

พุทธธรรม

ฉบับปรับปรุงขยาย

พระพรหมคุณาภรณ์
ป. อ. ปยุตฺโต

พุทธธรรม

ฉบับปรับขยาย

พระพรหมคุณาภรณ์

(ป. อ. ปยุตฺโต)

พุทธธรรมประดิษฐาน ๒๖ ตตวรรษกาล

พ.ศ. ๒๕๕๕

พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย

© พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

ISBN 978-616-7585-10-9

๑. ฉบับเดิม (แรกเริ่มมี ๒๐๖ หน้า, รวมในหนังสือชุด “วรรณไวทยาการ”)

พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๑๔ โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ จัดพิมพ์ถวาย ๒๕ สิงหาคม ๒๕๑๔
ในโอกาสที่พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ พระชนม์มครบ ๘๐ พรรษา

พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ พ.ศ. ๒๕๔๔ ในมงคลวารอายุครบ ๗๖ ปี ของ คุณประยูร พรหมสุทธิ
(เพิ่มเติม-จัดข้อมูลใหม่-๓๗๕ หน้า) ๑๓ สิงหาคม ๒๕๔๔

๒. ฉบับปรับปรุงและขยายความ (๑,๐๑๒ หน้า + ดัชนี ๑๓๓ หน้า = ๑,๑๔๕ หน้า)

พิมพ์ครั้งที่ ๑-๒ พ.ศ. ๒๕๒๕-๒๖ คณะระดมธรรม และธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พิมพ์ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๒๙ มหาลงกรณ์ราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์
(แทรกเพิ่ม ๖๗ หน้า)

พิมพ์ครั้งที่ ๓๑ พ.ศ. ๒๕๕๓ มูลนิธิบรรจงสนธิ และสำนักสทปฏิบัติ พร้อมทั้งคณะผู้ศรัทธา

๓. ฉบับปรับขยาย (คือ ๒. ซึ่งจัดปรับเพิ่มเติม; [๓๐] + ๑,๑๓๖ + [๕๕] + ดัชนี ๑๔๐ = ๑,๓๖๐)

พิมพ์ครั้งที่ ๓๒ — พุทธธรรมประดิษฐาน ๒๖ ศตวรรษกาล พ.ศ. ๒๕๕๕ ๕,๐๐๐ เล่ม
(การพิมพ์ครั้งแรก ของฉบับข้อมูลคอมพิวเตอร์)

- กองทุน ป. อ. ปยุตฺโต เพื่อเชิดชูธรรม (ส่วนบริจาคตามพินัยกรรม ของ นางสาวชมพูนุท กมลโชติ)

- สโมสรภุมณีนิทาน ของ น.ส. ชุมนทรัพย์ สวัสดิฤกษ์ จ.สุราษฎร์ธานี อดีตศรัทธา ร.ร.สายน้ำผึ้ง กรุงเทพฯ

ที่พิมพ์:

นิทานพจน์

(ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑ ของฉบับข้อมูลคอมพิวเตอร์)

หนังสือ *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย* นี้ ก็คือ *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ* นั้นเอง แต่ในการพิมพ์ครั้งนี้ ได้ตัดปรับชื่อให้สั้นเข้า เพื่อจำง่ายเรียกได้สะดวก

นับแต่คณะระดมธรรม และธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้พิมพ์หนังสือนี้ขึ้นเป็นครั้งแรก เสร็จเมื่อวันที่วิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๒๕ ถึงบัดนี้ เกือบเต็ม ๓๐ ปี ระหว่างกาลที่ผ่านมา ได้มีการพิมพ์ซ้ำหลายครั้ง แต่พิมพ์ได้เพียงซ้ำตามเดิม และการพิมพ์มีคุณภาพด้อย เนื่องจากเมื่อแรกพิมพ์นั้น การพิมพ์อย่างก้าวหน้าที่สุด มีเพียงระบบคอมพิวเตอร์ที่จัดทำเป็นแผ่นอาร์ตเวิร์ค ซึ่งคงอยู่นานก็ยุบไป แล้วต่อจากนั้น ต้องใช้วิธีถ่ายภาพจากหนังสือรุ่นเก่า โดยเลือกหนังสือเล่มที่เห็นว่าอ่านชัดที่สุดเท่าที่จะหาได้มาถ่ายแบบพิมพ์ใช้กันอย่างพอให้เป็นไป

ระหว่างนั้น ผู้ศรัทธามีน้ำใจหลายท่าน หลายคณะ ได้พยายามนำข้อมูลหนังสือ *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ* นั้น จัดพิมพ์เป็นข้อมูลคอมพิวเตอร์ และก้าวไปได้มาก แต่มีข้อติดขัดที่ซับซ้อนบางอย่าง ที่ทำให้ไม่ลุล่วง จนกระทั่งวันหนึ่ง ได้ทราบว่า นายแพทย์ณรงค์ เลาหวิรภาพ กำลังดำเนินการนำข้อมูลหนังสือลงในคอมพิวเตอร์ ที่จังหวัดเชียงใหม่ แม้ว่าต่อมา สำนักคอมพิวเตอร์มหาวิทยาลัยมหิดลจะได้นำข้อมูล *พุทธธรรมฯ* ลงในโปรแกรมพระไตรปิฎกคอมพิวเตอร์ BUDSIR VI เสร็จสิ้นอย่างรวดเร็วใน พ.ศ. ๒๕๕๐ แต่คุณหมอณรงค์ก็ยังทำงานของคุณเป็นอิสระต่อไป

ในที่สุด ณ วันที่ ๑๒ พฤษภาคม ๒๕๕๓ ขณะที่ผู้เขียนพำนักอยู่ที่สถานพำนักสงฆ์สงฆ์ธรรมวาสี อ.ด่านช้าง จ.สุพรรณบุรี นายแพทย์ณรงค์ เลาหวิรภาพ ได้เดินทางไปกับคุณสุรเดช พรทวีทัศน์ (ผู้ต้นคิดสายนี้) และคุณนริศ จรัสจรรยาวงศ์ นำข้อมูลคอมพิวเตอร์ของหนังสือ *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ* ที่จัดเรียงครบจบเล่มแล้ว พร้อมทั้งดัชนี ไปถวาย

เวลาผ่านไป เมื่อผู้เขียนพำนักอยู่ที่ศาลากลางสระ สถานพำนักสงฆ์สายใจธรรม เขาสำโรงตง ยาง อ.พนมสารคาม จ.ฉะเชิงเทรา ติดต่อกันอีก ๒ พรรษา หลังสิ้นพรรษาแรกแล้ว ถึงวันที่ ๒๙ ธันวาคม ๒๕๕๓ จึงได้มีโอกาสเริ่มงานตรวจชำระข้อมูลคอมพิวเตอร์ของหนังสือ *พุทธธรรมฯ* ที่ได้รับถวายไว้ครั้งพิเศษแล้วนั้น และเพิ่มเติมจัดปรับให้พร้อมที่จะพิมพ์เป็นเล่มหนังสือ

ประจวบที่ตลอดช่วงเวลาทำงานนี้ อากาศอาพาธโรคต่างๆ ทั้งเก่าและใหม่ ได้รุนแรงขึ้น กับทั้งโรคติดเชื้อในกระแสโลหิตที่ค่อนข้างเสี่ยงชีวิต ก็แทรกซ้อนเข้ามา เป็นเหตุให้งานไม่ราบรื่นบ้างในบางช่วง แต่ในที่สุด งานตรวจชำระเนื้อหนังสือก็เสร็จจบเล่มเมื่อขึ้นเดือนกันยายน ๒๕๕๔ และได้ส่งข้อมูลเนื้อหนังสือไปให้คุณหมอณรงค์จัดปรับ (update) ดัชนีให้ลงตัว

โดยทั่วไป เนื้อหนังสือ *พุทธธรรมฯ* นี้ ก็คงตามเดิม แต่เมื่อทำงานตรวจชำระและใช้ข้อมูลคอมพิวเตอร์ เป็นโอกาสที่จะจัดปรับได้สะดวก จึงได้จัดรูปให้อ่านง่ายขึ้น โดยเฉพาะขอยย่อหน้าที่ยาวอย่าง มาก และได้แทรกเพิ่มคำอธิบายในที่ต่างๆ ตามสมควร

ที่ควรสังเกตคือ ได้นำ “บทความประกอบ” ทั้งหมดของภาค ๑ แยกออกไปจัดรวมไว้ต่างหาก เป็นภาค ๓ คืออยู่ท้ายเล่ม และได้เพิ่มบทความประกอบอีก ๑ บท (บทความประกอบที่ ๖: ความสุข ๒: ฉบับประมวลความ) เป็นบทสุดท้าย ทำให้หนังสือนี้มีจำนวนบททั้งหมดเพิ่มจาก ๒๒ เป็น ๒๓ บท

อนึ่ง ใน พุทธธรรมฯ นี้ มีตารางและภาพหลายแห่ง เมื่อถ่ายภาพจากหนังสือเก่า ก็ไม่ชัด พระชัยยศ พุทธิวิโร จึงได้เขียนตารางและภาพเหล่านั้นแทนให้ ๒๔ หน่วย อีกทั้งต่อมาได้มาปักไม้ไผ่กับบนภูเขา เมื่อเห็นภาพใดไม่ชัด ก็ทำใหม่ให้ และเมื่อเนื้อหนังสือเสร็จ ก็ได้ช่วยอ่านพิสูจน์อักษรด้วย

ในที่สุด เมื่อมองรวมทั้งเล่ม ชื่อเดิมของหนังสือที่ว่า พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ นั้นยืดยาวเกินไป จึงเรียกใหม่ให้ง่ายและสะดวกขึ้นเป็น **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**

มีความประจวบพอดีเป็นศรีศกุนกาล ที่ทุกอย่างจำเพาะมาลงตัวกันเองให้หนังสือ **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย** นี้เสร็จ ในช่วงแห่งมหามงคลสมัย เฉลิมพระชนมพรรษา ครบ ๗ รอบ ๘๔ พรรษา ในวันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๕๔

โดยเฉพาะงานนี้ ดังที่กล่าวแล้ว เป็นการจัดการเนื้อหนังสือที่เป็นข้อมูลคอมพิวเตอร์ ซึ่งต้องอาศัยอุปกรณ์การทำงานที่มีราคาสูงเป็นหมื่นๆ บาท คือ เครื่องคอมพิวเตอร์ พร้อมทั้งส่วนชุดคำสั่ง หรือซอฟต์แวร์ จำเพาะว่า ในปี ๒๕๕๓ ทั้งตัวเครื่องคอมพิวเตอร์ที่ได้ใช้มาก็เสีย คงหมดอายุ และซอฟต์แวร์ที่มีอยู่ก็ล้าสมัยมาก ใช้ทำงานข้อมูลคอมพิวเตอร์ที่ค่อนข้างธรรมดาและนำมาถวายไม่ได้ จึงได้อาศัยไวยาวัจกรคือลูกศิษย์ ผู้ถือบัญชีนิตยภัตหลวง จัดจ่ายได้อุปกรณ์ ๒ อย่างนั้นมาเป็นอันให้ทำงานสำเร็จได้ด้วยพระบรมราชูปถัมภ์ที่สืบมาตามราชประเพณี จึงถือความสำเร็จแห่งหนังสือธรรมทานนี้ เป็นการถวายพระพรอนุโมทนาพระราชกุศล ในมหามงคลสมัยอันพิเศษที่มาถึง

การทำหนังสืออันเป็นสาระของงาน สำเร็จในช่วงมหามงคลสมัย เฉลิมพระชนมพรรษา ครบ ๗ รอบ ดังได้กล่าว ส่วนการพิมพ์หนังสืออันเป็นขั้นที่จะทำสาระนั้นให้ปรากฏและบังเกิดประโยชน์แก่มหาชน เป็นภารกิจต่างหาก ซึ่งสืบต่อออกไปจากความเสร็จสิ้นของสาระนั้น และการพิมพ์นั้นมาลู่วงใน พ.ศ. ๒๕๕๕ อันเป็นกาละที่บรรจบ ๒๖ ศตวรรษแห่งการประดิษฐ์ฐานพระพุทธธรรม ที่นับแต่การบรรลุโพธิญาณ และการทรงแสดงปฐมเทศนา ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

การพิมพ์หนังสือ พุทธธรรมฯ อันใช้ข้อมูลที่ตรวจจัดในคอมพิวเตอร์นี้ เป็นธรรมทานครั้งพิเศษ ซึ่งสำเร็จด้วยทุนบริจาคตามพินัยกรรมของ น.ส. ชมพูนุท กมลโชติ ในกองทุน ป. อ. ปยุตฺโต เพื่อเชิดชูธรรม ที่คุณหญิงกระจางศรี รักตะกนิษฐ ได้ตั้งไว้ และทุนบริจาคตามมฤตกปณิธานของ น.ส. ชูณหรัชน์ สวัสดิฤกษ์ ทั้งนี้ เป็นกุศลกิริยาของผู้ศรัทธา ที่ได้ชวนขยายสนองบุญเจตนาของท่าน ผู้ที่ได้ตั้งมโนปณิธิไว้ นับว่าเป็นความร่วมมือในการทำกุศลใหญ่ครั้งสำคัญ

บัดนี้ ในวาระลุล่วงปริโยสานแห่งงานธรรมทานที่ตั้งไว้ ขอทุกท่านผู้เกื้อหนุนในบุญการ จงเจริญด้วยความเกษมสันต์และสรรพกุศล ขอสัตว์ธรรมจงรุ่งเรืองแผ่ไพศาล เพื่อความเจริญไปบุปผยแห่งประโยชน์สุขของปวงประชาตลอดกาลยี่นนาน

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

คำนำ

(ในการพิมพ์ครั้งที่ 1)

คณะกรรมการมีความยินดีเป็นอย่างยิ่งที่ได้มีโอกาสรวมทุนกันจัดพิมพ์หนังสือ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง และขยายความ โดย พระราชวรมณี ขึ้นเพื่อใช้ศึกษาและแจกจ่ายเป็นธรรมบรณการสำหรับมิตรสหายและผู้มีธรรมจันทะ ทั้งนี้ก็ด้วยความกรุณาเป็นที่ยิ่งของท่านผู้ประพันธ์ ผู้อุทิศแรงกายใจและปัญญาสร้างงานนี้ขึ้นเป็นธรรมทาน คณะกรรมการมีความเชื่อมั่นอันปราศจากความลังเลสงสัยแม้จะน้อยนิดว่า งานนี้มีคุณค่าดังเพชรน้ำหนึ่ง และจะเป็นรากฐานของความเจริญก้าวหน้าในการศึกษาค้นคว้าทางพุทธธรรมสืบไปในอนาคต การจัดพิมพ์หนังสือนี้เสร็จออกสู่มือผู้อ่านได้ในระยะต้นแห่งการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี โดยมีได้กำหนดหมายไว้ล่วงหน้า นับว่าเป็นความประจวบเหมาะอันเป็นมงคลควรบันทึกไว้ด้วย ณ ที่นี้

ขอขอบคุณท่านผู้อุปการะต่อการจัดพิมพ์ครั้งแรกนี้คือ ธนาคารกรุงเทพ “นักวิชาการผู้ใฝ่ใจในธรรม” คุณบุญถม ธรรมจรรย์ คุณสงบ แก้วไพฑูรย์ และมูลนิธิธนาคารกสิกรไทย การอุปการะนี้ทำให้สามารถแจกจ่ายหนังสือจำนวนมากขึ้นไปยังผู้ใฝ่ธรรมที่ขาดแคลนได้

หนังสือนี้ไม่มีวางจำหน่าย ผู้สนใจอาจสั่งซื้อส่วนที่ธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยจัดพิมพ์ได้

(นายระวี ภาวิไล)

ผู้ประสานงานคณะกรรมการ

ผู้อำนวยการธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

คำนำ ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑ นี้ ได้พิมพ์ไว้ด้วยในการพิมพ์ทุกครั้งต่อจากนั้นตลอดมา
แม้ในการพิมพ์ครั้งนี้ ก็รักษาไว้ โดยถือตามที่จำได้ว่า ศาสตราจารย์ ดร. ระวี ภาวิไล เคยกล่าวเหมือนแสดงสัมมาหะ หรือบอกเล่าบุญเจตนาไว้
ในคราวที่ท่านและคณะพิมพ์ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๕

สารบัญบท

ความนำ:	๑
ภาค ๑ มัชฌิมนิพนธ์ธรรมเทศนา	๑๑
<u>ตอน ๑: ชีวิต คืออะไร?</u>	
บทที่ ๑ ขันธ ๕	๑๓
บทที่ ๒ อายตนะ ๖	๒๘
<u>ตอน ๒: ชีวิต เป็นอย่างไร?</u>	
บทที่ ๓ ไตรลักษณ์	๖๒
<u>ตอน ๓: ชีวิต เป็นไปอย่างไร?</u>	
บทที่ ๔ ปฏิจจสมุปบาท	๑๕๒
บทที่ ๕ กรรม	๒๓๔
<u>ตอน ๔: ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร?</u>	
บทที่ ๖ วิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน	๓๒๕
บทที่ ๗ ประเภทและระดับ แห่งนิพพานและผู้บรรลุนิพพาน	๓๘๕
บทที่ ๘ ข้อควรทราบเพิ่มเติม เพื่อเสริมความเข้าใจ	๔๒๖
บทที่ ๙ หลักการสำคัญ ของการบรรลุนิพพาน	๔๔๒
บทที่ ๑๐ บทสรุป เรื่องเกี่ยวกับนิพพาน	๔๘๗
ภาค ๒ มัชฌิมาปฎิปปทา	๕๑๑
<u>ตอน ๕: ชีวิต ควรเป็นอยู่อย่างไร?</u>	
บทที่ ๑๑ บทนำ ของมัชฌิมาปฎิปปทา	๕๑๓
บทที่ ๑๒ บุพภาคของการศึกษา ๑: ปรัตโหมสะที่ตี = กัลยาณมิตร	๕๖๓
บทที่ ๑๓ บุพภาคของการศึกษา ๒: โยนิโสมนสิการ	๖๐๗
บทที่ ๑๔ องค์ประกอบของมัชฌิมาปฎิปปทา ๑: หมวดปัญญา	๖๘๗
บทที่ ๑๕ องค์ประกอบของมัชฌิมาปฎิปปทา ๒: หมวดศีล	๗๑๐
บทที่ ๑๖ องค์ประกอบของมัชฌิมาปฎิปปทา ๓: หมวดสมาธิ	๗๕๔
บทที่ ๑๗ บทสรุป: อริยสัจ ๔	๘๔๖

ภาค ๓ อารยธรรมวิถี

๘๗๙

ตอน ๖: ชีวิตที่ดี เป็นอย่างไร?

บทที่ ๑๘ บทความประกอบที่ ๑:	ชีวิตและคุณธรรมพื้นฐานของอารยชน	๘๘๑
บทที่ ๑๙ บทความประกอบที่ ๒:	ศึลกับเจตนาธรรมทางสังคม	๙๑๔
บทที่ ๒๐ บทความประกอบที่ ๓:	เรื่องเหนือสามัญวิสัย: ปาฏิหาริย์ - เทวดา	๙๔๑
บทที่ ๒๑ บทความประกอบที่ ๔:	ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ	๙๗๑
บทที่ ๒๒ บทความประกอบที่ ๕:	ความสุข ๑: ฉบับแบบแผน	๑๐๒๓
บทที่ ๒๓ บทความประกอบที่ ๖:	ความสุข ๒: ฉบับประมวลความ	๑๐๖๙

.....

บรรณานุกรม		๑๑๓๗
บันทึกของผู้เขียน		๑๑๔๓
บันทึกการจัดทำข้อมูล โดย นายแพทย์ ณรงค์ เลหาวิรภาพ		๑๑๕๑
บันทึกไว้ระลึก		๑๑๕๓
บันทึก (เรื่องทุนพิมพ์)		๑๑๘๔
ดัชนี		๑๑๘๙

สารบัญหัวข้อ

นิทานพหุพลัง	๗
ความนำ:	
สิ่งที่ควรเข้าใจก่อน	๑
ลักษณะทั่วไปของพุทธธรรม	๖
ภาค ๑	
มัชฌิมนิครมเทศนา	๑๑
ตอน ๑: ชีวิต คืออะไร?	
บทที่ ๑ ชั้น ๕	๑๓
ตัวสภาวะ	๑๓
สัญญา - สติ - ความจำ	๑๘
สัญญา - วิญญาณ - ปัญญา	๒๐
ความสัมพันธ์ระหว่างชั้นต่างๆ	๒๒
ชั้น ๕ กับอุปาทานชั้น ๕ หรือชีวิต กับชีวิตซึ่งเป็นปัญหา	๒๔
บันทึกพิเศษท้ายบท	
บันทึกที่ ๑: เรื่อง ชั้น ๕	๒๖
บทที่ ๒ आयตนะ ๖	๒๘
ตัวสภาวะ	๒๙
ประเภทของความรู้	๓๗
ก. จำแนกโดยสภาวะ หรือโดยธรรมชาติของความรู้	๓๗
ข. จำแนกโดยทางรับรู้	๔๐
ค. จำแนกโดยพัฒนาการทางปัญญา (ภายในบุคคล)	๔๓
ง. จำแนกโดยกิจกรรมและผลงานของมนุษย์	๔๗
ความถูกต้องและผิดพลาดของความรู้	๔๘
ก. ลัจจะ ๒ ระดับ	๔๘
ข. วิปัสสนา หรือวิปัสสนา ๓	๕๐

พุทธพจน์เกี่ยวกับอายตนะ	๕๑
คุณค่าทางจริยธรรม	๕๖
บันทึกพิเศษท้ายบท	
บันทึกที่ ๑: เรื่อง ปัญญา ๓	๕๙

ตอน ๒: ชีวิต เป็นอย่างไร?

บทที่ ๓ ไตรลักษณ์	๖๒
ตัวกฎ หรือตัวสภาวะ	๖๒
คำอธิบายไตรลักษณ์ตามหลักวิชาในคัมภีร์	๖๕
๑. ความเข้าใจเกี่ยวกับศัพท์ที่เกี่ยวข้อง	๖๖
๑. สังขารทั้งปวง กับ ธรรมทั้งปวง	๖๖
๒. สังขารในชั้น ๕ กับ สังขารในไตรลักษณ์	๖๘
๒. สิ่งที่ยึดบังไตรลักษณ์	๗๑
๓. วิเคราะห์ความหมายของไตรลักษณ์	๗๒
๑. อนิจจตา และอนิจจลักษณะ	๗๓
๒. ทุกขตา และทุกขลักษณะ	๗๔
พิเศษ: ทุกข์ในอริยสัจ แยกให้ชัด จากทุกข์ในไตรลักษณ์	๗๖
(ก) หมวดใหญ่ของทุกข์	๗๖
ทุกขตา ๓	๗๘
(ข) ไตรลักษณ์มี ๓ ไม่ใช่แค่ทุกข์ และทั้งสามเป็นฐานของทุกข์ในอริยสัจ	๗๙
(ค) ปัญหาของมนุษย์ ที่มาในชื่อของทุกข์มากมาย	๘๔
ชุดที่ ๑ ทุกข์ ๑๒	๘๔
ชุดที่ ๒ ทุกข์ ๒	๘๖
ชุดที่ ๓ ทุกข์ ๒	๘๖
๓. อนัตตตา และอนัตตลักษณะ	๘๙
ก) ขอบเขตความหมาย	๘๙
ข) ความหมายพื้นฐาน	๙๐
ค) ความหมายที่ไม่ต้องอธิบาย	๙๑
ง) ความหมายที่อธิบายทั่วไป	๙๓
๔. ขัตตา - อนัตตา และ ขัตตา - นิรัตตา	๑๐๔
ขัตตา กับ มานะ	๑๑๐

คุณค่าทางจริยธรรม	๑๑๒
ก. คุณค่าที่ ๑: คุณค่าด้านการทำจิต หรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ	๑๑๔
ข. คุณค่าที่ ๒: คุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท	๑๑๕
ค. ความสำคัญและความสัมพันธ์ของคุณค่าทางจริยธรรม ๒ ด้าน	๑๒๐
ง. คุณค่าเนื่องด้วยความหลุดพ้น หรือคุณค่าเพื่อความบริสุทธิ์บริบูรณ์แห่งความดีงาม	๑๒๖
จ. คุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์ตามลำดับข้อ	๑๒๗
๑. อนิจจตา	๑๒๗
๒. ทุกขตา	๑๓๐
๓. อนัตตตา	๑๓๔
พุทธพจน์เกี่ยวกับไตรลักษณ์	๑๓๖
ก. ความรู้เท่าทันสภาวะของไตรลักษณ์	๑๓๖
ข. คุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์ (ด้านทำจิตเป็นอิสระ และด้านทำกิจโดยไม่ประมาท)	๑๓๙
- อนิจจตาแห่งชีวิต และการเห็นคุณค่าของกาลเวลา	๑๓๙
- เร่งทำกิจ และเตรียมการเพื่ออนาคต	๑๔๘

ตอน ๓: ชีวิต เป็นไปอย่างไร?

บทที่ ๔ ปฏิจจสมุปบาท	๑๕๒
ตัวกฎหรือตัวสภาวะ	
๑. ฐานะและความสำคัญ	๑๕๒
๒. ทั่วมทและแบบความสัมพันธ์ ในหลักปฏิจจสมุปบาท	๑๕๔
๓. การแปลความหมายหลักปฏิจจสมุปบาท	๑๕๗
๔. ความหมายโดยสรุป เพื่อความเข้าใจเบื้องต้น	๑๖๐
๕. คำอธิบายตามแบบ	๑๗๐
ก. หัวข้อและโครงสร้าง	๑๗๐
ข. คำจำกัดความองค์ประกอบ หรือหัวข้อ ตามลำดับ	๑๗๑
ค. ตัวอย่างคำอธิบายแบบช่วงกว้างที่สุด	๑๗๒
๖. ความหมายในชีวิตประจำวัน	๑๘๐
ความหมายเชิงอธิบาย	๑๘๒
คำอธิบายแสดงความสัมพันธ์อย่างง่าย	๑๘๓
คำอธิบายแสดงความสัมพันธ์เชิงขยายความ	๑๘๔
ตัวอย่างกรณีปลีกย่อยในชีวิตประจำวัน	๑๙๑
ความหมายลึกกลงไปขององค์ธรรมบางข้อ	๑๙๓

ปฏิจจสมุปปาท ในฐานะมัชฌเณธรรมเทศนา	๒๐๑
ปฏิจจสมุปปาท ในฐานะปัจจยาการทางสังคม	๒๐๗
หมายเหตุ: การตีความเกี่ยวกับปฏิจจสมุปปาท	๒๑๑
บันทึกพิเศษท้ายบท	
บันทึกที่ ๑: ธรรมเนียม ๑ และ ธรรมเนียม ๓	๒๑๔
บันทึกที่ ๒: ตัวเรา ของเรา ตัวกู ของกู	๒๒๓
บันทึกที่ ๓: เกิดและตายแบบปัจจุบัน	๒๒๖
บันทึกที่ ๔: ปฏิจจสมุปปาทแนวอภิธรรม	๒๒๖
บันทึกที่ ๕: ปัญหาการแปลคำว่า “นิโรธ”	๒๒๙
บันทึกที่ ๖: ความหมายย่อขององค์ธรรม ในปฏิจจสมุปปาท	๒๓๐
บันทึกที่ ๗: ความหมายของภวัตถินหา และวิภวัตถินหา	๒๓๐
บทที่ ๕ กรรม	๒๓๔
ความนำ	๒๓๔
ความเข้าใจพื้นฐานเกี่ยวกับกรรม	๒๓๕
ก. กรรม ในฐานะกฎธรรมชาติดียวหนึ่ง	๒๓๕
ข. ความหมายของกรรม	๒๔๐
ค. ประเภทของกรรม	๒๔๒
เกณฑ์ตัดสิน ความดี-ความชั่ว	๒๔๕
ก) ปัญหาเกี่ยวกับความดี-ความชั่ว	๒๔๕
ข) ความหมายของกุศลและอกุศล	๒๔๖
ค) ข้อควรทราบพิเศษบางอย่างเกี่ยวกับกุศลและอกุศล	๒๕๐
๑) กุศลและอกุศล เป็นปัจจัยแก่กันได้	๒๕๐
๒) บุญและบาป กับ กุศลและอกุศล	๒๕๐
ง) เกณฑ์วินิจฉัยกรรมดี – กรรมชั่ว	๒๕๔
จ) หลักคำสอนเพื่อเป็นเกณฑ์วินิจฉัย	๒๖๓
การให้ผลของกรรม	๒๖๙
ก) ผลกรรมในระดับต่างๆ	๒๖๙
ข) องค์ประกอบที่ส่งเสริมและขัดขวางการให้ผลของกรรม	๒๗๒
ค) ผลกรรมในช่วงกว้างไกล	๒๗๕
ง) ข้อพิจารณาเกี่ยวกับการพิสูจน์เรื่องตายแล้วเกิดหรือไม่	๒๗๗
จ) ข้อสรุป: การพิสูจน์และทำที่ปฏิบัติต่อเรื่องชาติหน้า	๒๗๙
ฉ) ผลกรรมตามนัยแห่งจุฬารัมภังคสูตร	๒๘๒

ข้อควรศึกษายิ่งขึ้นไป เพื่อความเข้าใจหลักกรรมให้ชัดเจน	๒๘๕
๑) สุขทุกข์ ใครทำให้?	๒๘๕
๒) เชื้ออย่างไร ผิดหลักกรรม?	๒๘๖
๓) กรรม ชำระล้างได้อย่างไร?	๒๘๘
๔) แก้กรรม ด้วยปฏิกรรม	๒๙๐
๕) กรรม ที่ทำให้สิ้นกรรม	๒๙๒
๖) กรรม ในระดับสังคม หรือกรรมของสังคม มีหรือไม่?	๒๙๙
๗) กรรม ตามสมมตินิยม หรือ กรรม ในกฎหมาย	๓๐๓
๘) กรรม กับอนัตตา ชัดกันหรือไม่?	๓๑๑
คุณค่าทางจริยธรรม	๓๑๖
ความหมายทั่วไป	๓๑๖
ความเป็นคนมีเหตุผล ไม่เชื่อถือมงาย	๓๑๗
การลงมือทำ ไม่รอคอยความหวังจากการอ้อนวอนปรารภณา	๓๑๘
การไม่ถือชาติชั้นวรรณะ ถือความประพฤติเป็นประมาณ	๓๑๙
การพึ่งตนเอง	๓๒๐
ข้อเตือนใจเพื่ออนาคต	๓๒๐
บันทึกพิเศษท้ายบท	
บันทึกที่ ๑: กรรม ๑๒	๓๒๑

ตอน ๔: ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร?

บทที่ ๖ วิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน	๓๒๕
ความสุขที่ไม่ต้องหา	๓๒๕
กระบวนธรรมดับทุกข์ หรือ ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร	๓๒๘
ก. วงจรยาว	๓๒๘
ข. วงจรสั้น	๓๒๙
ภาวะแห่งนิพพาน	๓๓๒
คำแสดงคุณลักษณะของนิพพาน	๓๓๖
ข้อความบรรยายภาวะของนิพพาน	๓๓๘
ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน	๓๔๓
๑. ภาวิตกาย: มีกายที่ได้พัฒนาแล้ว	๓๕๕
๒. ภาวิตศีล: มีศีลที่ได้พัฒนาแล้ว	๓๖๒
๓. ภาวิตจิต: มีจิตที่ได้พัฒนาแล้ว	๓๗๑
๔. ภาวิตปัญญา: มีปัญญาที่ได้พัฒนาแล้ว	๓๗๗

บันทึกพิเศษท้ายบท

บันทึกที่ ๑: ภาวิต & โยงไปหา ภาวนา &

๓๘๓

บทที่ ๗ **ประเภทและระดับ** แห่งนิพพานและผู้บรรลุนิพพาน

๓๘๕

๑. ประเภทและระดับของนิพพาน

๓๘๕

ประเภทของนิพพาน

๓๘๖

ก) ลักษณะภายนอกและชีวิตใหม่

๓๘๖

ข) ความมีใจอิสระและมีความสุข

๓๘๗

ค) ความเป็นเจ้าแห่งจิต เป็นนายของความคิด

๓๘๗

ง) ความเป็นกันเอง กับชีวิต ความตาย การพลัดพราก และมีเมตตากรุณาต่อทุกชีวิต

๓๘๗

ขั้นตอนหรือระดับแห่งการเข้าถึงนิพพาน

๔๐๐

๒. ประเภทและระดับของผู้บรรลุนิพพาน

๔๐๓

แบบที่ ๑ ทักขิไณยบุคคล ๘ หรือ อริยบุคคล ๘

๔๐๘

แบบที่ ๒ ทักขิไณยบุคคล ๗ หรือ อริยบุคคล ๗

๔๑๑

ก. พระเสขะ หรือ สอุปาทิเสสบุคคล

๔๑๓

ข. พระอเสขะ หรือ อนุปาติเสสบุคคล

๔๑๓

ประเภทของพระอรหันต์

๔๑๘

บันทึกพิเศษท้ายบท

บันทึกที่ ๑: เรื่อง สอุปาทิเสส และ อนุปาติเสส

๔๒๐

บันทึกที่ ๒: เรื่องความหมายของ ทิฏฐุสัมมิกะ และ สัมปรายิกะ

๔๒๐

บันทึกที่ ๓: เรื่องจรัมจิต

๔๒๑

บันทึกที่ ๔: เรื่อง สิ้นพตปรามาส

๔๒๑

บันทึกที่ ๕: ความหมายของ ฌาน

๔๒๔

บทที่ ๘ **ข้อควรทราบเพิ่มเติม** เพื่อเสริมความเข้าใจ

๔๒๖

๑. สมณะ – วิปัสสนา

๔๒๖

๒. เจโตวิมุตติ – ปัญญาวิมุตติ

๔๒๙

บันทึกพิเศษท้ายบท

บันทึกที่ ๑: ความเข้าใจสับสนเกี่ยวกับอนัตตา และนิพพาน

๔๔๐

บทที่ ๙ หลักการสำคัญ ของการบรรลุนิพพาน	๔๔๒
ความเบื้องต้น	๔๔๒
ก) หลักทั่วไป	๔๔๒
ข) หลักสมณะที่เป็นฐาน	๔๕๑
ค) หลักวิปัสสนาที่เป็นมาตรฐาน	๔๖๐
สำนวนสามัญ: พิจารณาขั้น ๕	๔๖๓
สำนวนสามัญ: พิจารณาอายตนะ และธรรมอื่นที่เกี่ยวข้อง	๔๖๕
สำนวนแบบสืบค้น	๔๖๗
ตัวอย่างธรรมที่พิจารณาได้ทุกระดับ	๔๖๘
สำนวนแนววิปัสสนา แสดงความแตกต่างระหว่างพระอริยบุคคลหลายระดับ	๔๖๙
ก. พระเสขะ กับ พระอรหันต์	๔๖๙
ข. ผู้ปฏิบัติเพื่อโสดาปัตติผล กับ พระโสดาบัน	๔๗๑
ค. พระโสดาบัน กับ พระอรหันต์	๔๗๑
ง. พระอนาคามี กับ พระอรหันต์	๔๗๒
จ. พระอรหันต์ปัญญาวิมุต กับ พระอรหันต์อุภาโตภาควิมุต	๔๗๔
ฉ. พระพุทธเจ้า กับ พระปัญญาวิมุต	๔๗๔
ง) หลักการปฏิบัติที่จัดเป็นระบบ	๔๗๕
หลักการปฏิบัติตามนัยแห่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค	๔๗๖
ก. ระดับศีล (อริศีลสิกขา)	๔๗๖
ข. ระดับสมาธิ (อริจิตตสิกขา)	๔๗๖
ค. ระดับปัญญา (อริปัญญาสิกขา)	๔๗๗
๑) ญาตปริยญา คือ รู้จักสภาวะ	๔๗๗
๒) ตีรณปริยญา คือ รู้สามัญลักษณะ หรือหยั่งถึงไตรลักษณ์	๔๗๗
๓) ปหานปริยญา คือ รู้ถึงขั้นละความหลงผิด ถอนตัวเป็นอิสระได้	๔๗๘
บันทึกพิเศษท้ายบท	
บันทึกที่ ๑: คำว่า “บรรลุนิพพาน”	๔๘๑
บันทึกที่ ๒: ในฉาน เจริญวิปัสสนา หรือบรรลุมรรคผล ได้หรือไม่?	๔๘๑
บันทึกที่ ๓: เหนวสัญญานาสัญญายตนะ ใช้ทำวิปัสสนาไม่ได้?	๔๘๔
บันทึกที่ ๔: ขณะจิตที่บรรลุมรรคผล	๔๘๖

บทที่ ๑๐ บทสรุป เรื่องเกี่ยวกับนิพพาน	๔๘๗
คุณค่าและลักษณะพิเศษที่พึงสังเกตเกี่ยวกับนิพพาน	๔๘๗
๑. จุดหมายสูงสุดของชีวิต เป็นสิ่งที่อาจบรรลุได้ในชาตินี้	๔๘๗
๒. นิพพานเป็นจุดหมายที่ทุกคนเข้าถึงได้ ไม่จำกัดชาติชั้น หน้ียงชาย	๔๘๗
๓. นิพพานอำนวยผล ที่ยิ่งกว่าล้าพังความสำเร็จทางจิตจะให้ได้	๔๙๐
จุดที่มักเขวหรือเข้าใจพลาด เกี่ยวกับนิพพาน	๔๙๒
๑. ความยึดมั่น ในความไม่ยึดมั่น	๔๙๒
๒. ลักษณะที่ชวนให้ล้าบสน หรือหลงเข้าใจผิด	๔๙๕
๓. ความสุข กับความพร้อมที่จะมีความสุข	๔๙๖
ปัญหาสำคัญเกี่ยวกับนิพพาน	๔๙๖
๑. นิพพาน กับอัสตดา	๔๙๖
๒. พระอรหันต์ ลึ้นชีวิตแล้วเป็นอย่างไร?	๕๐๔

ภาค ๒

มัชฌิมาปฏิปทา ๕๑๑

ตอน ๕: ชีวิต ควรเป็นอยู่อย่างไร?

บทที่ ๑๑ บทนำ ของมัชฌิมาปฏิปทา	๕๑๓
มัชฌิมาปฏิปทา ต่อเนื่องจาก มัชฌนธรรมเทศนา	๕๑๓
สมุทัย - นิโรธ	๕๑๓
นิโรธ - มรรค	๕๑๕
มิจฉาปฏิปทา - สัมมาปฏิปทา	๕๑๗
อาหารของอวิชชา - อาหารของวิชชาและวิมุตติ	๕๒๐
ปฏิจจสมุปบาท นิโรธวาร - มัชฌิมาปฏิปทา/มรรค	๕๒๑
โยนิโสมนสิการ/ศรัทธา/กุศลศีล → ปราโมทย์ → ขยญาณ	๕๒๑
ธรรมเป็นอาหารอุดหนุนกัน	๕๒๒
พรหมจรรย์ที่สำเร็จผล	๕๒๒
วิสุทติ ๗	๕๒๒
จรรณะ ๑๕ + วิชชา ๓	๕๒๓
อนุบุพพสิกขา หรือ อนุบุพพปฏิปทา	๕๒๓
ธรรมจริยา	๕๒๓

ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิปทา	๕๒๕
มรรค ในฐานะมัชฌิมาปฏิปทา	๕๒๕
มรรค ในฐานะข้อปฏิบัติ หรือทางชีวิต ทั้งของบรรพชิตและคฤหัสถ์	๕๒๘
มรรค ในฐานะหลักปฏิบัติที่เนื่องด้วยสังคม	๕๒๙
มรรค ในฐานะทางให้ถึงความสิ้นกรรม	๕๓๐
มรรค ในฐานะอุปกรณ์สำหรับใช้ มิใช่สำหรับยึดถือหรือแบกโกไว้	๕๓๑
มรรค ในฐานะพรหมจรรย์ หรือพุทธจริยธรรม	๕๓๒
มรรค ในฐานะมรรคาสู่จุดหมายชั้นต่างๆ ของชีวิต	๕๓๖
อรรถ ๓ แนวตั้ง	๕๓๗
- บุญกิริยาวัตถุ ๓	๕๓๙
อรรถ ๓ แนวนอน	๕๔๒
มรรค ในฐานะไตรสิกขา หรือระบบการศึกษาสำหรับสร้างอารยชน	๕๔๓
อริยมรรค กับ ไตรสิกขา	๕๔๔
จากมรรคมีองค์ ๘ สู่สิกขา ๓	๕๔๔
ชาวบ้าน ดำเนินมรรคด้วยการศึกษานุญ	๕๔๙
กระบวนการธรรมในตัวคน ของมรรค กับกระบวนการฝึกคน ของสิกขา	๕๕๑
จุดเริ่ม พัฒนาเป็นจุดสำเร็จ แห่งความก้าวหน้าในมรรค	๕๕๗
บันทึกพิเศษท้ายบท	
บันทึกที่ ๑: การจัดธรรมจรรยาเข้าในไตรสิกขา	๕๖๐
บันทึกที่ ๒: การเรียกชื่อศีล ๕ และธรรมจรรยา ๑๐	๕๖๐
บันทึกที่ ๓: ความหมายของคำว่าศีลธรรม	๕๖๑
บันทึกที่ ๔: ความหมายตามแบบแผน ของไตรสิกขา	๕๖๑
บทที่ ๑๒ บุพภาคของการศึกษา ๑: ปรโตโฆสะที่ดี = กัลยาณมิตร	๕๖๓
บุพภาคของการศึกษา หรือ บุพนิมิตแห่งมัชฌิมาปฏิปทา	๕๖๓
ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ ๒	๕๖๓
บุพนิมิตที่ ๑: ปรโตโฆสะ – กัลยาณมิตร (วิธีการแห่งศรัทธา)	๕๖๕
ความสำคัญของการมีกัลยาณมิตร	๕๖๖
คุณสมบัติของกัลยาณมิตร	๕๖๙
การทำหน้าที่ของกัลยาณมิตร	๙๘๒
หลักศรัทธาโดยสรุป	๕๘๗
พุทธพจน์แสดงหลักศรัทธา	๕๙๐

บันทึกพิเศษท้ายบท

บันทึกที่ ๑: ความสำคัญของสังคหวัตถุ ๔	๖๐๔
บันทึกที่ ๒: การแปลบาลีในกาลามสูตร	๖๐๕

บทที่ ๑๓ บุพภาคของการศึกษา ๒: โยนิโสมนสิการ ๖๐๗

ความนำ

ฐานะของความคิด ในระบบการดำเนินชีวิตที่ดี	๖๐๗
ฐานะของความคิด ในกระบวนการของการศึกษา หรือการพัฒนาปัญญา	๖๑๐
ก) จุดเริ่มของการศึกษา และความไร้การศึกษา	๖๑๐
ข) กระบวนการของการศึกษา	๖๑๑
ค) ความเข้าใจเบื้องต้น เกี่ยวกับจุดเริ่มต้นของการศึกษา	๖๑๓
ง) ความคิดที่ไม่เป็นการศึกษา และความคิดที่เป็นการศึกษา	๖๑๕

บุพนิมิตที่ ๒: โยนิโสมนสิการ (วิธีการแห่งปัญญา) ๖๑๙

ความสำคัญของโยนิโสมนสิการ	๖๑๙
ความหมายของโยนิโสมนสิการ	๖๒๑
วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ ๖๒๗	
๑. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย	๖๒๘
๒. วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ	๖๒๙
๓. วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์	๖๓๑
๔. วิธีคิดแบบอริยสังคหะ/คิดแบบแก้ปัญหา	๖๓๔
๕. วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์	๖๓๖
๖. วิธีคิดแบบรู้ทันคุณโทษและทางออก	๖๔๒
๗. วิธีคิดแบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม	๖๔๖
๘. วิธีคิดแบบเร้ากุศล	๖๔๗
๙. วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน	๖๕๔
๑๐. วิธีคิดแบบวิฆัชชวาท ๖๖๐	
ก. จำแนกโดยแง่ด้านของความจริง	๖๖๑
ข. จำแนกโดยส่วนประกอบ	๖๖๑
ค. จำแนกโดยลำดับขณะ	๖๖๒
ง. จำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย	๖๖๒
จ. จำแนกโดยเงื่อนไข	๖๖๔
ฉ. จำแนกโดยทางเลือก หรือความเป็นไปได้ต่างอื่น	๖๖๕
ช. วิฆัชชวาทในฐานะวิธีตอบปัญหาอย่างหนึ่ง	๖๖๖
สรุปความ เพื่อนำสู่การปฏิบัติ ๖๗๖	

เตรียมเข้าสู่รัชสมัยมาปฏิปทา	๖๘๐
พระรัตนตรัย ในฐานะเครื่องนำเข้าสู่มรรค	๖๘๒
บันทึกพิเศษท้ายบท	
บันทึกที่ ๑: วิธีคิดแบบแก้ปัญหา: วิธีคิดแบบอริยสัจ กับ วิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์	๖๘๕
บทที่ ๑๔ องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา ๑: หมวดปัญญา	๖๘๗
๑. สัมมาทิฏฐิ	๖๘๘
ความสำคัญของสัมมาทิฏฐิ	๖๘๘
คำจำกัดความของสัมมาทิฏฐิ	๖๘๙
ข้อควรทราบทั่วไปเกี่ยวกับสัมมาทิฏฐิ	๖๙๐
สัมมาทิฏฐิ กับการศึกษา	๖๙๔
๒. สัมมาสังกัปปะ	๗๐๒
บทที่ ๑๕ องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา ๒: หมวดศีล	๗๑๐
๓. สัมมาวาจา ๔. สัมมากัมมันตะ ๕. สัมมาอาชีวะ	๗๑๐
ศีล ในความหมายที่เป็นหลักกลาง อันพึงถือเป็นหลักความประพฤติพื้นฐาน	๗๑๑
ลักษณะของศีล หรือหลักความประพฤติเบื้องต้น แบบเทวนิยม กับแบบสภวานิยม	๗๑๓
ศีลสำหรับประชาชน	๗๑๙
ความเข้าใจพื้นฐาน	๗๑๙
ก. ศีลพื้นฐาน	๗๒๓
ข. ศีลเพื่อเสริมความดีงามของชีวิตและสังคม	๗๒๙
หลักการทั่วไปเกี่ยวกับสัมมาอาชีวะ	๗๓๓
เศรษฐกิจจะดี ถ้ามีศีล	๗๓๙
(พุทธพจน์เกี่ยวกับอาชีวะ)	๗๔๑
ก. การแสวงหา และการรักษาทรัพย์	๗๔๑
ข. ความสุขอันชอบธรรมที่ควรหัดหัดควรมี	๗๔๒
ค. การใช้จ่ายทรัพย์	๗๔๓
ง. เตรียมปัญญาไว้ ถึงหาทรัพย์ได้ อิศรภาพต้องไม่เสีย	๗๔๔
จ. สังฆะ คือชุมชนของบุคคลที่เป็นอิสระ ทั้งโดยชีวิตและด้วยจิตปัญญา	๗๔๘
คำแถมท้าย	๗๕๑

บทที่ ๑๖ องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา ๓: หมวดสมาธิ	๗๕๕
๖. สัมมาวายามะ	๗๕๕
๗. สัมมาสติ	๗๕๘
คำจำกัดความ	๗๕๘
สติในฐานะอัปปมาทธรรม	๗๕๙
สติโดยคุณค่าทางสังคม	๗๖๒
บทบาทของสติในกระบวนการพัฒนาปัญญา หรือการกำจัดอาสวกิเลส	๗๖๓
สติปัญญาในฐานะสัมมาสติ	๗๖๔
สาระสำคัญของสติปัญญา	๗๖๖
ก. กระบวนการปฏิบัติ	๗๖๙
ข. ผลของการปฏิบัติ	๗๗๑
เหตุใดสติที่ตามทันขณะปัจจุบัน จึงเป็นหลักสำคัญของวิปัสสนา?	๗๗๓
สติปัญญา เป็นอาหารของโพชฌงค์	๗๗๕
๘. สัมมาสมาธิ	๗๗๙
ความเข้าใจเบื้องต้น	๗๗๙
ก. ความหมายของสมาธิ	๗๗๙
ข. ระดับของสมาธิ	๗๘๐
ค. คัตตรูของสมาธิ	๗๘๓
ง. ลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิ	๗๘๔
จ. ความมุ่งหมายและประโยชน์ของสมาธิ: มองอย่างไร้ไป	๗๘๗
ฉ. ความมุ่งหมายและประโยชน์ของสมาธิ: สรุปตามประเภทของสมาธิภาวนา	๗๙๐
ช. ความมุ่งหมายและประโยชน์ของสมาธิ: ในแง่ช่วยป้องกันความไขว้เขว	๗๙๒
วิธีเจริญสมาธิ	๗๙๔
๑) การเจริญสมาธิแบบธรรมดาพาไปเอง	๗๙๕
๒) การเจริญสมาธิตามหลักอิทธิบาท	๗๙๖
๓) การเจริญสมาธิอย่างสามัญ หรือฝึกสมาธิโดยใช้สติเป็นตัวนำ	๘๐๒
๔) การเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผน	๘๐๓
ข้อ ๑. ปลีโพธิ์ ๑๐	๘๐๓
ข้อ ๒. เข้าหากัลยาณมิตร	๘๐๔
ข้อ ๓. รับกรรมฐานที่เหมาะสมกับจริต/จิต	๘๐๔
- การรับกรรมฐาน	๘๐๘
ข้อ ๔. เข้าประจำที่	๘๑๐
ข้อ ๕. เจริญสมาธิ: หลีกทั่วไป	๘๑๑

ข้อ ๖. เจริญสมาธิ: อานาปานสติภาวนา เป็นต้น	๘๑๒
ก) ข้อดีพิเศษของอานาปานสติ	๘๑๒
ข) พุทธพจน์แสดงวิธีปฏิบัติ	๘๑๕
ค) วิธีปฏิบัติภาคสมณะ	๘๑๗
ผลสูงสุดของสมาธิ และสู่ความสมบูรณ์เหนือสมาธิ	๘๒๑
ก) ผลสำเร็จและขอบเขตความสำคัญของสมาธิ	๘๒๑
ข) องค์ประกอบต่างๆ ที่ค้ำจุน เกื้อหนุน และเสริมประโยชน์ของสมาธิ	๘๒๔
(๑) ฐาน ปทัณฐาน และที่หมายของสมาธิ	๘๒๔
(๒) องค์ประกอบร่วมของสมาธิ	๘๒๕
(๓) เครื่องวัดความพร้อม	๘๒๘
(๔) คณะทำงานของปัญญา	๘๓๒
(๕) องค์มรรคสามัคคีพร้อมได้ที่	๘๓๘
บันทึกพิเศษท้ายบท	
บันทึกที่ ๑: การเจริญสติปัฏฐาน คือการอยู่อย่างไม่มีความทุกข์ที่จะต้องดับ	๘๔๔
บทที่ ๑๗ บทสรุป: อริยสังค ๔	๘๔๖
ฐานะและความสำคัญของอริยสังค	๘๔๖
ความหมายของอริยสังค	๘๔๘
อริยสังค กับปฏิจลจสมุปบาท	๘๕๐
กิจในอริยสังค	๘๕๔
แนวอธิบายอริยสังคโดยสังเขป	๘๕๘
ก) ยกทุกข์ขึ้นพูดก่อน เป็นการสอนเริ่มจากปัญหา เพื่อใช้วิธีการแห่งปัญญา	๘๕๙
ข) คั้นเหตุปัจจัยให้พบด้วยปัญญา ไม่มัวหาที่ชดทอด	๘๖๐
ค) ชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา มีความสุขอย่างอิสระ และทำกิจด้วยกรุณา	๘๖๑
ง) ถ้าถึงพระรัตนตรัย ก็ไม่รอสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ปาฏิหาริย์ เลิกฝากตัวกับโชคชะตา	๘๖๓
จ) ทางของอารยชนกว้างและสว่าง ทั้งพึ่งตนได้ และคนทั้งหลายก็ช่วยหนุนกัน	๘๖๕
ฉ) เมื่อพระรัตนตรัย พาเข้าและคืบไปในไตรสิกขา มรรคก็พัฒนาสู่จุดหมาย	๘๖๗
วิธีแก้ปัญหาแบบพุทธ	๘๗๐
คุณค่าที่เด่นของอริยสังค	๘๗๓
สรุป “พุทธธรรม” ลงในอริยสังค	๘๗๔
บันทึกพิเศษ - เสริมบทสรุป	๘๗๖
ข้อสังเกตบางประการ ในการศึกษาพุทธธรรม	๘๗๖
ก. ภาคมัชฌิมนธรรมเทศนา หรือ ภาคกระบวนธรรม	๘๗๖
ข. ภาคมัชฌิมาปฏิปทา หรือ ภาคกระบวนวิธี	๘๗๗

ภาค ๓

อารยธรรมวิถี

๘๗๙

ตอน ๖: ชีวิตที่ดี เป็นอย่างไร?บทที่ ๑๘ บทความประกอบที่ ๑: **ชีวิตและคุณธรรมพื้นฐานของอารยชน ๘๘๑**

คุณสมบัตินี้ของบุคคลโสดาบัน	๘๘๒
ก. คุณสมบัตินี้ฝ่ายมี	๘๘๒
ข. คุณสมบัตินี้ฝ่ายหมด หรือฝ่ายละ	๘๘๔
บุคคลโสดาบันตามนัยพุทธพจน์	๘๘๙
ก) คำเรียก คำแสดงคุณลักษณะ และไวยากรณ์ต่างๆ ของบุคคลโสดาบัน	๘๘๙
ข) คุณสมบัตินี้ทั่วไป	๘๙๐
ค) คุณสมบัตินี้ในแง่ละได้ และที่เป็นผล	๘๙๖
ง) คุณสมบัตินี้และข้อปฏิบัติก่อนเป็นโสดาบัน	๙๐๐
คุณสมบัตินี้หลักของบุคคลโสดาบัน	๙๐๒
ความเข้าใจเพิ่มเติมเกี่ยวกับคุณสมบัตินี้สำคัญของบุคคลโสดาบัน	๙๐๒
คุณสมบัตินี้เด่นของบุคคลโสดาบัน ที่เป็นคติสำคัญแก่คนยุคปัจจุบัน	๙๑๑
บันทึกพิเศษท้ายบท	
บันทึกที่ ๑: ความหมายของ สุตวา อริยสาวก และอริยธรรม เป็นต้น	๙๑๓
บันทึกที่ ๒: เหตุที่คนให้ทาน	๙๑๓

บทที่ ๑๙ บทความประกอบที่ ๒: **ศีลกับเจตนาธรรมณ์ทางสังคม ๙๑๔**

สามคำสำคัญในชุดของศีล: ศีล วินัย สิกขาบท	๙๑๔
ศีลระดับธรรมอยู่ในตัวคน ศีลระดับวินัยขยายผลเพื่อสังคม	๙๑๗
ตัวอย่างหลักปฏิบัติที่มุ่งเพื่อเชิดชูธรรมความดีงามและประโยชน์สุขของสังฆะและสังคม	๙๒๒
ก) การกราบไหว้ตามแก่อ่อนพรรษา	๙๒๒
ข) พุทธบัญญัติห้ามภิกษุขออดุตรินุสสรธรรม	๙๒๕
ค) ทำไม่จึงทรงยกย่องสังฆทานว่ามีผลมากที่สุด	๙๒๘
หัวใจของวินัย: เคารพสงฆ์ ถือสงฆ์และกิจสงฆ์เป็นใหญ่ มั่นในสามัคคี	
ชูธรรม ถือหลักการ มีประโยชน์สุขของประชาชนเป็นจุดหมาย	๙๒๙
วินัยในความหมายที่กว้างใหญ่เลยจากศีล	๙๓๔

บันทึกพิเศษท้ายบท

บันทึกที่ ๑: แสดงธรรม ปัญญาตีวินัย	๕๓๘
บันทึกที่ ๒: ศิล วินัย ศิลธรรม	๕๓๘
บันทึกที่ ๓: ความหมายบางอย่างของ “วินัย”	๕๓๘
บันทึกที่ ๔: การปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน	๕๓๙
บันทึกที่ ๕: เคารพธรรม เคารพวินัย	๕๓๙
บันทึกที่ ๖: การเคารพตามอายุสมาชิกภาพ	๕๔๐

บทที่ ๒๐ บทความประกอบที่ ๓: เรื่องเหนือสามัญวิสัย: ปาฏิหาริย์ – เทวดา ๕๔๑

อิทธิปาฏิหาริย์

๕๔๕

อิทธิปาฏิหาริย์ คืออะไร? และแค่นั้น?	๕๔๕
ปาฏิหาริย์ ไม่ใช่แค่ฤทธิ์ แต่มีถึง ๓ อย่าง	๕๔๕
อิทธิปาฏิหาริย์ ไม่ใช่ธรรมที่เป็นแก่นสาร	๕๔๖
อิทธิฤทธิ์ ชนิดอริยะ และชนิดอนารยะ	๕๔๗
โทษแก่ปุถุชน ในการเกี่ยวข้องกับเรื่องฤทธิ์	๕๔๙
แนวปฏิบัติที่ถูกต้อง ในการเข้าไปเกี่ยวข้องกับเรื่องฤทธิ์	๕๕๑

เทวดา

๕๕๐

มนุษย์ กับ เทวดา เปรียบเทียบฐานะกัน	๕๕๒
มนุษย์กับเทวดา ความสัมพันธ์ใด ที่ล้ำสมัย ควรเลิกเสีย	๕๕๔
หวังพึ่งเทวดา ได้ผลนิดหน่อย แต่เกิดโทษมากมาย	๕๕๕
สร้างความสัมพันธ์ที่ถูกต้อง ระหว่างมนุษย์กับเทวดา	๕๕๖
ความสัมพันธ์แบบชาวพุทธ ระหว่างมนุษย์กับเทวดา	๕๕๗

สรุปวิธีปฏิบัติต่อเรื่องเหนือสามัญวิสัย

๕๕๙

พัฒนาการแห่งความสัมพันธ์ ๓ ชั้น	๕๕๙
ก้าวสู่ชั้นมีชีวิตอิสระ เพื่อจะเป็นชาวพุทธที่แท้	๕๖๐
วิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง ต่อสิ่งเหนือสามัญวิสัย	๕๖๐
ปฏิบัติถูกต้อง คือเดินหน้า เป็นชาวพุทธ คือไม่หยุดพัฒนา	๕๖๔

บันทึกพิเศษท้ายบท

บันทึกที่ ๑: อิทธิปาฏิหาริย์ในคัมภีร์	๕๖๖
บันทึกที่ ๒: การช่วย และการแก้ของพระอินทร์	๕๖๗
บันทึกที่ ๓: สัจกิริยา ทางออกที่ดี สำหรับผู้ยังหวังอำนาจดลบันดาล	๕๖๘
บันทึกที่ ๔: พระพุทธ เป็นมนุษย์ หรือเทวดา	๕๖๙

บทที่ ๒๑ บทความประกอบที่ ๔: ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ	๙๗๑
กลไกชีวิตในการกระทำ	๙๗๒
แง่ความหมายที่ช่วยให้เข้าใจตัณหา และฉันทะ ชัดยิ่งขึ้น	๙๗๕
แง่ที่ ๑) การไม่กระทำ อาจเป็นการกระทำอย่างแรง	๙๗๕
แง่ที่ ๒) ตัณหา เป็นแรงจูงใจให้กระทำในระบบเงื่อนไข	๙๗๖
ความเข้าใจหลักธรรม ตามหลักฐานทางวิชาการ	๙๗๘
“ฉันทะ” คือคำหลัก ที่ต้องแยกแยะความหมาย ให้หายสับสนทางภาษา	๙๗๘
“ฉันทะ” อย่างไหนเป็นต้นตอของทุกข์ อย่างไหนคือที่ตั้งต้นของกุศลธรรม	๙๘๑
นัยที่ ๑: ฉันทะ เป็นมูลแห่งทุกข์ และเป็นมูลของอุปาทานชั้นที่ ๕	๙๘๒
นัยที่ ๒: ฉันทะ เป็นมูลของธรรมทั้งปวง	๙๘๒
“ฉันทะ” ถึงจุดลงตัวของความหมายที่ใช้เป็นมาตรฐาน	๙๘๓
การศึกษาเชิงเปรียบเทียบ: ตัณหา กับฉันทะ	๙๘๕
แรงจูงใจแห่งตัณหา	๙๘๕
แรงจูงใจแห่งฉันทะ	๙๘๗
อธิบายเชิงเปรียบเทียบ	๙๘๙
ปัญหาจากระบบเงื่อนไขของตัณหา	๙๙๐
ผลดีจากระบบตรงไปตรงมาของฉันทะ	๙๙๒
สภาพการกิน ภายใต้ครอบงำของระบบเงื่อนไข	๙๙๓
การสืบพันธุ์: ระบบธรรมชาติที่แทบเลื่อนหาย ภายใต้อารยธรรมแห่งกามคุณ	๙๙๖
กินด้วยปัญญา พาให้กินพอดี	๙๙๗
ข้อพิจารณาเชิงซับซ้อน	๙๙๙
เมื่อไฟร้าย กับไฟดี แทรกซ้อนซึ่งกัน	๙๙๙
เมื่อไม่มีอะไรล่อตัณหา ก็พึงพาได้แต่ฉันทะ	๑๐๐๐
คนนอนอยู่ที่อยากให้ตัวได้สิ่งที่ปรารถนา ... รักษาความมั่นคงของอัตตาไว้	๑๐๐๐
ฉันทะต่อของ ขยายสู่เมตตาคือคน	๑๐๐๑
แม้ว่าฉันทะจะขยายไปถึงเมตตากรุณา ตัณหาก็ยังตามไปรังควาน	๑๐๐๓
ทวนความหมาย และกระบวนการเกิดของฉันทะ	๑๐๐๔
ฉันทะอยากชั่ว ตัณหาอยากดี มีหรือไม่?	๑๐๐๖
ระวังไว้ ฉันทะมา ตัณหาอาจจะสอด หรือแทรกสลับ	๑๐๐๗
อยากนิพพาน อย่างเป็นฉันทะ อย่างเป็นตัณหา	๑๐๐๙
ตัณหาให้ละแน่ แต่ฉันทะก็ละอีกแบบหนึ่ง	๑๐๑๐
จะละตัณหา ก็ใช้ตัณหาได้ แต่ไม่วยต้องระวัง	๑๐๑๑

บทสรุป	๑๐๑๔
มนุษย์เป็นสัตว์วิเศษ ต้องเพิ่มเดชด้วยฉันทะ มิใช่จะมัวเป็นทาสของตัณหา	๑๐๑๔
ถึงจะพ้นตัณหา ได้ฉันทะมา ก็ยังต้องเดินหน้าไปกับปัญญา ...	๑๐๑๕
ปัญญามาแทนที่ ตัณหาหมดหน้าที่ มีฉันทะเต็มที	๑๐๑๗
ปัญญาและกรุณา ตัวกำกับและขับเคลื่อนการทำงานของมหาบุรุษ	๑๐๑๘
สรุปข้อควรกำหนดเกี่ยวกับตัณหาและฉันทะ	๑๐๒๐
พัฒนาคนได้ ด้วยการพัฒนาความต้องการของเขา	๑๐๒๑
บทที่ ๒๒ บทความประกอบที่ ๕: ความสุข ๑: ฉบับแบบแผน	๑๐๒๓
รู้จักความสุข และเสพบริโภคอย่างมีปัญญา ที่ทำให้เป็นอิสระเสรี	๑๐๒๔
ความสุขมีหลากหลาย สูงขึ้นไปตามลำดับขั้น	๑๐๒๔
ความสุขของมนุษย์ ของสวรรค์ และความสุขที่ดีกว่านั้น	๑๐๒๖
ส่วนเสีย หรือข้อด้อยของความสุข	๑๐๒๙
พระพุทธเจ้ายืนยันว่า ทรงมีความสุขยิ่งกว่าบุคคลที่โลกถือกันว่ามีความสุขที่สุด	๑๐๓๓
เทียบความสุขต่ำไว้ เพื่อให้เร่งพัฒนาความสุข จะได้มีสุขที่เลือกได้ ...	๑๐๓๕
ถึงจะยังบริโภคความสุข ก็ต้องมีปัญญารักษาอิสรภาพไว้ รู้หนทางปลอดภัยจากกามทุกข์	๑๐๓๕
บริโภคความสุขอย่างอิสระ รู้จักจัดรู้จักใช้ขยายประโยชน์สุข ก็เป็นผู้ประเสริฐ ...	๑๐๓๗
สุขใน สุขประณีต จนถึงสุขสูงสุด	๑๐๔๖
ก้าวสู่ความสุขที่ประณีตสูงขึ้น	๑๐๔๖
สุขเหนือเวทนา	๑๐๔๘
สุขได้ไม่ต้องพึ่งเวทนา คืออิสรภาพ และเป็นสุขภาวะที่สมบูรณ์	๑๐๕๐
ถึงนิพพาน สุขเต็มสุดแล้ว จะเลือกสุขอย่างไรก็ได้ ทำไม่มองลงมาไม่ถึงกามสุข	๑๐๕๓
ทบทวนความสุขที่คนสามารถพัฒนาไปถึงได้	๑๐๕๗
บทสรุป	๑๐๕๗
หลักการพื้นฐานแห่งการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าว่า ความสุขลึ่งได้ด้วยความสุข	๑๐๕๙
เรียนรู้ให้ชัด วิธีปฏิบัติต่อความสุข	๑๐๖๑
มองความสุขเชิงปฏิบัติ วัตจากการพัฒนาของชาวบ้านขึ้นไป	๑๐๖๓
๑. กรณีที่เสวยกามสุข	๑๐๖๓
๒. กรณีที่ไม่เสวยกามสุข	๑๐๖๕
บันทึกพิเศษท้ายบท	
บันทึกที่ ๑: ความสุข จัดเป็นคู่ๆ	๑๐๖๗
บันทึกที่ ๒: ความสุข จัดเป็น ๓ ระดับ (อีกแบบหนึ่ง)	๑๐๖๗

บทที่ ๒๓ บทความประกอบที่ ๖: ความสุข ๒: ฉบับประมวลความ ๑๐๖๙

ความนำ

พุทธศาสนา คือ ระบบการพัฒนาความสุข ๑๐๖๙

พุทธศาสนาสอนว่า สุขถึงได้ด้วยสุข ๑๐๗๐

ภาคหลักการ

๑๐๗๒

ความสุข คืออะไร ๑๐๗๒

ความต้องการ คืออะไร และสำคัญอย่างไร ๑๐๗๓

พอจะได้ใจฟองฟูขึ้นไป เป็นปีติ ได้สมาธิสงบลงมา เป็นความสุข ๑๐๗๕

สองทางสายใหญ่ ที่จะเลือกไปสู่ความสุข ๑๐๗๘

ถ้าการศึกษาพัฒนาคนให้มีความสุขด้วยฉันทะได้ จริยธรรมไม่หนีไปไหน ๑๐๘๐

กฎมนุษย์สร้างระบบเงื่อนไข ๑๐๘๒

ถ้าให้ระบบเงื่อนไขหนุนกฎธรรมชาติได้ ก็จะมีผลดีจริง ๑๐๘๕

รู้ทันว่าอยู่ในระบบเงื่อนไข ก็ใช้มันให้เต็มคุณค่า ๑๐๘๗

ความสนุกในการเรียน กับความสุขในการศึกษา ๑๐๘๙

แค่มีความสุขในการเรียน ยังไม่พอ ต้องขอให้ เรียนแล้วกลายเป็นคนมีความสุข ๑๐๙๒

ความสุขมีมากมาย ธรรมชาติรอบกายก็รอจะให้ความสุข ๑๐๙๓

จะพัฒนาความสุข ต้องพัฒนาความต้องการต่อเพื่อนมนุษย์ด้วย ๑๐๙๕

ความสุขเหนือกาล เมื่อเหนือการสนองความต้องการ ๑๐๙๗

สุขเพราะได้เท่าที่ค้น กับสุขเพราะไม่มีที่ค้นจะต้องเกา ๑๐๙๙

การพัฒนาความสุข: วัตถุประสงค์ ๑๑๐๑

ภาคปฏิบัติการ

๑๑๐๓

ทุกข์มีทุกข์มา อย่าเสียท่าเอาใจรับ แต่จงเรียกปัญญาให้มาจับเอาทุกข์ไปจัดการ ๑๑๐๓

ทั้งทุกข์และสุข ปฏิบัติให้ถูก มีแต่สุข ทุกข์ไม่มี ๑๑๐๕

ความสุขที่พึงเน้น สำหรับคนทั่วไป เริ่มตั้งแต่ในบ้าน ๑๑๐๘

พัฒนากามสุขที่สุขแย้งกัน ให้มีความสุขที่สุขด้วยกัน ๑๑๑๑

ชีวิตจะวัฒนา ถ้าได้ปราโมทย์มาเป็นพื้นใจ ๑๑๑๓

สังคัมจะมีสันติสุขได้ คนต้องรู้จักความสุขจากการให้ ๑๑๑๖

ไม่เฉพาะสังคัม แม้ในสังฆะ พระก็ถือหลักแบ่งปันลาภ ๑๑๑๘

ให้ความดีงามในจิตใจบุคคล ออกมาเป็นปฏิบัติการก็อสังคัม ๑๑๒๐

บุคคลเอื้ออารี สังคัมสามัคคี ทุกคนได้ ทุกคนดี มีสุขด้วยกันและทั่วกัน ๑๑๒๒

คนมีปัญหา แม้แต่ทุกข์ ก็เห็นคุณค่า และใช้ประโยชน์ได้ ๑๑๒๕

ความสุขมีคุณมาก โทษก็หนัก ต้องรู้จักใช้ ๑๑๒๖

ของเสพเต็มไปหมด สุขกลับลด ทุกข์ก็ง่าย ๑๑๒๘

จะสุขง่าย ทุกข์ได้ยาก หากฝึกไว้ ๑๑๓๐

บทลงท้าย	๑๑๓๒
ความสุขที่สมบูรณ์ ดูอย่างไร	๑๑๓๒
เมื่อสุขของบุคคล คือสุขเพื่อมวลชนทั้งโลก	๑๑๓๔
.....	
บรรณานุกรม	๑๑๓๗
ก. พระไตรปิฎก	๑๑๓๗
ข. คัมภีร์รุ่นก่อนนอรรถกถา	๑๑๓๙
ค. คัมภีร์รุ่นนอรรถกถา ฎีกา และต่อๆ มา	๑๑๔๐
พิเศษ: ปกรณ์พิเศษ และคัมภีร์ที่เนื่อง	๑๑๔๐
๑. สายพระวินัย	๑๑๔๐
๒. สายพระสูตร	๑๑๔๐
๓. สายพระอภิธรรม	๑๑๔๒
๔. ลัทธิศาสตร์	๑๑๔๒
บันทึกของผู้เขียน	๑๑๔๓
บันทึกการจัดทำข้อมูล โดย นายแพทย์ ณรงค์ เลหาวิรภาพ	๑๑๕๑
บันทึกไว้ระลึก	๑๑๕๓
บันทึก (เรื่องทุนพิมพ์)	๑๑๘๔
ดัชนี	๑๑๙๑

พุทธธรรม

หรือ

กฎธรรมชาติ และคุณค่าสำหรับชีวิต

ความนำ

สิ่งที่ควรเข้าใจก่อน

พระพุทธรูปศาสนานั้น เมื่อมองในทัศนะของคนสมัยใหม่ มักเกิดปัญหาขึ้นบ่อยๆ ว่า เป็นศาสนา (religion) หรือเป็นปรัชญา (philosophy) หรือว่าเป็นเพียงวิถีครองชีวิตแบบหนึ่ง (a way of life) เมื่อปัญหาเช่นนี้เกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นเหตุให้ต้องถกเถียงหรือแสดงเหตุผล ทำให้เรื่องยืดยาวออกไป อีกทั้งมิติในเรื่องนี้ ก็แตกต่างกันไม่ลงเป็นแบบเดียวกัน ทำให้เป็นเรื่องพันเผื่อ ไม่มีที่สิ้นสุด

ในที่นี้ แม้จะเขียนเรื่องพุทธธรรมไว้ในหมวดปรัชญา¹ ก็จะไม่พิจารณาปัญหานี้เลย มุ่งแสดงแต่ในขอบเขตว่า พุทธธรรมสอนว่าอย่างไร มีเนื้อหาอย่างไรเท่านั้น ส่วนที่ว่าพุทธธรรมจะเป็นปรัชญาหรือไม่ ให้เป็นเรื่องของปรัชญาเองที่จะมีขอบเขตครอบคลุมหรือสามารถตีความให้ครอบคลุมถึงพุทธธรรมได้หรือไม่ โดยที่ว่า พุทธธรรม ก็คือพุทธธรรม และยังคงเป็นพุทธธรรมอยู่นั่นเอง มีข้อจำกัดเพียงอย่างเดียวว่า หลักการหรือคำสอนใดก็ตาม ที่เป็นเพียงการคิดค้นหาเหตุผลในเรื่องความจริงเพื่อสนองความต้องการทางปัญญา โดยมีได้มุ่งหมาย และมีได้แสดงแนวทางสำหรับประพฤติปฏิบัติในชีวิตจริง อันนั้น ให้ถือว่า ไม่ใช่พระพุทธรูปศาสนา โดยเฉพาะอย่าง ที่ถือว่า เป็นคำสอนเดิมแท้ของพระพุทธเจ้า ซึ่งในที่นี้เรียกว่าพุทธธรรม

การประมวลคำสอนในพระพุทธรูปศาสนามาวางเป็นข้อสรุปลงว่า พุทธธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสอนและทรงมุ่งหมายแท้จริง เป็นอย่างไรนั้น เป็นเรื่องยาก แม้จะยกข้อความในคัมภีร์ซึ่งถือกันว่าเป็นพุทธพจน์มาอ้าง เพราะคำสอนในคัมภีร์มีปริมาณมากมาย มีแง่ด้านระดับความลึกซึ้งต่างๆ กัน และขึ้นต่อการตีความของบุคคล โดยใช้สติปัญญาและความสุจริตใจหรือไม่เพียงไรด้วย ในบางกรณี ผู้ถือความเห็นต่างกันสองฝ่าย อาจยกข้อความในคัมภีร์มาสนับสนุนความคิดเห็นของตนได้ด้วยกันทั้งคู่ การวินิจฉัยความจริงขึ้นต่อความแม่นยำในการจับสาระสำคัญ และความกลมกลืนสอดคล้องแห่งหลักการและหลักฐานที่แสดงทั้งหมดโดยหน่วยรวมเป็นข้อสำคัญ แม้กระนั้น เรื่องที่แสดงและหลักฐานต่างๆ ก็มักไม่กว้างขวางครอบคลุมพอ จึงหนีไม่พ้นจากอิทธิพลความเห็นและความเข้าใจพื้นฐานต่อพุทธธรรมของบุคคลผู้แสดงนั้น

ในเรื่องนี้ เห็นว่ายังมีองค์ประกอบอีกอย่างหนึ่งที่ควรนำมาเป็นเครื่องวินิจฉัยด้วย คือความเป็นไปในพระชนมชีพ และพระปฏิบัติขององค์สมเด็จพระบรมศาสดา ผู้เป็นแหล่งหรือที่มาของคำสอนเอง

¹ เมื่อแรกเขียน ได้รับอาราธนาให้เรียบเรียงพุทธธรรมเป็นบทความร่วมในหมวดปรัชญา

พระพุทธรจวิทยา รวมทั้งบรรดาพุทธรูป คือ สิ่งที่พระองค์ผู้ทรงสอนได้กระทำ ในบางกรณีอาจแสดงพุทธรูป ประสงค์ที่แท้จริงได้ดีหรือชัดเจนกว่าคำสอนที่ปรากฏในคัมภีร์ อย่างน้อยก็เป็นเครื่องประกอบความเข้าใจให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ถึงหากจะมีผู้ตั้งว่า องค์ประกอบข้อนี้ ก็ได้จากคัมภีร์ต่างๆ เช่นเดียวกับคำสอน และขึ้นต่อการตีความได้เหมือนกัน แม้กระนั้น ก็ยังต้องยอมรับอยู่นั่นเองว่า เป็นเครื่องประกอบการศึกษาที่มีประโยชน์มาก

จากหลักฐานต่าง ๆ ทางฝ่ายคัมภีร์และประวัติศาสตร์ พอจะวาดภาพเหตุการณ์และสภาพสังคมครั้ง พุทธกาลได้คร่าวๆ ดังนี้

พระพุทธรเจ้าเสด็จอุบัติในชมพูทวีป เมื่อประมาณ ๒,๖๐๐ ปีล่วงมาแล้ว ทรงประสูติในวรรณะกษัตริย์ พระนามเดิมว่า เจ้าชายสิทธัตถะ เป็นโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะ ผู้ครองแคว้นศากยะ ซึ่งตั้งอยู่ทางด้าน ตะวันออกเฉียงเหนือของชมพูทวีป ติดเชิงเขาหิมาลัย ในฐานะโอรสกษัตริย์และเป็นความหวังของราชตระกูล พระองค์จึงได้รับการปรนเปรอด้วยโลกิยสุขต่างๆ อย่างเพียบพร้อม และได้ทรงเสวยความสุขอยู่เช่นนี้เป็น เวลานานถึง ๒๙ ปี ทรงมีทั้งพระชายาและพระโอรส

ครั้งนั้น ในทางการเมือง รัฐบาลรัฐที่ปกครองแบบราชาธิปไตยกำลังเรืองอำนาจขึ้น และกำลังพยายามทำ สงครามแผ่ขยายอำนาจและอาณาเขตออกไป รัฐบาลรัฐโดยเฉพาะที่ปกครองแบบสามัคคีธรรม (หรือแบบ สาธารณรัฐ) กำลังเสื่อมอำนาจลงไปเรื่อยๆ บางรัฐก็ถูกปราบรวมเข้าในรัฐอื่นแล้ว บางรัฐที่ยังเข้มแข็งก็อยู่ใน สภาพตึงเครียด สงครามอาจเกิดขึ้นเมื่อใดก็ได้ แม้รัฐใหญ่ที่เรืองอำนาจ ก็มีการขัดแย้งรบพุ่งกันบ่อยๆ

ในทางเศรษฐกิจ การค้าขายกำลังขยายตัวกว้างขวางขึ้น เกิดมีคนประเภทหนึ่งมีอิทธิพลมากขึ้นในสังคม คือพวกเศรษฐี ซึ่งมีสิทธิมีเกียรติยศและอิทธิพลมากขึ้นแม้ในราชสำนัก

ในทางสังคม คนแบ่งออกเป็น ๔ วรรณะ ตามหลักคำสอนของศาสนาพราหมณ์ มีสิทธิ เกียรติฐานะทาง สังคมและอาชีพการงานแตกต่างกันไปตามวรรณะของตนๆ แม้นักประวัติศาสตร์ฝ่ายฮินดูจะว่าการถือวรรณะใน ยุคนั้น ยังไม่เคร่งครัดนัก แต่อย่างน้อยคนวรรณะศูทร ก็ไม่มีสิทธิที่จะฟัง หรือกล่าวความในพระเวทอันเป็น คัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ของพราหมณ์ได้ ทั้งความจำกัดปิดกั้นนั้นก็เป็นไปในทางที่จะเข้มงวดเด็ดขาดยิ่งขึ้น ดังที่ต่อมามี กำหนดโทษแก่คนวรรณะศูทรที่เรียนพระเวทอย่างรุนแรงถึงฆ่าร่างกายเป็น ๒ ซีก และคนจัณฑาลหรือพวกนอก วรรณะก็ไม่มีสิทธิได้รับการศึกษาเลย การกำหนดวรรณะก็ใช้ชาติกำเนิดเป็นเครื่องแบ่งแยก โดยเฉพาะพวก พราหมณ์ได้พยายามยกตนขึ้น ถือตัวว่าเป็นวรรณะสูงสุด

ส่วนในทางศาสนา พวกพราหมณ์เหล่านั้น ซึ่งเป็นผู้รักษาศาสนาพราหมณ์สืบต่อกันมา ก็ได้พัฒนาคำ สอนในด้านลัทธิพิธีกรรมต่างๆ ให้ลึกลับซับซ้อนใหญ่โตโอ้อวดขึ้น พร้อมกับที่ไร้เหตุผลลงโดยลำดับ การที่ทำดังนี้ มีใช้เพียงเพื่อวัตถุประสงค์ทางศาสนาเท่านั้น แต่มุ่งสนองความต้องการของผู้มีอำนาจที่จะแสดงเกียรติยศความ ยิ่งใหญ่ของตนประการหนึ่ง และด้วยมุ่งหวังผลประโยชน์ตอบแทนที่จะได้จากผู้มีอำนาจเหล่านั้นอย่างหนึ่ง

พิธีกรรมเหล่านี้ล้วนชักจูงให้คนเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัวมากขึ้น เพราะหวังผลตอบแทนเป็นทรัพย์ สมบัติและกามสุขต่างๆ พร้อมกันนี้ ก็ก่อความเดือดร้อนแก่คนชั้นต่ำ พวกทาสกรรมกรที่ต้องทำงานหนัก และ การทารุณต่อสัตว์ด้วยการฆ่าบูชาัยุครั้งละเป็นจำนวนมากๆ²

² ดู ภาณุสูต, พ.ศ.๒๕/๓๘๑/๔๕๐ และ พราหมณ์ธัมมิกสูต, พ.ศ.๒๕/๓๒๒/๓๒๓ เป็นต้น

ในเวลาเดียวกันนี้ พราหมณ์จำนวนหนึ่งได้คิดว่า พิธีกรรมต่างๆ ไม่สามารถให้ตนประสบชีวิตนิรันดรได้ จึงได้เริ่มคิดเอาจริงเอาจังกับปัญหาเรื่องชีวิตนิรันดร และหนทางที่จะนำไปสู่ภาวะเช่นนั้น ถึงกับยอมปลีกรัฐออก จากสังคมไปคิดค้นแสวงคำตอบอาศัยความวิเวกอยู่ในป่า

คำสอนของศาสนาพราหมณ์ในยุคนี้ ซึ่งเรียกว่า ยุคอุปนิษัท ก็มีความขัดแย้งกันเองมาก บางส่วนอธิบาย เพิ่มเติมเรื่องพิธีกรรมต่างๆ บางส่วนกลับประณามพิธีกรรมเหล่านั้น และในเรื่องชีวิตนิรันดรก็มีความเห็นต่าง ๆ กัน มีคำสอนเรื่องอาตมันแบบต่างๆ ที่ขัดกัน จนถึงขั้นสุดท้ายที่ว่า อาตมัน คือพรหมัน เป็นที่มาและแทรกซึมอยู่ในทุกสิ่งทุกอย่าง มีภาวะที่อธิบายไม่ได้อย่างที่เรียกว่า “เนติ เนติ” (ไม่ใช่ นั่น ไม่ใช่ นั่น) เป็นจุดหมายสูงสุดของการบำเพ็ญเพียรทางศาสนา และพยายามแสดงความหมายได้ตอบปัญหาเกี่ยวกับเรื่องสภาพของภาวะเช่นนั้น พร้อมกับที่หวงแหนความรู้เหล่านี้ไว้ในหมู่พวกตน

พร้อมกันนั้น นักบวชอีกพวกหนึ่ง ซึ่งเบียดเบียนต่อความไร้สาระของชีวิตในโลกนี้ ก็ได้ไปบำเพ็ญเพียร แบบต่างๆ ตามวิธีการของพวกตนๆ ด้วยหวังว่าจะได้พบชีวิตอมตะหรือผลสำเร็จอันวิเศษอัศจรรย์ต่างๆ ที่ตนหวัง บ้างก็บำเพ็ญตบะทรมานตนด้วยประการต่างๆ ตั้งต้นแต่อดอาหารไปจนถึงการทรมานร่างกายแบบแปลกๆ ที่คนธรรมดาคิดไม่ถึงว่าจะเป็นไปได้ บ้างก็บำเพ็ญสมาธิได้มานจนถึงรูปสมาบัติ อรูปสมาบัติ บ้างก็บำเพ็ญฌาน จนเชี่ยวชาญชำนาญถึงขั้นที่กล่าวว่าการทำปาฏิหาริย์ได้ต่างๆ

อีกด้านหนึ่ง นักบวชที่เรียกว่าสมณะอีกหลายหมู่หลายพวก ซึ่งได้สละเหย้าเรือนออกบวชแสวงหา จุดหมายชีวิตเช่นเดียวกัน ก็ได้เร่ร่อนท่องเที่ยวไปในบ้านเมืองต่างๆ ถกเถียงถามปัญหากันบ้าง ตั้งตนเป็นศาสตราจารย์แสดงทัศนะของตนต่างๆ กันหลายแบบหลายอย่าง

การเพียรแสวงหาจุดหมายและเผยแพร่แสดงแข่งลัทธิกันนี้ ได้ดำเนินไปอย่างแข็งขันเข้มข้น จนปรากฏว่า เกิดมีลัทธิต่างๆ ขึ้นเป็นอันมาก³ เฉพาะที่เด่นๆ ซึ่งกล่าวถึงบ่อยในคัมภีร์พุทธศาสนา ถึง ๖ ลัทธิ⁴

สภาพเช่นนี้ จะสรุปสั้นๆ คงได้ความว่า ยุคนั้น คนพวกหนึ่งกำลังรุ่งเรืองขึ้นด้วยโภคะและอำนาจ พวกนั้น เพลิดเพลินมัวเมาแสวงหาทรัพย์สมบัติและความสุขทางวัตถุต่างๆ พร้อมกับที่คนหลายพวกกำลังมีฐานะและ ความเป็นอยู่ด้อยลงๆ ทุกๆ ที่ ไม่ค่อยได้รับความเหลียวแล ส่วนคนอีกพวกหนึ่ง ก็ปลีกรัฐออกไปเสียดจากสังคม ที่เดียว ไปมุ่งมั่นค้นหาความจริงในทางปรัชญา โดยมีได้ใส่ใจสภาพสังคมเช่นเดียวกัน

เจ้าชายสิทธัตถะ ทรงได้รับความปรณปรือด้วยโลกียสุขอยู่เป็นเวลานานถึง ๒๙ ปี และมีไข้เพียงปรณ ปรือเอาใจเท่านั้น ยังได้ทรงถูกปิดกั้นไม่ให้พบเห็นสภาพความเป็นอยู่ที่ระคนด้วยความทุกข์ของสามัญชน ทั้งหลายด้วย แต่สภาพเช่นนี้ไม่สามารถถูกปิดบังจากพระองค์ได้เรื่อยไป ปัญหาเรื่องความทุกข์ ความเดือดร้อน ต่างๆ ของมนุษย์ อันรวมเด่นอยู่ที่ความแก่ เจ็บ และตาย เป็นสิ่งที่ทำให้พระองค์ต้องทรงครุ่นคิดแก้ไข

³ ตามหลักฐานในคัมภีร์ ว่า ลัทธิทั้งฝ่ายสมณะ และฝ่ายพราหมณ์ แยกเป็นทิวฐิหรือทฤษฏีได้ถึง ๖๒ อย่าง (ที.ล.๙/๒๗-๙๐/๑๖-๕๙)

⁴ สภาพชมพูทวีปยุคนี้ ดูใน G. C. Pande, *Studies in the Origins of Buddhism* (India: University of Allahabad, 1957), pp. 310-368 เป็นต้น

ปัญหาที่ มองสะท้อนออกไปในวงกว้าง ให้เห็นสภาพสังคม ที่คนพวกหนึ่งได้เปรียบกว่า ก็แสงแต่โอกาสที่จะหาความสมบูรณ์พูนสุขใส่ตน แข่งขันแย่งชิงเบียดเบียนกัน หมกมุ่นมัวเมาอยู่ในความสุขเหล่านั้น ไม่คิดถึงความทุกข์ยากเดือดร้อนของใคร ดำรงชีวิตอย่างเป็นทาสของวัตถุ ยามสุขก็ระริงมัวเมาอยู่ในความคับแคบของจิตใจ ถึงคราวถูกความทุกข์ครอบงำ ก็ลุ่มหลงไร้สติเหี่ยวแห้งคับแค้นกับตัวเอง แล้วก็แก่เจ็บตายไปอย่างไร้แก่นสาร ฝ่ายคนที่เสียเปรียบ ไม่มีโอกาส ถูกบีบคั้นกดขี่อยู่อย่างเร้นแค้น แล้วก็แก่เจ็บตายไปโดยไร้ความหมาย

เจ้าชายสิทธัตถะทรงมองเห็นสภาพเช่นนี้แล้ว ทรงเบื่อหน่ายในสภาพความเป็นอยู่ของพระองค์ มองเห็นความสุขความปรนเปรอเหล่านั้นเป็นของไร้สาระ ทรงคิดหาทางแก้ไขจะทำให้มีความสุขที่มั่นคง เป็นแก่นสาร ทรงคิดแก้ปัญหาที่ไม่ตก และสภาพความเป็นอยู่ของพระองค์ท่ามกลางความเฝ้ายวนลัษณวุ่นวายเช่นนั้น ไม่อานวยแก่การใช้ความคิดที่ได้ผล ในที่สุดทรงมองเห็นภาพพวงสมณะ ซึ่งเป็นผู้ได้ปลีกตัวจากสังคม ไปค้นคว้าหาความจริงต่างๆ โดยมีความเป็นอยู่อย่างง่าย ๆ ปราศจากกังวล และสะดวกในการแสวงหาความรู้และคิดหาเหตุผล สภาพความเป็นอยู่แบบนี้ น่าจะช่วยพระองค์ให้แก้ปัญหานี้ได้ และบางทีสมณะพวกนั้น ที่ไปคิดค้นหาความจริงกันต่างๆ บางคนอาจมีอะไรบางอย่างที่พระองค์จะเรียนรู้ได้บ้าง

เมื่อถึงขั้นนี้ เจ้าชายสิทธัตถะจึงเสด็จออกบรรพชาอย่างพวงสมณะที่มีอยู่แล้วในสมัยนั้น พระองค์ได้เสด็จจาริกไปศึกษาหาความรู้เท่าที่พวกนักบวชสมัยนั้นจะรู้และปฏิบัติกัน ทรงศึกษาทั้งวิธีการแบบโยคะ ทรงบำเพ็ญสมาธิจนได้ฌานสมาบัติ ถึงอรุณสมบัติขั้นสูงสุด กับทั้งอิทธิปาฏิหาริย์อย่างเชี่ยวชาญ และทรงบำเพ็ญตบะทรมาณพระองค์

ในที่สุดก็ทรงตัดสินใจได้ว่า วิธีการของพวกนักบวชเหล่านี้ทั้งหมด ไม่สามารถแก้ปัญหาตามที่พระองค์ทรงประสงค์ได้ เมื่อเทียบกับชีวิตของพระองค์ก่อนเสด็จออกบรรพชาแล้ว ก็นับว่าเป็นการดำรงชีวิตอย่างเอียงสุดทั้งสองฝ่าย พระองค์จึงทรงหันมาดำเนินการคิดค้นของพระองค์เองต่อมา จนในที่สุดได้ตรัสรู้ ธรรมที่พระองค์ทรงค้นพบนี้ ต่อมาเมื่อทรงนำไปแสดงให้ผู้อื่นฟัง ทรงเรียกว่า “มัชฌิมนธรรม” (เรียกเต็มว่า มัชฌิมนธรรมเทศนา) หรือ หลักธรรมสายกลาง และทรงเรียกข้อปฏิบัติอันเป็นระบบที่พระองค์ทรงบัญญัติขึ้นว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” หรือ ทางสายกลาง

จากความท่อนี้จะมองเห็นทัศนะตามแนวพุทธธรรมว่า การดำรงชีวิตอยู่ในสังคมอย่างลุ่มหลง หมกมุ่นปล่อยตัวไปเป็นทาสตามกระแสกิเลสก็ดี การหลีกเลี่ยงออกไปโดยสิ้นเชิง ไม่เกี่ยวข้องกับผิดชอบอย่างใดต่อสังคมอยู่อย่างทรมาณตนก็ดี นับว่าเป็นข้อปฏิบัติที่ผิดเอียงสุดด้วยกันทั้งสองอย่าง ไม่สามารถให้มนุษย์ดำรงชีวิตอย่างมีความหมายแท้จริงได้

เมื่อตรัสรู้แล้วเช่นนี้ พระองค์จึงเสด็จกลับคืนมาทรงเริ่มตั้งงานสั่งสอนพุทธธรรมเพื่อประโยชน์แก่สังคมของชาวโลกอย่างหนักแน่นจริงจัง และทรงดำเนินงานนี้จนตลอด ๔๕ ปี แห่งพระชนม์ชีพพระยะหลัง

แม้ไม่พิจารณาเหตุผลด้านอื่น มองเฉพาะในแง่สังคมอย่างเดียว ก็จะเห็นว่า พุทธกิจที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญเพื่อประโยชน์สุขแก่สังคมสมัยนั้น จะสำเร็จผลดีที่สุกก็ด้วยการทำงานในบรรพชิตเพศเท่านั้น พระองค์จึงได้ทรงชักจูงคนชั้นสูงจำนวนมากให้ละความมั่งมีศรีสุข ออกบวชศึกษาเข้าถึงธรรมของพระองค์แล้ว ร่วมทำงานอย่างเสียสละอุทิศตนเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน ด้วยการจาริกไปเข้าถึงคนทุกชั้นวรรณะ และทุกถิ่นที่จะไปถึงได้ ทำให้บำเพ็ญประโยชน์ได้กว้างขวาง

⁵ พุทธประวัติท่อนนี้ ดู สคาราวสูตร, ม.ม.๑๓/๗๓๘-๗๕๗/๖๖๙-๖๘๘ เป็นต้น

อีกประการหนึ่ง คณะสงฆ์เองก็เป็นแหล่งแก้ปัญหาสังคมอย่างสำคัญ เช่น ในข้อว่า ทุกคนไม่ว่าจะเกิดในวรรณะใด หรือแม้ต่ำสุดนอกวรรณะ ก็สมควรเข้าบวชได้ มีสิทธิเสมอกัน ศึกษาเข้าถึงจุดหมายสูงสุดได้เท่ากันหมดทั้งสิ้น

ส่วนเศรษฐี ฤๅหบดี ผู้ยังไม่พร้อมที่จะสละได้เต็มที่ ก็คงครองเรือนอยู่เป็นอุบาสกอุบาสิกา คอยช่วยให้กำลังแก่คณะสงฆ์ในการบำเพ็ญกรณียกิจของท่าน และนำทรัพย์สมบัติของตนออกบำเพ็ญประโยชน์สงเคราะห์ประชาชนไปด้วยพร้อมกัน

การบำเพ็ญกรณียกิจทั้งของพระพุทธเจ้าและของพระสาวก มีวัตถุประสงค์และขอบเขตกว้างขวางเพียงใด จะเห็นได้จากพุทธพจน์ตั้งแต่ครั้งแรกที่ส่งสาวกออกประกาศพระศาสนาว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงจาริกไป เพื่อประโยชน์และความสุขของชนเป็นอันมาก เพื่อเกื้อการุณย์แก่โลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์ทั้งหลาย”⁶

พุทธธรรมนั้นมีขอบเขตในทางสังคมที่จะให้ใช้ได้และเป็นประโยชน์แก่บุคคลประเภทใดบ้าง พึงเห็นได้จากพุทธพจน์ในปาสาทิกสูตร ซึ่งสรุปความได้ว่า

พรหมจรรย์ (คือพระศาสนา) จะชื่อว่าสำเร็จผลแพร่หลายกว้างขวาง เป็นประโยชน์แก่ชนเป็นอันมาก เป็นปึกแผ่น ถึงขั้นที่ว่า เทวดาและมนุษย์ประกาศไว้ดีแล้ว ต่อเมื่อมีองค์ประกอบต่อไปนี้ครบถ้วน คือ

๑. องค์พระศาสดา เป็นเถระ รัตตัญญู ล่วงกาล ผ่านวัยมาโดยลำดับ
๒. มีภิกษุสาวก ที่เป็นเถระ มีความรู้เชี่ยวชาญ ได้รับการฝึกฝนอบรมอย่างดี แก่ล้วนแล้วอาจหาญ บรรลุธรรมอันเกษมจากโยคะ สามารถแสดงธรรมให้เห็นผลจริงจัง กำราบปรปวาท (ลัทธิที่ขัดแย้งหรือวาทะฝ่ายตรงข้าม) ที่เกิดขึ้น ให้สำเร็จเรียบร้อยโดยถูกต้องตามหลักธรรม และมีภิกษุสาวกชั้น ปุณกลางและชั้นนวกะ ที่มีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น
๓. มีภิกษุณีสาวิกา ชั้นเถรี ชั้นปุณกลาง และชั้นนวกะ ที่มีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น
๔. มีอุบาสก ทั้งประเภทพรหมจารี และประเภทครองเรือนสวयงามสุข ซึ่งมีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น
๕. มีอุบาสิกา ทั้งประเภทพรหมจารี และประเภทครองเรือนสวयงามสุข ซึ่งมีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น

เพียงแต่ขาดอุบาสิกาประเภทครองเรือนเสียอย่างเดียว พรหมจรรย์ ก็ยังไม่ชื่อว่าเจริญบริบูรณ์เป็นปึกแผ่น⁷

ความตอนนั้นแสดงว่า พุทธธรรมเป็นคำสอนที่มุ่งสำหรับคนทุกประเภท ทั้งบรรพชิต และคฤหัสถ์ คือครอบคลุมสังคมทั้งหมด

⁶ วินย. ๔/๓๒๒/๓๙

⁷ ดู ปาสาทิกสูตร ที่.ปา.๑๑/๑๐๔/๑๓๕ (ซึ่งสังเกตุความหมายของ “พรหมจรรย์” ที่ครอบคลุมผู้ครองเรือนด้วย)

ลักษณะทั่วไปของพุทธธรรม

ลักษณะทั่วไปของพุทธธรรมนั้น สรุปได้ ๒ อย่าง คือ

๑. แสดงหลักความจริงสายกลาง ที่เรียกว่า “มัชฌิมนธรรม” หรือเรียกเต็มว่า “มัชฌิมนธรรมเทศนา” ว่าด้วยความจริงตามแนวของเหตุผลบริสุทธิ์ตามกระบวนการของธรรมชาติ นำมาแสดงเพื่อประโยชน์ในทางปฏิบัติในชีวิตจริงเท่านั้น ไม่ส่งเสริมความพยายามที่จะเข้าถึงสัจธรรมด้วยวิธีถกเถียงสร้างทฤษฎีต่างๆ ขึ้นแล้วยึดมั่นปกป้องทฤษฎีนั้นๆ ด้วยการเก่งความจริงทางปรัชญา
๒. แสดงข้อปฏิบัติสายกลาง ที่เรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” อันเป็นหลักการครองชีวิตของผู้ฝึกอบรมตน ผู้รู้เท่าทันชีวิต ไม่หลงมกมาย มุ่งผลสำเร็จคือ ความสุข สะอาด สว่าง สงบ เป็นอิสระ ที่สามารถมองเห็นได้ในชีวิตนี้ ในทางปฏิบัติ ความเป็นสายกลางนี้เป็นไปโดยสัมพันธ์กับองค์ประกอบอื่นๆ เช่น สภาพชีวิตของบรรพชิต หรือคฤหัสถ์ เป็นต้น

พระพุทธานุศาสนเป็นศาสนาแห่งการกระทำ (กรรมวาท และกิริยาท) เป็นศาสนาแห่งความเพียรพยายาม (วิริยาท)^๘ ไม่ใช่ศาสนาแห่งการอ้อนวอนปรารถนา หรือศาสนาแห่งความท่วงท้วงกังวล

การสั่งสอนธรรมของพระพุทธเจ้าทรงมุ่งผลในทางปฏิบัติ ให้ทุกคนจัดการกับชีวิตที่เป็นอยู่จริงๆ ในโลกนี้ และเริ่มแต่บัดนี้ ความรู้ในหลักที่เรียกว่า มัชฌิมนธรรมเทศนาก็ดี การประพฤติตามมรรคาที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทาก็ดี เป็นสิ่งที่ทุกคนไม่ว่าจะอยู่ในสภาพและระดับชีวิตอย่างไร สามารถเข้าใจและนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ได้ตามสมควรแก่สภาพและระดับชีวิตนั้นๆ ถ้าความท่วงท้วงในเรื่องราวชีวิตหลังจากโลกนี้มีอยู่ ก็จงทำชีวิตดั่งมออย่างที่ต้องการนั้นให้เกิดมีเป็นจริงเป็นจังขึ้นมาด้วยการประพฤติปฏิบัติแต่บัดนี้ จนมั่นใจตนเองว่าจะต้องไปได้โดยไม่ต้องกังวลหรือหวาดหวั่นต่อโลกหน้านี้เลย^๙

ทุกคนมีสิทธิเท่าเทียมกันโดยธรรมชาติ ที่จะเข้าถึงผลสำเร็จเหล่านี้ แม้ว่าความสามารถจะต่างกัน ทุกคนจึงควรได้รับโอกาสเท่าเทียมกันที่จะสร้างผลสำเร็จนั้นตามความสามารถของตน และความสามารถนั้น ก็เป็นสิ่งดัดแปลงเพิ่มพูนได้ จึงควรให้ทุกคนมีโอกาสที่จะพัฒนาความสามารถของตนอย่างดีที่สุด และแม้ว่าผลสำเร็จที่แท้จริงทุกคนจะต้องทำด้วยตนเอง โดยตระหนักในความรับผิดชอบของตนอย่างเต็มที่ แต่ทุกคนก็เป็นอุปการะในการช่วยตนเองของคนอื่นได้ ดังนั้น หลักอัปมาทธรรม และหลักความมีกัลยาณมิตร จึงเป็นหลักธรรมที่เด่นและเป็นข้อที่เน้นหนักทั้งสองอย่าง ในฐานะความรับผิดชอบต่อตนเองฝ่ายหนึ่ง กับปัจจัยภายนอกที่จะช่วยเสริมอีกฝ่ายหนึ่ง

หากยกเอาผลงานและพระจริยาของพระพุทธเจ้าขึ้นมาเป็นหลักพิจารณา จะมองเห็นแนวทางการบำเพ็ญพุทธกิจที่สำคัญหลายอย่าง เช่น ทรงพยายามล้มล้างความเชื่อถือมกมายในเรื่องพิธีกรรมอันเหลวไหลต่างๆ โดยเฉพาะการ**บูชาอัญมณี** ด้วยการสอนย้ำถึงผลเสียหายและความไร้ผลของพิธีกรรมเหล่านั้น

^๘ เช่น อัง.ติก.๒๐/๕๗๗/๓๖๙

^๙ เช่น ส.ม.๑๙/๑๕๗๒/๔๘๗

การที่ทรงสอนเน้นหนักให้ละเลิกการบูชาอัญมณี เพราะอัญมณีเหล่านั้น ทำให้คนมัวแต่หวังพึ่งอำนาจดลบันดาลจากภายนอก อย่างหนึ่ง ทำให้คนกระหายทะยานและคิดหมกมุ่นในผลประโยชน์ทางวัตถุเพิ่มพูนความเห็นแก่ตน ทำการเบียดเบียนชีวิต โดยไม่คำนึงถึงความทุกข์ยากเดือดร้อนของเพื่อนมนุษย์และสัตว์ อย่างหนึ่ง ทำให้คนคิดหวังแต่เรื่องอนาคต จนไม่คิดปรับปรุงปัจจุบัน อย่างหนึ่ง แล้วทรงสอนย้ำหลักแห่งทาน ให้สละแบ่งปันและสงเคราะห์กันในสังคม

สิ่งต่อไปที่ทรงพยายามสอนหักล้าง คือระบบความเชื่อถือเรื่อง**วรรณะ** ที่นำเอาชาติกำเนิดมาเป็นขีดชั้นจำกัดสิทธิและโอกาสทั้งในทางสังคมและทางจิตใจของมนุษย์ ทรงตั้งคณะสงฆ์ที่เปิดรับคนจากทุกวรรณะให้เข้าสู่ความเสมอภาคกัน เหมือนทะเลที่รับน้ำจากแม่น้ำทุกสายกลมกลืนเข้าเป็นอันเดียวกัน¹⁰ ทำให้เกิดสถาบันวัด ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นศูนย์กลางเผยแผ่วัฒนธรรมและการศึกษาที่สำคัญยิ่ง จนศาสนาฮินดูต้องนำไปจัดตั้งขึ้นบ้างในศาสนาของตน เมื่อหลังพุทธกาลแล้วราว ๑,๔๐๐ หรือ ๑,๗๐๐ ปี¹¹

ตามหลักแห่งพุทธธรรม ทั้งสตรีและบุรุษสามารถเข้าถึงจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาได้เช่นเดียวกัน เมื่อได้ทรงตั้ง**ภิกษุสังฆะ**ขึ้นแล้ว หลังจากเวลาผ่านไประยะหนึ่ง แม้ว่าสภาพสังคมและสิ่งแวดล้อมไม่เอื้อ ก็ได้ทรงตั้ง**ภิกษุณีสังฆะ**ขึ้น โดยทรงกระทำด้วยความตระหนักพระทัยถึงความยากลำบาก และด้วยความระมัดระวังอย่างยิ่ง ที่จะเตรียมการวางรูปให้สภาพชีวิตของนักบวชสตรีนี้ ดำรงอยู่ด้วยดีในสังคมสมัยนั้น ในขณะที่โอกาสของสตรีในการศึกษาทางจิตใจ ได้ถูกศาสนาพระเวทจำกัดแคบเข้ามาจนเหมือนปิดตายไปแล้ว

ประการต่อไป ทรงสั่งสอนพุทธธรรมด้วย**ภาษาสามัญ**ที่ประชาชนใช้ เพื่อให้ทุกคนทุกชั้น ทุกระดับการศึกษา ได้รับประโยชน์จากธรรมนี้ทั่วถึง ตรงข้ามกับศาสนาพราหมณ์ที่ยึดความศักดิ์สิทธิ์ของคัมภีร์พระเวท และจำกัดความรู้ชั้นสูงไว้ในวงแคบของพวกตนด้วยวิธีการต่างๆ โดยเฉพาะคือด้วยการใช้ภาษาเดิมของสันสกฤต ซึ่งรู้จำกัดในหมู่พวกตนเป็นสื่อถ่ายทอดและรักษา คัมภีร์ แต่ต่อมาจะมีผู้ขออนุญาตพระพุทธรเจ้าให้ยกพุทธพจน์ขึ้นสู่ภาษาพระเวท พระองค์ก็ไม่ทรงอนุญาต ทรงยืนยันให้ใช้ภาษาของประชาชนตามเดิม¹²

ประการต่อไป ทรงปฏิเสธโดยสิ้นเชิงที่จะทำเวลาให้สูญเสียไปกับการถกเถียงปัญหาที่เกี่ยวกับการแก่งความจริงทางปรัชญา ซึ่งไม่อาจนำมาพิสูจน์ให้เห็นได้ด้วยวิธีแสดงเหตุผลทางคำพูด ถ้าใครถามปัญหาเช่นนี้ พระองค์จะทรงยับยั้งเสีย แล้วตั้งผู้นั้นกลับมาสู่ปัญหาเกี่ยวกับเรื่องที่เขาจะต้องเกี่ยวข้องและปฏิบัติได้ในชีวิตจริง โดยทันที¹³ สิ่งที่จะพึงรู้ได้ด้วยคำพูด ทรงแนะนำด้วยคำพูด สิ่งที่จะพึงรู้ด้วยการเห็น ทรงให้เขาดู มิใช่ให้ดูสิ่งที่จะต้องเห็นด้วยคำพูด

ทั้งนี้ ทรงสอนพุทธธรรมโดยปริยายต่างๆ เป็นอันมาก มีคำสอนหลายระดับ ทั้งสำหรับผู้ครองเรือน ผู้ดำรงชีวิตอยู่ในสังคม ผู้สละเรือนแล้ว ทั้งคำสอนเพื่อประโยชน์ทางวัตถุ และเพื่อประโยชน์ลึกซึ้งทางจิตใจ เพื่อให้ทุกคนได้รับประโยชน์จากพุทธธรรมทั่วถึงกัน พุทธกิจที่กล่าวมานี้ เป็นเครื่องยืนยันข้อสรุปความเข้าใจเกี่ยวกับพุทธธรรมที่พูดมาแล้วข้างต้น

¹⁰ ดู อนุชก.๒๓/๑๐๙/๒๐๕ และ ที.ปา.๑๑/๗๑/๑๐๗ เป็นต้น

¹¹ ดู P. V. Bapat, *2500 Years of Buddhism*, (1959), p.355 และ S. Dutt, *Buddhist Monks and Monasteries of India*, (1962), p.210 เป็นต้น

¹² ดู วินย.๗/๑๘๑/๗๐.

¹³ ดู อง.ทสก.๒๔/๕๕-๕๖/๒๐๖-๒๑๒; ม.ม.๑๓/๑๔๗-๑๕๒/๑๔๓-๑๕๓ เป็นต้น

การที่ต้องทรงสอนพุทธธรรมท่ามกลางวัฒนธรรมแบบพราหมณ์ และความเชื่อถือตามลัทธิต่างๆ ของพวกสมณะสมัยนั้น ทำให้พระพุทธเจ้าต้องทรงเกี่ยวข้องกับถ้อยคำทางศาสนาในลัทธิความเชื่อถือเหล่านั้น ทั้งโดยการทรงได้รับฟัง และการตรัสพาดพิงถึง และโดยที่พระองค์ทรงมีพระประสงค์ให้พุทธธรรมเผยแพร่ไปเป็นที่เข้าใจและเป็นประโยชน์แก่ประชาชนอย่างกว้างขวางในเวลาอันรวดเร็ว จึงปรากฏว่าพระองค์ทรงมีวิธีการปฏิบัติต่อถ้อยคำทางศาสนาเหล่านั้น เป็นที่น่าสังเกตอย่างหนึ่ง คือ ไม่ทรงนิยมหักล้างความเชื่อถือเดิมในรูปถ้อยคำที่ใช้ทรงหักล้างเฉพาะแต่ตัวความเชื่อถือที่แฝงอยู่เป็นความหมายของถ้อยคำเหล่านั้นเท่านั้น กล่าวคือ ไม่ทรงใช้วิธีรุนแรง แต่ทรงให้การเปลี่ยนแปลงเป็นไปเองโดยรู้เข้าใจใช้ปัญญา ด้วยการศึกษาค้นคว้าพัฒนาคนขึ้นไป

โดยนัยนี้ พระองค์จึงทรงนำคำบัญญัติที่ใช้กันอยู่ในศาสนาเดิมมาใช้ในความหมายใหม่ตามแนวของพุทธธรรมโดยเฉพาะบ้าง ทรงสร้างคุณค่าใหม่ให้แก่ถ้อยคำที่ใช้อยู่เดิมบ้าง เช่น ใช้ “พรหม” เป็นชื่อของสัจของโลกที่เกิดตายประภพหนึ่งบ้าง หมายถึงบิดามารดาบ้าง ทรงเปลี่ยนความเชื่อถือเรื่องกราบไหว้ทิศ ๖ ในธรรมชาติ มาเป็นการปฏิบัติหน้าที่และรักษาความสัมพันธ์รูปต่างๆ ในสังคม เปลี่ยนความหมายของการบูชาไฟศักดิ์สิทธิ์สำหรับยัญพิธี ๓ อย่างของพราหมณ์ มาเป็นความรับผิดชอบทางสังคมต่อบุคคล ๓ ประเภท เปลี่ยนการตัดสินความเป็นพราหมณ์ และอารยะโดยชาติกำเนิด มาเป็นตัดสินด้วยการประพฤติปฏิบัติ

บางครั้งทรงสอนให้ตีความหมายบางส่วนในคำสอนของศาสนาเดิมมาใช้แต่ในทางที่ตรงและเป็นที่พึงปรารถนา คำสอนใดในศาสนาเดิม ถูกต้อง ตรงตาม ก็ทรงรับรอง โดยถือความถูกต้องตรงตามเป็นของสากลโดยธรรมชาติ ในกรณีที่หลักความประพฤติปฏิบัติในศาสนาเดิมมีความหมายหลายอย่าง ทรงชี้แจงว่าแง่ใดถูก แง่ใดผิด ทรงยอมรับและให้ประพฤติปฏิบัติแต่ในแง่ที่ตรงถูกต้อง

บางครั้งทรงสอนว่า ความประพฤติปฏิบัติที่ผิดพลาดเสียหายบางอย่างของศาสนาเดิมในสมัยนั้น เป็นความเสื่อมโทรมที่เกิดขึ้นในศาสนาตนเอง ซึ่งในครั้งตั้งเดิมทีเดียว คำสอนของศาสนานั้นก็ตรงถูกต้อง และทรงสอนให้รู้ว่า คำสอนเดิมที่ดีของศาสนานั้นเป็นอย่างไร ตัวอย่างในข้อนี้ มีเรื่อง ตบะ การบูชายัญ หลักการสงเคราะห์ประชาชนของนักปกครอง และเรื่องพราหมณ์ธรรม¹⁴ เป็นต้น

ข้อความที่กล่าวมานี้ นอกจากจะแสดงให้เห็นความใจกว้างของพุทธธรรม และการที่พระพุทธเจ้าทรงตั้งพระทัยสอนแต่ความจริงและความตรงถูกต้องที่เป็นกลางๆ แล้ว ยังเป็นเรื่องสำหรับเตือนให้รู้จักแยกความหมายของคำบัญญัติทางศาสนาที่ใช้ในพุทธธรรมกับที่ใช้ในศาสนาอื่นๆ ด้วย

อนึ่ง เมื่อสิ้นยุคขององค์พระศาสดาแล้ว เวลาผ่านไป และคำสอนแผ่ไปในถิ่นต่างๆ ความเข้าใจในพุทธธรรมก็แปรไปจากเดิม และแตกต่างกันไปได้หลายอย่าง เพราะผู้ถ่ายทอดสืบต่อมีพื้นความรู้การศึกษาอบรมสติปัญญาแตกต่างกัน ตีความหมายพุทธธรรมแตกต่างกันไปบ้าง นำเอาความรู้ความเชื่อถือเดิมจากลัทธิศาสนาอื่นเข้ามาผสมแทรกแซงบ้าง อิทธิพลศาสนาและวัฒนธรรมในท้องถิ่นเข้าผสมผสานบ้าง คำสอนบางแง่เด่นขึ้น บางแง่เลือนรางลง เพราะการย้ายและเลี้ยวความสนใจ ตามความโน้มเอียงและความถนัดของผู้รักษาคำสอนบ้าง ทำให้เกิดการแตกแยกออกเป็นนิกายต่างๆ เช่น ที่รู้จักกันบัดนี้เป็นมหายาน กับเถรวาท ตลอดจนนิกายย่อยๆ ที่ช่อยแยกออกไป

¹⁴ ดู อภ.ทสก.๒๔/๔๔/๒๐๔; อภ.สตตจก.๒๓/๔๔/๔๒; พุ.สุ.๒๕/๓๒๒/๓๒๓; และความในเนื้อเรื่องข้างหน้า

สำหรับเถรวาทนั้น แม้จะได้ชื่อว่าเป็นนิกายที่รักษาแบบแผนและคำสอนดั้งเดิมไว้ได้แม่นยำ ก็มีใช้จะพ้นไปจากความแปรเปลี่ยนได้โดยสิ้นเชิง คำสอนบางส่วนแม้ที่อยู่ในคัมภีร์เอง ก็ยังเป็นปัญหาที่คนรุ่นปัจจุบันต้องนำมาถกเถียงคิดค้นหาหลักฐานยืนยันหรือปฏิเสธความเป็นของแท้แต่ดั้งเดิม ยิ่งความรู้ความเข้าใจที่ประชาชนเชื่อถือและปฏิบัติอยู่ด้วยแล้ว ความคลาดเคลื่อนก็ยิ่งมีได้มากและชัดเจนยิ่งขึ้น บางกรณีถึงกับเสมือนเป็นตรงข้ามกับคำสอนเดิม หรือเกือบจะกลายเป็นลัทธิอื่นที่คำสอนเดิมคัดค้านแล้วก็มี

ยกตัวอย่างในประเทศไทยนี้ เมื่อพูดถึงคำว่า “กรรม” ความเข้าใจของคนทั่วไปก็จะพุ่งไปยังกาลส่วนอดีตเจาะจงเอาการกระทำในชาติที่ล่วงแล้วหรือชาติก่อนๆ บ้าง พุ่งไปยังปรากฏการณ์ส่วนผล คือนึกถึงผลที่ปรากฏในปัจจุบันของการกระทำในอดีตบ้าง พุ่งไปยังแง่ที่เสียหายเลวร้ายคือการกระทำชั่วฝ่ายเดียวบ้าง พุ่งไปยังอำนาจแสดงผลร้ายของการกระทำความชั่วในชาติก่อนบ้าง และโดยมากเป็นความเข้าใจตามแง่ต่างๆ เหล่านี้รวมๆ กันไปทั้งหมด ซึ่งเมื่อพิจารณาตัดสินตามหลักกรรมที่แท้จริงในพุทธธรรมแล้ว จะเห็นได้ชัดว่าเป็นความเข้าใจที่ห่างไกลจากความหมายที่แท้จริงเป็นอันมาก

แม้ข้อธรรมอื่นๆ ตลอดจนคำบัญญัติทางธรรมแต่ละคำๆ เช่น อารมณฺ์ วิญญฺญาณ บารมี สันโดษ อุเบกขา อธิษฐาน บริกรรม ภาวนา วิปัสสนา กาม โลภีย โลกุตระ บุญ อัจฉา ฯลฯ ก็ล้วนมีความหมายพิเศษในความเข้าใจของประชาชน ซึ่งผิดแปลกไปจากความหมายดั้งเดิมในพุทธธรรม โดยตัวความหมายเองบ้าง โดยขอบเขตความหมายบ้าง มากน้อยต่างกันไปในแต่ละคำนั้นๆ ในการศึกษาพุทธธรรม จำเป็นต้องแยกความหมายในความเข้าใจของประชาชนส่วนที่คลาดเคลื่อนนี้ออกไปต่างหาก จึงจะสามารถเข้าใจความหมายที่แท้จริงได้

ในการแสดงพุทธธรรมต่อไปนี้ ผู้แสดงถือว่าได้พยายามที่จะแสดงตัวพุทธธรรมแท้อย่างที่องค์พระบรมศาสดาทรงสอนและทรงมุ่งหมาย ในการนี้ ได้ตัดความหมายอย่างที่ประชาชนเข้าใจออกโดยสิ้นเชิง ไม่นำมาพิจารณาเลย เพราะถือว่าเป็นเรื่องข้างปลาย ไม่จำเป็นต่อการเข้าใจตัวพุทธธรรมที่แท้แต่ประการใด

แหล่งสำคัญอันเป็นที่มาของเนื้อหาและความหมายของพุทธธรรมที่จะแสดงต่อไปนี้ ได้แก่ คัมภีร์พุทธศาสนา ซึ่งในที่นี้ ถ้าไม่มีกรณีเกี่ยวข้องเป็นพิเศษ จะหมายถึงพระไตรปิฎกบาลีอย่างเดียว เพราะเป็นคัมภีร์ที่ยอมรับกันทั่วไปแล้วว่าเป็นแหล่งรวบรวมรักษาพุทธธรรม ที่แม่นยำและสมบูรณ์ที่สุด แม้กระนั้น ก็ได้เลือกสรรเอาเฉพาะส่วนที่เห็นว่าเป็นหลักการดั้งเดิม เป็นความหมายแท้จริงมาแสดง โดยยึดเอาหลักความกลมกลืนสอดคล้องกันในหน่วยรวมเป็นหลัก และเพื่อให้มั่นใจยิ่งขึ้น จึงได้นำพุทธจริยา และพุทธกิจ ที่ได้ทรงบำเพ็ญมาประกอบการพิจารณาตัดสินแนวทางและขอบเขตของพุทธธรรมด้วย

เมื่อได้หลักการพิจารณาเหล่านี้มาเป็นเครื่องกำกับการแสดงแล้ว ก็มั่นใจว่าจะสามารถแสดงสาระแห่งพุทธธรรมได้ใกล้เคียงตัวแท้เป็นอย่างยิ่ง

อย่างไรก็ตาม ในขั้นพื้นฐาน การแสดงนี้ก็ยังคงขึ้นกับกำลังสติปัญญาของผู้แสดง และความโน้มเอียงบางอย่างที่ผู้แสดงเองอาจไม่รู้ตัวอยู่นั่นเอง ฉะนั้น จึงขอให้ถือว่าเป็นความพยายามครั้งหนึ่ง ที่จะแสดงพุทธธรรมให้ถูกต้องที่สุดตามที่พระพุทธเจ้าทรงสอนและมุ่งหมาย โดยอาศัยวิธีการและหลักการแสดงพร้อมทั้งหลักฐานต่างๆ ที่เชื่อว่าให้ความมั่นใจมากที่สุด

ถ้าแยกพุทธธรรมออกเป็น ๒ ส่วน คือ สัจธรรมส่วนหนึ่ง กับ จริยธรรมส่วนหนึ่ง แล้วกำหนดความหมายขึ้นใช้ในที่นี้โดยเฉพาะ โดยกำหนดให้สัจธรรมเป็นส่วนแสดงสภาวะหรือรูปลักษณะตัวจริง และให้จริยธรรมเป็นฝ่ายข้อประพฤติปฏิบัติทั้งหมด ก็จะทำให้เห็นว่าสัจธรรมในพุทธศาสนา ย่อมหมายถึงคำสอนเกี่ยวกับสภาวะของสิ่งทั้งหลาย หรือธรรมชาติและความเป็นไปโดยธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย หรือกฎธรรมชาตินั่นเอง ส่วนจริยธรรม ก็หมายถึงการถือเอาประโยชน์จากความรู้ความเข้าใจในสภาพและความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย หรือการรู้กฎธรรมชาติแล้วนำมาใช้ในทางที่เป็นประโยชน์ อีกนัยหนึ่ง สัจธรรม คือธรรมชาติและกฎธรรมดา จริยธรรมคือความรู้ในการประยุกต์สัจธรรม หลักการทั้งหมดนี้ไม่เกี่ยวข้องกับตัวการนอกเหนือธรรมชาติ เช่น พระผู้สร้าง เป็นต้น แต่ประการใดเลย

ด้วยเหตุนี้ ในการแสดงพุทธธรรมเพื่อความรู้ความเข้าใจที่มุ่งในแนวทฤษฎี คือ มุ่งให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไร มีขอบเขตแค่ไหนเพียงไร จึงควรแสดงควบคู่กันไปทั้งสัจธรรมและจริยธรรม คือแสดงหลักคำสอนในแง่สภาวะแล้วชี้ถึงคุณค่าที่จะนำมาใช้ในทางปฏิบัติไว้ด้วยให้เสร็จไปแต่ละอย่างๆ

ดังนั้น บทตอนทั้งหลายในหนังสือนี้ ที่ว่าด้วยธรรมซึ่งเป็นฝ่ายสภาวะ จึงมีส่วนที่กล่าวถึงคุณค่าทางจริยธรรมประกอบไว้ด้วย เช่น เมื่อกล่าวถึงความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตเสร็จแล้ว ก็กล่าวถึงความหมายและคุณค่าในทางปฏิบัติของความรู้ความเข้าใจนั้นต่อท้ายด้วย แม้มองอย่างกว้างตลอดทั้งเล่ม ก็ดำเนินตามแนวนี้เช่นเดียวกัน กล่าวคือ ภาคแรกทั้งหมดแสดงธรรมฝ่ายสภาวะและตัวกฎของธรรมชาติ เรียกว่า **มัชฌิมนธรรมเทศนา** ภาคหลังกล่าวถึงความรู้ภาคปฏิบัติ คือ การนำความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับสภาวะและตัวกฎนั้นไปใช้ประโยชน์ในการประพฤติปฏิบัติ หรือดำเนินชีวิตจริง เรียกว่า **มัชฌิมาปฏิบัติ**

อย่างไรก็ดี ถ้ามองโดยถือเอาหลักธรรมสำคัญเป็นแม่บท ลำดับเนื้อหาของหนังสือนี้ ก็สอดคล้องกับวิธีแสดงแบบอริยสัจ กล่าวคือ การแสดงแบบอริยสัจนั้น มุ่งผลในทางปฏิบัติเป็นสำคัญ จึงเริ่มด้วยปัญหาที่ปรากฏโดยเรียนรู้เกี่ยวกับปัญหาและสิ่งซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งปัญหานั้นก่อน แล้วค้นหาสาเหตุ กำหนดจุดหมาย และวางวิธีแก้ไข แม้ในหนังสือนี้ ก็เริ่มด้วยสภาวะของชีวิตที่เป็นปัญหา แล้วสืบสาวความรู้เกี่ยวกับเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดปัญหา บรรยายถึงจุดหมายและชี้แนะวิธีการแก้ปัญหาเพื่อลู่ถึงจุดหมายนั้น ต่อเนื่องกันไปตามลำดับ โดยนัยนี้ แม้ว่าดูผิวเผินจะมองเห็นเป็นเสมือนธรรมบรรยายแนวใหม่ แต่ในสาระสำคัญ แนวประพันธ์ยังคงดำเนินตามเทศนาวิธีที่เป็นของดั้งเดิมนั่นเอง¹⁵

อนึ่ง ในบางตอนของข้อเขียนนี้ได้แสดงความหมายภาษาอังกฤษของศัพท์ธรรมที่สำคัญๆ ไว้ด้วย โดยเหตุผลอย่างน้อย ๓ อย่าง คือ *ประการแรก* ในภาษาไทยปัจจุบัน ได้มีผู้นำศัพท์ธรรมบางคำมาใช้เป็นศัพท์บัญญัติ สำหรับคำในภาษาอังกฤษ ที่มีความหมายไม่ตรงกันกับศัพท์ธรรมนั้น อันอาจทำให้ความเข้าใจคลาดเคลื่อนได้ จึงนำความหมายในภาษาอังกฤษมาแสดงควบไว้ด้วย เพื่อไม่ให้ผู้อ่านถือไปตามความหมายที่มีผู้บัญญัติใช้ใหม่ในภาษาไทย *ประการที่สอง* จำต้องยอมรับความจริงว่า นักศึกษาวิชาการสมัยใหม่จำนวนไม่น้อย เข้าใจความหมายในภาษาไทยได้ชัดเจนขึ้นในเมื่อเห็นคำภาษาอังกฤษควบอยู่ด้วย *ประการที่สาม* ตำราภาษาต่างประเทศที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในปัจจุบันนี้ มีจำนวนมาก การรู้ความหมายศัพท์ธรรมที่นิยมใช้ในภาษาอังกฤษ ย่อมเป็นประโยชน์แก่นักศึกษาที่ต้องการค้นคว้าอย่างกว้างขวางต่อไป

¹⁵ ดู เทศนานุกรม ใน ม.อ.๒/๒๕๕ (อธิบาย ม.มู.๑๒/๓๔๐-๖/๓๔๙-๓๖๑)

ภาค ๑

มัชฌิมนธรรมเทศนา

หลักความจริงที่เป็นกลางตามธรรมชาติ

หรือ

ธรรมที่เป็นกลาง

“เอเต เต พุราหฺมณ อูโภ อนุเต อนุปกฺมม
มชฺฌน ตถาคโต ฐมฺมํ เทเสติ:
อวิชาปจฺจยา สงฺขารา,
สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ ฯเปฯ”

“แน่ะพราหมณ์! ตถาคตไม่เอียงเข้าหาที่สุดสองอย่างนั้น
ย่อมแสดงธรรมโดยท่ามกลางว่า:
เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี,
เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ”

(สํ.น. ๑๖/๑๗๐/๓๐)

ตอน ๑: ชีวิตคืออะไร?

ก. ชีวิตตามสภาพของมันเอง

ขั้นที่ ๕

ส่วนประกอบห้าอย่างของชีวิต

บทที่ ๑

ตัวสภาวะ

พุทธธรรมมองเห็นสิ่งทั้งหลายเป็นธาตุ เป็นธรรม เป็นสภาวะ¹⁶ อันมีอยู่เป็นอยู่ตามภาวะของมัน ที่เป็นของมันอย่างนั้น เช่นนั้น ตามธรรมดาของมัน มิใช่มีเป็นสัตว์ บุคคล อัตตา ตัวตน เราเขา ที่จะยึดถือเอาเป็นเจ้าของ ครอบครอง บังคับบัญชาให้เป็นไปตามปรารถนาอย่างไรก็ได้

บรรดาสิ่งทั้งหลายที่รู้จักเข้าใจกันอยู่โดยทั่วไปนั้น มีอยู่เป็นอยู่เป็นไปในรูปของส่วนประกอบต่างๆ ที่มาประชุมกันเข้า ตัวตนแท้ๆ ของสิ่งทั้งหลายไม่มี เมื่อแยกส่วนต่างๆ ที่มาประกอบกันเข้านั้นออกไปให้หมด ก็จะไม่พบตัวตนของสิ่งนั้นเหลืออยู่ ตัวอย่างง่ายๆ ที่ยกขึ้นอ้างกันบ่อยๆ คือ “รถ” เมื่อนำส่วนประกอบต่างๆ มาประกอบเข้าด้วยกันตามแบบที่กำหนด ก็บัญญัติเรียกกันว่า “รถ”¹⁷ แต่ถ้าแยกส่วนประกอบทั้งหมดออกจากกัน ก็จะหาตัวตนของรถไม่ได้ มีแต่ส่วนประกอบทั้งหลาย ซึ่งมีชื่อเรียกต่างๆ กันจำเพาะแต่ละอย่างอยู่แล้ว คือตัวตนของรถมิได้มีอยู่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านั้น มีแต่เพียงคำบัญญัติว่า “รถ” สำหรับสภาพที่มารวมตัวกันเข้าของส่วนประกอบเหล่านั้น แม้ส่วนประกอบแต่ละอย่างๆ นั้นเอง ก็ปรากฏขึ้นโดยการรวมกันเข้าของส่วนประกอบย่อยๆ ต่อๆ ไปอีก และหาตัวตนที่แท้ไม่พบเช่นเดียวกัน เมื่อจะพูดว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่ ก็ต้องเข้าใจในความหมายว่า มีอยู่ในฐานะมีส่วนประกอบต่างๆ มาประชุมเข้าด้วยกัน

เมื่อมองเห็นสภาพของสิ่งทั้งหลายในรูปของการประชุมส่วนประกอบเช่นนี้ พุทธธรรมจึงต้องแสดงต่อไปว่า ส่วนประกอบต่างๆ เหล่านั้นเป็นอย่างไร มีอะไรบ้าง อย่างน้อยก็พอเป็นตัวอย่าง และโดยที่พุทธธรรมมีความเกี่ยวข้องเป็นพิเศษกับเรื่องชีวิต โดยเฉพาะในด้านจิตใจ การแสดงส่วนประกอบต่างๆ จึงต้องครอบคลุมทั้งวัตถุและจิตใจ หรือทั้งรูปธรรมและนามธรรม และมักแยกแยะเป็นพิเศษในด้านจิตใจ

การแสดงส่วนประกอบต่างๆ นั้น ย่อมทำได้หลายแบบ สุดแต่วัตถุประสงค์จำเพาะของการแสดงแบบนั้นๆ¹⁸ แต่ในที่นี้ จะแสดงแบบขั้นที่ ๕ ซึ่งเป็นแบบที่นิยมในพระสูตร

โดยวิธีแบ่งแบบขั้นที่ ๕ (The Five Aggregates) พุทธธรรมแยกแยะชีวิตพร้อมทั้งองค์กายพิพทั้งหมดที่บัญญัติเรียกว่า “สัตว์” “บุคคล” ฯลฯ ออกเป็นส่วนประกอบต่างๆ ๕ ประเภท หรือ ๕ หมวด เรียกทางธรรมว่า เบญจขันธ์ คือ¹⁹

¹⁶ นิยมเรียกวาดเป็น “สภาวะธรรม” ตามคำบาลีว่า “สภาวะมม” ซึ่งมาจาก ส+ภาวะ+มม แปลตรงตัวว่า สิ่งที่มีภาวะของมันเอง

¹⁷ ส.ส.๑๕/๕๕๔/๑๓๘

¹⁸ แบ่งอย่างกว้างๆ ว่า นามและรูป หรือนามธรรม กับรูปธรรม; แต่ตามแนวอภิธรรมนิยมแบ่งเป็น ๓ คือ จิต เจตสิก และรูป ถ้าเทียบ กับขั้นที่ ๕ ที่จะแสดงต่อไป จิต = วิญญาณขันธ์, เจตสิก = เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์, รูป = รูปขันธ์

¹⁹ ดู รายละเอียดบางอย่างเกี่ยวกับเบญจขันธ์ หรือขั้นที่ ๕ ใน *บันทึกพิเศษท้ายบท*

๑. **รูป (Corporeality)** ได้แก่ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ร่างกาย และพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย หรือสสารและพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติ และพฤติกรรมต่างๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น

๒. **เวทนา (Feeling หรือ Sensation)** ได้แก่ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ซึ่งเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ

๓. **สัญญา (Perception)** ได้แก่ความกำหนดได้ หรือหมายรู้ คือ กำหนดรู้อาการเครื่องหมายลักษณะต่างๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์²⁰ (object) นั้นๆ ได้

๔. **สังขาร (Mental Formations หรือ Volitional Activities)** ได้แก่องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่างๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ซึ่งแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลางๆ ประชุมปรุงการตรัสรู้ที่นึกคิดในใจ และการแสดงออกทางกายวาจา ให้เป็นไปต่างๆ เป็นที่มาของกรรม เช่น ศรัทธา สติ หิริ โอตตัมปะ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา²¹ ปัญญา โมหะ โลภะ โทสะ มานะ ทิฏฐิ อิสสา มัจฉริยะ เป็นต้น เรียกรวมอย่างง่ายว่า เครื่องปรุงของจิต เครื่องปรุงของความคิด หรือเครื่องปรุงของกรรม

๕. **วิญญาน (Consciousness)** ได้แก่ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ

ขั้น ๔ ข้อหลัง ซึ่งเป็นพวกนามขั้น มีข้อควรทำความเข้าใจเพิ่มเติม เพื่อเห็นความหมายชัดเจนยิ่งขึ้น และเพื่อป้องกันความสับสน²² ดังนี้

สัญญา²³ เป็นความรู้จำพวกหนึ่ง หมายถึง การหมายรู้ หรือกำหนดรู้อาการของอารมณ์ เช่น ลักษณะ ทรวดทรง สี สัตถฐาน ฯลฯ ตลอดจนชื่อเรียก และสมมติบัญญัติต่างๆ ว่า เขียว ขาว ดำ แดง ดั่ง เบา ทุ้ม เหลม อ้วน ผอม โຕะ ปากกา หมู หมา ปลา แมว คน เขา เรา ท่าน เป็นต้น

การหมายรู้หรือกำหนดรู้นี้ อาศัยการจับเผชิญ หรือ การเทียบเคียงระหว่างประสบการณ์หรือความรู้เก่า กับประสบการณ์หรือความรู้ใหม่ ถ้าประสบการณ์ใหม่ตรงกับประสบการณ์เก่า เช่น พบเห็นคนหรือสิ่งของที่เคยรู้จักแล้ว ได้ยินเสียงที่เคยได้ยินแล้ว ดังตัวอย่าง นาย ก. รู้จักนายเขียว ต่อมาอีกเดือนหนึ่ง นาย ก. เห็นนายเขียวอีก และรู้ว่าคนที่เขาเห็นนั้นคือนายเขียว อย่างนี้เรียกว่า จำได้ (พึงสังเกตุว่า ในที่นี้ “จำได้” ต่างจาก “จำ”)

²⁰ คำว่า “อารมณ์” ในบทความนี้ ทุกแห่งใช้ในความหมายทางธรรมเท่านั้น คือหมายถึงสิ่งที่จิตรับรู้หรือสิ่งที่ถูกรับรู้ โดยอาศัยทวารทั้ง ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ (ความนึกคิดต่างๆ) ไม่มีความหมายอย่างที่เข้าใจกันทั่วๆ ไปในภาษาไทย

²¹ อุเบกขา เป็นธรรมสำคัญยิ่งข้อหนึ่ง และมักมีผู้เข้าใจความหมายสับสนผิดพลาดอยู่เสมอ จึงควรศึกษาให้เข้าใจชัด อย่างน้อยต้องสามารถแยกอุเบกขาในหมวดสังขาร ซึ่งตรงกับ ตตรัมผัสตตตา ออกจากอุเบกขาในหมวดเวทนา ซึ่งตรงกับ อทุกขมสุข อันเป็นความรู้สึกเฉยๆ

²² คำอธิบายตั้งแต่ขึ้นไป อาศัยเค้าความจากบาลีและอรรถกถาบางแห่งเทียบเคียงด้วย โดยเฉพาะ ม.ม.๑๒/๔๙๔/๕๓๖; ม.อ.๒/๔๖๒:- วิสุทธิมรรค ๓/๑, ๒๓; ส.ช.๑๗/๑๕๙/๑๐๖; ส.อ.๒/๓๕๖

²³ คัมภีร์ชั้นอรรถกถาแสดงลักษณะหน้าที่เป็นต้นของสัญญาไว้ว่า:- สัญญา มีลักษณะจำเพาะคือสัญญาชนัน (จำได้, รู้จัก); มีหน้าที่ทำเครื่องหมายไว้เป็นปัจจัยแห่งการจำได้ (หรือรู้จัก) ต่อไปว่า “นั่นคือสิ่งนั้น” เหมือนดังข่างไม้ เป็นต้น ทำเครื่องหมายไว้ที่วัสดุไม้ไม่เป็นอาทิ; มีผลปรากฏคือ เกิดความยึดถือไปตามเครื่องหมายที่กำหนดเอาไว้ เหมือนพวกคนตามอดค้ำข้าง ยึดถือไปตามเครื่องหมายที่ตนจับได้ (ว่าข้างเป็นอย่างไร); มีปฏิฐาน คืออารมณ์ตามที่ปรากฏ เหมือนลูกเนื้อเห็นหุ่นคนที่ผูกด้วยมัดหญ้า สำคัญหมายว่าเป็นคนจริงๆ (วิสุทธิมรรค ๓/๓๕); ถ้าเทียบกับหลักจิตวิทยาฝ่ายตะวันตก สัญญาจะครอบคลุมเรื่อง perception, conception และ recognition (แต่ไม่ใช่ memory ทั้งหมด).

ถ้าประสบการณ์ใหม่ไม่ตรงกับประสบการณ์เก่า เราย่อมนำเอาประสบการณ์หรือความรู้เก่าที่มีอยู่แล้วนั้นเอง มาเทียบเคียงว่าเหมือนกันและไม่เหมือนกันในส่วนไหน อย่างไร แล้วหมายรู้อะไรนั้นตามคำบอกเล่าหรือตามที่ตนกำหนดเอาว่าเป็นนั้น เป็นนี้ ไม่ใช่ นั่น ไม่ใช่ นี่ อย่างนี้เรียกว่ากำหนดหมายหรือหมายรู้

การหมายรู้นี้ย่อมมีหลายชั้น หมายรู้ไปตามความตกลงอันเนื่องด้วยความรู้สามัญบ้าง เช่นว่า เขียวขาว เหลือง แดง เป็นต้น ตามนิยมของโลก ของสังคม ของวัฒนธรรม ประเพณี เป็นต้นบ้าง เช่นว่า อย่างนี้สุขภาพ อย่างนั้นสวยงาม อย่างนั้นถูกธรรมเนียม อย่างนี้ผิดธรรมเนียม เป็นต้น ตามนิยมและปรุงแต่งจำเพาะตนบ้าง เช่นว่า อย่างนี้สวย อย่างนั้นน่าชม อย่างนี้น่าหมั่นไส้ เป็นต้น หมายรู้สองชั้น (แบบสัญลักษณ์) บ้าง เช่นว่า สีเขียวแดงหมายถึงมหาวิทยาลัยแห่งหนึ่ง เสียงระฆังสองครั้งหมายถึงการกินอาหาร ตลอดจนจนตามการศึกษาอบรมในทางธรรม เช่น หมายรู้ในภาวะที่ไม่เที่ยง หมายรู้ในภาวะที่เป็นอนัตตา เป็นต้น มีทั้งความหมายรู้สามัญและความหมายรู้ที่ละเอียดซับซ้อน (คือสัมพันธ์กับขั้นอื่นมากขึ้น) มีทั้งหมายรู้เกี่ยวกับรูปธรรมและหมายรู้เกี่ยวกับนามธรรม คำที่แปลสัญญากันว่า จำได้ กำหนดได้ หมายรู้ กำหนดหมาย จำหมาย สำคัญหมาย ล้วนแสดงแง่ต่างๆ แห่งความหมายของกองสัญญานี้ทั้งสิ้น

พูดเพื่อเข้าใจกันอย่างง่าย ๆ สัญญาก็คือกระบวนการเรียกเก็บ รวบรวม และสั่งสมข้อมูลของการเรียนรู้ และวัตถุประสงค์สำหรับความคิดนั่นเอง

สัญญาเกือบจะการดำเนินชีวิตของมนุษย์อย่างมาก แต่ในเวลาเดียวกัน ก็มีโทษมิใช่น้อย เพราะมนุษย์จะยึดติดตามสัญญา ทำให้สัญญากลายเป็นเครื่องกีดกันกำบังตนเองและท้อหุ้มคลุมตัวสภาวะไว้ ทำให้ไม่สามารถเข้าถึงความจริงแท้ที่อยู่ลึกลงไป

เพื่อประโยชน์แก่การศึกษาต่อไป ขอแยกสัญญาออกอย่างคร่าวๆ เป็น ๒ ระดับ คือ สัญญาอย่างสามัญซึ่งกำหนดหมายอาการของอารมณ์ที่เกิดขึ้นหรือเป็นไปอยู่ตามปกติธรรมดาของมัน อย่างหนึ่ง และสัญญาสืบทอดหรือสัญญาอย่างซับซ้อน ที่บางครั้งก็ใช้คำเรียกให้ต่างออกไป เฉพาะอย่างยิ่ง “บัญญัติสัญญา” อันหมายถึงสัญญาเนื่องด้วยอารมณ์ที่คิดปรุงแต่งขึ้นให้ซับซ้อนพิสดารด้วยแรงผลักดันของตัณหา มานะ และทิฏฐิ ซึ่งเป็นสังขารชั้นนำในฝ่ายร้าย อีกอย่างหนึ่ง การแยกเช่นนี้จะช่วยให้มองเห็นความหมายของสัญญาที่กำลังแสดงบทบาทอยู่ พร้อมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างสัญญากับขั้นอื่นภายในกระบวนการนี้ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

วิญญาน แปลตามแบบว่า ความรู้แจ้ง คือ รู้แจ้งอารมณ์ หมายถึง ความรู้ประเภทยืนพื้น หรือความรู้ที่เป็นตัวยืน เป็นฐานและเป็นทางเดินให้แก่นามขั้นอื่นๆ เกี่ยวข้องกับนามขั้นอื่นทั้งหมด เป็นทั้งความรู้ต้น และความรู้ตาม

ที่ว่าเป็นความรู้ต้น คือเป็นความรู้เริ่มแรก เมื่อเห็น ได้ยิน เป็นต้น (เกิดวิญญานขึ้น) จึงจะรู้สึกชื่นใจหรือบิบบิ้นใจ (เวทนา) จึงจะกำหนดได้ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ (สัญญา) จึงจะจำนงตอบและคิดปรุงแต่งไปต่างๆ (สังขาร) เช่น เห็นท้องฟ้า (วิญญาน) รู้สึกสบายตาชื่นใจ (เวทนา) หมายรู้ว่า ท้องฟ้า สีคราม สดใส ฟ้าสวย ฟ้าบ่าย ฟ้าสวย (สัญญา) ชอบใจฟ้านั้น อยากเห็นฟ้านั้นนานๆ ไม่อยากให้เวลาผ่านไป โกรธชยาคาที่บังไม่ให้เห็นฟ้า นั้นเต็มที่ คิดหาวิธีจะทำให้ได้นั่งดูฟ้านั้นได้สบายๆ ชัดเจนและนานๆ ฯลฯ (สังขาร);

ที่รู้ตาม คือรู้ควบไปตามกิจกรรมของขั้นอื่นๆ เช่น รู้สึกสุขสบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นสุข (วิญญาน; พึงสังเกตว่า รู้สึกสุข กับรู้ว่าเป็นสุข ไม่เหมือนกัน) รู้สึกบิบบิ้นใจไม่สบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นทุกข์ (วิญญาน) หมายรู้ว่าอย่างนี้เป็นสุข อย่างนั้นเป็นทุกข์ (สัญญา) ก็รู้ไปตามนั้น เมื่อคิดนึกปรุงแต่งตั้งเจตจำนงไปอย่างไรๆ (สังขาร)

ข้อที่ควรทำความเข้าใจอย่างหนึ่งเกี่ยวกับเวทนา เพื่อป้องกันความสับสนกับสังขาร คือ เวทนาเป็นกิจกรรมของจิตในขั้นรับ กล่าวคือเกี่ยวข้องกับผลที่อารมณ์มีต่อจิตเท่านั้น²⁵ ยังไม่ใช่ขั้นที่เป็นฝ่ายจำนงหรือกระทำต่ออารมณ์ ซึ่งเป็นกิจกรรมของสังขาร ดังนั้น คำว่า ชอบ ไม่ชอบ ชอบใจ ไม่ชอบใจ ตามปกติจะใช้เป็นคำแสดงกิจกรรมในหมวดสังขาร โดยเป็นอาการสืบเนื่องจากเวทนาอีกต่อหนึ่ง เพราะคำว่า ชอบ ไม่ชอบ ชอบใจ ไม่ชอบใจ แสดงถึงอาการจำนงหรือกระทำต่ออารมณ์ ดังจะเห็นได้ในลำดับกระบวนการธรรม เช่น

- เห็นรูปที่น่าปรารถนาน่าใคร่ → เกิดความสุขสบาย → ก็ชอบใจ (ต่ออารมณ์นั้น)
(จักขุ + วัตถุอารมณ์ → จักขุวิญญาณ) → (สุขเวทนา) → (สังขาร:- ราคะ)
- ได้ยินเสียงที่ไม่ปรารถนาน่ารำคาญ → เกิดความทุกข์ ไม่สบาย → ก็ไม่ชอบใจ (ต่ออารมณ์นั้น)
(โสต + อนุสัญญาอารมณ์ → โสตวิญญาณ) → (ทุกข์เวทนา) → (สังขาร :- โทสะ)

เวทนา มีความสำคัญมาก เพราะเป็นสิ่งมุ่งประสงค์ สะอาดใส (หมายถึงสุขเวทนา) และเป็นสิ่งเกลียดกลัวเลื่องหนี (หมายถึงทุกข์เวทนา) สำหรับสัตว์ทั้งหลาย เมื่อมีการรับรู้เกิดขึ้นแต่ละครั้ง เวทนาจะเป็นขั้วต่อและเป็นต้นทางแยก ที่ชี้แนะหรือส่งแรงผลักดันแก่องค์ธรรมอื่นๆ ว่าจะดำเนินไปในทางใด อย่างไร เช่น ถ้ารับรู้อารมณ์ใดแล้วสุขสบาย ก็จะกำหนดหมายอารมณ์นั้นมาก และในแง่หรือในแนวทางที่จะสนองเวทนานั้น และคิดปรุงแต่งเพื่อให้ได้อารมณ์นั้นมาเสพเสวยต่อไปอีก ดังนี้ เป็นต้น

สังขาร หมายถึงเครื่องแต่งคุณภาพของจิต หรือเครื่องปรุงของจิต ซึ่งมีเจตนาเป็นตัวนำ และกระบวนการแห่งเจตจำนงที่ชักจูง เลือกรวบรวมเอาเครื่องแต่งคุณภาพเหล่านั้นมาประสมปรุงแต่งความนึกคิด การพูด การทำ ให้เกิดกรรมทางกาย วาจา ใจ

อย่างไรก็ตาม ในการอธิบายตามแนวชั้นที่ ๕ ท่านมุ่งแสดงตัวสภาวะให้เห็นว่าชีวิตมีองค์ประกอบอะไรมากกว่าจะแสดงกระบวนการที่กำลังดำเนินอยู่ว่าชีวิตเป็นไปอย่างไร ดังนั้น คำอธิบายเรื่องสังขาร ในชั้นที่ ๕ ตามปกติจึงพูดถึงแต่ในแง่เครื่องแต่งคุณภาพของจิต หรือเครื่องปรุงของจิต ว่ามีอะไรบ้าง แต่อย่างไรก็ตาม มีลักษณะอย่างไร เป็นต้น ส่วนการอธิบายในแง่กระบวนการปรุงแต่ง ซึ่งเป็นขั้นออกโรงแสดง ท่านยกไปกล่าวในหลักปฏิบัติจสมุพบาท ซึ่งชี้ให้เห็นว่า ชีวิตเป็นไปอย่างไร

ดังนั้น ในหลักปฏิบัติจสมุพบาท ความหมายของสังขารจึงมีรูปร่างแบบปฏิบัติการ คือจำแนกออกเป็นกายสังขาร (การปรุงแต่งแสดงเจตจำนงออกทางกาย หรือเจตนาที่ปรุงแต่งการกระทำทางกาย) วลีสังขาร (การปรุงแต่งแสดงเจตจำนงทางวาจา หรือเจตนาที่ปรุงแต่งการกระทำทางวาจา) และจิตตสังขาร (การปรุงแต่งแสดงเจตจำนงทางใจ หรือเจตนาที่ปรุงแต่งการกระทำทางใจ) ต่างจากคำอธิบายแนวชั้นที่ ๕ ซึ่งจำแนกสังขารเป็นองค์ธรรมเครื่องปรุงแต่งต่างๆ มี ศรัทธา สติ เมตตา กรุณา ปัญญา โลภะ โทสะ เจตนา สมานะ เป็นต้น ถ้าจะเปรียบเทียบกับเรื่องรถ คำอธิบายแนวชั้นที่ ๕ ก็เหมือนรถที่ตั้งแสดงให้ดูส่วนประกอบต่างๆ อยู่กับที่ ส่วนคำอธิบายแนวปฏิบัติจสมุพบาทที่จะกล่าวข้างหน้า เป็นเหมือนอธิบายเรื่องรถที่เดินเครื่องออกแล่นใช้งานจริง

²⁵ เวทนา จัดอยู่ในจำพวกวิบาก ไม่ได้ไม่ชั่วโดยลำพังตัวของมัน (ดู ตอนว่าด้วยปฏิบัติจสมุพบาท)

บรรดาเครื่องแต่งคุณภาพของจิตทั้งหลายนั้น เจตนาเป็นตัวนำหรือเป็นหัวหน้า ดังนั้น ไม่ว่าเครื่องแต่งคุณภาพก็อย่างจะเกิดขึ้นทำหน้าที่ในคราวหนึ่งคราวใด จะต้องมีเจตนาร่วมอยู่ด้วยเป็นแกนนำเสมอไปทุกคราว บางครั้งท่านถึงกับใช้คำว่าเจตนาเป็นคำแทนหมายถึงสังขารทั้งหมดทีเดียว ด้วยเหตุนี้จึงอาจให้ความหมายคำว่าสังขารได้อีกอย่างหนึ่งว่า “สังขาร คือ เจตนาพร้อมทั้งสัมปยุตธรรม (ธรรมที่ประกอบรวมหรือเครื่องประกอบ) ซึ่งแต่งจิตให้ดี หรือชั่ว หรือเป็นกลางๆ ประจุแปรการตรัสรู้ที่นึกคิด การพูด การทำ ให้เกิดกรรมทางกาย วาจา ใจ”

บางครั้ง ท่านถึงกับใช้คำว่า เจตนาคำเดียวเป็นคำแทน หมายถึงสังขารทั้งหมด หรือแสดงความหมายทำนองจำกัดความคำว่าสังขารด้วยคำว่าเจตนา และเจตนาก็เป็นคำจำกัดความของคำว่ากรรมด้วย ดังนั้น ในกรณีเช่นนี้ คำว่า สังขาร เจตนา และกรรม จึงมีความหมายอย่างคร่าวๆ เท่ากัน เปรียบเหมือนว่า พระครูแก้วเจ้าอาวาสวัดกลาง เป็นผู้แทนวัดนั้นไปรับมอบพระไตรปิฎกพร้อมกับผู้แทนของวัดอื่นๆ หลายวัด ในที่ประชุมเช่นนั้น จะออกชื่อว่า พระครูแก้ว เจ้าอาวาสวัดกลาง คณะวัดกลาง หรือว่าวัดกลาง ก็ได้ความหมายที่ประสงค์อย่างเดียวกัน

นอกจากความสำคัญที่กล่าวมาแล้ว เจตนายังเป็นตัวแสดงลักษณะพิเศษของสังขาร ที่ทำให้สังขารชั้นต่างจากชั้นอื่นๆ อีกด้วย เจตนา แปลว่า ความจำนง ความตั้งใจ ความตั้งใจ ลักษณะพิเศษที่แตกต่างกันระหว่างสังขารชั้นกับนามชั้นอื่น ก็คือ นามชั้นอื่น อันได้แก่ เวทนา สัญญา และวิญญาน ทำงานกับอารมณ์ที่เข้ามาปรากฏอยู่แล้ว เป็นสภาพที่เนื่องด้วยอารมณ์ เกาะเกี่ยวกับอารมณ์ อาศัยอารมณ์จึงดำเนินไปได้และเป็นฝ่ายรับ แต่สังขารมีการริเริ่มเองได้ จำนงต่ออารมณ์และเป็นฝ่ายกระทำต่ออารมณ์²⁶

เมื่อเข้าใจหลักนี้แล้ว ก็จะมองเห็นเหตุผลว่า ทำไมความสบาย ไม่สบาย จัดเป็นเวทนา แต่ความชอบใจ ไม่ชอบใจ ซึ่งเกิดถัดจากสบายไม่สบายนั้น จึงจัดเข้าในสังขาร ทำไมสัญญากับสติ ซึ่งเกี่ยวกับเรื่องความจำด้วยกัน แต่กลับแยกอยู่คนละชั้น (สติอยู่ในสังขารชั้น) ทำไมปัญญาซึ่งก็เป็นเรื่องของความรู้เช่นเดียวกับสัญญาและวิญญาน จึงแยกไปอยู่ในสังขารชั้น

สัญญา - สติ - ความจำ

มักมีความเข้าใจสับสนกันในเรื่องความจำว่าตรงกับธรรมข้อใด คำว่า สัญญา ก็มักแปลกันว่า ความจำ คำว่าสติ โดยทั่วไปแปลว่าความระลึกได้ บางครั้งก็แปลว่าความจำ และมีตัวอย่างที่เด่น เช่นพระอานนท์ ด้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางทรงจำพุทธพจน์ คำบาลีในกรณีนี้ท่านใช้คำว่าสติ ดังพุทธพจน์ว่า “อานนท์เป็นเลิศกว่าประดาสาวกของเราผู้มีสติ”²⁷

เรื่องนี้ในทางธรรมไม่มีความสับสน ความจำไม่ใช่กิจของธรรมข้อเดียว แต่เป็นกิจของกระบวนการธรรม และในกระบวนการแห่งความจำนี้ สัญญาและสติเป็นองค์ธรรมใหญ่ ทำหน้าที่เป็นหลัก มีบทบาทสำคัญที่สุด

สัญญาก็ดี สติก็ดี มีความหมายคาบเกี่ยวและเหลื่อมกันกับความจำ กล่าวคือ ส่วนหนึ่งของสัญญาเป็นส่วนหนึ่งของความจำ อีกส่วนหนึ่งของสัญญาอยู่นอกเหนือความหมายของความจำ แม้สติก็เช่นเดียวกัน ส่วนหนึ่งของสติเป็นส่วนหนึ่งของความจำ อีกส่วนหนึ่งของสติ อยู่นอกเหนือความหมายของกระบวนการทรงจำ

²⁶ ตามหลักไตรวิภัง (ใน ปฏิจจสมุทฺถ) จัดเวทนา สัญญา และวิญญาน เป็นวิภาก สังขารเป็นกรรม; อนึ่ง สังขารที่จัดเป็นกรรมนั้น ท่านหมายเอาเฉพาะในเวลาที่เกิดเจตนาหน้าหน้าออกปฏิบัติการเท่านั้น ส่วนตัวเครื่องปรุงเครื่องแต่งทั้งหลาย (ในฝ่ายสังสารวัฏ) ท่านจัดเป็นกิลเลส.

²⁷ อจ.เอก.๒๐/๑๔๗/๓๒

ข้อที่พึงกำหนดหมายและระลึกไว้อย่างสำคัญคือ สัญญา และ สติ ทำหน้าที่คนละอย่างในกระบวนการทรงจำ

สัญญา กำหนดหมายหรือหมายรู้อารมณ์เอาไว้ เมื่อประสบอารมณ์อีก ก็เอาข้อที่กำหนดหมายไว้นั้น มาจับเทียบหมายรู้ว่าตรงกันเหมือนกันหรือไม่ ถ้าหมายรู้ว่าตรงกัน เรียกว่าจำได้ ถ้ามีข้อต่างก็หมายรู้เพิ่มเข้าไว้ การกำหนดหมาย จำได้ หรือหมายรู้อารมณ์ไว้ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ ใช้นั่น ใช้นี่ (การเทียบเคียง และเก็บข้อมูล) กิติ สิ่งที่กำหนดหมายเอาไว้ (ตัวข้อมูลที่สร้างและเก็บไว้นั้น) กิติ เรียกว่าสัญญา ตรงกับความจำในแง่ที่เป็นการสร้างปัจจัยแห่งความจำ ลักษณะสำคัญของสัญญาคือ ทำงานกับอารมณ์ที่ปรากฏตัวอยู่แล้ว กล่าวคือ เมื่ออารมณ์ปรากฏอยู่ต่อหน้า จึงกำหนดได้ หมายรู้หรือจำได้ซึ่งอารมณ์นั้น

สติ²⁸ มีหน้าที่ดึงอารมณ์มาสู่จิต เห็นอารมณ์ไว้กับจิต คมหรือกำกับจิตไว้กับอารมณ์ ตรึงเอาไว้ไม่ยอมให้ล่องผ่านหรือคลาดกันไป จะเป็นการดึงมาซึ่งอารมณ์ที่ผ่านไปแล้ว หรือดึงไว้ซึ่งอารมณ์ที่จะผ่านไปก็ได้ สติจึงมีขอบเขตความหมายคลุมถึง การระลึก นึกถึง นึกไว้ นึกได้ ระลึกได้ ไม่เผลอ ตรงกับความจำ เฉพาะในส่วนที่เป็นการระลึกและความสามารถในการระลึก ด้วยเหตุนี้สติจึงเป็นธรรมตรงข้ามกับสัมโมสะ ซึ่งแปลว่าการลืม (สัญญาไม่คู่กับลืม) สติเป็นการริเริ่มเองจากภายใน โดยอาศัยพลังแห่งเจตจำนง ในเมื่ออารมณ์อาจจะไม่ปรากฏอยู่ต่อหน้า เป็นฝ่ายจำนงต่ออารมณ์ จึงจัดอยู่ในพวกสังขาร

สัญญา บันทึกเก็บไว้ สติดึงออกมาใช้ สัญญาดี คือ รู้จักกำหนดหมายให้ชัดเจน เป็นระเบียบ สร้างขึ้นเป็นรูปร่างที่มีความหมายและเชื่อมโยงกันดี (ซึ่งอาศัยความใส่ใจและความเข้าใจเป็นต้นอีกต่อหนึ่ง) กิติ สติดี คือมีความสามารถในการระลึก (ซึ่งอาศัยสัญญาดี และการหมั่นใช้สติ ตลอดจนสภาพจิตที่สงบผ่องใส ตั้งมั่นเป็นต้น อีกต่อหนึ่ง) กิติ ย่อมเป็นองค์ประกอบที่ช่วยให้เกิดความจำดี

นายแดง กับนายดำ เคยรู้จักกันดี แล้วแยกจากกันไป ต่อมาอีกสิบปี นายแดงพบนายดำอีก จำได้ว่าผู้ที่ตนพบนั้นคือนายดำ แล้วระลึกนึกได้ต่อไปอีกว่าตนกับนายดำเคยไปเที่ยวด้วยกันที่นั่นๆ ได้ทำสิ่งนั้นๆ ฯลฯ การจำได้เมื่อพบนั้นเป็นสัญญา การนึกได้ต่อไปถึงเรื่องราวที่ล่วงแล้ว เป็นสติ

วันหนึ่ง นาย ก. ได้พบปะสนทนากับนาย ข. ต่อมาอีกหนึ่งเดือน นาย ก. ถูกเพื่อนถามว่า เมื่อเดือนที่แล้ววันที่เท่าไร นาย ก. ได้พบปะสนทนากับใคร นาย ก. นึกทบทวนดู ก็จำได้ว่าพบปะสนทนากับ นาย ข. การจำได้ในกรณีนี้ เป็นสติ

เครื่องโทรศัพท์ตั้งอยู่มุมห้องข้างหนึ่ง สมุดหมายเลขโทรศัพท์ที่อยู่อีกมุมห้องด้านหนึ่ง นายเขียวเปิดสมุดหาเลขหมายโทรศัพท์ที่ตนต้องการ พบแล้วอ่านและกำหนดหมายเลขเอาไว้ แล้วเดินไปหมุนหมายเลขที่เครื่องโทรศัพท์ตามต้องการ ระหว่างเดินไปก็นึกหมายเลขนั้นไว้ตลอด การอ่านและกำหนดหมายเลขที่สมุดโทรศัพท์ เป็นสัญญา การนึกหมายเลขนั้นตั้งแต่ละจากสมุดโทรศัพท์ไป เป็นสติ

เมื่ออารมณ์ปรากฏอยู่ต่อหน้าแล้ว ก็กำหนดหมายได้ทันที แต่เมื่ออารมณ์ไม่ปรากฏอยู่ และถ้าอารมณ์นั้นเป็นธรรมารมณ์ (เรื่องในใจ) ก็ใช้สติดึงอารมณ์นั้นมาแล้วกำหนดหมาย อนึ่ง สติสามารถระลึกถึงสัญญา คือดึงเอาสัญญาที่มีอยู่เก่ามาเป็นอารมณ์ของจิต แล้วสัญญาจะกำหนดหมายอารมณ์นั้น สำทับเข้าอีกให้ชัดเจนแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น หรือกำหนดหมายแนวใหม่เพิ่มเข้าไปตามวัตถุประสงค์อีกอย่างหนึ่งก็ได้

²⁸ สติ ด้านหนึ่งแปลกันว่า recall, recollection อีกด้านหนึ่งว่า mindfulness

สัญญา - วิญญาณ - ปัญญา

สัญญา วิญญาณ และปัญญา เป็นเรื่องของความรู้ทั้ง ๓ อย่าง แต่เป็นองค์ธรรมต่างข้อกัน และอยู่คนละขั้นกัน สัญญาเป็นขั้นหนึ่ง วิญญาณเป็นขั้นหนึ่ง ปัญญาอยู่ในสังขารก็อีกขั้นหนึ่ง สัญญา และวิญญาณได้พุดมาแล้วพอเป็นพื้นความเข้าใจ

ปัญญา^{๒๙} แปลกันมาว่า ความรอบรู้ เติมเข้าไปอีกว่า ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด คือ รู้ทั่วถึงความจริงหรือรู้ตรงตามความเป็นจริง ทำนอธิบายขยายความกันออกไปต่างๆ เช่นว่า รู้เหตุรู้ผล รู้ดีรู้ชั่ว รู้ถูกรู้ผิด รู้ควรไม่ควร รู้คุณรู้โทษ รู้ประโยชน์เสียประโยชน์ รู้เท่าทันสังขาร รู้องค์ประกอบ รู้เหตุปัจจัย รู้ที่ไปที่มา รู้ความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งทั้งหลาย รู้ตามความเป็นจริง รู้ถ่องแท้ เข้าใจถ่องแท้ รู้เข้าใจสภาวะ รู้คิด รู้พิจารณา รู้วินิจฉัย รู้ที่จะจัดแจงจัดการหรือดำเนินการอย่างไรๆ

แปลกันอย่างง่ายๆ พื้นๆ ปัญญา คือความเข้าใจ (หมายถึงเข้าใจถูก เข้าใจชัด หรือเข้าใจถ่องแท้) เป็นการมองเห็นสภาวะหรือมองเห็นปัญหา ปัญญาช่วยเสริมสัญญาและวิญญาณ ช่วยขยายขอบเขตของวิญญาณให้กว้างขวางออกไปและลึกซึ้งยิ่งขึ้น ส่งทางให้สัญญามีสิ่งกำหนดหมายรวมเก็บได้มากขึ้น เพราะเมื่อเข้าใจเพียงใด ก็รับรู้และกำหนดหมายในวิสัยแห่งความเข้าใจเพียงนั้น เหมือนคิดโจทย์เลขคณิตข้อหนึ่ง เมื่อยังคิดไม่ออก ก็ไม่มีอะไรให้รับรู้และกำหนดหมายต่อไปได้ ต่อเมื่อเข้าใจ คิดแก้ปัญหาได้แล้ว ก็มีเรื่องให้รับรู้และกำหนดหมายต่อไปอีก

ปัญญา ตรงข้ามกับโมหะ ซึ่งแปลว่าความหลง ความไม่รู้ ความเข้าใจผิด สัญญาและวิญญาณหาตรงข้ามกับโมหะไม่ อาจกลายเป็นเหยื่อของโมหะไปด้วยซ้ำ เพราะเมื่อหลง เข้าใจผิดไปอย่างไรก็รับรู้และกำหนดหมายเอาไว้ผิดๆ อย่างนั้น ปัญญาช่วยแก้ไขให้วิญญาณและสัญญาเดินถูกทาง

สัญญา และ **วิญญาณ** อาศัยอารมณ์ที่ปรากฏอยู่จึงทำงานไปได้ สร้างภาพเห็นภาพขึ้นไปจากอารมณ์นั้น แต่ปัญญาเป็นฝ่ายจำนงต่ออารมณ์ ริเริ่มกระทำต่ออารมณ์ (เพราะอยู่ในหมวดสังขาร) เชื่อมโยงอารมณ์นั้นกับอารมณ์นี้กับอารมณ์โน้นบ้าง พิจารณาส่วนนั้นกับส่วนนี้กับส่วนโน้นของอารมณ์บ้าง เอาสัญญาอย่างโน้นอย่างนี้มาเชื่อมโยงกันหรือพิจารณาที่ออกไปบ้าง มองเห็นเหตุ เห็นผล เห็นความสัมพันธ์ ตลอดจนถึงว่าจะเอาไปใช้ประโยชน์ได้อย่างไร หาเรื่องมาให้วิญญาณและสัญญารับรู้และกำหนดหมายเอาไว้อีก

พระสารีบุตร เคยตอบคำถามเกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างวิญญาณกับปัญญาว่า คนมีปัญญา รู้ (= รู้ชัด, เข้าใจ) ว่านี่ทุกข์ นี่เหตุให้เกิดทุกข์ นี่ความดับทุกข์ นี่ทางให้ถึงความดับทุกข์ ส่วนวิญญาณรู้ (= รู้แยกต่าง) ว่าเป็นสุข รู้ว่าเป็นทุกข์ รู้ว่าไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์ แต่ทั้งปัญญาและวิญญาณนั้นก็ใช้องค์ธรรมที่ปนเคล้าหรือระคนกันอยู่ ไม่อาจแยกออกบัญญัติข้อแตกต่างกันได้ กระนั้นก็ตาม ความแตกต่างก็มีอยู่ในแง่ที่ว่า ปัญญาเป็นภาวัตถุธรรม คือเป็นสิ่งที่ควรฝึกอบรมทำให้เจริญขึ้น ให้เพิ่มพูนแก่กล้าขึ้น ส่วนวิญญาณเป็นปริยัติธรรม คือเป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้หรือทำความรู้จักให้เข้าใจ รู้เท่าทันสภาวะและลักษณะของมันตามความเป็นจริง^{๓๐}

^{๒๙} ปัญญา มักแปลกันว่า wisdom หรือ understanding

^{๓๐} ม.ม.๑๒/๔๓๔/๕๓๖

ในคัมภีร์รูนอรรถกถา เช่น วิสุมิตต์³¹ เป็นต้น อธิบายความแตกต่างระหว่างสัญญา วิญญาณ และ ปัญญาไว้ว่า สัญญาเพียงรู้จักอารมณ์ว่า เขียว เหลือง เป็นต้น (คือรู้อาการของอารมณ์) ไม่อาจให้ถึงความเข้าใจ ลักษณะคือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาได้; วิญญาณรู้อารมณ์ว่า เขียว เหลือง เป็นต้น ได้ด้วย ทำให้ถึงความเข้าใจ ลักษณะว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาได้ด้วย (คือเข้าใจตามที่ปัญญาบอก) แต่ไม่อาจส่งให้ถึงความปรากฏแห่งมรรค (คือ ให้ตรัสรู้ริยสัจไม่ได้); ส่วนปัญญาทั้งรู้อารมณ์ ทั้งให้ถึงความเข้าใจลักษณะ และทั้งส่งให้ถึงความปรากฏขึ้น แห่งมรรค

ท่านอุปมาว่า เหมือนคน ๓ คน มองดูเหรียญกษาปณ์ สัญญาเปรียบเหมือนเด็กยังไม่เดียงสา มองดู เหรียญแล้วรู้แต่รูปร่าง ยาว สั้น เหลี่ยม กลม สี และลวดลายแปลกๆ สวยงามของเหรียญนั้น ไม่รู้ว่าเป็นของที่ เขาตกลงกันใช้เป็นสื่อการแลกเปลี่ยนซื้อขาย วิญญาณเปรียบเหมือนชาวบ้านเห็นเหรียญแล้วรู้ทั้งรูปร่างลวดลาย และรู้ว่าใช้เป็นสื่อการซื้อขายแลกเปลี่ยนได้ แต่ไม่รู้ซึ่งลงไปว่า เหรียญนี้แท้ เหรียญนี้ปลอม มีโลหะอะไรผสมกี่ ส่วน ปัญญาเปรียบเหมือนเหรียญซึ่งรู้ทุกแง่ที่กล่าวมาแล้ว และรู้ชำนาญจนกระทั่งว่า จะมองดูก็รู้ ฟังเสียงเคาะ ก็รู้ ดม ชิม หรือเอามือซังดูก็รู้ รู้ตลอดไปถึงว่า เหรียญนี้ทำที่นั่นๆ ผู้ชำนาญคนนั้นๆ ทำ

อนึ่ง ปัญญาไม่ได้เกิดขึ้นเสมอไป บางทีมีแต่สัญญาและวิญญาณ หาได้มีปัญญาด้วยไม่ แต่คราวใดมี ปัญญาเกิดร่วมกับสัญญาและวิญญาณ คราวนั้นก็ยากที่จะแยกให้เห็นความแตกต่างจากกันและกัน

เมื่อชาติและกัณหา เติบโตยหลังลงไปช่อนองค์ในสระน้ำ ด้วยเข้าใจว่าผู้ตามหาเห็นรอยเท้าแล้วจะเข้าใจ ว่า เธอทั้งสองขึ้นมาแล้วจากสระน้ำ ความคิดที่ทำเช่นนั้นก็เรียกว่าเป็นปัญญา ต่อมาเมื่อพระเวสสันดร ทอดพระเนตรเห็นรอยบาทของเธอทั้งสองแล้วทรงทราบทันทีว่าพระราชบุตรราชบุตริดำเนินถอยหลังลงไปช่อน อยู่ในสระน้ำ เพราะมีแต่รอยเท้าเดินขึ้นอย่างเดียว ไม่มีรอยลง อีกทั้งรอยนั้นก็ตกลงหนักทางสั้นเท้า ความรู้เท่า ทันนี้ก็เรียกว่าปัญญา ในสองกรณีนี้จะเห็นได้ว่าปัญญามีความรอบคอบและลึกซึ้งกว่ากัน ซึ่งเกี่ยวพันไปถึงการที่ ปัญญาใช้ประโยชน์จากสัญญาด้วย

การที่เจ้าชายสิทธัตถะ ทอดพระเนตรเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย แล้วทรงดำเนิงเห็นความทุกข์ที่มวล มนุษย์ต้องประสบทั่วสากล และเข้าพระทัยถึงภาวะที่สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงแท้ ล้วนเกิดขึ้นแล้วปรวนแปรและ ลื่นสุดด้วยแตกดับ ควรระงับความทุกข์อันเนื่องมาจากสาเหตุเช่นนั้นเสีย ความเข้าใจนั้นก็เรียกว่าเป็นปัญญา เมื่อพระพุทธเจ้าจะทรงประดิษฐานพระพุทธานุศาสนานในแคว้นมคธ ได้เสด็จไปโปรดพวกกัสสปชฎิล ซึ่งเป็นที่ เคารพนับถือของชาวมคธ ให้เลื่อมใสยอมรับคำสอนของพระองค์ก่อน พระปริชาอันให้ดำริที่จะทรงกระทำเช่นนั้น ก็เรียกว่าเป็นปัญญา

ปัญญาเป็นคำกลางสำหรับความรู้ประเภทที่กล่าวมานี้ และปัญญานั้นมีหลายชั้นหลายระดับ เช่น ที่ แบ่งเป็นโลกียปัญญา โลกุตระปัญญา เป็นต้น มีคำศัพท์หลายคำ ที่ใช้ในความหมายจำเพาะ หมายถึง ปัญญาใน ชั้นใดชั้นหนึ่ง ระดับใดระดับหนึ่ง แง่ใดแง่หนึ่ง หรือเนื่องด้วยกิจเฉพาะ คุณสมบัติเฉพาะหรือประโยชน์เฉพาะ บางอย่าง เช่น ญาณ วิชา วิปัสสนา สัมปชัญญะ ปริญญา อภิญญา ปฏิสัมภทา เป็นต้น.

³¹ วิสุมิตต์ ๓/๑

ความสัมพันธ์ระหว่างขั้นต่างๆ

ขั้นที่ ๕ อาศัยซึ่งกันและกัน รูปขั้นนี้เป็นส่วนกาย นามขั้นนี้ทั้งสี่เป็นส่วนใจ มีทั้งกายและใจ จึงจะเป็นชีวิต กายกับใจทำหน้าที่เป็นปกติและประสานสอดคล้องกัน ชีวิตจึงจะดำรงอยู่ได้ด้วยดี ตัวอย่าง เช่น กิจกรรมของจิตใจ ต้องอาศัยความรู้เกี่ยวกับโลก ซึ่งเกิดขึ้นได้ด้วยอาศัยอารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสิ่งต้องกายผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น และกาย อารมณ์ทั้งห้าก็ดี ตา หู จมูก ลิ้น กายก็ดี ต่างก็เป็นรูปธรรมอยู่ในรูปขั้นคือ เป็นฝ่ายกาย

อย่างไรก็ตาม ในที่นี้จะพูดเน้นด้านจิตใจ โดยถือกายเป็นเสมือนอุปกรณ์สำเร็จรูปที่สร้างขึ้นมารับใช้กิจกรรมของจิตใจ ถือว่าจิตใจเป็นศูนย์กลางแห่งกิจกรรมของชีวิต มีความกว้างขวาง ซับซ้อนและลึกซึ้งมาก เป็นที่ให้คุณค่าและความหมายแก่ชีวิต และเกี่ยวข้อโดยตรงกับพุทธธรรมที่จะกล่าวต่อไป

นามขั้น ๔ มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดและส่งอิทธิพลเป็นปัจจัยแก่กัน การเกิดขึ้นของนามขั้นทั้งสี่เหล่านั้น ตามปกติจะดำเนินไปตามกระบวนการดังนี้

“เพราะผัสสะ (ตา หู ฯลฯ + รูป เสียง ฯลฯ + วิญญาณ) เป็นปัจจัย การส่วยอารมณ์ (เวทนา) จึงมี; บุคคลส่วยอารมณ์ใด ย่อมหมายรู้อารมณ์นั้น (สัญญา), หมายรู้อารมณ์ใด ย่อมตรัสรู้อารมณ์นั้น (สังขาร)....”³²

ตัวอย่าง:- นาย ก. ได้ยินเสียงระฆังกังวาน (หู + เสียง + วิญญาณทางหู) รู้สึกสบายหูสบายใจ (เวทนา) หมายรู้ว่าเสียงไพเราะ ว่าเป็นเสียงระฆัง ว่าเป็นเสียงระฆังอันไพเราะ (สัญญา) ชอบใจเสียงนั้น, อยากฟังเสียงนั้นอีก, คิดจะไปตีระฆังนั้น, อยากได้ระฆังนั้น, คิดจะไปซื้อระฆังอย่างนั้น, คิดจะลักระฆังใบนั้น ฯลฯ (สังขาร)

พึงสังเกตว่า ในกระบวนการนั้น เวณามีบทบาทสำคัญมาก อารมณ์ใดให้สุขเวทนา สัญญาก็มักกำหนดหมายอารมณ์นั้น ยิ่งให้สุขเวชนามาก ก็จะกำหนดหมายมาก และเป็นแรงผลักดันให้คิดปรุงแต่งทำการต่างๆ เพื่อให้ได้ส่วยสุขเวชนานั้นมากขึ้น ความเป็นไปอย่างนี้ เรียกได้ว่าเป็นกระบวนการง่ายๆ พื้นๆ เมื่อต้นเป็นแบบสามัญหรือแบบพื้นฐาน

ในกระบวนการนี้ เวทนาเป็นตัวล่อและชักจูงใจ เหมือนผู้คอยเสนอให้เอาหรือไม่เอาหรือหลีกเลี่ยงอะไร สัญญาเหมือนผู้สะสมเก็บข้อมูลหรือวัตถุดิบ สังขารเหมือนผู้นำเอาข้อมูลหรือวัตถุดิบนั้นไปใช้ปรุงแปร ตระเตรียมทำการ วิญญาณเหมือนเจ้าของงาน ใครจะทำอะไรคอยรับรู้ไปหมด เป็นทั้งผู้เปิดโอกาสให้มีการทำงาน และเป็นผู้รับผลของการทำงาน³³

ในกระบวนการนี้มีความซับซ้อนอยู่ในตัว มิใช่ว่าเวทนาจะเป็นตัวชักจูงผลักดันขั้นอื่นฝ่ายเดียว ขั้นอื่นก็เป็นปัจจัยแก่เวทนา เช่น เสียงดนตรี เสียงเพลงเดียวกัน คนหนึ่งได้ยินแล้ว สุขสบายชื่นใจ อีกคนหนึ่ง รู้สึกบีบคั้นใจเป็นทุกข์ หรือคนเดียวกันนั้นแหละ สมัยหนึ่งได้ยินแล้วเป็นสุข ล่วงไปอีกสมัยหนึ่งได้ยินแล้วเป็นทุกข์

³² ม.มู.๑๒/๒๔๘/๒๒๕; (กระบวนการที่ครบถ้วนของความที่อ้างนี้ พึงดูในตอนว่าด้วยอายตนะ)

³³ คัมภีร์วิสุทธิมัคค์ เป็นต้น เปรียบเทียบว่า รูปเปรียบเหมือนนาชนะ เวทนาเหมือนโกชนะ สัญญาเหมือนกับข้าว สังขารเหมือนผู้ปรุงอาหาร วิญญาณเหมือนผู้บริโภค; หรือ รูปเหมือนเรือนจำ เวทนาเหมือนการลงโทษ สัญญาเหมือนโทษ สังขารเหมือนเจ้าหน้าที่ผู้ลงโทษ วิญญาณเหมือนนักโทษ (วิสุทธิมัคค์ ๓/๕๘; สงคท.ฎีกา ๒๒๗)

หลักทั่วไปคือ ของที่ชอบ ที่ต้องการ ตรงกับความปรารถนา เมื่อได้ประสพก็เป็นสุข ของไม่ชอบ ขัดความปรารถนา เมื่อได้ประสพก็เป็นทุกข์ ในกรณีเช่นนี้ สังขาร คือ ความชอบ ไม่ชอบ ปรารถนา เกลียดกลัว เป็นต้น เป็นตัวปรุงแต่งเวทนาอีกต่อหนึ่ง แต่ที่กล่าวอย่างนี้ ความจริงมีสัญญาเกี่ยวข้องอยู่ด้วยในตัว คือสังขารปรุงแต่งสัญญาไว้ แล้วกลับมามีอิทธิพลต่อเวทนา

ตัวอย่างที่อาจจะชัดกว่า เช่น เคยเห็นคนที่รักที่นิยมชมชอบทำอากับกิริยาบางอย่าง ก็กำหนดหมายเอาไว้ว่าอย่างนี้สวย น่ารัก เห็นกิริยาอาการบางอย่างของบางคนแล้วไม่ชอบ กำหนดหมายไว้ว่าอย่างนี้ น่าหมั่นไส้ (สัญญา) ต่อมาเห็นกิริยาอย่างที่นิยมหมายไว้ว่า สวย น่ารัก หรืออย่างที่หมายไว้ว่าน่าชิง น่าหมั่นไส้ ก็สบายตาชื่นใจ หรือเดือดร้อนตาบิ่บคั้นใจ (เวทนา) แล้วชอบหรือโกรธ (สังขาร) ไปตามนั้น,

ที่ซับซ้อนยิ่งกว่านั้น เช่น งานบางอย่าง หรือการเล่าเรียนบางอย่าง เป็นสิ่งยากลำบาก หากลำพังจะต้องทำหรือเล่าเรียนขึ้นมาโดดๆ แล้ว ก็จะต้องเกิดทุกขเวทนา แล้วก็ส่งผลต่อไปให้ไม่อยากทำไม่อยากจะเรียน แต่หากมีเครื่องล่อมาให้ ก็อาจกลับสนใจและตั้งใจทำตั้งใจเรียนต่อไปได้ เครื่องล่อนี้ อาจเป็นเวทนาที่เป็นสุขในปัจจุบัน เช่น วิธีการที่ให้สนุกสนานบันเทิง เป็นต้น หรืออาจเป็นสิ่งซับซ้อนเนื่องด้วยการกำหนดหมายเกี่ยวกับสุขเวทนาในอนาคต³⁴ เช่น รางวัล ความสำเร็จของงาน ประโยชน์แก่ชีวิตตน แก่ผู้อื่นหรือแก่ส่วนรวม เป็นต้น แล้วแต่จะปรุงด้วยสังขารฝ่ายใด เช่น ด้วยตัณหา ด้วยมานะ หรือด้วยปัญญา เป็นอาทิ ซึ่งจะส่งผลสะท้อนกลับมาทำให้การทำงาน หรือการเรียนนั้น เกิดมีความหมาย มีค่า มีความสำคัญขึ้นแก่ผู้ทำหรือผู้เรียน แล้วแต่จะให้เขากลับได้รับสุขเวทนาในขณะที่เรียนหรือทำงานนั้นด้วย แม้อาจมีทุกขเวทนาทางกาย แต่ภายในใจมีสุขเวทนาเป็นโสภณสوابอยู่ ทำให้เล่าเรียนหรือทำงานนั้นแข็งขันต่อไป;

เมื่อระฆังโรงเรียนกังวานขึ้นในเวลาเย็น นักเรียนทั้งหลายได้ยิน (วิญญาณ) รู้สึกเรื่อยๆ ต่อเสียงนั้น (เวทนา) เพราะชินชานอยู่ทุกวัน ต่างก็กำหนดหมายว่าเป็นสัญญาณเล็กเรียน (สัญญา) เด็กคนหนึ่งดีใจ (สุขเวทนา + สังขาร) เพราะจะได้เลิกเรียนไม่ต้องนั่งปวดเมื่อยและจะได้ไปเล่นสนุกสนาน (สัญญาซ้อน), เด็กอีกคนหนึ่งเสียใจ (ทุกขเวทนา + สังขาร) เพราะจะต้องหยุดบทเรียนอันมีคุณค่า ขาดประโยชน์อันพึงได้ หรือเพราะจะต้องกลับไปพบกับผู้ปกครองที่แสนจะน่ากลัว (สัญญาซ้อน);

โดยนัยนี้ กระบวนการตลอดสาย เริ่มแต่วิญญาณที่รับรู้เป็นต้นไป จึงล้วนสัมพันธ์กันเป็นเหตุปัจจัยซับซ้อน ร่วมเสริมสร้างบุคลิกภาพและกำหนดชะตาชีวิตของแต่ละบุคคลให้เป็นไปต่างๆ และให้แตกต่างกัน และกัน ในกระบวนการนี้ สังขารนั้นแหละเป็นตัวปรุงแต่ง และสังขารนั้น ซึ่งมีเจตนาเป็นตัวแทน ก็คือชื่อตัวหรือชื่อที่เรียกกันในครอบครัว ของคำว่ากรรม ดังนั้น กรรมซึ่งเป็นชื่อประจำตำแหน่งหรือชื่อที่ออกงานของสังขาร จึงถูกกล่าวขวัญถึงอย่างเป็นผู้มีบทบาทอันสำคัญยิ่งว่า “กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้ต่างๆ ออกไปคือ ให้ทรมานและให้ประณีต”³⁵ “หมู่มสัตว์เป็นไปเพราะกรรม”³⁶

³⁴ สัญญาตอนนี้ เกือบเหมือนสัญญาที่เข้าใจในภาษาไทย

³⁵ ม.มู.๑๒/๕๘๑/๓๗๖

³⁶ ขุ.สุ.๒๕/๓๘๒/๔๕๓

ขั้น ๕ กับอุปาทานขั้น ๕ หรือชีวิต กับชีวิตซึ่งเป็นปัญหา

ในพุทธพจน์แสดงความหมายของอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่ประมวลใจความทั้งหมดของพระพุทธศาสนา มีข้อความที่น่าสังเกตเป็นพิเศษเกี่ยวกับขั้น ๕ ปรากฏอยู่ในอริยสัจข้อที่ ๑ คือ ข้อว่าด้วยทุกข์

ในอริยสัจข้อที่ ๑ นั้น ตอนต้นพระพุทธเจ้าทรงแสดงความหมายหรือคำจำกัดความของทุกข์ ด้วยวิธียกตัวอย่างเหตุการณ์ต่างๆ ที่มองเห็นได้ง่ายและมีอยู่เป็นสามัญในชีวิตของบุคคล ชี้ให้เห็นว่าเป็นความทุกข์แต่ละอย่างๆ แต่ในตอนท้าย พระองค์ตรัสสรุปลงเป็นข้อเดียวว่า อุปาทานขั้น ๕ เป็นทุกข์ ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย นี้คือ ทุกขอริยสัจ- ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักเป็นทุกข์ ปราศจากสิ่งที่ไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นที่รักเป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานขั้น ๕ เป็นทุกข์”³⁷

พุทธพจน์นี้ นอกจากแสดงถึงฐานะของขั้น ๕ ในพุทธธรรมแล้ว ยังมีข้อสังเกตสำคัญ คือ ความหมายของ “ทุกข์” นั้น จำง่าย ๆ ด้วยคำสรุปที่สั้นที่สุดว่า คือ อุปาทานขั้น ๕ หรือเบญจอุปาทานขั้นห้าเท่านั้น และคำว่าขั้นห้าในที่นี้ มี “อุปาทาน” นำหน้ากำกับไว้ด้วย

สิ่งที่ควรศึกษาในที่นี้ ก็คือคำว่า “ขั้น” กับ “อุปาทานขั้น” ซึ่งขอให้พิจารณาตามพุทธพจน์ ต่อไปนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงขั้น ๕ และอุปาทานขั้น ๕ เธอทั้งหลายจงฟัง”

“ขั้น ๕ เป็นไฉน? รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ชันไต่ชันหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม ทรวมก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลหรือใกล้ก็ตาม...เหล่านี้ เรียกว่า ขั้น ๕”

“อุปาทานขั้น ๕ เป็นไฉน? รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ชันไต่ชันหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม ทรวมก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลหรือใกล้ก็ตาม ที่ประกอบด้วยธาตุ (ธาตุ) เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน (อุปาทานนิยะ)... เหล่านี้ เรียกว่า อุปาทานขั้น ๕”³⁸

“ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน และตัวอุปาทาน เธอทั้งหลายจงฟัง”

“รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ คือธรรมเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ฉันทราคะ (ความชอบใจยินดี หรือชอบอย่างแรงจนยึดติด) ในรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ นั่นคืออุปาทาน ใน (สิ่ง) นั้นๆ”³⁹

หลักดังกล่าวนี้ เป็นพื้นฐานความเข้าใจที่สำคัญอย่างหนึ่ง ในการศึกษาพุทธธรรมต่อไป

³⁷ วินย.๔/๑๔/๑๘; ๑๙

³⁸ ส.ข.๑๗/๕๕-๕๖/๕๘-๖๐

³⁹ ส.ข.๑๗/๓๐๓/๒๐๒

คุณค่าทางจริยธรรมตามปกติ มนุษย์มีความโน้มเอียงที่จะยึดถืออยู่เสมอว่า ตัวตนที่แท้ของตนมีอยู่ในรูปใดรูปหนึ่ง บ้างก็ยึดเอาจิตเป็นตัวตน⁴⁰ บ้างก็ยึดว่ามีสิ่งที่เป็นตัวตนอยู่ต่างหากแฝงซ่อนอยู่ในจิตนั้น ซึ่งเป็นเจ้าของ และเป็นตัวการที่คอยควบคุมบังคับบัญชาและใจนั้นอีกชั้นหนึ่ง การแสดงชั้น ๕ นี้ มุ่งให้เห็นว่า สิ่ง ที่เรียกว่า “สัตว์” “บุคคล” “ตัวตน” เป็นต้นนั้น เมื่อแยกออกไปแล้วก็จะพบแต่ส่วนประกอบ ๕ ส่วนเหล่านี้ เท่านั้น ไม่มีสิ่งอื่นเหลืออยู่ที่จะมาเป็นตัวตนต่างหากได้ และแม้ชั้น ๕ เหล่านี้ แต่ละอย่างก็มีอยู่เพียงในรูปที่ สัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน ไม่เป็นอิสระ ไม่มีโดยตัวของมันเอง ดังนั้นชั้น ๕ แต่ละอย่างๆ นั้นก็ไม่ใช่ตัวตนอีก เช่นกัน

รวมความว่า หลักชั้น ๕ แสดงถึงความเป็นอนัตตา ให้เห็นว่าชีวิตเป็นการประชุมเข้าของส่วนประกอบ ต่างๆ หน่วยรวมของส่วนประกอบเหล่านี้ ก็ไม่ใช่ตัวตน ส่วนประกอบแต่ละอย่างๆ นั้นเอง ก็ไม่ใช่ตัวตน และสิ่ง ที่เป็นตัวตนอยู่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านี้ก็ไม่มี⁴¹ เมื่อมองเห็นเช่นนั้นแล้ว ก็จะถอนความยึดมั่นถือมั่นในเรื่องตัวตนได้ ความเป็นอนัตตานี้ จะเห็นได้ชัดต่อเมื่อเข้าใจกระบวนการของชั้น ๕ ในวงจรแห่งปฏิจลสมุปบาท ที่จะกล่าวต่อไป

อนึ่ง เมื่อมองเห็นว่า ชั้น ๕ มีอยู่อย่างสัมพันธ์และอาศัยซึ่งกันและกัน ก็จะไม่เกิดความเห็นผิดว่าขาด สุตฺถุ ที่เรียกว่า อุลลเนททิฏฐิ และความเห็นผิดว่าเที่ยง ที่เรียกว่า สัสสตทิฏฐิ นอกจากนั้น เมื่อรู้ว่สิ่งทั้งหลายไม่มี ตัวตนและมีอยู่อย่างสัมพันธ์อาศัยกันและกันเช่นนี้แล้ว ก็จะเข้าใจหลักกรรมโดยถูกต้องว่าเป็นไปได้อย่างไร กระบวนการแห่งความสัมพันธ์และอาศัยกันของสิ่งทั้งหลายนี้ มีคำอธิบายอยู่ในหลักปฏิจลสมุปบาทเช่นเดียวกัน

อีกประการหนึ่ง การมองเห็นทั้งหลายโดยวิธีแยกส่วนประกอบออกไปอย่างวิธีชั้น ๕ นี้ เป็นการฝึก ความคิด หรือสร้างนิสัยที่จะใช้ความคิดแบบวิเคราะห์ความจริง คือ เมื่อประสบหรือเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งต่างๆ ความคิดก็ไม่หยุดตันอึ้ง ยึดถือเฉพาะรูปลักษณะภายนอกเท่านั้น เป็นการสร้างนิสัยชอบสอบสวนสืบค้นหาความจริง และที่สำคัญยิ่งคือ ทำให้รู้จักมองเห็นทั้งหลายตามสภาวะ ล้วนๆ ของมัน หรือตามแบบสภาวะวิสัย (objective) คือ มองเห็นสิ่งทั้งหลาย “ตามที่มันเป็น” ไม่นำเอาทัศนหาอุปาทานเข้าไปจับ อันเป็นเหตุให้มองเห็น ตามที่อยากหรือไม่อยากให้มันเป็น อย่างที่เรียกว่า สกวิสัย (subjective) คุณค่าอย่างหลังนี้ นับว่าเป็นการเข้าถึง จุดหมายที่ต้องการของพุทธธรรมและของหลักชั้น ๕ นี้ คือการไม่ยึดมั่นถือมั่น การไม่เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่ง ทั้งหมดด้วยการใช้ทัศนหาอุปาทาน แต่เข้าไปเกี่ยวข้องจัดการด้วยปัญญา

อย่างไรก็ดี ในการแสดงพุทธธรรมนั้น ตามปกติท่านไม่แสดงเรื่องชั้น ๕ ลำพังโดดๆ เพราะชั้น ๕ เป็นแต่สภาวะที่ยกขึ้นเป็นตัวตั้งสำหรับพิจารณา และการพิจารณานั้นย่อมเป็นไปตามแนวทางหลักธรรมอย่างอื่น ที่เป็นประเภทกฎสำหรับนำมาจับหรือกำหนดว่าชั้น ๕ มีสภาวะเป็นอย่างไร มีความเป็นไปอย่างไร เป็นต้น คือ ต้องแสดงโดยสัมพันธ์กับหลักธรรมอย่างอื่น เช่น หลักอนัตตา เป็นต้น จึงจะปรากฏคุณค่าในทางปฏิบัติโดย สมบูรณ์ ดังนั้นจึงขอยุติเรื่องชั้น ๕ ไว้เพียงในฐานะสิ่งที่ยกขึ้นเป็นตัวตั้งสำหรับนำไปพิจารณาในหลักต่อไป

⁴⁰ พึงสังเกตพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย การที่ปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้อะไรเข้าไปยึดถือร่างกายอันประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ ว่าเป็นตัวตน ยัง ดึกว่าจะยึดถือจิตว่าเป็นตัวตน เพราะว่า ร่างกายอันประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ นี้ ยังปรากฏให้เห็นว่าดำรงอยู่ปีหนึ่งบ้าง ๒ ปีบ้าง ๓-๔-๕ ปีบ้าง ๑๐-๒๐-๓๐-๔๐-๕๐ ปีบ้าง ๑๐๐ ปีบ้าง เกินกว่านั้นบ้าง แต่สิ่งทีเรียกว่าจิต มโน หรือวิญญาณนี้ เกิดดับอยู่เรื่อย ทั้งคืนทั้งวัน” (ส.น. ๑๖/๒๓๑/๑๑๔)

⁴¹ ดู ส.ป. ๑๗/๔-๕, ๓๒-๓๓, ๑๙๙-๒๐๗, ๒๑๖/ ๓-๗, ๒๐-๒๓, ๑๓๔-๑๔๑

บันทึกพิเศษท้ายบท

เพื่อความเข้าใจลึกกลงไปจำเพาะเรื่อง

บันทึกที่ ๑: เรื่อง **ชั้น ๕**

มีรายละเอียดบางอย่างเกี่ยวกับชั้น ๕ ซึ่งควรทราบไว้เป็นความรู้ประกอบเบื้องต้น ดังนี้

๑. **รูป** ตามแนวอภิธรรมแบ่งรูปเป็น ๒๘ อย่าง คือ
 - ๑) **มหาภูตรูป ๔** (เรียกรวม ๆ ว่า ธาตุ ๔) คือ ปรฐวีธาตุ (สภาพที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่) อาโปธาตุ (สภาพที่ดึงดูดซาบซึ่ม) เตโชธาตุ (สภาพที่แผ่ความร้อน) วาโยธาตุ (สภาพที่ลั่นไหว)
 - ๒) **อุปาทายรูป** (รูปอาศัยหรือรูปที่สืบเนื่องมาจากมหาภูตรูป) ๒๔ คือ ประสาททั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย (จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา และกาย) อารมณ ๔ คือ รูป เสียง กลิ่น รส (รูปะ สัททะ คันธะ รสะ; โภกฺขัณฑะ) ไม่นับ เพราะตรงกันกับ ปรฐวี เตโช และวาโย) ความเป็นหญิง (อิตถินทรีย์) ความเป็นชาย (บุริสินทรีย์) ที่ตั้งของจิต (หทัยวัตถุ) การแสดงให้รู้ความหมายด้วยกาย (กายวิญญูติ) การแสดงให้รู้ความหมายด้วยวาจา (วจีวิญญูติ) ชีวิตินทรีย์ ช่องว่าง (อากาศ) ความเบาของรูป (รูปสุส ลหุตตา) ความอ่อนหยุ่นของรูป (รูปสุสมุทุตา) ภาวะที่ควรแก่การงานของรูป (รูปสุส กम्मณฺณตา) ความเจริญหรือขยายตัวของรูป (รูปสุส อุปจย) การสืบทอดของรูป (รูปสุส สนฺตติ) ความเสื่อมตัว (ชรตา) ความสลายตัว (อนิจฺจตา) และอาหาร (หมายถึง โอชา); ฟังสังเกตว่า คำว่า “หทัยวัตถุ” ซึ่งแปลกันว่าหัวใจ และถือว่าเป็นที่ทำงานของจิตนั้น เป็นมตีในคัมภีร์รุ่นหลัง ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก
๒. **เวทนา** แบ่งเป็น ๓ คือ สุข (ทางกายหรือทางใจก็ตาม) ทุกข์ (ทางกายหรือทางใจก็ตาม) อทุกขมสุข (ไม่ทุกข์ไม่สุข คือเฉยๆ บางทีเรียกว่า อุเบกขา); อีกอย่างหนึ่ง แบ่งเป็น ๕ คือ สุข (ทางกาย) ทุกข์ (ทางกาย) โสมนัส (ดีใจ) โทมนัส (เสียใจ) อุเบกขา (เฉยๆ); แบ่งตามทางที่เกิดเป็น ๖ คือ เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจักขุ ทางโสตะ ทางฆานะ ทางชิวหา ทางกาย และทางมโน
๓. **สัญญา** แบ่งเป็น ๖ ตามทางแห่งการรับรู้ คือ
 ๑. **รูปสัญญา** ความหมายรู้อรูป เช่นว่า ดำ แดง เขียว ขาว เป็นต้น
 ๒. **สัททสัญญา** ความหมายรู้เสียง เช่นว่า ดัง เบา หูม แหลม เป็นต้น
 ๓. **คันธสัญญา** ความหมายรู้กลิ่น เช่นว่า หอมเหม็น เป็นต้น
 ๔. **รสสัญญา** ความหมายรู้รส เช่นว่า หวาน เปรี้ยว ขม เค็ม เป็นต้น
 ๕. **โภกฺขัณฑสัญญา** ความหมายรู้สัมผัสทางกาย เช่นว่า อ่อน แข็ง หยาบ ละเอียด ร้อน เย็น เป็นต้น
 ๖. **ธัมมสัญญา** ความหมายรู้อารมณ์ทางใจ เช่นว่า งาม น่าเกลียด เทียง ไม่เทียง เป็นต้น
๔. **สังขาร** ตามหลักอภิธรรม แบ่งเจตสิกเป็น ๕๒ อย่าง ถ้าเทียบกับการแบ่งแบบชั้น ๕ เจตสิกก็ได้แก่ เวทนา สัญญา และสังขารทั้งหมด คือในจำนวนเจตสิก ๕๒ นั้น เป็นเวทนา ๑ เป็นสัญญา ๑ ที่เหลืออีก ๕๐ อย่าง เป็นสังขารทั้งสิ้น สังขารชั้น ๕ จึงเท่ากับเจตสิก ๕๐ อย่าง ซึ่งแยกย่อยได้ดังนี้

- ๑) **อัญญาสมาณาเจตสิก** (เจตสิกที่เข้าได้ทั้งฝ่ายดีฝ่ายชั่ว) ๑๑ (นับครบมี ๑๓ เพราะเวทนาและสัญญาเป็นเจตสิกหมวดนี้ แต่ไม่เป็นสังขาร จึงตัดออกไป) คือ
 - (๑) สัพพจิตตสาธารณเจตสิก (เจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวง) ๕ คือ ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา (สมาธิ) ชีวิตินทรีย์ มนสิการ (จำนวนเดิมมี ๗ ทั้งเวทนา กับสัญญา)
 - (๒) ปกิณณกเจตสิก (เกิดกับจิตได้ทุกๆ ไป ทั้งฝ่ายดีฝ่ายชั่ว แต่ไม่ตายตัว) ๖ คือ วิตก วิจาร อธิโมกษ์ (ความปักใจ) วิริยะ ปิติ ฆันทะ
- ๒) **อกุศลเจตสิก** (เจตสิกที่เป็นอกุศล) ๑๔ คือ
 - (๑) อกุศลสาธารณเจตสิก (เกิดกับจิตที่เป็นอกุศลทุกดวง) ๔ คือ โมหะ อหิริกะ อโนตตปปะ และอุทัจจะ
 - (๒) ปกิณณกอกุศลเจตสิก (เกิดกับจิตที่เป็นอกุศลแต่ไม่ตายตัวทุกครั้ง) ๑๐ คือ โลภะ ทิฏฐิ มานะ โทสะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ ถีนะ मिทธะ และวิจิกิจฉา
- ๓) **โสภณเจตสิก** (เจตสิกดีงาม คือ เกิดกับจิตที่เป็นกุศลและอัปยากฤต) มี ๒๕ คือ
 - (๑) โสภณสาธารณเจตสิก (เกิดกับจิตดีงามทุกดวง) ๑๙ คือ ศรัทธา สติ หิริ โอตตปปะ อโลภะ อโทสะ (= เมตตา) ตตฺตรมฺชฌตตตา (บางที่เรียกอุเบกขา) กายปัสสัทธิ (ความสงบแห่งนามกายคือกองเจตสิก) จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุทุตา จิตตมุทุตา กายกัมมัณฺญตา จิตตกัมมัณฺญตา กายปาคุณฺญตา (ความคล่องแคล่วแห่งนามกายคือกองเจตสิก) จิตตปาคุณฺญตา กายชุกตา (ความชือตรงแห่งนามกายคือกองเจตสิก) จิตตชุกตา
 - (๒) ปกิณณกโสภณเจตสิก (เกิดกับจิตฝ่ายดีงาม แต่ไม่ตายตัวทุกครั้ง) ๖ คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ (รวมเรียก วีรตีเจตสิก ๓) กรุณา มุทิตา (เรียกรวมกันว่า อัปมัณฺญาเจตสิก ๒) และ ปัญญา

ในพระสูตร (เช่น ส.ข.๑๗/๑๖/๗๔) ตามปกติ ท่านแสดงความหมายของสังขารว่า ได้แก่ เจตนา ๖ หมวด คือ รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โผณัฐัพพะสัญญาเจตนา และธรรมสัญญาเจตนา แปลว่า เจตจำนงหรือความคิดปรุงแต่ง เกี่ยวกับ รูป เสียง กลิ่น รส โผณัฐัพพะ และธรรมารมณ์

๕. **วิญญาณ** แบ่งตามทางที่เกิดเป็น ๖ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และ มโนวิญญาณ (แปลตามแบบว่า ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ);
 - ตามแนวอภิธรรม เรียกวิญญาณชั้นทั้งหมดว่า “จิต” และจำแนกจิตออกไปเป็น ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง คือ
 - ก. จำนวนตามภูมิ หรือระดับของจิต เป็นกามาวจรจิต ๕๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ โลกุตระจิต ๘ (แยกพิสดารเป็น ๔๐)
 - ข. จำแนกโดยคุณสมบัติเป็น อกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑ (พิสดารเป็น ๓๗) วิบากจิต ๓๖ (พิสดารเป็น ๕๒) กิริยาจิต ๒๐ ในที่นี้ จะไม่แสดงรายละเอียดชื่อของจิตแต่ละอย่างๆ เพราะเกินจำเป็น และจะทำให้พื้นผิว

ตอน ๑: ชีวิตคืออะไร?

ข. ชีวิต ตามความหมายของมนุษย์ และโดยสัมพันธ์กับโลก

อายตนะ ๖

แดนรับรู้และเสพส่วยโลก

บทที่ ๒

แม้ว่าชีวิตจะประกอบด้วยขั้น ๕ ซึ่งแบ่งซอยออกไปเป็นหน่วยย่อยต่างๆ มากมาย แต่ในทางปฏิบัติ คือ ในการดำเนินชีวิตทั่วไป มนุษย์ไม่ได้เกี่ยวข้องกับโดยตรงกับส่วนประกอบเหล่านั้นโดยทั่วถึงแต่อย่างใด ส่วนประกอบหลายอย่างมีอยู่และทำหน้าที่ของมันไปโดยมนุษย์ไม่รู้จัก หรือแม้รู้จัก ก็แทบไม่ได้นึกถึงเลย เช่น ในด้านรูปธรรม อวัยวะภายในร่างกายหลายอย่าง ทำหน้าที่ของมันอยู่โดยมนุษย์ผู้เป็นเจ้าของไม่รู้และไม่ได้ใส่ใจ ที่จะรู้ จนบางครั้งความวิตกกังวลหรือทำหน้าที่ที่บกพร่องขึ้น มนุษย์จึงจะหันมาสนใจ แม้องค์ประกอบต่างๆ ในกระบวนการฝ่ายจิตก็เป็นเช่นเดียวกัน

การศึกษาวิเคราะห์องค์ประกอบต่างๆ และกระบวนการทำงานทางร่างกาย เราปล่อยให้มันเป็นภาระของ นักศึกษาทางแพทยศาสตร์และชีววิทยา ส่วนการศึกษาวิเคราะห์องค์ประกอบและกระบวนการทำงานด้านจิตใจ ก็ ปล่อยให้มันเป็นภาระของนักอภิธรรมและจิตวิทยา แต่สำหรับคนทั่วไป ความหมายของชีวิตอยู่ที่ชีวิตในทางปฏิบัติ หรือชีวิตที่ดำเนินอยู่เป็นประจำในแต่ละวัน ซึ่งได้แก่การติดต่อเกี่ยวข้องกับโลก สิ่งที่ทำให้ความหมายแก่ชีวิตก็คือ การติดต่อเกี่ยวข้องกับโลก พูดสั้นๆ ว่า ชีวิตตามความหมายของมนุษย์ คือชีวิตโดยความสัมพันธ์กับโลก

ชีวิตในทางปฏิบัติหรือชีวิตโดยความสัมพันธ์กับโลกนี้ แบ่งออกได้เป็น ๒ ภาค แต่ละภาคมีระบบการทำงานซึ่งอาศัยช่องทางที่ชีวิตจะติดต่อเกี่ยวข้องกับโลกได้ ซึ่งเรียกว่า “ทวาร” (ประตู, ช่องทาง) ดังนี้

๑. ภาครับรู้และเสพส่วยโลก อาศัย**ทวาร ๖**⁴² (ผัสสทวาร) คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สำหรับรับรู้ และเสพส่วยโลกซึ่งปรากฏแก่มนุษย์โดยลักษณะและอาการต่างๆ ที่เรียกว่า อารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์

๒. ภาคแสดงออกหรือกระทำต่อโลก อาศัย**ทวาร ๓**⁴³ (กรรมทวาร) คือ กาย วาจา ใจ (กายทวาร วจิทวาร มโนทวาร) สำหรับกระทำต่อโลก โดยแสดงออกเป็นการทำ การพูด และการคิด (กายกรรม วจิกกรรม มโนกรรม)

ในภาคที่ ๑ มีข้อที่พึงย้ำเป็นพิเศษเพื่อสะดวกแก่การศึกษาต่อไปว่า คำว่า “ทวาร” (ในทวาร ๖) นั้น เมื่อกล่าวถึงในระบบการทำงานของกระบวนการแห่งชีวิต ท่านนิยมเปลี่ยนไปใช้คำว่า “อายตนะ” ซึ่งแปลว่า แดน เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ หรือทางรับรู้ ดังนั้น ในการศึกษาเรื่องนี้ต่อไป จะใช้คำว่า “อายตนะ” แทนคำว่า “ทวาร”

ในภาคที่ ๒ พึงย้ำว่า กระบวนการของชีวิตในภาคนี้ รวมอยู่ในขั้นที่ ๔ คือ สังขารขั้นที่ ๔ ที่กล่าวมาแล้ว ในบทก่อน สังขารต่างๆ ในสังขารขั้นที่ ๔ ซึ่งมีอยู่มากมาย แบ่งเป็นฝ่ายดีบ้าง ฝ่ายชั่วบ้าง ฝ่ายกลางๆบ้าง จะปรากฏตัว ออกมาปฏิบัติโดยถูกเจตนาที่เป็นหัวหน้าหรือเป็นตัวแทนเลือกชักจูงมา หรือจัดแจงมอบหมายหน้าที่ให้ ช่วยกันทำการปรุงแต่งการแสดงออกหรือการกระทำทาง กาย วาจา ใจ เกิดเป็นกรรม คือการทำ การพูด การคิด

⁴² sense-doors

⁴³ channels of action

ในกรณีนี้ สิ่งขารจะถูกจัดประเภทเสียใหม่ให้สอดคล้องกับบทบาทของมัน โดยแบ่งตามทางหรือทวารที่แสดงออก เป็น กายสังขาร วจีสังขาร และมโนสังขาร เรียกตามชื่อหัวหน้าหรือตัวแทนว่า กายสัญญาเจตนา วจีสัญญาเจตนา และมโนสัญญาเจตนา หรือเรียกตามงานที่ทำการออกมาว่า กายกรรม วจีกกรรม และมโนกรรม แสดงให้เห็นง่ายขึ้นดังนี้

๑. กายสังขาร (สภาพปรุงแต่งการกระทำทางกาย)	= กายสัญญาเจตนา = ความตั้งใจ (แสดงออก) ทางกาย	—————	กายทวาร ทางกาย	—————>	กายกรรม การกระทำทางกาย)
๒. วจีสังขาร (สภาพปรุงแต่งการกระทำทางวาจา)	= วจีสัญญาเจตนา = ความตั้งใจ (แสดงออก) ทางวาจา	—————	วจิทวาร ทางวาจา	—————>	วจีกกรรม การกระทำทางวาจา)
๓. มโนสังขาร (สภาพปรุงแต่งการกระทำทางใจ)	= มโนสัญญาเจตนา = ความตั้งใจ (แสดง) ทางใจ	—————	มโนทวาร ทางใจ	—————>	มโนกรรม การกระทำทางใจ)

สังขารในฐานะเครื่องปรุงแต่งคุณภาพหรือคุณสมบัติต่างๆ ของจิต ได้กล่าวแล้วในเรื่องชั้น ๕ ส่วนสังขารในฐานะกระบวนการปรุงแต่งแสดงออกและการกระทำต่างๆ ต่อโลก เป็นเรื่องกิจกรรมของชีวิต ซึ่งจะแสดงเป็นพิเศษส่วนหนึ่งต่างหาก ในตอนว่าด้วยชีวิตเป็นไปอย่างไร ในที่นี้มุ่งแสดงแต่สภาวะอันเนื่องอยู่ที่ตัวชีวิตเองหรือองค์ประกอบของชีวิตพร้อมทั้งหน้าที่ของมันตามสมควร จึงจะกล่าวเฉพาะภาคที่ ๑ คือเรื่องอายตนะ ๖ (ผัสสทวาร) อย่างเดียว

ตัวสภาวะ

อายตนะ แปลว่า ที่ต่อ หรือแดน หมายถึงที่ต่อกันให้เกิดความรู้ แดนเชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้ หรือแหล่งที่มาของความรู้ แปรอย่างง่ายๆ ว่า ทางรับรู้ มี ๖ อย่าง ดังที่เรียกในภาษาไทยว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ⁴⁴

ที่ว่าต่อ หรือเชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้ นั้น ต่อ หรือ เชื่อมต่อกับอะไร? ตอบว่า เชื่อมต่อกับโลก คือสภาพแวดล้อมภายนอก แต่โลกนั้นปรากฏลักษณะอาการแก่มนุษย์เป็นส่วนๆ ด้านๆ ไป เท่าที่มนุษย์จะมีแดนหรือเครื่องมือสำหรับรับรู้ คือ เท่าจำนวนอายตนะ ๖ ที่กล่าวมาแล้วเท่านั้น ดังนั้น อายตนะทั้งหก จึงมีคู่ของมันอยู่ในโลกเป็นสิ่งที่ถูกรับรู้สำหรับแต่ละอย่างๆ โดยเฉพาะ

⁴⁴ ตามคำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์ “อายตนะ” มีความหมายหลายนัย เช่น แปลว่า เป็นที่สืบต่อแห่งจิตและเจตสิก คือเป็นที่ที่จิตและเจตสิกทำหน้าที่กันง่วน เป็นที่แผ่ขยายจิตและเจตสิกให้กว้างขวางออกไป เป็นตัวการนำสังสารทุกข์อันยึดเยื้อให้ดำเนินสืบต่อไปอีก, เป็นบ่อเกิด, แหล่ง, ที่ชุมนุม เป็นต้น (ดู วิสุทธิต. ๓/๖๑; สงคห. ฎีกา ๒๒๗)

อนึ่ง พึงสังเกตว่า ประสาทรับความรู้สึกภายในร่างกายเกี่ยวกับท่าทางการเคลื่อนไหว ทรงตัว เป็นต้น จำพวกที่เรียกว่า somesthesia (kinesthetic, vestibular and visceral senses) ท่านไม่ได้จัดเพิ่มไว้ในพวกอายตนะด้วย แม้ท่านจะไม่ได้ชี้แจงเรื่องนี้ไว้ก็มองเห็นเหตุผลได้ว่า ความรับรู้ประเภทนี้ บางส่วนรวมอยู่แล้วในอายตนะที่ ๕ ที่ท่านใช้คำกว้างๆ ว่า “กาย” แต่เหตุผลข้อสำคัญอยู่ที่ว่า ประสาทจำพวกนี้ ทำหน้าที่จำกัดเพียงในด้านสรีรวิทยา มุ่งเพื่อรักษาสภาพปกติแห่งการทำงานของร่างกายเท่านั้น มีลักษณะจำเพาะตัว และจำกัดอยู่ภายใน เป็นเครื่องสนับสนุนที่จำเป็น แต่มีค่าคงตัว ไม่มีคุณค่าที่จะก่อผลออกแรงทั้งด้านความรู้และด้านแสวงหาโลก ทั้งด้านญาณวิทยาและด้านจริยธรรม จึงไม่เข้ากับความหมายของอายตนะ.

สิ่งที่ถูกรับรู้หรือลักษณะอาการต่างๆ ของโลก เหล่านี้ เรียกชื่อว่าอายตนะเหมือนกัน เพราะเป็นสิ่งที่เชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้ หรือเป็นแหล่งความรู้ เช่นเดียวกัน แต่เป็นฝ่ายภายนอก เพื่อแยกประเภทจากกันไม่ให้สับสน ท่านเรียกอายตนะพวกแรกว่า “อายตนะภายใน” (แดนต่อความรู้ฝ่ายภายใน) และเรียกอายตนะพวกหลังนี้ว่า “อายตนะภายนอก” (แดนต่อความรู้ฝ่ายภายนอก)

อายตนะภายนอก ๖ อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งต้องกาย และสิ่งที่ใจนึก โดยทั่วไปนิยมเรียกว่า “อารมณ์” แปลว่า สิ่งอันเป็นที่สำหรับจิตมาห้วงอยู่ หรือ สิ่งสำหรับยึดห้วงของจิต แปลงๆ ว่าสิ่งที่ถูกรับรู้ หรือสิ่งที่ถูกรู้นั่นเอง

เมื่ออายตนะ (ภายใน) ซึ่งเป็นแดนรับรู้ กระพบกับอารมณ์⁴⁵ (อายตนะภายนอก) ซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกรู้ ก็จะทำให้เกิดความรู้จำเพาะด้านของอายตนะแต่ละอย่างๆ ขึ้น เช่น ตากระทบรูป เกิดความรู้เรียกว่า เห็น หูกระทบเสียง เกิดความรู้ เรียกว่า ได้ยิน เป็นต้น ความรู้จำเพาะแต่ละด้านนี้เรียกว่า “วิญญาณ” แปลว่า ความรู้แจ้ง คือรู้ อารมณ์

ดังนั้น จึงมีวิญญาณ ๖ อย่าง เท่ากับอายตนะและอารมณ์ ๖ คู่ คือ วิญญาณทางตา ได้แก่ เห็น วิญญาณทางหู ได้แก่ ได้ยิน วิญญาณทางจมูก ได้แก่ ได้กลิ่น วิญญาณทางลิ้น ได้แก่ รู้รส วิญญาณทางกาย ได้แก่ รู้สิ่งต้องกาย วิญญาณทางใจ ได้แก่ รู้อารมณ์ทางใจ หรือรู้เรื่องในใจ

สรุปได้ว่า อายตนะ ๖ อารมณ์ ๖ และวิญญาณ ๖⁴⁶ มีชื่อในภาษาธรรม และมีความเกี่ยวเนื่องกัน ดังนี้

๑. จักขุ – ตา	เป็นแดนรับรู้	รูป	-	รูป	เกิดความรู้คือ	จักขุวิญญาณ	-	เห็น
๒. โสตะ – หู	”	สัททะ	-	เสียง	”	โสทวิญญาณ	-	ได้ยิน
๓. ฆานะ – จมูก	”	คันธะ	-	กลิ่น	”	ฆานวิญญาณ	-	ได้กลิ่น
๔. ชิวหา – ลิ้น	”	รส	-	รส	”	ชิวหาวิญญาณ	-	รู้รส
๕. กาย – กาย	”	โผฏฐัพพะ	-	สิ่งต้องกาย	”	กายวิญญาณ	-	รู้สิ่งต้องกาย
๖. มโน – ใจ	”	ธรรม ⁴⁷	-	เรื่องในใจ	”	มโนวิญญาณ	-	รู้เรื่องในใจ

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าวิญญาณจะต้องอาศัยอายตนะและอารมณ์กระทบกันจึงจะเกิดขึ้นได้⁴⁸ ก็จริง แต่การที่อารมณ์เข้ามาปรากฏแก่อายตนะ ก็มีใช้จะทำให้วิญญาณเกิดขึ้นได้เสมอไป จำต้องมีความใส่ใจ ความกำหนดใจ หรือความใส่ใจประกอบอยู่ด้วย วิญญาณนั้นๆ จึงจะเกิดขึ้น⁴⁹ ดังตัวอย่าง ในบางคราว เช่น เวลาหลับ

⁴⁵ คำว่าทวาร นิยมใช้คู่กับอารมณ์, อายตนะภายใน คู่กับ อายตนะภายนอก แต่ในที่นี้ เพื่อประโยชน์ในการศึกษาต่อไปจะเรียกอายตนะภายในว่า อายตนะ เรียกอายตนะภายนอกว่า อารมณ์

⁴⁶ ที.ปา.๑๑/๓๐๔-๓๐๖/๒๕๕.

อายตนะ ๖ (sense-bases): eye, ear, nose, tongue, body, mind

อารมณ์ ๖ (sense-objects): form, sound, smell, taste, touch, mind-objects หรือ visible objects, audible objects, odorous objects, sapid objects, tangible objects, cognizable objects.

วิญญาณ ๖ (consciousness): eye-consciousness, ear-consciousness, nose-consciousness, tongue-consciousness, body-consciousness, mind-consciousness

⁴⁷ นิยมเรียก ธรรมารมณ์ เพื่อไม่ให้สับสนกับคำว่า ธรรม ที่ใช้ทั่วไป ซึ่งมีความหมายกว้างขวางมากหลายนัย

⁴⁸ ม.ม.๑๒/๔๔๓-๔/๔๗๖-๗

⁴⁹ ม.ม.๑๒/๓๔๖/๓๕๘

สนิท เวลาฟุ้งซ่าน หรือใจลอยไปเสีย เวลาใจจดจ่อแน่วแน่อยู่กับกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง ตลอดจนขณะอยู่ในสมาธิ รูปและเสียงเป็นต้นหลายๆ อย่างที่ผ่านเข้ามา อยู่ในวิสัยที่จะเห็น จะได้ยิน แต่หาได้เห็น หาได้ยินไม่ หรือ ตัวอย่างง่ายๆ ขณะเขียนหนังสือใจจดจ่ออยู่ จะไม่รู้สึกร่างส่วนของร่างกายที่แตะอยู่กับโต๊ะและเก้าอี้ ตลอดจนมือที่แตะกระดาษและนิ้วที่แตะปากกาหรือดินสอ ในเมื่อมีอายตนะและอารมณ์เข้ามาถึงกันแล้ว แต่วิญญาณไม่เกิดขึ้น เช่นนี้ ก็ยังไม่เรียกว่าการรับรู้ได้เกิดขึ้น

การรับรู้จะเกิดขึ้นต่อเมื่อมีองค์ประกอบเกิดขึ้นครบทั้งสามอย่าง คือ อายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ ภาวะนี้ในภาษาธรรมมีคำเรียกโดยเฉพาะว่า “ผัสสะ” หรือ “สัมผัส”⁵⁰ แปลตามรูปศัพท์ว่า การกระทบ แต่มีความหมายทางธรรมว่า การประจวบหรือบรรจบพร้อมกันแห่งอายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ พุทธอย่างเข้าใจกันง่ายๆ ผัสสะ ก็คือ การรับรู้นั่นเอง ผัสสะ หรือ สัมผัส หรือการรับรู้ มีชื่อเรียกแยกเป็นต่างๆ ไปตามทางรับรู้ คืออายตนะนั้นๆ ครบจำนวน ๖ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส

ผัสสะ เป็นขั้นตอนสำคัญในกระบวนการรับรู้ เมื่อผัสสะเกิดขึ้นแล้ว กระบวนการก็ดำเนินต่อไป เริ่มแต่ความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามานั้น ปฏิกริยาอย่างอื่นของจิตใจ การจำหมาย การนำอารมณ์นั้นไปคิดปรุงแต่ง ตลอดจนการแสดงออกต่างๆ ที่สืบเนื่องไปตามลำดับ

ในกระบวนการธรรมนี้ สิ่งที่ควรสนใจเป็นพิเศษในการศึกษาขั้นนี้ ก็คือ ความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามา ซึ่งเกิดขึ้นในลำดับถัดจากผัสสะนั่นเอง ความรู้สึกนี้ในภาษาธรรมเรียกว่า “เวทนา” แปลว่า การเสวยอารมณ์หรือการเสพรสอารมณ์ คือความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามานั้น โดยเป็น สุข สบาย ไม่สบาย หรือเฉยๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง

เวทนานี้ ถ้าแบ่งตามทางรับรู้ ก็มี ๖ เท่าจำนวนอายตนะ คือ เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางตา เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางหู เป็นต้น⁵¹ แต่ถ้าแบ่งตามคุณภาพจะมีจำนวน ๓ คือ

๑. สุข ได้แก่ สบาย ชื่นใจ ถูกใจ
๒. ทุกข์ ได้แก่ ไม่สบาย เจ็บปวด
๓. อทุกขมสุข ไม่ทุกข์ ไม่สุข คือเรื่อยๆ เฉยๆ ซึ่งเรียกอีกอย่างว่า อุเบกขา⁵²

อีกอย่างหนึ่ง แบ่งละเอียดลงไปเป็น ๕ อย่าง คือ

๑. สุข ได้แก่ สบายกาย
๒. ทุกข์ ได้แก่ ไม่สบายกาย เจ็บปวด
๓. โสมนัส ได้แก่ สบายใจ ชื่นใจ
๔. โทมนัส ได้แก่ ไม่สบายใจ เสียใจ และ
๕. อุเบกขา ได้แก่ เฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์

⁵⁰ “ผัสสะ” และ “สัมผัส” (contact) นี้ ไม่ควรเข้าใจสับสนกับความหมายในภาษาไทย; แม้คำอื่นๆ คือ อารมณ์ วิญญาณ เวทนา ก็มี ความหมายไม่ตรงกันเท่ากับที่ใช้ในภาษาไทย

⁵¹ เวทนา ๖ (feeling): ๑. จักขุสัมผัสสชา เวทนา – เวทนาเกิดจากสัมผัสทางตา ๒. โสตสัมผัสสชา เวทนา – เวทนาเกิดจากสัมผัสทางหู ๓. ฆานสัมผัสสชา เวทนา – เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจมูก ๔. ชิวหาสัมผัสสชา เวทนา – เวทนาเกิดจากสัมผัสทางลิ้น ๕. กายสัมผัสสชา เวทนา – เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกาย ๖. มโนสัมผัสสชา เวทนา – เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ (ส.สพ. ๑๘/๔๓๔/๒๘๗)

⁵² อุเบกขา ในหมวดเวทนานี้ เป็นคนละอย่างกับอุเบกขาในหมวดสังขาร (เช่น อุเบกขาพรหมวิหาร อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เป็นต้น.)

กระบวนการรับรู้เท่าที่กล่าวมานี้ เขียนให้เห็นง่ายๆ ได้ดังนี้

$$\begin{array}{ccccccc}
 \text{อายตนะ} & + & \text{อารมณ์} & + & \text{วิญญาณ} & = & \text{ผัสสะ} \longrightarrow \text{เวทนา} \\
 \text{ทางรับรู้} & & \text{สิ่งที่ถูกรู้} & & \text{ความรู้} & & \text{การรับรู้} & & \text{ความรู้สึกรู้สึกต่ออารมณ์}
 \end{array}$$

ดังได้กล่าวแล้ว อารมณ์ก็คือโลกที่ปรากฏลักษณะอาการแก่มนุษย์ทางอายตนะต่างๆ การรับรู้อารมณ์เหล่านี้เป็นสิ่งจำเป็นที่ช่วยให้มนุษย์มีความสามารถในการเกี่ยวข้องกับโลก ทำให้ชีวิตอยู่รอดและดำเนินไปด้วยดี

ในกระบวนการรับรู้นี้ เวทนามีเป็นส่วนประกอบสำคัญอย่างหนึ่ง โดยทำหน้าที่เป็นเครื่องขับอกให้ทราบ ว่า อะไรเป็นอันตรายแก่ชีวิต ควรหลีกเลี่ยง อะไรก็เอากลืนกินได้ ควรถือเอาประโยชน์ได้ เวทนาจึงช่วยให้กระบวนการรับรู้ที่ดำเนินต่อไป สามารถสร้างความรู้ความเข้าใจที่ครบถ้วนบริบูรณ์ เป็นประโยชน์ยิ่งขึ้น

แต่สำหรับมนุษย์ปุถุชน เวทนามิได้มีความหมายเพียงเท่านั้น คือมิใช่เพียงแค่ว่ากระบวนการรับรู้ได้มีส่วนประกอบเพิ่มเข้ามาอีกอย่างหนึ่ง ที่ช่วยเสริมความรู้ให้สมบูรณ์ อันจะทำให้เรามีความสามารถมากขึ้นในการดำเนินชีวิตที่ดีงาม แต่เวทนายังหมายถึงการที่โลกมีอะไรอย่างหนึ่งเป็นผลตอบแทนหรือรางวัลแก่เขาในการเข้าไปเกี่ยวข้องกับโลกด้วย ผลตอบแทนที่ว่านี้ คือความเอร็ดอร่อย ความชื่นใจที่เกิดจากอารมณ์ซึ่งเรียกว่าสุขเวทนา

ในกรณีนี้กระบวนการรับรู้ดำเนินมาตามลำดับจนถึงเวทนา ถ้ามนุษย์หันเข้าจับเวทนาได้ตามความหมายในแง่นี้ มนุษย์ก็จะหันเหออกไปจากกระบวนการรับรู้ ทำให้กระบวนการธรรมอีกอย่างหนึ่งได้โอกาสเข้ามารับช่วงเล่นต่อไปแทนที่ โดยเวทนาจะกลายเป็นปัจจัยตัวเอกที่จะก่อให้เกิดผลสืบเนื่องต่อไป พร้อมกันนั้น กระบวนการรับรู้ซึ่งกลายเป็นส่วนประกอบและเดินควบไปด้วย ก็จะถูกกำลังจากกระบวนการใหม่บีบบังคับให้บิดเบือนและเอนเอียงไปจากความเป็นจริง

กระบวนการรับช่วงที่ว่านี้ มักดำเนินไปในแบบง่ายๆ ฟั่นๆ คือ เมื่อรับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว เกิดความรู้สึกสุขสบายชื่นใจ (สุข-เวทนา) ก็อยากได้ (ตัณหา) เมื่ออยากได้ ก็ตั้งใจพัวพันจนถึงขั้นยึดติดถือมั่น (อุปาทาน) ค้างใจอยู่ ไม่อาจวางลงได้ ทั้งที่ตามความเป็นจริงไม่อาจถือเอาไว้ได้ เพราะสิ่งนั้นๆ ล่วงเลยผ่านพ้นหมดไปแล้ว จากนั้น ก็เกิดความคิดสร้างภาพต่างๆ ที่จะให้ตนอยู่ในภาวะครอบครองอารมณ์อันให้เกิดสุขเวทนานั้น พร้อมทั้งคิดปรุงแต่งสร้างวิธีการที่จะให้ได้อารมณ์และสิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งอารมณ์นั้น แล้วลงมือกระทำการต่างๆ ทางกายบ้าง วาจาบ้าง เพื่อให้ได้มาซึ่งผลที่ต้องการ เพื่อจะได้เวทนาที่ชอบใจนั้นยิ่งขึ้นไปอีก

ในทางตรงข้าม ถ้ารับรู้อารมณ์ใดแล้ว เกิดความรู้สึกทุกข์ เจ็บปวด ไม่สบาย (ทุกข-เวทนา) ก็ไม่ชอบใจ ชัดเคือง อยากจะพ้นไป หรือให้มันสูญสิ้นไป อยากทำลาย (ตัณหา) ผูกใจ บั๊กใจ ค้างใจกับสิ่งนั้น (อุปาทาน) ในทางร้าย ที่จะชิงชัง เกลียดกลัว หลีกหนี อย่าให้พบเห็นอีก เป็นต้น พร้อมกับเกิดเป็นปฏิกริยา ให้อยิ่งยึดมั่นค้นหาผูกใจมั่นหมาย ที่จะให้พบให้ได้สุขเวทนาและสิ่งที่หวังว่าจะให้สุขเวทนาแก่ตนยิ่งขึ้นไปอีก

ในกระบวนการนี้ ก็จึงบังเกิดเป็นสุขทุกข์แบบซับซ้อนรุนแรงเข้มข้น ที่เป็นผลเสกสรรค์ของมนุษย์เอง ซึ่งหมุนเวียนเข้าวงจรที่เริ่มจากเวทนาใหม่ซ้ำแล้วซ้ำเล่า กลายเป็นสังสารวัฏ วนอยู่อย่างนั้น ไม่สามารถก้าวต่อไปสู่ผลเลิศอย่างอื่น ที่ชีวิตนี้ยังสามารถเข้าถึงได้ยิ่งกว่านั้นขึ้นไป

โดยนัยนี้ จะเห็นว่า ช่วงต่อที่กระบวนการจะสืบทอดจากการรับรู้ (ผัสสะ) ต่อไปนั้นเป็นขั้นตอนที่สำคัญอย่างยิ่ง เรียกได้ว่าเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อทีเดียว และในภาวะเช่นนี้ เวทนาเป็นองค์ธรรมที่มีบทบาทสำคัญมาก กระบวนการที่ดำเนินต่อไปจะเป็นอย่างไร ต้องขึ้นต่อบทบาทของเวทนาว่าจะมีลักษณะอย่างไร ทั้งนี้ พอจะตั้งเป็นข้อสังเกตได้ว่า

ก. กระบวนการธรรมที่สืบทอดจากผัสสะ เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อ ระหว่างกระบวนการรับรู้ที่บริสุทธิ์ กับ กระบวนการสังสารวัฏ

ในกระบวนการรับรู้บริสุทธิ์ เวทนามีบทบาทเป็นเพียงองค์ประกอบย่อยๆ อย่างหนึ่งซึ่งทำให้เกิดความรู้ ที่ถูกต้องสมบูรณ์

ส่วนในกระบวนการสังสารวัฏ เวทนาเป็นปัจจัยตัวเอกที่มีอิทธิพลครอบงำความเป็นไปของกระบวนการทั้งหมด กล่าวได้ว่า มนุษย์จะคิดปรุงแต่งอย่างไรและทำการอะไร ก็เพราะเวทนา และเพื่อเวทนา หรือชีวิตจะเป็นอย่างไร ก็เพราะเวทนา และเพื่อเวทนา นอกจากนั้น ในกระบวนการสังสารวัฏนี้ มนุษย์มิได้หยุดอยู่เพียงแค่ว่าเป็นผู้รับรู้อารมณ์เรณูโลกเพื่อเกี่ยวข้องกับจัดการกับโลกอย่างได้ผลดีเท่านั้น แต่ได้ก้าวต่อไปสู่ความเป็นผู้เสพเสวยโลกด้วย

สำหรับกระบวนการรับรู้บริสุทธิ์นั้น ถ้าจะพูดให้ละเอียดชัดเจนตามหลัก ก็ต้องตัดตอนที่ช่วงต่อจากผัสสะนี้ด้วยเหมือนกัน โดยถือว่า การรับรู้เกิดขึ้นเสร็จสิ้นแล้วที่ผัสสะ ดังนั้น กระบวนการต่อจากนี้ไปจึงแยกไปเป็นอีกตอนหนึ่ง และขอเรียกชื่อว่า กระบวนการญาณทัศนะ หรือกระบวนการแบบวิวิญญู เป็นคู่ปฏิบัติกับ กระบวนการสังสารวัฏ

แต่กระบวนการแบบวิวิญญู เป็นเรื่องของการแก้ปัญหาชีวิต จึงจะยกไปพูดในตอนที่ว่าด้วย “ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร?” และ “ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร?” ไม่กล่าวไว้ในที่นี้

ข. กระบวนการธรรมที่สืบทอดจากผัสสะ เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อทางจริยธรรม ระหว่างความดีกับความชั่ว ระหว่างกุศลกับอกุศล ระหว่างความหลุดพ้นเป็นอิสระกับการหมกติดหมุ่นเวียนอยู่ในสังสารวัฏ

เมื่อกล่าวถึงส่วนอื่นๆ ของกระบวนการธรรมแล้ว ก็ต้องย้อนกลับไปพูดถึงอายุตะนะอีก เพราะกระบวนการต่างๆ ที่กล่าวมานั้น ต้องอาศัยอายุตะนะ เริ่มต้นที่อายุตะนะ เมื่อว่าองค์ธรรมอื่นๆ สำคัญ ก็ต้องว่าอายุตะนะสำคัญเหมือนกัน เช่น เมื่อว่าเวทนาเป็นองค์ธรรมสำคัญยิ่งในกระบวนการแบบเสพเสวยโลก อายุตะนะก็ย่อมมีความสำคัญมากด้วย เพราะอายุตะนะเป็นแหล่งหรือเป็นช่องทางที่อำนาจให้เวทนาเกิดขึ้น เวทนาเป็นสิ่งที่มนุษย์มุ่งประสงค์ อายุตะนะเป็นแหล่งอำนาจสิ่งที่มีประสงค์นั้น

เท่าที่กล่าวมา สรุปได้ว่า อายุตะนะ ๖ ทำหน้าที่รับใช้มนุษย์ ๒ อย่าง คือ

๑. เป็นทางรับรู้โลก หรือเป็นแหล่งนำโลกมาเสนอต่อมนุษย์ เป็นเครื่องมือสื่อสาร ทำให้มนุษย์ได้รับข้อมูลแห่งความรู้ ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นที่จะช่วยให้มนุษย์สามารถเกี่ยวข้องกับโลกได้ถูกต้อง ทำให้ชีวิตอยู่รอด และดำเนินไปด้วยดี

๒. เป็นช่องทางเสวยโลก หรือเป็นประตูที่มนุษย์จะเปิดออกไปรับอารมณ์ที่เป็นรสอร่อยของโลก มาเสพเสวย ด้วยการดู การฟัง การดม การลิ้มชิมรส การแตะต้องเสียดสี ความสนุกสนานบันเทิง ตลอดจนจินตนาการสิ่งทีหวนขึ้นระรื่นใจ

ความจริง หน้าทั้งสองอย่างนี้ ก็ติดเนื่องอยู่ด้วยกัน หน้าตัวอย่างแรกเรียกได้ว่าเป็นหน้าที่หลัก หรือหน้าที่พื้นฐานที่จำเป็น ส่วนหน้าที่ที่สองเป็นหน้าที่รอง จะว่าเป็นของแถมหรือส่วนเกินก็ได้

ในกรณีสองหน้าที่ทั้งสองนั้น การทำงานของอายตนะก็อย่างเดียวกัน ความแตกต่างอยู่ที่เจตจำนงของมนุษย์ ซึ่งมุ่งไปที่ความรู้ หรือมุ่งไปที่เวทนา

สำหรับมนุษย์ปุถุชน ความสำคัญของอายตนะมักจะก้าวข้ามมาอยู่กับหน้าที่อย่างที่สอง คือการเสพสวยโลก จนถึงขั้นที่กลายเป็นว่า หน้าที่อย่างหนึ่งมีไว้เพียงเพื่อเป็นส่วนประกอบสองการทำหน้าที่อย่างที่สอง หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า กระบวนการรับรู้มีไว้เพื่อรับใช้กระบวนการเสพสวยโลก หรือรับใช้กระบวนการสังสารวัฏเท่านั้นเอง ทั้งนี้เพราะปุถุชนมักใช้อายตนะเพื่อมุ่งรับรู้เฉพาะความรู้ส่วนที่จะทำให้ตนได้เสพสวยอารมณ์อร่อยของโลกเท่านั้น หาสใจสิ่งอันพึงรู้นอกจากนั้นไม่

ยิ่งกว่านั้น สำหรับปุถุชน แม้กระทั่งความสัมพันธ์กับโลกในภาคแสดงออกด้วยการทำ การพูด การคิด ก็จะกลายเป็นการกระทำเพื่อรับใช้กระบวนการสังสารวัฏเช่นเดียวกัน คือ มุ่งทำ พูด คิด เพื่อแสวงหาและให้ได้มาซึ่งอารมณ์สำหรับเสพสวย

ยิ่งเป็นปุถุชนที่หนามากเท่าใด ความติดข้องพัวพันอยู่กับหน้าที่อย่างที่สองของอายตนะก็ยิ่งมากขึ้นเท่านั้น จนถึงขั้นที่ว่า ชีวิตและโลกของมนุษย์วนเวียนอยู่แค่อายตนะ ๖ เท่านั้นเอง

เท่าที่กล่าวมานี้ จึงเห็นได้ว่า แม้อายตนะ (ภายใน) ๖ จะเป็นเพียงส่วนหนึ่งของขันธ ๕⁵³ และไม่ครอบคลุมทุกส่วนแห่งชีวิตมนุษย์โดยสิ้นเชิง เหมือนอย่างขันธ ๕ ก็จริง แต่มันก็มีบทบาทสำคัญยิ่งในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ มีอำนาจกำกับวิถีชีวิตของมนุษย์เป็นอย่างมาก จนกล่าวได้ว่า ชีวิตเท่าที่มนุษย์รู้จักและดำเนินอยู่ ก็คือการติดต่อกับของกับโลกทางอายตนะเหล่านี้ และชีวิตมีความหมายต่อมนุษย์ก็ด้วยอาศัยอายตนะเหล่านี้ ถ้าอายตนะไม่ทำหน้าที่แล้ว โลกก็ดับ ชีวิตก็ไร้ความหมายสำหรับมนุษย์

มีข้อความแห่งหนึ่งในบาลี แสดงกระบวนการธรรมเท่าที่กล่าวมานี้ได้อย่างกะทัดรัด และช่วยเชื่อมความที่กล่าวมาในตอนว่าด้วยขันธ ๕ เข้ากับเรื่องทีอธิบายในตอนนี้ให้ต่อเนื่องกัน มองเห็นกระบวนการนี้ได้ครบถ้วนตลอดสายยิ่งขึ้น จึงขอยกมาอ้างไว้ ดังนี้⁵⁴

“อาศัยตาและรูป เกิดจักขุวิญญาณ, ความประจวบแห่งธรรมทั้งสามนั้น เป็นผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี, บุคคลเสวยอารมณ์ใด ย่อมหมายรู้อารมณ์นั้น (สัญญา), หมายรู้อารมณ์ใด ย่อมตรัสรู้จักขุอารมณ์นั้น (วิตักกะ), ตรัสรู้จักขุอารมณ์ใด ย่อมผันพิสดารซึ่งอารมณ์นั้น (ปปัญจะ), บุคคลผันพิสดารซึ่งอารมณ์ใด เพราะการผันพิสดารนั้น เป็นเหตุ ปปัญจสัญญาแ่งต่าง ๆ⁵⁵ (สัญญาที่ซับซ้อนหลากหลาย) ย่อมผูกพ่วงสู่มรรคา ในเรื่องรูปทั้งหลาย ที่พึงรู้ได้ด้วยตา ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน”

(ต่อไป ว่าด้วยอายตนะ และอารมณ์อื่นๆ จนครบ ๖ คู่ ใจความอย่างเดียวกัน)

⁵³ อายตนะทั้ง ๑๒ (คือรวมทั้งอายตนะภายนอก) จัดลงในขันธ ๕ (อายตนะภายใน ๖ ลงได้หมด แต่อายตนะภายนอก ๖ เกินขันธ ๕) ดังนี้

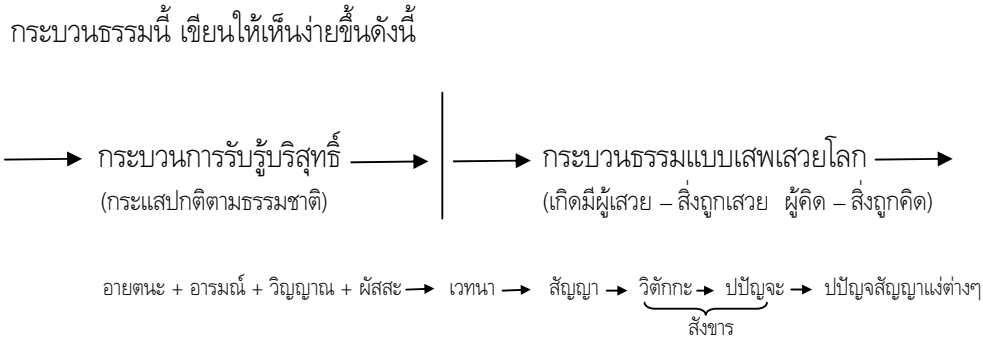
๑.อายตนะ ๕ คู่แรก (จักขุ-รูป โสต-สัทธะ ฆานะ-คันธะ ชิวหา-รส กาย-โณภูมัพพะ) อยู่ในรูปขันธ

๒.อายตนะภายในที่ ๖ คือ มโน หรือใจ อยู่ในวิญญาณขันธ

๓.อายตนะภายนอกที่ ๖ คือ ธรรม หรือธรรมารมณ์ อยู่ในขันธ ๔ คือ นามขันธ ๓ (เวทนา สัญญา สังขาร) และ รูปขันธ (เฉพาะที่เป็นสุขุมรูปเท่านั้น เช่น อากาศธาตุ ความเป็นหญิง ความเป็นชาย ความเบา ความอ่อนสลวย ความสืบทอด ความทรุดโทรม การขยายตัว ความแปรสลายของรูป เป็นต้น) กับทั้งนิพพาน ซึ่งเป็นภาวะพ้นจากขันธ (ขันธวินิมุต) - (ดู อภิ.วิ.๓๕/๑๐๐/๘๕)

⁵⁴ ม.มู.๑๒/๒๔๘/๒๒๖.

⁵⁵ คำเต็มว่า ปปัญจสณฺหาสงฺขา.

เมื่อเกิดปัญฺจสัญญาแล้ว ก็ยังมีความตริตริกนึกคิด (วิตักกะ) ได้มากมายและกว้างขวางพิสดารยิ่งขึ้น ทำให้เกิดกิเลสต่างๆ เช่น ชอบใจ ไม่ชอบใจ หวงแหน ริษยา เป็นต้น ปนเป คลุกเกล้า ไปกับความคิดนั้น^{๕๖}

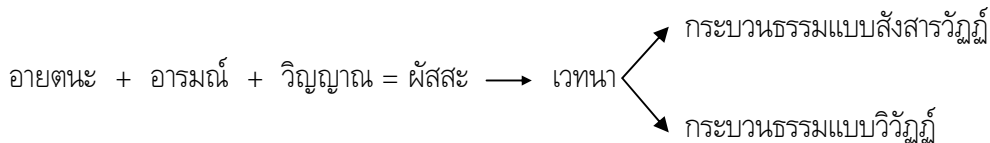
หมายเหตุ:

๑. คำที่ควรเข้าใจคือ “ปัญฺจะ” หมายถึง อาการที่คลอเคลียพัวพันอยู่กับอารมณ์นั้น และคิดปรุงแต่งไปต่างๆ ด้วยแรงตัณหา มานะ และทิฏฐิผลักดัน หรือเพื่อสนองตัณหา มานะ และทิฏฐิ คือปรุงแต่งในแง่ที่จะเป็นของฉัน ให้ตัวฉันเป็นนั่นเป็นนี่ หรือเป็นไปตามความเห็นของฉัน ออกรูปออกร่างต่างๆ มากมายพิสดาร จึงทำให้เกิดปัญฺจสัญญาต่างๆ คือสัญญาทั้งหลายที่เนื่องด้วยปัญฺจะนั่นเอง
๒. จะเห็นว่า มีสัญญา ๒ ตอน สัญญาตอนแรก คือสัญญาขั้นต้น ที่กำหนดหมายอารมณ์ซึ่งปรากฏตามปกติธรรมดาของมัน สัญญาตอนหลัง เรียกว่า “ปัญฺจสัญญา” เป็นสัญญาเนื่องจากสังขารที่ปรุงแต่งภาพอารมณ์ให้ออกรูปร่างแง่มุมต่างๆ มากมายพิสดารดังกล่าวแล้ว
๓. จะเห็นว่า กระบวนการทั้งหมดนั้นแยกได้เป็น ๒ ตอน
 - ก. ตอนแรก ตั้งแต่อายตนะภายในถึงเวทนา เป็นกระบวนการรับรู้บริสุทธิ ฟังสังเกตว่า ช่วงตอนนี้กระบวนการเป็นกระแสบริสุทธิตามธรรมชาติ มีแต่องค์ธรรมที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย (ฟังอ่านความที่ยกมาอ้างข้างบน) ยังไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เกี่ยวข้อง
 - ข. ตอนปลาย ตัดตอนแต่เวทนาไปแล้ว เกิดเป็นกระบวนการแบบเสพเสวยโลก หรือกระบวนการสังสารวัฏ มารับช่วงไป; ความจริงตั้งแต่เวทนานี้เป็นทางแยก อาจต่อด้วยกระบวนการแบบวิวิฎฐิก็ได้ แต่ในที่นี้มุ่งแสดงแต่แบบสังสารวัฏก่อน ข้อฟังสังเกตในตอนนี้ก็ คือ ตั้งแต่จุดเริ่มต้นของช่วงหลังนี้ จะไม่มีเพียงองค์ธรรมต่างๆ ที่เป็นเหตุปัจจัยแก่กันตามธรรมชาติเท่านั้น แต่จะเกิดมีสัตว์บุคคลขึ้นมากลายเป็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้เสพเสวยกับสิ่งที่ถูกเสพเสวย ผู้คิดและสิ่งที่ถูกคิด เป็นต้น
๔. กระบวนการแบบเสพเสวยโลกในช่วงปลาย ที่แสดงข้างบนนี้ เป็นเพียงวิธีแสดงแบบหนึ่งเท่านั้น เลือกเอามาเพราะเห็นว่าสั้น และเข้ากับเรื่องที่กำลังอธิบายคือขันธและอายตนะได้ดี อาจแสดงแบบอื่นอีกก็ได้ เช่นที่แสดงอย่างพิสดารในหลักปฏิจจสมุปาทแบบทั่วไป ซึ่งเป็นกระบวนการแบบสังสารวัฏโดยสมบูรณ์
๕. ว่าตามหลักอย่างเคร่งครัด วิญญาณ ผัสสะ เวทนา สัญญา ในกระบวนการนี้ เป็นสหชาตธรรม ท่านถือว่าเป็นเกิดร่วมกัน ฟังเข้าใจว่า ที่เขียนแสดงลำดับไว้อย่างนี้ มุ่งเพื่อศึกษาได้ง่าย

^{๕๖} ดู ที่.ม.๑๐/๒๕๖-๗/๓๑๑.

เนื่องด้วยกระบวนการนี้ แยกได้เป็น ๒ ช่วงตอน และช่วงตอนหลังอาจแยกไปเป็นกระบวนการแบบสังสารวัฏ หรือแบบวิวิฏฐ์ก็ได้

ดังนั้น เพื่อมองเห็นภาพได้กว้างขวางขึ้น อาจเขียนแสดงได้ ดังนี้

ในเรื่องอายตนะนี้ มีข้อควรทราบเพิ่มเติมเพื่อประโยชน์ในการศึกษาต่อไป ดังนี้

- อายตนะภายในหรือทวาร ๖ นั้น มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “อินทรีย์ ๖” คำว่า อินทรีย์ แปลว่า ภาวะที่เป็นใหญ่ หมายถึงสิ่งที่ทำหน้าที่เป็นใหญ่ เป็นเจ้าหน้าที่ หรือเป็นเจ้าการในเรื่องนั้นๆ เช่น ตาเป็นเจ้าการในการรับรู้รูป หูเป็นเจ้าการในการรับรู้เสียง เป็นต้น อินทรีย์ ๖ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ และ มนินทรีย์;

คำว่า อินทรีย์ นิยมใช้กับอายตนะ ในขณะที่ทำหน้าที่ของมัน ในชีวิตจริง และเกี่ยวกับจริยธรรม เช่น การสำรวมจักขุนทรีย์ เป็นต้น ส่วนอายตนะนิยมใช้ในเวลาพูดถึงตัวสภาวะที่อยู่ในกระบวนการ เช่นว่า อาศัยจักขุ อาศัยรูป เกิดจักขุวิญญฺณ เป็นต้น และเมื่อพูดถึงสภาวะลักษณะ เช่นว่า จักขุไม่เที่ยง เป็นต้น,

อีกคำหนึ่งที่ใช้พูดกันบ่อยในเวลากล่าวถึงสภาวะในกระบวนการ คือคำว่า “ผัสสอายตนะ” แปลว่า ที่เกิดหรือบ่อเกิดแห่งผัสสะ คือที่มาของการรับรู้นั่นเอง

- อายตนะภายนอก หรืออารมณฺ์ ก็มีชื่อเรียกอย่างอื่นอีก คือ “โคจร” (ที่เที่ยง, ที่หากิน) และ “วิสัย” (สิ่งผูกพัน, แดนดำเนิน);

และชื่อที่ควรกำหนดเป็นพิเศษ ใช้เฉพาะกับอารมณฺ์ ๕ อย่างแรก ซึ่งมีอิทธิพลมากในกระบวนการแบบเสพส่วยโลก หรือแบบสังสารวัฏ คือคำว่า “กามคุณ” (ส่วนที่นำใคร่นำปรารถนา, ส่วนที่ดีหรือส่วนอร่อยของกาม) กามคุณ ๕ หมายถึง รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ เฉพาะที่นำปรารถนา นำใคร่ นำพอใจเท่านั้น

ประเภทของความรู้

เมื่อพูดถึงกระบวนการรับรู้แล้ว ก็ควรกล่าวถึงประเภทของความรู้ไว้ด้วย แม้ว่าจะต้องกล่าวถึงอย่างย่อก็ตาม

ว่าตามแนวพุทธธรรม อาจแยกประเภทของความรู้ได้หลายนัย ดังนี้

ก. จำแนกโดยสภาวะ หรือโดยธรรมชาติของความรู้

วิธีจำแนกตามสภาวะอย่างง่าย ๆ ก็คือ จำแนกตามหลักชั้น ๕ ความรู้เป็นนามธรรมจำพวกหนึ่ง ซึ่งกระจายอยู่ในนามชั้น (ชั้นที่เป็นนามธรรม หรือหมวดนามธรรม) ๓ ชั้น คือ สัญญาชั้น สัจจารชั้น และ วิญญาณชั้น ความรู้ที่จำแนกตามสภาวะของชั้น ได้แก่ สัญญา วิญญาณ และปัญญา

๑. **สัญญา** คือ ความรู้ทั้งหมดที่อยู่ในสัญญาชั้น ได้แก่ ความกำหนดได้ หมายรู้ รวมทั้งความรู้ที่เกิดจากการกำหนดหมาย หรือหมายรู้แล้วบันทึกเก็บรวมไว้เป็นวัตถุดิบของความคิดต่อไป ทำให้มีการรู้จัก จำได้ รู้ เข้าใจ และคิดได้ยิ่งๆ ขึ้นไป

สัญญา แบ่งตามอารมณ์ คือ สิ่งที่มาয়รู้ หรือ กำหนดจดหมายไว้ มี ๖ ชนิด คือ รูปสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับรูป) สัทสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับเสียง) คันธสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับกลิ่น) รสสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับรส) โภกัญจุพสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับสิ่งต้องกาย) ชัมมสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับเรื่องในใจหรือสิ่งที่ใจรู้และนึกคิด)⁵⁷

ว่าโดยสภาพปรุงแต่ง สัญญาอาจแบ่งคร่าวๆ ได้ ๒ ระดับ คือ

๑) สัญญาขั้นต้น ได้แก่ ความหมายรู้ลักษณะอาการตามสภาวะของสิ่งนั้นๆ โดยตรง เช่น หมายรู้ว่า สี เขียว ขาว ดำ แดง แข็ง อ่อน รสเปรี้ยว หวาน รูปร่างกลม แบน ยาว สั้น เป็นต้น⁵⁸ รวมทั้งความหมายรู้เกี่ยวกับบัญญัติต่างๆ ว่า แมว ว่าโต๊ะ ว่าแก้ว ฯลฯ

๒) สัญญาซ้อนเสริม ได้แก่ ความหมายรู้ไปตามความคิดปรุงแต่ง⁵⁹ หรือตามความรู้ความเข้าใจในระดับต่างๆ เช่น หมายรู้ว่า สวย ว่าน่าเกลียด น่าชัง ว่าไม่เที่ยง ว่าไม่ใช่ตัวตน เป็นต้น ถ้าแยกย่อยออกไป สัญญาซ้อนเสริมหรือสัญญาสืบทอดนี้ก็แบ่งได้เป็น ๒ พวก คือ

- สัญญาซึ่งเกิดจากความคิดปรุงแต่งที่เป็นอกุศล เรียกว่า **บัญญัติสัญญา** คือสัญญาฟามเพื่อหรือซับซ้อนหลากหลาย ซึ่งเกิดจากการแต่งเสริมเติมต่อให้พิสดาร ของตณหา มานะ และทิฏฐิ เรียกอีกอย่างหนึ่งตามสำนวนอรรถกถาบางแห่งว่า **กิเลสสัญญา** แปลว่าสัญญาที่เกิดจากกิเลส หรือสัญญาที่ประกอบด้วยกิเลส

⁵⁷ ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

⁵⁸ เรียกว่า บัญญัติวาริกสัญญา แปลว่าสัญญาที่เป็นไปทางบัญญัติวาร คือ ความหมายรู้เกี่ยวกับรูป เสียง กลิ่น รส โภกัญจุพะ (ดู ม.อ.๓/๔๓๔) สัญญาอื่นๆ ต่อจากนี้ไป เป็นสัญญาทางมโนทวารทั้งหมด

⁵⁹ ตัวอย่างแสดงสัญญาที่เกิดจากความคิดปรุงแต่ง “เมื่อเขาดำรงอยู่ในสัญญาอย่างยอดเยี่ยม (สัญญาละเอียดประณีตสุด) ก็เกิดมีความคิดว่า เมื่อเราคิดจำนง ก็จะมีแต่เสีย เราไม่คิดจำนง จะดีกว่า, หากว่าเราจะพึงคิดจำนงคิดปรุงแต่ง สัญญาเหล่านี้ก็จะดับไปเสีย และสัญญาอื่นที่หยาบก็จะบังเกิดขึ้น อย่างกระนั้นเลย เราจะไม่จำนงละ จะไม่คิดปรุงแต่งละ” (ที.สี.๙/๒๙๖/๒๒๙) สัญญาอย่างยอดเยี่ยม = อากัญญาญาณ

(สัญญาเจือกิเลส)⁶⁰ สัญญาพวกนี้ถูกกิเลสปรุงแต่งให้พื้นผิวและท่าเงาออกไปจากทางแห่งความรู้ ไม่เป็นเรื่องของความรู้ แต่เป็นเรื่องของการที่จะให้เกิดโลภะ โทสะ โมหะ แทนที่จะช่วยให้เกิดความรู้ กลับเป็นเครื่องปิดกั้นปิดเบือนความรู้ ดังได้เคยอธิบายแล้วข้างต้น ยกตัวอย่างเช่น หมายรู้ลักษณะที่ตนถือน่าซึ้ง หมายรู้ลักษณะอาการที่สนองความอยากได้อย่างเอา หมายรู้ลักษณะอาการที่ตนเป็นคนยิ่งใหญ่ หมายรู้ลักษณะอาการในผู้อื่นที่ตนถือว่าต่ำต้อยต่อยกว่า หมายรู้ภาวะที่ตนเป็นเจ้าของ เป็นผู้ครอบครอง ฯลฯ

- สัญญาที่เกิดจากความคิดดีงาม หรือเกิดจากความรู้ความเข้าใจถูกต้อง เรียกว่า *กุศลสัญญา* บ้าง *วิชาภาคิยสัญญา* (สัญญาที่ช่วยให้เกิดวิชา) บ้าง หรือเรียกชื่ออื่นๆ ในทำนองนี้บ้าง เป็นสัญญาที่ช่วยส่งเสริมความเจริญปัญญาและความงอกงามแห่งกุศลธรรม เช่น หมายรู้ลักษณะอาการที่ชวนให้เกิดความเป็นมิตร หมายรู้ลักษณะอาการซึ่งแสดงภาวะที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง ภาวะที่ไร้ตัวตน เป็นต้น

พระอรหันต์ก็มีสัญญา แต่เป็นสัญญาที่ปราศจากอภัสสะ คือสัญญาไร้กิเลส⁶¹ พระอรหันต์ก็หมายรู้บัญญัติสัญญาตามที่ปุถุชนเข้าใจ หรือตามที่ท่านเองเคยเข้าใจเมื่อครั้งยังเป็นปุถุชน แต่ท่านหมายรู้เพียงเพื่อเป็นความรู้ เพื่อใช้ประโยชน์ เช่นในการช่วยแก้ไขปัญหาของผู้อื่น ไม่หมายรู้ในแง่ที่จะมีตัวตนออกรับความกระทบ แม้ผู้ปฏิบัติธรรมก็พึงดำเนินตามแนวทางเช่นนั้น

๒. **วิญญาน** คือความรู้ทั้งหมดที่อยู่ในหมวดวิญญานชั้นนี้ ได้แก่ ความรู้ยินโรงที่เป็นกิจกรรมประจำของจิต และซึ่งอยู่รู้กิจกรรมอย่างอื่นทุกอย่างของจิต ดังได้อธิบายแล้วในบทที่ ๑ ว่าด้วยชั้นที่ ๕

๓. **ปัญญา** เป็นความรู้หลักในหมวดสังขารชั้นนี้ ความหมายของปัญญาได้แสดงไว้แล้วพอสมควร ในบทที่ ๑ จึงจะไม่กล่าวซ้ำในที่นี้⁶² แต่นอกจากปัญญาที่เป็นความรู้หลักแล้ว ในหมวดสังขารชั้นนี้ ยังมีข้อธรรมที่เกี่ยวข้องกับความรู้อีกหลายอย่าง ซึ่งสัมพันธ์กับปัญญาในแง่ช่วยเกื้อหนุนบ้าง เป็นขั้นตอนในระหว่างของการพัฒนาปัญญาบ้าง เป็นคู่เทียบฝ่ายตรงข้ามที่แสดงควมมี ความขาด ความลด ความเพิ่มของปัญญาบ้าง กล่าวคือ⁶³

- **ศรัทธา** คือ ความเชื่อ ความซาบซึ้ง ไม่ใช่ความรู้ แต่อาจเป็นทางเชื่อมต่อนำไปสู่ความรู้ได้ เพราะศรัทธามีลักษณะเป็นการยอมรับความรู้ของผู้อื่น ผากความไว้วางใจในปัญญาของผู้อื่น ยอมฟัง และอาศัยความรู้ของผู้อื่นหรือแหล่งแห่งความรู้นั้นเป็นเครื่องชี้แนะแก่ตน ถ้าผู้มีศรัทธารู้จักคิดรู้จักใช้ปัญญาของตนเป็นทุนประกอบไป ศรัทธานั้นก็สามารถนำไปสู่ความเจริญปัญญาและการรู้ความจริงได้ เฉพาะอย่างยิ่งในเมื่อผู้อื่นนั้นหรือแหล่งความรู้นั้นมีความรู้แท้จริง และมีกัลยาณมิตรช่วยชี้แนะให้รู้จักใช้ปัญญา แต่ถ้าเชื่ออย่างงมงายคือไม่รู้จักคิด ไม่ใช้ปัญญาของตนเลย และผู้อื่นหรือแหล่งแห่งความรู้นั้นไม่มีความรู้จริง ทั้งไม่มีกัลยาณมิตรที่จะช่วยชี้แนะ หรือมีปาปมิตร ผลอาจกลับตรงข้าม นำไปสู่ความหลงผิด ท่างไกลจากความรู้ยิ่งขึ้น⁶⁴

⁶⁰ เช่น ม.อ.๒/๙๘; ส.อ.๓/๓๓

⁶¹ ดู ม.อ.๑๔/๓๔๑/๒๓๒

⁶² ปัญญาแบ่งย่อยออกไปเป็นกี่ย่าง ผู้สนใจพึงดู วิสุทธิ.๓/๓-๑๐; เหตุที่ไม่นำมาแสดงในที่นี้ เพราะยังไม่เห็นว่าช่วยเสริมความเข้าใจ และอาจทำให้พื้นผิว แต่จะยกมากล่าวหรืออธิบายต่อไปข้างหน้า เมื่อถึงโอกาสที่เห็นว่าช่วยเสริมเรื่อง และควรทราบในที่นี้

⁶³ ศรัทธา ทิฎฐิ โมหะ และปัญญา เป็นเจตสิก อยู่ในหมวดสังขาร ตามหลักฝ่ายอภิธรรม ดู สงคท.๗ (เหตุผลที่จัดเช่นนั้น ดูในบทที่ ๑)

⁶⁴ เรื่องศรัทธา จะกล่าวถึงเป็นพิเศษในบทที่ ๑๗ ว่าด้วยบุพภาคของการศึกษา ๑.

- **ทิวฏฐิ** คือ ความเห็น ความเข้าใจตามแนวความคิดของตน⁶⁵ เป็นขั้นตอนสำคัญในกระบวนการพัฒนาปัญญา เพราะความรู้ความเข้าใจของมนุษย์ปุถุชน ที่ต่อจากขั้นขึ้นต่อผู้อื่นด้วยศรัทธา ก้าวมาสู่การมีความคิด ความเข้าใจหรือมีสิ่งที่เรียกว่าเหตุผลของตนเองประกอบ พอจะนับได้ว่าเป็นความเข้าใจของตนเอง ก็คือ ทิวฏฐิ บางครั้งทิวฏฐิก็สัมพันธ์กับศรัทธาอย่างใกล้ชิด หรือถึงกับเป็นคนละแง่ของเรื่องเดียวกัน กล่าวคือ แ่งที่เป็นการมอบความไว้วางใจไว้ในความรู้ของผู้อื่น ยอมไปตามปัญญาของเขา (แล่นออกหรือพุ่งไปหา) เป็นศรัทธา ส่วนแ่งที่เป็นการรับเอาความรู้นั้นหรือสิ่งที่เขาบอกให้หันมายุติถือทำเป็นของตน (รับมาถือหรือเอาเข้ามา) เป็นทิวฏฐิ ลักษณะสำคัญของทิวฏฐิ คือการยึดถือเป็นของตน⁶⁶

ความรู้ที่เป็นทิวฏฐินี้มีได้ตั้งแต่ขั้นไม่มีเหตุผลเลย จนถึงมีเหตุผลบ้างและมีเหตุผลมาก เมื่อใดทิวฏฐินั้นพัฒนาขึ้นไปจนเป็นความรู้ ความเห็น ความเข้าใจ ที่ถูกต้องตรงตามความเป็นจริง คือ ตรงตามสภาวะ ก็เรียกว่า เป็นสัมมาทิวฏฐิ และจัดเป็นปัญญา⁶⁷ เมื่อปัญญาที่เจริญขึ้นจนมองเห็นสภาวะนั้นด้วยตนเองอย่างชัดเจนแจ่มแจ้งสมบูรณ์แล้ว ก็ไม่ต้องยึดถือความรู้นั้นเป็นของตน เพราะความจริงแท้ดำรงอยู่อย่างเป็นกลางๆ ไม่ต้องมีที่อ้างที่ยืน เป็นอันเลยพ้นขั้นของทิวฏฐิไปเอง แต่เพราะทิวฏฐิพ่วงอยู่กับความยึดถือเป็นของตน ทิวฏฐิจึงมักก่อให้เกิดผลเสีย ถ้ายึดถือเหนียวแน่น แม้จะเป็นทิวฏฐิที่ใกล้เคียงความจริงอย่างมาก แต่ก็กลายเป็นเครื่องปิดบังขวางกั้นไม่ให้เข้าถึงความจริงนั้น

- **โฆหะ** คือ ความหลง ความไม่รู้ เป็นไวพจน์ของคำว่า “อวิชชา” หมายถึงความไม่รู้ตามความเป็นจริง ไม่รู้ตรงตามสภาวะ เป็นภาวะตรงข้ามกับปัญญา โดยเฉพาะปัญญาที่เรียกชื่อเฉพาะว่า วิชชา พุดอย่างสามัญว่า โฆหะหรืออวิชชา คือความไม่รู้นี้ เป็นภาวะพื้นเดิมของคนซึ่งจะต้องกำจัดให้หมดไปด้วยวิชา คือความรู้ หรือด้วยการฝึกอบรมเจริญปัญญา

อย่างไรก็ตาม แม้จะเล่าเรียนศิลปวิทยาต่างๆ มากมาย และใช้ศิลปวิทยาเหล่านั้นทำกิจประกอบการต่างๆ ได้มากมาย แต่ถ้าไม่ช่วยให้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ไม่มองเห็นสังขารธรรมทั้งหลายหรือโลก และชีวิตตามสภาวะของมันแล้ว ศิลปวิทยาเหล่านั้น ก็เป็นเพียง**สุตะ** คือสิ่งที่สดับถ่ายทอดกันไปเท่านั้น ยังไม่เป็นปัญญาแท้จริง ไม่สามารถกำจัดโฆหะหรืออวิชชาได้ และไม่อาจแก้ปัญหาคือพื้นฐานของชีวิตได้สำเร็จ บางทีจะแก้แต่กลายเป็นก่อปัญหาขึ้นใหม่ เหมือนคนต้องการแสงสว่าง แสงสว่างรวบรวมฟืนและเชื้อไฟชนิดต่างๆ มากมาย ถึงจะรวมมาได้เท่าใด และจะปฏิบัติอย่างไรต่อฟืนและเชื้อไฟเหล่านั้น จะตักแต่งประดับประดา ประดิษฐ์ประดอยอย่างไร แต่ตราบดีที่ยังมิได้จุดไฟขึ้น ก็ไม่อาจให้แสงสว่างเกิดขึ้นได้

- **ปัญญา** ที่เป็นตัวความรู้ในสังขารชั้นนั้น เป็นสิ่งที่จะต้องทำให้เกิดให้มากขึ้น ต้องฝึกปรือ ทำให้เจริญเพิ่มพูนขึ้นไปโดยลำดับ ปัญญาจึงมีหลายชั้นหลายระดับ และมีชื่อเรียกต่างๆ ตามขั้นของความเจริญบ้าง ตามทางเกิดของปัญญานั้นบ้าง ตามลักษณะเฉพาะของปัญญาชนิดนั้นบ้าง อันจะพึงศึกษาความหมายของแต่ละอย่างสืบต่อไป จะขอยกชื่อของปัญญามาให้ดูเป็นตัวอย่าง เช่น ปริณญา ญาณ วิชชา อัญญา อภิัญญา พุทธิ โภติ สัมโพธิ เป็นต้น

⁶⁵ ไม่พึงปะปนกับคำว่าทิวฏฐิ ที่หมายถึงความดีดังในความเห็น ตามที่ใช้นาภาษาไทย (ทิวฏฐินี้ รูปสันสกฤตเป็นทฤษฎี แต่ก็มี ความหมายไม่ตรงกันนักกับคำว่าทฤษฎีที่ใช้นาภาษาไทย)

⁶⁶ ไวพจน์บางคำของทิวฏฐิ คือ อภินิเวส ปรามาส และ อุบาทาน (ซึ่งลึกลงไปย่อมมีต้นหาเป็นปัจจัย) ดู อภ.วิ.๓๕/๓๑๒/๒๐๐.

⁶⁷ เช่น อภ.วิ.๓๕/๒๔๐/๑๖๔; ๖๑๒/๓๓๗.

สัญญา วิญญาณ และปัญญา แตกต่างกันอย่างไรร ได้อธิบายแล้วในบทที่ ๑ ว่าด้วยชั้น ๕ ข้อที่ควรรู้ไว้ ณ ที่นี้ มีเพียงอย่างเดียวคือ

วิญญาณ เป็นปริญาญยธรรม คือ เป็นสิ่งที่เราควรกำหนดรู้ หรือทำความรู้จักมันตามสภาวะของมันเท่านั้น เราไม่มีหน้าที่ที่จะต้องทำอะไรต่อมันอีก เพราะถึงอย่างไร มันก็ทำหน้าที่ของมันอยู่อย่างนั้น

สัญญา โดยทั่วไปเป็นปริญาญยธรรม คือ เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้หรือทำความรู้จักเท่านั้น⁶⁸ แต่สัญญาเจือกิเลสหรือปัญญาสัญญา เป็นปหัตตัพพธรรม คือ เป็นสิ่งที่ควรละหรือกำจัดให้สิ้นไป⁶⁹ ส่วนสัญญาที่ช่วยส่งเสริมการพัฒนาความรู้ และส่งเสริมกุศลธรรม เป็นภาเวตัพพธรรม คือ สิ่งไม่ควรเจริญ ควรทำให้เกิดให้มี และให้เพิ่มพูนขึ้นจนใช้ประโยชน์ได้บริบูรณ์⁷⁰

ส่วน ปัญญา เป็นภาเวตัพพธรรม คือ เป็นสิ่งที่ควรฝึกอบรม ทำให้เกิดให้มี และให้เจริญยิ่งขึ้นไป จนทำลายโมหะหรืออวิชชาได้โดยสิ้นเชิง⁷¹

ข. จำแนกโดยทางรับรู้

กล่าวตามพุทธธรรม ผัสสะ เป็นแหล่งแห่งความรู้ ความรู้ทั้งหมดทุกอย่างทุกประเภทเกิดจากผัสสะ⁷² หรือเกิดขึ้นที่ผัสสะ คืออาศัยการรับรู้ โดยผ่านอายตนะ (แดนรับรู้) ทั้ง ๖ หรือเรียกง่ายๆ ว่าผ่านทวาร (ทางรับรู้) ทั้ง ๖ คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน หรือเรียกง่ายๆ ว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ดังอธิบายแล้วข้างต้น

ถ้าถือ **อายตนะ** หรือ **ทวาร** เป็นหลัก โดยฐานะเป็นต้นทางของการรับรู้ ก็สามารถจัดกลุ่มความรู้ ได้เป็น ๒ ประเภท คือ

๑. **ความรู้ (ที่ได้) ทางปัญญาทวาร** หรือเบญจทวาร คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ได้แก่ ความรู้ขั้นต้นหลายอย่าง คือ ความรู้รูป (สี) เสียง กลิ่น รส และโณภูณัพพะ (สิ่งที่ต้องกายทั้งหลาย ซึ่งสรุปลงได้ใน ปฐวี-สภาวะแข็ง แข็ง เตโช-ความร้อนหรืออุณหภูมิ และวาโย-ความสั่นไหว เคลื่อนและเคร่งตึง)

⁶⁸ สัญญาทั่วไปเป็นปริญาญยธรรม เช่น พุ.ปฎิ.๓๑/๕๘/๓๓.

⁶⁹ ดู อภ.ฉก.๒๒/๓๘๑/๔๙๗; และดูประกอบที่ อภ.นวก.๒๓/๒๐๕/๓๖๕; ๒๐๗/๓๗๑; พุ.อุ.๒๕/๘๘/๑๒๘; พุ.ปฎิ.๓๑/๑๑๒-๓/๘๓; ๑๖๔/๑๑๕; ฯลฯ; สัญญาที่เป็นภาเวตัพพธรรม อาจเรียกชื่อว่า วิชฌาคัยสัญญา (สัญญาที่ช่วยให้เกิดวิชา) ตามนัย อภ.ฉก.๒๒/๓๐๖/๓๗๓ บ้าง ว่า นิพเพชฌาคัยสัญญา (สัญญาที่ช่วยให้ทำลายกิเลส) ตามนัย ส.อ.๓/๔๕ บ้าง และบางอย่างเรียก กุศลสัญญา บางแห่งเรียก อวิปริตสัญญา (สัญญาไม่วิปริต) ตาม เนตติ.๑๗๕ บ้าง

⁷⁰ (เช่นเดียวกับเชิงอรรถก่อน)

⁷¹ วิญญาณเป็นปริญาญยธรรม ปัญญาเป็นภาเวตัพพธรรม ดู ม.มู.๑๒/๔๙๔/๕๓๖

⁷² ระวางไม่พึงสับสนความหมายของผัสสะที่ใช้ในบาลีเดิม กับความหมายที่นำมาใช้บางแห่งในสมัยปัจจุบัน; ที่ว่าผัสสะเป็นแหล่งเกิดของความรู้ทั้งหลาย พึงอ้างบาลีได้มากมาย เช่น ส.สพ.๑๘/๑๒๕/๘๖; ส.ป.๑๗/๑๑๓-๕/๗๒-๗๔; ๑๒๑-๒/๗๘-๗๙; พุ.ปฎิ.๓๑/๑๑๑/๘๒; อภ.ฉก.๒๒/ ๓๓๒/๔๖๒-๕; อภ.ฉก.๒๓/๑๘๘/๓๕๑; อภ.นวก.๒๓/๒๑๘/๓๙๙; อย่างไรก็ตาม ถ้าถืออย่างเคร่งครัด ผัสสะไม่เป็นปัจจัยของความรู้ที่เรียกว่าวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นองค์ประกอบร่วมในการเกิดผัสสะ ดังนั้น บาลีที่อ้างเหล่านี้จึงไม่กล่าวว่ามีผัสสะเป็นเหตุให้เกิดวิญญาณชั้น แต่กล่าวว่ามีนามรูปเป็นเหตุให้เกิดวิญญาณชั้น กระนั้นก็ดี ถ้อยคำภาษาไทยว่าผัสสะเป็นแหล่งของความรู้ทั้งหมด ก็นับว่าถูกต้อง เพราะคำว่าแหล่ง กลุ่มความหมายทั้งในแง่เป็นต้นเหตุและเป็นที่รวม.

๒. ความรู้ (ที่ได้) ทางมโนทวาร คือ ใจ ได้แก่ ธรรมารมณ หรือเรียกสั้นๆ ว่า ธรรม กล่าวคือ สิ่งทั้งหลายที่ใจรู้ที่ใจคิด ธรรมารมณ หรือ ธรรม นี้ ว่าตามแนวอภิธรรม⁷³ ท่านแยกแยะให้เห็นชัดขึ้นอีกกว่า มี ๕ อย่าง คือ

- ก. เวทนาชั้น (หมายถึงเวทนาในฐานะเป็นสิ่งที่ถูกรู้ ข้อต่อๆ ไปก็พึงเข้าใจเช่นเดียวกัน)
- ข. สัญญาชั้น
- ค. สังขารชั้น
- ง. อนิสสณอัปปฤฆรูป (รูปที่เห็นไม่ได้ กระทบหรือถูกต้องไม่ได้) อันนับเนื่องในธรรมายตนะ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สุขุมรูป มี ๑๖ อย่าง คือ อาโป (อาโปธาตุ คือสภาวะตั้งดูตซึมซาบ) อิตถิวา (ความเป็นหญิง) ปุริสวา (ความเป็นชาย) หทัยรูป (ที่ตั้งแห่งใจ) ชีวิตินทรีย์ อาหารรูป (หมายถึงโอชา) อากาส (คืออวกาศหรือช่องว่าง) กายวิญญูติ (การสื่อความหมายด้วยกาย) วจีวิญญูติ (การสื่อความหมายด้วยวาจา) วิการรูป ๓ คือ ลหุตา (ความเบา) มุทุตา (ความอ่อนนุ่ม) กัมมัณญูตา (ความควรแก่งาน) และลักขณรูป ๔ คือ อุปจยะ (ความก่อตัวหรือเติบโตขึ้น) สันตติ (ความสืบต่อ) ชรตา (ความทรุดโทรม) อนิจจตา (ความแปรสลาย)
- จ. อสังขตธาตุ คือ นิพพาน

คัมภีร์อภิธรรมชั้นหลัง⁷⁴ ประสงค์จะให้เข้าใจง่ายและละเอียดยิ่งขึ้น ได้จัดแบ่งธรรมารมณ คือ สิ่งที่เป็นความรู้ทางใจนี้ อีกแบบหนึ่ง โดยจำแนกเป็น ๖ อย่าง คือ

- ๑) ปสาท หรือประสาททั้ง ๕ คือ ความใสหรือความไวที่เป็นตัวรับรู้ของตา หู จมูก ลิ้น กาย
- ๒) สุขุมรูป ๑๖ (ที่กล่าวแล้วในข้อ ๔) ของชุดก่อน
- ๓) จิต
- ๔) เจตสิก (ตรงกับเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้นในชุดก่อน)
- ๕) นิพพาน
- ๖) บัญญัติ คือ คำเรียกขาน ชื่อเรียก คำกำหนดที่วางไว้ เช่น ชื่อเรียกว่า พื้นดิน ภูเขา รถ คน ทิศเหนือ ทิศใต้ หลุม บ่อ เกาะ แหลม เป็นต้น ซึ่งตัวจริงของสิ่งที่บัญญัติเรียกนั้น เป็นของมีจริงก็มี ไม่มีอยู่จริง ก็มี แต่จะมีหรือไม่มีก็ตาม คำบัญญัตินั้น ก็เป็นกาลวินิมุต คือไม่ขึ้นต่อกาลและไม่พินาศ เช่น ช่องว่างที่ลึกลงไปในแผ่นดินเราเรียกว่าหลุม ช่องเช่นนั้นมีที่ไหน เมื่อใด ก็เรียกว่าหลุม คงที่เสมอไป แต่หลุมต่างหากจากช่องในแผ่นดินหาไม่ และหลุมเองทุกๆ หลุม ย่อมตั้งขึ้น ย่อมพัง ย่อมเปลี่ยนแปลงไปกลายเป็นอื่นได้ หรือ เช่น สิ่งที่เราเรียกว่าสัญญา ย่อมเกิดดับเสื่อมสลายไป แต่บัญญัติว่าสัญญาหาเสื่อมสลายไม่ เพราะสิ่งที่มีภาวะเช่นนั้นเกิดขึ้นที่ใด เมื่อใด ก็เรียกว่าสัญญาเสมอไป (ถ้าได้ตกลงไว้อย่างนั้น) หรือเช่น สิ่งที่เป็นร่างกายย่อมทรุดโทรมแตกสลายได้ แต่บัญญัติว่ากายย่อมคงที่ ของอย่างนั้น เกิดที่ไหนพบที่ไหน ก็เรียกอย่างนั้นตามบัญญัติ ผู้ที่ไม่เข้าใจเรื่องบัญญัตินี้ อาจงงหรือสับสน เมื่อได้ฟังคำว่า เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง เป็นต้น โดยจับไม่ถูกว่าเนื้อตัวของเวทนาและสัญญาไม่เที่ยง หรือบัญญัติของเวทนาและสัญญาไม่เที่ยง

⁷³ อภิ.วิ.๓๕/๑๐๐/๘๖; อภิ.ส.๓๔/๖๓๗/๒๔๕; วิสุทฺธิ.๓/๖๔
⁷⁴ สงฺคท.๑๗; สงฺคท.ฎีกา ๑๒๔

พูดด้วยภาษาทางวิชาการอย่างนี้ อาจเข้าใจยากสักหน่อย โดยเฉพาะความรู้ทางมโนทวารบางอย่าง บางคนอาจแยกไม่ออกจากความรู้ทางปัญญาทวาร ถ้าสามารถแยกได้ ก็จะเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น ขอยกตัวอย่างเช่น เมื่อได้ยินคนพูด ความรู้ทางปัญญาทวาร (ในที่นี้ ได้แก่ โสตทวาร คือหู) เป็นเพียงความรู้เสียง คือได้ยินเสียงเท่านั้น หากใช้รู้คำพูดไม่ ส่วนการรู้คำพูด คือความหมายของถ้อยคำนั้นๆ ว่าเขาพูดอะไรๆ เป็นความรู้ที่เกิดในมโนทวาร หรือเมื่อมองดูหลังคา ความรู้ทางปัญญาทวาร (ในที่นี้ ได้แก่ จักขุทวาร คือตา) เป็นเพียงความรู้รูปหรือรูสีเท่านั้น หากใช้รู้หลังคาไม่ การรู้ภาวะที่คลุม ที่มุง ที่ปกป้อง และรู้ความเป็นหลังคา สำเร็จได้ที่มโนทวาร

โดยนัยนี้ จะเห็นว่า ความรู้ทางใจ หรือความรู้ธรรมารมณฺ์ คือสิ่งที่ใจรู้ หรือเรื่องในใจนั้น มีขอบเขตกว้างขวางมาก ครอบคลุมไปถึงความรู้ที่รับเข้ามาทางปัญญาทวาร พร้อมทั้งความรู้ที่เป็นเรื่องจำเพาะของใจ ถ้าพูดด้วยภาษาง่ายลงสักหน่อย อาจแยกประเภท *ความรู้ทางมโนทวาร* ได้อีกแนวหนึ่ง ดังนี้

- ก) อารมณฺ์เฉพาะของใจ เช่น ความรัก ความโกรธ ความขุ่นมัว ผ่องใส ดีใจ เสียใจ ซึม เศร้า เหงาหงอย ว้าเหว่ เบิกบาน กล้าหาญ หวั่นกลัว เป็นต้น
- ข) อารมณฺ์อดีต ซึ่งได้รับรู้ไว้ด้วยอายตนะ ๕ อย่างแรก เรียกว่าง่าย ๆ ว่า อารมณฺ์อดีตของปัญญาทวาร
- ค) อารมณฺ์ที่เนื่องอยู่กับรูปธรรมที่เป็นอารมณฺ์ของปัญญาทวารนั่นเอง แต่วิญญานทางปัญญาทวารนั้นไม่รู้ ได้แก่ บัญญัติ และความสัมพันธ์ต่างๆ เกี่ยวกับรูปธรรมทั้งหลาย เช่น หน้าที่ความสืบเนื่อง ความคลี่คลายขยายตัว ความเป็นองค์ประกอบกัน ของรูปธรรมต่างๆ เป็นต้น
- ง) การปรุงแต่งอารมณฺ์อดีตที่รับเข้ามาทางปัญญาทวาร พร้อมทั้งอารมณฺ์เฉพาะของใจและความรู้เกี่ยวกับบัญญัติและความสัมพันธ์ต่างๆ ขึ้นเป็นความตรัสรู้ คิดหาเหตุผลและจินตนาการต่างๆ ตลอดจนการวินิจฉัยสั่งการ
- จ) ความหยั่งรู้ หรือปริชาพิเศษต่างๆ ที่ผุดโพล่งขึ้นในใจสว่างชัดทั่วตลอด เช่น มองเห็นอาการที่สัมพันธ์กันของบางสิ่งแล้ว เกิดความเข้าใจแจ่มแจ้ง มองเห็นกฎแห่งความสัมพันธ์นั้น ได้แก่ ความรู้ที่เรียกว่า ญาณ เช่น อภิญญา เป็นต้น
- ฉ) อสังขตธรรม คือนิพพาน

ถ้าจับเอาตรงแค่ผัสสะ โดยถือว่าเป็นจุดที่ความรู้เริ่มต้นอย่างแท้จริง ก็แยกประเภทความรู้เป็น ๒ คือ ความรู้ (ที่ได้) ด้วยผัสสะทางปัญญาทวาร และความรู้ (ที่ได้) ด้วยมโนสัมผัส (ผัสสะทางมโนทวาร) ซึ่งก็ได้ความเท่ากับที่จำแนกโดยทวารอย่างทีกล่าวนำมาแล้ว⁷⁵

อีกอย่างหนึ่ง ตามความนิยมในคัมภีร์ทั้งหลาย ท่านจัดความรู้ตามทางรับรู้ เป็น ๔ ประเภท คือ⁷⁶

⁷⁵ ถ้าแบ่งอย่างนี้ จะต้องเข้าใจความหมายให้ตรงตามที่ชี้แจงไว้ในเชิงอรรถแรกของข้อ ข. นี้

⁷⁶ ที่มามากมาย ที่สำคัญคือ ส.สพ.๑๘/๑๓๓/๙๑; อภิ.วิภ๕/๑๑๑๑/๕๗๗; พุ.ม.๒๙/๖๔/๖๕; นอกนั้นดู ที.ปา.๑๑/๑๒๐/๑๔๘ = อัง.จตุกก.๒๑/๒๓/๓๐; ๒๔/๓๒ = พุ.อิติ.๒๕/๒๙๓/๓๒๑; ม.มู.๑๒/๒๘๑/๒๗๒; ม.อ.๑๔/๗๓๖/๔๗๐; ส.ข.๑๗/๔๑๘/๒๔๔; อัง.เอกาทิสก.๒๔/๒๑๔/๓๔๓ = ๒๒๕-๘/๓๘๔-๓๙๐; ๒๑๕/๓๔๗; มาในรูปปัสมาส เช่น ม.อ.๑๔/๓๒/๓๒; พุ.สุ.๒๕/๔๓๒/๕๔๒; พุ.ม.๒๙/๑๔/๑๐; ๕๘/๕๘; ๖๒/๖๒; ๒๑๓/๑๖๑; ๓๓๙/๒๒๙; ๓๖๕/๒๔๔; ๓๙๘/๒๗๒; ๔๑๙/๒๙๔; ๔๒๕/๒๙๖; ๖๙๖/๔๐๒-๓; พุ.จ.๓๐/๑๗๐/๘๗; มาเฉพาะ ที่ภูฏะ สุตตะ และมุตตะ เช่น ส.ส.๑๕/๗๘๘/๒๙๘; พุ.สุ.๒๕/๔๑๑/๔๘๙; ๔๒๐/๕๑๐-๓; พุ.ม.๒๙/๑๓๔/๑๑๔; ๑๕๘/๑๒๗; ๑๗๓/๑๓๓; ๖๓๒/๓๗๙; พุ.จ.๓๐/๓๑๕/๑๕๕ เป็นต้น

๑. ทิฏฐะ สิ่ง que เห็น ได้แก่ รูปารมณ्हังทลาย หรือความรู้ที่ไ้ด้ด้วยการเห็นการดู
๒. สุตตะ สิ่ง que ไ้ได้ยิน ไ้ได้แก่ เสียง และความรู้ที่ไ้ด้ด้วยการสตั้บทั้งทลาย
๓. มุตตะ สิ่ง que สบทราบ ไ้ได้แก่ กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ หรือสิ่ง que รั้บรู้ทางจุมุก ลิ่น และกาย
๔. วิญญูตตะ สิ่ง que ไ้แจ้งใจ ไ้ได้แก่ ธรรมารมณ्ह์ กล่าวคือ สิ่ง que ทังทลายที่รู้ด้วยใจ

สามอย่างแรก คือ ทิฏฐะ สุตตะ และมุตตะ เป็นความรู้ทางปัญจทวาร แต่ท่านแยกออกเป็น ๓ พวก เพราะ การเห็น และการไ้ได้ยิน เป็นแหล่งความรู้สำคัญ มีขอบเขตกว้างขวางมาก จึงแยกเป็นแต่ละอย่าง ส่วนความรู้ทาง ทวารอีกสาม ไ้ได้แก่ ทางจุมุก ลิ่น และกาย มีลักษณะร่วมกันคือ เป็นความรู้ของทวาร ซึ่งรับอารมณ्ह์ที่ไ้มาถึงตัว คือ กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ ต้องมาถูกต้องที่อายตนะจึงรู้ได้ ต่างจากตา หู ซึ่งรับอารมณ्ह์ที่ไ้มาแต่ต้องถึง อายตนะ (รูปอาศัยแสง เสียงอาศัยคลื่น เป็นสื่อเชื่อมต้อ) ⁷⁷

ว่าโดยความหมายอย่างเคร่งครัด ความรู้ทางปัญจทวารมีขอบเขตจำกัดแคบมากดั่งกล่าวแล้วข้างต้น แต่ ตามที่ไ้ใช้ทั่วไป ท่านมุ่งเอาความหมายกว้างๆ หลวมๆ กล่าวคือ ทิฏฐะ หมายถึง สิ่ง que เห็น และความรู้ที่ไ้ด้ด้วย อาศัยตาหรือด้วยการดูการเห็นทังหมด แม้ที่ใจไ้ได้แปลความหมายออกไปแล้ว แต่ยังเป็นความหมายโดยตรง ชั้นต้น ที่ไ้ไม่มีการปรุงแต่งเสริมต้อ สุตตะ ก็หมายถึงสิ่ง que ไ้ได้ยินและความรู้ที่ไ้ด้จากการฟังทังหมด รวมทั้งถ้อยคำ พุดจา ซึ่งใจไ้ได้แปลความหมายชั้นต้นแล้ว แต่ยังไม่ไ้ได้เอาไปปรุงแต่งต้อเสริมอีก แม้ มุตตะ ก็ฟังทราบท่านอง เดียวกันนั้น หากจะไ้ใช้คำศัพท์ ความรู้ทางปัญจทวาร คือ ทิฏฐะ สุตตะ และมุตตะ นี้ กินความหมายกว้างออกมาได้ เพียงแค่ปัญจทวาริกสัญญา คือ สัญญาที่ไ้เป็นไปทางปัญจทวาร นอกจากนั้นไปก็ไ้เป็น วิญญูตตะ คือ ความรู้ที่ อาศัยมโนทวาร

ค. จำแนกโดยพัฒนาการทางปัญญา (ภายในบุคคล)

เมื่อพิจารณาในแง่พัฒนาการ ความรู้ที่อยู่ในขอบเขตซึ่งจะต้องเกี่ยวข้องก็คือ ความรู้ประเภทที่ไ้เป็น ภาเวตัพพะธรรม (สิ่ง que ควรเจริญหรือฝีกปรือ) ส่วนความรู้ประเภทปริญญูยธรรม (สิ่ง que ควรกำหนดรู้หรือรู้จัก) ก็ เป็นอันไ้ไม่ต้องกล่าวถึง ดั่งนั้น ความรู้ที่เรียกว่า วิญญูตตะ จึงไ้ไม่จัดเข้าในหัวข้อนี้

ความรู้ที่อยู่ในขอบเขตของการฝีกอบรม จำแนกไ้ได้เป็น ๓ ประเภท เรียงตามลำดับแห่งพัฒนาการ หรือ ความเจริญแก่กล้า ที่ออกผลมาเป็นอย่างๆ ดั่งนี้

๑. สัญญา ความกำหนดได้ หมายถึง ไ้ได้แก่ ความรู้ที่เกิดจากการกำหนดหมาย หรือจำไ้ได้หมายรู้ซึ่ง บันทึกไ้ไ้เป็นแบบสำหรับเทียบเคียงและเป็นวัตถุติบของการรู้และการคิดต้อๆ ไป แบ่งไ้ได้เป็น ๒ พวก ดั่งไ้ อธิบายแล้วในความรู้ชุด ก.

เมื่อว่าโดยคุณภาพในกระบวนการพัฒนาความรู้ จะเห็นไ้ได้ว่า สัญญาที่เกิดขึ้นตามปกติในกระบวนการ รั้บรู้ คือ สัญญาชั้นต้นทังทลายก็ดี สัญญาที่หมายรู้ตามความรู้ความเข้าใจที่เจริญเพิ่มพูนขึ้นในการฝีกอบรม ปัญญาก็ดี แม้ว่าอาจแตกต่างกันไ้ได้เป็นความรู้หลายระดับ ตั้งแต่รู้คลุมเครือถึงรู้ชัดเจน ตั้งแต่รู้บางแง่ถึงรู้ สมบูรณ์ ตั้งแต่รู้ผิดพลาดถึงรู้ถูกต้อง ก็ไ้เป็นเพียงเรื่องของการรู้และไ้รู้เท่านั้น จึงนับว่าเป็นเรื่องของความรู้และ การพัฒนาความรู้โดยตรง ส่วนสัญญาฟามเพื่อที่เรียกว่า ปรปัญญาสัญญา หรือ กิเลสสัญญา มีลักษณะตรงข้าม คือ เป็นเครื่องกิดกัน ปิดบัง และบิดเบือนความรู้

⁷⁷ จักขุและโสตะ เป็นอัปัตตวิสัยคคาหิทะ (รับอารมณ्ह์ที่ไ้มาถึง) เรียกสั้นๆ ว่า อัปัตตคคาหิทะ, ฆานะ ชิวหา และกาย เป็นสัมปัตต- วิสัยคคาหิทะ (รับอารมณ्ह์ที่ไ้มาถึง) เรียกสั้นๆ ว่า สัมปัตตคคาหิทะ ดู สงคท.๓๕; สงคท.ฎีกา ๒๐๓; วิสุทติ.ฎีกา ๓/๓๑

๒. ทิฏฐิ ความเห็น ความเข้าใจโดยนัยเหตุผล ความจริงในความคิด หรือความรู้ที่ผสมปรุงแต่งจับถือเอาด้วยความคิด ได้แก่ ความรู้ที่ลงข้อสรุปอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือในทางใดทางหนึ่ง และประกอบด้วยความยึดถือโดยอาการผูกพันกับตัวตน อาจเป็นความรู้ที่มาจากแหล่งภายนอก แต่ได้คิดกลั่นกรองยอมรับเอาหรือสรุปเข้าเป็นของตนแล้ว ไม่ว่าจะเป็ความรู้ที่มีเหตุผลมากหรือน้อย หรือแม้ไม่มีเหตุผลเลยก็ตาม ตัวอย่างทิฏฐิ เช่น ลัทธิสยททิฏฐิ ความเห็นว่ายี่ง เข้าใจว่ามีอัตตาที่คงอยู่ยั้งยืนยงตลอดไป อุจเฉททิฏฐิ ความเห็นว่ายี่งขาดสูญอเหตุกทิฏฐิ ความเห็นว่ายี่ง สิ่งทั้งหลายเป็นไปโดยไม่มีเหตุปัจจัย เป็นต้น

๓. ญาณ ความรู้ ความหยั่งรู้ เป็นไฉนพจน์คำหนึ่งของปัญญา แต่มักใช้ในความหมายที่จำเพาะกว่า คือเป็นปัญญาที่ทำงานออกผลมาเป็นเรื่องๆ เช่น กัมมัชฌกตาญาณ ความหยั่งรู้ภาวะที่ลัทธิวัฏกรรมเป็นของของตน อดีตังสญาณ ปริชาหยั่งรู้ส่วนอดีต ลัจจานุโลมิกญาณ ความหยั่งรู้สอดคล้องกับลัจจะ ฐานฐานญาณ ปริชาหยั่งรู้การณที่ เป็นไปได้และเป็นไปไม่ได้ นานาธิมุตติกญาณ ปริชาหยั่งรู้อัยยัคัย แนวโน้มความเชื่อความสนใจของลัทธิทั้งหลายที่ต่างๆ กัน เป็นต้น กล่าวได้ว่า ญาณ คือ ความรู้บริสุทธิ์ที่ผุดโผลงสว่างแจ้งขึ้น มองเห็นตามสภาวะของสิ่งนั้นๆ หรือเรื่องนั้นๆ

แม้ว่าญาณจะมีหลายระดับ บางที่เป็นความรู้ผิด บางที่เป็นความรู้บางส่วน ไม่สมบูรณ์ แต่ก็เรียกได้ว่าเป็นความรู้บริสุทธิ์ หรือความรู้ส่วนๆ เพราะยังไม่มีความรู้ลึกซึ้งของตัวตนหรือความยึดถือเป็นของตนเข้าไปจับ บางครั้งญาณเกิดขึ้นโดยอาศัยความคิดเหตุผล แต่ญาณนั้นเป็นอิสระจากความคิดเหตุผล คือไม่ต้องขึ้นต่อความคิดเหตุผล แต่ออกไปสัมพันธ์กับตัวสภาวะที่เป็นอยู่จริง ข้อนี้บ่งว่าเป็นลักษณะที่แตกต่างกันอย่างหนึ่งระหว่างทิฏฐิกับญาณ กล่าวคือ ความรู้แบบทิฏฐิเข้ามาอิงความยึดถือและความคิดเหตุผลข้างใน ส่วนความรู้ที่เรียกว่าญาณออกไปสัมพันธ์กับตัวสภาวะที่เป็นอยู่ข้างนอกโดยตรง⁷⁸

ในขั้นพื้นฐาน ลัทธิญาณเป็นวัตถุติบของความรู้และความคิดต่างๆ ดังนั้น ความรู้อีก ๒ ประเภท คือ ทิฏฐิ และญาณ จึงต้องอาศัยลัทธิญาณ

ทิฏฐิเกิดจากลัทธิญาณอย่างไร มองเห็นได้ไม่ยาก เมื่อกำหนดหมายหรือหมายรู้สิ่งต่างๆ อย่างไม่ให้ลงความเห็นสรุปเอาว่าเป็นอย่างนั้นๆ และลัทธิญาณที่กำหนดหมายต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งไปอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว แม้ใช้ได้สำเร็จประโยชน์บางอย่างในการดำเนินชีวิต แต่ก็มักกลายเป็นเครื่องกำบังปิดกั้นไม่ให้เห็นความจริงด้านอื่นๆ ของสิ่งนั้น ดังนั้น เมื่อไม่ใคร่ครวญวิเคราะห์ให้ถี่ คนก็ถูกลัทธิญาณหลอกเอาหรือปิดบังปัญญาเอาได้ และชีวิตของมนุษย์ที่เป็นอยู่ก็ตกอยู่ในสภาพเช่นนี้มิใช่น้อย ทิฏฐิที่ผิดก็เกิดขึ้นเพราะลัทธิญาณผิดบ้าง ใช้ลัทธิญาณไม่ถูกต้องบ้าง มีบาลีแห่งหนึ่งกล่าวถึงทิฏฐิที่เกิดจากลัทธิญาณว่า

“ทิฏฐิแม้เพียงเล็กน้อย ซึ่งเกิดจากลัทธิญาณ ถูกลัทธิญาณจัดแต่ง เกี่ยวกับสิ่งที่เห็นก็ตี สิ่งที่ได้ยินก็ตี สิ่งที่ได้สพบทราบก็ตี ในโลกนี้ ย่อมไม่มีแก่พระอรหันต์นั้น, อธิบายว่า ทิฏฐิ ซึ่งลัทธิญาณก่อให้เกิดขึ้น กำหนดขึ้น ปรุงแต่งจัดแจงไว้ เพราะเหตุที่ทิฏฐิมิมีลัทธิญาณเป็นหัวหน้า มีลัทธิญาณเป็นเจ้าการใหญ่ และถือต่างกันด้วยลัทธิญาณนั้น เกี่ยวกับสิ่งที่เห็นก็ตี ฯลฯ ย่อมไม่มี...แก่พระอรหันต์ชีณาสพ...”⁷⁹

⁷⁸ สงคห.ฎีกา ๑๐๒ แสดงความแตกต่างระหว่างทิฏฐิกับญาณว่า:- ทิฏฐิมิมีลักษณะยึดถือว่านั่นเท่านั้นจริง อย่างอื่นเป็นโมฆะ, ญาณรู้อารมณ์ตามสภาวะ ทิฏฐิละสภาวะตามที่เบ็นเสีย ถือเอาโดยมิใช่ตามที่เบ็น

⁷⁹ พุ.ม.๒๓/๑๗๓/๑๓๓ (ไขความ พุ.สุ.๒๕/๔๑๒/๔๑๑-๒); และพึงอ้าง อุ.อ.๔๗๒ ซึ่งกล่าวว่า “ลัทธิญาณเป็นนิमित (ร่องรอยหรือจุดก่อตัว) ของทิฏฐิปัญญาจะ”

“สิ่งๆที่แน่แท้ในโลก มีใช้จะมีต่างๆ มากหลาย นอกจากสัญญา (ทำให้เห็นต่างๆ กันไป)”⁸⁰

ญาณก็ต้องอาศัยสัญญาจึงเกิดขึ้นได้ ดังบาลีว่า

“นี่แน่ะไปฏฐบาท! สัญญาย่อมเกิดก่อน ญาณย่อมเกิดทีหลัง, และเพราะสัญญาเกิดขึ้น ญาณจึงเกิดขึ้น”⁸¹

อีกแห่งหนึ่งว่า

“ข้อความว่า ‘ท่านไม่ได้เห็นสัญญาแม้สักหนอยจากนี้’ ไซ้ความว่า ท่านไม่ได้สัญญาในสิ่งที่เคยประกอบหรือสัญญาในสิ่งที่เคยถึง หรือสัญญาในลักษณะ หรือสัญญาในเหตุ หรือสัญญาในฐานะ จากนี้ คือ จากความสงบภายใน หรือจากการปฏิบัติ หรือจากกรรมเทศนา ท่านจะได้ญาณจากที่ไหน”⁸²

บุรุษหนึ่งมองเห็นไปไม่แสร้งหล่น บังเกิดวิปัสสนาญาณสว่างขึ้น มองเห็นความเป็นอนิจจังของสิ่งทั้งหลาย ญาณนั้นอาศัยสัญญาหลากหลายเป็นค้ำ เช่น สัญญาเกี่ยวกับชีวิตและความทรงตัวของสิ่งทั้งหลาย เกี่ยวกับความแก่ ความทรุดโทรม เกี่ยวกับการร่วงหล่น ความตาย ความสิ้นสุด เกี่ยวกับเบื้องบน เบื้องล่าง เป็นต้น ปัญญาที่มองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างสัญญาเหล่านั้นอย่างทั่วถึง ทำให้เกิดญาณดังกล่าวแล้วนั้น หรือตัวอย่างเกี่ยวกับโลกียญาณอย่างอื่น เช่น นายนิวตันมองเห็นผลแอปเปิลตกลงมา เกิดความรู้สว่างแจ้งเห็นกฎแห่งความดึงดูด ความรู้โพล่งตัวนั้นก็อาศัยสัญญาหลากหลายเป็นค้ำ เช่น สัญญาเกี่ยวกับการร่วงหล่นและการเข้าหากันระหว่างสิ่งต่างๆ เกี่ยวกับช่องว่าง เกี่ยวกับแรง เกี่ยวกับการดึงการเหนี่ยว การเคลื่อนที่ การหลุดหนี การลอย เส้นตรง เส้นคดโค้ง เป็นต้น ปัญญาที่มองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างสัญญาเหล่านั้นอย่างทั่วตลอดในด้านหนึ่ง ทำให้เกิดความหยั่งรู้นั้นขึ้น

ญาณทำให้เกิดทิวทัศน์ได้ ตัวอย่างที่ชัดในคัมภีร์ เช่น พกพรหมมีญาณระลึกชาติได้ตลอดกาลยาวนานอย่างดูเหมือนไม่มีที่สิ้นสุด มองเห็นสัตว์อื่นทั้งหลายเกิดดับนับไม่ถ้วน แต่ตนเองคงอยู่อย่างเดิมตลอด จึงเกิดทิวทัศน์ คือ ยึดถือความเห็นขึ้นว่า สถานะแห่งพรหมนั้นยั่งยืนคงที่ มีอยู่ตลอดกาลนิรันดร พรหมเป็นผู้สร้างผู้บันดาลทุกสิ่งทุกอย่าง⁸³ หรืออย่างผู้เกิดความหยั่งรู้อันที่ท่านนิวตันนั้น ครั้นความหยั่งรู้สว่างแจ้งเกิดขึ้นแล้ว ต่อมาใช้ความหยั่งรู้หรือญาณนั้น มองดูสภาวะทั้งหลาย ก็เห็นเป็นไปอย่างนั้น แต่ไม่เห็นปรุปรองตลอดไปทุกกรณีโดยสิ้นเชิง มีติดหรือเคลือบคลุมบ้างในบางจุดบางด้าน ความรู้นั้นก็อาจต้องถูกยึดถือไว้โดยอาการที่เรียกว่าเป็นทิวทัศน์ ทิวทัศน์ระดับสูงมักเกิดจากการได้ญาณบางอย่างขึ้นก่อน

ส่วนทิวทัศน์ก็เป็นเครื่องหนุนช่วยให้เกิดญาณได้เหมือนกัน ดังจะเห็นได้ว่า ทิวทัศน์ไม่น้อย เป็นผลความคิด และเป็นข้อยึดถือของปราชญ์ผู้มีปัญญามาก และเป็นทิวทัศน์ที่มีเหตุผลมาก ดังนั้น ถ้าไม่มีความยึดติดในทิวทัศน์นั้น เหนียวแน่นจนเกินไป และรู้จักสับรู้จักมองรู้จักใช้ปัญญาพิจารณา ก็ย่อมมีโอกาสมากที่จะเกิดญาณซึ่งช่วยให้ก้าวหน้าต่อไป และสามารถทำลายจุดที่ยังติดตันผ่านต่อไปได้

⁸⁰ ชุ.สุ.๒๕/๔๑๙/๕๐๗

⁸¹ ที.สี.๙/๒๘๘/๒๓๐

⁸² ชุ.ม.๒๙/๓๔๙/๒๓๓ (ไซ้ความชุ.สุ.๒๕/๔๑๖/๔๙๙).

⁸³ ดู ม.ม. ๑๒/๕๕๒/๕๙๐-๕๕๔/๕๙๕

เมื่อทิวฏฐิก็ดี ญาณก็ดี เกิดขึ้นแล้ว ก็ย่อมมีการกำหนดหมาย หรือหมายรู้ตามทิวฏฐิหรือตามญาณนั้น เกิดเป็นสัญญาใหม่ขึ้นอีก ทิวฏฐิและญาณจึงทำให้เกิดสัญญาซึ่งเป็นวัตถุติดบของความรู้และความคิดอื่นสืบต่อไป ข้อแตกต่างกันคือ ทิวฏฐิมักพลอยทำให้เกิดสัญญาใหม่ที่ผิดพลาด ส่วนญาณจะช่วยให้เกิดสัญญาที่ถูกต้อง และแก้สัญญาที่ผิดพลาด⁸⁴

ความรู้ที่ออกรูปมา ๓ แบบ ในกระบวนการพัฒนาปัญญาภายในบุคคลนี้ พึงพิจารณาโดยสัมพันธ์กับวิธี ทำให้เกิดปัญญา ๓ วิธี ที่ท่านแสดงไว้ในเรื่อง *ปัญญา ๓ ประเภท* ด้วย คือ⁸⁵

๑. *จินตามยปัญญา* ปัญญาเกิดจากการคิดการพิจารณาหาเหตุผลด้วยตนเอง
๒. *สุตมยปัญญา* ปัญญาเกิดจากการสดับเล่าเรียนหรือถ่ายทอดต่อกันมา
๓. *ภาวนามยปัญญา* ปัญญาเกิดจากการลงมือปฏิบัติฝึกหัดอบรม

นอกจากตัววิธีที่เป็นหลักใหญ่แล้ว ยังมีกิจกรรมอีกหลายอย่างที่พึงใช้ประกอบในกระบวนการก่อให้เกิดปัญญา โดยเฉพาะในวิธีที่ ๓ กิจกรรมที่สำคัญๆ คือ การฟัง ชักถาม สอบค้น (สวนะ และปริจฉา) การสนทนา ถกเถียง อภิปราย (สากัจฉา) การสังเกตดู ฝ้าดู ดูอย่างพิเนจ (ปัสสนะ และนิชฌาน) การพิจารณาโดยแยกกาย (โยนิโสมนสิการ หรือ โยนิโสอุปปริक्षा) การชั่งเหตุผล (ตุลนา) การไตร่ตรอง ตรวจสอบ ทดสอบ สอบสวน ทดลอง และเฟ้น (วิมังสา และวิจย) การเสพคุ่น ฝึกหัด ทำบ่อย ทำให้มาก (อาเสวนะ ภาวนา และพหุสิการ)⁸⁶

การคิด การเล่าเรียนสดับฟัง และการปฏิบัติฝึกหัดหรือ ย่อมเป็นเครื่องช่วยให้สัญญา ทิวฏฐิและญาณนั้น เกิดมีใหม่ขึ้นบ้าง ก้าวหน้าเพิ่มพูนขึ้นบ้าง ได้รับการแก้ไขปรับปรุงให้ถูกต้องขึ้นบ้าง

ว่าที่จริง สุตระคือความรู้ที่ได้เล่าเรียนสดับมา ก็ดี การคิดอะไรได้ต่างๆ ก็ดี และปัญญาที่รู้เข้าใจอย่างนั้น อย่างนี้ ก็ดี ย่อมเป็นความรู้แบบต่างๆ ที่มีอยู่ในตัวบุคคลด้วยเหมือนกัน แต่ความรู้ที่จะออกผลเป็นขึ้นเป็นอัน เป็นรูปสำเร็จขึ้นในตัวบุคคล ก็คือ ความรู้ ๓ อย่างข้างต้น คือ สัญญา ทิวฏฐิ และญาณนั้น อาจพูดได้ว่าสัญญา ทิวฏฐิ และญาณ ก็คือ ผลข้างปลายของสุตระ จินตา และภาวนานั้นเอง

เมื่อความรู้ ออกรูปเป็นสัญญา ทิวฏฐิ และญาณแล้ว ย่อมมีผลต่อชีวิตของบุคคลมาก *สัญญา*มีอิทธิพลยิ่ง ต่อการรับรู้ การมองเห็น การเข้าใจโลกรอบตัว และการที่จะสร้างความรู้อย่างอื่นต่อไป *ทิวฏฐิ*ตั้งแต่ความยึดถือ ลัทธิศาสนา และอุดมการณ์ต่างๆ ตลอดจนมาจนถึงค่านิยมต่างๆ เป็นตัวชี้แนะแนวทางแห่งพฤติกรรมและวิถีชีวิต ของบุคคลได้ทั้งหมด ส่วนความรู้ประเภท *ญาณ* เป็นความรู้กระจ่างชัดและลึกซึ้งที่สุด เป็นผลสำเร็จทางปัญญา สูงสุดที่มนุษย์จะทำได้ สามารถชำระล้างลงไปถึงจิตสันดานของบุคคล สร้างหรือเปลี่ยนแปลงทำที่แห่งการมอง โลกและชีวิต ที่เรียกว่าโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ได้ใหม่ มีผลต่อพฤติกรรมและการดำเนินชีวิตของบุคคลอย่าง เด็ดขาดและแน่นอนยิ่งยั้งยิ่งกว่าทิวฏฐิ

ความรู้ชุดนี้ สัมพันธ์กับความรู้ที่จำแนกอีกแบบหนึ่ง ในชุดต่อไปด้วย

⁸⁴ พึงเทียบบาสิว่า:- ขนเหล่าใดคิดคาดคะเน อิงอาศัยทิวฏฐิคู่นี้ คือ ภวทิวฏฐิและวิภวทิวฏฐิ ขนเหล่านั้นย่อมไม่มีญาณในนิโรธ (และ) จึงเป็น เหตุให้ชาวโลกมีสัญญาปริต (ขุ.ปฎิ.๓๑/๓๕๕/๒๔๐)

⁸⁵ ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๓๑; อภิ.วิ.๓๕/๘๐๔/๔๓๘; ในพระสูตร ท่านแสดงแต่หัวข้อ ไม่อธิบาย ส่วนในพระอภิธรรม ท่านอธิบายปัญญา สองข้อแรกมุ่งเอากรรมัสสกะตาญาณ และสังขยานุโลมิคญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่เกิดขึ้นโดยปรารภอาชีพการงานศิลปะวิชาการที่ตน ประกอบ ส่วนปัญญาข้อที่ ๓ ท่านว่าได้แก่ “*สมาปนุสส ปญญา* ” (ปัญญาของผู้ประกอบหรือเข้าถึง) ซึ่งอรธกถาว่าหมายถึง ปัญญาของผู้ประกอบด้วยสมบัติ คือ ปัญญาที่เกิดจากสมาธิ (วิมจ.อ.๕๓๔; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๓) แต่ถ้าเอาความหมายอย่างทั่วไป น่าจะแปลได้ว่า ปัญญาของผู้ลงมือทำ ลงมือปฏิบัติ หรือทำกิจนั้นจริงๆ - ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

⁸⁶ กิจกรรมประกอบนี้ กระจายอยู่ในที่ต่างๆ เช่นหลายข้อกล่าวไว้เกี่ยวกับเครื่องช่วยให้เข้าถึงสังขละที่ ม.ม.๑๓/๖๕๕/๖๐๖

ง. จำแนกโดยกิจกรรมและผลงานของมนุษย์

ความรู้ที่จัดโดยกิจกรรมและผลงานของมนุษย์ ได้แก่ความรู้ที่เนื่องด้วยปฏิบัติการทางสังคม เช่น การสื่อสาร ถ่ายทอด แสวงหา เอ่ยอ้าง นับถือ สังกัด และที่เป็นมรดกตกทอดต่อกันมา เป็นสมบัติของมวลมนุษย์ เป็นความเจริญก้าวหน้าของอารยธรรม ความรู้ที่จัดตามแนวนี้ พอจำแนกได้เป็น ๓ อย่าง คือ⁸⁷

๑. **สุตะ หรือ สุตติ** ความรู้ที่ได้สดับ เล่าเรียน หรือถ่ายทอดต่อกันมา แบ่งย่อยได้เป็น ๒

ก) ความรู้ที่ได้สดับตรับฟัง บอกล่า สอน เรียน ถ่ายทอดต่อกันมา โดยทั่วไปนิยมเรียกว่า สุตะ ในทางพระพุทธศาสนาถือว่า สุตะเป็นแหล่งความรู้ที่สำคัญมาก เมื่อมองในแง่ของพัฒนาการทางปัญญา ท่านจัดเข้าเป็นปรโตโมสะ และเน้นปรโตโมสะที่ดี โดยฐานเป็นปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ⁸⁸ การเรียนการสอน ข่าวสาร ความรู้ประเภทตำรับตำรา และตำนานทั้งหลาย เป็นสุตะ แม้พระสูตรทั้งหลายในพระไตรปิฎกก็เป็นสุตะ (ทุกสูตรตามปกติขึ้นต้นว่า เอวมเม สุตฺ)

ข) ความรู้ที่ทางศาสนาถือว่าได้รับการเปิดเผยแจ้ง دلใจจากองค์บรมเทพ เช่น พรหมณ์ถือว่าพระเวทเป็นความรู้ที่ได้รับถ่ายทอดจากพระพรหมโดยตรง ความรู้ในข้อนี้มักเรียกชื่อจำเพาะว่า สุตติ ตรงกับคำสันสกฤตว่า ศฺรุตติ แต่ในทางพระพุทธศาสนาไม่ถือเป็นความรู้พิเศษต่างหากออกไป จึงรวมเข้าในประเภทสุตะเหมือนกันหมด จะเรียกว่า สุตะ หรือสุตติ ก็มีค่าทางปัญญาไม่ต่างกัน ความแตกต่างอยู่ที่เนื้อหาสาระ

๒. **ทิฎฐิ** ความเห็น ทฤษฎี ลัทธิ ความเชื่อถือต่างๆ ได้แก่ ความรู้ที่ได้ลงข้อสรุปให้แก่ตนอย่างใดอย่างหนึ่ง ประกอบด้วยความยึดถือผูกพันกับตัวตน หรือมีลักษณะอาการที่อาจให้เกิดการถือแบ่งเป็นของของเราของเรานั้นเป็นต้นได้ ดังเคยกล่าวถึงแล้วในข้อก่อน แต่ที่จัดเข้าในชุดนี้ เพราะมองในแง่สังคมโดยฐานเป็นกิจกรรมและผลงานของมนุษย์ ในเมื่อความยึดถือนั้นขยายออกมา มีการแสดงหรือเผยแพร่ความเห็นออกไป มีผู้เชื่อถือหรือยึดถือตาม อาจมีการรวมหมู่รวมกลุ่ม ตลอดจนจัดตั้งเป็นสำนัก เป็นต้น

ทิฎฐินี้ (ตรงกับคำสันสกฤตว่า ทฺฤษฺฐิ) มีไวพจน์มากมายหลายคำ แต่ที่ใช้มากยิ่งและควรทราบคือ **ขันติ** (ข้อที่เห็นเข้ากันได้, หลักการที่เห็นสม) **รุจิ** (ข้อที่ถูกใจ, หลักการที่ขึ้นชอบ) และ **ลัทธิ** (ข้อที่ได้ไว้, หลักการหลักความเชื่อ หลักปฏิบัติที่คิดขึ้นได้ หรือถือเป็นการได้รับผล)⁸⁹ รวมทั้งความเชื่อทางศาสนา

๓. **ญาณ** ความรู้ ความหยั่งรู้ ความรู้บริสุทธิ์ ความรู้ตรงตามสภาวะ หรือปัญญาที่ทำงานออกผลเป็นเรื่องราว หรือมองเห็นตลอดสายในด้านหนึ่งๆ ญาณเป็นความรู้ระดับสุดยอดของปัญญามนุษย์ และเป็นผลสำเร็จสำคัญของมนุษย์ ญาณไม่ว่าจะเป็นโลกิยญาณหรือโลกุตระญาณ เป็นส่วนผลักดันสำคัญให้เกิดความเจริญก้าวหน้าในอารยธรรมของมนุษยชาติ ญาณที่ยิ่งใหญ่สูงสุดเรียกชื่อเฉพาะว่า โภทิ หรือ โภทิญาณ แปลกันว่า ความตรัสรู้ พระพุทธเจ้าทรงบรรลุ **สัมมาสัมโพธิญาณ** จึงทำให้เกิดพระพุทธศาสนา เป็นดวงตาใหญ่ของโลก

⁸⁷ จัดตามแนว พ.ศ.๒๕๔/๔๑๖/๔๙๘; ๔๓๑/๕๕๐ ซึ่งอธิบายใน พ.ศ.๒๕๓/๓๓๕/๒๒๖; พ.ศ.๓๐/๒๘๗/๑๔๓ ที่มาเหล่านี้ เป็นคาถา คือ ความร้อยกรอง และท่านเรียกลำดับเป็น ทิฎฐิ สุตติ และญาณ ส่วนในที่นี้ได้จัดลำดับใหม่ให้เข้าแนวกับความรู้ ชุด ค.

⁸⁸ ดู บทที่ ๑๗ บุพภาคของการศึกษา ๑

⁸⁹ เช่น พ.ศ.๒๕๓/๗๗/๗๕;๑๕๓/๑๒๖;๒๗๑/๑๙๗;๒๙๔/๒๐๖;๖๑๘/๓๗๓; คำที่มาเป็นชุดประจำบ่อยที่สุดคือ ทิฎฐิ ขันติ และรุจิ เช่น วินย.๔/๑๐๐/๑๔๕; และในเล่ม ๒๕ หลายแห่ง เห็นจำเป็นที่จะต้องอ้าง, บางครั้งก็รวมอรรถาธิบายและอธิบายเข้าด้วย เช่น พ.ศ.๒๕๓/๗๖/๗๕; พ.ศ.๓๐/๔๘๗/๒๔๔;๕๘๙/๒๘๘; ชุดที่ใหญ่ที่สุด มี ทิฎฐิ ขันติ รุจิ อาทาย ธรรมวินัย ปาพจน์ พรหมจรรย์ สัตถุศาสน์ (ในกรณีนี้ หมายถึงพระพุทธศาสนา) เช่น พ.ศ.๒๕๓/๔๖/๔๖;๒๕๖/๑๙๐; พ.ศ.๓๐/๙๒/๒๖;๒๑๐/๑๑๐; อภิ.วิ.๓๕/๖๐๐/๓๓๐.

นอกจากนี้ ยังมีวิธีจำแนกความรู้อย่างอื่นอีก ซึ่งอาจถือว่าเป็นวิธีเบ็ดเตล็ด เอาความรู้ในชุดต่างๆ ที่กล่าวแล้วข้างต้นมาคลุกเคล้าเข้าหวมวดกัน เช่นแห่งหนึ่งท่านกล่าวไว้ สรุปได้เป็นความรู้ต่างชนิด ดังนี้

๑. **อิติหะ (+ อนุสสวะ) อิติกิรา ปริมปรา** ความรู้ที่ได้จากการบอกกล่าว เล่าลือ รับประทาน เล่าเรียน ถ่ายทอด นำสืบกันมา
๒. **ปิฎกสัมปทา** ความรู้ตามแบบแผนตำรา
๓. **ตักกะ นยะ อากาการปริวิตก** ความรู้ที่ได้จากการคิดหาเหตุผล คือ ตรรก อนุมาน การตริตรอง ตามแนวเหตุผล
๔. **ทิวฐินิชฌานักขันติ** ความรู้ที่พิจารณาเห็นสมกับหรือยอมรับเข้าเป็นทิวฐิหรือทฤษฏีของตน
๕. **สยมภิญญา หรือ สักขิธรรม** ความรู้ที่ได้ด้วยรู้แจ้งชัดประจักษ์กับตัว (เป็นอัตตประจักษ์) ขยาย ความว่า ความรู้ที่ได้เห็นจริง ได้รู้จริง ได้ซึ่งเหตุผล ได้ไตร่ตรอง ได้ทำให้แจ่มชัด ปรากฏชัดแล้ว

ความถูกต้องและผิดพลาดของความรู้

เรื่องราวที่ควรทราบเกี่ยวกับความรู้ ยังมีอีกหลายอย่าง ไม่อาจแสดงไว้ในที่นี้ทั้งหมด จึงจะกล่าวอีกเพียงเรื่องเดียว คือ ความถูกต้องผิดพลาดของความรู้ และแม้ในหัวข้อนี้ ก็จะกล่าวถึงหลักที่ควรทราบเพียง ๒ อย่าง เท่านั้น

ก. สัจจะ ๒ ระดับ

ผู้สดับคำสอนในพระพุทธศาสนาบางคน เกิดความสับสน เมื่อได้อ่านได้ฟังข้อความบางอย่าง เช่น บางแห่งว่า ไม่ควรคบคนพาล ควรคบบัณฑิต คนพาลมีลักษณะอย่างนี้ๆ บัณฑิตมีลักษณะอย่างนี้ๆ ควรยินดีแต่ของของตน ไม่ควรอยากได้ของของผู้อื่น ตนเป็นที่พึ่งของตน คนควรช่วยเหลือกัน ดังนี้ เป็นต้น แต่บางแห่งว่า พึงพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงว่า กายก็แค່กาย ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา พึงรู้เท่าทันตามเป็นจริงว่า ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา สิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตา ดังนี้ เป็นต้น แล้วมองไปว่า คำสอนในทางพระศาสนา ชัดแย้งกันเอง หรือไม่ก็ง แล้วไม่เข้าใจ หรือบางคนเข้าใจบ้างแต่ไม่ชัดเจนพอ ทำให้เกิดการปฏิบัติสับสน ผิดพลาด ดำเนินชีวิตไม่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริง ในเวลาควรพูดควรปฏิบัติตามความรู้ในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน กลับพูดหรือปฏิบัติด้วยความยึดถือในความรู้ตามสภาวะ เป็นต้น ทำให้เกิดความวุ่นวายและเสียหาย ทั้งแก่ตนและผู้อื่น

คัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม หวังจะช่วยป้องกันความสับสนผิดพลาดเช่นนี้ จึงสอนให้รู้จักแยกสัจจะหรือความจริง เป็น ๒ ระดับ กล่าวคือ^{๙๐}

๑. **สมมติสัจจะ** ความจริงโดยสมมติ (เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า โวหารสัจจะ ความจริงโดยโวหารหรือโดยสำนวนพูด) คือ จริงตามมติร่วมกัน ตามที่ได้ตกลงกันได้ หรือหมายรื้อร่วมกัน เป็นเครื่องมือสื่อสาร พอให้สำเร็จประโยชน์ในชีวิตประจำวัน เช่น คน สัตว์ คนดี คนชั่ว โตะ แก้ว หนึ่งสี่ เป็นต้น (conventional truth) ตัวอย่างที่พอเทียบให้เห็นเค้า เช่น ภาษาสามัญพูดว่า น้ำ ว่า เกลือ เป็นต้น

^{๙๐} ความคิดเกี่ยวกับสัจจะ ๒ นี้ เริ่มแสดงออกเป็นคำบัญญัติในคัมภีร์กถาวัตถุ แต่ยังไม่ระบุแบ่งเป็นถ้อยคำชัดเจน คือ กล่าวถึง สมมติสัจจะ ใน อภิ.ก.๓๗/๑๐๖๒/๓๓๘ และกล่าวถึง สัจฉิกัตถปรมัตถ์ และ ปรมัตถ์ ใน อภิ.ก.๓๗/๑-๑๙๐/๑-๘๓; การระบุชัดปรากฏใน ปญจ.อ.๑๕๓,๒๔๑ นอกจากนี้มีกล่าวถึงและใช้อธิบายธรรมในที่อื่นหลายแห่ง เช่น ม.อ.๑/๒๙๙ = ส.อ.๒/๑๖; ฐ.อ.๗/๕๖; สงฺคณิ มุลฎีกา ๑๖๕, ๒๘๐, ๒๙๗; สงฺคณิ อนุฎีกา ๓๒๘; วิสุทฎิฎีกา ๒/๑๔๐; อ.อ.๕๐๑; อิติ.อ.๒๑๓; สงฺคท.ฎีกา ๒๕๕.

๒. **ปรมัตถสังจะ** ความจริงโดยปรมัตถ์ คือ จริงตามความหมายสูงสุด ตามความหมายแท้จริงอย่างยิ่ง หรือ ตามความหมายแท้ขั้นสุดท้ายที่ตรงตามสภาวะและเท่าที่พอจะกล่าวถึงได้ หรือพอจะยังพูดให้เข้าใจกันได้ เพื่อสำหรับให้เกิดความรู้ความเข้าใจเท่าทันความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย คือ รู้จักสิ่งเหล่านั้นตามที่มันเป็น และ เพื่อให้เกิดประโยชน์อย่างสูงสุด คือ การหยั่งรู้สังขารธรรม ที่จะทำให้เกิดความยึดติดถือมั่นหลงผิดทั้งหลายสลายหมดไป ทำให้วางใจวางท่าที่ต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์ มีจิตใจเป็นอิสระ ปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบาน มีความสุขที่แท้จริง

สิ่งที่เป็นจริงโดยปรมัตถ์ เช่น นามธรรม รูปธรรม เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ ฯลฯ (ultimate truth) ตัวอย่างที่พอเทียบให้เห็นเค้า เช่น ในทางวิทยาศาสตร์ถือว่า คำว่า น้ำ ว่า เกลือ เป็นต้น ยังไม่ตรงสภาวะแท้ อาจมีแง่ความหมายที่คลุมเครือ หรือเขวได้ น้ำแท้ๆ คือ Hydrogen Oxide (H₂O) เกลือสามัญก็เป็น Sodium Chloride (NaCl) จึงถูกแท้ ดังนั้นเป็นต้น (ข้อเปรียบเทียบนี้ไม่ใช่ตรงกันแท้ แต่เทียบพอให้เห็นว่า ในวิชาการอื่น ก็มีการมองเห็นความจริงด้านอื่น ของสิ่งสามัญ)

อย่างไรก็ดี ความคิดเกี่ยวกับสมมติสังจะ และปรมัตถสังจะ ที่ท่านระบุออกมาเป็นคำบัญญัติในพระอภิธรรมนั้น ก็ยกเอาความในพระสูตรนั่นเองเป็นที่อ้าง แสดงว่า ความคิดความเข้าใจเรื่องนี้ เป็นของมีแต่เดิม แต่ในครั้งเดิมนั้น คงเป็นที่เข้าใจกันดี จนไม่ต้องระบุคำบัญญัติ ๒ คำนี้ ข้อความในพระสูตรที่ท่านยกมาอ้างนั้น เป็นคำของพระภิกษุณีชื่อวชิรา มีเนื้อความดังนี้

“นี่แน่ะมาร! ท่านจะมีความเห็นยึดถือว่าเป็นสัตว์ได้อย่างไร, ในสภาวะที่เป็นเพียงกองแห่งสังขารล้วนๆ นี้ จะหาตัวสัตว์ไม่ได้เลย, เปรียบเหมือนว่า เพราะคุณส่วนประกอบเข้าด้วยกัน ศัพท์ว่า ารถ ย่อมมี ฉันทไค เมื่อขั้นนี้ทั้งหลายมีอยู่ สมมติว่าสัตว์ ก็ย่อมมี ฉันทัน”⁹¹

ความคล้ายกันนี้ ที่เน้นในแง่ปฏิบัติ คือ ความรู้เท่าทันสมมติ และเข้าใจปรมัตถ์ แล้วรู้จักใช้ภาษา เป็นเครื่องสื่อความหมาย โดยไม่ยึดติดในสมมติเป็นทาสของภาษา สามารถยกบาลีที่เป็นพุทธพจน์มาอ้างได้อีกหลายแห่ง เช่น

“ภิกษุผู้เป็นอรหันตชีณาสพ...จะพึงกล่าวว่า ฉันทพูด ดังนั้นก็ตี เขาพูดกับฉันท ดังนั้นก็ตี เธอเป็นผู้ฉลาด รู้ถ้อยคำที่เขาพูดกันในโลก ก็พึงกล่าวไปตามวิหหารเท่านั้น”⁹²

“เหล่านี้เป็นโลกสมัญญา เป็นโลกนิรุติ เป็นโลกวิหหาร เป็นโลกบัญญัติ ซึ่งตถาคตใช้พูดจา แต่ไม่ยึดติด”⁹³

อนึ่ง พระอรธรรคกถาจารย์บรรยายลักษณะของพระสูตร (สุดตันตปิฎก) ว่าเป็น *วิหหารเทศนา* เพราะเนื้อหาส่วนมากแสดงโดยวิหหาร คือ ใช้ภาษาสมมติ ส่วนพระอภิธรรมเป็น *ปรมัตถเทศนา* เพราะเนื้อหาส่วนมากแสดงโดยปรมัตถ์ คือ กล่าวตามสภาวะแท้ๆ⁹⁴ นี่เป็นข้อสังเกตเพื่อประดับความรู้อย่างหนึ่ง

⁹¹ ส.ส.๑๕/๕๕๔/๑๙๘ อ้างใน อภิ.ก.๓๗/๑๘๕/๘๐.

⁹² ส.ส.๑๕/๖๕/๒๑

⁹³ ที.ส.๗/๓๑๒/๒๔๘

⁹⁴ วินย.อ.๑/๒๑; ที.อ.๑/๒๕; สงคณิ อ.๒๘, ๑๒๖; ม.อ.๑/๓๐๐ = ส.อ.๒/๑๗.

ข. วิปlass หรือวิปlass ๓

วิปlass คือ ความรู้คลาดเคลื่อน ความรู้ที่ผันแปรผิดพลาดจากความเป็นจริง หมายถึง ความรู้คลาดเคลื่อนขั้นพื้นฐาน ที่นำไปสู่ความเข้าใจผิด หลงผิด การลวงตัวเอง วางใจ วางท่าที่ ประพฤติ ปฏิบัติไม่ถูกต้อง ต่อโลก ต่อชีวิต ต่อสิ่งทั้งหลายทั้งปวง และเป็นเครื่องกีดกันขัดขวางบังตาไม่ให้มองเห็นสัจภาวะ วิปlass มี ๓ อย่าง คือ

๑. **สัญญาวิปlass** สัญญาคลาดเคลื่อน หมายถึงผิดพลาดจากความเป็นจริง
๒. **จิตตวิปlass** จิตคลาดเคลื่อน ความคิดผิดพลาดจากความเป็นจริง
๓. **ทิวฐิวิปlass** ทิวฐิคลาดเคลื่อน ความเห็นผิดพลาดจากความเป็นจริง

สัญญาวิปlass หมายถึงคลาดเคลื่อน เช่น คนตกใจเห็นเชือกเป็นงู กาและกวางปามองหุ่นฟางสวมเสื้อกางเกงมีหม้อครอบ เห็นเป็นคนเผื่อนา คนหลงทางเห็นทิศเหนือเป็นทิศใต้ เห็นทิศใต้เป็นทิศเหนือ คนเห็นแสงไฟโชนขณะพระปริบอยู่กับที่เป็นไฟวัง เป็นต้น

จิตตวิปlass ความคิดคลาดเคลื่อน เช่น คนบ้าคิดเอาหญ้าเป็นอาหารของตน คนจิตฟั่นเฟือนมองเห็นคนเข้ามาหาคิดว่าเขาจะทำร้าย คนเห็นเงาเคลื่อนไหวในที่มีดสลัวคิดว่าดวงภาพเป็นผีหลอก กระต่ายตื่นตูมได้ยินเสียงลูกมะพร้าวหล่นคิดว่าดวงภาพเป็นว่าโลกกำลังแตก เป็นต้น

ทิวฐิวิปlass ความเห็นคลาดเคลื่อน ตามปกติ สืบเนื่องมาจากสัญญาวิปlass และจิตตวิปlass นั้นเอง เมื่อหมายถึงผิดอย่างไร ก็เห็นผิดไปตามนั้น เมื่อคิดว่าดวงภาพเคลื่อนไหวคลาดเคลื่อนไปอย่างไร ก็พลอยเห็นผิด เชื่อถือผิดพลาดไปตามอย่างนั้น เช่น เมื่อหมายถึงผิดว่าเชือกเป็นงู ก็อาจลงความเห็นว่าสัตว์นั้นที่บริเวณนั้นมึงหรือมีงูชุม เมื่อหมายถึงผิดว่าผืนแผ่นดินเรียบราบขยายออกไปเป็นเส้นตรง ก็จึงลงความเห็นว่าสัตว์นั้นที่บริเวณนั้นมึงหรือมีงูชุม เมื่อหมายถึงผิดว่าผืนแผ่นดินเรียบราบขยายออกไปเป็นเส้นตรง ก็จึงลงความเห็นว่าสัตว์นั้นที่บริเวณนั้นมึงหรือมีงูชุม เมื่อหมายถึงผิดว่าผืนแผ่นดินเรียบราบขยายออกไปเป็นเส้นตรง ก็จึงลงความเห็นว่าสัตว์นั้นที่บริเวณนั้นมึงหรือมีงูชุม เมื่อหมายถึงผิดว่าผืนแผ่นดินเรียบราบขยายออกไปเป็นเส้นตรง ก็จึงลงความเห็นว่าสัตว์นั้นที่บริเวณนั้นมึงหรือมีงูชุม เมื่อหมายถึงผิดว่าผืนแผ่นดินเรียบราบขยายออกไปเป็นเส้นตรง ก็จึงลงความเห็นว่าสัตว์นั้นที่บริเวณนั้นมึงหรือมีงูชุม

ตัวอย่างที่กล่าวมานี้เป็นชั้นหยาบที่เห็นง่ายๆ อาจเรียกอย่างภาษาพูดว่าเป็นความวิปlass ชั้นวิปริต ส่วนในทางธรรม ท่านมองความหมายของวิปlass อย่างละเอียดถึงขั้นพื้นฐาน หมายถึงความรู้คลาดเคลื่อนชนิดที่มีใช้เฉพาะในบางคนบางกลุ่มเท่านั้น แต่มีในคนทั่วไปแทบทั้งหมดอย่างไม่รู้ตัว คนทั้งหลายตกอยู่ใต้อิทธิพลครอบงำของมัน และวิปlass ทั้ง ๓ ชนิดนั้นจะสอดคล้องประสานกันเป็นชุดเดียว วิปlass ชั้นละเอียดหรือขั้นพื้นฐานนั้น พึงเห็นตามบาลีดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย สัญญาวิปlass จิตตวิปlass ทิวฐิวิปlass มี ๔ อย่างดังนี้; ลืออย่างอะไรบ้าง? (กล่าวคือ)

๑. สัญญาวิปlass จิตตวิปlass ทิวฐิวิปlass ในสิ่งไม่เที่ยง ว่าเที่ยง
๒. สัญญาวิปlass จิตตวิปlass ทิวฐิวิปlass ในสิ่งที่เป็นทุกข์ ว่าเป็นสุข
๓. สัญญาวิปlass จิตตวิปlass ทิวฐิวิปlass ในสิ่งมิใช่ตัวตน ว่าตัวตน
๔. สัญญาวิปlass จิตตวิปlass ทิวฐิวิปlass ในสิ่งที่ไม่งาม ว่างาม”^{๙๕}

^{๙๕} อจ.จตุกก.๒๑/๔๙/๖๖; ชุ.ปฎิ.๓๑/๕๒๕/๔๑๗; วิปlass (บาลี = วิปlass) นี้ ในอภิธรรมเรียกว่า *วิปริยส* (อภิ.วิ.๓๕/๙๖๖/๕๐๗; มีเค้าในพระสูตรคือ ส.ส.๑๕/๗๓๗/๒๗๗; ดูประกอบที่ ส.อ.๑/๓๑๘; นิท.อ.๑/๒๐๐; สงคณิ อ.๓๘๖) วินย.ฎีกา ๑/๔๗๔ ว่า วิปlass ๓ ประเภทนี้เรียงตามลำดับความมีกำลังแรงกว่ากัน

วิปัสสนาเหล่านี้ เป็นอุปสรรคต่อการฝึกอบรมเจริญปัญญา และก็เป็นเป้าหมายของการฝึกอบรมปัญญาที่จะกำจัดมันเสีย การพัฒนาความรู้และเจริญปัญญาตามวิธีที่กล่าวมาแล้ว ล้วนช่วยแก้ไขบรรเทาและกำจัดวิปัสสนาได้ทั้งนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การใช้โยนิโสมนสิการแบบสืบสาวหาเหตุปัจจัย และแยกแยะองค์ประกอบตรวจสอบสภาวะ โดยมีสติพร้อมอยู่⁹⁶

พุทธพจน์เกี่ยวกับอายตนะ**

- “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงแก่พวกเธอซึ่ง “ธรรมพลิง” (สิ่งทั้งปวง, ครอบหมด, ทุกสิ่งทุกอย่าง), จงฟังเถิด; อะไรเล่าคือ ธรรมพลิง: ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโณฏฐัพพะ ใจกับธรรมารมณ์ - นี่เราเรียกว่า ธรรมพลิง”⁹⁷

- “พระองค์ผู้เจริญ เรียกกันว่า “โลก โลก” ดังนี้, ด้วยเหตุเพียงไร จึงมีโลก หรือบัญญัติว่าเป็นโลก?”

“ดูกรรมวิທີ ที่ใดมีตา มีรูป มีจักขุวิญญาณ มีกรรมอันพึงรู้ด้วยจักขุวิญญาณ, ที่นั่นก็มีโลก หรือบัญญัติว่าเป็นโลก, ที่ใดมีหู...มีจุก...มีลิ้น...มีกาย...มีใจ มีธรรมารมณ์ มีมโนวิญญาณ มีสิ่งอันพึงรู้ด้วยมโนวิญญาณ ที่นั่นก็มีโลกหรือบัญญัติว่าเป็นโลก”⁹⁸

- “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวว่ ที่สุดโลก เป็นสิ่งที่รู้ได้ เห็นได้ ถึงได้ ด้วยการไป, แต่เราก็ไม่กล่าวเช่นกันว่า บุคคลยังไม่ถึงที่สุดโลก จะทำความสิ้นทุกขีได้”

(พระอานนทก์กล่าว:) “ข้อความที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยย่อ ยังมีได้ตรงแจกแจก เนื้อความโดยพิสดารนี้ ข้าพเจ้าเข้าใจความโดยพิสดารดังนี้: บุคคลย่อมสำคัญหมายในโลกว่าเป็นโลก ถือโลกว่าเป็นโลกด้วยสิ่งใด สิ่งนั้นเรียกว่า “โลก” ในอริยวินัย.”

“ด้วยอะไรเล่า คนจึงสำคัญหมายในโลกว่าเป็นโลก ถือโลกว่าเป็นโลก? ด้วยตา...ด้วยหู...ด้วยจมูก...ด้วยลิ้น...ด้วยกาย...ด้วยใจ คนจึงสำคัญหมายในโลกว่าเป็นโลก ถือโลกว่าเป็นโลก”⁹⁹

- “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงการอุทัยพร้อม และการขัสตงแห่งโลก, จงฟังเถิด.

“การอุทัยพร้อมแห่งโลกเป็นไฉน? อาศัยตา และรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ, ความประจวบแห่งสิ่งทั้งสามนั้น คือ ผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี, เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี, เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี, เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี, เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี, เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสก็มีพร้อม; นี่คือการอุทัยพร้อมแห่งโลก”

“อาศัยหู...อาศัยจมูก...อาศัยลิ้น...อาศัยกาย...อาศัยใจและธรรมารมณ์ จึงเกิดมโนวิญญาณ ฯลฯ นี่คือการอุทัยพร้อมแห่งโลก”

⁹⁶ ดูในบทที่ ๑๘ บุพภาคของการศึกษา ๒.

** คำว่า “พุทธพจน์” ในชื่อหัวข้อนี้ ให้รู้กันว่า หมายถึง พุทธาทิวจนะ (คำกล่าวของบัณฑิตทั้งหลาย มีพุทธพจน์เป็นประธาน คือ พระพุทธดำรัส พร้อมทั้งวจนะของพระมหาสาวก และเหล่าบัณฑิต ที่ฟังมา) ในพระไตรปิฎก แต่ใช้คำนี้เพื่อให้หัวข้อเป็นคำสั้นและง่าย; คำของพระสาวกเป็นต้นนั้น แยกต่างได้โดยมีนามกำกับ หรืออาคตสถานคือที่มาบ่งชี้ - ในบทต่อไป ก็พึงทราบโดยนัยนี้

⁹⁷ ส.สพ. ๑๘/๒๔/๑๙

⁹⁸ ส.สพ. ๑๘/๗๕/๔๘

⁹⁹ ส.สพ. ๑๘/๑๗๑/๑๑๙

“ข้อตั้งแห่งโลกเป็นไฉน? ชาติขันธ์ตาและรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ, ความประจวบแห่งสิ่งทั้งสามนั้น คือ ผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา, เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี, เพราะตัณหานั้นแหละล้าออกดับไปไม่เหลือ ความดับอุปาทานจึงมี, เพราะดับอุปาทาน ความดับภพจึงมี, เพราะดับภพ ความดับชาติจึงมี, เพราะดับชาติ ชรามรณะ โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส จึงดับ, ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมด ย่อมมีได้เช่นนี้; นี้เรียกว่าข้อตั้งแห่งโลก”

ชาติขันธ์...ชาติขันธ์จวมุก...ชาติขันธ์ลิน...ชาติขันธ์กาย...ชาติขันธ์ใจและธรรมารมณฺ์ จึงเกิดมโนวิญญาณ ๗๑๓ นี้คือ การข้อตั้งของโลก”¹⁰⁰

● “พระองค์ผู้เจริญ เรียกกันว่า “มาร มาร” ...เรียกกันว่า “สัตว์ สัตว์” ...เรียกกันว่า “ทุกข์ ทุกข์” ดังนี้, ด้วยเหตุเพียงไร จึงมีมารหรือบัญญัติว่ามาร...จึงมีสัตว์หรือบัญญัติว่าสัตว์...จึงมีทุกข์หรือบัญญัติว่าทุกข์?”

“ดูกรรมวิภังคิ ที่ไคมีตา มีรูป มีจักขุวิญญาณ มีธรรมอันพึงรู้ด้วยจักขุวิญญาณ ๗๑๓ มีใจ มีธรรมารมณฺ์ มีมโนวิญญาณ มีกรรมอันพึงรู้ด้วยมโนวิญญาณ, ที่นั่นก็มีมารหรือบัญญัติว่ามาร ...สัตว์หรือบัญญัติว่าสัตว์...ทุกข์หรือบัญญัติว่าทุกข์”¹⁰¹

“เมื่อตามืออยู่ พระอรหันต์ทั้งหลายจึงบัญญัติสุขทุกข์, เมื่อตาไม่มี พระอรหันต์ทั้งหลาย ย่อมไม่บัญญัติสุขทุกข์, เมื่อหู...เมื่อจวมุก...เมื่อลิน...เมื่อกาย...เมื่อใจมีอยู่ พระอรหันต์ทั้งหลาย จึงบัญญัติสุขทุกข์ เมื่อหู ๗๑๓ ใจไม่มี พระอรหันต์ทั้งหลายย่อมไม่บัญญัติสุขทุกข์”¹⁰²

● “ภิกษุทั้งหลาย ตา...หู...จวมุก...ลิน...กาย...ใจ...ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา, แม้สิ่งที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ตา หู จวมุก ลิน กาย ใจ เกิดขึ้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, ตา หู จวมุก ลิน กาย ใจ ซึ่งเกิดจากสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จักเป็นของเที่ยง จักเป็นสุข จักเป็นอิตตาได้แต่ที่ไหน”

“รูป...เสียง...กลิ่น...รส...โณภูฐัพพะ...ธรรมารมณฺ์ ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา, แม้สิ่งที่เป็นเหตุ เป็นปัจจัยให้รูป เสียง กลิ่น รส โณภูฐัพพะ ธรรมารมณฺ์เกิดขึ้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, รูป เสียง กลิ่น รส โณภูฐัพพะ ธรรมารมณฺ์ ซึ่งเกิดจากสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จักเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอิตตาได้แต่ที่ไหน”¹⁰³

● “ภิกษุทั้งหลาย ชาวอกถักของงามบริบูรณ์ และคนเฝ้าชาวอกถักก็ประมาณเสีย, โคกินชาวอกถัก ลงสู่ชาวอกถักนั้น พึงเมาเพลนประมาณเขาจนเต็มที ฉันทไค, ปุณฺณผู้มีได้เรียนรู้ ไม่สังวรในผัสสายตนะ ๖ ย่อมเมาเพลน ประมาณในกามคุณ ๕ จนเต็มที ฉันทนั้น”¹⁰⁴

● “ภิกษุทั้งหลาย ผัสสายตนะ ๖ เหล่านี้ ที่ไม่ฝึก ไม่คุ้มครอง ไม่รักษา ไม่สังวร ย่อมเป็นเครื่องนำทุกข์มาให้...ผัสสายตนะ ๖ เหล่านี้ ที่ฝึกดีแล้ว คุ้มครองดี รักษาดี สังวรดี ย่อมเป็นเครื่องนำสุขมาให้...”¹⁰⁵

¹⁰⁰ ส.สพ.๑๘/๑๕๖-๗/๑๐๘-๙

¹⁰¹ ส.สพ.๑๘/๗๑-๗๔/๔๖-๔๘

¹⁰² ส.สพ.๑๘/๒๑๒/๑๕๕

¹⁰³ ส.สพ.๑๘/๒๒๑-๖/๑๖๓-๕ (แปลรวบ)

¹⁰⁴ ส.สพ.๑๘/๓๔๔/๒๔๓

¹⁰⁵ ส.สพ.๑๘/๑๒๘-๙/๘๘

- “ตาเป็นเครื่องผูกมัดรูปไว้, รูปเป็นเครื่องผูกมัดตาไว้; หู-เสียง; จมูก-กลิ่น; ลิ้น-รส; กาย-โณฐฐัพพะ; ใจเป็นเครื่องผูกมัดธรรมารมณไว้, ธรรมารมณเป็นเครื่องผูกมัดใจไว้ ดังนี้หรือ?”

“(หามิได้) ตาก็มิใช่เครื่องผูกมัดรูปไว้, รูปก็มิใช่เครื่องผูกมัดตาไว้; ฉันทราคะ (ความชอบใจจนติด) ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยตาและรูปทั้งสองอย่างนั้นต่างหาก เป็นเครื่องผูกมัดที่ตาและรูปนั้น ๆ ละ ใจก็มิใช่เครื่องผูกมัดธรรมารมณ, ธรรมารมณก็มีใช้เครื่องผูกมัดใจ; ฉันทราคะ ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยใจและธรรมารมณทั้งสองอย่างนั้นต่างหาก เป็นเครื่องผูกมัดที่ใจและธรรมารมณนั้น”

“หากตาเป็นเครื่องผูกมัดรูปไว้ หรือรูปเป็นเครื่องผูกมัดตาไว้แล้วไซ้, การครองชีวิตประเสริฐ เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ ก็จักปรากฏมิได้;

“แต่เพราะเหตุที่ตาไม่ใช่เครื่องผูกมัดรูป, รูปมิใช่เครื่องผูกมัดตา, ฉันทราคะที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยตาและรูปสองอย่างนั้นต่างหาก เป็นเครื่องผูกมัดที่ตาและรูปนั้น เพราะเหตุฉะนั้น การครองชีวิตประเสริฐเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ จึงปรากฏได้ ๆ ละ”

“พระผู้มีพระภาคก็ทรงมีพระจักขุ, พระผู้มีพระภาคก็ทรงเห็นรูปด้วยจักขุ, (แต่) ฉันทราคะไม่มีแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า, พระผู้มีพระภาคทรงมีพระทัยหลุดพ้นดีแล้ว; พระผู้มีพระภาคก็ทรงมีพระโสติ...พระฆานะ...พระชีวหา...พระกาย...พระทัย... (แต่) ฉันทราคะไม่มีแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า, พระผู้มีพระภาคทรงมีพระทัยหลุดพ้นดีแล้ว”¹⁰⁶

- “พระองค์ผู้เจริญ! ถึงแม้ข้าพระองค์ชราแล้ว เป็นผู้เฒ่าผู้ใหญ่ ล่วงกาลผ่านวัยมาโดยลำดับก็ตาม ขอพระผู้มีพระภาคสุดเจ้าโปรดทรงแสดงธรรมแก่ข้าพระองค์แต่โดยย่อเถิด ข้าพระองค์คงจะเข้าใจความแห่งพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคได้เป็นแน่ ข้าพระองค์คงจะเป็นทายาทแห่งพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคได้เป็นแน่”

“ณะมาลูกกษบุตร! ท่านเห็นเป็นประการใด? รูปทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยจักขุอย่างใด ๆ ซึ่งเธอยังไม่เห็น ทั้งมิเคยได้เห็น ทั้งไม่เห็นอยู่ ทั้งไม่เคยคิดหมายว่าขอเราพึงเห็น, ความพอใจ ความใคร่ หรือความรัก ในรูปเหล่านั้น จะมีแก่เธอไหม?” [หุลตอบ “ไม่มี พระเจ้าข้า”]

“เสียง...กลิ่น...รส...โณฐฐัพพะ...ธรรมารมณทั้งหลาย อย่างใด ๆ เธอไม่ได้ทราบ ไม่เคยทราบ ไม่ทราบอยู่ และทั้งไม่เคยคิดหมายว่าเราพึงทราบ, ความพอใจ ความใคร่ หรือความรัก ในธรรมารมณเหล่านั้น จะมีแก่เธอไหม?” [หุลตอบ “ไม่มี พระเจ้าข้า”]

“มาลูกกษบุตร! บรรดาสิ่งที่เห็นได้ยืนรู้ทราบเหล่านั้น ในสิ่งที่เห็น เธอจักมีแค่เห็น ในสิ่งที่ได้ยิน จักมีแค่ได้ยิน ในสิ่งที่สัมผัสแตะต้อง จักมีแค่รู้ (รสกลิ่นแตะต้อง) ในสิ่งที่ทราบ จักมีแค่ทราบ;

“เมื่อใด (เธอมีแค่เห็นได้ยินได้รู้ได้ทราบ) เมื่อนั้น เธอก็ไม่มีด้วยนั้น (อรรถกถาอธิบายว่า ไม่ถูกราคะ โทสะ โมหะ ครอบงำ) เมื่อไม่มีด้วยนั้น ก็ไม่มีที่นั่น (อรรถกถาว่า ไม่พัวพันหมกติดอยู่ในสิ่งที่ได้เห็นเป็นต้นนั้น) เมื่อไม่มีที่นั่น เธอก็ไม่มีที่นี้ ไม่มีที่โน่น ไม่มีระหว่างที่นี้ที่โน่น (ไม่ใช่ภพนี้ ไม่ใช่ภพโน้น ไม่ใช่ระหว่างภพทั้งสอง), นั่นแหละคือที่จบสิ้นแห่งทุกข์”

(พระมาลูกกษบุตรสดับแล้ว กล่าวความตามที่ตนเข้าใจออกมาว่า:)

“พอเห็นรูป สถิติก็หลงหลุด ด้วยมัวใล้ใจแต่นิมิตหมายที่น่ารัก แล้วก็มิจิตกำหนดติดใจ เสวยอารมณ์ แล้วก็สยบอยู่กับอารมณ์นั้นเอง,

¹⁰⁶ ส.สพ.๑๘/๒๕๕-๘/๒๐๓-๖

“เวทนาหลากหลายอันก่อกำเนิดขึ้นจากรูป ขยายตัวเพิ่มขึ้น จิตของเขาก็ค่อยถูกกระทบ กระทั่ง ทั้งกับความอยากและความยุ่งยากใจ เมื่อสิ่งสมทุกข์อยู่อย่างนี้ ก็เรียกว่าโกลนนิพพาน”

“พอไต่ย็นเสียง...พอไต่กลิ่น...พอลิ้มรส...พอถูกต้องโผฏฐัพพะ...พอรู้ธรรมารมณฺ์ สติก็หลง หลุด ฯลฯ ก็เรียกว่าโกลนนิพพาน”

“เห็นรูปก็ไม่ติดในรูป ด้วยมีสติมันอยู่, มีจิตไม่ติดใจ เสวยเวทนาไป ก็ไม่สยบกับอารมณ์ นั้น; เขามีสติดำเนินชีวิตอย่างที่ว่า เมื่อเห็นรูป และถึงจะเสพเวทนา ทุกข์ก็มีแต่สิ้น ไม่สั่งสม; เมื่อไม่สั่งสมทุกข์อยู่อย่างนี้ก็เรียกว่าโกลนนิพพาน”

“ไต่ย็นเสียง...ไต่กลิ่น...ลิ้มรส...ถูกต้องโผฏฐัพพะ...รู้ธรรมารมณฺ์ ก็ไม่ติดในธรรมารมณฺ์ ด้วยมีสติมันอยู่ ฯลฯ ก็เรียกว่าโกลนนิพพาน”¹⁰⁷

• “ด้วยเหตุเพียงไร บุคคลซึ่งถือว่าเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวาร? คนบางคนเห็นรูปด้วยตาแล้ว ย่อม น้อมรักฝากใจในรูปที่น่ารัก ย่อมชุนเคืองชดใจในรูปที่ไม่น่ารัก มิได้มีสติกำกับใจ มีใจเล็กจ้อยอยู่, ไม่เข้าใจตามเป็นจริง ซึ่งความหลุดรอดปลอดพ้นของจิต และความหลุดรอดปลอดพ้นด้วย ปัญญา ที่จะทำให้น่าเบื่อทุกสรรพสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วแก่ตัวเขา ดับไปได้โดยไม่เหลือ; ฟังเสียงด้วยหู...สูด กลิ่นด้วยจมูก...ลิ้มรสด้วยลิ้น...ต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย ทราบธรรมารมณฺ์ด้วยใจแล้ว ย่อมไม่น้อม รักฝากใจใน...ธรรมารมณฺ์อันน่ารัก ย่อมชุนเคืองชดใจใน...ธรรมารมณฺ์อันไม่น่ารัก ฯลฯ”

“ด้วยเหตุเพียงไร บุคคลซึ่งถือว่าเป็นผู้คุ้มครองทวาร? ภิกษุเห็นรูปด้วยตาแล้ว ย่อมไม่น้อม รักฝากใจในรูปที่น่ารัก ไม่ชุนเคืองชดใจในรูปที่ไม่น่ารัก มีสติกำกับใจ เป็นอยู่อย่างผู้มีจิต กว้างขวาง ไม่มีประมาณ เข้าใจตามเป็นจริง ซึ่งความหลุดรอดปลอดพ้นของจิต และความหลุด รอดปลอดพ้นด้วยปัญญา ที่จะทำให้น่าเบื่อทุกสรรพสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วแก่ตัวเขา ดับไปได้โดยไม่ เหลือ, ฟังเสียงด้วยหู ฯลฯ ทราบธรรมารมณฺ์ด้วยใจ ย่อมไม่น้อมรักฝากใจใน...ธรรมารมณฺ์อัน น่ารัก ไม่ชุนเคืองชดใจใน...ธรรมารมณฺ์อันไม่น่ารัก ฯลฯ”¹⁰⁸

• “ภิกษุทั้งหลาย อย่างไรจึงจะชื่อว่า เป็นผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาณ? เมื่อภิกษุสังวรจักขุทวาริยํ อยู่ จิตย่อมไม่ชานแสร้งไปในรูปทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยจักขุ, เมื่อมีจิตไม่ชานแสร้ง ปราโมทย์ก็เกิด, เมื่อ มีปราโมทย์แล้ว ปิติก็เกิด, เมื่อมีใจปิติ กายก็สงบระงับ, ผู้มีกายสงบ ย่อมเป็นสุข, ผู้มีสุข จิต ย่อมเป็นสมาธิ, เมื่อจิตเป็นสมาธิ ธรรมทั้งหลายก็ปรากฏ, เพราะธรรมทั้งหลายปรากฏ ผู้นั้นจึง นับว่าเป็นผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาณ” (เกี่ยวกับโสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน ก็เช่นเดียวกัน)¹⁰⁹

• อานนที การอบรมอินทริยํ ที่ยึดตยฺเยมในแบบแผนของอารยชน (อารยวินัย) เป็น อย่างไร? เพราะเห็นรูปด้วยตา...เพราะไต่ย็นเสียงด้วยหู...เพราะไต่กลิ่นด้วยจมูก...เพราะรู้รสด้วย ลิ้น...เพราะต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย...เพราะรู้ธรรมารมณฺ์ด้วยใจ ย่อมเกิดความชอบใจบ้าง เกิด ความไม่ชอบใจบ้าง เกิดทั้งความชอบใจและไม่ชอบใจบ้าง แก่ภิกษุ;

“เธอเข้าใจชัดตั้งนี้ว่า ความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ทั้งความชอบใจไม่ชอบใจ ที่เกิดขึ้นแล้ว แก่เรา นี้ เป็นสิ่งปรุงแต่ง เป็นธรรมหยาบ เป็นของอาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น, ภาวะต่อไปนี้จะ

¹⁰⁷ ส.สพ.๑๘/๑๓๒-๕/๙๐-๔

¹⁰⁸ ส.สพ.๑๘/๒๐๗-๘/๑๕๐-๑; อีกแห่งหนึ่งคำถามว่า อสังวร (ความไม่สำรวม) คืออย่างไร? สังวร (ความสำรวม) คืออย่างไร? คำตอบ อย่างเป็นทางการในที่นี่ (ส.สพ.๑๘/๓๔๗-๘/๒๔๖-๗)

¹⁰⁹ ส.สพ.๑๘/๑๔๔/๙๘

สงบประณีต นั่นคืออุเบกขา (ความมีใจเป็นกลาง), (ครั้นแล้ว) ความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ทั้งความชอบใจไม่ชอบใจที่เกิดขึ้นแก่เธอนั้น ก็ดับไป อุเบกขาก็ตั้งมั่น”

“ถ้ารับบุคคลผู้ใดก็ตาม ความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ทั้งความชอบใจไม่ชอบใจที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไป อุเบกขาย่อมตั้งมั่นได้เร็วพลันทันที โดยไม่ยาก เสมือนคนหลับตาแล้วลืมตา หรือลืมตาแล้วหลับตา ฯลฯ นี้เรียกว่า การอบรมอินทรีย์ที่ขอดเยี่ยม ในแบบแผนของอารยชน...”¹¹⁰

• “ภิกษุทั้งหลาย ก่อนสัมโพธิ เมื่อยังเป็นโพธิสัตว์ ผู้ยังไม่ตรัสรู้ เราได้เกิดความดำริขึ้นดังนี้ ว่า: อะไรเป็นคุณของจักขุ? อะไรเป็นโทษ (ข้อเสีย) ของจักขุ? อะไรเป็นทางออก (พ้นอาศัยเป็นอิสระ) แห่งจักขุ? อะไรเป็นคุณ...เป็นโทษ...เป็นทางออกแห่งโสตะ... ฆานะ...ชีวหา...กาย...มโน?”

“เราได้เกิดความคิดขึ้นดังนี้: สุข โสมนัส ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุ นี้คือคุณของจักขุ, ข้อที่จักขุไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา นี้คือโทษของจักขุ, การกำจัดฉันท์ทราคะ การละฉันท์ทราคะในเพราะจักขุเสียได้ นี้คือทางออกแห่งจักขุ” (ของโสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน ก็เช่นเดียวกัน)

“ตราบไต่ เรายังมิได้รู้ชัดตามเป็นจริง ซึ่งคุณของอายตนะภายใน ๖ เหล่านี้โดยเป็นคุณ, ซึ่งโทษโดยเป็นโทษ, ซึ่งทางออกโดยเป็นทางออก, ตราบนั้นเรากียังไม่ปฏิญาณว่าเราบรรลุแล้ว ซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...”

(ต่อไปตรัสถึงคุณ โทษ ทางออกพ้นแห่งอายตนะภายนอก ๖ ในทำนองเดียวกัน)¹¹¹

• “ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่รู้เห็นจักขุตามที่มันเป็น รู้เห็นรูปทั้งหลายตามที่มันเป็น รู้เห็นจักขุวิญญาณตามที่มันเป็น รู้เห็นจักขุสัมผัสตามที่มันเป็น รู้เห็นเวทนาอันเป็นสุข หรือทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ ซึ่งเกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ตามที่มันเป็น ย่อมไม่ติดพันในจักขุ ไม่ติดพันในรูปทั้งหลาย ไม่ติดพันในจักขุวิญญาณ ไม่ติดพันในจักขุสัมผัส ไม่ติดพันในเวทนา อันเป็นสุข หรือทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์ ที่เกิดเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย

“เมื่อผู้นั้นไม่ติดพัน ไม่หมกมุ่น ไม่ลุ่มหลง รู้เท่าทันเห็นโทษตระหนกอยู่ อุปาทานชั้นนี้ ทั้ง ๕ ย่อมถึงความไม่ก่อตัวพอกพูนต่อไป, อนึ่ง ตัณหาที่เป็นตัวการก่อภพใหม่ อันประกอบด้วยมันท์ทราคะ คอยแส่พลิตพลินอยู่ในอารมณ์ต่าง ๆ ก็จะถูกไล่ไปเสียด้วย, ความกระวนกระวายทางกายก็ดี ความกระวนกระวายทางใจก็ดี ความเร่าร้อนกายก็ดี ความเร่าร้อนใจก็ดี ความก่อกวนทางกายก็ดี ความก่อกวนทางใจก็ดี ย่อมถูกเขาละได้;

“ผู้นั้นย่อมเสวยทั้งความสุขทางกาย ทั้งความสุขทางใจ, บุคคลผู้เป็นเช่นนั้นแล้ว มีความเห็นอันใด ความเห็นนั้นก็ปลื้มมาทิฏฐิ, มีความดำริใด ความดำรินั้นก็ปลื้มมาสังกัปปะ, มีความพยายามใด ความพยายามนั้นก็ปลื้มมาวายามะ, มีความระลึกใด ความระลึกนั้นก็ปลื้มมาสติ, มีสมาธิใด สมาธินั้นก็ปลื้มมาสมาธิ, ส่วนกายกรรม วาจากรรม และอาชีวะของเขา ย่อมบริสุทธิดีมาแต่ต้นทีเดียว; ด้วยประการดังนี้ เขาชื่อว่ามอริยอัญญสังคิมรรค อันถึงความเจริญบริบูรณ์” (เกี่ยวกับโสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน ก็เช่นกัน)¹¹²

¹¹⁰ ม.อ.๑๔/๘๕๖/๕๕๒

¹¹¹ ส.ส.พ.๑๘/๑๓-๑๔/๘-๙

¹¹² ม.อ.๑๒/๘๒๘/๕๒๓

คุณค่าทางจริยธรรม

๑. อายตนะเป็นจุดเริ่มต้น และเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อของทางแยกระหว่างกุศลกับอกุศล ทางสายหนึ่งนำไปสู่ความประมาทหมัวเมา ความชั่ว และการหมกตึดยู่ในโลก อีกสายหนึ่งนำไปสู่ความรู้เท่าทัน การประกอบกรรมดี และความหลุดพ้นเป็นอิสระ

ความสำคัญในเรื่องนี้อยู่ที่ว่า หากไม่มีการฝึกฝนอบรมให้เข้าใจและปฏิบัติในเรื่องอายตนะอย่างถูกต้องแล้ว ตามปกติมนุษย์ทั่วไปจะถูกชักจูงล่อให้ดำเนินชีวิตในทางที่มุ่งเพื่อเสพสรวลโลก เทียวทำการต่างๆ เพียงเพื่อแสวงหารูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่ชอบใจ และความสนุกสนานบันเทิงต่างๆ มาปรนเปรอตา หู จมูก ลิ้น ผิวกาย และใจอยากของตน พอถูกพุนความโลภ โกรธ หลง แล้วก่อให้เกิดความวุ่นวายเดือดร้อนทั้งแก่ตนและผู้อื่น

พอจะเห็นได้ไม่ยากว่า การเบียดเบียนกัน การขัดแย้งแย่งชิง การกดขี่บีบบังคับ เอารัดเอาเปรียบกัน ตลอดจนจนปัญหาสังคมต่างๆ ที่เกิดเพิ่มขึ้น และที่แก้ไขกันไม่สำเร็จ โดยส่วนใหญ่แล้ว ก็สืบเนื่องมาจากการดำเนินชีวิตแบบปล่อยตัว ให้ถูกล่อลวงชักจูงไปในทางที่จะปรนเปรออายตนะอยู่เสมอ จนเคยชินและรุนแรงยิ่งขึ้นๆ นั้นเอง

คนจำนวนมาก บางที่ไม่เคยได้รับการเตือนสติให้สำนึกหรือยั้งคิด ที่จะพิจารณาถึงความหมายแห่งการกระทำของตน และอายตนะที่ตนปรนเปรอบ้างเลย และไม่เคยปฏิบัติเกี่ยวกับการฝึกอบรมหรือสังวรระวังเกี่ยวกับอายตนะหรืออินทรีย์ของตน จึงมีแต่ความลุ่มหลงหมัวเมียงๆ ขึ้น

การแก้ไขทางจริยธรรมในเรื่องนี้ ส่วนหนึ่งอยู่ที่การสร้างความเข้าใจให้รู้เท่าทันความหมายของอายตนะ และสิ่งที่เกี่ยวข้องว่าควรจะมีบทบาทและความสำคัญในชีวิตของตนแค่ไหน เพียงไร และอีกส่วนหนึ่ง ให้มีการฝึกฝนอบรมด้วยวิธีประพฤตินิปฏิบัติเกี่ยวกับการควบคุม การสำรวมระวังใช้งาน และรับใช้อายตนะเหล่านั้นในทางที่จะเป็นประโยชน์อย่างแท้จริงแก่ชีวิตของตนเองและแก่สังคม

๒. อายตนะเป็นแหล่งที่มาของความสุขความทุกข์ ซึ่งเป็นเป้าหมายแห่งการดำเนินชีวิตทั่วไปและความเพียรพยายามเฉพาะกิจแทบทุกอย่างของปุถุชน ด้านสุขก็เป็นการศึกษา ด้านทุกข์ก็เป็นการหลีกเลี่ยง

นอกจากสุขทุกข์จะเกี่ยวเนื่องกับปัญหาความประพฤติดีประพฤติชั่วที่กล่าวในข้อ ๑ แล้ว ตัวความสุขทุกข์นั้น ก็เป็นปัญหาอยู่ในตัวของมันเอง ในแง่ของคุณค่า ความมีแก่นสาร และความหมายที่จะเข้าพึ่งพาอาศัยมอบกายถวายชีวิตให้ได้อย่างแท้จริงหรือไม่

คนไม่น้อย หลังจากกระดมเร็วแรงและเวลาแห่งชีวิตของตนวิ่งตามหาความสุขจากการเสพสรวลโลกจนเหนื่อยอ่อนแล้ว ก็ผิดหวัง เพราะไม่ได้สมปรารถนาบ้าง เมื่อหารสอร่อยหวานชื่น ก็ต้องเจอรสขื่นขมด้วย บางที่ยังได้สุขมาก ความเจ็บปวดเศร้าสลับกลับยิ่งทวีล้าหน้า เสียค่าตอบแทนในการได้ความสุขไปแพงกว่าได้มา ไม่คุ้มกันบ้าง ได้สมปรารถนาแล้ว แต่ไม่ชื่นเท่าที่หวัง หรือถึงจุดที่ตั้งเป้าหมายแล้ว ความสุขกลับวิ่งหนีออกหน้าไปอีก ตามไม่ทันอยู่ร่ำไปบ้าง บางพวกก็จบชีวิตลงทั้งที่กำลังวิ่งหอบ ยังตามความสุขแท้ไม่พบหรือยังไม่พอ

ส่วนพวกที่ผิดหวังแล้ว ก็เลยหมดอาลัยปล่อยชีวิตเรื่อยเปื่อยไปตามเรื่อง อยู่อย่างทอดถอนความหลังบ้าง หันไปดำเนินชีวิตในทางเอียงสุดอีกด้านหนึ่ง โดยหลบหนีตีจากชีวิตไปอยู่อย่างทรมาณตนเองบ้าง

การศึกษาเรื่องอายตนะนี้ มุ่งเพื่อให้เกิดความรู้เท่าทันสภาพความจริง และประพฤติปฏิบัติด้วยการวางท่าทีที่ถูกต้อง ไม่ให้เกิดเป็นพิษเป็นภัยแก่ตนเองและผู้อื่นมากนัก อย่างน้อยก็ให้มีหลัก พอรู้อย่างออกที่จะแก้ไขตัว นอกจากจะระมัดระวังในการใช้วิธีการที่จะแสวงหาความสุขเหล่านี้แล้ว ยังเข้าใจขอบเขตและขั้นระดับต่างๆ ของมัน แล้วรู้จักหาความสุขในระดับที่ประณีตยิ่งขึ้นไปด้วย ความประพฤติปฏิบัติเกี่ยวกับสุขทุกข์นี้ ย่อมเป็นเรื่องของจริยธรรมไปด้วยในตัว

๓. อายตนะในแง่ที่เป็นเรื่องของกระบวนการรับรู้และการแสวงปัญญา ก็เกี่ยวข้องกับจริยธรรมตั้งแต่จุดเริ่มต้น เพราะถ้าปฏิบัติในตอนเริ่มแรกไม่ถูกต้อง การรับรู้ก็จะไม่บริสุทธิ์ แต่จะกลายเป็นกระบวนการรับรู้ที่รับใช้กระบวนการเสพเสวยโลก หรือเป็นส่วนประกอบของกระบวนการแบบสังสารวัฏไปเสีย ทำให้ได้ความรู้ที่บิดเบือน เอนเอียง เคลือบแฝง มีอคติ ไม่ถูกต้องตรงตามความจริง หรือตรงกับสภาวะตามที่มันเป็น การปฏิบัติในทางจริยธรรมที่จะช่วยแก้กฏในเรื่องนี้ ก็คือวิธีการที่จะรักษาจิตให้ดำรงอยู่ในอุเบกขา คือ ความมีใจเป็นกลาง มีจิตราบเรียบเที่ยงตรงไม่เอนเอียง ไม่ให้ถูกอำนาจกิเลสมีความชอบใจไม่ชอบใจเป็นต้นเข้าครอบงำ

๔. การปฏิบัติทางจริยธรรมที่เกี่ยวข้องกับอายตนะโดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง มีหลายอย่าง บางอย่างก็มีไว้เพื่อใช้ในขั้นตอนต่างๆ กัน ทั้งนี้สุดแต่ว่าปัญหามักจะเกิดขึ้นที่จุดใด ทุกข์และบาปอกุศลมักได้ช่องเข้ามาที่ช่วงตอนใด

อย่างไรก็ตาม ท่านมักสอนย้ำให้ใช้วิธีระวังหรือป้องกันตั้งแต่ช่วงแรกที่สุด คือ ตอนที่อายตนะรับอารมณ์ที่เดียว เพราะจะทำให้ปัญหาไม่เกิดขึ้นเลย จึงเป็นการปลอดภัยที่สุด

ในทางตรงข้าม ถ้าปัญหาเกิดขึ้นแล้ว คือ บาปอกุศลธรรมได้ช่องเข้ามาแล้ว มักจะแก้ไขยาก เช่น เมื่อปล่อยให้อารมณ์ที่ล่อเร้าเย้ายวนครอบงำใจ จิตถูกปรุงแต่งจนระคะหรือโลภะ โทสะ โมหะ เกิดขึ้นแล้ว ทั้งที่รู้ผิดชอบชั่วดี มีความสำนึกในสิ่งชอบธรรมอยู่ แต่ก็ทนต่อความเย้ายวนไม่ได้ ลุอำนาจกิเลส ทำบาปอกุศลลงไป ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงย้ำวิธีระมัดระวังป้องกันให้ปลอดภัยไว้ก่อนตั้งแต่ต้น

องค์ธรรมสำคัญที่ใช้ระมัดระวังตั้งแต่ต้น ก็คือ สติ ซึ่งเป็นตัวควบคุมจิตไว้ให้อยู่กับหลัก หรือพูดอีกนัยหนึ่ง เหมือนเชือกสำหรับดึงจิต สติที่ใช้ในขั้นระมัดระวังป้องกันเกี่ยวกับการรับอารมณ์ของอายตนะแต่เบื้องต้นนี้ ใช้หลักที่เรียกว่า อินทรีย์สังวร ซึ่งแปลว่า การสำรวมอินทรีย์ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า การคุ้มครองทวาร¹¹³ หมายถึง การมีสติพร้อมอยู่ เมื่อรับอารมณ์มีรูป เป็นต้น ด้วยอินทรีย์มีตาเป็นอาทิ ก็ไม่ปล่อยให้ไปตามนิมิตหมายต่างๆ อันจะเป็นเหตุให้เกิดความติดพันขุนเคืองชอบใจไม่ชอบใจ แล้วถูกอกุศลธรรมเข้าครอบงำจิตใจ การปฏิบัติตามหลักนี้ ช่วยได้ทั้งด้านป้องกันความชั่วเสียหาย ป้องกันความทุกข์ และป้องกันการสร้างความรู้ความคิดที่บิดเบือนเอนเอียง

อย่างไรก็ตาม การที่จะปฏิบัติให้ได้ผล มิใช่จะนำหลักมาใช้เมื่อไรก็ได้ตามปรารถนา เพราะสติจะตั้งมั่นเตรียมพร้อมอยู่เสมอ จำต้องมีการฝึกฝนอบรม อินทรีย์สังวรจึงต้องมีการซ้อมหรือใช้อยู่เสมอ การฝึกอบรมอินทรีย์ มีชื่อเรียกว่า อินทรีย์ภาวนา (แปลตามแบบว่าการเจริญอินทรีย์)

¹¹³ เรียกเต็มว่า คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย

ผู้ที่ฝึกอบรมหรือเจริญอินทรีย์แล้ว ย่อมปลอดภัยจากบาปอกุศลธรรม ความทุกข์ และความรู้ที่เอนเอียงบิดเบือนทั้งหลาย¹¹⁴ เพราะป้องกันไว้ได้ก่อนที่สิ่งเหล่านั้นจะเกิดขึ้น หรือแม้หากความพอใจไม่พอใจจะหลุดรอดเกิดขึ้นมา ก็สามารถระงับ หรือสลัดทิ้งไปได้เร็วพลัน

อินทรีย์สังวรนี้จัดว่าเป็นหลักธรรมในขั้นศีล แต่องค์ธรรมสำคัญที่เป็นแกนคือสติที่มั่นอยู่ในจำพวกสมาธิ ทำให้มีการใช้กำลังจิตและการควบคุมจิตอยู่เสมอ จึงเป็นการฝึกอบรมสมาธิไปด้วยในตัว

หลักธรรมอีกอย่างหนึ่ง ที่ท่านแนะนำให้เป็นข้อปฏิบัติในเรื่องนี้ เป็นหลักในระดับปัญญา เรียกว่า *โยนิโสมนสิการ* หลักนี้ใช้ใน ช่วงตอนที่รับอารมณ์เข้ามาแล้ว โดยให้พิจารณาอารมณ์นั้นเพื่อเกิดความรู้เท่าทัน เช่น พิจารณาคุณ โทษ ข้อดีข้อเสียของอารมณ์นั้น พร้อมทั้งภาวะอันเป็นอิสระปลอดภัยอยู่ดีมีสุขได้ โดยไม่ต้องพึ่งพาอาศัยอารมณ์นั้น ในแง่ที่จะต้องให้คุณและโทษของมันเป็นตัวกำหนดความสุข ความทุกข์และชะตาชีวิต

ข้อปฏิบัติที่กล่าวถึงเหล่านี้ มีแนวปรากฏอยู่ในพุทธพจน์ข้างต้นบ้างแล้ว และบางหลักก็จะอธิบายต่อไปข้างหน้าอีก จึงพูดไว้โดยย่อเพียงเท่านี้.

¹¹⁴ ในแง่ความรู้ความคิดที่เอนเอียงบิดเบือนนั้น ในที่นี้หมายถึงเฉพาะปลอดภัยจากเหตุใหม่ ไม่พุดถึงเหตุที่สั่งสมไว้เก่า คือ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ ที่มีอยู่เดิม ซึ่งเป็นอีกตอนหนึ่งต่างหาก.

บันทึกพิเศษท้ายบท

เพื่อความเข้าใจลึกกลงไปจำเพาะเรื่อง

บันทึกที่ ๑: เรื่อง ปัญญา ๓

ปัญญานั้น แท้จริงก็มีอย่างเดียว ได้แก่ธรรมชาติที่เป็นความรู้เข้าใจสภาวะ คือหยั่งถึงความจริงของสิ่งทั้งหลายตามที่เป็น แต่ก็นิยมจำแนกแยกประเภทออกไปเป็นหลายอย่าง ตามระดับของความรู้เข้าใจบ้าง ตามหน้าที่หรือแง่ด้านของการทำงานของปัญญานั้นบ้าง ตามทางที่ปัญญานั้นเกิดขึ้นบ้าง เป็นต้น

ปัญญาชุดหนึ่งซึ่งจำแนกตามแหล่งที่มา หรือทางเกิดของปัญญา ได้แก่ ปัญญา ๓ อย่าง ชุดที่แยกออกไปเป็น สุตมย-ปัญญา จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา คำท้ายคือปัญญาเป็นตัวกลางร่วมกัน ส่วนคำข้างหน้าที่ต่างกัน บอกที่มาหรือแหล่งเกิดของปัญญานั้น ว่า หนึ่ง เกิดจาก **สุตะ** (การสดับฟัง การอ่าน และเล่าเรียน) สอง เกิดจาก **จินตะ** (การคิดไตร่ตรอง พิจารณา) และสาม เกิดจาก **ภาวนา** (การปฏิบัติต่อจากนั้น)

ปัญญา ๓ อย่างชุดนี้ ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงน้อย แต่มีผู้นำมาพูดกันค่อนข้างบ่อย ข้อสำคัญคือเข้าใจความหมายกันไม่ค่อยชัด จึงควรแสดงคำอธิบายที่ฟุ้งมากับถ้อยคำเหล่านี้สืบแต่เดิมไว้ เพื่อประโยชน์ในการศึกษา

เริ่มด้วยการเรียงลำดับ ปัญญา ๓ นั้น ตามที่พูดกัน มักเรียงสุตมยปัญญาเป็นข้อแรก แต่ของเดิมในพระไตรปิฎก ทั้งในพระสุต (ที.ป.๑.๑/๒๒๘/๒๓๑) และในพระอภิธรรม (อภิ.วิ.๓๕/๗๙๗/๘๒๒) เริ่มด้วยจินตามยปัญญาเป็นข้อแรก อย่างไรก็ตาม ในเนตติปกรณ์ ซึ่งพระเถรวาทสายพม่าถือเป็นคัมภีร์หนึ่งในพระไตรปิฎกด้วย (จัดรวมไว้ใน ขุททกนิกาย แห่งพระสุตตันตปิฎก) เรียงสุตมยปัญญาขึ้นก่อน (และเรียกชื่อต่างไปเล็กน้อยเป็น สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา ภาวนามยปัญญา) และต่อมา ในคัมภีร์ชั้นนอร์รถา-ฎีกา นิยมมากขึ้นในทางที่จะเรียกชื่อเป็น สุตมยญาณ จินตามยญาณ และภาวนามยญาณ

ในที่นี้ ขอเรียงลำดับ **ปัญญา ๓** ตามพระไตรปิฎกขึ้นเดิมไว้ก่อน พร้อมด้วยแสดงความหมายสั้นๆ ดังนี้

๑. **จินตามยปัญญา** ปัญญาเกิดจากการคิดพิจารณา (ปัญญาเกิดจากโยนิโสมนสิการที่ตั้งขึ้นในตนเอง)
๒. **สุตมยปัญญา** ปัญญาเกิดจากการสดับเล่าเรียน (ปัญญาเกิดจากปรโตโฆสะ)
๓. **ภาวนามยปัญญา** ปัญญาเกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญ (ปัญญาเกิดจากปัญญาสองอย่างแรกนั้นแล้วหมั่นนสิการในปราสาธภาวนาธรรม)

การที่ท่านเรียงจินตามยปัญญาขึ้นก่อน หรือสุตมยปัญญาขึ้นก่อนนั้น จับความได้ว่า อยู่กับการคำนึงถึงบุคคลเป็นหลัก หรือมองธรรมตามความเกี่ยวข้องของบุคคล

ในกรณีที่เรียงจินตามยปัญญาเป็นข้อแรก ก็คือ ท่านเริ่มที่บุคคลพิเศษประเภทมหาบุรุษก่อน หมายความว่า พระพุทธเจ้า (และพระปัจเจกพุทธเจ้า) ผู้ค้นพบและเปิดเผยความจริงขึ้นนั้น มิได้อาศัยสุตะ ไม่ต้องมีปรโตโฆสะคือการฟังจากผู้อื่น แต่รู้จักคิดพิจารณาด้วยโยนิโสมนสิการของตนเอง สามารถสืบสาว เรียงต่อ ไล่ตามประสบการณ์ทั้งหลายอย่างถึงขั้นทั่วรอบทะเลสุดลอด จนหยั่งเห็นความจริงได้ จากจินตามยปัญญาจึงต่อเข้าภาวนามยปัญญาไปเลย (ไม่ต้องอาศัยสุตมยปัญญา)

แต่เมื่อมองที่บุคคลทั่วไป ท่านเริ่มด้วยสุตมยปัญญาเป็นข้อแรก โดยมีคำอธิบายตามลำดับว่า บุคคลเล่าเรียนสดับฟัง ได้สุตะ ได้ข้อธรรม ได้ข้อมูลแล้ว เกิดศรัทธาขึ้นเป็นพื้นเบื้องต้น จึงนำไปใคร่ครวญตรวจสอบพิจารณาได้ความรู้เข้าใจในสุตะนั้น ก็เกิดเป็นสุตมยปัญญา แล้วในขั้นต่อไป อาศัยสิ่งที่ได้เรียนสดับนั้นเป็นฐาน เขาตรวจสอบซึ่งตรองเพ่งพินิจขบคิดลึกซึ้งลงไป มองเห็นเหตุผลความสัมพันธ์เป็นไปชัดเจน เกิดเป็นจินตามยปัญญา เมื่อเขาใช้ปัญญาทั้งสองนั้นระมัดระวังหมั่นนสิการในสภาวธรรมทั้งหลาย (พูดอีกสำนวนหนึ่งว่า อาศัยหรือตั้งอยู่ในปัญญาทั้งสองนั้นแล้ว เจริญวิปัสสนา - สุตจินตามยญาณesu ธิปติภูฏิต วิปัสสน อารภติ, เนตติ.53) แล้วเกิดญาณ มีความรู้สว่างประจักษ์แจ้งความจริง เป็นมรรคที่จะให้เกิดผลขึ้น ก็เป็นภาวนามยปัญญา

พึงสังเกตด้วยว่า สำหรับคนทั่วไปนี้ ถึงจะได้รับสุดะคือข่าวสารข้อมูลมากมาย แต่คนจำนวนมากก็ได้แค่สุดะเท่านั้น หาได้ปัญญาไม่ คือ ในข้อที่ ๑ นั้น ต้องแยกว่า คนจำนวนมากได้แค่สุดะ มีเพียงบางคนที่อาศัยสุดะนั้นแล้วสามารถทำให้เกิดสุดมยปัญญา

น่าสังเกตว่า ในคัมภีร์วิภังค์แห่งอภิธรรมปิฎก ท่านอธิบายภาวนามยปัญญาว่า ได้แก่ “สมาปนุสนัส ปญญา” ซึ่งแปลตามตัวอักษรว่า “ปัญญาของผู้ประกอบ” หรือ “ปัญญาของผู้ถึงพร้อม” (สมาปนุ คือประกอบ หรือถึงพร้อมนี้ ในที่ทั่วไป ใช้ได้ทั้งทางดีและทางร้าย เช่น ถึงพร้อมด้วยสิกขาสาชีพ ประกอบการบรรพชา ถึงพร้อมด้วยอริยมรรคและโลภะ ประกอบการสันทุสนาน เล่นหัว ประกอบด้วยโสภะปริเทวะ เปี่ยมด้วยกระแสน้ำที่เชี่ยวกราก ฯลฯ แต่เวลาใช้ได้ๆ ในทางธรรม มักหมายถึงเข้าฌานสมาบัติ) และอรรถกถาแห่งคัมภีร์วิภังค์นั้น (วิภังค.อ.๔๔๑) ไขความว่า “สมาปตติสมงคิสส, อนโตสมาปตติย ปวตตยา ปญญาภาวนามยา นาม” (ปัญญาของผู้ประกอบด้วยสมาบัติ อันเป็นไปในสมาบัติ ชื่อว่าเป็นภาวนามย) ทำให้รู้ลึกว่าความหมายจำกัดเฉพาะมาก แต่คัมภีร์ต่างๆ เช่น ปรมัตถมัญจุสา อธิบายว่า คำไขความดังกล่าวนั้นเป็นเพียงการแสดงตัวอย่าง โดยสาระก็มุ่งเอาการเห็นแจ้งความจริงที่เป็นมคคปัญญานั่นเป็นไปด้วยวิปัสสนานั่นเอง

มีแง่ของการอธิบายที่กินความคลุมถึงฌานสมาบัติ และมองได้กว้างออกไป พร้อมทั้งเข้าใจง่ายขึ้นด้วย คือจับที่คำว่าอัปปนา ซึ่งหมายถึงสมาธิที่เป็นแกนของฌานทั้งหมด ดังที่ท่านไขความว่า “ปัญญาที่สำเร็จด้วยอำนาจภาวนา อันถึงอัปปนา ชื่อว่า ภาวนามย” (วิสุทธิ.๓/๔) คำไขความตรงนี้ ที่กล่าวถึงภาวนา โยงไปถึงข้อความข้างต้นที่ว่าชะมกเข้มนมนสิการในประดาสภากธรรม ซึ่งก็คือวิปัสสนา เมื่อวิปัสสนาปัญญาเห็นแจ้งชัดถึงขีด จิตก็เป็นสมาธิถึงอัปปนา (ถึงฌาน) ความประจักษ์แจ้งจดจิตสนิทแน่ว ถึงกับทำให้สิ่งหมกหมมผูกมัดหุ้มปกจิด ที่เรียกว่ากิเลส ถูกสลาล้างออกไป จิตพ้นจากกิเลสสิ้นเชิงหรือบางส่วนก็ตาม ความรู้แจ้งถึงขั้นทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของชีวิตอย่างนี้ได้ คือภาวนามยปัญญา ซึ่งเป็นมรรคญาณ

มีความรู้ประกอบอีกหน่อยว่า ในเนตติปกรณ์ (เนตติ.๘) ท่านโยงปัญญา ๓ นี้ กับการจัดประเภทบุคคล ๔ ด้วย โดยแสดงความหมายของบุคคล ๓ ประเภทแรกที่เป็นเวไนย (เวไนย ๓) ให้เห็นทุนเดิมก่อนจะก้าวสู่ภาวนามยปัญญาว่า คนที่มี ๒ อย่าง ทั้งสุดมยปัญญา และจินตามยปัญญา เป็น *อุคฆฏิตัญญู* (ผู้รู้ได้จับพลันเพียงแค่ฟังหัวข้อก็เข้าใจ) คนที่มีสุดมยปัญญาอย่างเดียว เป็น *วิจิตัญญู* (ผู้รู้เข้าใจต่อเมื่อมีการขยายความ) คนที่ยังไม่มีปัญญา ๒ อย่าง ทั้งสุดมยปัญญา และจินตามยปัญญา เป็น *เนยยะ* (ผู้ที่จะพึงแนะนำโดยฝึกสอนอบรมให้เข้าใจต่อไป) ส่วนปทรมะ ไม่เป็นเวไนย เป็นอันไม่ต้องพูดถึง

เมื่อรู้เข้าใจหลักต่างๆ ข้างต้นเป็นพื้นฐานแล้ว อาจจะประมวลเป็นคำอธิบาย **ปัญญา ๓** สำหรับคนทั่วไป ที่จะเข้าใจได้ง่ายๆ คร่าวๆ

ทวนความก่อนว่า อัศจรรย์บุคคล ในชั้นพระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้า เป็นหนักคิดที่แท้จริง คือมีปัญญายิ่งใหญ่เหนือคนทั่วไป อย่างที่ว่า ท่ามกลางสิ่งแวดล้อมและประสบการณ์ทั้งหลาย ที่คนอื่น ๆ พบเห็นกันมาเป็นสิบปีร้อยปีพันปีแล้ว ก็รุ่นที่ชั่วคน เขาก็อยู่กันมา ก็รู้เข้าใจตามๆ กันมาอยู่แค่นั้น แต่พระพุทธเจ้าเกิดขึ้นมา ทรงมีโยนิโสมนสิการ ที่จะมองเห็นสิ่งทั้งหลายในแง่มุมอื่นๆ ที่คนทั่วไปนึกไม่ถึง มองไม่เห็น สามารถคิดสืบสาวหยั่งเห็นความจริงที่ลึกล้ำอยู่เบื้องหลัง คิตรีเริ่มใหม่ๆ ในสิ่งที่คนอื่นยังไม่เคยคิด ทำให้มีการมองเห็นใหม่ค้นพบใหม่ ได้ความรู้ความเข้าใจใหม่ และก้าวต่อไปโยนิโสมนสิการนั้น จนเข้าถึงความจริงที่ไม่มีใครอื่นหยั่งถึงได้

ปัญญาที่เกิดจากการรู้จักคิดด้วยโยนิโสมนสิการของตนเองอย่างนี้ เรียกว่าจินตามยปัญญา ซึ่งพระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้าทรงมีโดยไม่ต้องอาศัยการสั่งสอนแนะนำจากผู้อื่น (และก็ไม่มีคนอื่นมีปัญญารู้ที่จะมาบอกมาสอนให้ได้) จึงเป็นปัญญาของบุคคลพิเศษ ที่คนทั่วไปไม่มี ถ้าไม่มีบุคคลพิเศษที่มีจินตามยปัญญาอย่างนี้ การค้นพบใหม่ การแหวกวงล้อมหรือกรอบทางปัญญาออกไป ก็ไม่อาจเป็นไปได้ และคนก็อยู่ก็รู้ก็คิดตามๆ กันเรื่อยๆ ไป

ในเมื่อคนทั่วไปไม่มีจินตามยปัญญาจากการใช้โยนิโสมนสิการเริ่มคิดด้วยตนเอง จึงต้องอาศัยการสดับรับฟังเล่าเรียนคำแนะนำสั่งสอนจากผู้อื่นเป็นจุดเริ่ม นี่คือเริ่มจากการสร้างสุดมยปัญญา ก่อน ในขณะที่บุคคลพิเศษข้ามสุดมยปัญญานี้ไปเลย

สำหรับในที่นี้ เมื่อแยกบุคคลพิเศษออกไปแล้ว จึงจะกล่าวถึง **ปัญญา ๓** ครบจำนวน และเรียงลำดับโดยถือเอาคนที่ทั่วไปเป็นที่ตั้ง ดังนี้

๑. สุตมยปัญญา ปัญญาเกิดจากสุตตะ ได้แก่ปัญญาที่คนทั่วไปจะพัฒนาขึ้นได้ โดยต้องอาศัยสุตตะ คือ เมื่อยังคิดเองไม่เป็น หรือคิดไปไม่ถึง มองอะไรๆ ไม่ออก ไม่เข้าใจ ก็ต้องมีผู้แนะนำสั่งสอนบอกให้ เช่นมีท่านที่เรียกว่าเป็นกัลยาณมิตร อย่างพระพุทธรเจ้า ท่านผู้รู้ ครูอาจารย์ มาแนะนำชี้แจงอธิบาย จึงรู้เข้าใจหยั่งความจริงได้ในระดับหนึ่ง

๒. จินตามยปัญญา ปัญญาเกิดจากจินตะ ได้แก่การรู้จักคิด คือ เมื่อได้ความรู้เข้าใจในสุตตะ เกิดมีสุตมยปัญญาจากการเล่าเรียนสดับฟังแล้ว ก็ฝึกโยนิโสมนสิการให้มองเห็นรู้เข้าใจกว้างไกลลึกรอบทั่วตลอดแยกโยงได้ ทำให้ก้าวต่อไปในการเข้าถึงความจริง และใช้ความรู้ได้อย่างได้ผล

๓. ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากภาวนา คือการปฏิบัติบำเพ็ญ ทำให้เป็นให้มีขึ้นได้จริง โดยลงมือทำกับประสบการณ์ตรง หมายถึงปัญญาที่พัฒนาต่อจากสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญาสองอย่างแรกนั้น คืออาศัยปัญญาสองอย่างแรกนั้น พัฒนาต่อไปด้วยการมนสิการ (หมายถึงโยนิโสมนสิการ) ที่ตัวสภาวะ จนเกิดปัญญารู้แจ้งจริงที่สำเร็จเป็นมรรคให้บรรลุผล

ขอให้สังเกตไว้เป็นข้อสำคัญประการแรกว่า ภาวนามยปัญญานี้ อาศัยและต่อจากสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญา ไม่ใช่อย่างไรก็ได้เรียนรู้อะไรเลย ไปนั่งสมาธิ แล้วมาบอกว่าเข้าฌานได้ภาวนามยปัญญา อย่างนั้นไม่ใช่ พึงตระหนักว่า คนทั่วไปนี้ แม้แต่จินตามยปัญญาก็ยังทำให้เกิดเองไม่ได้ ต้องเริ่มจากสุตมยปัญญา (สุตมยปัญญาก็ยังไม่ค่อยจะได้ มีแต่ได้แค่สุตตะ อย่างที่พูดแล้วข้างต้น)

จุดสังเกตสำคัญประการที่สอง คือ **โยนิโสมนสิการ** เป็นตัวทำงาน เรียกได้ว่าเป็นแกนในการพัฒนาหรือสร้างปัญญา ทั้งสามอย่างนี้ทั้งหมด เริ่มตั้งแต่บุคคลพิเศษอย่างพระพุทธรเจ้า ที่ว่าตั้งต้นด้วยจินตามยปัญญา โดยไม่ต้องอาศัยสุตตะจากคนอื่น (ไม่ต้องฟังปรโตโฆสะ) ก็คือใช้โยนิโสมนสิการที่มีขึ้นมาเป็นของเริ่มต้นในตนเอง เป็นที่มาของปัญญาที่เกิดจากการคิด ที่ทำให้คิดเป็นได้อย่างเฉพาะพิเศษ ส่วนคนทั่วไป แม้จะได้ฟังสุตตะจากผู้อื่น แต่เมื่อจะก้าวต่อไปจากนั้น จะให้ปัญญาพัฒนาขึ้นไป ก็ต้องใช้โยนิโสมนสิการ จนกระทั่ง ในที่สุด การเกิดของปัญญาข้อที่ ๓ อันสูงสุดนั้น มีการทำงานของโยนิโสมนสิการเป็นสาระสำคัญเลยทีเดียว

เรื่องจึงเป็นอย่างไรที่พูดแล้วแต่ต้นว่า ปัญญา ๓ อย่างในชุด สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา นี้ ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงน้อยนัก พระสารีบุตรประมวลมาแสดงไว้ เป็นการให้มองเห็นแหล่งที่เกิดที่มาของปัญญา ไม่เป็นหลักที่ท่านเน้นย้ำมาก

เรื่องที่พระพุทธรเจ้าทรงเน้นย้ำบ่อยมาก ตรัสอยู่เสมอ ก็คือ โยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นวิธีปฏิบัติในการทำให้เกิดปัญญา เมื่อมีโยนิโสมนสิการแล้ว ปัญญาทั้งสามนั้นก็มาได้ และให้สัมฤทธิ์บรรลุจุดหมาย

ก็มาสรุปไว้ท้ายนี้อีกทีว่า คนทั้งหลายที่รับข่าวสารข้อมูลกันนั้น

- บางคนได้แค่สุตตะ โดยไม่ได้ปัญญาเลย แม้แต่สุตมยปัญญาก็ไม่ได้
- บางคนรู้จักมนสิการไตร่ตรองพิจารณาสุตตะนั้นแล้ว สามารถทำสุตมยปัญญาให้เกิดขึ้น
- บางคนได้สุตมยปัญญาแล้ว รู้จักมนสิการคิดพินิจยิ่งขึ้นไป ก็พัฒนาจินตามยปัญญาให้เกิดขึ้นมา
- บางคน ใช้สุตมยปัญญา และจินตามยปัญญา ที่มีที่ได้แล้วนั้น เป็นฐาน พัฒนาปัญญาด้วยโยนิโสมนสิการ ยิ่งขึ้นไป ก็อาจทำภาวนามยปัญญาให้เกิดขึ้นได้

ตอน ๒: ชีวิตเป็นอย่างไร?

ไตรลักษณ์

ลักษณะโดยธรรมชาติ ๓ อย่างของสิ่งทั้งปวง

บทที่ ๓

ตัวกฎหรือตัวสภาวะ

ตามหลักพุทธธรรมเบื้องต้นที่ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากส่วนประกอบต่างๆ มาประชุมกันเข้า หรือมีอยู่ในรูปของการรวมตัวเข้าด้วยกันของส่วนประกอบต่างๆ นั้น มิใช่หมายความว่า เป็นการนำเอาส่วนประกอบที่เป็นชิ้นๆ อันๆ อยู่แล้วมาประกอบเข้าด้วยกัน และเมื่อประกอบเข้าด้วยกันแล้ว ก็เกิดเป็นรูปเป็นร่างกุมกันอยู่เหมือนเมื่อเอาวัตถุต่างๆ มารวมกันเป็นเครื่องอุปกรณ์ต่างๆ

ความจริง ที่กล่าวว่าสิ่งทั้งหลายเกิดจากการประชุมกันของส่วนประกอบต่างๆ นั้น เป็นเพียงคำกล่าวเพื่อเข้าใจง่ายๆ ในเบื้องต้นเท่านั้น แท้จริงแล้ว สิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปของกระแส ส่วนประกอบแต่ละอย่างๆ ล้วนประกอบขึ้นจากส่วนประกอบอื่นๆ ย่อยลงไป แต่ละอย่างๆ ไม่มีตัวตนของมันเองเป็นอิสระ ล้วนเกิดดับต่อกันไปเรื่อย ไม่เที่ยง ไม่คงที่ กระแสนี้ไหลเวียนหรือดำเนินต่อไป อย่างที่คล้ายกับรักษารูปแนวและลักษณะทั่วไปไว้ได้อย่างค่อยเป็นไป ก็เพราะส่วนประกอบทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันอย่างหนึ่ง และเพราะส่วนประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่างๆ ล้วนไม่มีตัวตนของมันเอง และไม่เที่ยงแท้คงที่อย่างหนึ่ง

ความเป็นไปต่างๆ ทั้งหมดนี้ เป็นไปตามธรรมชาติ อาศัยความสัมพันธ์และความจำเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกันของสิ่งทั้งหลายเอง ไม่มีตัวการอย่างอื่นที่นอกเหนือออกไปในฐานะผู้สร้างหรือผู้บันดาล จึงเรียกเพื่อเข้าใจง่ายๆ ว่าเป็นกฎธรรมชาติ

มีหลักธรรมใหญ่อยู่ ๒ หมวด ที่ถือได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ คือ **ไตรลักษณ์** และ **ปฏิจจสมุปบาท**

ความจริงธรรมทั้ง ๒ หมวดนี้ถือได้ว่าเป็นกฎเดียวกัน แต่แสดงในคนละแง่หรือคนละแนว เพื่อมองเห็นความจริงอย่างเดียวกัน คือ ไตรลักษณ์ มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลายซึ่งปรากฏให้เห็นว่าเป็นอย่างนั้น ในเมื่อสิ่งเหล่านั้นเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันตามหลักปฏิจจสมุปบาท ส่วนหลักปฏิจจสมุปบาท ก็มุ่งแสดงถึงอาการที่สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันเป็นกระแส จนมองเห็นลักษณะได้ว่าเป็นไตรลักษณ์

กฎธรรมชาตินี้ เป็น **ธาตุ** คือภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดา เป็น **ธรรมฐิติ** คือภาวะที่ตั้งอยู่หรือยืนตัวเป็นหลักแน่นอนอยู่โดยธรรมดา เป็น **ธรรมนิยาม**¹¹⁵ คือกฎธรรมชาติ หรือกำหนดแห่งธรรมดา ไม่เกี่ยวกับ

¹¹⁵ ในคัมภีร์อภิธรรมรตนสูตร ภาค นิยาม หรือกฎธรรมชาติเป็น ๕ อย่าง คือ

๑. **อุตุนิยาม** (physical laws) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับอุณหภูมิ หรือปรากฏการณ์ธรรมชาติต่างๆ โดยเฉพาะเรื่องลมฟ้าอากาศ และฤดูกาล ในทางอุตุนิยม อันเป็นสิ่งแวดล้อมสำหรับมนุษย์
๒. **พีชนิยาม** (genetic laws) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการสืบพันธุ์ รวมทั้งพันธุกรรม

ผู้สร้างผู้บันดาล หรือการเกิดขึ้นของศาสนาหรือศาสนาใดๆ กฎธรรมชาตินี้แสดงฐานะของศาสนาในความหมายของพุทธธรรมด้วยว่าเป็นผู้ค้นพบกฎเหล่านี้ แล้วนำมาเปิดเผยชี้แจงแก่ชาวโลก

สำหรับไตรลักษณ์นั้น มีพุทธพจน์แสดงหลักไว้ในรูปของกฎธรรมชาติดังนี้

“ตถาคต (พระพุทธเจ้า) ทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้นก็ดำรงอยู่ เป็นธรรมชาติ เป็นธรรมนิยามว่า

๑. สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง ...
๒. สังขารทั้งปวง¹¹⁶ เป็นทุกข์ ...
๓. ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา ...

ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบ ตั้งเป็นหลัก เปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่ายว่า “สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง ...สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์ ...ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา”¹¹⁷

ไตรลักษณ์นี้ ในอรรถกถาบางที่เรียกว่า “สามัญลักษณ์ะ” ในฐานะเป็นลักษณะร่วม ที่มีแก่สิ่งทั้งหลาย เป็นสามัญเสมอเหมือนกัน คือ ทุกอย่างที่เป็นสังขตะ เป็นสังขาร ล้วนไม่เที่ยง คงทนอยู่มิได้ เสมอเหมือนกัน ทั้งหมด ทุกอย่างที่เป็นธรรม ไม่ว่าสังขตะคือสังขาร หรืออสังขตะคือวิสังขาร ก็ล้วนมิใช่ตน ไม่เป็นอัตตา เสมอกันทั้งสิ้น

เพื่อความเข้าใจง่าย ๆ จะแสดงความหมายของไตรลักษณ์ (The Three Characteristics of Existence) โดยย่อ ดังนี้

๑. **อนิจจตา** (Impermanence) ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อม และสลายไป
๒. **ทุกข์ตา** (Stress and Conflict) ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กดดัน ผืนและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยากแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยตัณหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยากเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน
๓. **อนัตตตา** (Soullessness หรือ Non-Self) ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนจริงแท้ที่จะเป็นเจ้าของครอบครองสั่งบังคับให้เป็นไปอย่างไรๆ ได้

๓. จิตตนิยาม (psychic law) กฎธรรมชาติดีเกี่ยวกับกระบวนการทำงานของจิต

๔. กรรมนิยาม (karmic law) กฎธรรมชาติดีเกี่ยวกับเจตจำนงและพฤติกรรมมนุษย์ คือ กระบวนการให้ผลของการกระทำ

๕. ธรรมนิยาม (general law of the suchness of natural states, esp., that of cause and effect) กฎธรรมชาติดีเกี่ยวกับสภาวแห่งธรรมดทั่วไป เฉพาะอย่างยิ่ง ความสัมพันธ์ และความเป็นเหตุเป็นผลแก่กันของสิ่งทั้งหลาย (ที.๑.๒/๓๔; สังคณี ๑.๔๐๘)

¹¹⁶ คำว่า “สังขาร” ในไตรลักษณ์นี้ ต้องเข้าใจว่าต่างกับคำว่าสังขารในชั้น ๕; ในชั้น ๕ สังขาร = ความดีความชั่วที่ปรุงแต่งจิตใจ เป็นนามธรรมอย่างเดียว ส่วนในไตรลักษณ์ สังขาร = สิ่งทั้งปวงที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง หรือที่เกิดจากสว่นประกอบต่างๆ ประชุมกันเข้า จะเป็นรูปธรรม หรือนามธรรมก็ตาม คือ เท่ากับชั้น ๕ ทั้งหมด

¹¹⁷ อัง.ติก.๒๐/๕๗๖/๓๖๘

สิ่งทั้งหลายทั่วไป มีอยู่เป็นไปในรูปของกระแส ที่ประกอบด้วยปัจจัยต่างๆ อันสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน เกิดดับสืบทอดกันไปอยู่ตลอดเวลาไม่ขาดสาย จึงเป็นภาวะที่ไม่เที่ยง เมื่อแต่ละสิ่งแต่ละส่วนที่สัมพันธ์กัน เกิดดับไม่คงที่ และเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่อาศัย ก็ย่อมมีความบีบคั้น กัดดัน ชัดแย้ง และแสดงถึงความบกพร่องไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว และทุกสิ่งทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นไปในรูปกระแสที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลา ขึ้นต่อเหตุปัจจัยเช่นนี้ก็ ตาม ไม่ขึ้นต่อเหตุปัจจัย ก็ตาม ก็มีภาวะที่เป็นอย่างนั้นๆ ตามธรรมชาติของมันอยู่แล้ว จึงย่อมไม่เป็นไม่มีตัวตนอะไร ที่เหมือนกับมาแผ่มาซ้อนมาคลุม ดังเป็นเจ้าของครอบครองสิ่งบังคับให้เป็นไปอย่างไร ได้ตามที่ปรารถนา

ในกรณีของสัตว์บุคคล ให้แยกว่า สัตว์บุคคลนั้นประกอบด้วยขันธ ๕ เท่านั้น ไม่มีสิ่งใดอื่นอีก นอกเหนือจากขันธ ๕ เป็นอันตัดปัญหาเรื่องที่จะมีตัวตนเป็นอิสระอยู่ต่างหาก

จากนั้นหันมาแยกขันธ ๕ ออกพิจารณาแต่ละอย่างๆ ก็จะเห็นว่า ขันธทุกขันธไม่เที่ยง เมื่อไม่เที่ยง ก็เป็นทุกข์ เป็นสภาพบีบคั้นกัดดันแก่ผู้เข้าไปยึด เมื่อเป็นทุกข์ ก็ไม่ใช่ตัวตน ที่ว่าไม่ใช่ตัวตน ก็เพราะแต่ละอย่างๆ ล้วนเกิดจากเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตนของตนเอง อย่างหนึ่ง เพราะไม่อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นของของสัตว์บุคคลนั้นแท้จริง (ถ้าสัตว์บุคคลนั้นเป็นเจ้าของขันธ ๕ แท้จริง ก็ย่อมต้องบังคับตัวเองให้เป็นไปตามความต้องการได้ และไม่ให้เปลี่ยนแปลงไปจากสภาพที่ต้องการได้ เช่น ไม่ให้แก่ ไม่ให้เจ็บป่วย เป็นต้น) อย่างหนึ่ง

พุทธพจน์แสดงไตรลักษณ์ในกรณีของขันธ ๕ มีตัวอย่างที่เด่น ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เป็นอนัตตา หากรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ จักเป็นอัตตา (ตัวตน) แล้วไซ้ มันทักจะไม่เป็นไปเพื่ออาพาธ ทั้งยังจะได้ตามปรารถนาในรูป ฯลฯ ในวิญญาณว่า “ขอรูป...ขอเวทนา...ขอสัญญา...ขอสังขาร...ขอวิญญาณของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย” แต่เพราะเหตุที่รูป ฯลฯ วิญญาณ เป็นอนัตตา ฉะนั้น รูป ฯลฯ วิญญาณ จึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และใครๆ ไม่อาจได้ตามความปรารถนา ในรูป ฯลฯ วิญญาณ ว่า “ขอรูป...ขอเวทนา...ขอสัญญา...ขอสังขาร...ขอวิญญาณของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย”

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายมีความเห็นเป็นไฉน?”

“รูปเที่ยง หรือไม่เที่ยง?” (ตรัสถามทีละอย่าง จนถึง วิญญาณ)

“ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุข?”

“เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเฝ้าเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา?”

“ไม่ควรเห็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า”

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แล รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อย่างใด อย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ทั้งภายในและภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ทั้งที่ไกลและที่ใกล้ ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันถูกตั้ง ตามที่มันเป็นว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่ นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา”¹¹⁸

¹¹⁸ ส.ช.๑๗/๑๒๗-๑๒๘/๘๒-๘๔

มีปราชญ์ฝ่ายฮินดูและฝ่ายตะวันตกหลายท่าน พยายามแสดงเหตุผลว่า พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงปฏิเสธ อัตตา หรือ อาตมัน ในชั้นสูงสุด ทรงปฏิเสธแต่เพียงธรรมที่เป็นปรากฏการณ์ต่าง ๆ อย่างเช่นในพระสูตรนี้เป็น ต้น ทรงปฏิเสธชั้น ๕ ทุกอย่างว่าไม่ใช่อัตตา เป็นการแสดงเพียงว่า ไม่ใช่หลงผิดยึดเอาชั้น ๕ เป็นอัตตา เพราะอัตตาที่แท้จริงซึ่งมีอยู่นั้น ไม่ใช่ชั้น ๕ และยกพุทธพจน์อื่นๆ มาประกอบอีกมากมาย เพื่อแสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธเฉพาะธรรมที่เป็นปรากฏการณ์ต่างๆ ว่าไม่ใช่อัตตา แต่ทรงยอมรับอัตตาในชั้นสูงสุด และพยายามอธิบายว่า นิพพานมีสภาวะอย่างเดียวกับอาตมัน หรือว่านิพพานนั่นเอง คือ อัตตา เรื่องนี้ ถ้ามี โอกาสจะได้วิจารณ์ในตอนที่เกี่ยวข้องกับนิพพาน

ในขั้นนี้ แคชชีหลักไว้ง่ายๆ คือ ความจริงก็ชัดเจนอยู่ทุกเวลาว่า สิ่งทั้งหลายมีสภาวะของมันเองอยู่แล้ว จึงย่อมมีอัตตาไม่ได้ และสิ่งทั้งหลายจะมีอยู่เป็นอยู่ตามภาวะของมันอย่างนั้นๆ ได้ ก็ต้องไม่มีอัตตา (ถ้ามีอัตตา สิ่งทั้งหลายก็ดำรงสภาวะของมันอยู่ไม่ได้ คือเป็นอยู่เป็นไปตามภาวะของมันที่เป็นอย่างนั้นๆ ไม่ได้)

ส่วนในที่นี้ขอกล่าวสั้นๆ เพียงในแง่จริยธรรมว่า บุคฺชุน โดยเฉพาะผู้ที่ได้รับการศึกษาอบรมมาในระบบ ความเชื่อถือเกี่ยวกับเรื่องอาตมัน ย่อมมีความโน้มเอียงในทางที่จะยึดถือหรือไขว่คว้าไว้ให้มีอัตตาในรูปหนึ่งรูปใดให้จงได้ เป็นการสนองความปรารถนาที่แฝงอยู่ในจิตส่วนลึกที่ไม่รู้ตัว เมื่อจะต้องสูญเสียความรู้สึกว่ามีตัวตน ในรูปหนึ่ง (ชั้นชั้น ๕) ไป ก็พยายามยึดหรือคิดสร้างเอาที่เกาะเกี่ยวอันใหม่ขึ้นไว้ แต่ตามหลักพุทธธรรมนั้น มิได้มุ่งให้ปล่อยอย่างหนึ่ง เพื่อไปยึดอีกอย่างหนึ่ง หรือพ้นอิสระจากที่หนึ่ง เพื่อตกไปเป็นทาสอีกที่หนึ่ง

อาการที่สิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปกระแส มีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยสืบต่อกัน และมีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อย่างไร ยังจะต้องอธิบายด้วยหลักปัจจุสมุปบาทต่อไปอีก ความจริงจะชัดเจนขึ้น

คำอธิบายไตรลักษณ์ตามหลักวิชาในคัมภีร์

ขอยกเอาหลักธรรมนิยามที่แสดงไตรลักษณ์ หรือสามัญญลักษณะ ๓ อย่าง มาตั้งเป็นหัวข้ออีกครั้งหนึ่ง เพื่ออธิบายให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป ตามแนวหลักวิชาที่มีหลักฐานอยู่ในคัมภีร์ต่างๆ ดังนี้

๑. สังขาร ทั้งหลายทั้งปวง ไม่เที่ยง
๒. สังขาร ทั้งหลายทั้งปวง เป็นทุกข์
๓. ธรรม ทั้งหลายทั้งปวง เป็นอนัตตา

สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เรียกตามคำบาลีว่า เป็นอนิจฺจํ หรืออนิจจะ แต่ในภาษาไทยนิยมใช้คำว่าอนิจจัง, ความไม่เที่ยง ความเป็นสิ่งไม่เที่ยง หรือภาวะที่เป็นอนิจจังหรืออนิจจัง นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า อนิจฺจตา, ลักษณะที่แสดงถึงความไม่เที่ยง เรียกเป็นศัพท์ว่า อนิจฺจลักษณะ

สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ ในภาษาไทย บางทีใช้อย่างภาษาพูดว่า ทุกข์, ความเป็นทุกข์ ความเป็นของ คงทนอยู่ไม่ได้ ความเป็นสภาวะมีความบีบคั้นขัดแย้ง หรือภาวะเป็นทุกข์นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า ทุกฺขตา, ลักษณะที่แสดงถึงความเป็นทุกข์ เรียกเป็นศัพท์ว่า ทุกฺขลักษณะ

ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา, ความเป็นอนัตตา ความเป็นของมิใช่ตัวตน หรือภาวะที่เป็นอนัตตานั่น เรียก เป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า อนตฺตตา, ลักษณะที่แสดงถึงความเป็นอนัตตา เรียกเป็นคำศัพท์ว่า อนตฺตลักษณะ

ในหลักไตรลักษณ์ คือ อนิจฺจตา ทุกฺขตา และอนตฺตตา นั้น มีข้อที่ควรทำความเข้าใจ และอธิบาย เพิ่มเติม ดังนี้

๑. ความเข้าใจเกี่ยวกับศัพท์ที่เกี่ยวข้อง

๑. สังขารทั้งปวง กับ ธรรมทั้งปวง

ผู้ศึกษาจะสังเกตเห็นว่า ในข้อ ๑ และข้อ ๒ ท่านกล่าวถึงสังขารทั้งปวงว่า ไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ แต่ในข้อ ๓ ท่านกล่าวถึงธรรมทั้งปวงว่า เป็นอนัตตา คือ ไร้ตัว หรือมิใช่ตน การใช้คำที่ต่างกันเช่นนี้ แสดงว่ามีความแตกต่างกันบางอย่างระหว่างหลักที่ ๑ และที่ ๒ คือ อนิจจตา และทุกขตา กับหลักที่ ๓ คือ อนัตตตา และความแตกต่างกันนี้จะเห็นได้ชัด ต่อเมื่อเข้าใจความหมายของคำว่า “สังขาร” และคำว่า “ธรรม”

“ธรรม” เป็นคำที่มีความหมายกว้างที่สุด กินความครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างบรรดามี ทั้งที่มีได้และได้มี ตลอดจนกระทั่งความไม่มี ที่เป็นคู่กับความมีนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างที่ใครก็ตามกล่าวถึง คิดถึง หรือรู้ถึง ทั้งเรื่องทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งที่ดีและที่ชั่ว ทั้งที่เป็นสามัญวิสัยและเหนือสามัญวิสัย รวมอยู่ในคำว่าธรรมทั้งสิ้น

ถ้าจะให้ “ธรรม” มีความหมายแคบเข้า หรือจำเพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เติมคำขยายประกอบลงไปเพื่อจำกัดความให้อยู่ในขอบเขตที่ต้องการ หรือจำแนกแยกธรรมนั้นแบ่งประเภทออกไป แล้วเลือกเอาส่วนหรือแง่ด้านแห่งความหมายที่ต้องการ หรือมิฉะนั้นก็ใช้คำว่าธรรมคำเดียวเดี่ยวโดดเต็มรูปของมันตามเดิมนั้นแหละ แต่ตกลงหรือหมายรื้อร่วมกันไว้ว่า เมื่อใช้ในลักษณะนั้นๆ ในกรณีนั้น หรือในความแวดล้อมอย่างนั้นๆ จะให้ความหมายเฉพาะในแนวความ หรือในขอบเขตว่าอย่างนั้นๆ เช่น เมื่อมากำกับอธรรม หรือใช้เกี่ยวกับความประพฤติที่ดี ที่ชั่วของบุคคล หมายถึง บุญ หรือคุณธรรมคือความดี เมื่อมากำกับคำว่า อตถะ หรืออรรถ หมายถึง ตัวหลัก หลักการ หรือเหตุ เมื่อใช้สำหรับการเล่าเรียน หมายถึง ปรียัติ พุทธพจน์ หรือคำสั่งสอน ดังนี้ เป็นต้น

“ธรรม” ที่กล่าวถึงในหลักอนัตตตา แห่งไตรลักษณ์นี้ ท่านใช้ในความหมายที่กว้างที่สุดเต็มที่ สุดขอบเขตของศัพท์ คือ หมายถึง สภาวะหรือสภาพทุกอย่าง ไม่มีขีดขั้นจำกัด ธรรมในความหมายเช่นนี้ จะเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น เมื่อแยกแยะแจกแจงแบ่งประเภทออกไป เช่น จำแนกเป็นรูปธรรม และนามธรรม บ้าง โลภียธรรม และโลกุตระธรรม บ้าง สังขตธรรม และอสังขตธรรม บ้าง กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัปายากฤตธรรม (สภาวะที่เป็นกลางๆ) บ้าง ธรรมที่จำแนกเป็นชุดเหล่านี้ แต่ละชุดครอบคลุมความหมายของธรรมได้หมดสิ้นทั้งนั้น แต่ชุดที่ตรงกับแง่ที่ควรศึกษาในที่นี้คือ ชุด สังขตธรรม และอสังขตธรรม

ธรรมทั้งหลายทั้งปวง แยกประเภทได้เป็น ๒ อย่าง คือ¹¹⁹

๑. สังขตธรรม ธรรมที่ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ ธรรมที่มีปัจจัย สภาวะที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งขึ้น สภาวะที่ปัจจัยทั้งหลายมารวมกันแต่งสรรคขึ้น สิ่งที่มีปัจจัยประกอบเข้า หรือสิ่งที่ปรากฏและเป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขาร ซึ่งมีรากศัพท์และคำแปลเหมือนกัน หมายถึง สภาวะทุกอย่าง ทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม ทั้งที่เป็นโลกียะและโลกุตระ ทั้งที่ดี ที่ชั่ว และที่เป็นกลางๆ ทั้งหมด เว้นแต่นิพพาน
๒. อสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ ธรรมที่ไม่มีปัจจัย หรือสภาวะที่ไม่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง ไม่เป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิสังขาร ซึ่งแปลว่า สภาวะปลอดสังขาร หรือสภาวะที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง หมายถึง นิพพาน

¹¹⁹ ดู สงคณี อ.๓๔/๓/๒; ๗๐๒/ ๒๗๗; ๙๐๗/๓๕๔; ๕.อ.๕/๑๑๒; ๗๓๑ (สังขตธรรม มีคำจำกัดความแบบอภิธรรมนัยหนึ่ง ตามที่માંที่อ้างไว้ข้างต้นนั้นว่า ได้แก่ กุศลในภูมิ ๔, อกุศล, วิบากในภูมิ ๔, กิริยาอัปายากฤตในภูมิ ๓, และรูปทั้งปวง)

โดยนัยนี้ จะเห็นชัดว่า สังขาร คือสังขตธรรม เป็นเพียงส่วนหนึ่งของธรรม แต่ธรรมกินความหมายกว้างกว่า มีทั้งสังขารและนอกเหนือจากสังขาร คือทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขารและวิสังขาร หรือทั้งสังขารและนิพพาน เมื่อนำเอาหลักนี้มาช่วยในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับไตรลักษณ์ จึงสามารถมองเห็นขอบเขตความหมายในหลักสองข้อต้นคือ อนิจจตาและทุกขตา ว่าต่างจากข้อสุดท้ายคืออนัตตตาอย่างไร โดยสรุปได้ดังนี้

สังขาร คือ สังขตธรรมทั้งปวง ไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ ตามหลักข้อ ๑ และข้อ ๒ แห่งไตรลักษณ์ (และเป็นอนัตตตาด้วยตามหลักข้อ ๓) แต่อสังขตธรรม หรือวิสังขาร คือนิพพาน ไม่ขึ้นต่อภาวะเช่นนี้

ธรรมทั้งปวง คือ ทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขารและมีใช้สังขาร คือสภาวะทุกอย่างทั้งหมดทั้งสิ้น รวมทั้งนิพพาน เป็นอนัตตา คือไร้ตัว มีตัวตน

อนัตตตาเท่านั้น เป็นลักษณะร่วมที่มีทั้งในสังขตธรรมและอสังขตธรรม ส่วนอนิจจตาและทุกขตาเป็นลักษณะที่มีเฉพาะในสังขตธรรม ซึ่งทำให้ต่างจากอสังขตธรรม ในพระบาลีบางแห่งจึงมีพุทธพจน์แสดงลักษณะของสังขตธรรมและอสังขตธรรมไว้ เรียกว่า สังขตลักษณะ และอสังขตลักษณะ ใจความว่า¹²⁰

สังขตลักษณะ คือ เครื่องหมายที่ทำให้กำหนดรู้ หรือเครื่องกำหนดหมายให้รู้ว่าเป็นสังขตะ (ว่าเป็นสภาวะที่มีปัจจัยทั้งหลายมารวมกันแต่่งสรรคขึ้น) ของสังขตธรรม มี ๓ อย่าง คือ

๑. ความเกิดขึ้น ปรากฏ
๒. ความแตกดับหรือความสลาย ปรากฏ
๓. เมื่อดำรงอยู่ ความผันแปร ปรากฏ

ส่วน อสังขตลักษณะ คือ เครื่องหมายที่ทำให้กำหนดรู้ หรือเครื่องกำหนดหมายให้รู้ว่าเป็นอสังขตะ (ว่ามีใช้สภาวะที่ปัจจัยทั้งหลายมารวมกันทำขึ้นแต่่งขึ้น) ของอสังขตธรรม ก็มี ๓ อย่าง คือ

๑. ไม่ปรากฏความเกิด
๒. ไม่ปรากฏความสลาย
๓. เมื่อดำรงอยู่ ไม่ปรากฏความผันแปร

รวมความมาย้ำอีกครั้งหนึ่งให้ชัดขึ้นอีกว่า อสังขตธรรม หรือวิสังขาร คือนิพพาน พ้นจากภาวะไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ แต่ก็เป็นอนัตตา ไร้ตัว มีตัวตน ส่วนธรรมอื่นนอกจากนั้น คือสังขารหรือสังขตธรรมทั้งหมด ทั้งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ดังความในบาลีแห่งวินัยปิฎกผู้กเป็นคาถายืนยันไว้ว่า

“สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขตธรรมทั้งปวงเป็นทุกข์และเป็นอนัตตา นิพพานและบัญญัติเป็นอนัตตา วินิจฉัยมีอยู่ดังนี้”¹²¹

¹²⁰ อ.จ.ต.ก.๒๐/๔๘๖-๗/๑๙๒.

¹²¹ วินย.๘/๘๒๖/๒๒๔; ในคัมภีร์ชั้นนอรรถกถา พึงอ้างหลักฐานเช่น “อมตบท (นิพพาน) ว่างจากอตตตา” (อตตสุณณมตบท, วิสุทธิ.๓/๑๐๒) “นิพพานธรรมชื่อว่าว่างจากอตตตา เพราะไม่มีตัวตนนั่นเอง” (นิพพานธมโม อตตสุเสว อภาวโต อตตสุณโณ, ปฎิสิ.๑.๒/๓๕๖)

๒. สังขารในขั้นที่ ๕ กับ สังขารในไตรลักษณ์

ในภาษาไทย มีตัวอย่างมากมายที่คำพูดหรือคำศัพท์เดียวกัน แต่มีความหมายต่างกันหลายอย่าง ที่ต่างกันเล็กน้อย ยังมีคำความหรือลักษณะบางอย่างคล้ายคลึงหรือพอเทียบเคียงกันได้ ก็มี ที่ต่างกันห่างไกลจนไม่มีอะไรเทียบหรือโยงถึงกันเลย ก็มี เช่น “กลอน” หมายถึงคำประพันธ์ประเภทหนึ่งก็ได้ หมายถึง ไม้ขีดหรือ ลูกกลั๊กประตุน้ำต่าง ก็ได้ หมายถึง ลูกตุ้มที่ใช้เป็นนาฬิกา ก็ได้

“เขา” ที่หมายถึงเนินอันสูงขึ้นไปบนพื้นดิน และ “เขา” ที่หมายถึงส่วนของกายมีลักษณะแข็ง ที่งอกออกมาจากหัวสัตว์บางพวก กล่าวได้ว่ามีลักษณะคล้ายกันอยู่บ้าง แต่ “เขา” ที่เป็นสรรพนามบุรุษที่สาม กับ “เขา” ที่เป็นชื่อนกพวกหนึ่ง คงพูดได้ยากว่ามีอะไรใกล้เคียงหรือเทียบคล้ายกันได้

อย่างไรก็ตาม สำหรับผู้ที่เข้าใจความหมายนัยต่างๆ ของถ้อยคำดีแล้ว และได้ยินได้ฟังได้ใช้อยู่จนเคยชิน เมื่อพบคำเช่นนั้น ที่มีผู้ใช้พูดใช้เขียนในข้อความต่างๆ ตามปกติจะแยกได้ไม่ยากว่า คำนั้น ที่ใช้ในข้อความนั้น มีความหมายอย่างไร โดยมากจะเข้าใจได้ทันที ตัวอย่างเช่น “จะเย็บผ้าได้ ก็ต้องใช้เข็ม จะสร้างบ้านใหญ่ ท่านให้ลงเข็ม” “เขาขึ้นเขาตามล่ากวางเพื่อเอาเขา” “หญิงชราไปในเรือเดินทะเล พอได้ยินว่าจะพบลมใหญ่ ก็จะเป็นลม” “เขาหักพวงมาลัยหลบลูกศรขยพวงมาลัย” “อย่าทำล้อเล่น รถนี้มีแค่สองล้อ” “พอหนังจบ เขาก็รีบคว้า กระเป๋าหนังชุดไปที่ทำงาน” “ตายังตาดี แต่ฟันไม่ดี” “กาน้ำนั้นหากินในน้ำ กาน้ำนี้คนขายกาแพ่ใช้หากิน” “เพราะเสียตีสี่ จึงเสียสี่” “ร่วงโรจไม่ร่วงโรย” ดังนี้ เป็นต้น

ในภาษาบาลีก็เช่นเดียวกัน มีศัพท์มากมายที่มีความหมายหลายนัย ผู้ได้เล่าเรียนดีแล้ว แม้พบศัพท์เหล่านั้นที่ใช้ในความหมายหลายอย่างปะปนกันอยู่ ก็สามารถจับแยกและเข้าใจได้ทันที แต่ผู้ไม่เคยหรือผู้แรกศึกษาอาจลบล้างสงสัยหรือถึงกับเข้าใจผิดได้

ตัวอย่างคำจำพวกนี้ ที่มาจากภาษาบาลี เช่น “นาค” อาจหมายถึงสัตว์คล้ายงูแต่ตัวใหญ่มาก ก็ได้ หมายถึงช้างใหญ่เจนศึก ก็ได้ หมายถึงบุคคลผู้ประเสริฐ ก็ได้ “นิมิต” ในทางพระวินัย หมายถึง วัตถุที่เป็นเครื่องหมายเขตที่ประชุมสงฆ์บ้าง หมายถึงอาการแสวงหาลาภในทางที่ผิดด้วยวิธีขอเขาแบบเชิญชวนโดยนัย บ้างแต่ในทางธรรมปฏิบัติ หมายถึงภาพที่เห็นในใจในการเจริญกรรมฐาน “นิกาย” หมายถึง หมวดตอนในพระไตรปิฎกส่วนพระสูตร ก็ได้ หมายถึง คณะนักบวชหรือกลุ่มศาสนิกที่แบ่งกันเป็นพวกๆ ก็ได้ “ปัจฉัย” ในทางพระวินัย หมายถึง เครื่องอาศัยของชีวิต เช่น อาหาร แต่ในทางธรรม หมายถึง เหตุ หรือเครื่องสนับสนุนให้ธรรมอื่นเกิดขึ้น

ขอให้พิจารณาความหมายของคำศัพท์เดียวกัน ที่ต่างนัยกันออกไป เมื่อใช้ในข้อความต่างๆ ดังตัวอย่างต่อไปนี่ “ภิกษุผู้รู้สด้วยลิ้น อร่อยก็ตาม ไม่อร่อยก็ตาม เธอไม่ปล่อยให้ความตั้งใจหรือความซัดใจเข้าครอบงำจิต ภิกษุนี้ชื่อว่าล้ารวมอินทรีย์ คือลิ้น” “อินทรีย์คือศรัทธา มีการยังธรรมทั้งหลายที่ประกอบอยู่ด้วยให้เข้าถึงภาวะผ่องใสเป็นรส ประดุจดั่งสารส้ม หรือมีการวิ่งเล่นไปหาอารมณ์เป็นรส ภิกษุพึงเจริญอินทรีย์คือศรัทธา” คำว่า รส ก็ดี อินทรีย์ ก็ดี ในข้อความ ๒ ท่อนนี้ มีความหมายต่างกัน ในข้อความแรก รส หมายถึงสิ่งที่รู้ด้วยลิ้น หรือสิ่งที่เป็นการมรรคของชีวหาวิญญาน อินทรีย์ หมายถึงสิ่งที่เป็นการในการรับรู้อารมณ์ กล่าวคืออายตนะภายใน ส่วนในข้อความหลัง รส หมายถึงกิจหรือหน้าที่ อินทรีย์หมายถึงกุศลธรรมที่เป็นเจ้าการในการกำราบอกุศลธรรมที่เป็นปฏิปักษ์

“ภิกษุพึงกระทำโยคะ เพื่อบรรลुरुธรรมเป็นที่ปลอดภัยจากโยคะ” โยคะคำต้น หมายถึงการประกอบความเพียรในการเจริญภาวนา คือฝึกฝนพัฒนาจิตปัญญา โยคะคำหลัง หมายถึงธรรมคือกิเลสที่ประกอบคือเหียมหรือผูกมัดสัตว์ไว้กับทุกขีในภาพ

“บุถุชนมองเห็นรูปร่าง เวหนบ้าง สัญญาบ้าง สังขารบ้าง วิญญาณบ้าง ว่าเป็นตน แต่ขั้นที่ ๕ นั้น จะเป็นตนหาได้ไม่ เพราะสังขารทั้งหลายทั้งปวงล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาคือไร้ตัวมีตัวตนทั้งสิ้น” สังขาร คำแรกหมายถึงเพียงขั้นหนึ่งในบรรดาขั้น ๕ แต่สังขารคำหลังครอบคลุมความหมายของสังขตธรรมทั้งหมดที่เป็นไปตามไตรลักษณ์

คำเกี่ยวข้องที่ต้องการอธิบายในที่นี้คือ “สังขาร” แต่ที่ได้ยกตัวอย่างคำอื่นๆ มาแสดงไว้มากมายและได้บรรยายมาอย่างยืดยาว ก็เพื่อให้เห็นว่า คำพูดในภาษาไทยก็ตาม ในภาษาบาลีก็ตาม ที่เป็นคำเดียวกัน แต่มีความหมายต่างกันเป็นสองอย่างบ้าง หลายอย่างบ้าง กว้างแคบกว่ากันบ้าง เป็นคนละเรื่องไม่เกี่ยวกับบ้าง ตลอดจนตรงข้ามกันก็มีนั้น มีอยู่มากมายและเป็นของสามัญ เมื่อเข้าใจเช่นนั้นแล้ว มาเห็นคำว่าสังขารที่ท่านใช้ในความหมายต่างๆ หลายนัย ก็จะไม่เห็นเป็นของแปลก และจะเข้าใจมองเห็นตามได้ง่าย

คำว่า “สังขาร” นั้น มีที่ใช้ในความหมายต่างๆ กันไม่น้อยกว่า ๔ นัย แต่เฉพาะที่ต้องการให้เข้าใจในที่นี้มี ๒ นัย คือ สังขารที่เป็นข้อหนึ่งในขั้น ๕ กับสังขารที่กล่าวถึงในไตรลักษณ์ เพราะสังขาร ๒ นัยนี้มาในหลักธรรมสำคัญ กล่าวอ้างกันบ่อย และมีความหมายคล้ายจะซ้อนกันอยู่ ทำให้ผู้ศึกษาสับสนได้ง่าย อีกทั้งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมที่กำลังอธิบายอยู่โดยตรง เบื้องแรกขอยกคำมาดูให้เห็นชัด

๑. **สังขาร** ในขั้น ๕: รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

๒. **สังขาร** ในไตรลักษณ์: สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา

ขอทำความเข้าใจทั้ง ๒ นัยนั้นมาทบทวน โดยเข้าคู่เทียบให้เปรียบเทียบกันดู ดังนี้

๑. **สังขาร** ซึ่งเป็นข้อที่ ๔ ในขั้น ๕ หมายถึง สภาวะที่ปรุงแต่งจิต ให้ดี ให้ชั่ว ให้เป็นกลาง ได้แก่คุณสมบัติต่างๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ที่ปรุงแปรการตรัสรู้ที่นึกคิดในใจ และการแสดงออกทางกาย วาจา ให้เป็นไปต่างๆ เป็นตัวการของการทำกรรม เรียกว่าสังขารว่า เครื่องปรุงของจิต เช่น ศรัทธา สติ ทิริ โอตตบปะ เมตตา กรุณา ปัญญา โมหะ โลภะ โทสะ เป็นต้น (คัมภีร์อภิธรรมจำแนกไว้ ๕๐ อย่าง เรียกว่า เจตสิก ๕๐ ในจำนวนทั้งหมด ๕๒) ซึ่งทั้งหมดนั้นล้วนเป็นนามธรรม มีอยู่ในใจทั้งสิ้น นอกเหนือจาก เวทนา สัญญา และ วิญญาณ

๒. **สังขาร** ที่กล่าวถึงในไตรลักษณ์ หมายถึง สภาวะที่ถูกปรุงแต่ง คือ สภาวะที่เกิดจากเหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นทุกอย่าง ประดามี ไม่ว่าจะป็นรูปธรรมหรือนามธรรมก็ตาม เป็นด้านร่างกายหรือจิตใจก็ตาม มีชีวิตหรือไร้ชีวิตก็ตาม อยู่ในจิตใจหรือเป็นวัตถุภายนอกก็ตาม เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขตธรรม คือทุกสิ่งทุกอย่าง เว้นแต่นิพพาน

จะเห็นว่า “สังขาร” ในขั้น ๕ มีความหมายแคบกว่า “สังขาร” ในไตรลักษณ์ หรือเป็นส่วนหนึ่งของสังขารในไตรลักษณ์นั่นเอง ความต่างกันและแคบกว่ากันนี้ เห็นได้ชัดทั้งโดยความหมายของศัพท์ (ศัพท์ตะถะ) และโดยองค์ธรรม

ก. โดยความหมายของศัพท์: “สังขาร” ในชั้น ๕ หมายถึง สภาวะที่ปรุงแต่งจิต ตัวปรุงแต่งจิตใจ และการกระทำ ให้มีคุณภาพต่างๆ เครื่องปรุงของจิต หรือแปลกันอย่างๆ ว่า ความคิดปรุงแต่ง ส่วน “สังขาร” ในไตรลักษณ์ หมายถึงสภาวะที่ถูกปรุงแต่ง คือ ถูกปัจจัยของมันปรุงแต่งขึ้นมา แปลงๆ ว่า สิ่งที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง สิ่งปรุงแต่งหรือของปรุงแต่ง

นอกจากความหมายจะต่างกันอย่างที่พอสังเกตเห็นได้แบบนี้แล้ว ความหมายนั้นยังแคบกว่ากันด้วย กล่าวคือ สภาวะที่ปรุงแต่งจิต เครื่องปรุงของจิต หรือความคิดปรุงแต่ง (สังขารในชั้น ๕) นั้น ตัวของมันเอง ก็เป็นสภาวะที่ถูกปรุงแต่ง เป็นสิ่งปรุงแต่ง หรือเป็นของปรุงแต่ง เพราะเกิดจากปัจจัยอย่างอื่นปรุงแต่งขึ้นมาอีกต่อหนึ่ง ทอยออกไปเป็นทอดๆ จึงไม่พ้นที่จะเป็นส่วนหนึ่งของสังขารในความหมายอย่างหลัง (ในไตรลักษณ์) คือ เป็นสภาวะที่ถูกปรุงแต่ง หรือเป็นของปรุงแต่งนั่นเอง “สังขาร” ในชั้น ๕ จึงกินความหมายแคบกว่า เป็นเพียงส่วนหนึ่ง ส่วน “สังขาร” ในไตรลักษณ์กินความหมายครอบคลุมทั้งหมด

ข. โดยองค์ธรรม: ถ้าแบ่งธรรมหรือสิ่งต่างๆ ออกเป็น ๒ อย่างคือ รูปธรรม กับ นามธรรม และแบ่งนามธรรมย่อยออกไปอีกเป็น ๔ อย่างคือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ จะเห็นว่า “สังขาร” ในชั้น ๕ เป็นนามธรรมอย่างเดียว และเป็นเพียงส่วนหนึ่งในสี่ส่วนของนามธรรมเท่านั้น แต่ “สังขาร” ในไตรลักษณ์ ครอบคลุมทั้งรูปธรรมและนามธรรม อนึ่ง รูปธรรมและนามธรรมที่กล่าวถึงนี้ เมื่อแยกออกไปก็คือชั้น ๕ นั้นเอง

จะเห็นว่า สังขารในชั้น ๕ เป็นเพียงชั้นหนึ่งในชั้น ๕ (เป็นลำดับที่สี่) แต่สังขารในไตรลักษณ์ ครอบคลุมชั้น ๕ ทั้งหมด กล่าวคือ สังขาร (ในชั้น ๕) เป็นสังขารอย่างหนึ่ง (ในไตรลักษณ์) เช่นเดียวกับชั้นอื่นๆ ทั้งสี่ชั้น

นอกจากนั้น ธรรมหรือสิ่งต่างๆ ที่นำมาแบ่งในที่นี้ ก็คือสังขตธรรม ซึ่งก็เป็นไวพจน์คืออีกชื่อหนึ่งของสังขาร (ในไตรลักษณ์) นั่นเอง จึงเห็นชัดเจนว่า สังขาร (ในชั้น ๕) เป็นเพียงส่วนย่อยอย่างหนึ่งฝ่ายนามธรรมที่รวมอยู่ด้วยกันทั้งหมดภายในสังขาร (ในไตรลักษณ์) เท่านั้นเอง

ฉะนั้น คำกล่าวที่ว่า รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง กับข้อความว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง จึงมีความหมายเท่าๆ กัน หรือพูดอีกนัยหนึ่ง ข้อความว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” เมื่อจะขยายออกไปให้ละเอียด ก็พูดใหม่ได้ว่า “รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง”

เพื่อกันความสับสน บางทีท่านใช้คำว่า “สังขารชั้น” สำหรับคำว่าสังขารในชั้น ๕ ที่เป็นเพียงส่วนหนึ่งในนามธรรม และใช้คำว่า สังขารที่เป็นสังขตธรรม หรือ “สังขตสังขาร” หรือ “สังขาร” เดี่ยวๆ สำหรับสังขารในไตรลักษณ์ที่มีความหมายครอบคลุมทั้งรูปธรรมและนามธรรม หรือชั้น ๕ ทั้งหมด

การที่ข้อธรรม ๒ อย่างนี้มาลงเป็นคำศัพท์เดียวกันว่า “สังขาร” ก็เพราะมีความหมายเหมือนกันว่า “ปรุงแต่ง” แต่มาต่างกันตรงที่ว่า อย่างแรกเป็น “ความคิดปรุงแต่ง” อย่างหลังเป็น “สิ่งปรุงแต่ง หรือของปรุงแต่ง”

๒. สิ่งปิดบังไตรลักษณ์

ทั้งที่ความเป็นอนิจจัง ทุกข์ และอนัตตา นี้ เป็นลักษณะสามัญของสิ่งทั้งหลาย เป็นความจริงที่แสดงตัวของมันเองอยู่ตามธรรมดาตลอดทุกเวลา แต่คนทั่วไปก็มองไม่เห็น ทั้งนี้เพราะเป็นเหมือนมีสิ่งปิดบังคอยซ่อนคลุมไว้ ถ้าไม่มณฑลการ คือไม่ใส่ใจพิจารณาอย่างถูกต้อง ก็มองไม่เห็น สิ่งที่เป็นเหมือนเครื่องปิดบังซ่อนคลุมเหล่านี้ คือ¹²²

๑. สันตติ บังอนิจจังลักษณะ
๒. อิริยาบท บังทุกขลักษณะ
๓. ฆนะ บังอนัตตลักษณะ

๑. ท่านกล่าวว่า เพราะมิได้มณฑลการความเกิดและความดับ หรือความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป ก็ถูก สันตติ คือ ความสืบทอดหรือความเป็นไปอย่างต่อเนื่อง ปิดบังไว้ อนิจจังลักษณะจึงไม่ปรากฏ, สิ่งทั้งหลายที่เราเห็นเห็นนั้น ล้วนแต่มีความเกิดขึ้นและความแตกสลายอยู่ภายในตลอดเวลา แต่ความเกิดดับนั้นเป็นไปอย่างหมุนเนื่องติดต่อกันรวดเร็วมาก คือ เกิด-ดับ-เกิด-ดับ-เกิด-ดับ ฯลฯ ความเป็นไปต่อเนื่องอย่างรวดเร็วยิ่งนั้น ทำให้เรามองเห็นเป็นว่า สิ่งนั้นคงที่ถาวร เป็นอย่างหนึ่งอย่างเดิม ไม่มีความเปลี่ยนแปลง เหมือนอย่างตัวเราเองหรือคนใกล้เคียงอยู่ด้วยกัน มองเห็นกันเสมือนว่าเป็นอย่างเดิมไม่เปลี่ยนแปลง แต่เมื่อเวลาผ่านไปนาน สังเกตดูหรือไม่เห็นกันนานๆ เมื่อพบกันอีกจึงรู้ว่าได้มีความเปลี่ยนแปลงไปแล้วจากเดิม แต่ตามความเป็นจริง ความเปลี่ยนแปลงนั้นเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาที่ละน้อยและต่อเนื่องจนไม่เห็นช่องว่าง

ตัวอย่างเปรียบเทียบให้เห็นง่ายขึ้น เช่น ใบพัดที่กำลังหมุนอยู่อย่างรวดเร็ว มองเห็นเป็นแผ่นกลมแผ่นเดียวหนึ่ง เมื่อทำให้หมุนช้าลง ก็เห็นเป็นใบพัดกำลังเคลื่อนไหวแยกเป็นใบๆ เมื่อจับหยุดมองดู ก็เห็นชัดว่าเป็นใบพัดต่างหากกัน ๒ ใบ ๓ ใบ หรือ ๔ ใบ หรือเหมือนคนเอามือจับก้านรูปที่จุดไฟติดอยู่แล้วแกว่งหมุนอย่างรวดเร็ว เป็นรูปวงกลม มองดูเหมือนเป็นไฟรูปวงกลม แต่ความจริงเป็นเพียงรูปก้านเดียวที่ทำให้เกิดรูปต่อเนื่องติดเป็นไฟไป หรือเหมือนหลอดไฟฟ้าที่ติดไฟอยู่สว่างจ้า มองเห็นเป็นดวงไฟที่สว่างคงที่ แต่ความจริงเป็นกระแสไฟฟ้าที่เกิดดับไหลเนื่องผ่านไปอย่างรวดเร็ว หรือเหมือนมวนน้ำในแม่น้ำที่มองดูเป็นผืนหนึ่งผืนเดียว แต่ความจริงเป็นกระแสน้ำที่ไหลผ่านไปๆ เกิดจากน้ำหยดน้อยๆ มากมายมารวมกันและไหลเนื่อง สิ่งทั้งหลายเช่นดังตัวอย่างเหล่านี้ เมื่อใช้เครื่องมือหรือวิธีการที่ถูกต้องมากำหนดแยกมณฑลการเห็นความเกิดขึ้น และความดับไป จึงจะประจักษ์ความไม่เที่ยงแท้ ไม่คงที่ เป็นอนิจจัง

๒. ท่านกล่าวว่า เพราะมิได้มณฑลการความบีบคั้นกดดันที่มีอยู่ตลอดเวลา ก็ถูก อิริยาบท คือความยกย้ายเคลื่อนไหว ปิดบังไว้ ทุกขลักษณะจึงไม่ปรากฏ, ภาวะที่ทนอยู่ไม่ได้ หรือภาวะที่คงสภาพเดิมอยู่ไม่ได้ หรือภาวะที่ไม่อาจคงอยู่ในสภาพเดิมได้ ด้วยมีแรงบีบคั้นกดดันขัดแย้งร้าวอยู่ภายในส่วนประกอบต่างๆ นั้น จะถึงระดับที่ปรากฏแก่สายตาหรือความรู้สึกของมนุษย์ มักจะต้องกินเวลาระยะหนึ่ง แต่ในระหว่างนั้น ถ้ามีการคืบคลอนยกย้ายหรือทำให้แปรรูปเป็นอย่างอื่นไปเสียก่อน ก็ดี สิ่งที่ถูกสังเกตุเคลื่อนย้ายพ้นจากผู้สังเกตไปเสียก่อน หรือผู้สังเกตแยกพรากจากสิ่งที่ถูกสังเกตไปเสียก่อน ก็ดี ภาวะที่บีบคั้นกดดันขัดแย้งนั้น ก็ไม่ทันปรากฏให้เห็น ปรากฏการณ์ส่วนใหญ่มักเป็นไปเช่นนี้ ทุกขลักษณะจึงไม่ปรากฏ

¹²² วิสุทธิ.๓/๒๗๕; วิงค.อ.๖๕; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๕๒๒

ตัวอย่างง่ายๆ ก็คือ ในร่างกายของมนุษย์นั้นแหละไม่ต้องรอให้ถึงขั้นชีวิตแตกดับดอก แม้ในชีวิตประจำวันนี้เอง ความบีบคั้นกดดันขัดแย้งก็มีอยู่ตลอดเวลาทำองคาพยพ จนทำให้มนุษย์ไม่อาจอยู่นิ่งเฉยในท่าเดียวได้ ถ้าเราอยู่หรือต้องอยู่ในท่าเดียวนานมาก ๆ เช่น ยืนอย่างเดียวนั่งอย่างเดียว เดินอย่างเดียวนอนอย่างเดียว ความบีบคั้นกดดัน ตามสภาวะจะค่อย ๆ เพิ่มมากขึ้น ๆ จนถึงระดับที่เกิดเป็นความรู้สึกบีบคั้นกดดันที่คนทั่วไปเรียกว่าเป็นทุกข์ เช่น เจ็บปวดเมื่อย จนในที่สุดก็จะทนไม่ไหว และต้องยกย้ายเปลี่ยนไปสู่ทำนองที่เรียกว่าอิริยาบถอื่น เมื่อความบีบคั้นกดดันอันเป็นทุกข์ตามสภาวะนั้นลึกลง ความรู้สึกบีบคั้นกดดันที่เรียกว่า ความรู้สึกทุกข์ (ทุกข์เวทนา) ก็หายไปด้วย (ในตอนที่มีความรู้สึกทุกข์หายไปนี้ มักจะมีความรู้สึกสบายที่เรียกว่าความสุขเกิดขึ้นมาแทนด้วย แต่อันนี้เป็นเพียงความรู้สึกเท่านั้น ว่าโดยสภาวะแล้ว มีแต่ความทุกข์หมดไปอย่างเดียว เข้าสู่ภาวะปราศจากทุกข์)

ในความเป็นอยู่ประจำวันนั้น เมื่อเราอยู่ในท่าหนึ่งหรืออิริยาบถหนึ่งนานๆ พอจะรู้สึกปวดเมื่อยเป็นทุกข์เราก็ชิงเคลื่อนไหวเปลี่ยนไปสู่ทำนองหรืออิริยาบถอื่นเสีย หรือเรามากจะเคลื่อนไหวเปลี่ยนท่าเปลี่ยนอิริยาบถอยู่เสมอ จึงหนีรอดจากความรู้สึกทุกข์ไปได้ เมื่อไม่รู้สึกทุกข์ ก็เลยพลอยมองข้ามไม่เห็นความทุกข์ที่เป็นความจริงตามสภาวะไปเสียด้วย ท่านจึงว่า อิริยาบถบังทุกขลักษณะ

๓. ท่านกล่าวว่า เพราะมิได้มโนการความแยกย่อยออกเป็นธาตุต่างๆ ก็ถูก *ชนะ* คือความเป็นแห่งเป็น ก้อนเป็นชิ้นเป็นอันเป็นมวลหรือเป็นหน่วยรวม ปิดบังไว้ อนัตตลักษณะจึงไม่ปรากฏ

สิ่งทั้งหลายที่เรียกชื่ออย่างนั้นอย่างนี้ ล้วนเกิดจากเอาส่วนประกอบทั้งหลายมารวมปรุงแต่งขึ้นเมื่อแยกย่อยส่วนประกอบเหล่านั้นออกไปแล้ว สิ่งที่เป็นหน่วยรวมซึ่งเรียกชื่ออย่างนั้นๆ ก็ไม่มี โดยทั่วไปมนุษย์มองไม่เห็นความจริงนี้ เพราะถูกชนลัญญาคือความจำหมายหรือความลำคัญหมายเป็นหน่วยรวมคอยปิดบังไว้ เข้ากับคำกล่าวอย่างชาวบ้านว่า เห็นเสื้อ แต่ไม่เห็นผ้า เห็นแต่ตุ๊กตา มองไม่เห็นเนื้อยาง คือคนที่ไม่ได้คิดไม่ได้พิจารณา บางทีก็ถูกภาพตัวตนของเสื้อปิดบังตาหลอกไว้ ไม่ได้มองเห็นเนื้อผ้าที่ปรุงแต่งขึ้นเป็นรูปเสื้อนั้น ซึ่งว่าที่จริง ผ้านั้นเองก็ไม่มี มีแต่เส้นด้ายมากมายที่มาเรียงกันเข้าตามระเบียบ ถ้าแยกด้ายทั้งหมดออกจากกัน ผ้านั้นเองก็ไม่มี หรือเด็กที่มองเห็นแต่รูปตุ๊กตา เพราะถูกภาพตัวตนของตุ๊กตาปิดบังหลอกตาไว้ ไม่ได้มองเห็นเนื้อยางซึ่งเป็นสาระที่แท้จริงของตัวตุ๊กตานั้น เมื่อจับเอาแต่ตัวจริง ก็มีแต่เนื้อยาง หามิตุ๊กตาไม่ แม้เนื้อยางนั้นเองก็เกิดจากส่วนผสมต่างๆ มาปรุงแต่งขึ้นต่อๆ กันมา

ชนลัญญา ย่อมบังอนัตตลักษณะไว้ในทำนองแห่งตัวอย่างง่ายๆ ที่ได้ยกมากล่าวไว้นี้ เมื่อใช้อุปกรณ์หรือวิธีการที่ถูกต้องมาวิเคราะห์มโนการเห็นความแยกย่อยออกเป็นส่วนประกอบต่างๆ จึงจะประจักษ์ในความมีใช้ตัวตน มองเห็นว่าเป็นอนัตตา

๓. วิเคราะห์ความหมายของไตรลักษณ์

พึงสังเกตว่า หลักชั้น ๕ (เบญจชั้น) ในบทที่ ๑ ก็ดี หลักอายตนะ ๖ (สฬายตนะ) ในบทที่ ๒ ก็ดี แสดงเนื้อหาของชีวิต เน้นการศึกษาพิจารณาเกี่ยวกับชีวิต คือ ว่าด้วยชั้น ๕ ที่เป็นภายใน และอายตนะภายในเป็นสำคัญ ส่วนหลักไตรลักษณ์ในบทที่ ๓ นี้ ขยายขอบเขตการพิจารณาออกไปอย่างกว้างขวางครอบคลุมทั้งชั้น ๕ ที่เป็นภายใน และชั้น ๕ ที่เป็นภายนอก ทั้งอายตนะภายในและอายตนะภายนอก เป็นการมองทั้งชีวิตและสิ่งทั้งปวงที่ชีวิตเกี่ยวข้อง คือว่าด้วยชีวิตและโลกทั่วไปทั้งหมดทั้งสิ้น

ความหมายของไตรลักษณ์แต่ละข้อ ได้แสดงไว้พอเห็นเค้าในเบื้องต้นแล้ว ในที่นี้จะวิเคราะห์ความหมายของไตรลักษณ์เหล่านั้นให้ละเอียดลึกซึ้งลงไปอีก ตามหลักวิชาโดยหลักฐานในคัมภีร์

๑. อนิจจตา และอนิจจลักษณะ

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์แสดงอรรถ (ความหมาย) ของอนิจจตาไว้อย่างเดียวว่า “ซึ่งว่าเป็นอนิจจัง โดยความหมายว่า เป็นของสิ้นไปๆ (ขยฺญฺเจเน)”¹²³ หมายความว่า เกิดขึ้นที่ไหนเมื่อใด ก็ดับไปที่นั่น เมื่อนั้น เช่นรูปธรรมในอดีต ก็ดับไปในอดีต ไม่มาถึงขณะนี้ รูปในขณะนี้ ก็ดับไปที่นี้ ไม่ไปถึงข้างหน้า รูปในอนาคตจะเกิดถัดต่อไป ก็ดับ ณ ที่นั่นเอง ไม่ยืนอยู่ถึงเวลาต่อไปอีก ดังนี้ เป็นต้น

ต่อมาในคัมภีร์ชั้นนอรธกถา ท่านต้องการให้ผู้ศึกษาเข้าใจยิ่งขึ้น จึงได้ขยายความหมายออกไปโดยนัยต่าง ๆ ยกย้าคำอธิบายออกไปให้เห็นความหมายในหลายๆ แง่ และหลายๆ ระดับ ตั้งแต่ระดับคร่าวๆ หยาบๆ ลงมาจนถึงความเป็นไปในแต่ละขณะๆ เช่น เมื่อมองชีวิตของคน เบื้องต้นก็มองอย่างง่ายๆ ดูช่วงชีวิตทั้งหมด ก็เห็นว่าชีวิตมีการเกิดและการแตกดับ เริ่มต้นด้วยการเกิดและสิ้นสุดลงด้วยความตาย เมื่อชอยลงไปอีก ก็ยังเห็นความเกิดและความดับ หรือการเริ่มต้นและการแตกสลายกระชั้นถี่เข้ามา เป็นช่วงวัยหนึ่งๆ ช่วงระยะสิบปีหนึ่งๆ ช่วงปีหนึ่งๆ ช่วงฤดูหนึ่งๆ ช่วงเดือนหนึ่งๆ ฯลฯ ช่วงยามหนึ่งๆ ตลอดถึงช่วงเวลาขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวแต่ละครั้งแต่ละหน จนกระทั่งมองเห็นความเกิดดับที่เป็นไปในทุกๆ ขณะ ซึ่งเป็นของมองเห็นได้ยากสำหรับคนทั่วไป

อย่างไรก็ตาม ในสมัยปัจจุบันนี้ ที่วิทยาศาสตร์เจริญก้าวหน้ามากแล้ว อนิจจตาหรือความไม่เที่ยง โดยเฉพาะในด้านรูปธรรม เป็นสิ่งที่เข้าใจได้ง่ายขึ้นมาก จนเกือบจะกลายเป็นของสามัญไปแล้ว ทฤษฎีต่างๆ ตั้งแต่ทฤษฎีว่าด้วยการเกิดดับของดาว ลงมาจนถึงทฤษฎีว่าด้วยการสลายตัวของปรมาณู ล้วนใช้ช่วยอธิบายหลักอนิจจตาได้ทั้งสิ้น

ที่ว่าคัมภีร์ชั้นนอรธกถายกย้อคำอธิบายออกไปหลายๆ แง่ ขยายความหมายออกไปโดยนัยต่างๆ นั้น เช่น บางแห่งท่านอธิบายว่า “ที่ซึ่งว่าเป็นอนิจจัง ก็เพราะเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป (อนจฺจนฺติกตตาย) และเพราะเป็นสิ่งที่มีความเริ่มต้นและความสิ้นสุด (มีจุดเริ่มและมีจุดจบ, อาทอนฺตวนฺตตาย)”¹²⁴

แต่คำอธิบายอย่างง่ายๆ ที่ใช้บ่อย ก็คือข้อความว่า “ซึ่งว่าเป็นอนิจจัง โดยความหมายว่าเป็นสิ่งที่มิแล้วก็ไม่มี (คือมีหรือปรากฏขึ้นแล้ว ก็หมดหรือหายไป, หุตฺวา อภาวฺญฺเจเน)”¹²⁵ บางแห่งก็นำข้อความอื่นมาอธิบายเสริมเข้ากับข้อความนี้ อีก เช่นว่า “ซึ่งว่าเป็นอนิจจัง เพราะเกิดขึ้น เสื่อมสลาย และกลายเป็นอย่างอื่น หรือเพราะมีแล้ว ก็ไม่มี (อุปฺปาทฺวยญฺญตฺตภาวฺ หุตฺวา อภาวฺโต วา)”¹²⁶

แต่ที่ถือว่าท่านประมวลความหมายต่างๆ มาแสดงไว้โดยครบถ้วน ก็คือ การแสดงอรรถแห่งอนิจจตาเป็น ๔ นัย หมายความว่า เป็นอนิจจังด้วยเหตุผล ๔ อย่าง คือ¹²⁷

¹²³ ขุ.ปฎิ.๓๑/๗๙/๕๓; อังใน วิสุทฺธิ.๓/๒๓๕.

¹²⁴ วิสุทฺธิ.๓/๒๓๗.

¹²⁵ เช่น วิสุทฺธิ.๓/๒๖๐

¹²⁶ วิสุทฺธิ.๓/๒๗๕

¹²⁷ วิสุทฺธิ.๓/๒๔๖; ม.อ.๒/๑๕๐; วิภังค.อ.๖๒; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/๔๗๙ ว่า เหตุผล ๔ อย่างนี้เป็นวิธีพิจารณาที่ใช้สำหรับสังขารฝ่ายรูปธรรม แต่ความในนอรธกถาวิภังคแสดงให้เห็นว่า ใช้ได้สำหรับสังขารทุกอย่าง. ดู วินย.ฎีกา ๓/๘๐ ด้วย

๑. อุปฺปาทายปฺปวตฺติโต เพราะเป็นไปโดยการเกิดและการสลาย คือ เกิดดับๆ มีแล้วก็ไม่มี
๒. วิปริณามโต เพราะเป็นของแปรปรวน คือ เปลี่ยนแปลง แปรสภาพไปเรื่อยๆ
๓. ตาวกาลิกโต เพราะเป็นของชั่วคราว อยู่ได้ชั่วขณะ ๆ
๔. นิจุจฺปฏิทฺเตยโต เพราะแย่งต่อความเที่ยง คือ สภาวะของมันเป็นสิ่งไม่เที่ยงนั้น ชัดกัณอยู่เองในตัวกับความเที่ยง หรือโดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธความเที่ยงอยู่ในตัว เมื่อมองดูรู้เห็นตรงตามสภาวะของมันแล้ว ก็จะไม่พบความเที่ยงเลย ถึงคนจะพยายามมองให้เห็นเป็นเที่ยง มันก็ไม่ยอมเที่ยงตามที่คนอยาก จึงเรียกว่ามันปฏิเสธความเที่ยง

๒. ทุกขตา และทุกขลักษณะ

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ แสดงอรรถของทุกขตาไว้อย่างเดียวว่า “ชื่อว่าเป็นทุกข์ โดยความหมายว่าเป็นของมีภัย (ภยภูเจณ)”¹²⁸ ที่ว่า “มีภัย” นั้น จะแปลว่า เป็นภัย หรือ น่ากลัว ก็ได้ ทั้งนี้โดยเหตุผลว่า สังขารทั้งปวงเป็นสภาพที่ผู้ฟังแตกสลายได้ จะต้องย่อยยับมลายสิ้นไป จึงไม่มีความปลอดภัย ไม่ให้ความปลอดภัยโปร่งโล่งใจ หรือความเบาใจอย่างเต็มที่แท้จริง หมายความว่า ตัวมันเองก็มีภัยที่จะต้องเสื่อมโทรมสิ้นสลายไป มันจึงก่อให้เกิดภัย คือความกลัวและความน่ากลัวแก่ใครก็ตามที่เข้าไปยึดถือเกี่ยวข้อง

ส่วนคัมภีร์ชั้นนอรรถถาขยายความหมายออกไปโดยนัยต่างๆ คำอธิบายที่ท่านใช้บ่อยมี ๒ นัย คือ “ชื่อว่าเป็นทุกข์โดยความหมายว่า มีความบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลาย (อุปฺปาทายปฺปวีฬฺเจณ¹²⁹ หรือ อุปฺปาทายปฺปวีฬฺตตาย¹³⁰)” ทั้งบีบคั้นขัดแย้งต่อประดาลัยที่ประกอบอยู่กับมัน และทั้งมันเองก็ถูกสิ่งทีประกอบอยู่ด้วยนั้นบีบคั้นขัดแย้ง¹³¹ “และ (ชื่อว่าเป็นทุกข์) เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ (ทุกฺขวตฺตุตตาย¹³² หรือ ทุกฺขวตฺตุตโต¹³³)” คือ เป็นที่รองรับของความทุกข์ หรือทำให้เกิดทุกข์ เช่น ก่อให้เกิดความรู้สึกทุกข์ พุดให้ง่ายเข้าว่า ที่เรียกว่าเป็นทุกข์ ก็เพราะทำให้เกิดความรู้สึกทุกข์ เป็นต้น หรือที่เรียกว่าบีบคั้น ก็เพราะทำให้เกิดความรู้สึกบีบคั้น เป็นต้น

ความหมายที่ท่านประมวลไว้ครบถ้วนที่สุดมี ๔ นัย คือ เป็นทุกข์ด้วยอรรถ ๔ อย่าง ดังนี้¹³⁴

๑. อภินุสฺมปฺติปีฬฺนโต เพราะมีความบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา คือ ถูกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ด้วยความเกิดขึ้น ความเสื่อมโทรม และความแตกสลาย และบีบคั้นขัดแย้งอยู่ตลอดเวลา กับสิ่งที่ประกอบอยู่ด้วย หรือปัจจัยที่เกี่ยวข้อง ด้วยต่างก็เกิดขึ้น ต่างก็โทรมไป ต่างก็แตกสลาย
๒. ทุกฺขมโต เพราะเป็นสภาพที่ทนได้ยาก คือคงทนอยู่ไม่ไหว หมายความว่า คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ จะต้องเปลี่ยน จะต้องกลายเป็น จะต้องหมดสภาพไป เพราะความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลายนั้น¹³⁵

¹²⁸ ขุ.ปฏฺ.๓๑/๗๙/๕๓; อังใน วิสุทฺธิ.๓/๒๓๕

¹²⁹ วิสุทฺธิ.๓/๒๖๐

¹³⁰ วิสุทฺธิ.๓/๒๓๗

¹³¹ วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/๔๖๒

¹³² วิสุทฺธิ.๓/๒๓๗

¹³³ เช่น วิสุทฺธิ.๓/๘๗

¹³⁴ วิสุทฺธิ.๓/๒๔๖; ม.อ.๒/๑๕๑ (ข้อแรกเป็น สนฺตปา); วิมฺจ.อ.๖๒

๓. **ทุกข์ขัตตุโต** เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ คือเป็นที่รองรับสภาวะแห่งทุกข์ ซึ่งก็หมายความว่า เมื่อโยงมาถึงคน หรือในแง่ที่คนเกี่ยวข้องกับ ก็เป็นที่ก่อให้เกิดทุกข์ เช่น ทุกขเวทนา หรือความรู้สึกบีบคั้น เป็นต้น (อรรถกถาและฎีกา อธิบายว่า เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ตาทั้ง ๓ และแห่งสังสารทุกข์¹³⁶)

๔. **สุขปฏิภเวปโต** เพราะแย้งต่อความสุข คือ โดยสภาวะของมันเอง ที่ถูกปัจจัยทั้งหลายบีบคั้นขัดแย้ง และคงสภาพอยู่ไม่ได้ มันก็ปฏิเสธหรือกีดกันภาวะราบรินคล่องสะดวกอยู่ในตัว (เป็นเรื่องที่คนจะต้องดิ้นรนจัดสรรปัจจัยทั้งหลายเอา โดยที่ความสุขที่เป็นตัวสภาวะจริง ก็มีแต่เพียงความรู้สึก)

อธิบายว่า สภาวะที่มีเป็นพื้น ได้แก่ ทุกข์ คือ ความบีบคั้นกดดันขัดแย้ง ที่เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของสังขารทั้งหลาย ที่จริงก็เพียงเป็นสภาวะตามปกติธรรมดาของธรรมชาติ แต่ในสภาพที่เกี่ยวข้องกับคน ก็ก่อให้เกิดความรู้สึกบีบคั้นกดดันขัดแย้ง ที่เรียกว่า ความรู้สึกทุกข์ (ทุกขเวทนา) ด้วย เมื่อใดทุกข์คือความบีบคั้นกดดันนั้นผ่อนคลายไป หรือคนปลดปล่อยพ้นจากทุกข์นั้น ก็เรียกว่ามีความสุขหรือรู้สึกสุข ยิ่งทำให้เกิดทุกข์คือบีบคั้นกดดัน ทำให้รู้สึก ขาด พร่อง กระจาย หิว มากเท่าใด ในเวลาที่ทำให้ผ่อนหายปลดปล่อยพ้นจากทุกข์หรือความบีบคั้นนั้น ก็ยิ่งรู้สึกสุขมากขึ้นเท่านั้น

เหมือนคนที่ถูกทำให้ร้อนมาก เช่น เดินมาในกลางแดด พอเข้ามาในที่ร้อนน้อยลงหรืออุ่นลง ก็รู้สึกเย็น ยิ่งได้เข้าไปในที่ที่เย็นตามปกติ ก็จะรู้สึกเย็นสบายมาก ในทางตรงข้าม ถ้าทำให้ได้รับความรู้สึกสุข (สุขเวทนา) แรงมาก พอเกิดความทุกข์ ก็จะรู้สึกทุกข์ (ทุกขเวทนา) รุนแรงมากด้วยเช่นกัน แม้แต่ทุกข์เพียงเล็กน้อยก็ตามปกติจะไม่รู้สึกทุกข์ เขาก็อาจจะรู้สึกทุกข์ได้มาก เหมือนคนอยู่ในที่ที่เย็นสบายมาก พอออกไปสู่ที่ร้อน ก็รู้สึกร้อนมาก แม้แต่สภาวะที่คนอื่น ๆ หรือตัวเขาเองเคยรู้สึกเคยๆ เขาก็อาจจะกลับรู้สึกเป็นร้อนไป

พูดอีกให้ตรงความจริงแท้ว่า ที่ว่าเป็นสุขหรือรู้สึกสุข (สุขเวทนา) นั้น ตามที่แท้จริงก็ไม่ใช่ปลดปล่อยหรือหายทุกข์ แต่เป็นเพียงระดับหนึ่งหรือขีดขั้นหนึ่งของทุกข์เท่านั้น กล่าวคือ ความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่ผ่อนหรือเพิ่มถึงระดับหนึ่งหรือในอัตราหนึ่ง เราเรียกว่าเป็นสุข เพราะทำให้เกิดความรู้สึกสุข แต่ถ้าเกินกว่านั้นไป ก็กลายเป็นต้องทนหรือเหลือทน เรียกว่า เป็นทุกข์ คือรู้สึกทุกข์ (ทุกขเวทนา) ว่าที่แท้จริงก็มีแต่ทุกข์ คือแรงบีบคั้นกดดันขัดแย้งเท่านั้น ที่เพิ่มขึ้นหรือลดลง

เหมือนกับเรื่องความร้อน และความเย็น ว่าที่จริง *ความเย็นไม่มี มีแต่ความรู้สึกเย็น* สภาวะที่เป็นพื้นก็คือ ความร้อนที่เพิ่มขึ้นหรือลดลง จนถึงไม่มีความร้อน ที่คนเราพูดว่าเย็นสบายนั้น ก็เป็นเพียงความรู้สึก ซึ่งที่แท้แล้วเป็นความร้อนในระดับหนึ่งเท่านั้น ถ้าร้อนน้อยหรือมากเกินไปเกินกว่าระดับนั้นแล้ว ก็หาความรู้สึกสบายไม่

โดยนัยนี้ ความสุข หรือพูดให้เต็มว่า ความรู้สึกสุขคือสุขเวทนา ก็เป็นทุกข์ ทั้งในความหมายว่าเป็นทุกข์ระดับหนึ่ง มีสภาวะเพียงความรู้สึก และในความหมายว่า เป็นสิ่งที่ขึ้นต่อความบีบคั้นกดดัน ขัดแย้ง จะต้องกลาย จะต้องผันแปร จะต้องหมดไป เหมือนกับว่าทุกข์ที่เป็นตัวสภาวะนั้น ไม่ยอมให้สุขยืนยงคงอยู่ได้ตลอดไป

¹³⁵ ความหมายในภาษาไทยที่แปลตามตัวอักษรว่า ทนได้ยาก อาจให้รู้สึกเข้ากันดีกับทุกขเวทนา เช่น ความเจ็บปวด ซึ่งอาจอธิบายได้ว่าเป็นสิ่งที่คนทนได้ยาก แต่นั่นเป็นเพียงถ้อยคำแสดงความหมายที่พอดีตรงกับความรู้สึก ความจริง ความหมายนั้นเป็นสำนวนในภาษาบาลี ซึ่งหมายถึงคงทนอยู่ไม่ได้ หรือคงสภาพอยู่ไม่ได้ ซึ่งเป็นลักษณะของสังขารทั้งหมดทุกอย่างดังได้อธิบายข้างบนนี้

¹³⁶ เช่น วินย.ฎีกา ๓/๘๑; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๔๖๒, ๔๘๐

อนึ่ง ในคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ที่มีศักดิ์ที่อ้างถึงข้างต้นว่า ท่านแสดงอรรถคือความหมายของ “ทุกข์” ซึ่งเป็นข้อที่ ๒ ในไตรลักษณ์ไว้อย่างเดียวว่า เป็นสิ่งมีภัย (ภยภูเจณ) นั้น เมื่อถึงตอนที่อธิบายเรื่องอริยสัจ ท่านได้แสดงอรรถของทุกข์ ซึ่งเป็นข้อที่ ๑ ในอริยสัจว่ามี ๔ อย่าง คือ มีความหมายว่าบีบคั้น (ปีฬนฺภูจ) มีความหมายว่าเป็นสังขตะ (สงขตภูจ) มีความหมายว่าแผดเผา (สนฺตปภูจ) และมีความหมายว่าผันแปร (วิปริณามภูจ)¹³⁷

เห็นว่า ความหมาย ๔ นัยนี้ใช้กับทุกข์ในไตรลักษณ์ได้ด้วย จึงขอนำมาเพิ่มไว้ ณ ที่นี้ โดยตัดข้อซ้ำ คือ ข้อที่ ๑ และข้อที่ ๔ (ปีฬนฺภูจ และ วิปริณามภูจ) ออกไป คงได้เพิ่มอีก ๒ ข้อ คือ

๕. สงขตภูจ โดยความหมายว่าเป็นของปรุงแต่ง คือ ถูกปัจจัยต่างๆ รุมกันหรือมาชุมนุมกันปรุงแต่งเอา มีสภาพที่ขึ้นต่อปัจจัย ไม่เป็นของคงตัว

๖. สนฺตปภูจ โดยความหมายว่าแผดเผา คือ ในตัวของมันเองก็มีสภาพที่แผดเผาให้ร้อนโรยโรยย่อยสลายไป และทั้งแผดเผาผู้มีกิเลสที่เข้าไปยึดติดถือมั่นมันให้เร่าร้อนกระวนกระวายไปด้วย¹³⁸

พิเศษ: ทุกข์ในอริยสัจ แยกให้ชัด จากทุกข์ในไตรลักษณ์

(ก) หมวดใหญ่ของทุกข์

บทบรรยายตอนนี้ ความจริงเป็นเรื่องของไตรลักษณ์ คือ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา ทั้งหมด แต่เมื่อพูดมาถึงทุกขตา คือเรื่องทุกข์ ก็มีการพูดโยงไปเกี่ยวข้องกับเรื่องทุกข์ที่มีอยู่ในหลักธรรมหมวดอื่นด้วย โดยเฉพาะทุกข์ในอริยสัจ ๔ เพราะเนื่องกัน ถึงกันอยู่ แต่เมื่ออธิบายโยงถึงกันหรือพันกัน บางทีก็ทำให้สับสนได้

พูดง่ายๆ ว่า **ทุกข์ในไตรลักษณ์** ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดาของธรรมชาติ บางทีก็ไปเกิดเป็น **ทุกข์ในอริยสัจ** คือเมื่อคนไม่รู้เข้าใจทำกับมันไม่ถูก ทุกข์ในธรรมชาติ ก็เกิดเป็นปัญหาขึ้นแก่ตัวคน

พูดในทางกลับกันว่า เพราะทุกข์ในไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดาของธรรมชาติมีอยู่ มันมีภาวะกดอัดขัดแย้งบีบคั้นคงสภาพอยู่ไม่ได้ตามธรรมดาของมันก็จริง แต่เมื่อคนมีปัญญาไม่ถึงมัน ไม่ได้เข้าใจตัว ก็มาเกิดเป็นความกดดันอัดขัดแย้งบีบคั้นขึ้นในชีวิตจิตใจของคน ทุกข์ในอริยสัจก็เลยเกิดมีเกิดเป็นขึ้นมา

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ทุกข์ในไตรลักษณ์ ก็เป็นธรรมชาติไปตามธรรมดาของมัน เราไปยกเลิกมันไม่ได้ ก็ต้องฝึกเจริญปัญญาขึ้นมาให้รู้เท่าทัน แล้วก็ปฏิบัติไปตามเหตุปัจจัย

แต่ทุกข์ในอริยสัจ ที่เป็นเรื่องของคนนี่ เรายกเลิกไป ทำให้หมดสิ้นได้ และก็ทำอย่างนั้นได้ ด้วยการมีปัญญารู้เท่าทัน และปฏิบัติต่อทุกข์ในไตรลักษณ์คือสรรพสังขารนั้นแหละให้ถูก

นอกจากนั้น และเห็นง่ายกว่านั้น ยังมีทุกข์อีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า **ทุกข์เวทนา** คือความรู้สึกไม่สบายเจ็บปวด เป็นต้น ที่มีชุดของเขา คือมีสุขเวทนา รู้สึกสบาย ซึ่งกายซึ่งใจ และอทุกขมสุขเวทนา เฉยๆ (อุเบกขา) ข้อนี้ก็เกี่ยวข้องอาศัยสภาวะของสิ่งทั้งหลายที่เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์นี้ด้วยเช่นกัน แต่เมื่อมันเป็นความรู้สึกของคน รับรู้ได้ทันที ก็เลยเข้าใจง่าย แทบไม่ต้องใช้ปัญญาอะไร แค่อังไม่เที่ยงเป็นทุกข์คงทนอยู่ไม่ได้ หักหลั่นลงมาถูกคิระระ คนโดนทุกข์ของธรรมชาตินี้มากระทบตัวเข้า ก็เจ็บปวดคิระระ เกิดทุกข์เวทนา บางทีก็แทบทนไม่ไหว ทุกข์เวทนาอย่างที่ว่านี้ง่าย ก็แก้ไข ไปหาหมอ หรือทำแผล ใส่ยา รอเวลาแผลหาย ตรงไปตรงมา ก็จบ

¹³⁷ ขุ.ปฎิ.๓๑/๔๕/๒๘; ๕๔๕/๔๔๙; อ้างใน วิสุทธิ.๓/๗๖; วิภังค.อ.๑๐๗; อนึ่ง ม.อ.๒/๑๕๑ จัด สนฺตป เป็นข้อที่ ๑ ในอรรถ ๔ ข้างต้น

¹³⁸ คำอธิบายในที่นี้ หน้าข้างอัตโนมติ ผู้ต้องการคำอธิบายในอรรถกถาและฎีกา พึงดู ปฏิส.อ.๑๑๙,๑๒๓; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๑๗๑

แต่ถ้าเกิดไม่รู้ว่ากึ่งไม้ที่มันทุกข์ตามธรรมดาของธรรมชาติแล้วมันทนอยู่ไม่ไหว ก็หักตกลงมาโดนตัว เกิดไปสงสัยคนนั้น ระแวงคนนี้ว่าคนไหนคิดประทุษร้าย แล้วจึงใจกว้างกึ่งไม้มาจะทำให้เราเจ็บตัวหรือตายไป

คราวนี้เลยคิดดูน่วย มีโกรธมีแค้นมีคิดต่างๆ นานา เริ่มไม่สบายใจ และกดดันบีบคั้นลึกลงไป ตอนนี้มีทุกข์เวทนาพ่วงมาด้วย แต่ทุกข์ใหญ่อยู่ลึกลงไป เป็นปัญหาของทุกข์อริยสังขันธ์แล้ว คราวนี้เรื่องราวอาจจะใหญ่โตหรือยึดเยื้อยาวนาน ทุกข์อริยสังขมา พลอยให้ทุกข์เวทนาขยายและยึดยาวแยกย้ายกันไปได้อย่างจะเออะจะเยอะ อาจจะไม่จบ

ได้พูดมา พอเห็นง่าย ๆ แต่ที่จริง ทุกข์อริยสังขันธ์เป็นเรื่องใหญ่เท่าไรก็ได้ พาเดือดร้อนกันไป แม้แต่ถึงขั้นสงครามโลกก็มี พูดง่าย ๆ นี้ก็คือปัญหาของมนุษย์

เมื่อมองให้ดี จะเห็นว่า แต่ก่อนนั้น มีทุกข์เดียวแต่ในไตรลักษณ์ แต่พอมีคนมีชีวิตขึ้นมา ทั้ง ๓ ทุกข์นั้น ทั้งทุกข์ในไตรลักษณ์ ทุกข์เวทนา และทุกข์อริยสังขันธ์ ก็มาทับซ้อนกัน

เมื่อมีความเข้าใจเบื้องต้นอย่างนั้นแล้ว ก็มาดูหลักกันสักหน่อย ตอนแรกก็สรุปที่ได้พูดมา ได้สาระว่า

“ทุกข์” ปรากฏในหมวดธรรมสำคัญ ๓ หมวด เรียงตามง่ายยาก ได้แก่

(๑) ในเวทนา (เวทนา ๓ คือ ทุกข์ สุข อทุกข์มสุข หรืออุเบกขา, เวทนา ๕ คือ ทุกข์ สุข โทมนัส โสมนัส และอุเบกขา) เรียกเต็มว่า **ทุกข์เวทนา**

(๒) ในไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) เรียกเต็มว่า **ทุกข์ลักษณะ**

(๓) ในอริยสังขันธ์ ๔ (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) เรียกเต็มว่า **ทุกข์อริยสังขันธ์**

ทุกข์ในหมวดธรรมทั้งสามนั้น มีความหมายเกี่ยวโยงเนื่องอยู่ด้วยกัน แต่มีขอบเขตกว้างแคบกว่ากัน เป็นบางแง่บางส่วน หรือเป็นผลสืบต่อกัน ดังนี้

ทุกข์ ที่มีความหมายกว้างที่สุด ครอบคลุมทั้งหมด คือ ทุกข์ในไตรลักษณ์ หรือ **ทุกข์ลักษณะ** หรือ **ทุกข์ตา** ได้แก่ ภาวะที่ไม่คงตัว คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เพราะมีความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่เกิดจากความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลาย ดังได้อธิบายแล้วข้างต้น ซึ่งเป็นลักษณะของสังขารทั้งหลายทั้งปวง (สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา) กินขอบเขตเท่ากับความไม่เที่ยง คือ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็เป็นที่ทุกข์ (ยถนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ)

ทุกข์ ที่มีความหมายแคบที่สุด เป็นเพียงอาการสืบเนื่องด้านหนึ่งเท่านั้น ก็คือ ทุกข์ที่เป็นเวทนา เรียกชื่อเต็มว่า **ทุกข์เวทนา** หรือความรู้สึกทุกข์ ได้แก่ อาการสืบเนื่องจากทุกข์ในไตรลักษณ์ หรือความรู้สึกที่เกิดขึ้นในบุคคลเนื่องมาจากทุกข์ในไตรลักษณ์นั้น กล่าวคือ ความรู้สึกบีบคั้นกดดันของขัดข้องของคน ซึ่งเกิดขึ้น เมื่อความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่เป็นสภาพสามัญของสิ่งทั้งหลาย เป็นไปในระดับหนึ่ง หรือในอัตราส่วนหนึ่ง โดยสัมพันธ์กับสภาพกายและสภาพจิตของเขา ดังได้อธิบายมาแล้วในข้อความบางตอนข้างต้น¹³⁹

ทุกข์เวทนา ก็เป็นทุกข์ตามความหมายในไตรลักษณ์ด้วย เช่นเดียวกับเวทนาอื่นๆ ทุกอย่าง ไม่ว่าจะ เป็นสุขเวทนา หรืออทุกข์มสุขเวทนา ก็ตาม หมายความว่า เวทนาทุกอย่าง จะเป็นทุกข์เวทนาจิตี สุขเวทนาจิตี อทุกข์มสุขเวทนา (ความรู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุข คือเฉยๆ) หรืออุเบกขาเวทนา จิตี ล้วนเป็นทุกข์ในความหมายที่เป็นลักษณะสามัญนั้นทั้งสิ้น

¹³⁹ ดู ข้อ ๔. สุขปฏิทเนปโต

ทุกข์ในอริยสัจ หรือ **ทุกข์อริยสัจ** ก็คือ สภาวะที่เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์นั่นเอง ซึ่งมาเป็นที่ตั้งที่อาศัยที่ก่อเกิดเป็นปัญหาขึ้นแก่มนุษย์ เนื่องจากมนุษย์ทำให้เป็นปัญหาขึ้นมา

ขยายความว่า สังขารทั้งหลายถูกบีบคั้นตามธรรมดาของมัน โดยเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ และสังขารเหล่านั้นนั้นแหละ (ไม่ทั้งหมดและไม่เสมอไป) เมื่อคนไม่รู้เท่าทันและปฏิบัติจัดการไม่ถูก มันก็ก่อความบีบคั้นขึ้นแก่คน โดยเป็นทุกข์ในอริยสัจ (แต่การที่มันจะกลายเป็นของบีบคั้นคนขึ้นมาได้ ก็เพราะมันเองเป็นสภาวะที่ถูกบีบคั้น โดยเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ จึงไม่อาจเป็นไปได้ที่มันจะให้ความสมอยากเต็มแท้แน่จริงแก่คน)

พูดง่ายๆ ว่า ทุกข์อริยสัจ หมายถึงเรื่องของเบญจขันธ์ ที่เป็นอุปาทานขันธ์ เรียกเป็นศัพท์ว่า ได้แก่ ทุกข์เฉพาะส่วนที่เป็นอินทริยัพพัตร์ คือเนื่องด้วยอินทริย์ เกี่ยวกับชีวิต ไม่รวมถึงทุกข์ที่เป็นอินทริยัพพัตร์ (ไม่เนื่องด้วยอินทริย์) ซึ่งเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ แต่ไม่จัดเป็นทุกข์ในอริยสัจ

(พึงสังเกตว่า ทุกข์อริยสัจ เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ด้วย สมุทัย และมรรค ก็เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ด้วย โดยเป็นเรื่องตามธรรมดาของธรรมชาติ แต่ไม่เป็นทุกข์อริยสัจ)

ข้อสังเกตบางอย่างที่จะช่วยให้กำหนดขอบเขตของทุกข์ในอริยสัจง่ายขึ้น พอประมวลได้ดังนี้

- ๑) เป็นอินทริยัพพัตร์ คือ เนื่องด้วยอินทริย์ เกี่ยวข้องกับชีวิต เป็นปัญหาสำหรับมนุษย์ ไม่รวมถึงอินทริยัพพัตร์ ไม่ใช่ทุกข์ในข้อความว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ (สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา)” หรือในข้อความว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ (ยถนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ)” ซึ่งหมายถึงทุกข์ในไตรลักษณ์ ที่กินความกว้างขวางครอบคลุมทั้งหมด
- ๒) เป็นเรื่องที่เกิดจากกรรมกิเลส คือ เป็นทุกข์ที่เป็นปัญหาของมนุษย์ เกิดจากกิเลสและกรรมของคน (ใช้ศัพท์ตามพระบาลีว่า เกิดจากทุกขสมุทัย คือ เกิดจากตัณหา, และพึงสังเกตตามพุทธพจน์ที่ว่า “อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์”)
- ๓) เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับปริณญากิจ คือ ตรงกับกิจในอริยสัจข้อที่ ๑ อันได้แก่ ปริณญา อธิบายว่า ปริณญา คือการกำหนดรู้ หรือการรู้จักตามสภาพที่มันเป็น เป็นกิจที่มนุษย์จะต้องกระทำต่อทุกข์ในอริยสัจ คือการทำความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับปัญหาของตน ทุกข์ในอริยสัจ จำกัดเฉพาะทุกข์ที่เกี่ยวข้องกับกิจคือปริณยานี้เท่านั้น
- ๔) เน้นความหมายในแง่ที่ว่าเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ หรือเป็นที่รองรับของทุกข์ (ทุกข์ขวตฺตฺตฺตาย) ไม่เพ่งความหมายในแง่ว่ามีความบีบคั้นกดดันขัดแย้งด้วยการเกิดขึ้นและการเสื่อมสลาย (อุทฺทฺยพฺพฺย-ปฺปฺภีปฺพฺนฺนฺ) ซึ่งเป็นความหมายที่เต็มเนื้อหาของทุกข์ในไตรลักษณ์¹⁴⁰

เรื่องทุกข์ในอริยสัจ ยังมีข้อพึงเข้าใจยิ่งขึ้นไปอีก เบื้องต้นนี้ พุดให้ได้แง่สังเกตเป็นพื้นฐานไว้ก่อน แล้วจะได้วกกลับมาพูดต่อไป แต่ตอนนี้ ขอแทรกเรื่องทุกข์ตา หรือทุกข์ ๓ อย่าง เข้ามาประกอบการศึกษาก่อน

ทุกข์ตา ๓ หรือ ทุกข์ ๓¹⁴¹ เป็นธรรมชุดสำคัญ พบในพระสูตร ๓ แห่ง กับในคัมภีร์มหานิทเทสและจูฬนิทเทสหลายแห่ง เป็นพุทธพจน์แห่งหนึ่ง นอกนั้นเป็นภาสิตของพระสารีบุตร แต่ทุกแห่งนั้นแสดงไว้เพียงชื่อชื่อธรรม ไม่อธิบายความหมายเลย (คงเป็นคำสามัญในยุคนั้น) จึงปรึกษาและเรียงข้อไปตามคำอธิบายในอรรถกถา ซึ่งส่วนมากลำดับข้อต่างจากเดิมในพระไตรปิฎก (ในพระสูตรเป็น ทุกขทุกขตา สังขารทุกขตา วิปริณามทุกขตา)

¹⁴⁰ แหล่งสำคัญที่พึงค้นสำหรับเรื่องนี้คือ อภิ.ยมก.๓๘/๘๒๕/๒๗๖; ปญจ.อ.๓๓๖-๗; วิสุทฺธิ.๓/๑๐๑; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/๒๑๐

¹⁴¹ ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๒๘; ส.ส.พ.๑๘/๕๑๐/๓๑๘; ส.ม.๑๘/๓๑๘/๘๕; วิสุทฺธิ.๓/๘๓; วิภังค.อ.๑๒๑; วินย.ฎีกา ๔/๖๓; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/๑๘๑

ทุกข์ตา ๓ หรือ **ทุกข์ ๓** เป็นหลักธรรมที่แสดงความหมายของทุกข์ในไตรลักษณ์ โดยคลุมความเป็นทุกข์ของเวทนาทั้ง ๓ และโยงเข้าสู่ความเข้าใจทุกข์ในอริยสัจ มีดังนี้

- ๑) **ทุกข์ทุกข์ตา** หรือ **ทุกข์ทุกข์** ทุกข์ที่เป็นความรู้สึกทุกข์ ได้แก่ ความทุกข์ทางกายและความทุกข์ทางใจ อย่างที่เข้าใจกันโดยสามัญ ตรงตามชื่อและตามสภาพ เช่น ความเจ็บปวด ไม่สบาย เมื่อยขบ เป็นต้น หมายถึง ทุกขเวทนานั่นเอง
- ๒) **วิปริณามทุกข์ตา** หรือ **วิปริณามทุกข์** ทุกข์เนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่แฝงอยู่ในความแปรปรวน ได้แก่ ความรู้สึกสุขหรือสุขเวทนา ซึ่งเมื่อว่าโดยสภาวะที่แท้จริง ก็เป็นเพียงทุกข์ในระดับหนึ่ง หรือในอัตราส่วนหนึ่ง สุขเวทนานั้น จึงเท่ากับเป็นทุกข์แฝง หรือมีทุกข์ตามแฝงอยู่ตลอดเวลา ซึ่งจะกลายเป็นความรู้สึกทุกข์ หรือก่อให้เกิดทุกข์ขึ้นได้ในทันทีที่เมื่อใดก็ตามสุขเวทนานั้นแปรปรวนไป พูดอีกอย่างหนึ่งว่า สุขเวทนานั้น ก่อให้เกิดทุกข์เพราะความไม่จริงจึงไม่คงเส้นคงวาของมันเอง (อธิบายอีกนัยหนึ่งว่า สุขเวทนา ก็คือ ทุกข์ที่ผันแปรไปในระดับหนึ่ง หรืออัตราส่วนหนึ่ง)
- ๓) **สังขารทุกข์ตา** หรือ **สังขารทุกข์** ทุกข์ตามสภาพสังขาร คือสภาวะของสังขารทุกสิ่งทุกอย่าง หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่ ชันธ์ ๕ ทั้งหมด เป็นทุกข์ คือ เป็นสภาพที่ถูกบีบคั้นกดดันด้วยการเกิดขึ้น และการเสื่อมสลายของปัจจัยต่างๆ ที่ขัดแย้ง ทำให้คงอยู่ในสภาพเดิมมิได้ ไม่คงตัว ทุกข์ข้อที่สามนี้คลุมความของทุกข์ในไตรลักษณ์

(ข) ไตรลักษณ์มี ๓ ไม่ใช่แค่ทุกข์ และทั้งสามเป็นฐานของทุกข์ในอริยสัจ

ได้บอกแล้วว่า ทุกข์ในไตรลักษณ์ คือลักษณะหรืออาการที่ปัจจัยต่างๆ ขัดแย้งกันกดอัดบีบคั้น ทำให้คงทนอยู่ไม่ได้ นั่น เป็นสภาพของสังขารคือทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์ปุถุชนคนทั่วไปจะรู้จักเข้าใจได้ หรือพูดอีกสำนวนหนึ่งโดยใช้คำที่แทนกันได้ว่า เป็นสภาวะตามธรรมดาแห่งธรรมชาติของชันธ์ทั้ง ๕

ถึงแม้ว่าทุกข์ คือภาวะกดดันขัดแย้งบีบคั้นที่วุ่น จะมิได้อยู่เป็นเรื่องธรรมดาของธรรมชาติ แต่ตัวคนเองหมดทั้งชีวิต และสิ่งทีคนเกี่ยวข้องในการเป็นอยู่ทุกอย่าง ก็คือสังขารหรือชันธ์ ๕ ทั้งนั้น ถ้าคนไม่รู้เข้าใจ ปฏิบัติต่อมันไม่แยบคาย ก็จะกลายเป็นว่า คนนั้นแหละจะเกิดภาวะกดดันบีบคั้นทนไม่ได้ขึ้นมากับตัวเอง ซึ่งก็คือทุกข์ แต่เป็นทุกข์ของคน เป็นทุกข์ในอริยสัจ เป็นของจริงขึ้นมาในตัวคน ทั้งที่ไม่มีจริงในธรรมดาของธรรมชาติ

ที่นี่ ที่ว่าชันธ์ทั้ง ๕ หรือประดาสังขารเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์นี้ ความจริงก็เป็นวิธีพูดให้สะดวกเท่านั้น ถ้าจะพูดให้ถูกจริง ก็ควรจะเป็นทุกข์ ซึ่งเป็นลักษณะหนึ่งในลักษณะ ๓ ที่เรียกว่าไตรลักษณ์ และลักษณะ ๓ นั้นก็คือ เป็น**อนิจจา** ไม่เที่ยง เกิดขึ้นมาแล้วก็สลายหายไป เป็น**ทุกขา** มีปัจจัยที่ก่อให้เกิดขัดแย้งบีบคั้นคงสภาพอยู่ไม่ได้ และเป็น**อนัตตา** มีสภาวะของมันที่ปรากฏตามความเป็นไปของเหตุปัจจัย ไม่มีไม่มีตัวตนหรือตัวการพิเศษที่ไหนจะมาแทรกแซงครอบครองเป็นเจ้าของควบคุมบังคับบัญชาให้เป็นอย่างอื่นไปได้

จะพูดให้ง่ายก็ได้ว่า ไม่คงที่ ไม่คงทน และไม่คงตัว

นี่ก็หมายความว่า ที่ว่าเป็นทุกข์นั้น ยังพูดแค่ลักษณะเดียว ที่จริง ชันธ์ ๕ หรือเบญจชันธ์ หรือสรรพสังขารนั้น ไม่ใช่แค่เป็นทุกข์เท่านั้น แต่เป็นอนิจจา เป็นทุกขา และเป็นอนัตตา แล้วที่จากไตรลักษณ์ ไปเกิดเป็นทุกข์ในอริยสัจ ก็ไม่ใช่แค่จากทุกข์ในไตรลักษณ์ ไปเป็นทุกข์ในอริยสัจ แต่ที่จริงคือ จากไตรลักษณ์ครบ ๓ ทั้งอนิจจา ทุกขา และอนัตตา ไปเป็นตัวตั้งให้คนที่ไม่รู้ไม่ทันมัน ก่อเป็นทุกข์ในอริยสัจขึ้นมา

นั่นแน่หนึ่งละว่า สังขารหรือเบญจขันธ์ ซึ่งรวมคนหมดตัวแล้วทั้งกายและใจ เป็นอนิจจา ทุกขา และ อนัตตา เป็นไตรลักษณ์ครบทั้ง ๓ เป็นเรื่องของสภาวะตามธรรมดาของธรรมชาติทั้งนั้น ไม่ต้องมีตัวคนเข้าไปยุ่งเกี่ยว มันก็เป็นของมันอยู่อย่างนั้น จึงยังไม่มาเข้าในเรื่องของอริยสัจ (ทั้งที่ทุกข์/ทุกขา ก็มีอยู่ในไตรลักษณ์)

ก็ตามต่อไปว่า แล้วเมื่อไรละ เบญจขันธ์ หรือขันธ์ ๕ จึงจะมาเป็นทุกข์ในอริยสัจ ก็ตอบว่า เมื่อมันกลายเป็นเบญจอุปาทานขันธ์ หรือเป็นอุปาทานขันธ์ ๕

อุปาทานขันธ์ ๕ คืออะไร? ก็คือ ขันธ์ ๕ ที่มีอุปาทานยึดถือยึดครอง ท่านใช้คำแบบทางการว่า “ประกอบด้วยอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน” จะว่าขันธ์ ๕ ที่เกิดจากอุปาทาน เป็นที่วุ่นวายของอุปาทาน หรือที่รับใช้อุปาทาน ก็ได้ทั้งนั้น เป็นเรื่องของอวิชชาตัณหาอุปาทาน อันนี้แหละคือ ทุกข์ที่เป็นข้อ ๑ ในอริยสัจ ๔

เมื่อได้ความเข้าใจเป็นพื้นฐานที่จะมองแล้ว ก็มาศึกษาพุทธพจน์ที่ตรัสในเรื่องนี้ เริ่มตั้งแต่ดูความแตกต่างระหว่าง ขันธ์ ๕ กับอุปาทานขันธ์ ๕ (เคยแสดงในบทว่าด้วยขันธ์ ๕) ขอยกมาดูอีกครั้งหนึ่ง ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงขันธ์ ๕ และอุปาทานขันธ์ ๕ แยกทั้งหลายจงฟัง”

“ขันธ์ ๕ เป็นไฉน? รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อันใดอันหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม ทรามก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลหรือใกล้ก็ตาม...เหล่านี้ เรียกว่า ขันธ์ ๕”

“อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นไฉน? รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อันใดอันหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม ทรามก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลหรือใกล้ก็ตาม ที่ประกอบด้วยอาสวะ (สาสวะ) เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน (อุปาทานนิยยะ)... เหล่านี้ เรียกว่า อุปาทานขันธ์ ๕”¹⁴²

ถ้าสังเกตจะเห็นว่า เวลาพระพุทธเจ้าทรงแสดงไตรลักษณ์ จะตรัสเป็นประจำว่า ขันธ์ ๕ เป็นอนิจจา เป็นทุกขา เป็นอนัตตา เพราะเป็นเรื่องความจริงของสภาวะตามธรรมดาในธรรมชาติ ว่ารูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ตรัสว่าอุปาทานขันธ์ ๕ เป็นอนิจจา เป็นทุกขา เป็นอนัตตา เพราะรวมอยู่แล้วในขันธ์ ๕ ที่ตรัสนั้น ไม่ต้องตรัสต่างหาก เพียงแต่ว่า ใครไปยึดขันธ์ ๕ ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตานั้นเข้า ก็กลายเป็นอุปาทานขันธ์ ๕ เกิดเป็นทุกข์ขึ้นมา

ตัวอย่างที่ตรัสถึงขันธ์ ๕ ตามหลักไตรลักษณ์

“ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง (อนิจจัง) เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง;...

“ภิกษุทั้งหลาย รูป ปัจจัยบีบคั้นคงสภาพอยู่มิได้ (ทุกข์) เวทนา...สัญญา...สังขารทั้งหลาย...วิญญาณ ปัจจัยบีบคั้นคงสภาพอยู่มิได้;...

“ภิกษุทั้งหลาย รูป ไม่เป็นตัวตน (อนัตตา) เวทนา...สัญญา...สังขารทั้งหลาย...วิญญาณ ไม่เป็นตัวตน; อริยสาวกผู้ได้เวียงนี้ เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายติดแม้ในรูป...แม้ในเวทนา...แม้ในสัญญา...แม้ในสังขารทั้งหลาย...แม้ในวิญญาณ, เมื่อหายติด (นิพพิทา) ย่อมคลายออก (วิราคะ), เพราะคลายออก ย่อมหลุดพ้น; เมื่อหลุดพ้น ย่อมมีญาณว่า หลุดพ้นแล้ว; ย่อมรู้ชัดว่า ลี้นกำเนต จมมรรคาชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) เสร็จจรรยา นี้ ไม่มีกิจอื่นอีกเพื่อสภาวะเช่นนี้”¹⁴³

¹⁴² ส.ข.๑๗/๔๕-๕๖/๕๘-๖๐

¹⁴³ เช่น ส.ข.๑๗/๓๙-๔๑/๒๗

พอรู้เข้าใจเบญจขันธ์ หรือบรรดาสังขาร ตามหลักไตรลักษณ์อย่างนี้ เห็นความจริงชัดแล้ว ก็ไม่เกิดเป็นอุปาทานขันธ์ขึ้นมา หรือเลิกเป็นอุปาทานขันธ์ แต่ตรงกันข้าม กลายเป็นหลุดพ้นอิสระ หมดปัญหา สว่างสดใส เบิกบาน ไม่เกิดมีทุกข์อีกต่อไป

ผู้ที่เคยสวดหรือฟังพระสูตรหมุนธรรมจักร ที่ทรงแสดงอริยสัจ ๔ แก่เบญจวัคคีย์ คงจำได้หรือนึกออกว่า พระพุทธเจ้าตรัสความหมายของอริยสัจข้อที่ ๑ คือทุกข์ ค่อนข้างยาว และเราก็ถือกันเป็นหลักทำนองคำจำกัดความของทุกขอริยสัจนั้นว่า

ภิกษุทั้งหลาย กิเลสคือทุกขอริยสัจ: ความเกิด ก็เป็นทุกข์ ความแก่ ก็เป็นทุกข์ ความเจ็บ ก็เป็นทุกข์ ความตาย ก็เป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์ ปวราถนาสิ่งใดไม่ได้ แม้ช้อนั้น ก็เป็นทุกข์, โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์¹⁴⁴

ข้อพึงสังเกตให้ชัดก็คือ คำสรุปความหมายตอนลงท้ายที่ว่า “โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์” (สงขิตเตน ปญฺจอุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา) ตรงนี้เป็นสาระสำคัญ คือ ที่ว่านั่นก็ทุกข์ นี่ก็ทุกข์นั้น รวมความแล้ว ก็อยู่แค่ว่า อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์

แล้วก็ให้สังเกตต่อไปอีกว่า พระธรรมจักรที่ทรงแสดงแก่เบญจวัคคีย์นี้ เป็นปฐมเทศนา ไม่เคยมีใครได้ฟังมาก่อน พุดง่าย ๆ ว่า ผู้ฟังไม่มีพื้นมาเลยที่จะรู้จักแม้แต่คำว่าทุกข์ในความหมายของพระพุทธศาสนา ทีนี้ จะขอให้เทียบกับพระสูตรที่ทรงแสดงอริยสัจในเวลาต่อมา

ครั้งหนึ่ง เมื่อประทับที่เมืองสาวัตถี (แสดงว่านานหลังจากปฐมเทศนา) พระพุทธเจ้าตรัสอริยสัจครบทั้งหมดแก่พระภิกษุสงฆ์ (แสดงว่าผู้ฟังมีพื้น) จะยกมาให้ดูว่า พระองค์ตรัสความหมายของทุกข์ ตรงไปที่อุปาทานขันธ์ ๕ อย่างเดียว ไม่มีอย่างอื่นเลย ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา แก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง.

ภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกข์เป็นไฉน? ทุกข์นั้น พิงกล่าววว่า คืออุปาทานขันธ์ ๕. อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นไฉน? คือ รูปอุปาทานขันธ์ ๑ เวทนาอุปาทานขันธ์ ๑ สัญญาอุปาทานขันธ์ ๑ สังขารอุปาทานขันธ์ ๑ วิญญาณอุปาทานขันธ์ ๑, ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกข์.

ภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกขสมุทัยเป็นไฉน? คือ ตัณหา อันนำไปให้มีภพใหม่ ประกอบด้วยนันทิ วาคะ ครุ่นใคร่ใฝ่หาในอารมณ์นั้นๆ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย.

ภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกขนิโรธเป็นไฉน? คือ ความจางคลายดับไปไม่เหลือ แห่งตัณหา นั่นแล ความสละ ความไม่ถือตนเสียได้ ความหลุดพ้น ความไม่ติดค้าง ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ.

¹⁴⁴ ส.ม.๑๙/๑๖๖๕/๕๒๘

ภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกชนโรธคามินีปฏิปทาเป็นไฉน? คือ อริยมรรค ประกอบด้วยองค์ ๘ นี้ กล่าวคือ สัมมาทิฏฐิ ๑๗๑ สัมมาสมาธิ. ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกชนโรธคามินีปฏิปทา¹⁴⁵

เมื่อเทียบตามพุทธพจน์นี้แล้ว ทำให้มองได้ว่า ที่ตรัสในปฐมเทศนา เป็นต้น ว่านั่นก็เป็นทุกข์ นี่ก็เป็นทุกข์ มากหลายอย่างนั้น เป็นการยกสภาพต่างๆ ที่คนทั่วไปรับรู้เข้าใจพูดจาทักกันว่านั่นๆ คือทุกข์ เอามาทำความเข้าใจก่อน แล้วจึงมาถึงตัวสาระของความหมายที่แท้จริง คืออุปาทานขันธ ๕ ซึ่งถ้าพูดขึ้นมาทีเดียวทันที คนทั่วไปซึ่งไม่มีพื้นความรู้ จะไม่เข้าใจเลย

เพราะฉะนั้น จึงเป็นไปได้ว่า ในกรณีอื่นๆ หรือในการทรงแสดงธรรมครั้งอื่น บางครั้ง พระพุทธเจ้า อาจทรงยกตัวอย่างทุกข์หรือปัญหาของมนุษย์อย่างอื่น ๆ มาแสดงว่าเป็นทุกข์ หรือสำหรับคนทั่วไป ไม่ว่าเขาจะพูดถึงนึกถึงทุกข์นึกถึงปัญหาอะไรของคน ก็ว่ากันไป สุดแต่จะนึกขึ้นมา แต่ในที่สุดก็มาถึงตัวจริง ที่ทรงชี้ว่าทั้งหมดทั้งปวงนั้น ก็อยู่ที่อุปาทานขันธ ๕ อันนี้เอง

ทั้งนี้ คงจะเป็นอย่างที่ตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ในข้อที่เราบัญญัติว่า นี้เป็นทุกข์อริยสังขันธ์ มีอักษระนับปริมาณมิได้ มีพยัญชนะนับปริมาณมิได้ มีคำชี้แจงแสดงเข็มนับปริมาณมิได้ ว่า ทุกข์อริยสังขันธ์ คือแม้นี้๑๗๑ ในข้อที่เราบัญญัติว่า นี้เป็นทุกชนโรธคามินีปฏิปทาอริยสังขันธ์ มีอักษระนับปริมาณมิได้ มีพยัญชนะนับปริมาณมิได้ มีคำชี้แจงแสดงเข็มนับปริมาณมิได้ ว่า ทุกชนโรธคามินีปฏิปทาอริยสังขันธ์ คือแม้นี้๑๗๑

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้นแล เธอทั้งหลายพึงทำความเข้าใจ เพื่อรู้ตามเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ๑๗๑ นี้ทุกชนโรธคามินีปฏิปทา”¹⁴⁶

พุทธพจน์นี้ เท่ากับย้ำเตือนให้มองกว้างออกไปว่า ดังที่รู้กันอยู่แล้ว หลักธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสสอน ก็รวมลงได้ในอริยสังข ๔ นี้ แม้บางครั้ง คำสอนนั้นจะไม่ได้ออกชื่ออริยสังขัตตออกมา แต่ก็เห็นได้ว่าอยู่ในอริยสังขนั้นเอง อย่างพุทธพจน์ตอนหนึ่งที่จะคัดมาให้ดูจากจุฬทุกขกัณฑ์สูตรต่อไปนี้ แสดงถึงปัญหาโทษภัยความทุกข์ที่เกิดจากกาม ก็คือจากกามตัณหา พร้อมทั้งการปฏิบัติที่เป็นขั้นตอนหนึ่งของอริยมรรค สู่ผลที่เป็นกุศลในระดับหนึ่งแห่งการก้าวไปสู่ขั้นสูงสุดท้าย

ขอคัดมาประกอบความเข้าใจในทุกอริยสังข ดังนี้

“ดูกรรมทานาม แม่เรา ก่อนแต่สัมผัสโผติ เมื่อยังไม่ตรัสรู้ เป็นโผติสัตว์อยู่ ก็มองเห็นเป็นอย่างไรดี ด้วยสัมมาปัญญา ตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า กามให้ความหวานชื่นน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนี้ยิ่งนัก ดังนี้ แต่เรายังมิได้ประสบปีติและความสุข นอกเหนือจากกาม นอกเหนือออกุศลธรรม หรือประสบกุศลธรรมอื่นที่สงบซึ่งยิ่งกว่านั้น เราก็ยังบัญญัติว่ามีได้ก่อนว่าเป็นผู้ไม่วกเวียนมาหากาม แต่เมื่อใด เรามองเห็นเป็นอย่างไรดี ด้วยสัมมาปัญญา ตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า กามให้ความหวานชื่นน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนี้ยิ่งนัก ดังนี้ และเราก็ได้ประสบปีติและความสุข นอกเหนือจากกาม นอกเหนือออกุศลธรรม กับทั้งได้ประสบกุศลธรรมอื่นที่สงบซึ่งยิ่งกว่านั้นอีก เมื่อนั้น เราจึงบัญญัติได้ว่า เป็นผู้ไม่วกเวียนมาหากาม

¹⁴⁵ ส.ช.๑๗/๒๗๗/๑๙๓; ส.ม.๑๙/๑๖๗๘/๕๓๔ (แห่งนี้ มีคำว่าอริยสังขัตตทุกขข้อ); ส.ม.๑๙/๑๖๘๕/๕๓๕ ว่า ทุกข์อริยสังข พึงกล่าวว่าเป็น อายตนะภายใน ๖

¹⁴⁶ ส.ม.๑๙/๑๖๙๖/๕๓๙

“ดูกรรมทานาม ก็อะไรเล่าเป็นคุณ (ความหวานชื่น ข้อดี) ของกามทั้งหลาย? ดูกรรมทานาม กามคุณ ๕ ประการนี้ ๕ ประการเป็นไฉน? คือ รูปที่พึงรู้ด้วยตา ชันนাপวรธนา นำไคร่ นำพอลใจ ชวนรัก ชวนไคร่ นำดีดีใจ, เสียงที่พึงรู้ด้วยหู ... กลิ่นที่พึงรู้ด้วยจมูก ... รสที่พึงรู้ด้วยลิ้น ... โผฏฐัพพะที่พึงรู้ด้วยกาย ชันนাপวรธนา นำไคร่ นำพอลใจ ชวนรัก ชวนไคร่ นำดีดีใจ; ดูกรรมทานาม เหล่านี้แล คือกามคุณ ๕ ประการ, ความสุข ความโลม่นัสสไต อาศัยกามคุณ ๕ เหล่านี้เกิดขึ้น นี่คือคุณของกามทั้งหลาย

“ดูกรรมทานาม ก็อะไรเล่าเป็นโทษ (ข้อเสีย จุดอ่อน) ของกามทั้งหลาย? กุลบุตรในโลกนี้ เลี้ยงชีวิตด้วยศิลปะสถานะใด จะด้วยการนับคะแนนก็ดี ด้วยวิชาคำนวณก็ดี ด้วยวิชาประเมินก็ดี ด้วยกสิกรรมก็ดี ด้วยการค้าขายก็ดี ด้วยการเลี้ยงโคก็ดี ด้วยวิชาเม่นธนุก็ดี ด้วยการเป็นราชบุรุษก็ดี ด้วยศิลปะอย่างหนึ่งอย่างใดก็ดี ต้องหน้าสู้หนาว ต้องหน้าสู้ร้อน ถูกสัมผัสแต่เหลือบ ขุน ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานรบกวน หิวกระหายเจียนตาย ดูกรรมทานาม แม่นี่ก็เป็นโทษของกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่เห็นชัดกับตัว มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นตัวบังคับ เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั่นเอง

“ดูกรรมทานาม ถ้าเมื่อกุลบุตรนั้น ทั้งที่ขยัน เขาการเอางาน พยายามอยู่อย่างนี้ โภคะเหล่านั้นก็ไม่สำเร็จผล เขาย่อมเศร้าโศก พุ่มพวย พิโรธ ติอก คร่ำครวญ ถึงความฟั่นเฟือนเลือนหลงว่า ความขยันของเราสูญเปล่าเสียแล้วหนอ ความพยายามของเราไม่ออกผลเลยหนอ ดูกรรมทานาม แม่นี่ก็เป็นโทษของกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่เห็นชัดกับตัว ... เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั่นเอง

“ดูกรรมทานาม ถ้าเมื่อกุลบุตรนั้นขยัน เขาการเอางาน พยายามอยู่อย่างนี้ โภคะเหล่านั้นสำเร็จผล การคอยรักษาโภคะเหล่านั้นก็เป็นตัวบังคับ ให้เขากลับเสวยความทุกข์ยากไม่สบายใจว่า ทำอย่างไร ราชาทั้งหลายจะไม่พึงรีบเอาโภคะของเราไปเสีย พวกโจรจะไม่มาปล้นไฟจะไม่ไหม้ น้ำจะไม่พัดพาเอาไป ทายาทอปรีย์จะไม่เอาไปผละสูญเสีย

“เมื่อกุลบุตรนั้น คอยรักษาคุ้มครองอยู่อย่างนี้ ราชาทั้งหลายรีบเอาโภคะเหล่านั้นไปเสียก็ดี โจรมาปล้นเอาไปเสียก็ดี ไฟไหม้เสียก็ดี น้ำพัดพาไปเสียก็ดี ทายาทอปรีย์เอาไปผละสูญเสียก็ดี เขาย่อมเศร้าโศก พุ่มพวย พิโรธ ติอก คร่ำครวญ ถึงความฟั่นเฟือนเลือนหลงว่า สิ่งที่เราเคยมี เป็นของเรา เราก็ไม่มี ไม่เป็นของเราเสียแล้ว ดูกรรมทานาม แม่นี่ ก็เป็นโทษของกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่เห็นชัดกับตัว ... เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั่นเอง

“ดูกรรมทานาม อีกประการหนึ่ง เพราะกามเป็นเหตุ เพราะกามเป็นต้นเค้า เพราะกามเป็นตัวบังคับ เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนี้แล แม้วาชาทั้งหลายก็วิวาทกับพวกราชา แม้พวกกษัตริย์ก็วิวาทกับพวกกษัตริย์ แม้พวกพราหมณ์ก็วิวาทกับพวกพราหมณ์ แม้พวกคฤหบดีก็วิวาทกับพวกคฤหบดี แม่มารดาที่วิวาทกับบุตร แม้นุตรก็วิวาทกับมารดา แมंबิตาที่วิวาทกับบุตร แม้นุตรก็วิวาทกับบิดา แม้พี่ชายน้องชายก็วิวาทกับพี่ชายน้องชาย แม้พี่สาวน้องสาวก็วิวาทกับพี่สาวน้องสาว แม้พี่ชายน้องชายก็วิวาทกับพี่สาวน้องสาว แม้เพื่อนก็วิวาทกับเพื่อน คนเหล่านั้นพากันเข้าทะเลาะแก่งแย่งวิวาทกันในที่นั้นๆ ทำร้ายซึ่งกันและกันด้วยฝ่ามือบ้าง ด้วยก้อนดินบ้าง ด้วยท่อนไม้บ้าง ด้วยศาสตราบ้าง ถึงความตายไปตรงที่นั่นบ้าง ถึงทุกข์ปางตายบ้าง ดูกรรมทานาม แม่นี่ก็เป็นโทษของกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่เห็นชัดกับตัว ...

“ดูกรรมทานาม อิกประการหนึ่ง เพราะกามเป็นเหตุ ... เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล ผุ่ชนต่างถือตาบและได้ ผุ่ชนสอดแล่งธนู วิ่งเข้าสู่สงคราม ทั้ง ๒ ฝ่าย เข้าโรมรันฟันฟัน เมื่อถูกศรทั้งหลายถูกยิงไปบ้าง เมื่อหอกทั้งหลายถูกฟ่งไปบ้าง เมื่อตาบทั้งหลายถูกกวัดแกว่งอยู่บ้าง ผุ่ชนเหล่านั้น บ้างถูกถูกศรเสียบ บ้างถูกหอกแทง บ้างถูกตาบตัดศีรษะ พวกกันถึงตายไปตรงนั้นบ้าง ถึงทุกขปางตายบ้าง ดูกรรมทานาม แม่นี่ ก็เป็นโทษของกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่เห็นชัดกับตัว ... เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั่นเอง

“ดูกรรมทานาม อิกประการหนึ่ง เพราะกามเป็นเหตุ ... เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล ผุ่ชนถือตาบและได้ ผุ่ชนสอดแล่งธนู ตูกันเข้าไปสู่เชิงกำแพงที่ฉาบด้วยเปลือกนมร้อน เมื่อถูกศรถูกยิงไปบ้าง เมื่อหอกถูกฟ่งไปบ้าง เมื่อตาบถูกกวัดแกว่งบ้าง ชนเหล่านั้น บ้างถูกถูกศรเสียบ บ้างถูกหอกแทง บ้างถูกรวดด้วยไค้มยร้อน บ้างถูกลับด้วยคราด บ้างถูกตัดศีรษะด้วยดาบ พวกกันถึงตายไปตรงนั้นบ้าง ถึงทุกขปางตายบ้าง ดูกรรมทานาม แม่นี่ ก็เป็นโทษของกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่เห็นชัดกับตัว ... เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั่นเอง”¹⁴⁷

(ค) ปัญหาของมนุษย์ ที่มาในชื่อของทุกข์มากมาย

เท่าที่ได้บรรยายมา ถ้าเข้าใจความหมายของทุกข์ในอริยสัจ และแยกออกได้ชัดจากทุกข์ในไตรลักษณ์ พร้อมทั้งมองเห็นความเกี่ยวโยงกันระหว่างทุกข์ในหมวดธรรม ๒ ชุดนี้แล้ว ก็ถือเป็นอันสมวัตฤประสงค์

ระหว่างที่บรรยายนั้น ได้ยกทุกข์ชื่อต่างๆ หรือทุกข์ในลักษณะอาการต่างๆ มาให้ดูเป็นตัวอย่าง และได้ขอให้เข้าใจว่า ทุกข์ต่างๆ มากมายนั้น ไม่เพียงถือเป็นเรื่องเคร่งครัดนัก แต่มองได้ว่าเป็นการที่ท่านยกขึ้นมากล่าวเพื่อนำความเข้าใจ ให้ง่ายและชัด เป็นเรื่องที่ต่างกันไปได้ตามถิ่นฐานกาลสมัย พูดง่ายๆ ก็คือแสดงตัวอย่างเรื่องราวที่เป็นปัญหาของมนุษย์ (ใครในสมัยนี้ ถ้าสนใจ ก็อาจจะรวบรวมปัญหาหรือทุกข์ของมนุษย์ในสมัยปัจจุบันมาทำเป็นบัญชีไว้) ดังที่ท้ายสุด พระพุทธเจ้าก็ทรงสรุปไว้ให้แล้ว ที่ว่า “โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ คือทุกข์”

เมื่อได้ความเข้าใจอย่างนี้แล้ว จะแสดงชื่อทุกข์ที่ท่านจำแนกแจกแจงไว้ในที่ต่างๆ ให้เห็นตัวอย่างต่อไป

ทุกข์ที่ท่านจำแนกไว้ ส่วนใหญ่เป็นทุกข์ในอริยสัจ เพราะเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับคน เป็นปัญหาที่จะต้องแก้ไข เป็นสิ่งควรคำนึงเพื่อปลดเปลื้องเสียด้วยการปฏิบัติ ส่วนทุกข์ที่ครอบคลุมความทั้งหมดอยู่ในไตรลักษณ์ ท่านแสดงไว้แต่พอเป็นหลัก เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจเท่าทันตามความเป็นจริง

ในที่นี้ จะยกมาแสดงเฉพาะชุดสำคัญๆ หรือที่ท่านกล่าวถึงกันบ่อยๆ ดังนี้

ชุดที่ ๑ ทุกข์ ๑๒¹⁴⁸ เป็นชุดไขความสำหรับแสดงความหมายของทุกข์ในอริยสัจ ๔ มีดังนี้

- ๑) ชาติ ความเกิดเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ต่างๆ อเนกประการ ท่านแบ่งช้อยออกเป็น
 - ก. ดัพโภกกันติมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการเกิดอยู่ในครรภ์ อยู่ในที่อันแสนจะคับแคบอึดอัด มีดื้อ แออัดด้วยสิ่งที่น่ารังเกียจ ดุจนอนในของเนาหรือในน้ำคร่ำ
 - ข. ดัพภปริทรณมมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการบริหารครรภ์ มารดาจะขยับเขยื้อนเคลื่อนไหว ลูกนั่งเดินวิ่งแรงหรือเบา กินดื่มของร้อนเย็นเบริ้วเผ็ด เป็นต้น มีผลกระทบต่อบุตรในครรภ์ทั้งสิ้น

¹⁴⁷ ม.ม. ๑๒/๒๑๑/๑๘๐

¹⁴⁸ เช่น ที่.ม. ๑๐/๒๙๔/๓๔๐; ส.ม. ๑๙/๑๖๖๕/๕๒๘; วิสุทฺธิ. ๓/๘๒-๘๓; วิสุทฺธิ. ฎีกา ๓/๑๗๙-๑๘๗ (ข้อย่อยของชาติทุกข์ คือ ๑) ก.-ข. มาในอรรถกถา)

- ค. ดัชนีวิบัติมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการวิบัติของกรรม เช่น ท้องนอกรมดลูก เด็กตายในครรภ์ ต้องผ่าตัดออก เป็นต้น
 - ง. วิชายนมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการคลอด ทั้งถูกกระทุ้งกระแทกพลิกหัน ทั้งถูกกดถูกบีบถูกอัดกว่าจะผ่านช่องอันแสนแคบออกมาได้ เจ็บปวดแสนสาหัส
 - จ. พหุโทษมนมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการออกมาภายนอก เด็กแรกคลอดมีร่างกายและผิวละเอียดอ่อนดังผลี่ใหม่ ถูกสัมผัสจับต้องเช็ดล้างแสนเจ็บแสบ
 - ฉ. อัตตูปักกมมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากทำตัวเอง เช่น ฆ่าตัวตายบ้าง ประพฤติชั่วร้ายเพ้อเจ้อประมาทตนบ้าง โกรธเคืองเขาแล้วไม่กินข้าว หรือทำร้ายตัวเองบ้าง เป็นต้น
 - ช. ปรูปักกมมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากคนอื่นทำให้ เช่น ถูกฆ่า ถูกจองจำ ถูกทำร้าย เป็นต้น
- ๒) **ชรา** ความแก่ ทำให้อวัยวะทั้งหลายย่อหย่อนอ่อนแอ อินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น เป็นต้น ทำหน้าที่บกพร่องผิดเพี้ยน กำลังวังชาเสื่อมถอย หมดความแคล่วคล่องว่องไว ผิวพรรณไม่งดงามผ่องใสหนังเหี่ยวย่น ความจำเลอะเลือนเฟลอไฟล เสื่อมอำนาจและความเป็นสิริทั้งภายนอกและภายในเกิดทุกข์กายและทุกข์ใจได้มาก
 - ๓) **มรณะ** ความตาย ยามจะสิ้นชีพ เคยทำชั่วไว้ ก็เห็นนิमितของบาปกรรม มีคนหรือของรักก็ต้องพลัดพรากจากไป ส่วนประกอบในร่างกายก็พากันหยุดทำหน้าที่ ทุกข์ทางกายก็อาจมีมาก จะทำอะไรจะแก้ไขอะไรก็ทำไม่ได้แก้ไขไม่ได้
 - ๔) **โสกะ** ความเศร้าโศก ได้แก่ความแค้นใจ เช่น เมื่อสูญเสียญาติ เป็นต้น
 - ๕) **ปริเทวะ** ความคร่ำครวญหรือรำไร ได้แก่ บ่นเพ้อไปต่างๆ เช่น เมื่อสูญเสียญาติ เป็นต้น
 - ๖) **ทุกข์** ความทุกข์กาย ได้แก่ เจ็บปวด เช่น กายบาดเจ็บ ถูกบีบคั้น เป็นโรค เป็นต้น¹⁴⁹
 - ๗) **โทมนัส** ความทุกข์ใจ ได้แก่ เจ็บปวดตรวดร้าวใจ ที่ทำให้ร้องไห้ ตีอกชกหัว ลงดิน เชือดตัวเอง กินยาพิษ ผูกคอตาย เป็นต้น
 - ๘) **อุปายาส** ความคับแค้นหรือสิ้นหวัง ได้แก่ เกร้อร้อนทอดถอนใจ ในเมื่อความโศกเศร้าเพิ่มทวี เป็นต้น
 - ๙) **อัปปียสัมปโยค** การประสบคนหรือสิ่งซึ่งไม่เป็นที่รัก เช่น ต้องพบต้องเกี่ยวข้องกับคนที่ไม่ชอบหรือชิงชัง เป็นต้น
 - ๑๐) **ปิยวิปโยค** การพลัดพรากจากคนหรือสิ่งอันเป็นที่รัก เช่น จากญาติ จากคนรัก สูญเสียทรัพย์สิน
 - ๑๑) **อิจฉิตาลาภ** การไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา คือปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่ได้สมหวัง
 - ๑๒) **อุปาทานขันธ** ขันธทั้งห้าซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน กล่าวคือ ทุกข์ที่กล่าวมาทั้งหมดนั้นเป็นทุกข์ของอุปาทานขันธทั้ง ๕ เมื่อว่าโดยสรุป หรือโดยรวบยอด ก็คือ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์

¹⁴⁹ พึงสังเกตว่า ในทุกข์ชุดนี้ ไม่มีพยาธิ ซึ่งตามปรกติจะต่อจากชรา ที่เป็นเช่นนั้น ท่านอธิบายว่า เพราะพยาธินี้เป็นทุกข์ที่ไม่แน่นอนตายตัว คือหลายคนมี แต่บางคนก็อาจไม่มี และอีกประการหนึ่ง พยาธินั้นจัดเข้าในข้อทุกข์กายนี้แล้ว (วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๑๗๙) อย่างไรก็ดี ในบาลีบางแห่งก็พบว่ามียาธิอยู่ในทุกข์ชุดนี้ด้วย ในกรณีเช่นนั้น ขอให้ดูอธิบายใน วินย.ฎีกา ๔/๖๕.

ชุดที่ ๒ ทุภี ๒¹⁵⁰ เป็นเพียงการสรุปทุภีชนิดต่างๆ ในแนวหนึ่ง ได้แก่

- ๑) ปฏิจันนทุภี ทุภีปิดบัง หรือทุภีซ่อนเร้น ไม่ปรากฏออกมาให้เห็นชัดๆ เช่น ปวดหู ปวดฟัน ใจเร้าร้อนเพราะไฟราคะและไฟโทสะ เป็นต้น
- ๒) อัปปฏิจันนทุภี ทุภีไม่ปิดบังหรือทุภีเปิดเผย เช่น ถูกหนามตำ ถูกเฉียน ถูกมีดฟัน เป็นต้น

ชุดที่ ๓ ทุภี ๒¹⁵¹ เป็นเพียงการสรุปทุภีชนิดต่างๆ อีกแนวหนึ่ง ได้แก่

- ๒) ปริยายทุภี ทุภีโดยปริยาย หรือทุภีโดยอ้อม ได้แก่ ทุภีทุกอย่างที่กล่าวถึงข้างต้น นอกจากทุกขเวทนา
- ๓) นิปปริยายทุภี ทุภีโดยนิปปริยาย หรือทุภีโดยตรง ได้แก่ ความรู้สึกทุภี ที่เรียกว่าทุกขทุภี หรือทุกขเวทนา นั้นเอง

ในคัมภีร์มหานิทเทส และจุฬินิทเทส บางแห่งแสดงชื่อทุภีไว้อีกเป็นอันมาก¹⁵² มีทั้งที่ซ้ำกับที่แสดงไว้แล้วข้างต้น และที่แปลกออกไป ขอยกมาจัดเป็นกลุ่มๆ ให้ง่าย ดังนี้

- ก) ซาติทุภี ชราทุภี พยาธิทุภี มรณทุภี โสภก-ปริเทว-ทุภี-โหมนัสส-อุปายาสทุภี
- ข) เนรยิกทุภี ตีรจฉานโยนิกทุภี ปิตติวิสลิกทุภี มานุสสกทุภี (ทุภีของสัตว์นรก ทุภีของสัตว์ตีรจฉาน ทุภีของสัตว์ในแดนปรต ทุภีของมนุษย์)
- ค) คัพโภกกันติมูลกทุภี (ทุภีเกิดจากการลงเกิดในครรภ์) คัพเพฐิติมูลกทุภี (ทุภีเกิดจากการอยู่ในครรภ์) คัพภานุภูมิมูลกทุภี (ทุภีเกิดจากการออกจากครรภ์) ซาตัสสูปนินพิณิกทุภี (ทุภีติดพันตัวของผู้ที่เกิดแล้ว) ซาตัสสปราเชยยกทุภี (ทุภีเนื่องจากต้องขึ้นต่อผู้อื่นของผู้ที่เกิดแล้ว) อัตตูปักกมทุภี (ทุภีที่ตัวทำแก่ตัวเอง) ปรูปักกมทุภี (ทุภีจากคนอื่นทำให้)
- ง) ทุกขทุภี สังขารทุภี วิปริณามทุภี
- จ) โรคต่างๆ เช่น โรคตา โรคหู เป็นต้น รวม ๓๕ ชื่อ
- ฉ) อาพาธ คือ ความเจ็บไข้ที่เกิดจากสมุฏฐาน ๘ อย่าง คือ ดี เสมหะ ลม สมุฏฐานต่างๆ ประชุมกัน อุตุแปรปรวน บริหารร่างกายไม่สม่ำเสมอ ถูกเขาทำ เช่น ฆ่าและจองจำ เป็นต้น และผลกรรม
- ช) หนาว ร้อน หิว กระจาย อุจจาระ ปัสสาวะ ทุภีจากสัมผัสแห่งเหลือบยุงลมแดดและสัตว์เลื้อยคลาน
- ฎ) ทุภีเพราะความตายของมารดา ความตายของบิดา ความตายของพี่น้องชาย ความตายของพี่น้องหญิง ความตายของบุตร ความตายของธิดา
- ฏ) ทุภีเพราะความสูญเสียญาติ ความสูญเสียโภคะ ความสูญเสียด้วยโรค ความสูญเสียศีล ความสูญเสียทิวา

¹⁵⁰ วิสุทฺธิ.๓/๘๓-๘๔; วิภังค.๒.๑๒๐; ปญจ.๒.๓๓๖; วินย.ฎีกา ๔/๖๓; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/๑๘๑

¹⁵¹ วิสุทฺธิ.๓/๘๓-๘๔; วิภังค.๒.๑๒๐; ปญจ.๒.๓๓๖; วินย.ฎีกา ๔/๖๓; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/๑๘๑

¹⁵² พุ.ม.๒๙/๒๓/๑๙; ๕๑/๕๒; พุ.จ.๓๐/๖๘/๑๓; ๑๔๙/๗๔; ๖๔๐/๓๐๖

ในมหาทุกขัขันธสูตร และจุฬทุกขัขันธสูตร¹⁵³ พระพุทธเจ้าตรัสถึงทุกขขันธ คือกองทุกข์ต่างๆ มากมาย ซึ่งเป็นปัญหาแก่มนุษย์สืบเนื่องมาจากกาม โดยสรุป ทุกขขันธ หรือกองทุกข์เหล่านั้น ได้แก่

- ก) ความลำบากตรากตรำเดือดร้อน ตลอดกระทั่งสูญเสียชีวิต เนื่องมาจากประกอบการทำงานหาเลี้ยงชีพ
- ข) ความเศร้าโศกเสียใจ ในเมื่อเพียรพยายามในการอาชีพแล้ว โภคะไม่สำเร็จผล
- ค) แม้เมื่อโภคะสำเร็จผลแล้ว ก็เกิดความทุกข์ยากลำบากใจ ในการที่ต้องคอยอารักขาโภคทรัพย์
- ง) ความเศร้าโศกเสียใจ เมื่อสูญเสียโภคทรัพย์นั้นไป อารักขาไว้ไม่สำเร็จ เช่น ถูกโจรปล้น ไฟไหม้
- จ) การทะเลาะวิวาทแก่งแย่ง ทำร้ายกัน ถึงตายบ้าง ถึงทุกข์ปางตายบ้าง ระหว่างราชากับราชาบ้าง คฤหบดีกับคฤหบดีบ้าง แม้กระทั่งระหว่างมารดาบิดากับบุตร พี่กับน้อง และเพื่อนกับเพื่อน
- ฉ) การทำสงครามประหัตประหารกันระหว่างหมู่ชน ๒ ฝ่าย ในสมรภูมิ ซึ่งต่างพากันล้มตายและได้รับความทุกข์แสนสาหัสเพราะถูกอาวุธหรือเนื่องมาจากการต่อสู้กันนั้น
- ช) การทำสงครามที่ฝ่ายหนึ่งรุกรานโจมตีบ้านเมืองของอีกฝ่ายหนึ่ง และจากการต่อสู้กันก็ต้องบาดเจ็บล้มตาย ได้รับความทุกข์เป็นอันมาก
- ฎ) การทำทุจริตที่อาชญากรรมต่างๆ เช่น ปล้นทรัพย์ ทำความผิดทางเพศ เป็นต้น แล้วถูกจับกุมลงโทษต่างๆ ถึงตายบ้าง ไม่ถึงตายบ้าง
- ฏ) การประกอบกรรมทุจริตทางกาย วาจาใจ ครั้นตายแล้วก็ไปได้รับความทุกข์ในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก

ในพระบาลีและอรรถกถา ยังกล่าวถึงทุกข์ชื่ออื่นๆ กระจายกันอยู่แห่งละเล็กละน้อยอีกหลายแห่ง บางแห่งมีเพียงคำบรรยายอาการของความทุกข์ (เหมือนอย่างในมหาทุกขัขันธสูตร และจุฬทุกขัขันธสูตรข้างบนนี้) โดยไม่เรียกชื่อทุกข์ไว้โดยเฉพาะ บางแห่งก็ระบุชื่อทุกข์เฉพาะอย่างลงไป เช่น สังสารทุกข์¹⁵⁴ อบายทุกข์ วัฏฏ-มูลทุกข์ อาหารปริเยณัฐิทุกข์¹⁵⁵ เป็นต้น¹⁵⁶

¹⁵³ ม.ม.๑๒/๑๔๘/๑๖๕; ๒๑๓/๑๘๑

¹⁵⁴ เช่น วิสุทฺธิ.๓/๑๒๖; วิกฺข.อ.๑๘๘,๑๘๓; บางแห่งในจุฬนินิตเทศ เช่น ๓๐/๖๘/๑๔ ฉบับอักษรไทย มี สังสารทุกข์ แต่ความจริงเป็น ปาฐะทีคลาดเคลื่อน ที่ถูกต้องเป็นสังสารทุกข์

¹⁵⁵ ทุกข์ ๓ ชื่อหลังนี้ กล่าวถึงบ่อยๆ ในสังเวควัตถุ (เรื่องนำสังเวช หรือสิ่งที่เป็นที่ตั้งแห่งความสังเวช) ๘ ประการ (เช่น วิสุทฺธิ.๑/๑๗๑; ที.อ.๒/๒๕๓; ม.อ.๑/๔๐๘; ส.อ.๓/๒๕๐; ฯลฯ); อาหารปริเยณัฐิทุกข์ (ทุกข์ในการแสวงหาอาหาร หรือทุกข์เกิดจากการหากิน) ก็ตรงกับเนื้อความในข้อ ก) ข้างบนนี้ ส่วนทุกข์ชื่ออื่นๆ ก็รวมอยู่แล้วในคำบรรยายข้างต้น ไม่โดยตรงก็โดยอ้อม

¹⁵⁶ ในหนังสือธรรมวิจารณ์ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๒๐ พ.ศ.๒๕๐๑) หน้า ๑๓-๑๗ ทรงประมวลทุกข์ชื่อต่างๆ จากหลายแหล่งมารวมไว้ ๑๐ อย่าง บางอย่างทรงตั้งชื่อเรียกใหม่ให้เป็นพวกๆ กัน มีดังนี้ ๑. สภาวะทุกข์ หรือทุกข์ประจำสังขาร คือชาติ ชรา มรณะ ๒. ปกิณณทุกข์ หรือทุกข์จร คือโสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส (รวมทั้ง อัปปียสัมปิโยค ปียวิปิโยค และอิจฉิตาลภา) ๓. นิพัทธทุกข์ คือ ทุกข์เนื่องนิตย หรือทุกข์เจ้าเรือน ได้แก่ทวาร ร้อน ทิว กระจาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ ๔. พยาธิทุกข์ หรือทุกข์เวทนา ๕. สันตปาทุกข์ ทุกข์คือความเร่าร้อน หรือทุกข์ร้อน ได้แก่ความกระวนกระวายใจเพราะไฟกิเลส ๖. วิปากทุกข์ หรือผลกรรม ได้แก่วิปัติสาร การถูกลงอาชญา การตกอบาย ๗. สหคต-ทุกข์ ทุกข์ไปด้วยกันหรือทุกข์กำกับกัน คือทุกข์ที่พ่วงมากับโลกธรรมที่เป็นอริฏฐารมณ์ เช่น ได้ลาแล้วทุกข์เพราะระวังรักษา ๘. ขาหารปริเยณัฐิทุกข์ คือทุกข์ในการหากิน ได้แก่ อาชีวะทุกข์ คือ ทุกข์เนื่องด้วยการหาเลี้ยงชีวิต ๙. วิวาทมูลทุกข์ คือทุกข์มีวิวาทเป็นมูล เช่น กลัวแพ้ หวั่นหวาดในการรบกัน ลู่อัดกัน ๑๐. ทุกขขันธ หรือทุกข์รวบยอด คือ โดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์

อย่างไรก็ดี เรื่องทุกข์นี้ เราสามารถพรรณนาแสดงรายชื่อขยายรายการออกไปได้อีกเป็นอันมาก เพราะปัญหาของมนุษย์มีมากมาย ทั้งทุกข์ที่เป็นสามัญแก่ชีวิตโดยทั่วไป และทุกข์ที่แปลกกันออกไปตามสภาพแวดล้อมของยุคสมัย ถิ่นฐาน และสถานการณ์ แต่ไม่จำเป็นที่จะต้องบรรยายในที่นี้ให้เยิ่นเย้อเนิ่นนาน ข้อสำคัญอยู่ที่จะต้องรู้ความมุ่งหมาย

การที่ท่านแสดงชื่อทุกข์ต่างๆ ไว้มากมายนั้น ก็เพื่อให้เรารู้จักมันตามสภาพ คือตามที่เป็นจริง (ปริยญา กิจ) เพื่อปฏิบัติต่อทุกข์นั้นๆ อย่างถูกต้อง ด้วยการยอมรับรู้รู้สึกลับ้างที่มีอยู่ ซึ่งตนจะต้องเกี่ยวข้อง ไม่ใช่เลี่ยงหนีอำพรางปิดตาหลอกตัวเอง หรือแม้กระทั่งปล่อยให้ตนประจวบดังว่าทุกข์เหล่านั้นไม่มีอยู่ หรือตนเองหลีกเลี่ยงไปได้แล้ว และกลายเป็นสร้างปมปัญหา เสริมทุกข์ให้หนักหนาซับซ้อนและรุนแรงยิ่งขึ้น แต่เข้าเผชิญหน้า ทำความรู้จัก แล้วเอาชนะ อยู่เหนือมัน ทำตนให้ปลอดพ้นได้จากทุกข์เหล่านั้น ปฏิบัติต่อทุกข์โดยทางที่จะทำให้ทุกข์ไม่อาจเกิดขึ้นได้ ตั้งแต่อย่างชั่วคราว จนถึงโดยถาวร

๓. อนัตตตา และอนัตตลักษณะ

ก) ขอบเขตความหมาย

ขอทวนความก่อนว่า *อนัตตตา* คือความเป็นอนัตตา มีขอบเขตกว้างขวางครอบคลุมมากกว่าความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์ ขอบเขตนั้นกว้างแคบกว่ากันแค่นั้น เห็นได้ชัดเจนทันทีในพุทธพจน์ที่แสดงหลักนั่นเอง คือ

๑. สัพเพ สงฺขารา อนิจฺจา - สังขาร ทั้งปวง ไม่เที่ยง
๒. สัพเพ สงฺขารา ทุกฺขา - สังขาร ทั้งปวง เป็นทุกข์
๓. สัพเพ **ธมฺมา** อนตฺตา - **ธรรม** ทั้งปวง เป็นอนัตตา

พุทธพจน์แสดงหลักธรรมนิยาม อันบ่งบอกถึงไตรลักษณ์นี้ ชี้ชัดว่า เฉพาะสังขารเท่านั้นที่เป็นอนิจจัง และเป็นทุกข์ทั้งหมดทั้งสิ้น คือ ยังมีธรรมบางอย่างที่ไม่เป็นอนิจจังและไม่เป็นทุกข์ ได้แก่ธรรมที่ไม่เป็นสังขาร แต่ธรรมทุกอย่าง รวมทั้งธรรมที่ไม่เป็นสังขารนั้นด้วย เป็นอนัตตา คือล้วนมิใช่อดีต มิใช่อดีต มิใช่อดีต หมดทั้งสิ้น ไม่ยกเว้นสิ่งใดทั้งนั้น ไม่มีอะไรคืออดีต ไม่มีอะไรเป็นอดีตเลย

คำว่า “ธรรม” ครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่าง ไม่มีอะไรอยู่นอกเหนือคำว่า “ธรรม” ไม่ว่าสิ่งใดๆ ใช้คำว่าธรรมเรียกได้ทั้งหมด

เมื่อธรรม ครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่าง ธรรม จึงจำแนกออกไปได้ไม่มีที่สิ้นสุด แต่อาจจัดประมวลได้เป็นกลุ่มเป็นประเภท

การจัดกลุ่มหรือประเภทที่เข้ากับเรื่องในที่นี้ คือ **ธรรม** ทั้งปวงจำแนกเป็น ๒ จำพวก ได้แก่ สังขตธรรม และอสังขตธรรม

สังขตธรรม คือ ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง หรือสภาวะที่เกิดจากปัจจัยหนุนเนื่องกันขึ้นมา เรียกว่า “สังขาร” ได้แก่ รูปธรรมและนามธรรมทั่วไป ที่จัดเข้าในชั้น ๕

อสังขตธรรม คือ ธรรมที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง หรือสภาวะที่มิใช่เกิดจากปัจจัยหนุนเนื่องกันขึ้นมา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “วิสังขาร” ได้แก่ สภาวะอันพ้นจากชั้นทั้ง ๕ คือนิพพาน

โดยนัยนี้ จึงแสดงหลักธรรมนิยามแบบขยายความได้ ดังนี้

๑. สังขาร คือ สังขตธรรม (ชั้น ๕) ทั้งปวง ไม่เที่ยง
๒. สังขาร คือ สังขตธรรม (ชั้น ๕) ทั้งปวง เป็นทุกข์
๓. **ธรรม** คือ สังขตธรรม และอสังขตธรรม ทั้งปวง ไม่มีไม่เป็นอดีต

พึงสังเกตไว้ให้ตระหนักชัดว่า พระพุทธเจ้าตรัสตามลำดับใน ๒ ข้อแรก ทั้งข้อไม่เที่ยง และข้อเป็นทุกข์ เหมือนกันว่า “สังขาร ทั้งปวง” แต่พอถึงข้อ ๓ ที่เป็นอนัตตา ทรงเปลี่ยนเป็น “**ธรรม** ทั้งปวง”

เมื่อมองตรงตามพุทธพจน์นี้ พุทธประสงค์ หรือพุทธาธิบายเกี่ยวกับขอบเขตแห่งความหมายของอนิจจัง ทุกขตา และอนัตตตา ก็ชัดเจนอยู่ในตัวแล้ว ว่าข้อไหนแค่นี้ ไม่จำเป็นต้องอธิบายเพิ่มเติม

ข) ความหมายพื้นฐาน

อนัตตา จะแปลว่า ไม่เป็นอัตตา หรือไม่มีอัตตา คือ ไม่เป็นตัวตน หรือไม่มีตัวตน ก็ได้ ที่ว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ก็หมายความว่า ทุกสิ่งทุกอย่าง เป็นสภาวะที่มีอยู่ เป็นอยู่หรือเป็นไปของมัน เป็นธรรมดาอย่างนั้นๆ เอง ไม่เป็นไม่มีตัวตนที่จะครอบครองสิ่งบังคับอะไรให้เป็นหรือให้ไม่เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ตามที่ปรารถนา

ในเมื่ออนัตตาปฏิเสธความเป็นอัตตา ถ้าจะเข้าใจความเป็นอนัตตา ก็ต้องเข้าใจความหมายของอัตตานั้นก่อน

อัตตา (เรียกอย่างสันสกฤตว่า อาตมัน) คือ ตัวตนอันแท้จริง ที่เป็นแก่นเป็นแกนหรือซึ่มแทรกซ้อนแฝงหรือโอบคลุมสิ่งนั้นๆ อันเที่ยงแท้ถาวร เป็นตัวอยู่ตัวยืนตัวคงที่ ซึ่งสิ่งอยู่ สถิตอยู่ เป็นเจ้าของ เป็นผู้ครอบครอง เป็นตัวผู้ทำการ เป็นตัวผู้เสวยความรู้สึกต่างๆ อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ทั้งหลาย รวมทั้งอยู่เบื้องหลังชีวิตนี้ ซึ่งมีอำนาจในตัว สามารถบงการหรือบังคับบัญชาสิ่งนั้นๆ ให้เป็นไปตามต้องการ หรือตามปรารถนา

ในลัทธิศาสนาบางพวก สอนสอนลึกลงไปอีกว่า เบื้องหลังโลกแห่งปรากฏการณ์ทั้งหมด และเหนืออัตตาหรืออาตมันของสัตว์และสิ่งทั้งหลายทั้งปวงนี้ มีอัตตาสูงสุดที่มีอำนาจเหนือทุกสิ่งทุกอย่าง ซึ่งเป็นตัวผู้สร้างและกำหนดจัดสรรบันดาลบงการทุกสิ่งทุกอย่าง หรือเป็นแหล่งที่มาและที่กลับเข้าไปรวมสุดท้ายของสรรพสิ่งสรรพชีพดังที่ในศาสนาฮินดูเรียกว่า พรหมัน หรือปรมาตมัน

สาระสำคัญของหลักอนัตตตา ก็คือการปฏิเสธความมีอยู่ของอัตตาที่ว่ามานี้ โดยสอนให้รู้ว่า อัตตานั้นเป็นเพียงภาพที่เกิดจากการยึดถือของมนุษย์ปุถุชน ที่ไม่มองเห็นสภาวะธรรมคือสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น แต่มนุษย์ปุถุชนนั้นได้สร้าง(ภาพ)อัตตาหรือตัวตนขึ้นมาซ้อนไว้บนสภาวะธรรม และ(ภาพ)อัตตาหรือตัวตนนั้นเอง ก็บดบังเขาไม่ให้มองเห็นสภาวะธรรม

ความรู้เข้าใจอนัตตตา จะไถ่ถอนความยึดถืออันนั้น และสลาย(ภาพ)อัตตาหรือตัวตนที่ซ้อนบดบังสภาวะธรรมลงไป ทำให้รู้เห็นสภาวะธรรมคือสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น

หลักอนัตตตาเป็นเรื่องของความรู้เข้าใจมองเห็นด้วยปัญญาตามที่สิ่งทั้งหลายมันเป็นของมันว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงนั้นเป็นสภาวะธรรม ซึ่งมีอยู่เป็นอยู่และเป็นไปตามสภาวะ หรือตามธรรมดาของมันๆ ไม่มีอัตตาหรือตัวตนอะไรเป็นแก่นเป็นแกนหรือสิ่งซ้อนแฝงโอบคลุมกุมไว้ ที่จะเป็นเจ้าของครอบครองครอบงำบงการบัญชาไม่ขึ้นต่ออำนาจของใคร ไม่ว่าจะอยู่ข้างใน หรือจากข้างนอก

จะเห็นว่า ความหมายพื้นฐานแห่งความเป็นอนัตตาของธรรมทั้งปวง ไม่ว่าจะ เป็นสังขตธรรม หรืออสังขตธรรม ไม่ว่าจะสังขาร หรือวิสังขาร กี่อย่างๆ ล้วนๆ เหมือนกันหมดว่า สิ่งทั้งปวงนั้น ล้วนเป็นสภาวะธรรม ซึ่งมีอยู่เป็นอยู่ตามภาวะของมัน และเป็นอยู่หรือเป็นไปตามธรรมดาของมันๆ ถ้ามีอัตตาเป็นแก่นเป็นแกนแฝงซ้อนหรือโอบคลุม สภาวะธรรมก็เป็นอยู่เป็นไปตามภาวะที่เป็นอย่างนั้นๆ ตามธรรมดาของมันไม่ได้ แต่ในความเป็นจริง สภาวะธรรมก็มีอยู่เป็นอยู่ของมันอย่างนั้นๆ จึงชัดเจนแน่แท้ว่าอัตตาไม่มีจริง

แต่ในตอนทีอธิบายขยายความหมายออกไป จุดที่แยกกัน หรือทำให้มีรายละเอียดของคำอธิบายต่างกันก็คือ สภาวะของสังขตธรรม กับสภาวะของอสังขตธรรม หรือธรรมดาของสังขาร กับธรรมดาของวิสังขาร ที่เป็นคนละอย่างกันไป

ถ้าเป็นอสังขตธรรม หรือวิสังขาร คือนิพพาน ก็ชัดเจนแล้วว่า นิพพานนั้นเป็นธรรมชาติอันดำรงอยู่ตามสภาวะของมัน มีอยู่ ตามธรรมดาของสภาวะที่ไม่เกิดจากปัจจัย เป็นนิสสันตตะนิชชีวะ มิใช่สัตว์บุคคลตัวตนเรา เขา ไม่เป็นของใคร ไม่ขึ้นต่อใคร ไม่มีใครกำกับบังคับควบคุม ไม่มีตัวทำการที่จะดลบันดาลอะไรแก่ใครๆ

ส่วนสังฆตธรรม คือสังฆาทังหลาย อันได้แก่ชั้น ๕ ก็ชัุดอยู่แล้วเช่นเดียวกัน คือ ทุกอย่างนั้น ดำรงอยู่ตามสภาวะของมัน มีอยู่เป็นอยู่เป็นไปตามธรรมชาติของมัน แต่เป็นธรรมชาติของสังฆตธรรม ซึ่งตรงข้ามกับธรรมชาติของ อสังฆตธรรม กล่าวคือ มีอยู่ ตามธรรมชาติของสังฆตธรรม ที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน ซึ่งก็ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของใคร ไม่มีตัวตนอะไรสิ่งซื่ออยู่อาศัยที่จะเป็นตัวทำการในการเสพเสวย สิ่งบังคับ หรือมีอำนาจบงการบัญชาให้ชั้น ๕ นั้น ไม่ว่าจะทั้งหมด หรือแต่ละอย่าง ให้เป็นไปตามความต้องการของตน โดยเป็นอิสระจากการทำตามหรือทำที่เหตุปัจจัย

ความหมายพื้นฐานที่ท่านอธิบายอนัตตา/ความเป็นอนัตตา/ความไม่เป็นไม่มีตัวตนนี้ โดยทั่วไปใช้คำสั้นๆ เพียงว่า “อวิสวตฺตณฺเณ” หรือ “อวิสวตฺตณฺโต” (“อวิสวตฺตติโต” บ้างก็มี) คือ (ที่ว่าเป็นอนัตตา ก็เพราะว่า หรือด้วยความหมายว่า) ไม่เป็นไปในอำนาจ คือไม่อยู่ใต้อำนาจ ใครจะเรียกร้องหรือสั่งบังคับให้เป็นไปอย่างนั้นอย่างนี้ ตามความปรารถนาของตนไม่ได้ (สำนวนเก่าว่า ไม่อาจได้ตามปรารถนาของตน)

ความหมายพื้นฐานของอนัตตา เป็นดังที่วามนี้

ค) ความหมายที่ไม่ต้องอธิบาย

ก่อนจะอธิบายต่อไป พึงทำความเข้าใจก่อนว่า พระพุทธศาสนาพูดถึงเรื่องตัวตนหรืออัตตาเพียงในระดับสมมติเท่านั้น คือเป็นสมมติลัทธิจะไม่ถือว่าเป็นของมีจริงแท้ ดังจะเห็นได้ชัดเจนตามหลักที่มีพุทธพจน์แสดงไว้ว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นศาสดาที่ไม่ยกเรื่องอัตตาขึ้นตั้งเป็นหลัก คือไม่ถือว่ามีอัตตาจริงเลย ดังนี้

“ดูกรเสณิยะ ศาสดานี้ใด ทั้งในปัจจุบัน ก็ไม่บัญญัติอัตตา โดยความเป็นของจริง โดยความเป็นของแท้ และในเบื้องหน้า ก็ไม่บัญญัติอัตตา โดยความเป็นของจริง โดยความเป็นของแท้ นี้เรียกว่าศาสดาผู้สัมมาสัมพุทธะ”¹⁵⁷

โดยนัยนี้ พระพุทธศาสนาจึงไม่ได้ปรารถนาที่จะพิจารณา และไม่ได้ยกเป็นข้อที่จะพิจารณาว่า อัตตามีหรือไม่ หรืออะไรๆ เป็นอัตตาหรือไม่ เรียกว่าไม่ต้องพูดถึงเรื่องอัตตา (ในแง่หรือในระดับปรมัตถ์ลัทธิ) กันเลย พร้อมนั้นก็ยังมีพุทธพจน์ลำทับอีกว่า

“บุคคลผู้มีความเห็นถูกต้องสมบูรณ์ (ทิวฐิสัมบัน คือพระโสดาบัน) เป็นผู้ไม่อาจเป็นไปได้ ที่จะยึดถือธรรมใดๆ ว่าเป็นอัตตา”¹⁵⁸

เมื่อบรรลุธรรมสูงสุด คือเป็นพระอรหันต์แล้ว ก็ไม่มีเรื่องที่จะมานึกถึงอัตตาอีกเลย ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงพระอรหันต์ว่าเป็น อตตณฺขโห/อัตตัตถขหะ¹⁵⁹ แปลว่า “ผู้ละอัตตา” หรือทิ้งอัตตาแล้ว คือละการถืออัตตาหรือเลิกเห็นว่าเป็นหรือมีตัวตนแล้ว

บางแห่งก็ตรัสแบบอธิบายว่า พระอรหันต์นั้น อตตํ ปหาย อนุปาทียาโน¹⁶⁰ แปลว่า ละอัตตาแล้ว ไม่ยึดติดถือมั่นอะไรๆ

เพื่อให้เป็นข้อสรุปที่อ้างอิงกันได้สะดวก ในพระไตรปิฎกก็ได้แสดงเป็นคำวินิจฉัยไว้ว่า

¹⁵⁷ อภิ.ก.๓๗/๑๘๘/๘๒; อภิ.ป.๓๖/๑๐๓/๑๗๙

¹⁵⁸ อัง.จก.ก.๒๒/๓๖๔/๔๘๙

¹⁵⁹ พุ.สุ.๒๕/๔๑๑/๔๘๙

¹⁶⁰ พุ.สุ.๒๕/๔๑๒/๔๙๑

“สังขารทั้งปวง ไม่เพียง สังขตธรรมทั้งปวง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา นิพพานและ
บัญญัติ เป็นอนัตตา วินิจจันมีอยู่ดังนี้”¹⁶¹

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าอัตตาคงไม่มีจริง แต่การยึดติดถืออัตตาก็มีอยู่ และมันก็เป็นสิ่งที่คนทั่วไปยึดติดถือ
มั่นกันอย่างยิ่ง พระพุทธศาสนาจึงมุ่งมาปฏิเสธรัตตาคือเขายึดกันอยู่ คือมุ่งให้คนละเลิกการยึดติดถือมั่นที่เขาจ
มวนกันอยู่นั้น

พูดง่าย ๆ ว่า ในพระพุทธศาสนา อัตตาไม่ได้เป็นสาระหรือเป็นเรื่องที่ใส่ใจหรือนึกถึงหรือคำนึงว่ามีอยู่
จริงเลย แต่พระพุทธศาสนาออกไปที่การยึดติดถือมั่นในอัตตา หรืออัตตาที่มีอยู่ในความยึดติดถือมั่นของคน
ทั้งหลายนั้น อันจะต้องสลัดถอนทิ้งไปเสีย

พระพุทธศาสนาจึงมีแต่สอนให้คนละเลิกการยึดติดถือมั่นในอัตตานั้น และเมื่อถอนละความยึดติดนั้น
ได้แล้ว ก็จบเรื่อง หมดภาระ ไม่มีอะไรที่จะต้องพูดถึงอัตตาอีก

รวมความว่า เมื่อรู้สังขารหรือขันธ ๕ ว่าเป็นอนัตตาแล้ว ก็จบเรื่องอัตตา-อนัตตา ผู้บรรลุธรรม
ถึงอสังขตธรรมแล้ว ก็ไม่คิดถึงและไม่พูดถึงอะไรอีกว่าเป็นอัตตา และอสังขตธรรมคือนิพพานก็ไม่มีใครต้องมา
อธิบายว่าเป็นอนัตตาอย่างไรอีก

การที่ไม่ต้องอธิบายเรื่องนิพพานเป็นอนัตตา/ไม่เป็นอัตตา สรุปได้ว่า มีเหตุผล ดังนี้

- ก) สิ่งทีคนทั้งหลายยึดถือกันอยู่และสามารถยึดถือได้ ว่าเป็นอัตตา ก็คือและแค่สังขาร หรือขันธ ๕
- ข) ปุถุชนคือคนทั่วไป รู้จัก เข้าใจ คิดนึกถึงอะไรๆ ได้ในขอบเขตของขันธ ๕ แม้เมื่อพูดถึงนิพพาน
นิพพานที่เขาพูดถึงนึกถึง ก็ไม่ใช่นิพพานจริง แต่เป็นเรื่องของขันธ ๕ นั้นเอง ส่วนอริยชนก็รู้เข้าใจถึง
นิพพานเองแล้ว และหมดความถือความเห็นว่าเป็นอัตตาไปแล้ว จึงไม่พูดและไม่ต้องพูดถึงเรื่องนี้อีก
ถ้าพูด ก็มีแต่บอกว่าพระอรหันต์เป็นผู้ละหมดอัตตาแล้ว (อัตตัญชหะ) ไม่ถืออะไรเป็นอัตตาเลย
- ค) งานที่ผู้สอนจะต้องทำในเรื่องอัตตานั้น ก็คือและแค่ให้คนรู้แล้วละความเห็นผิดที่ทำให้เขายึดติดเอา
สังขาร หรือขันธ ๕ เป็นอัตตา
- ง) เมื่อรู้แล้ว ละความเห็นผิด เลิกยึดติดเอาขันธ ๕ เป็นอัตตาแล้ว ก็ไม่ไขว่คว้าหายึดอะไรเป็นอัตตาอีก
เพราะได้ประจักษ์แจ้งอสังขตธรรมคือนิพพาน ที่พ้นจากขันธ ๕ และพ้นจากการยึดถืออัตตาพร้อมไป
ด้วยกัน

(ผู้มีปัญญา รู้แจ้งนิพพาน มองเห็นอสังขตธรรมคือนิพพานนั้นตามสภาวะของมันเอง อันไม่
มีตัวตนอะไรที่โหนมาสวมมาซ้อนมาครอบมาครอบ เรียกว่าเห็นความเป็นอนัตตาของ
อสังขตธรรมเองแล้ว ก็ไม่ต้องมาพูดมาอธิบายอะไรกันอีก พูดอีกอย่างหนึ่งว่า เมื่อพ้นความ
เป็นปุถุชนไปแล้ว เป็นอริยบุคคลตั้งแต่โสดาบันขึ้นไป ได้เห็นประจักษ์ความจริงแล้ว ทั้งความ
ยึดติดและความสงสัยไขว่คว้าหาอัตตาก็หมดสิ้นไปแล้ว การที่จะต้องพูดถึงความเป็น
อนัตตาของอสังขตธรรม ก็ยุติไปเอง หรือพูดสั้นๆว่า ไม่มีเรื่องอัตตาอะไร ที่จะขึ้นไปสู่การ
ยึดถือ การสงสัย หรือการถกเถียงอย่างใดๆ ของอริยชน)

เมื่อเป็นเช่นนี้ ในคำอธิบายสามัญเกี่ยวกับอนัตตา ท่านจึงมุ่งไปที่สังขตธรรมคือเบญจขันธ์ ซึ่งเป็นเรื่อง
ปกติธรรมดา เพราะเกี่ยวข้องกับคนทั่วไป หมายความว่ามนุษย์ปุถุชนก็คิดนึกพูดกันอยู่แค่นั้น

¹⁶¹ วินย.๘/๘๒๖/๒๒๔

ง) ความหมายที่อธิบายทั่วไป

ดังได้กล่าวแล้วว่า คำอธิบายสามัญของอนัตตตา ท่านมุ่งไปที่สังขตธรรม เพราะเป็นการพูดกับมนุษย์ปุถุชนทั้งหลาย ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคนทั่วไป ที่ยังต้องฝึกต้องศึกษาต้องเรียนต้องสอนกันอยู่

ยิ่งกว่านั้น ขอย้ำว่า สิ่งที่มีมนุษย์ปุถุชน หรือคนทั่วไป รวมทั้งนักทฤษฎีและเจ้าลัทธิทั้งหลาย จะมาคิดนึกพูดจาเอาเป็นอัตตาทันได้ ก็มีแค่เรื่องของสังขาร คือสิ่งที่อยู่ในขันธ ๕ ทั้งนั้น และเท่านั้น ดังนั้น การชี้ความเป็นอนัตตาดังเจาเพียง และจบพอ ที่เรื่องขันธ ๕ นั้น

ทั้งนี้สอดคล้องกับพุทธดำรัสที่ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย สมณะทั้งหลาย กิติ พรหมณ์ทั้งหลาย กิติ เหล่าหนึ่งเหล่าใด ก็ตาม ที่มองเห็นอัตตา/ตัวตน แบบต่างๆ หลากหลายเป็นขณก ย่อมมองเห็นอุปาทานขันธเหล่านั้นทั้งหมด หรือไม่ ก็มองเห็นขันธใดขันธหนึ่ง ในบรรดาอุปาทานขันธเหล่านั้น (ว่าเป็นอัตตา) กล่าวคือ-

“ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนในโลกนี้ ผู้มิได้เรียนสดับ ... ย่อมมองเห็นรูปว่าเป็นอัตตาบ้าง ย่อมมองเห็นอัตตามีรูปบ้าง ย่อมมองเห็นรูปในอัตตาบ้าง ย่อมมองเห็นอัตตาในรูปบ้าง ย่อมมองเห็นเวทนา ... สัญญา ... สังขารทั้งหลาย ... วิญญาณ (ทำนองเดียวกัน) โดยนัยดังกล่าวมานั้น การมองเห็นนี้แล ก็กลายเป็นความบักใจยึดถือของเขาว่า “ตัวเรามี/ตัวเราเป็น”¹⁶²

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า (การยึดถือ)อัตตามีแค่ที่มีขันธ ๕ และมีเพราะไปยึดมั่นขันธ ๕ นั้นไว้ ตามพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่ออะไรมีอยู่ เพราะอาศัยอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงเกิดทิวฐิขึ้นว่า นั่นของเรา, เราเป็นนั่น, นั่นเป็นอัตตา/ตัวตนของเรา ...

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อรูป ... เมื่อเวทนา ... เมื่อสัญญา ... เมื่อสังขาร ... เมื่อวิญญาณมีอยู่ เพราะอาศัย (รูป ... เวทนา ... สัญญา ... สังขาร ...) วิญญาณ เพราะยึดมั่น (รูป ... เวทนา ... สัญญา ... สังขาร ...) วิญญาณ จึงเกิดทิวฐิขึ้นว่า นั่นของเรา, เราเป็นนั่น, นั่นเป็นอัตตา/ตัวตนของเรา”¹⁶³

ถึงตอนนี้ จึงมาดูคำอธิบายเกี่ยวกับความเป็นอนัตตาของขันธ ๕ แบบต่างๆ ไป ที่ท่านขยายความออกไปในแง่ต่างๆ

แม้ว่าในคำอธิบายต่างๆ ไปนี้ ท่านแสดงความหมายกันไว้หลายนัย แต่เราอาจจะเริ่มต้นด้วยคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ที่แสดงอรรถของอนัตตาไว้อย่างเดียวว่า “ชื่อว่า เป็น อนัตตา โดยความหมายว่าไม่มีสาระ (อสารกฺกุเลน)”¹⁶⁴

ที่ว่าไม่มีสาระ ก็คือ ไม่มีแก่นสาร ไม่มีแก่น หรือไม่มีแก่น หมายความว่า ไม่มีสิ่งซึ่งเป็นตัวแท้ที่ยืนยงคงตัวอยู่ตลอดไป ดังคำอธิบายว่า “โดยความหมายว่าไม่มีสาระ หมายความว่าไม่มีสาระคือตัวตน (อัตตสาระ = ตัวตนที่เป็นแก่น หรือตัวตนที่เป็นแก่น) ที่คาดคิดกันเอาว่าเป็นอาตมัน (อัตตา = ตัวตน) เป็นผู้สิงอยู่หรือครองอยู่ (นิวาสี) เป็นผู้สร้างหรือผู้สร้างสรรค์บันดาล (การกะ) เป็นผู้เสวย (เวทกะ) เป็นผู้ผู้มีอำนาจในตัว (สยงวาลี)

¹⁶² ส.ข.๑๗/๙๔/๕๗

¹⁶³ ส.ข.๑๗/๔๑๙/๒๕๐

¹⁶⁴ พุ.ปฎิ.๓๑/๗๙/๕๓; ๑๐๐/๗๗; ๖๗๕/๕๘๔; อ้างใน วิสุทธิ.๓/๒๓๕

เพราะว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์ (คงตัวอยู่ไม่ได้) มันไม่สามารถห้ามความไม่เที่ยง หรือความบีบคั้น ด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป แม้ของตัวมันเองได้ แล้วความเป็นผู้สร้างผู้บันดาล เป็นต้นของมัน จะมีมาจากที่ไหน เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็ถ้ารูปนี้จักได้เป็นอัตตาแล้วไซ้ รูปนี้ก็ ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ (มีความบีบคั้นขัดแย้งขัดแย้งต่าง) ดังนี้เป็นอาทิ¹⁶⁵

จะสังเกตเห็นว่า ความหมายที่ว่าไม่มีสาระคือตัวตนนี้ ท่านกล่าวไว้โดยสัมพันธ์กับความหมายว่า ดลบันดาลไม่ได้หรือไม่มีอำนาจในตัว ทั้งนี้เพราะถ้ามีตัวตนคงที่ยั่งยืนอยู่เป็นแก่นเป็นแก่นจริงแล้ว ก็ย่อมขึ้นย่อม ผืนความเปลี่ยนแปลงได้ ไม่ต้องเป็นไปตามความเปลี่ยนแปลงนั้น ยิ่งถ้าเป็นผู้ครอบครอง ก็ย่อมต้องมีอำนาจ บังคับสิ่งที่ถูกครอบครองให้เป็นไปอย่างไร ก็ได้ตามปรารถนา แต่ตามความเป็นจริง หาเป็นเช่นนั้นไม่ ความไม่ เป็นตัวตนและความไม่มีตัวตนลึกลงอยู่ครอง จึงมีความหมายเด่นในแง่ที่ว่าไม่มีอำนาจบังคับ ไม่เป็นไปในอำนาจ ขัดแย้งต่อความปรารถนา

พึงสังเกตด้วยว่า ตามคำอธิบายนี้ แม้แต่พระพรหม พระผู้เป็นเจ้า หรือเทพเจ้าสูงสุดใดๆ ก็ตาม ที่ถือว่า เป็นผู้สร้างผู้บันดาล ทั้งหมดทั้งปวงล้วนเป็นสังขาร รวมอยู่ในขั้น ๕ ทั้งสิ้น

โดยนัยนี้ คัมภีร์รุ่นอรุณภคินิยามแสดงความหมายของอนัตตตาว่า “ชื่อว่าอนัตตา โดยความหมายว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ (อวสวตตัญญู หรือ อวสวตตโนโต = เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ)”¹⁶⁶ และอธิบายในทำนอง ว่า ไม่มีใครมีอำนาจบังคับ (ตามใจปรารถนาโดยไม่ทำตามเหตุปัจจัย) ต่อสังขารทั้งหลายว่า สังขารที่เกิดขึ้นแล้ว จงอย่าถึงความทรงอยู่ ที่ถึงความทรงอยู่แล้ว อย่าชรา ที่ถึงชราแล้ว จงอย่าแตกดับ จงอย่าบอบโรทรมด้วยการ เกิดขึ้นและการเสื่อมสลาย¹⁶⁷ ตลอดจนอ้างพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “บุคคลย่อมไม่ได้ (ตามปรารถนา) ในรูป (และใน ขั้นอื่นๆ) ว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้ รูปของเราจะได้เป็นอย่างนี้”¹⁶⁸

ขยายความว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่ปรากฏเป็นต่างๆ นั้น เมื่อวิเคราะห์ตามสภาวะถึงที่สุดแล้ว หาใช้มีตัว แท้ตัวจริงที่คงที่คงตัวยั่งยืนอยู่ยงดั่งที่เรียกชื่อกันอย่างนั้นอย่างนี้ไม่ แต่เป็นเพียงกระบวนการธรรม (ธรรมปวัตติ) คือกระบวนการแห่งสังขารธรรมทั้งหลาย หรือกระบวนการแห่งรูปธรรมและนามธรรม (ขันธปวัตติ) ที่เกิดจาก องค์ประกอบต่างๆ มาประชุมหรือประมวลกันเข้า และองค์ประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่างๆ ล้วนมีการเกิดขึ้น และ ความเสื่อมสลาย เป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์สืบเนื่องส่งทอดเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กัน ทั้งภายในกระบวนการที่ กำหนดแยกออกเป็นกระบวนการหนึ่งๆ และระหว่างกระบวนการธรรมต่างกระบวนการทั้งหลาย ในสภาวะเช่นนี้ มีสิ่งที่ควร กำหนดเป็นข้อเด่นอยู่ ๔ ประการ คือ

๑. ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของสิ่งนั้นยืนตัวเป็นแก่นเป็นแก่นอยู่
๒. สภาพที่ปรากฏนั้น เกิดจากองค์ประกอบต่างๆ มาประชุมกันปรุงแต่งขึ้น
๓. องค์ประกอบเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้วเสื่อมสลายอยู่ตลอดเวลา และสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กัน ประมวล ขึ้นเป็นกระบวนการ
๔. ถ้ากำหนดแยกออกเป็นกระบวนการย่อยๆ มากหลาย ก็มีความสัมพันธ์เป็นปัจจัยต่อกัน ระหว่าง ต่างกระบวนการด้วย

¹⁶⁵ วิสุทฺธิ.๓/๒๓๕-๖

¹⁶⁶ วิสุทฺธิ.๓/๒๖๐,๒๗๖

¹⁶⁷ วิสุทฺธิ.๓/๒๔๖-๗; วินย.ฎีกา ๔/๗๙

¹⁶⁸ วิงฺค.อ.๖๓-๖๔; วินย.ฎีกา ๔/๘๐ อ้างพุทธพจน์ในอนัตตลักขณสูตร, ส.ข.๑๗/๑๒๗/๘๒

กระบวนการที่องค์ประกอบต่างๆ ซึ่งเกิดสลายและสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันประมวลขึ้นนี้ ดำเนินไปเรื่อยๆ ปรากฏภาพและกลายไปต่างๆ ทั้งนี้จะปรากฏภาพและกลายไปอย่างไร ก็สุดแต่องค์ประกอบและความ เป็นเหตุปัจจัยแก่กันนั้นนั่นเอง เป็นเรื่องสำเร็จเสร็จสิ้นครบถ้วนในกระบวนการ โดยไม่มีตัวตนอะไรอื่นอีกที่จะ เข้ามาแทรกแซงหรือทำให้เป็นไปอย่างอื่นได้ หมายความว่า ไม่มีตัวตนต่างหากจากกระบวนการนั้น ไม่ว่าจะใน ความหมายว่า เป็นตัวแกนภายในที่ยืนยงคงที่ผืนความเป็นไปตามเหตุปัจจัย สามารถทำให้เป็นไปโดยลำพังตาม ปรารถนาของตนได้ หรือในความหมายว่าเป็นตัวการภายนอกที่สามารถสร้างสรรค์คลื่นดาลให้เป็นไปอย่างอื่น โดยไม่ต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย

เมื่อองค์ประกอบต่างๆ ประชุมกันเข้า และสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันปรากฏเป็นภาพรวมอย่างหนึ่งๆ ขึ้น มนุษย์มักตั้งชื่อเรียกภาพรวมนั้น เช่นว่า คน ม้า แมว มด รถ ร้าน บ้าน นาฬิกา ปากกา นาย ก. เด็กหญิง ข. เป็นต้น แต่ชื่อเหล่านั้นเป็นเพียงคำเรียกขานที่สมมติกันขึ้นใช้ เพื่อให้เกิดความสะดวกในการสื่อสารสำหรับความ เป็นอยู่ในชีวิตประจำวันของมนุษย์เท่านั้น มันหาใช่เป็นสภาวะที่มีอยู่แท้จริงไม่ คือ มันไม่มีตัวตนอยู่จริงต่างหาก จากส่วนประกอบที่มารวมกันเข้านั้น ถ้าแยกส่วนประกอบทั้งหลายออกจากกัน ก็จะมีเพียงส่วนประกอบแต่ละ หน่วยที่มีชื่อเรียกเฉพาะอย่างๆ ของมันอยู่แล้ว หาตัวตนของภาพรวมที่ตั้งชื่อให้มันไม่พบ จะชี้ตัวลงไปที่ไหนก็ไม่มี

ชื่อที่ตั้งให้แก่ภาพรวมนั้น เป็นตัวตนสมมติ ที่สร้างขึ้นซ้อนสภาวะที่เป็นจริง ซ้อนอยู่ลอยๆ ไม่มี ความสัมพันธ์โดยตรง ไม่มีอำนาจ ไม่มีผลกระทบกระเทือนต่อกระบวนการที่กำลังเป็นไปอยู่นั้นเลย นอกจาก โดยความยึดถือ (ซึ่งก็เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งอยู่ในกระบวนการเอง) ในเมื่อเป็นเพียงของสมมติ และเป็น ของซ้อนอยู่ลอยๆ ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่มันจะไม่มีอำนาจหรือไม่มีทางที่จะไปบังคับกระบวนการหรือ องค์ประกอบใดๆ ในกระบวนการให้เป็นไปอย่างหนึ่งอย่างใดได้ กระบวนการ หรือกระบวนการแห่งสังขารธรรม ก็เป็นไปของมันตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนา ไม่ขึ้นต่อตัวตนที่ซ้อนลอยนั้น

ที่ว่าไม่เป็นไปตามความปรารถนา ก็เพราะเมื่อว่าตามความเป็นจริงแล้ว ความปรารถนานั้นก็หาใช่เป็น ความปรารถนาของตัวตนไม่ แต่เป็นเพียงองค์ประกอบอย่างหนึ่งอยู่ในกระบวนการ และเป็นองค์ประกอบที่ ไม่ใช่ตัวให้สำเร็จกิจ มันจะให้สำเร็จผลได้ก็ต่อเมื่อมันเป็นตัวผลักดันให้เกิดปัจจัยขึ้นไป คือการลงมือทำหรือ ปฏิบัติการ ซึ่งก็คือเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยนั่นเอง

การที่จะมีตัวตนซ้อนลอย เป็นตัวตนจริงๆ อยู่ต่างหาก ย่อมเป็นไปได้ เพราะถ้าเป็นไปได้ ความ เป็นไปตามเหตุปัจจัยก็ย่อมเป็นไปได้ เพราะตัวคงที่ ซึ่งไม่เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้น ขวางชินกระเสาะอยู่ พาให้ องค์ประกอบต่างๆ เรรวนไปหมด ไม่เป็นกระบวนการ ยิ่งกว่านั้น ตัวตนซ้อนนั้น ก็กลายเป็นตัวการพิเศษ ซึ่ง อาจจะไปขัดขวางแทรกแซงและบิดผันธรรมทั้งหลายให้เป็นไปอย่างอื่นจากความเป็นไปตามเหตุปัจจัยอีกด้วย แต่ ความเป็นไปที่จริงแท้ก็คือ สังขารธรรมทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ดังนั้น ตัวตนต่างหากจากกระบวนการ จึงไม่มีอยู่จริง ไม่ว่าจะภายในหรือภายนอกกระบวนการนั้นก็ตาม จะมีได้ก็แต่ตัวตนสมมติที่พึ่งรู้จักใช้ ประโยชน์อย่างรู้เท่าทัน ถ้ามิฉะนั้น หากไม่มีปัญญาเข้าใจ มันก็คือตัวแปลกล่อมที่คอยบีบบังคับและหลอก คนให้หลงก่อโทษทุกข์ภัยหลากหลายนานา

เมื่อส่วนประกอบทั้งหลายรวมกันเข้า ปรากฏรูปเป็นอย่างไรอย่างหนึ่ง ก็มีการบัญญัติเรียกชื่อเป็นอย่ างนี้ อย่างนี้ อันยอมรับกันโดยสมมติ เมื่อองค์ประกอบทั้งหลายพร้อมอยู่ ปัจจัยต่างๆ คำจูนหล่อเลี้ยงอำนวย ก็ คงรูปร่างหรือคงสภาพอยู่สมตามทีสมมติเป็นตัวตนอย่างนั้น แต่เมื่อใดองค์ประกอบทั้งหลายแยกพราวจากกัน

หรือปัจจัยแวดล้อมไม่เกื้อกูล สภาพตัวตนนั้นก็หายไป เหมือนดั่งเมื่ออุณหภูมิสูงขึ้นถึงระดับหนึ่ง น้ำแข็งก็ละลาย ตัวตนที่เชื่อว่าน้ำแข็งหายไป เหลืออยู่แต่น้ำเหลว เมื่อความร้อนเพิ่มขึ้นถึงระดับหนึ่งโดยสัมพันธ์กับความกดอากาศ น้ำเหลวก็ระเหยกลายเป็นไอน้ำ สภาพตัวตนของน้ำเหลวก็สิ้นไป หรือเมื่อกระดาษถูกเผาไฟไหม้หมดแล้ว เหลือแต่ฝุ่นเถ้าไฟ ก็หาตัวตนที่จะเรียกว่ากระดาษไม่ได้อีกต่อไป

ความหมายของอนัตตตาที่ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากองค์ประกอบต่างๆ มาประชุมกันเข้า สัมพันธ์กัน เป็นไปตามเหตุปัจจัย ว่างเปล่าจากตัวตนที่เป็นแก่นอันยืนยงคงตัว ปราศจากตัวการที่สร้างสรรค์บันดาลนี้ เป็นความหมายพื้นฐานที่อาจจะอ้างความในคัมภีร์มาช่วยเสริมความเข้าใจได้หลายแห่ง เช่น พระบาลีว่า

“อาศัยเครื่องไม้ เถาเชือก ดินฉาบ และหม้อม่วง มีช่องว่างแวดล้อม ย่อมเรียกกันว่า เป็นเรือน ฉันทไค อาศัยกระดูก เส้นเอ็น เนื้อ หนัง มีช่องว่างแวดล้อม ย่อมเรียกกันว่า เป็นตัวคน (รูป) ฉันทันัน”¹⁶⁹

มารถามพระวชิราภิกษุณีว่า

“สัตว์นี้ (ตัวบุคคลนี้) ใครสร้าง ผู้สร้างสัตว์อยู่ที่ไหน สัตว์เกิดที่ไหน สัตว์ดับที่ไหน?”

พระวชิราภิกษุณีตอบว่า

“นี่แฉะมาร ท่านเชื่อหรือว่าเป็นสัตว์ (เป็นตัวบุคคล) ท่านมีความเห็น (อย่างนั้น) หรือ? นี่คือนอกแห่งสังขารล้วนๆ จะหาตัวสัตว์ในนี้ไม่ได้เลย เพราะประชุมส่วนประกอบเข้าด้วยกัน ย่อมมีศัพท์เรียกว่ารถ ฉันทไค เมือชันธิ์ (กองแห่งรูปธรรมและนามธรรม) ทั้งหมดมีอยู่ ก็มีสมมติเรียกว่าสัตว์ ฉันทันัน แท้จริงทุกขี (สภาพไม่คงตัว) เท่านั้นเกิดมี และทุกขีที่ตั้งอยู่และเสื่อมสลายไป นอกจากทุกขี (สภาพไม่คงตัว) ไม่มีอะไรเกิด นอกจากทุกขี ไม่มีอะไรดับ”¹⁷⁰

พระเสลาภิกษุณีตอบว่า

“ร่างนี้ ไม่มีใครสร้าง ตัวนี้ไม่มีใครบันดาล, อาศัยเหตุมันก็เกิดมี, เพราะเหตุสลายมันก็ดับ, เม็ดพืชอย่างใดอย่างหนึ่งที่เขากว่านในนา อาศัยยรลในแผ่นดินและยางในเมล็ดพืชทั้งสองอย่างนี้ ก็ย่อมงอกงามขึ้นได้ ฉันทไค ฉันทันันเหมือนกัน ประดาชันธิ์ ชาติทั้งหลาย และอายตนะทั้ง ๖ เหล่านี้ อาศัยเหตุย่อมเกิดมี เพราะเหตุสลาย ก็ย่อมดับไป”¹⁷¹

ข้างมาเหล่าทหารและยานรบทั้งหลายรวมๆ เข้าด้วยกัน ก็เรียกว่ากองทัพ ตีกรามบ้านเรือนผู้คนและกิจการต่างๆ มากหลายชุมนุมกันอยู่ ก็เรียกว่าเมือง มือกับนิ้วรวมเข้าด้วยกันในท่าหนึ่ง เขาเรียกว่ากำปั้น หรือหมัด กำปั้นหรือหมัดไม่มีอยู่จริง มีแต่มือและนิ้ว มือและนิ้ว เมื่อแยกส่วนประกอบย่อยๆ ออกไป ก็ไม่มี เช่นเดียวกัน วิเคราะห์กระจายส่วนออกไปได้โดยลำดับ จนหาตัวตนอะไรเป็นขึ้นเป็นอันไม่ได้ พระสูตรทั้งหลายมากมาย แสดงแต่เรื่องนามรูป หรือนามธรรมและรูปธรรม ไม่กล่าวถึงสัตว์หรือบุคคลเลย¹⁷²

¹⁶⁹ ม.ม.๑๒/๓๔๖/๓๕๘

¹⁷⁰ ส.ส.๑๕/๕๕๓/๑๙๘

¹⁷¹ ส.ส.๑๕/๕๕๑/๑๙๗

¹⁷² ดู วิสุทธิ.๓/๒๑๔-๕

เมื่อว่าโดยสรุป พระอรชณฤทธาจารย์ประมวลความหมายของอนัตตาแสดงไว้เป็นหมวด รวม ๔ นัย ซึ่งแม้ว่าท่านมักใช้อธิบายสังขตธรรม หรือขันธ์ ๕ ที่คนทั่วไปเกี่ยวข้องกับ แต่ก็อธิบายสังขตธรรมได้เช่นกัน คือ¹⁷³

๑. **สูญญโต** เพราะเป็นสภาพว่าง คือ เป็นแต่สภาวะธรรมซึ่งมีภาวะของมันตามที่เป็นอย่างนั้นๆ เอง ปราศจากตัวตนที่เป็นแก่นเป็นแกน (อัตตสาระ = สาระ คือ ตัวตน) หรือว่างจากความเป็นสัตว์ บุคคลตัวตนเราเขาที่แท้จริง ไม่มีตัวผู้ลึงสู่อยู่ครอง ไม่มีตัวผู้สร้างสรรค์บันดาล ไม่มีตัวผู้ส่วย นอกจากโดยการสมมติ พุดง่ายๆ ว่า ว่างเปล่าจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา จากความเป็นนั้นเป็นนี้ ที่ยึดถือกันไปหรือกำหนดหมายกันขึ้น
๒. **อสุภามิกโต** เพราะเป็นสภาพไร้เจ้าของ คือไม่มีใครเป็นเจ้าของ ไม่เป็นของของใครหรือของตัวตนใดๆ ไม่มีตัวตนที่จะเป็นเจ้าของครอบครองสภาวะธรรมทั้งหลาย ซึ่งมีภาวะอันเป็นของมันอย่างนั้นๆ ตามที่เป็นสังขตะหรืออสังขตะอยู่แล้ว
๓. **อวิสวตฺตณโต** เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ คือ โดยธรรมดาที่เป็นสภาวะธรรมซึ่งมีภาวะตามที่เป็นของมันอย่างนั้นๆ มันจึงไม่อยู่ในอำนาจของใคร ไม่ขึ้นต่อผู้ใด ไม่มีตัวตนที่ไหนจะมีอำนาจสั่งบังคับมันได้ ใครจะเรียกร้องหรือปรารถนาให้มันเป็นอย่างไรๆ ไม่ได้ ใช้ศัพท์อีกอย่างหนึ่งว่า **อนิสฺสรโต** แปลว่า เพราะไม่มีใครเป็นเจ้าใหญ่ ไม่มีตัวตนอะไรที่ไหนจะมาเป็นใหญ่ ที่จะบงการหรือใช้อำนาจบังคับมันได้ บางแห่งใช้ว่า **อกามการียโต** แปลว่า เพราะเป็นสภาพที่ไม่อาจทำได้ตามความอยาก คือ จะให้เป็นไปตามความอยากความปรารถนาไม่ได้ หรือจะเอาใจอยากเข้าว่าไม่ได้ รวมความว่า ไม่มีตัวตนอะไรจะมาเป็นใหญ่เหนือมัน มันไม่อยู่ในอำนาจของใคร ใครจะสั่งบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ ไม่ได้ขึ้นต่ออำนาจหรือความปรารถนาของใคร

ถ้าเป็นอสังขตธรรม ก็มีอยู่เป็นอยู่ตามสภาวะที่ไม่ขึ้นต่อปัจจัยอยู่อย่างนั้น (ไม่มีอัตตาที่ไหนไปครอบครองมีอำนาจเหนือมันได้อีก) ถ้าเป็นสังขตธรรม มันก็เป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน ใครจะไปสั่งบังคับมันให้เป็นไปตามปรารถนาตามใจอยากไม่ได้ เช่น มันเกิดขึ้นแล้ว จะสั่งว่าอย่าตั้งอยู่ มันตั้งอยู่แล้ว จะสั่งว่าอย่าโถม มันโถมแล้ว จะสั่งว่าอย่าสลาย ไม่ได้ทั้งนั้น เมื่อมันขึ้นต่อเหตุปัจจัยของมัน จึงมีแต่ว่า ถ้าต้องการจะให้มันเป็นอย่างไร ก็ต้องทำการอันเป็นเหตุปัจจัยที่จะให้มันเป็นไปของมันที่จะเป็นอย่างนั้น คือต้องทำเหตุทำปัจจัยเอา หรือต้องทำให้เป็นเหตุเป็นปัจจัยขึ้นมา

๔. **อตุตฺตปฏิทฺเทยโต** เพราะแย้งต่ออัตตา คือ โดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธอัตตาอยู่ในตัว หมายความว่า โดยธรรมดาที่เป็นสภาวะธรรมซึ่งมีภาวะตามที่เป็นของมันอย่างนั้นๆ ถ้ามีอัตตา ก็ย่อมขัดแย้งกัน ทำให้ภาวะของสภาวะธรรมไม่เป็นอยู่เป็นไปตามที่มันเป็นของมันอย่างนั้นๆ จึงเป็นไปไม่ได้ที่จะมีอัตตา

ในเรื่องนี้ สำหรับคนทั่วไป ก็ดูง่ายๆ (และเพื่อปฏิบัติให้ได้ประโยชน์ด้วย) โดยดูที่สังขตธรรม ซึ่งเป็นกระบวนการที่องค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์กันดำเนินไปโดยความเป็นไปตามเหตุปัจจัย อันเป็นการปฏิเสธอยู่ในตัวว่า ไม่มีตัวตนต่างหากซ้อนอยู่ที่จะมาแทรกแซงบงการ หรือแม้แต่ขวางขึ้นความเป็นไปตามเหตุปัจจัย และตัวตนต่างหากเช่นนั้นไม่ได้ เพราะถ้ามี ก็ไม่อาจมีความเป็นไป ตามเหตุปัจจัย แต่จะกลับกลายเป็นว่าต้องเป็นไปตามความบังคับบงการของตัวตนนั้น

¹⁷³ วิสุทธิ.๓/๒๔๗; ม.อ.๒/๑๕๑; วิภังค.อ.๖๓; และดูประกอบที่ วินย.ฎีกา ๔/๗๙-๘๐; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๔๘๐

อีกอย่างหนึ่ง กระบวนธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้น มีความสำเร็จเสร็จสิ้นสมบูรณ์พร้อมในตัวอยู่แล้ว ไม่จำเป็นและไม่อาจจะมีตัวการอย่างอื่นที่จะเข้ามาแทรกแซงสั่งการอีกได้

มีความหมายอีก ๒ อย่าง ซึ่งแม้จะรวมอยู่ในความหมาย ๔ ข้อต้นแล้ว แต่เห็นว่ามีมีความสำคัญเป็นพิเศษ ควรนับเป็นข้อต่างหากไว้ เพราะเป็นลักษณะที่ใช้เสริมคำอธิบายได้ดี สำหรับสังขตธรรม ซึ่งมีความเป็นกระบวนธรรม อันจะเห็นเด่นชัดเมื่อวิเคราะห์กระบวนธรรมออกไป จึงขอนำมาเพิ่มต่อไว้ด้วย คือ

๕. **สทุทสงฆารปฏุชโต** หรือ **สทุทธมมปฏุชโต** เพราะเป็นกองแห่งสังขารทั้งหลายล้วนๆ หรือเป็นกองแห่งธรรมทั้งหลาย (รูปธรรมและ/หรือนามธรรม) ล้วนๆ หรือ **องคสมุฏทโต** เพราะเป็นการประกอบกันขึ้นของส่วนย่อยต่างๆ คือเกิดจากส่วนประกอบย่อยๆ ทั้งหลายมาประชุมหรือประมวลกันขึ้น ไม่เป็นตัวตนขึ้นอันที่สมบูรณ์ในตัว ที่จะยังยืนคงตัวอยู่ได้ ไม่มีสัตว์บุคคลตัวตนที่แท้จริง นอกเหนือจากส่วนประกอบเหล่านั้น (ความหมายข้อนี้เน้นอยู่แล้วในความหมายข้อที่ ๑. ข้างต้น)
๖. **ยถาปจฺยปวตฺติโต** เพราะความเป็นไปตามเหตุปัจจัย คือ องค์ประกอบทั้งหลายที่ประมวลหรือประชุมกันเข้านั้น ต่างสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กัน เรียกรวมๆ ว่า กระบวนธรรมนั้นเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของใคร และไม่อาจมีตัวตน ไม่ว่าจะเป็นตัวแก่นภายใน หรือตัวการภายนอก ที่จะขวางขึ้นหรือบงการบังคับมันได้ (ความหมายข้อนี้ แทรกอยู่ทั่วไปในความหมายทั้ง ๔ ข้อข้างต้น โดยเฉพาะข้อที่ ๓. และ ๔.)

รวมความว่า สิ่งทั้งหลายมีอยู่เป็นอยู่ตามภาวะของมัน ถ้าเป็นสังขตะ ก็เป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน เหตุปัจจัยมี (ที่จะให้เป็นอย่างนั้น) มันก็เกิด (เป็นอย่างนั้น) เหตุปัจจัย (ที่จะให้เป็นอย่างนั้น) หมด มันก็ดับ (จากสภาพอย่างนั้น) มันหาพึ่งเสียงใครอ่อนนอนหรือปรารถนาไม่ มันไม่เป็นตัว ไม่เป็นอะไร (อย่างที่วักกัน) หรือเป็นของใครทั้งนั้น

ความหมายของอนัตตาเท่าที่กล่าวมาในตอนี้ เน้นในแง่ที่เป็นลักษณะของสังขารหรือสังขตธรรม ซึ่งคนทั่วไปเกี่ยวข้องกับและควรจะรู้เข้าใจ ดังได้ชี้แจงไว้ข้างต้นแล้ว

จุดสำคัญที่มีความเข้าใจไขว้เขวและหลงผิดกันมาก ก็คือความรู้สึกว่า มีตัวผู้คิด ต่างหากจากความคิด (= ผู้คิดความคิด) มีผู้จงใจหรือเจตนา ต่างหากจากเจตนา มีผู้เสพเสวยเวทนา ต่างหากจากเวทนา ตลอดจนมีตัวผู้ทำกรรม ต่างหากจากกรรม หรือต่างหากจากการกระทำ

แม้แต่นักปราชญ์ใหญ่ๆ มากมาย ก็พากันติดอยู่ในกับดักของความหลงผิดอันนี้ จึงไม่สามารถเข้าถึงความจริงที่ล้วนๆ บริสุทธิ์ปราศจากการเคลือบคลุมของความรู้สึกที่เป็นอัตวิสัย ดังเช่น นักปรัชญาชาวฝรั่งเศสผู้มีชื่อเสียงมากท่านหนึ่ง พิจารณาไตร่ตรองเป็นนักหนาเกี่ยวกับความสงสัย ครุ่นคิดไปมาแล้ว ก็ลงข้อสรุปว่า “ฉันคิด เพราะฉะนั้น ฉันจึงมี”¹⁷⁴

ความรู้สึกในตัวตน คืออัตตาหรืออาตมัน ที่แยกออกมาอย่างนี้ เป็นความรู้สึกสามัญของปุถุชนโดยทั่วไป เป็นความรู้สึกที่นึกน่าสมจริงและคล้ายจะสมเหตุสมผลโดยสามัญสำนึก แต่เมื่อสืบสาวลึกลงไปให้ตลอดสาย จะมีความขัดแย้งในตัวเอง

¹⁷⁴ “Cogito, ergo sum” (วาตะของ René Descartes, 1596-1650)

คำถามทำนองนี้ได้มีผู้ยกขึ้นทูลถามพระพุทธเจ้ามาแล้วตั้งแต่ครั้งพุทธกาล เช่นว่า “ใครหนอผัสสะ (ใครรับรู้)? ใครเสวยเวทนา? ใครอยาก? ใครยึด?” พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า คำถามเช่นนั้นใช้ไม่ได้ เป็นคำถามที่ตั้งขึ้นตามความรู้สึก ไม่สอดคล้องกับสภาวะ เข้ากับสภาพความเป็นจริงที่แท้ไม่ได้ ถ้าจะให้ถูก ต้องถามว่า อะไรเป็นปัจจัยให้มีการรับรู้? อะไรเป็นปัจจัยให้มีเวทนา? อะไรเป็นปัจจัยให้มีการอยาก การยึด?¹⁷⁵

อธิบายว่า การคิดก็ดี ความจงใจเจตนาที่ดี การอยากการปรารถนาที่ดี การเสวยเวทนาที่ดี เป็นองค์ประกอบอยู่ในกระบวนการแห่งรูปธรรมและนามธรรม ฉันทใด ความรู้สึกถึงตัวผู้คิด หรือตัวผู้เจตนา เป็นต้น ก็เป็นองค์ประกอบอยู่ในกระบวนการธรรมนั้น ฉันทนั้น และองค์ประกอบเหล่านั้นก็สัมพันธ์โดยอาการเป็นเหตุเป็นปัจจัยสืบทอดต่อกัน มีแต่การคิดและความรู้สึกถึงตัวผู้คิด (คือความหลงผิดว่ามีตัวผู้คิด ไม่ใช่มีตัวผู้คิดเอง) เป็นต้น ที่เกิดสืบทอดกันอยู่ในกระบวนการธรรมเดียวกัน

ว่าที่จริง ความรู้สึกว่ามีตัวผู้คิด ก็เป็นอาการคิดอย่างหนึ่ง พุดอย่างง่าย ๆ ว่า เป็นขณะหนึ่งในกระบวนการคิด การที่เกิดความหลงผิด (คิดผิด) รู้สึกว่ามีตัวผู้คิด ก็เพราะไม่รู้จักแยกองค์ประกอบต่างๆ ที่สัมพันธ์สืบทอดกันอยู่ในกระบวนการธรรม และไม่สามารถกำหนดแยกความเป็นไปในแต่ละขณะๆ

ในขณะที่กำลังคิด ย่อมไม่มีความรู้สึกถึงตัวผู้คิด และในขณะที่กำลังรู้สึกถึงตัวผู้คิด ก็ไม่มีการคิด กล่าวคือ ในขณะที่กำลังคิดเรื่องที่พิจารณา ย่อมไม่มีการคิดถึงตัวผู้คิด และในขณะที่กำลังคิดถึงตัวผู้คิด ก็ย่อมไม่มีการคิดเรื่องที่กำลังพิจารณา

แท้จริงแล้ว การคิดเรื่องก็ดี ความรู้สึกถึงตัวผู้คิดหรือความคิดว่ามีตัวผู้คิดก็ดี ต่างก็เป็นความคิดต่างขณะกัน ที่อยู่ในการบวนการธรรมเดียวกัน ส่วนตัวผู้คิด ก็เป็นเพียง(ภาพ)ความคิดปรุงแต่ง ที่กลับมาเป็นอารมณ์ (ส่วนประกอบอย่างหนึ่ง) ของความคิดอีกขณะหนึ่งเท่านั้นเอง

ความเข้าใจเขวหรือหลงผิดที่กล่าวมานี้ เกิดจากการพิจารณาโดยไม่แยบคาย (อโยนิโสมนสิการ) เข้าหลักทิวฐิ ๖ อย่างใดอย่างหนึ่ง ในพุทธพจน์ที่ว่า

“เมื่อปุถุชนนั้น มนสิการโดยไม่แยบคายอย่างนี้ ทิวฐิอย่างใดอย่างหนึ่งในทิวฐิ ๖ อย่าง ย่อมเกิดขึ้น คือ เขาย่อมเกิดทิวฐิ (ยึดถือ) เขาเป็นจริงเป็นแท้ว่า เรามีชัตตา... เราไม่มีชัตตา... เรากำหนดรู้ชัตตาด้วยชัตตา,... เรากำหนดรู้สภาวะที่มีชัตตาด้วยชัตตา,... เรากำหนดรู้ชัตตาด้วยสภาวะที่มีชัตตา, หรือมิฉะนั้น ก็จะมีทิวฐิตั้งนี้ว่า ชัตตาของเรานี้แหละ ที่เป็นตัวบงการ เป็นผู้เสวย ประสพวิบากแห่งกรรมที่ดีและชั่ว ณ ที่นั้นๆ”¹⁷⁶

ที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า ชื่อที่ตั้งให้แก่ภาพรวม เป็นตัวตนสมมติที่ซ่อนอยู่ลอยๆ ไม่มีความสัมพันธ์หรือมีผลกระทบกระเทือนต่อกระบวนการธรรมเลย นอกจากโดยความยึดถืออันนั้น ขอขยายความเสริมเข้าอีกว่า ถึงแม้ตัวตนจะไม่มีอยู่จริงก็ตาม แต่ความยึดถือในตัวตนนั้นก็ก่อให้เกิดปัญหาได้ เพราะความยึดถืออันนั้น เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งในการบวนการธรรม เมื่อเป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่ง มันก็เป็นปัจจัยแก่องค์ประกอบอย่างอื่น และทำให้เกิดผลกระทบแก่กระบวนการธรรมได้

เนื่องจากความยึดถือในตัวตนนั้น เป็นปัจจัยฝ่ายอกุศล คือไม่เกื้อกูล เพราะเกิดจากอวิชชาความไม่รู้ตามเป็นจริง และเกิดขึ้นโดยอาการแทรกแซงเข้ามาขวางขึ้นกระแส คือ ทั้งที่ไม่แก้ไขเหตุปัจจัย ก็จะไม่ยอมให้เป็นไป

¹⁷⁵ ส.น.๑๖/๓๓-๓๖/๑๖-๑๗ (ดู หนังสือนี้ หน้า ๑๕๖)

¹⁷⁶ ม.ม.๑๒/๑๒/๑๔

ตามเหตุปัจจัย จึงก่อให้เกิดผลทางร้าย ในด้านหนึ่ง ก็ก่อให้เกิดความขัดแย้งภายในกระบวนการธรรม จนออกผลเป็นความรู้สึกบีบคั้นที่เรียกว่าทุกข์เวทนา

ดังนั้น ผู้ไม่รู้เท่าทันตามเป็นจริง หลงยึดติดในสมมติ ถือมั่นตัวตนที่สมมติขึ้นเป็นจริงจัง ก็จะถูกความยึดติดถือมั่นนั้นแหละบีบคั้นกระทบกระแทกเอา ทำให้ได้รับความรู้สึกทุกข์เป็นอันมาก

ส่วนผู้รู้เท่าทันสมมติ ไม่ยึดติดถือมั่นในตัวตนนั้น ก็มองเห็นแต่กระบวนการที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย เขาสมมติเรียกขานกระบวนการนั้นกันอย่างไร ก็รู้เข้าใจเรียกขานไปตามนั้น แต่เมื่อต้องการอย่างไร ก็แก้ไขและทำการไปตามเหตุปัจจัย ไม่หลงให้ความอยากความยึดมาเป็นเครื่องบีบคั้นตัว ก็ไม่ต้องได้รับความทุกข์จากความยึดติดถือมั่นนั้น เรียกว่า รู้จักใช้สมมติให้เป็นประโยชน์ โดยทำการได้สำเร็จด้วยปัญญาที่หยั่งถึงความจริงแห่งเหตุปัจจัย และทั้งอีกด้านหนึ่งก็ไม่ต้องประสบโทษทุกข์ภัยจากความยึดติดในสมมตินั้นด้วย

ความยึดถือในตัวตนจะก่อผลทางร้าย หนุนให้เกิดองค์ประกอบฝ่ายอกุศลที่เรียกว่ากิเลส ขึ้นในกระบวนการตามติดมาอีกหลายอย่าง โดยเฉพาะ **ตัณหา** คือความเห็นแก่ตัว ทะยานอยากแสหาเครื่องบำรุงบำเรอปรนเปรอตน **มานะ** คือความถือตัว ลำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ ไฟแสงอำนาจมาเซ็ดชูตน และ **ทิฐิ** คือความยึดติดในความเห็นของตน ถือมั่นเอาความเห็นของตนเป็นความจริง หรือถือมั่นให้ความจริงจะต้องเป็นอย่างไรที่ตนเห็น ซึ่งล้วนเป็นปัจจัยก่อให้เกิดความบีบคั้นขัดแย้งขยายเพิ่มพูนและกว้างขวางออกไปทั้งภายในและภายนอก

ผู้ไม่รู้เท่าทันสมมติ หลงยึดติดถือมั่นตัวตนเป็นจริงจัง จะปล่อยให้กิเลสเหล่านี้เป็นตัวบงการบัญชาการดำเนินชีวิตและพฤติกรรมของตน ทำให้ความทุกข์แพร่หลายและเพิ่มทวีทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่นที่เกี่ยวข้อง ส่วนผู้รู้เท่าทันสมมติ ไม่หลงยึดติดถือมั่นในตัวตนนั้น ย่อมปลอดพ้นจากอำนาจบงการของกิเลสเหล่านี้ ไม่ยึดถือด้วยความหลงว่า นี่ของฉัน ฉันเป็นนี่ นี่เป็นตัวของฉัน ครองชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ที่รู้เท่าทันสมมติ และให้ทำการตามเหตุปัจจัย เป็นฐานที่ตั้งและที่แพร่ขยายแห่งความปลอดภัยไร้ทุกข์ทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่น

ความหลงผิดอีกอย่างหนึ่งที่มักชักพาคนให้เข้าไปติด ก็คือ การแล่นจากสุดโต่งแห่งความคิดเห็นด้านหนึ่ง ไปยังสุดโต่งอีกด้านหนึ่ง กล่าวคือ คนพวกหนึ่งยึดติดถือมั่นในตัวตนว่าเป็นของจริงแท้คงที่ถาวร สัตว์บุคคล เป็นตัวตนอย่างนั้น ซึ่งมีจริง มิใช่สิ่งสมมติ สัตว์ บุคคล มีตัวจริงตัวแท้ที่ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป ไม่ว่าคนจะตาย ชีวิตจะสิ้นสุด ตัวสัตว์ ตัวบุคคล ตัวตน ดวงชีวะ อาตมัน หรืออัตตา (soul) นี้ ก็จะคงอยู่อย่างเดิม ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่สูญสลายไปด้วย บ้างก็ว่าอัตตาดำเนินไปเวียนว่ายตายเกิด บ้างก็ว่าอัตตาดำเนินอยู่เพื่อไปสู่สุคติหรือสวรรค์นิรันดรสุดแต่คำตัดสินของเทพสูงสุด ความเห็นของคนพวกนี้ เรียกว่า **สัสสตทิฐิ** หรือ **สัสสตวาท** แปลว่า ความเห็นว่าเที่ยง คือเห็นว่า สัตว์บุคคลตัวตนหรืออัตตา เที่ยงแท้ยั่งยืนตลอดไป

ส่วนคนอีกพวกหนึ่งก็เห็นว่ามิตัวตนเช่นนั้นอยู่ คือยึดถือสัตว์ บุคคล เป็นตัวแท้ตัวจริง แต่สัตว์ บุคคล นั้นไม่เที่ยงแท้ถาวร สูญสลายไปได้ เมื่อคนตาย ชีวิตจบสิ้น สัตว์บุคคล ก็ขาดสูญ ตัวตนก็หมดไป ความเห็นของคนพวกนี้ เรียกว่า **อจเจททิฐิ** หรือ **อจเจทวาท** แปลว่า ความเห็นว่าขาดสูญ คือเห็นว่า สัตว์บุคคล ตัวตนหรืออัตตา ไม่เที่ยงแท้ถาวร ดำรงอยู่ชั่วคราวแล้วก็สูญสิ้นไป

แม้แต่ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนา ถ้าเข้าใจไม่ชัดเจนถ่องแท้ ก็อาจตกไปในทิฐิ ๒ อย่างนี้ได้อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะผู้ที่ศึกษาหลักกรรมในแง่สังสารวัฏ (เวียนตายเวียนเกิด) ถ้าเข้าใจพลาด ก็อาจกลายเป็นสัสสตทิฐิ คือเห็นว่าเที่ยง ผู้ที่ศึกษาหลักอนัตตา ถ้าเข้าใจพลาด ก็อาจกลายเป็นอจเจททิฐิ คือเห็นว่าขาดสูญ

จุดพลาดที่เหมือนกันของทฤษฎีสองฝั่งต่างก็ตรงกัน คือ ความเห็นว่า หรือยึดถือว่า มีสัตว์ บุคคล ที่เป็นตัวแท้ตัวจริง แต่พวกหนึ่งยึดถือว่าสัตว์ บุคคล ตัวตนนั้น คงตัวอยู่ยั่งยืนตลอดไป ส่วนอีกพวกหนึ่งเห็นไปว่า สัตว์ บุคคล ตัวตนที่มีอยู่นั้นมาถึงจุดหนึ่งตอนหนึ่ง โดยเฉพาะเมื่อกายแตกสลาย ชีวิตสิ้นสุด สัตว์ บุคคล ตัวตน หรืออัตตา ก็ถูกตัดขาดสูญสิ้นไปด้วย

นอกจากนี้ ยังมีอีกพวกหนึ่งที่เกิดขึ้นโดยบังเอิญอีกทางหนึ่งว่า ความไม่มีตัวตนก็คือ ไม่มีอะไรเลย ความไม่มีสัตว์ บุคคล ก็คือไม่มีผู้รับผล เมื่อไม่มีใครรับผล การกระทำใดๆ ก็ไม่มีผล ทำก็ไม่เป็นอันทำ ไม่มีผล รับผิดชอบต่อกรรม หรือพูดง่ายๆ ว่ากรรมไม่มีนั่นเอง

ความเห็นและความยึดถือแนวนี้ ถ้าแยกละเอียดออกไปก็มี ๓ ทฤษฎี คือ พวกหนึ่งเห็นว่า ทำก็ไม่เป็นอันทำ หรือว่าการกระทำไม่มีผล เรียกชื่อว่า **อภิริยทฤษฎี** หรือ **อภิริยวาท** พวกหนึ่งเห็นว่า สิ่งทั้งหลายเป็นไปอย่างเลื่อนลอย สุดแต่ความบังเอิญ ไม่มีเหตุปัจจัย พุดังๆ ว่าเห็นว่าไม่มีเหตุ เรียกชื่อว่า **อเหตุกทฤษฎี** หรือ **อเหตุกวาท** และพวกหนึ่งเห็นว่า หรือถือว่า ไม่มีอะไรเลย ไม่มีสภาวะที่จะกำหนดเอาเป็นหลักเป็นสาระได้ เรียกชื่อว่า **นัตถิกทฤษฎี** หรือ **นัตถิกวาท**

ในเมื่อสิ่งทั้งหลายเป็นกระบวนการ เกิดจากส่วนประกอบต่างๆ ประมวลกันขึ้น และเป็นไปตามเหตุปัจจัย ก็ย่อมไม่มีทั้งตัวตนที่เที่ยงแท้ยั่งยืน และทั้งตัวตนที่จะดับสิ้นขาดสูญ คือ แม้แต่ในขณะที่เป็นอยู่นี้ ก็ไม่มีสัตว์บุคคลตัวตนอยู่แล้ว จะเอาตัวตนที่โหนมายั่งยืน จะเอาตัวตนที่โหนมาขาดสูญ เป็นอันปฏิเสธทั้งสัสตททฤษฎี และอุจเฉททฤษฎี

ในเมื่อกระบวนการดำเนินไปอยู่ โดยองค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์กันเป็นเหตุปัจจัยแก่กัน เป็นไปตามเหตุปัจจัย จะว่าไม่มีอะไรได้อย่างไร และจะว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปอย่างเลื่อนลอยตามความบังเอิญ ไม่มีเหตุปัจจัยได้อย่างไร เป็นอันปฏิเสธทั้งนัตถิกทฤษฎีและอเหตุกทฤษฎี

ในเมื่อกระบวนการดำเนินไปตามเหตุปัจจัย แปรเปลี่ยนไปตามเหตุและผลที่เกิดขึ้นในกระบวนการนั้น การกระทำทุกอย่างที่เกิดขึ้นเป็นเหตุอยู่ในกระบวนการนั้น จึงย่อมจะต้องมีผล ไม่มีทางสูญเปล่า และเป็น การมีผลโดยไม่ต้องมีผู้รับผล คือผลเกิดขึ้นในกระบวนการเอง (เช่น สุขเวทนา ทุกขเวทนา และความแปรเปลี่ยนหรือเสริมย้ำคุณสมบัติของจิตใจหรือบุคลิกภาพ เป็นต้น จะเรียกอย่างกึ่งสมมติว่าการกระบวนการนั้นแหละเป็นผู้รับผล) ซึ่งเป็นการเกิดผลที่แน่นอนยิ่งกว่าการมีตัวตนเป็นผู้รับผลเสียอีก (เพราะถ้ามีตัวตนที่เที่ยงแท้ คงตัว ตัวตนนั้นอาจปฏิเสธไม่ยอมรับผลก็ได้) ในเมื่อความเป็นไปตามเหตุปัจจัยมีอยู่ เหตุและผลเกิดขึ้นในกระบวนการ กระบวนการก็แปรเปลี่ยนไป จะว่าทำไม่เป็นอันทำหรือการกระทำไม่มีผลได้อย่างไร เป็นอันปฏิเสธอภิริยทฤษฎี หรืออภิริยวาท

ข้อความต่อไปนี้ จากคัมภีร์วิสุทธิมรรค อาจช่วยเสริมความที่กล่าวมาข้างต้นนี้ได้ จึงขอยกคำแปลมาแสดงไว้ ณ ที่นี้

“ว่าโดยความจริงแท้ (สัจจะ) ในโลกนี้มีแต่นามและรูป (นามธรรมและรูปธรรม) ก็แต่ในนามและรูปนั้น สัตว์หรือคน ก็หาไม่มี นามและรูปนี้ว่างเปล่า ถูก (ปัจจัย) ประชุมตั้งขึ้นเหมือนดังเครื่องยนต์ เป็นกองแห่งทุกข์ (สิ่งไม่คงตัว) เช่นกับหญ้าและฟืน”¹⁷⁷

¹⁷⁷ วิสุทธิ.๓/๒๑๖

“ทุกชิ้นนั้นแหละมีอยู่ แต่ผู้ทุกชิ้นไม่มี, การกระทำมีอยู่ แต่ผู้ทำไม่มี, นิพพานมีอยู่ แต่คนผู้หนีพพานไม่มี, ทางก็มีอยู่ แต่ผู้เดินทางไม่มี”¹⁷⁸

“ผู้ทำกรรมก็ไม่มี ผู้ส่วยผลก็ไม่มี มีแต่กรรมทั้งหลายล้วนๆ เป็นไป (กระบวนการ), อย่างนี้เป็นความเห็นที่ถูกต้อง เมื่อกรรมและวิบาก (ผลของกรรม) พร้อมทั้งคู่ เป็นไป อยู่อย่างนี้ ต้น ปลาย ก็ไม่เป็นที่รู้ได้ เหมือนตั้งก่อนหรือหลังแห่งเมล็ดพืชกับต้นไม้ เป็น ต้น แม้มันในอนาคต เมื่อสังสาระยังมีอยู่ ก็ยังมองไม่เห็นการที่จะไม่เป็นไป (ของกรรมและวิบาก)”

“พวกเดียวยังไม่รู้ความซึ้งนี้ จึงไม่เป็นอิสระ (อสงวสี = ไม่มีอำนาจในตน หรือไม่มีเป็นตัวของตัวเอง ต้องขึ้นต่อผู้อื่นด้วยการยึดถือยึดติด) ยึดเอาสัตตัตถัญญา (ความสำคัญหมายว่าเป็นสัตว์บุคคล) แล้ว มีความเห็นไปว่า เทียงแท้ยั่งยืน (เป็นสัตตัตถะ) บ้าง ว่าชาติบุญ (เป็นอุจเฉทะ) บ้าง พวกกันถือทิฏฐิ ๖๒ อย่าง ชัดแย้งกันและกัน, พวกเขาถูกมัดด้วยเครื่องพันธนาการคือทิฏฐิ ถูกกระแสน้ำพัดพาไป, เมื่อล่องลอยไปตามกระแสต้นหา ก็พ้นจากทุกสิ่งไม่ได้ ส่วนภิกษุพุทธสาวก รู้กระจ่างความที่วาม่าอย่างนี้ ย่อมเข้าใจไปจริง (แทงตลอด) ถึงปัจจัยที่ลึกซึ้งละเอียดและว่าง

“กรรมไม่มีในวิบาก วิบากก็ไม่มีในกรรม ทั้งสองอย่างว่างจากกันและกัน, แต่ปราศจากกรรม ผลก็ไม่มี เหมือนตั้งว่า ไฟมิใช่อยู่ในแสงแดด มิใช่อยู่ในแฉกแก้ว (อย่างเลนสีนูน) มิใช่อยู่ในมูลโคแห้ง (ที่ใช้เป็นเชื้อเพลิง) แต่ก็มิใช่อยู่ภายนอกจากวัตถุทั้งสามนั้น หากเกิดจากการประกอบพร้อมเข้าด้วยกัน ฉะนั้น, วิบากก็หาไม่ได้ที่ภายในกรรม แต่ภายนอกกรรมก็หาไม่ได้ ส่วนกรรมเล่าก็ไม่มีในวิบากนั้น กรรมว่างจากผล ผลก็ไม่มีในกรรม แต่ผลก็อาศัยกรรมนั้นแหละ เกิดขึ้นจากกรรมนั้น ฉะนั้น แท้จริง ในกระบวนการแห่งสังสาระนี้ เทพก็ตาม พรหมก็ตาม ผู้สร้างสังสาระ หามีไม่ มีแต่กรรมทั้งหลายล้วนๆ เป็นไป ด้วยอาศัยการประชุมพร้อมแห่งเหตุเป็นปัจจัย”¹⁷⁹

“ธรรมชาตินี้ มีเหตุ เกิดขึ้นพร้อมแล้วอย่างนี้ เป็นทุกสิ่ง ไม่เที่ยง คลอนแคลน เป็นของชั่วคราว ไม่ยั่งยืน. ธรรมทั้งหลาย ก็เกิดจากธรรมทั้งหลาย โดยเป็นเหตุกัน, ในกระบวนการความเป็นไปนี้ จึงไม่มีทั้งตัวตน (อัตตา) ไม่มีทั้งตัวอื่น

“ธรรมทั้งหลายยังธรรมทั้งหลายให้เกิดขึ้น โดยความประกอบพร้อมแห่งเหตุปัจจัย, พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเพื่อความดับแห่งเหตุทั้งหลาย. เมื่อเหตุทั้งหลายระงับไป วงจร (วัฏฏะ) ชาติ ก็ไม่หมุนต่อไป, ชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ย่อมมีเพื่อกำทำความจบสิ้นทุกสิ่งอย่างนี้. เมื่อหาตัวสัตว์ไม่ได้ จึงไม่มีทั้งชาติบุญ ไม่มีทั้งเที่ยงแท้ยั่งยืน”¹⁸⁰

¹⁷⁸ วิสุทธินิ.๓/๑๐๑

¹⁷⁹ วิสุทธินิ.๓/๒๒๖-๗

¹⁸⁰ วิสุทธินิ.ฎีกา ๓/๓๘๓

กล่าวโดยสรุป หลักอนัตตาทช่วยให้เกิดความกระจ่างแจ้ง ซึ่งเป็นเครื่องยืนยันและมีความสัมพันธ์สอดคล้องกับหลักการต่อไปนี้ คือ

- ก. ปฏิเสธทั้งลัทธิที่ถือว่าเที่ยง (สัสตวาท) และลัทธิที่ถือว่าขาดสูญ (อุจเฉทวาท)
- ข. ปฏิเสธลัทธิที่ถือว่ามิเทพสูงสุดผู้สร้างสรรค์บันดาลโลก กำหนดโชคชะตาชีวิตของมนุษย์ (อิศวร-นिरमितวาท)
- ค. เป็นเครื่องสนับสนุนหลักการตามความหมายของพุทธธรรม พร้อมกันนั้นก็ปฏิเสธลัทธิที่ถือว่า การกระทำไม่มีผล ทำไม่เป็นอันทำ (อกิริยวาท) ปฏิเสธลัทธิกรรมเก่า (ปุพเพกตวาท เช่น ลัทธิ นิครนธ์) ปฏิเสธลัทธิกรรมแบบมีอาตมัน หรือลัทธิกรรมแบบมีวรรณะ (เช่น ลัทธิฮินดู) ปฏิเสธลัทธิ เสี่ยงโชคที่ถือว่า ทุกอย่างเป็นไปอย่างเลื่อนลอยสุดแต่ความบังเอิญ ไม่มีเหตุปัจจัย (อเหตุวาท) และปฏิเสธลัทธิที่ถือว่าไม่มีอะไรเลย (นัตถิกวาท)
- ง. แสดงลักษณะแห่งบรมธรรม (ธรรมสูงสุด คือจุดหมายสุดท้าย) ของพระพุทธศาสนา ซึ่งต่างจาก จุดหมายของลัทธิศาสนาจำพวกอาตมวาท (ลัทธิที่ถือว่ามีอาตมันหรืออัตตา เช่น ศาสนาฮินดู เป็นต้น)

ลักษณะทั้งสาม คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ที่ได้บรรยายมานี้ เป็นภาวะที่สัมพันธ์เนื่องอยู่ด้วยกัน เป็นอาการสามด้าน หรือสามอย่าง ของเรื่องเดียวกัน เป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน ดังพุทธพจน์ที่ตรัสบ่อยๆ ว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา (ยหนิจจัง ต่ ทุกขัง, ย่ ทุกขัง ตทนตตตา)” และมักมี ข้อความที่ตรัสต่อไปอีกด้วยว่า “สิ่งใดเป็นอนัตตา, สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยสัมมาปัญญา ตามที่มันเป็นว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา, มิใช่เราเป็นนั่น, นั่นไม่เป็นตัวตนของเรา”¹⁸¹ หรือที่ตรัสในรูปคำถามคำตอบในที่หลายแห่งว่า “รูป ฯลฯ เที่ยง หรือไม่เที่ยง?” เมื่อได้รับการทูลตอบว่าไม่เที่ยง ก็ตรัสต่อไปว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือ เป็นสุข?” เมื่อได้รับการทูลตอบว่า เป็นทุกข์ ก็ตรัสต่อไปว่า “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความปรวนแปรไป ได้เป็นธรรมดา, ควรหรือที่จะมองเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา, เราเป็นนั่น, นั่นเป็นตัวตนของเรา?”¹⁸²

ความเนื่องอยู่ด้วยกัน ความสัมพันธ์สืบต่อกัน ความเป็นต่างด้านของเรื่องเดียวกัน และความเป็นเหตุ เป็นผลแก่กัน ของลักษณะทั้งสามนี้ อาจกล่าวให้สั้นที่สุดได้ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากองค์ประกอบต่างๆ ประมวล กันเข้า องค์ประกอบเหล่านั้นสัมพันธ์กันโดยอาการที่ต่างก็เกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วดับสลาย เป็นปัจจัยส่งต่อสืบทอด กัน ผันแปรเรื่อยไป รวมเรียกว่าเป็นกระบวนการที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ในสภาพนี้

๑. ภาวะที่องค์ประกอบทั้งหลายเกิดสลายๆ องค์ประกอบทุกอย่าง หรือกระบวนการทั้งหมด *ไม่คงที่* = อนิจจตา
๒. ภาวะที่องค์ประกอบทั้งหลายหรือกระบวนการทั้งหมดถูกบีบคั้นด้วยการเกิดสลายๆ ต้องผันแปร ไป ทนอยู่ในสภาพเดิมมิได้ *ไม่คงตัว* = ทุกขตา
๓. ภาวะที่เกิดจากองค์ประกอบทั้งหลายประมวลกันขึ้น ไม่มีตัวแกนถาวรที่จะบังการ ต้องเป็นไปตาม เหตุปัจจัย *ไม่เป็นตัว* = อนัตตตา

¹⁸¹ เช่น ส.สพ. ๑๘/๑/๑

¹⁸² เช่น ส.ข. ๑๓/๑๒๘/๘๓

ถ้ามองดูลักษณะทั้งสามอย่างนี้พร้อมไปด้วยกัน ก็จะมองเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่สมมติเรียกเป็นตัวตนอันหนึ่งๆ นั้น เป็นที่รวมขององค์ประกอบต่างๆ มากมาย ที่มาแออัดยึดเยียดกันอยู่ และองค์ประกอบเหล่านั้นทุกอย่าง ล้วนกำลังเกิดดับ แดกสลาย ไม่คงที่ และต่างก็จะแยกพราวกระจัดกระจายกันออกไป เต็มไปด้วยความบีบคั้นกดดันขัดแย้งกัน อันทำให้ผันแปรสภาพไป ไม่คงตัว ต้องอาศัยความสัมพันธ์ตามเหตุปัจจัย เป็นเครื่องควบคุมความเป็นไปให้คงรูปเป็นกระแส เป็นกระบวนการอันหนึ่งอยู่ ไม่เป็นตัวใด ๆ ล้วนเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของใคร

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าอันใดไม่เที่ยง อันนั้นย่อมเป็นทุกข์ อันใดเป็นทุกข์ อันนั้นย่อมเป็นอนัตตา ก็จริง แต่อันใดเป็นอนัตตา อันนั้นไม่จำเป็นต้องไม่เที่ยง ไม่จำเป็นต้องเป็นทุกข์เสมอไป กล่าวคือ สังขารหรือสังขตธรรมทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารหรือสังขตธรรมทั้งปวงนั้น ย่อมเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา แต่ธรรมทั้งปวง คือทั้งสังขตธรรม และอสังขตธรรม หรือทั้งสังขาร และวิสังขาร แม้จะเป็นอนัตตา แต่ก็ไม่จำเป็นต้องไม่เที่ยงและเป็นทุกข์เสมอไป คือ ส่วนที่เที่ยงและไม่เป็นทุกข์ ก็มี

หมายความว่า อสังขตธรรม หรือวิสังขาร (คือ นิพพาน) แม้จะเป็นอนัตตา แต่ก็พ้นจากความไม่เที่ยง และพ้นจากความเป็นทุกข์

โดยนัยนี้ คำอธิบายเกี่ยวกับลักษณะทั้งสามเท่าที่แสดงมาในตอนี้ ซึ่งมีความหมายเนื่องเป็นอันเดียวกัน เป็นต่างด้านของเรื่องเดียวกัน จึงมุ่งสำหรับสังขารหรือสังขตธรรม ตามความที่กล่าวมาแล้วไว้ ส่วนความเป็นอนัตตาของวิสังขารหรืออสังขตธรรม พึงเข้าใจตามนัยที่ได้อธิบายก่อนแล้วข้างต้น

๔. อัตตา – อนัตตา และ อัตตา – นีรัตตา

ในที่สุดนิบาต มีพุทธพจน์หลายแห่งตรัสถึงพระอรหันต์ คือผู้บรรลุจุดหมายแห่งชีวิตประเสริฐแล้ว หรือท่านผู้ปฏิบัติถูกต้องแล้วว่า เป็นผู้ที่ไม่มีความยึดถืออัตตาและนัตตา หรือทั้ง อตตํ และ นีรัตตํ¹⁸³ แปลเป็นไทยง่ายๆ ว่า ไม่มีทั้งอัตตาและไร้อัตตา หรือ ไม่มีทั้งตัวและไร้วัว

คัมภีร์มหานิทเทสอธิบาย “อตตํ” หรือ “อตตํ” ว่าได้แก่ อัตตทิกฺขุ คือความเห็นว่าเป็นตัวตน หรือ สัสสตทิกฺขุ คือความเห็นว่ามีตัวตนที่) เที่ยงแท้ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป และ “นีรัตตํ” หรือ “นีรัตตํ” ว่าได้แก่อุจฺเจททิกฺขุ คือ ความเห็นว่าเป็น (ตัวตน) ขาดสูญ อีกนัยหนึ่งอธิบาย “อตตํ” หรือ “อตตํ” ว่าได้แก่ สิ่งที่ยึดถือไว้หรือสิ่งที่ยึดถือ และ “นีรัตตํ” หรือ “นีรัตตํ” ว่าได้แก่ สิ่งที่จะต้องละหรือปล่อย

ถือเอาใจความว่า พระอรหันต์ ท่านผู้ปฏิบัติถูกต้อง หรือท่านผู้มีปัญญาเข้าใจถูกต้องแล้ว ย่อมไม่มีทั้งความยึดถือตัวตนและทั้งความยึดถือว่าไม่มีตัวตน (ตัวตนขาดสูญ) ไม่มีทั้งสิ่งที่ยึดถือเอาไว้ และทั้งสิ่งที่ต้องปล่อยหรือต้องสลัดทิ้ง

คัมภีร์มหานิทเทสอธิบายต่อไปอีกว่า ผู้ใดมีสิ่งที่ยึดถือไว้ ผู้นั้นก็มีสิ่งที่ต้องปล่อยละ ผู้ใดมีสิ่งที่ต้องปล่อยละ ผู้นั้นก็มีสิ่งที่ยึดถือไว้ พระอรหันต์ล่วงพ้นการยึดถือและการปล่อยละไปแล้ว¹⁸⁴

ความเข้าใจในพุทธพจน์และอรรถาธิบายข้างต้นนี้ จะช่วยให้เข้าใจความหมายของหลักอนัตตาครบถ้วนสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

¹⁸³ พระไตรปิฎกบาลีอักษรไทย ฉบับสยามรัฐ เป็น อตตํ และ นีรัตตํ บ้าง เป็น อตตํ และ นีรัตตํ บ้าง ดู พ.ศ. ๒๕/๔๑๐/๔๘๘; ๔๑๗/๕๐๑; ๔๒๑/๕๑๔; และดูประกอบ ๒๕/๔๑๑/๔๘๘; ๔๑๒/๔๙๑; ๔๓๕/๕๔๕) แต่ฉบับอื่นๆ เท่าที่พบเป็น อตตํ และ นีรัตตํ ทั้งนั้น

¹⁸⁴ ดู พ.ม. ๒๓/๑๐๗/๙๗; ๔๒๗/๒๓๗; ๗๒๑/๔๒๖ และดูประกอบ พ.ม. ๒๓/๑๒๒/๑๐๗; ๑๖๔/๑๒๓; พ.จ. ๓๐/๔๐๒/๑๓๓

ธรรมดาว่า ปุถุชนย่อมมีความยึดถือในตัวตนอย่างเหนียวแน่น อย่างหยาบๆ ก็ถือเอารูป คือร่างกาย เป็นตัวตน เมื่อคิดลึกซึ้งลงไป เห็นว่าร่างกายเป็นตัวตนไม่ได้ เพราะมีความเปลี่ยนแปลงให้เห็นได้ชัดๆ โด้งๆ ก็เลื่อนไปยึดเอาจิตหรือคุณสมบัติบางอย่างของจิต เช่น ความรู้สึก ความจำ ปัญญา การรับรู้ เป็นต้น ว่าเป็นตัวตน ถ้าใช้ศัพท์ทางธรรมก็ว่า ยึดเอาขันธฺ์ใดขันธฺ์หนึ่งเป็นอัตตา บางทีก็ยึดถือรวมๆ คลุมๆ ทั้งกายและใจ คือขันธฺ์ ๕ ทั้งหมด ว่าเป็นตัวตน

บ้างคิดแยกย่อยลึกซึ้งต่อไปอีกว่า ทั้งกายและใจ หรือขันธฺ์หมดทั้ง ๕ เป็นตัวตนไม่ได้ แต่มีตัวตนอยู่ต่างหาก เป็นอัตตาหรืออัตมันตัวแท้ตัวจริง เป็นแก่นเป็นแกนของชีวิต ซ่อนอยู่ภายในขันธฺ์ ๕ หรืออยู่นอกเหนือจากขันธฺ์ ๕ แต่เป็นตัวครอบครองควบคุมอยู่ก็ขันธฺ์หนึ่ง

เจ้าลัทธิและนักปราชญ์เจ้าปัญญาผู้สามารถทั้งหลาย พวกเขาคิดค้นเรื่องตัวตนนี้โดยโยงเข้ากับการค้นหาสภาวะแท้ที่มีอยู่จริงในขั้นสุดท้าย หรือตัวลัทธิธรรม หรือบรมธรรม บางท่านก็ประกาศว่าตนได้เข้าถึงสภาวะที่แท้จริงนั้นแล้ว อันเป็นตัวแท้ตัวจริง เป็นอัตตาหรืออัตมันสูงสุด อย่างที่ปัญญาธิเรียกว่า ปรมัตถมันบ้าง พรหมมันบ้าง พระผู้เป็นเจ้าของบ้าง ต้องยอมรับว่า เจ้าลัทธิและนักปราชญ์เหล่านั้นเป็นเจ้าของความคิดอย่างสูง มีความรู้ความสามารถมาก อย่างที่ท่านเรียกว่าเป็นสมณพราหมณ์ผู้ประเสริฐ หรือเป็นเจ้าของทฤษฎีชั้นพรหม และสภาวะที่ท่านเหล่านั้นกล่าวถึง ก็ประณีตลึกซึ้งอย่างยิ่ง แต่ตราบดีที่สภาวะนั้นยังมีความเป็นตัวตนติดอยู่ หรือยังเป็นเรื่องของตัวตน ก็พึงทราบว่ายังไม่ใช่สภาวะที่จริงแท้ ไม่ใช่ปรมัตถธรรม ไม่ใช่บรมธรรม เพราะยังถูกเคลือบคลุมและยังพัวพันด้วยความยึดถือ

สภาวะจริงแท้ที่มีอยู่ มิใช่เป็นความสูญสิ้นไม่มีอะไรเลย แต่ก็มีใช่เป็นสภาวะที่จะเข้าถึงหรือประจักษ์ได้ด้วยความรู้ที่ถูกกั้นบังให้พราวมัวหรือบิดเบือนโดยภาพเก่าๆ ที่ผิดพลาด และด้วยจิตที่ถูกจูดรั้งไว้ด้วยความยึดติดในภาพเก่าที่ผิดพลาดนั้น การที่สมณพราหมณ์ผู้ประเสริฐหรือเจ้าลัทธิชั้นพรหมจำนวนมาก ไม่สามารถรู้แจ้งแทงตลอดถึงสภาวะแท้จริงขั้นสุดท้าย ก็เพราะว่า แม้ว่าสมณพราหมณ์หรือเจ้าลัทธิเจ้าทฤษฎีเหล่านั้นจะรู้ชัดแล้วว่า ตัวตนระดับกายใจชนิดที่เคยยึดถือมาก่อน ไม่ใช่เป็นสภาวะที่จริงแท้ และไม่ยอมรับแม้กระทั่งขันธฺ์ ๕ แต่ท่านเหล่านั้นก็ยังนำเอาเครื่องพรางตาตัวเอง ๒ อย่างของปุถุชนติดตัวไปด้วยตลอดเวลาในการค้นหาสภาวะที่แท้จริงขั้นสุดท้าย กล่าวคือ

- ๑) **บัญญัติ (concept) แห่งอัตตา** คือ มโนภาพของตัวตนที่เป็นคราบติดมาตั้งแต่ครั้งยึดติดในตัวตนหยาบระดับร่างกาย แม้มโนภาพนี้จะละเอียดประณีตขึ้นมากเพียงใด มันก็เป็นภาพอันเดียวกันหรือเทือกเถาเดียวกันอยู่นั่นเอง และเป็นภาพแห่งความหลงผิด ซึ่งเมื่อเขาไปเกี่ยวข้องกับสภาวะใดๆ เขาก็จะเอาบัญญัติหรือมโนภาพอันนี้ไปป้ายหรือฉาบทาสาภาวะนั้น ทำให้มีสิ่งกั้นบัง เกิดความพราวมัวหรือบิดเบือน และทำให้สภาวะที่เขาเข้าใจ ไม่ใช่สภาวะจริงแท้แน่นอนที่ล้วนๆ บริสุทธิ์
- ๒) **ความยึดติดถือมั่น (อุปาทาน)** ซึ่งเขามีมาแต่เดิมตั้งแต่ยึดติดในอัตตาอย่างหยาบๆ ขั้นต้น ซึ่งเป็นความหลงผิดอยู่แล้ว เขาก็ยังพาเอาความยึดติดนี้ไปด้วย และนำไปใช้ในการสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับสภาวะที่จริงแท้ ความยึดติดในภาพตัวตนนี้จึงกลายเป็นเครื่องจูดรั้งเขาไว้ ให้ไม่อาจเข้าถึงสภาวะที่จริงแท้ได้

ถ้าพูดอย่างสั้นๆ ก็คือ สมณพราหมณ์หรือเจ้าทฤษฎีเหล่านั้นยังไม่หลุดพ้นนั่นเอง ยังไม่หลุดพ้นจากบัญญัติหรือภาพที่หลงผิด และยังไม่หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่น ซึ่งว่าที่จริงก็พันกันอยู่เป็นเรื่องเดียวกัน คือ พุตรรวมเข้าด้วยกันได้ว่า พวกเขาหลงผิดหยิบเอาภาพอัตตาที่ติดมาจากอุปาทานเดิมของตน ไปปิดทับสภาวะหรือกระบวนการที่มีอยู่ตามธรรมชาติเสีย เลยวนเวียนติดตันอยู่ตามเดิม

ความหลุดพ้นนี้ เป็นเงื่อนไขสำคัญที่จะให้เข้าถึงหรือรู้ประจักษ์สภาวะที่จริงแท้ได้ เพราะสภาวะจริงแท้ขั้นสุดท้ายหรืออสังขตธรรม มีภาวะตรงข้ามกับสภาวะฝ่ายปรุงแต่งหรือสังขตธรรม เป็นสภาวะที่ถึงเมื่อสภาวะฝ่ายสังขตะสิ้นสุดลง คือเป็นสภาวะที่จะเข้าถึงเมื่อละความยึดถือในอัตตาได้แล้ว

แม้แต่จะพิจารณาในระดับสังขตธรรมคือสังขาร เมื่อพิจารณาตามแนวพุทธธรรมดังได้บรรยายมาแล้วข้างต้นว่า อัตตาหรือตัวตนเป็นสิ่งสมมติ สภาวะที่จริงแท้ย่อมเป็นสิ่งตรงข้ามกับสมมติ เป็นคนละเรื่องคนละด้านกัน อัตตามีสำหรับสิ่งสมมติ เมื่อพ้นจากสมมติจึงจะเข้าถึงสภาวะจริงแท้ สภาวะจริงแท้ก็คือไม่เป็นอัตตา พูดง่ายๆ อย่างชาวบ้านว่า ของจริงต้องไม่เป็นอัตตา ถ้ายังเป็นอัตตาก็ไม่ใช่ของจริง หรือพูดอีกถ้อยหนึ่งว่า พอพ้นสมมติ อัตตาก็หมด พอเลิกยึด อัตตาก็หาย

ตัวการสำคัญของความหลงผิด ก็คือบัญญัติหรือภาพของอัตตา กับความยึดติดถือมั่นหรือความยึดถือในเมื่ออัตตาหรือตัวตนไม่มีอยู่จริง เป็นเพียงของสมมติ มันจึงเป็นเพียงสิ่งที่ถูกยึดถือเอาไว้ ฉะนั้น ในสุดตนิบาตที่อ้างข้างต้น คำว่า “อตุตา” หรือ “อตุต” จึงแปลได้ ๒ อย่าง คือ แปลว่าตัวตน หรือการยึดถือตัวตนก็ได้ แปลว่า สิ่งที่ยึดถือเอาไว้ก็ได้ หมายความว่า ตัวตน ก็คือสิ่งที่ยึดถือเอาไว้เท่านั้นเอง มิใช่สภาวะที่มีอยู่จริง

อีกประการหนึ่ง ในสุดตนิบาตที่อ้างถึงนั้นแหละ ท่านกล่าวถึง “อตุตา” คู่กับ “นิตตุตา” หรือ “อตุต” คู่กับ “นิตตุต” และบอกว่า พระอรหันต์หรือผู้ปฏิบัติชอบ ไม่มีทั้งอตุตาหรืออตุตัง และไม่มีทั้งนิตตุตาหรือนิตตุตัง นิตตุตาหรือนิตตุตัง ก็แปลได้ ๒ อย่างเช่นเดียวกับอตุตาหรืออตุตัง คือแปลว่า (การยึดถือว่า) ไม่มีอตุตา หรือการถือว่า (อตุตา) ขาดสูญ ก็ได้ แปลว่า สิ่งที่จะต้องปล่อยละหรือสลัดทิ้งก็ได้ ข้อนี้หมายความว่า เมื่อไม่ยึดถือว่ามีอตุตาแล้ว เลิกความเห็นผิดยึดถือติดต่อสิ่งสมมติได้เสร็จแล้ว ก็แล้วกัน จบเท่านั้น ไม่ต้องไปยึดถืออีกว่าไม่มีอตุตา ตัวเองจะเป็นอิสระสบายดีอยู่แล้ว แต่ไปจับยึดสิ่งที่พาให้ผิดเข้า เมื่อเลิกจับเลิกยึดได้แล้ว ก็จบเรื่องไม่ต้องไปจับไปยึดอะไรอีก เมื่อไม่มีสิ่งที่ยึดถือเอาไว้ ก็ไม่มีสิ่งที่ต้องปล่อยปล่อย เหมือนดังพุทธพจน์ที่ว่า “สิ่งที่ยึดถือไว้ก็ไม่มี แล้วสิ่งที่ต้องปล่อยละจะมีมาแต่ที่ไหน (นตุติ อตุตา กุโต นิตตุต วา)”¹⁸⁵

พึงสังเกตด้วยว่า ถ้าจะพูดกันให้ถูกต้องจริงๆ แล้ว แม้แต่คำว่าความยึดถืออตุตา ก็ใช้ไม่ได้ ต้องพูดว่าความยึดถือในภาพของอตุตา หรือยึดถือบัญญัติแห่งอตุตา เพราะอตุตาเป็นเพียงสิ่งสมมติ ไม่มีอยู่จริง ในเมื่ออตุตาไม่มีอยู่จริง ก็เพียงไม่ยึดถือ (ว่ามี) อตุตา หรือไม่ยึดถือบัญญัติของอตุตาเท่านั้น ไม่ต้องละอตุตา เพราะไม่มีอตุตาที่จะยึดถือได้ จะไปละอตุตาที่ไหน การถือ (ว่ามี) อตุตา ก็คือการสร้างภาพอีกอันหนึ่งขึ้นมาซ้อนสภาพความเป็นจริงที่มีอยู่เป็นไปอยู่ สิ่งที่จะต้องทำ ก็เพียงเลิกสร้างภาพนั้นเท่านั้น ถ้าไม่เลิกสร้างภาพนั้น แม้เลิกยึดอย่างหนึ่งแล้ว ไปจับสิ่งอื่นอะไรก็ตาม ก็จะมีเอาภาพหรือคราบของอตุตาไปปะติดหรือป้ายหรือฉาบหาสิ่งนั้น ให้ไม่เห็นตัวจริง หรือเห็นผิดเพี้ยนไป ดังนั้น กิจที่จะต้องทำ ก็คือ ถอนเลิกความยึดติดถือมั่นในภาพอตุตาที่เคยมีแล้วไม่ยึดอะไรใหม่ว่าเป็นอตุตา และทิ้งไม่ตกไปใน นิตตุตา ก็จะมีแต่สภาวะแท้ที่มีอยู่จริง ซึ่งไม่เกี่ยว ไม่เป็นไปตาม ไม่ขึ้นต่อความยึดถือของตน

¹⁸⁵ พุ.สุ.๒๕/๔๒๑/๕๑๔; อธิบายใน พุ.ม.๒๙/๗๒๑/๔๒๖

ในเมื่อตัวตนเป็นสิ่งสมมติ เป็นบัญญัติ (concept) เพื่อประโยชน์ในการสื่อสาร ถ้าเราเพียงแต่รู้เท่านั้น ใช้โดยไม่ยึดติด มันก็ไม่มีพิษสง ไม่ก่อให้เกิดโทษความเสียหายอันใด และถ้าเราเคยยึดถือมัน ก็เพียงแต่เลิกยึดเท่านั้น เมื่อไม่มีการยึดแล้ว ก็เป็นอันจบเรื่อง ไม่ต้องเอาภาพอดีตไปใส่ให้อะไรรู้ ไม่ต้องไปคว้าเอาอะไรมายึด เป็นอดีตอีก ตลอดจนไม่ต้องไปค้นหาอดีตที่ไหนอีก

เพราะฉะนั้น ภาระในการสอนของพระพุทธเจ้า จึงมีเพียงแค่ทรงสอนให้เลิกยึดถืออดีตที่ยึดถืออยู่แล้วเท่านั้น คือให้เลิกยึดถือขั้น ๕ เป็นอดีต เมื่อเลิกยึดอดีตแล้ว ก็เป็นอันหมดเรื่องกับอดีต ต่อนั้นก็ไปเป็นเรื่องของการเข้าถึงสภาวะที่จริงแท้ ซึ่งมีอยู่ แต่ไม่เกี่ยวอะไรกับอดีต จึงเรียกว่าเป็นอนัตตา เป็นเรื่องพ้นจากการยึดถืออดีตแล้ว และก็ไม่ต้องไปยึดถือต่อไปอีกว่ามีอดีตหรือไม่มีอดีต สิ่งที่ไม่มี เมื่อรู้ว่าไม่มีแล้ว ก็เสร็จเรื่องกัน จากนั้นก็เข้าถึงสิ่งที่มีจริงหรือสภาวะจริงแท้ คืออสังขตธรรม ซึ่งไม่ต้องพูดถึงอดีตอีกต่อไป

ผลร้ายที่สำคัญอย่างหนึ่งของการยึดติดในอดีต หรือยึดถือบัญญัติแห่งอดีต ก็คือ ผู้ยึดถือจะโยงอดีตนั้นเข้ากับความหมายว่า เป็นตัวแกนหรือตัวการที่มีอำนาจบังคับบัญชาบันดาลให้เป็นไปต่างๆ เมื่อความคิดในเรื่องอดีตนั้นละเอียดลึกซึ้งขึ้นไปจนถึงสภาวะขั้นสุดท้าย ก็จะสร้างความคิดให้มัวอดีตหรืออาตมมันใหญ่อันเป็นสากล ที่เป็นผู้สร้างผู้บันดาลทุกสิ่งทุกอย่าง จินตนาการให้มีพระเจ้าผู้สร้างเข้ามาซ้อนแทรกแซงกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยโดยไม่จำเป็น

ที่ว่าไม่จำเป็น ก็เพราะสภาวะธรรมทั้งหลายก็มีอยู่ได้เอง กระบวนการก็สัมพันธ์กันเกิดความเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันเอง โดยไม่ต้องมีผู้สร้างผู้บันดาล ถ้าจะว่าต้องมีผู้สร้างก่อนเป็นเบื้องแรกจึงจะมีสิ่งทั้งหลายได้ จึงต้องมีพระเจ้าเป็นผู้สร้างสภาวะธรรม ถ้าเช่นนั้นก็ให้สภาวะธรรมทั้งหลายนั้นแหละเป็นสิ่งที่มีอยู่ก่อนเป็นเบื้องแรกแทนพระเจ้าเสียเลย (เพราะสภาวะธรรมก็ปรุงแต่งกันตามเหตุปัจจัย เรียกว่าง่าย ๆ ว่าสร้างกันและกันเองได้อยู่แล้ว) จะได้ตัดปัญหา ไม่ต้องไปวุ่นวายตอบคำถามย้อนต่อไปอีกว่า อะไรมีอยู่ก่อนแล้วพระเจ้าจึงมีขึ้นได้ หรือว่าใครสร้างพระเจ้า คือใครให้กำเนิดพระเจ้า หรือว่าพระเจ้ามาจากไหน

ถ้าจะว่า การที่สภาวะธรรมทั้งหลายหรือกระบวนการต่างๆ จะเป็นไปตามเหตุปัจจัย ก็ต้องมีผู้บันดาลให้เป็นไป คือมีพระเจ้าอยู่เบื้องหลัง ข้อนี้ก็เกินจำเป็น และไม่สมจริงอีก เพราะถ้ามีพระเจ้าเป็นผู้บันดาลจริง ก็จะกลายเป็นว่ามีระบบซ้อนกันอยู่ ๒ ชั้น คือ พระเจ้าชั้นหนึ่ง กับกระบวนการอีกชั้นหนึ่ง กระบวนการจะเป็นไปอย่างไร ก็ต้องรอการบันดาลจากพระเจ้า แต่กระบวนการจะเป็นไปตามการบันดาลของพระเจ้าก็มิสะดวก เพราะมันจะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยภายในระบบของมันเองอยู่แล้ว คือองค์ประกอบต่างๆ เกิดดับ ก็สัมพันธ์เป็นปัจจัยส่งต่อสืบทอดแก่กันในกระบวนการ การบันดาลของพระเจ้าเลยจะกลายเป็นการแทรกแซงขัดขวาง และขัดแย้งกับความเป็นไปของกระบวนการเสียมากกว่า

ยิ่งกว่านั้น ถ้าพระเจ้าบันดาล พระเจ้ามีอารมณ์เปลี่ยนแปลงได้ ก็จะทำให้สภาวะธรรมเป็นไปตามพระประสงค์เดี๋ยวก็ให้เป็นไปอย่างโน้น เดี่ยวก็ให้เป็นไปอย่างนี้ กระบวนการก็ยิ่งไม่มีทางเป็นไปตามเหตุปัจจัย ก็จะยิ่งปั่นป่วนวุ่นวายมาก แต่ความจริงก็ไม่มีเช่นนั้น กระบวนการก็คงเป็นไปตามเหตุปัจจัย

ถ้าจะว่า ที่กระบวนการเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นก็เพราะเป็นกฎ และพระเจ้าเป็นผู้สร้างหรือวางกฎนั้นไว้ ถ้าเช่นนั้น กฎก็ต้องไม่แน่นอน อาจเปลี่ยนแปลงเมื่อไรก็ได้ ไม่อาจวางใจได้ เพราะมีผู้วางกฎ และผู้วางกฎก็ยังไม่อยู่ต่างหากจากกฎ อีกทั้งมีความประสงค์ของตนที่เปลี่ยนแปลงได้ เพิ่มลดตัดแปลงได้ แต่ตามความเป็นจริง กฎก็ไม่เคยเปลี่ยนแปลง

ในทางกลับกัน ตามความเป็นจริงนั้น ก็ไม่จำเป็น และไม่อาจจะมีผู้สร้างกฎด้วยซ้ำ เพราะสภาวะธรรมทั้งหลายจะต้องเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่ง และมันก็ได้เป็นมาอย่างที่มีมันเป็นอย่างนี้ คือเป็นไปตามเหตุปัจจัย โดยที่มันก็เป็นเช่นนั้นเอง (ตถตา) เพราะมันไม่เป็นและไม่อาจจะเป็นไปอย่างอื่น (อวิตถตา) กฎเป็นเพียงบัญญัติ (concept) ซึ่งเกิดจากการที่สภาวะธรรมทั้งหลายมันเป็นอย่างนั้นต่างหาก

อนึ่ง การไม่มีพระเจ้าผู้สร้างผู้บันดาล และการที่กระบวนการเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันเองนั้น ยังตัดปัญหาไปได้อีกอย่างหนึ่ง คือ สภาวะแท้จริงขั้นสุดท้าย หรืออสังขตธรรม ก็มีอยู่ตามสภาวะของมัน โดยไม่ต้องมาโยงเกี่ยวเป็นผู้สร้างผู้บันดาลสิ่งต่างๆ ไม่ต้องมาแทรกแซงขัดขวางหรือขัดแย้งกับกระบวนการฝ่ายสังขต (ในแง่นี้จะเห็นว่า นิพพานไม่มีทางเป็นพระเจ้า หรือ God ได้เลย ไม่ว่าบางท่านจะพยายามเพียงใดก็ตามที่จะเทียบให้เป็นอย่างเดียวกัน นอกจากจะยอมปรับความหมายของ God เสียใหม่)¹⁸⁶

เมื่อว่าโดยสามัญวิสัย ย่อมเป็นธรรมดาที่มนุษย์ทั่วไปจะต้องคิดว่ามีตัวตน มีพระเจ้าผู้สร้างผู้บันดาลโลกและชีวิต เพราะตามที่มีมองเห็นด้วยสายตา การที่อะไรจะเกิดขึ้น จะเป็นไปอย่างไร ก็ต้องมีผู้สร้างหรือผู้ทำ ส่วนการที่จะมองเห็นเหตุปัจจัยซึ่งเป็นไปอยู่เบื้องหลังภาพของผู้สร้างผู้ทำนั้น เป็นเรื่องลึกซึ้งเห็นได้ยาก ดังนั้น ในสมัยโบราณ แม้แต่ฟ้าร้อง ลมพัด น้ำท่วม แผ่นดินไหว ก็จึงเข้าใจกันไปว่ามีเทวดาประจำอยู่เป็นผู้ทำทั้งนั้น ด้วยเหตุนี้ จึงมีเรื่องแปลก ที่สมณพราหมณ์ผู้ประเสริฐหรือเจ้าลัทธิชั้นพรหม จะพากันมาติดอยู่ในความคิดเรื่องอัตตาหรืออัตมัน และพระเจ้าผู้สร้างผู้บันดาล ท่านผู้ใดมีปัญญามาก ก็ทำความคิดในเรื่องนี้ให้ละเอียดซับซ้อนกว้างขวางมาก แต่โดยสาระก็พากันมาวนเวียนติดอยู่ที่จุดเดียวกันนี้

การที่พระพุทธเจ้า ซึ่งก็น่าจะติดอยู่ในวงความคิดนั้น แล้วขยายบัญญัติให้ละเอียดประณีตยิ่งขึ้นไป แต่กลับทรงค้นพบความเป็นอนัตตา หลุดพ้นจากความยึดถือตัวตน มาทรงแสดงให้เห็นว่ากระบวนการเป็นไปตามเหตุปัจจัยได้อย่างไรโดยไม่ต้องมีผู้สร้างผู้บันดาล และอสังขตธรรมซึ่งเป็นสภาวะแท้จริงสูงสุด มีอยู่ได้โดยไม่ต้องเป็นอัตตา ไม่ต้องเกี่ยวกับการสร้างสรรคบันดาลอย่างไร ข้อนี้จึงนับเป็นความก้าวหน้าครั้งยิ่งใหญ่และสำคัญยิ่ง แห่งวิวัฒนาการทางปัญญาในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ เป็นการถอนตัวหลุดพ้นจากหลุมดักอันใหญ่โตแสนลึก ที่มหาชนพากันมาตกติดอยู่

นักปราชญ์ยิ่งใหญ่ในอดีตก่อนหน้านั้น แม้จะเข้าใจถึงหลักอนิจจตา และทุกขตา แต่ก็มาติดอยู่ในความคิดเรื่องอัตตา ความเป็นอนัตตาจึงเป็นภาวะที่เห็นได้ยากมาก พระพุทธเจ้าเมื่อจะทรงอธิบายความเป็นอนัตตา ก็มักต้องทรงแสดงโดยใช้อนิจจลักษณะและทุกขลักษณะเป็นเครื่องช่วยชี้แนะ ข้อที่ว่าอนัตตาเห็นได้ยากจนต้องใช้อนิจจตาและ ทุกขตาเป็นเครื่องช่วยอธิบายก็ดี การค้นพบอนัตตาเป็นความก้าวหน้าล้ำค้ำของปัญญา และไม่ปรากฏก่อนหรือนอกพระพุทธศาสนาที่ดี เป็นเรื่องที่พระอรรถกถาจารย์ก็ได้ตระหนักอยู่แล้ว ดังจะยกคำกล่าวของท่านมาแสดงไว้ดังต่อไปนี้¹⁸⁷

¹⁸⁶ ว่าที่จริง ทั้งคำว่าพระเจ้า และคำว่า God ต่างก็จัดอยู่ในจำพวกคำที่มีขอบเขตความหมายไม่ลงตัว คำว่าพระเจ้านั้น แต่เดิมเป็นคำที่ชาวพุทธใช้เรียกพระพุทธเจ้า (พระเจ้าเป็นเจ้า ก็เป็นคำเรียกพระภิกษุ) ต่อมา เมื่อชาวคริสต์ใช้คำนั้นเรียกเทพสูงสุดของตนแล้ว ชาวพุทธก็ปล่อยจนลึ้มความหมายที่ตนเคยใช้เดิม ส่วนคำว่า God ชาวคริสต์ใช้เรียกเทพสูงสุดที่ตนนับถือว่าเป็นผู้สร้างโลก มีลักษณะเป็นตัวบุคคล แต่นักปรัชญาบางคนแปรขยายความหมายของ God ออกไปเป็นสภาวะนามธรรม ซึ่งไม่จำเป็นต้องเกี่ยวกับการสร้างโลก นักปราชญ์คริสต์สมัยใหม่บางท่านก็อธิบายความหมายของ God ใหม่อย่างเป็นนามธรรม ไม่เป็นตัวบุคคล แต่สถาบันศาสนาคริสต์ไม่ยอมรับ (ถ้าไม่ถึงกับถือหรือประณามว่านอกคอก); Hans Küng [ใน *Does God Exist? An Answer for Today*, trans. Edward Quinn (London: Collins, 1980), pp.594-602] เมื่อพยายามเปรียบเทียบ God กับ นิพพาน ก็ตระหนักดีถึงความแตกต่างในแง่ที่นิพพานไม่เกี่ยวกับการสร้างสรรคบันดาลโลก

¹⁸⁷ วิภจ.อ.๖๓-๖๔; และบางส่วนใน ม.อ.๒/๑๕๑-๒; วินย.ฎีกา ๔/๘๒

“แท้จริง พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อจะทรงแสดงอนัตตลักษณะ ย่อมแสดงด้วยความไม่เที่ยงบ้าง ด้วยความเป็นทุกข์บ้าง ด้วยทั้งความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์บ้าง

“ในข้อที่ว่านั้น พระองค์ทรงแสดงอนัตตลักษณะ ด้วยความไม่เที่ยง ในพระสูตรที่ว่า ภิขุทั้งหลาย บุคคลใดพึงกล่าวว่ จักขุ (ตลอดถึงกายและใจ) เป็นอัตตา, คำกล่าวของผู้นั้นไม่สม (เพราะว่า) จักขุ (ตลอดถึงกายและใจ) ย่อมปรากฏแม้ความเกิด แม้ความเสื่อม, ผู้มีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปปรากฏนั้น ก็จะต้องลงเนื้อความว่า อัตตาของเราเกิดขึ้นและเสื่อมไป, เพราะฉะนั้น คำที่กล่าวว่จักขุ (ตลอดถึงกายและใจ) เป็นอัตตานั้น จึงไม่สม. จักขุ (ตลอดถึงกายและใจ) ย่อมเป็นอนัตตา ฉะนั้น¹⁸⁸

“พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงอนัตตลักษณะ ด้วยความเป็นทุกข์ ในพระสูตรที่ว่า ภิขุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา. ก็ถ้ารูปนี้จักได้เป็นอัตตาแล้วไซ้, รูปนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ (มีความบีบคั้นซึ่งขันธ์=ทุกข์) และใคร่ๆ ก็พึงได้ (ตามปรารถนา) ในรูปว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้, รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้. แต่เพราะรูปเป็นอนัตตา ฉะนั้น รูปจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ (=ทุกข์) และจึงไม่ได้ (ตามปรารถนา) ในรูปว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้, รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้¹⁸⁹

“พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงอนัตตลักษณะ ด้วยทั้งความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์ ในพระสูตรทั้งหลาย เช่นที่ว่า ภิขุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา, สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยสัมมาปัญญา ตามที่มีนเห็นอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา, มิใช่เราเป็นนั่น, นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา¹⁹⁰

“เพราะเหตุไร จึงทรงแสดงอย่างนี้? เพราะความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์เป็นสภาพปรากฏ (คือมองเห็นได้ง่าย) จริงทีเดียว เมื่อถ้วย ชาม ชัน หรือวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง ตกจากมือแตก ชนทั้งหลายย่อมกล่าวว่ “โธ่ อนิจจัง” อย่างนี้ ความไม่เที่ยง จึงชื่อว่า เป็นของปรากฏ, เมื่อผีและตุ่มเป็นต้นเกิดขึ้นตามร่างกาย หรือถูกตอถูกหนามเป็นต้นทิ่มตำ ชนทั้งหลายย่อมกล่าวว่ “โธ่ ทุกข์นะ” อย่างนี้ ทุกข์จึงชื่อว่า เป็นของปรากฏ ส่วนอนัตตลักษณะ ไม่ปรากฏ คือไม่กระจ่างแจ้ง เข้าใจตลอดได้ยาก แสดงได้ยาก บัญญัติได้ยาก

“อนิจจังลักษณะ และทุกข์ลักษณะนั้น พระตถาคตทั้งหลายจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ก็ย่อมปรากฏ, แต่อนัตตลักษณะ ย่อมไม่ปรากฏ นอกจากพระพุทธเจ้าจะทรงอุบัติขึ้น, จะปรากฏก็แต่ในอุบัติกาลของพระพุทธเจ้าเท่านั้น

“จริงอยู่ ท่านดาบสและปริพาชกทั้งหลาย ผู้มีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก ดังเช่นสรวงศาสดา เป็นต้น ย่อมสามารถกล่าวว่ อนิจจัง ทุกข์ได้ แต่ไม่สามารถที่จะกล่าวว่ อนัตตา แม้หากว่าท่านสรวงศาสดาเป็นต้นเหล่านั้น จะพึงสามารถกล่าวว่อนัตตา แก่บริษัทที่ประชุมกันได้แล้ว, บริษัทที่มาประชุมกัน ก็คงจะมีการบรรลุผลได้ แท้จริง การบัญญัติ (ยกขึ้นมาวางให้ดู) อนัตตลักษณะ มิใช่วิสัยของใคร่ๆ ขึ้น, หากเป็นวิสัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น. อนัตตลักษณะนี้เป็นของไม่ปรากฏโดยนัยดังกล่าวฉะนี้”

¹⁸⁸ ม.ญ.๑๔/๘๑๘/๕๑๒

¹⁸⁹ ส.ข.๑๗/๑๒๗/๘๒

¹⁹⁰ เช่น ส.ข.๑๗/๔๒/๒๘

อัสติ กับ มานะ

ปัจจุบันนี้ ได้มีความสับสนเกิดขึ้นบ้างในการใช้คำศัพท์ที่มีความหมายเกี่ยวกับเรื่องตัวตน และการยึดถือตัวตน ซึ่งเห็นว่าควรจะนำมาชี้แจงเป็นเรื่องเบ็ดเตล็ดแทรกไว้ ณ ที่นี้ด้วย คำที่เป็นปัญหาในกรณีนี้ คือ อัสติ กับ มานะ

“อัสติ” เป็นคำบาลี รูปสันสกฤตเป็น “อาตมัน” แปลว่า ตน ตัว หรือตัวตน พุทธธรรมสอนว่า ตัวตน หรืออัสตานี้ ไม่มีอยู่จริง แต่เป็นสิ่งที่สมมติขึ้นเพื่อสะดวกในการสื่อสาร เพื่อความหมายรู้ร่วมกันของมนุษย์ในความเป็นอยู่ประจำวัน กำหนดตามชื่อที่บัญญัติขึ้น หรือตั้งขึ้น สำหรับเรียกหน่วยรวมหรือภาพรวมหนึ่งๆ

อัสตานี้จะเกิดเป็นปัญหาขึ้น ก็ต่อเมื่อคนหลงผิดเกิดความยึดถือขึ้นมา ว่ามีตัวตนจริงๆ หรือเป็นตัวตนจริงๆ เรียกว่ารู้ไม่เท่าทันความเป็นจริง หรือหลงสมมติ

ในการแก้ปัญหาเกี่ยวกับอัสตานี้ พึงทราบไว้ว่า อัสตาไม่ใช่เป็นนิเลส มิใช่สิ่งที่จะต้องละ เพราะอัสตาไม่มีอยู่จริง จึงไม่มีอัสตาที่ใครจะละได้ อัสตามีอยู่แต่เพียงในความยึดถือ สิ่งที่จะต้องทำก็มีเพียงการรู้เท่าทันตามเป็นจริงว่า ไม่มีอัสตา หรือไม่เป็นอัสตา อย่างที่เรียกว่า รู้ทันสมมติเท่านั้น พุทธอีกนัยหนึ่งว่า ละความยึดถือในอัสตา ละความยึดถือว่าเป็นอัสตา หรือถอนความหลงผิดในภาพของอัสตา หรือในบัญญัติแห่งอัสตาเสียเท่านั้น เรื่องอัสตาและการปฏิบัติต่ออัสตาในความหมายที่ใช้ทั่วไป มีเพียงเท่านี้

อย่างไรก็ดี ในสุดตนิบาตที่ได้ยกมาอ้างในข้อก่อน ท่านใช้คำว่า อัสตา คู่กับ นิรัตตา (หรือ อัสตัง คู่กับ นิรัตตัง) และได้ขยายความหมายของ “อัสตา” ในกรณีนี้ออกไปว่า หมายถึงการยึดถือในอัสตา หรือการยึดถือว่ามีอัสตา และอีกนัยหนึ่งว่า สิ่งที่ยึดถือไว้ คู่กับ “นิรัตตา” ซึ่งหมายถึงการยึดถือว่าไม่มีอัสตา หรือการถือว่าอัสตาขาดสูญไป และอีกนัยหนึ่งว่า สิ่งที่จะต้องปล่อยละ

ความหมายของอัสตาในกรณีนี้ เป็นความหมายแบบขยายตัวเกินศัพท์ คือ มุ่งเน้นที่ **ทิวฏฐิ** อันได้แก่ ความเชื่อถือหรือความยึดถือในอัสตา ที่เรียกว่า อัสตทิวฏฐิ หรือ อัสตานทิวฏฐิ ซึ่งก็คือความเชื่อว่ามีตัวตนที่เป็นแก่นเป็นแกนถาวร ที่เรียกว่า สัสสทิวฏฐิ ดังนั้น ในคัมภีร์มหานิทเทศและจุฬินิทเทศ ที่อธิบายสุดตนิบาตตอนนี้อ้างนั้น จึงใช้ความคำ “อัสตา” หรือ “อัสตัง” ว่าได้แก่ อัสตทิวฏฐิ หรือ สัสสทิวฏฐิ ในเมื่ออัสตาในกรณีนี้ หมายถึงตัวทิวฏฐิ ซึ่งเป็นนิเลส (คือ ทิวฏฐิต่ออัสตา หรือทิวฏฐิวามีสอัสตา) จึงเป็นสิ่งที่ต้องละ ฉะนั้น ในสุดตนิบาตนั้น จึงมีข้อความบาลีก้าวถึงการละอัสตาว่า “ผู้ละอัสตา (อตตณฺชโห)”^{191.1} บ้าง “ละอัสตา (คืออัสตทิวฏฐิ หรือสัสสทิวฏฐิ) ได้แล้ว (อตตํ ปหาย)”^{184.2} บ้าง

ยังมีการถือเกี่ยวกับตัวตนอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งแตกต่างจากการถืออย่างทิวฏฐิ กล่าวคือ ทิวฏฐินั้นเป็นการถือว่ามีตัวตนหรือเป็นตัวตน เห็นสิ่งนั้นสิ่งนี้เป็นตัวตน เห็นว่าตัวตนเป็นของถาวร เป็นต้น ส่วนการถือเกี่ยวกับตัวตนอีกอย่างหนึ่งนั้น เป็นการถือสำคัญ หมายความว่า ถือเทียบเคียงระหว่างตัวเองกับตัวอื่น ถือเอาไว้วัดไว้แข่งกัน ถือสูงต่ำ ถือตัวตนในลักษณะที่จะเอาตัวตนนั้นไปเป็นนั่นเป็นนี่ เช่นว่า ฉันเป็นนี่ ฉันแค่นี้ ฉันสูงกว่า ฉันต่ำกว่า เราดีอวยกว่า เราเท่ากับเขา เป็นต้น การถืออย่างนี้มีชื่อเฉพาะเรียกว่า **มานะ** แปลว่า ความถือตัว ความทะนงตน ความสำคัญตนว่าสูง ต่ำ เตน ด้อย เท่าเทียม เทียบเขาเทียบเรา ตลอดจนความรู้สึกภูมิๆ พองๆ ถือตัวอยู่ภายใน มานะนี้เป็นนิเลสอย่างหนึ่ง เช่นเดียวกับทิวฏฐิ จึงเป็นสิ่งที่ต้องละหรือต้องกำจัดเสีย

ในปัจจุบัน ได้เริ่มมีความนิยมขึ้นบ้างในบางท่านหรือบางหมู่ที่จะใช้ “อัสตา” ในความหมายของมานะอย่างนี้ เช่นว่า คนนั้นมีอัสตามาก อัสตาเขาใหญ่ อย่าเอาอัสตามากว่ากัน อย่าให้อัสตาแรงนัก ดังนี้ เป็นต้น

^{191.1} พุ.สุ.๒๕/๔๑๑/๔๘๙ (ดูประกอบ พุ.ม.๒๙/๑๒๒/๑๐๗)

^{184.2} พุ.สุ.๒๕/๔๑๒/๔๙๑ (ดูประกอบ พุ.ม.๒๙/๑๖๔/๑๒๙)

ฟังตระหนักรู้ การใช้ “อิตตา” ในความหมายอย่างนี้ เป็นเพียงความนิยมเท่านั้น แต่ไม่ถูก คำที่ถูกต้องสำหรับกรณีนี้คือ “มานะ” ซึ่งเป็นกิเลสตัวการที่ทำให้ไม่ฟังกัน ไม่ลงกัน ไม่ยอมกัน ทำให้แข่งให้อวด ตลอดจนกดขี่กัน

อนึ่ง ฟังสังเกตด้วยว่า แม้แต่การถือตัวว่าเท่ากับเขา ก็เป็นมานะ เป็นกิเลส เช่นเดียวกับการถือว่าสูงกว่าเหนือกว่าเขา หรือต่ำกว่า ต้องยกว่าเขา เพราะตราบดีที่ยังเป็นการถือ ตราบนั้นก็ยังเป็นการเทียบตัว และการกดขี่หรือเบ่งพองของจิต ซึ่งอาจไม่ตรงเท่ากับความเป็นจริง หรือเอาความจริงมาเป็นฐานก่อความกำเริบกดขี่เบ่งพองจิต จึงยังเป็นภาวะไม่อิสระ ไม่ปลอดโปร่งผ่องใส การที่จะไม่ให้เป็นมานะ ไม่ให้เป็นกิเลส ก็คือการรู้ตามที่เป็นจริง ไม่ว่าจะรู้สูง ต่ำ หรือเท่ากันก็ตาม ถ้าเป็นการเข้าถึงความรู้และเป็นเพียงแค่ว่า ก็ไม่เป็นมานะ ไม่เป็นกิเลส.

ขอสรุปอีกครึ่งหนึ่งว่า “อิตตา” และ “มานะ” เป็นคำศัพท์เกี่ยวกับตัวตน และการยึดถือตัวตน ๒ คำ ที่เข้ามาในภาษาไทยแล้ว มีความหมายเพี้ยนไป และสับสนกัน สันนิษฐานได้ว่า ตอนแรก มานะถูกใช้เพี้ยนไปก่อนคือ มานะ แทนที่จะหมายถึงการถือตัวถือตน คนไทยใช้กันไปมา กลายเป็นหมายถึงความพากเพียร เมื่อมานะมีความหมายเพี้ยนเป็นความเพียรไปเสียแล้ว ต่อมา คนไทยจะพูดถึงความยึดถือตัวตน หรือความถือตัวถือตนนั้น ก็ต้องหาคำอื่นมาใช้ เห็นคำว่า “อิตตา” มีความหมายใกล้เคียงกัน ก็เลยเอาคำว่าอิตตามาใช้ในความหมายของมานะ ทำให้ทั้งมานะและอิตตามีความหมายคลาดเคลื่อนไปทั้งสองคำ และแถมยังทำให้สับสนกันเสียอีกด้วย

อย่างไรก็ตาม เรื่องของภาษานี้ เมื่อคนหมู่มากนิยมใช้กันไปกว้างขวางยาวนานแล้ว ก็แก้ไขได้ยาก มักจะต้องปล่อยไป ยอมให้เป็นความหมายที่ออกไปอีกแห่งหนึ่ง แต่สำหรับผู้ศึกษา เป็นเรื่องที่จะต้องรู้เท่าทันและใช้ด้วยความระมัดระวังโดยไม่ประมาท เฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อมาศึกษาธรรม จะให้เข้าใจถึงสภาวะ ก็ต้องรู้ให้ถึงความหมายแท้ที่ถูกต้องชัดเจน

ใจความของเรื่องนี้อยู่ที่ว่า **อิตตา** เป็นปัญหาของปัญญา เป็นเรื่องของความรู้ ว่าจริงหรือเท็จ มีจริงหรือไม่ เป็นเรื่องของสภาวะหรือสภาพความเป็นจริงที่จะต้องรู้เข้าใจด้วยปัญญา ถ้ารู้ไม่ถึงสภาวะที่แท้ ก็เกิดความเข้าใจผิด เห็นผิดว่ามีตัวมีตน มีอิตตาจริงๆ ก็เป็นทิวฏฐิขึ้นมา จึงว่าเป็นปัญหาของปัญญา คือจะต้องแก้ด้วยปัญญา หน้าที่ของเรา ก็เพียงแค่ว่าเข้าใจ หรือรู้ความจริง พอเกิดปัญญารู้เข้าใจถูกต้องตามความเป็นจริงว่า อิตตาไม่มีจริง มีแค่สมมติกัน สิ่งทั้งปวงเป็นอนัตตา ไม่มีไม่เป็นอิตตา เท่านั้นเรื่องก็จบ

ส่วน**มานะ** เป็นปัญหาของจิตใจ เป็นเรื่องของความรู้สึก แต่เป็นความรู้สึกที่ไม่ดี (เรียกว่ากิเลส) เป็นอาการของจิตที่มุ่งจะถือให้ตัวสำคัญ จะยกตัวขึ้น จะกดเขาลง มัวหมอง กดดัน หนัก เครียด ชัดแย้ง แบ่งแยก เบียดเบียน ให้ตัวบ่ง ให้ตัวพองโต ไม่โล่ง ไม่โปร่ง ไม่เบาสบาย เป็นอาการของจิตที่จะต้องแก้ไขถอน หน้าที่ของเราคือฝึกจิตพัฒนาใจ พยายามเลิกละ กำจัดมันเสีย และหัดเป็นคนสุภาพ อ่อนโยน อ่อนน้อม ถ่อมตน รู้จักให้เกียรติ ให้โอกาส ให้ความสำคัญแก่ผู้อื่น เป็นต้น

พูดให้ง่ายว่า มานะเป็นปัญหาด้านจริยธรรม เพื่อไม่ให้ปล่อยใจไปตามกิเลส ก็สอนว่า *ไม่ควรถือตัวถือตน* ส่วนอิตตาเป็นปัญหาด้านศีลธรรม ที่แก้ไขด้วยการที่ปัญญารู้ความจริงว่า *ไม่มีตัวตนที่จะถือ*

แล้วในขั้นสุดท้าย ทั้งสองอย่างนี้ก็มาบรรจบกัน คือ การรู้เข้าใจอนัตตา ทำให้ละมานะไปเอง เมื่อรู้เข้าใจว่าไม่มีอิตตา ไม่ยึดเอาอะไรเป็นอิตตาแล้ว ความยึดถืออิตตาหายไป มานะก็หมดไป; เมื่อเกิดปัญญารู้เข้าใจว่าสิ่งทั้งหลายไม่เป็นตัวตน มองเห็นความไม่เป็นตัวตน (*เห็นอนัตตา*) แล้ว ปัญญาที่ปลดปล่อยจิตใจให้หมดความถือตัวถือตน ไม่ทะนงตัว ไม่หยิ่งผยอง ไม่ลำพองตน เลิกสำคัญตนว่าสูงต่ำยิ่งใหญ่ เป็นต้น (*หมดมานะ*)

ดังพุทธพจน์ว่า "ผู้หยั่งรู้ในสิ่งทั้งหลายว่าเป็นอนัตตา จะถึงสภาวะที่ถอนเสียได้ซึ่งอัสสมิมานะ (ความถือพองว่าเป็นตัวกู) เป็นนิพพานในปัจจุบันทีเดียว"¹⁹²

¹⁹² อัง.นวก.๒๓/๒๐๕/๓๖๕; ๒๐๗/๓๗๑; พุ.อุ.๒๕/๘๙/๑๒๕

คุณค่าทางจริยธรรม

ในด้านคุณค่าทางจริยธรรม คำสอนต่างๆ มักอ้างอิงถึงอนิจจตา คือความไม่เที่ยง มากกว่าลักษณะอื่นอีกสองอย่าง ทั้งนี้เพราะความไม่เที่ยง เป็นภาวะที่ปรากฏชัด มองเห็นง่าย ส่วนทุกข์ตาเป็นภาวะที่มองเห็นยากปานกลาง จัดเป็นลำดับที่สอง และอนัตตตา เป็นภาวะที่ประณีต มองเห็นได้ยากที่สุด จัดเป็นลำดับสุดท้าย อีกประการหนึ่ง ท่านกล่าวถึงอนิจจตาที่มองเห็นได้ง่าย เพื่อเป็นพื้นฐานเบื้องต้นที่จะนำเข้าสู่ความเข้าใจในทุกขตา และอนัตตตาต่อไป

พุทธพจน์สองแห่งต่อไปนี้ ซึ่งก็แสดงอนิจจตาเป็นข้อเด่นนำไป อาจถือได้ว่าเป็นตัวแทนที่ชี้ถึงคุณค่าทางจริยธรรม ๒ ประการ ของไตรลักษณ์ คือ

๑. “สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป, ความสงบวางแห่งสังขารเหล่านั้น เป็นสุข”¹⁹³

๒. “สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา, เธอทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม (หรือจงบำเพ็ญกิจให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท)”¹⁹⁴

เบื้องต้น ขอให้เข้าใจไว้ก่อนว่า ที่จริง พุทธพจน์ข้อแรกแสดงถึงสภาวะที่เป็นสัจจะ คือภาวะสงบสังขาร หมายถึงนิพพานนั่นเอง เป็นการบอกให้รู้ว่า นิพพานที่เป็นภาวะสงบสังขาร ไม่ต้องเปลี่ยนแปลงขึ้นต่อการเกิดดับเสื่อมสลายอีกต่อไปนั้น เป็นภาวะที่เป็นสุข แต่พุทธพจน์ที่เป็นคาถาบทนี้เรานำมาพูดนำมาอ้างกันบ่อยมากจนอยู่ในประเพณีของคนทั่วไป (คือบทร่ำว่า “อนิจจา วต สงขารา ...”) เมื่อเกี่ยวข้องกับคนทั่วไปจะ让他ได้รับประโยชน์ก็จึงมองความหมายซึ่งอิงนิพพาน ที่โยงมาสู่การปฏิบัติในแนวทางของความสงบสังขารที่คนทั่วไปเหล่านั้นจะพิจารณาได้ เป็นการชี้แนะที่เน้นคุณค่าทางจริยธรรม ดังจะกล่าวในที่นี้

พุทธพจน์ข้อที่ ๑ ซึ่งถึงคุณค่าในด้านการวางใจต่อสังขาร คือโลกและชีวิต ให้รู้เท่าทันว่า สิ่งทั้งหลายซึ่งเป็นสภาพปรุงแต่ง ล้วนไม่เที่ยงแท้ยั่งยืน ต้องเปลี่ยนแปลงแปรปรวนไป ไม่อาจคงสภาพเดิมอยู่ได้ มีใช้ตัวตนที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปได้ตามความปรารถนา มันเป็นไปตามเหตุปัจจัย และเป็นธรรมดาของมันอย่างนั้นเอง เมื่อรู้เช่นนั้นแล้ว ก็จะมีท่าทีของจิตใจที่ถูกต้อง ไม่ยึดติดถือมั่นในสิ่งทั้งหลาย แม้สิ่งทั้งหลายที่พบเห็นเกี่ยวข้องจะแปรปรวนเสื่อมสลายพลัดพรากสูญหายไป จิตใจก็ไม่ถูกรอบงำย่ำบีบคั้น ยังคงปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบานอยู่ได้ ด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันธรรมดา พาให้ถึงความสงบ คุณค่าข้อนี้เน้นความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิตใจ เป็นระดับโลกุตระ เรียกง่ายๆ ว่า *คุณค่าด้านการทำจิต*

พุทธพจน์ข้อที่ ๒ ซึ่งถึงคุณค่าในด้านการปฏิบัติกิจหน้าที่ เพื่อความมีชีวิตที่เรียกว่าเป็นอยู่หรือดำเนินไปอย่างถูกต้องดีงามในโลก อันเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนเองและบุคคลอื่น และเพื่อให้เข้าถึงบรมธรรมที่เป็นจุดหมายสูงสุดของชีวิต โดยให้รู้ตามความเป็นจริงว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ทั้งชีวิตและโลก ล้วนเกิดจากองค์ประกอบทั้งหลายประมวลกันขึ้น ดำรงอยู่ได้ชั่วคราว ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีความบีบคั้น กดอัดขัดแย้งแฝงอยู่

¹⁹³ ที.ม.๑๐/๑๘๖/๒๒๘; ส.นิ.๑๖/๔๖๑/๒๒๘; ท่านผู้อื่นกล่าวใน ที.ม.๑๐/๑๔๗/๑๘๑; ส.ส.๑๕/๒๕/๘; ๖๒๓/๒๓๒; พ.อป.๓๓/๑๗/๓๕

¹⁹⁴ พุทธพจน์นี้เป็นปัจฉิมวาจาของพระพุทธเจ้า ถือกันว่ามีค่าสำคัญอย่างมาก มาใน ที.ม.๑๐/๑๐๗/๑๔๑; ๑๔๓/๑๘๐; ส.ส.๑๕/๖๒๐/๒๓๑; พระเวรตตะ และพระสารีบุตรกล่าวคล้ายกันนี้ใน พ.เถร.๒๖/๓๘๒/๓๖๓; ๓๘๖/๔๐๕

ทั้งภายนอกและภายใน จะต้องทรุดโทรมแตกสลายเปลี่ยนแปลงกลายรูปไป ไม่อยู่ในอำนาจของความปรารถนา ขึ้นต่อเหตุปัจจัยและเป็นไปตามเหตุปัจจัย กระบวนการแห่งความเปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัยนี้ ดำเนินไปตลอดทุกขณะ ไม่รอเวลา ไม่คอยความปรารถนา ไม่ฟังเสียงเรียกร้องวิงวอนของใคร เฉพาะอย่างยิ่ง ชีวิตนี้สั้นนัก และไม่แน่นอน จะวางใจมิได้เลย เมื่อรู้เช่นนั้นแล้ว ก็จะได้กระตือรือร้นรื้อรื้อเตือน กระตุ้นตนเองให้เร่งรัดชวนชวนทำสิ่งที่ควรทำ และเว้นสิ่งที่ควรเว้น ไม่ละเลย ไม่รอช้า ไม่ปล่อยเวลาและโอกาสให้สูญเสียไปเปล่า เอาใจใส่แก้ไขสิ่งเสียหายที่ได้เกิดขึ้น ระมัดระวังป้องกันหนทางที่จะเกิดความเสื่อมทรุดเสียหายต่อไป และสร้างสรรค์สิ่งดีงาม ความเจริญก้าวหน้า โดยไตร่ตรองพิจารณาและดำเนินการด้วยปัญญาอันรู้ที่จะจัดการตามเหตุปัจจัย ทำให้เกิดผลสำเร็จด้วยดีทั้งในแง่กิจการและจิตใจของตน คุณค่าข้อนี้เน้นด้านความไม่ประมาทเร่งรัดทำกิจ เป็นระดับโลกียะ เรียกว่า *คุณค่าด้านการทำกิจ*

คุณค่าข้อที่ ๒ นี้ จะต้องใช้กับเรื่องของชีวิตและกิจต่อโลกทุกชั้นทุกระดับ ตั้งแต่เรื่องเล็กน้อยส่วนตัว จนถึงความเรียบร้อยดีงามของสังคมส่วนรวม ตั้งแต่ประโยชน์ขั้นต้นจนถึงประโยชน์สูงสุด ตั้งแต่การประกอบกิจการอาชีพแสวงหาทุนทรัพย์ของคฤหัสถ์ จนถึงการทำเพ็ญเพียรแสวงโพธิญาณของพระพุทธเจ้า ดังจะเห็นพุทธพจน์ต่อไปนี้ เป็นเครื่องชี้คุณค่า

ชุดที่ ๑: “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ตน (อัตตัตถะ) ก็ควรที่เดียวที่จะยังประโยชน์นั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ผู้อื่น (ปรัตถะ) ก็ควรที่เดียวที่จะยังประโยชน์นั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ทั้งสองฝ่าย (อุภยัตถะ) ก็ควรที่เดียวที่จะยังประโยชน์นั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท”¹⁹⁵

ชุดที่ ๒: “มหาบพิตร ธรรมเอกอันเดียวที่ยึดเอาประโยชน์ (อัตถะ) ได้ทั้งสองอย่าง คือ ทั้งประโยชน์บัดนี้ (หรือประโยชน์สามัญที่ตาเห็น=ทัญญุชฌมิกัตถะ) และประโยชน์เบื้องหน้า (หรือประโยชน์ที่ลึกล้ำยิ่งขึ้นไป=สัมปรายิกัตถะ) นั้น มีอยู่ ๑๓๑ นั้นคือ ความไม่ประมาท (อัปมาทะ) ๑๓๑ ผู้ไม่ประมาทเป็นบัณฑิต ย่อมยึดเอาได้ซึ่งประโยชน์ทั้งสองอย่าง คือทั้งประโยชน์บัดนี้ และประโยชน์เบื้องหน้า, จะเรียกว่าธีรชน (หรือ) บัณฑิต ก็เพราะบรรลुประโยชน์ (ทั้งสองนี้)”¹⁹⁶

ชุดที่ ๓: ก) “ภิกษุทั้งหลาย ในเรื่องนี้ ผู้มีศีล ถึงพร้อมแล้วด้วยศีล อาศัยความไม่ประมาทเป็นเหตุ ย่อมประสพกองโภคอันใหญ่”¹⁹⁷

ข) “ภิกษุทั้งหลาย โภธิ (ความตรัสรู้) อันเรานั้นได้บรรลุด้วยความไม่ประมาท, แม้นหากพวกเขาพึงเพียรพยายามอย่างไม่ระย่อท้อถอย ๑๓๑ ไม่นานเลย แม้พวกเขาจะประจักษ์แจ้งจุดหมายของชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) เข้าถึงได้ด้วยปัญญาอันยิ่งเองในชาตินี้ทีเดียว”¹⁹⁸

คุณค่าสองข้อนี้ สัมพันธ์กันและเสริมกัน เมื่อปฏิบัติให้ได้คุณค่าครบทั้งสองอย่าง จึงจะได้รับประโยชน์ บริบูรณ์ และคุณค่าทั้งสองนี้ยังมีรายละเอียดที่พึงทราบเพิ่มเติมอีก จึงจะได้บรรยายต่อไป

¹⁹⁵ ส.น.๑๖/๖๗/๓๕; อัง.สตุตตก.๒๓/๖๗/๑๓๗

¹⁹⁶ ส.ส.๑๕/๓๗๘-๓๘๐/๑๒๖-๗; และดู ส.ส.๑๕/๓๘๕/๑๓๐; อัง.ปมจก.๒๒/๔๓/๕๓; ชุ.อิตติ.๒๕/๒๐๑/๒๔๒

¹⁹⁷ อัง.ปมจก.๒๒/๒๑๓/๒๘๑; และดู ที.ม.๑๐/๘๐/๑๐๒; ที.ปา.๑๑/๒๕๑/๒๔๘; ชุ.อ.๒๕/๑๗๐/๒๑๗; นอกนี้ พึงดูข้อความตอนต้นที่ไม่ได้คัดมา ณ ที่มาช้อก่อนด้วย

¹⁹⁸ อัง.ทุก.๒๐/๒๕๑/๖๔

ก. คุณค่าที่ ๑: คุณค่าด้านการทำจิต หรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ

คุณค่าด้านนี้ พร้อมทั้งหลักปฏิบัติเพื่อเข้าถึงคุณค่านั้น เป็นเรื่องเกี่ยวกับจุดหมายสูงสุดของพุทธธรรม ซึ่งเป็นเรื่องใหญ่ สำคัญ เป็นส่วนคลุมนยอดของระบบทั้งหมดของพระพุทธศาสนา มีขอบเขตกว้างขวาง อีกทั้งมีรายละเอียดในการปฏิบัติที่พึงทำความเข้าใจโดยเฉพาะ คัมภีร์ทั้งหลายจึงกล่าวถึงบ่อยและมาก บางคัมภีร์ก็นำมาประมวลแสดงเป็นขั้นตอนตามลำดับโดยตลอด ดังเช่นคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น แม้ในหนังสือนี้เอง ก็ได้บรรยายไว้ทั่วๆ ไปแล้ว จึงจะไม่นำมากล่าวรวมไว้ในที่นี้ แต่จะพูดไว้พอเป็นแนวสำหรับความเข้าใจอย่างกว้างๆ

ตามปกติ ผู้เจริญปัญญาด้วยการพิจารณาไตรลักษณ์ จะพัฒนาความเข้าใจต่อโลกและชีวิตให้เข้มข้นชัดเจนยิ่งขึ้น พร้อมกับมีความเปลี่ยนแปลงทางด้านสภาพจิตเป็นขั้นตอนสำคัญ ๒ ขั้นตอน คือ

ขั้นตอนที่ ๑ เมื่อเกิดความรู้เท่าทันสังขาร มองเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่เป็นตัวตนชัดเจนขึ้นในระดับปานกลาง จะมีความรู้สึกทำนองเป็นปฏิกิริยาเกิดขึ้น คือรู้สึกในทางตรงกันข้ามกับความรู้สึกที่เคยมีมาแต่เดิม ก่อนนั้นเคยยึดติดหลงใหลในรูปรสกลิ่นเสียง เป็นต้น มัวเมาเพลิดเพลินอยู่กับสิ่งเหล่านั้น คราวนี้ พอมองเห็นไตรลักษณ์เข้าแล้ว ความรู้สึกเปลี่ยนไป กลายเป็นรู้สึกเบื่อหน่าย รังเกียจ อยากจะหนีไปเสียให้พ้น บางทีถึงกับรู้สึกเกลียดกลัว หรือขยะแขยง นับว่าเป็นขั้นที่ความรู้สึกแรงกว่าความรู้ (เรียกอย่างภาษาไทยว่า อารมณ์เหนือปัญญา)

ขั้นตอนแรกนี้ แม้ว่าจะเป็นขั้นตอนที่ปัญญายังไม่สมบูรณ์ และความรู้สึกยังเอนเอียง แต่ก็ยังเป็นขั้นตอนที่สำคัญ หรือบางทีถึงกับจำเป็น ในการที่จะถอนตนให้หลุดออกไปได้จากความหลงใหลยึดติด ซึ่งเป็นภาวะที่มีพลังแรงมาก เพื่อจะสามารถก้าวต่อไปสู่ภาวะที่สมบูรณ์ในขั้นตอนที่ ๒ ต่อไป ในทางตรงข้าม ถ้าหยุดอยู่เพียงขั้นนี้ ผลเสียจากความรู้สึกที่เอนเอียงก็จะเกิดขึ้นได้

ขั้นตอนที่ ๒ เมื่อความรู้เท่าทันนั้นพัฒนาต่อไป จนกลายเป็นความรู้เห็นตามความเป็นจริง ปัญญาเจริญเข้าสู่ภาวะสมบูรณ์ เรียกว่ารู้เท่าทันธรรมดาดอย่างแท้จริง ความรู้สึกเบื่อหน่ายรังเกียจและอยากจะหนีให้พ้นไปเสีย นั้น ก็จะหายไป กลับรู้สึกเป็นกลาง ทั้งไม่หลงใหล ทั้งไม่หน่ายแสร้ง ไม่ติดใจ แต่ก็ไม่รังเกียจ ไม่พัวพัน แต่ก็ไม่เหม็นเบื่อ มีแต่ความรู้ชัดตามที่มันเป็น และความรู้สึกโปร่งโล่งเป็นอิสระ พร้อมด้วยท่าทีของการที่จะปฏิบัติต่อสิ่งนั้นๆ ไปตามความสมควรแก่เหตุผล และตามเหตุปัจจัย

พัฒนาการทางจิตปัญญาในขั้นตอนที่สองนี้ ในระบบการปฏิบัติของวิปัสสนา ท่านเรียกว่า สังขารเพกขาญาณ (ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร) เป็นขั้นตอนที่สำคัญและจำเป็น ในการที่จะเข้าถึงความรู้ประจักษ์แจ้งสัจจะ และความเป็นอิสระของจิตโดยสมบูรณ์

คุณค่าด้านความเป็นอิสระหลุดพ้นของจิตนี้ โดยเฉพาะในระดับที่พัฒนาสมบูรณ์แล้ว (ถึงขั้นตอนที่ ๒) จะมีลักษณะและผลข้างเคียงที่สำคัญ ๒ ประการ คือ

๑) ความปลอดทุกข์ คือ เป็นอิสระหลุดพ้นจากความรู้สึกบีบคั้นที่เกิดจากความยึดติดถึมมันต่างๆ มีความสุขที่เมืองอาศัยามิส หรือไม่ขึ้นต่อสิ่งล่อ ปลอดโปร่ง ผ่องใส สดชื่น เบิกบาน ไร้กังวล ไม่ทวนใจ ไม่เศร้าโศก ไม่เหี่ยวแห้งไปตามความผันผวนปรวนแปรขึ้นๆ ลงๆ ที่เรียกว่าโลกธรรม ไม่ถูกกระทบกระแทกเนื่องจากความสูญญเสียเสื่อมสลายพลัดพราก เป็นต้น

ลักษณะข้อนี้มีผลไปถึงจริยธรรมด้วย ในแง่ที่จะไม่ก่อปัญหาเนื่องจากการระบายทุกข์ของตนแก่ผู้อื่น หรือแก่สังคม ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งของปัญหาจริยธรรม และในแง่ที่มีสภาพจิตใจซึ่งง่ายต่อการเกิดขึ้น ของคุณธรรม โดยเฉพาะเมตตากรุณา ความมีเมตตริจิตมิตรภาพ ซึ่งเป็นสิ่งที่เกื้อกูลแก่จริยธรรมเป็นอันมาก

๒) ความปลอดกิเลส คือ เป็นอิสระหลุดพ้นจากอำนาจบีบคั้นครอบงำและบงการของกิเลสทั้งหลาย เช่น ความโลภ ความโกรธ ความติดใจ ชอบชัง ความหลง ความริษยา และความถือตัวถืออำนาจ เป็นต้น โปรง โลง เป็นอิสระ สงบ และบริสุทธิ์ ลักษณะข้อนี้มีผลโดยตรงต่อจริยธรรม ทั้งด้านภายในที่จะคิดการหรือใช้ปัญญา อย่างบริสุทธิ์เป็นอิสระ ไม่เอนเอียงไปด้วยชอบชังรังเกียจและความปรารถนาผลประโยชน์ส่วนตัว เป็นต้น และ ด้านภายนอก ที่จะไม่ทำความผิดความชั่วต่างๆ ตามอำนาจบังคับบัญชาของกิเลสทุกอย่าง ตลอดจนสามารถทำ การต่างๆ ที่ดีงามตามเหตุผลได้อย่างจริงจังเต็มที่ เพราะไม่มีกิเลส เช่น ความเกียจคร้าน ความหวั่นผลประโยชน์ เป็นต้น มาคอยยัถ้วงหรือดึงให้พะวักพะวน

อย่างไรก็ดี คุณค่าข้อที่ ๑ นี้ ในขั้นที่อยู่ระหว่างกำลังพัฒนา ยังไม่สมบูรณ์สิ้นเชิง ถ้ามีแต่ลำพังอย่าง เดียว ก็มีช่องทางเสีย คือ อาจก่อให้เกิดโทษได้ ตามหลักที่ว่า กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศลได้¹⁹⁹ กล่าวคือ เมื่อทำจิต ไปได้แล้ว ใจสบาย มีความสุขแล้ว ก็จิตใจเพลิดเพลินอยู่กับความสุขทางจิตใจเสีย หรือพอใจในผลสำเร็จทางจิต นั้น แล้วหยุดความเพียรพยายามเสีย หรือปล่อยปละละเลยไม่เร่งทำกิจที่ควรทำ ไม่จัดการแก้ไขปัญหามานอก ที่ค้างคาอยู่ เรียกว่าตกอยู่ในความประมาท ดังตัวอย่างในพุทธพจน์ที่ว่า

“นันทิยะ ขย่างไรอริยสาวกจะชื่อว่า เป็นผู้อยู่ด้วยความประมาท? อริยสาวกในธรรมวินัย นี้ ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว ในพระพุทธรเจ้า... ในพระธรรม... ในพระสงฆ์... ประกอบด้วยศีลทั้งหลายที่พระอริยะขอมรับ... อริยสาวกนั้น พอใจ (หรือขี้มพอ=สันโดษ) ด้วยความเลื่อมใส... ด้วยศีลทั้งหลายที่พระอริยะขอมรับเหล่านั้น ย่อมไม่พยายามให้ยิ่งขึ้นไป ~๗๓~ ขย่างนี้แล นันทิยะ อริยสาวกชื่อว่า เป็นผู้อยู่ด้วยความประมาท”²⁰⁰

ทางออกที่จะป้องกันไม่ให้เกิดผลเสียที่กล่าวถึงนี้ ก็คือ จะต้องปฏิบัติตามหลักการที่จะให้เกิดคุณค่าข้อที่ ๒ ควบคู่กันไปด้วย

ข. คุณค่าที่ ๒: คุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท

ในด้านการทำกิจ คือ ปฏิบัติหน้าที่การงานหรือทำสิ่งที่ควรทำนั้น เป็นธรรมดาที่ว่า บุคคลทั้งหลายมักมี ความโน้มเอียงดังต่อไปนี้

ก. เมื่อถูกทุกข์บีบคั้นเข้าแล้ว มีภัยมาถึงตัว เกิดความจำเป็นขึ้นเฉพาะหน้า จึงหันมาเอาใจใส่ปัญหาหรือ กิจที่จะต้องทำ แล้วดิ้นรนหรือบางทีถึงกับตะลึงตะลานที่จะพยายามแก้ไขปัญหา หรือทำกรณนั้นๆ ซึ่งบางครั้งก็ แก้ไขหรือทำได้สำเร็จ แต่บางทีก็ไม่ทันการ ต้องประสบความสูญเสีย หรือถึงกับพินาศย่อยยับ แม้ถึงจะแก้ไข หรือทำได้สำเร็จ ก็ต้องเดือดร้อนกระวนกระวายมาก และยากที่จะสำเร็จอย่างเรียบร้อยด้วยดี อาจเป็นอย่างไร ที่เรียกว่า สำเร็จอย่างยับเยิน

¹⁹⁹ กุสโล รมโม อุกุสสสส ฐมมสส อารมมณปจฺจเยน ปจฺจโย (อภิ.ป.๔๐/๔๘๘/๑๕๕); อธิปติปจฺจเยน (๔๐/๔๙๘/๑๖๐); อุปนิสฺสย- ปจฺจเยน (๔๐/๕๔๕/๑๗๖)

²⁰⁰ ส.ม.๑๙/๑๖๐๑/๕๐๐

ข. ยามปกติอยู่สบาย หรือแก้ไขปัญหาล่วงไปได้ ทำกิจเฉพาะหน้าเสร็จไปทีหนึ่งแล้ว ก็นอนกายนอนใจ ฝ้าแสวงหาแสเสพแต่ความสุขสำราญ หลงใหลมัวเมาในความปรนเปรอบำรุงบำเรอ หรือไม่ก็เพลิดเพลินติดในความปกติสุขอยู่สบายไปชั่ววันๆ ไม่คิดคำนึงที่จะป้องกันความเสื่อมและภัยที่อาจมาถึงในวันข้างหน้า มีกิจที่ควรทำ ถ้ายังไม่จบจนตัว ก็ผัดผ่อนรอรเวลาไว้ก่อน

พอทุกข์บีบคั้น ภัยถึงตัว จำเป็นเข้า ก็ตะลึงตะลานแก้ไข พอผ่านพ้นไปได้ ก็ลงนอนเสพสุขต่อไปอีก ปฏิบัติวนเวียนอยู่ในวงจรเช่นนี้ จนกว่าจะถึงวันหนึ่งที่ไม่อาจแก้ไขได้ทันการ หรือแก้ไขสำเร็จอย่างยับเยินเกินกว่าจะดำรงอยู่ต่อไปได้ ก็เป็นอันจบสิ้น

สภาพความเป็นอยู่ หรือการดำเนินชีวิตอย่างที่กล่าวมานี้ เรียกว่าความประมาท ซึ่งแปลง่ายๆ ว่า ความละเลย หลงเพลิน ปล่อยตัว ทอดทิ้งกิจ ไม่ใส่ใจ ไม่เห็นสำคัญ ไม่กระตือรือร้นชวนชวน ผัดผ่อน เรื่อยเปื่อย เฉื่อยชา มักพ่วงมาด้วยความเกียจคร้าน ขาดความเพียรพยายาม

ความเป็นอยู่ หรือการดำเนินชีวิต ที่ตรงข้ามกับที่กล่าวมานั้น เรียกว่า *ความไม่ประมาท* หรือ *อัปปรมาท* แปลง่ายๆ ว่า การอยู่ไม่ขาดสติ หรือการกระทำจริงจังต่อเรื่องไม่ทอดทิ้ง หมายถึงความเป็นอยู่อย่างพากเพียร โดยมีสติเป็นเครื่องเฝ้าเตือนและควบคุม คือสำนึกอยู่เสมอถึงสิ่งที่จะต้องเว้นและสิ่งที่จะต้องทำ ใส่ใจวันการอันพึงเว้นและทำการอันพึงทำให้สำเร็จ มองเห็นความสำคัญของกาลเวลา กิจกรรม และเรื่องราวทุกอย่าง แม้ที่เล็กน้อย ไม่ยอมมถลาพลาดไปในทางเสื่อมเสีย และไม่ทอดทิ้งโอกาสสำหรับความดีงาม ความเจริญ เร่งรัดก้าวหน้าไปในทางที่ดำเนินสู่จุดหมาย หรือในทางแห่งความดีงาม ไม่หยุดยั้ง และคิดเตรียมการโดยรอบคอบ

กล่าวได้ว่า ลักษณะสำคัญของอัปปรมาท หรือความไม่ประมาทนี้มี ๓ อย่าง คือ

ก) เห็นคุณค่าและความสำคัญของเวลาที่ผ่านไปทุกๆ ขณะ ไม่ปล่อยกาลและโอกาสให้ผ่านไปเสียเปล่า ใช้เวลาอย่างมีคุณค่า ให้คุ้มค่าและเกิดประโยชน์อย่างคุ้มค่า

ข) ไม่มัวเมา ไม่หลงระเรีง ไม่ละเลิงเลิงไป และไม่เลื่อนลอย ระมัดระวังควบคุมตนเองอยู่เสมอ ที่จะไม่ให้ผลพลาดลงไปเินทางผิด ไม่ปล่อยตัวให้ถลาลงไปในทางที่เสื่อมเสีย หรือที่จะทำกรรมชั่ว

ค) เร่งสร้างสรรค์ความดีงามและประโยชน์สุข กระตือรือร้นชวนชวนในการทำกิจหน้าที่ ไม่ละเลย แต่ขะมักเขม้นในการพัฒนาจิตปัญญา และทำการอย่างรอบคอบ (ข้อนี้เรียกว่า ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย)

ความรู้ในไตรลักษณ์ เป็นตัวเร่งโดยตรงสำหรับความไม่ประมาท เพราะเมื่อรู้ว่าสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยงแท้แน่นอน ไม่คงที่ เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ไม่คงตัว จะต้องแตกสลายกลับกลายเป็นไป ไม่รอเวลาและไม่ฟังใคร เป็นไปตามเหตุปัจจัย เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จำเป็นอยู่เองว่า วัฏปฏิบัติที่ถูกต้องย่อมมีอยู่อย่างเดียว คือ พึงเร่งรัดทำการตามเหตุปัจจัย หมายความว่า จะต้องเร่งชวนชวนป้องกันความเสื่อมที่ยังไม่เกิดขึ้น แก้ไขปัญหาหรือความเสียหายผิดพลาดที่เกิดขึ้นแล้ว รักษาสิ่งดีที่มีให้คงอยู่ และทำสิ่งที่ดีเพื่อให้ออกงามต่อไป ทั้งนี้ด้วยการศึกษาเหตุปัจจัยและทำการตรงตัวเหตุปัจจัยนั้น เช่น รู้ยู่ที่ว่า สิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง จะเสื่อมสิ้นสูญสลายไปตามเหตุปัจจัย เมื่อเราต้องการความดีงามความเจริญ เราก็ต้องเพียรพยายามทำกรรมทั้งหลาย อันจะเป็นเหตุให้สิ่งดีงามนั้นเกิดขึ้น เจริญออกงาม ดำรงอยู่ได้นานที่สุด และบังเกิดประโยชน์แก่คนมากที่สุด โดยนัยนี้จึงเรียกว่าคุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท

เมื่อพิจารณาให้ละเอียด จะเห็นได้ว่า ตัวแกนหรือฐานแท้จริง (ตัวบีบหรือแรงดัน) ที่ทำให้เกิดความเร่งในการทำกิจนั้น ก็คือ *ทุกข์* แต่ความสัมพันธ์ของคนกับความทุกข์ จะเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ทำที่ต่อการทำงาน แตกต่างกันไป เป็นความประมาท ความไม่ประมาท และความไม่ประมาทที่มีคุณภาพอันแตกต่างกัน การแยกแยะในเรื่องนี้จะช่วยให้มองเห็นลักษณะและคุณค่าของความไม่ประมาทที่ถูกต้องอย่างชัดเจนยิ่งขึ้น จึงขอนำมากล่าว ณ ที่นี้ด้วย

ทุกข์เป็นฐานให้เกิดแรงเร่งในการทำกิจ ๓ แบบ คือ

๑. *ทำการเพราะถูกทุกข์บีบ* ได้แก่ พวกที่หลงใหลเพลินอยู่ในความลุ่มลุ่มสบาย ปล่อยปละละเลย กิจ เพลิดเพลินมัวเมา ไม่คิดถึงความปลอดภัยที่อาจเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย รอจนกระทั่งภัยมาถึงตัว เกิดความเดือดร้อนและจำเป็นขึ้นแล้ว จึงรีบทำการ รีบแก้ไข หรือปรับปรุงเฉพาะหน้า ซึ่งทันการบ้าง ไม่ทันการบ้าง อย่างที่กล่าวแล้วข้างต้น

๒. *ทำการเพราะกลัวความทุกข์* ได้แก่ พวกที่หวาดระแวง หวั่นต่อภัยอันตราย ความทุกข์ ความเดือดร้อนที่ยังไม่มาถึง จึงเร่งรีบแก้ไขปรับปรุงและทำการต่างๆ ที่เห็นว่าควรทำ เพื่อป้องกันภัยหรือความทุกข์ คือความเสื่อม ความพินาศ เป็นต้น และสร้างเสริมความเจริญก้าวหน้ามั่นคง ซึ่งการที่ทำได้มักสำเร็จได้ผลดี แต่เป็นไปด้วยจิตใจที่มีความเร่าร้อนกระวนกระวาย พุดง่ายๆ ว่ากลัวความทุกข์ แล้วก็ทุกข์เพราะความกลัว และทำการเพราะถูกความกลัวบีบอีกต่อหนึ่ง

๓. *ทำการด้วยความรู้ทุกข์* ได้แก่ พวกที่คิดจัดการกับทุกข์ที่อาจเกิดมีข้างหน้าด้วยปัญญา มิใช่หวาดผวากับความหวั่นกลัว กล่าวคือ รู้เท่าทันสภาวะที่จะต้องเป็นไปตามไตรลักษณ์ เข้าใจถึงความเปลี่ยนแปลงและความทุกข์หรือปัญหาที่อาจเกิดมีในภายหน้า จึงใช้ปัญญาศึกษาพิจารณาเหตุปัจจัยในกระบวนการแห่งความเปลี่ยนแปลง แล้วอาศัยความรู้ในวิถีแห่งอนิจจตา และโอกาสที่อำนวยโดยอนัตตา กำหนดเอาทางเลือกแห่งความเปลี่ยนแปลงที่พึงปรารถนาหรือที่ดีกว่า พร้อมทั้งใช้ความรู้ในประสบการณ์ส่วนอดีตเป็นบทเรียน แล้วเร่งรัดปรับปรุงแก้ไข และทำการต่างๆ เพื่อตัดทางมิให้ทุกข์เข้ามาครอบงำตน หรือบรรเทาเสีย ตลอดจนเบนให้เป็นไปในทางที่ดงามเจริญก้าวหน้า เท่าที่เป็นไปได้ ทำให้สามารถป้องกันทุกข์ หรือทำตนให้ปลอดทุกข์ข้างหน้า เท่าที่อยู่วิสัยด้วย และทั้งปลอดโปร่งผ่องใส ไม่มีทุกข์ ไม่หวาดหวั่นกระวนกระวายในขณะกำลังทำการด้วย

แบบที่ ๑. ก็คือ ความเป็นอยู่ด้วยความประมาทอย่างที่กล่าวแล้วข้างต้น แบบที่ ๒. และแบบที่ ๓. คือความเป็นอยู่โดยไม่ประมาท หรือเป็นอยู่ด้วยอัปมาท แต่ความไม่ประมาทในแบบที่ ๒. เป็นอัปมาทที่อาศัยกิเลส จึงเจือปนด้วยความทุกข์ ส่วนความไม่ประมาทในแบบที่ ๓. เป็นอัปมาทที่เกิดพร้อมด้วยปัญญา จึงปราศจากปมปัญหา ไม่มีความทุกข์ในจิตใจ เป็นความไม่ประมาทที่ถูกต้องสมบูรณ์ ซึ่งพระอรหันต์เท่านั้นจะบำเพ็ญได้อย่างเต็มความหมาย ส่วนปุถุชนจะบำเพ็ญความไม่ประมาทได้ดีแค่ไหน ก็สุดแต่ว่าจะใช้ปัญญา (ตามแบบที่ ๓.) ได้มาก และถูกบีบคั้นด้วยความกลัวและความเร่าร้อนกระวนกระวาย (ตามแบบที่ ๒.) น้อยลงเพียงใด

ดังได้ยกหลักฐานมาให้ดูแล้วในตอนท้ายคำอธิบายของคุณคำข้อที่ ๑. ว่า ไม่เฉพาะแต่ปุถุชนเท่านั้น แม้ถึงพระอริยบุคคลชั้นต้นๆ ก็ยังอาจเป็นผู้อยู่ด้วยความประมาทได้ เหตุที่ทำให้ประมาทก็คือ ความพอใจ อิ่ม หรือสิ้นโทษด้วยคุณวิเศษบางอย่างบางขั้นที่ตนได้บรรลุแล้ว ซึ่งเป็นความติดเพลินในความสบายและความปล่อยปละละเลยทอดทิ้งกิจ อย่างหนึ่ง

ทั้งนี้ ก็นึกความรวมถึงการที่มองเห็นไตรลักษณ์ รู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงเป็นต้นแล้ว ปลงใจได้ต่อสังขารทั้งหลาย หายเศร้าโศก ไม่ทุกข์ ไม่เดือดร้อนคับแค้นใจเพราะความสูญเสยเสื่อมสลายพลัดพรากเป็นต้น เมื่อสุขสบายภายในหรือปรับภายในได้แล้ว ก็เลยหยุดนิ่ง ไม่สนใจ ไม่ชวนชวาย ไม่เพียรพยายามแก้ไขปัญหาที่ค้างคาอยู่ภายนอก ไม่ทำกิจที่ควรทำเพื่อป้องกันหรือปรับปรุงให้ดียิ่งขึ้นต่อไป ปล่อยปละละเลยสิ่งที่เป็นปัญหาให้ดำเนินสภาพของมันต่อไปหรือยิ่งขึ้นไป

กรณีอย่างนี้ เรียกว่าการได้คุณค่าข้อที่ ๑. คือคุณค่าด้านการทำจิต หรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิต (ระดับต้นๆ) นั้น เป็นปัจจัยให้เกิดความประมาท เพราะผู้นั้นปฏิบัติผิด คือปฏิบัติเพียงด้านเดียว ไม่ครบถ้วน ขาดการปฏิบัติเพื่อให้ได้คุณค่าข้อที่ ๒. ด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาทไปเสีย ซึ่งจำเป็นจะต้องแก้ไขโดยให้ตระหนักในคุณค่าทั้งสองด้าน แล้วปฏิบัติให้คุณค่าทั้งสองอย่างนั้นเกิดขึ้นโดยสมบูรณ์

ปัจจัยปลีกย่อยอย่างหนึ่งที่ทำให้บางคนกลายเป็นผู้ประมาทไปโดยไม่สมควร ก็คือ “ความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น” ซึ่งก็เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับไตรลักษณ์เหมือนกัน และเป็นเรื่องที่น่าพิศวงใจให้ถูกให้ชัด

ว่าตามหลัก ความรู้เท่าทันสังขารด้วยมองเห็นไตรลักษณ์ ทำให้คลายหรือถอนความยึดติดถือมั่นในสังขารทั้งหลายเสียได้ ความไม่ยึดติดถือมั่นนี้ เป็นหัวใจของความหลุดพ้นเป็นอิสระและความปลอดพ้นจากทุกข์ ซึ่งจะพาให้เข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา

ในการปฏิบัติที่ถูกต้อง ความไม่ยึดติดถือมั่นจะเกิดขึ้นเอง เป็นผลจากการมองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงเมื่อมองเห็นไตรลักษณ์ชัดเจนแล้ว แต่ความผิดเพี้ยนหรือภาวะครึ่งๆ กลางๆ เกิดขึ้นในกรณีที่บางคนยังไม่ได้รู้เห็นความจริงด้วยความประจักษ์แจ้งไตรลักษณ์อย่างนั้น เป็นแต่ได้ยินได้ฟังมาและคิดเห็นไปตามเหตุผลพร้อมทั้งถือตามไปด้วยสัญญาว่าจะต้องไม่ยึดติดถือมั่นสิ่งใดๆ ในโลก จึงจะหลุดพ้นจากทุกข์

คนที่ถือไปตามสัญญาอย่างที่ว่า เมื่อคิดคำนึงไปเช่นนั้น จึงพยายามแสดงทั้งแก่ตนและแก่ผู้อื่นว่าตนไม่ยึดติดถือมั่นต่อสิ่งทั้งหลาย หรือหมดกิเลสแล้ว โดยอาการที่กลายเป็นการไม่เอาเรื่องเอาราวอะไร²⁰¹ ทำให้เกิดการกระทำและการไม่กระทำที่เกินพอดี และเกินเลยความสมควรตามความเป็นจริง การเพิกเฉยละเลยเรื่องที่ควรเอาใจใส่และการไม่กระทำกิจที่ควรทำโดยไม่สมเหตุผล อาการละเลยการกระทำในลักษณะนี้ เรียกว่า ความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น เป็นความไม่ยึดมั่นอย่างเทียม ไม่ใช่ความไม่ยึดมั่นที่ถูกต้องแท้จริง

ถ้านำอาการกระทำและการไม่กระทำหลายๆ แบบ ที่มีแรงจูงใจเบื้องหลังแตกต่างกัน มาวางเทียบกันดู ก็อาจจะทำให้มองเห็นลักษณะของการกระทำและการไม่กระทำที่เกิดจากความไม่ประมาท ชัดเจนมากขึ้น จึงขอลองนำอาการกระทำและการไม่กระทำสัก ๔ แบบมาวางให้พิจารณา ดังต่อไปนี้

- ๑) คนพวกหนึ่ง ถ้าไม่ได้ผลประโยชน์เพื่อตน หรือถ้าทำจะเสียผลประโยชน์ของตน ก็ไม่ทำ จะทำต่อเมื่อตนจะได้ผลประโยชน์ หรือทำเพื่อรักษาผลประโยชน์ของตน
- ๒) คนพวกหนึ่ง ไม่ทำ เพราะยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น ก็จะแสดงว่าตนไม่มีกิเลส จึงไม่ทำ
- ๓) คนพวกหนึ่ง ไม่ทำ เพราะมีความประมาท ติดเพลินในความสบาย เนื่องจากไม่ถูกทุกข์บีบคั้นหรือเนื่องจากปรับใจได้แล้ว สบายใจ พอใจแล้ว ก็จึงวางใจนอนใจเสีย

²⁰¹ การไม่เอาอะไรนั่นดี แต่การไม่เอาเรื่องอะไร ควรระวังให้มาก การไม่เอาอะไร คือการทำโดยไม่ต้องการผลประโยชน์ตอบแทนเพื่อตนเป็นความประพฤติที่น่ายกย่อง แสดงว่าไม่มีหรือไม่ตกอยู่ในอำนาจของตัณหา แต่การไม่เอาเรื่องอะไร อาจกลายเป็นการละเลยทอดทิ้งกิจหน้าที่ การไม่เอาใจใส่เรื่องที่ควรใส่ใจ ซึ่งหมายถึงความประมาท และความหลงผิดถือผิด ตลอดจนความมึตึ้นหนา ที่ทำให้ติดเพลินในความสบาย อย่างน้อยก็เป็นเครื่องแสดงถึงความขาดกุศลฉันทะที่เป็นบันไดขั้นต้นของคุณความดีทั้งหลาย

๔) คนพวกหนึ่ง ทำหรือไม่ทำ แล้วแต่ความสมควรแห่งเหตุผล เมื่อรู้ว่าควรทำ แม้ว่าทำแล้วตนจะไม่ได้ผลประโยชน์ ก็ทำ เมื่อรู้ว่าไม่ควรทำ แม้ว่าทำแล้วตนจะได้ผลประโยชน์ ก็ไม่ทำ และทำในทันทีที่ควรกระทำ ไม่ละเลย ไม่ผัดเพี้ยนรีรอ

การกระทำในข้อ ๔) เป็นลักษณะของการกระทำด้วยความไม่ประมาทที่ถูกต้องแท้จริง ซึ่งเป็นไปพร้อมด้วยสติและปัญญาที่บริสุทธิ์เป็นอิสระ

คำสอนของพระพุทธเจ้าที่แนะนำให้ทำกิจด้วยความไม่ประมาทนั้น แบ่งตามประเภทของกิจได้ ๒ อย่าง คือ

๑. เกี่ยวกับกิจด้านใน ได้แก่ คำสอนที่แนะนำกระตุ้นเตือนให้เร่งพัฒนาจิตใจของตน อย่างที่เรียกว่า ทำความเพียรทางจิต เพื่อบรรลุภูมิธรรมที่สูงยิ่งๆ ขึ้นไป ซึ่งก็คือ การเข้าถึงคุณค่าด้านการทำจิตของไตรลักษณ์ หรือ ความสามารถทำใจของตนให้หลุดพ้นเป็นอิสระได้มากขึ้นไปโดยลำดับนั่นเอง กิจด้านนี้อาจเรียกง่ายๆ ว่า การปรับปรุงภายใน หรือเรียกให้สั้นว่า *ปรับภายใน*

๒. เกี่ยวกับกิจด้านภายนอก ได้แก่ คำสอนที่แนะนำเร่งเตือนให้เร่งพัฒนาชีวิตด้านนอก เกี่ยวกับความเป็นอยู่ประจำวัน การดำรงตนในโลก ให้กระตือรือร้นขยันหมั่นเพียร ในการประกอบอาชีพการงาน การทำหน้าที่ของตน การแก้ไขป้องกันปัญหาต่างๆ การสร้างสรรค์สิ่งดีงาม และการบำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวม กิจด้านนี้อาจเรียกง่ายๆ ว่า การปรับปรุงภายนอก หรือเรียกให้สั้นว่า *ปรับภายนอก*

ในด้านกาลเวลา คำสอนเกี่ยวกับความไม่ประมาท ย่อมเกี่ยวข้องกับกาลทั้ง ๓ คือ

๑) ส่วนอดีต ให้พิจารณาเหตุการณ์ ปรากฏการณ์ หรือประสบการณ์ที่ล่วงแล้ว แล้วถือเอามาเป็นบทเรียน เป็นเครื่องกระตุ้นเตือนให้เร่งแก้ไขปรับปรุงและเพียรพยายามทำกิจต่อไป

๒) ส่วนปัจจุบัน ให้เร่งทำกิจของตนๆ อย่างจริงจัง ไม่ให้รีรอ ไม่ให้ผัดเพี้ยน ให้ใช้เวลาทุกขณะทุกโอกาสให้เป็นประโยชน์

๓) ส่วนอนาคต ให้คิดถึงความเปลี่ยนแปลงที่อาจเกิดขึ้นได้ต่อไปภายหน้า ทั้งในทางดีและในทางร้าย โดยใช้ปัญญาพิจารณาความเป็นไปตามเหตุปัจจัย แล้วเตรียมการป้องกันอนาคตภัย และกำหนดวิธีปฏิบัติเพื่อส่งเสริมความเป็นไปในทางที่ดีงามหรือเจริญมั่นคง

ถ้าเปรียบเทียบกับคำสอนเกี่ยวกับคุณค่าด้านการทำจิต คำสอนของพระพุทธเจ้าที่เกี่ยวกับคุณค่าด้านการทำกิจ แสดงเนื้อหาและรายละเอียดน้อยกว่า กระจายอยู่ห่างๆ และมักเป็นคำสอนสั้นๆ ทั้งนี้ เพราะกิจกรรมของมนุษย์ย่อมแตกต่างกันไปหลากหลายตามกาลเทศะ มิใช่เรื่องยืนตัวที่จะพูดไว้แน่นอนเป็นอย่างเดียว จึงแสดงแต่หลักการหรือให้คิดไว้เท่านั้นก็เพียงพอ ต่างจากการทำจิตที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับธรรมชาติของความเป็นมนุษย์ ซึ่งตราบไต่ที่ยังเป็นมนุษย์ สภาวะด้านจิตก็เหมือนๆ กัน อีกทั้งเป็นเรื่องประณีตล้าลึก เข้าใจได้ยาก ปฏิบัติได้ยาก และเป็นส่วนพิเศษจำเพาะของคำสอน จึงแสดงรายละเอียดเท่าที่เป็นไปได้ไว้ให้แล้วเสียทีเดียว

ค. ความสำคัญและความสัมพันธ์ของคุณค่าทางจริยธรรม ๒ ด้าน

ยังมีข้อควรทราบอีกบางประการเกี่ยวกับความสำคัญของคุณค่าทางจริยธรรมทั้งสองอย่างของไตรลักษณ์ พร้อมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างคุณค่าทั้งสองนั้น ซึ่งจะนำมากล่าวไว้ ณ ที่นี้ ดังนี้

๑. คุณค่าด้านการทำจิต กับคุณค่าด้านการทำกิจ ช่วยปิดช่องเสียของกันและกัน และช่วยเสริมกันให้เกิดคุณประโยชน์โดยสมบูรณ์

ก. คุณค่าด้านการทำจิต หรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ ช่วยเสริมคุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท ดังนี้

- ๑) ช่วยให้การทำกิจเป็นไปโดยบริสุทธิ์ คือ ทำการด้วยจิตใจที่บริสุทธิ์ ไม่มีเงื่อนปมของกิเลสที่แอบแฝงคอยชักพาไป ปฏิบัติตรงไปตรงมาตามเหตุปัจจัย เพื่อจุดมุ่งหมายที่ตั้งอย่างแท้จริง
- ๒) ช่วยให้การทำกิจดำเนินไปด้วยความสุข คือ ปิดช่องเสียสำคัญของนักทำกิจ ที่เมื่อกระตือรือร้นเร่งรัดทำงาน ก็มักทำด้วยความเร่งร้อนกระวนกระวาย มีความเครียดกังวลมาก เพราะทำด้วยถูกแรงกิเลสบีบบังคับ เช่น ทำด้วยความกลัว ด้วยความคิดแข่งขันชิงดีชิงเด่นกัน เป็นต้น เปลี่ยนเป็นทำงานด้วยจิตใจที่สงบสุข เบิกบาน ผ่องใส ด้วยความรู้เท่าทัน ที่ช่วยให้ทำใจเป็นอิสระได้เสมอ

นอกจากนั้น ในเมื่อผู้ทำกิจเห็นคุณค่าของความบริสุทธิ์หลุดพ้นและความสงบสุขของจิตแล้ว การทำงานสร้างสรรค์พัฒนาต่างๆ ภายนอก ก็จะเป็นไปโดยมีความมุ่งหมายเพื่อส่งเสริมความมีชีวิตที่บริสุทธิ์และสุขสงบไปด้วย พุทธสันๆ ว่า การพัฒนาวัตถุจะดำเนินไปพร้อมกับการพัฒนาจิตใจ

ข. คุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท ช่วยเสริมคุณค่าด้านการทำจิตหรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ คือ ตามหลักสามัญที่ว่า คนทั่วไปเมื่อสุขสบายแล้ว ก็มักประมาท โดยหยุดนิ่งเฉยเสีย คือไม่กระตือรือร้นที่จะทำกิจต่อไป ไม่เฉพาะคนผู้สร้างสรรค์พัฒนาวัตถุหรือแก้ไขปัญหภายนอกเท่านั้น ที่เมื่อเจริญสุขสบายแก้ไขปัญหาลำเร็จแล้ว มักจะประมาท แม้แต่คนที่ปลงอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาได้แล้ว จิตใจหายทุกข์ โลงสบาย ก็มักติดเพลินในความสงบสบายใจนั้น แล้วหยุดนิ่งเฉย ไม่แก้ไขปัญหภายนอกที่ค้างคาอยู่ ไม่เร่งรัดตนเองให้ทำกิจที่ควรทำ ทั้งเพื่อพัฒนาตนเองและพัฒนาภายนอกต่อไป คุณค่าด้านการทำกิจของไตรลักษณ์ จะปิดช่องเสียนี้ และเร่งเร้าผู้นั้นให้กระตือรือร้นทำกิจต่อไป

กล่าวโดยย่อ ในการปฏิบัติที่ถูกต้อง คุณค่าทั้งสองด้านนี้จะต้องประสานและหนุนเสริมซึ่งกันและกัน การทำจิตจะต้องช่วยการทำกิจให้ได้ผลดียิ่งขึ้น โดยให้ทำอย่างบริสุทธิ์และมีความสุข ไม่ใช่มาหยุดหรือถ่วงการ ทำกิจ การทำกิจก็ต้องเสริมการทำจิตไม่ให้กลายเป็นความติดเพลิน แต่ให้เร่งรัดก้าวหน้าต่อไป

การปฏิบัติที่ถูกต้องนั้น จะแก้ไขปัญหารื่องทำการด้วยใจมีทุกข์ และสบายแล้วหยุด ให้กลายเป็นทำกิจด้วยจิตสบาย และถึงแม้สบายก็ยังทำกิจ หรือ เมื่อสร้างความเจริญอยู่ ก็ไม่มีทุกข์ เมื่อเจริญสบายแล้ว ก็ไม่นิ่งหยุด สามารถเอาการทำจิตมาคุมการทำกิจ และเอาการทำกิจไปสนับสนุนการทำจิต ให้ได้ผลสมบูรณ์ด้วยกัน และพร้อมกันทั้งสองด้าน

๒. คุณค่าทั้งสองด้านต่างก็อาศัยปัญญาหรือมีแก่นรวมที่ปัญญา

ก. ในด้านการทำจิต ปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร มองเห็นไตรลักษณ์ ทำให้หายยึดติดถือมั่นในสังขาร สามารถสละ ละ ปล่อยวาง ทำใจให้หลุดพ้นเป็นอิสระ ยิ่งรู้เท่าทันชัดเจนมากขึ้น ก็ยิ่งเป็นอิสระมากขึ้น บรรลุภูมิธรรมสูงขึ้น และสามารถดำรงอิสรภาพของจิตไว้ได้ตลอดเวลา เช่น เมื่อได้ฌานได้วิปัสสนา ก็รู้เท่าทันแม่แต่สุขในฌานในวิปัสสนานั้นว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แล้วไม่ติดในสุขนั้น ไม่ติดในฌานในวิปัสสนานั้น เป็นต้น

ข. ในด้านการทำกิจ ปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร มองเห็นไตรลักษณ์ ทำให้เกิดแรงกระตุ้นเร่งเตือนที่จะเร่งทำกิจ ใช้ชีวิตใช้เวลาให้เกิดคุณค่ามากที่สุด ความรู้เท่าทันว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ก็ทำให้พิจารณาค้นหาเหตุปัจจัย เพื่อแก้ไขที่เหตุปัจจัย หรือทำการให้ตรงตัวเหตุตัวปัจจัย ความรู้และทำให้ตรงตัวเหตุปัจจัยนี้ รวมไปถึงการพิจารณาทบทวนวิเคราะห์หาเหตุปัจจัยในกระบวนการเปลี่ยนแปลงส่วนที่ผ่านมาแล้ว เพื่อเป็นบทเรียน และกำหนดเหตุปัจจัยที่จะต้องเกี่ยวข้องในการที่จะกระทำ เพื่อป้องกันความเสื่อม และสร้างสรรค์ความเจริญพัฒนาต่อไปด้วย

๓. คุณค่าทางจริยธรรมทั้งสองข้อของไตรลักษณ์ แสดงถึงความสำคัญอย่างยอดเยี่ยมของหลักไตรลักษณ์ ดังนี้

ก. ไตรลักษณ์ เป็นจุดบรรจบของสภาวะลี้ลับสำหรับปัญญาจะรู้เข้าใจให้เกิดความหลุดพ้นเป็นอิสระ และของจริยธรรมที่จะต้องประพฤติปฏิบัติด้วยความไม่ประมาท กล่าวคือ ไตรลักษณ์นั้นเป็นสภาวะลี้ลับหรือความจริงตามสภาวะ ซึ่งเป็นเรื่องสำหรับปัญญาจะรู้เข้าใจ ซึ่งเมื่อรู้เข้าใจเท่าทันแล้ว ก็จะทำให้จิตหลุดพ้นเป็นอิสระ และในเวลาเดียวกันนั้น ไตรลักษณ์ ก็เป็นเครื่องเร่งเตือน ทำให้ผู้รู้เข้าใจไตรลักษณ์แล้ว เกิดความไม่ประมาท เร่งรัดทำกิจที่ควรทำ และหลีกเลี่ยงการที่ควรเว้น ขวนขวายสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงาม ด้วยการปฏิบัติตามหลักจริยธรรมต่างๆ

ข. ไตรลักษณ์เป็นจุดกำเนิดของจริยธรรม ตั้งแต่ขั้นต้นจนถึงขั้นสุดท้าย ข้อนี้ก็มีเหตุผลทำนองเดียวกับข้อ ก. คือ ความล้าในไตรลักษณ์เป็นเครื่องเร่งเตือนให้ไม่ประมาท ทำให้เว้นชั่ว ทำดี ทำกิจสร้างสรรค์ ทำให้มีการประพฤติจริยธรรมตั้งแต่ขั้นเริ่มต้นขึ้นไป จนในที่สุดเมื่อมีความรู้แจ้งชัดในไตรลักษณ์โดยสมบูรณ์ ก็จะทำให้สามารถดำรงจิตเป็นอิสระ ปลอดโปร่ง หลุดพ้น เป็นเสรีโดยสิ้นเชิง ซึ่งเป็นจุดสุดยอดของจริยธรรม

ค. ไตรลักษณ์ เป็นที่บรรจบของโลกียธรรมและโลกุตระธรรม กล่าวคือ คุณค่าด้านการทำจิตหรือความมีใจหลุดพ้นเป็นอิสระนั้น เป็นคุณค่าในระดับโลกุตระ ส่วนคุณค่าด้านการทำกิจหรือความไม่ประมาท เป็นคุณค่าระดับโลกียะ การที่คุณค่าทั้งสองด้านนั้น ช่วยหนุนเสริมซึ่งกันและกัน ก็เป็นเครื่องแสดงว่าในชีวิตที่พึงปรารถนา โลกียธรรมกับโลกุตระธรรมจะอิงอาศัยไปด้วยกันพร้อมๆ กัน

ดังหลักฐานยืนยันที่ชัดเจน คือ พระอรหันต์ มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ซึ่งเป็นบุคคลแบบอย่างสูงสุดเป็นผู้มีจิตหลุดพ้น เป็นอิสระแล้วโดยสมบูรณ์ และอิสรภาพสมบูรณ์ของจิตนั้น ท่านได้ทำสำเร็จแล้วด้วยความไม่ประมาท พระอรหันต์จึงเป็นบุคคลระดับเดียวที่ได้ชื่อว่า เป็นผู้ได้บำเพ็ญความไม่ประมาทแล้วโดยสมบูรณ์²⁰² เป็นตัวอย่างของผู้ที่ได้ทำกิจสำเร็จแล้วด้วยความไม่ประมาท แม้เมื่อเป็นพระอรหันต์แล้ว ท่านก็บำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์สุขของพหุชนด้วยความไม่ประมาทต่อไป

²⁰² มีพุทธพจน์บางแห่งตรัสแสดงคุณสมบัติของพระอรหันต์ไว้ว่า “เป็นผู้ไม่อาจ (คือเป็นไปไม่ได้) ที่จะประมาท” (ม.ม.๑๓/๒๓๑-๒/๒๒๙; ส.สพ.๑๘/๒๑๓/๑๕๗) ท่านแสดงเหตุผลว่า เพราะกิจที่พึงทำด้วยความไม่ประมาท พระอรหันต์เหล่านั้นได้ทำเสร็จแล้ว

แม้คนทั่วไปที่ยังเป็นปุถุชน ก็ควรดำเนินตามแบบอย่างของท่านผู้บรรลุจุดหมายสูงสุดแล้วเหล่านี้ ด้วยการดำเนินชีวิตที่จะให้ได้คุณค่าทั้งสองด้านของไตรลักษณ์ คือ ทั้งทำจิตใจให้หลุดพ้นเป็นอิสระเท่าที่จะทำได้ ในวิสัยของตน และทั้งทำกิจด้วยความไม่ประมาทไปด้วยพร้อมกัน²⁰³

ง. คุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์ เป็นหลักประกันของศีลธรรมที่สมบูรณ์ ซึ่งได้ผลแน่นอน มั่นคง และเด็ดขาด อธิบายว่า สิ่งที่จะเป็นหลักประกันให้คนมีศีลธรรมได้อย่างแน่นอนเด็ดขาดมี ๒ อย่าง คือ

๑) จิตไม่เอา คือ ความรู้สึกของจิตใจที่ไม่เกาะเกี่ยว ไม่อยาก ไม่ปรารถนาอามิส ไม่คิดละเมิด หรือคิดที่จะทำผิดใดๆ เลย เพราะจิตพ้นไป ใจอยู่เหนือ ไม่มีกิเลสที่จะเป็นเหตุให้กระทำเช่นนั้นเหลืออยู่ หมดความเห็นแก่ตัว

๒) ความสุขที่ดีกว่า อย่างที่ท่านเรียกว่า ความสุขอันประณีต ซึ่งเข้าถึงได้ด้วยวิธีการอื่นที่ไม่ขึ้นต่ออามิส ไม่ต้องอาศัยการกระทำที่ผิดศีลธรรมเลย

ว่าที่จริง เพียงข้อ ๑) อย่างเดียว ก็เป็นหลักประกันที่เพียงพออยู่แล้ว สำหรับความเป็นอยู่ที่จะไม่มีการประพฤติผิดศีลธรรม หรือละเมิดกฎเกณฑ์ทางศีลธรรม ส่วนข้อที่ ๒) เป็นคุณค่าที่เสริมย้ำเพิ่มเติมให้แน่นอนหนักแน่นยิ่งขึ้นไปอีก

คุณค่าข้อที่ ๑ ของไตรลักษณ์ คือคุณค่าด้านการทำจิต หรือคุณค่าเพื่อความเป็นอิสระหลุดพ้นของจิต อำนาจสิ่งที่จะเป็นหลักประกันของศีลธรรมทั้งสองข้อนี้ กล่าวคือ

ความรู้เท่าทันสังขาร มองเห็นไตรลักษณ์ ย่อมทำให้จิตใจเป็นอิสระ หายยึดติดผูกพัน สลัดพ้นไป ลอยตัว ไม่เห็นสิ่งนั้นๆ เรื่องนั้นๆ ว่าน่าเอา น่าเป็น หรือน่าเกลียด น่าชิง ที่จะเป็เหตุให้ทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่าเป็นการผิดศีลธรรม พูดอีกนัยหนึ่งว่า ศีลธรรมเกิดขึ้นเองโดยอัตโนมัติ เพราะไม่มีแรงจูงใจที่จะทำให้ประพฤติผิดศีลธรรมนั้นเลย

อีกประการหนึ่ง ความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิต เป็นเหตุให้เกิดความสุขอย่างประณีตลึกซึ้ง ซึ่งไม่ต้องพึ่งพาอาศัยอะไรๆ ที่เกี่ยวข้องกับการละเมิดศีลธรรมนั้น คือ ผู้หลุดพ้น มีความรู้สึกเป็นเสรี ปลอดโปร่งโล่งเบา เบิกบานผ่องใส²⁰⁴ และบางท่านก็อาจจะได้สมาธิได้ฌานที่ทำให้มีความสุขประณีตแบบต่างๆ ได้อีก เมื่อมีความสุขอยู่แล้ว และเป็นสุขที่ดีกว่า ก็จึงเป็นธรรมชาติอยู่เอง ที่ผู้นั้นย่อมจะไม่เกิดความคิดใดๆ ที่จะละเมิดศีลธรรมเพื่อหวังความสุขที่ตนยังไม่ได้

อย่างไรก็ตาม จะต้องเข้าใจด้วยว่า สิ่งที่เป็นหลักประกันข้อที่ ๒) คือความสุขที่ประณีตอย่างเดียว ถ้าเป็นสุขในระดับโลกียะ เช่น ได้ฌาน เป็นต้น ก็ยังไม่เป็นหลักประกันที่ปลอดภัยโดยสมบูรณ์ เพราะผู้ได้สุขประณีตระดับโลกียะ อาจถอยกลับมาหมกมุ่นในสุขหยาบๆ ได้อีก จะให้ปลอดภัยแท้จริง ต้องได้หลักประกันข้อที่ ๑) คือ จิตไม่เอาด้วย มิฉะนั้นก็ต้องเป็นสุขประณีตขั้นโลกุตระ ซึ่งก็ย่อมมาด้วยกันกับหลักประกันข้อที่ ๑ อยู่เองเป็นธรรมดา

²⁰³ ตามหลักอภิธรรม ท่านว่า พระอรหันต์ผู้บรรลุโลกุตระธรรมสูงสุดแล้วนั้น เมื่อทำกิจธุระการงานต่างๆ ย่อมทำด้วยมหาภิริยาจิต ที่เป็นโลกียะ ชั้นกามาวจร

²⁰⁴ แต่การประสบไตรลักษณ์อย่างไม่รู้เท่าทัน กลับทำให้เกิดทุกข์ เช่น ส.ข.๑๗/๔/๔; ๓๒/๒๑; ๘๗/๕๓

บุคคลโสดาบัน เป็นผู้ที่มีหลักประกันทางศีลธรรมทั้งสองข้อที่กล่าวนี้อยู่กับตัวแล้ว จึงเป็นผู้มีศีลธรรมสมบูรณ์ จะไม่มีการประพฤติดิตศีลธรรมใดๆ เลยอย่างแน่นอน แม้โดยหลักการทำงานก็เรียกพระอริยบุคคล หรือ อารยชน ตั้งแต่ชั้นโสดาบันขึ้นไป ว่าเป็นผู้มีศีลสมบูรณ์²⁰⁵ ดังนั้น ถ้าต้องการให้ศีลธรรมแผ่ทั่วไปในสังคมอย่างมั่นคง ก็จะต้องพัฒนาคนส่วนใหญ่ให้เป็นโสดาบัน จึงจะประสบความสำเร็จแท้จริง

ถ้าไม่สามารถสร้างหลักประกัน ๒ อย่างนี้ขึ้น ความหวังที่จะให้สังคมมีศีลธรรมมั่นคงก็เป็นไปได้ยาก เพราะมีเชื่อหรือความโน้มเอียงที่จะละเมิดศีลธรรมอยู่ภายในตัวคนทุกๆ ไป อันได้แก่จิตที่จะเอา หรือกิเลสที่จะละเมิด ในกรณีเช่นนี้ การสร้างเสริมศีลธรรมจะต้องใช้วิธีสร้างระบบการบังคับควบคุม การข่มขู่ หรือใช้พลังอย่างอื่นที่แรงกว่ามากดหรือท่วมทับออกไป ซึ่งย่อมไม่ปลอดภัยจริง และไม่ได้ผลสมบูรณ์

ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงความไม่สำเร็จผลด้วยดีของวิธีการเช่นนี้ มีอยู่ทั่วไป เช่น คนในยุคปัจจุบันนี้เอง ได้เล่าเรียนกันมากมาย ทั้งที่รู้ๆ ว่าอะไรดีอะไรชั่ว อะไรถูกอะไรผิด เป็นคุณหรือเป็นโทษ แต่เพราะตกอยู่ในอำนาจของความอยาก ความชิง ความหลงมัวเมา คือ โลภะ โทสะ โมหะ ก็ละเมิดศีล ทำการที่เป็นการเบียดเบียนตนเอง (เช่น ดื่มสุรา เป็นทาสยาเสพติด) บ้าง เบียดเบียนสังคม (เช่น ทูจริต แย่งชิง เอาเปรียบคนตลอดจนตัดไม้ทำลายป่า) บ้าง คำชี้แจงโดยเหตุผลที่ดี การใช้กฎหมายบังคับก็ดี ปรากฏว่าได้ผลน้อยกว่าที่ควร ไม่แน่ไม่จริง บางทีเหมือนเล่นเอาเถิดกัน

ในกรณีที่ไม่สามารถสร้างหลักประกันของศีลธรรมอย่างที่กล่าวข้างต้น มนุษย์ทั่วไปจะใช้วิธีการต่อไปนี้ในการรักษาหรือส่งเสริมศีลธรรม ซึ่งได้ผลมากบ้างน้อยบ้าง แต่ไม่เด็ดขาด คือ

- ใช้พลังความกลัว โดยขู่บังคับด้วยอำนาจของคน ได้แก่การวางกฎเกณฑ์ กฎหมาย และระบบการลงโทษ ซึ่งจะมีการพยายามหลบเลี่ยง ทำให้ต้องวางระบบการควบคุมซับซ้อนยิ่งขึ้น และอาจจะมีผลในทุกระดับ เช่น การสมคบกัน โดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง ทำให้การรักษาศีลธรรมได้ผลน้อยลงๆ
- ใช้พลังความกลัว โดยขู่ด้วยอำนาจเร้นลับ เช่น เทพเจ้าและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ซึ่งในสมัยที่คนเชื่อ ก็ได้ผลไม่น้อย แต่เมื่อคนมีความรู้อย่างปัจจุบันมากขึ้น ก็ได้ผลน้อย การใช้พลังความกลัวในข้อนี้รวมไปถึงความกลัวต่อการไปเกิดในนรกด้วย
- ใช้พลังความกลัว โดยบีบด้วยอำนาจเกียรติยศและความนิยมนับถือ คือใช้อำนาจบีบคั้นของสังคม ทำให้กลัวความตีเตียน ความเสียชื่อเสียง เป็นต้น สำหรับบางคนก็ได้ผล บางคนก็ไม่ได้ผล ถึงแม้ได้ผลก็ไม่เด็ดขาด (เช่น อาจจะทำหลบทำ)
- ใช้พลังความอยาก โดยล่อด้วยรางวัลหรือผลตอบแทน ทั้งจากคนด้วยกัน จากเทพเจ้าหรืออำนาจเร้นลับศักดิ์สิทธิ์ ตลอดจนการไปเกิดในสวรรค์ ซึ่งก็ได้ผลบ้าง ไม่ได้ผลบ้าง ตามกาลเทศะ ไม่แน่นอน
- ใช้พลังมนธรรม โดยเร้าความละอายแก่ใจ ความเคารพตนเอง และความมีสติสัมปชัญญะ พลังข้อนี้ น้อยคนจะมีมาก คนส่วนมากมีพลังนี้น้อย มักพ่ายแพ้แก่พลังความอยากเป็นต้น จึงรักษาศีลธรรมไว้ได้เพียงบางส่วน โดยเฉพาะในยุคที่มีสิ่งล่อเร้าเย้ายวนมาก และมีค่านิยมหยาบ พลังมนธรรมนี้ก็คุ้มครองไม่ได้มาก

²⁰⁵ เช่น อง.นวก.๒๓/๒๑๖/๓๙๔; อภิ.ป.๓๖/๑๐๑/๑๗๘

- ใช้พลังศรัทธา โดยเราให้จิตแล่นพุ่งดิ่งไปในอุดมคติ อุดมการณ์ หรือสิ่งสูงส่งดั่งงามอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยความเชื่อมั่นอย่างแรงกล้า ซึ่งทำสำเร็จได้ยาก และแม้สำเร็จแล้ว ก็ไม่แน่นอน อาจกลับกลายเป็นอื่นไปได้ เพราะความเชื่อ เป็นการขึ้นต่อสิ่งอื่น ไม่ใช่ความจริง และก็ยังไม่หมดเชื้อกิเลสภายใน ซึ่งอาจกำเริบมีกำลังแข็งแกร่งขึ้นมากลบทับศรัทธาในคราวหนึ่งคราวใดก็ได้ หรือศรัทธานั้นก็อาจจะจางลงและหายไปเอง (ข้อนี้รวมถึงพลังสมาธิในระดับเจโตวิมุตติขั้นต้นๆ ด้วย)
- ใช้พลังฉันทะ โดยเราให้เกิดความอยากสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงาม หรือความใฝ่ดี ข้อนี้เป็นพลังตรงข้ามหรือคู่ปรับโดยตรงกับพลังตัณหาที่เป็นตัวการให้ประพัตติผิดหรือละเมิดศีลธรรม ในกรณีที่ยังไม่สามารถสร้างความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิตขึ้นได้ ควรมุ่งเน้นการสร้างพลังฉันทะนี้ เพราะเป็นพลังที่เป็นกุศล เจือด้วยปัญญา และส่งผลถึงความหลุดพ้นเป็นอิสระได้โดยตรงกว่าข้ออื่นๆ

ไม่ว่าจะมีพลังชนิดใดอยู่เบื้องหลัง การปฏิบัติก็ต้องอาศัยสัญญาะ คือการบังคับควบคุมตนเองเป็นหลัก ในการทำให้ศีลธรรมสัมฤทธิ์ผล ดังนั้น ในการพัฒนาคนด้านศีลธรรม จึงต้องฝึกให้คนมีความเข้มแข็ง รู้จักบังคับควบคุมตนได้ ซึ่งความสำเร็จผลจะง่ายหรือยาก และผลจะดีมากหรือน้อย ก็ขึ้นต่อพลังหนุนที่อยู่เบื้องหลังด้วย

ในบรรดาพลังที่กล่าวมานั้น พลังที่จัดว่าอยู่ในขั้นประณีต ก็คือ พลังมโนธรรม พลังศรัทธา และพลังฉันทะ แต่ทั้งนี้ พึงระลึกไว้เสมอว่า พลังเหล่านี้จะยังไม่สามารถให้ผลแน่นอนเด็ดขาด ศีลธรรมของสังคมาจะมั่นคงแท้จริง ก็ต่อเมื่อคนเข้าถึงสิ่งที่เป็นหลักประกันของศีลธรรม ๒ อย่าง ซึ่งทำให้มีศีลธรรมขึ้นมาเองโดยอัตโนมัติ คือ จิตที่พ้น และสุขที่ประณีต ซึ่งไม่ขึ้นต่ออามิส ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น

จ. ความไม่ประมาท ซึ่งเป็นคุณค่าทางจริยธรรมข้อที่ ๒ ของไตรลักษณ์นั้น เป็นเครื่องเร่งเร้าให้เกิดความก้าวหน้าในธรรม และพร้อมกันนั้นก็เป็นเครื่องวัดความก้าวหน้าในธรรมด้วย

ดังได้กล่าวแล้วว่า พระอรหันต์เป็นจุดสุดยอด เป็นที่บรรจบร่วม และเป็นที่แสดงออก ทั้งของความหลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ และการที่ได้บำเพ็ญความไม่ประมาทโดยสมบูรณ์ เป็นจุดสมบูรณ์ ทั้งของการปฏิบัติทางจริยธรรม และของความรู้แจ้งเข้าถึงสัจธรรม เป็นที่ประสานกลมกลืนของความปล่อยวางไม่ยึดมั่น กับการกระทำอย่างเอาใจใส่จริงจัง เป็นจุดเต็มแห่งการบรรลุโลกุตระธรรม และการปฏิบัติถูกต้องต่อโลกียธรรม เป็นที่แสดงให้เห็นว่า สิ่งที่อยู่เหมือนขัดแย้งตรงข้ามกัน แต่ที่จริงสอดคล้องไปด้วยกันได้ทุกอย่าง มิใช่เพียงสอดคล้องไปกันได้เท่านั้น แต่ยังช่วยค้ำชูส่งเสริมกันอีกด้วย

ความไม่ประมาทเป็นศูนย์รวมของจริยธรรม และเป็นตัวเร่งให้เกิดการกระทำตลอดกระบวนการแห่งปฏิบัติการทางจริยธรรม ตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงที่สุด ดังมีพุทธพจน์ตรัสเรียกว่าเป็นดุจรอยเท้าช้างที่ใหญ่ ซึ่งคุมรอยเท้าของสัตว์บกอื่นๆ ได้หมดทุกชนิด ความไม่ประมาทคุณคุณธรรมข้ออื่นๆ ให้ออกทำงาน คุณธรรมข้ออื่นๆ ต้องมีความไม่ประมาทอกร่วมปฏิบัติงาน ถ้าประมาทเสียอย่างเดียว คุณธรรมข้ออื่นๆ ถึงแม้มีอยู่มากมาย กล่าวถึงเต็มไปทั่วคัมภีร์ทั้งหลาย ก็เจียบเฉย เหมือนไม่มีหรือนอนตายแล้วทั้งหมด เปล่าประโยชน์ต่อเมื่อไม่ประมาทแล้ว คุณธรรมทั้งหลายจึงจะสำแดงผลอย่างแท้จริง

แต่สำหรับบุคคลที่มีกิเลส จิตยังไม่หลุดพ้น ความไม่ประมาทมักจะถูกถ่วงรั้งให้ย่อหย่อนหรือหยุดเฉยกลายเป็นความประมาทเสียบ่อยๆ เพราะมัวติดเพลินอยู่ในอามิส และในอารมณ์ที่ล่อให้ลุ่มหลงหรือให้เขวไปเสียบ้าง ถูกกิเลสเช่นตัณหา พาให้เกียจคร้าน ท่วงก่วง หรือเถลไถลเสียบ้าง การปฏิบัติจริยธรรม จึงบกพร่องอยู่เนืองๆ หรือไม่สำเร็จผลเลย

ในทางตรงข้าม ยังมีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระมากขึ้น ก็ยังไม่ติดเพลินในอาภิสและในอารมณ์ที่ล่องลอย และไม่ถูกกิเลสครอบงำ ไม่มีเครื่องถ่วงรั้งไว้ จึงยิ่งจะเป็นผู้ไม่ประมาท เร่งรัดทำกิจที่ควรทำได้มากขึ้น ความเป็นอิสระละวางกับความเอาจริงเอาจังในงาน จึงเสริมกันให้ต่างก็สมบูรณ์ไปด้วยกันดังนี้

พร้อมกันนั้น หลักความไม่ประมาทเท่าที่กล่าวมา ก็เป็นเครื่องเตือนใจให้สำนึกว่า ทุกคนแม้เป็นนริยะแล้วในขั้นต้นๆ トラบใดที่ยังไม่บรรลุหรือหัดตผล ก็ยังมีจุดอ่อน อาจไปติดเพลินในความสบาย และอ้อมพ้อในผลสำเร็จที่ลูถึงแล้ว กลายเป็นผู้ประมาท คือ พลังพลาด เอากุศลธรรมและคุณวิเศษที่ได้บรรลุแล้ว เป็นปัจจัยแห่งความประมาทไปเสีย จึงต้องเตือนตนอยู่เสมอ ให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท และหมั่นสร้างความสังเวช คือ คอยเร้าเตือนจิตสำนึกให้คิดที่จะไม่ประมาทอยู่ตลอดเวลา

ในเมื่อคนทั้งหลายมีเชื้อหรือมีความโน้มเอียงที่จะเป็นผู้ประมาท จึงเป็นธรรมดาว่า ในหมู่ชนที่อยู่รวมๆ กัน มากก็ตาม น้อยก็ตาม จะต้องมีคนอย่างน้อยส่วนหนึ่งที่ตกอยู่ในความประมาท จึงเป็นความไม่ประมาทอย่างหนึ่งของคนผู้ไม่ประมาท ที่จะทำตนเป็นกัลยาณมิตร ช่วยเร้าเตือนให้คนเหล่านั้น ถอนตนจากความประมาทและกลายเป็นผู้ไม่ประมาทด้วย

ความมีกัลยาณมิตร หรือกัลยาณมิตรตตา เป็นหลักสำคัญอย่างหนึ่งที่ท่านให้ใช้เป็นการเสริมกันกับความไม่ประมาท เพื่อจะให้ตอบได้ซึ่งคำถามว่า คุณธรรมข้ออื่นๆ ก็นอนเป็นตายหมด ในเมื่อประมาท และก็เมื่อประมาทแล้ว จะแก้ไขได้อย่างไร โดยไม่ต้องรอให้ทุกข์มาบีบคั้นเสียก่อน

กล่าวโดยสรุป ทุกคนพึงไม่ประมาท คือ เร่งรัดทำกิจหน้าที่ ทั้งเพื่อประโยชน์ตน คือ เพื่อพัฒนาตนเอง และเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น คือ เพื่อช่วยผู้อื่นให้พัฒนา เช่น

- ผู้ปกครองรัฐ พึงไม่ประมาท ในการสร้างเสริมความสงบเรียบร้อยเป็นสุข จัดสรรสภาพแวดล้อมให้เกื้อกูลแก่ความอยู่ดีมีธรรม และการแสวงหาคุณค่าที่สูงขึ้นไปทางจิตปัญญาของประชาชน
- พระเถระ พึงไม่ประมาท ในการเผยแผ่ธรรมเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน ขวนขวายบำเพ็ญกิจเพื่อเห็นแก่ชุมชนที่จะเกิดมาภายหลัง (ปัจฉิมชาติ) และทำการทุกอย่างที่จะให้ศีลธรรมดำรงมั่นเพื่อประโยชน์สุขของชนจำนวนมากตลอดกาลนาน
- พระภิกษุทุกรูป พึงไม่ประมาท ในการบำเพ็ญสมณธรรม และในการทำจิตของประชาชนให้ผ่องใส สร้างความรู้สึกร่วมเย็นปลอดภัย ทั้งด้วยความประพฤติที่ปราศจากการเบียดเบียนของตนเอง และด้วยการสั่งสอนประชาชนให้ประพฤติดีงามทำสังคมิให้ร่มเย็น
- คนทุกคน พึงไม่ประมาท ในการบำเพ็ญประโยชน์ตน ด้วยการทำตนให้เป็นที่พึ่งแก่ตนได้ และในการบำเพ็ญประโยชน์ผู้อื่น ด้วยการช่วยให้เขาสามารถพึ่งตนโดยมีตนที่พึ่งได้ พัฒนาจิตปัญญาเพื่อเข้าถึงประโยชน์สุขสูงสุด ที่จะให้มีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระ และเป็นอยู่ด้วยความไม่ประมาท

อนึ่ง เนื่องด้วยเป็นสามัญวิสัยของมนุษย์ทั้งหลายที่ว่า เมื่อเจริญก้าวหน้าแก้ปัญหาสำเร็จ มีวัตถุพร้อม อยู่สบายแล้ว มักจะประมาท หรือมองเห็นสภาวะของสิ่งทั้งหลาย ยอมรับความจริง ทำจิตปรับไปปลงใจได้แล้ว ก็มักประมาท จึงเป็นธรรมเนียมของพระศาสดา ผู้นำ และผู้บริหารที่ดี จะต้องทำตนเป็นกัลยาณมิตรใหญ่ คอยหาอุปบายเร่งเร้าอยู่เสมอ ทั้งโดยตรง และโดยอ้อม ด้วยการแนะนำสั่งสอนบ้าง สร้างสถานการณ์ปลุกใจบ้าง ทำเหตุบีบคั้นที่ไม่เสียหายบ้าง เพื่อกระตุ้นเตือนมนุษย์ทั้งหลายให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท

ง. คุณค่าเนื่องด้วยความหลุดพ้น หรือคุณค่าเพื่อความบริสุทธิ์บริบูรณ์แห่งความดีงาม

คุณค่าข้อนี้ ว่าที่จริงก็รวมอยู่ในคุณค่าข้อแรก คือคุณค่าด้านการทำจิต ในแง่ความปลอดภัย แต่มีความสำคัญเด่นเฉพาะ จึงยกมากล่าวเน้นไว้ต่างหาก

คุณค่าสองข้อแรกนั้นทั้งคู่ ท่านมักกล่าวถึงโดยอ้างอิงหลักอนิจจตา เพราะความเป็นอนิจจังเป็นภาวะที่มองเห็นได้ง่าย ผู้ปฏิบัติธรรมแม้แต่ในระดับเบื้องต้น ก็จะได้รับประโยชน์จากไตรลักษณ์โดยเข้าถึงคุณค่าสองข้อแรกนั้นตามสมควรแก่ปัญญาของตน แต่คุณค่าข้อที่สามนี้มักจะมาพร้อมกับการมนสิการความเป็นอนัตตา²⁰⁶ เช่นว่า

“ภิกษุมองเห็นด้วยสัมมาปัญญา ตามที่มันเป็นว่า รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อย่างหนึ่งอย่างใด เป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต ก็ตาม ฯลฯ ทั้งหมดนั้นไม่ใช่ของเรา มิใช่เรา เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา, เมื่อรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล จึงจะไม่มีอหังการ มมังการ และมานานุสัย ทั้งในกายอันพร้อมด้วยวิญญาณนี้ และในนิमितหมายทั้งปวงภายนอก”²⁰⁷

อหังการ ได้แก่กิเลสที่เรียกชื่อว่าทิฏฐิ มมังการ ได้แก่กิเลสที่เรียกชื่อว่าตัณหา มานานุสัย ได้แก่กิเลสที่เรียกชื่อสั้นๆ ว่า มานะ นิยมเรียกเป็นชุดว่า ตัณหา มานะ ทิฏฐิ

พุทธพจน์นี้มีสาระสำคัญว่า ผู้ที่มองเห็นความเป็นอนัตตาชัดแจ้งแล้ว ก็จะไม่มีความหวั่นไหวหรือจะซ้บซึ้งเสียได้ ซึ่งกิเลสที่เกี่ยวเนื่องผูกพันกับตัวตน หรือกิเลสที่เอาตนเป็นศูนย์กลาง ทั้งสามอย่าง คือ ความเห็นแก่ตัว ความแส่หาแต่สิ่งบำรุงบำเรอปรนเปรอตน มุ่งได้มุ่งเอาผลประโยชน์ส่วนตัว ที่เรียกว่า **ตัณหา** ความถือตัว ความทะนงตน สำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ อายากยิ่งใหญ่ไฝ่เด่น ช่มชี่ครอบงำผู้อื่น แสวงหาอำนาจมายกชูตน ที่เรียกว่า **มานะ** และความยึดติดในความเห็นของตน ความถือมั่น งามาย ตลอดจนคลั่งไคล้ในความเชื่อถือ ทฤษฎี ลัทธินิยม และอุดมการณ์ต่างๆ ที่เรียกว่า **ทิฏฐิ**

กิเลส ๓ อย่างนี้ มีชื่อเรียกรวมกันเป็นชุดว่า **ปปัญจะ** หรือ **ปปัญจกรรม** แปลกันมาว่า ธรรมเครื่องเห็นช้า ถ้าจะแปลให้ง่ายก็ว่า กิเลสตัวป่น คือ ปั่นแต่งเรื่องราว ปั่นใจให้ทุกข์ ปั่นหัวให้เรื่องมาก ทำให้ยึดเยื้อ เย็นเยื้อ ยุ่งเหยิง ยืดยาว ฟามเฟื้อ ฟั่นเฟือ ล่าช้า วกวน วุ่นวาย หนุงหนิง สับสน สลับซับซ้อน ทำให้เขวห่างหรือไกลเขื่อนเฉ ออกไปจากความเป็นจริงที่ง่าย ๆ เปิดเผย ปัญหาที่ยังไม่มี ก็ทำให้เกิดมีขึ้น ปัญหาที่มีอยู่แล้วก็ไม่อาจแก้ไขอย่างตรงไปตรงมาตามเหตุ แต่กลับทำให้ยุ่งยากซับซ้อนยิ่งขึ้น เป็นตัวบงการพฤติกรรมที่ทำให้มนุษย์พาลันไปมา ชัดแย้ง แข่งขัน แย่งชิงกัน ตลอดจนก่อสงครามระหว่างพวกระหว่างฝ่าย

ไม่เฉพาะแต่จะเป็นเหตุให้ทำความชั่วร้ายนานัปการเท่านั้น แม้เมื่อจะทำสิ่งที่ดีงาม ถ้ามีกิเลสตัวป่นเหล่านี้อยู่เบื้องหลัง การทำความดีนั้นก็มิเงื่อนงำ มีปมแอบแฝง ไม่บริสุทธิ์ และทำได้ไม่บริบูรณ์ ไม่เต็มที กิเลสเหล่านี้จะคอยขัดขวางหรือชักให้เขว

²⁰⁶ ความจริง การพิจารณา อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ย่อมให้ผลเนื่องถึงกันหมด ดังนั้น การพิจารณาลักษณะทั้งสาม จึงมีคุณค่าส่งถึงความหลุดพ้นได้ทั้งสิ้น แต่กระนั้นตัวตนในการตัดสินชี้ขาดจะอยู่ที่ความรู้ความเข้าใจอนัตตา ดังจะเห็นได้จากพุทธพจน์ที่ว่า “พึงเจริญอนิจจสัญญา เพื่อถอนอัสมีมานะ, ตูกรเมชียะ แท้จริงเมื่อมีอนิจจสัญญา อนัตตสัญญาจึงปรากฏ ผู้มีอนัตตสัญญา (หมายรู้ในสิ่งทั้งหลายว่าเป็นอนัตตา) จะลูถึงภาวะที่ถอนเสียได้ซึ่งอัสมีมานะ (ความถือพองว่าเป็นตัวกู) เป็นนิพพานในปัจจุบันนี้แหละ” (พ.อุ.

๒๕/๘๘/๑๒๘; และดู อัง.นวก.๒๓/๒๐๕/๓๖๕; ๒๐๗/๓๗๑

²⁰⁷ ม.อุ.๑๔/๑๒๘/๑๐๕-๖

ความรู้เข้าใจมองเห็นไตรลักษณ์ โดยเฉพาะความเป็นอนัตตา จะบรรเทากิเลสที่เกี่ยวข้องผูกพันกับตัวตนเหล่านี้ให้เบาบางลง ตลอดจนขจัดทำลายล้างให้หมดสิ้นไป สุดแต่กำลังปัญญาจะเห็นประจักษ์แจ้งทำจิตให้เป็นอิสระหลุดพ้นได้เพียงไหน เมื่อไม่มีกิเลสตัวบั่นเหล่านี้เป็นเงื่อนไขบดบัง และเป็นตัวกีดกันจำกัดให้คับแคบหรือเป็นแรงผลักดันให้เชื่อนั้นแล้ว หนทางแห่งการทำความดีงามก็เปิดโล่งกว้าง ไม่จำกัดขอบเขต จะบำเพ็ญคุณธรรมหรือสร้างสรรค์กรรมที่ดีงามใดๆ เช่น ไฉตริ กรุณา ทาน ศีล อุตถจริยา (การบำเพ็ญประโยชน์) ก็ทำได้อย่างบริบูรณ์เต็มที และสะอาดบริสุทธิ์

รวมความว่า การเห็นไตรลักษณ์ด้วยมโนการอย่างถูกวิธี จะทำให้เกิดคุณค่าทางจริยธรรมทั้งความดีงาม และความองงาม ที่มาพร้อมด้วยความสุข กล่าวคือ ดีงามด้วยกุศลธรรมที่แล่นโล่งไป ไม่มีอุปสรรคคอยขัดขวางหรือบีบเบียน งอแงด้วยความไม่ประมาทในการทำกิจ และเป็นสุขด้วยปัญญารู้เท่าทันธรรมชาติของโลกและชีวิต ที่ทำให้จิตปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบาน เป็นอิสระ

ความสุขไม่เป็นจริยธรรมโดยตัวของมันเอง แต่เป็นคุณค่าสำคัญทางจริยธรรม เป็นพื้นที่อิงอาศัยของจริยธรรม ทำให้จริยธรรมดำรงอยู่ได้มั่นคง ความสุขในที่นี้มุ่งเอานิรามิสสุข คือสุขที่ไม่อาศัยยามิสเป็นสำคัญ เพราะเป็นสุขที่ไม่เจือด้วยความหมักหมม ที่มีกบุดเนาหรืออึดเพื่อ และก่อโทษขึ้นได้ในภายหลัง

ผู้ที่มีมองเห็นไตรลักษณ์ รู้เท่าทันธรรมชาติ และมีนิรามิสสุขเป็นหลักประกัน แม้จะยังเสพกามสุข ก็จะไม่มิดมัวถึงกับหมกมุ่นหลงใหลหรือถลาลึกลงเกิดโทษรุนแรง โดยเฉพาะจะไม่เกินเลยจนกลายเป็นเหตุแห่งการเบียดเบียนตนและผู้อื่น และแม้เมื่อความสุขนั้นผันแปรไป ก็จะไม่ถูกความทุกข์ใหญ่ท่วมทับเอา ยังคงดำรงสติอยู่ได้ มีความกระตือรือร้นแต่เนิ่นๆ เป็นผู้พร้อมที่จะเสวยความสุขในทุกระดับได้อย่างสมบูรณ์เต็มอิมเต็มรสและคล่องใจ เพราะไม่มีความกังวลห่วงข้อเป็นเงื่อนไขบดบังหรือเป็นเครื่องกีดขวางที่คอยรบกวนอยู่ภายใน และยิ่งกว่านั้น ทั้งที่สามารถเสวยสุขทั้งหลายได้อย่างสมบูรณ์ที่สุด แต่ก็ไม่ได้ติดในสุขเหล่านั้น ไม่ว่าจะประณีตหรือดีพิเศษเพียงใด

จ. คุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์ตามลำดับข้อ

เท่าที่บรรยายมานี้ เป็นการกล่าวถึงคุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์อย่างรวมๆ กันไป ต่อไปนี้ เป็นการพิจารณาคุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์นั้น โดยจำแนกตามลำดับข้อ

๑. อนิจจตา

หลักอนิจจตาแสดงความไม่เที่ยง ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ของสิ่งทั้งหลาย จนถึงส่วนย่อยที่ละเอียดที่สุด ทั้งฝ่ายรูปธรรม และนามธรรม ความไม่เที่ยงของส่วนย่อยต่างๆ เมื่อปรากฏเป็นผลรวมออกมาแก่ส่วนใหญ่ที่มนุษย์พอสังเกตเห็นได้ ก็เรียกกันว่าความเปลี่ยนแปลง ซึ่งทำให้เกิดความเข้าใจหรือรู้สึกเหมือนกับว่าสิ่งต่างๆ เหล่านั้นมีตัวมีตนของมัน ซึ่งเดิมมีสภาพเป็นอย่างหนึ่ง และบัดนี้ตัวตนอันนั้นเองได้เปลี่ยนแปลงแปรรูปไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง

ความเข้าใจหรือรู้สึกเช่นนั้น เป็นความหลงผิดอย่างหนึ่ง เป็นเหตุให้เกิดความยึดมั่นถือมั่น นำตนเข้าไปผูกพันอยู่กับภาพความนึกคิดอย่างหนึ่งของตนเอง ซึ่งไม่ตรงกับความเป็นจริง เมื่อดำรงชีวิตอยู่อย่างผู้ไม่รู้เท่าทันสภาวะ ย่อมถูกจุดตกให้กระเสือกกระสนกระวนกระวายไปตามภาพที่สร้างขึ้นลวงตนเองนั้น เรียกว่า อยู่อย่างเป็นทาส แต่ผู้รู้เท่าทันสภาวะ ย่อมอยู่อย่างเป็นอิสระ และสามารถถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมชาติเหล่านั้นได้

ในทางจริยธรรม หลักอนิจจตาอาจใช้ให้เป็นประโยชน์ได้เป็นอันมาก เช่น

๑) ความเป็นอนิจจนั้น ว่าตามสภาวะของมัน ย่อมเป็นกลางๆ ไม่ได้ไม่ชั่ว แต่เมื่อเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่ของมนุษย์ ก็มีบัญญัติความเปลี่ยนแปลงด้านหนึ่งว่าเป็นความเจริญ และความเปลี่ยนแปลงอีกด้านหนึ่งว่าเป็นความเสื่อม อย่างไรก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงจะเป็นไปในด้านใดอย่างไร ย่อมแล้วแต่เหตุปัจจัยที่จะให้เป็น

ในทางจริยธรรม นำหลักอนิจจตามาสอนอนุโลมตามความเข้าใจในเรื่องความเสื่อมและความเจริญได้ว่า สิ่งที่เจริญแล้ว ย่อมเสื่อมได้ สิ่งที่เสื่อมแล้ว ย่อมเจริญได้ สิ่งที่เสื่อมแล้ว ย่อมเสื่อมลงไปอีกได้ และสิ่งที่เจริญแล้ว ย่อมเจริญยิ่งขึ้นไปได้ ทั้งนี้แล้วแต่เหตุปัจจัยต่างๆ และในบรรดาเหตุปัจจัยทั้งหลายนั้น มนุษย์ย่อมเป็นเหตุปัจจัยที่สำคัญและสามารถบันดาล²⁰⁸ เหตุปัจจัยอื่นๆ ได้อย่างมาก

โดยนัยนี้ ความเจริญและความเสื่อมจึงมิใช่เรื่องที่จะเป็นไปเองตามลมๆ แต่เป็นสิ่งที่มนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้อง ทำและสร้างสรรค์ได้ อย่างที่เรียกว่าตามยถากรรม²⁰⁹ คือแล้วแต่มนุษย์จะทำเอาตามวิสัยแห่งเหตุปัจจัย โดยไม่ต้องคอยระแวงการแทรกแซงจากตัวการอย่างอื่นนอกเหนือธรรมชาติ เพราะตัวการนอกเหนือธรรมชาติไม่มี และมีไขปล่อยเรือยเรือย รอให้มันเป็นเอง แบบนอนคอยโชค

ดังนั้น ในทางจริยธรรม ความเป็นอนิจจ หรือแม้จะเรียกว่าความเปลี่ยนแปลง จึงเป็นกฎธรรมชาติที่ทำให้มนุษย์มีความหวัง เพราะกฎธรรมชาติย่อมเป็นกลางๆ จะให้เป็นอย่างไรแล้วแต่จะทำเหตุปัจจัยที่จะให้เป็นอย่างนั้นขึ้น การเปลี่ยนแปลงเพื่อให้ดีขึ้น จึงเป็นสิ่งที่ทำได้ ไม่ว่าจะเป็นการสร้างความเจริญทางวัตถุ หรือทางนามธรรม ตั้งแต่การทาคนงให้เป็นคนฉลาด จนถึงทำปุถุชนให้เป็นพระอรหันต์ และการแก้ไข กลับตัว ปรับปรุงตนเองทุกอย่าง สุดท้ายจะเข้าใจเหตุปัจจัยที่จะให้เป็นอย่างนั้น แล้วสร้างเหตุปัจจัยนั้นๆ ขึ้น

โดยสรุป ความเป็นอนิจจ ในความเข้าใจระดับที่เรียกว่าเป็นความเปลี่ยนแปลง สอนว่า สำหรับผู้สร้างความเจริญหรือผู้เจริญขึ้นแล้ว ต้องตระหนักว่า ความเจริญนั้นอาจเปลี่ยนเป็นเสื่อมได้ เมื่อไม่ต้องการความเสื่อม ก็ต้องไม่ประมาท ต้องหลีกเลี่ยงและกำจัดเหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในทางเสื่อม พยายามสร้างและเปิดช่องให้แก่เหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างที่จะรักษาความเจริญนั้นไว้ สำหรับผู้พลาดเสื่อมลงไป ก็สามารถแก้ไขปรับปรุงได้ โดยละทิ้งเหตุปัจจัยที่ทำให้เสื่อมนั้นเสีย กลับมาสร้างเหตุปัจจัยที่จะทำให้เจริญต่อไป ยิ่งกว่านั้น ความเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปในทางเจริญอยู่แล้ว ก็สามารถส่งเสริมให้เจริญยิ่งขึ้นได้ โดยเพิ่มพูนเหตุปัจจัยที่ทำให้เจริญให้มากยิ่งขึ้น พร้อมกับที่ต้องไม่ประมาทละเลิงในความเจริญนั้น จนมองไม่เห็นความเป็นไปได้ของความเสื่อม และเหตุปัจจัยต่างๆ ที่จะให้เกิดความเสื่อมนั้นเสียเลย

กล่าวมาถึงขั้นนี้ ก็มาถึงหลักธรรมสำคัญที่สุด ที่เป็นเครื่องประสานระหว่างสังฆธรรมกับจริยธรรม คือ การที่จะต้องมปัญญา ตั้งต้นแต่รู้ว่าความเสื่อมและความเจริญแท้จริงที่ต้องการนั้น คืออะไร เหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างที่ต้องการนั้นคืออะไร ตลอดจนจนข้อที่ว่า จะเพิ่มพูนความสามารถของมนุษย์ในการเข้าไปบันดาลเหตุปัจจัยต่างๆ ได้อย่างไร

หลักอนิจจตาจึงมีความหมายอย่างยิ่งในทางจริยธรรม ตั้งแต่ให้ความหวังในการสร้างความเจริญก้าวหน้า รับรองหลักการ คือความมีผลแห่งการกระทำของมนุษย์ จนถึงเน้นความสำคัญของการศึกษาอบรมให้เกิดปัญญาที่สำหรับจะเข้ามาเกี่ยวข้องกับความเปลี่ยนแปลงต่างๆ อย่างมีผลดี

²⁰⁸ “บันดาล” ในที่นี้ ใช้อย่างเป็นสำนวนลือความเท่านั้น ความหมายก็คือ เป็นปัจจัยส่งต่อแก่ปัจจัยอื่นๆ

²⁰⁹ ในที่นี้ ใช้คำว่า “ยถากรรม” ตามความหมายทางธรรม ไม่ใช่ตามความหมายที่เข้าใจในภาษาไทย

๒) ในด้านชีวิตภายใน หรือคุณค่าทางจิตใจโดยตรง หลักอนิจจตา ช่วยให้ดำรงชีวิตอยู่อย่างผู้รู้เท่าทันความจริง ในขณะที่ทางด้านชีวิตภายนอก สามารถใช้ปัญญาหลีกเลี่ยงความเสื่อม และสร้างสรรค์ความเจริญได้ต่างๆ ภายในจิตใจ ก็ดำรงอยู่อย่างเป็นอิสระ ไม่ตกเป็นทาสของความเสื่อมหรือความเจริญเหล่านั้น รู้จักที่จะถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมชาติ และเกี่ยวข้องกับมันอย่างผู้รู้ทัน ที่ทรงตัวอยู่ได้ด้วยดี โดยมีต้องถูกขัดเหวี่ยงจุดกระชากไปอย่างเลื่อนลอยมีดมัว เพราะการเข้าไปยึดมั่นเกาะติดอยู่กับเกลียวคลื่นส่วนโน้นส่วนนี้ในกระแสของมัน อย่างไม่รู้หัวรู้หน จนช่วยตัวเองไม่ได้ ที่จะช่วยคนอื่นเป็นอันไม่ต้องพูดถึง

ผู้มีจิตใจเป็นอิสระ รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ไม่ยึดมั่นถือมั่นด้วยตัณหาอุปาทานเท่านั้น จึงจะรู้ว่าอะไรเป็นความเสื่อม อะไรเป็นความเจริญที่แท้จริง มิใช่เพียงความเจริญที่อ้างสำหรับมาผูกมัดตัวเองและผู้อื่นให้เป็นทาสมากยิ่งขึ้น หรือถ่วงให้จมต่ำลงไปอีก และจึงจะสามารถใช้ประโยชน์จากความเจริญที่สร้างขึ้นนั้นได้มากที่สุด พร้อมกับที่สามารถทำตนเป็นที่พึ่งแก่คนอื่นได้อย่างดี

ในทางจริยธรรมขั้นต้น หลักอนิจจตา สอนให้รู้ธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย จึงช่วยไม่ให้เกิดความทุกข์เกินสมควรในเมื่อเกิดความเสื่อมหรือความสูญเสีย และช่วยไม่ให้เกิดความประมาทละเลงในเวลาเจริญ ในขั้นสูง ทำให้เข้าถึงความจริงโดยลำดับจนเข้าใจหลักอนัตตา ทำให้ดำรงชีวิตอยู่ด้วยจิตที่เป็นอิสระ ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นปราศจากทุกข์ อย่างที่เรียกว่ามีสุขภาพจิตสมบูรณ์แท้จริง

หลักอนิจจตา มักมีผู้นิยมนำมาใช้เป็นเครื่องปลอบใจตนเอง หรือปลอบใจผู้อื่น ในเมื่อเกิดพิบัติ ความทุกข์ ความสูญเสียต่างๆ ซึ่งก็ได้ผล ช่วยให้คลายทุกข์ลงได้มากบ้างน้อยบ้าง การใช้หลักอนิจจตาในรูปนี้ ย่อมเป็นประโยชน์บ้าง เมื่อใช้ในโอกาสที่เหมาะสม และโดยเฉพาะสำหรับให้สติแก่ผู้ไม่คุ่น หรือไม่เคยสำนึกในหลักความจริงนี้มาก่อน

แต่ถ้าถึงกับนำเอาการปลอบใจตัวเองแบบนี้เป็นหลักในการดำรงชีวิต หรือมีชีวิตอยู่ด้วยการปลอบใจตัวเองอย่างนี้ จะกลับเป็นโทษมากกว่า เพราะเท่ากับเป็นการปล่อยตัวลงเป็นทาสในกระแสโลก หรือการไม่ได้ใช้หลักอนิจจตาให้เป็นประโยชน์นั่นเอง เป็นการปฏิบัติผิดต่อหลักกรรมในด้านจริยธรรม ขัดต่อการแก้ไขปรับปรุงตนเองเพื่อเข้าถึงจุดหมายที่พุทธธรรมจะให้แกชีวิตได้

กล่าวโดยย่อ จริยธรรม หรือการรู้จักถือเอาประโยชน์จากหลักอนิจจตา มี ๒ ขั้นตอน คือ

ขั้นตอนที่หนึ่ง เมื่อประสบความเปลี่ยนแปลงที่ไม่ปรารถนา ก็บรรเทาหรือกำจัดทุกข์โศกได้ เมื่อประสบความเปลี่ยนแปลงที่พึงใจ ก็ไม่หลงใหลมัวเมา โดยรู้เท่าทันกฎธรรมดา

ขั้นตอนที่สอง เร่งชวนชวายเป็นกิจที่ควรทำต่อไปให้ดีที่สุด และทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ เพราะรู้ว่าความเปลี่ยนแปลงนั้น เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่เป็นไปเองหรือเลื่อนลอย หรือตามความปรารถนาของเรา

ผู้ที่เห็นว่า สิ่งทั้งหลายไม่ยั่งยืน ย่อมเปลี่ยนแปลงไป จะทำอะไรไปทำไม แล้วปล่อยชีวิตให้เลื่อนลอยปล่อยอะไรๆ เรื่อยเรื่อยไปตามเรื่อง แสดงถึงความเข้าใจผิด และปฏิบัติผิดต่อหลักอนิจจตา ขัดกับพุทธโอวาทที่เป็นปัจฉิมวาจาว่า “สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำกิจให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท”²¹⁰

²¹⁰ ที.ม.๑๐/๑๔๓/๑๘๐; ประโยคหลังแปลอีกอย่างหนึ่งว่า “ท่านทั้งหลายจงยังประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท” หรือแปลตรงๆ ล้วนๆ ว่า “(เธอทั้งหลาย) จงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม”

๒. พุทฺขตา

ในหลักพุทฺขตา มีเกณฑ์สำคัญสำหรับกำหนดคุณค่าทางจริยธรรมอยู่ ๒ อย่าง คือ

ก. ในเมื่อสิ่งทั้งหลายเกิดจากการประชุมกันเข้าขององค์ประกอบต่างๆ ที่เป็นส่วนย่อยๆ ลงไป และองค์ประกอบเหล่านั้น แต่ละอย่างล้วนไม่เที่ยง กำลังตกอยู่ในอาการเกิดขึ้น แปรไป และสลายตัวตามหลักอนิจจตา อยู่ด้วยกันทั้งสิ้น สิ่งที่เป็นหน่วยรวมนั้น จึงเท่ากับเป็นที่รวมของความปรวนแปร และความขัดแย้งต่างๆ และแฝงเอากว้างที่พร้อมจะแตกแยกและเสื่อมสลายเข้าไปในตัวด้วยอย่างเต็มที่

เมื่อเป็นเช่นนั้น การที่จะควบคุมองค์ประกอบต่างๆ ที่กำลังเปลี่ยนแปลงอยู่นั้น ให้คุมรูปเป็นหน่วยรวมตามรูปแบบที่ประสงค์ก็ดี การที่จะควบคุมการเปลี่ยนแปลงนั้นให้ดำเนินไปในทิศทางที่ต้องการก็ดี จะต้องใช้พลังงานและวิธีการจัดระเบียบเข้ามารวมเป็นองค์ประกอบช่วยเป็นเหตุปัจจัยเพิ่มขึ้นอีกด้วย ยิ่งองค์ประกอบส่วนย่อยๆ ต่างๆ นั้น มีมากและสลับซับซ้อนยิ่งขึ้นเท่าใด ก็ต้องใช้พลังงานมากขึ้น และมีการจัดระเบียบที่ละเอียดรัดกุมยิ่งขึ้นเท่านั้น การปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลาย เพื่อให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ จะต้องทำที่ตัวเหตุปัจจัยของมัน และรู้ชัดถึงความสำเร็จผล หรือความผิดพลาด พร้อมทั้งทางแก้ไขต่อไป ตามความพร้อมของเหตุปัจจัยเหล่านั้น นี้คือวิธีปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างอิสระ ไม่ผูกมัดตัว และไม่เป็นที่ให้เกิดความทุกข์

ส่วนวิธีที่ตรงข้ามจากนี้ ก็คือการกระทำตามความยึดอยากด้วยตัณหาอุปาทาน โดยเอาตัวเข้าไปผูกมัดให้สิ่งเหล่านั้นบีบคั้น ซึ่งนอกจากจะทำให้เกิดความทุกข์แก่ตนเองแล้ว ก็ไม่ช่วยให้เกิดผลดีอย่างใดๆ ขึ้นมา

ข. ตามหลักกิจในอริยสัจ หน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติต่อทุกข์ ได้แก่ “ปริณญา” คือการกำหนดรู้ หรือทำความเข้าใจ หมายความว่า เรื่องทุกข์นี้ บุคคลมีหน้าที่เกี่ยวข้องเพียงแต่กำหนดรู้ หรือทำความเข้าใจเท่านั้น

การปฏิบัติต่อทุกข์โดยถูกต้องตามหลักกิจในอริยสัจนี้ เป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่ง แต่เป็นเรื่องที่มักถูกมองข้ามไป พุทฺธธรรมสอนให้ปฏิบัติต่อทุกข์ด้วยการศึกษาให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไร ให้รู้จักทุกข์ คือให้รู้จักปัญหาของตนเอง มีเพื่อเป็นทุกข์ แต่เพื่อปฏิบัติต่อมันได้ถูกต้อง แล้วจะได้ไม่มีทุกข์ หรือพูดอย่างง่ายๆ ว่า เพื่อจะได้มีความสุขที่แท้จริงนั่นเอง

พูดอีกนัยหนึ่งก็คือ หลักกิจในอริยสัจสอนว่า สิ่งใดก็ตามที่เป็นปัญหาแก่ตน มนุษย์จะต้องศึกษาสิ่งนั้นให้รู้ให้เข้าใจอย่างชัดเจนที่สุด ก่อนที่จะลงมือจัดการแก้ไขปัญหานั้น การศึกษาปัญหา มิได้หมายความว่าเป็นการสร้างปัญหาหรือหาปัญหาใส่ตน แต่เป็นวิธีการที่จะทำให้ปัญหาหมดไปต่างหาก

ผู้ที่ไม่ทราบหลักกิจในอริยสัจ อาจปฏิบัติต่อทุกข์อย่างผิดพลาด ไร้จุดหมาย เขวออกนอกทาง และอาจกลายเป็นการเพิ่มทุกข์แก่ตนด้วยการมองโลกในแง่ร้ายไปก็ได้

เมื่อทราบหลักเกณฑ์ใหญ่ๆ ๒ ข้อนี้แล้ว จึงควรกำหนดคุณค่าต่างๆ ในทางจริยธรรมของหลักพุทฺขตา ดังต่อไปนี้

๑) การที่สิ่งทั้งหลายถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้น การเจริญ และการสลายตัว ทำให้เกิดความกดดันขัดแย้ง และการที่จะทนอยู่ในสภาพเดิมตลอดไปไม่ได้ ภาวะเช่นนี้แสดงว่า สิ่งทั้งหลายมีความบกพร่อง มีความไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว ความบกพร่องหรือความไม่สมบูรณ์นี้ ยิ่งมีมากขึ้นโดยสัมพันธ์กับกาลเวลาที่ผ่านไป และความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งภายในและภายนอก เมื่อเป็นเช่นนั้น สิ่งทั้งหลายที่จะรักษาสภาพของตนไว้ หรือขยายตัวเข้าสู่ความสมบูรณ์ จึงต้องต่อสู้ดิ้นรนอยู่ตลอดเวลา การดำรงสภาพชีวิตที่ดีไว้ การนำชีวิตเข้าสู่ความเจริญ และความสมบูรณ์ จึงต้องมีการแก้ไขปรับปรุงตัวอยู่ตลอดเวลา

๒) เมื่อความขัดแย้ง ดันรนต่อสู้ เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยที่ให้เกิดความเปลี่ยนแปลง จะเป็นเหตุปัจจัยภายในหรือภายนอกก็ตาม การผืนแบบที่อ้อๆ ย่อมให้ผลร้ายมากกว่าผลดี ไม่ว่าจะในกรณีของสิ่งต่างๆ บุคคลหรือสถาบัน เช่น ในเรื่องวัฒนธรรม ดังนั้น การรู้จักปรับตัวและปรับปรุงจึงมีความสำคัญ และข้อนี้ ย่อมเป็นการย้ำความจำเป็นของปัญญา ในฐานะหลักจริยธรรมสำหรับรู้เท่าทันและจัดการทุกสิ่งทุกอย่างให้ตรงเหตุปัจจัย

๓) ความสุข และสิ่งที่ให้ความสุขอย่างที่เราเข้าใจกันในโลก ก็ตกอยู่ในหลักความจริงข้อนี้ด้วย ความสุขเหล่านี้ ย่อมมีความไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว ในแง่ที่ว่า จะต้องแปรปรวนไปจากสภาพที่เป็นความสุข หรือจากสภาพที่จะหาความสุขนั้นได้ อย่างหนึ่ง และดังนั้น จึงเป็นสิ่งที่ไม่ว่าจะหาความสุขให้ได้โดยสมบูรณ์ อย่างหนึ่ง ผู้ที่ฝากความหวังในความสุขไว้กับสิ่งเหล่านี้อย่างขาดสติ ย่อมเท่ากับทำตัวให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับความไม่สมบูรณ์ของสิ่งเหล่านั้น หรือทิ้งตัวลงไปอยู่ในกระแสความแปรปรวนของมัน แล้วถูกจุดลากกดดันและบีบคั้นเอาอย่างควบคุมตัวเองไม่ได้ สุดแต่สิ่งเหล่านั้นจะแปรปรวนไปอย่างไร ความหวังในความสุขมากเท่าใด เมื่อความแปรปรวนหรือผิดหวังเกิดขึ้น ความทุกข์ก็รุนแรงมากขึ้นตามอัตรา เป็นการหาความสุขชนิดขายตัวลงเป็นทาสหรือเอาค่าของชีวิตเป็นเดิมพัน

ผู้หาความสุขที่ฉลาด เมื่อยังยินดีที่จะหาความสุขจากสิ่งเหล่านี้อยู่ จึงต้องมีชีวิตอยู่อย่างรู้เท่าทันความจริง แสวงหาและแสวงความสุขอย่างมีสติสัมปชัญญะ โดยประการที่ว่า ความแปรปรวนของมันจะก่อโทษให้เกิดพิษภัย หรือเกิดความกระทบกระเทือนน้อยที่สุด พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ถึงจะเป็นอย่างไร ก็ให้รักษาอิสรภาพของจิตใจไว้ให้ดีที่สุด

๔) ความสุขแยกโดยคุณค่า มี ๒ ประเภท คือ ความสุขในการได้สนองความอยากความต้องการต่างๆ อย่างหนึ่ง และความสุขในภาวะจิตที่เป็นอิสระปลอดโปร่งผ่องใส ไม่มีความอยากความต้องการที่จะต้องสนองอย่างหนึ่ง

ความสุขประเภทแรก คือสุขในการได้สนองความอยากความต้องการนั้น ยังแยกย่อยเป็น ๒ จำพวก คือ สุขในการได้สนองความอยากความต้องการที่เป็นอนุศล (ตัณหา) กับสุขในการได้สนองความอยากความต้องการที่เป็นกุศล (ฉันทะ)

จำพวกแรกเป็นการสนองความต้องการทางประสาททั้งห้าของตน โดยมุ่งเอาจากของจากคนอื่นมาให้แก่ตัว ดังที่เรียกว่าความเห็นแก่ตัว ส่วนจำพวกหลังเป็นการสนองความต้องการความปรารถนาเพื่อความดีความงาม ความสมบูรณ์ของสรรพสัตว์สรรพสิ่ง อันเป็นเหตุให้คิดจะทำให้แก่เขา ทำเพื่อให้เขาหรือเพื่อให้ของเหล่านั้นดีงามมีความสุขความสมบูรณ์ ความต้องการจำพวกที่สอง คือฉันทะนี้ เป็นคุณสมบัติสำคัญในการสร้างสรรค์ความดีงามและพัฒนาชีวิตพัฒนาคน ให้เกิดความสุขที่ลึกซึ้งสูงขึ้นไป และเป็นตัวเชื่อมโยงที่จะนำมนุษย์ไปสู่ความสุขประเภทที่ ๒ แต่เป็นสภาวะที่ไม่ปรากฏเด่นชัดสำหรับคนทั่วไป เหมือนซ้อนหรือซ้อนอยู่ข้างหลังของจำพวกแรก เป็นขั้นตอนของการพัฒนาและความก้าวหน้าไปในระหว่าง จึงแยกออกไปพูดต่างหาก

ในที่นี้ จะพูดถึงความสุขประเภทที่ ๑ เฉพาะจำพวกแรก ซึ่งปรากฏเด่นชัดอยู่ในโลก ที่มนุษย์ปุถุชนคนทั่วไปใฝ่แสวง ติดข้อง หมกมุ่นครุ่นคิด รำนรน ทะยานหา พากันวุ่นวายอยู่ ซึ่งเหมือนตรงข้ามกับความสุขประเภทที่ ๒ อันโปร่งโล่ง สงบ ปราศจากสิ่งข้องขัด กีดกัน จำกัดความนึกคิด เช่น ความวิตกกังวล ความรู้สึกคับแค้น และกิเลสต่างๆ ที่พัวพันผูกมัดกดดันจิตใจ

ความสุขประเภทแรก จำพวกที่อาศัยการสนองความต้องการทางผัสสะนั้น เป็นแบบที่ขึ้นต่อปัจจัยภายนอก คือ วัตถุและอารมณ์สำหรับสนองความต้องการต่างๆ ลักษณะอาการของจิตในสภาพที่เกี่ยวข้องกับความสุขประเภทนี้ คือ การแส่หาดี้นรจนกระวายเป็นอาการนำหน้า อย่างหนึ่ง และความรู้สึกที่ยึดติด คับแคบ หวงแหน ผูกพันเฉพาะตัว อย่างหนึ่ง อาการเหล่านี้มีความสำคัญมากในทางจริยธรรม เพราะเป็นอาการของความยึดอยาก หรือความเห็นแก่ตัว และในเมื่อไม่จัดการควบคุมให้ดี ย่อมเป็นที่มาแห่งปัญหาต่างๆ

การที่ต้องอาศัยอารมณ์อย่างอื่น ต้องขึ้นต่อปัจจัยภายนอกเช่นนี้ ย่อมเป็นธรรมดาอยู่เอง ที่ความสุขประเภทนี้ จะต้องทำให้ตัวบุคคลตกเป็นทาสของปัจจัยภายนอก ในรูปใดรูปหนึ่ง ไม่มากก็น้อย และความแปรปรวนของปัจจัยภายนอกนั้น ย่อมทำให้เกิดความกระทบกระเทือนแก่บุคคลนั้นด้วย

ความสุขประเภทนี้ ทางธรรมเรียกว่าสามีสสุข เป็นสุขเนื่องด้วยหาสิ่งสำหรับมาเติมความรู้สึกบางอย่างที่ขาดไป หรือพร่องอยู่ คือต้องอาศัยอามิส

ส่วนความสุขประเภทหลัง เป็นความสุขที่ไม่ต้องอาศัยสิ่งสนองความอยาก (อารมณ์ภายนอก) ต่างๆ มาเป็นองค์ประกอบ หรือเป็นเครื่องเสริม เป็นภาวะของจิตใจภายใน อย่างที่เรียกได้ว่าเป็นตัวของตัวเอง ไม่มีสิ่งรบกวน โดยอาจบรรยายลักษณะได้ว่า เป็นความ สะอาด เพราะไม่มีความรู้สึกที่เป็นกิเลสต่างๆ เข้าไปปะปน ชุ่มฉ่ำ สว่าง เพราะประกอบด้วยปัญญา มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เห็นกว้างขวาง ไม่มีขีดจำกัด มีความเข้าอกเข้าใจ และพร้อมที่จะรับรู้พิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะวิสัย สงบ เพราะไม่มีความกระวนกระวาย ปลอดจากสิ่งกังวลใจ ไม่ว่าจะหนักหน่วง ผ่อนคลาย ราบเรียบ เสร็จ เพราะเป็นอิสระ ไม่มีสิ่งที่ยึดติดความนึกคิด ไม่มีความกีดกันข้องขัด โปรงเบา ไม่ยึดติด ไม่คับแคบ เปิดกว้าง แผ่ความรู้สึกรักใคร่ปรารถนาดีด้วยเมตตาไปยังมนุษย์ สัตว์ ทั่วหน้า รับรู้ความทุกข์ของผู้อื่นด้วยกรุณา ร่วมบันเทิงใจด้วยมุทิตาในความสุขความรุ่งเรืองสำเร็จของทุกคน และ สมบูรณ์ เพราะไม่มีความรู้สึกขาดแคลน บกพร่อง ว่าเหว มีแต่ความแช่มชื่นเบิกบาน เปรียบในทางร่างกายเหมือนการมีสุขภาพดี ย่อมเป็นภาวะที่เต็มเปี่ยมสมบูรณ์อยู่ในตัว ในเมื่อไม่มีโรคเป็นข้อบกพร่อง

ในภาวะจิตเช่นนี้ คุณธรรมที่เป็นส่วนประกอบสำคัญก็คือ ความเป็น อิสระ ไม่เกี่ยวเกาะผูกพันเป็นทาส และ ปัญญา ความรู้ความเข้าใจตามความเป็นจริง คุณธรรมสองอย่างนี้แสดงออกในภาวะของจิตที่เรียกว่า อุเบกขา คือ ภาวะที่จิตราบเรียบ เป็นกลาง สมดุล พอดี ลงตัว พร้อมที่จะเข้าเกี่ยวข้องจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามสภาวะวิสัย ตามที่ควรจะเป็น ด้วยเหตุผลบริสุทธิ์

ความสุขประเภทนี้ มีคุณค่าสูงสุดในทางจริยธรรม เรียกว่า นิรามิสสุข²¹¹ ไม่ก่อให้เกิดปัญหา แต่เป็นภาวะที่ไม่มีปัญหา และช่วยจัดปัญหา เป็นภาวะที่ประณีตลึกซึ้ง ซึ่งอาจเกินกว่าที่เรียกว่าเป็นความสุข จึงเรียกง่ายๆ ว่า ความพ้นจากทุกข์ เพราะแสดงลักษณะเด่นว่าพ้นจากข้อบกพร่องและความแปรปรวน

ในการดำรงชีวิตของชาวโลก ซึ่งต้องเกี่ยวข้องกับการแสวงหาความสุขประเภทที่หนึ่ง จำพวกสามีสสุข อยู่ด้วยเป็นธรรมดา นั้น เป็นไปไม่ได้ที่มนุษย์จะได้รับสิ่งสนองความต้องการทุกอย่างได้ทันใจทุกครั้ง ตลอดทุกเวลา สมหวังเสมอไป และคงอยู่ตลอดไป เพราะเป็นเรื่องขึ้นต่อปัจจัยภายนอก และมีความแปรปรวนได้ตามกฎธรรมชาติ จึงเป็นความจำเป็นที่จะต้องพยายามสร้างสภาพจิตอย่างที่ว่าความสุขประเภทที่สองไว้ด้วย อย่าง

²¹¹ ถ้าพูดอย่างเคร่งครัด ต้องใช้คำว่า "นิรามิสตรสุข" โดยจำแนกความสุขเป็น ๓ อย่าง คือ สามีสสุข (กามสุข) นิรามิสสุข (สุขในฌาน) และนิรามิสตรสุข (สุขเนื่องด้วยความเป็นอิสระพ้นกิเลส) จะเห็นว่า ปุถุชนยังอาจติดในนิรามิสสุขแล้วประมาทได้ ดังนั้น จะปลอดภัยจริงต่อเมื่อถึงนิรามิสตรสุข (ดูสุข ๓ นี้ที่ ส.สพ. ๑๘/๔๔๖/๒๓๒)

น้อยพอเป็นพื้นฐานของจิตใจ ให้มีสุขภาพจิตดีพอที่จะดำรงชีวิตอยู่ในโลกอย่างที่เรียกว่าสุขสบาย มีความทุกข์น้อยที่สุด รู้จักว่าควรจะทำปฏิบัติตนอย่างไรต่อความสุขประเภทที่หนึ่งนั้น เพื่อมิให้กลายเป็นปัญหาก่อให้เกิดความเดือดร้อน ทั้งแก่ตนและบุคคลอื่น สภาพจิตเช่นนี้จะสร้างขึ้นได้ ก็ด้วยการรู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เพื่อความมีชีวิตอยู่อย่างที่ว่า ไม่ยึดมั่นถือมั่น ซึ่งอาศัยการรู้เท่าทันหลักความจริงของธรรมชาติ จนถึงขั้นอนัตตา

๕) ในการแสวงหาความสุขประเภทที่หนึ่ง ซึ่งต้องอาศัยปัจจัยภายนอกนั้น จะต้องยอมรับความจริงว่าเป็นการเข้าไปสัมพันธ์กันของคู่สัมพันธ์อย่างน้อย ๒ ฝ่าย เช่น บุคคล ๒ คน หรือ บุคคล ๑ กับ วัตถุ ๑ เป็นต้น และแต่ละฝ่ายมีความทุกข์ มีความขัดแย้ง บกพร่อง ไม่สมบูรณ์ แฝงติดตัวมาด้วยกันอยู่แล้ว เมื่อสิ่งที่มีความขัดแย้งกับสิ่งที่มีความขัดแย้งมาสัมพันธ์กัน ก็ย่อมมีทางที่จะให้เกิดความขัดแย้งเพิ่มขึ้น ทั้งในด้านปริมาณและระดับความรุนแรง ตามอัตรากาปฏิบัติที่ผิด

ตัวอย่างง่าย ๆ ในกรณีการแสวงหาความสุขนี้ เพื่อความสะดวก ยกฝ่ายหนึ่งเป็นผู้แสวงหาความสุข และอีกฝ่ายหนึ่งเป็นผู้ถูกแสวงหา ทั้งผู้แสวงหาและผู้ถูกแสวงหา มีความบกพร่องและขัดแย้งอยู่ในตัวด้วยกันอยู่แล้ว เช่น ตัวผู้แสวงหาเอง ไม่อยู่ในภาวะและอาการพร้อมอยู่ตลอดเวลาที่จะแสวงหาความสุขตามความต้องการของตน ฝ่ายผู้ถูกแสวงหาก็ไม่อยู่ในภาวะและอาการพร้อมอยู่ตลอดเวลาที่จะถูกแสวงหา ในภาวะเช่นนี้ เป็นไปไม่ได้ที่จะได้ฝ่ายเดียวโดยไม่ยอมเสียบ้างเลย เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง หรือทั้งสองฝ่าย ไม่ตระหนักหรือไม่ยอมรับความจริงนี้ ย่อมถือเอาความยึดเอาของตนเป็นประมาณ และย่อมเกิดอาการขัดแย้งระหว่างกันขึ้น เริ่มแต่ความขัดใจเป็นต้นไป

อนึ่ง อาการที่ผู้แสวงหาอยากต่อสิ่งที่ถูกแสวงหา นั้น ย่อมรวมไปถึงความคิดผูกห่วงเหนียวกับตน และความปรารถนาให้คงอยู่ในสภาพนั้นตลอดไปด้วย อาการเหล่านี้เป็นการขัดแย้งต่อกระบวนการของธรรมชาติที่เป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัยต่างๆ จึงเป็นการนำตนเข้าไปขัดขึ้นพินขวางความประสานกลมกลืนกันในกระบวนการของธรรมชาติ เมื่อดำรงชีวิตอยู่โดยไม่รู้เท่าทันความเป็นจริงเหล่านี้ ถือเอาแต่ความอยาก ความยึด คือ ตัณหาอุปาทานเป็นประมาณ ก็คือการเป็นอยู่อย่างผิดที่ผิดทาง ซึ่งจะต้องเกิดความกระทบกระทั่ง ขัดแย้ง บีบคั้น และผลสะท้อนกลับที่เป็นความทุกข์ในรูปแบบต่างๆ เกิดขึ้นเป็นอันมาก

ยิ่งกว่านั้น ในฐานะที่คู่สัมพันธ์ทั้งสองฝ่าย เป็นส่วนประกอบอยู่ในธรรมชาติ ความสัมพันธ์ระหว่างกัน นอกจากจะเกี่ยวข้องไปถึงกระบวนการธรรมชาติทั้งหมดเป็นส่วนรวมแล้ว ยังมักมีองค์ประกอบอื่นบางส่วนเข้ามาเกี่ยวข้องอย่างพิเศษ เป็นตัวการอย่างสามอีกด้วย เช่น บุคคลที่อยากได้ของสิ่งเดียวกัน เป็นต้น ความยึดเอาที่ถูกขัด ย่อมทำให้เกิดปฏิกิริยาแสดงความขัดแย้งออกมาระหว่างกัน เช่น การแข่งขัน ต่อสู้ แย่งชิง เป็นต้น เป็นอาการรูปต่างๆ ของความทุกข์ ยิ่งจัดการกับปัญหาด้วยความยึดเอาอย่างมากเท่าใด ความทุกข์ก็ยิ่งรุนแรงเท่านั้น แต่ถ้าจัดการด้วยปัญญาถูกต้องตรงมากเท่าใด ปัญหาทั้งหมดก็หมดไปเท่านั้น

โดยนัยนี้ จากอวิชชา หรือโมหะ คือความไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น จึงอยากได้อย่างเห็นแก่ตัวด้วยโลภะ เมื่อขัดข้องหรือถูกขัดขวาง และไม่มีปัญญารู้เท่าทัน ก็เกิดโทสะความขัดใจและความคิดทำลาย จากกิเลสรากเหง้า ๓ อย่างนี้ กิเลสรูปต่างๆ ก็ปรากฏขึ้นมากมาย เช่น ความตระหนี่ ความริษยา ความหวาดระแวง ความฟุ้งซ่าน ความวิตกกังวล ความกลัว ความพยายาบาท ความเกียจคร้าน ฯลฯ เป็นการระดมสร้างปัจจัยแห่งความขัดแย้งให้เกิดขึ้นในตัวมากขึ้นๆ และกิเลสอันเป็นเครื่องหมายแห่งความขัดแย้งเหล่านี้ ย่อมกลายเป็นสิ่งสำหรับกีดกันจำกัด และแยกตนเองออกจากความประสานกลมกลืนของกระบวนการแห่งธรรมชาติ ความขัดแย้งต่อธรรมชาตินี้ ย่อมส่งผลร้ายสะท้อนกลับมามีบีบคั้นกดดันบุคคลนั้นเอง เป็นการลงโทษโดยธรรมชาติ

โดยนัยนี้ ทุกข์ในธรรมชาติ หรือสังขารทุกข์ จึงแสดงผลออกมาเป็นความทุกข์ที่รู้สึกได้ในตัวคน เช่น

- เกิดความรู้สึกคับแคบ มืด ชุ่นมัว อึดอัด รำร้อน กระวนกระวาย กัดอกลุ่ม
- เกิดผลร้ายต่อบุคลิกภาพ และก่ออาการทางร่างกาย เช่น โรคภัยไข้เจ็บ
- ความทุกข์ที่เป็นอาการตามปกติทางร่างกายอันเป็นธรรมดาสังขาร เช่น ความเจ็บปวดในยามป่วยไข้ ทวีความรุนแรงเกินกว่าที่ควรจะเป็นตามปกติของมัน เพราะความเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน เป็นการซ้ำเติมตนเองหนักยิ่งขึ้น
- เป็นการก่อความทุกข์ความขัดแย้ง ความคับแคบ อึดอัด ชุ่นมัว ให้เกิดแก่คนอื่น ๆ ขยายกว้างออกไป
- เมื่อคนส่วนใหญ่ในสังคม แต่ละคน ต่างระดมสร้างกิเลสขึ้นมาปิดกั้นแยกตนเองด้วยความเห็นแก่ตัว ความขัดแย้งต่างๆ ก็เกิดเพิ่มมากขึ้น สังคมก็เสื่อมโทรมเดือดร้อน เพราะผลกรรมร่วมกันของคนในสังคม

นี่คือกระบวนการทำให้สังขารทุกข์ เกิดกลายเป็นทุกข์เวทนา หรือความทุกข์แท้ๆ (ทุกข์ทุกข์) ขึ้นมา เพราะเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายด้วยอวิชชา มีชีวิตอย่างฝันที่เอ้อๆ ต่อกระบวนการธรรมชาติ และปล่อยตัวเองเป็นทาสในกระแสของมัน เรียกสั้นๆ ว่า เพราะความยึดมั่นถือมั่น

วิถีที่ตรงข้ามจากนี้ ก็คือ การเป็นอยู่อย่างรู้เท่าทันความจริง คือ รู้จักสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น แล้วเข้าไปเกี่ยวข้องกับด้วยปัญญา รู้จักที่จะปฏิบัติ โดยประการที่ว่า ทุกข์ในธรรมชาติที่เป็นไปตามสภาวะของมันเองตามธรรมดาสังขาร จะคงเป็นแต่เพียงสังขารทุกข์อยู่ตามเดิมของมันเท่านั้น ไม่ก่อให้เกิดความขัดแย้งเป็นพิษเป็นภัยมากขึ้น

ยิ่งกว่านี้ ผู้ที่เป็นอยู่ด้วยปัญญาอย่างนั้น ยังสามารถถือเอาประโยชน์จากสังขารทุกข์อีกด้วย โดยเมื่อรู้ว่าสิ่งเหล่านี้เป็นทุกข์ เพราะเข้าไปยึดถือด้วยตัณหาอุปาทาน ก็ไม่เข้าไปยึดถือมัน ไม่เป็นอยู่อย่างฝันที่เอ้อๆ ไม่สร้างกิเลสสำหรับมาซึ่งดวงจำกัดตนเองให้กลายเป็นตัวการสร้างความขัดแย้งขึ้นมาบีบคั้นตนเองมากขึ้น รู้จักที่จะอยู่อย่างกลมกลืนประสานกับธรรมชาติ ด้วยการประพฤติคุณธรรมต่างๆ ซึ่งทำใจให้เปิดกว้าง และทำให้เกิดความประสานกลมกลืน เช่น เมตตา-ความรักความปรารถนาดีต่อกัน กรุณา-ความคิดช่วยเหลือ มุทิตา-ความบันเทิงใจในความสุขความสำเร็จของผู้อื่น อุเบกขา-ความวางใจเป็นกลางตัดสินเหตุการณ์ตามเป็นจริงตามเหตุปัจจัยและราบเรียบไม่หวั่นไหวเพราะกระแสโลก ความสามัคคี ความร่วมมือ การช่วยเหลือบำเพ็ญประโยชน์แก่กัน ความเสียสละ ความลำรวมตน ความอดทน ความเคารพอ่อนน้อม ความมีวิจาร์ณญาณไม่หลงใหลในเหตุการณ์ เป็นต้น

ทั้งนี้ เป็นการตรงข้ามกับกิเลสที่สร้างความขัดแย้งและความคับแคบ เช่น ความเกลียดชัง ความพยาบาท ความริษยา ความกีดกันลุ่มนวลใจ ความแตกแยก ความแก่งแย่งแข่งดี การเห็นแก่ได้ การตามใจตนเอง ความหุนหัน ความดื้อรั้น ความเย่อหยิ่ง ความกลัว ความหวาดระแวง ความเกียจคร้าน ความเฉื่อยชา ความหดหู่ ความมัวเมา ความลุ่มลิ้มตัว ความลุ่มหลงมกมาย เป็นต้น

นี่คือวิถีแห่งความมีชีวิตที่ประสานกลมกลืนในธรรมชาติ การสามารถถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมชาติ หรือใช้กฎธรรมชาติให้เป็นประโยชน์ได้ การอยู่อย่างไม่สูญเสียอิสรภาพ อย่างที่ว่า อยู่อย่างไม่ยึดมั่นถือมั่น หรือการมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ซึ่งถือว่าเป็นการมีชีวิตอยู่อย่างประเสริฐสุด ตามพุทธภาษิตว่า “ปัญญาชีวิต ชีวิตมกฺกุ เสฏฺฐิ”²¹²

²¹² พุ.สุ.๒๕/๓๑๑/๓๖๐

๓. อนัตตตา

ความเข้าใจใน อนัตตตา มีคุณค่าสำคัญทางจริยธรรม คือ

๑) ในขั้นต้น ทางด้านตัณหา ช่วยลดทอนความเห็นแก่ตน มีให้ทำการต่างๆ โดยยึดถือแต่ประโยชน์ตน เป็นประมาณ ทำให้มองเห็นประโยชน์ในวงกว้าง ที่ไม่มีตัวตนมาเป็นเครื่องกีดกันจำกัด

อนึ่ง ภาวะที่สิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตนของมันเอง เกิดจากส่วนประกอบ และเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้น สอนว่า สิ่งทั้งหลายจะปรากฏรูปเป็นอย่างไร ย่อมแล้วแต่การปรุงแต่ง ด้วยการทำเหตุปัจจัย และชักโยงเชื่อมความสัมพันธ์ให้เป็นไปตามความมุ่งหมายและขอบเขตวิสัยความสามารถ โดยนัยนี้ จึงเป็นการย้ำข้อที่ว่าบุคคลควรปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายตรงตัวเหตุปัจจัย ด้วยท่าทีที่เป็นอิสระ ซึ่งเป็นวิธีที่ดีที่สุดที่จะให้ได้ทั้งผลสำเร็จตามความมุ่งหมาย และไม่เกิดทุกข์เพราะตัณหาอุปาทาน

๒) ในขั้นกลาง ทางด้านทวิภูฏี ทำให้จิตใจกว้างขวางขึ้น สามารถเข้าไปเกี่ยวข้องกับ พิจารณา และจัดการกับปัญหาและเรื่องราวต่างๆ โดยไม่เอาตัวตน ความอยากของตน ตลอดจนความเห็น ความยึดมั่นถือมั่นของตนเข้าไปขัด แต่พิจารณาจัดการไปตามตัวธรรม ตามเหตุตามผล ตามที่มันเป็นของมันหรือควรจะเป็นแท้ๆ คือสามารถตั้งอุเบกขา วางจิตเป็นกลาง เข้าไปฟังตามที่เป็นจริง งดเว้นอัตตาธิปไตย ปฏิบัติตามหลักธรรมาธิปไตย

๓) ในขั้นสูง การรู้หลักอนัตตตา ก็คือ การรู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นอย่างแท้จริง คือ รู้หลักความจริงของธรรมชาติถึงที่สุด ความรู้สมบูรณ์ถึงขั้นนี้ ทำให้สลัดความยึดมั่นถือมั่นเสียได้ ถึงความหลุดพ้น บรรลุอิสรภาพโดยสมบูรณ์ อันเป็นจุดหมายของพุทธธรรม อย่างไรก็ดี ความรู้แจ่มแจ้งในหลักอนัตตตา ต้องอาศัยความเข้าใจตามแนวปฏิจสุมุปบาท และการปฏิบัติตามแนวมรรค ซึ่งจะกล่าวต่อไป

๔) กล่าวโดยทั่วไป หลักอนัตตตา พร้อมทั้งหลักอนิจจตา และหลักทุกขตา เป็นเครื่องยืนยันความถูกต้องแท้จริง ของหลักจริยธรรมอื่นๆ โดยเฉพาะหลักกรรม และหลักการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น เช่น เพราะสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตน ความเป็นไปในรูปกระแสแห่งเหตุปัจจัย ที่สัมพันธ์สืบต่อเนื่องอาศัยกันจึงเป็นไปได้ กรรมจึงมีได้ และเพราะสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตน ความหลุดพ้นจึงมีได้ ดังนี้เป็นต้น อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี คำอธิบายในเรื่องนี้จะต้องพิจารณาตามแนวปฏิจสุมุปบาทที่จะกล่าวต่อไป

พุทธพจน์เกี่ยวกับไตรลักษณ์

ก. ความรู้เท่าทันสภาวะของไตรลักษณ์

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่ออะไรมีอยู่ เพราะอาศัยอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงเกิดทิวฐิขึ้นว่า นั่นของเรา, เราเป็นนั่น, นั่นเป็นอดีตตา/ตัวตนของเรา...”

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อรูป...เมื่อเวทนา...เมื่อสัญญา...เมื่อสังขาร...เมื่อวิญญาณมีอยู่ เพราะอาศัย (รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...) วิญญาณ เพราะยึดมั่น (รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...) วิญญาณ จึงเกิดทิวฐิขึ้นว่า นั่นของเรา, เราเป็นนั่น, นั่นเป็นอดีตตา/ตัวตนของเรา”²¹³

“ภิกษุทั้งหลาย สมณะทั้งหลาย กิติ พราหมณ์ทั้งหลาย กิติ เหล่าหนึ่งเหล่าใด ก็ตาม ที่มองเห็น อดีตตา/ตัวตน แบบต่างๆ หลากหลายเป็นอนึ่ง ย่อมมองเห็นอุปาทานชั้นที่เหล่านั้นทั้งหมด หรือไม่ก็มองเห็นชั้นที่ใดชั้นหนึ่ง ในบรรดาอุปาทานชั้นที่เหล่านั้น (ว่าเป็นอดีตตา) กล่าวคือ:-

“ภิกษุทั้งหลาย บุณฺหนิโมโลกนี้ ผู้มิได้เรียนสดับ...ย่อมมองเห็นรูปว่าเป็นอดีตตาบ้าง ย่อมมองเห็นอดีตตามีรูปบ้าง ย่อมมองเห็นรูปในอดีตตาบ้าง ย่อมมองเห็นอดีตตาในรูปบ้าง ย่อมมองเห็นเวทนา...สัญญา...สังขารทั้งหลาย...วิญญาณ (ทำนองเดียวกัน) โดยนัยดังกล่าวนั้น การมองเห็นนี้แล ก็กลายเป็นความปักใจยึดถือของเขาว่า “ตัวเรามี/ตัวเราเป็น”²¹⁴

“ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา, สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยสัมมาปัญญา ตามที่มันเป็นว่า นั่นไม่ใช่ของเรา มิใช่เราเป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา”²¹⁵

“ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา, แม้สภาวะที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้รูป ฯลฯ วิญญาณเกิดขึ้น ก็ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา, รูป ฯลฯ วิญญาณ ซึ่งเกิดจากสภาวะที่ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา จักเป็นของเที่ยง...เป็นสุข...เป็นอดีตตา ได้จากที่ไหน”²¹⁶

“ท่านเอ๋ย อริยสาวกผู้ได้เรียนสดับแล้ว ได้พบเห็นอริยชนทั้งหลาย ฉลาดในอริยธรรม ผีอกบรมตีแล้วในอริยธรรม ได้พบเห็นลัทธบุรุษทั้งหลาย ฉลาดในลัทธิปริศธรรม ผีอกบรมตีแล้วในลัทธิปริศธรรม ย่อมไม่มองเห็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอดีตตา, ไม่มองเห็นอดีตตามีรูป มีเวทนา มีสัญญา มีสังขาร มีวิญญาณ, ไม่มองเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในอดีตตา, ไม่มองเห็นอดีตตา ในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ

“อริยสาวกนั้น รู้ชัดรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสิ่งปรุงแต่ง บัณรอนกันเอง, ตามที่มันเป็นว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสิ่งปรุงแต่ง บัณรอนกันเอง,

²¹³ ส.ข.๑๗/๔๑๙/๒๕๐

²¹⁴ ส.ข.๑๗/๔๔/๕๗

²¹⁵ เช่น ส.ข.๑๗/๔๒/๒๘

²¹⁶ ส.ข.๑๗/๔๕-๔๗/๒๙-๓๐ (แปลรวบรวม ในมาลีท่านแยกพูดทีละอย่าง)

“เพราะการที่จิตไม่ถูกครอบงำ เธอย่อมไม่มีความหวั่นหวาด ไม่มีความคับแค้นใจ ไม่มีความห่วงหาอาลัย เพราะไม่ถือมั่น จึงไม่กระวนกระวาย”²¹⁹ (เวทนา สัจญา สังขาร วิญญาณ ก็เช่นกัน)

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อรู้แล้วซึ่งความเป็นอนิจจัง ความแปรปรวนไป จางคลายไป ดับไปของ รูป มองเห็นอยู่ด้วยสัมผัสมาปัญญา ตามที่มันเป็นว่า รูปในกาลก่อนก็ดี รูปทั้งปวงในบัดนี้ก็ดี ล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ดังนั้น ก็ย่อมละความโศกเศร้า ความคร่ำครวญ ความทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นผิดหวังเสียได้, เพราะละความโศกเศร้า ฯลฯ ได้ ก็ไม่กระวนกระวาย, เมื่อไม่กระวนกระวาย ก็อยู่เป็นสุข, ภิกษุผู้เป็นสุข เราเรียกว่า ผู้นิพพานเฉพาะภพนั้นๆ (ตถังคนิพพุตะ)”²²⁰ (เวทนา สัจญา สังขาร วิญญาณ ก็เช่นกัน)

“ปุถุชนผู้มีได้เรียนสดับนั้น ย่อมมนสิการโดยไม่แยกคาย (อโยนิโสมนสิการ) อย่างนี้ว่า: ในอดีตกาลอันยาวนาน เราได้มีแล้วหรือหนอ...หรือว่าเรามีได้มี...เราได้เป็นอะไรหนอ...เราได้เป็นอย่างไรหนอ...เราเป็นอะไรแล้วจึงได้เป็นอะไรหนอ, ในอนาคตกาลอันยาวนาน เราจักมีหรือหนอ...หรือว่าเราจักไม่มี...เราจักเป็นอะไรหนอ...เราจักเป็นอย่างไรหนอ...เราจักเป็นอะไรแล้วจึงจะเป็นอะไรหนอ; หรือปรารภกาลปัจจุบันในบัดนี้ มีความสงสัยขึ้นภายในว่า เรามีอยู่หรือ, หรือว่าเราไม่มี, เราเป็นอะไรหนอ, เราเป็นอย่างไรหนอ, สัตว์นี้มาจากไหนหนอ, สัตว์นั้นจักไป ณ ที่ใดหนอ?

“เมื่อปุถุชนนั้น มนสิการโดยไม่แยกคายอย่างนี้ ทิฏฐิออย่างใดอย่างหนึ่งในทิฏฐิ ๖ อย่าง ย่อมเกิดขึ้น คือ เขาย่อมเกิดทิฏฐิ (ยึดถือ) เขาเป็นจริงเป็นแท้ว่า เรามีชัตตา...เราไม่มีชัตตา...เรากำหนดรู้ชัตตาด้วยชัตตา...เรากำหนดรู้สภาวะที่มีใช้ชัตตาด้วยชัตตา...เรากำหนดรู้ชัตตาด้วยสภาวะที่มีใช้ชัตตา, หรือมิฉะนั้นก็จะมีทิฏฐิตั้งนี้ว่า ชัตตาของเรานี้แหละ ที่เป็นดวงการ เป็นผู้แสวง ประสบวิบากแห่งกรรมที่ดีและชั่ว ณ ที่นั้นๆ เป็นสภาวะที่เที่ยงแท้ ยั่งยืน คงอยู่ตลอดไป มีความไม่ผันแปรเป็นธรรมดา จักคงอยู่อย่างนั้นเสมอตลอดไป ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทิฏฐิ รกชัฏแห่งทิฏฐิ กันดารแห่งทิฏฐิ เสียหนนามทิฏฐิ ความตื่นรนแห่งทิฏฐิ ทิฏฐิเครื่องผูกมัดสัตว์, ปุถุชนผู้มีได้เรียนสดับ ซึ่งถูกทิฏฐิเครื่องผูกมัดรัดตัวไว้ ย่อมไม่พ้นจาก ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส, เรากล่าวว่า ย่อมไม่พ้นจากทุกข์

“ภิกษุทั้งหลาย ส่วนอริยสาวก ผู้ได้เรียนสดับแล้ว ฯลฯ ย่อมรู้ชัดธรรมที่ควรมนสิการ รู้ชัดธรรมที่ไม่ควรมนสิการ, ย่อมไม่มนสิการธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ย่อมมนสิการธรรมที่ควรมนสิการ

“ธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกไม่มนสิการ เป็นไฉน? กล่าวคือ เมื่ออริยสาวก มนสิการธรรมเหล่าใด กามาสวะก็ตี ภวาสวะก็ตี อวิชชาสวะก็ตี ที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เจริญ, เหล่านี้คือธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกไม่มนสิการ

“ธรรมที่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกมนสิการ เป็นไฉน? กล่าวคือ เมื่ออริยสาวกมนสิการ ธรรมเหล่าใด กามาสวะก็ตี ภวาสวะก็ตี อวิชชาสวะก็ตี ที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกละเสียได้, เหล่านี้คือธรรมที่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกย่อมมนสิการ

²¹⁹ ส.ข.๑๗/๓๓/๒๒

²²⁰ ส.ข.๑๗/๔๘/๕๔

“เพราะอริยสาวกนั้น ไม่มณสิการธรรมที่ไม่ควรมณสิการ และมณสิการธรรมที่ควรมณสิการ อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ก็จะไม่เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้ว ก็จะถูกทำลายเสียได้

“อริยสาวกนั้น ย่อมมณสิการโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ) ว่า นี่ทุกข์...นี้เหตุให้เกิดทุกข์ ...นี้ความดับทุกข์...นี้ปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์; เมื่ออริยสาวกนั้นมณสิการโดยแยบคายอย่างนี้ ถึงโยชน ๓ ย่อมถูกทำลายเสียได้ กล่าวคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สิลัพพตปรามาส”²²¹

ข. คุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์ (ด้านทำจิตเป็นอิสระ และด้านทำกิจโดยไม่ประมาท)

- อนิจจตาแห่งชีวิต และการเห็นคุณค่าของกาลเวลา

“พระอาทิตย์พยับน้ำ (พระพุทธรเจ้า) ได้ตรัสแสดงไว้ว่า รูปอุปมาเหมือนฟองพอง แม่น้ำ เวทนาอุปมาเหมือนฟองน้ำฝน สัญญาอุปมาเหมือนพยับแดด ลังขารอุปมาเหมือนต้นกล้วย วิญญาณอุปมาเหมือนมายากล ภิกษุพินิจดู พิจารณาโดยแยบคาย ซึ่งเบญจขันธ์นั้นด้วยประการใดๆ ก็มีแต่สภาวะที่ว่างเปล่า พระผู้ทรงปัญญา ตั้งผืนแผ่นดิน ทรงปรารภร่างกายนี้แล้ว ทรงแสดงการละธรรม ๓ อย่าง (โภคะ โทสะ โมหะ หรือตัดธนา มานะ ทิฏฐิ) ไว้

“ท่านทั้งหลาย จงดูรูปที่เขาทิ้งแล้ว เมื่อโต อายุ ไข่อุ่น และวิญญาณ ละกายนี้ เมื่อนั้น ร่างกายก็ถูกทิ้ง นอน ไร้จิตใจ กลายเป็นอาหารของสัตว์อื่นนี้ แหละการสืบต่อ (ชีวิต) ก็อย่างนี้ มันเป็นมายากลหลอกคนใจให้เพ้อ ใต้บอกแล้วว่า เบญจขันธ์นี้เป็นผู้ล่าังหารอยู่ในตัว, จะหาแก่นสารในเบญจขันธ์นี้ย่อมไม่มี

“ภิกษุระทมเพียรแล้ว พึงพิจารณาขันธ์ทั้งหลายอย่างนี้ โดยมีสัมปชัญญะ มีสติมั่น ทั้งวันทั้งคืน พึงละเครื่องผูกมัดเสียให้หมด พึงสร้างที่พึงให้แก่ตน เมื่อปรารภณอัจจุตบพ (นิพพาน) ก็พึงประพตติเหมือนดังคนที่ศีรษะถูกไฟไหม้”²²²

“ภิกษุทั้งหลาย อายุของมนุษย์ทั้งหลายนี้น้อย, จะตั้งไปสู่อภพหน้า, พึงวินิจฉัยการด้วยความรู้สึก, พึงกระทำการดีงาม (กุศล), พึงครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์), ผู้ที่เกิดมาแล้ว ที่จะไม่ตายเป็นไม่มี ผู้ใดอยู่ได้นาน ผู้นั้นก็อยู่ได้แค่ร้อยปี จะเกินไปบ้างก็เพียงเล็กน้อย

“อายุของมนุษย์ทั้งหลายน้อย สัตบุรุษพึงดูหมิ่นอายุที่น้อยนั้น, พึงประพตติเหมือนดังถูกไฟไหม้ศีรษะ, การที่มัจจุราชจะไม่มาหา นั้น เป็นอันไม่มี, วันคืนย่อมล่วงไป ชีวิตก็หดสั้นเข้า, อายุของสัตว์ทั้งหลายย่อมหมดสิ้นไป เหมือนดังน้ำในธารน้ำน้อย”²²³

“ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ ไม่มีเครื่องหมาย ไม่มีใครรู้ ทั้งยาก ทั้งน้อย และระคนด้วยทุกข์ ความเพียรพยายามที่จะช่วยให้สัตว์ที่เกิดมาแล้ว ไม่ต้องตายได้นั้น ไม่มีเลย, แม้อยู่ได้ถึงชรา ก็ต้องตาย, เพราะสัตว์ทั้งหลายมีกรรมตาอย่างนี้เอง

²²¹ ม.ม.๑๒/๑๒/๑๔; พระบาลีนี้ เฉพาะตอนว่าด้วยทิฏฐิ ๖ มีคล้ายกันใน อภิ.วิ.๓๕/๑๐๐๔/๕๑๖ แต่ในที่นั้น มีข้อความมากกว่าเล็กน้อย
²²² ส.ข.๑๗/๒๔๗/๑๗๔
²²³ พุ.ม.๒๙/๔๙/๕๑; ๑๘๒/๑๔๓ (บางสำนวนมีใน ที่.ม.๑๐/๒๓๔/๒๘๐; ส.ส.๑๕/๔๔๐-๒/๑๕๘; พุ.เถร.๒๖/๒๓๐/๒๙๑)

“ผลไม่สุกแล้ว ก็มีภัยอยู่ตลอดเวลาจากการที่จะต้องร่วงหล่นไป ฉันทิต, สัตว์ทั้งหลายเกิดมาแล้ว ก็มีภัยอยู่ตลอดเวลาจากการที่จะต้องตาย ฉันทัน. ภาชนะดินที่ช่างหม้อทำแล้วทั้งหมด ล้วนมีความแตกเป็นที่สุด ฉันทิต, ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็มีความตายเป็นที่สุด ฉันทัน

“ทั้งเด็ก ทั้งผู้ใหญ่ ทั้งคนเขลา ทั้งคนฉลาด ล้วนไปสู่อำนาจของมฤตยู มีมฤตยูเป็นที่ไปเบื้องหน้าด้วยกันทั้งหมด

“เมื่อเขาเหล่านั้น ถูกมฤตยูครอบงำแล้ว ต้องไปปรโลก, บิดาจะป้องกันบุตรไว้ก็ไม่ได้ ญาติทั้งหลายจะป้องกันเหล่าญาติไว้ก็ไม่ได้. ตูเถิต ทั้งที่หมูญาติกำลังมองดูพบว่าพันอยู่ด้วยประการต่างๆ ผู้จะต้องตายก็ถูกพาไปแต่ลำพังคนเดียว เหมือนโคที่เขาเอาไปฆ่า.

“โลกถูกความแก่และความตายบดขยี้เป็นอย่างนี้เอง, ปราชญ์ทั้งหลายรู้เท่าทันกระบวนการความเป็นไปของโลกแล้ว จึงไม่เศร้าโศก.

“ท่านไม่รู้ทาง ไม่ว่าจะของผู้มาหรือของผู้ไป, เมื่อมองไม่เห็นปลายสุดทั้งสองด้าน จะคร่ำครวญไปก็ไร้ประโยชน์. ถ้าคนหลงใหลคร่ำครวญเบียดเบียนตนเองแล้ว จะทำประโยชน์อะไรให้เกิดขึ้นมาได้บ้างแล้วไซ้, ท่านผู้มีวิจรรณญาณก็คงทำอย่างนั้นบ้าง.

“การร้องไห้หรือโศกเศร้า จะช่วยให้จิตใจสงบสบาย ก็หาไม่, มีแต่จะเกิดทุกข์ทบทวี ทั้งร่างกายก็จะพลอยทรุดโทรม จะเบียดเบียนตัวของตัวเอง จนกลายเป็นคนชubbผอม หมดผิพรรณ, ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว จะอาศัยการร้องไห้คร่ำครวญนั้น เป็นเครื่องช่วยตัวเขา ก็ไม่ได้, การคร่ำครวญทำให้จึงไร้ประโยชน์. คนที่สลัดความเศร้าโศกไม่ได้ มีวทอดตอนใจถึงคนที่ตายไปแล้ว ตกอยู่ในอำนาจความโศกเศร้า ก็มีแต่จะทุกข์หนักยิ่งขึ้น.

“ดูสิ ถึงคนอื่น ๆ ก็กำลังเตรียมตัวจะเดินทางกันไปตามกรรม. ที่นี้ ประตาสัตว์เผชิญกับอำนาจของพญามัจจุราชเข้าแล้ว ต่างก็กำลังดิ้นรนกันอยู่ทั้งนั้น.

“คนทั้งหลายคิดหมายไว้อย่างใด ต่อมากรรมก็กลับกลายเป็นเป็นอย่างอื่น. ความพลัดพรากจากกันก็เป็นอย่างนี้แหละ. ตูเถิต กระบวนความเป็นไปของโลก, แม้จะมีคนอยู่ได้ถึงร้อยปี หรือเกินกว่านั้น เขาก็ต้องพลัดพรากจากหมู่ญาติ ต้องทิ้งชีวิตไว้ในโลกนี้อยู่ดี.

“เพราะฉะนั้น สาคูชน สดับคำสอนของท่านผู้ไกลกิเลสแล้ว พึงระงับความคร่ำครวญรำพันเสีย. เห็นคนล่วงลับจากไป ก็ทำใจได้ว่า ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว เราจะขอให้เป็นอยู่อีก ย่อมไม่ได้. ชีรชน คนฉลาด มีปัญญา เป็นบัณฑิต พึงระงับความโศกเศร้าที่เกิดขึ้นแล้วได้โดยฉับพลัน เหมือนเขาน้ำดับไฟที่ลุกกลาม และเหมือนลมพัดปยุ่น

“ผู้ปรารถนาสุขแก่ตน พึงระงับความคร่ำครวญรำพัน ความโหยหา และโทมสนัสเสีย, พึงถอนลูกศรที่เสียบตัวทิ้งไป. ผู้ที่ถอนลูกศรได้แล้ว เป็นอิสระ ก็จะไม่พบความสงบใจ. จะผ่านพ้นความโศกเศร้าไปได้หมด กลายเป็นผู้ไร้โศก เป็นใจ.”²²⁴

²²⁴ พุ.สุ.๒๕/๓๘๐/๔๔๗ (บางส่วนมีซ้ำใน พุ.ชา.๒๗/๑๕๖๘-๑๕๗๒/๓๑๗-๘; พุ.ม.๒๙/๑๘๕/๑๔๕)

“มนุษย์นี้ ตั้งแต่เริ่มเกิดอยู่ในครรภ์ ไม่ว่าจะ เป็นกลางวันหรือกลางคืน เมื่อเริ่มชีวิตขึ้นมาแล้ว ก็มีแต่จะบายหน้าไป ไม่หวนหลังกลับคืน. คนทั้งหลาย ถึงจะพรึงพร้อมด้วยกำลังพล จะต่อสู้ให้ไม่แก่ไม่ตาย ก็ไม่ได้, ปวงสัตว์ล้วนถูกชาติและชราอย่ายี้, เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงมีความคิดว่า จะบำเพ็ญกรรม.

“ราชาผู้เป็นรัฐอธิปัตย์ อาจเอาชนะกองทัพ ซึ่งมีพลทั้งสี่เหล่า (ช้าง ม้า รถ รวบ) ที่น่าสะพรึงกลัวได้ แต่ไม่สามารถเอาชนะพญามัจจุราช...

“ราชาบางพวก แวดล้อมด้วยพลช้าง พลม้า พลรถ และพลรบแล้ว หลุดพ้นเงื้อมมือข้าศึกไปได้ แต่ไม่อาจตีหักให้พญามัจจุราช...ราชาทั้งหลายผู้แก่ล้า ล้า สามารถหักค่าย ทำลายข้าศึกมากมายได้ ด้วยพลช้าง พลม้า พลรถ และพลรบ แต่ไม่อาจอย่ายี้พญามัจจุราช ฯลฯ

“มนุษย์ทั้งหลาย ย่อมบวงสรวง ทำให้ยักษ์ ปีศาจ หรือเปรตทั้งหลาย แม้ที่เกรี้ยวกราดแล้ว ยอมสงบพิโรธได้ แต่จะทำให้พญามัจจุราชยินยอมหาได้ไม่ ฯลฯ ผู้ต้องหาทำผิดฐานประทุษร้ายต่อของค้ำราช หรือต่อราชสมบัติ ก็ดี ผู้ร้ายที่เบียดเบียนประชาชนก็ดี ยังมีทางขอให้พระราชาทรงผ่อนปรนพระราชทานอภัยโทษได้ แต่จะทำให้พญามัจจุราชผ่อนผันยอมตามหาได้ไม่...

“จะเป็นกษัตริย์ ก็ตาม พราหมณ์ ก็ตาม จะร่ำรวย มีกำลังอิทธิพล หรือมีเดชศักดิ์ตาแค่ไหน พญามัจจุราชก็ไม่เห็นแก่ใครเลย เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงมีความคิดว่า จะบำเพ็ญกรรม ฯลฯ

“ธรรมนั้นแล ย่อมรักษาผู้ประพฤติกรรม. ธรรมที่ประพฤติแล้ว ย่อมนำสุขมาให้, นี่เป็นอันสงฆ์ในธรรมที่ประพฤติแล้ว. ผู้ประพฤติกรรม ย่อมไม่ไปสู่ทุกข์. ธรรมกับอธรรม สองอย่างนี้ จะมีผลเสมอกันก็หาไม่, อธรรมย่อมนำไปสู่นรก, ธรรมย่อมให้ถึงสุคติ”²²⁵

“เปรียบเหมือนว่า ภูเขาใหญ่ศิลาล้วน สูงจดท้องฟ้า กลิ้งเข้ามาครอบด้าน ทั้งสี่ทิศ บดขยี้สัตว์ทั้งหลายเสีย ฉันทิ ความแก่และความตาย ก็ครอบงำสัตว์ทั้งหลาย ฉันทัน, ทั้งกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ และศูทร ตลอดจนจันทรธาและคนเก็บกวาดขยะ ชราและมรณะย่อมอย่ายี้ทั้งหมด ไม่ละเว้นใครเลย. ณ ที่นั้น ไม่มียุทธภูมิสำหรับพลช้าง สำหรับพลรถ หรือสำหรับพลรบ. จะใช้เวทมนต์ต่อสู้หรือเอาทรัพย์สินจ้าง ก็ไม่อาจเอาชนะได้.

“เพราะฉะนั้น คนฉลาด (บัณฑิต) เมื่อมองเห็นประโยชน์ (ที่แท้) แก่ตนพึงปลุกฝังศรัทธาในพระพุทธรูป พระธรรม และพระสงฆ์. ผู้ใดประพฤติกรรมด้วยกาย วาจา ใจ ผู้นั้นย่อมเป็นที่สรรเสริญในโลกนี้, จากไปแล้ว ก็บันเทิงในสวรรค์”²²⁶

²²⁵ พุ.ชา.๒๗/๒๒๖๑-๒๒๘๔/๔๖๙-๔๗๓ (เลือกแปลบางคาถา)

²²⁶ ลี.ส.๑๕/๔๑๕/๑๔๘

“ชาวโลกถูกมัจจุราชคอยประหาร ภูชราปิดล้อมไว้ ถูกลูกศรแห่งต้นหา
ที่มแทง พล่านไปด้วยความปรารถนาตลอดทุกเวลา.

“ชาวโลกถูกมัจจุราชทำหั้น ภูชราล้อมไว้ ไม่มีอะไรต้านทานได้ จึงเดือดร้อน
อยู่ร่ำไป รวากะเป็นคนร้ายที่ถูกลงโทษ.

“ความตาย ความเจ็บไข้ และความแก่ เป็นเหมือนไฟ ๓ กองที่คอยไล่ตาม,
กำลังที่จะรับมือได้ ก็ไม่มี แรงเร็วที่จะวิ่งหนีก็ไม่พอ

“(เพราะฉะนั้น) เวลาแต่ละวันอย่าให้ผ่านไปเปล่า จะน้อยหรือมากก็ให้ได้
อะไรบ้าง เพราะวันคืนล่วงไป ชีวิตของคนก็พร่องลงไปจากประโยชน์ที่จะทำ. จะเดิน
อยู่ก็ตาม ยืนอยู่ก็ตาม นั่งหรือนอนอยู่ก็ตาม วาระสุดท้ายก็ใกล้เข้ามาๆ, ท่านจึงไม่
ควรประมาทเวลา.”²²⁷

“ข้าพเจ้าเห็นลูกชาย ของท่านทั้งหลาย เรียกขานว่าแม่จะพอจำ เป็นบุตรรักที่ได้มา
โดยยาก แต่อยู่มาได้ยังไม่ทันเข้าวัยชรา ก็ตายก่อนเสียแล้ว. ข้าพเจ้าเห็นลูกหญิง
ของท่านทั้งหลาย เป็นรุ่นสาว สวยงามน่าชม แต่ก็มาสิ้นชีวิตไปเสีย เหมือน
หน่อไม้ไผ่ที่ยังอ่อน ถูกเขาถอนเอาไป.

“แม้จริจ ชายหรือหญิงก็ตาม ถึงยังหนุ่มยังสาว ก็ตายได้, ใครเล่าจะพึงวางใจ
ในชีวิตว่า เรายังหนุ่มยังสาวอยู่. วันคืนเคลื่อนคล้อย อายุก็น้อยเข้าทุกที เหมือน
อายุของฝูงปลาในที่นั่งางวด. ความเป็นหนุ่มเป็นสาวจะเป็นหลักอะไรได้. ๗๑๑
ชาวโลกถูกมัจจุราชประหาร ภูชราปิดล้อมไว้. คืนวันไม่ผ่านไปเปล่า...

“เมื่อเขาเอาดาบมาทอผ้า เขาทอไปได้เท่าใด ส่วนที่จะต้องทอต่อไป ก็เหลือ
น้อยเข้าเท่านั้น นี่ฉันใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ก็ฉันนั้น. แม่น้ำเต็มฝั่ง ไม่ไหล
ทวนขึ้นที่สูง ฉันใด อายุของมนุษย์ทั้งหลาย ก็ไม่เวียนกลับมาสู่วัยเด็กอีก ฉัน
นั้น. แม่น้ำที่เต็มฝั่ง พัดพาเอาต้นไม้ที่เกิดอยู่ริมฝั่งให้หักโค่นไป ฉันใด ความแก่
และความตายก็พัดพาประดาสัตว์ไป ฉันนั้น. ๗๑๒

“ผลไม้ที่สุกแล้ว ย่อมมีภัยอยู่ตลอดเวลา จากการที่จะต้องร่วงหล่นไป ฉันใด
สัตว์ทั้งหลายเกิดมาแล้ว ก็มีภัยอยู่ตลอดเวลาจากการที่จะต้องตาย ฉันนั้น.

“ตอนเช้า ยังเห็นกันอยู่มากคน พอตกเย็น บางคนก็ไม่เห็น, เมื่อเย็น ยังเห็นกัน
อยู่มากคน ถึงรุ่งเช้า บางคนก็ไม่เห็น. ควรรีบทำความเพียรเสียแต่วันนี้, ใครเล่ารู้ว่า
ตายในวันพรุ่ง เพราะความผัดเพี้ยนกับพญามัจจุราชเจ้าทัพใหญ่ นั้น ไม่มีเลย.”²²⁸

“บุตรของข้าพเจ้าทั้งร่างไป เหมือนงูลอกคราบเก่าทิ้งเสีย เมื่อร่างกายใช้สอย
ไม่ได้ เขาก็ตายจากไปแล้ว... เขามาจากปรโลก ข้าพเจ้าก็มีได้เชื้อเชิญ เขาไปจากโลก
นี้ ข้าพเจ้าก็มีได้อนุญาต เขามาอย่างไร ก็ไปอย่างไร การคร่ำครวญรำพันในถาวร
จากไปของเขานั้น จะมีประโยชน์อะไร... ถ้าร้องไห้ไป ร่างกายข้าพเจ้าก็จะผ่ายผอม,
การร้องไห้ของข้าพเจ้าจะมีผลดีอะไร, ญาติมิตรสหายทั้งหลายของข้าพเจ้า ก็จะมี
แต่ความไม่สบายใจ...

²²⁷ พุ.เถร.๒๖/๓๕๙/๓๓๕ (ภาษาของพระสิริมัทธเถระ)

²²⁸ พุ.ชา.๒๘/๔๓๗-๔๔๑/๑๖๓-๕ (เลือกแปลบางคาถา)

“ผู้ที่เสว้าไศกถึงคนตาย ก็เหมือนเด็กที่ร้องไห้ขอพระจันทร์ ซึ่งโคจรไปในอวกาศ. คนตายถูกเผาอยู่ ย่อมไม่รู้ว่านาติคร่ำครวญถึง. เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่เสว้าไศก เขาไปแล้วตามวิถีทางของเขา.”²²⁹

“ถ้าจะเสว้าไศกถึงคนที่ไม่ได้อยู่แก่ตน คือคนที่ตายไปแล้ว ก็ควรจะเสว้าไศกถึงตนเอง ซึ่งตกอยู่ในอำนาจของพญามัจจุราชตลอดเวลา.

“อายุสังขารี่จะประมาทไปตามสัตว์ ผู้ยืน นั่ง นอน หรือเดินอยู่ ก็หาไม่. ้วย่อมเสื่อมลงเรื่อยไป ทุกหลับตา ทุกลี้มตา.

“เมื่อวัยเสื่อมสิ้นไปอย่างนี้ ความพลัดพรากจากกัน ก็ต้องมี โดยไม่ต้องสงสัย. หมูสัตว์ที่ยังเหลืออยู่ ควรเมตตาเอื้อเอ็นดูต่อกัน, ไม่ควรจะมีว่เสว้าไศกถึงผู้ที่ตายไปแล้ว.”²³⁰

“ภิกษุทั้งหลาย ชฺฐานะ ๕ ประการเหล่านี้ เป็นสิ่งที่สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใครๆ ก็ตามในโลก ไม่อาจจะได้ ๕ ประการอะไรบ้าง? ได้แก่ข้อว่า ขอสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา จงอย่าแก่, ขอสิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา จงอย่าเจ็บไข้, ขอสิ่งที่มีความตายเป็นธรรมดา จงอย่าตาย, ขอสิ่งที่มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา จงอย่าสิ้นไป, ขอสิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา จงอย่าพินาศ

“สำหรับปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา ก็ยอมแก่, สิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ก็ยอมเจ็บไข้, สิ่งที่มีความตายเป็นธรรมดา ก็ยอมตาย, สิ่งที่มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา ก็ยอมสิ้นไป, สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา ก็ยอมพินาศไป;

“ปุถุชนนั้น... (เมื่อสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้น) ย่อมไม่พิจารณาเห็นตั้งนี้ว่า มิใช่เฉพาะแต่ของเรา ผู้เดียวเท่านั้น...(ที่เป็นไปเช่นนั้น) แท้จริงแล้ว ตราบใด สัตว์ทั้งหลายยังมีการมา การไป การจุติ การอุบัติกันอยู่ ตราบนั้น สำหรับสัตว์ทั้งหมดทั้งสิ้นทีเดียว สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา ก็ยอมแก่...สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา ก็ยอมพินาศด้วยกันทั้งนั้น, ก็เมื่อสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา มาแก่ไป...เมื่อสิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา มาพินาศไป ถ้าเราจะเสว้าไศก หม่นหมอง ร้องไห้ ตีอก คร่ำครวญ หลงใหลพันเพือนไป แม้อาหารก็จะไม่เป็นอันอยาก รับประทาน ร่างกายก็จะซูบโทรม การงานก็จะไม่เป็นอันทำ พวกศัตรูก็จะพากันชอบใจ ฝ่ายมิตรสหายก็จะพลอยเสียใจ;...

“(ครั้นสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้นจริง) เขายอมเสว้าไศก หม่นหมอง ร้องไห้ ตีอก คร่ำครวญ หลงใหลพันเพือนไป; นี้เรียกว่า ปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ ถูกถูกศรคือความเสว้าไศกอันมีพิษ เสียบแทงแล้ว ทำตัวเองให้เดือดร้อน.

“แต่สำหรับอริยสาวกผู้มีได้เรียนรู้ สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา ก็ยอมแก่...สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา ก็ยอมพินาศไป;

²²⁹ พุ.ชา.๒๗/๗๑๗-๗๒๐/๑๖๗-๘

²³⁰ พุ.ชา.๒๗/๖๑๑-๓/๑๔๖-๗

“อริยสาวกนั้น...(เมื่อสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้น) ย่อมพิจารณาเห็นตั้งนี้ว่า มิใช่เฉพาะแต่ของเรา ผู้เดียวเท่านั้น...(ที่เป็นไปเช่นนั้น) แท้จริงแล้ว ตราบใดสัตว์ทั้งหลาย ยังมีกรรมมา การไป การ จุติ การอุบัติ กันอยู่ ตราบนั้น สำหรับสัตว์ทั้งหมดทั้งสิ้นทีเดียว สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา ก็ย่อมแก่...สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา ก็ย่อมพินาศด้วยกันทั้งนั้น, ก็เมื่อสิ่งที่มีความแก่เป็น ธรรมดา มาแก่ไป...เมื่อสิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา มาพินาศไป ถ้าเราจะเศร้าโศก หม่นหมอง ร้องไห้ ตีอก คร่ำครวญ หลงใหลพันเพือนไป แม้อาหารก็จะไม่เป็นอันอยาก รับประทาน ร่างกายก็จะซูบโทรม การงานก็จะไม่เป็นอันทำ พวกศัตรูก็จะพากันชอบใจ ฝ่าย มิตรสหายก็จะพลอยเสียใจ...

“(ครั้นสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้นจริง) อริยสาวกนั้น ย่อมไม่เศร้าโศก ไม่หม่นหมอง ไม่ร้องไห้ ไม่ ตีอก ไม่คร่ำครวญ ไม่หลงใหลพันเพือน; นี้เรียกว่า อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้, เขาถอนลูกศร คือ ความเศร้าโศก อันมีพิษ ที่เป็นเครื่องเลียบแทงปฤชณผู้มีได้เรียนรู้ ซึ่งได้แต่ทำตัวเองให้เดือนร้อน ออกได้แล้ว; อริยสาวกนั้น เป็นผู้ไม่มี ความเศร้าโศก ปราศจากลูกศรที่เลียบแทง ย่อมดับทุกข์ ร้อน ทำตนให้สุขเย็น.

“การโศกเศร้า การพิไรรำพัน จะช่วยให้ได้ประโยชน์อะไรสักนิดหน่อย ก็หาไม่. เหล่าคนที่มุ่งร้ายรู้ว่า เขาเศร้าโศก มีความทุกข์ ย่อมจะตีใจ ส่วนบัณฑิต ผู้ฉลาด ในการวินิจฉัยเหตุผล ย่อมไม่หวั่นไหวต่อเหตุการณ์ร้ายทั้งหลาย. เมื่อมองเห็นหน้า ของบัณฑิตนั้น เป็นเหมือนเดิมไม่ผิดแปลกไป พวกอมิตรทั้งหลายกลับกลายเป็น ฝ่ายทุกข์.

“ประโยชน์ที่มุ่งหมาย ตนจะได้ในทีใด ด้วยวิธีใด จะด้วยการเข้าไปพูดกัน เฉพาะตัว ด้วยการศึกษาท่านผู้รู้ ด้วยการรู้จักเจรจา ด้วยการจ่ายทรัพย์ หรือด้วย ขนบธรรมเนียมอย่างใดก็ตาม ก็พึงพากเพียร ในที่นั้นๆ ด้วยวิธีการนั้นๆ.

“หากรู้ชัดว่า ผลที่หมายนั้น เป็นสิ่งที่เราก็คตาม ผู้อื่นก็ตาม ไม่อาจจะได้ ก็ไม่ พึงเศร้าโศก, พึงยับยั้งตั้งกำหนดใจอย่างมั่นคงว่า ที่นี้เราจะทำอย่างไรต่อไป”²³¹

“จะตายก็ไปคนเดียว จะเกิดก็มาคนเดียว. ความสัมพันธ์ของสัตว์ทั้งหลาย ก็ แค่นี้มาพบปะเกี่ยวข้องกัน. เพราะฉะนั้น สำหรับท่านผู้ได้เรียนรู้มามาก เป็น ปราชญ์ มองเห็นโลกนี้โลกหน้า รู้ทั่วถึงธรรมแล้ว ความโศกเศร้าทั้งหลาย แม้ใหญ่ หลวง ก็ไม่ทำให้ท่านเร้าร้อน.

“เวลานั้นจะบริหารยศ ฐานะ และโภคทรัพย์ จะบำรุงเลี้ยงภรรยาและหมู่ญาติ กับทั้งประชาชาวประชาชนนอกนั้น. นี่คือนิเวศหน้าที่ของท่านผู้รู้.”²³²

“คนเขลาย่อมคิดการแต่ที่ว่า ฤดูฝน เราจะอยู่ที่นี้ ฤดูหนาว ฤดูร้อน เราจะอยู่ที่นี้ หา ตระหนักถึงอันตรายไม่. เมื่อเขาหลงใหลอยู่กับลูกหลานและสัตว์เลี้ยง มีจิตติดข้อง อยู่ในทรัพย์สิ่งสินของต่างๆ มัจจุราชก็มาพาเอาเขาไป เหมือนห้วงน้ำใหญ่พัดพา ชาวบ้านที่หลับไหลไป ฉะนั้น.

²³¹ อัง.ปมจก.๒๒/๔๘/๕๙; เฉพาะท่อนคาถามีใน ขุ.ชา.๒๗/๗๘๙-๗๙๒/๑๗๙ ด้วย

²³² ขุ.ชา.๒๗/๑๕๗๓-๕/๓๑๘

“เมื่อถูกพญามัจจุราชครอบงำ ไม่ว่าจะบุตร ไม่ว่าจะบิดา ไม่ว่าจะญาติพวกพ้อง ถึงจะมี ก็ช่วยต้านทานไม่ได้, จะหาที่ปกป้องในหมู่ญาติ เป็นอันไม่มี.

“บัณฑิตตำราวมตนด้วยศีล ทราบเหตุผลตั้งนี้แล้ว พึงรีบชำระทางดำเนินสู่นิพพานโดยเร็วพลัน.”²³³

“ชีวิตนั้นน้อยจริงหนอ. คนย่อมตาย ทั้งที่อายุยังไม่ถึงร้อยปี, ถึงแม้อยู่ได้เกินกว่านั้น ก็ต้องตาย เพราะชราอย่างแน่นอน.

“ชนทั้งหลายย่อมเศร้าโศก เพราะสิ่งที่ตนยึดถือว่าเป็นของเรา แต่แท้จริงแล้ว สิ่งที่ยึดถือไว้ไม่มีอะไรเที่ยงแท้เลย. ผู้ที่มองเห็นว่า ความพลัดพรากกันจะต้องมีแน่นอนตั้งนี้แล้ว ไม่ควรอยู่ครองเรือน. คนสำคัญหมายสิ่งใดว่า นี่ของเรา ก็ต้องละสิ่งนั้นไปเพราะความตาย. บัณฑิตพุทธมามกะทราบความข้อนี้แล้ว ไม่พึงใฝ่เมียงไปในกรที่จะยึดถืออะไรๆ ว่าเป็นของเรา.

“คนที่รักใคร่ ตายจากไปแล้ว ย่อมไม่ได้พบเห็นอีก เหมือนคนตื่นขึ้น ไม่เห็นสิ่งที่ได้พบในฝัน. คนที่เขาเรียกว่าชื่อนี้ๆ นั้น ก็แค่ได้พบเห็นกันบ้าง ได้ยินถึงบ้าง, คนที่ตายจากไปแล้ว ก็เหลือแต่ชื่อเท่านั้น ที่จะฟังกล่าวขวัญถึงได้. ผู้ที่ติดใจในสิ่งที่ยึดถือว่าเป็นของเรา ย่อมละความโศกเศร้าความคร่ำครวญและความตระหนี่ไม่ได้. เพราะฉะนั้น มุนีทั้งหลาย ผู้มองเห็นความเกษม จึงละสิ่งที่เคยหวงแหนเที่ยวไป.

“บัณฑิตทั้งหลายกล่าวถึงท่านผู้ไม่แสดงตนในภพ (คือพระอรหันต์) ว่าเป็นบุคคลที่สอดคล้องเหมาะกัน สำหรับภิกษุผู้บำเพ็ญความหลักเรือนถอนจิต (ได้แก่พระที่ยังศึกษาอยู่ คือเป็นเสขะ หรือกัลยาณปุถุชน) ซึ่งเสพเสนาสนะอันสังัด.

“มุนี ไม่ติดใจในสิ่งทั้งปวง ไม่ทำใครๆ อะไรๆ ให้เป็นที่รักให้เป็นที่ชิง. ความร่ำไห้และความตระหนี่จึงไม่แปดเปื้อนมุนีนี้ เหมือนดั่งน้ำไม่เปียกใบบัว.

“หยาดน้ำไม่ติดใบบัว วารีไม่ติดปทุม ฉันทใด มุนีก็ไม่ติดใจในสิ่งที่ได้เห็น ได้ยิน ได้สัท ทราบ ฉันทนั้น.

“ท่านผู้ทรงปัญญา (พระอรหันต์) ย่อมไม่สำคัญมั่นหมายด้วยสิ่งที่ได้เห็น ได้ยิน หรือสัททราบ ย่อมไม่ปรารถนาความบริสุทธิ์ด้วยวิธีการอย่างอื่น, ท่านไม่ติดใจใคร (อย่างพาลปุถุชน) และก็ไม่หน่ายแหยง (อย่างกัลยาณปุถุชนและพระเสขะ).”²³⁴

“ทรัพย์สมบัติละทิ้งคนไปก่อน ก็มี, คนละทิ้งทรัพย์สมบัติไปก่อน ก็มี. ท่านผู้ใคร่การมารมณเอย ผู้ครองทรัพย์สมบัติทั้งหลาย ไม่เที่ยงแท้ยั่งยืนเลย, เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่เศร้าโศก ในยามที่คนทั้งหลายพากันโศกเศร้า

“ดวงจันทร์อุทัยขึ้น เต็มดวง แล้วก็แรมลับ. ดวงอาทิตย์ ฉายแสงส่องโลก แล้วก็อัสดง. โลกธรรมทั้งหลายนั้น ข้าพเจ้ารู้เท่าทันแล้ว, เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่เศร้าโศก ในยามที่คนทั้งหลายพากันโศกเศร้า.”²³⁵

²³³ พุ.ธ.๒๕/๓๐/๕๓

²³⁴ พุ.สุ.๒๕/๔๑๓/๔๙๒

²³⁵ พุ.ชา.๒๗/๗๐๓-๔/๑๖๔; พุ.ม.๒๕/๑๙๒/๑๔๙

“ได้ลาภ เลื่อมลาภ ได้ยศ เลื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข และทุกข์ เหล่านี้ เป็นธรรมดาในหมู่มนุษย์ เป็นของไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีความแปรปรวนไปได้เป็นธรรมดา.

“ผู้มีปัญญา มีสติ รู้จักสิ่งเหล่านี้แล้ว พิจารณาเห็นว่าเป็นของผันแปรไปได้เป็นธรรมดา, สิ่งน่าปรารถนา ก็อย่ายึดของท่านไม่ได้ ถึงสิ่งไม่น่าปรารถนา ก็ไม่ทำให้ท่านคับแค้น. ความยินดี ก็ตาม ความยินร้าย ก็ตาม ท่านกำจัดได้หมด หายลับ ไม่มีเหลือ. ท่านทราบสภาวะที่ไร้โรค ไร้ทุกข์ มีสัมมาปัญญา เป็นผู้ถึงพากฝั่งภพ.”²³⁶

“รูปร่างของสัตว์ย่อมร่วงโรยไป แต่ชื่อและโคตรไม่เสื่อมสลาย”²³⁷

“กาลเวลาลายอมกลืนกินสัตว์ทั้งหลาย พร้อมกันไปกับตัวมันเอง”²³⁸

“วัยลี้ไป ตามคืนและวัน”²³⁹

“กาลเวลาล่วงไป คืนวันผ่านพ้นไป วัยก็หมดไปที่ละตอนตามลำดับ. ผู้สังเกตเห็นภัยในความตายตั้งนี้ หวังความสงบ พึงละเหยื่อสลอในโลกเสีย”²⁴⁰

“ข้าพเจ้าไม่มีความชั่วซึ่งได้ทำไว้ ณ ที่ไหนๆ เลย เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่ห่วงกลัวความตายที่จะมาถึง”²⁴¹

“ตั้งอยู่ในธรรมแล้ว ไม่ต้องกลัวปรโลก”²⁴²

“อาณนที...สมัยนั้น เราเป็นพระเจ้ามหาสุทศน์. พระนครแปดหมื่นสี่พัน อันมีกุสาวดีราชธานีเป็นประมุข เหล่านั้น ก็ของเรา. ปราสาทแปดหมื่นสี่พัน อันมีธรรมปราสาทเป็นประมุข เหล่านั้น ก็ของเรา. ฯลฯ รถแปดหมื่นสี่พัน...มีเครื่องขลังการแล้วด้วยทอง มีธงแล้วด้วยทอง มีตาข่ายเครื่องปกคลุมแล้วด้วยทอง อันมีรถเวชยันต์เป็นประมุขเหล่านั้น ก็ของเรา ฯลฯ

“อาณนที บรรดาพระนครแปดหมื่นสี่พัน พระนครที่เราอยู่ครอบครองสมัยนั้น ก็เพียงนครเดียวเท่านั้น คือ กุสาวดีราชธานี. บรรดาปราสาทแปดหมื่นสี่พัน ปราสาทที่เราอยู่ครอบครองสมัยนั้น ก็เพียงปราสาทเดียวเท่านั้น คือ ธรรมปราสาท. ฯลฯ บรรดารถแปดหมื่นสี่พัน รถที่เรานั่งสมัยนั้น ก็เพียงคันเดียวเท่านั้น คือรถเวชยันต์ ฯลฯ

“อาณนที จงดูเถิด สังขารเหล่านั้นทั้งหมด ล้วนเป็นอดีต ดับสิ้นไปแล้ว ผันแปรไปแล้ว. สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยงอย่างนี้แล, สังขารทั้งหลาย ไม่ยั่งยืนอย่างนี้แล, สังขารทั้งหลาย ให้ความไม่ปรองดองมันใจไม่ได้อย่างนี้แล. อาณนที เพียงเท่านั้น ก็เพียงพอแล้วที่จะเบื่อหน่ายในสังขารทั้งหลายทั้งปวง เพียงพอที่จะเลิกตีตีใคร เพียงพอที่จะหลุดพ้นไปเสีย. ฯลฯ

“สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา, เกิดขึ้นแล้ว ก็ดับไป ความสงบวางแห่งสังขารเหล่านั้น เป็นสุข.”²⁴³

²³⁶ อัง.อุฎฺฐก.๒๓/๕๕-๕๖/๑๕๘-๑๖๒

²³⁷ ส.ส.๑๕/๒๑๐/๕๙

²³⁸ พุ.ชา.๒๗/๓๔๐/๙๕

²³⁹ ส.ส.๑๕/๑๗๓/๕๒; ๒๑๐/๕๙

²⁴⁰ ส.ส.๑๕/๓๐๐/๙๐

²⁴¹ พุ.ชา.๒๘/๑๐๐๐/๓๕๐

²⁴² ส.ส.๑๕/๒๐๘/๕๙

²⁴³ ที.ม.๑๐/๑๘๕-๖/๒๒๕-๘.

“นครของเราชื่อว่ากบิลพัสดุ์. พระราชา พุททบิดา พระนามว่าสุทโธทนะ. พระมารดา ผู้ชนนี้ มีพระนามว่ามายาเทวี. เราครองอาศรัยวิสัยอยู่ ๒๙ พรรษา, มีปราสาทเลิศ ๓ หลัง ชื่อว่า สุจันทะ โภกนุท และโกญจะ. พร้อมด้วยสตรีสี่หมื่น นางเฝ้าแหวนดั่งการ. ยอดนารีมีนามว่า ยโสธรา, ไวรสนามว่าราหุล.

“เราเห็นนิมิต ๔ ประการ จึงออกบวชด้วยชัศรวราชยาน, ได้บำเพ็ญเพียร ประพฤติกุศลกิจอยู่ ๖ พรรษา. เราประกาศธรรมจักรที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี.

“เราคือพระสัมพุทธเจ้า นามว่าโคตมะ เป็นสวณะของสรวพัสดุ์ ๗๗ อายุของเราในยุคสมัยบัดนี้ น้อยเพียงชั่ววัยวัย. ถึงจะดำรงชีวิตอยู่เพียงเท่านั้น เราก็ช่วยหมู่ชนให้ข้ามพ้นวิญญะไปได้จำนวนมากมาย, และได้ตั้งคบเพลิงธรรมไว้ปลูกประชาชนภายหลังให้เกิดปัญญาตื่นขึ้นมาตรัสรู้ต่อไป.

“ไม่นานเลย เรา พร้อมทั้งหมู่สาวก ก็จักปรินิพพาน เหมือนไฟดับไปเพราะสิ้นเชื้อ. เรือนกายร่างนี้ที่ทรงไว้ซึ่งคุณสมบัติ วิจิตรด้วยวรลักษณ์ทั้ง ๓๒ ประการ มีเดชหาที่เทียบเทียมมิได้ กับทั้งทศพลและประดาฤทธิ์ ฉายประภาณพพรณรังสี สว่างไสวทั่วทิศทิศ ดุจดั่งดวงอาทิตย์ศรีสว่าง ก็จักดับดับหาย สังขารทั้งหมดทั้งหลายน้ไถ่ถอนแล้ว ล้วนว่างเปล่าดั่งนี้แหละหนอ.”²⁴⁴

“ทั้งเด็ก ทั้งผู้ใหญ่ ทั้งคนพาล ทั้งบัณฑิต ทั้งคนมี ทั้งคนจน ล้วนเดินหน้าไปหาความตาย ทั้งนั้น. ภาชนะดินที่ช่างหม้อทำแล้ว ทั้งเล็กและใหญ่ ทั้งสูงและติบ ล้วนมีความแตกทำลายเป็นที่สุด ฉนั้นใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ก็มีความตายเป็นที่สุด ฉนั้นนั้น.

“วัยของเราหง่อมแล้ว, ชีวิตของเราอยู่เพียงเล็กน้อย, เราจะจากพวกเขาไป, เราได้ทำสวณะให้แก่ตนแล้ว. ภิกษุทั้งหลาย พวกเขาจงเป็นผู้ไม่ประมาท มีสติ มีความประพฤติดีงาม มีความดำริมั่นคง จงตามรักษาจิตของตน. ผู้ใดในธรรมวินัยนี้ จักเป็นอยู่อย่างไม่ประมาท, ผู้นั้นจะละชาติสังสาร กระทำความจบสิ้นทุกขได้.”²⁴⁵

“ภิกษุทั้งหลาย ปัจจุบันนี้ เมื่อจะกล่าวให้ถูกต้อง พึงกล่าววว่า ชีวิตของมนุษย์นั้นน้อย เป็นของนิดหน่อย พ้นลับหาย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก, พึงตรัสตรองการด้วยความรู้คิด พึงทำความดีงาม (กุศล) พึงครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์), ผู้เกิดมาแล้ว ที่จะไม่ตาย เป็นไม่มี.

“บัดนี้คนที่มีอายุอยู่ได้นาน ก็อยู่ได้เพียงร้อยปี หรือเกินกว่าเล็กน้อย. ผู้ที่มีชีวิตอยู่ถึงร้อยปี ก็อยู่ได้เพียง ๓๐๐ ฤดู เท่านั้น...ผู้ที่อยู่ครบ ๓๐๐ ฤดู ก็อยู่ได้เพียง ๑,๒๐๐ เดือน...ผู้ที่อยู่ครบ ๑,๒๐๐ เดือน ก็อยู่ได้เพียง ๒,๔๐๐ ปี...ผู้ที่อยู่ครบ ๒,๔๐๐ ปี ก็อยู่ได้เพียง ๓๖,๐๐๐ รัตริ...ผู้ที่อยู่ครบ ๓๖,๐๐๐ รัตริ ก็บริโภคอาหารเพียง ๗๒,๐๐๐ มื้อ คือ ฤดูหนาว ๒๔,๐๐๐ มื้อ ฤดูร้อน ๒๔,๐๐๐ มื้อ ฤดูฝน ๒๔,๐๐๐ มื้อ ทั้งนั้น นับรวมทั้งเวลาที่ดื่มนมมารดา และมีอื่นตรวย (เหตุขัดข้อง) ต่อการบริโภคอาหารด้วย.

²⁴⁴ ชุ.พ.พ.๕.๓๓/๒๖/๕๕๔

²⁴⁵ ที.ม.๑๐/๑๐๘/๑๔๑

“อันตรายต่ออาการบริโภคอาหารมีดังนี้ คือ โกรธแล้ว ไม่บริโภคอาหารเสียบ้าง มีความทุกข์แล้ว ไม่บริโภคเสียบ้าง เจ็บไข้ จึงไม่ได้บริโภคเสียบ้าง รักษาอุโบสถ จึงไม่ได้บริโภคเสียบ้าง ไม่ได้อาหาร จึงไม่ได้บริโภคเสียบ้าง.

“ภิกษุทั้งหลาย อายุของมนุษย์ผู้เป็นอยู่ ๑๐๐ ปี เราได้คำนวณนับแล้ว ประมาณอายุก็นับแล้ว ฤดู ปี เดือน ค่ำ วัน มีอาหาร อันตรายต่ออาการบริโภคอาหาร ก็ได้ นับแล้ว ฉะนั้นแล.

“ภิกษุทั้งหลาย กิจใดที่ศาสดาผู้อนุเคราะห์ ผู้แสวงประโยชน์แก่สาวกทั้งหลาย จะพึงทำด้วยอาศัยน้ำใจเกื้อกูล, กิจนั้นเราได้กระทำแล้วแก่เธอทั้งหลาย.

“ภิกษุทั้งหลาย นั้นโค่นไม้ นั้นเรือนว่าง, เธอทั้งหลาย จงเพ่งพินิจ อย่าประมาณ อย่าต้องเป็นผู้มีความเดือดร้อนใจในภายหลังเลย, นี้คืออนุศาสน์ของเรา สำหรับเธอทั้งหลาย.”²⁴⁶

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ตน (อัตตัตถะ) ก็ควรที่เดียว ที่จะยังประโยชน์ตนนั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาณ, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ผู้อื่น (ปรัตถะ) ก็ควรที่เดียว ที่จะยังประโยชน์ผู้อื่นนั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาณ, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ทั้งสองฝ่าย (อุภยัตถะ) ก็ควรที่เดียว ที่จะยังประโยชน์ทั้งสองฝ่ายนั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาณ.”²⁴⁷

- เร่งทำกิจ และเตรียมการเพื่ออนาคต

“ความไม่ประมาณ เป็นทางไม่ตาย, ความประมาณเป็นทางแห่งความตาย. ผู้ไม่ประมาณย่อมไม่ตาย, คนประมาณเหมือนคนตายแล้ว ฯลฯ ผู้ไม่ประมาณ เพ่งพินิจ อยู่ ย่อมประสบความสุขอันใหญ่ยิ่ง.”²⁴⁸

“เพราะฉะนั้น ในชีวิตที่เหลืออยู่นี้ ทุกคนควรกระทำกิจหน้าที่ และไม่พึงประมาณ.”²⁴⁹

“บรรพชิตพึงพิจารณาเนืองๆ ว่า วันคืนล่วงไป บัดนี้เราทำอะไรอยู่.”²⁵⁰

“อย่าปล่อยโอกาสให้ผ่านเลยไปเสีย...พึงถอนลูกศรที่เสียบตัวออกเสีย ด้วยความไม่ประมาณ และด้วยวิชชา.”²⁵¹

“รู้ว่าอะไรเป็นประโยชน์แก่ (ชีวิต) ตน ก็ควรรีบลงมือทำ”²⁵²

“ในเวลาทีควรลุกขึ้นทำงาน ไม่ลุกขึ้นทำ. ทั้งที่ยังหนุ่มแน่นมีกำลัง กลับเฉื่อยชา ปล่อยความคิดให้จมปลัก เกียจคร้าน มัวซึมเซาอยู่ ย่อมไม่ประสบทางแห่งปัญญา.”²⁵³

²⁴⁶ อัง.สตุตทก.๒๓/๗๑/๑๔๐

²⁴⁷ ส.นิ.๑๖/๖๗/๓๕; อัง.สตุตทก.๒๓/๖๙/๑๓๗ (เคยอ้าง)

²⁴⁸ พุ.ธ.๒๕/๑๒/๑๘

²⁴⁹ พุ.สุ.๒๕/๓๘๗/๔๖๕

²⁵⁰ อัง.ทสทก.๒๔/๔๘/๙๒

²⁵¹ พุ.สุ.๒๕/๓๒๗/๓๘๙

²⁵² ส.ส.๑๕/๒๘๑/๘๑

“คนที่เรียนรู้ (สุตะ) น้อยนี้ ย่อมแก่เหมือนโคติก. เนื้อของเขาย่อมเจริญ (แต่) ปัญญาของเขาหาเจริญไม่.”²⁵⁴

“เมื่อยังหนุ่มสาว พรหมจรรย์ก็ไม่บำเพ็ญ ทักษะก็ไม่หาเอาไว้ (ครั้นแก่เฒ่าลง) ก็ต้องนั่งชบเซา เหมือนนกกระเรียนแก่ จับหงอยอยู่กับเปลือกตมที่ไร้ปลา.”

“เมื่อยังหนุ่มสาว พรหมจรรย์ก็ไม่บำเพ็ญ ทักษะก็ไม่หาเอาไว้ (ครั้นแก่เฒ่า) ก็ได้แต่นอนทอดถอนถึงความหลัง เหมือนตั้งตุ๊กตารที่เขายิงตกไปแล้ว (หมดพิษสง).”²⁵⁵

“ผลประโยชน์ทั้งปวง ตั้งอยู่ที่หลัก ๒ ประการ คือ การได้สิ่งที่ยังไม่ได้ และ การรักษาสินที่ได้แล้ว.”²⁵⁶

“ภิกษุทั้งหลาย ตระกูลเหล่านี้เหล่าใดก็ตาม ที่ถึงความเป็นใหญ่ในภคสมบัติ จะดำรงอยู่ได้ยืนนาน ด้วยเหตุ ๔ สถาน หรือสถานใดสถานหนึ่ง กล่าวคือ รู้จักแสวงหาสิ่งที่พินาศสูญหาย ปฏิสังขรณ์สิ่งที่ชำรุดทรุดโทรม รู้จักประมาณในการกินการใช้จ่าย และตั้งสติหรือบุรุษผู้มีสติให้เป็นใหญ่.”²⁵⁷

“ความไม่ประมาท เป็นทางไม่ตาย, ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย. ผู้ไม่ประมาทย่อมไม่ตาย, คนประมาทเหมือนคนตายแล้ว.

“จากความมัวเมา ก็เกิดความประมาท, จากความประมาท ก็เกิดความเสื่อม, จากความเสื่อม ก็เกิดโทษประดัง, ผู้มีภาระปกครองรัฐ จงอย่าได้ประมาทเลย.

“กษัตริย์จำนวนมาก มีความประมาท ต้องสูญเสียประโยชน์ สูญเสียรัฐ, แม้แต่ชาวบ้าน ประมาท ก็สูญเสียบ้าน, อนาคตริกประมาท ก็สูญเสียความเป็นอนาคตริก. เมื่อผู้ครองแผ่นดินประมาท โภคทรัพย์ในรัฐย่อมพินาศทั้งหมด, นี้แลเรียกว่า ทุกข์ภัยของผู้ครองแผ่นดิน.

“ความประมาทนี้ เป็นหลักอะไรไม่ได้. ผู้ครองแผ่นดินประมาทเกินขอบเขต โจรทั้งหลายก็กำจัดชนบทที่มั่งคั่งบริบูรณ์เสีย. โจรทั้งหลายก็จะมีเหลือ, เงินทองทรัพย์เงินก็จะไม่มีเหลือ. เมื่อรัฐถูกปล้น ก็จะเสื่อมจากภคสมบัติทุกอย่าง. ถึงจะเป็นชาติตติยราช เมื่อภคสมบัติย่อยยับหมดแล้ว ญาติมิตรสหายทั้งหลาย ก็ไม่นับถือในความคิดอ่าน, พลช้าง พลม้า พลรถ พลราบ ทั้งหลาย ที่อาศัยเลี้ยงชีพอยู่ ก็ไม่นับถือในความคิดอ่าน.

“ผู้นำที่จัดการงานไม่ดี เขา ด้อยความคิดอ่าน ทวามปัญญา ย่อมหมดศรีสง่า เหมือนควาบเก่าที่งูทิ้งไปแล้ว. ส่วนผู้นำที่จัดแจงการงานเป็นอย่างดี หมั่นขยันถูกกาลไม่เฉื่อยชา ย่อมมีภคสมบัติที่เจริญยิ่งขึ้นๆ ทุกด้าน เหมือนฝูงโคที่มีโคผู้นำ.

“ฉะนั้น พระองค์จึงเสด็จเที่ยวสดับดูความเป็นอยู่เป็นไปในแคว้นแคว้นแดนชนบท, ครั้นได้เห็นได้สดับแล้ว จึงดำเนินราชกิจนั้นๆ.”²⁵⁸

²⁵³ พ.ร.๒๕/๓๐/๕๒
²⁵⁴ พ.ร.๒๕/๒๑/๓๕
²⁵⁵ พ.ร.๒๕/๒๑/๓๖
²⁵⁶ พ.ร.๒๗/๒๔๔๒/๕๓๑ (ไม่ประมาท ๒ ด้าน คือ ในการสร้างสรรค์ และในการรักษา)
²⁵⁷ อ.จตุกก.๒๑/๒๕๘/๓๖๖

“เป็นคนควรหวังเรื่อยไป บัณฑิตไม่ควรท้อแท้. เราเห็นประจักษ์มากับตนเอง เราปรารถนาอย่างใด ก็ได้สมตามนั้น.”²⁵⁹

“ภิกษุทั้งหลาย เราประจักษ์ (คุณค่า) ของธรรม ๒ ประการ คือ ความไม่สันโดษในกุศลธรรมทั้งหลาย และความไม่ระย่อในการบำเพ็ญเพียร ฯลฯ โพธิ์อันเรานั้นได้บรรลุด้วยความไม่ประมาท, ความลุเลิงปรองโง (โง่เขลา) อย่างเยียมยอชด อันเรานั้นได้บรรลุด้วยความไม่ประมาท.”²⁶⁰

“ภิกษุ ยังไม่ถึงความสิ้นอาสวะ อย่าได้นอนใจ เพียงด้วยความมีศีลและวัตร ด้วยความเป็นผู้ได้เล่าเรียนศึกษามาก ด้วยการได้สมาธิ ด้วยการอยู่วิเวก หรือ (แม้แต่) ด้วยการประจักษ์ว่า เราได้สัมผัสเนกขัมมสุขที่พวกปุถุชนไม่เคยได้รู้จัก”²⁶¹

“เตรียมกิจสำหรับอนาคตให้พร้อมไว้ก่อน, อย่าให้กิจนั้นบีบคั้นตัวเมื่อถึงเวลา ต้องทำเฉพาะหน้า.”²⁶²

“พึงระวังสิ่งที่ควรระวัง, พึงป้องกันภัยที่ยังไม่มาถึง, ชีวชนตรวจตราโลกทั้งสอง เพราะค้ำิ่งภัยที่ยังไม่มาถึง.”²⁶³

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมองเห็นภัยที่ยังไม่มาถึง (อนาคตภัย) ๕ ประการต่อไปนี้ (คือ ความชรา ความเจ็บไข้ ความขาดแคลน คราวบ้านเมืองไม่สงบ คราวสงฆ์แตกแยก ที่อาจจะเกิดขึ้น) ย่อมควรแท้ ที่ภิกษุจะเป็นอยู่โดยเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศตัวเด็ดเดี่ยว เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่เข้าถึง เพื่อประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง.”²⁶⁴

“ภิกษุทั้งหลาย อนาคตภัย ๕ ประการเหล่านี้ (คือ ภิกษุทั้งหลายที่มีใต้อบรมพัฒนากาย ศีล จิต ปัญญา จะเป็นอุปัชฌาย์ให้อุปสมบท จะเป็นอาจารย์ จะเป็นผู้กล่าวอภิธรรมกถา เวทลลกถา จะไม่ตั้งใจฟังพระสูตรที่เป็นตถาคตภาษิต จะเป็นพระเถระผู้นำในทางย่อหย่อน) ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป. เธอทั้งหลายพึงตระหนักทันการไว้, ครั้นตระหนักแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคตภัยเหล่านั้น.”²⁶⁵

“ภิกษุทั้งหลาย อนาคตภัย ๕ ประการเหล่านี้ (คือ ภิกษุทั้งหลาย จะมีวหมกมุ่นติดในเรื่องจีวร ตีๆ อาหารตีๆ ที่อยู่อาศัยตีๆ แล้วทำการแสวงหาผิวดินัย จะอยู่คลุกคลีกับภิกษุณี ลีขมาณาและสามเณร จะอยู่คลุกคลีกับคนวัดและสามเณร) ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป. เธอทั้งหลายพึงตระหนักล่วงหน้าไว้, ครั้นตระหนักแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคตภัยเหล่านั้น.”²⁶⁶

²⁵⁸ พุ.ชา.๒๗/๒๔๑๙/๕๒๔ (บางส่วนมีใน พุ.ชา.๒๗/๒๔๔๐/๕๓๐ ด้วย)

²⁵⁹ พุ.ชา.๒๗/๕๑/๑๗; ๑๘๕๔/๓๖๒; ๒๘/๔๕๐/๑๖๗ เป็นต้น

²⁶⁰ อัง.ทุก.๒๐/๒๕๑/๖๔

²⁶¹ พุ.ธ.๒๕/๒๙/๕๑ (เนกขัมมสุข อรรถกถาว่า หมายถึงสุขของพระอนาคามี)

²⁶² พุ.ชา.๒๗/๑๖๓๖/๓๒๘

²⁶³ พุ.ชา.๒๗/๕๔๕/๑๓๖; ๑๐๙๒/๒๓๑

²⁶⁴ อัง.ปมจก.๒๒/๗๘/๑๑๗ (อ้างละเอียด หน้า ๗๐๕)

²⁶⁵ อัง.ปมจก.๒๒/๗๗/๑๑๕ (อ้างละเอียด หน้า ๗๐๖)

²⁶⁶ อัง.ปมจก.๒๒/๗๙/๑๒๑ (อ้างละเอียด หน้า ๗๐๗)

“แนะนำวิธีบุตร พระผู้มีพระภาคกุกุสันธะ กิติ พระผู้มีพระภาคโกนาคมน์ กิติ พระผู้มีพระภาคกัสสปะ กิติ ไม่ควรร้านที่จะแสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลายโดยพิสดาร และสุดตะ เคยยะ ๗๓๗ เวทีลละ ของพระผู้มีพระภาคเหล่านั้น ก็มีมาก, ลิกขาบท ท่านก็บัญญัติไว้แก่สาวกทั้งหลาย, ปาฏิโมกข์ ท่านก็แสดงไว้. เมื่อพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า และเหล่าสาวกที่ตรัสรู้ตาม ลับลวงไปแล้ว สาวกทั้งหลายรุ่งนภายหลัง ซึ่งมีชื่อ โคตร ชาติตระกูลต่างๆ กัน ออกบวชแล้ว ก็ดำรงศาสนาไว้ได้ตลอดกาลยาวนาน,

“เปรียบเหมือนดอกไม้นานาพรรณ ที่เขาวางไว้บนแผ่นดิน แต่เอาดาบรื้อยไว้แล้วอย่างดี ลมกระพือพัดมา ก็พาให้กระจัดกระจายไม่ได้ ทั้งนี้เพราะถูกดาบรื้อยรวมกันไว้เป็นอย่างดี... นี่คือเหตุปัจจัย ให้ศาสนาของพระผู้มีพระภาคกุกุสันธะ พระผู้มีพระภาคโกนาคมน์ และพระผู้มีพระภาคกัสสปะ ดำรงอยู่ได้ยาวนาน.”²⁶⁷

“ครั้งนั้นแล ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวกะภิกษุทั้งหลายว่า ๗๓๗ ท่านทั้งหลาย ธรรมนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย ตรัสไว้ดีแล้ว ประกาศไว้ดีแล้ว เป็นเครื่องนำสู่ความหลุดพ้น เป็นไปเพื่อสันติ เป็นคำประกาศของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า, ทุกท่านที่เดียว พึงสังคายนาในธรรมนั้น ไม่พึงวิวาทกัน อันจะช่วยให้พระศาสนา (พหุมาจรย) ยั่งยืน ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูลแก่คนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย.”²⁶⁸

“ครั้งนั้นแล ท่านพระมหากัสสปะ กล่าวกะภิกษุทั้งหลายว่า ๗๓๗ ท่านทั้งหลาย ขอเชิญพวกเรามาสังคายนาธรรมและวินัยกันเถิด ก่อนที่ธรรมจะรุ่งเรือง ธรรมจะถูกขัดขวาง อวินัยจะรุ่งเรือง วินัยจะถูกขัดขวาง, ก่อนที่พวกอธรรมวาทิจะมีกำลัง ธรรมวาทิจะอ่อนกำลัง พวกอวินยวาทิจะมีกำลัง วินยวาทิจะอ่อนกำลัง.”²⁶⁹

“อาณนที ตราบาไตที่เจ้าวัชชีทั้งหลาย ยังจักประชุมกันเนื่องนิตย์... ตราบาไตที่พวกเจ้าวัชชี ยังจักพร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจการหน้าที่ของชาววัชชี, (ตราบานั้น) พวกเจ้าวัชชีพึงหวังได้ซึ่งความเจริญอย่างเดียว ไม่มีเสื่อมเลย...

“ภิกษุทั้งหลาย ตราบาไตที่ภิกษุทั้งหลาย ยังจักประชุมกันเนื่องนิตย์... ตราบาไตที่ภิกษุทั้งหลาย ยังจักพร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจการหน้าที่ของสงฆ์, (ตราบานั้น) ภิกษุทั้งหลายพึงหวังได้ซึ่งความเจริญอย่างเดียว ไม่มีเสื่อมเลย...

“ภิกษุทั้งหลาย ตราบาไตที่ภิกษุทั้งหลาย ยังจักเป็นผู้มีศรัทธา... มีหิริ... มีโศตตปปะ... เป็นผู้เล่าเรียนศึกษามาก (พหุสูต)... เป็นผู้ตั้งหน้าเพียร... เป็นผู้มัสติกำกับตัว... เป็นผู้มัสปัญญา, (ตราบานั้น) ภิกษุทั้งหลายพึงหวังได้ซึ่งความเจริญอย่างเดียว ไม่มีเสื่อมเลย”²⁷⁰

²⁶⁷ วินย.๑/๗/๑๔

²⁶⁸ ที.ปา.๑๑/๒๒๕/๒๒๕

²⁶⁹ วินย.๗/๖๑๔/๓๘๐

²⁷⁰ ที.ม.๑๐/๖๘,๗๐,๗๒/๘๖-๙๓; ในการทำจิต ท่านสอนให้รู้เท่านั้นว่า สิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง มีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา แต่พุทธพจน์ชุดนี้กลับสอนว่า ถ้าทำกิจด้วยความไม่ประมาท ก็จะไม่มีความเสื่อมเลย มีแต่ความเจริญอย่างเดียว พึงศึกษาพุทธพจน์สองแบบนี้ให้ชัดเจน จะได้เข้าใจถูกต้อง และปฏิบัติไม่ผิดพลาด นอกจากนี้ พึงสังเกตด้วยว่า ความไม่ประมาทในการปรับปรุงพัฒนาตน ซึ่งเป็นกิจส่วนตัว จะต้องดำเนินเคียงคู่ไปด้วยกันกับความไม่ประมาทในการทำที่เป็นความรับผิดชอบต่อส่วนรวม

ตอน ๓: **ชีวิตเป็นไปอย่างไร?**

ปัจจุสมุปบาท

การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันๆ จึงเกิดมี

บทที่ ๔

ตัวกฎหรือตัวสภาวะ

๑. ฐานะและความสำคัญ

ปัจจุสมุปบาท แปลพอให้ได้ความหมายในเบื้องต้นว่า การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายโดยอาศัยกัน การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันๆ จึงเกิดมีขึ้น หรือการที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันมา

ปัจจุสมุปบาท เป็นหลักธรรมอีกหมวดหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา ไม่เกี่ยวกับการอุบัติของพระศาสดาทั้งหลาย

พุทธพจน์แสดงปัจจุสมุปบาทในรูปของกฎธรรมชาติว่าดังนี้

“ตถาคตทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้น ก็ดำรงอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม คือ อิททัปปัจจยตา²⁷¹

ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบ ตั้งเป็นหลัก เปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่าย และจึงตรัสว่า “จงดูสิ”

“เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ฯลฯ”

“ภิกษุทั้งหลาย ตถตา (ภาวะที่เป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ภาวะที่ไม่คลาดจากการเป็นอย่างนั้น) อนัญญตถตา (ภาวะที่ไม่เป็นอย่างอื่น) คืออิตทัปปัจจยตา ดังกล่าวมานี้แล เรียกว่า ปัจจุสมุปบาท”²⁷²

ความสำคัญของปัจจุสมุปบาท จะเห็นได้จากพุทธพจน์ว่า

“ผู้ใดเห็นปัจจุสมุปบาท ผู้นั้น เห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้น เห็นปัจจุสมุปบาท”²⁷³

“ภิกษุทั้งหลาย แท้จริง อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้อแล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้ โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ฯลฯ”

เมื่อใด อริยสาวกรู้ทั่วถึงความเกิดและความดับของโลกตามที่มันเป็นอย่างนี้ อริยสาวกนี้เรียกว่าเป็นผู้มีวิญญูสัมบุรณะ ก็ได้ ผู้มีทัศณะสมบุรณะ ก็ได้ ผู้ถึงลัทธธรรมนี้ ก็ได้ ว่าผู้ประกอบด้วยเสขญาณ ก็ได้ ผู้ประกอบด้วยเสขวิชชา ก็ได้ ผู้บรรลุกระแสธรรมแล้ว ก็ได้ พระอริยะผู้มีปัญญาชำแรกกิเลส ก็ได้ ผู้อยู่ชิตประตุอมตะ ก็ได้”²⁷⁴

²⁷¹ เป็นชื่อหนึ่งของหลักปัจจุสมุปบาท แปลตามตัวอักษรว่า การประชุมปัจจัยของสิ่งเหล่านี้ หรือ ภาวะที่มีอันนี้ๆ เป็นปัจจัย; ในคัมภีร์ชั้นรองลงมา บางทีเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ปัจจยการ แปลว่า อากาศที่เป็นปัจจัย (mode of conditionality)

²⁷² ส.นิ.๑๖/๖๑/๓๐; ขอให้เทียบความหมายที่ใช้ในภาษาอังกฤษ; ตถตา = objectivity, อวิตถตา = necessity, อนัญญตถตา = invariability, อิตทัปปัจจยตา = conditionality, ปัจจุสมุปบาท = dependent origination

²⁷³ ม.ม.๑๒/๓๔๖/๓๕๙

²⁷⁴ ส.นิ.๑๖/๑๘๔-๑๘๗/๙๔-๙๖ เป็นต้น

“สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง รู้ชัดธรรมเหล่านี้ รู้ชัดเหตุเกิดแห่งธรรมเหล่านี้ รู้ชัดความดับแห่งธรรมเหล่านี้ รู้ชัดทางดำเนินถึงความดับแห่งธรรมเหล่านี้ ฯลฯ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นแล จึงควรแก่การยอมรับว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ และยอมรับได้ว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ และจึงได้ชื่อว่า ได้บรรลุประโยชน์ของความ เป็นสมณะ และประโยชน์ของความ เป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน”²⁷⁵

อย่างไรก็ดี มีพุทธพจน์ตรัสเตือนไว้ ไม่ให้ประมาทหลักปฏิจจสมุปปาทนี้ว่า เป็นหลักเหตุผลที่เข้าใจง่าย เพราะเคยมีเรื่องที่พระอานนท์เข้าไปกราบพูลพระองค์ และได้ตรัสตอบ ดังนี้

“นำอัครจารย์ ไม่เคยมีมาเลย พระเจ้าข้า หลักปฏิจจสมุปปาทนี้ ถึงจะเป็นธรรมลึกซึ้ง และปรากฏเป็นของลึกซึ้ง ก็ยังปรากฏแก่ข้าพระองค์ เหมือนเป็นธรรมง่าย ๆ”

“อย่ากล่าวอย่างนั้น อย่ากล่าวอย่างนั้น อานนท์ ปฏิจจสมุปปาทนี้ เป็นธรรมลึกซึ้ง และปรากฏเป็นของลึกซึ้ง เพราะไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่แทงตลอดหลักธรรมข้อนี้แหละ หมู่สัตว์นี้จึง วุ่นวายเหมือนเส้นด้ายที่ขดกันยุ่ง จึงขมวดเหมือนกลุ่มเส้นด้ายที่เป็นปม จึงเป็นเหมือน หม้อมุงกระต่าย และหม้อปล้อง จึงผ่านพ้น อบาย ทุกคติ วินิบาต สังสารวัฏ ไปไม่ได้”²⁷⁶

ผู้ศึกษาพุทธประวัติแล้ว คงจำพุทธดำริเมื่อครั้งหลังตรัสรู้ใหม่ๆ ก่อนเสด็จออกประกาศพระศาสนาได้ว่า ครั้งนั้น พระพุทธเจ้าทรงน้อมพระทัยไปในทางที่จะไม่ทรงประกาศธรรม ดังความในพระไตรปิฎกว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เราได้มีความดำริเกิดขึ้นว่า ‘ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ เป็นของลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบระงับ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรก ละเอียด บัณฑิต จึงจะรู้ได้’”

“ก็แหละ หมู่ประชาชนนี้ เป็นผู้เรื้องรมย์อยู่ด้วยอาลัย²⁷⁷ ยินดีอยู่ในอาลัย ระเร็งอยู่ในอาลัย สำหรับหมู่ประชาชนผู้เรื้องรมย์ รื่นระเร็งอยู่ในอาลัย (เช่นนี้) สุวานะอันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ อิทปิปัจจยตา ปฏิจจสมุปปาท

“แม้สุวานะอันนี้ ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัด อุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน

“ก็ถ้าเราพึงแสดงธรรม และคนอื่นไม่เข้าใจซึ่งต่อเรา ข้อนั้นก็จะเป็นความเห็นตื้นเขินขย เปลาแก่เรา จะพึงเป็นความลำบากเปลาแก่เรา”²⁷⁸

พุทธดำริตอนนี้ กล่าวถึงหลักธรรม ๒ อย่าง คือ ปฏิจจสมุปปาท และนิพพาน เป็นการย้ำถึงความยาก ของหลักธรรมข้อนี้ และความสำคัญหลักธรรมนี้ ในฐานะเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ และจะทรงนำมาสั่งสอน แก่หมู่ประชาชน

²⁷⁵ ส.น. ๑๖/๔๑,๙๔-๕, ๓๐๖-๘/ ๑๙, ๕๓, ๑๕๘

²⁷⁶ ส.น. ๑๖/๒๒๔-๕/๑๐-๑

²⁷⁷ อาลัย = ความผูกพัน ความยึดติด สิ่งที่ติดพัน สภาวะพัวพันอิงอาศัย ชีวิตที่ขึ้นต่อปัจจัยภายนอก

²⁷⁸ วินย. ๔/๗/๘; ม.มู. ๑๒/๓๒๑/๓๒๓

๒. ตัวบทและแบบความสัมพันธ์ ในหลักปฏิบัติสมุปบาท

พุทธพจน์ ที่เป็นตัวบทแสดงหลักปฏิบัติสมุปบาทนั้น แยกได้เป็น ๒ ประเภท คือ ที่แสดงเป็นกลางๆ ไม่ระบุชื่อหัวข้อปัจจัย อย่างหนึ่ง กับที่แสดงเจาะจงระบุชื่อหัวข้อปัจจัยต่างๆ ซึ่งสืบทอดต่อกัน โดยลำดับเป็นกระบวนการ อย่างหนึ่ง

อย่างแรก มักตรัสไว้นำหน้าอย่างหลัง เป็นทำนองหลักกลาง หรือหลักทั่วไป ส่วนอย่างหลัง พบได้มากมาย และส่วนมากตรัสไว้สั้นๆ โดยไม่มีอย่างแรกอยู่ด้วย อย่างหลังนี้ อาจเรียกได้ว่าเป็นหลักแจ้งหัวข้อหรือขยายความ เพราะแสดงรายละเอียดให้เห็น หรือเป็นหลักประยุกต์ เพราะนำเอากระบวนการธรรมชาตินิยามมาแสดงให้เห็นความหมายตามหลักทั่วไปนั้น

อนึ่ง หลักทั้ง ๒ อย่างนั้น แต่ละอย่างแบ่งออกได้เป็น ๒ ท่อน คือ ท่อนแรกแสดงกระบวนการเกิด ท่อนหลังแสดงกระบวนการดับ เป็นการแสดงให้เห็นแบบความสัมพันธ์ ๒ นัย

ท่อนแรกที่แสดงกระบวนการเกิด เรียกว่า สมุทวาร และถือว่าเป็นการแสดงตามลำดับ จึงเรียกว่า *อนุโลมปฏิบัติสมุปบาท* เทียบในอริยสัจเป็นข้อที่ ๒ คือ ทุกขสมุทัย

ท่อนหลังที่แสดงกระบวนการดับ เรียกว่า นิโรธวาร และถือว่าเป็นการแสดงย้อนลำดับ จึงเรียกว่า *ปฏิโลมปฏิบัติสมุปบาท* เทียบในหลักอริยสัจเป็นข้อที่ ๓ คือ ทุกขนิโรธ

แสดงตัวบททั้ง ๒ อย่าง ดังนี้

๑) หลักทั่วไป

ก. อิมสฺมี สติ	อิทํ โหติ	เมื่อสิ่งนี้มี	สิ่งนี้จึงมี
อิมสฺสุปฺปาทา	อิทํ อฺบุปฺพชฺชติ	เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น	สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
ข. อิมสฺมี ขสฺติ	อิทํ น โหติ	เมื่อสิ่งนี้ไม่มี	สิ่งนี้ก็ไม่มี
อิมสฺส นิโรธา	อิทํ นิรุชฺชติ ²⁷⁹	เพราะสิ่งนี้ดับไป	สิ่งนี้ก็ดับ (ด้วย)

พิจารณาตามรูปพยัญชนะ หลักทั่วไปนี้ เข้ากับชื่อที่เรียกว่า อิทัปปัจจยตา²⁸⁰

๒) หลักแจ้งหัวข้อ หรือ หลักประยุกต์

ก. อวิชฺชาปจฺจยา	สงฺขารา	เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย	สังขารจึงมี
สงฺขารปจฺจยา	วิญฺญาณํ	เพราะสังขารเป็นปัจจัย	วิญญานจึงมี
วิญฺญาณปจฺจยา	นามรูปํ	เพราะวิญญานเป็นปัจจัย	นามรูปจึงมี
นามรูปปจฺจยา	สฺพายตฺตํ	เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	สพายตนะจึงมี
สฺพายตฺตปจฺจยา	ผัสฺโส	เพราะสพายตนะเป็นปัจจัย	ผัสสะจึงมี
ผัสฺสปจฺจยา	เวทฺทนา	เพราะผัสสะเป็นปัจจัย	เวทนาจึงมี
เวทฺทนาปจฺจยา	ตณฺหา	เพราะเวทนาเป็นปัจจัย	ตัณหาจึงมี
ตณฺหาปจฺจยา	อฺปาทานํ	เพราะตัณหาเป็นปัจจัย	อุปาทานจึงมี

²⁷⁹ ส.น. ๑๖/๖๔, ๑๔๔/๓๓, ๗๘, *1๓*

²⁸⁰ วิสุทธิฎีกา ๓/๒๔๖ ซึ่งว่า หลักทั่วไปนี้ บางครั้งท่านขยายความโดยแสดงเพียงปัจจัยเดียว ก็มี (เช่น ส.น. ๑๖/๒๓๗/๑๑๗) เรียกว่า เอกังคปฏิบัติสมุปบาท (ปฏิบัติสมุปบาทแบบหัวข้อเดียว)

อุปาทานปัจจยา	ภโว	เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย	ภพจึงมี
ภวปัจจยา	ชาติ	เพราะภพเป็นปัจจัย	ชาติจึงมี
ชาติปัจจยา	ชรามรณ	เพราะชาติเป็นปัจจัย	ชรามรณะจึงมี

โสกปริเทวทุกขโทมนสสุปปายาสา สมภวนติ

ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ จึงมีพร้อม
 เขมตสุต เกวลสุต ทุกขกขนนตสุต สมุทโย โหติ
 ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมีได้ ด้วยประการฉะนี้

ข. อวิชชชา	เตวอ	อเสสวิราคนโรธา	เพราะอวิชาลํารอกดับไปไม่เหลือ
สังขารนโรโธ			สังขารจึงดับ
สังขารนโรธา	วิญญานนโรโธ		เพราะสังขารดับ วิญญานจึงดับ
วิญญานนโรธา	นามรูปนโรโธ		เพราะวิญญานดับ นามรูปจึงดับ
นามรูปนโรธา	สฬายตทนโรโธ		เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ
สฬายตทนโรธา	ผัสสนโรโธ		เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ
ผัสสนโรธา	เวททานโรโธ		เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
เวททานโรธา	ตณฺหานโรโธ		เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ
ตณฺหานโรธา	อุปาทานนโรโธ		เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ
อุปาทานนโรธา	ภวนโรโธ		เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ
ภวนโรธา	ชาตินโรโธ		เพราะภพดับ ชาติจึงดับ
ชาตินโรธา	ชรามรณ		เพราะชาติดับ ชรามรณะ (จึงดับ)

โสกปริเทวทุกขโทมนสสุปปายาสา นิรุชฌนติ

ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจ ก็ดับ
 เขมตสุต เกวลสุต ทุกขกขนนตสุต นโรโธ โหติ²⁸¹
 ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้

ขอให้สังเกตว่า คำสรุปปฏิจจสมุปปาทนี้ บ่งว่า เป็นกระบวนการเกิดขึ้นและดับไปแห่งความทุกข์
 ข้อความเช่นนี้ เป็นคำสรุปส่วนมากของหลักปฏิจจสมุปปาทที่ปรากฏในที่ต่างๆ

แต่บางแห่งสรุปว่า เป็นการเกิดขึ้นและสลายหรือดับไปของโลก ก็มี โดยใช้คำบาลีว่า “ขย โข ภิกขเว
 โลกสุต สมุทโย – นัลล ภิกขุทั้งหลาย คือความเกิดขึ้นแห่งโลก” “ขย โข ภิกขเว โลกสุต อตถงคโม – นัลล
 ภิกขุทั้งหลาย คือความดับสลายแห่งโลก”²⁸² หรือว่า “เขมมย โลกิ สมุทยติ – โลกนี้ย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการ
 อย่างนี้” “เขมมย โลกิ นิรุชฌติ – โลกนี้ย่อมดับไปด้วยอาการอย่างนี้”²⁸³

²⁸¹ วินย.๔/๑-๓/๑-๕; ส.น.๑๖/๑-๓, ๑๔๔/๑, ๗๗, ๗๗

²⁸² ส.น.๑๖/๑๖๔-๕/๗๗-๗

²⁸³ ส.น.๑๖/๑๗๗-๑๗๖/๗๓-๗๕

อย่างไรก็ดี ว่าโดยความหมายที่แท้จริงแล้ว คำสรุปทั้งสองอย่างนี้ ได้รับความตรงกัน และเท่ากัน ปัญหาอยู่ที่ความหมายของศัพท์ ซึ่งจะต้องทำความเข้าใจกันต่อไป

อนึ่ง หลักปฏิจลสมุปบาทนี้ ในคัมภีร์ที่เป็นส่วนท้ายของพระไตรปิฎก เริ่มปรากฏคำเรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า “ปัจจยการ” (แปลว่า อาการที่สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่กัน) และต่อมา ในอรรถกถา-ฎีกา นิยมใช้คำว่าปัจจยการนั้นมากขึ้นจนปรากฏบ่อยครั้งกว่าคำว่าอิทัปปัจจยตา

ในหลักที่แสดงเต็มรูปอย่างในที่นี้ องค์ประกอบทั้งหมดมีจำนวน ๑๒ หัวข้อ องค์ประกอบเหล่านี้ เป็นปัจจัยเนื่องอาศัยสืบต่อกันไปเป็นรูปวงเวียน ไม่มีต้น ไม่มีปลาย คือไม่มีตัวเหตุเริ่มแรกที่สุด (มูลการณ์ หรือ The First Cause) การยกเอาวิชาตั้งเป็นข้อที่หนึ่ง ไม่ได้หมายความว่า วิชาเป็นเหตุเบื้องต้น หรือเป็นมูลการณ์ของสิ่งทั้งหลาย แต่เป็นการตั้งหัวข้อเพื่อความสะดวกในการทำความเข้าใจ โดยตัดตอนยกเอาองค์ประกอบอันใดอันหนึ่ง ที่เห็นว่าเหมาะสมที่สุด ขึ้นมาตั้งเป็นลำดับที่ ๑ แล้วก็นับต่อไปตามลำดับ

บางคราวท่านป้องกันมิให้มีการยึดเอาวิชาเป็นมูลการณ์ โดยแสดงความเกิดของวิชาว่า “วิชาเกิด เพราะอสังขเกิด วิชาดับ เพราะอสังขดับ – อสังขมุตยา วิชาสมุทโย อสังขโรธา วิชาชาโรธา”²⁸⁴

องค์ประกอบ ๑๒ ข้อของปฏิจลสมุปบาทนั้น นับตั้งแต่วิชา ถึง ชรามรณะเท่านั้น (คือ วิชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป → สฬายตนะ → ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา → อุปาทาน → ภพ →ชาติ → ชรามรณะ) ส่วน โสกะ ปริเทวะ ทุกซ์ โทมันส อุปายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นเพียงตัวพลอยผลสม เกิดแก่ผู้มีอสังขกิเลสเมื่อมีชรามรณะแล้ว เป็นตัวการหมักหมมอสังขซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดวิชาหมุนวนจรต่อไปอีก

ในการแสดงปฏิจลสมุปบาทแบบประยุกต์ พระพุทธเจ้ามิได้ตรัสตามลำดับ และเต็มรูปอย่างนี้ (คือ ชักต้นไปหาปลาย) เสมอไป การแสดงในลำดับและเต็มรูปเช่นนี้ มักตรัสในกรณีเป็นการแสดงตัวหลัก แต่ในทางปฏิบัติซึ่งเป็นการเริ่มต้นด้วยข้อปัญหา มักตรัสในรูปย้อนลำดับ (คือ ชักปลายมาหาต้น) เป็น ชรามรณะ ← ชาติ ← ภพ ← อุปาทาน ← ตัณหา ← เวทนา ← ผัสสะ ← สฬายตนะ ← นามรูป ← วิญญาณ ← สังขาร ← วิชา²⁸⁵

ในทางปฏิบัติเช่นนี้ การแสดงอาจเริ่มต้นที่องค์ประกอบข้อหนึ่งข้อใดในระหว่างก็ได้ สุดแต่องค์ประกอบข้อไหนจะกลายเป็นปัญหาที่ถูกหยิบยกขึ้นมาพิจารณา เช่น อาจจะเริ่มที่ชาติ²⁸⁶ ที่เวทนา²⁸⁷ ที่วิญญาณ²⁸⁸ อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วเชื่อมโยงกันขึ้นมาตามลำดับจนถึงชรามรณะ (ชักกลางไปหาปลาย) หรือสืบสาวย้อนลำดับลงไปจนถึงวิชา (ชักกลางมาหาต้น) ก็ได้ หรืออาจเริ่มต้นด้วยเรื่องอื่นๆ ที่มีชื่อข้อใดข้อหนึ่งใน ๑๒ หัวข้อนี้ แล้วชักเข้ามาพิจารณาตามแนวปฏิจลสมุปบาทก็ได้²⁸⁹

โดยนัยที่กล่าวมา การแสดงปฏิจลสมุปบาท จึงไม่จำเป็นต้องครบ ๑๒ หัวข้ออย่างข้างต้น และไม่จำเป็นต้องอยู่ในรูปแบบที่ตายตัวเสมอไป

²⁸⁴ ม.มู.๑๒/๑๓๐/๑๐๑

²⁸⁵ ดู ส.น.๑๖/๒๒-๒๗, ๑๘๙/๕-๑๓, ๙๗ ๙๗

²⁸⁶ เช่น ส.น.๑๖/๑๐๗/๖๑

²⁸⁷ เช่น ม.มู.๑๒/๔๕๓/๔๘๙

²⁸⁸ เช่น ส.น.๑๖/๑๗๘/๙๓

²⁸⁹ เช่น ส.น.๑๖/๒๘, ๒๔๖/๑๔, ๑๒๒, ๙๗

ข้อควรทราบที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ ความเป็นปัจจัยแก่กันขององค์ประกอบเหล่านี้ มิใช่มีความหมายตรงกับคำว่า “เหตุ” ที่เดียว เช่น ปัจจัยให้ต้นไม้งอกขึ้น มิใช่หมายถึงเพียงเมล็ดพืช แต่หมายถึง ดิน น้ำ ปุ๋ย อากาศ อุณหภูมิ เป็นต้น ซึ่งเป็นปัจจัยแต่ละอย่าง และการเป็นปัจจัยแก่กันนี้ เป็นความสัมพันธ์ที่ไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามลำดับก่อนหลังโดยกาลหรือเทศะ เช่น พื้นกระดาน เป็นปัจจัยแก่การตั้งอยู่ของโต๊ะ เป็นต้น²⁹⁰

๓. การแปลความหมายหลักปฏิจจสมุปบาท

หลักปฏิจจสมุปบาทนี้ ถูกลำมาแปลความหมายและอธิบายโดยนัยต่างๆ ซึ่งพอสรุปเป็นประเภทใหญ่ๆ ได้ดังนี้

๑. การอธิบายแบบแสดงวิวัฒนาการของโลกและชีวิต โดยการตีความพุทธพจน์บางแห่งตามตัวอักษร เช่น พุทธดำรัสว่า โลกสมุทฺย²⁹¹ เป็นต้น
๒. การอธิบายแบบแสดงกระบวนการเกิด - ดับแห่งชีวิต และความทุกข์ของบุคคล ซึ่งแยกได้เป็น ๒ นัย
 - ๑) แสดงกระบวนการช่วงกว้างระหว่างชีวิตต่อชีวิต คือ แบบข้ามภพข้ามชาติ เป็นการแปลความหมายตามรูปศัพท์อีกแบบหนึ่ง และเป็นวิธีอธิบายที่พบทั่วไปในคัมภีร์รุ่นอรธกถา ซึ่งขยายความหมายออกไปอย่างละเอียดพิสดาร ทำให้กระบวนการนี้มีลักษณะเป็นแบบแผน มีขั้นตอนและคำบัญญัติเรียกต่างๆ จนดูสลับซับซ้อนแก่ผู้เริ่มศึกษา
 - ๒) แสดงกระบวนการที่หมุนเวียนอยู่ตลอดเวลาในทุกขณะของการดำรงชีวิต เป็นการแปลความหมายที่แฝงอยู่ในคำอธิบายนัยที่ ๑) นั่นเอง แต่เล็งเอาแก่นอันลึกซึ้งหรือแก่นยุคยุคของศัพท์ตามที่เข้าใจว่าเป็นพุทธประสงค์ (หรือเจตนาารมณฺ์ของหลักธรรม) เฉพาะส่วนที่เป็นปัจจุบัน วิธีอธิบายนัยนี้ยืนยันทัวเองโดยอ้างพุทธพจน์ในพระสูตรได้หลายแห่ง เช่น ในเจตนาสูตร²⁹² ทุกขนิโรธสูตร²⁹³ และโลกนิโรธสูตร²⁹⁴ เป็นต้น ส่วนในพระอภิธรรม มีบาลีแสดงกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาททั้งหมดที่เกิดครบถ้วนในขณะจิตอันเดียวไว้ด้วย จัดเป็นตอนหนึ่งในคัมภีร์ทีเดียว²⁹⁵

ในการอธิบายแบบที่ ๑ บางครั้งมีผู้พยายามตีความหมายให้หลักปฏิจจสมุปบาทเป็นทฤษฎีแสดงต้นกำเนิดของโลก โดยถือเอาวิชาเป็นมูลการณฺ์ (The First Cause)²⁹⁶ แล้วจึงวิวัฒนาการต่อมาตามลำดับหัวข้อทั้ง ๑๒ นั้น

²⁹⁰ ในคัมภีร์อภิธรรม แสดงความเป็นปัจจัยในอาการต่างๆ ไว้ถึง ๒๔ แบบ (ดู ปฏฐาน พระบุติฎฐกบาลี เล่ม ๔๐-๔๕)

²⁹¹ เช่น ส.น. ๑๖/๑๖๔/๘๗

²⁹² ส.น. ๑๖/๑๔๕/๗๘

²⁹³ ส.น. ๑๖/๑๖๓/๘๗

²⁹⁴ ส.น. ๑๖/๑๖๔/๘๗

²⁹⁵ อภิธรรมภาชนียแห่งปัจจัยการวิมกฺ, อภิ.วิ. ๓๕/๒๗๔-๔๓๐/๑๘๕-๒๕๗

²⁹⁶ ผู้ตีความหมายอย่างนี้ บางพวกแปลคำ “อวิชชา” ว่า สิ่งหรือภาวะที่ไม่มีความรู้ จึงอธิบายว่า วัตถุเป็นต้นกำเนิดแห่งชีวิต บางพวกแปลคำ “อวิชชา” ว่า ภาวะที่ไม่อาจรู้ได้ หรือภาวะที่ไม่มีใครรู้ถึง จึงอธิบายอวิชชาเป็น God ไปเสีย ส่วนคำว่า “สังขาร” ก็ตีความหมายคลุมเอาสังขารธรรมไปเสียทั้งหมด ดังนั้นเป็นต้น

การแปลความหมายอย่างนี้ ทำให้เห็นไปว่าคำสอนในพระพุทธศาสนามีส่วนคล้ายคลึงกับศาสนาและระบบปรัชญาอื่นๆ ที่สอนว่ามีตัวการอันเป็นต้นเดิมสุด เช่น พระผู้สร้าง เป็นต้น ซึ่งเป็นต้นกำเนิดของสัตว์และสิ่งทั้งปวง ต่างกันเพียงว่า ลัทธิที่มีพระผู้สร้าง แสดงกำเนิดและความเป็นไปของโลกในรูปของการบันดาลโดยอำนาจเหนือธรรมชาติ ส่วนคำสอนในพระพุทธศาสนา (ที่ตีความหมายอย่างนี้) แสดงความเป็นไปในรูปวิวัฒนาการตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติเอง

อย่างไรก็ดี การตีความหมายแบบนี้ย่อมถูกตัดสินใจได้แน่นอนว่า ผิดพลาดจากพุทธธรรม เพราะคำสอนหรือหลักลัทธิใดก็ตามที่แสดงว่าโลกมีมูลการณ (คือเกิดจากตัวการที่เป็นต้นเดิมที่สุด) ย่อมเป็นอันขัดต่อหลักอิทัปปัจจยตา หรือหลักปฏิจจสมุปบาทนี้ หลักปฏิจจสมุปบาทแสดงเหตุผลเป็นกลางๆ ว่า สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกัน เกิดสืบต่อกันมาตามกระบวนการแห่งเหตุผลอย่างไม่มีที่สิ้นสุด มูลการณเป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ ว่าจะอยู่ในรูปพระผู้สร้างหรือสิ่งใดๆ

ด้วยเหตุนี้ การแปลความหมายหลักปฏิจจสมุปบาทให้เป็นคำอธิบายวิวัฒนาการของโลกและชีวิต จึงเป็นที่ยอมรับได้เฉพาะในกรณีที่เป็นกรณียะเป็นการอธิบายให้เห็นความคลี่คลายขยายตัวแห่งกระบวนการธรรมชาติในทางที่เจริญขึ้น และหลุดโถมเสื่อมสลายลงตามเหตุปัจจัยหมุนเวียนกันเรื่อยไป ไม่มีเบื้องต้น ไม่มีเบื้องปลาย

เหตุผลอย่างหนึ่งสำหรับประกอบการพิจารณาว่าการแปลความหมายอย่างใดถูกต้อง ควรยอมรับหรือไม่ ก็คือ พุทธประสงค์ในการแสดงพุทธธรรม ซึ่งต้องถือว่าเป็นความมุ่งหมายของการทรงแสดงหลักปฏิจจสมุปบาทด้วย โดยเป็นไปตามหลักความสอดคล้องที่ย้อนกลับมาบ่งบอกว่า ความจริงของหลักปฏิจจสมุปบาทนั้นอำนวยความสะดวกมุ่งหมายเชิงปฏิบัติดังที่กล่าว

ในการแสดงพุทธธรรมนั้น พระพุทธเจ้าทรงมุ่งหมายและสั่งสอนเฉพาะสิ่งที่จะนำมาใช้ปฏิบัติให้เป็นประโยชน์ในชีวิตจริงได้ เกี่ยวข้องกับชีวิต การแก้ไขปัญหามานุษยชาติ และการลงมือทำจริงๆ ไม่ทรงสนับสนุนการพยายามเข้าถึงสัจธรรมด้วยวิธีครุ่นคิดและถกเถียงหาเหตุผลเกี่ยวกับปัญหาทางอภิปรัชญา ซึ่งเป็นไปไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ การกำหนดความเป็นพุทธธรรม จึงพึงพิจารณาคุณค่าทางจริยธรรมประกอบด้วย

ในกรณีการแปลความหมายแบบวิวัฒนาการชนิดหมุนเวียนไม่มีต้นปลายนั้น แม้จะพึงยอมรับได้ ก็ยังจัดว่ามีคุณค่าทางจริยธรรม (คือคุณค่าในทางปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ชีวิตจริง) น้อย หรืออย่างไม่มีมันใจเต็มที่ คือได้เพียงโลกทัศน์หรือชีวทัศน์อย่างกว้างๆ ว่า ความเป็นไปของโลกและชีวิตดำเนินไปตามกระแสแห่งเหตุผล ขึ้นต่อเหตุปัจจัยในกระบวนการของธรรมชาติเอง ไม่มีผู้สร้าง ผู้บันดาล และไม่เป็นไปลอยๆ โดยบังเอิญ ดังนั้น จึงเอื้อหรือน้อมไปในทางที่จะให้เกิดคุณค่าในทางปฏิบัติ ๓ ประการต่อไปนี้ คือ

๑. การมองเห็นตระหนักรู้ว่า ผลที่ต้องการ ไม่อาจให้สำเร็จเพียงด้วยความหวังความปรารถนา ด้วยการอ้อนวอนต่อพระผู้สร้างหรืออำนาจเหนือธรรมชาติใดๆ หรือด้วยการรอคอยโชคชะตาความบังเอิญ แต่ต้องสำเร็จด้วยการลงมือกระทำ คือ บุคคลจะต้องพึ่งตนด้วยการทำเหตุปัจจัยที่จะให้ผลสำเร็จที่ต้องการนั้นเกิดขึ้น

๒. การกระทำเหตุปัจจัยเพื่อให้ได้ผลที่ต้องการ จะเป็นไปได้ ต้องอาศัยความรู้ความเข้าใจในกระบวนการของธรรมชาตินั้นอย่างถูกต้อง จึงถือปัญญาเป็นคุณธรรมสำคัญ คือ ต้องเกี่ยวข้องและจัดการกับสิ่งทั้งหลายด้วยปัญญา

๓. การรู้เข้าใจในกระบวนการของธรรมชาติ ว่าเป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัย ย่อมช่วยลดหรือทำลาย ความหลงผิดที่เป็นเหตุให้เข้าไปยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งหลายว่าเป็นตัวตนของตนลงได้ ทำให้เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องเป็นประโยชน์ตามวัตถุประสงค์ โดยไม่กลับตกไปเป็นทาสของสิ่งที่เข้าไปเกี่ยวข้องนั้นเสีย ยังคงเป็นอิสระอยู่ได้

โลกทัศน์และชีวทัศน์ที่กล่าวนี้ แม้จะถูกต้อง และมีคุณค่าตรงตามความมุ่งหมายของพุทธธรรมทุกประการ ก็ยังนับว่าหยาบ ไม่หนักแน่นและกระชั้นชิดพอที่จะให้มั่นใจเด็ดขาดว่าจะเกิดคุณค่าทั้ง ๓ ประการนั้น (โดยเฉพาะประการที่ ๓) อย่างครบถ้วนและแน่นอน

เพื่อให้การแปลความหมายแบบนี้มีคุณค่าสมบูรณ์ยิ่งขึ้น จะต้องพิจารณากระบวนการหมุนเวียนของ ธรรมชาติ ให้ชัดเจนถึงส่วนรายละเอียดยิ่งกว่านี้ คือ จะต้องเข้าใจรู้เท่าทันสภาวะของกระบวนการนี้ ไม่ว่า ณ จุดใดก็ตามที่ปรากฏตัวให้พิจารณาเฉพาะหน้าในขณะนั้นๆ และมองเห็นกระแสความสืบต่อเนื่องอาศัยกันแห่งเหตุปัจจัยทั้งหลาย แม้ในช่วงสั้นๆ เช่นนั้นทุกช่วง

เมื่อมองเห็นสภาวะแห่งสิ่งทั้งหลายต่อหน้าทุกขณะโดยชัดแจ้งเช่นนี้ คุณค่า ๓ ประการนั้น จึงจะเกิดขึ้น อย่างครบถ้วนแน่นอน และย่อมเป็นการครอบคลุมเอาความหมายแบบวิวัฒนาการช่วงยาวเข้าไว้ในตัวไปด้วยพร้อมกัน

ในการแปลความหมายแบบที่ ๑ ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ไม่ว่าจะมีความหมายอย่างหยาบหรืออย่างละเอียดก็ตาม จะเห็นว่า การพิจารณาพุ่งไปที่โลกภายนอก คือเป็นการมองออกไปข้างนอก ส่วนการแปลความหมายแบบที่ ๒ เน้นหนักทางด้านชีวิตภายใน สิ่งที่พิจารณาได้แก่กระบวนการสืบต่อแห่งชีวิต และความทุกข์ของบุคคล เป็นการมองเข้าไปข้างใน

การแปลความหมายแบบที่ ๒ นัยที่ ๑ เป็นแบบที่ยอมรับและนำไปอธิบายกันมากในคัมภีร์รุ่นอรุณภคตาทั้งหลาย^{๒๙๗} มีรายละเอียดพิสดาร และมีคำบัญญัติต่างๆ เพิ่มอีกมากมาย เพื่อแสดงกระบวนการให้เห็นเป็นระบบที่มีขั้นตอนแบบแผนชัดเจนยิ่งขึ้น แต่ในเวลาเดียวกัน ก็อาจทำให้เกิดความรู้สึกลึกลับตายตัวจนกลายเป็นยึดถือแบบแผน ตีตรระบบขึ้นได้ พร้อมกับที่กลายเป็นเรื่องลึกลับซับซ้อนสำหรับผู้เริ่มศึกษา ในที่นี้จึงจะได้แยกไปอธิบายไว้ต่างหากอีกตอนหนึ่ง ส่วนความหมายตามนัยที่ ๒ ก็มีลักษณะสัมพันธ์กับนัยที่ ๑ ด้วย จึงจะนำไปอธิบายไว้ในลำดับต่อกัน

^{๒๙๗} ดู วิสุทฺธิ.๓/๑๐๗-๒๐๖; วิภังค.อ.๑๖๘-๒๗๘ (เฉพาะหน้า ๒๖๐-๒๗๘ แสดงกระบวนการแบบที่เกิดครบถ้วนในขณะจิตอันเดียว)

๔. ความหมายโดยสรุป เพื่อความเข้าใจเบื้องต้น

เพื่อความเข้าใจอย่างง่าย ๆ กว้าง ๆ ในเบื้องต้น เห็นว่า ควรแสดงความหมายของปัจจุจสมุปปาทไว้โดยสรุปครั้งหนึ่งก่อน

คำสรุปของปัจจุจสมุปปาท แสดงให้เห็นว่าหลักปัจจุจสมุปปาททั้งหมด เป็นกระบวนการเกิดดับของทุกข์ หรือหลักปัจจุจสมุปปาททั้งหมด มีความมุ่งหมายเพื่อแสดงความเกิด-ดับของทุกข์เท่านั้นเอง

คำว่าทุกข์ มีความสำคัญและมีบทบาทมากในพุทธธรรม แม้ในหลักธรรมสำคัญอื่นๆ เช่น ไตรลักษณ์ และอริยสัจ ก็มีคำว่าทุกข์เป็นองค์ประกอบสำคัญ จึงควรเข้าใจคำว่าทุกข์กันให้ชัดเจนก่อน ในตอนต้น เมื่อพูดถึงไตรลักษณ์ ได้แสดงความหมายของทุกข์ไว้สั้นๆ ครั้งหนึ่งแล้ว แต่ในที่นี้ควรอธิบายเพิ่มเติมอีกครั้งหนึ่ง

เมื่อศึกษาคำว่า “ทุกข์” ในพุทธธรรม ให้สลัดความเข้าใจแคบๆ ในภาษาไทยทิ้งเสียก่อน และพิจารณาใหม่ตามความหมายในพุทธพจน์ ที่แบ่งทุกข์ตา (ภาวะแห่งทุกข์) เป็น ๓ อย่าง²⁹⁸ (ในพระไตรปิฎก แสดงไว้เพียงชื่อข้อธรรม ไม่ได้แสดงความหมาย) พร้อมด้วยคำอธิบาย²⁹⁹ ดังนี้

๑. **ทุกข์ทุกขตา** ทุกข์ที่เป็นความรู้สึกทุกข์ คือ ความทุกข์กายทุกข์ใจ ไม่สบาย เจ็บปวด เมื่อยขบ โศกเศร้า เป็นต้น อย่างที่เข้าใจกันโดยสามัญ ตรงตามชื่อ ตามสภาพ ที่เรียกกันว่า ทุกขเวทนา (ความทุกข์อย่างปกติที่เกิดขึ้น เมื่อประสบอนิฏฐารมณ์ หรือสิ่งกระทบกระทั่งบีบคั้น)
๒. **วิปริณามทุกข์ตา** ทุกข์เนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่แฝงอยู่ในความผันแปรของสุข คือ ความสุขที่กลายเป็นความทุกข์ หรือทำให้เกิดทุกข์ เพราะความแปรปรวนกลับกลายเป็นตนเอง (ภาวะที่ตามปกติ ก็สบายดีเฉยอยู่ ไม่รู้สึกทุกข์อย่างใดเลย แต่ครั้งใดเสวยความสุขบางอย่าง พอสุขนั้นจางลงหรือหายไป ภาวะเดิมที่เคยรู้สึกสบายเป็นปกตินั้น กลับกลายเป็นทุกข์ไป เสมือนเป็นทุกข์แฝง ซึ่งจะแสดงตัวออกมาในทันทีที่ความสุขนั้นจืดจางหรือเลื่อนลงไป ยิ่งสุขมากขึ้นเท่าใด ก็กลับกลายเป็นทุกข์รุนแรงมากขึ้นเท่านั้น เสมือนว่าทุกข์ที่แฝงขยายตัวตามขึ้นไป ถ้าความสุขนั้นไม่เกิดขึ้น ทุกข์เพราะสุขนั้นก็ไม่เกิด แม้เมื่อยังเสวยความสุขอยู่ พอนึกว่าสุขนั้นอาจจะต้องสิ้นสุดไป ก็ทุกข์ด้วยหวาดกังวล ใจหายไหวหวั่น ครั้นกาลเวลาแห่งความสุขผ่านไปแล้ว ก็หวงระลึกด้วยความละห้อยหว่า เราเคยมีสุขอย่างนี้ๆ บัดนี้ สุขนั้นไม่มีเสียแล้วหนอ)
๓. **สังขารทุกข์ตา** ทุกข์ตามสภาพสังขาร คือ สภาพของตัวสังขารเอง หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากเหตุปัจจัยได้แก่ ชั้นที่ ๕ (รวมถึง มรรค ผล ซึ่งเป็นโลกุตระธรรม) เป็นทุกข์ คือ เป็นสภาพที่ถูกบีบคั้นด้วยปัจจัยที่ขัดแย้ง มีการเกิดขึ้น และการสลายหรือดับไป ไม่มีความสมบูรณ์ในตัวของมันเอง อยู่ในกระแสแห่งเหตุปัจจัย จึงเป็นสภาพซึ่งพร้อมที่จะก่อให้เกิดทุกข์ (ความรู้สึกทุกข์หรือทุกขเวทนา) แก่ผู้ไม่รู้เท่าทันต่อสภาพและกระแสของมัน และเข้าไปฝืนกระแสอย่างใดๆ ด้วยความอยากความยึด (ตัณหาอุปาทาน) อย่างโง่ๆ (อวิชชา) ไม่เข้าไปเกี่ยวข้องกับปฏิบัติต่อมันด้วยปัญญา

ทุกข์ข้อสำคัญ คือข้อที่ ๓ แสดงถึงสภาพของสังขารทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง^{300.๑} แต่สภาพนี้จะก่อให้เกิดความหมายเป็นภาวะในทางจิตวิทยาขึ้นได้ ในแง่ที่ว่า มันไม่อาจให้ความพึงพอใจโดยสมบูรณ์^{300.๒} และสามารถก่อให้เกิดทุกข์ได้เสมอ^{300.๓} แก่ผู้เข้าไปเกี่ยวข้องกับอวิชชาตัณหาอุปาทาน

²⁹⁸ ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๒๘; ส.ส.พ.๑๘/๕๑๐/๓๑๘; ส.ม.๑๙/๓๑๙/๘๕ (๒ ที่มาแรก เป็นนาคิยของพระสารีบุตร ที่ ๓ เป็นพุทธพจน์)

²⁹⁹ วิสุทฺธิ.๓/๘๓; วิมฺงค.อ.๑๒๑ (เรียงตามพระบาลี = ๑.ทุกข์ทุกขตา ๒.สังขารทุกข์ตา ๓.วิปริณามทุกข์ตา, ที่นี้เรียงตามทีอรรถกถาอธิบาย)

^{300.๑-๒.๓} ทุกข์ในข้อสังขารทุกข์นี้ ถ้าเทียบความหมายในภาษาอังกฤษ บางท่านอาจจัดขึ้น; ท่อนที่ ๑ = stress, conflict, oppression, unrest, imperfection; ท่อนที่ ๒ = unsatisfactoriness; และท่อนที่ ๓ = state of being liable to suffering

ความที่กล่าวมาตอนนี้ก็คือบอกให้รู้ว่า ทุกข์ข้อที่ ๓ นี้ กินความกว้างขวางครอบคลุม ตรงตามความหมายของทุกข์ในไตรลักษณ์ (ที่ว่าสังขารทั้งปวงเป็นทุกข์) ซึ่งอาจจะโยงต่อไปเป็นทุกข์ในอริยสัจ โดยเป็นที่ก่อให้เกิดผลของอวิชชาตัณหาอุปาทาน ที่ทำให้ชั้น ๕ ในธรรมชาติ กลายเป็นอุปาทานชั้น ๕ ของคนขึ้นมา

ถ้าจับเอาเวทนา ๓ (สุข ทุกข์ อุเบกขา) ซึ่งเป็นเรื่องของความสุข-ความทุกข์อยู่แล้ว มาจัดเข้าในทุกขตา ๓ ข้อนี้ บางคนจะเข้าใจชัดขึ้นหรือง่ายขึ้น ดังจะเห็นว่า ทุกขเวทนานั้นเข้าตั้งแต่ข้อแรก คือเป็นทุกข์ทุกข์ สุขเวทนาเจตตั้งแต่ข้อ ๒ คือเป็นวิปริณามทุกข์ ส่วนอุเบกขาเวทนามาได้สองข้อ แต่ก็มาเจตข้อที่ ๓ คือเป็นสังขารทุกข์ หมายความว่า แม้แต่อุเบกขาก็คงอยู่เรื่อยไปไม่ได้ ต้องแปรปรวนผันแปร ขึ้นต่อเหตุปัจจัยของมัน ถ้าใครชอบใจติดใจอยากเพลินอยู่กับอุเบกขา ก็พ้นทุกข์ไปไม่ได้ เพราะมาเจตข้อที่ ๓ คือ สังขารทุกข์ตานี้ (อรธกถาไขความว่า อุเบกขาเวทนา และบรรดาสังขารในไตรภูมิ เป็นสังขารทุกข์ เพราะถูกบีบคั้นด้วยการเกิดสลาย)

เป็นอันว่า เวทนาทั้ง ๓ ไม่ว่าจะสุข หรือทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ ก็เป็นทุกข์ในความหมายนี้ หมดทั้งนั้น

หลักปฏิจลสมุปบาท แสดงให้เห็นอาการที่กระบวนการของธรรมชาติ เกิดเป็นปัญหาขึ้นแก่คน เพราะอวิชชาตัณหาอุปาทาน ได้อย่างไร และในเวลาเดียวกัน กระบวนการของธรรมชาตินั้น ก็แสดงให้เห็นอาการที่สิ่งทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยต่อกันเป็นรูปกระแสซึ่งไหลวน

ในภาวะที่เป็นกระแสนี้ ขยายความหมายออกไปให้เห็นแง่ต่างๆ ได้ คือ สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยแก่กัน สิ่งทั้งหลายมีอยู่โดยความสัมพันธ์ สิ่งทั้งหลายมีอยู่ด้วยอาศัยปัจจัย สิ่งทั้งหลายไม่มีความคงที่อยู่อย่างเดิม แม้แต่ขณะเดียว สิ่งทั้งหลาย ไม่มีอยู่โดยตัวของมันเอง คือ ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน สิ่งทั้งหลายไม่มีมูลการณ์ หรือต้นกำเนิดเดิมสุด

พูดอีกนัยหนึ่งว่า อาการที่สิ่งทั้งหลายปรากฏรูปเป็นต่างๆ มีความเจริญความเสื่อมเป็นไปต่างๆ นั้น แสดงถึงสถานะที่แท้จริงของมันว่าเป็นกระแส ความเป็นกระแสแสดงถึงการประกอบขึ้นด้วยองค์ประกอบต่างๆ รูปกระแสปรากฏเพราะองค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน กระแสดำเนินไปแปรรูปได้เพราะองค์ประกอบต่างๆ ไม่คงที่อยู่แม้แต่ขณะเดียว องค์ประกอบทั้งหลายไม่คงที่อยู่แม้แต่ขณะเดียวเพราะไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน ตัวตนที่แท้จริงของมันไม่มี มันจึงขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่างๆ เหตุปัจจัยต่างๆ สัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน จึงควมรูปเป็นกระแสได้ ความเป็นเหตุปัจจัยต่อเนื่องอาศัยกัน แสดงถึงความไม่มีต้นกำเนิดเดิมสุดของสิ่งทั้งหลาย

พูดในทางกลับกันว่า ถ้าสิ่งทั้งหลายมีตัวตนแท้จริง ก็ต้องมีความคงที่ ถ้าสิ่งทั้งหลายคงที่แม้แต่ขณะเดียว ก็เป็นเหตุปัจจัยแก่กันไม่ได้ เมื่อเป็นเหตุปัจจัยแก่กันไม่ได้ ก็ประกอบกันขึ้นเป็นกระแสไม่ได้ เมื่อไม่มีกระแสแห่งปัจจัย ความเป็นไปในธรรมชาติก็มีไม่ได้ และถ้ามีตัวตนที่แท้จริงอย่างใดในท่ามกลางกระแส ความเป็นไปตามเหตุปัจจัยอย่างแท้จริงก็เป็นไปไม่ได้

กระแสแห่งเหตุปัจจัยที่ทำให้สิ่งทั้งหลายปรากฏโดยเป็นไปตามกฎธรรมชาติ ดำเนินไปได้ ก็เพราะสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ เกิดแล้วสลายไป ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน และสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน

ภาวะที่ไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ เกิดแล้วสลายไป เรียกว่า อนิจจตา ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยเกิดสลาย มีความกดดันขัดแย้งแฝงอยู่ ไม่สมบูรณ์ในตัว เรียกว่า ทุกขตา ภาวะที่ไร้อดีต ไม่มีตัวตนที่แท้จริง ไม่ว่าข้างในหรือข้างนอกของมัน ที่จะเป็นตัวแกนตัวกุมลิ่งสู่อยู่ครองเป็นเจ้าของควบคุมสั่งบังคับให้เป็นไปอย่างนั้นอย่างนี้ตามที่ปรารถนาได้ เรียกว่า อนัตตตา

ปฏิจลสมุปบาทแสดงให้เห็นภาวะทั้ง ๓ นี้ในสิ่งทั้งหลาย และแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ต่อเนื่องเป็นปัจจัยแก่กันของสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น จนปรากฏรูปออกมาเป็นต่างๆ ในธรรมชาติ

ภาวะและความเป็นไปตามหลักปัจจุสมุปบาทนี้ มีแกสิ่งทั้งปวง ทั้งที่เป็นรูปธรรม ทั้งที่เป็นนามธรรม ทั้งในโลกฝ่ายวัตถุ ทั้งแกชีวิตที่ประกอบพร้อมด้วยรูปธรรมนามธรรม โดยแสดงตัวออกเป็นกฎธรรมชาติต่างๆ คือ ธรรมนิยาม-กฎความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล อุตุนิยาม-กฎธรรมชาติฝ่ายอนินทรีย์วัตถุ พีชนิยาม-กฎธรรมชาติฝ่ายอินทรีย์วัตถุรวมทั้งพันธุกรรม จิตนิยาม-กฎการทำงานของจิต และกรรมนิยาม-กฎแห่งกรรม ซึ่งมีความเกี่ยวข้องเป็นพิเศษกับเรื่องความสุขความทุกข์ของชีวิต และเป็นเรื่องจริยธรรมจะต้องเกี่ยวข้องโดยตรง

เรื่องที่ควรย้ำเป็นพิเศษ เพราะมักขัดกับความรูสึกสามัญของคน คือ ควรย้ำว่า กรรมกัฏฐิ กระบวนการแห่งเหตุผลอื่นๆ ทุกอย่างในธรรมชาติก็ดี เป็นไปได้ ก็เพราะสิ่งทั้งปวงเป็นของไม่เที่ยง (เป็นอนิจจัง) และไม่มีตัวตนของมันเอง (เป็นอนัตตา) ถ้าสิ่งทั้งหลายเป็นของเที่ยง มีตัวตนจริงแล้ว กฎธรรมชาติทั้งหมดรวมทั้งกรรม ย่อมเป็นไปไม่ได้ นอกจากนั้น กฎเหล่านี้ยังยืนยันด้วยว่า ไม่มีมูลการณ์หรือต้นกำเนิดเดิมสุดของสิ่งทั้งหลาย เช่น พระผู้สร้าง เป็นต้น

สิ่งทั้งหลาย ไม่มีตัวตนแท้จริง เพราะเกิดขึ้นด้วยอาศัยปัจจัยต่างๆ และมีอยู่อย่างสัมพันธ์กัน ตัวอย่างง่ายๆ หยิบๆ เช่น เตียงเกิดจากน้ำส่วนประกอบต่างๆ มาประกอบเข้าด้วยกันตามรูปแบบที่กำหนด ตัวตนของเตียงที่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านั้นไม่มี เมื่อแยกส่วนประกอบต่างๆ หมดสิ้นแล้ว ก็ไม่มีเตียงอีกต่อไป เหลืออยู่แต่บัญญัติว่าเตียงที่เป็นความคิดในใจ แม้บัญญัตินั้นเองที่มีความหมายอย่างนั้น ก็ไม่มีอยู่โดยตัวของมันเอง แต่ต้องสัมพันธ์เนื่องอาศัยกับความหมายอื่นๆ เช่น บัญญัติว่าเตียง ย่อมไม่มีความหมายของมันเอง โดยปราศจากความสัมพันธ์กับ การนอน แนวระนาบ ที่ตั้ง ช่องว่าง เป็นต้น

ในความรูสึกสามัญของมนุษย์ ความรู้ในบัญญัติต่างๆ เกิดขึ้นโดยพ่วงเอาความเข้าใจในปัจจุบันและความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องเข้าไว้ด้วยเหมือนกัน แต่เมื่อเกิดความกำหนดรู้ขึ้นแล้ว ความเคยชินในการยึดติดด้วยตัณหา อุปาทาน ก็เข้าเกาะกับสิ่งในบัญญัตินั้น จนเกิดความรูสึกเป็นตัวตนขึ้นอย่างหนาแน่น บังความล้าแก่รู้ และแยกสิ่งนั้นออกจากความสัมพันธ์กับสิ่งอื่นๆ ทำให้ไม่รู้เห็นตามที่มันเป็น อหังการและมมังการจึงแสดงบทบาทได้เต็มที่

อนึ่ง ธรรมดาของสิ่งทั้งหลาย ย่อมไม่มีมูลการณ์หรือเหตุต้นเค้า หรือต้นกำเนิดเดิมสุด เมื่อหยิบยกสิ่งใดก็ตามขึ้นมาพิจารณา ถ้าสืบสาวหาเหตุต่อไปโดยไม่หยุด จะไม่สามารถค้นหาเหตุดั้งเดิมสุดของสิ่งนั้นได้ แต่ในความรูสึกสามัญของมนุษย์ มักคิดถึงหรือคิดอยากให้มีเหตุต้นเค้าสักอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นความรูสึกที่ขัดกับธรรมดาของธรรมชาติ แล้วกำหนดหมายสิ่งต่างๆ คลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริง เรียกได้ว่าเป็นสัญญาวิปลาสอย่างหนึ่ง

ทั้งนี้ เหตุเพราะความเคยชินของมนุษย์ เมื่อเกี่ยวข้องกับสิ่งใดและคิดสืบสวนถึงมูลเหตุของสิ่งนั้น ความคิดก็จะหยุดจับติดอยู่กับสิ่งที่พบว่าเป็นเหตุแต่อย่างเดียว ไม่สืบสาวต่อไปอีก ความเคยชินเช่นนี้ จึงทำให้ความคิดสามัญของมนุษย์ในเรื่องเหตุผล เป็นไปในรูปชะงักติดตัน และคิดในด้านที่ขัดกับกฎธรรมดา โดยคิดว่าต้องมีเหตุต้นเค้าของสิ่งทั้งหลายอย่างหนึ่ง ซึ่งถ้าคิดตามธรรมดาแล้ว ก็ต้องสืบสาวต่อไปว่า อะไรเป็นเหตุของเหตุต้นเ้านั้น ต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด เพราะสิ่งทั้งหลายมีอยู่อย่างสัมพันธ์ เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยสืบต่อกัน จึงย่อมไม่มีมูลการณ์หรือเหตุต้นเค้าเป็นธรรมดา ควรตั้งคำถามกลับเข้าไปว่า ทำไมสิ่งทั้งหลายจะต้องมีเหตุต้นเค้าด้วยเล่า?

ความคิดผิดในธรรมดาก็อย่างหนึ่ง ซึ่งเกิดจากความเคยชินของมนุษย์ และสัมพันธ์กับความคิดว่ามีเหตุต้นเค้า คือ ความคิดว่า เดิมทีเดิยวนั้น ไม่มีอะไรอยู่เลย ความคิดนี้เกิดจากความเคยชินในการยึดถือยึดติด โดยกำหนดรู้อันมาในส่วนประกอบที่คุมเข้าเป็นรูปลักษณะแบบหนึ่ง แล้ววางความคิดหมายจำเพาะลงเป็นบัญญัติ ยึดเอาบัญญัตินั้นเป็นหลัก เกิดความรู้สึกคงที่ลงว่าเป็นตัวตนอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงเห็นไปว่าเดิมสิ่งนั้น ไม่มีแล้วว่ามีขึ้น

ความคิดแบบซงักที่ติดอยู่กับสิ่งหนึ่งๆ จุดหนึ่งๆ แ่งหนึ่งๆ ไม่แล่นเป็นสายเช่นนี้ เป็นความเคยชินในทางความคิดอย่างทีเรียกว่าติดสมมติ หรือไม่รู้เท่าทันสมมติ จึงกลายเป็นไม่รู้ตามที่มันเป็น เป็นเหตุให้ต้องคิดหาเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีอยู่เป็นนิรันดรขึ้นมาเป็นเหตุต้นเค้า เป็นที่มาแห่งการสำแดงรูปเป็นต่างๆ หรือเป็นผู้สร้างสิ่งทั้งหลาย ทำให้เกิดข้อขัดแย้งขึ้นต่างๆ เช่น สิ่งนิรันดรจะเป็นที่มาหรือสร้างสิ่งไม่เป็นนิรันดรได้อย่างไร ถ้าสิ่งเป็นนิรันดรเป็นที่มาของสิ่งไม่เป็นนิรันดร สิ่งไม่เป็นนิรันดร จะไม่เป็นนิรันดรได้อย่างไร เป็นต้น

แท้จริงแล้ว ในกระบวนการอันเป็นกระแสแห่งความเป็นเหตุปัจจัยสืบเนื่องกันนี้ ย่อมไม่มีปัญหาแบบบ่งตัวตนว่ามีอะไรหรือไม่มีอะไรอยู่เลย ไม่ว่าเดิมทีเดิยว หรือบัดนี้ เว้นแต่จะพูดกันในขั้นสมมติสัจจะเท่านั้น ควรย้อนถามให้คิดใหม่ด้วยซ้ำไปว่า ทำไมจะต้องไม่มีก่อนมีด้วยเล่า?

แม้ความเชื่อว่าสิ่งทั้งหลายมีผู้สร้าง ซึ่งปรกติดือกันว่าเป็นความคิดธรรมดานั้น แท้จริงก็เป็นความคิดขัดธรรมดาเช่นกัน ความคิดเชื่อเช่นนี้เกิดขึ้น เพราะมองดูตามข้อเท็จจริงต่างๆ ซึ่งเห็นและเข้าใจกันอยู่สามัญว่า มนุษย์เป็นผู้สร้างอุปกรณ์ สิ่งของ เครื่องใช้ ศิลปวัตถุ ฯลฯ ขึ้น สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นได้เพราะการสร้างของมนุษย์ ฉะนั้น สิ่งทั้งหลายทั้งโลกก็ต้องมีผู้สร้างด้วยเหมือนกัน

ในกรณีนี้ มนุษย์พรางตนเอง ด้วยการแยกความหมายของการสร้าง ออกไปเสียจากความเป็นเหตุเป็นปัจจัยตามปรกติ จึงทำให้เกิดการตั้งต้นความคิดที่ผิด ความจริงนั้น การสร้างเป็นเพียงความหมายส่วนหนึ่งของการเป็นเหตุปัจจัย การที่มนุษย์สร้างสิ่งใด ก็คือการที่มนุษย์เข้าไปร่วมเป็นเหตุปัจจัยส่วนหนึ่ง ในกระบวนการแห่งความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัยต่างๆ ที่จะทำให้ผลรวมที่ต้องการนั้นเกิดขึ้น แต่มีพิเศษจากกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยฝ่ายวัตถุล้วนๆ ก็เพียงที่ในกรณีนี้ มีปัจจัยฝ่ายนามธรรมที่ประกอบด้วยเจตนาเป็นลักษณะพิเศษเข้าไปร่วมบทบาทด้วย ดังเช่นที่เรียกว่าความต้องการ แต่ถึงอย่างนั้น มันก็มีฐานะเป็นเพียงปัจจัยอย่างหนึ่งร่วมกับปัจจัยอื่นๆ และต้องดำเนินไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย จึงจะเกิดผลที่ต้องการ

ดังตัวอย่างเช่นว่า เมื่อมนุษย์จะสร้างตึก ก็ต้องเข้าไปเกี่ยวข้อง เป็นเหตุเป็นปัจจัยช่วยผลักดันเหตุปัจจัยต่างๆ ให้ดำเนินไปตามสายของมันจนเกิดผลสำเร็จ ถ้าการสร้างเป็นการบันดาลผลได้อย่างพิเศษกว่าการเป็นเหตุปัจจัย มนุษย์ก็เพียงอยู่ ณ ที่ใดที่หนึ่ง แล้วคิดบันดาลให้เรือนหรือตึกเกิดขึ้นในที่ปรารถนาตามต้องการ ซึ่งเป็นไปไม่ได้ การสร้างจึงมิได้มีความหมายนอกเหนือไปจากการเป็นเหตุปัจจัยแบบหนึ่ง และในเมื่อสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยต่อเนื่องกันอยู่ตามวิถีของมันเช่นนี้ ปัญหาเรื่องผู้สร้าง ย่อมไม่อาจมีได้ในตอนใดๆ ของกระบวนการ

อย่างไรก็ดี การพิจารณาเหตุผลในปัญหาเกี่ยวกับเหตุต้นเค้า และผู้สร้าง เป็นต้นนี้ ถือว่ามีคุณค่าน้อยในพุทธธรรม เพราะไม่มีความจำเป็นต่อการประพฤติปฏิบัติเพื่อประโยชน์ในชีวิตจริง แม้ว่าจะช่วยให้เกิดโลกทัศน์และชีวิตทัศน์กว้างๆ ในทางเหตุผล อย่างที่กล่าวข้างต้น ก็อาจข้ามไปเสียได้ ด้วยว่าการพิจารณาคุณค่าในทางจริยธรรมอย่างเดียว มีประโยชน์ที่มุ่งหมายคุมถึงอยู่แล้ว ในที่นี้จึงควรพุงความสนใจไปในด้านที่เกี่ยวกับชีวิตในทางปฏิบัติเป็นสำคัญ

ดังได้กล่าวแล้วแต่ต้นว่า ชีวิตประกอบด้วยชั้น ๕ เท่านั้น ไม่มีสิ่งใดอื่นอีกนอกเหนือจากชั้น ๕ ไม่ว่าจะแฝงอยู่ในชั้น ๕ หรืออยู่ต่างหากจากชั้น ๕ ก็จะมาเป็นเจ้าของหรือควบคุมชั้น ๕ ให้ชีวิตดำเนินไป ในการพิจารณาเรื่องชีวิต เมื่อยกเอาชั้น ๕ ขึ้นเป็นตัวตั้งแล้ว ก็เป็นอันครบถ้วนเพียงพอ

ชั้น ๕ เป็นกระบวนการที่ดำเนินไปตามกฎแห่งปฏิจลสมุปบาท คือมีอยู่ในรูปเป็นกระแสแห่งปัจจัยต่างๆ ที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยสืบต่อกัน ไม่มีส่วนใดในกระแสคงที่อยู่ได้ มีแต่การเกิดขึ้นแล้วสลายตัวไป พร้อมกับที่เป็นปัจจัยให้มีการเกิดขึ้นแล้วสลายตัวต่อไปอีก ส่วนต่างๆ สัมพันธ์กัน เนื่องอาศัยกัน เป็นปัจจัยแก่กัน จึงทำให้กระแสหรือกระบวนการนี้ดำเนินไปอย่างมีเหตุผลและคุมเป็นรูปร่างต่อเนื่องกัน

ในภาวะเช่นนี้ ชั้น ๕ หรือ ชีวิต จึงเป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ คือ อยู่ในภาวะแห่ง อนิจจตา ไม่เที่ยง ไม่คงที่ เกิดดับเสื่อมสลายอยู่ตลอดเวลา อนัตตตา ไม่มีส่วนใดที่มีที่เป็นตัวตนแท้จริง และไม่อาจยึดถือเอาเป็นตัว จะเข้ายึดครองเป็นเจ้าของ บังคับบัญชาให้เป็นไปตามความปรารถนาของตนจริงจึงไม่ได้ ทุกขตา ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัวอยู่ทุกขณะ และพร้อมที่จะก่อให้เกิดความทุกข์ได้เสมอ ในกรณีที่มีการเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยความไม่รู้และยึดติดถือมั่น

กระบวนการแห่งชั้น ๕ หรือชีวิต ซึ่งดำเนินไปพร้อมด้วยการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาทุกขณะ โดยไม่มีส่วนที่เป็นตัวเป็นตนคงที่อยู่แน่ ย่อมเป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์แก่กันล้วนๆ ตามวิถีทางแห่งธรรมชาติของมัน

แต่ในกรณีของชีวิตมนุษย์ปุถุชน ความผืนกระแสจะเกิดขึ้น โดยที่就会有ความหลงผิดเกิดขึ้น และยึดถือเอารูปปรากฏของกระแส หรือส่วนใดส่วนหนึ่งของกระแส ว่าเป็นตัวตน และปรารถนาให้ตัวตนนั้นมีอยู่ หรือเป็นไปในรูปใดรูปหนึ่ง ในเวลาเดียวกัน ความเปลี่ยนแปลงหมุนเวียนที่เกิดขึ้นในกระแส ก็ขัดแย้งต่อความปรารถนา เป็นการบีบคั้นและเร่งเร้าให้เกิดความยึดอยากรุนแรงยิ่งขึ้น ความดิ้นรนหวังให้ตัวตนในรูปใดรูปหนึ่ง และให้ตัวตนนั้นเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี ให้คงที่เที่ยงแท้ถาวรอยู่ในรูปที่ต้องการก็ดี ก็ยิ่งรุนแรงขึ้น เมื่อไม่เป็นที่พอใจที่ยึดอยาก ความบีบคั้นก็ยิ่งแสดงผลเป็นความผิดหวัง ความทุกข์ความคับแค้นรุนแรงขึ้นตามกัน

พร้อมกันนั้น ความตระหนักรู้ในความจริงอย่างแท้จริง ว่าความเปลี่ยนแปลงจะต้องเกิดขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่งแน่นอน และตัวตนที่ตนยึดอยู่ อาจไม่มี หรืออาจสูญสลายไปเสีย ก็ยิ่งฝังความยึดอยากให้เหนียวแน่นยิ่งขึ้น พร้อมกับความกลัว ความประหวั่นพรันพรึง ก็เข้าแฝงตัวร่วมอยู่ด้วยอย่างลึกซึ้งและสลับซับซ้อน ภาวะจิตเหล่านี้ก็คือ อวิชชา (ความไม่รู้ตามเป็นจริงหลงผิดว่ามีตัวตน) ตัณหา (ความอยากให้ตัวตนที่หลงว่ามีนั้นได้ เป็นหรือไม่เป็นต่างๆ) อุปาทาน (ความยึดถือผูกพันตัวตนในความหลงผิดนั้นไว้กับสิ่งต่างๆ) กิเลสเหล่านี้แฝงลึกซับซ้อน อยู่ในจิตใจ และเป็นตัวคอยบังคับบัญชาพฤติกรรมทั้งหลายของบุคคลให้เป็นไปต่างๆ ตามอำนาจของมัน ทั้งโดยรู้ตัวและไม่รู้ตัว ตลอดจนเป็นตัวหล่อหลอมบุคลิกภาพ และมีบทบาทสำคัญในการชี้ชะตากรรมของบุคคลนั้นๆ กล่าวในวงกว้าง มันเป็นที่มาแห่งความทุกข์ของมนุษย์ปุถุชนทุกคน

โดยสรุป ข้อความที่กล่าวมานี้ แสดงการขัดแย้ง หรือปะทะกันระหว่างกระบวนการ ๒ ฝ่าย คือ

๑. กระบวนการแห่งชีวิต ที่เป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ อันเป็นกฎธรรมชาติที่แน่นอน คือ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา ซึ่งแสดงอาการออกมาเป็นชาติ ชรา มรณะ ทั้งในความหมายหยาบตื้น และลึกละเอียด

๒. ความไม่รู้จักกระบวนการแห่งชีวิตตามความเป็นจริง หลงผิดว่าเป็นตัวตนและเข้าไปยึดมั่นถือมั่นเอาไว้ จะให้มันเป็นไปตามที่ใจอยาก แฝงพร้อมด้วยความหวาดกลัวและความกระวนกระวาย

พูดให้สั้นลงไปอีกว่า เป็นการขัดแย้งกันระหว่างกฎธรรมชาติดีกับความยึดถือตัวตนไว้ด้วยความหลงผิด หรือให้ตรงกว่านั้นว่า การเข้าไปสร้างตัวตนขวางกระแสแห่งกฎธรรมชาดีไว้

พูดให้ง่ายกว่านั้นว่า เกิดการขัดการสวนทางกันขึ้น ระหว่างกระแสเหตุปัจจัยในธรรมชาติ กับกระแสความอยากในใจของคน เมื่อกระแสความอยากในใจไม่มั่นคงหรือพ่ายพังไป ก็กลายเป็นความทุกข์ในรูปแบบลักษณะการต่างๆ

นี่คือชีวิตที่เรียกว่า เป็นอยู่ด้วยอวิชชา อยู่อย่างยึดมั่นถือมั่น อยู่อย่างเป็นทาส อยู่อย่างขัดแย้งฝืนต่อกฎธรรมชาดี หรืออยู่อย่างเป็นทุกข์

การมีชีวิตอยู่เช่นนี้ ถ้าพูดในทางจริยธรรม ตามสมมติสังขจะ ก็อาจกล่าวได้ว่า เป็นการมีตัวตนขึ้น ๒ ตน คือ ตัวกระแสแห่งชีวิตที่ดำเนินไปตามกฎธรรมชาดี ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย แม้จะไม่มีตัวตนแท้จริง แต่กำหนดแยกออกเป็นกระแสหรือกระบวนการอันหนึ่งต่างหากจากกระแสหรือกระบวนการอื่นๆ เรียกโดยสมมติสังขจะว่าเป็นตน และใช้ประโยชน์ในทางจริยธรรมได้ อย่างหนึ่ง กับตัวตนจอมปลอม ที่ถูกคิดสร้างขึ้นยึดถือเอาไว้อย่างมั่นคงด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ดังกล่าวแล้ว อย่างหนึ่ง

ตัวตนอย่างแรกที่กำหนดเรียกเพื่อความสะดวกในชั้นสมมติสังขจะ โดยรู้สภาพตามที่เป็นจริง ย่อมไม่เป็นเหตุให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นด้วยความหลงผิด แต่ตัวตนอย่างหลังที่สร้างขึ้นซ้อนไว้ในตัวตนอย่างแรก ย่อมเป็นตัวตนแห่งความยึดมั่นถือมั่น คอยรับกระทบกระเทือนจากตัวตนอย่างแรก จึงเป็นที่มาของความทุกข์

การมีชีวิตอยู่อย่างนี้ที่กล่าวข้างต้น นอกจากเป็นการแผลงเอาความกลัวและความกระวนกระวายไว้ในจิตใจส่วนลึกที่สุด เพื่อไว้บังคับบัญชาพฤติกรรมของตนเอง ทำให้กระบวนการชีวิตไม่เป็นตัวของมันเอง หรือทำตนเองให้ตกเป็นทาสไปโดยไม่รู้ตัวแล้ว ยังแสดงผลร้ายออกมาอีกเป็นอันมาก คือ ทำให้มีความอยากได้อย่างเห็นแก่ตัว ความแส่หาสิ่งต่างๆ ที่จะสนองความต้องการของตนอย่างไม่มีที่สิ้นสุด และยึดอยากหวงแหวนไว้กับตน โดยไม่คำนึงถึงผู้อื่น³⁰¹

ที่นี้ เพื่อให้ความอยากความต้องการนั้นมั่นคง มีที่อ้างอิง ก็ทำให้เกาะเหนี่ยวเอาความคิดเห็น ทิฏฐิ ทฤษฎีหรือทัศนคติอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่สนองหรือเข้ากับความอยาก เอามาหรือตั้งขึ้นมา ตีความตีค่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับตนหรือเป็นของตน แล้วกดรัดยึดมั่นทะนุถนอมความคิดเห็น ทิฏฐิ ทฤษฎีหรือทัศนคตินั้นๆ ไว้เหมือนอย่างป้องกันรักษาตัวเอง เป็นการสร้างกำแพงขึ้นมากั้นบังตนเองไม่ให้ติดต่อกับความจริง หรือถึงกับหลบตัวปลีกตัวจากความจริง ทำให้เกิดความกระด้างที่อๆ ไม่คล่องตัวในการคิดเหตุผลและใช้วิจารณ์ญาณ ตลอดจนเกิดความถือมั่น การทนไม่ได้ที่จะรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น³⁰²

เมื่อคิดเห็น ยึดมั่น เชื่อถือ มีทิฏฐิวาอะไรร้อย่างไรดี อะไรควรเอา ควรได้ ควรถึง และจะลูจะถึงได้อย่างไร ก็ประพฤติปฏิบัติ ดำเนินชีวิต ตลอดจนถือลัทธิธรรมเนียมพิธีต่างๆ ที่บอกที่ทำตามๆ กันไป แม้โดยมกายไร้เหตุผล ทำไปเพียงด้วยความยึดมั่นในการประพฤติปฏิบัติแบบแผนลัทธิพิธีเหล่านั้น เพราะรู้เห็นความล้มพันธ์ในทางเหตุผลของสิ่งเหล่านั้นเพียงรางๆ มั่วๆ ไม่มีความรู้เข้าใจที่จะมองเห็นความล้มพันธ์แห่งเหตุปัจจัยหรือความเป็นเหตุเป็นผลแน่ชัด

³⁰¹ กามุปาทาน

³⁰² ทิฏฐุปาทาน

เหมือนอย่างพวกถือพรตบำเพ็ญตบะ เขาเป็นเอาตายกับข้อปฏิบัติจุกจิกหยาบหยาบที่ทำต่อตามกันมา โดยยึดมั่นว่า ด้วยการทำบำเพ็ญพรตถือปฏิบัติอย่างนั้น จะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ จะบรรลุจุดหมาย หรือตายแล้วจะไปเกิดในสวรรค์ เป็นต้น แล้วก็ดูถูกดูหมิ่นขัดแย้งกันกับคนอื่นพวกอื่น เพราะลัทธิธรรมนิยมข้อยึดถือปฏิบัติเหล่านั้น³⁰³

ในเวลาเดียวกัน ลึกลงไป ในที่สุด ก็คือความห่วงใยในความมีอยู่คงอยู่ของตัวตน ที่สร้างขึ้นมายึดมั่นถือมั่นไว้ อันเป็นตัวตนเลื่อนลอย ที่ไม่รู้ว่าจะอยู่ที่ไหนเป็นอะไรแน่ ก็เลยจะต้องคอยยึดคอยถือ คอยแบกเอาไว้ คอยรักษาทะนุถนอมป้องกัน และด้วยความกลัวว่าจะต้องสูญเสียตัวตนนั้นไป ก็ไขว่คว้ายึดจวดยเอาอะไรๆ ที่พอจะหวังได้เอาไว้ยืนยันตัว แม้จะอยู่ในรูปที่รางๆ มีดมัวก็ตาม พร้อมกันนั้น ก็กลายเป็นการจำกัดตนเองให้แคบ ให้ไม่เป็นอิสระ และพลอยถูกกระทบกระเทือนไปกับตัวตนที่สร้างขึ้นยึดถือแบกไว้ นั่นเองด้วย³⁰⁴

โดยนัยนี้ ความขัดแย้ง บีบคั้น และความทุกข์ จึงมีได้มีอยู่เฉพาะในตัวบุคคลผู้เดียวเท่านั้น แต่ยังขยายออกไปเป็นความขัดแย้ง บีบคั้น และความทุกข์แก่คนอื่น ๆ และระหว่างกันในสังคมด้วย กล่าวได้ว่า ภาวะเช่นนี้เป็นที่มาแห่งความทุกข์ความเดือดร้อนและปัญหาทั้งปวงของสังคม ในฝ่ายที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์

หลักปฏิจสุมุปาทแบบประยุกต์ แสดงการเกิดขึ้นของชีวิตแห่งความทุกข์ หรือการเกิดขึ้นแห่งการ (มีชีวิตอยู่อย่าง) มีตัวตน ซึ่งจะต้องมีทุกข์เป็นผลลัพธ์แน่นอน

เมื่อทำลายวงจรในปฏิจสุมุปาทลง ก็เท่ากับทำลายชีวิตแห่งความทุกข์ หรือทำลายความทุกข์ทั้งหมดที่จะเกิดขึ้นจากการ (มีชีวิตอยู่อย่าง) มีตัวตน นี่ก็คือภาวะที่ตรงกันข้าม อันได้แก่ชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา อยู่อย่างไม่มีความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน อยู่อย่างอิสระ อยู่อย่างประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ หรืออยู่อย่างไม่มีทุกข์

การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา หมายถึง การอยู่อย่างรู้เท่าทันสภาวะและรู้จักถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติ การถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้ เป็นอย่างเดียวกับการอยู่อย่างประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ การอยู่ประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ เป็นการอยู่อย่างอิสระ การอยู่อย่างเป็นอิสระ ก็คือการไม่ต้องตกอยู่ในอำนาจของตัณหาอุปาทาน หรือการอยู่อย่างไม่ยึดมั่นถือมั่น การอยู่อย่างไม่ยึดมั่นถือมั่น ก็คือการมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา หรือการรู้และเข้าใจเกี่ยวข้องจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามวิถีทางแห่งเหตุปัจจัย

มีข้อควรย้ำเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติอีกเล็กน้อย ตามหลักพุทธธรรม ย่อมไม่มีสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ หรือนอกเหนือธรรมชาติ ในแง่ที่ว่ามิอิทธิฤทธิ์บันดาลความเป็นไปในธรรมชาติได้ หรือแม้ในแง่ที่ว่าจะมีส่วนเกี่ยวข้องอย่างหนึ่งอย่างใดกับความเป็นไปในธรรมชาติ สิ่งใดอยู่นอกเหนือธรรมชาติ สิ่งนั้นย่อมไม่เกี่ยวข้องับธรรมชาติ คือย่อมพ้นจากธรรมชาติสิ้นเชิง สิ่งใดเกี่ยวข้องับธรรมชาติ สิ่งนั้นไม่อยู่นอกเหนือธรรมชาติ แต่ต้องเป็นส่วนหนึ่งในธรรมชาติ

³⁰³ สิลัพพตูปาทาน

³⁰⁴ อัตตวาหุปาทาน

อนึ่ง กระบวนการความเป็นไปทั้งปวงในธรรมชาติย่อมเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีความเป็นไปลอยๆ และไม่มีการบังคัลให้เกิดขึ้นได้โดยปราศจากเหตุปัจจัย ความเป็นไปที่ประหลาดน่าเหลือเชื่อ ดูเป็นอิทธิปาฏิหาริย์ หรืออัศจรรย์ใดๆ ก็ตาม ย่อมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและเป็นไปตามเหตุปัจจัยทั้งสิ้น แต่ในกรณีที่เกิดเหตุปัจจัยในเรื่องนั้นสลบซับซ้อนและยังไม่ถูกรู้เท่าทัน เรื่องนั้นก็กลายเป็นเรื่องประหลาดอัศจรรย์ แต่ความประหลาดอัศจรรย์จะหมดไปทันทีเมื่อเหตุปัจจัยต่างๆ ในเรื่องนั้นถูกรู้เท่าทันหมดสิ้น ดังนั้น คำว่าสิ่งเหนือหรือนอกเหนือธรรมชาติตามที่กล่าวมาแล้ว จึงเป็นเพียงสำนวนภาษาเท่านั้น ไม่มีอยู่จริง

ในเรื่องมนุษย์กับธรรมชาติ ก็เช่นกัน การที่แยกออกมาเป็นคำต่างหากกันว่า มนุษย์กับธรรมชาติ ก็ดี มนุษย์สามารถบังคับควบคุมธรรมชาติได้ ก็ดี เป็นเพียงสำนวนภาษา แต่ตามเป็นจริงแล้ว มนุษย์เป็นเพียงส่วนหนึ่งในธรรมชาติ

ที่พูดกันว่ามนุษย์ควบคุมบังคับธรรมชาติได้ ก็เป็นเพียงการที่มนุษย์ร่วมเป็นเหตุปัจจัยอย่างหนึ่งและผลักดันปัจจัยอื่นๆ ในธรรมชาติให้ต่อเนื่องสืบทอดกันไป จนบังเกิดผลอย่างนั้นๆ ขึ้น เป็นแต่ในกรณีของมนุษย์นี้ มีปัจจัยฝ่ายจิต อันประกอบด้วยเจตนา เข้าร่วมในกระบวนการด้วย จึงมีการกระทำและผลการกระทำอย่างที่เรียกว่าสร้างสรรค์ขึ้น ซึ่งก็เป็นเรื่องของเหตุปัจจัยล้วนๆ ทั้งสิ้น

มนุษย์ไม่สามารถสร้าง ในความหมายที่ว่าให้มีให้เป็นขึ้นลอยๆ โดยปราศจากการเป็นเหตุปัจจัยกันตามวิถีทางของมัน ที่ว่ามนุษย์บังคับควบคุมธรรมชาติได้ ก็คือการที่มนุษย์รู้เหตุปัจจัยต่างๆ ที่จะเป็นกระบวนการให้เกิดผลที่ต้องการแล้ว จึงเข้าร่วมเป็นปัจจัยผลักดันปัจจัยต่างๆ เหล่านั้น ให้ต่อเนื่องสืบทอดกันจนเกิดผลที่ต้องการ ขึ้นตอนในเรื่องนี้มี ๒ อย่าง อย่างที่ ๑ คือรู้ จากนั้นจึงมีอย่างหรือขั้นที่ ๒ คือ เป็นปัจจัยให้แก่ปัจจัยอื่นๆ ต่อๆ กันไป

ใน ๒ อย่างนี้ อย่างที่สำคัญและจำเป็นก่อนคือ ต้องรู้ ซึ่งหมายถึงปัญญา เมื่อรู้หรือมีปัญญาแล้ว ก็เข้าร่วมในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย อย่างที่เรียกว่าจัดการให้เป็นไปตามประสงค์ได้

การเกี่ยวข้องจัดการกับสิ่งทั้งหลายด้วยความรู้หรือปัญญาเท่านั้น จึงจะชื่อว่าเป็นการถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้ หรือจะเรียกตามสำนวนภาษาก็ว่า สามารถบังคับควบคุมธรรมชาติได้ และเรื่องนี้มีหลักการอย่างเดียวกันทั้งในกระบวนการฝ่ายรูปธรรมและนามธรรม หรือทั้งฝ่ายจิตและฝ่ายวัตถุ ฉะนั้น ที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า การถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้ เป็นอย่างเดียวกับการอยู่อย่างประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ จึงเป็นเรื่องของข้อเท็จจริงของการเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กันตามกฎธรรมดานี้เอง จะพูดเป็นสำนวนภาษาว่าสามารถบังคับควบคุมธรรมชาติฝายนามธรรมได้ ควบคุมจิตใจของตนได้ ควบคุมตนเองได้ ก็ถูกต้องทั้งสิ้น

ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา จึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง ทั้งในฝ่ายรูปธรรมและนามธรรม ที่จะช่วยให้มนุษย์ถือเอาประโยชน์ได้ทั้งจากกระบวนการฝ่ายจิตและกระบวนการฝ่ายวัตถุ

ชีวิตแห่งปัญญา จึงมองลักษณะได้ ๒ ด้าน คือ ด้านภายใน มีลักษณะสงบเยือกเย็น ปลอดโปร่ง ผ่องใส ด้วยความรู้เท่าทัน เป็นอิสระ เมื่อเสวยสุข ก็ไม่หลงระเหิงหรือสยบมัวเมา และไม่หลงเล็งเล็งลิ้มตัว เมื่อขาดพลาด หรือปราศจากเหยื่อล่อสิ่งปรนเปรอต่างๆ ก็มั่นคง ปลอดโปร่งอยู่ได้ ไม่หวั่นไหว ไม่หดหู่ ซึมเศร้า ลึกลับหวังหมดอาลัยตายอยาก ไม่ปล่อยตัวฝากสุขทุกข์ของตนไว้ในกำมือของอามิสภายนอกที่จะตัดสินให้เป็นไป ด้านภายนอก มีลักษณะคล่องตัว ว่องไว พร้อมอยู่เสมอที่จะเข้าเกี่ยวข้องและจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามที่มันควรจะเป็น โดยเหตุผลบริสุทธิ์ ไม่มีเงื่อนไข หรือความยึดติดภายใน ที่จะมาเป็นนิเวศน์เข้าขัดขวาง กั้นบัง ถ่วง ทำให้เขว ลำเอียง หรือทำให้พรั่มัว

มีพุทธพจน์บางตอนที่แสดงให้เห็นลักษณะบางอย่าง ที่แตกต่างกันระหว่างชีวิตแห่งความยึดมั่นถือมั่น กับชีวิตแห่งปัญญา เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ ย่อมแสวงสุขเวทนาบ้าง ทุกขเวทนาบ้าง อทุกขม-
สุขเวทนา (เฉยๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข) บ้าง

“อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้แล้ว ก็ย่อมแสวงสุขเวทนาบ้าง ทุกขเวทนาบ้าง อทุกขมสุขเวทนา
บ้าง

“ภิกษุทั้งหลาย ในกรณีนั้น อะไรเป็นความพิเศษ เป็นความแปลก เป็นข้อแตกต่าง
ระหว่างอริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ กับปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้?”

“ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ ถูกทุกขเวทนากระทบเข้าแล้ว ย่อมเศร้าโศกคร่ำ
ครวญ ร่ำไห้ ร่ำพัน ตีอกร้องไห้ หลงไหลพันเพ็ชออกไป เขาแสวงสุขเวทนาทั้ง ๒ อย่าง
คือ เวทนาทางกาย และเวทนาทางใจ

“เปรียบเหมือนนายขมังธนู ยิงบุรุษด้วยลูกศรดอกหนึ่ง แล้วยิงซ้ำด้วยลูกศรดอกที่ ๒
อีก เมื่อเป็นเช่นนั้น บุรุษนั้นย่อมแสวงเวทนาเพราะลูกศรทั้ง ๒ ดอก คือ ทั้งทางกาย ทั้ง
ทางใจ ฉันทโต ปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ ก็ฉันทนั้น... ย่อมแสวงเวทนาทั้ง ๒ อย่าง คือ ทั้งทาง
กาย และทางใจ

“อนึ่ง เพราะถูกทุกขเวทนานั้นกระทบ เขาย่อมเกิดความซัดใจ เมื่อเขามีความซัดใจ
เพราะทุกขเวทนา ปฏิฆานุสัยเพราะทุกขเวทนาจึงยอมนอนเนื่อง เขาถูกทุกขเวทนากระทบเข้า
แล้ว ก็หันเข้าระเวงกับกามสุข³⁰⁵ เพราะอะไร? เพราะปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ ย่อมไม่รู้ทางออก
จากทุกขเวทนา นอกไปจากกามสุข และเมื่อเขาระเวงอยู่กับกามสุข ราคานุสัยเพราะสุขเวทนา
นั้นยอมนอนเนื่อง เขาย่อมไม่รู้เท่าทันความเกิดขึ้น ความสูญสลาย ข้อดีข้อเสีย และ
ทางออกของเวทนาเหล่านั้นตามที่มันเป็น เมื่อเขาไม่รู้...ตามที่มันเป็น อวิชชานุสัย
เพราะอทุกขมสุขเวทนา (=อทุกขเวทนา) ย่อมนอนเนื่อง

“ถ้าได้แสวงสุขเวทนา เขาก็แสวงอย่างถูกมัดตัว ถ้าแสวงทุกขเวทนา เขาก็แสวงอย่างถูก
มัดตัว ถ้าแสวงอทุกขมสุขเวทนา เขาก็แสวงอย่างถูกมัดตัว

“ภิกษุทั้งหลาย นี้แล เรียกว่าปุถุชน ผู้มิได้เรียนรู้ ผู้ประกอบ³⁰⁶ ด้วยชาติ ชรา
มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เราเรียกว่าผู้ประกอบด้วยทุกข์”

³⁰⁵ กามสุข = สุขในการสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕; ตัวอย่างในทางจริยธรรมขั้นต้น เช่น หันเข้าหาการพนัน การดื่มสุรา และ
สิ่งเร้าธรรม์ต่างๆ

³⁰⁶ สกนตุต = ผูกมัด พัวพัน ประกอบ (ประกอบด้วยกิเลส - ส.อ.๓/๑๕๐)

“ภิกษุทั้งหลาย ฝ่ายอริยสาวกผู้ได้เรี่ยไร ญกทุกขเวทนากระทบเข้าแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก ไม่คร่ำครวญ ไม่ร่ำไร ไม่รำพัน ไม่ตีอกร้องไห้ ไม่หลงใหลพ่นเพ็อน เธอย่อมเสวยเวทนาทางกายอย่างเดียว ไม่เสวยเวทนาทางใจ

“เปรียบเทียบเหมือนนายฆมังธนู ยิงบุรุษด้วยลูกศร แล้วยิงซ้ำด้วยลูกศรดอกที่ ๒ ผิดไปเมื่อเป็นเช่นนี้ บุรุษนั้นย่อมเสวยเวทนาเพราะลูกศรดอกเดียว ฉันทใด อริยสาวกผู้ได้เรี่ยไร ก็ฉันทนั้น... ย่อมเสวยเวทนาทางกายอย่างเดียว ไม่ได้เสวยเวทนาทางใจ

“อนึ่ง เธอย่อมไม่มีความขี้ใจเพราะทุกขเวทนานั้น เมื่อไม่มีความขี้ใจเพราะทุกขเวทนานั้น ปฏิฆานุสัยเพราะทุกขเวทนานั้น ย่อมไม่เอนเอียง เธอถูกทุกขเวทนากระทบ ก็ไม่เห็นเข้าระเวงกับกามสุข เพราะอะไร? เพราะอริยสาวกผู้เรี่ยไรแล้ว ย่อมรู้ทางออกจากทุกขเวทนา นอกจากกามสุขไปอีก เมื่อเธอไม่ระเวงกับกามสุข ราคะนุสัยเพราะสุขเวทนานั้นก็ไม่เอนเอียง เธอย่อมรู้เท่าทันความเกิดขึ้น ความสูญสลาย ชัอดี ชัอเสียด และทางออกของเวทนาเหล่านั้นตามที่มันเป็น เมื่อเธอรู้...ตามที่มันเป็น อวิชชานุสัยเพราะอทุกขมสุขเวทนา ก็ไม่เอนเอียง

“ถ้าเสวยสุขเวทนา เธอก็เสวยอย่างไม่ถูกมัดตัว ถ้าเสวยทุกขเวทนา เธอก็เสวยอย่างไม่ถูกมัดตัว ถ้าเสวยอทุกขมสุขเวทนา เธอก็เสวยอย่างไม่ถูกมัดตัว ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า อริยสาวก ผู้ได้เรี่ยไร ผู้ปราศจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เราเรียกว่า ผู้ปราศจากทุกข์”

“ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็นความพิเศษ เป็นความแปลก เป็นข้อแตกต่าง ระหว่างอริยสาวกผู้ได้เรี่ยไร กับบุคชชนผู้มีได้เรี่ยไร³⁰⁷

ที่กล่าวมานี้ เป็นเพียงให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไร อะไรควรกำจัดแก้ไข เมื่อกำจัดแก้ไขแล้วจะได้อะไร อะไรควรทำให้เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะได้อะไร

ส่วนที่ว่า ในการกำจัดแก้ไขและทำให้เกิดขึ้นนั้น จะต้องทำอะไรบ้าง เป็นเรื่องของจริยธรรม ที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้า

³⁰⁷ ส.สพ. ๑๘/๓๖๙-๓๗๒/๒๕๗-๒๖๐

๕. คำอธิบายตามแบบ

คำอธิบายแบบนี้ มีความละเอียดลึกซึ้ง และกว้างขวางพิสดารมาก เป็นเรื่องทางวิชาการโดยเฉพาะ ผู้ศึกษาต้องอาศัยพื้นความรู้ทางพุทธธรรมและศัพท์วิชาการภาษาบาลีมาก และมีคัมภีร์ที่แสดงไว้เป็นเรื่องจำเพาะที่จะศึกษาได้โดยตรงอยู่แล้ว³⁰⁸ จึงควรแสดงในที่นี้เพียงโดยสรุป พอเป็นหลักเท่านั้น

ก. หัวข้อและโครงรูป

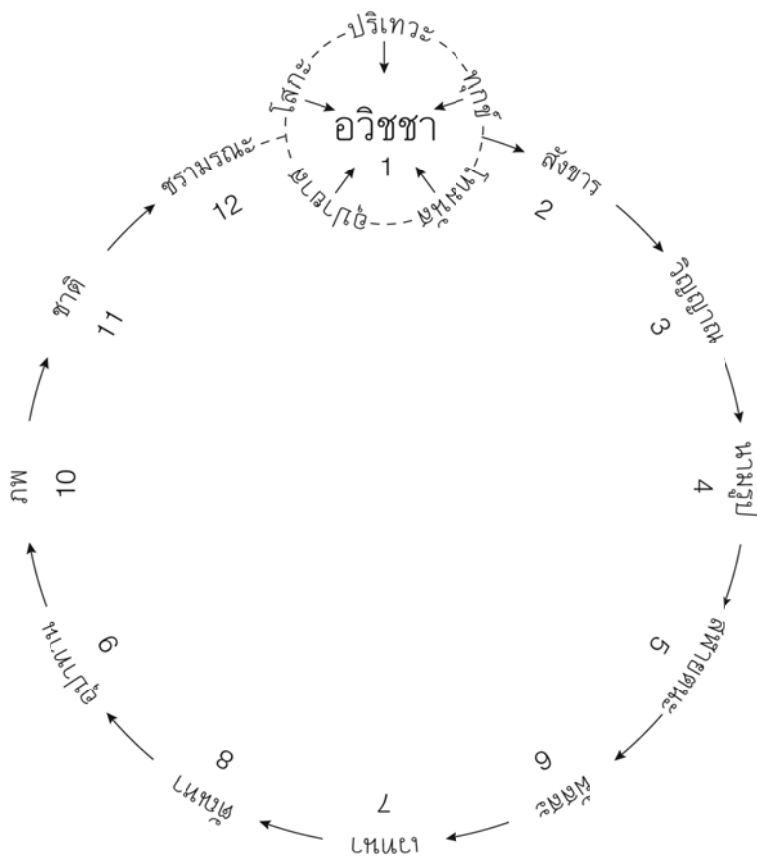
หัวข้อทั้งหมด ได้แสดงไว้ในตอนว่าด้วยตัวบทแล้ว จึงแสดงในที่นี้แบบรวบรัด เข้าใจง่าย ๆ ดังนี้

อวิชา→ 1 สังขาร→ 2 วิญญาณ→ 3 นามรูป→ 4 สฬายตนะ→ 5 ผัสสะ→ 6 เวทนา→ 7 ตัณหา→ 8

อุปาทาน→ 9 ภพ→ 10 ชาติ→ 11 ชรามรณะ + โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โถมันัส อุปายาส = **ทุกข์สมุทัย** 12

ส่วนฝ่ายดับ หรือทุกข์นิโรธ ก็ดำเนินไปตามหัวข้อเช่นเดียวกันนี้

อนึ่ง โดยที่กระบวนการของปฏิจลสมุปบาท หมุนเวียนเป็นวัฏฏะหรือวงจร ไม่มีจุดเริ่มต้น ไม่มีจุดจบ ไม่มีเบื้องต้นเบื้องปลาย จึงควรเขียนเสียใหม่ เพื่อไม่ให้เกิดความเข้าใจผิดในแง่นี้ ดังนี้

³⁰⁸ ดู ปัจจัยการวิภังค์ อภ.วิ.๓๕/๒๕๕-๔๓๐/๑๘๑-๒๕๗; วิสุทธิ.๓/๑๐๗-๒๐๖; วิภังค.อ.๑๖๘-๒๗๘; สังคห.๔๕-๔๘

ข. คำจำกัดความองค์ประกอบ หรือหัวข้อ ตามลำดับ³⁰⁹

ก่อนแสดงคำจำกัดความและความหมายตามแบบ จะให้คำแปลและความหมายต่างๆ ตามรูปศัพท์ เป็นพื้นฐานความเข้าใจไว้ชั้นหนึ่งก่อน ดังนี้

- ๑. **อวิชชา** ความไม่รู้แจ้ง คือ ไม่รู้ความจริง หรือไม่รู้ตามเป็นจริง
- ๒. **สังขาร** ความคิดปรุงแต่ง เจตจำนงและทุกสิ่งที่เกิดได้สะสมไว้
- ๓. **วิญญาน** ความรู้ต่อสิ่งที่ถูกรับรู้ คือ การเห็น-ได้ยิน- ฯลฯ-รู้เรื่องในใจ
- ๔. **นามรูป** นามธรรมและรูปธรรม ชีวิตทั้งกายและใจ
- ๕. **สภาพัตนะ** อายตนะ คือ ช่องทางรับรู้ ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
- ๖. **ผัสสะ** การรับรู้ การประจวบกันของอายตนะ+อารมณ์(สิ่งที่ถูกรับรู้)+วิญญาน
- ๗. **เวทนา** ความเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ
- ๘. **ตัณหา** ความทะยานอยาก คือ อยากได้ อยากเป็น อยากไม่เป็น
- ๙. **อุปาทาน** ความยึดติดถือมั่น การยึดถือค้างใจ การยึดถือเข้ากับตัว
- ๑๐. **ภพ** ภาวะชีวิตที่เป็นอยู่ สภาพชีวิต ผลรวมกรรมทั้งหมดของบุคคล
- ๑๑. **ชาติ** ความเกิด ความปรากฏแห่งขั้นที่ทั้งหลายที่ยึดถือเอาเป็นตัวตน
- ๑๒. **ชรามรณะ** ความแก่-ความตาย คือ ความเสื่อมอินทรีย์-ความสลายแห่งขั้นที่

ต่อไปนี้เป็น คำจำกัดความองค์ประกอบ หรือหัวข้อทั้ง ๑๒ ตามแบบ

- ๑. **อวิชชา** = ความไม่รู้ทุกข์ - สมุทัย - นิโรธ - มรรค (อริยสัจ ๔) และ (ตามแบบอภิธรรม) ความไม่รู้หนก่อน - ทนหน้า - ทั้งหนก่อนทนหน้า³¹⁰ - ปฏิจจสมุปปาท
- ๒. **สังขาร** = กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร³¹¹ และ (ตามนัยอภิธรรม) ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อาเนญชาภิสังขาร³¹²
- ๓. **วิญญาน** = จักขุ~ โสต~ ฆาน~ ชิวหา~ กาย~ มโนวิญญาน (วิญญาน ๖)³¹³
- ๔. **นามรูป** = นาม (เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ) หรือตามแบบอภิธรรม (เวทนาขั้นที่ สัญญาขั้นที่ สังขารขั้นที่) + รูป (มหาภูต ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูต ๔)³¹⁴
- ๕. **สภาพัตนะ** = จักขุ-ตา โสตะ-หู ฆานะ-จมูก ชิวหา-ลิ้น กาย-กาย มโน-ใจ

³⁰⁹ คำจำกัดความเหล่านี้ ดู ส.นิ.๑๖/๖-๑๘/๓-๕; อภิ.วิ.๓๕/๒๕๖-๒๗๒/๑๘๑-๑๘๕; เป็นต้น ส่วนคำอธิบายขยายความให้ดู วิสุทธิ. และ วิภังค.อ. ตามที่อ้างข้างต้น

³¹⁰ ปุพฺพัตตะ - อปรินตตะ - ปุพฺพัตตาปรินตตะ (= อดีต - อนาคต - ทั้งอดีตอนาคต) ดู อภิ.ส.๓๔/๗๑๒/๒๘๓

³¹¹ กายสังขาร = กายสัญญาเจตนา (ความจงใจทางกาย) = เจตนา ๒๐ ทางกายทวาร (กามาวจรภูต ๘ อุกุศล ๑๒) **วจีสังขาร** = วจีสัญญาเจตนา (ความจงใจทางวาจา) = เจตนา ๒๐ ทางวจีทวาร (กามาวจรภูต ๘ อุกุศล ๑๒) **จิตตสังขาร** = มโนสัญญาเจตนา (ความจงใจในใจ) = เจตนา ๒๙ ในมโนทวาร ที่ยังมีได้แสดงออกเป็นกายวิญญูติหรือวจีวิญญูติ

³¹² **ปุญญาภิสังขาร** (ความดีที่ปรุงแต่งชีวิต) = ภูตเจตนาฝ่ายกามาวจรและฝ่ายรูปาวจร ๑๓ (กามาวจรภูต ๘ รูปาวจรภูต ๕)

อปุญญาภิสังขาร (ความชั่วที่ปรุงแต่งชีวิต) = อุกุศลเจตนาฝ่ายกามาวจรทั้ง ๑๒

อาเนญชาภิสังขาร (ภาวะมั่นคงที่ปรุงแต่งชีวิต) = ภูตเจตนาฝ่ายอรุปาวจรทั้ง ๔

³¹³ กระจายออก = **โลกิยวิญญาน ๓๒** (วิญญาน ๕ ฝ่ายกุศลวิบาก และอกุศลวิบาก = ๑๐ + มโนวิญญาน ๒๒) หรือ

= **วิญญาน ๑๓** (วิญญาน ๕ ทั้งสองฝ่าย + มโนธาตุ ๒ มโนวิญญานธาตุต่อเหตุกะโสมนัสสสรรคต ๑)

เป็นไปในอดีตกาล (ระหว่างปฏิสนธิ ถึงจุติ) กับ **วิญญาน ๑๙** ที่เหลือ เป็นไปในอดีตกาลและปฏิสนธิกาล

³¹⁴ บันทีกพิเศษท้ายบท ที่ ๑ ว่าด้วยขั้นที่ ๕

๖. **ผัสสะ** = จักขุสัมผัส ส्रोต~ ฆานะ~ ชิวหา~ กาย~ มโนสัมผัส (สัมผัส ๖)³¹⁵
๗. **เวทนา** = เวทนาเกิดจากจักขุสัมผัส จากส्रोต~ ฆานะ~ ชิวหา~ กาย~ และมโนสัมผัส (เวทนา ๖)³¹⁶
๘. **ตัณหา** = รูปตัณหา (ตัณหาในรูป) สัทตตัณหา (ในเสียง) คันธตัณหา (ในกลิ่น) รสตัณหา (ในรส) โภกัณฑุตัณหา (ในสัมผัสทางกาย) รัสมตัณหา (ในธรรมารมณ์) (ตัณหา ๖)³¹⁷
๙. **อุปาทาน** = กามอุปาทาน (ความยึดมั่นในกาม คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ต่างๆ) ภิญฺญอุปาทาน (ความยึดมั่นในภิญฺญ คือ ความเห็น ข้อยึดถือ ลัทธิ ทฤษฎี ต่างๆ) สีสัพพตูปาทาน (ความยึดมั่นในศีลและพรตว่าจะทำให้คนบริสุทธ์ได้) ชัตตวาอุปาทาน (ความยึดมั่นในอัตตา สร้างตัวตนขึ้นยึดถือไว้ด้วยความหลงผิด)
๑๐. **ภพ** = กามภพ รูปภพ อรูปภพ *อีกนัยหนึ่ง*
= กรรมภพ (บุญญาภิสังขาร อกุศลญาภิสังขาร อาเนญชาภิสังขาร) กับ อุปปัตติภพ (กามภพ รูปภพ อรูปภพ, สัณฺญาภพ อสัณฺญาภพ เหนวสัณฺญาณาสัณฺญาภพ, เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปญฺจโวการภพ)
๑๑. **ชาติ** = ความปรากฏแห่งขันธทั้งหลาย การได้มาซึ่งอายตนะต่างๆ หรือความเกิด ความปรากฏขึ้นของธรรมต่างๆ เหล่านี้³¹⁸
๑๒. **ชรา มรณะ** = ชรา (ความเสื่อมอายุ ความห่อหม่ออินทรีย์) กับ มรณะ (ความสลายแห่งขันธ ความขาดชีวิตินทรีย์) หรือ ความเสื่อมและความสลายแห่งธรรมต่างๆ เหล่านี้^๑

ค. ตัวอย่างคำอธิบายแบบช่วงกว้างที่สุด

เพื่อให้คำอธิบายสั้นและง่าย เห็นว่าควรใช้วิธียกตัวอย่าง ดังนี้

(อัสวะ →) **อริชชา** เข้าใจว่าการเกิดในสวรรค์เป็นยอดแห่งความสุข เข้าใจว่าฆ่าคนนั้นคนนี้เสียได้ เป็นความสุข เข้าใจว่าฆ่าตัวตายเสียได้จะเป็นสุข เข้าใจว่าเข้าถึงความเป็นพรหมแล้วจะไม่เกิดไม่ตาย เข้าใจว่าทำพิธีบวงสรวงเช่นสังเวทแล้วจะไปสวรรค์ได้ เข้าใจว่าจะไปนิพพานได้ด้วยการบำเพ็ญตบะ เข้าใจว่าตัวตนอันนี้นั้นแหละจะได้ไปเกิดเป็นนั่นเป็นนี่ด้วยการกระทำอย่างนี้ เข้าใจว่าตายแล้วสูญ ฯลฯ จึง

→ **สังขาร** นี้ก็คิด ตั้งเจตจำนงไปตามแนวทางหรือโดยสอดคล้องกับความเข้าใจนั้นๆ คิดปรุงแต่งวิธีการและลงมือกระทำการ (กรรม) ต่างๆ ด้วยเจตนาเช่นนั้น เป็นกรรมดี (บุญ) บ้าง เป็นกรรมชั่ว (อกุศล หรือ บาป) บ้าง เป็นอาเนญชาบ้าง จึง

→ **วิญญาน** เกิดความตระหนักรู้และรับรู้อารมณ์ต่างๆ เฉพาะที่เป็นไปตามหรือเข้ากันได้กับเจตนาอย่างนั้นเป็นสำคัญ พุดเพื่อเข้าใจกันง่ายๆ ก็ว่า จิตหรือวิญญานถูกปรุงแต่งให้มีคุณสมบัติเฉพาะขึ้นมาอย่างใด

³¹⁵ **ผัสสะ** = การกระทบระหว่างอายตนะภายใน ภายนอก และวิญญานทางอายตนะนั้นๆ

³¹⁶ **เวทนา** แบ่งโดยลักษณะเป็น ๓ [สุข ทุกข์ อกุศลสุข] หรือ ๕ [สุข (ทางกาย) ทุกข์ (ทางกาย) โสมนัส (ทางใจ) โทมนัส (ทางใจ) อุเบกขา]

³¹⁷ **ตัณหา** แบ่งโดยอาการเป็น ๓ คือ **กามตัณหา** (อยากในสิ่งเสพทางประสาททั้ง ๕) **ภวตัณหา** (อยากให้อยู่ในวัฏจักร) **วิภวตัณหา** (อยากให้ดับสูญ); หรือ **กามตัณหา** (อยากด้วยความยินดีในกาม) **ภวตัณหา** (อยากอย่างมีสัสตทวิญญู) **วิภวตัณหา** (อยากอย่างมีอุจเฉททวิญญู); ตัณหา ๓ นี้ x ตัณหา ๖ ข้างบน = ๑๘ x กายในภายนอก = ๓๖ x กาล ๓ = ๑๐๘ (อภ.จตุกก.๒๑/๑๙๙/๒๙๐)

³¹⁸ ความหมายนัยหลัง ใช้อธิบายปฏิจลสมุปปาทที่เป็นไปในขณะจิตเดียว ตามหลักใน อภิ.วิ.๓๕/๓๐๒-๓/๑๙๔; ๓๓๘/๒๑๓; ๔๒๘/๒๕๖

อย่างหนึ่ง หรือแบบใดแบบหนึ่ง เมื่อตาย พลังแห่งสังขารคือกรรมที่ปรุงแต่งไว้จึงทำให้ปฏิสนธิวิญญานที่มีคุณสมบัติเหมาะกับตัวมัน ปฏิสนธิขึ้นในภพ และระดับชีวิตที่เหมาะสม คือถือกำเนิดขึ้นจากนั้น

→ **นามรูป** กระบวนการแห่งการเกิดก็ดำเนินการ ก่อรูปเป็นชีวิตที่พร้อมจะปรุงแต่งกระทำการต่าง ๆ ต่อไปอีก จึงเกิดมีรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ขึ้นโดยครบถ้วน ประกอบด้วยคุณสมบัติและข้อบกพร่องต่างๆ ตามพลังปรุงแต่งของสังขาร คือ กรรมที่ทำมา และภายในขอบเขตแห่งวิสัยของภพที่เกิดขึ้น สุดแต่จะไปเกิดเป็นมนุษย์ ตีรัจฉาน เทวดา เป็นต้น

→ **สภาพัตตะ** แต่ชีวิตที่จะสนองความต้องการของตัวตน และพร้อมที่จะกระทำการต่างๆ ได้ต่อบทต่อโลกภายนอก จะต้องมีการติดต่อกับโลกภายนอก สำหรับให้กระบวนการรับรู้ดำเนินงานได้ ดังนั้น อาศัยนามรูปเป็นเครื่องสนับสนุน กระบวนการแห่งชีวิตจึงดำเนินต่อไปตามพลังแห่งกรรม ถึงขั้นเกิดอายตนะทั้ง ๖ คือ ประสาท ตา หู จมูก ลิ้น กาย และเครื่องรับรู้อารมณ์ภายใน คือ ใจ จากนั้น

→ **ผัสสะ** กระบวนการแห่งการรับรู้ก็ดำเนินงานได้ โดยการเข้ากระทบหรือประจวบกันระหว่างองค์ประกอบ ๓ ฝ่าย คือ อายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ) กับอารมณ์ หรืออายตนะภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์) และวิญญาน (จักขุวิญญาน โสทวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน และมโนวิญญาน) เมื่อการรับรู้เกิดขึ้นครั้งใด

→ **เวทนา** ความรู้สึกที่เรียกว่า การเสวยอารมณ์ ก็จะต้องเกิดขึ้นในรูปใดรูปหนึ่ง คือ สุขสบาย (สุขเวทนา) ไม่สบาย เจ็บปวด เป็นทุกข์ (ทุกข์เวทนา) หรือไม่ก็เฉยๆ (อทุกขมสุขเวทนา หรือ อุเบกขาเวทนา) และโดยวิสัยแห่งปฐุชน กระบวนการย่อมไม่หยุดอยู่เพียงนี้ จึง

→ **ตัณหา** ถ้าสุขสบาย ก็ชอบใจ ติดใจ ออยากได้ หรืออยากได้ให้มากยิ่งขึ้น ขึ้นไปอีก เกิดการทะยานอยากและแสหาต่างๆ ถ้าเป็นทุกข์ ไม่สบาย ก็ขัดใจ ขัดเคือง อยากให้สูญสิ้น ให้หมดไป หรือให้พ้นๆ ไปเสีย ด้วยการทำลายหรือหนีไปให้พ้นก็ตาม เกิดความกระวนกระวายดิ้นรนอยากให้พ้นจากอารมณ์ที่เป็นทุกข์ ขัดใจ หันไปหาไปเอาสิ่งอื่นอารมณ์อื่นที่จะให้มีความสุขได้ หรือไม่รู้สึกเฉยๆ คืออุเบกขา ซึ่งเป็นความรู้สึกอย่างละเอียดจัดเข้าในฝ่ายสุข เพราะไม่ขัดใจ เป็นความสบายอย่างอ่อนๆ รู้สึกเรื่อยๆ เพลินๆ จากนั้น

→ **อุปาทาน** ความอยากเมื่อรุนแรงขึ้น ก็กลายเป็นยึด คือยึดมั่นถือมั่นติดสยบหมกมุ่นในสิ่งนั้น หรือเมื่อยังไม่ได้ ก็อยากด้วยตัณหา เมื่อได้หรือถึงแล้ว ก็ยึดฉวยไว้ด้วยอุปาทาน และเมื่อยึดมั่น ก็มีใช้ยึดแต่อารมณ์ที่อยากได้ (กามอุปาทาน) เท่านั้น แต่ยังพ่วงเอาความยึดมั่นในความเห็น ทฤษฎี ทัศนคติต่างๆ ที่เกี่ยวเนื่อง (ทิฏฐิอุปาทาน) ความยึดมั่นในแบบแผนความประพฤติและข้อปฏิบัติที่จะให้ได้สิ่งที่ปรารถนา (ศีลพทุอุปาทาน) และความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน (อัตตวาอุปาทาน) พัวพันเกี่ยวเนื่องกันไป ด้วยความยึดมั่นถือมั่นนี้ จึงก่อให้เกิด

→ **ภพ** เจตนา เจตจำนงที่จะกระทำการ เพื่อให้ได้มาและให้เป็นไปตามความยึดมั่นถือมั่นนั้น และนำไปให้เกิดกระบวนการพฤติกรรม (กรรมภพ) ทั้งหมดขึ้นอีก เป็นกรรมดี กรรมชั่ว หรืออาณัญญา สอดคล้องกับตัณหาอุปาทานนั้นๆ เช่น อยากไปสวรรค์ และมีความเชื่อที่ยึดไว้ว่าจะไปสวรรค์ได้ด้วยการกระทำเช่นนี้ ก็กระทำการอย่างนั้นๆ ตามที่ต้องการ พร้อมกับกระทำนั้น ก็เป็นการเตรียมภาวะแห่งชีวิต คือขันธ์ ๕ ที่จะปรากฏในภพที่สมควรกับกรรมนั้นไว้พร้อมด้วย (อุปปัตติภพ)

เมื่อกระบวนการก่อกรรมดำเนินไปเช่นนี้แล้ว ครั้นชีวิตช่วงหนึ่งสิ้นสุดลง พลังแห่งกรรมที่สร้างสมไว้ (กรรมภพ) ก็ผลักดันให้เกิดการสืบต่อขึ้นตอนต่อไปในวงจรอีก คือ

→ **ชาติ** เริ่มแต่ปฏิสนธิวิญญาณที่มีคุณสมบัติสอดคล้องกับพลังแห่งกรรมนั้น ปฏิสนธิขึ้นในภพที่สมควรกับกรรม บังเกิดชั้นที่ ๕ ขึ้นพร้อม เริ่มกระบวนการแห่งชีวิตให้ดำเนินต่อไป คือ เกิด นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา ขึ้นหมุ่นเวียนวงจรรอ และเมื่อการเกิดมีขึ้นแล้ว ย่อมเป็นการแน่นอนที่จะต้องมี

→ **ชรามรณะ** ความเสื่อมโทรม และแตกดับแห่งกระบวนการของชีวิตนั้น สำหรับปุถุชน ชรามรณะนี้ ย่อมคุกคามบีบคั้น ทั้งโดยชัดแจ้ง และแฝงซ่อน (อยู่ในจิตส่วนลึก) ตลอดเวลา ดังนั้น ในวงจรชีวิตของปุถุชน ชรามรณะจึงพุ่งมาพร้อมด้วย

.... **โสกะ ปริเทวะ ทุกซ์ โทมนัส อุปายาส** ซึ่งเรียกรวมว่าความทุกข์นั่นเอง คำสรุปของปฏิจจสมุปบาท จึงมีว่า “กองทุกข์ทั้งปวง จึงเกิดมีด้วยอาการอย่างนี้”

อย่างไรก็ดี ในฐานะที่เป็นวิญญู หรือวงจร ความสิ้นสุดจึงไม่มี ณ ที่นี้ แท้จริง องค์ประกอบช่วงนี้ กลับเป็นขั้นตอนที่สำคัญอย่างยิ่งอีกตอนหนึ่งที่จะทำให้วงจรหมุ่นเวียนต่อไป กล่าวคือ โสกะ (ความแสบใจ) ปริเทวะ (ความรำไร) ทุกซ์ โทมนัส (ความเสียวใจ) อุปายาส (ความผิตหวังคับแค้นใจ) เป็นอาการสำแดงออกของการมีกิเลสที่เป็นเชื้อหมักดองอยู่ในจิตสันดาน ที่เรียกว่า อาสวะ

อาสวะ นั้น ได้แก่ความใฝ่ใจในสิ่งสนองความอยากทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ (กามาสวะ) ความเห็นความยึดถือต่างๆ เช่น ยึดถือว่า รูปเป็นเรา รูปเป็นของเรา เป็นต้น (ทิฏฐาสวะ) ความขึ้นชอบอยู่ในใจว่าภาวะแห่งชีวิตอย่างนั้นอย่างนี้เป็นสิ่งดีเลิศ ประเสริฐ มีความสุข หวังใจใฝ่ฝันที่จะได้อยู่ครองภาวะชีวิตนั้นสวยสดงดงามนานแสนนาน หรือตลอดไป (ภวาสวะ) และความไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น (อวิชชาสวะ)

ชรามรณะเป็นเครื่องหมายแห่งความเสื่อมสิ้นสลาย ซึ่งขัดกับอาสวะเหล่านี้ เช่น ในด้านกามาสวะ ชรามรณะทำให้ปุถุชนเกิดความรู้สึกว่า ตนกำลังพลัดพราก หรือหมดหวังจากสิ่งที่ขึ้นชอบ ที่ปรารถนา ในด้านทิฏฐาสวะ เมื่อยึดถืออยู่ว่าร่างกายเป็นตัวเราเป็นของเรา พอร่างกายแปรปรวนไป ก็ผิตหวังแสบใจ ในด้านภวาสวะ ทำให้รู้สึกตัวว่า จะขาด พลาด พราก ผิตหวัง หรือหมดโอกาสที่จะครองภาวะแห่งชีวิตที่ตัวขึ้นชอบอย่างนั้นๆ ในด้านอวิชชาสวะ ก็คือขาดความรู้ความเข้าใจมูลฐานตั้งต้นแต่ชีวิตคืออะไร ความแก่ชราคืออะไร ควรปฏิบัติอย่างไร ต่อความแก่ชรา เป็นต้น เมื่อขาดความรู้ความคิดในทางที่ถูกต้อง พอนึกถึงหรือเข้าเกี่ยวข้องกับชรา มรณะก็บังเกิดความรู้สึกและแสดงอาการในทางหลงมกมาย ขลาดกลัว และเกิดความซึมเซาหดหู่ต่างๆ

ดังนั้น อาสวะ จึงเป็นเชื้อ เป็นปัจจัยที่จะให้ โสกะ ปริเทวะ ทุกซ์ โทมนัส อุปายาส เกิดขึ้นได้ทันทีที่ชรา มรณะเข้ามาเกี่ยวข้อง

อนึ่ง โสกะ เป็นต้นเหล่านี้ แสดงถึงอาการมีดมัวของจิตใจ เวลาใดความทุกข์เหล่านี้เกิดขึ้น จิตใจจะพรวม ร้อนรน อับปัญญา เมื่อเกิดอาการเหล่านี้ ก็เท่ากับพวงอวิชชาเกิดขึ้นมาด้วย

อย่างที่กล่าวในวิสุทธิมคค์ว่า “โสกะ ทุกซ์ โทมนัส และอุปายาส ไม่แยกไปจากอวิชชา และชรา มรณะ ก็ย่อมมีแก่คนหลง เหตุนั้น เมื่อโสกะ เป็นต้น สำเร็จแล้ว อวิชชาก็ย่อมเป็นอันสำเร็จแล้ว”^{319.1} ว่า “ในเรื่อของอวิชชา พึงทราบว่าย่อมเป็นอันสำเร็จมาแล้วแต่กรรมมีโสกะ เป็นต้น”^{319.2} และว่า “อวิชชาก็ย่อมยังเป็นไปตลอดเวลาที่โสกะ เป็นต้น เหล่านั้น ยังเป็นไปอยู่”^{319.3}

โดยนัยนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “เพราะอาสวะเกิด อวิชชาจึงเกิด”³²⁰ และสรุปได้ว่า ชรามรณะของปุถุชน ซึ่งพุ่งมาด้วยโสกะ ปริเทวะ ทุกซ์ โทมนัส อุปายาส ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา หมุ่นวงจรรอไปอีก สัมพันธ์กันไม่ขาดสาย

^{319.1} วิสุทธิ.๓/๑๒๒

^{319.2} วิสุทธิ.๓/๑๓๓;

^{319.3} วิสุทธิ.๓/๑๒๔

³²⁰ ม.ม.๑๒/๑๒๘/๑๐๐

จากคำอธิบายตามแบบนี้ มีข้อสังเกตและสิ่งทีควรทำความเข้าใจเป็นพิเศษ ดังนี้

๑. วงจรแห่งปฏิจจสมุปบาทตามคำอธิบายแบบนี้ นิยมเรียกว่า “ภวจักร” ซึ่งแปลว่าวงล้อแห่งภพ หรือ “สังสารจักร” ซึ่งแปลว่า วงล้อแห่งสังสารวัฏ และจะเห็นได้ว่า คำอธิบายคาบเกี่ยวไปถึง ๓ ช่วงชีวิต คือ อวิชชา กับสังขาร ช่วงหนึ่ง วิญญาณ ถึง ภพ ช่วงหนึ่ง และชาติ กับ ชรามรณะ (พวงด้วย โสกะ เป็นต้น) อีกช่วงหนึ่ง ถ้ากำหนดเอาช่วงกลาง คือ วิญญาณ ถึง ภพ เป็นชีวิตปัจจุบัน ช่วงชีวิตทั้ง ๓ ซึ่งประกอบด้วยองค์ (หัวข้อ) ๑๒ จึงแบ่งเป็น ๓ กาล ดังนี้

- ๑) อดีต = อวิชชา สังขาร
- ๒) ปัจจุบัน = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ
- ๓) อนาคต = ชาติ ชรามรณะ (+ โสกะ ฯลฯ)

๒. เมื่อแยกออกเป็น ๓ ช่วงเช่นนี้ ย่อมถือเอาช่วงกลาง คือ ชีวิตปัจจุบัน หรือชาตินี้ เป็นหลัก เมื่อถือเอาช่วงกลางเป็นหลัก ก็ย่อมแสดงความสัมพันธ์ในฝ่ายอดีตเฉพาะด้านเหตุ คือสืบสาวจากผลที่ปรากฏในปัจจุบันว่าเกิดมาจากเหตุอะไรในอดีต (= อดีตเหตุ → ปัจจุบันผล) และในฝ่ายอนาคตแสดงเฉพาะด้านผล คือชักโยงจากเหตุในปัจจุบันออกไปว่าจะให้เกิดผลอะไรในอนาคต (= ปัจจุบันเหตุ → อนาคตผล)

โดยนัยนี้ เฉพาะช่วงกลาง คือปัจจุบันช่วงเดียว จึงมีพร้อมทั้งฝ่ายผล และเหตุ และแสดงได้เป็น ๔ ช่วง (เรียกว่า **สังคหะ** หรือ **สังเขป ๔**) ดังนี้

- ๑) อดีตเหตุ = อวิชชา สังขาร
- ๒) ปัจจุบันผล = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
- ๓) ปัจจุบันเหตุ = ตัณหา อุปาทาน ภพ
- ๔) อนาคตผล = ชาติ ชรามรณะ (+ โสกะ ฯลฯ)

๓. จากคำอธิบายขององค์ประกอบแต่ละข้อ จะเห็นความหมายที่คาบเกี่ยวเชื่อมโยงกันขององค์ประกอบบางข้อ ซึ่งจัดเป็นกลุ่มได้ดังนี้

๑) อวิชชา กับ ตัณหา อุปาทาน

- จากคำอธิบายของอวิชชา จะเห็นชัดว่า มีเรื่องของความอยาก (ตัณหา) และความยึดมั่น (อุปาทาน) โดยเฉพาะความยึดมั่นในเรื่องตัวตน เข้าแฝงอยู่ด้วยทุกตัวอย่าง เพราะเมื่อไม่รู้จักชีวิตตามความเป็นจริง หลงผิดว่ามีตัวตน ก็ย่อมมีความอยากเพื่อตัวตน และความยึดถือเพื่อตัวตนต่างๆ และในคำที่ว่า “อาสวะเกิด อวิชชาจึงเกิด” นั้น กามาสวะ ภวาสวะ และทิฏฐาสวะ ก็เป็นเรื่องของตัณหาอุปาทานนั่นเอง ดังนั้น เมื่อพูดถึงอวิชชา จึงมีความหมายพ่วงหรือเชื่อมโยงไปถึงตัณหาและอุปาทานด้วยเสมอ

- ในคำอธิบายตัณหาและอุปาทานก็เช่นเดียวกัน จะเห็นได้ว่า มีอวิชชาแฝงหรือพ่วงอยู่ด้วยเสมอ ในแง่ที่ว่า เพราะหลงผิดว่าเป็นตัวตน จึงอยากและยึดถือเพื่อตัวตนนั้น เพราะไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มีมันเป็น จึงเข้าไปอยากและยึดถือในสิ่งเหล่านั้นว่าเป็นเรา เป็นของเรา หรืออยากได้เพื่อเรา เป็นเรื่องของความเห็นแก่ตัวทั้งสิ้น และในเวลาที่ยอยากและยึดถือเช่นนั้น ยิ่งอยากและยึดแรงเท่าใด ก็ยิ่งมองข้ามเหตุผล มองไม่เห็นสิ่งทั้งหลายตามสภาพของมัน และละเลยการปฏิบัติต่อมันด้วยสติปัญญาตามเหตุตามผล มากขึ้นเพียงนั้น โดยเหตุนี้ เมื่อพูดถึงตัณหา อุปาทาน จึงเป็นอันพ่วงเอาอวิชชาเข้าไว้ด้วย

โดยนัยนี้ อวิชา ในอดีตเหตุ กับ ตัณหา อุปาทาน ในปัจจุบันเหตุ จึงให้ความหมายที่ต้องการได้เป็น
อย่างเดียวกัน แต่การที่ยกอวิชาขึ้นในฝ่ายอดีต และยกตัณหาอุปาทานขึ้นในฝ่ายปัจจุบัน ก็เพื่อแสดงตัว
ประกอบที่เด่นเป็นตัวนำ ในกรณีที่สัมพันธ์กับองค์ประกอบข้ออื่นๆ ในวาทจักร

๒) สังขาร กับ ภพ

- สังขารกับภพ มีคำอธิบายในวงจรรคล้ายกันมาก สังขารอยู่ในช่วงชีวิตฝ่ายอดีต และภพอยู่ในช่วงชีวิต
ฝ่ายปัจจุบัน ต่างก็เป็นตัวการสำคัญ ที่ปรุงแต่งชีวิตให้เกิดในภพต่างๆ ความหมายจึงใกล้เคียงกันมาก ซึ่งความ
จริงก็เกือบเป็นอันเดียวกัน ต่างที่ขอบเขตของการเน้น

สังขารมุ่งไปที่ตัวเจตนา หรือเจตจำนง ผู้ปรุงแต่งการกระทำ เป็นตัวนำในการทำกรรม ส่วนภพมี
ความหมายกว้างกว่า โดยแบ่งเป็นกรรมภพกับ อุปัตติภพ กรรมภพแม้จะมีเจตนาเป็นตัวการสำคัญเหมือน
สังขาร แต่ให้ความรู้สึกครอบคลุมมากกว่า โดยเพ่งเอากระบวนการพฤติกรรมทั้งหมดทีเดียว ส่วนอุปัตติภพ
หมายถึงขั้นที่ ๕ ที่เกิดเพราะกรรมภพนั้น โดยนัยนี้ สังขาร กับกรรมภพ จึงพูดพ่วงไปด้วยกันได้

๓) วิญญาณ ถึง เวทนา กับ ชาติ ชรามรณะ (+ โสกะ ฯลฯ)

- วิญญาณ ถึง เวทนา เป็นตัวชีวิตปัจจุบัน ซึ่งเป็นผลมาจากเหตุในอดีต การที่แสดงไว้เป็นอย่างๆ
ตามลำดับอย่างนี้ เพราะมุ่งกระจายกระบวนการธรรมออกให้เห็นอาการที่องค์ประกอบต่างๆ ของชีวิต ซึ่งเป็นฝ่ายผลใน
ปัจจุบัน เข้าสัมพันธ์กันจนเกิดองค์ประกอบอื่นๆ ที่เป็นฝ่ายเหตุในปัจจุบัน อันจะนำมาซึ่งผลในอนาคตต่อไปอีก

- ส่วน ชาติ ชรามรณะ แสดงไว้เป็นผลในอนาคต ต้องการชี้ให้เห็นเพียงว่า เมื่อเหตุปัจจุบันยังมีอยู่
ผลในอนาคตก็จะมีต่อไป จึงพูดสั้นใช้เพียงคำว่า ชาติ และ ชรามรณะ ซึ่งก็หมายถึงการเกิดดับของวิญญาณ
ถึง เวทนา นั่นเอง แต่เป็นคำพูดแบบสรุป และต้องการเน้นในแง่การเกิดขึ้นของทุกข์ ให้เห็นจุดที่จะเชื่อมโยงกลับ
เข้าสู่จรรอย่างเดิมได้อีก

- ดังนั้น ตามหลักจึงกล่าวว่า วิญญาณถึงเวทนา กับ ชาติชรามรณะ เป็นอันเดียวกัน พูดแทนกันไปได้
เมื่อถือตามแนวนี้ เรื่องเหตุผล ๔ ช่วง ในข้อ ๒. จึงแยกองค์ประกอบเป็นช่วงละ ๕ ได้ทุกตอน คือ

๑) อดีตเหตุ ๕ = อวิชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ

๒) ปัจจุบันผล ๕ = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา (= ชาติ ชรามรณะ)

๓) ปัจจุบันเหตุ ๕ = อวิชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ

๔) อนาคตผล ๕ = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา (= ชาติ ชรามรณะ)

เมื่อนับหัวข้อดังนี้ จะได้ ๒๐ เรียกกันว่า **อาการ ๒๐**

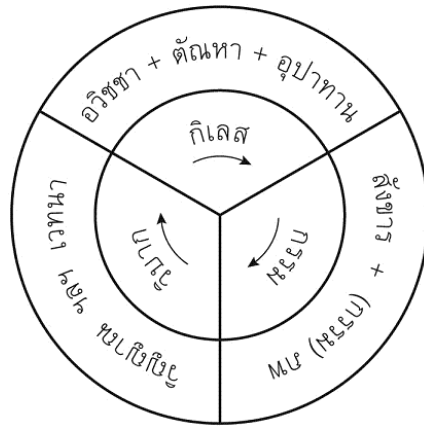
๔. จากคำอธิบายในข้อ ๓. จึงแยกประเภทองค์ ๑๒ ของปัจจุจสมุปบาท ตามหน้าที่ของมันในวงจรรเป็น
๓ พวก เรียกว่า **วิญญู ๓** หรือ **ไตรวิญญู** (วน ๓) คือ

๑) อวิชา ตัณหา อุปาทาน เป็น **กิเลส** คือ ตัวสาเหตุผลักดันให้คิดปรุงแต่งการกระทำต่างๆ
เรียกว่า **กิเลสวิญญู**

๒) สังขาร (กรรม)ภพ เป็น **กรรม** คือ กระบวนการกระทำ หรือกรรมทั้งหลาย ที่ปรุงแต่งชีวิตให้
เป็นไปต่างๆ เรียกว่า **กรรมวิญญู**

๓) วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็น **วิบาก** คือ สภาพชีวิตที่เป็นผลแห่งการปรุง
แต่งของกรรม และกลับเป็นปัจจัยเสริมสร้างกิเลสต่อไปได้อีก เรียกว่า **วิบากวิญญู**

วิญญูทั้ง ๓ นี้ หมุนเวียนต่อเนื่องเป็นปัจจัยอุดหนุนแก่กัน ทำให้วงจรแห่งชีวิตดำเนินไปไม่ขาดสาย³²¹ ซึ่งอาจเขียนเป็นภาพได้ดังนี้

๕. ในฐานะที่กิเลสเป็นต้นเหตุของการทำกรรมต่างๆ ที่จะปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไป จึงกำหนดให้กิเลสเป็นจุดเริ่มต้นในวงจร เมื่อกำหนดเช่นนี้ก็จะได้จุดเริ่มต้น ๒ แห่งนี้ในวงจรนี้ เรียกว่า **มูล ๒** ของ **ภวัจกร** คือ

- ๑) อวิชชา เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงอดีต ที่ส่งผลมายังปัจจุบัน ถึงเวทนาเป็นที่สุด
- ๒) ตัณหา เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงปัจจุบันต่อจากเวทนา ส่งผลไปยังอนาคต ถึงขรามรณะเป็นที่สุด

เหตุผลที่แสดงอวิชชาในช่วงแรก และตัณหาในช่วงหลังนั้น เห็นได้ชัดอยู่แล้วอย่างที่กล่าวในข้อ ๓. คือ อวิชชา ต่อเนื่องกับ โสกะ ปริเวระ ฯลฯ ส่วนตัณหา ต่อเนื่องกับเวทนา ดังนั้น อวิชชา และ ตัณหา จึงเป็นกิเลสตัวเด่นตรงกับกรณีนี้³²²

อนึ่ง ในแง่ของการเกิดในภาพใหม่ คำอธิบายตามแบบก็ได้แสดงความแตกต่างระหว่างกรณีที่อวิชชาเป็นกิเลสตัวเด่น กับกรณีที่ตัณหาเป็นกิเลสตัวเด่นไว้ด้วย คือ

- **อวิชชา** เป็นตัวการพิเศษ ที่จะให้สัตว์ไปเกิดในทุคติ เพราะผู้ถูกอวิชชาครอบงำไม่รู้ว่าอะไรดี อะไรชั่ว อะไรถูก อะไรผิด อะไรเป็นประโยชน์ ไม่เป็นประโยชน์ อะไรเป็นเหตุให้เกิดความเสื่อมพินาศ ย่อมทำการต่างๆ ด้วยความหลงมึตมัว ไม่มีหลัก จึงมีโอกาสทำกรรมที่ผิดพลาดได้มาก
- **ภวัตัณหา** เป็นตัวการพิเศษที่จะให้สัตว์ไปเกิดในสุคติ ในกรณีที่ภวัตัณหาเป็นตัวนำ บุคคลย่อมคำนึงถึงและใส่ใจในภาวะแห่งชีวิตที่ดีๆ ถ้าเป็นโลกหน้า ก็คิดอยากไปเกิดในสวรรค์ ในพรหมโลก เป็นต้น ถ้าเป็นภาพปัจจุบัน ก็อยากเป็นเศรษฐี อยากเป็นคนมีเกียรติ ตลอดจนอยากได้ชื่อว่าเป็นคนดี

³²¹ วิญญู ๓ เป็นมตรุนอรรถกถา ที่อาจถือได้ว่า เป็นการอธิบายปฏิจลสมุปปาทแบบเข้าใจกันง่าย ๆ จะว่าเป็นการแสดงสังสารวัฏแบบชาวบ้านก็ว่าได้ เช่น เมื่อมีกิเลสอยากได้ จึงทำการให้ได้สิ่งนั้นมาเสพเสวย ได้รับวิบากคือเวทนาที่เป็นสุข จึงเกิดกิเลสอยากได้ยิ่งขึ้นไป แล้วทำการ และได้รับวิบากต่อไปอีก; หรือ เมื่ออยากได้ และทำการให้ได้มา แต่ไม่สมใจ ได้วิบากคือเวทนาที่เป็นทุกข์ ทำให้เกิดกิเลส คือโทสะ จึงทำการแล้วได้รับวิบากไปอีกแบบหนึ่ง ดังนี้ เป็นต้น

³²² คัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า การตรัสอวิชชาและตัณหาเป็นมูลไว้ ๒ อย่างนี้ มีความมุ่งหมายต่างกัน อวิชชา หมายถึงคนทวิญญูจจริต ตัณหาสำหรับคนตณฺหาจจริต อีกนัยหนึ่ง ท่อนอวิชชาเป็นมูล ตรัสเพื่อถอนอุจเฉททวิญญู ท่อนตัณหาเป็นมูล ตรัสเพื่อถอนสัสสตทวิญญู อีกนัยหนึ่ง ท่อนอวิชชาเป็นมูลหมายถึง สำหรับคัพภุสยกลสัตว์ ท่อนตัณหาเป็นมูล มุ่งสำหรับอุปปาตักสัตว์ ดู วิสุทธิ.๓/๑๙๕

เมื่อมีความอยากด้วยอำนาจภวตัณหาเช่นนี้ ก็จึงคิดการและลงมือกระทำกรรมต่างๆ ที่จะเป็นทางให้บรรลุลุคุดหมายนั้นๆ เช่น อยากไปเกิดเป็นพรหม ก็บำเพ็ญทาน อยากไปสวรรค์ ก็ให้ทานรักษาศีล อยากเป็นเศรษฐี ก็ขยันหาทรัพย์ อยากเป็นคนมีเกียรติ ก็สร้างความดี ฯลฯ ทำให้รู้จักยั้งคิด และไม่ประมาท ขวนขวายในทางที่ดี มีโอกาสทำความดีได้มากกว่าผู้อยู่ด้วยอวิชชา

เรื่องที่ยกอวิชชา และภวตัณหา เป็นหัวข้อต้นของวัฏฏะ แต่ก็มีใช่เป็นมูลการณ์นั้น มีพุทธพจน์แสดงไว้ อีก เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย ปลายแรกสุดของอวิชชาจะปรากฏก็หาไม่ว่า ‘ก่อนแต่นี้ อวิชชามีได้มี ครั้นมาภายหลังจึงมีขึ้น’ เรื่องนี้ เรากล่าวตั้งนี้ว่า ‘ก็แล เพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัย อวิชชาจึงปรากฏ’...”³²³

ส่วนภวตัณหา ก็มีพุทธพจน์แสดงไว้ มีความอย่างเดียวกัน³²⁴ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ปลายแรกสุดของภวตัณหาจะปรากฏก็หาไม่ว่า ‘ก่อนแต่นี้ ภวตัณหาไม่ได้มี ครั้นมาภายหลัง จึงมีขึ้น’ เรื่องนี้ เรากล่าวตั้งนี้ว่า ‘ก็แล เพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัย ภวตัณหาจึงปรากฏ’...”

ข้อที่อวิชชาและตัณหาเป็นต้นมูลเหตุ และมาด้วยกัน ก็มีพุทธพจน์แสดงไว้ เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย ภายนี้ เกิดขึ้นพร้อมแล้วอย่างนี้ แก่คนพาล...แก่บัณฑิต ผู้ถูกอวิชชาปิดกั้น ผู้ถูกตัณหาผูกมัด ก็แล ภายนี้มันเอง กับนามรูปภายนอก จึงมีเป็น ๒ อย่าง ชาติ ๒ อย่างนั้น จึงมีผัสสะเพียง ๖ ขายตนะเท่านั้น คนพาล...บัณฑิต ได้ผัสสะโดยทางอายตนะเหล่านี้ หรือเพียงอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงได้เสวยความสุขและความทุกข์”³²⁵

๖. อาการที่องค์ประกอบต่างๆ ในปฏิจลสมุปบาท สัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันนั้น ย่อมเป็นไปโดยแบบความสัมพันธ์อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่าง ในบรรดาแบบความสัมพันธ์ที่เรียกว่าปัจจัย ๒๔ อย่าง ตามคำอธิบายในแนวที่เรียกว่า *ปฏิฐานนัย*³²⁶

อันนี้ องค์ประกอบแต่ละข้อย่อมมีรายละเอียดและขอบเขตความหมายกว้างขวางอยู่ในตัว เช่น เรื่องวิญญาน หรือจิต ก็แยกออกไปได้อีกว่า วิญญาน หรือจิต ที่ดีหรือชั่ว มีคุณสมบัติอย่างไรบ้าง มีที่ระดับ จิตอย่างไรใดจะเกิดได้ ณ ภาพใด ดังนี้ เป็นต้น หรือในเรื่องรูป ก็มีรายละเอียดอีกเป็นอันมาก เช่น รูป มีกี่ประเภท แต่ละอย่างมีคุณสมบัติอย่างไร ในสภาวะเช่นใด จะมีรูปอะไรเกิดขึ้นบ้าง ดังนี้ เป็นต้น

เรื่องปัจจัย ๒๔ นั้นก็ดี รายละเอียดโดยพิสดารขององค์ประกอบแต่ละข้อๆ ก็ดี เห็นว่ายังไม่จำเป็นจะต้องนำมาแสดงไว้ในที่นี้ทั้งหมด ผู้สนใจพิเศษพึงศึกษา โดยเฉพาะจากคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม

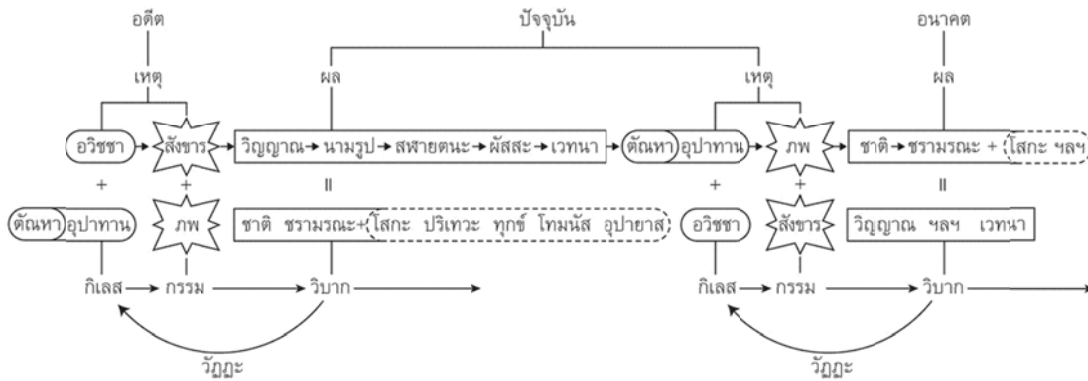
³²³ อัง.ทสก.๒๔/๖๑/๑๒๐; วิสุทฺธิ.๓/๑๑๘; ตามความในพระสูตรนี้ อวิชชามีอาหาร คือนิวรรณ์ ๕

³²⁴ อัง.ทสก.๒๔/๖๒/๑๒๔; วิสุทฺธิ.๓/๑๑๘; อาหารของภวตัณหา คือ อวิชชา

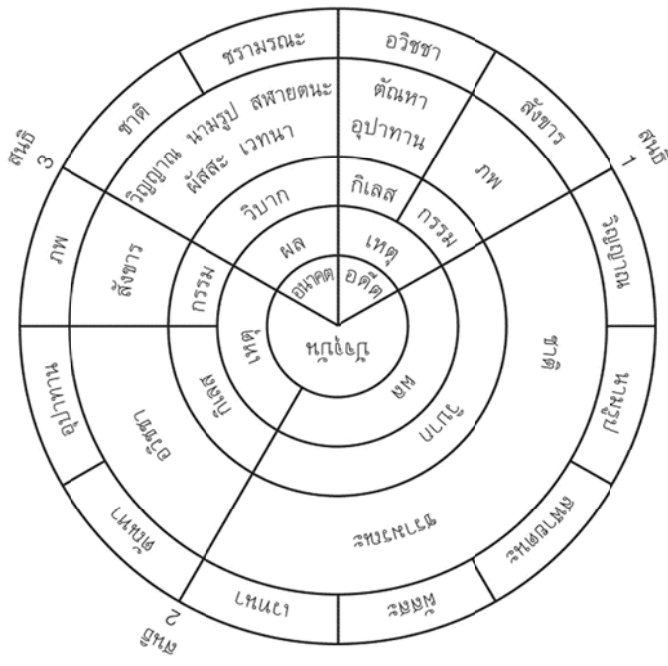
³²⁵ ส.นิ.๑๖/๕๗/๒๘

³²⁶ อภิธรรมปิฎก คัมภีร์มหาปฏิฐาน (อภิ.ป.) เล่ม ๔๐-๔๕; สงคท.๔๖-๔๘

จากคำอธิบายข้างต้น อาจแสดงเป็นแผนภาพประกอบความเข้าใจได้ ดังนี้

หรือ

หมายเหตุ:

- เทียบตามแนวอริยสัจ เรียกช่วงเหตุว่า “สมุทัย” เพราะเป็นตัวการก่อทุกข์ เรียกช่วงผลว่า “ทุกข์” อีกอย่างหนึ่ง เรียกช่วงเหตุว่า “กรรมภพ” เพราะเป็นกระบวนการฝ่ายสร้างเหตุ เรียก ช่วงผลว่า “อุปบัติ-ภพ” เพราะเป็นกระบวนการฝ่ายเกิดผล
- จุดเชื่อมต่อกันระหว่าง เหตุกับผล และ ผลกับเหตุ เรียกว่า “สนธิ” มี ๓ คือ
 สนธิที่ ๑ = เหตุผลสนธิ สนธิที่ ๒ = ผลเหตุสนธิ สนธิที่ ๓ = เหตุผลสนธิ

๖. ความหมายในชีวิตประจำวัน

คำอธิบายที่ผ่านมาแล้วนั้น เรียกว่าคำอธิบายตามแบบ โดยความหมายว่า เป็นคำอธิบายที่มีในคัมภีร์ อรรถกถาต่างๆ และนิยมยึดถือกันสืบมา จะเห็นได้ว่า คำอธิบายแบบนี้มุ่งแสดงในแง่สังสารวัฏ คือ การเวียนว่ายตายเกิด ข้ามชาติข้ามภพ ให้เห็นความต่อเนื่องกันของชีวิตในชาติ ๓ ชาติ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต และได้จัดวางรูปคำอธิบายจนดูเป็นระบบ มีแบบแผนแน่นอนตายตัว

ผู้ไม่เห็นด้วย หรือไม่พอใจกับคำอธิบายแบบนี้ และต้องการอธิบายตามความหมายที่เป็นไปอยู่ทุกขณะในชีวิตประจำวัน นอกจากจะสามารถอ้างคำอธิบายในคัมภีร์อภิธรรม ที่แสดงปฏิจจสมุปบาทตลอดสายในขณะจิตเดียวแล้ว ยังสามารถตีความพุทธพจน์ข้อเดียวกันกับที่ฝ่ายอธิบายตามแบบได้ใช้อ้างนั่นเอง ให้เป็นไปตามความเห็นฝ่ายตนได้ นอกจากนั้น ยังสามารถอ้างเหตุผลและหลักฐานในคัมภีร์อย่างอื่นๆ เป็นเครื่องยืนยันความเห็นฝ่ายตนให้หนักแน่นยิ่งขึ้นไปอีกได้ด้วย

คำอธิบายแบบนี้ มีความหมายที่น่าสนใจพิเศษเฉพาะตัว จึงแยกมาตั้งเป็นหัวข้ออันหนึ่งต่างหาก เหตุผลที่อ้างได้ในการอธิบายแบบนี้มีหลายอย่าง เช่นว่า การดับทุกข์ และอยู่อย่างไม่มีทุกข์ของพระอรหันต์ เป็นเรื่องที่เป็นไปอยู่ตั้งแต่ชีวิตปัจจุบันนี้แล้ว ไม่ต้องรอให้สิ้นชีวิตเสียก่อน จึงจะไม่มีชาติใหม่ ไม่มีขรามรณะ แล้วจึงไม่มี โสกะ ปริทเวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ในอนาคตชาติ แต่โสกะ ปริทเวะ ฯลฯ ไม่มีตั้งแต่ชาติปัจจุบันนี้แล้ว วงจรของปฏิจจสมุปบาทในการเกิดทุกข์ หรือดับทุกข์ก็ดี จึงเป็นเรื่องของชีวิตที่เป็นไปอยู่ในปัจจุบันนี้เอง ครอบถ้วนบริบูรณ์ ไม่ต้องไปค้นหาในชาติก่อน หรือรอไปดูชาติหน้า

นอกจากนั้น เมื่อเข้าใจวงจรที่เป็นไปอยู่ในชีวิตปัจจุบันดีแล้ว ก็ย่อมเข้าใจวงจรในอดีต และวงจรในอนาคตไปด้วย เพราะเป็นเรื่องอย่างเดียวกันนั่นเอง

ในด้านพุทธพจน์ ก็อาจอ้างพุทธดำรัสต่อไปนี้ เป็นตัวอย่าง

“ดูกรอุททายี ผู้ใดระลึกขึ้นหวนที่เคยอยู่มาก่อนได้ต่างๆ มากมาย...ผู้นั้นก็ควรถามปัญหาหาเราในเรื่องหนหลัง (ชาติก่อน)³²⁷ หรือเราจึงควรถามปัญหาในเรื่องหนหลังแก่ผู้ผู้นั้น ผู้ผู้นั้นจึงจะทำให้เราถูกใจได้ด้วย การแก้ปัญหาในเรื่องหนหลัง หรือเราจึงจะทำให้ผู้ผู้นั้นถูกใจได้ด้วย การแก้ปัญหาในเรื่องหนหลัง ผู้ใดเห็นสัตว์ทั้งหลายทั้งที่จุติอยู่ ทั้งที่อุบัติอยู่ ด้วยทิพยจักขุ...ผู้ผู้นั้นจึงควรถามปัญหาหาเราในเรื่องหนหน้า (ชาติหน้า)³²⁸ หรือว่าเราจึงควรถามปัญหาในเรื่องหนหน้าแก่ผู้ผู้นั้น ผู้ผู้นั้นจึงจะทำให้เราถูกใจได้ด้วย การแก้ปัญหาในเรื่องหนหน้าหรือเราจึงจะทำให้ผู้ผู้นั้นถูกใจได้ด้วย การแก้ปัญหาในเรื่องหนหน้า”

“ก็แล อุททายี เรื่องหนก่อน กิ่งตไ้ไ้เกิด เรื่องหนหน้า กิ่งตไ้ไ้เกิด เราจักแสดงธรรมแก่ท่าน:- ‘เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิด เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ’³²⁹

³²⁷ ปุพฺพนุต

³²⁸ อปรนุต

³²⁹ ม.ม.๑๓/๓๗๑/๓๕๕

“นายบ้าน ชื่อ คันธกั นังลง ณ ที่สมควรแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าได้โปรดแสดงความอุทัยและความอัสตงแห่งทุกข์แก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด”

“พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า: แน่ะท่านนายบ้าน ถ้าเราแสดงความเกิดขึ้นและความอัสตงแห่งทุกข์แก่ท่าน โดยอ้างกาลส่วนอดีตว่า ในอดีตกาล ได้มีแล้วอย่างนี้ ความสงสัยเคลือบแคลงในช้อนั้น ก็จะมีแก่ท่านได้ ถ้าเราแสดงความเกิดขึ้นและความอัสตงแห่งทุกข์แก่ท่าน โดยอ้างกาลส่วนอนาคตว่า ในอนาคตกาล จักเป็นอย่างนี้ ความสงสัย ความเคลือบแคลง ก็จะมีแก่ท่านแม้ในช้อนั้นได้อีก ก็แล ท่านนายบ้าน เรานั่งอยู่ที่นี่แหละ จักแสดงความเกิดขึ้นและความอัสตงแห่งทุกข์แก่ท่าน ผู้นั่งอยู่ ณ ที่นี้เหมือนกัน”³³⁰

“ดูกรสิวก เวทนาบางอย่างเกิดขึ้น มีติเป็นสมุฏฐานก็มี...มีเสมพะเป็นสมุฏฐานก็มี...มีลมเป็นสมุฏฐานก็มี...มีการประชุมแห่งเหตุเป็นสมุฏฐานก็มี...เกิดจากความแปรปรวนแห่งธาตุก็มี...เกิดจากบริหารตนไม่สม่าเสมอก็มี...เกิดจากถูกทำร้ายก็มี...เกิดจากผลกรรมก็มี ข้อที่เวทนา...เกิดขึ้นโดยมี (สิ่งที่กล่าวมาแล้ว) เป็นสมุฏฐาน เป็นเรื่องารู้ได้ด้วยตน ทั้งชาวโลกก็รู้กันทั่วว่าเป็นความจริงอย่างนั้น ในเรื่องนั้น สมณพราหมณ์เหล่าใด มีวาตะ มีความเห็นอย่างนี้ว่า “บุคคลได้เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม เวทนาทั้งหมดนั้น เป็นเพราะกรรมที่กระทำไว้ในปางก่อน”³³¹ สมณพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าเล่นไปไกลเกินสิ่งที่รู้กันได้ด้วยตน เล่นไปไกลเกินสิ่งที่ชาวโลกเขารู้กันทั่วว่าเป็นความจริง ฉะนั้น เรากล่าวว่าเป็นความผิดของสมณพราหมณ์เหล่านั้นเอง”³³²

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคลจงใจ กำหนดจดจ่อ ครุ่นคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นย่อมเป็นอารมณ์เพื่อให้วิญญาณดำรงอยู่ เมื่ออารมณ์มีอยู่ วิญญาณก็มีที่อาศัย เมื่อวิญญาณตั้งมั่นแล้ว เมื่อวิญญาณเจริญขึ้นแล้ว การบังเกิดในภพใหม่ต่อไปจึงมี เมื่อการบังเกิดในภพใหม่ต่อไปไม่มีอยู่ ชาตชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส จึงมีต่อไป ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีได้อย่างนี้”³³³

ความหมายของปฏิจลสัมปบาทตามแนวนี้ แม้จะต้องทำความเข้าใจเป็นพิเศษ ก็ไม่ทิ้งความหมายเดิมที่อธิบายตามแบบ ดังนั้น ก่อนอ่านความหมายที่จะกล่าวต่อไป จึงควรทำความเข้าใจความหมายตามแบบที่กล่าวมาแล้วเสียก่อน เพื่อวางพื้นฐานความเข้าใจ และเพื่อประโยชน์ในการเปรียบเทียบต่อไป

³³⁰ ส.สพ.๑๘/๖๒๗/๔๐๓

³³¹ ปุพเพกตเหตุ

³³² ส.สพ.๑๘/๔๒๗/๒๘๕

³³³ ส.น.๑๖/๑๔๕/๗๘

ความหมายเชิงอธิบาย

๑. **อวิชชา** (ignorance, lack of knowledge) = ความไม่รู้ไม่เห็นตามความเป็นจริง ไม่รู้เท่าทันตามสภาวะ หลงไปตามสมมติบัญญัติ ความไม่รู้ที่แฝงอยู่กับความเชื่อถือต่างๆ ภาวะขาดปัญญา ความไม่เข้าใจเหตุผล การไม่ใช้ปัญญา หรือปัญญาไม่ทำงานในขณะนั้นๆ
๒. **สังขาร** (volitional activities) = ความคิดปรุงแต่ง ความจงใจ มุ่งหมาย ตัดสินใจ และการที่จะแสดงเจตนาออกเป็นการกระทำ; การจัดสรรกระบวนการความคิด และมองหาอารมณ์มาสนองความคิด โดยสอดคล้องกับพื้นนิสัย ความถนัด ความโน้มเอียง ความเชื่อถือ และทัศนคติ เป็นต้น ของตน ตามที่ได้สั่งสมไว้; การปรุงแต่งจิต ปรุงแต่งความคิด หรือปรุงแต่งกรรม ด้วยเครื่องปรุง คือ คุณสมบัติต่างๆ ที่เป็นความเคยชินหรือได้สั่งสมไว้
๓. **วิญญาน** (consciousness) = ความรู้ต่ออารมณ์ต่างๆ คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส รู้ต่ออารมณ์ที่มีในใจ ตลอดจนสภาพพื้นเพของจิตใจในขณะนั้นๆ
๔. **นามรูป** (animated organism) = ความมีอยู่ของรูปธรรมและนามธรรม ในความรับรู้ของบุคคล ภาวะที่ร่างกายและจิตใจทุกส่วนอยู่ในสภาพที่สอดคล้องและปฏิบัติหน้าที่เพื่อตอบสนองในแนวทางของวิญญานที่เกิดขึ้นนั้น ส่วนต่างๆ ของร่างกายและจิตใจที่เจริญหรือเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพจิต
๕. **สฬายตนะ** (the six sense-bases) = ภาวะที่อายตนะที่เกี่ยวข้องปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสถานการณ์นั้นๆ
๖. **ผัสสะ** (contact) = การเชื่อมต่อความรู้กับโลกภายนอก การรับรู้อารมณ์ต่างๆ
๗. **เวทนา** (feeling) = ความรู้สึกสุขสบาย ถูกใจ หรือทุกข์ ไม่สบาย หรือเฉยๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์
๘. **ตัณหา** (craving) = ความอยาก ทะยาน ร่านรณหาสิ่งอันนวยสุขเวทนา หลีกหนีสิ่งที่ก่อทุกข์เวทนา, โดยอาการ ได้แก่ อยากได้ อยากเป็น อยากคงอยู่อย่างนั้นๆ ยั่งยืนตลอดไป อยากให้ดับสูญ ให้พินาศไปเสีย
๙. **อุปาทาน** (attachment, clinging) = ความยึดติดถือมั่นในเวทนาที่ชอบหรือชัง รวบรวมเอาสิ่งต่างๆ และภาวะชีวิตที่อันนวยเวทนานั้นเข้ามาผูกพันกับตัว; ความยึดมั่นต่อสิ่งซึ่งทำให้เกิดเวทนาที่ชอบหรือไม่ชอบ จนเกิดทำที่หรือตีราคาต่อสิ่งต่างๆ ในแนวทางที่เสริมหรือสนองตัณหาของตน
๑๐. **ภพ** (process of becoming) = กระบวนพฤติกรรมทั้งหมดที่แสดงออก เพื่อสนองตัณหา อุปาทานนั้น (กรรมภพ – the active process); และ ภาวะชีวิตที่ปรากฏเป็นอย่างไรอย่างหนึ่ง (อุปปัตติภพ – the passive process) โดยสอดคล้องกับอุปาทานและกระบวนพฤติกรรมนั้น³³⁴
๑๑. **ชาติ** (birth) = การเกิดความตระหนักในตัวตนว่าอยู่หรือไม่ได้อยู่ในภาวะชีวิตนั้นๆ หรือไม่ได้มี ไม่ได้เป็นอย่างนั้นๆ; การเข้าครอบครองภาวะชีวิตนั้นๆ หรือเข้าสวมเอากระบวนพฤติกรรมนั้น โดยการยอมรับตระหนักชัดขึ้นนมาว่าเป็นภาวะชีวิตของตน เป็นกระบวนพฤติกรรมของตน
๑๒. **ชรามรณะ** (decay and death) = ความล้าในความคิด พลาด หรือ พრაกแห่งตัวตนจากภาวะชีวิตอันนั้น ความรู้สึกที่ว่าตัวตนถูกคุกคามด้วยความสูญสิ้นสลาย หรือพลัดพราจากภาวะชีวิตนั้นๆ หรือจากการได้มี ได้เป็นอย่างนั้นๆ จึงเกิด โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส พ่วงมาด้วย คือ รู้สึกคับแค้น ชัดชอง ชุ่นมัว แห่งใจ หดหู่ ซึมเซา ไม่สมหวัง กระวนกระวาย และทุกข์เวทนาต่างๆ

³³⁴ อุปปัตติภพ เป็นศัพท์อภิธรรม (เช่น อภ.วิ.๓๕/๒๖๕/๑๘๓) ในพระสูตรรุ่นหลังเรียก “ปฏิสนธิปนภพ” (ดู ขุ.จ.๓๐/๑๘๐/๗๒; ๕๘๒/๒๘๕)

คำอธิบายแสดงความสัมพันธ์อย่างง่าย

๑. **อวิชชา เป็นปัจจัยแก่สังขาร:** เพราะไม่รู้ตามเป็นจริง ไม่เห็นความจริง ไม่รู้ข้อเท็จจริง ไม่เข้าใจชัดเจน หรือไม่ใช้ปัญญาพินิจพิจารณาในขณะที่ประสบสถานการณ์นั้นๆ จึงคิดปรุงแต่งไปต่างๆ เดาเอาบ้าง คิดวาดภาพเอาเองต่างๆ ฟุ้งเพ้อวุ่นวายไปบ้าง นึกเห็นมันหมายไปตามความเชื่อ ความหวาดระแวง หรือแนวโน้มสลับของตนที่ได้สัมผัสไว้บ้าง ตลอดจนถึงใจ คิดมุ่งหมายว่าจะเอาอย่างไร จะพูดจะทำอะไรๆ เกี่ยวกับเรื่องนั้น

๒. **สังขาร เป็นปัจจัยแก่วิญญาน:** เมื่อมีเจตนาคิดมุ่งหมายตั้งใจ หรือใจเลือกที่จะเกี่ยวข้องกับสิ่งใดหรือรับรู้อะไรๆ จึงจะเกิดมีวิญญาน คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส รู้คิดต่อเรื่องนั้นๆ สิ่งนั้นๆ โดยเฉพาะเจตนาจะชักจูงนำจิตนำวิญญานให้รู้ไปตามคิด ให้รู้ไปกับการคิด ให้รับรู้ไปในเรื่องที่มีนัยต้องการปรุงแต่งเรื่อยไปไม่รู้จุกจบสิ้น และพร้อมกันนั้น มันก็จะปรุงแต่งสภาพพื้นเพของจิต หรือของวิญญานนั้น ให้กลายเป็นจิตที่ดีงามหรือชั่วร้าย มีคุณธรรม ไร้คุณธรรม หรือมีคุณสมบัติต่างๆ ตามแต่เจตนาที่ดีหรือชั่วนั้นๆ ด้วย

๓. **วิญญาน เป็นปัจจัยแก่นามรูป:** เมื่อมีวิญญานที่รู้เห็นได้ยิน เป็นต้น ก็ต้องมีรูปธรรมและนามธรรมที่ถูกรู้ถูกเห็น เป็นต้น อยู่พร้อมไปด้วยกัน และเมื่อวิญญานทำหน้าที่ รูปธรรมนามธรรมต่างๆ ที่เป็นตัวร่วมงานร่วมอาศัยกันของวิญญานนั้น เช่น อวัยวะที่เกี่ยวข้อง เวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย ต่างก็ต้องทำงานร่วมไปด้วยตามหน้าที่ ยิ่งกว่านั้น วิญญานขณะนั้นถูกปรุงแต่งให้เป็นอย่างไร มีคุณสมบัติอย่างไร นามธรรมและรูปธรรมทั้งหลายที่แสดงตัวออกมาร่วมงานในขณะนั้นๆ ก็จะมีแต่จำพวกที่เป็นทำนองนั้น หรือพลอยมีคุณสมบัติอย่างนั้นไปด้วย เช่น เมื่อวิญญานประกอบด้วยสังขารจำพวกโกรธเป็นตัวปรุงแต่ง สัญญาที่ออกโรงด้วยก็จะเป็นสัญญาเกี่ยวกับถ้อยคำหยาบคาย คำด่า ตลอดจนถึงด่าพร้าอาวูธ เป็นต้น รูปธรรม เช่น หน้าตาก็จะบูดบึ้ง กล้ามเนื้อเซม็งเครียด เลือดไหลฉีดแรง เวทนาที่บีบคั้น เป็นทุกข์ เป็นต้น เมื่อวิญญานเป็นไปในสภาพอย่างใดซ้ำบ่อย นามธรรมและรูปธรรมที่เกิดดับสืบต่อกันก็จะก่อเป็นลักษณะกายใจจำเพาะตัวที่เรียกว่าบุคลิกภาพอย่างนั้น

๔. **นามรูป เป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ:** เมื่อนามรูปตื่นตัวทำงานพร้อมอยู่ในรูปแบบ ลักษณะ หรือทิศทางอย่างใดอย่างหนึ่งนั้น มันก็ต้องอาศัยบริการของอายตนะใดๆ เป็นสื่อป้อนความรู้หรือเป็นช่องทางดำเนินพฤติกรรม อายตนะนั้นๆ ก็จะถูกปลุกเร้าให้พร้อมในการทำหน้าที่

๕. **สฬายตนะ เป็นปัจจัยแก่ผัสสะ:** เมื่ออายตนะต่างๆ มี ผัสสะคือการรับรู้รับอารมณ์ด้านต่างๆ เหล่านั้น จึงมีได้ เมื่ออายตนะใดทำหน้าที่ ก็มีผัสสะคือการรับรู้รับอารมณ์โดยอาศัยอายตนะนั้นได้

๖. **ผัสสะ เป็นปัจจัยแก่เวทนา:** เมื่อมีการรับรู้รับอารมณ์แล้ว ก็ต้องมีความรู้สึกที่เป็นเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่สุขสบาย ก็ทุกข์ ไม่สบาย หรือไม่ก็เฉยๆ

๗. **เวทนา เป็นปัจจัยแก่ตัณหา:** เมื่อรับรู้อารมณ์ใด ได้ความสุขสบายชื่นใจ ก็ชอบใจ ติดใจ อยากได้ อารมณ์นั้นๆ เกิดเป็น*กามตัณหา* อยากคงอยู่อยากเข้าอยู่ในภาวะที่จะได้ครอบครองเสวยสุขเวทนาจากอารมณ์นั้นๆ เกิดเป็น*ภวตัณหา* เมื่อรับรู้อารมณ์ใด เกิดความทุกข์บีบคั้นไม่สบาย ก็เกลียดชัง ชัดใจ อยากพรวดอยากพ้นอยากกำจัด ทำให้สูญหายไป เกิดเป็น*วิภวตัณหา* ถ้ารู้สึกเฉยๆ ก็เรื่อยๆ ซึมๆ เพลินๆ อยู่ในโมหะ และติดได้ อย่างเป็นสุขเวทนาอ่อนๆ พร้อมทั้งจะขยายออกเป็นความอยากได้สุขเวทนาต่อไป

๘. **ตัณหา เป็นปัจจัยแก่อุปาทาน:** เมื่อความอยากนั้นแรงขึ้น ก็กลายเป็นยึดติด เหมือนจับถือค้างอยู่ในใจ วางไม่ลง เกิดมีทำที่ขึ้นมาอย่างใดอย่างหนึ่งต่อสิ่งนั้น ถ้าชอบก็เอาตัวเข้าไปผูกติดเหมือนดั่งเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับมัน ใจคล้อยตามมันไป อะไรเกี่ยวกับมันเป็นเห็นดีเห็นงามไปหมด อะไรกระทบมันเป็นกระทบถึงเราด้วย ถ้าซังกก็เกิดความรู้สึกปะทะกระทบเหมือนดั่งเป็นตัวประจักษ์คู่กรณีกับตน อะไรเกี่ยวกับสิ่งนั้น บุคคลนั้นหรือภาวะนั้น ให้อุบัติความรู้สึกกระทบกระทั่งขัดผลักผลอยู่เรื่อย ไม่เห็นดีไม่เห็นงาม มันขยับเขยื้อนทำอะไรเป็นดั่งกระทำต่อเราไปหมด

พร้อมกันนี้ ทำที่ไม่ว่าในทางชอบหรือในทางซังกก็ตาม ย่อมเป็นเครื่องเสริมย้ำ และเป็นไปด้วยกันกับความยึดติดถือมั่นเชิดชูคุณค่าความสำคัญของสิ่งต่อไปนี้ คือ สิ่งปรนเปรออำนวยความสะดวกที่จะถูกได้หรือถูกขัดถูกแย้ง (กาม) ความเห็นความเข้าใจเกี่ยวกับสิ่งทั้งหลายที่เกี่ยวข้องตลอดจนเกี่ยวกับโลกและชีวิต (ทิฏฐิ) ระบบแผนข้อปฏิบัติพิธีกรรมวิธีการต่างๆ ที่จะให้บรรลุผลสำเร็จทั้งในทางที่จะได้และที่จะเลี่ยงพ้น (ศีลวัตร) และความรู้สึกเกี่ยวกับตัวตนที่จะได้หรือที่ถูกปะทะขัดขวาง (อัตตวาท)

๙. **อุปาทาน เป็นปัจจัยแก่ภพ:** เมื่อมีความยึดถือ มีทำที่ต่อสิ่ง บุคคล หรือภาวะอันใดอันหนึ่งอย่างหนึ่งอย่างใด คนก็สร้างภพหรือภาวะชีวิตของเขาขึ้นตามความยึดถือหรือทำที่อย่างนั้น ทั้งในด้านกระบวนการพฤติกรรมทั้งหมด (กรรมภพ) เริ่มแต่ระบบความคิดหรือนิสัยของความคิดออกมา และในด้านบุคลิกภาพทั้งรูปธรรมและนามธรรมที่เป็นลักษณะหรือภาวะแห่งชีวิตของเขาในเวลานั้น (อุปปัตติภพ) เช่น กระบวนการพฤติกรรมและบุคลิกภาพของคนอยากร่ำรวย คนชอบอำนาจ คนชอบเด่นดัง คนชอบสวยงาม คนชอบโก้เก๋ คนเกลียดสังคม เป็นต้น

๑๐. **ภพ เป็นปัจจัยแก่ชาติ:** เมื่อเกิดมีภพที่จะเข้าอยู่เข้าครอบครองเฉพาะตัวแล้ว ก็ปรากฏตัวตนเป็นความรู้สึกตระหนักรู้ชัดเจนที่เข้าอยู่ครอบครองหรือสอดสวรมรับเอาภพหรือภาวะชีวิตนั้น โดยมีอาการถือหรือออกถือว่าเป็นเจ้าของภพ เป็นผู้ส่วยผล เป็นผู้กระทำ เป็นผู้รับการกระทบกระทั่ง เป็นผู้ชนะ ผู้แพ้ เป็นผู้ได้ ผู้เสีย เป็นต้น อยู่ในภพนั้น

๑๑. **ชาติ เป็นปัจจัยแก่ขรามรณะ:** เมื่อเกิดมีตัวตนเข้าอยู่ครอบครองภพหรือภาวะชีวิตนั้นแล้ว การที่จะได้ประสบความเป็นไปทั้งในทางเสื่อมและทางเจริญในภพนั้น ก็ย่อมต้องมีขึ้นเป็นธรรมดา ทั้งนี้รวมไปถึงการที่จะเสื่อมถอยด้อยลงในภพนั้น การถูกกระทบกระทั่งและอาการที่จะสูญเสียชีวิตหลุดหล่นออกไปจากภพนั้นด้วย โดยเฉพาะการที่ต้องถูกคุกคามห่วงกังวลเกี่ยวกับความเสื่อมสูญจากภพนั้นและการที่ต้องคอยรักษาภพนั้นอยู่ตลอดเวลา ความลดถอยเสื่อมสูญเสียชีวิต และการคอยถูกคุกคามเหล่านี้ล้วนนำ โสกะ บริเวหา เป็นต้น คือความทุกข์มาให้ได้ตลอดทุกเวลา

คำอธิบายแสดงความสัมพันธ์เชิงขยายความ

๑. **อวิชชา → สังขาร:** เพราะไม่รู้ตามเป็นจริง ไม่เห็นแจ้ง ไม่เข้าใจชัด จึงคิดปรุงแต่ง เดาคิดวาดภาพไปต่างๆ เหมือนคนอยู่ในความมืด เห็นแสงสะท้อนนัยน์ตาสัตว์ มีความเชื่อเรื่องผีอยู่แล้ว จึงคิดเห็นเป็นรูปหน้าตาหรือตัวผีขึ้นมาจริงๆ และเห็นเป็นอาการต่างๆ เกิดความกลัว คิดกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น วิ่งหนี เป็นต้น หรือเหมือนคนไม่เห็นของหายที่อยู่ใต้น้ำมือ จึงคิดหาเหตุผลมาหาย เดา และถกเถียงต่างๆ

คนที่เชื่อว่าเทวดาชอบใจจะบันดาลอะไรๆ ให้ได้ ก็คิดปรุงแต่งคำอ้อนวอน พิธีบวงสรวงสังเวยต่างๆ ขึ้นกระทำการเช่นสรวงอ้อนวอนต่างๆ

คนไม่รู้เท่าทันสภาวะของสังขารที่ไม่เที่ยงแท้ ไม่ยั่งยืน เกิดจากการปรุงแต่งขององค์ประกอบต่างๆ ล้วนเป็นไปตามเหตุปัจจัย จึงคิดเห็นเป็นของดีงาม นำเอา นำครอบครอง คิดวาดภาพไปต่างๆ ตั้งความมุ่งหมาย คิดหาทางและทำการต่างๆ ที่จะได้จะเอามาครอบครอง

๒. **สังขาร → วิญญาน:** เมื่อมีเจตนา คือ ตั้งใจ จงใจ มุ่งหมาย ใจเลือก ใจจะรับเอา หรือตกลงจะเกี่ยวข้องกับวิญญานที่เห็น ได้ยิน เป็นต้น จึงจะเกิดขึ้น แต่ถ้าไม่จําจิง ไม่ตั้งใจ ไม่เอาใจใส่ ใจไม่มุ่งออกรับ ถึงจะอยู่ในวิสัยที่จะรับรู้ได้ วิญญานก็ไม่เกิดขึ้น เหมือนคนกำลังคิดมุ่งหรือทำงานอะไรอย่างจดจ้องสนใจอยู่อย่างหนึ่ง จิตใจไม่วอกแวก ไม่ฟุ้งซ่านเลื่อนลอย เช่น อ่านหนังสืออย่างเพลิดเพลิน จิตรับรู้เฉพาะเรื่องที่อ่าน มีเสียงดังควรได้ยินก็ไม่ได้ยิน ยุงกัดก็ไม่รู้ตัว เป็นต้น; กำลังมุ่งค้นหาของอย่างใดอย่างหนึ่ง มองไม่เห็นคนหรือของอื่นที่ผ่านเข้ามาในวิสัยที่จะพึงเห็น; มองของสิ่งเดียวกันคนละครั้งด้วยเจตนาคนละอย่าง รู้เห็นไปตามแง่ของเจตนา นั้น เช่น มองไปที่พื้นดินว่างแห่งหนึ่ง ด้วยความคิดของเด็กที่จะเล่น ได้ความรับรู้และความหมายอย่างหนึ่ง มองไปอีกครั้งด้วยความคิดจะปลูกสร้างบ้าน ได้ความรับรู้และความหมายไปอีกอย่างหนึ่ง มองไปอีกครั้งหนึ่งด้วยความคิดของเกษตรกร ได้ความรับรู้และความหมายอย่างหนึ่ง มองด้วยความคิดของอุตสาหกรรม ได้ความรับรู้และความหมายอีกอย่างหนึ่ง มองของสิ่งเดียวกันคนละครั้งด้วยความคิดนี้กคนละอย่าง เกิดความรับรู้คนละแง่ละด้าน

ตัวอย่างง่ายๆ เช่น ในกลุ่มของหลายอย่างที่ว่าอยู่ใกล้กัน และอยู่ในวิสัยของการเห็นครั้งเดียวทั้งหมด มีมิดกับดอกไม้อยู่ด้วย คนที่รักดอกไม้ มองเข้าไป จิตอาจรับรู้เห็นแต่ดอกไม้อย่างเดียว และการรับรู้จะเกิดซ้ำอยู่ที่ดอกไม้อย่างเดียว จนไม่ได้สังเกตเห็นของอื่นที่วางอยู่ใกล้ ยิ่งความสนใจชอบใจจิตใจในดอกไม้มีมากเท่าใด การรับรู้ต่อดอกไม้ก็ยิ่งดีขึ้น และการรับรู้ต่อสิ่งของอื่นๆ น้อยลงไปเท่านั้น ส่วนคนที่กำลังจะใช้อาวุธมองเข้าไป จิตก็จะรับรู้แต่มีดเช่นเดียวกัน และแม้ในกรณีเห็นมิดเป็นอารมณ์ด้วยกัน สำหรับคนหนึ่งอาจรับรู้มีดในฐานะอาวุธสำหรับประหารผู้อื่น อีกคนหนึ่งอาจรับรู้ในแง่สิ่งที่จะใช้ประโยชน์ในครัว อีกคนหนึ่งอาจรับรู้ในฐานะเป็นชิ้นโลหะชิ้นหนึ่ง สุดแต่ผู้นั้นเป็นโจร เป็นคนครัว หรือเป็นคนรับซื้อโลหะเก่า และอยู่ในภาวะแห่งความคิดนึกเจตจําจิงอย่างไร ฯลฯ

เมื่อคิดนึกในเรื่องที่ดีงาม จิตก็รับรู้อารมณ์ที่ดีงาม และรับรู้ความหมายในแง่ที่ดีงามของอารมณ์นั้น เมื่อคิดนึกในทางที่ชั่วร้าย จิตก็รับรู้อารมณ์ส่วนที่ชั่วร้าย และรับรู้ความหมายในแง่ที่ชั่วร้ายของอารมณ์นั้น โดยสอดคล้องกัน (ต่อไปข้างหน้า จะกล่าวถึงวิธีตัดกระบวนในบทที่ว่าด้วยโยนิโสมนสิการ)

๓. **วิญญาน → นามรูป:** วิญญานกับนามรูปอาศัยซึ่งกันและกัน อย่างที่พระสารีบุตรกล่าวว่

“ไม้ข้อ ๒ กำ ตั้งอยู่ได้เพราะต่างอาศัยซึ่งกันและกัน ฉันทไต เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาน เพราะวิญญานเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป ฯลฯ ฉันทันนั้น ไม้ข้อ ๒ กำนั้น ถ้าเขาออกเสียกำหนึ่ง ชิกกำหนึ่งย่อมล้ม ถ้าตั้งชิกกำหนึ่งออก ชิกกำหนึ่งก็ล้ม ฉันทไต เพราะนามรูปดับ วิญญานก็ดับ เพราะวิญญานดับ นามรูปก็ดับ ฯลฯ ฉันทันนั้น”³³⁵

โดยนัยนี้ เมื่อวิญญานเกิดมี นามรูปจึงเกิดมีได้ และต้องเกิดมีด้วย ในกรณีที่สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญานนั้น ก็เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปพร้อมกันไปด้วย แต่เพราะนามรูปจะมีได้ต้องอาศัยวิญญานในฐานะที่มันเป็นคุณสมบัติและเป็นตัวประกอบร่วมของวิญญาน จึงแยกออกกล่าวว่า สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาน วิญญานเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ในที่นี้ อาจแยกภาวะที่วิญญานเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปได้ ดังนี้

³³⁵ ส.นิ.๑๖/๒๖๖/๑๓๘

- ๑) ที่ว่าจิตรับรู้ต่ออารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เห็นของสิ่งหนึ่ง ได้ยินเสียงอย่างหนึ่งนั้น แท้จริงก็คือรับรู้ต่อนามรูป (ในที่นี้หมายถึง รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์) ต่างๆ นั่นเอง สิ่งที่มีสำหรับบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง ก็คือ สิ่งที่มีอยู่ในความรู้สึกของเขาในขณะนั้นๆ หรือนามรูปที่ถูกวิญญานรับรู้ในขณะนั้นๆ เท่านั้น เช่น ดอกกุหลาบที่มีอยู่ ก็คือดอกกุหลาบที่กำลังถูกรับรู้ทางจักขุประสาทหรือทางมโนทวารในขณะนั้นๆ นอกจากนี้ ดอกกุหลาบอย่างนั้นๆ ก็ได้มีอยู่ต่างหากจากบัญญัติ (concept) ในมโนทวาร และมีได้ผิดแปลกไปจากเวทนา สัญญา และสังขารที่มีอยู่ในขณะนั้นๆ เลยโดยนัยนี้ เมื่อวิญญานมี นามรูปจึงมีอยู่พร้อมนั่นเอง และมีอยู่อย่างอิงอาศัยค้ำจุนซึ่งกันและกัน
- ๒) นามรูปที่เนื่องอาศัยวิญญาน ย่อมมีคุณภาพสอดคล้องกับวิญญานนั้นด้วย โดยเฉพาะนามทั้งหลายก็คือคุณสมบัติของจิตนั่นเอง เมื่อความคิดปรุงแต่ง (สังขาร) ดึงม ก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญานซึ่งรับรู้อารมณ์ที่ดึงมและในแง่ที่ดึงม ในขณะนั้น จิตใจก็ปลดปล่อยไปปล่อยไปตาม อากัปภิกิริยาหรือพฤติกรรมต่างๆ ด้านร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะในทางที่ดึงมสอดคล้องกัน เมื่อคิดนึกในทางที่ชั่ว ก็เกิดความรับรู้อารมณ์ในส่วนและในแง่ที่ชั่วร้าย จิตใจก็มีสภาพขุ่นมัวหม่นหมอง อากัปภิกิริยาหรือพฤติกรรมต่างๆ ทางร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะเป็นความเครียดกระด้างหม่นหมองไปตาม ในสภาพเช่นนี้ องค์ประกอบต่างๆ ทั้งในทางจิตใจและร่างกาย อยู่ในภาวะที่พร้อมหรืออยู่ในอาการที่กำลังปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสังขารหรือวิญญานที่เกิดขึ้น

เมื่อรู้สึกใคร่ใคร่ไม่ตรี (สังขาร) ก็เกิดความรับรู้อารมณ์ส่วนที่ดึงม (วิญญาน) จิตใจก็เข้มข้นเบิกบาน (นาม) สีหน้าก็สดชื่นยิ้มแย้มผ่อนคลาย ตลอดจนกิริยาอาการต่างๆ ก็กลมกลืนกัน (รูป) อยู่ในภาวะที่พร้อมจะแสดงออกในทางที่ดึงมต่อไป เมื่อโกรธเคือง ก็เกิดความรับรู้อารมณ์แต่ส่วนที่เลว จิตใจก็ขุ่นมัวซัดซ่อง สีหน้ากิริยาอาการก็บึ้งบุดเคร่งเครียด อยู่ในภาวะที่พร้อมจะแสดงอาการและกระทำการต่างๆ ในแนวทางนั้นต่อไป นักกีฬาที่อยู่ในสนามเมื่อการแข่งขันเริ่มขึ้น ความนึกคิดเจตจำนงต่างๆ จะพุ่งไปในกีฬาที่แข่งขันอยู่นั้น ความรับรู้ต่างๆ ก็เกิดดับอยู่ในเรื่องนั้น ด้วยอัตราความถี่มากน้อยตามกำลังของเจตจำนงความสนใจที่พุ่งไปในกีฬานั้น จิตใจและร่างกายทุกส่วนที่เกี่ยวข้อง ก็อยู่ในภาวะพร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่แสดงพฤติกรรมออกมาโดยสอดคล้องกัน

ความเป็นปัจจัยในข้อนี้ หมายรวมไปถึงการเกิดดับสืบต่อของนามรูปใหม่ๆ คือส่วนต่างๆ ของร่างกายและจิตใจที่มาก่อหรือเสริมบุคลิกภาพ ให้เป็นไปตามสภาพของวิญญานที่ถูกสังขารปรุงแต่งแล้วนั้น (พึงสังเกตความสัมพันธ์กับภพ)

ความเป็นไปในช่วงนี้ เป็นขั้นตอนสำคัญส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งกรรมและการให้ผลของกรรม วงจรแห่งวิญญะหมุนมาครบรอบเล็ก (อวิชชา: กิเลส → สังขาร: กรรม → วิญญาน และนามรูป: วิบาก) และกำลังจะเริ่มตั้งต้นหมุนต่อไป นับว่าเป็นขั้นตอนสำคัญส่วนหนึ่งในการสร้างนิสัย ความเคยชิน ความรู้ ความชำนาญ และบุคลิกภาพทั้งหมด

๔. **นามรูป → สฬายตนะ:** การที่นามรูปจะปฏิบัติหน้าที่ต่อไป ต้องอาศัยความรู้ต่อโลกภายนอก หรือถึงความรู้ที่สะสมไว้แต่เดิมมาเป็นเครื่องประกอบการตัดสินใจ หรือเลือกที่จะดำเนินพฤติกรรมใดต่อไปในทิศทางใด ดังนั้น นามรูปส่วนที่มีหน้าที่เป็นสื่อหรือช่องทางติดต่อรับรู้อารมณ์ต่างๆ คืออายตนะที่เกี่ยวข้องในกรณีนั้นๆ จึงอยู่ในสภาพตื่นตัวและปฏิบัติหน้าที่สัมพันธ์สอดคล้องกับปัจจัยข้อก่อนๆ ตามลำดับมา

ดังเช่น ในกรณีของนักฟุตบอลในสนาม อายตนะที่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์อันเกี่ยวกับกีฬาที่เล่นอยู่นั้น เช่น ประสาทตา ประสาทหู เป็นต้น ก็จะอยู่ในสภาพตื่นตัวที่จะรับรู้อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับกีฬาที่เล่นด้วยความไวเป็นพิเศษ ในขณะที่เดียวกัน อายตนะที่ไม่เกี่ยวกับการรับรู้อารมณ์ที่มุ่งหมายนั้น ก็จะไม่อยู่ในสภาพตื่นตัวที่จะให้เกิดการรับรู้อารมณ์ พุดง่ายๆ ว่าพอหนการปฏิบัติหน้าที่ลงไปตามส่วน เช่น ความรู้สึกกลิ่น และความรู้สึกรส อาจไม่เกิดขึ้นเลย ในขณะที่กำลังเล่นอย่างกระชั้นชิดติดพัน เป็นต้น

๕. **สพายตนะ → ผัสสะ:** เมื่ออายตนะปฏิบัติหน้าที่ การรับรู้ก็เกิดขึ้น โดยมีองค์ประกอบ ๓ อย่าง เข้าบรรจบกัน คือ อายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) กับ อารมณ์ภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่ง) และวิญญาณ (ทางจักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) การรับรู้ก็เกิดขึ้นโดยสอดคล้องกับอายตนะนั้นๆ

๖. **ผัสสะ → เวทนา:** เมื่อผัสสะเกิดขึ้นแล้ว ก็จะต้องมีความรู้สึกเกี่ยวกับสุขทุกข์เกิดขึ้น อย่างใดอย่างหนึ่งใน ๓ อย่าง คือ สบาย ชื่นใจ เป็นสุข (สุขเวทนา) หรือไม่ก็ บีบคั้น ไม่สบาย เจ็บปวด เป็นทุกข์ (ทุกข์เวทนา) หรือไม่ก็เฉยๆ เรื่อยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ (อุเบกขา หรือ อทุกขมสุขเวทนา)

ปฏิจจสมุปบาทตั้งแต่หัวข้อที่ ๓ ถึง ๗ คือ วิญญาณ ถึง เวทนานี้ เป็นกระบวนการในช่วงวิบาก คือ ผลของกรรม โดยเฉพาะข้อ ๕ - ๖ - ๗ (สพายตนะ ผัสสะ เวทนา) ไม่เป็นบุญไม่เป็นบาป ไม่ได้ไม่ชั่ว โดยตัวของมันเอง แต่จะเป็นเหตุแห่งความดี ความชั่วได้ต่อไป

๗. **เวทนา → ตัณหา:** เมื่อได้รับสุขเวทนา ก็พอใจ ชอบใจ ติดใจ อยากได้ และอยากได้ยิ่งๆ ขึ้นไป เมื่อได้รับทุกข์เวทนา ก็ขัดใจ อยากให้สิ่งนั้นสูญสิ้นพินาศไปเสีย อยากให้ตนพ้นไปจากทุกข์เวทนานั้น และอยากได้ แส่ ดิ้นรนไปหาสิ่งอื่นที่จะทำให้สุขเวทนาต่อไป เมื่อได้รับอุเบกขาเวทนา รู้สึกเฉยๆ ก็ชวนให้เกิดอาการซึมๆ เพลิน อย่างมีโมหะ เป็นสุขเวทนาอย่างอ่อนๆ ที่ทำให้ติดใจได้ และเป็นเชื้อให้ขยายตัวออกเป็นความอยากได้สุขเวทนาต่อไป

ตัณหานั้น เมื่อแยกให้ชัดโดยอาการ ก็มี ๓ อย่าง คือ

- ๑) **กามตัณหา** (craving for sense-pleasure) ความอยากได้สิ่งสำหรับสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕
- ๒) **ภวตัณหา** (craving for self-existence) ความอยากได้สิ่งต่างๆ โดยสัมพันธ์กับภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือความอยากในภาวะชีวิตที่จะอำนวยความสะดวกที่ปรารถนานั้นๆ ได้ ในความหมายที่ลึกซึ้งคือ ความอยากในความมีอยู่คงอยู่ของตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งยั่งยืนตลอดไป
- ๓) **วิภวตัณหา** (craving for non-existence or self-annihilation) ความอยากให้ตัวตนพ้นไป ขาดหาย พრაกหรือสูญสิ้นไปเสียจากสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่งที่ไม่ปรารถนา ตัณหาชนิดนี้ แสดงออกในรูปที่หยาบ เช่น ความรู้สึกเบื่อหน่าย ความเหวว่าเหว ความเบื่อตัวเอง ความซังตัวเอง ความสมเพชตนเอง ความอยากทำลาย เป็นต้น³³⁶

³³⁶ การแปลความหมายตัณหา ๓ อย่างนี้ โดยเฉพาะอย่างทั้ง ๒ และ ๓ (ภวตัณหา และวิภวตัณหา) ยังมีความขัดแย้งกันอยู่เป็น ๒ - ๓ แบบ (ดู อภิ.วิ.๓๕/๔๓๓/๔๔๔; วิสุทธิ.๓/๑๗๙ เป็นต้น) บางท่านเทียบ ภวตัณหาว่า = life-instinct หรือ life-wish และ วิภวตัณหาว่า = death-instinct หรือ death-wish ตามหลักจิตวิทยาของ Sigmund Freud (ดู M.O.C. Walshe, *Buddhism for Today*, George Allen and Unwin, London, 1962, pp. 37-40); ความหมายของภวตัณหา และ วิภวตัณหา ที่ชัดมากแห่งหนึ่งคือ พุ.อิตติ.๒๕/๒๒๗/๒๖๓

ตัณหาจึงแสดงออกในรูปต่างๆ เป็นความอยากได้กามคุณต่างๆ บ้าง อยากได้ภาวะแห่งชีวิตบางอย่าง เช่น ความเป็นเศรษฐี ความเป็นผู้มีเกียรติ ความเป็นเทวดา เป็นต้น ซึ่งจะอำนวยความสะดวกให้บ้าง อยากพ้นไปจากภาวะที่ไม่ปรารถนา เบื่อหน่าย หมดอาลัยตายอยาก ตลอดจนถึงอยากตายบ้าง หรือในกรณี que แสดงออกในภายนอก เมื่อถูกขัดหรือฝืนความปรารถนา ก็เป็นเหตุให้เกิดปฏิกิริยา ความขัดใจขัดเคือง โทสะ ความคิดประทุษร้าย ความคิดทำลายผู้อื่น สิ่งอื่น เป็นต้น

๘. **ตัณหา → อุปาทาน:** เมื่ออยากได้สิ่งใด ก็ยึดมั่นเกาะติดเหนียวแน่น ผูกมัดตัวตนติดกับสิ่งนั้น ยิ่งอยากได้มากเท่าใด ก็ยิ่งยึดมั่นแรงขึ้นเท่านั้น ในกรณีที่ประสบทุกขเวทนา อยากพ้นไปจากสิ่งนั้น ก็มีความยึดมั่นในแง่ซึ่งตรงต่อสิ่งนั้นอย่างรุนแรง พร้อมกับที่มีความยึดมั่นในสิ่งอื่นที่ตนจะดิ้นรนไปหารุนแรงขึ้นในอัตราเท่าๆ กัน จึงเกิดความยึดมั่นในสิ่งสนองความต้องการต่างๆ ยึดมั่นในภาวะชีวิตที่จะอำนวยความสะดวกที่ปรารถนา ยึดมั่นในตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ยึดมั่นในความเห็น ความเข้าใจ ทฤษฎี และหลักการอย่างใดอย่างหนึ่งที่สนองตัณหาของตน ตลอดจนยึดมั่นในแบบแผน ข้อยึดถือปฏิบัติ วิธีการต่างๆ ที่สนองความต้องการของตัวตน

๙. **อุปาทาน → กภ:** ความยึดมั่นยอมเกี่ยวข้องกับไปถึงภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ความยึดมั่นนั้นแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งสองสิ่ง คือ เป็นการนำเอาตัวตนไปผูกมัดไว้ หรือทำให้เป็นสิ่งเดียวกันกับภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นภาวะชีวิตที่อำนวยความสะดวกที่ปรารถนา หรือเป็นภาวะชีวิตที่ช่วยให้พ้นไปจากสิ่งที่ไม่ปรารถนาในเวลาเดียวกัน เมื่อมีภาวะชีวิตที่ต้องการ ก็ยอมมีภาวะชีวิตที่ไม่ต้องการอยู่ด้วยพร้อมกัน ภาวะชีวิตที่ถูกยึดเกี่ยวเกาะไว้นี้เรียกว่า อุปัตติภาพ

เมื่อยึดมั่นในภาวะชีวิตนั้น จึงคิดมุ่งหมายหรือมีเจตจำนงเพื่อเป็นอย่างนั้นๆ หรือเพื่อหลีกเลี่ยงความเป็นอย่างนั้นๆ แล้วลงมือทำการต่างๆ เริ่มแต่คิดสร้างสรรค์ปรุงแต่งแสงววิธิการต่างๆ ดำเนินการตามจุดมุ่งหมายแต่ความคิดและการกระทำทั้งหมดนั้นยอมผูกมัดกันให้ดำเนินไปในทิศทาง และในรูปแบบที่อุปาทานกำหนด คือ เป็นไปตามอำนาจของความเชื่อถือ ความคิดเห็น ความเข้าใจ ทฤษฎี วิธิการ ความพอใจ ชอบใจอย่างใดอย่างหนึ่งที่ตนยึดถือไว้ จึงแสดงออกซึ่งพฤติกรรมและกระทำการต่างๆ โดยสอดคล้องกับอุปาทานนั้น

ตัวอย่างในชั้นหยาบ เช่น อยากเกิดเป็นเทวดา จึงยึดถือในลัทธิคำสอน ประเพณี พิธีกรรม หรือแบบแผนความประพฤติอย่างใดอย่างหนึ่งที่เชื่อว่าจะให้ไปเกิดได้อย่างนั้น จึงคิดมุ่งหมาย กระทำการต่างๆ ไปตามความเชื่อนั้น จนถึงว่า ถ้าความยึดมั่นรุนแรง ก็ทำให้มีระบบพฤติกรรมที่เป็นลักษณะพิเศษจำเพาะตัวเกิดขึ้นแบบใดแบบหนึ่ง หรือตัวอย่างใกล้เคียงเข้ามา เช่น อยากเป็นคนมีเกียรติ ก็ยอมยึดมั่นเอาคุณค่าอย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นความมีเกียรติ ยึดมั่นในแบบแผนความประพฤติที่สอดคล้องกับคุณค่านั้น ยึดมั่นในตัวตนที่จะมีเกียรติอย่างนั้นๆ เจตจำนง และการกระทำ ก็มุ่งไปในทิศทางและรูปแบบที่ยึดไว้แล้ว พฤติกรรมต่างๆ ที่แสดงออกก็มีรูปลักษณะสอดคล้องกัน อีกตัวอย่างหนึ่ง อยากได้ของมีค่าของผู้อื่น จึงยึดมั่นในภาวะที่ตนจะเป็นเจ้าของสิ่งของนั้น จึงยึดมั่นในความเคยชิน หรือวิธีการที่จะให้ได้สิ่งของนั้นมา ไม่รู้โทษและความบกพร่องของวิธีการที่ผิด จึงคิดนึก มุ่งหมาย และกระทำการตามความเคยชินหรือวิธีการที่ยึดไว้ กลายเป็นการลักขโมย หรือการทุจริตขึ้นความเป็นเจ้าของที่ยึดไว้เดิม กลายเป็นความเป็นโจรไป

โดยนัยนี้ เพื่อผลที่ปรารถนา มนุษย์จึงทำกรรมชั่ว เป็นบาป เป็นอกุศลบ้าง ทำกรรมดี เป็นบุญ เป็นกุศลบ้าง ตามอำนาจความเชื่อถือ ความยึดมั่นที่ผิดพลาด หรือถูกต้อง ในกรณีนั้นๆ

- กระบวนพฤติกรรมที่ดำเนินไปในทิศทางแห่งแรงผลักดันของอุปาทานนั้น และปรากฏรูปลักษณะอาการสอดคล้องกันกับอุปาทานนั้น เป็นกรรมภาพ

- ภาวะแห่งชีวิตที่สืบเนื่องมาจากกระบวนพฤติกรรมนั้น เช่น ความเป็นเวทนา ความเป็นคนมีเกียรติ ความเป็นเจ้าของ และความเป็นโจร เป็นต้น เป็นอุปบัติภาพ อาจเป็นภพ (ภาวะแห่งชีวิต) ที่ตรงกับความต้องการ หรือภพที่ไม่ต้องการก็ได้

ปฏิจลสมุปบาทช่วงนี้ เป็นขั้นตอนสำคัญในการทำกรรม-รับผลกรรม การก่อนิสัยและสร้างบุคลิกภาพ

๑๐. **ภพ →ชาติ:** ชีวิตที่เป็นไปในภาวะต่างๆ ทั้งหมดนั้น ว่าตามความหมายที่แท้ ก็คือขั้น ๕ ที่เกิด-ดับเปลี่ยนแปลงไป โดยมีคุณสมบัติที่สะสมเพิ่ม-ลด ในด้านต่างๆ ตามเหตุปัจจัยทั้งภายในและภายนอก ซึ่งมีเจตจำนงคือเจตนาเป็นตัวนำ ทำให้กระแสโดยรวม หรือกระบวนธรรมนั้นๆ มีลักษณะอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง ขั้น ๕ ที่รวมเป็นชีวิตนั้น เกิดดับเปลี่ยนแปลงอยู่ทุกขณะตลอดเวลา เมื่อก้าวถึงความจริงนั้นด้วยภาษาตามสมมติ จึงพูดว่า คนเรานี้เกิด-แก่-ตายอยู่ทุกขณะ อย่างที่อรรถกถาแห่งหนึ่งกล่าวไว้

“โดยปรมาตถ์ เมื่อขั้นทั้งหลาย เกิดอยู่ แก่อยู่ ตายอยู่ การที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ‘ดูก่อนภิกษุ เธอเกิด แก่ และตายอยู่ ทุกขณะ’ ดังนี้ ก็พึงทราบว่าเป็นอันได้ทรงแสดงให้เห็นแล้วว่า ในสัตว์ทั้งหลายนั้น การถึงถึงขั้นนี้ เสร็จอยู่แล้วในตัว”³³⁷

อย่างไรก็ตาม สำหรับปุถุชน ย่อมมิใช่มีเพียงการเกิด-ดับของขั้น ๕ ตามธรรมดาของธรรมชาติเท่านั้น แต่เมื่อมีภพขึ้นตามอุปาทานแล้ว ก็เกิดมีตัวตนซึ่งสำนักตระหนักขึ้นมาว่า “เรา”³³⁸ ได้เป็นนั่นเป็นนี่ อยู่ในภาวะชีวิตอันนั้นอันนี้ ซึ่งตรงกับความต้องการ หรือไม่ตรงกับความต้องการ พูดสั้นๆ ว่า ตัวตนเกิดขึ้นในภพนั้น จึงมีตัวเราที่เป็นเจ้าของ ตัวเราที่เป็นโจร ตัวเราที่เป็นคนไม่มีเกียรติ ตัวเราที่เป็นผู้ชนะ ตัวเราที่เป็นผู้แพ้ ฯลฯ

ในชีวิตประจำวันของปุถุชน การเกิดของตัวตน จะเห็นได้เด่นชัด ในกรณีความขัดแย้ง เช่น การถกเถียง แม้ในการเถียงหาเหตุผล ถ้าใช้กิเลส ไม่ใช่ปัญญา ก็จะเกิดตัวตน ที่เป็นนั่นเป็นนี่ชัดขึ้นมาว่า เราเป็นนาย เราเป็นผู้มีเกียรติ (พร้อมกับ เขาเป็นลูกน้อง เขาเป็นคนชั้นต่ำ) นี่เป็นความเห็นของเรา เราถูกขัดแย้ง ทำให้ความเป็นนั่นเป็นนี่ด้อยลงพร้อมลง หรือจะสูญสลายไป เมื่อชรามรณะปรากฏ ชาติก็ยิ่งชัด แต่เพราะมีชาติ จึงมีชรามรณะได้

๑๑. **ชาติ →ชรามรณะ:** เมื่อมีตัวตนที่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ก็ย่อมมีตัวตนที่ไม่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตัวตนที่ขาด พลาด หรือพรากจากความเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตัวตนที่ถูกคุกคามด้วยความขาด พลาดหรือพรากไปจากความเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และตัวตนที่ถูกกระทบกระทั่ง ถูกขัดขวาง ขัดแย้งให้กระแสความเป็นอย่างนั้นๆ สะดุด ห้วนไหว สะเทือน ลดด้อยลง พร้อมลง เสื่อมลงไป ไม่สมบูรณ์เต็มเปี่ยมอย่างที่อยากให้เป็น และอย่างที่ยึดถืออยู่ เมื่อตัวตนเกิดมีขึ้นแล้ว ก็อยากจะดำรงอยู่ตลอดไป อยากจะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ที่ต้องการ หรืออยากให้ภาวะแห่งชีวิตที่ต้องการนั้นอยู่กับตัวตนตลอดไป แต่เมื่อตัวตนเกิดมีขึ้นได้ ตัวตนก็ย่อมเสื่อมสลายได้ แม้เมื่อยังไม่สูญสลาย ก็ถูกคุกคามด้วยความพร้อมตัว และความสูญสลายที่จะมีมา จึงเกิดความหวาดกลัวต่อความถูกห้วนไหว กระทบกระทั่ง และความสูญสลาย และทำให้เกิดความยึดมั่นผูกพันตัวตนไว้กับภาวะชีวิตนั้นให้เหนียวแน่นยิ่งขึ้น

³³⁷ ขุททก.อ.๘๕

³³⁸ ดู บันทึกที่ ๑ ตัวเรา ของเรา, ตัวกู ของกู ใน บันทึกพิเศษท้ายบท

ความกลัวต่อความสูญสลายแห่งตัวตนนี้ เกิดสืบเนื่องมาจากความรู้สึกถูกคุกคามและหวาดกลัวต่อความตายของชีวิตนั่นเอง ซึ่งแฝงอยู่ในจิตใจอย่างละเอียดลึกซึ้งตลอดเวลา และคอยบีบคั้นพฤติกรรมต่างๆ ไปของมนุษย์ ทำให้หวาดกลัวต่อความพลัดพราก สูญสลาย ทำให้ดิ้นรนไขว่คว้าภาวะชีวิตที่ต้องการอย่างเร่าร้อน ทำให้เกรงกลัวและผิดหวังเมื่อได้รับทุกขเวทนา และทำให้เสวยสุขเวทนาอย่างกระวนกระวาย และด้วยความหวาดกลัวความพลัดพราก

โดยนัยนี้ เมื่อตัวตนเกิดขึ้นในภาวะชีวิตที่ไม่ต้องการ ไม่เกิดในภาวะชีวิตที่ต้องการ ก็ดี เมื่อตัวตนเกิดได้เป็นอย่างดีนั้นอยู่นั้น อยู่ในภาวะชีวิตที่ต้องการ แต่ต้องสูญสลายพรากไป ก็ดี ถูกคุกคามด้วยความขาด พลาด และพรากจากภาวะชีวิตที่ต้องการ ก็ดี ความทุกข์แบบต่างๆ ก็ย่อมเกิดขึ้น คือ เกิดโศกเศร้า ปรีทเวท ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส และในภาวะแห่งความทุกข์เช่นนี้ ย่อมมีแต่ความไม่รู้ไม่เข้าใจในสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง มีความขัดข้องขุ่นมัว ความหลงใหล และความมืดบอด อันเป็นลักษณะของอวิชชา จึงเกิดการดิ้นรนหาทางออกด้วยวิธีการแห่งอวิชชาตามวงจรต่อไป³³⁹

ตัวอย่างง่ายๆ ในชีวิตประจำวัน เมื่อมีการแข่งขัน และมีการชนะเกิดขึ้น สำหรับบุคคลหนึ่งจะไม่มีเพียงการชนะที่เป็นเหตุการณ์ทางสังคม ซึ่งมีความหมายและวัตถุประสงค์ตามที่ตกลงกำหนดวางกัน (สมมติ) ไว้เท่านั้น แต่จะมีความเป็นผู้ชนะที่ยึดมั่นไว้กับความหมายพิเศษบางอย่างเฉพาะตัวด้วยอุปาทาน (ภาพ) ด้วย ในบางโอกาส โดยเฉพาะในกรณีของคนมักหยิ่งผยอง หรือในกรณีเกิดเรื่องกระทบกระเทือนใจ ก็จะทำให้ความรู้สึกโผล่ขึ้นมาว่า เราเป็นผู้ชนะ = ตัวเราเกิดขึ้นในความเป็นผู้ชนะ (ชาติ) แต่ความเป็นผู้ชนะของเราในความหมายสมบูรณ์เต็มตัว ต้องพึ่งเอาความมีเกียรติ ความยกย่องเยินยอ ความได้ผลประโยชน์ ความนิยมชมชอบ การยอมรับของผู้อื่น เป็นต้นไว้ด้วย ความเกิดของตัวเราในความชนะ หรือความชนะของเราจึงเกิดพร้อมกับการจะต้องมีผู้ยอมรับ ยกย่องเชิดชู การทำให้ผู้ใดผู้หนึ่งแพ้ไปได้ การได้ทำหรือแสดงออกอะไรสักอย่างที่สุดขีดของความอยาก ฯลฯ อย่างไรก็ดีอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่าง

จากนั้น ในขณะที่เดียวกับที่ตัวเราในฐานะผู้ชนะ พร้อมทั้งความหมายต่างๆ ที่พึ่งอยู่กับมัน เกิดขึ้น ความสมหวัง หรือไม่สมหวังก็เกิดขึ้น เมื่อสมหวัง ก็จะตามมาด้วยความรู้สึกที่จะต้องผูกพันมัดตัวไว้กับความเป็นผู้ชนะนั้นให้แน่นแฟ้น เพราะกลัวว่าความเป็นผู้ชนะจะสูญสิ้นไปจากตน กลัวว่า ความยอมรับนิยมยกย่องเชิดชูที่ได้รับในฐานะนั้น จะไม่คงอยู่อย่างเดิม จะลดน้อยลง เลื่อนไป หรือหมดไปจากตน เมื่อพบเห็นผู้ใดผู้หนึ่งแสดงอาการไม่เชิดชูให้เกียรติอย่างหวัง หรือเท่าที่หวัง หรือการยกย่องเชิดชูเกียรติที่เคยได้อยู่ มาลดน้อยลง ก็ย่อมเกิดความขุ่นมัวหม่นหมองใจและอุปายาส เพราะตัวตนในฐานะผู้ชนะนั้นกำลังถูกกระทบกระเทือนหรือถูกบีบคั้นกำจัดให้พรากไปเสียจากภาวะผู้ชนะ คือ กำลังถูกคุกคามด้วยความเสื่อมโทรม (ชรา) และความสูญสลาย (มรณะ) จากความเป็นผู้ชนะพร้อมทั้งคุณค่าผนวกต่างๆ ที่ยึดไว้ (ภาพ)

เมื่อภาวะการดิ้นรนไปเช่นนี้ ความรู้สึกขุ่นมัวหม่นหมอง กังวล ผิดหวังต่างๆ ที่เกิดขึ้นทั้งหมด ซึ่งมีได้ถูกขุดทิ้งโดยสติและสัมปชัญญะ (ปัญญา) ก็จะเข้าหมักหมมทับถมในสันดาน มีผลต่อบุคลิกภาพ และพฤติกรรมของบุคคลนั้น ตามวงจรปฏิบัติสมุปปาตต่อไป เป็นการเสวยเวทนาอย่างที่ว่าหมกตัวหรือผูกมัดตัว

³³⁹ ดู บันทึกที่ ๒ เกิดและตายแบบปัจจุบัน ใน บันทึกพิเศษท้ายบท

ขอให้ตั้งข้อสังเกตง่ายๆ ว่า เมื่อมีตัวตน (ในความรู้สึก) เกิดขึ้น ก็ย่อมมีความกินเนื้อที่ เมื่อกินเนื้อที่ ก็ มีขอบเขตหรือถูกจำกัด เมื่อถูกจำกัด ก็มีการแยกตัวออกต่างหาก เมื่อมีการแยกตัวออกต่างหาก ก็มีการแบ่งว่า ตัวเราและมีใช่ตัวเรา เมื่อตัวตนของเราเกิดขึ้นแล้ว ก็ขยายตัวแบ่งพองออกพร้อมด้วยความอยากได้อากแสดง ต่อตัวตนอื่นๆ พลุ่อกออกมา แต่ตัวตนและความอยากนั้นไม่สามารถขยายออกไปอย่างอิสระ ไม่มีที่สุด ต้องถูกฝืน กัดหรือข่มไว้ โดยบุคคลนั้นเอง ในกรณีนี้เขามีความสำนึกในการแสดงตัวแก่ผู้อื่นว่าตนเป็นคนดี หรือถ้าตนเอง ไม่กัดหรือข่มไว้ ปล่อยให้แสดงออกเต็มที่ ก็ย่อมเกิดการปะทะขัดแย้งในภายนอก และแม้แสดงออกได้เต็มที่ ก็ ทำให้พลังในตนเองลดน้อยลง เสริมกำลังความอยากให้แรงยิ่งขึ้น และความรู้สึกพร่องให้มากขึ้นๆ ในคราวต่อไป เป็นการเพิ่มโอกาสให้แก่ความขัดแย้งและการปะทะที่จะแรงยิ่งขึ้น และหมดความเป็นตัวของตัวเองลงไปทุกที ความสมบูรณ์เต็มอยากจึงไม่มี และความกดดันขัดแย้งกระทบกระทั่งบีบคั้น ย่อมเกิดขึ้นได้ในทุกกรณี

ตัวอย่างกรณีปลื้กยอยในชีวิตประจำวัน

ก. กับ ข. เป็นเพื่อนนักเรียนที่รักและสนิทสนมกัน ทุกวันมาโรงเรียน พบกันก็ยิ้มแย้มทักทายกัน วัน หนึ่ง ก. เห็น ข. ก็ยิ้มแย้ม เข้าไปทักทายตามปกติ แต่ ข. หน้าบึ้ง ไม่ยิ้มด้วย ไม่พูดตอบ ก. จึงโกรธ ไม่พูดกับ ข. บ้าง ในกรณีนี้ กระบวนการจะดำเนินไปในรูปต่อไปนี้

๑. **อวิชชา:** เมื่อเห็น ข. หน้าบึ้ง ไม่ยิ้มตอบ ไม่พูดตอบ ก. ไม่รู้ความจริงว่าเหตุผลต้นปลายเป็นอย่างไร และไม่ ใช้ปัญญาพิจารณาเพื่อหาข้อเท็จจริงว่า ข. อาจมีเรื่องไม่สบายใจ มีอารมณ์ค้างอะไรมากจากที่อื่น
๒. **สังขาร:** ก. จึงคิดนึกปรุงแต่งสร้างภาพในใจไปต่างๆ ตามพื้นนิสัย ตามทัศนคติ หรือตามกระแสความคิดที่ เคยชินของตนว่า ข. จะต้องรู้สึกนึกคิดต่อตนอย่างนั้นอย่างนี้ แล้วเกิดความฟุ้งซ่าน โกรธ มีมานะ เป็นต้น ตามพื้นกิเลสของตน
๓. **วิญญาน:** จิตของ ก. ชุ่่นมัวไปตามกิเลสที่ฟุ้งขึ้นมาปรุงแต่งเหล่านั้น คอยรับรู้การกระทำและอากัปกริยา ของ ข. ในแง่ในความหมายที่จะมาบ่อนความรู้สึกนึกคิดที่เป็นอยู่ในเวลานั้น เหมือนอย่างทีพูดกันว่า ยิงนี้ก็ ยิงเห็น ยิงคิดก็ยิงเป็นอย่างนั้น สีสหน้ากริยาทำทางต่างๆ ของ ข. ดูจะเป็นเรื่องทีกระทบกระทั่ง ก. ไปเสีย ทั่งนั้น
๔. **นามรูป:** ความรู้สึก ภาพทีคิด ภาวะต่างๆ ของจิตใจ สีหน้า กริยาทำทาง คือทั้งกายและใจทั้งหมดของ ก. คล้อยไปด้วยกันเในทางทีจะแสดงออกมาเป็นผลรวม คือ ภาวะอาการของคนโกรธ คนบ่นบึ้ง คนงอน เป็นต้น (สุดแต่สังขาร) พร้อมทีจะทำงานร่วมไปกับวิญญานนั้น
๕. **สภาพตนะ:** อายตนะต่างๆ มีตา หู เป็นต้นของ ก. เฉพาะทีเกี่ยวข้องจะต้องใช้รับรู้เรื่องราวในกรณีนี้ ตื่นตัว พร้อมทีจะทำหน้าทีรับความรู้กันเต็มที่
๖. **ผัสสะ:** สัมผัสกับลักษณะอาการแสดงออกต่างๆ ของ ข. ทีเด่น น่าสนใจ เกี่ยวข้องกับกรณีนั้น เช่น ความ บูดบึ้ง ความกระด้าง ทำทางดูหมิ่น ไม่ให้เกียรติ หรือเหยียดศักดิ์ศรี เป็นต้น
๗. **เวทนา:** รู้สึกไม่สบายใจ บีบคั้นใจ เจ็บปวดรวดร้าว หรือเหี่ยวแห้งใจ
๘. **ตัณหา:** เกิดวิภวตัณหา อยากให้ภาพทีบีบคั้น ทำให้ไม่สบายใจนั้น พ้นหายอันตรายณ ถูกกัด ถูกปราบ ถูก ทำลายให้พินาศไปเสีย

๙. *อุปาทาน*: เกิดความยึดถือผูกใจต่อพฤติกรรมของ ข. ว่าเป็นสิ่งเกี่ยวข้องโดยเฉพาะกับตน กระทบต่อตน เป็นคู่กรณีกับตน ซึ่งจะต้องจัดการเอากันอย่างใดอย่างหนึ่ง
๑๐. *ภพ*: พฤติกรรมที่สืบเนื่องต่อไปของ ก. ตกอยู่ที่ใต้อิทธิพลของอุปาทาน เกิดเป็นกระบวนการพฤติกรรมจำเพาะอย่างใดอย่างหนึ่งที่สนองอุปาทานนั้น คือพฤติกรรมปฏิบัติกับ ข. (กรรมภพ); ภาวะชีวิตทั้งทางกายทางใจที่รองรับกระบวนการพฤติกรรมนั้น ก็สอดคล้องกันด้วย คือเป็นภาวะแห่งความเป็นปฏิบัติกับ ข. (อุปปัตติภพ)
๑๑. *ชาติ*: ก. เข้าสวมรับเอาภาวะชีวิตที่เป็นปฏิบัติกับ ข. โดยมองเห็นความเป็นปฏิบัติระหว่างตนกับ ข. ชัดเจนลงไป แยกออกเป็นเรา-เขา มีตัวตนที่จะเข้าไปกระทำและถูกระทบกระทบกับ ข.
๑๒. *ชรามรณะ*: ตัวตนที่เกิดขึ้นในภาวะปฏิบัติกับ ข. จะดำรงอยู่และเติบโตขึ้นได้ ต้องอาศัยความหมายต่างๆ ที่พ่วงติดมา เช่น ความเก่ง ความสามารถ ความมีเกียรติ ความมีศักดิ์ศรี และความเป็นผู้ชนะ เป็นต้น ซึ่งมีภาวะฝ่ายตรงข้ามขัดแย้งอยู่ในตัว คือ ความด้อย ความไร้ค่า ไร้เกียรติ ความแพ้ เป็นต้น ทนที่ที่ตัวตนนั้นเกิดขึ้น ก็ต้องถูกคุกคามด้วยภาวะขาดหลักประกันว่าตนจะได้เป็นอย่างที่ต้องการ และหากได้เป็น ภาวนานั้นจะยั่งยืนหรือทรงคุณค่าอยู่ได้ยาวนานเท่าใด คือ อาจไม่ได้เป็น ก. ในฐานะปฏิบัติที่เก่ง ที่มีศักดิ์ศรี ที่ชนะ แต่เป็นปฏิบัติที่แพ้ ที่อ่อนแอ หรือที่ไม่สามารถรักษาเกียรติ ศักดิ์ศรี และความชนะไว้ได้ เป็นต้น ความทุกข์ในรูปแบบต่างๆ จึงเกิดแทรกอยู่ตลอดเวลา เริ่มตั้งแต่ทุกข์จากความห่วงกลัวว่าอาจจะไม่สมหวัง ความเครียดและกระวนกระวายในการดิ้นรนเพื่อให้ตัวตนอยู่ในภาวะที่ต้องการ ตลอดจนความผิดหวัง หรือแม้สมหวังถึงที่แล้ว แต่คุณค่าของมันก็ต้องจืดจางไปจากความชื่นชม

ความทุกข์ในรูปแบบต่างๆ เหล่านี้ ปกคลุมห่อหุ้มจิตใจให้หม่นหมองมืดมัว เป็นปัจจัยแก่อวิชชาที่จะเริ่มต้นวงจรต่อไปอีก

นอกจากนั้น ทุกข์เหล่านี้ยังเป็นเหมือนของเสียที่ระบายออกไม่หมด คั่งค้างหมักหมมอยู่ในวงจรคอยระบายพิษออกในรูปแบบต่างๆ ทำให้เกิดปัญหาต่อๆ ไป แก่ชีวิตทั้งของตนเองและผู้อื่น มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมครั้งต่อไป และการดำเนินชีวิตทั้งหมดของเขา ดังในกรณีของ ก. อาจใจไม่สบายขุนมนั้ไปทั้งวัน เรียนหนังสือและใช้ความคิดในวันนั้นทั้งหมดไม่ได้ผลดี พลอยให้แสดงกิริยาอาการไม่งาม วาจาสภาพต่อคนอื่นๆ เกิดความขัดแย้งกับคนเพิ่มขึ้นอีกหลายคน เป็นต้น

ถ้า ก. ปฏิบัติถูกต้องตั้งแต่ต้น วงจรปัญหาที่ไม่เกิดขึ้น คือ ก. เห็น ข. ไม่ยิ้มตอบ ไม่ทักตอบแล้ว ใช้ปัญญา จึงคิดว่า ข. อาจมีเรื่องไม่สบายใจ เช่น ถูกผู้ปกครองดูมา ไม่มีเงินใช้ หรือมีเรื่องกลุ้มใจอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ค้างอยู่ พอคิดอย่างนี้ ก็ไม่มีอะไรกระทบกระทั่งตัว จิตใจยังกว้างขวางเป็นอิสระ และกลับเกิดความกรุณา รู้สึกสงสารคิดช่วยเหลือ ข. อาจเข้าไปสอบถาม ปรโลบโยน ช่วยหาทางแก้ปัญหาก็ให้โอกาสเขาที่จะอยู่สงบ เป็นต้น

แม้แต่เมื่อวงจรร้ายเริ่มขึ้นแล้ว ก็ยังอาจแก้ไขได้ เช่น วงจรหมุ่นไปถึงผัสสะ ได้รับความอากาการที่ไม่น่าพอใจของ ข. ทำให้ ก. เกิดทุกข์บีบคั้นใจขึ้นแล้ว แต่ ก. มีสติเกิดขึ้น แทนที่จะตกอยู่ที่ใต้อิทธิพลของวิภวัตถุที่ตามมาต่อไป ก็ตัดวงจรเสียโดยใช้ปัญญา พิจารณาข้อเท็จจริง และเกิดความรับรู้อย่างใหม่เกี่ยวกับการแสดงออกของ ข. คิดเหตุผลทั้งที่เกี่ยวกับการกระทำของ ข. และข้อควรปฏิบัติของตนเอง จิตใจก็จะหายบีบคั้นขุนมนั้ กลับปลอดโปร่ง และคิดช่วยเหลือแก้ไขทุกข์ของ ข. ไปได้

ดังนั้น เมื่อปัญญาหรือวิชาเกิดขึ้น จึงทำให้จิตใจเป็นอิสระ ไม่เกิดตัวตนขึ้นมาให้ถูกระทบกระเทาะ นอกจากจะไม่เกิดปัญหาสร้างทุกข์แก่ตนแล้ว ยังทำให้เกิดกรุณาที่จะไปช่วยแก้ปัญหาคลายทุกข์ให้แก่ผู้อื่นด้วย ตรงข้ามกับอวิชา ซึ่งเป็นตัวชักนำเข้าสู่สังสารวัฏ ทำให้เกิดตัณหาอุปาทาน สร้างตัวตนขึ้นมาจำกัดตัวเองสำหรับให้ถูกระทบกระเทาะเกิดทุกข์เป็นปัญหาแก่ตนเอง และมักขยายทุกข์ก่อปัญหาให้แก่ผู้อื่นกว้างขวางออกไปด้วย

ก่อนจะผ่านตัวอย่างปลีกย่อยนี้ไป เห็นควรย่อข้อความระลึกบางอย่างไว้ เพื่อให้มองเห็นหลักปฏิจลสมุปบาทรอบด้านมากขึ้น

- ในสถานการณ์จริง วงจรหรือกระบวนการทั้งหมดที่กล่าวถึงในตัวอย่างข้างต้น เป็นไปได้อย่างรวดเร็วตลอดสายเพียงชั่วแวบเดียว เช่น นักเรียนบางคนทราบข่าวสอบตก คนทราบข่าวการสูญเสียบุคคลผู้เป็นที่รัก หมึงเห็นชายคนรักอยู่กับหมึงอื่น เป็นต้น เสียใจมาก ตกใจมาก อาจเข้าอ้อนหรงตัวไม่อยู่ อาจร้องกรี๊ด หรืออาจเป็นลมล้มพับไปทันที ยิ่งความยึดติดถือมั่นเกิดค่าให้ราคารุนแรงเท่าใด ผลก็ยิ่งรุนแรงมากขึ้นเท่านั้น
- ขยายอีกว่า ความเป็นปัจจัยในกระบวนการนี้ ไม่จำเป็นต้องเป็นไปอย่างเรียงลำดับกาล เช่น ซอล์กระดานดำ พื้นสีดำสะอาด และการเขียน เป็นปัจจัยแห่งตัวหนังสือสีขาว (ที่มองเห็นบนกระดานดำ)
- การอธิบายหลักปฏิจลสมุปบาทมุ่งให้เข้าใจกฎธรรมดา หรือกระบวนการที่เป็นไปอยู่ตามธรรมชาติ เป็นสำคัญ เพื่อให้มองเห็นสาเหตุและจุดที่จะต้องแก้ไข ส่วนรายละเอียดของการแก้ไขหรือวิธีปฏิบัติ ไม่ใช่เรื่องของปฏิจลสมุปบาทโดยตรง แต่เป็นเรื่องของมรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทาที่จะกล่าวข้างหน้า

อย่างไรก็ดี ตัวอย่างที่กล่าวมานี้ มุ่งความเข้าใจง่ายเป็นสำคัญ บางตอนจึงมีความหมายผิวเผิน ไม่ให้ความเข้าใจแจ่มแจ้งลึกซึ้งเพียงพอ โดยเฉพาะหัวข้อที่ยากๆ เช่น อวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร และโสกะปริเทวะทำให่วงจรเริ่มต้นใหม่ เป็นต้น ตัวอย่างข้างบนที่แสดงในข้อ อวิชา เป็นเรื่องที่มีได้เกิดขึ้นเป็นสามัญ ในทุกช่วงขณะของชีวิต ชวนให้เห็นไปได้ว่า มนุษย์ปุถุชนสามารถเป็นอยู่ในชีวิตประจำวันโดยไม่มีอวิชาเกิดขึ้นเลย หรือเห็นว่า ปฏิจลสมุปบาท ไม่ใช่หลักธรรมที่แสดงความจริงเกี่ยวกับชีวิตอย่างแท้จริง จึงเห็นว่า ควรอธิบายความหมายลึกซึ้งของบางหัวข้อที่ยากให้ละเอียดชัดเจนออกไปอีก

ความหมายลึกกลงไปขององค์ธรรมบางข้อ

ตามปรกติ มนุษย์ปุถุชนทุกคน เมื่อประสบสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรืออยู่ในสถานการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง จะแปลความหมาย ตัดสินสิ่งหรือเหตุการณ์นั้น พร้อมทั้งคิดหมายตั้งเจตจำนง แสดงออกซึ่งพฤติกรรมและกระทำการต่างๆ ตามความโน้มเอียง หรือตามแรงผลักดันต่อไปนี้ คือ

๑. ความเฝื่อนในการสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕ (กาม)
๒. ความเฝื่อนหรือหวงในความมีอยู่คงอยู่ของตัวตน ตลอดจนการที่ตัวตนจะได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และการที่จะดำรงอยู่ในภาวะที่อยากเป็นนั้นยังยืนตลอดไป (ภพ)
๓. ความเห็น ความเชื่อถือ ความเข้าใจ ทฤษฎี แนวคิด ที่สั่งสมอบรมมา และยึดถือเชิดชูไว้ (ทิฏฐิ)
๔. ความหลง ความไม่เข้าใจ คือ ความไม่ตระหนักรู้ และไม่กำหนดรู้ ความเป็นมาเป็นไป เหตุ ผล ความหมาย คุณค่า วัตถุประสงค์ ตลอดจนความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆ หรือเหตุการณ์ทั้งหลายตามสภาวะโดยธรรมชาติของมันเอง ความหลงผิดว่ามีตัวตนที่เข้าไปกระทำและถูกระทำกับสิ่งต่างๆ ไม่มองเห็นความสัมพันธ์ทั้งหลายในรูปของกระบวนการแห่งสภาวะธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย พุดสั้นๆ ว่า ไม่รู้เห็นตามที่เป็น แต่รู้เห็นตามที่คิดว่ามันเป็น หรือคิดให้มันเป็น (อวิชา)

โดยเฉพาะข้อ ๓ และ ๔ จะเห็นได้ว่าเป็นสภาพที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน คือ เมื่อไม่ได้กำหนดรู้ไม่เข้าใจ ชัด หรือหลงเพลินไป ก็ย่อมทำไปตามความเห็น ความเชื่อถือ ความเข้าใจที่สั่งสมอบรมมาก่อน หรือแนวคิด ความประพฤติที่ยึดถือเคยชินอยู่

อนึ่ง ข้อ ๓ - ๔ นี้ มีความหมายกว้างขวางมาก รวมไปถึง ทักษะคติ แบบแผน ความประพฤติต่างๆ ที่เป็นผลมาจากการศึกษาอบรม นิสัย ความเคยชิน ค่านิยมหรือคตินิยมทางสังคม การถ่ายทอดทางวัฒนธรรม เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ แสดงอิทธิพลสัมพันธ์กับข้อที่ ๑ และ ๒ กลายเป็นตัวการกำหนดและควบคุมความรู้สึกนึกคิดและพฤติกรรมทั้งหมดของบุคคล ตั้งต้นแต่ว่าจะให้ชอบอะไร ต้องการอะไร จะสนองความต้องการของตนในรูปแบบและทิศทางใด แสดงพฤติกรรมออกมาอย่างไร คือเป็นสิ่งที่แฝงอยู่ลึกซึ้งในบุคคล และคอยบัญชาพฤติกรรมของบุคคลนั้น โดยเจ้าตัวไม่รู้ตัวเลย

ในความเข้าใจตามปกติ บุคคลนั้นย่อมรู้สึกว่าเขากำลังกระทำกำลังประพฤติอย่างนั้นๆ ด้วยตนเอง ตามความต้องการของตนเองอย่างเต็มที่ แต่แท้จริงแล้ว นับเป็นความหลงผิดทั้งสิ้น เพราะถ้าสืบสาวลงไปให้ชัดว่า เขาต้องการอะไรแน่ ทำไมเขาจึงต้องการสิ่งที่เขาต้องการอยู่นั้น ทำไมเขาจึงกระทำอย่างที่กระทำอยู่นั้น ทำไมจึงประพฤติอย่างที่ประพฤติอยู่นั้น ก็จะทำให้เห็นว่า ไม่มีอะไรที่เป็นตัวของเขาเองเลย เป็นแบบแผนความประพฤติที่เขาได้รับถ่ายทอดในการศึกษาอบรมบ้าง วัฒนธรรมบ้าง ความเชื่อถือทางศาสนาบ้าง เป็นความนิยมในทางสังคมบ้าง เขาเพียงแต่เลือกและกระทำในขอบเขตแนวทางของสิ่งเหล่านี้ หรือทำให้แปลกไปอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยเอาสิ่งเหล่านี้เป็นหลักคิดแยกออกไปและสำหรับเทียบเคียงเท่านั้นเอง สิ่งที่เขายึดถือว่าเป็นตัวตนของเขานั้น จึงไม่มีอะไรนอกไปจากสิ่งที่อยู่ในข้อ ๑ ถึง ๔ (ทั้งหมดอยู่ในขั้น ๕) เท่านั้นเอง สิ่งเหล่านั้นนอกจากไม่มีตัวตนแล้ว ยังเป็นพลังผลักดันที่อยู่พ้นอำนาจควบคุมของเขาด้วย จึงไม่มีทางเป็นตัวตนของเขาได้เลย

ในทางธรรมเรียกสิ่งทั้งสิ้นนี้ว่า **อาสวะ** แปลตามรูปศัพท์ว่า สิ่งที่ไหลซ่านไปทั่ว หรืออีกนัยหนึ่งว่า สิ่งที่หมักหมมหรือหมักดอง หมายความว่า เป็นสิ่งที่หมักดองสันดาน คอยมอมพื้จิตใจไว้ และเป็นสิ่งที่ไหลซ่านไปอาบย้อมจิตใจเมื่อประสบอารมณ์ต่างๆ ไม่ว่าจะจนจะร่ำรวยอะไรทางอายตนะใด หรือจะคิดนึกสิ่งใด อาสวะเหล่านี้ก็เที่ยวกำซาบซ่านไปแสดงอิทธิพลอาบย้อมมอมมัวสิ่งที่รับรู้เข้ามาและความนึกคิดนั้นๆ แทนที่จะเป็นอารมณ์ของจิตและปัญญาล้วนๆ กลับเสมือนเป็นอารมณ์ของอาสวะไปหมด ทำให้ไม่ได้ความรู้ความคิดที่บริสุทธิ์ และเป็นเหตุก่อทุกข์ก่อปัญหาเรื่อยไป

อาสวะอย่างที่ ๑ เรียก **กามาสวะ** ที่ ๒ เรียก **ภวาสวะ** ที่ ๓ เรียก **ทิฏฐาสวะ** ที่ ๔ เรียก **อวิชชาสวะ**

อาสวะ ๔ นี้ เป็นการแสดงตามแนวอภิธรรม ในพระสูตรท่านนิยมแบ่งอาสวะเพียง ๓ อย่าง คือ ไม่มีทิฏฐาสวะ ทั้งนี้พอจับเหตุผลได้ว่า เป็นเพราะในพระสูตรท่านกำหนดเฉพาะอาสวะที่เป็นตัวเจ้าของบทบาทเด่นชัด ท่านไม่ระบุทิฏฐาสวะ เพราะอยู่ระหว่างอวิชชา กับภวาสวะ กล่าวคือ ทิฏฐาสวะ อาศัยอวิชชาเป็นฐานก่อตัวแล้วแสดงอิทธิพลออกทางภวาสวะ ส่วนในอภิธรรม ท่านต้องการจำแนกให้ละเอียดจึงแสดงเป็น ๔³⁴⁰

³⁴⁰ อาสวะ ๓ = กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ. ดู ที.ม.๑๐/๗๖/๗๖; ส.สพ.๑๘/๕๐๔/๓๑๕, ๓๑๖

อาสวะ ๔ = กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ. ดู อภิ.วิ.๓๕/๗๖๑/๕๐๔, ๓๑๖

ในภาษาอังกฤษแปลอาสวะกันต่างๆ เช่นว่า *inflowing impulses* หรือ *influxes* หรือ *biases* หรือ *cankers* และแปลอาสวะ ๔ นั้นว่า *sense-gratification, becoming* หรือ *self-centered pursuits, views* และ *ignorance* ตามลำดับ

ม.อ.๑/๙๓ ว่า ทิฏฐาสวะรวมลงในภวาสวะ เพราะความอยากในภพก็ดี ความติดใจในฌานก็ดี ย่อมมีสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ ประกอบอยู่ด้วย; คำอธิบายทั่วไป ดู ชุ.จ.๓๐/๗๐/๑๕; ที.อ.๓/๒๓๐; วินย.ฎีกา.๑/๔๗๖

จึงเห็นได้ว่า อาสวะต่างๆ เหล่านี้ เป็นที่มาแห่งพฤติกรรมของมนุษย์ปุถุชนทุกคน เป็นตัวการที่ทำให้มนุษย์หลงผิด มองเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นตัวตนของตน อันเป็นอวิชชาขั้นพื้นฐานที่สุด แล้วบังคับบัญชาให้นึกคิดปรุงแต่ง แสดงพฤติกรรม และกระทำการต่างๆ ตามอำนาจของมันโดยไม่รู้ตัว เป็นขั้นเริ่มต้นวงจรแห่งปฏิจจสมุปปาท คือเมื่ออาสวะเกิดขึ้น อวิชชาก็เกิดขึ้น แล้วอวิชชาก็เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ในภาวะที่แสดงพฤติกรรมด้วยความหลงว่าตัวตนทำเช่นนั้น จะพูดแย้งย้อนความเสียดใจได้ว่า มนุษย์ไม่เป็นตัวของตัวเอง เพราะพฤติกรรมถูกบังคับบัญชาด้วยสังขารที่เป็นแรงขับไว้สำนึกทั้งสิ้น

กล่าวโดยสรุปเพื่อตัดตอนให้ชัด ภาวะที่เป็นอวิชชา ก็คือ การไม่มองเห็นไตรลักษณ์ โดยเฉพาะความเป็นอนัตตา ตามแนวปฏิจจสมุปปาท คือ ไม่รู้ตระหนักรู้ สภาพที่ถือกันว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา นั้น เป็นเพียงกระแสแห่งรูปธรรมนามธรรมส่วนย่อยต่างๆ มากมาย ที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกัน โดยอาการเกิดสลายๆ ทำให้กระแสผู้นั้นอยู่ในภาวะที่กำลังแปรรูปอยู่ตลอดเวลา หรือพูดให้ง่ายขึ้นว่า บุคคลก็คือผลรวมแห่งความรู้สึกนึกคิด ความปรารถนา ความเคยชิน ความโน้มเอียง ทศนคติ ความรู้ ความเข้าใจ ความเชื่อถือ (ตั้งแต่ขั้นหยابที่ผิดหรือไม่มีเหตุผล จนถึงขั้นละเอียดที่ถูกต้องและมีเหตุผล) ความคิดเห็น ความรู้สึก ในคุณค่าต่างๆ ฯลฯ ทั้งหมดในขณะนั้นๆ ที่เป็นผลมาจากการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม การศึกษาอบรม และปฏิภิกิริยาต่าง ๆ ทั้งที่เกิดขึ้นภายใน และที่มีต่อสิ่งแวดล้อมทั้งหลาย อันกำลังดำเนินไปอยู่ตลอดเวลา

เมื่อไม่ตระหนักรู้เช่นนั้น จึงยึดถือเอาสิ่งเหล่านี้บางอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นตัวตนของตนในขณะหนึ่งๆ เมื่อยึดถือสิ่งเหล่านี้เป็นตัวตน ก็คือถูกล้างเหล่านี้หลอกเอา จึงเท่ากับตกอยู่ในอำนาจของมัน ถูกมันชักจูงบังคับเอาให้เห็นว่าตัวตนนั้นเป็นไปต่างๆ พร้อมทั้งความเข้าใจว่า ตนเองกำลังทำการต่างๆ ตามความต้องการของตน เป็นต้น

ที่กล่าวมานี้ นับว่าเป็นคำอธิบายในหัวข้ออวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ในระดับที่จัดว่าละเอียดลึกซึ้งกว่าก่อน ส่วนหัวข้อต่อจากนี้ไปถึงเวทนา เห็นว่าไม่ยากนัก พอจะมองเห็นได้ตามคำอธิบายที่กล่าวมาแล้ว จึงข้ามมาถึงตอนสำคัญอีกช่วงหนึ่ง คือ ตัณหา เป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน ซึ่งเป็นช่วงของกิเลสเหมือนกัน

ตัณหาทั้ง ๓ อย่างที่พูดถึงมาแล้วนั้น ก็คืออาการแสดงออกของตัณหาอย่างเดียวกัน และมีอยู่เป็นสามัญโดยครบถ้วนในชีวิตประจำวันของปุถุชนทุกคน แต่จะเห็นได้ต่อเมื่อวิเคราะห์ดูสภาพการทำงานของจิตในส่วนลึก เริ่มแต่ มนุษย์ไม่รู้ไม่เข้าใจและไม่รู้จักมองสิ่งทั้งหลายในรูปของกระบวนการแห่งความสัมพันธ์กันของเหตุปัจจัยต่างๆ ตามธรรมชาติ จึงมีความรู้สึกมัวๆ อยู่ว่ามีตัวตนของตนอยู่ในรูปใดรูปหนึ่ง มนุษย์จึงมีความอยากที่เป็นพื้นฐานสำคัญคือ ความอยากมีอยู่เป็นอยู่ หรืออยากมีชีวิตอยู่ ซึ่งหมายถึงความอยากให้ตัวตนในความรู้สึกมัวๆ นั้นคงอยู่ยั่งยืนต่อไป³⁴¹

แต่ความอยากเป็นอยู่นี้ สัมพันธ์กับความอยากได้ คือไม่ใช่อยากเป็นอยู่เฉยๆ แต่อยากอยู่เพื่อแสวงสิ่งที่ยากได้ คือเพื่อแสวงสิ่งที่จะให้สุขเวทนาสนองความต้องการของตนต่อไป จึงกล่าวได้ว่า ที่อยากเป็นอยู่ ก็เพราะอยากได้ เมื่ออยากได้ ความอยากเป็นอยู่ก็ยิ่งรุนแรงขึ้น

เมื่อความอยากเป็นอยู่รุนแรง อาจเกิดกรณี ๑ คือ ไม่ได้สิ่งที่อยากหั้นอยาก จึงเกิดปฏิภิกิริยาขึ้น คือ ภพหรือความมีชีวิตเป็นอยู่ในขณะนั้น ไม่เป็นที่น่าชื่นชม ชีวิตขณะนั้นเป็นที่ขัดใจ ทนไม่ได้ อยากให้ดับสูญไปเสีย ความอยากให้ดับสูญจึงติดตามมา แต่ทันทีนั้นเอง ความอยากได้ก็แสดงตัวออกมาอีก จึงกลัวว่าถ้าดับสูญไปเสีย ก็จะได้ไม่ได้เสวยสุขเวทนาที่ยากได้ต่อไป ความอยากเป็นอยู่จึงเกิดตามติดมาอีก

³⁴¹ ในที่นี้ แปลกตามตัณหาว่า อยากได้ ภาวตัณหาว่า อยากเป็นอยู่ วิภวตัณหาว่า อยากให้ดับสูญ

ในกรณีที่ ๒ ไม่ได้สิ่งที่อยาก หรือกรณีที่ ๓ ได้ไม่เต็มขีดที่อยาก ได้ไม่สมอยาก หรือกรณีที่ ๔ ได้แล้วอยากได้อื่นต่อไป กระบวนการก็ดำเนินไปในแนวเดียวกัน แต่กรณีที่น่าจะเป็นพื้นฐานที่สุดและครอบคลุมกรณีอื่นๆ ทั้งหมด ก็คืออยากยิ่งๆ ขึ้นไป

เมื่อกำหนดจับสิ่งที่ขณะหนึ่งขณะใดก็ตาม จะปรากฏว่า มนุษย์กำลังแสหากภาวะที่เป็นสุขกว่าขณะที่กำหนดนั้นเสมอไป ปุถุชนจึงปวดหรือผลทึงจากขณะปัจจุบันทุกขณะ ขณะปัจจุบันแต่ละขณะ เป็นภาวะชีวิตที่ทนอยู่ไม่ได้ อยากให้ดับสูญหมดไปเสีย อยากให้ตนพ้นไป ไปหาภาวะที่สนองความอยากได้ต่อไป ความอยากได้อยากอยู่ อยากไม่อยู่ จึงหมุนเวียนอยู่ตลอดเวลาในชีวิตประจำวันของมนุษย์ปุถุชน แต่เป็นวงจรที่ละเอียดชนิดทุกขณะจิต อย่างที่แต่ละคนไม่รู้ตัวเลยว่า ชีวิตที่เป็นอยู่แต่ละขณะของตน ก็คือ การดิ้นรนให้พ้นไปจากภาวะชีวิตในขณะเก่า และแสหาสิ่งสนองความต้องการในภาวะชีวิตใหม่อยู่ทุกขณะนั่นเอง

เมื่อสืบสาวลงไป ย่อมเห็นได้ว่า ต้นเหตุเหล่านี้ สืบเนื่องมาจากอวิชชานั่นเอง กล่าวคือ เพราะไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น ไม่รู้จักมันในฐานะกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน จึงเกิดความเห็นผิดพื้นฐานเกี่ยวกับเรื่องตัวตนขึ้นมาในรูปใดรูปหนึ่ง คือ เห็นว่าสิ่งทั้งหลายมีตัวมีตน เป็นขึ้นเป็นอัน เป็นแน่นอนตายตัว ซึ่งจะยังยืนอยู่ได้^{342.1} หรือไม่ก็เห็นว่าสิ่งทั้งหลายแตกดับสูญสิ้นสลายตัวหมดไปได้เป็นสิ่งๆ เป็นขึ้นๆ เป็นอันๆ ไป^{342.2}

มนุษย์ปุถุชนทุกคนมีความเห็นผิดในรูปละเอียดอยู่ในตัวทั้งสองอย่าง จึงมีต้นเหตุ ๓ อย่างนั้น คือ เพราะเข้าใจผิดว่ามีอยู่ในจิตส่วนลึกว่า สิ่งทั้งหลายมีตัวตนยังยืนแน่นอนเป็นขึ้นเป็นอัน จึงเกิดความอยาก ในความเป็นอยู่ หรือภาวตัณหาได้ และในอีกด้านหนึ่ง ด้วยความไม่รู้ไม่แน่ใจ ก็เข้าใจไปได้อีกแนวหนึ่งว่า สิ่งทั้งหลายเป็นตัวเป็นตน เป็นขึ้นเป็นอันแต่ละส่วนละส่วนไป มันสูญสิ้นหมดไป ขาดหายไปได้ จึงเกิดความอยากในความไม่เป็นอยู่ หรือวิภวตัณหาได้

ความเห็นผิดทั้งสองนี้ สัมพันธ์กับต้นเหตุในรูปของการเปิดโอกาสหรือช่องทางให้ ถ้ารู้เข้าใจเห็นเสียแล้วว่า สิ่งทั้งหลายเป็นกระแส เป็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน ก็ย่อมไม่มีตัวตนที่จะยังยืนตายตัวเป็นขึ้นเป็นอันได้ และก็ย่อมไม่มีตัวตนเป็นขึ้นเป็นอันที่จะหายจะขาดสูญไปได้ ภาวตัณหาและวิภวตัณหาก็ไม่มีฐานที่ก่อตัวได้ ส่วนกามตัณหา นั้น ก็ย่อมสืบเนื่องมาจากความเห็นผิดทั้งสองนั้นด้วย เพราะกลัวว่าตัวตนหรือสุขเวทนาก็ตามจะขาดสูญ สิ้นหายหมดไปเสีย จึงเร้าร้อนแสหาสุขเวทนาก่ตน และเพราะเห็นว่าสิ่งทั้งหลายเป็นตัวเป็นตนเป็นขึ้นเป็นอันแน่นอนคงตัวอยู่ได้ จึงดิ้นรนไขว่คว้า กระทำยาให้หนักแน่นให้มั่นคงอยู่ให้ได้

ในรูปที่หยาบ ตัณหาแสดงอาการออกมาเป็นการดิ้นรนแสหาสิ่งสนองความต้องการต่างๆ การแสหากภาวะชีวิตที่ให้สิ่งสนองความต้องการเหล่านั้น ความเบื่อหน่ายสิ่งที่มีแล้ว ได้แล้ว เป็นแล้ว ความหมดอาลัยตายอยาก ทนอยู่ไม่ได้โดยไม่มีสิ่งสนองความต้องการใหม่ๆ เรื่อยๆ ไป

ภาพที่เห็นได้ชัดก็คือ มนุษย์ที่เป็นตัวของตัวเองไม่ได้ ถ้าปราศจากสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕ แล้ว ก็มีแต่ความเบื่อหน่ายว่าเหวทนไม่ไหว ต้องเที่ยวดิ้นรนไขว่คว้าสิ่งสนองความต้องการใหม่ๆ อยู่ตลอดเวลา เพื่อหนีจากภาวะเบื่อหน่ายตัวเอง ถ้าขาดสิ่งสนองความต้องการ หรือไม่ได้ตามที่ต้องการเมื่อใด ก็ผิดหวัง หมดอาลัยตายอยาก เบื่อตัวเอง ชังตัวเอง ความสุขความทุกข์จึงขึ้นต่อปัจจัยภายนอกอย่างเดียว เวลาว่างจึงกลับเป็นโทษเป็นภัยแก่มนุษย์ได้ทั้งส่วนบุคคลและสังคม

^{342.1} สัสสตทิฏฐิ = ความเห็นว่าเที่ยง วายั่งยืนตายตัว

^{342.2} อัจเฉททิฏฐิ = ความเห็นว่าขาดสูญ ตัดขาดลอยตัว

ทั้งสองอย่างนี้ เป็นความเห็นผิดว่ามีตัวตนในรูปใดรูปหนึ่งทั้งสิ้น อย่างแรกชัดอยู่แล้ว แต่อย่างหลังอธิบายสั้นๆ ได้ว่า เพราะเห็นว่าสิ่งทั้งหลายมีตัวมีตน เป็นขึ้นเป็นอันเป็นส่วนๆ จึงเห็นว่าสิ่งเหล่านี้ หรือตัวตนเหล่านี้ สูญสิ้นดับหาย ขาดหวนหมดไปได้

ความเบื่อหน่าย ความซึมเศร้า ความว้าเหว่ ความไม่พอใจ จึงมีมากขึ้น ทั้งที่มีสิ่งสนองความต้องการมากขึ้น และการแสวงหาความปรารถนาหรือทางประสาทสัมผัสต่างๆ จึงหยาบและร้อนแรงยิ่งขึ้น การติดสิ่งเสพติดต่างๆ ก็ดี การใช้เวลาว่างทำความผิดความชั่วของเด็กวัยรุ่นก็ดี ถ้าสืบค้นลงไป ในจิตใจอย่างลึกซึ้งแล้ว จะเห็นว่าสาเหตุสำคัญ ก็คือ ความทนอยู่ไม่ได้ ความเบื่อหน่ายจะหนีไปให้พ้นจากภพที่เขาเกิดอยู่ในขณะนั้นนั่นเอง

ในกรณีที่มีการศึกษาอบรม การได้รับคำแนะนำสั่งสอนทางศาสนา การมีความเชื่อถือในทางที่ถูกต้องการยึดถือในอุดมคติที่ต่างต่าง (ในข้ออวิชชา) ตัณหาย่อมถูกชักจูงมาใช้ในทางที่ดีได้ จึงมีการทำดีเพื่อจะได้เป็นคนดี การขยันหมั่นเพียร เพื่อผลที่หมายระยะยาว การบำเพ็ญประโยชน์เพื่อเกียรติคุณหรือเพื่อไปเกิดในสวรรค์ การใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ ตลอดจนการอาศัยตัณหาเพื่อละตัณหาก็ได้

กิเลสที่สืบเนื่องจากตัณหา ได้แก่ **อุปาทาน** (ความยึดมั่นถือมั่น) ซึ่งมี ๔ อย่าง คือ

๑. กามอุปาทาน ความยึดมั่นในกาม³⁴³ (clinging to sensuality): เมื่ออยากได้ ดิ้นรนแสหา ก็ยึดมั่นติดพันในสิ่งที่อยากได้นั้น เมื่อได้แล้ว ก็ยึดมั่นเพราะอยากสนองความต้องการให้ยิ่งขึ้นไป และกลัวหลุดลอยพรากไปเสีย ถ้าแม้ผิดหวังหรือพรากไป ก็ยิ่งปักใจมั่นด้วยความผูกใจอาลัย ความยึดมั่นแน่นแฟ้นขึ้นเพราะสิ่งสนองความต้องการต่างๆ ไม่ให้ภาวะเต็มอิ่มหรือสนองความต้องการได้เต็มขีดที่อยากจริงๆ ในคราวหนึ่งๆ จึงพยายามเพื่อเข้าถึงขีดที่เต็มอยากนั้นด้วยการกระทำอื่นๆ และเพราะสิ่งเหล่านั้นไม่ใช่ของของตนแท้จริง จึงต้องยึดมั่นไว้ด้วยความรู้สึกงูใจตนเองว่าเป็นของตนในแง่ใดแง่หนึ่งให้ได้ ความคิดจิตใจของปุถุชนจึงไปยึดติดติดผูกพันข้องอยู่กับสิ่งสนองความอยากอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่เสมอ ปลอดภัย เป็นอิสระ และเป็นกลางได้ยาก

๒. ทิฏฐอุปาทาน ความยึดมั่นในทฤษฎีหรือทิฏฐิต่างๆ (clinging to views): ความอยากให้เป็นหรือไม่ให้เป็นอย่างใดอย่างหนึ่งตามที่ตนต้องการ ย่อมทำให้เกิดความเอนเอียงที่จะยึดมั่นในทิฏฐิ ทฤษฎี หรือหลักปรัชญาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เข้ากับความต้องการของตน ความอยากได้สิ่งสนองความต้องการของตน ก็ทำให้ยึดมั่นในหลักการ แนวคิดความเห็น ลัทธิ ความเชื่อถือ หลักคำสอนที่สนองหรือเป็นไปเพื่อสนองความต้องการของตน เมื่อยึดถือความเห็นหรือหลักความคิดอันใดอันหนึ่งว่าเป็นของตนแล้ว ก็ผนวกเอาความเห็นหรือหลักความคิดนั้น เป็นตัวตนของตนไปด้วย จึงนอกจากจะคิดนึกและกระทำการต่างๆ ไปตามความเห็นนั้นๆ แล้ว เมื่อมีทฤษฎีหรือความเห็นอื่นๆ ที่ขัดแย้งกับความเห็นที่ยึดไว้นั้น ก็รู้สึกว่าเป็นการคุกคามต่อตัวตนของตนด้วยการเข้ามาบีบบังคับหรือจะทำลายตัวตนให้เสื่อม ด้อย พร่องลง หรือสลายตัวไป อย่างใดอย่างหนึ่ง จึงต้องต่อสู้รักษาความเห็นนั้นไว้เพื่อศักดิ์ศรีเป็นต้นของตัวตน จึงเกิดการขัดแย้งที่แสดงออกภายนอก เกิดการผูกมัดตัวให้คับแคบ สร้างอุปสรรค กักปัญญาของตนเอง ความคิดเห็นต่างๆ ไม่เกิดประโยชน์ตามความหมายและวัตถุประสงค์ใดๆ ของมัน ทำให้ไม่สามารถถือเอาประโยชน์จากความรู้ และไม่สามารถรับความรู้ต่างๆ ได้เท่าที่ควรจะเป็น³⁴⁴

๓. สิลัปปตูปาทาน ความยึดมั่นในศีลและพรต (clinging to mere rule and ritual) ความอยากได้อยากเป็นอยู่ ความกลัวต่อความสูญสลายของตัวตน โดยไม่เข้าใจกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ผสมกับความยึดมั่นในทิฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้ประพฤติปฏิบัติไปตามๆ กันอย่างงมงาย ในสิ่งที่นิยมว่าช้าลง ว่าศักดิ์สิทธิ์ ที่จะสนองความอยากของตนได้ ทั้งที่ไม่มองเห็นความสัมพันธ์โดยทางเหตุผล

³⁴³ กาม = สิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕ และความใคร่ในสิ่งสนองความต้องการเหล่านั้น

³⁴⁴ ทิฏฐิที่สนองตัณหาขั้นพื้นฐานที่สุด ก็คือ สัสสตทิฏฐิ กับ อุจเฉททิฏฐิ และทิฏฐิที่อยู่ในเครือเดียวกัน

ความอยากให้ตัวตนคงอยู่ มีอยู่ และความยึดมั่นในตัวตน แสดงออกมามากมายนอก หรือทางสังคม ในรูปของความยึดมั่น ในแบบแผนพฤติกรรมต่างๆ การทำสิ่งๆ กันมา ระเบียบวิธี ขนบธรรมเนียมประเพณี ลัทธิพิธี ตลอดจนสถาบันต่างๆ ที่แน่นอนตายตัว ว่าจะต้องเป็นอย่างนั้นๆ โดยไม่ตระหนักรู้ในความหมาย คุณค่า วัตถุประสงค์ และความสัมพันธ์โดยเหตุผล กลายเป็นว่า มนุษย์สร้างสิ่งต่างๆ เหล่านี้ขึ้นมาเพื่อกีดกัน ปิดล้อมตัวเอง และทำให้แข็งทื่อ ยากแก่การปรับปรุงตัวและการที่จะได้รับประโยชน์จากสิ่งทั้งหลายที่ตนเข้าไปสัมพันธ์

ในเรื่องสี่ลัทธิพหุพาทานนี้ มีคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุ ตอนหนึ่ง ที่เห็นว่าจะช่วยให้ความหมายชัดเจนขึ้นอีก ดังนี้

“เมื่อมาประพฤติดีล หรือธรรมะข้อใดข้อหนึ่งแล้ว ไม่ทราบความมุ่งหมาย ไม่คำนึงถึงเหตุผล ได้แต่ลงสันนิษฐานเอาเสียว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์ เมื่อลงได้ปฏิบัติของศักดิ์สิทธิ์แล้ว ย่อมต้องได้รับผลดีเอง ฉะนั้น คนเหล่านี้จึงสมาทานศีล หรือประพฤดิธรรมะ แต่เพียงตามแบบฉบับตามตัวอักษร ตามประเพณี ตามตัวอย่าง ที่สืบปรัมปรากันมาเท่านั้น ไม่เข้าถึงเหตุผลของสิ่งนั้นๆ แต่เพราะอาศัยการประพฤติกะทำมาจนชิน การยึดถือจึงเหนียวแน่น เป็นอุปาทานชนิดแก้ไขยาก ...ต่างจากอุปาทานข้อที่สองข้างต้น ซึ่งหมายถึงการถือในตัวทิวภูมิ หรือความคิดความเห็นที่ผิด ส่วนข้อนี้ เป็นการยึดถือในตัวการปฏิบัติ หรือการกระทำทางภายนอก”³⁴⁵

๔. อุตตวาพาทาน ความยึดมั่นในวาทะว่าตัวตน (clinging to the ego-belief): ความรู้สึกว่ามีตัวตนที่แท้จริงนั้น เป็นความหลงผิดที่มีเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว และยังมีปัจจัยอื่นๆ ที่ช่วยเสริมความรู้สึกนี้อีก เช่น ภาษอันเป็นถ้อยคำสมมติสำหรับสื่อความหมาย ที่ชวนให้มนุษย์ผู้ติดบัญญัติมองเห็นสิ่งต่างๆ แยกออกจากกัน เป็นตัวตนที่คงที่ แต่ความรู้สึกนี้กลายเป็นความยึดมั่นเพราะค้นหาเป็นปัจจัย กล่าวคือ เมื่ออยากได้ ก็ยึดมั่นว่ามีตัวตนที่เป็นผู้ได้รับและส่วยสิ่งที่อยากนั้น มีตัวตนที่เป็นเจ้าของสิ่งที่ได้นั้น เมื่ออยากเป็นอยู่ ก็อยากให้มีตัวตนอันใดอันหนึ่งเป็นอยู่ เมื่ออยากไม่เป็นอยู่ ก็ยึดในตัวตนอันใดอันหนึ่งที่จะให้สูญสลายไป เมื่อกลัวว่าตัวตนจะสูญสลายไป ก็ยิ่งตะเกียกตะกายย้ำความรู้สึกในตัวตนให้แน่นแฟ้นหนักขึ้นไปอีก

ที่สำคัญคือ ความอยากนั้นสัมพันธ์กับความรู้สึกว่ามีเจ้าของผู้มีอำนาจควบคุม คือ มีตัวตนที่เป็นนายบังคับบัญชาสิ่งต่างๆ ให้เป็นไปอย่างที่ยากให้เป็นได้ และก็ปรากฏว่ามีการบังคับบัญชาได้สมปรารถนาบ้าง เหมือนกัน จึงหลงผิดไปว่ามีตัวฉันหรือตัวตนของฉันที่เป็นเจ้าของ เป็นนายบังคับสิ่งเหล่านั้นได้ แต่ความจริงมีอยู่ว่า การบังคับบัญชานั้น เป็นไปได้เพียงบางส่วนและชั่วคราวเท่านั้น เพราะสิ่งที่ยึดว่าเป็นตัวตนนั้น ก็เป็นเพียงปัจจัยอย่างหนึ่งในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่สามารถบังคับบัญชาสิ่งอื่นๆ ที่เข้าไปยึด ให้เป็นไปตามที่ยากให้เป็นได้ถาวรและเต็มอยากจริงๆ การที่รู้สึกว่ามีตัวเป็นเจ้าของควบคุมบังคับบัญชาได้อยู่บ้าง แต่ไม่เต็มสมปรารถนาจริงๆ เช่นนี้ กลับเป็นการย้ำความหมายมั่น และตะเกียกตะกายเสริมความรู้สึกว่าตัวตนให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้นไปอีก

เมื่อยึดมั่นในตัวตนด้วยอุปาทาน ก็ไม่รู้จักที่จะจัดการสิ่งต่างๆ ตามเหตุตามปัจจัยที่จะให้มันเป็นไปอย่างนั้นๆ กลับหลงมองความสัมพันธ์ผิด ยกเอาตัวตนขึ้นยึดไว้ในฐานะเจ้าของที่จะบังคับควบคุมสิ่งเหล่านั้นตามความปรารถนา เมื่อไม่ทำตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย และสิ่งเหล่านั้นไม่เป็นไปตามความปรารถนา ตัวตนก็ถูกบีบคั้นด้วยความพร่องเลื่อมด้อยและความสูญสลาย ความยึดมั่นในตัวตนนี้หน้าว่าเป็นข้อสำคัญ เป็นพื้นฐานของความยึดมั่นข้ออื่นๆ ทั้งหมด

³⁴⁵ พระอรุณนันทมุนี, *หลักพระพุทธศาสนา* (สุวิหานันท์, ๒๕๓๙) หน้า ๖๐

ความหมายง่าย ๆ แห่งหนึ่งสำหรับแสดงความสัมพันธ์ภายในวงจรปฏิจจลสมุปบาทช่วงนี้ เช่น เมื่อประสบสิ่งใดได้รับเวทนาอันอรร้อย ก็เกิดตัณหาชอบใจอยากได้สิ่งนั้น แล้วเกิด *กามุปาทาน* ยึดติดในสิ่งที่อยากได้นั้น ว่าจะต้องเอาต้องเสพต้องครอบครองสิ่งนั้นให้ได้ เกิด *ทิวฐุปาทาน* ยึดถือมั่นว่า ต้องอย่างนี้จึงจะดี ได้อย่างนี้จึงจะเป็นสุข ต้องได้เสพเสวยครอบครองสิ่งนี้หรือประเภทนี้ ชีวิตจึงจะมีความหมาย หลักการหรือคำสอนอะไรๆ จะต้องส่งเสริมการแสวงหาและได้มาซึ่งสิ่งเหล่านี้จึงจะถูกต้อง เกิด *สลิพัพตูปาทาน* ว่า เมื่อจะประพฤติปฏิบัติศีลพรต ขนบธรรมเนียม ระเบียบ แบบแผนอย่างใดๆ ก็มองในแง่เป็นวิธีการที่จะให้ได้มาซึ่งสิ่งที่อยากได้นั้น หรือจะต้องเป็นเครื่องมือให้ได้มาซึ่งสิ่งที่อยากได้นั้น จึงจะยอมหรือคิดหายกขึ้นมาประพฤติปฏิบัติ และเกิด *อัตตวาทุปาทาน* ยึดติดถือมั่นในตัวตนที่จะได้จะเสพจะครอบครองสิ่งทีอยากได้นั้น

ว่าโดยสรุป อุปาทานทำให้มนุษย์ปุถุชนมีจิตใจไม่ปลอดโปร่งผ่องใส ความคิดไม่แล่นคล่องไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่สามารถแปลความหมาย ตัดสิน และกระทำการต่างๆ ไปตามแนวทางแห่งเหตุปัจจัยตามที่มันควรจะเป็น โดยเหตุผลบริสุทธ์ แต่มีความติดข้อง ความเอนเอียง ความคับแคบ ความขัดแย้ง และความรู้สึกถูกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา

ความบีบคั้นเกิดขึ้นเพราะความยึดว่าเป็นตัวเรา ของเรา เมื่อเป็นตัวเราของเรา ก็ต้องเป็นอย่างที่เราอยากให้เป็น แต่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่เป็นไปตามที่เราอยากให้เป็น เมื่อมันไม่อยู่ในบังคับความอยาก กลับเป็นอย่างอื่นไปจากที่อยากให้เป็น ตัวเราก็ถูกขัดแย้งกระทบกระเทือนบีบคั้น สิ่งที่ยึดถูกกระทบเมื่อใด ตัวเราก็ถูกกระทบเมื่อนั้น สิ่งที่ยึดไว้มีจำนวนเท่าใด ตัวเราแพ้ไปถึงไหน ยึดไว้ด้วยความแรงเท่าใด ตัวเราก็ถูกกระทบขอบเขตที่ถูกกระทบ และความแรงของการกระทบ ก็มีมากเท่านั้น และผลที่เกิดขึ้น มิใช่แต่เพียงความทุกข์เท่านั้น แต่หมายถึงชีวิตที่เป็นอยู่และกระทำการต่างๆ ตามอำนาจความยึดความอยาก ไม่ใช่เป็นอยู่และทำการด้วยปัญญาตามเหตุปัจจัย³⁴⁶

ต่อจากอุปาทาน กระบวนการดำเนินต่อไปถึงขั้น ภพชาติ ชรามรณะ จนเกิดโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ตามแนวที่อธิบายแล้ว เมื่อเกิดโสกะ ปริเทวะ เป็นต้นแล้ว บุคคลย่อมหาทางออกด้วยการคิด ตัดสินใจ และกระทำการต่างๆ ตามความเคยชิน ความโน้มเอียง ความเข้าใจ และความคิดเห็นที่ยึดมั่นสะสมไว้อีก โดยไม่มองเห็นภาวะที่ประสพในขณะนั้นๆ ตามที่มันเป็นของมันจริงๆ วงจรจึงเริ่มขึ้นที่อวิชชา แล้วหมุนต่อไปอย่างเดิม

แม้อวิชชาจะเป็นกิเลสพื้นฐาน เป็นที่ก่อตัวของกิเลสอื่นๆ แต่ในขั้นแสดงออกเป็นพฤติกรรมต่างๆ ตัณหาย่อมเป็นตัวชักจูง เป็นตัวบงการและแสดงบทบาทที่ใกล้ชิดเห็นได้ชัดเจนกว่า ดังนั้น ในทางปฏิบัติ เช่นในอริยสัจ ๔ จึงกำหนดว่า ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์

เมื่ออวิชชา เป็นไปอย่างมืดบอดเลื่อนลอย ตัณหาไม่มีหลัก ไม่ถูกควบคุม เป็นไปสุดแต่จะให้สนองความต้องการได้สำเร็จ ย่อมมีทางให้เกิดกรรมฝ่ายชั่วมากกว่าฝ่ายดี แต่เมื่ออวิชชาถูกปรุงตัดแปลงด้วยความเชื่อถือในทางที่ดีงาม ความคิดที่ถูกต้อง ความเชื่อความเข้าใจที่มีเหตุผล ตัณหาถูกชักจูงให้เบนไปสู่เป้าหมายที่ดีงาม ถูกควบคุมขัดเกลา และขับให้พุ่งไปอย่างมีจุดหมาย ก็ย่อมให้เกิดกรรมฝ่ายดี และเป็นประโยชน์ได้อย่างมาก และถ้าได้รับการชักนำอย่างถูกต้อง ก็จะเป็นเครื่องอุปถัมภ์ สำหรับกำจัดอวิชชาและตัณหาได้ต่อไปด้วย

³⁴⁶ อุปาทาน ๔ มาใน ที.ปา.๑๑/๒๖๒/๒๔๒; อภิ.วิ.๓๕/๙๖๓/๕๐๖; ฯลฯ, โดยเฉพาะ อัตตวาทุปาทานนั้น เมื่อวิเคราะห์ออกไปจะเห็นว่า เป็นการยึดมั่นในเรื่องชันธ์ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ตามบาลีว่า “ปุถุชน...ย่อมเข้าใจว่ารูปเป็นอัตตา หรือเข้าใจว่าอัตตามีรูป หรือเข้าใจว่ารูปอยู่ในอัตตา หรือเข้าใจว่าอัตตาอยู่ในรูป เข้าใจว่าเวทนา...สังขาร (ทำนองเดียวกัน) เข้าใจว่าวิญญาณเป็นอัตตา หรืออัตตามีวิญญาณ หรือว่าวิญญาณอยู่ในอัตตา หรือว่าอัตตาอยู่ในวิญญาณ”

วิธีอย่างแรก เป็นวิธีแห่งความชั่ว แห่งบาปอกุศล อย่างหลังเป็นวิธีแห่งความดี แห่งบุญกุศล คนดีและคนชั่ว ต่างก็ยังมีทุกข์อยู่ตามแบบของตนๆ แต่วิธีฝ่ายดีเท่านั้นที่สามารถนำไปสู่ความสิ้นทุกข์ ความหลุดพ้น และความเป็นอิสระได้

ต้นเหตุที่ถูกใช้ในทางที่เป็นประโยชน์นั้น มีตัวอย่างถึงขั้นสูงสุด เช่น:-

“ดูกรน้องหญิง ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ได้ยินว่า ภิกษุชื่อนี้ กระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ ฯลฯ เธอจึงมีความดำริว่า เมื่อไรหนอ เราจักกระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ฯลฯ บ้าง สมัยต่อมา เธออาศัยต้นเหตุแล้วละต้นเหตุเสียได้ ข้อที่เรา กล่าวว่ กายนี้เกิดจากต้นเหตุ พึงอาศัยต้นเหตุละต้นเหตุนี้เสีย เราอาศัยความช้อนี่เองกล่าว”³⁴⁷

ถ้าไม่สามารถทำอย่างอื่น นอกจากเลือกเอาในระหว่างต้นเหตุด้วยกัน พึงเลือกเอาต้นเหตุในทางที่ดีเป็นแรงชักจูงในการกระทำ แต่ถ้าทำได้ พึงเว้นต้นเหตุทั้งฝ่ายชั่วฝ่ายดี เลือกเอาวิธีแห่งปัญญา อันเป็นวิธีที่บริสุทธิ์ อิสระ และไร้ทุกข์

³⁴⁷ อัง.จตุกก.๒๑/๑๕๙/๑๙๕

“ดูก่อนพราหมณ์ ตถาคตไม่เข้าไปติดที่สุดทั้งสองข้างเหล่านี้ ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า เพราะอริชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอริชชาสํารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ”³⁵¹

คู่ที่ ๒: ๑. สัสตวาทะ ลัทธิถือว่าเที่ยง (Eternalism)

๒. อจุเจทวาทะ ลัทธิถือว่าขาดสูญ (Annihilationism)

คู่ที่ ๓: ๑. อัตตการวาทะ หรือ สยงการวาทะ ลัทธิถือว่าสุขทุกข์ เป็นต้น ตนทำเอง (Self-generationism หรือ Karmic autogenesisism)

๒. ปรการวาทะ ลัทธิถือว่าสุขทุกข์ เป็นต้น เกิดจากตัวการภายนอก (Other-generationism หรือ Karmic heterogenesisism)

คู่ที่ ๓ และ ๔ นี้ มีความสำคัญมากในแง่ของหลักกรรม เมื่อศึกษาเข้าใจดีแล้ว จะช่วยป้องกันความเข้าใจผิดในเรื่องกรรมได้เป็นอย่างมาก จึงควรสังเกตตามแนวพุทธพจน์ดังนี้

ถาม: “ทุกข์ ตนทำเองหรือ?”

ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม: “ทุกข์ ตัวการอื่นทำให้หรือ?”

ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม: “ทุกข์ ตนทำเองด้วย ตัวการอื่นทำให้ด้วยหรือ?”

ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม: “ทุกข์ มิใช่ตนทำเอง มิใช่ตัวการอื่นทำให้ แต่เกิดขึ้นเองลอยๆ (เป็นอนิจจสมุปบัน) หรือ?”

ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม: “ถ้าอย่างนั้น ทุกข์ไม่มีหรือ?”

ตอบ: “ทุกข์มีใช่ไม่มี ทุกข์มีอยู่”

ถาม: “ถ้าอย่างนั้น ท่านพระโคตมะ ไม่รู้ไม่เห็นทุกข์หรือ?”

ตอบ: “เรามีใช่ไม่รู้ไม่เห็นทุกข์ เรารู้ เราเห็นทุกข์แท้ทีเดียว”

ถาม: “...ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้โปรดบอก โปรดแสดงทุกข์ แก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด”

ตอบ: “เมื่อว่า ‘ทุกข์ตนทำเอง’ อย่างที่ว่าที่แรก ก็เท่ากับบอกว่า ‘ผู้ นั้นทำ ผู้ นั้นเสวย (ทุกข์)’ กลายเป็น สัสตทวิปฏิฐิไป เมื่อว่า ‘ทุกข์ตัวการอื่นทำให้’ อย่างที่ผู้ถูกเวทนาทิ่มแทงรู้สึก ก็เท่ากับบอกว่า ‘คนหนึ่งทำ คนหนึ่งเสวย (ทุกข์)’ กลายเป็นอจุเจทวิปฏิฐิไป

ตถาคตไม่เข้าไปติดที่สุดทั้งสองข้างนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า “เพราะอริชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอริชชาสํารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ”³⁵²

³⁵¹ ส.น.๑๖/๑๗๖/๗๒

³⁵² ส.น.๑๖/๔๙-๕๐/๒๓-๒๕

ถาม: “สุขทุกข์ ตนทำเอง หรือ?”

ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม: “สุขทุกข์ ตัวการอื่นทำให้หรือ?”

ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม: “สุขทุกข์ ตนทำเองด้วย ตัวการอื่นทำให้ด้วยหรือ?”

ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม: “สุขทุกข์ มีใช่ตนทำเอง มีใช่ตัวการอื่นทำให้ แต่เกิดขึ้นเองลอยๆ (เป็นอนิจจสมุปบัน) หรือ?”

ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม: “(ถ้าอย่างนั้น) สุขทุกข์ ไม่มีหรือ?”

ตอบ: “สุขทุกข์มีใช่ไม่มี สุขทุกข์มีอยู่”

ถาม: “ถ้าอย่างนั้น ท่านพระโคตมะ ไม่รู้ไม่เห็นสุขทุกข์หรือ?”

ตอบ: “เรามีใช่ไม่รู้ ไม่เห็นสุขทุกข์ เรารู้ เราเห็นสุขทุกข์แท้ทีเดียว”

ถาม: “...ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า โปรดบอก โปรดแสดงสุขทุกข์ แก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด”

ตอบ: “เพราะเข้าใจเขาแต่แรกว่า เวทนาก็นั้น ผู้สวดยเวทนาก็นั้น จึงเกิดยึดถือขึ้นว่า สุขทุกข์ตนทำเอง เราหากกล่าว (ว่าเป็น) อย่างนั้นไม่ เพราะเข้าใจว่า เวทนาก็อย่าง ผู้สวดยเวทนาก็อย่าง จึงเกิดความยึดถืออย่างที่ถูกเวทนาทิ่มแทงรู้สึก ว่า สุขทุกข์ ตัวการอื่นทำให้ เราหากกล่าว (ว่าเป็น) อย่างนั้นไม่

ตลาคดได้เข้าไปติดที่สุดทั้งสองข้างนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชาสังขารดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ ฯลฯ”³⁵³

“ดูก่อนอนานนที เรากล่าวว่าสุขทุกข์เป็นปฏิจจสมุปบันธรรม (สิ่งที่อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น) อาศัยอะไร? อาศัยผัสสะ”

“เมื่ออกายมีอยู่ อาศัยความจงใจทางกายเป็นเหตุ สุขทุกข์ภายในจึงเกิดขึ้นได้ เมื่อวาจามีอยู่ อาศัยความจงใจทางวาจาเป็นเหตุ สุขทุกข์ภายในจึงเกิดขึ้นได้ เมื่อมโนมีอยู่ อาศัยมโนเจตนาเป็นเหตุ สุขทุกข์ภายในจึงเกิดขึ้นได้”

“เพราะอวิชชานั้นแหละเป็นปัจจัย บุคคลจึงปรุงแต่งกายสังขารขึ้นเอง เป็นปัจจัยให้เกิด สุขทุกข์ภายในบ้าง เนื่องจากผู้อื่น (ถูกคนอื่นหรือตัวการอื่นฯ กระตุ้นหรือชักจูง) จึงปรุงแต่งกายสังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายในบ้าง รู้ตัวอยู่ จึงปรุงแต่งกายสังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายในบ้าง ไม่รู้ตัวอยู่ ย่อมปรุงแต่งกายสังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายในบ้าง จึงปรุงแต่งวจีสังขาร...มโนสังขารขึ้นเองบ้าง...เนื่องจากผู้อื่นบ้าง...โดยไม่รู้ตัวบ้าง... โดยไม่รู้ตัวบ้าง เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายใน ในกรณีเหล่านี้ อวิชชาเข้าแทรกอยู่แล้ว (ทั้งนั้น)”³⁵⁴

³⁵³ ส.น.๑๖/๕๔-๕๕/๒๖-๒๘

³⁵⁴ ส.น.๑๖/๘๒-๘๓/๔๖-๔๘, ๑๗๑; ผู้ต้องการความกระจ่างนอกจากนี้พึงดู ที.ส.๙/๙๕/๖๙; ส.ส.๑๕/๕๕๑/๑๙๗; ที.ป.๑๑/๑๒๓/๑๕๑; พุ.อุ.๒๕/๑๓๙/๑๘๖; อจ.ฉก. ๒๒/๓๐๙/๓๗๖; ๓๖๖/๔๘๙; อภิ.วิ.๓๕/๓๗๕/๕๐๙

คู่มือ ๔: ๑. การกเวทกาทีเอกัตตวาท³⁵⁵ การถือว่าผู้ทำและผู้ส่วยผลเป็นต้น เป็นตัวการเดียวกัน (The extremist view of a self-identical soul หรือ The monistic view of subject-object unity)

๒. การกเวทกาทีนินัตตวาท^๒ การถือว่าผู้ทำและผู้ส่วยผลเป็นต้น เป็นคนละอย่างขาดจากกัน (The extremist view of individual discontinuity หรือ The dualistic view of subject-object distinction)

ถาม: “ตัวที่ทำก็อันนั้น ตัวที่ส่วย (ผล) ก็อันนั้นหรือ?”

ตอบ: “ข้อว่า ตัวที่ทำก็อันนั้น ตัวที่ส่วย (ผล) ก็อันนั้น เป็นที่สุดข้างหนึ่ง”

ถาม: “ตัวที่ทำก็อย่าง ตัวที่ส่วย (ผล) ก็อย่างหรือ?”

ตอบ: “ข้อว่า ตัวที่ทำก็อย่าง ตัวที่ส่วย (ผล) ก็อย่าง เป็นที่สุดข้างที่สอง ตถาคตไม่เข้าไปติดที่ติดทั้งสองข้างนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชาสารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ ฯลฯ”³⁵⁶

ถาม: “พระองค์ผู้เจริญ ชรามรณะ คืออะไร ? ชรามรณะนี้ของใคร?”

ตอบ: “ตั้งปัญหายังไม่ถูก ผู้ใดกล่าวหาว่า “ชรามรณะคืออะไร? ชรามรณะนี้ของใคร?” หรือผู้ใดกล่าวหาว่า “ชรามรณะก็อย่าง เจ้าของชรามรณะก็อย่าง” คำพูดทั้งสองแบบนี้มีความหมายอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น เมื่อมีความเห็นว่า “ชิวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น” การครองชีวิตอันประเสริฐ (พรหมจรรย์) ก็มิได้ เมื่อมีความเห็นว่า “ชิวะก็อย่าง สรีระก็อย่าง” การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ก็มิได้ ตถาคตไม่เข้าไปติดที่ติดทั้งสองนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า “เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี”

ถาม: “พระองค์ผู้เจริญ ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ตัณหา...เวทนา...ผัสสะ...สฬายตนะ...นามรูป...วิญญาณ...สังขาร คืออะไร? ของใคร?”

ตอบ: “ตั้งปัญหายังไม่ถูก (เนื้อความต่อไปแนวเดียวกับข้อชรามรณะ) เพราะอวิชชาสารอกดับไปไม่เหลือ ความเห็นที่บิดเบือน สายพัว ขัดกัน อย่างใดๆ ก็ตามว่า “ชรามรณะคืออะไร? ชรามรณะนี้ของใคร?” ก็ดี “ชรามรณะก็อย่าง เจ้าของชรามรณะก็อย่าง” ก็ดี “ชิวะอันนั้น สรีระก็อันนั้น” ก็ดี “ชิวะก็อย่าง สรีระก็อย่าง” ก็ดี ความเห็นเหล่านั้นทั้งหมด เป็นอันถูกกำจัด ถอนรากทิ้ง ทำให้สิ้นซาก ถึงความไม่มีหมดทางเกิดขึ้นได้ต่อไป”³⁵⁷

ถาม: “ใครหนอย่อมผัสสะ (ใครเป็นผู้รับผัสสะ)?”

ตอบ: “ตั้งปัญหายังไม่ถูก เรามีได้กล่าวหาว่า “ย่อมผัสสะ” ถ้าเรากล่าวหาว่า “ย่อมผัสสะ” ในกรณีนั้นจึงควรตั้งปัญหาได้ถูกต้องว่า “ใครหนอย่อมผัสสะ?” แต่เรามีได้กล่าวหาอย่างนั้น เมื่อเราไม่กล่าวหาอย่างนั้น ผู้ใดถามอย่างนี้ว่า “เพราะอะไรเป็นปัจจัยผัสสะจึงมี?” นี้ชื่อว่าตั้งปัญหาถูกต้อง ในกรณีนั้น ก็มีคำเฉลยที่ถูกต้องว่า “เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี”

ถาม: “ใครหนอเสวยเวทนา? ใครหนอทะยานอยาก (มีตัณหา)? ใครหนอย่อมยึดมั่น (มีอุปาทาน)?”

ตอบ: “ตั้งปัญหายังไม่ถูก...ผู้ใดถามว่า “เพราะอะไรเป็นปัจจัยหนอ เวทนาจึงมี? เพราะอะไรเป็นปัจจัยหนอ ตัณหาจึงมี? เพราะอะไรเป็นปัจจัยหนอ อุปาทานจึงมี? นี้ชื่อว่าตั้งปัญหาถูกต้อง ในกรณีนั้นๆ ก็มีคำเฉลยที่ถูกต้องว่า “เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี ฯลฯ”³⁵⁸

³⁵⁵ ศัพท์ทั้งสองผูกขึ้นใช้ใหม่ ทั้งสองอย่างเป็นรูปหนึ่งๆ ของสัสสตทัญญู และอุจเฉททัญญูตามลำดับ

³⁵⁶ ส.น. ๑๖/๑๗๐/๕๐

³⁵⁷ ส.น. ๑๖/๑๒๕-๑๓๓/๗๒-๗๔

³⁵⁸ ส.น. ๑๖/๓๓-๓๖/๑๖-๑๗

“ภิกษุทั้งหลาย กายนี้ มีใช้ของพวกเขา แล้วก็มิใช่ของใครอื่น พึงเห็นว่า กรรมเท่านั้นเป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ถูกใจจางขึ้น (เกิดจากเจตนา หรือมีเจตนาเป็นมูล) เป็นที่ตั้งของเวทนา”

“ภิกษุทั้งหลาย ในเรื่องนั้น อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้แล้ว ย่อมพิจารณาสืบสาว (โยนิโสมนสิการ) เป็นอย่างดี ถึงการที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันและกันจึงเกิดขึ้น (ปฏิจจสมุปปาท) ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ย่อมดับ กล่าวคือ เพราะอริยชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอริยชาสํารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ”³⁵⁹

หลักปฏิจจสมุปปาท แสดงความจริงของธรรมชาติให้เห็นว่า สิ่งทั้งหลายมีลักษณะเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ที่เรียกว่าไตรลักษณ์ เป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่มีปัญหาในเรื่องที่ว่า สิ่งทั้งหลายมีหรือไม่มีจริง ยั่งยืนหรือขาดสูญ เป็นต้น แต่ผู้ไม่มีความหมายของหลักปฏิจจสมุปปาท มักเข้าใจไตรลักษณ์ผิดพลาด โดยเฉพาะหลักอนัตตานั้น มักได้ยินได้ฟังกันอย่างผิวเผิน แล้วตีความเอาว่า อนัตตาทหมายถึงไม่มีอะไร กลายเป็นนัตติกวาท อันเป็นมิจฉาทิฎฐิอย่างร้ายแรงไปเสีย

ผู้เข้าใจหลักปฏิจจสมุปปาทดีแล้ว ย่อมพ้นจากความเข้าใจผิดแบบต่าง ๆ ที่แตกแขนงออกมาจากทฤษฎีทั้งหลายข้างต้นนั้น เช่น ความเชื่อว่าสิ่งทั้งหลายมีมูลการณ์หรือเหตุต้นเค้าเดิมสุด (First Cause) และความเข้าใจว่ามีสิ่งวิเศษนอกเหนือธรรมชาติ (the Supernatural) เป็นต้น ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ตัวอย่างพุทธพจน์เกี่ยวกับเรื่องนี้ เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดอริยสาวกเห็นปฏิจจสมุปปาทนี้ และปฏิจจสมุปปັນกรรม (สิ่งที่อาศัยกันเกิดขึ้นตามหลักปฏิจจสมุปปาท) เหล่านี้ ชัดเจนตามที่มันเป็น ด้วยสัมมาปัญญาแล้ว เมื่อนั้น การที่อริยสาวกนั้นจะถ่มเข้าหาที่สุดข้างต้นว่า “ในอดีต เราได้เคยมีหรือไม่หนอ? ในอดีต เราได้เป็นอะไรหนอ? ในอดีต เราได้เป็นอย่างไรหนอ? ในอดีต เราเป็นอะไรแล้วจึงได้มาเป็นอะไรหนอ?” หรือจะถ่มเข้าหาที่สุดข้างปลายว่า “ในอนาคต เราจักมีหรือไม่หนอ? ในอนาคต เราจักเป็นอะไรหนอ? ในอนาคต เราจักเป็นอย่างไรหนอ? ในอนาคต เราเป็นอะไรแล้วจักได้เป็นอะไรหนอ?” หรือแม้แต่จะเป็นผู้มีความสงสัยกาลปัจจุบันเป็นภายใน ณ บัดนี้ว่า “เรามีอยู่หรือไม่หนอ? เราคืออะไรหนอ? เราเป็นอย่างไรหนอ? อดีตนี้นี้มาจากที่ไหน แล้วจักไป ณ ที่ไหนอีก?” ดังนี้ ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ เพราะอะไร? ก็เพราะว่า อริยสาวกได้เห็นปฏิจจสมุปปาทนี้ และปฏิจจสมุปปันกรรมเหล่านี้ ชัดเจนแล้วตามที่มันเป็น ด้วยสัมมาปัญญา”³⁶⁰

โดยนัยนี้ ผู้เห็นปฏิจจสมุปปาท จึงไม่สงสัยในปัญหาอภิปรายต่างๆ ที่เรียกว่า อันตคาทิกทิฎฐิ และจึงเป็นเหตุผลที่พระพุทธเจ้าทรงนิ่งเสีย ไม่ตรัสตอบปัญหาเหล่านี้ ในเมื่อใครก็ตามมาทูลถาม โดยตรัสว่า เป็นอภัยกตปัญหา หรือปัญหาที่ไม่ทรงพยากรณ์ เพราะเมื่อเห็นปฏิจจสมุปปาท เข้าใจการที่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยแล้ว ปัญหาเหล่านี้ย่อมกลายเป็นเรื่องเหลวไหลไป

³⁵⁹ ส.น. ๑๖/๑๔๓/๗๗-๗๘

³⁶⁰ ส.น. ๑๖/๖๓/๓๑

ขอยกตัวอย่างพุทธพจน์ที่แสดงเหตุผลในการไม่ตรัสตอบปัญหาเหล่านี้ เช่น

ถาม: “ท่านพระโคตมะผู้เจริญ อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้พวกปริพาชกผู้ถือลัทธิอื่นทั้งหลาย เมื่อถูกถามอย่างนี้ว่า

๑. โลกเที่ยง (ยังยืนนิรันดร) หรือ?
๒. โลกไม่เที่ยงหรือ?
๓. โลกมีที่สุดหรือ?
๔. โลกไม่มีที่สุดหรือ?
๕. ชีวะอันนั้น สรีระก็อันนั้นหรือ?
๖. ชีวะก็อย่าง สรีระก็อย่างหรือ?
๗. สัตว์³⁶¹ หลังจากตายแล้ว มีอยู่หรือ?
๘. สัตว์หลังจากตายแล้ว ไม่มีหรือ?
๙. สัตว์หลังจากตายแล้ว ทั้งมี ทั้งไม่มีหรือ?
๑๐. สัตว์หลังจากตายแล้ว จะว่ามีอยู่ ก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่หรือ?

จึงพยากรณ์ (ตอบ) ว่า “โลกเที่ยง” บ้าง “โลกไม่เที่ยง” บ้าง ฯลฯ “สัตว์หลังจากตายแล้ว จะว่ามีก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่” บ้าง? (แต่) อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ท่านพระโคตมะผู้เจริญ เมื่อถูกทูลถามอย่างนั้น จึงไม่พยากรณ์ (ตอบ) ไปว่า “โลกเที่ยง” หรือ “โลกไม่เที่ยง ฯลฯ?”

ตอบ: “แน่ที่ท่านวิจจะ เหล่าปริพาชกผู้ถือลัทธิอื่น ย่อมเข้าใจว่ารูปเป็นขัตตาบ้าง ว่าขัตตามีรูปบ้าง ว่ารูปอยู่ในขัตตาบ้าง ว่าขัตตาอยู่ในรูปบ้าง เข้าใจว่า เวทนา...สัญญา...สังขาร...เป็นขัตตาบ้าง ฯลฯ เข้าใจว่า วิญญาณเป็นขัตตาบ้าง ว่าขัตตามีวิญญาณบ้าง ว่าวิญญาณอยู่ในขัตตาบ้าง ว่าขัตตาอยู่ในวิญญาณบ้าง เพราะฉะนั้น เหล่าปริพาชกผู้ถือลัทธิอื่นเหล่านั้น เมื่อถูกถามอย่างนั้น จึงพยากรณ์ไปว่า “โลกเที่ยง” บ้าง ฯลฯ

“ส่วนพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมไม่เข้าใจเขาว่ารูปเป็นขัตตา หรือว่าขัตตามีรูป หรือว่ารูปอยู่ในขัตตา หรือว่าขัตตาอยู่ในรูป ฯลฯ ว่าวิญญาณเป็นขัตตา หรือว่าขัตตามีวิญญาณ หรือว่าวิญญาณอยู่ในขัตตา หรือว่าขัตตาอยู่ในวิญญาณ เพราะฉะนั้น พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อถูกทูลถามอย่างนี้ จึงไม่พยากรณ์ว่า “โลกเที่ยง” หรือว่า “โลกไม่เที่ยง ฯลฯ”³⁶²

³⁶¹ คำว่า สัตว์ ในที่นี้ บาลีเป็นตถาคโต แปลตามข้อความของอรรถกถาแห่งมัชฌิมนิกาย (ม.อ.๓/๑๓๕); แต่ตามคำอธิบายใน ส.อ.๓/๑๕๒ บ่งความว่าหมายถึงพระพุทธเจ้า, ใน อ.อ.๔๓๐ ว่าหมายถึง อตฺตา หรือ อาตมัน.

³⁶² ส.สพ.๑๘/๗๔๔/๔๘๐; ฯลฯ การที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงตอบปัญหาที่เรียกว่าอภิปราย (สมัยก่อนเรียกอัยยาคมวิทยา) เหล่านี้ มีเหตุผลหลายประการ ที่สำคัญก็คือ ปัญหาเหล่านี้ตั้งขึ้นโดยเอาความเข้าใจผิดเป็นมูลฐาน ผู้ตั้งปัญหา คิดปัญหาขึ้นจากความเห็นผิดของตนเอง เช่น เข้าใจว่ามีอตฺตา เป็นต้น ปัญหาที่ถามจึงไม่มีความที่ตรงกับความจริง เป็นอย่างพระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า ตั้งปัญหาไม่ถูก อย่างพุทธพจน์ข้างต้นนี้ ประการหนึ่ง

ความจริงที่ปัญหานี้ถึงไปถึง มิใช่สิ่งที่จะเข้าถึงได้ด้วยเหตุผล การอธิบายด้วยเหตุผลย่อมไม่มีทางให้ผู้ฟังมองเห็นความจริงได้ เป็นอย่างที่เรียกว่า สิ่งที่ต้องดูด้วยตา จะเอามามองให้เห็นด้วยหู ย่อมเป็นการเปลี่ยนแปลงเวลาเปล่า นี้อย่างหนึ่ง และที่สืบเนื่องมาจากเหตุผลข้อที่แล้วมา ก็คือ ในเมื่อไม่อาจเข้าถึงได้ด้วยเหตุผล การยังมามัวตีวาทะแสดงเหตุผลกันอยู่ ย่อมไม่ช่วยให้เกิดผลทางปฏิบัติในชีวิตจริง พระพุทธเจ้าทรงสนพระทัยสิ่งที่เป็นปัญหาเกี่ยวข้องกับชีวิตจริงในทางปฏิบัติ นำมาใช้เป็นประโยชน์ได้ จึงทรงปิดปัญหาเหล่านี้เสียทีเดียว ทรงชักผู้ถามกลับมาหาปัญหาที่เกี่ยวกับชีวิตจริงในทันที เพื่อไม่ให้เสียเวลาใดๆ และถ้าหากความจริงเหล่านี้

ทฤษฎีหรือลัทธิที่ผิด ซึ่งขัดแย้งต่อหลักปฏิจจสมุปปบาทนี้ ยังมีอีกบางข้อที่เกี่ยวข้องเป็นพิเศษ ในแง่ของกรรม แต่จะจดไว้ไม่พุดถึง ณ ที่นี้ก่อน เพราะได้ยกเรื่องกรรมไปอธิบายต่างหากอีกส่วนหนึ่งแล้ว จึงจะได้นำไปรวมแสดงไว้ ณ ที่นั้น

ปฏิจจสมุปปบาท ในฐานะปัจจัยการทางสังคม

ในมหานิทานสูตร³⁶³ ซึ่งเป็นพระสูตรที่สำคัญมากสูตรหนึ่ง และเป็นสูตรใหญ่ที่สุดที่แสดงปฏิจจสมุปปบาท พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักปัจจัยการ ทั้งที่เป็นไปภายในจิตใจของบุคคล และที่เป็นไปในความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ หรือในทางสังคม แต่เท่าที่กล่าวมาแล้วในหนังสือนี้ ได้อธิบายเฉพาะปัจจัยการภายในจิตใจของบุคคล หรือปัจจัยการแห่งชีวิตอย่างเดียว ก่อนจะผ่านเรื่องนี้ไป เห็นควรกล่าวถึงปฏิจจสมุปปบาทในฐานะปัจจัยการทางสังคมไว้สักเล็กน้อย พอเป็นเค้าเป็นแนว แม้ว่าในที่นี้จะยังไม่มีโอกาสบรรยายเรื่องนี้โดยพิสดาร

ปฏิจจสมุปปบาทแห่งทุกข์ หรือความชั่วร้ายทางสังคม ก็ดำเนินมาตามวิถีเดียวกันกับปฏิจจสมุปปบาทแห่งทุกข์ของชีวิตนั่นเอง แต่เริ่มแยกออกแสดงอาการที่เป็นไปภายนอกต่อแต่ต้นเหตุเป็นต้นไป แสดงพุทธพจน์เฉพาะช่วงตอนนี้ ดังนี้

“อาณนที! ด้วยประการดังนี้แล *อาคัยเวทนา* จึงมี*ตัณหา* *อาคัยตัณหา* จึงมี*ปริเยสนา* (การแสวงหา) *อาคัยปริเยสนา* จึงมี*ลาภะ* (การได้) *อาคัยลาภะ* จึงมี*วิวินิจฉัย* (การกะการ) *อาคัยวินิจฉัย* จึงมี*ฉันทราคะ* (ความติดใจใคร่ใฝ่กระสัน) *อาคัยฉันทราคะ* จึงมี*อัสสิมฺโส* (ความฝึ้งใจหวนง) *อาคัยอัสสิมฺโส* จึงมี*ปริคคหะ* (การยึดถือครอบครอง) *อาคัยปริคคหะ* จึงมี*มัจฉริยะ* (ความหวงแหนตระหนี่) *อาคัยมัจฉริยะ* จึงมี*อรัทฺถะ* (ความเกื้อกันป้องกัน) *อาคัยอรัทฺถะ* สืบเนื่องจากอรัทฺถะ จึงมีการถือไม้ ถือมีด การทะเลาะ แก่งแย่ง วิวาท ขึ้นเสียงด่าว่า มึง! มึง! การส่อเสียด มุสาวาท *บาปอุกฺคตกรรม* (ปัญหาความชั่วร้าย) ทั้งหมด เป็นอนก ปรอมเกิดมีพรังพรังพร้อมด้วยอาการอย่างนี้...”³⁶⁴

บุคคลสามารถเข้าถึงได้จริง พระองค์ทรงบอกให้ผู้นั้นลงมือทำหรือปฏิบัติตามวิธีการที่จะให้เข้าถึงความจริงนั้นเสียทีเดียว ไม่ใช่ให้มาถกเถียงเป็นตาบอดคลำช้างอยู่

ประการสุดท้าย พระพุทธเจ้าทรงอุปมาในสมัยที่คนกำลังสนใจกันนักหนาในปัญหาเหล่านี้ เจ้าลัทธิที่สนใจติดถกเถียงตอบปัญหาเหล่านี้กันก็มีทั่วไป คนถามก็นิยมถามปัญหาเหล่านี้จนกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะความคิดของคนยุคนั้น ซึ่งหลงวุ่นวายในเรื่องนี้กันจนเห็นห่างจากความจริงของชีวิต การที่จะไปร่วมวงตอบกับเขาก็คงไม่ทำให้เกิดอะไรดีขึ้น พระพุทธเจ้าจึงทรงนิ่งไม่ตอบเสียเลย ซึ่งนอกจากเป็นการไม่ส่งเสริมการถกเถียงในเรื่องนี้แล้ว ยังเป็นการกระตุกอย่างแรง ให้หันมาหาสิ่งที่พระองค์ทรงมุ่งสั่งสอน คือความจริงที่เกี่ยวกับชีวิตจริง อันเป็นวิธีการที่ได้ผลทางจิตวิทยาอย่างหนึ่ง

สำหรับเหตุผลในทางปฏิบัติสำหรับการไม่ตอบปัญหาเหล่านี้ พึงดูในตอนว่าด้วยอริยสัจ

ส่วนในด้านคัมภีร์ พึงดูประกอบใน ม.ม.๑๓/๑๔๗-๑๕๒/๑๔๓-๑๕๓; ๒๔๕-๒๔๗/๒๔๐-๒๔๔; ส.น.๑๖/๕๒๙/๒๖๒; ส.สพ. ๑๘/๗๕๒-๘๐๓/๔๕๕-๔๘๘; อัง.สตุตทก.๒๓/๕๑/๖๙; อัง.ทสภ.๒๔/๔๕-๕๖/๒๐๖-๒๑๒; *ล*¹

³⁶³ ที.ม.๑๐/๕๗-๖๖/๖๕-๘๔ (พึงสังเกตว่า ในสูตรนี้ *ตอนแสดงปัจจัยการทางจิตใจ* ท่านอธิบายว่า *ตัณหา* ได้แก่*ตัณหา ๖* คือ *ตัณหา* ในรูป *เลียง* *กลั่น* *รส* เป็นต้น ส่วน*ในตอนปัจจัยการทางสังคม* ท่านอธิบาย*ตัณหา*ว่า ได้แก่ *กามตัณหา* *ภวตัณหา* *วิภวตัณหา*)

³⁶⁴ ที.ม.๑๐/๕๙/๖๙; ธรรมหมวดนี้ ที่แสดงตั้งแต่ต้นเหตุเป็นต้นไป มีที่ม่ออีกหลายแห่ง แต่เรียกชื่อว่า *ตัณหามูลกรรม* (ธรรมมีต้นเหตุเป็นมูล) ๔ เช่น ที.ป.๑๑/๔๕๘/๓๓๐; อัง.นวก.๒๓/๒๒๗/๔๑๓; อภิ.วิ.๓๕/๑๐๒๓/๕๒๗; อนึ่ง ที่ ขุ.ปฎิ.๓๑/๒๘๕/๑๘๙ ท่านกล่าวว่า โลกสันนิวาสนยอมกลัดอยู่ด้วยตัณหามูลกรรม ๔ เหล่านี้

ในที่นี้ เพื่อให้เห็นกระบวนการที่ต่อเนื่องมาแต่ต้น ตั้งแต่รวมอยู่ในปัจฉยาการของชีวิต จนขยายแยกออกไปสู่ปัจฉยาการของสังคม คือตลอดมาถึงการเกิดขึ้นของความชั่วร้ายทั้งหลายในสังคม ตามนัยแห่งมหานิทานสูตร จึงจะนำมาเขียนให้ดู โดยแยกให้ชัดเป็น ๒ ช่วง คือ ช่วงที่ ๑ ซึ่งยังอยู่ในปัจฉยาการของชีวิต ตั้งแต่อวิชชา ถึงตัณหา และช่วงที่ ๒ คือตอนที่แยกออกไปเป็นปัจฉยาการแห่งทุกข์ของสังคม ตั้งแต่ตัณหา จนถึงปัญหาความชั่วร้าย ที่เรียกว่า อกุศลธรรมทั้งหลาย ดังจะเขียนให้ดูง่ายขึ้น ดังนี้

๑) ปฏิจจสุมุขบาท ช่วงกระบวนการรวม

อวิชชาปัจฉยา	สงฺขาร	เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย	สังขารจึงมี
สงฺขารปัจฉยา	วิญญาน	เพราะสังขารเป็นปัจจัย	วิญญานจึงมี
วิญญานปัจฉยา	นามรูป	เพราะวิญญานเป็นปัจจัย	นามรูปจึงมี
นามรูปปัจฉยา	สฬายตน	เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	สฬายตนะจึงมี
สฬายตนปัจฉยา	ผัสส	เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย	ผัสสะจึงมี
ผัสสปัจฉยา	เวทนา	เพราะผัสสะเป็นปัจจัย	เวทนาจึงมี
เวทนาปัจฉยา	ตณฺหา	เพราะเวทนาเป็นปัจจัย	ตัณหาจึงมี

๒) ปฏิจจสุมุขบาท ช่วงปัจฉยาการแห่งทุกข์ของสังคม

เวทน	ปฏิจจ	ตณฺหา	อาศัยเวทนา จึงมีตัณหา
ตณฺห	ปฏิจจ	ปริเยสนา	อาศัยตัณหา จึงมีปริเยสนา (การแสวงหา)
ปริเยสน	ปฏิจจ	ถาโก	อาศัยปริเยสนา จึงมีลาภะ (การได้)
ลาภ	ปฏิจจ	วินิจจโย	อาศัยลาภะ จึงมีวินิจจโย (การกะการ)
วินิจจโย	ปฏิจจ	ฉนฺทราโค	อาศัยวินิจจโย จึงมีฉนฺทราคะ (ความติดใจใคร่ใฝ่กระสัน)
ฉนฺทราค	ปฏิจจ	ชฺชโณสถาน	อาศัยฉนฺทราคะ จึงมีชฺชโณสถาน (ความฝักใฝ่พะวง)
ชฺชโณสถาน	ปฏิจจ	ปริคคเห	อาศัยชฺชโณสถาน จึงมีปริคคหะ (การยึดถือครอบครอง)
ปริคคห	ปฏิจจ	มจฺจริย	อาศัยปริคคหะ จึงมีมจฺจริยะ (ความหวงแหนตระหนี่)
มจฺจริย	ปฏิจจ	ชารุกฺโข	อาศัยมจฺจริยะ จึงมีชารุกฺขะ (ความเก็บกั้นป้องกัน)
ชารุกฺข	ปฏิจจ	ชารุกฺขาชิกรณ	อาศัยชารุกฺขะ สืบเนื่องจากชารุกฺขะ...

ทณฺหาทาน-สตถาทาน-กลห-วิคฺคห-วิวาท-ตุวฺตุว-เปสุญฺณ-มุสฺสาวาท

จึงมีการถือไม้ ถือมีด การทะเลาะ แกร่งแย่ง วิวาท ขึ้นเสียงด่าว่า มึง! มึง! การส่อเสียด มุสฺสาวาท

ชเนถะ ปาปกะ อุกุสฺตา ฌมฺมา สฺมฺภวนฺติ

บาปอกุศลธรรม (ปัญหาความชั่วร้าย) ทั้งหมด เป็นอเนก ย่อมเกิดมีพร้อมด้วยอาการอย่างนี้

ปัจฉยาการแห่งปัญหาความชั่วร้ายในสังคม หรือเรียกง่าย ๆ ว่า ปัจฉยาการแห่งทุกข์ของสังคมนี้ เป็นเรื่องใหญ่ มีรายละเอียดมากมาย และกระบวนการของเรื่องก็แตกต่างกันออกไปอีกแบบหนึ่ง จึงควรแยกออกไปพูดต่างหาก ในที่นี้ เพียงตั้งเค้าไว้ โดยจะบอกแหล่งคำสอนที่เกี่ยวข้องเพียงคร่าว ๆ

ก่อนผ่านความตอนนั้น จะเขียนรูปร่างของกระบวนการตลอดทั้งหมด ตั้งแต่ต้น จนแยกเป็น ๒ สาย เป็นการสรุปไว้อีกครั้งหนึ่ง เพื่อช่วยทบทวนหลัก และเชื่อมโยงความต่อไปได้ง่าย

แสดงกระบวนธรรมที่แยกเป็น ๒ สาย ให้ดูอย่างง่าย ๆ ดังนี้

อวิชชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป → สฬายตนะ → ผัสสะ → เวทนา →

ตัณหา → อุปาทาน → ภพ →ชาติ → ชรามรณะ โสกะ ปรีทเวะ ฯลฯ = ทุกข์ของชีวิต
 → ปริยเสนา → ลามะ → วินิจฉัย → ฉันทราคะ → อัชฌเณสสาน → ปรีคหะ → มัจฉริยะ
 → อารักขะ → การทะเลาะ แกร่งแย่ง วิวาท ส่อเสียด มุสาวาท ฯลฯ = ทุกข์ของสังคม

ในกถาวิวิธสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงกระบวนธรรมคล้ายกับในที่นี้ แต่เป็นคำสนทนาถามตอบ และเป็นความร้อยกรอง จึงมีรายละเอียดแตกต่างกันไปบ้าง³⁶⁵

ในการศึกษากระบวนธรรมข้างต้นนั้น อาจนำกระบวนธรรมปลีกย่อยซึ่งตรัสไว้ในที่อื่นๆ มาพิจารณาประกอบด้วย เพื่อช่วยให้เกิดความแจ่มชัดมากขึ้น เช่น กระบวนธรรมแห่งนันทัตต์ (ความแตกต่างหลากหลาย) ซึ่งเขียนให้ดูง่ายได้ ดังนี้

ชาติุนานัตต์ (ความเป็นต่างๆ แห่งชาติ หรือชาติต่างชนิด) → ผัสสนานัตต์ (ความเป็นต่างๆ แห่ง ผัสสะ) → เวทนานานัตต์ (ความเป็นต่างๆ แห่งเวทนา) → สัญญานานัตต์ (ความเป็นต่างๆ แห่งสัญญา) → สังกัปปนานัตต์ (ความเป็นต่างๆ แห่งสังกัปป์คือความดำริตรัส) → ฉันทนานัตต์ (ความเป็นต่างๆ แห่ง ฉันทะ) → ปรีหานานัตต์ (ความเป็นต่างๆ แห่งความรุนแรง) → ปรีเสนานานัตต์ (ความเป็นต่างๆ แห่ง การแสวงหา) → ลากานานัตต์ (ความเป็นต่างๆ แห่งการได้ผล)³⁶⁶

ช่วงต้น ตั้งแต่ชาติถึงสัญญา พุทธรวบทีเดียวก็ได้ว่า เพราะชาติต่างๆ หลากหลาย จึงทำให้เกิดสัญญา ต่างๆ หลากหลายด้วย บาลีอีกแห่งหนึ่งจึงแสดงลำดับกระบวนธรรม ดังนี้

ชาติุนานัตต์ (ชาติต่างชนิด) → สัญญานานัตต์ (สัญญาต่างชนิด) → สังกัปปนานัตต์ (สังกัปป์ต่างชนิด) → ผัสสนานัตต์ (ผัสสะต่างชนิด) → เวทนานานัตต์ (เวทนาต่างชนิด) → ฉันทนานัตต์ (ฉันทะต่างชนิด) → ปรีหานานัตต์ (ความรุนแรงต่างชนิด) → ปรีเสนานานัตต์ (การแสวงหาต่างชนิด) → ลากานานัตต์ (การได้ผลต่างชนิด)³⁶⁷

ปฏิจลสัมปบาทแนวนี้ แสดงกระบวนธรรมที่เชื่อมต่อกันระหว่างความเป็นไปภายในจิตใจของบุคคล กับ ความเป็นไปภายนอกเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ ซึ่งให้เห็นที่มาแห่งปัญหา ความทุกข์ หรือความชั่วร้าย ต่างๆ ในสังคม ที่เกิดจากกิเลสของคน เป็นกระบวนธรรมพื้นฐาน ให้เห็นความเป็นไปอย่างกว้างๆ

ส่วนคำอธิบายที่เน้นความเป็นไปภายนอกในระดับสังคมเป็นพิเศษหรือโดยเฉพาะ จะไปปรากฏในพระ สุตตรอื่นๆ เช่น อัคคัณณสูตร³⁶⁸ จักกวัตติสูตร³⁶⁹ และวาเสฏฐสูตร³⁷⁰ เป็นต้น อาจกล่าวได้ว่า พระสูตรเหล่านั้น เป็นตัวอย่างอธิบายกระบวนธรรมปฏิจลสัมปบาทช่วงความเป็นไปในระดับสังคม

³⁶⁵ ขุ.สุ.๒๕/๔๑๘/๕๐๒

³⁶⁶ ที.ปา.๑๑/๔๖๑/๓๓๒; ขุ.ปฏ.๓๑/๑๘๔/๑๒๗; ชาติในที่นี้หมายถึงสภาวะ ๑๘ อย่าง คือ อายตนะภายใน ๖ อารมณ์ ๖ และวิญญาณ ๖.

³⁶⁷ ส.นิ.๑๖/๓๔๘/๑๗๕; ดูประกอบบทลลิต ๑๖/๓๓๓-๓๕๑/๑๗๐-๑๗๘.

³⁶⁸ ที.ปา.๑๑/๕๑-๗๒/๘๗-๑๐๗.

³⁶⁹ ที.ปา.๑๑/๓๓-๕๐/๖๒-๘๖.

อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ ยังมีได้มุ่งจะขยายความในเรื่องปัจจัยการทางสังคม จึงจะไม่ขยายความในเรื่องนี้ ให้พิสดารออกไป แต่ขอกล่าวถึงข้อสังเกตที่ควรกำหนดในการศึกษาเรื่องนี้สัก ๒ อย่าง คือ

๑ ขอบข่ายความหมายของความเป็นปัจจัยการไว้อีก เช่น อาศัยเวทนาจึงมีตัณหา หรือ เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา ข้อความนี้หมายความว่า ตัณหาจะมี ต้องอาศัยเวทนา หรือ ต้องมีเวทนา ตัณหาจึงจะมีได้ แต่เมื่อมีเวทนาแล้ว ไม่จำเป็นต้องมีตัณหาเสมอไป การเข้าใจความหมายนี้เป็นสิ่งสำคัญ และจุดนี้เป็นช่วงตอนสำคัญ ที่จะทำลายวงจรแห่งปฏิจลสมุปบาท หรือตัดวัฏฏะให้ขาดตอน ดังจะเห็นได้ในสูตรต่างๆ ที่ยกมาอ้างในตอนต้นๆ ที่กล่าวถึงการสลายเวทนาโดยไม่ให้เกิดตัณหา ซึ่งอาศัยสติสัมปชัญญะ หรือสติปัญญา คือ สลายเวทนาโดยมีสติสัมปชัญญะตัดตอนไม่ให้เกิดตัณหา

ขอให้สังเกตไว้เป็นข้อสำคัญว่า พระพุทธเจ้าทรงแยกแสดงปัจจัยการของทุกข์ในสังคม โดยทรงเริ่มต้นที่เวทนา ดังที่ตรัสว่า “เวทนา ปฏิจจ ตณฺหา” ช่วงเวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา เป็นช่วงสำคัญยิ่งฝ่ายภายใน ในการส่งผลสืบเนื่องออกมาเป็นคาลพฤติกรรมทางสังคมของมนุษย์ ตลอดจนวิวัฒนาการของสังคมทั้งหมด

๒ พระสูตรต่างๆ ที่ได้ออกชื่อมาแล้วนั้น แสดงความเป็นไปต่างๆ ในสังคมของมนุษย์ เช่น เรื่องชั้นวรรณะและความแตกต่างหรือเป็นต่างๆ ของมนุษย์ เป็นต้น ว่าเป็นผลแห่งความสัมพันธ์หรือการกระทำต่อกันของมนุษย์ ภายในสภาพแวดล้อมของธรรมชาติที่เกี่ยวข้อง พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า เป็นผลแห่งวิวัฒนาการที่เกิดจากความจำเป็นปัจจัยอาศัยกันและกันระหว่างมนุษย์ (ตั้งแต่องค์ประกอบภายในจิตใจออกมา) สังคม และธรรมชาติแวดล้อมทั้งหมด เช่น เวทนาที่มนุษย์ได้รับ ต้องอาศัยผัสสะ ซึ่งมีองค์ประกอบทางสังคมหรือธรรมชาติแวดล้อมเป็นส่วนร่วม กับองค์ประกอบภายในเช่นสัญญาที่มีอยู่ เมื่อได้เวทนาแล้วเกิดตัณหาขึ้น ก็มีพฤติกรรม อาจแสดงออกโดยกระทำต่อมนุษย์อื่นหรือต่อสภาพแวดล้อม ภายในขอบเขตจำกัดของสภาวะทางสังคมและธรรมชาติแวดล้อมนั้น แล้วผลเกิดขึ้น กระทบต่อองค์ประกอบทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง

มนุษย์ไม่ใช่เป็นผู้กำหนดสังคมและสภาพแวดล้อมฝ่ายเดียว สังคมก็ไม่ใช่เป็นตัวกำหนดมนุษย์ข้างเดียว และธรรมชาติแวดล้อมก็ไม่ใช่ตัวกำหนดมนุษย์หรือสังคมฝ่ายเดียว แต่เป็นกระบวนการแห่งการอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นปัจจัยแก่กัน

ความบางตอนในอัครคัมภีร์สูตร ที่แสดงแนวความคิดวิวัฒนาการตามหลักปัจจัยการ เช่น

- คนเกียจคร้านนำข้าวมาเก็บสิ่งสม และเกิดความนิยมทำตามกัน
- เกิดการปักปันกันเขตแบ่งส่วนข้าว
- คนโลภกลัวส่วนของคนอื่นมาเพิ่มแก่ตน (เกิดอกินนาทาน)
- เกิดการตำหนิ ตีเตียน การกล่าวเท็จ การทำร้ายลงโทษ การต่อสู้
- > ผู้มีปัญญาเห็นความจำเป็นต้องมีการปกครอง เกิดการเลือกตั้ง เกิดมีคำว่า “กษัตริย์”
- > มีคนเบื่อหน่ายความชั่วร้ายในสังคม คิดลอบล้างบาป ไปอยู่ป่าบำเพ็ญฌาน บางพวกอยู่ใกล้ชุมชน เล่าเรียนเขียนตำรา เกิดมีคำว่า “พราหมณ์” เป็นต้น
- > คนมีครอบครัว ประกอบการอาชีพประเภทต่างๆ เกิดมีคำว่า “แพศย์”
- > คนนอกจากนี้ ซึ่งประพฤติเหลวไหลทำการต่ำทราม ถูกเรียกว่า “คูทร”
- คนทั้งสี่พวกนั้น บางส่วนละเลิกขนบธรรมเนียมของตน สละเหย้าเรือนออกบวช เกิดมี “สมณะ”

จุดหมายของการตรัสพระสูตรนี้ มุ่งให้เห็นว่า การเกิดมีชนชั้นวรรณะต่างๆ เป็นเรื่องของความเป็นไป ตามเหตุปัจจัยโดยกฎธรรมดาแห่งความสัมพันธ์ ไม่ใช่พระผู้เป็นเจ้าของสร้างสรรค์กำหนด ทุกคนสามารถประพฤติดี ประพฤติชั่ว และได้รับผลตามกฎธรรมดาเสมอกัน เมื่อประพฤติธรรมถูกต้อง ก็บริทิพพานได้เหมือนกันทั้งหมด

จักกวัตติสูตร ที่กล่าวถึงข้างต้น แสดงการเกิดขึ้นแห่งอาชญากรรม และความชั่วร้ายเดือดร้อนต่างๆ ใน สังคม ตามแนวปัจจัยการ ดังนี้

✿ (ผู้ปกครอง) ไม่จัดสรรปันทรัพย์สินให้แก่เหล่าชนผู้ไร้ทรัพย์

→ ความยากจนแพร่ระบาด

→ อทินนาทานแพร่ระบาด

→ การใช้ศัสตราอาวุธแพร่ระบาด

→ ปาณาติบาต (การฆ่าฟันกันในหมู่มนุษย์) แพร่ระบาด

→ มุสาวาทะระบาด + การส่อเสียด + กาเมสุมิฉจาร + ผรุสวาทและล้มด้นปลาล + อภิขมาและ พยาบาท + มิจฉาทิฏฐิ + อธรรมราคะ ความละโมภ มิจฉาธรรม + ความไม่นับถือพ่อแม่ สมณพราหมณ์ และการไม่เคารพนับถือกันตามฐานะ แพร่ระบาด

→ อายุรณะเสื่อม

เรื่องปัจจัยการแห่งทุกข์ของสังคมนี้ กล่าวไว้เป็นเค้า พอให้เห็นแนวคิดของพระพุทธศาสนาเพียงเท่านั้น

หมายเหตุ: การตีความเกี่ยวกับปฏิจจลสมุปปาท

ได้กล่าวในเชิงอรรถของหน้าที่ ๘ แห่งบทว่าด้วยปฏิจจลสมุปปาทนี้ (หนังสือ หน้า ๑๕๒) ว่า คัมภีร์ อรรถกถาวิภังค์แห่งพระอภิธรรมปิฎก (สัมโมหวิโนทนี) หน้า ๒๖๐-๒๗๘ ได้แสดงกระบวนการปฏิจจลสมุปปาท แบบที่เกิดครบถ้วนในขณะจิตเดียว

ข้อความนี้เห็นว่า ควรยกมากล่าวซ้ำไว้อีก เพราะการเล่าเรียนเรื่องปฏิจจลสมุปปาทที่ลึบๆ กันมา ล้วนเป็น การแปลความและอธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติทั้งนั้น เมื่อมีผู้ตีความและอธิบายปฏิจจลสมุปปาทนั้นแบบกระบวนการ ในชีวิตประจำวัน ท่านผู้ยึดถือหลักฐานทางคัมภีร์เป็นใหญ่อาจเห็นไปว่า การทำเช่นนั้นเป็นการตีความนอก แบบแผน ขาดหลักฐาน และเกิดความห่วงใย ไม่สบายใจ

เพื่อความอุ่นใจและสบายใจร่วมกัน จึงได้ยกหลักฐานมาแสดงให้เห็นว่า การอธิบายความแห่ง ปฏิจจลสมุปปาทแบบชีวิตประจำวันนั้น มีหลักฐานในคัมภีร์ แม้ว่าอธิบายไม่ถึงกับเหมือนหรือตรงกันทีเดียว แต่ หลักฐานนั้นแสดงให้เห็นชัดและมั่นใจว่า การอธิบายแม้แต่ในระดับที่กระบวนการดำเนินไปอย่างละเอียด รวดเร็วที่สุดในปัจจุบันถึงอย่างนี้ ก็ยังมีคำอธิบายไว้แล้ว เป็นแต่มีข้อสงสัยว่า หลักฐานที่มึนั้น อาจเป็น ร่องรอยของอดีตที่เลือนราง มองข้าม หรือปล่อยลืมนั้นไป และที่ยังเหลืออยู่ได้ ก็เพราะมีแกนคือพระไตรปิฎก ยืนยงบังคับอยู่

ที่พูดมานี้ ขอขยายความว่า คำอธิบายปฏิจจลสมุปปาทแบบข้ามภพข้ามชาติที่ยึดถือเป็นหลักกันอยู่ในวง การศึกษาพุทธศาสนานั้น มาจากคัมภีร์วิสุทธิมคค์ ซึ่งเป็นนิพนธ์ของพระพุทธโฆสจารย์ เมื่อ พ.ศ.๙๐๐ เศษ แต่ ยังมีคัมภีร์อีกเล่มหนึ่ง ซึ่งอธิบายปฏิจจลสมุปปาทไว้ด้วยเช่นกัน คือ คัมภีร์สัมโมหวิโนทนี ที่กล่าวถึงข้างต้นนั้น

คำอธิบายเรื่องปฏิจจสมุปปาทในสัมโมหวิโนทนีแบ่งเป็น ๒ ตอน ตอนแรกอธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติเหมือนวิสุทธิมัคค์ แต่ตอนสองอธิบายแบบความเป็นไปในขณะจิตเดียว

คัมภีร์สัมโมหวิโนทนีนี้ ก็เป็นนิพนธ์ของพระพุทโธศาจารย์เช่นเดียวกัน และตามตำนานว่าท่านเขียนหลังคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ด้วย แปรลกกันเพียงว่า วิสุทธิมัคค์ท่านแต่งเป็นอิสระอย่างเป็นผลงานของท่านเอง ส่วนสัมโมหวิโนทนีเป็นอรรถกถาอธิบายความในพระอภิธรรมปิฎก และพระพุทโธศาจารย์ได้กล่าวไว้ในอารัมภกถาดังว่า คัมภีร์สัมโมหวิโนทนีนั้น “ข้าพเจ้าสะสงนัยอรรถกถาเก่าๆ เรียบเรียงขึ้น”³⁷¹

แม้คัมภีร์วิสุทธิมัคค์ ที่ว่าเป็นผลงานอิสระของท่านเอง พอถึงตอนว่าด้วยปฏิจจสมุปปาท พระพุทโธศาจารย์ก็เขียนออกตัวว่า “การอธิบายความแห่งปฏิจจสมุปปาท ทำได้ยาก” “วันนี้ ใครจะกล่าวพรรณนาปัจจุอาการ ทั้งที่ยังหาที่อาศัยไม่ได้ เหมือนดั่งก้าวลงสู่สาคกรยังไม่ได้ที่เหยียบย่น ก็แต่ว่า คำสอนเรื่องปฏิจจสมุปปาทนี้ ประดับประดาไปด้วยนัยแห่งเทศนาต่างๆ อีกทั้งแนวทางของบูรพาจารย์ก็ยังไม่ขาดสาย เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจะอาศัยหลักสองอย่างนั้น ลงมือพรรณนาความแห่งปฏิจจสมุปปาท”³⁷²

คำอธิบายเรื่องปฏิจจสมุปปาทในวิสุทธิมัคค์ นี้ เมื่อเทียบกับในสัมโมหวิโนทนี มีตอนเดียว คือ ตอนแรกที่อธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติ ไม่มีตอนที่อธิบายแบบเป็นไปในขณะจิตเดียว และตอนที่อธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติ ก็แทบไม่แตกต่างกันเลยกับคำอธิบายในสัมโมหวิโนทนี เพียงแต่ขยายความบางส่วนให้พิสดารออกไปกว่ากันบ้าง³⁷³

เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็อาจมีผู้ตั้งคำถามว่า เหตุใดในวิสุทธิมัคค์ จึงไม่มีตอนที่อธิบายปฏิจจสมุปปาทแบบเป็นไปในขณะจิตเดียวเหมือนอย่างในสัมโมหวิโนทนี ที่เป็นเช่นนี้ อาจเป็นได้ว่า แม้แต่ในสมัยของพระพุทโธศาจารย์ การเรียนการสอนเรื่องปฏิจจสมุปปาทในวงการศึกษาพระศาสนาแม้แต่อธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติกันทั้งนั้น ในวิสุทธิมัคค์ท่านจึงจับเฉพาะแก่นนั้น

อีกอย่างหนึ่ง อาจเป็นได้ว่า ในการอธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติ ท่านอาจรู้สึกสะอึกใจมากกว่า เพราะถึงจะยากอย่างที่ท่านเขียนปรารภไว้ ก็ยังมีแนวของอาจารย์สอนกันสืบๆ มาจนถึงเวลานั้น ส่วนการอธิบายแบบเป็นไปในขณะจิตเดียว เป็นเรื่องที่ยาก และการอธิบายในวงการศึกษาที่ขาดตอนไปเสียแล้ว ดังจะเห็นได้ว่า แม้แต่ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีเอง ตอนที่อธิบายแบบขณะจิตเดียว ก็สั้นอย่างยิ่ง อาจเป็นได้ว่า ที่ยังมีอยู่ ก็เพราะมีพระไตรปิฎกยืนยันบังคับอยู่ จำเป็นต้องอธิบาย เมื่อไม่อธิบายมาก ก็อธิบายแต่น้อย และเพราะมีร่องรอยจากอรรถกถาเก่าๆ เหลืออยู่ จึงว่าไปตามที่พอจะมีหลักฐานเดิมเท่านั้น

ที่นี้ หันมาพูดถึงคำอธิบายในสัมโมหวิโนทนีโดยเฉพาะ สัมโมหวิโนทนีเป็นอรรถกถาอธิบายคัมภีร์วิวงศ์ ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ ๒ แห่งพระอภิธรรมปิฎก

คัมภีร์วิวงศ์แห่งพระอภิธรรมปิฎกนั้น ตอนที่อธิบายเรื่องปฏิจจสมุปปาท เรียกว่า “ปัจจุอาการวิวงศ์” (แต่ฉบับอักษรพม่าเรียกชื่อตอนนี่ว่า “ปฏิจจสมุปปาทวิวงศ์”, ในอรรถกถาที่ต่างๆ มีเรียกทั้งสองชื่อ) แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ สุตตันตภาชนีย์ (แจ้งความหรือขยายความแบบพระสูตร) และอภิธรรมภาชนีย์ (แจ้งความหรือขยายความแบบอภิธรรม)

³⁷¹ วิภงฺค.อ.๑.

³⁷² วิสุทฺธิ.๓/๑๑๔, ตรงกับวิภงฺค.อ.๑๑๘.

³⁷³ คำอธิบายในวิสุทธิมัคค์มี ๑๐๐ หน้า (๓/๑๐๖-๒๐๕) ส่วนในสัมโมหวิโนทนีมี ๙๒ หน้า หน้า ๑๖๘-๒๖๐).

คัมภีร์ลัมโหมวิโนทนี ซึ่งเป็นอรรถกถา ก็แบ่งอธิบายเป็น ๒ ตอนตามนี้ด้วย คัมภีร์ลัมโหมวิโนทนีได้แสดงความแตกต่างแห่งคำอธิบาย ๒ ตอนนี้ไว้ว่า

“พระศาสดา ครั้นทรงแสดงปัจจยาการ...แบบจิตต่างๆ ดวงในสุดตันตภาชนียี้แล้ว, เนืองด้วยปัจจยาการนี้จะมีเฉพาะในจิตต่างๆ ดวงอย่างเดียวกันก็หาไม่ ย่อมมีแม้ในจิตขณะเดียวกันแหละ ฉะนั้น ในบัดนี้ ทรงประสงค์จะแสดงปัจจยาการที่เป็นไปในขณะจิตเดียวกันโดยประการต่างๆ แบบอภิธรรมภาชนียี้”³⁷⁴

อีกแห่งหนึ่ง ใกล้กันนั้น ท่านกล่าวว่า

“ในสุดตันตภาชนียี้ นั้น ทรงจำแนกปัจจยาการเป็นไปในขณะจิตต่างๆ กัน, ในอภิธรรมภาชนียี้ นี้ ทรงปรารภปัจจยาการเป็นไปในขณะจิตเดียว”³⁷⁵

มีตัวอย่างคำอธิบายแบบเป็นไปในขณะจิตเดียวในชีวิตประจำวัน เช่น

“เพราะชาติ เป็นต้น (ความเกิด แก่ ตาย) เหล่านี้ ได้แก่ ความเกิด (แก่ ตาย) ของอรูปธรรมทั้งหลาย ฉะนั้น จึงมิได้ตรัสว่าภาวะที่พ้นหัก ภาวะที่ดมหงอก ภาวะที่หนึ่งเหยี่ยวอน การจตุติ กิริยาที่เคลื่อน (จากภพ) ดังนี้”³⁷⁶

มีข้อน่าสังเกตว่า ในคัมภีร์วิภังค์ คือในพระไตรปิฎก ภาคสุดตันตภาชนียี้ที่ว่าด้วยปัจจยาการในจิตต่างๆ ดวง (แบบเน้นการข้ามภพข้ามชาติ) มีเพียง ๕ หน้า ภาคอภิธรรมภาชนียี้ที่ว่าด้วยปัจจยาการในจิตดวงเดียวมีถึง ๗๒ หน้า³⁷⁷ แต่คำอธิบายในลัมโหมวิโนทนีกลับตรงข้าม คือ ตอนอธิบายสุดตันตภาชนียี้ยาวถึง ๔๒ หน้า ส่วนคำอธิบายอภิธรรมภาชนียี้มีเพียง ๑๙ หน้า³⁷⁸

การที่คำอธิบายในอภิธรรมภาชนียี้สั้นนัก อาจเป็นเพราะพระอรรถกถาจารย์ คือพระพุทฺธโฆสจารย์ ไม่มีอะไรจะพูดมากนักเกี่ยวกับเรื่องนั้น หรือเป็นเพราะท่านเห็นว่า ในพระไตรปิฎกแสดงไว้ดีแล้วไม่ต้องอธิบายมาก

จะอย่างไรก็ตาม เป็นอันให้เห็นว่า ความหมายปฏิจลสมุปปาทที่เป็นฐานของการอธิบายแบบชีวิตประจำวัน เป็นของมีมาแต่เดิมตั้งแต่ในพระไตรปิฎก และมีร่องรอยอยู่ในอรรถกถา เป็นแต่ว่าได้ค่อยๆ เลือนราง ละเลย หรือถูกปล่อยลืมนั้นไปในเวลาต่อๆ มา

³⁷⁴ วิภังค.อ.๒๖๐.

³⁷⁵ วิภังค.อ.๒๖๒.

³⁷⁶ วิภังค.อ.๒๗๒

³⁷⁷ อภิ.วิ.สุดตันตภาชนียี้ ๓๕/๒๕๕/๑๖๑-๒๗๓/๑๘๕; อภิธรรมภาชนียี้ ๓๕/๒๗๔/๑๘๕-๔๓๐/๒๕๗

³⁷⁸ วิภังค.อ.สุดตันตภาชนียี้ ๑๖๘-๒๖๐; อภิธรรมภาชนียี้ ๒๖๐-๒๗๘.

บันทึกพิเศษท้ายบท

เพื่อความเข้าใจลึกกลงไปจำเพาะเรื่อง

บันทึกที่ ๑: ธรรมนิยาม ๑ และ ธรรมนิยาม ๓

มีหลักธรรม ๒ หมวดใหญ่ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงโดยตรัสเรียกว่าเป็น “ธมฺมนิยามตา” ซึ่งในภาษาไทยนิยมใช้รูปศัพท์ที่เรียกได้สะดวกขึ้นว่า “ธรรมนิยาม” และแปลเป็นภาษาไทยอย่างง่ายว่า “ภาวะที่แน่นอนแห่งธรรม” “ธรรมตา” หรือ “กฎธรรมชาติ” คือ หลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา หรือความเป็นจริงของธรรมชาติตามที่ดำรงอยู่หรือเป็นไปของมันเอง (พระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้นหรือไม่ มันก็มีก็เป็นไปของมันอยู่อย่างนั้นๆ)

หลักธรรม ๒ หมวดสำคัญ หรือธรรมนิยาม ๒ ชุดนั้น คือ

ชุดที่ ๑ **อิทัปปัจจยตา** ได้แก่ ปฏิจจสมุปบาทมีองค์ ๑๒ หรือพูดให้ง่ายว่า ๑๒ หัวข้อ (พระไตรปิฎกเล่ม ๑๖ สังยุตตนิกาย นิทานวรรค)

ชุดที่ ๒ **อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา** ซึ่งในยุคอรรถกถาเป็นต้นมา นิยมเรียกชื่อรวมชุดว่า “ไตรลักษณ์” (พระไตรปิฎกเล่ม ๒๐ อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต)

ที่จริง คำที่ทรงเรียกหลักนี้ ตรัสเป็นคำคู่ว่า “ธมฺมภูจิตฺตา ธมฺมนิยามตา” ซึ่งในภาษาไทยเรียกกันว่า “ธรรมฐิติ ธรรมนิยาม” และนิยมใช้คำเดี่ยวว่า “ธรรมนิยาม”

ธรรมนิยาม ๒ ชุดนี้ มีความหมายดังได้อธิบายมาแล้วในบทที่ ๓ และบทที่ ๔ ตามลำดับ แต่เมื่อได้อ่านผ่านมาครบแล้ว เห็นว่าควรสรุปข้อควรทราบไว้ด้วยกัน และกล่าวถึงข้อสังเกตบางอย่างไว้ในที่นี้ เป็นความรู้เสริมประกอบสักเล็กน้อย

ธรรมนิยาม ชุด ๑ ข้อ และชุด ๓ ข้อ เรียงต่อกันเป็น ๔ ข้อ และโยงถึงอริยสัจ ๔

ธรรมนิยาม ๒ ชุดนั้น ถ้านับจำนวนเรียงต่อกัน ก็รวมเป็นธรรมนิยาม ๔ คือ **ธรรมนิยาม ๑** (อิทัปปัจจยตา) กับ **ธรรมนิยาม ๓** (อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา)

ธรรมนิยาม (ธมฺมนิยามตา) ชุดที่ ๑ คือ อิทัปปัจจยตาปฏิจจสมุปบาท ต่อด้วยธรรมนิยามชุดที่ ๒ ที่แสดงไตรลักษณ์ (๓ ข้อ) นำมาเรียงต่อกัน รวมเป็นธรรมนิยาม ๔ ข้อ ดังนี้

๑. ...อุปฺปาทา วา ตถาคตานิ อนุปฺปาทา วา ตถาคตานิ จิตาว สา ชาติฺ ธมฺมภูจิตฺตา ธมฺมนิยามตา
อิทัปปัจจยตา ...
๒. อุปฺปาทา วา ภิกฺขเว ตถาคตานิ อนุปฺปาทา วา ตถาคตานิ จิตาว สา ชาติฺ ธมฺมภูจิตฺตา ธมฺมนิยามตา
สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ
๓. อุปฺปาทา วา ภิกฺขเว ตถาคตานิ อนุปฺปาทา วา ตถาคตานิ จิตาว สา ชาติฺ ธมฺมภูจิตฺตา ธมฺมนิยามตา
สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ
๔. อุปฺปาทา วา ภิกฺขเว ตถาคตานิ อนุปฺปาทา วา ตถาคตานิ จิตาว สา ชาติฺ ธมฺมภูจิตฺตา ธมฺมนิยามตา
สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ

มีคำแปลดังนี้

๑. “... ตถาคตทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ชาติ (หลัก) นั้น ก็ดำรงอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม คือ อิทัปปัจจยตา...”
๒. “ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ชาติ (หลัก) นั้น ก็ดำรงอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม ว่า สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง”

๓. “ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ชาตุ (หลัก) นั้น ก็ดำรงอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม ว่า สังขารทั้งปวง คงทนอยู่มิได้”
๔. “ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ชาตุ (หลัก) นั้น ก็ดำรงอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม ว่า ธรรมทั้งปวง ไม่เป็นอัตตา”

จับแต่หัวข้อมาเรียงเป็น ๔ คือ

ธรรมนิยามที่ ๑	อิทัปปัจจยตา	(ปฏิจจสมุปปาท)
ธรรมนิยามที่ ๒	อนิจจตา	(ภาวะที่สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง)
ธรรมนิยามที่ ๓	ทุกขตา	(ภาวะที่สังขารทั้งปวง คงอยู่มิได้)
ธรรมนิยามที่ ๔	อนัตตตา	(ภาวะที่ธรรมทั้งปวง ไม่เป็นอัตตา)

อย่างที่พูดแล้วว่า ข้อ ๑ **อิทัปปัจจยตา** (ปฏิจจสมุปปาท) เป็นธรรมนิยามที่แสดงความเป็นไปของขั้น ๕ ในอาการที่สัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยแก่กัน เป็นเรื่องอาการความเป็นไปของสังขตธรรม คือประดาสังขาร ที่เรียกได้ว่าอยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ในโลกแห่งสมมุติ

ข้อ ๒ - ๓ **อนิจจตา** และ **ทุกขตา** เป็นธรรมนิยามที่แสดงสภาวะของประดาสังขาร อันเป็นสังขตธรรม ได้แก่ขั้น ๕ ทั้งหมด ว่ามีลักษณะร่วมกันที่ว่า “สพเพ สงขารา” **สังขาร** ทั้งปวง คือทุกอย่างที่เป็นสังขตะ ล้วนไม่เที่ยง คงอยู่มิได้ เสมอเหมือนกันทั้งหมด

ข้อ ๔ **อนัตตตา** เป็นธรรมนิยามที่แสดงสภาวะของธรรมทุกสิ่งทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็สังขตธรรม หรืออสังขตธรรม ไม่ว่าจะอยู่ในขั้น ๕ หรือพ้นจากขั้น ๕ (ขั้นธวินิมุต) ว่ามีลักษณะร่วมกัน คือ “สพเพ ธมฺมา” **ธรรม** ทั้งปวง ไม่ว่าจะสังขาร เป็นสังขตะ หรือวิสังขาร เป็นอสังขตะ ล้วนไม่เป็นอัตตา (อนัตตา) เสมอกันทั้งสิ้น

ธรรมนิยามที่ ๑ คือ **อิทัปปัจจยตา** (ปฏิจจสมุปปาท) แสดงอาการที่สภาวะธรรมทั้งหลายอันเรียกรวมๆ ว่าขั้น ๕ สัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยแก่กันในแนวทางที่รวมเป็นกระบวนการแห่งการก่อให้เกิดทุกข์ ถือว่าเป็นความหมายของ **อริยสัจ** ข้อที่ ๒ คือ **สมุทัยอริยสัจ** ดังที่เรียกว่า ปฏิจจสมุปปาทสมุทัยวาร

อาการที่ขั้น ๕ เป็นไปตามกฎอิทัปปัจจยตานี้ แสดงออกมาในตัวมันเองถึงลักษณะที่เป็นอนิจจัง และทุกขัง ของขั้นทั้ง ๕ หรือของประดาสังขตธรรมนั้น นี่ก็คือ ธรรมนิยามที่ ๒ และ ๓ คือ **อนิจจตา** และ **ทุกขตา** (พูดให้เต็มตามหลักว่า **สพเพ สงขารา อนิจจา, สพเพ สงขารา ทุกขา**)

เมื่อขั้น ๕ เป็นไปตามอิทัปปัจจยตา โดยมีลักษณะเป็นอนิจจา ทุกขา อย่างนี้ แล้วยังไปรวมอยู่ในธรรมนิยามที่ ๔ คือ **อนัตตตา** ข้อต่อไปด้วย มันจึงมีสภาพเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่ก่อตัวของทุกข์ หรือเป็นที่รวมไว้แห่งศักยภาพของการที่จะเป็นทุกข์ และนี่ก็คือความหมายของ **อริยสัจข้อที่ ๑** อันได้แก่ **ทุกขอริยสัจ**

ในที่สุด ถึงแม้สังขารทั้งปวงนั้นจะเป็นอย่างไรก็ตาม มันก็คือธรรม มันเป็นสภาวะธรรม เมื่อเป็นสภาวะธรรม มันก็มีภาวะของมันเอง ไม่เป็นใคร ไม่เป็นของใคร ไม่ใช่ตัวตนของใคร ไม่อยู่ในอำนาจของใครที่จะไปสั่งไปบังคับมันได้จริง แล้วตามฐานะที่เป็นสังขตธรรม มันก็จึงเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ปรุงแต่งมัน แล้วก็เป็อนิจจา เป็นทุกขาไปตามเหตุปัจจัยนั้น ไม่มีใครสั่งบังคับให้มันไม่เป็นเช่นนั้นได้ ดังนั้น สังขารหรือสังขตธรรมทั้งปวงนั้นจึงมีลักษณะร่วมตามธรรมนิยามที่ ๔ ข้อ **อนัตตตา** คือ “**สพเพ ธมฺมา อนัตตา**”

ที่นี้ นอกจากธรรมที่เป็นสังขตธรรมหรือสังขาร ก็ยังมีธรรมที่เป็นอสังขตธรรม ซึ่งพ้นเหนืออิทัปปัจจยตา ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง จึงเป็นนิจจา ไม่เป็นทุกขา เป็นทุกขนิโรธ นี่ก็คือ **อริยสัจข้อที่ ๓** ที่เรียกว่า **นิโรธอริยสัจ** อันได้แก่นิพพาน

แต่เมื่อเป็นธรรม เป็นสภาวะธรรม ก็อย่างที่ว่าแล้ว คือ จึงมีภาวะของมันเอง ไม่เป็นใคร ไม่เป็นของใคร ไม่ใช่ตัวตนของใคร ไม่อยู่ในอำนาจของใครที่จะไปสั่งบังคับมันได้ นี่ก็คือเป็นอนัตตาเช่นกัน ดังนั้น ธรรมนิยามที่ ๔ ข้อ **อนัตตตา** คือ “**สพเพ ธมฺมา อนัตตา**” จึงเป็นลักษณะร่วมของธรรมทั้งปวง ทั้งสังขาร และวิสังขาร หรือทั้งสังขตธรรม และอสังขตธรรม

เป็นอันว่า อสังขตธรรมแห่งนิโรธ อันประจักษ์ในที่จบ ที่สิ้นสุด ที่ไม่เป็นไปแห่งปัจจุสมุปบาทสมุทัยวาร คือในนิโรธวาร แห่งปัจจุสมุปบาท หรือพูดให้ง่ายว่า อันลุล่วงด้วยการหยุด ดับ ไม่เป็นไป ไม่เกิดขึ้นแห่งปัจจุสมุปบาทนี้ แม้จะพ้นจากภาวะที่เป็นสังขตะ จึงไม่เป็นอนิจจัง ไม่เป็นทุกขัง แต่ก็เช่นเดียวกับสภาวะธรรมทั้งหลายในแง่ที่ว่า ไม่เป็นอัตตา (อนัตตา) ไม่เป็นของใคร ไม่เป็นใครๆ ไม่เป็นตัวตนของใคร ไม่เป็นไปตามปรารถนาของใคร คือเป็นสภาวะตามที่เป็นของมันเอง

ส่วนอริยสังขัตที่ ๔ คือ **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข** ที่เรียกสั้นๆ ว่า **มรรค** พูดอย่างรวบยอดก็คือ วิธีปฏิบัติในการที่จะให้กระบวนการของอิทัปปัจจยตา ที่เป็นปัจจุสมุปบาทสมุทัยวาร ไม่เป็นไป หยุดดับดับสลายหายไป หรือให้พลิกกลับเป็นปัจจุสมุปบาทนิโรธวารนั่นเอง แต่ในการปฏิบัติที่จะให้เป็นอย่างนี้ เมื่อแยกแยะออกไป ก็มีรายละเอียดมากมาย ซึ่งจัดเป็นระบบชีวิตดั่งมาที่เรียกว่า มรรคมีองค์ ๘ อันสำเร็จด้วยไตรสิกขา ซึ่งทั้งหมดนี้ ว่าโดยสาระก็คือ การละอกุศล และเจริญกุศล แล้วทั้งอกุศลและกุศล ก็อยู่ในขั้นที่ทั้ง ๕ นั่นเอง (จะพูดให้ง่ายว่า พัฒนากุศลขั้น หรืออย่างที่บางท่านชอบพูดให้สะดวกปากพอรู้กันโดยนัยว่า พัฒนาขั้น ๕ ก็พอได้) ดังนั้น อริยสังขัตที่ ๔ คือมรรคนี้ จึงเป็นไปตามธรรมเนียมที่ ๒-๓-๔ คือ อนิจจตา ทุกขตา และ อนัตตตา ทั้งหมด

เป็นอันว่า ในธรรมนิยาม ๔ ข้อนี้

ข้อที่ ๑ **อิทัปปัจจยตา** แสดงอาการที่เป็นไปของสังขตธรรม (เป็นสาระของอริยสังขัต ๒)

ข้อที่ ๒-๓ **อนิจจตา, ทุกขตา** แสดงลักษณะร่วมของสังขตธรรม (ครอบคลุมอริยสังขัต ๑, ๒ และ ๔)

ข้อที่ ๔ **อนัตตตา** แสดงลักษณะร่วมของสัพพธรรม คือทุกสภาวะ (ครอบคลุมอริยสังขัตทั้งหมดทั้ง ๔ ข้อ)

ตถตา - ความเป็นเช่นนั้นเอง

ในหลักธรรมนิยาม (ธมมนิยามตา) ชุดที่ ๑ คือ อิทัปปัจจยตาปัจจุสมุปบาท ผู้ศึกษาคงสังเกตเห็นว่า พุทธพจน์ที่ตรัสเริ่มต้นเหมือนกันกับในหลักธรรมนิยามชุดที่เรียกว่าไตรลักษณ์ คือมีคำ ๒ คำว่า “ธมมภูจิตตา ธมมนิยามตา” นำหน้า แต่ตอนลงท้ายแปลกออกไปว่า อิทัปปัจจยตา มีคำนำหน้าเพิ่มเข้ามา ๓ คำ คือ “ตถตา อวิตถตา อนนถตถตา” ซึ่งไม่ปรากฏในหลักไตรลักษณ์

ข้อความเต็มตรงนี้ว่า:

“อิติ ไซ ภิภขเว ยา ตตฺร ตถตา อวิตถตา อนนถตถตา อิทัปปัจจยตา ขยํ วุจฺจติ ภิภขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท”

แปลว่า:

“ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นตถตา (ตถตา/ภาวะที่เป็นเช่นนั้น เป็นอยู่คงอยู่อย่างนั้น) ความเป็นอวิตถตา (อวิตถตา/ภาวะที่ไม่เพี้ยนไม่ผันแปรไปจากที่เป็นอย่างนั้น) ความเป็นอนนถตถตา (อนนถตถตา/ภาวะที่ไม่เป็นอย่างอื่น) คือ อิทัปปัจจยตา ดังกล่าวมานี้แล เรียกว่า ปฏิจฺจสมุปฺปาโท”

ที่จริง คำเหล่านี้ ก็คือคำเน้นย้ำ หรือลำทับให้หนักแน่น หรือให้ใสใจจริงจังนั่นเอง แต่บางคำเป็นคำที่กระชับและให้ความรู้สึกสะดุดเด่น ก็มีการยกขึ้นมาเอ่ยอ้างบ่อยจนคุ้นหรือเป็นที่นิยม อย่างไรใน ๓ คำนี้ คำว่า “ตถตา” ได้กลายเป็นคำที่มีการกล่าวถึงค่อนข้างมาก หรือได้ยินค่อนข้างบ่อย และเพราะเหตุที่คำนี้พบเฉพาะที่ตรัสไว้กับอิทัปปัจจยตา จึงอาจจะทำให้เข้าใจว่า จำเพาะหมายถึงอิทัปปัจจยตาปัจจุสมุปบาทเท่านั้น

เพื่อให้มองกว้างออกไป จึงยกพุทธพจน์ต่อไปนี้มาให้ดู ดังนี้ (ส.ม.๑๙/๑๖๙๗/๕๔๐; พุ.ปฎิ.๓๑/๕๔๔/๔๔๘)

“ภิกษุทั้งหลาย สภาวะ ๔ อย่างนี้ เป็นตถตา (เป็นเช่นนั้น หรือจริงแท้) เป็นอวิตถตา (ไม่เพี้ยนไปจากที่เป็นอย่างนั้น) เป็นอนนถตถตา (ไม่เป็นไปอย่างอื่น) สภาวะ ๔ อย่างเป็นไฉน? คือ สภาวะที่ว่า นี้ทุกขี... สภาวะที่ว่า นี้ทุกขสมุทัย... สภาวะที่ว่า นี้ทุกขนิโรธ... สภาวะที่ว่า นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา...”

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้นแล เธอทั้งหลายพึงกระทำกรประกอบความเพียร เพื่อรู้ตามเป็นจริงว่า นี้ทุกขี ... นี้ทุกขสมุทัย ... นี้ทุกขนิโรธ ... นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา”

เห็นชัดว่า สภาวะที่เป็น ตตา อวิตตา อนัญญตา ในพุทธพจน์นี้ ก็คือสภาวะที่เรียกกันทั่วไปว่า **อริยสัง ๔** นั้นเอง และ คำทั้ง ๓ ซึ่งมีคำแปลตั้งว่าแล้วนั้น ก็คือคำเสริมความหมายของคำว่า “สังจะ” นั้นแหละ นอกจากนั้น ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาฎีกา บางทีก็เรียกอริยสังว่า “ตถธรรม” เช่นเดียวกับที่บางครั้งเรียกว่า “สังธรรม” (แต่ “สังธรรม” มิใช่หมายถึงอริยสังเสมอไป)

คำที่กล่าวถึงอริยสัง ๔ โดยใช้คำว่า ตตา อวิตตา อนัญญตา ยังมีอีกในพระไตรปิฎก และก็นำรู้น่าสนใจ จะยกมาให้ดู กันบ้าง แห่งหนึ่งต่อจากข้างบนนั้น (ขุ.ปฎิ.๓๑/๕๔๕/๔๔๙) ว่า

“ทุกขีเป็นสังจะ ด้วยขรรตขันเป็นตตา (เป็นเช่นนั้น หรือจริงแท้) อย่างไร? ทุกขี มีความหมายว่า เป็นทุกขี ๔ ความหมาย ขันเป็นตตา (เป็นเช่นนั้น หรือจริงแท้) เป็นอวิตตา (ไม่เพี้ยนไปจากที่เป็นอย่าง นั้น) เป็นอนัญญตา (ไม่เป็นไปอย่างอื่น) คือ ทุกขีมี ความหมายว่าเป็นการบีบคั้น ๑ ความหมายว่าเป็น สิ่งขตะ ๑ ความหมายว่าเป็นภาวะเฝ้าร้อน ๑ ความหมายว่าเป็นความผันแปรกลับกลาย ๑ ...

“สมุทัยเป็นสังจะ ด้วยขรรตขันเป็นตตา อย่างไร? สมุทัย มีความหมายว่าเป็นสมุทัย ๔ ความหมาย ขันเป็นตตา เป็นอวิตตา เป็นอนัญญตา คือ สมุทัยมี ความหมายว่าเป็นที่รวมตัวกันขึ้น ๑ ความหมายว่า เป็นเหตุ (แหล่งที่มา/นิทาน) ๑ ความหมายว่าประกอบประกอบผูกไว้ ๑ ความหมายว่าห่วงเหนี่ยวพันพัน ๑ ...

“นิโรธเป็นสังจะ ด้วยขรรตขันเป็นตตา อย่างไร? นิโรธ มีความหมายว่าเป็นนิโรธ ๔ ความหมาย ขัน เป็นตตา เป็นอวิตตา เป็นอนัญญตา คือ ความหมายว่าเป็นที่พ้นโลง (เป็นอิสระ) ๑ ความหมายว่าเป็น ภาวะปลอดสงัด (ไร้สิ่งรบกวน) ๑ ความหมายว่าเป็นอสังขตะ ๑ ความหมายว่าเป็นขมตะ ๑ ...

“มรรคเป็นสังจะ ด้วยขรรตขันเป็นตตา อย่างไร? มรรค มีความหมายว่าเป็นมรรค ๔ ความหมาย ขันเป็นตตา เป็นอวิตตา เป็นอนัญญตา คือ ความหมายว่าเป็นเครื่องนำออกไป ๑ ความหมายว่าเป็นเหตุ ๑ ความหมายว่าเป็นการมองเห็น ๑ ความหมายว่าเป็นอธิปไตย ๑ ...”

ขอจบด้วยข้อความสรุปอริยสัง ๔ ต่อไปนี้ (ขุ.ปฎิ.๓๑/๕๔๖/๔๕๐) ซึ่งเป็นคำตอบต่อคำถามหลายอย่างพร้อมไปในตัว ว่า

“สังจะ ๔ มีการรู้แจ้งแทงตลอดพร้อมด้วยกันเป็นหนึ่งเดียว โดยอาการเท่าไร? สังจะ ๔ มีการรู้แจ้ง แทงตลอดพร้อมด้วยกันเป็นหนึ่งเดียว โดยอาการ ๔ คือ โดยขรรตที่เป็นตตา ๑ โดยขรรตที่เป็นอนัตตา ๑ โดยขรรตที่เป็นสังจะ ๑ โดยขรรตที่เป็นปฏิเวธ ๑

“สังจะทั้ง ๔ สังเคราะห์เป็นหนึ่งเดียว ด้วยอาการ ๔ เหล่านี้ โดยที่สังจะอันสังเคราะห์เป็นหนึ่ง เดียวแต่ละอย่างนั้นๆ มีภาวะเป็นหนึ่งเดียวๆ ที่รู้แจ้งแทงตลอดด้วยญาณอันเดียว เพราะเหตุนี้สังจะ ทั้ง ๔ จึงมีการรู้แจ้งแทงตลอดพร้อมด้วยกันเป็นหนึ่งเดียว ...”

ตตตา ก็คือภาวะที่เป็นตตา (ตา= ภาวะ) เหมือนกับคำว่า *อนิจจตา* ก็คือภาวะที่เป็นอนิจจา *ทุกขตา* ก็คือภาวะที่เป็นทุกขา *อนัตตตา* ก็คือภาวะที่เป็นอนัตตา

ตรงนี้ก็เลยเป็นโอกาสให้สังเกตว่า คำศัพท์ธรรมะเดิมในภาษาบาลีนั้น ท่านมีหลักภาษาที่มักช่วยให้แยกความหมายไว้ ค่อนข้างชัดเจนดี แต่เวลานำมาใช้ในภาษาไทย บางทีเราใช้ปนเปกัน แล้วบางทีก็ทำให้เกิดความสับสนในการศึกษา

ข้อที่สังเกตเห็นที่นี้ก็คือ “ตา” นี้แหละ จะเห็นว่า คำศัพท์ในจำพวกนิยามนี้ มี “ตา” ต่อท้ายบ่อยๆ

ที่ว่าควรสังเกตไว้ ก็เช่น **ธมฺมนิยามตา** (ธรรมนิยามตา) กับ **ธมฺมนิยาม** (ธรรมนิยาม) ตัวหลักแท้ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ใช้คำ ว่า ธรรมนิยามตา ซึ่งมีความหมายว่าเป็น ภาวะ (-ตา) ลักษณะ อาการ หรือความเป็นไปของสภาวะธรรมที่เป็นธรรมนิยาม

ส่วนธรรมนิยาม เป็นคำที่นิยมใช้กันในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาและฎีกาเป็นต้นมา ซึ่งใช้อย่างหลวมสักหน่อย หมายถึง สภาวะธรรมที่เป็นปัจจัยนั้นๆ ในปฏิจลสมุปปาท ก็ได้ หมายถึงธมฺมนิยามตาที่เป็นภาวะ เป็นลักษณะ หรือความเป็นไปของ สภาวะธรรมเหล่านั้น ก็ได้

ธมฺมฏฺฐิตตา คือ ภาวะ ลักษณะ หรือความเป็นไปของสภาวะธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ส่วน **ธมฺมฏฺฐิติ** (ธรรมฐิติ) หมายถึงภาวะอย่างนั้น ก็ได้ แต่มักหมายถึงตัวสภาวะธรรมนั้นๆ เอง ที่เป็นเหตุปัจจัย หรือเป็นไปตามเหตุปัจจัย

อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา ก็คือภาวะ ลักษณะ อาการ หรือความเป็นไป ของสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอนิจจา เป็นทุกขตา เป็นอนัตตตา ดังกล่าวมาแล้ว

เมื่อได้ข้อสังเกตอย่างนี้แล้ว จึงขออย่าให้เข้าใจร่วมกันว่า ธรรมนิยาม ในที่นี้ โดยทั่วไป ใช้ในความหมายของ “ธมฺมนิยามตา” (ธรรมนิยามตา) คือ เป็นลักษณะ เป็นอาการ ที่แสดงความเป็นอยู่เป็นไปของธรรม หรือของสภาวะนั้นๆ ไม่ใช่เป็นองค์ธรรม ไม่ใช่เป็นตัวสภาวะธรรมนั่นเอง

ดังนั้น ธมฺมนิยามตา (ที่ใช้กันสบายๆ ว่า “ธรรมนิยาม”) อิทัปปัจจยตา ตถตา อนิจจตา อนัตตตา ฯลฯ จึงไม่ใช่เป็นเบญจขันธ์ ไม่ใช่เป็นนิพพาน ไม่ใช่เป็นสังขาร ไม่ใช่เป็นสังขตธรรม ไม่ใช่เป็นอสังขตธรรม เป็นต้น

ข้อควรรู้ควรสังเกต: คำศัพท์ธรรมชุด “ไตรลักษณ์”

นอกจากเรื่องคำที่มี “-ตา” ต่อท้ายแล้ว ยังมีข้อควรรู้ควรสังเกตเกี่ยวกับคำศัพท์ทางธรรมอีกมาก ในที่นี้ ขอพูดเพิ่มเติมเกี่ยวกับคำในจำพวกธรรมนิยามนี้อีกเล็กน้อย

“ไตรลักษณ์” (ภาษาบาลีว่า “ติลกฺขณ”) เป็นคำหนึ่งที่คุณคุ้นปาก พูดเขียนกันมาก ได้ยินกันบ่อยยิ่ง ที่จริงมิใช่เป็นคำดั้งเดิม ไม่มีในพระไตรปิฎก แต่เป็นคำที่นิยมใช้กันมาตั้งแต่ยุคอรรถกถา ส่วนในพระไตรปิฎกเอง ตรัสไว้เป็นหลักธมฺมนิยามตา ๓ ที่แสดงแล้วข้างต้น และในที่ทั่วไป ไม่มีชื่อเรียกรวมกัน แม้จะตรัสไว้หลายแบบ ก็ระบุแยกเป็นแต่ละอย่าง เช่นว่า (ส.ข.๑๗/๓๙-๔๑/๒๗)

“ฐปฺ ภิภฺชเว ชนิจฺจ เวทนา ชนิจฺจา สญฺญา ชนิจฺจา สงฺขารา ชนิจฺจา วิญฺญาณํ ชนิจฺจ ... ฐปฺ ภิภฺชเว ภิภฺชชฺช เวทนา ทุภฺชชฺช สญฺญา ทุภฺชชฺช สงฺขารา ทุภฺชชฺช วิญฺญาณํ ทุภฺชชฺช ... ฐปฺ ภิภฺชเว ชนตฺตา เวทนา ชนตฺตา สญฺญา ชนตฺตา สงฺขารา ชนตฺตา วิญฺญาณํ ชนตฺตา”

(ในพระไตรปิฎก แม้จะพบคำบาลีที่แปลว่าลักษณะ ๓ หรือไตรลักษณ์ ซึ่งเรียงตามหลักภาษาว่า “ติณฺ ภิภฺชชฺชช” ก็มีแต่ที่หมายถึงลักษณะ ๓ อย่างอื่นทั้งนั้น อย่างใกล้ที่สุด ก็หมายถึงสังขตลักษณ์ ๓ [อุปปาทลฺกฺขณํ วยลฺกฺขณํ จิตฺตญฺเจตฺตลฺกฺขณํ - พุ.ปฎิ.๓๑/๖๓๙/๕๓] ซึ่งเป็นคนละชุด และมีชื่อเรียกเฉพาะต่างหากอยู่แล้ว)

ส่วนคำว่า “สามัญญลักษณ์” ก็ไม่เป็นคำที่มีมาเดิมในพระไตรปิฎก แต่ใช้บ่อยในอรรถกถาเป็นต้นมา และมักใช้ในความหมายเชิงแยกแยะเพื่อเทียบเคียง โดยมีการจำแนกว่า สิ่งทั้งหลายมีลักษณะ ๒ อย่าง คือ ลักษณะจำเพาะตัว เรียกว่า “ปัจจัตตลักษณ์” และลักษณะร่วมที่เสมอเหมือนกันกับสิ่งอื่น เรียกว่า “สามัญญลักษณ์” เช่น รูปมีภาวะที่ถูกบีบเบียนเป็นปัจจัตตลักษณ์ เวหนามีการเสวยรสอารมณ์เป็นปัจจัตตลักษณ์ แต่ทั้งรูปและเวหนานั้น มีภาวะที่ไม่เที่ยง (อนิจจตา) คงทนอยู่มิได้ (ทุกขตา) ไม่เป็นตัวตนของใครที่ยึดถือเป็นเจ้าของครอบครองสั่งบังคับบัญชาให้เป็นไปตามปรารถนาได้จริง (อนัตตตา) เป็น สามัญญลักษณ์

ปัจจัตตลักษณ์นั้น บางทีก็เรียกว่า “วิเสสลักษณ์” คือลักษณะพิเศษ หรือลักษณะของสิ่งนั้น ที่แปลกหรือแตกต่างจากสิ่งอื่น คือไม่เหมือนกับสิ่งทั้งหลายที่เหลือจากตัวมัน ถ้าใช้คำนี้ ก็บอกว่าสิ่งทั้งหลายมีลักษณะ ๒ คือ วิเสสลักษณ์ และสามัญญลักษณ์

บางแห่ง ท่านพูดให้ชัดขึ้นอีก และใช้คำเรียกอย่างอื่นก็มี เช่นบอกว่า ปรมาตถธรรมทั้งหลายมีลักษณะ ๒ คือ สภาวลักษณ์ (ลักษณะที่เป็นภาวะของมันเอง) กับสามัญญลักษณ์ ทั้งนี้ สภาวลักษณ์นั้นบางทีก็เรียกสั้นๆ ง่ายๆ ว่า “สลักษณ์” (ลักษณะของมันเอง)

ในความรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายนั้น การรู้เข้าใจถึงสภาวลักษณ์ เป็นงานของปัญญาที่เรียกว่า “อภิญา” (ความรู้เจาะตรงหรือรู้ประจักษ์ตรงตัวตรงหน้าถึงสภาวะ ใช้คำว่า “อภิขานัน” ก็ได้, ไม่ใช่อภิญาในคำว่า อภิญา ๕ และอภิญา ๖)

เมื่อรู้เข้าใจชัดด้วยอภิญาแล้ว จัดว่าเป็นปริญาขั้นต้นที่ชื่อว่า “ญาตปริญา” ส่วนการรู้เข้าใจถึงสามัญญลักษณ์ เป็นงานของปัญญาที่เรียกว่า “ปริญา” ในระดับที่ชื่อว่า “ตริณปริญา”

อนึ่ง พึงเข้าใจด้วยว่า ไม่จำเป็นต้องพูดยืนตัวเสมอไปว่า สามัญลักษณะ ได้แก่ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา เพียงแต่บอกให้ตรงพอดีตามเป็นจริง ดังที่บางแห่งท่านก็พูดว่า สังขารทั้งหลายมีสามัญลักษณะคือสถานะที่มีที่เป็นตามเหตุปัจจัย (มีเหตุปัจจัยอยู่เบื้องหลัง)

พึงสังเกตด้วยว่า คำที่ตั้งรูปขึ้นมาให้ใช้เป็นหลักความคิดได้สะดวกกว่า อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา นี้ มิได้มีในพระไตรปิฎกพร้อมด้วยกันเป็นชุด แต่ท่านใช้แยกต่างหากกันตามแต่กรณี

อนิจจตา แม้จะพบมากแห่งสักหน่อยโดยมักใช้ในการอธิบายความแตกดับของรูปธรรมตลอดจนความตายคือมรณะ แต่ไม่มีเลยที่มากในพุทธพจน์โดยตรง (เป็นคำของพระสารีบุตรบ้าง ของผู้อื่นบ้าง และคำอธิบายในพระอภิธรรมปิฎกบ้าง) ทุกขตา เป็นพุทธวจนะ แต่ก็มิเฉพาะในชุดทุกขตา ๓ (ทุกขทุกขตา สังขารทุกขตา วิปริณามทุกขตา) ส่วนอนัตตตา ไม่เป็นรูปที่ใช้ในพระไตรปิฎก

มาถึงขั้นอรรถกถา คงเป็นเพราะท่านกล่าวถึง อธิบาย และอ้างอิงธรรมชุดนี้อยู่เสมอ จึงมักใช้คำเหล่านี้ซึ่งเอ่ยอ้างได้สะดวก โดยไม่ต้องออกชื่อครบ ใช้เพียง “อนิจจตา” ต่อด้วยคำว่า “อาหิ” ก็พอ เช่น “อนิจจตาที่ปฏิสยุตต์” “อนิจจตาที่ภยณตตย” “อนิจจตาที่วเสน” “อนิจจตาที่สามณญลกฺขณ” “อนิจจตาที่น” เป็นต้น จนกระทั่งในคัมภีร์รุ่นฎีกา จึงพบที่มีการนำมาเรียงให้เห็นพร้อมกันเต็มทั้งชุดบ้าง แต่ก็ไม่มากแห่ง

ข้อควรรู้ควรสังเกต: คำศัพท์ธรรมชุด “อิทัปปัจจยตา”

หันไปดูหลักธรรมนิยามชุดที่ ๑ หลักนี้ถือกันว่าเป็นธรรมระดับปัญญาที่ลึกซึ้งและยากยิ่ง ในวรรณกรรมหรือตามเอกสารที่สืบกันมานานในสังคมไทย ดูเหมือนแทบไม่มีการกล่าวถึงหลักธรรมนี้ (แต่อย่าเพิ่งถือเป็นยุติ เพราะยังไม่ได้สำรวจตรวจสอบอย่างจริงจังทั่วตลอด) จนมาในช่วงศตวรรษที่ผ่านมา จึงมีการกล่าวถึงในระบบการศึกษา และคำเรียกชื่อหลักธรรมนี้ที่คุ้นที่สุดในยุคแรกๆ ของช่วงเวลานั้น คือ “ปฏิจจสมุปปาท”

การที่หลักธรรมนี้ปรากฏขึ้นมามีการเอ่ยอ้างชื่อในวงการศึกษาระดับมัธยมศึกษาว่า “ปฏิจจสมุปปาท” นั้น เท่าที่ทราบ คงสืบจากการที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงตั้งระบบการเรียนวิชาชั้นมัธยมศึกษา และทรงนิพนธ์คำอธิบายหลักปฏิจจสมุปปาทไว้ในหนังสือ *ธรรมวิภาค ปริจเฉทที่ ๒* ซึ่งกำหนดเป็นหลักสูตรพระปริยัติธรรมสำหรับนักธรรมชั้นโท

ชื่อหลักธรรมนี้ ที่เรียกว่าปฏิจจสมุปปาทนั้น พบมาก ทั้งในพระไตรปิฎก และอรรถกถาฎีกา เป็นต้น การที่รู้จักชื่อนี้กันมาก จึงนับว่าสอดคล้องกันดี แต่ที่น่าสังเกตก็คือ “อิทัปปัจจยตา” ซึ่งเป็นคำหลัก (มักมาด้วยกันและนำหน้า “ปฏิจจสมุปปาท”) กลับดูเหมือนว่าไม่ได้เห็น ไม่ได้ยินใครพูดถึง เหมือนจะเป็นเครื่องแสดงว่า ผู้เล่าเรียนในระบบการศึกษาที่เป็นอยู่นั้น ไม่ได้ค้นคว้าขยายออกไปจากความรู้ในหนังสือที่เป็นแบบเรียน จนกระทั่งประมาณครึ่งศตวรรษมานี้เอง คำนี้จึงเริ่มเด่นขึ้นมา และเท่าที่นึก เท่าที่ทวนระลึกได้ น่าจะเกิดจากการที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้ยกหลักธรรมนี้ขึ้นมาสอน มาอธิบายอย่างจริงจัง พร้อมทั้งย้าชื่อที่เรียกว่า “อิทัปปัจจยตา”

(คำว่า “อิทัปปัจจยตา” ปรากฏในพระไตรปิฎกในพุทธพจน์ ๒ วาระ คือ ครั้งแรก เมื่อตรัสรู้ใหม่ๆ ทรงปรารภว่าธรรมที่ตรัสรู้นั้นคนทั่วไปเข้าใจยาก การที่จะทรงแสดงธรรมนั้นจึงเป็นความลำบาก และอีกครั้งหนึ่ง เมื่อทรงแสดงธรรมนิยามหลักที่ ๑ แต่ทั้งนี้ ท่านเล่าไว้หลายแห่ง นอกจากนั้นก็มาเฉพาะในคำว่า “อิทัปปัจจยตา” และ “อิทัปปัจจยตาปฏิจจสมุปปาทนเนสฺสุ”)

พึงสังเกตด้วยว่า คำว่า “ปัจจยการ” ที่เป็นอีกชื่อหนึ่งของปฏิจจสมุปปาท ซึ่งได้พิมพ์กำกับไว้ด้วยในหนังสือแบบเรียนนักธรรมชั้นโทนั้น เป็นคำที่เกิดภายหลัง ไม่มีในคัมภีร์ที่เป็นหลักของพระสูตร แต่มาปรากฏขึ้นใน *อปทาน* อันเป็นคัมภีร์สืบเนื่องที่จัดเข้าในพระสูตรต้นปิฎก พบ ๒ แห่งใกล้ๆ กัน ในหัวข้อและเรื่องเดียวกัน คือ ในประวัติของพระเขมาเถรี พระอัครสาวิกาฝ่ายขวา ซึ่งเป็นเหตุตัดคชทางปัญญา (ปัจจยการกุสล, พ.อ.ป.๓๓/๑๕๘/๓๐๒ และ ปัจจยการโกวิทา, พ.อ.ป.๓๓/๑๕๘/๓๐๙)

ในพระวินัยปิฎก แม้จะเล่าเหตุการณ์ในพุทธประวัติตั้งแต่เสวยวิมุตติสุขหลังตรัสรู้ใหม่ๆ เริ่มด้วยการทรงพิจารณาปฏิจจสมุปปาท แต่ทั้งปิฎกไม่ใช้คำว่าปัจจยการเลย

ส่วนในพระอภิธรรมปิฎก คัมภีร์ใหญ่ซึ่งมีบทที่ว่าด้วยเรื่องปฏิจจสมุปปาทโดยตรง คือ *วิภังค์* ทั้งที่อธิบายหลักปฏิจจสมุปปาทอย่างยืดยาว (ประมาณ ๗๕ หน้า) แต่ในเนื้อความที่อธิบายตลอดทั้งหมด ไม่มีคำว่า “ปัจจยการ” เลย (แม้แต่คำที่เรียกชื่อหลักโดยตรงว่า “ปฏิจจสมุปปาท” ก็ไม่ปรากฏ มีเพียงคำกล่าวถึงสภาวธรรมที่เป็น “ปฏิจจสมุปปนฺ” หรือ “อิทฺตปปัจจยตา-ปฏิจจสมุปปนฺ”) มีแต่ชื่อบทหรือชื่อหัวข้อที่พระอาจารย์ผู้รวบรวมคัมภีร์ (พระธรรมสังคหาคารย) ตั้งใส่ให้ ซึ่งก็ตั้งไม่เหมือนกัน คือ ฉบับสยามรัฐของไทย ตั้งชื่อว่า ปัจจยการวิภังโค และฉบับฉันทนาธรรมตั้งชื่อว่า ปฏิจจสมุปปาทวิภังโค

รวมแล้ว ในพระไตรปิฎก คำที่ใช้บ่อยใช้มากที่สุดคือ “**ปฏิจจสมุปปาท**” ทั้งที่มาโดดๆ และมากับอิทฺตปปัจจยตา ทั้งนี้โดยมากมาในพระสูตร สำหรับในพระวินัย มีน้อยแห่งเป็นธรรมดา ส่วนในพระอภิธรรม มีกล่าวโดยตรงใน *กถาวัตถุ* เท่านั้น นอกนั้นก็กล่าวถึงใน *ธัมมสังคณี* เฉพาะในคำว่า ปฏิจจสมุปปาททุกสตา และครั้งหนึ่งใน *ธาตูกถา* ตอนท้ายมัตติกา ซึ่งมีลำดับธรรมที่นำเสนอ (ปญจกฺขนฺธา ทฺวาทสยตฺตนา นิ อฏฺฐารส ธาตุโย จตฺตาริ สจฺจานิ พาวีสติหฺตฺริยานิ ปฏิจจสมุปปาโท จตฺตาริ สติปฏฺฐานา จตฺตาริ สมนฺนปฺชานา จตฺตาริ อิทธิปาทา, อภ.ธ.๓๖/๑/๑)

ในคัมภีร์ชั้นนอรรถกถาลงมา ใช้มากทั้งคำว่า “ปฏิจจสมุปปาท” และคำว่า “ปัจจยการ” ส่วน “อิทฺตปปัจจยตา” ก็กล่าวถึง แต่ไม่บ่อยนัก

อีกข้อสังเกตหนึ่ง คือ สืบเนื่องจากคำว่า “ธมฺมฉฺฉิตฺตา ธมฺมนิยามตา” ที่เป็นชื่อของหลักธรรมนิยามนี้ ได้เกิดคำศัพท์สำคัญที่พึงทราบอีกชื่อหนึ่ง คือ “**ธรรมฉฺฉิตฺตญาณ**” ซึ่งมาในพุทธพจน์ว่า “ธมฺมฉฺฉิตฺตญาณํ ปุพฺเพ, ปจฺจนา นิพฺพานํ ญาณํ” (“ธรรมฉฺฉิตฺตญาณก่อน ญาณในนิพพานทีหลัง” หรือ “มีธรรมฉฺฉิตฺตญาณก่อน แล้วญาณในนิพพานก็ตามมา”, *สุตฺตนิสฺสํ. ส.นิ.๑๖/๒๙๑/๑๕๑*)

พุทธพจน์นี้ตรัสแก่พระสุลิมะ ซึ่งเป็นปริพาชกมาก่อน แล้วมาขอบวชในธรรมวินัยนี้ โดยมีความเข้าใจผิดคิดว่า ผู้บรรลุธรรมสูงสุดคือเป็นพระอรหันต์ คงต้องมีฤทธิ์ ฤทธิ์พิศ พิศพิศ พิศพิศ เป็นต้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสข้อความนี้เพื่อให้เขาหายเข้าใจผิด และรู้ให้ถูกต้องว่า พระอรหันต์ปัญญาวิมุต สำเร็จด้วยเกิดธรรมฉฺฉิตฺตญาณขึ้น แล้วก็มีญาณในนิพพาน โดยไม่ต้องมีฤทธิ์เป็นต้นนั้นแต่อย่างใด

“**ธรรมฉฺฉิตฺตญาณ**” แปลตามตัวว่า ญาณในธรรมฉฺฉิตฺต ก็คือความหยั่งรู้ธรรมนิยามนี้เอง ได้แก่เข้าใจชัดเจนในสภาวธรรมแห่งขั้นทั้ง ๕ ว่าเป็นอนิจจาทุกขา อนัตตา ตลอดจนรู้อาการที่สังขตธรรมเหล่านั้นเป็นเหตุปัจจัยกันทำให้เกิดผลตามกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปปาทที่เป็นสมุทยวาร และจบลงด้วยรู้ความดับเหตุปัจจัยแห่งปฏิจจสมุปปาทนั้นแจ้งเป็นนิโรธวาร ประจักษ์นิพพานในที่สุด

แม้ว่าธรรมฉฺฉิตฺตญาณตามพุทธพจน์ข้างต้น จะครอบคลุมความรู้แจ้งไตรลักษณ์และปฏิจจสมุปปาทจนจบนิโรธวาร แต่ในคำอธิบายที่ถือได้ว่าบรรทัด อย่างเรื่องญาณ ๗๗ ในพระไตรปิฎกเล่มเดียวกันนี้เอง (*ส.นิ.๑๖/๑๒๗/๗๑*) พระองค์ตรัสถึงหรือทรงเน้นเฉพาะปฏิจจสมุปปาท (สมุทยวาร)

ปรากฏว่า ต่อมา ธรรมฉฺฉิตฺตญาณเป็นหลักธรรมที่กล่าวถึงบ่อยขึ้น โดยมีการแสดงความหมายและอธิบายเน้นหรือเจาะจงไปที่ปฏิจจสมุปปาท ดังที่ในปฏิสัมภิทามคคีให้ความหมายว่า ธรรมฉฺฉิตฺตญาณ คือปัญญาในปัจจยปริคคหะ (ปัจจยปริคคหะ คือ การกำหนดดับปัจจย [*ข.ปฏิ.๓๑/๙๔/๗๒*] ที่ต่อมานิยมเรียกว่า “ปัจจยปริคคหญาณ”) และในคัมภีร์ชั้นนอรรถกถาลงมา ท่านได้อธิบายหรือกล่าวถึงธรรมฉฺฉิตฺตญาณนี้ไม่น้อยทีเดียว เช่นว่า ธรรมฉฺฉิตฺตญาณ คือปัจจยปริคคหญาณ หรือปัจจยการญาณ เป็นกัณฑ์ขัตติยวิสุทธิ เรียกว่าเป็น ยถาภูตญาณ บ้าง สัมมาตฺตนะ บ้าง บางทีก็บอกสั้นๆ ว่าเป็นวิปัสสนาญาณ บ้างว่าเป็นญาณอันถึงจุดยอดของการเห็นอิทฺตปปัจจยตา ส่วน “นิพฺพานํ ญาณํ” ท่านว่าได้แก้มคฺคญาณ (*เช่นที่.ธ. ๓/๓๕๙/๒๖๕; ส.ธ.๒/๓๔/๗๗; ๗๐/๑๔๓; ปฏิ.ส.ธ.๑/๖๒/๑๓๙; วิภังค.ธ.๘๐๖/๔๕๒; วิสุตฺติ.๓/๒๒๘; วิสุตฺติ.วิ.๓/๓๑๘/๕๘๗*)

หลักความจริง และกฎธรรมชาติ ที่ครอบคลุม

ในพุทธพจน์ที่ตรัสถึงการตรัสรู้ของพระองค์ พระพุทธเจ้าทรงประมวลสรุปธรรมที่ตรัสรู้เป็น ๒ อย่าง ครั้งที่ชัดเจนมากคือพระดำริหลังจากตรัสรู้ใหม่ (นับตามลำดับเหตุการณ์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเป็นสัปดาห์ที่ ๕ แต่นับตามนอรรถกถาที่เล่าเหตุการณ์แทรกเพิ่มอีก ๓ สัปดาห์ เป็นขึ้นสัปดาห์ที่ ๘) ทรงปรารภว่า ธรรมที่ตรัสรู้ อันได้แก่ **อิทฺตปปัจจยตาปฏิจจสมุปปาท** และ **นิพฺพาน** นั้น เป็นของทวนกระแส คนทั่วไปเข้าใจยาก จึงไม่ยอมพระทัยไปในทางที่จะทรงแสดงธรรม (*วินย.๔/๗/๘*)

เรื่องนี้ ท่านเล่าไว้ในพระวินัยปิฎก โดยลำดับเหตุการณ์ตั้งแต่ตรัสรู้แล้ว ยังประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขภายใต้ร่มโพธิพฤกษ์ ไปจนแสดงปฐมเทศนา มีปฐมสาวก มีการอุปสมบท เกิดพระสงฆ์ เกิดการบวชแบบต่างๆ และมีพระวินัยสืบทอดมา

พระดำริที่ยกมาอ้างข้างต้นนั้น เป็นเหตุการณ์ต่อจากเสวยวิมุตติสุขตามที่อรธกถาว่าผ่านไป ๗ สัปดาห์แล้ว ก่อนจะเสด็จจากที่ตรัสรู้ไปทรงแสดงธรรมที่อสิปัตถมนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี

ที่นี้ ย้อนไปก่อนหน้านั้น เหตุการณ์แรกที่ท่านเล่าไว้เริ่มด้วยพระพุทธรูทธาน ๓ คาถา ตั้งแต่ราตรีแรกในสัปดาห์ที่ ๑ ของการเสวยวิมุตติสุข กล่าวถึงการที่พระพุทธรูทธานเจ้าทรงมนสิการปฏิจจสมุปปาททั้งอนุโลมและปฏิโลม (“ปฏิจจสมุปปาทัง อนุโลม-ปฏิโลม มนสกาถา”); ฟังสังเกตว่า ที่นี้มีแต่คำว่าปฏิจจสมุปปาท ไม่มีคำว่าอหิปปัจจยตา) และทรงเปล่งพุทธรูทธานในยามทั้ง ๓ แห่งราตรี ยามละ ๑ คาถา รวมเป็น ๓ คาถา

แม้ว่าครั้งนี้ พุทธพจน์ซึ่งเป็นคำร้อยกรอง จะมีได้ระบุชื่อธรรมที่ตรัสรู้ออกมาชัดเจนอย่างคราวทรงปรารภการออกแสดงธรรม แต่ก็เป็นคำจำพวกไวพจน์ที่ผู้ได้เล่าเรียน รู้กันไม่ยากว่า ก็คือตรัสถึงปฏิจจสมุปปาท และนิพพาน ดังพุทธรูทธานว่า

คาถาที่ ๑: “เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่วิสุทธชน³⁷⁹ ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของวิสุทธชนนั้น ย่อมสิ้นสลายหายไป เพราะรู้ชัดธรรมพร้อมทั้งเหตุ” (สเหตุธมม = ทุภุช + สมุทฺทีย)

คาถาที่ ๒: “เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่วิสุทธชน ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของวิสุทธชนนั้น ย่อมสิ้นสลายหายไป เพราะได้รู้ถึงภาวะที่สิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลาย” (ขยฺ ปัจจยฺยานํ = ปัจจยฺกขยฺ คือ นิพพาน)

คาถาที่ ๓: “เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่วิสุทธชน ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้น วิสุทธชน กำจัดมารและเสนาเสียได้ ดำรงอยู่ตฤตวงสุริยาทอแสงส่องทอฟ้าเจดจำอำไพ”

คาถาที่ ๑ ว่าโดยสาระก็คือ ปฏิจจสมุปปาทฝ่ายอนุโลม (ที่คัมภีร์ชั้นอรธกถาบางที่เรียกว่า สมุทฺทียวาร) ซึ่งแสดงทุกข-สมุทฺทีย คือกระบวนการเหตุปัจจัยที่ทำให้ทุกข์เกิดขึ้น พุคกลับกันว่า **ทุภุชพร้อมทั้งสมุทฺทีย**

คาถาที่ ๒ ว่าโดยสาระก็คือ ปฏิจจสมุปปาทฝ่ายปฏิโลม (ที่คัมภีร์ชั้นอรธกถาบางที่เรียกว่า นิโรชวาร) ซึ่งแสดงทุกข-นิโรช คือการถึงภาวะไร้ทุกข์ ปลอดทุกข์ หรือไม่มีทุกข์เกิดขึ้น ด้วยความสิ้นสลายแห่งเหตุปัจจัยที่ทำให้ทุกข์เกิดขึ้น หรือความไม่ เป็นไปแห่งปฏิจจสมุปปาทนั่นเอง จึงว่าหมายถึง **นิพพาน** อันเป็นภาวะที่สิ้นไร้เหตุปัจจัยแห่งทุกข์

คาถาที่ ๓ แสดงภาวะเมื่อตรัสรู้แล้ว ผู้แจ้งนิโรช ประจักษ์นิพพาน มีโพธิปัญญาโล่งสว่างปลอดโปร่งเป็นอิสระ (อรธก-กถาอธิบายว่า เป็นคาถาที่แสดงอานูภาของอริยมรรค)

เป็นอันว่า พุทธรูทธานคาถาชุดนี้ มีความหมายชี้ไปที่หลักธรรมอันเดียวกันกับพระพุทธรูทธานข้างต้น และเป็นการบ่งชี้ว่า การปฏิบัติที่จะบรรลุจุดหมายของพระพุทธรูทธาน ทำนิพพานให้แจ้ง ประจักษ์ความจริงสูงสุดนั้น ต้องรู้เข้าใจความจริงของกฎธรรมชาติ ที่เป็นหลักธรรมนิยาม (ธัมมนิยามตา) ที่ ๑ นี้คือเข้าถึงความจริงหรือสัจจะ ๒ ระดับ อันครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่าง คือ ความจริงที่เป็นธรรมชาติของประดาสังขารหรือสังขตธรรม และความจริงที่เป็นปรมวลัจจะของวิสังขารหรือสังขตธรรม

พร้อมกันนั้นก็ต้อย้าความเข้าใจไว้ด้วยว่า การเข้าถึงความจริงที่ว่านั้น มีความหมายโยงไปที่และรวมอยู่ในตัวและเท่ากับ ความจริงแห่งธรรมนิยามชุด ๓ (ที่เรียงต่อเป็น ๒-๓-๔) คือ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา ด้วย

ที่นี้ ในพระสูตรต้นตปิฎก มีหลายสูตรที่พระพุทธรูทธานเจ้าตรัสเล่าการเสด็จออกผนวชและการบำเพ็ญเพียรของพระองค์จน ตรัสรู้ พุทธพจน์สำคัญก็คือ ตรงที่ตรัสถึงการตรัสรู้ ว่า (เช่น ปาสราลิสสูตร หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อริยปริยสนสูตร, ม.ม.๑๒/

๓๑๗/๓๑๗)

³⁷⁹ คำบาลีเดิมว่า “พฺราหฺมณ” ซึ่งในที่นี้หมายถึงพระอรหันต์ หรือพระชินาสพ ใช้คำแปลว่า “วิสุทธชน” เป็นการเปลี่ยนความหมายของ พฺราหฺมณ ที่ถือว่าเป็นผู้ที่ได้ ลอยบาปแล้ว คือเป็นผู้บริสุทธิ์

“เวลานั้น ครั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิ ... อย่างนี้แล้ว ก็นิมิตไปเพื่อหาสวัชยญาณ (ญาณที่ทำให้สิ้นอาสวะ = ตริสฺฐี), เวลานี้รู้ชัดตามที่มันเป็นว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกขสมุทัย นี่ทุกขนิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา, รู้ชัดตามที่มันเป็นว่า เหล่านี้อาสวะ นี่อาสวสมุทัย นี่อาสวนิโรธ นี่อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา, เวลานี้ เมื่อรู้ที่อยู่ เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็หลุดพ้นแล้ว ...”

พระดำรัสในพระสูตรนี้บ่งชี้ว่า ธรรมที่ตรัสรู้คือ **อริยสัจ ๔** ฟังเหมือนว่าต่างจากที่ยกมาอ้างอิงข้างต้น แต่เมื่อวิเคราะห์จริงๆ ก็เห็นได้ว่ามีสาระอย่างเดียวกัน

ที่ว่าอริยสัจ ๔ นั้น เมื่อตรวจสอบตามหลัก ก็มี ๒ คู่ คือ ทุกข์-สมุทัย กับ นิโรธ-มรรค ถ้าดูความหมายตามธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ซึ่งเป็นปฐมเทศนา (วินย.๔/๑๔/๑๘) ซึ่งพระวินัยปิฎกเองเอาไว้ต่อจากพระดำริในการที่จะแสดงธรรมข้างต้น สมุทัย ได้แก่ ตัณหา ๓ และนิโรธ ก็คือการดับ ละ สลัดตัณหา นั่น หลุดพ้นเป็นอิสระไปได้ เมื่อดูตามนี้ ยังไม่เห็นชัดว่าจะโยงไปถึงธรรมนิยามแห่งปัจจุสมุปบาทอย่างไร

ดังที่ทราบกันดี ตัณหาเป็นองค์ธรรมหนึ่งซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญอยู่ในกระบวนการปัจจุสมุปบาท และที่ชัดเจนอยู่แล้วว่า อนุโลมปัจจุสมุปบาท หรือปัจจุสมุปบาทฝ่ายสมุทัยวาร เป็นกระบวนการเหตุปัจจัยอันให้เกิดผลคือทุกข์ เป็นคู่แห่งทุกข์-สมุทัย คืออริยสัจ ข้อที่ ๑ และ ๒ ส่วนปฏิโลมปัจจุสมุปบาท หรือปัจจุสมุปบาทฝ่ายนิโรธวาร เป็นการหยุดสลายหายไปของเหตุปัจจัยในกระบวนการก่อทุกข์ หรือความไม่เป็นไปของปัจจุสมุปบาท ก็คือนิโรธ อันเป็นอริยสัจ ข้อที่ ๓ ส่วนอริยสัจ ข้อที่ ๔ คือมรรค เป็นกระบวนการที่จัดวางไว้ เพื่อการที่คนจะปฏิบัติให้เกิดมีความเป็นไปตามธรรมดาของธรรมชาติที่เป็นปฏิโลมปัจจุสมุปบาท จึงนับเนื่องเข้าในปฏิโลมปัจจุสมุปบาทนั้นด้วย นี่เป็นการกล่าวอย่างย่อหรือรวบรัด และจะเป็นสาระที่พึงขยายความต่อไป

ก่อนจะผ่านไป มีข้อที่น่ารู้ที่น่าสนใจอีกอย่างหนึ่ง คือ เกี่ยวกับเรื่องความจริงแห่งกฎธรรมชาติ หรือธรรมนิยามนั้น ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา มีการจำแนกกฎธรรมชาติออกไปเป็นด้านๆ จะเรียกว่าเป็นการขอยธรรมนิยามแยกย่อยออกไปก็ได้ ท่านใช้ชื่อรวมเรียกว่า “นิยาม” คือกฎธรรมชาตินั่นเอง และจัดเป็น ๕ อย่าง เรียกว่า **นิยาม ๕** คือ

๑. อุตุนิยาม กฎแห่งความเป็นไปในโลกว่าตถ โดยเฉพาะความเป็นไปของธรรมชาติแวดล้อมที่เนื่องด้วยอุณหภูมิต
๒. พีชนิยาม กฎเกี่ยวกับพันธกรรม
๓. จิตตนิยาม กฎการทำงานของจิต
๔. กรรมนิยาม กฎแห่งกรรม
๕. ธรรมนิยาม กฎแห่งความสัมพันธ์ในความเป็นไปตามเหตุปัจจัย โดยเฉพาะที่เรียกว่า ความเป็นไปตามธรรมดา เช่นว่า สิ่งที่อยู่อาศัย ย่อมจะต้องสิ้นสลายไปเป็นธรรมดา พระโสดาบันมีอันไม่ถอยกลับเป็นธรรมดา ฯลฯ

ข้อที่น่าสนใจในเรื่องนิยาม ๕ นี้ อยู่ที่ข้อ ๕ คือ ธรรมนิยาม ซึ่งเป็นหลักใหญ่ ที่มีทั้งพุทธพจน์แสดงความหมาย และมีคำอธิบาย พร้อมทั้งตัวอย่างแสดงหลักนั้นมากมาย แต่พอมาจัดรวมเข้าในชุดนี้ น่าแปลกใจว่า พระอรรถกถาจารย์ไม่ได้อธิบายอย่างนั้น ท่านเพียงยกเอาเรื่องธรรมดาของพระโพธิสัตว์มาแสดงเป็นตัวอย่างแทนคำอธิบาย (ที.๑.๒/๓๔; สงคณี ๑. ๔๐๘; เช่น ในเวลาที่พระโพธิสัตว์ทรงถือปฏิสนธิ ทรงประสูติ ตรัสรู้ เป็นต้น เป็นธรรมดาที่เหมือนโลกธาตุจะหวั่นไหว, เมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จลงสู่พระนครภักของพระมารดาแล้ว พระมารดาจะทรงศีลเป็นปกติ, ในเวลาที่พระโพธิสัตว์เสด็จลงสู่พระนครภักของพระมารดา อาพาธใดๆ ย่อมไม่เกิดแก่พระมารดาเลย)

ที่จริง ธรรมดาในโอกาสต่างๆ ของพระโพธิสัตว์ ที่มาในมหาปทานสูตร (นับได้ ๑๖ ข้อ) ท่านใช้คำว่า “ธรรมดา” และไม่มีคำว่า “ธรรมนิยาม” อยู่ด้วยเลย แม้ว่าคำทั้งสองนี้จะใช้เป็นไวยากรณ์กันได้ แต่ก็คงแค่คาบหรือกายๆ กัน ในที่นี้จึงยกมาให้ดูเป็นข้อที่น่าสังเกตด้วย

เรื่องที่ยกมาตั้งให้สังเกตค่อนข้างมากนี้ บางอย่างก็ลงลึกมากสักหน่อย บางอย่างก็มีได้สำคัญอะไร แต่อาจมีแง่มุมที่น่าสนใจหรือเป็นประโยชน์ได้สำหรับผู้ใฝ่ศึกษา จึงนำมากระแฉกไว้

บันทึกที่ ๒: ตัวเรา ของเรา ตัวกู ของกู

ความยึดถือว่าเรา ว่าของเรา หรือที่ปราชญ์บางท่านนิยมใช้ถ้อยคำให้หนักแน่นกินใจว่า ตัวกู ของกู นั้น เป็นความรู้สึกที่ฝังแน่นในจิตของมนุษย์ มีอิทธิพลอย่างลึกซึ้งต่อการดำเนินชีวิตของบุคคลแต่ละคน ต่อความสุขความทุกข์ของเขา ต่อความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล และต่อการเกิดปัญหาแทบทุกอย่างทางสังคม ในทางธรรม ถือเรื่องนี้เป็นจุดรวมแห่งความสนใจระดับแกนกลางเรื่องหนึ่ง เป็นเรื่องที่จะต้องแก้ไข และปฏิบัติให้ถูกต้อง จึงมีคำสอนเกี่ยวกับเรื่องนี้มากมาย ถ้อยคำที่ใช้เรียกความรู้สึกยึดถือนี้ ก็มีเป็นถ้อยคำเฉพาะหลายแบบ มีทั้งที่เป็นคำศัพท์ ทั้งที่เป็นข้อความ หรือเป็นประโยคใช้เรียกกันเป็นชุดๆ ในที่นี้ จะยกมากล่าวไว้โดยสังเขปพอเป็นแนวทางการศึกษา ผู้สนใจพิเศษพึงค้นคว้าให้ละเอียดต่อไป

เบื้องต้น ขอนำถ้อยคำและข้อความเหล่านั้น มาเรียงให้ดูเป็นชุดๆ ดังนี้

ชุดที่ ๑: เอตํ มม, เอโสหฺมสฺมิ, เอโส เม อตฺตา-ติ
(นี่ ของเรา, เราเป็นนี่, นี่ เป็นตัวตนของเรา)

ชุดที่ ๒: อหฺนติ วา มมฺนติ วา อสฺมิตฺติ วา
(การถือ ว่าเรา ว่าของเรา หรือว่าเราเป็น)

ชุดที่ ๓: อหังการ มมังการ มานานุสสัย
(การถือว่าเรา การถือว่าของเรา อนุสัยคือมานะ)

ชุดที่ ๔: มมายิตตะ หรือ มมัตตะ และอัสสมิมานะ
(การยึดถือว่าเรา ว่าของเรา และมานะว่าเราเป็น)

ชุดที่ ๕: อตฺตา อตฺตนิยยะ (+ อสฺมิตฺติ)
(ตน และสิ่งที่เนื่องด้วยตน)

ชุดที่ ๖: ตัณหา มานะ ทิฏฐิ

ชุดที่ ๑ พบบ่อยที่สุด โดยมากมาในคำสอนให้พิจารณาแยกสัตรีบุคคลออกเป็นชั้นๆ ๕ หรือเป็นส่วนประกอบอย่างอื่น เช่น อายตนะ ผัสสะ เป็นต้น หรือพิจารณาไตรลักษณ์ จนเข้าใจสภาพที่ไม่อาจยึดถือได้ว่า นี่ของเรา เราเป็นนี่ นี่เป็นตัวตนของเรา (ความตรงข้ามคือ เอตํ มม, เอโสหฺมสฺมิ, น เอโส เม อตฺตา-ติ) ตัวอย่างที่มา ดู วินย.๔/๒๑/๒๖; สํ.น.๑๖/๒๓๑/๑๕๑; ๖๑๘/๒๓๒; สํ.ข.๑๗/๑๒๘/๘๓; ๑๙๒/๑๒๗; ๓๔๙/๒๒๒; ๓๖๔/๒๒๘; ๔๖๔/๒๗๔; สํ.สพ.๑๘/๗๖๕/๔๖๕; สํ.ข.๑๗/๙๑/๕๖; ๓๔/๒๔; ๔๒๐/๒๕๐; สํ.น.๑๖/๖๐๐-๖๓๑/๒๘๗-๒๘๕; ๒๓๐/๑๑๔; สํ.สพ.๑๘/๑-๖/๑-๔; ๓๕/๒๙; ๖๕/๔๑; ๘๕-๘๗/๕๓-๕๕; ๑๐๓/๖๘; ๑๐๙/๗๓; ๑๑๘/๘๐; ๑๘๘/๑๓๓; ๒๖๓-๒๘๔/๑๙๐-๕; ๗๙๐/๔๗๗; ม.ม.๑๒/๑๐๑/๗๒; ๒๘๑/๒๗๒; ๓๔๒-๕/๓๕๐-๖; ๓๙๘-๔๐๒/๔๓๐-๔; ม.ม.๑๓/๑๓๕/๑๓๕; ม.อ.๑๔/๖๘๔/๔๓๗; อัง.จตุกปิ.๒๑/๑๗๗/๒๒๒; ๑๙๖/๒๗๔; ๑๘๑/๒๓๒; อัง.ติกิ.๒๐/๕๗๓/๓๖๖; ม.อ.๑๔/๗๖๙/๔๘๗; อัง.พัสก.๒๔/๙๓/๒๐๑

ชุดที่ ๒ เป็นรูปย่อของชุดที่ ๑ นั้นเอง กล่าวคือ

อหฺนติ (ถือว่าเรา) = เอโส เม อตฺตา,

มมฺนติ (ถือว่าของเรา) = เอตํ มม,

อสฺมิตฺติ (ถือว่าเราเป็นนั่นเป็นนี่ หรือยังมีเราเมีย) = เอโสหฺมสฺมิ

ชุดนี้มีที่มาไม่มากนัก เช่น ม.ม.๑๒/๓๔๒-๕/๓๕๐-๖; สํ.สพ.๑๘/๓๔๕/๒๔๕

ชุดที่ ๓ เป็นคำศัพท์ ซึ่งถือได้ว่า เป็นสรุปใจความของชุดที่ ๑ เทียบได้ดังนี้

อหังการ = เอโส เม อตฺตา,

มมังการ = เอตํ มม,

มานานุสสัย = เอโสหฺมสฺมิ

ชุดนี้มักมาในข้อความว่า “ไม่มี(หรือปราศจาก หรือถอนได้แล้วซึ่ง) อหังการ มมังการ และมานะ (หรือมานานุสัย) ในกายพร้อมทั้งวิญญาณนี้ และในนิมิตทั้งปวงภายนอก” ตัวอย่างที่มา ดู ม.อ.๑๔/๑๗๑-๗/๑๒๗-๑๓๒;๑๒๘/๑๐๖; ส.นิ.๑๖/๖๓๓/๒๙๕; ส.ข.๑๗/๑๔๗/๙๘; ๑๙๑/๑๒๕; ๓๑๘-๙/๒๐๖-๗; ๑๔๘/๙๘;๒๓๖/๑๖๖; ๕๐๘-๕๑๖/๒๙๑-๕; ส.นิ.๑๖/๖๙๐/๓๑๙; ส.สิ.๑๘/๗๗/๔๙; อัง.ติ.๒๐/๔๗๑/๑๖๘; อัง.ส.๑๓๓.๒๓/๔๖/๕๕; ม.ม.๑๓/๒๔๗/๒๔๓; อัง.ฉก.๒๒/๓๗๕/๔๙๔

ชุดที่ ๔ มมายิตะ โดยมากใช้ในความหมายว่า “ความยึดถือว่าเป็นของเรา” หรือ “สิ่งที่ถูกยึดถือว่าเป็นของเรา” คือตรงกับ **เอตัม มม** (เช่น ส.นิ.๑๖/๒๓๐/๑๑๔; พุ.สุ.๒๕/๓๐๖/๓๕๐;๓๕๙/๔๑๕;๔๐๙/๔๘๖;๔๑๓/๔๙๒; ๔๒๒/๕๑๙;๔๒๘/๔๓๕; ส.อ.๒/๑๒๕; นิ.อ.๑/๑๘; วินย.๑.๑/๓๖๒)

แต่บางแห่งท่านอธิบายว่า หมายถึงทั้งความยึดถือ ว่าเรา และว่าของเรา (=เอตัม มม, เอโส เม อตฺตา หรือ=ตัณหา และทิวฺฐิ) เช่น ธ.อ.๘/๖๒; ส.๑๓.๑.๑/๒๖๕;๔๐๗; นิ.อ.๑/๑๙๗; ม.อ.๒/๔๑๕;

ส่วน **มมัตตะ** หรือ **มมัตตา** มีความหมายเท่ากับมายิตะนั้นเอง แต่นิยมใช้ในคาถา คู่กับมายิตะ หรือไม่ก็แทนมายิตะ เช่น พุ.สุ.๒๕/๔๑๓/๔๙๒;๔๑๘/๕๐๔;๔๒๒/๕๑๙; พุ.เถร.๒๖/๓๘๕/๓๗๐; หรือใช้อธิบาย มมายิตะ เช่น พุ.ม.๒๙/๕๖/๕๖;๑๘๗/๑๔๖;๑๙๕/๑๕๐;๒๐๖/๑๕๕;๘๖๑/๕๓๑;๘๖๖/๕๓๗; พุ.จ.๓๐/๑๘๒/๙๔;

ส่วน **อัสสมิมานะ** แปลว่า มานะว่าเราเป็น คือ ถือตัวในลักษณะที่ยังมีเรา เป็นเรา หรือเราเป็นนั่นเป็นนี่ ซึ่งตามปกติเรียกเพียงว่ามานะ แต่ในอภิธรรมจัดเป็นมานะอย่างหนึ่งในมานะ ๗ (อภิ.วิ.๓๕/๑๐๑๐/๕๑๘ และดูประกอบที่ อภิ.วิ.๓๕/๘๔๙/๔๖๘;๘๘๓-๙๐๑/๔๗๖-๔๘๒) เพราะอัสสมิมานะเป็นมานะอย่างละเอียด ซึ่งแม้แต่พระอนาคามีก็ยังไม่ได้ (เช่น ส.ข.๑๗/๒๒๗-๙/๑๕๖-๑๖๑; อัง.ป.๑๖.๒๒/๗๑/๙๗) พระอรหันต์จึงละได้ ท่านจำแนกประเภทไว้ เพื่อแยกอัสสมิมานะนี้จากมานะอย่างอื่นๆ ที่หยาบๆ เช่น การดูถูกดูหมิ่นถือสูงถือต่ำ ซึ่งพระอริยบุคคลขั้นต้นๆ สามารถละได้

อัสสมิมานะ นี้ มักตรัสไว้โดยฐานเป็นเป้าหมายที่ผู้ปฏิบัติธรรมจะพึงกำจัดเสีย (เช่น ที.ปา.๑๑/๓๗๐/๒๘๙; พุ.ปฏิ.๓๑/๖๔/๓๘; วินย.๔/๕/๖; พุ.อ.๒๕/๕๑/๘๖; ม.ม.๑๒/๒๘๕/๒๗๗; อัง.ป.๑๖.๒๒/๗๑-๒/๙๗-๘; อัง.ฉก.๒๒/๓๐๐/๓๖๓; ม.ม.๑๓/๑๔๕/๑๔๐; ม.อ.๑๔/๓๕๐/๒๔๑; ส.ข.๑๗/๒๗๓/๑๙๑; ๑๕๓/๑๐๑; พุ.เถร.๒๖/๓๕๕/๓๓๒; ส.สิ.๑๘/๓๒๓/๒๒๕; อัง.จตุ.๒๑/๓๘/๕๓;๒๐๐/๒๘๖; พุ.ม.๒๙/๓๙๖/๒๖๘; อัง.เอ.๒๐/๒๓๐/๕๗; อัง.นวก.๒๓/๒๐๕/๓๖๕; ๒๐๗/๓๗๑; พุ.อ.๒๕/๘๙/๑๒๘; และดูความหมายที่ อภิ.วิ.๓๕/๙๐๐/๔๘๑

โดยสาระ **อัสสมิมานะ** ก็ตรงกับ **เอโสหสมฺมิ** และเรียกง่ายๆ เพียงว่ามานะ (ชั้นละเอียดสุด)

ชุดที่ ๕ อตฺตา (ตัวตน) **อตฺตนิยะ** หรือเรียกเข้าสำเนียงไทยให้คล้องจองกับอตฺตา ว่าอตฺตนิยา หรืออตฺตนิยา (สิ่งที่เนื่องด้วยตน) ชุดนี้ ไม่ใช่ตัวความยึดถือ แต่เป็นสิ่งที่ยึดถือ หรือภาพที่ปรากฏขึ้นเพราะการยึดถือ

ถ้าจะจัดเทียบอย่างคร่าวๆ กับชุดที่ ๑ **อตฺตา** ก็เข้าได้กับ **เอโส เม อตฺตา** และ **เอโสหสมฺมิ** ส่วน **อตฺตนิยะ** ก็เข้ากับ **เอตัม มม** แต่ถ้ากล่าวอย่างเคร่งครัด **อตฺตา** หมายถึงความเห็นหรือการยึดถือว่ามีอตฺตาหรือเป็นอตฺตาเท่านั้น (คือเป็นเรื่องของทิวฺฐิ) จึงหมายถึง **เอโส เม อตฺตา** อย่างเดียว ไม่กินความถึง **เอโสหสมฺมิ** โดยนัยนี้ ถ้าให้ครบ จึงต้องเติม **อสมฺมิตี** เข้ามาอีกคำหนึ่ง ตามแนวนี้ อาจแปลอตฺตาว่า **ตัวกู** และ **อตฺตนิยะ**ว่า **ของกู** แต่จะเห็นได้ว่า “**ตัวกู**” มีความหมายไม่เจาะจงหรือตายตัวนัก ยังอาจคิดได้ระหว่างความยึดถือ ๒ อย่างในชุดที่ ๑ และเป็นเรื่องที่จะพูดกันต่อไปอีก

อตฺตา และ **อตฺตนิยะ** มีบาลีแสดงไว้บางแห่ง เช่น อัง.จตุ.๒๑/๑๗๗/๒๒๓; ม.ม.๑๒/๒๘๔-๗/๒๗๕-๒๘๐; ๕๐๔/๕๔๕; ม.ม.๑๓/๘๖/๗๗; ส.ข.๑๗/๗๒/๔๒; ๒๒๗/๑๕๗; ส.สิ.๑๘/๑๔๙/๑๐๒; ๒๑๙/๑๖๒; ๓๐๒/๒๑๐; ๕๗๔/๓๖๕; พุ.ม.๒๙/๓๙๓/๒๖๖; ๘๖๕/๕๓๕-๗; พุ.จ.๓๐/๕๐๕/๒๕๒; พุ.ปฏิ.๓๑/๒๔๙/๑๖๐; ๔๗๐/๓๕๔

ชุดที่ ๖ ตัณหา มานะ ทิวฺฐิ เป็นอนุสตรธรรมที่ท่านมักกล่าวไว้ด้วยกัน บางทีเรียกชื่อเฉพาะชุดว่า **ปปัญฺจะ** หรือ **ปปัญฺจธรรม** (ธรรมเครื่องเนิ่นช้า, ตัวผันพิสดาร, ตัวที่ทำให้พามเพ้อ) ๓ อย่าง เช่น พุ.ม.๒๙/๕๐๕/๓๗๓; ที.อ.๒/๔๒๕; ส.อ.๒/๓๗๕; ฯลฯ เป็นตัวการที่ทำให้เกิดสัญญาประเภทซับซ้อนหลากหลาย ที่เรียกว่า **ปปัญฺจสัญญา** ดังที่เคยกล่าวบรรยายไว้ในบทที่ ๒

การที่นำมาจัดเป็นชุดไว้ ณ ที่นี้ ก็ด้วยถือตามนัยของอรรถกถา ในเมื่อจะเทียบความรู้สึกยึดถือทั้งหลายในชุดก่อนๆ ว่าตรงกับกิเลสข้อใดๆ หรือเมื่อต้องการเรียกชื่ออย่างๆ จะเรียกด้วยชื่อของกิเลสตัวใด ลำดับชื่อกิเลสชุดท้ายนี้ ตรงกันกับลำดับในชุดที่ ๑ และจะขอสรุปเทียบไว้ให้ดูทั้งหมด ดังนี้

๑	ตัณหา	=	เอตัมม	=	มมุนติ	=	มมังการ	=	มมายิตะ	=	ยัตถัตตนิยะ
๒	มานะ	=	เอโสทมสมิ	=	อสมิตติ	=	มานานุสัย	=	อัสสิมานะ	=	(อสมิตติ)
๓	ทิฏฐิ	=	เอโส เม อตตทา	=	อหนุตติ	=	อหังการ	=	มมายิตะ	=	ยัตถัตตทา

อรรถกถาซึ่งไขความเทียบไว้ เช่น ม.อ.๑/๑๕๒; ๒/๑๔๖,๓๐๓,๓๗๖; ส.อ.๒/๒๖๔;๓/๑๓; อ.อ.๒/๓๑๘,๔๕๕; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๕๑๘-๙; ส.อ.๒/๒๖๕; อ.อ.๒/๑๒๖;๓/๑๗๕,๒๐๖

ในด้านคำแปลภาษาไทย ถ้าให้เต็มจำนวน ๓ ครอบชุด คำว่า เรา ของเรา หรือ ตัวกู ของกู นับว่ายังไม่ครบ คงจะต้องเพิ่มเป็นตัวเรา (ทิฏฐิหรืออหังการ) ของเรา (ตัณหาหรือมมังการ) และ นี้เราณะ (มานะ) หรือภาษาที่หนักแน่นว่า ตัวกู ของกู นี้กูณะ อย่างไรก็ตาม คำแปลสำหรับมานะ ยังไม่สู้กระชับ และถ้าว่าครบด้วยสำนวนอย่างนี้ ในภาษาไทยพูดหรือฟังไม่ติดปากไม่ติดใจ นอกจากนั้น ความหมายของคำก็ยั้งดินหรือยึดหยุ่นได้ ทางออกคือ อาจใช้เพียง ๒ คำว่า ตัวเรา ของเรา หรือ ตัวกู ของกู แล้วแปลความหมายคำว่า ตัวเรา หรือ ตัวกู ให้กินความหมายได้ทั้งทิฏฐิและมานะ กล่าวคือ ถ้าเป็นความเห็นความเข้าใจยึดถือว่ามีตัวเรา มีตัวกู ก็เป็นทิฏฐิ ถ้าเป็นความรู้สึกเกี่ยวกับฐานะของตัวเราหรือตัวกูที่สำหรับเทียบ สำหรับวัด หรือถือนุมิๆ ไว้ ก็เป็นมานะ ส่วน “ของเรา ของกู” ก็เป็นตัณหา ซัดอยู่ เป็นอันครบชุด

บรรดาอภิสลธรรม หรือเรียกกันง่ายๆ ว่า กิเลส ๓ อย่างนี้

ทิฏฐิ หรือ อหังการ (เอโส เม อตตทา) พระโสดาบันละได้ (ตามหลักที่ว่าละสังโยชน์ได้ ๓ นั้น ทิฏฐิ = ลักกายทิฏฐิ และ สลัทพตปราคาส)

ส่วนตัณหา และ มานะ พระอรหันต์เท่านั้นจึงละได้ (ตามหลักของการละสังโยชน์ ตัณหา = กามราคะ รูปราคะ และ อรูปราคะ พระอนาคามีละกามราคะได้ แต่ยังไม่ละรูปราคะ และอรูปราคะไม่ได้ พระอรหันต์เท่านั้นละได้หมด ส่วนมานะเป็นสังโยชน์เบื้องสูงที่พระอรหันต์ละได้ ซัดเจนอยู่แล้ว นอกจากนั้น อรรถกถาที่อธิบายเกี่ยวกับอัสสิมานะ ยังได้กล่าวย้าไว้อีกมาก เช่น ม.อ.๑/๑๑๙; ส.อ.๑/๓๑๘; ๒/๓๔๒; ๓/๑๔๘; อ.อ.๒/๑๑๖; อ.อ.๑๒๙; อ.อ.๒/๒๕๕; ปฏิ.อ.๑๔๐)

ถ้าตกลงความหมายของ ตัวเรา ของเรา หรือ ตัวกู ของกู อย่างที่กล่าวมาแล้ว ก็ได้รับความสรุปว่า

ความยึดถือตัวเรา หรือตัวกู ในแง่ที่เป็นทิฏฐิ ละได้ตั้งแต่เป็นโสดาบัน

ส่วนความรู้สึกถือตัวเรา หรือตัวกู ในแง่ที่เป็นมานะ และความผูกพันในของกู จะหมดไปต่อเมื่อบรรลอรหัตตผล

ทั้งนี้ พึงดูประกอบที่ ชุ.ปฏิ.๓๑/๓๐๖/๒๐๑; ปฏิ.อ.๓๓๔ และ สงฺคณ.อ.๓๗๐ ด้วย เพื่อเห็นความใกล้เคียงระหว่างทิฏฐิ กับมานะ;

ถ้าต้องการดูว่า มานะและกิเลสอื่นๆ ของพระอริยบุคคลชั้นสูงเป็นอย่างไร ดูตัวอย่างที่เรื่องพระอนรุทธใน อ.อ.ติ.ก.

บันทึกที่ ๓: เกิดและตายแบบปัจจุบัน

ผู้ต้องการสืบความในบาลีเกี่ยวกับสังสารวัฏ หรือการเวียนว่ายตายเกิด แบบที่เป็นไปในปัจจุบัน ภายในชาตินี้ อาจศึกษาพระสูตรตอนหนึ่งต่อไปนี้ เป็นตัวอย่าง

“ความสำคัญตันทที่เป็นกิเลสหมักหมม ย่อมไม่เป็นไปแก่บุคคลผู้ดำรงอยู่ในธรรม ๔ ประการ (คือ ปัญญา สัจจะ จาคะ อุปสมะ), เมื่อไม่มีความสำคัญตันทที่เป็นกิเลสหมักหมมเป็นไป ย่อมเรียกได้ว่า เป็นมุนีผู้สงบ’

“ข้อความที่กล่าวไว้ดังนี้นั้น เราได้กล่าวโดยอาศัยเหตุผลอะไร? (ชี้แจงว่า) ความสำคัญตันทย่อมมีว่าเราเป็นบ้าง เราไม่เป็นบ้าง เราจักเป็นบ้าง เราจักไม่เป็นบ้าง เราจักเป็นผู้มีรูปบ้าง เราจักเป็นผู้ไม่มีรูปบ้าง เราจักเป็นผู้มีสัญญาบ้าง เราจักเป็นผู้ไม่มีสัญญาบ้าง เราจักเป็นแนวสัญญานาสัญญีบ้าง; ดูกรภิกษุ ความสำคัญตันทเป็นโรคร้าย เป็นผีร้าย เป็นครร้าย, เพราะก้าวล่วงความสำคัญตันท (ว่าเป็นอย่างนั้นอย่างนี้) ทั้งหมดได้ จึงจะเรียกว่าเป็นมุนีผู้สงบ;

“ดูกรภิกษุ มุนีผู้สงบ ย่อมไม่เกิด ย่อมไม่แก่ ย่อมไม่ตาย ย่อมไม่วุ่นใจ ย่อมไม่ไฟทะยาน, สิ่งอันเป็นเหตุที่เขาจะเกิด ย่อมไม่มี, เมื่อไม่เกิด จักแก่ได้อย่างไร, เมื่อไม่แก่ จักตายได้อย่างไร, เมื่อไม่ตาย จักวุ่นใจได้อย่างไร, เมื่อไม่วุ่นใจ จักไฟทะยานได้อย่างไร;

“ความสำคัญตันทที่เป็นกิเลสหมักหมม ย่อมไม่เป็นไปแก่บุคคลผู้ดำรงอยู่ในธรรม ๔ ประการ, เมื่อไม่มีความสำคัญตันทที่เป็นกิเลสหมักหมมเป็นไป ก็เรียกได้ว่าเป็นมุนีผู้สงบ’ ข้อความที่เรากล่าวไว้ดังนี้ เราได้กล่าวโดยอาศัยเหตุผลดังว่ามานี้; ดูกรภิกษุ เธอจงทรงจำการจำแนกธาตุ ๖ โดยย่อ แห่งเรา ดังนี้”

บาลีนีมาใน ม.อ. ๑๔/๖๙๓/๔๔๖; นอกนั พิงดูประกอบที่ ม.อ. ๑๔/๖๙๓/๔๑๕; ส.ช. ๑๗/๔๗๙/๒๘๓; ส.สพ. ๑๘/๒๑/๑๗; พุ.สุ. ๒๕/๔๒๒/๕๑๙; พุ.ม. ๒๙/๘๖๓/๕๓๒ (แก่=เสื่อมหรือสูญเสีย); พุ.เถร. ๒๖/๓๑๖/๓๐๗; พุ.ชา. ๒๗/๑๘๑๑/๓๕๔ เป็นต้น

บันทึกที่ ๔: ปฏิจจสมุปบาทแนวอภิธรรม

ในพระอภิธรรมปิฎก ท่านจำแนกกระบวนการปฏิจจสมุปบาทออกเป็นหลายแบบ ตามประเภทแห่งจิตที่เป็นอกุศล กุศล อหิงสา (วิบาก และกิริยา) และชอยละเยียดออกไปอีกตามระดับจิตที่เป็น กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ (อภิ. วิ. ๓๕/๒๕๕-๔๓๐/๑๘๑-๒๕๗) องค์ธรรมที่เป็นปัจจัยในกระบวนการเหล่านั้นบางอย่างเปลี่ยนแปลงออกไปตามประเภทของจิตด้วย ไม่เป็นแบบเดียวเหมือนอย่างที่แสดงไว้ในพระสูตร เช่น ในกุศลจิตบางอย่าง กระบวนการอาจเริ่มต้นด้วยสังขารทีเดียว ไม่มีอวิชชา หรืออาจเริ่มด้วยกุศลมูลแทนอวิชชา เป็นต้น

โดยเฉพาะที่น่าสังเกตยิ่ง คือ ตัณหาพิเศษเฉพาะในอกุศลจิตอย่างเดียวเท่านั้น ในจิตประเภทอื่นๆ ตัณหาถูกแทนด้วยปสาทะ หรือไม่ก็ข้ามไปเสียทีเดียว ทั้งนี้เพราะอภิธรรมศึกษาจิตชอยเป็นแต่ละขณะๆ จึงวิเคราะห์องค์ธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยในกระบวนการเฉพาะขณะนั้นๆ อวิชชาและตัณหา เป็นต้น ที่ถูกข่มถูกเบียดในขณะนั้นๆ จะไม่ถูกแสดงไว้ตามชื่อของมัน แต่แสดงในรูปองค์ธรรมอื่นที่ปรากฏเด่นชัดขึ้นมาแทนที่ หรือไม่ก็ข้ามไปทีเดียว

นอกจากนั้น บาลีในพระอภิธรรมปิฎกยังได้แสดงองค์ธรรมทั้งหลายในลักษณะที่สัมปยุต (ประกอบรวม) และที่เป็นปัจจัยในทางกลับกัน (เช่น อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารก็เป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณก็เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ฯลฯ) ไว้ด้วย

ในที่นี้ จะนำเอาเฉพาะกระบวนการแบบหลักใหญ่มาแสดงไว้ เพื่อประกอบการพิจารณา

ก. อกุศลจิต ๑๒

อวิชา	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร
สังขาร	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิญญาณ
วิญญาณ	เป็นปัจจัยให้เกิด	นาม
นาม	เป็นปัจจัยให้เกิด	ัญญาตนะ
ัญญาตนะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ผัสสะ
ผัสสะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	เวทนา
เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ตัณหา
หรือ เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ปฏิฆะ
หรือ เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิจิกิจฉา
หรือ เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	อุทธัจจะ
ตัณหา	เป็นปัจจัยให้เกิด	อุปาทาน
หรือ ตัณหา	เป็นปัจจัยให้เกิด	อธิโมกษ์
หรือ ปฏิฆะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	อธิโมกษ์
หรือ อุทธัจจะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	อธิโมกษ์
อุปาทาน	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ
หรือ อธิโมกษ์	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ
หรือ วิจิกิจฉา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ
ภพ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชาติ
ชาติ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชรามรณะ

= ความเกิดพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น

หมายเหตุ: ัญญาตนะ = อายุตนะที่ ๖ คือ มโน;
 ปฏิฆะ = ความขัดเคือง กระทบกระทั้งใจ
 อธิโมกษ์ = ความน้อมใจดิ่งไป, ความปลงใจ

ข. กุศลจิต (เฉพาะกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร)

อวิชา	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร
หรือ กุศลมูล	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร
สังขาร	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิญญาณ
วิญญาณ	เป็นปัจจัยให้เกิด	นาม
นาม	เป็นปัจจัยให้เกิด	ัญญาตนะ
ัญญาตนะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ผัสสะ
ผัสสะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	เวทนา
เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ปสาทะ
ปสาทะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	อธิโมกษ์
อธิโมกษ์	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ
ภพ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชาติ
ชาติ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชรามรณะ

= ความเกิดพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น

หมายเหตุ: ปสาทะ = ความผ่องใสชุ่มชื้น, ศรีทธา

ค. วิบากจิต และกิริยาจิต (เฉพาะกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร)

	(กุศลมูล	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร)
	สังขาร	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิญญาน
	วิญญาน	เป็นปัจจัยให้เกิด	นาม
	นาม	เป็นปัจจัยให้เกิด	ัญญาตนะ
	ัญญาตนะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ผัสสะ
	ผัสสะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	เวทนา
	เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ
หรือ	เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	อธิโมกษ์
	อธิโมกษ์	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ ^๑
หรือ	เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ปสาทะ
	ปสาทะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	อธิโมกษ์
	อธิโมกษ์	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ ^๒
	ภพ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชาติ
	ชาติ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชรามรณะ

= ความเกิดพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น

หมายเหตุ: ๑ = หมวดนี้ได้ในอเหตุกกุศลวิบากจิตที่ ๖-๗-๘, อกุศลวิบากจิตที่ ๖-๗, อเหตุกกิริยาจิตทั้ง ๓

๒ = หมวดนี้ได้ใน กามาวจรวิบากจิต รูปาวจรวิบากจิต อรูปาวจรวิบากจิต, กามาวจรกิริยาจิต รูปาวจรกิริยาจิต อรูปาวจรกิริยาจิต ทั้งหมด
ข้อความที่อยู่ในวงเล็บ หมายความว่า ข้อที่ ๑ นั้น อาจว่าง เริ่มที่ข้อ ๒ คือ สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญานทีเดียว ก็ได้ หรืออาจเริ่มด้วยอกุศลมูลเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ก็ได้ แต่ถ้าเริ่มต้นด้วยอกุศลมูล จะได้เฉพาะในอกุศลวิบากจิต ๗ เท่านั้น

ง. โลกุตระจิต (กุศล และวิบาก)

กุศล:	อวิชชา	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร
	หรือ กุศลมูล	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร
วิบาก:	(กุศลมูล	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร)
	สังขาร	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิญญาน
	วิญญาน	เป็นปัจจัยให้เกิด	นาม
	นาม	เป็นปัจจัยให้เกิด	ัญญาตนะ
	ัญญาตนะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ผัสสะ
	ผัสสะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	เวทนา
	เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ปสาทะ
	ปสาทะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	อธิโมกษ์
	อธิโมกษ์	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ
	ภพ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชาติ
	ชาติ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชรามรณะ

= ความเกิดพร้อมแห่งธรรมเหล่านี้

ข้อสังเกต: โลกุตระกุศลจิต อาจเริ่มด้วยอวิชชา หรือกุศลมูล แต่โลกุตระวิบากจิต เริ่มด้วยกุศลมูล หรือไม่ก็เริ่มที่สังขาร ที่เดียว
อนึ่ง คำสรุปท้าย เปลี่ยนจาก ความเกิดพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น เป็น ความเกิดพร้อมแห่งธรรมเหล่านี้

บันทึกที่ ๕: ปัญหาการแปลคำว่า “นิโรธ”

“นิโรธ” แปลกันมาอย่างเดี๋ยว่า “ดับ” จนกล่าวได้ว่ากลายเป็นแบบตายตัว ถ้าแปลอย่างอื่น อาจถูกหาว่าแปลผิด หรือเข้าใจว่าแปลจากคำอื่น ที่ไม่ใช่โรธ แม้ในหนังสือก็ต้องแปลตามนิยามว่า “ดับ” เพื่อสะดวก และไม่ให้อาจารย์เป็นคำอื่น (และยังหาคำกะทัดรัดแทนไม่ได้) แต่ความจริง การแปลว่า ดับ นั้นแหละ มีหลายกรณีที่น่าจะทำให้เข้าใจผิด และว่าตามหลัก บางคราวก็ไม่ใช้คำแปลที่ถูกต้อง

คำว่า “ดับ” ตามปกติหมายถึง การทำสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดสิ้นไป หรือการหมดสิ้นไปของสิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว แต่ “นิโรธ” ในปฏิจจลสมุปปาท (และในทุกขนิโรธอริยสัจ) หมายถึง การที่สิ่งนั้นๆ ไม่เกิดขึ้น ไม่มีขึ้น เพราะไม่มีเหตุที่จะทำ ให้มันเกิดขึ้น เช่น เพราะอวิชชาโรธ สังขารจึงนิโรธ ซึ่งแปลกันว่า เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ นั้น ความจริงหมายถึงว่า เพราะอวิชชาไม่มีหรือไม่เกิดขึ้น หรือหมดปัญหาที่เนื่องจากอวิชชาแล้ว สังขารก็ไม่มี ไม่เกิดขึ้น หรือจึงหมดปัญหาที่ เนื่องจากสังขาร มีให้จะต้องหมายความว่า ทำอวิชชาที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดสิ้นไป สังขารที่เกิดขึ้นแล้วจึงหมดสิ้นไป

“นิโรธ” ที่ควรแปลว่าดับนั้น ตามปกติท่านใช้ในความหมายที่แสดงสภาวะตามธรรมดา หรือธรรมชาติของสิ่งปรุงแต่งทั้งหลาย เป็นไวยากรณ์อย่างหนึ่งของคำว่า ภังค์ (แตกสลาย) หรือ อนิจจะ ชยะ วยะ เป็นต้น เช่น ในบาลีว่า “อิมมา โช ภิกขเว ติสฺโส เวทนา อนิจฺจา สงฺขตา ปฏิจฺจสมุปปนฺหา ชยธมฺมา วยธมฺมา วิราจธมฺมา นิโรธธมฺมา” (ภิกษุทั้งหลาย เวทนา สามเหล่านี้แล เป็นสิ่งปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น ไม่เที่ยง มีอันเสื่อมสิ้น มลาย จางหาย ดับไปเป็นธรรมดา) – ส.สพ.๑๘/๓๘๘/๒๖๖ (องค์ทุกข้อในปฏิจจลสมุปปาทมีสภาวะเป็นอย่างนี้ทั้งหมด) ความหมายในแง่ที่ว่า สังขารทั้งหลายเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็ต้องเสื่อมสลายไปเองตามธรรมดาของเหตุปัจจัย ไม่ต้องไปพยายามดับ มันก็ดับ กรณีนี้มุ่งพูดแสดงสภาวะ สัมพันธ์กับการปฏิบัติเพียงว่า เป็นของเกิดได้ ก็ดับได้

ส่วน “นิโรธ” ในทุกขนิโรธอริยสัจ (=ปฏิจจลสมุปปาทนิโรธวาร) แม้จะกล่าวถึงกระบวนการตามธรรมชาติ แต่เป็นกระบวนการที่แสดงโดยมุ่งให้ชี้ถึงการปฏิบัติ ท่านให้แปลได้ ๒ อย่าง (วิสุทธิ.๓/๗๗-๗๘) อย่างหนึ่งมาจาก นิ (=ภาวะ =ไม่มี) + โรธ (=จารก =คุก ที่คุมขัง เรือนจำ ที่กักกัน เครื่องปิดล้อม สิ่งกีดขวางจำกัด) จึงแปลว่า ไม่มีสิ่งกีดกั้นจำกัด หรือหมดเครื่องกักกัน อธิบายว่า ไม่มีเครื่องปิดกั้นจำกัด อันได้แก่ที่คุมขังคือสังสาระ อีกอย่างหนึ่ง นิโรธในที่นี้ ตรงกับอุปปาหะ แปลว่า ไม่เกิดขึ้น วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๑๗๓ กำกับความไว้อีกว่า นิโรธศัพท์ (ในที่นี้) ไม่แปลว่า ภังค์ (ดับ สลาย)

เป็นอันว่า การแปล นิโรธ ว่า ดับ ถ้าไม่ถึงกับผิด ก็ไม่สู้ตรงความหมายที่ถูกต้อง แต่จะหาคำแปลอื่น ก็ยังหาคำ โดดที่รัดกุมความดีไม่ได้ จึงยอมไปตามนิยามก่อน แต่ต้องทำความเข้าใจกันว่าความหมายอย่างนี้ๆ

โดยนัยนี้ สูตรปฏิจจลสมุปปาทฝ่ายนิโรธวาร อาจแปลทำนองนี้ว่า “เพราะปลอดอวิชชา จึงปลอดสังขาร ฯลฯ” “เพราะอวิชชาปลอดไป สังขารจึงปลอดไป ฯลฯ” “เพราะอวิชชาหยุดก่อน ผล สังขารจึงหยุดก่อน ฯลฯ” หรือ “เพราะอวิชชาหมดปัญหา สังขารจึงหมดปัญหา ฯลฯ” ดังนี้ เป็นต้น

แม้ในปฏิจจลสมุปปาทฝ่ายสมุทัยวาร ก็มีปัญหาในการแปลบ้างเหมือนกัน คำบาลีนั้นกินความหมายกว้างกว่าที่จะแปลตายตัวเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งในภาษาไทย ความที่ว่า อวิชชาปัจจุยา สังขารา ฯลฯ นั้น กินความหมายดั่งว่า “เพราะอวิชชาอย่างนี้ สังขารจึงอย่างนี้, สังขารอย่างนี้ วิญญาณจึงอย่างนี้, วิญญาณอย่างนี้ นามรูปจึงอย่างนี้, นามรูปอย่างนี้ สฬายตนะจึงอย่างนี้, สฬายตนะอย่างนี้ ผัสสะจึงอย่างนี้, ผัสสะอย่างนี้ เวทนาจึงอย่างนี้, เวทนาอย่างนี้ ตัณหาจึงอย่างนี้, ตัณหาอย่างนี้ อุปาทานจึงอย่างนี้, อุปาทานอย่างนี้ ภพจึงอย่างนี้, ภพอย่างนี้ชาติจึงอย่างนี้, เพราะชาติ ชรามณะจึงมี ฯลฯ”

บันทึกที่ ๖: ความหมายย่อขององค์ธรรม ในปัจฉิมสัมปทา

ความหมายขององค์ธรรมต่างๆ แห่งปัจฉิมสัมปทา ที่ได้แสดงไว้ในตัวบท ยังคงค่อนข้างยืดหยุ่นเยื้อเยื่อ จึงเสนอความหมายสั้นๆ ง่ายๆ ไว้ดังนี้

๑. อวิชชา ความไม่รู้ ไม่รู้ตามเป็นจริง การไม่ใช้ปัญญา
๒. สังขาร ความคิดปรุงแต่ง เจตจำนง จิตนิสัย และทุกสิ่งที่เกิดได้สิ่งสมอบรมไว้
๓. วิญญาณ ความรู้ต่อโลกภายนอก ต่อเรื่องราวในจิตใจ สภาพพื้นจิต
๔. นามรูป องคาพยพ ส่วนประกอบของชีวิต ทั้งกายและใจ
๕. สฬายตนะ ลือแห่งการรับรู้ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
๖. ผัสสะ การรับรู้ การติดต่อกับโลกภายนอก การประสพอารมณ์
๗. เวทนา ความรู้สึกสุข ทุกข์ สบาย ไม่สบาย หรือเฉยๆ
๘. ตัณหา ความอยาก คือ อยากได้ อยากเป็น อยากคงอยู่ตลอดไป อยากเลี้ยง สลาย หรือทำลาย
๙. อุปาทาน ความยึดติดถือมั่น ความผูกพันถือค้ำไว้หัวใจ ใฝ่นิยม เทิดค่า การถือรวมเข้ากับตัว
๑๐. ภพ ภาวะชีวิตที่เป็นอยู่ เป็นไป บุคลิกภาพ กระบวนพฤติกรรมทั้งหมดของบุคคล
- ๑๑.ชาติ การเกิดมีตัวที่คอยออกรู้หรือรับเป็นผู้อยู่ในภาวะชีวิตนั้น เป็นเจ้าของบทบาทความเป็นอยู่เป็นไปนั้นๆ
๑๒. ชรามรณะ การประสพความเสื่อม ความไม่มั่นคง ความสูญสูญเสียจบสิ้น แห่งการที่ตัวได้อยู่ครอบครองภาวะชีวิตนั้นๆ

โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส = ความเศร้า เสียใจ เทียวแห่งใจ คร่ำครวญ หวนให้ เจ็บปวดตรวดร้าว น้อยใจ ลึนท้วง คับแค้นใจ คือ อาการหรือรูปต่างๆ ของความทุกข์ อันเป็นของเสียมีพิษที่คั่งค้างหมักหมมกอดตันอันอยู่ภายใน ซึ่งคอยจะระบายออกมา เป็นทั้งปัญหาและปมก่อปัญหาต่อๆ ไป

บันทึกที่ ๗: ความหมายของภวตัณหา และวิภวตัณหา

การแปลความหมายของตัณหา ๓ อย่าง โดยเฉพาะข้อที่ ๒ คือ ภวตัณหา และข้อที่ ๓ คือ วิภวตัณหา มักมีปัญหาเกี่ยวกับความไม่ชัดเจน และความเห็นที่ขัดแย้งกัน จึงขอนำหลักฐานต่างๆ มาให้ช่วยกันพิจารณา

ในพระสูตร แม้บางแห่งจะจำแนกตัณหาออกเป็น ๓ อย่าง และบอกชื่อไว้ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ดังเช่นในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร (วินย.๔/๑๓/๑๘; ส.ม.๑๙/๑๖๖๔/๕๒๘) สังคีตสูตร และสุตตตรสูตร (ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๒๘; ๓๙๒/๒๙๑) เป็นต้น แต่ก็ไม่มีที่ใดให้คำจำกัดความหรือแสดงความหมายไว้โดยตรงเลย ผู้ศึกษาจึงต้องหันไปพึ่งคัมภีร์ฝ่ายพระอภิธรรม และคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ครั้นได้หลักฐานมาเพียงบางแง่บางส่วน ไม่ครบถ้วนก็ดี หลักฐานที่ได้พบตนไม่สามารถแปลความหมายได้ชัดแจ้งก็ดี ก็ทำให้เกิดความเห็นแตกต่างและขัดแย้งกันขึ้น

ในพระสูตรนั้น แม้ว่าท่านจะไม่ได้ให้คำจำกัดความและแสดงความหมายไว้โดยตรง แต่ก็มีข้อความประกอบและพุทธพจน์ตรัสสอนในบางกรณี ที่จะช่วยส่องให้เห็นความหมายของตัณหา ๓ อย่างชัดเจนขึ้นได้ ในที่นี้ จึงจะแสดงหลักฐานทั้งฝ่ายพระสูตร พระอภิธรรม และคำอธิบายของอรรถกถา เพื่อผู้ศึกษาจะได้พิจารณาอย่างกว้างขวาง

ตัณหาสูตร ในอิติวุตตกะ (ขุ.อิติ.๒๕/๒๓๖/๒๖๘) เป็นพระบาลีแห่งหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงจำแนกตัณหา ๓ อย่าง ไว้ ณ ที่นี้ แม้ว่าพระองค์จะมีได้ทรงแสดงความหมายของตัณหาแต่ละอย่างไว้โดยตรง แต่ก็ได้ตรัสข้อความความเป็นคาถา ซึ่งอาจใช้ประกอบในการที่จะเข้าใจความหมายต่อไป

พระสูตรนี้ เมื่อแปลตรงไปตรงมาตามคำศัพท์เท่าที่มี โดยยังไม่ให้นำเอาคำอธิบายเสริมความของอรรถกถาเข้าไปปรุง จะได้ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ตัณหาเหล่านี้มี ๓ ประการ, ๓ ประการเป็นไฉน? ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา. ภิกษุทั้งหลาย ตัณหา ๓ ประการ ตั้งนี้แล...”

“ชนทั้งหลายผูกพันด้วยเครื่องผูกพันคือตัณหา มีจิตยินดีในภพและอภพ (ภวภเว). พวกเขาพัวพันด้วยเครื่องผูกของมาร ไม่มีความโล่งใจไปรุ่งใจ เป็นสัตว์ไปสู่สงสาร ถึงความเกิดและความตาย. ส่วนชนเหล่าใด กำจัดตัณหาได้แล้ว เป็นผู้ปราศจากตัณหาในภพและอภพ (ภวภเว) บรรลุความสิ้นอาสวะ, ชนเหล่านั้น เป็นผู้ถึงฝั่งแล้วในโลก.”

อีกสูตรหนึ่งในอิตติวุดตกะนั่นเอง ชื่อ ทิฏฐิสสูตร (ขุ.อติ.๒๕/๒๒๗/๒๖๓) มุ่งแสดงเรื่องทิฏฐิ ๒ ซึ่งหมายถึง ภวทิฏฐิ และวิภวทิฏฐิ แต่เนื้อหาที่ตรัสเป็นการแสดงภวตัณหาและวิภวตัณหาไปด้วยในตัว ขอแปลมาให้ดูทั้งสูตร ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เทพและมนุษย์ทั้งหลาย ถูกทิฏฐิ ๒ จำพวก เข้าครองใจแล้ว พวกหนึ่งติดล้าอยู่ พวกหนึ่งวิ่งเลยไปเสีย ส่วนพวกที่มีตาจึงมองเห็น

“ภิกษุทั้งหลาย พวกหนึ่งติดล้าอยู่เป็นอย่างไร? (กล่าวคือ) เทพและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้มีภพเป็นที่ยินดี (ภวารามา) รื่นรมย์ในภพ (ภวรตา) บั่นเทิงในภพ (ภวสัมมุทิตา), เมื่อตถาคตแสดงธรรมเพื่อความดับแห่งภพ (ภวนิโรธ) จิตของเทพและมนุษย์เหล่านั้น ย่อมไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งแนวลง ไม่น้อมต้งไป, พวกหนึ่งติดล้าอยู่อย่างนี้.

“ภิกษุทั้งหลาย พวกหนึ่งวิ่งเลยไป เป็นอย่างไร? (กล่าวคือ) คนพวกหนึ่ง ชีตอัศจรรย์ รังเกียจอยู่ด้วยภพนั้นแหละ จึงพร่าชื่นชมวิภพ (หรือจึงยินดียิ่งซึ่งวิภพ = วิภว อภินนฺทนต์, วิภเว หรือ วิภพ = ความปราศจากภพ อรรถกถา อติ.อ.๒๓๓ ไซความว่า = อัจฉะ แปลว่า ความขาดสูญ) ว่า นี้แน่ท่านเขย นัยว่าหลังจากร่างกายแตกทำลายตายไปแล้ว ชัดตานั้นก็จะขาดสูญ มลายสิ้น, นี้ละคือภาวะสุดประเสริฐ, นี้ละคือภาวะดีเยี่ยม, นี้ละคือภาวะที่เป็นของแท้, พวกหนึ่งวิ่งเลยไปอย่างนี้.

“ภิกษุทั้งหลาย พวกที่มีตาจึงมองเห็น เป็นอย่างไร? (กล่าวคือ) ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมมองเห็นสภาพภพ (ภวต อรรถกถาว่า = ชันธ ๕) โดยความเป็นสภาพภพ (คือเห็นตามสภาวะที่เป็นจริง), ครั้นเห็นสภาพภพโดยความเป็นสภาพภพแล้ว ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อหายติด (นิพพิทา) เพื่อหมดใคร่ (วิราคะ) เพื่อนิโรธแห่งสภาพภพนั้น, ส่วนพวกที่มีตาจึงมองเห็นอย่างนี้....

“ผู้ใดเห็นสภาพภพโดยความเป็นสภาพภพ และเห็นสภาวะที่ล่วงพ้นสภาพภพ, ผู้นั้นย่อมນ้อมใจต้งไปในภาวะที่เป็นจริง เพราะหมดสิ้นภวตัณหา, ถ้าหากำหนดรู้สภาพภพ เขาจะเป็นผู้ปราศตัณหา ทั้งในภพและอภพ (ภวภเว), เพราะความหมดภพแห่งสภาพภพ ภิกษุทั้งหลายจะไม่มาสู่ภพอีก..”

ในพระสูตรนี้ มีข้อสังเกตสำคัญที่ควรกล่าว ณ ที่นี้ ๒ ประการ คือ

๑. พระพุทธเจ้าตรัส ตัณหา และทิฏฐิ ควบคู่ไปด้วยกัน เพราะเป็นของเนื่องกัน อิงอาศัยกัน คนพวกหนึ่งยินดีในภพปรารถนาภพ (ภวธรรม, ภวอภิมม = ภวตัณหา) และมีความเห็นยึดติดถือมั่นว่า ภพนั้นเป็นที่น่ายินดี เป็นที่รอรับความยั่งยืนของอัตตา เป็นสภาพที่น่าปรารถนา (ภวทิฏฐิ) ส่วนคนอีกพวกหนึ่งเกลียดชังภพ ชื่นชมยินดีวิภพ ปรารถนาความขาดสูญ (วิภวอภินนฺทนต์ = วิภวตัณหา) และมีความเห็นเชื่อถือยึดถือว่า อัตตาจะขาดสูญ (วิภวทิฏฐิ = อัจฉะทิฏฐิ)

๒. ความในพระสูตร แสดงความแตกต่างระหว่าง วิภเว หรือ วิภพ (ความปราศจากภพ ไม่มีภพ หมายถึง ความขาดสูญ) ซึ่งเป็นที่ยึดถือของความเห็นผิด กับ ภวนิโรธ (ความดับภพ) ซึ่งเป็นคำสอนและเป็นสภาวะที่พึงมุ่งหมายในพุทธธรรม

วิภเว หรือวิภพ เป็นสภาวะที่ตรงข้ามกับภเว หรือภพ เป็นปลายสุดสองข้าง ที่ทรงมุ่งอธิบายในพระสูตรนี้ว่า คนพวกหนึ่งติดล้าอยู่ปลายสุดด้านภพ อีกพวกหนึ่งวิ่งเลยเถิดไปยังปลายสุดด้านวิภพ พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้หลีกเลี่ยงปลายสุดทั้งสองด้านนั้น สิ่งที่พระองค์ทรงสอนให้มุ่งหมาย คือ ภวนิโรธ ซึ่งไม่ใช่ทั้งสองอย่างนั้น เป็นเรื่องกลางๆ ตามสภาวะ

ถ้าเข้าใจเรื่องนี้ ก็จะเข้าใจเรื่องมัชฌิมนธรรมเทศนา และมัชฌิมาปฏิปทา

ตัณหา กับทิวฏฐินั้น เป็นองค์ธรรมต่างอย่าง แต่ใกล้ชิด อยู่ในชุดเดียวกัน อิงอาศัยกัน เมื่อเห็นว่าอย่างใดดี ก็อยากได้อย่างนั้น เมื่ออยากได้อย่างใด ก็จะมีเห็นจะมองให้เป็นอย่างนั้น โดยเฉพาะในเมื่อปฏิบัติต่อสิ่งที่ไม่รู้ ซึ่งเป็นเรื่องของความคิดปรุงแต่ง ดังนั้น ในความหมายของตัณหา ที่จะยกมาแสดงต่อไปนี้ ท่านจึงนำเอาทิวฏฐิมาช่วยอธิบายตัณหาด้วย ว่าตัณหาอย่างนั้นคือ ความอยากที่ประกอบด้วยทิวฏฐิอย่างนั้น แต่กระนั้นก็ต้องตระหนักว่า ตัณหากับทิวฏฐิก็คงเป็นองค์ธรรมคนละอย่าง ตัณหาก็อย่างหนึ่ง ทิวฏฐิก็อย่างหนึ่ง หรือความอยากก็อย่างหนึ่ง ความเห็นก็อย่างหนึ่ง

ในปุราณทสูตร ในสุตตนิบาต (ขุ.สุ.๒๕/๔๑๗/๕๐๑) มีข้อความในคาถาหนึ่ง พร้อมทั้งคำอธิบายในมหานิทเทส และในอรรถกถา ซึ่งจะช่วยให้อำนาจความหมายของภวตัณหาและวิภวตัณหาชัดเจนยิ่งขึ้น ข้อความในพระสูตรตอนนั้นว่า

“ผู้ใดไม่มีความชิงช้าภัย (คือไม่ขึ้นต่อตัณหาและทิวฏฐิ), วัฏธรรมแล้ว ไม่ขึ้นต่ออะไรๆ (คือจิตใจเป็นอิสระ), ไม่มีตัณหา ไม่ว่าเพื่อภพ หรือเพื่อวิภพ (ภวavy วิภวavy वा ตณฺหา = ความทะยานอยากเพื่อจะ เป็น หรือเพื่อจะไม่เป็น), เราเรียกผู้นั้นว่า เป็นผู้สงบ”

คำสำคัญในที่นี้ คือ ภวavy วิภวavy वा ตณฺหา ซึ่งแยกออกได้เป็น ภวavy ตณฺหา (ตัณหาเพื่อภพ หรือความทะยานอยากเพื่อจะเป็น) กับ วิภวavy ตณฺหา (ตัณหาเพื่อวิภพ หรือความทะยานอยากเพื่อจะไม่เป็น)

กล่าวได้ว่า คำทั้งสองนี้ ก็คือรูปขยายหรือแยกศัพท์ของภวตัณหา และวิภวตัณหา นั่นเอง อย่างไรก็ตาม คัมภีร์มหานิทเทส ซึ่งอธิบายสุตตนิบาตช่วงนี้ และเป็นคัมภีร์ในพระไตรปิฎกเช่นเดียวกัน ได้ไขความพระบาลีตอนนี้ (ขุ.ม.๒๓/๔๒๐/๒๕๔) โดยอธิบายตัณหาว่า ได้แก่ ตัณหาในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ และไขความ ภวavy และวิภวavy หลายนัย นัยที่ ๑ ว่าภวavy หมายถึง ภวavy ทิวฏฐิ และ วิภวavy หมายถึง วิภวavy ทิวฏฐิ นัยที่ ๒ ว่า ภวavy หมายถึง สัสสตทิวฏฐิ วิภวavy หมายถึง อจฺเจททิวฏฐิ (นัยที่ ๒ ว่าโดยสาระก็เหมือนกับนัยแรกนั่นเอง) นัยที่ ๓ ไขความเฉพาะแต่ ภวavy ว่าหมายความว่า (ตัณหาหรือความทะยานอยาก) เพื่อความเป็น (ภพ) บ่อยๆ เพื่อความไป (คติ)บ่อยๆ เพื่อความอุปบัติบ่อยๆ เพื่อปฏิสนธิบ่อยๆ เพื่อความบังเกิดแห่งอภพบ่อยๆ ส่วนวิภวavy ท่านไม่ไขความไว้ แต่กระนั้นก็ตาม การไขความ ภวavy ตามนัยที่ ๓ นี้ ก็เท่ากับเป็นเครื่องชี้บ่งให้แปล วิภวavy ว่า (ตัณหาหรือความทะยานอยาก) เพื่อความไม่เป็น (วิภพ หรือปราศจากภพ) หรือเพื่อความขาดสูญ

ในพระอภิธรรมปิฎก คัมภีร์ได้ให้คำจำกัดความตัณหาต่างๆ ไว้ บางแห่ง (อภิ.ส.๓๔/๘๔๕/๓๒๘; อภิ.วิ.๓๕/๑๑๒/๔๘๕) อธิบายเฉพาะภวตัณหา ซึ่งในที่นั้นมาคู่กับอวิชชา ว่า “บรรดาองค์ธรรม ๒ อย่างนั้น ภวตัณหาเป็นไฉน? ความพอใจในภพ ความยินดีในภพ ความเพลิดเพลินในภพ ความปรารถนาในภพ ความเส่นหาในภพ ความร่ำรรินในภพ ความสยบในภพ ความหมกมุ่นในภพ อันใด นี้เรียกว่า ภวตัณหา”

อีกแห่งหนึ่ง (อภิ.วิ.๓๕/๔๓๓/๔๕๔) อธิบายตัณหาทั้ง ๓ อย่างดังนี้ “บรรดาตัณหา ๓ นั้น ภวตัณหา เป็นไฉน? ความใคร่ ความติดใจใคร่ ความยินดี ความคล้อยไปหา ความเพลิดเพลิน ความใฝ่รักเพลิดเพลิน ความติดใจใคร่แห่งจิต ที่เป็นไปพร้อมด้วยภวทิวฏฐิ, นี้เรียกว่า ภวตัณหา. วิภวตัณหา เป็นไฉน? ความใคร่ ความติดใจใคร่ ความยินดี ความคล้อยไปหา ความเพลิดเพลิน ความใฝ่รักเพลิดเพลิน ความติดใจใคร่แห่งจิต ที่เป็นไปพร้อมด้วยอจฺเจททิวฏฐิ, นี้เรียกว่า วิภวตัณหา, ตัณหาที่เหลือนอกนั้น เรียกว่า กามตัณหา (อีกนัยหนึ่ง) บรรดาตัณหา ๓ นั้น กามตัณหา เป็นไฉน? ความใคร่ ความติดใจใคร่ ฯลฯ ความติดใจใคร่แห่งจิต ที่ประกอบด้วยกามธาตุ, นี้เรียกว่ากามตัณหา, ความใคร่ ความติดใจใคร่ ฯลฯ ความติดใจใคร่แห่งจิต ที่ประกอบด้วยรูปธาตุและอรุปรธาตุ, นี้เรียกว่า ภวตัณหา, ความใคร่ ความติดใจใคร่ ฯลฯ ความติดใจใคร่แห่งจิต ที่เป็นไปพร้อมด้วยอจฺเจททิวฏฐิ, นี้เรียกว่า วิภวตัณหา.”

ในอรรถกถาแห่งอิตฺตวุตตะกั ซึ่งอธิบายพระสูตรที่ยกมาข้างต้นนั้น แห่งแรก (อิตฺติ.อ.๒๖๐) อธิบายคำ ภวavy ว่า หมายถึง (มีใจติดข้องอยู่) ในภพน้อยภพใหญ่ และอธิบายอีกนัยหนึ่งว่า ภพ หมายถึงสัสสตทิวฏฐิ อภพ หมายถึงอจฺเจททิวฏฐิ เพราะฉะนั้น มีใจติดข้องในภพและอภพ ก็คือในสัสสตทิวฏฐิ และอจฺเจททิวฏฐิ ซึ่งก็มุ่งหมายเอาภวตัณหา และวิภวตัณหา นั่นเอง ส่วนแห่งหลัง (อิตฺติ.อ.๒๓๕) อธิบายคำ ภวavy ว่าหมายถึง ในภพน้อยและภพใหญ่ หรือในเพราะการเห็นความขาดสูญ เป็นต้น. อรรถกถานั้นเอง อีกแห่งหนึ่ง (อิตฺติ.อ.๔๓๗) อธิบายคำ ภวavy ว่า ภวavy(ภพ)=สมบัติ อภพ(อภพ)=วิบัติ ภวavy(ภพ)=ความเจริญ เพิ่มพูน อภพ(อภพ)=ความเสื่อมหรือลดลง

ในอรรถกถาแห่งสุตตนิบาต (สุตต.อ.๒/๔๕๑) และอรรถกถาแห่งมหานิทเทส (นิท.อ.๒/๔๗) ตอนที่อธิบายปุราณาสูตรช่วงที่อ้างข้างต้นนั้น ไขความตอนสำคัญว่า “ภวาย วิภวาย วาตี สสสตาย อัจเจหาย วา.” ซึ่งแปลได้ความว่า (ตัณหา) เพื่อภพ หรือเพื่อวิภพ คือ เพื่อความเที่ยงแท้ยั่งยืน หรือเพื่อความขาดสูญ (บางท่านแปลเติมศัพท์หรือเสริมความเพื่อให้เหมือนกับที่อื่นๆ ว่า เพื่อสัสสตทัญญู หรือเพื่ออุจเจททัญญู)

อรรถกถาแห่งปฏิสัมภิทามัคค์อธิบายตัณหา ๓ ไว้อย่างชัดเจนมาก พร้อมทั้งยกเอาคำจำกัดความในพระอภิธรรมปิฎกมาอ้างไว้อย่างครบครัน และอธิบายไว้ถึง ๒ แห่ง

แห่งที่หนึ่ง (ปฏิส.อ.๑๔๐) อธิบาย *ภวตัณหา* ที่มาคู่กับอวิชชาว่า “ภวตัณหา ได้แก่ ความปรารถนาในภพทั้งหลาย มีกามภพ เป็นต้น แล้วยกบาลีในธัมมสังคณีและวิภังค์ที่แสดงข้างต้นมาอ้าง (อภิ.ส.๓๔/๘๔๕/๓๒๘; อภิ.วิ.๓๕/๑๒๑/๔๘๕; ดูข้างต้น) จากนั้นอธิบายตัณหาทั้ง ๓ อย่าง โดยยกความในพระบาลีในคัมภีร์วิภังค์ที่แสดงแล้วข้างต้นมาอ้าง (อภิ.วิ.๓๕/๑๓๓/๔๙๔; ดูข้างต้น) แล้วอธิบายต่อท้ายว่า “แต่ในอรรถกถาท่านกล่าวว่า รากะที่เนื่องด้วยกามคุณ ๕ ชื่อว่ากามตัณหา, รากะในรูปภพและอรุภพ ความติดใจในฌาน รากะที่เป็นไปพร้อมด้วยสัสสตทัญญู ความปรารถนาด้วยอำนาจภพ ชื่อว่าภวตัณหา, รากะที่เป็นไปพร้อมด้วยอุจเจททัญญู ชื่อว่า วิภวตัณหา” ความหมายอย่างนี้ ในวรรณนาแห่งสังคีตสูตร (ที.อ.๓/๒๒๙) ก็อธิบายไว้เหมือนกัน

แห่งที่สอง (ปฏิส.อ.๑๘๙) อธิบายตัณหา ๓ ตามลำดับดังนี้ “**กามตัณหา** ได้แก่ ตัณหาในกาม (*กาม ตณฺหา*), คำว่า กามตัณหา เป็นชื่อของรากะ ที่เนื่องด้วยกามคุณ ๕. **ภวตัณหา** ได้แก่ ตัณหาในภพ (*ภเว ตณฺหา*), คำว่า ภวตัณหา เป็นชื่อของรากะที่เป็นไปพร้อมด้วยสัสสตทัญญู ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจความปรารถนาภพ เป็นชื่อของรากะในรูปภพและอรุภพและเป็นชื่อของความติดใจในฌาน. **วิภวตัณหา** ได้แก่ ตัณหาในวิภพ (ความไม่เป็น, ความปราศจากภพ, ความขาดสูญ; *วิภเว ตณฺหา*), คำว่าวิภวตัณหา เป็นชื่อของรากะที่เป็นไปพร้อมด้วยอุจเจททัญญู.” คำอธิบายอย่างนี้ มาในอรรถกถาแห่งวิภังค์ในพระอภิธรรมปิฎกก็มี (วิภัง.อ.๑๔๓ แต่ฉบับอักษรไทยที่มีใช้อยู่ในปัจจุบัน ถ้อยคำตกหล่นไปบ้าง ไม่ครบถ้วนอย่างใน ปฏิส.อ.)

วิสุทธิมัคค์ ซึ่งเป็นคัมภีร์ระดับอรรถกถาที่ใช้อ้างอิงกันมากในวงการศึกษาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา และตามปกติมักอธิบายเรื่องสำคัญๆ เหมือนกันกับอรรถกถาอื่นๆ แต่สำหรับเรื่องตัณหา ๓ นี้ กลับพูดน้อย โดยอธิบายไว้เฉพาะในตอนที่สุดถึงตัณหา ๑๐๘ ซึ่งจะให้มองเห็นแง่ความหมายอีกด้านหนึ่ง ดังจะคัดมาให้ดูดังนี้ (วิสุทธิ.๓/๑๗๙ ตรงกับ วิภัง.อ.๒๓๔):

“ก็แล บรรดาตัณหา (ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ รวม ๖ อย่าง) เหล่านั้น ตัณหาแต่ละอย่างตรัสไว้อย่างละ ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ตามอาการที่เป็นไป.จริงอยู่ รูปตัณหาตนเอง เมื่อยินดีอย่างชนิดยินดีกาม ในเวลาที่รูปารมณ์มาสู่คลองจักขุ ในเวลานั้น ชื่อว่ากามตัณหา. รูปตัณหาอันแหละ ในเวลาใด เป็นไปพร้อมด้วยทัญญูว่ารูปารมณ์นั้นแล เที่ยงแท้ ยั่งยืน ในเวลานั้น ชื่อว่า ภวตัณหา เพราะรากะที่เป็นไปพร้อมด้วยสัสสตทัญญู ท่านเรียกว่า ภวตัณหา. แต่ในเวลาใด รูปตัณหาอันเป็นไปพร้อมด้วยอุจเจททัญญูว่า รูปารมณ์นั้นแล ขาดสูญ พินาศ ในเวลานั้นชื่อว่า วิภวตัณหา เพราะรากะที่เป็นไปพร้อมด้วยอุจเจททัญญู ท่านเรียกว่า วิภวตัณหา” (อย่างไรก็ตาม พึงดูคำอธิบายตามมติของมหาฎีกาประกอบด้วย - วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๑๘๐,๓๖๒); คัมภีร์ปัญญาสุทนี และสารัตถปกาลินี (ม.อ.๑/๓๐๓; ส.อ.๒/๒๐) ก็อธิบายไว้ทำนองเดียวกันนี้ แต่สำนวนภาษาที่ต่างออกไป อาจช่วยให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น ผู้สนใจโปรดดูตามทำนอง

เท่าที่กล่าวมา คงจะยุติได้ว่า คำอธิบายในคัมภีร์สังคีตธรรมปกาลินี อรรถกถาแห่งปฏิสัมภิทามัคค์ เป็นข้อสรุปความหมายของตัณหา ๓ ที่สมบูรณ์และน่าพอใจ ทั้งในแง่ความชัดเจน และในแง่ที่ครอบคลุมความหมายซึ่งท่านได้แสดงไว้ในคัมภีร์ทั้งหลาย ทั้งระดับพระบาลี และระดับอรรถกถา ขอนำข้อสรุปนั้นมาเรียบเรียงไว้ให้ดูง่าย ดังนี้

๑. *กามตัณหา* คือ ตัณหาในกาม ได้แก่ รากะที่เนื่องด้วยกามคุณ ๕
๒. *ภวตัณหา* คือ ตัณหาในภพ ได้แก่ รากะ (ความติดใจใคร่ปรารถนา) ในรูปภพและอรุภพ ความติดใจในฌาน และรากะที่เป็นไปพร้อมด้วยสัสสตทัญญู ซึ่งแสดงตัวออกมาในรูปของความปรารถนาภพ
๓. *วิภวตัณหา* คือ ตัณหาในวิภพ ได้แก่ รากะที่เป็นไปพร้อมด้วยอุจเจททัญญู ซึ่งแสดงตัวออกมาในรูปของความปรารถนาความปราศจากภพ หรือความขาดสูญ

(ข้อพึงระวัง คือ จะต้องระลึกไว้เสมอว่า *วิภพ* คือ ความปราศจากภพ ความสิ้นภพ หรือความขาดสูญนั้น เป็นคนละอย่างกับ *ภวนิโรธ* ที่แปลว่าความดับภพ หรือความไม่เกิดภพ ซึ่งเป็นสภาวะที่พึงประสงค์ ถ้าไม่ชัด พึงพิจารณาทบทวนพระบาลีในทัญญูสูตรข้างต้นอีกครั้งหนึ่ง)

ตอน ๓: ชีวิตเป็นไปอย่างไร?

กรรม

ในฐานะหลักธรรมที่เนื่องอยู่ในปฏิจสุมุขปาห

บทที่ ๕

ความนำ

หลักธรรมต่างๆ ไม่ว่าจะมึชื่อใดๆ ล้วนสัมพันธ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั้งสิ้น เพราะแสดงถึงหรือสืบเนื่องมาจากลัทธิธรรมเดียวกัน และเป็นไปเพื่อจุดหมายเดียวกัน แต่นำมาแสดงในชื่อต่างๆ กัน โดยชี้ความจริงเพียงส่วนใดส่วนหนึ่งคนละส่วนละตอนกันบ้าง เป็นความจริงอันเดียวกัน แต่แสดงคนละรูปละแนว เพื่อวัตถุประสงค์คนละอย่างบ้าง ด้วยเหตุนี้ หลักธรรมบางข้อจึงเป็นเพียงส่วนย่อยของหลักใหญ่ บางข้อเป็นหลักใหญ่ด้วยกัน ครอบคลุมความหมายของกันและกัน แต่มีแนวหรือรูปแบบการแสดงและความมุ่งหมายจำเพาะในการแสดงต่างกัน

ปฏิจสุมุขปาหเป็นหลักธรรมใหญ่ที่แสดงความเป็นไปของชีวิตไว้ทั้งหมด มีขอบเขตกว้างขวาง ครอบคลุมหลักธรรมปลีกย่อยในระดับต่างๆ อย่างทั่วถึง เรียกได้ว่าเป็นกระบวนการแห่งชีวิต หรือกระบวนการเบ็ดเสร็จ ถ้าเข้าใจหลักปฏิจสุมุขปาหแล้ว ก็ชื่อว่าเข้าใจชีวิต หรือเข้าใจพระพุทธศาสนาทั้งหมด ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ผู้ใดเห็นปฏิจสุมุขปาห ผู้นั้นเห็นธรรม”³⁸⁰

อย่างไรก็ตาม เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า ปฏิจสุมุขปาหเป็นหลักธรรมที่ลึกซึ้ง เข้าใจยากอย่างยิ่ง แม้การอธิบายก็ทำได้ยาก ดังนั้น หนังสือหรือคัมภีร์ที่อธิบายหลักปฏิจสุมุขปาหอย่างจำเพาะโดยตรง จึงมีน้อยอย่างยิ่ง จนหาแทบไม่ได้เลย แต่กระนั้นก็ตาม ก็ได้มีหนังสือและคัมภีร์จำนวนมาก อธิบายหลักธรรมบางหมวด บางเรื่องที่เป็นส่วนย่อยของหลักปฏิจสุมุขปาหนั้น

หลักธรรมส่วนย่อยของปฏิจสุมุขปาห ที่นิยมอธิบายกันมากที่สุด คงจะได้แก่ หลักกรรม การนำหลักกรรมมาอธิบาย อาจมองได้ทั้งในแง่ที่ว่า กรรมเป็นเรื่องน่าสนใจในตัวของมันเอง และในแง่ที่ว่า ความเข้าใจเกี่ยวกับกรรมนั้น เป็นบันไดสำคัญที่จะก้าวเข้าสู่ความเข้าใจหลักปฏิจสุมุขปาห

ว่าที่จริง การอธิบายหลักกรรมตามเนื้อหาอย่างตลอดสาย ก็คือ วิธีการที่ง่ายขึ้นอย่างหนึ่ง ในการอธิบายหลักปฏิจสุมุขปาหนั่นเอง

กรรมเป็นเพียงส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งปฏิจสุมุขปาห ซึ่งเห็นได้ชัดเมื่อแยกส่วนในกระบวนการนั้นออกเป็น ๓ วัฏฏะ (วน, วัจวน) คือ กิเลส กรรม และวิบาก หลักปฏิจสุมุขปาหแสดงถึงกระบวนการทำกรรมและการให้ผลของกรรมทั้งหมด ตั้งแต่ต้นแต่กิเลสที่เป็นเหตุให้ทำกรรม จนถึงวิบากอันเป็นผลที่จะได้รับ เมื่อเข้าใจปฏิจสุมุขปาหดีแล้ว ก็เป็นอันเข้าใจหลักกรรมชัดเจนไปด้วย ดังนั้น ว่าโดยตัวกฎหรือสภาวะ จึงไม่มีความจำเป็นอะไรที่จะต้องชี้แจงเรื่องกรรมไว้ต่างหาก ณ ที่นี้อีก

³⁸⁰ ม.ม. ๑๒/๓๔๖/๓๕๙

อย่างไรก็ดี การอธิบายตามแนวปฏิจลสมุปปาทนั้น เป็นการพิจารณาในแง่ของกระบวนการธรรมชาติว่า ด้วยตัวกฎหรือสภาวะล้วนๆ และเป็นมุมมองอย่างกว้างๆ ตลอดทั้งกระบวนการ ไม่เน้นที่จุดใดจุดหนึ่ง โดยเฉพาะ แต่ในทางปฏิบัติ เมื่อมองในแง่ความเป็นไปในชีวิตจริง จะเห็นว่าส่วนของปฏิจลสมุปปาทที่ปรากฏเด่นชัดออกมาในการดำเนินชีวิตประจำวัน เป็นเรื่องของการแสดงออก และเกี่ยวข้องกับความรู้สึกชอบของคนโดยตรง ก็คือส่วนที่เรียกว่ากรรม ถ้าฟังในทางปฏิบัติอย่างนี้ ก็อาจยกเอากรรมขึ้นเป็นจุดเน้นและเป็นบทตั้งแล้วเอาส่วนอื่นๆ ของปฏิจลสมุปปาท เป็นตัวประกอบสำหรับสืบสาวราวเรื่องต่อไป

ถ้าทำอย่างนี้ ปฏิจลสมุปปาท ก็จะปรากฏในรูปร่างที่นิยมเรียกกันว่า “กฎแห่งกรรม”³⁸¹ และจะมีเรื่องราวในแง่อื่นๆ ที่น่าสนใจเข้ามาเกี่ยวข้องเพิ่มขึ้นอีก นับว่าเป็นแนวการอธิบายที่น่าศึกษา ดังปรากฏว่า ในสมัยหลังๆ นี้ ก็นิยมพูดถึงกฎแห่งกรรมกันมากกว่าจะพูดถึงปฏิจลสมุปปาท เพราะการพูดถึงกรรม เป็นการพูดถึงกิริยาอาการ ซึ่งเป็นสิ่งที่หยาบ ปรากฏชัด เห็นง่าย เกี่ยวข้องอยู่เฉพาะหน้าทุกขณะทุกเวลา เหมาะที่จะถือเอาเป็นจุดเริ่มต้นของการพิจารณา

ยิ่งกว่านั้น การอธิบายเรื่องกรรม อาจทำได้หลายระดับ คือ จะอธิบายอย่างง่ายๆ ในระดับผิวเผิน พอให้เห็นเหตุเห็นผลในสายตาของชาวบ้านก็ได้ จะยกเอาเหตุการณ์หรือบทบาทของคนทั้งหลายขึ้นมาเป็นตัวอย่ง ก็ทำได้สะดวก หรือจะอธิบายลึกลงไปถึงกระบวนการกรรมภายในจิต จนต้องใช้หลักปฏิจลสมุปปาทเต็มรูปก็ได้

ด้วยเหตุผลดังกล่าวมานี้ จึงจะได้เสนอคำอธิบายหลักกรรม หรือกฎแห่งกรรมไว้ ณ ที่นี้ด้วย พอเป็นแนวสำหรับทำความเข้าใจ

ความเข้าใจพื้นฐานเกี่ยวกับกรรม

ก. กรรม ในฐานะกฎธรรมชาติอย่างหนึ่ง

พระพุทธศาสนาสอนหลักความจริงว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นคนสัตว์หรือสิ่งของ เป็นรูปธรรมหรือนามธรรม เป็นวัตถุหรือเป็นเรื่องจิตใจ ไม่ว่าชีวิตหรือโลกที่แวดล้อมอยู่ก็ตาม³⁸² ทั้งหมดล้วนเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย เป็นเรื่องของปัจจัยสัมพันธ์ ธรรมดาที่ว่ามันมองด้วยสายตาของมนุษย์ เรียกว่า กฎธรรมชาติ เรียกในภาษาบาลีว่า “นิยาม” แปลว่า กำหนดอันแน่นอน ทำนองหรือแนวทางที่แน่นอน หรือความเป็นไปอันมีระเบียบแน่นอน เพราะปรากฏให้เห็นว่า เมื่อมีเหตุปัจจัยอย่างนั้นๆ แล้ว ก็จะมีความเป็นไปอย่างนั้นๆ แน่นนอน

กฎธรรมชาติหรือนิยามนั้น แม้จะมีลักษณะทั่วไปอย่างเดียวกันทั้งหมด คือ ความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย แต่ก็อาจแยกประเภทออกไปได้ตามลักษณะอาการจำเพาะที่เป็นแนวทางหรือเป็นแบบหนึ่งๆ ของความสัมพันธ์ อันจะช่วยให้กำหนดศึกษาได้ง่ายขึ้น เมื่อว่าตามสายความคิดของพระพุทธศาสนา พระอรุทธกัจจายน์แสดงกฎธรรมชาติ หรือ **นิยาม** ไว้ ๕ อย่าง³⁸³ คือ

³⁸¹ ตัวอย่างพุทธพจน์แห่งหนึ่งซึ่งเชื่อมปฏิจลสมุปปาทกับกฎแห่งกรรมสนิทกันเป็นอย่างดี คือที่ตรัสว่า “บัณฑิตผู้เห็นปฏิจลสมุปปาทฉลาดในกรรมและวิบาก ย่อมมองกรรมตามเป็นจริงดังนี้...” (ม.ม.๑๓/๗๐๗/๖๔๘; ขุ.สุ.๒๕/๓๘๒/๔๕๗)

³⁸² หมายถึง สังขตธรรม ทั้งหมด

³⁸³ (เช่น ที.อ.๒/๓๔; สกฺกณิ.อ.๔๐๘); พึงเทียบความหมายของนิยามตามที่ท่านผู้รู้แปลเป็นภาษาอังกฤษว่า orderliness of nature; the five aspects of natural law; ความหมาย และคำแปลภาษาอังกฤษของนิยาม ๕ แสดงไว้ที่เชิงอรรถหน้าแรกของบทที่ ๓ - ไตรลักษณ์ ด้วย

๑. **อุตุนิยาม**³⁸⁴ กฎธรรมชาติเกี่ยวกับปรากฏการณ์ฝ่ายวัตถุ โดยเฉพาะความเป็นไปของธรรมชาติ แวดล้อมและความเปลี่ยนแปลงทางวัตถุ เช่น เรื่องลมฟ้าอากาศ ฤดูกาล ฝนตกฟ้าร้อง การที่ดอกบัวบาน กลางวันหุบกลางคืน การที่ดินน้ำปยุช่วยให้ต้นไม้งาม การที่คนโง่หรือจาม การที่สิ่งทั้งหลายผุพังเน่าเปื่อย เป็นต้น แนวความคิดของท่านมุ่งเอาความผันแปรที่เนื่องด้วยความร้อนหรืออุณหภูมิตั้ง

๒. **พีชนิยาม**³⁸⁵ กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการสืบพันธุ์ หรือที่เรียกกันว่าพันธุกรรม เช่น หลักความจริงที่ว่าพืชเช่นใด ก็ให้ผลเช่นนั้น พืชมะม่วงก็ออกผลเป็นมะม่วง เป็นต้น

๓. **จิตตนิยาม**³⁸⁶ กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการทำงานของจิต เช่น เมื่ออารมณ์ (สิ่งเร้า) กระทบประสาท จะมีการรับรู้เกิดขึ้น จิตจะทำงานอย่างไร คือ มีการไหวไหวแกว่งคจิด ภาวังจิตขาดตอน แล้วมีอวัชชนะ แล้วมีการเห็น การได้ยิน ฯลฯ มีสัมปฏิจันนนะ สันตโรณะ ฯลฯ หรือเมื่อจิตที่มีคุณสมบัติอย่างนี้เกิดขึ้น จะมีเจตสิกอะไรบ้างประกอบได้ หรือประกอบไม่ได้ เป็นต้น

๔. **กรรมนิยาม**³⁸⁷ กฎธรรมชาติเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ คือกระบวนการก่อการกระทำและการให้ผลของการกระทำ หรือพูดให้จำเพาะลงไปอีกว่า กระบวนการแห่งเจตจำนง หรือความคิดปรุงแต่งสร้างสรรค์ต่างๆ พร้อมทั้งผลที่สืบเนื่องออกไปอันสอดคล้องสมกัน เช่น ทำกรรมดี มีผลดี ทำกรรมชั่ว มีผลชั่ว เป็นต้น

๕. **ธรรมนิยาม**³⁸⁸ กฎธรรมชาติเกี่ยวกับความสัมพันธ์และอาการที่เป็นเหตุเป็นผลแก่กันของสิ่งทั้งหลาย โดยเฉพาะอย่างที่เรียกกันว่า ความเป็นไปตามธรรมดา เช่นว่า สิ่งทั้งหลายมีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป เป็นธรรมดา คนย่อมมีความเกิดแก่เจ็บตายเป็นธรรมดา ธรรมดาของบุคคลนี้มีอายุขัยประมาณร้อยปีไม่ว่าพระพุทธรเจ้าจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ย่อมเป็นธรรมดาของสิ่งทั้งหลายที่เป็นสภาพไม่เที่ยง ถูกปัจจัยบีบคั้นและไม่เป็นอัตตา ดังนี้ เป็นต้น

ความจริง กฎ ๔ อย่างแรกย่อมรวมลงในกฎที่ ๕ คือ **ธรรมนิยาม** ทั้งหมด หรือจำแนกออกไปจากธรรมนิยามนั่นเอง หมายความว่า ธรรมนิยามมีความหมายครอบคลุมกฎธรรมชาติหมดทั้ง ๕ ข้อ

เมื่อเป็นเช่นนี้ อาจมีผู้สงสัยว่า ธรรมนิยามเป็นกฎใหญ่ เมื่อเอามากระจายเป็นกฎย่อย ก็น่าจะกระจายออกไปทั้งหมด เหตุใด เมื่อแจกเป็นกฎย่อยแล้ว ยังมีธรรมนิยามอยู่ในรายชื่อกฎย่อยอีกด้วยเล่า

คำตอบสำหรับความข้อนี้พึงทราบด้วยอุปมา เหมือนคนทั้งหมดในประเทศไทยนี้ บางทีมีผู้พูดจำแนกออกว่า รัฐบาล ข้าราชการ พ่อค้า และประชาชนบ้าง ว่า ตำรวจ ทหาร ข้าราชการ นักศึกษา และประชาชนบ้าง ว่าอย่างอื่นอีกบ้าง ความจริง คำว่า “ประชาชน” ย่อมครอบคลุมคนทุกหมู่เหล่าในประเทศไทย ข้าราชการพลเรือน ทหาร พ่อค้า นักศึกษา ก็ล้วนเป็นประชาชนด้วยกันทั้งสิ้น แต่ที่พูดแยกออกไปก็เพราะว่า คนเหล่านั้นนอกจากจะมีลักษณะหน้าที่โดยทั่วไปในฐานะประชาชนเหมือนคนอื่น ๆ แล้ว ยังมีลักษณะหน้าที่จำเพาะพิเศษต่างหากออกไปอีกส่วนหนึ่งด้วย ส่วนคนที่ไม่ม่ลักษณะหรือหน้าที่จำเพาะพิเศษแปลกออกไป ก็รวมอยู่ในคำว่าประชาชน

³⁸⁴ แปลกันว่า law of energy; law of physical phenomena; physical inorganic order หรือเหมารวมว่า physical laws

³⁸⁵ แปลกันว่า genetic laws; law of heredity; physical organic order; biological laws

³⁸⁶ แปลกันว่า psychic law; psychological laws

³⁸⁷ แปลกันว่า law of karma; order of act and result; karmic laws; moral laws

³⁸⁸ แปลกันว่า the general law of cause and effect; order of the norm; ธรรมนิยามนี้ อรรถกถาอธิบายโดยยกตัวอย่างธรรมดาในโอกาสต่างๆ เกี่ยวกับพุทธประวัติ เช่นว่า ในเวลาที่พระโพธิสัตว์ทรงถือปฏิสนธิ ทรงประสูติ ตรัสรู้ เป็นต้น เป็นธรรมดาที่หมื่นโลกธาตุจะหวั่นไหว

อนึ่ง การจำแนกนั้นอาจแตกต่างกันออกไปตามวัตถุประสงค์จำเพาะของการจำแนกครั้งนั้นๆ แต่ทุกครั้งก็จะมีคำว่าประชาชน หรือราษฎร หรือคำที่มีความหมายกว้างทำนองนั้นไว้เป็นที่รวมเข้าของคนทั้งหมดที่เหลือ ซึ่งไม่ต้องจำแนกออกไปต่างหากตามวัตถุประสงค์จำเพาะคราวนั้น

เรื่องนิยาม ๕ ก็พึงเข้าใจความทำนองเดียวกันนี้

การจำแนกกฎธรรมชาตินั้น ๕ อย่างนี้ จะเป็นการแบ่งแยกที่ครบจำนวนหรือไม่ ควรจะมีกฎย่อยอะไร อื่นนอกจากนี้หรือไม่ ไม่ใช่ปัญหาในที่นี้ เพราะท่านได้กฎเด่นๆ ที่ท่านต้องการพอแก่การใช้ตามวัตถุประสงค์ของท่านแล้ว และกฎที่เหลือย่อมรวมลงในกฎที่ ๕ คือธรรมนิยาม โดยนัยที่กล่าวมาแล้ว แต่สิ่งสำคัญที่พึงเข้าใจก็คือสาระที่มุ่งหมายหรือเจตนารมณ์ของการแสดงนิยามทั้ง ๕ นี้ อันเป็นข้อที่ควรสังเกต จะขอเน้นไว้บางอย่าง ดังนี้

ประการแรก เป็นการย้ำเน้นแนวคิดแบบพุทธ ที่มองเห็นความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย หรือของโลกและชีวิต ตามธรรมดาของเหตุปัจจัย ให้หนักแน่นชัดเจนยิ่งขึ้น แม้จะแยกแยะกฎให้ละเอียดออกไป ก็มองเห็นแต่ความเป็นไปตามธรรมดา หรือสภาวะปัจจัยสัมพันธ์เท่านั้น เป็นอันจะได้ตั้งใจเรียนรู้ เป็นอยู่ และปฏิบัติด้วยความเข้าใจเท่าทันธรรมดานี้แน่นอนไป ไม่ต้องมัวห่วงกังวลถึงท่านผู้สร้างผู้บันดาลที่จะมาผันแปรกระแสธรรมดาให้ผิดเพี้ยน (นอกจากจะเข้ามาร่วมเป็นปัจจัยอย่างหนึ่งในธรรมดานั้นเอง)

หากจะมีผู้ท้วงว่า ถ้าไม่มีผู้วางกฎ กฎธรรมชาติจะมีขึ้นได้อย่างไร ก็ไม่พึงต้องมัวยุ่งคิดกับคำถาม อัมพรางตนเองของมนุษย์ข้อนี้ ลองมองง่ายๆ ว่า ถ้าปล่อยให้สิ่งทั้งหลายเป็นไปของมันเอง มันก็ต้องเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่ง และมันก็ได้เป็นมาเป็นไปแล้วอย่างนี้แหละ เพราะมันไม่มีทางจะเป็นไปอย่างอื่นนอกจากเป็นไปตามเหตุปัจจัยสัมพันธ์ มนุษย์เราสังเกตและเรียนรู้เอาความเป็นไปอย่างนี้มาซึมซับในความคิดของตน แล้วก็เรียกมันว่าเป็นกฎ จะเรียกหรือไม่เรียก มันก็เป็นของมันอย่างนั้น

ถ้าขึ้นมีผู้สร้างผู้ตั้งกฎธรรมชาติ ก็คงยิ่งยุ่งที่จะสืบลึกลงไปอีกว่า ท่านผู้ตั้งกฎนั้น ดำรงอยู่ด้วยกฎอะไร มีใครสร้างกฎให้ท่าน หรือคุณท่านไว้ ถ้าขึ้นไม่คุณ ท่านสร้างกฎได้ตามชอบใจ ท่านก็ย่อมเปลี่ยนกฎได้ตามชอบใจอยู่ไป วันดีคืนดี ท่านอาจจะเปลี่ยนกฎธรรมชาติให้มนุษย์อลหม่านกันหมดก็ได้ (ความจริงถ้ามีผู้สร้างกฎ และท่านมีกรรม ท่านก็คงช่วยเปลี่ยนกฎ ช่วยสัตว์โลกไปแล้วหลายกฎย่อย เช่น ไม่ให้มีคนเกิดมาพิการ ง่ายเปลี่ยนอวัยวะบกพร่อง ไร้ปัญญา เป็นต้น)

ประการที่สอง เมื่อแยกแยะออกเป็นกฎย่อยๆ หลายกฎแล้ว ก็อย่าเพลาพลอยแยกปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เป็นผลให้เป็นเรื่องเฉพาะกฎๆ ต่างหากกันไปเด็ดขาด ความจริง ปรากฏการณ์อย่างเดียวกัน อาจเกิดจากเหตุปัจจัยที่เป็นไปต่างๆ หรือเนื่องด้วยหลายกฎรวมกันก็ได้ เช่น การที่ดอกบัวบานกลางวันและหุบกลางคืน ก็มีใช้เพราะอุณหภูมิต่างกันเท่านั้น แต่ต้องเนื่องจากพีชนิยามด้วย การที่คนน้ำตาไหล อาจเป็นเพราะจิตตนิยามเป็นตัวเด่น เช่น ดีใจ เสียใจ ก็ได้ แต่อาจเป็นเพราะอุณหภูมิต่าง เช่น ถูกคว้นรมตา ก็ได้ คนเหงื่อออก อาจเป็นเพราะอุณหภูมิต่าง เช่น อากาศร้อน ก็ได้ หรือเป็นเพราะจิตตนิยามและกรรมนิยาม เช่น หวาดกลัว หรือคิดหวั่นความผิด เป็นต้น ก็ได้ คนปวดศีรษะ อาจเป็นเพราะอุณหภูมิต่าง เช่น อากาศร้อนอบอ้าว ที่อุดู้อู้อิบ อากาศไม่พอ ก็ได้ หรือเพราะพีชนิยาม เช่น ความบกพร่องของอวัยวะภายใน หรือกรรมนิยามบวกรวมจิตตนิยาม เช่น คิดกลัดกลุ้มกังวลเดือดร้อนใจ เป็นต้น ก็ได้

ประการที่สาม และสำคัญที่สุด คือ ท่านแสดงให้เห็นว่า ในบรรดากฎธรรมชาติทั้งหลายนั้น มีกฎแห่งกรรม หรือกรรมนิยาม รวมอยู่เป็นข้อหนึ่งด้วย

เมื่อมองในแง่ของมนุษย์ ธรรมเนียมเป็นกฎสำคัญที่สุด เพราะเป็นเรื่องของมนุษย์โดยตรง มนุษย์เป็นผู้เสกสรรปรุงแต่งกรรม และกรรมก็เป็นเครื่องปรุงแต่งวิถีชีวิตโชคชะตาของมนุษย์

ถ้าแบ่งขอบเขตอำนาจในโลกตามอย่างที่คนปัจจุบันนิยม คือ แบ่งเป็นเขตแดนหรือวิสัยของธรรมชาติกับเขตแดนหรือวิสัยของมนุษย์ ก็จะเห็นว่า ธรรมเนียมเป็นเขตแดนของมนุษย์ ส่วนกฎหรือนิยามข้ออื่นๆ ทั้งหมดเป็นเขตแดนของธรรมชาติ

มนุษย์เกิดจากธรรมชาติ และเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ แต่มนุษย์ก็มีวิสัยพิเศษส่วนหนึ่งที่เป็นของตนเอง กล่าวคือธรรมเนียมนี้ ซึ่งได้สร้างสังคมและสิ่งประดิษฐ์ต่างๆ ของมนุษย์ขึ้น เป็นดุษฎีโลกหนึ่งต่างหากจากโลกธรรมชาติ

อนึ่ง ในเขตแดนแห่งธรรมเนียมนั้น สาธารณะหรือตัวแท้ของกรรมก็คือเจตนาหรือเจตจำนง ดังนั้น ธรรมเนียมจึงเป็นกฎที่ครอบคลุมโลกแห่งเจตจำนง หรือโลกแห่งความคิดนี้ปรุงแต่งสร้างสรรค์ (และทำลาย) ทั้งหมด เท่าที่เกิดจากฝีมือของมนุษย์ ไม่ว่าจะมนุษย์จะไปเกี่ยวข้องกับนิยามอื่นใดหรือไม่ก็ตาม ก็ต้องมีกรรมนิยามเป็นกฎยืนพื้น ตลอดถึงว่าจะไปเกี่ยวข้องกับและใช้นิยามอื่นเหล่านั้นอย่างไร ก็อยู่ที่กรรมนิยาม

กรรมนิยามเป็นวิสัยของมนุษย์ เป็นขอบเขตที่มนุษย์มีอำนาจปรุงแต่งควบคุมเสกสรรบันดาล หรือพูดให้ถูกกว่า การที่มนุษย์ก้าวเข้าไปมีส่วนร่วมเป็นเหตุปัจจัยด้วยอย่างหนึ่งในกระบวนการของธรรมชาติ จนเกิดเป็นจำนวนพูดของมนุษย์ขึ้นมา ตนสามารถบังคับควบคุมธรรมชาติหรือเอาชนะธรรมชาติได้นั้น ก็ด้วยอาศัยกรรมนิยามนี้เอง กล่าวคือ มนุษย์เกี่ยวข้องกับนิยามหรือกฎธรรมชาติข้ออื่นๆ ที่เป็นเขตแดนของธรรมชาติ ด้วยการเรียนรู้ความจริงของมันแล้วปฏิบัติต่อมันหรือใช้ประโยชน์มันตามเจตจำนงของตน จึงเรียกว่า เจตจำนงของมนุษย์เป็นผู้ปรุงแต่งบังคับควบคุมโลกของธรรมชาติ นอกจากนั้น มนุษย์ก็ใช้เจตจำนง หรือเจตนาเป็นเครื่องกำหนดการปฏิบัติต่อกันระหว่างมนุษย์เองด้วย

พร้อมกันที่มนุษย์ปฏิบัติต่อผู้อื่น สิ่งอื่น ต่อธรรมชาติที่แวดล้อมตน ตลอดจนปรุงแต่งโลกของธรรมชาติอยู่นั่นเอง มนุษย์ หรือว่าให้ถูกคือเจตจำนงของมนุษย์นั้น ก็ปรุงแต่งตัวของเขาเอง ปรุงแต่งบุคลิกภาพและวิถีชีวิตหรือชะตากรรมของเขาไปด้วย

เนื่องด้วยกรรมนิยาม เป็นเรื่องของมนุษย์โดยตรง ครอบคลุมโลกแห่งเจตจำนง และการปรุงแต่งสร้างสรรค์ทั้งหมดของมนุษย์ เป็นแกนนำในการปรุงแต่งชีวิตตนเองของมนุษย์แต่ละคน เป็นเครื่องชี้กำหนดแนวทางของสังคม และผลงานสร้างสรรค์ทำลายของมนุษย์ เป็นฐานที่มนุษย์อาศัย ก้าวเข้าไปเกี่ยวข้องกับนิยามอื่นๆ เพื่อปรุงแต่งบังคับควบคุมโลกของธรรมชาติ โดยนัยที่กล่าวมาแล้ว ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงสอนเน้นถึงความสำคัญของกรรมเป็นอย่างมาก ดังพุทธพจน์ที่คุ้นกันดีว่า “กมฺมุนา วุตตตี โลโก”³⁸⁹ แปลว่า โลกเป็นไปตามกรรม หรือโลกเป็นไปเพราะกรรม กรรมจึงเป็นคำสอนสำคัญยิ่งเรื่องหนึ่งในพระพุทธศาสนา

อย่างไรก็ตาม การที่ท่านรวมเอากรรมนิยามเข้าไว้เป็นข้อหนึ่งในนิยามถึง ๕ ข้อนั้น ก็เป็นการบอกให้มองความจริงอีกด้านหนึ่งด้วยว่า กรรมนิยามหรือกฎแห่งกรรมนั้น เป็นเพียงกฎธรรมชาติอย่างหนึ่งในบรรดากฎธรรมชาติหลายๆ อย่าง ดังนั้น เมื่อมีปรากฏการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น หรือเมื่อมนุษย์ผู้หนึ่งประสบ

³⁸⁹ ม.ม.๑๓/๗๐๗/๖๔๘; พุ.สุ.๒๕/๓๘๒/๔๕๗

เหตุการณ์สุขทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็อย่าเพิ่งเหมาไปเสียทั้งหมดว่าเป็นอย่างนั้นเพราะกรรม³⁹⁰ ดังตัวอย่างที่ได้ อธิบายแล้วข้างต้น แม้พุทธพจน์ที่อ้างข้างต้นว่า โลกเป็นไปตามกรรมนั้น ก็หมายถึงโลกคือหมู่สัตว์ ได้แก่ชาวโลก หรือสัตว์โลก ถ้าพูดอย่างสมัยใหม่ก็คล้ายว่ากรรมซึ่งนำสังคม หรือกรรมกำหนดวิถีของสังคมนั่นเอง

อาจพูดในแง่หนึ่งว่า กรรมนิยามเป็นเพียงกฎย่อยอย่างหนึ่งของธรรมชาติ แต่เป็นกฎที่สำคัญที่สุด สำหรับมนุษย์

นอกจากกฎธรรมชาติทั้ง ๕ ที่กล่าวมาแล้ว ยังมีกฎอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งเป็นเรื่องของมนุษย์โดยเฉพาะ ไม่มีอยู่ในธรรมชาติ ไม่เกี่ยวกับธรรมชาติโดยตรง ได้แก่กฎที่มนุษย์กำหนดวางกันขึ้น เป็นข้อตกลงเพื่อควบคุม ความประพฤติในหมู่มนุษย์ด้วยกันเองให้อยู่ร่วมกันโดยผาสุก นับว่าเป็นบัญญัติทางสังคม เช่น ระเบียบ ข้อบังคับ กติกา กฎหมาย จารีต ประเพณี วินัยบัญญัติ เป็นต้น อาจจัดเข้าต่อท้ายนอกชุดเป็นกฎที่ ๖

กฎของมนุษย์ ที่เป็นบัญญัติทางสังคมนี้ เพื่อสะดวกในการเรียกขาน อาจตั้งชื่อรวมโดยเลียนชื่อกฎ ธรรมชาติ ในเชิงที่จะให้นึกเทียบเคียงไปกับกฎธรรมชาติ โดยรู้ชัดไปในตัวว่าอยู่นอกชุด ต่างหากจากชุดของกฎ ธรรมชาตินั้น ชื่อเช่นนั้นมิให้เลือกหลายอย่าง เช่น สังคมนิยาม สังคมนิยม³⁹¹ สมมตินิยาม และบัญญัตินิยาม

ตัวอย่างชื่อให้เลือก ๔ อย่างนั้น ทุกคำชัดว่าเป็นกฎของมนุษย์ ไม่ใช่กฎธรรมชาติ สองคำแรกบอกว่า เป็นกฎของสังคม ก็คือกฎของคน ไม่ใช่กฎของธรรมชาติ คำที่ ๓ บอกว่าเป็นกฎโดยสมมติ คือตามที่มนุษย์ตกลง ยอมรับในสังคม ส่วนคำสุดท้ายก็ชัดว่าเป็นกฎที่เกิดจากการบัญญัติจัดตั้งวางกำหนดของมนุษย์

ในที่นี้ ตกลงใช้คำว่า “สมมตินิยาม” โดยขอให้รู้เข้าใจคำนี้ที่จะใช้ต่อแต่นี้ไป ในความหมายที่กล่าวนั้น

กฎเกณฑ์ของสังคมนี เป็นเรื่องการปรุงแต่งของมนุษย์ จึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากกรรม และขึ้นต่อกรรม นิยามด้วย แต่เป็นเพียงส่วนซ้อนเสริมเข้ามาในกรรมนิยามเท่านั้น ไม่ใช่กรรมนิยามเอง จึงมิได้มีลักษณะในด้าน ปัจจัยสัมพันธ์และความเป็นจริงเหมือนกับกรรมนิยาม แต่เพราะซ้อนอิงอยู่กับกรรมนิยาม จึงมักทำให้เกิดความ สับสนกับกรรมนิยาม และมีปัญหาถกเถียงกันเนื่องจากความสับสนนั้นบ่อยๆ

โดยเหตุที่กฎสองประเภท คือ กรรมนิยาม และสมมตินิยามนี้ เป็นเรื่องของมนุษย์ เกี่ยวข้องกับมนุษย์ ไกลชิดที่สุด จึงเป็นเรื่องสำคัญที่พึงเข้าใจความแตกต่างให้ชัดเจน

ในขั้นต้น อาจพูดเป็นเค้าไว้ก่อนว่า กรรมนิยาม หรือกฎแห่งกรรม เป็นกฎธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับการ กระทำของคน ส่วนสมมตินิยามหรือกฎของสังคม เป็นกฎของคนซึ่งคนบัญญัติกันขึ้นเอง มีส่วนเกี่ยวข้องกับกฎ ธรรมชาติเพียงในแง่ว่า เป็นสิ่งหนึ่งที่เกิดจากการกระทำคือกรรมหรือการปรุงแต่งสร้างสรรค์แห่งเจตจำนงของคน และอีกแง่หนึ่ง โดยกฎแห่งกรรม มนุษย์รับผิดชอบต่อการกระทำของตนตามกระบวนการของธรรมชาติ แต่โดย กฎของสังคมนั้น มนุษย์รับผิดชอบต่อการกระทำของตน ตามกระบวนการที่บัญญัติจัดวางขึ้นเองของมนุษย์

ข้อที่พึงศึกษาพินิจจากนี้ไป จะพิจารณากันในตอนว่าด้วยปัญหาเกี่ยวกับความดี ความชั่ว และปัญหา เกี่ยวกับการรับผลของกรรม ที่จะกล่าวต่อไป

³⁹⁰ ผู้ศึกษาอภิธรรม ย่อมบอกได้ว่า ชีวิตเราที่ประกอบด้วยขั้น ๕ นั้น เป็นไปตามธรรมดาหรือตามกฎธรรมชาติทั้งหมดก็จริง แต่ขั้น ๕ บางส่วนเท่านั้นที่เกิดจากกรรมและเป็นไปตามกรรมโดยตรง เช่น รูปธรรมในร่างกายของเรา อภิธรรมก็แยกว่า เกิดจากกรรมก็มี เกิดจากจิตก็มี เกิดจากอตุกก็มี เกิดจากอาหารก็มี ดังนี้ เป็นต้น

³⁹¹ “สังคม” เป็นศัพท์บัญญัติในภาษาไทย แม้จะมีใช้ในภาษาบาลีแต่เดิม ก็มีความหมายไม่เหมือนกับที่บัญญัติในภาษาไทย ในที่นี้ใช้ โดยอนุวัตรตามภาษาไทย ส่วนนิยามน์ ว่าโดยรูปศัพท์ก็มีความหมายตรงกับนิยาม หรือนิยามน์เอง แต่เสียงคำว่านิยาม เพื่อให้ห่าง จากคำเรียกกฎธรรมชาติ ส่วนสังคมนิยม ก็มีผู้บัญญัติใช้ในความหมายอย่างอื่นแล้ว จึงเลี่ยงให้แปลกกันพอเป็นที่สังเกตความต่าง

ข. ความหมายของกรรม

“กรรม” แปลตามศัพท์ว่า การงาน หรือการกระทำ แต่ในทางธรรมต้องจำกัดความจำเพาะลงไปว่า หมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา หรือการกระทำที่เป็นไปด้วยความตั้งใจ³⁹² ถ้าเป็นการกระทำที่ไม่มีเจตนา ก็ไม่เรียกว่าเป็นกรรมในความหมายทางธรรม

อย่างไรก็ตาม ความหมายที่กล่าวมานี้ เป็นความหมายอย่างกลางๆ พอคลุมความได้กว้างๆ เท่านั้น ถ้าจะให้ชัดเจนมองเห็นเนื้อหาและขอบเขตแจ่มแจ้ง ควรพิจารณาการแยกแยะความหมายออกเป็นแง่ หรือเป็นระดับต่างๆ ดังนี้

ก. เมื่อมองให้ถึงตัวแท้จริงของกรรม หรือมองให้ถึงต้นตอ เป็นการมองตรงตัวหรือเฉพาะตัว กรรมก็คือ “เจตนา” อันได้แก่เจตจำนง ความตั้งใจ การเลือกคัดตัดสินใจ มุ่งหมายที่จะกระทำ หรือพลังนำที่เป็นตัวกระทำนั่นเอง เจตนาหรือเจตจำนงนี้ เป็นตัวนำ บังชี้ความมุ่งหมาย และกำหนดทิศทางแห่งการกระทำทั้งหมดของมนุษย์ เป็นตัวการหรือเป็นแกนนำในการริเริ่ม ประดิษฐ์ สร้างสรรค์ทุกอย่าง จึงเป็นตัวแท้ของกรรม ดังพุทธพจน์ที่ว่า “เจตนาหํ ภิกขเว กัมมํ วทามิ” เป็นต้น แปลความว่า ภิกษุทั้งหลาย เจตยานั่นเอง เราเรียกว่ากรรม บุคคลลงใจแล้ว จึงกระทำด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ³⁹³

ข. มองขยายออกไปให้เห็นตัวการอื่นๆ คือมองเข้าไปภายในกระบวนการแห่งชีวิตของบุคคลแต่ละคน จะเห็นกรรมในแง่ตัวประกอบซึ่งมีส่วนร่วมอยู่ในกระบวนการแห่งชีวิต เป็นเจ้าหน้าที่ในการปรุงแต่งโครงสร้างและวิถีที่จะดำเนินไปของชีวิตนั้น กรรมในแง่นี้ตรงกับคำว่า “สังขาร” หรือมักเรียกชื่อว่า สังขาร เช่นอย่างที่เป็นหัวข้อหนึ่งในปฏิจลจสมุปปาต ซึ่งแปลกันว่า สภาพที่ปรุงแต่งจิต หมายความว่า องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่างๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ซึ่งแต่งจิตให้ดีหรือชั่ว หรือให้เป็นกลางๆ ปรุงแปรการตรัสรู้ที่นึกคิดในใจ และการแสดงออกทางกายวาจา เป็นกรรมแบบต่างๆ ถ้าจะแปลง่ายๆ ก็ว่า ความคิดปรุงแต่ง แม้ในความหมายแง่นี้ ก็ยึดเอาเจตยานั่นเองเป็นหลัก บางครั้งท่านก็แปลเองง่ายๆ รวบรวมว่า สังขารก็คือเจตนาทั้งหลายนั่นเอง³⁹⁴

ค. มองเลยออกมาข้างนอกเล็กน้อย คือมองในแง่ของชีวิตที่สำเร็จรูปแล้วเป็นหน่วยหนึ่งๆ หรือมองชีวิตที่ดำเนินออกอย่างเป็นหน่วยรวมหน่วยหนึ่งๆ ตามที่สมมติเรียกกันว่า บุคคลผู้หนึ่งๆ ซึ่งดำเนินชีวิตอยู่ในโลก เป็นเจ้าของบทบาทของตนๆ ต่างหากๆ กันไป กรรมในแง่นี้ก็คือ การทำ การพูด การคิด หรือการคิดนึก และการแสดงออกทางกายวาจา หรือความประพฤติที่เป็นไปต่างๆ ซึ่งบุคคลผู้นั้นจะต้องรับผิดชอบเก็บเกี่ยวผลเป็นส่วนตัว ไม่ว่าจะมองแคบๆ เฉพาะเวลาเฉพาะหน้า หรือมองกว้างไกลออกไปในอดีตและอนาคตก็ตาม

กรรมในความหมายนี้ เข้ากับความหมายกว้างๆ ที่แสดงไว้ข้างต้น และเป็นแง่ความหมายที่กล่าวถึงบ่อยที่สุด เพราะปรากฏในคำสอนต่อบุคคล มุ่งให้ทุกคนรับผิดชอบต่อการกระทำของตนและพยายามประกอบแต่กรรมดี เช่น ในพุทธพจน์ว่า

³⁹² อัง.ฉก.ก.๒๒/๓๓๔/๔๖๓

³⁹³ อัง.ฉก.ก.๒๒/๓๓๔/๔๖๓

³⁹⁴ ดู ส.ข.๑๗/๑๒๒/๗๙; วิสุทฺธิ.๓/๑๒๐,๑๒๕

“ภิกษุทั้งหลาย กรรม ๒ ประการนี้ เป็นเหตุให้เดือดร้อน สองประการ คืออะไร? บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้มิได้ทำความดีงามไว้ มิได้ทำกุศล มิได้ทำบุญซึ่งเป็นเครื่องต่อต้านความชลาตกล้วไว้ ทำแต่บาป ทำแต่กรรมหยาบช้า ทำแต่กรรมร้ายกาจ, เขาขอมเดือดร้อนว่า เราไม่ได้ทำความดีงาม ดังนั้นบ้าง ว่าเราทำได้บาปไว้ ดังนั้นบ้าง...”³⁹⁵

น่าสังเกตว่า เท้าที่สอกันอยู่บัดนี้โดยมาก นอกจากเน้นกรรมในความหมายนี้แล้ว ยังมักเน้นแต่แง่อดีตอีกด้วย

ง. มองกว้างออกไปอีก คือมองในแง่กิจกรรมของหมู่มนุษย์ ได้แก่ กรรม ในความหมายของการประกอบอาชีพการงาน การดำเนินชีวิต และการดำเนินกิจการต่างๆ ของมนุษย์ ที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากเจตจำนง การคิดปรุงแต่งสร้างสรรค์ ซึ่งทำให้เกิดความเป็นไปในสังคมมนุษย์อย่างที่เป็นที่เห็นกันอยู่ เช่น พุทธพจน์ในวาเสฏฐสูตร ว่า

“ดูกรวาเสฏฐะ ท่านจงรู้อย่างนี้ว่า ในหมู่มนุษย์ ผู้ใดอาศัยโยคีกรกรรมเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นชาวนา มิใช่พราหมณ์...ผู้ใดเลี้ยงชีพด้วยศิลปะต่างๆ ผู้นั้นเป็นศิลปิน...ผู้ใดอาศัยการค้าขายเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นพ่อค้า...ผู้ใดเลี้ยงชีพด้วยการรับใช้ผู้อื่น ผู้นั้นเป็นคนรับใช้...ผู้ใดอาศัยการลักทรัพย์เลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นโจร...ผู้ใดอาศัยศรและศัสตราเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นทหารอาชีพร...ผู้ใดเลี้ยงชีพด้วยหน้าที่ปุโรหิต ผู้นั้นเป็นเจ้าหน้าที่การบูชา มิใช่พราหมณ์...ผู้ใดปกครองบ้านเมือง ผู้นั้นเป็นราชา มิใช่พราหมณ์... ฯลฯ เราเรียกคนที่ไม่มียศศักดิ์ใจ ไม่มีความถือมั่น ว่าเป็นพราหมณ์...”

“คนมิใช่เป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิด แต่เป็นพราหมณ์เพราะกรรม ไม่เป็นพราหมณ์ก็เพราะกรรม เป็นชาวนาก็เพราะกรรม (การงาน อาชีพ ความประพฤติ การดำเนินชีวิต) เป็นศิลปิน เป็นพ่อค้า เป็นคนรับใช้ เป็นโจร เป็นทหาร เป็นปุโรหิต และแม้แต่เป็นราชา ก็เพราะกรรม บัณฑิตทั้งหลายผู้เห็นปฏิจาสัมุปาต ฉลาดในกรรมและวิบาก ย่อมมองกรรมตามเป็นจริงอย่างนี้ โลกย่อมเป็นไปเพราะกรรม หมู่ประชาชนย่อมเป็นไปเพราะกรรม...”³⁹⁶

หรือดังพุทธพจน์ในอัคคัณฐสูตร เช่นว่า

“ครั้งนั้นแล พวกสัตว์ที่เป็นผู้ใหญ่จึงประชุมกัน ครั้นแล้วต่างปรับทุกข์กันว่า ท่านเอ๋ย กรรมชั่วร้ายทั้งหลายปรากฏขึ้นในหมู่สัตว์ทั้งหลายเสียแล้วหนอ อันเป็นเหตุให้การลักทรัพย์ก็ปรากฏมี การตีเตียนกันก็ปรากฏมี การพูดเท็จก็ปรากฏมี การถือไม้พลองก็ปรากฏมี อย่ากระนั้นเลย พวกเราจักเลิกตั้ง (สมมติ) สัตว์ผู้หนึ่งขึ้น ให้เป็นผู้ว่ากล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าวได้โดยชอบ ให้เป็นผู้ตำหนิผู้ที่ควรตำหนิได้โดยชอบ ให้เป็นผู้ขับไล่ผู้ที่ควรขับไล่ได้โดยชอบ พวกเราจักแบ่งส่วนข้าวสาลีให้แก่ผู้นั้น ดังนี้

“ครั้นแล้ว สัตว์เหล่านั้นจึงพากันเข้าไปหาสัตว์ผู้สง่างาม นำตุนำสม นำเลื่อมใส และนำเกรงขาม ยิ่งกว่าสัตว์ทั้งหมดนั้นแล้ว แจ้งความตั้งนี้ว่า มาเถิด ท่านสัตว์ผู้เจริญ ท่านจงว่า

³⁹⁵ ดู พุ.อิติ.๒๕/๒๐๘-๙/๒๔๘-๙

³⁹⁶ ม.ม.๑๓.๓๐๗/๖๔๓-๙; พุ.สุ.๒๕/๓๘๒/๔๕๑-๘

กล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าวได้โดยชอบ จงตำหนิผู้ที่ควรตำหนิได้โดยชอบ จงขับไล่ผู้ที่ควรขับไล่ได้โดยชอบเถิด พวกข้าพเจ้าจักแบ่งส่วนข้าวสาทิให้แก่ท่าน สัตว์ผู้นั้นได้รับค่าของสัตว์เหล่านั้นแล้ว... เพราะเหตุที่เป็นผู้ซึ่งมหาชนเลือกตั้งตั้งนี้แล จึงเกิดถ้อยคำว่า 'มหาสมมต' ขึ้นเป็นประณม...³⁹⁷

หรือในจักกวัตติสูตร เช่นว่า

“ภิกษุทั้งหลาย โดยนัยตั้งนี้แล เมื่อผู้ครองแผ่นดินไม่จัดเสริมเพิ่มทรัพย์ให้แก่ชนทั้งหลายผู้ไร้ทรัพย์ ความยากจนก็ได้ถึงความแพร่หลาย เมื่อความยากจนถึงความแพร่หลาย การลักทรัพย์ก็ถึงความแพร่หลาย เมื่อการลักทรัพย์ถึงความแพร่หลาย ศัสตราภิกษุก็ถึงความแพร่หลาย เมื่อศัสตราภิกษุถึงความแพร่หลาย การฆ่าฟันสังหารกัน (ปาณาติบาต) ก็ได้ถึงความแพร่หลาย เมื่อการฆ่าฟันสังหารกันถึงความแพร่หลาย การพูดเท็จก็ได้ถึงความแพร่หลาย...การพูดต่อเสียด...กาเมศูมิจนาจาร...กรรมสองอย่าง คือ ฆรูสุวาท และการพูดเพ้อเจ้อ...อภิฆณาและพยาบาท...มิจนาทิวฐิ ก็ได้ถึงความแพร่หลาย...”³⁹⁸

อย่างไรก็ตาม แม้จะเฝ้ามองความหมายของกรรมครบทั้ง ๔ ระดับอย่างนี้ เพื่อให้ความหมายที่สมบูรณ์ แต่ก็ขอสรุปย่อไว้ว่า จะต้องถือเอาความหมายในแง่ของเจตนาเป็นแกนยื่นเสมอไป เพราะเจตนาเป็นตัวการที่นำมนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลาย และกำหนดแนวทางว่าจะเกี่ยวข้องแบบไหน อย่างไร จะเลือกรับอะไรหรือไม่ จะมีปฏิกริยาต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างไร จะปรุงแปร ดัดแปลงแต่งเสริมโลกอย่างไร จะทำตัวเป็นช่องทางแสดงออกของอกุศลธรรมในรูปของตัณหา หรือในรูปของโลภะ โทสะ และโมหะ หรือจะนำหน้าพากุศลธรรมออกปฏิบัติงานส่งเสริมประโยชน์สุข ทั้งหมดนั้นย่อมเป็นอำนาจอิสระของเจตนาที่จะทำ

การกระทำใดไร้เจตนา ก็ย่อมไม่มีผลตามกรรมนิยาม คือ ไม่เป็นกรรม ไม่เป็นไปตามกฎแห่งกรรม กลายเป็นเรื่องของนิยามอื่นทำหน้าที่ไป โดยเฉพาะอย่างยิ่ง อุตุนิยาม คือมีค่าเหมือนกับการที่ดินถล่ม ก้อนหินผุ กร่อนร่วงหล่นจากภูเขา หรือกิ่งไม้แห้งหักลงมา เป็นต้น

ค. ประเภทของกรรม

กรรมนั้น เมื่อจำแนกตามคุณภาพ หรือตามธรรมที่เป็นมูลเหตุ แบ่งได้เป็น ๒ อย่าง คือ³⁹⁹

๑. **อกุศลกรรม** กรรมที่เป็นอกุศล การกระทำที่ไม่ดี กรรมชั่ว หมายถึงการกระทำที่เกิดจากอกุศลมูลคือ โลภะ โทสะ หรือโมหะ
๒. **กุศลกรรม** กรรมที่เป็นกุศล การกระทำที่ดี หรือกรรมดี หมายถึง การกระทำที่เกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ หรืออโมหะ

³⁹⁷ ที.ปา.๑๑/๖๒-๓/๑๐๑-๒ (คำว่าสัตว์ในภาษาบาลี ปกติหมายถึงคนเป็นหลัก เช่น เรียกพระพุทธเจ้าเมื่อก่อนตรัสรู้ว่า โพธิสัตว์บ้าง มหาสัตว์บ้าง และเรียกแม้ภายหลังตรัสรู้แล้วสัตว์ผู้ไม่มีทางหลงได้เลยบ้าง เช่น ม.ญ.๑๒/๔๖/๓๗; ๑๓๒/๑๖๕)

³⁹⁸ ที.ปา.๑๑/๔๕/๗๗ (จัดเสริมเพิ่มให้ แปลจาก อนุพทาน ซึ่งหมายถึงคอยจัดเพิ่มให้ หรือเอาใจใส่ คอยจัดแบ่งปันให้ จะแปลว่า ปันเฉลี่ย ก็ได้)

³⁹⁹ ดู. อัง.ติก.๒๐/๔๔๕/๑๓๑, ๕๕๑/๓๓๘; ขุ.อิติ.๒๕/๒๐๘-๙ ๒๔๘-๙; ๒๔๒-๓/๒๗๒; อกุศลมูล และกุศลมูล ดู ที.ปา.๑๑/๓๔๔/๒๙๒; อัง.ติก.๒๐/๕๐๘/๒๕๘; อภิ.ส.๓๔/๖๖๓/๒๕๙; อนึ่ง ในกุศลมูล ๓ นั้น พึงทราบว่ อโลภะ ไม่โลภ หมายถึงธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับความโลภ รวมถึงจาคะ, อโทสะ ไม่คิดประทุษร้าย หมายถึงธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับโทสะ โดยเฉพาะเมตตา, อโมหะ ไม่หลง หมายถึงธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับความหลง โดยเฉพาะปัญญา (ดู อภิ.ส.๓๔/๖๓๐/๒๗๑, ม.ฐิ.ฉบับพม่า ๑/๕๖)

แต่ถ้าจำแนกตามทวาร คือทางที่ทำการ หรือทางแสดงออกของกรรม จัดเป็น ๓ คือ⁴⁰⁰

๑. **กายกรรม** กรรมทำด้วยกาย หรือการกระทำทางกาย
๒. **วจีกรรม** กรรมทำด้วยวาจา หรือการกระทำทางวาจา
๓. **มโนกรรม** กรรมทำด้วยใจ หรือการกระทำทางใจ

เมื่อจำแนกให้ครบตามหลักสองข้อที่กล่าวมาแล้ว ก็จะมีกรรมรวมทั้งหมด ๖ อย่าง คือ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม แต่ละอย่างที่เป็นอกุศล กับกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม แต่ละอย่างที่เป็นกุศล⁴⁰¹

อีกอย่างหนึ่ง ท่านจำแนกกรรมตามสภาพที่สัมพันธ์กับวิบาก หรือการให้ผล จัดเป็น ๔ อย่าง คือ⁴⁰²

๑. **กรรมดำ มีวิบากดำ** ได้แก่ กายสังขาร วจีสังขาร และมโนสังขาร ที่มีการเบียดเบียน ตัวอย่างง่ายๆ เช่น ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิถาจาร มุสาวาท และติดสุราเมรัยตั้งอยู่ในความประมาท
๒. **กรรมขาว มีวิบากขาว** ได้แก่ กายสังขาร วจีสังขาร และมโนสังขาร ที่ไม่มีการเบียดเบียน ตัวอย่าง คือ การประพฤติตามกุศลกรรมบถ ๑๐
๓. **กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว** ได้แก่ กายสังขาร วจีสังขาร และมโนสังขาร ที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง เช่น การกระทำของมนุษย์ทั่วไป
๔. **กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว** เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม ได้แก่ เจตนาเพื่อละกรรมทั้งสามอย่างข้างต้น หรือว่าโดยองค์ธรรม ได้แก่ โพชฌงค์ ๗ หรือ มรรคมีองค์ ๘

ในชั้นอรรถกถา มีการแบ่งประเภทของกรรมอีกแบบหนึ่ง ซึ่งนิยมถือตามกันมา และเป็นที่ยุติกันดีในยุคหลังๆ คือ การจัดแบ่งเป็นกรรม ๑๒ หรือกรรมสี่ ๓ หมวด เช่นที่แสดงไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น แต่เพื่อป้องกันความพินเพื่อ จึงจะไม่กล่าวไว้ในที่นี้⁴⁰³

ในบรรดากรรม ๓ อย่าง คือ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม ที่กล่าวไว้ข้างต้นนั้น มโนกรรมสำคัญที่สุด และมีผลกว้างขวางรุนแรงที่สุด ดังบาลีว่า

“ดูกรตปัสสี บรรดากรรม ๓ อย่างเหล่านี้ ที่เราจำแนกไว้แล้วอย่างนี้ แสดงความแตกต่างกันแล้วอย่างนี้ เราบัญญัติมโนกรรมว่ามีโทษมากกว่า ในการทำบาปกรรม ในความเป็นไปแห่งบาปกรรม หาบัญญัติกายกรรมอย่างนั้นไม่ หาบัญญัติวจีกรรมอย่างนั้นไม่”⁴⁰⁴

เหตุที่มโนกรรมสำคัญที่สุด ก็เพราะเป็นจุดเริ่มต้น คนคิดก่อนแล้วจึงพูดจึงกระทำ คือแสดงออกทางกายและวาจา ดังนั้น วจีกรรมและกายกรรม จึงขยายออกมาจากมโนกรรมนั่นเอง และที่ว่ามีผลกว้างขวางรุนแรงที่สุด ก็เพราะว่ามโนกรรมรวมถึง ความเชื่อถือ ความเห็น ทฤษฎี แนวคิด และค่านิยมต่างๆ ที่เรียกว่าทิวฐิ

ทิวฐินี้เป็นตัวกำหนดพฤติกรรมต่างๆ ไปของบุคคล ความเป็นไปในชีวิตของบุคคล และคติของสังคมทั้งหมด เมื่อเชื่อ เมื่อเห็น หรือนิยมอย่างไร ก็คิดการ พุดจา สั่งสอน ชักชวนกัน และทำการต่างๆ ไปตามทีเชื่อที่

⁴⁰⁰ ม.ม.๑๓/๖๔/๕๖; อัง.ติ.๒๐/๔๔๕/๑๓๑; อภิ.ส.๓๔/๖๖๓/๒๕๕

⁴⁰¹ อัง.ติ.๒๐/๔๔๕/๑๓๑; ๕๘๖/๓๓๖

⁴⁰² กรรม ๔ นี้ ทรงแสดงความหมายไว้โดยปริยายต่างๆ คือมีหลายนัย ดู ที.ปา.๑๑/๒๕๖/๒๔๒; ม.ม.๑๓/๘๘/๘๒; อัง.จตุกก.๒๑/๒๓๒-๘/๓๑๓-๓๒๒

⁴⁰³ ผู้สนใจเรื่องกรรม ๑๒ พึงดูบันทึกพิเศษท้ายบทนี้

⁴⁰⁴ ม.ม.๑๓/๖๔/๕๖

เห็นที่นิยมอย่างนั้น ถ้าเป็นมิจฉาทิฏฐิ การดำริ พุจฉา และทำการ ก็ดำเนินไปในทางผิด เป็นมิจฉาไปด้วย ถ้าเป็น สัมมาทิฏฐิ การดำริ พุจฉา และทำการต่างๆ ก็ดำเนินไปในทางถูกต้อง เป็นสัมมาไปด้วย⁴⁰⁵ เช่น คนและสังคมาที่ เห็นว่าความพึงพร้อมทางวัตถุมีค่าสูงสุด เป็นจุดหมายที่พึงไปประสงค์ ก็จะเพียรพยายามแสวงหาวัตถุให้พร้อม พร้อม และถือเอาความพึงพร้อมด้วยวัตถุนั้น เป็นมาตรฐานวัดความเจริญรุ่งเรืองเกียรติยศและศักดิ์ศรี เป็นต้น วิถีชีวิตของคน และแนวทางของสังคมนั้น ก็จะเป็นไปในรูปแบบหนึ่ง ส่วนคนและสังคมาที่ถือความสงบสุข ทางจิตใจเป็นที่หมาย ก็จะมีวิถีชีวิตและความเป็นไปอีกแบบหนึ่ง

พุทธพจน์แสดงความสำคัญของมิจฉาทิฏฐิ และสัมมาทิฏฐินั้น มีมากมาย เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรม ทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นไปเพื่อความเจริญ ยิ่งขึ้นไปจนไพบูรณ์ เหมือนอย่างมิจฉาทิฏฐินี้เลย...”⁴⁰⁶

“ภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรม ทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น ก็เกิดขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นไปเพื่อความเจริญ ยิ่งขึ้นไปจนไพบูรณ์ เหมือนอย่างสัมมาทิฏฐินี้เลย...”⁴⁰⁷

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลเป็นผู้มิจฉาทิฏฐิ ภายกรรมที่ยึดถือปฏิบัติพรั่งพร้อมตามทิฏฐิกิถี วจกรรมที่ยึดถือปฏิบัติพรั่งพร้อมตามทิฏฐิกิถี มโนกรรมที่ยึดถือปฏิบัติพรั่งพร้อมตามทิฏฐิกิถี เจตนา กิถี ความปรารถนา กิถี ประณิธาน กิถี การปรุงแต่งทั้งหลาย กิถี ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด ย่อม เป็นไปเพื่อผลที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร ไม่น่าชอบใจ เพื่อมิใช่ประโยชน์แก่อกุศล เพื่อทุกข์ ช้อนั้น เพราะเหตุไร? ก็เพราะทิฏฐิชั่วร้าย, เปรียบเหมือนเมล็ดสะเดากิถี เมล็ดบวบขม กิถี เมล็ดน้ำเต้า ขม กิถี ที่เขาเอาลงปลูกไว้ในดินที่ชุ่มชื้น รสดีและรสน้ำที่มันดูตขิมไว้ทั้งหมด ย่อมเป็นไปเพื่อความ เป็นของขม เป็นของเผ็ด เป็นของไม่อร่อย ช้อนั้นเพราะเหตุไร? ก็เพราะพืชไม่ดี...”

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ภายกรรมที่ยึดถือปฏิบัติพรั่งพร้อมตามทิฏฐิกิถี วจกรรมที่ยึดถือปฏิบัติพรั่งพร้อมตามทิฏฐิกิถี มโนกรรมที่ยึดถือปฏิบัติพรั่งพร้อมตามทิฏฐิกิถี เจตนา กิถี ความปรารถนา กิถี ประณิธาน กิถี การปรุงแต่งทั้งหลาย กิถี ธรรมทั้งหมดนั้น ย่อมเป็นไป เพื่อผลที่น่าปรารถนา น่าใคร น่าชอบใจ เพื่อประโยชน์แก่อกุศล เพื่อความสุข ช้อนั้นเพราะเหตุ ไร? ก็เพราะทิฏฐิดีงาม, เปรียบเหมือนพันธุ์อ้อย กิถี พันธุ์ข้าวสาลี กิถี พันธุ์ผลจันทน์ กิถี ที่เขา เอาลงปลูกไว้ในดินที่ชุ่มชื้น รสดีและรสน้ำที่มันดูตขิมไว้ทั้งหมด ย่อมเป็นไปเพื่อความ มีรส หวาน เพื่อความเป็นของอร่อย เพื่อความน่าชื่นใจ ช้อนั้นเพราะเหตุไร? ก็เพราะพืชดีงาม...”⁴⁰⁷

“ภิกษุทั้งหลาย เอกบุคคล เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อไม่แก้อกุศลแก่พหูชน เพื่อมิใช่ ความสุขแก่พหูชน เพื่อเสียมประโยชน์ เพื่อไม่แก้อกุศลแก่พหูชน เพื่อความทุกข์แก่ทเวธและ มนุษย์ทั้งหลาย เอกบุคคลนั้นคือใคร? ได้แก่ ผู้มีมิจฉาทิฏฐิ มีทศนะอันวิปริต, เอกบุคคลผู้มี มิจฉาทิฏฐินั้น ย่อมยังพหูชนให้คลาดจากสัทธรรม ให้ตั้งมั่นในอสังคมา...”

⁴⁰⁵ ที่ว่า มิจฉาทิฏฐิ และสัมมาทิฏฐิ เป็นมโนกรรม ดู อัง.ทสก.๒๔/๑๙๔-๕/๓๑๘-๓๒๐ เป็นต้น

⁴⁰⁶ อัง.เอก.๒๐/๑๘๑-๒/๔๐-๔๑

⁴⁰⁷ อัง.เอก.๒๐/๑๘๙-๑๙๐/๔๒-๔๓; ดู อัง.ทสก.๒๔/๑๐๔/๒๒๖ ด้วย

“ภิกษุทั้งหลาย เอกบุคคล เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อเกิดกุลแก่พหูชน เพื่อความสุขแก่พหูชน เพื่อประโยชน์ เพื่อเกิดกุลแก่พหูชน เพื่อความสุขแก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย เอกบุคคลนั้นคือใคร? ได้แก่ ผู้มีสัมมาทิฐิ มีทัศนะอันไม่วิปริต, เอกบุคคลผู้มีสัมมาทิฐินั้น ย่อมยังพหูชนให้ออกพ้นจากอสังขธรรม ให้ตั้งมั่นในสังขธรรม...”

“ภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นธรรมอันแม้สักอย่างหนึ่ง ซึ่งมีโทษมากเหมือนมิชฌาทิฐินี้เลย, ภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่เป็นโทษทั้งหลาย มิมีจกาทิฐิเป็นอย่างไร”⁴⁰⁸

“ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นเจ้าใหญ่ สำเร็จด้วยใจ, ถ้าบุคคลมีจิตใจเสียหยาแล้ว จะพูดก็ตาม จะทำก็ตาม ความทุกข์ย่อมติดตามเขาไป เหมือนล้อหมุนตามโคที่ลากเกวียน...ถ้าบุคคลมีจิตใจง่ของใสแล้ว จะพูดก็ตาม จะทำก็ตาม ความสุขย่อมติดตามมา เหมือนดั่งเงาที่ติดตามตัว”⁴⁰⁹

เกณฑ์ตัดสิน ความดี-ความชั่ว

ก) ปัญหาเกี่ยวกับความดี-ความชั่ว

กรรมเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับความดีและความชั่วโดยตรง เมื่อพูดถึงกรรม จึงควรพูดถึงเรื่องความดีและความชั่วไว้ด้วย เพื่อช่วยให้ความเข้าใจเกี่ยวกับกรรมชัดเจนยิ่งขึ้น

เรื่องความดีและความชั่ว มักมีปัญหาคือเกี่ยวกับความหมายและหลักเกณฑ์ที่จะวินิจฉัย เช่นว่า อะไรและอย่างไร จึงจะเรียกว่าดี อะไรและอย่างไร จึงจะเรียกว่าชั่ว

อย่างไรก็ตาม ปัญหาเช่นนี้มีมากเฉพาะในภาษาไทยเท่านั้น ส่วนในทางธรรม ที่ใช้คำบัญญัติจากภาษาบาลี ความหมายและหลักเกณฑ์เกี่ยวกับเรื่องนี้นับได้ว่าชัดเจน ดังจะได้กล่าวต่อไป

คำว่า “ดี” และ “ชั่ว” ในภาษาไทย มีความหมายกว้างขวางมาก โดยเฉพาะคำว่าดี มีความหมายกว้างยิ่งกว่าคำว่าชั่ว คนประพฤติดีมีศีลธรรม ก็เรียกว่าคนดี อาหารอร่อยถูกใจผู้ที่กิน ก็อาจพูดว่า อาหารมื้อนี้ดี หรืออาหารร้านนี้ดี เครื่องยนต์ที่มีประสิทธิภาพหรือทำงานเรียบร้อย คนก็เรียกว่าเครื่องยนต์ดี ไม่ค่อนที่ใช้ได้สำเร็จ ประโยชน์สมประสงค์ คนก็ว่าค่อนนี้ดี ภาพยนตร์ที่สนุกสนานถูกใจ คนที่ชอบก็ว่าภาพยนตร์เรื่องนี้ดี ภาพเขียนสวยงาม คนก็ว่าภาพนี้ดี หรือถ้าภาพนั้นอาจขายได้ราคาสูง คนก็ว่าภาพนั้นดีเช่นเดียวกัน โรงเรียนที่บริหารงานและมีการสอนได้ผล นักเรียนเก่ง ก็เรียกกันว่าโรงเรียนดี โต๊ะตัวเดียวกัน คนสามคนบอกว่าดี แต่ความหมายที่ว่าดีนั้นอาจไม่เหมือนกันเลย คนหนึ่งว่าดีเพราะสวยงามถูกใจเขา อีกคนหนึ่งว่าดีเพราะเหมาะแก่การใช้งานของเขา อีกคนหนึ่งว่าดีเพราะเขาจะขายได้กำไรมาก

ในทำนองเดียวกัน ของที่คนหนึ่งว่าดี อีกหลายคนอาจบอกว่าไม่ดี ของบางอย่างมองในแง่หนึ่งว่าดี มองในแง่อื่นอาจว่าไม่ดี ความประพฤติหรือการแสดงออกบางอย่าง ในถิ่นหนึ่งหรือสังคมหนึ่งว่าดี อีกถิ่นหนึ่งหรืออีกสังคมหนึ่งว่าไม่ดี ดังนี้ เป็นต้น หากที่ยุติไม่ได้ หรืออย่างน้อยไม่ชัดเจน อาจต้องจำแนกเป็นดีทางจริยธรรม ดีในแง่สุนทรียภาพ ดีในแง่เศรษฐกิจ เป็นต้น

⁴⁰⁸ อัง.เอก.๒๐/๑๙๑-๓/๔๔; พึงอ้างความสำคัญของทิฐิมิตรและถูกในการที่จะตรัสรู้ได้หรือไม่ด้วย ดู ส.ม.๑๙/๔๒-๓/๑๓; ๒๘๐-๑/๗๓

⁴⁰⁹ พุ.ธ.๒๕/๑๑/๑๕

เหตุที่มีความยุ่งยากสับสนเช่นนี้ ก็เพราะเป็นเรื่องเกี่ยวกับคุณค่า และคำว่า “ดี” หรือ “ไม่ดี” ในภาษาไทย ใช้กับเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคุณค่าได้ทั่วไปหมด ความหมายจึงกว้างขวางและผันแปรได้มากเกินไป

เพื่อตัดปัญหาเกี่ยวกับความยุ่งยากสับสนนี้ จึงจะไม่ใช้คำว่าดี ไม่ดี หรือชั่ว ในภาษาไทย และเป็นอันไม่ต้องการพิจารณาปัญหาเกี่ยวกับคุณค่าด้านต่างๆ ที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด

ในการศึกษาเรื่องความดีความชั่วที่เกี่ยวกับกรรมนี้ มีข้อควรทราบดังนี้

- ก. ความดีความชั่ว ณ ที่นี้ เป็นการศึกษาในแง่ของกรรมนิยาม และมีคำเรียกโดยเฉพาะว่า “กุศล” และ “อกุศล” ตามลำดับ คำทั้งสองคำนี้ มีความหมายและหลักเกณฑ์วินิจฉัยที่นับได้ว่าชัดเจน
- ข. การศึกษาเรื่องกุศลและอกุศลนั้น มองในแง่จริยธรรมของพระพุทธศาสนา เป็นเรื่องของกรรมนิยาม จึงเป็นการศึกษาในแง่สภาวะ หากเป็นการศึกษาในแง่คุณค่าอย่างที่ยังเข้าใจกันไม่⁴¹⁰ การศึกษาในแง่คุณค่าเป็นเรื่องในระดับสมมตินิยามหรือสังคมบัญญัติ ซึ่งมีขอบเขตที่แยกจากกรรมนิยามได้ชัดเจน
- ค. ความเป็นไปได้ของกรรมนิยาม ย่อมสัมพันธ์กับนิยามอื่นๆ ด้วย โดยเฉพาะที่พึงใส่ใจพิเศษ คือ ในด้านภายในบุคคล กรรมนิยามอิงอยู่กับจิตนิยาม ในด้านภายนอก กรรมนิยามสัมพันธ์กับสมมตินิยามหรือสังคมบัญญัติ ข้อที่พึงเน้นก็คือ ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างกรรมนิยาม กับสมมตินิยาม จะต้องแยกขอบเขตระหว่างกันให้ชัด และจุดเชื่อมต่อ ซึ่งเป็นทั้งที่แยก และที่สัมพันธ์ระหว่างขอบเขตทั้งสองนั้น ก็มีอยู่

ข) ความหมายของกุศลและอกุศล

กุศล และอกุศล แปรกันโดยทั่วไปว่าดี และชั่วหรือไม่ดี ก็จริง แต่แท้จริงแล้ว หากตรงกันทีเดียวไม่สภาวะบางอย่างเป็นกุศล แต่อาจจะไม่เรียกว่าดีในภาษาไทย สภาวะบางอย่างอาจเป็นอกุศล แต่ในภาษาไทยก็ไม่เรียกว่าชั่ว ดังจะเห็นต่อไป

กุศล และอกุศล เป็นสภาวะที่เกิดขึ้นในจิตใจ และมีผลต่อจิตใจก่อน แล้วจึงมีผลต่อบุคลิกภาพ และแสดงผลนั้นออกมาภายนอก ความหมายของกุศลและอกุศลจึงพุ่งไปที่พื้นฐาน คือเนื้อหาสาระและความเป็นไปภายในจิตใจเป็นหลัก

“กุศล” แปรตามศัพท์ว่า ฉลาด ชำนาญ สบาย เอื้อ หรือเกื้อกูล เหมาะ ดีงาม เป็นบุญ คล่องแคล่ว ตัดโรคหรือตัดสิ่งชั่วร้ายที่น่ารังเกียจ

ส่วน “อกุศล” ก็แปลว่า สภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล หรือตรงข้ามกับกุศล เช่นว่า ไม่ฉลาด ไม่สบาย เป็นต้น

ความหมายเชิงอธิบายในทางธรรมของกุศล ที่ถือได้ว่าเป็นหลัก มี ๔ อย่าง คือ

๑. **อาโรคยะ** ความไม่มีโรค คือสภาพจิตที่ไม่มีโรค อย่างที่นิยมเรียกกันบัดนี้ว่า สุขภาพจิต หมายถึง สภาวะหรือองค์ประกอบที่เกื้อกูลแก่สุขภาพจิต ทำให้จิตไม่ป่วยไข้ ไม่ถูกบีบบังคับ ไม่กระสับกระส่าย ไม่โหมม ไม่อ่อนแอ เป็นจิตแข็งแรง คล่องแคล่ว สบาย ใช้งานได้ดี เป็นต้น
๒. **อนวัชชะ** ไม่มีโทษ หรือไร้ตำหนิ แสดงถึงภาวะที่จิตสมบูรณ์ ไม่บกพร่อง ไม่เสียหาย หรือไม่มีของเสีย ไม่มัวหมอง ไม่ขุ่นมัว สะอาด เกลี้ยงเกลา เอี่ยมอ่อง ผ่องแผ้ว เป็นต้น

⁴¹⁰ ถ้าจะใช้คำว่าคุณค่า ก็หมายถึง คุณค่าโดยสภาวะ ไม่ใช่คุณค่าตามที่กำหนดให้

๓. **โกศลสัมภุต** เกิดจากปัญญา หรือเกิดจากความฉลาด หมายถึง ภาวะที่จิตประกอบอยู่ด้วยปัญญา หรือมีคุณสมบัติต่างๆ ซึ่งเกิดจากความรู้ความเข้าใจ สว่าง มองเห็นหรือรู้เท่าทันความเป็นจริง สอดคล้องกับหลักที่ว่า กุศลธรรมมีโยนิโสมนสิการ คือความรู้จักคิดแยกคายหรือรู้จักทำใจอย่าง ฉลาด เป็นปฏิฐาน

๔. **สุขวิบาก** มีสุขเป็นวิบาก คือ เป็นสภาพที่ทำให้มีความสุข เมื่อกุศลธรรมเกิดขึ้นในใจ ย่อมเกิด ความสุขสบายคล่องใจในทันทีนั่นเอง ไม่ต้องรอว่าจะมีผลตอบแทนภายนอกหรือไม่ เหมือนกับว่า เมื่อร่างกายแข็งแรงไม่มีโรคเบียดเบียน (อโรค) ไม่มีสิ่งสกปรกเสียหาย ปราศจากมลทินหรือของที่เป็นพิษ ภัยมาพ้องพาน (อนวัชชะ) และรู้ว่าตัวอยู่ในที่มั่นคงปลอดภัยถูกต้องเหมาะสม (โกศลสัมภุต) ถึงจะ ไม่ได้เสพเสวยสิ่งใดพิเศษออกไป ก็ย่อมมีความสุขสบาย ได้เสวยความสุขอยู่แล้วในตัว

นอกจากความหมายทั้ง ๔ นี้แล้ว คัมภีร์บางแห่งกล่าวถึงความหมายอื่นอีก ๓ อย่าง คือ **เฉกะ** แปลว่า ฉลาด และ **เชมะ** แปลว่า เกษม คือปลอดภัย มั่นคง ปลอดภัย และ **นิททระ** แปลว่า ไม่มีความกระวน กระวาย แต่พอจะเห็นได้ว่า ความหมาย ๓ อย่างนี้ รวมลงได้ในความหมาย ๔ อย่างที่กล่าวมาแล้วข้างบน⁴¹¹ และในบรรดาความหมาย ๔ อย่างนั้น ความหมายที่ ๓ คือ **โกศลสัมภุต** เป็นความหมายแกน

ความหมายของอกุศล ก็พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามจากที่กล่าวมานี้ คือ เป็นสภาพจิตที่มีโรค ไร้สุขภาพ มีโทษ มีตำหนิ มีข้อเสียหาย เกิดจากอวิชชา และมีทุกข์เป็นวิบาก พูดสั้นๆ อีกนัยหนึ่งว่า เป็นสภาพที่ทำให้จิต เสียดคุณภาพและเสื่อมสมรรถภาพ ตรงข้ามกับกุศล ที่ส่งเสริมคุณภาพและสมรรถภาพของจิต

เพื่อให้เห็นความหมายชัดเจนยิ่งขึ้น อาจบรรยายลักษณะของจิตที่ติงาม ไร้โรค ไม่มีโทษ เป็นต้น ให้ ดูก่อน แล้วพิจารณาว่า กุศลธรรมคือสิ่งที่ทำให้จิตมีลักษณะเช่นนั้น หรือกุศลธรรมทำให้เกิดสภาพจิตเช่นนั้น อย่างไร อกุศลธรรมคือสิ่งที่ทำให้จิตขาดคุณลักษณะเช่นนั้น หรือทำให้จิตเสื่อมเสียสภาพเช่นนั้นอย่างไร

ลักษณะที่จะกล่าวต่อไปนี้ นำมาจากบาลีในที่ต่างๆ หลายแห่ง เป็นลักษณะของจิตที่ติงาม ตั้งแต่ระดับ สามัญ จนถึงขั้นสูงสุด คือจิตของพระอรหันต์ ขอให้ถือว่าเป็นการวางภาวะที่สมบุรณ์ไว้เป็นมาตรฐาน

ชุดหนึ่งว่า **ปัสสัทระ** - ผ่อนคลาย หรือเรียบสงบ หรือเย็นสบาย **ลหุ** - เบา **มฺหุ** - นุ่มนวล หรืออ่อนโยน หรือละมุน **กัมมัญญะ** - ควรแก่งาน หรือพร้อมที่จะใช้งาน **ปคฺณ** - คล่องแคล่ว **อุชฺ** - ซื่อตรง ไม่คดโค้งงองอ บิดเบือนเขี้ยวแซ่⁴¹²

ชุดหนึ่งว่า **มฺหุ** - นุ่มนวล ละมุน **กัมมณีเย** - ควรแก่งาน เหมาะแก่การใช้งาน **ปภัสสร** - ผ่องใส แจ่มจ้า **อปภังคฺ** - ไม่เปราะเสาะ แข็งแรงทนทาน **สมาหิต** - ตั้งมั่น **อนนารธ** - ไม่มีสิ่งกีดกัน ไม่ถูกจำกัด **อนิรธ** - ไม่มีสิ่งขัดขวาง ไม่ติดขัดหรือคับข้อง **อนุปกิกิสิฏฐ** - ไม่เคี้ยวหมอง ไม่ชุ่มนัว **อนชฌารุพฺ** - ไม่ถูกกดทับ ไม่ถูกกด ถูกบีบ **อวิฆาต** - ไม่คับแคบ ไม่คับเคียดอึดอัด⁴¹³

⁴¹¹ ที่มาพึงดู คือ สงฺคณี อ.๑๐๓, ๑๓๔; ปฎิส.อ.๑๕๖,๒๔๖; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/๖๑-๖๓; สงฺคณี อนุฎีกา ๒๐๑; ที.อ.๒/๓๒๕; ๓/๘๘; อัง.อ. ๒/๔๖๓; ในที่มาจากแห่ง นอกจากแสดงความหมายของคำอย่างที่ยกมาข้างแล้ว ท่านได้แสดงความหมายตามรูปศัพท์ไว้ด้วย ผู้สนใจ จึงพึงค้นดูได้เอง, อนึ่ง พึงทราบว่า คำอธิบายความหมายที่แสดงไว้ข้างบนนั้น เป็นการขยายความของผู้เขียนเองด้วย มิใช่คัดมา ตรงๆ จากคัมภีร์; กุศล นิยมแปลเป็นภาษาอังกฤษว่า wholesome; skilful; skilled; meritorious.

⁴¹² ดู อภิ.ส.๓๔/๒๕๐-๒๕๐/๔๔-๕; ชุดนี้จากโสภณเจตสิกส่วนหนึ่ง ในอภิธรรม

⁴¹³ ชุดนี้เกี่ยวกับนิรธและโพชนังค์ เลือกรับจาก ส.ม.๑๙/๔๗๔-๕๐๒/๑๓๑-๗

อีกชุดหนึ่งว่า **สมาหิตะ** - ตั้งมั่น ทรงตัวเรียบสม่ำเสมอ **ปริสุทธะ** - สะอาด หมดจด **ปรีโยทาทะ** - ผุดผ่องกระจ่าง สว่างไสว **อนังคณะ** - ไร้ใฝ่ฝ้า โปร่งโล่งเกลี้ยงเกลา **วิคตูปกิเลสะ** - ปราศสิ่งมัวหมอง **มุกฤตตะ** - นุ่มนวล ละมุนละไม **กัมมณียะ** - ควกร่างงาน **ฐิตะ**และ**อาเนญชัปปัตตะ** - ทรงตัวอยู่ ตั้งอยู่ได้ เข้าที่ อยู่ตัว ไม่หวั่นไหว แน่วแน่ ไม่วอกแวก⁴¹⁴

ลักษณะต่อไปนี้ โดยมากเป็นภาวะจิตและบุคลิกภาพของพระอรหันต์ นำมาลงไว้สำหรับประกอบการพิจารณาด้วย เช่น **อภิญญะ** - ไม่มีอะไรค้างใจ ไม่มีสิ่งค้างค้างกังวล **สันตะ** - สงบ ซึ่ง **อโศก** - ไร้โศก **วิริยะ** - ไม่มีธุลี **เขมะ** - เกษม ปลอดภัย โปร่ง มั่นคง ไม่มีภัย **นิจจาตะ** - ใจไม่ไหวหวั่ว ใจอึด **สติญุตตะ** - เย็น หรือเย็นซึ่ง **นิพพุตะ** - หมดร้อน **เสรี** - เทียบไปได้ตามสบาย ไม่มีอะไรเกาะเกี่ยว **สยงวลี** - มีอำนาจในตัวเอง เป็นตัวของตัวเองแท้จริง **สุขี** - มีความสุข หรือเป็นสุข⁴¹⁵

อีกชุดหนึ่ง โดยมากเป็นลักษณะจิตและบุคลิกภาพของพระอรหันต์เหมือนกัน แต่เน้นเฉพาะแง่ที่เป็นอิสระ เช่น **อนัลลิสันะ** - ไม่ติด หรือไม่หมกมุ่น **อนัชฌเณสิต** - ไม่สยบ **อนุปปลิตต์** - ไม่ถูกฉาบติด หรือไม่แปดเปื้อน **อนิสลิต** - ไม่พึ่งพิง ไม่ขึ้นต่อสิ่งใด **วิธัญญุต** - ไม่พัวพัน **วิปลมุตต์** - หลุดพ้น **วิมริยาทิกกจิต** - มีจิตไร้ขอบคั้น หรือมีใจไร้เขตแดน⁴¹⁶

เพื่อให้กำหนดได้ง่ายขึ้น อาจรวมลักษณะเหล่านี้เข้าเป็นกลุ่มได้ ดังนี้

๑. **ตั้งมั่น** เช่น แน่วแน่ อยู่ตัว ทรงตัวเรียบสม่ำเสมอ ไม่หวั่นไหว ไม่วอกแวก ไม่พล่าน ไม่ส่าย
๒. **บริสุทธิ์ผ่องใส** เช่น ปราศสิ่งมัวหมอง ไม่ขุ่นมัว ไม่เศร้าหมอง ไร้ใฝ่ฝ้า เกลี้ยงเกลา ผุดผ่อง แจ่มจ้า สว่างไสว
๓. **โปร่งโล่งเป็นอิสระ** เช่น ไม่ติดข้อง ไม่คับแคบ ไม่ถูกจำกัดขัดขวาง ไม่ถูกกดทับหรือบีบคั้น ไม่อึดอัด กว้างขวาง ไร้เขตแดน
๔. **เหมาะแก่การใช้งาน** เช่น นุ่มนวล อ่อนละมุน เบาสบาย ไม่หนัก คล่องแคล่ว ทนทาน ไม่เปราะเปราะ ไม่กระด้าง ซื่อตรง ไม่เอนเอียง ไม่คดงอ ไม่บิดเบือน ไม่เฉไฉ
๕. **สงบสุข** เช่น ผ่อนคลาย เรียบสงบ ไม่เครียด ไม่คับแค้น ไม่เดือดร้อน ไม่กระสับกระส่าย หรือทุรนทุราย ไม่ขาดแคลน ไม่ไหวหวั่ว เอิบอึด

เมื่อทราบลักษณะของจิตใจที่สมบูรณ์ มีสุขภาพดี ไร้มลทินโทษเช่นนี้แล้ว ก็พึงนำเอาธรรมที่ได้ชื่อว่าเป็นกุศลและอกุศลมาพิจารณาตรวจสอบดูว่า ธรรมที่เป็นกุศล ส่งเสริมคุณภาพและสมรรถภาพของจิตใจ จริงหรือไม่อย่างไร และธรรมที่เป็นอกุศล ทำให้จิตมีโรค เกิดความน่าเสีย ผู้โศก เสียหายบกพร่อง ไม่สบาย เป็นทุกข์ เลื่อมเสียคุณภาพและสมรรถภาพจิต จริงหรือไม่ อย่างไร

⁴¹⁴ ชุดนี้ คือลักษณะจิตที่ประกอบด้วยสมาธิเป็นอย่างดีแล้ว เช่น ม.ม.๑๓/๕๐๖/๔๖๐

⁴¹⁵ ชุดนี้เป็นลักษณะที่กระจายอยู่ในที่หลายแห่ง พึงดูในตอนว่าด้วยภาวะจิตของผู้บรรลุนิพพาน

⁴¹⁶ ชุดนี้มีมามากมายหลายแห่ง จำนวนคำแปลกันไปบ้างเล็กน้อย พึงดู ม.ญ.๑๔/๑๕๕/๑๑๗; ๑๖๘/๑๒๔; ส.ข.๑๗/๖๓/๓๘; ส.สพ. ๑๘/๑๗/๑๔; อ.จ.ติ.๒๐/๕๔๕/๓๓๔; อ.จ.ท.๒๔/๘๑/๑๖๑; และกระจายทั่วไปในคัมภีร์มหานิทเทส ไม่น้อยกว่า ๑๕ แห่ง เช่น ขุ.ม.๒๙/๖๔/๖๕; ๘๗/๘๔, ๑๒๑/๑๐๗; ๒๑๓/๑๖๑; ๖๗

ตัวอย่างกุศลธรรม เช่น สติ-ความระลึกได้ ความสามารถคุมจิตอยู่กับสิ่งที่พึงเกี่ยวข้อง หรือกิจที่ต้องทำ เมตตา-ความรัก ความปรารถนาดี ต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข อโลภะ-ความไม่โลภ ห่างจากความอยากใคร่ติดใจ ตลอดจนมีความคิดเผื่อแผ่แก่ผู้อื่น ปัญญา-ความรู้ชัด ความเข้าใจ ความรู้เท่าทันตามความเป็นจริง ปัสสัทธิ-ความผ่อนคลายสงบ เย็นกายเย็นใจ ไม่เครียด ไม่กระสับกระส่าย กุศลฉันทะ-ความพอใจใฝ่รักสิ่งดีงาม อยากรู้อยากทำให้เป็นจริง มีจิตพุ่งแล่นไปในแนวทางแห่งเหตุปัจจัย มุทิตา-ความพลอยเบิกบานยินดี บันเทิงใจ เมื่อผู้อื่นประสบความเจริญหรือเป็นสุข เป็นต้น

ตัวอย่างอกุศลธรรม เช่น กามฉันทะ-ความอยากได้ใคร่เอา⁴¹⁷ พยาบาท-ความคิดร้าย ชัดเคือง หรือแค้นใจ ถีนมิทระ-ความหดหู่ ท้อแท้ หงอยเหงา เชื่อมซึม และโง่งม อหวัชจกุกุจจะ-ความฟุ้งซ่าน คิดพล่าน หงุดหงิด กัดกลุ่ม รำคาญ และเดือดร้อนใจ วิจิกิจฉา-ความลังเล ไม่อาจตัดสินใจ โกรธ-ความโกรธ อีสสา-ความริษยา เห็นคนอื่นได้ดีทนไม่ได้ มัจฉริยะ-ความตระหนี่ ความหึงหวง ความคิดเกียดกัน เป็นต้น

เมื่อมีเมตตา จิตใจย่อมสุขสบาย แซ่มชื่นผ่องใส ปลอดโปร่งและกว้างขวาง เป็นสภาพเกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจ ส่งเสริมคุณภาพและสมรรถภาพของจิต เมตตาจึงเป็นกุศล สติ ทำให้ใจอยู่กับสิ่งที่กำลังเกี่ยวข้องหรือต้องทำ ระลึกได้ถึงปฏิบัติที่ถูกต้องเหมาะสมในกรณีนั้นๆ และป้องกันไม่ให้อกุศลธรรมทั้งหลายได้โอกาส ทำให้จิตใจอยู่ในสภาพพร้อมที่จะทำงานได้อย่างดี สติจึงเป็นกุศล

ความริษยา ทำให้จิตใจแคบ ถูกกดทับ บีบคั้น ไม่สบาย ไม่ปลอดโปร่ง บั่นทอนคุณภาพและสุขภาพจิตอย่างเห็นได้ชัด ความริษยาจึงเป็นอกุศล ความโกรธ ก็แผดเผาใจของตนเอง บีบคั้นกระทบใจให้ไม่สบาย และส่งผลกระทบกระเทือนออกมาถึงสุขภาพกายได้อย่างรวดเร็ว จึงเห็นได้ชัดเช่นกันว่าเป็นอกุศล กามฉันทะ หรือแม้ความโลภ อย่างกว้างๆ ก็ทำให้จิตใจกววนพันวน ติดข้อง กัดกลุ่ม หรือเอนเอียงไป เดินไม่ตรง และมัวหมองไม่โล่ง ไม่โปร่ง ไม่ผ่องใส จึงเป็นอกุศล ดังนี้ เป็นต้น

มีข้อสังเกตว่า ความหดหู่ หงอยเหงา ฉ่ำซึม และความฟุ้งซ่าน เป็นต้น แม้จะเป็นอกุศล แต่ในภาษาไทยจะเรียกว่าเป็นความชั่ว ก็คงไม่สู้ถนัดปากนัก ในทำนองเดียวกัน กุศลธรรมบางอย่าง เช่น ความสงบ ผ่อนคลายภายในใจ จะเรียกในภาษาไทยว่าความดี ก็อาจจะไม่สนิททีเดียวนัก นี่เป็นตัวอย่างแง่หนึ่งให้เห็นว่า กุศลและอกุศล กับความดีและความชั่ว มิใช่มีความหมายตรงกันแท้ทีเดียว

เมื่อเข้าใจความหมายของกุศลและอกุศลอย่างนี้แล้ว ก็ย่อมเข้าใจความหมายของกรรมดี และกรรมชั่ว คือ กุศลกรรม และอกุศลกรรมด้วย

ดังได้กล่าวแล้วว่า เจตนาเป็นตัวกรรม ดังนั้น เจตนาที่ประกอบด้วยกุศล ก็เป็นกุศลเจตนา และเป็นกุศลกรรม เจตนาที่ประกอบด้วยอกุศล ก็เป็นอกุศลเจตนา และเป็นอกุศลกรรม

เมื่อกุศลเจตนา และอกุศลเจตนา นั้น เป็นไปหรือแสดงออก โดยทางกาย ทางวาจา และทางใจ ก็เรียกว่าเป็นกุศลกรรม และอกุศลกรรม ทางกาย ทางวาจา และทางใจ หรือเรียกอีกนัยหนึ่งว่า กายกรรม วาจากรรม และมโนกรรม ที่เป็นกุศล และเป็นอกุศล ตามลำดับ

⁴¹⁷ ความแตกต่างระหว่างกุศลฉันทะ กับ กามฉันทะ หรือโลภะ จะแสดงในตอนว่าด้วยปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจในบทข้างหน้า ในที่นี้พึงสังเกตคร่าวๆ ว่า โลภะ จับอารมณ์ที่เสมือนสำเร็จรูปแล้ว หรือตั้งอยู่ ณ สุตทางที่ตันหรือตายตัวของมัน โลภะมุ่งเอาอารมณ์นั้นมาเสพเสวย และเกิดมีตัวตนที่จะเอาหรือจะเสพเสวยนั้น ส่วน ฉันทะ จับอารมณ์ที่เสมือนตั้งอยู่ ณ จุดเริ่มต้นของมัน มีอาการที่จิตแผ่ไปรวมกลมกลืนกับสิ่งหรืออารมณ์นั้นในการกระทำเพื่อก้าวไปสู่จุดหมายคือความสำเร็จสิ้นสมบูรณ์ ไม่เกี่ยวกับความรู้สึกที่จะเสพเสวย และไม่เกิดความรู้สึกจำกัดแบ่งแยกมีตัวตนที่จะเอาหรือจะเสพเสวย

ค) ข้อควรทราบพิเศษบางอย่างเกี่ยวกับกุศลและอกุศล

๑) กุศลและอกุศล เป็นปัจจัยแก่กันได้

คนบางคนหรือบางคราวมีศรัทธา หรือได้บำเพ็ญทาน หรือรักษาศีล หรือเป็นผู้มีปัญญา เป็นต้น อันเป็นกุศล แล้วเกิดความลำพองในความดีเหล่านั้น ถือเป็นเหตุยกตนข่มผู้อื่น ความลำพองก็ดี ยกตนข่มผู้อื่นก็ดี เป็นอกุศล อย่างนี้เรียกว่า กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล

บางคนบำเพ็ญสมาธิจนได้ฌานแล้ว เกิดราคะคือติดใจในฌานนั้น บางคนเจริญเมตตาเพียรตั้งความปรารถนาดี มองคนในแง่ดี บางทีประสบอารมณ์ที่น่าปรารถนา เมตตาอันนั้นเลยให้ช่องช่วยให้ราคะเกิดขึ้นโดยง่าย แล้วอาจตามมาด้วยอกุศลธรรมอื่นอีก เช่น ฉันทาคติ เป็นต้น อย่างนี้ก็เรียกว่า กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล

ศรัทธาเป็นกุศลธรรม ทำให้จิตใจผ่องใสและมีกำลังพุ่งเล่นแผนไป แต่เมื่อปฏิบัติต่อศรัทธานั้นไม่แยบคาย ก็อาจกลายเป็นเหตุให้เกิดทิฏฐิและมานะ ยึดถือว่าของตนเท่านั้นจริงแท้ ของคนอื่นมีแต่เท็จ อาจถึงกับก่อความวิวาทบาดหมางเบียดเบียนกัน นี้ก็เรียกว่า กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล

บางคนมีราคะอยากไปเกิดในสวรรค์ จึงตั้งใจประพฤติปฏิบัติเป็นผู้มีศีล บางคนมีราคะอยากได้ความสุขสงบทางจิตใจ จึงบำเพ็ญสมาธิจนได้ฌานสมบัติ เด็กบางคนมีราคะอยากให้ผู้ใหญ่ชมว่าเป็นคนดี จึงพยายามประพฤติตัวให้ดีมีศีลมีวินัย นักเรียนบางคนมีราคะอยากสอบได้ดี จึงเกิดฉันทะและขยันเล่าเรียนแสวงหาความรู้⁴¹⁸ บางคนเกิดความโกรธแค้นตัวขึ้นแล้ว บางคราวจึงเกิดปัญญาเข้าใจชัดถึงโทษของความโกรธนั้น บางคนโกรธแค้นศัตรู จึงเกิดความเห็นใจคิดช่วยเหลือผู้อื่น บางคนเกิดความกลัวตายขึ้นแล้ว สำนึกได้หาอันตรายที่มีจิตใจเผื่อแผ่เสียสละ ตั้งใจช่วยเหลือผู้อื่นต่อไป คนอีกบางคนมีความกลัวใจ เป็นเหตุให้เกิดความศรัทธาในธรรม อย่างนี้เรียกว่า อกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล

เด็กชายวัยรุ่นคนหนึ่ง พ่อแม่เตือนไม่ให้ไปมั่วสุมกับหมู่เพื่อนอย่างไม่ระวัง แต่ไม่เชื่อฟัง ต่อมาถูกเพื่อนร้ายคนหนึ่งหลอกทำให้ติดยาเสพติด พอรู้ตัว ทั้งโกรธแค้น ทั้งเศร้าเสียใจซุนหมอง เกิดความเข้าใจในคำเตือนของพ่อแม่ และซาบซึ้งต่อความปรารถนาดีของท่าน (อกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล) เป็นเหตุให้ยิ่งเสียใจประดังโกรธเกลียดซังตัวเอง (กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล)

เมื่ออกุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล หรืออกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศลนั้น ขณะที่กุศลเกิด จิตมีสุขภาพดี ขณะที่อกุศลเกิด จิตใจเสียหายซุนซ่อง สภาพจิตดีไม่ดีเช่นนี้อาจเกิดสลับกันไปมาอย่างรวดเร็ว จึงต้องรู้จักแยกออกเป็นแต่ละขณะๆ

อย่างไรก็ตาม เรื่องกุศลและอกุศลเป็นปัจจัยแก่กันนี้ ได้กล่าวในที่อื่นบ้างแล้ว จึงแสดงเป็นตัวอย่างแต่เพียงเท่านี้

๒) บุญและบาป กับ กุศลและอกุศล

บุญและบาป กับกุศลและอกุศล บางทีใช้แทนกันได้ บางทีใช้แทนกันไม่ได้ จึงเป็นเหตุให้เกิดความสับสน ว่าความหมายของธรรม ๒ คู่นี้ เหมือนกัน หรือต่างกันอย่างไร ในที่นี้ มิใช่โอกาสที่จะอธิบายเรื่องนี้โดยตรง จึงจะกล่าวไว้พอเป็นแนวทางความเข้าใจ

⁴¹⁸ คำว่า “ราคะ” ในที่นี้ จะใช้ โลภะแทนก็ได้ และเข้ากับความรู้สึกของคนไทยดีกว่า แต่ที่ใช้แบบนี้เพื่อคงคำเดิมไว้ตามคัมภีร์ปิฎกฐาน (อภิ.ป. ๔๐/๕๕๑/๑๗๓; ๔๘๘/๑๕๕; ๗๒) กับตั้งใจใช้เพื่อแก้ความเข้าใจความหมายอย่างคับแคบ อย่างที่รู้สึกกันในภาษาไทย

“บุญ” มีความหมายตามรูปศัพท์ที่ท่านนิยมแสดงกันไว้ ๒ อย่าง คือ เครื่องชำระสันดาน คือชำระพื้นจิตใจให้สะอาด และว่า สิ่งที่ทำให้เกิดผลคือภพที่น่าชื่นชม นอกจากนี้ บางแห่งยังแสดงความหมายอื่นไว้อีกว่า สิ่งที่น่ามาซึ่งความน่าบูชา และว่า สิ่งที่ยังอรรถาศัย (ความประสงค์) ของผู้กระทำให้บริบูรณ์

ส่วน “บาป” มักแปลตามรูปศัพท์ว่า สิ่งที่ทำให้ถึงวิญญูทุกข์ หรือสิ่งที่ทำให้ถึงทุกข์ (=สิ่งที่ทำให้ตกไปในที่ชั่ว) คำแปลสามัญของบาป คือ ลามก (ต่ำทราม หรือเลว) บางครั้งใช้เป็นคำวิเศษณ์ของวิบาก แปลว่า ทุกข์ หรือ อนิฏฐ์ (ไม่น่าปรารถนา) ก็ได้⁴¹⁹

ที่กล่าวมานั้น เป็นความหมายที่นักศัพทศาสตร์คือนักภาษาแสดงไว้ ซึ่งเป็นเพียงด้านหนึ่งเท่านั้น จึงควรทราบความหมายในแง่ของหลักธรรมแท้ๆ ด้วย

เมื่อว่าโดยความหมายอย่างกว้างที่สุด บุญมีความหมายเท่ากับกุศล บาปก็มีความหมายเท่ากับอกุศล แต่ในการใช้จริง บุญและบาป มักปรากฏในความหมายที่จำกัดแคบและจำเพาะแ่งมากกว่ากุศลและอกุศล

กล่าวได้ว่า บาป ใช้ในความหมายเท่ากับอกุศล มากกว่าที่บุญใช้ในความหมายเท่ากับกุศล แต่ที่ปรากฏบ่อยก็คือ กุศลใช้ในความหมายเท่ากับบุญ ความที่ว่านี้เป็นอย่างไร พึงพิจารณาต่อไป

บาปที่ท่านใช้ในความหมายเท่ากับอกุศล แห่งสำคัญคือ ในลัทธิมัชฌิมา นิกาย ๔ ข้อ ๑ และข้อ ๒ ซึ่งบาปมา กับอกุศลธรรม ดังที่ว่า เพียรป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด และเพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดแล้ว แต่ในข้อ ๓ และข้อ ๔ บุญไม่ได้มากับอกุศลธรรมด้วย กล่าวถึงแต่กุศลธรรม ดังที่ว่า เพียรเจริญกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น และเพียรรักษาอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมหายหากให้เพิ่มขึ้นไปจนไฟบุญล้น⁴²⁰

พูดอย่างสรุปความสั้นๆ ว่า บุญมีความหมายไม่เท่ากับกุศล ถ้าแบ่งกุศลเป็น ๒ ระดับ คือ โลกียกุศล และโลกุตระกุศล โดยทั่วไป บุญใช้กับโลกียกุศล หรือมิฉะนั้น ถ้าจะหมายถึงระดับโลกุตระ ก็ใส่คำขยายกำกับไว้ ด้วย เช่นว่า “โลกุตระบุญ” ซึ่งมีได้เป็นคำที่นิยมใช้แต่ประการใด (พบในอรรถกถาแห่งหนึ่ง และในฎีกาที่อธิบาย ต่อจากอรรถกถานั้น เท่านั้น)⁴²¹

มีบาลีหลายแห่งที่พระพุทธเจ้าตรัสถึง *โอปนิกิบุญ* คือบุญที่อำนวยความสะดวกแก่เบญจขันธ์ ซึ่งได้แก่บุญที่เป็นโลกียะ ส่อความว่าน่าจะมีโอปนิกิบุญ หรือนิรูปิบุญ ที่เป็นโลกุตระ เป็นคู่กัน แต่ก็มิได้ปรากฏมีชื่อ โอปนิกิบุญ หรือนิรูปิบุญ ในที่ใดเลย⁴²²

ตรงกันข้าม แทนที่จะมีโอปนิกิบุญหรือนิรูปิบุญ มาเข้าคู่เข้าชุดกับโอปนิกิบุญ กลับกลายเป็นว่า ในพระบาลีแห่งหนึ่งของพระสูตรเดียวกัน มี *นิรูปิกุศล* (กุศลที่เป็นโลกุตระ) มากับ *โอปนิกิบุญ* (บุญที่เป็นโลกียะ) ขอยกมาให้ดู ดังนี้

“ท่านจงทำให้มาก ทั้งด้วยกาย ด้วยวาจา และด้วยใจ ซึ่งนิรูปิกุศล อันประมาณมิได้ แต่ นั้น ครั้นทำโอปนิกิบุญให้มากด้วยท่านแล้ว ท่านจง [บำเพ็ญกรรมท่าน] ชักจูงแม้คนอื่นฯ ให้ ตั้งอยู่ในศีลธรรม ในพรหมจริยะ”⁴²³

⁴¹⁹ ความหมายเท่าที่กล่าวมานี้ ดู อิติ.อ.๑๐๒, ๑๙๙-๒๐๐; อัง.อ.๑/๕๓๘; ๒/๓; อัง.อ.๒๗๕; วินย.อ.๑/๔๙๕; วิภังค.อ.๑๘๓; วินย.ฎีกา ๒/๑๔๒,๒๗๕; วิสุทธิ ฎีกา ๓/๖๗,๒๖๔

⁴²⁰ ที่มามากมายเลยอันนี้แล้ว เช่น สัม.๑๙/๑๐๙๐/๓๑๙; อัง.จตุกก.๒๑/๑๓/๑๙ เป็นต้น; ในอรรถกถา เช่น สัม.อ.๑/๓๑๓; สุตต.อ.๑/๑๐๙,๒๒๖

⁴²¹ ที.อ.๓/๕๕

⁴²² ดู สัม.๑๕/๙๒๓/๓๔๒; อัง.อ.๒๓/๑๔๙/๓๐๑; อัง.อ.๒๕/๒๐๕/๒๔๔; ๒๖/๒/๒๙๐

เป็นอันว่า เมื่อมองดูโดยทั่วไปแล้ว ก็จะเห็นว่า คำว่า “บุญ” นั้น ท่านใช้ในความหมายของโอปธิกบุญนั่นเอง คือ ถึงแม้ไม่ได้เขียนคำว่า “โอปธิกะ” กำกับไว้ แต่ก็มี ความหมายเท่ากับเขียนโอปธิกะอยู่ด้วย หมายความว่าตรงกับโลกียกุศลนั่นเอง ข้อนี้เท่ากับพูดว่า คำว่าบุญที่ใช้ทั่วไป มีความหมายอยู่เพียงชั้นโลกียะ เท่ากับโลกีย-กุศล หรือกุศลชั้นโลกีย์ บุญจึงเท่ากับเป็นความหมายส่วนหนึ่งของกุศล ไม่ครอบคลุมเท่ากับกุศล ซึ่งมีโลกุตร-กุศลด้วย และอรรถกถาหลายแห่งเหลือเกินจะไขความบุญว่าเท่ากับกุศลทั้งหมด⁴²⁴

พระอรรถกถาจารย์ท่านสังเกตการใช้คำว่าบุญ แล้วแสดงความหมายไว้ให้เห็นแง่ด้านที่ละเอียดลงไปอีก ดังในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี อรรถกถาอิตฺตวุตตะกะ⁴²⁵ แสดงความหมายของคำว่า “บุญ” ไว้ ๕ อย่าง คือ

๑. หมายถึงผลบุญ คือผลของกุศล หรือผลของความดี เช่นในข้อความว่า เพราะการสมาทานกุศลธรรมทั้งหลายเป็นเหตุ บุญย่อมเจริญเพิ่มพูน⁴²⁶
๒. หมายถึงความประพฤติสุจริตในระดับกามาวจรและรูปาวจร เช่นในคำว่า คนตกอยู่ในอวิชชา หากปรุงแต่งสังขารที่เป็นบุญ (= บุญญาภิสังขาร)⁴²⁷
๓. หมายถึงภพที่เกิดซึ่งเป็นสุคติพิเศษ เช่นในคำว่า วิญญูณที่เข้าถึงบุญ⁴²⁸
๔. หมายถึงกุศลเจตนา เช่นในคำว่า บุญกิริยาวัตถุ⁴²⁹ (คือเท่ากับกุศลกรรม)
๕. หมายถึงกุศลกรรมในภูมิสาม เช่นในคำว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายอย่ากลัวต่อบุญเลย”⁴³⁰ ข้อนี้ตรงกับคำว่าโลกียกุศลนั่นเอง

ความจริง ข้อที่ ๕ เป็นความหมายหลัก ตรงกับคำอธิบายในมหานิทเทศที่ว่า

“กุสลาภิสังขารวินิตฺตราชาตุ (คิขกามาชาตุ รูปชาตุ และธรรมาชาตุ) ขย่างหนึ่งขย่างใดก็ตาม เรียกว่าบุญ; อกุศลทั้งหมด เรียกว่า ขบุญ (คิขบาป)”⁴²⁵

พูดด้วยคำที่เข้าใจง่ายว่า บุญ ได้แก่กุศลที่เป็นโลกีย์ บาป ได้แก่อกุศลทั้งหมด (กุศล มีทั้งโลกียะ และโลกุตระ แต่ อกุศล มีเฉพาะโลกียะอย่างเดียว, บุญ และบาป เป็นโลกียะด้วยกันทั้งหมด; พุดยกย้ายอีกอย่างหนึ่งว่า บุญ มีแต่โลกียะอย่างเดียว กุศล มีทั้งโลกียะและโลกุตระ, บาปและอกุศล เป็นโลกียะทั้งสิ้น)⁴²⁴

ทั้งนี้ ได้ในคำว่า ไม่ติดในบุญและในบาป หรือละบุญละบาป ลอยบุญลอยบาปได้แล้ว ซึ่งเป็นลักษณะจิตของพระอรหันต์⁴³¹

พึงสังเกตด้วยว่า ตามคำอธิบายในมหานิทเทศนั้น คำกล่าวที่ว่า พระอรหันต์ละทั้งบุญและบาป ลอยบุญลอยบาปหมดแล้ว หรืออยู่เหนือความดีและความชั่วนั้น มี ความหมายว่า ละบาป และละบุญคือโลกียกุศลเท่านั้น หาได้ละโลกุตรกุศลด้วยไม่

⁴²³ พุ.อิติ.๒๕/๒๖๒/๒๙๐

⁴²⁴ ดู อิติ.อ.๑๐๒

⁴²⁵ อิติ.อ.๙๖

⁴²⁶ ที.ปา.๑๑/๕๐/๘๖ (แต่ อรรถกถาของที่นี่ คือ ที.อ.๓/๕๕ ว่า = โลกุตรบุญ)

⁴²⁷ เช่น ส.น.๑๖/๑๙๑/๙๙

⁴²⁸ เช่น ส.น.๑๖/๑๙๑/๙๙

⁴²⁹ พุ.อิติ.๒๕/๒๓๘/๒๗๐

⁴³⁰ พุ.อิติ.๒๕/๒๐๐/๒๔๐; พึงเข้าใจเพิ่มเติมว่า “บุญ” เป็นโลกียะ เว้นแต่จะมีคำระบุกำกับไว้เป็นอย่างอื่น เช่นว่า “โลกุตรบุญ”

⁴³¹ พุ.ม.๒๙/๑๒๑/๑๐๖ ไขความ พุ.สุ.๒๕/๔๑๑/๔๘๘ และ อธิบายใน นิท.อ.๑/๒๗๒; และพึงดู พุ.ธ.๒๕/๑๓/๒๐; ๒๙/๕๐; ๓๖/๗๐ ด้วย

ที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า เมื่อคำว่าบุญกับกุศลมาด้วยกัน กุศลมักมีความหมายเท่ากับบุญ จึงหมายความว่า ในกรณีเช่นนี้ คำว่ากุศลถูกใช้ในความหมายแคบลงเท่ากับบุญ คือเป็นเพียงโลกียกุศลเท่านั้น⁴³² ลักษณะสำคัญของโลกียกุศลหรือบุญนี้ ก็คือ การที่ยังเกี่ยวข้องกับผลที่เป็นอามิส ไม่ใช่เรื่องของความหลุดพ้นเป็นอิสระ หรือการทำลายกิเลสโดยสิ้นเชิง

ตัวอย่างเสริมความที่กล่าวแล้วมีเป็นอันมาก เช่น ในบาลี เมื่อกล่าวถึงภิกษุคิดจะลาสิกขา มักกล่าวว่า จะสึกไปกินใช้โภคทรัพย์และทำบุญทั้งหลาย⁴³³ และชีวิตชาวบ้านที่ดีก็ถือกันว่าได้แก่ชีวิตเช่นนั้น⁴³⁴ คำว่าบุญในกรณีเช่นนี้ ก็หมายถึงการทำความคิดต่างๆ เช่น เพื่อแผ่แบ่งปัน ให้ทาน ประพฤติดี มีศีล เป็นต้น ตรงกับคำว่ากุศลกรรม⁴³⁵ หรือในข้อความว่า บุญมีอุปการะแม่แก่ผู้เป็นเทพ แม่แก่ผู้เป็นมนุษย์ แม่แก่บรรพชิต⁴³⁶ ก็มีความหมายทำนองเดียวกัน ส่วนในพุทธพจน์ว่า บุญเป็นชื่อของความสุข บุญก็หมายถึงผลหรือวิบากที่น่าปรารถนาของกุศลกรรมคือการทำความคิด⁴³⁷ หรือในคำว่าตายเพราะสิ้นบุญ (บุญขัยมรณะ) ก็หมายถึงหมดผลบุญหรือสิ้นวิบากของกุศลกรรมที่ปรุงแต่งกำเนิดนั้นนั่นเอง⁴³⁸

ความหมายของคำว่า “ธรรม” ที่เท่ากับบุญ ก็คือความหมายในแง่ที่สัมพันธ์กับการไปสวรรค์ เช่นเดียวกับที่อธรรมเท่ากับบาป ในความหมายที่สัมพันธ์กับการไปนรก⁴³⁹

เป็นอันสรุปได้ว่า แม้ว่า บุญ กับกุศล และบาป กับอกุศล จะเป็นไวยากรณ์กัน แต่ในการใช้จริงโดยทั่วไป กุศลมีความหมายครอบคลุมที่สุด กว้างกว่าบุญ คำทั้งสองจึงใช้แทนกันได้บ้าง ไม่ได้บ้าง ส่วนบาปกับอกุศลมีความหมายใกล้เคียงกันมากกว่า จึงใช้แทนกันได้บ่อยกว่า แต่กระนั้นก็มักใช้ในกรณีที่ทำให้ความรู้สึกที่ตรงข้ามกับความหมายแง่ต่างๆ ของบุญ โดยนัยนี้

- กุศล ใช้ในแง่การกระทำคือกรรมก็ได้ มองลึกลงไปถึงตัวสภาวะธรรมก็ได้ ส่วนบุญมักเล็งแต่ในแง่กรรมคือการทำ ดังนั้น คำว่า กุศลกรรมก็ดี กุศลธรรมก็ดี จึงเป็นคำสามัญ แต่สำหรับบุญ เราพูดได้ว่า บุญกรรม (กรรมที่เป็นบุญ ไม่ใช่ บุญและกรรม) ถ้าพูดว่าบุญธรรม จะแปลกหู และไม่รู้สึกเป็นคำศัพท์ทางธรรม ส่วนบาปกับอกุศลจะพบทั้งอกุศลกรรม อกุศลธรรม บาปกรรม บาปธรรม
- ในแง่ที่พิเศษ บุญหมายถึงผลของบุญ หรือวิบากของกุศลกรรม แม้ในกรณีที่มีได้หมายถึงผลหรือวิบากโดยตรง บุญก็ใช้ในลักษณะที่สัมพันธ์กับผล หรือให้เกิดความรู้สึกพึงเล็งถึงผลตอบสนองภายนอก หรือผลที่เป็นอามิส เฉพาะอย่างยิ่งความสุขและการไปเกิดในที่ดี
- ด้วยเหตุที่กล่าวมานั้น การใช้คำว่า “บุญ” จึงมักจำกัดอยู่เฉพาะในระดับโลกียะ เป็นโอปธิกบุญ คือ เป็นโลกียกุศลเท่านั้น กรณีที่กินความถึงโลกุตระกุศล หาได้ยากอย่างยิ่ง

⁴³² กุศลมากับบุญ มีความหมายเท่ากับบุญ เช่น ในคำว่า บุญญาภิสันหะ กุสลาภิสันหะ (อง.ปญจก.๒๒/๔๕/๕๖; อง.อญจก.๒๓/๑๒๙/๒๔๙; เทียบ ส.ม.๑๙/๑๕๘๔/๔๙๓); “เขาคิดว่าจะทำบุญ กลับไปทำบุญ คิดว่าจะทำกุศล กลับไปทำอกุศล” (อง.สตตก.๒๓/๔๔/๔๔), พึงสังเกต นิรูปธิกุศล มากับ โอปธิกบุญ ใน ชุ.อิติ. ๒๕/๒๖๒/๒๙๐ ดังที่กล่าวแล้วด้วย

⁴³³ เช่น วินย.๕/๒/๖; ม.ม.๑๓/๑๙๓/๒๐๑; อง.จตุกก.๒๑/๑๒๒/๑๖๗; อง.นิกก.๒๒/๓๒๖/๔๑๙

⁴³⁴ ดู ม.ม.๑๓/๔๒๗/๓๙๑; อง.อญจก.๒๓/๑๑๑/๒๑๓

⁴³⁵ ดูความหมายที่ วินย.อ.๑/๒๓๘; ม.อ.๓/๒๗๒ เป็นต้น

⁴³⁶ อง.ปญจก.๒๒/๓๑/๓๖

⁴³⁷ ชุ.อิติ.๒๕/๒๐๐/๒๔๐; อิติ.อ.๙๗

⁴³⁸ เช่น วิสุทฺธิ.๒/๑

⁴³⁹ เช่น ปฎิ.อ.๒๐

นอกจากนี้ มีข้อสังเกตสำหรับผู้สนใจทางวิชาการอาจศึกษาค้นคว้าต่อไป คือ

- บุญและบาป เป็นคำที่มีใช้แพร่หลายอยู่ก่อนแล้วในพุทธกาล และมีความหมายในทางโศคและความศักดิ์สิทธิ์ปนอยู่ด้วย พระพุทธศาสนารับเข้ามาใช้ในความหมายเท่าที่ปรับเข้ากับหลักการของตนได้ ส่วนกุศลและอกุศล เดิมใช้ในความหมายอย่างอื่น เช่น ฉลาด ชำนาญ คล่องแคล่ว สบายดี มีสุขภาพ เป็นต้น พระพุทธศาสนาเอามาบัญญัติใช้สำหรับความหมายที่ต้องการของพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะ
- และโดยนัยนี้ กุศลและอกุศลจึงเป็นศัพท์วิชาการทางธรรมอย่างแท้จริง ส่วนบุญและบาป ท่านมักใช้อยู่ในวงแห่งคำสอนสำหรับชาวบ้าน หรือชีวิตของชาวโลก⁴⁴⁰

ง) เกณฑ์วินิจฉัยกรรมดี – กรรมชั่ว

ดังได้กล่าวแล้วว่า กรรมนิยามมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดที่สุดกับจิตนิยามและสมมตินิยาม และความสัมพันธใกล้ชิดกันนี้อาจเป็นเหตุให้เกิดความเข้าใจสับสนได้ง่าย ดังนั้น การที่จะเข้าใจเรื่องกรรมและความดีความชั่วให้ชัดเจน จะต้องแยกขอบเขตระหว่างนิยามเหล่านี้ให้ได้ก่อน

กรรมนิยามอาศัยจิตนิยามเหมือนซ้อนอยู่บนจิตนิยามนั่นเอง แต่จุดตัดแยกกระหว่างกรรมนิยามกับจิตนิยามก็ชัดเจน กล่าวคือ เจตนาเป็นเนื้อหาสาระและเป็นตัวทำการของกรรมนิยาม ทำให้กรรมนิยามเป็นอิสระออกมาเป็นนิยามหนึ่งต่างหาก หรือทำให้มนุษย์เป็นอิสระ มีบทบาทเป็นของตนเองต่างหากจากนิยามอื่นๆ สามารถสร้างโลกแห่งเจตจำนงของตนเองขึ้นมาได้ จนถึงกับยกตนขึ้นเทียมเท่าหรือแข่งขันกับธรรมชาติ และแบ่งแยกว่าตนมีโลกแห่งการประดิษฐ์สร้างสรรค์ต่างหากจากโลกของธรรมชาติ

เจตนาอาศัยกลไกของจิตนิยามเป็นเครื่องมือในการทำงาน และเมื่อเจตนาทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นแล้ว กระบวนการก่อผลก็ต้องอาศัยจิตนิยามนั้นแหละดำเนินไป เปรียบได้กับคนขับรถยนต์ คนขับเหมือนเจตนาที่อยู่ฝ่ายกรรมนิยาม เครื่องเรือทั้งหมดเหมือนกลไกและองค์ประกอบต่างๆ ของจิตที่อยู่ฝ่ายจิตนิยาม คนขับต้องอาศัยเครื่องเรือ แต่เครื่องเรือจะพาเรือคือชีวิตที่พร้อมด้วยร่างกายไปสู่ที่ไหนอย่างไร คนขับเป็นอิสระที่จะทำ และเป็นผู้รับผิดชอบทำให้เป็นไป คนขับทั้งอาศัยและทั้งเป็นผู้ใช้ประโยชน์จากเรือ แล้วรับผิดชอบต่อความเป็นไปของเรือที่พร้อมทั้งเครื่องเรือและตัวเรือด้วย เหมือนกรรมนิยามทั้งอาศัยและทั้งเป็นผู้ใช้ประโยชน์จากจิตนิยาม แล้วรับผิดชอบต่อความเป็นไปของชีวิตที่พร้อมทั้งจิตและกายด้วย

ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างกรรมนิยามกับจิตนิยามนี้ ไม่มีปัญหา เพราะไม่มีสิ่งที่มีมนุษย์เอาใจใส่และไม่ว่ามนุษย์จะใส่ใจรู้เรื่องของมันหรือแม้แต่รู้ตัวหรือไม่ก็ตาม มันก็เป็นไปตามปกติของมันเรื่อยไปอย่างมองไม่เห็นตัว

ด้านที่เป็นปัญหาสับสนอย่างมากก็คือ ความสัมพันธ์ระหว่างกรรมนิยามกับสมมตินิยาม ซึ่งมักมีปัญหาเกี่ยวกับความดีและความชั่ว ว่าอะไรดี อะไรชั่ว ที่ว่าทำดีทำชั่วเป็นความจริงที่แท้หรือไม่ อะไรเป็นเกณฑ์แบ่งว่าอะไรดี อะไรชั่ว

⁴⁴⁰ พึงสังเกตว่า ในอภิธรรมปิฎก ตามปกติท่านไม่ใช้คำว่าบุญและบาป ยกเว้นแต่บาทที่เป็นคำประกอบขยายคำว่ากุศล และบุญในคำว่าบุญญาภิสังขาร ซึ่งมีความหมายตามที่บัญญัติขึ้นโดยเฉพาะ และในอรรถกถาภิธรรม ท่านใช้บุญกิริยาวัตถุ ๑๐ อธิบายเรื่องกามาวจรกุศลจิต (สังคณี อ.๒๖๐)

ในเรื่องนี้ มีคนไม่น้อยพูดกันบ่อยๆ ว่า ความดีและความชั่วเป็นเรื่องของคนหรือสิ่งคนบัญญัติกันขึ้น การกระทำอย่างเดียวกัน สังคมหนึ่งหรือสมัยหนึ่งว่าดี อีกถิ่นหนึ่งหรืออีกสมัยหนึ่งว่าไม่ดี การกระทำอย่างเดียวกัน สังคมหนึ่งบัญญัติให้สมาชิกต้องกระทำ แต่อีกสังคมหนึ่งบัญญัติให้สมาชิกต้องละเว้น เช่น สังคมคนป่าบางพวกบัญญัติว่าฆ่าคนพวกอื่นเป็นความดี แต่สังคมที่เจริญแล้วบัญญัติว่าฆ่ามนุษย์เป็นความชั่วทั้งนั้น บางศาสนาบัญญัติว่าฆ่าสัตว์ที่เป็นอาหารไม่บาป บางศาสนาสอนว่าการเบียดเบียนสัตว์ไม่ว่าชนิดใดไม่ดีทั้งนั้น สังคมบางถิ่นบัญญัติว่าหญิงมีสามีมากหลายได้เป็นความดี สังคมบางถิ่นว่าหญิงดีต้องมีสามีเดียว ถ้าให้ดียิ่งขึ้น เวลาสามีตายต้องโดดเข้าเผาตัวตายตามสามีไปในกองไฟที่เผาศพสามีด้วย บางสังคมถือว่าเด็กต้องเคารพต่อผู้สูงอายุกว่าและต้องเชื่อฟังไม่ได้เถียง มิฉะนั้นเป็นการไม่ดี อีกบางสังคมถือว่าการเคารพกันไม่เกี่ยวกับวัยและทุกคนควรถกเถียงหาเหตุผลกัน ดังนี้ เป็นต้น

คำที่ว่าความดีความชั่วเป็นเรื่องของมนุษย์และสังคมมนุษย์สมมติบัญญัติกันขึ้นมาเองนี้ เป็นความจริงอยู่มากทีเดียว แต่ถึงแม้จะเป็นจริงอย่างนั้น ก็ไม่มาเกี่ยวข้องในแง่ที่จะกระทบกระเทือนต่อกรรมนิยามแต่ประการใด และก็ไม่น่าจะต้องเอามาสับสนกับเรื่องกรรมนิยามด้วย

เรื่องความดีความชั่วที่เป็นบัญญัติของสังคม ก็เป็นเรื่องของบัญญัติสังคมหรือสมมตินิยาม เรื่องความดีความชั่ว หรือว่าให้ถูกคือกุศลและอกุศลที่เป็นเรื่องของกรรมนิยาม ก็เป็นเรื่องของกรรมนิยาม แม้ว่าทั้งสองอย่างนี้จะสัมพันธ์กัน แต่ก็เป็นคนละเรื่องกัน มีจุดตัดแยกกระหว่างกันชัดเจน ความสับสนเกิดจากการนำเอาความดีความชั่วของสมมตินิยามไปปะปนกับความดีความชั่วคือกุศลและอกุศลของกรรมนิยาม ที่เป็นคนละแดนกัน และไม่รู้จักจุดตัดแยกที่ถูกต้อง

ขอย้ำอีกครั้งว่า ความดีความชั่วที่เป็นบัญญัติของสังคม ก็เป็นเรื่องของสังคม อยู่ในขอบเขตของสมมตินิยาม กุศลอกุศลที่เป็นคุณสมบัติของกรรม ก็เป็นเรื่องของกรรม อยู่ในกรรมนิยาม เป็นเรื่องต่างหากกัน แต่สัมพันธ์กัน สิ่งที่เป็นทั้งตัวการสร้างสัมพันธ์ และเป็นทั้งจุดตัดแยกกระหว่างกันของนิยามทั้งสองนี้ ก็เช่นเดียวกับในกรณีระหว่างกรรมนิยามกับจิตนิยาม คือได้แก่เจตนา หรือเจตจำนง นั้นเอง เรื่องนี้เป็นอย่างไร ขอให้ช่วยกันพิจารณาต่อไป

สิ่งที่สังคมบัญญัติ เมื่อมองจากแง่ของกรรมนิยาม อาจแบ่งได้เป็น ๒ ประเภท คือ

๑) สิ่งที่บัญญัตินั้น ไม่เกี่ยวกับกุศลและอกุศลในกรรมนิยามโดยตรง แต่สังคมบัญญัติขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่งของสังคมเอง เช่น เพื่อให้คนทั้งหลายในสังคมนั้นอยู่ร่วมกันด้วยดี มีความสงบสุข เป็นทำนองข้อตกลงหรือพันธสัญญากระหว่างกัน ในกรณีเช่นนี้ สิ่งที่บัญญัตินั้นอาจเป็นเครื่องช่วยให้สังคมอยู่ดีมีความสงบสุขได้จริง หรืออาจไม่จริงก็ได้ อาจเป็นประโยชน์แก่สังคมจริง หรืออาจเป็นโทษก็ได้ ทั้งนี้แล้วแต่ว่าจะได้บัญญัติกันขึ้นมาด้วยความรู้ความเข้าใจกว้างขวางรอบคอบเพียงพอหรือไม่ หรือว่าคนที่ทำหน้าที่บัญญัติมีความสุจริตใจหรือไม่ เป็นต้น บัญญัติเช่นนี้มีมาในรูปต่างๆ อาจเป็นขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนกฎหมาย

ในกรณีอย่างนี้ ดีหรือชั่ว เป็นเรื่องของสมมตินิยาม อาจเปลี่ยนไปเปลี่ยนมาและแตกต่างกันไปนานับการ แต่จะเปลี่ยนจะต่างไปอย่างไร ก็ไม่ใช่เรื่องของกรรมนิยาม ต้องแยกไว้ต่างหาก ไม่ควรเอามาปนสับสน และเมื่อคนใดฝ่าฝืนละเมิดบัญญัตินั้น สังคมจะลงโทษอย่างไร ก็เป็นเรื่องของสมมตินิยาม ไม่ใช่เรื่องของกรรมนิยาม ให้แยกออกไปอย่างนี้เสียชั้นหนึ่งก่อน

ต่อจากนี้ จึงพิจารณาในชั้นที่บัญญัติของสมมตินิยามนั้นก้าวเข้ามาเกี่ยวข้องกับขอบเขตของกรรมนิยาม กล่าวคือ เมื่อคนในสังคมยอมรับบัญญัตินั้นกันแล้ว ไม่ว่าจะบัญญัตินั้นจะเป็นอย่างไร จะดีงามหรือเป็นประโยชน์ แท้จริงหรือไม่ก็ตาม ในเวลาที่คนผู้ใดผู้หนึ่งในสังคมนั้นจะไม่ปฏิบัติตาม จะฝ่าฝืน หรือละเมิดบัญญัตินั้น เขาจะเกิดมีเจตนาที่จะฝ่าฝืน ละเมิด หรือไม่ปฏิบัติตามขึ้นมาทันที⁴⁴¹ และเขาก็จะตระหนักรู้ต่อเจตนาของเขานั้นอย่างไม่อาจปิดบังหรือหลอกตนเองได้

เจตนาที่แผละ คือจุดตั้งต้นของกรรมนิยาม และเป็นเรื่องของกรรมนิยาม สังคมหลายแห่งอาจพยายาม ลีบเอาเจตนาเข้าไปประกอบการพิจารณาในการตัดสินลงโทษด้วย ว่าเขาผู้นั้นทำการละเมิดด้วยเจตนาหรือไม่ แต่นั่นก็เป็นเรื่องของสมมตินิยาม แสดงว่าสังคมนั้นฉลาด รู้จักถือเอาประโยชน์จากกรรมนิยามไปใช้ในทางสังคม ไม่ใช่เรื่องของกรรมนิยาม

ส่วนในเรื่องของกรรมนิยามเองนั้น ไม่ว่าจะสังคมจะลีบส่วนเอาเจตนาเข้าไปใช้หรือไม่ หรือจะได้ล่วงรู้ว่าได้มีการละเมิดเกิดขึ้นหรือไม่ก็ตาม กรรมนิยามก็ได้เริ่มทำงานของมันตั้งแต่ขณะที่บุคคลนั้นเกิดมีเจตนาและใช้เจตนาทำการล่วงละเมิดเป็นต้นไป กล่าวคือกระบวนการก่อวิบากได้เริ่มดำเนิน และบุคคลนั้นเริ่มได้รับผลของกรรมตั้งแต่บัดนั้นไป

จะเห็นได้ว่า ในความเป็นไปเช่นนี้ ข้อที่บัญญัติของสังคมนั้นว่าดีหรือชั่วนั้นจะจริงหรือไม่ ก็เป็นเรื่องที่จะต้องพิจารณาในแง่ของสมมตินิยามไป ไม่เกี่ยวข้องกับกรรมนิยามโดยตรง (จะโยงมาเข้ากับกรรมนิยามในชั้นของการพิจารณาเจตนาและปัญญาของผู้ทำบัญญัติ) แต่ในการรักษาและปฏิบัติตามบัญญัติ กรรมนิยามเกี่ยวข้องเพียงการรับรู้และเจตนาอย่างใดอย่างหนึ่งต่อข้อกำหนดตามที่สังคมนั้นบัญญัติไว้ และดำเนินจากจุดเริ่มที่จิตมีกิจกรรมต่อข้อกำหนดนั้น คือเริ่มจากเกิดเจตนาเป็นต้นไป

เมื่อจัดเข้าในระบบชีวิตทางธรรม ทั้งหมดนี้เป็นเรื่องในชั้นศีล และนี่เป็นจุดที่กฎเกณฑ์ของมนุษย์เข้ามาเกี่ยวข้องกับกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ ซึ่งจะต้องแยกขอบเขตกันให้ชัด

ข้อที่ว่าบัญญัติว่าดีหรือชั่วของสังคมนั้นจะเป็นของแท้จริงหรือไม่ เป็นเรื่องของสมมตินิยาม ไม่เกี่ยวข้องกับกรรมนิยามโดยตรงนั้น หมายความว่า ยังมีแง่ที่เกี่ยวข้องโดยอ้อมได้ เช่น สังคมถือข้อปฏิบัติกันมาอย่างหนึ่งว่าเป็นสิ่งดีงามถูกต้อง ทุกคนต้องปฏิบัติ ต่อมาเกิดผู้มีปัญญาคนหนึ่งมองเห็นว่า ข้อปฏิบัตินั้นไม่ดีจริง ไม่เป็นประโยชน์ หรือถึงกับเป็นผลร้ายแก่สังคมนั้น บุคคลผู้นั้นอาจเพียรพยายามชี้แจงให้ชนทั้งหลายผู้ร่วมสังคมเข้าใจตาม พยายามแก้ไขข้อปฏิบัติที่กำหนดไว้นั้น และอาจถึงกับไม่ยอมทำตามข้อปฏิบัตินั้นเสียทีเดียว

ในกรณีเช่นนี้ การกระทำของบุคคลผู้นั้น มิใช่เกิดจากเจตนาขุ่นมัวของผู้ที่จะละเมิดเหมือนอย่างในกรณีก่อน แต่เกิดจากเจตนาอันประกอบด้วยปัญญาของผู้ที่จะแก้ไขเพื่อประโยชน์สุขของมนุษย์ทั้งหลายเป็นต้น เนื้อหาที่จะเป็นไปในกรรมนิยาม จึงไม่เหมือนกัน สุดแต่คุณสมบัติของเจตนาที่แท้ มีข้อสำคัญว่า เจตนาที่กระทำนั้นจะเป็นอย่างไรก็ตาม ผู้กระทำย่อมรู้ตระหนักตามที่มันเป็น และเขาจะต้องรับผลในแง่ของกรรมนิยามตามเจตนาที่แท้ เขาอาจปิดบังและหลอกสังคมได้ แต่ไม่อาจปิดบังใจตนเองหรือหลอกกฎธรรมชาติดีได้ พุทธอย่างสิ้นๆ ตัวกำหนดในกรรมนิยามอยู่ที่ว่า เจตนาเป็นกุศล หรือเป็นอกุศลนั่นเอง

⁴⁴¹ ที่ว่านี้ เป็นการพิจารณาชั้นเดียวก่อน ในบางกรณี เรื่องอาจซับซ้อนกว่านี้ได้ โดยมีองค์ประกอบอื่นเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เช่น ปัญญาที่จะยอมรับหรือไม่ อย่างไร ซึ่งมีผลต่อเจตนา ทำให้เป็นเจตนาละเมิดหรือไม่ อ่อนหรือแก่ เป็นต้น อันจะต้องวิเคราะห์กันอีกชั้นหนึ่ง แต่ไม่ว่าจะเป็นอย่างไรก็ตาม เมื่อคิดนึกขึ้นมา ก็เป็นอันต้องมีเจตนาอย่างใดอย่างหนึ่ง และมีผลต่อชีวิตจิตใจทุกที่ไป

เมื่อว่าโดยทั่วไป หรือสำหรับกรณีทั่วไป การไม่ปฏิบัติตามบัญญัติอย่างใดอย่างหนึ่งของสังคัม จะชื่อว่า ไม่เป็นการฝ่าฝืนหรือละเมิด และไม่เป็นไปด้วยเจตนาที่จะละเมิด ก็ต่อเมื่อสังคัมนั้นได้ตกลงพร้อมใจกันยกเลิก บัญญัตินั้นแล้ว หรือยอมรับการแก้ไขเปลี่ยนแปลงบัญญัตินั้นแล้ว พุทธอีกภาษาหนึ่งว่า ต่อเมื่อนั้น จึงจะไม่เป็น การเสียความซื่อสัตย์หรือทรยศต่อสัญญาประชาคม

ความที่ว่ามานี้พอจะอธิบายได้ด้วยตัวอย่างง่ายๆ สมมติว่า คนสองคนมาอยู่ร่วมกัน เพื่อให้การอยู่ ร่วมกันนั้นเป็นไปด้วยดี อำนวยความสุขและเกื้อกูลแก่การดำเนินชีวิตของทั้งสองฝ่าย เขาจึงได้วางกติกากันไว้ เช่นว่า เขาทั้งสองทำงานคนละแห่ง กลับถึงบ้านไม่พร้อมกัน แต่ควรจะรับประทานอาหารเย็นพร้อมกัน ครั้นจะรอ กันอย่างไม่มีขอบเขต ก็ไม่ได้ จึงให้แต่ละคนต้องไม่รับประทานอาหารเย็นก่อน ๑๙.๐๐ น. บรรดาเขาทั้งสองนั้น คนหนึ่งชอบแอมว ไม่ชอบสุนัข อีกคนหนึ่งชอบสุนัข ไม่ชอบแอมว เพื่อความสงบสุขให้ถือว่าการนำสัตว์เลี้ยงใดๆ เข้ามาในบ้านเป็นความไม่ดีงาม ไม่สมควร

เมื่อตกลงวางกติกากันอย่างนี้แล้ว ถ้าเขาคนใดคนหนึ่งจะทำการใดที่ไม่เป็นไปตามกติกานั้น เจตนาที่จะ ละเมิดก็ย่อมเกิดขึ้น และกรรมก็เกิดขึ้นตามกรรมนิยาม ทั้งๆ ที่เมื่อว่าโดยสภาวะแล้ว การรับประทานอาหาร ก่อน ๑๙.๐๐ น. กิติ การนำสัตว์เลี้ยงเข้ามาในบ้านกิติ จะเป็นความดีหรือความชั่วโดยตัวของมันเองก็หาไม่ คนคู่ อื่นอาจวางกติกากันที่ตรงข้ามจากนี้ได้ และในกรณีที่ต่อมาคนใดคนหนึ่งในเขาทั้งสองนั้น พิจารณาเห็นว่า กติกากัน นี้ได้วางไว้ไม่เป็นไปเพื่อผลดีแก่ชีวิตร่วมกันของเขาทั้งสอง เขาก็จะต้องยกขึ้นมาพูดให้ตกลงยกเลิกหรือแก้ไข เปลี่ยนแปลงกติกานั้นก่อน การที่จะไม่ปฏิบัติตามของเขาจึงจะเป็นไปได้ โดยไม่ประกอบด้วยเจตนาที่จะละเมิด หรือฝ่าฝืน

วินัยซึ่งเป็นบัญญัติแก่สังฆะ ก็สัมพันธ์กับเจตนาในการปฏิบัติที่สำเร็จเป็นศีลของบุคคล ในลักษณะ อย่างนี้ เรื่องความดีความชั่ว ความผิดความถูก ที่เป็นบัญญัติอันไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสังคัม กับความเป็นไป แห่งกุศลและอกุศลอันแน่นอนของกรรมนิยาม มีขอบเขตที่แยกกันได้ และมีความสัมพันธ์เนื่องถึงกัน อันพึง เข้าใจได้โดยนัยนี้

๒) สิ่งที่เป็นบัญญัตินั้น กระทบถึงกุศลและอกุศลในกระบวนการของกรรมนิยามด้วย ในกรณีเช่นนี้ สังคัม อาจบัญญัติความดีความชั่วด้วยความรู้ความเข้าใจว่าอะไรเป็นกุศล อะไรเป็นอกุศล คือรู้ว่าอะไรเกื้อกูล อะไรเป็น โทษแก่ชีวิตจิตใจของมนุษย์ หรืออาจบัญญัติด้วยความไม่รู้ไม่เข้าใจเลยก็ได้ แต่ไม่ว่าสังคัมจะบัญญัติว่าอย่างไรก็ตาม ความเป็นไปตามกรรมนิยามก็ย่อมเป็นไปของมันตามปกติ หาได้เปลี่ยนไปตามบัญญัติของสังคัมไม่

ยกตัวอย่าง สมมติว่า ในสังคัมหนึ่ง คนถือว่าการเสพสิ่งเสพติดมีนเมาเป็นการกระทำที่ติงาม ทำให้คนมี ความสุข ควรสนับสนุน ถือว่าการมีอารมณ์รุนแรงเป็นสิ่งที่ดี ถือว่าควรปลุกเร้าคนให้ตื่นเต้นเคร่งเครียด ออกมา ได้อยากเอา วิงหา แข่งขันอยู่เสมอ จะได้ทำงานสร้างสรรค์ได้มาก ถือว่าฆ่าคนพวกอื่นเป็นความดี หรือประณีต ขึ้นมาอีกว่า ฆ่าสัตว์ดิรัจฉานไม่บาป เป็นต้น กรณีเช่นนี้ถือได้ว่าความดีความชั่วในสมมตินิยาม ชัดกับกุศลและ อกุศลในกรรมนิยาม

ถ้ามองในแง่สังคัม บัญญัติหรือข้อยึดถือเหล่านี้ อาจก่อให้เกิดผลดีบ้าง ผลร้ายบ้างแก่สังคัม เช่น การ ถือว่าเสพสิ่งเสพติดมีนเมาเป็นการดี อาจช่วยให้รัฐมีรายได้จากอากรสรรพสามิตเป็นต้นเพิ่มขึ้นไม่น้อย แต่พร้อม กันนั้น ก็ทำให้คนจำนวนมากในสังคัมนั้นเป็นคนเรื่อยเปื่อยเฉื่อยชา สังคัมนั้นมีอาชญากรรม เช่น ลักขโมยมาก มีคนเจ็บป่วยไม่สมประกอบเนื่องจากเหตุนี้ เป็นต้น หรือการมีชีวิตที่เคร่งเครียดแข่งหาแข่งเอาตลอดเวลา อาจทำ

ให้สังคมนั้นเจริญก้าวหน้าอย่างมากและรวดเร็ว แต่ต่อมาอาจปรากฏว่าสังคมนั้นมีคนเป็นโรคจิตและโรคหัวใจกันมาก มีการฆ่าตัวตายมาก มีปัญหาทางจิตและปัญหาสังคมอื่นๆ มากผิดปกติ หรือในสังคมที่ถือว่าฆ่าคนพวกอื่นได้เป็นการดี คนของสังคมนั้น มีลักษณะที่ปรากฏแก่คนพวกอื่นว่าเป็นมนุษย์ที่โหดร้าย คบหาหวาดระแวง ไม่น่าไว้วางใจ เป็นต้น

ผลต่างๆ ที่ปรากฏในระดับสังคมเช่นนี้ หลากอย่างอาจสืบเนื่องมาจากกรรมนิยามด้วย แต่กระนั้น ในเบื้องต้น ผลที่เป็นไปในด้านสังคม ก็พึงพิจารณาในแง่สังคม ผลในด้านกรรมนิยาม ก็พึงพิจารณาในแง่กรรมนิยาม แยกต่างหากจากกันก่อน เสร็จจากนั้นแล้วจึงค่อยโยงเข้ามาหากันในภายหลัง เพื่อไม่ให้เกิดความสับสน

ว่าถึงผลในด้านกรรมนิยาม เจตนาในเรื่องนี้ซ้อนกันอยู่เป็นสองชั้น คือ เจตนาที่ประกอบด้วยความยึดถือตามบัญญัติที่แสดงออกเป็นความเชื่อถือและค่านิยม เป็นต้น และเจตนาในการกระทำตามหรือไม่ยอมกระทำตามบัญญัติเฉพาะในคราวนั้นๆ แต่ไม่ว่าในกรณีใด การได้รับผลตามกรรมนิยามย่อมเริ่มดำเนินในทันที เริ่มแต่ตั้งเจตนา

ดังตัวอย่างข้างต้น คนที่จะเสพสิ่งเสพติดมีเงินมา พอจะเสพ เจตนาที่ประกอบด้วยความกระหึ่มอย่างมัวซัว เมื่อเสพเป็นนิสัย ก็สั่งสมสภาพจิตอย่างนั้นเป็นนิสัย คนที่เคร่งเครียดแข่งหาแข่งเอา จะทำงานแต่ละครั้ง เจตนาที่ประกอบด้วยความเครียดเรงร้อน และสั่งสมสภาพจิตเช่นนั้นไว้ คนที่ตั้งหน้าฆ่าผู้อื่น แม้จะได้รับความยกย่องและรางวัลในสังคมของพวกตน แต่ในการกระทำคือการฆ่าแต่ละครั้ง ก็ตั้งเจตนาที่ประกอบด้วยความซึ่งเครียดเหยียดเหยียดหรือกระเหี้ยนกระหือรือ หากปล่อยใจไปเรื่อยๆ ก็จะมีการสั่งสมสภาพจิตเช่นนั้นจนอาจกลายเป็นบุคลิกภาพทั้งหมดของเขา คุณภาพของจิตจะเป็นไปในทางที่หยาบมากขึ้น แต่เสื่อมเสียความประณีต ความนุ่มนวลละมุนละไม และความละเอียดลึกซึ้ง เป็นต้น

อนึ่ง พึงทำความเข้าใจเกี่ยวกับความหมายของคำว่า “เจตนา” อีกสักเล็กน้อย เจตนาในทางธรรม มีความหมายละเอียดอ่อนกว่าที่เข้าใจกันทั่วไปในภาษาไทย กล่าวคือ ในภาษาไทยมักใช้เจตนาต่อเมื่อต้องการเชื่อมโยงความคิดที่อยู่ภายใน กับการกระทำที่แสดงออกมาในภายนอก เช่นว่า พุดพั้งไป ไม่ได้เจตนา หรือเขากระทำการโดยเจตนา เป็นต้น แต่ในทางธรรม คือตามหลักกรรมนี้ การกระทำการพุดที่แสดงออกภายนอกโดยจงใจก็ดี ความคิดต่างๆ แม้เล็กๆ น้อยๆ ที่เกิดขึ้นๆ ชั่วครู่ชั่วขณะแล้วผ่านไป ภายในจิตใจก็ดี การคิดถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งในลักษณะใดลักษณะหนึ่งก็ดี ความรู้สึกและท่าทีของจิตใจต่อสิ่งต่างๆ ที่ได้ประสบทางตาหูจมูกลิ้นกาย และที่ระลึกหรือนึกขึ้นมาในใจก็ดี ล้วนมีเจตนาประกอบอยู่ด้วยทั้งสิ้น

เจตนาจึงเป็นเจตจำนง ความจงใจ การเลือกอารมณ์ของใจ ตัวนำที่หันเหชักพาทำให้จิตเคลื่อนไหว โน้มน้อมไปหา หรือผลไปจากสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เรื่องใดเรื่องหนึ่ง หรือมุ่งไปในทิศทางใดทิศทางหนึ่ง เป็นหัวหน้า เป็นผู้จัดการ หรือตัวเจ้าก็เจ้าการของจิตว่าจะเอาอะไรไม่เอาอะไรกับเรื่องใดอย่างไร เป็นตัวการจัดแจงแต่งวิถีทางของจิต และในที่สุดก็เป็นตัวการปรุงแต่งจิตนั้นให้เป็นอย่างต่างๆ

เมื่อเจตนาเกิดขึ้นครั้งหนึ่ง ก็คือกรรมเกิดขึ้นทีหนึ่ง เมื่อกรรมเกิดขึ้นแล้ว ก็มีผลทันที เพราะเมื่อเจตนาเกิดขึ้น ก็คือมีกิจกรรมเกิดขึ้นในจิตแล้ว จิตมีการเคลื่อนไหว หรือไหวตัวแล้ว แม้เป็นเพียงความคิดอะไรเล็กน้อย ซึ่งถึงจะไม่มีผลอะไรสำคัญ แต่ก็ไม่ไร้ผลเสียเลย อย่างน้อยก็เป็นละอองกรรมอันละเอียดที่สั่งสมหรือพอกเข้าไว้เป็นเครื่องปรุงแต่งคุณสมบัติของจิตอยู่ภายใน เมื่อมากขึ้น เช่น จิตเสพความคิดนั้นบ่อยๆ หรือความคิดนั้นรุนแรงขึ้นจนออกมาภายนอก ผลก็แรงขึ้นขยายออกมาเป็นลักษณะนิสัย บุคลิกภาพ เป็นต้น

ยกตัวอย่าง เช่น เจตนาในการทำร้าย ไม่ต้องพูดถึงกรรมร้ายแรงถึงขั้นจะฆ่าคน แม้แต่การทำลายสิ่งของที่เล็กๆ น้อยๆ เหลือเกิน ถ้าทำด้วยเจตนาทำร้าย คือประกอบด้วยโทสจิต หรือมีความโกรธ อย่างคนฉีกกระดาษด้วยความฉุนเฉียว ทั้งที่กระดาษนั้นไม่มีคุณค่าสำคัญอะไร แต่ย่อมมีผลต่อคุณภาพจิต หาเหมือนกันไม่กับการฉีกกระดาษของคนที่ทำด้วยจิตปกติโดยรู้ว่าจะไม่ใช่กระดาษนั้นแล้ว

เมื่อทำการอะไรๆ ด้วยเจตนาอย่างนั้นบ่อยๆ ผลแห่งการสั่งสมก็จะปรากฏชัดยิ่งขึ้น และอาจขยายกว้างออกไปในระดับต่างๆ โดยลำดับ เปรียบเหมือนฝุ่นละอองที่ปลิวเข้ามาในห้องที่ละเล็กละน้อยอย่างที่มีได้สังเกตเห็นเลย ย่อมไม่มีส่วนใดที่ไร้ผลเสียเลย แต่ผลนั้นจะสำคัญแค่ไหน นอกจากเป็นไปตามความแรงและปริมาณของสิ่งที่สั่งสมแล้ว ยังสัมพันธ์กับคุณภาพและการใช้งานของจิตในระดับต่างๆ อีกด้วย

ฝุ่นละอองปลิวลงจับท้องถนน กว่าจะทำให้รู้สึกสกปรก ก็ต้องมีปริมาณมากมาย ฝุ่นละอองปลิวลงบนพื้นเรือน แม้น้อยกว่านั้น ก็รู้สึกสกปรก ฝุ่นละอองน้อยกว่านั้นลงจับโต๊ะเขียนหนังสือ ก็สกปรกและรบกวนงานน้อยกว่านั้นอีก ลงจับกระจกเงาส่องหน้า ก็รู้สึกเปื้อนและกระทบการใช้งาน ธุลีละอองนิดเดียวลงจับแว่นตา ก็รู้สึกได้และทำให้การเห็นพร่ามัวได้ อุปมาอย่างอื่น เช่น เอมิตชิตที่พื้นถนน ที่พื้นห้อง ที่กระจกแว่นตา ก็ทำนองเดียวกัน ส่วนในด้านตรงข้ามก็พึงเห็นได้ เช่น การใช้ผ้ากำมะหยี่หรือสำลีเล็กน้อย เช็ดพื้นห้อง จนถึงเช็ดแว่นตา เป็นต้น รวมความว่า เจตจำนง คือเจตนา หรือกรรมนั้น แม้เล็กน้อย ก็มีได้ไร้ผล อาจอ้างพุทธศาสนสุภาษิตว่า

“กรรมดี หรือชั่ว ทุกขอย่าง ที่คนสั่งสมไว้ ย่อมมีผล, ขึ้นชื่อว่ากรรม แม้จะนิดหน่อย
ที่จะว่างเปล่าไปเลย ย่อมไม่มี”⁴⁴² และว่า

“กรรม ไม่ว่าดี หรือชั่ว ย่อมไม่สูญเปล่าเลย”⁴⁴³

อย่างไรก็ตาม ผลทางด้านกรรมนิยามในระดับจิตใจนี้ คนจำนวนมากคอยจะมองข้าม ไม่เห็นความสำคัญ จึงขอเพิ่มความเปรียบเทียบด้วยอุปมาเกี่ยวกับน้ำอีกสัก ๒ อย่าง

- น้ำสะอาด และน้ำสกปรก มีหลายระดับ เช่น น้ำครำในท่อระบายโสโครก น้ำในแม่น้ำลำคลอง น้ำประปา และน้ำกลั่นสำหรับผสมยาฉีด เป็นต้น น้ำครำพอใช้เป็นที่อาศัยของสัตว์หลายอย่างได้ แต่ไม่เหมาะแก่การใช้อาบ ไม่อาจใช้กินหรือทำกิจที่ประณีตอื่นๆ น้ำในแม่น้ำลำคลองใช้อาบน้ำซักผ้าได้ แต่ก็ยังไม่เหมาะที่จะรับประทาน น้ำประปาใช้ดื่มกินได้ แต่จะใช้ผสมยาฉีดยังไม่ได้ เมื่อมีแต่น้ำประปาและกิจที่ใช้ไม่มีส่วนพิเศษออกไป น้ำประปานั้นก็พอแก่ความประสงค์ แต่ถ้ามีกรณีพิเศษ เช่นจะผสมยาฉีด ก็เป็นอันติดขัด

ทั้งนี้ เปรียบได้กับจิตที่มีคุณภาพต่างๆ กัน โดยความหยาบประณีตขุ่นมัวและสะอาดผ่องใสกว่ากัน เนื่องมาจากกรรมที่ได้ประกอบสั่งสมไว้ ถ้ายังใช้งานในสภาพชีวิตอย่างนั้นๆ ก็อาจยังไม่รู้สึกปัญหา แต่เมื่อล่วงผ่านกาลเวลาและวัยแห่งชีวิตไป อาจถึงโอกาสที่ต้องใช้จิตที่ประณีตยิ่งขึ้น ซึ่งกรรมปางหลังจะก่อปัญหาให้ อาจติดขัดใช้ไม่ได้ หรือถึงกับนำเสียไปที่เดียว

- น้ำกระเพื่อมและสงบเรียบ มีหลายระดับ ตั้งแต่ น้ำในทะเลลึกคลื่นโตๆ น้ำในแม่น้ำที่มีคลื่นจากเรือยนต์ น้ำในลำธารที่ไหลริน น้ำในสระที่ลมสงบ จนถึงน้ำในภาชนะนิ่งปิดสนิท บางกรณีจะใช้ น้ำมีคลื่นกระเพื่อมกระฉอกบ้างก็ได้ แต่บางกรณีอาจต้องใช้ น้ำสงบนิ่งอย่างที่ไม่แต่แว้งเขมเขี้ยบผาลงไป ก็ลอยนิ่งอยู่ได้นาน

⁴⁴² พุ.ชา.๒๗/๒๐๕๔/๔๑๓ (แต่ไม่พึงสับสนกับเรื่องกรรมที่ไม่ให้ผลในระดับวิถีชีวิตภายนอก)

⁴⁴³ พุ.ชา.๒๘/๘๖๔/๓๐๖

คุณภาพของจิตที่หยาบและประณีต ซึ่งสัมพันธ์กับการใช้งาน และการเข้าถึงคุณวิเศษต่างๆ ที่ชีวิตจะเข้าถึงได้ ก็พึงเข้าใจโดยทำนองนั้น

สมมตินิยาม กับกรรมนิยาม แยกต่างหากกัน ผลในฝ่ายกรรมนิยามย่อมดำเนินไปตามกระบวนการของมันเอง ไม่ขึ้นต่อบัญญัติของสังคมที่ขัดกับมันดังที่กล่าวมานี้

อย่างไรก็ดี เพราะเหตุที่นิยามทั้งสองนั้น มีแง่ที่สัมพันธ์กันดังกล่าวแล้วในข้อที่หนึ่ง ดังนั้น ผู้ปฏิบัติถูกต้องในแง่ของกรรมนิยาม คือทำตามหลักกุศล ก็อาจประสบปัญหาจากสมมตินิยามที่ขัดแย้งนั้นได้ เช่น ผู้ที่อยู่ในสังคมที่ชื่นชอบการเสพสิ่งมีเงินมา แต่ไม่ยอมเสพด้วย เขาย่อมได้รับผลตามกรรมนิยาม คือไม่เสียคุณภาพจิตที่โปร่งผ่องใสไปเพราะเหตุจากของเมานั้นก็จริง แต่ในแง่สังคมซึ่งต่างหากจากกรรมนิยาม เขาอาจถูกเย้ยหยันล้อเลียน เช่นว่าไม่เข้มแข็ง หรือถูกมองในทางไม่ดีในแง่สังคมอย่างอื่นๆ อีก และแม้ในแง่ของกรรมนิยามเอง เขาอาจประสบปัญหาจากเจตนาฝ่าฝืนข้อนิยมนี้ของสังคมอย่างดังกล่าวในข้อที่หนึ่ง เกิดความขัดแย้งในทางจิตใจ ซึ่งจะมากน้อยเพียงใดแล้วแต่ปัญญาที่จะปลดเปลื้องจิตของเขา

สังคมเจริญแล้ว ที่คนทั้งหลายมีปัญญา มักได้อาศัยประสบการณ์ซึ่งได้สะสมมาของมนุษย์รุ่นเก่าๆ ได้เรียนรู้ว่าอะไรเกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจของมนุษย์อย่างแท้จริง อะไรไม่เกื้อกูล แล้วมักบัญญัติกฎเกณฑ์ข้อกำหนดเกี่ยวกับความดีความชั่วฝ่ายสมมตินิยาม ให้สอดคล้องกับหลักฝ่ายกุศลและอกุศลในฝ่ายกรรมนิยาม

ความสามารถบัญญัติหลักความดีความชั่วในฝ่ายสังคม ให้สอดคล้องกับหลักกุศลและอกุศลในฝ่ายกรรมนิยาม หรือพูดให้สั้นว่า ความสามารถบัญญัติหลักฝ่ายสังคม ให้สอดคล้องกับหลักฝ่ายกรรมนิยามนี้ น่าจะเป็นเครื่องวัดถึงความเจริญที่แท้จริงหรืออารยธรรมของสังคมนั้นอย่างหนึ่ง

โดยนัยนี้ เมื่อมีปัญหามาต้องวินิจฉัยข้อบัญญัติเกี่ยวกับความดีและความชั่ว น่าจะพิจารณาเป็น ๒ ชั้น คือพิจารณาในแง่สมมตินิยามว่า ข้อบัญญัตินั้นเป็นไปเพื่อผลดี เช่น ช่วยให้เกิดประโยชน์สุขแก่สังคมหรือไม่ ชั้นหนึ่ง แล้วพิจารณาในแง่กรรมนิยามว่า ข้อบัญญัตินั้นเป็นกุศลหรือไม่ คือเกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจหรือไม่ อีกชั้นหนึ่ง

ข้อบัญญัติบางอย่าง แม้สังคมจะยึดถือกันมานาน แต่แท้จริงแล้วไม่เกื้อกูลเลย แม้ในแง่สมมตินิยาม ส่วนในแง่กรรมนิยามเป็นอันไม่ต้องพูดถึง ข้อบัญญัติเช่นนั้น สังคมเพียงตกลงกันยกเลิกล้าง หรืออาจต้องอาศัยผู้มีปัญญาที่ใฝ่บริสุทธิ์ก่อปรด้วยกรุณาชักนำ เช่นที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำต่อประเพณีเกี่ยวกับการบูชาัญญและวรรณะ ๔ ของสังคมอินเดีย เป็นต้น

ในกรณีที่พิจารณาแล้วเห็นว่า ข้อบัญญัตินั้นเกื้อกูลในแง่สังคม จะช่วยให้เกิดความเจริญแก่หมู่มนุษย์ แต่ไม่สอดคล้องกับหลักแห่งกุศลธรรมตามกรรมนิยาม กรณีเช่นนี้ควรจะต้องตั้งข้อสงสัยว่า บางทีคนอาจหลงผิดมองเห็นสิ่งที่ไม่เกื้อกูลแก่สังคมอย่างแท้จริง ว่าเป็นสิ่งเกื้อกูลก็ได้ คืออาจหลงพอใจในความเจริญก้าวหน้าที่ผิดๆ เป็นที่ชื่นชมน่าพอใจในเวลาสั้นๆ แต่ก่อโทษในระยะยาว สิ่งนี้เกื้อกูลแท้จริงน่าจะสอดคล้องกัน ทั้งในแง่สมมตินิยาม และในแง่กรรมนิยาม

มีหลักทั่วไปว่า สิ่งนี้ที่เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจ มักเกื้อกูลอย่างเป็นกลางๆ คือ เมื่อเกื้อกูลแก่ชีวิตหนึ่ง ก็เกื้อกูลแก่ชีวิตทั้งหมด เรื่องนี้พึงเห็นบทเรียนจากการสร้างความเจริญด้านกายภาพ มนุษย์มุ่งหวังความเจริญรุ่งเรืองทางวัตถุ เข้าใจว่าความมีวัตถุพร้อมสะดวกบริบูรณ์จะนำมาซึ่งประโยชน์สูงสุดแก่สังคมมนุษย์ จึงได้เพียรพยายามสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าทางวัตถุมากมาย พร้อมกับทำลายชีวิตและสภาพชีวิตต่างๆ ที่เห็นว่าขัดขวางความเจริญของตน จนในที่สุดก็ได้ทราบว่าการกระทำของตนมีหลายส่วนที่ได้เป็นไปด้วยความหลงผิด แม้สังคมจะดูคล้ายเจริญก็จริง แต่ได้ก่อพิษภัยแก่ชีวิตด้านร่างกายเป็นอันมาก จนถึงกับว่า ถ้าขึ้นก้าวหน้าในลักษณะเดิมต่อไป อาจกลายเป็นการดำเนินสู่ความพินาศเสื่อมสูญก็ได้

พึงสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าทางวัตถุ ชนิดที่ไม่เป็นพิษเป็นภัยแก่ชีวิตด้านกาย ฉะนั้น ก็พึงสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าทางสังคม ชนิดที่ไม่เป็นพิษเป็นภัยแก่ชีวิตด้านจิตปัญญา ฉะนั้น

ในการวินิจฉัยว่าอะไรเป็นความดี อะไรเป็นความชั่วนี้ เมื่อพูดในทางปฏิบัติ เพื่อให้คนทั่วไปใช้ประโยชน์ได้ทุกระดับ พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้ถือข้อพิจารณาเกี่ยวกับกุศลและอกุศลเป็นหลักแกนกลาง จากนั้นทรงพ่อนขยายออกไป ให้ใช้ลึ่กเกี่ยวกับความดีความชั่วของตนเอง อย่างที่เรียกกันว่าโนธรรม และให้ถือมติของผู้รู้เป็นหลักประกอบหรืออ้างอิง (สองอย่างนี้เป็นฐานของทริโอดัตตปปะ) นอกจากนั้น ให้พิจารณาที่ผลของการกระทำ อันจะเกิดแก่ตนเองและแก่ผู้อื่น หรือแก่บุคคลและสังคม

การที่ตรัสเช่นนี้ คงจะเป็นด้วยว่า คนบางคนยังมีปัญญาไม่กว้างขวางลึกซึ้งเพียงพอ อาจมองเห็นภาวะที่เป็นกุศลและอกุศลไม่ชัดเจน จึงให้ถือเอามติของท่านผู้รู้เป็นหลักประกอบด้วย และถ้ายังไม่ชัดพอ ก็มองดูง่ายๆ จากผลของการกระทำ แม้แต่ที่เป็นไปตามบัญญัติของสังคม สำหรับคนทั่วไป การพิจารณาด้วยหลักทั้งสามนี้ ถือได้ว่าเป็นวิธีการตรวจสอบหลายๆ ชั้น เพื่อให้การวินิจฉัยเป็นไปอย่างรอบคอบ

โดยสรุป เกณฑ์วินิจฉัยกรรมดีและกรรมชั่วมีว่า ในแง่ของกรรม ให้ถือเอาเจตนาเป็นหลักตัดสินว่าเป็นกรรมหรือไม่ และในแง่ที่ว่ากรรมนั้นดีหรือชั่ว ให้พิจารณาตามหลักเกณฑ์ ดังนี้

ก. เกณฑ์หลัก

๑. ตัดสินด้วยความเป็นกุศล หรือเป็นอกุศล โดย

- พิจารณามูลเหตุว่า เป็นเจตนาที่เกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ โทสะ อโมหะ หรือเกิดจากอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ โมหะ
- พิจารณาตามสภาวะว่า เป็นสภาพเกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจหรือไม่ ทำให้จิตสบาย ไร้โรค ปลอดโปร่ง ผ่องใส สมบูรณ์ หรือไม่ ส่งเสริมหรือบั่นรอนคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ช่วยให้กุศลธรรม (สภาพเกื้อกูล) ทั้งหลายเจริญงอกงามขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายลดน้อยลง หรือทำให้กุศลธรรมลดน้อยลง อกุศลธรรมเจริญงอกงามขึ้น ตลอดจนมีผลต่อบุคลิกภาพอย่างไร

ข. เกณฑ์ร่วม

๒. ใช้มโนธรรม คือ ความรู้สึกผิดชอบชั่วดีของตนเองพิจารณาว่า การที่กระทำนั้น ตนเองดีเตียนตนเองได้หรือไม่ เสียความเคารพตนหรือไม่
๓. พิจารณาความยอมรับของวิญญู หรือนักปราชญ์ หรือบัณฑิตชน ว่าเป็นสิ่งที่วิญญูยอมรับหรือไม่ ขึ้นชมสรรเสริญ หรือตำหนิติเตียน
๔. พิจารณาลักษณะ และผล ของการกระทำ
 - ต่อตนเอง
 - ต่อผู้อื่น
 - ก) เป็นการเบียดเบียนตน เบียดเบียนผู้อื่น ทำตนเองหรือผู้อื่นให้เดือดร้อนหรือไม่
 - ข) เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข หรือเป็นไปเพื่อโทษทุกข์ ทั้งแก่ตน และแก่ผู้อื่น

หลักเกณฑ์นี้อาจสรุปได้อีกแนวหนึ่ง ด้วยสำนวนแสดงการจัดประเภทของเกณฑ์ที่ใช้ตัดสิน แต่มีข้อที่ต้องทำความเข้าใจกันไว้ก่อนบางอย่าง กล่าวคือ

ประการที่หนึ่ง ให้ถือว่า การพิจารณาในแง่ของกุศลมูล อกุศลมูล และกุศล อกุศลนั้น ว่าโดยสาระเป็นอันเดียวกัน คือมุ่งพิจารณาความเกื้อกูลหรือไม่เกื้อกูลต่อคุณภาพของชีวิตจิตใจ

อีกประการหนึ่ง การยอมรับหรือไม่ยอมรับของปราชญ์ การตีเตียนหรือสรรเสริญของวิญญู้นั้น เมื่อมองอย่างกว้างๆ หรือมองในระดับสถาบัน และเมื่อว่าโดยส่วนใหญ่ มติของวิญญูหรือปราชญ์จะปรากฏอยู่ในรูปของบัญญัติทางศาสนาบ้าง ขนบธรรมเนียมประเพณีบ้าง กฎหมายบ้าง เป็นต้น

แม้ว่าบทบัญญัติและสิ่งที่ถือตามกันมาเหล่านี้ ไม่จำเป็นต้องเป็นมติของวิญญูเสมอไป และการปฏิบัติที่ขัดแย้งแปลกออกไปจากบทบัญญัติและสิ่งที่ถือตามกันมาเหล่านี้ ก็ไม่จำเป็นต้องเป็นข้อที่วิญญูตีเตียนเสมอไป แต่ที่พอจะพูดได้ว่า ส่วนที่แตกต่างนี้เป็นข้อยกเว้น ซึ่งก็เป็นกิจของวิญญู้นั้นแหละ ที่จะต้องหมั่นสอบสวนตรวจตราในเรื่องเหล่านี้ในแต่ละกาลแต่ละสมัยแต่ละครั้งแต่ละคราวเรื่อยๆ ไป จึงมักมีพุทธพจน์ตรัสล่ำทับว่า “อนุวิจจวิญญู”⁴⁴⁴ (วิญญูใคร่ครวญแล้ว จึงตีเตียนหรือสรรเสริญ คือยอมรับหรือไม่ยอมรับ) และจะเห็นว่า วิญญูนี้แหละ เมื่อใคร่ครวญแล้ว ก็ได้เป็นผู้ทำการแก้ไขเปลี่ยนแปลงสิ่งที่ยึดถือปฏิบัติบัญญัติกันมาผิดๆ หรือเคลื่อนคลาดจากความหมายที่ถูกต้อง เช่น พระพุทธเจ้าทรงตีเตียน ไม่ยอมรับระบบวรรณะ และการบูชาขีณ เป็นต้น

เมื่อทำความเข้าใจกันอย่างนี้แล้ว ก็สรุปหลักเกณฑ์ตัดสินความดีความชั่ว หรือกรรมดีกรรมชั่ว ทั้งตามแนวกรรมนิยามล้วนๆ และกรรมนิยามที่สัมพันธ์กับสมมตินิยาม ทั้งโดยสภาวะและโดยคุณค่า ซึ่งเป็นคุณค่าโดยสภาวะบ้าง คุณค่าตามที่กำหนดให้บ้าง ได้อีกจำนวนหนึ่ง มีสาระอย่างเดียวกับข้อสรุปข้างบนนั่นเอง แต่จัดจำแนกข้อต่างกัน มีใจความคาบเกี่ยวกัน ดังนี้

๑. **ว่าโดยคุณโทษต่อชีวิต** หรือต่อจิตใจและบุคลิกภาพ คือ เป็นสภาวะที่เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจหรือไม่เอื้อหรือไม่ต่อคุณภาพชีวิต ส่งเสริมหรือบั่นรอนคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ทำให้กุศลธรรมหรืออกุศลธรรมทั้งหลายอื่นลดถอย หรือเจริญงอกงาม ช่วยสร้างเสริมบุคลิกภาพที่ดีงามหรือไม่

๒. **ว่าโดยคุณโทษต่อบุคคล** คือ เป็นการเบียดเบียนตนหรือไม่ ทำให้ตนเดือดร้อนหรือไม่ เป็นไปเพื่อทำลายหรืออำนวยความสะดวกที่แท้จริงแก่ตน⁴⁴⁵

๓. **ว่าโดยคุณโทษต่อสังคม** คือ เป็นการเบียดเบียนผู้อื่นหรือไม่ ทำผู้อื่นให้เดือดร้อนหรือไม่ เป็นไปเพื่อทำลายหรืออำนวยความสะดวกแก่ผู้อื่น และแก่ส่วนรวม

๔. **ว่าโดยมโนธรรม** หรือโดยสำนึกอันมีตามธรรมชาติของความเป็นมนุษย์ คือ พิจารณาเห็นด้วยความรู้สึกผิดชอบชั่วดีของตนเองว่า การนั้นเมื่อทำแล้ว ตนเองตีเตียนหรือกล่าวโทษตนเองได้หรือไม่

๕. **ว่าโดยมาตรฐานทางสังคม** คือ ตามบัญญัติทางศาสนา วัฒนธรรมประเพณี และสถาบันต่างๆ ทางสังคม เช่น กฎหมาย เป็นต้น ซึ่งขึ้นต่อการใคร่ครวญตรวจสอบกลับกรองของวิญญูทั้งหลาย ตามกาลสมัย ที่จะมิให้ถือกันไปโดยมมายหรือผิดพลาดคลาดเคลื่อน ตลอดจนการใคร่ครวญแล้วยอมรับหรือไม่ของวิญญูเหล่านั้น ในแต่ละกรณี

⁴⁴⁴ ดู ม.ม.๑๓/๓๙/๓๕-๔๖/๔๐; ๕๕๓/๕๐๐; อัง.ทุก.๒๐/๒๖๔/๗๓; ๓๗๙/๑๑๑ = อัง.จตุกก.๒๑/๓/๓; ๘๓/๑๐๘; อัง.ปมจก.๒๒/๒๑๗/๒๘๓; ๒๔๑/๒๙๖-๒๙๘/๒๙๘; อัง.ทสภ.๒๔/๒๓/๔๑; พุ.ธ.๒๕/๒๗/๔๕

⁴⁴⁵ ข้อ ๒. ต่างจากข้อ ๑. ในแง่ที่มุ่งถึงผลซึ่งบุคคลจะได้ประสบในระดับแห่งวิถีชีวิต โดยเฉพาะความสุขความทุกข์ ความเจริญและความเสื่อมเสียหายอย่างเห็นๆ (บุคคลอาจไม่รู้จัก ไม่เข้าใจชีวิตจิตใจของเขาเองด้วยซ้ำ)

จ) หลักคำสอนเพื่อเป็นเกณฑ์วินิจฉัย

ก่อนจะพิจารณาปัญหาเกี่ยวกับการให้ผลของกรรมดีและกรรมชั่วในหัวข้อถัดไป ขอนำข้อความจากบาลีต่อไปนี้เป็นหลัก สำหรับความที่ได้กล่าวมาในตอนนั้น

“กรรมเป็นกุศล เป็นไฉน? ได้แก่ กุศลมูล ๓ คือ อโถส อโทสะ อโมหะ, เวทนาชั้นดี สัญญาชั้นดี สังขารชั้นดี วิญญาณชั้นดี ที่ประกอบด้วยกุศลมูลนั้น, กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่มีกุศลมูลนั้นเป็นสมมุติฐาน เหล่านี้คือกรรมเป็นกุศล”

“กรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน? ได้แก่ อกุศลมูล ๓ คือ โโลสะ โทสะ โมหะ และกิเลสทั้งหลายที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น, เวทนาชั้นดี สัญญาชั้นดี สังขารชั้นดี วิญญาณชั้นดี ที่ประกอบด้วยอกุศลมูลนั้น, กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่มีอกุศลมูลนั้นเป็นสมมุติฐาน เหล่านี้คือกรรมเป็นอกุศล”⁴⁴⁶

“อันตรายมี ๒ อย่าง คือ อันตรายที่เปิดเผย และอันตรายที่ซ่อนอยู่”

“อันตรายที่เปิดเผย เป็นไฉน? ได้แก่ ราชสีห์ เสือโคร่ง เสือเหลือง หมี เสือดาว หมาป่า ฯลฯ โจร ฯลฯ ไรศดา ไรศหู ไรศจุมก ฯลฯ หนาว ร้อน หิว กระจาย อุจจาระ ปัสสาวะ สัมผัสเพลิงอบขุง ลมแดด และสัตว์สี่เท้าคชาน เหล่านี้เรียกว่าอันตรายที่เปิดเผย”

“อันตรายที่ซ่อนอยู่ เป็นไฉน? ได้แก่ กายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต กามฉันทนิวรรณ์ พยาบาทนิวรรณ์ ถีนมิทชนิวรรณ์ อุตริจกุกกุกจนิวรรณ์ วิจิจจฉานนิวรรณ์ ราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ (ลบถ้าง ปิดซ่อนความดีของผู้อื่น) ความยกตัวกดเขาไว้ ความวิษยา ความตระหนี่ มารยา ความโอ้อวด ความดีอกะต่าง ความแข่งดี ความถือตัว ความดูหมิ่น ความมัวเมา ความประมาท ปวงกิเลส ปวงความทุจริต ปวงความกระวนกระวาย ปวงความร่ารอน ปวงความเดือดร้อน ปวงความปรุ่งแต่งที่เป็นอกุศล เหล่านี้เรียกว่าอันตรายที่ซ่อนอยู่”

“ที่ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่าอะไร จึงชื่อว่าอันตราย? เพราะอรรถว่าครอบงำ...เพราะอรรถว่าเป็นไปเพื่อความเสื่อม...เพราะอรรถว่าเป็นที่อาศัย...”

“ที่ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่าครอบงำ เป็นอย่างไร? คือ อันตรายเหล่านั้น ย่อมข่ม ย่อมกดขี่ ครอบงำ ท่วมทับ บั่นรอน ย่ำยี บุคคลนั้น...”

“ที่ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่าเป็นไปเพื่อความเสื่อม เป็นอย่างไร? คือ อันตรายเหล่านั้น ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ฯลฯ”

“ที่ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่าเป็นที่อาศัย เป็นอย่างไร? คือ อกุศลธรรมชั่วร้ายเหล่านั้น เกิดขึ้นที่ภายในนั้น อาศัยอัสสาทอยู่ เหมือนกับสัตว์อาศัยรู ก็อยู่ในรู สัตว์อาศัยน้ำ ก็อยู่ในน้ำ สัตว์อาศัยป่า ก็อยู่ในป่า สัตว์อาศัยต้นไม้ ก็อยู่ที่ต้นไม้ ฯลฯ”

⁴⁴⁶ อภ.ล.๓๔/๖๖๓/๒๕๙ (ท่านกล่าวถึงอัปยาคธรรมต่อไปอีก แต่ไม่ยกมา เพราะพื้นที่ต้องการ)

“สมมติที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า: ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุยังมีศิษย์อยู่ร่วมด้วย ยังมีอาจารย์คอยสอดส่อง⁴⁴⁷ ย่อมอยู่เป็นทุกข์ ไม่ผาสุกสบาย;

“ภิกษุยังมีศิษย์อยู่ร่วมด้วย มีอาจารย์คอยสอดส่อง ย่อมอยู่เป็นทุกข์ ไม่ผาสุกสบาย เป็นอย่างไร? กล่าวคือ พอจักษุเห็นรูป...พอโสตสัมผัสเสียง...พอจมูกดมกลิ่น...พอลิ้นลิ้มรส..พอกายต้องสิ่งกระทบ..พอใจรู้ธรรมารมณ์ อกุศลธรรมชั่วร้าย ความตำรวาน อันอกิเลสผูกมัดทั้งหลายก็เกิดขึ้นแก่ภิกษุ อกุศลธรรมชั่วร้ายทั้งหลายย่อมอยู่อาศัย เทียววิ่งชานไปข้างในของเข เพราะเหตุตั้งนี้นั้น เธอจึงถูกเรียกว่า มีลูกศิษย์อยู่ร่วมด้วย; อกุศลธรรมชั่วร้ายเหล่านั้น ย่อมคอยเรียกเร้าเธอ เพราะเหตุตั้งนั้น เธอจึงถูกเรียกว่ามีอาจารย์คอยสอดส่อง...”

“สมมติที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า: ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๓ ประการเหล่านี้ เป็นมลทินภายใน เป็นศัตรูภายใน เป็นข้าศึกภายใน เป็นเพศฉขาดภายใน เป็นผู้จ้องล้างภายใน, สามประการนี้คืออะไร? ได้แก่ โภคะ โทสะ โมหะ ฯลฯ”

“โภคะ ก่อความเสียหาย โภคะทำให้ใจกำเริบ คนไม่รู้เท่าทันว่ามันเป็นภัยที่เกิดขึ้นข้างใน โภคะเข้าแล้วไม่รู้orro โภคะเข้าแล้วไม่เห็นธรรม พอความโลภเข้าครอบงำ เวลานั้นมีแต่ความมืดคือ; โภคะ ก่อความเสียหาย ฯลฯ โมหะ ก่อความเสียหาย ฯลฯ (เหมือนกัน)”

“สมมติที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า: ตูกรมหาบพิตร ธรรม ๓ ประการ เกิดขึ้นภายในตัวของคน ย่อมเกิดขึ้นเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ เพื่อความเป็นอยู่ไม่ผาสุก, สามประการคืออะไร? ได้แก่ โภคะ โทสะ โมหะ ฯลฯ”

“โภคะ โทสะ โมหะ เกิดขึ้นข้างในตนเอง ย่อมบั่นรอนคนใจบาป เหมือนขุยไฝบั่นรอนต้นไฝ ฉะนั้น...”⁴⁴⁸

“ตูกกรมหาบพิตร ธรรม ๓ ประการ เมื่อเกิดขึ้นแก่โลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ เพื่อความเป็นอยู่ไม่ผาสุก, สามประการ คืออะไร? ได้แก่ โภคะ โทสะ โมหะ ฯลฯ”⁴⁴⁹

“ภิกษุทั้งหลาย อกุศลมูลมี ๓ อย่างดังนี้, สามอย่าง คืออะไร? ได้แก่ อกุศลมูลคือโภคะ อกุศลมูลคือโทสะ อกุศลมูลคือโมหะ”

“แม้ตัวโภคะเองก็เป็นอกุศล, คนโลภแล้ว ประทุษร้ายกรรมใด ด้วยกาย วาจา ใจ แม้กรรมนั้นก็อกุศล, คนโลภแล้ว ถูกความโลภครอบงำ มีจิตถูกโภคะบ่อนเสียแล้ว ย่อมหาเรื่องก่อความทุกข์แก่ผู้อื่น โดยฆ่าเขาบ้าง จองจำบ้าง ทำให้สูญเสียบ้าง ต่ำหนิโทษเขาบ้าง ชับไล่บ้าง ด้วยถ้อยว่า ข้าฯ เป็นคนมีกำลัง ข้าฯ เป็นผู้ทรงพลัง แม้ชื่อนั้นก็เป็นอกุศล; อกุศลธรรมชั่วร้ายเป็นอนเนก ซึ่งเกิดจากโภคะ มีโภคะเป็นต้นเหตุ มีโภคะเป็นแดนเกิด มีโภคะเป็นปัจจัยเหล่านี้ ย่อมประดังมีแก่เขา ด้วยประการฉะนี้”

⁴⁴⁷ เป็นสำนวนแบบเล่นคำ แปลตามศัพท์ว่า อยู่มีอันเตวาลิก มีอาจารย์

⁴⁴⁸ พุ.ม.๒๙/๒๒/๑๔-๑๘; ๗๒๘/๔๓๖-๔๔๑; ๙๑๑/๕๗๓-๘; พุ.จ.๓๐/๖๙๒/๓๔๘-๓๕๒; ส่วนข้อความที่อ้างเรื่องอยู่มีลูกศิษย์ ท่านยกมาจาก ส.สพ.๑๘/๒๓๖/๑๗๐; เรื่องมลทินภายใน จาก พุ.อิตติ.๒๕/๒๖๘/๒๕๕; เรื่องธรรม ๓ เกิดข้างในคน จาก ส.ส.๑๕/๓๒๙/๑๐๑; ภาณามีที่ พุ.อิตติ.๒๕/๒๒๘/๒๖๔ ด้วย

⁴⁴⁹ ส.ส.๑๕/๔๐๓/๑๔๒

“แม้ตัวโโทษะเองก็เป็นอกุศล, คนมีโโทษะแล้ว ปรุณแต่งกรรมใด ด้วยกาย วาจา ใจ แม้กรรมนั้นก็อกุศล, คนมีโโทษะแล้ว..ย่อมหาเรื่องก่อทุกข์แก่ผู้อื่น..แม้ชัอนั้นก็เป็นอกุศล, อกุศลกรรมชั่วร้ายเป็นอนเก...ย่อมประดังมีแก่เขา ด้วยประการฉะนี้ ฯลฯ”

“แม้ตัวโมหะเอง ก็เป็นอกุศล, คนมีโมหะแล้ว ปรุณแต่งกรรมใด ด้วยกาย วาจา ใจ แม้กรรมนั้น ก็เป็นอกุศล, คนมีโมหะแล้ว..ย่อมหาเรื่องก่อทุกข์แก่ผู้อื่น...แม้ชัอนั้นก็เป็นอกุศล, อกุศลกรรมชั่วร้ายเป็นอนเก...ย่อมประดังมีแก่เขา ด้วยประการฉะนี้ ฯลฯ”

“บุคคลเช่นนี้ ผู้ถูกอกุศลกรรมชั่วร้ายที่เกิดจากโโทษะ..โมหะ ครอบงำแล้ว มีจิตถูกบ่อนแล้วในปัจจุบันนี้เอง ก็อยู่เป็นทุกข์ มีความคั่งเครียด คับแค้น เร่าร้อน เพราะกายแตกตายไป ก็เป็นอันหวังทุกติได้ เปรียบเหมือนต้นสาละ ต้นตะแบก หรือต้นสะคร้อก็ตาม ถูกเถา ย่านทราย ๓ เถา ขึ้นคลุมยอด พันรอบต้นแล้ว ย่อมถึงความไม่เจริญ ย่อมถึงความพินาศ ย่อมถึงความเลื่อม ความวอดวาย...”

“ภิกษุทั้งหลาย กุศลมूल มี ๓ อย่างดังนี้, สามอย่าง คืออะไร? ได้แก่ กุศลมूलคืออโโทษะ กุศลมूलคืออโโทษะ กุศลมूलคืออโโทษะ กุศลมूलคืออโโทษะ กุศลมूलคืออโโทษะ กุศลมूलคืออโโทษะ ฯลฯ”⁴⁵⁰

“ภิกษุทั้งหลาย ต้นเหตุเพื่อความก่อกำเนิดแห่งกรรมทั้งหลายมี ๓ อย่างดังนี้, สามอย่าง คืออะไร? ได้แก่ โโทษะ โโทษะ โโทษะ”

“กรรมใดกระทำด้วยโโทษะ...โโทษะ...โมหะ เกิดจากโโทษะ...โโทษะ...โมหะ มีโโทษะ...โโทษะ...โมหะ เป็นต้นเหตุ เป็นต้นก่อกำเนิด กรรมนั้นเป็นอกุศล กรรมนั้นมีโโทษะ กรรมนั้นมีทุกข์เป็นผล กรรมนั้นย่อมเป็นไปเพื่อเกิดกรรมต่อไป (กรรมสมุทัย) ไม่เป็นไปเพื่อดับกรรม (กรรมนิโรธ)”

“ภิกษุทั้งหลาย ต้นเหตุเพื่อความก่อกำเนิดแห่งกรรมทั้งหลายมี ๓ อย่างดังนี้, สามอย่าง คืออะไร? ได้แก่ อโโทษะ อโโทษะ อโโทษะ”

“กรรมใดกระทำด้วยอโโทษะ...อโโทษะ...อโโทษะ เกิดจากอโโทษะ...อโโทษะ...อโโทษะ มีอโโทษะ...อโโทษะ...อโโทษะ เป็นต้นเหตุ เป็นต้นก่อกำเนิด กรรมนั้นเป็นอกุศล กรรมนั้นไม่มีโโทษะ กรรมนั้นไม่มีทุกข์เป็นผล กรรมนั้นย่อมเป็นไปเพื่อความดับกรรม (กรรมนิโรธ) ไม่เป็นไปเพื่อเกิดกรรมต่อไป (กรรมสมุทัย)...”⁴⁵¹

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด ท่านทั้งหลายพึงรู้ด้วยตนเองว่า กรรมเหล่านี้เป็นอกุศล กรรมเหล่านี้มีโโทษะ กรรมเหล่านี้วิญญูติเตียน กรรมเหล่านี้ถือปฏิบัติถึงที่แล้ว จะเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์แก่อกุศล เพื่อความทุกข์ เมื่อนั้น ท่านทั้งหลายพึงละเสีย”

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกท่านสำคัญความชัอนั้นว่าอย่างไร? โโทษะ...โโทษะ...โมหะ เมื่อเกิดขึ้นภายในตัวของคน ย่อมเกิดขึ้นเพื่อแก้อกุศล หรือเพื่อไม่แก้อกุศล”

(ตอบ: เพื่อไม่แก้อกุศล พระเจ้าข้า)

⁴⁵⁰ อัง.ติก.๒๐/๕๐๙/๒๕๘-๒๖๓ (ท่านบรรยายเรื่องกุศลมूलไว้ด้วย แต่พึงทราบโดยนัยตรงข้ามจากที่กล่าวแล้ว)

⁴⁵¹ อัง.ติก.๒๐/๕๕๑/๓๓๘

“คนที่โลภแล้ว...เคืองแค้นแล้ว...หลงแล้ว ฤกโภคะ...โทสะ...โมหะครอบงำ มีจิตอันถูกบ่อนแล้ว ย่อมสังหารชีวิตบ้าง ถีบเอาของที่เขาไม่ได้ให้บ้าง ล้วงภรรยาของผู้อื่นบ้าง พุดเท็จบ้าง ซักชวนผู้อื่นให้เป็นอย่างนั้นบ้าง ซึ่งเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์แก่อกุศล เพื่อความทุกข์ตลอดกาลนาน (ทูลรับ: จริงอย่างนั้น พระเจ้าข้า)

“ดูกรกาลามชนทั้งหลาย พวกท่านสำคัญความชื่อนั้นว่าอย่างไร? ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล หรือเป็นอกุศล?”

(ตอบ: เป็นอกุศล พระเจ้าข้า)

“ประกอบด้วยโทษ หรือไม่มีโทษ?”

(ตอบ: ประกอบด้วยโทษ พระเจ้าข้า)

“ผู้รู้ดีเตียน หรือผู้รู้ชั่วรเวติ?”

(ตอบ: ผู้รู้ดีเตียน พระเจ้าข้า)

“ธรรมเหล่านี้ ถือบปฏิบัติถึงที่แล้ว เป็นไปเพื่อไม่แก้อกุศล เพื่อความทุกข์ หรือหาไม่, หรือว่า พวกท่านมีความเห็นในเรื่องนี้อย่างไร?”

(ตอบ: ถือบปฏิบัติถึงที่แล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อไม่แก้อกุศล เพื่อความทุกข์, พวกข้าพระองค์มีความเห็นในเรื่องนี้ว่าอย่างนี้)

“โดยนัยตั้งนี้แล กาลามชนทั้งหลาย ข้อที่เราได้กล่าวไว้ว่า: มาเถิด กาลามชนทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย อย่าถือโดยฟังตามกันมา ฯลฯ อย่าถือโดยนับถือว่าสมณะนี้เป็นครูของเรา, เมื่อใด ท่านทั้งหลายพึงรู้ด้วยตนเองว่าธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ฯลฯ เมื่อนั้น ท่านทั้งหลายพึงละเสีย ตั้งนั้น เราได้กล่าวโดยอาศัยเหตุผลตั้งว่ามานี้”⁴⁵²

ต่อไปนี้เป็นคำสนทนา ระหว่างพระเจ้าปเสนทิโกศล กับพระอานนท์ ถามตอบปัญหาเกี่ยวกับความหมายของ ความดี ความชั่ว ซึ่งจะเห็นว่า ท่านเอาหลักเกณฑ์ที่กล่าวข้างต้นเข้าสัมพันธ์กันทั้งหมด

ราชา: พระคุณเจ้าผู้เจริญ ชนเหล่าใด เป็นพาล ไม่ฉลาด ไม่ใคร่ครวญ ไม่พิจารณาแล้ว กล่าวคุณหรือโทษของชนเหล่าอื่น เราไม่ยึดถือการกล่าวคุณหรือโทษของชนเหล่านั้นโดยความเป็นแก่นสาร, ส่วนชนเหล่าใด เป็นบัณฑิต ฉลาด เขียวแหลม มีปัญญา ใคร่ครวญ พิจารณาแล้ว กล่าวคุณหรือโทษของชนเหล่าอื่น เราย่อมยึดถือการกล่าวคุณหรือโทษของชนเหล่านั้นโดยความเป็นแก่นสาร พระคุณเจ้าอานนท์ผู้เจริญ ความประพฤติดังกาย...ความประพฤติดังวาจา...ความประพฤติดังใจที่สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้เป็นวิญญู จะพึงกล่าวโทษได้ คืออย่างไร?

อานนท์: คือ ความประพฤติดังกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่เป็นอกุศล มหาบพิตร

ราชา: ความประพฤติดังกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่เป็นอกุศล คืออย่างไร?

อานนท์: คือ ความประพฤติดังกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีโทษ

⁴⁵² อัง.ติก.๒๐/๕๐๕/๒๔๓ (ต่อจากนี้ตรัสเกี่ยวกับธรรมฝ่ายกุศล ซึ่งพึงทราบโดยนัยตรงข้ามจากนี้); พระสูตรที่มีความคล้ายกันนี้ มีอีกที่ อัง.ติก.๒๐/๕๐๖/๒๔๔; อัง.จตุกก.๒๑/๑๓๓/๒๕๕

ราชา: ความประพฤติทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีโทษ คืออย่างไร?

อานนท์: คือ ความประพฤติทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีความบีบคั้น⁴⁵³

ราชา: ความประพฤติทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีความบีบคั้น คืออย่างไร?

อานนท์: คือ ความประพฤติทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีทุกข์เป็นผล

ราชา: ความประพฤติทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีทุกข์เป็นผล คืออย่างไร?

อานนท์: คือ ความประพฤติทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน กิเลส เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น กิเลส เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย กิเลส ที่อกุศลธรรมทั้งหลายจะเจริญยิ่งแก่เขา อกุศลธรรมทั้งหลายจะเสื่อมถอยไป, महाปิตร ความประพฤติทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ อย่างนี้แล ที่สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้เป็นวิญญู จะพึงกล่าวโทษได้”

ต่อจากนั้น ท่านได้ทูลตอบคำถามในฝ่ายกุศลโดยทำนองเดียวกัน ลงท้ายสรุปว่า

“ความประพฤติทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีสุขเป็นผล คือ ความประพฤติ...ที่ไม่เป็นไป ทั้งเพื่อเบียดเบียนตน ทั้งเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ทั้งเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย ที่อกุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมถอย และกุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งแก่เขา, มหาปิตร ความประพฤติทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ อย่างนี้แล ที่สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้เป็นวิญญู ไม่พึงกล่าวโทษได้”⁴⁵⁴

“คนอยากได้ดีใคร่แล้ว...แค้นเคืองแล้ว...ลุ่มหลงแล้ว...ถูกราคะ...โทสะ...โมหะ ครอบงำแล้ว มีจิตอันถูกบ่อนแล้ว ย่อมคิดการเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง ย่อมคิดการเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ย่อมคิดการเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง ย่อมเสวยโสมนัสเป็นทุกข์ทางจิตใจบ้าง, ครั้นถูกราคะ...โทสะ...โมหะเสียได้แล้ว เขาย่อมไม่คิดการเพื่อเบียดเบียนตน ไม่คิดการเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ไม่คิดการเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย ไม่ต้องเสวยโสมนัสเป็นทุกข์ทางใจ”

“คนอยากได้ดีใคร่แล้ว...แค้นเคืองแล้ว...ลุ่มหลงแล้ว...ย่อมประพฤติทุจริตทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ, ครั้นถูกราคะ...โทสะ...โมหะเสียได้แล้ว เขาย่อมไม่ประพฤติทุจริตทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ”

“คนอยากได้ดีใคร่แล้ว...แค้นเคืองแล้ว...ลุ่มหลงแล้ว...มีจิตถูกบ่อนแล้ว...ย่อมไม่รู้ตามเป็นจริง แม้ซึ่งประโยชน์ตน...แม้ซึ่งประโยชน์ผู้อื่น...แม้ซึ่งประโยชน์ทั้งสองฝ่าย, ครั้นถูกราคะ...โทสะ...โมหะเสียได้แล้ว เขาย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง แม้ซึ่งประโยชน์ตน...แม้ซึ่งประโยชน์ผู้อื่น...แม้ซึ่งประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ฯลฯ”⁴⁵⁵

“บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมเดือดร้อนใจภายหลัง มีหน้าชุ่มด้วยน้ำตา ร้องไห้ เสวยผลกรรมที่ทำนั้นไม่ดี, บุคคลทำกรรมใดแล้ว ไม่เดือดร้อนใจภายหลัง มีจิตเอิบอิมดีใจ เสวยผลกรรมที่ทำนั้นแลดี”⁴⁵⁶

⁴⁵³ “สพฺยาปชฺฌม” เรามักแปลกันว่า มีความเบียดเบียน หรือประกอบด้วยความเบียดเบียน แต่รรถกถาทั้งหลายท่านได้แปลว่ามีทุกข์ หรือประกอบด้วยทุกข์แทบทั้งนั้น ไม่ว่าจะที่นี้หรือที่อื่น, จะแปลว่า มีความคับข้องก็ดูดี (อพฺยาปชฺฌม ที่ตรงข้าม ก็เช่นเดียวกัน) ดู ม.อ.

๓/๓๒๑, ๓๔, ๓๓๒, ๕๐๘ ฯลฯ

⁴⁵⁴ ม.ม.๑๓/๕๕๓-๔/๕๐๐-๓

⁴⁵⁵ อัง.ติก.๒๐/๕๑๑/๒๗๘-๙, ความท่อนต้นพบได้อีก ที่ อัง.ติก.๒๐/๔๙๓-๔/๑๙๙-๒๐๒

⁴⁵⁶ พุ.ธ.๒๕/๑๕/๒๓

“คนทำกรรมได้ไว้ ย่อมเห็นกรรมนั้นในตนเอง”⁴⁵⁷

“กรรมชั่ว ก็เหมือนน้ำนมรีตีใหม่ๆ ย่อมไม่แปรเป็นผลในทันที, แต่กรรมชั่วย่อมตามเผา
ลนคนพาล เหมือนไฟที่เผาปิดไว้”⁴⁵⁸

“บุคคลใดเคยทำกรรมชั่วไว้แล้ว (กลับตัวได้) หันมาทำดีปิดกัน, บุคคลนั้นย่อมทำให้โลกให้
แจ่มใส เหมือนดวงจันทร์ที่พ้นจากเมฆหมอก”⁴⁵⁹

“ความดีที่ทำได้เอง เป็นมิตรติดตามตัวสืบต่อไป”⁴⁶⁰

“อานนท์! กายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ที่เรากล่าวว่าไม่ควรทำโดยส่วนเดียวนี้ เมื่อ
ผู้ใดกระทำ ก็พึงหวังโทษต่อไปนี้ได้ คือ ตนเองก็กล่าวโทษตนได้”⁴⁶¹ วิญญูทั้งหลายใคร่ควร
แล้วย่อมดีเตียน กิตติศัพท์อันชั่วร้ายย่อมขจรไป ตายก็หลงพินเพื่อน เมื่อกายแตกทำลาย
ภายหลังมรณะ ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก...”

“อานนท์! กายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ที่เรากล่าวว่าควรทำโดยส่วนเดียวนี้ เมื่อผู้ใด
กระทำ ก็พึงหวังอานิสงส์ต่อไปนี้ได้ คือ ตนเองก็กล่าวโทษตนไม่ได้ วิญญูทั้งหลายใคร่ควร
แล้วย่อมสรรเสริญ กิตติศัพท์ดีงามย่อมขจรไป ตายก็ไม่หลงพินเพื่อน เมื่อกายแตกทำลาย
ภายหลังมรณะ ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์...”⁴⁶²

“ภิกษุทั้งหลาย จงละอกุศลเสียเถิด อกุศลเป็นสิ่งที่อาจละได้ หากอกุศลเป็นสิ่งที่ไม่อาจ
ได้แล้วไซ้ เราคงไม่กล่าวอย่างนั้น...แต่เพราะอกุศลเป็นสิ่งที่อาจละได้ เราจึงกล่าวอย่างนั้น...
อนึ่ง หากอกุศลนี้ คนละเสียแล้ว จะพึงเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์แก่อกุศล เพื่อความทุกข์แล้วไซ้
เราคงไม่กล่าว ว่า ภิกษุทั้งหลาย จงละอกุศลเสียเถิด แต่เพราะอกุศลนี้คนละได้แล้ว ย่อมเป็นไป
เพื่อประโยชน์แก่อกุศล เพื่อความสุข ฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า ภิกษุทั้งหลาย จงละอกุศลเสียเถิด”

“ภิกษุทั้งหลาย จงฝึกอบรมเจริญกุศลเถิด กุศลเป็นสิ่งที่อาจฝึกอบรมได้ หากกุศลเป็นสิ่งที่
ไม่อาจฝึกอบรมได้แล้วไซ้ เราคงไม่กล่าวอย่างนั้น...แต่เพราะกุศลเป็นสิ่งที่อาจฝึกอบรมได้ เรา
จึงกล่าวอย่างนั้น...อนึ่ง หากกุศล คนฝึกอบรมแล้ว จะพึงเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์แก่อกุศล เพื่อ
ความทุกข์แล้วไซ้ เราคงไม่กล่าว ว่า ภิกษุทั้งหลาย จงฝึกอบรมเจริญกุศลเถิด แต่เพราะกุศลนี้
คนฝึกอบรมแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่อกุศล เพื่อความสุข ฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า ภิกษุ
ทั้งหลาย จงฝึกอบรมเจริญกุศลเถิด”⁴⁶³

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่พึงละด้วยกาย มีใช้ด้วยวาจา ก็มี ธรรมที่พึงละด้วยวาจา มีใช้ด้วย
กาย ก็มี ธรรมที่พึงละมิใช่ด้วยกาย มีใช้ด้วยวาจา ต้องเห็นชัดด้วยปัญญาจึงละได้ ก็มี”

“ธรรมที่พึงละด้วยกาย มีใช้ด้วยวาจา เป็นไหน? คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ถึงความละเมิด
อันเป็นอกุศลบางส่วนด้วยกาย เพื่อนพรหมจรรย์ผู้เป็นวิญญูใคร่ควรแล้ว กล่าวจะเชออย่างนี้

⁴⁵⁷ พุ.ชา.๒๗/๒๙๔/๘๔

⁴⁵⁸ พุ.ธ.๒๕/๑๕/๒๔

⁴⁵⁹ พุ.ธ.๒๕/๒๓/๓๘

⁴⁶⁰ ส.ส.๑๕/๑๖๓/๕๑

⁴⁶¹ กล่าวโทษตน แปลจาก “อุปวตติ” จะแปลว่า ตีเตียน หรือหาความผิด ก็ได้

⁴⁶² อัง.ทุก.๒๐/๒๖๔/๗๓

⁴⁶³ อัง.ทุก.๒๐/๒๖๕/๗๔

ว่า: ท่านผู้มีอายุถึงความละเมิดอันเป็นอกุศลบางส่วนด้วยกาย จะเป็นการดีแท้ที่ท่านผู้มีอายุได้โปรดละกายทุจริต จงบำเพ็ญกายสุจริตเถิด, เขาถูกเพื่อนพรหมจรรย์ผู้เป็นวิญญูไคร่ครวญแล้วว่ากล่าววอยู่ จึงละกายทุจริต บำเพ็ญกายสุจริต นี้เรียกว่า กรรมที่พึงละด้วยกาย มิใช่ด้วยวาจา”

“กรรมที่พึงละด้วยวาจา มิใช่ด้วยกาย เป็นไฉน? คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ถึงความละเมิดอันเป็นอกุศลบางส่วนด้วยวาจา เพื่อนพรหมจรรย์ผู้เป็นวิญญูไคร่ครวญแล้ว กล่าวกะเขลอย่างนี้ว่า: ท่านผู้มีอายุถึงความละเมิดอันเป็นอกุศลบางส่วนด้วยวาจา จะเป็นการดีแท้ ที่ท่านผู้มีอายุได้โปรดละวจีทุจริต จงบำเพ็ญวจีสุจริตเถิด เขาถูกเพื่อนพรหมจรรย์ผู้เป็นวิญญูไคร่ครวญแล้วว่ากล่าววอยู่ จึงละวจีทุจริต บำเพ็ญวจีสุจริต นี้เรียกว่า กรรมที่พึงละด้วยวาจา มิใช่ด้วยกาย”

“กรรมที่พึงละ มิใช่ด้วยกาย มิใช่ด้วยวาจา ต้องเห็นชัดด้วยปัญญาจึงจะได้ เป็นไฉน? คือ โลกะ...โมหะ...โมหะ...ความโกรธ...ความผูกโกรธ...ความลบหลู่...ความยกตัวกตเวาได้...ความตระหนี่ พึงละมิใช่ด้วยกาย มิใช่ด้วยวาจา ต้องเห็นชัดด้วยปัญญาจึงจะได้...”⁴⁶⁴

การให้ผลของกรรม

ก) ผลกรรมในระดับต่าง ๆ

ปัญหาที่ถกเถียงกันมากที่สุดเกี่ยวกับเรื่องกรรม ก็คือ การให้ผลของกรรม โดยสงสัยเกี่ยวกับหลัก “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” ว่าเป็นจริงอย่างนั้นหรือไม่ บางคนพยายามนำหลักฐานมาแสดงให้เห็นว่า ในโลกแห่งความเป็นจริง คนที่ทำชั่วได้ดี และคนที่ทำดีได้ชั่ว มีมากมาย

ความจริง ปัญหาเช่นนี้เกิดจากความเข้าใจสับสนระหว่างกรรมนิยามกับสมมตินิยาม โดยนำเอาความเป็นไปในนิยามทั้งสองนี้มาปนเปกัน ไม่รู้จักแยกขอบเขตและขั้นตอนให้ถูกต้อง ดังจะเห็นว่า แม้แต่ความหมายของถ้อยคำในหลัก “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” นั้นเอง คนก็เริ่มต้นเข้าใจสับสน แทนที่จะเข้าใจความหมายของ “ทำดีได้ดี” ว่าเท่ากับ ทำความดี ได้ความดี หรือทำความดี ก็มีความดี หรือทำความดี ก็เป็นเหตุให้ความดีเกิดมีขึ้น หรือทำความดี ผลดีตามกรรมนิยามก็เกิดขึ้น กลับเข้าใจเป็นว่า ทำความดี ได้ของดี หรือทำดีแล้ว ได้ผลประโยชน์ หรือได้อามิสที่ตนชอบใจ เมื่อปัญหามีอยู่เช่นนี้ จึงควรศึกษากันให้ชัดเจน

จุดสำคัญที่ก่อให้เกิดปัญหา คือความสับสนเกี่ยวกับขอบเขตที่แยกต่างหากจากกัน และที่สัมพันธ์กันระหว่างกรรมนิยามกับสมมตินิยาม เพื่อความแจ่มแจ้งในเรื่องนี้ เบื้องแรก ขอให้พิจารณาการให้ผลของกรรม โดยแบ่งเป็น ๔ ระดับ คือ

๑. **ระดับภายในจิตใจ** ว่ากรรมทำให้เกิดผลภายในจิตใจ มีการสั่งสมคุณสมบัติ คือกุศลธรรมและอกุศลธรรม คุณภาพและสมรรถภาพของจิต มีอิทธิพลปรุงแต่งความรู้สึกนึกคิด ความโน้มเอียง ความนิยมชมชอบ และความสุขความทุกข์ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม

๒. **ระดับบุคลิกภาพ** ว่ากรรมทำให้เกิดผลในด้านการสร้างเสริมนิสัย ปรุงแต่งลักษณะความประพฤติ การแสดงออก ทำที่ การวางตนปรับตัว อาการตอบสนอง ความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ และต่อสถานการณ์ หรือสภาพแวดล้อมต่างๆ ไปอย่างไรบ้าง การให้ผลระดับนี้ต่อเนื่องออกมาจากระดับที่ ๑ นั้นเอง และมีขอบเขตคาบเกี่ยวกัน แต่แยกพิจารณาเพื่อให้มองเห็นแง่มุมของการให้ผลชัดเจนยิ่งขึ้น

⁴⁶⁴ อ.จ.ทสภ.๒๔/๒๓/๔๑

๓. *ระดับวิถีชีวิตของบุคคล* ว่ากรรมชักนำความเป็นไปในชีวิตของบุคคล ทำให้เขาได้รับประสบการณ์ที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา ประสบผลตอบสนองจากภายนอก พบความเลื่อมความเจริญ ความล้มเหลว ความสำเร็จ ลาก ยศ สุข สรรเสริญ และความสูญเสียต่างๆ ที่ตรงข้าม ซึ่งรวมเรียกว่าโลกธรรมทั้งหลาย อย่างไรก็ตาม ผลระดับนี้อาจแยกมองได้สองด้าน คือ

- ผลสนองจากปัจจัยด้านอื่นๆ ของสภาพแวดล้อมที่นอกจากคน
- ผลสนองจากปัจจัยด้านบุคคลอื่นและสังคม

๔. *ระดับสังคม* ว่ากรรมที่บุคคลและคนทั้งหลายกระทำ มีผลต่อความเป็นไปของสังคมอย่างไรบ้าง เช่น ทำให้เกิดความเลื่อม ความเจริญ ความรุ่มเย็นเป็นสุข ความทุกข์ยากเดือดร้อนร่วมกันของมนุษย์ทั้งหลาย รวมทั้งผลจากการที่มนุษย์กระทำต่อสภาพแวดล้อมอื่นๆ แล้วย้อนกลับมาหาตัวมนุษย์เอง

จะเห็นได้ชัดว่า ผลในระดับที่ ๑ และ ๒ คือผลภายในจิตใจ และบุคลิกภาพ เป็นขอบเขตที่กรรมนิยามเป็นใหญ่ ระดับที่ ๓ เป็นขอบเขตที่กรรมนิยามกับสมมตินิยามเข้ามาสัมพันธ์กัน และเป็นจุดที่มักเกิดความสับสน ก่อให้เกิดปัญหาซึ่งควรพิจารณาในที่นี้ ส่วนระดับที่ ๔ แม้จะเป็นเรื่องสำคัญ แต่ก็อยู่นอกขอบเขตของการพิจารณาในหัวข้อนี้

คนทั่วไป เมื่อมองดูผลของกรรมที่เกิดแก่ตน หรือฟังจ้องติดตามดูผู้อื่นว่าใครทำได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว จริงหรือไม่ อย่างไร มักมองดูแต่ผลในระดับที่ ๓ คือความเป็นไปในชีวิตส่วนที่^๑ได้รับผลตอบสนองจากภายนอกเท่านั้น ทำให้มองข้ามผลในระดับที่ ๑ และ ๒ ไปเสีย ทั้งที่ผลสองระดับต้นนั้นแหละมีความสำคัญอย่างยิ่งสำคัญทั้งในแง่เฉพาะของมันเอง เช่น สุขทุกข์ในใจ ความเข้มแข็งอ่อนแอภายใน ความพร้อม ความแก่หรืออ่อนแอแห่งอินทรีย์ เป็นต้น และสำคัญทั้งในแง่เป็นที่มาแหล่งใหญ่ของผลในระดับที่ ๓ ด้วย

ขยายความว่า ผลในระดับที่ ๓ นั้น ส่วนที่เป็นขอบเขตของกรรมนิยาม ก็ต่อเนื่องมาจากผลในระดับที่ ๑ และ ๒ นั้นเอง เช่น สภาพจิตใจของบุคคลผู้นั้นเอง คือความสนใจ ความนิยมชมชอบ ความโน้มเอียง แนวทางแสวงสุขหรือระบายนทุกข์ภายในของเขา ซึ่งเป็นผลของกรรมในระดับที่ ๑ ก็ชักนำให้เขามองสิ่งนั้นเรื่องนั้นในแง่ นั้นๆ นำเขาเข้าไปหาสถานการณ์นั้นๆ ทำการตอบสนองอย่างนั้นๆ จะทำหรือไม่ทำสิ่งนั้นๆ ทำให้เขาดำเนินตามวิถีชีวิตอย่างนั้นๆ ให้ได้พบประสบการณ์ หรือประสบผลอย่างนั้นๆ และให้มีความรู้สึกหรือทำที่ต่อสิ่งที่ประสบอย่างนั้นๆ เป็นต้น เฉพาะอย่างยิ่งจะทำให้เกิดผลในระดับที่ ๒ ซึ่งก็ช่วยเสริมผลในระดับที่ ๑ ในการก่อผลระดับที่ ๓ อย่างที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง

ทั้งนี้ รวมทั้งการที่ว่า เมื่อเขาจะทำการใดๆ เขาจะทำสิ่งนั้นๆ ตามแนวโน้ม ลักษณะใด ด้วยอาการใด จะทำไปตลอดไหม พบข้อขัดข้องอย่างไรไหนจะยอม อย่างไม่ไหนจะย่อต่อไป จะทำสำเร็จหรือไม่ จะหยาบประณีต ยิ่งหรือหย่อนอย่างไร ตลอดถึงว่า ตัวเขาจะปรากฏเป็นภาพในความรู้สึกนึกคิดของผู้อื่นอย่างไร อันจะมีผลย้อนกลับมาหาตัวเขาเองอีก ในรูปของความช่วยเหลือ ร่วมมือ หรือขัดแย้งปฏิเสธ เป็นต้น อันเป็นส่วนที่บุคลิกภาพของเขาชักนำคนอื่นให้ช่วยพาตัวเขาไปสู่ผลสนองที่น่าพอใจหรือไม่น่าพอใจ

ทั้งนี้ มิได้ปฏิเสธองค์ประกอบด้านอื่นๆ โดยเฉพาะปัจจัยแวดล้อมทางสังคม ที่จะมาปฏิบัติตอบโต้กันและมีอิทธิพลต่อเขาโดยอาศัยกรรมนิยามนี้ เพียงแต่ว่าในที่นี้มุ่งเน้นการมองกรรมนิยามจากด้านภายใน ออกมาอย่างเดียวก่อน ส่วนการมองจากด้านนอกเข้าไป จะเห็นได้ในหลักปรโตโฆสะและกัลยาณมิตรที่จะกล่าวข้างหน้า เป็นต้น

ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับกรรมนิยามตามที่กล่าวมานี้ มิใช่มีประโยชน์เฉพาะในด้านการแก้ไขปรับปรุงตนในการประกอบกรรมของบุคคลเองเท่านั้น แต่มีประโยชน์ในการที่คนอื่นหรือสังคมจะช่วยเหลือบุคคลให้โน้มไปไปในทางแห่งกุศลกรรม ด้วยการจัดสรรอำนาจสภาพแวดล้อมและเครื่องชักจูงที่ติงาม ตามหลักปฏิรูปเทสวาส และกัลยาณมิตตตตา หรือสัปปริสุปัสสยะ อีกด้วย

ในหัวข้อก่อน ได้กล่าวถึงการก่อผลแปรกรรมในระดับที่ ๑ ภายในจิตใจไว้พอเป็นเค้าแล้ว ส่วนการก่อผลในระดับที่ ๒ ก็ต่อเนื่องจากระดับที่ ๑ นั้นเอง และได้กล่าวถึงความหมายคร่าวๆ ไว้แล้ว ทั้งสองระดับนั้นเกี่ยวโยงถึงผลในระดับที่สามด้วย แต่ไม่ใช่ข้อพิจารณาโดยตรง ณ ที่นี้ จึงขอผ่านไป

ผลกรรมในระดับที่ ๓ คือ ความเป็นไปแห่งวิถีชีวิต พร้อมด้วยผลตอบสนองต่างๆ นั้น ว่าที่จริงก็เป็นเรื่องของกรรมนิยามนั้นแหละ และส่วนมากก็สืบเนื่องมาจากผลในระดับที่ ๑ และ ๒ เช่น ถ้าคนผู้หนึ่งมีใจรักงาน ทำงานสุจริต ด้วยความขยันหมั่นเพียร จัดการงานได้ดี เขาก็น่าจะได้รับผลงานและผลตอบแทนดี อย่างน้อยดีกว่าคนที่เกียจคร้านหรือทำงานไม่สุจริต ข้าราชการที่ซื่อสัตย์สุจริต มีความสามารถ ตั้งใจปฏิบัติหน้าที่ราชการบังเกิดผลดี ก็น่าที่จะเจริญก้าวหน้าในราชการ อย่างน้อยดีกว่าข้าราชการที่ไม่สามารถและไม่เข้มแข็งในหน้าที่ แต่บางทีผลหากเกิดเช่นนั้นไม่ ทั้งนี้เพราะผลในระดับที่สามมิใช่เกิดจากกรรมนิยามอย่างเดียวล้วน หากแต่มีปัจจัยด้านนิยามอื่นๆ เฉพาะอย่างยิ่งสมมตินิยามเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย

ในกรณีอย่างนี้ ถ้ามองดูแต่กรรมนิยามอย่างเดียว ไม่มองปัจจัยด้านอื่นให้ครบถ้วน และไม่รู้จักแยกขอบเขตความสัมพันธ์ระหว่างนิยามต่างๆ ก็จะทำให้เกิดความสับสน แล้วคำกล่าวที่ว่า “ทำดีได้ชั่ว ทำชั่วได้ดี” ก็ติดตามมา ถ้ากรรมนิยามทำงานลำพังอย่างเดียว ก็ย่อมไม่มีปัญหา ผลก็เกิดตรงตามกรรมนั้น ตัวอย่างเช่น ขยันอ่านหนังสือเรียน ทียบหนังสือเล่มหนึ่งขึ้นมาตั้งใจอ่าน ก็อ่านจบ ได้ความรู้ แต่บางครั้ง ร่างกายอ่อนเพลียเกินไป หรือปวดศีรษะ หรืออากาศร้อนเกินไป ก็อาจอ่านไม่จบ หรืออ่านไม่รู้เรื่อง หรือเกิดอุบัติเหตุอะไรขึ้นในระหว่างการอ่าน ก็ต้องหยุดชะงักลง ดังนี้ เป็นต้น

อย่างไรก็ดี พึงตระหนักแนใจได้ว่า ถึงอย่างไรก็ตาม สำหรับมนุษย์ กรรมนิยามก็ยังคงเป็นแกนกลางชั้นนำวิถีชีวิต หรือเป็นปัจจัยตัวเอกที่กำหนดการได้รับผลสนองดีร้ายต่างๆ ในชีวิตอยู่อย่างแน่นอน

สำหรับผู้ที่รู้สึกผิดหวังในตนเอง หรือมองเห็นใครอื่นก็ตามว่าทำดีแล้วไม่ได้ดีนั้น แม้ยังไม่ได้ตรวจสอบเหตุปัจจัยในด้านต่างๆ ให้ชัดเจนเลย ก็อาจลองมองดูอย่างง่ายๆ ก่อนว่า นี้ ถ้าเราไม่ได้ทำกรรมดีนั้นไว้ คงจะแย่ยิ่งกว่านี้ นั่น ถ้าเขาไม่ได้ทำดีไว้บ้าง เขาคงตกหนักยิ่งกว่านั้นอีก ถ้ามองอย่างนี้ บางทีจะเริ่มเกิดความเข้าใจมองเห็นอะไรๆ ค่อยๆ ชัดมากขึ้น และตระหนักว่า ถึงอย่างไร กรรมที่ทำไว้ก็ไม่ไร้ผลเสียเลย และอาจสืบสืบลงไปจนถึงผลภายในจิตใจและผลต่อบุคลิกภาพอย่างทีกล่าวแล้วด้วย

ความเข้าใจสับสนเกี่ยวกับการให้ผลของกรรม ขอให้มาดูและแก้ไขความเข้าใจกันตั้งต้นแต่ข้อความแสดงหลักทีเดียว คำกล่าวที่ชาวไทยนิยมพูดว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว นั้น มาจากพุทธศาสนสุภาษิตว่าดังนี้⁴⁶⁵

ยาทิลิ วปะเต พิชั ตาทิลิ ลภเต ผลั
กัลยาณการี กัลยาณิ ปาปการี จ ปาปกิ

แปลว่า: หวานพิชเช่นใด ได้ผลเช่นนั้น (ผู้) ทำดี ได้ดี (ผู้) ทำชั่ว ได้ชั่ว

⁴⁶⁵ ส.ส.๕/๕๐๓/๓๓๓; ขุ.ชา.๒๗/๒๕๔/๘๔; ๗๑๓/๑๖๖ เรื่องเล่าประกอบมาใน ชา.อ.๓/๒๖๕; ๔/๔๒๕ ภาษิตเพิ่มเติมของแต่ละที่มา มีข้อความมากกว่านี้ ส่วนเรื่องทีเล่าประกอบในชาตค ดูเหมือนท่านมุ่งแสดงให้เห็นผลชนิดที่เป็นเหตุการณ์ชัดเจน, อนึ่ง คาถาในชาตคบาทที่สอง เป็น ตาทิลิ รุหเต ผลั บ้าง ตาทิลิ หรเต ผลั บ้าง แปลว่า หวานพิชเช่นใด ผลเช่นนั้นย่อมออกขึ้น หรือหวานพิชเช่นใด ก็นำผลเช่นนั้นไป

คานานี้เป็นพุทธพจน์ในรูปของอภิปาฐิต (คำกล่าวของฤาษี) และโพธิสัตตวาจา ซึ่งพระพุทธรูปเจ้า นำมาตรัสเล่า ท่านรวบรวมไว้ในพระไตรปิฎก นับว่าเป็นข้อความที่แสดงหลักกรรมของพระพุทธรูปศาสนาได้อย่างกะทัดรัดชัดเจน

ฟังสังเกตว่า ความท่อนแรกที่เป็นอุปมานั้น ท่านนำเอาพีชนิยามมาเป็นเครื่องเปรียบเทียบ เพียงแต่พิจารณาข้ออุปมานี้ให้ดี ก็จะแยกความลับสนระหว่างกรรมนิยามกับสมมตินิยามได้ทันที กล่าวคือ ข้อความว่า หวานพีชเช่นใด ได้ผลเช่นนั้น แสดงกฎธรรมชาติฝ่ายพีชพันธุ์ ว่าปลูกมะขาม ได้มะขาม ปลูกองุ่น ได้อุ่น ปลูกผักกาด ได้ผักกาด เป็นต้น ไม่ได้แสดงผลในทางสมมตินิยามแต่ประการใด ว่าปลูกมะขามแล้วจะได้เงิน หรือปลูกผักแล้วจะรวย เป็นต้น ซึ่งเป็นคนละขั้นต่อกัน

พีชนิยามกับสมมตินิยามจะมาสัมพันธ์กัน ก็ในตอนที่ว่า ปลูกองุ่น ได้อุ่นแล้ว พอไปถึงคราวที่ตลาดต้องการองุ่นมาก จึงขายได้ราคาดี และปีนั้นจึงรวย แต่อีกคราวปลูกแตงโม ได้แตงโม และงอกงามได้ผลมากด้วย แต่ปีนั้น คนปลูกแตงโมกันมาก ผลตกทั่วไปจนมีเกินความต้องการของตลาด ทำให้ราคาตก ปีนั้นขายขาดทุน ต้องทิ้งเปล่าเสียมากมาย นอกจากปัจจัยด้านความต้องการของตลาดแล้ว อาจมีปัจจัยอื่นๆ เข้ามาเกี่ยวข้องอีก เช่นเรื่องคนกลาง การกดราคา เป็นต้น แต่สาระสำคัญก็คือ จะเห็นความแน่นอนของพีชนิยามคงตัว และเห็นขอบเขตของพีชนิยามกับสมมตินิยาม ทั้งที่แยกต่างหากจากกันและสัมพันธ์กันได้อย่างชัดเจน

อุปมาข้างต้นนี้ฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น คนมักมองกรรมนิยามกับสมมตินิยามลับสนกัน โดยพูดว่า ทำดี ได้ดี ในความหมายว่า ทำดีแล้วรวย ทำความดีแล้วได้เลื่อนตำแหน่ง เป็นต้น ซึ่งก็น่าจะเป็นเช่นนั้น แต่บางทีก็ไม่เป็น เหมือนกับพูดว่า ปลูกมะม่วงได้เงินดี ปลูกมะพร้าวทำให้รวย เขาปลูกน้อยหน้าจึงยากจน ซึ่งอาจจะจริงก็ได้ ไม่จริงก็ได้ แต่ความจริงก็คือ เป็นการพูดข้ามขั้นตอน ไม่แสดงความจริงตลอดสาย อาจใช้ได้สำหรับภาษาพูดพอรู้กัน แต่ถ้าจะเอาความจริงแท้ ต้องแสดงเหตุปัจจัยช้อยออกไป โดยว่ากันเป็นลำดับให้ละเอียด

ข) องค์ประกอบที่ส่งเสริมและขัดขวางการให้ผลของกรรม

การที่กรรมนิยามจะแสดงผลออกมาในระดับของวิถีชีวิต ทำให้มีความเป็นไปต่างๆ ประสบผลตอบสนองจากภายนอก อันน่าพอใจบ้าง ไม่น่าพอใจบ้างนั้น ในบาลีท่านแสดงหลักไว้ว่า ต้องขึ้นต่อองค์ประกอบต่างๆ ๔ คู่ คือ สมบัติ ๔ และ วิบัติ ๔^{๔๖๖}

“สมบัติ” แปลง่ายๆ ว่า ข้อดี หมายถึงความเพียบพร้อมสมบูรณ์แห่งองค์ประกอบต่างๆ ซึ่งช่วยเสริมส่งอำนวยโอกาสให้กรรมดีปรากฏผล และไม่เปิดช่องให้กรรมชั่วแสดงผล พูดสั้นๆ ว่า องค์ประกอบอำนวยเสริมกรรมดี สมบัติมี ๔ อย่าง คือ

๑. **คติสมบัติ** สมบัติแห่งคติ ถึงพร้อมด้วยคติ หรือคติให้ คือ เกิดอยู่ในภพ ภูมิ ถิ่น ประเทศที่เจริญเหมาะ หรือเกื้อกูล ตลอดจนในระยะสั้นคือ ทางดำเนินชีวิตเอื้อ หรือไปในถิ่นที่อำนวย

๒. **อุปธิสมบัติ** สมบัติแห่งร่างกาย ถึงพร้อมด้วยร่างกาย ร่างกายดี หรือรูปร่างให้ เช่น มีรูปร่างสวย ร่างกายสง่างาม หน้าตาทำทางดี น่ารัก น่านิยมเลื่อมใส สุขภาพดี แข็งแรง

๓. **กาลสมบัติ** สมบัติแห่งกาล ถึงพร้อมด้วยกาล หรือกาลให้ คือ เกิดอยู่ในสมัยที่บ้านเมืองสงบสุข ผู้ปกครองดี ผู้คนมีศีลธรรม ยกย่องคนดี ไม่ส่งเสริมคนชั่ว ตลอดจนในระยะสั้น คือทำอะไรถูกกาลเวลา ถูกจังหวะ

^{๔๖๖} อภ.วิ.๓๕/๘๔๐/๔๕๕-๕ มีอรรถกถาอธิบายใน อง.อ.๒/๑๔๑-๔; วิจารณ์.อ.๕๗๒-๕๗๓

๔. ปโยคสมบัติ สมบัติแห่งการประกอบ ถึงพร้อมด้วยการประกอบกิจ หรือกิจการให้ เช่น ทำเรื่องตรงกับที่เขาต้องการ ทำกิจตรงกับความสามารถของตน ทำการถึงขนาดถูกหลักครบถ้วนตามเกณฑ์หรือเต็มอัตรา ไม่ใช่ทำครึ่งๆ กลางๆ หรือเหยาเหยะ หรือไม่ถูกเรื่องกัน รู้จักจัดทำ รู้จักดำเนินการ

ส่วน “วิบัติ” แปลง่ายๆ ว่าข้อเสีย หรือจุดอ่อน หมายถึงความบกพร่องแห่งองค์ประกอบต่างๆ ซึ่งไม่อำนวยแก่การที่กรรมดีจะปรากฏผล แต่กลับเปิดช่องให้กรรมชั่วแสดงผล พุคส์นั้นๆ ว่า องค์ประกอบบกพร่องเปิดช่องให้กรรมชั่ว วิบัติ มี ๔ อย่าง คือ

๑. คติวิบัติ วิบัติแห่งคติ หรือคติเสีย คือ เกิดอยู่ในภพ ภูมิ ถิ่น ประเทศ สภาพแวดล้อมที่ไม่เจริญ ไม่เหมาะ ไม่เกื้อกูล ทางดำเนินชีวิตไม่เอื้อ ถิ่นที่ไปไม่อำนวย

๒. อุปวิบัติ วิบัติแห่งร่างกาย หรือรูปกายเสีย เช่น ร่างกายพิการ อ่อนแอ ไม่สวยงาม กิริยาท่าทางน่าเกลียด ไม่ชวนชม ตลอดจนสุขภาพไม่ดี เจ็บป่วย มีโรคมาก

๓. กาลวิบัติ วิบัติแห่งกาล หรือกาลเสีย คือ เกิดอยู่ในยุคสมัยที่บ้านเมืองมีภัยพิบัติ ไม่สงบเรียบร้อย ผู้ปกครองไม่ดี สังคมเสื่อมจากศีลธรรม มากด้วยการเบียดเบียน ยกย่องคนชั่ว บีบบังคับคนดี ตลอดจนทำอะไรไม่ถูกกาลเวลา ไม่ถูกจังหวะ

๔. ปโยควิบัติ วิบัติแห่งการประกอบ หรือกิจการเสีย เช่น ผักไฟในกิจการหรือเรื่องราวที่ผิด ทำการไม่ตรงความถนัด ความสามารถ ใช้ความเพียรในเรื่องไม่ถูกต้อง ทำการครึ่งๆ กลางๆ เป็นต้น

คู่ที่ ๑ คติสมบัติ เช่น เกิดอยู่ในถิ่นเจริญ มีบริการการศึกษาดี ทั้งที่สติปัญญาและความขยันไม่เท่าไร แต่ก็ยังได้ศึกษามากกว่า เข้าถึงสถานะทางสังคมสูงกว่าอีกคนหนึ่ง ซึ่งมีสติปัญญาและความขยันหมั่นเพียรดีกว่า แต่ไปเกิดอยู่ในถิ่นป่าดง หรือเช่น ไปเกิดเป็นเทวดา ถึงจะเยอย่างไร ก็ยังสุขสบาย ไม่เดือดร้อน ไม่อดอยาก

คติวิบัติ เช่น มีพระพุทธรูปบูชาดีตรัสสอนธรรม แต่ตัวไปเกิดอยู่เสียในป่าดง หรือในนรก ก็หมดโอกาสได้ฟังธรรม หรือมีสติปัญญาดี แต่ไปเกิดเป็นคนป่าอยู่ในกาฬทวีป ก็ไม่มีโอกาสได้เป็นนักปราชญ์ในวงการศิลปะและศาสตร์ทั้งหลาย มีความรู้ความสามารถดี แต่ไปอยู่ในถิ่นหรือในชุมชนที่เขาไม่เห็นคุณค่าของความรู้ความสามารถนั้น เข้ากับเขาไม่ได้ ถูกเหยียดหยามบีบบังคับ อยู่อย่างเดือดร้อน คนหนึ่งเป็นที่รู้จักกันว่าเป็นคนดี แต่ไปอยู่ในตำแหน่งฐานะหน้าที่ที่ไม่เข้ากับส่วนดีที่ตัวมี กลายเป็นตัวขัดขวางกิจการของส่วนรวมนั้น และตนเองก็ไม่เป็นสุข (กรณีหลังนี้ อาจมีปโยควิบัติซ้ำด้วย) ดังนี้ เป็นต้น⁴⁶⁷

คู่ที่ ๒ อุปสมบัติ เช่น รูปร่างสวยงาม น่าชื่นชม แม้ไปเกิดในตระกูลยากไร้ หรือถิ่นห่างไกล รูปร่างช่วยให้อนุมาสู่ฐานะและถิ่นที่มีเกียรติยศและความสุข

อุปวิบัติ เช่น เกิดในถิ่นดี หรือในตระกูลมั่งคั่งสมบูรณ์ แต่พิการพิการงอโย้ ไม่อาจได้รับเกียรติยศและความสุขความรื่นรมย์ที่พึงได้

คนสองคน มีคุณสมบัติอย่างอื่นเสมอกัน คนหนึ่งรูปร่างสง่า สวยงาม อีกคนหนึ่งขี้เหร่ หรือขี้โรค ในกรณีที่ถือร่างกายเป็นส่วนประกอบด้วย คนมีกายดีก็ได้รับผลไป แม้ในกรณีที่มิถือกายเป็นคุณสมบัติ ก็เป็นธรรมดาของคนทั่วไปที่จะเอนเอียงเข้าหาคนที่รูปร่างดี คนที่รูปร่างดีจะต้องยอมรับความจริงที่เป็นธรรมดาของชาวโลกข้อนี้ และตระหนักว่า ผู้ที่มีจิตเที่ยงตรงไม่เอนเอียงเพราะเหตุแห่งรูปร่างดีรูปร่างขี้เหร่ ก็มีเฉพาะแต่ท่านที่ประกอบด้วยคุณธรรมพิเศษยิ่งกว่าคนทั่วไป

⁴⁶⁷ คติสมบัติ คติวิบัติ อรรถกถาอธิบายเฉพาะในแง่ของภพภูมิที่เกิด

คนที่มิรู่วิบัตินั้น เมื่อรู้เช่นนั้นแล้ว ไม่พึงเสียใจ จากนั้นจะได้เร่งชวนขยายสร้างเสริมคุณสมบัติส่วนอื่นๆ ให้มีพิเศษยิ่งกว่าปกติ ถ้าคนรูปกายดีใช้ความพยายามหนึ่งส่วน คนมีอุปนิสัยดีอาจต้องพยายามสองหรือสามส่วน เป็นต้น ข้อสำคัญ อย่าท้อแท้ บั๊จจัยที่หย่อน ก็รู้ ที่เสริมได้ ก็เร่งทำ ความรู้กรรมจึงจะเกิดประโยชน์

คฺุที่ ๓ กาลสมบัติ เช่น เป็นคนซื่อสัตย์สุจริต ทำสิ่งที่ดีงาม มาเกิดอยู่ในยุคที่ผู้ปกครองดี สังคมดี ยกย่องเชิดชูคนดี คนผู้นั้นก็มีเกียรติ มีความเจริญ หรือบ้านเมืองสงบสุข ผู้มีสติปัญญาเป็นนักปราชญ์ ก็มีโอกาสดูแลความรู้ความสามารถให้ปรากฏและให้เป็นประโยชน์ หรือในยุคสมัยหนึ่ง คนนิยมกาพย์กลอนกันมาก คนเก่งกาพย์กลอนก็รุ่งเรืองเฟื่องฟู

กาลวิบัติ ก็ตรงข้าม เช่น ในยามสังคมเสื่อมจากศีลธรรม ผู้ปกครองไม่ประกอบด้วยธรรม คนทำดีไม่ได้รับยกย่อง หรืออาจถูกเบียดเบียนกดขี่ ประสบความเดือดร้อน หรือยามบ้านเมืองปั่นป่วนวุ่นวาย มีศึกสงคราม ไม่มีใครสนใจคนทำความดีทางสันติ แม้มีสติปัญญาความสามารถ ก็ไม่มีโอกาสสร้างสรรค์งานที่เป็นประโยชน์ หรือในยุคที่สังคมนิยมดนตรีหยาบร้อน ตนแม้เชี่ยวชาญในดนตรีที่สงบเยือกเย็น แต่ไม่ได้รับความสนใจยกย่อง เป็นต้น

คฺุที่ ๔ ปโยคสมบัติ เช่น ตนไม่ใช่คนดีมีความสามารถจริง แต่รู้จักเข้าหาคนควรเข้าหา รู้จักเลี้ยงเรื่องควรหลบ อะไรควรเสี้ยมยอมเสีย ทำให้ตนเจริญก้าวหน้าไปได้ และความเสียหายบกพร่องของตนไม่ปรากฏ หรือมีความสามารถในการปลอมแปลงเอกสาร เอาความสามารถนั้นมาใช้ทางดี เช่นในงานพิสุจน์หลักฐาน

ปโยควิบัติ เช่น มีความรู้ความสามารถและคุณสมบัติอื่นดีหมด แต่ติดการพนัน จึงไม่ได้รับการคัดเลือกไปทำงาน หรือมีฝีมือเร็วมาก พอจะเป็นนักกรีฑาชั้นเลิศ แต่เอาความสามารถนั้นไปใช้ในการวิ่งฉกชิงทรัพย์เขา หรือตนมีฝีมือดีในทางช่าง แต่ไปนั่งทำงานเสมียนที่ไม่ถนัด เป็นต้น

ผลในระดับที่ ๓ นี้ ส่วนมากเป็นเรื่องของโลกธรรม ซึ่งมีความผันผวนปรวนแปรไม่แน่นอน แต่ก็เป็นเรื่องซึ่งเปลี่ยนแปลงภายนอก มิใช่แก่นในของชีวิต จะกระทบกระทั่งหนักเบา ก็อยู่ที่ว่าจะมีความยึดติดถือมั่นมากน้อยเพียงใด ถ้าไม่ยึดติด สามารถวางใจ ก็มีความสุขได้เสมอ หรืออย่างน้อยก็ทุกข์ไม่มาก และผ่านเหตุการณ์ไปได้ด้วยดี ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงสอนให้มีปัญญาารู้ว่าทำนุธรรมตา ประกอบด้วยสติ มิให้หลงใหลประมาทมัวเมาครวสขุครวสได้ ก็ไม่หลงล่าพองเคลิ้มไป ครวสทุกข์ครวสเสีย ก็ไม่ซุ่มมัวคลุ้มคลั่งปล่อยตัวถลาลงในทางชั่วทางเสีย ค่อยผ่อนผันแก้ไขเหตุการณ์ด้วยสติปัญญา

เมื่อยังต้องการโลกธรรมฝ่ายดี คือที่ชื่นชอบ เป็นอิฏฐารมณ์ ก็กำหนดสมบัติวิบัติ ที่เป็นกำลัง หรือเป็นจุดอ่อนของตน และจัดสรรเลือกองค์ประกอบฝ่ายสมบัติที่จัดเลือกได้ หลีกเว้นวิบัติเสีย แล้วพยายามเข้าถึงผลดีที่มุ่งหมายด้วยกรรมที่เป็นกุศล ซึ่งมีผลมั่นคงและลึกซึ้งถึงชีวิตทุกระดับของตน ไม่สร้างผลด้วยอกุศลกรรม และไม่ถือโอกาสยามสมบัติอำนวยไปประกอบการอกุศล เพราะสมบัติและวิบัติสี่ประการนั้นเป็นของไม่แน่นอน เมื่อกาลโอกาสที่เอื้ออำนวยผ่านไป กรรมร้ายก็แสดงผล พึงถือโอกาสยามสมบัติช่วย เร่งประกอบกุศลกรรมเท่านั้น คือถือเอาแต่ส่วนที่ดีงามไว้โทษของหลักการที่กล่าวมานี้

โดยนัยนี้ ก็สรุปได้ว่า ถ้าจะทำการใด ในเมื่อมีองค์ประกอบของนิยามหลายฝ่ายเข้ามาเกี่ยวข้อง อย่างน้อยก็พึงทำองค์ประกอบฝ่ายกรรมนิยามให้ดี เป็นส่วนที่ยึดเอาไว้ได้อย่างแน่นอนมั่นใจแล้วอย่างหนึ่งก่อน ส่วนองค์ประกอบฝ่ายนิยามอย่างอื่น ก็พึงใช้ปัญญาศึกษาพิจารณาเอามาใช้เสริม เท่าที่ไม่เป็นโทษในแง่ของกรรมนิยามต่อไป หากปฏิบัติได้เช่นนี้ ก็เรียกว่า เป็นผู้รู้จักถือเอาประโยชน์จากกุศลกรรม และสมบัติวิบัติทั้งสี่ หรือรู้จักใช้ทั้งกรรมนิยามและสมมตินิยามในทางที่เป็นคุณ

สำหรับบางคน อาจต้องเตือนว่า อย่ามัวคิดวนอยู่เลยว่า ทำไมคนนั้นไม่ทำดี แต่กลับได้ดี ทำไมคนนั้นทำไม่ดี แต่ไม่เห็นเป็นอะไร ทำไมเราทำอย่างนี้ ไม่เห็นได้อะไร ดังนี้ เป็นต้น บัจฉัยหรือองค์ประกอบของนิยามทั้งหลาย เราอาจยังตรวจดูรู้ไม่ทั่วถึง และพึงคิดว่า ตัวเรานี้ ปัญญาที่จะรู้จักเลือกถือเอาประโยชน์จากนิยามอื่น ๆ ก็ไม่มี หน้าข้อองค์ประกอบฝ่ายกรรมนิยามที่เป็นฐานยืนพื้นแน่นอนอยู่นี้ ก็ยังไม่ใส่ใจที่จะทำให้เกิดเสียอีก ถ้าขึ้นเป็นอย่างนี้ ก็คงมีแต่จะต้องทรุดหนักลงไปทุกที

อย่างไรก็ตาม เมื่อมองให้เข้าถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างแท้จริง ผู้ประกอบกรรมดีย่อมไม่ติดอยู่เพียงขั้นที่ยังมุ่งหวังผลอันเป็นโลกธรรม (ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ) ตอบสนองแก่ตน เพราะกุศลกรรมที่แท้จริงเกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เขาจึงทำกรรมด้วยจาคะ สละอกุศลในใจ และแผ่แผ่เกื้อกูลแก่ผู้อื่น ทำกรรมด้วยเมตตากรุณา ช่วยคนอื่นให้พ้นทุกข์ และสนับสนุนความอยู่ร่วมกันโดยสุขสงบมีไมตรี ทำกรรมด้วยปัญญา เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เพื่อโพธิ เพื่อให้ธรรมแพร่หลายครองใจคน และครองสังคม ซึ่งจัดเข้าได้ว่า เป็นกรรมชั้นสูงสุด คือกรรมที่เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม ตามหลักที่ยกมาอ้างแล้วข้างต้น⁴⁶⁸

ค) ผลกรรมในช่วงกว้างไกล

เนื้อความในหัวข้อที่กำลังจะกล่าวนี้ เป็นเพียงส่วนหนึ่งของปัญหาการให้ผลของกรรม ในระดับวิถีชีวิตของบุคคล ที่รวมอยู่แล้วในหัวข้อใหญ่ แต่ที่แยกออกมาตั้งเป็นหัวข้อโดยเฉพาะในที่นี้ ก็เพราะการให้ผลของกรรมช่วงอย่างไกลแบบข้ามภพข้ามชาติ เป็นปัญหาที่มีผู้เอาใจใส่กันมากเป็นพิเศษ แม้ว่าในที่นี้ จะไม่มุ่งอธิบายเรื่องนี้ และถือว่าได้แสดงหลักรวมไว้ในหัวข้อใหญ่แล้ว แต่ก็เห็นว่าควรจะได้กล่าวถึงข้อสังเกตบางอย่างไว้เป็นแนวทางสำหรับศึกษาพิจารณา

เมื่อเจตนาที่ประกอบด้วยกุศลหรืออกุศลเกิดขึ้นในใจ ก็เป็นอันว่ากิจกรรมของจิตได้เริ่มต้นแล้ว จิตได้มีการเคลื่อนไหวหรือไหวตัวแล้ว เราอาจเลียนศัพท์ฝ่ายวัตถุมาใช้ และเรียกอาการนี้ว่าพลังแห่งเจตจำนง ได้เกิดขึ้นแล้ว พลังนี้เป็นไปอย่างไร มีกระบวนการทำงานในระหว่างอย่างไร โดยอาศัยปัจจัยอื่นๆ อะไรก็บ้าง เรามักไม่ใส่ใจ และไม่ใส่ใจที่จะรู้ แต่มักสนใจเฉพาะผลข้างปลายที่ปรากฏสำเร็จรูปออกมาแล้ว

โดยเฉพาะพลังแห่งเจตจำนง ที่แสดงผลออกไปในโลกแห่งวัตถุ และในสังคมมนุษย์นั้น เป็นสิ่งที่มองเห็นได้ชัด และพูดถึงได้ง่าย ผลสำเร็จแห่งพลังเจตจำนง ในโลกฝ่ายวัตถุ มีตัวอย่างมากมาย โดยเฉพาะสิ่งประดิษฐ์ทั้งหลาย ตั้งแต่รองเท้าไปจนถึงยานอวกาศสูดวงดาวต่างๆ ตั้งแต่ขวานหินจนถึงระเบิดนิวเคลียร์ ตั้งแต่ไม้หนีบคางเขนจนถึงเครื่องคอมพิวเตอร์ เป็นต้น หรือในทางสังคม เช่น ระบบ ระบบอบ และสถาบันต่างๆ ไม่ว่าจะเป็ระบบการปกครองแบบต่างๆ ก็ตาม ระบบเศรษฐกิจแบบต่างๆ ก็ตาม สถาบันต่างๆ ของสังคมก็ตาม การจัดระเบียบกลไกการบริหารการปกครองรัฐ การจัดรูปองค์กรและระบบงานต่างๆ เป็นต้น

เป็นที่รู้กันดีว่าสิ่งเหล่านี้มีความละเอียดซับซ้อนยิ่งนัก ความซับซ้อนย่อมเป็นเครื่องส่องแสดงว่ากระบวนการแห่งเจตจำนง พร้อมด้วยกลไกของจิต ที่เป็นเวทีแสดง หรือเป็นโรงงานของมัน จะต้องมีความละเอียดซับซ้อนเป็นอย่างยิ่ง อย่างน้อยก็ไม่ด้อยไปกว่าระบบระบบอบหรือสิ่งประดิษฐ์ชนิดละเอียดซับซ้อนที่สุดที่มันเองได้คิดสร้างสรรค์ขึ้น

⁴⁶⁸ พึงสังเกตหลักการทำการทำให้หมดไป หรือลบล้างกรรมด้วยเมตตาเจโตวิมุตติเป็นต้น ในพุทธพจน์ที่จะนำมาลงไว้ต่อจากนี้ด้วย

เรามีความรู้ที่นับได้ว่าดีมาก เกี่ยวกับความเป็นมาของสิ่งประดิษฐ์หรือระบบแบบแผนบางอย่าง ที่จิตอาศัยเจตจำนง สร้างสรรค์ขึ้น ว่าได้ดำเนินมาแต่แรกคิดจนสำเร็จผลอย่างไร แต่ในด้านสภาวะของชีวิตจิตใจอันเป็นที่อาศัยของเจตจำนงนั้น พร้อมทั้งวิถีความเป็นไปของชีวิตจิตใจที่ถูกเจตจำนงนั้นปรุงแต่ง กระบวนการปรุงแต่งจะดำเนินไปอย่างไรบ้าง เรากลับมีความรู้ห้อยเหลือเกิน อาจพูดได้ว่ายังเป็นความลับอันมีดมณสำหรับมนุษย์ทั่วไป ทั้งที่ความเป็นไปของชีวิตนั้น เป็นเรื่องของตัวเอง ที่เกี่ยวข้องใกล้ชิด มีส่วนได้ส่วนเสียมากที่สุด

ด้วยเหตุที่มีความมืดมัวไม่รู้เช่นนี้ เมื่อประสพภาวะหรือสถานการณ์ที่เป็นผลข้างปลายของการปรุงแต่ง มนุษย์จึงมักจับเหตุจับผลตันปลายชนกันไม่ติด มองปัจจัยทั้งหลายที่เกี่ยวข้องไม่เห็นหรือไม่ทั่วถึง แล้วกล่าวโทษสิ่งโน้นสิ่งนี้ พาลไม่ยอมรับผิดกรรม ซึ่งก็คือไม่เชื่อกฎแห่งเหตุและผล หรือความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยนั่นเอง และการไม่ยอมรับกตติ การมัวกล่าวโทษสิ่งโน้นสิ่งนี้ก็ดี ก็เป็นการทำกรรมขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งจะมีผลเสียติดตามมา คือ การสูญเสียโอกาสที่จะแก้ไขปรับปรุงตน และการตัดแปลงแต่งแก้กระบวนการวิธีที่จะทำผลให้สำเร็จตามต้องการ หรือหนักกว่านั้น อาจพาลพาลโหดด้วยโทษะ ทำกรรมร้ายอื่นที่มีผลเสียรุนแรงยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ดี ท่านยอมรับว่า กระบวนการให้ผลของกรรมนี้ เป็นเรื่องละเอียดซับซ้อนยิ่ง พันวิสัยแห่งความคิด ไม่อาจคิดให้เห็นแจ่มแจ้ง บาลีจัดเป็นอนิจนัตถ์ คือ สิ่งที่ไม่พึงคิดอย่างหนึ่ง⁴⁶⁹ ท่านว่าถ้าชินครุ่นคิดก็มีส่วนที่จะอัดอั้นเป็นบ้า ที่ท่านว่าอย่างนี้ มิใช่หมายความว่าพระพุทธเจ้าทรงห้ามไม่ให้เราคิด เพียงแต่ทรงแสดงความจริงไปตามธรรมดาว่า เรื่องนี้คิดเอาไม่ได้ หรือไม่อาจจะเข้าใจได้สำเร็จด้วยการคิดหาเหตุผล แต่เป็นเรื่องที่เข้าใจได้ด้วยการรู้ และเมื่อคิดไปจะเกิดเป็นบ้าขึ้น ก็มีใช่เป็นเพราะพระพุทธเจ้าหรือใครลงโทษหรือทำให้บ้า แต่ผู้คิดเป็นบ้าไปตามธรรมดาของเขาเอง เพราะคิดอัดอั้นตันตันไป

ถึงแม้จะเป็นอนิจนัตถ์ ก็มีใช่ที่เราจะแตะต้องไม่ได้ แ่งที่เราเกี่ยวข้องได้ ก็คือเกี่ยวข้องด้วยความรู้และเท่าที่เรารู้ แล้วมีความมั่นใจตามแนวความรู้นั้น โดยศึกษาพิจารณาสิ่งที่เราตามดูรู้เห็นได้ คือสิ่งที่กำลังเป็นไปอยู่จริงในปัจจุบัน จากส่วนย่อยหรือจุดเล็กที่สุดขยายออกไป ได้แก่ กระบวนการแห่งความคิด หรือเจตจำนง ที่กล่าวมาแล้วนั้น เริ่มตั้งแต่ให้เห็นว่า เมื่อคิดดีเป็นกุศล ก็เกิดเป็นผลดีแก่ชีวิตจิตใจอย่างไร เมื่อคิดร้ายเป็นอกุศล เกิดเป็นผลร้าย ทำให้ชีวิตจิตใจเสียหายอย่างไร ผลนั้นออกไปภายนอก ผู้ผู้อื่น ผู้สังคม ผู้โลก ในทางดีไม่ดีอย่างไร แล้วสะท้อนกลับเข้ามาหาตัวอีกในทางดีร้ายอย่างไร และให้เห็นกระบวนการก่อผลที่ละเอียดซับซ้อนเนื่องด้วยปัจจัยหลายอย่างและหลายฝ่าย จนพอหยั่งเห็นแนวแห่งความละเอียดซับซ้อน ที่อาจเป็นไปได้เกินกว่าจะคาดหมายเอาอย่างง่าย ๆ และให้เกิดความมั่นใจในความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย

เมื่อเข้าใจความเป็นไปส่วนย่อยในช่วงสั้นอย่างไร ก็พอมองเข้าใจความเป็นไปช่วงยาวไกลได้อย่างนั้น เพราะความเป็นไปช่วงยาวนั้น ก็สืบไปจากช่วงสั้น และประกอบด้วยช่วงสั้นนี้ขยายออกไปนั่นเอง ถ้าปราศจากช่วงสั้นเสียแล้ว ช่วงยาวจะมีหาได้ไม่ อย่างนี้เรียกว่าเกิดความเข้าใจตามแนวธรรม เมื่อมั่นใจในความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยในส่วนที่เกี่ยวกับเจตนาหรือเจตจำนงแล้ว ก็คือมั่นใจในกฎแห่งกรรม หรือเชื่อกรรมนั่นเอง

ครั้นมั่นใจในกฎแห่งกรรมแล้ว เมื่อต้องการผลที่ปรารถนาใด ก็หวังผลนั้นจากการกระทำ และกระทำ การตามเหตุปัจจัย ด้วยความรู้เท่าทันเหตุปัจจัย ให้ผลเกิดขึ้นตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย เมื่อยังต้องการผลที่ดี ทั้งในแง่กรรมนิยาม และทั้งในแง่โลกธรรม ก็พึงศึกษาปัจจัยหรือองค์ประกอบทั้งในด้านกรรมนิยามและด้านนิยามอื่นๆ ให้ครบถ้วน แล้วทำปัจจัยเหล่านั้นให้เกิดขึ้นพร้อมโดยรอบคอบ อย่างที่ได้กล่าวในตอนที่แล้ว

⁴⁶⁹ อจินไตย มี ๔ อย่าง คือ พุทธวิสัย ฌานวิสัย กรรมวิบาก และโลกจินตา (การคิดปัญหาอภิปรายเกี่ยวกับต้นกำเนิดของโลกหรือการสร้างโลก) ดู อภ.จตุกก.๒๑/๗๗/๑๐๔

ไม่ต้องพูดถึงงานปรุงแต่งวิถีชีวิตดอก แม้แต่งานประดิษฐ์สร้างสรรค์ภายนอก นักประดิษฐ์หรือสร้างสรรค์ผู้ฉลาด ย่อมจะไม่คำนึงถึงเฉพาะแต่เนื้อหาแห่งความคิดปรุงแต่ง หรือเจตจำนงของตนเพียงอย่างเดียว แต่ย่อมคำนึงถึงปัจจัยหรือองค์ประกอบฝ่ายนิยามอื่นที่เกี่ยวข้องด้วย เช่น ช่างใช้ความวิจิตรแห่งเจตจำนง ออกแบบบ้านไม้หลังหนึ่งอย่างสวยงาม เมื่อเอาแบบในความคิดนั้นออกมาสร้างเป็นบ้านจริงในโลกแห่งวัตถุ ก็ต้องคำนึงด้วยว่าจะใช้ไม้ชนิดใดสำหรับส่วนใด มีไม้เนื้อแข็ง เนื้ออ่อน เป็นต้น หากที่ควรใช้ไม้เนื้อแข็ง กลับใช้ไม้ฉำฉา แม้ว่าแบบที่ออกไว้จะสวยงามปานใด บางทีก็อาจพังเสียก่อน ไม่สำเร็จประโยชน์ที่จะได้ใช้เป็นบ้านตามประสงค์ หรือแบบที่คิดปรุงแต่งออกไว้ควรจะสวยงาม แต่ใช้วัสดุก่อสร้างที่ดูน่าเกลียด ซึ่งมนุษย์ทั้งหลายเขาไม่นิยมชมชอบ ความงามของรูปแบบก็พลอยหมดความหมายไปด้วย หรือเหมือนนกออกแบบเครื่องแต่งกาย คำนึงแต่ความวิจิตรแห่งเจตจำนงของตน ไม่นึกถึงอุณหภูมิแห่งดินฟ้าอากาศของถิ่น ซึ่งเป็นปัจจัยฝ่ายอุตุนิยาม ประดิษฐ์เสื้อผ้าสวยงามที่ควรใช้ในถิ่นหนาวจัดให้แก่คนในถิ่นร้อนจัด ก็ไม่สำเร็จประโยชน์เช่นเดียวกัน

มนุษย์ผู้เป็นช่างปรุงแต่งวิถีชีวิตของตน พึงมีความฉลาดรอบคอบในการประกอบเหตุปัจจัย เยี่ยงอุปมาที่กล่าวแล้วนี้

ถึงตอนนี้ มีข้อที่เห็นควรย้ำไว้เป็นพิเศษอย่างหนึ่ง คือ ในการที่จะควบคุมการใช้ประโยชน์จากกรรมนิยาม ให้เป็นไปในทางที่ดั่งงามอย่างแน่นอนนั้น จะต้องพยายามปลูกฝังหรือสร้างเสริมกุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะให้เกิดขึ้นด้วย คือ ต้องฝึกอบรมให้คนเกิดความใฝ่ธรรม รักความดีงาม เช่น อยากให้ชีวิตของตนเป็นชีวิตที่บริสุทธิ์ ดั่งงาม อยากให้สังคมมนุษย์เป็นสังคมแห่งความดีงาม อยากให้สิ่งทั้งหลายที่ตนเกี่ยวข้องหรือกระทำ ดำรงอยู่ในภาวะดีงามเป็นเลิศ หรือเจริญเข้าสู่ภาวะดีงามสูงสุดของมัน อยากให้ธรรมแพร่หลายออกไปทั่วทุกหนทุกแห่ง ดังนี้ เป็นต้น⁴⁷⁰

ทั้งนี้เพราะว่า ถ้าตราบใดคนยังขาดกุศลฉันทะหรือธรรมฉันทะ และมีแต่ความโลภต่อผลที่ดีในแง่โลกธรรมอย่างเดียว เขาก็จะพยายามเล่นตลกกับกรรมนิยาม หรือพยายามหลอกหลวงกฎธรรมชาติดู้อยู่เรื่อยไป (ความจริงเขาหลอกกฎธรรมชาติไม่ได้ แต่เขาหลอกตัวของเขาเองนั่นเอง) และก็จะก่อให้เกิดผลร้าย ทั้งแก่ชีวิตของตนเอง แก่สังคม และแก่มนุษยชาติทั้งหมด อย่างไม่มีที่สิ้นสุด

ง) ข้อพิจารณาเกี่ยวกับการพิสูจน์เรื่องตายแล้วเกิดหรือไม่

ปราชญ์หลายท่านเห็นว่า การที่จะให้คนสามัญทั้งหลายเชื่อกฎแห่งกรรม และตั้งอยู่ในศีลธรรม จะต้องให้เขายอมรับการให้ผลของกรรมในช่วงยาวไกลที่สุด คือ ผลจากชาติก่อน และผลในชาติหน้า และดังนั้น จึงจะต้องพิสูจน์เรื่องตายแล้วเกิด หรืออย่างน้อยแสดงหลักฐานให้เห็นให้ได้

โดยเหตุนี้บ้าง โดยมุ่งแสวงความรู้บ้าง ปราชญ์และผู้สนใจบางท่านและบางกลุ่มบางคณะจึงได้พยายามอธิบายหลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด โดยอ้างกฎเกณฑ์ทางวิทยาศาสตร์ เช่น law of conservation of energy โดยขยายออกไปจากเจตนาที่เป็นกิจกรรมการเคลื่อนไหวของจิต ซึ่งเคยเอ่ยถึงแล้ว หรืออ้างทฤษฎีทางจิตวิทยาอย่างอื่นๆ บ้าง⁴⁷¹ พยายามสาธิตพิสูจน์หลักฐานเกี่ยวกับการระลึกชาติได้บ้าง⁴⁷² ตลอดจนใช้วิธีการแบบทรงเจ้าเข้าผี ก็มี

⁴⁷⁰ ดูในบทที่ ๑๔ ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ

⁴⁷¹ เช่น

Egerton C Baptist, *A Glimpse into the Supreme Science of the Buddha* (Colombo: the Colombo Apothecaries' Co., Ltd., 1958), pp. 44ff.

เรื่องราวและคำอธิบายเหล่านี้ และทำนองนี้ จะไม่น่ามากกล่าวไว้ เพราะหนังสือนี้มุ่งแสดงพุทธธรรมตามสายความคิดในพระพุทธานุศาสน์เองเท่านั้น ผู้สนใจเรื่องราวและคำอธิบายเช่นนั้น พึงหาอ่านหาดูด้วยตนเองตามที่มาที่ได้อ้างไว้ เป็นต้น สำหรับในที่นี้ จะกล่าวเพียงข้อสังเกต และข้อคิดที่เกี่ยวข้องบางอย่างเท่านั้น

คำที่กล่าวว่า ถ้าพิสูจน์ให้คนทั่วไปเห็นได้ว่าตายแล้วเกิดชาติหน้ามีจริง กรรมตามไปให้ผลจริง จนคนทั้งหลายยอมเชื่อเช่นนั้นแล้ว การสอนศีลธรรมจะได้ผล คนจะกลัวบาป ยอมเว้นชั่วและทำดีกันทั่วไป คำกล่าวนี้ นับว่ามีเหตุผลอยู่มาก เพราะถ้าคนเชื่อเช่นนั้นจริง ผลในทางปฏิบัติก็มักจะเกิดขึ้นเช่นนั้นเป็นอย่างมาก ท่านผู้กล่าวเช่นนี้ก็นับว่าเป็นผู้ตั้งใจดีและมีเหตุผลเป็นพื้นฐาน จึงไม่น่าจะมีข้อขัดข้องที่จะปล่อยให้ท่านเหล่านั้นดำเนินการศึกษาสอบสวนค้นคว้าของท่านไป โดยคนอื่นๆ พลอยยินดีและสนับสนุนเท่าที่อยู่ในขอบเขตแห่งเหตุผล ความสมควร ไม่เฉไฉคลาดออกไปสู่แนวทางแห่งความมั่งงายไขว้เขว เช่น มิใช่ว่า แทนที่จะนำสิ่งที่อยู่ในโลกแห่งความลึกลับพิสูจน์ไม่ได้ ออกมาสู่การพิสูจน์ได้ กลับนำสิ่งที่พิสูจน์ได้ เข้าไปสู่โลกแห่งความลึกลับที่พิสูจน์ไม่ได้ หรือแทนที่จะนำสิ่งลึกลับซึ่งคนไร้อำนาจที่จะจัดทำ ออกมาสู่ภาวะที่มนุษย์จัดการได้ กลับทำให้คนหมดอำนาจต้องหันไปพึ่งอาศัยสิ่งลึกลับจนตนเองทำอะไรไม่ได้ ดังนี้ เป็นต้น

เมื่อสอบสวนค้นคว้ากันอยู่ในขอบเขตแห่งเหตุผลแล้ว อย่างน้อยก็อาจได้ประโยชน์ทางวิชาการ ให้รู้กันไปเสียทีว่า มนุษย์เข้าเกี่ยวข้องกับเรื่องนี้แล้ว จะแค่นี้เท่านั้น ทั้งนี้ มีข้อควรย้ำว่า จะต้องปล่อยให้เป็นเรื่องของปราชญ์บางท่านบางคณะที่ท่านทำของท่านไป คนอื่นๆ หรือคนทั่วไปไม่พึงไปขลุ่ยขลุ่ยสาละวนด้วย เพียงแต่รอรับทราบผลที่แน่นอนเด็ดขาดแล้ว หรือพึงข่าวความเคลื่อนไหวอยู่ห่างๆ อย่างคนชอบรู้ชอบฟังเท่านั้น คือจะต้องไม่พาคนทั่วไปเข้าไปหมกมุ่นในกระบวนการระหว่างการศึกษาด้วย

นอกจากนี้ แม้ตัวนักปราชญ์ผู้สอบสวนค้นคว้าเกี่ยวกับชาติก่อนชาติหน้านั้นเอง ก็ไม่ควรหมกมุ่นกับเรื่องเช่นนั้นเกินไป จนมองด้านเดียว เห็นความสำคัญเฉพาะแต่แนวการศึกษาพิสูจน์โลกหน้าเท่านั้น จนละเลยความสำคัญด้านปัจจุบัน กลายเป็นสุดโต่งหรือเลยเถิดไปเสีย และจะต้องมองให้ครบทั้งด้านผลดีและผลเสียของการให้ความสำคัญแก่เรื่องนั้นด้วย กล่าวคือ นอกจากผลดีที่คาดหมายนั้นแล้ว จะต้องตระหนักถึงผลเสียด้วยการย้ำความสำคัญให้คนกลัวการไปเกิดในที่ชั่ว และอยากไปเกิดในที่ดีมากขึ้นไป จะเป็นการชวนให้คนหันไปวุ่นกับการคิดหวังผลในโลกหน้า และเอาใจใส่เฉพาะแต่กิจการและกิจกรรมซึ่งเนื่องด้วยการที่จะไปเก็บเกี่ยวผลในชาติหน้า จนละเลยประโยชน์สุขและความดีงามที่ตนและหมู่ชนควรพยายามเข้าถึงให้ได้ในชีวิตนี้

นอกจากนั้น เมื่อไม่มีสติระมัดระวังให้ดี ความมุ่งหมายเดิมที่จะให้คนกลัวผลร้ายของกรรมชั่ว สบายใจว่าจะได้พบผลดีของกรรมดีตลอดไปถึงโลกหน้า แล้วมีความมั่นใจในกฎแห่งกรรม พยายามเว้นกรรมชั่ว ทำกรรมดีในโลกนี้ ก็กลับกลายเป็นว่า จะทำการชนิดที่มุ่งเอาผลในโลกหน้าโดยตรงอย่างเดียว เกิดความโลภต่อผลชนิดนั้น แล้วกลายเป็นหนักทำบุญแบบค้ำกำไรไปเสีย

ถ้าการณ์กลายมาเสียอย่างนี้ ก็จะเกิดผลเสียขึ้นอีกประการหนึ่ง คือ การย้ำความสำคัญของผลดีผลร้ายที่จะได้ประสพในชาติหน้ามากเกินไป เป็นการมองข้ามหลักการฝึกอบรมกุศลฉันทะหรือธรรมฉันทะ กลายเป็น

K.N.Jayatilleke, *Survival and Karma in Buddhist Perspective* (Kandy: Buddhist Publication Society, 1969) pp. 35-93

⁴⁷² เช่น

Ian Stevenson, *Twenty Cases Suggestive of Reincarnation* (New York, 1966), passim

A.R. Martin, *Researches in Reincarnation and Beyond* (Pennsylvania, 1942), passim

C.J. Ducasse, *A Critical Examination of the Belief in A Life After Death* (Springfield, Illinois, 1961), passim

การไม่ยอมรับ หรือถึงกับดูหมิ่นมนุษย์ว่า ไม่มีความไฝ่ธรรมรักความดี หรือไม่อาจฝึกปรือความไฝ่ธรรมรักความดีนั้นให้เกิดมีและเจริญเพิ่มพูนได้ เป็นเหมือนกับบอกว่า มนุษย์ไม่สามารถเว้นชั่วทำได้ด้วยความไฝ่ดีรักความประณีตบริสุทธิ์ มนุษย์เว้นชั่วทำได้ด้วยความโลภหวังผลตอบแทนแก่ตนเพียงอย่างเดียว แล้วปล่อยปละละเลยไม่ใส่ใจที่จะฝึกอบรมคนในด้านกุศลฉันทะหรือธรรมฉันทะ

อนึ่ง ถึงแม้จะเป็นการสมเหตุสมผลไม่น้อยที่ว่า ถ้าพิสูจน์ให้เห็นชัด จนคนทั่วไปเชื่อว่าตายแล้วเกิดใหม่จริง คนจะยอมอยู่ในศีลธรรมกันเป็นอย่างดี แต่การที่จะรอให้คนมีศีลธรรมกันขึ้นเอง ต่อเมื่อได้เห็นผลสำเร็จของการพิสูจน์นั้นแล้ว ก็เป็นการไม่สมเหตุสมผลแต่อย่างใด เพราะไม่อาจทราบได้ว่า คำว่า “ถ้า” ในการพิสูจน์นั้น จะกลายเป็นผลสำเร็จแท้จริงได้เมื่อใด คือ ไม่รู้ว่าเมื่อใดจะพิสูจน์กันเสร็จ และถ้าว่ากันตามความจริงแท้ อย่างเคร่งครัดแล้ว คำว่าพิสูจน์ในความหมายว่าแสดงให้เห็นแจ้งประจักษ์ ก็ไม่อาจใช้ได้กับเรื่องนี้ เพราะคนอื่นไม่สามารถแสดงการเกิดใหม่ของคนหนึ่งให้อีกคนหนึ่งดูได้ การเกิดใหม่เป็นสิ่งที่ต้องรู้ประจักษ์ด้วยตนเอง

ที่พูดกันว่าพิสูจน์นั้น ก็เป็นเพียงค้นหาหลักฐานพยานมาให้ดู และวิเคราะห์เหตุผลมาให้ฟังเท่านั้น ส่วนตัวแท้ของเรื่องก็เข้าแนวเบ็นอจินไตย คือคิดเองด้วยเหตุผลไม่ได้ และเป็นเรื่องเหนือสามัญวิสัยอยู่นั่นเอง ถึงจะพยายามพิสูจน์แสดงหลักฐานกันไปเพียงไร สำหรับคนสามัญ ก็คงอยู่ในขั้นศรัทธาหรือความเชื่ออยู่นั่นเอง จะแตกต่างกันก็เพียง จากไม่เชื่อ มาเป็นเชื่อ และเชื่อน้อย เชื่อมาก และในเมื่อยังเป็นเรื่องของความเชื่อ ก็จะมีผู้ไม่เชื่อ และยังมีโอกาสแห่งความคลางแคลงลังเลหรือความสงสัยไม่แน่ใจในผู้ที่เชื่ออยู่ได้ต่อไป ถึงคนที่ไม่เชื่อ ก็เช่นกัน ก็ได้เพียงขั้นเชื่อ คือเชื่อว่าไม่เป็นอย่างนั้น เพราะยังไม่รู้ประจักษ์เหมือนกัน จึงยังมีช่องว่างที่จะระวางสงสัยต่อไป จนกว่าจะสิ้นกังขาเมื่อได้เห็นธรรมประจักษ์แจ้งเป็นโสดาบัน

รวมความว่า การที่จะพยายามชี้แจงเหตุผล และแสดงหลักฐานพยาน ให้คนเชื่อเรื่องตายแล้วเกิด และให้เชื่อกันมากขึ้น ก็มีผลต่ออยู่ ใครทำ ก็ทำไป (ถ้าความพยายามนั้นไม่กระทบกระเทือนเสียหายต่อหลักการสำคัญข้ออื่นๆ ของพระพุทธศาสนา เช่น ไม่ทำให้กลายเป็นผู้ที่ต้องหวังพึ่งอำนาจภายนอกหรือสิ่งเร้นลับมากขึ้น เป็นต้น) แต่การที่จะให้การประพาศธรรมหรือการดำเนินชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา ต้องขึ้นต่อการพิสูจน์เรื่องนี้ ย่อมเป็นการไม่สมควรและไม่ถูกต้อง

จ) ข้อสรุป: การพิสูจน์และทำที่ปฏิบัติต่อเรื่องชาติหน้า

เรื่องชาติก่อน ชาติหน้า นรกสวรรค์ มีจริงหรือไม่ เป็นคำถามที่คนสนใจกันมาก และเป็นข้อกังวล้างใจของคนทั่วไป เพราะเป็นความลับของชีวิตที่อยู่ในอวิชชา จึงเห็นควรกล่าวสรุปแทรกไว้ที่นี้เล็กน้อย เฉพาะแง่ว่า มีจริงหรือไม่ พิสูจน์ได้อย่างไร

๑. ตามคำสอนในพุทธศาสนา เมื่อว่าตามหลักฐานในคัมภีร์ และแปลความตามตัวอักษร ก็ตอบได้ว่า สิ่งเหล่านี้มี

๒. การพิสูจน์เรื่องนี้ไม่มีที่สิ้นสุด ไม่อาจแสดงให้เห็นประจักษ์แก่ผู้ไม่รู้ ไม่ว่าจะในทางบวก หรือในทางลบ คือไม่ว่าในแง่มี หรือในแง่ไม่มี เป็นไปได้เพียงขั้นเชื่อว่ามี หรือเชื่อว่าไม่มี เพราะทั้งผู้เชื่อ และผู้ไม่เชื่อ หรือผู้พยายามพิสูจน์ว่ามี และผู้พยายามพิสูจน์ว่าไม่มี ต่างก็ไม่รู้ที่มาที่ไปแห่งชีวิต ไม่ว่าของตนหรือของผู้อื่น ต่างก็มืดต่ออดีต รู้ไกลออกไปไม่ถึงแม้เพียงการเกิดคราวนี้ของตนเอง แม้แต่ชีวิตตนเองที่เป็นอยู่ขณะนี้ก็ไม่รู้ และมองไม่เห็นอนาคตแม้เพียงว่า พรุ่งนี้จะเป็นอย่างไรร

๓. ถ้าจะพิสูจน์ หลักมีว่า สิ่งให้เห็น ต้องดูด้วยตา สิ่งที่ได้ยิน ต้องฟังด้วยหู สิ่งที่มีลิ้ม ต้องชิมด้วยลิ้น เป็นต้น สิ่งให้เห็น ถึงจะใช้ลิ้นหูและลิบลิ้นรวมกัน ก็พิสูจน์ไม่ได้ หรือสิ่งที่ได้ยิน จะใช้ลิ้นตากับลิบลิ้นรวมกัน ก็พิสูจน์ไม่ได้ หรือสิ่งที่เห็น สิ่งที่ได้ยิน แต่ต่างระดับคลื่น ต่างความถี่ ก็ไม่รู้กัน บางอย่างที่เรามองเห็น ลิ้นตาคนรวมกันก็ไม่เห็น บางอย่างที่เราฟังได้ยิน ลิ้นหูคนรวมกันก็ไม่ได้ยิน เป็นต้น

ในแง่ที่หนึ่ง การตายการเกิดเป็นประสบการณ์ของชีวิตโดยตรง หรือแคบลงมา เป็นปรากฏการณ์ของจิต ซึ่งต้องพิสูจน์ด้วยชีวิตหรือจิตเอง การพิสูจน์จึงควรเป็นไปดังนี้

- ก) พิสูจน์ด้วยจิต ท่านให้ต้องใช้จิตที่เป็นสมาธิ แน่วแน่ถึงที่ แต่ถ้าไม่ยอมทำตามวิธีนี้ หรือกลัวว่าที่เห็นในสมาธิ อาจเป็นการเอาमितหลอกตัวเอง ก็เลื่อนสู่วิธีต่อไป
- ข) พิสูจน์ด้วยชีวิต ตั้งแต่เกิดมาคราวนี้ คนที่อยู่ ยังไม่เคยมีใครตาย ดังนั้น จะรู้ว่าเกิดหรือไม่ ต้องพิสูจน์ด้วยการตายของใครของคนนั้น แต่วิธีนี้ไม่ปรากฏว่ามีใครกล้าทดลอง
- ค) เมื่อไม่ยอมพิสูจน์ ก็ได้เพียงขึ้นแสดงหลักฐานพยานและชี้แจงเหตุผล เช่น หาตัวอย่างคนระลึกชาติได้และสอบสวนกรณีต่างๆ เช่นนั้น หรือแสดงเหตุผลโดยหาความจริงอื่นมาเปรียบเทียบ อย่างเรื่องวิสัยแห่งการเห็น การได้ยิน ที่ขึ้นต่อระดับคลื่นและความถี่ เป็นต้น ดังได้กล่าวแล้ว ช่วยให้เห็นว่าน่าเชื่อ เชื่อบ้าง หรือเชื่อมากขึ้น เป็นต้น ซึ่งรวมอยู่ในขั้นของความเชื่อเท่านั้น

๔. ไม่ว่าใครจะเชื่อหรือไม่เชื่อ หรือจะพยายามพิสูจน์ให้กันและกันดูได้แค่ไหนก็ตาม สิ่งที่มีหลักเลียงไม่ได้ ไม่มีใครหนีพ้น ทุกคนต้องเกี่ยวข้อง และเป็นที่ยึดต่อกันออกไปของชีวิตข้างหน้า ที่เชื่อหรือไม่เชื่อว่ามีนั้นด้วยก็คือ ชีวิตขณะนี้ ที่มีอยู่แล้วนี้ ที่จะต้องปฏิบัติต่อมันอย่างใดอย่างหนึ่ง

เมื่อเป็นเช่นนี้ สิ่งที่เราควรเอาใจใส่ให้มาก จึงได้แก่ชีวิตในปัจจุบัน และสำหรับพระพุทธศาสนา ในฐานะที่เป็นศาสนาแห่งการปฏิบัติ สิ่งที่เป็นจุดสนใจกว่า และเป็นที่ยึดมั่นแท้ จึงได้แก่ การปฏิบัติต่อชีวิตที่เป็นอยู่ นี้ว่าจะดำเนินชีวิตที่กำลังเป็นไปอยู่ได้อย่างไร จะใช้ชีวิตที่มีอยู่แล้วนี้อย่างไร เพื่อให้เป็นชีวิตที่เป็นอยู่อย่างดี และเพื่อให้ชีวิตข้างหน้า ถ้ามี ก็มั่นใจได้ว่า จะสืบต่อกันไปเป็นชีวิตที่ดีงามด้วย

ดังนั้น สิ่งที่เราควรกล่าวถึง จึงได้แก่ข้อสังเกต และข้อเสนอแนะในทางปฏิบัติ ดังต่อไปนี้

- บาลีชั้นเดิม คือพระสูตรทั้งหลาย กล่าวบรรยายเรื่องชาติก่อน ชาติหน้า นรก สวรรค์ ใว้เล็กน้อย⁴⁷³ โดยมากท่านเพียงเอ่ยถึงหรือกล่าวถึงเท่านั้น แสดงถึงอัตราส่วนของการให้ความสนใจแก่เรื่องนี้ว่ามีเพียงเล็กน้อย ในเมื่อเทียบกับคำสอนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตในโลก หรือข้อปฏิบัติจำพวก ศีล สมาธิ ปัญญา

- บาลีเมื่อกล่าวถึงผลร้ายของกรรมชั่ว และอันสงส์ของกรรมดี ถ้ากล่าวถึงการไปเกิดในนรกหรือสวรรค์ มักกล่าวไว้ต่อท้ายผลที่จะประสบในชีวิตนี้ โดยกล่าวถึงผลในชีวิตนี้ ๔-๕-๑๐ ข้อ แล้วจึงจบลงด้วยคำว่า “เมื่อกายแตกทำลาย ภายหลังมรณะ ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก” หรือ “เข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์”⁴⁷⁴

⁴⁷³ พระสูตรต่อกัน ๒ สูตร คือ พาลบัณฑิตสูตร และเทวทูตสูตร เป็นที่มามีสำคัญของวรรณคดีเกี่ยวกับนรก สวรรค์ สมัยต่อมา (ม.อ. ๑๔/๔๖๗-๕๐๓/๓๑๑-๓๓๓ และ ๕๐๔-๕๒๕/๓๓๔-๓๔๖), เอ่ยชื่อนรก ๓ ขุม (ม.ม. ๑๒/๕๖๕/๖๐๘); การไปเกิดในเทวโลก และอายุเทวดา (เช่น อัง.จตุกก. ๒๑/๑๒๓/๑๖๙; อัง.ติก. ๒๐/๕๑๐/๒๖๙, ๒๗๓; อัง.อญจก. ๒๓/๑๓๒-๕/๒๕๗-๒๖๗; ๔๙/๖๓, ๖๖; ๑๒๕-๖/๒๔๓-๘; อภิ.วิ. ๓๕/๑๐๓-๗/๕๖๖-๕๗๒) และฟังดูเรื่อง วิญญาณัญจิติ ๗ และ สัตตवास ๙ (เช่น ที.ปา. ๑๑/๓๓๕/๒๖๕; ๓๕๓/๒๗๗; ๔๓๕/๓๑๑; ๔๕๗/๓๒๙; อัง.สัททก. ๒๓/๔๑/๔๑; ๒๒๘/๔๑๓)

⁴⁷⁴ เช่น อัง.ปญจก. ๒๒/๒๑๑-๗/๒๘๑-๔; ๓๔/๔๑; อัง.เอกาทสก. ๒๔/๒๒๒/๓๗๐

ข้อสังเกตในเรื่องนี้มี ๒ อย่าง คือ ประการแรก ท่านถือผลในชีวิตปัจจุบันเป็นสำคัญ และแยกแยะอย่าง ชัดเจนเป็นอย่างไรไป ส่วนผลหลังตาย กล่าวเพียงปิดท้ายไว้ให้ครบรายการ ประการที่สอง การตรัสถึงผลดีผลร้าย เหล่านั้น เป็นไปในลักษณะแสดงข้อเท็จจริงเกี่ยวกับความเป็นไปตามเหตุปัจจัย คือ เป็นผลที่จะเกิดขึ้นเองตาม เหตุ ไม่ต้องวอนหวัง เป็นเรื่องของการรู้ไว้ให้เกิดความมั่นใจเท่านั้น ถึงไม่ตั้งความปรารถนา ก็ยอมเป็นไปเช่นนั้น

- สำหรับคนที่ไม่เชื่อ ในเมื่อยังได้เพียงแค่เชื่อ คือ เชื่อว่าไม่มี ยังไม่รู้แจ้งประจักษ์จริง ย่อมไม่อาจ ปฏิเสธความสงสัยในส่วนลึกแห่งจิตใจของตนได้โดยเด็ดขาด คนเหล่านี้ เมื่อเรียวแรงความมัวเมาในวัยหนุ่มสาว เลื่อมไปแล้ว ถูกชราครอบงำ ความหวาดหวั่นต่อโลกหน้าก็มักได้ช่องแสดงตัว ซึ่งเมื่อไม่ได้เตรียมความดีไว้ ก็จะมีทุกข์มาก ดังนั้น เพื่อความมั่นใจ ถึงคนที่ไม่เชื่อ ก็ควรทำดีไว้ จะมีหรือว่าไม่มี ก็มั่นใจ และโล่งใจ

- สำหรับคนที่เชื่อ

ก) พึงให้ความเชื่อนั้น อิงหลักแห่งความเป็นเหตุปัจจัยอย่างแท้จริง คือ ให้มองผลในชาติหน้าว่าสืบ ต่อไปจากคุณภาพของจิตใจ ที่ได้สร้างขึ้นไว้แล้วในชาตินี้ แล้วเน้นที่การทำกรรมดีในปัจจุบัน เพื่อสร้างเสริม คุณภาพจิตคุณภาพชีวิตที่ดีงาม เพื่อให้ชีวิตที่สืบต่อไปข้างหน้าเป็นชีวิตที่ดีงามด้วย

การเน้นในแง่นี้ จะทำให้การเกี่ยวข้องกับชาติหน้าหรือหวังผลชาติหน้า เป็นไปในรูปของความมั่นใจโดย อาศัยปัจจุบันเป็นฐาน และการหวังผลชาติหน้านั้น จะยิ่งทำให้เอาใจใส่ให้ความสำคัญแก่ชีวิตที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน มากขึ้น ไม่เสียหลักที่ว่า ถึงจะยุ่งเกี่ยวกับชาติหน้าอย่างไร ก็อย่าให้สำคัญกว่าชาติที่เป็นอยู่ขณะนี้ และจะได้ไม่ เน้นการทำกรรมดี แบบเป็นการลงทุนเพื่อแสวงหาผลกำไร

ข) ความเชื่อต่อชาติหน้านั้น ควรช่วยให้เลิกหรือให้บรรเทาการพึ่งพาอาศัยอำนาจดลบันดาลหรือสิ่ง ลึกลับในภายนอกด้วย เพราะการเชื่อชาติหน้า หมายถึงการเชื่อกรรมดีที่ตนกระทำ ความมั่นใจในผลที่จะได้จะ ถึงด้วยการทำกรรมดีที่เป็นเหตุปัจจัย และการที่จะต้องก้าวหน้าเจริญสูงขึ้นในสังสารวัฏนั้น ส่วนการรอหวังพึ่ง อำนาจภายนอก ย่อมเป็นการทำตัวให้อ่อนแอลง และเป็นการกดตัวเองให้ถอยจมลง หรือล่าหลังห่างออกไปใน สังสารวัฏ หากผู้ใดถลำตัวหวังพึ่งอำนาจเหล่านั้นไปบ้างแล้ว ก็ควรรีบถอยตัวออกมาสร้างเรียวแรงกำลังของ ตนเองขึ้นใหม่โดยเร็ว

- สำหรับผู้เชื่อหรือไม่เชื่อก็ตาม จะต้องพยายามก้าวไป หรือได้รับการสอนให้ก้าวไปจนถึงขั้นวันกรรม ชั่ว ทำกรรมดี โดยไม่ต้องขึ้นต่อความเชื่อหรือความไม่เชื่ออันนั้นเลย คือ ทำดีได้โดยไม่ต้องหวังผลชาติหน้า หรือ ถึงแม้ไม่เชื่อว่ามิชาติหน้า ก็จะไม่ทำชั่ว ผลขั้นนี้ทำให้เกิดขึ้นได้โดย

๑) ฝึกอบรมกุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ ให้กล้าแข็ง คือ ทำให้เกิดความใฝ่ธรรม รักความดีงาม ต้องการความประณีตหมดจด มุ่งให้ทุกสิ่งทุกอย่างบรรลุอุดมสภาวะของมัน⁴⁷⁵

๒) สร้างความใฝ่รักในปิตุสขอันประณีตลึกซึ้งภายใน และให้ความใฝ่ปิตุสขประณีตหรือการได้ประสบ ปิตุสขประณีตนั้น เป็นเครื่องป้องกันการทำชั่วและหนุนาการทำดีโดยตัวของมันเอง ทั้งนี้ เพราะการที่จะได้ปิตุสข ประณีตนั้น ย่อมเป็นเงื่อนไขอยู่ในตัวว่า ต้องวันทสุจริต ประกอบสุจริต และการได้ปิตุสขประณีตนั้นแล้ว ก็จะเป็นแรงหนุนเหนี่ยวไม่ให้หลงใหลกามถึงขั้นที่จะประกอบกรรมชั่วร้ายได้ อย่างไรก็ตาม สำหรับปิตุสขประณีต ชั้นโลกีย์ อาจต้องระมัดระวังบ้างที่จะไม่ให้ติดเพลินมากเกินไปจนเสียงานหรือหยุดความก้าวหน้า⁴⁷⁶

⁴⁷⁵ ดูบทที่ ๑๔ ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ

⁴⁷⁶ ดูบทที่ ๑๕ ความสุข

๓) ฝึกรบมจิตปัญญาให้เจริญถึงขั้นที่จะเป็นอยู่ด้วยปัญญา หรือดำเนินชีวิตด้วยปัญญา คือ มีความรู้เท่าทันสภาวะของโลกและชีวิต หรือรู้ธรรมตาแห่งสังขาร พอที่จะทำจิตใจให้เป็นอิสระได้บ้างพอสมควร ไม่หลงใหลติดอามิสหรือกามวัตถุถึงกับจะทำการชั่วร้าย มองชีวิตจิตใจของมนุษย์อื่นสัตว์อื่นด้วยความเข้าใจ หยั่งเห็นทุกข์สุขและความต้องการของเขา พอที่จะทำให้อุทิศการในทางที่เกื้อกูลช่วยเหลือด้วยกรุณา ใจไม่โน้มโน้มไปในทางที่จะเบียดเบียนผู้อื่น

ข้อนี้นับเป็นขั้นแห่งการดำเนินชีวิตของท่านผู้ได้เข้าถึงโลกุตระธรรม ซึ่งมีโลกุตระสัมมาทิฐิเกิดขึ้นแล้ว หรืออย่างน้อยก็เป็นขั้นของผู้ดำเนินชีวิตตามแนวปฏิบัติเพื่อเข้าถึงโลกุตระธรรมนั้น

ถ้าแม้ยังไม่ถึงขั้นที่จะเป็นอยู่ด้วยปัญญาอย่างแท้จริง ก็เป็นอยู่ด้วยศรัทธาที่เป็นบุพภาคของปัญญานั้น คือ ศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญาและเป็นไปเพื่อปัญญา ซึ่งเชื่อในวิถีทางแห่งการดำเนินชีวิตด้วยปัญญา มั่นใจในชีวิตที่เป็นอิสระด้วยปัญญานั้น ว่าเป็นชีวิตที่ดีงามประเสริฐสุด และพยายามดำเนินปฏิบัติทางแห่งการเป็นอยู่ด้วยปัญญาที่ประกอบด้วยกรุณานั้นด้วยตนเอง⁴⁷⁷

ความจริง หลักปฏิบัติทั้งสามข้อนี้เนื่องถึงกัน ใช้ประกอบเสริมกันได้ โดยเฉพาะข้อที่ ๑) ต้องใช้ในการทำสิ่งดีงามทุกอย่าง จึงเป็นที่อาศัยของข้อ ๒) และ ๓) ด้วย

ถ้าปฏิบัติได้ตามหลักสามข้อนี้ ความเชื่อเรื่องผลกรรมในชีวิตหน้า ก็จะเป็นเพียงส่วนช่วยเสริมความมั่นใจในการเว้นชั่วทำดีให้มั่นคงแน่นแฟ้นยิ่งขึ้นสำหรับบางคน แต่ไม่ถึงกับเป็นตัวตัดสินเด็ดขาดว่า ถ้าเขาจะไม่ได้รับผลนั้นในชาติหน้าแล้ว เขาจะไม่ยอมทำความดีเลย

ถ้าอ่อนแอเกินไป ไม่สามารถฝึกคนหรือฝึกตนให้ปฏิบัติตามหลักสามข้อนี้ได้ การใช้ความเชื่อต่อผลกรรมชาติหน้าเป็นเหตุจูงใจให้เว้นชั่วทำดี ก็ยังดีกว่าปล่อยให้ดำเนินชีวิตกันอย่างหลงใหลในการเสพเสวยกามวัตถุ มุ่งแต่แสวงหาอามิสมาปรนเปรอตน ซึ่งมีแต่จะทำให้การเบียดเบียนและความชั่วร้ายนานาระบาดแพร่หลาย นำชีวิตและสังคมไปสู่หายนะถ้ายืดเยื้อ และถึงอย่างไร ความเชื่อผลกรรมชาติหน้า ก็จัดเข้าในโลภกิเลสสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นจุดเชื่อมต่อก้าวหน้าไปในทางดีงามได้ง่ายขึ้น

ฉ) ผลกรรมตามนัยแห่งจูฬกรรมวิภังคสูตร

เมื่อทำความเข้าใจกันอย่างนี้แล้ว ก็ขอนำพุทธพจน์แห่งสำคัญที่กล่าวถึงผลกรรมซึ่งสืบเนื่องจากปัจจุบัน ไปถึงภพหน้า ตามที่ปรากฏในจูฬกัมมวิภังคสูตร มาแสดงไว้ สรุปใจความได้ดังนี้⁴⁷⁸

“ดูกรรมาณพ สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นที่กำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้ทราวมและประณีต”

๑. ก. สตรี หรือบุรุษ ผู้มักทำปาณาติบาต เป็นคนเหยียดหยัน หมกมุ่นอยู่ในการประหาร ประหาร ไร่เมตตาการุณีย์ ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพรังพรอมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด๑ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีอายุสั้น

⁴⁷⁷ ศรัทธาที่ออกผลเช่นนั้น ต้องอาศัยความเชื่อมั่นในท่านซึ่งเป็นผู้นำแห่งการดำเนินชีวิตอิสระด้วยปัญญา คือ พระพุทธเจ้า เชื่อมั่นในคำสอนของพระองค์ คือ พระธรรม เชื่อมั่นในชุมชนผู้ประพฤติปฏิบัติตามคำสอนนั้นและประสบความสำเร็จในการมีชีวิตที่เป็นอิสระเช่นนั้นด้วย คือ พระสงฆ์ รวมเรียกว่า ศรัทธามั่นคงในพระรัตนตรัย ดู บทที่ ๑๑ ชีวิตและคุณธรรมพื้นฐานของอารยชน

⁴⁷⁸ เรียกอีกอย่างว่า สุกสุตตร, ม.อ.๑๔/๕๗๙-๕๘๗/๓๗๖-๓๘๕

ข. สตรีหรือบุรุษ ผู้ละเว้นปาณาติบาต มีเมตตาการุณย์ มักเกื้อกูลแก่สรรพสัตว์ ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีอายุยืน

๒๒. ก. สตรีหรือบุรุษ ผู้มีนิสัยชอบเบียดเบียนทำร้ายสัตว์ทั้งหลาย ด้วยมือไม้ศัสตรา ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีโรคมาก (ซีโรค)

ข. สตรีหรือบุรุษ ผู้ไม่มีนิสัยชอบเบียดเบียนทำร้ายสัตว์ทั้งหลาย ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีโรคน้อย (มีสุขภาพดี)

๓. ก. สตรีหรือบุรุษ ผู้เป็นคนมักโกรธ เคียดแค้นง่าย ใครว่ากล่าวนิดหน่อย ก็ขัดใจ พลุ่พล่า่น พยาบาท แสดงความซึ่งเคียดให้ปรากฏ ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีผิวพรรณทราม (ไม่สวยไม่งาม)

ข. สตรีหรือบุรุษ ผู้ไม่มักโกรธ ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนน่าเลื่อมใส (มีรูปร่าง ท่าทาง ชวนใจนิยม)

๔. ก. สตรีหรือบุรุษ ผู้มีใจริษยา คนอื่นได้ดีลาภได้รับความเคารพนับถือกราบไหว้บูชา ก็ไม่สบายใจ ทนไม่ได้ ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีศักดาน้อย (ต่ำต้อยด้อยอำนาจ)

ข. สตรีหรือบุรุษ ผู้ไม่มีใจริษยา ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีศักดามาก (มีเดช มีอำนาจมาก)

๕. ก. สตรีหรือบุรุษ ผู้ไม่บำเพ็ญทาน ไม่ให้ปันข้าว น้ำ ผ้าถุงห่ม เป็นต้น ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีโรคะน้อย

ข. สตรีหรือบุรุษ ผู้บำเพ็ญทาน ให้ปันข้าว น้ำ ผ้าถุงห่ม เป็นต้น ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีโรคะมาก

๖. ก. สตรีหรือบุรุษ ผู้เป็นคนแข็งกระด้าง เยอหยิ่ง ชอบดูถูกคน ไม่เคารพนับถือ กราบไหว้ แสดงความเชื่อเพื่อ แก่ผู้ที่สมควรได้รับการปฏิบัติเช่นนั้น ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีตระกูลต่ำ

ข. สตรีหรือบุรุษ ผู้ไม่เป็นคนแข็งกระด้าง ไม่เย่อหยิ่ง แสดงความเคารพนับถือ กราบไหว้ เชื้อเพื่อแก่ผู้สมควรได้รับการปฏิบัติเช่นนั้น ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด๑ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีตระกูลสูง

๑๗. ก. สตรีหรือบุรุษ ผู้ไม่เข้าหา ไม่สอบถามสมณะหรือพราหมณ์ ว่าอะไรดี อะไรชั่ว อะไรมีโทษ ไม่มีโทษ อะไรควรปฏิบัติ ไม่ควรปฏิบัติ อะไรเมื่อทำ จะเป็นไปเพื่อโทษทุกข์ อะไรเมื่อทำ จะเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขชั่วกาลนาน ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด๑ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนทรมานปัญญา

ข. สตรีหรือบุรุษ ผู้รู้จักเข้าหาสอบถามสมณะหรือพราหมณ์ ว่าอะไรดี อะไรชั่ว เป็นต้น ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด๑ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีปัญญามาก

จะเห็นได้ว่า ในสูตรนี้ แม้จะกล่าวถึงผลที่จะประสบในชีวิตข้างหน้า แต่ก็เน้นที่การกระทำในปัจจุบัน โดยเฉพาะการกระทำที่มีลักษณะเป็นความประพฤติปฏิบัติอย่างเป็นประจำ เป็นส่วนแห่งการดำเนินชีวิตชนิดที่จะสร้างสมคุณภาพของจิตใจ ประจักษ์ลักษณะนิสัยและบุคลิกภาพได้ และเป็นเหตุปัจจัยโดยตรงแก่ผลจำเพาะแต่ละอย่าง ไม่ใช่เป็นอานิสงส์เพื่อชนิดที่ว่า ทำกรรมดีอะไรครั้งเดียว เช่น ให้ทานครั้งหนึ่ง ก็มีผลมากมายไม่มีขอบเขต จะหวังเป็นอะไร ปรารถนาได้อะไร ก็ได้ก็เป็นอย่างนั้นหมด ซึ่งถ้าเน้นกันนัก ก็จะทำให้คนมุ่งแต่จะทำบุญกรรม แบบฝากเงินในธนาคารเฉยๆ ไปรอรับดอกเบี้ยว หรือแบบคนเล่นลอตเตอรี่ ที่ลงทุนที่หนึ่งหวังผลกำไรมหาศาล แล้วเลยไม่ใส่ใจกรรมดีชนิดที่เป็นความประพฤติปฏิบัติทั่วไป และการดำเนินชีวิตดีงามประจำวันอย่างที่ตรัสไว้ในสูตรนี้⁴⁷⁹

รวมความว่า สาธารของจุฬารามวิภังคสูตรนี้ ก็ยังคงยืนยันหลักการสำคัญที่ว่า การนึกถึงผลกรรมที่จะได้ประสบในชีวิตภพหน้า ฟังเป็นไปในลักษณะของความมั่นใจ ที่อาศัยกรรมคือคุณภาพจิตใจและคุณภาพแห่งความประพฤติ ที่ตนมีอยู่ในปัจจุบันนี้เอง และการได้รับผลทางไกลเบื้องหน้านั้น มีลักษณะที่สืบทอดต่อเนื่องออกไปอย่างมีความสัมพันธ์กันได้ตามแนวทางแห่งเหตุปัจจัย

หลักสำหรับวินิจฉัยในเรื่องนี้ อาจพูดอย่างสั้นๆ ได้แนวหนึ่งว่า ความเชื่อที่ถูกต้องเกี่ยวกับผลกรรมในชาติหน้า จะต้องเป็นความเชื่อที่มีลักษณะช่วยเสริมธรรมฉันทะให้เข้มแข็งแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น

หากความเชื่อเกี่ยวกับผลกรรมในชาติหน้าอย่างใด ไม่ช่วยเสริมธรรมฉันทะ แต่กลับเป็นไปในทางส่งเสริมโลภะหรือตณหาถ้อยเดียว ก็พึงเข้าใจว่า ความเชื่ออย่างนั้น เป็นความเชื่อที่คลาดเคลื่อน และควรได้รับการแก้ไข

⁴⁷⁹ เนื้อหาของสูตรนี้ เป็นการตอบปัญหาของสุภมาณพ ซึ่งเป็นคนวรรณะพราหมณ์ การที่พระพุทธเจ้าตรัสตอบแก่สุภมาณพอย่างนี้ มองในแง่สัมพันธ์กับศาสนาพราหมณ์ มีข้อสังเกตอย่างน้อย ๒ ประการ คือ ประการแรก เป็นการแย้งต่อคำสอนของพราหมณ์ที่ว่า พรหมเป็นผู้สร้าง ผู้บันดาลชีวิตมนุษย์และทุกสิ่งทุกอย่าง โดยให้มองอย่างใหม่ว่า การกระทำของคนนั่นเอง เป็นเครื่องสร้างสรรค์ปรุงแต่งชีวิตของมนุษย์ ประการที่สอง ตามพิธีกรรมของพราหมณ์ เช่น การบูชาสัตว ผู้ประกอบพิธีและถวายทักษิณาแก่พราหมณ์ จะได้รับผลานิสงส์มากมายมหาศาลชนิดที่จะมองไม่เห็นความสัมพันธ์โดยทางเหตุปัจจัยกับสิ่งที่กระทำนั้นเลย การตรัสผลของกรรมตามแนวแห่งสูตรนี้ เป็นการสร้างความเข้าใจอย่างใหม่ในแก่นด้วย

ข้อควรศึกษายิ่งขึ้นไป เพื่อความเข้าใจหลักกรรมให้ชัดเจน

มีจุดหรือแง่สำคัญบางประการที่ควรย้ำไว้ บางข้อควรรู้ไว้เพื่อป้องกันความเข้าใจผิดที่ร้ายแรงในเรื่องกรรม บางเรื่องควรศึกษาโดยไม่ประมาทเพื่อเข้าใจหลักกรรมให้ครบถ้วนเพียงพอ ดังต่อไปนี้

๑) สุขทุกข์ ใครทำให้?

ตามหลักพุทธพจน์ว่า “เพราะอริชชาเป็นปัจจัย บุคคลจึงปรุงแต่งกายสังขาร⁴⁸⁰...วจีสังขาร⁴⁸¹...มโนสังขาร⁴⁸² ขึ้นเองบ้าง...เนื่องจากตัวการอื่นบ้าง...โดยรู้ตัวบ้าง...ไม่รู้ตัวบ้าง⁴⁸³” และพุทธพจน์ซึ่งปฏิเสธทฤษฎีที่ว่า สุขทุกข์ตนเอง ของพวกอัตตการวาท และทฤษฎีว่าสุขทุกข์ตัวการอื่นทำ ของพวกปรการวาท⁴⁸⁴ เป็นการย้ำให้มองเห็นกรรมในฐานะกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ตนเองก็ดี ผู้อื่นก็ดี จะมีส่วนเกี่ยวข้องกับเหตุเพียงใด ย่อมต้องพิจารณาให้ถูกต้องตามกระบวนการ มิใช่ตัดสินขาดลงไปโดยมองเอาคิดเองๆ

ที่กล่าวมานี้ เป็นการป้องกันความเข้าใจผิดสุดโต่งที่มักเกิดขึ้นในเรื่องกรรมว่า อะไรๆ เป็นเพราะตนเอง ทำทั้งสิ้น ทำให้ไม่คำนึงถึงตัวการและสิ่งแวดล้อมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

อย่างไรก็ดี ต้องแยกความเข้าใจอีกชั้นหนึ่ง ระหว่างหลักกรรมในแง่ตัวภพหรือสภาวะ กับในแง่ของจริยธรรม ที่กล่าวมาแล้วนั้นเป็นการแสดงในแง่ตัวภพหรือตัวสภาวะ ซึ่งเป็นเรื่องของกระบวนการตามธรรมชาติที่ครอบคลุมเหตุปัจจัยต่างๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องทั้งหมด

แต่ในแง่ของจริยธรรม อันเป็นคำสอนให้ปฏิบัติ ผู้ที่ถูกต้องการให้ปฏิบัติ ก็คือผู้ที่ถูกสอน ในกรณีนี้ คำสอนจึงมุ่งไปที่ตัวผู้รับคำสอน เมื่อพูดในแง่นี้ คือเจาะจงเอาเฉพาะตัวบุคคลนั่นเองเป็นหลัก ย่อมกล่าวได้ว่า เขาต้องเป็นผู้รับผิดชอบอย่างเต็มที่ ในการกระทำต่างๆ ที่เขาคิดหมายกระทำลงไป และที่จะให้ผลเกิดขึ้นตามที่มุ่งหมาย เช่น พุทธพจน์ว่า “ตนเป็นที่พึ่งของตน” เป็นการเพ่งความรับผิดชอบของบุคคลโดยมองจากตัวเองออกไป

ในกรณีนี้ นอกจากจะมีความหมายว่าต้องช่วยเหลือตัวเอง ลงมือทำเองแล้ว ในแง่ที่สัมพันธ์กับการกระทำของผู้อื่น ยังหมายกว้างไปถึงการที่ความช่วยเหลือจากผู้อื่นจะเกิดขึ้น จะคงมีอยู่ และจะสำเร็จผล ต้องอาศัยการพึ่งตนของบุคคลนั่นเอง ในการที่จะชักจูงเราให้เกิดกระทำจากผู้อื่น ในการที่จะรักษาการกระทำของผู้อื่นนั้นให้คงอยู่ต่อไป และในการที่จะยอมรับหรือสนองต่อการกระทำของผู้อื่นนั้นหรือไม่เพียงใดด้วย ดังนี้ เป็นต้น

โดยเหตุนี้ หลักกรรมในแง่ตัวสภาวะก็ดี ในแง่ของจริยธรรมก็ดี จึงไม่ขัดแย้งกัน แต่สนับสนุนซึ่งกันและกัน ซึ่งทั้งหมดนี้ต้องทำความเข้าใจให้ถูก

⁴⁸⁰ การปรุงแต่งการกระทำทางกาย (volitional acts of the body)

⁴⁸¹ การปรุงแต่งคำพูด (volitional acts of speech)

⁴⁸² การนึกคิดปรุงแต่งในใจ (volitional acts of mind)

⁴⁸³ ส.นิ.๑๖/๘๓/๔๘

⁴⁸⁴ ดู ตอนว่าด้วย อัตตการวาท และปรการวาท ใน “ปฏิจจสมุปบาทในฐานะมัชฌิมนธรรมเทศนา” ข้างต้น

๒) เชื้ออย่างไรผิดหลักกรรม?

มีลัทธิมีจฉาทิฎฐิ เกี่ยวกับสุขทุกข์และความเป็นไปในชีวิตของมนุษย์อยู่ ๓ ลัทธิ ซึ่งต้องระวังไม่ให้เข้าใจ สับสนกับหลักกรรม คือ

๑. ปุพเพกตเหตุวาท การถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวง เป็นเพราะกรรมเก่า (past-action determinism) เรียกสั้นๆ ว่า **ปุพเพกตวาท**

๒. อิสฺสรนิมมานเหตุวาท การถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวง เป็นเพราะการบันดาลของเทพผู้เป็นใหญ่ (theistic determinism) เรียกสั้นๆ ว่า **อิศวรกรณวาท** หรือ **อิศวรนิรมิตวาท**

๓. อเหตุอปัจจยวาท การถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวง เป็นไปสุดแต่โชคชะตาลอยๆ ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย (indeterminism หรือ accidentalism) เรียกสั้นๆ ว่า **อเหตุวาท**

ทั้งนี้ ตามพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ลัทธิเดียวยี่ ๓ ระบบเหล่านี้ ถูกบัณฑิตไล่ตาม ชักใช้ไล่เลียงเข้า ย่อม ข้างการถือสืบๆ กันมา ยืนกรานอยู่ในหลักอกิริยา (การไม่กระทำ) คือ

๑. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะ มีทิฎฐิอย่างนี้ว่า สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ที่คนเราได้เสวย ทั้งหมดนั้นล้วนเป็นเพราะกรรมที่กระทำไว้ในปางก่อน (ปุพเพกตเหตุ)

๒. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะ มีทิฎฐิอย่างนี้ว่า สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ที่คนเราได้เสวย ทั้งหมดนั้นล้วนเป็นเพราะการบันดาลของพระผู้เป็นเจ้า (อิสฺสรนิมมานเหตุ)

๓. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะ มีทิฎฐิอย่างนี้ว่า สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ที่คนเราได้เสวย ทั้งหมดนั้นล้วนหาเหตุหาปัจจัยมิได้ (อเหตุอปัจจย)

“ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสมณพราหมณ์ ๓ พวกนั้น เราเข้าไปหา (พวกที่ ๑) แล้วถามว่า ‘ทราบวาท่านทั้งหลายมีวาทะ มีทิฎฐิอย่างนี้...จริงหรือ?’ ถ้าสมณพราหมณ์เหล่านั้น ถูกเราถามอย่างนี้แล้ว รับว่าจริง เราก็กล่าวกะเขาว่า ‘ถ้าเช่นนั้น ท่านก็จักต้องเป็นผู้ทำปาณาติบาต เพราะกรรมที่ทำได้ปางก่อนเป็นเหตุ จะต้องเป็นผู้ทำอกุศลนาทาน เพราะกรรมที่ทำได้ปางก่อนเป็นเหตุ จะต้องเป็นผู้ประพฤติกพรหมจรรย์...เป็นผู้กล่าวมุสาวาท...๗๓๗ เป็นผู้ไม่มีจฉาทิฎฐิ เพราะกรรมที่ทำได้ปางก่อนเป็นเหตุนะสิ’

“ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อบุคคลมายึดเอากรรมที่ทำได้ปางก่อนเป็นสาระ ฉันทะก็ดี ความพยายามก็ดีว่า ‘สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ’ ก็ย่อมไม่มี เมื่อไม่กำหนดถือเอาสิ่งที่ควรทำและสิ่งที่ไม่ควรทำ โดยจริงจึงมั่นคงตั้งนี้ สมณพราหมณ์พวกนี้ ก็เท่ากับอยู่อย่างหลงสติ ไร้เครื่องรักษา จะมีสมณวาทะที่ชอบธรรมเฉพาะตนไม่ได้ นี่แลเป็นนิคหะอันชอบธรรมอย่างแรกของเรา ต่อสมณพราหมณ์ ผู้มีวาทะ มีทิฎฐิอย่างนี้”

“ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสมณพราหมณ์เหล่านั้น เราเข้าไปหา (พวกที่ ๒)...กล่าวกะเขาว่า ‘ท่านจักเป็นผู้ทำปาณาติบาต ก็เพราะการบันดาลของพระผู้เป็นเจ้าเป็นเหตุ จักเป็นผู้ทำอกุศลนาทาน...ประพฤติกพรหมจรรย์...กล่าวมุสาวาท...๗๓๗ เป็นผู้ไม่มีจฉาทิฎฐิ ก็เพราะการบันดาลของพระผู้เป็นเจ้าเป็นเหตุนะสิ’

“ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อบุคคลมายุติเอาการบันดาลของพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าเป็นสาระ ฉันทะก็ตีความพยายามก็ตีว่า ‘สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ’ ก็ย่อมไม่มี ฯลฯ”

“ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสมณพราหมณ์เหล่านั้น เราเข้าไปหา (พวกที่ ๓)...กล่าวกะเขาว่า ‘ท่านจักเป็นผู้ทำปาณาติบาต โดยไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย จักเป็นผู้ทำอกทินนาทาน...ประพฤติอพรหมจรรย์...กล่าวมุสาวาท... ฯลฯ เป็นผู้ไม่มีจฉาทิฏฐิ โดยไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยนะสิ’

“ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อบุคคลมายุติเอาความไม่มีเหตุเป็นสาระ ฉันทะก็ตี ความพยายามก็ตีว่า ‘สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ’ ก็ย่อมไม่มี ฯลฯ”⁴⁸⁵

โดยเฉพาะลัทธิที่ ๑ คือ ปุพเพกตวาท นั้น เป็นลัทธิของนิครนถ์ ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมีวาทะ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า ‘สุขก็ตี ทุกข์ก็ตี อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ที่บุคคลได้เสวย ทั้งหมดนั้น เป็นเพราะกรรมที่ตัวทำไว้ปางก่อน โดยนัยดังนี้ เพราะกรรมเก่าหมดสิ้นไปด้วยตบะ ไม่ทำกรรมใหม่ ก็จะไม่ผลบังคับต่อไป เพราะไม่มีผลบังคับต่อไป ก็สิ้นกรรม เพราะสิ้นกรรม ก็สิ้นทุกข์ เพราะสิ้นทุกข์ ก็สิ้นเวทนา เพราะสิ้นเวทนา ทุกข์ทั้งปวงก็จะโหมระชาหมดไปเอง’ ภิกษุทั้งหลาย พวกนิครนถ์มีวาทะอย่างนี้”⁴⁸⁶

นอกจากนี้ พุทธพจน์ที่เคยยกมาอ้างข้างต้น ซึ่งย้ำความอันเดียวกัน ก็มีว่า

“ดูกรลิวะ เวทนาบางอย่างเกิดขึ้น มีดีเป็นสมุฏฐานก็มี ฯลฯ เกิดจากความแปรปรวนแห่งอตุกัมี...เกิดจากการบริหารตนไม่สม่ำเสมอ...เกิดจากถูกทำร้ายก็มี...เกิดจากผลกรรมก็มี ฯลฯ สมณพราหมณ์เหล่าใด มีวาทะ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า ‘บุคคลได้เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ตี ทุกข์ก็ตี ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ตี เวทนานั้นเป็นเพราะกรรมที่ทำได้ปางก่อน’ ฯลฯ เรากล่าวว่าเป็นความผิดพลาดของสมณพราหมณ์เหล่านั้นเอง”⁴⁸⁷

พุทธพจน์เหล่านี้ ป้องกันความเห็นที่แล่นไปไกลเกินไป หรือเลยเถิด จนมองเห็นความหมายของกรรมแต่ในแง่กรรมเก่า กลายเป็นคนนั่งนอนรอคอยผลกรรมเก่า สุดแต่จะบันดาลให้เป็นไป ไม่คิดแก้ไขปรับปรุงตนเอง กลายเป็นความเห็นผิดอย่างร้ายแรง ตามนัยพุทธพจน์ที่กล่าวมาแล้ว

นอกจากนั้น จะเห็นได้ชัดด้วยว่า ในพุทธพจน์นี้ พระพุทธเจ้าทรงถือความเพียรพยายามเป็นเกณฑ์ ตัดสินคุณค่าทางจริยธรรมของหลักกรรมและคำสอนเหล่านั้นทั้งหมด

พุทธพจน์เหล่านี้ มิได้ปฏิเสธกรรมเก่า เพราะกรรมเก่าก็ย่อมมีส่วนอยู่ในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย และย่อมมีผลต่อปัจจุบัน สมกับชื่อที่ว่าเป็นเหตุปัจจัยด้วยเหมือนกัน แต่มันก็เป็นเรื่องของเหตุปัจจัยอยู่นั่นเอง ไม่ใช่อำนาจนอกเหนือธรรมชาติอะไรที่จะไปยึด ไปหมายมั่นฝากโชคชะตาไว้ให้ ผู้เข้าใจปฏิจจสมุปบาท รู้กระบวนการแห่งเหตุปัจจัยดีแล้ว ย่อมไม่มีปัญหาในเรื่องนี้

⁴⁸⁵ อัง.ติก.๒๐/๕๐๑/๒๒๒; และดูประกอบใน อภิ.วิ.๓๕/๔๔๐/๔๙๖; ม.ญ.๑๔/๒-๑๑/๑-๑๓

⁴⁸⁶ ม.ญ.๑๔/๒/๑

⁴⁸⁷ ส.ส.พ.๑๘/๔๒๗/๒๘๔

เหมือนกับคนที่ใครคนหนึ่งเดินขึ้นตึก ๓ ชั้น ถึงชั้นที่สามแล้ว ก็แน่นอนว่า การขึ้นมาถึงที่นั่นของเขา ต้องอาศัยการกระทำ คือการเดินที่ผ่านมาแล้วนั้น จะปฏิเสธมิได้ และเมื่อขึ้นมาถึงที่นั่นแล้ว การที่เขาจะเหยียดมือไปแตะพื้นดินข้างล่างตึก หรือจะนั่งรถแกว่งไปมาบนตึกชั้นสามเล็กๆ เหมือนอย่างบนถนนหลวง ก็ย่อมเป็นไปได้ และข้อนี้ก็เป็นที่มาเพราะการที่เขาขึ้นมาบนตึกเหมือนกัน ปฏิเสธมิได้ หรือเมื่อเขาขึ้นมาแล้ว จะเมื่อยหมดแรง เดินต่อ ขึ้นหรือลงไม่ไหว นั่นก็ต้องเกี่ยวกับการที่ได้เดินขึ้นมาแล้วด้วยเหมือนกัน ปฏิเสธไม่ได้

จะเห็นว่า การมาถึงที่นั่นก็ดี การทำอะไรๆ ได้ในวิสัยของที่นั่นก็ดี การที่อาจจะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับอะไรต่ออะไรในที่นั่นอีก ในฐานะที่ขึ้นมาอยู่กับเขา ณ ที่นั่นด้วยก็ดี ย่อมสืบเนื่องมาจากกรรมเก่า คือการที่ได้เดินมานั้นด้วยแน่นอน แต่การที่เขาจะทำอะไรบ้าง ทำสิ่งที่จะต้องเกี่ยวข้องกับที่นั่นแค่นั้นเพียงไร ตลอดจนว่าจะพักเสียก่อนแล้วเดินต่อ หรือเดินกลับลงเสียจากตึกนั้น ย่อมเป็นเรื่องที่เขาจะคิดตกลงทำเอาใหม่ ทำได้ และได้ผลตามเรื่องที่ทำนั้นๆ แม้ว่าการเดินมาเดิมยังอาจมีส่วนให้ผลต่อเขาอยู่ เช่น แรงเขาอาจจะน้อยไป ทำอะไรใหม่ได้ไม่เต็มที่ เพราะเมื่อยเสียแล้ว ดังนั้นเป็นต้น ถึงอย่างนั้น ก็เป็นเรื่องของเขาอีกที่ว่า จะยอมแพ้แก่ความเมื่อย หรือว่าจะคิดแก้ไขอย่างไร ทั้งหมดนี้ ก็เป็นเรื่องของกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยทั้งนั้น โดยนัยดังที่ได้กล่าวมา จึงควรเข้าใจเรื่องกรรมเก่าเพียงเท่าที่มันเป็นตามกระบวนการของมัน

ในทางจริยธรรม ผู้เข้าใจปฏิจลสมุปบาท ย่อมถือเอาประโยชน์จากกรรมเก่าได้ ในแง่เป็นบทเรียน เป็นความหนักแน่นในเหตุผล เป็นความเข้าใจตนเองและสถานการณ์ เป็นความรู้พื้นฐานปัจจุบันของตน เพื่อประกอบการวางแผนทำกรรมปัจจุบัน และหาทางแก้ไขปรับปรุงเพื่อผลดีในอนาคตต่อไป

๓) กรรม ชำระล้างได้อย่างไร?

มีพุทธพจน์ว่า:

“ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดกล่าวอย่างนี้ว่า ‘บุรุษนี้ทำกรรมไว้อย่างไรๆ เขายอมได้เสียกรรมนั้น อย่างนั้นๆ’ เมื่อเป็นอย่างที่กล่าวนี้ การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ก็มิได้ (คือไม่มีประโยชน์อะไร) เป็นอันมองไม่เห็นช่องทางที่จะทำความสิ้นทุกข์ให้สำเร็จได้เลย

“แต่ผู้ใดกล่าวอย่างนี้ว่า ‘บุรุษนี้ทำกรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งเวทนาอย่างไรๆ เขายอมได้เสียวิบากของกรรมนั้นอย่างนั้นๆ’ เมื่อเป็นอย่างที่กล่าวนี้ การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) จึงมีได้ (คือสำเร็จประโยชน์) เป็นอันเห็นช่องทางที่จะทำความสิ้นทุกข์ให้สำเร็จได้”

“ภิกษุทั้งหลาย ถ้ารับบางคน กรรมชั่วที่ทำไว้เพียงเล็กน้อย ก็นำเขาไปนรกได้ แต่สำหรับบางคน กรรมชั่วที่ทำไว้เล็กน้อยอย่างเดียวกันนั้นแหละ ให้ผลแค่นี้ในปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มากๆ เท่านั้น

“คนประเภทไหน กรรมชั่วที่ทำไว้เพียงเล็กน้อย ก็นำเขาไปนรกได้? กล่าวคือ คนบางคน ไม่ได้เจริญกาย ไม่ได้เจริญศีล ไม่ได้เจริญจิต ไม่ได้เจริญปัญญา ใจจ้อยด้อยคุณ ตั้งเป็นคนตัวเล็กๆ มีปรกติอยู่เป็นทุกข์กับเรื่องนิดๆ หน่อยๆ บุคคลประเภทนี้ กรรมชั่วที่ทำไว้เพียงเล็กน้อย ก็นำเขาไปนรกได้ (เหมือนใส่ก้อนเกลือในชามน้ำน้อย)

“คนประเภทไหน กรรมชั่วที่ทำไว้เล็กน้อยอย่างเดียวกันนั้นแหละ ให้ผลแค่นี้ในปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มากมาย เท่านั้น? กล่าวคือ คนบางคน ได้เจริญกาย เจริญศีล เจริญจิต เจริญปัญญา ผู้มีใช้เล็กน้อย เป็นมหาตมะ มีกรรมที่ใจอยู่อันประมาณมิได้ สำหรับบุคคลประเภทนี้ กรรมชั่วที่ทำไว้เล็กน้อยเช่นเดียวกันนั้นแหละ ให้ผลแค่นี้ในปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มากมาย เท่านั้น (เหมือนใส่ก้อนเกลือในแม่น้ำ)”⁴⁸⁸

“ดูกรนายคามาณี ศาสดาบางท่าน มีวาทะ มีทิวฐีอย่างนี้ว่า ผู้ที่ฆ่าสัตว์ต้องไปอบาย ตกนรกทั้งหมด ผู้ที่ลักทรัพย์ต้องไปอบาย ตกนรกทั้งหมด ผู้ประพฤติกามเมสุมิจจนจาร ต้องไปอบาย ตกนรกทั้งหมด ผู้ที่พูดเท็จ ต้องไปอบาย ตกนรกทั้งหมด สาวกที่เลื่อมใสในศาสดานั้น คิดว่า ‘ศาสดาของเรามีวาทะ มีทิวฐีว่า ผู้ที่ฆ่าสัตว์ ต้องไปอบาย ตกนรกทั้งหมด’ เขาจึงได้ทิวฐีขึ้นมาว่า ‘สัตว์ที่เราฆ่าไปแล้วก็มี เราก็ต้องไปอบาย ตกนรกด้วย’ เขาไม่ละวาทะนั้น ไม่เลิกความคิดนั้น ไม่สละทิวฐีนั้นเสีย ก็ยอมอยู่ในนรกเหมือนถูกจับมาใส่ไว้...”

“ส่วนตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จอุบัติในโลก...พระองค์ทรงดำหนิติเตียน ปาณาติบาต...อทินนาทาน...กามเมสุมิจจนจาร...มุสาวาท โดยอเนกปริยาย และตรัสว่า ‘ท่านทั้งหลายจงงดเว้นเสียเถิดจากปาณาติบาต...อทินนาทาน...กามเมสุมิจจนจาร...มุสาวาท’ สาวกมีความเลื่อมใสในพระศาสดานั้น ย่อมพิจารณาเห็นดังนั้นว่า ‘พระผู้มีพระภาคทรงดำหนิติเตียน ปาณาติบาต ฯลฯ โดยอเนกปริยาย และตรัสว่า ท่านทั้งหลายจงงดเว้นเสียเถิดจากปาณาติบาต ฯลฯ’ ก็สัตว์ที่เราฆ่าเสียแล้วมีมากถึงขนาดนั้นๆ การที่เราฆ่าสัตว์ไปเสียมากๆ ถึงขนาดนั้นๆ ไม่ดี ไม่งามเลย เราจะกลายเป็นผู้เดือดร้อนใจในเพราะการกระทำนั้นเป็นปัจจัยแท้ และเราก็จักไม่ชื่อว่าไม่ได้กระทำกรรมชั่ว’ เขาพิจารณาเห็นดังนั้นแล้ว จึงละปาณาติบาตนั้นเสีย และเป็นผู้งดเว้นจากปาณาติบาตต่อไปด้วย เป็นอันว่า เขาละกรรมชั่วนั้นได้ด้วยประการทำอย่างนี้...”

“เขาละปาณาติบาต งดเว้นจากปาณาติบาต ฯลฯ ละมุสาวาท...ปิสุณาวาจา...มรุธวาจา... สัมผัสปลปาปะ...อภิชฌา...พยาบาท...มิจจาทิวฐี แล้วเป็นผู้มีสัมมาทิวฐี เขาผู้เป็นอริยสาวก มีใจปราศจากอภิชฌา (ความละโมภ) ปราศจากพยาบาท (ความคิดเบียดเบียน) ไม่ลุ่มหลง มีสัมปชัญญะ มีสติมั่น อยู่ด้วยใจที่ประกอบด้วยเมตตาปกแผ่ไปทิศ ๑...ทิศ ๒...ทิศ ๓...ทิศ ๔ ครอบถ้วน ทั้งสูง ต่ำ กว้างขวาง ทั่วทั้งโลก ทั่วสัตว์ทุกเหล่า ในที่ทุกสถาน ด้วยใจประกอบด้วยเมตตา อันไพบุลย์ ยิ่งใหญ่ ไม่มีประมาณ ไร้เวร ไร้พยาบาท ฯลฯ เมื่อเจริญเมตตาเจโตวิมุตติ ทำให้มากอย่างนี้ กรรมใดที่ทำไว้พอประมาณ กรรมนั้นจักไม่เหลือ จะไม่คงอยู่ในเมตตาเจโตวิมุตตินั้น...”⁴⁸⁹

พุทธพจน์ในข้อ ๓ นี้ นำมาแสดงไว้เพื่อประกอบการพิจารณาในเรื่องการให้ผลของกรรม ให้มีการศึกษา โดยละเอียด เป็นการป้องกันไม่ให้ความเห็นตัดสินความหมายและเนื้อหาของหลักกรรมงายเกินไป แต่ก็ยังเป็นเพียงตัวอย่างส่วนหนึ่งเท่านั้น ไม่สามารถนำมารวมไว้ได้ทั้งหมด เพราะจะกินเนื้อที่มากเกินไป

⁴⁸⁸ อัง.ติก.๒๐/๕๔๐/๓๒๐; ข้อความว่า “ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มากมาย เท่านั้น” มาจากบาลีว่า นานุปิ ขายติ พุทฺเทว แปลอีกอย่างหนึ่งว่า “ทั้งส่วนที่น้อย ก็ไม่ปรากฏเป็นมาก” แต่ถ้าแปลตามอรรถกถา จะได้อีกความอีกอย่างว่า “ทั้งกรรมที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏผลต่อไป กรรมที่มากเท่านั้นจึงจะปรากฏผลต่อไป” (ดู อัง.อ.๒/๒๙๙)

⁴⁸⁹ ส.ส.พ.๑๘/๖๑๓-๖๑๔/๓๓๓-๓๓๔

๔) แก่กรรม ด้วยปฏิกรรม

ปฏิกรรม เป็นคำสอนสำคัญส่วนหนึ่งของหลักกรรม คำว่า “ปฏิกรรม” นิยมแปลกันมาในภาษาพระว่า “การทำคืน” ถ้าแปลให้เห็นศัพท์เดิม หรือล้อคำเดิม ก็คือ “การแก้กรรม” หมายถึง การแก้ไข การทำให้กลับคืนดี การทำใหม่ให้เปลี่ยนเป็นดี การเลิกละกรรมชั่วหันมาทำกรรมดี หรือการกลับตัว

ปฏิกรรม หรือแก้กรรมนี้ แต่เดิมเป็นคำพื้นๆ ที่ใช้ในชีวิตประจำวัน มีความหมายว่า ถ้าอะไรเสียหาย เสื่อมโทรมไป ก็แก้ไขให้กลับคืนดี หรืออะไรที่ทำไปขาดตกบกพร่อง ก็ปรับแก้ใหม่ ให้เต็ม ให้สมบูรณ์ การจัดการแก้ไขความผิดพลาดต่างๆ เพื่อพลิกกลับให้เป็นไปในทางที่ดี รวมทั้งการเยียวยาแก้ไขบำบัดโรค ก็เรียกว่าเป็นปฏิกรรมทั้งสิ้น

เมื่อใช้เป็นศัพท์ในทางธรรม ปฏิกรรมมีสาระสำคัญ คือ ยอมรับความผิดพลาดที่ได้ทำไปแล้ว ละเลิกบาปอกุศลหรือการกระทำผิดพลาดเสียหายที่เคยทำนั้น เปลี่ยนไปทำกรรมที่ดีแทน หรือหันกลับจากความชั่วร้าย มาทำความดีงามถูกต้อง ทำบุญกุศล แก้ไขปรับปรุงตน เปลี่ยนแปรกรรมจากการทำความชั่วมาทำความดี ตลอดจนแก้ไขข้อบกพร่อง เพื่อก้าวขึ้นไปสู่ความถูกต้องสมบูรณ์

ในพระธรรมวินัยนี้ สำหรับพระสงฆ์ พระพุทธเจ้าทรงนำหลักปฏิกรรมมาวางเป็นพุทธบัญญัติ ซึ่งกำหนดเป็นวินัยที่มีผลบังคับให้ต้องปฏิบัติ จัดเป็นวินัยบัญญัติ ๒ เรื่อง คือ อาบัติปฏิกรรม และปวารณากรรม พร้อมกันนั้น ในวงกว้างออกไป สำหรับทุกคน ไม่ว่าจะบรรพชิตหรือคฤหัสถ์ ทรงเน้นย้ำให้บำเพ็ญปฏิกรรม ที่มากับความสำนึกและสภาพความผิด (เรียกว่า อัจฉยเทศนา) ถือว่าเป็นหลักปฏิบัติในแบบแผนของอารยชน (อริยวินัย)

รวมเป็นหลัก**ปฏิกรรม** ที่เป็นระบบวิธีปฏิบัติทางสังคมขั้นพื้นฐานในพระธรรมวินัยนี้ ๓ ประการ คือ

๑. อาบัติปฏิกรรม ซึ่งแปลกันว่า การทำคืนอาบัติ หรือปลงอาบัติ เป็นวินัยบัญญัติ (สำหรับพระสงฆ์) มีสาระสำคัญว่า ทำความผิดแล้ว ก็รู้ตัว เปิดเผยความผิดนั้น และบอกว่าเลิกละ จะไม่ทำอีก คือการที่ภิกษุหรือภิกษุณีบอกแจ้งความผิดของตน เพื่อจะสังวรต่อไป

ทั้งนี้ แม้แต่แค่สงสัย ท่านก็วางวิธีปฏิบัติไว้ให้ ดังเช่น เมื่อถึงวันอุโบสถ ภิกษุรูปหนึ่งเกิดความสงสัยว่า ตนอาจจะต้องอาบัติ ก็บอกแจ้งแก่ภิกษุอื่นรูปหนึ่งว่า (เช่น วินย.๔/๑๘๖/๒๔๖) “อหิ อาวุโส อิตถนนามาย อาปตติยา เวมตโก, ยทา นิพเพมตโก ภวิสสามิ, ตทา ต อาปตติ ปฏิกริสสามิ” (ท่านครับ ผมมีความสงสัยในอาบัติข้อนี้ หายสงสัยเมื่อใด จักปฏิกรรมอาบัตินั้น เมื่อนั้น; รูปกริยาของปฏิกรรม คือ “ปฏิกร~” นิยมแปลกันมาว่า “ทำคืน” ในที่นี้ แปลทับศัพท์ว่า “ปฏิกรรม” เพื่อให้เห็นชัด)

๒. ปวารณากรรม คือ การบอกเปิดโอกาสเชื้อเชิญให้ว่ากล่าวตักเตือน เป็นวินัยบัญญัติ (สำหรับพระสงฆ์) เป็นสังฆกรรมประจำปีตอนจบการจำพรรษา เรียกสั้นๆ ว่า “ปวารณา” มีหลักการว่า หลังจากอยู่ร่วมกันมาตลอดพรรษา ภิกษุหรือภิกษุณีทั้งหลายประชุมกัน และแต่ละรูปกล่าวคำเปิดโอกาสหรือเชิญชวนแก่ที่ประชุม โดยมีสาระว่า ตามที่ได้อยู่ร่วมกันมาบัดนี้ ถ้าได้เห็น ได้ยิน หรือมีเหตุให้น่าระแวงสงสัยว่าตนได้ผิดพลาดบกพร่องทำอะไรเสียหาย ก็ขอให้บอก ขอให้ว่ากล่าว เมื่อมองเห็นแล้ว ก็จะได้**ปฏิกรรม** ทำการแก้ไข

เริ่มด้วยรูปที่เป็นผู้ใหญ่ที่สุดว่า (วินย.๔/๒๒๖/๓๑๔) “สงฆ์ อาวุโส ปวาเรมิ ทิฏฺเฐน วา สุเตน วา ปริสงกาย วา, วทนต์ มํ อายสมฺมโนโต อนุกมฺปิ อุปาทาย, ปสฺสนโต ปฏิกริสสามิ” (ขอทั้งหลาย ฉันปวารณาต่อสงฆ์ ด้วยได้เห็นก็ดี ด้วยได้ฟังก็ดี ด้วยสงสัยก็ดี ขอเธอทั้งหลายจงอาศัยความกรุณาว่ากล่าวฉัน ฉันเห็นอยู่ จักปฏิกรรม)

๓. **อภัยโทษ** เป็นหลักปฏิบัติอย่างหนึ่งในอริยวินัย (สำหรับทั้งพระสงฆ์และคฤหัสถ์) มีสาระสำคัญว่า เมื่อใดก็ตาม ถ้ามีใครทำการละเมิด ล่วงเกิน เข้าใจผิด หรือทำอะไรไม่ดีต่อผู้อื่น ต่อมา รู้ตัว หรือสำนึกได้ จะปฏิกรรมแก้ไขกลับตัว ก็ไปขอขมาอภัยเขา การแสดงความยอมรับหรือสำนึกผิดในการที่ตนได้ทำความผิดละเมิดหรือล่วงเกินผู้อื่น และมาบอกขอให้เขายอมรับความสำนึกของตน เพื่อที่ตนจะได้ปฏิกรรม และสำรวมระวังต่อไปนั้น เป็นความเจริญงอกงามในอริยวินัย

ในพระไตรปิฎก มีเรื่องราวหลายกรณี ที่ชาวบ้านบางคน และพระบางรูปก็มี ทำผิดพลาดเกินแม้กระทั่งต่อพระพุทธเจ้า เมื่อสำนึกได้ ก็ไปสารภาพผิด กราบขอลอขอขมาอภัยต่อพระองค์ พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า เมื่อได้ทำผิดพลาดล่วงเกินไปเพราะความหลงความเขลา มองเห็นโทษแล้ว แก้ไขเสีย ก็ทรงรับขมา การที่ใครก็ตาม ทำผิดพลาดแล้ว มองเห็นโทษ มาปฏิกรรม กลับตัวแก้ไข ทำความสังวรต่อไปนั้น เป็นความเจริญงอกงามในวินัยของอารยชน

ดังเช่นในกรณีนายขมังธนูที่รับจ้างมาเพื่อสังหารพระพุทธเจ้า แล้วสำนึกผิด และเข้ามากราบขอลอขอขมาอภัยของตน พระพุทธเจ้าได้ตรัสข้อความที่เป็นหลักในเรื่องนี้ว่า (วินย.๗/๓๖๗/๑๘๐) “ยโต จ โข ตฺว อวฺโส อจฺจย อจฺจยโต ทิสฺวา ยถาธมฺมํ ปฏิทโรสิ, ตนฺเต มยฺ ปฏิคฺคณฺหา ม, วุฑฺธิ เหา อวฺโส อริยสฺส วินยฺ, โย อจฺจย อจฺจยโต ทิสฺวา ยถาธมฺมํ ปฏิทโรติ, อายตี สํวริ อปชฺชติ” (เพราะการที่เธอมองเห็นโทษ โดยความเป็นโทษ แล้วทำคืนตามธรรม เราจึงยอมรับโทษนั้นของเธอ การที่ผู้ใดเห็นโทษโดยความเป็นโทษ แล้วปฏิกรรมตามธรรม ถึงความสังวรต่อไป ข้อนั้น เป็นความเจริญในอริยวินัย)

ปฏิกรรมนี้ เป็นการนำหลักกรรมมาใช้ประโยชน์ในการพัฒนาคน ด้วยการให้เขาพัฒนากรรมของเขาเอง โดยอย่างน้อยให้ปฏิกรรม คือแก้ไข เพื่อให้การกระทำครั้งต่อไปดียิ่งขึ้น หรือกลับร้ายกลายเป็นดี มิใช่ว่าถ้ากลัวจะมีกรรม ก็เลยไม่ทำอะไร เหมือนอย่างลัทธินิครนถ์ และที่สำคัญคือ ไม่ใช่ว่า ทำผิดพลาดไปแล้ว ก็มัวครุ่นคิดหม่นหมอง ขุ่นข้อง คร่ำครวญ หวนละห้อย จมอยู่กับอดีต ซึ่งทางธรรมถือว่าเป็นการเสริมซ้ำบาปอกุศล และกีดกันกุศลให้เสียโอกาส เป็นการเพิ่มทุกข์ให้แก่ตนเอง

การที่ว่าเมื่อทำอะไรผิดพลาดไปแล้ว ตนมาตระหนักรู้ความผิดพลาดนั้น ก็ไม่มัวอยู่กับความรู้สึก ทั้งไม่มัวทุกข์ และทั้งไม่มัวนั่งนอนใจ แต่หันไปหาความรู้ คือไปอยู่กับปัญญา ค้นหาพบข้อบกพร่องแล้ว คิดที่จะแก้ไขปรับปรุง หรือคิดกลับตัวใหม่ ก็จะได้ปฏิกรรม กลับจากร้ายกลายเป็นดี เข้าหลักที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญนี้ อีกทั้งเข้าหลักเป็นความไม่ประมาทด้วย เท่ากับว่าปฏิกรรมมาหนุนย้ำความไม่ประมาท ที่เป็นหลักธรรมใหญ่ ทำให้บุคคลนั้นเจริญงอกงาม มีแต่ความก้าวหน้า พัฒนาสู่ความสมบูรณ์

ขอนำพุทธภาษิตในพระธรรมบท ซึ่งพระองค์อุลิมาล เมื่อกลับตัวกลับใจมาเกิดใหม่ในอริยวินัยแล้ว ครั้นบรรลู่อรหัตผล เสวยวิมุตติสุขอยู่ ก็ได้นำมากล่าว เท่ากับเป็นการเสริมย้ำความในเรื่องปฏิกรรม ดังนี้

“ผู้ใด ประมาทพลาดไปแล้วในกาลก่อน ครั้นภายหลัง (กลับตัวได้) ไม่ประมาท ผู้นั้น ย่อมทำให้โลกนี้ให้สว่างสดใส ดุจดั่งดวงจันทร์ขึ้นพ้นไปแล้วจากเมฆหมอก

“ผู้ใด ใต้อาปการมัว มาปิดเล็กเสียใต้ตัวกุศล ผู้นั้น ย่อมทำให้โลกนี้ให้สว่างสดใส ดุจดั่งดวงจันทร์ขึ้นพ้นไปแล้วจากเมฆหมอก”⁴⁹⁰

⁴⁹⁰ พุ.ธ.๒๕/๒๓/๓๘; พระองค์อุลิมาลกล่าว, ม.ม.๑๓/๕๓๔/๔๘๖; พุ.เถร.๒๖/๓๓๒/๓๘๘

๔) กรรม ที่ทำให้สิ้นกรรม

ในหัวข้อว่าด้วยประเภทของกรรมข้างต้น เฉพาะหมวดสุดท้าย ได้จำแนกกรรมเป็น ๔ อย่าง ตามสภาพที่สัมพันธ์กับวิบากหรือการให้ผล คือ⁴⁹¹

๑. กรรมดำ มีวิบากดำ
๒. กรรมขาว มีวิบากขาว
๓. กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว
๔. กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม

เรื่องการให้ผลของกรรมเท่าที่บรรยายมานี้ จำกั้อยู่ในวงของกรรม ๓ ข้อต้น ที่มีชื่อว่า กรรมดำ กรรมขาว และกรรมทั้งดำทั้งขาว หรืออาจเรียกง่าย ๆ ว่า กรรมดี และกรรมชั่ว จึงยังเหลือกรรมอย่างที่ ๔ ค้างอยู่ กรรมอย่างที่ ๔ นี้ มีลักษณะการให้ผลต่างออกไปจากกรรม ๓ ข้อต้นอย่างสิ้นเชิง จึงแยกออกมาพูดไว้ต่างหาก

คนทั่วไป และแม้แต่ชาวพุทธส่วนมาก มักสนใจกันแต่เรื่องกรรม ๓ อย่างแรก และมองข้ามกรรมข้อที่ ๔ นี้ไปเสีย ทั้งๆ ที่กรรมข้อสุดท้ายนี้ เป็นหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนา และเป็นข้อปฏิบัติที่นำไปสู่จุดหมายที่แท้จริงของพุทธธรรม

กรรมดำ และกรรมขาว หรือกรรมดี-กรรมชั่วโดยทั่วไปนั้น แสดงออกเป็นการกระทำในรูปแบบต่างๆ มากมาย ซึ่งประมวลลงได้ในขอบเขตของหลักที่เรียกว่าอกุศลกรรมบถ ๑๐ และกุศลกรรมบถ ๑๐ เช่น การทำลายชีวิต การละเมิดกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สิน ความประพฤติผิดทางเพศ การพูดชั่วหรือทำร้ายกันด้วยวาจา เป็นต้น และการทำความดีในทางตรงกันข้าม กรรมเหล่านี้เป็นเหตุให้ผู้กระทำประสบผลดีและผลร้ายต่างๆ ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว เป็นเครื่องปรุงแต่งชีวิต พร้อมทั้งวิถีทางดำเนินของชีวิตนั้น ทำให้เขาทำกรรมดีและกรรมชั่วอื่นๆ ต่อไปอีก หมุนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ

ส่วนกรรมประเภทที่ ๔ นี้ มีลักษณะการให้ผลในทางตรงข้าม คือ เป็นกรรมที่ไม่ทำให้เกิดกรรมล้นสม ต่อๆ ไป แต่เป็นกรรมที่ทำแล้ว กลับทำให้สิ้นกรรม ทำให้หมดกรรม นำไปสู่ความดับกรรม หรือนำมาซึ่งความดับกรรม พูดง่าย ๆ ว่า เป็นกรรมที่ทำแล้ว ไม่ทำให้เกิดมีกรรม

กรรมที่ทำให้สิ้นกรรม หรือกรรมที่สร้างภาวะปลอดกรรมนี้ ได้แก่การปฏิบัติตามหลักการที่นำไปสู่จุดหมายสูงสุดของพุทธธรรม ถ้ามองที่หลักอริยสัจ ๔ ก็ได้แก่ ข้อที่ ๔ ของอริยสัจนั้น คือ มรรคมีองค์ ๘ ซึ่งอาจจะจัดรูปใหม่ เป็นข้อปฏิบัติที่เรียกชื่ออย่างอื่น เช่น โพชฌงค์ ๗ หรือไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นต้น ก็ได้

บางทีท่านกล่าวถึงกรรมอย่างที่ ๔ นี้ โดยสัมพันธ์กับกรรม ๓ ข้อแรกว่า ได้แก่เจตนาเพื่อละกรรม ๓ อย่างนั้น ซึ่งก็คือการกระทำหรือการปฏิบัติ ที่ประกอบด้วยเจตจำนง หรือความคิดในทางที่เป็นการทำให้กรรม ๓ อย่างแรกไม่เกิดขึ้นนั่นเอง หรือถ้ากำหนดด้วยมูลเหตุ ก็เรียกว่า กรรมที่เกิดจากอโลภะ โอทสะ และอโมหะ

การพูดถึงกรรมนั้น ตามปกติจะมีความหมายโยงไปถึงเรื่องสำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ ความสุขและความทุกข์ เพราะความสุขและความทุกข์ เป็นผลสืบเนื่องไปจากกรรม โดยที่กรรมเป็นเหตุ และสุขทุกข์เป็นผล เมื่อยัง

⁴⁹¹ ดู ที่.ป.๑๑/๒๕๖/๒๔๒; ม.ม.๑๓/๘๘/๘๒; อัง.จตุกก.๒๑/๒๓๒-๘/๓๑๓-๓๒๒

มีกรรม ก็ยังต้องวนเวียนอยู่ในวังวนแห่งสุขและทุกข์ ถ้าถึงถึงภาวะที่ติงามสูงสุดเป็นที่หมาย โดยไม่ให้มีข้อบกพร่องเหลืออยู่เลย ภาวะที่ยังระคนด้วยสุขและทุกข์ ก็คือยังไม่พ้นจากทุกข์ ดังนั้น กรรมจึงยังเกี่ยวเนื่องอยู่กับทุกข์ และยังเป็นเหตุของทุกข์

อย่างไรก็ตาม ที่เป็นอย่างนี้ ก็เฉพาะแต่กรรมสามอย่างแรกเท่านั้น กรรมประเภทที่สี่นี้ เป็นข้อยกเว้น เนื่องจากเป็นกรรมที่ทำให้สิ้นกรรม จึงเป็นกรรมที่นำไปสู่ความสิ้นทุกข์ หรือความไม่มีทุกข์เหลืออยู่เลยอีกด้วย

ในขณะที่กรรมดีนำมาซึ่งผลคือความสุข แต่ความสุขนั้นระคนอยู่ด้วยทุกข์ และอาจเป็นบ่วงจัญแก่ทุกข์ได้ต่อไป กรรมประเภทที่สี่นี้ มีแต่ทำให้เกิดภาวะปลอดทุกข์อย่างเดียวและโดยสิ้นเชิง ยิ่งกว่านั้น ในขณะที่กำลังทำกรรมนี้อยู่ ก็กระทำโดยไม่มีความทุกข์อีกด้วย จึงเป็นกรรมที่ไร้ทุกข์ เป็นภาวะสุขล้วนโดยสมบูรณ์

ความสิ้นกรรม หรือดับกรรมนี้ มีสอนในลัทธิศาสนาอื่นที่ร่วมสมัยกับพระพุทธศาสนาด้วย โดยเฉพาะลัทธินิครนถ์

ลัทธินิครนถ์สอนหลักการเรื่องกรรมเก่า (ปุพเพกตวาท) เรื่องความสิ้นกรรม (กรรมกษัย) และการทรมานตนด้วยการบำเพ็ญตบะ (ตบะ, ตโปกรรม) เพื่อทำให้สิ้นกรรม

หลักการทั้งสามอย่างนี้ ถ้าไม่ทำความเข้าใจโดยแยกออกจากคำสอนในพระพุทธศาสนาให้ชัดเจน ก็จะเกิดความสับสนกับหลักธรรมในพระพุทธศาสนา และเกิดความหลงผิดขึ้น แต่ถ้าสามารถแยกออกจากหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาได้ ก็กลับจะทำให้เข้าใจพุทธธรรมชัดเจนขึ้นด้วย

ลัทธินิครนถ์สอนดังนี้

“สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ที่บุคคลได้เสวย ทั้งหมดนั้น เป็นเพราะกรรมที่ตนทำไว้ในปางก่อน โดยนัยดังนี้ เพราะทำให้กรรมเก่าหมดสิ้นไปด้วยตบะ เพราะไม่ทำกรรมใหม่ ก็จะไม่มียอดบังคับต่อไป เพราะไม่มีผลบังคับต่อไป ก็สิ้นกรรม เพราะสิ้นกรรม ก็สิ้นทุกข์ เพราะสิ้นทุกข์ ก็สิ้นเวทนา เพราะสิ้นเวทนา ทุกข์ทั้งปวงก็จะไทรามซาหมดไปเอง พวกนิครนถ์มีวาตะ มีทิวฐิอย่างนี้”⁴⁹²

พวกนิครนถ์ถือว่า อะไรๆ ก็เป็นเพราะกรรมเก่า จะหมดทุกข์ได้ ก็ต้องทำให้กรรมหมดสิ้นไป ด้วยการบำเพ็ญตบะเผากิเลส ซึ่งเป็นการทำกรรมเก่าให้เหือดหาย และไม่ทำกรรมใหม่เพิ่มขึ้นอีก

แต่พระพุทธศาสนาสอนว่า กรรมเก่าเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย จะต้องรู้เท่าทันตามเป็นจริง เพื่อเป็นประโยชน์ในการปฏิบัติตนได้ถูกต้อง คนจะหมดทุกข์ได้ ด้วยการทำกรรม แต่เป็นการกระทำอย่างถูกต้อง ซึ่งทำให้ไม่มีกรรมเกิดขึ้น และจึงทำให้กรรมหมดไป

ดังนั้น เพื่อให้กรรมกลายเป็นสูญ แทนที่จะหยุดนิ่งหรืออยู่เฉย ผู้ปฏิบัติตามหลักการของพุทธธรรม จึงยังต้องเพียรพยายามทำการอย่างเอาจริงเอาจัง แต่เป็นการกระทำหรือปฏิบัติด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจตามเป็นจริง ซึ่งทำให้ปลอดโปร่งเป็นอิสระ พ้นจากการกระทำตามอำนาจบงการของตัณหา ที่เข้ามาช่วยสนองอวิชชาชักพาคนให้ร่ำรอนทะยานไป

เพื่อให้รู้จักกรรมประเภทที่ ๔ ชัดเจนขึ้น ด้วยการบรรยายสั้นๆ จึงขอสรุปลักษณะทั่วไปของกรรมที่ทำให้สิ้นกรรมไว้ ดังนี้

⁴⁹² ม.จ.๑๔/๓/๒; ม.ม.๑๒/๒๑๙/๑๘๕; อ.จ.ต.๒๐/๕๑๔/๒๘๔

ก. เป็นทางดับกรรม หรือข้อปฏิบัติที่นำไปสู่ความดับกรรม (กรรมนิโรธคามินีปฏิปทา) และพร้อมกันนั้น ก็เป็นกรรมอย่างหนึ่งเองด้วยในตัว

ข. มีชื่อเรียกว่า กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม

ค. เป็นกรรมที่เกิดจากอโลภะ อโทสะ อโมหะ จึงทำให้ไม่มีการทำความชั่วใดๆ เลย อย่างเป็นไปเอง ตามธรรมชาติของมัน เพราะไม่มีเหตุปัจจัยที่จะให้ทำความชั่ว

ง. เป็นการกระทำที่ประกอบด้วยปัญญา ทำด้วยความรู้เข้าใจ มองเห็นคุณโทษเป็นต้นตามสภาพ จึงเป็นการกระทำที่ดีงาม ส่งเสริมคุณภาพชีวิต เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข สมตามเหตุผล

จ. เป็นการกระทำในทางที่ดีงามเกื้อกูลอย่างเข้มแข็งจริงจังหรือเต็มที่ เพราะความเพียร สติ และปัญญา ออกมาทำหน้าที่หนุน และนำการกระทำได้โดยตรง เนื่องจากไม่ถูกตัณหาชักพาไปในทางเบียดเบียนผู้อื่นด้วยความเห็นแก่ตน หรือห่วงเหนี่ยวขัดถ่วงไม่ให้กระทำ เพราะความห่วงหาติดพันในความสุขสำราญของตน

ฉ. เป็นกุศลกรรม คือกรรมที่เป็นกุศล ในระดับที่เรียกว่าเป็นโลกุตระกุศล (อรรถกถาว่าเป็นมรรคเจตนา หรือมรรคญาณ) จึงเรียกว่าเป็นกรรมที่ทำให้สิ้นกรรม เพราะไม่เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรม คือไม่ทำให้มีการก่อกรรม หรือการก่อตัวของกรรม

ช. ว่าโดยหลักกรรมและองค์ธรรมที่เป็นข้อปฏิบัติ ได้แก่ มรรคมองค์ ๘ ที่เป็นทางนำไปสู่ความดับทุกข์ (ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา) คือ อริยสัจข้อที่ ๔ นั้นเอง แต่อาจมาในชื่ออื่นๆ เช่น เป็นโพชฌงค์ ๗ ไตรสิกขา เป็นต้น แล้วแต่กรณีของการปฏิบัติ หรืออาจเรียกเป็นกลางๆ ว่า เจตนาเพื่อละกรรม ๓ อย่างแรก

สำหรับ ข้อ จ. ขอดังข้อสังเกตว่า คนจำนวนมากมีความเข้าใจผิดว่า ตัณหา คือความอยาก เป็นแรงจูงใจให้คนกระทำการต่างๆ ยังมีตัณหา มาก ก็จะมีกระทำความกระตือรือร้นแข็งขันมาก ถ้าไม่มีตัณหา ก็ไม่มีแรงจูงใจให้กระทำ ก็จะหยุดนิ่งอยู่เฉย อาจกลายเป็นคนเกียจคร้าน

ความเข้าใจอย่างนี้ เป็นการมองธรรมชาติของมนุษย์ไม่ทั่วตลอด เมื่อนำมาใช้ในทางปฏิบัติ อาจทำให้เกิดผลเสียหลายอย่างร้ายแรง ทั้งต่อชีวิตของบุคคล ต่อสังคม และต่อธรรมชาติแวดล้อม

ความจริง ตัณหาเป็นทั้งแรงจูงใจให้กระทำ และแรงจูงใจให้ไม่กระทำ ตัณหาจะเป็นแรงจูงใจให้กระทำ ในกรณีที่จะแสวงหาสิ่งเสพปรนเปรอตน เอามาสนองความเห็นแก่ตัว การกระทำในกรณีนี้ มักเป็นไปในทางเบียดเบียนหรือขัดแย้งแย้งซึ่งกันระหว่างมนุษย์ หรือเป็นการได้มาเพื่อตน แต่เป็นผลเสียหลายเดือดร้อนแก่สังคมหรือชีวิตอื่น

แต่ในกรณีที่ควรจะทำบางอย่างเพื่อความดีงาม หรือเพื่อประโยชน์สุขของชีวิตและสังคม โดยไม่มีสิ่งเสพปรนเปรอตน ตัณหาจะเป็นแรงจูงใจให้ไม่กระทำ เพราะตัณหาทำให้ติดพันเป็นห่วงต่อการเสพลุ หรือความสำราญปรนเปรอที่มีอยู่ในเวลานั้น อย่างน้อยแม้แต่ความสุขในการนอน และความเพลิดเพลินในการปล่อยตัวอยู่เรื่อยๆ จึงเป็นเครื่องเหนี่ยวเหนียว หรือขัดถ่วงให้ไม่สามารถก้าวออกไปทำการต่างๆ ที่ควรกระทำ ตัณหาในกรณีนี้จึงเป็นตัวเหตุของความเกียจคร้าน ยิ่งถ้ามีวิชาแรงมาก คือไม่รู้ไม่เข้าใจคุณค่าของการกระทำนั้นๆ ก็จะก่อให้เกิดคุณประโยชน์ที่แท้จริงอย่างไร ตัณหาก็จะเหนี่ยวให้มีความเป็นอยู่อย่างหนึ่งเฉยเฉื่อยชา

โดยนัยนี้ ตัณหาจึงเป็นแรงจูงใจชักพาให้กระทำในทางเบียดเบียน หรือไม่ก็ให้ไม่กระทำโดยซุ่มเซอ อยู่ในความเกียจคร้านเฉื่อยชา สุดแต่ว่าการเสพหรือความติดในความเพลิดเพลินปรนเปรอจะได้รับการสนองด้วยวิธีใด

การกระทำที่เป็นการส่งเสริมคุณภาพชีวิต และประโยชน์สุขที่แท้จริง เป็นเรื่องต่างหากจากการได้เสพหรือติดในความเพลิดเพลินปรนเปรอ และในหลายกรณี ทำให้ต้องสละการเสพลำราญหรือการติดเพลินด้วยซ้ำ การกระทำเช่นนี้จึงไม่อาจเกิดขึ้นได้ด้วยตัณหา (นอกจากในกรณีของการสร้างเงื่อนไผ่) แต่จะเกิดขึ้นได้ด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจมองเห็นคุณค่าหรือประโยชน์ที่แท้จริงของการกระทำนั้น แล้วเกิดความพอใจที่จะกระทำขึ้น

ความพอใจหรือความอยากจะทำ ที่เกิดขึ้นตามวิถีทางนี้ เรียกว่า *ฉันทะ* (เรียกเต็มว่า กุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ) ฉันทะนี้เป็นแรงจูงใจตัวแท้ตัวจริง ในการกระทำที่ส่งเสริมคุณภาพของชีวิตและประโยชน์สุขที่แท้จริง

แต่การกระทำด้วยฉันทะนั้น อาจถูกต่อต้าน หน่วงเหนี่ยว หรือขัดขวาง โดยตัณหาที่ติดเพลินในความเกียจคร้านเฉื่อยชา หรือห่วงสิ่งเสพลนปรนเปรอตนในรูปแบบต่างๆ ในกรณีเช่นนี้ ตัณหาก็คจะทำให้เกิดความทุกข์ เพราะต้องทำการด้วยความบีบคั้นฝืนใจ

แต่ถ้าปัญญาที่รู้เข้าใจมองเห็นคุณค่านั้นแจ่มชัดมาก และฉันทะมีกำลังมากพอ จนพ้นจากแรงหน่วงเหนี่ยวขัดถ่วงของตัณหา ฉันทะนอกจากเป็นแรงจูงใจในการกระทำแล้ว ก็จะกลายเป็นปัจจัยให้เกิดความสุขด้วย แต่เป็นความสุขอย่างใหม่ ที่ปลอดโปร่งกว้างขวาง ไม่คับแคบขุ่นมัวอย่างความสุขจากตัณหา ทำให้บุคคลกระทำงานสร้างสรรค์ด้วยจิตใจที่เป็นสุข หรือเป็นอิสระไร้ทุกข์

ในกรณีเช่นนี้ ก็จะเกิดสมาธิในการกระทำ โดยมีความเพียร สติ และปัญญาออกมาทำหน้าที่คอยหนุนและนำการกระทำนั้นโดยตรงและเต็มที่ การกระทำอย่างนี้แหละ เป็นกรรมในแนวทางที่เรียกว่า กรรมที่ทำให้สิ้นกรรม

กระบวนการแห่งกรรมที่ทำให้สิ้นกรรมนั้น มีสาระสำคัญที่อาจพูดให้เข้าใจอย่างง่ายๆ ว่า เมื่อทำการอย่างใดอย่างหนึ่งตามแนวปฏิบัติของมรรคมืองค์ ๘ หรือโพชฌงค์ ๗ (หรือธรรมในชื่ออื่นๆ แล้วแต่กรณี) ซึ่งมีปัญญาที่รู้เข้าใจคุณค่าและสถานะที่แท้จริง เป็นเครื่องชี้นำ ตัณหาก็คจะถูกกลบหายไป เพราะไม่มีช่องที่จะเข้ามาแสดงบทบาททำหน้าที่ โลภะ โทสะ โมหะ ก็ไม่ปรากฏขึ้น

เมื่อไม่มีตัณหา เมื่อปราศจากโลภะ โทสะ โมหะ ก็ไม่เกิดกรรมที่จะก่อผลต่อเนื่องผูกมัดชีวิตจิตใจ เมื่อไม่มีกรรมก่อผลผูกมัด ก็เป็นภาวะอิสระโปร่งใจไร้ทุกข์ ชีวิตที่เคยเป็นอยู่อย่างทาสรับใช้ ที่คอยทำการตามคำสั่งของการของตัณหา ก็เปลี่ยนมาสู่ความมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ที่ทำให้เป็นนายของการกระทำอย่างเป็นไทแก่ตน

ต่อไปนี้จะขอนำเอาพุทธพจน์บางแห่ง เกี่ยวกับกรรมที่ทำให้สิ้นกรรม มาแสดงไว้ เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษา

“ภิกษุทั้งหลาย พึงทราบกรรม พึงทราบเหตุเกิดแห่งกรรม พึงทราบความแตกต่างแห่งกรรม พึงทราบวิบากแห่งกรรม พึงทราบความดับแห่งกรรม พึงทราบข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งกรรม...

“ภิกษุทั้งหลาย เจตนา เราเรียกว่ากรรม บุคคลจงใจแล้ว จึงทำกรรม ด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ.

“เหตุเกิดแห่งกรรมเป็นไฉน? ผัสสะ เป็นเหตุเกิดแห่งกรรมทั้งหลาย.

“ความแตกต่างแห่งกรรมทั้งหลาย เป็นไฉน? คือ กรรมที่เสวยผลในนรก ก็มี กรรมที่เสวยผลในกำเนิดสัตว์จันต ก็ มี กรรมที่เสวยผลในแดนเปรต ก็มี กรรมที่เสวยผลในโลกมนุษย์ ก็มี กรรมที่เสวยผลในเทวโลก ก็มี นี้เรียกว่า ความแตกต่างแห่งกรรมทั้งหลาย.

“วิบากแห่งกรรม เป็นไฉน? เรากล่าวถึงวิบากแห่งกรรมว่ามี ๓ อย่าง คือ วิบากในปัจจุบัน หรือในที่อุบัติ หรือในเบื้องตอๆ ไป, นี้เรียกว่าวิบากแห่งกรรม.

“ความดับแห่งกรรมเป็นไฉน? เพราะผัสสะดับ กรรมก็ดับ. มรรคามีองค์ ๘ ประการอันประเสริฐนี้แหละ เป็นข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับกรรม กล่าวคือ สัมมาทิฐฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ.

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด อริยสาวกผู้ซัด ซึ่งกรรม เหตุเกิดแห่งกรรม ความต่างแห่งกรรม วิบากแห่งกรรม ความดับแห่งกรรม ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งกรรม อย่างนี้ เมื่อนั้น เธอย่อมรู้ซัด ซึ่งชีวิตประเสริฐ (พรหมจริยะ) อันทรงบัญญัติญาณเยียบคม ซึ่งเป็นที่ดับแห่งกรรมนี้”⁴⁹³

“ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดง กรรมใหม่ กรรมเก่า ความดับกรรม และข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับกรรม...

“กรรมเก่าเป็นไฉน? ตา...หู...จมูก...ลิ้น...กาย...ใจ พึงเห็นว่าเป็นกรรมเก่า ซึ่งถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เกิดจากเจตจำนง เป็นที่เสวยเวทนา, นี้เรียกว่า กรรมเก่า

“ภิกษุทั้งหลาย กรรมใหม่เป็นไฉน? กรรมที่บุคคลกระทำด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ ในบัดนี้ เรียกว่า กรรมใหม่

“ภิกษุทั้งหลาย ความดับกรรมเป็นไฉน? ภาวะที่สัมผัสวิมุตติ เพราะความดับไปแห่งกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม เรียกว่า ความดับกรรม

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับกรรมเป็นไฉน? ได้แก่ มรรคามีองค์ ๘ ประการอันประเสริฐนี้เอง กล่าวคือ สัมมาทิฐฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ, นี้เรียกว่า ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับกรรม”⁴⁹⁴

“ภิกษุทั้งหลาย กายนี้มีไซ้ของพวกเธอ และก็มีไซ้ของใครอื่น พึงเห็นว่าเป็นกรรมเก่า ซึ่งถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เกิดจากเจตจำนง เป็นที่เสวยเวทนา”⁴⁹⁵

“ภิกษุทั้งหลาย ต้นเหตุให้เกิดกรรม ๓ ประการเหล่านี้ คือ โลภะ...โทสะ...โมหะ เป็นต้นเหตุให้เกิดกรรม. กรรมที่ทำเพราะโลภะ เกิดจากโลภะ มีโลภะเป็นต้นเหตุ มีโลภะเป็นที่ก่อตัวขึ้น ย่อมมิให้ผลในที่ที่อติภาพของบุคคลนั้นเกิดขึ้น กรรมนั้นให้ผลในที่ใด เขาย่อมเสวยผลของกรรมนั้นในที่นั้น จะเป็นในปัจจุบัน หรือในที่อุบัติ หรือในเบื้องตอๆ ไปก็ตาม ฯลฯ กรรมที่ทำเพราะโทสะ...กรรมที่ทำเพราะโมหะ...(ก็เช่นเดียวกัน) ฯลฯ

“ภิกษุทั้งหลาย ต้นเหตุให้เกิดกรรม ๓ ประการเหล่านี้ คือ อโลภะ...อโทสะ...อโมหะ เป็นต้นเหตุให้เกิดกรรม. กรรมใดที่ทำเพราะอโลภะ เกิดจากอโลภะ มีอโลภะเป็นต้นเหตุ มีอโลภะเป็นที่ก่อตัวขึ้น เมื่อปราศจากโลภะแล้ว กรรมนั้นก็สิ้นอันถูกกระทบไป มีมูลขาดแล้ว ถูกทำให้เหมือนตลายอดต้วน ถูกทำให้ไม่มีเหลือ ไม่อาจเกิดขึ้นได้อีกต่อไป ฯลฯ กรรมที่ทำเพราะอโทสะ...กรรมที่ทำเพราะอโมหะ...(ก็เช่นเดียวกัน) ฯลฯ”⁴⁹⁶

⁴⁹³ อัง.ภก.๒๒/๓๓๔/๔๖๔

⁴⁹⁴ ส.สพ.๑๘/๒๒๗-๒๓๐/๑๖๖

⁴⁹⁵ ส.น.๑๖/๑๔๓/๗๗

⁴⁹⁶ อัง.ติ.๒๐/๔๗๓/๑๑๑

“ภิกษุทั้งหลาย ต้นเหตุให้เกิดกรรม ๓ ประการ เหล่านี้ คือ โโลภะ...โทสะ...โมหะ เป็น ต้นเหตุให้เกิดกรรม. กรรมใดที่ทำเพราะโลภะ เกิดจากโลภะ มีโลภะเป็นต้นเหตุ มีโลภะเป็นที่ก่อ ตัวขึ้น, กรรมนั้นเป็นอกุศล...มีโทษ...มีทุกข์เป็นวิบาก; กรรมนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้น แห่งกรรม ไม่เป็นไปเพื่อความดับแห่งกรรม. กรรมใดที่ทำเพราะโทสะ...กรรมใดที่ทำเพราะโมหะ... (ก็เช่นเดียวกัน)

“ภิกษุทั้งหลาย ต้นเหตุให้เกิดกรรม ๓ ประการเหล่านี้ คือ อโลภะ...อโทสะ...อโมหะ เป็น ต้นเหตุให้เกิดกรรม. กรรมใดที่ทำเพราะอโลภะ เกิดจากอโลภะ มีอโลภะเป็นต้นเหตุ มีอโลภะ เป็นที่ก่อตัวขึ้น, กรรมนั้น เป็นกุศล...ไม่มีโทษ...มีสุขเป็นวิบาก; กรรมนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อความ ดับกรรม ไม่เป็นไปเพื่อความเกิดกรรม. กรรมใดที่ทำเพราะอโทสะ...กรรมใดที่ทำเพราะอโมหะ... (ก็ เช่นเดียวกัน)”⁴⁹⁷

“ภิกษุทั้งหลาย ปาณาติบาต เรากล่าวว่ามี ๓ อย่าง คือ มีโลภะเป็นเหตุก็มี มีโทสะเป็น เหตุก็มี มีโมหะเป็นเหตุก็มี. แม้อทินนาทาน...กาเมศุมิจฉาจาร...มฺุสสาวาท...ปิสุณาวาจา...ผรุสวาจา ...สัมผัปปลาปะ...อภิชฌา...พยาบาท...มิจฉาทิฏฐิ เราก็กกล่าวว่ามี ๓ อย่าง คือ มีโลภะเป็นเหตุ ก็มี มีโทสะเป็นเหตุก็มี มีโมหะเป็นเหตุก็มี.

“โดยนัยดังนี้แล โโลภะจึงเป็นเหตุให้เกิดกรรม โทสะจึงเป็นเหตุให้เกิดกรรม โมหะจึงเป็น เหตุให้เกิดกรรม, เพราะลัทธิโลภะ ก็ลัทธิเหตุให้เกิดกรรม เพราะลัทธิโทสะ ก็ลัทธิเหตุให้เกิดกรรม เพราะลัทธิโมหะ ก็ลัทธิเหตุให้เกิดกรรม”⁴⁹⁸

“ดูกรปุณณะ กรรม ๔ อย่างนี้ เราประจักษ์แจ้ง ด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว จึงประกาศไว้ กล่าวคือ กรรมดำ มีวิบากดำ ก็มี กรรมขาว มีวิบากขาว ก็มี กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้ง ดำทั้งขาว ก็มี กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม ก็มี

“ดูกรปุณณะ กรรมดำ มีวิบากดำ เป็นไฉน? บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมปรุงแต่งกาย สังขาร...วจีสังขาร...มโนสังขาร ที่มีการเบียดเบียน ครั้นแล้ว ก็เข้าถึงโลกที่มีการเบียดเบียน ผู้สละที่ไม่มีการเบียดเบียนย่อมถูกต้องเขาผู้เข้าถึงโลกที่มีการเบียดเบียนนั้น เขาถูกผู้สละที่ไม่มีการ เบียดเบียน ถูกต้อง ย่อมได้เสวยเวทนาที่มีการเบียดเบียน ซึ่งเป็นทุกข์โดยส่วนเดียว ดังเช่น สัตว์นรก;

“โดยนัยดังนี้แล เพราะกรรมได้มีแล้ว จึงมีการชู้ตของสัตว์, เขาทำกรรมใด ก็ชู้ตเพราะ กรรมนั้น, เขาชู้ตแล้ว ก็ถูกผู้สละต้อง, เมื่อเป็นอย่างนี้ เราจึงกล่าวว่า สัตว์ทั้งหลายเป็น ทายาทของกรรม; นี้เรียกว่า กรรมดำ มีวิบากดำ

“ดูกรปุณณะ กรรมขาว มีวิบากขาว เป็นไฉน? บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมปรุงแต่งกาย สังขาร...วจีสังขาร...มโนสังขาร ที่ไม่มีการเบียดเบียน ครั้นแล้ว ก็เข้าถึงโลกที่ไม่มีการเบียดเบียน ผู้สละที่ไม่มีการเบียดเบียนย่อมถูกต้องเขา ผู้เข้าถึงโลกที่ไม่มีการเบียดเบียนนั้น เขาถูกผู้สละที่ไม่ มีการเบียดเบียนถูกต้อง ย่อมได้เสวยเวทนาที่ไม่มีการเบียดเบียน ซึ่งเป็นสุขโดยส่วนเดียว ดังเช่นเทพชั้นสุภกิณหะ;

⁴⁹⁷ อัง.ติก.๒๐/๕๕๑/๓๓๘, และพึงดูพระสูตรคล้ายกันนี้อีก ๒ สูตร ที่ อัง.ติก.๒๐/๕๕๒/๓๓๙; อัง.ฉก.๒๒/๓๑๐/๓๗๘
⁴⁹⁸ อัง.ทสก.๒๔/๑๖๓/๒๘๒

“โดยนัยดังนี้แล เพราะกรรมได้มีแล้ว จึงมีการอุบัติของสัตว์, เขาทำกรรมใด ก็อุบัติเพราะกรรมนั้น, เขาอุบัติแล้ว ก็ถูกผัสสะต้อง, เมื่อเป็นอย่างนี้ เราจึงกล่าวว่า สัตว์ทั้งหลายเป็นทายาทของกรรม; นี้เรียกว่า กรรมขาว มีวิบากขาว

“ดูกรปุณณะ กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว เป็นไฉน? บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมปรุ้งแต่งกายสังฆาร...วจีสังฆาร...มโนสังฆาร ที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง ครั้นแล้ว ก็เข้าถึงโลกที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง ผัสสะที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง ย่อมถูกต้องเขา ผู้เข้าถึงโลกที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้างนั้น เขาถูกผัสสะที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง ถูกต้อง ย่อมได้เสวยเวทนาที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง ซึ่งมีทั้งสุขและทุกข์ระคนกัน ดังเช่นพวกมนุษย์ เทพบางพวก และสัตว์วินิบาตบางพวก;

“โดยนัยดังนี้แล เพราะกรรมได้มีแล้ว จึงมีการอุบัติของสัตว์, เขาทำกรรมใด ก็อุบัติเพราะกรรมนั้น, เขาอุบัติแล้ว ก็ถูกผัสสะนั้นต้อง, เมื่อเป็นอย่างนี้ เราจึงกล่าวว่า สัตว์ทั้งหลายเป็นทายาทของกรรม; นี้เรียกว่า กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว

“ดูกรปุณณะ กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม เป็นไฉน? ในบรรดากรรมสามประการนั้น เจตนาเพื่อละกรรมดำ มีวิบากดำ เจตนาเพื่อละกรรมขาว มีวิบากขาว เจตนาเพื่อละกรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว, นี้เรียกว่า กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม”⁴⁹⁹

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรม ๔ อย่างนี้... กรรมดำ มีวิบากดำ เป็นไฉน? บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ทำปาณาติบาต เป็นผู้ลักทรัพย์ เป็นผู้ประพฤติผิดในกาม เป็นผู้พูดเท็จ เป็นผู้ตีมน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท, นี้เรียกว่า กรรมดำ มีวิบากดำ

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมขาว มีวิบากขาว เป็นไฉน? บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากปาณาติบาต...จากอกุศลนาทาน...จากกาเมสุมิฉฉาจาร...จากมุสาวาท...จากการดื่มสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท, นี้เรียกว่า กรรมขาว มีวิบากขาว

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว เป็นไฉน? บุคคลบางคนในโลกนี้ ปรุ้งแต่งกายสังฆาร...วจีสังฆาร...มโนสังฆาร ที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง ฯลฯ, นี้เรียกว่า กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม เป็นไฉน? ในบรรดากรรมสามประการนั้น เจตนาเพื่อละกรรม(สามอย่างแรก), นี้เรียกว่า กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม”⁵⁰⁰

“ภิกษุทั้งหลาย กรรม ๔ อย่างนี้... กรรมดำ มีวิบากดำ เป็นไฉน?...

กรรมขาว มีวิบากขาว เป็นไฉน?...

กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว เป็นไฉน?...

กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม เป็นไฉน? ได้แก่ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ...”⁵⁰¹

⁴⁹⁹ ม.ม.๑๓/๘๘/๘๒; เทียบ อัง.จตุกก.๒๑/๒๓๓-๔/๓๑๔-๘; เฉพาะหัวข้อ มีที่ ที.ปา.๑๑/๒๕๖/๒๔๒; อัง.จตุกก.๒๑/๒๓๓/๓๑๓

⁵⁰⁰ อัง.จตุกก.๒๑/๒๓๔/๓๑๘; เทียบสูตรต่อไป ๒๑/๒๓๖/๓๑๘

“ภิกษุทั้งหลาย กรรม ๔ อย่างนี้... กรรมดำ มีวิบากดำ เป็นไฉน?...

กรรมขาว มีวิบากขาว เป็นไฉน?...

กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว เป็นไฉน?...

กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม เป็นไฉน? ได้แก่ สติสัมโพชฌงค์ อัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปิตีสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ อุกเบกขาสัมโพชฌงค์...”⁵⁰²

“ดูกรอุททายี ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญสติสัมโพชฌงค์ ๗๑ อุกเบกขาสัมโพชฌงค์ ที่อิงวิเวก อิงวิวิภาค อิงนิโรธ อันไฟบุญญ์ เป็นนมหรรต หาประมาณมิได้ ไม่มีความเบียดเบียน, เมื่อเชอเจริญสติสัมโพชฌงค์ ๗๑ อุกเบกขาสัมโพชฌงค์...ตัดหนาก็ถูกกระทบไป, เพราะละตัณหากรรมก็ถูกกระทบไป, เพราะละกรรม ทุกข์ก็ถูกกระทบไป; โดยนัยดังนี้แล เพราะสิ้นตัณหา ก็สิ้นกรรม, เพราะสิ้นกรรม ก็สิ้นทุกข์”⁵⁰³

๖) กรรม ในระดับสังคม หรือกรรมของสังคม มีหรือไม่?

บางที มีการตั้งข้อสงสัย หรือถึงกับถกเถียงกันว่า กรรมของสังคม หรือกรรมในระดับสังคม มีหรือไม่? บางคนเห็นว่า กรรมเป็นเรื่องเฉพาะตัวของบุคคล กรรมของใคร ก็ของคนนั้น ใครทำ ใครได้ กรรมจึงมีแต่ในระดับบุคคล เป็นเรื่องส่วนตัว เพราะฉะนั้น กรรมของสังคม หรือกรรมในระดับสังคม จึงไม่มี

คำพูดทำนองนี้ บางทีก็เป็นการพรางตาตัวเอง หรือถึงกับหลอกตัวเอง ในการพิจารณาเรื่องนี้ อาจจะไม่ต้องตอบคำถาม แต่ยกหลักมาแสดง แล้วให้ผู้ถามหรือผู้สงสัย ตอบคำถามหรือแก้ข้อสงสัยของตนเอง

กรรมคืออะไร? ทุกคนตอบได้ว่า กรรมคือการกระทำ หรือให้ชัดขึ้นว่า กรรมคือการกระทำที่เกิดจากเจตนา หรือจำเพาะลงไปเลย ตามพุทธพจน์ว่า กรรมคือเจตนา หรือเจตนาเป็นกรรม

ในแง่บุคคล ใครทำกรรม คือเป็นเจ้าของเจตนา ก็ส่วยผลของกรรม คือผลของเจตนา นั้น ตรงนี้เห็นได้ว่า เฉพาะตัว น้ำในแก้วน้ำใบนี้ ใสสีแดงลงไป น้ำในแก้วน้ำใบนี้ ก็มีสีแดง ในใบโน้นใสสีเขียว ก็มีสีเขียวในใบโน้นของใครของมัน

ที่นี้ มองกว้างออกไป หรือพูดอย่างเป็นกลางๆ ว่า มนุษย์นี้ต่างจากวัตถุสิ่งธรรมชาติทั้งหลายอื่นทั่วไป ตรงที่มีการกระทำ และการกระทำของเขานั้น เกิดจากเจตนา หรือเป็นไปตามเจตจำนง เรื่องราวของมนุษย์ทุกอย่าง ตัดแต่งเสื้อผ้า สร้างบ้านสร้างเรือน เป็นชวานา เป็นกรรมกร มีอาชีพต่างๆ จนสร้างบ้านสร้างเมือง ฯลฯ เป็นเรื่องที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์ เกิดจากเจตจำนงของมนุษย์ เริ่มหรือตั้งขึ้นมาจากเจตนาของคน เป็นไปตามเจตจำนงของคน ที่ภาษาพระเรียกว่ากรรม

เรื่องของมนุษย์ที่มนุษย์ทำขึ้นมา นี้ มากมายเต็มไปทั่ว จนพูดกันว่า โลกของมนุษย์ หรือสังคมมนุษย์ แต่รวมแล้ว โลกของมนุษย์นั้น ก็คือโลกแห่งการกระทำของมนุษย์ โลกของกรรม หรือโลกแห่งเจตจำนง ที่เจตนาของมนุษย์จัดสรรปั้นปรุงหรือสร้างสรรค์ขึ้นมา โลกของมนุษย์นั้นจึงเป็นโลกของกรรม

⁵⁰¹ อัง.จตุกก.๒๑/๒๓๗/๓๒๐

⁵⁰² อัง.จตุกก.๒๑/๒๓๘/๓๒๑

⁵⁰³ สัม.๑๙/๔๕๐/๑๒๓

พูดง่ายๆ ว่า กรรมเป็นเรื่องของมนุษย์ เรื่องของมนุษย์ก็คือกรรม ว่าเป็นกลางๆ ไม่ต้องไปจำกัดหรือแยกว่ากรรมของบุคคล หรือกรรมของสังคม ว่ากรรมในระดับบุคคล หรือในระดับสังคม แทนที่จะแยกอย่างนั้น ควรจะแยกกรรมที่เป็นเรื่องของมนุษย์ ต่างออกไปจากเรื่องของพืช เรื่องของวัตถุหรือสิ่งแวดล้อม เป็นต้น

กรรมที่เป็นเรื่องของมนุษย์นี้ มองเป็นกลางๆ อย่างนี้ ก็เห็นตั้งแต่บุคคลขึ้นไปถึงทั้งสังคม ทั้งโลก

เหมือนอย่างที่พูดว่า แต่ละบุคคลมีชีวิตของตนๆ แล้วบุคคลทั้งหลายมาอยู่ร่วมกัน มีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน ก็เป็นสังคมขึ้นมาเอง ข้อนี้ฉันใด กรรมที่เป็นวิถีชีวิตของบุคคล เมื่อบุคคลทั้งหลายมาอยู่ร่วมกัน ก็ทำกรรมต่อกัน และทำกรรมด้วยกัน ก็เกิดเป็นกรรมที่เป็นวิถีของสังคมขึ้นมาเอง นี้ก็ฉันนั้น

กรรมที่เป็นของเฉพาะตัวบุคคล ก็มี แล้วพอมองกว้างออกไป เป็นกลางๆ กรรมก็เป็นเรื่องของมนุษย์ เป็นตัวการที่สร้างโลกของมนุษย์ขึ้นมา ไม่ต้องไปแยกว่าเป็นกรรมในระดับบุคคล หรือกรรมในระดับสังคม นอกจากเพื่อความสะดวกในการศึกษาพิจารณา

ในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ชาวบ้านเป็นเกษตรกร ทำมาหากินกันด้วยความขยันหมั่นเพียร อยู่กันมาเป็นปกติสุข ต่อมา นักพนันชนไก่ที่เชี่ยวชาญคนหนึ่งเข้ามาเยี่ยมหมู่บ้าน นำศิลปะของตนมาแสดง และเผยแพร่ชักชวนคนไหนชื่นชอบเชื่อถือ คือมีเจตนารับเอามาทำตาม ก็เป็นกรรมของคนนั้น และเขาก็จะได้รับผลกรรมของตน เป็นเรื่องเฉพาะตัวของเขา นี่มองแค่ตัวคนนั้นเป็นบุคคล แต่มองกว้างออกไป ปรากฏว่า ต่อมาไม่นาน หัวหน้าครอบครัวแทบทั้งหมู่บ้านนั้นชื่นชอบเชื่อตาม เล่นพนันชนไก่กันทั่ว สุกสนานกันมาก ไม่เป็นอันทำมาหากิน ชาวบ้านที่เชื่อและทำตาม แต่ละคนก็ได้รับผลกรรมของตัวเอง

แต่เมื่อมองกว้างทั้งหมู่บ้านนั้น ปรากฏผลรวมว่า ชาวหมู่บ้านนั้นมีวิถีชีวิตที่เปลี่ยนไป มีการดื่มสุรา มีการลักขโมยมาก เป็นต้น แล้วความเจริญความเสื่อม ทุกข์หรือสุขก็ตามมาแก่คนหมู่บ้านนั้น สภาพของหมู่บ้านนั้น แม้แต่สภาพแวดล้อมดินน้ำลมไฟ ก็เปลี่ยนไป

อย่างนี้คือกรรมเป็นเรื่องของคน หรือเรื่องของโลกมนุษย์ เป็นของบุคคลหรือของสังคม ก็เห็นได้เอง และในด้านหลักธรรม เมื่อมองให้กว้าง ปัจจัยการก็ถึงกันหมดเองเป็นธรรมดา

ชาวพุทธไทยจำนวนมากเคยได้ยินพุทธพจน์ว่า “กมมฺนา วตตตี โลโก” แปลว่า โลกเป็นไปตามกรรม บางทีก็ยกมาพูดมาอ้างกัน แต่มักไม่ดูความหมายให้ชัด โลกในพุทธพจน์นี้ ก็คือสังคมมนุษย์ ที่นี้ โลกมนุษย์ หรือสังคมมนุษย์นี้ เป็นไปตามกรรมอย่างไร

พุทธพจน์นี้มาในวาเสฏฐสูตร ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักกรรมเพื่อหักล้างระบอบวรรณะของพราหมณ์ พราหมณ์มีลัทธิว่า พระพรหมทรงสร้างโลก และจัดสรรทุกอย่างมาเสร็จ สำหรับสังคมมนุษย์ ทรงกำหนดให้คนแยกเป็น ๔ วรรณะ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ชูทร อย่างที่รู้จักกัน เกิดมาในวรรณะไหน ก็ต้องอยู่ในวรรณะนั้นจนตาย เปลี่ยนแปลงไม่ได้

พระพุทธเจ้าทรงคัดค้านลัทธิพราหมณ์นั้น โดยตรัสว่า โลกมนุษย์ หรือสังคมมนุษย์นี้ เป็นไปตามกรรมกรรมในที่นี้ ทรงเน้นกรรมที่คนทำเป็นประจำ จนเป็นวิถีชีวิตของคน แล้วก็วิถีของชุมชน กลุ่มชน นั่นก็คือกิจการงานอาชีพ (คำว่า “กรรม” ในภาษาบาลี บ่อยมาก หมายถึงการงานอาชีพ)

ความเป็นไปของมนุษย์ในสังคมอย่างนี้แหละ ที่ตรัสว่า โลกเป็นไปตามกรรม คือโลกไม่ใช่เป็นไปตามที่พระพรหมสร้าง และไม่ใช่ว่ากำหนดมาให้เป็นอย่างไรก็เป็นอยู่อย่างนั้นตายตัว โลกหรือสังคมนี้ เป็นไปตามกรรมคือการกระทำ เช่นการงานอาชีพ ที่คนมีเจตจำนงเลือกประกอบหรือจัดทำ

พุทธพจน์ในวาสนุสสูตรตรึงนี้ ได้ยกมาอ้างบ่อย แต่เป็นการอ้างอิงเพื่ออธิบายในต่างแง่ความหมายหรือไม่ก็เป็นการเน้นย้ำ ขอนำมาแสดง ณ ที่นี้ด้วย ดังนี้

“ดูกรวาสนุสฺส ท่านจงรู้อย่างนี้ว่า ในหมู่มนุษย์ ผู้ใดอาศัยโครัชกรรมเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นชาวนา มิใช่พรหมณ์...ผู้ใดเลี้ยงชีพด้วยศิลปะต่าง ๆ ผู้นั้นเป็นศิลปิน...ผู้ใดอาศัยการค้าขายเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นพ่อค้า...ผู้ใดเลี้ยงชีวิตด้วยการรับใช้ผู้อื่น ผู้นั้นเป็นคนรับใช้...ผู้ใดอาศัยการลักทรัพย์เลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นโจร...ผู้ใดอาศัยศรและศัสตราเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นทหารอาชีพ...ผู้ใดเลี้ยงชีพด้วยหน้าที่ปุโรหิต ผู้นั้นเป็นเจ้าหน้าที่การบูชา หิโศพรหมณ์ไม่...ผู้ใดปกครองบ้านเมือง ผู้นั้นเป็นราชา หิโศพรหมณ์ไม่...ฯลฯ เราเรียกคนที่ไม่มีกิเลสค้ำใจ ไม่มีความถือมั่น ว่าเป็นพรหมณ์...”

“คนมิใช่เป็นพรหมณ์เพราะชาติกำเนิด แต่เป็นพรหมณ์เพราะกรรม ไม่เป็นพรหมณ์ก็เพราะกรรม เป็นชาวนาก็เพราะกรรม (การงาน อาชีพ ความประพฤติ การดำเนินชีวิต) เป็นศิลปิน เป็นพ่อค้า เป็นคนรับใช้ เป็นโจร เป็นทหาร เป็นปุโรหิต และแม้แต่เป็นราชา ก็เพราะกรรม บัณฑิตทั้งหลายผู้เห็นปัจจุสมุปบาท ฉลาดในกรรมและวิบาก ย่อมมองกรรมตามเป็นจริงอย่างนี้ โลกย่อมเป็นไปเพราะกรรม หมู่มนุษย์ย่อมเป็นไปเพราะกรรม...”⁵⁰⁴

เป็นอันว่า ตามหลักพุทธธรรม สังคมปรากฏตัวและเป็นไปตามกรรม คือการงานกิจการอาชีพที่คนทำ และวิถีชีวิตที่ดำเนินไปตามนั้น ไม่ใช่เป็นวาระตามชาติกำเนิด อย่างที่พรหมณ์บอกว่าพระพรหมกำหนดจัดสรรบันดาลมา

ดังที่กล่าวแล้วว่า หลักกรรมนี้ เป็นส่วนหนึ่งของหลักปัจจุสมุปบาท และในบทที่ว่าด้วยปัจจุสมุปบาทที่ผ่านมาแล้ว ก็ได้อ้างอิงให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปัจจุสมุปบาทตอนที่เป็นปัจจุอาการแห่งการเกิดขึ้นของปัญหาความชั่วร้ายในสังคมไว้ด้วย อาจเรียกว่าปัจจุอาการแห่งทุกข์ของสังคมก็ได้ แต่ทั้งนี้ก็เป็นการจัดแยกออกมาดูเพื่อประโยชน์ในการศึกษาเรื่องราว

ในความเป็นจริง ปัญหาความทุกข์ของชีวิต และปัญหาของสังคม ก็คือปัญหาของมนุษย์ หรือปัญหาที่เกิดจากมนุษย์นั่นเอง ซึ่งเป็นกระบวนการที่ต่อเนื่องอันเดียวกัน จากปัญหาในชีวิตของบุคคล ก็ขยายกว้างต่อออกไปเป็นปัญหาในการอยู่ร่วมกัน หรือปัญหาสังคม แล้วก็เป็นปัจจัยผกผันต่อกันได้ ท่านไม่แยกเป็นต่างระบบคนละระดับต่างหากกัน

นอกจากนี้ พึงทราบว่ามีบรรดากรรม ๓ อย่าง คือ กายกรรม วาจากรรม และมโนกรรมนั้น พระพุทธเจ้าตรัสว่า มโนกรรม เป็นกรรมที่มีผลยิ่งใหญ่ที่สุด และในมโนกรรมนั้น ที่เด่นทรงเน้นมาก คือทิวฐิ อันได้แก่แนวคิด ทฤษฎี ความเชื่อ ลัทธิ ศาสนา และอุดมการณ์ทั้งหลาย

จากเจ้าลัทธิ เจ้าทฤษฎี เป็นต้น ที่สั่งสอนเผยแพร่ มีคนเชื่อถือเห็นตามยอมรับ สมทาน เอาไปปฏิบัติขยายออกไปๆ สามารถบันดาลให้เกิดเหตุการณ์และความเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่ เป็นกันหมามากมาย

เห็นได้ชัดว่า หมู่ชนไม่ว่าระดับไหน ถูกขับเคลื่อนด้วยแนวคิดความเชื่อ จนกระทั่งเป็นอารยธรรม ก็มีทิวฐิเป็นตัวขับเคลื่อนอยู่เบื้องหลัง แล้วสังคมมนุษย์ก็ได้รับผลดีผลร้ายไปตามมโนกรรมที่สมทานกันนั้น

ทั้งที่ทิวฐิเป็นมโนกรรมอยู่ในใจ แต่มีอิทธิพลต่อสังคมแสดงผลต่อโลกนี้ยิ่งใหญ่ที่สุด ดังที่อาจจะอ้างพุทธพจน์ว่า

⁵⁰⁴ ม.ม.๑๓.๗๐๗/๖๔๓-๙; พุ.สุ.๒๕/๓๘๒/๔๕๑-๘

ภิกษุทั้งหลาย เอกบุคคฺล เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อไม่เกื้อกูล ไม่เป็นความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความพินาศ มิใช่ประโยชน์ เกิดขึ้นเพื่อความทุกข์ แก่ทเวและมนุษย์ทั้งหลาย คือเอกบุคคฺลอย่างไร ได้แก่เอกบุคคฺลที่เป็นมิชฌาทิสฺส มีทัศนวิปริต เขาพาพหูชนออกไปจากสัตถธรรมแล้ว ให้ตั้งอยู่ในอัสถธรรม ภิกษุทั้งหลาย เอกบุคคฺลนี้แล เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อไม่ประโยชน์เกื้อกูล ไม่เป็นความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความพินาศ มิใช่ประโยชน์ เกิดขึ้นเพื่อความทุกข์ แก่ทเวและมนุษย์ทั้งหลาย

ภิกษุทั้งหลาย เอกบุคคฺล เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขแก่ทเวและมนุษย์ทั้งหลาย คือเอกบุคคฺลอย่างไร ได้แก่ เอกบุคคฺลที่เป็นสัมมาทิสฺส มีทัศนวิปริต เขาพาพหูชนออกจากอัสถธรรมแล้ว ให้ตั้งอยู่ในสัตถธรรม ภิกษุทั้งหลาย เอกบุคคฺลนี้แล เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่พหูชน เพื่อประโยชน์สุขแก่ทเวและมนุษย์ทั้งหลาย⁵⁰⁵

เพื่อให้ละดวงสำหรับคนทั่วไป อาจจะวัดผู้นำแนวคิดและเจาลัทธิเป็นต้นนั้น ด้วยผลการกระทำ ดังพุทธพจน์แสดงลักษณะของมหาบุรุษที่ว่า “เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่พหูชน เพื่อความสุขแก่พหูชน ทำให้ประชาชนดำรงอยู่ในทางดำเนินแห่งอารยชน กล่าวคือ ความมีกัลยาณธรรม ความมีกุศลธรรม”⁵⁰⁶

ข้อนี้สอดคล้องกับคติพระพุทธรุคาสนา ที่อ้างกันอยู่เสมอว่า “พหูชนหิตายะ พหูชนสุขายะ โลกานุกัมปายะ” กล่าวคือ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่พหูชน เพื่อความสุขของพหูชน เพื่อเกื้อการุณย์แก่ชาวโลก

มองย้อนทวนความอีกครั้งหนึ่งว่า กรรมเป็นเรื่องของมนุษย์ หรือพูดให้ถูกต้องกว่านั้นว่า กรรมนี้แหละ เป็นของมนุษย์ เรื่องของมนุษย์ หรือสิ่งที่เป็นของมนุษย์ ก็คือ ความคิด คำพูด และการเคลื่อนไหวทำการทั้งหลายของเขา จึงพูดว่าเรื่องของมนุษย์ก็คือกรรม หรือมีแต่กรรมเท่านั้นเอง นอกจากนี้แล้ว แม้แต่ที่มาเกี่ยวข้องกับมนุษย์ รวมทั้งในตัวเขาเองด้วย ก็เป็นเรื่องของกฎธรรมชาติด้านอื่น ที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นๆ

คำที่มีใครพูดว่า “กรรมของสังคม” นั้น มองให้ชัด ก็เป็นคำพูดที่ลวงความคิด เราไม่ควรพูดอย่างนั้น เราพูดได้แต่ว่ากรรมของมนุษย์ แล้วก็ไปแยกเอาว่าเป็นกรรมด้านบุคคล และเป็นกรรมด้านสังคม หรือกรรมที่ออกผลแก่บุคคล และกรรมที่ออกผลแผ่ขยายออกไปปรากฏเป็นสภาพของสังคม

เมื่อมนุษย์มาอยู่ร่วมกัน ที่เรียกว่าเป็นสังคม เนื้อหาสาระความเป็นไปส่วนใหญ่ในสังคมนั้น ก็คือการกระทำหรือกรรมของมนุษย์ในการติดต่อเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กันในหมู่ของพวกเขา เพราะฉะนั้น เมื่อสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย เมื่อผลเกิดขึ้น เป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน ความเป็นไปของมนุษย์เหล่านั้น หรือสังคมของเขา จึงเป็นไปตามกรรมที่พวกเขาทำนั้น ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า โลกเป็นไปตามกรรม หรือสังคมนั้นเป็นไปตามการกระทำของมนุษย์ ที่เขาก่อความคิด การพูด การเคลื่อนไหวทำการทั้งหลายขึ้นมา ทำอย่างไร ก็ได้ผลตามเหตุปัจจัยที่เป็นไปนั้น

ดังได้กล่าวแล้วว่า ตัวแท้ของกรรม ก็คือเจตนาหรือเจตจำนงของคน โลกคือสังคมมนุษย์จึงเป็นโลกของเจตจำนง ที่เจตจำนงของมนุษย์ปรุงปั้นจัดแต่งขึ้นมา กรรมแรกหรือกรรมหลักที่เจตจำนงของมนุษย์อาศัยปัญญา กำหนดขึ้น เพื่อสนองความมุ่งหมายในการติดต่อสื่อสารสัมพันธ์กันของหมู่มนุษย์ ก็คือการจัดตั้งสมมติ อันได้แก่การวางข้อตกลงร่วมกันในการติดต่อสื่อสารสัมพันธ์กันนั้น

⁵⁰⁵ อัง.เอก.๒๐/๑๙๑-๒/๔๔

⁵⁰⁶ อัง.จตุกก.๒๑/๓๕/๔๕

ด้วยเจตจำนง ที่มีปัญญาส่องทางให้ นั้น มนุษย์ก็สามารถเข้าไปร่วมเป็นปัจจัยเอกในกระบวนการทั้งหลายแห่งเหตุปัจจัยของธรรมชาติ เพื่อผันเบนกระบวนการให้ออกผลมาอย่างที่ท่านปรารถนา เฉพาะอย่างยิ่งในการจัดการระบบสมมติอันเป็นสาระของสังคมที่พวกเขาตั้งวางขึ้น

พูดสั้นๆ ว่า ปัญญารู้ “ธรรม” คือความจริงที่เป็นธรรมชาติของธรรมชาติ หรือกฎธรรมชาติแล้ว เจตนาแห่งกรรมนิยามก็นำความรู้ขึ้นมา “วินัย” คือจัดตั้งวางกำหนดจัดสรรระบบสมมติของสังคมให้เป็นไปตามจำนง และได้รับผลเป็นไปตามขีดระดับของปัญญาและคุณภาพของจิตที่ประกอบเจตนาขึ้น นั่นคือเข้าสู่การบรรจบประสานของระบบแห่งธรรมของธรรมชาติ กับระบบแห่งวินัยต่อสมมติของมนุษย์ เฉพาะอย่างยิ่งกรรมนิยาม กับสมมตินิยาม กรรมของมนุษย์ที่เข้าถึงธรรมและวินัยนี้แหละ จึงจะสร้างอารยธรรมที่แท้ให้แก่โลกได้

คนกลุ่มหนึ่งอยู่ในตำแหน่งหน้าที่สาธารณะ เขาร่วมกันทำงานที่เรียกว่าของสังคม ด้วยเจตนาหาผลประโยชน์ส่วนตัว อีกบุคคลหนึ่ง ดำเนินชีวิตไปตามปกติของเขา ไม่อยู่ในวงงานสาธารณะใดๆ แต่เขามุ่งทำการต่างๆ เพื่อประโยชน์สุขของประชาชน ในกรณีอย่างนี้ ถ้าเข้าใจเรื่องกรรมของมนุษย์แล้ว ก็คงบอกได้เองว่า อันไหนเป็นกรรมของบุคคล อันไหนเป็นกรรมของสังคม หรือกรรมด้านบุคคล และกรรมด้านสังคมอยู่ตรงไหน

๗) กรรม ตามสมมตินิยาม หรือ กรรม ในกฎมนุษย์

เมื่อมนุษย์มาอยู่รวมกัน เป็นหมู่คน เป็นชุมชน เป็นสังคม มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน ทำการร่วมกัน ก็ต้องมีการติดต่อสื่อสาร และด้วยความฉลาดของมนุษย์ ก็มีการตั้งข้อรื้อร่วม และสร้างเครื่องรื้อร่วมขึ้นมา โดยมีการยอมรับร่วมกัน ร่วมรู้ ร่วมเข้าใจ และร่วมกันถือตาม ปฏิบัติตาม

ข้อรื้อร่วม ที่ตกลงกัน พร้อมกันยอมรับ หรือยอมรับด้วยกัน คือมติร่วม หรือ “สมมติ” นี้ เป็นหัวใจ เป็นแกน เป็นสาระของสังคม ที่จะให้สังคมดำรงอยู่ ดำเนินไป มีความเจริญก้าวหน้าองงาม จนถึงขั้นที่เรียกว่ามีวัฒนธรรม มีอารยธรรม พูดกลับกันว่า อารยธรรมของมนุษย์ ก็ตั้งอยู่บนสมมติ หรือสมมตินี้เอง

ข้อตกลง ข้อรื้อร่วม หรือสมมติแรก ที่สำคัญอย่างยิ่ง ซึ่งทำให้มนุษย์ติดต่อสื่อสารกันได้ ก็คือ ข้อรื้อร่วม หรือข้อตกลงเพื่อสื่อในการพูด เกิดเป็นถ้อยคำ คำพูดจา ภาษา เป็นทางหรือสื่อของการตอบโต้ แลกเปลี่ยน คือโวหาร แล้วก็มีกรรมบัญญัติต่างๆ สำหรับเรียกขาน บนฐานของสมมตินั้น

มนุษย์ผู้ฉลาด มิใช่หยุดแค่นั้น นอกจากข้อรื้อร่วมรู้ ให้รู้ร่วมกันตามคำพูดจา ว่านี่ชื่อหนึ่งๆ นั้นเรียกว่าอย่างนั้นๆ แล้ว อาศัยภาษานั้น เขาก็บัญญัติ จัดตั้งข้อตกลงร่วมรู้เพื่อสื่อในการทำ วางเป็นข้อร่วมทำ สำหรับให้พร้อมกันทำตาม ร่วมกันทำตาม ร่วมกันปฏิบัติตาม เป็นกติกากลายเป็น นิตี คือแบบแผน เครื่องนำการปฏิบัติ เกิดเป็นข้อบัญญัติ ที่เรียกว่า ระเบียบ ข้อบังคับ กฎเกณฑ์ ตลอดจนกฎหมาย

นอกจากบัญญัติจัดวางข้อร่วมทำ ร่วมปฏิบัติ หรือข้อที่พร้อมกันถือไปปฏิบัติตามแล้ว ก็มีบัญญัติต่อไปอีกว่า ถ้าใครไม่ปฏิบัติตาม เขาจะถูกกระทำโดยสังคมอย่างไร เรียกรวดว่าถูกอำนาจบังคับ ถูกลงโทษ

แล้วเพื่อให้บัญญัติมีผลบังคับจริงตามที่ตกลง ก็มีการตกลงกันตั้ง หรือยอมรับร่วมกัน ให้มีบุคคลตลอดจนระบบที่ดูแลกำกับให้การเป็นไปตามบัญญัตินั้น เกิดมีเป็นการปกครองขึ้น

โดยนัยนี้ เพื่อให้สมมติ คือข้อตกลง ที่หมายรู้เพื่อพูดจา และเพื่อทำการทั้งหลาย อย่างสอดคล้องตัวกันนั้น คงอยู่ได้เป็นไปจริงตามที่ได้ตกลงกัน ก็ต้องมีการดูแลจัดการรักษาให้คงอยู่และเป็นไปตามนั้น อันเรียกว่าเป็นระเบียบแบบแผน เป็นระบบ นี้คือ วินัย

วินัย ก็คือการจัดตั้งสมมติ และจัดการให้เป็นไปตามสมมติ ดังที่ปรากฏเป็นระบบแบบแผน การจัดระเบียบ และวางกฎตามสมมติขึ้นมา

ดังนั้น ไม่ว่าจะเป็นการจัดตั้งวางระเบียบชีวิต และวางระบบกิจการ ก็ตาม ข้อความบอกกล่าวกำหนดให้รู้ว่าจัดตั้งวางระเบียบระบบให้เป็นอย่างไร ให้ทำอะไรไม่ให้ทำอะไร ก็ตาม การดูแลบังคับควบคุมกำกับทำให้เป็นไปตามระเบียบและระบบที่จัดวางขึ้นนั้น ก็ตาม จึงรวมอยู่ในคำว่า “วินัย” ซึ่งเท่ากับมีความหมาย ๓ ชั้น

ดังที่กล่าวแล้วว่า สมมติเป็นแกนของสังคม เป็นสาระของความเป็นสังคม และวินัยก็เป็นตัวทำการให้บรรลุความหมายนั้น ทำให้สังคมสมประโยชน์ของสมมติ ในขั้นพื้นฐาน วินัยจึงเป็นฐานรองรับสมมติ และเป็นเครื่องดำรงรักษาสังคม

ลึกลงไป ผู้เกี่ยวข้องจะต้องตระหนักถึงความหมายและความมุ่งหมายของวินัยให้ชัดว่า ระเบียบและระบบที่จัดตั้งวางขึ้นนั้น มิใช่เป็นเพียงเครื่องมือบังคับควบคุมคนให้อยู่ในความสงบเรียบร้อย หรือเป็นเพียงการบังคับควบคุมคนให้เป็นอยู่และประพฤติปฏิบัติดำเนินกิจการตามระเบียบและระบบที่จัดวางขึ้นนั้น แต่แท้ที่จริงวินัยเป็นเครื่องมือสร้างเสริมโอกาสให้คนพัฒนาชีวิตให้ดียิ่งขึ้น โดยทำให้บุคคลที่มาอยู่รวมกันเป็นปัจจัยเกื้อหนุนกัน และทำให้สังคมเป็นแหล่งอำนวยโอกาสในการพัฒนาชีวิตของแต่ละบุคคล ตรงนี้ขอกล่าวไว้โดยรวบรัดเพียงเท่านี้ (ขอให้ขยายความเองตามหลักที่แสดงไว้)

ถึงตอนนี้ ควรเข้าใจต้อออกไปอีกว่า สมมติที่เป็นสาระของความเป็นสังคม และวินัยที่จัดระบบสมมติให้สมจริงนั้น เพราะเหตุที่มันเป็นเรื่องของมนุษย์ เกิดจากคน มีอยู่ในความคิดของคน แท้ที่จริง จึงเป็นสิ่งที่เลื่อนลอย แต่ที่มันกลายเป็นเรื่องจริง ไม่เลื่อนลอย ก็เพราะมันโยงไปยังของจริงที่เป็นเนื้อหาสาระและเป็นฐานรองรับมันอีกชั้นหนึ่ง

ของจริง เนื้อหาสาระอันมีจริง ที่เป็นฐานรองรับให้แก่สมมติและวินัยนั้น คืออะไร ก็คือ สิ่งธรรมชาติทั้งหลายที่มีอยู่เป็นไปตามธรรมดานั่นเอง ซึ่งเรียกสั้นๆ คำเดียวว่า “ธรรม”

ธรรม มีความหมายกว้างขวางครอบคลุม หมายถึง สิ่งธรรมชาติทั้งหลายทั้งปวงบรรดามี (บางที่เรียกว่าสภาวะ หรือสภาวะธรรม) ก็ได้ หมายถึงระบบระเบียบแห่งความเป็นอยู่เป็นไป ที่เป็นธรรมชาติของสิ่งเหล่านั้น ซึ่งบางที่เรียกว่ากฎธรรมชาติ ก็ได้

สิ่งธรรมชาติที่มีจริงนี้แหละ เป็นเนื้อหาสาระของสมมติ เป็นที่อ้างอิงและให้ความหมายแก่สมมตินั้น ถ้าไม่มีสิ่งธรรมชาติเป็นเนื้อหาสาระที่อ้างอิงแล้ว สมมติก็เลื่อนลอย หมดความหมาย

เช่นเดียวกันนั้นแล ธรรมดาที่เป็นกฎเป็นระบบระเบียบแห่งความเป็นอยู่เป็นไปของสิ่งธรรมชาติเหล่านั้น หรือการที่สิ่งธรรมชาติเหล่านั้นเป็นองค์ประกอบอยู่ในระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย ที่เรียกว่าธรรม ในแง่ที่เป็นกฎธรรมชาตินี้ ก็เป็นฐานรองรับให้แก่วินัยแห่งสังคมของมนุษย์ ถ้าวินัยจัดตั้งวางไว้ ไม่สอดคล้องกับเหตุและผลในความเป็นไปตามเหตุปัจจัยของธรรมคือธรรมดา หรือกฎธรรมชาตินี้ วินัยที่เป็นระบบของสังคมมนุษย์ ก็เลื่อนลอยและต้องล้มละลาย

แท้ที่จริงนั้น สิ่งที่มนุษย์ต้องการ ก็คือ เนื้อตัวจริงที่เป็นของธรรมชาติ และความเอื้ออำนวยประโยชน์จากธรรมที่เป็นกฎธรรมชาติ แล้วที่ตั้งสมมติ และจัดวางวินัยขึ้นมาขึ้น โดยรู้ตัวบ้าง ไม่รู้ตัวบ้าง ก็เพื่อให้ได้ประโยชน์ตามความมุ่งหมายนี้

ดูง่าย ๆ แค่ว่า คุณหมอล้างแก้วบุตรหญิงหรือบุตรชายของคนไข้ว่า กลับไปอยู่บ้านแล้ว ทุกวัน จัดน้ำบริสุทธิ์ที่สะอาดสนิทให้คุณพ่อดื่ม วันละอย่างน้อย ๑ ลิตรครึ่งนะ เอาเหยือกน้ำใหญ่ๆ ที่มีขีดบอกปริมาณน้ำด้วยก็จะดี

แต่ตามตัวอย่างนี้ ก็มีสมมติที่ลี้ไปถึงของจริงในธรรมชาติ และวินัยที่จัดระบบให้มนุษย์ได้ประโยชน์ ทั้งจากสมมติและจากระบบปัจจัยสัมพันธ์ที่โยงลงไปถึงกฎแห่งธรรมตามมากมาย ยิ่งคนที่เกี่ยวข้องมีปัญญาเข้าถึงธรรมชาติและธรรมตามมากเท่าใด ก็ยิ่งเห็นช้าแรกเข้าไปในระบบสัมพันธ์ที่โยงต่อไปกว้างลึกมากขึ้นเท่านั้น

ดังนั้น ถ้าเป็นมนุษย์ที่มีปัญญา ทำการด้วยความตระหนักรู้ มองเห็นความเป็นไปของปัจจัยสัมพันธ์ชัดเจน ก็ยิ่งทำการได้สัมฤทธิ์ผลอย่างดี

ถึงตรงนี้ ก็มองเห็นได้ว่า มี ๒ ระบบโยงกันอยู่ คือ

๑. ระบบของธรรมชาติที่เป็นไปตามธรรมดาหรือตามกฎธรรมชาติ มนุษย์จะมีอยู่หรือไม่ และจะรู้ถึงมันหรือไม่ มันก็มีของมันอยู่อย่างนั้น ก็เป็นของมันอยู่เช่นนั้น ระบบนี้ เรียกสั้นๆ ว่า “ธรรม”

๒. ระบบของสมมติที่มนุษย์ผู้ฉลาดจัดตั้งวางขึ้น ให้เป็นไปโดยสอดคล้องที่จะให้หมู่มนุษย์ที่เรียกว่า สังคม ได้สมประโยชน์ของตน จากธรรมชาติและจากกฎธรรมดานั้น เรียกสั้นๆ ว่า “วินัย”

เป็นอันว่า มี ๒ ระบบ คือ ธรรม กับ วินัย และเห็นได้ชัดว่า ระบบสมมติแห่งวินัยของมนุษย์ ต้องตั้งอยู่บนฐานของธรรมที่เป็นระบบแห่งธรรมดาของธรรมชาติ จึงจะสมจริงและได้ผล แล้วพูดอีกด้านหนึ่งว่า ระบบสมมติแห่งวินัยนั้น มนุษย์จัดตั้งขึ้น ก็เพื่อให้ตนได้ประโยชน์จากธรรมชาติที่เป็นไปตามธรรมดาในระบบของธรรมนั่นเอง

พูดสั้นๆ ว่า วินัยตั้งอยู่บนฐานของธรรม และวินัยก็เพื่อธรรม โดยธรรมเป็นทั้งฐาน และเป็นวัตถุประสงค์ของวินัย

ถ้าพูดให้แคบลง และง่ายเข้า ก็บอกว่า กฎมนุษย์ต้องอยู่บนฐานของกฎธรรมชาติ ต้องสอดคล้องกับกฎธรรมชาติ จึงจะได้ผลที่ต้องการจากกฎธรรมชาติ

เมื่อมีความเข้าใจพื้นฐานอย่างนี้แล้ว เห็นควรพูดถึงเรื่องสำคัญบนพื้นฐานของความเข้าใจนี้ไว้สัก ๒ อย่าง

เรื่องแรก ดังได้พูดแต่ต้นว่า สังคมมนุษย์เป็นไปได้ด้วยสมมติ หรือมติร่วม คือ การรับรู้ยอมรับตกลงกัน อันทำให้การติดต่อสื่อสารดำเนินไปได้ และวินัยคือการจัดตั้งวางระบบการทั้งหลายของสังคมก็เป็นไปได้

นี่คือการบอกชัดเจนอยู่ในตัวว่า สมมติที่ตกลงยอมรับร่วมกันนั้น ต้องอาศัยความร่วมมือใจร่วมกันลงตัว เป็นอย่างหนึ่งอย่างเดียวกัน ที่เรียกว่าความ “สามัคคี” พูดง่ายๆ ว่า ในเรื่องของสังคมนั้น สมมติตั้งอยู่ได้ด้วยสามัคคี ตั้งแต่ตกลงแล้ว ก็ยอมรับ ร่วมรู้ แล้วก็ร่วมปฏิบัติตาม

โดยนัยนี้ สามัคคีจึงเป็นฐานรองรับสมมติไว้ ถ้าไม่มีสามัคคี สมมติก็อยู่ไม่ได้ อารยธรรมก็สิ้นคลอน เพราะสังคมมนุษย์ดำเนินไปได้ด้วยสมมติ และสามัคคีก็รองรับสมมติไว้ โดยทำให้คนยอมรับตามสมมตินั้น

ถ้าคนไม่สามัคคีกัน ก็จะเกิดการไม่ยอมรับตามสมมติ เช่น ไม่ยอมรับกรรมสิทธิ์ของผู้อื่นหรือของคู่กรณี ที่ขัดแย้งกัน ไม่ยอมรับสิทธิต่างๆ ของคนพวกอื่นฝ่ายอื่น ไม่ยอมรับกฎเกณฑ์กติกา ตลอดจนกฎหมาย จึงทำให้เกิดความสับสนวุ่นวายระส่ำระสาย จนถึงอาจจะทำให้สังคมนั้นดำรงอยู่ไม่ได้

ในแง่นี้ สามัคคีจึงเป็นพื้นฐานของวินัย เป็นหลักประกันของสมมติ เป็นเครื่องรองรับและผนึกสังคมนั้นไว้ แต่ยิ่งกว่านั้นอีก เห็นชัดขึ้นไปกว่านั้น สามัคคีทำให้สังคมนั้นเกิดมีคุณประโยชน์ตามความหมายของมัน โดยทำให้บุคคลทั้งหลายในสังคมนั้นๆ เป็นปัจจัยเกื้อกูลหนุนกัน และเป็นสภาพเอื้ออำนวยโอกาสแก่ทุกคนที่จะดำรงชีวิตของตนอยู่ด้วยดี สามารถพัฒนาชีวิตของตนให้เข้าถึงประโยชน์สุขยิ่งขึ้นไป

เฉพาะอย่างยิ่ง ในสังคมที่มีระบบชุมชนหรือการเมืองการปกครองแบบให้บรรดาสมาชิกมีส่วนร่วม อย่างเช่น สังฆะในพระพุทธานุศาสน และระบอบประชาธิปไตย ความสามัคคี คือความพร้อมเพรียงพร้อมใจ มีเอกภาพ จึงเป็นเหมือนหัวใจของระบบสังคมนั้น ดังที่พระพุทธเจ้าทรงเน้นย้ำหลักสังฆสามัคคี ที่ต้องมีอยู่คู่กับวินัยที่มั่นคง

ผู้บริหารหรือผู้ร่วมกันรับผิดชอบต่อสังคม ที่ฉลาด ต้องสามารถเอาปัญญามาใช้วินัยจัดแจงให้บรรดาบุคคลหรือสมาชิก ประสานเข้าด้วยกันเป็นสังฆสามัคคี หรือที่บางทีเรียกว่าคนสามัคคี

มองย้อนลึกลงไป เทียบกับด้านธรรม ก็เหมือนบุคคลผู้เฉลียวฉลาด จะทำการตามระบบของกฎธรรมชาติให้สำเร็จผล เขาใช้ปัญญาสืบค้นและจัดสรรเหตุปัจจัย พอได้ปัจจัยทั้งหลายพร้อมและประสานกัน เกิดเป็นปัจจัยสามัคคี การที่ท่าทีบรรลุผลที่หมาย ได้ผลสำเร็จดังที่ประสงค์ แต่ถ้าปัจจัยไม่พร้อม ไม่มีปัจจัยสามัคคี ไม่ว่าจะทำอะไรๆ ผลที่หมายก็ไม่เกิดขึ้น

ที่นี่ มองแยกออกไปอีกด้านหนึ่ง ที่ว่าวินัยตั้งอยู่บนฐานของธรรม และเพื่อธรรมนั้น ควรทำความเข้าใจความหมายของธรรมให้ครบแ่งครบด้านด้วย คือ ธรรมที่ว่า เป็นสิ่งธรรมชาติและกฎธรรมดานั้น แปลอีกแบบหนึ่งว่า ความจริง ความถูกต้อง ความดีงาม

เมื่อพูดในด้านนี้ เรื่องก็มาโยงกับความสามัคคีอีก ถ้าสมมติและวินัยที่จัดการสมมตินั้นไม่ตั้งอยู่บนฐานแห่งธรรม หรือไม่เป็นไปตามธรรม ก็จะทำให้คนทะเลาะวิวาทกัน ไม่สามารถร่วมจิตร่วมใจกัน และยอมรับสมมตินั้นไม่ได้ แล้วความขัดแย้งแตกสามัคคีก็จะเกิดขึ้น ถ้าเป็นไปอย่างรุนแรงหรือแพร่หลาย ก็จะนำไปสู่ความเสื่อมสลายของสังคม

จึงเป็นเรื่องสำคัญยิ่ง ที่จะให้สมมติที่เป็นหลักของสังคมตั้งอยู่บนฐานแห่งธรรม และเป็นไปโดยชอบธรรม เพื่อให้เกิดความสามัคคี แม้หากว่าสมมตินั้นขัดต่อผลประโยชน์ของบุคคลบางคน แต่ถ้าสมมตินั้นชอบธรรม มีธรรมเป็นฐานรองรับ เขาก็ไม่อาจปฏิเสธสมมตินั้นได้ พร้อมกันนั้น ก็ต้องมีการพัฒนาคนอยู่เสมอเพื่อให้ร่วมสามัคคีในการที่จะยอมรับและปฏิบัติตามสมมติที่ชอบธรรมนั้นๆ

ถ้าคนไม่ยอมรับความจริงในธรรมดาของธรรมชาติ เขาก็จะได้รับผลร้ายตามเหตุปัจจัยในกฎธรรมชาติ แต่ถ้าเขาไม่ยอมรับสมมติ เขาก็จะแตกสามัคคีกันในสังคมนุชนุชย์เอง และผลร้ายก็เกิดแก่เขาเนื่องจากความแตกสลายของสังคมของเขานั้น

ขอย้อนกลับไปทีจุดเดิมว่า เมื่อสมมติและวินัยที่จัดการสมมตินั้นตั้งอยู่บนฐานแห่งธรรม เป็นไปตามธรรม ตามที่ควรจะเป็นด้วยดี ไม่มีความขัดข้องด้านนี้แล้ว ในภาวะอันเป็นปกติอย่างนี้ บุคคลซึ่งรู้ตระหนกอยู่แล้วว่า การที่อยู่ร่วมกันในสังคม ตนควรจะส่งเสริมความเข้มแข็งมั่นคงของสังคมหรือสังฆะ เพื่อความแน่นแฟ้นแห่งสังฆสามัคคี จึงควรปฏิบัติตนในทางที่จะเกื้อหนุนสังฆสามัคคีนั้น

การที่บุคคลจะเกื้อหนุนต่อสังฆะ เพื่อเสริมสังฆสามัคคีนั้น นอกจากการมีส่วนร่วมแล้ว ก็พึงมีความเคารพสงฆ์ คือถือสงฆ์เป็นใหญ่ ถือประโยชน์ของส่วนรวมเป็นใหญ่ ดังที่พระพุทธเจ้าก็ทรงเคารพสงฆ์⁵⁰⁷

การที่บุคคลผู้เข้าร่วมในสังฆะ ส่งเสริมความเข้มแข็งมั่นคงของสังฆะหรือสังฆะนั้น ในที่สุดก็มีใช้เพื่อประโยชน์อะไรแก่สังฆะซึ่งมิได้มีตัวตนที่จะเสวยผลอะไร แต่การที่สังฆะหรือสังฆะเข้มแข็ง ก็เพื่อว่าสังฆะที่เข้มแข็งมั่นคงนั้นแหละ จะได้มารองรับหนุนบรรดาบุคคลเหล่านั้นให้เจริญเติบโตขึ้นไป

⁵⁰⁷ อง.จตุกก.๒๑/๒๑/๒๗

ถ้าสิ่งที่ไม่เจริญมั่นคง ก็จะไม่เอื้อให้บุคคลเจริญพัฒนา เพราะฉะนั้น จึงให้ถือหลักการเรื่องเคารพสงฆ์
ถือสงฆ์เป็นใหญ่ คือสังฆคารวตา และหลักการเรื่องความสามัคคีเป็นสำคัญ ตามหลักที่เรียกว่า “สังฆสามัคคี”
แปลว่า ความพร้อมเพรียงของสงฆ์

ถ้าสงฆ์ไม่มีความสามัคคีแล้ว สภาพชีวิตและระบบความเป็นอยู่ก็จะไม่เอื้อต่อการพัฒนาของบุคคล
เพราะฉะนั้นจึงต้องมีความสามัคคี

เรื่องสมมติพึงพาความสามัคคี ขอว่าไว้เท่านี้ก่อน และจะโยงกับเรื่องที่จะพูดต่อไป

เรื่องที่สอง ดังได้กล่าวแล้วว่า วินัยตั้งอยู่บนฐานของธรรม และเพื่อธรรม แต่แยกออกเป็นคนละระบบ
เหมือนเป็นเรื่องต่างหากกัน ธรรม เป็นเรื่องของความจริงแท้ในธรรมชาติ ส่วนวินัย เป็นเรื่องสมมติของมนุษย์

พอถึงตอนนี้ พูดต่อไปอีกว่า วินัยใช้สมมติมาจัดการหมู่นธรรมได้ ถ้าพูดเป็นสำนวนภาษามนุษย์ตาม
สมมตินั้น ก็บอกว่า เราเอาวินัยมาบังคับธรรม หรือไม่จำเป็นต้องรอธรรม ก็ได้

ขอให้ดูตัวอย่างข้อพิจารณาที่ว่า คนทำกรรมชั่ว ฝ่ายธรรมว่ามีกฎธรรมชาติเป็นกฎแห่งกรรม เขาจะได้รับ
ผลตามกรรมของเขา แต่วินัยไม่รอ วินัยที่เป็นกฎมนุษย์ จึงตั้งกรรมสมมติขึ้นมา และนำผู้กระทำความผิดเข้ามา
ในกลางที่ประชุมและลงโทษ วินัยไม่รอธรรม จึงไม่รอกรรมตามธรรมชาติ วินัยจัดการทันที ด้วยกรรมสมมติ โดย
ใช้กฎหมาย

พร้อมกันนี้ ก็มีคำทักท้วงตั้งเตือนชาวพุทธอีกด้วยว่า ในเรื่องอย่างนี้ ยังมีชาวพุทธที่วางท่าที่ไม่ถูกต้อง
บางคนถึงกับพูดว่า ใครทำกรรมชั่ว เราไม่ต้องทำอะไร เดี่ยวเขาก็ต้องรับผลกรรมของเขาเอง คนที่มองอย่างนี้
แสดงว่าพลาดแล้ว ยังมองไม่ถึงความจริง หรือมองไม่ตลอดสาย ยังไม่เข้าถึงวินัย ยังไม่ทั่วถึงธรรม

ทำไมจึงพูดอย่างนั้น ขอให้มองดูความเป็นจริง พิจารณาเหตุผลให้ชัดเจน

ที่บอกว่า มีระบบธรรมชาติของธรรม กับระบบสมมติของวินัย แยกเป็น ๒ ระบบนั้น พอพูดกันไปๆ บาง
ทีก็ชักเพลินเห็นไปว่ามี ๒ ระบบแยกต่างหากกันจริงๆ เหมือนอย่างที่แยกว่าเป็นโลกของธรรมชาติ กับโลกของ
มนุษย์ (คือสังคม) แต่ความจริง ที่แยกอย่างนั้นก็เพื่อความสะดวกในการพิจารณาเรื่องราวต่างๆ เท่านั้น จึงต้อง
เตือนกันว่า ระวังอย่าหลงเห็นเป็นความจริงจบไปชั้นเดียวแค่นั้น

เมื่อมองกว้างออกไป มองให้ครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างจริงๆ ก็เห็นอยู่ชัดๆ ว่า มนุษย์นี้เอง ตัวคนนี่เอง ก็
เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง หรือเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ เพราะฉะนั้น เรื่องอะไรๆ ของมนุษย์ และไม่ว่ามนุษย์จะ
ทำอะไรๆ ในที่สุดก็ถึงกับธรรมชาติ ไปเป็นธรรมชาติอยู่ดี

อย่างที่ท่านแยกให้ว่า การกระทำของมนุษย์ เรื่องที่คนทำอะไรๆ เป็นไปตามกฎแห่งกรรม เรียกว่ากรรม
นิยาม เหมือนเป็นกฎอื่นต่างหากไป แต่ที่จริง กรรมนิยามนั้นก็คือกฎธรรมชาติอย่างหนึ่ง เป็นส่วนหนึ่งของกฎ
ธรรมชาติ เป็นส่วนหนึ่งของปฏิจลสมุปบาท ดังที่ว่ามาแล้ว เพียงแต่แยกออกมาพูดต่างหากเพื่อให้ชัดเจนเป็น
ด้านๆ กันไป

ดังนั้น ที่ว่า ธรรม กับวินัย เป็น ๒ ระบบนั้น แท้จริง ก็แยกเพื่อความสะดวกในการพิจารณาเรื่องราวให้
เป็นขั้นเป็นตอน พอมองกว้างออกไปให้คลุมทั้งหมดทั้งสิ้น ระบบของวินัยก็เชื่อมกลืนเข้าไปในธรรมที่เป็นระบบ
ใหญ่อันเดียว

ถึงตอนนี้ ก็ต้องถามว่า แยกที่ไหนอย่างไร และเชื่อมที่ไหนอย่างไร

ขอให้ดูง่ายๆ คนมีการเคลื่อนไหวชนิดที่ไม่เป็นไปเพียงเรื่อยๆ ลอยๆ ไม่เหมือนอย่างกิ่งไม้ใบไม้ที่ถูกลมพัด ก็สั้นไหวแกว่งไกวไปมา ตามลมตามแรงอื่นข้างนอก ไม่ใช่อยู่ๆ ก็แกว่งขึ้นมาเอง แต่คนสั้นขาแกว่งแขนเองได้ หรืออย่างว่า เมื่อชายคนหนึ่งเดินมา พอถึงจังหวะกึ่งไม้ผู้ร่วงหล่นลงมาถูกศีรษะแตกบาดเจ็บ นี่ก็ไม่เหมือนกับมีคนอีกคนหนึ่งหยิบกิ่งไม้ขึ้นมาแล้วตีลงบนศีรษะของชายคนนั้น หรือแม้แต่ว่าคนผู้นั้นตกต้นไม้ลงมาทับศีรษะชายคนนั้นพอดี

อะไรเป็นความแตกต่างระหว่างใบไม้ร่วงหรือกิ่งไม้หล่นโดนศีรษะคนแตก กับคนที่แกว่งแขนไกวขา หรือหยิบกิ่งไม้ขึ้นมาตีศีรษะคนอื่น ก็ตอบง่ายๆ ว่า กิ่งไม้ใบไม้ไม่มีการกระทำ แต่คนมีการกระทำ

แล้วถามลึกลงไปอีกว่า คนต่างจากกิ่งไม้ใบหญ้าและบรรดาธรรมชาติอย่างอื่น ตรงที่มีการกระทำนั้น การกระทำของคนคืออะไร เกิดขึ้นเป็นมาอย่างไร ถ้าตอบอย่างชาวบ้าน ก็บอกว่าเพราะคนมีจิตใจ ไม่ใช่เป็นแค่อิฐแค่ปูน แต่ที่ก็ตอบกว้างเกินไป ถ้าตอบให้ตรงจุดเลย ก็บอกว่า เพราะคนมี “เจตนา” และการกระทำ คือกรรมของเขา ก็เกิดจากเจตนา หรือเจตนาอันนั้นแหละเป็นการกระทำ เป็นกรรม เป็นตัวกระทำ

เจตนา คือ เจตจำนง ความจำนงใจ ความตั้งใจ การเจาะจงเลือกที่จะเอา หรือไม่เอา จะเอาอันไหน จะเอาจะทำอย่างไร เป็นตัวหัวหน้านำแสดง ที่พาแรงจูงใจ ความดีความชั่ว โลภะ โทสะ โมหะ หรือตัณหา มานะ ทิฎฐิ หรือที่ตรงข้าม เช่น เมตตาและปัญญา ออกโรงมาแสดงตัวทำการต่างๆ ทั้งหลาย

เรื่องของคน ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกมนุษย์ ตั้งแต่การตั้งสมมติ การวางกฎกติกา การบัญญัติ การจัดสรร การแต่งเรื่องราว กิจการงานอาชีพ การบ้านการเมือง เทคโนโลยี วัฒนธรรม อารยธรรม เกิดจากการกระทำของคน มีเจตนาเป็นตัวกำหนดจัดสรรบันดาลให้เป็นไป

คนเป็นธรรมชาติส่วนหนึ่ง และเป็นเหตุปัจจัยอย่างหนึ่งในระบบแห่งเหตุปัจจัยของธรรมชาติ เจตนาในตัวคนนั้น ก็เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง ที่อยู่ในระบบเหตุปัจจัยของธรรมชาตินั้น แต่ในบรรดาองค์ประกอบอะไรๆ มากมายในตัวคนนั้น เจตนาเป็นองค์ประกอบสำคัญที่เท่ากับเป็นตัวแทนของคนทั้งหมด เป็นที่หรือเป็นช่องทางแสดงตัวของคน โดยออกมาเป็นการกระทำ เริ่มแต่คิด แล้วก็พูด หรือลงมือลงเท้าทำ

ทีนี้ ในฐานะที่เป็นเหตุปัจจัยอย่างหนึ่งในกระบวนการของธรรมชาตินั้น เจตนาเป็นตัวแปรเจ้าใหญ่ ที่พลิกผันเปลี่ยนแปลงความเป็นไปให้ปรากฏเป็นไปได้ในลักษณะและอาการต่างๆ หลากหลายอย่างไม่มีที่สิ้นสุด จนกลายเป็นแดนใหญ่ในระบบเหตุปัจจัยนั้น อันควรรู้ใจพิจารณาศึกษาหรือจับตามองเป็นพิเศษ จึงจัดแยกออกมาเป็นกฎธรรมชาติส่วนย่อยอันหนึ่ง ดังที่เรียกว่ากรรมนิยาม หรือกฎแห่งกรรม ที่ได้แสดงหลักให้ดูแล้วข้างต้น

เป็นอันว่า โลกมนุษย์หรือสังคมนี้ เป็นแดนของกรรมนิยาม และเจตนาอันนั้นแหละเป็นตัวทำการ หรือพูดสั้นๆ ว่า เจตนาเป็นกรรม หรือกรรมก็คือเจตนา อยู่ที่เจตนา

เมื่อวินัยจัดการในระบบแห่งสมมติของสังคมนั้น ก็จัดไปตามเจตนา หรือจัดด้วยเจตนาอันนั้นเอง และไม่ว่าจะปฏิบัติจัดทำอะไร ทุกอย่างนั้น ก็เกิดจากเจตนา และถึงแม้จะเป็นเรื่องของสังคม แต่ในที่สุด ก็เป็นอันเข้าไปเป็นเหตุปัจจัยร่วมอยู่ในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยของธรรมชาติ ไม่หายไปไหน

ทีนี้ มนุษย์ที่ดีมีปัญญา เมื่อใช้วินัยจัดการสมมติในสังคมนั้น ก็ต้องการให้สังคมนั้น คือให้มนุษย์ที่อยู่รวมกันนั้นอยู่ดีทำดีมีความเรียบร้อยสงบสุข คือให้เป็นสังคมที่ดีดำเนินไปถูกต้องตามธรรม พูดสั้นๆ ว่า ให้เป็นสังคมที่มีธรรม

ถึงตอนนี้ มนุษย์ที่ดีมีปัญญาดังว่านั้น ก็เอาวินัยมาจัดระบบสมมติของตัว ให้ประสานบรรจบกับระบบแห่งธรรมของธรรมชาติ ในทางที่จะเกิดเป็นผลที่ต้องการแก่คนหรือแก่สังคมนั้น

พูดง่ายๆ นี่ก็คือรู้จักจัดการเหตุปัจจัยให้ได้ อย่างฉลาดนั่นเอง พูดอีกนัยว่าเข้าถึงเหตุปัจจัยชั้น ๒ ชั้น
 ตอนนี่ พูดสั้นๆ ก็คือ คนมีเจตนาที่ดี หรือเจตนาเป็นกุศลแล้ว นี่ก็คือเขาทำกรรมคืออย่างหนึ่งนั่นเอง แต่
 ทำอย่างไรจึงจะเกิดผลสำเร็จตามเจตนาที่ดีนั้นได้ คือจะทำอะไรให้เหตุปัจจัยในกระบวนการของธรรมชาติ ใน
 ระบบของธรรมนั้น ดำเนินไปจนให้เกิดผลดีที่ตนต้องการ ก็ตอบง่าย ๆ ว่า ต้องรู้เหตุปัจจัยที่จะให้เกิดผลอย่างนั้น
 แล้วก็ทำเหตุปัจจัยนั้นๆ

ตรงนี้ก็มาถึงเจ้าบทบาทสำคัญอีกตัวหนึ่ง คือปัญญา และปัญญานี้ก็อยู่ในตัวคนนี่เอง เป็นคุณสมบัติ
 เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งของคน ปัญญา ก็จึงเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง และเมื่อมันออกโรง มันก็เข้าไปเป็นเหตุ
 ปัจจัยอย่างหนึ่งร่วมด้วยในกระบวนการของธรรมชาติ

ปัญญานี้สำคัญยิ่งนัก เพราะเป็นตัวที่รู้ธรรมชาติได้ ถ้าพัฒนาขึ้นไป ก็ยิ่งรู้กว้างลึกเต็มรอบทั่วตลอดจน
 ครบถ้วนบริบูรณ์ทั้งหมด เรียกว่าเข้าถึงธรรมเลยทีเดียว

เมื่อเจตนาดีอยู่แล้ว มามีปัญญารู้เหตุปัจจัยทั่วรอบถึงตลอด ปัญญา ก็บอกให้ว่าจะต้องทำอะไร แล้ว
 เจตนา ก็ทำเหตุปัจจัยที่จะให้เกิดผลดีอย่างนั้น ก็ใช้สมมติในระบบของวินัยนั้นแหละ ปฏิบัติการให้การทำเหตุ
 ปัจจัยดำเนินไป จนเกิดผลที่ว่า จะให้สังคมมีธรรม

ยิ่งกว่านั้น อย่างที่ว่า เมื่อมีเจตนาที่ดีบริสุทธิ์แล้ว ทีนี้ ปัญญาที่ทั่วชัด ก็บอกปัจจัยต่างๆ ให้เห็นชัดไปทั่ว
 แล้วเจตนาในทางวินัย ก็จัดตั้งวางลำดับการทำเหตุปัจจัยเหล่านั้นๆ ไว้ เป็นแบบแผน เป็นกฎระเบียบ ให้ทำกันไป
 ได้เรื่อยๆ แม้แต่คนที่ไม่ค่อยจะดี ไม่ค่อยจะมีปัญญา ก็ใช้ระบบสมมติของวินัยเอาไปปฏิบัติ ให้เกิดผลอย่างที่มี
 ปัญญาจัดตั้งวางไว้ ตอนนี่ กระบวนเหตุปัจจัยของธรรม ก็มาเป็นบัญญัติในระบบของวินัย ให้ทำเหตุปัจจัย (ที่
 ดีๆ) เหล่านั้นกันไปได้ อย่างกว้างขวางและยั่งยืนนาน

ถึงตอนนี่ ก็มาบรรจบคำบอกข้างต้นที่ว่า คนทำกรรมชั่ว ฝ่ายธรรมว่ามีกฎธรรมชาติเป็นกฎแห่งกรรม
 เขาจะได้รับผลตามกรรมของเขา แต่วินัยไม่รอ วินัยที่เป็นกฎมนุษย จึงตั้งกรรมสมมติขึ้นมา และนำผู้กระทำ
 ความผิดเข้ามาในกลางที่ประชุม และลงโทษ วินัยไม่รอธรรม จึงไม่รอกรรมตามธรรมชาติ วินัยจัดการทันที ด้วย
 กรรมสมมติ โดยใช้กฎหมาย คำที่ว่านี้ ถึงตอนนี่ก็ไม่ต้องสงสัยแล้ว

ดังนั้น ถ้าพระเกิดทะเลาะกันขึ้น ก็มีวิธีระงับอธิกรณ์ คือ ดำเนินคดี เพื่อตัดลินความผิด และลงโทษ
 กัน โดยที่ประชุมสงฆ์ทำการที่บัญญัติจัดวางไว้ เอามาทำให้เสร็จสิ้นไป ไม่ให้ต้องรอกอยู่อย่างนั้น

ถ้ามีคดีเกิดขึ้น แต่ไม่ดำเนินการ ก็เอาผิดกับพระที่ไม่ดำเนินการอีก จะไปอ้างวาทให้กรรมจัดการ
 พระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาต วินัยไม่ให้ออ เพราะวินัยก็มีกรรม ที่จะนำมาใช้จัดการได้ทันที (ดูเรื่องสังฆกรรมต่างๆ
 ซึ่งรวมถึงนิกคหกรรมจำนวนมาก ในพระวินัยปิฎก)

เป็นอันว่า มีหลักที่เป็นระบบใหญ่ ๒ อย่าง คือ ธรรม กับ วินัย ในเรื่องของสังคม ถ้าผิด วินัยจัดการทันที
 หมายความว่า วินัยมีวิธีจัดตั้งสมมติและดำเนินการตามสมมติ เพื่อให้ธรรมสำเร็จเป็นผลในสังคม มิฉะนั้น ใน
 ที่สุด ถ้าเราไม่เอาใจใส่ การปฏิบัติตามธรรมก็จะคลาดเคลื่อนไป และสังคมก็จะคลาดจากธรรม

อย่างไรก็ตาม จะต้องทำความเข้าใจลึกซึ้งไปอีกชั้นหนึ่ง กล่าวคือ แท้จริงนั้น ที่พูดว่า “วินัยไม่รอธรรม”
 เช่น เมื่อมีภิกษุทำความผิด วินัยและสงฆ์จะไม่รอให้กรรมแก้ตามกฎธรรมชาติแสดงผล แต่สงฆ์จะนำเอากรรม
 สมมติตามวินัยมาใช้จัดการกับภิกษุนั้นทันที การที่พูดอย่างนี้ นับว่าเป็นสำนวนพูดในระดับหนึ่ง

ทั้งนี้ จะต้องไม่เข้าใจผิดไปว่า มนุษย์แยกตัวเองพ้นเหนือกฎธรรมชาติได้

ความจริงมีเพียงว่า การจัดตั้งต่างๆ โดยสมมติ และปฏิบัติการต่างๆ ในทางวินัยทุกอย่างนั้น ที่แท้ก็คือ ความสามารถพิเศษของมนุษย์ ที่นำเอาปัจจัยอันเป็นธรรมชาติในฝ่ายของตนเอง เข้าไปเป็นส่วนร่วมใน กระบวนการแห่งเหตุปัจจัยของธรรมชาติ เพื่อให้บังเกิดผลดีแก่มนุษย์ในทางที่ตั้งามพึงปรารถนา

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า วินัย หรือระบบสมมติทั้งหมด ก็คือการทำมนุษย์นำเอาปัญญาและเจตจำนง ซึ่งเป็น คุณสมบัติธรรมชาติอันพิเศษที่ตนมีอยู่ มาเพิ่มเข้าไปเป็นปัจจัยพิเศษในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยของธรรมชาติ เพื่อให้กระบวนการของเหตุปัจจัยนั้น ดำเนินไปในทางที่จะก่อให้เกิดผลดีแก่ชีวิตและสังคมของตน โดย สอดคล้องกับปัญญาและเจตจำนงของมนุษย์นั่นเอง

ปัญญา และ เจตนา หรือเจตจำนง ที่ประกอบด้วยคุณสมบัติต่างๆ นั้น ก็เป็นธรรมชาติในตัวเอง แต่เป็น ธรรมชาติด้านนามธรรม และเป็นธรรมชาติส่วนพิเศษ ซึ่งเกิดขึ้นด้วยการฝึกศึกษาพัฒนาที่เป็นศักยภาพของมนุษย์

พูดสั้นๆ ว่า วินัย คือ การนำเอาปัญญาและเจตนาที่เป็นธรรมชาติพิเศษของมนุษย์ เข้าไปร่วมเป็นปัจจัยที่ จะผันแปรกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยของธรรมชาติ ให้เป็นไปในทางที่จะเกิดผลดีแก่ตนในเชิงสังคม

ความพิเศษและความประเสริฐของมนุษย์ ที่ทำให้เกิดวัฒนธรรมและอารยธรรมขึ้นมา อยู่ที่นี้ ถ้ามนุษย์ ไม่รู้จักใช้คุณสมบัติเหล่านี้ให้เป็นปัจจัย ความเป็นมนุษย์จะมีประโยชน์อะไร

การที่กิจกรรมต่างๆ ซึ่งเกิดจากปัญญาและเจตจำนง/เจตนาของมนุษย์ จะเป็นปัจจัยที่มีคุณภาพและ ประสิทธิภาพ ซึ่งจะชักนำให้กระบวนการแห่งเหตุปัจจัยทั้งหลายดำเนินไปในทางที่จะก่อให้เกิดผลดีแก่มนุษย์ตาม ความต้องการของปัญญาและเจตจำนงได้จริงนั้น ย่อมเป็นข้อเรียกร้องหรือบังคับอยู่ในตัวว่า มนุษย์จะต้องพัฒนา ปัญญาและเจตจำนงในจิตใจของตนอยู่ตลอดเวลา เพื่อพัฒนาปัจจัยต่างๆ ให้นำไปสู่ผลที่ต้องการได้จริง

ทั้งนี้ สังคมหรือสังคมนั้นก็จะต้องมีสัมคัตติ ที่จะยอมรับถือตามสมมติ และปฏิบัติตามบัญญัติ ที่ได้ตกลงวางไว้ โดยพร้อมเพรียงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ระบบของวินัยนั้นจึงจะสำเร็จผลที่จะให้เป็นไปตามธรรมดั่งที่ ประสงค์ด้วยดี

ทบทวนอีกทีว่า กรรม มี ๒ แบบ คือ

๑. กรรมในธรรม ที่เป็นกฎธรรมชาติ

๒. กรรมในวินัย ที่มนุษย์ตั้งขึ้นโดยสมมติ

ในทางวินัย ถ้าพระทำผิด ชุมชนคือสงฆ์ ก็มีกรรมสมมติที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้เป็นสิกขาบท ที่จะ นำมาใช้จัดการได้ทันที และต้องจัดการโดยไม่รอกรรมในกฎธรรมชาติ

ทั้งนี้เพราะว่า ถึงตอนนี้ เราได้นำเอากรรมสมมติ ที่เกิดจากปัญญาและเจตนาของมนุษย์ มาเป็นปัจจัย ร่วมที่เพิ่มเข้าไปเป็นกรรมในกฎธรรมชาติด้วยแล้ว

อนึ่ง พึงเข้าใจด้วยว่า กรรมสมมติ หรือกรรมทางวินัยนี้ มิใช่มีเฉพาะกรรมในการลงโทษ หรือในการ แก้ไขระงับปัญหาเท่านั้น แต่กรรมในทางก่อให้เกิดเกื้อหนุนก็สุดแต่จัดตั้งขึ้นมา ดังในสังฆกรรมทั้งหลาย มี อุบาสัมปทากรรม อุโบสถกรรม ปวารณากรรม และบรรดาสมมติกรรมในการเลือกตั้งเจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์ หรือ ผู้รับผิดชอบกิจการของส่วนรวม เป็นต้น รวมอยู่ด้วย

ทั้งทำว่า ท่านผู้มีปัญญาเยี่ยงยอด ประจักษ์แจ้งธรรม ถึงสัจจะสูงสุด ตรัสรู้แล้ว แต่หยุดแค่นั้น ก็เป็น พระพุทธเจ้า แต่คือแค่ปัจเจกพุทธะ หากอาศัยมหากรุณา ก้าวไปใช้วินัย บัญญัติจัดตั้งและดำเนินกิจการในระบบ สมมติ ให้ชุมชน ให้สังคม ให้มวลประชาชาวโลก ได้รับประโยชน์จากธรรมด้วย จึงเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

จะรู้จักและได้ประโยชน์จากพระพุทธศาสนาคุ้ม จึงมิใช่แค่ถึงธรรม-ธรรมชาติ แต่จัดวินัย-สังคมได้ด้วย

๘) กรรมกับอนัตตา ชัดกันหรือไม่?

ปัญหาหนึ่งซึ่งแม้จะมีผู้ถามขึ้นเพียงบางครั้งบางคราว แต่เป็นความสงสัยที่ค้างอยู่ในใจผู้เริ่มศึกษาพระพุทธศาสนาจำนวนไม่น้อย คือ เรื่องที่ว่า หลักกรรมกับอนัตตาชัดกันหรือไม่? ถ้าทุกสิ่งทุกอย่างเป็นอนัตตา คนเราทั้งกายและใจเป็นอนัตตา กรรมจะมีได้อย่างไร? ใครจะเป็นผู้ทำกรรม? ใครจะรับผลกรรม?

ความสงสัยในเรื่องนี้ มิใช่มีแต่ในบัดนี้ แม้ในครั้งพุทธกาลก็ได้มีแล้ว ดังเรื่องว่า

ภิกษุรูปหนึ่งได้เกิดความคิดสงสัยขึ้นว่า

“ทราบกันว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา, แล้วดังนี้ กรรมทั้งหลายที่อนัตตาทำ จักถูกต้องตัวได้อย่างไร?”

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาค ทรงหยั่งทราบความคิดสงสัยของภิกษุนั้น จึงตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เป็นไปได้ที่คนเขลาบางคนในธรรมวินัยนี้ มีจิตตกอยู่ในอวิชชา ถูกตัณหาครอบงำ อาจล้าค้ำถ่วงว่า คำสอนของพระศาสดาเป็นสิ่งที่ฟุ้งคิดไกลถ้ำเลยไปแล้ว ‘ทราบกันว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา, แล้วดังนี้ กรรมทั้งหลายที่อนัตตาทำ จักถูกต้องตัวได้อย่างไร?’;

“เธอทั้งหลาย อันเราแนะนำอย่างถนัดด้วยการทวนถาม ในข้อธรรมทั้งหลาย ในเรื่องราวทั้งหลายแล้ว จะสำคัญเห็นเป็นไฉน: รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง?” “ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า” “เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เที่ยงหรือไม่เที่ยง?” “ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า” “สิ่งใดไม่เที่ยง, สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุข?” “เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า” “สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา, ควรหรือจะมองเห็นสิ่งนั้นว่า ‘นั่นของเรา, นั่นเป็นเรา, นั่นตัวตนของเรา?’” “ไม่ควรเห็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า”

“เพราะเหตุนั้นแล รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ๆ๓๑ ก็เป็นแค่รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ, นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา เธอทั้งหลายพึงมองเห็นตามที่มันเป็น ด้วยสัมมาปัญญาอย่างนี้; อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้มองเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายติดในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๆ๓๑ ย่อมหลุดพ้น ๆ๓๑ กิจอื่นอีกเพื่อความเป็นอย่างนี้ ย่อมไม่มี”⁵⁰⁸

ก่อนที่จะวิจารณ์ความตามบาลีที่อ้างข้างต้น หรือพูดถึงเหตุผลต่างๆ ต่อไป ขอให้พิจารณาข้อเปรียบเทียบต่อไปนี้

สมมติว่า ขณะนี้ ทั้งผู้อ่านและผู้เขียนกำลังยืนมองกระแสน้ำสายหนึ่งอยู่ กระแสน้ำไหลผ่านที่ราบเป็นส่วนมาก จึงไหลเอื่อยๆ ไม่เชี่ยว ดินที่กระแสน้ำไหลผ่านส่วนมากเป็นดินสีแดง กระแสน้ำสายนี้จึงมีสีค่อนข้างแดง นอกจากนั้น กระแสน้ำยังไหลผ่านดินที่มีประชาชนอยู่หนาแน่นหลายแห่ง คนได้ทิ้งขยะและของเสี้ยวต่างๆ ลงในลำน้ำเป็นอันมากตลอดเวลา ทำให้น้ำสกปรก ยิ่งในระยะเวลาหลังนี้ มีโรงงานอุตสาหกรรมมาตั้งมากขึ้น และปล่อยน้ำเสียลงในน้ำทุกวัน ทำให้เกิดเป็นพิษ ไม่เหมาะแก่การอยู่อาศัยของสัตว์น้ำ จึงมีปลา กุ้ง เป็นต้น ไม่ชุม

⁵⁰⁸ ม.อ.๑๔/๑๒๙/๑๐๖; ส.ข.๑๗/๑๙๒/๑๒๖

สรุปแล้ว กระแสน้ำที่เรากำลังมองดูอยู่นี้ สีค่อนข้างแดง สกปรก เจือปนด้วยน้ำพิษมาก มีสัตว์น้ำไม่ชุม ไหลเอื่อยๆ ช้าๆ ผ่านที่นั่นที่นั่น ทั้งหมดนี้รวมกันเข้าเป็นลักษณะจำเพาะของกระแสน้ำนี้ ซึ่งลักษณะบางอย่างก็เหมือนกระแสน้ำโน้น บางอย่างเหมือนกระแสน้ำนั้น บางอย่างเหมือนกระแสน้ำนั้น ฯลฯ แต่รวมทั้งหมดแล้วไม่เหมือนกระแสน้ำอื่นใด

ต่อมา มีผู้บอกเราว่า กระแสน้ำสายนี้ชื่อแม่น้ำท่าวัง เขาบอกว่า กระแสน้ำของแม่น้ำท่าวังเป็นอย่างนั้นๆ บางคนบอกว่าแม่น้ำท่าวังมีน้ำสกปรก ปลาไม่ชุม บางคนบอกว่า กระแสน้ำของแม่น้ำท่าวังไม่ไหลเชี่ยว และเป็นเป็นอย่างนั้นๆ บางคนว่า แม่น้ำท่าวังไหลผ่านถิ่นที่มีดินสีแดงมาก จึงมีน้ำสีค่อนข้างแดง

เราเกิดความรู้สึกเป็นข้อสังเกตขึ้นมาว่า ความจริง กระแสน้ำที่เรามองดูอยู่ ก็มีภาวะสมบูรณ์ในตัวตามสภาพของมันอยู่แล้ว มันมีลักษณะต่างๆ เช่น ไหลช้า มีสีแดง สกปรก เป็นต้น ก็เพราะมันเกิดจากองค์ประกอบและความเป็นไปต่างๆ ที่เป็นเหตุเป็นผลอันทำให้มันต้องเป็นเช่นนั้น เช่น เมื่อกระแสน้ำกระทบละลายดินแดง ก็เกิดผลขึ้นแก่กระแสน้ำนั้นให้มีสีแดง เป็นต้น ความเป็นไปต่างๆ ของมัน มีผลต่อมันอยู่ในตัวเอง

ยิ่งกว่านั้น ขณะที่เรามองอยู่นั้น กระแสน้ำก็ไหลผ่านไปเรื่อยๆ น้ำที่เราเห็นตรงหน้าเมื่อแรกมอง กับเวลาต่อมา ก็ไม่ใช่หน้าเดียวกัน และน้ำที่เห็นตอนต่อๆ มา กับตอนท้ายที่เราจะเลิกมอง ก็ไม่ใช่หน้าเดียวกัน แต่กระนั้นมันก็มีลักษณะจำเพาะที่เรียกได้ว่าเป็นอย่างเดิม เพราะองค์ประกอบต่างๆ ที่รวมเข้าเป็นกระแสน้ำนั้นยังคงเหมือนๆ เดิม แต่มีคนบอกเราว่า แม่น้ำนี้ชื่อแม่น้ำท่าวัง ยิ่งกว่านั้นยังบอกว่า แม่น้ำท่าวังมีกระแสน้ำไม่เชี่ยว น้ำของแม่น้ำท่าวังสกปรก ปลาน้อย เรามองไม่เห็นว่าจะมีแม่น้ำท่าวังอยู่ที่ไหนต่างหาก หรือนอกจากกระแสน้ำที่เรา มองอยู่นั้น เรามองไม่เห็นตัวแม่น้ำท่าวังไหนที่มาเป็นเจ้าของกระแสน้ำที่ไหลอยู่นั้น

ยิ่งกว่านั้น เขาบอกว่า แม่น้ำท่าวังไหลผ่านละลายดินแดง ทำให้มันมีน้ำสีค่อนข้างแดง คล้ายกับว่า แม่น้ำท่าวังไปทำอะไรให้กับดินแดง มันจึงได้รับผลถูกเขาลงโทษให้มีน้ำสีแดง เราเห็นอยู่ชัดๆ ว่า กระแสน้ำที่เรามองอยู่นั้น มีความเป็นไป เป็นกระบวนการแห่งเหตุและผลพร้อมอยู่ในตัวของมัน น้ำที่ไหลมากระทบเข้ากับดินแดง ดินแดงละลายผสมกับน้ำเป็นเหตุ ผลก็เกิดขึ้นคือกระแสน้ำจึงมีสีค่อนข้างแดง ไม่เห็นจะมีใครมาเป็นผู้ทำหรือเป็นผู้รับผลนั้นอีก

ยิ่งกว่านั้น เราไม่เห็นตัวแม่น้ำท่าวังเป็นชิ้นเป็นอันอยู่ที่ไหนได้เลย กระแสน้ำที่ไหลผ่านหน้าเราไปแล้ว ก็ไหลผ่านไปเลย น้ำเก่าที่เราเห็น ก็ไม่มีอยู่ที่นั่นแล้ว มีแต่น้ำใหม่มาแทนที่เรื่อยๆ เรากำหนดกระแสน้ำนั้นได้ ด้วยองค์ประกอบ อากา และความเป็นไปต่างๆ ที่ประมวลกันขึ้นให้ปรากฏลักษณะอันจะถือเอาได้เช่นนั้นเท่านั้นเอง และถ้ามีตัวตนของแม่น้ำท่าวังเป็นชิ้นเป็นอันแน่นอนตายตัวอยู่ กระแสน้ำก็คงจะเป็นไปตามองค์ประกอบและเหตุปัจจัยต่างๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องไม่ได้ และในขั้นสุดท้าย เราเห็นว่า แม่น้ำท่าวังนั้นแหละเป็นส่วนเกินที่ไม่จำเป็น เราพูดถึงกระแสน้ำนั้นได้เต็มตามกระบวนการของมัน โดยไม่ต้องยุ่งเกี่ยวกับแม่น้ำท่าวังเลย ว่าให้ถูกแล้ว แม่น้ำท่าวังไม่มีอยู่เลยด้วยซ้ำไป เราเห็นชัดเลยว่า ไม่มี ไม่ต้องมี และไม่อาจจะทำอะไร มาเป็นตัวตนที่เรียกว่าแม่น้ำท่าวัง หรือมีแม่น้ำท่าวังที่ไหนมาเป็นตัวตนเป็นอัตตา ที่จะเป็นเจ้าของเป็นเจ้าก็เจ้าการกำกับสั่งการแก่กระแสน้ำนั้น

ต่อมาอีกนาน เราเดินทางไปถึงตำบลอื่น เราพบชาวตำบลนั้นหลายคน คราวหนึ่งเราอยากจะเล่าให้เขาฟังเกี่ยวกับเรื่องกระแสน้ำที่เราได้มองดูคราวก่อนนั้น แล้วเขาก็เกิดความติดขัดขึ้นมาทันที เราไม่รู้ว่าเขาพูดอย่างไรดี เขาจึงจะเข้าใจตามที่เรากำลังจะบอกเขาได้ เรานึกขึ้นมาได้ถึงคำที่เคยมีคนบอกเราว่ากระแสน้ำสายนี้ชื่อแม่น้ำท่าวัง จากนั้นเราก็สามารถเล่าให้ชาวบ้านฟังอย่างสะดวกคล่องแคล่ว และเขาก็ฟังด้วยความเข้าใจและสนใจเป็นอย่างดี เราพูดด้วยว่า แม่น้ำท่าวังมีน้ำสกปรก มีปลาน้อย กระแสน้ำของแม่น้ำท่าวังไหลช้า แม่น้ำท่าวังไหลไปกระทบดินแดง ทำให้มันมีสีค่อนข้างแดง

ในเวลานั้น เราเกิดความเข้าใจแจ่มแจ้งด้วยว่า แม่น้ำท่าวัง และบทบาทของมันตามที่เรากล่าวนั้น เป็นเพียง ถ้อยคำสมมติเพื่อสะดวกในการติดต่อสื่อสารกันในโลก แม่น้ำท่าวังและบทบาทของมันตามคำสมมติเหล่านี้ จะมี ขึ้นมาหรือไม่มี และเราจะใช้มันหรือไม่ก็ตามที จะไม่มีผลกระทบต่อกระแสน้ำนั้นเลย กระแสน้ำนั้นก็คงเป็น กระบวนการแห่งกระแสที่ไหลเนื่องไปตามองค์ประกอบและเหตุปัจจัยของมันอยู่นั่นเอง เราแยกได้ระหว่างสมมติ กับสถานะที่เป็นจริง บัดนี้ เราทั้งเข้าใจ และสามารถใช้อรรถาธิบายเหล่านั้นพูดด้วยความสบายใจ

ที่สมมติเรียกกันว่าคน ว่านาย ก. คุณ ข. เรา เขา นั้น โดยสถานะที่แท้ก็คือ กระบวนการที่ไหลเนื่อง เป็นกระแสสืบต่อกันไปไม่ขาดสาย มีองค์ประกอบต่างๆ มาสัมพันธ์กันอยู่มากมาย มีความเป็นไปปรากฏให้เห็น ได้นานปีการ สุดแต่เหตุปัจจัยทั้งหลายที่เกี่ยวข้อง ทั้งภายในกระบวนการนั้นเอง และทั้งที่เนื่องด้วยภายนอก

เมื่อมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์อย่างหนึ่งเกิดขึ้นแล้ว ก็ย่อมก่อให้เกิดผลเป็นความเปลี่ยนแปลง ขึ้นในกระบวนการนั้น สิ่งที่เราเรียกว่ากรรม และวิบาก นั้น ก็คือความเป็นไปตามทางแห่งเหตุและผลที่เกิดขึ้นใน กระบวนการที่กล่าวนี้ ซึ่งมีความสำเร็จพร้อมอยู่ในตัวกระบวนการนั้นเอง โดยไม่ต้องอาศัยตัวสมมติ เช่นว่า นาย ก. นาย ข. เรา เขา นายสืบ นายพัน มารับสมอ้างเป็นเจ้าของ เป็นผู้ทำ หรือเป็นผู้รับผลแต่ประการใด

อันนี้เป็นส่วนตัวสถานะความจริง อันเป็นไปอยู่ตามธรรมดาของมัน แต่เพื่อความสะดวกในการสื่อสาร ให้เข้าใจกันในหมู่ชาวโลก จะใช้พูดตามสมมติก็ได้ โดยตั้งชื่อให้แก่กระบวนการที่ไหลเวียนอยู่นั้นว่า นาย ก. นาย ข. จมื่น หัวหมู เป็นต้น เมื่อรับสมมติเข้าแล้ว ก็ต้องยอมรับสมอ้าง เป็นเจ้าของ เป็นผู้ทำ และผู้ถูกทำไป ตามเรื่อง แต่ถึงจะสมมติหรือไม่สมมติ จะรับสมอ้างหรือไม่รับ กระบวนการที่เป็นตัวสถานะความจริงก็เป็นไป อยู่ตามกฎธรรมดา ตามเหตุปัจจัยของมันนั่นเอง ข้อสำคัญก็คือ จะต้องรู้เท่าทัน แยกสมมติกับตัวสถานะออก จากกันได้ ของอันเดียวกันนั้นแหละ เมื่อใดจะพูดถึงสถานะ ก็พูดไปตามสถานะ เมื่อใดจะใช้สมมติ ก็พูดไปตาม สมมติ อย่าไขว้เขว อย่าสับสนปะปนกัน และต้องมีความเข้าใจสถานะเป็นความรู้เท่าทันรองรับขึ้นเป็นพื้นอยู่

ทั้งตัวสถานะ และสมมติ เป็นสิ่งจำเป็น ตัวสถานะ (นิยมเรียกกันว่าปรมาตม์) เป็นเรื่องของธรรมชาติ ส่วนสมมติเป็นเรื่องของประโยชน์ในทางปฏิบัติสำหรับความเป็นอยู่ของมนุษย์ แต่ปัญหาเกิดขึ้นเพราะมนุษย์เอา สถานะกับสมมติมาสับสนกัน คือ เข้าไปยึดเอาตัวสถานะ จะให้เป็นตามสมมติ จึงเกิดวุ่นวายขึ้น ตัวสถานะไม่วุ่น เพราะมันเป็นไปอย่างนั่นเอง ตามปกติธรรมดา ไม่เกี่ยวกับใครจะไปยึดหรือไม่ มนุษย์เป็นผู้วุ่นไปฝ่ายเดียว และ เพราะมันไม่วุ่นด้วย มนุษย์จึงยิ่งวุ่นวายใหญ่ เพราะขัดความปรารถนา ถูกบีบคั้น จึงเกิดเป็นปัญหาแก่มนุษย์เอง

ตามเรื่องในบาลีที่ยกมาอ้างข้างต้น เห็นได้ชัดว่าภิกษุที่เกิดความสงสัยนั้น เอาความรู้เกี่ยวกับสถานะ ตามที่ตนฟังมาเรียนมา ไปสับสนกับสมมติที่ตนยึดถืออยู่ จึงเกิดความงุนงง ตามข้อสงสัยของเธอ ถ้าคงศัพท์ สำคัญไว้ตามเดิมจะแปลว่า “กรรมทั้งหลายที่อนัตตาทำ จะถูกต้องอัตตาได้อย่างไร?” ท่อนแรก เธอพูดตาม ความรู้เกี่ยวกับตัวสถานะ ท่อนหลังเธอพูดตามสมมติที่เธอยึดถืออยู่เอง จึงขัดกันเป็นธรรมดา

เท่าที่กล่าวมา เป็นอันสรุปได้ว่า

- หลักอนัตตากับกรรม ไม่ขัดกันเลย ตรงข้าม อนัตตากับสับสนนุกรรม เพราะสิ่งทั้งหลายเป็น อนัตตา กรรมจึงมีได้ เมื่อกระบวนการดำเนินไป องค์ประกอบทุกอย่างต้องเกิดดับเข้าสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัย ต่อเนื่องกันไป กระแสสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยจึงจะดำเนินไปได้ ไม่ใช่มีอะไรมาเป็นตัวที่ยังคงที่ ลอยที่อากันขวาง อยู่กลางกระแส จะไปไหนก็ไม่ไป จะเป็นไปอย่างไร ก็ไม่เป็นไป ถ้ามีอัตตา กรรมก็ไม่มี เพราะอัตตาไม่เป็นไป ตามเหตุปัจจัย ไม่มีอะไรเข้าถึงเนื้อตัวมัน อะไรจะเกิดขึ้น ก็ไม่มีผลให้เนื้อตัวอัตตาเปลี่ยนแปลงไป ในที่สุดก็ จะต้องแยกคนออกเป็นสองชั้น อย่างลัทธิลัสสตทิฏฐิบางพวก ที่ว่าคนทำกรรม รับผลกรรมกันไป อยู่แค่ชั้นนอก ส่วนแก่นแท้หรืออัตตาอยู่ภายในเที่ยง คงที่ ถึงอะไรจะเป็นไปอย่างไร อัตตาก็คงเดิม ไม่ถูกกระทบกระเทือน

- ที่เราทำกรรม และรับผลกรรมกันอยู่ทุกวันนี้ ก็ทำและรับผลกรรมกันอยู่ โดยไม่ต้องมีตัวผู้ทำกรรม และไม่มีคนรับกรรมอยู่แล้ว ในสิ่งทั้งหลายที่ประชุมกันอยู่และดำเนินไปเป็นกระบวนการธรรมนั้น ต้องพิจารณาในแง่ที่ว่า มีอะไรบ้างเข้าไปเป็นปัจจัย อะไรไปสัมพันธ์กับอะไร แล้วมีผลอะไรเกิดขึ้นในกระบวนการธรรมนั้น ทำให้กระบวนการธรรมนั้นผันแปรเป็นไปอย่างไรๆ เมื่อมีเหตุที่เรียกว่าการกระทำเกิดขึ้นเป็นปัจจัยแล้ว ก็ย่อมมีผลที่เรียกว่าวิบากเกิดขึ้นในกระบวนการธรรมนั่นเอง เรียกว่ามีการกระทำ และมีผลการกระทำเกิดขึ้น โดยไม่ต้องมีเจ้าของกรรม ที่มาเป็นผู้ทำกรรมและเป็นผู้รับผลกรรมนั้นอีกชั้นหนึ่ง

กรรมคือความเป็นไปตามเหตุและผลในกระบวนการธรรมนั้น อันต่างหากจากสมมติที่เราเอาไปสวมใส่ครอบให้มัน เมื่อตกลงจะสมมติเรียกกระบวนการที่ดำเนินอยู่นั้นว่า เป็น นาย ก. นาย ข. ก็ย่อมมีนาย ก. นาย ข. ที่เป็นเจ้าของกรรม เป็นผู้ทำกรรม และรับผลกรรม แต่กระบวนการที่เป็นตัวสภาวะ ก็ดำเนินไปตามปกติของมัน เป็นเหตุเป็นผลพร้อมอยู่ในตัวโดยสมบูรณ์อยู่แล้ว ไม่ต้องอาศัยนาย ก. นาย ข. จึงจะมีเหตุมีผลเกิดขึ้น

เมื่อจะพูดในแง่กระบวนการ ว่าดำเนินไปอย่างไร ด้วยเหตุปัจจัยอะไร เป็นผลอย่างไร ก็พูดไป หรือจะพูดในแง่ว่านาย ก. นาย ข. ทำกรรมนั้นแล้ว รับผลกรรมอย่างนี้ ก็พูดไป เมื่อพูดในแง่สมมติ ก็ให้รู้ว่ากำลังพูดในแง่สมมติ เมื่อพูดในแง่สภาวะหรือปรมาตถ์ ก็ให้รู้ว่ากำลังพูดในแง่สภาวะ เมื่อรู้เท่าทันความเป็นจริง และความมุ่งหมายในการพูดแบบนี้ๆ ไม่เข้าไปยึดติดถือมั่น ไม่เอามาปะปนกัน ก็เป็นอันใช้ได้⁵⁰⁹

- ไม่ต้องพูดถึงมนุษย์ซึ่งเป็นประชุมแห่งเหตุปัจจัยที่ซับซ้อนลึกซึ้งมาก เพราะมีองค์ประกอบฝ่ายจิตใจร่วมอยู่ด้วย แม้แต่พวกรูปธรรมที่มีองค์ประกอบฝ่ายวัตถุอย่างเดียวกัน เช่นอย่างเรื่องแม่น้ำท่าวังที่กล่าวข้างต้น คนจำนวนมากก็ยังติดในสมมติ ยึดมั่นเอาเป็นตัวเป็นตนจริงจังไปได้, สำหรับองค์ประกอบฝ่ายจิตใจนั้น ละเอียดลึกซึ้งมาก แม้แต่ความเป็นอนิจจัง บางคนก็มองไม่เห็น เช่น เคยมีบางคนกล่าวแย้งว่า “ใครว่าสัญญาไม่เที่ยง ไม่แน่นอน ไม่คงที่, สัญญาต้องนับว่าเป็นของเที่ยง เพราะมันเกิดขึ้นที่ไหนเมื่อใด ก็เป็นสัญญาทุกครั้ง คงที่ไม่เคยเปลี่ยนแปลง” คำแย้งนี้บางคนอาจเห็นคล้อยไปตามได้ แต่ถ้าเปลี่ยนข้อความนี้มาใช้กับวัตถุหรือรูปธรรม อาจมองเห็นข้อถูกข้อผิดได้ง่ายและชัดเจนขึ้น คำแย้งข้างต้นนั้น เหมือนกันกับที่พูดว่า “ใครว่าร่างกายไม่เที่ยง, ร่างกายเป็นของเที่ยงแท้ คงที่ เพราะร่างกายเกิดขึ้นที่ไหน เมื่อไรก็เป็นร่างกายอยู่นั่นเอง ไม่เปลี่ยนแปลง” ข้อความสุดท้ายนี้มองเห็นแง่ผิดง่ายกว่า แต่ความจริง ก็ผิดด้วยเหตุผลอย่างเดียวกัน กล่าวคือ เป็นความสับสนระหว่างสัญญา กับบัญญัติว่าสัญญา และร่างกาย กับบัญญัติว่าร่างกาย จะอธิบายว่าสัญญาและร่างกาย เป็นของเที่ยง คงที่ แต่เหตุผลที่แสดงกลายเป็นพูดว่า บัญญัติว่าสัญญา และบัญญัติว่าร่างกาย เที่ยงแท้คงที่

- การศึกษาหลักกรรม โดยจับเอาที่สมมติ จะทำให้ได้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นเหตุเป็นผลในช่วงกว้างเกินไป เช่น จับเอาว่า นาย ก. ทำกรรมชื่อนี้ ในวันนี้ ต่อมาอีกสิบปี เขาได้รับผลกรรมชื่อนั้น ความเป็นเหตุเป็นผลที่อธิบาย มักจะเป็นแบบก้าวเดียวข้ามเวลา ๑๐ ปี ดังนั้น จึงยากที่จะให้มองเห็นความสัมพันธ์ในทางเหตุผลได้ละเอียดชัดเจน เพราะไม่มองเห็นกระแสเหตุปัจจัยที่เป็นไปต่อเนื่องโดยตลอด; การศึกษากระบวนการตามสภาวะ จึงจะช่วยให้มองเห็นกระแสความสัมพันธ์นั้นได้ละเอียดตลอดสายว่า ความหมายของการได้รับผลนั้น ที่แท้จริงคืออะไร และเป็นเช่นนั้นได้อย่างไร?⁵¹⁰

⁵⁰⁹ วิสุทธิมคค์กล่าวไว้หน้าฟังว่า “ผู้ทำกรรมไม่มี ผู้ส่วยผลก็ไม่มี มีแต่ธรรมล้วนๆ เป็นไป ความเห็นอย่างนี้จึงเป็นสัมมาทัศนะ” (วิสุทธิ.๓/๒๒๖)

⁵¹⁰ คัมภีร์อภิธรรม รุณอรธกถาฎีกา ชี้แจงว่า บัญญัติ (concept; name; designation) เป็นกาลวินิมุต (พ้นจากกาล, ไม่ขึ้นกับกาลเวลา) เพราะไม่มีความพินาศ แต่ก็เป็นสิ่งไม่มีจริง; กาลก็เป็นบัญญัติ ซึ่งมีขึ้นด้วยอาศัยปรากฏการณ์ (สงคณิ.๑.๑๒๙; สงคท.ฎีกา ๑๒๔)

นาย ก. มีเรื่องวิวาทกับเพื่อนบ้าน และได้ทำร้ายเพื่อนบ้านนั้นถึงแก่ความตาย เขาหวาดกลัวการจับกุมของเจ้าหน้าที่และการแก้แค้นของญาติพวกฟ้องของผู้ตาย เทียวหลบซ่อนตัว ต่อมาเขาถูกจับได้และถูกลงโทษ

แม้ภายหลังพ้นโทษออกมาแล้ว นาย ก. ก็ยังมีความเดือดร้อนใจในการก่อกรรมชั่ว ฎุกภาพของคนตายหลอกลอนอยู่ตลอดเวลา ได้รับความทุกข์ทรมานทั้งทางร่างกายและจิตใจ หากความสุขความเย็นใจไม่ได้เลยหน้าตาท่าทางของเขาเปลี่ยนไป กลายเป็นหม่นหมอง ร้อนรนหวาดระแวงและอมทุกข์

ภาวะจิตใจเช่นนี้ ประกอบกับปัจจัยอย่างอื่น เช่นความมีร่างกายแข็งแรง ได้มีผลสืบเนื่องต่อมา โดยทำให้เขากลายเป็นคนคนเดียว โมโหร้าย รุนแรง และเมื่อเวลายาวนานผ่านไป บุคลิกภาพของเขาก็เปลี่ยนไปเป็นคนมีลักษณะหยาบคาย เขี้ยมเกรียม ชอบกลบเกลื่อนความทุกข์ด้วยการแสดงอำนาจ ทั้งเป็นภัยต่อสังคม และตัวเขาเองก็หาความสุขทางสังคมที่แท้จริงไม่ได้

เรื่องเล่ามานี้ ถ้าจะพูดให้สั้นกว่า นาย ก. ทำกรรมชั่ว และได้รับผลของกรรมชื่อนั้น การพูดอย่างนี้เป็นไปตามภาษาสามัญ ซึ่งคนทั่วไปเข้าใจได้ง่าย เรียกว่าพูดตามสมมติ เป็นวิธีการสื่อสารในระหว่างมนุษย์ ช่วยให้เกิดความสะดวกในการที่จะทำความเข้าใจต่อกัน แต่เป็นการพูดถึงเพียงภาพที่ปรากฏออกมาภายนอก หรือผลรวมหยาบๆ ของเหตุปัจจัยที่ต่อเนื่องซับซ้อนอยู่ภายใน ไม่เข้าถึงเนื้อหาภายในที่สัมพันธ์สืบทอดกันตามสภาวะของธรรมชาติ

แต่ถ้าพูดโดยปรมาตย์ หรือตามสภาวะของธรรมชาติเองแท้ๆ ก็จะมีผลได้ถึงเนื้อในของความเป็นไปทั้งหมดที่เรียกว่ากระบวนการ เช่นบอกว่า ในกระบวนการแห่งขั้นที่ ๕ ชุดนี้ จิตประกอบด้วยความโกรธเกิดขึ้น มีการปรุงแต่งตามความโกรธนั้น จนแสดงออกเป็นการกระทำ มีกรรมเกิดขึ้น จิตที่มีการปรุงแต่งอย่างนั้นเริ่มแปรคุณภาพไป มีคุณสมบัติร้ายๆ เช่น ความระแวง หวาดกลัว และความคิดร้ายเกิดมากขึ้น จิตปรุงแต่งอย่างนั้นบ่อยๆ เกิดการสั่งสมคุณสมบัติร้ายๆ จนเป็นลักษณะประจำ และคุณสมบัติร้ายๆ นั้นๆ ก็เป็นปัจจัยให้ทุกขเวทนาเกิดขึ้น ยิ่งกว่านั้น การกระทบทางกายจากภายนอกเกิดขึ้น ทุกขเวทนาเกิดขึ้น ทุกขเวทนาเกิดขึ้นๆ

การพูดตามสภาวะอย่างนี้ มีเนื้อหาครบถ้วนสมบูรณ์โดยไม่ต้องเอ่ยอ้างถึง นาย ก. หรือตัวตนใดๆ เข้ามาเกี่ยวข้อง ตัวกระบวนการจึงมีแต่เพียงองค์ธรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้น และสัมพันธ์เป็นปัจจัยสืบทอดกันมา มีการกระทำและมีผลของการกระทำ โดยไม่ต้องมีผู้ทำและผู้รับผลของการกระทำ

ไม่ว่าจะพูดตามสภาวะอย่างนี้ หรือพูดตามสมมติอย่างข้างต้น เนื้อหาของสภาพที่เป็นจริงก็มีเท่ากัน ไม่ขาดไม่เกินกว่ากัน เพียงแต่ว่า การพูดตามสภาวะ เป็นการพูดถึงแต่ตัวความจริงล้วนๆ โดยไม่พอกเพิ่มถ้อยคำหรือภาพสมมติซ้อนขึ้นมาบนตัวความจริงนั้น

อย่างไรก็ตาม แม้จะอธิบายถึงเพียงนี้แล้ว บางคนก็ยังไม่อาจเข้าใจ จึงจะต้องเล่าเป็นนิทานว่า
ทิดผ่องไปคุยธรรมะกับท่านพระครูที่วัด ตอนหนึ่งทิดผ่องถามว่า

“เอ! หลวงพ่อครับ พระพุทธเจ้าทรงสอนว่า ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน ไม่เป็นของใครๆ ไม่มีตัวผู้ทำกรรม ไม่มีตัวผู้รับผลของกรรม ถ้าอย่างนั้น ผมจะไปฆ่าใคร ตีหัวใคร หรือทำอะไร ใครก็ได้สิครับ เพราะไม่มีใครทำกรรม แล้วผมก็ไม่จำเป็นต้องได้รับผลกรรม”

พอทิดผ่องพูดขาดคำ ไม้เท้าในมือของท่านพระครู ซึ่งท่านฉวยขึ้นมาจากข้างที่นั่งเมื่อไรทิดผ่องไม่ทันสังเกตเห็น ก็ฟาดลงมาอย่างรวดเร็ว จนเขายกแขนขึ้นรับแทบไม่ทัน ปลายไม้เท้าถูกกลางต้นแขนพอนุ้ยๆ แดงๆ ทิดผ่องคลำแขนบ่อย

“หลวงพ่อ! ทำไมทำกับผมอย่างนี้ล่ะ?” ทิดผ่องพูดเสียงกร้าว แสดงอาการที่กำลังขมความโกรธ

“อ้าว! เป็นไงล่ะ?” ท่านพระครูถามลอยๆ

“ก็หลวงพ่อตีผม ผมเจ็บนี่” ทิดผ่องตอบเสียงเครียด หน้าเขียว

“กรรมมีอยู่ ผู้ทำกรรมไม่มี ผลกรรมมีอยู่ ผู้รับผลของกรรมไม่มี เวทนามีอยู่ ผู้สวดยเวทนาไม่มี ความเจ็บมีอยู่ ผู้เจ็บไม่มี”

ท่านพระครูพูดเปรยๆ ปรับเสียงซ้ำๆ อย่างทำนองเทศน์ และว่าต่อไปอีก “ผู้ใดแสวงหาประโยชน์ ในทางเห็นแก่ตัวจากอนัตตา ผู้นั้นไม่พ้นจากอัตตา; ผู้ใดยึดมั่นอนัตตา ผู้นั้นแลคือผู้ยึดมั่นอัตตา เขาหา รู้จักอนัตตาไม่; ผู้ใดยึดถือว่าผู้ทำกรรมไม่มี ผู้นั้นย่อมไม่พ้นจากความยึดมั่นว่าผู้เจ็บมี เขาหา รู้แจ้งไม่ว่า ผู้ทำกรรมก็ไม่มี และผู้เจ็บก็ไม่มี”

นิทานเรื่องนี้สอนให้รู้ว่า ถ้ารักจะพูดว่าไม่มีผู้ทำกรรม ก็ต้องเลิกพูดด้วยว่าผมเจ็บ

คุณค่าทางจริยธรรม

กล่าวโดยสรุป คุณค่าที่ต้องการในทางจริยธรรมของหลักกรรม มีดังนี้

- ๑) ให้เป็นผู้หนักแน่นในเหตุผล รู้จักมองเห็นการกระทำ และผลการกระทำ ตามแนวทางของเหตุปัจจัย ไม่เชื่อสิ่งมมาย ตีนข่าว เช่น เรื่องแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ เป็นต้น
 - ๒) ให้เห็นว่าผลสำเร็จที่ตนต้องการ จุดหมายที่ปรารถนาจะเข้าถึง จะสำเร็จได้ด้วยการลงมือทำ
 - จึงต้องพึ่งตน และทำความเพียรพยายาม
 - ไม่รอคอยโชคชะตา หรือหวังผลด้วยการอ้อนวอนเช่นสรวงต่อปัจจัยภายนอก
 - ๓) ให้มีความรับผิดชอบต่อตนเองที่จะงดเว้นจากกรรมชั่ว และรับผิดชอบต่อผู้อื่น ด้วยการกระทำความดีต่อเขา
 - ๔) ให้ถือว่า บุคคลมีสิทธิโดยธรรมชาติที่จะทำการต่างๆ เพื่อแก้ไขปรับปรุง สร้างเสริมตนเองให้ดีขึ้นไป โดยเท่าเทียมกัน สามารถทำตนให้เลวลงหรือให้ดีขึ้น ให้ประเสริฐจนถึงยิ่งกว่าเวทดาและพรหมได้ทุกๆ คน
 - ๕) ให้ถือว่าคุณธรรม ความสามารถ ความประพฤติปฏิบัติ เป็นเครื่องวัดความทรามหรือประเสริฐของมนุษย์ ไม่ให้มีการแบ่งแยกโดยชาติชั้นวรรณะ
 - ๖) ในแง่กรรมเก่า ให้ถือเป็นบทเรียน และรู้จักพิจารณาเข้าใจตนเองตามเหตุผล ไม่คอยเพ่งโทษแต่ผู้อื่น มองเห็นพื้นฐานของตนเองที่มีอยู่ในปัจจุบัน เพื่อรู้ที่จะแก้ไขปรับปรุง และวางแผนสร้างเสริมความเจริญก้าวหน้าต่อไปได้ถูกต้อง
 - ๗) ให้ความหวังในอนาคตสำหรับสามัญชนทั่วไป
- คุณค่าเหล่านี้ พึงพิจารณาตามพุทธพจน์ดังต่อไปนี้

ความหมายทั่วไป เช่น:

“ภิกษุทั้งหลาย เจตนา เรากล่าวว่าคือกรรม บุคคลจงใจแล้ว จึงกระทำการกรรม ด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ”⁵¹¹

“สัตว์ทั้งหลาย มีกรรมเป็นขของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งพาอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เทวามและประณีต”⁵¹²

⁵¹¹ อัง.ฉก.ก.๒๒/๓๓๔/๔๖๓

⁵¹² ม.อ.๑๔/๕๗๗/๓๗๖

“บุคคลหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้รับผลเช่นนั้น ผู้ทำดี ย่อมได้ดี ผู้ทำชั่ว ย่อมได้ชั่ว”⁵¹³

“บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมเดือดร้อนในภายหลัง กรรมนั้นทำแล้วไม่ตี บุคคลมีหน้าซุ้มด้วยน้ำตา ร้องไห้อยู่ ย่อมเสวยผลของกรรมใด กรรมนั้นทำแล้วไม่ตี บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมไม่เดือดร้อนในภายหลัง กรรมนั้นแล ทำไว้เป็นดี”⁵¹⁴

“คนพาลมีปัญญาทวม ทำกับตนเองเหมือนเป็นศัตรู ย่อมทำกรรมชั่วอันให้ผลเดือดร้อน บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมเดือดร้อนภายหลัง มีหน้าของด้วยน้ำตา ร้องไห้อยู่ เสวยผลแห่งกรรมใด กรรมนั้นทำแล้วไม่ตีเลย”

“บุคคลทำกรรมใดแล้ว ไม่เดือดร้อนในภายหลัง เสวยผลแห่งกรรมใด ด้วยหัวใจแช่มชื่นเบิกบาน กรรมนั้นทำไว้เป็นดี บุคคลรู้กรรมใดว่าเป็นประโยชน์แก่ตน ควรรีบลงมือกระทำกรรมนั้นทีเดียว”⁵¹⁵

ความเป็นคนมีเหตุผล ไม่เชื่อถือมมาย เช่น:

“คนพาลมีกรรมดำ ถึงจะเล่นไปยั้ง (แม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ต่าง๗ คือ) แม่น้ำพาหุกา ทำน้ำอชิกักกะ ทำน้ำคยา แม่น้ำสุนทริกา แม่น้ำสรัสวดี แม่น้ำปยาละ และแม่น้ำพามุติ เป็นนิตย ก็บริสุทธ์ไม่ได้ แม่น้ำสุนทริกา ทำน้ำปยาละ หรือแม่น้ำพาหุกา จักทำอะไรได้ จะชำระนรชนผู้มีเวร ผู้ทำกรรมหยาบช้า ผู้มีกรรมชั่วนั้น ให้บริสุทธ์ไม่ได้เลย (แต่) ฝัคนฤกษ์ (ฤกษ์ดีเยี่ยม) ย่อมสำเร็จทุกเมื่อ แก่บุคคลผู้บริสุทธ์ อุเบสถิสำเร็จทุกเมื่อแก่ผู้บริสุทธ์ วัตรของบุคคลผู้หมดจดแล้ว มีกรรมสะอาด ย่อมสำเร็จผลทุกเมื่อ

“ดูกรพราหมณ์ ท่านจงอาบตนในคำสอนของเรานี้เถิด จงสร้างความเกษมแก่สัตว์ทั้งปวงเถิด ถ้าท่านไม่กล่าวเท็จ ไม่เบียดเบียนสัตว์ ไม่ทำอกุศลนาทาน เป็นผู้มิศรัทธา หากความตระหนี่มิได้ไซ้ ท่านจะต้องไปทำนาคยกทำไม แม่น้ำดีของท่าน ก็เป็นแม่น้ำคยาแล้ว”⁵¹⁶

“ถ้าแม้บุคคลจะพ้นจากบาปกรรมได้ เพราะการอาบน้ำ (ชำระบาป) กบ เต่า นาค จะเข้ และสัตว์เหล่าอื่นที่เกี่ยวข้องไปในแม่น้ำ ก็จะพากันไปสู่สวรรค์แน่นอน...ถ้าแม่น้ำเหล่านี้พียงนำเอาบาปที่ท่านทำไว้แล้วในกาลก่อนไปได้ไซ้ แม่น้ำเหล่านี้ก็พียงนำเอาบุญของท่านไปได้ด้วย”⁵¹⁷

“ความสะอาดจะมีเพราะน้ำ (ศักดิ์สิทธิ์) ที่คนจำนวนมากพากันไปอาบก็หาไม่ ผู้ใดมีศีลจะมีกรรม ผู้นั้นจึงจะเป็นผู้สะอาด เป็นพราหมณ์”⁵¹⁸

“ผู้ใดไม่ถือมงคลตื่นข่าว ไม่ถือชุกกาบาต ไม่ถือความฝัน ไม่ถือลักษณะดีหรือชั่ว ผู้นั้นชื่อว่าล่วงพ้นโทษแห่งการถือมงคลตื่นข่าว ครอบงำกิเลสที่ผูกสัตว์ไว้ในภพ อันเป็นตุณคู่กันเสียได้ ย่อมไม่กลับมาก่ออีก”⁵¹⁹

⁵¹³ ส.ส.๑๕/๓๐๓/๓๓๓

⁵¹⁴ พ.บ.๒๕/๑๕/๒๓

⁵¹⁵ ส.ส.๑๕/๒๘๑/๘๑

⁵¹⁶ ม.ญ.๑๒/๓๘/๗๐

⁵¹⁷ พ.เถร.๒๖/๔๖๖/๔๗๓

⁵¹⁸ พ.ญ.๒๕/๔๖/๘๑

“ประโยชน์ได้ล่วงเลยคนเขลาผู้คอยนับถุชอยู่ ประโยชน์เป็นตัวถุชชัของประโยชน์
ดวงดาวจักทำอะไรได้”⁵²⁰

“บุคคลประพฤติชอบเวลาใด เวลานั้น ได้ชื่อว่า เป็นถุชดี มงคลดี เป็นเข้าดี อรุณดี
เป็นขณะดี ยามดี และเป็นอันได้ทำบุญชาติแล้วแต่บรรดาท่านผู้พรหมจารีชน

“แม้กายกรรมของเขา ก็เป็นสัททิสัย วาจกรรมก็เป็นสัททิสัย มโนกรรมก็เป็นสัททิสัย
ประณิธานของเขาก็เป็นสัททิสัย ครั้นกระทำกรรมทั้งหลายที่เป็นสัททิสัยแล้ว เขาขอมได้ประสบ
แต่ผลที่มุ่งหมายอันเป็นสัททิสัย”⁵²¹

การลงมือทำ ไม่รอคอยความหวังจากการอ้อนวอนปรารณา เช่น:

“ไม่ควรหวนละห้อยถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่พึงเพ้อฝันสิ่งที่ยังไม่มา สิ่งใดเป็นอดีต สิ่งนั้นก็
ผ่านไปแล้ว สิ่งใดเป็นอนาคต สิ่งนั้นก็ยังไม่ถึง ส่วนผู้ใดเห็นประจักษ์ชัดสิ่งที่เป็นปัจจุบัน อัน
เป็นของแน่นอน ไม่คลอนแคลน ขอให้ผู้นั้น ครั้นเข้าใจชัดแล้ว พึงเร่งชวนชวนปฏิบัติให้
ลุล่วงไปในที่นั้นๆ

“เร่งทำความเพียรเสียแต่วันนี้ ใครเล่าพึงรู้ว่า จะตายในวันพรุ่ง เพราะสำหรับพระยา
มัจจุราช เจ้าทัพใหญ่นั้น เราทั้งหลายไม่มีทางมัดเพี้ยนเลย

“ผู้ที่ดำรงชีวิตอยู่อย่างนี้ มีความเพียร ไม่เกียจคร้าน ทั้งกลางวันและกลางคืน ผู้นั้นแท้
พระสันตมุนีทรงขนานนามว่า ถึงอญูราตรีเดียวก็ประเสริฐ”⁵²²

“ดูกรคฤหบดี ธรรม ๕ ประการนี้ เป็นสิ่งที่น่าปรารณา น้าใคร น้าพอใจ เป็นของได้
ยากในโลก คือ อายุ...วรรณะ...สุข...ยศ...สวรรค์ ธรรม ๕ ประการนี้...เราไม่กล่าวว่าจะพึงได้มา
เพราะการอ้อนวอน หรือเพราะการตั้งปรารณา ถ้าการได้ธรรมทั้ง ๕ นี้ จะมีได้ เพราะการ
อ้อนวอน หรือเพราะการตั้งปรารณาแล้วไซ้ ใครในโลกนี้ จะพึงเสียมจากอะไร

“ดูกรคฤหบดี อริยสาวกผู้ปรารณาอายุ (ยีน) ไม่พึงอ้อนวอนหรือมัวเพเลิดเพลิดกับอายุ
เพราะการอยากได้อายุนั้นเลย อริยสาวกผู้ปรารณาอายุ พึงปฏิบัติข้อปฏิบัติที่จะเป็นไปเพื่ออายุ
เพราะข้อปฏิบัติอันเป็นไปเพื่ออายุที่ปฏิบัติแล้วนั้นแหละ จึงจะเป็นไปเพื่อการได้อายุ อริยสาวก
นั้นยอมเป็นผู้ได้อายุ ไม่ว่าจะเป็นอย่างทิพย์ หรือของมนุษย์...ผู้ปรารณาวรรณะ...สุข...ยศ...
สวรรค์ ก็พึงปฏิบัติข้อปฏิบัติที่จะเป็นไปเพื่อวรรณะ...สุข...ยศ...สวรรค์...”⁵²³

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่หมั่นประกอบความเพียรในการฝึกอบรมจิต ถึงจะมีความปรารณา
ว่า ‘ขอให้จิตของเราหลุดพ้นจากอาสวะเถิด’ ดังนี้ จิตของเธอจะหลุดพ้นไปจากอาสวะได้ ก็หาไม่
...เหมือนไข่ไก่ ๘ ฟอง ก็ตาม ๑๐ ฟอง ก็ตาม ๑๒ ฟอง ก็ตาม ที่แม่ไก่ไม่นอนทับ ไม่ยก

⁵¹⁹ พุ.ชา.๒๗/๘๗/๒๘

⁵²⁰ พุ.ชา.๒๗/๘๘/๑๖

⁵²¹ อัง.ติก.๒๐/๕๕๕/๓๗๙

⁵²² ม.อ.๑๔/๕๒๗/๓๔๘; *๑๓*

⁵²³ อัง.ปณจก.๒๒/๔๓/๕๑

ไม่พัก ถึงแม้แม้ไถ่จะมีความปรารถนาว่า ‘ขอให้ลูกของเราใช้ปลายเล็บหรือจะขอยปาก ทำลายเปลือกไข่ออกมาโดยสวัสดิ์เถิด’ ดังนี้ ลูกก็ไถ่จะใช้ปลายเล็บ หรือจะขอยปาก ทำลายเปลือกไข่ออกมาได้ ก็หาไม่”⁵²⁴

การไม่ถือชาติชั้นวรรณะ ถือความประพฤติเป็นประมาณ เช่น:

“ดูกรวาเสฏฐะ ท่านจงรู้อย่างนี้ว่า ในหมู่มนุษย์ ผู้ใดอาศัยโครักขกรรมเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นชาวนา มีใช้พราหมณ์ ผู้ใดเลี้ยงชีพด้วยศิลปะต่างๆ ผู้นั้นเป็นศิลปิน มีใช้พราหมณ์ ผู้ใดอาศัยการค้าขายเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นพ่อค้า มีใช้พราหมณ์ ผู้ใดเลี้ยงชีพด้วยการรับใช้ผู้อื่น ผู้นั้นเป็นคนรับใช้ มีใช้พราหมณ์ ผู้ใดอาศัยการลักทรัพย์เลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นโจร มีใช้พราหมณ์ ฯลฯ ผู้ใดปกครองบ้านเมือง ผู้นั้นเป็นราชา มีใช้พราหมณ์

“เรามีได้เรียกคนเป็นพราหมณ์ตามที่เกิดมาจากท้องมารดา ผู้นั้นยังมีกิเลส เป็นแค่สักวา โภวาที (ธรรมเนียมพราหมณ์เรียกทักทายคนอื่นว่า “โภ”) เราเรียกคนที่ไม่ยังมีกิเลส ไม่มีความถือมั่นต่างหาก ว่าเป็นพราหมณ์

“อันนามและโคตรที่กำหนดตั้งกันไว้นี้ เป็นสักวาโหวหาในโลก เพราะเกิดมีขึ้นตามคำเรียกขานที่กำหนดตั้งกันไว้ในคราวนั้นๆ ตามทิวฐิธันนอนเนื่องอยู่ในหทัยสันกาลนานของสัตว์ทั้งหลายผู้ไม่รู้ สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่รู้ ก็พร่ำกล่าวว่าเป็นพราหมณ์เพราะชาติ (กำเนิด) แต่บุคคลจะเป็นพราหมณ์เพราะชาติ ก็หาไม่ จะมีใช้พราหมณ์เพราะชาติ ก็หาไม่ จะชื่อว่าเป็นพราหมณ์ ก็เพราะกรรม (การงานอาชีพที่ทำ ⁵²⁵) ไม่ใช่พราหมณ์ก็เพราะกรรม เป็นชาวนา ก็เพราะกรรม เป็นศิลปินก็เพราะกรรม เป็นพ่อค้าก็เพราะกรรม เป็นคนรับใช้ก็เพราะกรรม เป็นโจรก็เพราะกรรม ฯลฯ เป็นราชาก็เพราะกรรม

“บัณฑิตทั้งหลาย ผู้เห็นปฏิจจสมุปบาท ฉลาดในกรรมและวิบาก ย่อมเห็นกรรมนั้นแจ่มชัดตามความเป็นจริงว่า โลกเป็นไปด้วยกรรม หมูสัตว์เป็นไปด้วยกรรม สัตว์ทั้งหลายถูกผูกมัดกันไว้ด้วยกรรม เหมือนลิ่มสลักของรถที่กำลังแล่นไป ฉะนั้น”⁵²⁶

“ดูกรพราหมณ์ เราจะเรียกคนว่าประเสริฐ เพราะความเป็นผู้เกิดในตระกูลสูงก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าต่ำทรามเพราะความเป็นผู้เกิดในตระกูลสูงก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าประเสริฐเพราะความเป็นผู้มีวรรณะใหญ่โตก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าต่ำทรามเพราะความเป็นผู้มีวรรณะใหญ่โตก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าประเสริฐเพราะความเป็นผู้มีโภคะมากมายก็หาไม่ได้ เราจะเรียกคนว่าต่ำทรามเพราะความเป็นผู้มีโภคะมากก็หาไม่ได้

“แท้จริงบุคคลบางคน แม้เกิดในตระกูลสูง ก็ยังเป็นผู้ชอบเช่นฆ่า ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเท็จ พุดส่อเสียด พุดคำหยาบ พุดคำเพ้อเจ้อ เป็นคนละโมภ คิดเบียดเบียน เป็นมิจฉาทิวฐิ”⁵²⁷

⁵²⁴ ส.ข.๑๗/๒๖๑/๑๘๖

⁵²⁵ กรรม แปลว่าการกระทำ แต่บางแห่ง อย่างในที่นี้ มีความหมายแบบประมวล หมายถึงการงานที่อาศัยเลี้ยงชีพ

⁵²⁶ ม.ม.๑๓/๓๐๗/๖๔๔; พุ.สุ.๒๕/๓๘๒/๔๕๓

“บุคคลไม่เป็นคนถ้อยทราวมเพราะชาติ ไม่เป็นพราหมณ์เพราะชาติ (กำเนิด) แต่เป็นคนถ้อยทราวมเพราะกรรม เป็นพราหมณ์เพราะกรรม (การกระทำ ความประพฤติ)”⁵²⁸

“วรรณะ ๔ เหล่านี้ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร ออกบวชในธรรมวินัยที่ ตถาคตประกาศแล้ว ย่อมละนามและโคตรเดิมเสีย นับว่าเป็นสมณศากยบุตรทั้งสิ้น”⁵²⁹

“บรรดาวรรณะทั้งสิ้น ผู้ใดเป็นภิกษุ ลั่นกิเลสสาละแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ตน จะต้องทำสำเร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว ลูถึงประโยชน์ตนแล้ว หมตเครื่องผูกมัดไว้ในภพแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ ผู้นั้นแล เรียกได้ว่าเป็นผู้เลิศกว่าวรรณะทั้งหมดนั้น”⁵³⁰

การพึ่งตนเอง เช่น:

“การเพียรพยายาม เป็นหน้าที่ที่ท่านทั้งหลายต้องทำเอง ตถาคตเป็นแต่ผู้บอกทาง”⁵³¹

“ตนนั้นแล เป็นที่พึ่งของตน คนอื่นใครเล่าจะเป็นที่พึ่งได้ ด้วยตนที่ฝึกไว้ดีแล้วนั้นแหละ จะได้ที่พึ่งที่หาได้ยาก”⁵³²

“ความบริสุทธิ ไม่บริสุทธิ เป็นของเฉพาะตน คนอื่นทำคนอื่นให้บริสุทธิไม่ได้”⁵³³

“ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงมีตนเป็นที่พึ่งเถิด อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งเลย จงมีธรรมเป็นที่พึ่งเถิด อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งเลย”⁵³⁴

ข้อเตือนใจเพื่ออนาคต

“หญิง ชาย ศฤงษณ์ บรรพชิต ควรพิจารณาเนืองๆ ว่า เรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่อาศัย เราทำกรรมอันใดไว้ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เราก็ได้รับผลของกรรมนั้น”⁵³⁵

“ถ้าท่านกลัวทุกข์ ก็อย่าทำกรรมชั่ว ทั้งในที่ลับและที่แจ้ง ถ้าท่านจักทำ หรือทำอยู่ ซึ่งกรรมชั่ว ถึงแม้จะเหาะหนีไป ก็ย่อมไม่พ้นจากความทุกข์ได้เลย”⁵³⁶

“ธัญชาติ ทรัพย์สิ้น เงินทอง หรือสิ่งของที่หวงแหนอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีอยู่ ทาส กรรมกร คนงาน คนอาศัย พาเอาไปไม่ได้ทั้งสิ้น จะต้องถูกละทิ้งไว้ทั้งหมด

“แต่บุคคลทำกรรมใด ด้วยกาย ด้วยวาจา หรือด้วยใจ กรรมนั้นแหละเป็นของของเขา และเขาย่อมพาเอากรรมนั้นไป อนึ่ง กรรมนั้นย่อมติดตามเขาไป เหมือนดั่งเงาที่ติดตามตน

“ฉะนั้น บุคคลควรทำความดี สัมผัสสิ่งที่จะเป็นประโยชน์ภายในหน้า ความดีทั้งหลายย่อมเป็นที่พึ่งของสัตว์ในปรโลก”⁵³⁷

⁵²⁷ ม.ม.๑๓/๖๖๔/๖๑๒

⁵²⁸ พุ.สุ.๒๕/๓๐๖/๓๕๒

⁵²⁹ อัง.อัญจน.๒๓/๑๐๙/๒๐๕

⁵³⁰ ที.ปา.๑๑/๗๑/๑๐๗

⁵³¹ พุ.ธ.๒๕/๓๐/๕๑

⁵³² พุ.ธ.๒๕/๒๒/๓๖

⁵³³ พุ.ธ.๒๕/๒๒/๓๗

⁵³⁴ ที.ม.๑๐/๙๔/๑๑๙; ที.ปา.๑๑/๔๙/๙๔; ถัง.๑๗/๙๗/๕๓

⁵³⁵ อัง.ปญจก.๒๒/๕๗/๙๒

⁵³⁶ พุ.อ.๒๕/๑๑๕/๑๕๐

บันทึกพิเศษท้ายบท

เพื่อความเข้าใจลึกกลงไปจำเพาะเรื่อง

บันทึกที่ ๑: กรรม ๑๒

กรรม ๑๒ หรือ กรรมสี่ ๓ หมวด ตามที่ท่านแสดงไว้ในอรรถกถาและฎีกาทั้งหลาย มีหัวข้อและความหมายโดยย่อ ดังนี้

หมวดที่ ๑ ว่าโดยปากกาล คือ จำแนกตามเวลาที่ให้ผล

๑. **ทิวฏฐธรรมเวทนิยกรรม** กรรมให้ผลในปัจจุบันคือภพนี้ ได้แก่ กรรมดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ที่กระทำในขณะที่แห่งชวณจิตดวงแรก ในบรรดาชวณจิตทั้ง ๗ แห่งชวณวิถีหนึ่งๆ พุทเป็นภาววิชาการว่า ได้แก่ชวณเจตนาที่หนึ่ง กรรมนี้ให้ผลเฉพาะในชาตินี้เท่านั้น ถ้าไม่มีโอกาสให้ผลในชาตินี้ ก็กลายเป็นอโหสิกรรม ไม่มีผลต่อไป เหตุที่ให้ผลในชาตินี้ เพราะเป็นเจตนาดวงแรก ไม่ถูกกรรมอื่นครอบงำ เป็นการปรุงแต่งแต่เริ่มต้น จึงมีกำลังแรง แต่ไม่ให้ผลต่อจากชาตินี้ไปอีก เพราะไม่ได้การเสพคุ้น จึงมีผลเล็กน้อย ท่านเปรียบว่า เหมือนพรานเห็นเนื้อ หยิบลูกศรยิงไปที่นั่น ถ้าถูก เนื้อก็ล้มที่นั่น แต่ถ้าพลาด เนื้อก็รอดไปเลย
๒. **อุปปีชชเวทนิยกรรม** กรรมให้ผลในภพที่จะไปเกิด คือในภพหน้า ได้แก่ กรรมดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ที่กระทำในขณะที่แห่งชวณจิตดวงสุดท้าย ในบรรดาชวณจิตทั้ง ๗ แห่งชวณวิถีหนึ่งๆ พุทเป็นภาววิชาการว่า ได้แก่ชวณเจตนาที่ ๗ กรรมนี้ให้ผลเฉพาะในชาติถัดจากนี้ไปเท่านั้น ถ้าไม่มีโอกาสให้ผลในชาติหน้า ก็กลายเป็นอโหสิกรรม ที่เป็นเช่นนี้ เพราะเป็นเจตนาท้ายสุดของชวณวิถี เป็นตัวให้สำเร็จความประสงค์ และได้ความเสพคุ้นจากชวณเจตนาก่อนๆ มาแล้ว แต่ในเวลาเดียวกัน ก็มีกำลังจำกัด เพราะเป็นขณะจิตที่กำลังสิ้นชวณวิถี
๓. **อปราบปริยเวทนิยกรรม** กรรมให้ผลในภพต่อไป ได้แก่ กรรมดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ที่ทำในขณะที่แห่งชวณจิตทั้ง ๕ ในระหว่าง คือ ในชวณจิตที่ ๒-๖ แห่งชวณวิถีหนึ่งๆ พุทเป็นภาววิชาการว่า ได้แก่ ชวณเจตนาที่สอง ถึงที่หก กรรมนี้ให้ผลได้เรื่อยไปในอนาคต เมื่อเลยจากภพหน้าไปแล้ว คือ ได้โอกาสเมื่อใด ก็ให้ผลเมื่อใด ไม่เป็นอโหสิกรรม ตราบเท่าที่ยังอยู่ในสังสารวัฏ ท่านเปรียบเหมือนสุนัขไล่เนื้อ ตามทันเมื่อใด ก็กัดเมื่อนั้น
๔. **อโหสิกรรม** กรรมเล็กให้ผล ได้แก่ กรรมดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ซึ่งไม่ได้โอกาสที่จะให้ผลภายในเวลาที่จจะออกผลได้ เมื่อผ่านล่วงเวลานั้นไปแล้ว ก็ไม่ให้ผลอีกต่อไป (อโหสิกรรมนี้ ความจริงเป็นคำสามัญแปลว่า “กรรมได้มีแล้ว” แต่ท่านนำมาใช้เป็นคำศัพท์เฉพาะในความหมายว่า “มีแต่กรรมเท่านั้น วิชาไม่มี” ดู วิสุทธิ.๓/๒๒๓ ย่อจาก ขุ.ปฎิ.๓๑/๕๒๓/๔๑๔ มิใช่แปลว่าเล็กให้ผล หรือให้ผลเสร็จแล้ว อย่างที่แปลแบบให้เข้าใจกันง่ายๆ ตามสำนวนที่เคยชิน)

หมวดที่ ๒ ว่าโดยกิจ คือ จำแนกการให้ผลตามหน้าที่

๕. **ชนกกรรม** กรรมแต่งให้เกิด หรือกรรมที่เป็นตัวนำไปเกิด ได้แก่ กรรมคือเจตนา ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ที่เป็นตัวทำให้เกิดชั้นที่เป็นวิบาก ทั้งในขณะที่ปฏิสนธิ และในเวลาชีวิตเป็นไป (ปวัตติกาล)
๖. **อุปัตถัมภกกรรม** กรรมสนับสนุน ได้แก่ กรรมพวกเดียวกับชนกกรรม ซึ่งไม่สามารถให้เกิดวิบากเอง แต่เข้าช่วยสนับสนุน หรือเข้าเติม ต่อจากชนกกรรม ทำให้สุขหรือทุกข์ที่เกิดขึ้นในชั้น ซึ่งเป็นวิบากนั้น เป็นไปนาน
๗. **อุปปีฬกกรรม** กรรมบีบคั้น ได้แก่ กรรมฝ่ายตรงข้ามกับชนกกรรม ซึ่งให้ผลบีบคั้นผลแห่งชนกกรรมและอุปัตถัมภกกรรม ทำให้สุขหรือทุกข์ที่เกิดขึ้นในชั้น ซึ่งเป็นวิบากนั้น ไม่เป็นไปนาน
๘. **อุปฆาตกรรม** กรรมตัดรอน ได้แก่ กรรมฝ่ายตรงข้ามที่มีกำลังแรง เข้าตัดรอนความสามารถของกรรมอื่นที่มีกำลังน้อยกว่าเสีย ห้ามวิบากของกรรมนั้นขาดไปเสียทีเดียว แล้วเปิดช่องแก้วิบากของตน เช่น ปิตุฆาตกรรมของพระเจ้าอชาตศัตรู ที่ตัดรอนกุศลกรรมของพระองค์เสีย เป็นต้น

หมวดที่ ๓ ว่าโดยปากทานปริยาย คือ จำแนกตามแง่ที่ยกเยื้องกัน คือลำดับความแรงในการให้ผล

๙. **ครุกรรม** กรรมหนัก ได้แก่ กรรมที่มีผลแรงมาก ในฝ่ายดี ได้แก่สมบัติ ๘ ในฝ่ายชั่ว ได้แก่ก่อนนัตริยกรรม มีมาตุฆาต เป็นต้น ย่อมให้ผลก่อน และครอบงำกรรมอื่นๆ เสีย เปรียบเหมือนห้วงน้ำใหญ่ไหลเข้ามาท่วมทับน้ำน้อยไป
๑๐. **พหุลกรรม** หรือ **อาจิณณกรรม** กรรมทำมาก หรือกรรมชิน ได้แก่ กรรมดีหรือกรรมชั่วที่ประพุดติมาก หรือทำบ่อยๆ ลังสมเคยชินเป็นนิสัย เช่น เป็นคนมีศีลดี หรือเป็นคนทุศีล เป็นต้น กรรมไหนทำบ่อย ทำมาก เคยชิน มีกำลังกว่า ก็ให้ผลได้ก่อน เหมือนนักมวยปล้ำ ลงสู้กัน คนไหนแข็งแรง เก่งกว่า ก็ชนะไป กรรมนี้ ต่อเมื่อไม่มีครุกรรม จึงจะให้ผล
๑๑. **อาสัณณกรรม** กรรมจวนเจียน หรือกรรมใกล้ตาย ได้แก่ กรรมที่กระทำหรือระลึกขึ้นมาในเวลาใกล้จะตาย จับใจอยู่ใหม่ๆ ถ้าไม่มีกรรม ๒ ข้อก่อน ก็จะให้ผลก่อนกรรมอื่นๆ (แต่คัมภีร์อภิธรรมมัตถกวิภาวินี ว่า อาสัณณกรรมให้ผลก่อนอาจิณณกรรม) เปรียบเหมือนโคแอ่ตออยู่ในคอก พอนายโคบาลเปิดประตูออก โคโดยูริมประตูออก แม้เป็นโคแก่อ่อนแอ ก็ออกไปได้ก่อน
๑๒. **กตัตตากรม** หรือ **กตัตตาวาปนกรรม** กรรมสักว่าทำ ได้แก่ กรรมที่ทำด้วยเจตนาอันอ่อน หรือมีเจตนาอย่างนั้นๆ โดยตรง เป็นกรรมที่เบา เปรียบเหมือนลูกศรที่คนบ้ายิงไป ต่อเมื่อไม่มีกรรมสามข้อก่อน กรรมนี้จึงจะให้ผล

คัมภีร์อภิธรรมมัตถกสังคหะ (สงคห.๒๘ และอธิบายใน สงคห.ฎีกา ๑๖๓-๖) แสดงกรรมสี่ไว้อีกหมวดหนึ่ง รวมเป็นกรรม ๑๖ คือ

หมวดที่ ๔ ว่าโดยปากฎฐาน จำแนกตามสถานที่คือภพเป็นที่ให้ผล

๑๓. **อกุศลกรรม** กรรมที่เป็นอกุศล ยกเว้นอุทัจจะ หรือจำแนกโดยนัยหนึ่งได้แก่อกุศลกรรมบถ ๑๐ ย่อมให้กำเนิดในอบายภูมิ
๑๔. **กามาวจรกุศลกรรม** กรรมที่เป็นกุศล ระดับกามาวจร เช่นที่จำแนกเป็นบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ย่อมให้กำเนิดในกามสุคติภพ ๗ (คือ มนุษย์ และสวรรค์ ๖)
๑๕. **รูปาวจรกุศลกรรม** กรรมที่เป็นกุศล ระดับรูปาวจร คือ รูปฌาน ๔ หรือ ๕ ของผู้ยังไม่บรรลอรหัตตผล ย่อมให้กำเนิดในรูปภพ
๑๖. **อรูปาวจรกุศลกรรม** กรรมที่เป็นกุศล ระดับอรูปาวจร คือ อรูปฌาน ๔ ของผู้ยังไม่บรรลอรหัตตผล ย่อมให้กำเนิดในอรูปภพ

คัมภีร์อภิธรรมมัตถกสังคหะนั้น เรียงลำดับหมวดกรรม ต่างจากนี้ คือ

- ๑ = หมวด ๒
- ๒ = หมวด ๓
- ๓ = หมวด ๑
- ๔ = หมวด ๔

คัมภีร์วิสุทธิมคค์ (วิสุทฺธิ.๓/๒๒๓) เรียง

- ๑ = หมวด ๑
- ๒ = หมวด ๓
- ๓ = หมวด ๒

คัมภีร์มนโรฎปุณเณี (อง.อ.๒/๑๓๑-๑๔๑, ๑๔๖) อธิบายเรื่องกรรม ๑๒ นี้ไว้โดยพิสดารยิ่งกว่าที่อื่นๆ แต่ท่านเรียกการจำแนกกรรมแบบนี้ว่าเป็น **สุดตันติกปริยาย** คือเป็นแนวทางนักพระสูตร และนับจำนวนว่าเป็นกรรม ๑๑ โดยถือว่าอโหสิกรรมเป็นเพียงอาการที่กรรมต่างๆ ไม่ให้ผล เป็นเพียงคำที่ใช้อธิบายกรรมอื่นๆ แทรกอยู่ในที่ต่างๆ จึงไม่นับเป็นกรรมอย่างหนึ่งต่างหาก

นอกจากนั้น ท่านกล่าวว่า กรรมโดย **อภิธรรมปริยาย** คือแบบอภิธรรม มีจำนวน ๑๖ ได้แก่ กรรมที่จำแนกด้วยสมบัติ ๔ และวิบัติ ๔ ที่กล่าวไว้แล้วในเรื่องการให้ผลของกรรม

นอกจากนี้ ยังมีอรรถกถาที่อธิบายกรรมชุดนี้ไว้ไม่ครบจำนวนอีก ๒-๓ แห่ง โดยเฉพาะคัมภีร์บัญญัติสุทธี อธิบายเฉพาะหมวดที่ ๑ (ม.อ.๓/๓๑๕) และเฉพาะหมวด ๒ (ม.อ.๓/๖๕๒)

กรรม ๑๒ นี้ เรียกได้ว่าเป็นนมิตของพระอรรถกถาจารย์โดยแท้ แม้ว่าจะมีบางข้อที่ได้เค้าความเดิมจากพระบาลีคือ พระไตรปิฎก กรรมบางข้อที่ว่านั้น ได้แก่ กรรมในหมวดแรก ซึ่งจำแนกตามเวลาที่ให้ผล โดยเฉพาะ ๓ ข้อแรก ซึ่งมีต้นเค้ามาจากพระบาลี ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย วิบากแห่งกรรมทั้งหลายเป็นไฉน? เรากล่าวว่า วิบากแห่งกรรมทั้งหลายมี ๓ อย่าง คือ ในปัจจุบัน (ทิฏฐเสว ฐมเม) ในที่ที่เกิด (อุปปชเช วา) หรือในลำดับต่อๆ ไป (อปเร วา ปริยาเย)”

(อ.จ.ภก.๒๒/๓๓๔/๔๖๕)

“ภิกษุทั้งหลาย เหตุเพื่อขอความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย มี ๓ ประการดังนี้ สามประการ อะไรบ้าง? ได้แก่ โสภะ...โทสะ...โมหะ เป็นเหตุเพื่อขอความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย

“กรรมที่กระทำด้วยโสภะ เกิดจากโสภะ มีโสภะเป็นเหตุ มีโสภะเป็นสมุทัย...กรรมที่กระทำด้วยโทสะ...กรรมที่กระทำด้วยโมหะ เกิดจากโมหะ มีโมหะเป็นเหตุ มีโมหะเป็นสมุทัย ย่อมให้ผลในที่ที่ชัฏภาพของเขาบังเกิด, กรรมนั้นให้ผล ณ ที่ใด เขาย่อมเสวยวิบากของกรรมนั้น ณ ที่นั้น ในปัจจุบัน (ทิฏฐเสว ฐมเม) หรือในที่ที่เกิด (อุปปชเช วา) หรือในลำดับต่อๆ ไป (อปเร วา ปริยาเย)”

(อ.จ.ติ.๒๐/๔๗๓/๑๗๑)

อรรถกถาซึ่งอธิบายบาลีแห่งนี้แหละ คือแหล่งที่อธิบายเรื่องกรรม ๑๒ อย่างพิสดารกว่าที่ได้อื่น ดังได้เคยอ้างถึงแล้วข้างต้น (อ.จ.อ.๒/๑๓๑)

ในมหากรรมวิงศ์สูตร (ม.อ.๑๔/๖๑๒-๕/๓๔๗-๘) พระพุทธเจ้าทรงจำแนกบุคคลเป็น ๔ ประเภท โดยสัมพันธ์กับการให้ผลของกรรม จับความได้ดังนี้

บุคคลที่ ๑ เป็นผู้ประกอบอกุศลกรรมมถ ๑๐ เมื่อแตกกาย ภายหลังมรณะ เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ทั้งนี้เพราะเขาได้กระทำการกรรมชั่วอันจะพึงเสวยผลเป็นทุกข์ไว้ในกาลก่อน หรือในกาลภายหลังต่อมา หรือไม่ก็ในเวลาจะตายเขายึดถือมิจฉาทิฎฐิเข้าใจไว้เต็มที่, การที่เขาประกอบอกุศลกรรมมถ ๑๐ นั้น เขาย่อมได้เสวยผลของมัน ในปัจจุบัน (ทิฏฐเสว ฐมเม) หรือในที่ที่เกิด (อุปปชเช) หรือในลำดับต่อๆ ไป (อปเร วา ปริยาเย)

บุคคลที่ ๒ เป็นผู้ประกอบอกุศลกรรมมถ ๑๐ เมื่อแตกกาย ภายหลังมรณะ เข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ ทั้งนี้เพราะเขาได้กระทำการกรรมดีอันจะพึงเสวยผลเป็นสุขไว้ในกาลก่อน หรือในกาลภายหลังต่อมา หรือไม่ก็ในเวลาจะตายเขายึดถือสัมมาทิฎฐิเข้าใจไว้เต็มที่, ส่วนการที่เขาประกอบอกุศลกรรมมถ ๑๐ ใวนั้น เขากีย่อมจะได้เสวยผลของมัน ในปัจจุบัน หรือในที่ที่เกิด หรือในลำดับต่อๆ ไป

บุคคลที่ ๓ เป็นผู้ประกอบอกุศลกรรมมถ ๑๐ เมื่อแตกกาย ภายหลังมรณะ เข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ ทั้งนี้เพราะเขาได้กระทำการกรรมดีอันจะพึงเสวยผลเป็นสุขไว้ในกาลก่อน หรือในกาลภายหลังต่อมา หรือไม่ก็ในเวลาจะตายเขายึดถือสัมมาทิฎฐิเข้าใจไว้เต็มที่, ส่วนการที่เขาประกอบอกุศลกรรมมถ ๑๐ ใวนั้น เขากีย่อมจะได้เสวยผลของมัน ในปัจจุบัน หรือในที่ที่เกิด หรือในลำดับต่อๆ ไป

บุคคลที่ ๔ เป็นผู้ประกอบอกุศลกรรมมถ ๑๐ เมื่อแตกกาย ภายหลังมรณะ เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ทั้งนี้เพราะเขาได้กระทำการกรรมชั่วอันจะพึงเสวยผลเป็นทุกข์ไว้ในกาลก่อน หรือในกาลภายหลังต่อมา หรือไม่ก็ในเวลาจะตายเขายึดถือมิจฉาทิฎฐิเข้าใจไว้เต็มที่, ส่วนการที่เขาประกอบอกุศลกรรมมถ ๑๐ ใวนั้น เขากีย่อมจะได้เสวยผลของมัน ในปัจจุบัน หรือในที่ที่เกิด หรือในลำดับต่อๆ ไป

อรรถกถาที่อธิบายบาลีแห่งนี้ (ม.อ.๓/๖๖๐) ไขความโดยใช้คำว่า ทิฎฐุธรรมเวทนียะ อุปัชชเวทนียะ และ อปราปริยเวทนียะ อย่างชัดเจน นอกจากนั้นจะเห็นเค้าของอสังนกรรม (กรรมที่ทำหรือระลึกในเวลาใกล้ตาย) อีกด้วย

คัมภีร์อุปทาน ซึ่งเล่าประวัติในอดีตของพระสาวกทั้งหลาย ได้กล่าวถึงอาสันนกรรมกระจายอยู่หลายแห่ง (ขุ.อป.๓๒/๓๕๐/๔๓๖; ๓๓/๑๑/๒๔; ๒๒/๔๕; ๑๑๑/๑๖๓) เช่น ประวัติอดีตชาติของพระเถระท่านหนึ่งว่า เคยเป็นพรานเนื้อ วันหนึ่งเห็นพระตีสพุทธเจ้า เกิดความเลื่อมใส ได้ถวายหญ้ากำหนึ่งเป็นที่รองนั่ง แล้วมีจิตใจผ่องใส ครั้นออกจากที่นั่นไปไม่นาน ก็ถูกราชสีห์กัดตาย เพราะกรรมที่ทำไว้ใกล้ตาย (อาสนนเน เม กตํ กम्म) คือการที่ได้พบ ได้ถวายหญ้า และมีจิตเลื่อมใสในพระพุทธรูปนั้น จึงได้เกิดในสวรรค์ จะเห็นได้ว่า ความคิดใฝ่ใจเกี่ยวกับกรรมใกล้ตาย และการใช้คำว่าอาสันนเนในแง่ของกรรมนี้ได้มีอยู่แล้วในยุคของคัมภีร์อุปทาน

ทิวฏฐธรรมเวทนีย (กรรม) มีกล่าวถึงในบาลีอีกบางแห่ง โดยเฉพาะใน ม.อุ.๑๔/๑๐/๑๐; อัง.นวก.๒๓/๒๑๗/๓๔๘ แต่มาคู่กับสัมปรายเวทนีย (ซึ่งพึงเสวยผลในเบื้องหน้า) ในชุดซึ่งมี ๑๐ คำ อีก ๘ คำ คือ สุขเวทนีย (ซึ่งพึงเสวยผลเป็นสุข หรือให้ผลเป็นสุข) ทุกขเวทนีย (ซึ่งพึงเสวยผลเป็นทุกข์) ปริปักกเวทนีย (ซึ่งพึงเสวยผลในอรรถภาพที่พร้อมอยู่ หรือถึงคราวแล้ว) อปริปักกเวทนีย (ซึ่งพึงเสวยผลในอรรถภาพที่ยังไม่ถึงคราว) พุทฺธเวทนีย (ซึ่งพึงเสวยผลมาก) อัปปเวทนีย (ซึ่งพึงเสวยผลน้อย) เวทนีย (ซึ่งจะต้องเสวยผล) อเวทนีย (ซึ่งจะไม่ต้องเสวยผล)

คำว่า ทิวฏฐธรรมเวทนียกรรม อุปัชชเวทนียกรรม และอปราปรียเวทนียกรรม มีกล่าวไว้ชัดเจน คือเป็นรูปร่างบริบูรณ์ในคัมภีร์กถาวัตถุ (อภิ.ก.๓๗/๑๘๕๓/๖๔๔; ๑๘๕๔/๖๔๔) ที่พระโมคคัลลิตปุตรตีสเถระรจนาขึ้น ในสมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ ราว พ.ศ. ๒๑๘ ส่วน อโหสิกรรม มีอยู่ชัดเจนก่อนแล้ว ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ (ขุ.ปฏิ.๓๑/๕๒๓/๔๑๔) ที่เคยอ้างแล้ว และอรรถกถาเห็นว่า เป็นกรรม ๑๒ อีกชุดหนึ่ง คือ

๑. กรรมได้มีแล้ว	วิบากได้มีแล้ว
๒. กรรมได้มีแล้ว	วิบากไม่ได้มี
๓. กรรมได้มีแล้ว	วิบากกำลังมีอยู่
๔. กรรมได้มีแล้ว	วิบากไม่มีอยู่
๕. กรรมได้มีแล้ว	วิบากจักมี
๖. กรรมได้มีแล้ว	วิบากจักไม่มี
๗. กรรมมีอยู่	วิบากมีอยู่
๘. กรรมมีอยู่	วิบากไม่มี
๙. กรรมมีอยู่	วิบากจักมี
๑๐. กรรมมีอยู่	วิบากจักไม่มี
๑๑. กรรมจักมี	วิบากจักมี
๑๒. กรรมจักมี	วิบากจักไม่มี

อรรถกถาอธิบายกรรม ๑๒ ชุดนี้ ตามแนวกรรม ๑๒ ชุดก่อนนั่นเอง (อัง.อ.๒/๑๔๔-๕) สาระสำคัญของกรรมชุดนี้คือ แสดงกรรมที่มีผล และกรรมที่ไม่มีผล ซึ่งมีฝ่ายละ ๖ เท่ากัน พึงสังเกตว่า อโหสิกรรม ก็คือคำแปลก่อนแรกในหลายข้อว่า “กรรมได้มีแล้ว”

ส่วนกรรมอื่นนอกจากนี้ เช่น คุรุกะ และ อาจิณณะ เป็นต้น เดิมเป็นเพียงถ้อยคำที่ใช้ในความหมายสามัญ ยังไม่มีชื่อเรียกเป็นกรรม และยังไม่จัดเป็นประเภท มาปรากฏในสมัยอรรถกถา ดังกล่าวแล้วข้างต้น

ตอน ๔: ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร?

วิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน

ประโยชน์สูงสุดที่มนุษย์ควรจะได้จากชีวิตนี้

บทที่ ๖

ความสุขที่ไม่ต้องหา

เมื่อมองกว้างๆ มนุษย์ย่อมรับความจริงว่า พวกตนเผชิญปัญหาทั้งในระดับสังคมและในระดับบุคคล และถ้ามองเจาะลึกลงไปถึงขั้นพื้นฐาน ก็พบว่า ปัญหาของมนุษย์ทั้งในระดับสังคมและในระดับบุคคล ก็มาจากความจริงอันเดียวกัน คือการที่ชีวิตของมนุษย์นั้นโดยธรรมชาติ เป็นที่ตั้งของปัญหา จะใช้คำว่า มีศักยภาพที่จะทำให้เกิดปัญหา หรือว่าไม่ปลอดภัยพ้นจากปัญหา ก็ได้ทั้งนั้น

ปัญหาชีวิตของมนุษย์นั้น มีต่างๆ มากมาย เมื่อพูดตามความรู้สึกให้เข้าใจได้ง่าย ก็เป็นเรื่องเกี่ยวกับ ดี-ชั่ว หรือ ดี-ร้าย และสุข-ทุกข์ ถ้าพูดรวบรัดลงไปอีก ก็รวมลงในคำเดียวคือ ทุกข์ อย่างคำพูดที่แสดงความรู้สึกเด่นชัดออกมาว่า มีชีวิตอยู่เพื่อหาความสุข ก็เป็นการบ่งถึงทุกข์อยู่ในตัว คือบอกว่าจะหนีออกจากความทุกข์ ไปหาความสุข และทุกข์นั้นยังอาจส่งผลเกี่ยวข้องกับดีความชั่ว และสุขทุกข์ ต่อไปอีกหลายชั้นด้วย

ที่พูดมานี้ ยังอ้อมค้อมนิดหน่อย ถ้าจะให้ชัด ก็พูดตรงไปที่ความจริงขั้นพื้นฐานกันเลย คือเป็นหลักความจริงง่ายๆ ว่า ทุกข์เป็นสภาวะด้านหนึ่งของชีวิต หรือว่าชีวิตนี้มีทุกข์เป็นสภาวะด้านหนึ่งของมัน หมายความว่า เป็นธรรมดาตามธรรมชาติของชีวิตนั่นเอง ที่เป็นสังขาร ซึ่งเกิดมีเป็นไปโดยขึ้นต่อเหตุปัจจัยหลากหลาย ไม่เที่ยง ไม่คงที่ ไม่คงทน แปรปรวนเรื่อยไป ไม่มี ไม่เป็นตัวตนของมันเองอย่างแท้จริง เช่น จะให้คงอยู่หรือเป็นไปอย่างตั้งใจปรารถนาไม่ได้ ต้องว่ากันไปตามเหตุปัจจัย พูดสั้นๆ นี้ก็คือมันเป็นทุกข์

เมื่อประมวลให้เห็นง่าย ทุกข์ที่เป็นพื้นฐานตามสภาวะของชีวิต ก็พูดรวบรัดด้วยคำว่า ชรา มรณะ หรือ แก่ และตาย หรือ เสื่อมโทรม และแตกสลาย แล้วจากทุกข์ตามสภาวะนี้ ก็ตามมาด้วยทุกข์ที่เป็นความรู้สึกต่างๆ เช่น ความโศกเศร้า ความคับแค้น ความเสียใจ ความพิโรธรำพรวณ

ในเมื่อตามสภาวะ ชีวิตมีทุกข์เป็นธรรมชาติพื้นฐานของมันอยู่แล้ว การที่จะแก้ปัญหาดับสลายคลายทุกข์ และการที่จะมีความสุขได้ คนก็ต้องมีจิตใจที่มั่นคงในการอยู่กับความจริง เริ่มด้วยจัดการให้ชีวิตของตนลงตัวกันได้กับความทุกข์พื้นฐานนั้น โดยมีปัญญาที่ทำให้จิตเป็นอิสระจากทุกข์พื้นฐานนั้น หรือให้ใจอยู่กับมันได้สบายๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าทำถึงขั้นนั้นไม่ได้ ก็ให้ใจอยู่กับมันด้วยปัญญาที่รู้เท่าทัน วางใจวางท่าที่ถูกต้อง อย่างน้อยก็ยอมรับความจริง สู้หน้า เผชิญหน้าความจริงได้ด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันความจริงนั้น

ถ้าคนมีจิตใจที่มั่นคงในการอยู่กับความจริงไม่ได้ ถ้าเขาไม่มีปัญญาจัดการให้ชีวิตของตนลงตัวกันได้กับความทุกข์พื้นฐานนั้น ก็กลายเป็นว่า เขาปล่อยให้ทุกข์พื้นฐานนั้นกลายเป็นปมปัญหาที่แฝงซ่อนอยู่ในตัวเขาเอง แล้วเขาก็จะมีชีวิตอยู่แบบปิดกั้นปัญหา บังตาจากความทุกข์ และหลอกตัวเอง ปล่อยให้ปมที่ซ่อนอยู่ข้างในนั้น ก่อปัญหาซ้อนขึ้นมาไม่รู้จบสิ้น

มนุษย์บอกว่าตนปรารถนาความสุข ไม่ต้องการความทุกข์ แต่แล้วมนุษย์ก็ประสบปัญหาจากวิธีที่จะเข้าถึงความสุขของเขาเอง แทนที่จะแก้ทุกข์ สร้างสุข เขาหนีทุกข์ หลีกสุข ทุกข์พื้นฐานที่มีแน่ แต่ไม่แก้ เมื่อปล่อยไว้ ก็เลยกลายเป็นปม แล้วก็ก่อปัญหาซ้อนหลังเรื่อยไป แทนที่จะหมดหรือแม้แต่ลดทุกข์ ก็ยิ่งทวีทุกข์ซับซ้อน ทั้งข้างในตัว และออกไปปะทะกระทบข้างนอก

สำหรับมนุษย์ที่ปิดกั้นทุกข์ ซ่อนปมปัญหาไว้ข้างในตัวเองนี้ เริ่มแรก การหาความสุขก็แสดงอยู่ในตัว ถึงความขาดแคลนบกพร่อง ความบีบคั้นกระวนกระวาย หรือภาวะไร้ความสุขอยู่ภายใน ซึ่งเรียกสั้นๆ ว่ามีทุกข์ จากนั้นจึงผลักดันให้ต้องออกแสวงหาสิ่งที่จะเอามาเติมให้เต็มหายขาดแคลนบกพร่อง หรือเอามาระงับดับคลายความบีบคั้นกระวนกระวายนั้น และในการแสวงหาเช่นนี้ ก็ปรากฏความขัดแย้งเบียดเบียนกันขึ้น เกิดปัญหาเกี่ยวกับความดีความชั่ว และความสุขความทุกข์ในระหว่างมนุษย์พอกพูนขยายวงกว้างขวางออกไป

มองอีกด้านหนึ่ง ปัญหาเกิดจากมนุษย์มีทุกข์อยู่แล้ว แต่แก้ไขทุกข์ไม่ถูกต้อง จึงระบายทุกข์นั้นออกไป ทำให้ทุกข์กระจาย เพิ่มขยายปัญหาทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น ด้วยความเป็นไปเช่นนี้ ทุกข์ที่เป็นสภาวะติดเนื่องมากับความเป็นสังขารของชีวิต หรือทุกข์ตามธรรมดาของธรรมชาติ แทนที่จะถูกแก้ไข กลับถูกละเลยมองข้าม หรือปิดกั้นไว้เสีย แล้วสุขทุกข์ และปัญหาต่างๆ ชนิดที่เกิดจากฝีมือเสกสรรค์ฝันพิสดารของมนุษย์ ก็เกิดประดังประดังพรูวิจิตรนานับการ จนแทบจะบดบังให้มนุษย์ลืมปัญหาพื้นฐานของชีวิตเสียทีเดียว

บางคราว มนุษย์เองยังคิดหลงไปด้วยซ้ำว่า หากลืมนองปัญหาพื้นฐานของชีวิตนั้นเสียได้ ก็จะสามารถหลุดพ้นไปจากความทุกข์ และชีวิตก็จะมีความสุข แต่ความจริงยังคงยืนยันอยู่นายว่า ตราบใด มนุษย์ยังไม่สามารถจัดการกับปัญหาพื้นฐานแห่งชีวิตของตน ยังวางตัววางใจหาที่ลงไม่ได้กับทุกข์ถึงขั้นตัวสภาวะ ตราบนั้น มนุษย์ก็จะยังแก้ปัญหาไม่สำเร็จ ยังหลีกเลี่ยงไม่พ้นการตามรั้งความของทุกข์ ไม่ว่าจะพบสุขขนาดไหน และจะยังไม่ประสบความสุขที่แท้จริง ซึ่งเต็มอ้อม สมบูรณ์ในตัว และจบบริบูรณ์ลงที่ความพึงพอใจอย่างไม่คืนคลายไม่กลับกลาย

ซ้ำร้าย ทุกข์พื้นฐานที่หลบเลี่ยงและยังไม่ได้แก้นั้น กลับจะกลายเป็นเงื่อนปมซ้อนอยู่เบื้องหลัง คอยส่งอิทธิพลออกมาบีบคั้นรื้อนร้าวให้การแสวงหาและเสวยสุขต่างๆ เป็นไปอย่างเร่าร้อนกระวนกระวาย ไม่รู้จักเต็มอ้อม และไม่มีแก่นใจจริง ขาดความมั่นใจที่โปร่งโล่ง พร้อมทั้งส่งผลในทางจริยธรรมเกี่ยวกับความดีความชั่ว เช่น เพิ่มทวีการแย่งชิงเบียดเบียน ให้แพร่หลายและรุนแรงยิ่งขึ้นด้วย พุทธอีกนัยหนึ่งว่า สร้างความกดดันให้ทุกข์แผ่ขยายตัวเพิ่มซีดระดับสูงตามขึ้นไป

การดำเนินชีวิต ก็คือ ความพยายามที่จะแก้ปัญหาของชีวิต หรือการหาทางปลดปล่อยไถ่ถอนทุกข์ แต่ถ้าไม่รู้วิธีแก้ไขหรือวิธีปลดปล่อยไถ่ถอนที่ถูกต้อง การแก้ปัญหา ก็กลายเป็นการเพิ่มปัญหา การปลดปล่อยไถ่ถอนทุกข์ ก็กลายเป็นการสะสมทุกข์ ยิ่งพยายามดำเนินไป ปัญหาหรือทุกข์ก็ยิ่งเพิ่มขึ้น กลายเป็นวงจร และเป็นวงจรที่ยิ่งหนายิ่งเข้มข้นยิ่งซับซ้อนขึ้นทุกที เรียกโดยภาพพจน์ว่าเป็นวังวนแห่งปัญหา และการเวียนว่ายอยู่ในทุกข์ สภาพเช่นนี้ คือ ความเป็นไปแห่งกระบวนการแบบสังสารวัฏฏ์ (วังวนแห่งการเวียนว่ายอยู่ในทุกข์) ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในหลักปฏิจจสมุปบาทฝ่ายสมุทยวาร หรืออนุโลมปฏิจจสมุปบาท แสดงให้เห็นว่า ปัญหาหรือความทุกข์ของมนุษย์เกิดขึ้นตามกระบวนการแห่งเหตุและผลอย่างไร

ถ้ามนุษย์อยู่กับความเป็นจริง รู้เข้าใจทุกข์ตามสภาวะของมัน ไม่ซ่อนปัญหา ไม่ปิดตา ไม่หลอกตัวเอง มีใจลงตัวกับทุกข์นั้นตามที่มันเป็นของมันได้ นอกจากว่าเขาจะไม่มีปมซ้อนข้างในที่จะก่อปัญหาใหม่ที่ขยายปัญหาเก่าแล้ว ปัญญาที่เขามีเป็นพื้นฐานนั้น ก็จะพัฒนาขึ้นไป มาปลดปล่อยจิตใจของเขาให้เป็นอิสระแม้แต่จาก

ทุกข์ที่เป็นสภาวะพื้นฐานของชีวิตด้วย โดยที่ว่า ทุกข์ที่มีเป็นสภาวะตามธรรมดาของมันเป็นธรรมดา ก็เป็นเพียงทุกข์ของธรรมชาติตามธรรมดาของมันไป ไม่มีผลที่จะก่อปัญหาทำให้เกิดเป็นทุกข์ขึ้นในจิตใจของเขา

ยิ่งกว่านั้น แม้แต่ในระหว่างที่ยังไม่เป็นอิสระสิ้นเชิง เมื่อไม่มีเงื่อนไขของปัญหาจากทุกข์ที่บังตาไว้นั้น เขาจะเสวยความสุขได้ ก็เสวยได้เต็มอ้อมสมบูรณ์ตามภาวะที่มีที่เป็นของมันนั้น และพร้อมกันนั้น โอกาสก็เปิดให้ในการที่คนจะพัฒนาความสุขขั้นต่างๆ ได้มากมาย มีความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้น สุขที่เป็นอิสระมากขึ้น สุขที่เต็มอ้อมมากขึ้น ความสุขที่สมบูรณ์ปลอดมลพิษมากขึ้น ความสุขสัมพัทธ์ที่โปร่งโล่งมากขึ้นไปตามลำดับ จนถึงความสุขที่ไร้ทุกข์แท้จริง หนทางแห่งความสุขเปิดกว้างเต็มที่ ไม่มีกรอบกั้นหรือขีดคั่นที่จะจำกัดใดๆ

ว่าโดยหลักพื้นฐาน พระพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทสมุทยวาร อันเป็นที่มาของปัญหาหรือความทุกข์แล้ว ก็ได้ทรงหยุดอยู่เพียงนั้น แต่ได้ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร อันเป็นกระบวนการฝ่ายวิวิภูฏ คือฝ่ายดับทุกข์ หรือแก้ไขปัญหาต่อไปอีกด้วย เป็นการชี้ให้เห็นว่า ทุกข์หรือปัญหาของมนุษย์เป็นสิ่งที่แก้ไขได้ และทรงแสดงวิธีแก้ไขไว้ด้วย

ยิ่งกว่านั้น ยังทรงชี้ต่อไปถึงภาวะที่เลิศล้ำสมบูรณ์ ซึ่งมนุษย์สามารถมีชีวิตที่ดีงามและเป็นสุขแท้จริงได้ โดยไม่ต้องฝากตัวขึ้นต่อปัจจัยภายนอก ไม่ต้องเอาสุขทุกข์ของตนไปพึ่งไว้กับสิ่งทั้งหลายที่เป็นสังขารให้สิ่งเหล่านั้นกำหนด ซึ่งสิ่งเหล่านั้นแม้แต่ตัวมันเองก็ทรงเอาไว้ไม่ได้ ไม่ต้องพูดถึงว่าจะไปช่วยรับฟังรับยันให้ใครทรงแสดงให้เห็นว่า ภาวะเช่นนั้นมียู่ และเป็นไปได้ ภาวะนั้นเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดคุณค่าและความหมายแก่ชีวิตได้อย่างแท้จริง เพราะทำให้ชีวิตเป็นอิสระ เป็นไทแก่ตัว ไม่ต้องขึ้นกับสิ่งภายนอก

ทั้งนี้ ต่างกับภาวะอย่างอื่นภายนอก เช่นความสุข เป็นต้น ที่มนุษย์แสวงหากันอยู่ ซึ่งเมื่อมนุษย์รับเอาคุณค่าและความหมายจากมัน มันก็ทำให้ชีวิตของมนุษย์สูญเสียคุณค่าหมดความหมายไปด้วย เพราะมันเองไม่มีคุณค่าและความหมายที่จะเป็นหลักให้แก่ใคร ด้วยว่าตัวมันเองก็ขึ้นกับสิ่งอื่นๆ ต่อๆ ไป อย่างน้อยที่สุด มันก็ทำให้ความเป็นอิสระความเป็นไทของมนุษย์หลุดออกไปอยู่ในกำกับของมัน

แม้ว่าในเบื้องต้น มนุษย์จะยังไม่สามารถเข้าถึงภาวะวิวิภูฏนี้ได้โดยสมบูรณ์ แต่เมื่อเริ่มต้นดำเนินชีวิตตามวิถีทางแห่งการแก้ปัญหาที่ถูกต้อแล้ว เมื่อสามารถตัดทอนกำลังของกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาทสมุทยวาร และเสริมกำลังกระบวนการตามแนวปฏิจจสมุปบาทนิโรธวารได้มากขึ้นเท่าใด ก็จะสามารถแก้ไขปัญหา เห็นห่างจากทุกข์ และมีชีวิตที่ดีงามได้มากขึ้นเท่านั้น นอกจากนั้น ยังจะทำให้สามารถเสวยสุขแบบเสพโลกได้อย่างรู้เท่าทัน ไม่สยบ ไม่ตกเป็นทาส ไม่ถูกกระแสดความผันผวนของมันทำร้ายเอา ไม่เป็นเหตุก่อทุกข์หรือปัญหาทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น และยังคงช่วยให้มีชีวิตที่เกื้อกูลแก่กันในสังคมมากขึ้นตามลำดับอีกด้วย

ในที่นี้ จะแสดงแต่กระบวนการปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร พร้อมทั้งภาวะแห่งความดับทุกข์ ภาวะพ้นปัญหา หรือไม่เกิดปัญหาเลย ซึ่งเป็นฝ่ายตรงข้ามโดยตรงกับกระบวนการปฏิจจสมุปบาทสมุทยวาร พร้อมด้วยภาวะแห่งทุกข์ที่กล่าวมาแล้วเท่านั้น

ส่วนการประพฤติปฏิบัติและการดำเนินชีวิตที่เป็นวิธีแก้ปัญหาหรือผ่อนคลายทุกข์ในระหว่าง เพื่อความก้าวหน้าไปตามลำดับจนถึงจุดหมาย คือภาวะดับทุกข์หรือพ้นปัญหาโดยสิ้นเชิงในที่สุด จะยกไปกล่าวข้างหน้าในตอนต่อไป

กระบวนการระดับทุกข์ หรือ ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร

ก. วงจรยาว

การแก้ปัญหาต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องใหญ่โต หรือเล็กน้อยเพียงใดก็ตาม ต้องมีความรู้จริงหรือความเข้าใจเป็นจุดเริ่มต้น จึงจะแก้ปัญหาได้สำเร็จ มิฉะนั้น ปัญหาอาจยุ่งเหยิงสับสนหรือขยายตัวร้ายแรงยิ่งขึ้น การแก้ปัญหาต่างๆ ไปของชีวิตแต่ละเรื่องๆ ก็ต้องรู้เข้าใจตัวปัญหาและกระบวนการก่อเกิดของมันเป็นเรื่องๆ ไป จึงจะแก้ไขอย่างได้ผล

ยิ่งเมื่อต้องการแก้ปัญหาลึกลับพื้นฐานของชีวิต หรือปัญหาของตัวเอง โดยจะทำชีวิตให้เป็นชีวิตที่ไม่มีปัญหา หรือให้เป็นอย่างไรรู้ทุกซอกทุกซอญ ก็ต้องรู้เข้าใจสภาพของชีวิตที่มีทุกข์ และเหตุปัจจัยที่ทำให้ชีวิตเกิดเป็นทุกข์ขึ้น พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ต้องรู้เข้าใจสภาพความจริงที่จะช่วยให้ทำลายกระบวนการก่อเกิดทุกข์ของชีวิตลงได้

โดยนัยนี้ ความไม่รู้ หรือความหลงผิดเพราะไม่รู้จริง จึงเป็นตัวการก่อปัญหา และทำให้การดำเนินชีวิตของมนุษย์ ซึ่งมุ่งเพื่อแก้ปัญหาหรือหลุดรอดจากทุกข์ กลายเป็นการเพิ่มพูนปัญหา สะสมทุกข์ยิ่งขึ้น ในทางตรงข้าม ความรู้ หรือความเข้าใจตามเป็นจริง จึงเป็นแกนนำของการแก้ปัญหาหรือดับทุกข์ทุกอย่าง

ในกระบวนการปฏิจจสมุปบาทสมุทวาร ว่าด้วยการก่อเกิดทุกข์ ที่แสดงมาแล้ว เริ่มต้นด้วยอวิชชา ดังที่เขียนให้เห็นง่าย ต่อไปนี้

อวิชชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป → สฬายตนะ → ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา →
อุปาทาน → ภพ →ชาติ → ชรามรณะ + โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส = **ทุกข์สมุทัย**

ในกระบวนการตรงข้าม คือ ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร ว่าด้วยการดับทุกข์ เริ่มต้นด้วย ดับอวิชชา หรือไม่มีอวิชชา หรือ ปราศจากความไม่รู้ คือมีความรู้ ดังนี้

อวิชชาดับ → สังขารดับ → วิญญาณดับ → นามรูปดับ → สฬายตนะดับ → ผัสสะดับ → เวทนาดับ →
ตัณหาดับ → อุปาทานดับ → ภพดับ → ชาติดับ → ชรามรณะ + โสกะ ฯลฯ อุปายาสดับ = **ทุกข์นิโรธ**

มีข้อที่ควรทำความเข้าใจเป็นพิเศษ คือคำว่า “นิโรธ” ซึ่งแปลว่า ดับ มิใช่หมายความว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นมาแล้ว จึงทำให้มันดับไปหมดไปเท่านั้น แต่หมายความว่า ขว้างขวางรวมไปถึงการที่สิ่งนั้นๆ ไม่เกิดขึ้น ไม่ทำหน้าที่ ไม่ปรากฏขึ้นมา ถูกปิดกั้น ระวังเสีย หรือทำให้สงบเย็น ให้หมดพิษสง ก็ได้ ดังนั้น คำว่า ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร จึงไม่ได้หมายถึงเพียงกระบวนการที่จะดับทุกข์ ซึ่งเกิดขึ้นแล้วเท่านั้น แต่หมายถึงกระบวนการที่ปิดกั้นทุกข์ กระบวนการที่ไม่มีทุกข์เกิดขึ้น หรือกระบวนการที่ทำให้ไม่มีปัญหาเกิดขึ้นเลย ก็ได้ และคำว่า อวิชชาดับ ก็มีใช้หมายถึงดับความรู้ที่ผิดที่ผิดใจที่เกิดขึ้นแล้ว แต่หมายถึงอวิชชาไม่เกิดขึ้น ภาวะปราศจากอวิชชา หรือปราศจากความไม่รู้ ได้แก่มีความรู้ หรือมีวิชชานั้นเอง

รายละเอียดอย่างอื่นทั้งหมด พึงทราบตามแนวที่ได้บรรยายแล้วในเรื่องปฏิจจสมุปบาท คือบพว่าด้วย “ชีวิตเป็นไปอย่างไร ?”

กระบวนการทั้งฝ่ายก่อเกิดทุกข์ และฝ่ายดับทุกข์ อย่างที่เขียนแสดงไว้นี้ เป็นวงจรแบบเต็มรูป หรือ วงจรยาว คือมีองค์ธรรมที่เป็นปัจจัยครบทั้ง ๑๒ หัวข้อ และทำหน้าที่สัมพันธ์สืบทอดต่อเนื่องเรียงกันไป ตามลำดับจนครบทุกหัวข้อ

แต่ความจริง การแสดงปฏิจสุมุขบาทสมุทวาร หรือกระบวนธรรมก่อเกิดทุกข์ ไม่จำเป็นต้องแสดงตลอดสายครบทุกหัวข้อตามลำดับแบบนี้เสมอไป ในบาลีปรากฏว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงยกย่องเป็นแบบอื่นก็มี สุดแต่ว่าจุดของปัญหาจะตั้งต้นที่ไหน หรือทรงมุ่งย้ำเน้นข้อใดแง่ใด⁵³⁸

อย่างไรก็ตาม กล่าวโดยสรุป ไม่ว่าจะทรงแสดงกระบวนธรรมฝ่ายก่อเกิดทุกข์เป็นแบบใดก็ตาม ในฝ่ายดับทุกข์ กระบวนธรรมมีหลักทั่วไปแบบเดียวกัน คือ ตั้งต้นแต่ดับอวิชชา ไปตามลำดับ

ข. วงจรสั้น

ในทางปฏิบัติ บางครั้งพระพุทธเจ้าทรงแสดงกระบวนธรรมตามสภาพความเป็นไปในชีวิตประจำวัน ชนิดที่จะมองเห็นและเข้าใจกันได้ง่ายๆ ในกรณีเช่นนี้ กระบวนธรรมฝ่ายก่อเกิดทุกข์ หรือปฏิจสุมุขบาทสมุทวาร จะเริ่มต้นที่การรับรู้ทางอายตนะทั้ง ๖ แล้วแล่นต่อไปทางข้างปลายตลอดสาย จนถึงชรามรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส ละช่วงต้นของกระบวนธรรมตั้งแต่อวิชชาเป็นต้นมา ไว้ในฐานะให้เข้าใจว่ามีแฝงอยู่ด้วยพร้อมในตัวส่วนกระบวนธรรมฝ่ายดับทุกข์ หรือปฏิจสุมุขบาทนิโรธวาร ก็จะตั้งต้นที่ดับตัณหาเป็นต้นไป คือตั้งต้นหลังจากรับรู้และเกิดเวทนาแล้ว ไม่ย้อนไปพูดถึงการดับอวิชชาเป็นต้นในช่วงแรกเลย ดังจะเห็นได้จากบาลีที่ยกมาเป็นตัวอย่าง ดังนี้

แสดงสมุทวารก่อน แห่งหนึ่งว่า:

“ภิกษุทั้งหลาย เด็กนั้นเติบโตขึ้น อินทรีก็แก่กล้า เบริษั่มพริ้งพร้อมด้วยกามคุณ ๕ ให้เขาปรนเปรอด้วยรูป เสียง กลิ่น รส โณภูฐัพพะ (สิ่งสัมผัสกาย) ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ที่มีลักษณะน่ารัก เย้ายวน ชวนกำหนด ชวนรักใคร่; เด็กนั้น เห็นรูปด้วยตา...ฟังเสียงด้วยหู...รู้สึกด้วยจมูก...ลิ้มรสด้วยลิ้น...ถูกตบโณภูฐัพพะด้วยกาย...รู้ธรรมารมณด้วยใจแล้ว ย่อมติดใจในรูป ฯลฯ ในธรรมารมณ ที่มีลักษณะน่ารัก ย่อมซัดใจในรูป ฯลฯ ในธรรมารมณ ที่มีลักษณะไม่น่ารัก เด็กนั้นขยไต่ยปราศจากสติกำกับตัว และมีจิตต้อย (จิตใจไม่เจริญเติบโต) ไม่รู้ซัดตามเป็นจริงซึ่งเจโตวิมุติติ (ภาวะเป็นอิสระปลอดพ้นของจิตใจ) ปัญญาวิมุติติ (ภาวะเป็นอิสระปลอดพ้นด้วยปัญญา) ขึ้นเป็นที่บาปอกุศลธรรมทั้งหลายดับไปไม่เหลือ.

⁵³⁸ ตามที่ศึกษาสืบกันมา สรุปการแสดงปฏิจสุมุขบาทสมุทวาร เป็น ๔ แบบ คือ

- ๑) ซักต้นไปหาปลาย (แบบธรรมดา): อวิชชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป → สฬายตนะ → ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา → อุปาทาน → ภพ →ชาติ → ชรามรณะ + โสกะ ฯลฯ อุปายาส (เช่น ส.น.๑๖/๒-๓/๑-๒)
- ๒) ซักปลายมาหาต้น: ชรามรณะ (ทุกข์) ← ชาติ ← ภพ ← อุปาทาน ← ตัณหา ← เวทนา ← ผัสสะ ← สฬายตนะ ← นามรูป ← วิญญาณ ← สังขาร ← อวิชชา (ม.ม.๑๒/๔๔๗/๔๘๐)
- ๓) ซักจากกลางย้อนมาต้น: อาหาร ๔ ← ตัณหา ← เวทนา ← ผัสสะ ← สฬายตนะ ← นามรูป ← วิญญาณ ← สังขาร ← อวิชชา (ส.น.๑๖/๒๘/๑๔)
- ๔) ซักจากกลางไปหาปลาย: (สฬายตนะ → ผัสสะ →) เวทนา → (ตัณหา) → อุปาทาน → ภพ → ชาติ → ชรามรณะ + โสกะ ฯลฯ อุปายาส (ม.ม.๑๒/๔๕๓/๔๘๘)

สำหรับ ๓ แบบแรก เวลาแสดงฝ่ายนิโรธวาร จะแสดงแบบวงจรยาวเต็มรูป ถึงอวิชชา แต่สำหรับแบบที่ ๔ แสดงนิโรธวารแบบวงจรสั้น เหมือนที่กล่าวในเนื้อเรื่อง ข้อ ข. ที่จะกล่าวต่อไป

“เด็กนั้น ประกอบความยินดียินร้ายเอาไว้อย่างนี้ ได้เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ตาม, เขาข่มตั้งหน้าเพลิน พร่ำบ่นพร่ำชม สยบอยู่กับเวทนานั้น; เมื่อเขาตั้งหน้าเพลิน พร่ำบ่นพร่ำชม สยบอยู่กับเวทนานั้น นันทิ (ความดีใคร่เหิมใจ) ข่มเกิด ขึ้น, นันทิ ในเวทนานั้น ก็คืออุปาทาน, เพราะอุปาทานของเขาเป็นปัจจัย ก็มีภพ, เพราะภพเป็นปัจจัย ก็มีชาติ, เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เกิดขึ้นพร้อม; ความทุกข์พร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ ข่มมีด้วยอาการอย่างนี้”⁵³⁹

อีกแห่งหนึ่งว่า:

“ภิกษุทั้งหลาย ความทุกข์พร้อมแห่งทุกข์เป็นไฉน? ชาติตายและรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ, ความประจวบแห่งสิ่งทั้งสามนั้น เป็นผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี, เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี; ภิกษุทั้งหลาย นี้แลคือความทุกข์พร้อมแห่งทุกข์”⁵⁴⁰ (ทางด้าน โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน ก็อย่างเดียวกัน)

ความในบาลีสองแห่งนี้ จับเฉพาะองค์ธรรมหลัก เขียนเป็นกระบวนการธรรมให้ดูง่าย ดังนี้

แบบแรก: (สพ่ายตนะ → ผัสสะ →) เวทนา → นันทิ → อุปาทาน → ภพ → ชาติ → ชรามรณะ + โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส = **ทุกข์สมุทัย**

แบบที่สอง: (สพ่ายตนะ →) ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา = **ทุกข์สมุทัย**

ทั้งสองแบบนี้ โดยหลักการหรือสาระสำคัญ ก็อย่างเดียวกัน คือ เริ่มที่การรับรู้ทางอายตนะ แต่แบบแรก แสดงกระบวนการธรรมต่อไปจนตลอดสาย แบบที่สองแสดงถึงตัณหา ต่อจากนั้นคงเป็นอันให้รู้กันโดยนัย

แสดงนิโรธวารต่อไป แห่งแรกว่า (ต่อมา เด็กนั้นได้ออกบวชศึกษาปฏิบัติธรรม ประกอบด้วยศีล อินทริยสังวร และเจริญฌานแล้ว):

“เธอเห็นรูปด้วยตา ฯลฯ รู้ธรรมารมณด้วยใจแล้ว ไม่ติดพันในรูป ฯลฯ ในธรรมารมณที่มีลักษณะน่ารัก ไม่ขัดเคืองในรูป ในเสียง ฯลฯ ในธรรมารมณที่มีลักษณะไม่น่ารัก เธออยู่อย่างมีสติกำกับตัว มีจิตใจที่เจริญเติบโตใหญ่กว้างขวางไม่มีประมาณ และรู้ชัดตามเป็นจริง ซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ที่บาปอกุศลธรรมทั้งหลายดับไปไม่เหลือ. เธอผู้ละความยินดียินร้ายได้เป็นอย่างดี ได้เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ตาม, เธอข่มไม่ตั้งหน้าเพลิน ไม่พร่ำบ่นพร่ำชม ไม่สยบกับเวทนานั้น; เมื่อเธอไม่ตั้งหน้าเพลิน ไม่พร่ำบ่นพร่ำชม ไม่สยบกับเวทนานั้น, นันทิใด ๆ ในเวทนาทั้งหลาย ข่มดับ; เพราะความดับแห่งนันทิของเธอ อุปาทานก็ดับ, เพราะอุปาทานดับ ภพก็ดับ, เพราะภพดับ ชาติก็ดับ, เพราะชาติดับ ชรามรณะ + โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็ดับ; ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ข่มมีด้วยอาการอย่างนี้”⁵⁴¹

⁵³⁹ ม.ม.๑๒/๔๕๓/๔๘๘.

⁵⁴⁰ ส.น.๑๖/๑๖๒/๘๖; ส.สพ.๑๘/๑๕๔/๑๐๖.

⁵⁴¹ ม.ม.๑๒/๔๕๘/๔๙๔.

แห่งที่สองว่า:

“ภิกษุทั้งหลาย ความขัสตงแห่งทุกข์เป็นไฉน? ชาติตาและรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ, ความประจวบแห่งสิ่งทั้งสามนั้น เป็นผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี, เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี; เพราะตัณหานั้นนั่นแหละจางดับไปไม่เหลือ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพก็ดับ, เพราะภพดับ ชาติก็ดับ, เพราะชาติดับ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็ดับ; ความดับแห่งทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้, ภิกษุทั้งหลาย นี่แท้คือความขัสตงแห่งทุกข์”⁵⁴² (ทางด้านโสดะ ฯลฯ มีเน ก็อย่างเดียวกัน)

บาลีทั้งสองแห่งนี้ เขียนเป็นกระบวนการให้ดูง่ายได้ ดังนี้

แบบแรก: (สพ่ายตนะ → ผัสสะ →) เวทนา → นันทิดับ → อุปาทานดับ → ภพดับ → ชาติดับ → ชรามรณะ + โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสดับ = **ทุกขนิโรธ**

แบบที่สอง: (สพ่ายตนะ →) ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา; (แต่) ตัณหาดับ → อุปาทานดับ → ภพดับ → ชาติดับ → ชรามรณะ + โสกะ ฯลฯ อุปายาสดับ = **ทุกขนิโรธ**

ตามที่เขียนแสดงนี้ แบบแรกแสดงใหม่ตลอดสาย ให้ตรงข้ามกับฝ่ายสมุทยวารที่ได้แสดงไปแล้ว ส่วนแบบที่สอง แสดงต่อจากฝ่ายสมุทยวารนั้นไปเลย เพราะสมุทยวารแสดงไว้เพียงแค่ตัณหา พอถึงตัณหาก็กกลับตรงข้ามให้เป็นฝ่ายดับไปจนตลอดสาย

แต่รวมความแล้ว ทั้งสองแบบนี้ไม่ต่างกันเลย หลักการใหญ่และสาระสำคัญคงเป็นอย่างเดียวกัน คือแสดงกระบวนการฝ่ายดับ หลังจากมีการรับรู้และเสวยเวทนาแล้ว โดยตัดตอนให้หยุดเพียงนั้น ไม่ให้หนีหรือตัณหาเกิดขึ้นได้ วงจรก็ขาด ทุกข์ก็ไม่เกิด

พึงสังเกตว่า คำว่า “นันทิ” ในแบบที่ ๑ พูดอย่างคร่าวๆ ก็ตรงกับตัณหาในแบบที่สองนั่นเอง เป็นแต่ใช้ยกย่องไปเล็กน้อย ให้เหมาะสมกับข้อความแวดล้อมที่เป็นกรณีเฉพาะของแบบที่หนึ่งนั้นเท่านั้น

ข้อสังเกตสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ก็คือ ข้อความในบาลีของแบบที่ ๑ แสดงให้เห็นชัดเจนว่า คำว่านันทิดับหมายความว่า นันทิไม่เกิดขึ้น หรือไม่มีนันทินั่นเอง เมื่อนำความหมายนี้มาใช้แสดงการดับตัณหาในแบบที่สอง ก็จะได้สาระสำคัญว่า “เมื่อรับรู้แล้ว เกิดเวทนา แล้วก็เกิดตัณหาตามกระบวนการแบบก่อเกิดทุกข์ แต่คราวนี้ตัดตอนเสียก่อน โดยปิดกั้นไม่ให้ตัณหาเกิดขึ้น วงจรก็ขาด องค์กรธรรมข้อต่อๆ ไป เช่น อุปาทานเป็นต้น ก็ไม่เกิด ทุกข์ก็ไม่เกิด ทุกขนิโรธ ก็สำเร็จ”

ในกระบวนการแบบวงจรสั้น ทั้งฝ่ายก่อเกิดทุกข์หรือฝ่ายสังสารวัฏฏ์ และฝ่ายดับทุกข์หรือฝ่ายวิวัฏฏ์นี้ แม้จะไม่ได้กล่าวถึงอวิชชาไว้ แต่ก็พึงทราบว่าอวิชชาแฝงอยู่พร้อมในตัว ซึ่งเห็นได้ไม่ยาก กล่าวคือ ในฝ่ายก่อเกิดทุกข์ เมื่อเสวยเวทนาแล้ว ตัณหาเกิดขึ้น ก็เพราะไม่รู้เท่าทันสภาพความจริงของสิ่งที่ตนเสวยนั้นว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นสิ่งที่ไม่อาจจะเข้าไปยึดถือเอาเป็นของตนได้จริง ไม่รู้ว่าสิ่งนั้นมีคุณสมบัติอย่างไร เป็นต้น และทำการรับรู้ด้วยอวิชชาที่เรียกว่า อวิชชาสัมผัส⁵⁴³ เวทนาที่เกิดจากอวิชชาสัมผัสนี้ จึงเป็นเหตุให้เกิดตัณหา

⁵⁴² ส.นิ.๑๖/๑๖๓/๘๗; ส.สป.๑๘๘/๑๕๕/๑๐๗.

⁵⁴³ ดู ส.ข.๑๗/๔๔/๕๘; ๑๗๔/๑๑๗.

ส่วนในฝ่ายดับทุกข์ เมื่อเสวยเวทนาแล้ว ไม่เกิดตัณหา ก็เพราะมีความรู้เท่าทันสภาวะสังขารของสิ่งที่เสพเสวย คือมีวิชชารองรับเป็นพื้นอยู่ จึงทำการรับรู้ชนิดที่ไม่ประกอบด้วยอวิชชา เมื่อไม่มีอวิชชาสัมผัส เวทนาที่เกิดขึ้นก็ไม่นำไปสู่ตัณหา ดังนั้น ที่ว่าตัณหาดับ จึงบังถึงอวิชชาดับอยู่แล้วในตัว พุทธอีกนัยหนึ่งว่า เป็นการดับอวิชชาที่แสดงอย่างอ้อม โดยยกการดับตัณหาขึ้นชูเป็นตัวเด่น (เหมือนอย่างที่พระพุทธเจ้าแสดงในคำจำกัดความอย่างสั้นของอริยสัจข้อที่ ๒ และ ๓ ว่า ตัณหาเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ และดับทุกข์ได้ด้วยการดับตัณหา) การที่ทรงแสดงแบบนี้ ก็เพื่อให้เห็นภาพในทางปฏิบัติง่ายขึ้น และเห็นทางที่จะนำไปใช้ประโยชน์ชัดเจนยิ่งขึ้น

เท่าที่กล่าวมาถึงปัจจุสมุปบาทนิโรธวาร ทั้งแบบวงจรวายและวงจรสั้น สรุปว่า หลักการสำคัญของการดับทุกข์ คือการตัดวงจรให้ขาด วงจรนี้ตามปกติตัดได้ที่หัวเงื่อนไข หรือข้อ ๒ แห่ง ได้แก่ ที่ข้อใหญ่ คืออวิชชา และที่ข้อรอง คือตัณหา แต่ไม่ว่าจะตัดที่ข้อใด ก็ต้องให้ขาดถึงอวิชชาด้วย การตัดวงจรจึงมี ๒ อย่าง คือ ตัดโดยตรงที่อวิชชา และตัดโดยอ้อมที่ตัณหา

เมื่อวงจรวาย กระทบธรรมสังสารวัฏฏ์สิ้นสุดลง เข้าสู่วิวัฏฏ์ ก็จะบรรลุมภาวะแห่งความดับทุกข์ เป็นผู้มีชัยต่อปัญหาชีวิต เป็นอยู่อย่างไรโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น มีความสุขที่แท้จริง เรียกว่า เข้าถึงวิชชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ หรือนิพพาน อันเป็นประโยชน์สูงสุดที่มนุษย์ควรจะได้ คุ่มค่ากับการที่ได้เกิดมามีชีวิต

ภาวะแห่งนิพพาน

เมื่อสังสารวัฏฏ์⁵⁴⁴ หายไป ก็กลายเป็นวิวัฏฏ์⁵⁴⁴ ขึ้นเองทันที เป็นของเสร็จพร้อมอยู่ในตัว ไม่ต้องเดินทางออกจากสังสารวัฏฏ์ที่แห่งหนึ่ง ไปสู่วิวัฏฏ์อีกแห่งหนึ่ง เว้นแต่จะเป็นการพูดในเชิงภาพพจน์ หรืออุปมา เมื่ออวิชชา ตัณหา อุปาทานดับไป นิพพานก็ปรากฏแทนที่พร้อมกัน จะพูดให้มันเข้าอีกก็ว่า การดับอวิชชา ตัณหา อุปาทานนั้นแหละ คือนิพพาน

ตามปกติของปุถุชน อวิชชา ตัณหา อุปาทาน ย่อมคอยครอบงำเคลือบแฝงจิตใจ กำบังปัญญา และเป็นตัวชักใยนำเอากิเลสต่างๆ ให้ไหลเข้ามาสู่จิตใจ ทำใจให้ไหว ให้วุ่น ให้ขุ่น ให้มัว ให้ฝ้ามอง ทำให้มองเห็นสิ่งต่างๆ ไม่ชัดบ้าง ให้บิดเบือนไปเสียบ้าง ตลอดจนถ่วงดึงเหนี่ยวรั้งไว้ ให้วนเวียนติดขัดข้องขัดและคับแคบอยู่กับเครื่องผูกมัดทวนงเวียนชนิดต่างๆ

เมื่ออวิชชา ตัณหา อุปาทานนั้น ดับหายไปแล้ว ก็เกิดปัญญา เป็นวิชาสว่างแจ้งขึ้น มองเห็นสิ่งทั้งหลาย กล่าวคือโลกและชีวิต ถูกต้องชัดเจน ตามที่มันเป็นของมัน ไม่ใช่ตามที่อยากให้มันเป็น หรือตามอิทธิพลของสิ่งเคลือบแฝงกำบัง การมองเห็น การรับรู้ต่อโลกและชีวิต ก็จะเปลี่ยนไป ความรู้สึกและทำที่ต่อสิ่งต่างๆ ก็จะเปลี่ยนไป ยังผลให้บุคลิกภาพเปลี่ยนไปด้วย

สิ่งที่ปรากฏอยู่ แต่ไม่เคยรู้ ไม่เคยเห็น หรือแม้แต่นึกถึง เพราะถูกปิดกั้นคลุมบังงาไว้ หรือเพราะมวลสาละวันเพลินอยู่กับสิ่งอื่น ก็ได้รู้ได้เห็นขึ้น เกิดเป็นความรู้เห็นใหม่ๆ จิตใจเปิดเผย กว้างขวาง ไม่มีประมาณ

⁵⁴⁴ คำว่า สังสารวัฏฏ์ และวิวัฏฏ์ นำมาใช้ ณ ที่นี้ ตามนิยามแห่งวิวัฒนาการของภาษา ไม่ใช่คำจำเพาะที่ใช้มาแต่เดิม; สังสารวัฏฏ์ ในบาลีนิยมใช้เพียงสังสาร (เช่น ส.นิ.๑๖/๔๒๑/๒๑๒; อภ.จตุกก.๒๑/๑๐/๑๖; เป็นต้น) หรือ วิวัฏฏะ (เช่น ส.ข.๑๗/๑๒๒/๗๕; ส.ส.๗/๑๘๘/๑๐๐/๖๕; พ.อุ.๒๕/๑๔๘/๑๙๙; เป็นต้น) คำใดคำหนึ่ง ต่อมา ในบาลีรุ่นรองจึงใช้ควบกัน เช่น พ.ม.๒๙/๗๐๑/๔๑๔; พ.จู.๓๐/๑๗๓/๘๙ เป็นต้น; ส่วนวิวัฏฏ์ ในบาลีทั่วไปไม่นิยมใช้ในความหมายนี้ เว้นแต่ในปฏิสัมพันธ์ภาค (เช่น ๓๑/๑/๓; ๒๔๖-๒๕๒/๑๕๘-๑๖๒) ต่อมาในคัมภีร์รุ่นอรรถกถาและฎีกา จึงนิยมใช้กันด้นขึ้น (เช่น วิสุทธิ.๓/๓๕๑; วินย.อ.๒/๒๕๒; อภ.อ.๓/๔๒๕; วิสุทธิ.ฎีกา ๑/๑๑๙ เป็นต้น)

โปร่งโล่ง เป็นอิสระ เป็นภาวะที่แจ่มใส สะอาด สว่าง สงบ ละเอียดอ่อน ประณีต ลึกซึ้ง ซึ่งผู้ยังมีวิชา ตัณหา อุปาทาน ครอบงำใจอยู่ อย่างที่เรียกกันว่าปุถุชน นึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจ แต่เข้าถึงเมื่อใด ก็รู้เห็นประจักษ์แจ้งเอง เมื่อนั้น ดังคุณบท คือคำแสดงคุณลักษณะของนิพพานว่า:

“นิพพาน ชันผู้บรรลุเห็นได้เอง ไม่ขึ้นกับกาล เรียกให้มาสู่ได้ ควรน้อมเขาเข้ามาไว้ ชัน
วิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน”⁵⁴⁵

การที่ปุถุชนไม่สามารถนึกเห็น ไม่อาจคิดให้เข้าใจภาวะของนิพพานได้นั้น เพราะธรรมชาติของมนุษย์ เมื่อ ยังไม่รู้เห็นประจักษ์เองซึ่งสิ่งใด ก็เรียนรู้สิ่งนั้นด้วยอาศัยความรู้เก่าเป็นพื้นเทียบ คือ เอาสัญญาที่มีอยู่แล้วมา กำหนด แล้ววาดภาพขึ้นใหม่จากสัญญาต่างๆ ที่เอามากำหนดเทียบนั้น ได้ภาพตามสัญญาที่เป็นองค์ประกอบ เหมือนอย่างคนไม่เคยเห็นไม่เคยรู้จักช้างเลย เมื่อมีใครพูดขึ้นแก่เขาว่า “ช้าง” เขาจะไม่รู้ไม่เข้าใจ นึกอะไรไม่ได้ เลย อาจจะไปตามอาการกิริยาเป็นต้นของผู้พูดแล้ว อาจจะไปคิดว่าผู้พูดกล่าวผิดสวาทแก่เขา หรืออาจจะ นึกไปว่าผู้พูดกล่าวคำภาษาต่างประเทศคำหนึ่ง หรืออาจจะนึกว่าผู้พูดเสียดสี จึงกล่าวคำไร้ความหมายออกมา หรือนึกคิดอะไรต่างๆ ไปได้มากมาย แล้วแต่สถานการณ์

แต่ถ้าผู้พูดกล่าวว่า “ฉันเห็นช้าง” ผู้ฟังนั้น จะมีความเข้าใจขึ้นหน่อยหนึ่งว่า ช้างเป็นอะไรอย่างหนึ่ง ที่ เห็นได้ด้วยตา ถ้าผู้พูดอธิบายต่อไปว่า “ช้าง เป็นสัตว์ชนิดหนึ่ง” เขาก็เข้าใจเพิ่มขึ้นอีกหน่อยหนึ่ง โดยอาจจะนึก ไปถึงสิ่งทั้งหลายที่เรียกว่าสัตว์ ไม่จำกัดชนิดและขนาด ตั้งแต่แมลงถึงไดโนเสาร์ ตั้งแต่ปลาถึงปลาวาฬ ตั้งแต่ยูง ถึงนกอินทรี เมื่อผู้พูดกล่าวต่อไปว่า “ช้าง เป็นสัตว์บก” เขาก็เข้าใจชัดขึ้นอีกหน่อยหนึ่ง ครั้นบอกว่า “ช้าง เป็น สัตว์ตัวโตมาก” เขาก็เห็นภาพจำกัดชัดเข้าอีก

จากนั้น ผู้พูดก็อาจบรรยายลักษณะของช้าง เช่น ใบหูโต ตาเล็ก มีงาสองข้าง มีงมูกยาวเป็นวง เป็นต้น ผู้ฟังก็จะได้ภาพจำเพาะที่ชัดเจนในใจของเขามากขึ้น ภาพนั้นอาจใกล้เคียงจริงก็ได้ หรือห่างไกลไปมากมาย ชนิด ที่ว่า ถ้าให้เขาวาดภาพที่เขาเห็นในใจเวลานั้นออกมาเป็นรูปวาดบนแผ่นกระดาษ เราอาจได้รูปสัตว์ประหลาด เพิ่มขึ้นอีกชนิดหนึ่ง สำหรับนิยายโบราณเรื่องใหม่ก็ได้ เพราะผู้ไม่รู้ไม่เห็นจริงนี้แหละ มักใช้สัญญาต่างๆ สร้าง ภาพได้วิจิตรพิสดารนัก ทั้งนี้ ภาพในใจของเขาจะเป็นอย่างไร ย่อมขึ้นต่อความแม่นยำของสัญญาเกี่ยวกับ ลักษณะอาการต่างๆ ที่ผู้เล่ายกขึ้นมาพูดฝ่ายหนึ่ง และสัญญาที่ผู้ฟังเอามาประสานเป็นองค์ประกอบสร้างสัญญา ใหม่อีกฝ่ายหนึ่ง

จะเห็นว่า คำว่า “เห็น” ก็ดี “สัตว์” ก็ดี “บก” “ตัวโต” เป็นต้น ก็ดี ล้วนเป็นสัญญาที่ผู้ฟังมีอยู่แล้ว ทั้งสิ้น แต่ในกรณีที่สิ่งที้นำมาบอกเล่า แตกต่างไปจากสิ่งที่ผู้ฟังเคยรู้เห็นมีสัญญาอยู่ก่อนแล้วโดยสิ้นเชิง ไม่มี ลักษณะอาการใดที่จะเทียบกันได้เลย ผู้ฟังจะไม่มีทางนึกเห็นหรือเข้าใจได้ด้วยประการใดทั้งสิ้น

เมื่อมีการสอบถามเทียบเคียงขึ้น คือผู้ฟังขอเอาสัญญาของตนออกมาต่อความรู้ใหม่ ก็จะทำได้อย่าง เดียว คือปฏิเสธ หรือถ้าผู้เล่าขึ้นพยายามจะชี้แจงด้วยสัญญาที่ผู้ฟังพอจะเอามาเทียบได้บ้าง ก็เสี่ยงอันตราย อย่างมากต่อการที่ผู้ฟังจะสร้างสัญญาผิดๆ ต่อสิ่งที่นำมาเล่านั้น ถ้าผู้ฟังไม่สร้างสัญญาผิด ก็อาจไปสู่สัจทางอีก ข้างหนึ่ง คือปฏิเสธคำบอกของผู้เล่า โดยกล่าวหาว่าผู้เล่ากล่าวเท็จ หลอกหลวง สิ่งทีนำมาเล่านั้นไม่มีจริง

⁵⁴⁵ อัง.ติก.๒๐/๔๘๕/๒๐๒; พึงสังเกตว่า คุณบททั้ง ๕ อย่างของนิพพาน ตรงกับคุณบท ๕ ข้อท้ายของพระธรรม ทั้งนี้สอดคล้องกับ ความที่ท่านอธิบายกันมาว่า คุณบทข้อที่ ๑ ของพระธรรม (สุภาขาโต) เป็นคุณลักษณะของพระธรรมส่วนที่เป็นคำสั่งสอน ที่ต่อมา เรียกว่าปริยัติธรรม คือธรรมอันพึงเล่าเรียน คุณบทที่ ๒ ถึง ๖ (สหวิภูจิกโก ถึง ปจจตุตฺต เวทิตพฺโพ วิญญูติ) เป็นคุณลักษณะของ โลกุตระธรรมโดยเฉพาะ (วิสุทธิ.๑/๒๗๓).

แต่การที่ผู้ฟังจะปฏิเสธ โดยกล่าวว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่มีจริง เพียงเพราะเหตุที่ตนไม่เคยเห็นไม่เคยรู้จัก ไม่เหมือนกับสิ่งที่ตนเคยรู้จักและตนเองไม่อาจนึกเห็นหรือเข้าใจ ย่อมไม่เป็นการถูกต้อง

นิพพานเป็นภาวะที่พ้นจากสภาพทั้งหลายที่ปุถุชนรู้จัก นอกเหนือออกไปจากการรับรู้ที่ถูกอวิชชา ตัณหา อุปาทานครอบงำ เป็นภาวะที่เข้าถึงทันที พร้อมกับการละกิเลสที่เคลือบคลุมใจ หรือพ้นจากภาวะลักษณะต่างๆ ที่เป็นวิสัยของปุถุชน เหมือนเลื่อนฉากออก ก็มองเห็นท้องฟ้า นิพพานไม่มีลักษณะอาการเหมือนสิ่งใด ที่ปุถุชนเคยรู้จักเคยเห็น ปุถุชนจึงไม่อาจนึกเห็นหรือคิดเข้าใจได้ แต่จะว่านิพพานไม่มี ก็ไม่ถูก มีผู้กล่าวอุปมาบางอย่างไว้ เพื่อให้ปุถุชนพอสำนึกได้ว่า สิ่งที่ตนนึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจ ไม่จำเป็นต้องไม่มี

ข้อเปรียบเทียบที่นำฟังเรื่องหนึ่ง คือ เรื่องปลาไม่รู้จักบก มีความย่อของนิทานว่า ปลากับเต่าเป็นเพื่อนสนิทกัน ปลาอยู่แต่ในน้ำ รู้จักแต่เรื่องราวความเป็นไปในน้ำ เต่าเป็นสัตว์สะเทินน้ำสะเทินบก รู้จักทั้งบกทั้งน้ำ

วันหนึ่งเต่าไปเที่ยวบกมาแล้ว ลงในน้ำพบปลา ก็เล่าให้ปลาฟัง ถึงความสดชื่นที่ได้ไปเดินเที่ยวบนผืนดินแห้ง ในท้องทุ่งโล่งที่ลมพัดฉิว ปลาฟังไปได้สักระยะ ไม่เข้าใจเลย อะไรรักนะที่ว่าเดิน อะไรรักพื้นดินแห้ง อะไรรักทุ่งโล่ง อะไรรักลมพัดฉิว แม้แต่ความสดชื่นอย่างนั้น ปลาก็ไม่รู้จัก ความสุขโดยปราศจากน้ำ จะเป็นไปได้อย่างไร มีแต่จะตายแน่ๆ

ปลาทนไม่ได้ จึงขุดขึ้น และซักถามหาความเข้าใจ เต่าเล่าและอธิบายด้วยศัพท์บก ปลาซักถามด้วยศัพท์น้ำ เต่าก็ได้แต่ปฏิเสธ ปลาจะให้เต่าอธิบายด้วยศัพท์น้ำ เต่าก็อธิบายไม่ได้ เพราะไม่รู้จะเอาอะไรมาเทียบ

ในที่สุด ปลาถึงขอสรุปว่า เต่าโกหก เรื่องที่เล่าไม่จริงทั้งสิ้น เดินก็ไม่เดิน ผืนดินแห้งก็ไม่มี ทุ่งโล่งก็ไม่ลมพัดฉิวต้องตัวแล้วสดชื่น ก็ไม่มี

ตามเรื่องนี้ ความจริงปลาเป็นฝ่ายผิด สิ่งที่เต่าเล่า มีอยู่จริง แต่พันวิสัยแห่งความรู้ของปลา เพราะปลายังไม่เคยขึ้นไปอยู่บนบก จึงไม่อาจเข้าใจได้

ข้อเทียบอีกอย่างหนึ่ง คือ ความรู้ทางอายตนะที่ต่างกัน ธรรมดาว่า ความรู้ทางอายตนะคนละอย่าง ย่อมมีลักษณะอาการที่ต่างกันโดยสิ้นเชิง และไม่อาจเทียบกันได้ รูปกับเสียงไม่มีอะไรเทียบกันได้ เสียงกับกลิ่นไม่มีอะไรเทียบกันได้ ดังนี้ เป็นต้น

สมมติว่า คนผู้หนึ่งตาบอดมาแต่กำเนิด ไม่เคยมีสัญญาเกี่ยวกับรูป ย่อมไม่มีใครสามารถไปอธิบายสีเขียว สีสแดง สีส้ม สีชมพู หรือลักษณะอาการต่างๆ ของรูป ให้เขาเข้าใจได้ด้วยความรู้จากสัญญาที่เขา มีทางอายตนะอื่นๆ ไม่ว่าจะอธิบายว่า รูปนั้นดัง เบา ทุ้ม แหลุม เหม็น หอม เบี้ยว หวาน อย่างไร หรือถ้าใครไม่มีประสาทจมูกมาแต่เกิด ใครจะอธิบายให้เขาเข้าใจ เหม็น หอม กลิ่นกุหลาบ กลิ่นส้ม กลิ่นมะลิ ได้อย่างไร เพราะคงจะต้องปฏิเสธ เขียว เหลือง แดง น้ำเงิน หนัก เบา อ้วน ผอม ดัง เบา ขม เค็ม เป็นต้น ที่เขาใช้ซักถามทั้งหมด

ยิ่งกว่านั้น มนุษย์มีอายตนะขั้นต้นสำหรับรับรู้ลักษณะอาการต่างๆ ของโลก ที่เรียกว่าอารมณ์ เพียง ๕ อย่าง ถ้ามีแง่ของความรู้ที่นอกเหนือจากนั้นไป มนุษย์ย่อมไม่อาจรู้ และแม้แต่ทำอย่างที่อยู่ ก็รู้ไปตามลักษณะอาการด้านต่างๆ เท่านั้น การไม่เคยรู้ ไม่เคยเห็น หรือนึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจของมนุษย์เพียงอย่างเดียว จึงยังมีใช้เครื่องชี้ขาดว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่มี

เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้ใหม่ ก่อนที่จะทรงประกาศธรรม ได้ทรงมีพุทธดำริว่า

“ธรรมที่เราเข้าถึงแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นยาก หยั่งรู้ตามยาก สงบ ประณีต ตรรกหยังไม่ถึง (ไม่อยู่ในวิสัยของตรรก) ละเอียดซ่อน เป็นวิสัยที่บัณฑิตจะพึงทราบ”⁵⁴⁶

⁵⁴⁶ วินย.๔/๗/๘; ม.ม.๑๒/๓๒๑/๓๒๓

และมีข้อความเป็นคาถาต่อไปนี้ว่า

“ธรรม เราลุดึงโดยยาก เวลานี้ ไม่ควรประกาศ, ธรรมนี้ มิใช่สิ่งที่สัตว์ผู้ถูกราคะโทสะ
ครอบงำ จะรู้เข้าใจได้ง่าย, สัตว์ทั้งหลายผู้ถูกราคะข่มไว้ ถูกของความมืด (อวิชชา) หน่อหุ้ม
จักไม่เห็นภาวะที่ทวนกระแส ละยึดต่อนั่น ลึกซึ้ง เห็นยาก ละยึดตียิ่งนัก”⁵⁴⁷

คำว่า “ธรรม” ในที่นี้ หมายถึง ปฏิจจสมุปบาท และ นิพพาน (จะว่าอริยสัจ ๔ ก็ได้ใจความเท่ากัน) แต่
ถึงแม้จะยากอย่างนี้ ก็ปรากฏว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงพยายามสั่งสอนชี้แจงอธิบายอย่างมากมาย ดังนั้น คำว่า
นิพพานเป็นสิ่งที่ปุถุชนนึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจ จึงควรมุ่งให้เป็นคำเตือนเสียมากกว่า คือ เตือนว่าไม่ควรเอาแต่คิด
สร้างภาพและถกเถียงซักเหตุผลมาแสดงกันอยู่ จะเป็นเหตุให้สร้างสัญญาผิดๆ ขึ้นมาเสียเปล่า ทางที่ดีหรือทางที่
ถูก ควรจะลงมือปฏิบัติให้เข้าถึง เพื่อให้เห็นประจักษ์ชัดกับตนเอง เพราะถึงแม้ว่านิพพานนั้น เมื่อยังไม่รู้ไม่เห็น ก็
นึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจ แต่ก็เป็นที่รู้ได้ เห็นได้ เข้าถึงได้ เพียงแต่ว่ายากเท่านั้น

เมื่อตกลงกันได้เช่นนี้แล้ว ก็อาจเปลี่ยนข้อความจากที่นิยมพูดกันว่า นึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจ (หรือที่บาง
ท่านถึงกับว่า พูดไม่ได้ บรรยายไม่ได้) มาใช้ตามพุทธพจน์ที่ว่า “เห็นได้ยาก หยั่งรู้ตามได้ยาก”

ในเมื่อนิพพานเป็นสิ่งเห็นได้ยาก หยั่งรู้ตามได้ยาก เมื่อยังไม่เห็น ก็นึกไม่เห็น เมื่อยังไม่เข้าถึง ก็คิดไม่
เข้าใจ ถ้อยคำที่จะใช้บอกตรงๆ และสัญญาที่จะใช้กำหนดก็ไม่ มี ดังได้กล่าวมาจะนี้ จึงน่าสังเกตว่า ในการ
กล่าวถึงนิพพาน ท่านจะพูดอย่างไร หรือใช้ถ้อยคำอย่างไร

ตามที่ได้ประมวลดู พอละสรุปวิธีพูดถึง หรืออธิบายนิพพานได้ ๔ อย่าง คือ

๑. **แบบปฏิเสธ** คือ ให้ความหมายอันแสดงถึงการละ การกำจัด การเพิกถอนภาวะไม่ดี ไม่งาม ไม่
เกื้อกูล ไม่เป็นประโยชน์ต่างๆ ที่มีอยู่ในวิสัยของฝ่ายวิภูฏวะ เช่นว่า “นิพพานคือความสิ้นราคะ สิ้นโทสะ สิ้น
โมหะ”⁵⁴⁸ “นิพพานคือความดับแห่งภพ”⁵⁴⁹ “นิพพานคือความสิ้นตัณหา”⁵⁵⁰ “ที่จบสิ้นของทุกข์”⁵⁵¹ ดังนี้ เป็นต้น
หรือใช้คำเรียกอันแสดงภาวะที่ตรงข้ามกับภาวะฝ่ายวิภูฏวะโดยตรง เช่น “เป็นอสังขตะ”⁵⁵² (ไม่ถูกปรุงแต่ง)
“อชระ” (ไม่แก่) “อมตะ” (ไม่ตาย) เป็นต้น

๒. **แบบไวพจน์** หรือเรียกตามคุณภาพ คือ นำเอาคำพูดบางคำที่ใช้พูดเข้าใจกันอยู่แล้ว อันมี
ความหมายเกี่ยวกับภาวะที่สมบูรณ์ หรือถึงามสูงสุด มาใช้เป็นคำเรียกนิพพาน เพื่อแสดงถึงคุณลักษณะของ
นิพพานนั้น ในบางแง่บางด้าน เช่น “สันตะ” (สงบ) “ปณีตะ” (ประณีต) “สุทธิ” (ความบริสุทธิ์) “เขมะ” (ความ
เกษม) เป็นต้น

⁵⁴⁷ วินย.๔/๗/๘; ม.ม.๑๒/๓๒๑/๓๒๓

⁵⁴⁸ ส.สพ.๑๘/๔๙๗/๓๑๐; ๕๑๓/๓๒๑

⁵⁴⁹ ส.น.๑๖/๒๗๑/๑๔๒

⁵⁵⁰ ส.ข.๑๗/๓๖๗/๒๓๓

⁵⁵¹ เป็นคำแสดงความหมายโดยนัย มิใช่เป็นคำจำกัดความโดยตรง เช่น ส.สพ.๑๘/๘๕/๕๓; พ.อ.๒๕/๑๕๘/๒๐๗; พ.อิตติ.๒๕/๒๓๑/
๒๖๖ เป็นต้น

⁵⁵² คำเดียวกันหมดตั้งแต่ต้นไป ดูที่มาแห่งเดียวกันข้างหน้า

๓. *แบบอุปมา* ถ้อยคำอุปมา มักใช้บรรยายภาวะและลักษณะของผู้บรรลุนิพพาน มากกว่าจะใช้บรรยายภาวะของนิพพานโดยตรง เช่น เปรียบพระอรหันต์เหมือนโค่นาผึ้ง ที่ว่ายตัดกระแส น้ำข้ามถึงฝั่งแล้ว⁵⁵³ เหมือนคนข้ามมหาสมุทร หรือห้วงน้ำใหญ่ที่มีอันตรายมาก ถึงปากขึ้นยืนบนฝั่งแล้ว⁵⁵⁴ จะว่าไปเกิดที่ไหน หรือจะว่าไม่เกิดเป็นต้น ก็ไม่ถูกทั้งสิ้น เหมือนไฟดับไปเมื่อสิ้นเชื้อ⁵⁵⁵

อย่างไรก็ตาม คำเปรียบเทียบภาวะของนิพพานโดยตรงก็มีอยู่บ้าง เช่นว่า นิพพานเป็นเหมือนภูมิภาคอันราบเรียบน่ารื่นรมย์⁵⁵⁶ เหมือนฝั่งโน้นที่เกษมไม่มีภัย⁵⁵⁷ และเหมือนพจนสารแจ้งข่าวความตามที่เป็นจริง⁵⁵⁸ เป็นต้น ที่ใช้เป็นคำเรียกเชิงเปรียบเทียบอยู่ในตัว ก็หลายคำ เช่น “อาโรคยะ” (ความไม่มีโรค, สุขภาพสมบูรณ์) “ทีปะ” (เกาะ, ที่พำนัก) “เลณะ” (ถ้ำ, ที่กำบังภัย) เป็นต้น ในสมัยคัมภีร์รุ่นต่อๆ มา ที่เป็นสาวกภาสิต ถึงกับเรียกเปรียบเทียบนิพพานเป็นเมืองไปก็มี ดังคำว่า “อุตมบุรี”⁵⁵⁹ และ “นิพพานนคร”⁵⁶⁰ ซึ่งได้กลายมาเป็นคำเทศนาโวหารและวรรณคดีโวหารในภาษาไทยว่า อมตมหานครนฤพาน บ้าง เมืองแก้วกล่าวแล้วคือพระนิพพาน บ้าง แต่คำหลังนี้ ไม่จัดเข้าในบรรดาถ้อยคำที่ยอมรับว่าใช้แสดงภาวะของนิพพานได้

๔. *แบบบรรยายภาวะโดยตรง* แบบนี้มีน้อยแห่ง แต่เป็นที่สนใจของนักศึกษา นักค้นคว้ามาก โดยเฉพาะผู้ถือพุทธธรรมอย่างเป็นทางการ และมีการตีความกันไปต่างๆ ทำให้เกิดข้อถกเถียงกันได้มาก จะได้คัดมาให้ดูต่อไป

ทั้ง ๔ แบบนี้ ถ้าเป็นคำเรียก หรือคำแสดงคุณลักษณะ บางทีท่านก็ใช้เสริมกัน มาด้วยกัน ในข้อความเดียวกัน หรือมาเป็นกลุ่ม ในที่นี้จะเอามาแสดงรวมๆ กันไว้ เท่าที่เห็นสมควร พอให้ผู้ศึกษาเห็นแนว และขอให้แยกแบบเอาเอง (แสดงตามลำดับอักษรบาลี)⁵⁶¹

ชกัณหอสกุกะ	ไม่ดำไม่ขาว (ไม่จำกัดชั้นวรรณะ, ไม่เป็นบุญไม่เป็นบาป)	ตณ्हักขะ	ภาวะสิ้นตณหา
ชกตะ	ไม่มีใครสร้าง	ตาณะ	เครื่องต้านทาน, ที่คุ้มกัน
ชกิญจนะ	ไม่มีอะไรค้างใจ, ไร้กังวล	ทีปะ	เกาะ, ที่พึ่ง
ชกุกโตภย	ไม่มีภัยแต่ที่ไหน	ทุกขั๊กขะ	ภาวะสิ้นทุกข์
ชัจจตะ	ไม่เคลื่อน, ไม่ต้องจากไป	ทุกทสะ	เห็นได้ยาก
ชัจจริยะ	อัศจรรย์	ชูวะ	ยั่งยืน
ชชระ, ชชชระ	ไม่แก่, ไม่คร่ำคร่า	นิปฺณะ	ละเอียดอ่อน
ชชตะ	ไม่เกิด	นิปปปัญจะ	ไม่มีกิเลสเครื่องเน้นซ้ำ, ไม่มีปัญจะ
ชนตะ	ไม่โอนเอนไป, ไม่มีตณหา	นิพพาน	ความดับกิเลสและกองทุกข์
		นิพพุติ	ความดับเชิงยืนยันใจ

⁵⁵³ ม.ม. ๑๒/๓๙๑/๔๒๐

⁵⁵⁴ ส.ส.พ. ๑๘/๒๘๕/๑๙๖; ๓๑๔/๒๑๘

⁵⁵⁵ ม.ม. ๑๓/๒๕๐/๒๔๖; ส.ส.พ. ๑๘/๘๐๐/๔๘๕

⁵⁵⁶ ส.ช. ๑๗/๑๙๗/๑๓๒

⁵⁵⁷ ส.ส.พ. ๑๘/๓๑๖/๒๑๙

⁵⁵⁸ ส.ส.พ. ๑๘/๓๔๒/๒๔๒

⁵⁵⁹ พ.อุ. ๓๓/๑๕๗/๒๘๒ (ปุรัมุตตม)

⁵⁶⁰ ม.ล.น. ๓๔๙

⁵⁶¹ จากที่มหาหลายแห่ง ที่สำคัญ คือ ส.ส.พ. ๑๘/๖๗๔-๗๕๑/๔๔๑-๔๕๕; ม.ม. ๑๒/๓๒๖/๓๓๒; อัง.จตุกก. ๒๑/๒๕๕/๓๓๔; พ.อุ. ๒๕/๑๖๐/๒๐๘; ส.ส.พ. ๑๘/๓๗๐/๒๖๐.

อนันต์	ไม่มีที่สุด	นิโรธ	ความดับทุกข์
อนาทาน	ไม่มีการถือมั่น	บรมสัจจ์	ความจริงอย่างยิ่ง, สัจจะสูงสุด
อนาประ	ไม่มีอื่นอีก, ประเสริฐ, ดีที่สุด	ปณิตะ	ประณีต
อนาลย	ไม่มีอาลัย, ไม่มีความติด	ปรมัตถ	ประโยชน์สูงสุด
อนาสวะ	ไม่มีอาสวะ	ปรมสุข	บรมสุข, สุขอย่างยิ่ง
อนิทัสสนะ	ไม่เห็นด้วยตา	ปรายณะ	ที่ไปข้างหน้า, ที่หมาย
อนิติกะ	ไม่มีสิ่งเป็นอันตราย	ปัสสัทธิ	ความสงบระงับ, สงบเยือกเย็น
อนุตตระ	ไม่มีอะไรยิ่งกว่า, ยอดเยี่ยม	ปาระ	ฝั่ง, ที่หมายอันปลอดภัย
อปโลกิตะ (-นะ)	ไม่ผู้ฟัง, ไม่เสื่อมสลาย	มุตติ	ความพ้น, หลุดรอด
อภยะ	ไม่มีภัย	โมกษะ	ความพ้นไปได้
อมตะ	ไม่ตาย	โยคักเขมะ	ธรรมอันเกษมจากโยคะ, ปลอดภัยเครื่องผูกมัด
อโมสธรรม	ไม่เสื่อมคลาย, ไม่กลับกลาย	เถณะ	ที่เร้น, ที่กำบังภัย
อัพภูต	ไม่เคยมีไม่เคยเป็น, น่าอัศจรรย์	วิมุตติ	ความหลุดพ้น, เป็นอิสระ
อัพยาธิ	ไม่มีโรคเบียดเบียน	วิโมกข์	ความหลุดพ้น
อัพยาปัชฌะ	ไม่มีความเบียดเบียน, ไร้ทุกข์	วิระชะ	ไม่มีธุลี
อภูตะ	ไม่กลายเป็น	วิราคะ	ความจางคลายหายติด
อสังกิลิฐฐะ	ไม่เคঁรา้หมอง	วิสุทธิ	ความบริสุทธิ์, หหมดจด
อสังกุปปะ	ไม่หวั่นไหว, ไม่โยกคลอน	สัจจะ	ความจริง
อสังขตะ	ไม่ถูกปรุงแต่ง	สันตะ	สงบ, ระงับ
อสังหิระ	ไม่คลอนแคลน	สันติ	ความสงบ
อโสกะ	ไม่มีความโศก	สรวณะ	ที่ฟัง, ที่ระลึก
อาโรคยะ	ไม่มีโรค, สุขภาพสมบูรณ์	สิวะ	แสนเกษมสำราญ
อิสรริยะ	อิสรภาพ, ความเป็นใหญ่ในตัว	สุทธิ	ความบริสุทธิ์, สะอาด
เขมะ	เกษม, ปลอดภัย	สุทุทสะ	เห็นได้ยากยิ่งนัก.

ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาปิยาและคัมภีร์ที่เป็นสาวกภาสิต (เช่น นิทเทส, ปฏิสัมภิมภิกษุคัมภีร์, เถรคาถา, เถรีคาถา, อปทาน) ตลอดจนมาถึงคัมภีร์รุ่นหลังๆ เช่น อภิธานปิปปีกา ยังกล่าวถึงหรือจัดคำเข้ามาแสดงความหมายของนิพพานอีกเป็นอันมาก เช่น

ชักขระ	ไม่รู้จักสิ้น, ไม่พินาศ	เกวละ ^{๖๒}	ไม่กลัวระคน, สมบูรณ์ในตัว, ไกวัลย์
อขลิตะ	ไม่พลั้งพลาด	นิจจะ	เที่ยง, แน่นนอน
อจละ	ไม่หวั่นไหว	นิจรูปตาปะ	ไม่มีความเดือดร้อน
อนารัมมณะ	ไม่ต้องอาศัยสิ่งยึดเหนี่ยว	ปฏิบัติสัสติ	ความสงบระงับ, เยือกเย็น
อนุปปาทะ	ความไม่เกิด	ปทะ	ที่ฟังถึง, จุดหมาย
อปวัคค	ปราศจากสังขาร, พ้นสิ้นเชิง	ประ	ภาวะตรงข้าม, ภาวะยอดยิ่ง
อมรณะ	ไม่ตาย	ปริโยสถาน	จุดสุดท้าย, จุดหมาย
อรูปะ	ไร้รูป, ไม่มีทรวดทรงลักษณะ	ปหานะ	การละกิเลส
อสปัตตะ	ไม่มีข้าศึก	วุปสมะ	ความเข้าไปสงบ
อสัมพาระ	ไม่คับแคบ, ไม่ข้องขัด	วิวิภูฏี	ภาวะพ้นวิภูฏะ, ปราศจากวิภูฏะ

^{๖๒} เกวละ (สันสกฤตเป็น ไกวัลย์) เป็นคำแสดงจุดหมายสูงสุด ที่ใช้ในศาสนาเซน (ไชนะ ของนิครนถ์), ส่วนทางฝ่ายพุทธศาสนา ในชั้นบาลียังไม่พบใช้คำนี้หมายถึงนิพพานโดยตรง เป็นแต่เรียกผู้บรรลุนิพพานว่า “เกวลี” บ้าง “เกพลี” บ้าง หลายแห่ง เช่น ส.ส.๑๕/๖๕๖/๒๔๕; อัง.ติก.๒๐/๔๔๘/๒๐๗; ม.ม.๑๓/๕๕๗/๕๕๔; อัง.ทสก.๒๔/๑๒/๑๘; ขุ.สุ.๒๕/๓๖๒/๔๒๒ เป็นต้น

บรรดาคำทั้งหมดนี้ บางคำถือได้ว่ามีความสำคัญมาก เพราะใช้เป็นคำแทน หรือคำแสดงอรรถของ นิพพานอยู่เสมอ เช่น อสังขตะ นิโรธ วิมุตติ วิราคะ สันตะ หรือสันติ เป็นต้น แต่อีกหลายคำมีที่ใช้บ่อยเหลือเกิน บางคำมีที่ใช้แห่งเดียว บางคำใช้บ้างสองสามแห่ง จึงไม่ควรถือเป็นสำคัญนัก นำมาลงไว้เพียงเพื่อประกอบความรู้ เพราะอาจช่วยเป็นแนวความเข้าใจเพิ่มขึ้นบ้าง แม้คำแปลที่ให้ไว้ ก็พอให้จับความหมายได้บ้างเท่านั้น ไม่อาจให้อรรถรสลึกซึ้งสมบูรณ์ เพราะขาดข้อความแวดล้อมที่จะช่วยเสริมความเข้าใจ

ข้อที่ล้าค้ำอย่างยิ่ง ก็คือ หลายศัพท์เป็นคำพูดที่คุ้นหูคุ้นปากของคนเฉพาะยุคสมัยและถิ่นฐานหรือ ชุมชนนั้นๆ เกี่ยวด้วยสิ่งที่เขานิยมหรือลัทธิศาสนาที่เขาเชื่อถือ ซึ่งเมื่อก้าวขึ้นมา ชนพวกนั้นย่อมทราบซึ่งเป็นอย่างดี บางทีพระพุทธเจ้าทรงนำเอาคำนั้นๆ มาใช้เรียกนิพพาน เพียงเพื่อเป็นสื่อเชื่อมโยงความคิดกับคน เหล่านั้น แล้วจึงนำเอาความหมายใหม่ตามแนวพุทธธรรมใส่เข้าไปแทน คำเช่นนี้ คนที่นอกยุคสมัย นอกถิ่นฐาน ชุมชนนั้น ย่อมไม่อาจซึมทราบในความหมายเดิมได้โดยสมบูรณ์ คำแปลตามรูปศัพท์อย่างที่ได้ให้ไว้ข้างบนนั้น คงจะช่วยความเข้าใจได้เพียงเล็กน้อย

ส่วนข้อความแบบบรรยายภาวะโดยตรง ซึ่งมีอยู่ไม่กี่แห่ง จะยกมาประกอบการพิจารณา

๑. เรื่องหนึ่งว่า คราวหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมีกถาเกี่ยวกับนิพพาน แก่ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลายได้ตั้งใจฟังเป็นอย่างดี ตอนหนึ่งพระองค์ได้ทรงเปล่งพระอุทานว่า

“มีอยู่นะ ภิกษุทั้งหลาย ขยายตนะที่ไม่มีปฐวี ไม่มีอาโป ไม่มีเตโช ไม่มีวโย ไม่มี อากาธานัญญาตนะ ไม่มีวิญญาณัญญาตนะ ไม่มีอาภิณัญญาตนะ ไม่มีเนวสัญญานา- สัญญาตนะ ไม่มีโลกนี้ ไม่มีปรโลก ไม่มีดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ทั้งสองอย่าง เราไม่กล่าว ขยายตนะนั้นว่าเป็นการมา การไป การหยุดอยู่ การจุติ การอุปบัติ, ขยายตนะนั้น ไม่มีที่ตั้งอยู่ (แต่ก็) ไม่เคลื่อนไป ทั้งไม่ต้องมีเครื่องยึดหน่วง, นั่นแหละคือที่จับล้นของทุกข”⁵⁶³

๒. อีกคราวหนึ่ง ทรงแสดงธรรมีกถาเกี่ยวกับนิพพาน แก่ภิกษุทั้งหลายเช่นเดียวกัน และได้ทรงเปล่ง พระอุทานเป็นคาถาว่า

“ธรรมตาว่า ขนตะ (ภาวะที่ไม่โน้มไปหาภพ คือไม่มีต้นหา ได้แก่นิพพาน) เป็นของเห็น ได้ยาก, สัจจะมีสิ่งให้เห็นได้ง่ายเลย; ข้าแรกต้นหาได้แล้ว, เมื่อรู้ขุอยู่เห็นอยู่ (ซึ่งสัจจะ) ย่อมไม่มีอะไรค้างใจเลย (ไม่มีอะไรที่จะติดใจกังวล)”⁵⁶⁴

๓. อีกคราวหนึ่ง ทรงแสดงธรรมีกถา แก่ภิกษุทั้งหลายเช่นเดียวกัน และได้ทรงเปล่งพระอุทานว่า

“มีอยู่นะ ภิกษุทั้งหลาย ไม่เกิด (อชาตะ) ไม่เป็น (อภุตะ) ไม่ถูกสร้าง (อกตอะ) ไม่ถูกปรุง รุ่ง แต่ง (อสังขตะ); หากว่า ไม่เกิด ไม่เป็น ไม่ถูกสร้าง ไม่ถูกปรุง รุ่ง แต่ง จักมีได้มีแล้วไซ้ การรอดพ้นภาวะเกิดแล้ว เป็นแล้ว ถูกสร้าง ถูกปรุง รุ่ง แต่ง ก็จะไม่พึงปรากฏในโลกนี้ได้เลย; แต่เพราะ เหตุที่ มิไม่เกิด ไม่เป็น ไม่ถูกสร้าง ไม่ถูกปรุง รุ่ง แต่ง ฉะนั้น การรอดพ้นภาวะเกิดแล้ว เป็นแล้ว ถูกสร้าง ถูกปรุง รุ่ง แต่ง จึงปรากฏได้”⁵⁶⁵

⁵⁶³ พุ.อุ.๒๕/๑๕๘/๒๐๖

⁵⁶⁴ พุ.อุ.๒๕/๑๕๙/๒๐๗

⁵⁶⁵ พุ.อุ.๒๕/๑๖๐/๒๐๗

๔. อีกคราวหนึ่ง ทรงแสดงธรรมมีกถาเกี่ยวกับนิพพาน แก่ภิกษุทั้งหลายเช่นเดียวกัน และได้ทรงเปล่งพระอุทานว่า

“ยังอิงอยู่ จึงมีการไหว, ไม่อิงแล้ว ก็ไม่มีการไหว; เมื่อการไหวไม่มี, ก็นิ่งสนิท; เมื่อนิ่งสนิท ก็ไม่มีการไชนเอน; เมื่อไม่มีการไชนเอน ก็ไม่มีการมาการไป; เมื่อไม่มีการมาการไป ก็ไม่มีการจุติและอุบัติ; เมื่อไม่มีการจุติและอุบัติ ก็ไม่มีที่ภพนี้ ไม่มีที่ภพนั้น ไม่มีในระหว่างภพทั้งสอง; นั่นแหละคือที่จบสิ้นของทุกขี”⁵⁶⁶

๕. อีกเรื่องหนึ่ง กล่าวถึงการที่พระพุทธเจ้าทรงแก้ไขความเห็นของพระพรหม (โบราณเรียกว่าทรมานพระพรหม) ตามความย่อว่า คราวหนึ่ง พระพรหมนามว่า พกะ เกิดมีความเห็นอันชั่วร้ายขึ้นว่า “พรหมสถานะนี้เที่ยง ยั่งยืน คงอยู่ตลอดไป เป็นทั้งหมดทั้งสิ้น ไม่มีการแตกดับ, พรหมสถานะนี้แหละ ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติ, แลที่รอดพ้นเหนือขึ้นไปนอกจากพรหมสถานะนี้ หามิได้”

พระพุทธเจ้าทรงทราบความคิดของพรหมนั้น จึงเสด็จไปตรัสบอกแก่พระพรหมว่า “พระพรหมตกอยู่ในอวิชาเสียดแล้ว พระพรหมตกอยู่ในอวิชาเสียดแล้ว จึงกล่าวสิ่งที่ไม่เที่ยงเลย ว่าเที่ยง กล่าวสิ่งที่ไม่ยั่งยืนเลย ว่ายั่งยืน กล่าวสิ่งที่ไม่คงอยู่ตลอดไป ว่าคงอยู่ตลอดไป ฯลฯ และที่รอดพ้นอื่นที่เหนือกว่ามีอยู่ ก็กลับกล่าวว่าไม่มีที่รอดพ้นอื่นที่เหนือกว่า”

ครั้งนั้น มารได้เข้างำพรหมบิรวารตนหนึ่ง กล่าวกะพระพุทธเจ้าว่า “นี่แน่ะภิกษุ นี่แน่ะภิกษุ ท่านอย่าก้าวร้าวพระพรหมนี้ ท่านอย่าก้าวร้าวพระพรหมนี้ เพราะว่าท่านพระพรหมนี้แหละ คือ ทำมหาพรหม องค์พระผู้เป็นเจ้า (อภิกู) ที่ไม่มีใครฝ่าฝืนได้ เป็นผู้มองเห็นหมดสิ้น ยังสรรพสัตว์ให้อยู่ในอำนาจ เป็นอิศวร เป็นพระเจ้าผู้สร้าง เป็นพระผู้บันดาล เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้จัดสรรโลก เป็นผู้ทรงอำนาจ เป็นพระบิดาของเหล่าสัตว์ทั้งที่เกิดแล้ว และที่จะเกิดต่อไป ฯลฯ”

พระพุทธเจ้าได้ตรัสห้ามมารเสีย มีความตอหน้ำทวยว่า “พระพรหมและบริษัทธิบิรวารของพระพรหมทั้งหมด อยู่ในกำมือของท่าน อยู่ในอำนาจของท่าน ฯลฯ แต่เราหาได้อยู่ในกำมือของท่าน หาได้อยู่ในอำนาจของท่านไม่”

เมื่อพระพรหมยืนยันว่า “ข้าพเจ้ากล่าวสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ทีเดียว ว่าเที่ยง กล่าวสิ่งที่ยั่งยืนแท้ทีเดียว ว่ายั่งยืน กล่าวสิ่งที่ยังคงอยู่ตลอดไปแท้ทีเดียว ว่าเป็นสิ่งที่ยังคงอยู่ตลอดไป ฯลฯ” พระพุทธเจ้าจึงตรัสบอกให้พระพรหมทราบ ว่า พระพรหมยังไม่รู้ ยังไม่เห็นอะไรๆ ที่เหนือกว่าพรหมนั้นอีกหลายอย่าง แต่พระองค์ทรงรู้ทรงเห็น รวมทั้ง:

“ภาวะที่พึงรู้ได้ (วิญญาน) มองด้วยตาไม่เห็น (อนัตตสนะ)⁵⁶⁷ เป็นอนันต์ สว่างแจ้งทั่วทั้งหมด (สัพพิตปะ)⁵⁶⁸ ซึ่งภาวะปฐวีแห่งปฐวีเกาะกุมไม่ได้ ภาวะอาไปแห่งอาไป... ภาวะเตโชแห่งเตโช... ภาวะวายุแห่งวายุเกาะกุมไม่ได้ ภาวะสัตว์แห่งสัตว์ทั้งหลาย... ภาวะเทพแห่งเทพทั้งหลาย... ภาวะประชาบดีแห่งพระประชาบดี... ภาวะพรหมแห่งพระพรหม... ภาวะอาภัสสระแห่งอาภัสสระพรหมทั้งหลาย... ภาวะสุภิกิณแห่งสุภิกิณพรหมทั้งหลาย... ภาวะเวหิปละแห่งเวหิปละพรหมทั้งหลายเกาะกุมไม่ได้ ภาวะพระผู้เป็นเจ้าแห่งพระผู้เป็นเจ้าเกาะกุมไม่ได้ สรรพภาวะแห่งสรรพสิ่งเกาะกุมไม่ได้”

⁵⁶⁶ พ.อุ.๒๕/๑๖๑/๒๐๘

⁵⁶⁷ แปลอีกอย่างว่า ไม่มีอะไรเป็นเครื่องเปรียบเทียบ (เทียบกับอะไรไม่ได้)

⁵⁶⁸ แปลอีกอย่างว่า เข้าถึงได้ทุกด้าน หรือมีทำขึ้นทุกด้าน คือ เข้าถึงได้ด้วยกรรมฐานทุกอย่าง

ครั้นพระพุทธเจ้าตรัสดังนี้แล้ว พระพรหมจึงกล่าวว่า “เอาละ ที่นี่ เราจะหายตัวไปจากท่านละ” แต่พระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาต พระพรหมก็หายตัวไปไม่ได้ พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า พระองค์จะทรงหายตัวบ้าง แล้วหายพระองค์ไป ตรัสให้พรหมและบริษัทบริวารได้ยินแต่พระสุรเสียงว่า

“เราเห็นภัยในภพ และมองเห็นภพของประดาผู้แสวงหาวิภพ เราจึงไม่พรั่นถึงภพใดๆ และ
ไม่ยึดติดในนทิ (คือภพัตถนา)”⁵⁶⁹

๖. อีกเรื่องหนึ่ง กล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่งเที่ยวไปทุกหนแห่ง จนถึงพรหมโลก เพื่อหาผู้ตอบคำถามเกี่ยวกับที่ที่ธาตุ ๔ ดับหมดไม่มีเหลือ ไม่ได้คำตอบ ในที่สุดต้องกลับมาทูลถามพระพุทธเจ้า

ความย่อว่า ภิกษุรูปหนึ่งเกิดความสงสัยขึ้นมาว่า “ที่ไหนหนอ มหาภูต ๔ เหล่านี้ กล่าวคือ ปรฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ย่อมดับไปไม่เหลือเลย?” เธอจึงเข้าสมาธิ แล้วไปหาหมู่เทพยดา เริ่มแต่ชั้นจาตุมหาราชิกา เป็นต้นไป ถามปัญหาข้อนั้น เทวดาต่างก็ไม่รู้ และขอให้เธอไปถามเทพชั้นสูงต่อกันขึ้นไปตามลำดับ จนถึงพรหมโลก

พรหมทั้งหลายบอกเธอว่า พวกพรหมก็ไม่ทราบเหมือนกัน แต่มีท้าวมหาพรหม องค์พระผู้เป็นเจ้า ซึ่งคงจะทราบ พระภิกษุนั้นจึงถามว่า เวลานี้ท้าวมหาพรหมนั้นอยู่ที่ไหนเล่า พรหมทั้งหลายก็ตอบว่า พวกพรหมก็ไม่ทราบเหมือนกันว่า มหาพรหมอยู่ที่ไหน หรือทิศทางใด แต่จะมีนิมิตให้เห็น เกิดมีแสงสว่าง ปรากฏโอภาสขึ้น พระพรหมจักสำแดงพระองค์เอง, การเกิดมีแสงสว่างและปรากฏโอภาสนั้นแหละ เป็นบุพนิมิตของการที่พระพรหมจะสำแดงพระองค์ และต่อมา มหาพรหมก็ได้สำแดงพระองค์แก่ภิกษุนั้น

ครั้นแล้ว ภิกษุนั้นจึงเข้าไปถามปัญหานั้นกะมหาพรหม มหาพรหมแทนที่จะตอบคำถาม กลับตรัสว่า “เราคือพระพรหม ท้าวมหาพรหม พระผู้เป็นเจ้า ผู้ที่ฝ่าฝืนไม่ได้ ผู้มองเห็นหมดสิ้น ยังสรรพสัตว์ให้อยู่ในอำนาจ เป็นอิศวร เป็นพระผู้สร้าง เป็นพระผู้บันดาล เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้จัดสรรโลก เป็นผู้ทรงอำนาจ เป็นพระบิดาของเหล่าสัตว์ทั้งที่เกิดแล้ว และที่จะเกิดต่อไป”

พระภิกษุนั้น จึงกล่าวว่า “ข้าพเจ้ามิได้ถามท่านว่า ท่านเป็นพระพรหม ท้าวมหาพรหม พระผู้เป็นเจ้า ฯลฯ แต่ถามท่านว่า มหาภูต ๔ ดับไม่เหลือ ณ ที่ไหน” พระพรหมก็ตรัสอย่างเดิมอีกว่า พระองค์เป็นมหาพรหม พระผู้เป็นเจ้า ฯลฯ ภิกษุนั้นก็ถามอีกถึงครั้งที่ ๓

พระพรหมจึงจับแขนภิกษุนั้นพาหลบออกไปข้างหนึ่ง แล้วบอกเธอว่า “นี่แน่ท่านภิกษุ พวกพรหมเทพเหล่านี้ ย่อมรู้จักข้าพเจ้าว่า อะไรๆ ที่พระพรหมไม่รู้ ไม่เห็น ไม่ทราบ ไม่แจ้งประจักษ์ ย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่ตอบปัญหาต่อหน้าพวกพรหมเทพเหล่านั้น นี่แน่ภิกษุ ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบเหมือนกันว่า มหาภูต ๔ ดับไม่เหลือ ณ ที่ไหน เพราะฉะนั้น จึงเป็นการทำผิดพลาดของท่านเอง ที่ละพระผู้มีพระภาคมาเที่ยวแสวงหา คำตอบปัญหานี้ในภายนอก นิมนต์ท่านกลับไปเถิด จงเข้าไปทูลถามปัญหานี้กะพระผู้มีพระภาค และฟังถือตามที พระองค์ตรัสตอบให้”

ในที่สุด ภิกษุนั้นจึงมาทูลถามปัญหานี้กะพระพุทธเจ้า พระองค์ได้ตรัสตอบว่า “ไม่ควรถามว่า “มหาภูต ๔ คือ ปรฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ย่อมดับไม่เหลือ ณ ที่ใด?” แต่ควรถามว่า “อาโป ปรฐวี เตโช และวาโย ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ ณ ที่ไหน, ยาว สั้น เล็ก ใหญ่ งาม ไม่งาม ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ ณ ที่ไหน, นามและรูปย่อมดับหมดไม่มีเหลือ ณ ที่ไหน?” และมีคำตอบว่าดังนี้

⁵⁶⁹ ม.ม. ๑๒/๕๕๒-๕๕๔/๕๓๐-๕๓๖.

“ภาวะที่พึงรู้ได้ (วิญญาน) มองด้วยตาไม่เห็น (อนิทัสสนะ)⁵⁷⁰ เป็นอนันต์ เข้าถึงได้ทุกด้าน (สัตตูปปกะ),⁵⁷¹ ที่นี้ ข้าไป ปฐวี เตโช และวายุ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้, ที่นี้ ยาว ล้น ทะเยอียด หยาบ งาม งาม ก็ตั้งอยู่ไม่ได้, ที่นี้ นามและรูปดับไปหมดไม่เหลือ, เพราะวิญญานดับ นามรูปจึงดับที่นี้”⁵⁷²

ในที่นี้ นอกเหนือจากข้อความที่บรรยายภาวะนิพพานแล้ว ได้นำเอาเรื่องราวที่เป็นเหตุการณ์แวดล้อมมาเล่าไว้ย่อๆ ด้วย เพราะเรื่องแวดล้อมอาจเป็นเครื่องประกอบการพิจารณาที่จะช่วยทำความเข้าใจได้ด้วย อย่างน้อยก็เห็นได้ว่า ข้อความเหล่านี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงแก่พระภิกษุ ซึ่งเป็นผู้มีพื้นความรู้ทางธรรมอยู่แล้ว หรือตรัสกับพระพรหม ที่เป็นเจ้าทิฐฐิ เจ้าทฤษฎี ผู้ศึกษาบางท่านอาจตีความต่อไปอีกว่า สองเรื่องท้ายเป็นการแสดงคำสอนทางพุทธศาสนา พร้อมไปกับกำราบความเชื่อถือในศาสนาพราหมณ์ โดยวิธีบุคคลาธิษฐาน

ความละเอียดเหล่านี้จะไม่วิจารณ์ในที่นี้ แต่พึงทราบไว้ว่า ข้อความบรรยายภาวะของนิพพานเหล่านี้ ได้ทำให้เกิดการตีความไปต่างๆ และมีการถกเถียงหาเหตุผลมาแสดงแยกความเห็นกันไป ที่เป็นเช่นนี้เพราะตีความและคิดเหตุผลวาดภาพกันไป ในสิ่งที่นึกไม่เห็นแต่ต้องปฏิบัติให้รู้เอง ดังเหตุผลที่ได้กล่าวมาแล้วประการหนึ่ง

อีกอย่างหนึ่ง คือ การแปลความหมายคำบาลีบางคำ เป็นเหตุให้ตีความหมายแตกต่างกันไปคนละทาง เช่นคำว่า อายตนะ ในเรื่องที่ ๑ บางท่านถือตามคำแปลที่ว่า “แดน” แล้วตีความหมายเป็นถิ่นฐานหรือสถานที่ บางท่านว่าหมายถึงมิติอีกอย่างหนึ่ง

คำว่า วิญญาน คำแรกในเรื่องที่ ๕ และ ๖ บางท่านถือตามความหมายอย่างเดียวกับในคำว่าจักขุ วิญญาน โสทวิญญาน เป็นต้น ก็ตีความว่านิพพานเป็นวิญญานอย่างหนึ่ง แล้วแปลว่า นิพพานเป็นวิญญานที่เห็นด้วยตาไม่ได้ ฯลฯ แต่ในอรรถกถา⁵⁷³ ท่านอธิบายว่า วิญญานในที่นี้ ใช้เป็นคำเรียกนิพพาน แปลว่า ภาวะที่พึงรู้ได้ อย่างที่แปลไว้ข้างต้น

จะเห็นได้ว่า ในเรื่องที่ ๖ มีคำว่า วิญญาน ๒ ครั้ง วิญญานคำแรก หมายถึงนิพพาน โดยมีคำแปลต่างออกไปอย่างหนึ่ง และวิญญานคำหลังในข้อความว่าวิญญานดับ หมายถึงวิญญานที่เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปอย่างที่อธิบายในปฏิจลสมุพบาท

เรื่องเหล่านี้จะยังไม่อธิบายหรือแสดงความคิดเห็นต่อไปอีก แต่ขอกล่าวถึงข้อควรระวังที่ว่า ในเรื่องนิพพานนี้ ไม่ควรตัดสินหรือลงข้อสรุปง่ายๆ เพียงเพราะได้พบถ้อยคำหรือความหมายบางอย่างที่ตรงเข้ากับนิพพานชนิดที่ตนอยากให้เป็น หรือภาพนิพพานที่ตนคิดวาดเอาไว้ล่วงหน้า เพราะจะทำให้เกิดความยึดถือปักใจเหนียวแน่น ในสิ่งที่ยังไม่รู้เห็นประจักษ์เอง และอาจหลงเล่นผิดไปไกล ทางที่ดีควรหันมาเน้นการปฏิบัติและคุณประโยชน์ที่พึงถือเอาได้จากการปฏิบัติ อันตนจะลงมือทำได้จริง และเห็นผลประจักษ์เป็นคู่สมกันกับการปฏิบัติตลอดเวลาที่ก้าวหน้าทุกขั้นตอนไป

เมื่อกกล่าวถึงภาวะของนิพพาน มีคำแสดงภาวะนิพพานที่สำคัญที่สุดคำหนึ่ง คือคำว่า “อสังขตะ” แปลว่า ไม่ถูกปรุงแต่ง คือไม่เกิดจากเหตุปัจจัยต่างๆ ปรุงแต่งขึ้น

ผู้ที่ช่างสังเกตจึงเกิดความสงสัยขึ้นว่า นิพพานน่าจะเกิดจากเหตุ เพราะนิพพานเป็นผลของมรรค หรือการปฏิบัติตามมรรค

⁵⁷⁰ แปลอีกอย่างว่า ไม่มีอะไรเป็นเครื่องเปรียบเทียบ (เทียบกับอะไรไม่ได้)

⁵⁷¹ แปลอีกอย่างว่า สว่างแจ้งทั่วทั้งหมด

⁵⁷² ที.สี.๗/๓๔๓-๓๕๐/๒๗๗-๒๘๓

⁵⁷³ ที.อ.๑/๔๔๘, ม.อ.๒/๕๕๖

ข้อสงสัยนี้มีคำตอบแก้สั้นๆ ด้วยข้ออุปมาว่า ถ้าเปรียบเทียบการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงนิพพาน เหมือนการเดินทางไปเมืองเชียงใหม่ จะเห็นว่า เมืองเชียงใหม่ที่เป็นจุดหมายของการเดินทางนั้น ไม่ได้เป็นผลของทางหรือการเดินทางเลย ไม่ว่าจะถนนหรือการเดินทางจะมีขึ้นหรือไม่ก็ตาม เมืองเชียงใหม่ก็คงมีอยู่ ถนนและการเดินทางเป็นเหตุของการถึงเมืองเชียงใหม่ แต่ไม่ได้เป็นเหตุของเมืองเชียงใหม่ เช่นเดียวกับมรรคและการปฏิบัติตามมรรคเป็นเหตุแห่งการบรรลุนิพพาน แต่มีใช่เป็นเหตุของนิพพาน⁵⁷⁴

พุทธพจน์ต่อไปนี้เป็นเครื่องแสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงยืนยันว่า การบรรลุนิพพานและธรรมชั้นสูงอื่นๆ เป็นสิ่งมีอยู่ และเป็นไปได้จริง ในเมื่อทำดวงตาคือปัญญาให้เกิดขึ้น ดังพุทธพจน์ที่ตรัสได้มติของพราหมณ์คนหนึ่ง ผู้เห็นว่าเป็นไปไม่ได้ที่มนุษย์จะรู้จะเห็นญาณทัศนะพิเศษยิ่งกว่าธรรมดาของมนุษย์ มีความดังนี้

“นี่แน่ะมาณพ! เปรียบเหมือนคนตาบอดแต่กำเนิด เขาไม่เห็นรูปดำ รูปขาว รูปเขียว รูปเหลือง รูปแดง รูปสีชมพู รูปที่เรียบและไม่เรียบ ไม่เห็นหมู่ดาว ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์, (ถ้า) เขากล่าวว่า รูปดำ รูปขาว ไม่มี คนเห็นรูปดำรูปขาว ก็ไม่มี รูปเขียวไม่มี คนเห็นรูปเขียว ก็ไม่มี ฯลฯ ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ไม่มี คนเห็นดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ ก็ไม่มี, ข้าฯ ไม่รู้ ข้าฯ ไม่เห็นสิ่งนั้นๆ เพราะฉะนั้น สิ่งนั้นๆ ย่อมไม่มี; เมื่อเขากล่าวดังนี้ จะชื่อว่ากล่าวถูกต้องหรือมาณพ?” มาณพทูลตอบว่า “ไม่ถูกต้อง” พระองค์จึงตรัสต่อไปว่า “ข้อนี้ก็เช่นกัน พราหมณ์ไปกขรชาติ โอบมีัญญโคตร ผู้เป็นใหญ่ในสุภควัน เป็นคนมีตบอด ไม่มีจักขุ การที่เขาจะรู้เห็นหรือบรรลุญาณทัศนะพิเศษ อันสามารถ อันประเสริฐ เห็นอกว่ามนุษย์ธรรมดา จึงเป็นไปไม่ได้”⁵⁷⁵

แม้จะได้สดับข้อความแสดงภาวะของนิพพานกันมาถึงเพียงนี้ และแม้ว่าจะได้คิดตีความหรือนำมาถกเถียงหาเหตุผลกัน เพื่อหาความเข้าใจว่า นิพพานเป็นอย่างไร แต่ตราบไตที่ยังไม่ได้ปฏิบัติจนเข้าถึง และรู้เห็นแจ้งประจักษ์ด้วยตนเอง ก็พึงเตือนสติกันไว้ว่า ภาพความเข้าใจเกี่ยวกับนิพพานของผู้ศึกษาทุกคน ก็คงมีลักษณะอาการอันเทียบได้กับภาพข้างในความคิดความเข้าใจของพวกคนตาบอดคล้ำข้าง ดังความย่อในบาลีต่อไป

สมัยหนึ่ง ในนครสาวตถิ สมณะ พราหมณ์ ปริพาชก จำนวนมากมาย ต่างลัทธิ ต่างทฤษฎี ต่างก็ยึดถือลัทธิ ทฤษฎีของตนว่า อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเท็จทั้งนั้น แล้วเกิดทะเลาะวิวาท ใช้หอกคือปากที่มแทงกันว่า ธรรมเป็นอย่างนี้ ธรรมไม่ใช่อย่างนี้, ธรรมไม่ใช่อย่างนี้ ธรรมเป็นอย่างนี้; ภิคุชทั้งหลายนำความมากราบทูลแด่ พระพุทธเจ้า พระองค์จึงตรัสเล่าว่า

เรื่องเคยมีมาแล้ว ราชูประองค์หนึ่ง ในนครสาวตถิ ได้ตรัสสั่งราชบุรุษให้ไปนำเอาคนตาบอดแต่กำเนิดทั้งหมดเท่าที่มีในเมืองสาวตถิ มาประชุมกัน ครั้นแล้ว โปรดให้นำช้างตัวหนึ่งมาให้คนตาบอดเหล่านั้นทำความรู้จัก ราชบุรุษแสดงศีรษะช้างแก่คนตาบอดพวกหนึ่ง บอกว่าช้างอย่างนี้นะ แสดงหูช้างแก่อีกพวกหนึ่ง บอกว่าช้างอย่างนี้นะ แสดงงาช้างแก่อีกพวกหนึ่ง แสดงวงช้าง ตัวช้าง เท้าช้าง หลังช้าง หางช้าง ปลายหางช้าง แก่คนตาบอดที่ละพวกๆ ไปจนหมด บอกว่าช้างอย่างนี้นะ ช้างอย่างนี้นะ เสร็จแล้วกราบทูลพระราชวาทว่า คนตาบอดทั้งหมดได้ทำความรู้จักช้างเสร็จเรียบร้อยแล้ว

⁵⁷⁴ เรื่องนี้ คัมภีร์มิลินทปัญหาที่พูดไว้ (ดู มิลินท.๓๔๑)

⁵⁷⁵ ม.ม.๑๓/๗๑๓/๖๕๖.

ครั้งนั้น พระราชาจึงเสด็จมายังที่ประชุมคนตาบอดแล้ว ตรัสถามว่า “พวกท่านได้เห็นช้างแล้วใช่ไหม?” คนตาบอดก็กราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้เห็นแล้ว พระเจ้าข้า”

พระราชาจึงตรัสถามต่อไปว่า “ที่ท่านทั้งหลายกล่าวว่าได้เห็นช้างแล้วนั้น ช้างเป็นอย่างไร?”

คราวนั้น คนตาบอดที่ได้คลำศีรษะช้าง ก็ว่าช้างเหมือนหม้อ คนที่ได้คลำหูช้าง ก็ว่าช้างเหมือนกระดิ่ง คนที่ได้คลำขาช้าง ก็ว่าช้างเหมือนผาล คนที่ได้คลำวงช้าง ก็ว่าช้างเหมือนงอนไถ คนที่ได้คลำตัวช้าง ก็ว่าช้างเหมือนยุงข้าว คนที่ได้คลำเท้าช้าง ก็ว่าช้างเหมือนเสา คนที่ได้คลำหลังช้าง ก็ว่าช้างเหมือนครกตำข้าว คนที่ได้คลำหางช้าง ก็ว่าช้างเหมือนสาก คนที่ได้คลำปลายหางช้าง ก็ว่าช้างเหมือนไม้กวาด

เสร็จแล้ว คนตาบอดเหล่านั้นก็ได้ทู่เมียงกันว่า ช้างเป็นอย่างไร ช้างไม่ใช่อย่างนั้น, ช้างไม่ใช่อย่างนั้น ช้างเป็นอย่างไร จนถึงชกต่อยกันซุลมุน เป็นเหตุให้พระราชาเห็นทรงสนุกสนานพระทัยแล.

ท้ายสุด พระพุทธเจ้าได้ทรงเปล่งอุทานเป็นคาถา ความว่า

“นี่ละหนอ สมณะและพราหมณ์บางพวก ย่อมมัวติดข้องกันอยู่ในสิ่งที่เป็นทิวฐิ ฤทธิ
เหล่านี้; คนทั้งหลายผู้เห็นเพียงส่วนหนึ่งๆ พวกนี้ถือต่างถือแย้ง จึงทะเลาะวิวาทกัน”⁵⁷⁶

ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน

เนื่องด้วยคำสอนในพระพุทธศาสนาเน้นสิ่งที่ปฏิบัติได้จริง และการลงมือทำให้รู้เห็นประจักษ์ บังเกิดผลเป็นประโยชน์แก่ชีวิต หรือเน้นสิ่งที่ใช้ประโยชน์ได้ และการนำสิ่งนั้นมาใช้ให้เป็นประโยชน์⁵⁷⁷ ไม่สนับสนุนการคิดวาดภาพและการถกเถียงหาเหตุผลในสิ่งที่พึงรู้เห็นได้ด้วยการลงมือทำนั้น ให้เกินเพียงพอแก่ความเข้าใจที่จะเป็นพื้นฐานสำหรับการลงมือปฏิบัติ

ดังนั้น ในการพิจารณาเรื่องนิพพาน การศึกษาเกี่ยวกับภาวะของบุคคลผู้บรรลุนิพพาน รวมทั้งประโยชน์ที่เป็นผลของการบรรลุนิพพาน ซึ่งเห็นได้ที่ชีวิต หรือบุคลิกภาพของผู้บรรลุ จึงน่าจะมีคุณค่าในทางปฏิบัติ และสอดคล้องกับหลักการของพระพุทธศาสนา มากกว่าการอภิปรายเรื่องภาวะของนิพพานโดยตรง

ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน อาจศึกษาได้จากคำเรียกชื่อ และคำแสดงคุณลักษณะของผู้บรรลุนิพพานนั่นเอง ซึ่งมีทั้งความหมายแง่บวก และแง่ลบ

คำเรียกจำนวนมาก เป็นคำแสดงความยกย่องนับถือว่าเป็นผู้มีคุณสมบัติดีงาม บริสุทธิ ประเสริฐ หรือได้บรรลุจุดหมายสูงสุดแล้ว เช่น *อรหันต์* (ผู้ควร หรือผู้ไกลกิเลส) *ชีนาสพ* (ผู้สิ้นอาสวะแล้ว) *อเสชชะ* (ผู้ไม่ต้องศึกษา, ผู้จบการศึกษาแล้ว) *ปริกชีณภวสังโยชนั* (ผู้หมดสังโยชนที่เป็นเครื่องผูกมัดไว้ในภาพ) *วุสิตวันต์* หรือ *วุสิตพรหมจรรย์* (ผู้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว) *กตกรรมิย์* (ผู้ทำกิจที่ต้องทำเสร็จแล้ว) *โฆหิตภาวะ* (ผู้ปลงภาระแล้ว) *อนุปปัตตสัทธั* (ผู้เข้าถึงประโยชน์ตนแล้ว) *สัมมัทธัญญาวิมุตตี* (ผู้หลุดพ้นเพราะรู้ถูกถ้วน) *อุตมบุรุษ* (คนสูงสุด, คนเยี่ยมยอด) *มหาบุรุษ* (คนยิ่งใหญ่ด้วยคุณธรรม, บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน และมีอำนาจเหนือจิตของตน) *สัมบันนุกุศล* (ผู้มีกุศลสมบูรณ์) *บรมกุศล* (ผู้มีกุศลธรรมอย่างยิ่ง)

⁵⁷⁶ พ.อ.๒๕/๑๓๘/๑๘๔

⁵⁷⁷ พึ่งดูหลักการตรัสพระวาจาของพระพุทธเจ้า ใน อัง.จตุก.๒๑/๑๘๓/๒๓๓; ที.ปา.๑๑/๑๑๙/๑๔๘; ม.ม.๑๓/๕๔/๕๑

คำเรียกอีกไม่น้อย เป็นคำที่ใช้กันมาในลัทธิศาสนาสืบจากเดิม แต่นำมาใช้ในพุทธศาสนาโดยเน้นให้ปรับแก้ความหมายให้ถูกต้องตามสาระของพระธรรมวินัย เช่น *พราหมณ์*-แท้ (ผู้ลอยบาปโดยละเลิกอกุศลธรรมทิ้งไปหมดแล้ว, เดิม=คำเรียกคนวรรณะเลิศประเสริฐเหนือวรรณะอื่น) *ทักษิไณย* (ผู้ควรแก่ทักษิณา, เดิม=คำเรียกพราหมณ์ในฐานะผู้ควรรับค่าตอบแทนในการประกอบพิธีบูชาয়) *นหาดก* (ผู้ส่นานแล้ว, ผู้อบน้ำธรรมทำกรรมสะอาด สร้างความเกษมแก่สรรพสัตว์, เดิม=คำเรียกพราหมณ์ผู้ได้ประกอบพิธีส่นานขึ้นสู่สถานะเป็นพราหมณ์มีระดับ) *เวทศู* (ผู้ถึงเวทคือเจนจบวิชาล่องพ้นความติดในสรรพเวทนา, เดิม=คำเรียกพราหมณ์ผู้จบไตรเพท) *สมณะ* (ผู้สงบ, ผู้ระงับกิเลส, เดิม=คำเรียกนักบวช) *เกวลี* หรือ *เกพลี* (คนครบถ้วน, คนสมบูรณ์, เดิม=คำเรียกบุคคลสูงสุดในศาสนาเชน) *ขริยะ* หรือ *ฮารยชน* (คนเจริญ, ผู้ประเสริฐ, ผู้เจริญอหิงสาต่อสรรพสัตว์, เดิม=คำเรียกคนสามวรรณะแรก หรืออารยันโดยกำเนิด)⁵⁷⁸

การศึกษาตามแนวนี้ ต้องพิจารณาภาวะของผู้บรรลุนิพพาน โดยสัมพันธ์กับหลักธรรมที่กล่าวถึงในค่านั้นๆ เช่น อาสวะ ๓ ลิกขา ๓ อเสขธรรม ๑๐ สังโยชน์ ๑๐ พรหมจรรย์ คือมรรคมืองค์ ๘ เป็นต้น ซึ่งในที่นี้ไม่มีเนื้อที่เพียงพอที่จะแสดงให้ครบถ้วน และเห็นว่าจะเห็นเหตุให้พ้นเพื่อ

อนึ่ง ในหมู่ชาวพุทธจำนวนมากทีเดียว นิยมพูดถึงคุณสมบัติของพระอรหันต์ และพระอริยบุคคลอื่นๆ ในเชิงละหรือเชิงลบ โดยกำหนดด้วยกิเลสที่ละได้หรือหมดไปแล้ว เช่นว่า พระโสดาบันละสังโยชน์ได้ ๓ พระสกทาคามีละสังโยชน์ ๓ นั้นได้ และทำราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางลงไปอีก พระอนาคามีละสังโยชน์เบื้องต่ำได้หมดทั้ง ๕ และพระอรหันต์ละสังโยชน์ได้หมดสิ้นทั้ง ๑๐ หรือพูดถึงคุณสมบัติของพระอรหันต์ได้สั้นๆ เพียงว่าคือท่านผู้สิ้นราคะ โทสะ โมหะ หรือว่าหมดกิเลส หรือว่าไม่มีโลภ โกรธ หลง วิธีพูดแบบนี้ก็ดีในแง่ที่ว่า พูดได้ชัด วัตถุประสงค์ได้แคบ ไม่เห็นชัดออกมาและกว้างออกไปว่า พระอรหันต์และอริยชนนั้น มีคุณสมบัติพิเศษ มีคุณลักษณะเด่น ดำเนินชีวิตที่ดำรงมามีคุณค่า และทำคุณประโยชน์แก่โลกอย่างไร

ที่จริง คำและข้อความที่กล่าวถึงคุณสมบัติของพระอรหันต์ในเชิงบวกก็มีไม่น้อย แต่ถ้าเป็นคำบรรยายหรือพรรณนา ก็มักมีเนื้อความกว้างขวาง ยากที่จะสรุปมาวางให้จับใจความได้อย่างมีลำดับเป็นขั้นๆ หรือเป็นข้อๆ หรือไม่ก็แสดงไว้เป็นเรื่องเฉพาะกรณี ไม่ใช่คุณสมบัติร่วมที่เสมอเหมือนทั่วกันแก่ทุกท่าน

ในที่นี้ จะเลือกคำที่เป็นคุณบท คือคำที่ใช้เป็นคุณนาม ซึ่งแสดงคุณสมบัติและคุณลักษณะของพระอรหันต์ได้กว้างขวางครอบคลุม อย่างเป็นระบบ สรุปได้ง่าย ขยายความก็ชัด ขอนำมาบอกไว้เป็นตัวแทนของคำอื่นทั้งหมด และเป็นคำที่พระพุทธรเจ้าทรงใช้เองบ่อยด้วย

คำที่ว่านี้ คือ “*ภาวิตัตต์*” ซึ่งแปลได้ตรงตัวว่า “ผู้มีตนที่พัฒนาแล้ว” หรือ “ผู้ได้พัฒนาตนแล้ว”⁵⁷⁹ เป็นคำที่ใช้แก่พระอรหันต์ทั้งหมด ทั้งพระพุทธรเจ้า พระปัจเจกพุทธรเจ้า และเหล่าพระอรหันตสาวก ดังในมหาปริณิพพานสูตร เล่าความระหว่างเสด็จสู่สถานที่ปริณิพพาน เรียกพระพุทธรเจ้าว่า “องค์พระภาวิตัตต์” ดังนี้

⁵⁷⁸ คำเหล่านี้ บางคำพบบ่อยจนชินตา แต่บางคำที่มาน้อยแห่ง พิงดู ม.ม.๑๒/๔๐๒/๔๓๒; ๔๗๘/๕๑๐; ม.ม.๑๓/๑๗๔/๑๗๗; ๓๖๖/๓๕๑; ลี.ข.๑๗/๑๘๘/๗๖; อัง.ทสก.๒๔/๑๒/๑๘; ๑๑๑-๑๑๒/๒๓๗; พุ.จ.๓๐/๑๑๓/๔๐ เป็นต้น, โดยเฉพาะคำท้ายๆ เป็นคำเก่าๆ ที่ใช้กันมาในศาสนาพราหมณ์ แต่เปลี่ยนความหมายใหม่ให้เป็นไปตามหลักการของพระพุทธศาสนา เช่น “พราหมณ์” เดิม หมายถึงผู้ลอยบาปด้วยการลอยบาปในแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ เช่นแม่คงคา แต่ในพุทธศาสนาหมายถึงลอยบาป โดยละเลิกด้วยการปฏิบัติตามมรรค หรือโดยอุปมาว่าลอยบาปในธรรม ดังนี้ เป็นต้น

⁵⁷⁹ “ผู้มีตนที่พัฒนาแล้ว” หรือ “ผู้ได้พัฒนาตนแล้ว”, จากคำบาลีว่า “ภาวิตตโต” = อุตตทาน ภาเวตวา วุฒตวา จิตโต (“ภาวิตัตต์” หมายความว่า ผู้ได้เจริญ คือได้พัฒนาตน ดำรงอยู่แล้ว), ลี.อ.๑/๑๘๖

“พระพุทธเจ้า... เสด็จถึงแม่น้ำกุชานที อันมีน้ำใส จิต สะอาด เสด็จลง ทรงสร้างและเสวยแล้ว อันหมู่ภิกษุแวดล้อม เสด็จไปในท่ามกลาง... เสด็จเข้าสู่ ชัมพวันแล้ว รับสั่งกะภิกษุนามจุนทกะว่า เธอจงช่วยปูผ้าสังฆาฏิซ้อนสี่ชั้น ให้ เป็นที่ที่เราจะนอน พระจุนทกะนั้น อันองค์พระภาวิตัตต์ ทรงเตือนแล้ว ได้ปู ผ้าสังฆาฏิพับเป็นสี่ชั้นถวายโดยพลัน”⁵⁸⁰

แม้ที่เมตตุดมภาพุลถามปัญหา ก็ทำนองเดียวกันว่า

“ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ขอขอลงถาม ขอจงตรัสบอกความนั้นแก่ ข้าพระองค์เถิด ข้าพระองค์ขอมลาคัญพระองค์ว่าทรงเป็นพระเวทกุ (ผู้ถึงเวทเจเน จบวิชา) ทรงเป็นพระภาวิตัตต์ (จึงขอขอลงถามว่า) ประดาความทุกข์เหล่านี้ ที่ ประดั่งพรุ่งพรุ่งขึ้นมาในโลก มากมายหลายหลาก เกิดมาจากไหนกันหนอ?”⁵⁸¹

พระพุทธเจ้าตรัสเปรียบท่านผู้พัฒนาตนแล้ว คือพระอรหันต์ ที่เป็นพหูสูต ว่าเหมือนนายเรือผู้ฉลาด สามารถพาคนจำนวนมากข้ามน้ำไปให้ถึงจุดหมายได้โดยปลอดภัย ดังพุทธพจน์ในนาวาสูตราว่

“เหมือนดังว่า บุคคลขึ้นสู่เรือที่มั่นคง มีพายมีถ่อพร้อมมูล เขามีความรู้ คิด เป็นผู้ฉลาด วัตรชีวิตดำเนินการในเรือนั้น พึงช่วยผู้ขึ้นแม้จำนวนมากในเรือ นั้นให้ข้ามน้ำไปได้ แม้นันใด บุคคลใด เป็นเวทกุ (เจนจบวิชา) เป็นภาวิตัตต์ เป็นพหูสูต มั่นคงอย่างในโลกธรรมจะให้วันไหว้ไม่ได้ บุคคลผู้นั้น มีปัญญา รู้ ชัด ก็พึงช่วยผู้ขึ้นที่มีพื้นอุปนิสัยตั้งใจตบ ให้พ้นใจธรรมสำเร็จได้ ฉะนั้น”⁵⁸²

พุทธพจน์ในโลกสูตร (พหุชนहितสูตร ก็เรียก) ต่อไปนี้ ซึ่งมีสาระคล้ายพระสูตรก่อนนั้น แต่คลุมความ กว้างขวางกว่า ก็นำศึกษา ดังความที่มีมา ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๓ ประเภทนี้ เมื่ออุบัติขึ้นในโลก ย่อมอุบัติขึ้น เพื่อเกื้อกูลแก่ชน เป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อเกื้อการุณย์แก่โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย บุคคล ๓ ประเภท เป็นไฉน?

ภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตเสด็จอุบัติขึ้นในโลกนี้ เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้เองโดยชอบ ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดีแล้ว ทรงรู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกบุรุษที่ควรฝึก ไม่มีผู้ยิ่งกว่า เป็นศาสดาของเทวะและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้เบิกบาน เป็นผู้จำแนกธรรม, พระ ตถาคตพระองค์นั้น ทรงแสดงธรรม แกมในเบื้องต้น แกมในท่ามกลาง แกมในที่สุด ประกาศ พรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะ บริสุทธิบริบูรณ์สิ้นเชิง

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลที่ ๑ นี้ เมื่ออุบัติขึ้นในโลก ย่อมอุบัติขึ้น เพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอัน มาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อเกื้อการุณย์แก่โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อ ความสุขแก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย

580 ที.ม.๑๐/๑๒๕/๑๕๗.
581 ขุ.สุ.๒๕/๔๒๘/๕๓๔ (ในโสฬสปัญหา)
582 ขุ.สุ.๒๕/๓๒๕/๓๘๗

อีกประการหนึ่ง สาวกของพระศาสดาพระองค์นั้นแล เป็นอรหันตชีณาสพ ... หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ถูกต้องแล้ว, พระสาวกนั้น แสดงธรรม งามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง

ภิกษุทั้งหลาย แม้บุคคลที่ ๒ นี้ เมื่ออุบัติขึ้นในโลก ย่อมอุบัติขึ้น เพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อเกื้อการุณย์โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย

อีกประการหนึ่ง สาวกของพระศาสดาพระองค์นั้นแล ที่ยังเป็นผู้ศึกษา ยังปฏิบัติอยู่ เป็นพหูสูต ประกอบด้วยศีลพรต, แม้สาวกนั้น ก็แสดงธรรม งามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์ พร้อมอรรถทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลที่ ๓ นี้ เมื่ออุบัติขึ้นในโลก ย่อมอุบัติขึ้น เพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อเกื้อการุณย์แก่โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย...

พระศาสดาแล ผู้แสวงคุณยิ่งใหญ่ เป็นบุคคลที่ ๑ ในโลก ตามต่อมา คือ พระสาวก ผู้ภาวนิตตัต ถัดจากนั้นไป คือเสขสาวก ผู้ยังปฏิบัติอยู่ ที่เป็นพหูสูต ประกอบด้วยศีลพรต

บุคคล ๓ ประเภทนั้น เป็นผู้ประเสริฐสุด ในหมู่เทวะและมนุษย์ เป็นผู้สาดส่องแสง สัมผัสธรรม เปิดประตูอมตะ ช่วยปลดปล่อยพหุชนให้หลุดพ้นจากเครื่องผูกมัด ชนเหล่าใด ดำเนินตามอริยมรรคา ที่พระศาสดาองค์ผู้นำที่ ยอดเยี่ยม ได้ทรงแสดงไว้ดีแล้ว หากไม่ประมาทในศาสนธรรมขององค์พระสุคต ก็จะกระทำความจบสิ้นแห่งทุกข์ได้ ในอัมภัพนี้แล⁵⁸³

อย่างไรก็ตาม พึงสังเกตว่า “ภาวนิตตัต” นี้ นิยมใช้เฉพาะในคาถา คือในคำร้อยกรองเท่านั้น ไม่นิยมใช้ในความร้อยแก้ว ทั้งนี้ คงเพราะเป็นคำสั้นๆ ใช้ในคาถาได้สะดวก และสามารถแทนคำยาวๆ ที่ลงในคาถาได้ยาก

ในทางตรงข้าม “ภาวนิตตัต” ที่เป็นคำสั้นนี้ ไม่นิยมใช้ในความร้อยแก้ว คงเพราะให้ความหมายได้ไม่ชัดเจน เมื่อในความร้อยแก้ว ไม่มีข้อจำกัดเชิงฉันทลักษณ์ ก็จึงนิยมใช้คำแม่ที่ยาวสักหน่อย แต่ให้ได้ความชัดไปเลย เมื่อเรื่องเป็นอย่างนี้ ก็ถามต่อไปเสียเลยว่า ถ้าอย่างนั้น ในความร้อยแก้ว ท่านใช้ หรือนิยมใช้คำอะไร แทนคำว่า “ภาวนิตตัต”

ตรงนี้ แทนที่จะตอบเอง ก็ขอยกคำอธิบายในพระไตรปิฎกมาให้ดูและพิจารณาเอง คือ ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๐ (จูฬนิกาย) ซึ่งถือกันมาว่าเป็นนิพนธ์ของพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร อัครสาวก อันอธิบายความในพระสูตรของพระพุทธเจ้าส่วนหนึ่งในสุดตนิบาต พอที่ว่า ก็มีข้อความที่ท่านอธิบายคำว่า “ภาวนิตตัต” ที่มาในคาถาในสุดตนิบาตนั้น (คือในคำทูลถามของเมตตคฤมาณพ ที่อ้างถึงแล้วข้างต้น) จึงขอยกมาให้ดู ดังนี้ (เพื่อให้ชัด ขอยกคำบาลีเดิมมาให้ดูด้วย)

“กถั ภควา ภาวนิตตัต ๗ ภควา ภาวนิตกาโย ภาวนิตสิโล ภาวนิตจิตโต ภาวนิตปญโญ

ภาวนิตตปิฏจัน ภาวนิตสมมปปะชาน ภาวนิตทิสปาโท ภาวนิตินทริโย ภาวนิตโฬ ภาวนิตโพชฌังโก ภาวนิตมคโค ปันนิกเลโส ปญฺวิทฺธาณูปโย สจฺฉิกตนิโรธ ๗”

⁵⁸³ พ.อิตติ.๒๕/๒๖๓/๒๕๑ (พึงสังเกตว่า บุคคลที่ ๒ คือ พระอริยสาวก ที่เป็นเสขะ ยังเป็นผู้ศึกษาปฏิบัติ ยังไม่เป็น “ภาวนิตตัต”)

ฟังดูคำแปลที่รักษาศัพท์ ดังนี้ (ข้อความที่ใช้อักษรขนาดเล็ก ถือว่าเป็นคำขยายความ จึงยกมาพอให้เห็น แต่ไม่ให้เด่น จะได้ไม่ล้นจน)

“พระผู้มีพระภาค ทรงเป็น “ภาวิตัตต” (พัฒนาพระองค์แล้ว) อย่างไร? (คือ) พระผู้มีพระภาค ทรงเป็น: “ภาวิตกาย” (ทรงเจริญกายแล้ว/มีกายที่ได้พัฒนาแล้ว) “ภาวิตศีล” (ทรงเจริญศีลแล้ว/มีศีลที่ได้พัฒนาแล้ว) “ภาวิตจิตต” (ทรงเจริญจิตแล้ว/มีจิตที่ได้พัฒนาแล้ว) “ภาวิตปัญญา” (ทรงเจริญปัญญาแล้ว/มีปัญญาที่ได้พัฒนาแล้ว) มีสติปฐมฐาน มีสัมมปปธาน มีอิทธิบาท มีอินทริย มีพละ มีโพฆนังค มีมรรค ที่ได้เจริญ/พัฒนาแล้ว ทรงละกิเลสแล้ว ทรงแทงตลอดอกุศลธรรมแล้ว มีนิโรชอันทรงทำให้แจ้งแล้ว”⁵⁸⁴

คราวนี้ก็มาดูพุทธพจน์ คือพระดำรัสของพระพุทธเจ้าเอง ในข้อความร้อยแก้ว ที่ตรัสถึง “ภาวิต” ๔ ที่ถือว่าขยายกระจายออกไปจาก “ภาวิตัตต” นั้น ยกมาพอเป็นตัวอย่าง

“ภิกษุทั้งหลาย อนาคตภัย (ภัยในอนาคต) ๕ ประการนี้ ยังมิได้เกิดขึ้นในบัดนี้ แต่จักบังเกิดในอนาคตต่อไป ภัยเหล่านั้น เธอทั้งหลายพึงตระหนักทันการไว้ ครั้นตระหนักทันการแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันภัยเหล่านั้น; อนาคตภัย ๕ ประการเป็นไฉน?

“กล่าวคือ ในกาลอนาคต จักมีภิกษุทั้งหลาย ผู้มีใช้ภาวิตกาย (มิได้พัฒนากาย) มีใช้ภาวิตศีล (มิได้พัฒนาศีล) มีใช้ภาวิตจิต (มิได้พัฒนาจิต) มีใช้ภาวิตปัญญา (มิได้พัฒนาปัญญา). ภิกษุเหล่านั้น ทั้งที่ตนมิได้พัฒนากาย มิได้พัฒนาศีล มิได้พัฒนาจิต มิได้พัฒนาปัญญา ก็จัก (เป็นอุปัชฌาย์) ให้อุปสมบทคนอื่น ๆ แลจักไม่สามารถแนะนำผู้ที่ได้รับอุปสมบทเหล่านั้น ในอภิสีล (ศีล) ในอภิจิต (สมาธิ) ในอภิปัญญา (ปัญญา); แม้เหล่าผู้ได้รับอุปสมบทเหล่านั้น ก็จักเป็นผู้มีใช้ภาวิตกาย (มิได้พัฒนากาย) มีใช้ภาวิตศีล (มิได้พัฒนาศีล) มีใช้ภาวิตจิต (มิได้พัฒนาจิต) มีใช้ภาวิตปัญญา (มิได้พัฒนาปัญญา).

“เหล่าผู้ได้รับอุปสมบทนั้น ทั้งที่ตนมิได้พัฒนากาย มิได้พัฒนาศีล มิได้พัฒนาจิต มิได้พัฒนาปัญญา ก็จัก (เป็นอุปัชฌาย์) ให้อุปสมบทคนอื่น ๆ แลจักไม่สามารถแนะนำเหล่าคนที่ได้รับอุปสมบทเหล่านั้น ในอภิสีล (ศีล) ในอภิจิต (สมาธิ) ในอภิปัญญา (ปัญญา); แม้เหล่าคนที่ได้รับอุปสมบทนั้น ก็จักเป็นผู้มีใช้ภาวิตกาย มีใช้ภาวิตศีล มีใช้ภาวิตจิต มีใช้ภาวิตปัญญา.

“ภิกษุทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้แล เพราะธรรมเลอะเลือน วินัยก็เลอะเลือน เพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมก็เลอะเลือน.

“ภิกษุทั้งหลาย อนาคตภัยข้อที่ ๑ นี้ ยังมิได้เกิดขึ้นในบัดนี้ แต่จักบังเกิดในอนาคตต่อไป ภัยข้อนั้น อันเธอทั้งหลายพึงตระหนักไว้ ครั้นรู้ตระหนักแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันภัยนั้นเสีย

“อีกประการหนึ่ง ในกาลอนาคต จักมีภิกษุทั้งหลาย ผู้มีใช้ภาวิตกาย (มิได้พัฒนากาย) มีใช้ภาวิตศีล (มิได้พัฒนาศีล) มีใช้ภาวิตจิต (มิได้พัฒนาจิต) มีใช้ภาวิตปัญญา (มิได้พัฒนาปัญญา). ภิกษุเหล่านั้น ทั้งที่ตนมิได้พัฒนากาย มิได้พัฒนาศีล มิได้พัฒนาจิต มิได้พัฒนาปัญญา ก็จักให้นิสัย (รับเป็นอาจารย์) แก่เหล่าภิกษุอื่น แลจักไม่สามารถแนะนำเหล่าภิกษุที่ถือนิสสัย (เป็นศิษย์) นั้น ในอภิสีล (ศีล) ในอภิจิต (สมาธิ) ในอภิปัญญา (ปัญญา); แม้เหล่าภิกษุที่ถือนิสสัย (เป็นศิษย์) นั้น ก็จักเป็นผู้มีใช้ภาวิตกาย มีใช้ภาวิตศีล มีใช้ภาวิตจิต มีใช้ภาวิตปัญญา.

584 พ.จ.๓๐/๑๔๘/๗๑

“เหล่าภิกษุที่ได้ถือนิสสัยนั้น ทั้งที่ตนมิได้พัฒนากาย มิได้พัฒนาศีล มิได้พัฒนาจิต มิได้พัฒนาปัญญา ก็จักให้นิสสัย (รับเป็นอาจารย์) แก่เหล่าภิกษุอื่น แลจักไม่สามารถแนะนำภิกษุเหล่านั้น ในอธิศีล (ศีล) ในอธิจิต (สมาธิ) ในอธิปัญญา (ปัญญา); แม้เหล่าภิกษุที่ได้ถือนิสสัยนั้น ก็จักเป็นผู้มิใช่ภาวิตกาย มิใช่ภาวิตศีล มิใช่ภาวิตจิต มิใช่ภาวิตปัญญา.

“ภิกษุทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้แล เพราะธรรมเลอะเลือน วินัยก็เลอะเลือน เพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมก็เลอะเลือน.

“ภิกษุทั้งหลาย อนาคตภยข้อที่ ๒ นี้ ยังมีได้เกิดขึ้นในบัดนี้ แต่จักบังเกิดในเวลาต่อไป ภายหลังนั้น อันเธอทั้งหลายพึงตระหนักรู้ไว้ ครั้นรู้ตระหนักแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันภัยนั้นเสีย”⁵⁸⁵

ในพุทธพจน์ที่ยกมาเป็นตัวอย่างนี้ มีข้อสังเกตที่โยงไปสู่ความรู้เข้าใจหลักธรรมใหญ่ที่สำคัญมาก เช่น

ก) คุณบท คือคำแสดงพระคุณหรือคุณสมบัติ ของพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลาย ว่าเป็น “ภาวิตัตต์”⁵⁸⁶ คือ ผู้ได้พัฒนาตนแล้ว จบการฝึกอบรมตนแล้ว เมื่อกระจายความหมายออกไปเป็น “ภาวิตกาย” (มีกายที่พัฒนาแล้ว) “ภาวิตศีล” (มีศีลที่พัฒนาแล้ว) “ภาวิตจิตตัตต์” (มีจิตที่พัฒนาแล้ว) และ “ภาวิตปัญญา” (มีปัญญาที่พัฒนาแล้ว) ก็โยงหรือบ่งถึงหลักธรรมชุด **ภาวนา ๔** อันได้แก่ กายภาวนา (การพัฒนากาย) ศีลภาวนา (การพัฒนาศีล) จิตตภาวนา (การพัฒนาจิต) และ ปัญญาภาวนา (การพัฒนาปัญญา)

ขอทำความเข้าใจว่า ที่พูดนี้ เป็นเรื่องของหลักภาษาบาลี คือ “ภาวิต~” เป็นคุณศัพท์หรือคำวิเศษณ์ แสดงคุณสมบัติของบุคคล ส่วน “ภาวนา” เป็นคำนามบอกถึงการกระทำ หลัก หรือข้อปฏิบัติ จึงได้ความสอดคล้องกันว่า “ภาวิต~” ก็คือ ผู้ที่ได้ทำ “ภาวนา” แล้ว และดังนั้น “ภาวิตกาย” ก็คือผู้ที่ได้ทำกายภาวนาแล้ว “ภาวิตศีล” คือผู้ที่ได้ทำศีลภาวนาแล้ว “ภาวิตจิต” ก็คือผู้ที่ได้ทำจิตตภาวนาแล้ว และ “ภาวิตปัญญา” คือผู้ที่ได้ทำปัญญาภาวนาแล้ว

นี่ก็เท่ากับบอกว่า พระอรหันต์คือ ท่านผู้ได้ทำภาวนา ๔ เสร็จแล้ว คือ จบทั้งกายภาวนา ศีลภาวนา จิตตภาวนา และ ปัญญาภาวนา

ถึงตอนนี้ ก็จึงต้องรู้ว่า **ภาวนา ๔** นั้นคืออะไร ขอแสดงความหมายไว้สั้นๆ (ข้อ ๓. จิตตภาวนา และ และ ๔. ปัญญาภาวนา ผู้ศึกษาได้ยืนคุ่นอยู่แล้ว) ดังนี้

๑. กายภาวนา การเจริญกาย หรือพัฒนากาย คือ พัฒนาการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางวัตถุหรือทางกายภาพ (รวมทั้งเทคโนโลยี) โดยเฉพาะรับรู้สิ่งทั้งหลายทางอินทรีย์ ๕ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย) ด้วยดี โดยปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ มิให้เกิดโทษ ให้กุศลธรรมงอกงาม ให้กุศลธรรมเสื่อมสูญ

๒. ศีลภาวนา การเจริญศีล หรือพัฒนาศีล คือ พัฒนาการประพฤติ พัฒนาการสัมพันธ์ทางสังคม โดยตั้งอยู่ในระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหาย อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี เกื้อกูลกัน

⁵⁸⁵ อัง.ปญจก.๒๒/๗๙/๑๒๑

⁵⁸⁶ บางที่ใช้คำอื่นที่มีความหมายเหมือนกัน โดยเฉพาะ “อตตทนต์” (ผู้ฝึกตนแล้ว) ดังในคาถาสรรเสริญพระพุทธเจ้าที่ว่า
มนุสฺสญฺหํ ตมฺพุทฺธํ อตตทนต์ สฺมาหิตํ... “พระสัมพุทธเจ้า ทั้งที่เป็นมนุษย์นี้แหละ แต่ทรงฝึกพระองค์แล้ว
เทวปี ตํ นมสฺสนติ มีพระหฤทัยอบรมถึงที่แล้ว แม้เทพทั้งหลายก็น้อมนมัสการ”

(อัง.ปญจก.๒๒/๓๑๔/๓๘๖)

๓. **จิตตภาวนา** การเจริญจิต หรือพัฒนาจิต คือ ฝึกอบรมพัฒนาจิตใจ ให้เข้มแข็งมั่นคง เจริญองกามด้วยคุณธรรม เช่น มีเมตตากรุณา มีฉันทะ ขยันหมั่นเพียร อุตหน มีสมาธิ และสดชื่น เบิกบาน เป็นสุข ผ่องใส เป็นต้น

๔. **ปัญญาภาวนา** การเจริญปัญญา หรือพัฒนาปัญญา คือ ฝึกอบรมพัฒนาปัญญา ให้เจริญองกามจนเกิดความรู้แจ้งชัดตามเป็นจริง โดยรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามที่เป็นจริง รู้เท่าทัน เห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาวะสามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลดพ้นจากความทุกข์ มีชีวิตเป็นอยู่ แก้ไขปัญหาและทำการทั้งหลายด้วยปัญญาที่รู้ถึงเหตุปัจจัย

เมื่อรู้ความหมายของหลักธรรม คือ “ภาวนา” ที่เป็นเนื้อตัวของการปฏิบัติทั้ง ๔ แล้ว ก็เข้าใจ “ภาวิต” ที่เป็นคุณสมบัติของท่านผู้จบการปฏิบัติ ผู้มีธรรมทั้ง ๔ ข้อนั้นแล้ว ดังนี้

๑. **ภาวิตกาย** ผู้ได้เจริญกาย หรือมีกายที่พัฒนาแล้ว คือ ได้ฝึกอบรมพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางวัตถุหรือทางกายภาพ โดยรู้จักอยู่ดีมีสุขอย่างเกื้อกูลกันกับสิ่งสรรพและธรรมชาติ โดยเฉพาะให้การรับรู้ทางอินทรีย์ ๕ เช่น ตู ฟัง เป็นไปด้วยสติและเพียรปัญญา และให้การใช้สอยเสพบริโภคต่างๆ เป็นไปอย่างพอดีที่จะได้คุณค่าแท้ที่เป็นประโยชน์จริง ไม่หลงไหลเพลิดเพลินไปตามอิทธิพลของความชอบใจหรือไม่ชอบใจ ไม่ลุ่มหลงมัวเมา มีให้เกิดโทษ แต่ให้เป็นคุณ มีให้ถูกบาปอกุศลครอบงำ แต่หนุนให้กุศลธรรมงอกงาม

๒. **ภาวิตศีล** ผู้ได้เจริญศีล หรือมีศีลที่พัฒนาแล้ว คือ ได้พัฒนาความประพฤติ มีพฤติกรรมดีงามในความสัมพันธ์ทางสังคม โดยตั้งอยู่ในระเบียบวินัย อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี ไม่ใช้กายวาจาและอาชีพในทางที่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหายแก่ใครๆ แต่ใช้เป็นเครื่องพัฒนาชีวิตของตน และช่วยเหลือเกื้อกูลกันสร้างสรรค์สังคม

๓. **ภาวิตจิต** ผู้ได้เจริญจิต หรือมีจิตที่พัฒนาแล้ว คือ ได้ฝึกอบรมพัฒนาจิตใจ ให้สดใส เบิกบาน ร่าเริง ผ่องใส โปร่งโล่ง เป็นสุข เจริญองกามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีน้ำใจเมตตากรุณา ศรัทธา กตัญญูกตเวทิตา เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ขยันหมั่นเพียร เข้มแข็ง อุตหน สงบ มั่นคง มีสติ มีสมาธิ เป็นต้น

๔. **ภาวิตปัญญา** ผู้ได้เจริญปัญญา หรือมีปัญญาที่พัฒนาแล้ว คือ ได้ฝึกอบรมพัฒนาปัญญา ให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาวะ ใช้ปัญญาแก้ไขปัญหาและดับทุกข์ได้ปลดปล่อยตนให้บริสุทธิ์ปลดพ้นจากกิเลส มีชีวิตเป็นอยู่ด้วยปัญญา โดยมีจิตใจเป็นอิสระสุขเกษมไร้ทุกข์

ข) ข้อที่น่าสังเกตอย่างยิ่งในพุทธพจน์นั้น อยู่ตรงที่ตรัสว่า เหล่าภิกษุ ผู้มีใช้ภาวิตกาย ภาวิตศีล ภาวิตจิต ภาวิตปัญญา (มีได้พัฒนากาย-ศีล-จิต-ปัญญา) จะเป็นอุปัชฌาย์อาจารย์ฝึกสอนผู้อื่น และจักไม่สามารถแนะนำภิกษุทั้งหลายที่เป็นศิษย์ ในอริศีล อริจิต อริปัญญา (ศีล สมาธิ ปัญญา)

ที่น่าสังเกตก็คือ เวลาตรัสถึงคุณสมบัติของผู้สอน ทรงใช้คำในชุด **ภาวิต ๔** ทางกาย ศีล จิต และปัญญา แต่เวลาตรัสถึงสิ่งที่จะสอน คือหลักธรรม หรือตัวข้อปฏิบัติ ทรงใช้คำในชุด **สิกขา ๓** ที่เราเรียกกันให้สะดวกกว่า ศีล สมาธิ ปัญญา (เรียกเต็มว่า อริศีลสิกขา อริจิตสิกขา อริปัญญาสิกขา)

จุดน่าสังเกตนั้น มากับข้อสงสัยหลายอย่าง เริ่มแต่ข้อที่ง่ายที่สุดคือ เหตุใดไม่ทรงใช้คำให้ตรงหรือสอดคล้องกัน เช่นน่าจะตรัสว่า ผู้ไม่เป็นภาวิต ๔ ด้าน จักไม่สามารถแนะนำในภาวนา ๔ อย่าง หรือตรงข้ามจากนั้นอาจจะตรัสว่า ผู้ไม่จบสิกขา ๓ จักไม่สามารถแนะนำในศีล สมาธิ ปัญญา ดังนี้ เป็นต้น

แล้วก็มีข้อที่สนับสนุนซ้ำอีกว่า ทั้งในชุดภาวิตและภาวนา ๔ กิติ ในชุดลิกขา ๓ กิติ หัวข้อย่อยก็เหมือนๆ กัน ชุดแรกว่า กาย คีล จิตใจ และปัญญา ส่วนชุดหลังก็มี คีล สมาธิคือจิตใจ และปัญญา แขนงตรงกัน เพราะฉะนั้น ทั้งตอนต้นและตอนหลังก็น่าจะทรงใช้ชุดใดชุดหนึ่งอย่างเดียวกัน จะได้ง่ายหน่อย ไม่ชวนในหิ้ง

พร้อมกันนั้น ก็อดสงสัยไม่ได้ว่า ตามปกติ ในการปฏิบัติ ก็ได้ยินกันมาเป็นธรรมดาว่า คีล สมาธิ ปัญญา หรืออภิมคัล อภิมคัล อภิมคัล และถือกันว่าครบถ้วนสมบูรณ์แล้ว นี่มี “กาย” เพิ่มเข้ามาอีกข้อหนึ่ง ข้อนี้ไม่คุ้นเลย ทำไมจึงเพิ่มเข้ามา มีกายอะไรอีก หมายถึงอะไรกัน

ในข้อนี้ จับแก่นกันแค่นี้ก่อนว่า พระพุทธเจ้าตรัสแสดงหลักแยกเป็น ๒ ชุด หลักที่แสดงคุณสมบัติของผู้สอน ทรงใช้ “ภาวิต ๔” ส่วนหลักการสอน ทรงใช้ “ลิกขา ๓”

ตอนนี้ยังไม่พูดถึงเหตุผลที่ว่า เหตุใดจึงทรงแยกใช้หลักต่างกันเป็น ๒ ชุด อันนั้นยกไปดูกันในข้อต่อไป

ค) ที่นี้ก็มาถึงข้อสำคัญที่ว่า เหตุใดจึงตรัสแสดงคุณสมบัติของผู้สอน โดยทรงใช้หลัก “ภาวิต ๔” แต่ทรงแสดงหลักธรรมที่จะสอนหรือตัวระบบการศึกษา โดยใช้หลัก “ลิกขา ๓” แยกต่างหากเป็น ๒ ชุด

ข้อสงสัยนี้ตอบง่ายๆ สั้นๆ ว่า เพราะมีความมุ่งหมายหรือวัตถุประสงค์ต่างกัน คือ ด้านคุณสมบัติของผู้สอนนั้น มุ่งแจ่มแจ้งคุณสมบัติของบุคคลผู้สอนที่แสดงตัวปรากฏออกมา ทำนองวัดผลว่าเขาได้ศึกษาแล้วและพร้อมที่จะสอนผู้อื่นได้หรือไม่ แต่ด้านหลักการสอนหรือตัวหลักการศึกษา มุ่งแสดงระบบการศึกษาและสิ่งที่จะต้องศึกษาว่าต้องเรียนอะไรและเรียนอย่างไร จึงจะได้ผลที่ต้องการ

เฉพาะอย่างยิ่ง การศึกษาที่แท้จริงนั้น เป็นกระบวนการพัฒนาชีวิต ซึ่งเป็นระบบของธรรมชาติ ที่เป็นไปตามกฎธรรมชาติ จึงต้องจัดให้เป็นไปอย่างถูกต้องตามกระบวนการของเหตุปัจจัยในธรรมชาติ

ดูที่หลักการศึกษาหรือหลักธรรมที่จะสอน คือ ลิกขา ๓ ก่อน ทำไมจึงต้องมี ๓ ข้อเท่านั้น เป็นชุด ๓ (ไตรลิกขา) ก็ตอบสั้นๆ อีกนั่นแหละว่า เพราะเป็นเรื่องของชีวิตคน ซึ่งมีแค่ ๓ ด้าน หรือ ๓ แดน เป็นองค์ประกอบหรือองค์รวม ๓ อย่าง ที่รวมกันเป็นชีวิต ซึ่งพากันดำเนินเดินหน้าพัฒนาไปด้วยกัน

ชีวิต ๓ ด้าน ของคนเราที่พัฒนาไปด้วยกัน มีอะไรบ้าง? ก็แยกเป็น

๑. ด้านสื่อกับโลก ได้แก่ การรับรู้ติดต่อสื่อสารสัมพันธ์ พฤติกรรม ความประพฤติ และการแสดงออก ต่อหรือกับเพื่อนมนุษย์และสิ่งแวดล้อมอื่นๆ ผ่านทวาร (ช่องทาง, ประตู) ๒ ชุด คือ

ก) *ผัสสทวาร* (ทางรับรู้) คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย (รวมทั้งซุมทางคือ ใจ เป็น ๖)⁵⁸⁷

ข) *กรรมทวาร* (ทางทำกรรม) คือ กาย วาจา (รวมทั้งซุมทางคือ ใจ ด้วยเป็น ๓))

ด้านนี้ พูดย่างๆ ว่า แดนหรือด้านที่สื่อกับโลก เรียกสั้นๆ คำเดียวว่า “คีล”

๒. ด้านจิตใจ ได้แก่ การทำงานของจิตใจ ซึ่งมีองค์ประกอบและคุณสมบัติที่เกี่ยวข้องมากมาย เริ่มแต่ต้องมีเจตนา หรือเจตจำนง ความจงใจ ตั้งใจ มีแรงจูงใจอย่างใดอย่างหนึ่ง มีความดี-ความชั่ว ความสามารถหรือความอ่อนด้อย พร้อมทั้งความรู้สึกสุข-ทุกข์ สบาย-ไม่สบาย หรือเฉยๆ เพลื่นๆ และปฏิกริยาต่อจากสุข-ทุกข์นั้น เช่น ชอบใจ หรือไม่ชอบใจ อยากจะได้ อยากจะเอา หรืออยากจะหนี หรืออยากจะทำลาย ที่ควบคุมชักนำการรับรู้และพฤติกรรมทั้งหลาย เช่นว่าจะให้ดูอะไร หรือไม่ดูอะไร จะพูดอะไร จะพูดกับใครว่าอย่างไร ด้านนี้ เรียกสั้นๆ ว่า “จิต” หรือแดนของ “สมาธิ”

⁵⁸⁷ ผัสสทวาร ๖ นี้ ตามปกติ เรียกชื่อตามหน้าที่หรือคุณค่าในการใช้งานว่า “อายตนะ ๖” แต่ในเวลาทำหน้าที่ออกทำงาน นิยมเรียกว่า “อินทรีย์ ๖”

๓. ด้านปัญญา ได้แก่ ความรู้ความเข้าใจ ตั้งแต่สุดคือความรู้ที่ได้เรียนสดับ หรือข่าวสารข้อมูล จนถึง การพัฒนาทุกอย่าง ในจินตาวิสัย และญาณวิสัย เช่น แนวคิด ทิฎฐิ ความเชื่อถือ ทศนคติ ค่านิยม ความยึดถือตามความรู้ความคิดความเข้าใจ แง่มุมในการมอง ในการพิจารณา อย่างใดอย่างหนึ่ง ด้านนี้ เรียกสั้นๆ ตรงๆ ว่า “ปัญญา”

องค์ประกอบของชีวิต ๓ ด้านนี้ ทำงานไปด้วยกัน ประสานกันไป และเป็นเหตุปัจจัยแก่กัน ไม่แยกต่างหากจากกัน ขออธิบายเพียงสั้นๆ พอให้เห็นเป็นแนว

การสัมพันธ์กับโลกด้วยอินทรีย์คือผัสสทวารและด้วยพฤติกรรมทางกายวาจา (ด้านที่ ๑) จะเป็นอย่างไรรู้ขึ้นต่อเจตนา ขึ้นต่อสภาพความรู้สึก ภาวะและคุณสมบัติต่างๆ ของจิตใจ (ด้านที่ ๒) และทั้งหมดนั้นทำได้เท่าที่ปัญญาซึ่งส่องสว่างให้ รู้แค่นั้น ก็คิดและทำได้แค่นั้น คือภายในขอบเขตของปัญญา (ด้านที่ ๓)

ความตั้งใจและความต้องการเป็นต้น ของจิตใจ (ด้านที่ ๒) ต้องอาศัยการสื่อทางอินทรีย์และพฤติกรรมทางกายวาจาเป็นเครื่องสนอง (ด้านที่ ๑) ต้องถูกกำหนด และจำกัดขอบเขต ตลอดจนปรับเปลี่ยน โดยความเชื่อถือ ความคิดเห็นและความรู้ความเข้าใจที่มีอยู่ และที่เพิ่มหรือเปลี่ยนไป (ด้านที่ ๓)

ปัญญาจะทำงานและจะพัฒนาได้ดีหรือไม่ (ด้านที่ ๓) ต้องอาศัยอินทรีย์ เช่น ดู ฟัง อาศัยกาย เคลื่อนไหว เช่น เดินไป จับ จัด คั้น ฯลฯ ใช้วาจาสื่อสารโต้ถาม ตามทักษะเท่าที่มี (ด้านที่ ๑) ต้องอาศัยภาวะ และคุณสมบัติของจิตใจ เช่น ความสนใจ ใฝ่ใจ ความมีใจเข้มแข็งสู้ปัญหา ความขยันอดทน ความรอบคอบ มีสติ ความมีใจสงบแน่วแน่ มีสมาธิ หรือไม่เพียงใด เป็นต้น (ด้านที่ ๒)

นี่คือการดำเนินไปของชีวิต ที่องค์ประกอบ ๓ ด้านทำงานไปด้วยกัน อาศัยกัน ประสานกัน เป็นปัจจัยแก่กัน ซึ่งเป็นความจริงของชีวิตนั้น ตามธรรมดาของมัน เป็นเรื่องของธรรมชาติ และจึงเป็นเหตุผลที่บอกอยู่ในตัวว่าทำไมจะต้องแยกชีวิตหรือการดำเนินชีวิตเป็น ๓ ด้าน จะแบ่งมากหรือน้อยกว่านี้ไม่ได้

เมื่อชีวิตที่ดำเนินไปมี ๓ ด้านอย่างนี้ การศึกษาที่ฝึกคนให้ดำเนินชีวิตได้ดี ก็ต้องฝึกฝนพัฒนาที่ ๓ ด้านของชีวิตนั้น

ดังนั้น การฝึกหรือศึกษา คือ ฝึกศึกษา จึงแยกเป็น ๓ ส่วน ดังที่เรียกว่าไตรสิกขา เพื่อฝึกฝนพัฒนา ๓ ด้านของชีวิตนั้น ให้ตรงให้ครบตามธรรมดาแห่งธรรมชาติของมัน โดยเป็นการพัฒนาพร้อมไปด้วยกันอย่างประสานเป็นระบบสัมพันธ์อันหนึ่งอันเดียว

เวลาดูอย่างกว้างๆ หยิบๆ ก็จะมองเห็นเหมือนอย่างที่บ้านพุทแยกออกเป็นขั้นตอนใหญ่ๆ ว่า ชั้นศีล ชั้นสมาธิ และชั้นปัญญา เหมือนจะให้ฝึกอบรมพัฒนาเป็นคนละส่วนคนละตอน ทีละขั้น ตามลำดับ คือ ฝึกอบรมศีลดีแล้ว จึงเจริญสมาธิ แล้วจึงพัฒนาปัญญา

เมื่อมองไตรสิกขาแบบนี้ ก็จะเห็นเป็นภาพรวมที่เป็นระบบใหญ่ของการฝึก ซึ่งมีองค์ ๓ นั้นเด่นขึ้นมาทีละอย่าง จากหยิบแล้วละเอียดประณีตขึ้นไปเป็นช่วงๆ หรือเป็นขั้นๆ ตามลำดับ คือ

ช่วงแรก เเด่นออกมาข้างนอก ที่อินทรีย์ (ผัสสทวาร) และกายวาจา ก็เป็นขั้น **ศีล**

ช่วงที่สอง เเด่นด้านภายใน ที่จิตใจ ก็เป็นขั้น **สมาธิ**

ช่วงที่สาม เเด่นที่ความรู้ความคิดเข้าใจ ก็เป็นขั้น **ปัญญา**

แต่ในทุกขั้นนั่นเอง องค์อีก ๒ อย่างก็ทำงานร่วมอยู่ด้วยโดยตลอด

เป็นอันว่า นั่นคือการมองแบบภาพรวม จับเอางานส่วนที่เด่นในขั้นนั้น ขึ้นมาเน้นที่ละอย่างๆ เขยิบสูงขึ้นไปในการฝึกอบรมพัฒนาตามลำดับ เพื่อให้ส่วนที่หยาบกว่าพร้อมที่จะรองรับเป็นฐานให้แก่การเจริญงอกงามหรือทำงานออกผลของส่วนที่ประณีตละเอียดอ่อน

เหมือนที่พูดว่า อ้อ จะตัดไม้ใหญ่ต้นนี้หรือ ก็ หนึ่ง ต้องจัดบริเวณทำพื้นที่เหยียบยันให้สะดวกขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวได้คล่อง ปลอดภัย และแน่นหนามั่นคง (ศีล) + สอง ต้องเตรียมกำลังให้แข็งแรง ใจสู้ เอาจริง จับมิดหรือขวานให้ถนัดมัน มีสติดี ใจมุ่งแนว ไม่วอกแวก (สมาธิ) + แล้วก็ สาม ต้องมีอุปกรณ์คือมีดหรือขวานที่ใช้ตัดที่ได้ขนาด มีคุณภาพดี และลับไว้คมกริบ (ปัญญา) จึงจะสัมฤทธิ์ผลคือตัดไม้ได้สำเร็จสมปรารถนา

แต่ในชีวิตที่เป็นอยู่ดำเนินไปอยู่ตลอดเวลา เมื่อวิเคราะห์ละเอียดลงไป ก็จะเห็นว่า องค์ประกอบทั้ง ๓ ด้านของชีวิตทำงานประสานสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยเกื้อกูลหนุนเสริมกันและกันอยู่ทุกเมื่อทุกเวลา ดังจะเห็นว่า ในการศึกษา เมื่อจะให้คนพัฒนาฝึกตนได้ผลจริง ก็ควรให้เขาฝึกด้วยความตระหนักรู้องค์ประกอบทั้ง ๓ ด้านนั้นที่จะให้พัฒนาพร้อมไปด้วยกัน โดยเอาโยนิโสมนสิการมาโยง ให้เกิดความตระหนักรู้ และมีสติที่จะช่วยให้การฝึกฝนพัฒนาได้ผลสมบูรณ์ตามที่มันควรจะเป็น

พูดในเชิงปฏิบัติว่า ในการกระทำทุกครั้งทุกอย่าง ไม่ว่าจะแสดงพฤติกรรมอะไร หรือมีกิจกรรมใดๆ ก็ตาม เราสามารถฝึกฝนพัฒนาตนและสำรวจตรวจสอบตนเองตามหลักไตรสิกขานี้ ให้มีการศึกษาครบทั้ง ๓ อย่าง ทั้ง ศีล สมาธิ และปัญญา พร้อมกันไปทุกครั้งทุกคราว คือ

เมื่อทำอะไร ก็พิจารณาดูว่า พฤติกรรม หรือการกระทำของเราครั้งนี้ จะเป็นการเบียดเบียน ทำให้เกิดความเดือดร้อนแก่ใครหรือไม่ จะก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมเสียหายอะไรๆ บ้างไหม หรือว่าเป็นไปเพื่อความเกื้อกูล ช่วยเหลือ ส่งเสริม และสร้างสรรค์ (ศีล)

ในเวลาที่จะทำการนี้ จิตใจของเราเป็นอย่างไร เราทำด้วยจิตใจที่เห็นแก่ตัว มุ่งร้ายต่อใคร ทำด้วยความโลภ โกรธ หลง หรือไม่ หรือทำด้วยเมตตา มีความปรารถนาดี ทำด้วยศรัทธา ทำด้วยสติ มีความเพียร มีความรับผิดชอบ เป็นต้น และ ในขณะที่ทำ สภาพจิตใจของเราเป็นอย่างไร เราร้อน กระวนกระวาย ขุ่นมัว เศร้าหมอง หรือว่ามีจิตใจที่สงบ ร่าเริง เบิกบาน เป็นสุข เอิบอิ่ม ผ่องใส (สมาธิ)

เรื่องที่ทำครั้งนี้ เราทำด้วยความรู้ความเข้าใจชัดเจนดีแล้วหรือไม่ เรามองเห็นเหตุผล รู้เข้าใจหลักเกณฑ์ และความมุ่งหมาย มองเห็นผลดีผลเสียที่อาจจะเกิดขึ้น และหนทางแก้ไขปรับปรุงพร้อมดีแล้วหรือไม่ (ปัญญา)

ด้วยวิธีปฏิบัติแบบนี้ คนที่ฉลาดจึงสามารถฝึกศึกษาพัฒนาตน และสำรวจตรวจสอบวัดผลการพัฒนาตนได้เสมอตลอดทุกครั้งทุกเวลา เป็นการบำเพ็ญไตรสิกขาในระดับรอบเล็ก (คือ ครอบสิขาทังสาม ในพฤติกรรมเดียวหรือกิจกรรมเดียว)

พร้อมกันนั้น การศึกษาของไตรสิกขาในระดับขั้นตอนใหญ่ ก็ค่อยๆ พัฒนาขึ้นไปทีละส่วนอย่างเป็นไปเองด้วย ซึ่งเมื่อมองดูภายนอก ก็เหมือนศึกษาไปตามลำดับทีละอย่างทีละขั้น โดยที่ในเวลาเดียวกันนั้น ไตรสิกขาในระดับรอบเล็กก็จะช่วยให้การฝึกศึกษาไตรสิกขาในระดับขั้นตอนใหญ่ยิ่งก้าวหน้าไปด้วยดีมากขึ้น

ผู้ที่ศึกษาถึงไปในรายละเอียดของการปฏิบัติ ก็จะมีถึงหลักความจริงที่ว่า ในขณะที่แห่งการตรัสรู้ หรือในขณะที่บรรลุมรรคผลนิพพานนั้น องค์มรรคทั้งหมด ที่จัดเป็นกลุ่ม คือ ศีล สมาธิ และปัญญา นี้ จะพัฒนาบริบูรณ์และทำงานพร้อมเป็นหนึ่งเดียวกันในการกำจัดกิเลสและให้สำเร็จผล แต่จะไม่อธิบายรายละเอียดในที่นี้

ที่พูดมานี้ คือสิกขา หรือการศึกษา ซึ่งเป็นระบบการพัฒนาชีวิตของมนุษย์ ตามเงื่อนไขแห่งความจริงของธรรมชาติ เป็นไปตามระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยตามกฎธรรมดาของชาตินั้น ซึ่งชีวิตเป็นองค์รวม ที่มีองค์ประกอบ หรือองค์ร่วม ๓ อย่าง คือ ศีล จิต และปัญญา ซึ่งทำงานประสานเป็นเหตุปัจจัยแก่กัน ในการที่ชีวิตนั้นดำเนินอยู่หรือพัฒนายิ่งขึ้นไป ดังที่เรียกว่าหลัก *ไตรสิกขา*

ที่นี้ ก็มาถึงข้อสงสัยลำดับต่อไปที่ว่า พระพุทธเจ้า เมื่อทรงแสดงหลักการศึกษาหรือหลักธรรมที่เป็นตัวระบบการศึกษา โดยใช้หลัก “สิกขา ๓” แล้ว เหตุใดเมื่อจะแสดงคุณสมบัติของผู้สอน จึงทรงเปลี่ยนไปใช้หลัก “ภาวิต ๔”

ข้อสงสัยนี้ก็ตอบง่าย ๆ อย่างที่บอกแล้วว่า มีวัตถุประสงค์หรือความมุ่งหมายในการตรัสแสดงต่างออกไปเป็นคนละอย่าง หลักสิกขา ๓ นั้น สำหรับนำไปใช้ในการปฏิบัติ คือใช้กับชีวิตจริง ก็ให้เป็นไปตามระบบของธรรมชาติอย่างที่ว่าแล้ว ส่วนคุณสมบัติของผู้สอน เป็นเรื่องของคนที่จะมาดูหรือตรวจสอบตนเอง ตอนนี้ไม่ต้องไปห่วงเรื่องการทำงานของธรรมชาติแล้ว เอาที่ความประสงค์ของเราว่าดูหรือตรวจสอบตรงไหนอย่างไร จึงจะเห็นได้ชัดเจนดี และถ้าจับจุดถูก ก็จะถึงกันกับหลักความจริงของธรรมชาติ ไม่เห็นห่างไปไหน

ที่จริง ก็ดูไม่ยาก ขอให้ดูในสิกขาข้อแรก คือ “ศีล” ที่ว่าเป็นการสื่อกับโลก ติดต่อกับโลก ทั้งรับจากโลก และกระทำต่อโลก ตรงนี้แหละ เห็นได้ชัดทันที

ในสิกขาข้อศีลนั้น บอกแล้วว่า เราสื่อกับโลกทางประตูหรือช่องทาง (ทวาร) ๒ ชุด ได้แก่ชุดแรก คือ ผัสสทวาร ที่นิยมเรียกว่าอินทริย์ ซึ่งเราสื่อด้วยการรับรู้เข้ามา ทางตา หู จมูก ลิ้น และกาย และชุดที่ ๒ คือ กรรมทวาร ซึ่งเราสื่อด้วยการกระทำต่อและต่อกันกับโลก (ต่อเพื่อนมนุษย์ ต่อสังคม และต่อสิ่งแวดล้อมอื่นๆ) ด้วยการแสดงออกทางกาย และทางวาจา

จุดสังเกตและความต่างอยู่ตรงนี้เอง คือ ในแดนของการสื่อกับโลกนั้น ในขณะที่ใดขณะหนึ่ง (แยกละเอียดเป็นขณะจิตหนึ่งๆ) เราสื่อกับโลกทางทวารใดทวารหนึ่งเท่านั้น และจึงใช้ทวารชุดใดชุดหนึ่งใน ๒ ชุดนั้น

เพราะฉะนั้น ตามหลักสิกขา ๓ เมื่อศีล สมาธิ ปัญญา ทำงานในระบบองค์รวม สิกขาข้อศีล จึงเป็นการติดต่อกับสื่อกับโลกด้วยทวารใดทวารหนึ่ง เป็นหนึ่งข้อ แล้วก็ สมาธิ และปัญญา เป็นข้อ ๒ และ ๓ ด้วยเหตุนี้ การสื่อกับโลกทางทวารทั้ง ๒ ชุด จึงต้องรวมอยู่ด้วยกันในข้อศีล (สำหรับให้เลือกเอาอย่างใดอย่างหนึ่ง) ระบบสิกขาจึงต้องเป็น ๓ หรือได้แค่ ๓

ที่นี้ พอถึงชุดคุณสมบัติของผู้สอน ตอนนี้ไม่ต้องคำนึงถึงการทำงานร่วมกันของสิกขา ๓ นั้นแล้ว คราวนี้จะแยกดูหรือตรวจสอบที่ตัวคน แยกต่างหากออกมาดูทีละอย่าง และจุดต่างก็อยู่ในข้อศีลนี้แหละ คือตรงที่แยกการสื่อสารสัมพันธ์กับโลกด้วยทวารต่างกันเป็น ๒ ชุด คือ

- ก) ผัสสทวาร (ทางรับรู้, นิยมเรียกว่า “อินทริย์”) คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย (รวมทั้งซุมทางคือ ใจ เป็น ๖) เป็นการ เห็น/ดู ได้ยิน/ฟัง ได้/ดมกลิ่น รู้/ลิ้มรส ถูกแตะต้องกาย (จับที่ใจว่า รู้ธรรมารมณ์)
- ข) กรรมทวาร (ทางทำกรรม) คือ กาย วาจา (รวมซุมทางคือ ใจ ด้วยเป็น ๓) เป็นการทำ การพูด (ตั้งจุดเริ่มที่ใจ คือคิด)

จะเห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงแยก ๒ แดนย่อยในข้อศีลนี้เอง เป็น ๒ ข้อแรกในชุดภาวิต ๔ และทรงตั้งชื่อภาวิตข้อแรก ที่แยกการสื่อกับโลกทางผัสสทวารหรืออินทริย์ ออกมาจากศีล เรียกเป็น “ภาวิตกาย” (ภายในที่นี้คือ ปัญจทวาริกกาย) แสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงเน้นความสำคัญของการสื่อกับโลกเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะการ

สื่อด้านการรับรู้ทางตา หู ฯลฯ ในข้อแรกนี้ คนมักจะมองข้าม แต่ในพระพุทธานุศาสนาคือเป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่ง ในระบบการพัฒนามนุษย์ เฉพาะอย่างยิ่งในการวัดผลของการพัฒนาคน ซึ่งควรจะเอาใจใส่กันให้มากขึ้น

ยิ่งเวลานี้ มาบรรจบกับยุคสมัยที่โลกถึงกับถูกเรียกว่า เข้าสู่ยุคข่าวสารข้อมูล แล้วก็ยุคไอที การพัฒนา มนุษย์ในแดนนี้ ซึ่งเป็นจุดแยกสู่การพัฒนาปัญญาโดยตรง กับการจมลงในโหมเห่ ควรจะได้หลักภาวิตกายนี้เป็น ป้ายสัญญาณเตือนไม่ให้มนุษย์หลงทาง และให้เร่งใช้ไอทีนั้นพัฒนาอารยธรรมให้ถูกทาง อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ เพียงกล่าวถึงหลักนี้ไว้ แต่ยังไม่ลงสู่รายละเอียด

ส่วนแดนที่ ๒ ซึ่งจับเอาการสื่อทางกรรมหวาร ขึ้นมาตั้งเป็นคุณสมบัติสำหรับตรวจสอบหรือวัดผลของ การพัฒนาคน เรียกว่าภาวิตศีล กับแดนที่ ๓ และ ๔ คือ ภาวิตจิต และภาวิตปัญญา ก็ตรงกับสิกขาข้อ ๑ (ท่อน ที่สอง) และข้อ ๒ และ ๓ จึงขอผ่านไป

ขอเพิ่มเกร็ดความรู้ปลีกย่อยอีกเล็กน้อยว่า ภาวิตกาย คือผู้มีกายที่ได้พัฒนาแล้ว (หรือผู้มีกายภาวนา) นี้ ที่ได้อธิบายว่า ได้พัฒนากายด้านการสื่อกับโลกทางอินทรีย์ ๕ หรือด้านการรับรู้ทางตา หู ฯลฯ นั้น บางที อธิบายได้อีกนัยหนึ่ง โดยขยายความหมายของกายในข้อนี้ออกไป หมายถึงการสื่อสัมพันธ์กับโลกด้านกายภาพ หรือด้านวัตถุทั้งหมด

ถ้าขยายความหมายของภาวิตกายออกไปอย่างนี้ ก็ปรับความหมายของภาวิตข้อที่ ๒ คือ ภาวิตศีล ให้ เข้าคู่กันเป็นว่า ภาวิตศีล คือ ผู้มีศีลที่พัฒนาแล้ว (หรือผู้มีศีลภาวนา) หมายความว่า ได้พัฒนาการสื่อสาร ลัมพันธ์กับเพื่อนมนุษย์ หรือการติดต่อเกี่ยวข้องกับแสดงออกทางสังคม ให้อยู่ร่วมกันด้วยดี ร่วมมือ สามัคคี และ เกื้อกูลกัน

การให้ความหมายภาวิตกาย และภาวิตศีลอย่างนี้ โยงไปถึงหลักการจำแนกศีลเป็น ๔ หมวด หรือ ๔ ประเภท ที่เรียกว่า **ปารีสุทธิศีล** (ความประพฤติบริสุทธิ์ที่จัดเป็นศีล) ๔ คือ

๑. ปาติโมกขสังวรศีล ศีลคือการสำรวมระวังตั้งอยู่ในปาติโมกข์ อันเป็นวินัยแม่บทของสงฆ์

๒. อินทรีย์สังวรศีล ศีลคือความสำรวมอินทรีย์ รับรู้ เช่น ดู ฟัง อย่างมีสติ ให้ได้ปัญญา ให้ได้ ประโยชน์ ไม่ถูกอกุศลครอบงำ

๓. อาชีวะปารีสุทธิศีล ศีลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีพะ เลี้ยงชีวิตโดยสุจริตชอบธรรม

๔. ปัจจัยปฏิเสวนศีล (หรือปัจจัยสันนิสิตศีล) คือการเสพใช้สอยปัจจัยสี่ด้วยปัญญาที่รู้ความมุ่งหมาย ให้ได้ประโยชน์ตามความหมายและคุณค่าที่แท้ของสิ่งนั้น รู้จักประมาณ บริโภคแต่พอดี ไม่บริโภคด้วยตัณหา

ส่วนที่เป็นความสัมพันธ์ทางกายภาพ หรือกับวัตถุ กับธรรมชาติ ก็อยู่ในภาวิตกาย ส่วนที่เป็น ความสัมพันธ์ทางสังคม ก็อยู่ในภาวิตศีล ทั้งนี้ เพื่อให้ไม่ให้เป็นเยื่อ ขอพุดถึงแต่ยื่นย้อยเพียงเท่านั้น⁵⁸⁸

เมื่อได้ทำความเข้าใจกันไว้เป็นพื้นอย่างนี้แล้ว ก็จะสรุปคุณลักษณะของท่านผู้เข้าถึงนิพพานหรือพระ อรหันต์ตามแนวแห่งหลัก **ภาวิต ๔** ประการ คือ ภาวิตกาย ภาวิตศีล ภาวิตจิต และภาวิตปัญญา ดังได้กล่าวมา

ทั้งนี้ มีข้อพึงตระหนักว่า คุณลักษณะและคุณสมบัติต่อไปนี้ แม้จะจัดแยกไว้ต่างหากกันเป็นด้านนั้น ด้านนี้ แต่แท้จริงแล้ว มิใช่แยกขาดจากกัน เพียงแต่จัดแยกออกไปตามด้านที่ปรากฏเด่น เพื่อประโยชน์ใน การศึกษา ส่วนในการพัฒนา คุณเหล่านี้เนื่องกัน พัฒนามาด้วยกัน โดยเฉพาะไม่ขาดอิสรภาพของปัญญา

⁵⁸⁸ ผู้สนใจลองศึกษากัน ฟังดู บันทึกพิเศษท้ายบท

๑. ภาวิตกาย: มีกายที่ได้พัฒนาแล้ว

ดังได้กล่าวแล้วว่า ถึงแม้ในพระไตรปิฎกจะมีพุทธพจน์ที่ตรัสถึงภาวิตกาย เป็นต้น หลายแห่ง แต่ไม่มีคำอธิบาย เหมือนว่าผู้ฟังรู้เข้าใจอยู่แล้ว แต่บางครั้ง มีคนภายนอก โดยเฉพาะพวกเดียรถีย์นิครนถ์ยกเรื่องนี้ขึ้นมาพูดตามความเข้าใจของเขา จึงเป็นเหตุให้พระพุทธรเจ้าตรัสอธิบาย

ในพระสูตรที่ว่ามหาสังคจกสูตร มีเรื่องที่เป็นเหตุปรารถนาทำนองนี้ จึงขอยกมาเล่าเป็นตัวอย่าง และในพระสูตรนี้ มีเฉพาะภาวิตกาย มากับภาวิตจิต (เพราะฝ่ายที่ยกเรื่องขึ้นมา พูดเฉพาะ ๒ ภาวิตนี้)

เรื่องมีว่า เช้าวันหนึ่ง สัจจกะ นิครนถบุตร ผู้มีชื่อเสียงเด่นดังมาก (เป็นอาจารย์สอนบุตรหลานของเจ้าลิจฉวี แห่งแคว้นวัชชี อรรถกถานิยมเรียกว่าสังคจกนิครนถ์) เดินทางที่พระพุทธรเจ้าประทับอยู่ ได้พบและสนทนากับพระพุทธรเจ้า เขาเริ่มต้นโดยยกเอาเรื่องกายภาวนา (การพัฒนากาย) และจิตตภาวนา (การพัฒนาจิต) ขึ้นมาพูด และกราบทูลพระพุทธรเจ้าว่า ตามความคิดเห็นของเขา เหล่าสาวกของพระองค์เอาแต่จะมักเขม้นประกอบจิตตภาวนา แต่ไม่ประกอบกายภาวนา (เอาแต่พัฒนาจิต ไม่พัฒนากาย)

การที่สังคจกนิครนถ์แสดงทัศนะเช่นนี้มาอย่างนี้ อรรถกถาบอกภูมิหลังว่า เพราะเขาเห็นพระภิกษุพากันหลีกเร้นอยู่ในที่สงบ ไม่มีการทรมานร่างกาย เมื่อเขาแสดงความเห็นออกมาอย่างนี้ พระพุทธรเจ้าก็ตรัสถามว่า แล้วตามที่เขาเรียนรู้มา กายภาวนา (การพัฒนากาย) คืออย่างไร สังคจกนิครนถ์ก็ยกตัวอย่างการบำเพ็ญตบะถือพรตต่างๆ ในการทรมานร่างกาย (อัตตกิลมถานุโยค) ว่านั่นแหละคือ กายภาวนา

พระพุทธรเจ้าตรัสถามต่อไปว่า แล้วจิตตภาวนาละ เขาเรียนรู้มาว่าเป็นอย่างไร ตรงนี้ สังคจกนิครนถ์ไม่สามารถอธิบายได้ พระพุทธรเจ้าจึงตรัสว่า แม้แต่กายภาวนาที่เขาบอกมาก่อนนั้น ก็ไม่ใช่กายภาวนาหรือการพัฒนาภายในแบบแผนของอารยชน (อริยวินัย) นี้แม้แต่กายภาวนาเขายังไม่รู้ แล้วเขาจะรู้จักจิตตภาวนาได้จากที่ไหน จากนั้น จึงตรัสบอกให้สังคจกนิครนถ์ฟังคำที่จะทรงอธิบายว่า อย่างไรไม่เป็นภาวิตกาย ไม่เป็นภาวิตจิต และอย่างไรจึงจะเป็นภาวิตกาย อย่างไรจึงจะเป็นภาวิตจิต ดังจะยกความตอนที่เป็นสาระสำคัญมาดู

“เนนะอัคคิเวสสนะ (ชื่อโคตร/นามสกุลของสังคจกนิครนถ์) อย่างไรจึงจะเป็นภาวิตกาย และเป็นภาวิตจิต? ขரியสาวกในธรรมวินัยนี้ ผู้ได้เรียนสดับ มีสุขเวทนาเกิดขึ้น ถึงจะได้สัมผัสกับสุขเวทนา เขาก็ไม่ติดใคร่ใฝ่กระสันในสุข ไม่ถึงความเป็นผู้ติดใคร่ใฝ่กระสันในสุขเวทนา (ครั้น) สุขเวทนานั้นดับไป เพราะสุขเวทนาดับไป มีทุกข์เวทนาเกิดขึ้น เขาสัมผัสกับทุกข์เวทนาเข้าแล้ว ก็ไม่เศร้าโศก ไม่พุ่มพวย ไม่รำพัน ไม่คร่ำครวญ ไม่ติอก ไม่ถึงความพินเพื่อหนีเลือนหลง

“อย่างนี้แหละ อัคคิเวสสนะ เพราะเหตุที่ได้พัฒนากายแล้ว สุขเวทนานั้น ถึงแม้เกิดขึ้น ก็หาได้ครอบงำจิตตั้งอยู่ไม่, เพราะเหตุที่ได้พัฒนาจิตแล้ว ทุกขเวทนา ถึงแม้เกิดขึ้น ก็หาได้ครอบงำจิตตั้งอยู่ไม่.

“นี่เนนะอัคคิเวสสนะ สำหรับขரியสาวกผู้หนึ่งผู้ใด สุขเวทนาถึงแม้เกิดขึ้น ก็ไม่ครอบงำจิตตั้งอยู่ เพราะเหตุที่ได้พัฒนากายแล้ว, ทุกขเวทนาถึงแม้เกิดขึ้น ก็ไม่ครอบงำจิตตั้งอยู่ เพราะเหตุที่ได้พัฒนาจิตแล้ว, ครบทั้งสองข้าง อย่างนี้แล อัคคิเวสสนะ บุคคลจึงเป็นภาวิตกาย และเป็นภาวิตจิต.”⁵⁸⁹

⁵⁸⁹ ม.ม.๑๒/๔๐๕/๔๓๗; อรรถกถาอธิบายว่า ในที่นี้ กายภาวนา เป็นวิปัสสนา, จิตตภาวนา เป็นสมาธิ คือสมถะ (ม.๑๒/๑๓๒)

ดังได้กล่าวแล้วว่า กายภาวนา (การพัฒนากาย) นี้ ความหมายหลักบอกว่าเป็นการพัฒนาปัญญาทวาริก-
กาย คือกายด้านผัสสทวาร ๕ หรืออินทรีย์ ๕ (ตา หู จมูก ลิ้น ผิวกาย) พอพูดถึงตรงนี้ การพัฒนากายก็แทบจะ
เป็นคำเดียวกับการพัฒนาอินทรีย์ หรือว่า กายภาวนาก็น่าจะได้แก่นอินทรีย์ภาวนานั้นเอง

การพัฒนาอินทรีย์ก็เริ่มด้วยหลักอินทรีย์สังวร ที่พระพุทธเจ้าตรัสเน้นอย่างมากในการศึกษาของผู้เข้ามา
บรรพชาในพระธรรมวินัย เรียกว่าเป็นการฝึกขั้นต้น ต่อเนื่องไปกับการฝึกด้านศีล (ในยุคอรธกถานิยมเรียก
เป็นศีลหมวดหนึ่งว่า อินทรีย์สังวรศีล) จึงขอให้ดูหลักขั้นเบื้องต้นนี้ก่อน ดังตัวอย่างพุทธพจน์ว่า

ดูกรมหาบพิตร อย่างไร ภิกษุจะชื่อว่าเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย? ดูกร
มหาบพิตร ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เห็นรูปด้วยตาแล้ว ไม่ถือติดนิमित (ภาพรวม) ไม่ถือติดอนุ-
พยัญชนะ (ส่วนย่อย) เธอปฏิบัติเพื่อล้ารวมอินทรีย์คือจักขุ ที่เมื่อไม่ล้ารวมแล้ว จะเป็นเหตุให้
อกุศลธรรมอันท่วม คือ อภิชฌา (ความติดใจใคร่ชอบใจ) และโทมนัส (ความขัดเคืองเสียใจ)
ครอบงำ เธอรักษาจักขุทวารีย์ เธอถึงความล้ารวมในจักขุทวารีย์; ฟังเสียงด้วยหู... ตมกลืนด้วย
จมูก... ลิ้มรสด้วยลิ้น... ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย... รู้ธรรมารมณด้วยใจแล้ว... (เช่นเดียวกัน).
ภิกษุนั้น ผู้ประกอบด้วยอินทรีย์สังวร อันเป็นอริยะนี้ ย่อมได้เสวยสุขอันล้วนไร้ระคน (ไม่เจือ
กิเลส) ในภายใน อย่างนี้แล มหาบพิตร ภิกษุจะชื่อว่าผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย.⁵⁹⁰

อินทรีย์สังวรนี้ยังเป็นขั้นของผู้ฝึก หรือเริ่มศึกษา ยังไม่ใช่ขั้นของพระอรหันต์ ซึ่งเป็น “ภาวิตินทรีย์” (ผู้มี
อินทรีย์อันได้พัฒนาแล้ว ที่จะจัดเป็นภาวิตกาย) แต่นี่ยกมาให้ดูเพื่อให้รู้เห็นตามลำดับ

ยังมีอินทรีย์สังวรที่ลึกลงไป หรือที่ตรัสอีกแนวหนึ่ง ก็ขอยกมาให้ดูเพื่อเทียบกันด้วย (อินทรีย์สังวรนี้
เมื่อทำให้มากแล้ว จะทำสุจริต ๓ ให้บริบูรณ์, สุจริต ๓ นั้น ทำให้มากแล้ว จะทำสติปัญญา ๔ ให้บริบูรณ์, สติ
ปัญญา ๔ นั้น ทำให้มากแล้ว จะทำโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ และโพชฌงค์ ๗ นั้น ทำให้มากแล้ว จะทำวิชชาและ
วิมุตติ ที่เป็นผลานิสงส์สุดท้าย ให้บริบูรณ์)

เรื่องนี้ ตรัสแก่กุนทลีย์ปริพาชก ผู้ได้มาเฝ้าที่อัญชนวัน ในเขตเมืองสาเกต มีความตอนนี้ว่า

“ดูกรกุนทลีย์ อินทรีย์สังวร อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้วอย่างไร จะยังสุจริต ๓
ให้บริบูรณ์? ดูกรกุนทลีย์ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เห็นรูปที่น่าชอบใจด้วยจักขุแล้ว ไม่ติดใจ ไม่
เหม็นใจ ไม่กตราคะให้เกิดขึ้น และกายของเธอก็คงตัว จิตก็คงตัว มั่นคงดี ในภายใน ปลอดพ้น
ไปด้วยดี, อนึ่ง เธอเห็นรูปที่ไม่น่าชอบใจด้วยจักขุแล้ว ก็ไม่ขัดเคือง ไม่กระต้างใจ ไม่ปีบใจ ไม่
ขุ่นเคืองแค้นใจ และกายของเธอก็คงตัว จิตก็คงตัว มั่นคงดี ในภายใน ปลอดพ้นไปด้วยดี.
อีกประการหนึ่ง ภิกษุฟังเสียงด้วยหู... ตมกลืนด้วยจมูก... ลิ้มรสด้วยลิ้น... ถูกต้องโผฏฐัพพะ
ด้วยกาย... รู้ธรรมารมณด้วยใจแล้ว... (เช่นเดียวกัน) ...ดูกรกุนทลีย์ อินทรีย์สังวร อันบุคคล
เจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว อย่างนี้แล ย่อมยังสุจริต ๓ ให้บริบูรณ์.”⁵⁹¹

ที่นี้ก็มาดูการฝึกยิ่งขึ้นไปอีก ตอนนี้จะแหละเรียกว่าอินทรีย์ภาวนา เป็นหลักที่ตรัสไว้ในอินทรีย์ภาวนาสูต
ในพระสูตรนี้ ต่อจากตรัสการปฏิบัติแล้ว ยังตรัสให้เห็นความแตกต่างที่พึงเทียบกัน ระหว่าง “เสขปาฏิบพ” คือ
พระอริยะผู้ยังฝึก กับ “ภาวิตินทรีย์” คือพระอรหันต์ผู้ฝึกเสร็จแล้ว ที่เป็นภาวิตกาย ขอยกมาให้ดูพอรู้รูปเค้า

⁵⁹⁰ ที.ส. ๙/๑๒๒/๙๓

⁵⁹¹ ส.ม. ๑๙/๓๕๖/๑๐๖; คำอธิบายการคุ้มครองผัสสทวาร ที่ลึกลงไปถึงขั้นอริยมรรคอริยผล ก็มี เช่น ส.สพ. ๑๘/๒๐๘/๑๕๑

เรื่องมีว่า สมัยหนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้าประทับที่ป่าไผ่ ในกชังคลนิคม อุตรมาณฑล คิษย์ของปาราสิริยพราหมณ์ เข้าไปเฝ้า พระองค์ตรัสถามเขาว่า ปาราสิริยพราหมณ์สอนหลักอินทริยภาวนาแก่เหล่าสาวกใช้ไหม เมื่อเขารับว่าใช่ พระองค์ก็ตรัสถามว่า ปาราสิริยพราหมณ์สอนการพัฒนาอินทริยอย่างไร เขาทูลตอบว่า ปาราสิริยพราหมณ์สอนอินทริยภาวนาโดยไม่ให้อาตาดูรูป ไม่เอาหูฟังเสียง พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า ถ้าถือตามหลักที่พราหมณ์นั้นสอน คนตาบอด คนหูหนวก ก็เป็นภาวิตินทริย (ได้พัฒนาอินทริยแล้ว) ละสิ

จากนั้น พระองค์ตรัสว่า การพัฒนาอินทริยอย่างที่ปาราสิริยพราหมณ์สอนนั้น เป็นคนละอย่าง ต่างจากอินทริยภาวนาอย่างยอดเยี่ยม ในแบบแผนของอารยชน (อริยวินัย) พระอานนท์จึงทูลขอให้ทรงแสดงหลักอินทริยภาวนาอย่างยอดเยี่ยม ในอริยวินัยนั้น และได้ตรัสดังรวมใจความมาดังนี้ (ความอุปมายาวๆ ได้ละเสีย)

๑. อินทริยภาวนา: “ดูกรอานนท์ ก็อินทริยภาวนา อย่างยอดเยี่ยม ในวินัยของอริยชน เป็นอย่างไร? ดูกรอานนท์ เพราะเห็นรูปด้วยจักขุ สภาพที่น่าชอบใจก็เกิดขึ้น สภาพที่ไม่น่าชอบใจก็เกิดขึ้น สภาพที่ทั้งน่าชอบใจและไม่น่าชอบใจก็เกิดขึ้น แก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้, เธอรู้ชัด (รู้เท่าทัน) อย่างนี้ว่า สภาพที่น่าชอบใจ สภาพที่ไม่น่าชอบใจ สภาพที่ทั้งน่าชอบใจและไม่น่าชอบใจเกิดขึ้นแล้วแก่เราเช่นนี้ ก็แต่ว่า สภาพน่าชอบใจ สภาพไม่น่าชอบใจ สภาพทั้งน่าชอบใจและไม่น่าชอบใจนั้นแล เป็นภาวะปรุ้งแตง เป็นของหยาบ อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น สภาวะนี้จึงสงบ สภาวะนี้จึงประณีต กล่าวคืออุเบกขา (ใจเฉยโดยตระหนักรู้อยู่ในตุล), สภาพน่าชอบใจ สภาพไม่น่าชอบใจ สภาพทั้งน่าชอบใจและไม่น่าชอบใจ ที่เกิดขึ้นแก่เธอนั้น ก็ดับหาย อุเบกขาตั้งได้ที่สนิท. ดูกรอานนท์ ภิกษุรูปหนึ่งรูปใด ที่สภาพน่าชอบใจ สภาพไม่น่าชอบใจ สภาพทั้งน่าชอบใจและไม่น่าชอบใจ เกิดขึ้นแล้ว ก็ดับหาย อุเบกขาตั้งได้ที่สนิท โดยเร็ว โดยพลันทันทีโดยไม่ยากลำบาก เหมือนดั่งบุรุษมีตาดี ลืมตาแล้วหลับตา หรือหลับตาแล้วลืมตา ดูกรอานนท์ นี้เรียกว่า อินทริยภาวนาในรูปที่รู้ได้ด้วยจักขุ อันยอดเยี่ยม ในวินัยของอริยชน;

“ดูกรอานนท์ ข้ออื่นยังมีอีก เพราะได้ยินเสียงด้วยหู... เพราะดมกลิ่นด้วยจมูก... เพราะลิ้มรสด้วยลิ้น... เพราะต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย... เพราะรู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ (ทำนองเดียวกับข้อก่อน) ...ดูกรอานนท์ ภิกษุรูปหนึ่งรูปใด ที่สภาพน่าชอบใจ สภาพไม่น่าชอบใจ สภาพทั้งน่าชอบใจและไม่น่าชอบใจ เกิดขึ้นแล้ว ก็ดับหาย อุเบกขาตั้งได้ที่สนิท โดยเร็ว โดยพลันทันทีโดยไม่ยากลำบาก เหมือนดั่งบุรุษมีกำลัง เอาหยาดน้ำสองหรือสามหยาด หยดลงในกระทะเหล็ก ที่ร้อนจัดตลอดทั้งวัน การหยดลงไปแห่งหยาดน้ำนั้นยังช้ำ (ไม่ทันที่) หยาดน้ำนั้นจะถึงความเหือดหาย หมดสิ้นไปจับปล้นทันใด โดยแน่แท้ ดูกรอานนท์ นี้เรียกว่า อินทริยภาวนาในธรรมารมณ์ที่รู้ได้ด้วยใจ อันยอดเยี่ยม ในวินัยของอริยชน;

“ดูกรอานนท์ อย่างนี้แล เป็นอินทริยภาวนา อันยอดเยี่ยม ในวินัยของอริยชน.

๒. ก) เศษปาฏิบพ (ผู้ยังฝึกศึกษา): “ดูกรอานนท์ ก็พระเสชะ ผู้ยังปฏิบัติอยู่ เป็นอย่างไร? ดูกรอานนท์ เพราะเห็นรูปด้วยจักขุ สภาพที่น่าชอบใจก็เกิดขึ้น สภาพที่ไม่น่าชอบใจก็เกิดขึ้น สภาพที่ทั้งน่าชอบใจและไม่น่าชอบใจก็เกิดขึ้น แก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้, เธอชิตชิต เปื่อหน่าย รังเกียจ ด้วยสภาพน่าชอบใจ สภาพไม่น่าชอบใจ สภาพทั้งน่าชอบใจและไม่น่าชอบใจ ที่เกิดขึ้นแล้วนั้นๆ, เพราะได้ยินเสียงด้วยหู... เพราะดมกลิ่นด้วยจมูก... เพราะลิ้มรสด้วยลิ้น... เพราะต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย... เพราะรู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ... เธอชิตชิต เปื่อหน่าย รังเกียจ ด้วย

สภาพน่าชอบใจ สภาพไม่น่าชอบใจ สภาพทั้งน่าชอบใจและไม่น่าชอบใจ ที่เกิดขึ้นแล้วนั้นๆ; ตูกรอานนที่ อย่างนี้แล ชื่อว่าพระเสขะ ผู้ยังปฏิบัติอยู่.

๒. ข) ภาวิตินทรีย์ (ผู้ศึกษาพัฒนาจบแล้ว): “ตูกรอานนที่ ก็พระอริยะ ผู้ภาวิตินทรีย์ (ได้พัฒนาอินทรีย์แล้ว) เป็นอย่างไร? ตูกรอานนที่ เพราะเห็นรูปด้วยจักขุ สภาพที่น่าชอบใจก็เกิดขึ้น สภาพที่ไม่น่าชอบใจก็เกิดขึ้น สภาพที่ทั้งน่าชอบใจและไม่น่าชอบใจก็เกิดขึ้น แก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้, เชนั้น หากจำนงว่า เราจะหมายรู้ในสิ่งปฏิกูล ว่าเป็นของไม่ปฏิกูลอยู่ ก็เป็นผู้มีความหมายรู้ในสิ่งนั้นๆ ว่าเป็นของไม่ปฏิกูลอยู่ได้, หากจำนงว่า เราจะหมายรู้ในสิ่งไม่ปฏิกูลว่าเป็นของปฏิกูลอยู่ ก็เป็นผู้มีความหมายรู้ในสิ่งนั้นๆ ว่าเป็นของปฏิกูลอยู่ได้, หากจำนงว่า เราจะหมายรู้ในสิ่งทั้งปฏิกูลและไม่ปฏิกูล ว่าเป็นของไม่ปฏิกูลอยู่ ก็เป็นผู้มีความหมายรู้ในสิ่งนั้นๆ ว่าเป็นของไม่ปฏิกูลอยู่ได้, หากจำนงว่า เราจะหมายรู้ในสิ่งทั้งไม่ปฏิกูลและปฏิกูล ว่าเป็นของปฏิกูลอยู่ ก็เป็นผู้มีความหมายรู้ในสิ่งนั้นๆ ว่าเป็นของปฏิกูลอยู่ได้, หากจำนงว่า เราจะเว้นค้ำนังทั้งปฏิกูลและไม่ปฏิกูล ทั้งสองอย่าง มีอุเบกขาอยู่โดยมีสติสัมปชัญญะ ก็มีอุเบกขาในสิ่งนั้นๆ อยูโดยมีสติสัมปชัญญะได้;

“ตูกรอานนที่ ข้ออื่นยังมีอีก เพราะได้ยินเสียงด้วยหู... เพราะตมกลิ่นด้วยจมูก... เพราะลิ้มรสด้วยลิ้น... เพราะถูกต้องไฉนด้วยกาย... เพราะรู้ธรรมารมณได้ด้วยใจ... สภาพที่น่าชอบใจก็เกิดขึ้น สภาพที่ไม่น่าชอบใจก็เกิดขึ้น สภาพที่ทั้งน่าชอบใจและไม่น่าชอบใจก็เกิดขึ้น แก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้, เชนั้น... หากจำนงว่า เราจะเว้นค้ำนังทั้งปฏิกูลและไม่ปฏิกูล ทั้งสองอย่าง มีอุเบกขาอยู่โดยมีสติสัมปชัญญะ ก็มีอุเบกขาในสิ่งนั้นๆ อยูโดยมีสติสัมปชัญญะได้;

“ตูกรอานนที่ อย่างนี้แล ชื่อว่าพระเสขะ ผู้ภาวิตินทรีย์ (ได้พัฒนาอินทรีย์แล้ว).”⁵⁹²

เมื่อมองความหมายของกายภาวนาและภาวิตกายขยายออกไปอีกแบบหนึ่ง หรือเหมือนเปลี่ยนจุดกำหนด คือแทนที่จะมองตรงผัสสทวารหรืออินทรีย์เอง ก็มองที่โลกหรือสิ่งภายนอกซึ่งเข้ามาเกี่ยวข้องกับอินทรีย์หรือเป็นอารมณ์ที่อินทรีย์จะรับรู้ แล้วก็ไปจับจุดเน้นที่สิ่งเหล่านั้นแยกเป็นพวกๆ เป็นประเภทๆ ไป ก็จะได้ความหมายทำนองที่บอกไว้อีกอย่างหนึ่งว่า กายภาวนาเป็นการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพหรือจำพวกวัตถุ (ตลอดจนแม้แต่ตัวบุคคลในแง่ที่เป็นวัตถุแห่งการรับรู้)

แล้วก็จะเห็นว่า ของจำพวกหนึ่งที่เราเข้าไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์มาก ก็คือ ปัจจัย ๔ ได้แก่ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย ยานาบำบัดโรค ตลอดจนสิ่งของเครื่องมือเครื่องใช้ วัตถุใช้สอย สิ่งที่เสพอาศัยใช้ทำงานทำการทั้งหลาย ซึ่งเป็นแดนใหญ่ที่ชีวิตเกี่ยวข้อง ที่จะต้องฝึกต้องพัฒนาชีวิตนั้น ดังที่ท่านจัดเป็นปัจจัยปฏิสเวนศีลหรือปัจจัยสันนิสิตศีล และก็อาจจัดปัจจัยปฏิสเวนนั้นตามอินทรีย์สังวรเข้ามาไว้ในกายภาวนานี้ด้วย

การสัมพันธ์กับวัตถุทั้งหลายที่เป็นปัจจัยยังชีพและหล่อเลี้ยงชีวิตนี้ ในพระธรรมวินัยก็ถือเป็นเรื่องสำคัญในการศึกษา ที่จะต้องฝึกฝนพัฒนาตลอดเวลาในชีวิตประจำวัน ดังที่ฝึกกันตั้งแต่เข้ามาบวช ให้เสพปัจจัยสี่โดยพิจารณา หรือให้บริโภคร่วมด้วยปัญญา โดยรู้จักประมาณ ให้ได้ความพอดี ที่จะเกิดคุณค่าแท้จริงที่ชีวิตต้องการ มิใช่แค่บริโภคอย่างมีดมัวด้วยไม่หะเพียงที่จะสนองความอยากเสพด้วยตัณหา ดังความที่ตรัสว่า

⁵⁹² ม.อ.๑๔/๘๕๓/๕๔๑; คำว่า “ปฏิกูล” ไม่เพียงมองความหมายแคบๆ อย่างที่มักเข้าใจทำนองว่าสกปรก ยกตัวอย่างตามที่ท่านอธิบายไว้ เช่น คนหน้าตาไม่ดี มีกิริยาอาการไม่งาม เรามองด้วยเมตตา หรือของไม่สวย เรามองตามสภาวะของธาตุ ให้เห็นเป็นน่าชื่นชมหรือสบายตา ก็เรียกว่า หมายรู้ในของปฏิกูลเป็นไม่ปฏิกูล คนหรือของที่เห็นกันว่าสวยงาม เรามองด้วยอนิจจตา หรือตามสภาวะของธาตุ ก็กลายเป็นไม่สวยงาม อย่างนี้ก็เรียกว่า หมายรู้ในของไม่ปฏิกูลเป็นปฏิกูล (ดูคำอธิบายใน ขุ.ปฎิ.๓๑/๖๓๐/๕๓๓)

“ดูกรจุนทะ เรามีใช้แสดงธรรมแก่เธอทั้งหลาย เพื่อปิดกั้นบรรดาอาสวะ (ความเสียหาย หมักหมม) ที่เป็นไปในปัจจุบันอย่างเดียวนั้น, ชิกทั้งเราก็มีใช้แสดงธรรมเพื่อป้องกันบรรดาอาสวะ ที่จะเป็นไปในเบื้องหน้าเท่านั้น, หากแต่ว่า เราแสดงธรรม ทั้งเพื่อปิดกั้นบรรดาอาสวะที่เป็นไปในปัจจุบัน และเพื่อป้องกันบรรดาอาสวะที่จะเป็นไปในเบื้องหน้าด้วย;

“ดูกรจุนทะ เพราะฉะนั้นแล จีวรใด อันเราอนุญาตแล้วแก่เธอทั้งหลาย จีวรนั้น ควรแก่พวกเธอ เพียงเพื่อเป็นเครื่องป้องกันหนาว ป้องกันร้อน ป้องกันสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน เพียงเพื่อเป็นเครื่องปกปิดอวัยวะอันยังความละอายให้กำเริบ;

“บิณฑบาตใด อันเราอนุญาตแล้วแก่เธอทั้งหลาย บิณฑบาตนั้น ควรแก่พวกเธอ เพียงเพื่อความดำรงอยู่แห่งกายนี้ เพื่อยังกายนี้ให้เป็นที่ไป เพื่อระงับความ(ขาดอาหารอันจะ)เบียดเบียนชีวิต เพื่อเกื้อหนุนพรหมจริยา (โดยรู้ว่า) ด้วยการปฏิบัติดังนี้ เราจักบรรเทาเวทนาแก่ได้ ทั้งจักไม่ยังเวทนาใหม่ให้เกิดขึ้นด้วย และเราก็จักมีชีวิตที่ดำเนินไปราบรื่น พร้อมทั้งความไว้ท้อและความอยู่สำราญ;

“เสนาสนะใด อันเราอนุญาตแล้วแก่เธอทั้งหลาย เสนาสนะนั้น ควรแก่พวกเธอ เพียงเพื่อเป็นเครื่องป้องกันหนาว ป้องกันร้อน ป้องกันสัมผัสเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน เพียงเพื่อเป็นเครื่องบรรเทาอุตุอันตราย เพื่อเป็นที่มีความรื่นรมย์ในการหลีกเร้น;

“คิลาณปัจฉัยภกัฏฐบิชาวีโร อันเราอนุญาตแล้วแก่เธอทั้งหลาย คิลาณปัจฉัยภกัฏฐบิชาวีรานั้น ควรแก่พวกเธอ เพียงเพื่อเป็นเครื่องบำบัดเวทนาทั้งหลาย อันเนื่องจากอาพาธต่างๆ ที่เกิดขึ้น เพื่อความเป็นผู้ไม่มีทุกข์ยากเป็นอย่างยิ่ง ฉะนั้น”⁵⁹³

บรรดาปัจฉัย ๔ นี้ ข้อที่ ๒ เสนาสนะ (แปลตามศัพท์ว่า “ที่นั่ง และที่นอน”) คือที่อยู่อาศัย เป็นปัจจัยใหญ่ ทั้งเป็นที่ตั้งอาศัย และครอบคลุมปัจจัยข้ออื่นๆ จะปรุง จะรับประทาน จะเก็บอาหารเสื้อผ้า จะนุ่งห่ม แต่งตัว ฯลฯ แทบทุกอย่างทุกประการ ก็อาศัยเสนาสนะทั้งนั้น จนกระทั่ง ในการถวายทาน พระพุทธเจ้าเคยตรัสแสดงความสำคัญไว้ว่า

“ผู้ให้ช้าวน้ำ ชื่อว่าให้กำลัง ให้เสื้อผ้า ชื่อว่าให้ผิวพรรณ ให้ยานพาหนะ ชื่อว่าให้ความสะดวกสบาย ให้ประทีปโคมไฟ ชื่อว่าให้จักขุ ส่วนผู้ใดให้ที่พักอาศัย ผู้นั้นชื่อว่าให้ทุกอย่าง แลผู้ใดตั้งสอนธรรม ผู้นั้นชื่อว่าให้อำมฤต”⁵⁹⁴

สำหรับพระสงฆ์ เสนาสนะมีความหมายโยงขยายออกไป ตั้งแต่กุฎที่อยู่ส่วนตน จนถึงที่อยู่อาศัยร่วมกัน อันรวมเป็นวัด ที่มีคำเรียกเดิมตามพระพุทธานุญาตว่า “อาราม” (แปลตามมูลว่าสวน) และวัดคืออารามนั้น ก็เกิดขึ้นมาจากป่าคือวนะ และหรืออุทยาน ดังเห็นได้ชัดจากกำเนิดของวัดแรกในพระพุทธศาสนา ที่พระเจ้าพิมพิสาร ถวายแด่พระพุทธเจ้า คือ เวฬุวันอุทยาน (เวฬุวัน อุทยาน) และวัดสำคัญที่ประทับยาวนานที่สุด คือ เขตวันอุทยาน ที่มาเป็นเขตวนาราม (“เขตสุส ราชกุมารสุส อุทยาน” มาเป็น “เขตวเน อนาถปิณฑิกสุส อาราม”) ⁵⁹⁵

⁵⁹³ ที.ปา.๑๑/๑๑๓/๑๕๒; บางแห่ง ตรัสเป็นคำสอนเชิงปฏิบัติให้พิจารณาในเวลาที่จะเสวยบริโภค อย่างที่มีคำเริ่มต้นทุกข้อว่า “ปฏิสังขยา โยนิโส” ขอยกตัวอย่างมาเฉพาะข้อพิจารณาอาหารบิณฑบาต ซึ่งมีความเพิ่มเติมในตอนเริ่มต้นดังนี้ “ข้าพเจ้าพิจารณาแล้วโดยแยก คาย จึงฉันอาหารบิณฑบาต (โดยรู้ตระหนักรู้) มีใช้เพื่อสกุณสถาน มีใช้เพื่อตตรสหลงมัวเมา มีใช้เพื่ออดโอ้ออกัน มีใช้เพื่อประดับ ประดา แต่เพียงเพื่อความดำรงอยู่แห่งกายนี้...” (ต่อจากนี้ เหมือนข้างบน), เช่น อภ.ก.๒๒/๓๒๙/๔๓๕

⁵⁹⁴ ส.ส.๑๕/๑๓๘/๔๔

⁵⁹⁵ พุทธานุญาตให้มีวัด ซึ่งปรารภการถวายเวฬุวันอุทยานของพระเจ้าพิมพิสารนั้น ว่า “อนุชานามิ ภิกขเว อาราม”, วินย.๔/๖๓/๗๑

จากอารามคือวัดในขณะ อันเป็นปาย่อยในถิ่นใกล้บ้านย่านใกล้เมืองและชายป่าใหญ่ ที่อยู่อาศัยของ พระสงฆ์ก็ขยายกระจายออกไปสู่ถิ่นห่างไกลในป่าใหญ่ที่เรียกว่าอรัญ (“อรณฺณ”) อันรวมทั้งถ้ำ เจ็อมเขา บน บรรพตคีรี และในที่สุด เสนาสนะคือที่อยู่อาศัยนั้น ก็โยงพระสงฆ์เข้ากับป่าดงพงไพร ชุนเขา และถิ่นบ้าน แดน เมืองทั้งหมด จนถึงโลก อันรวมทั้งสิ่งแวดล้อมทั้งหมด

เสนาสนะ ที่อยู่อาศัย ถิ่นแดน สิ่งแวดล้อมทั้งหมดนี้ ก็คือสิ่งรอบตัวที่จะรับรู้ ติดต่อกัน เกี่ยวข้อง สื่อสาร สัมพันธ์ ด้วยปัญญา คือผัสสวาร หรืออินทรีย์ทั้ง ๕ นั้นเอง ดังนั้นโลกรอบตัวที่ว่ามีนี้ จึงเป็นแดนแห่งกาย ภาวนา ที่จะฝึกฝนพัฒนา คือพัฒนาความสัมพันธ์ทางอินทรีย์เหล่านั้น

ลักษณะความสัมพันธ์ที่ต้องการ ซึ่งมีอยู่ตลอดเวลาในชีวิตของพระภิกษุ หรือผู้ศึกษา ปรากฏตั้งแต่ ในถ้อยคำพื้นฐานที่กล่าวแล้วนั้น และโยงไปสู่ความสัมพันธ์ที่ตีงมกว้างออกไป โดยก้าวหน้าไปกับการพัฒนา ในการฝึกการศึกษานั้น เริ่มด้วยคำหลักที่เป็นพื้นมาในชีวิตของพระภิกษุคำแรกที่กล่าวแล้วนั้น คือ *ชาราม* ที่แปล ง่ายๆ ว่า “สวน” หรือแปลตามศัพท์อย่างที่ยินยอมพูดกันมาว่า “ที่มายินดี”

คำว่าอาราม หรือที่มายินดีนี้ บอกความสัมพันธ์พื้นฐานของผู้ศึกษา เริ่มจากถิ่นที่อยู่อาศัย (คือวัด) ว่าเป็นที่ (มีสภาพธรรมชาติ พืชพรรณ กบไก่นกกา ฯลฯ) ที่ชวนใจให้มายินดี คำว่าอารามนี้ บอกความสัมพันธ์ทาง จิตใจที่พึงประสงค์ ซึ่งภิกษุหรือผู้ศึกษาพึงมีเป็นพื้นฐานต่อสถานที่อยู่อาศัยอันเหมาะสมนั้น แล้วขยายออกไปให้ถิ่น แดนที่ตนเกี่ยวข้อง เป็นอารามที่มายินดี

มิใช่เท่านั้น คำว่าอารามโยงภิกษุหรือผู้ศึกษานั้น ลึกเข้าไปทางด้านความเป็นอยู่และการปฏิบัติธรรมด้วย คือโยงต่อเข้าไปถึงแดนของอินทรีย์ใหญ่ภายใน อันได้แก่ใจ ให้มีอารามคือความมายินดีในเรื่องต่างๆ ขยายต่อ ออกไป อันที่เป็นหลักๆ เช่น ปวิเวการาม (มีความสงัดวิเวกเป็นที่มายินดี) ปฏิสัถนาราม (มีความหนักแน่นเป็นที่มายินดี) แล้วก็ลึกลงไปถึง ปทานาราม (มีการแก้ไขละเลิกอกุศลธรรมเป็นที่มายินดี) ภาวนาราม (มีการเจริญ คือพัฒนากุศลธรรมเป็นที่มายินดี)⁵⁹⁶

อารามเป็นอาการความรู้สึกในจิตใจของภิกษุหรือผู้ศึกษา ที่พึงมีต่อสิ่งอันเหมาะที่จะสื่อสารสัมพันธ์นั้น โดยตรง และเท่าที่ผู้ศึกษาเองมีหน้าที่จะทำให้สิ่งที่ตนเกี่ยวข้องสัมพันธ์นั้น เป็นอารามอันจะเป็นที่มายินดี ด้วย ตั้งแต่วัดที่อยู่อาศัยของตนเองที่มีชื่อให้เรียกว่าอย่างนั้นอยู่แล้ว และพึงแผ่ขยายอารามนี้ออกไปให้ทั่วรอบ

ขณะที่คำว่า “อาราม” แสดงความรู้สึกในใจที่สัมพันธ์หรือมีต่อสถานที่ถิ่นฐานสิ่งแวดล้อมนั้นๆ ก็มีอีกคำ หนึ่งที่ปรากฏมากมายเหลือเกินในชีวิตของพระสงฆ์หรือผู้ศึกษา ตลอดถึงท่านผู้จบการศึกษาแล้วในพระธรรม วินัยนี้ (น่าจะมาก น่าจะบ่อยกว่าอารามเสียอีก) คือคำว่า “รมณีย์” ที่แปลว่าน่านรมย์ คำนี้ชี้บอกไปที่สภาพของ บรรยากาศที่ชื่นชิวใจ อันพึงประสงค์ยิ่งสำหรับผู้ศึกษา ที่จะเกื้อกูลให้เจริญงอกงามก้าวไปด้วยดีในการศึกษา พัฒนากุศลธรรม และสำหรับท่านผู้จบการพัฒนาแล้ว ก็ละสัมผัสพบสภาพรมณีย์นี้ได้ง่ายดายหรืออย่างพร้อม ทัณฑ์ เพราะมีสัมผัสที่ไม่มีกิเลสแฝงงำหรือกั้นบัง กับทั้งท่านเองนั้นแหละเป็นผู้พร้อมที่จะทำให้เกิดถิ่นฐานสิ่ง ที่แวดล้อมเป็นรมณีย์ คือเป็นที่รรมย์ ทั้งแก่องค์ท่านเอง และแก่ผู้อื่นทั้งหลายที่เข้ามาใกล้ชิดหรือแวดล้อมด้วย

“รมณีย์” ภาวะที่น่านรมย์ จึงเป็นคำที่ปรากฏทั่วไปในพระไตรปิฎก เหมือนเป็นบรรยากาศหนึ่งของ พระไตรปิฎกนั้นด้วย เริ่มตั้งแต่ในพุทธประวัติก่อนตรัสรู้ เมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จเที่ยวทรงแสวงหาสถานที่อัน เหมาะที่จะทรงบำเพ็ญเพียร ในที่สุดทรงพบที่อันเหมาะสมเช่นนั้น ณ อุรุเวลาเสนานิคม ดังคำตรัสในวาระนั้นว่า

⁵⁹⁶ อารามด้านตรงข้ามที่พึงละเว้นก็มี เช่น นันทาราม (มีการหลับเป็นที่มายินดี) กัมมาราม (มีงานยุ่งเป็นที่มายินดี) ภัตตาราม (มีการ พุดคุยเป็นที่มายินดี) สังคณิการาม หรือสังสัคคาราม (มีการคลุกคลี หรือมั่วสุมเป็นที่มายินดี) ตลอดจน รูปาราม สัททาราม (มีรูป มี เสียงเป็นที่มายินดี) ฯลฯ

“ภาคพื้นภูมิสถานถิ่นนี้ เป็นที่รื่นรมย์จริงหนอ (รมณโโย วต) มีไพร่สวนที่ร่มรื่น น่าชื่นบาน ทั้งมีแม่น้ำไหลผ่าน น้ำใส เย็นชื่นใจ ชายฝั่งทำนาก็ราบเรียบ ทั้งโคจรคามก็มีอยู่โดยรอบ เป็นสถานที่เหมาะจริงหนอที่จะบำเพ็ญเพียร สำหรับกุลบุตรผู้ต้องการทำความเพียร’ ภิกษุทั้งหลาย เรา นั้น แล ได้ นั่ง ลง แล้ว ณ ที่ นั้น โดย ตกลง ใจ ว่า ‘ที่ นี้ ละ เหมาะ ที่ จะ บำ เพ็ญ เพียร’”⁵⁹⁷

พระพุทธเจ้า และเหล่าพระสาวก เมื่อเสด็จไปประทับหรือไปอยู่ และผ่านไปในที่ต่างๆ โดยเฉพาะตามป่า เขา แคน ไพร มี คำนับ ทัก ไว้ ว่า ท่าน ได้ กล่าว ถึง สถานที่ นั้น ใด ๆ ว่า เป็น ที่ รื่น รมย์ บาง ที่ ก็ พรณ นา ไว้ ด้วย ว่า รื่น รมย์ อย่างไร ดัง ตัวอย่าง พระ เอก วิหริ ย เระ กล่าว ถึง บรรยา กาศ ใน ถิ่น ที่ ท่าน ไป อยู่ วิเว ก เป็น คาถา ความ ว่า

“... เมื่อลมเย็นพัดมา พากลิ่นดอกไม้หอมฟุ้งไป เรานั่งอยู่บนยอดเขา จักทำลายอวิชชา ณ เจ็อมฬาที่ตารดาชไปด้วยดอกโกสุ่ม มีภาคพื้นเยือกเย็นในแดนป่า เราผู้เป็นสุขแล้วด้วย วิมุติสุข จะรื่นรมย์อยู่ในถ้ำแห่งขุนเขาอย่างแน่นอน.”⁵⁹⁸

พระมหากัสสปะกลับจากบิณฑบาต เดินขึ้นภูเขา ก็กล่าวคาถาประพันธ์ชื่นชมความรื่นรมย์ในแดนป่า ดังที่มีบันทึกไว้ด้วย เช่นตอนหนึ่งว่า

“ภาคพื้นภูผา เป็นที่ร่าเริงใจ มีต้นกุ่มมากมาย เรียงรายเป็นทิวแถว เสียงช้างร้องก้อง กังวาน เป็นรมยสถาน ถิ่นขุนเขาทำใจเราให้รื่นรมย์

ขุนเขาสีทมะมินดุจเมฆ งามเด่น มีธารน้ำเย็นใสสะอาด ตารดาชด้วยผืนหญ้าแผ่คลุม มีสี เหม็ย น แม ลง ค่อม ทอง ถิ่น ขุน เขา ทำ ใจ เรา ให้ รื่น รมย์

ยอดภูผาสู่ตระหง่านเทียมเมฆ เขียวทมะมิน มองเห็นเหม็ยนเป็นปราสาท กัมปนาทด้วย เสียงช้างคำรนร้อง เป็นที่ร่าเริง ถิ่นขุนเขาทำใจเราให้รื่นรมย์”⁵⁹⁹

รวมความ ดัง ได้ กล่าว แล้ว พระ อร หัน ต์ ได้ พัฒนา อธิ นทรีย์ แล้ว เป็น ภา วิ ติน ทรีย์ ท่าน เอง นอก จาก พร ้อม ที่ จะ สัม ผัส บรรยา กาศ ที่ รื่น รมย์ ได้ โดย พลัน แล้ว ถึง แม้ ถิ่น ที่ นั้น ไม่ นำ รื่น รมย์ ท่าน ก็ มอง หรือ วาง ใจ รื่น รมย์ ได้ เมื่อ ไป ใน ที่ รื่น รมย์ ก็ รื่น รมย์ โดย ไม่ มี อะไร กัด กั้น แม้ ไป ใน ที่ วน าย ก็ กลาย เป็น ทำ สถาน ที่ นั้น ให้ รื่น รมย์ คน ไดม า ไกล หรือ ได้ แวด ล้อม ก็ พลอย รื่น รมย์ ใจ ดัง คาถา ที่ ว่า

“ไม่ว่าบ้าน ไม่ว่าป่า ไม่ว่าที่ลุ่ม ไม่ว่าที่ดอน (พระอรหันต์) ท่านผู้ไกลไกล อยู่ที่ไหน ที่ นั้น ไช ริ เป็น ภู มิ สถาน ชัน รื่น รมย์”⁶⁰⁰

กายภาวนาเป็นการพัฒนาพื้นฐานขั้นต้น ซึ่งจะสำเร็จผลสมบูรณ์เป็นจริง ก็ต่อเมื่อได้พัฒนาจบสิ้น คือ บรรลุผลของปัญญาภาวนา แต่เมื่อพัฒนาจบสิ้นสมบูรณ์แล้ว ภาวิตกายก็เป็นด้านที่แสดงผลออกมา ซึ่งปรากฏ ก่อนหน้าหน้า หรือที่คนทั่วไปจะสัมผัสได้ง่าย แต่พร้อมกันนั้น ก็มีผลสำแดงอย่างอื่นที่เทียบคล้าย ซึ่งคนทั่วไป ผู้ ที่ ตน เอง มี ได้ พัฒนา จิต ปัญญา คีล และ กาย อาจ เข้า ใจ ผิด เหมือน ฤ กพา ให้ หลง ไป ได้ โดย ง่าย เช่น เดียว กัน

⁵⁹⁷ ม.ม.๑๒/๓๑๙/๓๒๓; คำว่ารมณีย์ อาจมาในรูปอื่นๆ เช่น รมม และ รมณเวยก เป็นต้น (เพราะกฎเกณฑ์ทางฉันทลักษณ์)

⁵⁹⁸ พุ.เถร.๒๖/๓๗๑/๓๔๙

⁵⁹⁹ พุ.เถร.๒๖/๓๗๘/๔๑๐

⁶⁰⁰ พุ.ธ.๒๕/๑๗/๒๘

๒. ภาวิตศีล: มีศีลที่ได้พัฒนาแล้ว

ในด้านความประพฤติทั่วไป ที่เรียกว่า “ศีล” มีคำกล่าวแสดงลักษณะของผู้บรรลุนิพพานแล้ว ไม่ลุ่มบ่่อยครั้งนัก ทั้งนี้ เพราะตามหลัก ศีลเป็นสิกขา หรือการศึกษาขั้นต้น พระอริยบุคคลย่อมเป็นผู้มีศีลสมบูรณ์แล้วตั้งแต่ชั้นโสดาบัน⁶⁰¹ และเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ที่ผู้เข้าถึงนิพพานบรรลุ ก็เป็นภาวะที่ทำให้ความทุศีลหรือความประพฤติเลี้ยวหาย ไม่มีเหลือต่อไป⁶⁰²

โดยนัยดังกล่าวมา ข้อที่ควรพิจารณา ณ ที่นี้ จึงเหลือจำกัดเพียงข้อที่ว่า พระอรหันต์ดำเนินชีวิตอย่างไร ทำกิจกรรมหรือประกอบกิจการงานอะไร ในรูปลักษณะอย่างไร

ประการแรก พระอรหันต์เป็นผู้ดับกรรม⁶⁰³ หรือสิ้นกรรม⁶⁰⁴ การกระทำของท่านไม่เป็นกรรมอีกต่อไป ในคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม มีคำเรียกการกระทำของท่านว่าเป็น “กิริยา”⁶⁰⁵

ที่ว่า “ดับกรรม” นั้น หมายถึงไม่กระทำการต่างๆ โดยมีวิชา ตัณหา อุปาทาน ครอบงำ หรือชักจูงใจ แต่ทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ มีปัญญารู้แจ้งชัดตามเหตุผล เลิกทำการอย่างปฏิกูล เปลี่ยนเป็นทำอย่างอริยชน คือไม่ทำการด้วยความยึดมั่นในความดีความชั่วที่เกี่ยวกับตัวฉันของฉัน ผลประโยชน์ของฉัน ที่จะให้ฉันได้เป็น อย่างนั้นอย่างนี้ ไม่มีความปรารถนาเพื่อตัวตนเคลือบแฝงอยู่ ไม่ว่าในรูปที่หยาบหรือละเอียด แม้แต่ความภูมิใจ พองอยู่ภายในว่านั่นเป็นความดีของฉัน หรือว่าฉันได้ทำความดี เป็นต้น ทำไปตามวัตถุประสงค์ของกิจนั้นๆ ตามเหตุผลของเรื่องนั้นๆ ตามที่มันควรจะเป็นของมันล้วนๆ จึงเป็นการกระทำขั้นที่ล่อยพ้นเหนือกรรมดีขึ้นไปอีก ส่วนกรรมชั่วเป็นอันไม่ต้องพูดถึง เพราะหมดโลกะ โทสะ โมหะ ที่จะเป็นเหตุปัจจัยให้ทำความชั่วเสียแล้ว⁶⁰⁶

อย่างไรก็ดี บางคราวมีผู้ตั้งข้อสงสัยว่า ตามปกติ คนเราจะทำอะไรได้ จะต้องมีความตั้งใจในการกระทำ และแก่นสำคัญของแรงจูงใจทั้งหลายก็คือ ความปรารถนา ความต้องการ ซึ่งควรจะรวมอยู่ในคำว่า “ตัณหา” เมื่อผู้บรรลุนิพพานละตัณหาเสียแล้ว ก็หมดแรงจูงใจ จะทำการต่างๆ ได้อย่างไร คงจะกลายเป็นคนอยู่นิ่งเฉย ไม่ทำอะไรเลย แม้จะไม่ทำความชั่วก็จริง แต่ก็ไม่ได้ทำความดีอะไรด้วย ก็คงไม่มีประโยชน์อะไร

ในที่นี้ คำตอบขั้นต้นอย่างง่ายๆ มีว่า มิใช่แต่ความอยากความปรารถนาเท่านั้นที่เป็นแรงจูงใจ แม้ความคำนึงเหตุผลก็เป็นแรงจูงใจได้เช่นกัน ดังจะเห็นได้ในปฏิกูลชน เมื่อจะทำการบางอย่าง บางคราวมีการต่อสู้กัน ภายในจิตใจระหว่างพลังสองฝ่าย คือ ระหว่างความปรารถนาผลประโยชน์ส่วนตัว กับความรู้เหตุผลรู้ดีรู้ชั่ว บางคราวเขาก็ทำตามความอยากได้ บางคราวเขาก็ทำตามเหตุผล

พิจารณาลึกลงไปอีกชั้นหนึ่ง ชีวิตเป็นอยู่ได้ด้วยอาศัยพลังที่ทำให้มันมีชีวิต คือ มีความเคลื่อนไหว ขยับขยายตัว ถ้าไม่มีองค์ประกอบอย่างอื่นเข้ามาเกี่ยวข้อง ชีวิตจะเคลื่อนไหวไปตามทางที่ความรู้บอกให้ แต่เพราะขาดความรู้ หรือความรู้ไม่เพียงพอ ตัณหาจะได้โอกาสเข้ามาบิดเบือนหรือบงการความเคลื่อนไหวของชีวิต ไม่เฉพาะบงการให้ทำเท่านั้น บางครั้งเมื่อความรู้บอกให้แล้วว่า ควรกระทำ แต่ตัณหาในรูปของความเกียจคร้าน

⁶⁰¹ เช่น อก.นวก.๒๓/๒๑๖/๓๙๔; อภิ.ป.๓๖/๑๐๑/๑๗๘

⁶⁰² อัง.ทสก.๒๔/๗๕/๑๔๙

⁶⁰³ นัย ส.สพ.๑๘/๒๒๙/๑๖๖ (เทียบ อัง.ติก.๒๐/๕๕๑/๓๓๙; อัง.นกก.๒๒/๓๓๔/๔๖๕)

⁶⁰⁴ นัย ที.ปา.๑๑/๒๕๖/๒๔๒; อัง.จตุกก.๒๑/๒๓๓/๓๑๔

⁶⁰⁵ เช่น อภิ.ส.๓๔/๖๖๕/๒๖๐

⁶⁰⁶ ดู ตอนว่าด้วยมัชฌิมาปฏิปทา ประกอบ.

เป็นต้น เข้าครอบงำเสีย กลับเหนียวรั้งไว้ไม่ให้กระทำก็มี ในภาวะเช่นนี้ จึงกล่าวได้ว่า ตัณหาหรือความอยาก ไม่เป็นแต่เพียงแรงจูงใจให้กระทำเท่านั้น แต่เป็นแรงจูงใจไม่ให้กระทำด้วย แต่ถ้าจะพูดให้ถูกทีเดียว การไม่กระทำ ในกรณีนี้ ก็เป็นการกระทำอย่างหนึ่งเหมือนกัน คือ การทำการไม่กระทำ เพราะมีกิจกรรมที่เรียกว่าการไม่กระทำ นี้เกิดขึ้นในรูปของการหน่วงรั้งไว้ ดังนั้น หน้าของตัณหาในที่นี้ คือ เป็นแรงจูงใจ ทั้งในการกระทำการกระทำ และในการกระทำการไม่กระทำ

เป็นอันว่า เพราะมีตัณหาคอยขัดขวาง บีบ และบงการ จึงทำให้การเคลื่อนไหวโดยพลังของชีวิต ไม่เป็นอิสระตามทางที่ความรู้ออกให้ เมื่อใด พ้นจากอำนาจครอบงำหรือแรงเร้าแฝงกระซิบของตัณหา เมื่อนั้น ก็จะมีการเคลื่อนไหวที่เป็นอิสระตามทางของปัญญา นี่คือภาวะที่ชีวิตเป็นอยู่และดำเนินไปด้วยปัญญา

อย่างไรก็ดี ถ้ามองลึกลงไปอีก โดยแยกแยะวิเคราะห์ให้ละเอียด จะเห็นซ้อนขึ้นมาอีกว่า เมื่อปัญญา รู้ เข้าใจมองเห็นว่าควรจะทำหรือไม่ควรทำอะไรตามเหตุผลที่ควรจะเป็นนั้น พอปัญญาบอกขึ้นมาอย่างนั้น ก็จะมีแรงขึ้นมาอย่างหนึ่งในจิตใจ ที่ช่วยขับเคลื่อนไปสู่การกระทำหรือไม่กระทำนั้น อันเรียกได้ว่าเป็นความอยากอีกแบบหนึ่ง หรือเรียกได้ว่าเป็นแรงจูงใจซึ่งเกิดจากปัญญา ดังที่จะพูดต่อไป

ควรย้ำไว้อีกว่า เมื่อมีการไม่กระทำสิ่งที่ควรทำ เช่น นักเรียนไม่สนใจบทเรียน หรือคนไม่ช่วยเหลือกัน เป็นต้น ไม่เพียงคำนึงถึงแต่เพียงการขาดแรงจูงใจที่จะให้กระทำเท่านั้น แต่ควรพิจารณาถึงแรงจูงใจให้ไม่กระทำด้วย คือพิจารณาถึงตัณหาที่มาในรูปของความเกียจคร้าน ความไม่ชอบใจ ความเพลิดเพลิดกับอารมณ์อื่น เป็นต้น ซึ่งมีกำลังมากกว่า จุดตั้งไว้ การใช้แรงจูงใจแบบตัณหา จึงมักเป็นการเพิ่มหรือเร่งเร้าพลังแข่งขันด้านทานระหว่างแรงจูงใจให้กระทำ กับแรงจูงใจให้ไม่กระทำ ฝ่ายไหนแรงกว่าก็ชนะไป ข้อนี้เป็นลักษณะอย่างหนึ่งที่แตกต่างจากกรณีมีแรงจูงใจซึ่งเกิดจากปัญญา

ตรงนี้ มีเรื่องที่ชอบทำความเข้าใจแทรกไว้หน่อยหนึ่ง คือ เมื่อकिन ได้พูดถึง “แรงจูงใจแบบตัณหา” แล้วก็พูดถึง “แรงจูงใจซึ่งเกิดจากปัญญา” ตามที่พูดนั้น จะเห็นทำนองว่า สองอย่างนั้นเป็นแรงจูงใจที่ตรงข้ามกัน เรื่องนี้ ที่จริง จะอธิบายเป็นหัวข้อใหญ่อย่างหนึ่งข้างหน้า แต่ตรงนี้ มีเรื่องเกี่ยวข้องเข้ามา ก็ควรทำความเข้าใจเป็นพื้นไว้เล็กน้อย

ถ้าพูดอย่างง่ายๆ ในที่นี้ เรามีแรงจูงใจ ๒ อย่าง คือ แรงจูงใจแบบตัณหา ซึ่งเป็นแรงจูงใจที่เกิดจากความรู้สึก ได้แก่ ความอยาก ความปรารถนา ความต้องการ ที่เป็นไปตามความรู้สึก เช่น รู้สึกชอบใจ ก็อยากได้ รู้สึกว่าอร่อย ก็อยากลิ้มรส เป็นความอยากหรือความต้องการโดยไม่ต้องมีความรู้ ว่า ถูกต้องไหม มีคุณหรือมีโทษ เป็นประโยชน์หรือไม่ นี่เป็นแรงจูงใจอย่างที่ ๑

ส่วนแรงจูงใจอย่างที่ ๒ ที่ว่าแรงจูงใจซึ่งเกิดจากปัญญา พูดย่างๆ ก็คือ แรงจูงใจที่เกิดจากความรู้ออกได้แก่ ความอยาก ความปรารถนา ความต้องการ ที่เป็นไปตามความรู้เข้าใจเหตุผลและความถูกต้องเป็นจริง เช่น เห็นพื้นถนนขยักเขยิบ สกปรก รก มีสิ่งกีดขวางเกะกะหรือจะทำให้ลื่นไถล เราเข้าใจว่า ถนนเป็นทางสัญจรซึ่งที่ถูกต้องดีตรงตามเหตุผลและความจริงนั้น พึงสะอาดเรียบร้อยปลอดภัย เมื่อเห็นถนนเสียหายอย่างนั้น ก็อยากทำให้สะอาดเรียบโล่งคล่องไว้ของแปลกปลอม ความอยากหรือความต้องการอย่างนี้ เป็นแรงจูงใจอย่างที่ ๒ มีชื่อเรียกให้เป็นคู่ตรงข้ามกับอย่างแรกคือแรงจูงใจแบบตัณหา นั้น เป็น “แรงจูงใจแบบฉันทะ”

“ฉันทะ” คือ ความอยาก ความปรารถนา ความต้องการที่ตรงไปตรงมาตามสภาวะ คือ อยากให้สิ่งนั้นๆ ดี งาม สมบูรณ์ ตรงหรือเต็มตามสภาวะที่จะพึงเป็นไปของมัน ซึ่งไม่เกี่ยวกับความชอบใจ หรือไม่ชอบใจ และ

การที่จะได้จะเอาหรือจะให้สลายไป เพื่อสนองความรู้สึกแห่งตัวตนของเรา แต่ความอยากความปรารถนาความต้องการที่เป็นแรงจูงใจแบบฉันทะนั้น พัฒนาขึ้นไปตามพัฒนาการของปัญญา

ที่นี้ ฉันทะ ที่ปรารถนา ที่ต้องการให้สิ่งทั้งหลาย ดี งาม สมบูรณ์ ตรงหรือเต็มตามสภาวะที่จะพึงเป็นไปของมันนั้น เมื่อมาเกี่ยวข้องกับคน ก็แสดงออกเป็นความอยากความต้องการให้บุคคลนั้นๆ ดีงาม สมบูรณ์ แข็งแรง สดใส น่าชื่นชม มีความสุข ตลอดจนอยากให้เขาดำรงอยู่ในภาวะแห่งความถูกต้อง สมควร เป็นธรรมชาติ ไม่มีความบกพร่องผิดพลาด

ยิ่งกว่านั้น เนื่องจากท่านให้ความสำคัญแก่คนเป็นพิเศษ “ฉันทะ” ต่อคน ก็แยกขยายออกไปตามสถานการณ์ เป็น “เมตตา” ที่ปรารถนาดีอยากให้เขามีความสุขในยามปกติ เป็น “กรุณา” ที่ว่าในคราวเขาตกต่ำเดือดร้อน ก็อยากช่วยให้เขาพ้นทุกข์ภัยพ้นปัญหา เป็น “มุทิตา” ที่ปรารถนาดีอยากให้เขามีความดีงามมีความสุขความสำเร็จยิ่งขึ้นไป และเป็น “อุเบกขา” ที่ปรารถนาให้เขาดำรงอยู่ในความถูกต้อง ในธรรม ในความไม่ผิดพลาดเสียหาย

โดยเฉพาะ สำหรับท่านผู้ถึงนิพพานนั้น มีลักษณะเด่นเห็นชัดในแง่ที่ว่า เป็นผู้ปลดปล่อยไร้ทุกข์ มีความสุข หลุดพ้นเป็นอิสระอย่างสมบูรณ์แล้ว การเคลื่อนไหวที่เป็นอิสระตามทางของปัญญา หรือภาวะที่มีแรงจูงใจอันเกิดจากปัญญานั้น จึงขับเคลื่อนให้แรงแห่งฉันทะในข้อกรุณาแสดงออกมาเต็มที่ ดังที่พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายมีกรุณาเป็นพระคุณข้อสำคัญ

อธิบายได้ง่ายๆ ว่า เทียบจากคนที่มิมีนุชยธรรมทั่วๆ ไป กรุณานี้เกิดขึ้นมาได้เอง เมื่อเราประสบพบเห็นคนอื่นที่กำลังมีปัญหา ถูกความทุกข์บีบคั้น ขาดอิสรภาพอยู่ ถ้าในขณะนั้นตัวเราเองปลอดภัยเป็นอิสระ อยู่ในภาวะที่มองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น และมีจิตใจเป็นอิสระอยู่ คือ ไม่ถูกอวิชชา ตัณหา อุปาทาน เข้าครอบงำชักจูง เช่น มิใช่กำลังคำนึงถึงผลได้เพื่อตัว ไม่มีความห่วงกังวลเกี่ยวกับตัวตน ไม่มีตัวตนที่กำลังถูกกระทบกระเทือนบีบคั้นอยู่ ไม่เกิดความชอบใจจากการได้เห็นคนอื่นประสบทุกข์อันเป็นการสนองความอยากแผงเร้นภายในของอัตตาที่จะได้ขยายตัวใหญ่โตขึ้นไปบ้าง

พูดง่ายๆ ว่า ถ้าตัวเองไม่มีปัญหาบีบคั้นทำให้ติดขัดคับแคบ ถ้าเรายังเป็นอิสระอยู่ในขณะนั้นจิตใจของเราจะเปิดกว้างออก แผ่ไปรับรู้ทุกข์สุขและปัญหาของผู้คนที่กำลังประสบอยู่นั้นได้เต็มที่ เราจะเกิดความเข้าใจ รู้สึกเห็นอกเห็นใจ เกิดความคิดที่จะช่วยเหลือปลดปล่อยเขาจากปัญหา ทำให้เขาหลุดพ้นเป็นอิสระด้วย

เมื่อเกิดความคิดช่วยเหลือขึ้นมาแล้วเช่นนี้ ถ้าไม่เกิดตัณหาแทรกเข้ามาอีก ในรูปของความห่วงใยความสุขของตน กลัวสูญเสียประโยชน์ส่วนตัว และความเกียจคร้าน เป็นต้น พลังเคลื่อนไหวของชีวิตก็จะดำเนินไปอย่างอิสระ สุดแต่ปัญญาจะคิดรู้และบอกทางให้ คือทำให้มีการช่วยเหลือเกื้อกูลเกิดขึ้น

ฉันทะคือแรงจูงใจใฝ่ปรารถนาของบุคคลผู้มีจิตใจปลอดโปร่ง เป็นอิสระ ที่มีปัญญาเปิดกว้างออกไปพร้อมที่จะรับรู้เรื่องราวของชีวิตอื่นๆ โดยเคลื่อนไหวตามรู้ตามเห็นปัญหาข้อติดขัดบีบคั้น คือความทุกข์ของเขา แล้วขยายความคิดแผ่แผ่เกื้อกูลต้องการให้เขาหลุดพ้นเป็นอิสระจากปัญหาหรือความทุกข์นั้น พร้อมทั้งจะทำการเพื่อแก้ไขข้อขัดข้องติดขัดให้เขา

ความปรารถนาที่แผ่ออกไปหาทางช่วยเหลือเกื้อหนุนปลดปล่อยทุกข์ให้ ซึ่งเรียกว่ากรุณาอย่างนี้ เป็นพลังขับเคลื่อนสำคัญแห่งชีวิตของท่านผู้ถึงนิพพานแล้ว ซึ่งไม่มีตัวตนใดๆ ของตัวเองเหลือไว้ในความยึดถือที่จะต้องสนองอีกต่อไป

เท่าที่กล่าวมา เป็นอันสรุปได้ว่า กรุณาเป็นผลสืบเนื่องจากปัญญาและความมีจิตใจเป็นอิสระ ปัญญาในที่นี้ มีคำเรียกจำเพาะว่า วิชา และความมีจิตใจเป็นอิสระก็มีคำเรียกจำเพาะว่า วิมุติ จัดลำดับเข้าสู่ชุดเป็น **วิชา** (ความรู้เท่าทันสภาวะ ซึ่งทำให้อัตตาไม่มีที่ตั้งอาศัย) **วิมุติ** (ความหลุดพ้นปลดปล่อยโปร่งโล่งเป็นอิสระ) และ **กรุณา** (ความรู้สึกแผ่ออกของจิตใจที่ไวต่อและไหวตามทุกข์ของสัตว์ ต้องการช่วยปลดปล่อยให้ผู้อื่นหลุดพ้นเป็นอิสระ)

สามอย่างที่กล่าวนั้น เป็นคู่ปรับตรงข้ามกับ อวิชา (ความไม่รู้เท่าทันตามสภาวะ ที่ทำให้เกิดมีอัตตาขึ้นมาเป็นที่ข้องขัด) ตัณหา (ความอยากที่จะให้อัตตาเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับสิ่งหรือภาวะอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยอาการที่จะสนองความขาดพร่องของอัตตา หรือห่อเลี้ยงเสริมขยายอัตตานั้น) และ อุปาทาน (ความยึดติดเกาะเกี่ยวเหนียวแน่นกับสิ่งหรือภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งในเมื่อเห็นไปว่าสิ่งหรือภาวะนั้นมีความหมายสำคัญต่อการสนองอัตตา หรือความยิ่งใหญ่เข้มแข็งมั่นคงของอัตตา)

ผู้บรรลุนิพพาน ละอวิชา ตัณหา อุปาทานแล้ว จึงมีปัญญาเป็นเครื่องนำทางบอกทาง และมีกรุณาเป็นแรงจูงใจในการกระทำกิจสืบต่อไป

โดยนัยนี้ จะเห็นได้ว่า ถ้าจะต้องใช้ตัณหาเป็นแรงจูงใจในการกระทำทุกอย่างแล้ว การทำความดีต่อกัน หรือการช่วยเหลือกัน จะเป็นการช่วยเหลือที่แท้จริง หรือเป็นการช่วยเหลือที่บริสุทธิ์ไม่ได้เลย และในทำนองเดียวกัน ตราบใดที่ยังมีตัณหา หรือใช้ตัณหาเป็นแรงจูงใจในการช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่น การช่วยเหลือนั้นย่อมมิใช่เป็นกรุณาที่แท้จริง

ความจริง ตัณหา (คลุมถึงอวิชาและอุปาทานด้วย) ไม่เพียงเป็นแรงจูงใจที่มีอันตรายเท่านั้น แต่ยังทำให้มองข้าม หรือมองไม่เห็นประโยชน์ตน ประโยชน์ท่านอีกด้วย หรือแม้เห็น ก็เห็นผิดพลาดบิดเบือนไปเสีย ไม่รู้จักว่าอะไรเป็นประโยชน์ อะไรไม่เป็นประโยชน์อย่างแท้จริง สิ่งที่เป็นประโยชน์ กลับเห็นไปว่าไม่เป็นประโยชน์ สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ กลับเห็นไปว่าเป็นประโยชน์ โดยปรากฏออกมาในรูปของราคะ โทสะ โมหะ ที่ครอบงำใจเสียบ้าง ในรูปของนิวรณ์ ๕ ที่กำบังขวางกั้นการทำงานของจิตใจเสียบ้าง ต่อเมื่อปราศจากกิเลสเหล่านั้นแล้ว จิตใจจึงจะราบเรียบผ่องใส มองเห็นและรู้จักตัวประโยชน์ที่แท้จริง⁶⁰⁷

เหตุผลขั้นสุดท้าย ที่ทำให้ผู้ถึงนิพพานแล้ว ไม่ต้องคำนึงประโยชน์ของตนเอง หรือห่วงใยเรื่องของตนเอง สามารถทำประโยชน์เพื่อผู้อื่น หรือบำเพ็ญกิจแห่งกรุณาได้เต็มที่ ก็เพราะเป็นผู้ทำประโยชน์ตนเสร็จสิ้นแล้ว

พระอรหันต์มีคุณบท (คำแสดงคุณลักษณะ) ว่า อนุปปัตตสัทตะธะ แปลว่า ผู้บรรลุนิพพานตนแล้ว และ กตกรณียะ แปลว่า ผู้มีกิจที่จะต้องทำ อันได้กระทำแล้ว คือทำเรื่องของตัวเองเสร็จแล้ว เมื่อทำอัตตัตตะธะ (ประโยชน์ของตน, เรื่องของตน) เสร็จแล้ว เป็นผู้มัวแต่ติดติดสมมติ (พริ้งพร้อมสมบูรณ์ด้วยประโยชน์ของตน) มีตนคือคุณสมบัติข้างในตัวที่พร้อมดีแล้ว ก็ไม่ต้องห่วงใยเรื่องของตัวเอง สามารถทำปรัตตะธะ (ประโยชน์ของผู้อื่น, เรื่องของคนอื่น) ได้เต็มที่ จึงดำเนินชีวิตที่เหลืออยู่ด้วยปรกติปฏิบัติ (การปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น) สืบไป⁶⁰⁸

เมื่อมีความพร้อมเป็นฐานอยู่อย่างนี้แล้ว พระอรหันต์จึงสามารถมีคุณลักษณะเป็นสรรพมิตร (เป็นมิตรกับทุกคน) สรรพสขะ (เป็นเพื่อนกับทุกคน) และสัพพภูตานุภัมปะกะ (หวังดีต่อสรรพสัตว์)⁶⁰⁹ ได้อย่างแท้จริง

⁶⁰⁷ อัง.ติ.๒๐/๕๑๑/๒๗๘; ๔๖/๑๐; ส.ม.๑๙/๖๐๓/๑๕๗; อัง.ป.ญจก.๒๒/๕๑/๗๒; ๑๙๓/๒๕๗

⁶⁰⁸ วินย.๔/๓๒/๓๙; ส.ส.๑๕/๔๒๘/๑๕๓

⁶⁰⁹ ชู.เถร.๒๖/๓๑๘/๓๖๒

อนึ่ง พึงทำความเข้าใจว่า คำว่า อุตถะ อรรถ หรือประโยชน์ ในที่นี้ มิได้หมายถึงผลประโยชน์อย่างที่มีกเข้าใจกัน แต่หมายถึงประโยชน์ที่เป็นแก่นสารของชีวิต หรือเรื่องที่เป็นสาระของชีวิต เป็นประโยชน์ของชีวิตเอง (ไม่ใช่ประโยชน์ที่ตัวคนหรือตัวตนต้องการ แต่ที่แท้บ่อยครั้งเป็นโทษแก่ชีวิต เช่น คนบอกว่าคุณได้กินอร่อย แต่ชีวิตแทบย่อยยับดับไป) โดยเฉพาะคุณสมบัติต่างๆ ซึ่งทำให้ชีวิตเจริญงอกงาม ทำให้เป็นคนที่ดีโตแล้วในความหมายที่แท้จริง เป็นผู้มีความพร้อมที่จะแก้ไขปัญหาคือ เป็นคนพึ่งตัวได้ โดยสละมุ่งเอาความเติบโตทางปัญญา พร้อมด้วยคุณธรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง และความเป็นอิสระหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำของอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง

ถึงตอนนั้น อาจพิจารณาภาวะด้านการดำเนินชีวิตของผู้บรรลุนิพพานแล้วโดยแยกเป็น ๒ อย่าง คือ การทำกิจหรือการงานอย่างหนึ่ง และกิจกรรมเนื่องด้วยชีวิตส่วนตัวอย่างหนึ่ง

ในด้านการงาน หรือการทำกิจนั้น พระอรหันต์ซึ่งเป็นผู้หลุดแล้วจากบ่วง ไม่มีอะไรจะหวังจึงให้พะวงย่อมน้อยในฐานะเป็นสาวกชั้นนำ ซึ่งจะทำหน้าที่ของพุทธสาวกได้ดีที่สุด บริบูรณ์ที่สุด

ลักษณะการทำกิจการงานของพุทธสาวกนั้น ก็มีบังคับอยู่แล้วในคำสอนที่พระพุทธเจ้าตรัสย้ำ เริ่มต้นแต่ทรงส่งสาวกออกประกาศพระศาสนาในพรรษาแรกแห่งพุทธกิจ⁶¹⁰ คือ ทำเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน (พหุ-ชนนิตายะ พหุชนสุขายะ) เพื่อเกื้อการุณย์แก่ชาวโลก (โลกานุกัมปายะ) เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุข แก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย (อิตถายะ หิตายะ สุขายะ เทวมนุสสานัง) ความข้อนี้ถือเป็นวัตถุประสงค์สำคัญของพรหมจรรย์ คือพระศาสนานี้⁶¹¹ เป็นหลักวัดความประพฤติปฏิบัติของภิกษุสาวก⁶¹² และเป็นคุณสมบัติที่พึงเกิดมีจากบุคคลที่ถือว่าเลิศหรือประเสริฐตามคำสอนของพระพุทธศาสนา⁶¹³ ดังนั้น จึงเป็นข้อคำนึงประจำในการบำเพ็ญกิจและทำการงานของพุทธสาวก

เนื่องด้วยประโยชน์ หรืออรรถ มีความหมายดังได้กล่าวแล้วข้างต้น ดังนั้น กิจหรืองานหลักของผู้บรรลุนิพพานแล้ว จึงได้แก่การแนะนำสั่งสอน การให้ความรู้ การส่งเสริมสติปัญญาและคุณธรรมต่างๆ ตลอดจนการดำเนินชีวิตและประพฤติตัวเป็นแบบอย่าง ในทางที่มีความสุข มีคุณธรรม และเป็นชีวิตที่งดงาม ซึ่งคนภายหลังจะถือเป็นทิฏฐานุคติ คือเดินตามแบบอย่างที่ได้เห็น โดยเฉพาะการแนะนำสั่งสอนให้ความรู้ความเข้าใจแก่ผู้อื่นนั้นแทบจะเรียกได้ว่าเป็นหน้าที่หรือสิ่งที่พึงต้องทำสำหรับผู้บรรลุนิพพานแล้ว⁶¹⁴

ในด้านการดำเนินชีวิตส่วนตัว ก็มีหลักคล้ายกับการทำการงาน คือมุ่งประโยชน์แก่พหุชน แม้ว่าพระอรหันต์จะได้ชื่อว่าเป็นผู้ทำกิจเสร็จแล้ว ข้อปฏิบัติต่างๆ ที่เคยต้องปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน เมื่อท่านบรรลุนิพพานแล้ว จะเลิกเสีย ไม่ปฏิบัติต่อไปก็ย่อมได้ แต่ก็ปรากฏว่า เมื่อเป็นการสมเหตุสมผล ท่านก็ปฏิบัติต่อไปอย่างเดิม ทั้งนี้ ในด้านส่วนตัว เพื่อความอยู่สบายในปัจจุบัน ที่เรียกว่าทิฏฐุธรรมสุขวิหาร และในด้านที่เกี่ยวกับผู้อื่น เพื่ออนุเคราะห์ชุมชนที่จะเกิดตามมาภายหลัง (ปัจฉิมมหาชนตานุกัมปา) เพื่อเป็นแบบอย่างอันดีที่ชนภายหลังจะได้

⁶¹⁰ วินย.๔/๓๒/๓๙; ส.ส.๑๕/๔๒๘/๑๕๓

⁶¹¹ ที.ม.๑๐/๑๐๗/๑๔๐; ที.ปา.๑๑/๒๒๖/๒๒๖

⁶¹² อัง.ปณจก.๒๒/๘๘/๑๓๐; อัง.นิก.๒๒/๓๑๗/๓๙๗

⁶¹³ พระพุทธเจ้า: ที.ม.๑๐/๑๙๘/๒๔๒; ๒๑๑/๒๕๔; ม.ม.๑๒/๔๖/๓๗; ๑๙๒/๑๖๕; ส.น.๑๖/๖๕๐/๓๒๐; อัง.เวก.๒๐/๑๓๙/๒๘; พระพุทธเจ้า พระอรหันต์ และพระเสขะ: ขุ.อติ.๒๕/๒๖๓/๒๙๑; พระพุทธเจ้าและพระเจ้าจักรพรรดิ: อัง.ทุก.๒๐/๒๙๗/๙๖; สมณพราหมณ์ที่มีศีล มีกัลยาณธรรม: ที.ม.๑๐/๓๑๐/๓๖๙.

⁶¹⁴ ดู ที.ส.๙/๓๕๘/๒๘๙

ถือปฏิบัติตาม (ทิวฏฐานุกติ) เช่น ในกรณีที่พระพุทธเจ้าทรงเสพเสนาสนะในราวป่า⁶¹⁵ และพระมหากัสสปเถระถือธุดงค์⁶¹⁶ เป็นต้น

แม้แต่บุคคลที่เป็นผู้ใหญ่ในหมู่ ซึ่งอาจจะยังมิได้บรรลุนิพพาน ก็ยังมีคำย่ออยู่เสมอ ให้คำนึงถึงการประพฤติตัวเป็นแบบอย่างสำหรับชุมชนรุ่นหลัง⁶¹⁷ ดังนั้น สำหรับพระอรหันต์ ซึ่งเป็นบุคคลตัวอย่างสูงสุดอยู่แล้ว ความคำนึงหรือความรับผิดชอบในเรื่องนี้ จึงควรจะต้องมีเป็นพิเศษ และพึงสังเกตว่า ลิกขาบท คือ กฎข้อบังคับทางพระวินัยบางข้อ ซึ่งมีใช่เป็นเรื่องของความผิดชั่วร้าย แต่บัญญัติขึ้นเพราะถือเป็นการกระทำที่ไม่เหมาะสมโดยคำนึงถึงชุมชนรุ่นหลังก็มี⁶¹⁸

รวมความว่า การดำเนินชีวิตของพระอรหันต์ ทั้งด้านกิจการงาน และความประพฤติส่วนตัว มุ่งเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน และคำนึงถึงความเป็นแบบอย่างที่ดีสำหรับชุมชนรุ่นหลัง ซึ่งเป็นเรื่องของการบำเพ็ญปรีตตะ หรือปรีทิตปฏิบัติ สอดคล้องกับคุณธรรม คือ ความกรุณาที่เป็นแรงจูงใจ

อย่างไรก็ตาม ถ้าจะให้แจกแจงรายละเอียดชัดเจนลงไปว่าพระอรหันต์ได้ทำงานอะไร หรืองานชนิดใดบ้าง ด้วยตัวอย่างจากชีวประวัติของพุทธสาวกครั้งพุทธกาล เพื่อจะใช้เป็นเครื่องศึกษาว่าผู้บรรลุนิพพานแล้ว มีขอบเขตกิจกรรมแค่ไหนเพียงใด มีลักษณะการทำงานที่ต่างจากคนสามัญอย่างไร รายละเอียดถึงขั้นนี้ยากที่จะหาได้ครบถ้วน จะต้องเก็บรวบรวมเอาจากเรื่องราวที่กระจายแทรกอยู่กับคำสอนบ้าง บทบัญญัติทางพระวินัยบ้าง เรื่องเล่าในคัมภีร์ชั้นหลังๆ บ้าง ถึงอย่างนี้ก็ไม่มีบริบูรณ์ เพราะคัมภีร์ทั้งหลายเน้นคำสอนหรือคำอธิบายเนื้อหาธรรมวินัย แม้เรื่องเล่าต่างๆ ก็มุ่งที่เกี่ยวกับธรรมวินัยโดยตรง หรือมุ่งสอนธรรม

แม้แต่เรื่องเอตทัคคะ⁶¹⁹ ที่พระอรชรกถาจารย์ถือเป็นการแต่งตั้งหรือสถาปนาฐานันดร⁶²⁰ ซึ่งมีรายชื่อพระอรหันต์รวมอยู่มาก ก็เป็นแต่เพียงการประกาศยกย่องความสามารถพิเศษเฉพาะตัวของสาวกบางท่านบ้าง จุดเด่นหรือข้อแตกต่างพิเศษอันเป็นที่เลื่องลือรู้กันทั่วไปเกี่ยวกับพระสาวกบางท่าน ซึ่งพระพุทธเจ้าเพียงแต่ทรงยกขึ้นมาตรัสในที่ประชุมบ้าง หรือถ้าเป็นเรื่องการปฏิบัติหน้าที่การงาน ก็มีเฉพาะกรณีที่ทำหน้าที่นั้นได้ดีเด่นยอดเยี่ยม เช่น พระทัฬหฬลบุตร เป็นเอตทัคคะในบรรดาเสนาสนบัญญัติปาเก (ผู้จัดแจงเสนาสนะ) เป็นต้น แต่ไม่มีผู้เป็นเอตทัคคะในบรรดาภิกษุเทศก์ (ผู้แจกจีวรนิมนต์ฉัน) จีวรภิกษุ (ผู้แจกจีวร) นวกัมมิกะ (ผู้อำนวยยกก่อสร้าง) เป็นต้น ซึ่งก็เป็นเจ้าหน้าที่ที่สงฆ์แต่งตั้งตามพระวินัยเช่นเดียวกัน

พระอรหันต์ที่ได้รับยกย่องมีคุณสมบัติเป็นเอตทัคคะในรายชื่อเหล่านั้น อาจมีกิจที่ท่านกระทำเป็นประจำของท่านอีกต่างหาก ซึ่งคุณสมบัติที่ได้รับยกย่อง เป็นเพียงเครื่องเสริมการทำกิจนั้นก็ได้

นอกจากนั้น ยังมีปัญหาเกี่ยวกับความหมายของคำยกย่องเป็นเอตทัคคะนั่นเองบางคำ ซึ่งยังเข้าใจกันไม่ชัดเจนเพียงพออีกด้วย

⁶¹⁵ อัง.ทุก.๒๐/๒๗๔/๗๗

⁶¹⁶ ส.น.๑๖/๔๘๑/๒๓๙

⁶¹⁷ ในแง่แบบอย่างสำหรับชุมชนรุ่นหลัง: อัง.ทุก.๒๐/๒๘๘/๙๐; อัง.ติ.๒๐/๕๓๕/๓๑๓; อัง.จตุกก.๒๑/๑๖๐/๑๘๗; อัง.ปญจก.๒๒/๗๙/๑๒๑; ๑๕๖/๑๙๙; ๒๑๘/๒๘๔; วินย.๘/๙๘๓/๓๓๓; ในแง่แบบอย่างทั่วไป: อัง.ติ.๒๐/๕๓๑/๓๐๘; ๔๖๖/๑๖๐; ๕๓๓/๓๑๗; อัง.ปญจก.๒๒/๘๘/๑๓๐; อัง.ฉก.๒๒/๓๓๘/๔๗๒

⁶¹⁸ วินย.๗/๒๐/๘; อัง.ปญจก.๒๒/๒๐๙/๒๗๙; วินย.๗/๑๒๒/๔๙; ม.ม.๑๓/๔๘๘/๔๔๒; วินย.๑/๗๙/๗๘

⁶¹⁹ อัง.เอก.๒๐/๑๔๖/๓๑; เอตทัคคะ คือ พระสาวกที่พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นเลิศในด้านนั้นๆ

⁶²⁰ อัง.อ.๑/๑๔๓

ดังนั้น ราชานามเอตทัคคะ⁶²¹ จึงยังไม่ตรงเรื่องพอที่จะแสดงประเภทและขอบเขตงานของพระอรหันต์ได้ แต่กระนั้นก็ตาม ในราชานามเอตทัคคะเท่าที่มีอยู่นั้นเอง ก็จะได้เห็นว่า คุณสมบัติที่เป็นเอตทัคคะ เป็นเรื่องเกี่ยวกับงานเทศนาสั่งสอนเสียหลายส่วน อาจกล่าวได้ว่า งานเทศนาสั่งสอนแนะนำ ผีกอบรม เพื่อการศึกษาของผู้อื่น เป็นกิจสำหรับผู้บรรลุนิพพานแล้วทุกท่าน ซึ่งจะพึงทำตามความสามารถ ส่วนกิจการและกิจการมอย่างอื่น แตกต่างกันไปตามพื้นเพการศึกษาอบรม และตามธาตุคือความถนัดและอัธยาศัยของแต่ละท่าน

สำหรับท่านที่สามารถในการอบรมสั่งสอน และได้รับความเคารพนับถือ มีผู้ศรัทธาเลื่อมใสมาก เป็นอุปถัมภ์อาจารย์ มีศิษย์มาก นอกจากมีงานเทศนาสั่งสอนทั่วไปแล้ว ยังมีภาระต้องให้หมู่ศิษย์จำนวนมากศึกษาอีกด้วย ดังจะเห็นได้ว่า พระมหาสาวกหลายท่าน เวลาเดินทางคราวหนึ่งๆ มีภิกษุสงฆ์ติดตามเป็นหมู่ใหญ่⁶²²

การให้ศึกษาแก่ศิษย์เช่นนี้ รวมไปถึงการให้ศึกษาแก่สามเณรด้วย ดังเช่นพระสารีบุตร ซึ่งมีเรื่องราวหลายแห่งแสดงให้เห็นว่า ท่านคงจะมีความสามารถมากในการฝึกอบรมเด็ก และคงมีสามเณรอยู่ในความดูแลมิใช่น้อย เมื่อพระราหูละบวชเป็นสามเณร พระพุทธเจ้าก็ทรงมอบให้พระสารีบุตรเป็นอุปถัมภ์⁶²³ สามเณรเล็กอายุน้อยๆ ที่เป็นศิษย์พระสารีบุตร มีชื่อเสียงเก่งกล้าสามารถหลายรูป⁶²⁴

พระสารีบุตรเคยเดินบิณฑบาตไปพบเด็กกำพร้าอดโซ่ที่ยิวเร่ร่อนหาเศษอาหารเก็บกินอย่างอนาถา ก็สงสาร ชวนมาบวชเณร และให้ศึกษาธรรมวินัย⁶²⁵ เป็นตัวอย่างของการให้ทั้งการศึกษา และการสงเคราะห์แก่เด็ก ๆ

แม้พระพุทธเจ้าเอง ก็ตรัสเตือนให้ใส่ใจความเป็นอยู่ของเด็กๆ ที่มาบวช ไม่ให้ทอดทิ้ง⁶²⁶

⁶²¹ ราชานาม “เอตทัคคะ” ยกมาให้ดูเฉพาะในฝ่ายภิกษุบริษัท (ฝ่ายภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา มีอีกต่างหาก) ดังนี้:-

เอตทัคคะ ในบรรดาภิกษุสาวก ผู้รัตตัญญู (บวชจนรู้เห็นเหตุการณ์มาแต่ต้น) = พระอัญญาโกณฑัญญะ;		
ผู้มีปัญญามาก = พระสารีบุตร;	ผู้มีฤทธิ์ = พระมหาโมคคัลลานะ;	ผู้ถือธุดงค์ = พระมหากัสสป;
ผู้มีทิพยจักขุ = พระอนุรุธ;	ผู้เกิดตระกูลสูง = พระภัททิยะ;	ผู้มีเสียงไพเราะ = พระลูกณณกัทธิยะ;
ผู้บันลือลีลาหา = พระปิณฑิลกัทธิยะ;	ผู้ธรรมกถึก = พระปุนณมนันตานิมุต;	ผู้แจกความย่อให้พิสดาร = พระมหากัจจายนะ;
ผู้นิรมิตมโนมัยกาย = พระจุลลันถก;	ผู้ฉลาดในแจตรีวิภูฏี = พระจุลลันถก;	ผู้ฉลาดในสัญญาวิภูฏี = พระมหาปันถก;
ผู้อรณวิหรี = พระสุภูติ;	ผู้เป็นทักษิณีย์ = พระสุภูติ;	ผู้อยู่ป่า = พระเวตชะ ขทิวณิยะ;
นักถนอม = พระกังขาเรวัต;	ผู้เพียรเด็ดเดี่ยว = พระโสณะโกสิวิส;	ผู้กล่าวถ้อยคำพจน์ = พระโสณะภูฏิกัณณ;
ผู้มีลาภ = พระสิวลี;	ผู้ศรัทธาธิมุต = พระวัคคลี;	ผู้ใคร่การศึกษา = พระราหู;
ผู้บวชด้วยศรัทธา = พระรัฐบาล;	ผู้จับสลากปฐม = พระกุนทธาน;	ผู้มีปฏิภาณ = พระวังคีสระ;
ผู้เป็นที่เลื่อมใสไปทั่ว = พระอุปเสนะวังคันทบุตร;	ผู้จัดเสนาสนะ = พระทัพพมัลลบุตร;	ผู้ที่พวกรบชื่นชอบใจ = พระปิลินทวัจฉะ;
ผู้ตรัสรู้ฉับพลัน = พระพาหิยะทวารุจิริยะ;	ผู้แสดงกถาวิจิตร = พระกุมารกัสสปะ;	ผู้บรรลุปฏิสัมภิตา = พระมหาโกฏฐิตะ;
ผู้พหุสูต = พระอานนท์;	ผู้มีสติ = พระอานนท์;	ผู้มีจิต = พระอานนท์;
ผู้มีบริษัทใหญ่ = พระอุรุเวลกัสสป;	ผู้ทำให้ตระกูลเลื่อมใส = พระกาฬุทายี;	ผู้มีอาพาธน้อย = พระพักุละ;
ผู้ระลึกบุญเพนิวาส = พระโสภิตะ;	ผู้เป็นวินัยธร = พระอุบาลี;	ผู้ให้อโวกาภิกษุณี = พระนันทกะ;
ผู้คุ้มครองประตูอินทริย = พระนันทะ;	ผู้ให้อโวกาภิกษุ = พระมหากัปปินะ;	ผู้ฉลาดในเตโชธาตุ = พระสาครตะ;
ผู้ทำให้เกิดปฏิภาณ = พระราธะ;	ผู้ทรงจีวรสีคร่ำ = พระโมฆราช.	

⁶²² เช่น พระสารีบุตรโมคคัลลัน, ม.ม.๑๓/๑๘๖/๑๘๓; พระมหากัสสป, ที.ม.๑๐/๑๕๕/๑๘๗; พระยโสชชะ, พุ.อ.๒๕/๗๑/๑๐๗

⁶²³ วินย.๔/๑๘๘/๑๖๘

⁶²⁴ เช่น สังคิจสามเณร บัณฑิตสามเณร โสปากสามเณร และเวตสามเณร, พุ.เถร.๒๖/๓๗๗/๓๕๖; ๓๖๔/๓๓๓; ๓๘๑/๓๖๒; ๓.อ.๔/๒๓,๑๐๖; ๘/๑๒๓

⁶²⁵ ฐ.อ.๒/๑

⁶²⁶ ฐ.อ.๑/๒๔๕

ในเมื่อมีผู้มาอยู่ในความดูแลให้ศึกษาเป็นหมู่ใหญ่ ก็ย่อมเกิดมิกกิจอย่างหนึ่ง คือ การปกครอง งานบริหารหรืองานปกครองนี้ ท่านถือเป็นกิจสำคัญอย่างหนึ่ง เรียกว่าอย่างสามัญก็คือ ท่านสอนให้มีความรู้สึกรับผิดชอบในงานปกครอง⁶²⁷

อย่างไรก็ดี จะเห็นได้ว่า การปกครองสงฆ์นี้ เป็นงานที่สืบเนื่องมาจากการศึกษา ดังนั้น การปกครองสงฆ์จึงมีความหมายเป็นการให้ศึกษานั้นเอง แต่เป็นการให้ศึกษาในขอบเขตที่กว้างขวาง เพื่อฝึกคนพร้อมกันจำนวนมาก และเพื่อทำสมาธิทั้งหลายของหมู่ให้มีชีวิตเกื้อกูลแก่กัน ในการดำเนินก้าวหน้าไปสู่จุดหมายที่ตั้งมา

นอกจากความรับผิดชอบในงานเทศนาสั่งสอน การให้ศึกษา และการปกครองแล้ว หลักฐานและเรื่องราวต่างๆ เท่าที่ปรากฏในคัมภีร์ แสดงให้เห็นว่า พระอรหันต์ได้ประพฤติเป็นตัวอย่างในการแสดงความเอาใจใส่รับผิดชอบต่อกิจการของส่วนรวม และความเคารพสงฆ์ ซึ่งเป็นความสำคัญที่สำคัญในฐานะที่ระบบชุมชนของพระพุทธศาสนาถือสงฆ์คือส่วนรวมเป็นใหญ่ และพระพุทธเจ้าก็ทรงย้ายอยู่เสมอเกี่ยวกับความพร้อมเพรียงของหมู่ ทั้งโดยคำสอนทางธรรม เช่น หลักอภิธานียธรรม⁶²⁸ การถือธรรมเป็นใหญ่⁶²⁹ และบทบัญญัติทางพระวินัย โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับสังฆกรรมต่างๆ⁶³⁰

เรื่องราวที่แสดงว่าพระอรหันต์เอาใจใส่ และพึงเอาใจใส่รับผิดชอบต่อกิจการของส่วนรวม และเคารพสงฆ์นั้น มีมากมาย เช่น เมื่อพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้สงฆ์ทำอุโบสถสวดปาติโมกข์สวดทานความบริสุทธิ์ของภิกษุสงฆ์ทุกกึ่งเดือน พระมหากษัตริย์ได้เกิดความคิดขึ้นว่า ท่านควรจะไปทำอุโบสถสังฆกรรมหรือไม่ เพราะท่านเองเป็นพระอรหันต์ มีความบริสุทธิ์อย่างยอดเยี่ยมอยู่แล้ว พระพุทธเจ้าทรงทราบความคิดของท่าน และได้เสด็จมาตรัสเตือนว่า “ถ้าท่านเป็นผู้เป็นพรหมณ์ (คือพระอรหันต์) ไม่เคารพอุโบสถแล้ว ใครเล่าจักเคารพอุโบสถ จงไปทำอุโบสถสังฆกรรมเถิด”⁶³¹

พระทัฬหฬลบุตร สำเร็จอรหัตตผลตั้งแต่อายุยังน้อย ท่านจึงมาคิดว่า “เราเกิดมาอายุ ๗ ปี ก็ได้สำเร็จอรหัตตผลแล้ว สิ่งใดๆ ที่สาวกจะพึงบรรลุถึง เราก็ได้บรรลุหมดสิ้นแล้ว กรณียะที่เราจะต้องทำยิ่งไปกว่านี้ ก็ไม่มี หรือกรณียะที่เราทำเสร็จแล้ว ก็ไม่ต้องกลับมาสั่งสมอีก เราควรจะช่วยชวนชวายนอะไรของสงฆ์ดีหนอ?” ต่อมาท่านเกิดความคิดว่า “เราควรจัดแจงเสนาสนะของสงฆ์ และจัดแจกอาหารแก่สงฆ์” ครั้นแล้วท่านจึงไปกราบทูลความสมัครใจของท่านแก่พระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็ทรงประทานสาธุการ แล้วให้สงฆ์ประชุมพิจารณาตกลงกัน แต่งตั้งท่านเป็นพระเสนาสนปัญญาปะ (พระผู้จัดแจงที่พักอาศัย) และพระภัตตคุเทร์ก (พระผู้จัดแจกอาหาร)⁶³²

เมื่อมีเรื่องราวที่อาจกระทบกระเทือนต่อความสงบเรียบร้อยของการพระศาสนา พระอรหันต์เถระจะชวนชวายดำเนินการอย่างเอาจริงเอาจัง เพื่อระงับเรื่องราวหรือจัดกิจกรรมให้เสร็จเรียบร้อย ทั้งที่ตามปกติท่าน

⁶²⁷ ดู ม.ม.๑๓/๑๘๙/๑๙๗

⁶²⁸ ที.ม.๑๐/๗๐/๙๐; อัง.สตุตตก.๒๓/๒๑/๒๑

⁶²⁹ ม.อ.๑๔/๑๐๗-๑๑๕/๙๐-๙๗; ที.ม.๑๐/๑๔๑/๑๗๘

⁶³⁰ ดู วินยปิฎก เล่ม ๔-๗

⁶³¹ วินย.๔/๑๕๓/๒๐๘

⁶³² วินย.๖/๕๘๙-๕๙๓/๓๐๔-๗

เหล่านั้นชอบอยู่สงบในที่วิเวก ดังเช่น พระมหากัสสปเถระริเริ่มดำเนินการสังคายนาครั้งที่ ๑⁶³³ พระยสกาภักต-
บุตร พระลัมภูตสาณวาสี และพระเรวัต ริเริ่มการสังคายนาครั้งที่ ๒⁶³⁴ เป็นต้น

ในการสังคายนาครั้งที่ ๑ ภายหลังจากการประชุมเสร็จสิ้นกรรมในการสังคายนาแล้ว พระเถระที่มาช่วย
สังคายนาได้กล่าวว่าตำหนิพระอาณนัฏ เกี่ยวกับความบกพร่องบางอย่างของท่านในการทำหน้าที่พุทธอุปัฏฐาก
แม้ว่าพระอาณนัฏจะมีเหตุผลบริบูรณ์ซึ่งแสดงให้เห็นว่าท่านปฏิบัติหน้าที่โดยไม่บกพร่อง แต่ท่านก็ยอมรับคำ
ตำหนิของเหล่าพระเถระ โดยได้ชี้แจงเหตุผลเหล่านั้นแก่สงฆ์อย่างชัดเจนเสียก่อน⁶³⁵

เมื่อพระสงฆ์ประชุมพิจารณาเรื่องข้อบกพร่องในคราวสังคายนาครั้งที่ ๒ พระอรหันต์ ๒ รูป มาไม่ทัน
ประชุม พระเถระที่ประชุมก็ลงโทษ ทำทัณฑกรรมแก่ทั้งสองท่าน โดยการมอบภารกิจบางอย่างให้ทำ⁶³⁶

เมื่อครั้งพระเจ้ามิลินท์ กษัตริย์เชื้อสายกรีกในอินเดียภาคตะวันตกเฉียงเหนือ ผู้ทรงปรีชาในหลักศาสนา
และปรัชญา ทรงทำได้วาทะกับลัทธิศาสนาต่างๆ ทำให้วงการพระศาสนาสิ้นสะเทือนมาก พระอรหันต์เถระประชุม
กันพิจารณาทหาทางแก้ไขสถานการณ์ มีพระอรหันต์องค์หนึ่งชื่อโรหณะ ไปเข้านิเวศสมาบัติเสียที่ภูเขาคิมาลัย ยัง
ไม่ทันทราบเรื่อง จึงไม่ได้ไปร่วมประชุม ที่ประชุมก็ส่งทูตไปนิมนต์ท่านมา และลงโทษทำทัณฑกรรมแก่ท่าน โดย
ให้ท่านรับมอบภาระในการเอาตัวเด็กชายภาคเสนมาบวช⁶³⁷

ในคัมภีร์สมัยหลังต่อมาอีก ก็มีเรื่องเล่าคล้ายกัน เช่น เมื่อคราวที่คณะสงฆ์กำลังช่วยอุดหนุนพระเจ้า
อโศกมหาราชในการทำนุบำรุงพระศาสนา พระอรหันต์ชื่ออุปคุตต์ ปลีกตัวไปทำที่สงบเสวยสุขจากฌานสมาบัติ
เสีย ไม่ทราบเรื่อง ที่ประชุมสงฆ์ก็ส่งพระภิกษุไปตามท่านมา แล้วทำทัณฑกรรมลงโทษท่าน ในข้อที่ท่านไปหา
ความสบายผู้เดียว ไม่อยู่ในสามัคคีสังฆ์ และไม่เคารพสงฆ์ โดยให้รับภาระดูแลคุ้มกันงานสมโภชมหาสถูปของ
พระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งพระอุปคุตต์ก็รับภาระนั้นด้วยความเคารพต่อสงฆ์⁶³⁸

เรื่องราวเหล่านี้ โดยเฉพาะเรื่องหลังๆ จะมีรายละเอียดต้องแท้แค่ไหนก็ตาม แต่ก็ยังเป็นเครื่องแสดงอย่าง
ชัดเจนว่า คติที่ถือว่าพระอรหันต์เป็นตัวอย่างความประพฤติเกี่ยวกับการเคารพสงฆ์ และเอาใจใส่ต่อกิจการของ
ส่วนรวม เป็นประเพณีปฏิบัติที่สืบเนื่องกันมาในพระพุทธศาสนา

เหตุผลที่เป็นข้อปรารภ (จะเรียกว่าเป็นแรงจูงใจก็ได้) สำหรับการกระทำเหล่านี้ ก็อย่างเดียวกับที่กล่าว
มาแล้วแต่ต้น คือ “เพื่อให้การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์คือพระศาสนา) นี้ ยั่งยืน ดำรงอยู่ชั่วนาน
เพื่อประโยชน์สุขแก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย”⁶³⁹

⁶³³ วินย.๗/๖๑๔/๓๘๐

⁶³⁴ วินย.๗/๖๓๘-๖๔๑/๔๐๓-๔๐๗

⁶³⁵ วินย.๗/๖๒๒/๓๘๗

⁶³⁶ วินย.อ.๑/๓๕; มหาวงศ์ (Mhv. V. 101; ฉบับไทยยังไม่ได้พิมพ์)

⁶³⁷ มิลินทปัญหา (Miln. 7-8; ฉบับไทย = ๑๒)

⁶³⁸ ดู ปฐมสมโพธิกถา มารพันธปริวรรต ปริเฉทที่ ๒๘

⁶³⁹ เทียบ ที่.ปา.๑๑/๒๒๕/๒๒๕

๓. ภาวิตจิต: มีจิตที่ได้พัฒนาแล้ว

ภาวะทางจิตที่สำคัญเป็นพื้นฐาน คือ ความเป็นอิสระ หรือเรียกตามคำพระว่าความหลุดพ้น ภาวะนี้เป็นผลสืบเนื่องจากปัญญา คือ เมื่อเห็นตามเป็นจริง รู้เท่าทันสังขารแล้ว จิตจึงพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส ท่านมักกล่าวบรรยายการเข้าถึงภาวะนี้ว่า

“จิตที่ปัญญาบ่มงอมแล้ว ย่อมหลุดพ้น จากอาสวะทั้งหลาย”⁶⁴⁰ หรือ

“เมื่อเธอรู้ช้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้น แม้จากกามาสวะ จิตย่อมหลุดพ้น แม้จากภวาสวะ จิตย่อมหลุดพ้น แม้จากอวิชชาสวะ”⁶⁴¹

ลักษณะด้านหนึ่งของความเป็นอิสระ ในเมื่อไม่ถูกกิเลสครอบงำ ก็คือ การไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่แยบยวนหรือยั่วๆ อย่างที่ท่านเรียกว่า อารมณ์เป็นที่ตั้งของราคะหรือโลภะ โทสะ และโมหะ⁶⁴² เพราะจิตปราศจากราคะ โทสะ โมหะแล้ว

ยิ่งกว่านั้น ยังมีผลสืบเนื่องจากความปราศจากราคะ โทสะ โมหะต่อไปอีก คือ ทำให้ไม่มีความหวาดเสียว สะดุ้ง สะท้าน หวั่นไหว⁶⁴³

นอกจากไม่มีเหตุที่จะให้ทำความชั่วเสียหายที่ร้ายแรงแล้ว ยังมีหลักประกันความสุจริตใจในการทำงานด้วย⁶⁴⁴ สามารถเป็นนายของอารมณ์ ถึงขั้นที่เรียกว่า เป็นผู้อบรมเจริญอินทรีย์แล้ว (มีอินทรีย์ภาวนา) คือ เมื่อรับรู้อารมณ์ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น เกิดความรู้สึกตามปกติขึ้นมาว่า ของน่าชอบใจ ไม่น่าชอบใจ หรือเป็นกลางๆ ก็ตาม ก็สามารถบังคับสัญญาของตนได้ ให้เห็นของปฏิกุศล เป็นไม่ปฏิกุศล เห็นของไม่ปฏิกุศล เป็นปฏิกุศล เป็นต้น ตลอดจนจะสลัดทั้งปฏิกุศลและไม่ปฏิกุศล วางใจเฉยเป็นกลาง อยู่อย่างมีสติสัมปชัญญะ ก็ทำได้ตามต้องการ⁶⁴⁵ ดังที่กล่าวแล้วในหลักเกี่ยวกับภาวิตินทรีย์ ในด้านของภาวิตกาย เป็นผู้ที่มีสติควบคุมตนได้ เรียกว่า เป็นคนที่ฝึกแล้ว⁶⁴⁶ หรือผู้ชนะตนเอง ซึ่งเป็นยอดของผู้ชนะสงคราม⁶⁴⁷

พร้อมกันนั้นก็มิมีจิตหนักแน่น มั่นคง ไม่หวั่นไหวโยกคลอนไปตามอิฏฐารมณ์อนิฏฐารมณ์ เหมือนนกเขาหินใหญ่ ไม่หวั่นไหวด้วยแรงลม⁶⁴⁸ หรือเหมือนผืนแผ่นดินเป็นต้น ที่รองรับทุกสิ่ง ไม่ขัดเคืองผูกใจเจ็บต่อใครไม่ว่าจะทิ้งของดีของเสียของสะอาดไม่สะอาดหรือไม่ว่าอะไรลงไป⁶⁴⁹

อีกด้านหนึ่งของความหลุดพ้นเป็นอิสระ คือ ความไม่ติดในสิ่งต่างๆ ซึ่งท่านมักเปรียบกับใบบัวที่ไม่ติดไม่เปียกน้ำ และดอกบัวที่เกิดในเปือกตม แต่สะอาดงามบริสุทธิ์ ไม่เปื้อนโคลน⁶⁵⁰ เริ่มต้นแต่ไม่ติดในกาม ไม่ติดในบุญบาป ไม่ติดในอารมณ์ต่างๆ อันจะเป็นเหตุให้ต้องรำพึงหลังหวังอนาคต ดังบาลีว่า

⁶⁴⁰ ที.ม.๑๐/๗๖/๓๖; ส.ส.๑๐๘; ๑๑๑/๑๔๓

⁶⁴¹ วินย.๑/๓/๙; ที.ล.๙/๑๓๘/๑๑๑; ม.ม.๑๒/๕๐/๔๐; ๓๓๘/๓๔๗; อัง.ตักก.๒๐/๔๙๘/๒๑๑; อัง.อญฺจก.๒๓/๑๐๑/๑๘๑; *๑๓* *๑๓*

⁶⁴² อัง.จตุกก.๒๑/๑๑๗/๑๖๑; พุ.อิตติ.๒๕/๒๖๘/๒๕๕

⁶⁴³ อัง.จตุกก.๒๑/๑๑๗/๑๖๑; พุ.อิตติ.๒๕/๒๖๘/๒๕๕

⁶⁴⁴ ม.ม.๑๓/๖๕๗/๖๐๓

⁶⁴⁵ ม.อ.๑๔/๘๖๓/๕๕๖

⁶⁴⁶ พุ.สุ.๒๕/๓๓๑/๓๙๘; ๓๖๖/๔๒๙; พุ.ธ.๒๕/๓๓/๕๗

⁶⁴⁷ พุ.ธ.๒๕/๑๘/๒๘

⁶⁴⁸ อัง.นวกก.๒๒/๓๒๖/๔๒๓

⁶⁴⁹ พุ.ธ.๒๕/๑๗/๒๗; อัง.นวกก.๒๒/๒๑๕/๓๘๘ (ขึ้นฝึก ม.ม.๑๒/๒๖๘/๒๕๖; ม.ม.๑๓/๑๔๐/๑๓๘)

“ผู้ถึงธรรม ไม่เศร้าโศกถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่ฝันเพ้อถึงสิ่งที่ยังไม่มาถึง ดำรงอยู่ด้วยสิ่งที่ เป็นปัจจุบัน ฉะนั้น ผิวพรรณของท่านจึงผ่องใส; ส่วนเหล่าชนผู้ขอขนาปัญญา เฝ้าแต่ฝันเพ้อถึงสิ่งที่ ยังไม่มาถึง และหวนละห้อยถึงความหลังอันล่วงแล้ว จึงชู้บชู้ตหม่นหมอง เสมือนต้นอ้อสด ที่เขาถอนทิ้งขึ้นทิ้งไว้ที่ในกลางแดด”⁶⁵¹

อนึ่ง ในภัทเทกรัตตสูตร มีข้อความคล้ายกับที่นี้ แต่เป็นคำสอนว่า

“ไม่พึงหวนละห้อยความหลัง ไม่พึงหวังเพ้อถึงอนาคต สิ่งที่เป็นอดีตก็ผ่านพ้นไปแล้ว สิ่ง ที่เป็นอนาคตก็ยังไม่มาถึง”⁶⁵²

มีข้อที่ควรสังเกต และทำความเข้าใจเป็นพิเศษในเรื่องนี้ คือ จะเห็นว่า การไม่รำพึงหลัง ไม่หวังอนาคตนี้ ได้จัดไว้เป็นลักษณะของภาวะทางจิต ไม่ใช่ลักษณะของภาวะทางปัญญา ถ้าเทียบกับคำฝ่ายตะวันตก ก็ตรงกับ ด้าน emotion จึงมิได้หมายความว่า พระอรหันต์ไม่ใช้ปัญญาพิจารณาพิจารณาทางกายหน้า และไม่ใช้ประโยชน์ จากความรู้เกี่ยวกับอดีต แต่ตรงข้าม เพราะพระอรหันต์มีภาวะทางจิตที่ปลอดโปร่งจากอดีตและอนาคต จึงนำเอา ความรู้เกี่ยวกับอดีตและอนาคตมาใช้ประโยชน์ทางปัญญาได้เต็มที่ ดังนั้น คำแสดงลักษณะของผู้ตรัสรู้แล้ว ที่ เกี่ยวกับเรื่องอดีตและอนาคตจึงยังมีอยู่ แต่เป็นเรื่องทางด้านปัญญา เช่น ปุพเพนิวาสานุสติญาณ จุตูปปาตญาณ อตีตังสญาณ อนาคตังสญาณ⁶⁵³ และการที่พระอรหันต์จะทำการใดสักคำหนึ่งเพื่ออนุเคราะห์ชุมชนผู้จะเกิด ภายหลัง ดังจะได้กล่าวต่อไป

ลักษณะบางอย่างทางจิตใจของผู้บรรลุนิพพาน อาจขัดต่อความรู้สึกของปุถุชน เพราะเมื่อดูเผินๆ จะ เห็นว่าเป็นสิ่งที่ปุถุชนถือกันว่าไม่ดี ไม่เป็นสุข ไม่น่าชื่นชม ลักษณะอย่างหนึ่งในประเภทนี้ ที่เด่น ท่านกล่าวถึง บ่อยๆ คือ “นirasā” หรือ “นirasā”⁶⁵⁴ แปลอย่างสามัญว่า หมดหวัง สิ้นหวัง หรือไร้ความหวัง

แต่ความสิ้นหวัง หรือไร้ความหวังของผู้บรรลุนิพพาน มีความหมายลึกซึ้งเลยไปจากที่ปุถุชนนึกถึง หรือ พุดถึงกันตามปกติ

อธิบายว่า ตามธรรมดา มนุษย์ปุถุชนมีชีวิตอยู่ด้วยความหวัง ความหวังนี้ตั้งอยู่บนความอยาก เพราะอยากได้สิ่งหนึ่งสิ่งนี้ อยากเป็นนั่นเป็นนี่ จึงหวังว่าจะได้จะเป็น และความหวังนั้น ก็เป็นเครื่องหล่อเลี้ยงชีวิตไว้ คน ไตผิดหวัง เพราะไม่ได้ตามที่หวัง หรือไร้ความหวัง หมดหวัง เพราะไม่มีทางจะได้ตามที่หวัง คนนั้นเขาถือกันว่าเป็นคนเคราะห์ร้าย เต็มไปด้วยทุกข์ คนใดสมหวังเพราะได้ตามต้องการ หรือมีความหวัง เพราะมองเห็นทางว่าจะ จะหรืออาจจะได้ตามที่หวัง คนนั้นเขาถือกันว่าเป็นผู้โชคดี มีความสุข

ว่าที่จริง คนมีหวังนี้ ยังมีความหวังอีกอย่างหนึ่งแฝงซ่อนอยู่ด้วยตลอดเวลา แม้ว่าเจ้าตัวจะไม่อยากนึก ถึง คือ มีความหวังว่าจะกลายเป็นคนผิดหวังหรือสิ้นหวังได้ต่อไปด้วย แต่ความหวังด้านนี้ ตามปกติเรียกว่า “ความหวาด” คือหวาดว่าจะไม่ได้อย่างที่หวัง ซึ่งเป็นความทุกข์อย่างหนึ่ง จึงกลายเป็นว่า ความหวังมากคู่กับความ หวาด เมื่อยังอยู่ด้วยความหวัง ก็ยังต้องมีความหวาดคู่ไปด้วยกัน

⁶⁵⁰ พุ.สุ.๒๕/๓๗๑/๔๓๖; ๔๓๗/๔๓๓; พุ.วิ.๒๕/๓๖/๖๕; อัง.จตุกก.๒๑/๓๖/๕๐

⁶⁵¹ ส.ส.๑๕/๒๒/๗

⁶⁵² ม.อ.๑๔/๕๒๗/๓๔๘

⁶⁵³ ที.ปา.๑๑/๓๙๖,๓๙๘/๒๙๒

⁶⁵⁴ ส.ส.๑๕/๕๔/๑๗; ๑๐๓/๓๒; ๕๖๕/๒๐๘; พุ.สุ.๒๕/๔๒๗/๕๓๓; ๔๓๑/๕๕๐; “นirasā” นี้นิยมใช้ในคาถา คือ คำร้อยกรอง เป็นวิธีใช้แบบล้อ คำพูดของปุถุชน อย่างเดียวกับ “อัสสัทธา” (ไม่มีศรัทธา) ในฝ่ายภาวะทางปัญญา; ในความร้อยแก้ว ใช้อีกศัพท์หนึ่งว่า “วิตสาส” เพื่อให้ต่างจากความสิ้นหวังหรือผิดหวัง คือเท่ากับเสร็จสิ้นสิ่งที่หวัง หรือเลิกไม่ต้องหวังอีกต่อไปแล้ว (อัง.ติก.๒๐/๔๕๒/๑๓๕)

ส่วนผู้บรรลุนิพพานกลับไปคล้ายคนแรก คือคนที่ไม่มีความหวัง แต่ความจริงคล้ายคนที่สาม แต่ก็ไม่เหมือนอีกนั้นแหละ เพราะผู้ถึงนิพพานแล้ว หหมดหวัง หรือไร้ความหวัง มิใช่เพราะไม่มีทางได้ตามที่หวัง แต่เพราะเต็มแล้ว อิ่มแล้ว ไม่มีอะไรพร่องที่จะต้องอยาก ไม่ขาดอะไรที่จะต้องอยากได้ให้เกิดเป็นความหวัง ว่าโดยสาระก็คือ ความสิ้นหวังหรือไร้ความหวังของผู้ถึงนิพพาน เกิดจากไม่มีความอยากที่เป็นเหตุให้ต้องหวัง คือ เมื่อไม่อยากได้สิ่งนั้นสิ่งนี้ ไม่มีความอยากเป็นนั่นเป็นนี่ ก็ไม่มีอะไรที่จะต้องหวัง เมื่อไม่มีสิ่งที่ต้องหวัง ก็เป็นอยู่โดยไม่(ต้อง)มีความหวัง เป็นคนที่ได้ละ ได้เลิก หรือหมดสิ้นความหวังที่สร้างความหวาดไปได้แล้ว

รวมความว่า ผู้ถึงนิพพานเป็นอยู่โดยไม่ต้องอาศัยความหวัง ไม่ต้องการความหวัง ไม่ต้องอยู่ด้วยความหวัง ไม่ต้องขึ้นต่อความหวัง ไม่ต้องฝากชีวิตหรือความสุขของตนไว้กับความหวัง เป็นผู้พ้นทั้งความสมหวังและความสิ้นหวังตามความหมายของปุถุชน เป็นคนบริบูรณ์เต็มอิมอยู่ในตัว เป็นผู้ที่สูงเลยจากคนสมหวังหรือคนมีหวังขึ้นไปอีก เรียกว่าเป็นขั้นเหนือความหวัง หรือพ้นความหวัง หรือเป็นอิสระจากความหวัง เพราะมีความสุขบริบูรณ์เต็มที่ในปัจจุบันอยู่แล้วทุกขณะ ไม่มีทางที่จะผิดหวัง สิ้นหวัง หรือหมดหวังต่อไปได้เลย (พึงเทียบกับ “อัสลัทธะ” ที่แปลว่าไม่มีศรัทธา ซึ่งเป็นฝ่ายภาวะทางปัญญา)

ลักษณะทางจิตอย่างอื่นๆ ซึ่งสัมพันธ์กับลักษณะที่กล่าวมาแล้ว ยังมีอีกมากมาย เช่น ไม่มีเรื่องติดใจกังวล ไม่มีอะไรค้างใจ (อภิกขจนะ) ไม่คิดพลาถน ไม่มีความกระวนกระวายใจ ไม่งุ่นง่าน ไม่หงุดหงิด ไม่หงอยเหงา ไม่เบื่อหน่าย ไม่หวาดเสถยง ปรากฏจากภัย จิตใจสงบ (สันตะ) เป็นสุข ไม่มีความโศก (โอสก) ไม่มีฐลิตีที่ทำให้ขุ่นมัวหรือฝ้าหมอง (วิระชะ) ปลอดโปร่งเกษม (เชมมะ) ผ่องใส เยือกเย็น (ลิตติภูตะ นิพพุตะ) เอิบอิม พอใจ (สันตุภูจฺจ) หายทิว (นิจฉตตะ)⁶⁵⁵ จะเดิน จะยืน จะนั่ง จะนอน ก็เบาใจ วางใจสนิท⁶⁵⁶ เบิกบานใจตลอดเวลา

ลักษณะที่ควรกล่าวย้าไว้ เพราะท่านกล่าวถึงบ่อยๆ คือ ความเป็นสุข มีทั้งคำแสดงภาวะของนิพพานว่าเป็นสุข คำกล่าวถึงผู้บรรลุนิพพานว่าเป็นสุข และคำกล่าวของผู้บรรลุเองว่าตนมีความสุข เช่น ว่านิพพานเป็นบรมสุข⁶⁵⁷ นิพพานเป็นสุขยิ่งหนอ⁶⁵⁸ สุขยิ่งกว่านิพพานสุข ไม่มี⁶⁵⁹ นี้คือสุขที่ยอดเยี่ยม⁶⁶⁰ พระอรหันต์ทั้งหลายมีความสุขจริงหนอ⁶⁶¹ ผู้บริพพานแล้ว นอนเป็นสุขทุกเมื่อแล⁶⁶² ผู้ไร้กังวลเป็นผู้มีความสุขหนอ⁶⁶³ พวกเรา ผู้ไม่มีอะไรให้กังวล เป็นสุขจริงหนอ⁶⁶⁴ สุขจริงหนอ⁶⁶⁵

แม้แต่ผู้ปฏิบัติธรรม ก็ต้องมองนิพพานว่าเป็นสุข จึงจะเป็นการปฏิบัติที่ถูกต้อง ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ภิกษุผู้มองเห็นนิพพานโดยความเป็นทุกขี จักเป็นผู้ประกอบด้วยข้อ
พินิจที่แก้การบรรลุดุจจะ (อนุโลมิกาชันติ) ย่อมเป็นไปไม่ได้; ข้อที่ภิกษุผู้ไม่ประกอบด้วยข้อ

⁶⁵⁵ เช่น ถัง.ส.๑๕/๒๖๘/๗๖; อัง.ติก.๒๐/๔๗๔/๑๗๕; อัง.จตุกก.๒๑/๑๙๘/๒๘๒; พุ.อุ.๒๕/๖๕/๑๐๑; พุ.สุ.๒๕/๓๘๒/๔๕๕; ๔๒๒/๕๑๙

⁶⁵⁶ ม.ม.๑๒/๓๒๘/๓๓๕.

⁶⁵⁷ ม.ม.๑๓/๒๘๗/๒๘๑; พุ.ธ.๒๕/๒๕/๔๒

⁶⁵⁸ พุ.อุ.๒๕/๕๙/๙๓; พุ.เถร.๒๖/๓๐๙/๓๐๕; ๓๒๑/๓๐๙.

⁶⁵⁹ พุ.เถร.๒๖/๔๗๔/๕๐๒.

⁶⁶⁰ อัง.ฉก.๒๒/๓๑๖/๓๙๖

⁶⁶¹ ถัง.ข.๑๗/๑๕๓/๑๐๑

⁶⁶² อัง.ติก.๒๐/๔๗๕/๑๗๕

⁶⁶³ พุ.อุ.๒๕/๕๗/๙๒.

⁶⁶⁴ พุ.ธ.๒๕/๒๕/๔๒

⁶⁶⁵ วินย.๗/๓๔๔/๑๖๑; พุ.เถร.๒๖/๔๒๒/๔๔๖

พินิจที่เกี่ยวแก่การบรรลุถึงจะ จักก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม (กำหนดแนบนอนในภาวะที่ถูกต้องหรือกฎเกณฑ์แห่งความถูกต้อง) ก็ย่อมเป็นไปได้; ข้อที่ภิกษุผู้ไม่ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม จักบรรลุโสตปาตติผล หรือสกทาคามิผล หรืออนาคามิผล หรืออรหัตตผล ก็ย่อมเป็นไปได้⁶⁶⁶

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ภิกษุผู้มองเห็นนิพพานโดยความเป็นสุข จักเป็นผู้ประกอบด้วยข้อพินิจที่เกี่ยวแก่การบรรลุถึงจะ ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้; ข้อที่ภิกษุผู้ประกอบด้วยข้อพินิจที่เกี่ยวแก่การบรรลุถึงจะ จักก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม ก็เป็นสิ่งที่เป็นไปได้; ข้อที่ภิกษุผู้ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม จักบรรลุโสตปาตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล หรืออรหัตตผล ก็เป็นสิ่งที่เป็นไปได้”⁶⁶⁶

แม้นิพพานจะเป็นสุข และผู้บรรลุนิพพานก็เป็นผู้มีความสุข แต่ผู้บรรลุนิพพานไม่ติดในความสุข ไม่ว่าจะชนิดใดๆ รวมทั้งไม่ติดเพลินนิพพานด้วย⁶⁶⁷

เมื่อรับรู้อารมณ์ต่างๆ จากภายนอก ทางตา ทางหู ทางจมูก เป็นต้น พระอรหันต์ยังคงเสวยเวทนาที่เนื่องจากการสัมผัสเหล่านั้น ทั้งที่เป็นสุข เป็นทุกข์ และไม่สุขไม่ทุกข์ เช่นเดียวกับคนทั่วไป แต่มีข้อพิเศษตรงที่ท่านเสวยเวทนาอย่างไม่มีกิเลสร้อยรัด ไม่ติดเพลินหรือข้องขัดอยู่กับเวทนานั้น เวทนานั้นไม่เป็นเหตุให้เกิดตัณหาเป็นการเสวยเวทนาชั้นเดียว เรียกสั้นๆ ว่า เสวยแต่เวทนาทางกาย ไม่เสวยเวทนาทางจิต ไม่ทำให้เกิดความเร่งร้อนกระวนกระวายภายใน เรียกว่าเวทนานั้นเป็นของเย็นแล้ว การเสวยเวทนาของท่าน เป็นการเสวยชนิดที่ไม่มีอนุสัยตกค้าง

ที่ว่าพระอรหันต์เสวยเวทนาโดยไม่มีอนุสัยตกค้างนี้ เป็นจุดพึงสังเกตสำคัญอย่างหนึ่ง คือเป็นความแตกต่างจากปุถุชนที่ว่า เมื่อเสวยสุข ก็จะมีราคานุสัยตกค้าง เสวยทุกข์ ก็มีปฏิฆานุสัยตกค้าง เสวยอารมณ์เฉยๆ ก็มีอวิชชานุสัยตกค้าง เพิ่มความเคยชินและความแก่กล้าให้แก่กิเลสเหล่านั้นมากยิ่งขึ้น⁶⁶⁸ แต่สำหรับพระอรหันต์ สุขทุกข์จากภายนอกไม่สามารถเข้าไปกระทบถึงภาวะที่ดับเย็นเป็นสุขในภายใน ความสุขของท่านจึงเป็นอิสระ ไม่ขึ้นต่ออารมณ์หรือสิ่งต่างๆ ภายนอก คือไม่ต้องอาศัยอามิส ท่านเรียกว่าเป็นนิรามิสสุขอย่างยิ่ง หรือยิ่งกว่านิรามิสสุข (นิรามิสสุขชั้นสามัญ คือสุขในฌาน)⁶⁶⁹

ในเมื่อสุขของผู้ถึงนิพพาน ไม่ขึ้นต่อปัจจัยภายนอก ความผันแปรเปลี่ยนแปลงของสิ่งทั้งหลายอันเป็นไปตามคติธรรมดาแห่งสภาพสังขาร จึงไม่เป็นเหตุให้ท่านเกิดความทุกข์ ถึงอารมณ์ ๖ จะแปรปรวนเคลื่อนคลาหายลับ ท่านก็ยังคงอยู่เป็นสุข⁶⁷⁰ ถึงขั้น ๕ จะผันแปรกลับกลายเป็นอื่น ท่านก็ไม่เศร้าโศกเป็นทุกข์⁶⁷¹

ความรู้เท่าทันในความไม่เที่ยงแท้และสภาพที่ผันแปรนั่นเอง ย่อมทำให้เกิดความสงบเย็น ไม่พล่านส่าย ไม่กระวนกระวาย อยู่เป็นสุขได้ตลอดเวลา ภาวะเช่นนี้ท่านว่าเป็นความหมายอย่างหนึ่งของการพึ่งตนได้ หรือการมีธรรมเป็นที่พึ่ง⁶⁷²

⁶⁶⁶ อัง.นกก.๒๒/๓๗๒/๔๓๒, พึงสังเกตว่า ในที่นี้แปลคำ “อนุโลมิกา ขนฺติ” ว่า ข้อพินิจที่เกี่ยวแก่การบรรลุถึงจะ, ขันติในที่นี้ เป็นคำที่มีความหมายทางปัญญา มิใช่เป็นเพียงความอดทน พึงเทียบความหมายนี้ที่ ขุ.ปฎิ.๓๑/๒๗๙/๑๘๐; ๗๓๑/๖๒๗; ๗๓๕/๖๒๙; อภิ.วิ.๓๕/๘๐๔/๔๓๘; ๘๔๔/๔๖๑; (วิมจ.อ.๕๓๔ ว่า คำว่าขันติ เป็นไวพจน์ของปัญญา และวิมจ.อ.๖๐๐ ว่า อนุโลมิกาขันติ ได้แก่ วิปัสสนาญาณ; ตามที่แปลกันมา บางที่ท่านแปลขันติในที่นี้ว่า ขันติญาณ)

⁶⁶⁷ ม.ม.๑๒/๕-๗/๗-๙

⁶⁶⁸ สั.น.๑๖/๑๙๒/๙๙; สั.สพ.๑๘๘/๓๖๓-๓๗๒/๓๔๕-๒๖๐; ม.อ.๑๔/๘๒๒/๕๑๖; อัง.จตุกก.๒๑/๑๙๕/๒๗๐

⁶⁶⁹ สั.สพ.๑๘๘/๔๕๑-๒/๒๓๓

⁶⁷⁰ สั.สพ.๑๘๘/๒๑๖/๑๕๙

⁶⁷¹ สั.ช.๑๗/๘/๙

คำสำคัญที่แสดงภาวะทางจิตของผู้บรรลุนิพพานอีกคำหนึ่ง ซึ่งครอบคลุมลักษณะหลายอย่างที่กล่าวมาแล้ว คือคำว่า “อาโรคะ” แปลว่า ความไม่มีโรค หรือ ภาวะไร้โรค ที่ในภาษาไทยเรียกว่า สุขภาพ หรือความมีสุขภาพดี

“อาโรคะ” นี้ ใช้เป็นคำเรียกนิพพานอย่างหนึ่ง⁶⁷³ ดังได้กล่าวมาแล้ว ความไร้โรคหรือสุขภาพในที่นี้มุ่งเอาความไม่มีโรคทางจิตใจ หรือสุขภาพจิต ดังพุทธพจน์ที่ตรัสสอนคหบดีผู้เฒ่าคนหนึ่งว่า

“ท่านพึงศึกษาฝึกสอนตน ดังนี้ว่า: ถึงแม้ร่างกายของเราจะป่วยชอกชืด แต่จิตของเราจักไม่ป่วยชอกชืดแต่ไปด้วย”⁶⁷⁴

และตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า โรคมี ๒ อย่าง คือ โรคทางกาย และโรคทางจิต

“สัตว์ที่ยืนย่นได้ว่าตนปราศจากโรคทางจิต แม้เพียงครู่หนึ่งนั้น หาได้ยาก ยกเว้นแต่พระชีณาสพ”⁶⁷⁵

พุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นว่า พระอรหันต์เป็นผู้มีสุขภาพจิตสมบูรณ์ การแสดงภาวะของผู้บรรลุนิพพานในแง่ที่เป็นผู้ไม่มีโรค หรือมีสุขภาพดีนี้ เป็นวิธีที่ตืออย่างหนึ่ง ที่จะช่วยให้เข้าใจคุณค่าของการบรรลุนิพพานดีขึ้น เพราะปุถุชนมักสงสัยว่า ในเมื่อผู้บรรลุนิพพานปราศจากการแสวงหา และเสวยความสุข อย่างที่ปุถุชนนิยมชมชอบกันอยู่ ท่านจะมีความสุขได้อย่างไร และนิพพานจะดีอะไร

ความไม่มีโรค มีสุขภาพดี แข็งแรง ย่อมเป็นความสุข และเป็นภาวะที่สมบูรณ์อยู่ในตัวของมันเอง ดียิ่งกว่าการเจ็บป่วยหรือมีโรคประจำตัวอยู่ แล้วได้รับความสุขจากการระงับทุกข์เวทนาไปคราวหนึ่งๆ

คนที่เจ็บป่วยหรือมีโรคนั้น พออาการของโรคกำเริบขึ้น เกิดความกระวนกระวาย กระสับกระส่าย หรือทรมานทรมาย ได้ยาหรือวิธีแก้ไขอย่างใดอย่างหนึ่งมาระงับอาการนั้นลงได้ ก็มีความสุขไปคราวหนึ่งๆ ยิ่งอาการนั้นรุนแรง เวลาระงับลงได้ก็ยิ่งรู้สึกมีความสุขมาก คนที่สุขภาพดีไม่มีโรค มองในแง่หนึ่ง คล้ายว่าเสียเปรียบ เพราะไม่มีโอกาสได้รับความสุขแบบนี้ แต่คนที่จิตใจเป็นปกติดี มีปัญญา คงไม่มีใครปรารถนาความสุขแบบคนเจ็บป่วย ที่คอยรอรับรสแห่งความสงบของทุกข์เวทนาอย่างนี้

ความสุข ที่ตามปกติไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นสุข เป็นแต่เพียงความปลอดภัยโปร่งโล่งเบาอยู่ภายใน อันเป็นความสมบูรณ์ในตัวของมันเอง ตามภาวะของความไม่มีโรค ซึ่งทำให้ไม่มีโอกาสได้รับความสุขบ่อยๆ หรือเป็นครั้งคราวจากการระงับความกระสับกระส่ายทรมานทรมายที่เป็นอาการของโรคนั้น เทียบได้กับภาวะของผู้บรรลุนิพพาน หรือความสุขจากภาวะของนิพพาน ส่วนความสุขจากการระงับอาการของโรคได้เป็นคราวๆ เปรียบเหมือนการแสวงหาความสุขของปุถุชน

ท่านแสดงข้ออุปมาไว้ เปรียบเหมือนคนเป็นโรคเรื้อน มีแผลตามตัว เพื่อขึ้นท้าวทั้งร่าง ตัวเชื้อโรคก็คอยเร้าระคาย เขาต้องใช้เล็บเกาปากแผลอยู่เรื่อยๆ และผิงกายที่หลุมถ่านไฟ เมื่อเขาเกา และผิงย่างตัวกับไฟหนักเข้า ปากแผลก็ยิ่งคยะเยอะมากขึ้น แต่กระนั้น ความสุข ความชื่นใจ ความมีรสชาติใดๆ ที่เขาจะได้รับ ก็อยู่ตรงปากแผลคันที่จะได้เกานั้นแหละ

⁶⁷² ส.ช.๑๗/๘๗-๘๘/๕๓-๕๔

⁶⁷³ ม.ม.๑๓/๒๘๗/๒๘๑; พุ.ธ.๒๕/๒๕/๔๒; พุ.สุ.๒๕/๔๐๑/๔๗๙

⁶⁷⁴ ส.ช.๑๗/๒/๓

⁶⁷⁵ อัง.จตุกก.๒๑/๑๕๖/๑๙๒

บุรุษโรคเรื้อนตกอยู่ในภาวะเช่นนั้น จนกระทั่งมีแพทย์ผู้เชี่ยวชาญคนหนึ่งมาปรุงยารักษา ทำให้เขาหายจากโรคเรื้อนได้ บุรุษนั้นพ้นจากโรคเรื้อนไปได้ กลายเป็นคนมีสุขภาพดี (อโรค) มีความสุข (สุขี) มีเสรีภาพ (เสรี) มีอำนาจในตัว (สยงวลี) จะไปไหนก็ได้ตามพอใจ (เยนกามังคม)

ถึงตอนนี้ การเกาปากแผล กัด การผิงย่างตัวที่หลุมหรือกองไฟ กัด ที่เขาเคยรู้สึกว่าจะทำให้เกิดความสุขสบายขึ้นใจนั้น คราวนี้เขาไม่เห็นว่าเป็นความสุขเลย และถ้าจะให้เขาทำอย่างนั้นในเวลาที่เขาหายโรคแล้วอย่างนี้ เขากลับเห็นว่าจะเจ็บปวดเป็นทุกข์ด้วยซ้ำ แต่ภาวะเช่นนี้ เมื่อครั้งยังถูกโรคเรื้อนรุมเร้าอยู่ เขามองเห็นตระหนกไม่

ขอลุมนานี้ เปรียบได้กับปุถุชนผู้ยังมีกิเลสอันเป็นเหตุให้ต้องแสวงหาความสุขจากอารมณ์ทั้งหลายที่เป็นกามคุณ แม้จะได้ความสุขจากการหาอารมณ์มาสนองความอยกนั้น แต่ก็ถูกเชื้อความอยากต่างๆ ทั้งหลายรื้อร่าย ให้เร่าร้อนทรมานทรมาย กระสับกระส่ายมากยิ่งขึ้น เมื่อดำเนินชีวิตไปในแนวทางเช่นนี้ ความสุขความรื่นรมย์ ชมชื่นใจที่มีอยู่ ก็วนอยู่แค่การปลุกเร้าเชื้อความอยากให้ร้อนแรงยิ่งขึ้น แล้วก็หาสิ่งที่จะเอามาสนองระงับดับความกระสับกระส่ายกระวนกระวายนั้นลงไปคราวหนึ่งๆ

เมื่อใดบรรลุนิพพาน หหมดเชื้อความอยากที่ทำให้เกิดความเร่าร้อนกระสับกระส่ายกระวนกระวายแล้ว เป็นอิสระเป็นไทแก่ตัว ก็ไม่เห็นความสุขในการกระทำเพื่อสนองระงับความเร่าร้อนกระวนกระวายเช่นนั้นอีก⁶⁷⁶

แง่หนึ่งจากคำอุปมาข้างต้นนั้น พอจะจับเอามาพูดได้ว่า ปุถุชนเปรียบเหมือนคนที่มีคันที่ต้องเกา และความสุขของปุถุชน ก็คือความสุขจากการได้เกา ณ ที่คัน ยิ่งคัน ก็ยิ่งเกา และยิ่งเกา ก็ยิ่งคัน ยิ่งคันมาก ความสุขจากการเกาก็ยิ่งมาก และยิ่งคันมาก ก็ยิ่งได้เกามาก ปุถุชนจึงชอบเพิ่มอัตราหรือขีดระดับของความสุขให้สูงขึ้น ด้วยการหาทางเพิ่มความเร่าร้อนเพื่อทำให้คันมากขึ้น เพื่อจะได้รับความสุขจากการเกาให้มากยิ่งขึ้น

ส่วนผู้หลุดพ้นแล้ว เป็นเหมือนคนที่หายจากโรคคัน มีร่างกายสมบูรณ์เป็นปกติ ย่อมมีความสุขจากการไม่มีที่คันที่จะต้องเกา แต่อาจถูกปุถุชนกล่าวติว่า เป็นผู้สูญเสียขาดความสุขจากการได้เกาที่คัน

อีกอย่างหนึ่ง การแสวงสุขของปุถุชน เป็นเหมือนการก่อระฟือโหมไฟขึ้นแล้วได้รับความสนุกสนานชื่นฉ่ำชุ่มเย็นจากการดับไฟนั้น ยิ่งโหมไฟให้ลุกโพล่งร้อนแรงขึ้นเท่าใด ก็ยิ่งได้ใช้ความแรงในการดับ ทำให้เกิดเสียงฉี่ฉ่ำชุ่มวูบวาบโลดโผนมากขึ้นเท่านั้น ปุถุชนจึงมักดำเนินชีวิตในแบบของการโหมไฟ แม้ว่าจะเป็นการเสี่ยงต่อการก่ออันตรายทั้งแก่ตนเองและคนอื่นมากขึ้นก็ตาม ส่วนผู้หลุดพ้นแล้ว เป็นเหมือนผู้ที่ได้ดับไฟสำเร็จแล้ว อยู่สุขสบายเยือกเย็นปลอดโปร่งใจ ไม่ต้องถูกเผาผลาญ และไม่ต้องคอยระวังภัยจากความเร่าร้อน ไม่ค้ำหนึ่งห่วงใยต่อความชานช้าที่จะได้รับจากการคอยตามดับไฟซึ่งตนโหมกระฟือขึ้น

ภาวะที่กล่าวมานี้ มองอีกด้านหนึ่ง เป็นลักษณะแห่งพัฒนาการของชีวิตจิตใจ ซึ่งทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในบุคลิกภาพ ตลอดจนทำที่ต่อสิ่งต่างๆ หรือต่อโลกและชีวิตโดยส่วนรวม

ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากพัฒนาการของชีวิตจิตใจนั้น ทุกคนพอจะมองเห็นได้ เมื่อเทียบเคียงกับการเติบโตจากเด็กขึ้นมาเป็นผู้ใหญ่ ของเล่นต่างๆ ที่เคยรักใคร่หวงแหน ถือเอาเป็นเรื่องจริงจังสำคัญนักหนา มีความหมายต่อชีวิตและต่อความสุขความทุกข์ของตนถึงเป็นถึงตายในสมัยเป็นเด็ก ครั้นเติบโตเป็นผู้ใหญ่แล้ว ก็จิตจาง กลายเป็นของไม่เร้าความรู้สึก เมื่อเห็นเด็กๆ ชื่นชมกันนัก ตั้งตาคอยจ้องจะชิงมาเป็นเจ้าของก่อน ผู้ใหญ่อาจมองเป็นเข้าไป แม้วิธีหาความสนุกสนานต่างๆ ตามแบบของเด็กๆ ก็กลายเป็นสิ่งไร้ความหมาย ข้อนั้นฉันใด ผู้ที่บรรลุนิพพาน เข้าถึงพัฒนาการที่สูงเลยขึ้นไปจากปุถุชน ย่อมมีท่าทีต่อโลกและชีวิต ต่อสิ่งที่ชื่นชมยินดี และต่อวิถีทางดำเนินชีวิตของปุถุชน เปลี่ยนแปลงไป ฉะนั้น⁶⁷⁷

⁶⁷⁶ ดู ม.ม.๑๓/๒๘๓-๒๘๗/๒๗๗-๒๘๑

⁶⁷⁷ ดู อัง.ทสก.๒๔/๕๙/๒๑๖

๔. กาวิตปัญญา: มีปัญญาที่ได้พัฒนาแล้ว

ลักษณะสำคัญที่เป็นพื้นฐานทางปัญญาของผู้บรรลุนิพพาน คือ การมองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นหรือเห็นตามเป็นจริง เริ่มต้นตั้งแต่การรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ ด้วยจิตใจที่มีท่าที่เป็นกลางและมีสติไม่หวั่นไหว ไม่ถูกชักจูงไปตามความชอบใจ ไม่ชอบใจ สามารถตามดูรู้เห็นอารมณ์นั้นๆ ไปตามสภาวะของมัน ตั้งแต่ต้นจนตลอดสาย ไม่ถูกความติดพัน ความข้องขัดขุ่นมัว หรือความกระทบกระทั่งที่เนื่องมาจากอารมณ์นั้นฉุดรั้งหรือสะดุดเอาไว้ให้เขวออกไปเสียก่อน

ทั้งนี้ ต่างจากปุถุชนที่ เมื่อรับรู้อารมณ์ใด ก็มักไปสะดุดอยู่ตรงจุดหรือแง่ที่กระทบความชอบใจไม่ชอบใจ แล้วเกาะเกี่ยวพันอยู่ตรงนั้น สร้างความตรึงตรึงคิดปรุงแต่งผันพิสดารขึ้นตรงนั้น แล้วเผลอหรือเขวออกไปจากทางแห่งความเป็นจริง เกิดความรู้ ความเข้าใจที่คลาดเคลื่อน คือรู้เห็นไปตามอำนาจกิเลสที่ปรุงแต่ง ไม่รู้เห็นตามความเป็นไปของสิ่งนั้นๆ เรื่องนั้นๆ เช่น เรื่องราวมีสาระอย่างเดียวกัน คนหนึ่งมาพูดโดยเสริมคำเย็บรอยผู้ฟัง ประกอบเข้าด้วย ผู้ฟังนั้นเห็นคล้อยไปตาม แต่อีกคนหนึ่งมาพูดโดยไม่เสริมแต่งเลย ผู้ฟังเดียวกันนั้นก็กลับไม่เห็นชอบด้วย หรือข้อความอย่างเดียวกัน คนที่ผู้ฟังรักใคร่ชอบใจนำมาพูด ผู้ฟังชมว่าถูกต้องเห็นดีเห็นงามไปตาม แต่คนที่ผู้ฟังเกลียดชังนำมาพูด ผู้ฟังเห็นเป็นสิ่งผิดพลาดเสียหาย ไม่อาจยอมรับได้ ดังนี้ เป็นต้น⁶⁷⁸

ลึกซึ้งลงไปอีก คือปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร รู้สามัญลักษณะที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รู้เท่าทันสมมติบัญญัติ ไม่ถูกหลอกให้หลงไปตามรูปลักษณ์ภายนอกของสิ่งทั้งหลาย และยอมรับความจริงทุกด้าน มีใจติดอยู่เพียงแง่ใดแง่หนึ่ง

ความรู้เห็นตามที่มันเป็น หรือรู้เห็นตามความเป็นจริงขั้นนี้ จะช่วยแก้ความเข้าใจผิดที่ว่า พระพุทธศาสนาเป็นลัทธิมองแง่ร้ายได้โดยสิ้นเชิง เช่น ผู้เข้าถึงพุทธธรรมรู้ว่าขันธ ๕ มิใช่เป็นทุกข์หรือเป็นสุขเพียงอย่างเดียว⁶⁷⁹ โดยส่วนเดียว⁶⁷⁹ รู้ว่า

“ความอยากย่อมนำใจที่เกิดจากความนึกคิดของคน (ต่างหาก) เป็นนากม, ขารมณอันวิจิตรทั้งหลายในโลก หาชื่อว่ากามไม่... ขารมณอันวิจิตรทั้งหลายในโลก ย่อมตั้งอยู่ตามสภาพของมันอย่างนั้นเอง ดังนั้น ชีรชนทั้งหลายจึงเปลื้องออกไป (เพียง) ความดีใดใครในขารมณเหล่านั้น”⁶⁸⁰

ผู้ที่จะตรัสรู้ได้ ต้องเข้าใจทั้งส่วนดีหรือส่วนที่น่าชื่นชม (อัสสาหะ) ส่วนเสียหรือส่วนที่เป็นโทษ (อาทีนพ) และทางปลอดพ้น (นิสสรณะ) ของกาม ของโลก ของขันธ ๕ มองเห็นส่วนดีว่าเป็นส่วนดี มองเห็นส่วนเสียว่าเป็นส่วนเสีย มองเห็นทางปลอดพ้นว่าเป็นทางปลอดพ้น แต่ที่ละกาม หายติดใจในโลก เลิกยึดขันธ ๕ เสีย ก็เพราะมองเห็นทางปลอดพ้นเป็นอิสระ (นิสสรณะ) ซึ่งจะทำให้อยู่ดีมีสุขได้โดยไม่ต้องขึ้นต่อส่วนดีและส่วนเสียเหล่านั้น อีกทั้งเป็นการอยู่ดีมีสุขที่ประเสริฐกว่า ประณีตกว่า อีกด้วย⁶⁸¹

⁶⁷⁸ แง่นี้ ดู ส.สพ.๑๘/๒๑๓/๑๕๗; ๒๐๘/๑๕๑; ม.ญ.๑๔/๘๕๖-๘๖๑/๕๔๒-๕๔๕.

⁶⁷⁹ ส.ช.๑๗/๑๓๑/๘๕

⁶⁸⁰ อัง.นิก.๒๒/๓๓๔/๔๖๐

⁶⁸¹ ดู ม.ญ.๑๒/๑๓๖-๒๐๘/๑๖๘-๑๗๘; ส.ช.๑๗/๕๙-๖๓/๓๔-๓๙; อัง.ติก.๒๐/๕๔๓-๕/๓๓๒.

ความรู้เท่าทันสมมติบัญญัตินั้น รวมไปถึงการรู้เข้าใจวิถีทางแห่งภาษา ที่เรียกว่าโวหารโลก รู้จักใช้ภาษา เป็นเครื่องสื่อความหมาย โดยไม่ยึดติดในสมมติของภาษา ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมไม่กล่าวเข้าข้างกับใคร ไม่กล่าวทู่เถียงกับใคร, ชันใดเขาพูดกันในโลก ก็กล่าวไปตามนั้น ไม่ยึดถือ”⁶⁸²

“ภิกษุผู้เป็นอรหัตตชินาสพ...จะฟังกล่าวว่า ฉันทพูด ดังนี้ก็ดี เขาพูดกับฉันท ดังนี้ก็ดี เธอเป็นผู้ฉลาด รู้ถ้อยคำที่เขาพูดกันในโลก ก็ฟังกล่าวไปตามโวหารเท่านั้น”⁶⁸³

“ภิกษุทั้งหลาย เราไม่ขัดแย้งกับโลกตอก โลกต่างหากขัดแย้งกับเรา; ชรรวมวาทิ (ผู้กล่าวธรรม, ผู้พูดตามธรรม) ย่อมไม่ขัดแย้งกับใครในโลก, สิ่งใดบัณฑิตในโลกสมมติกันว่าไม่มี เราก็กล่าวสิ่งนั้นว่าไม่มี, สิ่งใดบัณฑิตในโลกสมมติกันว่ามี เราก็กล่าวสิ่งนั้นว่ามี”⁶⁸⁴

เหล่านี้เป็นโลกสมัญญา เป็นโลกนิรุติ เป็นโลกโวหาร เป็นโลกบัญญัติ ซึ่งตถาคตใช้พูดจา แต่ไม่ยึดถือ”⁶⁸⁵

เมื่อเกิดปัญญารู้เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เห็นอาการที่มันเกิดจากเหตุปัจจัยอาศัยกันและกันจึงมีขึ้น ก็เข้าใจโลกและชีวิตตามเป็นจริง เรียกว่าเกิดมีโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ที่ถูกต้อง ความยึดถือ ทิฏฐิ ทฤษฏีทั้งหลาย ในทางอภิปราย รวมถึงความสงสัยในปัญหาต่างๆ ที่เรียกว่าอภัยกตปัญหา (ปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์) เช่นว่า โลกเที่ยง หรือไม่เที่ยง เป็นต้น ก็พลอยหายหมดไปด้วยพร้อมกันอย่างเป็นไปเอง ดังบาลีว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาจางหายดับไปไม่เหลือ ความเห็นขัดแย้งกันไปต่างๆ การถือ ตัดติง ความเห็นที่พาลันสับสน อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตามว่า สังขารเป็นนิมิต สังขารเหล่านี้ของใคร, สังขารก็อย่างหนึ่ง เจ้าของสังขารก็อย่างหนึ่ง, ตัวชีวะกับสรีระเป็นอันเดียวกัน ตัวชีวะก็อย่างหนึ่ง สรีระก็อีกอย่างหนึ่ง, ความเห็นเหล่านั้นทั้งปวง ย่อมถูกละหมดไป...”⁶⁸⁶

และเมื่อภิกษุรูปหนึ่งทูลถามว่า “อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัย ให้อริยสาวกผู้ได้เรียนสดับแล้ว ไม่เกิดความสงสัยในเรื่องที่พระองค์ไม่ทรงพยากรณ์?” พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า

“เพราะทิฏฐิดับไป อริยสาวกผู้ได้เรียนสดับแล้ว จึงไม่เกิดความสงสัย ในเรื่องที่เราไม่พยากรณ์... ปุถุชนผู้มีได้เรียนสดับ ย่อมไม่รู้ชัดซึ่งทิฏฐิ ไม่รู้ชัดเหตุเกิดแห่งทิฏฐิ ไม่รู้ชัดการดับทิฏฐิ ไม่รู้ชัดปฏิบัติที่ดำเนินไปสู่ความดับแห่งทิฏฐิ ทิฏฐินั้นจึงพอกพูนแก่เขา เขาย่อมไม่พ้นจากชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเวระ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส”⁶⁸⁷

ลักษณะทางปัญญาอีกอย่างหนึ่งของผู้เข้าถึงสัจธรรมแล้ว คือ ไม่(ต้อง)เชื่อ ไม่(ต้อง)มีศรัทธา หรือไม่ต้องอาศัยศรัทธา เรียกตามคำบาลีสั้นๆ ว่า “อัสสัทธา”

682 ม.ม.๑๓/๒๗๓/๒๖๘

683 ส.ส.๑๕/๖๕/๒๑

684 ส.ช.๑๗/๒๓๙/๑๖๙

685 ที.ส.๙/๓๑๒/๒๔๘

686 ส.น.๑๖/๑๔๒/๗๗

687 อ.จ.สตุตทก.๒๓/๕๑/๖๙

ลักษณะนี้ต่างกันโดยตรงข้ามกับความไม่เชื่อ หรือความไม่มีศรัทธา ตามความหมายสามัญขั้นต้น ซึ่งหมายถึงไม่รู้ไม่เห็น จึงไม่เชื่อ หรือไม่เลื่อมใสในตัวผู้พูด หรือตั้งคือถือมั่น เป็นต้น จึงไม่ยอมเชื่อ แต่ในที่นี้ไม่ต้องเชื่อ เพราะรู้เห็นสิ่งนั้นๆ แจ่มแจ้งประจักษ์กับตนเองแล้ว รู้เองเห็นเองแล้ว ไม่ต้องรู้เห็นผ่านคนอื่น ไม่ต้องอาศัยความรู้ของคนอื่น (ศรัทธา คือ การยอมขึ้นต่อความรู้ของผู้อื่น ในเมื่อยังไม่รู้เห็นประจักษ์ด้วยตนเอง)

ในเมื่อรู้เห็นอยู่แล้วว่าเป็นอย่างนั้น จะต้องไปเชื่อใครอีก หรือจะต้องไปเอาใครมาบอกให้อีก เรียกว่าเป็นขั้นที่ยิ่งกว่าเชื่อ หรือเลยเชื่อไปแล้ว อยู่เหนือความเชื่อ ดังที่ท่านอธิบายว่า

“เกี่ยวกับธรรมที่รู้แน่อยู่ด้วยตนเอง ประจักษ์กับตนเอง (เชอ) ไม่เชื่อต่อใครๆ ขึ้น ไม่ว่า จะเป็นสมณะหรือพราหมณ์ เทวดา มาร หรือพรหม คือ ไม่เชื่อต่อใครๆ เกี่ยวกับธรรมที่รู้แน่ อยู่เอง ประจักษ์กับตัวว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกขี ธรรมทั้งปวงมิใช่เป็น ตัวตน เพราะอริยชาเป็นปัจฉัย สังขารจึงมี ฯล๓”⁶⁸⁸

หรือที่พระสารีบุตรทูลพระพุทธเจ้าว่า

“ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์มิใช่ถือไปตามด้วยศรัทธาต่อพระผู้มีพระภาค... เรื่องนี้ ข้าพระองค์ ทราบแล้ว เห็นแล้ว รู้ชัดแล้ว ทำให้ประจักษ์แจ่มแล้ว สัมผัสแล้วด้วยปัญญา จึงไม่มีความ สงสัย ไม่มีความคลางแคลงใจ”⁶⁸⁹

น่าสังเกตว่า ในครั้งพุทธกาล คนคงสนใจใส่ใจเรื่องมหาบุรุษกันมาก จึงมีเรื่องราวในพระไตรปิฎก กล่าวถึงคำนี้หลายแห่ง นอกจากเรื่องมหาบุรุษลักษณะ คือลักษณะของมหาบุรุษ ที่พราหมณ์ทั้งหลายทำนาย เจ้าชายสิทธัตถะตามตำราตำราที่สืบมาแต่โบราณของเขาแล้ว ที่น่าสนใจกว่านั้นอีกก็คือ ในแง่หลักธรรม เมื่อ พระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว เสด็จเที่ยวทรงสั่งสอนธรรม ก็ทรงพบผู้ทูลถามเรื่องนี้ว่า บุคคลอย่างไรจึงเรียกได้ว่าเป็น มหาบุรุษ แสดงว่ามหาบุรุษยังเป็นเรื่องที่อยู่ในความสนใจของคนทั่วไป และยังมีการถกเถียงกันอยู่

ขอยกตัวอย่าง ครั้งหนึ่ง พระสารีบุตรเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้ทูลถามว่า “ที่เรียกว่า มหาบุรุษ๓๓ ดังนี้ ด้วยเหตุผลแค่ไหนเพียงไร บุคคลจึงจะเป็นมหาบุรุษ” พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “ดูกรสารีบุตร เราเรียกว่า มหาบุรุษ เพราะเป็นผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว, เพราะเป็นผู้มีจิตยังไม่หลุดพ้น เราหาเรียกว่าเป็นมหาบุรุษไม่”⁶⁹⁰

ตามพุทธดำรัสที่ตรัสตอบนี้ แสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงให้ถือว่า พระอรหันต์ คือท่านที่เป็นภาวิตทั้ง ๔ ด้าน ดังที่ได้พูดมาแล้วนั่นเอง เป็นมหาบุรุษ แต่เป็นการตรัสสั้นๆ แบบสรุปหรือรวบรัด ตัดเอาแต่จุดตัดสิน สุดท้าย คือการที่จิตหลุดพ้นแล้ว ซึ่งก็ได้พัฒนาจบภาวนาทั้ง ๔ จนเกิดปัญญาที่ทำให้จิตหลุดพ้นไปได้ และก็ หมายความว่า ไม่ว่าบุคคลไหนๆ จะเก่งกาจอย่างไรก็ตาม ถ้าจิตใจยังไม่เป็นอิสระจากกิเลสและความทุกข์แล้ว ก็ เป็นมหาบุรุษจริงยังไม่ได้

พูดง่ายๆ ว่า จะต้องขึ้นไปให้ถึงความมีอิสรภาพทางจิตปัญญาอย่างแท้จริง ปัญญาต้องถึงขั้นทำให้จิต ปลอดพ้นกิเลสไร้ทุกข์ได้ เช่นว่ามีความคิดเป็นอิสระ ก็มีใช้หมายความว่า จะคิดอย่างไรก็ได้โดยไม่ปรารถนา ไม่มีใครมาห้ามหรือมาบีบบังคับอย่างไรได้ ไม่ใช่เท่านั้น แต่ต้องไปให้ถึงขั้นที่ว่าปัญญาทำงานเป็นอิสระ โดย

⁶⁸⁸ พุ.ม.๒๙/๔๐๗/๒๕๑; (ดู พุ.สุ.๒๕/๔๑๗/๕๐๑ และ พุ.ธ.๒๕/๑๗/๒๕ ด้วย)

⁶⁸⁹ ส.ม.๑๙/๓๕๕/๒๓๒

⁶⁹⁰ ส.ม.๑๙/๓๕๗/๒๑๑

ไม่อยู่ใต้อำนาจการกำกับของตัวตนข้างใน ไม่ใช่คิดอะไรตามใจอยาก แล้วแต่ตัณหา มานะ หรือทิฐิของตัวเองนั้นแหละจะมาชักจูงลากพาหรือบัญชาให้เป็นไป

อย่างไรก็ตาม ความหมายของ “มหาบุรุษ” ข้างต้นนี้ ดังที่กล่าวแล้ว ตรัสลัดสั้น คงเป็นเพราะตรัสแก่พระสารีบุตร ซึ่งเป็นพระอัครสาวกที่เจนจบสูงสุดทางปัญญาแล้ว จึงตรัสชี้ไปที่ตัวตัดสินสุดท้ายเลย แล้วก็ตรัสโยงต่อไปยังหลักสติปัญญา อย่างนี้ก็ได้อะไรไปแบบสูงสุดเลยทีเดียว

แต่ที่น่าสนใจสำหรับคนทั่วไป ซึ่งช่วยให้มองเห็นความหมายแบบขยายความเล็กน้อย ดูได้จากพระดำรัสในคราวที่ตรัสตอบแก่อัครมหาเสนาบดีแห่งแคว้นวัชชี

เรื่องมีว่า คราวหนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่เวฬุวนาราม ในเขตพระนครราชคฤห์ วัสสการพราหมณ์ มหาอำมาตย์แห่งแคว้นมคธ เข้าไปเฝ้า ครั้นแล้ว พราหมณ์ใหญ่นั้นทูลว่า ตามหลักของพวกเขา ถือว่า บุคคลที่เป็นมหาบุรุษ มีปัญญายิ่งใหญ่ ประกอบด้วยธรรมคือคุณสมบัติ ๔ อย่าง ได้แก่ เป็นพหูสูต รอบรู้เรื่องราวข่าวสาร หยั่งรู้สัตตยะ แยกแยะได้ว่าเป็นความหมายของอันไหนๆ เป็นผู้มั่งคั่ง ทรงจำรำลึกการทำคำที่กล่าวแล้วแม่นยำได้ เป็นผู้มั่งคั่ง ไม่ปล่อยปะละเลยจรัลในกิจกรณียกิจที่เป็นเรื่องของชาวบ้านชาวเมือง, และเป็นผู้มีปัญญาไตร่ตรองรู้จักหาวิธีดำเนินการ สามารถทำ สามารถจัดการให้เป็นไป

เมื่อแสดงหลักของเขาแล้ว วัสสการพราหมณ์ก็ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า หลักที่เขากล่าวมานั้น พระองค์จะทรงเห็นชอบด้วย หรือจะทรงคัดค้าน พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระองค์มิได้ทรงเห็นชอบ และก็ได้คัดค้าน แต่พระองค์ทรงวางหลักว่า บุคคลที่เป็น “มหาบุรุษ” มีปัญญายิ่งใหญ่ ประกอบด้วยคุณสมบัติ ๔ อย่าง ดังต่อไปนี้

๑. บุคคลนั้น เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่พหุชน เพื่อความสุขแก่พหุชน ทำให้ประชาชนดำรงอยู่ในทางดำเนินแห่งอารยชน กล่าวคือ ความมีกัลยาณธรรม ความมีกุศลธรรม
๒. บุคคลนั้น ประสงค์จะคิดความคิดใด ก็คิดความคิดนั้น ไม่ประสงค์จะคิดความคิดใด ก็ไม่คิดความคิดนั้น ประสงค์จะดำริตรีเรื่องใด ก็ดำริตรีเรื่องนั้น ไม่ประสงค์จะดำริตรีเรื่องใด ก็ไม่ดำริตรีเรื่องนั้น เป็นผู้ถึงความมีอำนาจเหนือจิต ในคลองแห่งความคิดทั้งหลาย
๓. บุคคลนั้น เป็นผู้มั่งคั่งได้ตามปรารถนา ได้โดยไมยากไม่ลำบากเลย ซึ่งฉาน ๔ ชั้น เป็นสภาวะแห่งภพจิต ที่เป็นเครื่องอยู่มีความสุขอย่างประจักษ์เป็นปัจจุบัน
๔. บุคคลนั้น เพราะขาสระสิ้นไป ได้ประจักษ์แจ้งด้วยปัญญาผู้ตรองด้วยตนเอง ซึ่งเจโต-วิมุตติ (ภาวะพ้นเป็นอิสระแห่งจิต) และปัญญาวิมุตติ (ภาวะพ้นเป็นอิสระด้วยปัญญา) ชั้นไร้ขาสระเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน⁶⁹¹

พุทธพจน์ตรัสตอบแสดงความหมายของความเป็นมหาบุรุษนี้ มีหลายแห่ง แต่เพราะทรงตอบให้เหมาะกับผู้ถาม และมักมาในคาถา เนื้อความจึงมักรวบรัด หรือไม่ก็ลึกลงไปในแง่ที่เน้น ในที่นี้ เห็นว่าพระดำรัสแก่มหาอำมาตย์ข้างต้นนี้ ทรงตอบแก่ผู้ถามซึ่งอยู่ในสถานะใหญ่กว้าง โยงไปถึงคนทั้งหลายได้ทั่ว และเป็นความร้อยแก้ว แยกเป็นข้อๆ กำหนดง่าย จึงยกมาแสดงเป็นหลักตัวอย่าง ถือว่า ความเป็นภาวิต ๔ ด้าน ก็รวมอยู่ในคุณสมบัติ ๔ ข้อนี้ หรือว่าคุณสมบัติของมหาบุรุษ ๔ ประการนี้ เป็นการสำแดงนัยอีกแนวหนึ่งของภาวิต ๔ นั้น โดยยกเด่นขึ้นมาในส่วนที่แสดงถึงความสามารถอันยิ่งใหญ่อย่างพิเศษ ที่ตระหนักได้ว่าเป็นสิ่งอันยากสำหรับคนทั่วไปจะทำได้

คุณสมบัติข้อแรกของมหาบุรุษ บอกจุดเน้นแห่งคุณของบุคคลผู้บรรลุนิพพาน ที่ว่า จบกิจแห่งพรหมจริยะ ไม่มีอะไรที่จะต้องทำเพื่อตนเองอีกต่อไป แม้แต่การที่จะต้องศึกษาเพื่อฝึกตนเอง ต่อแต่นี้ จึงมุ่งบำเพ็ญกิจเพื่อ

⁶⁹¹ อภ.จตุกก.๒๑/๓๕/๔๕

ประโยชน์สุขของประชาชน บรรจบกับจุดหมายแห่งการดำเนินชีวิตของพระอรหันต์และการมีอยู่ของพรหมจริยะ คือพระพุทธานุภาพทั้งหมด ซึ่งปรากฏในพุทธดำรัส อันตรัสเน้นอยู่เสมอ ที่ว่า “พหูชนหิตายะ พหูชนสุขายะ โลกานุกัมปายะ” กล่าวคือ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่พหูชน เพื่อความสุขของพหูชน เพื่อเกื้อการุณย์แก่ชาวโลก

เมื่อบรรยายมาถึงจุดบรรจบนี้ ภาวะของผู้บรรลุนิพพานก็บอกด้วยถึงความบรรจบแห่งสุขของบุคคล ที่จะนำไปเพื่อความสุขของมวลชนทั้งโลก

คุณสมบัติของผู้บรรลุนิพพาน ไม่ว่าจะพูดพรรณนาในลักษณะใด ตลอดจนที่จัดเป็นภาวิต ๔ ดังที่อธิบายมานั้น รวมแล้ว ก็ตั้งอยู่บนฐานของธรรม ๓ ประการ มีธรรม ๓ อย่างนั้น เป็นหลัก เป็นแกน คือ ปัญญา ที่เรียกจำเพาะว่า **วิชา** ความหลุดพ้นเป็นอิสระที่เรียกว่า **วิมุติ** และ**กรุณา** ที่เป็นพลังแผ่ปรีชาญาณออกไปทำให้ผู้อื่นพลอยได้วิชา และถึงวิมุติด้วย

ถ้าเปรียบบุุคคลเหมือนคนถูกมัด **วิชา** ก็เป็นมีดตัดเครื่องผูกขาดออกไป **วิมุติ** ก็คือการหลุดพ้นออกไปจากเครื่องผูกมัด เป็นอิสระเสรี **กรุณา** ก็แสดงออกมากว่า เมื่อหายเดือดร้อนห่วงวุ่นวายกับเรื่องของตัวเองแล้ว มองกว้างออกไป เห็นคนอื่น ๆ ถูกมัดอยู่ ตัวเองไม่มีอะไรต้องห่วงพะวงอีกแล้ว ก็เอาแต่เที่ยวแก้มัดคนอื่นต่อไป

ในทางหลักวิชา ถือว่าวิชาเป็นมรรค ส่วนวิมุติเรียกคร่าวๆ ว่าเป็นผล แต่ตามตำรา ท่านแยกวิมุติละเอียดออกไปเป็นสองตอน คือ เป็นทั้งมรรค และทั้งผล กิริยาที่หลุดหรือพ้นออกไปหรือขณะที่หลุดพ้น ท่านว่าเป็นมรรค ภาวะที่เมื่อหลุดพ้นออกไปแล้ว มีความเป็นอิสระเสรีอยู่เป็นปกติ เรียกว่าเป็นผล⁶⁹²

ลำพังการบรรลุนิพพาน ย่อมเสร็จสิ้นเพียงแค่วิชาและวิมุติ ส่วนกรุณาเป็นเรื่องของการทำเพื่อผู้อื่นต่อไป พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า เรื่องส่วนตัว (อัตตัตถะ) สำเร็จที่วิชาและวิมุติ ส่วนเรื่องที่จะทำเพื่อคนอื่น (ปรัตถะ) เป็นกิจของกรุณารับช่วงต่อไป

อนึ่ง พึงสังเกตว่า ในบรรดาองค์ธรรมทั้งสาม คือ วิชา วิมุติ และกรุณานั้น วิมุติเป็นภาวะฝ่ายผล พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า เป็นภาวะเสร็จงาน และเป็นภาวะเอื้ออำนวยแก่การทำงานต่อไป ไม่ใช่เป็นตัวการทำงานเอง ส่วนปัญญากับกรุณา เป็นองค์ธรรมฝ่ายทำงาน ปัญญาเป็นตัวทำงานให้การบรรลุนิพพานซึ่งเป็นเรื่องของตนเอง สำเร็จ กรุณาเป็นตัวทำงานให้เรื่องของคนอื่นสำเร็จ

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงถือว่า ปัญญา กับกรุณา เป็นพระคุณหลักของพระพุทธเจ้า ปัญญาเป็นแกนนำของ **อัตตัตถะ** หรือ **อัตตहितสมบัติ** กรุณาเป็นแกนนำของ **ปรัตถะ** หรือ **ปรहितปฏิบัติ**

ในคัมภีร์มากมาย จึงนิยมย่อพุทธคุณลงเป็นข้อหลัก ๒ อย่าง คือ **อัตตहितสมบัติ** มีปัญญาเป็นตัวทำการ และ**ปรहितปฏิบัติ** มีกรุณาเป็นตัวทำการ⁶⁹³

แต่**อัตตहितสมบัติ** และ**ปรहितปฏิบัติ** ทั้งสองอย่างนั้น มีความหมายและเป็นของแท้จริงได้ ก็เพราะมี **วิมุติ** ยืนยันเป็นพยาน

⁶⁹² วิชา เช่น ม.อ.๒/๔๖๙; ๓/๗๔๓; ส.อ.๒/๓๒๙; ๓/๑๕; อ.อ.๑/๕๘; ๒/๑๙๒,๔๗๕,๕๘๐; ๓/๒๕๗; วิมุติ เช่น ม.อ.๒/๓๗๙; ๓/๗๐๑; อ.อ.๒/๑๙๑,๕๑๑; ๓/๖,๑๔๓,๑๗๖; อ.อ.๒/๒๒๓; วิชาและวิมุติ เช่น ม.อ.๓/๗๔๗; อ.อ.๑/๑๒๗,๕๗๙; ๒/๗๐,๕๑๓; ๓/๔๐๐; วิสุทธิ.ฎีกา ๒/๗๐/๘๔ (บางแห่งอธิบายขัดกัน)

⁶⁹³ วิสุทธิ.ฎีกา ๑/๒๕๘/๓๘๑

วิมุตตินั้น เป็นเครื่องส่องแสดงถึงการเข้าถึงนิพพานแล้ว เรียกว่าเป็นอาการสำแดงหรือลักษณะสำคัญ ด้านหนึ่งของนิพพาน จัดเป็นไวยากรณ์ข้อหลักของนิพพาน

ดังที่กล่าวแล้ว วิมุตติแสดงความหมายสำคัญของนิพพาน ซึ่งเน้นในด้านความหลุดพ้น เป็นอิสระเสรี เมื่อโยงกับคุณสมบัติสำคัญ ๒ ประการ ที่เนื่องด้วยการถึงวิมุตติ หรือบรรลุนิพพานนั้น คือ ปัญญา และกรุณา ก็เรียกบุคคลผู้บรรลุนิพพานนั้น ด้วยคำไทยที่ชาวบ้านพอจะเข้าใจไม่ยากว่า เป็นอิสระเสรีชน ผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญา และทำการด้วยกรุณา

นอกจากวิมุตติที่ยืนเป็นหลักแล้ว ยังมีไวยากรณ์แสดงลักษณะด้านต่างๆ ของนิพพานอีกมากมาย ดังยก มาให้ดูแล้วข้างต้น

บรรดาไวยากรณ์เหล่านั้น มีอยู่อย่างน้อยสองคำ ที่ใช้เป็นคำสามัญในภาษาไทย และเป็นลักษณะที่สำคัญ ด้วย คือ วิสุทธิตี และสันติ

วิสุทธิ คือความบริสุทธิ์ หรือสะอาด หมายถึงภาวะปราศจากกิเลสที่จะทำให้สกปรกเศร้าหมองหรือขุ่น มัว จังใสและมองเห็นอะไรๆ ชัดเจน

สันติ คือความสงบ หมายถึงภาวะที่หายวุ่น หายพลุ่งพล่านกระวนกระวาย ปราศจากความทวนทวนร่ำร่ำ ร้อนแห่งกิเลส หมดสิ่งที่จะกวนให้ไหวกระเพื่อม จังเรียบ ซึ่ง สงบ เย็น ทุกอย่างเข้าที่ เป็นสภาวะของตัวเอง สามารถเสวยผลต่างๆ ได้บริบูรณ์ที่สุด และมีความพร้อมมากที่สุดที่จะทำการทั้งหลายอย่างถูกต้องสมบูรณ์

จากไวยากรณ์เหล่านี้ จึงวางหัวข้อบทไว้ว่า วิชชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน ถ้าจะแปลง่ายๆ คงได้ความ ว่า สว่าง อิสระ สะอาด สงบ หรือ นิพพาน

ใครพอใจไวยากรณ์อื่นใด จะเติมต่อเข้ามาอีกก็ได้ เช่นว่า วิชชา วิมุตติ เกษม วิสุทธิ สันติ ปรมัตถ์ ปรม ลัจจ์ นิพพาน เป็นต้น ก็อยู่ในขอบเขตความหมายของนิพพานอยู่นั่นเอง.

บันทึกพิเศษท้ายบท

เพื่อความเข้าใจลึกซึ้งไปจำเพาะเรื่อง

บันทึกที่ ๑: ภาวิต & โยงไปหา ภาวนา &

ธรรม ที่แสดงคุณสมบัติของพระอรหันต์ ในฐานะเป็นภาวิตัตต์ คือบุคคลผู้ได้พัฒนาตนแล้ว ๔ ประการ อันเรียกว่า “ภาวิต” ๔ ด้าน คือ ภาวิตกาย ภาวิตศีล ภาวิตจิต และภาวิตปัญญา นั้น แม้ว่าจะมีพุทธพจน์ตรัสไว้เป็นชุด ปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง แต่ไม่พบคำอธิบายพร้อมด้วยกันทั้งชุดในที่เดียวกันเลย พบแต่คำอธิบายเฉพาะบางข้อเมื่อมีกรณีเกี่ยวข้อง เช่น แกไขความเข้าใจผิดในข้อที่ยกขึ้นพิจารณาในคราวนั้นๆ อาจเป็นได้ว่า ในพุทธกาล คำเหล่านี้ สำหรับพุทธบริษัท เป็นคำที่ได้ยินได้ฟังรู้เข้าใจกันอยู่แล้วเป็นสามัญ จึงไม่มีข้อสะดุดให้ต้องอธิบาย (ข้อที่พบคำอธิบาย มักเป็นการตอบหรือชี้แจงแก่คนภายนอก เช่น แก่เดียรถีย์ปริพาชก)

เฉพาะอย่างยิ่ง “ภาวนา” ๔ ซึ่งเป็นการปฏิบัติของภาวิต คือการพัฒนาที่ทำให้เป็นภาวิต ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎกครบเป็นชุดที่มี ๔ ข้อพร้อมในที่เดียวกันเลย เว้นแต่จะนับอย่างพม่า ที่จัดคัมภีร์เปฏโปกเทศเข้าในพระไตรปิฎกด้วย คือ ในคัมภีร์เปฏโปกเทศนั้น กล่าวว่า “ด้วยมรรคมืองค์ ๘ ย่อมได้แม้ภาวนา ๔ อย่าง คือ ศีลภาวนา กายภาวนา จิตตภาวนา และ ปัญญาภาวนา (เปฏโปกเทศปาที 290, ที่นี้ เรียงศีลภาวนา ไว้หน้าก่อนกายภาวนา)

ในพระไตรปิฎกที่อื่นจากนี้ กล่าวถึงภาวนาไว้อย่างมาก ๓ อย่าง คือ ในสังคีตสูตร เรียงภาวนา ๓ ต่อจากสิกขา ๓ ว่า “สิกขา ๓ ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา. ภาวนา ๓ ได้แก่ กายภาวนา จิตตภาวนา ปัญญาภาวนา” (ที.ป. ๑๑/๒๒๘/๒๓๑) และนำสังเกตด้วยว่า ในพระไตรปิฎก (นอกจากเปฏโปกเทศ ที่ว่าแล้ว) ไม่ปรากฏคำว่า “ศีลภาวนา” ในที่ใดเลย ดังนั้น ศีลภาวนาจึงมีแต่ที่แฝงอยู่ในภาวิตศีลเท่านั้น (ไม่พึงสับสนกับคำว่าศีลและภาวนา ในคำว่า ทานศีลภาวนา ซึ่งหมายถึง ทาน และศีล และภาวนา ในบุญกิริยาวัตถุ ๓ ที่แต่ละอย่างเป็นต่างข้อ แยกต่างหากกัน)

ส่วนในอรรถกถาทั้งหลาย นอกจากยกภาวิตมาแสดงครบทั้ง ๔ แล้ว ท่านกล่าวถึงภาวนา ๔ ไว้ครบทั้งชุดมากหลายแห่ง และอธิบายไว้มากบ้างน้อยบ้าง แต่บางทีคำอธิบายก็ขัดแย้งกัน

สำหรับจิตตภาวนา และปัญญาภาวนา สองอย่างนั้นว่าไม่เป็นปัญหา ดังที่เป็นคำซึ่งคุ้นๆ กันอยู่แล้ว และความหมายก็คล้ายอย่างที่พบท่านอธิบายและเข้าใจกันอยู่ทั่วไป แต่ที่ขัดแย้งกันบ้าง ไม่ชัดเจน ชวนให้สับสนบ้าง ก็คือความหมายของกายภาวนา และศีลภาวนา (ซึ่งโยงไปที่ภาวิตกาย และภาวิตศีล ทำให้พลอยยุ่งยากกับความหมายของสองคำนี้ไปด้วย)

ยกตัวอย่าง คัมภีร์เปฏโปกเทศ (ที่อ้างแล้ว) ดูจะอธิบายต่างจากคัมภีร์ทั้งหลายอื่น และแตกต่างไม่เฉพาะกายภาวนาและศีลภาวนาเท่านั้น แม้จิตตภาวนาและปัญญาภาวนาก็ต่างไปด้วย ขอนำมาให้ดูพอเห็นรูปเค้า ดังนี้ “บรรดาภาวนา ๔ นั้น ด้วยสัมมาสัมมันตะและสัมมาอาชีวะ กายก็เป็นอันได้พัฒนาแล้ว, ด้วยสัมมาวาจาและสัมมาวายามะ ศีลก็เป็นอันได้พัฒนาแล้ว, ด้วยสัมมาสังกัปปะและสัมมาสมาธิ จิตก็เป็นอันได้พัฒนาแล้ว, ด้วยสัมมาทิฏฐิและสัมมาสติ ปัญญา ก็เป็นอันได้พัฒนาแล้ว; ด้วยภาวนา ๔ อย่างนี้ ธรรม ๒ อย่างย่อมถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ คือ จิตต์ และปัญญา” (จิตต์ คือสมถะ ปัญญา คือวิปัสสนา)

คราวนี้ ขอให้ดูในคัมภีร์เนตติปกรณ์ (ทางพม่าจัดเข้าในพระไตรปิฎกด้วยเช่นกัน) ท่านไม่ได้อธิบายคำว่าภาวนา ๔ แต่อธิบายภาวิต ๔ ซึ่งก็โยงถึงกันเองในตัว จะเห็นว่า ความหมายที่ท่านแสดงจะขัดแย้งกับของเปฏโปกเทศ ขอให้ดูคำอธิบายข้างต้นเทียบกับของเนตติปกรณ์ ดังนี้ “บรรดาขั้น ๓ นั้น ศีลขั้นและสมาธิขั้น เป็นสมถะ, ปัญญาขั้น เป็นวิปัสสนา;... ภิกษุ นั้นเป็น ภาวิตกาย ภาวิตศีล ภาวิตจิต ภาวิตปัญญา: เมื่อพัฒนากาย ธรรม ๒ อย่าง ย่อมถึงการพัฒนา คือ สัมมาสัมมันตะ และสัมมาวายามะ, เมื่อพัฒนาศีล ธรรม ๒ อย่าง ย่อมถึงการพัฒนา คือ สัมมาวาจาและสัมมาอาชีวะ, เมื่อพัฒนาจิต ธรรม ๒ อย่าง ย่อมถึงการพัฒนา คือ สัมมาสติและสัมมาสมาธิ, เมื่อพัฒนาปัญญา ธรรม ๒ อย่าง ย่อมถึงการพัฒนา คือ สัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะ” (เนตติปกรณ์ปาที 76) คำอธิบายยังมีต่อไปอีก แต่ขอยกมาให้ดูพอเห็นหลักใหญ่เท่านั้น

(คำแปลของภาวนา และภาวิต ว่า “พัฒนา” นั้น จะใช้คำว่าเจริญ หรืออบรม แทน ก็ได้ แต่ในที่นี้ใช้คำว่าพัฒนา เพราะเป็นคำที่ทั้งในภาษาไทยก็ใช้กันคุ้น และเป็นคำที่มาจากภาษาบาลีเช่นเดียวกับภาวนา/ภาวิต อีกทั้งเป็นคำที่ในคัมภีร์ใช้เป็นคำแปลของภาวนาและภาวิตนั้นด้วย เช่น “ภาวิตกาโยติ วฑฺฒิตกาโย.”, นิตฺ.๑.๒๖๔; “ภาวิตลีโลติ วฑฺฒิตลีโล ๑”, ๑ง.๑.๒/๒๕๓)

คำอธิบายในอรรถกถาทั้งหลาย โดยทั่วไปจะสอดคล้องกับเนตติปกรณ์ ซึ่งดูแย้งกับในปฏิโกปเทส ฟังดูตัวอย่าง เริ่มด้วยอรรถกถาของเนตติปกรณ์นั่นเองที่ว่า “ด้วยความบริบูรณ์แห่งอภิสมจาริกศีล ย่อมเป็นภาวิตกาย, ด้วยความบริบูรณ์แห่งอาทิพรหมจริยศีล ก็เป็นภาวิตศีล, อีกอย่างหนึ่ง ด้วยอินทริยสังวร ย่อมเป็นภาวิต(ปัญญา)กาย, ด้วยศีลที่เหลือจากนั้น ก็เป็นภาวิตศีล ๑” (เนตติปกรณ์-อรรถกถา 154) และในอรรถกถาแห่งอังคุตตรนิกาย (๑ง.๑.๒/๒๕๓) ก็อธิบายคล้ายกันอย่างนี้ แต่มีแง่แยกไปอีกว่า “ด้วยกายภาวนา กล่าวคือกายานุปลสฺสนา ชื่อว่าเป็นภาวิตกาย... อีกอย่างหนึ่ง ด้วยการพัฒนาทวาร ๕ จึงเป็นภาวิตกาย, ด้วยคำว่าภาวิตกายนี้ ท่านมุ่งเอาอินทริยสังวรศีล, ด้วยคำว่าภาวิตศีล ท่านหมายเอาศีล ๓ ที่เหลือ” (ศีลอีก ๓ ที่เหลือ คือ ปาติโมกขสังวรศีล อาชีวปาริสุทธิศีล และปัจฉยปฏิเสวนศีล) ส่วนในอรรถกถา-ฎีกาอื่นๆ มีคำอธิบายที่เรียกได้ว่าประปราย เช่น ในอรรถกถาแห่งสังยุตตนิกายแห่งหนึ่ง (ส.๑.๓/๔๗) ว่า “ในคำว่า ภาวิตกาย นี้ หมายถึงกายที่ประกอบด้วยทวาร ๕” นี้ก็ตรงกับในอรรถกถา ๒ แห่งที่อ้างแล้วนั้น

อนึ่ง ในอรรถกถา-ฎีกา บางที่ท่านก็ย้ำไว้ด้วยว่า คำว่าภาวนา ในชุดภาวนา ๔ นี้ มิใช่หมายถึงการปฏิบัติที่กำลังทำอยู่ มิใช่การปฏิบัติเพื่อให้ถึงจุดหมาย เหมือนที่พูดกันตามปกติ แต่หมายถึงการปฏิบัติที่สำเร็จเสร็จหรือจบไปแล้ว หรือการปฏิบัติที่ถึงจุดหมายเสร็จสิ้นแล้ว ของพระอรหันต์ เช่น แห่งหนึ่ง (ที.ฎี.๓/๒๖๖) ว่า “ภาวิตภาเวน ภาวนา” (เป็นภาวนา โดยภาวะที่ได้พัฒนาแล้ว)

เรื่องภาวิต ๔ และ ภาวนา ๔ ขอกล่าวไว้เป็นทางแห่งความเข้าใจ และเป็นแนวสำหรับท่านที่สนใจจะได้ศึกษาค้นคว้าต่อไป เพียงเท่านี้

ตอน ๔: ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร?

ประเภทและระดับ

แห่งนิพพานและผู้บรรลุนิพพาน

บทที่ ๗

เท่าที่กล่าวมาเกี่ยวกับภาวะแห่งนิพพาน ก็ดี ภาวะแห่งผู้เข้าถึงนิพพาน ก็ดี เป็นการแสดงในระดับสูงสุดคือพูดถึงตัวภาวะแท้จริงที่สมบูรณ์ และบุคคลผู้เข้าถึงภาวะนั้นอย่างเสร็จสิ้นบริบูรณ์

แต่ถ้าพูดผ่อนลงมา นิพพานนั้นยังอาจแยกประเภทได้ และบุคคลผู้ดำเนินในวิถีทางเพื่อเข้าถึงนิพพานก็ยังแบ่งออกได้เป็นหลายขั้นหลายระดับ ดังจะเห็นได้ตามหลักฐานว่า คนจำนวนมากผู้เข้าถึงกระแสสู่นิพพานหรือผู้เริ่มมองเห็นนิพพานแล้ว ยังอยู่ครองเรือน มีครอบครัว มีบุตรภรรยาและสามี ดำเนินชีวิตที่ติดงามอยู่ในสังคมของชาวโลก

อย่างไรก็ตาม การชี้แจงเกี่ยวกับประเภทและระดับนี้ เป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติหรือภาควิธีการซึ่งจะกล่าวต่อไปข้างหน้า การยกมาพูดในตอนนี้อาจจะเข้าใจผิด จึงจะแสดงพอให้เห็นหลักทั่วไป ส่วนการอธิบายขยายความ ถ้ามีโอกาส ก็จะกล่าวในภาคปฏิบัติข้างหน้า

๑. ประเภทและระดับของนิพพาน

ควรเข้าใจไว้ก่อนว่า ตามภาวะที่แท้จริง นิพพานมีอย่างเดียวเท่านั้น แต่ที่แยกประเภทออกไป ก็เพื่อแสดงอาการของบุคคลที่เกี่ยวข้องกับนิพพานบ้าง พูดถึงนิพพานโดยปริยาย คือความหมายบางแง่บางด้านบ้าง⁶⁹⁴

โดยพยัญชนะ หรือตามตัวอักษร นิพพาน มากจาก นิ อุปสรรค (แปลว่า ออกไป หดไป ไม่มี เลิก) + วาน (แปลว่า พัด ไป หรือ เป็นไปบ้าง เครื่องร้อยรัดบ้าง) ใช้เป็นกริยาของไฟ หรือการดับไฟหรือของที่ร้อนเพราะไฟ แปลว่า ไฟดับ ดับไฟ หรือดับร้อน หมายถึงหายร้อน เย็นลง หรือเย็นสนิท (แต่ไม่ใช่ดับสูญ) แสดงภาวะทางจิตใจ หมายถึง เย็นใจ สดชื่น ชุ่มชื่นใจ ดับความร้อนใจ หายร้อนรน ไม่มีความกระวนกระวาย⁶⁹⁵ หรือแปลว่าเป็นเครื่องดับกิเลส คือทำให้ราคะ โทสะ โมหะหมดสิ้นไป ในคัมภีร์รุ่นรองและอรรถกถาฎีกาส่วนมาก นิยมแปลว่า ไม่มีต้นเหตุเครื่องร้อยรัด หรือออกไปแล้วจากต้นเหตุที่เป็นเครื่องร้อยติดไว้กับภพ⁶⁹⁶

⁶⁹⁴ อิติ.อ.๒๑๕ ว่า: โดยปรมาตฺถ์ (ความหมายสูงสุดหรือความหมายที่แท้จริง) นิพพานไม่มีการแบ่งประเภท แต่ที่แบ่งเป็น ๒ นั้น เป็นการแบ่งโดยปริยายเท่านั้น

⁶⁹⁵ ที่แสดงความหมายนี้ มักใช้ในรูปกริยาศัพท์หรือคุณนาม เป็น “นิพพุต” เช่น อัง.ติก.๒๐/๔๙๗/๒๐๗; ๕๐๖/๒๕๓; อัง.จตุกก.๒๑/๑๙๘/๒๘๘; พุ.สุ.๒๕/๔๑๐/๔๘๗; อัง.อ.๒/๑๘๕,๒๔๒,๔๘๒; นิท.อ.๑/๒๔๗; เฉพาะอย่างยิ่ง ธ.อ.๑/๗๖; ข.อ.๑/๙๖; พุทฺธ.อ.๕๐๗

⁶⁹⁶ ข้อความแสดงวิเคราะห์ศัพท์นิพพาน มาในคัมภีร์มากมายหลายแห่ง โดยเฉพาะ พุ.จ.๓๐/๓๘๑/๑๘๔; วินย.อ.๑/๒๕๕; ที.อ.๒/๗๘; อัง.อ.๒/๒๑๓; พุทฺธก.อ.๑๖๗, ๑๖๘; อิติ.อ.๒๑๕, ๓๗๓; สุตต.อ.๑/๓๔๒; ๒/๑๒๑; นิท.อ.๑/๙๘, ๑๒๕; สังคณี อ.๕๗๓; วิสุทฺธิ.๒/๘๘; วินย.ฎีกา ๑/๖๘๘; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๒/๒๔๖; สงคท.ฎีกา ๖๘ แต่ส่วนมากซ้ำกันหรือคล้ายกัน นอกจากความหมายที่กล่าวแล้วข้างต้น ยังอาจแปลว่า “ปราศจากป่า” คือไม่มีป่ากิเลส ไม่มีตงกิเลส, อัง.นกก.๒๒/๓๑๔/๓๘๖; อัง.อ.๓/๓๓๗; พุ.ธ.๒๕/๓๐/๕๒; ธ.อ.๖/๗๑; หรือแปลว่า ดับทุกข์ทั้ง ๓ ชนิดคือ ทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์ และสังขารทุกข์ (วิสุทฺธิ.ฎีกา ๒/๒๔๖); สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแสดงพระมติว่า นัยหนึ่ง ควรแปลว่า หายของเสียเบงแมงมีได้ (ธรรมวิจารณ์, หน้า ๕๐,๕๗)

ประเภทของนิพพาน

การแบ่งประเภทนิพพานที่รู้จักกันทั่วไป คือที่แบ่งเป็น **นิพพานธาตุ ๒** ตามคัมภีร์อิติวุตตะกะ⁶⁹⁷ ได้แก่

๑. สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ นิพพานธาตุมีอุปาทิเหลือ หรือนิพพานยังมีเชื้อเหลือ

๒. อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ นิพพานธาตุไม่มีอุปาทิเหลือ หรือนิพพานไม่มีเชื้อเหลือ

สิ่งที่เป็นเกณฑ์แบ่งประเภทในที่นี้คือ “อุปาทิ” ซึ่งอรรถกถาอธิบายว่า ได้แก่สภาพที่ถูกกรรมกิเลสถือครอง หรือสภาพที่ถูกอุปาทานยึดไว้มั่น หมายถึงเบญจขันธ์ (ขันธ์ ๕)⁶⁹⁸ เมื่อถือความตามคำอธิบายนี้ จึงได้ความหมายว่า

๑. *สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ* ได้แก่ นิพพานยังมีเบญจขันธ์เหลือ หรือ นิพพานที่ยังเกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์

๒. *อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ* ได้แก่ นิพพานไม่มีเบญจขันธ์เหลือ หรือ นิพพานที่ไม่เกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์⁶⁹⁹

นิพพานอย่างแรกแปลความหมายกันต่อไปอีกว่า หมายถึงดับกิเลส แต่ยังมีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ ตรงกับคำที่คิดขึ้นใช้ในรุ่นอรรถกถาว่า กิเลสปรินิพพาน (ดับกิเลสสิ้นเชิง)

ส่วนนิพพานอย่างที่สอง ก็แปลกันต่อไปว่า ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์เมื่อสิ้นชีวิต ตรงกับคำที่คิดขึ้นใช้ในรุ่นอรรถกถาว่า ชันธปรินิพพาน (ดับขันธ์ ๕ สิ้นเชิง)⁷⁰⁰

เพื่อความแจ่มชัด และให้ผู้ศึกษาพิจารณาด้วยตนเอง ขอคัดข้อความตามพระบาลีเรื่องนี้มาลงไว้ดังนี้

“แท้จริง พระสุตวัน พระผู้มีพระภาคของศรัทธาได้ตรัสไว้ ข้าพเจ้าได้สดับมาดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย นิพพานธาตุ ๒ อย่างเหล่านี้ กล่าวคือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ และอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ”

“ภิกษุทั้งหลาย สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ เป็นไฉน? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นอรหันต์ ลีณาสาแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนแล้ว มีสังโยชน์เครื่องผูกมัดไว้กับภพหมดสิ้นไปแล้ว หลุดพ้นแล้ว เพราะรู้ชอบ, อินทรีย์ ๕ ของเธอยังดำรงอยู่เที่ยว เพราะอินทรีย์ทั้งหลายยังไม่เสียหาย เธอย่อมได้เสวยอารมณ์ทั้งที่พึงใจและไม่พึงใจ ย่อมเสวยทั้งสุขและทุกข์; อันใดเป็นความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ ของเธอ, อันนี้เรียกว่าสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ”

“ภิกษุทั้งหลาย อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ เป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นอรหันต์ ลีณาสาแล้ว... หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ, อารมณ์ที่ได้เสวย (เวทียิต) ทั้งปวง ในอัตภาพนี้แหละของเธอ ซึ่งเธอไม่ติดใจพัวพันแล้ว (อนภินันทิต) จักเป็นของเย็น, ชันธนี้เรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ”

⁶⁹⁷ ขุ.อิติ.๒๕/๒๒๒/๒๕๕; คัมภีร์อิติวุตตะกถะ เรียกการแบ่งอย่างนี้เป็นารแบ่งตามปริยายแห่งเหตุ (การณปริยาย) แล้วแสดงวิธีแบ่งอีกอย่างหนึ่งตามประเภทแห่งอาการ เป็นนิพพาน ๓ คือ สอุปาทิเสสนิพพาน อนิมิตตนิพพาน และอัปปนิหิตนิพพาน (สังคห.๓๙)

⁶⁹⁸ เช่น อิติ.อ.๒๑๕; สุตต.อ.๒/๒๖๘; นิท.อ.๒/๒๑๕; ปฎิ.อ.๓.๓๒๒; วินย.ฎีกา ๑/๔๓; วิสุทติ.ฎีกา ๓/๒๑๔; สังคห.ฎีกา ๒๑๔

⁶⁹⁹ ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

⁷⁰⁰ กิเลสปรินิพพาน เช่น ที.อ.๒/๒๑๖; ๓/๓๔,๗๓,๓๑๐; ม.อ.๒/๓๘๐; ส.อ.๑/๒๔,๓๖๙; ๓/๔๕; อัง.อ.๒/๔๔,๓๓,๓๒๖; ๓/๑๓๙,๒๒๔,๒๕๑,๓๒๐,๓๖๐; สุตต.อ.๒/๒๑๐,๓๙๒; ชันธปรินิพพาน เช่น ส.อ.๑/๒๖๓; สุตต.อ.๑/๒๐๙; ที่มาด้วยกันทั้งสองอย่าง เช่น อ.อ.๕๑๔; ที.อ.๓/๑๑๒; ม.อ.๓/๕๒๕; วิภังค.อ.๕๖๒; วินย.ฎีกา ๑/๒๖๖

ต่อจากนี้ มีคาถาสำทับความอีกว่า

“นิพพานธาตุ ๒ อย่างเหล่านี้ พระผู้ทรงจักขุ ผู้คงที่ไม่ขึ้นต่อสิ่งใด ได้ทรงประกาศไว้แล้ว (คือ) นิพพานธาตุอย่างหนึ่ง เป็นทิวฐฐัมมิกะ (มีในปัจจุบัน หรือทันตาเห็น) ชื่อว่า สตุปาภิเสส เพราะลั่นตันทหาเครื่องนำไปสู่ภพ; ส่วนนิพพานธาตุอีกอย่างหนึ่ง เป็นสัมปรายิกะ (มีในเบื้องหน้า หรือเป็นของล้ำ) เป็นที่ภพทั้งหลายดับไปหมดสิ้น ชื่อว่าอนุปาภิเสส...”⁷⁰¹

เมื่อพิจารณาตามพุทธพจน์ที่แสดงนิพพานธาตุ ๒ อย่างนั้น จะเห็นได้ว่า เป็นการกล่าวถึงนิพพานโดยการบรรยายอาการ หรือลักษณะแห่งการเกี่ยวข้องกับนิพพาน คือ กล่าวถึงนิพพานเท่าที่เกี่ยวกับบุคคลผู้บรรลุ พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า ใช้บุคคลผู้บรรลุนิพพาน เป็นอุปกรณ์สำหรับทำความเข้าใจเกี่ยวกับนิพพาน มิใช่เป็นการบรรยายภาวะของนิพพานล้วนๆ โดยตรง ทั้งนี้ เพราะภาวะของนิพพานเองแท้ๆ เป็นสันทิฎฐิกะ อันผู้บรรลุจะเห็นได้เอง และเป็นปัจเจกัตตัง เวทิตัพพัง วิญญูหิ อันวินญูชนูรู้ได้จำเพาะที่ตัวเอง ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น

โดยนัยนี้ การอธิบายโดยแบ่งนิพพานเป็น ๒ อย่างนี้ ก็ไม่มีอะไรแตกต่างหรือล้าลึกไปกว่าที่ได้อธิบายมาแล้วข้างต้น ในตอนที่ว่าด้วยภาวะของนิพพานและภาวะของผู้บรรลุนิพพาน

อย่างไรก็ตาม ก่อนจะพิจารณาเรื่องนี้ต่อไปอีก ขอย้ำความที่พระอรชกถาจารย์กล่าวไว้ ที่ว่า โดยปรมาตถ์ (คือความหมายสูงสุด หรือความหมายที่แท้จริง) นิพพานไม่มีการแบ่งประเภท แต่ที่แบ่งเป็นสองนั้น ก็เป็นการแบ่งโดยปริยายเท่านั้น⁷⁰² และพึงเข้าใจความหมายของคำสำคัญ ๓ คำ ต่อไปนี้ก่อน คือ

๑) คำว่า *เวทยิต* มาจากรากศัพท์เดียวกับเวทนา และใช้แทนเวทนาบ้างในบางคราว แปลว่า การเสวยอารมณ์ ก็ได้ อารมณ์ที่ได้เสวยก็ได้ ในที่นี้มีรูปพหูพจน์เป็น เวทยิตานิ จึงควรแปลว่า อารมณ์ทั้งหลายที่ได้เสวยแล้ว เทียบได้กับคำที่ใช้กันในบัดนี้ว่า ประสบการณ์ทั้งหลาย

๒) คำว่า *อนภินันทิต* เป็นคำวิเศษณ์ขยายเวทยิต มาจาก อภินันทิต ซึ่งแปลว่า เพลิดเพลิน หรือชื่นชมในที่นี้แปลว่า ติดใจพัวพัน หมายถึง คลอเคลีย หรือเคล้าด้วยตัณหา ไม่ว่าจะในแง่บวกหรือแง่ลบ คือ ไม่ว่าจะในทางยินดี หรือยินร้าย ชอบใจ หรือชังใจ ก็ตาม (ดังจะเห็นได้ในพุทธพจน์ที่จะยกมาให้พิจารณาข้างหน้า) เดิม “น” ปฏิเสธเข้าข้างหน้าเป็นอนภินันทิต แปลว่า ไม่ติดใจพัวพัน หมายความว่า อารมณ์ทั้งหลายที่ได้เสวย หรือประสบการณ์ (เวทยิต) ทั้งหมดเหล่านั้น มิได้ถูกคลอเคลียด้วยตัณหา คือ ผ่านการรับรู้เข้ามาแล้ว ก็อยู่ในสภาพบริสุทธิ์ แล้วก็ผ่านโล่งปลอดโปร่งไป ไม่ติดค้างข้องขัดคาใจพรั่นึกพรั่นคิด เพราะจิตของผู้เสวยอารมณ์ไม่ถูกบังคับหรือครอบงำให้ปรุงแต่งบิดเบือนหรือหันเหอารมณ์ไปตามอำนาจของราคะ โทสะ หรือโมหะ

๓) คำว่า *ทิวฐฐัมมิกะ* แปลตามศัพท์ว่า เกี่ยวกับสิ่งที่มองเห็น ของที่เห็นกันได้ หรือเห็นๆ กันอยู่แล้วว่าโดยกาล หมายถึงเป็นไปในปัจจุบัน มีในปัจจุบัน ทันตาเห็น หรือชาตินี้ ชีวิตนี้ ว่าโดยสถานะ หมายถึง ของธรรมดาสามัญ ด้านวัตถุ เกี่ยวกับชีวิตประจำวัน เรื่องชั้นนอก หรือชั้นต้นๆ มักมากู่กับสัมปรายิกะ ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า ซึ่งจะถึงต่อจากนั้นไป หรือเลยจากนั้นไป ว่าโดยกาล หมายถึงเป็นไปในเบื้องหน้า มีในภายหน้า พ้นจากชีวิตนี้ไป หรือโลกหน้า ว่าโดยสถานะ หมายถึงระดับที่เกินหรือเลยจากธรรมดาสามัญ สิ่งทีล้าลึกกว่าทิวฐฐัมมิกะ ด้านจิตใจ เลยจากชีวิตประจำวัน เรื่องชั้นใน หรือชั้นสูงขึ้นไป⁷⁰³

⁷⁰¹ พุ.อิติ.๒๕/๒๒๒/๒๕๘

⁷⁰² อิติ.อ.๒๑๕ (เคยอ้าง)

⁷⁰³ ทิวฐฐัมมิกะ ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

เมื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับศัพท์ที่ควรทราบแล้ว ก็พอจะกล่าวถึงความหมายของนิพพานธาตุ ๒ อย่างนี้ได้ดังนี้

๑. สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ แปลว่า ภาวะของนิพพานที่เป็นไปกับด้วยอุปาทิเหลืออยู่ หรือนิพพานที่ยังเกี่ยวข้องกับขันธ ๕ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ ในเวลาที่เสวยอารมณ์ต่างๆ รับรู้สุขทุกข์ทางอินทรีย์ทั้ง ๕ หรือนิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังเกี่ยวข้องกับขันธ ๕ ในกระบวนการรับรู้เสวยอารมณ์ พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า นิพพานท่ามกลางกระบวนการรับรู้ทางประสาททั้ง ๕ ซึ่งเกี่ยวข้องกับขันธ ๕ โดยฐานเป็นอารมณ์หรือสิ่งที่ถูกรับรู้⁷⁰⁴

นิพพานในข้อนี้ เป็นด้านที่เพิ่งถึงผลซึ่งปรากฏออกมาในการรับรู้ หรือการเกี่ยวข้องกับโลกคือ สิ่งแวดล้อม ในการดำเนินชีวิตตามปกติของพระอรหันต์ ดังนั้น จึงเล็งไปที่ความหมายในแง่ของความสัมพันธ์ระหว่าง โทสะ และโมหะ⁷⁰⁵ ซึ่งทำให้การรับรู้หรือเสวยอารมณ์ต่างๆ เป็นไปด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ

ขยายความออกไปว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ ภาวะจิตของพระอรหันต์ซึ่งปลอดโปร่งเป็นอิสระ ไม่ถูกปรุงแต่งบังคับด้วยราคะ โทสะ และโมหะ ทำให้พระอรหันต์นั้น ผู้ยังมีอินทรีย์สำหรับรับรู้อารมณ์ต่างๆ บริบูรณ์คืออยู่ตามปกติ เสวยอารมณ์ทั้งหลายด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ ด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันธรรมชาติของมัน การเสวยอารมณ์หรือเวทนาเหล่านั้น ไม่ถูกกิเลสครอบงำหรือชักจูง จึงไม่ทำให้เกิดตณหาทั้งในทางบวกและทางลบ (ยินดี-ยินร้าย ชอบ-ชัง ติดใจ-ขัดใจ) พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า ไม่มีตณหาที่จะปรุงแต่งภาพหรือชักนำไปสู่ภพ (ภวนตติ)

ภาวะนี้มีลักษณะที่มองได้ ๒ ด้าน ด้านหนึ่งคือ การเสวยอารมณ์นั้นเป็นเวทนาอย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ในตัว เพราะไม่มีสิ่งกังวลติดขัดข้องค้างใจหรือเงื่อนปมใดๆ ภายใน ที่จะมารบกวน และอีกด้านหนึ่ง เป็นการเสวยอารมณ์อย่างไม่สยบ ไม่อภินันท์ ไม่ถูกครอบงำหรือผูกมัดตัว ไม่ทำให้เกิดการยึดติดหรือมัวเมาเป็นเงื่อนงำต่อไปอีก

ภาวะเช่นนี้ ย่อมเป็นไปอยู่ตลอดเวลาในการดำเนินชีวิตตามปกติของพระอรหันต์ เป็นเรื่องปัจจุบันเฉพาะหน้า แต่ละเวลาแต่ละขณะที่รับรู้อารมณ์ในชีวิตประจำวัน ซึ่งเรียกว่า ทิฏฐธรรม (แปลว่า อย่างที่เห็นๆ กัน หรือทันตาเห็นในเวลาหนึ่งๆ)

ตามความหมายดังที่กล่าวมานี้ นิพพานธาตุอย่างหนึ่ง จึงต้องเป็นภาวะของพระอรหันต์ที่ยังทรงชีพ และดำเนินชีวิตเกี่ยวข้องกับโลกภายนอกอยู่ตามปกติ อย่างที่เห็นๆ กัน และทันตาเห็น เป็นปัจจุบัน

๒. อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ แปลว่า ภาวะของนิพพานที่ไม่มีอุปาทิเหลืออยู่ หรือนิพพานที่ไม่เกี่ยวข้องกับขันธ ๕ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์พ้นจากเวลาที่เสวยอารมณ์ด้วยอินทรีย์ทั้ง ๕ หรือนิพพานของพระอรหันต์ที่นอกเหนือจากความเกี่ยวข้องกับขันธ ๕ ในกระบวนการรับรู้เสวยอารมณ์

พุทโธอีกอย่างหนึ่งว่า ภาวะของนิพพานเองล้วนๆ แท้ๆ ซึ่งประจักษ์แก่พระอรหันต์ในเมื่อประสบการณ์ในกระบวนการรับรู้ทางประสาททั้ง ๕ สิ้นสุดลง หรือในเมื่อไม่มีการรับรู้ หรือในเมื่อไม่เกี่ยวข้องกับการรับรู้อารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ เหล่านั้น (รวมทั้งอารมณ์ผ่านทางประสาททั้ง ๕ นั้น ที่ยังคงอยู่ในใจ)

ขยายความออกไปว่า อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ ภาวะนิพพานที่พระอรหันต์ประสบ อันเป็นส่วนที่ ลึกลงไป หรือล้ำเลยออกไปกว่าที่มองเห็นกันได้ พ้นจากเวลาที่เสวยอารมณ์หรือรับรู้ประสบการณ์ทางอินทรีย์

⁷⁰⁴ ขันธ ๕ โดยฐานเป็นอารมณ์ หรือสิ่งที่ถูกรู้ ดู บทที่ ๒ ว่าด้วยอายตนะ

⁷⁰⁵ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ นี้เรียกว่านิพพาน (ส.สพ.๑๘/๔๙๗/๓๑๐; ๕๑๓/๓๒๑) ความปราศราคะ ความปราศโทสะ ความปราศโมหะ นี้เป็นชื่อของนิพพานธาตุ (ส.ม.๑๙/๓๑/๑๐)

ทั้ง ๕ แล้ว กล่าวคือ หลังจากรับรู้ประสบการณ์ หรือเสวยอารมณ์ โดยไม่ภินันท์ด้วยตัณหา ไม่เสริมแต่งคลอเคลียหรือกริมกรุ่นด้วยกิเลส คือราคะ โทสะ และโมหะ (ภินันท์หิตะ) แล้ว อารมณ์หรือประสบการณ์เหล่านั้น ก็ไม่ค้างคาที่จะมีอำนาจครอบงำชักจูงหรือรบกวนต่อไปอีก จึงกลายเป็นของเย็น (ลี้ตีภิวิสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส) คือสงบราบคาบหมดพิษสงไป ไม่อาจก่อชาติก่อภพขึ้นได้อีก พุดเป็นสำนวนว่า พระอรหันต์มีความสามารถพิเศษที่จะทำให้ อารมณ์หรือประสบการณ์ต่างๆ ที่ผ่านเข้ามา มีสภาพเป็นกลาง ปราศจากอำนาจครอบงำห่วงเหนียว กลายเป็นของสงบเย็นอยู่ใต้อำนาจของท่าน พระอรหันต์จึงได้ชื่อที่เป็นคุณลักษณะอย่างหนึ่งว่า ลี้ตีภิวุตะ หรือ ลีตะ แปลว่า เป็นผู้เย็นแล้ว⁷⁰⁶

ภาวะที่ประจักษ์ โดยปราศจากประสบการณ์เสริมแต่งค้างคาอยู่ หรือภาวะที่ประสบในเมื่อไม่มีอารมณ์ภายนอกค้ำคองใจหรือคอยรบกวนอยู่เช่นนี้ นับว่าเป็นภาวะขั้นใน ซึ่งอยู่นอกเหนือจากการติดต่อกี่ยวข้องกับโลกภายนอก ล้ำเลยไปกว่าระดับการรับรู้ทางอินทรีย์ ๕ พ้นจากกระบวนการรับรู้เสวยอารมณ์ที่พัวพันอยู่กับขั้น ๕ เรียกได้ว่า เป็นการเข้าถึงภาวะที่ปราศจากภพ หรือไม่มีภพใหม่

ในภาวะเช่นนี้ คือ เมื่อไม่มีขั้น ๕ เป็นอารมณ์ ท่านผู้บรรลุนิพพานแล้ว ก็จึงมีนิพพานเป็นอารมณ์ คือ ประจักษ์หรือประสบนิพพานในฐานะที่เป็นธัมมายตนะ⁷⁰⁷

นิพพานในข้อที่สองนี้ เป็นด้านที่เพ่งถึงภาวะของนิพพานเองแท้ๆ ที่ประจักษ์แก่พระอรหันต์พ้นจากกระบวนการรับรู้เสวยอารมณ์ภายนอก นอกเหนือจากการดำเนินชีวิตตามปกติ เป็นภาวะที่พุดถึงหรือบรรยายได้เพียงแต่ลักษณะของการเกี่ยวข้องกับนิพพานนั้น ถึงจุดที่ประสบการณ์อย่างที่ว่าที่เข้าใจกัน ซึ่งไม่ใช่ในนิพพาน ได้สิ้นสุดลง ส่วนภาวะของนิพพานเองแท้ๆ ซึ่งลึกละเลยไปกว่านั้น เป็นเรื่องของผู้ประสบและประจักษ์เองจะรู้และเข้าใจ คือเป็นสันทิฎฐิเกะ ดังได้กล่าวมาแล้ว

ถ้าจะอุปมา เปรียบมนุษย์ปุถุชนทั้งหลาย เหมือนคนที่ย่ำน้ำฝ่ากระแสคลื่นลมอยู่ในทะเลใหญ่ ผู้บรรลุนิพพาน ก็เหมือนคนที่ขึ้นฝั่งได้แล้ว

ภาวะที่ขึ้นอยู่บนฝั่งแล้ว ซึ่งเป็นภาวะเต็มอิ่มสมบูรณ์ในตัวของตนเอง มีความปลอดภัยโปร่งโล่งสบาย ซึ่งบุคคลผู้นั้นประสบอยู่ภายใน ประจักษ์แก่ตนเองโดยเฉพาะ เปรียบได้กับอนุปาทิเสสนิพพาน ส่วนภาวะที่ไม่ถูกบีบคั้นคุกคาม ไม่ติดขัดจำกัดตัวอยู่ในเกลียวคลื่น ไม่ถูกซัดไปซัดมา ไม่เป็นผู้ตกอยู่ใต้อำนาจของคลื่นลมสามารถเกี่ยวข้องกับสิ่งที่อยู่รอบตัวอย่างเป็นอิสระและได้ผลดี ชัยบเขยื้อนเคลื่อนไหวได้ตามปรารถนา เปรียบได้กับสุอุปาทิเสสนิพพาน

ถ้าจะอุปมาให้ใกล้ตัวมากกว่านั้น เปรียบมนุษย์ปุถุชนทั้งหลายเหมือนคนเจ็บไข้ ผู้บรรลุนิพพานก็เหมือนคนที่หายป่วยแล้ว หรือคนที่สุขภาพดี ไม่มีโรค

⁷⁰⁶ เช่น ในข้อความว่า “ตถาคต...เป็นผู้ดับร้อนหมดแล้ว เย็นซึ่งเหมือนหัวน้ำลึก” (พ.สุ.๒๕/๓๕๙/๔๑๕); และ “(ผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว) เป็นผู้หายหิว ดับร้อน เย็นซึ่ง เสวยแต่ความสุข มีตนเป็นพรหมอยู่แล้วตั้งแต่นั้นปัจจุบันทีเดียว” (ม.ม.๑๓/๑๗/๑๗; ๑๒๓/๑๒๑; ๖๔๓/๕๕๘; นอกจากนี้พินธุ วินย.๔/๑๑/๑๔; ๗/๒๔๙/๑๐๖; อัง.ติก.๒๐/๔๗๔/๑๗๕; ๕๐๖/๒๕๓; ที.ปา.๑๑/๒๗๔/๒๔๕; ม.ม.๑๒/๓๒๕/๓๒๓; ส.ส.๑๕/๕๖๖/๒๐๘; ๖๔๙/๒๖๒; อัง.จตุกก.๒๑/๑๙๘/๒๘๘; อัง.ทสภ.๒๔/๒๙/๖๙; พุ.สุ.๒๕/๓๗๑/๔๓๕; ๓๘๒/๕๕๖)

⁷⁰⁷ ธัมมายตนะ อายตนะภายนอกอย่าง ที่ ๖ ได้แก่ธรรมารมณ์ ซึ่งแยกได้เป็นขั้น ๔ กับนิพพาน (นิพพานเป็นธรรมนอกเหนือจากขั้น ๕ ดังในคัมภีร์ขั้นหลัง มีคำแสดงลักษณะนิพพานอีกคำหนึ่งว่า “ขันธวินิมุต” แปลว่า พ้นจากขั้น คือจัดเข้าในขั้น ๕ ไม่ได้ ดู ปญจ.อ.๓๘๙ และพินธุ สังกต.๔๔; สังกต.ฎีกา ๒๓๐ แต่กระนั้นก็จัดเข้าในธัมมายตนะด้วย; ดู วิภังค อ.๖๗ และดูหนังสือนี้ บทที่ ๒ ว่าด้วยอายตนะ)

อนึ่ง ตามปกติ กระบวนการรับรู้ทางอินทรีย์ทั้ง ๕ กิติ การติดต่อเกี่ยวข้องกับโลกภายนอก และการดำเนินชีวิตประจำวันกิติ ย่อมลึกลับสุดลงอย่างแน่นอนและเด่นชัด เมื่อบุคคลสิ้นชีวิต ดังนั้น เมื่อพระอรหันต์สิ้นชีวิต เมื่อการรับรู้ทางอินทรีย์ ๕ ระงับสิ้นเชิงแล้ว นิพพานธาตุที่ท่านประสพย่อมมีแต่เพียงอย่างเดียว คือ อนุภาติเสสนิพพาน ในภาษาสามัญหรือถ้อยคำที่ใช้ทั่วไป อนุภาติเสสนิพพาน จึงกลายมาเป็นคำเฉพาะสำหรับกล่าวถึงการสิ้นชีวิตของพระอรหันต์

อนุภาติเสสนิพพานเปลี่ยนจุดเน้นจากการเป็นคำแสดงภาวะ กลายมาเป็นคำแสดงกิริยาอาการหรือบรรยายเหตุการณ์ ดังจะเห็นได้ว่า คำว่าอนุภาติเสสนิพพานที่ใช้ ณ ที่อื่นจากนี้ ล้วนเป็นคำกล่าวถึงเหตุการณ์ที่พระพุทธรเจ้าหรือพระอรหันต์สิ้นชีวิตเป็นพื้น

ส่วนคำว่า สอุปาทิเสสนิพพาน ไม่อาจใช้เป็นคำบรรยายเหตุการณ์ได้ และไม่จำเป็นต้องใช้ (เพราะมีคำอื่นใช้มากพออยู่แล้ว) จึงไม่ถูกกล่าวถึง ณ ที่อื่นใดในพระไตรปิฎกอีกเลย⁷¹⁰

ในพระไตรปิฎก มีข้อความหลายแห่งกล่าวถึงเฉพาะอนุภาติเสสนิพพานธาตุอย่างเดียว เช่น พุทธพจน์แสดงพระธรรมวินัยว่า มีความอัศจรรย์เหมือนดังมหาสมุทร ๘ ประการ ข้อที่ ๕ ว่า แม้อีกขุจำนวนมากมายจะปรินิพพานด้วยอนุภาติเสสนิพพานธาตุ นิพพานธาตุจะปรากฏว่าพร่องหรือเต็มเพราะเหตุนั้นก็หาไม่ได้ เปรียบได้กับสายฝนที่หลั่งลงจากพากฟ้าสู่ท้องมหาสมุทร จะทำให้มหาสมุทรปรากฏเป็นพร่องหรือเต็มไปเพราะเหตุนั้นก็หาไม่ได้⁷¹¹ ในคัมภีร์มหานิทเทส เรียกภาวะเช่นนี้ว่า อนนินิพพัตติสามัคคี (ความพร้อมเพรียงกันไม่แสดงตนในภาพหรือแปลงง่าย ๆ ว่า ความพร้อมใจกันไม่เกิด)⁷¹²

บาลีแสดงเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธประวัติ ก็กล่าวถึงอนุภาติเสสนิพพานธาตุหลายแห่ง แต่ละแห่งสื่อแสดงว่าหมายถึงการปรินิพพานเมื่อสิ้นพระชนมชีพทั้งนั้น ดังที่พระพุทธรเจ้าตรัสว่า พระฉวีวรรณของพระองค์ผุดผ่องเป็นพิเศษในสองคราว คือ ในราตรีที่ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ และในราตรีที่ทรงปรินิพพานด้วย อนุภาติเสสนิพพานธาตุ⁷¹³ บิณฑบาตที่ถวายแด่พระองค์ มีอยู่ ๒ คราวที่มีผลมากมีอานิสงส์มาก ยิ่งกว่าบิณฑบาตครั้งอื่นๆ คือ บิณฑบาตที่พระองค์เสวยแล้วตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ และที่เสวยแล้วทรงปรินิพพานด้วย อนุภาติเสสนิพพานธาตุ⁷¹⁴

อนึ่ง มีข้อสังเกตที่น่าสนใจอย่างยิ่งว่า คัมภีร์วิมุตติมัคค์ ระบุว่าโดยพระอุปติสสะ ก่อนพระพุทธรโฆสจารย์จรณวิสุทธิมัคค์อธิบายว่า นิสสรณวิมุตติ ได้แก่ อนุภาติเสสนิพพาน (ฉบับแปลภาษาอังกฤษ ซึ่งแปลต่อจากภาษาจีน หน้า ๒) นับว่าเป็นมติที่เข้ากันได้กับความที่กล่าวในที่นี้; ดูเรื่องวิมุตติ ที่จะกล่าวต่อไป.

⁷¹⁰ สอุปาทิเสสนิพพาน และอนุภาติเสสนิพพาน ที่มาคู่กัน เพื่อแสดงการแบ่งประเภทของนิพพานอย่างนี้ มีที่มาในพระไตรปิฎกเพียงแห่งเดียวตามที่มาซึ่งได้แสดงไว้แล้ว นอกนั้นมีแต่สอุปาทิเสสนุคคและอนุภาติเสสนุคค (ที่จะกล่าวในตอนต่อไป) หรือไม่ก็อนุภาติเสสนิพพาน ที่ใช้เดี่ยวๆ เพื่อกล่าวถึงการสิ้นชีวิตของพระอรหันต์ (ดังตัวอย่างที่จะแสดงต่อไป)

พึงสังเกตด้วยว่า การที่ได้มีผู้คิดกันในภายหลัง (เมื่อเร็วๆ นี้) ให้ใช้ “นิพพาน” สำหรับพระพุทธรเจ้าและพระอรหันต์สาวกที่ยังมีชีวิต และให้ใช้ “ปรินิพพาน” สำหรับการสิ้นชีวิตของพระพุทธรเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายนั้น ความคิดหรือบัญญัตินี้จะใช้ได้เฉพาะในภาษาไทยเท่านั้น ส่วนในวิชาการทางฝ่ายธรรม ไม่อาจใช้ได้เลย เพราะขัดต่อภาษาในคัมภีร์

อนึ่ง ตามคำอธิบายในปฐมตถัมมชูลา (วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๖๔๗) แสดงว่า ระหว่างดำรงชีวิต มีกรณีที่พระอรหันต์เสมือนบรรลุอนุภาติเสสนิพพานอย่างเวลาสิ้นชีวิต ในเมื่อเข้าสู่ัญญาเวทินิโรธ ที่เรียกกันง่าย ๆ ว่า นิโรธสมาบัติ (ผู้อยู่ในนิโรธสมาบัติ มีภาวะภายนอกเกือบไม่ต่างจากคนตาย ดู ม.ม. ๑๒/๕๐๑-๒/๕๔๑-๓; ๕๐๐/๕๕๑; ๕๕๙/๖๐๑; วิสุทธิ.ฎีกา/๓๖๑-๓๗๑)

⁷¹¹ วินย.๗/๔๖๑/๒๙๐; อัง.อฎฐก.๒๓/๑๐๙/๒๐๕; พุ.อุ.๒๕/๑๑๘/๑๕๗

⁷¹² พุ.ม.๒๙/๒๑๑/๑๕๙

⁷¹³ ที.ม.๑๐/๑๒๒/๑๕๖

⁷¹⁴ ที.ม.๑๐/๑๒๖/๑๕๘; พุ.อุ.๒๕/๑๖๘/๒๑๔

ตัวอย่างอื่นอีก เช่น สถานที่พระตถาคตปรินิพพานด้วยอนุภาติเสสนิพพานธาตุ เป็นสังเวชนียสถานหนึ่งในสี่แห่ง⁷¹⁵ การที่พระตถาคตปรินิพพานด้วยอนุภาติเสสนิพพานธาตุ เป็นเหตุปัจจัยอย่างหนึ่งแห่งแผ่นดินไหวครั้งใหญ่⁷¹⁶ และอีกแห่งหนึ่งตรัสแสดงเหตุที่พระองค์ได้พระนาม “ตถาคต” ว่า เพราะพระดำรัสทั้งปวง ที่ตรัสในเวลาระหว่างตั้งแต่ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ จนถึงราตรีที่ทรงปรินิพพานด้วยอนุภาติเสสนิพพานธาตุ ล้วนคงตัวอย่างนั้น ไม่ผันแปรเป็นอย่างอื่น⁷¹⁷

ความจริง พุทธพจน์ทำนองเดียวกับที่ตรัสแสดงนิพพาน ๒ อย่างนี้ ยังมีอีกหลายแห่ง ข้อความคล้ายกันมาก และลำดับความก็อย่างเดียวกัน มีเนื้อความมากกว่าด้วยซ้ำ อีกทั้งกล่าวพาดพิงถึงการสิ้นชีวิตของพระอรหันต์ด้วย ต่างแต่พุทธพจน์เหล่านั้น กล่าวความต่อเนื่องกันไปตลอด ไม่แบ่งแยกประเภท และไม่ระบุชื่อนิพพานอย่างใดๆ ทั้งสิ้น ขอยกมาเพื่อช่วยกันพิจารณาเป็นตัวอย่าง บางทีจะเป็นเครื่องเทียบให้ได้ความเข้าใจเพิ่มขึ้นบ้าง ดังนี้

๑. ก. “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดภิกษุละอวิชชาได้ วิชชาเกิดขึ้นแล้ว, เพราะล้าระอกอวิชชาได้ เพราะวิชาเกิดขึ้น เธอย่อมไม่ปรุงแต่งบุญญาภิสังขาร ไม่ปรุงแต่งขบุญญาภิสังขาร ไม่ปรุงแต่งอนัญญาภิสังขาร, เมื่อไม่คิดปรุง ไม่คิดเสริมแต่ง ย่อมไม่ถือมั่นสิ่งใดในโลก, เมื่อไม่ถือมั่น ย่อมไม่กระวนกระวาย⁷¹⁸, เมื่อไม่กระวนกระวาย ย่อมปรินิพพานประจักษ์เองทีเดียว, เธอย่อมรู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่แล้ว ภาระนี้ทำได้ทำแล้ว ก็ขึ้นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มีอีก”

ข. “หากเธอเสวยเวทนาที่เป็นสุข ก็รู้ชัด (รู้เท่าทัน) ว่า สุขเวทนานั้น ไม่เที่ยง รู้ชัดว่า สุขเวทนานั้นตนมิได้สยบ รู้ชัดว่า สุขเวทนานั้นตนมิได้ติดใจพัวพัน (อนภินันทิต); หากเธอเสวยเวทนาที่เป็นทุกข์...หากเธอเสวยเวทนาที่ไม่ทุกข์ไม่สุข ก็รู้ชัดว่า เวทนานั้นไม่เที่ยง...ตนมิได้สยบ...ตนมิได้ติดใจพัวพัน, หากเธอเสวยสุขเวทนา ก็เสวยสุขเวทนานั้นอย่างไม่ถูกมัดตัว, หากเธอเสวยทุกข์เวทนา...หากเธอเสวยทุกข์ขมสุขเวทนา ก็เสวยเวทนานั้นอย่างไม่ถูกมัดตัว, เธอ นั้น เมื่อเสวยเวทนาที่สุดเพียงกาย (เวทนาทางทวาร ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย) ก็รู้ชัดว่า เราเสวยเวทนาที่สุดเพียงกาย เมื่อเสวยเวทนาที่สุดเพียงชีวิต (เวทนาทางใจ) ก็รู้ชัดว่า เราเสวยเวทนาที่สุดเพียงชีวิต; เธอรู้ชัดว่า ต่อจากจบชีวิตเพราะกายแตกทำลาย ขารมณที่ได้เสวย (เวทยิตานิ) ทั้งหมด ซึ่งมีได้ติดใจพัวพัน (อนภินันทิต) จักเป็นของเย็นอยู่ที่นี้เอง เหลือไว้แค่เรือนร่าง”

ค. “ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนว่า บุรุษยกหม้อร้อนออกจากเตาเผาหม้อ วางไว้ที่พื้นดินเรียบ ส่วนที่เป็นไธรอันพึงสงบหายที่หม้อนั่นเอง ดินเผา (ตัวหม้อ) คงเหลืออยู่ ฉันทไธ ภาณุก็นั้นนั้น เมื่อเสวยเวทนาที่สุดเพียงกาย ก็รู้ชัดว่า เราเสวยเวทนาที่สุดเพียงกาย, เมื่อเสวยเวทนาที่สุดเพียงชีวิต ก็รู้ชัดว่า เราเสวยเวทนาที่สุดเพียงชีวิต, เธอย่อมรู้ชัดว่า ต่อจากจบ

⁷¹⁵ ที.ม.๑๐/๑๓๑/๑๖๓; อ.จ.จตุกก.๒๑/๑๑๘/๑๖๒

⁷¹⁶ ที.ม.๑๐/๑๘๘/๑๒๗; อ.จ.อภุจก.๒๓/๑๖๗/๓๒๓

⁷¹⁷ ที.ปา.๑๑/๑๒๐/๑๔๘; พุ.อิตติ.๒๕/๒๕๓/๓๒๑; พุ.จ.๓๐/๔๕๐/๒๒๘

⁷¹⁸ ปรีตสสติ (ค่านามเป็น ปรีตสสนา) กินความถึง ความสะดุ้งสะเทือน ความหวาดเสียว ความกระสับกระส่าย ความกระวนกระวาย ความหวั่นใจกังวล ความพะวง ความร้อนรนห่วงวุ่นวายใจ (ใกล้เคียงกับ anxiety)

ชีวิตเพราะกายแตกทำลาย ขารมณฺ์ที่ได้เสวยทั้งหมด ซึ่งมีได้จิตใจพัวพัน จักเป็นของเย็นอยู่ที่นี่เอง เหลือไว้แค่เรือนร่าง”⁷¹⁹

ง. “ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนว่า ประทีปน้ำมัน อาศัยน้ำมันและไส้ จึงเปล่งอยู่ได้ เพราะสิ้นน้ำมันสิ้นไส้สิ้น (และไม่เติมน้ำมัน ไม่ใส่ไส้อื่น) หมดยศ ย่อมดับไป ฉนฺใด, ภิกษุก็ฉนฺนั้นเหมือนกัน เมื่อเสวยเวทนาที่สุดเพียงกาย ก็รู้ชัดว่า เราเสวยเวทนาที่สุดเพียงกาย, เมื่อเสวยเวทนาที่สุดเพียงชีวิต ก็รู้ชัดว่าเราเสวยเวทนาที่สุดเพียงชีวิต, เชอรู้ชัดว่า ต่อจากจบชีวิต เพราะกายแตกทำลาย ขารมณฺ์ที่ได้เสวยแล้วทั้งหมด ซึ่งมีได้จิตใจพัวพัน จักเป็นของเย็นอยู่ที่นี่เอง”⁷²⁰

แต่ในบาลีอีกแห่งหนึ่ง มีความต่างมากกว่าแห่งอื่นคือ มีคำบรรยายและอุปมาแปลกออกไปดังนี้⁷²¹

๒. ก. “ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นโดยชอบอย่างนี้แล้ว ย่อมบรรลุนิพพานเครื่องอยู่ประจำ ๖ ประการ คือ เชอเห็นรูปด้วยจักษุแล้ว ไม่ตีใจ ไม่เสียใจ มีอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะ⁷²², ฟังเสียงด้วยหู...ดมกลิ่นด้วยจมูก...ลิ้มรสด้วยลิ้น...ถูกต้องโงมฐูพะด้วยกาย...รู้ธรรมารมณฺ์ด้วยใจแล้วไม่ตีใจ ไม่เสียใจ มีอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะ, เชอนั้น เมื่อเสวยเวทนาที่สุดเพียงกาย ก็รู้ชัดว่า เราเสวยเวทนาที่สุดเพียงกาย เมื่อเสวยเวทนาที่สุดเพียงชีวิต ก็รู้ชัดว่า เราเสวยเวทนาที่สุดเพียงชีวิต, เชอรู้ชัดว่า ต่อจากจบชีวิตเพราะกายแตกทำลาย ขารมณฺ์ที่ได้เสวยแล้วทั้งหมด ซึ่งมีได้จิตใจพัวพัน จักเป็นของเย็นอยู่ที่นี่เอง”

ข. “เปรียบเหมือนว่า มีเงาปรากฏเพราะอาศัยต้นไม้ คราวนั้น บุรุษถือจอบและตะกร้ามา เขาตัดต้นไม้ที่โคน ครั้นแล้ว ขุดคุ้ยเขารากขึ้น โดยที่สุดแม้เท่าต้นแฝกก็ไม่ให้เหลือ เขาตัดฝาดต้นไม้ให้เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย ทำให้เป็นซีกๆ ฝั่งลมและแดดให้แห้ง แล้วเผาไฟ ทำให้เป็นขี้เถ้า ไปรยไปในลมแรง หรือในแม่น้ำกระแสนเชี่ยว เมื่อทำอย่างนี้ เงาที่ปรากฏเพราะอาศัยต้นไม้ นั้น ย่อมเป็นอันถูกถอนราก เป็นตุจตาลยอดตัวน ถูกทำให้ไม่มี หมดยกเกิดขึ้นได้อีกต่อไป แม้ฉนฺใด, ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นโดยชอบอย่างนี้แล้ว ก็ฉนฺนั้น ย่อมบรรลุนิพพานเครื่องอยู่ประจำ ๖ ประการ ...ขารมณฺ์ที่ได้เสวยแล้วทั้งหมด ซึ่งมีได้จิตใจพัวพัน จักเป็นของเย็นอยู่ที่นี่เอง”

เพื่อความเข้าใจรอบด้านในเรื่องนิพพาน ๒ นี้ ขอย่อไปกล่าวถึงความคลี่คลายของความหมายในรุ่นอรรถกถา และมติของพระอรรถกถาจารย์อีกเล็กน้อย

⁷¹⁹ ก.-ข.-ค. มาใน ส.น.๑๖/๑๙๒/๙๙

⁷²⁰ ข. และ ง. มาใน ม.อ.๑๔/๖๙๑/๔๔๓; ส.ข.๑๗/๒๒๓/๑๕๓; ส.สพ.๑๘/๓๘๐/๒๖๓; ส.ม.๑๙/๑๓๔๖/๔๐๔, (แต่ก่อน ข. ไม่มีข้อความว่า “สรีระธาตุ (ซากกาย) จักคงเหลืออยู่”; ส่วนก่อน ก. ต่างกันหมดทุกแห่ง เพราะแสดงวิธีปฏิบัติแบบต่างๆ กัน

ข้อความตอนท้ายว่า “จักเป็นของเย็นอยู่ที่ (อายุขณะ ๑๒) นี้เอง” หมายความว่า หมดยกพิชสง หมดยกอิทธิพลอยู่เพียงแค่นี้ อายุขณะ ๑๒ เท่านั้น อย่างนี้แปลตามนัย ม.อ.๓/๗๐๐ แต่ถ้าแปลตาม อิติ.๑.๒๑๘; ส.อ.๒/๑๐๒; อัง.อ.๒/๔๗๘ ต้องว่า “จักเป็นของเย็นอยู่ในอัตรภาพนี้เอง” คือไม่เลยต่อไปเกิดปฏิสนธิใหม่อีก)

⁷²¹ อัง.จตุกก.๒๑/๑๙๕/๒๖๙; ความก่อนแรก (ก.) ของบาลีแห่งนี้ แสดงปฏิภาณเภาภิเลสที่เห็นผลเสร็จสิ้นตั้งแต่ในชาตินี้ เป็นการย่อนคำสอนของนิครนถ์ซึ่งถือว่า บำปกรรมเก่าที่ยังให้ผลไม่เสร็จ ย่อมส่งผลติดตามไปในภพหน้า.

⁷²² ฟังสังเกตความหมายของการมีอุเบกขา ว่ามีสติสัมปชัญญะกำกับ ไม่ใช่เฉยที่อ่า ซึมๆ หรือเฉยซ่อซ้อ ไม่รู้เรื่อง ไม่รู้อาร

ดังได้กล่าวแล้วว่า ในบาลี (คือพระไตรปิฎก) คำว่าอนุปาทีเสสนิพพานอย่างเดียวนั้น ถูกใช้ในการบรรยายเหตุการณ์ หมายถึงการสิ้นชีวิตของพระอรหันต์ เฉพาะอย่างยิ่งของพระพุทธเจ้า แต่ต่อมา ในสมัยอรรถกถา สอุปาทิเสสนิพพานก็ถูกนำมาใช้ในการบรรยายเหตุการณ์เช่นนั้นด้วย ดังจะเห็นได้จากข้อความที่บรรยายเหตุการณ์เดียวกัน ในบาลี กับในอรรถกถา เปรียบเทียบกัน ดังนี้

ในบาลี: “บิณฑบาต ๒ คราว มีผลเท่าๆ กัน มีวิบากเท่าๆ กัน มีผลมากกว่า มีขานิสสัยมากกว่าบิณฑบาตคราวอื่นๆ ยิ่งนัก กล่าวคือ บิณฑบาตที่ตภาคตบริโภาคแล้ว ตรัสรู้ อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ และบิณฑบาตที่ตภาคตบริโภาคแล้ว ปรีนิพพานด้วยอนุปาทีเสสนิพพานธาตุ”⁷²³

ในอรรถกถา: “พระผู้มีพระภาคเจ้า เสวยบิณฑบาตที่นางสุชาดาถวายแล้ว ทรงปรีนิพพานด้วยสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ เสวยบิณฑบาตที่นายจุนทะถวายแล้ว ปรีนิพพานด้วยอนุปาทีเสสนิพพานธาตุ”⁷²⁴

โดยความคลี่คลายของความหมาย หรือวิวัฒนาการของการใช้คำทำนองนี้ จึงทำให้ความหมายของนิพพานทั้งสองนี้ ในอรรถกถาหลายๆ แห่งเน้นไปที่จุดแห่งเหตุการณ์ ในชีวิตของพระพุทธเจ้า หรือพระอรหันต์ คือเน้นการกระทำอันได้แก่การบรรลุภาวะ มากกว่าจะเน้นตัวภาวะนั่นเอง⁷²⁵

ด้วยเหตุนี้ ความหมายของนิพพาน ๒ เมื่อว่าตามนัยของอรรถกถาทันที ไป จึงมีลักษณะที่ค่อนข้างจำกัด หรือรัดตัวมาก กล่าวคือ *สอุปาทิเสสนิพพาน* หมายถึงดับกิเลส ยังมีเบญจขันธ์เหลือ หรือนิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิต มุ่งเอาการบรรลุหรือตัดผล *อนุปาทีเสสนิพพาน* หมายถึง ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ หรือนิพพานของพระอรหันต์เมื่อทำลายขันธ์ บางทีเรียกว่าดับขันธ์ มุ่งเอาการสิ้นชีวิตของพระอรหันต์⁷²⁶

โดยเฉพาะอนุปาทีเสสนิพพานนั้น บางทีท่านเอาคติเรื่องจริมจิต หรือจริมวิญญานมาช่วยอธิบายด้วย⁷²⁷ ทำให้ความหมายของอนุปาทีเสสนิพพานจำเพาะเจาะจงลงไปที่การสิ้นชีวิตของพระอรหันต์อย่างชนิดจำกัดตายตัว ดิ้นเป็นอย่างอื่นไม่ได้ทีเดียว

อย่างไรก็ดี ในบาลีบางแห่งที่บรรยายภาวะและความเป็นไปของพระอรหันต์ อรรถกถาได้อธิบายแยกว่า ตอนนั้นเป็นสอุปาทิเสสนิพพาน ตอนนี้เป็นอนุปาทีเสสนิพพาน บาลีและคำอธิบายเช่นนั้น บางแห่งก็อาจช่วยให้ความเข้าใจเกี่ยวกับนิพพาน ๒ อย่างนี้กระจ่างมากขึ้น เช่น บาลีแห่งหนึ่งว่า

⁷²³ ที่.ม.๑๐/๑๒๖/๑๕๘; พุ.อุ.๒๕/๑๖๘/๒๑๔

⁷²⁴ ที่.อ.๒/๒๒๖; อุ.อ.๕๑๒; และพึงดูประกอบ อัง.อ.๒/๓๒๖; ๓/๑๓๙,๒๒๔; สุตต.อ.๑/๑๖๓; นิ.อ.๒/๓๙๙ (อธิบาย พุ.สุ.๒๕/๒๙๖/๓๓๙)

⁷²⁵ พึงดูประกอบ อิติ.อ.๔๘๒; สุตต.อ.๑/๕๑,๓๔๗; วิวัฒนาการอันเด่นชัด ที่ทำให้ความหมายของนิพพาน ๒ เน้นมาที่การกระทำหรือเหตุการณ์มากขึ้น ก็คือการบัญญัติคำว่า *กิเลสปรินิพพาน* และ *ขันธปรินิพพาน* ขึ้นใช้ และกำหนดให้กิเลสปรินิพพานเป็นความหมายของสอุปาทิเสสนิพพาน พร้อมกับให้ขันธปรินิพพานเป็นความหมายของอนุปาทีเสสนิพพาน, อย่างไรก็ตาม พึงเข้าใจว่า แม้โดยทั่วไปจะเน้นเช่นนั้น แต่อรรถกถาและฎีกาก็ตระหนักอยู่เสมอถึงความหมายของสอุปาทิเสสนิพพาน ในแง่ที่เป็นภาวะ ดังข้อความที่ท่านกล่าวว่า “(พระพุทธเจ้า) ...ทรงดำรงอยู่ในสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ จักยังพระอัฐภาพให้เป็นไป (= ทรงดำเนินพระชนมชีพ) เพื่อบำเพ็ญประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย คือจักทรงอยู่ด้วยวิญญูธรรมสุขวิหาร จนกว่าจะทรงบรรลุอนุปาทีเสสนิพพานธาตุ (วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๓๑๗) “(พระอรหันต์ทั้งหลาย) ดับไปราคะเป็นต้นหมดสิ้นด้วยอหัตตมรรคแล้ว ดำรงอยู่ในสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ มีปัญญา...ไม่เฉื่อยชาทั้งคืนวัน...เพราะจริมจิตดับไป ย่อมปรินิพพานไม่มีเหลือ ด้วยอนุปาทีเสสนิพพานธาตุ (อิติ.อ.๓๘๙)

⁷²⁶ ดูที่มาในตอนต้นของบทนี้

⁷²⁷ จริมจิต ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

“เพราะต้นหาสิ้นไปโดยประการทั้งปวง จึงนิโรธด้วยคลายชอกได้ไม่มีเหลือ (นั่นแหละ) คือ นิพพาน; สำหรับภิกษุผู้พ้นนิพพานแล้วนั้น เพราะไม่ถือมั่น ภาวใหม่จึงไม่มี”⁷²⁸

อรรถกถาอธิบายว่า ข้อความก่อนแรก หมายถึงสอุปาทิเสสนิพพาน ก่อนหลัง หมายถึงอนุปาทิเสสนิพพาน⁷²⁹ ข้อความนี้รับกันดีกับบาลีแสดงนิพพาน ๒ ในตอนเริ่มต้นของบทนี้

นำอรรถาธิบายทั้งหมดที่ได้กล่าวมา รวมทั้งมติของอรรถกถาประกอบเข้าด้วยกัน จึงสรุปความหมายของนิพพาน ๒ อีกครั้งหนึ่งว่า

ภาวะสิ้นกิเลส หรือหมดตัณหา หรือสิ้นราคะ โทสะ โมหะ ที่ทำให้ดำเนินชีวิตสัมพันธ์กับโลกภายนอกอย่างไร้โทษ ไร้ทุกข์ มีแต่เกื้อกูลอำนวยประโยชน์ เป็นสุข ซึ่งมีการตรัสรู้หรือบรรลุอรหัตตผลเป็นจุดกำหนด เรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพาน

ภาวะที่หมดความผูกพันกับขันธ ๕ พ้นจากการปรุงแต่ง ปราศจากภพ หรือไม่มีภพใหม่สืบต่อไปอีก ซึ่งประจักษ์ภายในจำเพาะตัว มีความจบสิ้นแห่งชีวิตในโลกเป็นจุดกำหนด เรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพาน

พูดให้สั้นกว่านั้นอีกว่า ภาวะสิ้นกิเลสเป็นสอุปาทิเสสนิพพาน ภาวะสิ้นภพเป็นอนุปาทิเสสนิพพาน หรือพูดอีกอย่างว่า ภาวะนิพพานท่ามกลางกิจกรรมของอินทรีย์ ๕ เป็นสอุปาทิเสสนิพพาน ภาวะนิพพานพ้นจากหรือเป็นอิสระจากกิจกรรมของอินทรีย์ ๕ เป็นอนุปาทิเสสนิพพาน⁷³⁰

อย่างไรก็ตาม พึงตระหนักในใจว่า ตามที่จริงแล้ว หลักฐานในบาลีมีได้แสดงว่า ท่านสนใจอะไรสักอย่างที่กล่าวถึงภาวะของนิพพาน ๒ อย่างนี้ จุดสนใจที่ท่านเน้นและกล่าวถึงอย่างมากมายก็คือ เรื่องที่จะนำไปปฏิบัติได้ เพื่อให้รู้ประจักษ์นิพพานด้วยตนเอง การนำเอาเรื่องนิพพาน ๒ มากล่าวในแง่วิชาการเสียดยืดยาว อาจกลายเป็นการทำเรื่องที่ท่านไม่ยุ่ง ให้กลายเป็นเรื่องที่ยาก และอาจทำให้ผู้ศึกษาคาดหมายเกี่ยวกับอัตราส่วนของเรื่องนี้ที่มีในพระไตรปิฎกมากมายเกินความจริงไปได้ เนื้อความเท่าที่กล่าวมานี้ก็พอจะให้เห็นเค้าเงื่อนบ้างแล้ว จึงควรยุติไว้เพียงนี้.

การพิจารณาเกี่ยวกับนิพพานที่เป็นภาวะสักซึ่งนี้ ถ้าพูดไปตามแนวหลักธรรมหรือหลักวิชาที่แสดงภาวะเพียงอย่างเดียว นอกจากเป็นเรื่องหนักแล้ว ยังเป็นการเสี่ยงต่อการวาดภาพที่ผิดพลาดได้ด้วย ทั้งนี้เพราะผู้เสนอคำอธิบาย ไม่อาจแปลคำศัพท์สำคัญบางคำให้ได้ความหมายจะแจ้งรอบด้าน และฝ่ายผู้พิจารณาก็อาจมีสัญญาเก่าๆ เกี่ยวกับคำศัพท์หรือข้อธรรมเหล่านั้น ที่ไม่สู้ตรงความหมายที่แท้จริงนัก นอกจากนั้นยังนำเอาความรู้สึกของปุถุชนเข้ามาเทียบอีกด้วย เช่น เมื่ออ่านข้อความแสดงภาวะตามหลักวิชาข้างต้นนี้แล้ว อาจมองพระอรหันต์เป็นบุคคลที่เสมือนปราศจากชีวิตจิตใจ เย็นชา ไร้ความรู้สึก ไม่ใยดีอะไรกับโลก เป็นต้น

⁷²⁸ พุ.อ.๒๕/๘๔/๑๒๒

⁷²⁹ อ.อ.๒๗๑; นอกจากหลักฐานต่างๆ เท่าที่ศึกษาผ่านมาข้างต้นแล้ว พึงพิจารณาหลักฐานต่อไปนี้ประกอบด้วย คือ สุตต.อ.๒๕๕ ว่า “เพราะหมดตัณหา (= ตัณหา) จึงเป็นสอุปาทิเสส และเพราะหมดภพ จึงเป็นอนุปาทิเสส; ส.อ.๑/๒๕ ว่า สอุปาทิเสสนิพพาน = ความไม่เป็นไปแห่งอนุปาทินนทขันธ ๔, อนุปาทิเสสนิพพาน = ความไม่เป็นไปแห่งอนุปาทินนทขันธ ๕; วิสุทธิฎีกา ๑/๓๙๐ ว่า สอุปาทิเสสนิพพาน = ผล (อรหัตตผล) อนุปาทิเสสนิพพาน = นิพพาน

⁷³⁰ ความหมายสรุปข้อนี้ อาจพูดขยายให้เป็นภาพพจน์ หรือมองเห็นเป็นรูปธรรมยิ่งขึ้นว่า อนุปาทิเสสนิพพาน คือ ภาวะที่ยืนพื้นอยู่ตลอดทั้งเมื่อพระอรหันต์มีชีพอยู่และสิ้นชีพแล้ว ส่วนสอุปาทิเสสนิพพาน เป็นภาวะนิพพานพ้นผิดที่มีจำเพาะตั้งแต่ตรัสรู้ถึงสิ้นชีพ (ทำนองว่า ช้อนอยู่) เมื่อพระอรหันต์สิ้นชีพแล้ว จึงเป็นแต่ภาวะอนุปาทิเสสนิพพานอย่างเดียว อย่างไรก็ตาม การพูดแบบภาพพจน์เช่นนี้ มักเป็นแง่ให้ขยายความตามแนวเหตุผลในแบบของปรัชญายืดยาวออกไปอีก พ้นขอบเขตแห่งประโยชน์ในทางปฏิบัติของพุทธธรรม จึงขอยุติเพียงนี้

ดังนั้น เพื่อป้องกันความเข้าใจผิดอย่างนี้ เมื่อพิจารณาเนื้อหาของภาวะตามหลักวิชา ก็ควรพิจารณาผลที่ปรากฏในชีวิตจริงเทียบกันไปด้วย ให้เห็นว่า เนื้อหาตามหลักวิชากับผลปฏิบัติในชีวิตจริงสอดคล้องกันได้อย่างไร แม้ส่วนที่รู้สึกเหมือนขัดกัน ก็กลมกลืนกันได้อย่างไร เป็นเหตุเป็นผลส่งเสริมกันได้อย่างไร เป็นการพิจารณาเนื้อหาและความหมายของหลักวิชา ด้วยการมองที่ตัวของจริงซึ่งนำมาตั้งให้ดู

ของจริง หรือผลในทางปฏิบัตินี้ นอกจากที่กล่าวไว้ในตอนที่ว่าด้วยภาวะแห่งภาวิตทั้ง ๔ ที่ได้กล่าวในตอนก่อนแล้ว พึงเทียบเคียงกับตัวอย่างต่อไปนี้โดยเฉพาะอีกด้วย คือ

ก) ลักษณะภายนอกและชีวิตหมู่

ในธรรมเจติยสูตร พระเจ้าปเสนทิโกศลได้ตรัสข้อความพรรณนาความเลื่อมใสของพระองค์ต่อพระรัตนตรัย ถวายแด่พระพุทธเจ้า ซึ่งพระพุทธองค์ทรงรับรองว่าเป็นธรรมเจติย มีประโยชน์ เป็นหลักเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ และทรงแนะนำให้พระสงฆ์ศึกษาทรงจำไว้

ในข้อความเหล่านั้น มีข้อหนึ่งพรรณนาลักษณะความเป็นอยู่ของพระภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนา ดังนี้

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้ออื่นยังมีอีก หม่อมฉันเดินเที่ยวไปตามอารามต่างๆ ตามอุทยานต่างๆ อยู่เนืองๆ, ณ ที่นั้นๆ หม่อมฉันได้เห็นเหล่าสมณพราหมณ์ ที่ชูปมอม เศร้าหมอง มีผิวพรรณไม่ผ่องใส ผอมเหลือง ตามตัวสะพรั่งด้วยเส้นเอ็น ดูไม่ชวนตาให้ออกมอง⁷³¹, หม่อมฉันได้เกิดความคิดว่า พระคุณเจ้าเหล่านี้ คงไม่ยินดีประพฤติพรหมจรรย์เป็นแน่ หรือไม่ก็คงมีบาปกรรมอะไรที่ทำแล้วปกปิดไว้...;

“แต่หม่อมฉันได้เห็นภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ สดชื่นร่าเริง มีใจเบิกบาน มีรูปร่างท่าทางน่ายินดี มีอินทรีย์เิบอิม ไม่วุ่นวาย มีขนดกราบ (ใจสงบ ผ่อนคลาย มีความมั่นใจไม่ตื่นกลัว) เลี้ยงชีวิตตามแต่เขาจะให้⁷³² มีใจตั้งมฤคอยู่ (มีใจอ่อนโยน ไม่คิดรบกวานหรือหวังประโยชน์จากใคร รักอิสระ จะไปไหนก็ไปโดยเสรี) หม่อมฉันได้มีความคิดว่า พระคุณเจ้าเหล่านี้ คงรู้คุณวิเศษที่ยิ่งใหญ่ขึ้นไปกว่าเดิม ในศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นแน่...;

“แม้ข้อนี้ (ก็เป็นเหตุให้) หม่อมฉันมีความคำนึงซาบซึ้งธรรม ในพระผู้มีพระภาคว่า “พระผู้มีพระภาคเป็นสัมมาสัมพุทธะ พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว”⁷³³

“ภิกษุเหล่านั้น เดินออกจากที่อยู่นั้นๆ คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา...แต่เข้าตรู่ มีกิริยาเดินไปข้างหน้า ถอยกลับ แลเหลียว คู้แขน เขยียดแขน นำเลื่อมใส มีจักขุทอดลง สมบูรณ์ด้วยอิริยาบถ”⁷³⁴

“ตราบไต่ ภิกษุทั้งหลายจักยังพร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันขมิขมันแก้ไขสิ่งเสียหาย พร้อมเพรียงกันทำกิจที่สงฆ์พึงทำ, ตราบนั้น ภิกษุทั้งหลายพึงหวังความเจริญถ่ายเดียว ไม่มีเลื่อมเลย”⁷³⁵

⁷³¹ แปลอีกอย่างว่า “ดูเหมือนว่าจะไม่ตั้งใจแลดูผู้คน”

⁷³² หรือ “ประพฤติสมควรแก่ของที่เขาให้” (ปรทวตตทา)

⁷³³ ม.ม.๑๓/๕๖๔/๕๑๐

⁷³⁴ วินย.๗/๑๙๘/๘๕

⁷³⁵ ที่.ม.๑๐/๗๐/๙๐; อัง.สตุตตก.๒๓/๒๑/๒๑

ข) ความมีใจอิสระและมีความสุข

“...ภิกษุทั้งหลายผู้เถระ ในธรรมวินัยนี้ ถึงยามเช้า นุ่งสบงทรงบาตรและจีวร เข้าไปสู่หมู่บ้านหรือ นิคมเพื่อขบิณฑบาต, พวกเธอย่อมกล่าวธรรม ณ ที่นั้น, ชาวบ้านทั้งหลายผู้เลื่อมใส ย่อมทำอาการ แสดงออกแก่ผู้เลื่อมใสแก่พวกเธอ, พวกเธอไม่ติด ไม่หมกมุ่น ไม่สยบ ย่อมบริโภคลาภนั้น อย่างผู้รู้เท่าทันเห็นช่องเสีย มีปัญญาทำให้เป็นอิสระ, ลาภผลนั้น ย่อมช่วยเสริมผิวพรรณ และกำลังของพวกเธอ, หาเป็นเหตุให้พวกเธอเข้าถึงความตายหรือทุกข์ปางตายไม่”⁷³⁶

“ผู้มีจิตไม่หวั่นไหว รู้แจ้งความจริง ย่อมไม่มีความคิดปรุงแต่งใดๆ, เขาเลิกรำพึงรำพัน หมดแล้ว จึงมองเห็นแต่ความปลอดโปร่งในที่ทุกสถาน, เขาไม่ยกตัวถือตนใดๆ ไม่ว่าในหมู่คน เสมอกัน คนต่ำกว่า หรือคนสูงกว่า”⁷³⁷

“พระอริยะ ไม่มีความงุ่นง่านหงุดหงิดในใจ ท่านผ่านพ้นไปแล้วจากการที่จะได้เป็นหรือจะ ไม่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ท่านปราศจากภัย มีแต่สุข ไม่มีโศก แม้แต่เทวดาก็มองใจท่านไม่ถึง”⁷³⁸

“ตัดความติดข้องต่างๆ ได้หมด กำจัดความกระวนกระวายในหทัยเสียได้แล้ว ก็นอนเป็น สุข สงบสบาย เพราะใจถึงสันติ”⁷³⁹

ค) ความเป็นเจ้าแห่งจิต เป็นนายของความคิด

“บุคคลผู้เป็นมหาบุรุษ มีปัญญายิ่งใหญ่ นั้น ประสงค์จะตรัสรู้ความคิดใด ก็ตรัสรู้ ความคิดนั้น ไม่ประสงค์จะตรัสรู้ความคิดใด ก็ไม่ตรัสรู้ความคิดนั้น ประสงค์จะดำริข้อดำริใด ก็ดำริข้อดำรินั้น ไม่ประสงค์จะดำริข้อดำริใด ก็ไม่ดำริข้อดำรินั้น, ท่านบรรลุมรรคามีอำนาจเหนือ จิต (เจตเวทสี) ในกระบวนการความคิดทั้งหลาย”⁷⁴⁰

ง) ความเป็นกันเอง กับชีวิต ความตาย การพลัดพราก และมีเมตตากรุณาต่อทุกชีวิต

“จะมีชีวิตอยู่ ก็ไม่เดือดร้อน ถึงจะตายก็ไม่เศร้าโศก, ถ้าเป็นปราชญ์ มองเห็นที่หมายแล้ว ถึงอยู่ท่ามกลางความเศร้าโศก ก็หาโศกเศร้าไม่”⁷⁴¹

“ความตายเราก็มิได้ขึ้นชอบ ชีวิตเราก็มิได้ติดใจ เราจักทอดทิ้งกายนี้ อย่างมีสัมปชัญญะ มีสติมั่น; ความตายเราก็มิได้ขึ้นชอบ ชีวิตเราก็มิได้ติดใจ เราขอท่าเวลา เหมือนคนรับจ้างทำงาน เสรีแล้ว รอรับค่าจ้าง”⁷⁴²

⁷³⁶ ส.น. ๑๖/๖๗๙/๓๑๔

⁷³⁷ พุ.สุ. ๒๕/๔๒๒/๕๑๙

⁷³⁸ พุ.อุ. ๒๕/๖๕/๑๐๑

⁷³⁹ อัง.ติก. ๒๐/๔๗๔/๑๗๕

⁷⁴⁰ อัง.จตุกก. ๒๑/๓๕/๔๖ (บาลีที่มานี้หมายถึงพระพุทธเจ้า ในฐานะทรงเป็นมหาบุรุษ แต่หลักฐานอื่นๆ แสดงว่า คุณสมบัตินี้มีแก่พระ ชินกาลสัพพัญญู ดู ม.ม. ๑๒/๒๖๒/๒๔๗; ๓๗๕/๔๐๑; อัง.อ. ๒/๓๒๘, ๔๗๑; พุทธพจน์นี้อ้างในตอนก่อนแล้ว นำมาแสดงซ้ำเพื่อเข้าสู่ชุด

⁷⁴¹ พุ.อุ. ๒๕/๑๐๘/๑๔๒

⁷⁴² พุ.เถร. ๒๖/๓๙๖/๔๐๓:- เทียบ ๒๖/๓๘๑/๓๖๓; ๓๘๓/๓๖๗ เป็นต้น

ครั้งหนึ่ง พระอุปเสนเถระ นั่งพักอยู่ในถ้ำแห่งหนึ่ง ในป่าสีตวัน ฆูสองตัววิ่งไล่กันบนเพดานถ้ำ ตัวหนึ่งตกลงมาบนไหล่ของพระเถระ และกัดท่าน พิษชานไปอย่างรวดเร็ว พระเถระรู้ตัวว่าท่านจะสิ้นชีวิต แต่ท่านมิได้มีอาการกิริยาผิดปกติอย่างใดๆ เกิดขึ้นเลย และยังได้บอกให้ภิกษุทั้งหลายเอาร่างของท่านนอนลงบนเตียง นำไปวางให้ท่านปรินิพพานนอกถ้ำ⁷⁴³

ครั้งหนึ่ง พระอานนท์ถามพระสารีบุตรอัครสาวกของพระพุทธเจ้าว่า ถ้าพระบรมศาสดาทรงมีอันเป็นอย่างไรไป คือทรงล่วงลับจากไป พระสารีบุตรจะเกิดความโศกเศร้าหรือไม่

พระสารีบุตรได้ตอบว่า

“ถึงแม้พระศาสดาจะทรงมีอันเป็นไป ความโศก ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ก็ไม่พึงบังเกิดแก่ผม ก็แต่ผมจะมีความคิดว่า ท่านผู้มเหศกัตติ ซึ่งมีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก ได้ลับหายไปเสียแล้วหนอ หากพระผู้มีพระภาคจะพึงทรงดำรงอยู่ยั้งยืนนาน ชื่อนั้นก็จักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก...”⁷⁴⁴

พระเถระชื่ออหิมุตต์ ถูกพวกโจรจับไป ท่านไม่มีความหวาดหวั่นกลัวภัย นายโจรแปลกใจ กล่าวคำซักถาม ต่อไปนี้เป็นคำถามของนายโจร และคำตอบส่วนหนึ่งของพระเถระ

“ก่อนนี้ เราจะฆ่าใครเพื่อบูชาตัณหา กิเลส เพื่อเอาทรัพย์ กิเลส คนเหล่านั้นล้วนกลัวภัย ตัวสั้น และพริ้วแพ้อ แต่ท่านไม่มีความกลัวเลย สีหน้าก็ผ่องใสหนัก เหตุใดท่านจึงไม่คร่ำครวญ ในเมื่อภัยใหญ่ถึงเพียงนี้?”

“แนะนำนายโจร ทุกข์ทางใจ ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่หวังโยชีวิต, ผู้สิ้นสังโยชน์แล้ว ข้ามพ้นความกลัวทุกชนิด...เราไม่กลัวความตาย เหมือนคนไม่กลัวที่จะวางภาระลง...”

“ผู้บรรลุอุตมธรรมแล้ว ไม่ต้องการอะไรในโลกทั้งหมด ย่อมไม่เศร้าโศกเพราะความตาย เหมือนคนพ้นไปได้จากเรือนที่ไฟไหม้, สิ่งใดๆ ที่มีในโลกนี้ก็ดี ภาพที่สัตว์จะได้ก็ดี ทั้งหมดนี้ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่าเป็นของไม่อิสระ...เราไม่มีความคิดว่ เราได้เป็น เราจะเป็นหรือจะไม่เป็น หรือว่าสังขารจักหายสูญไป แล้วจะคร่ำครวญไปทำไมเพราะเรื่องสังขารนั้นเล่า;

“นี่แนะนำนายโจร ผู้ที่มองเห็นตามเป็นจริงว่า มีแต่ความเกิดขึ้นๆ แห่งกรรมล้วนๆ มีแต่การสืบต่อแห่งสังขารล้วนๆ ย่อมไม่มีความกลัวเลย,

“เมื่อใด บุคคลมองด้วยปัญญา เห็นโลกเสมอด้วยตนเองไม่ใบหญ้า เมื่อนั้น เขาไม่พบกับ การที่ต้องยึดอะไรว่าเป็นของเรา ย่อมจะไม่เศร้าโศกกว่า ของเราไม่มี; ร่างกาย เราก็หมดความต้องการแล้ว ภาพเราก็ไม่ปรารถนา กายนี้จักแตกพังไป กายอื่นก็จะไม่มี ท่านมีกิจอะไรจะทำกับ ร่างกายของเรา ก็จงทำกิจนั้นตามที่ท่านปรารถนา เราจะไม่มีความโกรธเคือง หรือความรักใคร่ เพราะการกระทำของท่านนั้นเลย”

พวกโจรฟังคำของพระเถระแล้วชนลูกขนชัน พากันวางอาวุธ ซักถามอีกเล็กน้อยแล้ว ยอมมอบตัวเป็นศิษย์ บางคนก็ขอบวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา⁷⁴⁵

⁷⁴³ ส.สพ.๑๘/๗๑/๔๖; ส.อ.๓/๑๗

⁷⁴⁴ ส.น.๑๖/๖๕๐/๓๑๙

⁷⁴⁵ พุ.เถร.๒๖/๓๘๕/๓๖๙

“ภิกษุทั้งหลาย แม้หากพวกโจรร้ายจะพึง (จับตัว) เขาเสียยที่มีตำสองข้าง ตัดอวัยวะ น้อยใหญ่ ผู้ใดยังใจให้คิดร้ายในพวกโจร ผู้นั้นหาชื่อว่าทำตามคำสอนของเราไม่”⁷⁴⁶

“พระอรหันต์ทั้งหลายละปาณาติบาต...ประกอบด้วยความกรุณา มุ่งหวังแต่ประโยชน์แก่สัตว์ทุกหมู่เหล่า ตลอดชีวิต”⁷⁴⁷

“พึงแผ่เมตตาริจิตในสัตว์ทั้งหลายว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้มีสุข มีความเกษม...มารดา ถนอมบุตรน้อยคนเดียวผู้เกิดจากตน แม้ด้วยยอมสละชีวิต นั้นใด พึงเจริญจิตเมตตาไม่จำกัด ในสัตว์ทั้งปวง นั้นนั่น”⁷⁴⁸

“แม้แต่คนทั้งหลาย ที่มีลูกศรเสียบหัวใจอยู่ ก็ยังหลับได้ ไฉนเราผู้ปราศจากลูกศรแล้วจะนอนไม่หลับเล่า เราเดินทางไปในที่มีสัตว์ร้าย ก็ไม่หวาดหวั่น ถึงจะหลับในที่เช่นนั้น ก็มีได้กลัวภัย กลางคืนกลางวัน ไม่มีอะไรให้เราเดือดร้อน เราไม่เห็นมีอะไรที่จะสูญเสีย ณ ที่ไหน ในโลกนั้น เราจะหลับ ก็มีแต่ความคิดเกื้อการุณย์แก่ปวงสัตว์”⁷⁴⁹

“(ธรรมของมหาบุรุษ ผู้มีปัญญายิ่งใหญ่ ข้อที่ ๑ คือ) เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนจำนวนมาก เพื่อความสุขแก่ชนจำนวนมาก เป็นผู้ทำเหล่าประชามกมายให้ตั้งอยู่ในทางดำเนินของอารยชน กล่าวคือ ความมีกัลยาณธรรม ความมีกุศลธรรม”⁷⁵⁰

ความจากบาลีที่ยกมาแสดงไว้นี้ นอกจากมุ่งให้ผู้ศึกษามองเห็นความหมายต่างๆ ตามความพิจารณาของตนเองแล้ว ยังต้องการย้ำความอีก ๒ ข้อ

ข้อหนึ่ง ถ้าใช้ความรู้สึกของปุถุชนมองดูคำบรรยายเกี่ยวกับภายในจิตใจของพระอรหันต์ตามหลักวิชาข้างต้น บางคนอาจวาดภาพผิดๆ ไปว่า พระอรหันต์คงจะมีลักษณะเป็นคนไม่ใส่ใจใคร่ใยดีอะไรกับใครทั้งสิ้น ปล่อยอะไรไปตามเรื่องตามราวเสมือนไม่มีจิตใจ จัดเป็นคนประหลาดได้พวกหนึ่ง ด้วยเหตุนี้ จึงต้องให้พิจารณาเทียบกับลักษณะด้านนอก ให้เห็นว่า พระอรหันต์มีความประพฤติและการดำเนินชีวิตที่เป็นไปด้วยความรับผิดชอบและความมีเหตุผล ให้เห็นว่า เมื่อไม่มีประสบการณ์ค้างค้ำครองใจ ไม่มีกิเลสครอบงำเป็นเจ้าหัวใจ จิตเป็นอิสระแล้ว ความรู้สึกนึกคิด ลักษณะการดำเนินชีวิตของบุคคลจะเป็นอย่างไร

ความจริงลักษณะแปลกๆ ประหลาดๆ ต่างๆ มักพบในท่านที่ได้เจโตวิมุตติบางระดับและบางท่าน ส่วนพระอรหันต์เป็นผู้ได้ปัญญาวิมุตติแล้ว ย่อมไม่มีแม้แต่ความยึดมั่นว่า “เราเป็นผู้ไม่ยึดมั่น” ไม่มีกิเลสที่จะแสดงตนว่าฉันเป็นคนไม่ยึดมั่น ไม่มีความยึดมั่นใหม่ (เช่น ยึดผลสำเร็จบางอย่างในทางจิต) ที่จะทำให้เกิดความละเลยไม่เอื้อเฟื้อต่อสิ่งที่ตนเคยเห็น้อยหน้าละทิ้งไปแล้ว และไม่มีแม้แต่กิเลสที่จะทำให้เกิดความเบื่อหน่ายรังเกียจ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงปฏิบัติตัวหรือแสดงออกไปตามเหตุผล ตามความสมควร ที่มองเห็นด้วยปัญญา อย่างน้อยก็เพื่ออนุเคราะห์แก่กุศลจิตของชาวโลก

⁷⁴⁶ ม.ม.๑๒/๓๔๒/๓๕๑

⁷⁴⁷ อัง.ติก.๒๐/๕๑๐/๒๗๑; อัง.อุฎฺฐก.๒๓/๑๓๑/๒๕๓, ๓๓/๒๖๑; อัง.นวก.๒๓/๒๒๒/๔๐๒

⁷⁴⁸ ขุ.ขุ.๒๕/๑๐/๑๓; ขุ.สุ.๒๕/๓๐๘/๓๕๓ (ที่มานี้ และ ม.ม.๑๒/๓๔๒/๓๕๑ เป็นคำสอนสำหรับผู้ปฏิบัติเพื่อนิพพาน นำมาลงไว้ด้วยในฐานะที่พระอรหันต์เป็นผู้ปฏิบัติตามนี้ได้รับบริบูรณ์แล้ว)

⁷⁴⁹ ส.ส.๑๕/๔๕๔/๑๖๒

⁷⁵⁰ อัง.จตุกก.๒๑/๓๕/๔๖ (ข้อนี้เป็นคุณสมบัติของพระพุทธเจ้า แต่พระอรหันต์ทั้งหลายก็เป็นผู้ดำเนินตามปฏิปทานี้ และคำว่า “มหาบุรุษ” เป็นคำหนึ่งที่ใช้เรียกพระอรหันต์ได้ทั่วไป เช่น ขุ.ธ.๒๕/๓๔/๖๓; ขุ.สุ.๒๕/๔๒๖/๕๓๒)

อีกข้อหนึ่ง การไม่มีความกลัว ไม่หวาดเสียว ไม่สะดุ้ง ไม่ตกใจไหวหวั่น เป็นลักษณะทางจิตที่สำคัญอย่างหนึ่งของพระอรหันต์⁷⁵¹ เพราะพระอรหันต์หมดราคะ โทสะ โมหะ ที่จะเป็นเหตุให้เกิดความกลัว ความหวาดเสียวสะดุ้ง

ดังได้กล่าวแล้วในตอนว่าด้วยภาวะทางจิตของผู้เข้าถึงนิพพาน ความกลัว ความหวาดเสียวสะดุ้งตกใจนี้เกิดจากเหตุคือกิเลสที่แฝงลึก อย่างที่เรียกกันว่าอยู่ในจิตไร้สำนึก เป็นอาการตอบสนองที่เกิดขึ้นได้อย่างทันทีทันใด เมื่อประสบอารมณ์ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความกลัว อันข้ามกระทบโดยไม่ทันรู้ตัว ความสะดุ้งตกใจเช่นนี้เป็นของปกปิดได้ยาก เพราะยังไม่ทันได้ตั้งสติ จึงเป็นเครื่องฟ้องได้อย่างดีถึงกิเลสละเอียดที่ยังแฝงอยู่ภายในไม่อาจเสแสร้งแก่ผู้อื่น และไม่อาจหลอกลวงตนเอง

ในการปฏิบัติธรรม ก็เคยปรากฏว่า ท่านใช้อาการหวาดเสียวสะดุ้งตกใจเช่นนี้ เป็นเครื่องพิสูจน์การที่ได้บรรลุหรือยังไม่ได้บรรลุหรือหัตถผล ในกรณีที่ละเอียดอ่อน ซึ่งพฤติการณ์ทั่วไปชวนให้เห็นว่าได้บรรลุแล้ว และแม้แต่ตนเองก็ยังหลงผิดไปว่าได้บรรลุ ดังเรื่องในคัมภีร์ว่า พระเถระรูปหนึ่งได้สมาบัติแล้วคล่อง กิเลสถูกข่มสงบอยู่ด้วยกำลังสมาตินั้น จึงเข้าใจว่าตนเป็นพระอรหันต์ อยู่มาจนชราหนักแต่ได้สมาบัติถึง ๖๐ ปี วันหนึ่ง เห็นรูปช้างใหญ่มีอาการดุร้ายกำลังร้องแผดเสียง เผลอตกใจ จึงรู้ว่าตัวตนยังเป็นปุถุชน⁷⁵²

เท่าที่เสนอคำอธิบายเรื่องนิพพาน ๒ มาถึงเพียงนี้ ก็ยืดยาวมากแล้ว ควรยุติไว้คราวหนึ่งก่อน

ยังมีปัญหาอีกเพียงแฉ่งเดียวที่ยังไม่ได้อธิบาย คือข้อที่มีบางคนสอบถามว่า พระอรหันต์เมื่อสิ้นชีวิตแล้วเป็นอย่างไร หรือนิพพานหลังจากการสิ้นชีพของพระอรหันต์เป็นอย่างไร คำถามอย่างนี้ ท่านว่าเป็นข้อสงสัยที่ตั้งขึ้นบนฐานของความเข้าใจผิด คือไม่รู้จักตัวสภาวะนั้นตั้งแต่ในปัจจุบันนี้แล้ว จึงตั้งคำถามผิดๆ ขึ้น ดังนั้น จึงจัดเป็นคำถามนอกขอบเขตของตอนนี้ และยกไปพูดในตอนท้าย

ขอวกกลับไปพูดถึงประเภทและระดับของนิพพานในแง่อื่นๆ ต่อไป

ขั้นตอนหรือระดับแห่งการเข้าถึงนิพพาน

ฉานสมาบัติทั้งหลาย นอกจากจะเป็นพื้นฐานที่ดีในการปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานแล้ว บางครั้งท่านยังเรียกเป็นนิพพานโดยปริยาย คือโดยอ้อม หรือโดยความหมายบางแง่บางด้านอีกด้วย เช่น มีพุทธพจน์ตรัสเรียกฉาน ๔ อรูปฉาน ๔ และสัญญาเวทิตนโรธ (เรียกอีกอย่างว่านิโรธสมาบัติ)⁷⁵³ แต่ละอย่างๆ ว่าเป็นตหังค-นิพพาน (นิพพานด้วยธรรมคู่ปรับ หรือ นิพพานชั่วคราว) บ้าง ทิฏฐุธรรมนิพพาน (นิพพานเห็นทันตา) บ้าง สันทิฏฐิกนิพพาน (นิพพานที่ผู้บรรลุจะเห็นได้เอง) บ้าง⁷⁵⁴ เช่น ข้อความในบาลีว่า

“ภิกษุสงฆ์จากกาม สงัดจากอกุศลธรรม ฯลฯ เข้าถึงปฐมฉาน แม้เท่านี้ พระผู้มีพระภาค
เจ้าก็ตรัสเรียกว่า เป็นทิฏฐุธรรมนิพพาน โดยปริยาย (โดยอ้อมหรือแง่หนึ่ง); ฯลฯ”

⁷⁵¹ เช่น ม.ม.๑๓/๕๘๙/๕๓๔; ส.ส.๑๕/๘๖๕/๓๒๓

⁷⁵² วิสุทฺธิ.๓/๒๖๕; วิภังค อ.๖๔๑

⁷⁵³ ธรรม ๔ อย่างนี้ เรียกรวมกันว่าอนุปปพวิหาร ๔ แปลว่า ธรรมเครื่องอยู่ที่ประณีตต่อกันขึ้นไปทีละขั้นๆ ตามลำดับ หรืออนุปปพ-วิหารสมาบัติ ๔ แปลว่า ธรรมเครื่องอยู่ที่พึ่งเข้าต่อกันขึ้นไปตามลำดับ

⁷⁵⁴ แต่ถ้ายึดเอาการได้ฉานเป็นการบรรลุนิพพานแท้จริง ก็กลายเป็นมัจฉาทิฏฐิไป (ม.อ.๑๔/๒๙/๒๗; ๔๐/๓๙; และพึงดู ที.ส.๙/๕๐/๔๖; อภิ.วิ.๓๕/๙๙๐/๕๑๑)

“ภิกษุกำลวงแนวสัตถุญาณสัตถุญาตนะโดยประการทั้งปวง เข้าถึงสัตถุญาเวทิตินิโรธอยู่, เพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะทั้งหลายของเขาก็ดมดสิ้นไป, แม้นถึงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกว่า เป็นทิวฐฐธรรมนิพพาน โดยนินิปราย (โดยตรง)”⁷⁵⁵

ผู้ที่ (กำลังเจริญวิปัสสนา) มองเห็นขั้น ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีอันจะต้องผันแปรไปเป็นธรรมดา ละความโศกเศร้าเป็นต้นเสียได้ หมดความร่าเริงร่าเริงระวายเป็นอยู่เป็นสุข ท่านก็เรียกว่าเป็นผู้ต้งคินิพพาน⁷⁵⁶

มีพุทธพจน์น่าสนใจแห่งหนึ่งตรัสว่า คนที่ถูกราคะ โทสะ โมหะ ครอบงำ ย่อมคิดในทางที่จะทำตนเองให้ลำบากเดือดร้อนบ้าง ทำคนอื่นให้ลำบากเดือดร้อนบ้าง ทำทั้งตนเองและผู้อื่นให้ลำบากเดือดร้อนทั้งสองฝ่ายบ้าง ย่อมแสวงทุกข์โหม่นสททางใจบ้าง, ครั้นเขาละราคะ โทสะ โมหะ ได้แล้ว เขาก็ไม่คิดในทางที่จะทำตนเองหรือทำผู้อื่น หรือทำทั้งสองฝ่ายให้ลำบากเดือดร้อน ไม่ต้องแสวงทุกข์โหม่นสททางใจ, อย่างนี้แหละเป็นสันทิฎฐิกนิพพาน; เมื่อใดบุคคลผู้นี้ส่วยภาวะปลอดราคะสิ้นเชิง ภาวะปลอดโทสะสิ้นเชิง ภาวะปลอดโมหะสิ้นเชิง (รากักขัย โทลักขัย โมหักขัย), อย่างนี้แหละ คือนิพพานที่เป็นสันทิฎฐิกะ (ซึ่งผู้บรรลุดูเห็นได้เอง) อกาลิกะ (ไม่ขึ้นกับกาล) เอหิปัสสิกะ (เชิญให้มาพิสูจน์ดูได้) โอปนยิกะ (ควรน้อมเข้ามาไว้ในใจ) ปัจจัตตัง เวทิตัพพัง วิญญูหิ (ซึ่งวิญญูชน ฟังทราบจำเพาะตน)⁷⁵⁷

คัมภีร์ปฏิสัมภิกามัคค์ แบ่งนิโรธ ซึ่งเป็นไวพจน์สำคัญของนิพพาน ออกเป็น ๕ อย่าง หรือ ๕ ระดับ⁷⁵⁸ คือ

๑. **วิกขัมภนนิโรธ** ได้แก่การที่ผู้เจริญปฐมฌาน ดับนิวรณ์ได้ด้วยกำข่มไว้ (สมบัติทั้ง ๘ คือ รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ เป็นวิกขัมภนนิโรธทั้งหมด เพราะนับแต่เข้าถึงปฐมฌานแล้วเป็นต้นไป อกุศลธรรมทั้งหลายมีนิวรณ์เป็นต้น ย่อมถูกข่มให้ระงับดับไปเอง แต่กัดับชั่วเวลาที่อยู่ในฌานสมบัติเท่านั้น; พุดอย่างง่ายว่า ข่มธรรมที่เป็นข้าศึกคือกิเลสต่างๆ เช่น นิวรณ์เป็นต้นได้ ด้วยโลกียสมาธิ เป็นการดับกิเลสแบบเอาหินทับหญ้า)

๒. **ตังคินิโรธ** ได้แก่การที่ผู้เจริญสมาธิถึงขั้นชำแรกทำลายกิเลส⁷⁵⁹ ดับความเห็นผิดต่างๆ ลงได้ด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับกัน (หมายถึงการดับกิเลสในขั้นวิปัสสนา คือใช้ปัญญาพิจารณาสภาวะของสิ่งทั้งหลาย เช่น พิจารณาความไม่เที่ยงเป็นต้น พิจารณาเห็นแจ้งใด ก็เกิดญาณขึ้นกำจัดความเห็นหรือความยึดถือในทางตรงข้ามที่ขัดต่อสัจธรรมในแง่หนึ่งๆ ลงได้ เช่น กำหนดเห็นตัวตนเขาเป็นเพียงนามรูป ก็ดับสักกายทิฎฐิได้ พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง ก็ดับนิจจสัญญาได้ พิจารณาเห็นทุกข์ ก็ดับสุขสัญญาได้ พิจารณาเห็นอนัตตา ก็ดับอัตตสัญญาได้ เป็นต้น เป็นการดับกิเลส แบบจุดดวงไฟ ดับความมืด แต่ก็ยังเป็นกำดับชั่วคราว เหมือนว่าพอไฟดับ ก็มีต้ออีก)

๓. **สมุจเจหนิโรธ** ได้แก่ การที่ผู้เจริญโลกุตรมรรค ซึ่งให้ถึงความสิ้นกิเลส ดับกิเลสลงได้ด้วยกำตัดขาด (หมายถึง อริยมรรคทั้ง ๔ คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค ซึ่งดับกิเลสเช่นสังโยชนทั้งหลายได้อย่างเด็ดขาด ไม่กำกลับงอกงามขึ้นมาได้อีก เหมือนต้นไม้อุกสายฟ้าฟาด หรือชูดรากถอนโคนทั้ง)

⁷⁵⁵ ดู อัง.นวก.๒๓/๒๓๗, ๒๕๑, ๒๕๕/๔๒๕, ๔๗๕, ๔๗๖

⁷⁵⁶ ส.ข.๑๗/๘๘/๕๔; ความตรองนี้ไม่ตรัสถึงอนัตตา อรรถกถาว่า เป็นการเจริญวิปัสสนา กิเลสดับไปด้วยองค์ธรรมคู่ปรับคือวิปัสสนา

⁷⁵⁷ อัง.ติก.๒๐.๔๙๕/๒๐๒

⁷⁵⁸ พุ.ปฏิ.๓๑/๗๖/๖๑๐ (ใน ปฏิส.อ.๓๘๑ เรียกชื่อนิพพานตามอย่างนี้ เป็น วิกขัมภนปรินิพพาน ตังคปรินิพพาน และสมุจเจหนิปรินิพพาน)

⁷⁵⁹ นิพเพรภากิยสมาธิ = วิปัสสนาสมาธิ (นิพเพรภากิยสมาธิ แปลตามแบบว่า สมาธิที่เป็นไปในส่วนแห่งการชำแรกสัจจะ; วิปัสสนาสมาธิ แปลว่า สมาธิที่ประกอบด้วยวิปัสสนา สมาธิที่เป็นไปเพื่อวิปัสสนา หรือสมาธิที่ใช้กับวิปัสสนา; ดู วิสุทฺธิ.๑/๑๐๐; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๑/๑๖๖; ๓/๖๒๕)

๔. ปฏิบัติสัทธาภิโรธ ได้แก่ การดับกิเลสในขณะแห่งผล โดยเป็นภาวะที่กิเลสราบคาบไปแล้ว (หมายถึง อริยผลทั้ง ๔ คือ โสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตตผล ซึ่งเป็นภาวะสงบเรียบร้อยซึ่งสนิท เพราะกิเลสได้ถูกมรรคตัดขาดระงับดับสิ้นไปแล้ว)

๕. นิสสรณภิโรธ ได้แก่ การดับกิเลสที่เป็นภาวะพ้นออกไปแล้วจากกิเลส ดำรงอยู่ต่างหาก ห่างไกลจากกิเลส ไม่เกี่ยวข้องกับกิเลสเลย นิโรธข้อนี้แหละ คือนิพพาน หรือที่เรียกว่า อมตธาตุ ซึ่งเป็นภาวะที่ปลอดโปร่ง เป็นอิสระ

ในนิโรธ ๕ ข้อนี้ ๒ ข้อแรก คือ วิกขัมภานภิโรธ และตทังคภิโรธ เป็นขั้นโลกีย์ ส่วนสามข้อท้าย เป็นโลกุตระ ลีข้อแรกเรียกว่าเป็นนิพพานได้โดยปริยาย คือโดยอ้อมหรือในบางแง่บางด้าน ส่วนข้อสุดท้าย คือ นิสสรณภิโรธ จึงจะเป็นนิพพานโดยปริยาย คือเป็นนิพพานแท้ โดยตรง เต็มตามความหมาย

นอกจากนิโรธแล้ว คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ยังแบ่งปหานะ วิเวก วิราคะ และโอสถัคคะ (การปล่อยวาง) เป็นอย่างละ ๕ ข้อ เช่นเดียวกับนิโรธ ๕ นี้ มีข้อย่อยและความหมายตรงกันทั้งหมด⁷⁶⁰

ส่วนคัมภีร์รุ่นอรรถกถา นิยมแบ่งวิมุตติเป็น ๕ ข้อ มีข้อย่อยและความหมายของแต่ละข้อตรงกันกับนิโรธ ๕ ที่กล่าวมาแล้วเช่นเดียวกัน⁷⁶¹

ขั้นตอนหรือระดับแห่งการเข้าถึงนิพพาน อย่างที่รู้จักกันทั่วไป ก็คือการแบ่งแบบมรรคผล หรือมรรค ๔ ผล ๔ ได้แก่ โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามีมรรค สกทาคามีผล อนาคามีมรรค อนาคามีผล อรหัตตมรรค และอรหัตตผล

อย่างไรก็ดี การแบ่งแบบนี้ มักพูดถึงโดยสัมพันธ์กับบุคคลผู้บรรลุ จึงจะยกไปกล่าวในตอนต่อไป ว่าด้วยประเภทและระดับแห่งผู้เข้าถึงนิพพาน

ส่วนในที่นี้ ขออย่าไว้เพียงว่า มรรคผลนั้นไม่ใช่นิพพาน แต่เป็นเพียงขั้นตอนหรือระดับแห่งการเข้าถึงนิพพาน

นอกจากนี้ มีข้อควรทราบพิเศษอีกอย่างหนึ่งว่า:

มรรคข้อแรก คือโสดาปัตติมรรค มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “หัสสนะ” (การเห็น) เพราะเป็นการเห็นนิพพานครั้งแรก

ส่วนมรรคเบื้องสูงอีก ๓ คือ สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และอรหัตตมรรค มีชื่อเรียกรวมกันอีกอย่างหนึ่งว่า “ภาวนา” (การเจริญ) เพราะเป็นการเจริญในธรรมที่โสดาปัตติมรรคเห็นไว้แล้วนั่นเอง⁷⁶²

⁷⁶⁰ พุ.ปฏิ.๓๑/๖๕/๓๙; ๗๐๔-๗๑๑/๖๐๙-๖๑๒

⁷⁶¹ เช่น วิสุทธิ.๒/๒๔๙; ที.๒/๒๖; ส.อ.๓/๓๐๗; ม.อ.๓/๕๗๕; ธ.อ.๑/๑๕๕; ๓/๙๓; อุ.อ.๔๐; และพึงดูคำอธิบายใน วิสุทธิ.๓/๓๔๙ และ วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๖๒๒ เพิ่มเติม

⁷⁶² ม.อ.๑/๑๐๒; สงฺคณ. ๑.๑๐๙; วิสุทธิ.๓/๓๕๔; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๖๒๖

๒. ประเภทและระดับของผู้บรรลุนิพพาน

ผู้ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงนิพพาน ที่ประสบผลสำเร็จบรรลุจุดหมายแล้วก็ดี ผู้ที่ดำเนินก้าวหน้ามาในทางที่ถูก จนถึงขั้นที่มองเห็นจุดหมายอยู่เบื้องหน้าแล้ว และจะต้องบรรลุถึงจุดหมายนั้นอย่างแน่นอนก็ดี ท่านจัดเข้าสังกัดในกลุ่มชนผู้เป็นสาวกที่แท้ของพระพุทธเจ้า ที่เรียกว่าสาวกสงฆ์ ดังข้อความในบทสวดสังฆคุณว่า “สุปฏิปันโน ภคโตะ สาวกสงโฆ” ดังนี้ เป็นต้น

มีคำเฉพาะสำหรับเรียก เพื่อแสดงคุณสมบัติพิเศษของท่านผู้เป็นสาวกที่แท้เหล่านี้ อีกหลายคำ คำที่ใช้กันทั่วไปและรู้จักกันมากที่สุด คงจะได้แก่คำว่า “อริยบุคคล” หรือ “พระอริยะ” ซึ่งแปลว่า ผู้เจริญบ้าง ท่านผู้ประเสริฐบ้าง ท่านผู้ไกลจากข้าศึกคือกิเลสบ้าง ฯลฯ

ความจริง คำว่า อริยบุคคล เป็นคำที่นิยมใช้สำหรับพูดถึงอย่างกว้างๆ หรือคลุมๆ ไป ไม่ระบุตัว หมายเป็นคำเฉพาะมาแต่เดิมไม่⁷⁶³ คำเดิมที่ท่านใช้เป็นศัพท์เฉพาะ สำหรับแยกประเภทหรือแสดงระดับชั้นในบาลี ได้แก่คำว่า “ทักขิไณย” หรือ ทักขิไณยบุคคล

อย่างไรก็ตาม คำว่า ทักขิไณยบุคคล ก็ดี อริยบุคคล ก็ดี ล้วนเป็นคำเลียนศัพท์ในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงเปลี่ยนแปลง หรือปฏิวัติความหมายเสียใหม่ เช่นเดียวกับศัพท์อื่นๆ อีกเป็นอันมาก เช่น พรหม พราหมณ์ นหตตะ เวทู เป็นต้น

คำว่า “อริยะ” ตรงกับสันสกฤต ว่า “อารยะ” เป็นชื่อเรียกเผ่าชนที่อพยพเข้ามาทางตะวันตกเฉียงเหนือของชมพูทวีป คือประเทศอินเดีย เมื่อหลายพันปีมาแล้ว และรุกไล่ชนเจ้าถิ่นเดิมให้ถอยร่นลงไปในใต้และป่าเขา พวกอริยะ หรืออารยะนี้ (เวลาเรียกเป็นเผ่าชน นิยมใช้ว่า พวกอริยะกะ หรืออารยัน) ถือตัวว่าเป็นพวกเจริญ และเหยียดชนเจ้าถิ่นเดิมลงว่าเป็นพวกมึลลกะ หรือมเลจจะ คือพวกคนเถื่อน คนดอง คนดอย เป็นพวกทาสหรือทาสย์

ต่อมา เมื่อพวกอริยะเข้าครอบครองถิ่นฐานมั่นคง และจัดหมู่ชนเข้าในระบบวรรณะลงตัว โดยให้พวกเจ้าถิ่นเดิมหรือพวกทาสเป็นวรรณะศูทรแล้ว คำว่าอริยะ หรืออารยะ หรืออารยัน ก็หมายถึงชน ๓ วรรณะต้น คือ กษัตริย์ พราหมณ์ และแพศย์ ส่วนพวกศูทรและคนทั้งหลายอื่น เป็นอนารยะทั้งหมด⁷⁶⁴ การถืออย่างนี้ เป็นเรื่องของชนชาติ เป็นไปตามกำเนิด จะเลือกหรือแก้ไขไม่ได้

เมื่อพระพุทธเจ้าออกประกาศพระศาสนา พระองค์ได้ทรงสอนใหม่ว่า ความเป็นอริยะ หรืออารยะ ไม่ได้อยู่ที่ชาติกำเนิด แต่อยู่ที่ธรรม ซึ่งประพฤติปฏิบัติและฝึกฝนอบรมให้มีขึ้นในจิตใจของบุคคล ใครจะเกิดมาเป็นชนชาติใด วรรณะไหนไม่สำคัญ ถ้าประพฤติอริยธรรมหรืออารยธรรม ก็เป็นอริยะคืออารยชนทั้งนั้น ใครไม่ประพฤติ ก็เป็นอนริยะ หรืออนารยชนทั้งสิ้น

สังฆธรรมก็ไม่ต้องเป็นของที่พวกพราหมณ์ผูกขาดโดยจำกัดตามคำสอนในคัมภีร์พระเวท แต่เป็นความจริงที่เป็นกลาง มีอยู่โดยธรรมดาแห่งธรรมชาติ ผู้ใดรู้แจ้งเข้าใจสังฆธรรมที่มีอยู่โดยธรรมดานี้ ผู้นั้นก็เป็นอริยะ หรืออารยะ โดยไม่จำเป็นต้องศึกษาพระเวทของพราหมณ์แต่ประการใด และเพราะการรู้สังฆธรรมนี้ทำให้คนเป็นอริยะ สังฆธรรมนั้นจึงเรียกว่า “อริยสัง”⁷⁶⁵

⁷⁶³ ต้นแบบที่ใช้ อริยบุคคล เป็นคำเฉพาะ คงจะได้แก่คัมภีร์บุคคลบัญญัติ แห่งอภิธรรมปิฎก (ดู อภิ.ป. ๓๖/๑๘, ๒๐/๑๔๑; ๒๒/๑๔๒; ๓๔/๑๔๔; และพึงดู วินย. ๘/๔๖/๒๙๙; ชุ.ม. ๒๙/๔๐๐/๒๗๘; ชุ.ปฏิ. ๓๑/๓๗๑/๒๕๒ ประกอบด้วย)

⁷⁶⁴ คำว่า “อารยัน” ใน Sir Monier Monier-Williams, *A Sanskrit - English Dictionary* (London: Oxford University Press, 1964), p. 152 และพึงดูคัมภีร์มนุสสธรรมศาสตร์ด้วย

⁷⁶⁵ ส.ม. ๑๙/๑๗๐๓/๕๔๓ (อ้างในวิสุทฺธิ. ๓/๗๘ แต่ในบาลี คำว่า “อริโยติ” หายไป; นอกจากนี้ พึงดู อิติ. อ. ๑๑๑; ปฏิ. ส. อ. ๗๓ ด้วย); และพึงเทียบ ส.ม. ๑๙/๑๗๐๘/๕๔๕

เมื่อว่าตามหลัก บุคคลที่จะเข้าใจอริยสัจ ก็คือท่านที่เป็นโสดาบันขึ้นไป ดังนั้นคำว่า “อริยะ” ที่ใช้ในคัมภีร์โดยทั่วไป จึงมีความหมายเท่ากับทักษิโณยบุคคลที่จะกล่าวต่อไป และอริยสัจ ๔ บางคราวท่านก็เรียกว่า อริยธรรม หรืออารยธรรม⁷⁶⁶

อย่างไรก็ตาม คำว่าอริยธรรม หรืออารยธรรมนี้ ท่านไม่ได้จำกัดความหมายตายตัว แต่ยกย่องใช้ได้กับธรรมหลายหมวด⁷⁶⁷ บางทีผ่อนลงหมายถึงกุศลกรรมบถ ๑๐ บ้าง⁷⁶⁸ ศีล ๕ บ้าง ก็มี⁷⁶⁹ ซึ่งโดยหลักการก็ไม่ขัดกันแต่ประการใด เพราะผู้ที่รักษาศีล ๕ ได้ถูกต้องตามความหมายอย่างแท้จริง (ไม่กลายเป็นสลิทพท-ปราคมาสไป) และมั่นคงยั่งยืน ไม่ต่างพร้อยตลอดชีวิต ก็คือคฤหัสถ์ที่เป็นพระโสดาบันขึ้นไป

ในอรรถกถาทั้งหลาย เมื่ออธิบายคำว่า “อริยะ” ที่ใช้กับบุคคล มักอธิบายลงเป็นอย่างเดียวกันหมดว่า หมายถึงพระพุทเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และสาวกของพระพุทเจ้า⁷⁷⁰ แต่บางแห่งก็สงวนสำหรับพระพุทเจ้าอย่างเดียว

ส่วนคำว่า “อริยะ” ที่ใช้เป็นคุณนามของข้อธรรมหรือการปฏิบัติ มักมีความหมายเท่ากับคำว่า โลกุตระ⁷⁷¹ แต่ไม่ถึงกับแน่นอนตายตัวทีเดียว⁷⁷²

เท่าที่กล่าวมาเกี่ยวกับคำว่า อริยะ พอสรุปได้ว่า แม้คำว่า “อริยะ” นี้จะมีความหมายกว้างสักหน่อย แต่ในกรณีที่ใช้เรียกบุคคลแล้ว จะหมายถึงกลุ่มชนเดียวกับทักษิโณยบุคคลเป็นพื้น คือหมายถึงท่านผู้พ้นจากภาวะปุถุชน และจัดเข้าในกลุ่มสาวกสงฆ์ (ที่ปัจจุบันนิยมเรียกว่าอริยสงฆ์)⁷⁷³ ยิ่งในคัมภีร์รุ่นอรรถกถาลงมาด้วยแล้ว ใช้อริยะกันในความหมายนี้แทบจะตายตัวทีเดียว

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า “อริยะ” นิยมใช้ในกรณีทีพูดถึงอย่างกว้างๆ กลุ่มๆ โดยไม่ระบุ ไม่แจกแจงระดับชั้น ส่วน “ทักษิโณย” มักใช้ในกรณีระบุแบบเป็นศัพท์เฉพาะในทางวิชาการ ดังนั้น ในที่ทั่วไปจึงพบคำว่าอริยะ ใช้ด่าขไปมากกว่าคำว่าทักษิโณย

ในที่สุด ข้อที่ไม่ควรลืม ก็คือพระประสงค์ของพระพุทเจ้า ที่ทรงมุ่งให้มองอริยะหรืออารยชนในความหมายใหม่ ซึ่งต่างจากที่พวกพราหมณ์บัญญัติไว้ เมื่อจับความหมายในแง่นี้ ก็ลงข้อสรุปได้อีกก่อนหนึ่ง ซึ่งเห็นความหมายในแง่สังคมว่า อริยะ หรืออารยชนที่จะเป็นสมาชิกในสังคมใหม่ คือชุมชนชาวพุทสนั้น เป็นอารยชนโดยอารยธรรม คือด้วยการดำเนินชีวิตตามมรรคาที่เรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา เป็นผู้มีศีลธรรมที่เป็นไปตามเหตุผลบริสุทธิ์ เพื่อไม่เบียดเบียนตน ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ให้มีชีวิตร่วมกันที่สงบสุข เอื้อแก่ความเจริญของแก่มแห่งประโยชน์ที่พึงได้พึงถึงตามลำดับ ทั้งแก่ตนและผู้อื่น

⁷⁶⁶ ชุ.สุ.๒๕/๓๓๐/๓๓๓; สุตต.ข.๒/๑๕๑

⁷⁶⁷ ดู ที่.อ.๒/๓๒๓; อัง.ทสภ.๒๔/๑๓๕/๒๕๘; นิท.อ.๒/๓๐๘ เป็นต้น

⁷⁶⁸ อัง.ทสภ.๒๔/๑๖๘/๒๕๖

⁷⁶⁹ อัง.จตุกก.๒๑/๖๑/๙๐; อัง.อ.๒/๔๐๙; อัง.ปญจก.๒๒/๑๗๙/๒๓๘; อัง.อ.๓/๗๕

⁷⁷⁰ เช่น วินย.อ.๑/๑๘๕; ที่.อ.๓/๒๕๙; นิท.อ.๒/๘๗, ๒๐๐; วิสุทติ.๒/๒๗๐; (ในคัมภีร์วิภังค์แห่งอภิธรรมปิฎกว่า อริยะ ได้แก่ พระพุทเจ้าทั้งหลาย และพุทเจ้าสาวกทั้งหลาย – อภิ.วิ.๓๕/๖๗๔/๓๕๐)

⁷⁷¹ เช่น ม.อ.๑๔/๒๕๘/๑๘๑; อัง.อ.๓/๑๗๖; นิท.อ.๒/๓๐

⁷⁷² รวมถึงโลกียะด้วย เช่น ลอ.๑/๔๓; ๓/๔๑๕

⁷⁷³ ตัวอย่างที่ไม่ได้ใช้ในความหมายอย่างนี้ เช่น ชุ.ชา.๒๗/๑๗๑/๕๕; ๓๕๗/๙๙; ๕๙๓/๑๔๓; ๑๐๒๗/๒๒๐; ๑๘๙๘/๓๗๒; ในกรณีเช่นนี้ อรรถกถาอธิบายว่า อริยะมี ๔ ประเภท คือ ๑. อาจารย์อริยะ อารยชนโดยความประพฤติ คือผู้ดำรงอยู่ในหลักแห่งความดีงาม ๒. ทัสสนอริยะ อารยชนโดยรูปร่างลักษณะอาการที่เห็นแล้วน่านิยมเลื่อมใส ๓. ลิงคอริยะ อารยชนโดยเพศ คือหนุ่มครองเพศเป็นสมณะ ๔. ปฏิเวธอริยะ อารยชนโดยการตรัสรู้ ได้แก่ พระพุทเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพุทเจ้าสาวก ดู ชุ.อ.๓/๕๕; ๔/๑๒; ๕/๑๖๗; ๖/๒๖๙ เป็นต้น

ทั้งนี้ ไม่ใช่ศีลธรรมที่ประพฤติตามคําสั่งของเจ้าหน้าที่ผู้ผูกขาดศาสนา ผู้ล่อและล่อด้วยผลตอบแทน แก่ผู้หวังประโยชน์ส่วนตัวในรูปต่างๆ ซึ่งศีลธรรมจะบิดเบือนแปรรูปไปได้ต่างๆ ตามความพอใจของเจ้าหน้าที่ผูกขาดศาสนานั้นๆ ดังเช่นศีลธรรมแบบพิธีบูชาบุญของพวกพราหมณ์เป็นตัวอย่าง

ทักษิณเอย แปลว่า ผู้ควรแก่ทักษิณา⁷⁷⁴ มาจากคำว่า “ทักษิณา” ซึ่งตรงกับสันสกฤตว่า “ทักษิณา” ตามความหมายเดิมในศาสนาพราหมณ์ หมายถึง ค่าตอบแทนการประกอบพิธี เฉพาะอย่างยิ่งพิธีบูชาบุญ มีกำหนดไว้ในพระเวท ได้แก่ ทรัพย์สินเงินทอง ของใช้ เตียงตั้งเครื่องนุ่งนอน ยวดยาน ธัญญาหาร สัตว์เลี้ยงทั้งหลาย เหล่าสาวสวยยุวารี ตลอดจนที่ดินหรือดินแดนบางส่วนในราชอาณาจักร

ยังเป็นบุญพิธีที่ยิ่งใหญ่ขึ้นเท่าใด ทักษิณาก็มีมูลค่ามากมายมหาศาลขึ้นเพียงนั้น เช่น ในพิธีอัฐเมธ พระราชาจะจัดสรรพระราชทานทรัพย์สมบัติที่กวาดเก็บจากดินแดนที่ปราบลงได้ ตลอดจนนางสนมกำนัลในเป็นทักษิณาให้แก่ผู้ประกอบพิธี

“ทักษิณเอย” หรือผู้ควรแก่ทักษิณา ในที่นี้ ก็คือ พวกพราหมณ์ทั้งหลาย เพราะเป็นชนพวกเดียวที่ประกอบบุญพิธีได้

เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จออกประกาศพระศาสนาแล้ว พระองค์ได้ทรงสอนให้ล้มเลิกพิธีบูชาบุญ ทรงนำคำว่า “บุญ” และ “ทักษิณา” มาใช้ในความหมายใหม่

บุญ กลายเป็นวิธินำเพ็ญทานโดยไม่มีการเบียดเบียนคนและสัตว์

ส่วน *ทักษิณา* หมายถึงสิ่งของที่ควรให้ หรือของที่ควรสละเป็นทาน หรือสิ่งที่บริจาคให้ด้วยศรัทธา⁷⁷⁵ ไม่ใช่เป็นค่าตอบแทนหรือของตอบแทน หากจะเรียกว่าเป็นการตอบแทน ก็ต้องหมายถึงตอบแทนคุณความดี แต่ควรจะกล่าวว่า ของบูชาคุณความดีมากกว่า และทักษิณาในกรณีนี้ ก็มีใช้ของเพริศพิริ้งโศฬารเลยขอบเขต เป็นเพียงปัจจัย ๔ อย่างเรียบง่าย ๆ ง่าย ๆ พอเป็นเครื่องอาศัยที่จำเป็นของชีวิตเท่านั้น

ทักษิณเอย หรือผู้ควรแก่ทักษิณาในกรณีนี้ ก็ได้ฝึกรวมตนในทางความประพฤติและคุณธรรมต่างๆ อย่างเพียบพร้อม กลายเป็นตัวอย่างแห่งชีวิตที่ดั่งงามและมีความสุข จนกระทั่งว่า แม้เพียงการมีบุคคลเช่นนี้อยู่ในโลก ก็เป็นประโยชน์แก่มวลมนุษยย์คุ้มค่าอยู่แล้ว

ยิ่งบุคคลเช่นนี้จาริกเผยแพร่ธรรม ด้วยการไปปรากฏตัวแสดงชีวิตแบบอย่างเช่นนั้นให้เห็นกว้างขวางออกไป หรือแสดงคำสอนแนะนำผู้อื่นเพื่อเข้าถึงชีวิตเช่นนั้นด้วยตนเองบ้าง ก็ยิ่งเป็นประโยชน์ล้ำค่า เกินกว่าราคาของสิ่งตอบแทนใดๆ และบุคคลเช่นนี้ย่อมไม่เรียกร้องหรือหวังผลตอบแทนใดๆ ด้วย อาศัยปัจจัยสี่แต่พอดำรงชีวิตอยู่ได้เท่านั้น

ของที่ให้เพื่อความดำรงอยู่ของบุคคลเช่นนี้แหละ คือ ทักษิณา และบุคคลเช่นนี้ ย่อมทำให้ทักษิณานั้นมีผลมาก เพราะเป็นทักษิณาที่ช่วยให้คุณธรรมความดีงาม และตัวอย่างที่เป็นอยู่มีอยู่จริงแห่งชีวิตที่มีความสุข ยังปรากฏอยู่ในโลกได้ และเป็นประโยชน์กว้างขวางออกไป บุคคลเช่นนี้ จึงชื่อว่าเป็นผู้ควรแก่ทักษิณา เพราะทำให้ทักษิณามีผลมาก และได้ชื่อต่อไปว่าเป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก⁷⁷⁶ เพราะเป็นทั้งองกามขึ้น และขจรขยายออกไปแห่งความดีงามต่างๆ ที่จะทำให้เกิดประโยชน์สุขนานับการแก่ชาวโลกทั้งปวง⁷⁷⁷

⁷⁷⁴ จาก ทักษิณา + เณยฺย ปัจจัยในตัดทิต = ทักษิณเอย แปลงรูปเป็นไทย → ทักษิณเอย.

⁷⁷⁵ อรรถกถาว่า ของที่เขาให้โดยเชื่อกรรมและวิบากแห่งกรรม มิได้คำนึงว่า ท่านผู้นี้จะได้ช่วยรักษาโรคให้แก่เรา หรือจะได้ช่วยรับใช้เดินเรื่องให้เรา เป็นต้น (ดู ขุททก.อ.๒๐๐); บางแห่งว่า ของที่เขาเชื่อปรโลกแล้วพึงให้ (เช่น วิสุทธิ.๑/๒๘๒; อิติ.๑.๑๗๗; วินย.ฎีกา ๒/๑๒๑ เป็นต้น)

⁷⁷⁶ อนุตตรํ ปุณฺณกุเขตฺตํ โลกสุตฺต

⁷⁷⁷ ดูประกอบที่ ที.อ.ม/๒๔๒; อัง.อ.ม/๒๐๔; วินย.ฎีกา ๒/๑๒๑ เป็นต้น

แม้แต่ครูอาจารย์ผู้สอนความรู้สามัญส่วนบุคคล ชาวโลกยังมอบค่าตอบแทนให้อย่างคั่งคั่งแล้ว โฉนจะมอบเครื่องอาศัยดำรงชีวิตเพียงเล็กน้อยให้แก่ผู้สอนความดีงามหรือธรรมแก่โลกไม่ได้

ยิ่งในสมัยปัจจุบัน ผู้ที่ทำงานผลิตเพื่อทำลาย หรืองานผลิตที่มีค่าเป็นการทำลาย (ไม่ว่าจะทำลายเศรษฐกิจ ทำลายสภาพธรรมชาติ หรือทำลายความดีงามของมนุษยชาติก็ตาม)⁷⁷⁸ พวกนี้ได้รับการพะเนาะด้วยผลตอบแทนอย่างฟุ้งเฟ้อเหลือล้น โฉนชาวโลกจะจุนเจือบุคคลผู้รักษาโลกและรักษาความดีงามของโลกด้วยการชะลอการผลิตและชะลอการบริโภคบ้างไม่ได้ และถ้าจะเปรียบเทียบกันแล้ว ทักซิไณยบุคคลเหล่านี้ ซึ่งเป็นผู้บริโภคเพียงเท่าที่จำเป็น ย่อมทำให้เกิดความสิ้นเปลืองแก่โลกเพียงเล็กน้อย เรียกได้ว่า เป็นผู้เอาจากโลกแต่น้อย และเป็นผู้ให้แก่โลกอย่างมากมาย

อนึ่ง ลักษณะการให้ทักซิณา ก็ต่างจากการให้สิ่งตอบแทน หรือการให้ด้วยเสนหากันของชาวโลก กล่าวคือ ไม่ได้ให้ด้วยความรู้สึกผูกพันหรือเกี่ยวข้องส่วนตัวว่า ท่านผู้นี้ได้ช่วยเหลือหรือได้ทำการนี้ให้แก่เรา หรือว่าเราให้แล้ว ท่านผู้นี้จะได้ทำสิ่งนี้ๆ ให้แก่เรา แต่ให้ด้วยศรัทธาในหลักหรือพลังแห่งความดีงาม ตั้งจิตสำนึกว่า เราให้แก่ท่านนี้ ซึ่งเป็นผู้หนึ่งในหมู่สงฆ์ หรือเราให้แก่ท่านผู้ธำรงความดีงามของโลกไว้

อย่างไรก็ดี ทักซิไณยบุคคลนั้น จะต้องเป็นทักซิไณยที่แท้ คือทรงไว้ซึ่งคุณธรรมความดีงามที่ทำให้เป็นทักซิไณยบุคคลจริง ดังที่จะกล่าวต่อไป

ผู้ใดไม่ได้เป็นทักซิไณยแท้จริง ท่านถือว่ายังไม่มิลิทธิสมบุญธรรมที่จะรับทักซิณาของชาวโลกมาบริโภค เช่น ภิกษุสามเณร แม้จะมีความประพฤติดีงาม เป็นผู้มีศีล และตั้งใจปฏิบัติธรรม แต่ตราบไต่ที่ยังเป็นปุถุชนอยู่ การที่ภิกษุสามเณรนั้นรับอาหารบิณฑบาตของชาวบ้านมาฉัน ท่านถือว่าเป็นการบริโภคอย่างหนึ่ง คือเป็นหนึ่งต่อชาวโลก ควรจะเร่งปลดเปลื้องหนี้เสีย ด้วยการใส่ใจปฏิบัติธรรมให้บรรลุความเป็นทักซิไณยบุคคล

ตัวอย่างเช่น พระมหากัสสปเถระกล่าวว่า ท่านบริโภคอาหารของชาวแคว้นแคว้นอย่างหนึ่งอยู่ ๗ วัน จึงได้รู้แจ้งธรรม⁷⁷⁹ หมายความว่า เมื่อท่านบวชแล้ว ก็ได้พยายามปฏิบัติธรรม แต่ก็ใช้เวลาเป็นปุถุชนอยู่ถึง ๗ วัน จึงบรรลุอรหัตผล และจึงได้เป็นทักซิไณยบุคคล ผู้สมควรแก่ของที่ชาวบ้านมีศรัทธาถวาย

ส่วนในชั้นอรรถกถา ท่านจำแนกการบริโภคของภิกษุสามเณร ซึ่งเป็นผู้รับทักซิณาของชาวบ้านมาฉันและใช้สอยว่ามี ๔ อย่าง ดังนี้

พวกที่ ๑ ได้แก่ ผู้ที่มีศีล ไม่มีคุณความดีสมควรแก่ภาวะของตน คงมีแต่การนุ่งห่ม เป็นต้น และอาการภายนอกที่เป็นเครื่องหมายเพศ บุคคลเช่นนี้ เป็นผู้ไม่มีสิทธิในทักซิณา การรับทักซิณามาฉันและใช้สอยของผู้เช่นนี้ เรียกว่าเป็น *ภะยยบริโภค* คือบริโภคอย่างขโมย หรือแอบลักเขากิน

พวกที่ ๒ คือ ผู้ที่มีศีล แต่เมื่อบริโภคปัจจัยสี่ ไม่ได้พิจารณา เช่น ฉันอาหารไม่พิจารณาว่า เราฉันเพียงเพื่อให้อาหารดำรงอยู่ได้ ยังชีวิตให้เป็นไป ให้มีสุขภาพเกื้อหนุนแก่การปฏิบัติธรรม มิใช่ฉันเพื่อโก้เก๋สนุกสนานติดในรส เป็นต้น การบริโภคอย่างนี้ เรียกว่าเป็น *อิมบริโภค* คือบริโภคอย่างหนึ่ง แต่ถ้าบริโภคโดยพิจารณาไม่เชื่อว่าเป็นหนึ่ง (เขากว่าในบาลีที่ว่า ตราบไต่ที่ยังเป็นปุถุชน ย่อมเชื่อว่าบริโภคอย่างหนึ่ง)

⁷⁷⁸ การผลิต ตามความหมายที่เข้าใจกันทั่วไป มักเป็นการทำลายไปด้วยพร้อมกัน ไม่มากก็น้อย ไม่ด้านใดก็ตามหนึ่ง จนพูดได้ว่า การผลิตคือรูปหนึ่งของการทำลาย และมีบ่อยครั้งที่ค่าในส่วนที่ถูกทำลายมากกว่าค่าในส่วนที่ผลิต ดังนั้น จึงน่าจะถึงเวลามาพิจารณา ทบทวนกันใหม่ เกี่ยวกับความหมายของ การทำงาน การใช้แรงงาน และการผลิต ด้วยทัศนะทางเศรษฐกิจที่กว้างขวางกว่าเดิม

⁷⁷⁹ ส.น. ๑๖/๕๒๔/๒๖๐

พวกที่ ๓ คือพระเสขะ หรือทักษิโณยบุคคล ๗ พวกแรก (ในจำนวน ๘ ที่จะกล่าวต่อไป) เมื่อรับทักษิณามาริโภาค การบริโภาคของท่าน เรียกว่า ทายัชชบริโภาค แปลว่า บริโภาคฐานทายาท หรือมีสิทธิโดยชอบธรรม ในฐานะที่เป็นทายาทของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นทักษิโณยบุคคลสูงสุด

พวกที่ ๔ ได้แก่ พระอรหันต์ทั้งหลาย ซึ่งเป็นผู้พ้นจากความเป็นทาสแห่งตัณหาแล้ว เป็นผู้มีความดีสมควรแก่ของถวายอย่างแท้จริง มีสิทธิสมบูรณ์ในการรับและบริโภาคทักษิณา การบริโภาคของพระอรหันต์ ท่านเรียกว่า สามิบริโภาค คือบริโภาคฐานเป็นเจ้าของ⁷⁸⁰

ตามที่ว่านี้ สามารถสรุปได้ว่า การใช้คำว่าทักษิโณยเป็นการเน้นความหมายทั้งในแง่เศรษฐกิจและสังคม

คติเกี่ยวกับทักษิณา และทักษิโณยนี้ (รวมทั้งเรื่องทานบางแง่) รวมอยู่ในหลักการใหญ่ทางสังคมข้อหนึ่งของพระพุทธศาสนา คือการให้มีชุมชนอิสระอยู่ชุมชนหนึ่งในสังคมมนุษย์ ซึ่งไม่ขึ้นต่อระบบต่างๆ ในสังคมส่วนใหญ่ ชุมชนนี้แลงเอาความเป็นอิสระของตน ด้วยการไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับผลประโยชน์ต่างๆ ในสังคม และไม่ร่วมกับสถาบันต่างๆ ที่กำหนดกันไว้ของสังคมนั้นโดยตรง

ชุมชนนี้มีระบบความเป็นอยู่ของตนเอง ที่อาศัยความมีจิตใจอิสระเป็นพื้นฐาน และเกื้อกูลแก่สังคมด้วยการดำรงสืบทอดธรรมให้แก่สังคม และด้วยระบบชีวิตที่เป็นอิสระนั้น สมาชิกของชุมชนนี้ ไม่รับเอาผลประโยชน์ตอบแทนการทำงานของตน เป็นอยู่เพียงด้วยทักษิณาดังเกิดจากการเจียดส่วนอุทิศบูชาธรรม (หมายถึงการฝึกหัดขัดเกลากิเลส เช่นความโลภ เป็นต้น และช่วยอุดหนุนการดำรงสืบทอดธรรม) ของคนในสังคมใหญ่ ในรูปที่เรียกว่าบิณฑบาต เป็นต้น โดยไม่ทำให้เกิดความกระทบกระเทือนแก่ความเป็นอยู่หรือชีวิตประจำวันของเขา เป็นเหมือนหมูฝูงที่เที่ยวสัญจรไปเก็บรวบรวมเกสรและน้ำหวานจากนานาพรรณไม้มานำมาทำน้ำผึ้งและสร้างรังของตน โดยไม่ทำดอกไม้ให้ชอกช้ำ แมแต่สีและกลิ่นก็ไม่ให้เสื่อมเสีย⁷⁸¹ พร้อมกันนั้น ก็ช่วยให้พืชพรรณต่างๆ เจริญงอกงามขยายพันธุ์แพร่หลายออกไป

สมาชิกของชุมชน คือ “สังฆะ” (พระสงฆ์) นี้ อาศัยผู้อื่นทุกๆ ไปเป็นอยู่ จึงมีพันธะโดยธรรม และจึงเป็นอิสระ ที่จะประพฤติเพื่อประโยชน์สุขของคนทุกๆ ไป ชีวิตของท่าน ขึ้นต่อทุกคน แต่ไม่ขึ้นต่อใครเลย ท่านอาศัยทุกคน จึงเป็นของทุกๆ คน แต่ไม่เป็นคนของใครเลย

ในสังคมที่จัดสรรความเป็นอยู่โดยชอบแล้ว ไม่เพียงมีคนยากไร้⁷⁸² จึงไม่มีคนขอทาน ในสังคมเช่นนั้น จะมีแต่สมาชิกของชุมชนอิสระนี้พวกเดียว ที่ถือว่าตนเป็นอยู่โดยอาศัยผู้อื่น ด้วยทักษิณา เช่นบิณฑบาต โดยที่บิณฑบาตนั้นหาใช่เป็นการขอทานแต่อย่างใดไม่

หลักการทางสังคมในเรื่องชุมชนอิสระ ที่เป็นส่วนผนวกอันจำเป็นสำหรับสังคมที่ตั้งงามอย่างนี้ ยังไม่มีในลัทธินิยมทางสังคม เศรษฐกิจ หรือการเมืองอื่นใด หลักการนี้มีรายละเอียดอย่างไร การบิณฑบาต เป็นต้น มีความหมายแท้จริงอย่างไร เป็นเรื่องใหญ่ที่จะต้องแยกกล่าวไว้เป็นบทหนึ่งต่างหาก ตามแต่จะมีโอกาสต่อไป

เกณฑ์จำแนกประเภททักษิโณย หรืออริยบุคคลนั้น ว่าโดยหลักใหญ่ มี ๒ วิธี คือ แบ่งแบบ ๘ (แบ่งตามขั้นหรือระดับที่กำจัดกิเลสได้ หรืออาจเรียกว่า แบ่งแบบลบ) และ แบ่งแบบ ๗ (แบ่งตามคุณธรรม หรือข้อปฏิบัติที่ให้เข้าถึงระดับหรือขั้นนั้นๆ จะเรียกว่า แบ่งแบบบวก ก็ได้)

⁷⁸⁰ วินย.อ.๒/๒๒๙; ม.อ.๓/๓๑๘; ส.อ.๒/๒๕๐; อัง.อ.๑/๗๔; วิสุทฺธิ.๑/๕๓; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๑/๑๐๗

⁷⁸¹ ดู ขุ.ธ.๒๕/๑๔/๒๑

⁷⁸² ดู จักกวัตติสูตร, ที.ปา.๑๑/๓๕/๖๕

แบบที่ ๑ ทักขิโณยบุคคล ๘ หรือ อริยบุคคล ๘

เกณฑ์แบ่งแบบนี้ จัดตามกิเลสคือสังโยชน์ที่ละได้ในแต่ละขั้น พร้อมไปกับความก้าวหน้าในการบำเพ็ญไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ดังนั้นจึงควรรู้จักสังโยชน์ไว้ก่อน

“สังโยชน์” แปลตามศัพท์ว่า เครื่องผูก หมายถึง กิเลสที่ผูกใจสัตว์ หรืออกุศลธรรมที่ผูกมัดสัตว์ไว้กับทุกข์ในสังสารวัฏฏ์ เหมือนผูกเทียมล้อตัวไว้กับรถ มี ๑๐ อย่าง คือ⁷⁸³

ก. **โอรัมภาคิยสังโยชน์** (สังโยชน์เบื้องต่ำ หรือชั้นหยาบ) ๕ อย่าง คือ

๑. **สักกายทิฏฐิ** ความเห็นว่าเป็นตัวของตน ความเห็นที่ยังติดแน่นในสมมติว่าเป็นตัวตน เราเขา เป็นนั่นเป็นนี่ มองไม่เห็นสภาพความจริง ที่สัตว์บุคคลเป็นเพียงองค์ประกอบต่างๆ มาประชุมกันเข้า ทำให้มีความเห็นแก่ตัวในชั้นหยาบ และความรู้สึกระหอบกระหังบีบคั้นเป็นทุกข์ได้รุนแรง⁷⁸⁴
๒. **วิภิจจฉา** ความลังเล สงสัย เคลือบแคลงต่างๆ เช่น สงสัยในพระศาสนา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ในสิกขา ในเรื่องที่มาที่ไปของชีวิต ในปฏิจลสมุพบาท เป็นต้น ทำให้ไม่มั่นใจ ไม่เข้มแข็งแกล้วกล้าที่จะดำเนินชีวิตตามหลักธรรม ด้วยความมีเหตุผล และในการที่จะเดินหน้าแนวตั้งไปในอริยมรรคา
๓. **ลิลัพพตปรามาส** ความถือมั่นถือถือคือความยึดถือถือผิดพลาดไปว่า จะบริสุทธิ์ จะหลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและพรต ได้แก่การถือศีล ระเบียบ แบบแผน บทบัญญัติ และข้อปฏิบัติต่างๆ โดยสักว่าทำตามๆ กันไปอย่างงมงาย เห็นเป็นขลังหรือศักดิ์สิทธิ์ ติดอยู่แค่รูปแบบหรือพิธีรีตอง ก็ดี ถือด้วยดีถนอม และทิฏฐิ คือปฏิบัติเพราะอยากได้ผลประโยชน์ตอบแทนอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือเพราะเห็นว่าจะทำให้ได้เป็นนั่นเป็นนี่ ก็ดี ไม่เป็นไปตามความหมายและความมุ่งหมายที่แท้จริงของศีลและพรต ทำให้เขวออกนอกกลุ่มนอกทาง หรือเลยเถิดไป เป็นอย่างศีลและพรตของนักบำเพ็ญตบะ เป็นต้น ไม่เข้าสู่อริยมรรค⁷⁸⁵
๔. **กามราคะ** ความติดใจใคร่ในกาม ความอยากได้ใฝ่หาในเรื่องรูป เสียง กลิ่น รส และโณภูณูปพะ ที่ชอบใจ
๕. **ปฏิฆะ** ความกระหอบกระหังในใจ ความหงุดหงิดขัดเคือง หรือยุ่งงำใจ

ข. **อุทัมภาคิยสังโยชน์** (สังโยชน์เบื้องสูง หรือชั้นละเอียด) ๕ อย่าง คือ

๖. **รูปราคะ** ความติดใจในรูปธรรมอันประณีต เช่น ติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน พอใจในรสความสุข ความสงบของสมาธิขั้นรูปฌาน ติดใจปารัตนาในรูปภพ เป็นต้น
๗. **อรูปราคะ** ความติดใจในอรูปธรรม เช่น ติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌานติดใจปารัตนาในอรูปภพ เป็นต้น
๘. **มานะ** ความถือตัว ความสำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ เช่นว่า สูงกว่าเขา เท่าเทียมเขา ต่ำกว่าเขา เป็นต้น
๙. **อุทธัจจะ** ความฟุ้งซ่าน จิตใจไม่สงบ ว้าวุ่น ซัดส่าย คิดพล่านไป
๑๐. **อวิชชา** ความไม่รู้จริง ไม่รู้เท่าทันสภาวะ ไม่เข้าใจกฎกรรมดาแห่งเหตุและผล หรือไม่รู้อริยสัง

⁷⁸³ เช่น ส.ม.๑๙/๓๔๙/๙๐; อัง.ทสก.๒๔/๑๓/๑๘; อภิ.วิ.๓๕/๕๗๖/๕๐๙; ที.อ.๑/๓๘๖. (พึงสังเกตว่า ในบาลีทั่วไป สังโยชน์ข้อ ๔ และ ๕ เป็น กามฉันทะ และพยาบาท เฉพาะที่ อัง.ติก.๒๐/๕๓๔/๓๑๒ เป็น อภิชฌา และพยาบาท แต่ที่เรียนกันมาเป็น กามราคะ และปฏิฆะนั้น ก็เพราะถือตามคัมภีร์ชั้นรอง และคัมภีร์รุ่นอรรถกถาฎีกา เช่น ขุ.ปฎิ.๓๑/๕๓๕/๔๓๖; วิสุทฺธิ.๓/๓๓๔; สงคท.๔๐ เป็นต้น)

⁷⁸⁴ คำจำกัดความตามแบบว่า มองเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร หรือวิญญาณ เป็นต้น, มองเห็นตน มีรูป มีเวทนา มีสัญญา มีสังขาร หรือมีวิญญาณ, มองเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร หรือวิญญาณ ในตน, หรือมองเห็นตน ในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร หรือในวิญญาณ (ดู ม.มู.๑๒/๕๐๗/๕๔๘; ส.สพ.๑๘/๕๕๐/๓๕๔; อภิ.ส.๓๔/๖๗๑/๒๖๒; อภิ.วิ.๓๕/๙๓๒/๔๙๓)

⁷⁸⁵ ลิลัพพตปรามาส ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

ทักษิณบุญคุณ หรือพระอริยบุคคล ๘ นั้น ว่าโดยระดับหรือขั้นตอนใหญ่แล้ว ก็มีเพียง ๔ และสัมพันธ์กับการละสังโยชน์ ดังนี้⁷⁸⁶

ก. **พระเสขะ** (ผู้ยังต้องศึกษา) หรือ **สอุปาทิเสสบุคคล** (ผู้ยังมีเชื้อคืออุปาทานเหลืออยู่) คือ

๑. **พระโสดาบัน** ผู้ถึงกระแสคือเข้าสู่มรรค เดินทางถูกต้องอย่างแท้จริง หรือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว⁷⁸⁷ เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส⁷⁸⁸
๒. **พระสกทาคามี** ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็จะกำจัดทุกข์ได้สิ้น เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา นอกจากละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นได้แล้ว ยังทำราคะ โทสะ และโมหะ ให้เบาบางลงไปอีกต่อจากขั้นของพระโสดาบัน⁷⁸⁹
๓. **พระอนาคามี** ผู้จะบรรลุนิพพานในที่ผุดเกิดขึ้น ไม่เวียนกลับมาอีก เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ แต่ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้อีก ๒ ข้อ คือ กามราคะ และปฏิฆะ (รวมเป็นละสังโยชน์เบื้องต้นได้ครบ ๕ ข้อ)

ข. **พระอเสขะ** (ผู้ไม่ต้องศึกษา) หรือ **อนุปาทิเสสบุคคล** (ผู้ไม่มีเชื้อคืออุปาทานเหลืออยู่เลย) คือ

๔. **พระอรหันต์** ผู้ควร (แก่ทักษิณหรือการบูชาพิเศษ) หรือผู้หักงำแห่งสังสารจักรได้แล้ว เป็นผู้สิ้นอาสวะ เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในสิกขาทั้งสาม คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ละสังโยชน์เบื้องสูงได้อีกทั้ง ๕ ข้อ (รวมเป็นละสังโยชน์หมดทั้ง ๑๐)

พระเสขะ แปลว่า ผู้ยังต้องศึกษา คือยังมีกิจเกี่ยวกับการฝึกฝนอบรมตนที่จะต้องทำต่อไปอีก จึงได้แก่ทักษิณบุญคุณ ๓ ระดับต้น ซึ่งจะต้องปฏิบัติในสิกขา เพื่อละสังโยชน์ และบรรลุธรรมสูงขึ้นไป จนถึงเป็นพระอรหันต์ ส่วนพระอเสขะ แปลว่า ผู้ไม่ต้องศึกษา คือทำกิจเกี่ยวกับการฝึกฝนอบรมตนเสร็จสิ้นแล้ว บรรลุประโยชน์ตนแล้ว ไม่ต้องปฏิบัติในสิกขาต่อไป ไม่มีกิเลสที่ต้องพยายามละต่อไป และไม่มีภูมิธรรมสูงกว่านั้นที่จะต้องขวนขวายบรรลุอีก จึงได้แก่พระอรหันต์

สอุปาทิเสสบุคคล คือผู้ยังมีอุปาทิเหลืออยู่ คือยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ซึ่งก็หมายถึงยังมีกิเลสเหลืออยู่บ้างนั่นเอง จึงได้แก่ทักษิณบุญคุณ ๓ ระดับต้น ส่วนอนุปาทิเสสบุคคล คือผู้ไม่มีอุปาทิเหลืออยู่ คือไม่มีอุปาทานเหลือ ซึ่งก็หมายถึงว่าไม่มีกิเลสเหลืออยู่เลยนั่นเอง จึงได้แก่พระอรหันต์

พึงสังเกตว่า ในที่นี้ แปลคำอุปาทิ ว่าอุปาทาน คือความยึดมั่นที่เป็นตัวกิเลสเอง⁷⁹⁰ ให้ต่างจากอุปาทิในสอุปาทิเสสนิพพาน และอนุปาทิเสสนิพพาน ซึ่งแปลว่าสิ่งที่ถูกยึดมั่น อันหมายถึงเบญจขันธ์ ความจึงไม่ขัดแย้งกัน

⁷⁸⁶ ทักษิณบุญ ๒ คือ พระเสขะ และพระอเสขะ มาใน อัง.ทุก.๒๐/๒๘๐/๘๐; อัง.ติก.๒๐/๕๒๖/๒๙๗; ทักษิณบุญ หรือพระอริยบุคคล ๔ (เรียกอย่างอื่นบ้าง ไม่ระบุคำเรียกบ้าง) เช่น ที.ล.๙/๒๕๐/๑๙๙; ที.ม.๑๐/๒๓๔/๒๘๕; ที.ปา.๑๑/๘๕/๑๑๗; ๑๑๖/๑๔๕; ม.อ.๑๔/๒๘๕/๑๙๗; อภิ.ป.๓๖/๑๔๐/๒๑๙; ใน อัง.นวก.๒๓/๒๑๖/๓๙๓ จำแนกพระโสดาบันออกอีกเป็น ๓ ประเภท และพระอนาคามีเป็น ๕ ประเภท รวมกับพระสกทาคามีอีก ๑ เป็น สอุปาทิเสสบุคคล ๙ ประเภท

⁷⁸⁷ ดู ล.ม.๑๙/๑๔๓๐-๒/๔๓๔-๕

⁷⁸⁸ อัง.นวก.๒๒/๓๖๑/๔๘๘ ว่า ละราคะ โทสะ โมหะ (อย่างแรง) ที่จะทำให้ไปบายนได้ด้วย

⁷⁸⁹ ขุ.ปฎิ.๓๑/๕๓๕/๔๓๖ ว่า พระสกทาคามี ละสังโยชน์ (อีก) ๒ คือ กามราคะ และปฏิฆะ อย่างหยาบ (และว่า พระอนาคามี ละกามราคะ และปฏิฆะ อย่างละเอียด); คัมภีร์วิสุทธิมคค์ (วิสุทธิ.๓/๓๒๖) ว่า พระสกทาคามี ทำกามราคะ และพยายาม ให้เบาบาง แต่ทั้งหมดนี้ได้รับความเท่ากัน.

⁷⁹⁰ เป็นการแปลตามแนวอรรถกถา เช่น อัง.อ.๓/๒๑๔, ๓๓๓

ในพระสูตรที่แสดงข้อปฏิบัติสำคัญๆ เช่น สติปัฏฐาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ เป็นต้น ในตอนท้ายมักมีพุทธพจน์ที่ตรัสทำนองสรุปแบบส่งเสริมกำลังใจของผู้ปฏิบัติว่า เมื่อได้บำเพ็ญข้อปฏิบัติเหล่านั้นแล้ว พึงหวังผลอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาผล ๒ อย่างนี้ได้ คือ “ทิฏฐิเจว ฐมเม อภยมา, สติ วา อุปาติเสเส อนาคามิตา” (อรหัตผลในปัจจุบัน, หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ ก็เป็นอนาคามี)⁷⁹¹ ซึ่งเห็นได้ชัดว่า คำว่าอุปาทิในกรณีเช่นนี้ หมายถึงอุปาทาน หรือพูดอย่างกว้างๆ ว่า กิเลสนั่นเอง

ทักษิณยบุคคล หรืออริยบุคคล ๘ ก็คือ ทักษิณยบุคคล หรืออริยบุคคล ใน ๔ ระดับข้างต้นนั่นเอง ที่แบ่งซอยออกไประดับละคู่ ดังนี้⁷⁹²

๑. โสตาบัน (ท่านผู้ทำให้แจ้ง คือบรรลู่โสตาปัตติผลแล้ว)
๒. ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสตาปัตติผล
๓. สกทาคามี (ท่านผู้ทำให้แจ้งสกทาคามีผลแล้ว)
๔. ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามีผล^๑
๕. อนาคามี (ท่านผู้ทำให้แจ้งอนาคามีผลแล้ว)
๖. ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอนาคามีผล^๑
๗. อรหันต์ (ท่านผู้ทำให้แจ้งอรหัตตผลแล้ว)
๘. ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอรหัตตผล^๑

ทักษิณยบุคคล ๘ จัดเป็น ๔ คู่ ชุดนี้นี้แล ที่ท่านหมายถึงว่าเป็น สวากสงฆ์ หรือพระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า ที่เป็นอย่างหนึ่งในพระรัตนตรัย หรือเป็นชุมชนในอุดมคติของพระพุทธศาสนา ดังคำในบทสวดสังฆคุณว่า “ยทิท จตตาริ ปุริสยุคานิ, อฆฺส ปุริสปุคฺคตา, เขตส ภควโต สวากสงฺโฆ”⁷⁹³ (ได้แก่คู่บุรุษ ๔ ตัวบุคคล ๘ พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคนี้...) และสวากสงฆ์นี้แล ที่ต่อมานิยมเรียกกันว่า อริยสงฆ์

ในชั้นพระไตรปิฎก พบใช้คำว่า “อริยสงฆ์” แห่งเดียว ในข้อความที่เป็นคาถาในอังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต⁷⁹⁴ คือใช้อริยสงฆ์ เป็นโวพจน์ของสวากสงฆ์ ในคัมภีร์รุ่นอรรถกถาจึงใช้คำว่าอริยสงฆ์กันด้นขึ้น ดังจะเห็นได้ชัดเจนในคัมภีร์วิสุทธิมรรค⁷⁹⁵

เมื่อนิยมเรียกสวากสงฆ์ เป็นอริยสงฆ์แล้ว ก็เรียก ภิกษุสงฆ์ เป็น สมมติสงฆ์ (สงฆ์โดยสมมติ คือ โดยการตกลงหรือยอมรับร่วมกัน ได้แก่ ชุมนุมพระภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป ไม่เจาะจงรูปใดๆ) เป็นอันเข้าคู่กัน (สวากสงฆ์ คู่กับภิกษุสงฆ์, อริยสงฆ์ คู่กับสมมติสงฆ์)

อย่างไรก็ดี การเรียกว่า อริยสงฆ์ และสมมติสงฆ์นี้ นับว่าเป็นการเรียกที่มีหลัก และเป็นการเน้นความหมายที่มีประโยชน์อีกด้านหนึ่งของคำว่าสงฆ์ จึงไม่น่าจะมีข้อขัดข้องใดๆ ในการที่จะใช้กันอย่างแพร่หลาย

⁷⁹¹ ที.ม.๑๐/๓๐๐/๓๕๐; ม.ม.๑๒/๑๕๑/๑๒๖; ม.ม.๑๓/๒๓๙/๒๓๕; ส.ม.๑๙/๖๔๒/๑๗๙; ๑๐๖๘/๓๑๒; ๑๒๑๘/๓๖๖; อ.ป.ญจก. ๒๒/๖๗/๙๓; ๑๒๒/๑๖๑; อ.จ.ทส.๒๔/๕๙/๑๑๕; พ.อ.ติ.๒๕/๒๒๓/๒๖๐; พ.ส.๒๕/๓๙๐/๔๗๓; ๔๐๖/๔๘๒; (อิทธิบาทในอรรถกถา เช่น อิติ.อ.๒๒๑; สุตต.อ.๒/๓๘๙)

⁷⁹² ที.ป.๑๑/๓๔๒/๒๖๗; อ.จ.อ.ญจก.๒๓/๑๔๙/๓๐๑; ในอภิธรรมจัดเป็น ๒ ประเภท คือ มรรคสมังคี ท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรค ๔ และผลสมังคี ท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยผล ๔ (อภิ.ป.๓๖/๑๕๐/๒๓๓)

⁷⁹³ เช่น ม.ม.๑๒/๑๕๑/๑๒๖; อ.จ.ฉก.๒๒/๒๘๑/๓๑๘

⁷⁹⁴ อ.จ.ฉก.๒๒/๓๒๕/๔๑๘

⁷⁹⁵ วิสุทธิ.๑/๒๗๙; วินย.ฎีกา ๑/๒๐ เป็นต้น

เพื่อมองเห็นชัดเจนขึ้น จะแสดงทักษิโณยบุคคล พร้อมด้วยไตรสิกขาที่บำเพ็ญ และสังโยชน์ที่ละได้ให้ดู
ดังนี้

ระดับที่	ทักษิโณยบุคคล	สิกขาที่บำเพ็ญ	สังโยชน์ที่ละได้
1	พระโสดาบัน	ศีลบริบูรณ์ (สมาธิและปัญญา พอประมาณ)	1. สักกายทิฎฐิ 2. วิจิกิจฉา 3. สีลัพพตปรามาส
2	พระสกทาคามี	-----	+ ราคะ โทสะ โมหะเหลือเบาบาง
3	พระอนาคามี	ศีลและสมาธิบริบูรณ์ (ปัญญาพอประมาณ)	4. กามราคะ 5. ปฏิฆะ
4	พระอรหันต์	ศีล สมาธิ ปัญญาบริบูรณ์	6. รูปราคะ 7. อรูปราคะ 8. มานะ 9. อุทธัจจะ 10. อวิชชา

แบบที่ ๒ ทักษิโณยบุคคล ๗ หรือ อริยบุคคล ๗

เกณฑ์แบ่งแบบนี้ จัดตามอินทรีย์ที่แก่กล้าเป็นตัวนำในการปฏิบัติ และสัมพันธ์กับวิโมกข์ ๘ จึงควร
ทราบอินทรีย์ และวิโมกข์ ๘ ก่อน

อินทรีย์ แปลว่า ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจ หมายถึง ธรรมที่เป็นเจ้าการ ในการครอบงำหรือกำราบสิ่งที่เป็น
ปฏิปักษ์ในการปฏิบัติธรรม คือ ความขาดศรัทธา ความเกียจคร้าน ความเพิกเฉยปล่อยปละละเลย ความฟุ้งซ่าน
และการขาดความรู้ ความหลงผิด หรือการไม่ใช้ปัญญา

อินทรีย์เป็นอำนาจที่หนุนนำไปปฏิบัติธรรมก้าวหน้าไปได้ มี ๕ อย่าง คือ ศรัทธา (ความเชื่อ) วิริยะ
(ความเพียร) สติ (ความระลึกได้ หรือครองใจไว้กับกิจที่ทำ) สมาธิ (ความมีจิตตั้งมั่น) และปัญญา (ความรู้ชัด
หรือความเข้าใจ)

ในการปฏิบัติธรรม อินทรีย์แต่ละอย่างของต่างบุคคล จะยิ่งหรือหย่อนไม่เท่ากัน อินทรีย์ที่ทำให้เกิด
ความแตกต่างในการบรรลุธรรม จนเป็นเกณฑ์แบ่งประเภททักษิโณย หรืออริยบุคคล มี ๓ อย่าง คือ สัทธินทรีย์
(อินทรีย์คือศรัทธา) สมานินทรีย์ (อินทรีย์คือสมาธิ) และ ปัญญินทรีย์ (อินทรีย์คือปัญญา)

วิโมกข์ แปลว่า ความหลุดพ้น หมายถึงภาวะที่จิตหลุดพ้นจากธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ทั้งหลาย เพราะจิตนั้น
ยินดียิ่งในอารมณ์ที่กำลังกำหนด จึงโน้มดึงเข้าอยู่ในอารมณ์นั้น ในเวลานั้นจิตปราศจากบาปอกุศลธรรม
ทั้งหลาย จึงเรียกว่าเป็นความหลุดพ้น แต่ก็ยังเป็นเพียงความหลุดพ้นด้วยกำลังสมาธิในฌานสมาบัติ และเป็นไป
ชั่วคราวตราบเท่าที่อยู่ในฌานสมาบัติเหล่านั้น⁷⁹⁶ ไม่ใช่วิมุตติที่เป็นความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์สิ้นเชิง ซึ่ง
เป็นไฉวันของนิพพาน⁷⁹⁷

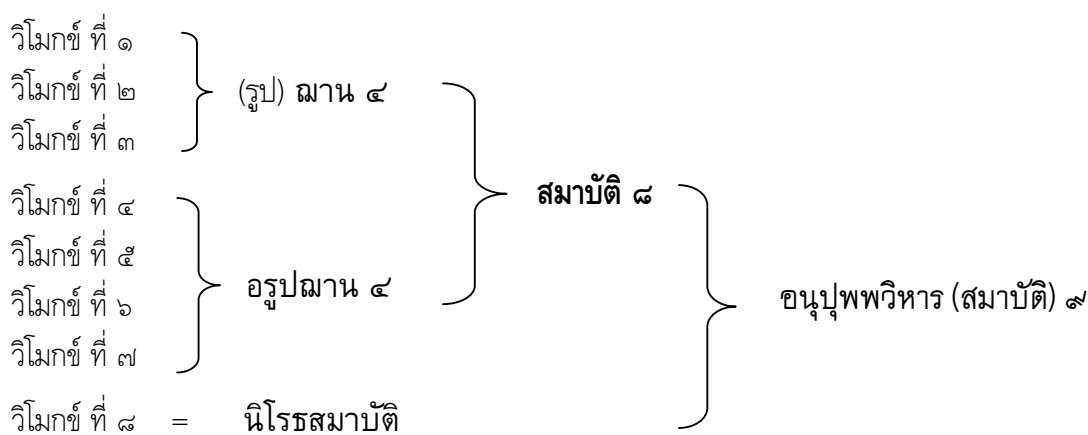
⁷⁹⁶ เว้นแต่วิโมกข์ข้อสุดท้าย คือ ข้อ ๘ (สัญญาเวทิตนโรธ หรือนิโรธสมาบัติ) ซึ่งเป็นวิสัยจำเพาะของพระอนาคามี และพระอรหันต์ ผู้
หลุดพ้นเด็ดขาดตามขั้นตอนของท่านเองอยู่แล้ว

⁷⁹⁷ วิโมกข์ อนุโลมเรียกเป็นวิมุตติได้เฉพาะเมื่อใช้คำว่า เจโตวิมุตติ คือความหลุดพ้นแห่งจิตด้วยกำลังสมาธิ

วิโมกข์มี ๘ อย่าง คือ⁷⁹⁸

๑. ผู้มีรูป มองเห็นรูปทั้งหลาย (หมายถึง รูปฌาน ๔⁷⁹⁹ ของผู้ที่ได้ฌานโดยเจริญกสิณที่กำหนดวัตถุในกายตัว เช่น ลีฬม เป็นต้น เป็นอารมณ์)
๒. ผู้มีอรูปสัญญาภายใน มองเห็นรูปทั้งหลายภายนอก (หมายถึงรูปฌาน ๔ ของผู้ที่ได้ฌานโดยเจริญกสิณ กำหนดอารมณ์ภายนอก)
๓. ผู้มีน้อมใจดังใจไปว่า “งาม” (หมายถึง ฌานของผู้เจริญวรรณกสิณ กำหนดสิ่งที่งามหมดจดเป็นอารมณ์ หรือตามคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ว่า ฌานของผู้เจริญอัปปมัญญา คือ พรหมวิหาร ๔ ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เป็นอารมณ์ ซึ่งทำให้มองเห็นคนสัตว์ทั้งหลาย งดงามน่าชมไปหมด ไม่น่ารังเกียจเลย)
๔. เพราะลวงเสียซึ่งรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะปฏิสมสัญญาดับไป เพราะไม่ใส่ใจในนัตตสัญญา (ความกำหนดหมายภาวะที่เป็นต่างๆ) จึงเข้าถึงอากาศาณัญญาโดยมนสิการว่า อากาศ (ช่องว่าง) หาที่สุดมิได้
๕. เพราะลวงเสียซึ่งอากาศาณัญญาโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงวิญญาณัญญาโดยมนสิการว่า วิญญาณหาที่สุดมิได้
๖. เพราะลวงเสียซึ่งวิญญาณัญญาโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงอากิญจัญญาตนะ โดยมนสิการว่า ไม่มีอะไรเลย
๗. เพราะลวงเสียซึ่งอากิญจัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตนะอยู่
๘. เพราะลวงเสียซึ่งเนวสัญญานาสัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงสัญญาเวทิตนโรธอยู่

ว่าโดยสาระสำคัญ วิโมกข์ ๘ ก็คือ การแสดงสมบัติทั้งหลาย (ครบถึงอนุปปพวิหารสมบัติ ๙) อีกแนวหนึ่งนั่นเอง ดังจะเทียบได้ ดังนี้

ในการปฏิบัติ อินทรีย์จะมาสัมพันธ์กับวิโมกข์ดังนี้ คือ

เมื่อเริ่มปฏิบัติ ผู้ปฏิบัติจะมีสังขารอินทรีย์ หรือ ปัญญาอินทรีย์ อย่างใดอย่างหนึ่งแรงกล้า เป็นตัวนำ

⁷⁹⁸ เช่น ที.ปา.๑๑/๓๕๐/๒๗๖; อัง.อภุจก.๒๓/๑๖๓/๓๑๕ (อธิบายตามแนว ชุ.ปฏิ.๓๑/๔๗๔-๗/๓๕๘-๓๖๑; ที.อ.๒/๑๔๔; ม.อ.๓/๒๓๗; อัง.อ.๓/๓๐๘)

⁷⁹⁹ ฌาน ดู บันทึกพิเศษท้ายบท

ถ้าผู้นั้นไปบำเพ็ญสมณะจนได้วิโมกข์ ก็จะเปลี่ยนไปเป็นสมาธิทริยเป็นหัวหน้า ที่ว่าได้วิโมกข์ในที่นี้ หมายถึงวิโมกข์ที่ ๔ ขึ้นไป (คือได้ถึงอรุณญาณ) ส่วนผู้ที่ยังคงมีสังขัตติยหรือปัญญาทริยเป็นหัวหน้า ก็อาจได้ถึงอรุณญาณที่ ๔ แต่ไม่สามารถได้ออรุณญาณ พุทธคัมภีร์ว่าไม่อาจได้วิโมกข์ (อย่างไรก็ดี ถึงหากจะมีสมาธิทริยเป็นหัวหน้า แต่เมื่อถึงตอนท้ายสุด สมาธิทริยนั้นก็ต้องกลายเป็นฐานให้แก่ปัญญาทริยอยู่ดี ต่างแต่ว่า กว่าถึงตอนนั้น สมาธิทริยก็ได้ช่วยให้เกิดวิโมกข์เสียก่อนแล้ว)

ทักษิณัย หรืออริยบุคคล ๗ สัมพันธ์กับอินทริยและวิโมกข์ ดังจะเห็นได้ต่อไปนี้

อย่างไรก็ดี ตามปกติ ทักษิณัย ๗ นั้น ท่านแสดงตามลำดับจากชั้นสูงลงมาต่ำ แต่ในที่นี้ เพื่อให้เข้ากับแบบที่ ๑ จึงจะแสดงจากชั้นต่ำขึ้นไปหาชั้นสูง ดังนี้

ก. พระเสขะ หรือ สอุปาทิเสสบุคคล

๑. *สังฆานุสสาวี* (ผู้เล่นไปตามศรัทธา หรือผู้เล่นตามไปด้วยศรัทธา) ได้แก่ ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล ที่มีสังขัตติยแรงกล้า อบรมอริยมรรคโดยมีศรัทธาเป็นหัวหน้า (ท่านผู้นี้ ถ้าบรรลุผลแล้วกลายเป็นสังฆานุสสาวี)
๒. *อิมมานุสสาวี* (ผู้เล่นไปตามธรรม หรือผู้เล่นตามไปด้วยธรรม) ได้แก่ ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล ที่มีปัญญาทริยแรงกล้า อบรมอริยมรรคโดยมีปัญญาเป็นหัวหน้า (ท่านผู้นี้ ถ้าบรรลุผลแล้วกลายเป็นทิวฐิปัตตะ)
๓. *สังฆานุสสาวี* (ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา) ได้แก่ ผู้ที่เข้าใจอริยสังขธรรมถูกต้องแล้ว เห็นธรรมที่พระตถาคตประกาศโดยแจ่มชัด ประพฤติปฏิบัติถูกต้องดี และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัง) ด้วยปัญญา แต่มีศรัทธาเป็นหัวหน้า (หมายถึงผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้วขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหัตตผล ที่มีสังขัตติยแรงกล้า; ท่านผู้นี้ ถ้าบรรลุอรหัตตผล กลายเป็นปัญญาวิมุต)
๔. *ทิวฐิปัตตะ* (ผู้บรรลุสัมมาทิวฐิ) ได้แก่ ผู้ที่เข้าใจอริยสังขธรรมถูกต้องแล้ว เห็นธรรมที่พระตถาคตประกาศโดยแจ่มชัด ประพฤติปฏิบัติถูกต้องดี และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัง) ด้วยปัญญา (หมายถึงผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้วขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหัตตผล ที่มีปัญญาทริยแรงกล้า; ท่านผู้นี้ ถ้าบรรลุอรหัตตผล กลายเป็นปัญญาวิมุต)
๕. *กายสิกข์* (ผู้เป็นพยานด้วยนามกาย หรือผู้ประจักษ์กับตัว) ได้แก่ ผู้ที่ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยกาย และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัง) ด้วยปัญญา (หมายถึง ผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้วขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหัตตผล ที่มีสมาธิทริยแรงกล้า; ท่านผู้นี้ ถ้าบรรลุอรหัตตผล กลายเป็นอุภาโตภาควิมุต)

ข. พระอเสขะ หรือ อนุปาทิเสสบุคคล

๖. *ปัญญาวิมุต* (ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา) ได้แก่ ท่านผู้มีได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยกาย แต่อาสวะทั้งหลายสิ้นไปแล้ว เพราะเห็น (อริยสัง) ด้วยปัญญา (หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาเป็นหัวหน้ามาโดยตลอด จนสำเร็จ)
๗. *อุภาโตภาควิมุต* (ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน) ได้แก่ท่านผู้มีได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยกาย และอาสวะทั้งหลายก็สิ้นไปแล้ว เพราะเห็น (อริยสัง) ด้วยปัญญา (หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณะมาเป็นอย่างดีมาก่อนแล้ว จึงใช้สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อ จนสำเร็จ)

เพื่อให้มองเห็นชัดเจนขึ้น จะแสดงทักษิโณย หรืออริยบุคคล ๗ นั้น⁸⁰⁰ โดยสัมพันธ์กับอินทรีย์ที่แรงกล้า และการสัมผัสวิโมกข์ พร้อมทั้งเทียบกับทักษิโณยบุคคลในชุดแรกไว้ด้วย ดังนี้⁸⁰¹

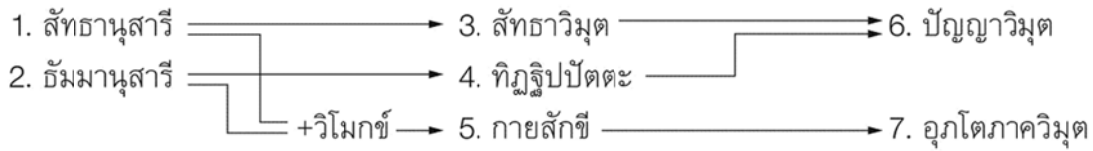
ทักษิโณยบุคคล 7	อินทรีย์ที่แรงกล้า	วิโมกข์ 4 - 8	ทักษิโณยบุคคล 8
1. สัทธานุสारी	สัทธา	—	1. ผู้ปฏิบัติเพื่อโสดาปัตติผล
2. ธัมมานุสारी	ปัญญา	—	2. พระโสดาบัน
3. สัทธาวิมุต	สัทธา	—	3. ผู้ปฏิบัติเพื่อสกทาคามีผล
4. ทิฏฐิปปัตตะ	ปัญญา	—	4. พระสกทาคามี
5. กายสักขี	สมาธิ	ได้	5. ผู้ปฏิบัติเพื่ออนาคามีผล
6. ปัญญาวิมุต	ปัญญา	—	6. พระอนาคามี
7. อุภโตภาควิมุต	สมาธิ	ได้	7. ผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัตตผล
			8. พระอรหันต์

⁸⁰⁰ ตามบัญญัติข้างบนนั้น มีหลักมาใน ที.ปา.๑๑/๘๐/๑๑๕; ๓๓๖/๒๖๖; อจ.สตุตทก.๒๓/๑๔/๑๐; ๕๓/๗๗; พุ.ปฏิ.๓๑/๔๕๓/๓๘๐; แต่ในบัญญัติข้างบน นี้ แสดงความหมายตามคัมภีร์บุคคลบัญญัติ (อภิ.ป.๓๖/๑๕๑/๒๓๔) ส่วนในพระสูตร ข้อความที่อธิบายต่างออกไป จึงนำมาลงสำหรับเทียบในเชิงอรรถต่อไปนี้ (จาก ม.ม.๑๓/๒๓๐/๒๒๙) และพึงทราบด้วยว่า มิถอยคำบางตอนในพระสูตรนี้ที่ไม่ตรงกันในพระไตรปิฎกต่างฉบับ (เช่น ระหว่างฉบับอักษรไทย กับฉบับอักษรโรมัน)

๑. *สัทธานุสारीบุคคล* ได้แก่ ผู้มิได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด คือเลयरูปสมาบัติไปเป็นอรูปรูปสมาบัติ แต่อาสวะบางส่วนของเธอก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา และเธอพอมีความเชื่อความรักในพระตถาคต นอกจากนั้น เธอยังมีธรรมเหล่านี้ด้วย คือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญาินทรีย์
๒. *ธัมมานุสारीบุคคล* ได้แก่ ผู้มิได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด คือเลयरูปสมาบัติไปเป็นอรูปรูปสมาบัติ แต่อาสวะบางส่วนของเธอก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา และธรรมทั้งหลายที่พระตถาคตประกาศแล้ว ย่อมเข้าได้กับการเพ่งพินิจด้วยปัญญาของเธอพอประมาณ นอกจากนั้น เธอยังมีธรรมเหล่านี้ คือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญาินทรีย์
๓. *สัทธาวิมุตบุคคล* ได้แก่ ผู้มิได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด คือเลयरูปสมาบัติไปเป็นอรูปรูปสมาบัติ แต่อาสวะบางส่วนของเธอก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา และเธอมีศรัทธาในพระตถาคตที่ตั้งมั่น มีรากหยั่งลงแน่นแล้ว
๔. *ทิฏฐิปปัตตะบุคคล* ได้แก่ ผู้มิได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด คือเลयरูปสมาบัติไปเป็นอรูปรูปสมาบัติ แต่อาสวะบางส่วนของเธอก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา และธรรมทั้งหลายที่ตถาคตประกาศแล้ว เธอก็เห็นแจ่มชัด ประพฤติปฏิบัติถูกต้องดีด้วยปัญญา
๕. *กายสักขีบุคคล* ได้แก่ ผู้ได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด คือเลयरูปสมาบัติไปเป็นอรูปรูปสมาบัติ และอาสวะบางส่วนของเธอก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา
๖. *ปัญญาวิมุตบุคคล* ได้แก่ ผู้มิได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด คือเลयरูปสมาบัติไปเป็นอรูปรูปสมาบัติ แต่อาสวะทั้งหลายของเธอหมดสิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา
๗. *อุภโตภาควิมุตบุคคล* ได้แก่ ผู้ได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด คือเลयरูปสมาบัติไปเป็นอรูปรูปสมาบัติ และอาสวะทั้งหลายของเธอก็หมดสิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา

⁸⁰¹ ผังนี้แสดงตามบาลี ซึ่งในปรหมัตถมัญจุสากล่าวว่า เป็นการแสดงโดยนัยขยาย แต่ในปฏิสัมภิทามัคค์ มีการแสดงแบบที่ท่านเรียกว่าโดยขยาย ซึ่งทำให้ต่างไปจากนี้อีกมาก (พุ.ปฏิ.๓๑/๔๕๓-๕/๓๘๐) จะไม่แสดงไว้ในที่นี้ เพราะจะทำให้พันเผื่อ (คัมภีร์รุ่นหลัง อย่างวิสุทธิมัคค์ ก็อธิบายตามแนวปฏิสัมภิทามัคค์; ดู วิสุทธิ.๓/๓๐๒; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๕๖๒-๕๖๘); ผังนี้พึงสอบกับ อจ.ตท.๒๐/๔๖๐/๑๕๑ และ อภิ.ป.๓๖/๑๕๑/๒๓๕ ด้วย; อนึ่ง คำที่ลงท้าย “-วิมุต”.ในบาลีคือ “-วิมุตต” ที่นี้ มักเขียนลดรูปอย่างนี้ตามนิยมในภาษาไทย จะเขียนเต็มเป็น “-วิมุตต์” ก็ได้

ถ้าแสดงให้เห็นลำดับที่ต่อเนื่องกัน ก็จะได้ ดังนี้

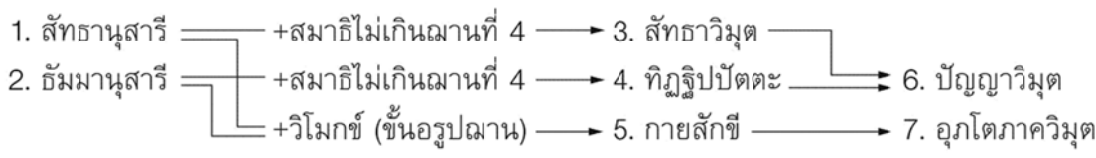
หมายเหตุ: เรื่องทักษิณียบุคคล หรืออริยบุคคล ที่แสดงในตาราง/แผนผัง มีข้อที่พึงทราบเป็นจุดสังเกต ดังนี้

- พึงเข้าใจว่า ไม่ว่าผู้ใดจะมี *อินทรีย์* ๕ ไฉไลแรงกล้า แต่ในเวลาตรัสรู้ *ปัญญา* ย่อมทำหน้าที่เป็นใหญ่ (ปฏิเวธกาเล ปรณิหาริย อธิปไตยย โหติ - ชุ.ปฎิ.๓๑/๔๙๐/๓๗๖-๗ และพึงดู ส.ม.๑๙/๙๘๘/๒๙๓)
- *กายสักขี* แปลอย่างง่ายว่า ผู้สัมผัสสณมาก่อนเป็นปฐม จึงบรรลุนิพพานภายหลัง (ชุ.ปฎิ.๓๑/๔๙๒/๓๗๘); พึงทราบด้วยว่า เฉพาะกายสักขีขั้นที่เป็นอนาคามีเท่านั้น จึงสามารถได้วิโมกข์ที่ ๘
- อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า *อุภโตภาควิมุต* หลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง คือ หลุดพ้นจากรูปกาย ด้วยอรุปรสมาบัติ และหลุดพ้นจากนามกาย ด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น ๒ วาระ คือ ด้วยวิกขัมภนะ (ขมกิลสโว ด้วยกำลังสมาธิของฌาน) หนึ่ง และด้วยสมุจเฉท (ตัดกิเลสถอนรากเหง้าเด็ดขาด ด้วยปัญญา) อีกหนหนึ่ง (เช่น ที.อ.๒/๑๔๕; วิสุทธิ.๓/๓๐๒; วิสุทธิ.ฎีกา.๓/๕๖๕, ๕๖๗) พระอุภโตภาควิมุตนี้ ถ้าได้วิชา ๓ (วิชา ๒ และอาสวักขยญาณ) เรียกว่าเป็น *เตวิชชะ* ถ้าได้อภิญญา ๖ (คืออภิญญา ๕ และอาสวักขยญาณ) เรียกว่าเป็น *ฉัพภิญญะ* ถ้าได้ปฏิสัมภิทา ๔ เรียกว่าเป็น *ปฏิสัมภีที่ปปัตตะ*
- พระ *ปัญญาวิมุต* มุ่งหน้าบำเพ็ญแต่วิปัสสนา อาศัยสมณะเพียงใช้สมาธิเท่าที่จำเป็น พอเป็นบาทฐานของวิปัสสนาเท่านั้น จึงไม่ประสบผลได้พิเศษของสมณะเกินกว่าขั้นรูปฌาน เช่น ไม่ได้อรุปรสมาบัติไม่ได้ ไม่ได้โลกียวิชา ๒ (ระลึกชาติไม่ได้ และไม่มีญาณเห็นจุดอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย) ไม่ได้โลกียอภิญญา ๕ (แสดงฤทธิ์ไม่ได้ ไม่มีทิพพโสท คือหูทิพย์ ไม่มีเจตปริยญาณ คืออ่านใจผู้อื่นไม่ได้ ระลึกชาติไม่ได้ และไม่มีทิพพจักขุ คือไม่มีตาทิพย์) [พุทธพจน์เกี่ยวกับเรื่องนี้ พึงดู ส.น.๑๖/๒๙๐-๓๐๒/๑๕๑-๑๕๕] แต่ว่าตามหลักย่อมเป็นปฏิสัมภีที่ปปัตตะ (ผู้บรรลุปฏิสัมภีทา ๔) ได้; พระปัญญาวิมุต มาคู่กับพระอุภโตภาควิมุต ที่นำศึกษาแห่งหนึ่ง คือ ที.ม.๑๐/๖๕-๖๖/๘๓-๘๔.

ความที่กล่าวมาทั้งหมด สรุปสาระสำคัญไว้ ณ ที่นี้ ดังต่อไปนี้

ก. สรุปตามบาลี (อาศัยอรรถกถา-ฎีกา เพียงเพื่อเชื่อมความ)

1. ผู้ปฏิบัติเพื่อโสดาปัตติผล	2. พระโสดาบัน (ละสังโยชน์ 3)	3. ผู้ปฏิบัติเพื่อสกทาคามีผล	4. พระสกทาคามี (ระาคะ โทสะ โมหะ บาง)	5. ผู้ปฏิบัติเพื่ออนาคามีผล	6. พระอนาคามี (ละสังโยชน์อีก 2)	7. ผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัตตผล	8. พระอรหันต์ (ละสังโยชน์ 10)
-------------------------------	------------------------------	------------------------------	--------------------------------------	-----------------------------	---------------------------------	----------------------------	-------------------------------

ถึงตอนนี้ มีเรื่องที่ต้องกล่าวแทรกไว้ เพื่อช่วยป้องกันความสับสนในการศึกษาต่อไป คือ เรื่องสำนวนภาษาเกี่ยวกับการกล่าวโดยปริยาย (โดยอ้อม หรือตามความหมายบางแง่ บางด้าน หรือแง่หนึ่ง ด้านหนึ่ง หรือความหมายอย่างหลวมๆ) และโดยนิปริยาย (โดยตรง หรือโดยสิ้นเชิง คือความหมายจำเพาะ หรือเต็มตามความหมายบริบูรณ์)

ตัวอย่างที่เด่นชัดในเรื่องนี้ คือ พระอรหันต์ซึ่งมีอยู่เพียง ๒ ประเภท ดังที่กล่าวแล้ว คือพระปัญญาวิมุต กับพระอุกโตภาควิมุต; พระอุกโตภาควิมุต แปลว่า ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน เป็นผู้ได้วิโมกข์ คือได้ฉนสมาบัติถึงขั้นอรุณสมาบัติด้วย และบรรลอรหัตตผลด้วย ส่วนพระปัญญาวิมุต ได้แต่อรหัตตผลอย่างเดียว แม้จะได้ฉนสมาบัติเพียงรูปฌานที่ ๔ ลงมา พระอรหันต์มีประเภทใหญ่เพียงสองเท่านี้

แต่บางครั้งนักศึกษาก็ไปพบคำว่าพระอรหันต์เจโตวิมุต จึงอาจงงหรือเกิดความสงสัยขึ้น

ในกรณีเช่นนี้ พึงทราบว่ พระเจโตวิมุต ก็คือพระอุกโตภาควิมุตนั่นเอง แต่เป็นการเรียกโดยปริยายด้วยต้องการเน้นวิปฏิบัติที่ผ่านมาในระหว่าง ก่อนที่จะบรรลอรหัตตผล (คือได้ปฏิบัติหนักทางสมณะมาก่อน) มิได้หมายความว่าท่านบรรลอรหัตตผลด้วยเจโตวิมุตอย่างเดียว

ยิ่งกว่านั้น ในบางแห่ง แม้แต่ผู้ที่ได้บำเพ็ญทั้งสมณะและวิปัสสนามาโดยตลอดด้วยกัน ท่านแยกเรียกเป็นพระเจโตวิมุตบ้าง พระปัญญาวิมุตบ้าง เพียงเพราะความต่างแห่งอินทรีย์ (คือ มีสมาธินทรีย์แรง หรือมีปัญญินทรีย์แรง) เท่านั้นก็มี ดังที่พระอรชกถาจารย์ยกตัวอย่างไว้ ท่านเรียกพระสารีบุตร ว่เป็นพระปัญญาวิมุต พระมหาโมคคัลลานะ ว่เป็นพระเจโตวิมุต⁸⁰³

บางแห่ง ใช้คำว่า เจโตวิมุต และปัญญาวิมุตคู่กัน หมายถึงพระอรหันต์ผู้หนึ่งผู้เดียว (คือผู้ได้เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติตามปกติ) ก็มี⁸⁰⁴ หรืออย่างในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์⁸⁰⁵ ใครเป็นพระสัทธาวิมุต พระทิสฺฐิปัตตะ และพระกายสัทธิ ท่านก็เรียกอย่างนั้นไปตลอดจนเป็นพระอรหันต์

ถ้าไม่เข้าใจเรื่องการเรียกโดยปริยาย เพื่อเน้นแ่งความหมายที่ต้องการบางอย่าง ก็จะสับสน กลายเป็นมีพระอรหันต์อีกมากมายหลายประเภท

แม้ในการอ่านความหมายของข้อธรรมต่างๆ ก็เหมือนกัน เช่นที่ท่านกล่าวว่า สัมมาสติ ได้แก่สติปัฏฐาน ๔⁸⁰⁶ ตามปกติ นักศึกษาย่อมมองสติปัฏฐานว่เป็นหลัก หรือวิปฏิบัติธรรม ที่มีทั้งให้เป็นอาตาปี (มีความเพียร) สัมปชาโน (มีสัมปชัญญะ) เป็นต้น คือเป็นกระบวนการปฏิบัติที่มีองค์ธรรมทุกอย่างพร้อมอยู่ในตัว บางคนจึงสงสัยว่ สัมมาสติจะเป็นสติปัฏฐานได้อย่างไร หรือว่ สติปัฏฐานจะเป็นเพียงสัมมาสติได้อย่างไร ในกรณีนี้ จะต้องมองความหมายเสมือนพูดว่ สัมมาสติ ได้แก่สติอย่างที่ใช้ในสติปัฏฐาน หรือสติอย่างที่ใช้ตามวิธีการปฏิบัติของสติปัฏฐาน

⁸⁰³ ดู ม.ม.๑๓/๑๕๙/๑๖๒; ม.อ.๓/๑๔๑

⁸⁰⁴ อ.จ.ป.ญจก.๒๒/๗๑/๗๖

⁸⁰⁵ ขุ.ปฏิ.๓๑/๔๙๓-๕/๓๘๐ (ดูเทียบ อ.จ.น.ว.ก.๒๓/๒๔๗-๙/๔๗๒-๔; หรืออย่างว่พระวักลีได้รับยกย่องเป็นเอกคคคะ ในบรรดาพระสัทธาวิมุต หรือสัทธาวิมุต ใน อ.จ.เอก.๒๐/๑๔๗/๓๑) คัมภีร์วิสุทฺธิมัคค์ ก็พลอยอธิบายไปตามอย่างนี้ (วิสุทฺธิ.๓/๓๐๑)

⁸⁰⁶ เช่น ที่ ม.๑๐/๒๙๙/๓๔๙ เป็นต้น

อีกตัวอย่างหนึ่ง คือ สมภาวิภาวณา แปลว่า การเจริญสมาธิ หรือการบำเพ็ญสมาธิ ท่านแสดงไว้ว่ามี ๔ อย่าง⁸⁰⁷ เช่นข้อที่ ๔ ว่า “สมาธิภาวณา ที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย” นักศึกษาบางคนจึงงงและสงสัยว่า สมาธิ ก็คือองค์ธรรมแทนของสมถะ หรือตัวสมถะนั้นเอง สมาธิ หรือสมถะอย่างเดียว ไม่มีวิปัสสนา จะนำไปสู่ความสิ้นอาสวะได้อย่างไร เป็นไปไม่ได้

ในกรณีนี้ จะต้องเข้าใจว่า ท่านกล่าวถึงสมาธิโดยฐานะเป็นจุดรวม หรือเป็นเวทีของการปฏิบัติธรรม เป็นประดุจสนามที่องค์ธรรมต่างๆ มาชุมนุมกันทำงาน หรือสู้รบกับข้าศึกคือกิเลส⁸⁰⁸ ไม่ใช่หมายความว่าฝึกหรือเจริญสมาธิขึ้นมาอย่างเดียว

ถ้าจะพูดให้เข้าใจกันอย่างง่าย สมภาวิภาวณาในกรณีนี้ก็คือ การฝึกฝนปฏิบัติธรรมที่ใช้สมาธิ หรือการฝึกเอาสมาธิมาใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติธรรมวิธีต่างๆ⁸⁰⁹

ประเภทของพระอรหันต์

ในบรรดาทักษิณบุคคัล หรือพระอริยบุคคัล ที่ได้จำแนกแยกประเภทให้ทราบทั้งหมด ซึ่งมีจำนวนมากนั้น ในฐานะที่พระอรหันต์เป็นบุคคัลสูงสุด ผู้จบสิ้นกิเลส เป็นอเสขะ เสร็จสิ้นภาวณา เป็นภาวิตแล้ว บรรลุจุดหมาย ไม่มีอะไรจะต้องทำเพื่อประโยชน์ตนอีกต่อไป เป็นผู้มุ่งบำเพ็ญปรัตตะ เพื่อประโยชน์สุขแห่งพหุชน เพื่อเกื้อการุณย์แก่ชาวโลก จึงควรแยกออกมาแสดงให้เห็นชัดเจนจำเพาะเป็นหมวดหนึ่ง

พระอรหันต์ ซึ่งมีทั้งหมด ๒ ประเภทนั้น แยกออกไปโดยคุณสมบัติพิเศษ ที่ได้ และไม่ได้ พร้อมทั้งความหมายสรุปอีกครั้งหนึ่ง ดังนี้

๑. **พระปัญญาวิมุต** คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ได้แก่ ท่านผู้มุ่งหน้าบำเพ็ญแต่วิปัสสนา อาศัยสมาธิเพียงใช้สมาธิเท่าที่จำเป็น พอเป็นบาทฐานของวิปัสสนาให้บรรลุอัสวักขยญาณเท่านั้น ได้สมถะไม่เกินรูปฌาน ๔ ไม่มีความสามารถพิเศษ เช่น เข้านิโรธสมบัติไม่ได้ ไม่ได้โลกียอภิญาญา ๕ เป็นต้น จำแนกได้ ดังนี้

- ก. **พระสุกขวิปัสสโก** ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ได้สมาธิถึงระดับฌาน ต่อเมื่อถึงขณะแห่งมรรค
- ข. **พระปัญญาวิมุต** ผู้ได้ฌาน ๔ อย่างน้อยขั้นหนึ่งก่อนแล้ว จึงเจริญวิปัสสนาทำให้บรรลุอรหัตผล
- ค. **ปฏิสัมภิตัพปัตตะ** ผู้บรรลุปฏิสัมภิตา ๔ คือ ได้ปัญญาแตกฉาน ๔ ประการ⁸¹⁰
 - ๑) อัถตปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในอรรถ หรือปริชาแจ้งเจนในความหมาย
 - ๒) ธัมมปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในธรรม หรือปริชาแจ้งเจนในหลัก
 - ๓) นิรุตติปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในนิรุกติ หรือปริชาแจ้งเจนในภาษา
 - ๔) ปฏิภาณปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ หรือปริชาแจ้งเจนในความคิดทันการ

⁸⁰⁷ เช่น ที.ปา.๑๑/๒๓๓/๒๓๓

⁸⁰⁸ ดู ประกอบ ที.ม.๑๐/๒๐๖/๒๔๘; ม.อ.๑๔/๒๕๓/๑๘๐; ส.ม.๑๙/๘๓/๒๖; อัง.ส.๓๓/๒๖/๔๒/๔๒

⁸⁰⁹ พระธรรมทินนาเถรี แสดงความหมายของสมาธิภาวณา ว่าเป็นการบำเพ็ญทั้งตัวสมาธิและธรรมทั้งหลาย ที่เป็นนิमित (สิ่งที่กำหนด) และที่เป็นบริวาร (เครื่องประกอบหรือเครื่องอุดหนุน) ของสมาธิ (ม.ม.๑๒/๕๐๘/๕๕๐)

⁸¹⁰ ผู้ได้ปฏิสัมภิตา ๔ ไม่จำเป็นต้องเป็นอุภโตภาควิมุต ดู วิสุทธิต.๒/๖๖; ๓/๙; วิภังค อ.๕๐๓ เป็นต้น ส่วนปฏิสัมภิตา ๔ ดู อัง.จตุกก.๒๑/๑๓๒/๒๖๖; พุ.ปฏิ.๓๑/๒๖๘/๑๗๕; อภิ.วิ.๓๕/๗๘๔/๔๐๐ เป็นต้น

๒. **พระอุกโตภาควิมุต** แปลว่า ผู้หลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง คือ หลุดพ้นจากรูปกายด้วย อรูปสมบัติ และหลุดพ้นจากนามกาย ด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น ๒ วาระ คือ ด้วยวิกขัมภนะ (ข่มกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิของฌาน) หนหนึ่ง และด้วยสมุจเฉท (ตัดกิเลสถอนรากเหง้าด้วยปัญญา) อีกหนหนึ่ง จำแนกได้ ดังนี้^{๘๑๑}

ก. **พระอุกโตภาควิมุต** คือพระอรหันต์ผู้ได้สมณะถึงอรุณประมาณอย่างน้อยหนึ่งขั้น แต่ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญา

ข. **พระเตวิชชะ** พระอรหันต์ผู้ได้วิชา ๓ คือ พระอุกโตภาควิมุตนั้น ผู้ได้วิชา ๓ ด้วย คือ

- ๑) ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ญาณเป็นเหตุระลึกได้ซึ่งขั้นที่เคຍอยู่อาศัยในก่อน แปรกันง่าย ๆ ว่า ระลึกชาติได้
- ๒) จุตูปปาตญาณ ญาณหยั่งรู้การจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปตามกรรม ถือกันว่าตรง กับทิพพจักขุ หรือทิพยจักขุ
- ๓) อาสวักขยญาณ ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย หรือความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ

ค. **พระนพภิัญญะ** พระอรหันต์ผู้ได้อภิญา ๖ คือ พระอุกโตภาควิมุตนั้น ผู้ได้อภิญา ๖ ด้วย คือ

- ๑) อิทธิวิชา หรืออิทธิวิธี ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้
- ๒) ทิพพโสต ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์
- ๓) เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้ คือทนายใจเขาได้
- ๔) ปุพเพนิวาสานุสติ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้
- ๕) ทิพพจักขุ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์
- ๖) อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป

ง. **พระปฏิสัมภีที่ปปีตตะ** พระอรหันต์อุกโตภาควิมุต ผู้บรรลุปฏิสัมภี ๔ อย่างที่กล่าวแล้วข้างต้น

เมื่อรวมเข้าเป็นชุดเดียวกัน และเรียงลำดับตามชื่อที่ใช้เรียก มี ๖ นาม ดังนี้

๑. สุกขวิปัสสก ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน
๒. ปัญญาวิมุต ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา (ที่นอกจากสุกขวิปัสสก)
๓. อุกโตภาควิมุต ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน
๔. เตวิชชะ ผู้ได้วิชา ๓
๕. นพภิัญญะ ผู้ได้อภิญา ๖
๖. ปฏิสัมภีที่ปปีตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภี ๔^{๘๑๒}

พระอรหันต์องค์ใด เป็นทั้งนพภิัญญะ และปฏิสัมภีที่ปปีตตะ ย่อมเป็นผู้มีคุณสมบัติครบถ้วนบริบูรณ์ ครอบคลุมนทั้งหมด.

^{๘๑๑} ความหมายของปัญญาวิมุต และอุกโตภาควิมุตอย่างนี้ กล่าวตามอรรถกถาและฎีกา เช่น ที.อ.๒/๑๔๕; ๓/๙๗; วิสุทฺธิ.๓/๓๐๒; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/๕๖๕, ๕๖๗ (พืงศึกษา ที.ม.๑๐/๖๕-๖๖/๘๓-๘๔ และ ส.น.๑๖/๒๙๐-๓๐๒/๑๕๑-๑๕๕ ด้วย); วิชา ๓ ดู ที.ป.๑๑/๒๒๘/๒๓๒; ๓๙๘/๒๓๒; อ.ท.๒๔/๑๐๒/๒๒๕; อภิญา ๖ ดู ที.ป.๑๑/๔๓๑/๓๐๗; อ.น.ก.๒๒/๒๓๗/๓๑๑ เป็นต้น

^{๘๑๒} ขอย้ำอีกครั้งว่า ในบรรดาชื่อทั้ง ๖ นี้ **สุกขวิปัสสก** เป็นคำรูนอรรถกถา นอกนั้นมีมาในบาลีเดิม; หนึ่ง ในวิสุทฺธิ.๓/๓๗๓ แสดงพระอรหันต์ไว้ ๖ ประเภทเหมือนกัน แต่อันดับที่ ๑ เป็น สัทธาวิมุต แทน สุกขวิปัสสก นอกนั้นก็เหมือนกัน (สัทธาวิมุต ก็คือ ผู้ปฏิบัติโดยมีอินทรีย์ข้อแรกคือศรัทธาแรงกล้า จนบรรลุโสดาปัตติผล แล้วเรียกติดเรื่อยมาตามชื่อเดิมจนบรรลุอรหัตตผล ตามแนว ขุ.ปฎิ. ๓๑/๔๙๓/๓๘๑ ซึ่งเขียนเป็นสัทธาวิมุตต์ แต่มาใน วิสุทฺธิ.๓/๓๐๑ กลายเป็นสัทธาวิมุตต์)

บันทึกพิเศษท้ายบท

เพื่อความเข้าใจลึกกลงไปจำเพาะเรื่อง

บันทึกที่ ๑: เรื่อง *สอุปาทิเสส* และ *อนุปาทิเสส*

บางท่าน ถือเอาความหมายตามพุทธพจน์ในอังคุตตรนิกาย (อง.สตตก.๒๓/๕๓/๗๕; อง.นวก.๒๓/๒๑๖/๓๙๔) ซึ่งจำแนกประเภทบุคคลผู้บรรลุนิพพานเป็น ๒ อย่าง คือ *สอุปาทิเสสบุคคล* (บุคคลผู้ยังมีอุปาทานเหลือ หรือยังมีกิเลสเหลืออยู่บ้าง กล่าวคือพระเสขะ ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี) กับ *อนุปาทิเสสบุคคล* (บุคคลผู้ไม่มีอุปาทานเหลือ หรือไม่มีเชื้อกิเลสเหลืออยู่เลย ได้แก่ พระอเสขะ คือ พระอรหันต์) จึงแปลคำว่า “อุปาทิ” เป็น อุปาทาน คือตัวความยึดมั่น แล้วจำกัดความหมายของนิพพาน ๒ อย่างนั้นว่า

๑) *สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ* นิพพานที่ยังมีอุปาทานเหลืออยู่ หรือนิพพานของผู้ยังมีกิเลสเหลืออยู่บ้าง ได้แก่ นิพพานของพระเสขะ คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี

๒) *อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ* นิพพานที่ไม่มีอุปาทานเหลืออยู่เลย หรือนิพพานของผู้ไม่มีกิเลสเหลืออยู่เลย ได้แก่ นิพพานของพระอเสขะ คือพระอรหันต์

การแปลความหมายอย่างนี้ เกิดจากความสับสนระหว่าง *ภาวะ* (สอุปาทิเสสนิพพาน และอนุปาทิเสสนิพพาน) กับ *บุคคล* (สอุปาทิเสสบุคคล และอนุปาทิเสสบุคคล) กล่าวคือ นิพพาน ๒ นั้น เป็นการแสดงภาวะของนิพพานเท่าที่บุคคลเข้าไปเกี่ยวข้อง ส่วนบุคคล ๒ เป็นการแสดงถึงบุคคลผู้เกี่ยวข้องกับนิพพาน

ดังนั้น เพื่อป้องกันความสับสน พึงแยก *สอุปาทิเสสนิพพาน* และ *อนุปาทิเสสนิพพาน* ไว้พวกหนึ่ง *สอุปาทิเสสบุคคล* และ *อนุปาทิเสสบุคคล* (ซึ่งได้กล่าวต่อไปในตอนว่าด้วยบุคคลผู้บรรลุนิพพาน) ไว้อีกพวกหนึ่ง ไม่ให้ปะปนกัน และศัพท์สำคัญที่จะช่วยแยกความหมายในกรณีนี้ ก็คือ “อุปาทิ” ในสอุปาทิเสสนิพพาน และอนุปาทิเสสนิพพาน ซึ่งแตกต่างจาก “อุปาทิ” ในสอุปาทิเสสบุคคล และอนุปาทิเสสบุคคล (พึงสังเกตว่า ในอรรถกถาที่อธิบายเรื่องนิพพาน ๒ นั้นเอง ก็ยังมีคำอธิบายบางตอนชวนให้สับสนว่า สอุปาทิเสสนิพพาน คือนิพพานของสอุปาทิเสสบุคคล - ดู อิติ.อ.๒๑๗)

บันทึกที่ ๒: เรื่องความหมายของ *ทิฏฐิธัมมิกะ* และ *สัมปรายิกะ*

ทิฏฐิธัมมิกะ และ สัมปรายิกะ มีรูปศัพท์ที่เป็นคำนามว่า ทิฏฐธรรม และ สัมปรายะ ตามลำดับ คำทั้งสองนี้ มีใช้มากมายทั้งในบาลีและในคัมภีร์ชั้นหลัง (และมักพบในความหมายว่า ปัจจุบัน หรือชีวิตนี้ กับเบื้องหน้า เลยจากชีวิตนี้ไป หรือโลกหน้า เช่น ม.ม.๑๒/๑๙๘/๑๗๒; ชุ.สุ.๒๕/๓๐๖/๓๕๒; ฯลฯ) โดยเฉพาะที่คัมภีร์คันทนศึกษาธรรมมาก ได้แก่ที่มาที่คำว่า อัตตะ เป็น ทิฏฐิธัมมิกัตตะ และ สัมปรายิกัตตะ แปลกันว่า ประโยชน์ปัจจุบัน และประโยชน์ภายหลัง บางคราวมี ประมัตตะ (ประโยชน์อย่างยิ่ง หรือประโยชน์สูงสุด) ตามมาด้วย รวมเป็นอัตตะ หรือประโยชน์ ๓ ชั้น

อย่างไรก็ดี ในคัมภีร์ชั้นต้นทีเดียว มีแต่อัตตะ ๒ คือ ทิฏฐิธัมมิกัตตะ และ สัมปรายิกัตตะ เท่านั้น มาคู่กัน (ดู วินย. ๕/๒/๔; ที.ปา.๑๐/๒๒๖/๒๗๔; ม.ม.๑๓/๕๓๖/๕๔๓; ส.ส.๑๕/๓๖๗/๑๒๐; ๓๗๙/๑๒๖; อง.ปญจก.๒๒/๔๓/๕๓; อง.ฉก.๒๒/๓๒๔/๔๐๗; ชุ.อิติ.๒๕/๒๐๑/๒๔๒) และในกรณีเช่นนั้น สัมปรายิกัตตะ หมายถึงประโยชน์ที่สูงกว่า หรือเลยจากทิฏฐิธัมมิกัตตะขึ้นไปทั้งหมด รวมทั้งประโยชน์ชั้นปรมัตต์ด้วย

ส่วนคำว่า ประมัตตะ ท่านใช้ลำพังต่างหาก เป็นคำโดดๆ ไม่รวมอยู่ในชุด โดยถือเป็นไวพจน์อย่างหนึ่งของนิพพาน (เช่น ชุ.สุ.๒๕/๒๓๖/๓๓๘; ๓๑๓/๓๖๖; ม.ม.๑๓/๖๕๗/๖๐๕) ต่อมา ในคัมภีร์ชั้นรอง จึงจัดเข้าชุดเป็นอัตตะ หรือประโยชน์ ๓ คือ ทิฏฐิธัมมิกัตตะ สัมปรายิกัตตะ และปรมัตตะ (ช.จ.๓๐/๖๗๓/๓๓๓; ๗๕๕/๓๘๙) ในกรณีเช่นนี้ สัมปรายิกัตตะ ย่อมถูกจำกัดความหมายให้แคบเข้า เป็นประโยชน์เบื้องหน้า หรือเกี่ยวกับโลกหน้า ชั้นสวรรค์ ที่ต่ำกว่าปรมัตต์ คือยังไม่ถึงนิพพาน

ที่ว่า “สัมปรายิกัตตะ” เดิมหมายถึงประโยชน์ชั้นสูงขึ้นไปทั้งหมด รวมทั้งปรมัตตะด้วยนั้น เช่น เมื่อคราวที่ท่านพรหมายุพราหมณ์ผู้เฒ่า ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ประทานโอกาสให้ท่านถามปัญหาได้ ทั้งที่เกี่ยวกับทิฏฐิธัมมิกัตตะ และสัมปรายิกัตตะ พรหมายุพราหมณ์ดำริว่า สำหรับทิฏฐิธัมมิกัตตะ ตัวท่านเองช้านานอยู่แล้ว มีแต่คนอื่นมาถามท่าน ดังนั้น

ท่านจึงจะถามปัญหาเกี่ยวกับสัมปรายิกัตถะ คำถามเกี่ยวกับสัมปรายิกัตถะของพรหมายุพราหมณ์มีว่า “ทำอย่างไร บุคคลจึงจะเป็นพรหมณ์ เป็นผู้จบพระเวท (เวทคุ) เป็นผู้ทรงไตรเพทหรือไตรวิชา (ไตรวิชชะ) เป็นผู้เจเนครุติ คือตัวบทแห่งพระเวท (โสตถิยะ) เป็นพระอรหันต์ เป็นผู้ลูไกว์ลย์ (เกวลี) เป็นมุนี และเป็นพระพุทเจ้า” (ม.ม.๑๓/๕๖๖/๕๕๓)

แม้คำว่า “สัมปรายิกะ” ล้วนๆ ก็มีความหมายกว้างถึงขั้นปรมาตถ์ด้วยเช่นกัน ดังในกัณฑ์กัถลสูตร (ม.ม.๑๓/๕๗๕-๕/๕๒๐-๓) พระเจ้าปเสนทิโกศลทูลถามพระพุทธเจ้าถึงความแตกต่างระหว่างวรรณะทั้ง ๔ พระพุทธเจ้าตรัสตอบแสดงความแตกต่างในแง่ทิวฐัมมิกะว่า เมื่อถือตามอาการแสดงความเคารพกัน กษัตริย์และพรหมณ์ก็เป็นวรรณะสูง แต่ในแง่สัมปรายิกะ ความแตกต่างกันไม่เกี่ยวกับวรรณะ ความแตกต่างขึ้นอยู่กับความเพียรพยายามของแต่ละคน เมื่อถึงวิมุตติแล้ว ไม่มีอะไรต่างกัน และมีข้อความตอนหนึ่งในคัมภีร์มหานิทเทส (ขุ.ม.๒๙/๓๓/๖๖; ๑๕๒/๑๒๔) ว่า “บุคคลมองเห็นอานิสงส์ ๒ ประการแห่งทิวฐิ (ทิวฐฎิ) ของตน คือ อานิสงส์ที่เป็นทิวฐฐัมมิกะ และอานิสงส์ที่เป็นสัมปรายิกะ; อานิสงส์ที่เป็นทิวฐฐัมมิกะของทิวฐิเป็นไฉน? กล่าวคือ ศาสดาที่มีทิวฐิอย่างใด สาวกทั้งหลายก็พลอยมีทิวฐิอย่างนั้น, พวกสาวกย่อมสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ยำเกรงศาสดาผู้มีทิวฐิอย่างนั้น และย่อมได้จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ ภาสัช อันสืบเนื่องมาแต่การนั้น; อานิสงส์ที่เป็นสัมปรายิกะของทิวฐิ เป็นไฉน? กล่าวคือ บุคคลนั้นหวังผลต่อไปข้างหน้าว่า ทิวฐินี้พอจะทำให้เป็นนาค เป็นครุฑ...เป็นอินทร์ เป็นพรหม หรือเป็นเทพได้ ทิวฐินี้พอเพียงแก่สุทธิ วิสุทธิ บริสุทธิ มุตติ วิมุตติ บริมุตติ เราจักบริสุทธิ...หลุดพ้นได้ด้วยทิวฐินี้”

ในชั้นอรรถกถา ท่านมักแสดงความหมายจำกัตกลงไปที่เดียวว่า ทิวฐฐัมมิกะ หมายถึง มีในอัทภพนั้น เกิดขึ้นในชาตินี้ สัมปรายิกะ หมายถึง มีในปรโลก เกิดขึ้นในโลกหน้า หรือชีวิตหน้า (เช่น อัง.อ.๒/๑; อิติ.อ.๑๐๓) แม้อรรถกถาที่อธิบายเรื่องนิพพานธาตุ ๒ อย่าง ก็อธิบายทำนองนี้เช่นกัน คือกล่าวว่ ทิวฐฐัมมิกะ หมายถึง มีอยู่ เป็นไปในอัทภพนั้น, สัมปรายิกะ หมายถึง มีในเมืองหน้า คือภายหลังจากทำลายขันธ (อิติ.อ.๒๑๘)

บันทึกที่ ๓: เรื่องจริมจิต

จริมจิต จริมกจิต จริมวิญญาน จริมวิญญาน มีความหมายอย่างเดียวกัน คือแปลว่า จิตสุดท้าย หรือวิญญานสุดท้าย (บางทีแปลแถมเข้าให้ชัดขึ้นว่า จิตดวงสุดท้ายในภพ) หมายถึงจิตจิต หรือจิตวิญญานของพระอรหันต์ หรือเรียกนัยหนึ่งว่า ปรินิพพานจิต คือจิตสุดท้ายที่สิ้นชีวิตของพระอรหันต์ หรือจิตขณะปรินิพพาน (ดู วินย.ฎีกา ๒/๔; และฎีกาแห่งที่ฆนิกาย ฉบับอักษรพม่า ๑/๓๖๔; ๒/๑๖๑, ๔๑๙ ฉบับอักษรไทยขณะเขียนนี้ ยังไม่ได้พิมพ์)

คำว่า “จริมวิญญาน” มีใช้ครั้งแรกในจุฬินิทเทส ซึ่งเป็นคัมภีร์ชั้นรองในพระไตรปิฎก ดังความว่า “เมื่อพระอรหันต์ปรินิพพานด้วยอนุภาติเสสนิพพานธาตุนั้น เพราะความดับไปแห่งจริมวิญญาน ธรรมเหล่านี้ คือ ปัญญาและสติ นามและรูป ย่อมดับ คือสงบ ถึงความไม่ตั้งอยู่ ระงับไป ณ ที่นี้” (ขุ.จ.๓๐/๘๙/๒๓ อธิบาย ขุ.สุ.๒๕/๔๒๕/๕๓๑ อังใน สงคณิ อ. ๓๖๕)

ในสมัยอรรถกถา คำว่าจริมวิญญานและจริมจิต มีใช้มากขึ้น บางแห่งกำหนดเอาการบรรลุอนุภาติเสสนิพพาน ด้วยการดับจริมจิต พร้อมกันนั้นก็กำหนดเอาการบรรลุอนุภาติเสสนิพพาน หรือเริ่มดำรงอยู่ในสอุปาทิเสสนิพพาน ด้วยการบรรลุอรหัตผล (ดู ธ.อ.๔/๔๗; อิติ.อ.๓๘๙; สุตต.อ.๑/๓๔๗; นอกจากนี้ พึงดูประกอบ นิต.อ.๒/๒๑๖; วินย.อ.๑/๒๓๕; ที.อ.๑/๒๒๔ = ม.อ. ๓/๒๗๐ = ส.อ.๒/๒๒๖ = อัง.อ.๒/๔๘๕ = อ.อ.๓๓๐ = ปญจ.อ.๑๑๔ = วินย.ฎีกา ๔/๒๔๒; อัง.อ.๒/๒๓๑; ๓/๑๗๗; ที.อ.๑/๒๘๐ = อ.อ.๒๑๔ = ม.อ.๑/๑๗๖ = อัง.อ.๒/๑๙๒ = วินย.ฎีกา ๔/๙๑; สุตต.อ.๒/๔๐๘; ขุททก.อ.๒๑๓ = สุตต.อ.๒/๔๓; ปฎิส.อ.๒๐๗; วิสุทธิ.๓/๓๔๓; ที.อ.๑/๔๔๙; นิต.อ.๒/๒๑๗; ส.อ.๒/๑๐; อ.อ.๒๗๑; วิสุทธิ.๓/๓๗ (ฉบับอักษรไทยไม่มี แต่มีในฉบับอื่น เช่น พม่า และโรมัน)

อนึ่ง พึงสังเกตว่า ในคัมภีร์ฉบับอักษรไทย จริมจิต และจริมวิญญาน เป็นปริมจิต และปริมวิญญาน (จิตหรือวิญญานที่มีมาก่อน) หลายแห่ง (เช่น ขุ.จ.๓๐/๘๙/๒๓; ส.อ.๒/๑๐; ขุททก.อ.๒๑๓ เป็นต้น) แต่หลักฐานยืนยันกันเอง ว่าที่ถูกเป็น “จริม” (เช่นในบาลีเป็น ปริม แต่อรรถกถาที่อธิบายความตรงนั้นเป็น จริม, ข้อความเดียวกัน อยู่ในคัมภีร์คนละเล่ม เล่มหนึ่งเป็น ปริม แต่อีกเล่มหนึ่งเป็น จริม เป็นต้น)

บันทึกที่ ๔: เรื่อง สิลัพพตปรามาส

ซิลัพพตปรามาส เป็นสังโยชน์ที่มักเข้าใจกันว่ามากที่สุดข้อหนึ่ง จึงเห็นควรนำหลักฐานมาแสดงเพิ่มเติม เพื่อเสริมความเข้าใจ

ในสุดตนิบาต มีพุทธพจน์มากแห่งตรัสถึงสมณพราหมณ์ และบุคคลบางพวก มีความเห็นผิด ถือว่าความบริสุทธิ์จะมีได้ด้วยศีลและพรต เป็นต้น (เช่น ขุ.สุ.๒๕/๔๑๑/๔๘๙; ๔๑๖/๔๙๘; ๔๓๑/๕๔๐; ๓๑๔/๓๖๙) ส่วนอริยสาวก หรือท่านผู้หลุดพ้น หรือมีที่แท้ ไม่ยึดติดที่ภิกขุทั้งหลาย ละได้ซึ่งศีลและพรตทั้งหมด (เช่น ขุ.สุ.๒๕/๔๒๐/๕๑๐; ๔๓๑/๕๔๐)

คำว่าบริสุทธิ์ หรือ “สุทธิ” นี้ หมายถึงจุดหมายสูงสุดของลัทธิศาสนา ตรงกับความหลุดพ้น หรือวิมุตตินั่นเอง (เช่น ขุ.ม.๒๙/๑๒๐/๑๐๕; ๓๓๖/๒๒๗; ขุ.จู.๓๐/๓๐๑/๑๔๙) ความเห็นผิดนั้น อาจแสดงออกในรูปของการบำเพ็ญศีลพรตเพื่อจะได้เป็นเทพเจ้า ดังปรากฏบ่อยๆ ในพระสูตรต่างๆ โดยข้อความว่า “มีภนิธาน (หรือมีทิฏฐิ) ว่า: ด้วยศีล หรือพรต หรือตบะ หรือพรหมจรรย์นี้ เราจักได้เป็นเทพเจ้าหรือเทพองค์ใดองค์หนึ่ง” (ม.มู.๑๒/๒๓๒/๒๐๙; ม.ม.๑๓/๘๕/๘๐; ส.สพ.๑๘/๓๒๓/๒๒๕; อัง.ปญจก.๒๒/๒๐๖/๒๗๘; อัง.สตตก.๒๓/๔๗/๕๗; อัง.นวก.๒๓/๒๗๖/๔๘๒; ขุ.ม.๒๙/๓๘/๓๙; ๓๘๒/๒๕๖)

คัมภีร์มหานิทเทส และจูฬนิทเทส ได้อธิบายเรื่องการยึดถือความบริสุทธิ์ด้วยศีลและพรตเช่นนี้ไว้หลายแห่ง เช่นแห่งหนึ่งว่า “มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งถือความบริสุทธิ์ด้วยศีล พวกเขาเชื่อถือสุทธิ วิสุทธิ ความบริสุทธิ์ ความหลุดพ้น วิมุตติ ปริมุตติ เพียงด้วยศีล เพียงด้วยการบังคับควบคุมตน (สังญมะ) เพียงด้วยความสำรวมระวัง (สังวร) เพียงด้วยการไม่ล่วงละเมิด ... ฯลฯ...; มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งถือความบริสุทธิ์ด้วยพรต พวกเขาถือหัตถิพรต (ประพฤตอย่างช้าง) บ้าง ถืออัสสพรต (ประพฤตอย่างม้า) บ้าง ถือโคพรต (ประพฤตอย่างวัว) บ้าง ฯลฯ ถือพรหมพรตบ้าง ถือเทวพรตบ้าง ถือทิศพรต (ไหว้ทิศ) บ้าง ... (ขุ.ม.๒๙/๑๒๐/๑๐๕; ดูประกอบ ขุ.ม.๒๙/๑๒๙/๑๑๐; ๖๑๗/๓๗๓; ๓๓๖/๒๒๗; ขุ.จู.๓๐/๑๒๐/๔๖; ๓๐๑/๑๔๙; ๓๑๕/๑๕๕; และดูอธิบายของอรรถกถา นิท.อ.๑/๒๗๐)

คำอธิบายเช่นนี้ลงตัวเป็นแบบในคำจำกัดความคำว่า “ลิลัพพตปรามาส” ของคัมภีร์อภิธรรมว่า “ทิฏฐิ...การยึดถือ...ของสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ภายนอก (จากธรรมวินัย) นี้ ทำนองนี้ว่า: ความบริสุทธิ์มิได้ด้วยศีล ความบริสุทธิ์มิได้ด้วยพรต ความบริสุทธิ์มิได้ด้วยศีลและพรต นี้เรียกว่าลิลัพพตปรามาส” (อภิ.ส.๓๔/๖๗๓/๒๖๓; ๗๒๕/๒๘๖; อภิ.วิ.๓๕/๙๓๒/๔๙๓; ๙๖๒/๕๐๕) คำว่า “ของสมณพราหมณ์ภายนอก” นั้น บางทีทำให้บางท่านเข้าใจผิดว่า การประพฤตศีลพรตของพวกนักบวชนอกศาสนาเท่านั้น เป็นลิลัพพตปรามาส ความจริง คำที่ว่านี้ ควรถือเป็นคำเน้นเพื่อชี้ตัวอย่างรูปแบบหรือแนวปฏิบัติเท่านั้น อาจเปลี่ยนแปลงเป็นว่า “การยึดถืออย่างพวกสมณพราหมณ์ภายนอก” ก็จะชัดเจน หรือไม่ต้องเติมคำนั้นเข้ามาเลยก็ได้ (เหมือนอย่างพุทธพจน์ทั้งหลายในสุดตนิบาต และคำอธิบายใน ขุ.ม.๒๙/๓๓๖/๒๒๗ หรือในอรรถกถา เช่น สงฺกณิ ๑.๕๐๑ เป็นต้น) ก็ไม่มีคำว่า “ของสมณพราหมณ์ภายนอก” เพราะเมื่อถือผิดอย่างนี้ ถึงอยู่ในพุทธศาสนา ก็เป็นการถืออย่างคนนอกพระศาสนา)

สรุปความหมายตอนนี่ว่า ลิลัพพตปรามาส หมายถึงการประพฤตศีลพรตด้วยโมหะคือความหลงมกมายว่า จะบริสุทธิ์หลุดพ้น บรรลุจุดหมายของศาสนา เพียงด้วยการบำเพ็ญศีลพรตนั้น และในความหลงผิดนี้ ลักษณะหนึ่งซึ่งแสดงออกมา คือการกระทำด้วยตัณหาและทิฏฐิ เช่น ประพฤตอย่างนั้นเพราะอยากไปเกิดเป็นเทวดา และมีความเห็นผิดแฝงอยู่ด้วยพร้อมกันว่าการบำเพ็ญศีลพรตนั้นจะทำให้ไปเกิดเป็นเทวดาได้

ว่าโดยความหมายตามรูปศัพท์ ลิลัพพตปรามาส ประกอบด้วย ลิล (ศีล) + วต (พรต) + ปรามาส (การถือเลยเถิด) คำว่าศีลและพรต มีอธิบายในมหานิทเทสดังยกมาข้างต้นแล้ว (ขุ.ม.๒๙/๑๒๐/๑๐๕) และยังมีอธิบายน่าสนใจเพิ่มอีกใจความว่า ข้อที่เป็นทั้งศีลและพรต ก็มี เป็นแต่พรต ไม่เป็นศีล ก็มี เช่น วินัยของพระภิกษุ มีทั้งศีลและพรต กล่าวคือ ส่วนที่เป็นการบังคับควบคุมตนหรือการงดเว้น (สังญมะ หรือ สังญมะ) ความสำรวมระวัง (สังวร) การไม่ล่วงละเมิด เป็นศีล ส่วนการสมาทานหรือข้อที่ถือปฏิบัติ เป็นพรต ข้อที่เป็นแต่พรต ไม่เป็นศีล ได้แก่กฐดงค์ทั้งหลาย เช่น ถืออยู่ป่า ถือบิณฑบาตเป็นประจำ ถือทรงผ้าบังสุกุล เป็นต้น (ดู ขุ.ม.๒๙/๘๑/๗๗; ๙๘๘/๕๘๔)

ในการบำเพ็ญศีลพรต โดยหวังจะไปเกิดเป็นเทพ ถ้าเป็นนักบวชนอกศาสนา เช่น พวกถือกุกกุรพรต อรรถกถาก็อธิบายว่า ศีลก็หมายถึงประพฤตอย่างสุณฺห พรตก็หมายถึงข้อปฏิบัติอย่างสุณฺห (ดู ม.อ.๓/๙๖) ถ้าเป็นชาวพุทธ ศีลก็ได้แก่เบญจศีล เป็นต้น พรตก็ได้แก่การถือกฐดงค์ (นิท.อ.๒/๑๓๒) บางทีอรรถกถาก็พูดจำเพาะภิกษุว่า ศีล หมายถึงปาริสุทธิศีล ๔ พรต หมายถึงกฐดงค์ ๑๓ (ธ.อ.๗/๕๓; ดู อัง.อ.๓/๙๖ ด้วย)

“ปรามาส” มักแปลกันว่าลุ่มหลง แต่ความจริง ความหมายในบาลีทั่วไปได้แก่ หยิบฉวย จับต้อง จับไว้แน่น (เช่น พระจับยึดตัวอุสาสกไว้ – วินย.๒/๗๐/๕๖; วินย.๑.๒/๒๐๒; ที่ฆาฏุมารจับเศียรพระเจ้ากาลิเพื่อจะปลงพระชนม์ – วินย.๕/๒๔๔/๓๓๒; พระพุทธเจ้าไม่ทรงยึดมั่นความรู้ – ที.ปา.๑๑/๑๓/๒๙; ที.อ.๓/๑๙; ไม่ควรหยิบฉวยเอาของที่เขาไม่ได้ให้ – อัง.ปญจก.)

๒๒/๑๗๙/๒๓๘; การจับฉวยท่อนไม้และคัสตราเพื่อทำร้ายกัน – ชุ.ม.๒๙/๓๘๔/๒๕๕; ที่แปลกันว่าลูบคลำ คงจะมาจากชาดก ว่าด้วยกำเนิดของสุวรรณสาม กุสราช และมณฑพัยกุมาร (ชา.อ.๗/๖; ๘/๑๓๕; ๙/๑๒๔) ว่าถ้าษีปรามาสนาภิของภรรยา เป็นต้น ซึ่งน่าจะเป็นการเอาหัวตะแคงหรือจอตลงที่สะดือมากกว่า (ดู สงคณิ อ.๓๖๙ และ ม.อ.๒/๔๑๘ ประกอบ) หรือเทียบเคียงจาก วินย.๑/๓๗๘/๒๕๕ ซึ่งอธิบาย “ปรามาสนา” โดยไขความว่า อีโต จีโต จ สญโจปนา แปลได้ว่า ลูบ หรือสีไปมา

อย่างไรก็ตาม ความหมายของ“ปรามาส” ในด้านหลักธรรม มีคำอธิบายเฉพาะชัดเจนอยู่แล้วว่า “สภาว อติกวมิตวา ปโรโต อามสตีติ ปรามาส” แปลว่า จับฉวยเอาเกินเลยสภาวะเป็นอย่างอื่นไป จึงแปลว่า ถือเลยเถิด คือเกินเลย หรือคลาดจากความเป็นจริง กลายเป็นอย่างอื่นไปเสีย (นิท.อ.๑/๓๓๙; ๒/๔๗; ดู นิท.อ.๑/๒๐๐,๓๐๑; สงคณิ อ.๑๑๗ ด้วย) เช่น ตามสภาวะที่จริงไม่เที่ยง จับฉวยหรือยึดถือพลาดไปเป็นว่าเที่ยง คือลพตมามีไว้ฝึกหัดขัดเกลา เป็นบาทฐานของภาวนา กลับถือเลยเถิดไปเป็นอย่างอื่น คือ เห็นไปว่าบำเพ็ญแต่ศีลพต ก็จะบรรลุที่หลุดพ้นได้

สลัฟตปรามาสนี้ ก็เป็นทิวฏฐิ คือความเห็นหรือการยึดถืออย่างหนึ่ง (เช่น ชุ.สุ.๒๕/๔๑๒/๔๙๐; อภิ.ส.๓๔/๖๗๓/๒๖๓; ม.ม.๑๓/๘๕/๘๐; นิท.อ.๑/๑๒๒) จึงมีปัญหาว่า เหตุใดต้องแยกต่างหากจากสังโยชนข้อที่ ๑ คือสังกัทยทิวฏฐิ ซึ่งเป็นทิวฏฐิเหมือนกัน อรรถกถาอธิบายว่า สังกัทยทิวฏฐิ ความเห็นยึดถือตัวตนนั้น เป็นทิวฏฐิพื้นฐานอยู่กับตนเองตามปกติ โดยไม่ต้องอาศัยตรรกและการอ้างอิงติดต่อจากผู้อื่น ส่วนสลัฟตปรามาส เป็นทิวฏฐิชั้นนอก เกี่ยวกับปฏิบัติ คือทางแห่งการปฏิบัติว่าถูกหรือผิด เป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหาก คนละชั้นตอนกันทีเดียว (ดู นิท.อ.๑/๓๓๙) จึงต้องแยกเป็นคนละข้อ และเพราะสลัฟตปรามาสเป็นเรื่องของปฏิบัติที่แหละ ท่านจึงอธิบายเชื่อมโยงให้เห็นว่า สลัฟตปรามาส เป็นอัตตกิลมณญโยค อันเป็นอย่างหนึ่งในที่สุดสองด้าน ซึ่งชาวพุทธพึงหลีกเลี่ยง เพื่อดำเนินในมรรคาที่ถูกต้อง คือมัชฌิมาปฏิปทา (ดู อ.อ.๔๔๖)

ปรามาส ใช้มากอีกอย่างหนึ่งในรูปที่เป็นคุณนามว่า “ปรามัญ” แปลว่า “ซึ่งถูกจับต้องแล้ว หรือจับต้องบ่อยๆ” หมายความว่า แปรเปื้อน หรือเสียความบริสุทธิ์ไปแล้ว ท่านอธิบายว่า ถูกค้นหาและทิวฏฐิจับต้อง คือ เปรอะเปื้อน หรือไม่บริสุทธิ์ เพราะถูกค้นหาและทิวฏฐิเข้ามาเกลือกกลั้วพัวพัน คือ รักษาศีลบำเพ็ญพต เพราะอยากได้ผลตอบแทนเป็นลาภยศสรรเสริญสุขสวรรค์ หรือเพราะเข้าใจว่าจะได้เป็นนั่นเป็นนี่ ตามลัทธิหรือทฤษฎีที่ยึดถือเอาไว้ ศีลที่บริสุทธิ์จึงเรียกว่าเป็น “อปรามัญ” ไม่ถูกค้นหาและทิวฏฐิแตะต้องให้เประเปื้อน ประพฤติด้วยปัญญา ถูกต้องตามหลักการและความมุ่งหมาย เป็นไทคือไม่เป็นทาสของค้นหาและทิวฏฐินั้น เป็นศีลระดับพระโสดาบัน (เช่น ส.ม.๑๙/๑๔๑๒/๔๒๙; ฯลฯ ฯลฯ; อรรถกถาอธิบายใน วินย.อ.๓/๔๘๖; ที.อ.๑/๑๓๙; ๒/๑๗๗; ส.อ.๓/๓๘๗; อัง.อ.๓/๑๑๔; วิสุทฺธิ.๑/๑๖; ดู ส.อ.๒/๑๒๕ ด้วย; แปลอีกอย่างหนึ่งว่า ไม่ถูกปรามาส คือใครๆ ท้วง ตำหนิ ดูหมิน หรือหาเรื่องไม่ได้)

ลักษณะสุดท้ายของการถือศีลพตที่พลาดหลัก ก็คือ การถือที่เป็นเหตุให้มาทะเลาะวิวาทเกียงแย้งกันว่า ใครดี ใครเลว ท่านผิด ฉันถูก หรือเป็นเหตุให้ยกตนข่มผู้อื่นว่า เราทำได้เครื่องครัดถูกต้อง คนอื่นเลวกว่าเรา ทำไม่ได้ของเรา เป็นต้น (ดู ชุ.สุ.๒๕/๔๑๒/๔๙๑; ๔๑๙/๕๐๕)

เท่าที่กล่าวมา พอจะสรุปลักษณะการถือศีลพตที่เป็นสลัฟตปรามาสได้ว่า เป็นการถือด้วยโมหะ หรือด้วยค้นหาและทิวฏฐิ ซึ่งแสดงออกในรูปของการถือโดยมงาย ไม่เข้าใจความมุ่งหมาย ลักว่าทำตามๆ กันไปอย่างเผลอสองบาตรบ้าง ถือโดยหลงผิดว่าศีลพตเท่านั้นก็พอให้ถึงความบริสุทธิ์หลุดพ้น หรือถืออย่างเป็นพิธีรีตองศักดิ์สิทธิ์ ว่าทำไปตามนั้นแล้ว ก็จะมีบันดาลผลสำเร็จให้เกิดเองบ้าง ถือโดยรู้สึกว่าเป็นข้อบังคับล้อยๆ เป็นเครื่องบีบบังคับขึ้นใจ ไม่รู้ว่าจะไปเพื่ออะไร เพราะไม่เห็นโทษของสิ่งที่พึงงดเว้น ไม่ทราบซึ่งในคุณของการละเว้นสิ่งที่ชั่วเลวและการที่จะทำตามข้อปฏิบัตินั้นๆ จำใจทำไป ไม่เห็นประโยชน์บ้าง ถือเพราะอยากได้เหยื่อล่อ เช่น โชคลาภ กามสุข เป็นต้นบ้าง ถือเพราะมีความเห็นผิดในจุดหมายว่า ศีลพตจะทำให้ได้เป็นนั่นเป็นนี่บ้าง ถือแล้วเกิดความหลงตัวเอง มีอาการยกตนข่มผู้อื่นบ้าง

ลักษณะการรักษาศีลบำเพ็ญพตที่ถูกต้อง ไม่เป็นสลัฟตปรามาส ก็คืออาการที่พ้นจากความผิดพลาดที่กล่าวแล้วข้างต้น ซึ่งแสดงออกด้วยการศึกษาปฏิบัติที่เกิดจากความรู้ตระหนักรู้ว่า กระทำเพื่อฝึกหัดขัดเกลาตนเอง เพื่อเป็นบาทของสมาธิ เพื่อความสงบเรียบร้อย เพื่อความดีงามของประชุมชน ปฏิบัติด้วยมองเห็นโทษของการเบียดเบียน ทราบซึ่งว่าความสงบเรียบร้อยไม่เบียดเบียนกัน เป็นต้น เป็นสิ่งที่ดี เห็นคุณเห็นโทษแล้ว ละอายบาป มีฉันทะที่จะเว้นชั่วทำความดี โดยพร้อมใจตน ตลอดจนถึงขั้นสุดท้ายคือ ไม่กระทำชั่วและประพฤติดีอย่างเป็นไปเอง มีศีลและพตเกิดขึ้นในตัวเป็นปกติธรรมดา ไม่ต้องฝึก ไม่ต้องฝืน เพราะไม่มีกิเลสที่จะเป็นเหตุให้ทำความชั่ว เข้าลักษณะของฐานหนึ่งใน ๖ ที่พระอรหันต์น้อมใจไป คือ ข้อที่ว่า พระอรหันต์

น้อมใจตั้งใจไปในภาวะที่ไม่มีการเบียดเบียน มิใช่เพราะถือลัทธิพทพราหมณ์ แต่เพราะหมดราคะ หมดโทสะ หมดโมหะ (วินย.๕/๓/๙; อัง.จก.๒๒/๓๒๖/๔๒๑)

เบื้องต้น คีลเป็นความประพฤติปกติ เพราะฝึกปฏิบัติให้เคยชินเป็นนิสัย และเพราะแรงใจที่มุ่งมั่น ฝึกตนให้ก้าวหน้า ในคุณความดี ส่วนเบื้องปลาย คีลเป็นความประพฤติปกติ เพราะหมดสิ้นเหตุปัจจัยภายในที่จะให้หาทางทำสิ่งที่ไม่ดี

ผู้ปฏิบัติดีก็อาจมีศีลพรต แต่เป็นลัทธิพทพราหมณ์ ผู้ปฏิบัติถูกก็มีศีลพรต ดังที่ท่านเรียกว่า “ลิวตูปปนฺน” แปลว่า ผู้เข้าถึงศีลพรต หรือประกอบด้วยศีลและพรต (ขุ.อติ.๒๕/๒๖๓/๓๕๒; ขุ.สุ.๒๕/๓๑๓/๓๖๔) บ้าง “ลิวพทสมฺปนฺน” แปลว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยศีลพรต (อัง.ติก.๒๐/๔๙๙/๒๑๔) บ้าง

จะว่าบริสุทธิ์ด้วยศีลพรต ก็ไม่ถูก บริสุทธิ์ได้โดยไม่ต้องมีศีลพรต ก็ไม่ถูก (ขุ.สุ.๒๕/๔๑๖/๔๙๘) แต่อยู่ที่ศีลพรตที่ไม่เป็นลัทธิพทพราหมณ์ พรตอาจไม่จำเป็น เฉพาะอย่างยิ่งสำหรับคฤหัสถ์ แต่ศีลที่เป็นอปรามัญญ์ คือบริสุทธิ์ ไม่คลาดหลักความจริง ไม่เปราะด้วยตัณหาและทิฏฐิ เป็นพื้นฐานที่จำเป็นสำหรับความบริสุทธิ์หลุดพ้นในทุกกรณี (ดูในตอนว่าด้วยพระโสดาบัน ข้างหน้า, เช่น ส.ม.๑๙/๑๔๑๒/๔๒๘-๑๖๒๘/๕๑๔)

สรุปลงไปให้สั้นที่สุด หลักการของศีลพรต ก็มีเพียงว่า เมื่อบุคคลถือปฏิบัติศีลพรตได้แล้ว อกุศลธรรมเจริญ กุศลธรรมเสื่อม ศีลพรตอย่างนั้นผลิตผลาด ไร้ผล เมื่อบุคคลถือปฏิบัติศีลพรตได้แล้ว กุศลธรรมเจริญ อกุศลธรรมเสื่อมถอย ศีลพรตอย่างนั้นถูกต้องมีผลดี (ดู อัง.ติก.๒๐/๕๑๘/๒๘๙; ขุ.อ.๒๕/๑๔๔/๑๔๔)

ตราบไต่ยังเป็นปฏิฆน การถือมั่นถือพลาตในศีลพรต ก็ยังมีอยู่ ไม่มากก็น้อย ตามสัดส่วนของตัณหา ทิฏฐิ หรือโมหะ ที่เบาบางลง อย่างน้อยก็ยังมีอาการผินใจ หรือข่มไว้ จึงยังไม่พ้นขั้นที่รักษาศีลด้วยความยึดมั่นในศีล และถือเกินเลยคลาดสภาวะไปบ้าง ต่อเมื่อใด เป็นพระโสดาบัน ก็เลศหยาบแรงหมดไป จึงได้ชื่อว่า เป็นผู้บำเพ็ญบริบูรณ์ในศีล (เช่น อัง.ติก.๒๐/๕๒๖/๒๙๘ เป็นต้น) การรักษาศีลจึงจะเป็นไปเอง เพราะเป็นศีลอยู่ในตัว เป็นปกติธรรมดา ไม่ต้องฝึก ไม่ต้องฝืนอีกต่อไป และถือพอดีๆ ตรงตามหลัก ตามความมุ่งหมาย ไม่หย่อน ไม่เขว ไม่เลยเถิดไป

บันทึกที่ ๕: ความหมายของ ฌาน

ผู้เริ่มศึกษาพึงทราบ ว่า คำว่า ฌาน ๔ ตามปกติหมายถึง รูปฌาน ๔ ดังนั้น จะพูดว่า ฌาน ๔ หรือ รูปฌาน ๔ ก็มีความหมายเท่ากัน; อนึ่ง ไม่พึงสับสนฌาน ๔ กับฌาน ๕ เพราะฌาน ๕ ก็คือฌาน ๔ นั่นเอง เป็นแต่ขยายละเอียดออกไปตามแนวอิทธิธรรม และฌานที่ ๕ ตามแนวอิทธิธรรมนั้น ก็ตรงกับฌานที่ ๔ ในที่นั้นนั่นเอง (ฌานที่แยกเป็น ๔ เรียกว่า ฌานจตุกกนัย เป็นแบบหลักที่พบทั่วไปในพระสูตร ส่วนฌานที่แยกขยายออกเป็น ๕ ตามแนวอิทธิธรรม เรียกว่า ฌานปัญจกนัย)

ฌาน ๔ นี้ควรจะถูกกล่าวถึงในบทว่าด้วยมรรค ตอนสัมมาสมาธิ ในภาคปฏิบัติข้างหน้า แต่เมื่อเอ่ยถึงในที่นี้แล้ว ก็ควรทำความเข้าใจเล็กน้อย

“ฌาน” แปลว่า เฟ่ง หมายถึง ภาวะจิตที่เฟ่งอารมณ์จนแน่วแน่ ได้แก่ภาวะจิตที่มีสมาธินั่นเอง แต่สมาธินั้นมีความประณีตสนิทซัดเจนผ่องใส และมีกำลังมากน้อยต่างๆ กัน แยกได้เป็นหลายระดับ ความต่างของระดับนั้น กำหนดด้วยคุณสมบัติของจิตที่เป็นองค์ประกอบร่วมของสมาธิในขณะนั้นๆ องค์ประกอบเหล่านี้ได้แก่ วิตก (การจรดจิตลงในอารมณ์) วิจารณ์ (การที่จิตเคลื่อนอยู่กับอารมณ์) ปีติ (ความอิ่มใจ) สุข อุเบกขา (ความมีใจเป็นกลาง) และเอกัคคตา (ภาวะที่จิตมีอารมณ์แน่วแน่เป็นหนึ่งเดียว คือตัวสมาธินั่นเอง)

ฌานที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์ (รูปฌาน) ท่านนิยมแบ่งออกเป็น ๔ ระดับ มีองค์ประกอบที่ใช้กำหนดระดับ ดังนี้

๑. ปฐมฌาน (ฌานที่ ๑) มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา
๒. ทุตติยฌาน (ฌานที่ ๒) มีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา
๓. ตติยฌาน (ฌานที่ ๓) มีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา
๔. จตุตถฌาน (ฌานที่ ๔) มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

ฌานที่สูงขึ้นไปกว่านี้ คือ อรูปฌาน ก็มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา เหมือนจตุตถฌาน แต่กำหนดอรูปธรรมเป็นอารมณ์ และมีความประณีตยิ่งขึ้นไปโดยลำดับ ตามอารมณ์ที่กำหนด อรูปฌาน ๔ แต่ละข้อ มีคำบรรยายอยู่ข้างบนแล้ว (ตรงกับวิโมกข์ข้อ ๔ ถึง ๗) จึงไม่ต้องพูดถึงอีก.

ฌาน อาจใช้ในความหมายอย่างหลวมๆ โดยแปลว่า เฟ่ง พินิจ ครุ่นคิด เอาใจจดจ่อ ก็ได้ และอาจใช้ในแง่ที่ไม่ดี เป็นฌานที่พระพุทธเจ้าทรงตำหนิ เช่น เก็บเอากามราคะ พยาบาท ความหดหู่ ความกลัดกลุ้มวุ่นวายใจ ความลั้ลเลงสังสัย (นิวรรณ์ ๕) ไวในใจ ญกอกุศลธรรมเหล่านั้นกลุ่มมรุมใจ ฝ่าแต่ครุ่นคิดอยู่ ก็เรียกว่าฌานเหมือนกัน (ม.อ.๑๔/๑๑๗/๓๘) หรือกิริยาของสัตว์ เช่น นกเค้าแมวจ้องจับหนู สุนัขจิ้งจอกจ้องหาปลา เป็นต้น ก็เรียกว่าฌาน (ใช้ในรูปกริยาคัพท์ เช่น ม.ม.๑๒/๕๖๐/๖๐๕)

บางทีก็นำมาใช้แสดงความหมายด้านวิปัสสนาด้วย โดยแปลว่า เฟ่งพินิจ หรือคิดพิจารณา ในอรรถกถาบางแห่งจึงแบ่งฌานออกเป็น ๒ จำพวก คือ การเพ่งอารมณ์ตามแบบของสมณะ เรียกว่า อารัมมณูปนิชฌาน (ได้แก่ ฌานสมาบัตินั่นเอง) การเพ่งพิจารณาให้เห็นไตรลักษณ์ ตามแบบวิปัสสนา หรือวิปัสสนานั่นเอง เรียกว่า ลักขณูปนิชฌาน (ในกรณีนี้ แม้แต่มรรคผลก็เรียกว่าฌานได้ เพราะแปลว่าเพากิเลสบ้าง เฟ่งลักษณะที่เป็นสัจจะของนิพพานบ้าง) ดู อ.อ.๑/๕๓๖; ปฏิส.อ.๒๒๑; สงคณิ อ.๒๗๓ (ดู ขุ.ปฎิ.๓๑/๔๘๓/๓๖๘ ด้วย)

ตอน ๔: ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร?

ข้อควรทราบเพิ่มเติมเพื่อเสริมความเข้าใจ

สมถะ – วิปัสสนา, เจโตวิมุตติ - ปัญญาวิมุตติ

บทที่ ๘

ข้อควรทราบต่อไปนี้เป็นเรื่องของภาคปฏิบัติที่ควรจะต้องพูดถึงในตอนต่อไป แต่มีข้อความบางแห่งในตอนนี้อาจฟังถึง จึงนำมาอธิบายไว้คร่าวๆ ก่อน เพื่อให้เข้าใจเรื่องที่ผ่านมาในตอนนี้อันชัดเจนยิ่งขึ้น

๑. สมถะ – วิปัสสนา

สมถะ แปลง่ายๆ ว่าความสงบ แต่ที่ใช้ทั่วไป หมายถึงวิธีทำให้สงบ ขยายความว่า ได้แก่ ข้อปฏิบัติต่างๆ ในการฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ จนตั้งมั่นเป็นสมาธิ ถึงขั้นได้ฌานระดับต่างๆ จุดมุ่งของสมถะ คือ **สมาธิ** ซึ่งหมายถึงสมาธิขั้นสูงที่ทำให้เกิดฌาน

หลักการของสมถะ คือ กำหนดใจไว้กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง (เรียกว่า “อารมณ์”) ให้แน่วแน่จนจิตนั้นอมตังอยู่ในสิ่งนั้นสิ่งเดียว (เรียกกันว่า จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง หรือจิตมีอารมณ์อันเดียว) ความแน่วแน่หรือตั้งมั่นของจิตนี้เรียกว่า “สมาธิ”

เมื่อสมาธิแนบสนิทเต็มที่แล้ว ก็จะเกิดภาวะจิตที่เรียกว่า “ฌาน” ซึ่งแบ่งเป็นระดับต่างๆ ระดับที่กำหนดเอารูปธรรมเป็นอารมณ์ เรียกว่า รูปฌาน หรือเรียกง่ายๆ ว่า ฌาน มี ๔ ชั้น ระดับที่กำหนดอรูปธรรมเป็นอารมณ์เรียกว่า อรูปฌาน มี ๔ ชั้น ทั้งรูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ เรียกรวมกันว่า **สมาบัติ (๘)**

ภาวะจิตในฌานนั้น เป็นภาวะที่สุขสงบผ่อนคลาย ไม่มีความเศร้าหมองขุ่นมัว ไม่มีสิ่งรบกวนให้สะดุดหรือติดขัดอย่างใดๆ เรียกว่าปราศจาก **นิวรณ์** ท่านอนุโลมเรียกว่าเป็นความหลุดพ้นจากกิเลสตลอดเวลาที่ยังอยู่ในฌานนั้นๆ (แต่เมื่อออกจากฌานแล้ว กิเลสกลับมีได้อย่างเดิม ท่านจึงเรียกว่าเป็นวิกขัมภนนิโรธ หรือวิกขัมภนวิมุตติ คือ ดับกิเลส หรือหลุดพ้นด้วยเอาสมาธิข่มไว้ ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น)

นอกจากฌานแล้ว สมถะยังมีผลพลอยได้ที่สืบเนื่องมาจากฌานนั้นอีก คืออาจทำให้เกิดความสามารถพิเศษที่เรียกว่าอภิญญา ๕ อย่าง ได้แก่ แสดงฤทธิ์ได้ อ่านใจคนอื่นได้ ระลึกชาติได้ หูทิพย์ และตาทิพย์

อย่างไรก็ดี เมื่อใช้อย่างหลวมๆ หรือพูดอย่างกว้างๆ สมถะ ก็คือ การทำให้ใจให้สงบ หรือการทำจิตให้เป็นสมาธิ และบางคราวก็หมายถึงตัวสมาธินั่นเอง

ว่าตามความจริง ความหมายของสมถะที่ว่า คือตัวสมาธินี้แหละ เป็นความหมายที่ตรงตามหลักวิชาทั้งฝ่ายอภิญชาและฝ่ายพระสูตร^{๘๑๓} เพราะไม่ว่าจะเจริญสมถะ จนได้ฌานสมาบัติ หรืออภิญญา เป็นผลสำเร็จสูงพิเศษเพียงใดก็ตาม เนื้อแท้ของสมถะ หรือตัวสมถะ หรือแก่นของสมถะที่ให้ผลเช่นนั้น ก็คือสมาธินั่นเอง

^{๘๑๓} ทางฝ่ายอภิญชา เช่น อภ.ส.๓๔/๒๕๓/๑๖; ๒๒๓/๑๐; ๒๐๖/๘๕ เป็นต้น; ทางฝ่ายพระสูตร เช่น อภ.ทุก.๒๐/๒๓๕/๗๗ อธิบายใน อภ.อ.๒/๓๓ (ซึ่งจะอ้างต่อไปอีก); และใน อภ.ฉก.๒๒/๓๒๕/๔๑๘ เมื่อกล่าวถึงอินทรีย์ ๕ ท่านใช้คำว่า สมถะ แทน สมาธิ และ

วิปัสสนา แปลง่ายๆ ว่า การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง หมายถึงข้อปฏิบัติต่างๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน คือให้เข้าใจตามความเป็นจริง หรือตามที่สิ่งเหล่านั้นมันเป็นของมันเอง (ไม่ใช่เห็นไปตามที่เราวาดภาพให้มันเป็น ด้วยความชอบ ความชัง ความอยากได้ หรือความชังใจของเรา) รู้แจ้งชัดเข้าใจจริง จนถอนความหลงผิด รู้ผิด และยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ ถึงขั้นเปลี่ยนท่าทีต่อโลกและชีวิตใหม่ ทั้งท่าทีแห่งการมอง การรับรู้ การวางจิตใจ และความรู้สึกทั้งหลาย

ความรู้ความเข้าใจถูกต้อง ที่เกิดเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ในระหว่างการปฏิบัตินั้น เรียกว่า ญาณ มีหลายระดับ ญาณสำคัญในขั้นสุดท้ายเรียกว่า **วิชชา** เป็นภาวะตรงข้ามที่กำจัดอวิชชา คือความหลงผิดไม่รู้แจ้งไม่รู้จริงให้หมดไป

ภาวะจิตที่มีญาณหรือวิชชานั้น เป็นภาวะที่สุขสงบผ่อนคลาย และเป็นอิสระ เพราะลอยตัวพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส เช่น ความชอบความชัง ความติดใจและความชังใจ เป็นต้น ไม่ถูกบังคับหรือชักจูงโดยกิเลสเหล่านั้น ให้มองเห็นหรือรับรู้สิ่งต่างๆ อย่างบิดเบือน จนพาความคิดและการกระทำที่ติดตามมาให้หันเหไป และไม่ต้องเจ็บปวด หรือเร่าร้อน เพราะถูกบีบคั้นหรือต่อสู้กับกิเลสเหล่านั้น ญาณ และวิชชา จึงเป็นจุดมุ่งของวิปัสสนา เพราะนำไปสู่วิมุตติ คือความหลุดพ้นเป็นอิสระที่แท้จริง ซึ่งยั่งยืนถาวร (ท่านเรียกว่า สมุจเฉทนิโรธ หรือ สมุจเฉทวิมุตติ แปลว่า ดับกิเลส หรือหลุดพ้นโดยเด็ดขาด)

ถ้าพูดอย่างรวบรัด ก็ว่า ผลที่มุ่งหมายของสมถะ คือฌาน ผลที่มุ่งหมายของวิปัสสนา คือญาณ หรือว่าสมถะนำไปสู่ฌาน⁸¹⁴ วิปัสสนานำไปสู่ญาณ

ผู้ปฏิบัติสมถะ (สำนวนแบบเรียกว่า บำเพ็ญ หรือเจริญสมถะ) อาจทำแต่สมถะอย่างเดียว โดยมุ่งหวังจะชื่นชมเสพผลของสมถะ คือฌานสมาบัติ และอภิญาทั้ง ๕ ไม่ต้องเกี่ยวข้องกับวิปัสสนาเลยก็ได้ เรียกว่าหยุดอยู่เพียงขั้นสมาธิ ไม่ก้าวไปถึงขั้นปัญญา

แต่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา ต้องอาศัยสมถะไม่มากก็น้อย คือ อาจเจริญสมถะจนได้ฌานสมาบัติก่อนแล้ว จึงก้าวต่อไปสู่วิปัสสนา คือเอาฌานเป็นบาทของวิปัสสนา (เรียกว่าเจริญวิปัสสนา ที่มีฌานเป็นบาท) ก็ได้ อาจเริ่มเจริญวิปัสสนาไปก่อนแล้ว จึงเจริญสมถะตามหลัง ก็ได้ หรืออาจเจริญทั้งสมถะและวิปัสสนาคบคู่กันไป ก็ได้^{815.1}

แม้แต่ผู้ที่ได้ชื่อว่าเจริญแต่วิปัสสนาอย่างเดียวล้วน (สุทธวิปัสสนายานิก)^{809.2} ไม่อาศัยสมถะเลย ก็หมายถึง ไม่อาศัยสมถะในความหมายโดยนัยปริยาย หรือความหมายจำเพาะที่เคร่งครัด คือไม่ได้ทำสมถะจนได้ฌานสมาบัติก่อนเจริญวิปัสสนา แต่ตามความเป็นจริงก็อาศัยสมถะในความหมายอย่างกว้างๆ คือ อาศัยสมาธินั่นเอง สมาธิของผู้เจริญวิปัสสนาแบบนี้ อาจเริ่มต้นด้วยขณิกสมาธิ^{809.3} (สมาธิชั่วขณะ) ก็ได้ แต่เมื่อถึงขณะที่บรรลุผลสมาธินั้นจะแน่วแน่สนิท (เป็นอัปปนาสมาธิ) ถึงระดับปฐมฌาน (ฌานที่ ๑ หรือ รูปฌานที่ ๑)^{809.4}

ผลที่เกิดจากสมถะอย่างเดียว ไม่ว่าจะ เป็นฌานสมาบัติหรืออภิญาที่สูงพิเศษเพียงไร ก็ยังเป็นโลกีย์^{816.1} เป็นของปุถุชน คือคนมีกิเลส เลื่อมถอยได้ เช่น ฤทธิ์ที่พระเทวทัตได้^{810.2} เจโตวิมุตติของพระโคตมิกะ^{810.3} และฌานสมาบัติของพระภิกษุสามเณร ฤาษี และคฤหัสถ์บางท่าน ที่มีเรื่องเล่าต่อกันมาในคัมภีร์ต่างๆ^{810.4}

วิปัสสนา แทน ปัญญา โดยตรงทีเดียว (เป็น สัทธา สติ วิริยะ สมถะ วิปัสสนา แทนที่จะเป็น สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา อย่างในความร้อยแก้วตามปกติ)

⁸¹⁴ ที่พูดว่าสมถะอาจให้ได้อภิญา ๕ ซึ่งได้แก่ฌานต่าง ๆ พวกหนึ่งนั้น ความจริงก็ต้องให้ได้ฌานก่อนแล้วจึงน้อมจิตที่เป็นสมาธิพร้อมดีด้วยกำลังฌานนั้นไปเพื่อได้ญาณจำพวกอภิญาอีกต่อหนึ่ง ถ้าพูดให้เคร่งครัดจึงต้องว่า สมถะ (ล้วน ๆ) จบหรือสิ้นสุดลงเพียงแค่ฌาน (คือ ไม่เกินแนวสัญญาญาณสัญญาตนฌาน ดู วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๖๔๗-๘)

^{815.1-2-3-4} ดูอธิบายในตอนว่าด้วยหลักการสำคัญของบรรลุนิพพาน ข้างหน้า

ฉานสมาบัติ และอภิญาญา ที่เกิดจากสมณะนั้น เป็นของมีมาก่อนพุทธกาล เช่น อาฬารดาบส กาลาม-
โคตร ได้ถึงอรุปรมาณที่ ๓ อุทกดาบส รัมบุตร ได้ถึงอรุปรมาณที่ ๔^{817.1} เป็นต้น เป็นของมีได้ในลัทธิภายนอก
พระพุทธศาสนา^{811.2} มิใช่จุดหมายของพระพุทธศาสนา เพราะไม่ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ได้อย่างแท้จริง
นักบวชบางลัทธิทำสมาธิจนได้ฉาน ๔ แต่ยังมีมิจฉาทิฏฐิที่เกี่ยวกับเรื่องอัตตา และยึดถือภาวะในฉานนั้นว่าเป็น
นิพพาน ก็มี ลัทธิเช่นนี้พระพุทเจ้าทรงปฏิเสธ^{811.3}

ผลที่ต้องการจากสมณะตามหลักพุทธศาสนา คือการสร้างสมาธิเพื่อใช้เป็นบาทฐานของวิปัสสนา⁸¹⁸
จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาสำเร็จได้ด้วยวิปัสสนา คือการฝึกอบรมปัญญาที่มีสมาธิเป็นบาทฐาน หาก
บรรลุจุดหมายสูงสุดด้วย และยังได้ผลพิเศษแห่งสมณะด้วย ก็จัดว่าเป็นผู้มีคุณสมบัติพิเศษ ได้รับการยกย่องนับ
ถืออย่างสูง แต่หากบรรลุจุดหมายแห่งวิปัสสนาอย่างเดียว ไม่ได้ผลพิเศษแห่งสมณะ ก็ยังเลิกกว่าได้ผลพิเศษแห่ง
สมณะ คือได้ฉานสมาบัติและอภิญาญา ๕ แต่ยังไม่พ้นจากอวิชชาและกิเลสต่างๆ

อนึ่ง ไม่ต้องพูดถึงจุดหมายสูงสุด แม้แต่เพียงขั้นสมาธิ ท่านก็กล่าวว่า พระอนาคามีถึงแม้จะไม่ได้ฉาน
สมาบัติ ไม่ได้อภิญาญา ก็ชื่อว่าเป็นผู้บำเพ็ญสมาธิบริบูรณ์ เพราะสมาธิของพระอนาคามีผู้ไม่ได้ฉานสมาบัติ ไม่ได้
อภิญาญานั้น แม้จะไม่ใช้สมาธิที่สูงวิเศษอะไรนัก แต่ก็ยังเป็นสมาธิที่สมบูรณ์ในตัว ยังยืนคงระดับ มีพื้นฐานมั่นคง
เพราะไม่มีกิเลสที่จะทำให้เสื่อมถอยหรือรบกวนได้

ทั้งนี้ ตรงข้ามกับสมาธิของผู้เจริญสมณะอย่างเดียว จนได้ฉานสมาบัติและอภิญาญา แต่ไม่ได้เจริญ
วิปัสสนา ไม่ได้บรรลุมรรคผล แม้สมาธินั้นจะเป็นสมาธิขั้นสูง มีผลพิเศษ แต่ก็ขาดหลักประกันที่จะทำให้ยั่งยืน
มั่นคง ผู้ได้สมาธิอย่างนี้ ถ้ายังเป็นปุถุชน ก็อาจถูกกิเลสครอบงำทำให้เสื่อมถอยได้ หรือแม้จะได้เจริญวิปัสสนา
จนบรรลุมรรคผลชั้นพระโสดาบันหรือพระสกทาคามี ก็ยังมีกามราคะรบกวนหรือบั่นทอนสมาธิได้ ท่านยังไม่
เรียกว่าเป็นผู้บำเพ็ญสมาธิบริบูรณ์⁸¹⁹

ความที่ชี้แจงตอนนี้ ยังสัมพันธ์กับเรื่องเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติที่จะกล่าวต่อไปอีก

816.1 เช่น วิสุทธิ.๒/๑๕๕, ๑๕๗

810.3 ลี.ส.๑๕/๔๘๙/๑๗๖

817.1 ม.ญ.๑๒/๓๑๗-๗/๓๒๐-๑; ๔๑๑-๒/๔๔๔-๕

818 พุทธอายุว่า สมถิที่เลิศประเสริฐสุด ก็คือสมาธิที่ช่วยให้ตรัสรู้ หรือสมาธิที่ช่วยให้ปัญญากำจัดกิเลสและหลุดพ้นได้ เรียกอย่างวิชาการว่า
สมาธิที่เป็นองค์แห่งมรรค หรือสมาธิในมรรค (มคคสมาธิ) สมาธิอย่างนี้ มีชื่อเรียกพิเศษว่า **ขานันตริกสมาธิ** (บางแห่งเพี้ยนเป็น อนันตริก
บ้าง อนันตริย บ้าง อนันตริย บ้าง) แปลว่า สมาธิที่เห็นผลต่อเนื่องไปทันที คือทำให้บรรลุอริยผลทันที ไม่มีอะไรคั่นหรือแทรกกระหว่างได้ สมาธิ
ชนิดนี้ พระพุทเจ้าทรงสรรเสริญว่า ไม่มีสมาธิอื่นใดเทียมเท่า (ขุ.ขุ.๒๕/๗/๖; ขุ.สุ.๒๕/๓๑๔/๓๖๘) ถึงหากจะเป็นสมาธิระดับต่ำ ก็ถือว่า
ประเสริฐกว่าสมาธิอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็สมาธิระดับรูปฉานหรืออรุปรมาณก็ตาม (ขุททก.๑.๑๕๘; สุตต.๑.๒/๒๗) ขานันตริกสมาธินี้ ท่านกล่าวถึงใน
ที่อื่นๆ อีก ทั้งบาลีและอรรถกถา ผู้สนใจพึงดู ที่.ป.๑๑/๓๗๓/๒๘๘; อง.จตุกก.๒๑/๑๖๒-๓/๒๐๐-๒; ขุ.ปฎิ.๓๑/๐/๒; ๒๑๑/๑๓๘; ที่.๑.๓/
๓๒๕; อง.๑.๒/๔๔๒; ปฎิ.๑.๔๒; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๕๕๒; เถรี.๑.๙๙ (ฉบับอักษรโรมัน; ฉบับไทยยังไม่พิมพ์)

819 ที่ว่าพระอนาคามีเป็นผู้บำเพ็ญสมาธิได้บริบูรณ์ เช่น อง.ติก.๒๐/๕๒๖/๒๘๘; อง.นวก.๒๓/๒๑๖/๓๙๔; แนวอธิบายเพียงเทียบ วิสุทธิ.
๓/๓๖๔; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๖๔๐; มีข้อน่าสังเกตว่า คัมภีร์ฝ่ายอภิธรรมกล่าวว่ เมื่อพระอนาคามีสิ้นชีพ จะอุบัติในชั้นสุทธาวาส (สงคท.
๓๐; แต่สงคท.ฎีกา ๑๘๒) ไขความว่า พระอนาคามีย่อมเกิดในภูมิใดภูมิหนึ่งที่ตรงกับชั้นแห่งฉานที่ตนได้ ภูมิมีเพียงว่าพระอนาคามี
เท่านั้นเกิดได้ในสุทธาวาส และจัดสุทธาวาสเป็นพระดับจตุตถฉาน คืออรุปรมาณที่ ๔ (อภิ.วิ.๓๕/๑๐๐๗/๕๗๑; สงคท.๒๖) ทำให้หน้า
สงสัยว่า พระอนาคามีที่ปฏิบัติมาแบบสุทธวิปัสสนาญาณิก คือเป็นสุขวิปัสสก อย่างที่กล่าวถึงในวิสุทธิ.๓/๓๖๑ และ วิสุทธิ.ฎีกา ๓/
๖๔๐ ไม่ได้จตุตถฉานจะไปอุบัติในสุทธาวาสได้อย่างไร คัมภีร์อภิธรรมัตถกาวินี คงจะกลัวว่ามีผู้สงสัยเช่นนี้ จึงอธิบายว่า “พระ
อนาคามีเหล่านั้น แม้จะเป็นสุขวิปัสสก แต่เมื่อถึงเวลาจะมรณะ ย่อมยังสมาบัติให้เกิดขึ้นได้โดยแน่นอนทีเดียว เพราะเป็นผู้บำเพ็ญ
บริบูรณ์ในสมาธิอยู่แล้ว” (สงคท.ฎีกา ๑๘๓) อย่างไรก็ตาม บาลีฝ่ายพระสูตร ที่ อง.จตุกก.๒๑/๑๒๔/๑๗๑; ๑๒๖/๑๗๕ แสดงว่า ผู้
ได้ปฐมฉานบ้าง พุติยฉานบ้าง ตติยฉานบ้าง จตุตถฉานบ้าง เมื่อเป็นอนาคามีแล้ว ล้วนอุบัติในสุทธาวาสทั้งนั้น ในกรณีนี้ อรรถก
ถา (อง.๑.๒/๔๓๑) ก็ไขความออกไปอีกว่า พระอนาคามีเหล่านั้นเจริญจตุตถฉานได้แล้ว จึงอุบัติ.

810.2 วินย.๗/๓๔๕, ๓๔๙/๑๖๑, ๑๖๕; ขา.๑.๖/๑๔๗

810.4 เช่น วิสุทธิ.๓/๓๔๓; ขา.๑.๔/๕; สุตต.๑.๑/๘๕/๘๗

811.2 ม.อ.๓/๕๗๓

811.3 ที่.๑.๙/๕๐/๔๗

๒. เจโตวิมุตติ - ปัญญาวิมุตติ⁸²⁰

เรื่องวิมุตติ ได้พูดถึงบ้างแล้วในตอนว่าด้วยไวพจน์ของนิพพาน และภาวะของผู้บรรลุนิพพาน แต่เห็นควรกล่าวถึงโดยเฉพาะอีกครั้งหนึ่ง เพื่อช่วยให้เข้าใจความหมายชัดเจนตลอดสายยิ่งขึ้น

วิมุตติ หรือความหลุดพ้นนั้น ในระดับสูงสุด ใช้ในความหมายต่างกัน แยกได้เป็น ๓ อย่าง คือ
 อย่างแรก การหลุดพ้น กิริยาที่หลุดพ้นออกมาได้ หรืออาการที่เป็นไปในขณะที่หลุดพ้นเป็นอิสระ วิมุตติในความหมายอย่างนี้ ท่านเรียกว่าเป็น **มรรค**

อย่างที่สอง ความเป็นผู้หลุดพ้น คือความเป็นอิสระในเมื่อหลุดพ้นออกมาได้แล้ว วิมุตติในความหมายอย่างนี้ ท่านเรียกว่าเป็น **ผล**

อย่างที่สาม ภาวะแห่งความเป็นผู้หลุดพ้น ภาวะแห่งความเป็นอิสระที่ผู้หลุดพ้นหรือผู้เป็นอิสระนั้น เข้าถึง และรู้สึกได้ ซึ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ มีความสุขสบายปลอดโปร่งโล่งใจเป็นต้น และภาวะแห่งความเป็นอิสระเช่นนั้น ที่ผู้ยังไม่หลุดพ้นกำหนดเป็นอารมณ์ เช่น นึกถึง คำนึกถึง หน่วงเอาเป็นจุดหมายในใจ เป็นต้น วิมุตติในความหมายอย่างนี้ คือที่ใช้เป็นไวพจน์ของนิพพาน คือหมายถึง **นิพพาน** นั่นเอง⁸²¹

อย่างไรก็ตาม ในความหมาย ๓ อย่างนั้น ข้อที่ถือว่าเป็นความหมายจำเพาะกว่าอย่างอื่น หรือเป็นเรื่องของวิมุตติเองแท้ๆ ก็คือ วิมุตติในความหมายที่เป็นผล และคำว่าผล ในที่นี้ ตามปกติหมายถึงอรหัตตผล (ความสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ในเมื่อละสังโยชน์ได้หมดสิ้น จิตพ้นจากอาสวะทั้งหลายแล้ว)

ส่วนในความหมายที่เป็นมรรค ก็มีกรรมข้ออื่นเป็นเจ้าของเรื่องอยู่แล้ว โดยเฉพาะวิชาและวิราคะ ซึ่งมักมาคู่กันกับวิมุตตินี้ โดยวิชาเป็นมรรค หรือไม่ก็วิราคะเป็นมรรค วิมุตติเป็นผล

ส่วนในความหมายที่เป็นนิพพาน วิมุตติก็เป็นเพียงไวพจน์ ซึ่งมีนิพพานเป็นคำยืนอยู่แล้ว⁸²²

วิมุตติที่เป็นผล โดยเฉพาะอรหัตตผลนั้น ท่านมักแยกให้เห็นชัดเป็น ๒ ด้าน คือ เป็น เจโตวิมุตติ และ ปัญญาวิมุตติ

เจโตวิมุตติ คือความหลุดพ้นทางด้านจิต แปลกันว่า ความหลุดพ้นแห่งจิต หรือความหลุดพ้นด้วยกำลังจิตคือ ด้วยสมาธิ หมายถึง ภาวะจิตที่ประกอบด้วยสมาธิ ซึ่งกำราบระคายได้ ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัดทั้งหลาย (ระคาย ในที่นี้ และในบาลีทั่วไป ไม่มีความหมายแคบอย่างที่เข้าใจกันในภาษาไทย คือ ไม่ใช่เรื่องกามเท่านั้น แต่หมายถึง ความติดใจ ความใฝ่ ในอารมณ์ต่างๆ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม เป็นไวพจน์ของตัณหา และกินความถึงโทสะด้วย เพราะโทสะก็คือแรงผลักดันที่เป็นปฏิริยาของระคายนั่นเอง)

⁸²⁰ ผู้ศึกษาที่ไม่คุ้นกับภาษาบาลี ไม่พึงสับสนระหว่างเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ หรือวิมุตติ ซึ่งเป็นภาวะและอาการ กับอุกโตภาควิมุตติ และปัญญาวิมุตติ (เขียน อุกโตภาควิมุตติ และปัญญาวิมุตติ ก็ได้) ซึ่งเป็นบุคคล

⁸²¹ อรรถกถาบางแห่งอธิบายว่า นิพพานชื่อว่าเป็นวิมุตติ เพราะหลุดพ้นจากสังขตธรรมทั้งปวง (มิใช่เพียงหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง) ดูที่.อ.๓/๒๒๔

⁸²² การอธิบายความหมายเหล่านี้ ถูตามแนวอรรถกถา: ในความหมายที่เป็นมรรคและผล เช่น ที่.อ.๑/๒๗๘; ม.อ.๒/๓๗๙; อัง.อ.๒/๑๙๑; ๓/๑๙๓; ที่หมายถึงผลและนิพพาน เช่น ขุ.ปฎิ.๓๑/๕๓๓/๕๐๒; ม.อ.๑/๕๙; อัง.อ.๘๘; อิติ.อ.๒๑๗; วิมุตติ หมายถึงผล คืออรหัตตผล เช่น วินย.อ.๓/๕๖๑; ที่.อ.๓/๓๓๓; ส.อ.๑/๒๐๐; ๒/๖๙; อัง.อ.๓/๖; วินย.ฎีกา ๑/๒๙๙; วิสุทธิ.ฎีกา ๑/๕๑; ๑๓๑; วิมุตติที่มาคู่กับวิชา กล่าวไว้แล้วท้ายตอนที่ว่าด้วยภาวะของผู้บรรลุนิพพาน เช่น ที่.อ.๓/๓๓๗; วิสุทธิ.ฎีกา ๒/๘๔; ๑๓๑ ที่มาในบาลี เช่น ที่.ป.๑๑/๓๘๗/๒๑๑; ม.อ.๑๔/๘๓๑/๕๒๖; อัง.ทุก.๒๐/๓๓๕/๑๐๔; อัง.จตุก.๒๑/๒๕๔/๓๓๔; วิมุตติที่มาคู่กับวิราคะ ได้ในข้อความว่า “วิราค วิมุจติ” ซึ่งมีมากมาย เช่น ส.ช.๑๗/๓๖๕/๒๒๙; ส.สพ.๑๘/๑/๒; ๑๓๑; หรือที่อธิบายเป็นพิเศษใน ขุ.ปฎิ.๓๑/๕๘๘/๔๙๘ เป็นต้นไป; หรือในอรรถกถา เช่น ส.อ.๒/๓๒๗ เป็นต้น

ปัญญาวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นด้านปัญญา แปลกันว่า ความหลุดพ้นด้วยปัญญา แต่ควรแปลว่า ความหลุดพ้นแห่งปัญญาด้วย เพราะหมายถึง ปัญญาบริสุทธิ์ หรือความรู้ถูกต้องสมบูรณ์ ไม่มีกิเลสดบังหรือ บิดเบือน ซึ่งเกิดขึ้นแก่ผู้บรรลุอรหัตตผล ในเมื่อปัญญานั้นกำจัดอวิชชาได้แล้ว ทำให้ผู้นั้นหลุดพ้นจากกิเลส เครื่องผูกมัดทั้งปวง ดังบาลีว่า “เพราะล้ารอกระคะได้ จึงมีเจโตวิมุตติ, เพราะล้ารอกอวิชชาได้ จึงมีปัญญาวิมุตติ”⁸²³

อรรถกถาอธิบายว่า เจโตวิมุตติ ได้แก่ ผลสมาธิ หรืออรหัตตผลสมาธิ หรืออรหัตตผลจิต⁸²⁴ (สมาธิหรือ จิตอันตั้งมั่น ที่เป็นผลแห่งการสำเร็จเป็นพระอรหันต์) และว่า ปัญญาวิมุตติ ได้แก่ ผลญาณ หรือผลปัญญา หรือ อรหัตตผลญาณ หรืออรหัตตผลปัญญา⁸²⁵ (ฌานหรือปัญญาที่เป็นผลแห่งการสำเร็จเป็นพระอรหันต์)

ผู้บรรลุอรหัตตผล จะต้องได้เจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตตินี้ ครอบทั้งสองอย่างทุกบุคคล คำทั้งสองนี้จึง มาคู่กันเสมอ ในข้อความที่กล่าวถึงการบรรลุอรหัตตผล ดังบาลีว่า “เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป จึงทำให้เห็น ประจักษ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ที่ไม่มีอาสวะ ในปัจจุบันนี้ทีเดียว”⁸²⁵

เจโตวิมุตติเป็นผลของสมถะ ปัญญาวิมุตติเป็นผลของวิปัสสนา⁸²⁶ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า คำคู่นี้ แสดงให้เห็นว่า สมถะและวิปัสสนา จะต้องมาควบคู่กัน แม้ในชั้นผล เช่นเดียวกับในชั้นมรรค⁸²⁷ (แม้ว่าสมถะที่ ต้องการในที่นี้ อาจจะเป็นเพียงสมถะในความหมายอย่างกว้างๆ คือ สมานิเทศที่จำเป็นเท่านั้น ไม่จำเป็นต้องเป็น สมถะที่ฝึกกันเป็นงานเป็นการจนได้อภิญญาสมบัติ) ข้อนี้สมด้วยบาลีว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ อย่างนี้ เป็นวิชาภาคิยธรรม (ธรรมเป็นไปในส่วนแห่งวิชา หรือธรรมข้างฝ่ายวิชา คือธรรมที่ช่วยสนับสนุนให้เกิดวิชา) ได้แก่ สมถะ และ วิปัสสนา”⁸²⁸

“สมถะ เจริญแล้ว จะได้ประโยชน์อะไร? (ตอบ) จิตจะได้รับการเจริญ, จิตเจริญแล้ว จะได้ ประโยชน์อะไร? (ตอบ) ละวาระได้”

“วิปัสสนา เจริญแล้ว จะได้ประโยชน์อะไร? (ตอบ) ปัญญาจะได้รับการเจริญ, ปัญญา เจริญแล้ว จะได้ประโยชน์อะไร? (ตอบ) ละอวิชชาได้”

“ภิกษุทั้งหลาย จิตที่เศร้าหมองด้วยวาระ ย่อมไม่หลุดพ้น หรือปัญญาก็ดีที่เศร้าหมอง ด้วยอวิชชา ย่อมเจริญไม่ได้, ด้วยประการดังนี้ เพราะล้ารอกระคะได้ จึงมีเจโตวิมุตติ, เพราะ ล้ารอกอวิชชาได้ จึงมีปัญญาวิมุตติ”⁸²⁹

⁸²³ อัง.ทุก.๒๐/๒๗๖/๗๘; ชุ.ปฏิ.๓๑/๕๕๐/๔๔๓

⁸²⁴ เช่น ที่.อ.๑/๓๘๗; ส.อ.๒/๒๒๐; ๓/๕๕,๔๑๑; อัง.อ.๒/๗๐,๙๓; ๓/๘,๖๑,๔๐๗; อัง.อ.๒๒๑; อิติ.อ.๓๓๒; สุตต.อ.๒/๓๙๐; ปมจ.อ. ๑๒๘,๑๒๙; ในกรณีที่มีคำว่า “อนาสวะ” (ไม่มีอาสวะ) กำกับ ก็หมายถึงเฉพาะผลสมาธิและผลปัญญาของพระอรหันต์

⁸²⁵ เช่น ที่.ส.๗/๒๕๓/๒๐๐; ๒๖๗/๒๑๒; ที่.ม.๑๐/๖๖/๘๔; ๒๓๔/๒๘๕; ที่.ป.๑๑/๘๕/๑๑๗; ๑๑๖/๑๔๖; ม.ม.๑๒/๔๘๒/๕๑๘; ม.ม.๑๓/๕๔/๔๖; ส.ม.๑๙/๑๑๔๖/๓๔๓; ๑๒๔๔/๓๗๒; อัง.ติก.๒๐/๕๑๓/๒๘๓; อัง.ปมจก.๒๒/๒๘/๒๙; อัง.นิก.๒๒/๓๔๑/๔๗๖; *ล*^๑

⁸²⁶ อิติ.อ.๓๓๒

⁸²⁷ อัง.อ.๒๒๑

⁸²⁸ อรรถกถาอธิบายว่า สมถะ ได้แก่จิตเตกัคคตา (ภาวะที่จิตมีอารมณ์อันเดียว คือสมาธินั่นเอง) วิปัสสนา ได้แก่ ญาณที่กำหนด (พิจารณา) สังขาร (อัง.อ.๒/๓๓)

⁸²⁹ อัง.ทุก.๒๐/๒๗๕-๖/๗๗-๘; ในบาลี ท่านยกเอาการได้เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เป็นหลักอย่างหนึ่งสำหรับแสดงความหมายของการเป็นพระอรหันต์ (เช่น ส.ม.๑๙/๑๖๒๔/๕๑๑) เป็นเครื่องแสดงว่า พระอรหันต์ทุกท่านย่อมได้ทั้งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ (เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ คู่กันของพระอรหันต์นี้ จะมีคำว่าอนาสวะ คือไม่มีอาสวะ นำหน้าเสมอ); อนึ่ง มีข้อความในบาลีที่แสดงให้เห็นชัดว่า เจโตวิมุตติที่ต้องมาคู่กับปัญญาวิมุตติในการสำเร็จอรหัตตผลนี้ หมายถึงสมาธิเพียงเท่าที่จำเป็นสำหรับรองรับปัญญาที่ทำ อาสวะให้สิ้น ไม่จำเป็นต้องเป็นสมาธิในชั้นฌานสมาบัติ คือไม่ใช่เจโตวิมุตติชนิดที่หมายถึงสมาบัติ ๘ อย่างที่จะกล่าวต่อไป หลักฐานนี้มี ใน อัง.จตุกก.๒๑/๘๗/๑๑๔ ซึ่งกล่าวถึงพระอรหันต์ผู้ได้เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ลีนาสวะ แต่ไม่ได้วิโมกข์ ๘ (ฌานสมาบัติและ นิโรธสมาบัติ)

มีทั้งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ มาด้วยกันครบสองอย่าง จึงเป็นวิมุตติที่สมบูรณ์ อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาให้ลึกกลงไป ย่อมเห็นละเอียดยิ่งขึ้นไปอีก

ดังที่ทราบกันอยู่แล้วว่า ผู้ปฏิบัติธรรมจะบำเพ็ญแต่สมณะอย่างเดียวก็ได้ และสมณะที่บำเพ็ญเช่นนั้น ย่อมสามารถให้เกิดสมาธิขั้นสูง ถึงฌานสมาบัติ ซึ่งในภาวะเช่นนั้น กิเลสทั้งหลายย่อมสงบระงับไป เป็นการหลุดพ้นได้อย่างหนึ่ง แต่หลุดพ้นได้เพียงชั่วคราว ผู้บำเพ็ญสมณะจึงต้องก้าวต่อไปสู่วิปัสสนา คือเจริญปัญญาด้วย จึงจะหลุดพ้นได้แท้จริง

ความข้อนี้ชี้ให้เห็นว่า เจโตวิมุตติอาจมีได้ในกรณีอื่น แม้ที่มีใช้เป็นการบรรลุมรรคผล แต่เจโตวิมุตติในกรณีเช่นนั้น ย่อมจะมีใช้เจโตวิมุตติที่เด็ดขาดแน่นอน ดังนั้น ตัวตัดสินที่แท้จริง จึงได้แก่ปัญญาวิมุตติ ซึ่งทำลายอวิชชาลงไปได้โดยลำดับ กำจัดกิเลสเด็ดขาดไปเป็นขั้นๆ ปัญญาวิมุตติมาเมื่อใด ก็หมายถึงวิมุตติที่เด็ดขาดแท้จริง เมื่อนั้น ยิ่งมีค่าว่าอานาสะระประกอบด้วย ก็หมายถึงวิมุตติขั้นสูงสุด ที่สมบูรณ์สิ้นเชิง แต่การที่ปัญญาวิมุตติมาควบคู่กับเจโตวิมุตติ ก็เพราะต้องอาศัยเจโตวิมุตติเป็นเครื่องเตรียมจิตใจให้พร้อมเท่านั้นเอง

เท่าที่พูดมาตอนนี้ ต้องการเน้นความ ๒ ประการ คือ

๑. ปัญญาวิมุตติ ใช้ในกรณีเดียว คือ หมายถึงความหลุดพ้นที่เด็ดขาดแน่นอน จะมากคู่กับเจโตวิมุตติอย่างนี้เสมอ ส่วนเจโตวิมุตติ อาจใช้ในกรณีอื่นด้วย ดังนั้น ถ้าหมายถึงความหลุดพ้นเด็ดขาดขั้นมรรคผลตั้งแต่โสดาปัตติผลขึ้นไป จะต้องมาด้วยกันกับปัญญาวิมุตติอย่างข้างต้นนี้ หรือมิฉะนั้น ก็ต้องมีคำวิเศษณ์กำกับไว้ด้วยอย่างใดอย่างหนึ่ง สำหรับระบุให้ชัดว่าเป็นขั้นสุดท้ายเด็ดขาด (เช่น อรูปา = ไม่กำเริบ, อสมย = มีใช้ชั่วคราวชั่วคราว เป็นต้น) ดังจะได้กล่าวต่อไป แต่ถ้ามาคำเดียวตามลำพัง หรือมีคำอย่างอื่นกำกับ ย่อมมีใช้เจโตวิมุตติขั้นสุดท้าย ที่เด็ดขาดสมบูรณ์

๒. เมื่อกล่าวถึงบุคคลผู้บรรลุอรหัตตผล โดยแบ่งเป็น *ปัญญาวิมุต* กับ *อุกโตภาควิมุต* นั้น พึงเข้าใจว่าปัญญาวิมุต ซึ่งดูเสมือนจะให้แปลว่า ผู้ได้ปัญญาวิมุตติอย่างเดียวนั้น อันที่จริงย่อมได้เจโตวิมุตติด้วย เพราะการได้ปัญญาวิมุตติ ส่อความคุมถึงอยู่แล้วว่าต้องได้เจโตวิมุตติด้วย เป็นแต่หมายถึงเจโตวิมุตติแบบที่อาศัยสมาธิเพียงเท่าที่จำเป็น ซึ่งจะต้องมีเป็นธรรมดาอยู่แล้วก่อนที่จะได้ปัญญาวิมุตติ จึงไม่ต้องระบุให้เด่นชัดออกมาเหมือนกับพูดว่า ผู้เจริญวิปัสสนาอย่างเดียว แต่ความจริงก็ต้องอาศัยสมณะ เพื่อใช้สมาธิเท่าที่จำเป็นด้วยนั่นเอง

ส่วนอุกโตภาควิมุต ที่แปลว่า ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน ก็เสมือนย้าให้แปลว่าผู้ได้ทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เหตุที่ย้าก็คือว่า ในกรณีนี้ เน้นคำว่าเจโตวิมุตติให้เด่นชัดออกมา เพราะเจโตวิมุตติที่เน้นในกรณีนี้ ไม่หมายถึงเพียงเจโตวิมุตติอย่างที่ทำเป็นต้องมีเป็นธรรมดาอยู่แล้วในขณะที่จะได้ปัญญาวิมุตติ แต่หมายถึงเจโตวิมุตติในความหมายที่เป็นพิเศษออกไป (คือวิโมกข์ หรือฌานสมาบัติ ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น)

ย้อนกลับไปหาต้นศัพท์คือ คำว่า วิมุตติอีก วิมุตติที่ใช้ตามความหมายอย่างกว้างหรืออย่างหลวมๆ มีมากมายหลายระดับ สำหรับระดับที่ยังไม่ใช่ขั้นสูงสุด ส่วนมากท่านใช้คำว่าเจโตวิมุตติแทน เพราะเจโตวิมุตติบ่งอยู่ในตัวแล้วว่า ยังไม่ใช่วิมุตติขั้นสมบูรณ์เด็ดขาด และตามปกติ วิมุตติในระดับต่ำลงมา ก็มักเป็นเรื่องของการหลุดพ้นด้วยกำลังจิตหรือกำลังสมาธิทั้งนั้น

นอกจากคำว่าเจโตวิมุตติแล้ว คัมภีร์ชั้นรองลงมา บางคัมภีร์นิยมใช้คำว่า วิโมกข์แทน⁸³⁰ (ในที่นี้จะงดใช้คำว่าวิโมกข์ โดยถือตามคัมภีร์ชั้นต้น ซึ่งนิยมใช้วิโมกข์เฉพาะในความหมายที่อธิบายมาแล้วข้างต้น ผู้สนใจเกี่ยวกับวิโมกข์พึงค้นดูเองตามที่มาซึ่งได้ให้ไว้แล้ว)

แต่ไม่ว่าจะใช้คำว่าวิมุตติ หรือเจโตวิมุตติ หรือวิโมกข์ก็ตาม ท่านมักใส่คำวิเศษณ์ลงกำกับไว้ด้วย เพื่อจำกัดความหมายให้อยู่ในขอบเขตที่ต้องการ เช่น สามายิกวิมุตติ สามายิกเจโตวิมุตติ สามายิกวิโมกข์ อปัมัญญาเจโตวิมุตติ สันตเจโตวิมุตติ ฯลฯ เมื่อใส่คำวิเศษณ์กำกับทำให้ความหมายจำกัดอยู่ในระดับต่างๆ ได้แล้ว การใช้คำวิเศษณ์ที่ตรงข้ามกับระดับต่ำเหล่านั้นกำกับลงไป ก็เท่ากับทำให้กลับมีความหมายเป็นวิมุตติในระดับสูงสุด หรือชั้นมรรคผลที่เด็ดขาดนั่นเอง ด้วยเหตุนี้ การจำกัดความหมายโดยใช้คำวิเศษณ์กำกับ จึงกลายเป็นวิธีที่ท่านนิยมใช้ ทั้งสำหรับความหมายในชั้นสูงสุด และความหมายในชั้นต่ำลงมา

เมื่อว่าโดยสรุป วิมุตติตามความหมายอย่างกว้าง หรือหลวมๆ นั้น จัดได้เป็น ๒ พวก คือ

๑) สำหรับความหมายชั้นสูงสุด นิยมเติมคำวิเศษณ์ลงข้างหน้าวิมุตติ เป็น *อกุปปาวิมุตติ*⁸³¹ (วิมุตติที่ไม่กำเรบ คือไม่กลับกลายหรือไม่เสื่อมถอย) *อกุปปาเจโตวิมุตติ*⁸³² (เจโตวิมุตติที่ไม่กำเรบ) *อสมยวิมุตติ*⁸³² (ความหลุดพ้นที่ไม่ขึ้นต่อสมัย หรือไม่ชั่วคราว คือยั่งยืนตลอดไป) *อสามายิกเจโตวิมุตติ*⁸³³ (เจโตวิมุตติที่ไม่ขึ้นต่อสมัย) ทั้งหมดนี้มีความหมายอย่างเดียวกัน คือหมายถึงอริยผล โดยเฉพาะอรหัตตผล⁸³⁴ ตรงกับความหมายชั้นสุดท้ายที่กล่าวมาแล้วข้างต้น จึงเป็นโลกุตรวิมุตติ

พึงสังเกตว่า คำ “อกุปปา” ที่ท่านเติมเข้าข้างหน้าวิมุตติ และเจโตวิมุตติ ให้เป็นอกุปปาวิมุตติ และอกุปปาเจโตวิมุตตินั้น ก็เพื่อเน้นความให้ชัดว่าเป็นวิมุตติขั้นสุดท้ายที่เด็ดขาด ทั้งนี้เพราะคำว่าวิมุตติ บางคราวไม่แน่นอน ท่านใช้ในความหมายหลวมๆ หมายถึงความหลุดพ้นขั้นต่ำลงไป ก็มีบ้าง ส่วนคำว่าเจโตวิมุตติยิ่งเบาลงไปกว่านั้นอีก เพราะเจโตวิมุตติอย่างเดียวจะหมายถึงวิมุตติขั้นเด็ดขาดไม่ได้เลย การเติมคำว่าอกุปปาลงไปให้แปลว่า เจโตวิมุตติที่ไม่กำเรบ ก็เท่ากับพูดว่า เจโตวิมุตติในที่นี้ หมายถึงเจโตวิมุตติขั้นเด็ดขาด ที่มีปัญญาวิมุตติเกิดขึ้นด้วยแล้ว จึงเป็นเจโตวิมุตติที่ไม่กลับเสื่อมได้อีก ดังนั้น แม้จะไม่ระบุคำว่าปัญญาวิมุตติไว้ ก็พึงทราบว่าคุณความถึงปัญญาวิมุตติรวมอยู่ด้วย แม้คำว่าอสามายิก ในอสามายิกเจโตวิมุตติ ก็พึงเข้าใจอย่างเดียวกัน

⁸³⁰ ความหลุดพ้นที่ใช้ในความหมายกว้าง แล้วแยกประเภทเป็นต่างๆ โดยใช้คำวิเศษณ์กำกับนี้ คัมภีร์ปฎิสัมภิทามคค์ ใช้คำว่าวิโมกข์ทั้งหมด (ดู พุ.ปฏิ. ๓๑/๔๖๙-๕๑๖/๓๕๓-๔๐๖ เฉพาะอย่างยิ่ง ๓๑/๔๗๙-๙/๓๖๑-๓); ส่วนวิมุตติ ท่านแยกแยะไว้อีกตอนหนึ่งต่างหาก มีความหมายกว้างขวางมาก ตั้งแต่สัสลวิสุทธิ ถึง นิพพาน แม้แต่เวทนาที่เป็นวิมุตติได้ แต่ทั้งหมดสรุปลงในวิมุตติ ๒ ความหมายคือ นิพพาน และธรรมทั้งปวงที่เกิดโดยมีนิพพานเป็นอารมณ์ (ดู พุ.ปฏิ. ๓๑/๕๙๙-๕๙๗/๔๙๙-๕๐๖)

⁸³¹ อกุปปาวิมุตติ และ อกุปปาเจโตวิมุตติ ใช้แทนกันได้ มีที่มามากมาย พระไตรปิฎกบาลีฉบับอักษรไทยเป็น อกุปปาวิมุตติ ฉบับอื่น (โดยเฉพาะฉบับอักษรโรมัน) เป็นอกุปปาเจโตวิมุตติ ก็หลายแห่ง เช่น วินย.๔/๑๖/๒๑; ส.ข.๑๗/๖๑/๓๗; ส.สพ.๑๘/๑๕/๑๑; ส.ม.๑๘/๑๖๗๐/๕๓๑; ส.๙๖/๒๗๐; อัง.ติก.๒๐/๕๔๔/๓๓๓; อัง.สตุตท.๒๓/๔๗/๕๕; ที่เป็นอกุปปาวิมุตติ ตรงกันก็มี เช่น ม.ม.๑๒/๓๒๐/๓๒๓; ม.อ.๑๔/๔๖๖/๓๑๐; อัง.ติก.๒๐/๕๒๕/๒๙๗; อัง.ปฎิจก.๒๒/๓๑๖/๓๙๖; พุ.อิตติ.๒๕/๒๔๐/๒๗๑; พุ.เถร.๒๖/๒๙๘/๒๙๗; ที่เป็นอกุปปาเจโตวิมุตติตรงกันก็มี เช่น ที่.ปา.๑๑/๓๗๖/๒๙๙; ม.ม.๑๒/๓๕๒/๓๗๓; อัง.อฎฐก.๒๓/๑๖๑/๓๑๔; ๒๔๕/๔๖๙

⁸³² ม.ม.๑๒/๓๕๑/๓๗๓ (ณ ที่มานี้ ใช้คำว่าอสมยวิโมกข์ เป็นไวพจน์ของอสมยวิมุตติด้วย); บางแห่งใช้กับบุคคล เป็นอสมยวิมุตต เช่น อัง.เอกาทสก.๒๔/๒๒๐/๓๖๔; อภิ.ป.๓๖/๗/๑๓๒; ๑๘/๑๔๐

⁸³³ ม.อ.๑๔/๓๔๕/๒๓๕; พุ.จู.๓๐/๗๓๘/๓๗๖

⁸³⁴ เช่น ที่.อ.๓/๓๒๕; ม.อ.๒/๒๓๔, ๓๑๒; แต่ ม.อ.๓/๕๖๖ อธิบายอสามายิกวิมุตติ เป็นอสามายิกวิโมกข์ ได้แก่ มรรคทั้ง ๔ และผลทั้ง ๔

มีเจโตวิมุตติชื่อเฉพาะอย่างหนึ่งที่อยู่ไนขั้นโลกุตระนี้ด้วย คือ อนิมิตตาเจโตวิมุตติ ซึ่งได้แก่ผลสมบัติของพระอริยบุคคลทั้งหลาย กล่าวคือ การที่พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ เข้าสมาธิเสวยรสแห่งการบรรลुरुธรรมในระดับของตนๆ ในเวลาใดก็ตามที่ท่านต้องการพักอยู่สบายๆ ในปัจจุบัน (ทิวภูมิธรรมสุขวิหาร, พุทธอีกอย่างว่า เพื่อเสวยอริยโลกุตระสุข) ที่เรียกว่าอนิมิตตาเจโตวิมุตติ (เจโตวิมุตติที่ไร้นิมิต หรือมีภาวะไร้นิมิตเป็นอารมณ์) เพราะเป็นภาวะหลุดพ้น หรือเป็นอิสระของจิต ที่ท่านผู้เข้าสู่ภาวนานั้น ไม่กำหนดใจถึงสิ่งใดๆ ไม่ว่าจะป็นรูปหรือเวทนาหรือสัญญาหรือสังขาร หรือวิญญูณก็ตาม ที่เป็นนิมิต (คือเครื่องหมาย) ของสังขาร แต่ใจถึงนิพพานอย่างเดียว (คือมีนิพพานเป็นอารมณ์)⁸³⁵

๒) สำหรับความหมายขั้นต่ำลงมา ซึ่งมีหลายระดับ ท่านเรียกรวมๆ โดยใช้คำว่าเจโตวิมุตติแต่ลำพังคำเดียวล้วนบ้าง ใช้ว่า *สามายิกเจโตวิมุตติ* หรือ *สามายิกวิมุตติ* หรือ *สมยวิมุตติ* (ความหลุดพ้นแห่งจิตชั่วสมัย คือชั่วครั้งชั่วคราว) บ้าง⁸³⁶ คำเหล่านี้ คลุมถึงวิมุตติขั้นต่ำลงมาทั้งหมด ซึ่งจัดเป็นโลกียวิมุตติทั้งสิ้น

วิมุตติขั้นต่ำลงมานี้ ท่านมักแสดงความหมายด้วยคำว่า “**อภิมุตติ**” หรือใช้อภิมุตติเป็นโวพจน์⁸³⁷ คือหมายถึงภาวะที่จิตน้อมดิ่งไปในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง จนทำให้พ้นจากกิเลส พ้นจากสิ่งรบกวน หรือสิ่งที่เป็นปฏิปักษ์ชั่วคราวตลอดเวลาที่อยู่ในภาวนานั้น เช่น จิตน้อมดิ่งไปในอารมณ์ของฌาน จนพ้นจากนิวรณ์ทั้งหลาย เป็นต้น

ความหมายหลัก หรือความหมายมาตรฐานของ (สามายิก) เจโตวิมุตติ ก็คือโลกียสมบัติทั้ง ๘ อันได้แก่ รูปฌาน ๔ และอรุฌาน ๔⁸³⁸ ปุถุชนจะได้เจโตวิมุตติอย่างสูงก็เพียงขั้นนี้เท่านั้น บางคราว เพื่อเจาะจงว่าเป็นเจโตวิมุตติขั้นสมบัติ ๘ นี้ ท่านเติมคำว่า “**สันตะ**” (สงบ ประณีต ละเอียดย) ลงไปกำกับเป็น *สันตเจโตวิมุตติ*⁸³⁹

หย่อนจากนั้นลงมา (สามายิก) เจโตวิมุตติ หรือ (สามายิก) วิมุตติ มีความหมายกว้างมาก คือ หมายถึงภาวะที่จิตน้อมดิ่งไปในสิ่งที่ครึธา เลื่อมใส เชื่อถือ ชื่นชม ชอบใจ อย่างใดอย่างหนึ่ง ภาวะจิตเช่นนี้ ย่อมเป็นไปพร้อมด้วยกำลังจิตที่พุ่งแล่นไปทางเดียว คือทางที่น้อมดิ่งไปนั้น ทำให้เกิดความกล้าหาญและเข้มแข็งมั่นคง ที่จะทำการไปตามแรงครึธา เป็นต้น พร้อมทั้งเกิดปีติปราโมทย์ นำไปสู่ปัสสัทธิ และสมาธิได้ ตามกฎกรรมตาของกระบวนการธรรม (อิทัปปัจจยตา หรือ ปฏิจจสมุปบาท)

⁸³⁵ ดู ที.ปา.๑๑/๓๒๐/๒๖๑; ม.ม.๑๒/๕๐๓-๖/๕๔๓-๖; ส.สพ.๑๘/๕๗๕/๓๖๕; อัง.นกก.๒๒/๒๕๔/๓๒๖; ม.อ.๒/๔๗๕; ส.อ.๓/๑๗๕; วิสุทธิ.๓/๓๕๕; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๖๓๕; (ที.อ.๓/๒๕๗ ว่าได้แก่อรหัตตผลสมบัติเท่านั้น, แต่ อัง.อ.๓/๑๑๖ ว่า ได้แก่วิปัสสนาที่แก่กล้า)

⁸³⁶ สมยวิมุตติใน ม.ม.๑๒/๓๕๑/๓๗๑ ใช้เป็นโวพจน์ของสมยวิโมกข์ หมายถึงโลกียวิมุตติ หรือสมบัติ ๘ นั้นเอง (ดู ม.อ.๒/๓๑๑; อัง.อ.๓/๖๔ และเทียบ ขุ.ปฎิ.๓๑/๔๗๘/๓๖๑) ในบาลีบางแห่งใช้สมยวิมุตติในรูปที่เป็นบุคคล คือเป็นสมยวิมุตต (อัง.ปญจ.๒๒/๑๔๙/๑๙๓) แต่ในคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม ท่านสงวนคำสมยวิมุตตนี้ไว้สำหรับผู้ได้สมบัติ ๘ เฉพาะที่เป็นโสดาบัน สกทาคามี หรืออนาคามีเท่านั้น (ดู อภิ.ป.๓๖/๑๗/๑๔๐ และ ปญจ.อ.๔๐)

⁸³⁷ เช่น ขุ.จ.๓๐/๔๘๒/๒๓๑; ที.อ.๓/๒๒๔,๒๓๑; ส.อ.๑/๒๑๔,๒๕๕; อัง.อ.๓/๙๑,๔๑๘; สุตต.อ.๒/๕๒๓; นิท.อ.๒/๒๕๒; ปฎิ.อ.๑๐๕ (วิมุตติที่ใช้ในความหมายว่า **อภิมุตติ** นี้ ใช้ได้แม้กับนิพพาน คือ การน้อมจิตไปยังนิพพาน หรือค่านิ่งนิพพานเป็นอารมณ์ ซึ่งอาจเป็นกิริยาของปุถุชน หรือพระอริยบุคคลทั้งหลาย หรือแม้แต่พระอรหันต์ ก็ได้ เช่น ส.ส.๑๕/๖๑๒/๒๒๗; ที.ปา.๑๑/๓๐๑/๒๕๒; อัง.ปญจ.๒๒/๒๐๐/๒๗๒; ม.อ.๑/๕๕; ส.อ.๑/๒๕๕, อิติ.อ.๒๑๗); ในอภิธรรม (อภิ.ส.๓๔/๘๗๖/๓๓๓) ท่านแสดงความหมายของวิมุตติว่ามี ๒ อย่างคือ จิตตสส อภิมุตติ (ความน้อมดิ่งของจิต) และนิพพาน; อรรถกถา (สังคณี อ.๕๗๓) อธิบายว่า ความน้อมดิ่งของจิต หมายถึงสมบัติ ๘ เพราะน้อมดิ่งไปในอารมณ์ และเพราะพ้นอย่างดีจากกรรมที่เป็นข้าศึกทั้งหลาย; ขุ.จ.๓๐/๔๘๒/๒๓๑ ฟ้อนความหมายที่ว่าใจน้อมดิ่งนี้ลงไปถึงน้อมดิ่งไปใน รูป เสียง กลิ่น รส ยศ สุข จิวร บิณฑบาต ในพระวินัย สูตร อภิธรรม ฯลฯ (รูปาริสมุต จิวาริสมุต วินยาริสมุต ฯลฯ); พึงเทียบด้วยความหมายวิมุตติ ๒ ใน ขุ.ปฎิ.๓๑/๕๙๖-๗/๕๐๔ ที่อ้างแล้วด้วย

⁸³⁸ ม.อ.๑๔/๓๔๕/๒๓๕; ขุ.จ.๓๐/๗๓๘/๓๗๖; ส.ส.๑๕/๔๘๙/๑๗๖; ขุ.สุ.๒๕/๒๖๖/๓๓๕; ม.อ.๓/๕๖๖; ส.อ.๑/๒๑๔; สุตต.อ.๑/๑๓๐; ตัวอย่างแสดงความหลุดพ้นชั่วคราวในฌาน เช่น อัง.จตุกก.๒๑/๒๐๐/๒๕๒

⁸³⁹ อัง.ทุก.๒๐/๒๕๑/๘๑; อัง.จตุกก.๒๑/๑๗๘/๒๒๓; อัง.อ.๒/๔๙,๔๕๖

ภาวะจิตเช่นนี้ เป็นความหลุดพ้นอย่างหนึ่ง เพราะมีกำลังเหนือกว่า พ้นจากอำนาจของกรรมฝ่ายตรงข้าม ที่จะมาขัดขวาง รบกวน ท่านเรียกว่าหลุดพ้นจากปัจเจกกรรม (กรรมที่เป็นข้าศึก เช่น ความลั้งเล ย่อท้อ เชื่อง ซึม และขลาดกลัว เป็นต้น) ซึ่งจะถูกข่มไว้ตลอดเวลาที่เหตุปัจจัยของความหลุดพ้นนั้นยังดำรงอยู่ คือ トラบไคที่ กำลังจิตยังแผ่ออก หรือถูกผลิออกมาจากการโน้มดึงของจิต ด้วยอาศัยศรัทธาเป็นต้นเป็นแรงดึง เจโตวิมุตติ หรือวิมุตติแบบนี้ก็จะยังคงอยู่ตราบนั้น

ตามหลักฐานในคัมภีร์ แม้แต่ความคิดใฝ่นิยมที่จะอยู่ในป่า⁸⁴⁰ ความบันเทิงใจเกิดปีติปราโมทย์ใจโลดไป เมื่อได้ฟังธรรมกถาบางเรื่องในบางคราว⁸⁴¹ ก็จัดเป็นเจโตวิมุตติประเภทนี้ ท่านว่า (เจโต) วิมุตติประเภทนี้ บางอย่างเป็นเหตุให้อกุศลธรรมเจริญงอกงามขึ้น ก็มี⁸⁴²

(สามายิก) เจโตวิมุตติบางอย่าง มีชื่อเรียกที่ท่านกำหนดไว้โดยเฉพาะ ตามสิ่งที่ให้จิตกำหนดเป็นอารมณ์ หรือสิ่งที่จิตโน้มดึงเข้าไปนั้น เจโตวิมุตติชื่อเฉพาะชนิดที่กล่าวถึงมากที่สุด และท่านสนับสนุนให้ปฏิบัติ ได้แก่ อปัปมาณาเจโตวิมุตติ หรืออปัปมาณญาเจโตวิมุตติ⁸⁴³ กล่าวคือ การเจริญสมาธิด้วยการแผ่เมตตาจิต กรุณาจิต มุทิตาจิต อุเบกขาจิต ออกไปอย่างกว้างขวางทั่วไปหมด ไม่จำกัดขอบเขต ไม่มีประมาณ จนจิตโน้มดึงไปใน คุณธรรมนั้นๆ เกิดอปัปมาสมาธิ เป็นฌาน พ้นจากกิเลสจำพวกนิวรณ์ และพ้นจากอกุศลที่เป็นคู่ปรับ ของอปัปมาณญาข้ออื่นๆ คือ เมตตาเจโตวิมุตติ เป็นอิสระจากพยาบาท กรุณาเจโตวิมุตติ เป็นอิสระจากวิหิงสา (การเบียดเบียน) มุทิตาเจโตวิมุตติ เป็นอิสระจากความริษยา อุเบกขาเจโตวิมุตติ เป็นอิสระจากราคะ

เจโตวิมุตติชื่อเฉพาะอย่างอื่นที่ท่านกล่าวถึงบ้างเล็กน้อย คือ สุกขเจโตวิมุตติ⁸⁴⁴ (เจโตวิมุตติที่อาศัย วิปัสสนากำหนดพิจารณาให้เห็นภาวะที่สังขารทั้งหลายเป็นของว่างเปล่าจากอัตตาคือตัวตน และอัตตนิยะคือสิ่งที่ เนื่องด้วยตัวตน) อากิญจัญญาเจโตวิมุตติ (ได้แก่ อากิญจัญญายตนอรูปรฌาน) และมัทศคตาเจโตวิมุตติ⁸⁴⁵ (การแผ่ฌานจิตโน้มดึงไปในนิमितแห่งกลิ่นที่กำหนดครอบคลุมบริเวณสถานที่อันหนึ่งกว้างขวางเท่าใดสุดแต่จะโน้มใจไป)

พิจารณาความหมายตามขอบเขตที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่า แรงบันเทิงใจ หรือความใฝ่นิยม ตลอดจน ความรู้สึกฝักจิตมอปปใจต่ออุดมคติ อุดมการณ์ หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เป็นวัตถุแห่งศรัทธา เช่น บรมเทพ หรือพระ ผู้เป็นเจ้า เป็นต้น ที่ทำให้เกิดความอุทิศตัวต่อสิ่งนั้นๆ ก็เป็นภาวะโน้มดึงของจิตระดับหนึ่ง จึงเห็นได้ว่าเข้าใจใน ความหมายอย่างกว้างๆ ของเจโตวิมุตติขั้นหนึ่งหรือรูปหนึ่งเหมือนกัน⁸⁴⁶

บางท่านเห็นว่า ภาวะในฌานเป็นนิพพาน หรือมีฉะนั้นก็ว่า สัญญาเวทยิตนิโรธ (ที่เรียกอีกอย่างว่า นิโรธ สมาบัติ) ซึ่งเป็นสมาบัติสูงสุดเลยจากรูปรฌานไปนั้นแหละ คือการเข้าถึงนิพพาน

⁸⁴⁰ แปลตามคำในอรรถกถาว่า “อัชฌาสัยที่เกิดขึ้นว่า เราจักอยู่ในป่า” (ดู ม.มู.๑๒/๓๐๘/๓๐๖; ม.อ.๒/๒๑๘)

⁸⁴¹ อัง.ทสก.๒๔/๗๕/๑๔๙; อัง.อ.๓/๔๐๘

⁸⁴² อัง.ทสก.๒๔/๙๔/๒๐๖; อัง.อ.๓/๔๑๘ (คงจะเป็นวิมุตติประเภทนี้นั่นเอง ที่ท่านจัดเป็นมิจฉาวิมุตติ ในมิจฉัตตะ ๑๐ ที่ ที.ปา.๑๑/๔๖๙/๓๓๗; ม.มู.๑๒/๑๐๔/๗๖; อัง.ทสก.๒๔/๑๐๓/๒๒๖)

⁸⁴³ ม.มู.๑๒/๕๐๔/๕๔๔; ม.อ.๑๔/๔๒๒/๒๘๕; ที.ปา.๑๑/๓๒๐/๒๕๙; อัง.ฉก.๒๒/๒๘๔/๓๒๔; ที.ส.๙/๓๘๓/๓๐๙; ม.ม.๑๓/๗๓๐/๖๖๔; ส.นิ.๑๖/๖๖๕/๓๐๘; ส.ส.พ.๑๘/๖๑๙/๓๙๗; อัง.อ.๑๒/๑๖๐/๓๑๐; อัง.อ.๒๐/๒๐๙/๕๑; อัง.ทสก.๒๔/๑๙๖/๓๒๑; อิติ.อ.๑๑๘; ปฏิส.อ.๑๐๕; ฯลฯ

⁸⁴⁴ เป็นภษิตของพระสารีบุตร (ม.มู.๑๒/๕๐๔/๕๔๔; อธิบายใน ม.อ.๒/๔๖๗-๗)

⁸⁴⁵ เป็นภษิตของพระอนุรุทธ (ม.อ.๑๔/๔๒๓/๒๘๖; อธิบายใน ม.อ.๓/๖๐๖)

⁸⁴⁶ ความเข้าใจสับสนเกี่ยวกับอนัตตา และนิพพาน ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

คำตอบมีว่า สำหรับผู้ปฏิบัติธรรม ซึ่งยังไม่บรรลุอรหัตตผล ฌานสมาบัติเหล่านี้ เป็นอุปกรณ์ที่ดีสำหรับการบรรลุอรหัตตผลต่อไป (คือเป็นเครื่องมือเตรียมจิตใจให้พร้อมและให้อยู่ในสภาพที่จะใช้งานได้ดีที่สุด ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น นอกจากนั้น ตัวฌานสมาบัติเอง ตลอดจนจรูปธรรมนามธรรมทั้งหลายที่มีอยู่ในฌานสมาบัติเหล่านั้น ก็ล้วนเป็นสิ่งขารที่ผู้ปฏิบัติธรรมจะหยิบยกขึ้นมากำหนดพิจารณาด้วยวิปัสสนาปัญญา เพื่อให้เกิดวิชาขึ้นได้⁸⁴⁷

แต่สำหรับผู้บรรลุอรหัตตผลแล้ว ฌานสมาบัติเหล่านี้ ท่านใช้เป็นที่พักเสวยสุขอย่างอริยชน จึงเรียกว่า ภิภูลธรรมสุขวิหารบ้าง⁸⁴⁸ ทิพยวิหารบ้าง⁸⁴⁹ ออนุปปวิหารบ้าง⁸⁵⁰ แต่สิ่งเหล่านี้ไม่ใช่ตัวนิพพาน พุตสิ้นๆ ว่าเป็นอุปกรณ์สำหรับบรรลุนิพพาน และเป็นที่พักหาความสบายของผู้บรรลุนิพพานแล้ว

อีกประการหนึ่ง ในทางกลับกัน การบรรลุนิพพานนี้แหละ ทำให้บุคคลสามารถเข้าถึงและปฏิบัติต่อฌานสมาบัติเหล่านั้นได้ถูกต้องเป็นผลดีมากยิ่งขึ้น กล่าวคือ คนที่ได้สมาบัติ ๘ แล้ว จะยังเข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ จนกว่าจะได้ น้อมสู่นิพพานถึงขั้นเป็นพระอนาคามีขึ้นไป จึงจะมีกำลังสมาธิและกำลังปัญญาเพียงพอที่จะเข้าสู่ภาวะนั้นได้⁸⁵¹

นอกจากนั้น ผู้ที่ยังไม่บรรลุอรหัตตผล ล้วนยังมีรูปราคะและอรูปราคะอยู่ เมื่อได้ฌานสมาบัติแล้ว ก็อาจเกิดความจิตใจเฟื่องเฟลิ้นกับฌานสมาบัติได้

⁸⁴⁷ เช่น ม.ม.๑๓/๒๐-๒๒/๑๙-๒๒; ๑๕๗/๑๖๐; อัง.เอกาทศก.๒๔/๒๒๓/๓๗๑-๖; และพึงดู ม.ม.๑๒/๓๑๑/๓๑๑; ม.อ.๑๔/๑๙๗/๑๔๔; อัง.นวก.๒๓/๒๔๕/๔๕๖-๔๖๙; อนึ่ง ไม่เพียงสันนิษฐานข้อความที่กล่าวไว้ข้างต้นที่ว่า ฌานสมาบัติเป็นภิภูลธรรมนิพ พานได้โดยปริยาย คือโดยภาวะที่กิลเลสขบระงับไปตลอดเวลาที่อยู่ในฌานสมาบัตินั้นๆ; และไม่เพียงเข้าใจสันนิษฐานเกี่ยวกับข้อความในวิสุทธิ.๓/๓๖๕ ที่กล่าวถึงพระผู้จะเข้านิโรธสมาบัติว่า ท่านมีความประสงค์ว่า “เราจักเป็นผู้ไม่มีจิต ถึงนิโรธ คือ (เหมือน) นิพพาน อยู่เป็นสุขเสียในภิภูลธรรมนี้แหละ” วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๖๔๗ อธิบายความตอนนั้นว่า “เสมือนบรรลุอนุภาทิสถนิพพาน” (เพราะผู้เข้านิโรธสมาบัติ ไม่มีแม้แต่สัญญาและเวทนา มีภาวะคล้ายกันมากกับคนตาย) ข้อความนี้ไม่ได้หมายความว่านิโรธสมาบัติเป็นนิพพาน แต่หมายความว่า อาศัยนิโรธสมาบัติบรรลุนิพพาน เป็นวิธีหนึ่งในการเกี่ยวข้องกับนิพพาน ซึ่งเป็นธรรมชาติของผู้บรรลุนิพพานแล้ว ที่จะมีความเกี่ยวข้องกับนิพพานอยู่เรื่อยๆ แม้เมื่อเข้าผลสมาบัติ พระอริยะทุกระดับก็ย่อมกำหนดใจถึงนิพพานเป็นอารมณ์; ผู้ที่อ่านบาลีเกี่ยวกับนิโรธสมาบัติ เช่น อัง.นวก.๒๓/๒๕๕/๔๗๖ ที่ว่า “ภิกษุ...เข้าถึงสัญญาเวทิตนโรธอยู่ (และ) อาสวะทั้งหลายของเขาก็หมดสิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญา, เพียงเท่านั้น...เรียกว่า ภิภูลธรรมนิพพาน โดยนัยปริยาย” ข้อความนี้ไม่ได้หมายความว่าสัญญาเวทิตนโรธเป็นนิพพาน การสิ้นอาสวะต่างหากเป็นนิพพาน (อัง.อ.๓/๓๖๐ ว่าหมายถึงกิลเลสนิพพาน) เพียงแต่นิพพานนั้นอาศัยสัญญาเวทิตนโรธเป็นฐาน; ใน ที.ปา.๑๑/๒๕๗/๒๔๒ และ อัง.จตุกก.๒๑/๑๙๙/๒๔๘ ก็มีบาลีว่า วิโมกข์ ๘ (นิโรธสมาบัติเป็นวิโมกข์อย่างหนึ่ง) เป็นสิ่งที่ทำให้แจ้งด้วยกาย (ที.อ.๓/๒๕๐; อัง.อ.๒/๔๖๙ ว่าหมายถึงนามกาย) ส่วนความสิ้นอาสวะ (ความหมายหนึ่งของนิพพาน) เป็นสิ่งที่ทำให้แจ้งด้วยปัญญา; ใน ส.สพ.๑๘/๓๙๒/๒๖๘ มีบาลีว่า สำหรับผู้เข้าสู่สัญญาเวทิตนโรธ สัญญาและเวทนาดับ (แต่) สำหรับพระชฌาสถ (คือผู้บรรลุนิพพาน) รากะ โทสะ โมหะ ดับ; และพึงสังเกตว่า ในการเสด็จดับขันธปรินิพพาน (ที.ม.๑๐/๑๔๔/๑๘๑; ส.ส.๑๕/๖๒๑/๒๓๑) พระพุทธเจ้าทรงเข้าอนุปปวิหารสมาบัติโดยตลอด คือ ตั้งแต่ปฐมฌานขึ้นไปตามลำดับ จนถึงสัญญาเวทิตนโรธ แต่หาได้ทรงปรินิพพานในนิโรธสมาบัตินั้นไม่ ทรงออกจากสมาบัตินั้น และเข้าฌาน ออกจากฌาน ย้อนลำดับลงมาเรื่อยๆ จนถึงปฐมฌาน แล้วกลับเข้าฌานย้อนขึ้นใหม่อีก จนถึงจตุตถฌาน ออกจากจตุตถฌาน จึงปรินิพพาน.

⁸⁴⁸ ธรรมเครื่องพักอยู่สบายในปัจจุบัน ได้แก่ (รูป) ฌาน ๔ เช่น ม.อ.๑๔/๑๐๐/๘๕; อัง.อญฺจก.๒๓/๑๒๐/๒๓๕; อัง.ทสก.๒๔/๓๐/๗๒; อัง.เอกาทศก.๒๔/๒๒๑/๓๖๗

⁸⁴⁹ ธรรมเครื่องอยู่อย่างทิพย์ ได้แก่ สมาบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ และอรูปรฌาน ๔ (ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๓๒; ที.อ.๓/๒๕๖)

⁸⁵⁰ ธรรมเครื่องอยู่ที่ประณีตขึ้นไปโดยลำดับ ได้แก่ สมาบัติ ๘ และสัญญาเวทิตนโรธ เช่น ที.ปา.๑๑/๓๖๕/๒๗๙, ๔๖๓/๓๓๒; ม.ม.๑๒/๕๑๐/๕๕๑; ส.นิ.๑๖/๕๐๕/๒๕๐; อัง.เอก.๒๐/๒๒๓/๕๕; อัง.นวก.๒๓/๒๒๓/๔๒๔-๙; อภิ.วิ.๓๕/๘๓๘/๔๕๕; ๘๔๕/๔๖๕

⁸⁵¹ วิสุทธิ.๓/๓๖๑

ฉานสมาบัติเป็นสิ่งสูงประเสริฐก็จริง แต่หลักพุทธศาสนาสอนว่า ความเพลิดเพลินจิตใจในฉานสมาบัติ นั้น เป็นจุดอ่อนหรือข้อบกพร่องอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะก็คือ เป็นอุปสรรคขัดขวางไม่ให้บรรลุนิพพานนั่นเอง เช่น ตัวอย่างที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ถ้าภิกษุบรรลุรูปฉานที่ ๔ คือ เนวสัญญานาสัญญายตนะ ซึ่งเป็นขั้นสูงสุดในสมาบัติ ๘ แต่เธอเพลิดเพลินจิตใจเวทนาในรูปฉานนั้นเสีย ก็ย่อมบรรลุนิพพานไม่ได้ เพราะยังมีอุปาทาน คือ ความยึดติดอยู่ และอุปาทานในกรณีนี้ ก็คือเนวสัญญานาสัญญายตนะนั่นเอง ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า อุปาทานอย่างประเสริฐ (อุปาทานเสฏฐ) หรือความยึดติดขั้นสุดยอด⁸⁵² ส่วนพระอรหันต์ผู้บรรลุนิพพานแล้วโดยสมบูรณ์ ย่อมใช้ฉานสมาบัติเป็นที่พักอยู่สบายได้ แต่ท่านหาจิตใจเพลินไม่

ข้อยืนยันที่เข้าใจง่าย ๆ ให้เห็นว่า ฉานสมาบัติตลอดจนนิโรธสมาบัติ ไม่ใช่หนีพพาน ก็คือ หลักที่กล่าวมาแล้วว่า พระอรหันต์ปัญญาวิมุตไม่ได้รูปฉาน และจึงเข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ด้วย ตามหลักฐานที่พบพอจะอนุมานได้ว่า พระอรหันต์ปัญญาวิมุตนี้มีมากกว่าพระอรหันต์อุภโตภาควิมุต เช่น ณ ที่ประชุมสงฆ์แห่งหนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสกับพระสารีบุตรว่า “นี่แน่ะสารีบุตร บรรดาภิกษุ ๕๐๐ รูปนี้ ๖๐ รูป เป็นเดวีชชะ (ได้วิชชา ๓) ๖๐ รูปเป็นฉัพพัญญะ (ได้อภิญญา ๖) ๖๐ รูปเป็นอุภโตภาควิมุต นอกจากนี้เป็นปัญญาวิมุต”⁸⁵³ (= ๓๒๐ รูป) ข้อนี้แสดงว่า การเข้าถึงนิพพานมิใช่อยู่ที่ต้องเข้าถึงนิโรธสมาบัติ หรือรูปสมาบัติซึ่งต่ำลงไปกว่านั้น เพราะพระอรหันต์ปัญญาวิมุต ซึ่งไม่ได้สมาบัติเหล่านั้น ก็ย่อมเป็นผู้บรรลุนิพพานอย่างแน่นอน

รวมความว่า วิมุตติที่จะเป็นความหลุดพ้นเด็ดขาด ให้เข้าถึงนิพพานอย่างแท้จริง ต้องจบลงด้วยปัญญาวิมุตติ จึงจะทำให้เจโตวิมุตติ ซึ่งไม่ว่าจะเกิดมีมาก่อนนานแล้ว ก็ดี เกิดขึ้นแล้วแต่กลับเสื่อมไปและกลับได้ใหม่ อีกแล้วๆ เล่าๆ ก็ดี หรือเจโตวิมุตติที่ได้พร้อมๆ กับปัญญาวิมุตตินั้น⁸⁵⁴ โดยฐานะเป็นบาทให้แก่ปัญญาวิมุตติ ก็ดี กลายเป็นอกุปปาเจโตวิมุตติ คือเจโตวิมุตติที่ไม่กลับเสื่อมได้อีก หรือเรียกสั้นๆ ก็ได้ว่า อกุปปาวิมุตติ คือวิมุตติที่ไม่กำเริบ เพราะกำจัดเหตุปัจจัยที่จะทำให้กำเริบคืออาสวะทั้งหลายได้แล้ว (นอกจากจะไม่กำเริบแล้ว ยังไม่เปิดช่องให้เกิดโทษข้อเสียหายทั้งแก่ตนและคนอื่นอีกด้วย คือจะไม่เกิดการติดหรือหลงเพลินอย่างหนึ่ง และจะไม่นำเอาผลพลอยได้ที่พ่วงมากับเจโตวิมุตติ คือโลกียอภิญญา ไปใช้ในทางที่ผิดเพื่อสนองความต้องการของตน ทำให้มีการใช้ประโยชน์จากเจโตวิมุตติอย่างดีที่สุด)

ภาวะอย่างนี้ ก็คือการมีทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติเป็นคู่กัน ซึ่งท่านกล่าวถึงอยู่เสมอว่า “เจโต-วิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ชันเป็นที่ซึ่งบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย (ที่เกิดขึ้นแล้ว) ดับไปหมด ไม่เหลือเลย”⁸⁵⁵

⁸⁵² ม.อ.๑๔/๓๐/๗๘ (คำว่า อุปาทานเสฏฐ อรรถกถาแก้เสียงไปว่า เป็นสถานะที่พึงยึดถืออันประเสริฐ คือหมายถึงภพที่จะไปเกิดอันสูง แต่ที่แปลไว้ข้างบนนั้น ตรงทั้งศัพท์ทั้งเรื่องคืออยู่แล้ว, ดู ม.อ.๓/๔๗๖); นอกจากนี้ ในสัปปริสสูตร (ม.อ.๑๔/๑๗๘-๑๗๙/๑๓๔-๑๔๔) พระพุทธเจ้าตรัสสอนว่า ผู้ที่มีคุณสมบัติพิเศษ เช่น มีลาภ มีชื่อเสียง เป็นพหูสูต เป็นธรรมกถึก หรือได้ประพฤติกุศลพิเศษ เช่น ถือชูดงค์ อยู่ป่า ถือผ้าบังสุกุล อยู่รุกขมูล เป็นต้น ตลอดจนได้ฉาน ตั้งแต่ปฐมฉาน จนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะสมาบัติ หากเกิดความรู้สึกภูมิใจพอใจว่า เราได้เราเป็นอย่างนี้ พระอื่นๆ เหล่านี้ไม่ได้ไม่เป็นแบบนี้ เกิดอาการยกตนข่มผู้อื่นแล้ว ก็เป็นอัสติบุรุษทั้งสิ้น (พึงเทียบคำสอนใน อภ.จตุกก.๒๑/๒๘/๓๕ ซึ่งตรัสสอนว่า ภิกษุผู้ตั้งอยู่ในอริยวงศ์ เป็นผู้สิ้นโทษด้วยจิรวร บินทบาท เสนาสนะ และยินดีในการเจริญภาวนา แต่จะไม่ถือเอาคุณความดีเหล่านี้มาเป็นเหตุยกตนข่มผู้อื่นเลย)

⁸⁵³ ส.ส.๑๕/๗๔๕/๒๘๑

⁸⁵⁴ เจโตวิมุตติอย่างหลังนี้ คือเจโตวิมุตติแท้ ที่ต้องการและจำเป็น

⁸⁵⁵ ม.ม.๑๒/๔๕๓, ๔๕๘/๔๘๘, ๔๙๔; ส.ส.พ.๑๘/๒๐๗/๑๕๐; ๓๒๘/๒๒๓; ๓๓๕/๒๓๕; ๓๔๙/๒๔๘; อภ.ปญจก.๒๒/๑๔๒/๑๘๕; ใน อภ.ทสก.๒๔/๗๕/๑๔๙ มีคำบรรยายแปลกไปบ้าง คือเป็น “เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ที่ซึ่ง ความทุกข์...คือ...โรค...โทษ...อุทธรณ์จะดับไปหมด ไม่เหลือเลย” ในกรณีนี้ อรรถกถาว่า หมายถึงวิมุตติ ตั้งแต่ขั้นโสดาปัตติผลขึ้นไปจนถึงอรหัตตผล

อกุปปาเจโตวิมุตติอย่างนี้ (เจโตวิมุตติที่มีปัญญาวิมุตติร่วมด้วยแล้ว) นี้เอง ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า เป็นแก่น และเป็นจุดหมายของพระพุทธศาสนา ดังพุทธพจน์ว่า

“...ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ภิกษุจะพึงเลื่อมจากอสมยวิมุตตินั้น เป็นไปไม่ได้ ไม่มีโอกาสเลย (อฐานะ อนวภาส)

“ภิกษุทั้งหลาย โดยนัยขณะนี้แล พรหมจรรย์ (ศาสนา) นี้ มิใช่มีลาภสักการะและชื่อเสียง เป็นอานิสงส์ มิใช่มีศีลสัมปทา (ความถึงพร้อมแห่งศีล) เป็นอานิสงส์ มิใช่มีสมาธิสัมปทา (ความถึงพร้อมแห่งสมาธิ) เป็นอานิสงส์ มิใช่มีญาณทัศนะ เป็นอานิสงส์ แต่พรหมจรรย์นี้ มีอกุปปาเจโตวิมุตติ เป็นประโยชน์ เป็นแก่น เป็นจุดหมาย”⁸⁵⁶

ที่ว่า (सामายิก) เจโตวิมุตติ เป็นของชั่วคราว กำเริบคือเสื่อมถอยได้ ขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่างๆ นั้น เหตุปัจจัยเหล่านี้อาจแบ่งได้เป็น ๓ พวก

พวกที่หนึ่ง คือกิเลสในรูปต่างๆ เช่น อาสวะ เป็นต้น ที่ยังไม่ได้กำจัดให้หมดสิ้นไป เพียงถูกกด ช่มทับ หรือทำให้ราบคาบสงบนิ่งไป จึงแผ่งตัวรอคอยเวลาอยู่ เช่น เวลาที่ถูกเขี่ยวน ยั่วยุ เวลาที่ปัจจัยฝ่ายสนับสนุน เช่นศรัทธาอ่อนกำลังลง เป็นต้น

พวกที่สอง คือ เหตุปัจจัยฝ่ายปรุงแต่ง หรือเกื้อกูลสนับสนุน เช่น ศรัทธา คือความเชื่อความเลื่อมใส ฉันทะ คือความชอบใจ พอใจ ความตั้งใจ ความใฝ่ฝัน และความเพียร เป็นต้น เมื่อใดเหตุปัจจัยฝ่ายนี้เสื่อมลงหมดไป หรืออ่อนกำลังลง เจโตวิมุตติก็ย่อมเสื่อมถอยไปด้วย

ปัจจัยฝ่ายสนับสนุนนี้ อาจเสื่อมไปได้ แม้เพราะสิ่งที่ตั้งตามถูกต้อง เช่น ครั้งหนึ่ง เคยมีศรัทธาแรงกล้า ต่อสิ่งหนึ่ง จนจิตน้อมดิ่งไป เกิดพลังจิตอุทิศตัวต่อสิ่งนั้นได้ แต่ศรัทธานั้นปราศจากปัญญา ไม่ประกอบด้วยเหตุผล ต่อมาได้ความรู้ที่ทำให้เกิดปัญญา รู้ว่าสิ่งที่ตนเชื่ออยู่นั้นไม่ถูกต้อง ศรัทธาที่มีอยู่ ก็เสื่อมถอย จิตก็ไม่น้อมดิ่งไป เป็นต้น

พวกที่สาม คือ เหตุปัจจัยแวดล้อมอย่างอื่น แม้เป็นเรื่องทางด้านร่างกายหรือวัตถุภายนอก เช่น โรคภัยไข้เจ็บ ความไม่สะดวก ความเป็นอยู่ที่ลำบากเร้นแค้น เช่น ขาดแคลนอาหาร เป็นต้น ในทางปฏิบัติ เหตุปัจจัยทั้งสามนี้มักสัมพันธ์กันเหมือนเป็นอันเดียว เช่น เกิดความลำบากขึ้น ทำให้ความตั้งใจอ่อนลง กิเลสคือ ความฟุ้งซ่านหงุดหงิดห่อถอยลงเลเป็นต้น ก็เกิดขึ้น เจโตวิมุตติก็เสื่อมหาย ตัวอย่างเกี่ยวกับเรื่องนี้ ได้อ้างอิงบอกที่มาไว้บ้างแล้ว แต่มีตัวอย่างบางเรื่องในบาลีที่น่าสนใจ จึงขอนำมาเล่าประกอบไว้บ้างดังนี้

เรื่องที่หนึ่ง⁸⁵⁷ เล่าตามบาลีโดยอาศัยอรรถกถาเชื่อมความว่า พระภิกษุชื่อว่าโคธิกะ บำเพ็ญเพียรอย่างจริงจัง จนได้สามายิกเจโตวิมุตติ คือ โลภียสมบัตติ แต่ท่านได้รับความทรมานจากโรคเรื้อรังประจำตัวอย่างหนึ่ง ต่อมาท่านจึงเลื่อมจากเจโตวิมุตตินั้น ท่านตั้งใจบำเพ็ญเพียรจริงจัง และได้เจโตวิมุตตินั้นอีก แต่แล้วก็เสื่อมอีก กลับไปกลับมาเช่นนี้ถึง ๖ ครั้ง

⁸⁵⁶ ม.ม.๑๒/๓๕๒-๓/๓๗๓ (พระสูตรนี้แสดงให้เห็นด้วยว่า บุคคลอาจมัวเมาในลาภสักการะ ชื่อเสียง ในศีลสัมปทา ในสมาธิสัมปทา และในญาณทัศนะ แล้วก็เลยติดอยู่ ไม่ก้าวหน้าไปถึงอกุปปาเจโตวิมุตติ); พึงดู ม.ม.๑๒/๓๕๕-๓๖๐/๓๗๗-๓๘๕ ด้วย เพราะเนื้อความคล้ายกัน

⁸⁵⁷ ส.ส.๑๕/๔๘๘/๑๗๖; ส.อ.๑/๒๑๔

ครั้นได้เจโตวิมุตติใหม่อีกเป็นครั้งที่ ๗ ท่านจึงคิดว่าท่านคงจะเสื่อมจากมันอีกเหมือนครั้งก่อนๆ ดังนั้นควรจะตายเสียระหว่างที่ยังได้อยู่ นั่นดีกว่าตายเมื่อเสื่อมจากมันไป (ตอนนี้หรือรถถาว่า ท่านคิดว่า ถ้าตายตอนฉณเสื่อมแล้ว ก็ไม่แน่ว่าจะได้ไปเกิดที่ไหน ถ้าตายในเวลาที่ยังอยู่ ก็แน่ใจได้ว่าจะไปเกิดในพรหมโลก) ท่านจึงเอาศีลธรรมมาฆ่าตัวตาย แต่ครั้นทำร้ายตนเองแล้ว นอนได้รับทุกขเวทนาอยู่ ท่านตั้งสติได้ กำหนดพิจารณาเวทนา เจริญกรรมฐาน เลยได้บรรลุอรหัตตผล ปรินิพพาน

อีกแห่งหนึ่ง⁸⁵⁸ ทรัสถึงสมณพราหมณ์บางพวก ซึ่งคิดว่า ถ้าตนจะยุ่งเกี่ยวกับกามคุณอยู่ในโลก ก็เกิดความมัวเมาประมาท แล้วก็ตกอยู่ใต้อำนาจของมาร จึงสละกามคุณออกไปอาศัยอยู่ในป่า บริโภคผักผลไม้ตามมีตามได้ ต่อมาถึงเวลาแห่งแล้ง หาอาหารยาก อดอยากเข้า ร่างกายซูบผอม หมดเรียวแรง เจโตวิมุตติ คือความปลงจิตปลงใจน้อมตั้งใจว่าจะอยู่ป่า หรือความรักที่จะอยู่ป่าแต่เดิมนั้น ก็เสื่อมหาย เวียนกลับมาหากามคุณมัวเมาอยู่ในโลกต่อไปอีก

เรื่องทั้งสองข้างต้น ซึ่งแสดงความเสื่อมของเจโตวิมุตติในระดับที่ต่างกันนี้ ยกมาพอเป็นตัวอย่างสำหรับเทียบเคียง เพื่อให้มองเห็นรูปร่างของเจโตวิมุตติ และหนทางที่เจโตวิมุตตินั้นอาจจะเสื่อมไปได้ได้อย่างไร

ด้วยเหตุที่วิมุตติมีความหมายต่างออกไปได้หลายระดับเช่นนี้ ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ท่านจึงรวมมาจัดเข้าเป็นขั้นตอนให้เห็นชัดยิ่งขึ้น และนิยมจัดแบ่งเป็น ๕ ชั้น หรือ ๕ ความหมาย เลียนแบบนิโรธ ๕ ชั้น ที่กล่าวแล้วข้างต้น

วิธีแบ่งของท่านแบบนี้ ก็ดูครอบคลุมเนื้อหาที่บรรยายมาแล้วได้ดี และอาจช่วยผู้ศึกษาที่ยังไม่คุ้น ให้มองเห็นภาพชัดขึ้น ทำให้เข้าใจง่ายเข้าอีก จึงลองเอาวิมุตติ ๕ นี้ มาเป็นแบบ สำหรับทวนความรู้เรื่องวิมุตติอีกครั้ง

วิมุตติ ๕ นั้น คือ⁸⁵⁹

- ๑) **วิกขัมภณวิมุตติ** ความหลุดพ้นด้วยข่ม (กิเลส) ไว้ คือระงับนิวรณ์เป็นต้นได้ด้วยอำนาจสมาธิ ได้แก่ สมาบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ แต่บางที่ท่านยอมให้ผ่อนลงมารวมถึงอุปปจารสมาธิด้วย
- ๒) **ตทังควิมุตติ** ความหลุดพ้นด้วยองค์ธรรมจำเพาะ คือ พันธุสกอย่างหนึ่งๆ ด้วยธรรมที่เป็นคู่ปฏิบัติกัน ว่าตามความหมายอย่างเคร่ง หรือความหมายมาตรฐาน ได้แก่ พันความเห็นผิดยึดถือผิด ด้วยอาศัยญาณคือความรู้ฝ่ายวิปัสสนาที่ตรงข้ามเป็นคู่ปรับกัน เช่น พิจารณาความไม่เที่ยง ทำให้พ้นความสำคัญหมายว่าเป็นของเที่ยง เป็นต้น แต่ว่าตามความหมายที่ผ่อนลงมา ใช้ได้กับความดีความชั่วต่างๆ ไป เช่น น้อมใจตั้งใจไปทางทาน ทำให้พ้นจากความตระหนี่และความโลภ น้อมใจตั้งใจไปทางเมตตา ทำให้พ้นจากพยาบาทหรือการมองในแง่ร้าย พุ่งความคิดไปทางกรุณาหรืออหิงสา ทำให้พ้นจากวิหิงสาคือการข่มเหงเบียดเบียนและความรุนแรง เป็นต้น

วิมุตติตามความหมาย ๒ อย่างแรกนี้ คลุมถึงสามายิกเจโตวิมุตติ และเป็นโลกียวิมุตติทั้งหมด

⁸⁵⁸ ม.ม.๑๒/๓๐๘/๓๐๕; ม.อ.๒/๒๑๘

⁸⁵⁹ ดู อ.อ.๔๐; ที.อ.๒/๒๖; ม.อ.๓/๕๗๕; ส.อ.๓/๓๐๗; ธ.อ.๑/๑๕๕; ๓/๓๓; วิสุทฺธิ.๒/๒๔๙; เทียบบริเวณใน วิภงฺก.อ.๔๑๑ และเทียบบทาน ใน ขุ.ปฏิ.๓๑/๖๕/๓๙; ๗๐๔/๖๐๙; วิสุทฺธิ.๓/๓๕๐; (อ.อ.๒๗๖ กล่าวถึงธรรมบ่มวิมุตติ (วิมุตติปริจาจนียธรรม) เช่น ที่ทรัสไว้ใน ขุ.อ.๒๕/๘๘/๑๒๖; ส.สพ.๑๘/๑๘๗/๑๓๒; ม.อ.๑๔/๗๙๕/๕๐๔ และ ที.ปา.๑๑/๓๐๓/๒๕๕ ว่าเป็นเครื่องทำให้วิมุตติแก่กล้าขึ้นไปตามลำดับ โดยผ่านตั้งแต่วิมุตติขั้นต้นๆ ในวิมุตติ ๕ นี้ จนถึงขั้นสูงสุด)

- ๓) **สมุจเจตวิมุตติ** ความหลุดพ้นด้วยเด็ดขาด หรือตัดขาด คือการทำลายกิเลสที่ผู้กรัดไว้ หลุดพ้นเป็นอิสระออกไปได้ ด้วยญาณหรือวิชาขั้นสุดท้าย ได้แก่ วิมุตติในความหมายที่เป็นมรรค
- ๔) **ปฏิบัติสัทธีวิมุตติ** ความหลุดพ้นด้วยสงบระงับเรียบร้อยหรือราบคาบไป คือความเป็นผู้หลุดพ้นออกไปได้แล้ว มีความเป็นอิสระอยู่ เพราะกิเลสที่เคยผู้กรัดหรือครอบงำ ถูกกำจัดราบคาบไปแล้ว ได้แก่ วิมุตติในความหมายที่เป็นผล
- ๕) **นิสสรณวิมุตติ** ความหลุดพ้นที่เป็นภาวะหลุดรอดปลอดภัย คือ ภาวะแห่งความเป็นอิสระ ที่ผู้หลุดพ้นเป็นอิสระแล้วประสบอยู่ ชื่นชมหรือเสวยรสอยู่ และซึ่งทำให้ผู้นั้นปฏิบัติกิจอื่นๆ ได้ด้วยดีต่อไป ได้แก่ วิมุตติในความหมายที่เป็นนิพพาน

วิมุตติตามความหมาย ๓ อย่างหลังนี้ (๓-๔-๕) เป็นอสามายิกเจโตวิมุตติ และเป็นโลกุตระ-วิมุตติ.

ว่าโดยสาระแห่ง **วิมุตติ ๕** นี้ ก็คือ สมณะ วิปัสสนา มรรค ผล และ นิพพาน ตามลำดับ

บันทึกพิเศษท้ายบท

เพื่อความเข้าใจลึกกลงไปจำเพาะเรื่อง

บันทึกที่ ๑: ความเข้าใจลับสนเกี่ยวกับอนัตตา และนิพพาน

มีความเข้าใจลับสนเกี่ยวกับอนัตตาและนิพพาน เกี่ยวพันเข้ามาในตอนนี ซึ่งควรกล่าวถึงไว้เล็กน้อย กล่าวคือ ปัจจุบันในวงการชาวพุทธบางส่วน มีการใช้ถ้อยคำสำนวนพูดพาดพิงถึงอัตตาและอนัตตาในแง่จริยธรรมกันบ่อยๆ เช่นว่า คนนี้มีอัตตาแรง ลดหรือทำลายอัตตาลงเสียบ้าง เขาทำการต่างๆ ก็เพื่อเสริมความมั่นคงยิ่งใหญ่ของอัตตา ดังนี้ เป็นต้น ซึ่งในหนังสือนี้ก็ใช้คำพูดอย่างนี้บ้างหลายแห่ง

ความจริง คำว่า “อัตตา” ในกรณีเช่นนี้ เป็นสำนวนพูดอย่างคนรู้จักกัน หมายถึงความยึดมั่นในอัตตา หรือภาพอัตตาที่ยึดถือไว้ด้วยอุปกานเท่านั้น ไม่ได้หมายความว่าอัตตาอะไรอยู่จริงจิงเลย

อย่างไรก็ตาม เมื่อพูดสั้นๆ แบบรู้จักกันอย่างนี้บ่อยๆ และแพร่หลายออกไป ก็มีผู้ไม่เข้าใจความหมายโดยนัยแบบรู้จักกันเช่นนั้น แล้วนำไปใช้ลับสน จนอนัตตาที่พูดถึงเป็นคนละเรื่องคนละราว ห่างไกลจากความหมายของอนัตตาในพุทธศาสนาอย่างไม่เกี่ยวข้องกันเลย เช่น เอาไปใช้เปรียบเทียบกับหลักในศาสนาอื่นว่า

- ภาวะเข้าร่วมกับบรมสภาวะ หรือบรมสัจดิ์ เช่น พระพรหม ปรมัตถ์ หรือพระผู้เป็นเจ้า กล่าวคือ การที่บุคคลเข้าถึงบรมสภาวะหรือบรมสัจดิ์ โดยตัวตนหรืออัตตาของบุคคลเข้ากลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับบรมสภาวะนั้น หรือว่าอัตตา คือตัวตนหายไปรวมอยู่ในสภาวะนั้น จนไม่มีการแบ่งแยกเป็นตัวตนของฉันทหรือตัวตนของบุคคลเป็นต้นอีกต่อไป คงจะภาวะอย่างนี้แหละเรียกว่าเป็นอนัตตา

- คนที่ทำการต่างๆ ด้วยความรู้สึกหรือตั้งใจเด็ดเดี่ยวแน่วแน่ ว่า ทำเพื่อพระผู้เป็นเจ้า ไม่คำนึงถึงประโยชน์ของตนเอง มิได้ทำเพื่อตนเอง ไม่นึกถึงตัวเองหรือมีความรู้สึกเกี่ยวกับตัวตนเลย กรณีนี้คงถือได้ว่าคนผู้นั้นไม่มีอัตตา และภาวะเช่นนี้คงจะตรงกับหลักอนัตตาในพระพุทธศาสนา

ตัวอย่างทั้งสองนี้ มีผู้เคยยกขึ้นพูด แต่ความจริงไม่เกี่ยวข้องกันหลักอนัตตาแต่อย่างใดเลย เป็นคนละเรื่องคนละราวกันทีเดียว ไม่ใช่เรื่องที่จะเอามาเทียบกันได้ เหมือนจะเทียบการไต่เชากับแม่น้ำ ซึ่งไม่ใช่เรื่องที่จะเอามาเทียบกันแต่ประการใด

อนัตตาเป็นลักษณะของสิ่งทั้งหลาย เป็นเรื่องของสภาพที่เป็นจริงของสภาวะธรรมทั้งหลาย เป็นเรื่องสำหรับรู้ สำหรับเข้าใจ คือใช้ปัญญาพิจารณาให้เข้าใจความเป็นจริงที่มีอยู่เป็นอยู่ตามธรรมดาว่า สิ่งทั้งหลายไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน เป็นแต่สภาวะที่มีอยู่เป็นอยู่ตามธรรมดาของมัน ไม่มีตัวแกน ตัวแฝง ตัวซ้อน ตัวผู้ครอบครองบังคับควบคุม ที่จะยึดถือเอาได้ว่าเป็นตัวตน เมื่อรู้เห็นเข้าใจถูกต้องแจ่มแจ้ง ก็เรียกว่าเป็นญาณ หรือวิชชา ทำให้จิตใจหลุดพ้นเป็นอิสระ ไม่ติดข้อง ไม่เป็นทาสของสิ่งทั้งหลาย เรียกว่าปัญญาวิมุตติ คือความหลุดพ้นด้วยปัญญา

โดยนัยนี้ อนัตตาจึงไม่ใช่เรื่องของการ (รู้สึก) ว่า มีตัวตนอยู่ แล้วตัวตนนั้นมาหายไป หมดไป หรือเข้าร่วมกับอะไรๆ อัตตาถูกกลืนหาย กลายเป็นภาวะอย่างนั้น แต่ประการใดเลย

ส่วนตัวอย่างที่สอง เป็นการพูดถึงความไม่เห็นแก่ตัว การหมดความเห็นแก่ตัว หรือการหมดความยึดมั่นในตัวตน ซึ่งก็หาใช่อนัตตาไม่ แต่มีส่วนสัมพันธ์กับหลักอนัตตาอยู่ในแง่ที่ว่า การมองเห็นความเป็นอนัตตา เป็นเหตุให้หมดความเห็นแก่ตัว หรือถอนความยึดมั่นในตัวตนลงได้ และจะต้องล้าทับว่า คนจะหมดความเห็นแก่ตัวได้อย่างแท้จริง ก็ต่อเมื่อเกิดปัญญามองเห็นภาวะที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา

สำหรับตัวอย่างที่สองนี้ ควรพูดเสียใหม่ว่า “การมองเห็นความเป็นอนัตตา ก็ดี ความมีใจน้อมดิ่งไปในองค์พระเป็นเจ้า ตั้งใจเด็ดเดี่ยวว่าจะทำการเพื่อพระองค์ ก็ดี ต่างก็ทำให้คนไม่นึกถึงตน ไม่เห็นแก่ตน หมดหรือลดความเห็นแก่ตัวได้” แ่งที่เหมือนกันหรือเทียบกันได้ อยู่ที่ตรงนี้

ต่อจากนี้ ถ้าใครยังอยากเรียนรู้ต่อไปอีก ก็อาจพิจารณารายละเอียดที่ยิ่งขึ้นไป เช่น อาจมองว่า อย่างหนึ่งเป็นวิธีใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นความจริงแล้ว หหมดความยึดติด เป็นอิสระจากสิ่งนั้น อีกอย่างหนึ่งเป็นวิธีที่ใช้ศรัทธา ทำให้เกิดพลังจิต น้อมดึงไปในวัตถุแห่งความเคารพบูชา ทำให้จิตไม่คำนึงถึงตนเอง

เมื่อแยกได้แบบนี้แล้ว ก็อาจก้าวสู่การพิจารณาขั้นต่อไปอีก เช่นว่า อย่างไรจะเป็นการลึมนึกถึงตน หหมดความเห็นแก่ตัวไปชั่วคราว อย่างไรจะเป็นการถอนความนึกถึงตัวตนทั้งได้โดยสิ้นเชิงตลอดไป ดังนี้ เป็นต้น

บางท่านเอาคำอธิบายทำนองนี้ไปใช้กับนิพพานอีก โดยบอกว่า ภาวะที่เข้าร่วมเป็นหนึ่งในเดียวกับบรมสภาวะ หรือบรมลัตว์ เช่น พระพรหม ปรมัตถัน หรือพระผู้เป็นเจ้า เป็นต้น นั้นแหละ คงเทียบกันได้กับนิพพาน

ในเรื่องนี้ พี่ระลึกไว้ว่า แม่แต่สำนวนพูดที่มีอยู่แล้วในวงการของชาวพุทธเอง เช่นว่า เข้าสู่บริพพาน บรรลุอมตมหา นรกรณพพาน เป็นต้น ก็เป็นปัญหาให้ต้องคอยแก้ไขทำความเข้าใจป้องกันความนึกคิดผิดพลาดกันมากพออยู่แล้ว ไม่ควรนำเอาข้อความสำนวนร้นลับ ที่ยังคลุมเครือมองได้หลายแง่ เข้ามาเพิ่มความสับสนวุ่นวายในการชี้แจงทำความเข้าใจให้มากขึ้นอีก

ตามปกติที่นั่น พระพุทธศาสนาชอบพูดอย่างง่าย ๆ ตรง ๆ เมื่อกล่าวถึงนิพพานก็ว่า เป็นภาวะดับกิเลสได้ หายร้อน จิตใจหลุดพ้น เป็นอิสระ ไร้ทุกข์ ผ่องใส เบิกบาน ไม่ติดข้อง ไม่ถูกครอบงำรังตรีง พุทธทำนองนี้จบแล้ว ก็พอกัน ไม่ต้องไปรวมไปกลืนหายเข้าในอะไรๆ อีก

พระอรหันต์ท่านหลุดโล่งโปร่งสบาย จิตใจไร้เขตแดน เป็นอิสระเสรีโดยสมบูรณ์แล้ว ไม่ปรากฏว่าท่านเคยคิดจะรวมเข้ากับอะไรๆ อีก หรือว่าได้เข้าร่วมกลมกลืนไปในอะไรๆ แล้ว มีแต่ปัญชนพยายามจะคิดให้ท่าน ซึ่งน่าจะเป็นเพียงเครื่องแสดงถึงเอื้อยความอยากมีอยู่คงอยู่ และความกลัวสิ้นสูญ ตลอดจนความขัดแย้งในจิตใจที่ดิ้นรนแสดงตัวออกมาเท่านั้นเอง

โดยเฉพาะที่ต้องรีบปฏิเสธเสียแต่ต้น ไม่ให้เอามาปนกับนิพพาน ก็คือ ภาวะน้อมดึงดื่มด่ำเข้าไปรวมหรือกลมกลืนเข้ากับบรมสภาวะอย่างหนึ่งอย่างใดนั้น ชนิดที่กลายเป็นว่าจิตเลิกกำหนดอารมณ์ ปล่อยความรู้ให้หลุดหายไป เกิดเป็นประสบการณ์แห่งความเคลิบเคลิ้มเลื่อนลื่นตัวตน กลืนหายเข้าไปในภาวะเคลิบเคลิ้มดื่มด่ำนั้น ทั้งนี้เพราะว่า แม่เพียงในภาวะแห่งฉานที่ปฏิบัติถูกต้อง เมื่อจิตเป็นสมาธิแน่นแน่วแล้ว จิตแนบสนิทกับอารมณ์หนึ่งเดียว สติยังจับอารมณ์ชัดเจน ทำให้จิตเหมาะที่จะใช้งานได้ดียิ่งขึ้น ไม่ใช่เป็นจิตที่เคลิบเคลิ้มเลื่อนหายหหมดความรู้สึกละ ไม่ใช่อะไรที่ฝรั่งเรียกว่า Trance

เฉพาะอย่างยิ่ง ฉานที่ ๔ มีคำแสดงลักษณะที่มีสติชัดเจนว่า “อุเปกขาสติปาริสุทธิ จตุตถ ฉานัน” แปลว่า จตุตถฉานอันมีอุเบกขาเป็นเครื่องให้สติบริสุทธิ์ และคำสรุปท้ายฉาน ๔ เมื่อใช้เพื่อบรรลุมรรค จะมีความว่า “เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องใส ไร้มลทิน ปราศจากสิ่งมัวหมอง นุ่มนวล ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว อย่างนี้แล้ว จึงน้อมจิตนั้นไป (นำเอาจิตไปใช้) เพื่อ...” (เช่น ที.สิ.๙/๑๓๒/๑๐๒ และดาษตึนในพระไตรปิฎกเกือบทุกเล่ม, คำอธิบาย ดู อภ.วิ.๓๕/๖๘๓/๓๕๒; วิสุทธิ.๑/๒๑๔)

อย่างไรก็ตาม มีหลักกลางๆ ที่สามารถใช้นิฉนัยได้อย่างกว้างๆ ทั่วๆ ไปสำหรับคำถามประเภทที่กล่าวข้างต้นนั้นว่า ไม่ว่าจะ เป็นภาวะจิตที่ดื่มด่ำลึกซึ้งเข้าถึงสิ่งสูงเลิศเพียงใดก็ตาม หรือจะเป็นการกลมกลืนรวมเข้ากับอะไรหรือไม่ก็ตาม ความสำคัญอยู่ที่ว่า トラบไดยังมิได้ทำลายอาสวะ คือเชื้อกิเลสภายใน ให้หมดสิ้นไปด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจสังขารคือโลกและชีวิตที่เป็นอยู่อย่างปกติธรรมดา นี้ตามความเป็นจริง คือยังไม่บรรลุปัญญาวิมุตติ トラบนั้นก็ยังไม้อาจเรียกได้ว่าเป็นการบรรลุนิพพาน การเข้าถึงภาวะดื่มด่ำลึกซึ้งนั้น ก็ยังวนเวียนอยู่เพียงในขอบเขตของผลสำเร็จทางด้านพลังจิต หรือทางด้านสมาธิ และความหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส ก็ยังยังคงเป็นเพียงภาวะที่กิเลสถูกข่มหรือถูกทับไว้ ให้สงบราบคาบไปชั่วคราว ซึ่งจะยาวนานเพียงใด ก็แล้วแต่ความแรงและความมั่นคงของพลังจิตที่น้อมดึงไปนั้น

ตอน ๔: ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร?

หลักการสำคัญ

ของการบรรลุนิพพาน⁸⁶⁰

บทที่ ๙

ความเบื้องต้น

มักมีการสงสัย หรือถกเถียงกัน ในหมู่ผู้ศึกษาปฏิบัติธรรมว่า

- ผู้เจริญวิปัสสนาอย่างเดียว จะบรรลุนิพพาน หรือสำเร็จจอร์ทัตผล โดยไม่อาศัยสมณะเลย ได้หรือไม่?
- ผู้จะบรรลุนิพพาน จะต้องได้ฌานบ้างหรือไม่?
- การสำเร็จจอร์ภิญญา ๖ อาศัยแต่เพียงจตุตถฌานก็เพียงพอ ไม่ต้องได้ครบสมาบัติ ๘ (คือไม่ต้องได้รูปฌานด้วย) ใช่หรือไม่?
- การจะได้อัสวักขฌาน (ฌานที่สิ้นอาสวะ) บรรลุนิพพาน จำเป็นต้องได้บุพเพนิวาสานุสติญาณ (ฌานที่ระลึกถึงขั้นที่เคຍอาศัยอยู่ในก่อน) และจตุปปาตญาณ (ฌานหยั่งรู้การที่หมู่สัตว์จุติและอุบัติไปตามกรรม) เป็นพื้นฐานก่อนหรือไม่?
- ในฌาน บำเพ็ญวิปัสสนาได้ หรือว่าต้องออกจากฌานก่อน จึงพิจารณาสังขารได้?
- ได้มรรคผลก่อนแล้ว จึงเจริญสมณะเพิ่มเติมจนได้ฌานสมาบัติ ได้หรือไม่?

บรรดาคำถามเหล่านี้ บางข้อเป็นเรื่องของหลักการสำคัญของการตรัสรู้ หรือการประจักษ์แจ้งนิพพานโดยตรง บางข้อเป็นเพียงเกี่ยวพันบางแง่ บางข้อได้ตอบไปแล้วบางส่วน เฉพาะอย่างยิ่งข้อที่ว่าเจริญวิปัสสนาอย่างเดียว โดยไม่อาศัยสมณะเลย ได้หรือไม่ ได้ตอบแล้วในตอนที่ว่าด้วยสมณะและวิปัสสนาข้างต้น

ต่อไปนี้จะมุ่งตอบข้อสงสัยที่เกี่ยวกับหลักการสำคัญของการตรัสรู้เป็นหลัก และจะตอบด้วยยกหลักฐานมาให้พิจารณาเอง จะอธิบายเท่าที่จำเป็น เพียงเพื่อเชื่อมความให้ต่อเนื่องกัน

ก) หลักทั่วไป

“ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยปฐมฌานก็ได้ อาศัยทุติยฌานก็ได้ ตติยฌานก็ได้ จตุตถฌานก็ได้ อากาสาัญญาตนะก็ได้ วิญญาณัญญาตนะก็ได้ อากิญจัญญาตนะก็ได้ เนวสัญญานาสัญญาตนะก็ได้ (สัญญาเวทิตนโรภิกขุ)”⁸⁶¹

ความต่อจากนี้ในพระสูตรนี้ และความในพระสูตรอื่นอีก ๓ แห่ง⁸⁶² บรรยายวิธีใช้ฌานสมาบัติแต่ละขั้นๆ ในการพิจารณาให้เกิดปัญญารู้แจ้งสังขารตามความเป็นจริง (คือที่เรียกว่าเจริญวิปัสสนา) ดังตัวอย่างข้อความต่อไปในฌานสูตรข้างต้นนั้นว่า

⁸⁶⁰ คำว่า บรรลุ ใช้กับนิพพานดีหรือไม่ ดู บันทึกพิเศษท้ายบท

⁸⁶¹ ฌานสูตร ใน อง.นวก.๒๓/๒๔๐/๔๓๘; ข้อความในวงเล็บ ไม่มีในพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐของไทย แต่มีในฉบับอื่นบางฉบับ เช่น ฉบับของพม่า

“ก็ข้อที่เรากล่าวว่า ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัย ปฐมณาก็ได้ ดังนี้ เราอาศัยอะไรกล่าว? (คือ) ภิกษุในธรรมวินัยนี้...บรรลุปฐมณาน, เธอพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ สิ่งที่เป็นรูป⁸⁶³ สิ่งที่เป็นเวทนา สิ่งที่เป็นสัญญา สิ่งที่เป็นสังขาร สิ่งที่เป็นวิญญาณ อันมีอยู่ในปฐมณานั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์...โดยความเป็นของสูญ โดยความเป็นอนัตตา, เธอยังจิตให้ยิ่งหยุด (หันกลับ คือคลาย หรือไม่มอยากได้ ไม่ติด) จากธรรมเหล่านั้น ครั้นแล้วเธอย่อมโน้มจิตไปเพื่อขอมตราชตุว่า นั่นสงบ นั่นประณีต กล่าวคือ...นิพพาน เธอดำรงอยู่ใน (ปฐมณาน) นั้น⁸⁶⁴ ย่อมบรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย

“ถ้ายังไม่บรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะ, เพราะ (ยังมี) ธรรมราคะ...ก็จะเป็นโคปปาทิกะ เป็นผู้บริพพานในภพนั้น มีอินไม่กลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา (คือเป็นพระอนาคามี)...”

ต่อจากนี้ บรรยายการอาศัยหุติยฌาน ตติยฌาน ฯลฯ เพื่อเจริญวิปัสสนาจนบรรลุอัสวัชย อย่างนี้เรื่อยไปตามลำดับ ทีละขั้นๆ จนถึงอากิญจัญญายตนฌาน

ในมหาหลวงกโยวาหสูตร แสดงรายละเอียดน้อยกว่า แต่ก็กล่าวถึงการพิจารณาชั้น ๕ ที่มีในฌานแต่ ละชั้นโดยไตรลักษณ์ จนบรรลุอัสวัชยอย่างเดียวกันนี้ ตลอดขึ้นไปถึงอากิญจัญญายตนฌานเช่นเดียวกัน

ส่วนในอัฐกนาครสูตร และทสมสูตร มีข้อแตกต่างเล็กน้อย คือ ข้อความที่บรรยายการพิจารณาแปลก ออกไปว่า

“ภิกษุ...บรรลุปฐมณาน, เธอพิจารณาเห็นดังนี้ว่า ปฐมณานนี้ เป็นของปรุงแต่ง เกิดจาก ความจำนงให้เป็น, เธอรู้ชัด (รู้เท่าทัน) ว่า สิ่งใดก็ตามเป็นของปรุงแต่ง เกิดจากความจำนงให้ เป็น สิ่งนั้นเป็นของไม่เที่ยง มีความดับไปเป็นธรรมดา, เธอดำรงอยู่ใน (ปฐมณาน) นั้น ย่อม บรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย...”

ที่นี้ เพิ่มเมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโตวิมุตติ อุเบกขาเจโตวิมุตติ เข้ามาแทรก ระหว่าง รูปฌานกับอรุณฌานอีก ทำให้มีฌานสมบัติสำหรับพิจารณาเพิ่มขึ้นอีก ๔ ชั้น อย่างไรก็ตาม รวมความแล้ว พระ สุตตรทั้งสี่ มีสาระสำคัญอย่างเดียวกัน ผิดแตกต่างกันบ้าง ก็เพียงในส่วนรายละเอียดและวิธีบรรยายความเท่านั้น

พระสุตรทั้งสี่ แสดงการอาศัยฌานเจริญวิปัสสนาทำอัสวัชย ตามลำดับ แต่ปฐมณาน ถึงอากิญจัญญายตนะ แล้วก็หยุดลงทั้งหมด มีพิเศษแต่ในฌานสูตร ซึ่งมีคำสรุปว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้แล สัญญาสมบัติ (สมบัติที่ประกอบด้วยสัญญา) มีแค่ ไต ฌัญญาปฏิเวธ (การตรัสรู้ หรือการบรรลุมรรคผล) ก็มีแค่นั้น”⁸⁶⁵

⁸⁶² พระสุตรอื่นอีก ๓ แห่ง คือ มหาหลวงกโยวาหสูตร (ม.ม.๑๓/๑๕๗/๑๕๙); อัฐกนาครสูตร (ม.ม.๑๓/๑๘/๑๘); ทสมสูตร อัง. เอกาทสก.๒๔/๒๒๓/๓๗๒); สองสุตรหลัง ความจริงเป็นสูตรเดียวกัน แต่ต่างชื่อต่างที่มา

⁸⁶³ ในอรุณฌาน คือ ตั้งแต่อกาสนาญายตนะขึ้นไป ตัด “สิ่งที่เป็นรูป” ออก เพราะในระดับอรุณฌานไม่มีรูปธรรมให้พิจารณา มีแต่เพียงนามชั้น ๔ (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ)

⁸⁶⁴ “เธอดำรงอยู่ใน (ปฐมณาน) นั้น” แปลจากบาลีว่า “โส ตตถ จิโต” แปลตามตัวว่า “เธอดำรงอยู่ในนั้น” อัง.อ.๓/๓๕๒ ไซความว่า “เธอดำรงอยู่ในปฐมณานนั้น (หรือในหุติยฌานนั้น ในตติยฌานนั้น ฯลฯ ในอากิญจัญญายตนฌานนั้น) ยังวิปัสสนาอันแรงกล้าให้ เจริญแล้ว บรรลุมรรคผล” หรืออีกนัยหนึ่งว่า “ดำรงอยู่ในวิปัสสนาอันมีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์นั้น”, ม.อ.๓/๑๓๙ ให้แปลอย่างนี้ หลัง ส่วน ม.อ.๓/๑๑ และ อัง.อ.๓/๔๓๖ ให้แปลว่า “เธอดำรงอยู่ในธรรม คือสมณะและวิปัสสนานั้น”

ปัญหาเรื่อง เจริญวิปัสสนา และบรรลุมรรคผลในฌานได้หรือไม่? ดูบันทึกพิเศษท้ายบท

⁸⁶⁵ อัง.นวก.๒๓/๒๔๐/๔๔๔

ข้อนี้ หมายความว่า ในฉนนาน ตั้งแต่อาภิกขญญายตนะลงไป มีสัญญา (รวมทั้งขันธอื่นๆ ที่ประกอบรวม) สำหรับให้กำหนดพิจารณาได้ จึงทำวิปัสสนาให้บรรลุอัสวัคชัยได้ในฉนนานเหล่านั้น ส่วนแนวสัญญาหาสัญญาตนะ มีสัญญา (รวมทั้งขันธอื่นๆ ที่ประกอบรวม) ซึ่งละเอียดเกินไป จนเรียกว่าแนวสัญญาหาสัญญา คือ จะว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ จึงไม่อยู่ในภาวะที่จะใช้งานในการกำหนดพิจารณาได้ ครั้นถึงสัญญาเวทิตนโรธ ก็ดับสัญญาและเวทนาเสียเลย เป็นอันไม่ต้องกล่าวถึง ดังนั้น สมบัติทั้งสองนี้จึงไม่เรียกว่าสัญญาสมบัติ

เมื่อเป็นเช่นนี้ จะอาศัยแนวสัญญาหาสัญญาตนะและสัญญาเวทิตนโรธ บรรลุอัสวัคชัยได้อย่างไร ตอบว่า สำหรับสมบัติสูงสุดสองระดับนี้ ต้องออกมาก่อน จึงใช้ปัญญาพิจารณาสังขารให้บรรลุอัสวัคชัยได้ ข้อแรก คือแนวสัญญาหาสัญญาตนะ พึงดูบาลีเอนอุบาสุตระ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ช้อขึ้นต่อไปอีก สารีบุตรก้าวล่วงอาภิกขญญายตนะโดยประการทั้งปวงแล้ว เข้าแนวสัญญาหาสัญญาตนะอยู่ เธอมีสติออกจากสมาบัตินั้น ครั้นออกจากสมาบัตินั้นอย่างมีสติแล้ว ธรรมเหล่าใดล่วงไปแล้ว ดับแล้ว แปรปรวนไปแล้ว เธอพิจารณาเห็นธรรมเหล่านั้นว่า ธรรมทั้งหลาย อย่างที่ทราบมา ก็เป็นอย่างนี้เอง ไม่มีแล้ว ก็มีแก่เรา มีแล้ว ก็ดับหาย”⁸⁶⁶

ส่วนข้อสุดท้าย คือสัญญาเวทิตนโรธ มีคำอธิบายทำนองเดียวกัน คือ เข้าสมาบัตินี้ ครั้นออกแล้ว จึงพิจารณาธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในสมาบัติ หรือพิจารณาธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นไปในแนวสัญญาหาสัญญาตนะที่ผ่านมาก่อนแล้ว (หรือจะพิจารณาสังขารธรรมทั่วไป ดังจะกล่าวข้างหน้าก็ได้) ให้เข้าใจภาวะที่เป็นจริง ด้วยปัญญา จนถึงความสิ้นอาสวะ”⁸⁶⁷ อย่างไรก็ตาม ข้อนี้จะได้กล่าวต่อไปอีกในฐานะที่เป็นหลักการขั้นมาตรฐานสูงสุด

สำหรับฉนนานสมาบัติที่ต่ำลงมา คือ ตั้งแต่อาภิกขญญายตนะถึงปฐมฉนนาน จะออกจากฉนนานสมาบัตินั้นๆ ก่อนแล้ว จึงพิจารณาสังขารธรรม คือขันธ ๕ หรือองค์ฉนนานเป็นต้นที่มีในฉนนานสมาบัตินั้นๆ ทำนองเดียวกับสมาบัติสูงสุดสองอย่างหลังนี้ก็ได้”⁸⁶⁸ แต่เท่าที่ยกหลักฐานข้างต้นนี้มาแสดง ก็เพื่อให้เห็นข้อพิเศษว่า ในฉนนานสมาบัติเหล่านั้น สามารถเจริญวิปัสสนาภายในโดยยังไม่ออกมาก่อนก็ได้ และจะบรรลุอรหัตตโดยใช้อฉนนานระดับไหนก็ได้ แต่สมาบัติสูงสุด ๒ อย่าง คือ แนวสัญญาหาสัญญาตนะ และสัญญาเวทิตนโรธ (นิโรธสมาบัติ) ต้องออกมาก่อน จึงเจริญวิปัสสนาได้”⁸⁶⁹

⁸⁶⁶ ม.อ.๑๔/๑๖๒/๑๒๐; พึงเทียบกับคำบรรยายการพิจารณาสังขารในอาภิกขญญายตนะ ซึ่งไม่กล่าวถึงการออกจากฉนนานนั้น (แม้ฉนนานอื่นๆ ที่ต่ำลงไปทั้งหมด ก็อย่างเดียวกัน) ดังความในสูตรเดียวกันนั้นเองว่า “ช้อขึ้นต่อไปอีก สารีบุตรก้าวล่วงวิญญานัญญายตนะ โดยประการทั้งปวงแล้ว (มนสิการว่า) ไม่มีอะไรเลย เข้าอาภิกขญญายตนะอยู่ ธรรมเหล่าใดในอาภิกขญญายตนะ คือ อาภิกขญญายตนะสัญญา จิตเตกัคคตา ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาน ฉันทะ อธิโมกข์ วิริยะ สติ อุเบกขา มนสิการ ธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้น โดยที่เธอรู้ ปรากฏอยู่ ก็รู้ ถึงความดับ ก็รู้ เธอทราบชัดดังนั้น ธรรมทั้งหลาย ดังได้ทราบมา ก็เป็นอย่างนี้เอง ไม่มีแล้ว ก็มีแก่เรา มีแล้วก็ดับร่วงไป”

ในจุฬินิเทศ ซึ่งเป็นคัมภีร์ชั้นรอง มีคำบรรยายเกี่ยวกับการพิจารณาแนวสัญญาหาสัญญาตนะคล้ายกับบาลีข้างบนนั้นว่า “เข้าแนวสัญญาหาสัญญาตนะสมาบัติ ออกจากสมาบัตินั้นแล้ว พงธุ คือตรวจดู พินิจดู พิจารณา ดู ซึ่งธรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิก ที่เกิดแล้วในสมาบัตินั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นของทุกข...โดยความเป็นอนัตตา...โดยความไม่เป็นที่รอดพ้น (ไม่เป็นทางอิสระ)...” (ขุ.จ.๓๐/๒๔๘/๑๒๘) แต่เมื่อสอบสวนดูกับบาลีต้นเดิม (ขุ.สุ.๒๕/๔๓๐/๕๓๘) แล้ว ลงความเห็นได้ว่า แนวสัญญาหาสัญญาตนะสมาบัติที่นี้ เป็นคำลาดเคลื่อน ที่ถูกควรจะเป็นอาภิกขญญายตนะสมาบัติ และอรหัตต (นิท.อ.๒/๒๔๗; สุตต.อ.๒/๕๑๑) ก็ยืนยันตามที่ลงความเห็นนี้ (ได้กล่าวไว้ในเชิงอรหัตตก่อนว่า คัมภีร์ชั้นรองและคัมภีร์รุ่นหลังทั้งหลาย บรรยายการพิจารณาสังขาร หรือเจริญวิปัสสนา ต่อเมื่อออกจากฉนนานสมาบัติแล้วเป็นพ้น ไม่ว่าจะเป็ฉนนานสมาบัติขั้นต่ำหรือสูงเท่าใด)

⁸⁶⁷ ดูแนว ม.อ.๓/๔๙๙; และดูเชิงอรหัตตข้างหน้าต่อไปอีก

⁸⁶⁸ คำว่าออกจากสมาบัติในกรณีนี้ เทียบกับความหมายชั้นอรหัตต หมายถึงออกจากภาวะจิตที่ได้กำลังจากฉนนานสมาบัตินั้นๆ ด้วย คือไม่ใช้อฉนนานสมาบัตินั้นเป็นบาท (ดู เชิงอรหัตตก่อน และต่อๆ ไป ในบทนี้)

⁸⁶⁹ แนวสัญญาหาสัญญาตนะ ไม่ใช่ในการเจริญวิปัสสนา? ดู บทที่กพิเศษท้ายบท

ข้อปฏิบัติอย่างที่กล่าวมานี้ เป็นปฏิปทาของผู้ปฏิบัติที่มีชื่อเรียกในสมัยอรรถกถาว่า “สมถยานิก” แปลว่า ผู้มีสมถะเป็นยาน คือบำเพ็ญสมถะจนได้ฌานก่อนแล้ว จึงเจริญวิปัสสนา และนับว่าเป็นวิธีปฏิบัติอย่างหนึ่งในบรรดาวิธี ๔ อย่าง ที่ท่านกล่าวไว้ในบาลี คือ

๑. **สมถปุพฺพพัชฺฌคฺมวิปัสสนา** วิปัสสนามีสมถะนำหน้า (เรียกเต็มว่า สมถปุพฺพพัชฺฌคฺมวิปัสสนากาวนา การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมถะนำหน้า)
๒. **วิปัสสนาปุพฺพพัชฺฌคฺมสมถะ** สมถะมีวิปัสสนานำหน้า (เรียกเต็มว่า วิปัสสนาปุพฺพพัชฺฌคฺมสมถากาวนา การเจริญสมถะโดยมีวิปัสสนานำหน้า)
๓. **ยฺกนฺทสฺมถวิปัสสนา** สมถะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน (เรียกเต็มว่า สมถวิปัสสนายฺกนฺทสฺมถากาวนา การเจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่ไปด้วยกัน)
๔. **ธัมมทฺธจฺจวิคคฺคหิตมานัส** วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรมุชฺฉัจจ คือความฟุ้งซ่านธรรมหรือตื่นธรรม (ความเข้าใจผิดยึดเอาผลที่ประสมในระหว่างว่าเป็นมรรคผลนิพพาน)⁸⁷⁰

วิธีทั้ง ๔ นี้ สรุปรวมจากมรรค ๔ แบบ ซึ่งเกิดขึ้นจากการปฏิบัติ ๔ อย่าง ดังที่พระอานนท์ได้แสดงไว้ ดังนี้

“ข้าวกุสทั้งหลาย ภิกษุหรือภิกษุณีรูปหนึ่งรูปใดก็ตาม จะพยากรณ์หรือหัดตผลในสำนักของข้าพเจ้า ก็ย่อม (พยากรณ์) ด้วยมรรค ๔ ทั้งหมด หรือด้วยมรรคใดมรรคหนึ่ง บรรตามรรค ๔ เหล่านี้ กล่าวคือ:

“๑. ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญวิปัสสนาอันมีสมถะนำหน้า, เมื่อเขาเจริญวิปัสสนาอันมีสมถะนำหน้าอยู่ มรรคเกิดขึ้น, เขาเสพคุ่น เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น, เมื่อเขาเสพคุ่น เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น สัมผัสทั้งหลายย่อมถูกละได้ อนุสัยทั้งหลาย ย่อมสิ้นไป

“๒. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเจริญสมถะอันมีวิปัสสนานำหน้า, เมื่อเขาเจริญสมถะอันมีวิปัสสนานำหน้าอยู่ มรรคเกิดขึ้น, เขาเสพคุ่น เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น, เมื่อเขาเสพคุ่น เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น สัมผัสทั้งหลายย่อมถูกละได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป

“๓. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กัน, เมื่อเขาเจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กันอยู่ มรรคเกิดขึ้น, เขาเสพคุ่น เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น, เมื่อเขาเสพคุ่น เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น สัมผัสทั้งหลายย่อมถูกละได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป

“๔. อีกประการหนึ่ง ภิกษุใจถูกชักให้เขวไปด้วยธรรมุชฺฉัจจ, (แต่ครั้ง) ถึงคราวเหมาะที่จิตนั้นตั้งแน่ว สงบสนิทลงได้ในภายใน เตนชัดเป็นสมาธิ มรรคก็เกิดขึ้นแก่เขา, เขาเสพคุ่น เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น, เมื่อเขาเสพคุ่น เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น สัมผัสทั้งหลายย่อมถูกละได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป”⁸⁷¹

ข้อที่ ๑ **วิปัสสนามีสมถะนำหน้า** คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์⁸⁷² อธิบายความหมายว่า (เมื่อแรก) จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว ไม่ซ่านส่าย มีสมาธิเกิดขึ้น ด้วยอำนาจเนกขัมมะ (ความคิดสลัดออก ไม่โลภ ไม่พัวพันในกาม) ก็ดี ด้วยอำนาจอพยาบาล (คิดเมตตา) อาโลกสัญญา (ทำใจนึกถึงแสงสว่าง ไม่ให้หวังเหงา) อวิกเขปะ (ความไม่

⁸⁷⁰ ธรรมุชฺฉัจจ มาจาก ธัมมทฺธจฺจ หรือ ธรรมทฺธจฺจ อรรถกถาเรียกว่า วิปัสสนูปกิเลส (อง.อ.๒/๔๔๗; วิสุทธิ.๓/๒๖๗); คำว่า “วิคคฺคหิต” ได้แปลว่า ชักให้เขว หรือเขว ตามแนววิสุทธิ.ฎีกา ๓/๕๑๐

⁸⁷¹ อง.จตุกก.๒๑/๑๗๐/๒๑๒; พุ.ปฎิ.๓๑/๕๓๔/๔๓๒ (อ้างใน วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๕๑๐)

⁸⁷² พุ.ปฎิ.๓๑/๕๓๕-๖/๔๓๓-๔ (ดูประกอบ ๓๑/๒๑๓/๑๓๓; ๓๔๗/๒๖๓)

ฟุ้งซ่าน ปราศจากอุทัจจะ) ธรรมวัตถาน (การกำหนดข้อธรรม ซึ่งทำให้ไม่มีวิจิจจา) ญาณ (ความรู้) ปราโมทย์ (ความแช่มชื่นใจ) กิติ⁸⁷³ ด้วยอำนาจปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ด้วยอำนาจอากาสาณัญจายตนสมบัติ วิญญูณัญจายตนสมบัติ อาภิญญัญจายตนสมบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมบัติ กิติ ด้วยอำนาจกลิน ๑๐ กิติ อนุสติ ๑๐ อสุภะ ๑๐ หรือวิธีปฏิบัติต่างๆ เกี่ยวกับอานาปานสติ ๓๒ รายการ กิติ⁸⁷⁴ ไม่ว่าจะอย่างไรก็ตาม (ครั้นแล้ว) เกิดปัญญามองเห็นแจ้งซึ่งธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วในสมาธินั้นๆ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อย่างนี้เรียกว่า สมถะมาก่อน วิปัสสนาภายหลัง คือเป็น สมถปุพพังคมวิปัสสนา

อรรถกถาอธิบายให้เข้าใจง่ายขึ้นอีกว่า ตามวิธีปฏิบัติอย่างที่ ๑ นี้ ผู้ปฏิบัติทำสมถะคือสมาธิให้เกิดขึ้นก่อน จะเป็นอุچارสมาธิหรืออัปนาสมาธิก็ได้ จากนั้นจึงพิจารณาสมถะหรือสมาธินั้น (ไม่ว่าจะเป็นอุچارสมาธิหรือฌานสมาบัติขั้นใดก็ตาม) กับทั้งธรรมอื่นๆ ทั้งหลายที่ประกอบร่วมกับสมาธินั้น ให้เห็นสภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง เป็นต้น จนอริยมรรคเกิดขึ้น⁸⁷⁵

ข้อที่ ๒ สมถะมีวิปัสสนานำหน้า คัมภีร์ปฏิสัมภททามัคคี⁸⁷⁶ อธิบายความหมายว่า (เบื้องแรก) วิปัสสนาใช้ปัญญาพิจารณาเห็นสิ่งต่างๆ ตามสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (ครั้นแล้ว) จิตเกิดความปล่อยวางธรรมทั้งหลายอันปรากฏในวิปัสสนานั้น และยึดเอาภาวะปล่อยวางนั้นเองเป็นอารมณ์ จิตจึงมีภาวะอารมณ์หนึ่งเดียว ปราศจากความซัดส่าย มีสมาธิ อย่างนี้เรียกว่า วิปัสสนามาก่อน สมถะภายหลัง คือเป็น วิปัสสนापพพังคมสมถะ

ขยายความตามอรรถกถาว่า ผู้ปฏิบัติยังมิได้ทำสมถะให้เกิดขึ้นเลย แต่มาพิจารณาเห็นแจ้งอุปาทานชั้น ๕ ตามสามัญลักขณะที่เป็นของไม่เที่ยง เป็นต้น อันนับว่าเป็นวิปัสสนา พอวิปัสสนาเต็มเปี่ยมดี จิตก็จะเกิดภาวะมีอารมณ์หนึ่งเดียว (= เป็นสมาธิ) ขึ้น โดยมีความปล่อยวางธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในวิปัสสนานั้นเองเป็นอารมณ์ อันนับว่าเป็นสมถะ เมื่อปฏิบัติโดยวิธีนี้ อริยมรรคก็เกิดขึ้นได้เช่นเดียวกัน⁸⁷⁷

⁸⁷³ ธรรม ๗ ประการ ตั้งแต่เนกขัมมะ ถึงปราโมทย์นี้ คัมภีร์ปฏิสัมภททามัคคีใช้เป็นหลักสำหรับแสดงการเกิดขึ้นแห่งสมาธิระดับอุปาจาระแก่พระสุกขวิปัสสก (ปฏิล.อ.๓๖๖, ดูประกอบหน้า ๗๙ และ ๑๒๔ ด้วย)

⁸⁷⁴ ความจริง ยกมาแสดงเพียงแค่นิวสัญญานาสัญญายตนสมบัตินั้นก็เพียงพอ เพราะฌานสมาบัติก็จบสูงสุดเพียงแค่นั้น แต่ที่ท่านแสดงข้อธรรมต่อๆ มา เช่น กลิน เป็นต้นไว้ด้วย เพราะมุ่งความคนละแ่ง กล่าวคือ ข้อธรรมตอนต้น ถึงนิวสัญญานาสัญญายตนะยกมาแสดงในฐานะเป็นภาวะจิตที่เข้าถึง ส่วนข้อธรรมต่อจากนั้น ยกมาแสดงโดยฐานะเป็นวิธีปฏิบัติเพื่อเข้าถึงภาวะนั้นๆ (ดูประกอบปฏิล.อ.๓๖๗-๙)

⁸⁷⁵ ดู ม.อ.๑/๑๕๐; นิพ.อ.๑/๓๙๐

⁸⁷⁶ พุ.ปฏิ.๓๑/๕๓๗/๔๓๘

⁸⁷⁷ ดู ม.อ.๑/๑๕๐; นิพ.อ.๑/๓๙๐; อัง.อ.๒/๔๔๗; อิติ.อ.๖๘; บาลีใน อัง.จตุกก.๒๑/๙๒-๙๔/๑๒๐-๑๒๔ กล่าวถึงทั้งผู้ได้สมถะ ยังไม่ได้วิปัสสนา และผู้ได้วิปัสสนา ยังไม่ได้สมถะ (ในบาลีนั้นเรียกเจโตสมถะ และอธิปัญญาธรรมวิปัสสนา ซึ่ง อัง.อ.๒/๔๒๓ อธิบายว่า ได้แก่อุปนาสมาธิ และวิปัสสนาที่กำหนดพิจารณาสังขาร ตามลำดับ) บาลีแห่งนี้ทำให้ได้ข้อสังเกตด้วยว่า แม้จะได้วิปัสสนาแล้ว แต่สมถะก็อาจยังไม่เกิดตามมา (หรือพูดตามอรรถกถาว่า แม้จะได้วิปัสสนาแล้ว แต่สมถะก็อาจยังไม่สูงถึงขั้นนำพอใจ คือยังไม่ได้ถึงฌาน) ท่านจึงแนะนำให้ฝึกสมถะเพิ่มเติมอีกต่างหาก และเมื่ออ่านบาลีนั้นโดยตลอด ก็ทำให้เห็นว่า ท่านสนับสนุนให้บำเพ็ญทั้งสมถะและวิปัสสนาได้พร้อมก่อนแล้ว จึงควรทำความเพียรเพื่อกำจัดอาสวะในขั้นสุดท้ายต่อไป (พึงดูบาลีคล้ายกันนี้ ใน อัง.ทสก.๒๔/๕๔/๑๐๕; อัง.นวก.๒๓/๒๐๘/๓๗๓; บาลีเดียวกันนี้ มาใน อภิ.ป.๓๖/๑๐/๑๓๖; ๑๓๗/๒๑๖ ด้วย แต่อภิธรรมอธิบายสูงมาก โดยกล่าวว่า เจโตสมถะ ได้แก่รูปและอรุปสมาบัติ อธิปัญญาธรรมวิปัสสนา ได้แก่มรรคผล ปญจ.อ.๑๒๗ จึงสรุปว่า ผู้ได้เจโตสมถะ ไม่ได้อธิปัญญาธรรมวิปัสสนา ได้แก่ปุถุชนผู้ได้สมาบัติ ๘, ผู้ได้แต่อธิปัญญาธรรมวิปัสสนา ได้แก่อริยสาวกที่เป็นสุกขวิปัสสก, ผู้ได้ทั้งสองอย่าง ได้แก่อริยสาวกผู้ได้สมาบัติ ๘, ผู้ไม่ได้ทั้งสองอย่าง ได้แก่โลกิยปุถุชน)

อย่างไรก็ตาม อรรถกถาสรุปรว่า ไม่ว่าจะเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณะนำหน้า หรือเจริญสมณะโดยมีวิปัสสนานำหน้าก็ตาม เมื่อถึงขณะที่อริยมรรคเกิดขึ้น ทั้งสมณะและวิปัสสนาจะต้องเกิดขึ้นด้วยกันอย่างควบคู่เป็นการแน่นอนเสมอไป⁸⁷⁸ ที่เป็นเช่นนั้น เพราะว่าโดยหลักพื้นฐานแล้ว สมณะและวิปัสสนาก็คือองค์ของมรรคนั่นเอง วิปัสสนาได้แก่สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ สมณะได้แก่องค์มรรคที่เหลืออีก ๖ ข้อ ซึ่งเป็นธรรมชาติอยู่แล้วที่องค์มรรคเหล่านี้จะต้องเกิดขึ้นพร้อมกันในขณะบรรลุนิพพาน⁸⁷⁹

ข้อ ๓ สมณะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์⁸⁸⁰ อธิบายความหมายว่า ผู้ปฏิบัติเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไปโดยอาการ ๑๖ เช่น โดยอรรถแห่งอารมณ์ เป็นต้น ยกตัวอย่าง เมื่อละอุทัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) ก็เกิดสมาธิ กล่าวคือภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว ไม่พละนสาย ซึ่งมีนิโรธเป็นอารมณ์ (พร้อมกันนั้น) เมื่อละอวิชชา ก็เกิดวิปัสสนา คือการตามดูรู้เห็นแจ้ง ซึ่งมีนิโรธเป็นอารมณ์ อย่างนี้เรียกว่าทั้งสมณะและวิปัสสนามีกิจเดียวกัน เป็นควบคู่กัน ไม่เกินกัน โดยอรรถแห่งอารมณ์

สำหรับข้อที่ ๓ นี้ อรรถกถาทำคำอธิบายเป็นรูปแบบมากขึ้น โดยบรรยายว่า การเจริญสมณะวิปัสสนาควบคู่กัน มิใช่หมายความว่าทำทั้งสองอย่างพร้อมกันทีเดียว เพราะเราไม่สามารถพิจารณาสังขารด้วยจิตเดียวกันกับที่เข้าสมาบัติ คำว่า เจริญสมณะวิปัสสนาควบคู่กัน หมายความว่า เข้าสมาบัติถึงไหน ก็พิจารณาสังขารถึงนั้น พิจารณาสังขารถึงไหน ก็เข้าสมาบัติถึงนั้น กล่าวคือ เข้าปฐมฌาน ออกจากปฐมฌานแล้ว พิจารณาสังขาร ครั้นพิจารณาสังขารแล้ว ก็เข้าทุติยฌาน ออกจากทุติยฌานแล้ว พิจารณาสังขารอีก ครั้นพิจารณาแล้ว เข้าตติยฌาน ฯลฯ อย่างนี้เรื่อยไปตามลำดับ จนเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติแล้ว ก็พิจารณาสังขารอีก อย่างนี้เรียกว่าเจริญสมณะวิปัสสนาควบคู่กันไป⁸⁸¹ ตัวอย่างสำคัญที่ท่านกล่าวถึงคือ พระสารีบุตร ซึ่งได้เจริญสมณะและวิปัสสนาเข้าคู่กันมา ตั้งแต่ปฐมฌานจนตลอดบรรลุมรรคผล⁸⁸²

ข้อที่ ๔ ทางออกหรือวิปฏิบัติเมื่อจิตเขวเพราะธรรมวัจจ คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์⁸⁸³ อธิบายความหมายว่า เมื่อผู้ปฏิบัติกำลังมโนการขั้น ๕ อย่างหนึ่งอย่างใดอยู่โดยไตรลักษณ์ เกิดมีโอภาส (แสงสว่าง) ญาณ ปีติ ปลัสสทธิ (ความสงบเย็น) สุข อธิโมกข์ (ความปลงใจหรือศรัทธาแก่กล้า) ปัคคาหะ (ความเพียรที่พอดี) อุปลัญฐาน (สติซัดหรือสติกำกับอยู่) อุเบกขา (จิตเรียบเสมอเป็นกลาง) หรือนิกันติ (ความตั้งใจ) ขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ปฏิบัตินี้ถึงโอภาสเป็นต้นนั้น ว่าเป็นธรรม (คือเข้าใจว่าเป็นมรรค ผลหรือนิพพาน) เพราะการนี้ไปเช่นนั้น ก็

⁸⁷⁸ ม.อ.๑/๑๕๐; วิสุทฺธิ.๓/๓๓๓; ปฏิส.๑.๓๓๗ กล่าวไว้ว่า สมณะและวิปัสสนาเป็นไปอย่างเสมอภาคควบคู่กัน ทั้งในเวลามุ่งหน้าต่ออริยมรรค และในขณะแห่งมรรค, อุ.๑.๒๒๑ ว่า สมณะและวิปัสสนาเข้าคู่กันแม้ในผล เช่นเดียวกับในมรรค; นอกจากนี้พึงดู พุ.ปฏิ.๓๑/๑๔๗/๑๐๑; ปฏิส.๑.๓๔๒; อุ.๑.๕๐๓; อิติ.๑.๒๗๓

⁸⁷⁹ สมณะวิปัสสนา กับองค์มรรค ดู ปฏิส.๑.๒๓๗; วิงฺค.๑.๑๕๗; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/๒๑๔; องค์มรรคเกิดพร้อมกันในขณะแห่งมรรคญาณ (ความจริงไม่เฉพาะองค์มรรคทั้ง ๘ เท่านั้น โพธิปักขิยธรรมทั้ง ๓๗ ย่อมเกิดพร้อมกันหมดในจิตเดียวกัน ในขณะแห่งมรรคญาณ) ดู ปฏิส.๑.๒๓๖; วิงฺค.๑.๑๕๗; วิสุทฺธิ.๓/๓๓๐; ม.อ.๒/๔๙๐; (พึงสังเกตว่า การกำหนดว่าองค์มรรคหรือข้อธรรมต่างๆ เหล่านี้เกิดขึ้นในขณะเดียวกันหรือในจิตเดียวกันอย่างนี้ เป็นการวิเคราะห์ตามแนวอภิธรรม ซึ่งมีหลักอยู่ว่า ธรรมทั้ง ๓๗ นี้ เป็นเจตสิก ซึ่งเกิดขึ้นได้ในจิตดวงเดียวกัน; อีกประการหนึ่ง จำนวนองค์มรรคและธรรมอื่นๆ ที่เกิดร่วมกันในขณะแห่งมรรคญาณ อาจลดน้อยลงไปบ้าง โดยสัมพันธ์กับฌานที่ประกอบกับมรรคนั้น ดู ปฏิส.๑.๒๓๔; สงฺคณ.๑.๓๕๕; วิสุทฺธิ.๓/๓๑๒; ที.๑.๒/๕๓๗; สงฺคท.ฎีกา (๙๗)

⁸⁸⁰ พุ.ปฏิ.๓๑/๕๓๘-๕๔๑/๔๔๐-๔๔๕

⁸⁸¹ อุ.๑.๒/๔๔๗

⁸⁸² ม.อ.๓/๔๔๙-๕๐๐ อธิบายความในอนุพัสูตร, ม.อุ.๑๔/๑๕๓-๑๖๕/๑๑๖-๑๒๒

⁸⁸³ พุ.ปฏิ.๓๑/๕๔๒-๓/๔๔๕-๘

จะเกิดความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ผู้ปฏิบัติมีใจถูกชักให้เขวไปด้วยอุทธัจจะแล้ว ก็จะไม่รู้ชัดตามความเป็นจริง ซึ่งสภาพที่ปรากฏอยู่ โดยภาวะเป็นของไม่เที่ยง โดยภาวะที่เป็นทุกข์ โดยภาวะที่เป็นอนัตตา ดังนั้นจึงเรียกว่ามีจิตถูกชักให้เขวไปด้วยอุทธัจจะ แต่ครั้งมีเวลาเหมาะที่จิตตั้งแน่วสงบสนิทลงได้ในภายใน เคนซัด เป็นสมาธิ มรรคก็เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัตินั้นได้

วิปฏิบัติที่จะให้จิตสงบเป็นสมาธิได้ ก็คือกำหนดด้วยปัญญา รู้เท่าทันฐานะทั้ง ๑๐ มีโอกาสเป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุให้จิตกวัดแกว่งหวั่นไหวเหล่านี้ เมื่อรู้เท่าทันแล้ว ก็จะเป็นผู้ฉลาดในธรรมุทธัจจะ จะไม่ลุ่มหลงคล้อยไป จิตก็จะไม่หวั่นไหว จะบริสุทธิ์ ไม่หมองมัว จิตภาวนาก็จะไม่คลาด ไม่เสื่อมเสีย

คัมภีร์ชั้นอรรถกถาเรียกธรรมุทธัจจะนี้ว่า *วิปัสสนูปกิเลส* คือ อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา ๑๐ อย่าง^{๘๘๔} ซึ่งจะเกิดขึ้นแก่ผู้ได้วิปัสสนาญาณอ่อนๆ (ตรุณวิปัสสนา)

ภาวะทั้ง ๑๐ นี้ เป็นสิ่งน่าชื่นชมอย่างยิ่ง และไม่เคยเกิดขึ้น ไม่เคยประสบมาก่อน จึงชวนให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดว่าตนได้บรรลุมรรคผลแล้ว ถ้าเข้าใจอย่างนั้น ก็เป็นอันคลาดออกนอกวิปัสสนาวิถีสักที คือพลาดทางวิปัสสนาแล้วก็จะทิ้งกรรมฐานเดิมเสีย นั่งชื่นชมอุปกิเลสของวิปัสสนาอยู่นั่นเอง

วิปฏิบัติที่ถูกต้อง คือให้รู้เท่าทัน เมื่อมันเกิดขึ้น ก็ให้กำหนดพิจารณาด้วยปัญญาว่า โอกาสนี้ ญาณนี้ ฯลฯ หรืออินกัณฐีนี้ เกิดขึ้นแล้วแก่เรา แต่มันเป็นของไม่เที่ยง เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง เป็นปฏิจักษุรูปันธรรม จะต้องเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา ดังนั้นเป็นต้น จนมองเห็นว่า สิ่งนี้ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา แล้วไม่ตื่นตื่นหวั่นไหวไปกับวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้น เป็นอันวางอุปกิเลสเสียได้ ดำเนินก้าวหน้าไปในมรรคที่ถูกต้องต่อไป จนบรรลุมรรคผล^{๘๘๕}

บรรดาวิธีทั้ง ๔ ที่กล่าวมานี้ ถ้าถือตามแนวอธิบายของอรรถกถาแล้ว ก็จัดได้ว่ามีวิธีที่เป็นหลักใหญ่เพียง ๒ อย่าง คือ วิธีที่ ๑ วิปัสสนามีสมณะนำหน้า และวิธีที่ ๒ สมณะมีวิปัสสนานำหน้า ส่วนสองวิธีหลังเป็นเพียงวิธีการที่แทรกซ้อนเข้ามาในระหว่างการปฏิบัติ หรือเป็นส่วนเสริมขยายออกไปจากสองวิธีแรก กล่าวคือ วิธีที่ ๓ สมณะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน จัดได้ว่าเป็นข้อปฏิบัติส่วนที่ซับซ้อน ซึ่งช้อยหรือขยายออกไปจากวิธีที่ ๑ นั้นเอง ส่วนวิธีที่ ๔ ทางออกเมื่อจิตเขวด้วยอุทธัจจะ ก็เป็นเพียงวิธีปฏิบัติที่แทรกเข้ามาในระหว่าง ในเมื่อปฏิบัติตามวิธีการข้อต้นๆ ไปบ้างแล้ว จนถึงขั้นตอนหนึ่งที่เกิดปัญหาจำเพาะอย่างนี้ขึ้น แทนจะเรียกได้ว่าเป็นข้อปฏิบัติพิเศษเฉพาะกรณี หรือเป็นกลวิธีอย่างหนึ่ง สำหรับใช้แก้ปัญหานั้นในระหว่างการปฏิบัติธรรม

^{๘๘๔} *วิปัสสนูปกิเลส ๑๐* คือ ๑. *โอกาส* แสงสว่าง ซึ่งรู้สึกงามเจิดจ้าแผ่ซ่านไปสว่างไสวอย่างไม่เคยมีมาก่อน ๒. *ญาณ* ความหยั่งรู้ที่เฉียบแหลมคมกล้า รู้สึกเหมือนว่าจะพิจารณาอะไรเป็นไม่มีติดขัด ๓. *ปีติ* ความเอิบอิ่มใจ รู้สึกเต็มเปี่ยมไปทั่วทั้งตัว ๔. *ปัสสัทธิ* ความสงบเย็น เกิดความรู้สึกว่าทั้งกายและใจสงบสนิท เบา นุ่มนวล คล่องแคล่ว แจ่มใสเหลือเกิน ไม่มีความกระวนกระวาย ความกระด้าง หนัก ความไม่สบาย หรือความรำคาญขัดขึ้นใดๆ เลย ๕. *สุข* มีความสุขที่ประณีตละเอียดอ่อนลึกซึ้งอย่างยิ่งแผ่ไปทั่วทั้งตัว ๖. *อิริยมกซ์* เกิดศรัทธาอย่างแรงกล้าประกอบเข้ากับวิปัสสนา ทำให้จิตใจมีความผ่องใสอย่างเหลือเกิน ๗. *ปคคหะ* ความเพียรที่ประกอบกับวิปัสสนา ซึ่งพอเหมาะพอดี เดินเรียบ ไม่หย่อนไม่ตึง ๘. *อุปปัฏฐาน* สติที่กำกับชัด มั่นคง ไม่ลั่นไหว จะนึกถึงอะไร ก็รู้สึกว่าจะระลึกได้คล่องแคล่วชัดเจน เหมือนดังแล่นไหลไปถึงหมด ๙. *อุเบกขา* ภาวะจิตที่ราบเรียบ เที่ยง เป็นกลางในสังขารทั้งปวง ๑๐. *นิกัณฐิ* ความพอใจติดใจที่สร้างความสำเร็จในวิปัสสนา มีอาการสงบ สุขุม ซึ่งความจริงเป็นต้นเหตุที่ละเอียด แต่ผู้ปฏิบัติไม่สามารถกำหนดจับได้ว่าเป็นกิเลส (ดู วิสุทธิ. ๓/๒๗๐-๒๗๒; วิสุทธิ. ฎีกา ๓/๕๑๐-๕๑๖)

^{๘๘๕} ผู้ต้องการทราบรายละเอียด ฟังดู วิสุทธิ. ๓/๒๖๗-๒๗๔; อง. อ. ๒/๔๔๗; นิ. อ. ๒/๓๔๓; วินย. ฎีกา ๒/๓๖๕-๓๗๐; วิสุทธิ. ฎีกา ๓/๕๐๙-๕๑๓; และฟังดู ปฏิส. อ. ภาค ๒ ฉบับอักษรพม่า หรือฉบับอักษรโรมัน (ฉบับไทย ยังไม่ได้พิมพ์) ตอนว่าด้วยคุณทุกกถา

วิธีใหญ่ ๒ อย่างนี้ น่าจะถือได้ว่าเป็นต้นแบบ หรือเป็นที่มาของวิธีบำเพ็ญกรรมฐาน ๒ อย่าง ที่มีชื่อเรียกในรุ่นอรรถกถา คือ สมถยาน ของพระสมถยานิก อย่างหนึ่ง และวิปัสสนายาน ของพระวิปัสสนยานิกหรือสุทธวิปัสสนยานิก อย่างหนึ่ง

สมถยานิก แปลว่า ผู้มีสมถะเป็นยาน หมายถึงผู้บำเพ็ญสมถะก่อนแล้ว จึงเจริญวิปัสสนาที่หลัง ตามความหมายอย่างกว้าง สมถะที่บำเพ็ญก่อนนั้น อาจได้เพียงอุچارสมาธิ หรือก้าวไปถึงอัปปนาสมาธิได้ฉะฉานสมาบัติ ก็ได้^{๘๘๖} แต่อรรถกถานิยมใช้ในความหมายที่จำกัดหรือจำเพาะกว่านั้น คือ มุ่งเอาเฉพาะผู้ได้ฉะฉานสมาบัติแล้ว^{๘๘๗} ดังนั้นจึงได้กล่าวว่า วิธีปฏิบัติตามแนวพุทธพจน์ที่นำมาอ้างไว้ในตอนต้น (เกี่ยวกับการบรรลูลอัสวัคชัยอาศัยปฐมฌาน ก็ได้ ทุตติฌาน ก็ได้ ฯลฯ) เป็นปฏิปทาของพระสมถยานิก

วิปัสสนยานิก แปลว่า ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน เรียกเต็มเพื่อย้ำความหมายให้หนักแน่นว่า สุทธวิปัสสนยานิก แปลว่า ผู้มีวิปัสสนาล้วนๆ เป็นยาน หมายถึง ผู้ที่เริ่มปฏิบัติด้วยเจริญวิปัสสนาทีเดียว โดยไม่เคยฝึกหัดเจริญสมาธิใดๆ มาก่อนเลย แต่เมื่อเจริญวิปัสสนา คือใช้ปัญญาพิจารณาความจริงเกี่ยวกับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องแล้ว จิตก็จะสงบขึ้น เกิดมีสมาธิตามมาเอง

ในตอนแรก สมาธิที่เกิดขึ้น อาจเป็นเพียงฌณิกสมาธิ คือสมาธิชั่วคราว ซึ่งเป็นสมาธิอย่างน้อยที่สุดเท่าที่จำเป็นเพื่อให้วิปัสสนาดำเนินต่อไปได้ ดังที่ท่านกล่าวว่า “ปราศจากฌณิกสมาธิเสียแล้ว วิปัสสนาย่อมมีไม่ได้”^{๘๘๘}

(แม้ผู้ได้ฌณิกสมาธิอยู่แล้ว มาปฏิบัติวิปัสสนา ก็เรียกว่าวิปัสสนายานิกอยู่ตนเอง เพราะตามปกติ ในชีวิตประจำวัน คนทั่วไป ย่อมได้ฌณิกสมาธิกันมาบ้างแล้ว ไม่มากก็น้อย ในโอกาสที่จิตใจสงบหรือแน่วแน่ด้วยการงานหรือเหตุแวดล้อมบางอย่าง ดังนั้น แม้จะเคยได้ฌณิกสมาธิมาแล้วด้วยเหตุอันวุ่นวายต่างๆ เช่น พินิจคิด เป็นต้น ก็ถือว่ารวมอยู่ในจำพวกผู้ไม่เคยฝึกเจริญสมาธิมาก่อนเหมือนกัน)

เมื่อผู้เป็นวิปัสสนยานิกเจริญวิปัสสนาต่อๆ ไป สมาธิก็พลอยได้รับการฝึกอบรมไปด้วย ถึงตอนนี้อาจเจริญวิปัสสนาด้วยอุچارสมาธิ (สมาธิจวนจะแน่วแน่ หรือสมาธิจวนจะถึงฉะฉาน) ก็ได้^{๘๘๙} จนในที่สุด เมื่อถึงขณะที่บรรลุมรรคผล สมาธินั้นก็จะแน่วแน่สนิทเป็นอัปปนาสมาธิ^{๘๙๐} อย่างน้อยถึงระดับปฐมฌาน (ฌานที่ ๑ หรือรูปฌานที่ ๑)^{๘๙๑} เป็นอันสอดคล้องกับหลักที่แสดงไว้แล้วว่า ผู้บรรลุนิพพาน จะต้องต้องมีทั้งสมถะและวิปัสสนาครบทั้งสอง ทิวกันทุกบุคคล

^{๘๘๖} เช่น วิสุทธิฎีกา ๓/๓๙๘

^{๘๘๗} เช่น วิสุทธิฎีกา ๓/๒๐๖

^{๘๘๘} วิสุทธิฎีกา ๑/๑๕, ๒๑ (ดูประกอบ วินย.อ.๑/๕๒๙; วิสุทธิ.๒/๘๒; วิสุทธิ.ฎีกา ๒/๗๙)

^{๘๘๙} วิสุทธิฎีกา ๓/๕๗๖ กล่าวถึงสุทธวิปัสสนยานิกผู้ไม่ได้อาน ซึ่งหมายความว่า อาจได้ฌณิกสมาธิ หรืออุچارสมาธิ; พึงโยสมถยานิกและวิปัสสนยานิก กับอัปปนากรรมฐานและอุچارกรรมฐานในการเจริญสติปัฏฐาน คือ ที.อ.๒/๔๖๘ = ม.อ.๑/๓๒๙ = วิภังค.อ.๒๘๐ โยงกับ ที.อ.๒/๕๓๙ = ม.อ.๑/๔๑๒; นอกจากนี้ พึงดู อัง.อ.๓/๙; อิติ.อ.๒๒๑; สุตต.อ.๒/๓๙๐; วิสุทธิ.๒/๑๕๕; ๓/๒๐๕; วิสุทธิฎีกา ๓/๓๙๗, ๕๖๔; เพื่อย้ำความที่ว่า ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาไม่จำเป็นต้องได้อานก่อน คือใช้สมาธิระดับที่ต่ำกว่าฉะฉานก็ได้ พึงดูพุทธพจน์ที่จำกัดความสมาธิในทริปิฎก ส.ม.๑๙/๘๗๔/๒๖๔ (เทียบ ๑๙/๘๖๘/๒๖๒)

^{๘๙๐} สมาธิ ๓ คือ ฌณิกสมาธิ อุچارสมาธิ และอัปปนาสมาธิ เป็นคำรุ่นอรรถกถาฎีกาทั้งสิ้น (ที่มาพร้อมกันครบชุด คือ นิท.อ.๑/๑๕๕; ปฎิล.อ.๒๒๑; สงคณิ อ.๒๐๗; วิสุทธิ.๑/๑๘๔) บางทีมาในชุดที่มีเพียง ๒ คือ อุچارสมาธิ และอัปปนาสมาธิ (วิสุทธิ.๑/๑๐๕, ๑๖๐; ๒/๑๙๔) บางทีเรียกอุچارฌาน และอัปปนาฌาน (เช่น สุตต.อ.๒/๓๙๐; สงคณิ อ.๓๓๖; วิสุทธิ.ฎีกา ๑/๑๖๓, ๒๑๕; ๓/๖๔๑); คำว่า “อัปปนา” แม้จะมีในบาลีบ้าง แต่ที่มาในฐานะเป็นไวยากรณ์ของวิทก และสัมพันธ์กับปะปะเท่านั้น (อภิ.ส.๓๔/๒๒/๑๑; ๓๖/๑๓; ๒๑๗/๘๙; อภิ.วิ.๓๕/๑๒๒/๑๐๖; ๕๕๒/๓๒๐; ๖๕๒/๓๔๖); ความหมายของสมาธิเหล่านี้ พึงดูในตอนว่าด้วยสัมมาสมาธิ ในภาค ๒ ปฎิล.อ.๒๓๕; สงคณิ อ.๓๓๖, ๓๕๕, ๓๕๘; วิสุทธิ.๓/๓๑๒, ๓๕๙ (ท่านว่าฉะฉานเช่นนี้มีขณะจิตเดียวเท่านั้น แต่หลังจากนั้นก็สามารถเข้าผลสมาบัติ เสวยอริยโลกุตระสุข เป็นทิฏฐธรรมสุขวิหารได้ต่อไปเรื่อยๆ ด้วยฉะฉานระดับเดียวกันนั้นตามปรารถนา – วิสุทธิ.๓/๓๕๕-๙)

เรื่องขณะจิตที่บรรลุมรรคผล ดู บันทึกพิเศษท้ายบท

พระสมณยานิก⁸⁹² เมื่อสำเร็จจอร์หัตตผลเป็นพระอรหันต์แล้ว ท่านจัดแยกเป็น ๒ ประเภท คือ พระปัญญาวิมุต และพระอุกโตภาควิมุต ท่านที่ได้ฌานสมาบัติเพียงขั้นรูปฌาน คือไม่เกินจตุตถฌาน เป็นปัญญาวิมุต ท่านที่ได้รูปฌานขั้นใดขั้นหนึ่ง ตลอดถึงได้สัญญาเวทิตนโรธ เป็นอุกโตภาควิมุต

ส่วนพระวิปัสสนายานิก⁸⁸⁶ เป็นพระอรหันต์ได้แต่ประเภทปัญญาวิมุตอย่างเดียว และในชั้นอรรถกถา ท่านบัญญัติชื่อให้เป็นพิเศษ เรียกว่าพระสุกขวิปัสสก⁸⁸⁶ เป็นอันดับสุดท้ายในหมู่พระปัญญาวิมุต โดยนัยนี้ พระอรรถกถาจารย์ จัดแบ่งพระอรหันต์ออกไปเป็น ๑๐ ประเภท เป็นพระอุกโตภาควิมุต ๕ พระปัญญาวิมุต ๕ จัดเรียงจากสูงลงไปดังนี้⁸⁹³ (อันดับที่ ๑-๔ เป็นสมณยานิก อันดับที่ ๑๐ เป็นวิปัสสนายานิก หรือสุทธีวิปัสสนายานิก)

ก. พระอุกโตภาควิมุต⁸⁹⁴

๑. พระอุกโตภาควิมุต	ผู้ได้สัญญาเวทิตนโรธ
๒. พระอุกโตภาควิมุต	ผู้ได้เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ
๓. พระอุกโตภาควิมุต	ผู้ได้อากิญจัญญายตนสมาบัติ
๔. พระอุกโตภาควิมุต	ผู้ได้วิญญาณัญญายตนสมาบัติ
๕. พระอุกโตภาควิมุต	ผู้ได้อากาสาณัญญายตนสมาบัติ

ข. พระปัญญาวิมุต^{888๒}

๖. พระปัญญาวิมุต	ผู้ได้จตุตถฌาน
๗. พระปัญญาวิมุต	ผู้ได้ตติยฌาน
๘. พระปัญญาวิมุต	ผู้ได้ทุติยฌาน
๙. พระปัญญาวิมุต	ผู้ได้ปฐมฌาน (ได้ก่อนทำวิปัสสนา)
๑๐. พระปัญญาวิมุต	ผู้เป็นสุกขวิปัสสก (พระวิปัสสนายานิก)

เรื่องสมณยานิก และวิปัสสนายานิก ยังมีข้อควรทราบเพิ่มเติมอีก แต่สัมพันธ์กับเรื่องที่จะพูดต่อไป จึงจะกล่าวถึงในตอนถัดจากนี้

⁸⁹² คำว่า สมณยานิก วิปัสสนายานิก สุทธีวิปัสสนายานิก สุกขวิปัสสก (แปลว่า ผู้เห็นแจ้งอย่างแท้จริง เพราะไม่ได้ฌานมาก่อนเจริญวิปัสสนา) เป็นคำในชั้นอรรถกถาทั้งนั้น; สมณยานิก มากับวิปัสสนายานิกและสุทธีวิปัสสนายานิก เช่น ที่.อ.๒/๔๖๘; ม.อ.๑/๓๒๘; นิท.อ.๒/๓๓๘; วิภังค.อ.๒๘๐; วิสุทธี.๓/๒๐๖,๒๐๘; วิสุทธี.ฎีกา ๓/๓๙๘-๙; สมณยานิก มากับสุกขวิปัสสก เช่น อัง.อ.๒/๔๔๖; ขุททก.อ.๑๙๕, ๒๐๐; สุตต.อ.๒๓, ๒๘, ๔๔๘; นิท.อ.๑/๓๘๙; สมณยานิกเดี่ยว เช่น วิสุทธี.ฎีกา ๑/๒๑; สุกขวิปัสสกเดี่ยว เช่น ที่.อ.๓/๒๓๒; ปฎิส.อ.๒๓๕; สงคณิ อ.๓๕๕; วิสุทธี.๓/๓๑๒; วิสุทธี. ฎีกา ๓/๕๗๖; สงคท.ฎีกา ๙๗,๑๔๔,๑๘๓

⁸⁹³ ที่.อ.๒/๑๔๓-๖; ๓/๙๗; ม.อ.๓/๑๗๘; ปญจ.อ.๕๔

⁸⁹⁴ ดูความหมายและคำอธิบาย ในตอนว่าด้วยประเภทและระดับของผู้บรรลุนิพพาน ในบทก่อน (สำหรับพระอุกโตภาควิมุตอย่างที ๑ คือผู้ได้สัญญาเวทิตนโรธนั้น พึงทราบว่าเป็นสมาบัติสูงสุดข้อนี้ พึงได้เมื่อเป็นพระอนาคามี ไม่เหมือนสมาบัติข้ออื่นทั้งหมด ซึ่งอาจได้ตั้งแต่ก่อนเริ่มปฏิบัติ ทั้งนี้ เพราะสมาบัติ ๘ อย่างแรก เป็นผลของสมถะอย่างเดียว ส่วนสัญญาเวทิตนโรธ เป็นผลของสมถะและวิปัสสนาร่วมกัน เฉพาะอย่างยิ่ง ต้องอาศัยกำลังสมถะที่บริบูรณ์ คือ สมานที่บริสุทธิ์ มีกำลังเต็มที่ ไม่มีเชื้อกามฉันทะที่จะรบกวนได้ กามฉันทะ ก็คือกามราคะ เป็นสิ่งโยชน์ที่พระอนาคามีขึ้นไปจึงจะละได้ ดังนั้น จึงมีแต่พระอนาคามีและพระอรหันต์ผู้ได้สมาบัติ ๘ มาก่อนแล้วเท่านั้น ที่จะเข้าสัญญาเวทิตนโรธได้ - เช่น วิสุทธี.๓/๓๖๑-๖; ปฎิส.อ.๓๗๑)

ข) หลักสมณะที่เป็นฐาน

หลักปฏิบัติที่แสดงไว้ในบาลี คือพระไตรปิฎก แม้จะมาในที่ต่างแห่ง ก็มักมีข้อความบรรยายไว้อย่างเดียวกัน เป็นสำนวนแบบที่ค่อนข้างตายตัว ว่าโดยทั่วไป

สำนวนแบบที่แสดงหลักปฏิบัติครบทั้งสมณะและวิปัสสนาต่อเนื่องกัน มีอยู่ ๒ สำนวน และทั้งสองสำนวนล้วนแสดงหลักปฏิบัติที่เรียกได้ว่าเป็นวิปัสสนาครอบงอมอดสมณะ คือ บำเพ็ญสมณะจนครบถ้วนบริบูรณ์ถึงสุดยอดของสมณะก่อนแล้ว จึงหันมาเจริญวิปัสสนาต่อท้าย จัดได้ว่าเป็นมาตรฐานการปฏิบัติแบบสูงสุด

ในที่นี้ จะคัดมาให้ดูทั้ง ๒ แบบ และเพื่อให้คำอธิบายชัดเจน กับทั้งเพื่อให้สมเป็นมาตรฐานสูงสุดแท้จริง จึงจะคัดเอาข้อความที่บรรยายการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าทั้งสองสำนวน ดังนี้

สำนวนที่ ๑ เป็นแบบที่พบบ่อย และคุ้นตากันที่สุด แสดงฉาน ๔ ต่อด้วยวิชชา ๓

“ดูกรอัคริเวสสนะ เรานั้นแล (ฉันอาหารหยาบ ให้กายได้กำลังแล้ว) สัจจจากกามทั้งหลาย สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฉาน...บรรลุทุติยฉาน...บรรลุตติยฉาน...บรรลุจตุตถฉาน...อยู่

“เรานั้น ครั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องใส ไม่มีฝ้ามัว ปราศจากอุปกิเลส เป็นขงนุ่มนวล ควบแน่น ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ก็น้อมจิตไปเพื่ออุปเพณีสติปัญญา (ญาณที่ให้ระลึกถึงชั้นอื่นเคยอาศัยอยู่ในก่อนได้ - ระลึกชาติได้)...(วิชชาที่ ๑ นี้แล เราบรรลุแล้วในปฐมยามแห่งราตรี อวิชชาถูกกำจัดแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว ความมีเหตุถูกกำจัดแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว...)

“เรานั้น ครั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิ...อย่างนี้แล้ว ก็น้อมจิตไปเพื่ออจฺจุตฺตูปปาตญาณ (ญาณกำหนดรู้จติและขุบัติแห่งสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปตามกรรม)...(วิชชาที่ ๒ นี้แล เราบรรลุแล้วในมัชฌิมยามแห่งราตรี อวิชชาถูกกำจัดแล้ว...แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว...)

“เรานั้น ครั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิ...อย่างนี้แล้ว ก็น้อมจิตไปเพื่ออชาตวักขยญาณ (ญาณที่ทำให้สิ้นอาสวะ = ตริสฺฐึ) เรานั้น รู้ชัดตามที่มันเป็นว่า นี้ทุกขี นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา, รู้ชัดตามที่มันเป็นว่า เหล่านี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา, เรานั้น เมื่อรู้อยู่เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็หลุดพ้นแล้ว แม้จากกามาสวะ แม้จากภวาสวะ แม้จากอวิชชาสวะ

“เมื่อหลุดพ้นแล้ว ก็มีญาณว่าหลุดพ้นแล้ว, เรารู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำแล้ว กิจอื่นอีกเพื่อความเป็นอย่างนี้ ไม่มี; (วิชชาที่ ๓ นี้แล เราบรรลุแล้วในปัจฉิมยามแห่งราตรี อวิชชาถูกกำจัดแล้ว...แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว...)”⁸⁹⁵

สำนวนแบบที่ ๑ ซึ่งบรรยายลำดับการปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานของสาวกโดยทั่วไป ก็มีข้อความอย่างเดียวกันนี้ ต่างแต่เพียงไม่มีข้อความในวงเล็บ⁸⁹⁶

⁸⁹⁵ ม.ญ.๑๒/๔๒๗-๗/๔๕๕ และที่อื่นๆ หลายแห่ง เช่น วินย.๑/๓/๖; ม.ญ.๑๒/๔๗/๓๘; ม.ม.๑๓/๕๐๕/๔๖๐; ๗๕๔/๖๘๖; อัง.อฏฺฐก.๒๓/๑๐๑/๑๗๘; ข้อความในวงเล็บว่า “ฉันอาหารหยาบ ให้กายได้กำลังแล้ว” บางแห่งเป็น “ความเพียรเราได้ระดมแล้ว ไม่ย่อหย่อน สติดำรงมั่น ไม่พินเพื่อน กายสงบระงับ ไม่กระสับกระส่าย จิตเป็นสมาธิ มีอารมณ์หนึ่งเดียว”

⁸⁹⁶ เช่น ม.ญ.๑๒/๓๓๕/๓๔๕; ๔๗/๕๐๕; ม.ม.๑๓/๑๔/๑๔; ๑๒๓/๑๒๐; ๑๖๗/๑๖๘; ๓๐๙/๓๐๕; ๓๘๕/๓๖๓; อัง.จตุก.๒๑/๑๕๘/๒๘๖ (ส่วนมากของที่มาเหล่านี้ กล่าวถึงข้อปฏิบัติตั้งแต่อกบวชจนบรรลุอรหัตผล); อัง.ติ.๒๐/๔๙๘/๒๐๘; ๔๙๙/๒๑๓

นอกจากนั้น บางแห่งกล่าวถึงการน้อมจิตไปเพื่อวิชาถึง ๘ ประการ⁸⁹⁷ มีวิชาเพียง ๓ เหมือนในที่นี้ และบางแห่งกล่าวถึงการน้อมจิตไปเพื่อวิชาข้อสุดท้าย คือ อาสวัคชญาณเพียงอย่างเดียว⁸⁹⁸

จำนวนที่ ๒ พบน้อยกว่าจำนวนแรก และไม่ค่อยมีผู้สังเกต จำนวนนี้แสดงสมบัติ ๘ พร้อมทั้งนิโรธ-สมบัติ ต่อด้วยวิชาที่ ๓ คือ อาสวัคชญาณ อันได้แก่การบรรลุอรหัตต์

“ดูกรอานนที เรานั้นแล สัตว์จากกามทั้งหลาย สัตว์จากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปรุณฺณมาน...เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัตถุญฺณมนสิการที่ประกอบด้วยกาม ยังกวนใจได้ ชันนั้นบว้างยังเป็นความข้องขัด (อาพาธ) แก่เรา...; เราจึงได้มีความคิดว่า ถ้ากระไร ระวังวิตกจิรา เสียได้ เราพึงบรรลุทุติยฌาน ๆลฯ

“โดยสมัยอื่นอีก (= ต่อมาอีกคราวหนึ่ง)...เรานั้น...บรรลุทุติยฌาน...; เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัตถุญฺณมนสิการที่ประกอบด้วยวิตก ยังกวนใจได้ ชันนั้นบว้างยังเป็นความข้องขัดแก่เรา...; เราจึงได้มีความคิดว่า ถ้ากระไร...เราพึงบรรลุทุติยฌาน ๆลฯ

“โดยสมัยอื่นอีก...เรานั้น...บรรลุทุติยฌาน...; เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัตถุญฺณมนสิการที่ประกอบด้วยปีติ ยังกวนใจได้ ชันนั้นบว้างยังเป็นความข้องขัดแก่เรา...; เราจึงได้มีความดำริว่า ถ้ากระไร...เราพึงบรรลุจตุตถฌาน ๆลฯ

“โดยสมัยอื่นอีก...เรานั้น...บรรลุจตุตถฌาน...; เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัตถุญฺณมนสิการที่ประกอบด้วยอุเบกขา ยังกวนใจได้ ชันนั้นบว้างยังเป็นความข้องขัดแก่เรา...; เราจึงได้มีความดำริว่า ถ้ากระไร โดยความก้าวล่วงรูปสัตถุญฺณโดยประการทั้งปวง...เราพึงบรรลุอากาศานัญญาตนะอยู่ ๆลฯ

“โดยสมัยอื่นอีก...เรานั้น...บรรลุอากาศานัญญาตนะ...; เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัตถุญฺณมนสิการที่ประกอบด้วยรูปธรรม ยังกวนใจได้ ชันนั้นบว้างยังเป็นความข้องขัดแก่เรา...; เราจึงได้มีความดำริว่า ถ้ากระไร เราก้าวล่วงอากาศานัญญาตนะเสียโดยประการทั้งปวง...พึงบรรลุวิญญาณัญญาตนะอยู่ ๆลฯ

“โดยสมัยอื่นอีก...เรานั้น...บรรลุวิญญาณัญญาตนะ...; เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัตถุญฺณมนสิการที่ประกอบด้วยอากาศานัญญาตนะ ยังกวนใจได้ ชันนั้นบว้างยังเป็นความข้องขัดแก่เรา...; เราจึงได้มีความดำริว่า ถ้ากระไร เราก้าวล่วงวิญญาณัญญาตนะเสียโดยประการทั้งปวง...พึงบรรลุอกัจญฺญาตนะอยู่ ๆลฯ

“โดยสมัยอื่นอีก...เรานั้น...บรรลุอกัจญฺญาตนะ...; เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัตถุญฺณมนสิการที่ประกอบด้วยวิญญาณัญญาตนะ ยังกวนใจได้ ชันนั้นบว้างยังเป็นความข้องขัดแก่เรา...; เราจึงได้มีความดำริว่า ถ้ากระไร เราก้าวล่วงอกัจญฺญาตนะเสีย พึงบรรลุเนวสัตถุญฺณานา-สัตถุญฺญาตนะอยู่ ๆลฯ

⁸⁹⁷ ที.ส.๙/๑๒๗-๑๓๘/๙๘-๑๑๒, วิชา ๘ คือ ๑. ญาณทัสสนะ (ที.อ.๑/๒๗๒ ว่า = วิปัสสนาญาณ) ๒. มโนมยาภินิมมาน (= มโนเมยทธิ คือ นรมิตกายอื่นจากกายนี้) ๓. อิทธิวิชา (แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ) ๔. ทิพโสต (หูทิพย์) ๕. เจโตปริยญาณ (รู้ใจคนอื่น) ๖. ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ๗. จุตูปปาตญาณ ๘. อาสวัคชญาณ

⁸⁹⁸ อัง.ปญจก.๒๒/๗๕/๑๐๕; ๗๖/๑๑๔

นอกจากนี้ ยังปรากฏว่ามีผู้เข้าใจคลาดเคลื่อน แปรลปไปอีก ที่น่ารู้ ๒ อย่าง คือ

๔ เข้าใจว่า หลักปฏิบัติที่บรรยายในสำนวนแบบสองอย่างนั้น เป็นปฏิบัติแห่งการตรัสรู้ ๒ อย่าง ต่างหากกัน

๕ เข้าใจว่า ขั้นตอนของการปฏิบัติและการบรรลุผลสำเร็จต่างๆ ตามคำบรรยายนั้น ดำเนินไปภายใน เวลาที่ต่อเนื่องกัน เป็นหนเดียวคราวเดียว⁹⁰¹

การแก้ความเข้าใจพลาดเหล่านี้ เป็นการทำความเข้าใจเกี่ยวกับหลักปฏิบัติไปในตัว

ข้อที่ ๑ ฟังเข้าใจว่า วิชชา ๒ ข้อต้นไม่จำเป็นสำหรับการตรัสรู้ (หมายถึงการบรรลุอรหัตตผล หรือการ ประจักษ์แจ้งนิพพาน) คือ ไม่จำเป็นต้องได้บุพเพนิวาสานุสติญาณและจตุปปาตญาณก่อนจึงจะตรัสรู้ได้ เหตุผล และหลักฐานอย่างง่าย ๆ คือ

ก) หลักปฏิบัติตามสำนวนแบบที่หนึ่งบางแห่ง ไม่มีวิชา ๒ ข้อต้น กล่าวคือ เมื่อดำเนินมาถึงฌาน ๔ แล้ว น้อมจิตที่เป็นสมาธิดีแล้วไปเพื่ออัสวักขยญาณทีเดียว ไม่กล่าวถึงบุพเพนิวาสานุสติญาณและ จตุปปาตญาณเลย⁹⁰² แสดงว่าการปฏิบัติอย่างนี้ ก็เป็นทางเลือกหนึ่งที่สามารถทำได้

ข) ในสุลิมสูตร มีพุทธพจน์แสดงไว้ชัดเจนว่า พระอรหันต์ปัญญาวิมุต แม้เป็นผู้หลุดพ้นเป็นอิสระแล้ว ไม่ยึดติดในขั้น ๕ และเห็นปฏิจกสมุพบาท แต่ก็ไม่สามารถแสดงฤทธิ์ต่างๆ ไม่มีทิพยโสต ไม่มีเจโตปริยญาณ ไม่มีบุพเพนิวาสานุสติญาณ ไม่มีทิพยจักขุคือจตุปปาตญาณ และไม่ได้สันตวิโมกข์ คืออรุปสมาบัติ พุตสิ้นๆ ว่า ไม่ได้โลกียอภิญญา ๕ และไม่ได้อรุปฌาน ได้แต่อัสวักขยญาณอย่างเดียว⁹⁰³

ค) การบรรลุอภิญญา ๖ (ซึ่งรวมวิชาทั้ง ๓ อยู่ด้วยแล้ว) ไม่ว่าจะข้อใดๆ ย่อมอาศัยจิตที่ฝึกอบรมดีแล้ว ด้วยสมาธิที่ประณีตถึงขั้น เมื่ออบรมจิตมีสมาธิดีพอแล้ว ก็น้อมจิตไปเพื่ออภิญญาข้ออื่นๆ ตามประสงค์ คือ นำ จิตไปใช้เป็นบาทฐานสำหรับสร้างอภิญญาข้อที่ตนต้องการ ไม่จำเป็นว่าต้องผ่านอภิญญาข้ออื่นก่อนแล้ว จึงจะก้าว ไปสู่อภิญญาข้อนั้นได้ ดังมีหลักอยู่ว่า

“(ด้วยสมาธิที่อบรมดีแล้ว) เธอจะน้อมจิตไป เพื่อรู้จำเพาะประจักษ์แจ้งซึ่งอภิญญาสังจิ-
กรณียธรรม (สิ่งที่ยังทำให้ประจักษ์ด้วยการรู้จักจำเพาะ) อย่างใด๑ ก็ย่อมถึงภาวะที่สามารถ
เป็นพยานในธรรมนั้นๆ ได้ ในเมื่อขยายตนะ (เหตุ) มีอยู่; กล่าวคือ ถ้าเธอจำนง...อิทธิวิธา...ก็
ย่อมถึง..., ถ้าเธอจำนง...ทิพยโสต...ก็ย่อมถึง..., ถ้าเธอจำนง...เจโตปริยญาณ...ก็ย่อมถึง..., ถ้า
เธอจำนง...บุพเพนิวาสานุสติ...ก็ย่อมถึง..., ถ้าเธอจำนง...ทิพยจักขุ...ก็ย่อมถึง..., ถ้าเธอจำนง...
อาสวักขัย...ก็ย่อมถึงภาวะที่สามารถเป็นพยานในธรรมนั้นๆ ได้ ในเมื่อขยายตนะมีอยู่”⁹⁰⁴

⁹⁰¹ ความเข้าใจผิดทั้ง ๕ ข้อนี้ เกิดขึ้นได้โดยง่าย แม้แต่ปราชญ์สำคัญๆ ก็เผลอพลาดไม่น้อย บางท่านพลาดไปอย่างไร้จะเป็น สำหรับ ข้ออื่นๆ พอดีเป็นพื้นๆ ไม่ต้องแสดงตัวอย่าง ความเข้าใจเผลอที่แปลก คือ กรณีของท่าน Kalupahana ในข้อที่ ๔ ท่านผู้นี้เข้าใจว่า หลักปฏิบัติตามสำนวนแบบทั้งสองนี้ เป็นคนละปฏิบัติ ซึ่งแยกจากกันเมื่อได้จตุตถฌานแล้ว ปฏิบัติตามสำนวนหลัง ตั้งแต่อา กาสานัญญาจนกระทั่งถึงสัญญาเวทยินโรธ เป็นเจโตวิมุตติ ปฏิบัติตามสำนวนแรก คือ วิชชา ๓ หรือเมอภิญญา ๖ ทั้งหมด เป็น ปัญญาวิมุตติ ทั้งสองปฏิบัตินำไปสู่อภิญญา คือการตรัสรู้ (ความจริง ความเข้าใจของท่านผู้นี้ยังเข้าข้อ ๑ และ ๒ ด้วย) ดู

David J. Kalupahana, *Causality: The Central Philosophy of Buddhism* (Honolulu: The University Press of Hawaii, 1975), pp. 181-182

⁹⁰² อภ.ปญจก.๒๒/๗๕/๑๐๕; ๗๖/๑๑๔ (เคยอ้างแล้ว); ม.อ.๑๔/๑๗๗/๑๓๒; และดูประกอบที่ อภ.จตุกก.๒๑/๑๖๓/๒๐๓

⁹⁰³ ส.น.๑๖/๒๘๒-๓๐๑/๑๔๗-๑๕๕

⁹⁰⁴ ดู อภ.ติก.๒๐/๕๔๑/๓๒๖; อภ.ปญจก.๒๒/๒๓/๑๘; ๒๘/๒๔; ๖๘/๙๔; อภ.นวก.๒๓/๒๓๙/๔๓๗; ม.อ.๑๔/๓๑๕/๒๑๔

สมาธิที่อบรมดีพอที่จะใช้เพื่อการนี้ หมายถึงสมาธิขั้นใด ได้กล่าวมาข้างแล้ว และจะมีกล่าวถึงในข้อที่ ๒ ต่อไปด้วย

ข้อ ๒ สมาธิในจตุตถฌาน คือฌานที่ ๔ เป็นสมาธิระดับสูงสุด แม้แต่สมาธิในฌานสมาบัติที่สูงขึ้นไป คือ ในอรุปรฌานทั้งหลาย ก็จัดเป็นสมาธิในระดับจตุตถฌานทั้งสิ้น⁹⁰⁵ เพราะอรุปรฌานทั้งหลาย ก็มีองค์ฌานเพียง ๒ อย่างเหมือนกับจตุตถฌาน คือมีอุเบกขา และเอกัคคตา⁹⁰⁶ และถือได้ว่า จตุตถฌานเป็นฌานที่ใช้ประโยชน์ได้สากล เช่น จะใช้เป็นบาทแห่งวิปัสสนาก็ได้ เป็นบาทแห่งอภิญญาาก็ได้ เป็นบาทแห่งนิโรธสมาบัติก็ได้ ดังนี้ เป็นต้น⁹⁰⁷

อย่างไรก็ดี แม้สมาธิในอรุปรฌานจะเป็นสมาธิระดับจตุตถฌานก็จริง แต่ข้อพิเศษก็มีอยู่ คือ สมาธิในอรุปรฌานประณีตลึกซึ้ง ห่างไกลจากปัจจัยกัณเฑาะฐคือสิ่งรบกวน มากกว่าสมาธิในจตุตถฌานสามัญ⁹⁰⁸ และแม้อรุปรฌานด้วยกัน ก็ประณีตกว่ากันยิ่งขึ้นไปตามลำดับชั้น⁹⁰⁹

ด้วยเหตุนี้ จะเห็นได้ว่า ผู้ที่ได้จตุตถฌานแล้วบรรลุอรหัตตผล ท่านยังไม่เรียกว่าเป็นอุกโตภาควิมุต ยังเป็นแต่เพียงปัญญาวิมุต ต่อเมื่อได้อรุปรฌานสักขั้นใดขั้นหนึ่งแล้ว จึงจะเป็นอุกโตภาควิมุต⁹¹⁰ โดยนัยนี้ คำของอรรถกถาที่ว่าใช้จตุตถฌานเป็นบาทนั้น จึงยังมีข้อแม้ คือ ในบางกรณี อาจใช้สมาธิระดับจตุตถฌานสามัญก็ได้ แต่ในบางกรณี ต้องใช้สมาธิระดับจตุตถฌานที่ประณีตขึ้นถึงขั้นอรุปรฌานที่เหนือขึ้นไป

ดังได้แสดงหลักฐานให้เห็นแล้วว่า พระปัญญาวิมุต ตามความหมายที่เคร่งครัด หรือโดยนัยขยาย เป็นผู้ได้แต่อาสวัชยญาณอย่างเดียว ไม่ได้วิชาหรืออภิญญาอื่นๆ และไม่ได้แม้แต่อรุปรสมาบัติ ดังนั้น การได้วิชาครบ ๓ หรืออภิญญาครบ ๖ จึงเป็นวิสัยของพระอุกโตภาควิมุต⁹¹¹ ซึ่งได้สมาบัติถึงขั้นอรุปรแล้ว

อาศัยเค้าความจากบาลีเช่นนี้เป็นฐาน อรรถกถาได้อธิบายวิธีการเจริญอภิญญาอย่างพิสดาร ซึ่งพอสรุปได้ความว่า เบื้องแรก เมื่อเจริญสมณะจนได้ฌาน ๔ แล้ว ให้เจริญต่อไปอีกจนได้สมาบัติครบ ๘ แต่จำกัดว่าต้องเป็นสมาบัติที่ได้ในกสิณ ๘ (คือยกเว้นอาโลกกสิณและอากาศกสิณ)⁹¹² ครั้นแล้ว ผีกสมาบัติทั้ง ๘ นั้นให้คล่องแคล่วโดยทำนองต่างๆ เป็นการเตรียมจิตใจให้พร้อม⁹¹³ พอถึงเวลาใช้งานจริง คือจะทำอภิญญาให้เกิดขั้นที่ดี จะใช้อภิญญาแต่ละครั้งก็ดี ก็เข้าฌานเพียงแค่จตุตถฌาน แล้วน้อมเอาจิตนั้นไปใช้เพื่ออภิญญาตามความต้องการ⁹¹⁴

⁹⁰⁵ อภิ. ส. ๓๔/๑๙๒/๗๘; ที. อ. ๑/๔๔๑; ๒/๑๔๖; วินย. ฎีกา ๒/๔๕๘ (เคยอ้างแล้วทั้งหมด)

⁹⁰⁶ เช่น วิสุทฺธิ. ๒/๑๓๓, ๑๔๙; วิสุทฺธิ. ฎีกา ๒/๑๕๒

⁹⁰⁷ ดู อัง. อ. ๒/๑๓

⁹⁰⁸ ที. อ. ๒/๑๔๖; วินย. ฎีกา ๒/๔๕๘ (เคยอ้างแล้ว)

⁹⁰⁹ ดู วิสุทฺธิ. ๒/๑๔๙; วินย. ฎีกา ๒/๑๗๔

⁹¹⁰ เช่น ม. ม. ๑๓/๒๓๑-๒/๒๒๙; อภิ. ปุ. ๓๖/๑๕๑/๒๓๔; ที. อ. ๒/๑๔๖; ๓/๙๗; ม. อ. ๓/๑๗๘; ปญจ. อ. ๕๔; และเหตุผลใน ที. อ. ๒/๑๔๖ (เคยอ้างแล้วทั้งหมด)

⁹¹¹ พึงระลึกไว้ด้วยว่า พระอุกโตภาควิมุต ที่ไม่ได้วิชาครบ ๓ ไม่ได้อภิญญาครบ ๖ (คือ ไม่ได้โลกยวิชา ไม่ได้โลกยอภิญญา) ก็มี (ดู ส. ส. ๑๕/๗๔๕/๒๘๑; วิสุทฺธิ. ฎีกา ๓/๖๕๗)

⁹¹² วิสุทฺธิ. ฎีกา ๒/๒๔๘ แสดงเหตุผลว่า ไม่ใช่อากาศกสิณ เพราะทำอรุปรสมาบัติไม่ได้ ส่วนอาโลกกสิณนั้น ความจริงเหมาะแก่การเจริญทิพยจักขุ แต่ในที่นี้ ท่านว่ารวมเข้าในโอทาทกสิณแล้ว จึงไม่ต้องแยกต่างหาก (ตามหลักที่แสดงไว้ในชั้นอรรถกถา ผู้เจริญอรุปรสมาบัติ ต้องได้จตุตถฌานในกสิณ ๙ ข้อใดข้อหนึ่ง เว้นอากาศกสิณ ดู วิสุทฺธิ. ๒/๑๓๒)

⁹¹³ วิสุทฺธิ. ๒/๑๕๕, ๑๙๗-๒๐๑; วิสุทฺธิ. ฎีกา ๒/๒๘๓

⁹¹⁴ เช่น วิสุทฺธิ. ๒/๒๑๓, ๒๑๖, ๒๔๗, ๒๕๒, ๒๗๖; วิสุทฺธิ. ฎีกา ๒/๒๗๕

ย้ำข้อสรุปว่า ในการฝึกเตรียมจิตไว้ ต้องใช้สมาบัติ ๘ แต่ในเวลาทำภิญญา ก็เข้าฌานเพียงจตุตถฌานเท่านั้น ทั้งนี้เพราะว่า เมื่อเข้าสมาธิถึงจตุตถฌานแล้ว จิตซึ่งเคยอบรมมาดีแล้วด้วยสมาบัติ ๘ พอมีสมาธิถึงระดับจตุตถฌาน ก็มีความประณีตเป็นพิเศษ ยิ่งกว่าจิตของผู้ได้ล้างแต่จตุตถฌานล้วนๆ เมื่อตัดตอนเอาตรงนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ใช้จตุตถฌานเป็นบาทของอภิญญา ตรงกับที่ท่านพูดไว้อีกสำนวนหนึ่งว่า จิตที่พร้อมด้วยองค์ ๘ (โดยการอบรมด้วยสมาธิระดับจตุตถฌาน ถึงขั้นอรุปรสมาบัติ) อย่างนี้เป็นของเหมาะแก่การน้อมเอาไปใช้จึงเป็นบาท คือเป็นปทัฏฐานแห่งการประจักษ์แจ้งด้วยการรู้จำเพาะ ซึ่งอภิญญาสังขารธรรมทั้งหลาย^{๑๕}

อย่างไรก็ดี มีข้อยกเว้นว่า สำหรับท่านผู้มีบุญโงะ (คือมีความเพียรที่ทามาแต่ปางก่อนเป็นพื้นอุปนิสัยหรือเป็นทุนเดิม) แรงกล้าแล้ว เช่น พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอัครสาวก เป็นต้น ไม่ต้องฝึกฝนครบกระบวนการวิธีตามลำดับก็ได้ และสร้างความชำนาญเพียงในจตุตถฌานล้วนๆ ก็เพียงพอที่จะทำภิญญาให้เกิดได้ ไม่จำเป็นต้องสร้างความชำนาญในอรุปรสมาบัติ^{๑๖}

ในกรณีของพระพุทธเจ้า แม้ไม่อ้างบุญโงะหรือนุพเพตอย่างอรรถกถาว่า ก็เห็นได้ชัดว่า จำนวนแบบ ๒ อย่างที่ยกมาอ้างข้างต้นสอดคล้องกัน และกลมกลืนกับหลักที่ได้แสดงมานี้ กล่าวคือ

- จำนวนแบบที่ ๑ แสดงว่า ในคืนวันตรัสรู้ คือในตอนใช้การ พระพุทธเจ้าทรงเข้าฌานถึงจตุตถฌานแล้ว ทรงน้อมจิตมุ่งไปใช้เพื่อให้เกิดวิชชา ๓ ที่ละอย่าง แต่ในเวลาก่อนหน้านั้น พระองค์ได้ทรงอบรมพระทัยของพระองค์เป็นพื้นฐานไว้ด้วยสมถะอย่างดีแล้ว คือทรงได้สมาบัติครบ ๘ ตั้งแต่ทรงอยู่ในสำนักของอาฬารดาบส กาลามโคตร และอุททกดาบส รวมบุตร^{๑๗}
- และตามจำนวนแบบที่ ๒ ก็แสดงว่า พระองค์ได้ทรงฝึกปรือความชำนาญในสมาบัติทั้งหลายมาโดยตลอดตามลำดับ

ข้อ ๓ คำบรรยายลำดับการปฏิบัติ ตอนว่าด้วยสัญญาเวทิตนโรธ มักชวนให้ผู้ที่อ่านที่แรก หรือผู้ที่อ่านแล้วไม่สอส่วนความสืบต่อไป เกิดความเข้าใจผิดว่า เมื่อเข้าสมาบัตินี้แล้ว ก็ตรัสรู้หรือบรรลุอรุตรัตตผลต่อไปภายในสมาบัตินั้นเลย ดังความในบาลีว่า

“...กัवल่งเนวสัญญานาสัญญาตนะโดยประการทั้งปวง เข้าถึงสัญญาเวทิตนโรธอยู่, เพราะเห็นด้วยปัญญา ขาสวะทั้งหลายก็หมดสิ้นไป”^{๑๘}

พึงเข้าใจว่า ความในบาลีนี้ ท่านเล่าเฉพาะลำดับขั้นตอนของการปฏิบัติและการบรรลุผลแท้ๆ ไม่กล่าวถึงเหตุการณ์และรายละเอียดต่างๆ ในระหว่าง ผู้อ่านพึงมองในลักษณะที่เป็นขั้นตอนต่างๆ ไม่ใช่ชมองในแง่เป็นการเล่าเรื่องราวอันหนึ่งอันเดียว ผู้ศึกษาจะมองเห็นความหมายของบาลีที่อ่อนนี้ชัดขึ้น เมื่อพิจารณาคำบรรยายที่แสดงรายละเอียดมากกว่านี้ ในบาลีอีกแห่งหนึ่ง ดังนี้

“ภิกษุ...กัवल่งเนวสัญญานาสัญญาตนะโดยประการทั้งปวง เข้าถึงสัญญาเวทิตนโรธอยู่, เมื่อใดภิกษุเข้าบ้าง ออกบ้าง ซึ่งสมาบัตินั้นนั่นแหละ (เมื่อนั้น) จิตของเธอก็เป็นของนุ่มนวล ครอบงำงาน; ด้วยจิตที่นุ่มนวล ครอบงำงานนั้น สมาธิค้นหาประมาณมิได้ (สมาธิที่กว้างขวาง ประณีตดีเลิศ) ย่อมเป็นสิ่งที่เธออบรมแล้วเป็นอย่างดี

^{๑๕} วิสุทธิ.๒/๒๐๓ (องค์ ๘ คือ เป็นสมาธิ บริสุทธ์ ผ่องใส ฯลฯ ดังได้เคยกล่าวถึงแล้วในหนังสือ)

^{๑๖} วิสุทธิ.๒/๒๐๑; วิสุทธิ.ฎีกา ๒/๒๕๔

^{๑๗} เช่น ม.มู.๑๒/๔๙๐/๔๔๘; ๗๓๙/๖๗๔ (เคยอ้างแล้ว)

^{๑๘} อัง.นวก.๒๓/๒๔๔/๔๕๖ (เคยอ้างแล้ว)

“ด้วยสมาธิค้นหาประมาณมิได้ ที่ชอบรอยางดีแล้ว (นั่น) เธอจะน้อมจิตมุ่งไปเพื่อ ประจักษ์แจ้งด้วยความรู้จำเพาะ ซึ่งอภิญญาสังขารนิยธรรมอย่างใดๆ ก็ย่อมถึงภาวะที่สามารถ เป็นพยานในธรรมอย่างนั้นๆ ได้ ในเมื่ออายุตนะมีอยู่ (กล่าวคือ) ถ้าเธอจำนง...อิทธิวิธา...ก็ ย่อมถึง...ถ้าเธอจำนง...ทิพยโสด...ก็ย่อมถึง... ฯลฯ ถ้าเธอจำนง...ชาติวิภังขัย...ก็ย่อมถึงภาวะที่ สามารถเป็นพยานในธรรมอย่างนั้นๆ ได้ ในเมื่ออายุตนะมีอยู่”⁹¹⁹

เมื่อเทียบกับบาลีบทหลังนี้แล้ว ก็จะมองเห็นข้อความในบาลีบทแรกที่ว่า “เข้าถึงสัญญาเวทิตนโรธ...” กับ “เพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะทั้งหลายก็หมดสิ้นไป” แยกห่างกันออกไปเป็นคนละตอน ตอนแรกคือ “เข้าถึงสัญญาเวทิตนโรธ...” เป็นปัจจัยเกื้อกูลแก่ตอนหลัง โดยช่วยเตรียมจิตตอบรมสมาธิไว้ให้พร้อม ตอนหลัง คือ “เพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะทั้งหลายก็หมดสิ้นไป” ได้แก่อาสวักขยญาณ ซึ่งในกรณีของพระพุทธเจ้า ก็ ได้แก่การตรัสรู้นั่นเอง ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า ลำนวนแบบทั้งสอง มีเนื้อความบรรจบตรงกันเป็นอันเดียวในที่สุด

ข้อ ๔ เท่าที่ชี้แจงแก่ความเข้าใจพลาดข้อก่อนๆ มาตามลำดับ ก็พอจะทำให้มองเห็นแล้วว่า ลำนวนแบบ สองอย่างนั้น เป็นเพียงการพูดถึงแง่มุมด้านขั้นตอนต่างๆ ของปฏิบัติเดียวกัน ลำนวนแบบที่ ๑ มุ่งแสดงการปฏิบัติ และบรรลุผลขั้นสุดท้าย เมื่อนำเอาสมณะซึ่งได้ฝึกอบรมไว้ก่อนแล้วมาใช้ประโยชน์ในทางอภิญญาและวิปัสสนา จนเสร็จสิ้น ลำนวนแบบที่ ๒ มุ่งแสดงขั้นตอนของการฝึกอบรมสมณะในระหว่าง และกล่าวถึงผลสุดท้ายของ วิปัสสนาครอบปลายไว้ พอให้มองเห็นจุดหมายที่จะเชื่อมโยงไปถึง

โดยนัยนี้ ความเข้าใจผิดพลาดข้อ ๔ ที่ว่าลำนวนแบบทั้งสองแสดงปฏิบัติแห่งการตรัสรู้ ๒ อย่าง ต่างหากกัน จึงเป็นอันตอบเสร็จไปแล้วพร้อมกับข้อก่อนๆ

ข้อ ๕ ความเข้าใจเกี่ยวกับระยะเวลาในการปฏิบัติและบรรลุ ได้ชี้แจงไปบ้างแล้วในข้อ ๒ และข้อ ๓ มี ข้อควรย้ำเพื่อให้ชัดเจนยิ่งขึ้นว่า

ลำนวนแบบที่ ๑ แสดงการบรรลุวิชชา ๓ ของพระพุทธเจ้า ทางการเมืองกันเพียงวิชชาละยามของราตรี แต่ ในกรณีของบุคคลอื่น การบรรลุวิชชา ๓ หรืออภิญญา ๖ แต่ละข้อ อาจใกล้เคียงกันอย่างน้อยนี้ หรือห่างกันนานเป็น เดือนเป็นปีก็ได้⁹²⁰

ส่วนลำนวนแบบที่ ๒ ที่แสดงการปฏิบัติด้านสมาบัติของพระพุทธเจ้า มีข้อความช่วยบ่งชี้ให้เห็นว่า มี ช่วงเวลาในระหว่างการบรรลุผลแต่ละขั้น แต่ลำนวนอย่างเดียวกันนั้น ที่บรรยายการบรรลุผลของพระสาวกหรือ บุคคลอื่นๆ ไม่มีข้อความบอกช่วงเวลา ชวนให้เข้าใจว่าเป็นเรื่องต่อเนื่องในคราวเดียวกัน

เพื่อมิให้เข้าใจผิด จึงขอย้ำไว้อีกว่า การปฏิบัติและบรรลุสมาบัติขั้นหนึ่งๆ นั้น สาวกหรือผู้ปฏิบัติ ทั้งหลายอาจใช้เวลาไม่น้อยแตกต่างกันไป⁹²¹ คำบรรยายที่เป็นลำนวนแบบนี้ เพียงแต่แสดงขั้นตอนของการ ปฏิบัติและบรรลุผลไว้ให้ทราบเท่านั้น

⁹¹⁹ อัง.นวก.๒๓/๒๓๙/๔๓๗; ดูประกอบ ที่.ม.๑๐/๖๖/๘๔

⁹²⁰ ถ้ากระบวนการฝึกเป็นอย่างไรที่บรรยายไว้ในวิสุทธิมัคค์ (๒/๒๑๖-๒๓๖) กว่าจะสำเร็จผลแต่ละอย่าง ก็คงกินเวลาไม่ใช่น้อย; พระอนุรุทธเถระ บรรลุอรหัตตผล หลังจากได้ทิพยจักขุแล้วนานพอสมควร (ดู อัง.ติก.๒๐/๕๗๐/๓๖๓; อัง.อ.๑/๒๐๗) เรื่องพระมหานาคเถระ ในวิสุทธิ.๓/ ๒๖๙ ก็เป็นตัวอย่างผู้บรรลุอรหัตตผลห่างจากเวลาที่ได้ฤทธิ์ถึง ๖๐ ปี

⁹²¹ เมื่อบรรลุสมาบัติขั้นที่สูงกว่าแล้ว ก็สามารถเข้าสมาบัติตั้งแต่ขั้นต้นมาถึงขั้นนั้นได้อย่างต่อเนื่องในคราวเดียว และถ้าบรรลุสมาบัติขั้น สูงสุดแล้ว ก็สามารถเข้าสมาบัติตั้งแต่ขั้นต้น เรียงลำดับขึ้นมาจนถึงขั้นสูงสุดนั้นได้ ต่อกันไปในคราวเดียว (ที่ว่าเรียงลำดับ ต่อเนื่องกันขึ้นมา หมายความว่า เข้าปฐมฌาน ออกจากปฐมฌาน เข้าทุติยฌาน ออกจากทุติยฌาน เข้าตติยฌาน ฯลฯ อย่างนี้ เรียกว่าไปตามลำดับ)

ความซื่อ มีหลักฐานช่วยยืนยันอยู่บ้างบางกรณี ตัวอย่างที่ชัด คือกรณีของพระสารีบุตร ตามความในทีฆนขสูตร⁹²² มีเรื่องราว เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเกี่ยวกับเวทนาและเรื่องอื่นๆ แก่ที่ฆนชปริพาชก ที่ถ้าสุกร-ขาตา ภูเขาคิชฌกูฏ พระสารีบุตรซึ่งกำลังถวายงานพิศอยู่เบื้องพระปฤษฎางค์ของพระผู้มีพระภาค พิจารณาธรรมไปตามกระแสพระธรรมเทศนา และได้บรรลุอรหัตตผล เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นเมื่อท่านอุปสมบทแล้วได้กึ่งเดือน

ถ้าอ่านดูแต่ลำพังสูตรนี้ อาจเห็นไปได้ว่า พระสารีบุตรบวชมาแล้วสองสัปดาห์ ยังไม่ได้บรรลุผลสำเร็จอะไรเพิ่มเติมจากที่ได้ธรรมจักขุเมื่อก่อนมาเฝ้าพระพุทธเจ้า ครั้นได้ฟังพระธรรมเทศนาแก่ที่ฆนชครั้งนี้ ก็บรรลุอรหัตตผลทันที แต่เมื่ออ่านอนุปสูตร⁹²³ ประกอบด้วย ก็ทราบได้ว่า ระหว่างเวลาครึ่งเดือนนั้น พระสารีบุตรได้ปฏิบัติธรรมก้าวหน้าตามลำดับ โดยเจริญวิปัสสนาควบคู่กับฉานสมาบัติ อย่างที่เรียกว่า ยุคันทสมถวิปัสสนา คือ สมถะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน ตั้งต้นแต่ปฐมฉาน จนถึงสัญญาเวทยิตนิโรธ ซึ่งแสดงว่าท่านบรรลุอนาคามีผลแล้วก่อนฟังทีฆนขสูตร เมื่อฟังทีฆนขสูตรนี้ ท่านก็ก้าวไปอีกขั้นหนึ่ง คือบรรลุอรหัตตผลเป็นขั้นสุดท้าย และการเจริญสมถะวิปัสสนาคู่กันของท่านก่อนหน้านั้น ได้ดำเนินมาตลอดเวลาถึง ๑๕ วัน

ปัญหาอีกอย่างหนึ่งซึ่งควรตอบไว้ด้วย ณ ที่นี้ คือข้อที่ว่า พระอรหันต์บรรลุมรรคผลก่อนแล้ว จึงเจริญสมถะเพิ่มเติมจนได้ฉานสมาบัติและอภิญญาได้หรือไม่?

พูดถึงฉานสมาบัติก่อน ตามหลักที่ได้อธิบายมาแล้ว ผู้ปฏิบัติที่เป็นวิปัสสนายานิก ซึ่งไม่ได้ฉานมาก่อน เมื่อบรรลุอริยมรรค สมถีย่อมแนบสนิทเป็นอุปนาถึงขั้นปฐมฉาน และหลังจากนั้นไป ผู้บรรลุนั้นสามารถเข้าผลสมาบัติด้วยฉานระดับปฐมฉานนั้น เพื่อเป็นทิวฏฐธรรมสุขวิหารต่อไปได้เรื่อยๆ ในเวลาที่ต้องการ

ตามหลักนี้ ผู้บรรลุมรรคผลจึงได้ปฐมฉานเป็นอย่างต่ำ ปัญหาที่ว่า พระอรหันต์ผู้ได้ฉานขั้นต่ำ จะเจริญสมถะต่อให้ได้ฉานสมาบัติที่สูงขึ้นไปได้หรือไม่ ปัญหาข้อนี้ ถ้าตอบตามมติของอรรถกถาฎีกา ก็ว่าได้ และโอกาสที่จะได้ก็น่าจะมีมากขึ้นด้วย เพราะมีภาวะจิตที่ช่วยให้สมาธิประณีตเข้มแข็งยิ่งกว่าก่อน ท่านจึงอาจเจริญขึ้นมา เพื่อเป็นเครื่องเสริมการเสวยผลทางจิตที่เรียกว่าทิวฏฐธรรมสุขวิหาร⁹²⁴

ส่วนอภิญญา คำตอบก็คงว่าได้เช่นเดียวกัน แต่คงต้องพูดต่อไปว่า พระอรหันต์ไม่ชวนขยายที่จะทำอภิญญาที่ท่านยังไม่ได้ ทั้งนี้เพราะประการแรก พระอรหันต์ย่อมไม่ปรารถนาฤทธิ์อำนาจพิเศษอะไรเพื่อประโยชน์แก่ตัวท่าน ประการที่สอง ไม่มีเหตุผลเพียงพอเกี่ยวกับประโยชน์เพื่อผู้อื่น

⁹²² ม.ม.๑๓/๒๖๔/๒๖๓

⁹²³ ม.อ.๑๔/๑๕๓/๑๑๖ (อรรถกถาคือ ม.อ.๓/๔๙๙-๕๐๐ ยกมติหนึ่งมาแสดงว่า “พระสารีบุตรเจริญสมถะและวิปัสสนาเข้าคู่กันมา บรรลุอนาคามีผลแล้ว เข้านิโรธสมาบัติ ครั้นออกจากนิโรธแล้ว จึงได้บรรลุอรหัตตผล” เมื่อยกมตินี้มาเชื่อมกับความในทีฆนขสูตร ก็จะได้ความว่า ท่านเคยเข้านิโรธสมาบัติ ซึ่งเป็นเครื่องช่วยทำให้จิตมีความพร้อมดีอยู่แล้ว ต่อมาได้ฟังพระธรรมเทศนาในทีฆนขสูตร ช่วยให้วิปัสสนาเดินหน้าไปอีก จึงบรรลุอรหัตตผล ดู ม.อ.๓/๑๙๗ ประกอบ)

⁹²⁴ สงคท.ฎีกา ๑๘๓ กล่าวถึงพระอนาคามีผู้เป็นสุขขวิปัสสก ทำสมาบัติให้เกิดขึ้นในเวลาจะมรณะ เพื่อให้สามารถไปเกิดในสุทธาวาส; ที.อ.๓/๒๕๓ อธิบายสมาธิภาวนาที่เป็นไปเพื่อทิวฏฐธรรมสุขวิหาร (ใน ที.ป.๑๑/๒๓๓/๒๓๔) ว่าหมายถึงผลสมาบัติฉาน และฉานที่พระชินาสททำให้เกิดขึ้นในภายหลัง; ปญจ.อ.๖๕๙ กล่าวถึงบุคคลผู้บรรลุอรหัตตผลแล้ว เข้าสมาบัติไม่เคยเข้ามาก่อน โดยปฏิโลม,

อย่างไรก็ดี มีบาลีที่น่าสังเกตแห่งหนึ่ง (อง.ติก.๒๐/๕๓๔/๓๑๒) กล่าวถึงการได้ธรรมจักขุ มีใจความว่า พร้อมกับที่ธรรมจักขุเกิดขึ้น อริยสาวกย่อมละสังโยชน์ ๓ ได้ (= บรรลุโสดาปัตติผล) ต่อมา ธรรมจักขุอีกคราวหนึ่ง พ้นจากธรรม ๒ คือ อภิชฌา และ พยาบาท (= บรรลุอนาคามีผล) อริยสาวกนั้นเข้าถึงปฐมฉานอยู่ ถ้าท่านถึงมรณกรรมในเวลานั้น ก็ไม่มีสังโยชน์ที่จะทำให้ท่านกลับมา ยังโลกนี้อีก ข้อความจากบาลีแห่งนี้ มองแง่หนึ่งเหมือนว่าอริยสาวกนั้นได้อนาคามีผลก่อนแล้ว จึงได้ปฐมฉาน แต่ถ้าถือตามหลักที่อธิบายมาแล้ว ก็ต้องแปลความหมายว่า ท่านเข้าปฐมฉานที่เคยได้มาก่อนแล้ว

ในแง่การทำประโยชน์เพื่อผู้อื่นนั้น ถ้าการทำฤทธิ์ทำอภิญญาเป็นกระบวนการที่ยาก และกินเวลา อย่างที่บรรยายไว้ในวิสุทธิมรรค^{๙๒๕} พระอรหันต์ย่อมนำเอาเวลาและความเพียรนั้นไปใช้ในการสั่งสอนธรรมแก่ประชาชน เป็นการทำอนุสาสนีปาฏิหาริย์ ที่พระพุทธเจ้าตรัสสรรเสริญว่าเลิศประเสริฐกว่าอิทธิปาฏิหาริย์ทั้งปวง^{๙๒๖} ดีกว่าจะมานวายนับโลกียอภิญญา ที่เสี่ยงต่อโทษ มักนำให้มหาชนผู้ยังมีกิเลส ลุ่มหลงอยู่ในโลกแห่งความเลือนลาง วุ่นวายกับสิ่งที่ลึบๆ ล่อๆ หรือผลลุ่มๆ โผล่ๆ ไม่อาจให้แจ่มชัดชัดเจน และไม่ขึ้นต่อวิสัยของตน ทำให้ละเลยความเพียรพยายามที่จะทำการต่างๆ ตามเหตุผลสามัญของมนุษย์ กลายเป็นผู้คอยหวังพึ่งปัจจัยหรืออำนาจดลบันดาลจากภายนอก ซึ่งเป็นการขัดต่อหลักพื้นฐานของพระพุทธศาสนา

พระอรหันต์ท่านใด แม้จะไม่ได้โลกียอภิญญา ไม่สามารถแสดงฤทธิ์อะไรได้ แต่ท่านก็มีฤทธิ์อย่างหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นฤทธิ์แบบอริยะ หรืออารยฤทธิ์ คือสามารถทำใจมองบุคคลและสิ่งซึ่งไม่น่ารัก น่าเกลียด น่าชัง ให้เป็นผู้ที่น่าเมตตา เป็นสิ่งไม่น่ารังเกียจได้ สามารถทำใจมองบุคคลและสิ่งที่น่าใคร่ น่าดีใจ ให้เป็นสิ่งอันจีรัง ตกอยู่ในคตติธรรมตาแห่งสังขาร ไม่น่าผูกใจรักผูกใจให้ ซึ่งเป็นฤทธิ์ที่ประเสริฐกว่าการเดินทาง ดำดินเหาะได้ ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นฤทธิ์ที่มีโชอริยะ หรือไม่ใช่อารยฤทธิ์ อาจให้เกิดโทษได้^{๙๒๗} ไม่ทำให้หลุดพ้น

โลกียอภิญญาทั้งหลาย ไม่ใช่สาระของพระพุทธศาสนา แม้พระพุทธศาสนาไม่เกิดขึ้น ไม่มีอยู่ อภิญญาเหล่านี้ก็มีได้ เป็นของมีมาก่อนพุทธกาล และมีได้ภายนอกพุทธศาสนา มีใช้เครื่องแสดงความประเสริฐของบุคคล หรือของพระพุทธศาสนา

คุณค่าและความประเสริฐของอภิญญาเหล่านี้ จะมีต่อเมื่อเป็นของท่านผู้บริสุทธิ์ ปราศจากกิเลส บรรลุอัสวัคชัยแล้ว แต่ถ้าเป็นของปุถุชน ก็เป็นของมีโทษร้ายไม่ยิ่งหย่อนกว่าคุณ

หากเป็นผู้บริสุทธิ์ ปราศจากกิเลส บรรลุอัสวัคชัยเพียงอย่างเดียว หรือแม้แต่ดำรงอยู่ในอริยมุมิที่ต่ำกว่านั้น เป็นผู้มึศีล ประกอบด้วยสัมมาทิฐิวิมุตติธรรม ก็ยังประเสริฐกว่ามีอภิญญาเหล่านั้นครบทั้ง ๕ แต่ไม่มีความดีงามเช่นนั้น

ด้วยเหตุนี้ พระอรหันตสาวกของพระพุทธเจ้าส่วนมาก จึงเป็นพระปัญญาวิมุต โดยมิได้เลื่อนเปลี่ยนฐานะขึ้นไปอีกแต่ประการใด และอีกมากมายหลายท่าน แม้เป็นอุภโตภาควิมุตแล้ว ก็มิได้ทำอภิญญา ๕ เหล่านี้ให้เกิดขึ้น

^{๙๒๕} วิสุทธิ.๒/๑๔๗-๒๓๖ (คงอาศัยเค้าจาก ขุ.ปฎิ.๓๑/๒๕๓-๒๕๗/๑๖๓-๑๖๙) โดยเฉพาะ วิสุทธิ.๒/๒๐๐ แสดงความยากของการทำฤทธิ์ว่า “แม้แต่การบริกรรมกลืน ก็เป็นงานหนักแก่ผู้เริ่มต้น, หนึ่งในร้อยในพัน จะสามารถทำได้; สำหรับผู้ทำบริกรรมกลืนได้แล้ว การทำนิมิตให้เกิด ก็เป็นงานหนัก หนึ่งในร้อยในพัน จะสามารถทำได้; ครั้นนิมิตเกิดแล้ว การขยายนิมิตนั้น จนบรรลุอุปปนา ก็เป็นงานหนัก หนึ่งในร้อยในพัน จะสามารถทำได้; สำหรับผู้ได้อุปปนาแล้ว การฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔ ก็เป็นงานหนัก หนึ่งในร้อยในพัน จะสามารถทำได้; สำหรับผู้ฝึกจิตอย่างนั้นแล้ว การจะทำฤทธิ์ต่างๆ ก็เป็นงานหนัก หนึ่งในร้อยในพัน จะสามารถทำได้; แม้สำหรับผู้ที่ทำฤทธิ์ได้แล้ว การรวมจิตเข้าฌานได้ฉับพลัน ก็เป็นงานหนัก หนึ่งในร้อยในพันเท่านั้น จะมีได้”

^{๙๒๖} นัย ที.สี.๙/๓๓๙/๒๗๓; ที.อ.๑/๔๔๕

^{๙๒๗} ที.ปา.๑๑/๙๐/๑๒๒

ค) หลักวิปัสสนาที่เป็นมาตรฐาน

การพิจารณาสังขารให้เกิดความเห็นแจ้งเข้าใจชัด รู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามสภาวะที่เป็นจริง ซึ่งเรียกสั้นๆ ว่าวิปัสสนานั้น เป็นส่วนสาระสำคัญของการตรัสรู้หรือบรรลุมรรคผล ผู้ปฏิบัติธรรมเพื่อเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธรศาสนา ไม่ว่าจะเป็นสมถยานิกหรือวิปัสสนายานิก ไม่ว่าจะเป็นวิธีปฏิบัติแบบใดในวิธีทั้ง ๔ มี สมถ-ปุพพังคมวิปัสสนา และวิปัสสนापุพพังคมสมถะ เป็นต้น จะต้องผ่านการปฏิบัติส่วนนี้ทั้งสิ้น

สำหรับวิปัสสนายานิก การพิจารณาเช่นนี้จะเริ่มขึ้นตั้งแต่แรกปฏิบัติ แต่สำหรับสมถยานิก การพิจารณา นี้จะเป็นส่วนต่อท้ายหรือครอบยอดของสมถะ

ถ้าเทียบกับข้อความในหลักมาตรฐานด้านสมถะที่ผ่านมาแล้ว การพิจารณาหรือวิปัสสนาที่จะกล่าวต่อไปนี้ ก็คือส่วนขยายของข้อความที่ท่านบรรยายไว้สั้นๆ ว่า “เพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะทั้งหลายก็หมดสิ้นไป” พูดอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นส่วนของปัญญาวิมุตติ

วิปัสสนานี้ แสดงออกยกย่องได้เป็นหลายอย่างหลายแนว ในบาลีเท่าที่พบ มีบรรยายไว้เป็นสำนวนแบบหลายสำนวน

ก่อนที่จะศึกษาสำนวนแบบเหล่านั้น ขอให้พิจารณาดูคำบรรยายสรุปการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าก่อน เพื่อให้เห็นแนวว่า การตรัสรู้ นั้น แม้จะเป็นกระบวนการอันเดียว แต่ก็สามารถอธิบายได้หลายนัย เกี่ยวโยงไปถึงข้อธรรมได้หลายหมวด

คำบรรยายสรุปเหล่านี้ ก็เป็นสำนวนแบบเช่นเดียวกัน และมีหลายสำนวน อยู่ในต่างแห่งต่างๆ ที่ ขอยกมาให้พิจารณา ดังนี้

- “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด ญาณทัศณะตามเป็นจริงของเรา ซึ่งมีปริวัฏฐี ๓ มีอาการ ๑๒ อย่างนี้ ในอริยสัจ ๔ ประการเหล่านี้ หมตจดแจ่มชัดดีแล้ว, เมื่อนั้นแหละ เราจึงปฏิญาณในโลก...ว่าเราได้ตรัสรู้แล้ว ซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ก็แลญาณทัศณะ เกิดขึ้นแล้วแก่เราว่า เจโต-วิมุตติของเราเป็นอกุปปา นี้เป็นอันตมชาติ บัดนี้ ภพใหม่อีก ไม่มี”⁹²⁸
- “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด เรา รู้ชัดตามเป็นจริง ซึ่งอัสสาทะ (คุณ, ส่วนดี) ของอุปาทานชั้นที่ ๕ เหล่านี้ โดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่งอาทีนพ (โทษ, ส่วนเสีย) โดยความเป็นอาทีนพ และซึ่งนิสสรณะ (ภาวะรอดพ้น, ทางออก, ความเป็นอิสระ) โดยความเป็นนิสสรณะ, เมื่อนั้น เราจึงปฏิญาณในโลก...ว่าเราได้ตรัสรู้แล้ว ซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...บัดนี้ ภพใหม่อีก ไม่มี”⁹²⁹
- “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด เรา รู้ชัดตามเป็นจริง ซึ่งอัสสาทะของอายตนะภายในทั้ง ๖ เหล่านี้ โดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่งอาทีนพโดยความเป็นอาทีนพ ซึ่งนิสสรณะโดยความเป็นนิสสรณะ, เมื่อนั้น เราจึงปฏิญาณในโลก...ว่าเราได้ตรัสรู้แล้ว ซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...บัดนี้ ภพใหม่อีก ไม่มี”⁹³⁰

⁹²⁸ วินย.๔/๑๖/๒๑; ส.ม.๑๙/๑๖๗๐/๕๓๐

⁹²⁹ ส.ข.๑๗/๖๐/๓๕

⁹³⁰ ส.สพ.๑๘/๑๓/๘

- “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด เรา รู้ชัดตามเป็นจริง ซึ่งสมุทัย ความอัสตง อัสสาทะ อาทีนพ และนิสสรณะ ของอินทริยทั้ง ๕ (ศรัทธา วิริยะ สติ สมภาจิ ปัญญา) เหล่านี้, เมื่อนั้น เรา จึงปฏิญาณในโลก...ว่าเราได้ตรัสรู้แล้ว ซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...บัดนี้ ภาทิใหม่ซีก ไม่มี”⁹³¹
- “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด เรา รู้ชัดตามความเป็นจริง ซึ่งสมุทัย ความอัสตง อัสสาทะ อาทีนพ และนิสสรณะ ของอินทริยทั้ง ๖ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) เหล่านี้, เมื่อนั้น เรา จึงปฏิญาณในโลก...ว่าเราได้ตรัสรู้แล้ว ซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...บัดนี้ ภาทิใหม่ซีก ไม่มี”⁹³²
- “ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธิ ที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์ มาก...ภิกษุทั้งหลาย ดังที่เป็นมา แม้เราเอง ก่อนสัมโพธิ ยังมีได้ตรัสรู้ เป็นโพธิสัตว์ ก็ดำรง อยู่ด้วยวิหารธรรมนี้เป็นอันมาก เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้เป็นอันมาก กายก็ไม่เหนื่อย จักษุ ก็ไม่เหนื่อย และจิตของเราก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น”⁹³³
- “ภิกษุทั้งหลาย จักษุเกิดขึ้นแล้ว ญาณ...ปัญญา...วิชชา...แสงสว่าง...เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ใน ธรรมทั้งหลายที่มีเคยได้ยินได้ฟังมาก่อนว่า “เวทนา คือดังนี้...สมุทัยแห่งเวทนา เป็นดังนี้... ปฏิปทาที่นำไปสู่สมุทัยแห่งเวทนา เป็นดังนี้...นิโรธแห่งเวทนา เป็นดังนี้...ปฏิปทาที่นำไปสู่ นิโรธ แห่งเวทนา เป็นดังนี้...อัสสาทะแห่งเวทนา เป็นดังนี้...อาทีนพแห่งเวทนา เป็นดังนี้...นิสสรณะ แห่งเวทนา เป็นดังนี้”⁹³⁴
- “ภิกษุทั้งหลาย จักษุเกิดขึ้นแล้ว ญาณ...ปัญญา...วิชชา...แสงสว่าง เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ใน ธรรมทั้งหลายที่มีเคยได้ยินได้ฟังมาก่อนว่า “กาเย กายานุปัสสนา คือดังนี้...ก็ กาย กายา- นุปัสสนานั้น เป็นธรรมควรเจริญ...กาเย กายานุปัสสนานั้น เราเจริญแล้ว...เวทนาสุ เวทนา- นุปัสสนา คือดังนี้...ก็เวทนาสุ เวทนานุปัสสนานั้น เป็นธรรมควรเจริญ...เวทนาสุ เวทนานุปัสสนานั้น เราเจริญแล้ว...จิตเต จิตตานุปัสสนา คือดังนี้...ก็จิตเต จิตตานุปัสสนานั้น เป็นธรรมควรเจริญ... จิตเต จิตตานุปัสสนานั้น เราเจริญแล้ว...ชัมเมสุ ชัมมานุปัสสนา คือดังนี้...ก็ชัมเมสุ ชัมมา- นุปัสสนานั้น เป็นธรรมควรเจริญ...ชัมเมสุ ชัมมานุปัสสนานั้น เราเจริญแล้ว”⁹³⁵
- “ภิกษุทั้งหลาย จักษุเกิดขึ้นแล้ว ญาณ...ปัญญา...วิชชา...แสงสว่าง เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ใน ธรรมทั้งหลายที่มีเคยได้ยินได้ฟังมาก่อนว่า “อิทธิบาท (ข้อที่ ๑) คือดังนี้...ก็อิทธิบาท (ข้อที่ ๑) นั้น เป็นธรรมควรเจริญ...อิทธิบาท (ข้อที่ ๑) นั้น เราเจริญแล้ว...อิทธิบาท (ข้อ๒-๓-๔) คือดังนี้...ก็อิทธิบาท (ข้อ ๒-๓-๔) นั้น เป็นธรรมควรเจริญ...อิทธิบาท (ข้อ ๒-๓-๔) นั้น เราเจริญแล้ว”⁹³⁶

⁹³¹ ส.ม.๑๙/๘๙๕/๒๗๐

⁹³² ส.ม.๑๙/๙๐๘/๒๗๒

⁹³³ ส.ม.๑๙/๑๓๒๘-๙/๔๐๐-๑

⁹³⁴ ส.สพ.๑๘/๔๔๐/๒๘๙

⁹³⁵ ส.ม.๑๙/๗๙๖-๙/๒๓๙-๒๔๐ (ข้อนี้คือสติปัญญา ๔)

⁹³⁶ ส.ม.๑๙/๑๑๑๕-๑๑๒๒/๓๓๑-๒; อิทธิบาทข้อ ๑ คืออิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิและปรานสังขาร, ข้อ ๒ คือ อิทธิบาท ประกอบด้วยวิริยสมาธิและปรานสังขาร, ข้อ ๓ คืออิทธิบาทประกอบด้วยจิตตสมาธิและปรานสังขาร, ข้อ ๔ อิทธิบาทประกอบด้วย วิมังสาสมาธิและปรานสังขาร.

- “ภิกษุทั้งหลาย ก่อนแต่สัมโพธิ เมื่อยังไม่ตรัสรู้ เป็นนิพิตีสัตว์อยู่ เราได้มีความคิดว่า “โลกนี้ประสบความทุกข์ยากเสียนัก ย่อมเกิด แก่ ตาย จูติ และอุบัติ แต่ทั้งที่เป็นเช่นนั้น ก็หารู้จักนิสสรณะ (ธรรมเป็นที่สลัดออก, ภาวะหลุดรอดปลอดพ้น, ความเป็นอิสระ, ทางออก) แห่งทุกข์ คือชรามรณะนี้ไม่ เมื่อไรเล่า นิสสรณะแห่งทุกข์คือชรามรณะนี้ จักปรากฏ?”

“เราได้มีความคิดตั้งนี้ว่า “เมื่ออะไรมีอยู่หนอ ชรามรณะจึงมี, เพราะอะไรเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี?” เพราะโยนิโสมนสิการ เราก็มีความรู้ชัดจำเพาะลงไป (อภิสมัย) ด้วยปัญญาว่า “เมื่อชาติมีอยู่ ชรามรณะจึงมี, เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี...เมื่ออะไรมีอยู่หนอ ชาติจึงมี...เมื่ออะไรมีอยู่หนอ ภพจึงมี...อุปาทานจึงมี...ตัณหาจึงมี...เวทนาจึงมี...ผัสสะจึงมี...สฬายตนะจึงมี...นามรูปจึงมี...วิญญาณจึงมี? เพราะโยนิโสมนสิการ เราได้มีความรู้ชัดจำเพาะลงด้วยปัญญาว่า “เมื่อนามรูปมีอยู่ วิญญาณจึงมี, เพราะนามรูปเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี”.

“เราได้มีความคิดว่า “วิญญาณย่อมวกกลับ (เพียงแค่นี้) ไม่ผันเลยไปจากนามรูปได้; ด้วยเหตุผลเพียงเท่านั้น จึงเกิด แก่ ตาย จูติ หรืออุบัติ อันได้แก่ เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ, เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป, เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ, เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ..เวทนา...ตัณหา...อุปาทาน...ภพ...ชาติ...ชรามรณะ โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส; ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ จึงมีด้วยประการดังนี้;

“จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณ..ปัญญา..วิชา...แสงสว่าง เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่มีเคยได้ยินได้ฟังมาก่อนว่า ‘สมุทัย สมุทัย’ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เราได้มีความคิดตั้งนี้ว่า “เมื่ออะไรไม่มีหนอ ชรามรณะจึงไม่มี, เพราะอะไรดับ ชรามรณะจึงดับ”? เพราะโยนิโสมนสิการ เราได้มีความรู้ชัดจำเพาะลงไป (อภิสมัย) ด้วยปัญญาว่า “เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะก็ไม่มี, เพราะชาติดับ ชรามรณะจึงดับ...เมื่ออะไรไม่มีหนอ ชาติจึงไม่มี...เมื่ออะไรไม่มีหนอ ภพจึงไม่มี...อุปาทานจึงไม่มี...ตัณหาจึงไม่มี...เวทนาจึงไม่มี...ผัสสะจึงไม่มี...สฬายตนะจึงไม่มี...นามรูปจึงไม่มี...วิญญาณจึงไม่มี เพราะโยนิโสมนสิการ เราจึงได้มีความรู้ชัดจำเพาะลงไปด้วยปัญญาว่า เมื่อนามรูปไม่มี วิญญาณก็ไม่มี, เพราะนามรูปดับ วิญญาณจึงดับ”.

“เราได้มีความคิดว่า เราได้ับรรวมรรคาเพื่อความตรัสรู้แล้ว กล่าวคือ เพราะนามรูปดับ วิญญาณจึงดับ, เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ, เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ...ผัสสะ...เวทนา...ตัณหา...อุปาทาน...ภพ...ชาติ...ชรามรณะ โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสจึงดับ, ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ จึงมีด้วยประการดังนี้;

“จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณ...ปัญญา...วิชา...แสงสว่าง เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่มีเคยได้ยินได้ฟังมาก่อนว่า ‘นิโรธ นิโรธ’ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย...เราได้เห็นมรรคาเก่า หนทางเก่า ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าปางก่อนทั้งหลาย เคยเสด็จไปแล้ว...ได้แก่มรรคาของศีล ๘ ประการ อันประเสริฐนี้เอง กล่าวคือ สัมมาทิฏฐิ ๑, สัมมาสมาธิ...เราได้ดำเนินตามมรรคานั้น เมื่อเดินตามมรรคานั้น จึงได้รู้ชัดซึ่งชรามรณะ รู้ชัดซึ่งสมุทัยแห่งชรามรณะ รู้ชัดซึ่งนิโรธแห่งชรามรณะ รู้ชัดซึ่งปฏิบัติอันนำไปสู่นิโรธแห่งชรามรณะ...รู้ชัดซึ่งชาติ รู้ชัดซึ่งสมุทัยแห่งชาติ รู้ชัดซึ่งนิโรธแห่งชาติ รู้ชัดซึ่งปฏิบัติ อันนำไปสู่นิโรธแห่งชาติ ๑,๒ (ภพ อุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ สฬายตนะ นามรูป วิญญาณ) รู้

ชาติซึ่งสังขารทั้งหลาย รู้ชาติซึ่งสมุทัยแห่งสังขาร รู้ชาติซึ่งนิโรธแห่งสังขาร รู้ชาติซึ่งปฏิบัติอันนำไปสู่นิโรธแห่งสังขาร;

“ครั้นรู้ชัดความนั้นแล้ว จึงบอกแก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสิกา อุบาสิกาทั้งหลาย, พรหมจรรย์ (ชีวิตประเสริฐ=ไตรสิกขา=พระศาสนา) จึงเจริญแพร่หลาย แผ่ขยาย เป็นที่รู้ของพหูชน เป็นปึกแผ่น จนทวยะและมนุษย์ทั้งหลายประกาศกันได้เป็นอย่างดี”⁹³⁷

สำนวนแบบที่กล่าวสรุปการบรรลุอัสวัคชยญาณ หรืออรหัตตผล หรือปัญญาวิมุตติ ของสาวกหรือบุคคลทั่วไป ก็มีหลายสำนวน มีทั้งที่เหมือนหรือคล้ายอย่างนี้ และที่แปลกออกไปบ้าง แต่จะไม่ยกมาแสดงในที่นี้ เพราะเมื่อว่าโดยสาระสำคัญแล้ว ก็ลงในแนวเดียวกัน กล่าวคือ สภาวธรรมหรือสังขารธรรมทั้งหลายมักถูกแยกแยะออกเป็นส่วนย่อยในรูปต่างๆ ซึ่งโดยมากแยกออกเป็นชั้น ๕ หรืออายตนะ ๑๒ แล้วพิจารณาความจริงตามแนวไตรลักษณ์ คือ อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา มีมากแห่งที่เน้นเฉพาะแง่ที่เกี่ยวกับอัตตตาและภาวะที่เป็นอนัตตตา บางคราวก็สืบสาวความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยตามแนวปฏิจจสมุปบาท ถ้าพูดในแง่หลักปฏิบัติ ก็จะเป็นการกล่าวถึงหลักธรรมหมวดใดหมวดหนึ่งในพวกโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ⁹³⁸

สิ่งที่น่าสนใจมาก ทั้งสำหรับนักศึกษาหาความรู้ และนักศึกษาปฏิบัติ ก็คือสำนวนแบบที่บรรยายแนวการพิจารณา ซึ่งถ้าจับสาระได้ ก็จะเป็นประโยชน์ในการเจริญวิปัสสนาเป็นอย่างมาก ต่อไปนี้จะนำสำนวนแบบเหล่านั้นมาแสดงบางส่วนพอเป็นตัวอย่าง และขอให้ผู้ศึกษาจับสาระเอาเอง โดยไม่พึงติดในภาษา (ท่านกล่าวว่าแนวพิจารณาเหล่านี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้หลายแบบ ตามความเหมาะสมกับอัธยาศัยของบุคคล)⁹³⁹

สำนวนสามัญ: พิจารณาชั้น ๕

- “ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง; อริยสาวกผู้ได้วิชชา เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายติดแม้ในรูป...แม้ในเวทนา...แม้ในสัญญา...แม้ในสังขารทั้งหลาย...แม้ในวิญญาณ, เมื่อหายติด (นิพพิทา) ย่อมคลายออก (วิราคะ), เพราะคลายออก ย่อมหลุดพ้น; เมื่อหลุดพ้น ย่อมมีญาณว่า หลุดพ้นแล้ว; ย่อมรู้ชัดว่า ลึ้นเกิด จบมรรคาชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) เสรีจกภพนี้ ไม่มีกิจอื่นอีกเพื่อภาวะเช่นนี้

“ภิกษุทั้งหลาย รูป ปัจจัยบีบคั้นได้ (ทุกข์) เวทนา...สัญญา...สังขารทั้งหลาย...วิญญาณ ปัจจัยบีบคั้นได้...เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายติด ฯลฯ

“ภิกษุทั้งหลาย รูป ไม่เป็นตน (อนัตตา) เวทนา...สัญญา...สังขารทั้งหลาย...วิญญาณ ไม่เป็นตน...เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายติด ฯลฯ”⁹⁴⁰

ในการพิจารณาตามแนวของสำนวนนี้ คำว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อาจยกเอียงไปได้ต่างๆ ตามอัธยาศัย เช่น อาจเป็นว่า รูปเป็นมาร ฯลฯ เวทนามร้อนเป็นไฟหมดแล้ว ฯลฯ รูปเป็นสิ่งที่มีความเกิดเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา ฯลฯ⁹⁴¹

⁹³⁷ ส.น. ๑๖/๒๕๐-๒๕๓/๑๒๖-๑๓๐ (ตอนแรกมีใน ๑๖/๒๖/๑๑ ด้วย); ดูความต่างระหว่างพระพุทธเจ้ากับพระปัญญาวิมุตติ ใน ส.ช. ๑๗/๑๒๖/๘๑ ประกอบ

⁹³⁸ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิบิบาท ๔ อินทริย ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมืองค์ ๘

⁹³⁹ ดู ส.อ. ๒/๓๒๑

⁹⁴⁰ เช่น ส.ช. ๑๗/๓๙-๔๑/๒๗; แปลอย่างสำนวนแบบ: นิพพิทา = หน่าย, วิราคะ = คลายกำหนด; “ย่อมรู้ชัดว่า ลึ้นเกิด..” = ย่อมรู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ ไม่มีอีก

⁹⁴¹ ดู ส.ช. ๑๗/๑๓๓/๘๘; ๓๓๔/๒๑๗, ๓๗๗-๓๘๘/๒๓๙-๒๔๒

● “รูป...เวทนา...สัญญา...สังขารทั้งหลาย...วิญญาณ ไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นปัจจุบีบคั้นได้ (ทุกข์), สิ่งใดมีปัจจุบีบคั้นได้ สิ่งนั้นไม่เป็นตน (อนัตตา), สิ่งใดไม่เป็นตน สิ่งนั้นอริยสัจจะ พึงเห็นด้วยสัมมาปัญญา ตามเป็นจริงว่า ไม่ใช่ “นั่นของเรา” ไม่ใช่ “เราเป็นนั่น” ไม่ใช่ “นั่นเป็นตัวตนของเรา”; เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายติด ๑๓๗”⁹⁴²

● “ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เป็นตน (เวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย วิญญาณ ไม่เป็นตน), หากว่ารูป (เวทนา ๑๓๗ วิญญาณ) นี้ จักได้เป็นตนแล้วไซ้รูป ๑๓๗ ก็ต้องไม่เป็นไปเพื่อความซบซึ้ง (อาพาธ) และก็พึงได้ (ตามความประสงค์) ในรูป ๑๓๗ ว่า ขอรูป ๑๓๗ ของเรา จงเป็นอย่างนี้ ขอรูป ๑๓๗ ของเรา จงอย่าได้เป็นอย่างนี้; แต่เพราะรูป ๑๓๗ ไม่เป็นชัฏตา ฉะนั้น รูป ๑๓๗ จึงเป็นไปเพื่อความซบซึ้ง และบุคคลก็ไม่ได้ (ตามความประสงค์) ในรูป ๑๓๗ ว่า ขอรูป ๑๓๗ ของเรา จงเป็นอย่างนี้ ขอรูป ๑๓๗ ของเรา อย่าได้เป็นอย่างนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เธอเข้าใจอย่างไร: รูป (เวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย วิญญาณ) เที่ยงหรือไม่เที่ยง?” (ไม่เที่ยง...) “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นภาวะบีบคั้น (ทุกข์) หรือเป็นภาวะคล่องสบาย (สุข)?” (เป็นภาวะบีบคั้น...) “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง ถูกปัจจุบีบคั้น มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะมองเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา?” (ไม่ควร...)

“เพราะฉะนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย รูป (เวทนา ๑๓๗ วิญญาณ) อย่างหนึ่งอย่างใด ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน...รูปทั้งปวงนั้น พึงเห็นด้วยสัมมาปัญญา ตามเป็นจริงว่า ไม่ใช่ “นั่นของเรา”, ไม่ใช่ “เราเป็นนั่น”, ไม่ใช่ “นั่นเป็นตัวตนของเรา”; เมื่อมองเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายติด ๑๓๗”⁹⁴³

● “รูป (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) อย่างหนึ่งอย่างใด ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ทั้งไกลทั้งใกล้ ภิกษุย่อมมองดูรูป (เวทนา ๑๓๗ วิญญาณ) นั้น ย่อมพินิจ ย่อมตรองดูโดยแยบคาย, เมื่อเธอมองดู พินิจ ตรองดูโดยแยบคาย ย่อมปรากฏแต่สิ่งที่ว่างเปล่า หากแก่นสารมิได้เลย, แก่นสารในรูป (เวทนา ๑๓๗ วิญญาณ) จะพึงมีได้อย่างไร; เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายติด ๑๓๗”⁹⁴⁴

● “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุมองเห็นรูป (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) ที่ไม่เที่ยงนั้นแหละ ว่า ไม่เที่ยง, ความเห็นของเธอนั้นเป็นสัมมาทิวฐิ, เมื่อมองเห็นถูกต้อง ย่อมหายติด, เพราะลึ้นนันทิ ก็ลึ้นราคะ, เพราะลึ้นราคะ ก็ลึ้นนันทิ, เพราะลึ้นนันทิและราคะ จิตก็หลุดพ้น เรียกว่าหลุดพ้นด้วยดี”⁹⁴⁵

● “ภิกษุทั้งหลาย จงพิจารณาโดยแยบคายซึ่งรูป (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ), จงเห็นคล้อยตามที่เป็นจริง ซึ่งอนิจจตาแห่งรูป (เวทนา ๑๓๗ วิญญาณ); เมื่อพิจารณาโดยแยบคาย...เมื่อเห็นคล้อยตามที่เป็นจริง ย่อมหายติดในรูป (เวทนา ๑๓๗ วิญญาณ); เพราะลึ้นนันทิ ก็ลึ้นราคะ, เพราะลึ้นราคะ ก็ลึ้นนันทิ, เพราะลึ้นนันทิและราคะ จิตก็หลุดพ้น เรียกว่าหลุดพ้นด้วยดี”⁹⁴⁶

⁹⁴² เช่น ส.ข.๑๗/๔๒/๒๘; ๑๕๒/๑๐๑; คำว่า “นั่นของเรา” ฯลฯ แปลตามแบบว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา

⁹⁴³ ส.ข.๑๗/๑๒๗-๓/๘๒-๘๕

⁹⁴⁴ ส.ข.๑๗/๒๔๒-๒๔๖/๑๗๑-๑๗๔

⁹⁴⁵ ส.ข.๑๗/๑๐๓/๖๓

⁹⁴⁶ ส.ข.๑๗/๑๐๔/๖๔

สำนวนสามัญ: พิจารณาอายตนะ และธรรมอื่นที่เกี่ยวข้อง

- “ภิกษุทั้งหลาย ตา...หู...จมูก...ลิ้น...กาย...ใจ ไม่เที่ยง; เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายติด ๆต... ตา...หู...จมูก...ลิ้น...กาย...ใจ บังคับบีบคั้นได้; เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายติด ๆต... ตา...หู...จมูก...ลิ้น...กาย...ใจ ไม่เป็นตน; เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายติด ๆต... รูป...เสียง...กลิ่น...รส...โณภูฐัพพะ...ธรรมารมณฺ์ ไม่เที่ยง...บังคับบีบคั้นได้...ไม่เป็นตน; เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายติด ๆต...”⁹⁴⁷

ในการพิจารณาตามแนวของสำนวนนี้ คำว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อาจยกเยื้องไปได้ต่างๆ ตามอัธยาศัย เช่น อาจเป็นว่า จักขุมืดไปหมดแล้ว ตาร้อนเป็นไฟไปแล้ว หรือว่าตาเป็นสิ่งที่มีความเลื่อมได้เป็นธรรมดา ดังนี้ เป็นต้น⁹⁴⁸

- “ภิกษุทั้งหลาย ตา...หู...จมูก...ลิ้น...กาย...ใจ ไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นบังคับบีบคั้นได้, สิ่งใดบังคับบีบคั้นได้, สิ่งนั้นไม่เป็นตน; สิ่งใดไม่เป็นตน สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยสัมมาปัญญา ตามเป็นจริงว่า ไม่ใช่ “นั่นของเรา” ไม่ใช่ “เราเป็นนั่น” ไม่ใช่ “นั่นคือตัวตนของเรา; เมื่อเห็นอย่างนี้ ย่อมหายติด ๆต...”

“ภิกษุทั้งหลาย รูป...เสียง...กลิ่น...รส...โณภูฐัพพะ...ธรรมารมณฺ์ ไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นบังคับบีบคั้นได้, สิ่งใดบังคับบีบคั้นได้ สิ่งนั้นไม่เป็นตน; สิ่งใดไม่เป็นตน สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยสัมมาปัญญา ตามเป็นจริงว่า ไม่ใช่ “นั่นของเรา” ไม่ใช่ “เราเป็นนั่น” ไม่ใช่ “นั่นคือตัวตนของเรา; เมื่อเห็นอย่างนี้ ย่อมหายติด ๆต...”⁹⁴⁹

- “นี่ณะภิกษุ เธอเข้าใจอย่างไร: ตา (หู จมูก ลิ้น กาย ใจ, จักขุวิญญาน โสตริวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน มโนวิญญาน, จักขุสัมผัส ๆต... มโนสัมผัส, เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย...เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย จะเป็นสุขหรือทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ก็ตาม⁹⁵⁰ เป็นของเที่ยงหรือไม่เที่ยง?” (ไม่เที่ยง...) “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นภาวะบีบคั้น (ทุกข์) หรือเป็นภาวะคล่องสบาย (สุข)?” (เป็นภาวะบีบคั้น...) “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง ถูกบังคับบีบคั้น มีความแปรปรวนไปได้เป็นธรรมดา ควรหรือที่จะมองเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา?” (ไม่ควรเลย...) เมื่อมองเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายติด ๆต...”⁹⁵¹

- “ภิกษุทั้งหลาย ตา (หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) เป็นสิ่งไม่เที่ยง, แม้สิ่งที่เป็เหตุเป็นปัจจัยให้ ตา (หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) เกิดขึ้น ก็เป็นสิ่งไม่เที่ยง, ตา (หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) ซึ่งเกิดขึ้น จากสิ่งที่ไม่เที่ยง จักเป็นของเที่ยงได้แต่ที่ไหน.

⁹⁴⁷ ส.สพ.๑๘/๒๗๙-๒๘๔/๑๙๔-๕

⁹⁴⁸ ดู ส.สพ.๑๘/๓๑-๓๒/๒๓-๒๖; ๓๖-๕๕/๓๒-๓๕

⁹⁴⁹ ส.สพ.๑๘/๑-๖/๑-๓; สำนวนแบบเดียวกันนี้ แต่เพิ่มถ้อยคำบางอย่างแทรกเข้ามา ยกเยื้องออกไปเล็กน้อย มีอีกหลายสำนวน พึงดู ส.สพ.๑๘/๒๖๓-๒๗๘/๑๙๐-๑๙๔; ใน ส.สพ.๑๘/๓๐๔/๒๑๒ ขยายออกไปจาก อายตนะ ๑๒ ถึง วิญญาน ๖ สัมผัส ๖ และเวทนาที่เป็นสุข ทุกข์ อทุกข์มสุข

⁹⁵⁰ ที่ตรัสแก่พระราหู เปลี่ยนข้อความก่อนที่ว่า “เวทนาที่เกิดขึ้น...หรือไม่สุขไม่ทุกข์ก็ตาม” เป็น “แม้สิ่งใดที่เกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัส ฯลฯ เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย จะจัดเป็นเวทนา จัดเป็นสัญญา จัดเป็นสังขาร จัดเป็นวิญญานก็ตาม”, ส.สพ.๑๘/๑๘๘/๑๓๓

⁹⁵¹ ส.สพ.๑๘/๓๑/๕๕; ที่ยกเยื้องแปลกไปจากนี้เล็กน้อย เช่น ส.สพ.๑๘/๓๕/๓๐; ๖๕/๔๑; ๘๕/๕๒; ๘๗/๕๔; ๑๐๓/๖๘; ๑๑๘/๘๐; ๒๓๕/๑๖๙

“ตา (หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) เป็นสิ่งที่ปัจจัยบีบคั้นได้...ไม่เป็นตัวเป็นตน, แม้อสิ่งที่เป็นเหตุ เป็นปัจจัยให้ตา (หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) เกิดขึ้น ก็เป็นสิ่งที่ปัจจัยบีบคั้นได้...ไม่เป็นตัวเป็นตน, ตา (หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) ซึ่งเกิดจากสิ่งที่ปัจจัยบีบคั้นได้...เกิดจากสิ่งที่ไม่เป็นตัวเป็นตน จัก เป็นสุข...จักเป็นอิตตาได้แต่ที่ไหน; เมื่อมองเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายติด ๆ ๗๗

“รูป...เสียง...กลิ่น...รส...โณภูฐัพพะ...ธรรมารมณฺ์ (ก็เป็นเช่นเดียวกัน); เมื่อมองเห็นอยู่ อย่างนี้ ย่อมหายติด ๆ ๗๗”⁹⁵²

● “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุมองเห็นตา (หู จมูก ลิ้น กาย ใจ, รูป เสียง กลิ่น รส โณภูฐัพพะ ธรรมารมณฺ์) ที่ไม่เที่ยงนั้นแหละ ว่าไม่เที่ยง, ความเห็นของเขานั้น เป็นสัมมาทิฐิ, เมื่อเห็น ถูกต้อง ย่อมหายติด, เพราะลึ้นนันทิ ก็ลึ้นราคะ, เพราะลึ้นราคะ ก็ลึ้นนันทิ, เพราะลึ้นนันทิ และราคะ จิตก็หลุดพ้น เรียกว่าหลุดพ้นด้วยดี”⁹⁵³

● “ภิกษุทั้งหลาย จงพิจารณาโดยแยกกายซึ่ง ตา (หู ๆ ๗๗ ธรรมารมณฺ์) จงเห็นคล้ายไปตาม ความเป็นจริง ซึ่งอนิจจาตา แห่งตา (หู ๆ ๗๗ ธรรมารมณฺ์); เมื่อพิจารณาโดยแยกกาย เมื่อเห็น คล้ายไปตามความเป็นจริง ย่อมหายติดในตา (หู ๆ ๗๗ ธรรมารมณฺ์); เพราะลึ้นนันทิ ก็ลึ้นราคะ, เพราะลึ้นราคะ ก็ลึ้นนันทิ, เพราะลึ้นนันทิและราคะ จิตก็หลุดพ้น เรียกว่าหลุดพ้นด้วยดี”⁹⁵⁴

● (ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามว่า เมื่อภิกษุรู้ อยู่ เห็นอยู่อย่างไร จึงจะละอวิชชาได้ วิชชาจึงจะ เกิดขึ้น, ตรัสตอบว่า) เมื่อภิกษุรู้ อยู่ เห็นอยู่ ซึ่งตา (หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส โณภูฐัพพะ ธรรมารมณฺ์ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ และเวทนาที่เป็นสุข ทุกข์ อทุกขมสุข) โดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละอวิชชาได้ วิชชาย่อมเกิดขึ้น”⁹⁵⁵

● (ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามว่า เมื่อภิกษุรู้ อยู่ เห็นอยู่อย่างไร จึงจะละอวิชชาได้ วิชชาจึงจะ เกิดขึ้น, ตรัสตอบว่า) ภิกษุมีสุตะ (ได้เล่าเรียนหรือสดับมา) ว่า “ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น” (สัพเพ ธมมา นาลํ อภินเวสเย) ข้อที่ว่า ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นนี้ ย่อมเป็น (เพียง) สุตะ ของเขา; เขาเรียนรู้ (อภิญญา) ธรรมทุกอย่าง, ครั้นเรียนรู้ธรรมทุกอย่างแล้ว ย่อมรู้จัก (ปริญา) ธรรมทุกอย่าง, ครั้นรู้จักธรรมทุกอย่างแล้ว ย่อมมองเห็นนิमित (สิ่งที่กำหนดหมาย หรือภาพของสิ่งทั้งหลาย) ทั้งปวง โดยนัยอื่น (=มองเห็นต่างไปจากที่เคยมองเห็นเมื่อมีความ ยึดมั่น) คือ เห็นตาโดยนัยอื่น เห็นรูปทั้งหลายโดยนัยอื่น เห็นเสียง (อาตนะอีก ๘ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ และเวทนาที่เป็นสุข ทุกข์ อทุกขมสุข) โดยนัยอื่น; เมื่อภิกษุรู้ อยู่ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมละอวิชชาได้ วิชชาย่อมเกิดขึ้น”⁹⁵⁶

⁹⁵² ส.สพ.๑๘/๒๒๑-๖/๑๖๓-๕

⁹⁵³ ส.สพ.๑๘/๒๔๕/๑๗๙

⁹⁵⁴ ส.สพ.๑๘/๒๔๗/๑๗๙

⁹⁵⁵ ส.สพ.๑๘/๔๕/๖๑; ที่ยกย่องแปลกไปจากนี้เล็กน้อย เช่น ส.สพ.๑๘/๕๖-๖๒/๓๗-๓๘

⁹⁵⁶ ส.สพ.๑๘/๓๖/๖๒, อภิญญา = รู้จำเพาะ, รู้เจาะลงไป, รู้กับตัว, รู้ด้วยประสบการณ์ตรง; ปริญา = รู้รอบด้านของสิ่งนั้นๆ, รู้ตรง ตามสภาพของสิ่งนั้นๆ, รู้จักสิ่งนั้นตามลักษณะและคุณสมบัติต่างๆ ของมัน.

สำนวนแบบสืบค้น

● “ภิกษุทั้งหลาย เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะอาศัยอะไร จึงเกิดสุขทุกข์ขึ้นภายใน?...เมื่อรูปมีอยู่ เพราะอาศัยรูป จึงเกิดสุขทุกข์ขึ้นภายใน; เมื่อเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ มีอยู่ เพราะอาศัยเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ จึงเกิดสุขทุกข์ขึ้นภายใน

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย เข้าใจอย่างไร: รูป (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) เทียงหรือไม่เทียง?” (ไม่เทียง...) “ก็สิ่งใดไม่เทียง สิ่งนั้นเป็นภาวะบีบคั้น หรือคล่องสบาย?” (เป็นภาวะบีบคั้น...) “ก็สิ่งใดไม่เทียง เป็นภาวะบีบคั้น มีความปรวนแปรไปได้เป็นธรรมดา, ไม่อาศัยสิ่งนั้น จะพึงเกิดสุขทุกข์ขึ้นภายในได้หรือ?” (ไม่ได้เลย...); เมื่อมองเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายติด ๆล๑”⁹⁵⁷

สำนวนแบบนี้ ยังมีข้อความยกเยื้องออกไปอีกหลายอย่าง ซึ่งแสดงว่า ความยึดถืออดีต ลักกายทิฐิ และมิจฉาทิฐิต่างๆ หลายอย่าง เกิดขึ้นเพราะความถือมั่นเห็นผิดในขั้นที่ ๕ อย่างนี้⁹⁵⁸

● “ภิกษุทั้งหลาย ธรรม เราแสดงไว้แล้วโดยวิจัย คือ แสดงสติปัฏฐาน ๔...สัมมปธาน ๔...อิทธิบาท ๔...อินทรี ๕...พละ ๕...โพชฌงค์ ๗...มรรคมีองค์ ๘ โดยวิจัย...แต่กระนั้น ก็ยังมีภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ เกิดความปริวิตกแห่งใจขึ้นว่า เมื่อรู้้อย่างไร เห็นอย่างไรหนอ อาตวจะจึงจะมีแต่สิ้นไปเรื่อย ๆ... ”

“ปุถุชน ผู้มิได้รับการศึกษา (อวินิต)...ย่อมเห็นคล้อยรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร... วิญญาณ โดยความเป็นอัตตา, การเห็นคล้อยไปดังนี้ เป็นสังขาร; ก็สังขารนั้นมีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นสมุทัย เกิดจากอะไร มีแหล่งอะไร?

“สังขารนั้นเกิดจากตัณหา ที่เกิดขึ้นแก่ปุถุชนผู้มิได้เรียนรู้ (อัสสุตะ) ซึ่งถูกเวทนาอันเนื่องมาแต่อริขาสัมผัส (การรับรู้ด้วยอริขาส) กระทบเอา; โดยนัยนี้แล แม้สังขารนั้นก็จึงเป็นของไม่เทียง เป็นของปรุงแต่ง (สังขตะ) อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น (ปฏิจจสมุปบัน), แม้ตัณหา... เวทนานั้น...ผัสสะ (การรับรู้) นั้น...อริขานั้น ก็ไม่เทียง เป็นของปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น, เมื่อรู้ เมื่อมองเห็นอยู่อย่างนี้แล อาตวจะจึงจะมีแต่ความสิ้นไปเรื่อย ๆ”⁹⁵⁹

● “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุมีสติ (คือปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔) มีสัมปชัญญะ (คือสร้างสัมปชัญญะ ในการยืน เดิน นั่ง นอน กิน ดื่ม พุด เป็นต้น) ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยวอยู่อย่างนี้ ถ้าเกิดเวทนาที่เป็นสุขขึ้น เธอก็รู้ชัดอย่างนี้ว่า “เวทนาที่เป็นสุขนี้ เกิดขึ้นแล้วแก่เรา, ก็แล เวทนานั้นอาศัยปัจจัยจึงเกิดขึ้น มิใช่ไม่อาศัยอะไรเลย, อาศัยอะไร ก็อาศัยกายนี้เอง, ก็กายนี้ เป็นของไม่เทียง เป็นของปรุงแต่ง อาศัยเหตุเกิดขึ้น, แล้วสุขเวทนา ซึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยกายที่ไม่เทียง เป็นของปรุงแต่ง เป็นปฏิจจสมุปบันธรรมอยู่แล้ว จักเป็นของเทียงได้แต่ที่เห็น; เธอมองเห็นความเป็นสิ่งไม่เทียง ความเสื่อมสิ้นไป ความจางหาย ความดับ ความสลัดออกไป ทั้งในกาย และในสุขเวทนาอยู่, เมื่อเธอมองเห็น...(อย่างนี้) ราคะลูษย์ที่มีในกาย และในสุขเวทนา ก็จะถูกกละเสียได้”

⁹⁵⁷ ส.ข.๑๗/๓๔๖-๗/๒๒๑,
⁹⁵⁸ ส.ข.๑๗/๓๔๘-๓๖๓/๒๒๑-๒๒๘
⁹⁵⁹ ส.ข.๑๗/๑๗๓/๑๖๖; ข้อความก่อนหน้าว่า “มองเห็นรูป...โดยความเป็นอัตตา” ยังมีการเปลี่ยนยกเยื้องไปอีกหลายอย่าง ดู ส.ข.๑๗/๑๗๕-๑๘๑/๑๑๗-๑๒๑

“เมื่อภิกษุผู้มีสติ มีสัมปชัญญะ...อยู่อย่างนี้ ถ้าเกิดเวทนาที่เป็นทุกข์ขึ้น เขาก็รู้ชัด... ปฏิฆานุสัยที่มีในกาย และในทุกข์เวทนา ก็จะถูกละเสียได้

“เมื่อภิกษุผู้มีสติ มีสัมปชัญญะ...อยู่อย่างนี้ ถ้าเกิดเวทนาที่ไม่ทุกข์ไม่สุขขึ้น เขาก็รู้ชัด... อวิชชานุสัยที่มีในกาย และในอทุกข์ขมสุขเวทนา ก็จะถูกละเสียได้”⁹⁶⁰

ตัวอย่างธรรมที่พิจารณาได้ทุกระดับ

● พระมหาโกฏิฐิตะ: ท่านสารีบุตร ภิกษุผู้มีศีล ควริโยนิโสมนสิการธรรมจำพวกไหน?

พระสารีบุตร: ท่านโกฏิฐิตะ ภิกษุผู้มีศีล ควริโยนิโสมนสิการอุปาทานชั้นที่ ๕ โดยอาการที่เป็นของไม่เที่ยง เป็นของที่ปัจจัยบีบคั้นได้ (ทุกข์) เป็นตั้งโรค (ซึ่งต้องคอยดูแล) เป็นตั้งผี เป็นตั้งลูกศร เป็นสิ่งคอยก่อความเดือดร้อน เป็นที่ทำให้ชังชัดไม่สบาย เป็นตั้งคนพวกฝ่ายอื่น เป็นสิ่งที่จะต้องแตกสลาย เป็นของว่างเปล่า ไม่มีสาระจริง ไม่เป็นอึดตา...มีฐานะเป็นไปได้ที่เมื่อภิกษุผู้มีศีล โยนิโสมนสิการอุปาทานชั้นที่ ๕ เหล่านี้ โดยอาการที่เป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ จะพึงประจักษ์แจ้งโสดาปัตติผล

พระมหาโกฏิฐิตะ: ภิกษุโสดาบันละท่าน ควริโยนิโสมนสิการธรรมจำพวกไหน?

พระสารีบุตร: แม้ภิกษุที่เป็นโสดาบัน ก็ควริโยนิโสมนสิการอุปาทานชั้นที่ ๕ เหล่านี้ โดยอาการที่เป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ มีฐานะเป็นไปได้ที่เมื่อภิกษุโสดาบันโยนิโสมนสิการ...(อย่างนี้) จะพึงประจักษ์แจ้งสกทาคามีผล

พระมหาโกฏิฐิตะ: ภิกษุสกทาคามีละท่าน ควริโยนิโสมนสิการธรรมจำพวกไหน?

พระสารีบุตร: แม้ภิกษุที่เป็นสกทาคามี ก็ควริโยนิโสมนสิการอุปาทานชั้นที่ ๕ เหล่านี้ โดยอาการที่เป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ มีฐานะเป็นไปได้ที่เมื่อภิกษุสกทาคามีโยนิโสมนสิการ...(อย่างนี้) จะพึงประจักษ์แจ้งอนาคามีผล

พระมหาโกฏิฐิตะ: ภิกษุอนาคามีละท่าน ควริโยนิโสมนสิการธรรมจำพวกไหน?

พระสารีบุตร: แม้ภิกษุที่เป็นอนาคามี ก็ควริโยนิโสมนสิการอุปาทานชั้นที่ ๕ เหล่านี้ โดยอาการที่เป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ มีฐานะเป็นไปได้ที่เมื่อภิกษุอนาคามีโยนิโสมนสิการ...(อย่างนี้) จะพึงประจักษ์แจ้งอรหัตตผล

พระมหาโกฏิฐิตะ: พระอรหันต์ละท่าน ควริโยนิโสมนสิการธรรมจำพวกไหน?

พระสารีบุตร: แม้พระอรหันต์ก็ควริโยนิโสมนสิการอุปาทานชั้นที่ ๕ เหล่านี้แหละ โดยอาการที่เป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ, พระอรหันต์ไม่มีกิจซึ่งจะต้องทำยิ่งขึ้นไปอีก หรือจะต้องสั่งสมกิจที่กระทำไว้แล้ว (ก็จริง) ก็แต่ว่าธรรมเหล่านี้ เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปได้เพื่ออิทธิธรรม-สุขวิหาร (การมีที่พำนักใจอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน) และเป็นไปเพื่ออสติสัมปชัญญะ”⁹⁶¹

⁹⁶⁰ ส.สพ.๑๘/๓๗๗/๒๖๑

⁹⁶¹ ส.ช.๑๗/๓๑๐-๓๑๔/๒๐๓-๒๐๕; สูตรถัดไปคือ ส.ช.๑๗/๓๑๕-๓๑๗/๒๐๕-๒๐๖ ก็มีเนื้อความเหมือนกัน แต่เปลี่ยนคำว่า “ผู้มีศีล” ในตอนแรก เป็น “ผู้มีสุตะ”; ใน ส.ม.๑๙/๑๒๗๒-๕/๓๗๒ ว่าทั้งพระเสขะ และพระอเสขะ ควรใช้สติปัญญา ๔ เป็นวิหารธรรม; ธรรมที่ตามปกติเป็นข้อปฏิบัติสำหรับพระเสขะ (และแม้ต่ำกว่าเสขะ) แต่ใช้เพื่ออิทธิธรรมสุขวิหารและอสติสัมปชัญญะสำหรับพระอรหันต์ ก็คือฉน ๔ (เช่น ม.อ.๑๔/๑๐๐/๘๕ และพึงดู ที.ป.๑๑/๒๓๓/๒๓๓; อ.จ.๒๑/๔๑/๕๗; อ.น.๒๒/๓๐๐/๓๖๑) ภายคตาสติที่ตรัสไว้ท่านเองนี้ (ดู อ.อ.๒๐/๒๒๖/๕๖)

สำนวนแนววิปัสสนา แสดงความแตกต่างระหว่างพระอริยบุคคลหลายระดับ⁹⁶²

ก. พระเสขะ กับ พระอรหันต์

● พระสารีบุตร: ท่านอนุรุทธ เรียกกันว่า พระเสขะ พระเสขะ, ด้วยเหตุผลเพียงไหน จึงเป็นพระเสขะ?

พระอนุรุทธ: เพราะเจริญสติปัฏฐาน ๔ ได้แล้วบางส่วน จึงเป็นพระเสขะ

พระสารีบุตร: ท่านอนุรุทธ เรียกกันว่า พระอเสขะ พระอเสขะ, ด้วยเหตุผลเพียงไหน จึงเป็นพระอเสขะ?

พระอนุรุทธ: เพราะเจริญสติปัฏฐาน ๔ ได้เต็มบริบูรณ์ จึงเป็นพระอเสขะ⁹⁶³

● “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวว่า ภิกษุทั้งหมดทุกรูป มีกิจที่ต้องกระทำด้วยความไม่ประมาท ในผัสสสายตนะ (อายตนะสำหรับรับรู้) ทั้ง ๖ และเราก็ไม่ได้กล่าวว่า ภิกษุทั้งหมดทุกรูป ไม่มีกิจที่จะต้องทำด้วยความไม่ประมาท ในผัสสสายตนะทั้ง ๖

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่าใดเป็นอรหันต์ ลีนอาสวะแล้ว...หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ถูกถ่วง, สำหรับภิกษุเหล่านั้น เรากล่าวว่า ไม่มีกิจที่ต้องทำด้วยความไม่ประมาทในผัสสสายตนะทั้ง ๖;

“ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะกิจที่ต้องทำด้วยความไม่ประมาท อันภิกษุเหล่านั้นทำเสร็จแล้ว, ภิกษุเหล่านั้น เป็นผู้ไม่อาจเป็นไปได้ที่จะประมาท

“ส่วนภิกษุเหล่าใด เป็นเสขะ ยังไม่บรรลุนิพพาน ยังปรารถนาอยู่ซึ่งธรรมอันเป็นโยค-เกษม⁹⁶⁴ ที่ยอดเยี่ยม, สำหรับภิกษุเหล่านั้น เรากล่าวว่า มีกิจที่ต้องทำด้วยความไม่ประมาท ในผัสสสายตนะทั้ง ๖;

“ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะว่า รูปทั้งหลาย ที่พึงรู้แจ้งด้วยจักขุ...เสียง...กลิ่น...รส... โผฏฐัพพะ...ธรรมารมณฺ์ทั้งหลาย ที่พึงรู้แจ้งด้วยใจ ย่อมมีทั้งที่รื่นรมย์ใจบ้าง ไม่รื่นรมย์ใจบ้าง, รูป ฯลฯ ธรรมารมณฺ์ทั้งหลายเหล่านั้น ถูกต้อง (รับรู้เข้ามา) แล้วฯ ย่อมครอบงำจิตของภิกษุ (ผู้ไม่ประมาท) ไม่ได้; เพราะการที่จิตไม่ถูกครอบงำ ก็เป็นอันได้เริ่มระดมความเพียรไม่ย่อหย่อน สติก็กำกับอยู่ ไม่เผลอ กายก็เอนคลายสงบ ไม่กระสับกระส่าย จิตที่ตั้งมั่นมีอารมณ์เดียว; เราจึงเห็นผลแห่งความไม่ประมาทตั้งนี้แล จึงกล่าวสำหรับภิกษุเหล่านั้นว่า มีกิจที่ต้องกระทำด้วยความไม่ประมาท ในผัสสสายตนะทั้ง ๖”⁹⁶⁵

● มีอยู่นะ ภิกษุทั้งหลาย ปริยาย⁹⁶⁶ ที่เมื่อได้อาศัยแล้ว ภิกษุเสขะ ดำรงอยู่ในเสขภูมิ ก็รู้ชัดได้ว่า “เราเป็นเสขะ”, ภิกษุอเสขะ ดำรงอยู่ในอเสขภูมิ ก็รู้ชัดได้ว่า “เราเป็นอเสขะ”...

ในข้อนี้ ภิกษุเสขะ ดำรงอยู่ในเสขภูมิ ย่อมรู้ชัดว่า ทุกข์คือตั้งนี้...ทุกข์สมุทัยคือตั้งนี้...ทุกข์นิโรธคือตั้งนี้...ปฏิบัติให้ถึงทุกข์นิโรธคือตั้งนี้; นี่ก็เป็นปริยายหนึ่งที่เมื่อได้อาศัยแล้ว ภิกษุเสขะ ดำรงอยู่ในเสขภูมิ ย่อมรู้ชัดว่า “เราเป็นเสขะ”

⁹⁶² ดูตอนว่าด้วยประเภทและระดับของผู้บรรลุนิพพาน ที่ผ่านมาแล้วด้วย
⁹⁶³ ส.ม.๑๙/๗๘๒-๔/๒๓๓-๔
⁹⁶⁴ ภาวะปลอดภัยจากกิเลสซึ่งผูกที่ยึดมั่นไว้กับภพ หรือภาวะปลดแอก หมายถึงอรหัตตภาวะ คือความเป็นพระอรหันต์ ใช้ในภาษาสามัญ หมายถึงความปลอดภัยโปร่งโล่งใจ หรือความหลุดรอดปลอดภัย
⁹⁶⁵ ส.สพ.๑๘/๒๑๓/๑๕๗
⁹⁶⁶ ปริยาย = แนววิธี ช่องทาง นัยอ้อม แง่แห่งเหตุผล

“อีกประการหนึ่ง ภิกษุเสาะ ย่อมพิจารณาตั้งนี้ว่า “สมณะหรือพรหมณ์อื่น ภายนอกจากธรรมวินัยนี้ มีบ้างไหมหนอ ที่แสดงธรรม ซึ่งจริง แท้ แน่ (ตณะ) เหมือนดังพระผู้มีพระภาค?”; เธอย่อมรู้ชัดตอย่างนี้ว่า “สมณะหรือพรหมณ์อื่น ภายนอกจากธรรมวินัยนี้ ไม่มีเลยหนอ ที่แสดงธรรม ซึ่งจริง แท้ แน่ เหมือนดังพระผู้มีพระภาค”; นี่ก็เป็นปริยายหนึ่ง...

“อีกประการหนึ่ง ภิกษุเสาะ ย่อมรู้ชัดซึ่งอินทรีทั้ง ๕ คือ สัทอินทรี วิริยอินทรี สตินทรี สมานินทรี ปัญญินทรี; อินทรีทั้ง ๕ มีสิ่งใดเป็นคติ มีสิ่งใดเป็นจุดสูงสุด มีสิ่งใดเป็นผล มีสิ่งใดเป็นจุดหมาย เธอสัมผัสด้วย(นาม)กายยังไม่ได้ เป็นแต่เห็นปรุโปร่งด้วยปัญญา; นี่เป็นปริยายหนึ่ง...รู้ชัดได้ว่า “เราเป็นเสาะ”...

“ในข้อนี้ ภิกษุเสาะ ย่อมรู้ชัดอินทรีทั้ง ๕ คือ สัทอินทรี วิริยอินทรี สตินทรี สมานินทรี ปัญญินทรี, อินทรีทั้ง ๕ มีสิ่งใดเป็นคติ มีสิ่งใดเป็นจุดสูงสุด มีสิ่งใดเป็นผล มีสิ่งใดเป็นจุดหมาย เธอสัมผัสด้วย(นาม)กาย และเห็นปรุโปร่งด้วยปัญญา; นี่ก็เป็นปริยายหนึ่ง ที่เมื่อได้ค้ายแล้ว ภิกษุเสาะ ดำรงอยู่แล้วในอเสขภูมิ ย่อมรู้ชัดว่า “เราเป็นอเสาะ”

“อีกประการหนึ่ง ภิกษุเสาะ ย่อมรู้ชัดซึ่งอินทรีทั้ง ๖ คือ จักขุอินทรี โสตินทรี ฆานินทรี ชิวหินทรี กายินทรี มนินทรี, เธอรู้ชัดว่า “อินทรีทั้ง ๖ เหล่านี้แล จักดับไปหมดสิ้น โดยประการทั้งปวง ไม่เหลืออยู่เลย และอินทรี ๖ เหล่าอื่น ก็จักไม่เกิดขึ้น ณ ที่ไหนๆ เลย”; นี่ก็เป็นปริยายหนึ่ง ที่...รู้ชัดว่า “เราเป็นอเสาะ”⁹⁶⁷

● “สารีบุตร บุคคลมองเห็นด้วยสัมผัสมาปัญญา ตามเป็นจริงว่า นี่คือน้ำที่เกิดมี⁹⁶⁸, ครั้นเห็น (ตั้งนั้น) แล้ว ก็เป็นผู้ปฏิบัติ เพื่อหายติด เพื่อหมดใคร่ เพื่อความดับแห่งสิ่งที่เกิดมีนั้น; เขามองเห็นด้วยสัมผัสมาปัญญา ตามเป็นจริงว่า สิ่งที่เกิดมีนั้น เกิดมีได้เพราะสิ่งนั้นๆ เป็นอาหาร; ครั้นเห็น (ตั้งนั้น) แล้ว ก็เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความหายติด เพื่อความหมดใคร่ เพื่อความดับแห่งสิ่งที่เกิดมีเพราะอาหาร, เขามองเห็นด้วยสัมผัสมาปัญญา ตามเป็นจริงว่า เพราะสิ่งที่เห็น อาหารนั้นๆ ดับไป สิ่งที่เกิดมี ก็ย่อมมีความดับไปเป็นธรรมดา; ครั้นเห็น (ตั้งนั้น) แล้ว ก็เป็นผู้ปฏิบัติ เพื่อความหายติด เพื่อความหมดใคร่ เพื่อความดับไป แห่งสิ่งที่มีความดับเป็นธรรมดา; อย่างนี้แลเป็นเสาะ

“สารีบุตร อย่างไรละ จึงจะเป็นสังขตธรรม⁹⁶⁹? บุคคลมองเห็นด้วยสัมผัสมาปัญญา ตามเป็นจริงว่า นี่คือน้ำที่เกิดมี; ครั้นเห็น (ตั้งนั้น) แล้ว เป็นผู้หลุดพ้น เพราะความหายติด หมดใคร่ ดับได้ ไม่ถือมั่นสิ่งที่เกิดมี; เขามองเห็นด้วยสัมผัสมาปัญญา ตามเป็นจริงว่า สิ่งที่เกิดมีนั้น เกิดมีได้เพราะสิ่งนั้นๆ เป็นอาหาร, ครั้นเห็น (ตั้งนั้น) แล้ว เป็นผู้หลุดพ้น เพราะหายติด หมดใคร่ ดับได้ ไม่ถือมั่นสิ่งที่เกิดมีเพราะอาหาร; เขามองเห็นด้วยสัมผัสมาปัญญา ตามเป็นจริงว่า เพราะสิ่งที่เห็น อาหารนั้นๆ ดับไป สิ่งที่เกิดมี ก็ย่อมมีความดับไปเป็นธรรมดา, ครั้นเห็น (ตั้งนั้น) แล้ว เป็นผู้หลุดพ้น เพราะหายติด หมดใคร่ ดับได้ ไม่ถือมั่นสิ่งที่มีความดับเป็นธรรมดา, อย่างนี้แลเป็นสังขตธรรม”⁹⁷⁰

⁹⁶⁷ ส.ม.๑๙/๑๐๓๑/๓๐๓

⁹⁶⁸ คำบาลีว่า “ภูต” อรรถกถาว่าหมายถึงชั้น ๕; การบรรยายปฏิบัติของพระเสาะและอเสาะอย่างนี้ ทำนว่าเป็นเพียงนัยหนึ่งเท่านั้น ความจริงอาจแสดงได้หลายแง่ เช่น ตามแนวชั้น ๕ ตามแนวอายตนะ ตามแนวธาตุ และตามแนวปัจจัยหรือปฏิจลสัมภูต (ส.อ.๒/๗๘)

⁹⁶⁹ สังขตธรรม = ผู้สัจธรรมเสร็จแล้ว หรือผู้ตรวจสอธรรมเสร็จแล้ว หมายถึงพระอรหันต์ (ส.อ.๒/๗๗; อ.อ.๑๔๕; สุตต.๑.๑/๑๕๖; ๒/๕๐๒)

⁹⁷⁰ ส.น.๑๖/๑๐๒-๓/๕๕-๙

- (กล่าวถึงศีลอย่างเสขะ และสมาธิอย่างเสขะแล้ว) ท่านมหานาม ปัญญาอย่างเสขะ คืออย่างไร? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ รู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี่ทุกข์...นี่ทุกข์สมุทัย...นี่ทุกข์นิโรธ...นี่ปฏิบัติทานนำไปสู่ทุกข์นิโรธ; นี้เรียกว่าปัญญาอย่างเสขะ

“อริยสาวกนั้นนั่นแล ผู้ประกอบ (ด้วยศีล ด้วยสมาธิ) ด้วยปัญญาอย่างนี้แล้ว เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ได้ประจักษ์แจ้ง เข้าถึงอยู่ ด้วยความรู้ยิ่งของในปัจจุบัน ซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้ (ศีล สมาธิ และปัญญาในกรณีนี้ เป็นอเสขะทั้งหมด)”⁹⁷¹

ข. ผู้ปฏิบัติเพื่อโสดาปัตติผล กับ พระโสดาบัน

- “ภิกษุทั้งหลาย ตา...หู...จมูก...ลิ้น...กาย...ใจ (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์) วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖ ธาตุ ๖ ชั้นี (๕) ไม่เที่ยง เป็นของปรวนแปร กลายเป็นอย่างอื่นได้, ผู้ใดเชื่อ น้อมใจตั้ง ต่อธรรมเหล่านี้ อย่างนี้ ผู้นี้เรียกว่าเป็นลัทธานุสारी เป็นผู้ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม ก้าวลงแล้วสูญภูมิแห่งลัทธานุสรวงเลยภูมิแห่งปุถุชนไปแล้ว เป็นผู้ไม่อาจกระทำการมชนิตที่กระทำแล้วจะพึงเข้าถึงนรก กำเนิด ตีรจฉาน หรือเปรตวิสัย ไม่อาจจบชีวิตจนกว่าจะประจักษ์แจ้งโสดาปัตติผล

“ถ้าสำหรับผู้ใด ธรรมเหล่านี้ ทนการฟังพิสูจน์ด้วยปัญญาอย่างนี้บ้างพอประมาณ, ผู้นี้เรียกว่าเป็นอัมมานุสारी เป็นผู้ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม...ไม่อาจจบชีวิตจนกว่าจะประจักษ์แจ้งโสดาปัตติผล

“(ส่วน) ผู้ใด รู้ธรรมเหล่านี้แบบนี้ มองเห็นอย่างนี้, ผู้นี้เรียกว่า เป็นโสดาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้แน่นอนที่จะตรัสรู้เป็นเบื้องหน้า”⁹⁷²

ค. พระโสดาบัน กับ พระอรหันต์

- “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดอริยสาวก รู้ชัดซึ่งสมุทัย ความอัสตง อัสสัททะ (ส่วนดี) อาทีนพ (ส่วนเลว) และนิสสรณะ (ภาวะอิสระ, ทางออก) แห่งอุปาทานชั้นี ๕ เหล่านี้ ตามที่มันเป็นจริง, อริยสาวกนี้เรียกว่าโสดาบัน เป็นผู้มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา แน่นอนที่จะตรัสรู้เป็นเบื้องหน้า

“เมื่อใด ภิกษุ รู้ซึ่งสมุทัย ความอัสตง อัสสัททะ อาทีนพ และนิสสรณะ แห่งอุปาทานชั้นี ๕ เหล่านี้ ตามที่มันเป็นจริงแล้ว เป็นผู้หลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น, ภิกษุนี้เรียกว่า อรหันต์-

⁹⁷¹ อัง.ติก.๒๐/๕๑๓/๒๘๓ (เป็นภาษิตของพระอานนท์); นอกจากนี้ มีคำจำกัดความต่างๆ เกี่ยวกับเสขะ และอเสขะ ที่น่าสนใจ ขอนำมาลงไว้ดังนี้

“เพราะศึกษาอยู่แล ฉะนั้น จึงเรียกว่า เสขะ; ศึกษาอะไรเล่า? ศึกษาทั้งอริยศีล ศึกษาทั้งอริยจิตต์ ศึกษาทั้งอริยปัญญา, เพราะศึกษาอยู่แล ฉะนั้น จึงเรียกว่า เสขะ” (อัง.ติก.๒๐/๕๒๕/๒๘๗; และดู พุ.ม.๒๙/๓๖๐/๖๐๘; พุ.จ.๓๐/๓๒/๒๔)

“ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิ...สัมมาสังกัปปะ...สัมมาวาจา...สัมมากัมมันตะ...สัมมาอาชีวะ...สัมมาวายามะ...สัมมาสติ...สัมมาสมาธิ ที่เป็นเสขะ, ด้วยเหตุเพียงนี้แล ภิกษุชื่อว่า เป็นเสขะ” (ส.ม.๑๙/๕๑/๑๘)

“ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิ...สัมมาสังกัปปะ...สัมมาวาจา...สัมมากัมมันตะ...สัมมาอาชีวะ...สัมมาวายามะ...สัมมาสติ...สัมมาสมาธิ...สัมมาญาณ...สัมมาวิมุตติ ที่เป็นอเสขะ, อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่า เป็นอเสขะ” (อัง.ทสก.๒๔/๑๑๑/๒๓๗)

บาลีแห่งหนึ่งแสดงความแตกต่าง ระหว่างเสขวิหาร กับตถาคตวิหารว่า พระเสขะยังละนิวรรณ์ ๕ อยู่ ส่วนพระอรหันต์กำจัดนิวรรณ์ ๕ ได้หมดสิ้นเด็ดขาดแล้ว (ส.ม.๑๙/๑๓๗๐-๑/๔๑๔) คัมภีร์อภิธรรมจำกัดความว่า “บุคคลผู้เป็นมรรคสมังคี ๔ และผู้เป็นผลสมังคี ๓ ชื่อว่า เสขะ, พระอรหันต์ชื่อว่า อเสขะ, บุคคลเหลือจากนั้น เป็นเสขะก็ไม่ใช่ อเสขะก็ไม่ใช่” (อภิ.ป.๓๖/๓๕/๑๔๔)

⁹⁷² ส.ป.๑๗/๔๖๙-๔๗๘/๒๗๘-๒๘๒

ชีณาสพ เป็นผู้ย่อยจบ เสร็จกิจ ปลงภาระลงใต้แล้ว บรรลุประโยชน์ตน หมตเครื่องผูกมัดไว้กับภพ เป็นผู้หลุดพ้น เพราะรู้ถูกต้อง⁹⁷³

● **สังขนิครนถ์:** ด้วยเหตุผลเพียงไรหนอ สาวกของท่านพระโคตมผู้เจริญ จึงจะชื่อว่า เป็นผู้ทำตามคำสอน (ศาสนกร) ปฏิบัติตรงต่อโอวาท ข้ามวิจิกิจฉา ปราศจากความเคลือบแคลงใจ ถึงความแก่ล้า ไม้ต้องเชื่อใครอื่นในคำสอนของพระศาสดา⁹⁷⁴

พระพุทธเจ้า: ดูกรอัครศิเวสสนะ สาวกของเราในธรรมวินัยนี้ ย่อมมองเห็นรูปทั้งปวง ไม่ว่าจะอย่างไรก็ตาม ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ไม่ว่าจะภายในหรือภายนอก...ไม่ว่าไกลหรือใกล้ ด้วยสัมมาปัญญา ตามที่มันเป็นจริงว่า มิใช่ “นั่นของเรา” มิใช่ “เราเป็นนั่น” มิใช่ “นั่นเป็นตัวตนของเรา”; มองเห็นเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ...ตามที่เป็นจริง (อย่างเดียวกับรูป): ด้วยเหตุผลเท่านั้นแล สาวกของเรา ชื่อว่าเป็นผู้ทำตามคำสอน...ไม่ต้องอาศัยคนอื่น (คือไม่ต้องเชื่อคนอื่น) อยู่ในศาสนาของพระศาสดา

สังขนิครนถ์: ด้วยเหตุผลเพียงไรหนอ ท่านพระโคตมผู้เจริญ ภิกษุจึงจะชื่อว่า เป็นอรหังตชีณาสพ ฯลฯ เป็นผู้หลุดพ้น เพราะรู้ถูกต้อง?

พระพุทธเจ้า: ดูกรอัครศิเวสสนะ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ มองเห็นรูปทั้งปวง ไม่ว่าจะอย่างไรก็ตาม...ด้วยสัมมาปัญญา ตามที่มันเป็นจริงว่า มิใช่ “นั่นของเรา” มิใช่ “เราเป็นนั่น” มิใช่ “นั่นเป็นตัวตนของเรา” ตั้งนี้แล้ว เป็นผู้หลุดพ้นด้วยไม่ถือมั่น; มองเห็นเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ...ตามที่เป็นจริง...ตั้งนี้แล้ว เป็นผู้หลุดพ้นด้วยไม่ถือมั่น, ด้วยเหตุผลเท่านั้นแล ภิกษุชื่อว่า เป็นอรหังตชีณาสพ...หลุดพ้นแล้ว เพราะรู้ถูกต้อง⁹⁷⁵

ง. พระอนาคามี กับ พระอรหังต

● **พระนารทะ:** นี้แนะท่านปวิภูริ โดยไม่อาศัยศรัทธาเลย ไม่อาศัยความถูกต้องใจ การเล่าเรียนมา การตรัสตรองตามแนวเหตุผล หรือความเข้ากันได้กับทิวฐิของตน ผมรู้ ผมเห็น ซึ่งความข้อนี้ว่า เพราะชาติินโรช ธรรมารณะจึงนิโรช, เพราะอวิชชานโรช สังขารจึงนิโรช;...ผมรู้ ผมเห็น ความข้อนี้ว่า นิโรชแห่งภพคือนิพพาน”

พระปวิภูริ: ถ้าอย่างนั้น ท่านนารทะก็เป็นพระอรหังตชีณาสพสิ.

พระนารทะ: ข้อที่ว่านิโรชแห่งภพคือนิพพานนั้น ผมมองเห็นเป็นอย่างดี ด้วยสัมมาปัญญา ตามความเป็นจริง แต่กระนั้น ผมก็มีไช้เป็นพระอรหังตชีณาสพ; เปรียบเหมือนมีบ่อน้ำในทางกันดาร แต่ที่นั่นไม่มีเชือก ไม่มีภาชนะสำหรับตักน้ำ ครานั้น บุรุษหนึ่ง ถูกอากาศแล้งเผากรว้าร้อน มาถึง ทั้งเหนื่อย ทั้งหิว ทั้งกระหาย เขามองลงไปบ่อน้ำนั้น ทั้งที่มีความรู้ขุอยู่ว่า น้ำนั้น แต่จะสัมผัสด้วยกาย ก็มิได้ นี่ฉันใด ข้อที่ว่านิโรชแห่งภพเป็นนิพพาน ผมก็มองเห็นเป็นอย่างดีด้วยสัมมาปัญญา ตามความเป็นจริง แต่ผมก็มีไช้เป็นพระอรหังตชีณาสพ⁹⁷⁶

⁹⁷³ ส.ช.๑๗/๒๓๖-๗/๑๓๖; ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค มีอีก ๒ สูตร ที่มีข้อความเหมือนอย่างนี้ แต่ต่างเพียงเปลี่ยนชื่อธรรมจากอุปาทานขันธ ๕ เป็นอย่างอื่น คือ ชุ.ม.๑๓/๘๔๔-๗/๒๕๖ เปลี่ยนเป็น อินทรีย์ ๕ (สังขาร ๖ วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา) และ ชุ.ม.๑๓/๙๐๓-๕/๒๗๒ เปลี่ยนเป็น อินทรีย์ ๖ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ)

⁹⁷⁴ คุณสมบัติเหล่านี้ หมายถึงพระโสดาบัน (ดู ตอนว่าด้วยคุณสมบัติของพระโสดาบัน ข้างหน้า)

⁹⁷⁵ ม.ม.๑๒/๔๐๑-๒/๔๓๓-๔

⁹⁷⁶ ส.น.๑๖/๒๗๒-๔/๑๔๒; อรรถกถาไขความว่า ท่านตั้งอยู่ในอนาคามีมรรค (ส.อ.๒/๑๕๗)

● **พระเขมกะ:** ผมไม่เห็นคล้อยสิ่งใดเลย ในอุปาทานชั้นที่ ๕ เหล่านี้ ว่าเป็นอัตตา หรือเป็นอัตตนิยะ (สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา)

พระเถระทั้งหลาย: ถ้าอย่างนั้น ท่านเขมกะก็เป็นพระอรหันต์ซึ่งนิมิต?

พระเขมกะ: ผมไม่เห็นคล้อยสิ่งใดเลย ในอุปาทานชั้นที่ ๕ เหล่านี้ ว่าเป็นอัตตา หรือเป็นอัตตนิยะ (ก็จริง) แต่ผมก็ได้เป็นพระอรหันต์, อนึ่ง ผมยังมีความรู้สึกถือติดอยู่ในอุปาทานชั้นที่ ๕ ว่าเรามีอยู่ ทั้งที่ผมก็ได้เห็นคล้อยไปว่า เราเป็นนี่⁹⁷⁷

พระเถระ ท: ที่ท่านกล่าวว่า เรามี นั้น ท่านว่าอะไรเป็น เรามี; ท่านว่ารูปเป็น เรามี หรือว่าเรามี นอกเหนือจากรูป; ท่านว่าเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เป็น เรามี หรือว่าเรามี นอกเหนือจากเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ; ที่ท่านกล่าวว่า เรามี นั้น ท่านว่าอะไรเป็น เรามี?

พระเขมกะ: ผมมิได้ว่ารูปเป็น เรามี และมิได้ว่าเรามี นอกเหนือจากรูป; ผมมิได้ว่าเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เป็น เรามี และมิได้ว่า เรามี นอกเหนือจากเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ; แต่กระนั้น ผมก็ยังมีความรู้สึกถือติดอยู่ในอุปาทานชั้นที่ ๕ ว่า เรามีอยู่ ทั้งที่ผมก็ได้เห็นคล้อยไปว่า เราเป็นนี่

เปรียบเหมือนดั่งกลิ้งขุบล ปทุม หรือขุณฑริก ผู้ใดกล่าวว่า กลิ้งของกลิ้ง หรือว่ากลิ้งของสี หรือว่ากลิ้งของเกสร, เขากล่าวอย่างนี้ จะชื่อว่าพูดถูกต้องไหม?

พระเถระ ท: ไม่ถูกต้องเลย ท่าน

พระเขมกะ: จะตอบให้ถูก จะว่าอย่างไรละ ท่าน?

พระเถระ ท: จะตอบให้ถูก ก็ต้องว่า กลิ้งของดอก สีท่าน

พระเขมกะ: ฉะนั้นเหมือนกันแล ท่านทั้งหลาย ผมมิได้กล่าวว่ารูปเป็น เรามี และมิได้ว่าเรามีอยู่ นอกเหนือจากรูป, มิได้ว่าเวทนา ฯลฯ วิญญาณ เป็น เรามี และมิได้ว่าเรามี นอกเหนือจากเวทนา ฯลฯ วิญญาณ, แต่กระนั้น ผมก็ยังมีความรู้สึกถือติดอยู่ในอุปาทานชั้นที่ ๕ ว่า เรามีอยู่ ทั้งที่ผมก็ได้เห็นคล้อยไปว่า เราเป็นอันนี้

ท่านทั้งหลาย สังโยชน์เบื้องต่ำทั้ง ๕ เป็นสิ่งที่อริยสาวกจะได้แล้วก็จริง แต่กระนั้นมานะว่า เรามี ฉันทะว่า เรามี อนุสัยว่า เรามี ที่ตามคลออยู่ (คืออย่างละเอียด) ในอุปาทานชั้นที่ ๕ อริยสาวกนั้นก็ยังไม่ได้⁹⁷⁸

สมัยต่อมา อริยสาวกนั้น พิจารณาเห็นอยู่เนืองๆ ซึ่งความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไปในอุปาทานชั้นที่ ๕ ว่า รูปดังนี้ สมุทัยแห่งรูปดังนี้ อัสตงแห่งรูปดังนี้ เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณดังนี้ สมุทัยแห่งเวทนา...วิญญาณดังนี้ อัสตงแห่งเวทนา...วิญญาณ ดังนี้; เมื่ออริยสาวกนั้น พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไปในอุปาทานชั้นที่ ๕ เหล่านี้ อยู่เสมอๆ, มานะว่า เรามี ฉันทะว่า เรามี อนุสัยว่า เรามี ที่ตามคลออยู่ในอุปาทานชั้นที่ ๕ ซึ่งท่านยังถอนไม่ได้นั้น ก็ถึงซึ่งความขาดถอนไปสิ้น,⁹⁷⁹

⁹⁷⁷ “ผมยังมีความรู้สึกถือติดอยู่...ว่าเรามี เราเป็น” แปลจาก “อสมิตติ อธิคตัง”; ส่วนข้อความว่า ทั้งที่ผมก็ได้เห็นคล้อยไปว่า เราเป็นนี่ แปลจาก “อยมหมสมิตติ จ น สมหุปลสสามิตติ” ซึ่งฉบับพม่าเป็น “อยมสมิตติ น จ น สมหุปลสสามิตติ” ถ้าถือตามฉบับพม่า คงต้องแปลใหม่ว่า “ผมยังมีความรู้สึกถือติดอยู่...ว่า เรามี เราเป็น และยังไม่เลิกเห็นคล้อยไปว่า เราเป็นนี่ (หรือ นี่เป็นเรา)”

⁹⁷⁸ ตั้งแต่ต้นถึงตอนนี้เป็นพระอนาคามี (สังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ที่ละได้แล้ว คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ และปฏิฆะ; สังโยชน์เบื้องสูงอีก ๕ ที่จะต้องละต่อไป คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา)

⁹⁷⁹ คือ บรรลอรหัตตผล เป็นพระอรหันต์ในตอนนั้น

เปรียบดั่งผ้าที่สกปรก มีรอยเปื้อนจับติด เจ้าของนำไปมอบให้แก่ช่างซักฟอก ช่างซักฟอก ขยำขยี้ผ้าชิ้นนั้น ในน้ำต่างชนิด ในน้ำต่างเกลือ หรือในโคลน แล้วซักล้างในน้ำสะอาด, แม้ว่าผ้า นั้นจะสะอาดขาวผ่องแล้วก็จริง แต่กระนั้น กลิ่นน้ำต่าง หรือกลิ่นโคลน ที่แทรกติดอยู่ ก็หา หมดสิ้นไปไม่; ช่างซักมอบผ้าชิ้นนั้นคืนให้แก่เจ้าของ เขาเอาเก็บใส่ไว้ในตู้อบกลิ่น (ครานั่น) กลิ่น ต่าง หรือกลิ่นโคลนใดๆ ที่แทรกติดอยู่ ซึ่งยังไม่หมดไป ก็จะหายไปได้โดยเด็ดขาด ฉนั้นใด (ความที่แสดงมาข้างต้นนี้) ก็ฉนั้นนั่นเหมือนกัน⁹⁸⁰

จ. พระอรหันต์ปัญญาวิมุต กับ พระอรหันต์อุกโตะภาควิมุต

- อานนท์ เมื่อใด ภิกษุผู้ซึ่งสมุทัย ความอัสตง อัสสาทะ (ส่วนดี) อาทีนพ (ส่วนเสีย) และนิสสรณะ (ทางออก) แห่งวิญญาณฐิติ ๗ และอายตนะ ๒⁹⁸¹ เหล่านี้ ตามที่มั่นเป็นจริง แล้ว เป็นผู้หลุดพ้นด้วยไม่ถือมั่น, ภิกษุนี้เรียกว่า เป็นปัญญาวิมุต

อานนท์ เมื่อใด ภิกษุเข้าวิโมกข์ ๘ เหล่านี้โดยอนุโลมบ้าง เข้าโดยปฏิโลมบ้าง เข้าทั้งโดยอนุโลม และปฏิโลมบ้าง เข้าก็ได้ ออกก็ได้ ในคราวที่ต้องการ ซึ่งข้อที่ต้องการ เท่าเวลาที่ต้องการ, และ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป เธอได้ประจักษ์แจ้ง เข้าถึงอยู่ ด้วยความรู้อย่างเอง ในปัจจุบันนี้ ที่เดียว ซึ่งเจตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้, ภิกษุนี้เรียกว่า เป็นอุกโตะภาควิมุต⁹⁸²

ฉ. พระพุทธเจ้า กับ พระปัญญาวิมุต

- ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธ เป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะหายติด หมดใคร่ ดับเสียได้ ไม่ถือมั่น รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เขาจึงเรียกว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

แม้ภิกษุปัญญาวิมุต ก็เป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะหายติด หมดใคร่ ดับเสียได้ ไม่ถือมั่น รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เขาจึงเรียกว่า พระปัญญาวิมุต

ในเรื่องนั้น อะไรเป็นความพิเศษ เป็นข้อยิ่งหย่อน เป็นข้อแตกต่าง ระหว่างพระตถาคต อรหันตสัมมาสัมพุทธะ กับภิกษุปัญญาวิมุต?...

พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธะ เป็นผู้ให้กำเนิดมรรคาที่ยังไม่เกิด เป็นผู้ยังประชุมชนให้ รู้จักมรรคาที่ยังไม่มีใครรู้จัก เป็นผู้บอกทางที่ยังไม่มีใครบอก, เป็นผู้รู้ทาง เป็นผู้ชำนาญทาง เป็นผู้ฉลาดในทาง, ส่วนสาวกทั้งหลายในบัดนี้ เป็นผู้ดำเนินตามทาง เข้ามาสมทบในภายหลัง; นี้แลเป็นความพิเศษ เป็นข้อยิ่งหย่อน เป็นข้อแตกต่าง ระหว่างพระตถาคตอรหันตสัมมา สัมพุทธะ กับภิกษุปัญญาวิมุต⁹⁸³

⁹⁸⁰ ส.ช.๑๗/๒๒๖-๒๒๗/๑๕๖-๑๖๑

⁹⁸¹ วิญญาณฐิติ = ที่ตั้งแห่งวิญญาณ มี ๗ คือ ๑. สัตว์ที่กายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน ๒. สัตว์ที่มีกายต่างกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน ๓. สัตว์ที่มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาต่างกัน ๔. สัตว์ที่มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน ๕-๗. อรูปภพ ๓ ข้อแรก มี อากาสานัญญาตยะ เป็นต้น; อายตนะ (แดน) ๒ คือ อลัญญีสัตตตายตนะ และเนวสัญญานาสัญญาตนะ; บางที่รวมวิญญาณฐิติ ๗ และอายตนะ ๒ เข้าด้วยกัน เรียกว่า สัตตवास ๙; ที่กล่าวถึงวิญญาณฐิติ ๗ และอายตนะ ๒ อย่างนี้ เป็นเพียงวิธียกย่องเทศนา อย่างหนึ่งเท่านั้น จะใช้ขั้น ๕ แทนที่ลงไปได้ เพราะครอบคลุมเนื้อความทั้งหมด

⁹⁸² ที.ม.๑๐/๖๕-๖๖/๘๓-๘๔ (วิโมกข์ ๘ ได้แสดงไว้แล้วข้างต้น)

⁹⁸³ ส.ช.๑๗/๑๒๕-๖/๘๑; มคฺควิทู ที่แปลว่า ผู้ชำนาญทางนั้น อรรถกถาแปลว่า ผู้ประกาศทาง (ส.อ.๒/๓๓๘)

ง) หลักการปฏิบัติที่จัดเป็นระบบ

พุทธพจน์ที่แสดงหลักการปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน มักเป็นไปในรูปของคำสอนให้พิจารณาภาวธรรมอย่างที่ได้ยกมาอ้างไว้แล้วข้างต้น หากจะแสดงลำดับขั้นตอนของการปฏิบัติ ที่จะเรียกได้ว่าเป็นระบบ ก็เป็นเพียงการแสดงขั้นตอนอย่างกว้างๆ

พุทธพจน์แนวนี้ ที่นับว่าละเอียดที่สุด และพบบ่อยที่สุด ก็คือ คำสอนแสดงความก้าวหน้าในการประพฤติพรหมจรรย์ของพระภิกษุ ตั้งแต่ออกบวช จนบรรลู่าสวัชฌญาณ^{๙๘๔}

อีกแนวหนึ่ง ที่นับว่าใกล้เคียง ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงเองบ้าง พระสาวกแสดงบ้าง เป็นครั้งคราว คือแนวพระสูตร ๑๕ และวิสุทธิ ๓^{๙๘๕}

นอกจากนี้ ก็มีแต่ที่แสดงเพียงลำดับหัวข้อ เป็นชุดๆ เช่น วิสุทธิ ๗^{๙๘๖} วิสุทธิ ๙^{๙๘๗} เป็นต้น

การที่เป็นอย่างนี้ สันนิษฐานได้ว่า แบบแผน และรายละเอียดของแต่ละขั้นตอนของการปฏิบัติ คงเป็นเรื่องที่ท่านทำและนำสืบๆ กันมา ด้วยการลงมือปฏิบัติจริง ตามกระบวนการวิธีที่อาจารย์สั่งสอนและฝึกหัดศิษย์ นอกจากนั้น รายละเอียดปลีกย่อยก็ย่อมแตกต่างกันไป ตามกลวิธีของอาจารย์ต่างสำนักกันด้วย ประเพณีปฏิบัติคงดำเนินมาเช่นนั้น จนถึงยุคของพระอรุทธกถาจารย์ ท่านจึงได้นำเอาแบบแผนและรายละเอียดบางส่วนของขั้นตอนการปฏิบัติเหล่านั้น มาเรียบเรียงบันทึกไว้ในคัมภีร์ ดังตัวอย่างที่เด่น คือ ในวิสุทธิมัคค์

คัมภีร์วิสุทธิมัคค์ นอกจากแสดงลำดับขั้นตอนและแบบแผนการฝึกด้านกิจกรรมภายนอกแล้ว ยังแสดงลำดับขั้นของความเจริญก้าวหน้าภายใน คือการที่ปัญญาแก่กล้าขึ้นเป็นระดับๆ จนตรัสรู้ อย่างที่เรียกลำดับญาณด้วย คำโครงทั่วไปของการปฏิบัติ ท่านถือตามหลักการของไตรสิกขา แล้วขยายออกตามแนววิสุทธิ ๗ ส่วนขั้นตอนของความเจริญปัญญาภายใน (วิปัสสนาญาณ) ท่านขยายความจากเนื้อหาบางส่วนในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์^{๙๘๘}

ในที่นี้ จะแสดงระบบการปฏิบัติ ที่สรุปตามแนวของคัมภีร์วิสุทธิมัคค์นั้น^{๙๘๙} ซึ่งแสดงได้เป็นขั้นตอน

เบื้องต้น พึงเข้าใจความหมายของคำศัพท์สำคัญก่อน

วิสุทธิ แปลว่า ความหมดจด คือความบริสุทธิ์ที่สูงขึ้นไปเป็นขั้นๆ หมายถึง ธรรมที่ชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์ยังไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้นๆ ไปโดยลำดับ จนบรรลู่จุดหมายคือนิพพาน จำแนกเป็น ๗ ขั้น ดังจะแสดงต่อไป

ปริยญา แปลว่า การกำหนดรู้ หรือทำความเข้าใจ หมายถึง การทำความเข้าใจสิ่งต่างๆ โดยครบถ้วนหรือรอบด้าน แบ่งเป็น ๓ ขั้น คือ^{๙๙๐}

๑) **ญาณปริยญา** กำหนดรู้ขั้นรู้จัก คือ รู้ตามสภาวลักษณะ ได้แก่ รู้จักจำเพาะตัวของสิ่งนั้น ตามสภาวของมัน เช่นรู้ว่า นี่คือนิพพาน เวทนาคือสิ่งที่มีลักษณะเสวยอารมณ์ นี่คือนิพพาน นิพพานคือสิ่งที่มีลักษณะกำหนดได้หมายรู้ ดังนี้ เป็นต้น (รู้ว่าคืออะไร)

^{๙๘๔} มีกระจายทั่วไปในพระสูตรตั้งแต่เล่มแรก คือ ที.ส.๙/๑๐๒-๑๓๘/๘๒-๑๑๒ จนจบอังคตตรนิกาย เช่น อภ.ทสก.๒๔/๙๙/๒๑๗ และในอภิธรรมบางแห่ง คือ อภ.ป.๓๖/๑๓๕/๒๐๙

^{๙๘๕} ที.ส.๙/๑๖๓/๑๒๙; ม.ม.๑๓/๒๖/๒๖; จุ.จ.๓๐/๕๔๗/๒๗๒

^{๙๘๖} ม.ม.๑๒/๒๔๘/๒๙๕

^{๙๘๗} ที.ปา.๑๑/๔๕๖/๓๒๙

^{๙๘๘} จุ.ปฏิ.๓๑/มาติกา/๑-๒; ๙๔/๗๒-๑๕๙/๑๐๙

^{๙๘๙} วิสุทธิ.๑/๑-๓/๓๗๖ (= ๙๕๑ หน้า)

^{๙๙๐} จุ.ม.๒๙/๖๒/๖๐; วิสุทธิ.๓/๒๓๐

๒) **ตีรถปริณญา** กำหนดรู้ชั้นพิจารณา คือรู้ด้วยปัญญาที่ยิ่งลึกซึ้งไปถึงสามัญลักษณะ ได้แก่ รู้ถึงการที่สิ่งนั้นๆ เป็นไปตามกฎธรรมดา โดยพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เช่นว่า เวทนาและสัญญาชั้น ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ไม่ใช่ตัวตน เป็นต้น (รู้ว่าเป็นอย่างไร)

๓) **ปหานปริณญา** กำหนดรู้ถึงขั้นละได้ คือ รู้ถึงขั้นที่ทำให้ถอนความยึดติด เป็นอิสระจากสิ่งนั้นๆ ได้ ไม่เกิดความผูกพันหลงใหล ทำให้วางใจ วางท่าที และปฏิบัติต่อสิ่งต่างๆ ได้ถูกต้อง เช่น เมื่อรู้ว่าสิ่งนั้นๆ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้ว ก็ละนิจจสัญญา เป็นต้น ในสิ่งนั้นๆ ได้ (รู้ว่าจะทำอย่างไร)

วิปัสสนาญาณ แปลว่า ญาณในวิปัสสนา หรือญาณที่นับเข้าในวิปัสสนา หรือญาณที่จัดเป็นวิปัสสนา ได้แก่ ความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง ทำให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ได้ แบ่งเป็น ๔ ชั้น ดังจะแสดงต่อไป

หลักการปฏิบัติตามนัยแห่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค

ต่อไปนี้เป็น สรุปลักษณะสำคัญของวิสุทธิมรรคทั้งหมด

ก. ระดับศีล (อริศีลสิกขา)

๑. **ศีลวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งศีล คือ ประพฤติดี เลี้ยงชีวิตถูกต้อง มีศีลบริสุทธิ์ตามภูมิขั้นของตน คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวมุ่งเฉพาะการปฏิบัติของพระภิกษุ หมายถึง **ปาวีสุทธิตีล** ๔ คือ

๑) **ปาติโมกขสังวรศีล** (ศีลคือความสำรวมในพระปาติโมกข์ เว้นจากข้อห้าม ทำตามข้ออนุญาต รักษาวินัย ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย)

๒) **อินทริยสังวรศีล** (ศีลคือความสำรวมอินทริย์ ได้แก่ ระวังไม่ให้กุศลธรรมความชั่วครอบงำจิตใจในเมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทริย์ทั้ง ๖)

๓) **อาชีวนปาวีสุทธิตีล** (ศีลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ ได้แก่ เลี้ยงชีวิตโดยทางชอบธรรม)

๓) **ปัจจัยสันนิสิตศีล** (ศีลที่เกี่ยวข้องกับปัจจัย ๔ ได้แก่ การใช้สอยปัจจัย ๔ ด้วยปัญญาพิจารณาให้เป็นไปตามความหมายและประโยชน์ของสิ่งนั้นๆ ไม่บริโภครด้วยตัณหา, ปัจจัยปฏิเสวนศีล ก็เรียก)

นอกจากศีล ท่านแนะนำให้เลือกสมาทานคือถืออุตุงค์ ๑๓ บางข้อ ที่ทรงอนุญาตและเหมาะกับตน เพื่อส่งเสริมความมกน้อยสันโดษ สงัด เพียร และเลี้ยงง่าย เป็นต้น เป็นการขัดเกลาภิเลส อันจะช่วยให้รักษาศีลได้บริสุทธิ์เป็นอย่างดี และช่วยให้บำเพ็ญข้อวัตรทั้งหลายได้สำเร็จพร้อม เป็นการเกื้อกูลแก่ภาวนาต่อไป

ข. ระดับสมาธิ (อริจิตตสิกขา)

๒. **จิตตวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งจิต คือ ผีก่อบรมจิต หรือพัฒนาคุณภาพและสมรรถภาพของจิต จนเกิดสมาธิ พอเป็นบาทหรืออุปถุฐานแห่งวิปัสสนา คัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า ได้แก่ อุปจารสมาธิ จนถึงอัปปนาสมาธิ ในฌานสมาบัติทั้ง ๘ และแสดงวิธีเจริญสมาธิ จนถึงได้ผลพิเศษ คือโลกียอภิญญา ทั้ง ๕

ค. ระดับปัญญา (อริปัญญาสิกขา)

๑) ญาตปริยญา คือ รู้จักสภาวะ

- ขั้นทุกขวิภูฐาน คือ กำหนดทุกขสังขันธ์

๓. ทิฏฐิวิสุทธิ ความหมดจดแห่งทิฏฐิ คือ ความรู้เข้าใจมองเห็นนามรูปตามสภาวะที่เป็นจริง ทำให้ระงับความเข้าใจผิดว่าเป็นสัตว์บุคคลเสียได้ เริ่มดำรงในภูมิแห่งความไม่หลงผิด บางทีเรียกเป็นญาณอย่างหนึ่ง มีชื่อว่า

๐) นามรูปปริจเฉทญาณ (๑) หรือเรียกว่า สังขารปริจเฉท บ้าง นามรูปวิภูฐาน บ้าง หมายถึง ความรู้จักรูปธรรม-นามธรรมว่า สิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่ พอจับได้ว่าเป็นของจริง ก็มีแต่รูปธรรมและนามธรรมเท่านั้น และกำหนดได้ว่า ในการรับรู้และเคลื่อนไหวต่างๆ ของตนนั้น อะไรเป็นรูปธรรม อะไรเป็นนามธรรม เช่น เมื่อเห็นรูป จักขุประสาท แสง และรูปหรือสี เป็นรูปธรรม จักขุวิญญาณ หรือการเห็น เป็นนามธรรม ดังนี้ เป็นต้น

- ขั้นสมุททัยวิภูฐาน คือ กำหนดสมุททัยสังขันธ์

๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเหตุข้ามพ้นความสงสัย หรือความบริสุทธิ์ขั้นที่ทำให้กำจัดความสงสัยได้ คือ กำหนดรู้ปัจจัยแห่งนามรูป ตามแนวปฏิจจสมุปปาทก็ตาม ตามแนวกฎแห่งกรรมก็ตาม ตามแนวกระบวนการรับรู้ก็ตาม ตามแนววิภูฐาน ๓ ก็ตาม หรือตามแนวอื่น ก็ตาม ว่านามธรรมและรูปธรรมล้วนเกิดจากเหตุปัจจัย และเป็นปัจจัยแก่กันและกัน อาศัยกัน อันเป็นความรู้ที่ทำให้สิ้นความสงสัยเกี่ยวกับกาลทั้ง ๓ คือ อดีต อนาคต และปัจจุบัน ความรู้นี้กำหนดเป็นญาณขั้นหนึ่ง บางทีเรียกว่า

๐) นามรูปปัจจัยปริคคญาณ (๒) แปลว่า ญาณที่กำหนดปัจจัยของนามรูป ญาณขั้นนี้ เรียกได้หลายชื่อ ว่า ัมมัญญิตินญาณ บ้าง ยถาภูตญาณ บ้าง สัมมาทัสสนะ บ้าง

ผู้ประกอบด้วยญาณขั้นนี้ พระอรธรรคทายกเรียกว่าเป็น “จุฬโสดาบัน” คือ พระโสดาบันน้อย เป็นผู้มคิต คือทางไปก้าวหน้า ที่แน่นอนในพระพุทธศาสนา.

๒) ตีรณปริยญา คือ รู้สามัญลักษณะ หรือหยั่งถึงไตรลักษณ์

- ขั้นมัคคาวิภูฐาน คือ กำหนดมรรคสังขันธ์ (เฉพาะข้อ ๕)

๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมีใช้ทาง คือ ยกเอารูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายขึ้นมาพิจารณาเป็นหมวดๆ ตามแนวไตรลักษณ์ ที่ละอย่างๆ เช่น พิจารณารูปโดยอนิจจลักษณะ โดยทุกขลักษณะ โดยอนัตตลักษณะ แล้วพิจารณาเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ตามลำดับ และโดยลักษณะแต่ละลักษณะไปที่ละอย่าง แล้วพิจารณาข้อธรรมอื่นๆ เช่น ในหมวดอายตนะ ๑๒ ปฏิจจสมุปปาท ๑๒ และอะไรก็ได้ทุกๆ อย่าง แม้แต่ ภพ ๓ ฌาน ๔ อัปปมัญญา ๔ สมาบัติ ๔ ฯลฯ ไปตามลำดับไตรลักษณ์แต่ละอย่าง ในทำนองเดียวกันนั้น (รวมความก็อยู่ในขั้นนี้ ๕ นั้นเอง) จนเริ่มมองเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งสังขารทั้งหลาย เรียกว่าเกิดเป็น ตรุณวิปัสสนา คือ วิปัสสนาญาณอ่อนๆ

ในช่วงนี้ ก็จะเกิดสิ่งที่เรียกว่า **วิปัสสนูปกิเลส ๑๐** ประการ ขึ้นมา ชวนให้หลงผิดว่าบรรลุมรรคผลแล้ว หรือหลงยึดเอาวิปัสสนูปกิเลสนั้นว่าเป็นทางที่ถูก ถ้าหลงไปตามนั้น ก็เป็นอันพลาดจากทาง เป็นอันปฏิบัติผิดไป แต่ถ้ามีสติสัมปชัญญะแก้ไขได้ ก็จะกำหนดแยกได้ว่า วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ นั้นไม่ใช่ทาง แล้วกำหนดวิปัสสนาญาณที่ดำเนินถูกทางพ้นจากอุปกิเลสแล้วว่า นั่นแหละเป็นทาง หรือมรรคาแท้จริง ซึ่งจะพึงเดินต่อไป เมื่อความรู้นี้เกิดขึ้นแล้ว ก็เรียกว่า เป็นมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ.

ในวิสุทธิข้อนี้ มีเนื้อหาซับซ้อนที่พึงทำความเข้าใจ คือ

การเจริญวิปัสสนาในขั้นที่จะให้เกิดวิสุทธิข้อนี้ เรียกว่า **นยวิปัสสนา** (การเจริญวิปัสสนาโดยนัย คือ พิจารณาโดยจับแ่งความหมายตามแนววิถีที่ท่านแสดงไว้ในพระบาลี เช่นว่า รูปอย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม จะเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน ก็ตาม ภายในหรือภายนอก ก็ตาม ฯลฯ ล้วนไม่เที่ยง ดังนี้ เป็นต้น) หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **กลาปสัมมสนะ**⁹¹ (การพิจารณาเป็นหมวดๆ หรือรวมเป็นกลุ่มๆ อย่างที่อธิบายแล้วข้างบน) และความรู้ที่เกิดขึ้นในขั้นนี้ บางทีจัดกันเป็นญาณขั้นหนึ่ง เรียกว่า

๐) สัมมสนญาณ (๓) แปลว่า ญาณที่พิจารณา หรือตรวจตรา (นามรูปตามแนวไตรลักษณ์)

เมื่อพิจารณาด้วยสัมมสนญาณไปจนญาณแก่กล้าขึ้น เริ่มมองเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลายไปของสิ่งทั้งหลาย มองเห็นความแปรปรวนของปัจจุบันธรรมว่า ธรรมเหล่านี้ ไม่มีแล้วก็มีขึ้น มีขึ้นแล้วก็ดับสลายไป มองเห็นการเกิดและดับสลาย ทั้งโดยปัจจัย และเป็นขณะๆ ไป ก็เริ่มเกิดญาณใหม่เรียกว่า อุทฺถัพพยานุสสนา แต่ยังเป็นญาณใหม่ๆ อยู่ และญาณนี้ตอนนี้อง ที่เรียกว่า ตรุณวิปัสสนา หรือ ตรุณวิปัสสนาญาณ (วิปัสสนาญาณอ่อนๆ)

ผู้ได้ตรุณวิปัสสนานี้ เรียกว่า “**อรัทธวิปัสสก**” (ผู้เริ่มเห็นแจ้ง หรือผู้ได้เริ่มวิปัสสนาแล้ว) และในตอนนี้อง วิปัสสนูปกิเลส⁹² เช่น โอาส คือ แสงสว่างแสงงาม เป็นต้น จะเกิดขึ้น ชวนให้หลงผิดและติดใจ ถ้ารู้เท่าทันผ่านพ้นไปได้ กำหนดแยกแยะอะไรเป็นทางอะไรไม่ใช่ทางได้แล้ว ก็เป็นอันจบสิ้นวิสุทธิข้อนี้

๓) **ปหานปริญญา คือ รู้ถึงขั้นละความหลงผิด ถอนตัวเป็นอิสระได้**

๖. ปฏิปทาญาณทัตสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน โดยสาระแท้ๆ หมายถึง วิปัสสนาที่ถึงจุดสุดยอดด้วยอำนาจวิปัสสนาญาณ ๘ กับวิปัสสนาญาณข้อที่ ๙ คือสังขจานุโลมิกญาณ แต่พูดอย่างกว้างๆ วิสุทธิข้อนี้ได้แก่ วิปัสสนาญาณ ๙ นั่นเอง คือ นับตั้งแต่อุทฺถัพพญาณที่พ้นจากวิปัสสนูปกิเลสแล้วเป็นต้นไป จนสุดทางแห่งความเป็นปุถุชน หรือสุดวิปัสสนา **วิปัสสนาญาณ ๙** มีดังนี้

๑) อุทฺถัพพยานุสสนาญาณ หรือเรียกสั้นๆ ว่า อุทฺถัพพญาณ (๔) ญาณอันตามเห็นความเกิดดับ คือ พิจารณาความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งเบญจขันธ์ จนเห็นปัจจุบันธรรมที่กำลังเกิดขึ้นและดับสลายไปๆ ชัดเจน เข้าใจภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ไม่อยู่ในบังคับบัญชาตามความอยากของใคร หยั่งทราบว่ สิ่งทั้งหลาย เกิดขึ้น ครั้นแล้ว ก็ต้องดับไป ล้วนเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปทั้งหมด เมื่อเกิดการรับรู้หรือเคลื่อนไหวใดๆ ในแต่ละขณะ ก็มองเห็นนามธรรม รูปธรรม และตัวรู้หรือผู้รู้ ที่เกิดขึ้น แล้วทั้งรูปธรรม นามธรรมและตัวรู้นั้น ก็ดับไปพร้อมกันทั้งหมด เป็นความรู้เห็นชัดแก่กล้า (พลววิปัสสนา) ทำให้ละนิจจัญญา สุขสัญญา และอัตตสัญญาได้

⁹¹ ฎีกา ว่า กลาปสัมมสนะ เป็นชื่อที่ชาวชมพูทวีปใช้ ส่วน นยวิปัสสนา เป็นชื่อที่ชาวเกาะลังกานิยมใช้ แต่หมายถึงวิธีการเดียวกัน (วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๔๔๙); กลาปสัมมสนะหรือนยวิปัสสนานี้ เป็นวิธีตรงข้ามกับ **อนุปทธรรมวิปัสสนา** (พิจารณาองค์ธรรมเรียงลำดับเป็นรายชื่อ; ดูอธิบายในบันทึกที่ ๓ แห่งบันทึกพิเศษท้ายบทนี้); หนึ่งท่าน Nāṇamolī แปล นยวิปัสสนาว่า **Inductive Insight** และแปล กลาปสัมมสนะว่า **Comprehension by Groups**.

⁹² อุปกิเลสของวิปัสสนา ได้แก่ ธรรมารมณ์อันนำขึ้นชม ที่เกิดแก่ผู้ได้ตรุณวิปัสสนา ทำให้เข้าใจผิดว่าตนบรรลุผลแล้ว เป็นเหตุขัดขวางไม่ให้ก้าวหน้าต่อไปในวิปัสสนาญาณ มี ๑๐ อย่าง ดูเชิงอรรถในตอนว่าด้วยธรรมุจจัจ เป็นต้น.

๒) ภัคคานุปัตตนาญาณ เรียกสั้นว่า ภัคคญาณ (๕) ญาณอันตามเห็นความสลาย คือ เมื่อเห็นความเกิดดับเช่นนั้นชัดเจนนั่งเข้า ก็จะคำนึงเห็นเด่นชัดในส่วนความดับที่เป็นจุดจบสิ้น มองเห็นแต่อาการที่สิ่งทั้งหลายดับไปๆ เห็นว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ล้วนจะต้องดับสลายไปทั้งหมด

๓) ภยตูปัญฐานญาณ เรียกสั้นว่า ภยญาณ (๖) ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว คือ เมื่อพิจารณาเห็นแต่ความแตกสลาย อันมีแก่สิ่งทั้งปวงหมดทุกอย่างเช่นนั้นแล้ว สังขารทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นไปในภพใดคตใด ก็ปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนแต่จะต้องแตกสลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น

๔) อาทีนวานุปัตตนาญาณ เรียกสั้นว่า อาทีนญาณ (๗) ญาณอันคำนึงเห็นโทษ คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงล้วนต้องแตกสลายไป เป็นของน่ากลัว ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้นแล้ว ย่อมคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ เป็นสิ่งที่มีความบกพร่อง จะต้องระคนอยู่ด้วยทุกข์

๕) นิพพิทานุปัตตนาญาณ เรียกสั้นว่า นิพพิทาญาณ (๘) ญาณอันคำนึงเห็นด้วยความหน่าย คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นโทษเช่นนั้นแล้ว ย่อมเกิดความหน่าย ไม่เพิลิตเพิลินติดใจ

๖) มุญจิตุกัมมตาญาณ (๙) ญาณหยั่งรู้ที่ทำให้ต้องการจะพ้นไปเสีย คือ เมื่อหน่ายสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น

๗) ปฏิสังขานุปัตตนาญาณ หรือ ปฏิสังขญาณ (๑๐) ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อให้เห็นทาง คือ เมื่อต้องการจะพ้นไปเสีย จึงกลับหันไปยกเอาสังขารทั้งหลายขึ้นมาพิจารณากำหนดด้วยไตรลักษณ์ เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดเปลื้องออกไป

๘) สังขารูปেকชาญาณ (๑๑) ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือ เมื่อพิจารณาสังขารทั้งหลายต่อไป ย่อมเกิดความรู้เห็นสภาวะของสังขารตามเป็นจริงว่า มันก็เป็นอยู่เป็นไปของมันอย่างนั้นเป็นธรรมดา หรือเป็นธรรมดาของมันอย่างนั้นเอง จึงวางใจเป็นกลางเรียบเฉยได้ ไม่ยินดียินร้าย ไม่ซัดใจติดใจ ในสังขารทั้งหลาย แต่ก็นั้นก็มองเห็นนิพพานเป็นสันติบท ญาณจึงโน้มโน้มที่มุ่งเล่นไปยังนิพพาน เลิกละความเกี่ยวเกาะกับสังขารทั้งหลาย ญาณข้อนี้จัดเป็นลิขบาปัตตวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่ถึงจุดสุดยอด และเป็นอนุฐานคามินีวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่เชื่อมถึงมรรค อันเป็นที่ออกจากสิ่งที่ยึด หรือออกจากสังขาร

๙) สัจจานุโลมิกญาณ หรือ อนุโลมญาณ (๑๒) ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้อริยสัจ คือ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวง และญาณก็โน้มโน้มมุ่งตรงสู่นิพพานแล้ว ญาณอันคล้อยต่อการตรัสรู้อริยสัจ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ

ต่อจากอนุโลมญาณ ก็เกิด โคตรภูญาณ (๑๓) (ญาณครอบโคตร คือ ญาณที่เป็นหัวต่อ ระหว่างภาวะปุถุชน กับภาวะอริยบุคคล) มาคั่นกลาง แล้วจึงเกิดมรรคญาณ ให้สำเร็จความเป็นอริยบุคคลต่อไป

โคตรภูญาณนี้ ท่านว่าอยู่ระหว่างกลาง ไม่จัดเข้าในวิสุทธิ ไม่ว่าข้อ ๖ หรือข้อ ๗ แต่ให้นับเข้าเป็นวิปัสสนาได้ เพราะอยู่ในกระแสของวิปัสสนา

๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณทัศนะ คือความรู้ในอริยมรรค ๔ หรือมรรคญาณ (๑๔) นั้นเอง ซึ่งเกิดถัดจากโคตรภูญาณ เมื่อมรรคญาณเกิดแล้ว ผลญาณ (๑๕) ก็เกิดขึ้นในลำดับถัดไปจากมรรคญาณนั้นๆ ตามลำดับของแต่ละขั้นของความเป็นอริยบุคคล ความเป็นอริยบุคคลย่อมเกิดขึ้นโดยวิสุทธิข้อนี้ เป็นอันบรรลุนิพพานสูงสุดแห่งวิสุทธิ หรือไตรสิกขา หรือการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาทั้งหมด

ถัดจากบรรลุมรรคผลด้วยมรรคญาณและผลญาณแล้ว ก็จะเกิดญาณอีกอย่างหนึ่งขึ้นพิจารณาจรคผล พิจารณากิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่ยังเหลืออยู่ และพิจารณานิพพาน (เว้นพระอรหันต์ ซึ่งไม่มีการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่) เรียกชื่อว่า ปัจจเวกขณญาณ (๑๖)^{๙๙๓} เป็นอันจบกระบวนการบรรลุมรรคผลนิพพานในขั้นหนึ่งๆ

^{๙๙๓} ญาณต่างๆ ที่มีเลขลำดับกำกับอยู่ใน () ข้างหลังนั้น พึงทราบว่า ได้แก่ญาณที่ในสมัยหลังๆ ได้มีการนับรวมเข้าเป็นชุด เรียกว่า **ญาณ ๑๖** หรือ **โสฬสญาณ** อันเป็นที่รู้จักกันดีในวงการบำเพ็ญวิปัสสนา โดยเฉพาะใช้ในการตรวจสอบที่เรียกว่า “ลำดับญาณ” และพึงทราบว่า ในญาณ ๑๖ นี้ เฉพาะมรรคญาณ และผลญาณ สองอย่างเท่านั้น เป็นญาณชั้นโลกุตระ ส่วนอีก ๑๔ อย่างที่เหลือเป็นญาณชั้นโลกีย์ทั้งสิ้น

อนึ่ง พึงสังเกตว่า วิปัสสนาญาณ ๙ นั้น คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะนับรวม สัมมสนญาณ (๓) เข้าในชุดด้วย จึงเป็น **วิปัสสนาญาณ ๑๐** (สงคห.๕๕)

บันทึกพิเศษท้ายบท

เพื่อความเข้าใจลึกกลงไปจำเพาะเรื่อง

บันทึกที่ ๑: คำว่า “บรรลุนิพพาน”

คำว่า “บรรลุนิพพาน” นี้ ใช้ตามที่เราเห็นว่าเป็นคำคุณศัพท์หรือพยางค์สำหรับคนทั่วไป แต่ความจริง คำที่ถูกต้องตรงกว่า หรือถือได้ว่าเป็นศัพท์เฉพาะสำหรับกล่าวถึงการบรรลุนิพพาน ได้แก่คำว่า “**สัจฉิกิริยา**” (คัมภีร์รุ่นหลังใช้ สัจฉิกรณ บ้าง; รูปกริยาเป็น สัจฉิกโรติ เป็นต้น ซึ่งแปลตามแบบว่า “การทำให้แจ้ง” แปลตามอรรถกถาว่า การทำให้ประจักษ์ หมายถึงประสงบ; คำว่า “การทำนิพพานให้แจ้ง” พังดูไม่สู้สะดวกสำหรับคนทั่วไป จึงเสียดายมาใช้คำว่า “บรรลุนิพพาน แต่ต่อมานี้ไป บางทีจะใช้คำว่า “การประจักษ์แจ้งนิพพาน” แทนไปบ้าง เพราะดูเหมือนจะหลีกเลี่ยงความเข้าใจผิดได้ดีกว่าคำว่า บรรลุนิพพาน

ส่วนคำว่าบรรลุนั้น ตรงกับบาลีว่า “อริคม” (รูปกริยาเป็น อริคจฺจติ เป็นต้น) และ “ปัตติ” (รูปกริยาและคุณนามที่ใช้กับนิพพาน คือ ปตฺต) ทั้งสองคำนี้ พบที่ใช้กับนิพพานหลายแห่ง แต่ที่รองลงมา และส่วนมากใช้ในคำร้อยกรอง คือ คาถา

สัจฉิกิริยา และกลุ่ม **สัจฉิกโรติ** เช่น ม.อ.๑๔/๕๐/๔๗; ส.ม.๑๙/๔๔/๑๔; ๒๘/๑/๗๔; อัง.เวก.๒๐/๔๒/๙; อัง.ฉก.๒๒/๓๓๙/๔๗๓; ชุ.ปฏิ.๓๑/๖๗๔/๕๘๓; ที.ม.๑๐/๒๗๓/๓๒๕; ๓๐๐/๓๕๑; ม.มุ.๑๒/๑๓๒/๑๐๓; ๑๕๒/๑๒๗; ม.อ.๑๔/๓๙๗/๒๖๙; ส.ส.พ.๑๘/๔๙๗/๓๐๐; ๕๑๓/๓๒๑; ส.ม.๑๙/๖๗๙/๑๙๐; ๗๕๔/๒๒๓; ๘๒๓/๒๔๘; อัง.ติ.๒๐/๕๑๔/๒๘๕; อัง.จตุ.๒๑/๑๙๔/๒๖๖; อัง.ฉก.๒๒/๒๙๗/๓๕๑; ๓๐๑/๓๖๔; อัง.นวก.๒๓/๒๔๑/๔๔๕; ชุ.ช.๒๕/๖/๔; ชุ.สุ.๒๕/๓๑๘/๓๗๗; สัจฉิกรณ เช่น อัง.อ.๒/๒๖๙; ๓/๒๓๗; ชุ.ทุ.ก.อ.๑๖๗; สุตต.อ.๒/๑๒๐; ที.อ.๓/๓๐๗; ม.อ.๒/๓๑๕; ๓/๔๗๑; วิภังค.อ.๖๗๑

กลุ่ม **อริคจฺจติ** เช่น ร้อยแก้ว = ม.มุ.๑๒/๓๒๖/๓๓๒; ในคาถา เช่น ส.ส.๑๕/๑๐๑/๓๑; ส.นิ.๑๖/๖๙๙/๓๒๔; ชุ.อิ.๒๕/๒๘๒/๓๑๐; ชุ.เถ.๒๖/๔๐๐/๔๒๗; อัง.ติ.๒๐/๔๙๗/๒๐๗; อัง.ป.ญจ.๒๒/๑๗๙/๒๓๙; ชุ.วิ.๒๖/๕๐/๘๘; ชุ.เถ.๒๖/๔๔๘/๔๕๗

กลุ่ม **ปัตติ**; ปตฺต มาในคาถาล้วน เช่น ชุ.ธ.๒๕/๒๐/๓๓; ชุ.เถ.๒๖/๔๗๔/๕๐๒; ที.ปา.๑๑/๓๖๕/๒๘๘; ม.มุ.๑๒/๓๙๑/๔๒๑; ส.ส.๑๕/๗๔๐/๒๗๘; ๘๔๕/๓๑๕; ชุ.สุ.๒๕/๓๑๑/๓๖๑; ๓๕๗/๔๑๒; ชุ.เถ.๒๖/๔๐๑/๔๓๔; ชุ.เถ.๒๖/๔๒๑/๔๔๕; ๔๓๒/๔๔๙

คำนอกจากนี้ มีใช้กับนิพพานเพียงประปราย และส่วนมากมาในคำร้อยกรอง คือ คาถา ได้แก่รูปต่างๆ ของคำกริยาต่อไปนี้เป็น คือ อาราธติ (ให้สำเร็จ) ผุสติ (สัมผัส, ถูกต้อง) คจฺจติ (ถึง) ลมฺติ (ได้)

บันทึกที่ ๒: ในฉน เจริญวิปัสสนา หรือบรรลุมรรคผล ได้หรือไม่?

มักมีผู้สงสัยว่า ในฉน จะเจริญวิปัสสนาได้หรือไม่ หรือจะใช้ปัญญาพิจารณาสิ่งใดๆ ได้หรือไม่ ผู้ที่เข้าใจว่าไม่ได้ มักอ้างเรื่ององค์ฉน ในปฐมฉน มีวิตกและวิจาร์ พอจะคิดอะไรได้บ้าง แต่ฉนสูงขึ้นไปมีอย่างมากที่สุด สุข และเอกัคคตา จะคิดจะพิจารณาอะไรได้อย่างไร

ความจริง องค์ฉนเป็นเพียงองค์ประกอบที่เป็นเกณฑ์ตัดสินว่า ภาวะจิตนั้นเป็นฉนหรือไม่ และเป็นฉนขั้นใด มิใช่หมายความว่าในฉนมีองค์ธรรมเพียงเท่านั้น อันที่จริงนั้น ในฉน มีองค์ธรรมอื่นๆ อีกมากมาย ดังที่ท่านบรรยายไว้ ทั้งในพระสูตร และพระอภิธรรม (ชั้นเดิม) เช่น ม.อ.๑๔/๑๕๘/๑๑๘ กล่าวถึงฉน ตั้งแต่ปฐมฉน ถึงอาภิกญฺจัญญาตนะ ทุกชั้นล้วนมีองค์ธรรมเช่น ฉนหะ อภิโมกข์ วิริยะ สติ อุเบกขา มนสิการ เป็นต้น

ใน อภิ.ส.๓๔/๑๓๙/๔๔-๒๗๔/๑๘๐ แสดงองค์ธรรมทั้งหลายในฉนต่างๆ ทุกระดับ โดยเฉพาะในฉนที่เป็นโลกตระ (สงคฺธิ อ.๓๓๖ ว่าเป็นฉนอุปฺปนชั่วขณะจิตเดียว) มีทั้งอินทรีย์ ๕ คือ ลัทธา วิริยะ สติ สมฺธิ ปัญญา มีองค์มรรคครบทั้ง ๘ มีสมถะและวิปัสสนา และองค์ธรรมอื่นอีกมาก (อภิ.ส.๓๔/๑๙๖/๘๓) วินย.ฎีกา.๒/๒๗๑ และวิสุทฺธิ.ฎีกา ๑/๒๕๔ ขยายความหมายของข้อความอย่างที่พบในปฏิส.อ.๑๕๙; วิสุทฺธิ.๑/๑๙๐ และ นิท.อ.๑/๑๖๔ ให้เห็นชัดว่า สมฺธิและปัญญาเกิดขึ้นได้โดยเป็นธรรมชาติควบคู่กันในฉนจิต

ส่วนที่ว่า เมื่อไม่มีวิตกและวิจารณ์ จะคิดจะพิจารณาอะไรได้อย่างไรนั้น พึงเข้าใจว่า ที่ไม่มีวิตกและวิจารณ์ ก็เพราะจิตตั้งมั่น มีกำลังแน่วแน่เป็นอย่างมากแล้ว จึงไม่ต้องคอยยกจิตขึ้นสู่อารมณ (วิตก) ไม่ต้องคอยประคองจิตให้เคล้าอยู่กับอารมณ (วิจารณ์) ต่อไปอีก จึงยังทำงานพิจารณาได้ดียิ่งขึ้นกว่ามีวิตก วิจารณ์;

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (วิสุทธิ.๓/๒๐๖) แสดงวิธีเจริญวิปัสสนาว่า “บุคคลที่เป็นสมถยานิก ออกจากฌานใดฌานหนึ่งในบรรดารูปฌานและอรุณฌานทั้งหลาย เว้นแต่เนวสัญญานาสัญญายตนะแล้ว พึงกำหนดพิจารณาองค์ฌานทั้งหลาย มีวิตก เป็นต้น และธรรมทั้งหลายที่ประกอบพร้อมขององค์ฌานนั้น โดยลักษณะและรสเป็นอาทิ” คำอธิบายที่ว่า “ออกจากฌานแล้ว พึงกำหนด” นั้น มองแง่หนึ่งอาจถือว่าเป็นเพียงแสดงตัวอย่างวิธีปฏิบัติแบบหนึ่ง เพราะในฎีกาที่อธิบายความตอนหนึ่ง (วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๓๙๘) ได้ไขความไว้ว่า “คำว่าสมถยานิก เป็นชื่อของผู้ดำรงในฌาน หรือในอุปปจาระแห่งฌาน บำเพ็ญอยู่ซึ่งวิปัสสนา”

อย่างไรก็ตาม เรื่องที่ว่า การบำเพ็ญวิปัสสนา จะอยู่ในฌาน หรือออกจากฌานก่อนแล้วจึงทำได้ หรือว่า อยู่ในฌานทำไม่ได้ จะต้องออกจากฌานเสียก่อนจึงจะทำได้ ดูเหมือนว่า อรรถกถาฎีกาทั้งหลายยังขัดแย้งกันอยู่บ้าง

หลักฐานที่กล่าวถึงการบำเพ็ญวิปัสสนาในฌาน นอกจาก อ.อ.๓/๓๕๒ และวิสุทธิ.ฎีกา ๓/๓๙๘ แล้ว ได้พบอีกเพียงแห่งเดียวคือ ที่.อ.๒/๑๔๓ ซึ่งกล่าวถึงพระอรหันต์ปัญญาวิมุตว่า “พระปัญญาวิมุตมี ๕ อย่าง คือ พระสุกขวิปัสสก ๑ และท่านผู้ดำรงอยู่ในฌาน ๔ ฌานใดฌานหนึ่ง มีปฐมฌาน เป็นต้น บรรลุอรหัตตผล (อีก ๔)”

หลักฐานนอกจากนี้ ล้วนแสดงการปฏิบัติแบบออกจากฌานก่อนเป็นพื้น เฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อบรรยายวิธีบำเพ็ญวิปัสสนาโดยตรง จะมีข้อความทำนองเดียวกันว่า “เข้าฌาน ออกแล้ว กำหนดองค์ฌานและธรรมที่ประกอบพร้อมกับฌานนั้น...” หรือ “เข้าฌาน ออกจากสมาบัติแล้ว พิจารณาสังขารทั้งหลาย...” หรือ “ออกจากสมาบัติแล้ว พิจารณาสมาบัติธรรม...” หรือ “ออกจากฌานแล้ว พิจารณาฌานธรรม...” เป็นต้น (ดู วินย.อ.๑/๕๒๕, ๕๒๙; ที่.อ.๒/๔๘๒; ม.อ.๑/๓๔๓; ลี.อ.๓/๓๕๒; อ.อ.๒/๑๓; สุตต.อ.๒/๕๑๑; นิ.อ.๒/๒๔๗, ๓๓๘; วิสุทธิ.๒/๗๙; ๓/๓๑๓; ฯลฯ) หลักฐานเหล่านี้ แสดงให้เห็นว่า มติทั่วไปของอรรถกถา ถือว่า ถ้าเข้าฌานแล้ว จะต้องออกจากฌานก่อน จึงจะบำเพ็ญวิปัสสนาได้

ข้อที่ขัดแย้งกันเช่นนี้ จะยุติอย่างไร ไม่ปรากฏคำชี้แจงโดยตรงในอรรถกถาหรือฎีกา และยากที่จะค้นคำอธิบายออกมาได้ แต่ที่พอหาข้อประนอมได้ โดยเก็บเหตุผลจากที่ต่างๆ มาเชื่อมต่อกัน ดังต่อไปนี้

คำบรรยายวิธีบำเพ็ญวิปัสสนาโดยออกจากฌานแล้วพิจารณาสังขารนั้น ได้แบบจากคัมภีร์ชั้นรองในพระไตรปิฎกนั่นเอง ตัวอย่างที่เห็นชัด คือ ในคัมภีร์ ขุ.สุ.๒๕/๔๓๘/๕๔๘ มีข้อความสั้นๆ ตอนหนึ่งว่า “บุคคลรู้จักกรรมที่ปรุงแต่งให้เกิดอาภิญญายตนะว่า มีหน้ที่เป็นสังโยชน์ ครั้นรู้จักอย่างนี้แล้ว แต่นั้นย่อมเห็นแจ้ง (=บำเพ็ญวิปัสสนา) ในอาภิญญายตนะนั้น” ข้อความตอนท้ายที่ว่า “แต่นั้น ย่อมเห็นแจ้งในอาภิญญายตนะนั้น” คัมภีร์จุฬินิเทศ ซึ่งเป็นคัมภีร์ชั้นรองในพระไตรปิฎก (ขุ.จุ.๓๐/๔๘๗/๒๓๓) อธิบายขยายความออกไปว่า “หมายความว่า บุคคลนั้นเข้าอาภิญญายตนะแล้ว ออกจากอาภิญญายตนะนั้นแล้ว เห็นแจ้ง (ทำวิปัสสนา) ธรรมคือจิตและเจตสิกทั้งหลาย ซึ่งเกิดในอาภิญญายตนะนั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข...” (ในอรรถกถาของคัมภีร์ทั้งสองนี้ คือ สุตต.อ.๒/๕๒๓; นิ.อ.๒/๒๔๘ ก็มีคำอธิบายทำนองเดียวกัน)

คำอธิบายเรื่องนี้ ในคัมภีร์ชั้นรองก็ตี ในคัมภีร์รุ่นอรรถกถาฎีกาก็ตี ล้วนจัดได้ว่าเป็นแนวอภิธรรมทั้งสิ้น ธรรมดาว่า คัมภีร์สายอภิธรรมนั้น ย่อมพยายามวิเคราะห์ธรรมทั้งหลายออกไปอย่างละเอียด เมื่ออธิบายเรื่องจิต ก็วิเคราะห์ออกไปเป็นขณะๆ แสดงให้เห็นการทำงานของจิตโดยสัมพันธ์กับธรรมอย่างอื่น เช่น การเกี่ยวข้องกับอารมณ เป็นต้น ในกรณีที่จะอาศัยฌานเพื่อบำเพ็ญวิปัสสนานี้ ขณะอยู่ในฌานสมาบัติแท้ๆ ยังทำวิปัสสนาไม่ได้ เพราะอารมณของฌานนั้นอย่างหนึ่ง ส่วนอารมณของวิปัสสนาเป็นอีกอย่างหนึ่ง ขณะอยู่ในฌาน จิตแนบอยู่กับอารมณของฌาน การพิจารณาสังขารด้วยจิตเดียวกับจิตที่เข้าสมาบัติ เป็นสิ่งที่ไม่อาจทำได้ (อ.อ.๒/๔๔๗) ดังนั้น จึงต้องออกจากอารมณ (ของฌาน) เสียก่อน (วินย.อ.๑/๒๖๙) เพื่อจะได้เปลี่ยนอารมณใหม่ ซึ่งก็หมายความว่า ต้องออกจากฌานนั่นเอง

การออกจากฌานนั้น ก็ไม่มีอะไรยาก เพียงให้กระแสจิตซึ่งแนบอยู่กับอารมณของฌานนั้นขาดตอนลงเสีย ด้วยการตกภวังค์ การที่จิตตกภวังค์นั่นเอง คือการออกจากฌาน (ม.อ.๒/๔๐; อ.อ.๓/๑๗๐, ๓๗๔; วิภังค.อ.๖๐๕; วินย.ฎีกา ๒/๓๕๕; ๔/๑๓๗; วิสุทธิ.ฎีกา ๑/๒๖๓)

เมื่อไม่ยอมเรียกภาวะจิตนี้ว่าอยู่ในฌาน ก็ต้องหาถ้อยคำมาเรียกให้เหมาะ เพราะถึงแม้จะออกจากฌานแล้ว แต่ภาวะจิตตอนนั้นก็มิใช่กลับไปมีสภาพอย่างเดิมเหมือนเวลาก่อนเข้าฌาน อรรถกถายุติปัญหานี้ โดยคิดคำขึ้นใช้ใหม่ เรียกว่าทำฌานให้เป็นบาท

ส่วนการตัดแยกระหว่างตัวฌานแท้ๆ กับภาวะจิตที่ตั้งมั่นอยู่ต่อมาด้วยกำลังฌาน อรรถกถาอาศัยหลักเรื่องภวังคจิต มากำหนดเป็นการออกจากฌานให้ขาดตอนจากกัน (คำว่า ภวังค์ หรือภวังคจิต มีในพระไตรปิฎกเฉพาะในคัมภีร์ปิฎกฐานแห่งพระอภิธรรมเท่านั้น เช่น อภิ.ป.๔๐/๕๐๙/๑๖๓; ๕๑๖/๑๖๔; ๕๕๓/๑๘๑; ๑๑๖๒/๓๘๔ ครั้นถึงรุ่นอรรถกถา จึงใช้กันตื้นขึ้น)

รวมความที่สันนิษฐานตามหลักฐานเหล่านี้ว่า ส่วนนพุตโดยปริยายว่า “อยู่ในฌานเจริญวิปัสสนา” มีความหมายครอบคลุม เท่ากับที่อรรถกถาแยกพูดโดยปริยายว่า “เข้าฌาน ออกจากฌานแล้ว พิจารณาสังขาร” (เช่น อจ.อ.๒/๑๓) หรือ “ออกจากฌานที่เป็นบาทแล้ว พิจารณาสังขาร” (เช่น วิสุทธิต.๓/๓๑๒) หรือ “ทำฌานให้เป็นบาท เจริญวิปัสสนา” (เช่น วิสุทธิต.ฎีกา ๑/๓๑๖) หรือ “ได้ฌานแล้ว เจริญวิปัสสนาที่มีฌานเป็นบาท” (เช่น วิสุทธิต.๑/๒๔๑; วิสุทธิต.ฎีกา ๒/๑๙) หรือ “ออกจากสมาบัติแล้ว ทำวิปัสสนาด้วยจิตที่ตั้งมั่น” (เช่น ม.อ.๑/๑๗๑; วิสุทธิต.๒/๑๔๕)

สรุปอีกครึ่งหนึ่งว่า ทั้งสำนวนพระสูตร และสำนวนอภิธรรม มีสาระสำคัญอย่างเดียวกัน คือ ทำฌานให้เกิดขึ้น (เข้าฌาน) ก็เพื่อใช้กำลังสมาธิของฌานนั้น เตรียมจิตให้อยู่ในสภาพซึ่งพร้อมดีที่สุด สำหรับใช้เป็นทำภาครองปัญญา ที่จะคิดพิจารณาให้เห็นความจริงต่อไป เมื่อเข้าฌาน คือฌานเกิดขึ้นแล้ว จิตพร้อมดีแล้ว ก็เดินทางต่อไปสู่ขั้นใช้ปัญญาพิจารณาสภาะของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งเรียกว่าวิปัสสนา ภาชนะนี้เรียกว่ากายกั กัว่า เข้าฌานแล้วเจริญวิปัสสนา หรือคล้ายกับพูดว่าอยู่ในฌานเจริญวิปัสสนา แต่ถ้าจะพูดให้กระชับลงไปอีก ก็ต้องว่าอาศัยฌาน เจริญวิปัสสนา ถึงตอนนี้ ฝ่ายอภิธรรมก็มาช่วยอธิบายว่า ฌานเป็นสมณะ ย่อมยึดหน่วงอารมณ์ของมันไว้อย่างหนึ่งอย่างเดียวโดยตลอด เมื่อหันไปใช้ปัญญาพิจารณาสิ่งต่างๆ ก็ย่อมต้องเปลี่ยนออกจากอารมณ์ที่กำหนดเดิม และเมื่อเปลี่ยนอารมณ์อย่างนั้น จิตก็ตกภวังค์ นั่นคือออกจากฌานไปแล้ว ต่อจากนั้น การพิจารณาเป็นเรื่องของวิปัสสนา นับเป็นคนละขั้นตอน แต่เพราะได้อาศัยฌานนั้น มีความสัมพันธ์กันอยู่ อรรถกถาจึงให้เรียกว่าเอาฌานเป็นบาทหรือเป็นปทัฏฐานของวิปัสสนา

คำอธิบายอย่างนี้ ก็รับกันดีกับข้อความที่มีบ่อยๆ ในพระสูตรทั้งหลายว่า เข้าฌานอยู่แล้ว ครั้นเมื่อจิตตั้งมั่นแล้ว จึงน้อมจิตไปเพื่อวิชาต่างๆ (เช่น ม.ม.๑๓/๕๐๕-๕-๔๖๐-๑) ซึ่งหมายความว่า อาศัยฌานเป็นเครื่องทำจิตให้พร้อมก่อนแล้ว จึงนำไปใช้งาน ท่านเรียกจิตเช่นนั้นว่า จิตที่ควรแก่การนำไปใช้ (อภินิทการุขม) และจึงเป็นบาทหรือเป็นปทัฏฐาน เพื่อได้ผลสำเร็จที่สูงยิ่งๆ ขึ้นไป

พระอรรถกถาจารย์นับแจงตามข้อความในพระสูตร ให้เห็นว่า จิตเช่นนั้นประกอบด้วยคุณสมบัติ ๘ อย่าง คือ *สมาหิตะ* – ตั้งมั่น *ปริสุทธะ* – บริสุทธ์ *ปริโยทาทะ* – ผ่องใส *อนันคณะ* – โปร่งโล่งเกลี้ยงเกลา *วิคตูปกิเลส* – ปราศสิ่งมัวหมอง *มุกฺกุตะ* – นุ่มนวล *กัมมณียะ* – ควรแก่งาน *ฐิตะ* *อาเนญชัปปัตตะ* – อยู่ตัว ไม่อวกแวกหวั่นไหว (นิท.อ.๒/๕๙; วิสุทธิต.๒/๒๐๓)

อย่างไรก็ตาม ผู้ที่ได้ฌานแล้ว แต่ไม่ใช้ฌานเป็นบาท จะเจริญวิปัสสนาเพียงด้วยอุปราสมาธิ หรือขณิกสมาธิเท่านั้น ก็ย่อมได้ แต่จะมีสภาพเหมือนกับผู้ที่เจริญวิปัสสนาอย่างเดียวโดยไม่ได้อาศัยฌานมาก่อน ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป (ดูเชิงอรรถในทบท เพราะมีความเนื่องกัน)

บันทึกที่ ๓: เนวลัญญานาสัญญาตนะ ใช้ทำวิปัสสนาไม่ได้?

เนวลัญญานาสัญญาตนะ และสัญญาเวทิตนโรธ จัดได้ว่าเป็นสมาบัติจำพวกเสวยผล มีใช้ประเภทสำหรับใช้ทำกิจสมาบัติที่ต่ำกว่านั้น คือตั้งแต่อากิญจัญญาตนะลงไป จึงจะใช้ได้ทั้งสำหรับเสวยผลและสำหรับทำกิจ ทั้งนี้เพราะยังมีสัญญาและธรรมอื่นๆ ที่ประกอบรวมอยู่ชัดเจนนพอ ดังที่ท่านเรียกอากิญจัญญาตนะว่า เป็นยอดแห่งสัญญาสมาบัติ (ขุ.จ.๓๐/๒๖๐/๑๓๔; และพึงดู ส.นิ.๑๖/๓๕๔/๑๘๑; ส.อ.๒/๑๗๑; อจ.อ.๓/๓๕๓ ประกอบด้วย) คือเป็นสมาบัติขั้นสูงสุดที่ยังมีสัญญา หรือบางทีเรียกว่าสัญญาตนะ แปลว่า ยอดแห่งสัญญา หรือสัญญาอย่างยอด เพราะเป็นสมาบัติโลกีย์ขั้นสูงสุดที่ใช้ทำกิจได้ (ที.อ.๑/๔๒๔)

เนวสัญญานาสัญญายตนะ เป็นภาวะที่ละเอียดเกินไป จนเรียกว่า มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ดังกล่าวแล้วข้างบน และได้ชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า สังขาราวเสสสมาบัติ แปลว่า สมาบัติที่มีสังขารสักว่าเหลืออยู่ หรือเรียกอย่างง่าย ๆ ว่าสมาบัติเศษสังขาร เพราะมีสังขารซึ่งอยู่ในภาวะละเอียดเป็นที่สุด ตามปกติถือว่า ไม่ขัดพอ หรือไม่หยาบพอที่จะใช้ทำกิจของวิปัสสนา ไม่ต้องพูดถึงอยู่ในสมาบัติ แม้ออกมาจากสมาบัตินั้นแล้ว จะกลับยกเอาองค์ธรรมต่างๆ ที่มีในสมาบัตินั้นขึ้นมาพิจารณา ก็แทบไม่มีผู้ใดทำได้ เว้นแต่ผู้มีปัญญาอย่างพระสารีบุตรขึ้นไป และแม้แต่พระสารีบุตรเอง ก็พิจารณาได้เพียงแบบเหมารวม หรือรวบเป็นกลุ่ม อย่างที่เรียกว่า กลาปวิปัสสนา อย่างเดียว มีแต่พระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ที่จะกำหนดองค์ธรรมแยกออกพิจารณาเป็นรายข้อตามลำดับ คือทำอนุพัทธธรรมวิปัสสนาได้ (ดู ม.อ.๑๔/๓๒/๓๒; ส.น.๑๖/๓๕๔/๑๘๑; ที.อ.๑/๔๒๓; ม.อ.๓/๔๙๘; ส.อ.๒/๑๗๑; สงฺคณ. ๑.๓๒๗-๓๓๐; วิสุทฺธิ.๒/๑๔๖-๑๔๘; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๒/๑๖๘,๑๗๔)

แม้ว่าโดยหลักการทั่วไป ท่านมักกล่าวคลุมๆ รวมๆ กันไปว่า สมาบัติทั้ง ๘ หรือ รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ เป็นบาทแห่งวิปัสสนาได้ทั้งหมด (เช่น ปฏิส.อ.๒๓๖=สงฺคณ. ๑.๓๕๖=วิสุทฺธิ.๓/๓๑๒; ม.อ.๒/๑๘๗, ๔๖๘; ๓/๕๖๓, ๕๗๑; อัง.อ.๓/๓๕๗; วินย.อ.๑/๒๓๐; วิภังค.อ.๕๓๗; นิท.อ.๑/๑๔๗; ๒/๒๕; วินย.ฎีกา ๒/๙๔) เป็นบาทแห่งผลสมาบัติได้ทั้งหมด (เช่น อ.อ.๒๓๓) และร่วมกันหมดทุกข้อ รวมเป็นบาทของนิโรธสมาบัติ (เช่น ม.อ.๒/๓๑๖) แต่ภาวะที่เนวสัญญานาสัญญายตนะเป็นบาทหาเหมือนกับเอาฌานสมาบัติข้ออื่นๆ เป็นบาทไม่ คือไม่ใช่เป็นตัวทำกิจแท้จริง

ที่กล่าวนี้ เห็นได้ชัดในการเข้านิโรธสมาบัติ ท่านชี้แจงให้เห็นว่า สมาบัติที่เป็นขั้นขึ้นทำการ ก็คืออากิญจัญญายตนะ ส่วนเนวสัญญานาสัญญายตนะ แม้จะเป็นขั้นตอนที่จำเป็น แต่ก็มีสภาพคล้ายเป็นทางผ่านเท่านั้น (ที.อ.๑/๔๒๔) ผู้ใดจะเข้านิโรธสมาบัติ แม้เข้าสมาบัติผ่านมาโดยลำดับจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะแล้ว แต่ในตอนที่ผ่านมาจากอากิญจัญญายตนะ ก่อนจะเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะ ไม่ได้ทำบุพกิจ คือไม่ได้เตรียมจิตให้พร้อมที่จะเข้านิโรธไว้ ก็ไม่อาจเข้านิโรธสมาบัติได้ และเมื่อเข้านิโรธไม่สำเร็จ ก็ต้องถอยกลับไปอยู่ในอากิญจัญญายตนะ มิใช่คงอยู่ในเนวสัญญานาสัญญายตนะ (วิสุทฺธิ.๓/๓๖๙; พึงนำเหตุผลเกี่ยวกับการที่มรรคซึ่งเกิดขึ้นแก่ผู้พิจารณาเนวสัญญานาสัญญายตนะสมาบัติ ไม่เป็นเหมือนเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยสิ้นเชิง ใน สงฺคณ.๑.๓๕๘ มาประกอบการพิจารณาด้วย)

เหตุผลเหล่านี้ พอให้ลงสันนิษฐานได้ว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะสมาบัติเป็นภาวะจำเพาะตัว เป็นจุดจำเพาะแห่งการเสวยผลของมันเองล้วนๆ เมื่อออกจากสมาบัตินี้ ก็เป็นการออกมาเลย พุดโดยนិปรียายว่า ไม่มีภาวะจิตสืบเนื่องในระดับนี้ในการเจริญวิปัสสนา เมื่อออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนะมาพิจารณาสังขารธรรม ก็มีข้อออกเพียงเพื่อเปลี่ยนอารมณ์เหมือนอย่างออกจากฌานสมาบัติข้ออื่น (ความจริง เนวสัญญานาสัญญายตนะสมาบัติ ไม่มีอารมณ์ของมันเองด้วยซ้ำ คนที่จะเข้าสมาบัติข้อนี้ กำหนดเอาอากิญจัญญายตนะนั่นเองเป็นอารมณ์ เพื่อจะก้าวล่วงไปเสีย เมื่อก้าวล่วง คือปล่อยหรือผลจากอารมณ์นั้นได้ จึงเข้าสู่ภาวะที่เรียกว่าเป็นเนวสัญญานาสัญญายตนะสมาบัตินี้ เช่น ที.ป.๑๑/๓๕๕/๒๘๐; อภิ.วิ.๓๕/๕๙๙/๓๓๐; สงฺคณ. ๑.๓๓๐; วิสุทฺธิ.๒/๑๔๔-๑๕๑) แต่เป็นการออกมาสู่ภาวะจิตในระดับของสมาบัติที่รองลงมา คืออากิญจัญญายตนะ จึงนับว่าเป็นการออกจากสมาบัติ ชนิดที่มีความหมายครบถ้วน ทั้งโดยปริยายและโดยนិปรียาย ส่วนพระสูตรจึงบรรยายความตอนนี่ว่า “ออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนะสมาบัตินั้น” แล้วพิจารณาสังขารธรรมทั้งหลาย

แม้ว่าโดยหลักการทั่วไป อาจพูดได้ว่า “ทำเนวสัญญานาสัญญายตนะให้เป็นบาทของวิปัสสนา” (แต่ความจริง คำที่กล่าวจำเพาะเจาะจงลงไปอย่างนี้ ยังไม่พบเลย) คำว่าเป็นบาทในที่นี้ ก็มีความหมายเพียงว่า ได้ผ่านการเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะออกมาแล้ว ซึ่งก็ย่อมจะช่วยให้จิตประณีตสนิทมากขึ้นอีก แต่ก็จะต้องถือว่า ภาวะจิตที่ใช้เจริญวิปัสสนาเวลานั้น เป็นอุปบาทสมาธิระดับอากิญจัญญายตนะอยู่นั่นเอง (พึงระลึกไว้ด้วยว่า สมาธิในอรูปฌานทั้งหมด ล้วนเป็นระดับจตุตถฌานทั้งสิ้น มีข้อพิเศษเพียงว่า เป็นภาวะที่ประณีต ห่างไกลจากปัจจัยกัณฐกรรมคือสิ่งรบกวนออกไปมากขึ้นเท่านั้น – ดู อภิ.ส.๓๔/๑๕๒/๗๘; ที.อ.๑/๔๔๑; ๒/๑๔๖; วินย.ฎีกา ๒/๔๕๘)

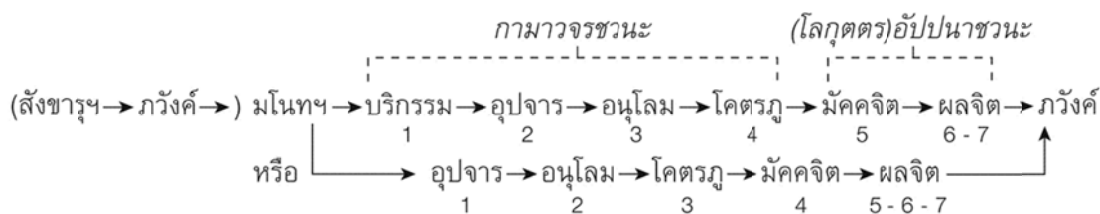
ส่วนสัญญาเวทยิตนิโรธ เป็นข้อที่ชัดเจนอยู่แล้วว่า เป็นสมาบัติสำหรับเสวยผลแท้ๆ และไม่อาจเจริญวิปัสสนาภายในสมาบัติได้ เพราะไม่มีสัญญาและเวทนา รวมทั้งขั้นอื่นๆ อันประกอบรวม ที่จะใช้กำหนดพิจารณาได้ ยิ่งกว่านั้นยังมีภาวะพิเศษจากฌานสมาบัติอื่นๆ ทั้งหมด คือ เป็นแต่สมาบัติอย่างเดียว ไม่เป็นสมาธิ (วิภังค.อ.๖๐๕) จึงเป็นการแน่นอนว่า ต้องออกจากสมาบัติก่อน จึงเจริญวิปัสสนาได้

เมื่อออกจากสมาบัตินี้แล้ว จะเจริญวิปัสสนา ก็ควรมาอยู่ในภาวะจิตที่เป็นสมาธิในระดับสูงสุดที่จะทำให้ทำได้ กล่าวคืออากิญจัญญายตนะ (หรือจะลงไปใช้ภาวะจิตระดับต่ำลงไป แม้จนถึงขณิกสมาธิ ซึ่งไม่ใช่กำลังฌานสมาบัติเลยก็ย่อมได้ เพราะผู้ที่ได้สมาบัติที่สูงกว่า ย่อมมีสิทธิในสมาบัติที่ต่ำลงมากกว่านั้นเป็นธรรมดา)

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าสมาบัติสูงสุดข้อนี้จะใช้เจริญวิปัสสนาเองโดยตรงไม่ได้ แต่การเข้าสมาบัตินี้ก็ย่อมช่วยเสริมคุณสมบัติของจิตให้ประณีตสนธิยิ่งขึ้น มีผลดีต่อการปฏิบัติธรรมเป็นอันมาก ดังได้กล่าวไว้แล้วในต้วบข้างต้น

บันทึกที่ ๔: ขณะจิตที่บรรลุมรรคผล

ตามหลักที่ว่า ในขณะที่บรรลุอริยมรรค แม้แต่ผู้ที่มีได้มานานมาก่อน จิตก็จะเป็นสมาธิถึงขั้นอัปปนา คือถึงระดับฌานในเรื่องนี้ สำหรับผู้มีพื้นความรู้ด้านอภิธรรม พึงดูลำดับกระบวนการทำงานของจิตในตอนบรรลุมรรคผล (อัปปนาชวณวารแห่งมรรควิถิ) ของพระ**วิปัสสนายานิก** ตามนัยที่ท่านแสดงไว้ในอ.อ.๔๒; ปฏิส.อ.๓๒; สงฺกถ.อ.๓๕๙; วิสุทฺธิ.๓/๓๑๖, ๓๒๔; สงฺคห.๒๒) ดังที่ถอดความออกเป็นแผนผังได้ ดังนี้

(สังขารุข = สังขารเบกขาญาณ ซึ่งเป็นวิปัสสนาญาณข้อที่ ๘; มโนทห = มโนทวาราวชณะ; อนึ่ง ปฏิส.อ.๓๒ และสงฺกถ.อ. ๓๕๙ ได้แสดงเพิ่มจากนี้อีกแบบหนึ่ง โดยมีอนุลอม ๒ ขณะ และมีผลจิตขณะเดียว แต่มีคำคัดค้านใน วิสุทฺธิ.๓/๓๒๔)

ส่วนลำดับจิตของ**สมถยานิก** อาจแสดงคร่าวๆ ได้ดังนี้ (ตอนมรรควิถิเหมือนข้างบน จึงไม่แสดงรายละเอียด)

(วิปัสสนาวิถินี้ เป็นการแสดงแบบคลุมๆ ความจริง มีการตกภวังค์ได้แล้วๆ เล่าๆ ในระหว่าง)

หลักการที่ว่าจิตที่บรรลุมรรคผลต้องเป็นอัปปนาสมาธินี้ เมื่อมองอย่างกว้างๆ ทำให้เกิดความคิดว่า ความรู้ความเข้าใจ หรือความหยั่งรู้หยั่งเห็น ที่จะแจ่มแจ้งชัดเจนและแน่นอน ถึงขั้นเปลี่ยนแปลงพื้นจิตของคนได้ กำจัดกิเลส เปลี่ยนแปลงบุคลิกภาพได้นั้น จะต้องเป็นประสบการณ์ภายในชนิดเต็มทั่วหมดทั้งจิตทั้งใจ หรือโพล่งทั้งชีวิตทีเดียว

ตอน ๔: ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร?

บทสรุป

เรื่องเกี่ยวกับนิพพาน

บทที่ ๑๐

คุณค่าและลักษณะพิเศษที่พึงสังเกตเกี่ยวกับนิพพาน

๑. จุดหมายสูงสุดของชีวิต เป็นสิ่งที่อาจบรรลุได้ในชาตินี้

นิพพานซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา เป็นภาวะที่มนุษย์สามารถประจักษ์แจ้งได้ในชีวิตปัจจุบันนี้เอง เมื่อเพียรพยายาม ทำตัวให้พร้อมพอ ก็ไม่ต้องรอถึงชาติหน้า ดังมีคุณลักษณะอย่างหนึ่งของนิพพานว่าเป็น “สนฺทิกฺขิโก” (เห็นชัดได้เอง, ประจักษ์ได้ในชีวิตนี้) และ “อกาลิก” (ไม่จำกัดกาล, ไม่ขึ้นต่อเวลา)^{๙๙๔} และท่านได้แสดงข้อปฏิบัติต่างๆ ไว้ เพื่อให้บรรลุนิพพานได้ในภพชาตินี้ ในปัจจุบัน ท่านเห็น ทันตา^{๙๙๕} จึงมีพุทธพจน์ตรัสยืนยันว่า

“เราขอมกล่าวตั้งนี้ว่า: บุรุษผู้เป็นวิญญู ไม่ใช่อวด ไม่มีการยา เป็นคนตรง จงมาเถิด เราจะสั่งสอน เราจะแสดงธรรม เมื่อเขาปฏิบัติตามคำสั่งสอน ก็จักประจักษ์แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ซึ่งประโยชน์ยอดเยี่ยม ที่กุลบุตรทั้งหลายผู้ออกจากเรือนบวชเป็นอนาคาริกโดยชอบต้องการ อันเป็นจุดหมายของพรหมจรรย์ เข้าถึงอยู่ในปัจจุบันนี้ทีเดียว (โดยใช้เวลา) เจ็ดปี... หกปี...ห้าปี ...สี่ปี ...หนึ่งเดือน...กึ่งเดือน...เจ็ดวัน”^{๙๙๖}

๒. นิพพานเป็นจุดหมายที่ทุกคนเข้าถึงได้ ไม่จำกัดชาติชั้น หญิงชาย

บุคคลทุกคน เมื่อมีฉันทะ เพียรพยายาม มีความพร้อมแล้ว ก็สามารถบรรลุนิพพานได้ ไม่มีข้อจำกัดว่า จะต้องเป็นคนชาติชั้นวรรณะใด มีฐานะอย่างไร ยากจน มั่งมี เป็นหญิง หรือชาย เป็นคฤหัสถ์ หรือบรรพชิต มีพุทธภาษิตแห่งหนึ่งว่า

“ทางนั้น ชื่อว่าทางสายตรง ทิศนั้นชื่อว่าทิศไม่มีภัย รถชื่อว่ารถไร้เสียง ประกอบด้วยล้อคือธรรม มีหิริเป็นฝา มีสติเป็นเกวาระกั้น ธรรมรถนั้น เราบอกให้ มีสัมมาทิฐินำหน้าเป็นสาวถี บุคคลใดมียานเช่นนี้ จะเป็นสตรีหรือบุรุษก็ตาม เขาย่อมมิใช่ยานนั้น (ขับไป) ถึงในสำนักแห่งนิพพาน”^{๙๙๗}

^{๙๙๔} อัง.ติก.๒๐/๔๔๕/๒๐๒ (สนฺทิกฺขิโก มีความหมายเท่ากับวิญญูธรรมมิก็ได้ เช่น ขุททก.อ.๑๓๗; สุตต.อ.๑/๘๘; พิงฺกู อัง.ปญจก.๒๒/๓๔/๔๒ และฎีกาแห่งอังคุตตรนิกาย อังใน มงคล.๒/๒๐ ด้วย)

^{๙๙๕} เช่น ส.นิ.๑๖/๔๖/๒๒ = ๒๖๗/๑๓๙ = ส.ข.๑๗/๓๐๒/๑๙๙ = ส.ส.พ.๑๘/๒๔๔/๑๗๗; อัง.นวก.๒๓/๒๐๕/๓๖๕; ๒๕๕/๔๗๕.

^{๙๙๖} ที.ปา.๑๑/๓๑/๕๕; ดูประกอบ วินย.๔/๑๒/๑๖; ม.ม.๑๒/๓๒๖/๓๓๐; ม.ม.๑๓/๔๐๑/๓๗๒ (ดูพุทธพจน์ในตอนว่าด้วย เจโตวิมุตติ-ปัญญาวิมุตติ ประกอบด้วย เพราะส่วนกล่าวถึงการประจักษ์ในวิญญูธรรม; นอกจากนั้น พุทธพจน์เกี่ยวกับสติปัญญาอันแสดงควมไว้คล้ายกัน; ดู ที.ม.๑๐/๓๐๐/๓๕๑; ม.ม.๑๒/๑๕๑/๑๒๖.

^{๙๙๗} ส.ส.๑๕/๑๔๔/๔๕

พระพุทธรเจ้าทรงยินยอมให้สตรีบรรพชาเป็นภิกษุณี ทั้งที่สภาวะทางสังคมไม่อำนวย ก็ด้วยเหตุผลที่ว่า หญิงบรรพชาในธรรมวินัยแล้ว ก็สามารถประจักษ์แจ้งโลกุตระธรรม ตั้งแต่โสดาปัตติผลถึงอรหัตตผล ได้เช่นเดียวกับชาย⁹⁹⁸

ครั้งหนึ่ง พระโสมาภิกษุณี เข้าไปนั่งพักอยู่ ณ โคนไม้ต้นหนึ่งในป่า มารประสงค์จะแกงหลอก จึงเข้ามากล่าวคาถาว่า

“สถานที่ยากนักหนาจะฝ่าไปได้ ชันท่านผู้แสวงทั้งหลายจะพึงเข้าถึง สตรีมีปัญญาแค่สองนิ้ว ไม่ได้พานพบหรือ”

พระเถรีนั้นตอบว่า

“ความเป็นหญิงจะเกี่ยวอะไร ในเมื่อใจตั้งมั่นดี มีญาณเป็นไปอยู่ แก่ผู้เห็นแจ้งธรรมถูกต้อง, ผู้ใดยังมีความยึดถืออยู่ว่า เราเป็นหญิง หรือเราเป็นชาย หรือยังมีความรู้สึกค้างใจอยู่ว่าเรามีเราเป็น มารจึงควรจะพูดกับเขาผู้นั้น”⁹⁹⁹

ในแง่ของความเป็นชาวบ้าน และชาววัด หรือคฤหัสถ์ กับบรรพชิต ก็มีพุทธพจน์ว่า

“เราไม่สรรเสริญการปฏิบัติผิด ไม่ว่าของคฤหัสถ์ หรือบรรพชิต, คฤหัสถ์ก็ดี บรรพชิตก็ดี ปฏิบัติผิดแล้ว เพราะข้อที่ปฏิบัติผิดนั้นเป็นเหตุ ย่อมไม่เป็นผู้ยังกุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้น (ญายะ) ให้สำเร็จได้;

“เราสรรเสริญการปฏิบัติชอบ (สัมมาปฏิบัติ) ไม่ว่าของคฤหัสถ์ หรือบรรพชิต, คฤหัสถ์ก็ดี บรรพชิตก็ดี ปฏิบัติถูกต้องแล้ว เพราะข้อที่ปฏิบัติถูกต้องนั้นเป็นเหตุ ย่อมเป็นผู้ยังกุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้นให้สำเร็จได้”¹⁰⁰⁰

และมีพุทธพจน์ตรัสถึงความหลุดพ้นของคฤหัสถ์กับบรรพชิตว่า

“เราไม่กล่าว (ว่ามี) ความแตกต่างอะไรเลย ระหว่างอุบาสกผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้ กับภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วตลอดร้อยปี คือ วิมุตติ กับ วิมุตติ เหมือนกัน”¹⁰⁰¹

เรื่องชาติขึ้นวรรณะ นับว่าเป็นปัญหาใหญ่ในชมพูทวีป จึงมีพุทธพจน์ตรัสย้ำเรื่องนี้บ่อยๆ ดังตัวอย่างเรื่องหนึ่ง เป็นคำสนทนาระหว่างพระพุทธเจ้า กับพราหมณ์ชื่อเอสุการ์ คัดมาบางตอนดังนี้

พราหมณ์: ท่านพระโคตมผู้เจริญ พราหมณ์ทั้งหลายบัญญัติทรัพย์ไว้ ๔ อย่าง...(คือ) บัญญัติการภิกขาจาร ให้เป็นทรัพย์ประจำตัวของพราหมณ์...บัญญัติชนกกับแล้ง ให้เป็นทรัพย์ประจำตัวของกษัตริย์...บัญญัติกสิกรรมและการเลี้ยงโค ให้เป็นทรัพย์ประจำตัวของแพศย์...บัญญัติเคียวและไม้คาน ให้เป็นทรัพย์ประจำตัวของศูทร..พราหมณ์ทั้งหลายบัญญัติทรัพย์ไว้ ๔ อย่างดังนี้ ท่านพระโคตมผู้เจริญ จะตรัสว่าอะไรในเรื่องนี้?

⁹⁹⁸ วินย.๗/๕๑๕/๓๒๓

⁹⁹⁹ ส.ส.๑๕/๕๒๖-๗/๑๘๙; พุ.เถรี.๒๖/๔๓๗/๔๕๑

¹⁰⁰⁰ ม.ม.๑๓/๗๑๐/๖๕๐; เทียบ ส.ม.๑๙/๖๕๖๙/๒๓

¹⁰⁰¹ ส.ม.๑๙/๑๖๓๓/๕๑๖; ข้อความว่า คือวิมุตติกับวิมุตติเหมือนกัน พระไตรปิฎกแปลฉบับภาษาไทยว่า “คือหลุดพ้นด้วยวิมุตติเหมือนกัน” ทั้งนี้เพราะบาลีฉบับอักษรไทยเป็น ยทิท วิมุตติยา วิมุตตุนติ ส่วนฉบับอักษรพม่าและฉบับอักษรโรมันเป็น ยทิท วิมุตติยา วิมุตตุนติ แต่ข้อความนี้มีใน อง.ปญจก.๒๒/๓๑/๓๕ ด้วย และที่นั่นพระไตรปิฎกภาษาไทย แปลไปอีกอย่างหนึ่ง, พึงดูข้อความของ อรรถกถาด้วย (ส.อ.๓/๔๐๓; อง.อ.๓/๒๒) และในอรรถกถานั้นว่า วิมุตตินี้ หมายถึง อรหัตตผลวิมุตติ; อย่างไรก็ตาม คัมภีร์รุ่นมิลินท-ปัญหาเป็นต้นมา (ตั้งแต่ราว พ.ศ.๕๐๐) กล่าวว่า คฤหัสถ์บรรลู่อรหัตตผล ต้องอุปสมบทในวันนั้น มิฉะนั้นต้องปรินิพพาน (มิลินท. ๓๐๐); ปัญหาว่า เมื่อเป็นคฤหัสถ์บรรลู่ปรินิพพานได้แล้ว จะบวชทำไม ดู มิลินท.๓๑๖.

พระพุทธเจ้า: แน่พราหมณ์ ชาวโลกทั้งหมด พร้อมใจกันอนุญาตข้อตกลงนี้ไว้แก่พราหมณ์ทั้งหลายว่า (ขอพราหมณ์ทั้งหลาย) จงบัญญัติทรัพย์ ๔ ประการเหล่านี้เถิด ดังนี้หรือ?

พราหมณ์: มิใช่เช่นนั้น ท่านพระโคตม

พระพุทธเจ้า: แน่พราหมณ์ เปรียบเหมือนบุรุษยากไร้ ไม่มีอะไรเป็นของตน เป็นผู้ขัดสน, คน (พวกหนึ่ง) เขาก่อนเนื้อขึ้นแขวนให้แก่เขา ผู้ไม่มีความปรารถนาเลย โดยบอกว่า นี่แน่พอมหาจำเวิญ เธอกินเนื้อนี้เสีย และจ่ายเงินค่าเนื้อมา ดังนี้ฉันใด พวกพราหมณ์ก็ฉันนั้น ย่อมบัญญัติทรัพย์ ๔ อย่างเหล่านี้ แก่สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น โดยไม่ได้รับความยินยอม

นี่แน่พราหมณ์ เราย่อมบัญญัติจริยโลกุตระธรรม ว่าเป็นทรัพย์ประจำตัวของคน (ทุกคน) ฯลฯ

แน่พราหมณ์ ท่านจะเห็นเป็นประการใด (สมมติว่า) ชัตติยราช ผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว รับสั่งให้บุรุษชาติต่าง ๆ กัน ๑๐๐ คน มาประชุมกันว่า มาเถิดท่านทั้งหลาย ในบรรดาท่านทั้งหลายนั้น ผู้ใดเกิดจากตระกูลกษัตริย์ จากตระกูลพราหมณ์ จากตระกูลเจ้า ผู้นั้นจงเอาไม้สัก ไม้สาละ ไม้สน ไม้จันทน์ หรือไม้ทับทิม มาทำเป็นไม้สีไฟ จงก่อกองไฟ ให้ความร้อนปรากฏ; มาเถิดท่านทั้งหลาย ในบรรดาท่านทั้งหลายนั้น ผู้ใดเกิดจากตระกูลจันทรชาติ จากตระกูลพราหมณ์ จากตระกูลช่างสาน จากตระกูลช่างรถ จากตระกูลคนเทษยะ ผู้นั้นจงเอาไม้รวงสุนัข ไม้รวงสุกร ไม้รวงข้อมผ้า หรือไม้ละหุ่ง มาทำเป็นไม้สีไฟ จงก่อกองไฟ ให้ความร้อนปรากฏ;

นี่แน่พราหมณ์ ท่านเห็นเป็นประการใด ไฟที่คนผู้เกิดจากตระกูลกษัตริย์ จากตระกูลพราหมณ์ จากตระกูลเจ้า เอาไม้สัก ไม้สาละ ไม้สน ไม้จันทน์ หรือไม้ทับทิม มาทำเป็นไม้สีไฟ ก่อกองขึ้น ให้มีความร้อนปรากฏ ไฟนั้นเท่านั้นหรือ จึงจะมีเปลว มีสี มีแสง และสามารถใช้ทำกิจที่พึงทำด้วยไฟได้, ส่วนไฟที่คนผู้เกิดจากตระกูลจันทรชาติ จากตระกูลพราหมณ์ จากตระกูลช่างสาน จากตระกูลช่างรถ จากตระกูลคนเทษยะ เอาไม้รวงสุนัข ไม้รวงสุกร ไม้รวงข้อมผ้า ไม้ละหุ่ง มาทำเป็นไม้สีไฟ ก่อกองขึ้น ให้มีความร้อนปรากฏ ไม่มีเปลว ไม่มีสี ไม่มีแสง ไม่สามารถใช้ทำกิจที่พึงทำด้วยไฟได้ อย่างนั้นหรือ?

พราหมณ์: มิใช่เช่นนั้น ท่านพระโคตมผู้เจริญ...ไฟทั้งหมดนั้นแหละ มีเปลว มีสี มีแสง และไฟทั้งหมด ใช้ทำกิจที่พึงทำด้วยไฟได้

พระพุทธเจ้า: ฉะนั้นเหมือนกันแล ท่านพราหมณ์ บุคคลแม้หากออกบวชเป็นอนาคาวิก จากตระกูลกษัตริย์ และเขาอาศัยธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว เป็นผู้...มีสัมมาทิฐิ ก็ย่อมเป็นผู้ยังกุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้นให้สำเร็จได้, แม้หากออกบวชเป็นอนาคาวิก จากตระกูลพราหมณ์ ...จากตระกูลแพศย์...จากตระกูลศูทร และเขาอาศัยธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว เป็นผู้...มีสัมมาทิฐิ ก็ย่อมเป็นผู้ยังกุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้นให้สำเร็จได้¹⁰⁰²

¹⁰⁰² เอกสารีสูตร, ม.ม.๑๓/๖๖๕-๖๗๐/๖๑๔-๖๒๒

๓. นิพพานอันวยผล ที่ยิ่งกว่าล้าพังความสำเร็จทางจิตจะให้ได้

การบรรลุนิพพาน แม้จะอาศัยความสำเร็จทางจิต (เจโตวิมุตติ) คือ ฌานสมาบัติ เป็นพื้นฐานบ้างไม่มากก็น้อย และผู้บรรลุนิพพานก็มีความเกี่ยวข้องกับความสำเร็จทางจิตนั้นอยู่เรื่อยๆ ในการดำเนินชีวิต แต่นิพพานก็เป็นภาวะต่างหากจากความสำเร็จทางจิตเหล่านั้น เป็นความหลุดพ้นแม้จากความสำเร็จทางจิตเหล่านั้น เป็นสิ่งที่ประจักษ์แจ้งต่อเมื่อสามารถก้าวล่วงความสำเร็จทางจิตไปได้

มีข้อควรสังเกตเกี่ยวกับผลพิเศษของการบรรลุนิพพาน คือ

๑) ทำให้เกิดความหลุดพ้นขั้นสุดท้ายที่เด็ดขาด ลึนเชิง ชนิดที่เป็นธรรมชาติธรรมดา ไม่ถอยกลับ เช่น ในทางจริยธรรม มีความไม่เห็นแก่ตัวที่แท้จริง ชนิดที่เป็นผลซึ่งเกิดขึ้นเอง เป็นอาการของการที่ได้ทำลายความยึดมั่นในตัวตนลงได้ ด้วยปัญญาที่มองเห็นสภาวะของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งไม่เนา และไม่อาจจะเข้าไปยึดถือผูกพันเอาไว้กับตัวตนได้

ในเมื่อเป็นอาการที่เป็นไปเองตามธรรมชาติ ความไม่เห็นแก่ตัวนั้น จึงทำได้โดยไม่ต้องฝืน ไม่ต้องบังคับจิตใจ ไม่ต้องอาศัยกำลังจิต ไม่ต้องอาศัยการยึดอันหนึ่งเพื่อปล่อยหรือให้หลุดออกจากอีกอย่างหนึ่ง เช่น ไม่ต้องอาศัยความยึดมั่นในอุดมคติ ความอุทิศตัวให้แก่สิ่งประเสริฐที่ศรัทธาอย่างสุดจิตสุดใจ ความชมหรือร่งรับกิเลสด้วยกำลังสมณะหรือวิปัสสนาระหว่างปฏิบัติธรรม และความน้อมดิ่งดิ่งดำในภาวะแห่งฌานสมาบัติ เป็นต้น

๒) ในการที่จะประจักษ์แจ้งนิพพานนั้น ไม่ว่าผู้ปฏิบัติจะได้บรรลุความสำเร็จทางจิตไว้แล้วสูงเพียงใดก็ตาม เขาจะต้องหลุดพ้นจากความติดใจพอใจในผลสำเร็จทางจิตนั้น มองเห็นสภาวะของผลสำเร็จนั้นตามแนวทางของเหตุปัจจัยตามธรรมชาติ ก้าวล่วงความผูกพันกับผลสำเร็จเหล่านั้นไปได้ก่อน จึงจะบรรลุนิพพานได้

อย่างไรก็ตาม การข้ามพ้นไปได้ั้นแหละ กลับเป็นส่วนเติมเต็มเติมของความสำเร็จทางจิต หรือเป็นความพ้นไปได้ ชนิดที่ช่วยทำให้สมบูรณ์

- ผลสำเร็จทางจิต เท่าใดก็ตาม ที่ตนเคยได้ไว้แล้ว ผู้บรรลุนิพพานสามารถใช้ประโยชน์ได้ทั้งหมด เช่น ใช้เป็นที่ให้ใจอยู่พักผ่อนอย่างมีความสุขยามว่าง ดังที่เรียกว่า *ทิวฐธรรมสุขวิหาร* เป็นการนำเอาฌานสมาบัติมารับใช้การดำเนินชีวิตประจำวัน เป็นต้น

- ทำให้ผลสำเร็จทางจิตที่เคยได้ไว้แล้ว ซึ่งตามปกติยังอาจเสื่อมถอยได้ กลายเป็นภาวะไม่เสื่อมถอย

- เพิ่มความสามารถและขยายวิสัยแห่งการเสวยผลสำเร็จทางจิตให้กว้างขวางลึกซึ้งยิ่งขึ้น ถ้าเดิมเคยได้ถึงสมาบัติ ๘ เมื่อบรรลุอนาคามีผลหรืออรหัตตผลแล้ว ก็สามารถก้าวต่อไปถึงสัญญาเวทิตนโรธ

๓) ความสำเร็จทางจิต อาจระงับกิเลสและความทุกข์ไว้ได้เป็นเวลายาวนาน แต่ก็ยังไม่เด็ดขาด กิเลสและความทุกข์ก็กลับฟื้นขึ้นได้ นับว่าเป็นของชั่วคราว เพราะเป็นวิธีข่มหรือทับไว้ หรือฝากฝังใจไว้กับสิ่งอื่น แต่การบรรลุนิพพาน ทำให้กิเลสและความทุกข์นั้นสูญสิ้นไปโดยเด็ดขาด เพราะขุดหรือถอนทิ้งด้วยปัญญา และสิ่งที่ดับไปในทางประจักษ์แจ้งนิพพานนั้น ก็เป็นการดับเฉพาะสิ่งที่ชั่วร้าย ได้แก่ตัวกู่นและเหตุให้วุ่นต่างๆ เช่น ดับโลภะ โทสะ โมหะ ดับตัณหา ดับภพ ดับทุกข์ ดับอวิชชา มิได้ดับอะไรที่เป็นสิ่งดีงามเลย

ยิ่งกว่านั้น เมื่อดับสิ่งชั่วร้ายแล้ว ก็กลับมีคุณลักษณะที่ดีเด่นขึ้นมาแทน อย่างชนิดที่เป็นไปเองตามธรรมดา นอกเหนือจากความสุข คือ การดำเนินชีวิตด้วยปัญญา และการบำเพ็ญกิจด้วยกรุณา ซึ่งเป็นสิ่งที่ล้าพังความสำเร็จทางจิตไม่อาจให้เกิดขึ้นได้

ดังนั้น ผู้ประจักษ์แจ้งนิพพานอย่างเดียว แม้จะไม่ได้ความสำเร็จทางจิตที่สูงส่ง ก็ยังประเสริฐกว่าผู้ที่ได้
ฉานสมาบัติอย่างสูง แต่ไม่ประจักษ์แจ้งนิพพาน

๔) การบรรลุนิพพาน ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในตัวมนุษย์ถึงขั้นพื้นฐาน เปลี่ยนจิตใจ เปลี่ยน
ลักษณะความคิด เปลี่ยนบุคลิกภาพ มีโลกทัศน์และชีวทัศน์อย่างใหม่ มีระบบพฤติกรรมมั่นคง ทั้งนี้เพราะมี
ความเปลี่ยนแปลงในทางจิตใจที่สำคัญ ๒ ด้าน คือ ความรู้ ความเข้าใจ ความคิดเห็น และความเชื่อถือ อันเป็น
เรื่องทางด้านอวิชชา กับปัญญา อย่างหนึ่ง และความรู้สึกเกี่ยวกับคุณค่าหรือการสนองความต้องการ อันเป็น
เรื่องทางด้านตัณหา กับฉันทะ อีกอย่างหนึ่ง ทั้งสองด้านนี้สัมพันธ์กัน แต่อาจแยกพูดได้คนละระดับ

เมื่อเด็กชาย ก. ถูกเรียกตัวมาพบครู ข. ถ้าเขาเข้าใจว่า ครู ข. กำลังหาความผิดและคิดลงโทษเขา
เด็กชาย ก. อาจกลัวตัวสั่น แต่ถ้ารู้ว่าครู ข. ใจดี เรียกมาแนะนำด้วยเมตตา เขาอาจมีอาการสงบและอบอุ่นใจ
คนที่มักมองเห็นคนอื่นเป็นศัตรู กับคนที่มักมองเห็นคนอื่นเป็นมิตร ก็ย่อมมีความรู้สึก มีบุคลิกภาพ และ
พฤติกรรมต่างกัน

คนผู้หนึ่งชื่อ และอยากได้เพชรสายฟ้า ที่เขาวางซ่อนอยู่ที่ถ้ำแห่งหนึ่งในภูเขากลางป่า ตามลายแทง เขา
อาจยอมลงทุนอย่างมากมาย ยอมเสี่ยงชีวิต ตลอดจนอาจถึงกับชนฆ่าคนอื่น ๆ หลายคน ยอมใช้เวลามากมาย
ค้นหาเพชรนั้น แต่คนอีกผู้หนึ่ง ไม่อยากได้ ไม่สนใจแม้เพียงจะหันมาฟังเขาเล่าเรื่องราวของเพชร

มนุษย์ปุถุชน ปรรณารูป รส กลิ่น เสียง โภกฐิ์พะ ที่พึงใจ เขาย่อมตื่นเต้น ผันใฝ่ เอาใจจดจ่อ และ
ทำการต่างๆ เพื่อให้ได้สิ่งเหล่านี้มาเสพส่วย และเขาเข้าใจว่า เขาสามารถครอบครองเป็นเจ้าของสิ่งเหล่านั้นได้
จริง สุขทุกข์ของเขา ก็ขึ้นอยู่กับว่าได้หรือไม่ได้ และความผันผวนปรวนแปรของสิ่งเหล่านี้

ส่วนผู้บรรลุนิพพานแล้ว มองเห็นโลกและชีวิตตามสภาวะของธรรมดาแห่งธรรมชาติ ไม่เห็นอะไรที่จะ
เอาตัวตนเข้าครอบครองซ่อนขึ้นไว้ได้ มองเห็นสิ่งทั้งหลายกว้างพ้นออกไปจากการเพ่งจ้องหาเวทนาที่จะเสพส่วย
มองเห็นการที่จะต้องปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายไปตามความสอดคล้องกับสภาพที่เป็นจริง การที่จะตื่นเต้นผันใฝ่ ใจ
จดจ่อ วิ่งวุ่นไปกับการแสวงหาสิ่งเสพส่วยเหล่านั้น จึงไม่มี ความเข้าใจความสัมพันธ์ของตนกับสิ่งทั้งหลายที่
แวดล้อม ไม่ว่าจะป็นทรัพย์สิน ผู้คน ธรรมชาติ และชีวิตของตน เปลี่ยนไปเป็นอย่างใหม่ ความรู้สึกเกี่ยวกับ
คุณค่าของสิ่งทั้งหลายที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย ก็เปลี่ยนไป นำไปสู่บุคลิกภาพและระบบพฤติกรรมอย่างใหม่ ที่
เรียกว่าลอยพ้นจากโลกธรรม หรือถึงอยู่ในโลก แต่ไม่ติดโลก ไม่เปราะอะเบือนโลก โลกฉาบทาไม่ได้

ภาวะหลุดพ้น และเกิดความเปลี่ยนแปลงในชีวิตเช่นนี้ ยากจะพรรณนา ท่านจึงมักบรรยายด้วยคำอุปมา
เช่นว่า เหมือนพื้นไม้ หายป่วย สร้างเมฆ เย็นลงได้ หายร้อน ขับสิ่งหมกหมมออกหมดแล้ว หลุดจากบ่วง พ้น
จากเครื่องผูกมัด ขึ้นฝั่งได้ ข้ามถึงฝั่งที่ปลอดภัย นำใสสงบ เป็นต้น

อุปมาเหล่านี้ หลายข้อมีลักษณะร่วมในแง่ที่ว่า แสดงภาวะเดิมซึ่งติดขัดวุ่นวายไม่สะดวก ต้องมัว
สาละวนกับการดิ้นรนปกป้องและทรงตัวเอง ได้รับความสุขจากการผ่อนบรรเทาทุกข์ภัยไปได้คราวหนึ่งๆ จำกัด
ตัวและจำกัดความสนใจอยู่กับสถานการณ์แห่งการดิ้นรนของตนในขอบเขตอันคับแคบ นิพพานเป็นความเปลี่ยนแปลง
หรือพ้นจากภาวะเช่นนั้น ไปสู่ความเป็นอิสระ เป็นไทแก่ตน สามารถขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวได้อย่างคล่องตัวตาม
ปรารถนา ไม่ต้องมัวห่วงกังวลกับการปกป้องรักษาตัวตน อยู่ในภาวะปลอดโปร่งโล่ง ไปได้ทั่ว และมองเห็น
กว้างไกล ข้ออุปมาเหล่านั้น บางข้อใช้กับภาวะที่เป็นผลสำเร็จทางจิตได้ด้วย แต่กระนั้นก็มีข้อแตกต่าง คือ
ความสำเร็จทางจิต ให้เกิดผลอย่างนี้ได้ เพียงชั่วคราว

๕) เป็นธรรมชาติของมนุษย์อย่างหนึ่ง ที่จะพยายามแสวงหาความหมายและจุดหมายของชีวิตที่สูงส่ง ยิ่งไปกว่าเพียงการเกิดมาหาอารมณ์เสพสวดย แล้วก็จากโลกไป บางครั้ง มนุษย์อาจถูกความจำเป็นทางวัตถุ หรือ ความดิ้นรนในการดำรงชีวิตบีบบังคับ ให้ลืมหรือมองหากความหมายเช่นนั้นไปชั่วคราว แต่พอมีโอกาสบ้าง มนุษย์ อย่างน้อยบางกลุ่มบางพวก ก็จะต้องหันมาแสวงหา และในเมื่อยังข้ามไม่พ้นความสงสัย มนุษย์ก็ต้องหันมา พะวงเรื่องนี้กันเรื่อยไป

ดังนั้น ลัทธินิยม หรืออุดมการณ์ใดก็ตาม ซึ่งมุ่งแต่สนองความเป็นอยู่ดีทางวัตถุอย่างเดียว ไม่หาที่ให้อใจ ลง หรือหาที่ให้อใจลงไม่ได้ ลัทธินิยมหรืออุดมการณ์เช่นนั้น ชื่อว่ามีช่องว่างกว้างใหญ่อยู่ในตัว ขาดความสมบูรณ์ ไม่อาจสนองความต้องการของมนุษย์ได้อย่างเพียงพอ

พูดตามสำนวนพุทธศาสนาว่า การสนองความต้องการของมนุษย์เพียงแค่นั้นที่ภฏฐธมมิกัตถะอย่างเดียว หาพอไม่ จำจะต้องให้มีสัมปรายิกัตถะ และปรมัตถะด้วย

เมื่อพูดในแง่นี้ ทั้งนิพพานก็ดี ความสำเร็จทางจิตอย่างอื่น ๆ ก็ดี คือส่วนเติมเต็ม ที่ช่วยแก้ปัญหานั้น อย่างไรก็ดี ระหว่างความสำเร็จทางจิต กับนิพพาน ความสำเร็จทางจิตยังจัดอยู่ในระดับสัมปรายิกัตถะ คือ ประโยชน์หรือจุดหมายที่ล้าลึกเลยหน้าออกไปจากภฏฐธมมิกัตถะ เป็นระดับถัดออกไป หรือขั้นรอง ยังจะต้อง ก้าวต่อไปอีกขั้นสูงสุดท้าย คือนิพพาน ซึ่งเป็นปรมัตถะ หรือจุดหมายสูงสุด อันเป็นความสมบูรณ์แท้ที่แท้จริง

จุดที่มักเขวหรือเข้าใจพลาด เกี่ยวกับนิพพาน

๑. ความยึดมั่น ในความไม่ยึดมั่น

กระบวนธรรมฝ่ายก่อนทุกข์ อาจเรียกชื่อตามองค์ธรรมที่เป็นตัวการสำคัญว่า กระบวนธรรมฝ่ายอวิชชา- ตัณหา ส่วนกระบวนธรรมฝ่ายดับทุกข์ ก็อาจเรียกชื่อตามองค์ธรรมที่สำคัญว่า กระบวนธรรมฝ่ายวิชชา-วิมุตติ ถ้าเรียกอย่างง่าย ๆ ฝ่ายแรก คือ ไม่รู้ จึงติด ฝ่ายหลังเป็น พอรู้ ก็หลุด

ในฝ่ายอวิชชา-ตัณหา นั้น องค์ธรรมที่เป็นข้อต่อ ซึ่งพาเข้าไป หรือนำไปสู่ชาติภพ ก็คือ อุปาทาน ที่ แปลว่า ความถือมั่น ความยึดมั่น หรือความยึดติดถือมั่น ส่วนในฝ่ายวิชชา-วิมุตติ องค์ธรรมที่เป็นข้อต่อ ซึ่งพา ออกไป หรือเป็นจุดแยกออกจากสังสารวัฏฏ์ ได้แก่ นิพพิทา แปลกันว่า ความหน่าย คือหมดใจใคร่ หายอยาก หรือหายติด องค์ธรรมสองฝ่ายนี้ มาจับคู่ตรงข้ามกัน เป็น อุปาทาน กับ นิพพิทา

อุปาทาน เกิดจากอวิชชา ที่ไม่รู้จักสิ่งนั้นๆ ตามสภาวะที่แท้จริง เปิดทางให้ตัณหาอยากได้ใคร่จะเอา มา ครอบครองเสพสวดย แล้วเอาตัวตนเข้าผูกพันถือมั่นถือหมายว่าต้องเป็นอย่างนั้น ต้องเป็นอย่างนี้ ที่เรียกว่า อุปาทาน

ส่วนนิพพิทา เกิดจากความรู้เข้าใจสิ่งที่เคยยึดติดถือมั่นไว้นั้นตามสภาวะ ว่ามีข้อเสียข้อบกพร่อง ไม่ ปลอดภัยอย่างไรๆ เป็นสิ่งที่ไม่น่า และไม้อาจจะเอาตัวเข้าไปผูกพันไว้ แล้วเกิดความหน่าย หมดความ เพิลิตเพิลินติดใจ ออกจากจะผละออกไปเสีย

จะเห็นว่า อุปาทาน เกิดสืบเนื่องมาจากอวิชชา ความไม่รู้สภาวะ ส่วนนิพพิทา เกิดจากความรู้เข้าใจตาม เป็นจริง ซึ่งท่านมีศัพท์เฉพาะให้ว่า ยถาภูตญาณทัสสนะ

ข้อที่ฟังย่ำในที่นี่ก็คือ การที่นิพพิทาจะเกิดขึ้น หรือการที่จะถอนทำลายอุปาทานได้นั้น เป็นเรื่องที่เกิด จากความรู้ความเข้าใจ คือ เมื่อรู้เข้าใจสภาวะแล้ว นิพพิทาที่เกิดขึ้นเอง อุปาทานก็หมดไปเอง เป็นเรื่องของกระบวนการ ธรรมชาติแห่งเหตุปัจจัย หรือภาวะที่เป็นไปเองตามเหตุปัจจัยของมัน¹⁰⁰³

บางที่เราสอนกันว่า จงอย่ายึดมั่นถือมั่น หรือว่า อย่ายึดมั่นกันเกินไปเลย หรือว่า ไม่ยึดมั่นถือมั่นเสียเท่านั้น ก็หมดเรื่อง¹⁰⁰⁴ การสอนเช่นนี้เป็นสิ่งที่ดี และควรสอนกัน แต่พร้อมนั้นก็จะต้องระลึกถึงหลักการที่กล่าวแล้ว ข้างต้นด้วย คือจะต้องพยายามให้ความที่จะไม่ยึดมั่นนั้น เกิดขึ้นโดยถูกต้องตามทางแห่งกระบวนการธรรม มิฉะนั้น ก็อาจกลายเป็นการปฏิบัติผิดพลาดและมีโทษได้ โทษที่จะเกิดขึ้นนี้คือ “ความยึดมั่น ในความไม่ยึดมั่น”

การปฏิบัติด้วยความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่นนั้น ย่อมก่อให้เกิดโทษได้ เช่นเดียวกับกรกระทำด้วยความยึดมั่นโดยทั่วไป

สมมติว่า มีท่อของอยู่ท่อหนึ่ง ท่อด้วยผ้าสีสวยงามเรียบร้อยเป็นอย่างดี วางไว้ในตู้กระจกที่ปิดใส่กุญแจ ไว้ ชายผู้หนึ่งเชื่ออย่างสนิทใจว่าในท่อนั้นมีของมีค่า เขาอยากได้ ใจจดจ่ออยู่ แต่ยังไม่เข้าไม่ได้ เขาพะวักพะวน วุ่นวายอยู่กับการที่จะเอาของนั้น เสียเวลาเสียการเสียงานมาก ต่อมามีคนที่เขานับถือมาบอกว่า ในท่อนั้นไม่มีของ มีค่าอะไร ไม่น่าเอา และการที่เขาอยากได้อีกเขาพะวักพะวนวุ่นวายอยู่นั้นไม่ดีเลย ทำให้เกิดความเสียหายมาก ใจหนึ่งเขาอยากจะทำของของคนที่นับถือ และเขาก็เห็นด้วยว่าการพะวักพะวนวุ่นวายอยู่นั้นไม่ดีมีโทษมาก แต่ลืกลไป เขาก็ยังเชื่อว่า คงต้องมีของมีค่าเป็นแน่

เมื่อยังเชื่ออยู่ เขาก็ยังอยากได้ ยังเยื่อใย ยังตัดใจไม่ลง แต่เขาพยายามข่มใจเชื่อตามคนที่เขานับถือและ แสดงให้คนอื่น ๆ เห็นว่า เขาเชื่อตามเห็นตามคำของคนที่เขา นับถือ นั้นแล้ว เขาจึงแสดงอาการว่าเขาไม่อยากจะ ไม่ต้องการเอาของท่อนั้น

สำหรับคนผู้นี้ ถึงเขาจะยืนตะโกน นิ่งตะโกนอย่างไรๆ ว่า ฉันไม่เอาๆ ใจของเขาก็คงผูกพัน เกาะเกี่ยว อยู่กับท่อของนั้นอยู่นั่นเอง และบางที เพื่อแสดงตัวให้คนอื่นเห็นว่าเขาไม่ต้องการของนั้น เขาไม่อยากจะ ไม่เอาของนั้น เขาอาจแสดงกิริยาอาการที่แปลกๆ ที่เห็นสมควร อันนับได้ว่ามากไป กลายเป็นพฤติกรรมวิปริตไป ก็ได้ นี่เป็นตอนที่หนึ่ง

ต่อมา ชายผู้นั้นมีโอกาสได้เห็นของที่อยู่ในท่อ และปรากฏว่าเป็นเพียงเศษผ้าเศษขยะจริงตามคำของคน ที่เขานับถือเคยพูดไว้ ไม่มีอะไรมีค่าควรเอา เมื่อเขา รู้แน่ประจักษ์กับตัวอย่างนี้แล้ว เขาจะหมดความอยากได้ทันที ใจจะไม่เกาะเกี่ยว ไม่คิดจะเอาอีกต่อไป

คราวนี้ ถึงเขาจะพยายามบังคับใจของเขาให้อยากได้ ข่มฝืนให้อยากเอา ถึงจะเอาเชือกผูกตัวติดกับของ นั้น หรือหีบของนั้นขึ้นมานำ ร้องตะโกนว่าฉันอยากได้ ฉันจะเอา ใจก็จะไม่ยอมเอา

ต่อจากนี้ไป ใจของเขาจะไม่มาเวียนติดข้องอยู่กับท่อของนั้นอีก ใจของเขาจะเปิดโล่งออกไป พร้อมทั้ง จะมองจะคิดจะทำการอื่นๆ ได้อย่างเต็มที่สืบไป นี่เป็นตอนที่สอง

¹⁰⁰³ ยถาภูตญาณทัสสนะ เป็นความรู้ชัดต่อที่ตัดแยก ยังไม่ใช่ความรู้ขั้นสุดท้ายที่เรียกว่าวิมุตติญาณทัสสนะ; เป็นธรรมดาที่ว่า เมื่อ ยถาภูตญาณทัสสนะเกิดขึ้นแล้ว นิพพิทาที่เกิดขึ้นแล้ว ดู อภ.สก.๒๔/๒/๒; อภ.เอกาทสก.๒๔/๒๐๙/๓๓๖; ดู พุทธพจน์สรุป ที่ว่า เมื่ออิริยาจางคาลัย วิชชาเกิด ก็ไม่ยึด ที่ ม.ม.๑๒/๑๕๘/๑๓๕; รู้แค่ว่าไหนจึงจะเลิกยึดถือ เช่นที่ ม.อ.๑๔/๔๑/๔๐.

¹⁰⁰⁴ พุทธพจน์หนึ่งที่อ้างกันมากเกี่ยวกับความไม่ยึดมั่น คือ “สัพเพ ธมมา นาล อภินเวสยา” แปลว่า ธรรมทั้งปวงไม่ควรถือมั่น หรือ สิ่ง ทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นไว้ได้ (ม.ม.๑๒/๔๓๔/๔๖๔; ๔๓๘/๔๖๔; ส.สพ.๑๘/๙๕/๖๒; ส.ม.๑๙/๕๘/๙๐); อภินเวส เป็นไวพจน์หนึ่งของ อุปาทาน (เช่น อภ.วิ.๓๕/๓๑๒/๒๐๐)

ความเทียบเคียงในตอนหนึ่ง เปรียบได้กับพฤติกรรมของปุถุชน ผู้ยังมีความอยากและความยึดอยู่ด้วยตัณหาอุปาทาน เขาได้รับคำสั่งสอนทางธรรมว่า สิ่งทั้งหลายที่อยากได้ มันหมายึดเอานั้น มีสถานะแท้จริงที่ไม่น่าอยาก ไม่น่ายึด และความอยากความยึดถือก็มีโทษมากมาย เขาเห็นด้วยโดยเหตุผลว่า ความอยากได้และความถือมั่นไว้มีโทษมาก และก็อยากจะเชื่อว่า สิ่งทั้งหลายที่อยากได้ ล้วนมีสถานะซึ่งไม่น่าฝืนฝืนใครเอา แต่ก็ยังไม่มองเห็นเช่นนั้น ลึกลงไปในใจ ก็ยังมีความอยากความยึดอยู่นั่นเอง แต่เพราะอยากจะเชื่อ อยากจะปฏิบัติตามหรืออยากแสดงให้เห็นว่าได้ปฏิบัติตามคำแนะนำทางธรรมนั้น เขาจึงแสดงออกต่างๆ กระทำการต่างๆ ให้เห็นว่าเขาไม่อยากได้ไม่ยึดติด ไม่คิดจะเอาสิ่งทั้งหลายที่น่าใคร่หาพึงใจเหล่านั้น

ในกรณีนี้ ความไม่อยากได้ไม่อยากเอา หรือไม่ยึดติดของเขา มิใช่ของแท้จริงที่เป็นไปเองตามธรรมดาของธรรมชาติ เป็นเพียงสัญญาแห่งความไม่ยึดมั่น ที่เขาเอามายึดถือไว้ เขาเข้าใจความหมายของความไม่ยึดมั่นนั้นอย่างไร ก็พยายามปฏิบัติหรือทำการต่างๆ ไปตามนั้น ความไม่ยึดมั่นของเขา จึงเป็นเพียงความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น และการกระทำของเขา ก็เป็นการกระทำด้วยความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น

การกระทำเช่นนี้ย่อมมีโทษ คือ อาจกลายเป็นการกระทำอย่างเสแสร้ง หลอกตนเอง หรือเกินเลยของจริง ไม่สมเหตุผล อาจถึงกับเป็นพฤติกรรมวิปริตไปได้

ความเทียบเคียงในตอนที่สอง เปรียบได้กับพฤติกรรมที่เกิดขึ้นโดยถูกต้อง ตามธรรมดาแห่งกระบวนการธรรม เป็นธรรมชาติ เป็นไปเองตามเหตุปัจจัย คือเกิดจากความรู้แจ้งประจักษ์ ตามหลักการที่ว่า เมื่อเหตุปัจจัยพร้อมแล้ว ผลก็เกิดขึ้นเอง จำเป็นจะต้องเกิด ถึงฝืนก็ไม่อยู่ คือ เมื่อรู้สถานะของสังขารทั้งหลายแท้จริงแล้ว จิตก็หลุดพ้น หมดความยึดติดเอง

ถามว่า ถ้าอย่างนั้น ปุถุชน เมื่อยังไม่เกิดญาณทัสสนะ จะพยายามปฏิบัติตามหลักความไม่ยึดมั่นถือมั่นบ้างไม่ได้หรือ ตอบว่าได้ และควรอยู่ เพราะเพียงมองเห็นโทษของความยึดมั่น ก็นับว่าเป็นประโยชน์แล้ว แต่ข้อสำคัญ จะต้องมึสติรู้ระลึกไว้ว่า นี่เราอยู่เพียงในขั้นของความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่นเท่านั้น เมื่อจะทำอะไร อาจบอกตัวเองว่า เราจะทำการนี้ด้วยความไม่ยึดมั่น พร้อมนั้นก็ระลึกไว้ด้วยว่า เราจะทำไปตามเหตุตามผล ไม่หลงไปตามความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่นนั้น พยายามทำการด้วยปัญญา ด้วยความรู้ความเข้าใจให้มากที่สุด

เพียงเท่านั้น ก็จะเป็นการกระทำที่เป็นคุณ ผลดีที่จะได้ในระดับนี้ก็คือ เป็นการฝึกตน เป็นการปูพื้นฐานสำหรับความไม่ยึดมั่นที่แท้จริงต่อไป และผลเสียจากการกระทำที่เลยเถิด เกินไป หรือมากไป หรือหลอกตัวเอง ก็จะไม่เกิดขึ้น แต่ถ้าเข้าใจผิดเห็นไปว่า นี่แหละคือความไม่ยึดมั่น ก็จะมีผิดพลาด เกิดผลเสียได้ทันที

ความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่นนี้ มิใช่มีเฉพาะในด้านดีเท่านั้น มีตัวอย่างผู้จะเอาไปใช้ในทางชั่วร้ายด้วย เช่นผู้ที่พูดว่า สิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตา ไม่มีตัวตน ชีวิตคนเป็นเพียงขันธ์ ๕ มาประกอบกันเข้า ไม่มีอะไรจะพึงยึดถือ ไม่มีนาย ก. ไม่มีนาง ข. เมื่อไม่ยึดมั่นถือมั่นแล้ว จะฆ่าจะฟันใคร ก็ไม่มีบาป ดังนี้ เป็นต้น

นี่คือตัวอย่างของการที่ผู้มีกิเลส ยกเอาสภาวะธรรมขึ้นมาเป็นข้ออ้าง สำหรับการกระทำด้วยความยึดมั่นถือมั่นของตน ถ้าไม่มีความยึดมั่นในคนที่จะถูกฆ่า ถ้าไม่มีเจตนายึดมั่น ที่เจาะจงมุ่งร้ายต่อเป้าหมายของการกระทำ จะมีการยกคัสตราวุธขึ้นตัดผ้าหรือฟุ้งใส่ได้อย่างไร การกระทำอย่างนี้ เป็นเพียงการกระทำด้วยความยึดมั่นถือมั่นอย่างรุนแรงเท่านั้นเอง

อนึ่ง ขอย้อนไปกล่าวถึงความเทียบเคียงข้างต้น ความจริง ระหว่างความเทียบเคียงสองตอนข้างต้นนั้น ยังมีตอนแทรกกลางได้อีกตอนหนึ่ง กล่าวคือ ชายผู้อยากได้ห่อของที่เขาคิดว่ามีของมีค่าในนั้น เมื่อคนที่เขานับถือ บอกเขาว่า ในห่อนั้น ไม่มีของมีค่าอะไร มีแต่เศษผ้าเศษขยะ และได้ชี้แจงเหตุผลเล่าถึงความเป็นมาของห่อของ นั้นว่า เขาได้เห็นของตั้งแต่ก่อนเอาเข้าห่อ ตลอดถึงว่า ห่อของนั้นมาอยู่ที่นั่นได้อย่างไร ด้วยเหตุผลหรือความ ประสงค์อะไร เมื่อชายนั้นมองเห็นเหตุผลแจ่มชัดตามคำชี้แจงของคนผู้นั้นแล้ว อาจเชื่อสนิทด้วยความมั่นใจใน เหตุผลว่า ในห่อนั้นไม่มีของมีค่าอย่างแน่นอน

ความเชื่อด้วยความมั่นใจในเหตุผลอย่างนี้ ย่อมมีผลต่อความรู้สึกนึกคิดและพฤติกรรมของชายผู้นั้น ได้มาก แม้ว่าเขาจะยังไม่หมดความยึดมั่นถือมั่นโดยสิ้นเชิงเหมือนอย่างความเทียบเคียงในตอนที่สอง แต่ก็เหลือ เพียงเหยื่อที่นับว่าน้อย ต่างจากความเทียบเคียงในตอนหนึ่งอย่างมาก ความเทียบเคียงในตอนแรกนี้ เปรียบ ได้กับระดับจิต หรือระดับความรู้และความคิด ของพระอริยบุคคลชั้นต้นๆ คือ พระโสดาบัน ถึงอนาคามี ซึ่งอยู่ กลางระหว่างปุถุชนกับพระอรหันต์¹⁰⁰⁵

ตัวอย่างในชีวิตประจำวันที่เราจะเห็นได้ง่ายในเรื่องนี้ เช่น ความประหม่า และความกลัว คนที่ประหม่า บางคน ทั้งที่โดยเหตุผลก็ไม่เห็นมีอะไรน่าจะประหม่า ก็อดประหม่าไม่ได้ บางทีถึงกับโกรธว่าตนเอง ว่าจะ ประหม่าไปทำไม แต่ก็บังคับไม่ให้ประหม่าไม่ได้ หรือคนฉลาด แม้อยู่ในที่ปลอดภัย ตนเองก็มองเห็นตามเหตุผล ว่าไม่มีอะไรที่ต้องกลัว และก็คิดว่า หรือตั้งใจว่า ถึงมีอะไร ก็จะไม่กลัว แต่พอได้ยินเสียงเลื่องหรือ เสียง ลัญญณณภัย ก็สะดุ้ง หรือสั่นสะท้าน หรือตัวเย็นวาบ บังคับตัวเองไม่ได้

ภาวะเช่นนี้ มิใช่จะถอนได้เพียงด้วยความคิดตามเหตุผล แต่จะต้องใช้สิ่งที่เรียกว่าความเข้าใจ

๒. ลักษณะที่ชวนให้สับสน หรือหลงเข้าใจผิด

มนุษย์ปุถุชนทั่วไป มีชีวิตที่วุ่นวายกับความเป็นอยู่ด้านกาย ความเป็นไปทางวัตถุ เรื่องราวและ เหตุการณ์ที่มักเครียดและร้อนรุ่ม เมื่อพบปรากฏการณ์ที่เห็นว่าพันวิสัยกาย เห็นวัตถุ และลักษณะอาการที่สงบ เย็น ดูลึกซึ้ง อันเห็นว่าเป็นผลสำเร็จทางจิต เป็นภาวะที่แปลกสะดุด ก็รู้สึกประทับใจได้ง่าย และเพราะขาด ความรู้พื้นฐานทางด้านจิตใจ ก็ไม่สามารถแยกแยะพิจารณาว่าอันไหนเป็นอย่างไร จึงหลงเอาผลสำเร็จต่างระดับ ต่างประเภทมาสับสนปนเปกัน

อย่าว่าแต่ปุถุชนสามัญผู้เข้ามาเห็นเข้ามาเกี่ยวข้องกับจะหลงเลย แม้แต่ตัวผู้ปฏิบัติได้ผลสำเร็จเหล่านั้นเอง ก็หลงสับสนได้มาก ดังนั้น ความรู้ที่จะจำแนกให้ถูกต้อง หรืออย่างน้อย การมีความเข้าใจพื้นฐาน ที่จะให้มีสติยัง พิจารณาไตร่ตรองเสียก่อน จึงมีประโยชน์ที่จะช่วยป้องกันความหลงผิดและการปฏิบัติพลาด พร้อมทั้งผลเสีย อื่นๆ ที่จะเกิดตามมา

ผู้ที่ได้ฤทธิ์ มีอิทธิปาฏิหาริย์ ก็ทำให้คนซึ่งนิยมในทางศักดิ์สิทธิ์อัศจรรย์ ชื่นชมว่าคงเป็นผู้บรรลุธรรมสูงสุด ผู้เฝ่ทางวิเวก เมื่อได้ไปทำความเพียรบรมจิตอยู่ในที่ห่างไกลอันสงบ แม้เพียงได้ดื่มด่ำในรสวิเวก ยังไม่บรรลุ คุณธรรมพิเศษอะไร ก็มีท่วงที่สงบเยือกเย็นชวนเลื่อมใส

¹⁰⁰⁵ พึงอ้างเรื่อง รู้ แต่ยังไม่หลุดพ้น คือ รู้ขั้นเหตุผล ยังไม่ประจักษ์ จึงยังไม่หลุดพ้นสิ้นเชิง ตามหลักพุทธพจน์ที่อ้างแล้ว ในตอนว่าด้วย หลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุนิพพาน (เช่น ส.ข.๑๗/๒๓๖-๗/๑๓๖; ม.มู.๑๒/๔๐๑-๒/๔๓๓-๔) พระอนาคามี แม้จะละสักกายทิฐิได้ แล้ว แต่ก็ยังไม่หมดอัสสัมมานะ และตณหาที่ประณีตก็ยังเหลืออยู่บ้าง พุทธอย่างภาษาต่างๆ ว่า แม้จะเลิกวาดภาพตัวกูแล้ว แต่ ความรู้สึกที่ฝังลึกว่า นี้กู นี้ของกู ก็ยังล้างไม่หมด (ดู ส.นิ.๑๖/๒๗๔/๑๔๔; ส.ข.๑๗/๒๓๖/๑๕๖)

ยิ่งถ้าได้บรรลุผลของสมถะ ได้ฉานสมาบัติ ก็ยิ่งลึกซึ้งมั่นคง น่าเชื่อถือมากขึ้น ทั้งตนเองก็อาจเคลิ้มใจ ไขว่เขวเอาสมถะเป็นวิปัสสนา บางทีก็ปล่อยความคิดเล่นเลยไปว่าตนได้ประสบอริยผลแล้ว

ส่วนท่านที่ปฏิบัติทางด้านวิปัสสนา บางทีก้าวไปไกลถึงวิปัสสนาสุข ซึ่งเป็นอนุปกิเลสของวิปัสสนา แต่ไปชะงัก หลงผิดเสียว่า นั่นเป็นนิพพาน ครั้นคนทั้งหลายเห็นลักษณะอาการสงบลึกซึ้งเลื่อมใส พากันยกย่อง ก็ลุ่มหลง ลอยไป

ทั้งหมดนี้ ล้วนเป็นข้อที่ควรระวัง การที่ระวังนั้น มิใช่เพื่อจะให้คอยระแวงสงสัย หรือคอยหาทางจับผิดดูถูกดูแคลนกัน เพราะย่อมเป็นการสมควร ที่จะแสดงความเลื่อมใส แก่ผู้นำเลื่อมใส แต่การรู้ไว้แบบนี้ จะเป็นเครื่องช่วยให้ได้รับประโยชน์ตามที่ถูกต้อง พอเหมาะพอดีกับระดับของประโยชน์ที่สิ่งนั้นมีให้ หรือสามารถให้ได้ ไม่หลงเลยไปจากประโยชน์ จนกลายเป็นโทษ ไม่ชวนกันลุ่มหลง ทั้งฝ่ายผู้ปฏิบัติ และผู้เลื่อมใสการปฏิบัติ พากันจมดิ่งลงในลัทธิฤษีชีไพร หรือมิจฉาปฏิบัติอื่นๆ

๓. ความสุข กับความพร้อมที่จะมีความสุข

ความสุขเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นยิ่งในทางจริยธรรม และพระพุทธศาสนาก็สนับสนุนให้ปฏิบัติเพื่อเข้าถึง ภาวะที่จะเสวยความสุขได้ในระดับต่างๆ มากมายหลายระดับ โดยเฉพาะเน้นให้พยายามบรรลุความสุขประณีต ด้านใน ที่ไม่ต้องอิงอาศัยอามิส ซึ่งมีประโยชน์ในทางจริยธรรมมาก (ความสุขไม่จำเป็นต้องสนับสนุน เพราะคน คอยแต่จะหมกมุ่นกันเกินพออยู่แล้ว) แต่กระนั้นก็ไม่สนับสนุนให้ติดพันในความสุขชนิดใดๆ เลย¹⁰⁰⁶

ยิ่งกว่านั้น พุทธศาสนาสอนใจการสร้างความพร้อมที่จะมีความสุข หรือการทำตนให้พร้อมที่จะมีความสุข มากยิ่งกว่าการสร้างภาวะแห่งการเสวยสุขต่างระดับต่างประเภทนั้นเสียอีก

ภาวะพร้อมที่จะมีความสุขนี้ เมื่อบรรลุถึงแล้ว ผู้บรรลุสามารถเลือกเสวยความสุขระดับต่างๆ ที่ตนเอง สร้างไว้ก่อนแล้วได้ตามที่พอใจ

อนึ่ง ภาวะพร้อมที่จะเสวยสุขนี้ เป็นความสุขเองด้วยในตัว และเป็นความสุขที่เหนือกว่าสุขอื่นทั้งหมด ทั้งนี้ เพราะมันไม่มีสิ่งที่เป็นเชื้อมูลของความทุกข์เหลือติดอยู่เลย และเพราะการที่ไม่มีเชื้อทุกข์เหลืออยู่นี้เอง จึง กลับทำให้ผู้บรรลุ สามารถเสวยความสุขอย่างอื่นได้อย่างดีโดยสมบูรณ์ คือทำให้ความสุขเหล่านั้นไม่เป็นทางก่อ โทษก่อทุกข์แก่ผู้เสวยมันหรือผู้ใดอื่นได้อีก

ภาวะพร้อมที่จะเสวยสุข ซึ่งเป็นความสุขด้วยในตัวของมันเองนี้ คือลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งของนิพพาน

ปัญหาสำคัญเกี่ยวกับนิพพาน

๑. นิพพาน กับอัตตตา

ในเรื่องนิพพานกับอัตตตา บางคนยังมีปัญหาที่ติดค้างในใจว่า

ในขั้นสุดท้าย พระพุทธศาสนายอมรับว่ามีอัตตตาหรือไม่?

การที่พระพุทธเจ้าทรงสอนว่า ชันธ ๕ ไม่ใช่อัตตตา จะเป็นการชี้แนะให้เราหันไปรู้จักสิ่งอันนอกเหนือจาก ชันธ ๕ ออกไป ซึ่งเป็นอัตตตาที่แท้ ใช่ไหม?

นิพพานมีอัตตตา นิพพานเป็นอัตตตา ใช่หรือไม่?

¹⁰⁰⁶ ไม่ยึดติดนิรามิสสุข, ดู ม.อ.๑๔/๔๐/๔๐; ไม่ติดเพลินนิพพาน, ดู ม.ม.๑๒/๙/๑๐ (เคยอ้างแล้ว)

มีข้อควรทำความเข้าใจโดยย่อ ดังนี้

๑. ความเชื่อถือและทฤษฎีต่างๆ เกี่ยวกับอัตตา หรืออัตมันั้น มีมูลรากเกิดจากภวัตถุหา คือ ความอยากความปรารถนาที่จะมีอยู่คงอยู่ตลอดไป จากภวัตถุหานี้ จึงทำให้ไขว่คว้าหาอะไรสักอย่างหนึ่งมาเป็นแก่นหรือเป็นเนื้อแท้อันยั่งยืนของชีวิต ที่จะคงอยู่เที่ยงถาวรตลอดนิรันดร เป็นเหตุให้สร้างความคิดมโนหมาย ทิฎฐิหรือทฤษฎีเกี่ยวกับอัตตาขึ้น โดยยึดเอาส่วนประกอบอย่างใดอย่างหนึ่งของชีวิตว่าเป็นอัตตา

ภวอัตตา หรือทฤษฎีเกี่ยวกับอัตตาที่สร้างขึ้น ย่อมเป็นไปตามความสัมพันธ์ระหว่างภวัตถุหา กับสิ่งที่ยึดถือว่าเป็นอัตตา ในขั้นต้น ระดับที่ง่ายที่สุด ก็ยึดกายเป็นอัตตา แต่ก็เห็นได้ชัดในไม่ช้าว่า ร่างกายไม่มีภาวะยั่งยืนที่จะสนองภวัตถุหาได้ จึงค้นหาสิ่งที่จะยึดเป็นอัตตาต่อไปอีก ถัดมาก็ยึดถือจิตเป็นอัตตา เมื่อเห็นว่ายังไม่อาจสนองภวัตถุหาได้จริง ก็ค้นหาต่อไป จนถึงขั้นยึดเอาภาวะที่ถือว่าเป็นต้นเดิมของสิ่งทั้งหลายบ้าง ยึดเอาประสบการณ์อันเป็นภาวะประณีตลึกซึ้งที่พบในฉนาระดับต่างๆ บ้าง ว่านั่นแหละเป็นอัตตาที่แท้จริง

ในระหว่างนี้ สัญญา หรือภาพที่กำหนดหมายและทฤษฎีเกี่ยวกับอัตตาหรืออัตมัน ก็มีลักษณะประณีตยิ่งขึ้นโดยลำดับ แต่ไม่ว่าทฤษฎีไหนจะประณีตเพียงใด ก็มีเนื้อแท้เหมือนกัน คือ สนองภวัตถุหา ให้สมอยากที่จะมีอยู่คงอยู่เที่ยงแท้ตลอดไป

๒. จุดผิดพลาดในเรื่องนี้ ไม่ได้อยู่ที่สิ่งซึ่งถูกยึดถือเป็นอัตตาหรือเป็นอัตมัน สิ่งเหล่านั้น พุทธรวมๆ เรียกว่าธรรม หรือบางทีเรียกให้มองชัดขึ้นว่าเป็นสภาวะธรรม ก็คือเป็นสิ่งที่มีความหมายของมันเป็นเอง ที่มันเป็นเช่นนั้น เป็นของมันอย่างนั้น และเป็นอยู่เป็นไปของมันอย่างนั้นๆ ตามธรรมดาของมัน เช่น ถ้าเป็นสังขตธรรม มันก็เป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน เป็นต้น จึงไม่ต้องมีอัตตา ไม่ต้องมีตัวตนหรือตัวอะไร ที่จะมาแทรกมาแซง เข้ามาเป็นแก่นเป็นแกน หรือมาครอบมาครอง มาสั่งบังคับให้เป็นหรือไม่ให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ซ้อนเข้าไปอีก ซึ่งจะทำให้สับสน และก็เป็นไปไม่ได้ เพราะไม่มีอัตตา สภาวะธรรมทั้งหลายจึงเป็นของมันอยู่ได้อย่างนั้นเช่นนั้น

ในเมื่อสิ่งทั้งหลาย คือสภาวะธรรมทั้งหลาย ก็เป็นของมันอย่างนั้นเช่นนั้น ตามธรรมดาของมัน ไม่ต้องมีและไม่อาจจะมีอัตตาซ้อนเข้ามาอีก ชัดเจนอยู่แล้ว การที่มีความยึดถืออัตตา ก็เป็นความผิดพลาด เป็นการสร้างภาพสิ่งที่ไม่จริงสิ่งที่ไม่มี ใส่ซ้อนเข้ามา แล้วทำไมจึงเกิดความผิดพลาดนั้น ก็ตอบได้ว่า มูลเหตุของความผิดพลาด ได้แก่ภวัตถุหาที่เป็นเหตุให้เกิดอุปาทานคือความยึดถือ ทำให้สร้างภวอัตตาขึ้น ซึ่งเมื่อเข้าไปยึดเข้าไปจับสิ่งใดๆ ไม่ว่าจะจริงหรือไม่จริงแท้ หรือไม่จริงแท้ก็ตาม สิ่งนั้นๆ ก็ถูกมองเห็นเป็นภาพที่ผิดพลาดบิดเบือนไปหมด ผลที่ได้จากการมองอันบิดเบือนนี้ ก็คือ ตัวอัตตา หรือภวอัตตา ที่นำมายึดถือเอาไว้

ในการแก้ปัญหา สิ่งที่จะต้องทำ จึงมิใช่อยู่ที่มาวินิจฉัยกันว่า ยึดอะไรเป็นอัตตา จะผิดจะถูก หรือว่าอะไรเป็นอัตตา อะไรไม่เป็นอัตตาที่แท้จริง สิ่งที่ต้องแก้ไข ก็คือตัวความยึดถือในอัตตานั้นเอง ซึ่งหมายถึงทั้งภาพ สัญญา ทฤษฎีอัตตาที่สร้างขึ้น ตลอดไปจนถึงรากเหง้า คือภวัตถุหา ซึ่งเป็นตัวการให้สร้างภาพ สัญญา ทิฎฐิหรือทฤษฎีอัตตานั้น และให้ไปยึดเอาสิ่งนั้นบ้าง สิ่งนี้บ้าง เป็นอัตตา แล้วพัฒนาทฤษฎีอัตตาให้ประณีตขึ้นไปตามพุทตามหลักธรรมว่า ให้ถอนอัตตาทิฎฐิหรืออัตตานุทิฎฐิ สลัดอัตตาทะ และละภวัตถุหาเสีย

๓. การตีความที่เลยเถิดกันออกไป จนมาถกเถียงกันว่า พระพุทธศาสนาไม่ถือว่าขั้น ๕ เป็นอัตตาแล้วอะไรจะเป็นอัตตาแท้จริง นิพพานคืออัตตาใช่หรือไม่ ข้อนี้เป็นความผิดพลาด ซึ่งเกิดจากการจับผิดที่ คือ ไปมองว่าสิ่งใดถูกพระพุทธเจ้าปฏิเสธ ไม่ให้ยึดถือเป็นอัตตา แทนที่จะมองว่า ตัวความยึดถือในอัตตานั้นถูกพระองค์ปฏิเสธอย่างไร พุทธอีกนัยหนึ่งว่า มัวแต่คอยจ้องจับว่าสิ่งนี้ถูกปฏิเสธ ไม่ถูกปฏิเสธ เลยมองไม่เห็นว่าเป็นพระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธตัวการยึดถือ หรือตัวทิฎฐิ ที่ทำให้สิ่งนั้นๆ กลายเป็นอัตตาขึ้นมา

การที่พระพุทธเจ้าทรงยกชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณขึ้นมาเป็นเป้าตัวอย่าง (เรื่องอายตนะ ก็ทรงยกเป็นเป้าบ่อยเหมือนกัน) ในการแสดงไตรลักษณ์ ให้มองเห็นว่าสิ่งเหล่านั้นไม่ใช่อัตตา ไม่ใช่สิ่งที่จะพึงเข้าไปยึดถือเอาไว้ได้จริงนั้น ก็เพราะชั้น ๕ เป็นทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์ทั่วไปจะรู้จักคิดถึงได้ และครอบคลุมสิ่งที่ยึดถือกันอยู่ทั่วไปว่าเป็นตัวตน แม้แต่ประสบการณ์ในฉาน ก็อยู่ในชั้น ๕ และเมื่อทรง ปฏิเสธชั้น ๕ แล้ว ก็มีให้ไปหาอะไรมายึดแทนอีก เพราะจุดมุ่งในการสอนอยู่ที่การถอนทิวฏฐิวามีอัตตา ความยึดถือในอัตตา ตลอดจนไปจนถึงราก คือภวตณหาต่างหาก หาใช่เพียงเพื่อให้รู้ว่าชั้น ๕ มีใช้อัตตาไม่

ตัวอัตตาทิวฏฐิวามี หรืออัตตาทิวฏฐิวามี และอัตตตสัญญานี้ ถ้าไม่ละเสีย ถึงจะจับเอาไปใส่ให้กับสิ่งใด ก็ไม่มีทาง ถูกต้องได้ อัตตามีอยู่แต่เพียงในความยึดถือของมนุษย์ เมื่อปฏิเสธความยึดถือที่นั่นเสร็จแล้ว เรื่องอัตตาก็จบไป ด้วย ยังจะไปหาอัตตาจริงอัตตาแท้จะไรกันอีก

ถ้าพระพุทธเจ้าจะทรงปฏิเสธชั้น ๕ ว่ามีใช้อัตตา และทรงมีจุดหมายเตรียมไว้ที่จะให้ยึดอะไรเป็นอัตตา แท้จริงแล้ว เมื่อทรงปฏิเสธชั้น ๕ เสร็จ ก็คงจะทรงชี้บอกต่อไปให้ชัดเจนเป็นแนวว่า สิ่งนั้นคืออะไร คงไม่ทรง ปล่อยให้ต้องมาเดาเดียงกันอยู่อีก

ภาพอัตตา หรือความสำคัญหมายว่าเป็นอัตตา (อัตตตสัญญา) ก็ดี ความเห็นหรือทฤษฎีเกี่ยวกับอัตตา (อัตตตทิวฏฐิวามี หรืออัตตาทิวฏฐิวามี) ก็ดี ความยึดถือติดมั่นที่ให้อัตตตเป็นอัตตา (อัตตตวาหุพาหวน) ก็ดี เป็นความเคยชิน ที่ถือกันมา สัมกันมา ไหลต่อเนื่องไปข้างเดียว จนติดฝังแน่น เมื่อถูกขัดแย้ง จึงมักให้หาทาง เลี่ยงออก ทำให้มีการค้นหาอีกกว่า เมื่อไม่ใช่อัตตาแล้ว อะไรจะเป็นอัตตา จึงต้องย้ำในข้อที่ว่า อัตตตเป็นภาพ ที่ถูกสร้างขึ้นจากภวตณหา มีอยู่ในความยึดถือ คือกลายเป็นอุปาทาน เมื่อหมดความอยากถอนความยึดถือที่นั่น แล้ว ก็ไม่มีเรื่องต้องพูดถึงอัตตตอีก เมื่อละภวตณหาได้แล้ว อัตตตาก็หมดความหมายไปเอง

การที่ยังค้นหาอัตตตอยู่อีก เป็นการฟ้องอยู่ในตัวว่า ยังพะวงห่วงอยากมีอัตตตอยู่อีก กล่าวคือ เมื่อภาพ อัตตตที่ตนยึดถืออยู่เดิม ถูกคุกคามทำลาย ก็ตกใจ กลัวตัวตนจะขาดสูญพินาศเสีย จึงไขว่คว้าหาอัตตตใหม่มา ยึด หรือคว้าสิ่งอื่นมายึดเป็นอัตตต แสดงให้เห็นว่า ยังคงยึดอยู่ในภาพสัญญาของอัตตต ในอัตตตาทิวฏฐิวามี ในอัตตต- วาหวน และตัวภวตณหาที่เป็นมูลรากก็ยังคงอยู่ครบถ้วนบริบูรณ์

เมื่อยังมีภวตณหา และภาพอัตตตก็ยังคงอยู่ในใจ ถึงสิ่งที่ถูกยึดเป็นอัตตตจะเปลี่ยนไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่สาระสำคัญก็คงเดิม คือยึดตัวอัตตตที่เป็นภาพในใจนั้นแหละ เพียงแต่ระบายภาพอัตตตตที่ว่านั้น ให้วิจิตร พิสดารออกไป สัมกับสิ่งที่ถูกยึดใหม่อีกหน่อย

ถ้าแม้การยึดถืออัตตตตไปเกี่ยวข้องกับสภาวะที่จริงแท้ ก็จะมีบิดเบือนภาพของสิ่งนั้นให้ผิดพลาดไปด้วย ถ้าไปยึดนิพพานเป็นอัตตต ก็จะได้ภาพที่บิดเบือนของนิพพาน ซึ่งเคลือบด้วยตณหาของตน ซึ่งไม่ใช่นิพพานตัวจริง คือยังไม่ถึงนิพพานนั่นเอง¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰⁷ พึงสังเกตว่า จุดที่พูดถึงตอนนี้สำคัญมาก เป็นสิ่งที่แสดงความแตกต่างระหว่างพุทธศาสนากับศาสนาที่เชื่อในอัตตตต ดังจะเห็นได้ว่า จุดหมายสูงสุดซึ่งเป็นสิ่งจริงแท้ในบางศาสนาบางสาขารับรองอัตตต หรืออาตมัน โดยกล่าวว่า สภาวะจริงแท้สูงสุดนั้นเป็นอัตตต หรืออาตมัน ทศณะเช่นนี้ เมื่อมองจากคำอธิบายข้างบน ย่อมมีความหมายว่า เจ้าลัทธิศาสนาเหล่านั้น แม้จะเข้าถึงภูมิธรรมชั้นสูงมากแล้ว แต่ก็ยังติดอยู่ในเสียงกู่ร้องของความปรารถนาที่จะมีอยู่ ซึ่งแฝงลึกในจิตใจ ดังนั้นเมื่อพูดถึงสภาวะจริงแท้เช่น อย่างน้อยก็หาแนวความหมายบางอย่างพอให้ได้เรียกภวตณหาว่า อัตตต อันจะให้มีความหวังที่ตนจะมีอยู่คงอยู่ต่อไป กล่าวคือ ยังมีภวตณหาที่จะต้องสนองอยู่นั่นเอง และข้อนี้คือสิ่งที่พระพุทธศาสนาเรียกว่า ตาชายตักกาสตจารยัตถ์ (พรหมชาล = ตาชายตักพรหม, ดู พรหมชาลสูตร, ที.ล.๙/๒๖-๙๐/๑๖-๕๙); พึงระลึกไว้ว่า มีสิ่งที่สำคัญยิ่งไปกว่าอัตตตต ที่ใครๆ กำลังแสวงหาและพูดถึงกันเสียอีก สิ่งนั้นก็คือ ตัวความอยากมีอัตตตต ที่ทำให้แสวงหาและพูดถึงอัตตตตนั่นเอง

๔. หลักฐานโดยทั่วไปในคัมภีร์ กล่าวถึงหลักอนัตตารวมอยู่ในไตรลักษณ์ว่า

“สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”

พุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นความแตกต่างอยู่แล้วว่า ขอบเขตของอนัตตาวางกว้างกว่าอนิจจัง และทุกข์ กล่าวคือ ในสองอย่างแรก สังขาร (คือ สังขตธรรม) ทั้งปวง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ แต่ในข้อสุดท้าย ธรรมทั้งปวง ซึ่งบอกชัดอยู่แล้วว่า ไม่เฉพาะสังขารคือสังขตธรรมเท่านั้น แต่ทั้งสังขารและธรรมอื่นนอกจากสังขาร คือ ทั้งสังขตธรรม และอสังขตธรรม (ทั้งสังขาร และวิสังขาร) เป็นอนัตตา

โดยเฉพาะคัมภีร์ปริวาร แห่งพระวินัยปิฎก ซึ่งจัดลำดับลงไปทีเดียวว่า นิพพานเป็นอนัตตา คือรวมอยู่ในคำว่าธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ดังข้อความเป็นคาถาในบาลีว่า

“สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขตธรรมทั้งปวงเป็นทุกข์และเป็นอนัตตา นิพพานและบัญญัติเป็นอนัตตา วินิจฉัยมียุคยุดังนี้”¹⁰⁰⁸

แม้จะถือว่า ปริวารเป็นคัมภีร์รุ่นหลังในชั้นพระไตรปิฎกด้วยกัน แต่ก็อยู่ในพระไตรปิฎกนั่นเอง คือเป็นมติของพระพุทธศาสนาคณะใดๆ ก่อนยุคอรธรรกถา

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้จะมีข้อความกล่าวไว้แบบนี้ ผู้ศึกษาก็ควรกำหนดความหมายด้วยความระมัดระวัง ทั้งนี้เพราะว่า แม้แต่พระพุทธองค์เอง ก็ตรัสเรื่องอัตตา-อนัตตา อย่างทรงระมัดระวัง ดังจะเห็นได้จากลักษณะทั่วไปในการตรัสถึงเรื่องนี้ ซึ่งสรุปได้ ๒ อย่าง คือ

- ก. เมื่อผู้ฟังมีพื้นฐานความเข้าใจเบื้องต้นเพียงพอ คือมีความพร้อม พระองค์จะทรงแสดงเรื่องอนัตตา โดยตรัสพร้อมไปกับสิ่งที่ถูกยึดว่าเป็นอัตตา และตัวความยึดถือที่จะต้องละเสีย ดังตัวอย่างที่เห็นได้ทั่วไป เมื่อตรัสเรื่องขันธ ๕ และอายตนะ ๑๒ ตามหลักไตรลักษณ์
- ข. ถ้าใครตั้งคำถามขึ้นมาเดี๋ยวจิตลอยๆ เพื่อต้องการคำตอบในเชิงอภิปรายว่า อัตตามีหรือไม่มี พระพุทธเจ้าจะทรงนิ่งเสีย ไม่ทรงตอบ¹⁰⁰⁹

เพื่อเข้าใจเหตุผลในเรื่องนี้ ขอย้อนกลับไปหาความที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ที่ว่าเป็นอัตตานั้น ความจริงก็คือความสำคัญหมายว่าเป็นอัตตา หรือภาพอัตตาที่ยึดถือเอาไว้บางอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างภวัตถนหา กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ถูกยึดว่าเป็นอัตตา

อัตตานั้นเนื่องอยู่กับสิ่งที่ถูกยึดถือ แต่ก็ไม่มีอยู่ต่างหากจากภวัตถนหาที่เป็นสาเหตุให้ยึดถือ สิ่งที่ถูกยึดถือย่อมเป็นไปตามสภาพหรือกฎธรรมชาติของมัน ไม่เกี่ยวกับการที่ใครจะไปยึดมั่นว่าเป็นอัตตาหรือไม่ สิ่งที่ต้องจัดการแท้จริง คือ ภวัตถนหา เมื่อละภวัตถนหาได้ ก็ละอัตตาหรือภาพอัตตาที่ยึดถือหรือหมายมั่นไว้ในใจได้ด้วย เมื่อละได้อย่างนี้แล้ว ปัญหาเรื่องอัตตาเป็นอันจบสิ้นไปในตัว ไม่ต้องยกอัตตาหรือภาพอัตตานั้นไปใส่ให้แก่สิ่งใดอื่นอีก อัตตายุติที่การทำลายความยึดถือที่มีมาเดิมเท่านั้น และเป็นไปเองพร้อมกับการละความยึดถือได้¹⁰¹⁰

¹⁰⁰⁸ วินย.๘/๘๒๖/๒๒๔.

¹⁰⁰⁹ ดู ส.สพ.๑๘/๘๐๑/๔๘๖; เรื่องย่อมีว่า ปริพาชกชื่อวัจฉโคตต์ เข้าไปทูลถามพระพุทธเจ้าว่า อัตตามีอยู่หรือ? พระพุทธเจ้าทรงนิ่งเสีย วัจฉโคตต์ทูลถามต่อไปว่า อัตตาไม่มีหรือ? พระพุทธเจ้าก็ทรงนิ่งอีก วัจฉโคตต์จึงลุกออกไป ครั้นแล้ว พระอานนท์ได้เข้าไปทูลถามว่า เหตุใดพระองค์จึงไม่ทรงตอบคำถามของปริพาชกนั้น พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ถ้าพระองค์ตอบว่า อัตตามี ก็เท่ากับเข้ากับลัทธิพวกสัสสตบาท, ถ้าพระองค์ตรัสตอบว่า อัตตาไม่มี ก็เท่ากับเข้ากับลัทธิพวกอุลลสทบาท; อนึ่ง ถ้าพระองค์ตรัสตอบว่า อัตตามี ก็จะไม่เป็นการสอดคล้องกับการเกิดญาณว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” แต่ถ้าพระองค์ตรัสตอบว่า อัตตาไม่มี วัจฉโคตต์ซึ่งกำลังงงหนกอยู่แล้ว ก็คงจะงวยงงขึ้นว่า “แต่ก่อนนี้ อัตตาของเราคงมีแน่ แต่เดี๋ยวนี้ อัตตานั้นไม่มี”

¹⁰¹⁰ ดู ปัญหาเกี่ยวกับกรรมและอนัตตา (ข้อ ๘) ในตอนว่าด้วยเรื่องกรรมด้วย, เฉพาะอย่างยิ่งพุทธพจน์ซึ่งอ้าง ณ ที่นั้น

แต่ตรงข้าม ถ้ายังละวางตัณหาไม่ได้ ก็ไม่มีทางแก้ปัญหาสำเร็จ เมื่อถูกปฏิเสธ อาจยอมรับโดยทางเหตุผล แต่ลึกซึ้งลงไป เป็นการฝืนต่อภวตัณหา จึงไม่อาจยอมรับได้ เมื่อถูกปฏิเสธอย่างหนึ่ง ก็ต้องควานหาอย่างอื่นมายึดต่อไป อาจออกไปในรูปอัตตาอย่างใหม่ หรือประชิดด้วยทฤษฎีที่ตรงข้ามกับอัตตา คือความไม่มีอัตตา ชนิดอัตตาชาติสูญญ

ในการแสดงอัตตาแบบแรก (ตามข้อ ก.) พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้เห็นว่า สิ่งที่ถูกยึดถือว่าเป็นอัตตานั้น ผิดพลาดไม่ถูกต้องอย่างไร ไม่อาจยึดถือได้จริงอย่างไร เมื่อผู้ฟังมองเห็นความเข้าใจผิดของตน ก็จะมองเห็นโทษของการยึดถือไปด้วยในตัว พร้อมทั้งมองเห็นคุณค่าและประโยชน์ของการไม่ยึดถือ เข้าใจความหมายของการเป็นอยู่อย่างไม่มีตัวตน เป็นอิสระ รู้ว่าควรปฏิบัติต่อชีวิตอย่างไร ควรวางท่าทีอย่างไรต่อโลก จึงจะถูกต้อง เป็นการก้าวหน้าไปอย่างมีจุดหมาย ไม่ทิ้งช่องว่างไว้ให้เกิดความเคັงคว้างอ้างว้างสำหรับภวตัณหาจะก่อมลปัญหาทางจิตวิทยาแก่ผู้ฟัง เพราะในระหว่างทำความเข้าใจกันนั้น ผู้ฟังจะค่อยๆ ถอนอัตตานุทิวฐิติ บรรเทาภวตัณหาหลงไป พร้อมกับที่คำถามเรื่องอัตตาค่อยๆ ละลายตัวหมดไปเอง

วิธีแสดงหรืออธิบายแบบแรกนี้ มีผลแก่ผู้ฟังต่างกันมากกับการแสดงแบบที่สอง (ตามข้อ ข.) ตามแบบหลังนั้น ผู้ตั้งคำถามมีภวตัณหา หรือไม่ก็วิภวตัณหา ซ่อนอยู่เต็มที อาจตั้งปัญหาเพื่อสนองตัณหาของตนก็ได้ พร้อมกับตัณหาที่นั่น ก็มีทิวฐิติเป็นเงื่อนไขผูกอยู่ด้วย คือ เป็นลัสสตทิวฐิติ (ความเห็นว่าเป็นเที่ยง - eternalism) หรือ อัจเจททิวฐิติ (ความเห็นว่าเป็นชาติสูญญ - annihilationism) อย่างใดอย่างหนึ่ง

การตอบรับหรือตอบปฏิเสธแก่คำถามเชิงอภิปรายอย่างนี้ แก่ผู้มีความยึดมั่นอยู่ เป็นการก่ออันตรายมาก เรียกว่าเป็นคำถามที่ทำให้เกิดความฟุ้งซ่าน ไม่ว่าคำตอบจะเป็นเช่นไร เขาก็จะสร้างความคิดความเข้าใจต่างๆ ขึ้น โดยอาศัยความเข้าใจที่เขายึดถือเป็นฐาน ถ้าคำตอบตรงกับข้อที่เขายึดถือ ก็เป็นการยืนยันรับรองทิวฐิติของเขาตามแนวที่เขาเองเข้าใจอยู่โดยเฉพาะ ถ้าไม่ตรงกัน เขาก็จะแล่นไปลงข้อสรุปในทางตรงข้าม คือ เป็นเที่ยงหรือเป็นชาติสูญญอย่างใดอย่างหนึ่ง

ตัวอย่างเช่น ถ้าผู้ฟังโน้มไปทางลัสสตทิวฐิติ เมื่อตอบรับว่าอัตตามิ ก็ส่งเสริมให้เขายึดมั่นในลัสสตทิวฐิติแน่นแฟ้น ถ้าปฏิเสธว่าอัตตาไม่มี เขาก็จะโดดไปลงข้อสรุปที่สุดตรงตรงข้ามว่า คำตอบนั้นหมายถึงชาติสูญญ คือเป็นอัจเจททิวฐิติ และทิ้งให้เกิดช่องว่างทางความคิด เช่น อาจคิดนอกกลุ่มนอกทางออกไปว่า ในเมื่อไม่มีอัตตาตัวตนไม่มี การฆ่า การทำลาย เบียดเบียนกัน ก็ไม่มีผลอะไร ไม่มีใครทำกรรม ไม่มีใครรับผลกรรม จะทำกรรมดีไปทำไม บางคนก็อาจเกิดปมกลัวความชาติสูญญ กลัวว่าเราจะไม่มีต่อไป บางคนก็อาจเห็นไปว่านิพพานเป็นความชาติสูญญ เลยใจตก ไม่อยากปฏิบัติธรรมต่อไป ดังนั้นเป็นต้น นับว่าเป็นภัยร้ายแรงแก่ปุถุชน

รวมความก็คือ คำถาม-คำตอบประเภทนี้ ก่อผลแก่ปุถุชนในทางที่ทำให้เกิดความคิดฟุ้งซ่าน การสร้างความคิดเหตุผลไปตามแนวตัณหาและทิวฐิติของตน และต้องแล่นไปตกในทิวฐิติที่ตรงข้ามกันสองอย่าง อย่างใดอย่างหนึ่งเสมอไป คือถ้าไม่ลงลัสสตทิวฐิติ ก็ต้องลงอัจเจททิวฐิติ ซึ่งพระพุทธศาสนาไม่ใช่ทั้งลัสสตทิวฐิติ ไม่ใช่ทั้งอัจเจททิวฐิติ

บางคราว ผู้ที่ศึกษามองความหมายของคำว่าอัตตา ในแง่เป็นเนื้อแท้หรือแก่นแท้ของสิ่งทั้งหลายต่างๆ ไป คือมองในขอบเขตกว้างขวางออกไปกว่าอัตตาที่มนุษย์ยึดถืออยู่ ซึ่งเกี่ยวข้องกับกรรมอยู่ คงอยู่เที่ยงถาวรของชีวิตมนุษย์เอง ความจริง แม้ในความหมายแ่งนี้ หลักทั่วไปก็อย่างเดียวกัน คือเกี่ยวข้องกับความยึดถือของมนุษย์ แต่ถ้าพิจารณาความต่อไปนี้ อาจเข้าใจชัดยิ่งขึ้น

เมื่อมีใครตั้งคำถามว่า สิ่งทั้งหลายมี หรือไม่มี ถ้าตอบอย่างเคร่งครัด ทั้งคำว่ามี และไม่มี ถ้าใช้โดยไม่ระวัง ก็พลาดได้ เพราะอาจจะกลายเป็นการแสดงถึงสัสสตทิวรรุและอุจเฉททิวรรุตั้งกล่าวแล้วข้างต้น ถ้าจะตอบ ก็ต้องแยกแยะให้ดี เช่น ไม่ตอบโง่งมงายเป็นคำเดียวเดี่ยวโดดเด็ดขาดว่า มี หรือ ไม่มี แต่ทำความเข้าใจกันก่อนว่า คำว่าสิ่งทั้งหลายที่คนทั่วไปเข้าใจและใช้พูดกัน ก็หมายถึงสิ่งที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย ทางพระเรียกว่าสังขาร หรือสังขตธรรม สิ่งเหล่านี้มีอยู่ชั่วคราว หรือชั่วคราว เช่นรูปธรรมทั้งหลาย เกิดมีขึ้น แล้วก็ดับหายไป เกิดดับๆ มีอยู่อย่างมีเงื่อนไข คืออาศัยกันเกิดขึ้น ตามเหตุปัจจัย (เป็นปฏิจลสมุขบัตถธรรม) ทำนองเป็นกระแส เป็นกระบวนการ

ดังนั้น แทนที่จะใช้คำตอบว่า มี หรือไม่มี ท่านจะพูดโยงไปหากระบวนการธรรม หรือพูดถึงกระบวนการธรรมแทน คือไม่พูดถึงสิ่งนั้นเดี่ยวโดด แต่พูดถึงกระบวนการที่สิ่งนั้นปรากฏขึ้น คำตอบเหล่านี้ มุ่งเพื่อปฏิเสธภาพของสิ่งทั้งหลายที่คนเรายึดถือเอาไว้ผิดๆ

แม้คำว่าอนัตตา ก็มุ่งเพื่อปฏิเสธภาพอัตตา ซึ่งตันทาและทิวรรุได้สร้างขึ้นมายึดถือไว้ผิดๆ เมื่อถอนความยึดถืออันแล้ว ตัวอัตตาหรือภาพอัตตาก็หมดไปเอง แต่ถ้ามาเข้าใจอนัตตา ว่าไม่มีอัตตา ในความหมายอย่างที่ถูกชนเข้าใจ ก็เป็นอันกระโดดไปเข้าเขตอุจเฉททิวรรุ ซึ่งเป็นความเห็นผิดไปอีก

ในสุดตนิบาต มีข้อความหลายแห่งที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงภาวะของผู้หลุดพ้นแล้วว่า ไม่มีทั้งอัตตัง ทั้ง นิรัตตัง หรือไม่มีทั้งอัตตา ทั้งนิรัตตา¹⁰¹¹ แปลว่า ไม่มีทั้ง “อัตตา” ทั้ง “ไม่มีอัตตา” คือไม่มีภวตันทาที่จะแสวงหาอัตตา และไม่มีภวทิวรรุที่จะยึดมั่นในเรื่องอัตตา ให้เกิดเป็นอัตตทิวรรุ หรืออุจเฉททิวรรุขึ้น อีกนัยหนึ่ง อธิบายว่าไม่มีทั้ง “มีอัตตาอยู่” ทั้ง “หมดอัตตาไป” (เดิมเคยยึดว่ามีอัตตา ยึดว่านั่นนี่เป็นอัตตา แล้วมาเข้าใจใหม่ว่าอัตตาไม่มี เลยกลายเป็นอัตตาหมดไป หรืออัตตาหายไป)¹⁰¹²

รวมความอีกครั้งหนึ่งว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็นนักปฏิบัติ แม้จะตรัสแสดงสังขธรรม ก็ต้องเกี่ยวโยงถึงจริยธรรมเสมอ คือมุ่งผลดีที่จะเกิดแก่ชีวิตของผู้ที่ทรงแนะนำสั่งสอน ทรงสั่งสอนให้เขานำไปใช้ประโยชน์ได้

- การแสดงอนัตตาแบบแรก มีจุดหมายชัดเจนว่า เพื่อปลดเปลื้องผู้รับคำสอนให้พ้นจากความถือผิดเห็นผิดที่เป็นโทษแก่ชีวิตของเขา ให้เขาสามารถอยู่อย่างหลุดพ้น มีจิตใจเป็นอิสระ มีชีวิตที่ดีงามยิ่งขึ้น
- ส่วนการตอบเพียงเพื่อสนองความอยากรู้ตามแบบหลัง เป็นการส่งเสริมความคิดฟุ้งซ่าน เพิ่มเชื้อสำหรับให้ความยึดถือที่มีอยู่แล้วใช้สร้างความเห็นขยายตัวออกไป จึงทรงนิ่ง หยุดเอาไว้แค่นั้น

ที่พูดมานั้น เป็นการชี้แจงอธิบายอย่างกว้างๆ เพราะมีหลายคำถามรวมกันอยู่ ที่นี้ก็ น่าจะตอบอีกครั้ง ให้จำเพาะลงไปคำถามว่า “นิพพาน มีอัตตาไหม เป็นอัตตาไหม?”

¹⁰¹¹ ดู ขุ.สุ.๒๕/๔๑๐/๔๘๘; ๔๑๒/๔๓๑; ๔๑๗/๕๐๑; ๔๒๑/๕๑๔; มีอธิบายใน ขุ.ม.๒๗/๑๐๗/๓๗; ๑๖๔/๑๒๓; ๔๒๗/๒๓๗; ๓๒๑/๔๒๖

¹⁰¹² คัมภีร์วิสุทธิมคคค์กล่าวความไว้น่าฟังว่า “ผู้ทำกรรมก็ไม่ มี ผู้ส่วยผลก็ไม่ มี ฯลฯ ผู้สร้างสังสารวัฏฏ์ ไม่ว่าจะเทพเจ้า หรือพระพรหม หากไม่ มีแต่ธรรมล้วนๆ ย่อมเป็นไป เพราะปัจจัยคือเหตุประกอบกันเข้า” รักับที่กล่าวในอรรถกถาวิภังคว่า “เมื่อหาตัวสัตว์ไม่ได้ ก็ย่อมไม่มีทั้งความเที่ยง ทั้งความขาดสูญ” (วิสุทธิ.๓/๒๒๖-๗; วิภังค.อ.๒๕๓)

ที่บางครั้งพูดกันว่า อัตตาขยายใหญ่โตนัก ทำลายอัตตาเกินเสียบ้าง นี่ก็ฟังว่าเป็นเพียงสำนวนพูด มีความหมายว่า ความถือมั่นในอัตตานั้น เพิ่มขยายแน่นหนาก ควรทำลายความถือมั่นนั้นเสีย สิ่งที่ต้องทำลาย คือความถือมั่นในอัตตา ไม่ใช่ทำลายอัตตา เพราะไม่มีอัตตาที่จะต้องทำลาย การคิดทำลายอัตตา เป็นเรื่องเกี่ยวกับอุจเฉททิวรรุ (อัตตา เป็นเพียงภาพที่ภวตันทบตันให้สร้างขึ้นซ้อนไว้กับสิ่งอื่นๆ ที่มีอยู่แล้วตามธรรมดาของมัน อัตตานั้นจึงไม่มีอยู่ต่างหาก และจึงไม่มีอยู่จริง); อนึ่ง คำว่า อัตตาพาพาน ก็ยังขัดอยู่แล้วๆ ยึดมั่นอยู่เพียงแค่ว่าอัตตา หรือแค่คำว่าอัตตา เพราะไม่มีอัตตาจริงที่จะยึดได้ (วิสุทธิ.๓/๑๘๑; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๓๖๕)

“นิพพาน มีอตตานิพพาน เป็นอตตานิพพาน?” พยายามตอบให้สั้น ดังนี้

ข้อแรก บรรดาสิ่งทั้งหลายที่มีอยู่ ใช้คำเรียกให้สั้นที่สุดว่าธรรม ยึดออกไปหนอยกว่าสภาวะ หรือ สภาวะธรรม ชื่อก็บอกอยู่แล้วว่า สิ่งทั้งหลายนั้นมีอยู่เป็นอยู่ตามภาวะของมัน ที่เป็นของมันอย่างนั้น เช่นนั้น ตาม ธรรมดาของมัน ถ้าเป็นสังขารหรือสังขตธรรม ก็เป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน เมื่อพูดถึงนิพพาน ที่เป็นวิสังขาร หรืออสังขตธรรม นิพพานก็มีอยู่เป็นอยู่ตามภาวะของนิพพาน ซึ่งเป็นอย่างนั้นๆ เช่นนั้นๆ เช่นว่าเป็นภาวะ บริสุทธิ์ ไม่ขึ้นต่ออะไรๆ เป็นต้น ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงไว้แล้วมากมาย

เมื่อนิพพานมีภาวะของนิพพานอย่างนั้น เป็นธรรมดาเช่นนั้นอยู่แล้ว จะมีอตตานิพพานมาครอบ มาครอบ มาสั่งบังคับบัญชาการบัญชานิพพานอย่างนั้นอย่างนี้อีก ก็ย่อมเป็นไปไม่ได้ ถ้ามีอตตานิพพานขึ้นมา นิพพานก็เป็น นิพพานอยู่ไม่ได้ จึงเห็นอยู่ชัดๆ ว่าอตตานิพพานไม่ได้

ข้อสอง คนที่พูดถึงอตตานิพพาน พูดถึงนิพพานนั้น บางทีก็ยังไม่รู้ชัด ไม่รู้เพียงพอว่า อตตานิพพานหมายถึงอะไร นิพพานมีความหมายอย่างไร เมื่อพูดไป ก็สับสนเอง และพาคนอื่นให้ยุ่ง

นิพพาน เมื่อเรายังไม่ตรัสรู้ ก็ดูตามที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ เอาแค่นี้ก่อนก็ได้ ส่วนอตตานิพพาน ก็ควรเข้าใจ ความหมายให้ตรงกับเรื่องที่เขาเอามาตั้งเป็นปัญหานั้น ไม่ใช่คิดเอาเอง หรือคลุมเครือกำกวมอย่างในภาษาไทย

อตตานิพพาน พอแปลเป็นไทยว่า “ตัวตน” หลายคนก็ชักเขว บางคนถึงกับเข้าใจผิดว่า ที่ว่ามีตัวตนใหม่ คือ มีจริงใหม่ ดังนี้ เป็นต้น

อตตานิพพานนี้ ที่ว่าตัวตนนั้น ถ้าจะให้ชัดขึ้น ก็คือตัวเราตัวเขา ขอให้ดูตัวอย่างในพุทธภาษิตบาลีที่แม่นยำกัน ทั่วไปว่า “อตตานิ พ อตตานิ นาโถ” แปลว่า ตนเป็นที่พึ่งของตน คือตัวเราเป็นที่พึ่งของตัวเรา (ตัวเขาก็เป็นที่พึ่ง ของตัวเขา) นี่เป็นการใช้ในภาษาสมมติ ที่นี้ในความจริงแท้ เราก็เรียนรู้กันว่าตัวเรานั้นไม่มีจริง เรายอมรับกันแค่ ตามสมมติ แต่ตอนนี้ พูดถึงนิพพาน ก็จะพูดถึงความจริงที่แท้กันละ ก็คือถามว่า นิพพานเป็นอตตานิพพาน เป็นตัวเรา (เป็นตัวเขา) ไหม? ท่านผู้รู้บางท่านจะช่วยให้ชัด ท่านใช้คำที่เข้มคมตรงจุดไปเลยว่า “ตัวกู” ก็พูดให้เข้มอย่างท่าน ว่า นิพพานเป็นตัวกูไหม? พอบรรลุนิพพาน นิพพานก็เป็นอตตานิพพาน เป็นตัวกู อย่างนั้นหรือ?

นิพพานเป็นอตตานิพพาน เป็นตัวกูจริงไหม? ถ้านิพพานเป็นอตตานิพพาน มาเป็นตัวกู ก็มาเป็นเจ้าการ นิพพานก็จะสั่ง การบังคับบัญชาอะไรๆ ตามปรารถนา มาสั่งบังคับบัญชาอะไรๆ ก็ไม่มีอะไรอื่นให้สั่ง นอกจากสั่งบังคับสังขารหรือ บังคับขันธ ๕ ให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ข้ามจากอสังขตะ เข้ามาอยู่กับสังขตธรรม ถ้าอย่างนี้ นิพพานก็หมดภาวะ ของนิพพาน ไม่มีเหลือ ไม่ตรงกับภาวะของนิพพานที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้เลย ก็ไม่ใช่นิพพานแล้ว อย่างน้อยก็ ไม่ใช่นิพพานแบบพระพุทธเจ้า

ข้อสาม พอบอกว่านิพพานเป็นอตตานิพพาน เป็นตัวกู (ตอนนี้เปลี่ยน ไม่เอาขันธ ๕ หรือสังขารเป็น “เอโส เม อตตานิ” แต่เอานิพพานเป็นอตตานิพพาน คือเป็น “เอโส เม อตตานิ”) ก็มาเข้าเรื่องความยึดถือ หมายความว่า นิพพานจะ เป็นอตตานิพพาน จะเป็นตัวกูได้ ก็คือมีความยึดถือ ได้แก่อุปาทาน นี้ก็ขัดกับสภาวะธรรมเอง เพราะจะประจักษ์นิพพาน ได้ ต้องหมดสิ้นอุปาทานแล้ว จะถึงนิพพาน ก็เมื่อไม่มีอุปาทาน ไม่มีมีความยึดถือ ไม่ต้องพูดถึงจะยึดเอานิพพาน เป็นอตตานิพพาน เป็นตัวกู แม้แต่เมื่อบรรลุนิพพานแล้ว พระอรหันต์ก็ไม่มีมีความสำคัญหมายว่านิพพานของเรา หรือของ ข้าของกู การยึดถือนิพพานเป็นอตตานิพพาน เป็นตัวกู จึงไม่เข้าแม่แต่ในทางของนิพพาน

ข้อสี่ ถ้าจะให้หนีพพานเป็นอัตตา ที่ต่างหาก เป็นตัวกู ที่ใหญ่ สูงสุด นิพพานก็เป็นเจ้าอำนาจ เป็นเจ้าการ ที่สั่งบังคับบัญชาทุกอย่าง เป็นอัตตา คือออตมันสูงสุด กลายเป็นอย่างปรมาตมัน หรือพระพรหม หรือพระ ผู้เป็นเจ้า ผู้สร้างผู้บันดาล ผู้สร้างโลกจัดสรรมนุษย์ อย่างในศาสนาเทวนิยม นับว่าเป็นเจ้าใหญ่แห่งสรรพสังขาร แต่หนีพพานเป็นสภาวะบริสุทธิ์สุขสงบเป็นอิสระ เป็นวิสังขาร พ้นไปแล้วจากสังขาร ไม่เกี่ยวข้องกับสังขาร-ธรรม เป็นต่างเรื่อง ต่างสภาวะ ห่างไกลอย่างตรงข้ามกัน จึงเป็นไปไม่ได้

ข้อห้า ย้ำที่หลักสำคัญเกี่ยวกับเรื่องอัตตาโดยตรง หลักพระพุทธศาสนาบอกชัดเจนว่า การถืออัตตา การถือว่ามีว่าเป็นอัตตา เป็นกิเลส ที่เรียกว่าอุปาทาน คือความยึดติดถือมั่น หรือถือผิด อย่างหนึ่ง มีชื่อเฉพาะว่า “อัตตวาอุปาทาน” แปลว่า ความยึดติดถือมั่นว่าเรามีว่าเป็นอัตตา

อย่างที่พูดมาแล้วว่า ภาวตัณหา คือความอยาก(ให้ตัวตน)มีอยู่เป็นอยู่ยั่งยืนตลอดไป อันนี้เป็นตัวการที่ทำให้เกิดความยึดถือหรืออุปาทานนี้ แต่ถ้าอยู่แค่ภาวตัณหา ก็ได้แต่อยาก ยังไม่มาถึงตัวปัญหาจริง ตอนนี้ เราข้ามเรื่องตัณหา มาจับที่อุปาทานตัวเจ้าของเรื่องนี้เลย

ขอให้สังเกตชื่อของกิเลสตัวนี้ว่ายาว คือ “อัตตวาอุปาทาน” ไม่ใช่มีเฉพาะตัว “อัตตา” กับความยึดที่ เรียกว่า “อุปาทาน” แต่ยังมีคำว่า “วาท” คือวาทะ แทรกเข้ามาอีกด้วย นี่ก็คือ ไม่ใช่แค่ว่าอุปาทานยึดอัตตา แต่กลายเป็น อุปาทานยึดวาทะว่าอัตตา

ที่วาทให้สังเกต ก็เพราะว่า ดังที่เคยกล่าวแล้วว่า “อัตตา” ไม่มีจริง เมื่ออัตตาไม่มีจริง ถ้าพูดอย่าง เกรงครัต จะไปยึดถืออัตตาที่ไหน เพราะไม่มีอัตตาให้ยึด ในที่นี้ เป็นศัพท์สำคัญ จะให้ชัด ก็ใส่ “วาทะ” แทรก เข้ามา ก็ได้ความว่า ไม่ใช่ยึดอัตตา แต่ยึดวาทะแม้แต่ถ้อยคำที่สื่อแสดงความคิดความเข้าใจว่ามีว่าเป็นอัตตา ก็ เป็นกิเลสที่ต้องละ เป็นคำศัพท์ที่เรียกได้ว่าเกรงครัต

(เคยบอกแล้ว และยกตัวอย่างหลายครั้งแล้วว่า ในที่ทั่วไป บางที่ท่านใช้คำแค่หลวมๆ เช่นว่า ละอัตตา ก็ให้รู้กันว่า หมายถึงละความยึดถือในความเห็นว่าเป็นว่ามีอัตตา)

ที่นี้ก็มาถึงจุดสำคัญ ดังที่ว่าอัตตวาอุปาทานนี้เป็นกิเลสสำคัญ อยู่ในอุปาทาน ๔ ที่พระอรหันต์ละหมด ล้วนแล้ว ผู้ที่หมดความยึดถือวาทะว่ามีว่าเป็นอัตตา ไม่ยึดถือเอาอะไรเป็นอัตตาแล้ว จึงจะบรรลอรหัตตผล เป็น พระอรหันต์ เป็นอันชัดไปว่า ผู้ถึงนิพพาน คือพระอรหันต์นั้น ไม่ยึดเอาอะไรเป็นอัตตา รวมทั้งไม่มองไม่หาไม่เอา นิพพานเป็นอัตตา

ส่วนคนที่ยังมีอัตตวาอุปาทาน ยังยึดถือวาทะว่ามีอัตตา หรือเห็นอะไรเป็นอัตตา ก็คือผู้ยังมีกิเลส ยังไม่ เห็น ยังไม่ถึงนิพพาน คนเหล่านี้ยังยึดถืออัตตามากบ้างน้อยบ้าง แต่ในเมื่อยังไม่รู้จักนิพพาน ยังไม่พบของจริง ที่เป็นวิสังขาร แม้ว่าเขาจะยึดอะไรก็ตามเป็นอัตตา ถึงแม้จะยึดเอานิพพานเป็นอัตตา แต่เขาไม่ถึงนิพพาน จึงรู้จัก แค่สังขาร มองเห็นแค่สังขาร ดังนั้น ทุกอย่างที่เขายึดถือว่าเป็นอัตตา รวมทั้งนิพพานของเขา ก็เป็นแค่สังขาร คือ วนเวียนอยู่ในชั้น ๕ เท่านั้น คือว่า ถ้าเขาวานนิพพานเป็นอัตตา ก็คือเขายึดเอาภาพของนิพพาน ซึ่งที่จริงเป็น สังขารในชั้น ๕ ว่ามีเป็นอัตตา หมายความว่า การยึดถืออัตตาของเขา ไม่พ้นไปจากชั้น ๕ นั้นเอง

ในที่สุด จึงสรุปด้วยพุทธพจน์ว่า

“เราคงไม่เห็นความยึดถือวาทะว่ามีว่าเป็นอัตตา อยางใด ที่เมื่อยึดติดถือมั่นเข้าแล้ว จะ ไม่ก่อให้เกิดโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส”¹⁰¹³

¹⁰¹³ ม.ม.๑๒/๒๘๓/๒๓๕; ความยึดถือวาทะว่ามีว่าเป็นอัตตา คือ อัตตวาอุปาทาน แปลสั้นว่า ลัทธิอัตตา ลัทธิหรือทฤษฎีที่ถือว่ามีอัตตา

๒. พระอรหันต์ ลึ้นชีวิตแล้วเป็นอย่างไร?

ปัญหาสำคัญที่มักหนีไม่พ้น เมื่อพูดเรื่องนิพพาน คือ พระอรหันต์ ลึ้นชีพแล้ว เป็นอย่างไร หรือว่า ผู้บรรลุนิพพานตายแล้วเป็นอย่างไร ยังมีอยู่ต่อไปหรือไม่ ดังนี้ เป็นต้น

ความจริง ปัญหาอย่างนี้เกี่ยวเนื่องอยู่กับเรื่องอัตตานั้นเอง กล่าวคือ ผู้ถามปัญหาอย่างนี้ มีความรู้สึกติดอัตตาแฝงลึกอยู่ในใจ เป็นแรงผลักดันและเป็นแกนสำหรับก่อรูปเป็นคำถามขึ้น ความยึดติดในอัตตา หรือเรียกให้เต็มว่า ความถือมั่นนหาทวะว่าเป็นอัตตา (อัตตวาหุปาทาน) พูดสั้นๆ ว่า ทิฏฐิถืออัตตานั้น ฝังลึกและแน่นแฟ้นในใจของปุถุชน โดยมีภวตัณหาคอยหนุน และอวิชชาเป็นฐานให้

ในทางปฏิบัติ เมื่อยังไม่ดำเนินตามวิธีแก้ไขที่ตัวเหตุ คือ ทำลายอวิชชา ตัณหา และอุปาทาน เสียโดยตรง ท่านจะไม่สนับสนุนให้มาถกเถียงเรื่องเช่นนี้ คือ ต้องการให้รู้ด้วยท่า ไม่ใช่เอามาพูดเดกันไป การถกเถียงเรื่องนี้มีข้อเสียที่สำคัญ คือ ไม่ว่าจะพูดกันอย่างไร ความถือมั่นในอัตตวาหุที่แฝงลึกซึ่ง ซึ่งยังถอนทิ้งไม่ได้ นั้น จะทำให้มองคำตอบหรือคำชี้แจงเอียงไป ณ ที่สุดข้างใดข้างหนึ่งเสมอ คือ ถ้าไม่มองเห็นนิพพานเป็นความเที่ยงแท้ยั่งยืนของอัตตา (สัสสตทิฏฐิ) ก็ต้องมองเป็นความขาดสูญของอัตตา (อุจเจททิฏฐิ) ซึ่งไม่ถูกต้องทั้งสองอย่าง

พวกที่ถือความเห็นขาดสูญ ก็มองนิพพานเป็นความขาดสูญ เข้ากับความเห็นของพวกตน ซึ่งมองได้ค่อนข้างง่าย เพราะพุทธศาสนาเน้นการแก้ไขด้านที่คนติดพันหลงใหลกันมาก คือ ด้านการยึดถือที่จะให้ถาวรมั่นคง¹⁰¹⁴ พวกที่ถือความเห็นเที่ยงแท้ยั่งยืนนั้น เมื่อถูกปฏิเสธเรื่องอัตตา ก็เที่ยวมองหาภาวะอะไรสักอย่างหนึ่งที่จะเข้ามาทดแทน ช่วยเติมหรือสนองความขาดแคลนอัตตา หรือหล่อเลี้ยงอัตตาไว้ให้มั่นคง เมื่อได้รับคำสอนให้ถอนความยึดอัตตาไปแล้ว ก็เหมือนสูญเสียอัตตาไป พอพูดถึงนิพพาน ก็จึงได้โอกาสเหนี่ยวเอานิพพานเป็นที่พึ่งที่ฝากอัตตาเอาไว้ บ้างก็ขยายนิพพานเป็นชีวิตนิรันดร ตลอดจนเป็นมหานครเมืองแก้ว

ท่านผู้ประเสริฐ มีปัญญาเลิศทั้งหลาย แม้ว่าจะผ่านพ้นความยึดติดถือมั่นอะไรๆ มามากมาย จวนจะหมดอายุแล้ว ก็มาติดเอื่อยสุดท้ายกันอยู่ที่นี่ หากพ้นเียงซ้ายนี้ไปได้ ก็จะเป็นอิสระได้โดยสมบูรณ์ แต่ทางธรรมก็ยอมรับว่าเป็นเรื่องยากเหลือเกิน ท่านจึงเรียกความยึดติดอย่างละเอียดนี้ว่าเป็น “พรหมชาละ” แปลว่า ข่ายดักพรหม หรือที่ติดข้องของบุคคลชั้นเลิศ คือผู้มีคุณธรรมและปัญญาวยดยิ่งแล้ว ยังไม่อาจรอดพ้นไปได้

ด้วยเหตุนี้ เพื่อผ่อนเบาความหมกมุ่นครุ่นคิดในการหาความจริงเกี่ยวกับนิพพาน โดยเชิงเหตุผลและการถกเถียงแบบปรัชญา ท่านจึงมักกล่าวถึงนิพพานแต่ในเชิงปฏิบัติ เกี่ยวกับชีวิตจริง หรือประโยชน์ที่จะได้รับในชีวิตประจำวัน ดังคำสอนเกี่ยวกับนิพพานที่ปรากฏโดยมากในพระไตรปิฎก

นอกจากนั้น มีข้อที่ต้องย้ำไว้เสมอ เพื่อป้องกันความคิดเลเย่เกิดขึ้น คือ ย้ำว่า การปฏิบัติเกี่ยวกับนิพพาน ก็ดี นิพพานก็ดี ไม่ใช่เรื่องของการดับอัตตา หรือทำลายอัตตา เพราะไม่มีอัตตาที่จะต้องไปดับหรือไปทำลาย¹⁰¹⁵ สิ่งที่จะต้องดับหรือทำลาย คือความยึดมั่นในอัตตา หรือภวอัตตาที่สร้างขึ้นมายึดถือไว้

ดังที่เคยอธิบาย และยกตัวอย่างหลายครั้ง ที่ท่านเรียกพระอรหันต์ว่า “ผู้ละอัตตา” (อัตตัญชหะ) เป็นต้น นั้น เป็นการใช้คำที่สะดวกในการเรียกขาน อย่างเช่นในคำประพันธ์ โดยรู้กันว่าละความยึดมั่นในเรื่องอัตตา

¹⁰¹⁴ ดูพุทธพจน์ที่ว่า ความเห็นแบบวิภวทิฏฐิ หรือขาดสูญนี้ แม้จะเป็นมิจฉาทิฏฐิ แต่ก็ใกล้เคียงพุทธศาสนามากกว่าทิฏฐิอย่างอื่น (อง.ทสก. ๒๔/๒๙/๖๗).

¹⁰¹⁵ ชาวตะวันตกที่ศึกษาเรื่องนิพพานไม่ตลอด มักสรุปว่านิพพานเป็นการดับอัตตา หรือสูญสิ้นอัตตา (self-extinction) ซึ่งเป็นความคิดแนวอุจเจททิฏฐิ.

แม้ที่กล่าวในที่หลายแห่งว่า เสริมขยายอรรถาบาย ความมั่นคงของอรรถาบาย ว่าอรรถาบายนั้นอย่างนี้ ต่างๆ ก็พึงเข้าใจว่าเป็นสำนวนพูดอย่างรู้กันเพื่อความสะดวก โดยที่ว้อตตา หมายถึงภาพอรรถาบายที่สร้างขึ้น หรือ ความยึดมั่นในอรรถาบายที่สร้างขึ้นนั่นเอง พูดให้เข้าใจเชิงวิชาการมากขึ้นว่า ดับความถือมั่นในวาทะว่ามีว่าเป็นอรรถาบาย หรือดับทิวฏฐิว่ามีว่าเป็นอรรถาบาย ตลอดจนถอนสัญญาว่ามีว่าเป็นอรรถาบายเสีย นิพพานคือดับความยึดมั่น ดับความเข้าใจผิดนี้ และดับทุกข์ดับปัญหาที่เนื่องมาจากความยึดติดถือมั่นเช่นนี้

ย้ำอีกครั้งหนึ่งว่า ตัดความเยื่อใยอยากมีอรรถาบายทิ้งเสีย ทฤษฎีเกี่ยวกับอรรถาบายทั้งหลายก็หมดความหมายไปเอง ดับอุปาทาน คือถอนความยึดมั่นในอรรถาบายเสียเท่านั้น ก็จะได้เห็นโลกและชีวิตหรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงตามที่เป็น ไม่ต้องมาเสียเวลาคิดคาดคะเนสร้างทฤษฎีอรรถาบายใดๆ ให้วุ่นวาย พอดับความยึดมั่นที่ทำให้เกิดมีอรรถาบายแล้ว อรรถาบายก็หายไปเอง นิพพานคือดับทุกข์ หรือพูดขยายออกไปว่า ดับความยึดถืออรรถาบาย คือดับอุปาทานที่ยึดถือว่ามีว่าเป็นอรรถาบาย ที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์นั้นเสีย ไม่ต้องดับอรรถาบาย เพราะไม่มีอรรถาบายที่จะให้ดับ ขอให้นึกถึงพุทธพจน์ว่า เราสอนแต่ทุกข์ และความดับทุกข์เท่านั้น¹⁰¹⁶

ในการพิจารณาปัญหาเกี่ยวกับภาวะหลังสิ้นชีพของพระอรหันต์นี้ จะไม่แสดงความเห็นในส่วนเนื้อหาให้เยิ่นเย้อ แต่จะนำเอาพุทธพจน์ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้มาให้พิจารณาตนเอง

ก. พุทธพจน์เกี่ยวกับความเข้าใจพื้นฐานในเรื่องอรรถาบาย ความยั่งยืนและความขาดสูญ ซึ่งไม่ถูกต้องจัดเป็นที่สุด ๒ ด้าน (พุทธพจน์นี้จะช่วยให้เข้าใจความหมายของภวตถนิหาและวิภวตถนิหาได้อย่างชัดเจนด้วย)

“ภิกษุทั้งหลาย เทพและมนุษย์ทั้งหลาย ถูกทิวฏฐิ ๒ จำพวก เข้าครองใจแล้ว พวกหนึ่งติดล้าอยู่ พวกหนึ่งวิ่งเลยไป ส่วนพวกที่มีตาทิจมมองเห็น

“ภิกษุทั้งหลาย พวกหนึ่งติดล้าอยู่ เป็นอย่างไร? (กล่าวคือ) เทพและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้ผู้มีภพเป็นที่ยินดี รื่นรมย์ในภพ บันเทิงในภพ (ภวะ), เมื่อตถาคตแสดงธรรมเพื่อความดับแห่งภพ (ภวนโรห) จิตของเทพและมนุษย์เหล่านั้น ย่อมไม่แล่นไป ไม่เสื่อมใส ไม่ตั้งแนวลง ไม่น้อมตึงไป; พวกหนึ่งติดล้าอยู่อย่างนี้

“ภิกษุทั้งหลาย พวกหนึ่งวิ่งเลยไป เป็นอย่างไร? (กล่าวคือ) คนพวกหนึ่ง ชิตอัชระชา รังเกียจอยู่ด้วยภพนั้นแหละ จึงพว่่าขึ้นชมวิภพ (วิภวะ = ความปราศจากภพ, ความขาดสูญ) ว่า “นี่แน่ท่านเอ๋ย นัยว่า หลังจากร่างกายแตกทำลายตายไปแล้ว ชิตตานี้ก็จะขาดสูญ หายสิ้น (พินาศ) หลังจากตายจะไม่มีอยู่อีก นี่ละคือภาวะสุดประเสริฐ (สันตะ) นี่ละคือภาวะดีเยี่ยม (ปถินตะ) นี่ละคือภาวะที่เป็นของแท้ (ยาถาระ); พวกหนึ่งวิ่งเลยไปอย่างนี้

“ภิกษุทั้งหลาย พวกที่มีตาทิจมมองเห็น เป็นอย่างไร? (กล่าวคือ) ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมมองเห็นสภาพภพ¹⁰¹⁷ โดยความเป็นสภาพภพ (คือเห็นตามสภาวะเป็นจริง), ครั้นเห็นสภาพภพโดยความเป็นสภาพภพแล้ว ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อหายติด (นิพพิทา) เพื่อหมดใคร่ (วิราคะ) เพื่ออนโรหแห่งสภาพภพนั้น; ส่วนพวกที่มีตาทิจมมองเห็น อย่างนี้”

และมีคาถาสรุปว่า

¹⁰¹⁶ ส.ช.๑๗/๒๑๔/๑๔๕ = ส.สพ.๑๘/๗๗๐/๔๖๗

¹⁰¹⁷ สภาพภพ แปลจาก “ภูต” แปลตามศัพท์ว่า สิ่งที่เป็นแล้ว สิ่งที่มีที่เป็น หรือสิ่งที่เกิดมีเกิดเป็นแล้ว เป็นรูปศัพท์หนึ่ง ที่มาจากธาตุเดียวกับภาวะ หรือภพนั่นเอง อรรถกถาว่าหมายถึงชั้น ๕ (อิติ.อ.๒๓๔)

“ผู้ใดเห็นสภาพภาพ โดยความเป็นสภาพภาพ และเห็นภาวะที่ล่องพ้นสภาพภาพ ผู้นั้นย่อมหมั่นใจตั้ง
ไปในภาวะที่เป็นจริง เพราะหมดสิ้นภวตัณหา; ถ้าเขารู้เท่าทันสภาพภาพ เขาจะเป็นผู้ปราศตัณหา
ทั้งในภพและอกภพ, เพราะความหมดภพแห่งสภาพภาพ ภิกษุทั้งหลายจะไม่มาสู่ภพอีก”¹⁰¹⁸

ข. พุทธพจน์ปฏิเสธความเข้าใจผิดว่า วิญญาณนอกจากว่างไปเกิด เป็นเรื่องน่าสนใจสำหรับผู้ชอบ
ศึกษาปัญหาเกี่ยวกับการเกิดใหม่โดยทั่วไป แม้จะไม่เกี่ยวกับเรื่องนิพพานโดยตรง แต่เป็นความรู้พื้นฐานอย่าง
หนึ่ง ที่อาจเอามาประกอบการพิจารณาได้บางแง่

ครั้งหนึ่ง ภิกษุชื่อสาติ เป็นบุตรชาวประมง มีความเห็นผิดว่า พระพุทธเจ้าสอนว่า วิญญาณดวงเดียวกัน
นี้ ท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏฏ์ ภิกษุทั้งหลายพยายามเปลื้องความเห็นผิดของเธอ แต่ไม่สำเร็จ จึงพากันไปกราบ
ทูลพระพุทธเจ้า พระองค์จึงตรัสเรียกพระสาติมา และทรงสอบถาม ดังความว่า

พระพุทธเจ้า: เป็นความจริงหรือ สาติ มีข่าวว่า เธอเกิดความเห็นชั่วร้ายอย่างนี้ว่า “ข้าพเจ้ารู้
ทั่วถึงธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ว่า วิญญาณนั้นนั่นเอง ย่อมวิ่งแล่น ย่อม
ท่องเที่ยวไป มิใช่อื่น” ?

พระสาติ: ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เป็นอย่างนั้น ๆลล

พระพุทธเจ้า: นี่แน่ะสาติ วิญญาณนั้น เป็นอย่างไร?

พระสาติ: ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ (วิญญาณนั้น) คือ ตัวฉันนี้ ที่เป็นผู้พูด เป็นผู้รู้ เสวยวิบาก
ของกรรมทั้งหลาย ทั้งดีและชั่ว ในที่นั้น ๆ

พระพุทธเจ้า: ตูก่อนโมฆบุรุษ เธอรู้ทั่วถึงธรรมที่เราแสดงแล้วอย่างนี้ แก่ใครหนอ; เรากล่าวไว้
โดยอเนกปริยายมิใช่หรือว่า วิญญาณอาศัยปัจจัยประชุมกันเกิดขึ้น (ปฏิจจสมุปัน) , เว้นจาก
ปัจจัยเสีย การเกิดแห่งวิญญาณย่อมไม่มี; ก็แล ด้วยความเห็นที่ตนเองถือเอาไว้ผิด เธอยอม
กล่าวตู่เรา ย่อมชู้ตตนเอง และประสบลสิ่งที่มีโทษเป็นอันมาก, ความเห็นนั้นแหละ จักเป็นไป
เพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อความทุกข์แก่เธอ ตลอดกาลนาน”

จากนั้น ได้ตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า

“ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณอาศัยปัจจัยใด ๆ เกิดขึ้น ก็ถึงความนับไปตามปัจจัยนั้น ๆ
นั้นแหละ, (กล่าวคือ) วิญญาณอาศัยจักขุและรูปเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่าจักขุวิญญาณ,
วิญญาณอาศัยโสตและเสียงเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่าโสตวิญญาณ, วิญญาณอาศัยฆานะและ
กลิ่นเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่าฆานวิญญาณ, วิญญาณอาศัยชีวหาและรสเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า
ชีวหาวิญญาณ, วิญญาณอาศัยกายและโผฏฐัพพะเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่ากายวิญญาณ,
วิญญาณอาศัยมโนและธรรมารมณ์เกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่ามโนวิญญาณ;

“เปรียบเหมือนไฟอาศัยเชื้อใด ๆ ติดขึ้น ก็ถึงความนับไปตามเชื่อนั้น ๆ...ว่าไฟไม่...ว่าไฟเศษ
ของ...ว่าไฟพญ้า...ว่าไฟไค้มัย...ว่าไฟกลบ...ว่าไฟหยากเยื่อ... ๆลล”¹⁰¹⁹

¹⁰¹⁸ ขุ.อติ.๒๕/๒๒๗/๒๖๓; ขุ.ปฎิ.๓๑/๓๕๖/๒๔๐; ส่วนที่เป็นคาถา คือตอนท้าย ได้แปลไปตามข้อความและรูปศัพท์เท่าที่มีในบาลี และ
เห็นว่ารับกับความตอนต้นในบาลีนั้นเป็นอย่างดี แต่ในอรรถกถา ท่านไขความให้แปลคาถานั้นต่างออกไปดังนี้ “อริยสาวกใด
มองเห็นซันท์ ๕ ตามความเป็นจริง และเห็นมรรคอันเป็นเครื่องก้าวล่วงซันท์ ๕ ผู้นั้นย่อมหมั่นใจตั้งไปในนิพพาน ที่เป็นสภาวะจริง
แท้ เพราะหมดสิ้นภวตัณหา; ถ้าภิกษุรู้เท่าทันซันท์ ๕ เป็นผู้ปราศจากตัณหาในภพน้อยภพใหญ่ เพราะซันท์ ๕ ปราศไป เขาย่อมไม่มา
สู่ภพอีก” (อติ.อ.๒๓๕); อนึ่ง พึงเทียบกับพุทธพจน์ว่าด้วยที่สุดสองอย่าง อีกแห่งหนึ่ง ที่ ขุ.อ.๒๕/๑๔๔/๑๙๔ ด้วย

ค. แก่ความเห็นผิดว่าพระอรหันต์ตายแล้วสูญ ดังมีเรื่องราวว่า ครั้งหนึ่ง พระภิกษุชื่อยมก มีความเห็นผิดว่า พระพุทธเจ้าสอนว่า พระอรหันต์ตายแล้วขาดสูญ ภิกษุทั้งหลายพยายามเปลื้องเธอจากความเห็นผิด แต่ไม่สำเร็จ จึงพากันไปขอร้องพระสารีบุตรให้ช่วยแก้ไข พระสารีบุตรได้ไปหาพระยมก และได้สนทนา ดังความต่อไปนี้

พระสารีบุตร: เป็นความจริงหรือ ท่านยมก ชาวว่า ท่านเกิดความเห็นชั่วร้ายอย่างนี้ว่า “ข้าพเจ้ารู้ทั่วถึงธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุผู้เป็นขีณาสพ ถัดจากกายแตกทำลาย ก็ขาดสูญ หายสิ้น (พินาศ) หลังจากตาย จะไม่มีอยู่อีก”

พระยมก: อย่างนั้นแล ท่านผู้มีอายุ ฯลฯ

พระสารีบุตร: ท่านยมก ท่านสำคัญว่าอย่างไร รูปเที่ยง หรือไม่เที่ยง?

พระยมก: ไม่เที่ยง ครับท่าน

พระสารีบุตร: เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เที่ยง หรือไม่เที่ยง?

พระยมก: ไม่เที่ยง ครับท่าน

พระสารีบุตร: เพราะฉะนั้นแล รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อย่างหนึ่งอย่างใด ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ ทั้งหมด พึงเห็นด้วยสัมมาปัญญา ตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า ไม่ใช่ “นั่นของเรา” ไม่ใช่ “เราเป็นนั่น” ไม่ใช่ “นั่นเป็นตัวตนของเรา”, เมื่อเห็นอย่างนี้ ย่อมหายติด ฯลฯ

ท่านสำคัญอย่างไร ท่านยมก ท่านมองเห็นรูปว่าเป็นตถาคต หรือ?

พระยมก: มีเช่นนั้น ท่านผู้มีอายุ

พระสารีบุตร: ท่านมองเห็นเวทนา สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ว่า เป็นตถาคต หรือ?

พระยมก: มีเช่นนั้น ท่านผู้มีอายุ

พระสารีบุตร: ท่านสำคัญว่าอย่างไร ท่านยมก ท่านเห็นว่า ตถาคตมีในรูปหรือ?

พระยมก: มีเช่นนั้น ท่านผู้มีอายุ

พระสารีบุตร: ท่านมองเห็นว่า ตถาคตมีต่างหากจากรูปหรือ?

พระยมก: มีเช่นนั้น ท่านผู้มีอายุ

พระสารีบุตร: ท่านมองเห็นว่า ตถาคตมีในเวทนา...มีต่างหากจากเวทนา...มีในสัญญา...มีต่างหากจากสัญญา...มีในสังขาร...มีต่างหากจากสังขาร...มีในวิญญาณ...มีต่างหากจากวิญญาณ หรือ?

พระยมก: มีเช่นนั้น ท่านผู้มีอายุ

พระสารีบุตร: ท่านสำคัญว่าอย่างไร ท่านยมก ท่านมองเห็นรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ว่า เป็นตถาคต หรือ?

พระยมก: มีเช่นนั้น ท่านผู้มีอายุ

พระสารีบุตร: ท่านสำคัญว่าอย่างไร ท่านยมก ท่านมองเห็นว่า ตถาคตนั้นนั้น เป็นสภาวะไม่มีรูป ไม่มีเวทนา ไม่มีสัญญา ไม่มีสังขาร ไม่มีวิญญาณ หรือ?

¹⁰¹⁹ มหาตัมบาลสังขยสูตร เฉพาะตอน ม.ม.๑๒/๔๔๐-๔/๔๗๒-๗

พระยมก: มิใช่เช่นนั้น ท่านผู้มีอายุ

พระสารีบุตร: นี่แน่ะท่านยมก ในปัจจุบันนี้เอง ที่ตรงนี้ ท่านยังหาคาถาโดยจริงโดยแท้ (ให้เห็นจริงมันเหมาะลงไป) ไม่ได้, ควรหรือที่ท่านจะกล่าวแถลงว่า “ข้าพเจ้ารู้ทั่วถึงธรรม ตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วว่า ภิกษุผู้เป็นศีลนาศพ ต่อจากกายแตกทำลาย ก็จะมีชาติสุญ ภายหลังหลังจากตาย จะไม่มีอยู่อีก

พระยมก: ข้าแต่ท่านสารีบุตร แต่ก่อน เมื่อยังไม่รู้ ผมจึงได้มีความเห็นชั่วร้ายนั้น, แต่เพราะได้สดับธรรมเทศนาของท่านสารีบุตรนี้ ผมจึงละความเห็นชั่วร้ายนั้นได้แล้ว และผมก็ได้บรรลุธรรมแล้ว

พระสารีบุตร: แน่ท่านยมก ถ้าชนทั้งหลายฟังถามท่านอย่างนี้ว่า “ท่านยมก ภิกษุผู้เป็นอรหันตศีลนาศพ หลังจากร่างกายแตกทำลาย ตายไปแล้ว จะเป็นอย่างไร?” ท่านถูกถามอย่างนี้แล้ว จะกล่าวชี้แจงว่าอย่างไร?

พระยมก: ...ผมฟังกล่าวชี้แจงอย่างนี้ว่า “รูปแล เป็นสิ่งไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นดับแล้ว สิ่งนั้นถึงความไม่ตั้งอยู่แล้ว; เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาน เป็นสิ่งไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นดับแล้ว สิ่งนั้นถึงความไม่ตั้งอยู่แล้ว; ข้าพเจ้าถูกถามอย่างนี้ ฟังกล่าวชี้แจงอย่างนี้

พระสารีบุตร: ดีแล้ว ดีแล้ว ท่านยมก ฯลฯ”¹⁰²⁰

ง. พุทธพจน์เปรียบพระอรหันต์สิ้นชีพ เหมือนไฟดับ ดังความตอนหนึ่ง ในคำสนทนาระหว่างพระพุทธเจ้า กับวัจฉโคตตปริพาชก ต่อไปนี้

วัจฉโคตต: ท่านพระโคตมผู้เจริญ ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้ จะเกิด ณ ที่ไหน?

พระพุทธเจ้า: ตุก่อนวัจฉะ คำว่าจะเกิด ก็ใช้ไม่ได้¹⁰²¹

วัจฉโคตต: ถ้าอย่างนั้น ก็ไม่เกิด

พระพุทธเจ้า: คำว่า ไม่เกิด ก็ใช้ไม่ได้

วัจฉโคตต: ถ้าอย่างนั้น ก็ทั้งเกิดและไม่เกิด

พระพุทธเจ้า: คำว่า ทั้งเกิดและไม่เกิด ก็ใช้ไม่ได้

วัจฉโคตต: ถ้าอย่างนั้น จะว่าเกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่

พระพุทธเจ้า: คำว่า จะเกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่ ก็ใช้ไม่ได้

วัจฉโคตต: ท่านพระโคตมผู้เจริญ ฯลฯ ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าถึงความมึนงงเสียแล้ว ข้าพเจ้าถึงความหลงไปหมดเสียแล้ว, แม้เพียงความเลื่อมใสที่ได้มีแก่ข้าพเจ้าด้วยถ้อยคำสนทนาเบื้องต้นของท่านพระโคตมผู้เจริญนั้น ถึงบัดนี้ ก็ได้หายไปหมดแล้ว

¹⁰²⁰ ส.ช.๑๗/๑๔๘/๑๓๓ (จากนี้มีความอุปมาต่อไปอีก แต่ไม่นำมาลงไว้ เพราะจะยืดยาวมาก); คำว่าตถาคต ในสูตรนี้ อรรถกถาไขความว่าหมายถึงสัตว์ หรืออย่างที่มีกเรียกว่า สัตว์บุคคล (ส.อ.๒/๓๗๘)

¹⁰²¹ บาลี = น อุปติ อรรถกถาว่า = น ยุชชติ คือ ไม่เข้ากับเรื่องนี้ ไม่ถูก ใช้กันไม่ได้

พระพุทธเจ้า: คุณอนวัจจะ ควรแล้วที่ท่านจะรุ่งนง ควรแล้วที่ท่านจะหลงไป เพราะว่าธรรมนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต หยั่งไม่ได้ด้วยตรรก ละเอียด บัณฑิตพึงรู้ได้, ธรรมนั้น อันท่านผู้มีวิภูษิตอย่างอื่น มีแนวความเห็นอย่างอื่น มีหลักที่พอใจอย่างอื่น มีความเพียรที่ประกอบแบบอื่น ถืออาจารย์สำนักอื่น ยากจะรู้ได้,

ถ้าอย่างนั้น เราจักขออนถามท่านในเรื่องนี้, ท่านเห็นควรอย่างไร ฟังกล่าวชี้แจงอย่างนั้น, คุณอนวัจจะ ท่านสำคัญว่าอย่างไร ถ้าไฟลุกโผลงอยู่เบื้องหน้าท่าน, ท่านจะรู้ไหมว่า ไฟนี้ลุกโผลงอยู่เบื้องหน้าเรา?

วัจจนโคตต: ...ข้าพเจ้าพึงรู้ได้ ๆลฯ

พระพุทธเจ้า: ก็ถ้าใครๆ ฟังถามท่านอย่างนี้ว่า ไฟที่ลุกโผลงอยู่เบื้องหน้าของท่านนี้ อาศัยอะไร จึงลุกโผลง, ท่านถูกถามอย่างนี้ จะฟังกล่าวชี้แจงอย่างไร?

วัจจนโคตต: ...ข้าพเจ้าฟังกล่าวชี้แจงว่า ไฟที่ลุกโผลงอยู่เบื้องหน้าข้าพเจ้านี้ อาศัยเชื้อคือหญ้า และไม้ จึงลุกโผลงได้

พระพุทธเจ้า: คุณอนวัจจะ ถ้าไฟเบื้องหน้าท่านนั้นดับไป ท่านจะรู้ไหมว่า ไฟเบื้องหน้าเรานั้นดับแล้ว

วัจจนโคตต: ...ข้าพเจ้าพึงรู้ได้ว่า ไฟเบื้องหน้าข้าพเจ้านี้ดับแล้ว

พระพุทธเจ้า: ก็ถ้าใครๆ ฟังถามท่านอย่างนี้ว่า ไฟเบื้องหน้าท่านนี้ ที่ดับแล้วนั้น ไปจากนี้สู่ทิศไหน ทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศเหนือ หรือว่าทิศใต้, ท่านถูกถามอย่างนี้แล้ว จะฟังกล่าวชี้แจงว่าอะไร?

วัจจนโคตต: (ข้อความถามตอบอย่างนั้น) ใช้ไม่ได้ดอก ท่านพระโคตมผู้เจริญ, เพราะว่า ไฟนั้น อาศัยเชื้อคือหญ้าและไม้ไ้ จึงลุกโผลงอยู่ได้, เพราะเชื่อนั้นหมดสิ้นไป และเพราะไม้ได้เชื้ออื่นเติม ไฟนั้นก็ถึงความนับว่าหมดเชื้อดับไปเท่านั้นเอง

พระพุทธเจ้า: ฉะนั้นเหมือนกันแล วัจจะ บุคคลเมื่อจะบัญญัติตถาคต พึงบัญญัติด้วยรูป... เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณใด รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ นั้น ตถาคตละได้แล้ว ถอนรากเสียแล้ว ทำให้เป็นตจฺจตาลยอดด้วน ถึงความไม่มี มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา,

ตถาคต พ้นจากการนับว่ารูป...พ้นจากการนับว่าเวทนา...พ้นจากการนับว่าสัญญา...พ้นจากการนับว่าสังขาร...พ้นจากการนับว่าวิญญาณ ลึกซึ้ง ประมาณไม่ได้ หยั่งได้ยาก เปรียบเหมือนมหาสมุทร, คำว่าเกิด ก็ใช้ไม่ได้ คำว่าไม่เกิด ก็ใช้ไม่ได้ คำว่าทั้งเกิดทั้งไม่เกิด ก็ใช้ไม่ได้ คำว่าจะว่าเกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่ ก็ใช้ไม่ได้

เมื่อจบคำสนทนาตอนนี้ วัจจนโคตตปริพาชกเกิดความเลื่อมใส ประกาศตนเป็นอุบาสก¹⁰²²

ในรัตนสูตร ก็มีความกล่าวถึงพระอรหันต์ว่า

¹⁰²² อัคคิวัจจนโคตตสูตร, เฉพาะตอนท้ายสูตร ม.ม.๑๓/๒๔๘-๒๕๒/๒๔๕-๒๔๙; วัจจนโคตตปริพาชกผู้นี้ ต่อมาได้ขออุปสมบทในพุทธศาสนา และได้เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง (ม.ม.๑๓/๒๖๗/๒๖๑); มีคำสนทนาระหว่างพระพุทธเจ้า กับวัจจนโคตตปริพาชก ที่น่าสนใจอีกหน่อยหนึ่ง กล่าวถึงว่า ผู้มีอุปาทานจึงเกิด ผู้ไม่มีอุปาทานย่อมไม่เกิด เหมือนไฟมีเชื้อจึงลุก ไม่มีเชื้อก็ไม่ลุก และว่าเชื้อคือตัณหา (ส.สพ.๑๘/๘๐๐/๔๘๕)

“สมภพเก่า ก็สิ้นแล้ว สมภพใหม่ ก็ไม่มี ปราชญ์เหล่านั้น มีจิตคลายติดแล้วในภพที่จะมีต่อไป หมดยุค ไม่มีฉันทะในการงอกขึ้นอีก ย่อมดับ เหมือนดังดวงประทีปนี้”¹⁰²³

เมื่อคราวที่พระทัพพมัลลบุตรปริณิพพาน พระพุทธเจ้าทรงเปล่งอุทานว่า

“กายก็แตกทำลายแล้ว สัญญาก็ดับแล้ว เวทนาก็เย็นหมดแล้ว สังขารก็สงบแล้ว วิญญาณก็ถึงอัสดง”¹⁰²⁴

ทรงเล่าเหตุการณ์นี้ แก่ภิกษุทั้งหลาย และทรงเปล่งอุทานอีกครั้งหนึ่งว่า

“เมื่อช่างตีโลหะด้วยค้อนเหล็ก ไฟติดโพลง ก็ดับหายๆ ไม่มีใครรู้ที่ไป ฉันทะใด พระอรหันต์ทั้งหลาย ผู้หลุดพ้นชอบแล้ว ช้ำมหวังน้ำที่มีกามเป็นเครื่องผูกพันไปได้ บรรลุถึงขจลสุข ย่อมไม่มีคิดที่จะบัญญัติได้ ฉันทะนั้น”¹⁰²⁵

¹⁰²³ พุ.สุ.๒๕/๓๑๔/๓๗๐

¹⁰²⁴ พุ.อุ.๒๕/๑๗๗/๒๒๗

¹⁰²⁵ พุ.อุ.๒๕/๑๗๘/๒๒๗.

ภาค ๒

มัชฌิมาปฎิปปทา

ข้อปฏิบัติที่เป็นกลางตามธรรมชาติ

หรือ

ทางสายกลาง

“เอเต เต ภิกขเว อุโภ อนูเต อนูปคम्म
มชฺฌิมา ปฏิปทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา...
อยเมว อริโย อฏฺฐจฺจฺกิโก มคฺโค;
เสยฺยถิทํ: สมฺมาทิฏฺฐิ ๗เปฯ”

“ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตไม่เอียงเข้าหาที่สุด ๒ อย่างนั้น
ได้ตรัสรู้ข้อปฏิบัติอันมีในท่ามกลาง...
กล่าวคือ มรรคามีองค์ ๘ ประการ อันประเสริฐนี้
ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ”

(ถ.ม.๑๓/๑๖๖๔/๕๒๘)

ตอน ๕: ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร?

บทนำ

ของมัชฌิมาปฏิปทา

๒

บทที่ ๑๑

มัชฌิมาปฏิปทา

ต่อเนื่องจาก

มัชฌิมาธรรมเทศนา

มัชฌิมาธรรมเทศนา คือ ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเป็นกลางๆ ตามความจริงของธรรมชาติ คือตามสภาวะที่สิ่งทั้งหลายมันเป็นของมันเอง ตามเหตุปัจจัย ไม่ติดข้องในทิฏฐิ คือทฤษฎีหรือแนวคิดเอียงสุดทั้งหลายที่มนุษย์वादให้เข้ากับสัญญาที่ผิดพลาด และความยึดความอยากของตน ที่จะให้โลกและชีวิตเป็นอยู่นั้นอย่างนี้

ดังได้กล่าวแล้วว่า มัชฌิมาธรรมเทศนาคือ หมายถึงหลักปฏิจจสมุปปาท อันได้แก่กระบวนการแห่งการเกิดขึ้นพร้อมโดยอาศัยกันและกันของสิ่งทั้งหลาย กระบวนการปฏิจจสมุปปาทที่ชี้แจงเรื่องความทุกข์ของมนุษย์นั้น ท่านแสดงไว้เป็น ๒ แบบ หรือ ๒ สาย

- สายที่หนึ่ง แสดงการเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เรียกว่า ปฏิจจสมุปปาทสมุทวาร และจัดเป็นคำจำกัดความของอริยสัจ ข้อที่ ๒ คือ สมุทัยอริยสัจ
- สายที่สอง แสดงการดับไปแห่งทุกข์ เรียกว่า ปฏิจจสมุปปาทนิโรธวาร และจัดเป็นคำจำกัดความของอริยสัจข้อที่ ๓ คือ นิโรธอริยสัจ

โดยสรุป มัชฌิมาธรรมเทศนา แสดงกระบวนการ ๒ สาย คือ¹⁰²⁶

๑. สมุทัย = ปฏิจจสมุปปาท สมุทัยวาร: อริชชา → สังขาร → วิญญาณ ฯลฯ → ชาติ
→ ชรามรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส = เกิดทุกข์

๒. นิโรธ = ปฏิจจสมุปปาท นิโรธวาร: อริชชาดับ → สังขารดับ → วิญญาณดับ ฯลฯ → ชาติดับ
→ ชรามรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส ดับ = ดับทุกข์

การที่จะแสดงสมุทัย ก็เพราะมีทุกข์เป็นต้นปัญหา เป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้ต้องสืบค้นหาสาเหตุ ดังนั้น จึงได้บรรยายเรื่องสภาวะธรรมซึ่งเป็นต้นเหตุแห่งปัญหา คือ ความทุกข์นั้นไว้แต่ต้น ในภาคมัชฌิมาธรรมเทศนา

ส่วนนิโรธก็มีความหมายกว้าง นอกจากหมายถึงกระบวนการที่จะทำให้ทุกข์ดับ คือปฏิจจสมุปปาทนิโรธวารแล้ว ยังกินความถึงนิพพานที่เป็นภาวะดับทุกข์ หรือภาวะไร้ทุกข์ด้วย ดังนั้น ในภาคมัชฌิมาธรรมเทศนาจึงได้บรรยายไว้ทั้งกระบวนการดับทุกข์ และภาวะแห่งนิพพาน

¹⁰²⁶ มัชฌิมาธรรมเทศนา ตามบาลีว่า “มัชฌิมา ธรรมมั เทเสตี” (ตรัสไว้มากแห่ง, ส.นิ.๑๖/๔๔-๑๓๖/๒๑-๓๒), ดูบทที่ ๔ ปฏิจจสมุปปาท

เมื่อได้แสดงทั้งเรื่องทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ กระบวนการดับทุกข์ และภาวะหมดทุกข์แล้ว ก็น่าจะเป็นอันครบถ้วนกระบวนการความ ควรจะจบสิ้นเนื้อหาของพุทธธรรมลงได้ แต่ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ ทั้งนี้เพราะว่า มัชฌิมนิเทศนา แสดงแต่สภาวะธรรมที่เป็นไปตามธรรมดาของมันเอง ตามเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ไม่เกี่ยวกับวิธีปฏิบัติของมนุษย์

ดังที่กระบวนการดับทุกข์ อันเรียกว่านิโรธ ซึ่งอยู่ในฝ่ายของมัชฌิมนิเทศนานั้น เป็นแต่เพียงตัวกระบวนการของธรรมชาติล้วนๆ กล่าวถึงเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างเหตุปัจจัยต่างๆ ที่จะนำไปสู่ความดับทุกข์ ไม่ได้ชี้แจงแนะนำรายละเอียดในทางปฏิบัติแต่อย่างใด กล่าวคือ บอกแต่เพียงว่า ในการเข้าถึงจุดหมายคือความดับทุกข์ กระบวนการจะต้องเป็นอย่างไรๆ แต่ไม่ได้บอกด้วยว่า ทำอย่างไร จึงจะให้กระบวนการเป็นอย่างไรๆ นั้นขึ้นมาได้ หรือว่า ถ้าต้องการให้กระบวนการเป็นอย่างไรๆ มนุษย์ควรปฏิบัติกรอย่างไร จะต้องทำอะไรบ้าง

เป็นอันว่า มัชฌิมนิเทศนามีขอบเขตจำกัดอยู่ภายในเรื่องของสภาวะธรรม ที่เป็นไปอยู่ตามธรรมดาของมันเป็นไปในธรรมชาติ

มนุษย์เรียนรู้เรื่องมัชฌิมนิเทศนามาตามลำดับ จนถึงรู้จักกระบวนการดับทุกข์ในชื่อว่าด้วยนิโรธ เป็นอันได้เข้าใจหลักการดับทุกข์ หรือหลักการแก้ไขปัญหาล้วนแล้ว แต่ยังคงต้องการคำแนะนำในทางปฏิบัติต่อไปอีก ว่า มีวิธีการที่จะทำให้เกิดผลสำเร็จตามหลักการหรือกระบวนการนั้นได้อย่างไร นี่คือจุดเชื่อมต่อระหว่างกระบวนการของธรรมชาติ กับวิธีปฏิบัติของมนุษย์

ข้อสำคัญที่ต้องเน้น คือ วิธีปฏิบัติของมนุษย์ จะต้องสอดคล้องกับกระบวนการของธรรมชาติ หรือการปฏิบัติของมนุษย์ จะต้องให้ผลเกิดขึ้นตามกระบวนการของธรรมชาติ วัตถุประสงค์ที่ต้องการจึงจะสำเร็จ หลักการในเรื่องนี้คือ เรียนรู้เข้าใจกระบวนการของธรรมชาติ แล้วปฏิบัติตามวิธีการของมนุษย์ ให้เป็นไปตามความรู้ความเข้าใจนั้น

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า สำหรับกระบวนการของธรรมชาติ หน้าที่ของเราคือต้องรู้ ส่วนการปฏิบัติ เราทำตามข้อกำหนดหรือรายละเอียดที่วางขึ้นตามความรู้นั้น เมื่อตกลงกันอย่างนี้แล้ว ก็ก้าวจากกระบวนการของธรรมชาติ ไปสู่การปฏิบัติของมนุษย์ได้

การปฏิบัติ ข้อปฏิบัติ หรือวิธีปฏิบัติ มีศัพท์เฉพาะเรียกว่า *ปฏิบัติ* คำว่า “ปฏิบัติ” ในที่นี้ มีความหมายจำเพาะ หมายถึง ข้อปฏิบัติ วิธีปฏิบัติ หนทาง วิธีการ หรือวิธีดำเนินชีวิต ให้บรรลุถึงความดับทุกข์

ปฏิบัติเช่นนี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงกำหนดวางไว้แล้ว โดยสอดคล้องกับกระบวนการดับทุกข์ที่เป็นมัชฌิมนิเทศนาดังที่กล่าวแล้วข้างต้น และทรงเรียกปฏิบัติเหล่านั้นว่า *มัชฌิมาปฏิบัติ* แปลว่า ข้อปฏิบัติมีในท่ามกลาง หรือเรียกง่าย ๆ ว่าทางสายกลาง หมายถึง ข้อปฏิบัติ วิธีการ หรือทางดำเนินชีวิตที่เป็นกลางๆ ตามธรรมชาติ สอดคล้องกับกฎธรรมชาติ พอเหมาะพอดีที่จะให้เกิดผลตามกระบวนการดับทุกข์ของธรรมชาติ ไม่เอียงเข้าไปหาขอบสุดสองข้าง ที่ทำให้ติดพันพัวพันอยู่หรือเฉไฉล่อออกไปนอกทาง

มัชฌิมาปฏิบัตินี้มีชื่อเรียกอย่างง่าย ๆ ว่า *มรรค* ซึ่งแปลว่าทาง ทางนี้มีส่วนประกอบ ๘ อย่าง และทำให้ผู้ดำเนินตามเป็นอารยชน จึงเรียกชื่อเต็มว่า *อริยอัฏฐังคิกมรรค* หรือ *อารยอัฏฐังคิกมรรค*

พระพุทธเจ้าตรัสว่า มรรคที่เรียกว่ามัชฌิมาปฏิบัติ เป็นทางเก่า ที่เคยมีท่านผู้เดินทางถูกต้องไปถึงจุดหมาย เคยเดินกันมาในกาลก่อนแล้ว พระองค์เพียงแต่ทรงค้นพบ แล้วทรงเปิดเผยแก่มวลมนุษย์ ทรงทำหน้าที่แนะนำบอกทางนี้ให้แก่เวไนยชน¹⁰²⁷

¹⁰²⁷ ส.นิ.๑๖/๒๕๓/๑๒๙

มรรค หรือมรรคานี้ เป็นวิธีปฏิบัติของมนุษย์ ที่จะทำให้เกิดผลตามกระบวนการดับทุกข์ของธรรมชาติ คือทำให้เหตุปัจจัยต่างๆ ส่งผลสืบทอดกันไปจนสำเร็จเสร็จสิ้นตามกระบวนการของธรรมชาตินั้น เมื่อได้มรรคานี้แล้ว ก็เป็นอันก้าวจากกระบวนการของธรรมชาติในข้อนี้โรธ มาสู่การปฏิบัติของมนุษย์ในข้อมรรคต่อไป

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ผ่านจากขั้นรู้ความจริงเกี่ยวกับกฎธรรมชาติ มาสู่ขั้นประยุกต์ความรู้ที่นั่นจัดวางเป็นระบบวิธีประพฤติปฏิบัติของมนุษย์

เพื่อให้มองเห็นภาพการก้าวจากกระบวนการของธรรมชาติในข้อนี้โรธ ออกมาสู่การปฏิบัติของมนุษย์ในมรรคชัดเจนขึ้น อาจเขียนให้ดูได้ดังนี้

นิโรธ: อวิชชาดับ → สังขารดับ → วิญญาณดับ → นามรูปดับ → สฬายตนะดับ ฯลฯ ชาติดับ → ชรามรณะดับ โสกะ ฯลฯ อุปายาส ดับ = ดับทุกข์

มรรค: สัมมาทิฏฐิ + สัมมาสังกัปปะ + สัมมาวาจา + สัมมากัมมันตะ + สัมมาอาชีวะ + สัมมาวายามะ + สัมมาสติ + สัมมาสมาธิ¹⁰²⁸ → ดับทุกข์

ขอสรุปข้อสังเกตที่ควรทราบ ในตอนเชื่อมต่อระหว่างกระบวนการของนิโรธ กับวิธีปฏิบัติของมรรค ไว้ดังนี้

- นิโรธ เป็นกระบวนการของธรรมชาติ มรรค เป็นวิธีปฏิบัติของมนุษย์ ที่จะให้เกิดผลตามกระบวนการธรรมชาตินั้น
 - ✦ มรรคเกิดจากการใช้ความรู้เกี่ยวกับกระบวนการธรรมชาติของนิโรธนั่นเอง มาจัดวางเป็นวิธีปฏิบัติขึ้น และผู้ที่ปฏิบัติก็จะต้องมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการธรรมชาตินั้นบ้างไม่มากนักน้อย ดังนั้น มรรคจึงเริ่มต้นด้วยสัมมาทิฏฐิ
- นิโรธ เป็นกระบวนการของธรรมชาติ ว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างเหตุปัจจัยต่างๆ โดยตรง เมื่อพูดถึงถึงการดับทุกข์ ก็คือดับเหตุปัจจัยต่างๆ ที่จะก่อให้เกิดทุกข์ ดังนั้น กระบวนการดับทุกข์ของนิโรธจึงลงตัวแน่นอนและสิ้นเชิง เป็นการทำให้หมดปัญหา ไม่มีปัญหา หรือเป็นการให้เกิดภาวะตรงข้ามกับปัญหา ไม่เกิดปัญหาเลยทีเดียว
 - ✦ ส่วนมรรค วางวิธีปฏิบัติที่ยืดหยุ่นได้ อาจขยายรายละเอียดข้อปฏิบัติออกไปเป็นยากง่ายหลายระดับ กระจายออกจากองค์มรรค ๘ ข้อขึ้นไปอีกได้อย่างมากมาย กลายเป็นระบบอันซับซ้อน เป็นวิธีการที่จะบรรลุมรรคปัญหานี้ได้อย่างค่อยเป็นค่อยไป เร็วช้า ทำให้ปัญหาลดลงหรือเหลืออยู่เล็กน้อย ตามสัดส่วนแห่งการปฏิบัติ
- นิโรธ แสดงการดับทุกข์โดยกล่าวถึงตัวเหตุปัจจัยโดยตรง เป็นเรื่องของการกำจัดสิ่งซึ่งที่ตัวเหตุปัจจัยนั้นๆ เสร็จไปทีเดียว จึงไม่ต้องพูดถึงเรื่องความดีความชั่วมากมาย
 - ✦ มรรค เป็นวิธีปฏิบัติของมนุษย์อย่างค่อยเป็นค่อยไป มีการสั่งสมพลังฝ่ายดีให้แรงกล้าขึ้น เพื่อเอาชนะพลังเหตุปัจจัยฝ่ายร้ายที่หน่วงเหนี่ยวหรือขัดขวาง จึงต้องมีการเห็นเรื่องการละความชั่วบำเพ็ญสั่งสมความดี ในหลายระดับ โดยเฉพาะในระดับที่ยืดเยื้อ

¹⁰²⁸ สัมมาทิฏฐิ = เห็นชอบ; สัมมาสังกัปปะ = ดำริชอบ; สัมมาวาจา = วาจาชอบ; สัมมากัมมันตะ = กระทำชอบ; สัมมาอาชีวะ = เลี้ยงชีพชอบ; สัมมาวายามะ = พยายามชอบ; สัมมาสติ = ระลึกรู้ชอบ; สัมมาสมาธิ = ตั้งจิตมั่นชอบ (จะอธิบายต่อไปอีก)

- นิโรธ เป็นขั้นหลักการ มรรค เป็นขั้นวิธีการ เทคนิค อุบายวิธี และอุปกรรม
- โดยอุปมาอย่างหนึ่ง เปรียบนิโรธเหมือนหลักการดับไฟ หรือกระบวนการทำให้ไฟดับตามธรรมชาติแท้ๆ ซึ่งอาจพูดเพียงว่า ทำให้ขาดเชื้อ หรือทำให้ขาดออกซิเจน หรือทำให้วัตถุลดอุณหภูมิ คือเย็นลงจนต่ำกว่าจุดที่จะลุกไหม้
 - ✦ มรรค เปรียบเหมือนวิธีปฏิบัติที่จะให้เกิดผลตามหลักการดับไฟเช่นนั้น คือจะอย่างไรให้ไฟที่ลุกไหม้แล้ว ไม่มีเชื้อที่จะไหม้ต่อไป ทำอย่างไรจะให้ขาดออกซิเจน ทำอย่างไรจะให้วัตถุเย็นถึงขีดที่ต้องการ เพียงเท่านี้ก็กลายเป็นเรื่องใหญ่ จะต้องคิดค้นหาเครื่องอุปกรรมและวิธีการต่างๆ ขึ้นมาอย่างมากมาย เช่น จะใช้น้ำหรือวัตถุดับไฟชนิดใด ใช้เครื่องมือชนิดไหน ถ้าไฟไหม้เกิดจากไฟฟ้า น้ำมัน แก๊ส หรือไฟธรรมชาติ ควรจะปฏิบัติต่างกันอย่างไร มีวิธีเข้าถึงไฟ และวิธีป้องกันตัวในแต่ละกรณีอย่างไร เป็นต้น ตลอดจนกระทั่งว่าจะฝึกคนไว้เป็นพนักงานทำหน้าที่ช่วยคนอื่นดับไฟอย่างไร
- โดยอุปมาอีกอย่างหนึ่ง เปรียบนิโรธ เหมือนหลักการรักษาโรค กล่าวถึงการแก้ไขกำจัดสาเหตุโดยตรง เช่น กำจัดเชื้อโรค กำจัดสิ่งเป็นพิษหรือของแปลกปลอมจากภายนอก แก้ไขความบกพร่องหรือความเสื่อมหน้าที่ของอวัยวะต่างๆ เติมสิ่งที่ร่างกายขาดแคลน ปรับปรุงจิตใจ เป็นต้น
 - ✦ เปรียบมรรค เหมือนวิธีการรักษา มองดูหลักการรักษาแท้ๆ เพียงนิดเดียว แต่วิธีการรักษาอาจสลับซับซ้อนยุ่งยากมากมาย เริ่มแต่ตรวจอาการ วินิจฉัยโรค เรียนรู้วิธีใช้ยาชนิดต่างๆ วิธีผ่าตัด วิธีดูแลหรือพยาบาลผู้ป่วย การปฏิบัติตัวของผู้ป่วย การประดิษฐ์และการใช้เครื่องมืออุปกรรมชนิดต่างๆ การสร้างและจัดสถานที่รักษาพยาบาล ระบบการบริหารงาน และการฝึกแพทย์พยาบาลมาทำหน้าที่โดยเฉพาะ เป็นต้น ซึ่งมีความละเอียดซับซ้อนพิสดารเป็นอย่างมาก

มรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทา นี้ แม้จะมีองค์ประกอบเพียง ๘ อย่าง แต่ก็เป็นองค์ประกอบพื้นฐานที่สามารถขยายกระจายออกไป และจัดวางใหม่เป็นระบบ ที่มีรูปแบบ ขั้นตอน และลำดับต่างๆ กันได้อย่างมากมาย โดยสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ บุคคล สถานการณ์ เงื่อนไข และระดับความพร้อมจำเพาะที่แตกต่างกันออกไปนานัปการ จึงเป็นเรื่องที่มีเนื้อหาเป็นรายละเอียดที่จะต้องศึกษาเป็นอันมาก ดังนั้น เรื่องมัชฌิมาปฏิปทา ซึ่งเป็นวิธีปฏิบัติของมนุษย์ จึงเป็นเรื่องใหญ่ที่แยกออกแสดงอีกภาคหนึ่งต่างหาก

ในการศึกษาเรื่องนี้ อาจแบ่งเนื้อหาออกได้เป็น ๒ ตอน คือ ว่าด้วยองค์ประกอบของมรรค ซึ่งเป็นระบบปฏิบัติพื้นฐาน หรือขั้นต้น ตอนหนึ่ง ว่าด้วยการกระจายองค์มรรคนั้นออกไปจัดใหม่เป็นรูปแบบต่างๆ เพื่อใช้ตามวัตถุประสงค์จำเพาะในแต่ละกรณี อีกตอนหนึ่ง

แต่ในที่นี้ จะกล่าวเฉพาะระบบพื้นฐานขององค์มรรคก่อน ส่วนระบบแปรรูปที่เป็นขั้นรอง คงจะกล่าวถึงอย่างแทรกเข้ามาในระหว่างบ้างเพียงเล็กน้อย ตามแต่จะมีเรื่องเกี่ยวโยงถึง ต่อเมื่อใดมีโอกาส อาจจะเขียนแยกไว้เป็นอีกภาคหนึ่งต่างหาก

ก่อนจะผ่านเข้าสู่เนื้อหาของมรรค จะขอให้พิจารณาแนวการก้าวจากสภาวะธรรมออกสู่ปฏิปทา หรือการก้าวออกจากกระบวนการของธรรมชาติ สู่วิธีปฏิบัติของมนุษย์ ที่อาจแสดงในรูปอื่นๆ ได้อีก ว่าเป็นความรู้ประกอบอีกสักเล็กน้อย

มีพุทธพจน์แสดงปฏิปทาไว้ ๒ อย่าง คือ

๑. **มิจนาปฏิปทา** ข้อปฏิบัติที่ผิด หรือทางผิด คือ ทางให้เกิดทุกข์
๒. **สัมมาปฏิปทา** ข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง หรือทางถูก คือ ทางให้ดับทุกข์

บางแห่งทรงจัดปฏิจจสมุปบาทสมุทยวาร เป็นมิจฉาปฏิปทา และปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร เป็นสัมมาปฏิปทา เขียนให้ดูง่ายได้ ดังนี้

มิจฉาปฏิปทา: อวิชชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป ฯลฯ →ชาติ → ชรามรณะ
โสกะ ฯลฯ อุปายาส = เกิดทุกข์

สัมมาปฏิปทา: อวิชชาดับ → สังขารดับ → วิญญาณดับ ฯลฯ → ชาติดับ → ชรามรณะดับ
โสกะ ฯลฯ อุปายาส ดับ = ดับทุกข์¹⁰²⁹

แต่อีกแห่งหนึ่ง ทรงแสดงข้อปฏิบัติที่ตรงข้ามกับมรรค ว่าเป็นมิจฉาปฏิปทา และแสดงมรรค ว่าเป็นสัมมาปฏิปทา ดังนี้

มิจฉาปฏิปทา: มิจฉาทิฏฐิ + มิจฉาสังกัปปะ + มิจฉาวาจา + มิจฉากัมมันตะ + มิจฉาอาชีวะ +
มิจฉาวายามะ + มิจฉาสติ + มิจฉาสมาธิ

สัมมาปฏิปทา: สัมมาทิฏฐิ + สัมมาสังกัปปะ + สัมมาวาจา + สัมมากัมมันตะ + สัมมาอาชีวะ +
สัมมาวายามะ + สัมมาสติ + สัมมาสมาธิ¹⁰³⁰

ปฏิจจสมุปบาท เป็นกระบวนการของธรรมชาติ แสดงแต่สภาวะธรรม ไม่ใช่ปฏิปทา แต่ปฏิปทาถูกผิดสุดแรกในที่นี้ กลับแสดงตามแนวปฏิจจสมุปบาท จะขัดกันหรือไม่ คำตอบน่าจะว่ามีว่า ปฏิจจสมุปบาทที่ยกมาแสดงในกรณีนี้ (ที่แสดงเป็นปฏิปทาอย่างนี้ มีแห่งเดียวนี้เท่านั้น) มุ่งให้เล็งหรือส่องไปถึงการปฏิบัติของคน

อรรถกถาที่อธิบายพระสูตรนี้ ตั้งข้อสงสัยว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดความคิดทำดี เป็นบุญ (บุญญาภิสังขาร) ก็ได้ ให้เกิดแรงชักจูงภาวะจิตแน่วแน่มั่นคงอย่างสูง (อาเนญชากิสังขาร) ก็ได้ เหตุใดจึงว่าเป็นมิจฉาปฏิปทา แล้วท่านก็เฉลยเองว่า คนที่ปรารถนาภพ คิดมุ่งจะเอาจะเป็น ไม่ว่าจะทำอะไร แม้แต่จะทำอภิญญา ๕ หรือสมาบัติ ๘ ให้เกิดขึ้น ก็เป็นมิจฉาปฏิปทา ส่วนคนที่มุ่งนิพพาน คิดสละคลายออก (ใจโปร่งเป็นอิสระ) ไม่คิดจะเอาจะเป็น แม้แต่ให้ทานอะไรไปสักนิดหน่อย ก็เป็นสัมมาปฏิปทา¹⁰³¹

อย่างไรก็ตาม การนำเอามิจฉาปฏิปทา และสัมมาปฏิปทา ๒ คู่ข้างต้นนี้ มาวางเทียบกันไว้ มีความประสงค์เพียงให้เป็นเครื่องประกอบการพิจารณาเกี่ยวกับการก้าวจากกระบวนการของธรรมชาติในนิโรธ ออกมาสู่การปฏิบัติของมนุษย์ในมรรค ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น แต่คราวนี้มีข้อสังเกตเพิ่มขึ้นอีกหน่อยหนึ่งว่า นอกจากแสดงกระบวนการธรรมและการปฏิบัติฝ่ายดีแล้ว ท่านยังได้แสดงกระบวนการธรรมและการปฏิบัติฝ่ายร้ายหรือฝ่ายผิดไว้ด้วย

ยังมีพุทธพจน์แสดงปฏิจจสมุปบาทในรูปกระบวนการดับทุกข์อีกแบบหนึ่ง ซึ่งแปลกไปจากแบบที่กล่าวมาแล้วข้างต้น คือ ท่อนต้น แสดงกระบวนการเกิดทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทสมุทยวารอย่างปกติมาโดยตลอด จนถึงทุกข์เกิดขึ้นแล้ว แต่ต่อจากนั้น แทนที่จะแสดงกระบวนการดับทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทนิโรธวารต่อไป กลับแสดงกระบวนการแห่งกุศลธรรมต่างๆ ที่ส่งผลต่อเนื่องกันไปตามลำดับ จนถึงความหลุดพ้น เป็นกระบวนการแบบใหม่ล้วน ไม่กล่าวถึงการดับองค์ธรรมต่างๆ ในปฏิจจสมุปบาทฝ่ายสมุทยวารแต่อย่างใดเลย

¹⁰²⁹ ส.นิ.๑๖/๑๙-๒๑/๕

¹⁰³⁰ ส.ม.๑๙/๖๘/๒๓

¹⁰³¹ ดู ส.อ.๒/๒๔

กระบวนการธรรมแบบนี้ อาจถือได้ว่าเป็นตัวอย่างสำคัญของการนำเอาองค์มรรคไปจัดใช้ในระบบการปฏิบัติที่แท้จริง หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ปฏิบัติตามมรรคอย่างได้ผลจนบรรลุความสำเร็จ กระบวนการแห่งความหลุดพ้นแบบนี้ ท่านแสดงไว้หลายแห่ง มีรายละเอียดต่างกันไปบ้างเล็กน้อย ขอยกมาให้ดูทีละอย่าง ดังนี้

อวิชชา → ลังขาร → วิญญาน → นามรูป → สฬายตนะ → ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา → อุปาทาน → ภพ →ชาติ → **ทุกข์** > **ศรัทธา** > **ปราโมทย์** > **ปีติ** > **ปัสสัททิ** > **สุข** > **สมาธิ** > **ยถาภูตญาณทัสสนะ** > **นิพพิทา** > **วิราคะ** > **วิมุตติ** > **ขยญาณ**¹⁰³²

พึงสังเกตว่า กระบวนการนี้ เริ่มแต่อวิชชา จนถึงทุกข์ ก็คือปัจจุสมุปบาทสมุทวาร ที่เป็นกระบวนการเกิดทุกข์ตามปรกตินั่นเอง (ทุกข์ในที่นี้ แทนคำว่า ชรามรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส ทั้งหมด) แต่เมื่อถึงทุกข์แล้ว แทนที่วงจรจะบรรจบเพื่อเริ่มต้นที่อวิชชาอีกตามปรกติ กลับดำเนินต่อไป โดยมีศรัทธามารับช่วงแทนอวิชชา จากนั้นกระบวนการก็ดำเนินต่อไปในทางดี จนถึงจุดหมายคือขยญาณในที่สุด และไม่กลับมาบรรจบเริ่มต้นที่อวิชชาอีกเลย

ข้อน่าสังเกตอีกอย่างหนึ่ง ก็คือ เมื่อนับทุกข์เป็นจุดศูนย์กลาง จำนวนหัวข้อนับย้อนไปข้างหน้า และต่อไปข้างหลัง จะมีจำนวนเท่ากัน

สำหรับผู้เข้าใจเรื่องอวิชชาดีแล้ว อ่านดูกระบวนการนี้ ก็จะไม่แปลกใจอะไร เพราะถ้าตัดตอนออก กระบวนการนี้มี ๒ ตอน คือ อวิชชา ถึง ทุกข์ ตอนหนึ่ง กับ ศรัทธา ถึง ขยญาณ อีกตอนหนึ่ง

ในตอนช่วงหลัง ศรัทธามาเป็นจุดเริ่มต้นแทนอวิชชา ผู้ศึกษาปัจจุสมุปบาทในบทก่อนแล้ว ย่อมเข้าใจความหมายว่า ศรัทธาในที่นี้ พูดย่างๆ ก็คือ อวิชชาที่ถูกเบียดเบียน หรือบั่นทอนนั่นเอง กล่าวคือ ขณะนี้ไม่เป็นอวิชชาที่มีติดต่อกันแล้ว แต่มีเชื้อแห่งความรู้ความเข้าใจเข้ามาแทนที่ และทำหน้าที่เป็นสื่อชักจูงใจให้เกิดการมุ่งหน้าไปสู่จุดหมายที่ดี จนเกิดความรู้จริง และหลุดพ้นในที่สุด

ถ้าจะอธิบายง่ายๆ ก็ว่า เมื่อกระบวนการเกิดทุกข์ดำเนินมาตามปรกติ จากอวิชชาถึงทุกข์แล้ว ครั้นเกิด **ทุกข์** ก็คิดหาทางออก ในกรณีนี้ เกิดได้รับคำแนะนำสั่งสอนที่ถูกต้อง หรือเกิดความสำนึกในเหตุผลขึ้นมา จึงรู้สึกมีความเชื่อมั่นในคุณธรรมความดีงามต่างๆ เกิดเป็น **ศรัทธา** ขึ้นมาแล้ว เกิดปราโมทย์ สดชื่น เอิบอิมใจ ชักนำให้มุ่งมั่นก้าวหน้าในคุณความดีต่อไปตามลำดับ จนถึงที่สุด

ความจริง กระบวนการก่อนหลังนี้ ก็ตรงกับปัจจุสมุปบาทนิโรธวาร แบบอวิชชาดับ → ลังขารดับ → วิญญานดับ ฯลฯ อย่างข้างต้นนั่นเอง แต่ในที่นี้ แสดงให้เห็นรายละเอียดที่เป็นข้อเด่นในกระบวนการชัดเจนขึ้น และมุ่งให้เห็นการเชื่อมต่อระหว่างกระบวนการเกิดทุกข์ กับกระบวนการดับทุกข์ ว่าเกี่ยวเนื่องกันได้อย่างไร

ในเนตติปกรณ์¹⁰³³ อ่างพุทธพจน์ต่อไปนี้ ว่าเป็นปัจจุสมุปบาทฝ่ายโลกุตระ (เป็นแนวดับทุกข์) คือ

¹⁰³² ลี.นิ.๑๖/๖๙/๓๗; ศัพท์ยากที่ควรอธิบาย คือ **ปัสสัททิ** = ความสงบระงับเย็นสบายกายใจ, ความผ่อนคลาย (tranquility, relaxation), **ยถาภูตญาณทัสสนะ** = การรู้เห็นตามที่มีมันเป็น (knowing and seeing things as they are), **นิพพิทา** = ความหน่าย (disenchantment), **วิราคะ** = ความคลายหายติด ปลีกตัวออกได้ (detachment), **วิมุตติ** = ความหลุดพ้น (freedom), **ขยญาณ** = ความหยั่งรู้ว่าสิ้นอาสวะกิเลส = บรรลุอรหัตผล

¹⁰³³ Nāṇamoli, *The Guide*, P.T.S., 1962, p.97 (บัดนี้ ก่อนถึง พ.ศ. ๒๕๕๔ ฉบับอักษรไทยมีพิมพ์แล้ว คือ เนตติ.๖๗)

“ดูกรอานนทฺ์ โดยนัยนี้แล **ศีลที่เป็นกุศล** มีความไม่วิปปฏิสาร (ไม่เดือดร้อนใจ) เป็นอรรถ (ที่หมายหรือผล) เป็นอานิสงส์, **ความไม่วิปปฏิสาร** มีปราโมทย์เป็นอรรถ เป็นอานิสงส์, **ปราโมทย์** มีปีติเป็นอรรถ เป็นอานิสงส์, **ปีติ** มีปัสสัทธิเป็นอรรถ เป็นอานิสงส์, **ปัสสัทธิ** มีสุขเป็นอรรถ เป็นอานิสงส์, **สุข** มีสมาธิเป็นอรรถ เป็นอานิสงส์, **สมาธิ** มียถาภูตญาณทัสสนะเป็นอรรถ เป็นอานิสงส์, **ยถาภูตญาณทัสสนะ** มีนิพพิทาเป็นอรรถ เป็นอานิสงส์, **นิพพิทา** มีวิราคะเป็นอรรถ เป็นอานิสงส์, **วิราคะ** มีวิมุตติญาณทัสสนะเป็นอรรถ เป็นอานิสงส์, **ศีลที่เป็นกุศล** ย่อมทำกรรมชั้อื่นๆ ให้บริบูรณ์ เพื่ออรรถที่ผลตามลำดับ โดยนัยนี้แล”¹⁰³⁴

ตามนัยพุทธพจน์นี้ เขียนให้ดูง่ายได้ ดังนี้

กุศลศีล > **อวิปปฏิสาร** > **ปราโมทย์** > **ปีติ** > **ปัสสัทธิ** > **สุข** > **สมาธิ** > **ยถาภูตญาณทัสสนะ** > **นิพพิทา** > **วิราคะ** > **วิมุตติญาณทัสสนะ**

จะเห็นว่ากระบวนการธรรมนี้ ก็เป็นอย่างเดียวกับกระบวนการที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง เป็นแต่กล่าวเฉพาะช่วงกระบวนการดับทุกข์อย่างเดียว ไม่ได้กล่าวถึงช่วงเกิดทุกข์ไว้ด้วย ขอให้ดูกระบวนการธรรมแนวก่อนอีกครั้งหนึ่ง

อวิชชา → สังขาร → ฯลฯ → ชาติ → **ทุกข์** > **ศรัทธา** > **ปราโมทย์** > **ปีติ** > **ปัสสัทธิ** > **สุข** > **สมาธิ** > **ยถาภูตญาณทัสสนะ** > **นิพพิทา** > **วิราคะ** > **วิมุตติ** > **ขยญาณ**

กระบวนการธรรมทั้งสองนี้ แม้จะเหมือนกัน แต่ก็ไม่ตรงกันทุกตัวอักษร คือ กระบวนการหนึ่งเริ่มด้วยศรัทธา อีกกระบวนการหนึ่งเริ่มด้วยกุศลศีล ต่อด้วยอวิปปฏิสาร จากนั้น ตั้งแต่**ปราโมทย์**ไป จึงตรงกัน

ความจริง เป็นความต่างตามตัวอักษร และการเน้นเท่านั้น แต่ความหมายลงกันได้

กระบวนการหนึ่งยกเอากรณีที่ศรัทธาเป็นตัวเด่น แต่ในเวลาที่มีศรัทธานั้น ก็คือ จิตใจเชื่อมั่นในเหตุผล เลื่อมใสในสิ่งที่ดีงาม มั่นใจในคุณธรรม ภาวะจิตนี้สัมพันธ์กับความประพฤตินั้นด้วย ศรัทธามีความประพฤติดีงามรองรับอยู่เช่นนี้ จึงนำไปสู่ปราโมทย์ต่อไป

ส่วนอีกกระบวนการหนึ่ง ที่เริ่มด้วยกุศลศีล และอวิปปฏิสาร ก็เช่นกัน กระบวนการนี้ยกการประพฤติปฏิบัติเป็นตัวเด่น ในกรณีนี้ จิตใจก็มีศรัทธาเชื่อมั่นในเหตุผลในคุณความดีเป็นพื้นอยู่ จึงประพฤติความดีอยู่ได้ และมีศีล แล้วมีอวิปปฏิสาร ไม่เดือดร้อนใจ ก็คือเกิดความเชื่อมั่นในตนเอง มั่นใจในความดีที่ประพฤติ อันเป็นลักษณะของศรัทธาที่ทำให้จิตใจเชื่อมั่นผ่องใส จากนั้น จึงเป็นปัจจัยให้เกิดปราโมทย์ต่อไป ตรงกับกระบวนการก่อน

ตอนจบ กระบวนการธรรมหนึ่งลงท้ายด้วยวิมุตติและขยญาณ อีกกระบวนการหนึ่งลงด้วยวิมุตติญาณทัสสนะ ก็คืออันเดียวกัน เป็นแต่กระบวนการหลัง กล่าวรวมวิมุตติและขยญาณเข้าไปในความหมายของหัวข้อเดียว

กระบวนการแห่งความหลุดพ้นอีกแบบหนึ่ง คล้ายกับแบบที่เริ่มต้นด้วยศรัทธา แต่เปลี่ยน**ศรัทธา** เป็น**โยนิโสมนสิการ** ดังนี้

โยนิโสมนสิการ > **ปราโมทย์** > **ปีติ** > **ปัสสัทธิ** > **สุข** > **สมาธิ** > **ยถาภูตญาณทัสสนะ** > **นิพพิทา** > **วิราคะ** > **วิมุตติ**⁰³⁵

¹⁰³⁴ อัง.เอกาทศก.๒๔/๒๐๘/๓๓๕, ใน อัง.ทสก.๒๔/๑/๒ มีข้อความอย่างเดียวกัน แต่รวมนิพพิทากับวิราคะ เป็นข้อเดียวกัน นอกจากนั้นพึงดูเทียบ อัง.ปญจก.๒๒/๒๔/๒๑ เป็นต้น

¹⁰³⁵ ที.ปา.๑๑/๔๕๕/๓๒๙

กระบวนการธรรมนี้ไม่มีอะไรแปลกออกไป นอกจากเริ่มต้นด้วยการรู้จักคิดรู้จักพิจารณาใช้ปัญญาหาเหตุผลด้วยตนเอง แทนที่จะเริ่มด้วยความเชื่อ ซึ่งเป็นการฝากปัญญาไว้กับผู้อื่นหรือสิ่งอื่น เมื่อคิดพิจารณาถูกวิธี เกิดความรู้ความเข้าใจตามเป็นจริงแล้ว จิตใจก็เข้มแข็งเกิดปราโมทย์ ต่อจากนั้นองค์ธรรมต่างๆ ที่มารับช่วงส่งต่อกันไป ก็เหมือนกันกับในกระบวนการก่อนๆ

กระบวนการแบบนี้ ชี้แนะให้เห็นแนวทางการปฏิบัติชัดเจนยิ่งขึ้น ช่วยให้เข้าใจในสิ่งที่จะต้องทำ กระจำงขึ้น แต่กระนั้น ก็ยังไม่เป็นระบบการที่มีรายละเอียดในทางปฏิบัติมากเพียงพอ ยังคงมีปัญหาอยู่ว่า การที่จะให้กระบวนการนี้เกิดขึ้นได้ จะต้องทำอะไรอย่างไรบ้าง

ก่อนผ่านตอนนั้น ขอยกกระบวนการแบบปฏิจลสมุปบาทมาแสดงอีกแนวหนึ่ง เพื่อประกอบความรู้ให้มองเห็นธรรมในหลายๆ แง่ เป็นเครื่องช่วยความเข้าใจในขั้นต่อไป

๑. อาหารของอวิชา

“ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวดังนี้ว่า อวิชา ก็อีกนั่นแหละ มีสิ่งนี้เป็นปัจจัย จึงปรากฏ เรากล่าวว่า

๑. อวิชา มีอาหาร	อาหารของอวิชา	คือ	นิวรรณ์ ๕
๒. นิวรรณ์ ๕ มีอาหาร		คือ	ทุจจริต ๓
๓. ทุจจริต ๓ มีอาหาร		คือ	การไม่สำรวจมอินทรีย์
๔. การไม่สำรวจมอินทรีย์ มีอาหาร		คือ	ความขาดสติสัมปชัญญะ
๕. ความขาดสติสัมปชัญญะ มีอาหาร		คือ	ความขาดโยนิโสมนสิการ
๖. ความขาดโยนิโสมนสิการ มีอาหาร		คือ	ความขาดศรัทธา
๗. ความขาดศรัทธา มีอาหาร		คือ	การไม่ได้ตั้งศีลธรรม
๘. การไม่ได้ตั้งศีลธรรม มีอาหาร		คือ	การไม่ได้เสวนาสัมบุรุษ

การไม่ได้เสวนาสัมบุรุษอย่างบริบูรณ์

ย่อมยังการไม่ได้ฟังศีลธรรมให้บริบูรณ์

การไม่ได้ฟังศีลธรรมอย่างบริบูรณ์

ย่อมทำความไม่มีศรัทธาให้บริบูรณ์

ฯลฯ

นิวรรณ์ ๕ บริบูรณ์

ย่อมทำอวิชาให้บริบูรณ์

อวิชา มีอาหาร และมีความบริบูรณ์ อย่างนี้¹⁰³⁶

๒. อาหารของวิชาและวิมุตติ

๑. วิชาและวิมุตติ มีอาหาร	อาหารของวิชาและวิมุตติ	คือ	โพชฌงค์ ๗
๒. โพชฌงค์ ๗ มีอาหาร		คือ	สติปัญญา ๔
๓. สติปัญญา ๔ มีอาหาร		คือ	สุจริต ๓
๔. สุจริต ๓ มีอาหาร		คือ	อินทรีย์สังวร ¹⁰³⁷

¹⁰³⁶ อภ.ทสภ.๒๔/๖๑/๑๒๑

¹⁰³⁷ อินทรีย์สังวร ความสำรวมอินทรีย์ ไม่ได้หมายถึง การปิดหู ปิดตา ไม่ให้เห็น ไม่ให้ได้ยิน เป็นต้น แต่หมายถึง การระงับรักษา รู้จักใช้อินทรีย์ เมื่อรับรู้ทางตา หู เป็นต้น ไม่ให้บาปอกุศลครอบงำ สูงขึ้นไป บุคคลสามารถเจริญอินทรีย์ ถึงขั้นเป็นนายเหนือความรู้สึกต่างๆ ที่จะเกิดจากการรับรู้เหล่านั้น สามารถบังคับความรู้สึกได้ตามต้องการ ดู อินทรีย์ภาวนาสูต ม.อ.๑๔/๘๕๓/๕๔๑

- ๕. อินทรีย์สังวร มีอาหาร คือ สติสัมปชัญญะ
- ๖. สติสัมปชัญญะ มีอาหาร คือ โยนิโสมนสิการ
- ๗. โยนิโสมนสิการ มีอาหาร คือ ศรัทธา
- ๘. ศรัทธา มีอาหาร คือ การสดับสัทธรรม
- ๙. การสดับสัทธรรม มีอาหาร คือ การเสวนาสัมบุรุษ

การเสวนาสัมบุรุษอย่างบริบูรณ์ ย่อมยังการได้สดับสัทธรรมให้บริบูรณ์
 การได้เรียนสดับสัทธรรมอย่างบริบูรณ์ ย่อมยังศรัทธาให้บริบูรณ์

ฯลฯ

โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์ ย่อมยังวิชาวิมุตติให้บริบูรณ์

วิชาวิมุตติ มีอาหารอย่างนี้ มีความบริบูรณ์อย่างนี้¹⁰³⁸

ในกระบวนการธรรมแนวนี้ ขอให้สังเกตองค์ธรรม ๒ ข้อไว้เป็นพิเศษ ในฐานะเป็นองค์ประกอบสำคัญในระบบการฝึกอบรมในทางพระพุทธศาสนา คือ **โยนิโสมนสิการ** ซึ่งเป็นหลักการใช้ความคิดอย่างถูกวิธี ถือว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญฝ่ายภายใน กับ **การเสวนาสัมบุรุษ** (= การมีกัลยาณมิตร) ซึ่งแสดงความสำคัญของปัจจัยทางสังคม ถือว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญฝ่ายภายนอก องค์ประกอบสองฝ่ายนี้ มีศรัทธาเป็นตัวเชื่อมต่อ ดังจะได้มองเห็นต่อไป

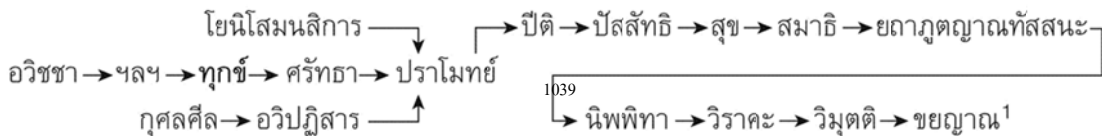
กระบวนการแห่งความดับทุกข์แบบต่างๆ เท่าที่กล่าวมาในตอนี้ พร้อมทั้งระบบวิธีปฏิบัติบางอย่างที่ควรทราบ อาจนำมาเขียนสรุปไว้ เพื่อทบทวน และให้มองเห็นภาพชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนี้

๑. กระบวนการแห่งความดับทุกข์ กับการจัดระบบในทางปฏิบัติ เป็นองค์ประกอบแห่งทางดับทุกข์ ดังนี้

ปฏิจจสมุพบาท นิโรธวาร: อวิชาดับ → สังขารดับ → วิญญานดับ ฯลฯ → ชาติดับ → ชรามรณะดับ
 โสกะ ฯลฯ อุปายาส ดับ = **ดับทุกข์**

มัชฌิมาปฏิปทา/มรรค: สัมมาทิฐิ + สัมมาสังกัปปะ + สัมมาวาจา + สัมมากัมมันตะ + สัมมาอาชีวะ + สัมมาวายามะ + สัมมาสติ + สัมมาสมาธิ → **ดับทุกข์**

๒. กระบวนการแห่งความดับทุกข์ ผ่อนขยายเป็นกระบวนการนฤคตธรรมนำสู่วิมุตติ โดยถือเอาทุกข์เป็นจุดตั้งต้น แต่ดำเนินไปในทิศทางตรงข้ามกับกระบวนการแห่งความเกิดทุกข์ ดังนี้

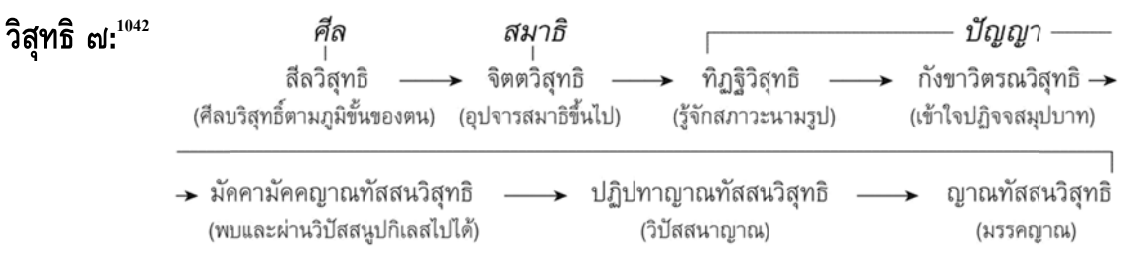
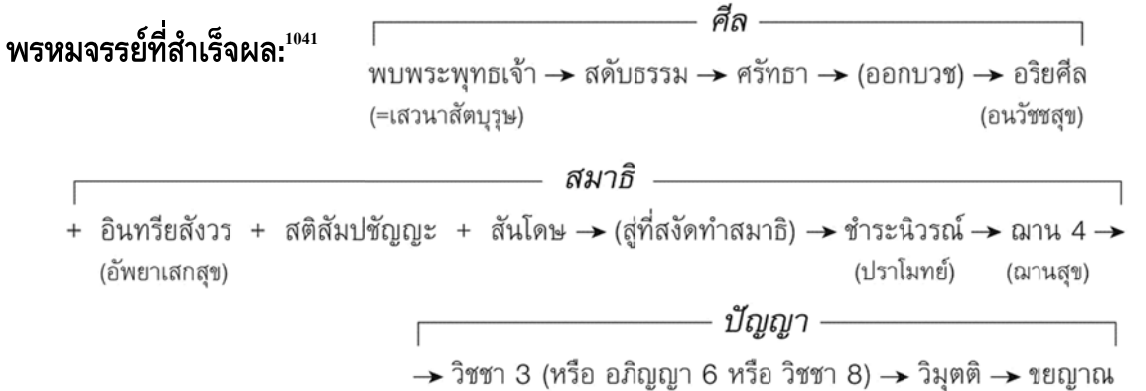
¹⁰³⁸ อภ.ทสก.๒๔/๖๑/๑๒๒

¹⁰³⁹ วิมุตติและชยญาณ อาจแทนด้วย วิมุตติญาณทัสสนะ

๓. กระบวนการปฏิบัติแบบลำดับขั้นตอน ซึ่งจัดเป็นระบบขึ้นจากองค์ประกอบแห่งทางดับทุกข์ (มรรค) กระบวนการปฏิบัติแบบนี้ ไม่ใช่กระบวนการตามธรรมชาติโดยตรง แต่เป็นระบบวิธีของการปฏิบัติธรรมที่ดำเนินไปอย่างมีขั้นตอน แต่ละขั้นเป็นความก้าวหน้าที่จะช่วยสนับสนุนให้เกิดการปฏิบัติในขั้นถัดขึ้นไป เช่น

ธรรมเป็นอาหารอุดหนุนกัน: เสวนาสัตบุรุษ → สดับสัทธรรม → ศรัทธา → โยนิโสมนสิการ → สติสัมปชัญญะ → อินทริยสังวร → สุจริต → สติปัญญา → โพชฌงค์ → **วิชชาวิมุตติ**

การนำเอาองค์มรรคมาจัดเป็นกระบวนการปฏิบัติธรรมอย่างนี้ อาจทำให้มีขั้นตอนที่เ็นรายละเอียดแตกต่างออกไปได้อีกหลายอย่าง ตามความมุ่งหมายเฉพาะ และแง่ที่เน้น แต่โดยทั่วไป ขั้นตอนที่ต่างๆ จะอยู่ในแนวและลำดับของไตรสิกขา (ศีล สมาธิ ปัญญา)¹⁰⁴⁰ ซึ่งเป็นหลักใหญ่ของการนำเอาองค์มรรคมาใช้ในการปฏิบัติ ในที่นี้จะแสดงกระบวนการปฏิบัติธรรมแบบนี้ เป็นตัวอย่างเพิ่มไว้ เฉพาะที่ท่านกล่าวถึงอยู่เสมอ หรือได้ ยินกันบ่อยอีก ๓ แบบ (แสดงไว้พอเห็นเค้าความ และขั้นตอน ผู้ศึกษาไม่ต้องเอาใจใส่รายละเอียด)

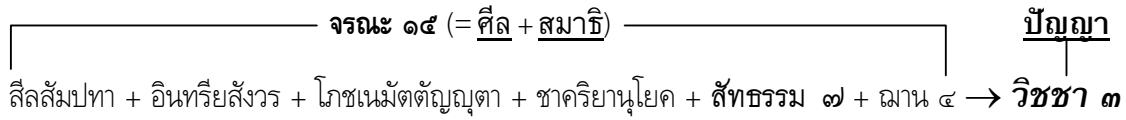

¹⁰⁴⁰ สัมมาทิฎฐิ + สัมมาสังกัปปะ จัดเข้าในหมวด **ปัญญา**; สัมมาวาจา + สัมมากัมมันตะ + สัมมาอาชีวะ จัดเข้าในหมวด **ศีล**; สัมมาวายามะ + สัมมาสติ + สัมมาสมาธิ จัดเข้าในหมวด **สมาธิ** (จะอธิบายอีกข้างหน้า)

¹⁰⁴¹ กระบวนการปฏิบัติธรรมแบบนี้ มีที่มาจากมาย เฉพาะที่ตั้งชื่อหัวข้อนี้ ถือตามนัย ม.ม.๑๓/๓๐๘-๓๑๐/๓๐๔-๗; ส่วนการจัดเข้าใน ไตรสิกขา ถือตาม ที.สี.๙/๓๑๘-๓๓๖/๒๕๒-๒๗๑ (พึงสังเกตว่า ตามหลักนี้ จัดอินทริยสังวรเข้าในสมาธิ แต่ในคัมภีร์รุ่นหลัง เช่น วิสุทธิ.๑/๑๙ และอภิธรรมัตถสังคหะ ๕๕ จัดเข้าในศีล เรียกว่า อินทริยสังวรศีล เป็นข้อ ๒ ในปาริสุทธิศีล ๔); ในที่นี้หลายแห่ง ไม่กล่าวถึงสันโดษเลย, ที่มาจากที่อ้างแล้ว ได้แก่ ที.สี.๙/๑๐๒-๑๓๘/๘๒-๑๑๒; ม.ม.๑๒/๓๓๒-๘/๓๔๐-๘; ๔๕๒-๘/๔๘๗-๔๙๕; ม.ม.๑๓/๑๑-๑๗/๑๐-๑๗; ๑๒๓/๑๑๙; ๓๘๕/๓๖๓; ๖๓๓-๖๔๓/๕๘๑-๕๘๗; ม.อ.๑๔/๑๖-๒๖/๑๗-๒๔; อัง.จตุกก.๒๑/๑๙๘/๒๘๒; อัง.ทสก.๒๔/๙๙/๒๑๗; อภิ.ป.๓๖/๑๓๕/๒๐๔

¹⁰⁴² ม.ม.๑๒/๒๙๘/๒๙๕; คัมภีร์วิสุทธิมัคคทั้งหมด; ใน ที.ป.๑๑/๔๕๖/๓๒๙ ท่านกล่าวถึงวิสุทธิเพิ่มต่อท้ายอีก ๒ อย่าง คือ ปัญญาวิสุทธิ และวิมุตติวิสุทธิ ซึ่งอรุณกถาว่าหมายถึง อรหัตตผลปัญญา และอรหัตตผลวิมุตติ ตามลำดับ (ที.อ.๓/๓๓๓)

จรรยา ๑๕ + วิชชา ๓:¹⁰⁴³ (= เสขปฏิปทา)

หมายเหตุ: สัทธรรม ๗ คือ ศรัทธา ทิร โอตตปะปะ พาทุสัจจะ วิริยะ สติ ปัญญา

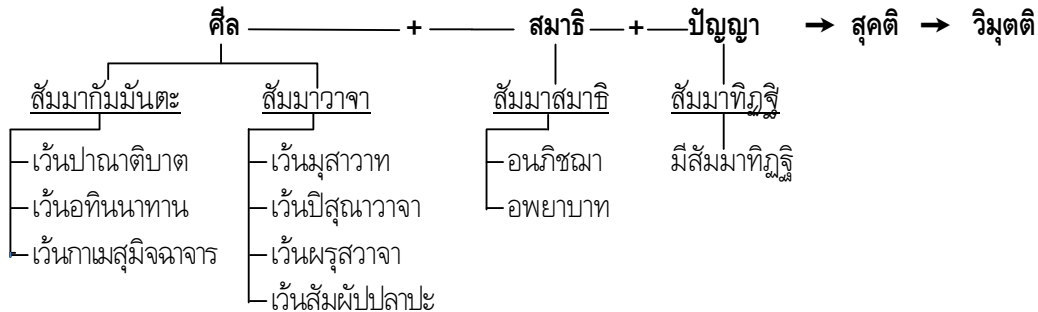
บางแห่งท่านเน้นให้เด่นออกมาเฉพาะแง่ของการแสวงปัญญาอย่างเดียว ดังตัวอย่าง:

อนุบุพพลิกขา หรือ อนุบุพพลปฏิปทา:¹⁰⁴⁴

ศรัทธา -> ไปหา -> หมั่นเข้าใกล้ -> คอยตั้งใจรับฟัง -> สดับธรรม -> ทรงธรรมไว้ -> ไตร่ตรองความ -> เข้าใจพอเห็นตาม -> เกิดความพอใจ -> มีอุตสาหะ -> สอบสวนจนจับหลักได้ชัด -> ลงมือปฏิบัติเพียรจริงจัง -> หยั่งรู้สัจธรรม

ส่วนในระดับการดำเนินชีวิตสามัญของคนทั่วไป หลักธรรมที่คุ้นกันมาก ซึ่งเป็นตัวอย่างของการนำเอาองค์มรรคออกมาจัดใช้ในทางปฏิบัติ ได้แก่ **ธรรมจริยา ๑๐** ประการ¹⁰⁴⁵ ที่รู้จักกันดีในชื่อว่า **กุศลกรรมบถ ๑๐** (ทางทำความดี หรือกุศลกรรมที่เป็นทางแห่งสุดดี)¹⁰⁴⁶ หรือที่บาลีบางแห่งเรียกว่า **อารยธรรม** (บาลีเป็น อริยธรรม = ธรรมของอารยชน หรือ ธรรมที่ทำให้เป็นอารยชน)¹⁰⁴⁷ และอรรถกถาถือว่าเป็น **มนุษย์ธรรม** (ธรรมของมนุษย์ หรือธรรมที่ทำให้เป็นมนุษย์)¹⁰⁴⁸ ดังนี้

ธรรมจริยา:

หมายเหตุ: ธรรมจริยา ซึ่งมักเรียกว่า กุศลกรรมบถ ๑๐ นี้ แทบทุกข้อแยกความเป็น ๒ ตอน คือ เว้นอะไร กับทำอะไร (ท่อนลบกับท่อนบวก) จึงควรเขียนดังนี้: ๑. เว้นปาณาติบาต ปรารถนาดีต่อทุกคน ๒. เว้นอทินนาทาน เคารพกรรมสิทธิ์ ๓. เว้นกาเมสุมิฉฉาจาร ไม่ละเมิดจารีต ๔. เว้นมุสาวาท พูดคำสัตย์ ๕. เว้นปิสุณาวาจา พูดสमानสามัคคี ๖. เว้นพรุสวาจา พูดคำไพเราะ ๗. เว้นสัมผัปปลาป พูดคำมีเหตุผลเป็นประโยชน์ ๘. อนภิชฌา ไม่โลภจ้องจะเอาของใคร ๙. ไม่พยาบาท คิดเมตตา ๑๐. มีสัมมาทิฏฐิ เห็นชอบตามคลองธรรม

¹⁰⁴³ ม.ม. ๑๓/๒๖/๒๖; ที.ล. ๙/๑๖๓/๑๒๙; พุ.จ. ๓๐/๕๔๗/๒๗๒

¹⁰⁴⁴ ม.ม. ๑๓/๒๓๘/๒๓๓; ๖๕๙/๖๐๖; อนุบุพพลิกขา = การศึกษาตามลำดับ, อนุบุพพลปฏิปทา = ข้อปฏิบัติตามลำดับ หรือการปฏิบัติอย่างค่อยเป็นค่อยไป แปรจากคำบาลี: ศรัทธา -> อุปสังกมณะ -> ปยัญปาสนา -> สไตวาทาน -> ธรรมสวนะ -> ธรรมธารณา -> อตถูปปริกขา -> ธรรมนิชฌานักขันติ -> ฉันทะ -> อุตสาหะ -> ตุลนา -> ปธาน -> อัญญารานา (หรือลัจจานุโพธ)

¹⁰⁴⁵ ม.ม. ๑๒/๔๘๕/๕๒๓

¹⁰⁴⁶ เช่น อัง.ทสก. ๒๔/๑๖๕/๒๘๗

¹⁰⁴⁷ อัง.ทสก. ๒๔/๑๖๘/๒๙๖

¹⁰⁴⁸ เช่น ม.อ. ๑/๓๔๐; ส.อ. ๓/๑๖๒; อัง.อ. ๑/๕๑; วินย.ฎี. ๑/๖๒; วิสุทฺธิ.ฎี. ๒/๒๘๒

หลายท่านอ่านแล้ว อาจจะท้วงว่าไม่เห็นมีองค์ธรรมในฝ่ายสมาธิเลย ขอตอบง่าย ๆ ว่า ในระดับชีวิตของคนทั่วไปนี้ ไม่เน้นการปฏิบัติขั้นสมาธิเด่นชัดออกมา แต่องค์มรรคฝ่ายสมาธิก็มีแทรกอยู่แล้ว นอกจากหลักที่ว่า สัมมาวายามะ และสัมมาสติ เป็นธรรมที่ต้องใช้พร้อมไปกับการปฏิบัติองค์มรรคข้ออื่นๆ ทุกข้อแล้ว¹⁰⁴⁹ ที่จำเพาะชัดเจนไปอยู่ที่ว่า สมาธิในความหมายหนึ่ง ก็คือภาวะจิตที่ปราศจากนิวรณ์ ตรงกับธรรมจริยาข้อ ๘ และ ๙ (อนภิชฌา และ อพยยาบท) ซึ่งเป็นภาวะจิตปราศจากนิวรณ์ (อภิชฌา หรือกามฉันทะ เป็นนิวรณ์ข้อที่ ๑ และ พยยาบท เป็นนิวรณ์ข้อที่ ๒) ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้เอง โดยทรงจัดอนภิชฌา และอพยยาบทนี้ว่าเป็นจิตตสัมปทา¹⁰⁵⁰ เมื่อถือตามพุทธพจน์นี้ จึงจัดธรรมจริยา หรือกุศลกรรมบถ ๒ ข้อนั้นเข้าในสัมมาสมาธิ

นอกจากนั้น การปฏิบัติตามหลักธรรมจริยาทั้งหมดนี้ เมื่อมองในแง่ของชีวิตด้านใน ก็คือการเตรียมตัวให้พร้อมที่จะบำเพ็ญสมาธิอย่างได้ผลดีต่อไปนั่นเอง¹⁰⁵¹

มีข้อสังเกตสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่ทราบว่าคุณอ่านจะสังเกตด้วยหรือไม่ คือ ในการสอนทั่วไป มักจะเน้นกันแต่แง่ลบของกุศลกรรมบถ หรือธรรมจริยา คือเน้นการเว้นหรือละ ไม่ลุ่มล่ามว่าควรทำหรือปฏิบัติอย่างไร ทั้งที่เนมาลีท่านแสดงไว้พร้อมทั้งแง่ลบและแง่บวก

แถมท้ายด้วยข้อสังเกตอีกอย่างหนึ่งว่า ระหว่างศีล ๕ หรือเบญจศีล กับธรรมจริยา หรือกุศลกรรมบถ ๑๐ นี้ อย่างไหนควรหยิบยกขึ้นมาเป็นจุดเน้นในการสอนมากกว่ากัน หรือถ้ายอมให้แบ่งตอนกันโดยเริ่มด้วยเน้นศีล ๕ ก่อน ก็อาจจะถามว่า เมื่อไรจะก้าวไปถึงขั้นธรรมจริยากันสักที¹⁰⁵² ข้อนี้เป็นเรื่องหนึ่งที่น่าพิจารณา

เรามักเข้าใจกันว่า ศีล ๕ เป็นมนุษยธรรม แต่ดังที่เคยอ้างแล้วว่า ในอรรถกถา ท่านจัดว่า กุศลกรรมบถ ๑๐ หรือธรรมจริยา ๑๐ ข้อนี้ เป็นมนุษยธรรม อาจจะมองเหตุผลได้ว่า ศีล ๕ นั้น เป็นหลักความประพฤติพื้นฐาน ที่จำเป็นอย่างยิ่ง เพื่อให้มนุษย์อยู่กันได้โดยไม่เบียดกันมากเกินไป และไม่ให้สังคมวุ่นวายระส่ำระสาย แต่ยังไม่พอแก่ความเป็นมนุษย์ ที่ถือว่าเป็นสัตว์ประเสริฐ มีใจสูง ถ้าจะให้สมที่จะเป็นมนุษย์ได้จริง จึงต้องมีธรรมจริยา ๑๐ หรือประพฤติได้ในขั้นของกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการนี้

ถ้าเทียบตามหลักของมรรค จะเห็นชัดว่า ศีล ๕ อยู่แค่การควบคุมกายวาจา เป็นการปฏิบัติด้านศีลเท่านั้น แต่ธรรมจริยามีครบทั้งด้านศีล ด้านจิตหรือสมาธิ และด้านปัญญา พุคได้ว่า **ธรรมจริยา** นั้น เป็นมรรคที่จัดเป็นหลักความประพฤติปฏิบัติในระดับที่เหมาะสมสำหรับมนุษยชนทั่วไป

¹⁰⁴⁹ ม.อ.๑๔/๒๕๒-๒๕๑/๑๘๐-๑๘๙ (เรื่องนี้จะกล่าวถึงอีก)

¹⁰⁵⁰ อัง.ติก.๒๐/๕๕๗/๓๔๖; การจัดกุศลกรรมบถ หรือธรรมจริยา เข้าในไตรสิกขา และองค์มรรค ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

¹⁰⁵¹ จะเห็นว่า ธรรมจริยาเน้นหนักในด้านศีล และหลักทั่วไปมีอยู่แล้วว่า ศีลที่ปฏิบัติอย่างถูกต้อง ย่อมเป็นไปเพื่อสมาธิ ดังตัวอย่างที่น่าสังเกต เช่น ลักษณะอย่างหนึ่งของคำหยาบคาย ได้แก่ ไม่ช่วยให้เกิดสมาธิ (*อสมภิสังวัตตนิกา*) การกล่าวคำสุภาพจึงมีความมุ่งหมายอย่างหนึ่งว่า เพื่อช่วยเกื้อกูลแก่สมาธิ (ดู ม.ม.๑๒/๔๘๔/๕๒๒; ม.อ.๑๔/๒๐๔/๑๔๘; อัง.ทสก.๒๔/๑๖๕/๒๘๖; ๑๙๔/๓๑๔; อภิ.ถ.๓๔/๘๖๑/๓๓๓; อภิ.วิ.๓๕/๙๒๑/๔๘๗)

¹⁰⁵² การเรียกข้อศีล ๕ และธรรมจริยา ๑๐ เป็นต้น ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิปทา

มัชฌิมาปฏิปทา หรืออริยสัจข้อสุดท้าย คือ มรรค เป็นประมวลหลักความประพฤติปฏิบัติ หรือระบบจริยธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เป็นคำสอนภาคปฏิบัติที่จะช่วยให้การดำเนินสู่จุดหมายตามแนวทางของกระบวนการที่รู้เข้าใจแล้วนั้น เป็นผลสำเร็จขึ้นมาในชีวิตจริง หรือเป็นวิถีใช้กฎเกณฑ์แห่งกระบวนการของธรรมชาติให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิตจนถึงที่สุด

ขอให้พิจารณาพุทธพจน์และคำอธิบายย่อต่อไปนี้ เพื่อเป็นความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิปทา

มรรค ในฐานะมัชฌิมาปฏิปทา

“ภิกษุทั้งหลาย ที่สุดสองอย่างนี้ บรรพชิตไม่พึงเสพ กล่าวคือ การหมกมุ่นด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย อันทราม เป็นของชาวบ้าน ของปุถุชน มิใช่อริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ อย่างหนึ่ง และการประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตน อันเป็นทุกข์ ไม่เป็นอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ อย่างหนึ่ง”

“ตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว ซึ่งทางสายกลาง อันไม่ใช่ของแหวะที่สุดสองอย่างนั้น อันให้เกิดดวงตาให้เกิดญาณ (การรู้) เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน”

“ก็ทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) นั้น...เป็นไหน? ทางนั้น คือมรรคอันเป็นอริยะ มีองค์ประกอบ ๘ ประการ ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ”¹⁰⁵³

พุทธพจน์จากปฐมเทศนา หรือธัมมจักกัปปวัตตนสูตรนี้ แสดงความหมาย เนื้อหา และจุดหมายของมัชฌิมาปฏิปทาไว้โดยสรุปครบทั้งหมด ที่ควรสังเกต คือ ความเป็นทางสายกลาง (the Middle Path หรือ Middle Way) นั้น เป็นเพราะไม่เข้าไปข้องแหวะที่สุด ๒ อย่าง (แต่ไม่ใช่อยู่กลางระหว่างที่สุดทั้งสอง) คือ

๑. *กามสุขัตติกานุโยค* การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุข (the extreme of sensual indulgence หรือ extreme hedonism)
๒. *ชัตตกิลมถานุโยค* การประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตนเอง (the extreme of self-mortification หรือ extreme asceticism)

บางครั้ง มีผู้นำเอาคำว่าทางสายกลางไปใช้อย่างกว้างขวาง หมายถึง การกระทำหรือความคิด ที่อยู่กึ่งกลาง ระหว่างการกระทำหรือความคิดสองแบบสองแนว หรือคนสองพวกสองฝ่าย คือวัดเอาให้ได้ครึ่งทางระหว่างสองแบบหรือสองฝ่ายนั้น

ความเป็นกลาง หรือทางสายกลางอย่างนี้ ไม่มีหลักอะไรที่แน่นอน ต้องรอให้เขามีสองพวกสองฝ่ายก่อน จึงจะเป็นกลางได้ และจุดกลาง หรือเส้นกลางก็ไม่แน่นอนไปว่าแคไหน สุดแต่สองพวกหรือสองฝ่ายเขาจะยึดถือปฏิบัติกันแคใด ทางสายกลางนั้นก็ขยับเขยื้อนเลื่อนไปให้ได้ครึ่งทางระหว่างสองพวกสองฝ่ายนั้น บางครั้งทางสายกลางแบบนี้ก็มองดูคล้ายกับทางสายกลางที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา แต่พึงทราบว่าเป็นทางสายกลางเทียม ไม่ใช่ของแท้จริง

¹⁰⁵³ วินย.๔/๑๓/๑๘; ส.ม.๑๙/๑๖๖๔/๕๒๘

ทางสายกลางที่แท้จริง มีหลักที่แน่นอน ความแน่นอนของทางสายกลางนั้น อยู่ที่ความมีจุดหมายหรือเป้าหมายที่แน่ชัด เมื่อมีเป้าหมายหรือจุดหมายที่แน่นอนแล้ว ทางที่นำไปสู่จุดหมายนั้น หรือการกระทำที่ตรงจุดพอเหมาะพอดีจะให้ผลตามเป้าหมายนั้นแหละ คือทางสายกลาง

เปรียบเหมือนการยิงลูกศร หรือยิงปืนอย่างมีเป้าหมาย จำเป็นต้องมีจุดที่เป็นเป้า การยิงถูก คือการกระทำที่พอเหมาะพอดีให้ลูกปืนหรือลูกศรพุ่งไปสู่จุดที่เป็นเป้า ความเป็นทางสายกลางย่อมอยู่ที่การยิงตรงพอดีสู่จุดที่เป็นเป้าหมายนั้น การยิงที่เผลอคลาดพลาดออกไปข้างๆ ย่อมไม่ถูกต้องทั้งหมด

เมื่อเทียบกับการยิงที่ผิดเผลอคลาดพลาดออกไปข้างๆ ทั้งหมดแล้ว จะเห็นว่า จุดหมายที่ถูกต้อง มีจุดเดียว และเป็นจุดกลาง เป็นจุดที่แน่นอน ส่วนจุดที่ผิดพลาดมีมากมายและไม่แน่นอน ล้วนเขวออกไปเสียข้างๆ และเส้นทางที่เข้าสู่จุดหมายนั้น ก็เป็นเส้นทางกลางเช่นเดียวกัน

ทางที่ถูกต้อง มีจุดหมาย มีหลักที่แน่นอนของมันเอง มีใช้คอยรอกำหนดวัดเอาจากทางที่ผิดพลาด ทางสายกลางที่เรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา นี้ มีจุดหมายที่แน่นอน คือความดับทุกข์ หรือภาวะหลุดพ้นเป็นอิสระไร้ปัญหา

มรรค คือระบบความคิด และการกระทำ หรือการดำเนินชีวิต ที่ตรงจุดพอเหมาะพอดีให้ได้ผลสำเร็จตามเป้าหมาย คือความดับทุกข์นี้ จึงเป็นทางสายกลาง หรือมัชฌิมาปฏิปทา

อนึ่ง โดยเหตุที่ทางสายกลางเป็นทางที่มีจุดหมายแน่ชัด หรือความเป็นทางสายกลางขึ้นอยู่กับความมีเป้าหมายที่แน่ชัด ผู้ปฏิบัติจึงต้องรู้จุดหมาย จึงจะเดินทางได้ คือ เมื่อจะเดินทาง ก็ต้องรู้ว่าตนจะไปไหน ด้วยเหตุนี้ ทางสายกลางจึงเป็นทางแห่งปัญญา และจึงเริ่มด้วยสัมมาทิฐิ คือเริ่มต้นด้วยความเข้าใจปัญหาของตน และรู้จุดหมายที่จะเดินทางไป โดยนัยนี้ ทางสายกลางจึงเป็นทางแห่งความรู้และความมีเหตุผล เป็นทางแห่งการรู้เข้าใจ ยอมรับ และกล้าเผชิญหน้ากับความจริง

เมื่อมนุษย์มีความรู้ความเข้าใจและกล้าเผชิญหน้ากับความจริงของโลกและชีวิตแล้ว มนุษย์จึงจะสามารถจัดการกับชีวิตด้วยมือของตนเอง หรือสามารถดำเนินชีวิตให้ถูกต้องดังมกกันได้เอง โดยไม่ต้องคอยหวังพึ่งอำนาจศักดิ์สิทธิ์ฤทธิฐานานุภาพลบล้างบาปจากภายนอก และเมื่อมนุษย์มีความมั่นใจด้วยอาศัยปัญญาเช่นนี้แล้ว มนุษย์ก็ไม่ต้องไปหมกมุ่นวุ่นวายอยู่กับสิ่งที่ยังกังวว่าจะมีอยู่นอกเหนือวิสัยของมนุษย์ ทำที่แห่งความมั่นใจเช่นนี้แหละ คือลักษณะอย่างหนึ่งของความเป็นทางสายกลาง

ผู้เดินทางสายกลาง เมื่อเข้าใจปัญหา และกำหนดรู้แนวแห่งจุดหมายแล้ว ก็จะมีความรู้ความเข้าใจตามมามากอีกด้วยว่า ทางสายกลางสู่จุดหมายนั้น คือทางดำเนินชีวิตที่ไม่ตีราคาตัวต่ำ ถึงกับยอมสยบจมลงในกระแสโลก ปล่อยชีวิตให้เป็นทาสแห่งามิสที่เป็นเหยื่อล่อของโลก เป็นอยู่ด้วยความหวังที่จะได้เสพสรรอรรถของโลกถ่ายเดียว โดยยอมให้สุขทุกข์ ความดิ้นรน และคุณค่าแห่งชีวิตของตนขึ้นต่อวัตถุ และความผันผวนปรวนแปรของเหตุปัจจัยต่างๆ ในภายนอกอย่างสิ้นเชิง โดยไม่รู้จักพัฒนาชีวิตให้มีอิสรภาพ เป็นตัวของตัวเอง มีคุณค่าในตัวของตนเอง โดยไม่ต้องขึ้นต่อโลกนำไปเสียบ้างเลย

ทางดำเนินชีวิตที่เป็นสายกลางนั้น นอกจากไม่เอียงสุดทางวัตถุ จนเป็นทาสของวัตถุหรือขึ้นต่อวัตถุสิ้นเชิงแล้ว ก็ไม่เอียงสุดทางจิตด้วย คือ มิได้เห็นว่าทุกสิ่งทุกอย่างขึ้นต่อการบำเพ็ญเพียรและผลสำเร็จทางจิตฝ่ายเดียว จนปล่อยปละละเลยไม่เอาใจใส่สภาพทางวัตถุและร่างกาย กลายเป็นการประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตนเอง

ทางดำเนินชีวิตนี้ มีลักษณะไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่น เป็นไปด้วยการรู้เข้าใจสภาพที่เป็นอยู่ ตามที่เป็นจริง ทั้งทางวัตถุ และทางจิตใจ แล้วปฏิบัติด้วยความรู้เท่าทัน พอสมแก่เหตุปัจจัย และสอดคล้อง พอเหมาะพอดี ที่จะให้ได้ผลตามจุดหมาย มิใช่ทำพอสักว่าจะให้ได้เสียเลยเวทนาอันอ่อยของอาภิส หรือสักว่า ถือตามๆ กันมา โดยสำคัญมั่นหมายว่าจะต้องเป็นอย่างนั้นอย่างนี้โดยงมงาย¹⁰⁵⁴

ทางสายกลางมีลักษณะบางอย่างที่พึงทราบ ดังที่กล่าวมานี้ หากผู้ใดจะกล่าวอ้างถึงทางสายกลาง หรือ เดินสายกลาง อย่างหนึ่งอย่างใด ก็พึงถามท่านผู้นั้นว่า เขาได้เข้าใจสภาพปัญหาที่มีอยู่ และจุดหมายของทางสาย กลางที่จะเดินนั้นแล้วหรือไม่

หลักมัชฌิมาปฏิปทานี้ ใช้ได้กับกิจการและกิจกรรมทุกอย่างของมนุษย์ที่เป็นประเภทวิธีการ ตามปกติ ระบบ แบบแผน วิทยาการ สถาบัน หน้าที่การงานต่างๆ ตลอดจนการปฏิบัติกิจในชีวิตประจำวัน เช่น การศึกษา เล่าเรียน เป็นต้น ย่อมมีความมุ่งหมายเพื่อแก้ปัญหา กำจัดทุกข์ ช่วยให้มนุษย์บรรลุความดีงามที่สูงขึ้นไป อย่าง ใดอย่างหนึ่ง การปฏิบัติที่ถูกต้อง หรือการปฏิบัติชอบ ต่อระบบ แบบแผน เป็นต้นเหล่านั้น ก็คือ จะต้องกระทำ ด้วยความเข้าใจในจุดมุ่งหมายของมัน ซึ่งนับว่าเป็นการกระทำด้วยปัญญา หรือโดยมีสัมมาทิฐิ จึงจะนับว่าเป็น การดำเนินตามแนวทางของมัชฌิมาปฏิปทา

แต่จะเห็นได้ว่า ในทางปฏิบัติ มีอยู่เสมอ ที่มนุษย์ปฏิบัติผิดพลาดคลาดเคลื่อน ไม่เป็นไปด้วยความรู้ ความเข้าใจตรงตามจุดมุ่งหมาย ของระบบวิธีและกิจการเหล่านั้น การปฏิบัติผิดพลาดนี้ น่าจะเป็นไปในทางเอียง สุดสองอย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง กล่าวคือ

พวกหนึ่งมุ่งใช้ระบบวิธีและกิจการเหล่านั้นเป็นเครื่องมือ หรือช่องทางสำหรับแสวงหาสิ่งบำรุงบำเรอ ปรนเปรอตน เช่น ใช้ระบบการเมือง ใช้สถาบัน เป็นช่องทางแสวงหา ลาภ ยศ อำนาจ ทำหน้าที่การงาน ศึกษาเล่า เรียน โดยมุ่งเป็นหนทางให้ได้เงินทอง ตำแหน่งใหญ่โต เพื่อบำรุงบำเรอตนให้มีความสุขสำราญได้เต็มที่ ไม่ทำ เพื่อบรรลุจุดหมายของงานหรือวิทยการนั้นๆ นับว่าเป็นการขาดสัมมาทิฐิ มิมีจจาทิฐิแทนที่

ส่วนคนอีกพวกหนึ่ง ตั้งใจปฏิบัติกิจ ทำงาน ศึกษาเล่าเรียน เป็นต้น อย่างแข็งขันจริงจัง ระดมทุน ระดมแรง อุทิศเวลาให้ ทำอย่างทุ่มเท แต่ไม่รู้ไม่เข้าใจความมุ่งหมายของสิ่งที่กระทำนั้นว่า เป็นไปเพื่อแก้ปัญหา อะไร เป็นต้น ทำให้สิ้นเปลืองเวลา แรงงาน และทุน ทำตนเองให้ลำบาก เหน็ดเหนื่อยเปล่า เป็นการขาด สัมมาทิฐิอีกแบบหนึ่ง

¹⁰⁵⁴ พุทธพจน์ใน อัง.ติก.๒๐/๕๖-๗/๓๘๐-๑ และ ขุ.อุ.๒๕/๑๔๔/๑๔๔ อาจช่วยขยายความหมายที่สอดส่องอย่างนี้ได้อีก

แห่งแรกทรงเรียกถามสุลลิกานุโยคว่า *อาคัพฺพปฏิปทา* (ทางกร้าน หรือทางหยาบกร้าน) ได้แก่ คนพวกที่เห็นว่ากามไม่มีโทษ แล้วดื่มด่ำหมกตัวอยู่ในกาม ทรงเรียกอัสสติกิลมณานุโยคว่า *นิชฌามปฏิปทา* (ทางเกรียม หรือทางแห้งเกรียม) ได้แก่ข้อปฏิบัติต่างๆ ของพวกอเจลลคือซีเปลือย (พึงถือว่าทรงยกเป็นตัวอย่าง) ส่วนมัชฌิมาปฏิปทา ทรงไขความว่า ได้แก่ธรรมหมวดใดก็ได้ ในโพธิ บัณฑิตธรรม ๓๗ ประการ (สติปัฏฐาน ๔ ปธาน ๘ อธิบัพ ๕ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชนงค์ ๗ มรรคมีองค์ ๘);

แห่งที่สองมีความว่า “คนพวกที่ถือเอาการเล่าเรียนเป็นสาระ ถือเอาศีล วัตร การหาเลี้ยงชีพ การถือพรหมจรรย์ และการบำรุง บำเรอ (เทพเจ้า) เป็นสาระ นี่เป็นที่สุดข้างหนึ่ง, และคนพวกที่ถือวาพะว่า โทษในกามไม่มี นี่ก็เป็นที่สุดข้างหนึ่ง, ที่สอดส่องอย่างนี้ เป็นเครื่องพอกพูนอวิชชา ตัณหา, อวิชชาตัณหา ก็พอกพูนทิฐิ; คนทั้งหลายไม่รู้จักที่สุดสองอย่างเหล่านั้น พวกหนึ่งก็ติดล้าอยู่ พวกหนึ่งก็วิ่งเลยไป; ส่วนคนผู้รู้จักที่สุดสองอย่างนั้นแล้ว เขาไม่ติดอยู่ในที่สุดทั้งสองนั้น และไม่ถือดีเพราะการที่ไม่ติดอยู่นั้นด้วย, สำหรับคนเหล่านั้น วัฏฏะที่จะบัญญัติเขา ย่อมไม่มี” (อรรถกถา คือ ขุ.อุ.๔๔๖ อธิบายคำว่า การหาเลี้ยงชีพว่า หมายถึงการเลี้ยง ชีวิตแบบนักบำเพ็ญตบะ และว่า อัสสติกิลมณานุโยค ก็คือ *สัลลพตปริมาส* นั่นเอง)

พวกเราก็ตั้งความมุ่งหมายของตนเองขึ้นใหม่เพื่อสนองตัณหาของตน ไม่เป็นไปตามความมุ่งหมายที่แท้จริงของกิจกรรมหรือกิจการนั้นๆ ส่วนพวกหลัง ลักว่าทำโดยไม่รู้ไม่เข้าใจความมุ่งหมาย ไปสู่ทางสุดโต่งคนละสาย ไม่ดำเนินตามมัชฌิมาปฏิปทา มีแต่จะทำให้เกิดปัญหาเพิ่มพูนมากยิ่งขึ้น

ต่อเมื่อใด ดำเนินตามมัชฌิมาปฏิปทา ซึ่งเป็นทางแห่งปัญญา ทำการด้วยความรู้ความเข้าใจตรงตามความมุ่งหมายของเรื่องนั้นๆ กิจนั้นๆ จึงจะแก้ปัญหากำจัดทุกข์ได้สำเร็จ

รวมความว่า ถ้าไม่เริ่มต้นด้วยสัมมาทิฏฐิ ก็ไม่มีมัชฌิมาปฏิปทา ถ้าไม่ดำเนินตามมัชฌิมาปฏิปทา ก็แก้ปัญหาดับทุกข์ไม่สำเร็จ¹⁰⁵⁵

มรรค ในฐานะข้อปฏิบัติ หรือทางชีวิต ทั้งของบรรพชิตและคฤหัสถ์

“ภิกษุทั้งหลาย เราไม่สรรเสริญมิจฉาปฏิปทา ไม่ว่าจะของบรรพชิต หรือของคฤหัสถ์, บรรพชิตก็ตาม คฤหัสถ์ก็ตาม ปฏิบัติผิดแล้ว เพราะการปฏิบัติผิดนั้นเป็นเหตุ ย่อมยังญาชธรรมอันเป็นกุศลให้สำเร็จไม่ได้; ก็มิจฉาปฏิปทา คืออะไร? คือ มิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ มิจฉาสมาธิ

“เราย่อมสรรเสริญสัมมาปฏิปทา ไม่ว่าจะของบรรพชิต หรือของคฤหัสถ์, คฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ปฏิบัติชอบแล้ว เพราะการปฏิบัติชอบนั้นเป็นเหตุ ย่อมยังญาชธรรมอันเป็นกุศลให้สำเร็จได้; ก็สัมมาปฏิปทา คืออะไร? คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ”¹⁰⁵⁶

“ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำคงคา ไหลหลัง ลาดเอน เบนไปสู่มหาสมุทร ฉันทิโต ภิกษุ เมื่อเจริญอยู่ ทำให้มากอยู่ ซึ่งมรรคามีองค์ ๘ ประการ อันประเสริฐ ย่อมเป็นผู้โน้มนม ลาดเอน เบนไปสู่นิพพาน ฉันทินัน”¹⁰⁵⁷

“ท่านพระโคตม ผู้เจริญ แม่น้ำคงคา ไหลหลัง ลาดเอน เบนไปสู่มหาสมุทร จรดมหาสมุทรฉันทิโต บริษัทของท่านพระโคตม อันพร้อมทั้งคฤหัสถ์ และบรรพชิต ก็เป็นผู้โน้มนม ลาดเอน เบนไปสู่นิพพาน จรดนิพพานอยู่ ฉันทินัน”¹⁰⁵⁸

พุทธพจน์ว่าด้วยมิจฉาปฏิปทา หรือสัมมาปฏิปทานี้ มีมาก่อนแล้วครั้งหนึ่ง แต่ที่ยกมาอ้างอีก ก็เพื่อย้ำให้เห็นว่า มัชฌิมาปฏิปทานี้ ท่านมุ่งให้ใช้เป็นหลักความประพฤติปฏิบัติสำหรับคนทุกประเภท ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ และเป็นหลักธรรมที่สำเร็จประโยชน์แก่ทุกคน ทั้งพระสงฆ์และชาวบ้านทั่วหน้ากัน

¹⁰⁵⁵ การเพียรพยายามไม่ตั้งเกินไป ไม่หย่อนเกินไป หรือศึกษาเล่าเรียน ทำหน้าที่การงาน อย่างไม่เกียจคร้าน แต่ไม่หักโหมเกินไป บางคราวก็นิยมพูดกันว่า เป็น ทางสายกลาง คำพูดนี้ ในบางกรณี อาจเข้าลักษณะทางสายกลางได้ในบางแง่ แต่ไม่ถูกแท้ทีเดียว แม้แต่ผู้ที่ดำเนินในทางที่ถูกต้อง เป็นทางสายกลางแล้ว แต่เพียรแรงไป หรืออ่อนไป จึงไม่สำเร็จผลก็มี ในกรณีเช่นนี้ คำพูดที่ถูกต้อง ท่านใช้ว่า “วิริยสมตทา” แปลว่า ความพอเหมาะ พอดี หรือสม่ำเสมอแห่งความเพียร (สมตทา = สมภาวะ = ความสม ความดุล คือพอเหมาะ พอดี สม่ำเสมอ) ดู วินย. ๕/๒/๕; อัง. ฉก. ๒๒/๓๒๖/๔๑๙.

บางคราว ถ้าชัดเจนว่าเดินถูกทาง มั่นใจ และพร้อมทุกอย่างแล้ว ท่านให้ระดมความเพียรสุดกำลัง ถึงจะตาย ก็ต้องยอม เช่น พระพุทธเจ้าตั้งพระทัยเด็ดเดี่ยวในราตรีที่ตรัสรู้ เป็นต้น (อัง. ทุก. ๒๐/๒๕๑/๖๔) ดังนั้น เรื่องนี้จึงไม่ควรสับสนกับทางสายกลาง

¹⁰⁵⁶ ส.ม. ๑๙/๖๘/๒๓; ญาชธรรมอันเป็นกุศล จะแปลว่า กุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้นก็ได้ (ญาชะ หรือญาชธรรม หมายถึง โลกุตรรมรรค สัจธรรม หรือนิพพาน.)

¹⁰⁵⁷ ส.ม. ๑๙/๒๒๑/๕๖

¹⁰⁵⁸ ม.ม. ๑๓/๒๕๙/๒๕๖

มรรค ในฐานะหลักปฏิบัติที่เนื่องด้วยสังคม

“ดูกรอานนท์ ความมีกัลยาณมิตร มีกัลยาณสหาย ชอบคบหากัลยาณชนนี้ เท่ากับเป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียว เพราะว่า ผู้มีกัลยาณมิตร¹⁰⁵⁹ ...พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ เขาจักยังอริย-
ศีลญาณคิกรมรรคให้เกิดมี เขาก็จักกระทำได้มากซึ่งอริยศีลญาณคิกรมรรค”¹⁰⁶⁰

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อตวงอาทิตยคุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิต ฉันทไ
ความมีกัลยาณมิตร ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของอริยศีลญาณคิกรมรรคแก่ภิกษุ
ฉันทนั้น”¹⁰⁶¹

พุทธพจน์นี้ แสดงถึงการยอมรับความสำคัญของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ ในฐานะสภาพแวดล้อมทางสังคม ว่าเป็นปัจจัยสำคัญอย่างยิ่ง ที่จะชักนำและส่งเสริมให้เกิดมีการประพฤติปฏิบัติหลักธรรมในพระพุทธานุศาสน์ แสดงให้เห็นว่า ระบบการดำเนินชีวิต ระบบจริยธรรม หรือระบบการประพฤติปฏิบัติธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา เนื่องด้วยสังคม ไม่แยกต่างหากจากสังคม

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อตวงอาทิตยคุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิต ฉันทไ
ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ (การทำในใจโดยแยบคาย หรือการรู้จักคิดพิจารณาตาม
สภาวะและเหตุผล) ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของอริยศีลญาณคิกรมรรคแก่ภิกษุ
ฉันทนั้น ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือจักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งอริย
ศีลญาณคิกรมรรค”¹⁰⁶²

พุทธพจน์นี้ ให้ความคิดว่า แม้ว่าปัจจัยทางสังคมจะมีความสำคัญมาก แต่ก็ต้องไม่มองข้ามความสำคัญ
ของปัจจัยภายในตัวบุคคล ปัจจัยที่ดีงาม ทั้งทางสังคม และภายในตัวบุคคล ต่างก็สามารถเป็นจุดเริ่ม ซึ่งทำให้เกิด
ความประพฤติปฏิบัติ และการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องได้ ความจริง ทั้งสองอย่างนั้นแหละ ย่อมช่วยหนุนและ
เสริมซึ่งกันและกัน

หลักการนี้แสดงว่า การปฏิบัติชอบ หรือชีวิตที่ดีงาม เกิดจากการปรุงผสมผสานปัจจัยทางสังคมและ
ปัจจัยภายในตัวบุคคลเข้าด้วยกัน และการก้าวหน้าไปในมรรคาแห่งความดีงามสู่จุดหมายแห่งชีวิต จะเป็นไปได้
อย่างสัมฤทธิ์ผลมากที่สุด หากได้อาศัยปัจจัยสองอย่างนี้คอยอุดหนุนค้ำชูกันอยู่เรื่อยๆ ไป

แต่พึงสังเกตว่า มีข้อเน้นพิเศษสำหรับปัจจัยทางสังคม คือ ความมี *กัลยาณมิตร* ซึ่งพิเศษกว่าปัจจัย
ภายในตัวบุคคลที่เรียกว่า *โยนิโสมนสิการ* กล่าวคือ ท่านยกให้ปัจจัยทางสังคมนั้น มีค่าเท่ากับการปฏิบัติตาม
หลักการของพระพุทธศาสนา ที่เรียกว่าพรหมจรรย์ ทั้งหมดทีเดียว ทั้งนี้เพราะว่า สำหรับมนุษย์ทั่วไปโดยส่วน
ใหญ่ การปฏิบัติชอบ หรือชีวิตที่ดีงาม หรือมรรคาแห่งอารยชนนั้น จะตั้งต้นขึ้นได้ ก็ด้วยอาศัยปัจจัยทางสังคม

ปัจจัยดีงามทางสังคมนั้น เป็นทั้งเครื่องจุดชนวนความรู้จักคิดที่เรียกว่าโยนิโสมนสิการในเบื้องต้น และ
เป็นเครื่องประคับประคองคอยเสริมเติมและกระตุ้นโยนิโสมนสิการนั้นในระหว่างก้าวเดินคืบหน้าต่อไป

¹⁰⁵⁹ คำว่า “กัลยาณมิตร” มิได้หมายแคบเพียงเพื่อนสามัญ แต่หมายถึงใครก็ตาม ซึ่งอาจเป็นพระศาสดา ครูอาจารย์ มิตร ตลอดจน
หนังสือ และสื่อมวลชนต่างๆ ที่ช่วยแนะนำ ให้ความรู้ ให้ความคิด ซึ่งช่องทางความประพฤติปฏิบัติ เป็นต้น

¹⁰⁶⁰ ส.ม.๑๙/๕-๙/๒-๔; ๖๓๑

¹⁰⁶¹ ส.ม.๑๙/๑๒๙/๓๖; ๖๓๑

¹⁰⁶² ส.ม.๑๙/๑๓๖/๓๗; ๖๓๑

ทั้งนี้ จะเสียกเว้นก็เฉพาะแต่อัจฉริยบุคคล ซึ่งมีจำนวนน้อยเหลือเกิน ที่จะก้าวเดินไปได้ตลอดปลอดโปร่ง ด้วยปัจจัยภายในตัวบุคคลอย่างเดียวล้วน คือสามารถริเริ่มโยนิโสมนสิการขึ้นเองแต่ต้น โดยไม่ต้องมีปัจจัยทางสังคมมาช่วยชักจูง และสามารถปลูกโยนิโสมนสิการขึ้นมาใช้ได้เรื่อยไป โดยไม่ต้องอิงอาศัยปัจจัยทางสังคม¹⁰⁶³ พุทธพจน์นี้จึงตรัสไว้เพื่อมุ่งหมายประโยชน์แก่คนส่วนใหญ่ ผู้มีอินทรีย์ในระดับเฉลี่ยทั่วๆ ไป

เรื่องปัจจัยทางสังคม และปัจจัยภายในตัวบุคคลนี้ เป็นเรื่องใหญ่ ที่จะกล่าวถึงโดยเฉพาะต่อไปอีกข้างหน้า

มรรค ในฐานะทางให้ถึงความสิ้นกรรม

“มรรคาคันเป็นอริยะ มีองค์ประกอบ ๘ ประการนี้แล เป็นทางนำไปสู่ความดับแห่งกรรม คือ สัมมาทิฐิ ๗๓๗ สัมมาสมาธิ”¹⁰⁶⁴

ในที่นี้ มัชฌิมาปฏิปทาที่มีความหมายว่า เป็นทางให้ถึงความดับกรรม หรือสิ้นกรรม ข้อสำคัญในที่นี้ ก็คือ ต้องไม่เข้าใจว่า เป็นการสิ้นเวรสิ้นกรรม อย่างที่เข้าใจกันทั่วๆ ไปซึ่งเป็นเรื่องแคบๆ ต้องไม่เข้าใจว่าจะหมดกรรมไปได้โดยไม่ทำกรรม หรือไม่ทำอะไร ซึ่งกลายเป็นลัทธินิครนถ์ไป อย่างที่กล่าวในตอนว่าด้วยกรรม และต้องไม่เข้าใจว่าเป็นทางนำไปสู่ความดับกรรมสิ้นกรรม คือ จะได้เลิกกิจการอยู่นิ่งเฉยไม่ต้องทำอะไร

ประการแรก จะเห็นว่า การที่จะดับกรรม หรือสิ้นกรรมได้ ก็คือต้องทำ และทำอย่างเอาจริงเอาจังเสียด้วย แต่คราวนี้ทำตามหลักมัชฌิมาปฏิปทา ทำตามหลักการวิธีการที่ถูกต้อง เลิกการกระทำที่ผิดพลาด

ประการที่สอง ที่ว่าดับกรรม หรือสิ้นกรรม ไม่ใช่หมายความว่า อยู่นิ่งๆ เลิก ไม่ทำอะไรหมด แต่หมายความว่า เลิกการกระทำอย่างปุถุชน เปลี่ยนเป็นทำอย่างอริยบุคคล

อธิบายง่ายๆ ว่า ปุถุชนทำอะไร ก็ทำด้วยตัณหาอุปาทาน มีความยึดมั่นในความดีความชั่วที่เกี่ยวข้องกับตัวฉันของฉัน ผลประโยชน์ของฉัน ในรูปใดรูปหนึ่ง การกระทำของปุถุชนจึงเรียกตามศัพท์ธรรมว่า “กรรม” แบ่งเป็นดี เป็นชั่ว และก็ยึดถือเอาไว้ว่าเป็นอย่างนั้นๆ ด้วยตัณหาอุปาทาน

ดับกรรม คือ เลิกการกระทำต่างๆ ด้วยความยึดมั่นในความดีชั่ว ที่เกี่ยวข้องกับตัวฉันของฉัน ผลประโยชน์ของฉัน เมื่อไม่มีดีมีชั่วที่ยึดมั่นไว้กับตัว ทำอะไรก็ไม่เรียกว่ากรรม เพราะกรรมต้องเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่ดีก็ชั่ว การกระทำของพระอริยบุคคล จึงเป็นการกระทำไปตามความหมาย และวัตถุประสงค์ของเรื่องที่ทำนั้นล้วนๆ ไม่เกี่ยวกับตัณหาอุปาทานภายใน

พระอริยบุคคลไม่ทำชั่ว เพราะหมดเหตุปัจจัยที่จะให้ทำชั่ว (ไม่มีโลภะ โทสะ โมหะ ที่จะให้ทำอะไร เพื่อให้ตัวฉันได้ฉันเป็น) ทำแต่ความดีและประโยชน์ เพราะทำการต่างๆ ด้วยปัญญาและกรุณา แต่ที่ว่ามีดี ก็ว่าตามทีปรากฏยอมรับของโลก ไม่ได้ยึดว่าเป็นดีของฉัน หรือดีที่จะให้ฉันเป็นอย่างนั้นอย่างนี้

เมื่อปุถุชนบำเพ็ญประโยชน์อะไรสักอย่าง ก็จะไม่มีการทำประโยชน์ตามความหมายและวัตถุประสงค์ของเรื่องนั้นๆ เท่านั้น แต่ย่อมจะมีความหวังผลประโยชน์ตอบแทนอะไรสักอย่างหนึ่ง ถ้าไม่มี ก็อาจจะละเอียดลงมาเป็นชื่อเสียงเกียรติคุณของฉัน หรือละเอียดลงมามาก ก็อาจจะเอาพอให้สำหรับรู้สึกอุ่นๆ ภูมิใจๆ ไว้ภายในว่าเป็นความดีของฉัน

¹⁰⁶³ ท่านว่า บุคคลบัญญัติเลิกล้ำอย่างพระสัพพัญญูพุทธเจ้า และพระปัจเจกพุทธเจ้าเท่านั้น จึงจะสามารถเจริญปริชาญาณด้วยลำพังโยนิโสมนสิการอย่างเดียว โดยไม่ต้องอาศัยปัจจัยทางสังคม (ดู ม.อ.๒/๔๖๗)

¹⁰⁶⁴ อัง.ฉก.๒๒/๓๓๔/๔๖๔; ส.สพ.๑๘/๒๓๐/๑๖๖

ส่วนพระอริยบุคคล เมื่อบำเพ็ญประโยชน์อันนั้น มีแต่การกระทำตามความหมาย ตามวัตถุประสงค์ เหตุผล ความควรจะเป็นอย่างไร ของเรื่องนั้นๆ เอง ล้วนๆ เท่านั้น ภาษาธรรมจึงไม่เรียกว่ากรรม

มรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทานี้ เป็นข้อปฏิบัติเพื่อให้หมดการกระทำซึ่งมีเจตนาปรุงแต่ง ที่เรียกว่ากรรม ดับกรรมนั้นแล้ว มีแต่การกระทำบริสุทธิ์ตามที่ปัญญาบอกล้วนๆ (ซึ่งเรียกว่ากิริยา) ต่อไป

อันนี้จึงเป็นวิถีที่ต่างกัน ระหว่างโลกียะ กับโลกุตระ พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลาย จึงเที่ยวบำเพ็ญประโยชน์สั่งสอนประชาชน โดยไม่เป็นกรรม ทั้งที่เป็นการกระทำซึ่งคนธรรมดาเรียกกันว่าเป็นความดี

มรรค ในฐานะอุปกรณ์สำหรับใช้ มิใช่สำหรับยึดถือหรือแบกไว้

“ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้เดินทางไกล พบห้วงน้ำใหญ่ ฝั่งข้างนี้ นำหวาดระแวง นำกลัวภัย แต่ฝั่งข้างโน้น ปลอดภัยโปร่ง ไม่มีภัย ก็แล เวธ หรือสะพาน สำหรับข้ามไปฝั่งโน้น ก็ไม่มี บุรุษนั้นจึงดำริว่า “ห้วงน้ำนี้ใหญ่ ฝั่งข้างนี้ นำหวาดระแวง...ถ้ากระไร เราพึงเก็บจวมเขาหญ้า ท่อนไม้ กิ่งไม้ และใบไม้ มาผูกเป็นแพ แล้วอาศัยแพนั้น พยายามเอาตัวมือและเท้า พึงข้ามถึงฝั่งโน้นได้โดยสวัสดิ์”

“คราวนั้น เขาจึง...ผูกแพ...ข้ามถึงฝั่งโน้นโดยสวัสดิ์ ครั้นเขาได้ข้ามไป ขึ้นฝั่งข้างโน้นแล้ว ก็มีความดำริว่า ‘แพนี้ มีอุปการะแก่เรามากแท้ เราอาศัยแพนี้...ถ้ากระไร เราพึงยกแพนี้ขึ้น เทินบนศีรษะ หรือแบกขึ้นไปได้’ ไปตามความปรารถนา”

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะเห็นเป็นอย่างไร? บุรุษนั้น ผู้กระทำอย่างนี้ จะชื่อว่า เป็นผู้กระทำถูกหน้าที่ต่อแพนั้น หรือไม่?”

(ภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่า ไม่ถูก จึงตรัสต่อไปว่า)

“บุรุษนั้นทำอย่างไร จึงจะชื่อว่าทำถูกหน้าที่ต่อแพนั้น? ในเรื่องนี้ บุรุษนั้น เมื่อได้ข้ามไปถึงฝั่งโน้นแล้ว มีความดำริว่า ‘แพนี้ มีอุปการะแก่เรามากแท้...ถ้ากระไร เราพึงยกแพนี้ขึ้นไว้บนบก หรือผูกให้ลอยอยู่ในน้ำ แล้วจึงไปตามปรารถนา’ บุรุษผู้นั้นกระทำอย่างนี้ จึงจะชื่อว่า เป็นผู้กระทำถูกหน้าที่ต่อแพนั้น นี้ฉันใด”

“ธรรม ก็อุปมาเหมือนแพ เราแสดงไว้ เพื่อมุ่งหมายให้ใช้ข้ามไป มิใช่เพื่อให้ยึดถือไว้ ฉะนั้น เมื่อเธอทั้งหลาย รู้ทั่วถึงธรรม อันมีอุปมาเหมือนแพ ที่เราแสดงแล้ว พึงละเสียแม้ซึ่งธรรมทั้งหลาย จะปวยกล่าวไปไปถึงธรรมเล่า”¹⁰⁶⁵

“ภิกษุทั้งหลาย ทิวฐิ (ทฤษฏี หลักการ ความเข้าใจธรรม) ที่บริสุทธิ์ถึงอย่างนี้ ผุดผ่องถึงอย่างนี้ ถ้าเธอทั้งหลาย ยังยึดติดอยู่ เริงใจกระหึ่มอยู่ ใฝ่ถนอมอยู่ ยึดถือว่าเป็นของเราอยู่ เธอทั้งหลายจะพึงรู้ทั่วถึงธรรม อันมีอุปมาเหมือนแพ ที่เราแสดงแล้วเพื่อมุ่งหมายให้ใช้ข้ามไป มิใช่เพื่อให้ยึดถือเอาไว้ ไตละหรือ?”¹⁰⁶⁶

พุทธพจน์ทั้งสองแห่งนี้ นอกจากเป็นเครื่องเตือนไม่ให้ยึดมั่นถือมั่นในธรรมทั้งหลาย (แม้ที่เป็นความจริง ความถูกต้อง) โดยมีได้ถือเอาประโยชน์จากธรรมเหล่านั้นตามความหมาย คุณค่า และประโยชน์ตามความเป็นจริงของมันแล้ว ข้อที่ล้ำค่ายิ่งก็คือ เป็นการย้ำให้มองเห็นธรรมทั้งหลาย ในฐานะเป็นอุปกรณ์ หรือวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย มิใช่สิ่งล่อยๆ หรือจบในตัว

¹⁰⁶⁵ ม.ม. ๑๒/๒๘๐/๒๗๐

¹⁰⁶⁶ ม.ม. ๑๒/๔๔๕/๔๗๔

ด้วยเหตุนี้ เมื่อปฏิบัติธรรมข้อใดข้อหนึ่ง จะต้องรู้ตระหนักชัดเจนถึงวัตถุประสงค์ของธรรมนั้น พร้อมทั้งความสัมพันธ์ของมันกับธรรมอย่างอื่นๆ ในการดำเนินไปสู่วัตถุประสงค์นั้น

วัตถุประสงค์ในที่นี้ มิได้หมายเพียงวัตถุประสงค์ทั่วไปในขั้นสุดท้ายเท่านั้น แต่หมายถึงวัตถุประสงค์เฉพาะตัวของธรรมข้อนั้นๆ เป็นสำคัญ ว่าธรรมข้อนั้นปฏิบัติ เพื่อช่วยสนับสนุนหรือให้เกิดธรรมข้อใด จะไปสิ้นสุดลงที่ใด มีธรรมใดรับช่วงต่อไป ดังนี้ เป็นต้น

เหมือนการเดินทางไกล ที่ต่อยานพาหนะหลายทอด และอาจใช้ยานพาหนะต่างกัน ทั้งทางบก ทางน้ำ ทางอากาศ จะรู้คลุ้มๆ เพียงว่าจะไปสู่จุดหมายปลายทางที่นั่นๆ เท่านั้นไม่ได้ จะต้องรู้ด้วยว่า ยานแต่ละทอดแต่ละอย่างนั้น ตนกำลังอาศัยเพื่อไปถึงที่ใด ถึงที่นั่นแล้ว จะอาศัยยานใดต่อไป ดังนี้ เป็นต้น¹⁰⁶⁷

การปฏิบัติธรรมที่ขาดความตระหนักในวัตถุประสงค์ ความเป็นอุปกรณ์ และความสัมพันธ์กับธรรมอื่นๆ ย่อมกลายเป็นการปฏิบัติที่เลื่อนลอย คับแคบ ตัน และที่ร้ายยิ่งคือ ทำให้เขวออกนอกทาง ไม่ตรงจุดหมาย และกลายเป็นธรรมที่เฉื่อยชา เป็นหมัน ไม่แล่นทำการ ไม่ออกผลที่หมาย

เพราะการปฏิบัติธรรมอย่างไร้จุดหมายเช่นนี้ ความไขว้เขว และผลเสียหายต่างๆ จึงเกิดขึ้นแก่หลักธรรมสำคัญๆ เช่น สันโดษ อุเบกขา เป็นต้น

มรรค ในฐานะพรหมจรรย์ หรือพุทธจริยธรรม

“ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงจาริกไป เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่อเกื้อการุณย์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย...เธอทั้งหลายจงแสดงธรรม...จงประกาศพรหมจรรย์...”¹⁰⁶⁸

“ที่เรียกว่า พรหมจรรย์ พรหมจรรย์ ดังนี้ พรหมจรรย์ คืออะไร? พรหมจรรย์ คืออะไร? ที่จบของพรหมจรรย์ คืออะไร ?

“มรรคอาคันเป็นอริยะ ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ คือ สัมมาทิฏฐิ ๗๑ สัมมาสมาธิ นี่คือพรหมจรรย์; บุคคลใดประกอบด้วยอริยอัชฌาติกมรรคนั้น บุคคลนั้นเรียกว่าเป็นพรหมจรรย์; ความสิ้นราคะ สิ้นโทสะ สิ้นโมหะ นี้เรียกว่า ที่จบของพรหมจรรย์”¹⁰⁶⁹

“ผลของพรหมจรรย์ คืออะไร? โสตาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล อรหัตตผล เหล่านี้เรียกว่า ผลของพรหมจรรย์”¹⁰⁷⁰

“ภิกษุทั้งหลาย โद्यนัยตั้งนี้แล พรหมจรรย์นี้ มิใช่มีลาภสักการะและคำสรรเสริญเป็นอานิสงส์ มิใช่มีความเพียบพร้อมด้วยศีลเป็นอานิสงส์ มิใช่มีความเพียบพร้อมด้วยสมาธิเป็นอานิสงส์ มิใช่มีญาณทัสสนะเป็นอานิสงส์, หากแต่พรหมจรรย์นี้มีอุปปาเจโตวิมุตติ เป็นที่หมาย เป็นแก่น เป็นที่จบสิ้นบริบูรณ์”¹⁰⁷¹

¹⁰⁶⁷ พระสูตรที่ช่วยเน้นข้อความที่กล่าวมานี้ ได้แก่ รัตนสูตร, ม.ม. ๑๒/๒๙๒-๓๐๐/๒๙๗-๒๙๗ ซึ่งแสดงให้เห็นวัตถุประสงค์ทั่วไป และวัตถุประสงค์เฉพาะของธรรมแต่ละอย่าง ตามลำดับวิสุทธิ ๗

¹⁰⁶⁸ วินย. ๔/๓๒/๓๙

¹⁰⁶⁹ ส.ม. ๑๙/๕๗-๕๘/๒๐; ๓๐/๙; ๑๑๔-๖/๓๒

¹⁰⁷⁰ ส.ม. ๑๙/๑๑๓/๓๒

¹⁰⁷¹ ม.ม. ๑๒/๓๕๒/๓๗๓; ๓๖๐/๓๘๔ (อุปปาเจโตวิมุตติ = ภาวะที่จิตหลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ ไม่เสื่อม ไม่กลับกลาย)

คำว่าพรหมจรรย์ มักถูกรู้จักในความหมายแคบๆ เพียงแค่การครองเพศบรรพชิต และการงดเว้นจากเมถุนธรรม อันเป็นความหมายนัยหนึ่งเท่านั้น¹⁰⁷²

ความจริง พระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่า **พรหมจรรย์** หมายถึง ระบบการครองชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนาทั้งหมด หรือหมายถึงตัวพระพุทธรูปศาสนาทั้งหมดทีเดียว ดังจะเห็นได้จากพุทธพจน์ส่งพระสาวกออกประกาศพระศาสนาที่ว่า “ประกาศพรหมจรรย์” และอีกแห่งหนึ่งตรัสว่า พรหมจรรย์จะชื่อว่ารุ่งเรือง ก็ต่อเมื่อบริษัท ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ทั้งฝ่ายพรหมจารี และฝ่ายกามโภคี (ผู้อยู่ครองเรือนมีบุตรมีสามีภรรยา) วัชรธรรม และปฏิบัติธรรมกันด้วยดี¹⁰⁷³

คำว่า “พรหมจรรย์” แปรจากบาลีว่า “พฺรหฺมจฺริย” ซึ่งประกอบด้วย พฺรหฺม + จฺริย “พรหม” แปรว่า ประเสริฐ เลิศล้ำ สูงสุด บริสุทธิ์¹⁰⁷⁴ ส่วน “จฺริย” มาจากรากศัพท์คือ จร ซึ่งในความหมายเชิงรูปธรรม แปลว่า เทียบไป ดำเนินไป จาริกไป ในเชิงนามธรรม แปลว่า ประพฤติ ดำเนินชีวิต ครองชีวิตเป็นอยู่¹⁰⁷⁵

ในที่นี้ ต้องการความหมายเชิงนามธรรม **จฺริย** ซึ่งเป็นคำนาม จึงแปลได้ว่า ความประพฤติ การดำเนินชีวิต การครองชีวิต หรือความเป็นอยู่ จฺริย หรือจฺริยะ นี้ เมื่อเขียนเป็นไทย แปรตามรูปสันสกฤตเป็น **จรรย** ก็มีชื่อตามรูปบาลีอีกรูปหนึ่งเป็น **จฺริยา** ก็ได้¹⁰⁷⁶

ดังนั้น **พรหมจฺริย** จะแปลว่า พรหมจรรย หรือพรหมจฺริยา ก็ได้ แต่ตามปกติแปลกันว่า พรหมจรรย และใช้กันอย่างนี้จนมักลืมไปว่า **จรรย** ในคำนี้ คือศัพท์เดียวกับ จฺริยา หรือ จฺริย ที่ใช้ในคำว่า จฺริยศึกษา และจฺริยธรรม เป็นต้น

รวมความว่า พรหมจรรย มาจาก “พรหมจฺริย” เมื่อแยกศัพท์ออกไปแล้ว ก็แปลได้ว่า จฺริยะอันประเสริฐ ความประพฤติอันประเสริฐ หรือประพฤติบริสุทธิ์อย่างพรหม การดำเนินชีวิตอันประเสริฐ การครองชีพอย่างประเสริฐ หรือความเป็นอยู่อย่างประเสริฐ¹⁰⁷⁷

ในภาษาไทยปัจจุบัน มีคำบัญญัติขึ้นใช้ใหม่คำหนึ่งว่า “จฺริยธรรม” มาจาก จฺริย + ธรรม นั่นเอง ในภาษาบาลีมีใช้แต่ “จฺริย” ไม่มี “จฺริยธรรม” แต่ถึงจะเติมต่อธรรมเข้าไป ก็ไม่มีข้อขัดข้องแต่อย่างใด จฺริยธรรมก็แปลว่า ธรรมคือจฺริยะ หรือหลักแห่งจฺริยะนั้นเอง

คำว่า “จฺริยธรรม” ตามบัญญัติของวิชาการสมัยใหม่ มีความหมายอย่างไร ในที่นี้จะไม่เกี่ยวข้องด้วย จะพิจารณาแต่ในแง่ความหมายของพระพุทธศาสนา

¹⁰⁷² พระอรชกถาจารย์แสดงความหมายของพรหมจรรย์ไว้ถึง ๑๒ นัย นัยสำคัญเช่น = พระศาสนาทั้งหมด การประพฤติปฏิบัติตามมรรคมีองค์ ๘ พรหมวิหาร ทาน ความสันโดษด้วยภรรยาของตน การงดเว้นจากเมถุนธรรม ธรรมเทศนา เป็นต้น (ม.อ.๒/๕; ส่วน ที.อ.๑/๒๒๐ แสดงไว้ ๑๐ นัย, อิติ.อ.๑๔๔ แสดงไว้ ๕ นัย, พุททก.อ.๑๖๗ และ สุตต.อ.๒/๑๒๐ แสดงไว้ ๔ นัย); ในคัมภีร์จุฬินิเทศ (พ.จ.๓๐/๑๐๘/๓๕; ๕๕๘/๒๗๕) แสดงความหมายว่า พรหมจรรย์หมายถึง การงดเว้นจากเมถุน (อสังกรรม) แล้วกล่าวต่อไปว่า “อปิ จ นิปรียายเนน พฺรหฺมจฺริย วุจฺจติ อริย อฏฺฐจฺจิกโก มคฺโค” แปลว่า อีกอย่างหนึ่ง ว่าโดยนិปรียาย อริยอฏฺฐจฺจิกมรรค เรียกว่าพรหมจรรย์

¹⁰⁷³ ม.ม.๑๓/๒๕๖-๘/๒๕๒-๗; ที.ป.๑๑/๑๐๒-๖/๑๓๔-๘; ดูประกอบ ที.ม.๑๐/๔๕/๑๒๑ = ส.ม.๑๙/๑๑๒๙-๑๑๓๒/๓๓๔-๗ = อัง.อฏฺฐก.๒๓/๑๖๗/๓๒๐ = พ.อ.๒๕/๑๓๐/๑๗๒

¹⁰⁷⁴ ความหมายนัยต่างๆ ของ พฺรหฺม ดู ม.อ.๑/๔๗; พุทฺธ.อ.๒๑; วิภังค.อ.๕๑๗

¹⁰⁷⁵ คัมภีร์มทานิเทศ แปล “จร” ว่า วิหฺร (อยู่, เป็นอยู่) อิริย (เคลื่อนไหว) วตฺต (เป็นไป, หมุน) ปาล (รักษา) ยป (ดำเนินไป) ยาบ (ให้ เป็นไป, ยังชีพ) ดู พ.ม.๒๙/๕๘/๕๙; ๒๖๕/๑๙๓; ๖๒๙/๓๗๘ เป็นต้น

¹⁰⁷⁶ จฺริย (นป.) และจฺริยา (อิต.) มาจาก จรฺ ธาตุ + ญฺย ปัจจัย + อิ อากม (รูปสัททฺธิ)

¹⁰⁷⁷ พรหมจฺริยนฺติ เสฏฺฐจฺริย (เช่น ที.อ.๒/๔๐๗)

เป็นอันว่า เมื่อแปลเปลี่ยนรูปศัพท์อย่างสมัยใหม่ *พรหมจริยะ* ก็แปลได้ว่า จริยธรรมอันประเสริฐ คำว่า พรหม หรือประเสริฐ เป็นเพียงคำวิเศษณ์ เป็นอันให้รู้กันว่า จริยธรรมประเสริฐ หรือจริยธรรมที่เป็นพรหมนั้น หมายถึงจริยธรรมที่เป็นระบบซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงประกาศขึ้นนี้

ตามพุทธพจน์ที่ยกมาข้างต้น แสดงว่า พรหมจรรย์ หรือจริยธรรมอันประเสริฐ หรือจริยธรรมตามหลักพระพุทธศาสนานั้น ก็คือ มรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทา^๕ และพรหมจรรย์ หรือผู้ประพฤติพรหมจรรย์ หรือผู้มีจริยธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา ก็คือผู้ดำเนินชีวิตตามมรรค หรือปฏิบัติตามมัชฌิมาปฏิปทา

ส่วนความหมายตามรูปศัพท์ดังที่ได้วิเคราะห์ไว้ข้างต้น ก็ทำให้แปลคำ “จริยธรรม” ได้ว่า หลักความประพฤติ หลักการดำเนินชีวิต หรือหลักการครองชีวิต

เป็นอันว่า เมื่อถือตามหลักพระพุทธศาสนา มรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทา คือ ระบบจริยธรรม ระบบความประพฤติปฏิบัติ หลักคำสอนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตที่ดีงาม หรือหลักการครองชีวิตที่ถูกต้องสมบูรณ์ของมนุษย์ที่จะนำไปสู่จุดหมาย คือความดับทุกข์ หรือความสุดสิ้นปัญหา อยู่อย่างเป็นอิสระไร้ทุกข์

จากความหมาย ทั้งตามรูปศัพท์ และตามคำสอน เท่าที่กล่าวมานี้ พอสรุปเป็นข้อควรทราบเกี่ยวกับ *พรหมจรรย์* คือ จริยธรรมประเสริฐ หรือระบบจริยธรรมแห่งมัชฌิมาปฏิปทาได้ ดังนี้

- จริยธรรมสัมพันธ์กับความจริงที่มีอยู่ตามธรรมดาของธรรมชาติ หรือมีกฎธรรมชาตินั้นเองเป็นพื้นฐาน กล่าวคือ เป็นการนำเอาความรู้เกี่ยวกับกระบวนการธรรมที่เป็นไปอยู่เองตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยมาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่มนุษย์ โดยจัดวางลงเป็นระบบวิธีประพฤติปฏิบัติ หรือแบบแผนการดำเนินชีวิต ที่จะให้ได้ผลดีสอดคล้องกับความจริงที่เป็นไปตามธรรมชาตินั้น

- เนื้อความในข้อต้นนั้น มองได้สองด้าน ในข้อต้นนั้น เน้นการมองในแง่ที่มา คือ จริยธรรมนี้ประยุกต์ออกมาจากความจริงที่มีอยู่ตามธรรมดาของธรรมชาติ

แต่เพื่อให้เข้าใจชัดเจนขึ้น ควรเอาการมองในแง่ที่ไป มาเน้นไว้ต่างหากอีกด้วย การมองในแง่ที่ไป คือในแง่ของจุดหมายว่า นำมาประยุกต์เพื่ออะไร ซึ่งก็คงตอบได้ง่ายๆ ว่า ประยุกต์เพื่อประโยชน์แก่ชีวิตและสังคมของมนุษย์ เพื่อให้ชีวิตของมนุษย์เป็นชีวิตที่ดี เพื่อให้สังคมของมนุษย์เป็นสังคมที่ดี เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล และความสุขแก่มนุษย์นั่นเอง

ดังนั้น ในระดับสังคม เมื่อจะให้มนุษย์อยู่ร่วมกันด้วยความสงบสุข ก็สั่งสอนแนะนำวางเป็นหลักความประพฤติ เช่น วิธีปฏิบัติต่อกัน ข้อควรแสดงออก และควรกระทำต่อสภาพแวดล้อม เป็นต้น กำหนดขึ้นมาโดยสอดคล้องกับความจริงเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ ที่มีความต้องการอย่างนั้นๆ มีปกติวิสัยอย่างนั้นๆ มีภาวะที่ต้องอิงอาศัยซึ่งกันและกัน และอิงอาศัยธรรมชาติแวดล้อมอย่างนั้นๆ เป็นต้น

ถ้าเป็นในระดับปัจเจกบุคคล เมื่อจะให้แต่ละคนมีจิตใจปลอดโปร่ง เบิกบาน ผ่องใส มีสุขภาพจิตดี ก็สั่งสอนแนะนำแสดงวิธีควบคุมชักนำกระแสความคิด วิธีฝึกอบรมและชำระจิต เป็นต้น กำหนดขึ้นมา โดยสอดคล้องกับความจริงเกี่ยวกับธรรมชาติแห่งจิตของมนุษย์ ที่มีความเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยฝ่ายนามธรรมอย่างนั้นๆ หรือเมื่อจะให้บุคคลประสบความสุขอันประณีตในฉานสมาบัติ ตลอดจนบรรลุปริชาญาณอันสูงสุด ก็แนะนำสั่งสอนวิธีฝึกจิต วิธีคิด วิธีพิจารณา การวางท่าทีของจิตใจต่อสิ่งทั้งหลาย และวิธีฝึกอบรมเจริญปัญญาตามลำดับแห่งขั้นตอนต่างๆ กำหนดขึ้นมาโดยสอดคล้องกับความจริงเกี่ยวกับกฎแห่งการทำงานของจิตและสภาวะของสังขารธรรมทั้งหลาย เป็นต้น

จริยธรรมครอบคลุมวิธีปฏิบัติที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด จึงอาจจัดแบ่งออกได้เป็นหลายระดับหลายชั้นตอน อาจสรุปด้วยคำพูดอย่างสมัยใหม่ว่า **จริยธรรม** คือการนำเอาความรู้ในสังขธรรม มาประยุกต์เป็นวิธีดำเนินชีวิตที่ดีเพื่อให้มนุษย์บรรลุประโยชน์จนถึงขั้นสูงสุด

- พรหมจริยะ หรือจริยธรรมประเสริฐนี้ ได้แก่มรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทาทั้งหมด คือเท่ากับเป็นหลักการภาคปฏิบัติทั้งหมดของพระพุทธศาสนา จึงมีความหมายกว้างขวางกว่าคำว่า “ศีลธรรม” อย่างที่เข้าใจกันโดยทั่วไปเป็นอันมาก

คำว่า “**ศีลธรรม**” อย่างที่เข้าใจกันทั่วไป¹⁰⁷⁸ มีความหมายแคบ ทั้งโดยจุดหมาย ขอบเขตของเนื้อหา และลักษณะทั่วไป

ว่าโดยลักษณะทั่วไป ศีลธรรมอย่างเข้าใจกัน มักเพ่งถึงความประพฤติที่แสดงออกภายนอก ทางกาย วาจา การไม่เบียดเบียน การเว้นการกระทำที่ชั่ว การช่วยเหลือเกื้อกูลกันในทางสังคม

ว่าโดยเนื้อหา มักมองจำกัดอยู่ในขั้นศีล คือการสำรวมระงับยับยั้งกายวาจา การแสดงออกด้วยพรหมวิหารธรรม มีเมตตา กรุณา เป็นต้น แม้จะโยงเข้าไปถึงด้านจิตบ้าง แต่ก็ไม่ก้าวเข้าไปถึงขั้นสมาธิภาวนา ไม่เลยไปถึงการเจริญปัญญาเพื่อประจักษ์แจ้งสภาวะแห่งสังขารธรรม

ว่าโดยจุดหมาย ศีลธรรมอย่างเข้าใจกันนั้น มุ่งเน้นสันติสุข ความร่มเย็นเป็นสุขของสังคม ความอยู่เย็นเป็นสุขของบุคคล การประสพความเจริญก้าวหน้าของชีวิตในทางโลก เช่น ลาภ ยศ เกียรติ สรรเสริญ และการไปเกิดในภพที่มีความสุข เรียกว่า อยู่อยู่ในขั้นมนุษยสมบัติและสวรรค์สมบัติ หรือทิวฏฐัมมิกัตตะ และส่วนเบื้องต้นของสัมปรายิกัตตะ

ศีลธรรมดังที่กล่าวมานี้ ถ้ายุติกันที่หมายถึงศีลนั่นเอง ธรรมเป็นเพียงสร้อยคำต่อเข้ามา ศีลธรรมก็คือศีล ยุติได้อย่างนี้ ปัญหาก็คงหมดไป

ส่วนคำว่า “จริยธรรม” ตามที่เข้าใจกันในภาษาไทย ก็ยังพราและสับสนไม่น้อย มีทั้งที่เข้าใจกันอย่างชาวบ้าน รู้สึกเหมือนๆ กับศีลธรรมนั่นเองบ้าง เข้าใจอย่างนักวิชาการในเชิงปรัชญาบ้าง แต่ในที่นี้ จะไม่ยุ่งเกี่ยวกับความหมายเหล่านั้นเลย

ขอพูดอย่างเดียวกับคำว่าศีลธรรมข้างต้นนั้นแล้ว “ศีลธรรม” ก็คือ**ศีล ธรรมเป็นเพียงสร้อยคำ** “จริยธรรม” ก็คือ**จริยะ ธรรมเป็นเพียงสร้อยคำ**

เมื่อพูดอย่างนี้แล้ว **จริยะ** ก็เข้ามาใน **พรหมจริยะ** มีความหมายชัดเจนแน่นอน เท่ากับมรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทา แต่มองในแง่ของความประพฤติ หรือการดำเนินชีวิต

ว่าโดยลักษณะทั่วไป จริยธรรมนี้ มองไปได้กว้างขวาง ครอบคลุมวงการที่มีการใช้ธรรมทั้งหมด ไม่ว่าจะ เป็นความประพฤติศีลธรรมอย่างเข้าใจกันเบื้องต้น หรือการทำจิตใจให้มีความสุข วิธีสร้างสุขภาพจิต การฝึกจิตบำเพ็ญสมาธิภาวนา การเจริญวิปัสสนา ความสัมพันธ์ที่ดีในครอบครัว การอยู่ร่วมกันด้วยดีในสังคม การไปเป็นอุบาสกจำศีลที่วัด ตลอดจนงานที่พระภิกษุไปบำเพ็ญสมณธรรมในป่า รวมอยู่ในคำว่าจริยธรรมตามหลักนี้

ว่าโดยเนื้อหา ได้กล่าวแล้วว่า พรหมจริยะนี้ เป็นระบบการดำเนินชีวิตที่ดั่งงาม หรือระบบการปฏิบัติธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา จึงครอบคลุมศีลธรรมอย่างเข้าใจกันในภาษาไทย แล้วเลยไปถึงการฝึกอบรมจิต การปลูกฝังวางรากฐานคุณธรรมในจิตใจ และการสร้างญาณทัสสนะต่างๆ ที่เป็นเรื่องของปัญญาภาวนาในขั้นสูง

¹⁰⁷⁸ ความหมายของคำว่า “ศีลธรรม” ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

พุทธรวมๆ ว่า พรหมจริยะเป็นเครื่องมือฝึกปรือคุณธรรมทั้งทางกาย ทางวาจา และทางจิตใจ หรือมองในแง่ไตรสิกขาว่า มีทั้งศีล สมาธิ และปัญญา ครบตลอด

ว่าโดยจุดหมาย จริยธรรมนี้ ประพฤติปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายทุกชั้นทุกระดับเท่าที่พุทธศาสนาแสดงไว้¹⁰⁷⁹ จนถึงจุดหมายสูงสุดที่เรียกว่า พรหมจริยปริโยสาน หรือความสิ้นโลภะ โทสะ โมหะ บรรลุ วิชชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน

ในเรื่องนี้ แปลคำว่า “พรหมจริยะ” หรือ “พรหมจรรย์” เท่าที่นึกได้คิดได้ให้กะทัดรัดว่า ชีวิตประเสริฐ หรือการครองชีวิตประเสริฐ และสรุปลักษณะของจริยธรรมตามหลักนี้ว่า จริยธรรม มีใช้ข้อปฏิบัติที่จะกำหนดวางกันขึ้นได้ตามความพอใจของผู้มีอำนาจใดๆ หรือตามความตกลงของคณะหรือหมู่ชนใดๆ และมีใช้หลักการที่ลึกลงจะยึดถือปฏิบัติตามๆ กันไป จริยธรรมที่แท้ จะเกิดขึ้นไม่ได้ ถ้าไม่อิงอาศัยความรู้แจ้งสัจธรรม และจริยธรรมที่แท้ นั้น แม้จะเกิดขึ้นแล้ว ก็จะไม่ประพฤติให้สำเร็จผลไม่ได้ ถ้าไม่สัมพันธ์กับความรู้ความเข้าใจในสัจธรรม

มรรค ในฐานะมรรคาสู่จุดหมายชั้นต่างๆ ของชีวิต

“ดูกรมหาบพิตร ชาตมภาพได้กล่าวกะภิกษุผู้ชื้อชานนที่ว่า...ชานนที่ ความมีกัลยาณมิตร มีกัลยาณสหาย ชอบคบหากัลยาณชนนี้ เท่ากับเป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียว, ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือจักยังอริยอัชฎางคิกมรรคให้เกิดมี จักทำได้มากซึ่งอริยอัชฎางคิกมรรค...เพราะฉะนั้นแล มหาบพิตร พระองค์พึงศึกษาอย่างนี้ว่า เราจักเป็นผู้มีกัลยาณมิตร เป็นผู้มีกัลยาณสหาย เป็นผู้ชอบคบหากัลยาณชน...

“พระองค์ผู้ที่มีกัลยาณมิตร พึงเป็นอยู่โดยใช้หลักธรรมเอกชื่อนี้ คือความไม่ประมาท (ไม่ปล่อยปละละเลย) ในกุศลธรรมทั้งหลาย, เมื่อพระองค์ไม่ประมาท เป็นอยู่โดยใช้หลักความไม่ประมาท ปวงนางฝ่ายใน...ชัตติยะทั้งหลายผู้ตามเสด็จ...กองทัพ...และแม้ชาวนิคมและชาวชนบททั้งหลาย ก็จักมีความคิดตั้งนี้ว่า: พระเจ้าอยู่หัวเป็นผู้ไม่ประมาท ทรงเป็นอยู่โดยใช้หลักความไม่ประมาท เห็นทีว่าแม้พวกเราจะต้องเป็นผู้ไม่ประมาท เป็นอยู่โดยใช้หลักความไม่ประมาท เหมือนกัน;

“เมื่อพระองค์ไม่ประมาท เป็นอยู่โดยใช้หลักความไม่ประมาท แม้พระองค์เองก็จักเป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา แม้ปวงนางฝ่ายในก็จักเป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา แม้ผู้ซึ่งนางพระคัลลหวงก็จักเป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา

“ผู้ปรารถนาโภคสมบัติ ชันโศฬาร ยิงๆ ขึ้นไป พึงมีความไม่ประมาท; บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมสรรเสริญความไม่ประมาทในบุญกิริยาทั้งหลาย, บัณฑิตไม่ประมาท จึงยึดเอาได้ซึ่งอรรถะทั้ง ๒ ประการ คือ ทิฏฐุสัมมิกัตถะ และสัมปรายิกัตถะ, คนที่เรียกว่าเป็นปราชญ์ เป็นบัณฑิต ก็เพราะบรรลุอรรถะ”¹⁰⁸⁰

อรรถะ หรือ อรรถ แปลว่า เรื่องราว ความหมาย ความมุ่งหมาย ประโยชน์ ผลที่หมาย หรือจุดหมาย ในที่นี้แปลเอาความว่า ประโยชน์ที่เป็นจุดหมาย หรือจุดหมายของชีวิต หมายถึงจุดหมายของพรหมจรรย์ หรือ จริยธรรม หรือระบบการดำเนินชีวิตและการปฏิบัติธรรมของพระพุทธศาสนานั่นเอง

¹⁰⁷⁹ จุดหมายอะไรบ้าง ดูหัวข้อต่อไป

¹⁰⁸⁰ อัมปมาทสูตร, ส.ส.๑๕/๓๘๑-๕/๑๒๖-๑๓๐; ดูประกอบที่ อัง.ฉก.ก.๒๒/๓๒๔/๔๐๗

เป็นที่ทราบกันดีว่า จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา หรือพรหมจริยะนี้ ก็คือนิพพาน ซึ่งมีชื่อเรียกอย่างหนึ่งว่า “ปรมัตถ์” หรือ “ปรมัตถะ” แปลว่า ประโยชน์อย่างยิ่ง หรือจุดหมายสูงสุด เป็นธรรมดาว่า ในการสอนธรรม จะต้องเน้นและเร่งเร้าให้ปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุด

อย่างไรก็ตาม พระพุทธศาสนามีได้มองข้ามประโยชน์หรือจุดหมายชั้นรองลดหลั่นกันลงมา ที่มนุษย์จะพึงได้พึงถึงตามระดับความพร้อมของตน และก็ได้นำแจกจัดวางเป็นหลักไว้ด้วย ดังจะเห็นได้จากพระบาลีที่ยกมาแสดงไว้ข้างต้นนี้

ในชั้นเดิม เท่าที่สอบค้นดู พอจะกล่าวได้ว่า ท่านจัดแบ่ง **อัตถะ** หรือจุดหมายไว้เป็น ๒ ระดับ เหมือนอย่างในบาลีที่ยกมาอ้างไว้ นั้น กล่าวคือ

๑. **ประโยชน์ขั้นต้น** เรียกว่า ทิฏฐธัมมิกัตถะ แปลว่า ประโยชน์ปัจจุบัน หรือประโยชน์บัดนี้
๒. **ประโยชน์ขั้นล้า** เรียกว่า สัมปรายิกัตถะ แปลว่า ประโยชน์เบื้องหน้า หรือประโยชน์เบื้องสูง

ในกรณีเช่นนี้ ปรมัตถะ หรือประโยชน์สูงสุด ก็รวมอยู่ด้วยในข้อ ๒ สัมปรายิกัตถะ¹⁰⁸¹ คือเป็นส่วนยอดสุดของประโยชน์ขั้นที่ ๒ นั้น แต่ในชั้นหลัง ท่านคงประสงค์จะเน้นปรมัตถะให้เด่นชัดเป็นพิเศษ จึงแยกออกมาเป็นอีกข้อหนึ่งต่างหาก และจัดประโยชน์หรือจุดหมายนั้นเป็น **อัตถะ ๓** ชั้น¹⁰⁸² ดังมีความหมายโดยสรุปดังนี้

๑. **ทิฏฐธัมมิกัตถะ** ประโยชน์บัดนี้ ประโยชน์ชั้นตาเห็น ประโยชน์ชีวิตนี้ หรือประโยชน์ปัจจุบัน เป็นจุดหมายขั้นต้น หรือจุดหมายเฉพาะหน้า หมายถึงประโยชน์อย่างใดที่มองเห็นๆ กันอยู่ ที่เข้าใจกันง่ายๆ เกี่ยวกับชีวิตประจำวัน เป็นเรื่องชั้นนอก หรือเรื่องธรรมดาสามัญที่มุ่งหมายกันในโลกนี้ ได้แก่ ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ หรือทรัพย์สิน ฐานะ เกียรติ ไม้ตรี ชีวิตคู่ครองที่เป็นสุข เป็นต้น รวมถึงการแสวงหาสิ่งเหล่านี้โดยทางชอบธรรม การปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านี้โดยทางที่ถูกต้อง การใช้สิ่งเหล่านี้ทำตนและคนที่เกี่ยวข้องให้มีความสุข การอยู่ร่วมกันด้วยดี ปฏิบัติหน้าที่ต่อกันอย่างถูกต้องในระหว่างมนุษย์ เพื่อความสุขร่วมกัน

๒. **สัมปรายิกัตถะ** ประโยชน์เบื้องหน้า ประโยชน์ชั้นเลยตาเห็น หรือประโยชน์ที่ลึกล้ำยิ่งกว่าที่จะมองเห็นกันเฉพาะหน้าหรือผิวเผินภายนอก เกี่ยวด้วยชีวิตด้านใน หรือประโยชน์ด้านคุณค่าของชีวิต เป็นจุดหมายขั้นสูงขึ้นไป ซึ่งเป็นหลักประกันชีวิตเมื่อละโลกนี้ไป หรือเป็นเครื่องประกันการได้คุณค่าที่สูงล้ำเลิศยิ่งกว่าสิ่งที่จะพึงได้กันตามปกติในโลกนี้ ได้แก่ ความเจริญงอกงามแห่งชีวิตจิตใจ ที่ก้าวหน้าเติบโตใหญ่ขึ้นด้วยคุณธรรม ความใฝ่ใจในทางศีลธรรม ในเรื่องบุญเรื่องกุศล ในการสร้างสรรคสิ่งที่ดีงาม กิจกรรมที่อาศัยศรัทธา และความเสียสละ การมีความมั่นใจในคุณธรรม มีความสงบสุขทางจิตใจ การรู้จักปิติสุขที่ประณีตด้านใน ตลอดจนคุณวิเศษที่เป็นผลสำเร็จทางจิต คือฌานสมาบัติ (เดิมรวมถึงการตรัสรู้ที่เป็นปรมัตถ์ด้วย)

สัมปรายิกัตถะนี้ เป็นขั้นที่ผ่อนคลายความยึดติดผูกพันในวัตถุ ทำให้ไม่ยอมตีค่าผลประโยชน์ด้านอามิสสูงเกินไป จนจะต้องมุ่งไขว่คว้ายอมสลับ หรือเป็นเหตุให้กระทำการชั่วร้าย หันมาให้คุณค่าแก่คุณธรรม ความดีงาม รู้จักทำการด้วยความใฝ่ธรรม รักความดีงาม รักคุณภาพชีวิตและความเจริญงอกงามของจิตใจ เมื่อลูถึงอัตถะขั้นนี้ ก็จะมีผลย้อนกลับมาให้ชี้ให้ปฏิบัติต่อทิฏฐธัมมิกัตถะ ในทางที่เป็นคุณแก่กฏลแกชีวิตและสังคม เช่น แทนที่จะมุ่งใช้เงินทองบำเรออามิสสุข ก็หันไปใช้ทรัพย์นั้นสงเคราะห์คน และทำกิจกรรมพัฒนาชีวิตสูงขึ้นไป

¹⁰⁸¹ ดู บันทึกพิเศษเกี่ยวกับ ทิฏฐธัมมิกัตถะ และปรมัตถะ ทำยบทว่าด้วยประเภทและระดับของนิพพาน

¹⁰⁸² เช่น พ.จ. ๓๐/๖๗๓/๓๓๓; ๗๕๕/๓๘๙; ๘๑๘/๔๒๗ (ดูประกอบ สุตต.อ.๑/๙๐; นิท.อ.๑/๓๖๘; วิสุทธิ.ฎีกา ๑/๓๕๗)

๓. ประมัตถะ ประโยชน์อย่างยิ่ง หรือประโยชน์ที่เป็นสาระแท้จริงของชีวิต เป็นจุดหมายสูงสุด หรือที่หมายขั้นสุดท้าย ได้แก่ การรู้แจ้งสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้เท่าทันคติธรรมดาของสังขารธรรม ไม่ตกเป็นทาสของโลกและชีวิต มีจิตใจเป็นอิสระ โปร่งโล่ง ผ่องใส เบิกบาน ไม่ถูกบีบคั้นคับข้องจำกัด ด้วยความยึดติดถือมั่นหวนหวาดของตนเอง ปราศจากกิเลสเผาผลาญที่ทำให้เศร้าหมองขุ่นมัว อยู่อย่างไร้ทุกข์ ประจักษ์แจ้งความสุขประณีตภายใน ที่สะอาดบริสุทธิ์สิ้นเชิง อันประกอบพร้อมด้วยความสงบเยือกเย็นสว่างไสวเบิกบาน โดยสมบูรณ์ เรียกว่าวิมุตติ และนิพพาน

พระพุทธเจ้าทรงยอมรับความสำคัญของประโยชน์หรือจุดหมายเหล่านี้ทุกชั้น โดยสัมพันธ์กับระดับความเป็นอยู่ การครองชีพ สภาพแวดล้อม และความพร้อม หรือความแก่กล้าสูงงอมแห่งอินทรีย์ของบุคคลนั้นๆ

อย่างไรก็ดี พึงสังเกตว่า ในพุทธพจน์ที่ยกมาข้างต้นนั้น มีข้อที่ทรงเน้นไว้ ซึ่งควรจะกล่าวสำหรับว่า ตามคติของพระพุทธศาสนา บุคคลทุกคนควรดำเนินชีวิตให้บรรลุจุดหมายอย่างน้อยถึงขั้นที่ ๒ กล่าวคือ เมื่อได้บรรลุวิมุตติสัมมิกัตถะแล้ว ก็คืออยู่ แต่ยังไม่เพียงพอ ไม่เพียงพอแค่นั้น ควรก้าวต่อไปให้ได้อย่างน้อยบางส่วนของสัมปรายิกัตถะด้วย ผู้ได้ประสพจุดหมายหรือประโยชน์ถึงสองขั้นนี้แล้ว ท่านยกย่องให้ว่าเป็น **บัณฑิต** แปลว่า ผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา เป็นผู้มีชีวิตไม่ว่างเปล่าไร้ค่าในโลกนี้

ในด้านวิธีปฏิบัติ หรือดำเนินชีวิต เพื่อเข้าถึงจุดหมายชั้นต่างๆ เหล่านี้ พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงสั่งสอนไว้ครบถ้วนทุกระดับ เช่น บางแห่งตรัสหลักธรรม ๔ ประการ ที่เป็นไปเพื่อ **วิมุตติสัมมิกัตถะ** คือ

๑. ความขยันหมั่นเพียร รู้จักใช้ปัญญาจัดการดำเนินกิจการ เรียกว่า **อุฏฐานสัมปทา**
๒. รู้จักเก็บรักษาทรัพย์สินและผลแห่งการทำงานให้รอดพ้นอันตรายไม่เสื่อมเสีย เรียกว่า **ชาวัทกสัมปทา**
๓. รู้จักแสวงหาหนทางที่ดีที่เกื้อกูลแก่การงาน จิตปัญญา และความก้าวหน้าของชีวิต เรียกว่า **กัลยาณมิตตตา**
๔. รู้จักเลี้ยงชีวิตแต่พอดี ให้มีความสุขได้ โดยไม่สุรุ่ยสุร่ายฟุ่มเฟือย ให้รายได้เหนือรายจ่าย มีส่วนที่ประหยัดเก็บไว้ สามารถออมทรัพย์ไว้ให้เพิ่มพูนขึ้นได้ เรียกว่า **สมชีวิตา**

พร้อมกันนั้น ก็ตรัสหลักธรรม ๔ ประการ ที่เป็นไปเพื่อได้ **สัมปรายิกัตถะ** คือ

๑. มีความเชื่อประกอบด้วยเหตุผล ถูกหลักพระศาสนา ทราบซึ่งในคุณพระรัตนตรัย เชื่อการกระทำมีสิ่งดีงามเป็นหลักยึดเหนี่ยวจิตใจ เรียกว่า **ศรัทธาสัมปทา**
๒. ถึงพร้อมด้วยศีล มีความประพฤติดีงาม เลี้ยงชีพโดยทางสุจริต มีระเบียบวินัยสมควรแก่ภาวะแห่งการดำเนินชีวิตของตน เรียกว่า **ศีลสัมปทา**
๓. ประกอบด้วยความเสียสละ รู้จักเผื่อแผ่แบ่งปัน มีน้ำใจ พร้อมทั้งจะช่วยเหลือคนที่ควรได้รับการช่วยเหลือ เรียกว่า **จาคสัมปทา**
๔. ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา รู้จักคิดรู้จักพิจารณา ใช้วิจารณ์ญาณ รู้เท่าทันโลกและชีวิต สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระได้ตามโอกาส เรียกว่า **ปัญญาสัมปทา**¹⁰⁸³

ส่วนประมัตถะนั้น เนื่องจากเป็นจุดหมายสูงสุด และยากที่สุด ทั้งโดยการที่จะเข้าใจ และการที่จะปฏิบัติ อีกทั้งเป็นส่วนที่เป็นความแตกต่าง หรือข้อพิเศษของพุทธศาสนา ที่แปลกออกไปจากลัทธิคำสอนเท่าที่มีอยู่ก่อน จึงเป็นธรรมดาอยู่เองที่พระพุทธเจ้าจะทรงสอนเน้นหนัก ดังปรากฏคำสอนเพื่อประโยชน์ข้อนี้กระจายอยู่ทั่วไปในพระไตรปิฎก และนำมากล่าวไว้บ้างเป็นคราวๆ พอเป็นเค้าโครงในหนังสือนี้

¹⁰⁸³ อัง.อุฎฐก.๒๓/๑๔๔/๒๘๙, ๒๙๒

สำหรับประโยชน์ ๒ ชั้นต้น เขาก็มีสอนกันเรื่อยมา เป็นของที่พอจะแพร่หลายอยู่ เฉพาะอย่างยิ่ง ประโยชน์ชั้นที่ ๑ เขาย่อมสอนกันอยู่เป็นธรรมดา แม้ในหมู่บ้านทั้งหลาย โดยสอดคล้องกับถิ่นฐานและกาลสมัย คำสอนใดได้ผลดี และไม่ชักให้เคลื่อนเขวออกจากมัชฌิมาปฏิปทา ชาวพุทธก็ย่อมรับเอามาปฏิบัติได้ทันที ไม่มีข้อใดจะขัดข้อง และชาวพุทธชาวบ้านเอง ก็ย่อมสามารถที่จะเสริมแต่งปรับปรุงเพิ่มขยายข้อปฏิบัติระดับนี้ให้ได้ผลดีเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมยิ่งขึ้นเรื่อยๆ ไป

อนึ่ง ในพระสูตรที่ได้ยกมาอ้างไว้ข้างต้นนี้ พระพุทธเจ้าทรงเน้นหลักธรรมที่จะให้บรรลุประโยชน์ทั้งหลายต่างออกไปอีกแนวหนึ่ง คือ ทรงย้ำอัปมาทธรรม อันได้แก่ความไม่ประมาท ไม่เพิกเฉย ไม่เฉื่อยชา ไม่ละเลย แต่ให้เอาใจใส่ กระตือรือร้น ขวนขวาย รู้จักเตรียมพร้อม ระวังระไว เร่งทำสิ่งที่ควรทำ เร่งแก้ไขปรับปรุงสิ่งที่ควรแก้ไขปรับปรุง เร่งประกอบกิจการที่ดีงาม โดยถือว่า อัปมาทธรรมนั้นเป็นคุณธรรมพื้นฐาน หรือเป็นหลักใหญ่ที่จะให้บรรลุประโยชน์ ทั้งที่เป็นทิฏฐุธรรมมีกัตถะและสัมปรายิกัตถะ

ทั้งนี้ มีเงื่อนไขเสริมไว้ด้วยว่า ความไม่ประมาทนี้ พึงต้องตั้งอยู่บนรากฐาน คือการเสวนาคบหาคนดี ความมีกัลยาณมิตร การเอาใจใส่สนใจคนดี รู้จักไปพบไปหาคบหาเลือกหาคนดีมาไว้ใช้งานและร่วมในกิจการ เป็นต้น อนึ่ง ทรงไขความความไม่ประมาท ว่าหมายถึงความไม่ประมาทในกุศลธรรม คือในการประกอบกิจการที่ดีงามทั้งหลาย ดังที่ในตอนท้าย ทรงไขความกุศลธรรมนั้นออกไปอีก ด้วยไวพจน์ว่าบุญกิริยาทั้งหลาย

คำว่า “บุญกิริยาทั้งหลาย” นี้ เป็นเงื่อนไขหรือข้อต่อที่พึงสนใจ เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับจุดหมายหรือประโยชน์ที่เป็นขั้นรองลงมาด้วย ในโอกาสใด ก็ย่อมแสดงว่า ในโอกาสนั้น ทรงผ่อนการเน้นในจุดหมายชั้นสูงสุด คือปรมาตตะลงมา เมื่อผ่อนในด้านจุดหมายแล้ว ในด้านวิธีการก็ย่อมจะผ่อนลงมาด้วยเช่นกัน

การที่ผ่อนเช่นนี้ มิใช่เฉพาะในกรณีตรัสหลักธรรมสำหรับเป็นข้อปฏิบัติจำเพาะกรณีๆ เท่านั้น แม้แต่คำสอนในรูปที่เป็นระบบวิธีกว้างๆ สำหรับใช้เป็นหลักกลาง ก็ทรงผ่อนจัดวางหรือประยุกต์ใหม่ให้เหมาะสมเช่นกัน

ดังปรากฏว่า ในการสอนที่เกี่ยวกับจุดหมาย ๓ ชั้นนี้ แทนที่ระบบปฏิบัติของมรรคจะถูกจัดขั้นตอนออกมาในรูปของไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา อย่างที่คุ้นกันอยู่ในทำนองการสอนทั่วไป ที่มุ่งหมายปรมาตตะเป็นจุดเด่น ระบบวิธีของมรรคนั้น กลับถูกจัดรูปขั้นตอนใหม่เป็นหลักทั่วไป ที่เรียกว่าบุญกิริยา หรือบุญกิริยาวัตถุ ซึ่งมีจำนวน ๓ ข้อ หรือ ๓ ชั้น เช่นเดียวกับไตรสิกขา แต่มีรายชื่อหัวข้ออื่นๆ ต่างออกไป

บุญกิริยา หรือ **บุญกิริยาวัตถุ ๓** ประการนั้น คือ¹⁰⁸⁴

๑. **ทาน** การให้ การสละ การเผื่อแผ่แบ่งปัน เป็นการให้เพื่ออนุเคราะห์ เช่น ช่วยเหลือผู้ยากไร้ตกทุกข์ขาดแคลนบ้าง ให้เพื่อสงเคราะห์ เพื่อยึดเหนี่ยวจิตใจ สมานไมตรี แสดงน้ำใจ สร้างสามัคคีบ้าง ให้เพื่อบูชาคุณความดี เพื่อยกย่องส่งเสริมสนับสนุนคนดีบ้าง เป็นการให้ในด้านทรัพย์สินสิ่งของ ปัจจัยเครื่องใช้ยังชีพ วัสดุอุปกรณ์ต่างๆ ก็มี ให้ความรู้ศิลปวิทยาการ ให้คำแนะนำสั่งสอน บอกแนวทางดำเนินชีวิต หรือให้ธรรม ก็มี ให้มีส่วนร่วมในการบำเพ็ญกิจที่ดีงาม ก็มี ตลอดจนให้อภัยที่เรียกว่าอภัยทาน

๒. **ศีล** ความประพฤติดีงาม และการหาเลี้ยงชีพในทางสุจริต ความมีระเบียบวินัย และมีกิริยามารยาทงดงาม เฉพาะอย่างยิ่ง เน้นศีลในระดับการไม่เบียดเบียน หรือการอยู่ร่วมกันด้วยดีโดยสงบสุขในสังคม

¹⁰⁸⁴ ดูหลักและคำอธิบายประกอบใน ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๓๐; อัง.อญฺจก.๒๓/๑๒๖/๒๔๕; พุ.อิติ.๒๕/๒๐๐/๒๔๑; ๒๓๘/๒๓๐; ที.อ.๓/๒๔๖; อิติ.อ.๑๐๓, ๒๖๖.

ศีลที่เน้นในระดับนี้ ก็คือ ศีล ๕ ได้แก่ การไม่ประทุษร้ายต่อชีวิตและร่างกาย การไม่ละเมิดกรรมสิทธิ์กัน การไม่ละเมิดต่อของรัก ไม่ประทุษร้ายจิตใจลบหลู่เกียรติทำลายตระกูลวงศ์ของกันและกัน การไม่หวักรานลิตรอนผลประโยชน์กันด้วยวิธีประทุษร้ายทางวาจา และการไม่ซ้ำเติมตนเองด้วยสิ่งเสียดัดซึ่งทำให้เสื่อมทราม เสียดัดสัมพัทธ์กัน ที่เป็นเครื่องเหนี่ยวรั้งป้องกันจากความผิดพลาดเสียหายและคุ้มตัวไว้ในคุณความดี

นอกจากนี้ อาจฝึกตนเพิ่มขึ้นในด้านการดเว้นสิ่งหยาบช้าเพื่อขบรูปร่างบารุงบำเรอปรนเปรอความสุขต่างๆ และหัดให้เป็นอยู่อย่างๆ มีชีวิตเป็นอิสระจากวัตถุมากขึ้น ด้วยการรักษาอุโบสถ ถือศีล ๘ ตลอดจนศีล ๑๐ ตามโอกาส หรืออาจปฏิบัติในทางบวก เช่น ขวนขวายช่วยเหลือรับใช้ร่วมมือและบริการต่างๆ (ไว้วางกรรม)

๓. ภาวนา การฝึกปรือจิตและปัญญา คือพัฒนาฝึกอบรมจิตใจให้เจริญขึ้นด้วยคุณธรรมต่างๆ ให้เข้มแข็งมั่นคงหนักแน่น และให้มีปัญญารู้เท่าทันสังขาร พุทอย่างสมัยใหม่ว่า รู้เท่าทันโลกและชีวิต หรือมีโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ที่ถูกต้อง

ภาวนาในที่นี้ ก็คือสมาธิ และปัญญา ในไตรสิกขา พุทได้เห็นว่า สมาธิภาวนาหรือจิตตภาวนา และปัญญาภาวนานั้นเอง แต่ไม่ย้ำเน้นแต่อย่างเดียวให้เด่นนัก จึงผ่อนเอามารวมจัดเข้าเป็นหัวข้อเดียวกัน มีความหมายคลุมตั้งแต่สัมมามายามะ ที่ให้เพียรละกิเลส เพียรอบรมปลูกฝังกุศลธรรมในหมวดสมาธิ จนมาถึงการมีสัมมาทิฐิ และความดำริชอบ ในหมวดปัญญา โดยเน้นเมตตาภาวนา อันเป็นที่มาของความสุขทั้งในตนเองและในสังคม

วิธีการและข้อปฏิบัติที่ท่านแนะนำ สำหรับการพัฒนาจิตและปัญญาในระดับเหมารวมอย่างนี้ ก็คือ การแสวงปัญญาและชำระจิตใจ ด้วยการสวดธรรม (รวมทั้งอ่าน) ที่เรียกว่าธรรมสวดนะ การแสดงธรรม สนทนาธรรม การแก้ไขปลูกฝังความเชื่อ ความเห็น ความเข้าใจให้ถูกต้อง การเจริญเมตตา และการควบคุมขัดเกลาภิเลสโดยทั่วไป

เป็นอันเห็นได้ชัดว่า พระพุทธเจ้า เมื่อทรงผ่อนกระจายจุดหมายของชีวิต หรือจุดหมายของการปฏิบัติธรรมออกเป็นระดับต่างๆ จนถึงขั้นต้นๆ แล้ว ก็ได้ทรงผ่อนจัดระบบวิธีดำเนินชีวิตหรือวิธีประพฤติปฏิบัติธรรมให้สอดคล้องกันด้วย

ในระบบที่ผ่อนลงมานี้ เน้นข้อปฏิบัติเบื้องต้นที่เกี่ยวกับการแสดงออกทางกายวาจา การปฏิบัติต่อกันระหว่างมนุษย์ หรือความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งเป็นการกระทำที่ปรากฏรูปร่าง มองเห็นได้ชัด ปฏิบัติได้ง่ายกว่า แยกกระจายเป็น ๒ ข้อ คือ ทาน และศีล มุ่งให้ขัดเกลาทำชีวิตจิตใจภายในให้ประณีตเจริญองงามขึ้น โดยใช้การกระทำภายนอกที่หยาบกว่าเป็นเครื่องมือ เรียกตามสำนวนทางธรรมว่า เพื่อกำจัดกิเลสหยาบ

ส่วนการปฏิบัติขั้นสมาธิ และปัญญา หรืออริจิตต์ และอริปัญญา ซึ่งเน้นหนักด้านภายในโดยตรง เป็นเรื่องยากละเอียดลึกซึ้ง ระบบบุญกิริยานี้ไม่แยกเน้น แต่เอามาจัดรวมเสีย และพยายามชี้แนะเนื้อหาที่เบาลงในทางปฏิบัติ

ในสมัยต่อๆ มา มักเป็นที่รู้กันว่า ระบบของมรรคในรูปบุญกิริยา ๓ นี้ ท่านจัดไว้ให้เหมาะสำหรับสอนคฤหัสถ์ คือชาวบ้าน ส่วนระบบที่ออกรูปเป็นไตรสิกขาที่จะกล่าวข้างหน้า เป็นแบบแผนใหญ่ยืนพื้น เป็นหลักกลางสำหรับการปฏิบัติธรรมเต็มตามกระบวนการ พระภิกษุสงฆ์ซึ่งเป็นตัวอย่างของการปฏิบัติธรรมแบบเต็มแบบนั้น จึงควรเป็นผู้นำในการปฏิบัติตามระบบไตรสิกขา

อนึ่ง นอกจากจัดแบ่งโดยระดับเป็นแนวตั้งอย่างนี้แล้ว ท่านยังจำแนกอัดตะไว้เป็นแนวนอนด้วย ตามลำดับความรับผิดชอบ หรือความเกี่ยวข้องสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ โดยแบ่งเป็น ๓ เหมือนกัน ดังบาลีต่อไปนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนห้วงน้ำใส กระจ่าง ไม่ขุ่นมัว คนตาดียืนอยู่บนฝั่ง พึงเห็นได้ แม้ซึ่งหอยโข่ง หอยกาบ แม้ซึ่งก้อนหิน ก้อนกรวด แม้ซึ่งฝูงปลา ที่กำลังแหวกว่ายอยู่ข้างกำลังหยุดอยู่ข้าง ในห้วงน้ำนั้น นั้นเพราะเหตุไร? ก็เพราะน้ำไม่ขุ่น แม้นิด,

“ภิกษุก็ฉันนั้น ด้วยจิตที่ไม่ขุ่นมัว ก็จักรู้ได้ซึ่งประโยชน์ตน (อัตตัตตะ) จักรู้ได้ซึ่งประโยชน์ผู้อื่น (ปรัตตะ) จักรู้ได้ซึ่งประโยชน์ทั้งสองฝ่าย (อุภยัตตะ) จักประจักษ์แจ้งได้ ซึ่งคุณวิเศษยิ่งกว่ามนุษย์สามัญ คือญาณทัสสนะ ที่สามารถทำให้เป็นอริยชน, ข้อนี้ย่อมเป็นฐานะเป็นไปได้, นั้นเพราะเหตุไร? ก็เพราะจิตไม่ขุ่นมัว”¹⁰⁸⁵

“คนใคร่อยากแล้ว ถูกราคะ (=โลภะ) ครอบงำ ถูกราคะครอบงำแล้ว...คนแค่นเคืองแล้ว ถูกลโทสะครอบงำ ถูกลโทสะครอบงำแล้ว...คนหลงแล้ว ถูกลโมหะครอบงำ ถูกลโมหะครอบงำแล้ว ย่อมคิดการเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง เพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง ย่อมแสวงทุกข์ทางใจ มีโทมนัสบ้าง, เมื่อละราคะ...ละโทสะ...ละโมหะได้แล้ว ย่อมไม่คิดการเพื่อเบียดเบียนตนเอง เพื่อเบียดเบียนผู้อื่น เพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย;

“คนใคร่อยากแล้ว....แค่นเคืองแล้ว...หลงแล้ว...ย่อมประพฤติทุจริตด้วยกาย ประพฤติทุจริตด้วยวาจา ประพฤติทุจริตด้วยใจ, เมื่อละราคะ...ละโทสะ...ละโมหะได้แล้ว ย่อมไม่ประพฤติทุจริตด้วยกาย ไม่ประพฤติทุจริตด้วยวาจา ไม่ประพฤติทุจริตด้วยใจ

“คนใคร่อยากแล้ว....แค่นเคืองแล้ว...หลงแล้ว...ย่อมไม่รู้ชัดตามเป็นจริง ซึ่งประโยชน์ตน (อัตตัตตะ)...ซึ่งประโยชน์ผู้อื่น (ปรัตตะ)...ซึ่งประโยชน์ทั้งสองฝ่าย (อุภยัตตะ), เมื่อละราคะ...ละโทสะ...ละโมหะได้แล้ว ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง ซึ่งประโยชน์ตน...ซึ่งประโยชน์ผู้อื่น...ซึ่งประโยชน์ทั้งสองฝ่าย;

“ราคะ (=โลภะ)...โทสะ...โมหะ ทำให้มีตบอด ทำให้ไร้จักขุ ทำให้โง่เขลา ทำให้ปัญญาดับ ส่งเสริมความคับแคบ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน, เราเห็นโทษในราคะ (=โลภะ)...ในโทสะ...ในโมหะ ดังนี้ จึงบัญญัติการละราคะ...การละโทสะ...การละโมหะ...

“อริยอัษฎางคิกมรรคนี้แล กล่าวคือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ เป็นมรรคา เป็นปฏิปทาเพื่อละราคะ โทสะ โมหะนั้น”¹⁰⁸⁶

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมองเห็นประโยชน์ตน (อัตตัตตะ) ก็ควรแท้ที่จะทำให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท, หรือเมื่อมองเห็นประโยชน์ผู้อื่น (ปรัตตะ) ก็ควรแท้ที่จะทำให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท, หรือเมื่อมองเห็นประโยชน์ทั้งสองฝ่าย (อุภยัตตะ) ก็ควรแท้ที่จะทำให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท”¹⁰⁸⁷

¹⁰⁸⁵ อจ.เอก.๒๐/๔๗/๑๐

¹⁰⁸⁶ อจ.ติก.๒๐/๕๑๑/๒๗๘; อิกสูตรหนึ่ง ความคล้ายกัน แต่สั้นกว่า ที่ อจ.ติก.๒๐/๔๙๔/๒๐๐; ส่วนใน ส.ม.๑๙/๖๑๔/๑๗๑; อจ.ปญจก.๒๒/๕๑/๗๓; ๑๙๓/๒๖๑ แสดงนิวรรณ์ ๕ ว่าเป็นตัวสาเหตุให้มองไม่เห็นประโยชน์ทั้งสามนี้.

¹⁰⁸⁷ ส.นิ.๑๖/๖๗/๓๕

อรรถ ๓ ในเนวณอน มีความหมายที่พึงทราบ ดังนี้¹⁰⁸⁸

๑. **อตตัตถะ** ประโยชน์ตน คือ การบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตของตน ได้แก่ประโยชน์ (อรรถ) ๓ อย่างในหมวดก่อนนั่นเอง เท่าที่เกี่ยวข้องกับตนเอง ซึ่งเป็นผลเกิดขึ้นแก่ตนโดยเฉพาะ เน้นการพึ่งตนได้ในทุกระดับ เพื่อความไม่จำเป็นต้องเป็นภาระแก่ผู้อื่น หรือถ่วงหมู่คณะ และเพื่อความเป็นผู้พร้อมที่จะช่วยเหลือผู้อื่น บำเพ็ญกิจต่างๆ อย่างได้ผลดี

คุณธรรมที่เป็นแกนนำเพื่อการบรรลุประโยชน์ตนนี้ คือ **ปัญญา** ส่วนหลักธรรมทั่วไป ที่สอนไว้เพื่อความมุ่งหมายนี้ มีหลายอย่าง เช่น นาถกรณธรรม (ธรรมสร้างที่พึ่ง หรือธรรมที่ทำตนให้เป็นที่พึ่งได้) ๑๐ ประการ เป็นต้น พูดอย่างกว้างๆ ว่า บำเพ็ญไตรสิกขาในแง่ที่เป็นความรับผิดชอบต่อตนเองให้บริบูรณ์

๒. **ปรัตถะ** ประโยชน์ผู้อื่น หรือประโยชน์ท่าน คือ การช่วยเหลือเกื้อกูลสนับสนุนผู้อื่นให้บรรลุประโยชน์ หรือเข้าถึงจุดหมายแห่งชีวิตของเขาในระดับต่างๆ ประคับประคองให้เขาสามารถพึ่งตนเองได้ หมายถึงอรรถ ๓ อย่างในหมวดก่อนนั่นเอง เท่าที่เกี่ยวข้องกับคนอื่น เป็นผลเกิดขึ้นแก่คนอื่น นอกจากตัวเรา

คุณธรรมที่เป็นแกนนำที่จะให้บรรลุผลข้อนี้ คือ **กรุณา** หลักธรรมทั่วไปที่ใช้สอนมี สังคหัตถุ ๔ ประการ การทำหน้าที่และบำเพ็ญคุณธรรมต่างๆ ของกัลยาณมิตร เป็นต้น

๓. **อุภยัตถะ** ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย หรือประโยชน์ร่วมกัน ได้แก่ประโยชน์ ๓ อย่างในหมวดก่อนนั้น ที่เป็นผลเกิดขึ้นทั้งแก่ตนเองและคนอื่นฯ หรือแก่สังคม แก่ชุมชนอันเป็นส่วนรวม เช่น ประโยชน์ที่เกิดจากของกลางและกิจส่วนรวม เป็นต้น โดยเฉพาะสภาพแวดล้อม และความเป็นอยู่อันเอื้ออำนวยแก่การปฏิบัติเพื่อบรรลุอตตัตถะ และการบำเพ็ญปรัตถะ ของทุกๆ คน

คุณธรรมที่เป็นแกนนำที่จะให้บรรลุจุดหมายนี้ คือ วินัย และสามัคคี หลักธรรมทั่วไปที่อาจใช้สอนได้ มีสาราณียธรรม ๖ และอธิธานิยธรรม ๗ ประการ เป็นต้น ตลอดจนพฤติกรรมที่เกื้อกูล ที่พึงประสงค์ ที่สังคมพึงต้องการโดยทั่วไป

โดยนัยนี้ **อรรถ ๓** ทั้งสองหมวด จึงจัดเป็นชุดเดียวกันได้ ดังนี้

๑. **อตตัตถะ** ประโยชน์ตน จำแนกได้เป็น ๓ ระดับ คือ

- ๑) **ทิฏฐุชัมมิกัตถะ** ประโยชน์บัดนี้ หรือจุดหมายขั้นต้น ชันตาเห็น
- ๒) **สัมปรายิกัตถะ** ประโยชน์เบื้องหน้า หรือจุดหมายที่สูง ล้ำเลยขึ้นไปหรือต่อไป
- ๓) **ปรมัตถะ** ประโยชน์อย่างยิ่ง หรือจุดหมายสูงสุด

๒. **ปรัตถะ** ประโยชน์ผู้อื่น จำแนกได้เป็น ๓ ระดับ คือ

- ๑) **ทิฏฐุชัมมิกัตถะ** ประโยชน์บัดนี้ หรือจุดหมายขั้นต้น ชันตาเห็น
- ๒) **สัมปรายิกัตถะ** ประโยชน์เบื้องหน้า หรือจุดหมายที่สูง ล้ำเลยขึ้นไปหรือต่อไป
- ๓) **ปรมัตถะ** ประโยชน์อย่างยิ่ง หรือจุดหมายสูงสุด

๓. **อุภยัตถะ** ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย หรือจุดหมายร่วมกัน ได้แก่ประโยชน์หรือจุดหมายทุกอย่างที่เกื้อกูลแก่การบำเพ็ญ และการบรรลุอตตัตถะ และปรัตถะของทุกคน ในระดับทั้ง ๓ ที่กล่าวแล้ว

¹⁰⁸⁸ ที่มาเดียวกับอรรถ ๓ หมวดแรกทั้งหมด และตามพุทธพจน์ที่ยกมาอ้าง และพึงดูเรื่องพุทธคุณ ๒ ในวิสุทธิฎีกา ๑/๒๔๖/๓๓๘; ๒๕๘/๓๘๑; วินยฎีกา ๑/๓๖๕ ด้วย เพื่อทราบความสัมพันธ์ระหว่างอตตัตถะกับปัญญา และปรัตถะกับกรุณา.

เรื่อง “มรรค ในฐานะมรรคาสู่จุดหมายชั้นต่างๆ ของชีวิต” นี้ ฟังถือว่าเป็นคำอธิบายเพิ่มเติมอีกตอนหนึ่ง ของหัวข้อว่า “มรรค ในฐานะพรหมจรรย์ หรือ พรหมจริยธรรม” นั่นเอง

เมื่อพูดกันมาถึงเพียงนี้แล้ว ก็ควรสรุปความหมายของพรหมจรรย์ หรือพุทธจริยธรรม นั้นอีกครั้งหนึ่ง ว่า จริยะ หรือ จริยธรรม (อันประเสริฐ) คือ ระบบความประพฤติปฏิบัติ ที่มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความจริงของธรรมชาติเป็นพื้นฐาน ซึ่งเป็นไปเพื่อบรรลุประโยชน์ที่พึงมุ่งหมายของชีวิต และอำนวยให้เกิดสภาพชีวิตสภาพสังคม ที่เกื้อกูลแก่การบรรลุจุดหมายเช่นนั้น

พูดสั้นลงมาว่า พรหมจรรย์ หรือพรหมจริยธรรม คือ แนวทางดำเนินชีวิตอิงสังขาร เพื่อบรรลุประโยชน์ที่พึงมุ่งหมายของชีวิต และสร้างสรรค์สภาพชีวิตสภาพสังคม ที่เกื้อกูลแก่การบรรลุจุดหมายเช่นนั้น

มรรค ในฐานะไตรสิกขา หรือระบบการศึกษาสำหรับสร้างอารยชน

“ภิกษุทั้งหลาย สิกขา ๓ นี้, ๓ เป็นไฉน? คือ อธิศีลสิกขา ๑ อธิจิตตสิกขา ๑ อธิปัญญาสิกขา ๑.

“ภิกษุทั้งหลาย ก็อธิศีลสิกขา เป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มียศ สำนวณด้วย ปาติโมกขสังวร สมบูรณ์ด้วยอาจารย์และโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เพียงเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย; ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า อธิศีลสิกขา

“ภิกษุทั้งหลาย ก็อธิจิตตสิกขา เป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม สงัดจาก กุศลธรรม เข้าถึงปฐมฌาน อันมีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวก อยู่; เข้าถึงทุติยฌาน อันมีความผ่องใสแห่งจิตภายใน มีภาวะใจเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ เพราะวิตกวิจารณ์ระงับไป มีปีติและสุขเกิดแต่สมาธิ อยู่; เพราะปีติจางไป เธอมีอุเบกขาอยู่ มีสติสัมปชัญญะ และเสวยสุขด้วยนามกาย เข้าถึงตติยฌาน ที่พระอริยะทั้งหลายกล่าวว่า ‘เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข’; เพราะละสุขละทุกข์ และเพราะโสมนัสโทมนัสดับหายไปจน เข้าถึงจตุตถฌาน อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อยู่; ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า อธิจิตตสิกขา

“ภิกษุทั้งหลาย ก็อภิปญญาสิกขา เป็นไฉน? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์; ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า อภิปญญาสิกขา

“ภิกษุทั้งหลาย สิกขา ๓ นี้แล”¹⁰⁸⁹

“ท่านวิสาขะผู้มีอายุ กงขรรณ ๓ หมวด สงเคราะห์ด้วยอริยอัฏฐังคิกมรรคหามีได้, อริยอัฏฐังคิกมรรคต่างหาก สงเคราะห์ด้วยกงขรรณ ๓, สัมมาวาจาก็ดี สัมมากัมมันตาก็ดี สัมมาอาชีวะก็ดี ขรรณเหล่านี้สงเคราะห์เข้าด้วยศีลชั้นนี้, สัมมาวายามาก็ดี สัมมาสติก็ดี สัมมาสมาธิก็ดี ขรรณเหล่านี้สงเคราะห์เข้าด้วยสมาธิชั้นนี้, สัมมาทิฏฐิก็ดี สัมมาสังกัปปะก็ดี ขรรณเหล่านี้สงเคราะห์เข้าด้วยปัญญาชั้นนี้”¹⁰⁹⁰

¹⁰⁸⁹ อ.จ.ติ.ก.๒๐/๕๒๙/๓๐๓

¹⁰⁹⁰ ม.ม.๑๒/๕๐๘/๕๔๙.

อริยมรรค กับ ไตรสิกขา

จากมรรคมี่องค์ ๘ สู่สิกขา ๓

ไตรสิกขานั้น ถือกันว่าเป็นระบบการปฏิบัติธรรมที่ครบถ้วนสมบูรณ์ มีขอบเขตครอบคลุมมรรคทั้งหมด และเป็นการนำเอาเนื้อหาของมรรคไปใช้อย่างหมดสิ้นบริบูรณ์ จึงเป็นหมวดธรรมมาตรฐาน สำหรับแสดงหลักการปฏิบัติธรรม และมักใช้เป็นแม่บทในการบรรยายวิธีปฏิบัติธรรม

ในที่นี้ขอกล่าวสรุปว่า มรรคเป็นระบบการปฏิบัติธรรมทั้งหมดในแง่เนื้อหา ฉะนั้น ไตรสิกขาที่เป็นระบบการปฏิบัติธรรมทั้งหมดในแง่การใช้งาน ฉะนั้น และไตรสิกขานี้แหละ ที่มารับช่วง *หลักปฏิบัติ* จากมรรคไปกระจายออกสู่ *วิธีปฏิบัติ* ในส่วนรายละเอียดอย่างกว้างขวางต่อไป

ความที่ว้ามานี้ มีความหมายและเหตุผลอย่างไร จะได้พิจารณากันต่อไป

มรรค มีชื่อเต็มว่า **อริยอัฏฐังคิกมัคค์** (อริย + อัฏฐังคิก + มัคค์) เรียกเป็นไทยว่า อริยอัฏฐังคิกมรรค บ้าง อริยอัษฎังคิกมรรค บ้าง อารยอัษฎังคิกมรรค บ้าง แปลว่า ทางมีองค์แปดประการอันประเสริฐ ทางมีองค์ ๘ ของพระอริยะ ทางมีองค์ ๘ ที่ทำคนให้เป็นอริยะ ทางมีองค์ ๘ ที่พระอริยะคือพระพุทธเจ้าทรงค้นพบ หรือ มรรคอันประเสริฐ มีองค์ประกอบ ๘ อย่าง

องค์ หรือองค์ประกอบ ๘ อย่าง ของมรรคนั้น มีดังนี้

๑. สัมมาทิฏฐิ	เห็นชอบ	(Right View หรือ Right Understanding)
๒. สัมมาสังกัปปะ	ดำริชอบ	(Right Thought)
๓. สัมมาวาจา	วาจาชอบ	(Right Speech)
๔. สัมมากัมมันตะ	กระทำชอบ	(Right Action)
๕. สัมมาอาชีวะ	เลี้ยงชีพชอบ	(Right Livelihood)
๖. สัมมาวายามะ	พยายามชอบ	(Right Effort)
๗. สัมมาสติ	ระลึกรู้ชอบ	(Right Mindfulness)
๘. สัมมาสมาธิ	จิตมั่นชอบ	(Right Concentration)

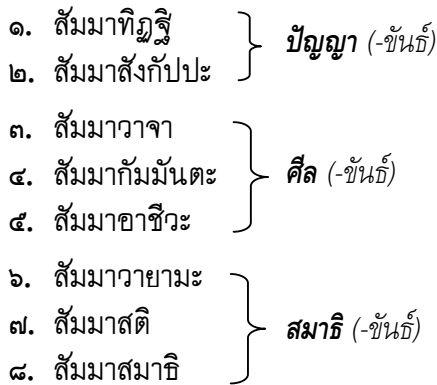
มรรคมี่องค์ ๘ นี้ บางครั้งเรียกกันสั้นๆ ว่า มรรค ๘ ชวนให้บางท่านเข้าใจผิดว่า เป็นทาง ๘ สาย แล้วเลยตีความหมายว่าเป็นทางหลายเส้นทางต่างหากกัน หรือทอดต่อกัน เดินจบสิ้นทางหนึ่งแล้ว จึงเดินต่ออีกทางหนึ่งเรื่อยไปจนครบทั้งหมด กลายเป็นว่า หัวข้อทั้ง ๘ ของมรรคเป็นหลักการที่ต้องยกขึ้นมาปฏิบัติให้เสร็จสิ้นไปทีละข้อตามลำดับ แต่ความจริงมิใช่เช่นนั้น

คำว่า “มรรคมี่องค์ ๘” มีความหมายชัดเจนอยู่แล้วว่า หมายถึงทางสายเดียว มีส่วนประกอบ ๘ อย่าง เปรียบเหมือนทางหลวงที่สมบูรณ์ ต้องมีอะไรหลายอย่างประกอบกันเข้าจึงสำเร็จเป็นถนนได้ เช่น มีดิน กรวด ทราย หิน ลูกกรัง ยาง หรือคอนกรีต เป็นชั้นลำดับขึ้นมา จนถึงผิวทาง รวมเป็นตัวถนนหรือพื้นถนน มีขอบคัน เส้นแนว ความเอียงเทของที่ลาดชันโค้งเลี้ยว มีสัญญาณ เครื่องหมาย ป้ายบอกทิศทาง ระยะทาง และสถานที่ เป็นต้น ตลอดจนแผนที่ทางและคอมพิวเตอร์ในยามค่ำคืน

ถนนประกอบด้วยส่วนประกอบเหล่านี้ทั้งหมด และผู้ขับรถเดินทาง ย่อมอาศัยส่วนประกอบเหล่านี้ทุกอย่างไปพร้อมๆ กัน ฉะนั้น มรรคก็ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการรวมกัน และผู้ปฏิบัติธรรม ก็ต้องใช้องค์ทั้ง ๘ ของมรรคเนื่องไปด้วยกันโดยตลอด ฉะนั้น

อนึ่ง เพื่อให้มองเห็นเป็นหมวดหมู่ อันจะช่วยเสริมความเข้าใจให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ท่านจัดองค์ประกอบทั้ง ๘ ของมรรคเข้าเป็นประเภทๆ เรียกว่า **ชั้น** หรือ **ธรรมชั้น** แปลว่าหมวดธรรม หรือกองธรรม มี ๓ ชั้น หรือ ๓ ธรรมชั้น กล่าวคือ **ศีลชั้น** **สมาธิชั้น** และ **ปัญญาชั้น**¹⁰⁹¹ เรียกง่ายๆ ว่า **ศีล สมาธิ ปัญญา**

ทั้งนี้ โดยจัด สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ และสัมมาอาชีวะ เข้าเป็นหมวด**ศีล** เหมือนดั่งจัดกองดินที่ก่อแน่นขึ้นพร้อมทั้งหินกรวดทรายวัสดุผิวจราจรที่เป็นตัวถนนหรือพื้นถนนเข้าเป็นพวกหนึ่ง จัดสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เข้าเป็นหมวด**สมาธิ** เหมือนดั่งจัดขอบกั้น คันถนน เส้นแนวโค้งเลี้ยว เป็นต้น ที่เป็นเครื่องกำกับแนวถนน เป็นพวกหนึ่ง จัดสัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะ เข้าเป็นหมวด**ปัญญา** เหมือนดั่งจัดสัญญาณ เครื่องหมาย บ้าย โคมไฟ เป็นต้น เป็นอีกพวกหนึ่ง เขียนให้ดูง่าย ดังนี้

นี่เป็นการจัดหมวดหมู่ตามสภาวะที่เป็นธรรมประเภทเดียวกัน เรียกชื่อเต็มว่า **ธรรมชั้น ๓** (ในจำนวนทั้งหมด ๕) เป็น **ศีลชั้น** **สมาธิชั้น** และ **ปัญญาชั้น**

ส่วนในทางปฏิบัติ คือการใช้งาน ก็จัดตามแนวเดียวกันนี้ แต่เรียกชื่อว่า **สิกขา ๓** หรือ **ไตรสิกขา** มีชื่อแยกต่างไปเล็กน้อยเป็น **อริศีลสิกขา อริจิตตสิกขา อริปัญญาสิกขา**

ทั้ง ๒ ชุดนี้ ก็เรียกกันง่ายๆ ล้วนๆ ว่า **ศีล สมาธิ ปัญญา** เหมือนกัน (ถือควรว่าๆ ว่า อริศีล ก็คือศีล อริจิตต์ ก็คือสมาธิ และอริปัญญา ก็คือปัญญา)¹⁰⁹² อาจเขียนให้ดูง่ายขึ้นดังนี้

¹⁰⁹¹ คูบาลีที่ยกมาอ้างอิงข้างต้น คือ ม.ม.๑๒/๕๐๘/๕๔๙; นอกจากนี้พึงดู อัง.ติก.๒๐/๔๖๕/๑๕๗; ๕๗๖/๓๘๐; อัง.ปญจก.๒๒/๒๒/๑๖; อัง.เอภาทสก.๒๔/๒๑๗/๓๕๓ และการจัดเป็น **ธรรมชั้น ๕** (คือรวมธรรมที่เลยจาก ศีล สมาธิ ปัญญา ขึ้นไปด้วย เป็นอีก ๒ ธรรมชั้น คือ วิมุตติชั้น และวิมุตติญาณทัสสนชั้น) ใน ที.ปา.๑๑/๔๒๐/๓๐๑; อัง.ปญจก.๒๒/๑๐๘/๑๕๒; ๒๕๑/๓๐๐; อัง.อ.๓/๓๖๓; นิท.๑.๑/๑๐๘

¹⁰⁹² พึงกำหนดไว้ในใจด้วยว่า การเรียกสิกขา ๓ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา นี้ เป็นการเรียกอย่างไม่เป็นทางการเท่านั้น ในบาลีไม่มีคำว่า สิกขา สมาธิสิกขา และปัญญาสิกขาเลย ในคัมภีร์บางแห่ง ท่านเรียงทั้ง**ธรรมชั้น ๓** และ **สิกขา ๓** ไว้ต่อกันและใช้คำให้ตรงตามหลักอย่างเคร่งครัด เช่น วิงค.๑.๑๕๘; ปฏิส.๑.๒๓๗

ย้ำอีกครั้งหนึ่งว่า การจัดแบบธรรมชั้น ๓ นั้น มุ่งเพียงให้เห็นองค์ธรรมเป็นหมวดหมู่ตามประเภท แต่การจัดเป็นไตรสิกขา มุ่งให้เห็นลำดับในกระบวนการปฏิบัติ หรือใช้งานจริง

คำว่า **ไตรสิกขา** แปลว่า สิกขา ๓ คำว่า สิกขา แปลว่า การศึกษา การสำเหนียก การฝึก ฝึกหัด ฝึกปรือ ฝึกอบรม¹⁰⁹³ ได้แก่วิธีปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับฝึกอบรมพัฒนากายวาจา จิตใจ และปัญญา ให้เจริญองงามยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ ความหลุดพ้น หรือนิพพาน **สิกขา ๓** มีความหมายคร่าวๆ ดังนี้¹⁰⁹⁴

๑. **อธิศีลสิกขา** การฝึกศึกษาในด้านความประพฤติ ระเบียบวินัย ให้มีสุจริตทางกายวาจาและอาชีวะ (Training in Higher Morality)
๒. **อธิจิตตสิกขา** การฝึกศึกษาทางจิตใจ พัฒนาคุณธรรม สร้างความสุข เสริมคุณภาพจิต และรู้จักใช้ความสามารถในกระบวนการสมาธิ (Training in Higher Mentality หรือ Mental Discipline)
๓. **อธิปัญญาสิกขา** การฝึกศึกษาทางปัญญาอย่างสูง ทำให้เกิดความรู้แจ้งที่สามารถชำระจิตใจให้บริสุทธิ์หลุดพ้นโดยสมบูรณ์ เป็นอิสระไร้ทุกข์สิ้นเชิง (Training in Higher Wisdom)

นี่เป็นความหมายอย่างคร่าวๆ ถ้าจะให้สมบูรณ์ ก็ต้องให้ความหมายเชื่อมโยงถึงความมุ่งหมายด้วย โดยเติมข้อความแสดงลักษณะที่สัมพันธ์กับจุดหมายต่อท้ายสิกขาทุกข้อ ได้ความตามลำดับว่า **ไตรสิกขา** คือ การฝึกปรือความประพฤติ การฝึกปรือจิต และการฝึกปรือปัญญา ชนิดที่ทำให้แก้ปัญหามนุษย์ได้ เป็นไปเพื่อความดับทุกข์ นำไปสู่ความสุข และความเป็นอิสระแท้จริง

เมื่อความหมายแสดงความมุ่งหมายได้ชัดเจนแล้ว ก็จะทำให้มองเห็นสาระของไตรสิกขาแต่ละข้อดังนี้

สาระของอธิศีล คือ การดำรงตนอยู่ด้วยดี มีชีวิตที่เกื้อกูล ท่ามกลางสภาพแวดล้อมที่ตนมีส่วนช่วยสร้างสรรค์รักษา ให้เอื้ออำนวยแก่การมีชีวิตที่ดีงามร่วมกัน เป็นพื้นฐานที่ดีสำหรับการพัฒนาคุณภาพจิตและการเจริญปัญญา

สาระของอธิจิตต คือ การพัฒนาคุณภาพจิต หรือการปรับปรุงจิตให้มีคุณภาพและสมรรถภาพสูง ซึ่งเอื้อแก่การมีชีวิตที่ดีงาม และพร้อมที่จะใช้งานทางปัญญาอย่างได้ผลดีที่สุด

สาระของอธิปัญญา คือ การมองดูรู้จักและเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง หรือรู้เท่าทันธรรมดาของสังขารธรรมทั้งหลาย ที่ทำให้เป็นอยู่และทำการต่างๆ ด้วยปัญญา คือรู้จักวางใจวางท่าทีและปฏิบัติต่อโลกและชีวิตได้อย่างถูกต้องเหมาะสมพอดี ในทางที่เป็นไปเพื่อแผ่ขยายประโยชน์สุข มีจิตใจผ่องใส ไร้ทุกข์ เป็นอิสระเสรี และสดชื่นเบิกบาน

สาระของไตรสิกขา เริ่มด้วย **อธิศีล** อันแสดงตัวออกมา ไม่เฉพาะที่การปฏิบัติของบุคคลเท่านั้น แต่ส่องถึงหรือเรียกร่องภารกิจที่มนุษย์จะต้องจัดทำในระดับชุมชนและสังคมด้วย กล่าวคือ การจัดวางระบบแบบแผน จัดตั้งสถาบันและกิจการต่างๆ จัดแจงกิจกรรมและดำเนินวิธีการต่างๆ โดยมีวินัยเป็นฐานของระบบที่เชื่อมโยงเข้าสู่ศีล เพื่อให้สาระของไตรสิกขาเป็นไปในหมู่มนุษย์ หรือให้มนุษย์ดำรงอยู่ในสาระของไตรสิกขา

¹⁰⁹³ "สิกขา" มีคำคล้ายคือ "ภาวนา" ซึ่งแปลว่า การทำให้เกิดมี ทำให้มีให้เป็น เจริญ เพิ่มพูน บำเพ็ญ ฝึกอบรม และบางทีมี ๓ เหมือนกัน คือ กายภาวนา - เจริญกาย จิตตภาวนา - เจริญจิต ปัญญาภาวนา - เจริญปัญญา (ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๓๑) แต่รรถกถาอธิบายว่า ในที่นั้นหมายเฉพาะกาย จิต และปัญญา ที่พัฒนาแล้วของพระอรหันต์ (ที.อ.๓/๒๕๒); ภาวนา ที่ใช้แสดงภาวะพัฒนาแล้วของพระอรหันต์นั้น ตามปกติจัดเป็น ๔ โดยมี **ศีลภาวนา** เป็นข้อ ๒ และนิยมใช้ในรูปแบบ "ภาวิต" เป็น ภาวิตกาย ภาวิตศีล ภาวิตจิต ภาวิตปัญญา ตามลำดับ

¹⁰⁹⁴ ความหมายตามแบบของไตรสิกขา ดู **บันทึกพิเศษท้ายบท**

โดยนัยนี้ เมื่อพูดถึงศีลในความหมายแบบคลุมๆ โดยให้รวมทั้งวินัยด้วย ศีลก็จึงกินความถึงการ จัดสรรสภาพแวดล้อมทั้งทางวัตถุและทางสังคม ที่ปิดกั้นโอกาสในการทำชั่ว และส่งเสริมโอกาสในการทำความดี เฉพาะอย่างยิ่งการจัดระเบียบชีวิต จัดระบบสังคม และจัดการกิจกรรมกิจการ โดยจัดตั้งชุมชน องค์กร หรือ สถาบัน วางระบบ กำหนดโครงสร้าง ตราหลักเกณฑ์ กฎข้อบังคับ บทบัญญัติต่างๆ เพื่อควบคุมความประพฤติ ของบุคคล จัดกิจการของส่วนรวม ส่งเสริมความอยู่ร่วมกันด้วยดี ซึ่งตั้งที่กล่าวแล้ว มุ่งปิดกั้นช่องทางทำกรรม ชั่ว และเปิดขยายโอกาสสำหรับทำความดี เรียกว่าด้วยคำศัพท์ที่ตรงแท้ทางพระศาสนาว่า **วินัย**

ถ้าพูดอย่างเคร่งครัดแยกกันให้ชัด การจัดตั้งวางระบบ ที่เรียกว่า “วินัย” นี้ เป็นการจัดเตรียมการที่จะ ทำให้คนมีศีล หรือเป็นเครื่องมือฝึกคนให้มีศีล ยังไม่ใช่เป็นตัวศีลแท้ แต่เพราะเหตุที่ว่า เมื่อมองในแง่ของ การศึกษา หรือการฝึกคน วินัยนั้นก็พ่วงมากับศีล เป็นฐานของศีล เมื่อพูดคลุมๆ ก็เลยเรียกรวมๆ ไปในศีลด้วย

วินัยนี้ พึงจัดวางขึ้นให้เหมาะสมกับความมุ่งหมายของชุมชน หรือสังคมระดับนั้นๆ เช่น **วินัย** ที่ พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสำหรับสังฆะ ทั้งภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ มีข้อกำหนดเกี่ยวกับความประพฤติส่วนตัว ของภิกษุและภิกษุณีแต่ละรูป กับทั้งข้อกำหนดเกี่ยวกับการจัดระบบความเป็นอยู่ของชุมชน การปกครอง การ สอบสวนพิจารณาคดี การลงโทษ วิธีแต่งตั้งเจ้าหน้าที่ ระเบียบและวิธีดำเนินการประชุม ตลอดจนกระทั่งระเบียบ ปฏิบัติและมรรยาทต่างๆ ในการต้อนรับแขก ในการไปเป็นอาคันตุกะ และในการใช้สาธารณสมบัติเป็นต้น¹⁰⁹⁵

มองนอกสังฆะออกไป ก็อย่างที่พระพุทธเจ้าทรงแนะนำหลักการกว้างๆ ไว้สำหรับผู้ปกครองบ้านเมืองจะ พึ่งนำไปกำหนดรายละเอียดวิธีปฏิบัติต่อสังคมวงกว้างระดับประเทศชาติ เช่น ทรงสอนหลักที่เรียกว่า **จักรวรรดิ วัตร** ให้พระเจ้าจักรพรรดิจัดการคุ้มครองป้องกันอันชอบธรรมให้เหมาะสมกับประชาชนแต่ละจำพวกแต่ละ ประเภท ให้วางวิธีการป้องกันแก้ไขปราบปรามมิให้มีการอันธพาลหรือความชั่วร้ายเดือดร้อนขึ้นในแผ่นดิน ให้ หาทางจัดแบ่งปันรายได้หรือเฉลี่ยทุนทรัพย์มิให้มีคนขัดสนยากไร้ในแผ่นดิน เป็นต้น¹⁰⁹⁶

วินัยที่จะสร้างเสริมศีล สำหรับสังคมวงกว้างนี้ ถ้าจะพูดตามภาษาปัจจุบัน ก็คือ ระบบการปกครอง ทั้ง บริหาร นิติบัญญัติ และตุลาการ ระบบเศรษฐกิจ ระเบียบแบบแผนทางขนบธรรมเนียมประเพณีวัฒนธรรม ตลอดจนถึงระบบการทางสังคมอย่างอื่น ๆ รวมทั้งส่วนปลีกย่อยที่สำคัญ เช่น วิธีอำนวยความสะดวกหรือไม่อำนวยความสะดวก เกี่ยวกับแหล่งเจริญมั่งคั่ง สถานอบายมุข สิ่งเสพติด การประกอบอาชีพการงานต่างๆ และมาตรการเกี่ยวกับการงาน อาชีพ เป็นต้น

อธิจิตต์ หรือ **สมาธิ** ว่าโดยระดับสูงสุด หรือเต็มรูป ก็ได้แก่สมถวิธิ หรือวิธิบำเพ็ญกรรมฐาน (ฝ่าย สมถะ) แบบต่างๆ ซึ่งมากอาจารย์ มากสำนักปฏิบัติ ได้เพียรจัดเพียรกำหนดกันขึ้น และวิวัฒนาการเรื่อยมาใน ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ดังที่ปรากฏเป็นแบบแผนในชั้นนอรธกถา¹⁰⁹⁷ แล้วขยายและดัดแปลงต่อๆ กันมา แต่เมื่อมองอย่างกว้างๆ ให้คลุมไปทุกระดับ ก็ย่อมกินความถึงวิธีการและอุปกรณ์ทั้งหลาย ที่จะช่วยชักจูงจิตใจ ของคนให้สงบ ให้มีจิตใจยึดมั่นและมั่นคงในคุณธรรม รั้งใจให้ฝึกฝน และมีวิริยะอุตสาหะในการสร้างความคิด งามยิ่งขึ้นไป

¹⁰⁹⁵ คำว่า วินัย มักมองกันแคบๆ เพียงแค่บทบัญญัติเกี่ยวกับความประพฤติส่วนตัว นับว่าความเข้าใจความหมายของวินัยได้เรียกลวงมาก

¹⁰⁹⁶ ดู จักรวรรดิวัตร ที่ ป.ป.๑๑/๓๕/๖๕ และราชสังคหวัตถุ ตามแนว กฎพันตสูตร, ที่.สิ.๙/๒๐๖/๑๗๑ และใน ส.อ.๑/๑๖๙; อิติ.อ. ๑๒๓ เป็นต้น; ตัวอย่างการจัดวินัยสำหรับสังคมระดับประเทศตามแนวคำสอนนี้ ที่เด่น ก็คงได้แก่ระบบการปกครองของพระเจ้า อโศกมหาราช (ประมาณ พ.ศ.๒๑๘-๒๖๐ หรือ ๒๗๐-๓๑๒)

¹⁰⁹⁷ เช่น วิสุทธิ.๑/๑๐๕-๒/๒๘๔

มองกว้างออกไป เหมือนมองศีลคลุมถึงวินัย อธิจิตตสิกขาที่คลุมลงไปถึงการจัดระบบ*กัลยาณมิตร*และจัดสรร*สัปปายะ*¹⁰⁹⁸ ทั้ง ๗ ประการ รวมทั้งอุปายวิธีต่างๆ ที่จะช่วยส่งเสริมคุณภาพจิตของคน ให้คนพร้อมที่จะก้าวไปในทางของการเจริญสมาธิ และที่จะพัฒนาจิตใจยิ่งขึ้นไป เช่น การมีสถานที่พักผ่อนหย่อนใจอันสงบร่มรื่น ชักจูงความคิดในทางที่ดีงาม การสร้างบรรยากาศในสถานที่อยู่อาศัย ในที่ทำงาน สถานประกอบอาชีพ เป็นต้น ให้สดชื่นแจ่มใส ประกอบด้วยเมตตา กรุณา ชวนให้อยากทำแต่ความดี และทำให้มีคุณภาพจิตประณีตยิ่งขึ้น กิจกรรมต่างๆ ที่ปลูกเร้าคุณธรรม การส่งเสริมกำลังใจในการทำความดี ความมีอุดมคติ และการฝึกจิตใจให้เข้มแข็งหนักแน่นมั่นคงมีสมรรถภาพสูง

อธิปัญญา ว่าโดยรูปศัพท์ที่เคร่งครัด ก็คือ วิปัสสนาภาวนา ซึ่งมีวิวัฒนาการในด้านวิธีฝึกปฏิบัติจนเป็นแบบแผนทำนองเดียวกับสมถวิธี แต่เมื่อมองให้กว้างตามสาระและความมุ่งหมาย เรื่องของปัญญา ก็ได้แก่กิจการฝึกปรือพัฒนาความรู้ความคิด ซึ่งเรียกกันว่าการศึกษาเล่าเรียนทั้งหมด ที่อาศัย*กัลยาณมิตร* โดยเฉพาะครู อาจารย์ มาช่วยถ่ายทอดสู่ตะ (ความรู้แบบรับถ่ายทอด หรือแบบเล่าเรียนสดับฟัง) และความชัดเจนในศิลปะวิทยาต่างๆ เริ่มแต่วิชาชีพ (เรื่องระดับศีล) เป็นต้นไป

แต่การที่จะเป็นอธิปัญญาได้นั้น เพียงความรู้ความชัดเจนในวิชาชีพและวิทยาการต่างๆ หาเพียงพอไม่ ผู้สอนพึงเป็น*กัลยาณมิตร* ที่สามารถสร้างศรัทธา และสามารถชี้แนะให้ผู้เรียนเป็นคนรู้จักคิดเองได้ อย่างน้อยทำให้เขามีความเห็นชอบตามคลองธรรม และถ้าสามารถทำดียิ่งกว่านั้น ก็ให้เขารู้จักมองโลกและชีวิตอย่างรู้เท่าทันความจริง ที่จะให้วางใจ วางท่าที มีความสัมพันธ์กับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา เป็นผู้มีการศึกษาชนิดที่ขัดเกลากิเลสและแก้ทุกข์ได้ สามารถทำประโยชน์แก่ผู้อื่น พร้อมกับที่ตนเองมีจิตใจเป็นสุข

การฝึกฝนอบรมในข้อนี้ ตามปกติเป็นภารกิจของสถานศึกษาต่างๆ ธรรมดาสถานศึกษาทั้งหลายนั้นย่อมสมควรเกื้อหนุนให้บุคคลฝึกปรือพัฒนาครบทั้ง ๓ ระดับ คือ ทั้งศีล สมาธิ และปัญญา มีชุ่มแต่ปัญญาอย่างเดียว ทั้งนี้โดยเหตุผลว่า อธิปัญญาเป็นการศึกษาขั้นสูงสุด ซึ่งจะสำเร็จได้ด้วยดี ต้องอาศัยการศึกษา ๒ ระดับแรกเป็นพื้นฐาน และยิ่งกว่านั้น การศึกษาหรือการฝึกปรือ ๓ ขั้นนี้ มีองค์ประกอบที่เป็นปัจจัยส่งเสริมกันและกัน เมื่อพัฒนาครบทั้ง ๓ ขั้น จึงจะก้าวถึงอธิปัญญาได้จริง และเป็นการศึกษาที่สมบูรณ์

ลำดับขั้นตอนของการส่งผลต่อกันในการฝึกอบรม หรือปฏิบัติตามไตรสิกขา อย่างพื้นๆ ขั้นต้นๆ พอลงมองเห็นได้ง่ายๆ ก็เห็นว่า เมื่ออยู่ร่วมกันในหมู่หรือในสังคมโดยสงบเรียบร้อย ไม่ต้องคอยหวาดระแวง หรือสะดุ้งสะท้านหวั่นไหว ใจก็สงบสบาย เมื่อใจสงบสบาย ก็พอจะใช้ความคิดพิจารณาทำความเข้าใจอะไรๆ ได้ หรือเมื่อไม่ได้ทำความเข้าใจอะไร ก็มีความมั่นใจในตนเอง จิตใจก็แน่วแน่ เมื่อจิตใจแน่วแน่ ก็คิดอะไรๆ ได้อย่างจริงจัง ความคิดก็พุ่งเล่นได้ผล หรือเมื่อประพุดติติ เช่นเอื้อเพื่อช่วยเหลือใครมา ใจก็ปลาบปลื้มปีติมีความสุขหรือปลอดโปร่งผ่องใส เมื่อใจโปร่ง ความคิดก็โล่งและฉับไว หรือเมื่อไม่ได้มีเรื่องราวเบียดเบียนเป็นเวรภัยกับใคร ใจก็ไม่ขุ่นมัว ไม่กระทบกระทั่งติดขัด เมื่อใจไม่ขุ่นมัวไม่มีเม็งมึน จะพิจารณาเรื่องราวอะไร ก็มองเห็นชัดถูกต้อง ไม่เขวไม่ลำเอียง ดังนี้ เป็นต้น จากพื้นฐานที่พร้อมดีอย่างนี้ จึงพัฒนาประณีตสูงขึ้นไป

¹⁰⁹⁸ **สัปปายะ** (สิ่งที่สบาย เหมาะแก่กัน เกื้อกูล สภาพอเอื้อ สภาวะที่เกื้อหนุนการเจริญภาวนา ช่วยให้สมาธิมั่น ไม่เสื่อม) ปรากฏในพระไตรปิฎกกระจายอยู่ต่างแห่ง ต่อมา ในชั้นอรรถกถา ท่านประมวลว่ามี ๗ คือ ขาวาส/เสนาสนะ (ที่อยู่) โคจร (แหล่งอาหาร) ภัตตะ/ขัมมัสสวนะ (การพูดจาสดับฟัง) บุคคล โภชนะ/อาหาร ชุตฺต (ดินฟ้าอากาศ สภาพแวดล้อม) อิริยาบถ ทั้ง ๗ ข้อนี้ ที่เหมาะที่เอื้อถูกกัน ช่วยเสริม เป็นสัปปายะ (เช่นเป็นบุคคลสัปปายะ) ที่ไม่เอื้อ เป็นอสัปปายะ (วิสุทฺธิ.๑/๑๖๑; วินย.๑/๕๒๔; ม.๑.๓/๕๗๐)

ชาวบ้าน ดำเนินมรรคด้วยการศึกษาบุญ

ก่อนหน้านี้ ได้บอกแล้วว่า ในคำสอนธรรมเพื่อให้เหมาะสำหรับคฤหัสถ์ คือชาวบ้าน แทนที่ท่านจะนำระบบของมรรคมาจัดชั้นตอนในรูปของไตรสิกขา เป็น ศีล สมาธิ ปัญญา แต่ท่านจัดใหม่เหมือนดังจะให้ เป็น ไตรสิกขาฉบับที่ง่ายลงมา โดยวางรูปชั้นตอนใหม่ เป็นหลักทั่วไป ที่เรียกว่าบุญกิริยา หรือบุญกิริยาวัตร ซึ่งมีจำนวน ๓ ข้อ หรือ ๓ ชั้น เท่ากับไตรสิกขานั้นเอง แต่มีชื่อหัวข้อต่างออกไปเป็น ทาน ศีล ภาวนา

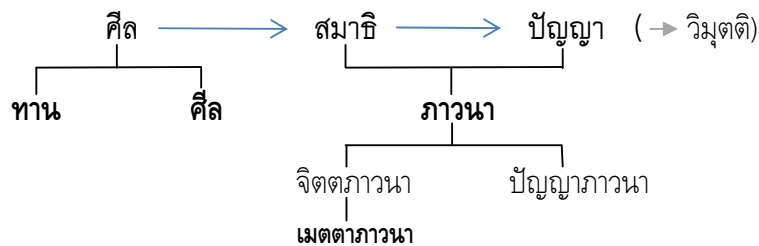
ถึงตอนนี้ เมื่อยกไตรสิกขาขึ้นมาไว้ในแง่การศึกษาแล้ว ก็ควรให้เข้าใจบุญกิริยาในความหมายของการศึกษาด้วย และแท้จริงนั้น สาธารณะหรือเนื้อแท้ทั้งหมดของบุญกิริยา คือการทำบุญนั้น ก็คือการศึกษานั่นเอง ขอให้ดูพุทธพจน์ที่แสดงหลักบุญกิริยาวัตร ๓ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย บุญกิริยาวัตร ๓ ประการนี้ ... คือ ทานมัย บุญกิริยาวัตร ๑ ศีลมัย บุญกิริยาวัตร ๑ ภาวนามัย บุญกิริยาวัตร ๑ ...

“(ผู้ใฝ่ตถะนั้น) พึงศึกษาบุญนั้นที่เดียว อันมีผลกว้างไกล มีความสุขเป็นกำไร คือ พึงเจริญทาน ๑ สมจริยา (ความประพฤติเข้ากับธรรม หรือสมตามธรรม) ๑ เมตตาจิต ๑ บัณฑิตเจริญธรรม ๓ ประการ อันก่อให้เกิดความสุขเหล่านี้แล้ว ย่อมเข้าถึงโลกที่เป็นสุข ไร้การเบียดเบียน”¹⁰⁹⁹

จะเห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักบุญกิริยาวัตรว่ามี ๓ อย่าง คืออะไรบ้างแล้ว ก็ตรัสคาถาสรูป ทรงบอกให้รู้กันว่าจะทำอะไรกับบุญกิริยาวัตรนั้น คือตรัสว่า “พึงศึกษาบุญนั้นที่เดียว” ขออย่าพระดำรัสเป็นคำบาลีว่า “บุญญเมว โส ลิกเขยฺย” ถ้านำคำทั้งสองมาสมมูล (รวมเข้าด้วยกัน) ก็เป็น “บุญสิกขา” นั่นเอง

ที่ว่าศึกษา ก็คือ ฝึกทำให้เป็นให้ดีขึ้น ฝึกหัดอบรมพัฒนาให้เจริญเพิ่มพูนถนัดชำนาญยิ่งขึ้นไป ก็คือก้าวหน้าองกรมขึ้นไปในมรรคอย่างคล้อยตามไตรสิกขานั้นเอง และเมื่อถือไตรสิกขาเป็นหลัก ก็เทียบกันได้ดังนี้

ขออย่าความอย่างที่เคยกล่าวมาแล้วว่า หลักศึกษาบุญสำหรับชาวบ้านนี้ เน้นชีวิตด้านนอก และการประพฤติปฏิบัติพื้นฐานขั้นต้น ตรงข้ามกับฝ่ายบรรพชิตคือพระสงฆ์ ที่เน้นด้านใน และขั้นสูงขึ้นไป

จะเห็นได้ชัดว่า หลักปฏิบัติขั้นต้นของไตรสิกขา รวมกลุ่มไว้ด้วยศีลคำเดียว แต่บุญกิริยาของชาวบ้านซึ่งเน้นด้านนอก ให้นำหนักแก่เรื่องการจัดการกับวัตถุและการอยู่ร่วมสังคม จึงแยกขั้นต้นออกเป็น ๒ ข้อ โดยเอาเรื่องการจัดการวัตถุ คือทาน มาหนุนมนำศีล ขณะที่ของพระมีศีล แต่ของชาวบ้านมี ทาน และศีล

แต่ทางด้านใน ที่เป็นระดับลึกสูงขึ้นไป ไตรสิกขาของพระแบ่งชัดเป็น ๒ คือ สมาธิ และปัญญา แต่บุญกิริยาของชาวบ้านพูดรวมกลุ่มด้วยภาวนาคำเดียว และตามพุทธพจน์ ให้มุ่งที่เมตตาภาวนา คือเจริญเมตตา

พูดอีกแบบหนึ่งว่า ชีวิตพระนั้น ไม่ค่อยเกี่ยวข้องกับวัตถุ ทานจึงมีบทบาทน้อย ดังนั้น ในไตรสิกขา จึงเอาทานไปผนวกหรือแอบไว้ในศีล (จะดูการจัดสรรวัตถุของพระก็ไปมองในวินัย)

¹⁰⁹⁹ ขุ.อติ.๒๕/๒๓๘/๒๓๐; บุญกิริยาวัตร ๑๐ พิงดู ที่.อ.๓/๑๙๔; สงคท.๒๙

แต่ชีวิตของพระนั้น มุ่งอุทิศแก่ด้านใน คือจิตใจและปัญญา ไตรสิกขาจึงจัดแยกการศึกษาพัฒนาในด้านใน นั้น ออกเป็น ๒ อย่างให้เด่นชัดขึ้นมา เป็นสมาธิ กับปัญญา (อธิจิตต์ และอธิปัญญา)

ส่วนชีวิตของชาวบ้าน อยู่กับวัตถุโดยตรงเต็มที่ และการแสวงหาจัดการวัตถุนั้น ก็ดำเนินไปท่ามกลาง เพื่อนมนุษย์ร่วมสังคม ถ้าประพฤติปฏิบัติจัดการไม่ดี ทั้งวัตถุก็เสียหาย คนและสังคมก็เดือดร้อนวุ่นวาย จึงต้อง ยกทาน และศีล ขึ้นมาให้สำคัญโดดเด่น เป็นบุญกิริยา ๒ อย่างก่อน ส่วนการพัฒนาในด้านใน ถึงแม้สำคัญ ก็ต้อง จัดให้พอเหมาะแก่กำลังเวลาเป็นต้น ที่เขาจะปฏิบัติได้ โดยเอาทั้งเรื่องจิตใจและปัญญามารวมเป็นข้อเดียวกัน คือทั้งพัฒนาจิตใจ (จิตตภาวนา) และพัฒนาปัญญา (ปัญญาภาวนา) มารวมไว้เป็นภาวนาข้อเดียว และเพราะการ อยู่ร่วมกันในสังคมเป็นลักษณะชีวิตของชาวบ้าน แม้แต่ภาวนานั้นก็จึงเน้นที่การเจริญเมตตา คือเมตตาภาวนา

คำที่พูดกันสามัญว่า “ทำบุญ” ถ้าจะพูดให้ตรงตามที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนไว้ ก็ต้องว่า “ศึกษาบุญ” คือให้ ทำอย่างเป็นการฝึกฝนพัฒนา หมายความว่า บุญนี้เป็นคุณสมบัติ คือความดีงามความสามารถ ทางกายบ้าง ทาง วาจาบ้าง ทางใจบ้าง รวมทั้งทางปัญญา เราต้องทำให้เพิ่มขึ้นและประณีตขึ้นเรื่อยๆ ให้เป็นการฝึกกาย ฝึกวาจา ฝึกจิตใจ และฝึกปัญญา ชีวิตของเราก็ประณีตงดงามขึ้นเรื่อยๆ เป็นการพัฒนาชีวิต หรือพัฒนาตนเอง

ดังที่กล่าวแล้ว มี **บุญกิริยาวัตถุ ๓** อย่าง คือ

- ๑. **ทาน** การให้ เผื่อแผ่ แบ่งปัน
- ๒. **ศีล** การประพฤติสุจริต มีความสัมพันธ์ที่ดี เกื้อกูล ไม่เบียดเบียนกัน
- ๓. **ภาวนา** ฝึกอบรมพัฒนาจิตใจ พัฒนาปัญญา

ในอดีตที่ยาวนาน ท่านย่อมได้สอนได้อธิบายหลักธรรมเหล่านั้นกันเรื่อยมา ปรากฏว่า ถึงยุคอรธกถา ได้ มีบุญกิริยาวัตถุเพิ่มขึ้นอีก ๗ ข้อ ซึ่งที่จริงก็ต้องถือว่าเป็นการขยายความและเพิ่มเติมตัวอย่างของบุญกิริยาวัตถุแต่ ละข้อออกไป ดังที่อรธกถาก็จัดไว้ ซึ่งขอประมวลความมาดูเป็นแนวทางเสริมความเข้าใจ ดังนี้

๑. ทาน: ในข้อนี้ รวมทั้ง **ปัตติทานมัย** คือการเปิดโอกาสให้คนอื่นได้มีส่วนร่วมบุญด้วยการทำความดี ด้วยกัน และ **ปัตตทานุโมทนา มัย** คือการอนุโมทนาส่วนบุญ โดยพลอยชื่นชม หรือแสดงความยินดี ยอมรับ เห็นชอบในการทำบุญทำความดีของผู้อื่น

๒. ศีล: ในข้อนี้ รวมทั้ง **อปจายนมัย** คือการมีความอ่อนโยน สุภาพอ่อนน้อม ให้เกียรติกัน เคารพยก ย่องท่านผู้มีความเป็นผู้ใหญ่ ผู้สูงด้วยคุณธรรมความดี เป็นต้น รวมมาถึงการมีกิริยามารยาทงาม ตาม วัฒนธรรมประเพณี และ **ไวยาวัจจมัย** คือการช่วยเหลือ รับใช้ บริการ ขวนขวายในกิจกรรมบำเพ็ญประโยชน์

๓. ภาวนา: ในข้อนี้ รวมทั้ง **ธรรมสวนมัย** คือการฟังธรรม รวมทั้งสวดอ่านข่าวสารข้อมูลคำแนะนำ เรื่องราวที่ดีงามเป็นประโยชน์ และ **ธรรมเทศนามัย** คือการแสดงธรรมให้คำสอนคำแนะนำความรู้แก่ผู้อื่น

ข้อพิเศษ: **ทัญญูชุกกรรม** คือการทำความเห็นให้ตรง ซึ่งต้องทำร่วมกับการทำบุญข้ออื่นทุกข้อ ให้เป็นการ กระทำด้วยความรู้เข้าใจตั้งใจมุ่งหมายถูกต้อง เท่ากับได้ตรวจสอบทุกกิจกรรม เป็นประกันให้ได้ผลดี และมีการพัฒนา

โดยนัยนี้ จึงเกิดเป็นชุดขยาย เรียกกันว่า **บุญกิริยาวัตถุ ๑๐** คือ

๑. ทานมัย ทำบุญด้วยการให้	๒. ศีลมัย ทำบุญด้วยการรักษาศีลประพฤติดีงาม
๓. ภาวนามัย ทำบุญด้วยการเจริญภาวนา	๔. อปจายนมัย ทำบุญด้วยการประพฤติอ่อนน้อม
๕. ไวยาวัจจมัย ทำบุญด้วยการขวนขวายรับใช้	๖. ปัตติทานมัย ทำบุญด้วยการให้ส่วนความดีแก่ผู้อื่น
๗. ปัตตทานุโมทนา มัย ทำบุญด้วยการยินดีการทำดีของผู้อื่น	๘. ธัมมสวนมัย ทำบุญด้วยการฟังธรรม
๙. ธัมมเทศนามัย ทำบุญด้วยการสอนแสดงธรรม	๑๐. ทัญญูชุกมัย ทำบุญด้วยการทำความเห็นให้ตรง

กระบวนการธรรมในตัวคน ของมรรค กับกระบวนการฝึกคน ของสิกขา

มีคำถามว่า เหตุใดการจัดลำดับองค์ธรรมในมรรค กับในไตรสิกขา จึงต่างกัน? เมื่อเป็นมรรค เริ่มด้วย สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ และลงท้ายด้วยสัมมาสมาธิ แต่เหตุใดเมื่อมาจัดเป็นไตรสิกขา จึงเอาสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ ที่เป็นหมวดปัญญา ไปต่อท้ายสัมมาสมาธิ กลายเป็นเริ่มต้นด้วยสัมมาวาจาที่เป็นหมวดศีลแทน

ก่อนตอบคำถามนี้ ขอย้อนกลับไปทบทวนความเดิม เกี่ยวกับความต่อเนื่องระหว่างนิโรธกับมรรคว่า มรรคเกิดมีขึ้น โดยฐานเป็นวิธีการที่คนนำเอากฎเกณฑ์ของธรรมชาติมาใช้ให้เกิดประโยชน์ในการดำเนินชีวิตของตน คือเป็นวิถีปฏิบัติของคนที่จะให้เกิดผลตามกระบวนการของธรรมชาติ หรือการใช้วิธีการของคนเพื่อให้เกิดผลตามกระบวนการของธรรมชาติ

มรรคเป็นจุดเริ่มต้นของการประยุกต์ความรู้ในกฎธรรมชาติ มาสร้างเป็นวิถีปฏิบัติของคน เรียกได้ว่าเป็นขั้นต่อเชื่อมกลางระหว่างกระบวนการของธรรมชาติ กับวิธีการต่างๆ ทั้งหลายเท่าที่คนจะยกย่องขยายออกไปใช้ในต่างกิจต่างกรณี นับว่ามรรคเป็นหลักกลางในขั้นวิธีการของมนุษย์

ต่อจากมรรคก็คือไตรสิกขาหนึ่งเอง ที่เป็นขั้นนำเอาเนื้อหาของมรรคไปใช้งานจริง โดยนำองค์ประกอบ ทั้ง ๘ ไปยกย่องจัดรูปเป็นกระบวนการปฏิบัติ มีขั้นตอนต่างๆ มีรายละเอียดข้อเน้นย้ำเด่นชัดแปลกๆ กันไป สุดแต่วัตถุประสงค์จำเพาะของแต่ละระดับแต่ละกรณี ความแตกต่างข้อนี้ นำไปสู่ความแตกต่างแห่งการจัดลำดับข้อธรรมระหว่างมรรคกับไตรสิกขา

ในฐานะที่เป็นหลักกลางในขั้นวิธีการ มรรคจึงยังเป็นระบบการปฏิบัติที่มุ่งในแง่เนื้อหา คือ มองแต่ลำพังตัวระบบเอง แจกแจงให้เห็นองค์ประกอบที่เป็นข้อย่อยของมันเป็นอะไรบ้างตามเนื้อหาของมันเองแท้ๆ เหมือนแจกแจงรายการเครื่องมือที่จะใช้ หรือเหมือนกับมองดูถนนหนทาง แล้วแยกแยะวิเคราะห์ออกดูว่ามีส่วนประกอบอะไรบ้าง ยังไม่พูดถึงว่าจะใช้งานมันอย่างไร

ในเมื่อลักษณะทั่วไปของมรรคเป็นเช่นนี้ การจัดลำดับองค์ธรรมภายในมรรค จึงเป็นการจัดลำดับตามความสัมพันธ์ระหว่างส่วนประกอบเหล่านั้นเอง กล่าวคือ จัดลำดับตามความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบของมรรค ซึ่งทำหน้าที่ของมันอยู่ภายในตัวบุคคลผู้ปฏิบัติธรรม

โดยนัยนี้ ภายในมรรค สัมมาทิฐิจึงเป็นข้อแรก ในฐานะเป็นจุดเริ่มต้น ซึ่งถ้าขาดเสียแล้ว องค์ประกอบข้ออื่นๆ จะเกิดมีขึ้นไม่ได้ เปรียบเหมือนในการเดินทาง จะต้องรู้ว่าทางไหนที่จะไป อย่างน้อยต้องรู้ว่าจะต้องตั้งต้นที่ไหน ถ้ายังตั้งต้นไม่ได้ การเดินทางต่อไปก็ยังไม่อาจมีขึ้นได้

การเดินทางเป็นอันใด ในการปฏิบัติธรรมก็ฉนั้น เริ่มแรกทีเดียว จะต้องมีความเห็น มีความเข้าใจ หรืออย่างน้อยเชื่อถือถูกต้องตามแนวทางที่จะปฏิบัติเสียก่อน จึงจะดำริคิดการต่อไป และประพฤติปฏิบัติให้ถูกทางได้ การปฏิบัติธรรมจึงต้องอาศัยพื้นฐานความเข้าใจที่เป็นต้นเหตุไว้ก่อน เมื่อสัมมาทิฐิเบิกช่องทางหรือตั้งต้นให้แล้ว องค์มรรคข้ออื่นๆ ก็เกิดตามได้เป็นลำดับไป

เมื่อเห็นอย่างไร เชื่ออย่างไร เข้าใจอย่างไร มีทัศนคติอย่างไร ก็ดำริหรือคิดการต่างๆ อย่างนั้น เมื่อคิดถูก คิดคืบหน้าไป ก็เห็นจะแจ้งเข้าใจชัดยิ่งขึ้น คิดได้อย่างไร ก็พูดไปได้อย่างนั้น เมื่อคิดดี คิดชัด ก็พูดดี พูดชัด คิดการได้อย่างไร แค่นั้น ก็จะทำอย่างนั้น และทำได้แค่นั้น เมื่อคิดได้แล้ว เอามาพูดสั่งการหรือปรึกษาหารือ ก็ช่วยชักนำกำหนดและเกื้อกูลแก่การกระทำ คิดการได้แค่นั้น พูดจาและกระทำการได้แนวทางใด มีขอบเขตแค่นั้น ก็ดำเนินวิธีหาเลี้ยงชีพไปแวนั้นในขอบเขตนั้น

เมื่อจะพูด จะทำการ จะดำเนินวิธีเลี้ยงชีพให้สำเร็จ ก็ต้องใช้ความพยายาม เมื่อพยายามจริงจังในเรื่องไหนให้ได้ผลดี ก็ต้องใช้สติให้มันสม่ำเสมอในเรื่องนั้น เมื่อสติคอยกำกับติดอยู่ จิตก็แน่วแน่นมั่นคงไปในเรื่องนั้น

ถ้าเริ่มด้วยความเห็นความเข้าใจ เชื่อถือ และทัศนคติที่ตึงามถูกต้อง เป็นสัมมาทิฐิ ความคิดดี พูดดี ทำดี เป็นต้น ก็ดำเนินสืบต่อไป เป็นสัมมาทั้งหมด ถ้าจะให้ดียิ่งขึ้น ก็คอยเสริมองค์ประกอบเหล่านั้นให้ดียิ่งขึ้นๆ ทุกชั้นทุกตอน¹¹⁰⁰

ส่วนไตรสิกขา เป็นระบบปฏิบัติที่มุ่งในแง่การใช้งาน คือ นำเอาองค์ประกอบทั้งหลายของมรรค ออกมาจัดเป็นกระบวนการปฏิบัติที่มีขั้นตอนต่างๆ เพื่อใช้องค์มรรคเหล่านั้นให้สำเร็จผลอย่างเป็นงานเป็นการในชีวิตจริง เหมือนดั่งว่า เมื่อแจกแจงให้รู้แล้วว่า เครื่องมือที่จะต้องใช่มืออะไรบ้าง แต่ละอย่างๆ ทำหน้าที่อะไรๆ คราวนี้ก็มาจัดลำดับการใช้เครื่องมือเหล่านั้นว่า ในเวลาทำงาน ตอนไหน จะต้องใช้เครื่องมืออันไหน อย่างไร

ไตรสิกขาก้าวจากการเกี่ยวข้องกับบุคคลในฐานะเวทีสัมพันธ์ขององค์กรธรรมต่างๆ ตามแบบของมรรค ออกมาสู่การเกี่ยวข้องกับบุคคลในฐานะมนุษย์ที่อยู่ท่ามกลางสภาพแวดล้อมต่างๆ ในสังคม หรือก้าวจากจุดเน้นที่ภายในจิตของบุคคล ออกมาสู่จุดเน้นด้านภายนอก

ดั่งเช่น แทนที่จะเน้นในแง่ว่า เมื่อเห็นถูกต้องแล้ว ก็จะคิดถูกต้อง แล้วจะพูดจะทำก็พลอยตึงามถูกต้อง คราวนี้กลับหันมาจับที่ด้านนอกว่า ความดี ความถูกต้องที่จะต้องทำต้องพูดมีอะไรบ้าง จะต้องพูดต้องทำอะไรๆ อย่างไร ในฐานะที่เขาอยู่ร่วมกับคนอื่นๆ กำหนดการแสดงออกภายนอก ให้สะท้อนกลับเข้าไปมีอิทธิพลต่อความคิดความเห็นภายในจิตใจ เช่น วางระเบียบกฎเกณฑ์ข้อฝึกหัดขึ้น ฝึกการดำเนินชีวิต และวิถีการปฏิบัติต่างๆ ทำให้บุคคลผู้นั้นรู้จักบังคับควบคุมตนเอง รู้จักคิดรู้จักพิจารณาเกี่ยวกับพฤติกรรมและการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง เป็นการเริ่มจากความสัมพันธ์ทางสังคมและการอยู่กับสภาพแวดล้อม เข้าไปหาในตัวบุคคล และจุดนี้แหละคือการก้าวเข้าสู่ความหมายของสิกขา ที่ว่าเป็นการฝึกศึกษาพัฒนาอบรม

โดยนัยนี้ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ เป็น **ศีล**, การฝึกหัดพัฒนาสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ให้เกิดมีเพิ่มพูนขึ้น (ในแนวทางที่จะทำให้เกิดแก้ปัญหาหรือดับทุกข์ได้) เป็น **อริยศีลสิกขา**;

สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เป็นพวก **สมาธิ**, การฝึกอบรมสัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ (ในแนวทางแก้ปัญหาหรือให้ดับทุกข์ได้) เป็น **อริยจิตตสิกขา**;

สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ เป็นพวก **ปัญญา**, การฝึกปรือสัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ (ในแนวทางให้ดับทุกข์หรือแก้ปัญหาได้) เป็น **อริยปัญญาสิกขา**

ดังนั้น ไตรสิกขาจึงก้าวจากความสัมพันธ์ที่เป็นไปตามลำดับระหว่างองค์ธรรมด้วยตนเองของมรรค ออกมาสู่การฝึกคนเป็นขั้นเป็นตอน จากส่วนที่หยาบ ไปหาส่วนที่ละเอียด หรือจากส่วนที่เป็นรูปเป็นร่างชัดเจน เห็นง่าย จัดการง่าย ไปสู่สิ่งที่ประณีตลึกซึ้งมองไม่เห็น ยากที่จะควบคุมจัดการ คือ เริ่มต้นฝึกกาย วาจา เข้าไปหาจิตใจ และปัญญา

¹¹⁰⁰ ดูทัศนะของอรรถกถาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างองค์มรรค ใน วิวงศ์.อ.๑๔๘-๑๕๐; อนึ่ง ข้ออุปมาเพื่อแสดงเหตุผลในการจัดองค์มรรคเข้าในหมวดต่างๆ (วิวงศ์.อ.๑๑๗; วิสุทธิ.๓/๑๐๓) ก็อาจช่วยเสริมความเข้าใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างองค์มรรคได้

ท่านกล่าวเปรียบเทียบว่า เหมือน ๓ สหายช่วยกันเก็บดอกจำปา ที่ยืนคนเดียวเอื้อมเก็บไม่ถึง **สัมมาวายามะ** เหมือนสหายที่ก้มหลังเข้ามารองค้ำหุนเพื่อนให้ยืนสูงขึ้นไปจนพอ **สัมมาสติ** เหมือนเพื่อนที่เอาไหลเข้ามาเคียงให้เหยียบย่นหายโงงเงง **สัมมาสมาธิ** เหมือนเพื่อนที่เมื่อยืนบนหลังสหายแรกยังโงงเงงอยู่ เก็บดอกไม้ไม่ได้ พอยืนไหลสหายที่สอง ก็ตั้งหลักได้มัน ยืนแนว เก็บดอกไม้ตามชอบใจ ทำกิจได้สำเร็จ; **สัมมาสังกัปปะ** เหมือนหนัมือที่พลิกเหรียญไปมา ทำให้เหรียญคือ **สัมมาทิฐิ** วินิจฉัยได้ว่าเหรียญเก็หรือเหรียญดี หรือ **สัมมาสังกัปปะ** เหมือนคนที่คอยจับท่อนซุงพลิก ทำให้ซุงตกคือ **สัมมาทิฐิ** ทำงานตกไม้ได้ตามต้องการ

พูดอีกแง่หนึ่งว่า ไตรสิกขาก้าวจากระบบการทำหน้าที่สัมพันธ์กันตลอดเวลาทุกๆ ขณะขององค์มรรคในตัวบุคคล ออกมาสู่กระบวนการฝึกอบรมช่วงกว้างของไตรสิกขา ซึ่งจัดแบ่งเป็นขั้นตอนเรียงลำดับตามบทบาทขององค์ประกอบประเภทที่ทำหน้าที่ออกหน้าเด่นชัดในขั้นตอนนั้นๆ โดยเริ่มจากศีล ซึ่งมุ่งฝึกหัดพัฒนาการแสดงออกทางกายวาจาที่เป็นชั้นภายนอก อยู่กับสิ่งแวดล้อม เป็นชั้นหยาบ แล้วก้าวต่อไปสู่สมาธิ ฝึกอบรมจิตใจที่อยู่ภายในและละเอียดกว่า เพื่อสนับสนุนการใช้และการฝึกปฏิบัติปัญญาให้ใช้งานอย่างได้ผลดีที่สุดต่อไป

เป็นอันว่า ไตรสิกขาเป็นระบบการฝึกอบรมที่เป็นเชิงปฏิบัติเต็มที่ จัดไว้เพื่อใช้ฝึกคนในฐานะที่อยู่ในสังคม ท่ามกลางสิ่งแวดล้อม หรือใช้เป็นระบบการฝึกคนของสังคม หรือฝึกคนในฐานะที่เป็นมนุษย์ผู้หนึ่งจัดแบ่งขั้นตอนเป็นช่วงกว้างๆ และเรียงลำดับโดยถือหลักสิ่งที่จะต้องปฏิบัติเด่นชัดเป็นพิเศษในช่วงนั้นๆ

มีข้อควรย้ำว่า ไม่ว่าผู้ศึกษาจะกำลังฝึกศึกษาพัฒนาอยู่ในช่วงตอนใดของไตรสิกขา จะเป็นขั้นศีลก็ตาม ขั้นสมาธิก็ตาม ขั้นปัญญาก็ตาม การทำหน้าที่ขององค์มรรค หรือการปฏิบัติองค์มรรคทุกข้อ ตั้งแต่สัมมาทิฐิ ถึงสัมมาสมาธิ ย่อมดำเนินอยู่เรื่อยไปตลอดเวลาทุกช่วงตอน การกล่าวออกมาว่าเป็นขั้นศีล ขั้นสมาธิ หรือขั้นปัญญา เป็นเพียงการบอกแจ้งว่า ในตอนนั้นกำลังเร่งรัดให้ระดมการฝึกอบรมองค์ประกอบหมวดนั้นประเภทนั้นให้มากเป็นพิเศษ หรือว่าในตอนนั้น องค์ประกอบหมวดนั้นประเภทนั้นกำลังถูกเรียกออกมาใช้งานมีบทบาทโดดเด่นออกหน้าองค์ประกอบประเภทอื่น

มองดูในแง่หนึ่ง เป็นเหมือนว่ามีระบบการฝึก ๒ ระบบ คือ ระบบฝึกจากข้างนอก กับระบบฝึกจากข้างใน¹¹⁰¹ ทั้งสองระบบนี้กำลังทำงานประสานงานรับกันด้วยดี และพระพุทธศาสนาก็ยอมรับความจริงของการฝึกอบรมทั้งสองระบบนั้น

การจัดขั้นตอนของไตรสิกขา สัมพันธ์กับการทำงานขององค์มรรคอย่างไร อาจเห็นชัดขึ้นได้ด้วยข้ออุปมา เปรียบเหมือนว่า ชายผู้หนึ่งขับรถยนต์เดินทางไกลอันยาวนาน จากหมู่บ้านชนบทที่ราบชายป่าแห่งหนึ่ง ผ่านเทือกเขาใหญ่สลับซับซ้อน ไปสู่จุดหมายในใจกลางมหานครที่คับคั่งจอแจ

ทางแบ่งได้เป็น ๓ ช่วงตอน คือ ช่วงแรก เป็นทางในชนบทยาวไกลแต่เป็นที่ราบ ช่วงกลาง อยู่บนเทือกเขา ทางลัดเลาะเลียบไปตามไหล่เขาและหุบเหว มีที่คดเคี้ยวสูงชันมากมายนำหวาดเสียวหัวนกล้วนอันตราย ช่วงที่สาม เป็นทางในมหานคร เต็มไปด้วยถนนหนทางตรอกซอกซอยน้อยใหญ่ ตึกรามคับคั่ง ผู้คนพลุกพล่านจอแจ นำหลงทาง ผู้ไม่ชำนาญยากที่จะค้นหาที่หมาย

ชายผู้ที่ไม่เคยขับรถมาก่อน เขาเริ่มฝึกด้วยการลงมือเดินทางจริง โดยหวังว่า ทางยาวไกลมาก กว่าที่จะถึงที่หมาย เขาก็จะขับรถได้ชำนาญ

สำหรับ *ทางช่วงที่หนึ่ง* ชายผู้นี้ต้องฝึกมือเท้าใช้กลไกอุปกรณ์การขับรถให้ชำนาญ ระมัดระวังหลบหลีกพื้นถนนที่ไม่แน่นและหลุมบ่อต่างๆ ให้รถแล่นไปราบรื่น *จุดรวมงาน* ของเขาในช่วงนี้มีอยู่เพียงระวังรักษาปกติ คือคุมให้การเคลื่อนไหวของรถเป็นไปด้วยดี ถ้าถนนราบเรียบดี เขาเองก็ถนัดใช้อุปกรณ์ต่างๆ ดีแล้ว รถก็คงแล่นตลอดไปโดยสะดวกสบาย

สำหรับ *ทางช่วงที่สอง* ชายผู้นี้ต้องใช้กำลังแรงและความระมัดระวังมาก คุมรถตามที่โค้งเลี้ยวไหล่เขาและเลียบขอบหุบเหว ต้องคอยผ่อนและเร่งรถเวลาขึ้นลงทางที่ลาดชัน และทรงตัวให้ดี *จุดรวมงาน* ในช่วงนี้ของเขา คือ ความเข้มแข็ง การบังคับควบคุม ความมีสติตื่นตัวเต็มที่ตลอดเวลา และมีความแน่นแน่ว

¹¹⁰¹ ความข้อนี้จะเห็นได้ชัดเจนยิ่งขึ้น เมื่อพิจารณาตามหลักกัลยาณมิตร และโยนิโสมนสิการ ที่จะกล่าวข้างหน้า

ถามว่า ตอนนั้นเขาไม่ต้องระวางการใช้กลไกอุปกรณ์และคอยหลบที่หลุมบ่อและพื้นถนนที่ไม่แน่นหรือตอบว่าความระวางในเรื่องเหล่านี้ต้องมีอยู่ด้วยแล้วในตัว และยิ่งสำคัญกว่าช่วงที่หนึ่งด้วยซ้ำไป แต่ถึงตอนนี้เรื่องเหล่านี้ไม่ต้องพูดถึงแล้ว เพราะถ้าถึงตอนนี้เขายังใช้กลไกอุปกรณ์ไม่ชำนาญ หรือถนนขรุขระนักเป็นหลุมบ่อไม่แน่น เขาคงจะขับรถทุลักทุเลเต็มที แทบไปไม่ไหว หรืออาจต้องเลิกล้มการเดินทางต่อไปเสียเลยก็ได้

สิ่งที่เขาควรจะได้ใส่ใจพิเศษในตอนนั้น ก็คือ ขอบถนน เส้นแนว โค้งเลี้ยว และความเอียงเท ลาดชันต่างหาก นอกจากนี้แล้ว การเดินทางช่วงที่สองจะผ่านไปไม่ได้หรือไม่ได้ ยิ่งอาจมีเหตุอื่นอีก เช่น เมื่อเขาผ่านช่วงที่หนึ่งมาถึงช่วงที่สอง พอเห็นลักษณะของทางช่วงที่สองแล้ว เกิดความหวาดหวั่น ใจไม่สู้ อาจหยุดเลิกอยู่แค่นั้นหรือหันหลังกลับ หรือขับขึ้นมาแล้ว แต่พลาดตกเหวเสียในระหว่าง (เหมือนผู้บำเพ็ญสมาธิเสียจริต หรือปฏิบัติผิดเขวออกนอกทางไป) หรือติดใจทัศนียภาพอันสวยงาม ณ จุดต่างๆ เลยหยุดจอตระลงชื่นชมเพลินอยู่ ณ ที่นั่นเอง (เหมือนผู้ติดใจฉมานสมบัติ เป็นต้น)

สำหรับ *ทางช่วงที่สาม* ถนนหนทางตรอกซอกซอย ทางแยก อาคารสถานที่ สิ่งประดับประดา เครื่องหมาย สัญญาณ แผ่นป้ายบอกถนน ซอย สถานที่ ยานพาหนะอื่นๆ และผู้คนสัญจรมากมายลานตาไปหมด ชายผู้นั้นจะต้องตาไว และรู้เข้าใจเครื่องหมายสัญญาณต่างๆ อ่านข้อความที่บอกตำแหน่งแห่งที่เป็นต้นได้ และรู้จักกำหนดที่เลี้ยวทางแยกเป็นต้นได้ดี มีเชาวน์มีไหวพริบตัดสินใจได้รวดเร็วแม่นยำ *จุดรวมงาน* ของเขาในช่วงนี้คือ การไม่หลง

ทางช่วงที่หนึ่ง บนที่ราบ ซึ่งเน้นการระวางรักษาการเคลื่อนไหวให้เป็นปกติ เทียบได้กับ *ศีล* ทางช่วงที่สอง บนเทือกเขา ซึ่งเน้นความเข้มแข็งบังคับควบคุมตื่นตัวแน่นแน่ว เทียบได้กับ *สมาธิ* ทางช่วงที่สามในมหานคร ซึ่งเน้นความรู้ใจไม่หลง เทียบได้กับ *ปัญญา*

จะเห็นว่า แม้ทุกช่วงจะเน้นต่างกัน แต่ก็มืองค์ประกอบทั่วไปของทาง เหมือนๆ กันโดยตลอด

นี่เป็นการมองอย่างกว้างที่สุด เพื่อให้เห็นภาพรวม ส่วนในการฝึกอบรมหรือปฏิบัติจริง ลำดับขั้นตอนอย่างนี้ดำเนินไปได้เรื่อยๆ เหมือนเป็นขั้นตอนย่อย ซ้อนอยู่ในขั้นตอนใหญ่ คล้ายกับทางหลวงสายยาวที่มีช่วงทางราบเรียบ ช่วงโค้งชัน ช่วงชันชัน ช่วงเรียบ ช่วงโค้งชัน ช่วงชันชัน ฯลฯ ย่อยๆ ซ้อนอยู่ในระหว่าง

ความเป็นไปเช่นนี้ เป็นข้อยืนยันถึงการประสานงานรับกัน ระหว่างระบบการฝึกจากข้างนอกของไตรสิกขา กับการทำหน้าที่แห่งองค์ธรรมภายในของมรรค คือ เมื่อประพฤติดีมีศีล ใจก็มีสมาธิ เมื่อใจมีสมาธิ การคิดก็ได้ปัญญา พอได้ปัญญา ก็กลายเป็นสัมมาทิฏฐิองค์แรกของมรรค สัมมาทิฏฐิก็ส่งทอดแก่สัมมาสังกัปปะๆ ก็นำทางแก่สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ตามหลักความสัมพันธ์ระหว่างองค์มรรค กลายเป็นการช่วยให้เกิดศีล แล้วสืบทอดต่อๆ กันไปอีก พร้อมกับทำให้คุณภาพทั้งของการฝึกอบรม และทั้งขององค์ธรรมทั้งหลาย ประณีตเข้มแข็งยิ่งขึ้นไปเรื่อยๆ ¹¹⁰²

วงจรรย่อยของไตรสิกขาอย่างนี้ มองคร่าวๆ จะเห็นเป็นเหมือนการฝึก ๓ ส่วน ที่ดำเนินควบเคียงไปด้วยกันตลอดเวลา ดังตัวอย่างในคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ กล่าวถึงการฝึกเจริญอานาปานสติ คือกำหนดลมหายใจเข้าออก จับสาระได้ว่า ขณะที่ฝึกอยู่นั้น สังวรคือการควบคุมกิริยาอาการให้อยู่ในภาวะอันดีหรือเหมาะที่สุดแก่งาน เป็นอธิศีลสิกขา การทำจิตใจให้ตั้งมั่นแน่นแน่ว (อยู่กับงานคืออารมณ์ที่กำหนด) เป็นอธิจิตตสิกขา การใช้ปัญญาหรือความรู้ความเข้าใจที่เกิดขึ้นเป็นไปอยู่ในเวลานั้น เป็นอธิปัญญาสิกขา ¹¹⁰³

¹¹⁰² ดูคำอธิบายเพิ่มเติม ในตอนว่าด้วยสัมมาทิฏฐิกับการศึกษา ในบท “องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา”

¹¹⁰³ ดู วิสุทธิ.๒/๖๑

ไตรสิกขานี้ เรียกว่าเป็น พหุสัจจมีกถา คือ คำสอนธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงบ่อย และมีพุทธพจน์ แสดงความต่อเนื่องกันของกระบวนการฝึกอบรมที่เรียกว่าไตรสิกขา ดังนี้

“ศีลเป็นอย่างไร สมาธิเป็นอย่างไร ปัญญาเป็นอย่างไร สมาธิที่ศีลบ่มแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาที่สมาธิบ่มแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตที่ปัญญาบ่มแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะโดยสิ้นเชิง คือ จากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ”¹¹⁰⁴

ความสัมพันธ์แบบต่อเนื่องกันของไตรสิกขานี้ มองเห็นได้ง่ายแม้ในชีวิตประจำวัน กล่าวคือ เมื่อมีความบริสุทธิ์ในทางความประพฤติ เชื่อมั่นในความบริสุทธิ์ของตน ไม่หวาดต่อการลงโทษ ไม่สะดุ้งระแวงต่อการประทุษร้ายของคู่แ้ว ไม่หวั่นใจเสียวใจต่อเสียงตำหนิหรือความรู้สึกไม่ยอมรับของสังคม และไม่มี ความฟุ้งซ่าน วุ่นวายใจ เพราะความรู้สึกเดือดร้อนรังเกียจในความผิดของตนเอง จิตใจจึงจะปลอดโปร่ง สงบแน่วแน่ มุ่งมั่นอยู่ ได้กับสิ่งที่คิด คำที่พูด และการที่ทำ ยิ่งจิตไม่ฟุ้งซ่าน สงบ มุ่งมั่น แน่วแน่เท่าใด การคิดการพิจารณา การรับรู้สิ่งต่างๆ ก็ยิ่งชัดเจน แล่นลื่น และคล่องตัว เป็นผลดีในทางปัญญามากขึ้นเท่านั้น

ข้ออุปมาในเรื่องนี้ เหมือนเมื่อน้ำไม่ถูกกวน คน พัด หรือเขย่า สงบ นิ่ง ผงฝุ่นต่างๆ ก็นอนกัน หายซุ่น น้ำก็ใส เมื่อน้ำใส ก็มองเห็นสิ่งต่างๆ ได้ชัดเจน ในการปฏิบัติธรรมขั้นสูงขึ้นไป ที่ถึงขั้นจะให้เกิดญาณรู้แจ้งเห็นจริง จนกำจัดอาสวกิเลสได้ ก็ยังต้องการจิตที่สงบนิ่ง ผ่องใส มีสมาธิแน่วแน่ยิ่งขึ้นไปอีก ถึงขนาดระงับการรับรู้ทางอายตนะต่างๆ ได้หมด เหลืออารมณ์ที่กำหนดไว้ทำการแต่เพียงอย่างเดียว เพื่อกำจัดกวาดล้างตะกอนที่นอนกันทั้งหลาย ไม่ให้มีโอกาสซุ่นอีกต่อไป

ไตรสิกขานี้ บางครั้งพระพุทธเจ้าทรงแสดงเป็นคำสอนภาคปฏิบัติ แบบที่เข้าใจง่าย และชาวพุทธมักนำมาอ้างอิงบ่อยๆ ดังปรากฏเป็นส่วนสำคัญอยู่ในหลัก*โฆวาทปาติโมกข์* (คำสอนที่เป็นหลักใหญ่ของพระพุทธเจ้า) มี ๓ ข้อ คือ¹¹⁰⁵

๑. สัพพปาปัสส อกรรมิ การไม่ทำความชั่วทั้งปวง
๒. กุสลสฺสุปสมปทา การบำเพ็ญความดีให้เทียบพร้อม
๓. สจิตตปริโยทปนํ การทำจิตของตนให้ผ่องใส

ควรกล่าวถึงความสำคัญของสัมมาทิฐิ หรือองค์ธรรมฝ่ายปัญญา ไว้เป็นพิเศษว่า ระบบการปฏิบัติธรรมของพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะมองในแง่ของมรรค หรือไตรสิกขา ก็ตาม ล้วนเริ่มต้นด้วยปัญญา และจบลงด้วยปัญญา ที่ทำการให้สำเร็จลุล่วงถึงจุดหมาย

¹¹⁰⁴ ที.ม.๑๐/๑๑๑/๑๔๓

¹¹⁰⁵ ที.ม.๑๐/๕๔/๕๓; ขุ.ธ.๒๕/๒๔/๓๙; การจัดเข้าไตรสิกขา พึงพิจารณาจาก ที.อ.๒/๙๗ และ ธ.อ.๖/๑๐๐; ที.อ.ว่า ข้อที่ ๑ ได้แก่ศีลสังวร ข้อที่ ๒ ได้แก่สมณะและวิปัสสนา คือสมาธิและปัญญานั้นเอง ข้อที่ ๓ ได้แก่กอรทัตตผล แต่ ธ.อ. ถือเอาเพียงชำระจิตให้สะอาดจากนิวรณ์ ๕ เป็นการชำระจิตให้ผ่องใส ถ้าถือตามที่มา ๒ แห่งนี้ ก็จัดข้อ ๑ เป็นศีล (จัดเกินกว่านั้นก็มิให้จัดได้) ข้อ ๒ เป็นสมาธิ และปัญญา ข้อ ๓ เป็นสมาธิ และปัญญา (จัดเป็นวิมุตติด้วยก็ได้) อย่างไรก็ดี วิสุทธิ.๑/๖ จัดเทียบง่าย ๆ ว่า ข้อ ๑ = ศีล ข้อ ๒ = สมาธิ ข้อ ๓ = ปัญญา ตามลำดับ

สำหรับไตรสิกขา แม้จะมีศีลเป็นข้อแรก แต่ความจริงก็ต้องอาศัยพื้นฐานความเข้าใจเกี่ยวกับสิ่งที่จะลงมือปฏิบัติเป็นต้นทุนไว้ก่อน ซึ่งได้แก่มัสสัมมาทิฏฐินั่นเอง แต่เพราะความรู้ความเข้าใจเบื้องต้นนี้ เป็นเพียงการรู้ว่าทางไหนตนจะพึงไป และตั้งต้นที่ไหนเท่านั้น จึงไม่จัดเป็นขั้นตอนของระบบการฝึกอบรมแบบช่วงกว้างของไตรสิกขา

เมื่อผู้ปฏิบัติมีความรู้ความเข้าใจหรือความเชื่อถูกต้องเป็นพื้นฐานต้นทุนอยู่แล้ว ก็เริ่มการฝึกอบรมที่ความประพฤติทางกาย วาจา และอาชีวะ (ศีล) ก่อน เมื่อศีลพร้อมดีแล้ว ก็ฝึกขั้นประณีตขึ้นมาถึงการฝึกอบรมจิต (สมาธิ) จนถึงขั้นสุดท้ายคือเจริญปัญญาให้แก้กำลังนพ้นจากอวิชชา

ความจริง ปัญญาขั้นเจริญองกามขึ้นเรื่อยๆ ตลอดกระบวนการฝึกอบรม เบื้องต้น ความรู้ความเข้าใจที่เรียกว่าสัมมาทิฏฐิ อาจเป็นเพียงความเชื่อตามเหตุผลก่อน แต่ในระหว่างการฝึกอบรมต่อๆ มา ความรู้ความเข้าใจหรือความเชื่อที่มีไว้เป็นทุนเดิม นั้น ก็จะค่อยๆ เจริญเพิ่มพูนและชัดเจนยิ่งขึ้นโดยลำดับ ด้วยอาศัยการรู้จักคิด การไตร่ตรอง สอบสวนพิจารณา การรู้เห็นประจักษ์ผลของการปฏิบัติที่เกิดขึ้นในกระบวนการฝึกอบรม และการที่อินทรีย์ต่างๆ แก่กล้ายิ่งขึ้น จนในที่สุดปัญญาก็จะเจริญถึงขั้นรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ถึงขั้นหลุดพ้น บรรลุนิพพานได้ คือความรู้ความเข้าใจ หรือความเชื่อตามเหตุผล กลายมาเป็นการรู้การเห็นด้วยปัญญาของตนจริงๆ โดยสมบูรณ์ ดังบาลีว่า

“มัชฌิมาปฏิปทานี้ เป็นญาณกรณี (สร้างการรู้) จักขุกรณี (สร้างจักขุคือการเห็น) เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน”¹¹⁰⁶

จึงเห็นได้ว่า ตอนท้ายของมรรคก็จบลงด้วยปัญญา ซึ่งเป็นองค์ธรรมตัวการที่มีบทบาทเด่นชัดในการทำให้บรรลุที่หมาย โดยนัยนี้ ต่อจากมรรคมีองค์ ๘ บางแห่ง ท่านจึงเพิ่มองค์ประกอบเข้าไปอีก ๒ ข้อ คือ สัมมาญาณ (ความรู้ชอบ เทียบกับ ญาณกรณี จักขุกรณี) และสัมมาวิมุตติ (หลุดพ้นชอบ เทียบกับ ความสงบ ฯลฯ นิพพาน)¹¹⁰⁷

ตามแนวนี้ สัมมาทิฏฐิจึงเป็นเหมือนสะพานสำหรับทอดข้ามจากอวิชชาไปสู่วิชชา เมื่อมีวิชชา ก็เกิดสัมมาญาณ และย่อมหลุดพ้นเป็นสัมมาวิมุตติ

มีองค์มรรคอยู่ ๓ ข้อ ที่มีบทบาทสำคัญ ต้องเกี่ยวข้องและปฏิบัติร่วมพร้อมกันไปกับองค์มรรคข้ออื่นๆ ทุกข้อ คือ **สัมมาทิฏฐิ** (ความเห็นหรือเข้าใจถูกต้อง) **สัมมาวายามะ** (ความเพียรพยายามที่ถูกต้อง) และ **สัมมาสติ** (สติที่ถูกต้อง)

เหตุที่ต้องปฏิบัติร่วมกับข้ออื่นอยู่เสมอนั้น เห็นได้ง่ายๆ ด้วยการเปรียบเทียบกับการเดินทาง สัมมาทิฏฐิ เป็นเหมือนไฟส่องทาง หรือเข็มทิศ ให้เห็นทางและมั่นใจในทางอันถูกต้องที่จะนำไปสู่จุดหมาย สัมมาวายามะ เป็นเหมือนการออกแรงก้าวไป หรือการใช้แรงผลักดันให้เคลื่อนไป ส่วนสัมมาสติ เป็นเหมือนเครื่องบังคับควบคุม ระวัง ให้การเดินทางอยู่ในเส้นทาง ถูกจังหวะ และหลบหลีกพินัย

การปฏิบัติในขั้นศีลก็ตาม สมาธิก็ตาม ปัญญาก็ตาม จึงต้องอาศัยองค์มรรค ๓ ข้อนี้อยู่ทุกขั้นตอน¹¹⁰⁸

¹¹⁰⁶ ดูในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ตามที่ฆ่าซึ่งอ้างไว้แล้ว

¹¹⁰⁷ เพิ่มหัวข้อทั้งสองนี้ (สัมมาญาณ กับ สัมมาวิมุตติ) ต่อเข้าไปกับมรรค รวมเป็น ๑๐ เรียกสัมมัตตะ หรือ อเสกขธรรม ๑๐ ดู ที.ปา. ๑๑/๓๖๒/๒๘๖; ๔๗๕/๓๔๒ (อรรถกถาว่า สัมมาญาณ หมายถึง ผลญาณ และปัจเจกชนญาณ ดู ม.อ.๑/๒๖๐; อัง.อ.๒/๓๑๕; สัมมาญาณ ก็คือสัมมาทิฏฐิขั้นสุดท้ายนั่นเอง ดู ม.อ.๓/๕๔๔; อัง.อ.๓/๔๒๔)

¹¹⁰⁸ เรื่ององค์มรรค ๓ ข้อ เกิดรวมกับองค์มรรคข้ออื่นๆ ดู มหาจิตตาริสิกสูตร, ม.อ.๑๔/๒๕๒-๒๘๑/๑๘๐-๑๘๔

จุดเริ่ม พัฒนาเป็นจุดสำเร็จ แห่งความก้าวหน้าในมรรคา

สัมมาทิฐิ แปลว่า ความเห็นชอบ หรือเห็นถูกต้อง ถ้าให้ความหมายแนวโลกีย์ ก็ว่า เห็นถูกต้องตามคลองธรรม ถ้าให้ความหมายแนวโลกุตระ ก็ว่า เห็นถูกต้องตามเป็นจริง¹¹⁰⁹ คือเห็นตรงตามสภาวะ หรือตามเหตุปัจจัย ความหมายของสัมมาทิฐินี้ จะได้กล่าวถึงในตอนที่ว่าด้วยองค์ประกอบของมรรคโดยเฉพาะ ในตอนนี้ควรทราบความหมายเพียงคร่าวๆ พอให้เข้าใจเรื่องที่กำลังพูดถึง

ขั้นต้นทีเดียว สัมมาทิฐิในความหมายที่ว่า ความเห็นหรือแม้แต่ความเชื่อถูกต้องตามคลองธรรม เช่น เชื่อว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น ก็เพียงพอที่จะทำให้เริ่มปฏิบัติธรรมได้ เพราะเมื่อเชื่อหรือเห็นเช่นนั้นแล้ว ก็ย่อมพร้อมที่จะประพฤติปฏิบัติดี เข้าสู่การฝึกอบรมช่วงแรกในระดับศีลของไตรสิกขา

อย่างไรก็ดี บุคคลที่มีสัมมาทิฐิเพียงขั้นนี้ มักจะเน้นหนักอยู่แค่การปฏิบัติขั้นศีล (อย่างที่พูดในภาษาไทยว่า อยู่แต่ระดับศีลธรรม) ไม่ค่อยก้าวต่อไปสู่ขั้นสมาธิและปัญญา ดังจะเห็นว่า ท่านมักแสดงความหมายอย่างนี้สำหรับสัมมาทิฐิใน *ธรรมจริยา* หรือ *กุศลดรรรม* ๑๐ ประการ ซึ่งเป็นการปฏิบัติมรรคในระดับสามัญ

ความหมายที่กว้างออกไปสักหน่อย แม้จะไม่ได้กำหนดอะไรชัดเจนลงไป แต่ก็เข้ากับแนวของการปฏิบัติตามมรรคทั้งหมด ได้แก่ความหมายในแนวของการรู้เข้าใจอริยสัจ คือ ความเข้าใจสภาพปัญหา รู้สาเหตุที่จะต้องจัดการแก้ไข รู้จักจุดหมายและแนวทางการปฏิบัติ พอเป็นพื้นฐานที่จะเริ่มลงมือปฏิบัติได้ คล้ายกับที่เคยกล่าวไว้แล้วว่า รู้ว่าตนจะไปไหน รู้ว่าทางไหนจะไปทีนั้น และทางนั้นจะไปตั้งต้นเดินทางได้ที่ใด

ส่วนความหมายที่กว้างที่สุด ก็คือความรู้ความเข้าใจถูกต้องตามความเป็นจริง ได้แก่ มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมัน และเห็นความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยของมัน ความหมายแนวนี้ กินความคลุมถึงความหมายแบบอื่นๆ ทั้งหมด เช่น รวมถึงการเห็นสภาพปัญหา มองเห็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่เป็นสาเหตุ มองเห็นทางตามภาวะที่มันเป็นทาง เป็นต้น และเป็นความหมายของสัมมาทิฐิในแง่ที่จะเจริญเพิ่มพูนชัดเจนยิ่งขึ้นเรื่อยๆ ไป ตลอดมรรคาแห่งการปฏิบัติ อย่างที่ว่า ยิ่งปฏิบัติ ก็ยิ่งรู้ หรือยิ่งทำไป ก็ยิ่งรู้ไป จนทำสำเร็จ ก็รู้หมด

เท่าที่กล่าวมา เห็นได้แล้วว่า สัมมาทิฐิ เป็นจุดเริ่มต้น หรือเป็นตัวนำ ในการดำเนินตามมรรคาแห่งมัชฌิมาปฏิปทา และเป็นตัวยืนที่มีบทบาทอยู่ตลอดเวลาทุกขั้นตอนของการปฏิบัติ

อย่างไรก็ดี ระหว่างการดำเนินมรรคตลอดสายนี้ สัมมาทิฐิ มิใช่เพียงเป็นที่อาศัย หรือเป็นตัวสนับสนุนองค์มรรคข้ออื่นๆ ฝ้ายเดียวเท่านั้น แต่ตัวสัมมาทิฐิเอง ก็ได้รับความอุดหนุนจากองค์มรรคข้ออื่นๆ ด้วย ยิ่งการดำเนินตามมรรคก้าวหน้าไปเท่าใด สัมมาทิฐิก็ยิ่งอบรมบ่มตัว ให้แข็งแกร่งชัดเจนมีกำลังบริสุทธิ์มากขึ้นเพียงนั้น และในที่สุด ก็กลายเป็นตัวการสำคัญที่นำเข้าสู่จุดหมายปลายทางของมรรคา จนกล่าวได้ว่า สัมมาทิฐิเป็นทั้งจุดเริ่มต้น และปลายสุดของมรรคา

การที่สัมมาทิฐิเจริญคลี่คลายขยายตัวมาตามลำดับในระหว่างมรรคาเช่นนี้ ส่องความในตัวว่า สัมมาทิฐิในลำดับหรือในขั้นตอนต่างๆ ของการปฏิบัติ นั้น มีความแตกต่างกันโดยคุณภาพ ตามลำดับหรือตามขั้นตอนนั้นๆ สัมมาทิฐิที่มีเมื่ออยู่ ณ จุดเริ่มต้น ย่อมมีคุณภาพต่างจากสัมมาทิฐิที่มีเมื่อถึงปลายทาง

¹¹⁰⁹ ดู ความหมาย สัมมาทิฐิ ที่เป็นโลกียะ และที่เป็นโลกุตระ ในบทว่าด้วยองค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา

สัมมาทิฐิที่จุดเริ่มต้นที่เดียวก็ดี ที่สุดทางก็ดี อาจมีลักษณะจำเพาะตัวที่แตกต่างจากลักษณะทั่วไปของสัมมาทิฐิตามความหมายทั่วไป กล่าวคือ สัมมาทิฐิที่จุดเริ่มต้นอาจยังมีลักษณะไม่พร้อมสมบูรณ์ ที่จะควรนับว่าเป็นสัมมาทิฐิเต็มความหมายของคำ และสัมมาทิฐิที่ สุดทาง อาจมีคุณสมบัติแปรเปลี่ยนพิเศษออกไปจนควรเรียกชื่อเป็นอีกอย่างหนึ่งต่างหาก การแยกคำเรียกจึงมีประโยชน์ในกรณีนี้

โดยที่สัมมาทิฐิเป็นลักษณะหนึ่งของปัญญา คำรวมที่เหมาะสมในที่นี้จึงควรได้แก่คำว่า “ปัญญา” ซึ่งหมายความว่า ปัญญาเจริญขึ้นตามลำดับของการฝึกอบรมในมรรคานี้ ปัญญาที่เจริญตามลำดับขั้นนี้ แต่ละขั้นตอนที่สำคัญ มีลักษณะและชื่อเรียกพิเศษอย่างไร ควรพิจารณาต่อไปสักเล็กน้อย

กล่าวตามระบบมัชฌิมาปฏิปทา พอล่วงลำดับสังเขปของการเจริญปัญญาได้ว่า

สำหรับคนสามัญทั่วไป ที่ต้องเรียนรู้ด้วยอาศัยคำแนะนำสั่งสอนจากผู้อื่น กระบวนการฝึกอบรมจะเริ่มต้นด้วยความเชื่อในรูปใดรูปหนึ่งก่อน ซึ่งทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า **ศรัทธา**

ศรัทธานี้อาจเป็นความเชื่อเพราะพอใจในเหตุผลเบื้องต้นของคำสอนนั้น และหรือความเชื่อในความมีเหตุผล หรือลักษณะอันสมเหตุสมผลน่าไว้วางใจของตัวผู้สอนเอง จากนั้น จึงมีการรับฟังคำสอน การศึกษาอบรม เกิดความเข้าใจเพิ่มพูนขึ้น มองเห็นเหตุผลที่ถูกต้องด้วยตนเอง ซึ่งเรียกคร่าวๆ ว่า **สัมมาทิฐิ**

เมื่อความเข้าใจความเข้าใจนี้ เพิ่มพูนและแจ่มแจ้งชัดเจนขึ้นตามลำดับ ด้วยการลงมือปฏิบัติ หรือพิสูจน์ด้วยประสบการณ์ จนกลายเป็นการรู้การเห็นประจักษ์ ก็นับว่าปัญญาได้เจริญมาถึงขั้นที่เรียกว่า เป็น **สัมมาญาณ** ซึ่งเป็นขั้นที่พ้นจากความเชื่อ (ศรัทธา) และพ้นจากความเข้าใจด้วยเหตุผล (ทิฐิ) ใดๆ ทั้งสิ้น เป็นขั้นสุดทางและเข้าถึงจุดหมาย คือความหลุดพ้นเป็นอิสระ ซึ่งเรียกว่า **สัมมาวิมุตติ**

ลำดับความเจริญของปัญญานี้ อาจเขียนให้เข้าใจง่ายๆ ดังนี้

ศรัทธา → สัมมาทิฐิ → สัมมาญาณะ → สัมมาวิมุตติ

ตามกระบวนการนี้ เริ่มแรกทีเดียว ปัญญามีอยู่เพียงในรูปแฝง หรือเป็นตัวประกอบของศรัทธาก่อน แล้วเจริญเป็นตัวเองขึ้นตามลำดับ จนเมื่อถึงขั้นสุดท้าย เป็นสัมมาญาณ ปัญญาจะเด่นชัดบริสุทธิ์เป็นตัวแท้ ส่วนศรัทธาจะไม่เหลืออยู่เลย เพราะถูกปัญญาแทนที่โดยสิ้นเชิง เมื่อถึงขั้นนี้เท่านั้น การตรัสรู้หรือการหลุดพ้นจึงมีได้ กระบวนการนี้ จะให้เห็นต่อไปตามลำดับ

ข้อน่าสังเกตเป็นพิเศษ คือ ศรัทธาที่ปรากฏเข้ามาในกระบวนการนี้ หมายถึงศรัทธาเพื่อปัญญาหรือศรัทธาที่นำไปสู่ปัญญาเท่านั้น จึงต้องเป็นความเชื่อที่ประกอบด้วยปัญญา หรือเชื่อเพราะมีความเข้าใจในเหตุผลเป็นมูลฐาน (เป็นอาการวดีศรัทธา หรือ ศรัทธาญาณสัมปยุต) มิได้หมายถึงความเชื่อแบบมอโงเงาไปลงปัญญาให้ไป โดยไม่ต้องพิจารณาเหตุผล (อมุลิกาศรัทธา หรือ ศรัทธาญาณวิปยุต)

อย่างไรก็ตาม ความที่ว่ามานี้ เป็นการมองดูกระบวนการพัฒนาปัญญา หรือความเจริญงอกงามของสัมมาทิฐิ ในแง่ที่เริ่มต้นจากศรัทธาอย่างเดียว ซึ่งนับว่าไม่ครบถ้วน

ความจริง ว่าตามหลักธรรม อัศจรรย์บุคคลบางคนสร้างเสริมปัญญาของตนได้โดยไม่ต้องอาศัยศรัทธาต่อผู้อื่น ท่านเหล่านั้นใช้แต่ความรู้จักคิด รู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามสภาวะและตามเหตุปัจจัย ที่เรียกว่า **โยนิโสมนสิการ** อย่างเดียว แล้วก็พัฒนาปัญญาให้เจริญงอกงามขึ้นจนรู้เข้าใจทั่วถึงซึ่งสังขาร¹¹⁰

¹¹⁰ ม.อ.๒/๔๖๗ ว่า พระพุทธเจ้า และพระปัจเจกพุทธเจ้า ตรัสรู้โดยใช้โยนิโสมนสิการอย่างเดียวเป็นปัจจัยของสัมมาทิฐิ (เคยอ้างแล้ว)

แม้แต่คนสามัญที่เริ่มต้นด้วยศรัทธา ปัญญาของเขาจะเจริญงอกงามต่อไปได้ ก็ต้องอาศัยโยนิโส-
มนสิการของเขาเองด้วย ลำพังศรัทธาอย่างเดียวจะทำให้ปัญญาเจริญขึ้นจนถึงที่สุดไม่ได้ โดยเฉพาะปัญญาชั้น
โลกุตระที่ยังรู้สังขารมกัจจกิลเลสสิ้นเชิง จะเกิดขึ้นไม่ได้ หากขาด*โยนิโสมนสิการ*¹¹¹ แม้ศรัทธาที่ถูกต้องพึง
ปรารถนา ก็คือศรัทธาที่เชื่อมโยงหรือกระตุ้นให้เกิดโยนิโสมนสิการ

โดยนัยนี้ กระบวนการที่ครบถ้วนจึงควรเขียนใหม่ ดังนี้

รวมความว่า มีปัจจัย ๒ อย่างที่ช่วยให้เกิดสัมมาทิฏฐิ คือ *ศรัทธา* ซึ่งหมายถึงการไว้ใจในปัญญาของ
ผู้อื่น หรืออาศัยปัญญาของคนอื่น โดยผ่านทางคำแนะนำสั่งสอนเป็นต้นของเขา เป็นการเริ่มต้นจากปัจจัย
ภายนอก และ *โยนิโสมนสิการ* ซึ่งหมายถึงความรู้จักคิด หรือคิดเป็น คิดถูกวิธีของตัวบุคคลนั่นเอง เป็นการ
เริ่มต้นจากปัจจัยภายใน

คำว่า ศรัทธา ยังไม่เล็งถึงตัวแหล่งที่มาของความรู้แท้จริง เป็นเพียงคุณธรรมภายในที่เชื่อมโยงบุคคลไว้
กับปัจจัยภายนอก ตัวปัจจัยภายนอกที่เป็นแหล่งแท้จริง ก็คือ คนอื่น คนที่ชักจูงให้เชื่อถือ หรือคำแนะนำสั่งสอน
ของคนอื่น เรียกเป็นคำศัพท์ทางพุทธศาสนาว่า *ปรโตโมสะ*

ปรโตโมสะ นี้ นอกจากช่วยให้เกิดศรัทธา เป็นวิธีสร้างสัมมาทิฏฐิโดยอ้อมแล้ว ยังอาจกระตุ้นให้บุคคลใช้
โยนิโสมนสิการโดยตรงที่เดียวก็ได้ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงแสดงปัจจัยแห่งสัมมาทิฏฐิไว้ ๒ อย่าง คือ เสียจากผู้อื่นที่
เรียกว่า *ปรโตโมสะ* เป็นปัจจัยภายนอก และการรู้จักคิดที่เรียกว่า *โยนิโสมนสิการ* เป็นปัจจัยภายใน

พระพุทธรศานาย้านักถึงความสำคัญของสัมมาทิฏฐิ เพราะคนทั่วไป แม้แต่ชาวพุทธเอง มักไม่เอาใจใส่
องค์ธรรมข้อนี้ให้มากเท่าที่ควร แม้เมื่อมองเห็นความสำคัญของสัมมาทิฏฐิแล้ว ก็มักเอาใจใส่กันอยู่เพียงแต่
ความสำคัญขององค์ธรรมนั้น พูดเน้นพูดย้ำแก่กันถึงความสำคัญของสัมมาทิฏฐิ ไม่ก้าวต่อไปอีก จึงจำเป็นต้อง
กระตุ้นเตือนว่า สัมมาทิฏฐิสำคัญมากก็จริง แต่สิ่งที่สำคัญยิ่งกว่าก็คือ จะทำให้สัมมาทิฏฐินั้นเกิดขึ้นได้อย่างไร

ดังนั้น ก่อนจะกล่าวถึงองค์ประกอบต่างๆ ของมรรค จึงขอพูดเรื่องปัจจัยของสัมมาทิฏฐินำหน้า.

¹¹¹ อุ.๑๓๕ ว่า ปรโตโมสะ (วิธีการแห่งศรัทธา) เป็นปัจจัยให้เกิดโลกียสัมมาทิฏฐิ โยนิโสมนสิการ เป็นปัจจัยให้เกิดโลกุตระสัมมาทิฏฐิ

บันทึกพิเศษท้ายบท เพื่อความเข้าใจลึกกลงไปจำเพาะเรื่อง

บันทึกที่ ๑: การจัดธรรมจริยาเข้าในไตรสิกขา

พึงสังเกตว่า ใน อัง.ติก.๒๐/๕๕๗-๘/๓๔๖-๘ พระพุทธเจ้าทรงจัดองค์ธรรมข้อ ๘ และ ๙ ของธรรมจริยา (อนภิชฌา และอพยาบาท) เป็น จิตตสัมปทา แสดงว่า อยู่ในฝ่ายอธิจิตตสิกขา คือสมาธิ (ธรรมจริยา ๗ ข้อแรก เป็น สीलสัมปทา ข้อ ๑๐ เป็น ทิฏฐีสัมปทา); การที่ทรงจัดเช่นนี้ ก็เพราะอนภิชฌา และอพยาบาท ก็คือภาวะที่ไม่มีนินวรณ์ ๒ ข้อแรก คือ อภิชฌา และ พยาบาท (อภิชฌาในแง่ที่เป็นนินวรณ์ มีความหมายเท่ากับกามฉันทะ และใช้แทนที่กามฉันทะอยู่เสมอ เช่น ที.สี.๓/๓๒๔/๒๕๗ และที่มาทั้งหมดซึ่งอ้างแล้วในข้อ ๓ ว่าด้วยพรหมจรรย์ที่สำเร็จผล ข้างต้น) การละนินวรณ์ ๕ ได้ เป็นบุพภาคของการบรรลุ อปัณณาสมาธิ และเข้าถึงฌาน (สมาธิขณะทีละนินวรณ์ ๕ ได้ เป็นอุปจารสมาธิ) อนภิชฌา และอพยาบาท ก็คือภาวะที่ไม่มีนินวรณ์ ๒ ข้อต้น และความไม่มีนินวรณ์ ก็คือเป็นสมาธิ

ส่วนเหตุผลที่จะจัดธรรมเหล่านี้เข้าในฝ่ายสมาธิหรือปัญญา มีอยู่เพียงว่า ภาวะจิตที่มีอนภิชฌาและอพยาบาทที่ดี การทำให้ออนภิชฌาและอพยาบาทมีขึ้นในจิตที่ดี จัดเป็นฝ่ายอธิจิตตสิกขา คือฝ่ายสมาธิ ความดำริหรือนึกคิดที่ประกอบด้วย อนภิชฌาและอพยาบาทนั้น จัดเป็นสัมมาสังกัปปะ เป็นฝ่ายอธิปัญญาสิกขา หรือฝ่ายปัญญา ถ้ามุ่งเอาความหมายในแง่ของ ความดำริหรือนึกคิดที่ประกอบด้วยธรรม ๒ อย่างนั้น ก็จัดเป็นสัมมาสังกัปปะ (ดูนัย วิภังค.อ.๓๘) แต่ถ้าตัดเอาเฉพาะองค์ ธรรมล้วนๆ คือตัวอนภิชฌาและอพยาบาท ก็เป็นจิตตสัมปทา ดังที่อ้างในเบื้องต้นแรก;

พึงสังเกตอีกอย่างหนึ่งว่า ในระดับกรรมบถนี้ ถ้าโลกจิตใจของคนอื่น แต่ยังไม่ถึงกับคิดจ้องจะเอามาเป็นของตน ก็ยัง ไม่เสีย หรือเกิดความโกรธขึ้น แต่ยังไม่ถึงกับคิดร้ายอยากให้เขาพินาศอวตวย ก็ยังไม่เสีย (ดู ที.อ.๓/๓๑๔; ม.อ.๑/๒๗๗; ส.อ. ๒/๑๘๗; สงฺคณี ๑.๑๘๕; นิต.อ.๑/๑๔๕)

บันทึกที่ ๒: การเรียกชื่อศีล ๕ และธรรมจริยา ๑๐

ศีล ๕ เป็นคำรุ่นหลังสักหน่อย ในพระไตรปิฎกมีใช้น้อยแห่ง และใช้ในกรณีที่ไม่แจ่มแจ้งหัวข้อ เป็นทำนองชื่อเรียกให้ จำกัง่าย ๆ หรือไม่เป็นหลักวิชามากนัก เท่าที่พบมีใน วินย.๗/๒๖๒/๑๑๗ กล่าวถึงศีล ๕ แต่ไม่แจ้งหัวข้อ และใน ขุ.ปฎิ.๓๑/ ๕๑/๖๗ กล่าวถึงศีล ๕ แต่พอแจ้งหัวข้อ กลายเป็นกุศลกรรมบถ ๑๐ ไป ต่อมาในชั้นอรรถกถา และหลังจากนั้น จึงเรียกศีล ๕ กันดีขึ้น

ส่วนคำเดิมที่เรียกศีล ๕ ในพระไตรปิฎก ได้แก่คำว่า ธรรม ๕ บ้าง ลิกขาบท ๕ บ้าง แจ่มแต่หัวข้อไว้ไม่เรียกชื่อรวม บ้าง; ที่เรียกลิกขาบท ๕ ได้แก่ ที.สี.๓/๒๓๔/๑๘๗; ที.ปา.๑๑/๒๘๖/๒๔๗; อัง.ปญจก.๒๒/๑๗๙/๒๓๖; อภิ.วิ.๓๕/๗๖๗-๗๗๔/ ๓๘๘-๓๙๖; นอกจากนั้นเรียกว่า ธรรม ๕ บ้าง สุกกกรรมบถ การไม่มีภัยเวร ๕ บ้าง เป็นความหมายของความมีศีลสำหรับ อุบาสกบ้าง เรียกแต่หัวข้อ ไม่มีชื่อเรียกกรรมบถบ้าง ดังนี้ ส.สพ.๑๘/๔๘๓/๓๐๓; อัง.ปญจก.๒๒/๑๔๕/๑๙๑; ๑๗๑-๔/๒๒๗-๙; ๑๗๘/๒๓๓; ๒๖๔/๓๐๗; ๓๒/๓๗; อัง.ติก.๒๐/๕๑๙/๒๙๐; อัง.สตุตติ.๒๓/๑๑๕/๒๒๓; ขุ.ม.๒๙/๗๖๔/๔๗๐; ม.ม.๑๓/๔๑๗/ ๓๘๓; ส.นิ.๑๖/๑๕๒/๘๓; ส.ม.๑๙/๑๕๗๕/๔๘๙; ที.ม.๑๐/๑๕/๑๔ = ม.อ.๑๔/๓๖๖/๒๔๙; ที.ปา.๑๑/๒๐๘/๒๐๙; อัง.จตุก. ๒๑/๕๓/๗๕; ๙๙/๑๓๐; ๒๓๕/๓๑๙; ๒๐๑/๒๙๖ = อภิ.ป.๓๖/๑๐๔/๑๘๐; ขุ.ยติ.๒๕/๒๕๒/๒๗๙; อภิ.วิ.๓๕/๙๘๖/๕๑๑; และ เป็นส่วนหนึ่งของคิหิวัตร หรือคหฬวัตร ใน ขุ.สุ.๒๕/๓๕๓/๔๐๒

ส่วนกุศลกรรมบถ หรือธรรมจริยา ๑๐ มีชื่อเรียกมากมายหลายอย่าง และที่เรียงแต่หัวข้อไว้ครบชุด แต่ไม่เรียกชื่อ รวมก็มีเป็นอันมาก บาลีที่บรรจุคำสอนเรื่องนี้มากที่สุด คือ อัง.ทสก.๒๔/๑๕๖-๒๐๒/๒๖๗-๓๓๒ (แห่งเตียวยาว ๖๕ หน้า) นอกจากนี้มี ที.สี.๓/๒๑๑/๑๗๖; ที.ม.๑๐/๓๐๕/๓๕๙; ที.ปา.๑๑/๔๗/๘๖; ๕๓/๘๙; ๓๖๐/๒๘๔; ม.ม.๑๒/๔๘๕/๕๒๓; ๕๒๗/ ๕๖๙; ม.ม.๑๓/๔๗๓/๔๓๔; ๖๑๙/๕๖๒; ม.อ.๑๔/๒๐๒-๘/๑๔๗; ๖๐๓/๓๙๐; ส.สพ.๑๘/๖๐๐/๓๘๕; ๖๑๙/๓๙๖; ๖๖๕/๔๒๙; อัง.ติก.๒๐/๕๕๗-๕๖๐/๓๔๖-๓๕๐; ๕๙๘/๓๘๓; อัง.จตุก.๒๑/๕๔/๗๘; ๒๐๔/๓๐๑; ๒๖๔/๓๔๑; ขุ.ม.๒๙/๔๒/๔๓; ๕๓/๕๕ = ๙๗๖/๖๑๙; ๓๘๗/๒๖๑; อภิ.วิ.๓๕/๓๐๐/๔๙๒; ๑๐๒๘/๕๒๘; อภิ.ป.๓๖/๑๐๕-๖/๑๘๒-๔

นอกจากนี้ มีคิลตามแนวองค์มรรค (= ธรรมจริยา ๗ ข้อแรก) คือ ที.ม.๑๐/๒๙๙/๓๔๘; ม.ญ.๑๔/๑๔๘/๑๑๓; ๗๐๔/๔๕๔; ส.ม.๑๙/๑๔๕๙/๔๔๓; อัง.จตุกก.๒๑/๘๑-๒/๑๐๘; ๒๐๓/๓๐๐; อภิ.วิ.๓๕/๑๖๕/๑๓๖; ๕๗๓/๓๑๗; ๑๐๐๙/๕๑๘ หรือตามแนวกรรมกิลส ๔ คือ ที.ปา.๑๑/๑๗๕/๑๙๕; ม.ม.๑๓/๓๘๐/๓๖๐; อัง.จตุกก.๒๑/๖๔/๙๒; อัง.ฉก.๒๒/๓๕๒/๔๘๓; อภิ.วิ.๓๕/๙๖๙/๕๐๘

บันทึกที่ ๓: ความหมายของคำว่าศีลธรรม

ได้มีบางท่านพยายามขยายความหมายของคำว่า *ศีลธรรม* ให้กว้างขวาง เช่น ให้แปลศีลธรรมว่า ศีลและธรรม ซึ่งจะทำให้ศีลธรรมคลุมคำสอนในทางพุทธศาสนาได้ทั้งหมด แต่ความรู้สึกของคนทั่วไปหายอขยายตามไปด้วยไม่ เช่น เมื่อนึกถึงศีลธรรม ก็ไม่อาจนึกไปถึงการฝึกสมาธิ การเจริญสติปัฏฐาน การพิจารณาสังขารธรรมโดยไตรลักษณ์ เป็นต้น การขยายความหมายนั้น จึงทำได้เพียงในชั้นความเพียรเชิงวิชาการเท่านั้น

ส่วนความหมายที่เข้าใจกันทั่วไป ก็คงอยู่เพียงขั้นที่ต้องแปลศีลธรรมว่า ธรรมขั้นศีล หรือธรรมคือศีล แม้พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ก็ให้ความหมายเพียงแค่ว่า ความประพฤติที่ดีที่ชอบ

คำว่าศีลธรรมอย่างที่เข้าใจกันนี้ จะขยายกันอย่างไร ก็คงอยู่เพียงในขอบเขตของหมวดธรรมที่เรียกว่า *กุศลกรรมบถ ๑๐* ซึ่งมีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า *ธรรมจริยา* ดังที่เคยกล่าวถึงมาแล้วในตอนก่อน บางทีถ้าหันไปใช้คำว่า “ธรรมจริยา” อาจจะไม่เหมาะสมดีกระมัง (พึงสังเกตว่า คำว่าศีลธรรม แม้จะมีต้นศัพท์อยู่ในบาลีสันสกฤต แต่ก็เป็นคำไทย เกิดขึ้นในภาษาไทย มีในภาษาไทย และใช้กันอยู่ในประเทศไทยเท่านั้น จึงเกิดปัญหาในการแสดงความหมายขึ้นในภายหลัง; ไทยเราในปัจจุบันให้คำศีลธรรม ตรงกับ moral หรือ morality ในภาษาอังกฤษ แต่ยังไม่พบประเทศใดอื่น แปลคำอังกฤษทั้งสองนั้นว่าศีลธรรม คงแปลเพียงว่า ศีล หรือ สील เท่านั้น)

อนึ่ง การแปล “ศีล” ว่าข้อห้าม เบื้องแรกก็มุ่งเพื่อให้เข้าใจกันง่ายๆ สำหรับชาวบ้านทั่วไป หรือสำหรับการศึกษาระดับต้นๆ แต่ต่อมาเกิดมีการตีความคำแปลนี้ บางทีถึงกับยึดเอาว่าข้อห้ามเป็นความหมายของศีลไปจริงๆ ทำให้ความเข้าใจเกี่ยวกับศีลคับแคบและคลาดเคลื่อน มองแต่ด้านลบอย่างเดียว

ความจริง แม้แต่ศีลระดับวินัย อย่างวินัยของพระสงฆ์ ก็มีทั้งฝ่ายละเว้นและข้อกำหนดให้ทำ เช่น การเข้าร่วมประชุมทำสังฆกรรม การทำหน้าที่เกี่ยวกับกิจของส่วนรวม เช่น ภัตตาคาร ก็เป็นเรื่องศีล หรือในระดับคนทั่วไป การประพฤติดีมีความเคารพอ่อนน้อม การชวนช่วยช่วยเหลือรับใช้ ก็เป็นเรื่องศีล (ดู ที.อ.๓/๒๔๖; อิติ.อ.๒๖๙; สงคณิ อ.๒๖๓; สงคท.๒๙)

นอกจากนี้ เมื่อพูดถึงศีล มักมองข้ามเรื่องการทำมาหาเลี้ยงชีพ ที่เป็นส่วนสำคัญอย่างหนึ่งของศีลไปเสีย

ทั้งหมดนี้ ล้วนทำให้ความเข้าใจเกี่ยวกับศีลคับแคบลง ดังนั้น เมื่อพูดถึงศีล พึงคอยระวังขยายความรู้สึกให้กว้างครอบคลุมสัมมาวาจา สัมมาภังคะ และสัมมาอาชีวะ ให้หมดด้วย (ความประพฤติดีงามสุจริต นับว่าเป็นคำแปลที่ดีอย่างหนึ่งของศีล)

บันทึกที่ ๔: ความหมายตามแบบแผน ของไตรสิกขา

ไตรสิกขา ถ้าแปลตามรูปศัพท์ และตามแบบแผนแท้ๆ จะได้ความหมายดังนี้

๑. *อภิสติสิกขา* สิกขาคือศีลอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมในทางความประพฤติอย่างสูง
๒. *อภิจิตตสิกขา* สิกขาคือจิตอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมจิตให้เกิดสมาธิอย่างสูง
๓. *อภิปญญาสิกขา* สิกขาคือปัญญาอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งอย่างสูง

บาลีเดิมแสดงคำจำกัดความไตรสิกขาสำหรับพระภิกษุเท่านั้น คือ อภิสติสิกขา = ปาติโมกขสังวรศีล, อภิจิตตสิกขา = ฌาน ๔, อภิปญญาสิกขา = การรู้อริยสัจ บ้าง การประจักษ์แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ที่ไร้อาสวะ บ้าง (อัง.ติก.๒๐/๕๒๙-๕๓๐/๓๐๓) คัมภีร์นี้เทศขยายความเพิ่มออกเล็กน้อย (พ.ม.๒๙/๒๔๒/๑๘๑; พ.จ.๓๐/๙๒/๒๕);

คัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มหาคคีให้ความหมายกว้างๆ มุ่งเอาอิศील ที่ความล่ำรวมหรือล่งวร อธิจิตต์ ที่ความไม่ฟุ้งซ่าน อธิปัญญา ที่ การเห็นหรือเข้าใจถูกต้อง (พ.ปฏิ.๓๑/๙๑/๖๙);

วินย.อ.๑/๒๙๐ ว่า ลิกขา ๓ นี้ มีใช้หมายเอาเพียงศีล ๕ ศีล ๑๐ สมาบัติ ๘ หรือความเข้าใจตามหลักกรรม ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เท่านั้น เพราะศีลสมาธิปัญญาชั้นนั้น พระพุทธเจ้าจะอุบัติหรือไม่ ก็ย่อมมีผู้สอนได้ แต่ลิกขา ๓ หมายถึง ศีล สมาธิ ปัญญา ชนิดที่มีขึ้นต่อเมื่อพระพุทธเจ้าอุบัติเท่านั้น คือ อธิศีล = ปาติโมกขสังวรศีล, อธิจิตต์ = จิตประกอบด้วยสมาบัติ ๘ ที่เป็นบาทแห่งวิปัสสนา, อธิปัญญา = วิปัสสนาญาณที่กำหนดไตรลักษณ์ได้;

ในความหมายสูงสุด ท่านถือว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ชั้นโลกุตระ จึงจะเป็นอธิศีล อธิจิตต์ อธิปัญญา แต่ความหมาย อย่างนี้คงใช้ในกรณีจำกัดมาก;

บางครั้งท่านผ่อนลงมาแล้ว ศีลที่ผู้ประสงค์นิพพานสมทาน จะเป็นศีล ๕ หรือศีล ๑๐ ก็ตาม ก็เป็นอธิศีล สมาบัติ ๘ ก็ เป็นอธิจิตต์ (เช่น ที่.อ.๓/๒๕๑) โดยเฉพาะเมื่อพระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับอธิศีลสำหรับคฤหัสถ์ (เช่น อภ.ปญจก.๒๒/๒๓๕/ ๒๙๒; อภ.สตุตทก.๒๓/๒๗/๒๖ และผู้อื่นกล่าว อภ.ติก.๒๐/๕๖๗/๓๖๐) อรรถกถาจะอธิบายว่า หมายถึง ศีล ๕ หรือไม่กี่ศีล ๑๐ (อภ.อ.๒/๓๑๖; ๓/๑๐๑,๑๙๙);

บางครั้งคำว่า “อธิ” ก็หมายเพียงว่า ยิ่งกว่า หรือสูงกว่ากันโดยการเปรียบเทียบ เช่น ศีล ๑๐ เป็นอธิศีล เมื่อเทียบกับ ศีล ๕ รูปาวจรจิตเป็นอธิจิตต์ เมื่อเทียบกับกามาวจรจิต ฯลฯ (อภ.อ.๒/๒๘๓);

กล่าวโดยสาระก็คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ที่ปฏิบัติถูกต้องตามหลักการของพุทธศาสนา เป็นไปเพื่อความก้าวหน้าในการ ปฏิบัติธรรม;

ผู้สนใจความหมายเพิ่มอีก อาจดู วินย.อ.๓/๕๖; อ.อ.๓๒๐; อภ.อ.๒/๓๐๐; ๓/๑๒๕ เป็นต้น;

ส่วนการจัดองค์มรรคเข้าในไตรสิกขา ท่านแสดงไว้ใน วิภจก.อ.๑๕๘; ปฏิส.อ.๒๓๗ เหมือนกันกับที่จัดเข้าใน ธรรมชั้น ๓.

ในสมัยอรรถกถา ท่านนิยมแสดง ลิกขา ๓ ในแง่ที่เป็นระดับชั้นต่างๆ ของการละกิเลส คือ

๑. *ศีล* เป็นวิติกมปทาน (เป็นเครื่องละวิตกกมกิเลส คือกิเลสอย่างหยาบ ที่เป็นเหตุให้ล่วงละเมิดออกมาถึงกาย วาจา)
๒. *สมาธิ* เป็นปริยฎฐานปทาน (เป็นเครื่องละปริยฎฐานกิเลส คือกิเลสอย่างกลาง ที่เร้ารุ่มอยู่ในจิตใจ ซึ่งบางท่าน ระบุว่าได้แก่ นีวรณ ๕)
๓. *ปัญญา* เป็นอนุสยปทาน (เป็นเครื่องละอนุสยกิเลส คือกิเลสอย่างละเอียด ที่แอบแนบนอนคอยอยู่ในสันดาน รอ แสดงตัวในเมื่อได้เหตุกระตุ้น ได้แก่อนุสัย ๗)

นอกจากนี้ ท่านยังได้แสดงในแง่อื่นๆ อีก เช่น ศีลเป็นตังคปทาน สมาธิเป็นวิกขัมภนปทาน ปัญญาเป็นสมุจเฉท- ปทาน ศีลเป็นเครื่องละทุจริต สมาธิเป็นเครื่องละตัณหา ปัญญาเป็นเครื่องละทิวฐิ ดังนั้นเป็นต้น (ดู วินย.อ.๑/๒๒ = ที่.อ.๑/๒๖ = สงคณิ ๑.๒๙; วิสุทฺธิ.๑/๗; วินย.ฎีกา ๑/๑๑๕; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๑/๓๑)

ตอน ๕: ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร?

บุพภาคของการศึกษา ๑:

ปรโตโมสะที่ดี = กัลยาณมิตร

๒

บทที่ ๑๒

บุพภาคของการศึกษา

หรือ

บุพนิมิตแห่งมัชฌิมาปฏิปทา

สัมมาทิฐิ เป็นองค์ประกอบสำคัญของมรรค ในฐานะที่เป็นจุดเริ่มต้นของการปฏิบัติธรรม หรือเป็นขั้นแรกในระบบการศึกษาตามหลักการของพระพุทธศาสนา และเป็นธรรมที่ต้องพัฒนาให้บริสุทธิ์ ชัดเจน เป็นอิสระมากขึ้นตามลำดับ จนกลายเป็นการตรัสรู้ในที่สุด ดังกล่าวมาแล้ว ดังนั้น การสร้างเสริมสัมมาทิฐิจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง

มีข้อความในพระไตรปิฎก แสดงหลักการสร้างเสริมสัมมาทิฐิไว้ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฐิ มี ๒ ประการ ดังนี้คือ ปรโตโมสะ และโยนิโสมนสิการ”¹¹¹²

ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ ๒ อย่าง ตามพุทธพจน์ที่ตรัสไว้นี้ คือ

๑. **ปรโตโมสะ** = เสียงจากผู้อื่น การกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก เช่น การสั่งสอน แนะนำ การถ่ายทอด การโฆษณา คำบอกเล่า ข่าวสาร ข้อเขียน คำชี้แจง อธิบาย การเรียนรู้จากผู้อื่น ในที่นี้หมายถึงเฉพาะส่วนที่ดิงามถูกต้อง เฉพาะอย่างยิ่งการรับฟังธรรม ความรู้ หรือคำแนะนำจากบุคคลที่เป็นกัลยาณมิตร (hearing or learning from others; inducement by others)

ข้อแรกนี้ เป็นองค์ประกอบฝ่ายภายนอก ได้แก่ปัจจัยทางสังคม อาจเรียกร่างๆว่า **วิธีการแห่งศรัทธา**

๒. **โยนิโสมนสิการ** = การทำในใจโดยแยบคาย = การใช้ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด คิดเป็น หรือคิดอย่างมีระเบียบ หมายถึง การรู้จักมอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลาย โดยมองตามทีลิ่งนั้นๆ มั่นเป็นของมัน และโดยวิธีคิดหาเหตุผล สืบค้นถึงต้นเค้า สืบสาวให้ตลอดสาย แยกแยะสิ่งนั้นๆ หรือปัญหานั้นๆ ออก ให้เห็นตามสภาวะ และตามความสัมพันธ์สืบทอดแห่งเหตุปัจจัย โดยไม่เอาความรู้สึกด้วยตัณหาอุปาทานของตนเข้าจับ (analytical reflection; reasoned or systematic attention)

ข้อสองนี้ เป็นองค์ประกอบฝ่ายภายใน ได้แก่ปัจจัยในตัวบุคคล อาจเรียกร่างๆว่า **วิธีการแห่งปัญญา**

¹¹¹² อัง.ทุก.๒๐/๓๗๑/๑๐๐; และดู ม.ม.๑๒/๔๙๗/๕๓๙; ส่วนปัจจัยให้เกิดมัจฉาทิฐิ ก็มี ๒ ตรงข้ามจากนี้ คือ ปรโตโมสะ (ที่ไม่ถูกต้อง) และโยนิโสมนสิการ (อัง.ทสก.๒๔/๙๓/๒๐๑)

มีพุทธพจน์แสดงปัจจัยทั้งสองนี้ในภาคปฏิบัติของการฝึกอบรม เน้นถึงความสำคัญอย่างควบคู่กันดังนี้

(๑) “สำหรับภิกษุผู้ยังต้องศึกษา...เราของไม่เห็นองค์ประกอบภายนอกอื่นใด มีประโยชน์
มากเท่า*ความมีกัลยาณมิตร* เลย”

(๒) “สำหรับภิกษุผู้ยังต้องศึกษา...เราของไม่เห็นองค์ประกอบภายในอื่นใด มีประโยชน์มาก
เท่า*โยนิโสมนสิการ* เลย”¹¹¹³

ปัจจัยทั้ง ๒ อย่างนี้ ย่อมสนับสนุนซึ่งกันและกัน

สำหรับคนสามัญซึ่งมีปัญญาไม่แก่กล้า ย่อมต้องอาศัยการแนะนำชักจูงจากผู้อื่น และคล้อยไปตาม
คำแนะนำชักจูงที่ฉลาดได้ง่าย แต่ก็จะต้องฝึกหัดให้สามารถใช้ความคิดอย่างถูกต้องด้วยตนเองได้ด้วย จึงจะ
ก้าวหน้าไปถึงที่สุดได้

ส่วนคนที่มีความรู้แก่กล้า ย่อมรู้จักใช้โยนิโสมนสิการได้ดีกว่า แต่กระนั้นก็อาจต้องอาศัยคำแนะนำที่
ถูกต้องเป็นเครื่องนำทางในเบื้องต้น และเป็นเครื่องช่วยส่งเสริมให้ก้าวหน้าไปอย่างรวดเร็วยิ่งขึ้นในระหว่างการ
ฝึกอบรม

การสร้างเสริมสัมมาทิฐิด้วยปัจจัยอย่าง ๑ (ปรโตโฆสะ) ก็คือ วิธีการที่เริ่มต้นด้วยศรัทธา และอาศัย
ศรัทธาเป็นสำคัญ เมื่อนำมาใช้ปฏิบัติในระบบการศึกษาอบรม จึงต้องพิจารณาที่จะให้ได้รับการแนะนำชักจูงสั่ง
สอนอบรมที่ได้ผลดีที่สุด คือ ต้องมีผู้สั่งสอนอบรมที่เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติ มีความสามารถ และใช้วิธีการ
อบรมสั่งสอนที่ได้ผล

ดังนั้น ในการศึกษาอบรม จึงจำกัดให้ได้ปรโตโฆสะที่มุ่งหมาย ด้วยหลักที่เรียกว่า *กัลยาณมิตรตตา*
หรือการมีกัลยาณมิตร

ส่วนปัจจัยอย่าง ๒ (*โยนิโสมนสิการ*) เป็นตัวหลักการใช้ปัญญา ซึ่งจะต้องพิจารณาว่าควรใช้ความคิด
ให้ถูกต้องอย่างไร

เมื่อนำปัจจัยทั้งสองมาประกอบกัน นับว่า*กัลยาณมิตรตตา* เป็นองค์ประกอบภายนอก และ*โยนิโสมนสิการ*
เป็นองค์ประกอบภายใน

ถ้าตรงข้ามจากนี้ คือ ได้ผู้ไม่เป็นกัลยาณมิตร ทำให้ประสบปรโตโฆสะที่ผิดพลาด และใช้ความคิดผิดวิธี
เป็น*โยนิโสมนสิการ* ก็จะได้รับผลตรงข้าม คือเป็นมิจฉาทิฐิไปได้

ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ ๒ ประการนี้ มีหลักการบางอย่างที่ควรทราบ ดังต่อไปนี้

¹¹¹³ พุ.อิตติ.๒๕/๑๙๔-๕/๒๓๖-๗; เทียบ ส.ม.๑๙/๕๑๘, ๕๒๐/๑๔๑-๒

บทนิมิตที่ ๑: ปรโตโฆสะ – กัลยาณมิตร

วิธีการแห่งศรัทธา

ปรโตโฆสะ หรือเสียงจากผู้อื่น ที่จะให้เกิดสัมมาทิฐิได้ ก็คือ เสียงที่ติงาม เสียงที่ถูกต้อง เสียงที่บอกกล่าวชี้แจงความจริง มีเหตุผล เป็นประโยชน์ เฉพาะอย่างยิ่ง ที่เกิดจากความรักความปรารถนาดี

เสียงที่ติงามถูกต้องเช่นนี้ เกิดจากแหล่งที่ดี คือคนดี คนมีปัญญา คนมีคุณธรรม คนเช่นนี้ทางธรรมเรียกว่า สัตบุรุษ¹¹⁴ บ้าง บัณฑิตบ้าง ถ้าคนดี คือสัตบุรุษ หรือบัณฑิตนี้ ไปทำหน้าที่ช่วยเหลือแนะนำ สั่งสอนชักนำสัมมาทิฐิให้แก่ผู้อื่น ก็เรียกว่าเขาทำหน้าที่เป็น *กัลยาณมิตร*

แต่บุคคลผู้แสวงสัมมาทิฐิ ไม่จำเป็นต้องรอให้สัตบุรุษหรือบัณฑิตมาหาตน ตรงข้าม เขาย่อมกระตือรือร้นที่จะไปหา ไปปรึกษา ไปสดับฟัง ไปขอคำแนะนำชี้แจงสั่งสอน เข้าร่วมหมู่อยู่ใกล้ ตลอดจนศึกษาแบบอย่างแนวทางจากบัณฑิตหรือสัตบุรุษนั่นเอง การกระทำของเขาย่างนี้เรียกว่า *การเสวนาสัตบุรุษ* หรือคบหาคนดี¹¹⁵

แต่ไม่ว่าสัตบุรุษจะมาทำหน้าที่ให้ หรือบุคคลนั้นจะไปคบหาสัตบุรุษเองก็ตาม ในเมื่อมีการยอมรับหรืออิทธิพลต่อกันเกิดขึ้นแล้ว ก็เรียกว่าเขามีกัลยาณมิตร และเรียกภาวะนี้ว่า “กัลยาณมิตรตตา” แปลว่า ความมีกัลยาณมิตร

กัลยาณมิตร มิได้หมายถึงเพื่อนที่ดีอย่างในความหมายสามัญเท่านั้น แต่หมายถึงบุคคลผู้เฝ้ายอมด้วยคุณสมบัติที่จะสั่งสอน แนะนำ ชี้แจง ชักจูง ช่วยบอกช่องทาง หรือเป็นตัวช่วยให้ผู้อื่นดำเนินไปในมรรคาแห่งการฝึกฝนอบรมอย่างถูกต้อง ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ท่านยกตัวอย่างเช่น พระพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก ครูอาจารย์ และท่านผู้เป็นพหูสูตทรงปัญญา สามารถสั่งสอนแนะนำ เป็นที่ปรึกษาได้ แม้จะอ่อนวัยกว่า¹¹⁶

ในกระบวนการพัฒนาปัญญา ความมีกัลยาณมิตรนี้ จัดว่าเป็นระดับความเจริญปัญญาในขั้นศรัทธา

ส่วนในระบบการศึกษาอบรม ความมีกัลยาณมิตรควรมีความหมายครอบคลุมทั้งตัวบุคคลผู้อบรมสั่งสอน เช่น พ่อแม่ ครู อาจารย์ เป็นต้น ทั้งคุณสมบัติของผู้สอน ทั้งหลักการ วิธีการ อุปกรณ์ อุปบายต่างๆ ในการสอน และการจัดดำเนินการต่างๆ ทุกอย่าง ที่มีหน้าที่ให้การศึกษาจะพึงจัดทำ เพื่อให้การศึกษาอบรมได้ผลดีตลอดจนหนังสือ สื่อมวลชน บุคคลตัวอย่าง เช่น มหาบุรุษ หรือผู้ประสบความสำเร็จโดยธรรม และสิ่งแวดล้อมทางสังคมทั้งหลายที่ติงาม เป็นประโยชน์ เท่าที่จะเป็นองค์ประกอบภายนอกในกระบวนการพัฒนาปัญญานั้นได้

¹¹⁴ ตามบาลีเป็น สัปปริส จะเขียนอย่างลูกครึ่งเป็น สัปบุรุษ หรือ สัปบุรุษ ก็ได้ สัตบุรุษนี้ ถ้ามาคู่กับอริยะ ท่านให้อริยะ หมายถึง พระพุทธเจ้า สัตบุรุษ หมายถึงพระปัจเจกพุทธเจ้า และตถาคตสาวก หรือพระสาวกทั้งหลาย หรือทั้งอริยะและสัตบุรุษมีความหมายเท่ากันก็ได้ (เช่น ม.อ.๑/๒๘, ๓๒; ส.อ.๒/๓๐๖, ๓๑๐; นิท.อ.๒/๓๐๖, ๓๑๐; สงฺคณิ อ.๕๐๓, ๕๐๗) ถ้าสัตบุรุษมาลำพัง ก็หมายถึง พระพุทธเจ้าลงมาทั้งหมด (เช่น ที.อ.๓/๒๗๖, ๓๒๘; อจ.อ.๒/๓๗๘) คำว่า “บัณฑิต” ก็ใช้ได้ตั้งแต่พระพุทธเจ้าลงมา (เช่น ขุททก.อ. ๑๔๐; สุตต.อ.๒/๙๒)

ว่าโดยทั่วไป อริยะ สัตบุรุษ และบัณฑิต ใช้ในความหมายที่คาบเกี่ยวกัน บางทีก็ใช้แทนกัน แต่ถ้าจะเอาหลักตามพุทธพจน์ บัณฑิต คือผู้บรรลุอรรถะ ๒ ดังกล่าวในตอนก่อน (นัยอื่นยังมีอีก) สัตบุรุษ คือผู้มีคุณสมบัติดังจะกล่าวต่อไป

¹¹⁵ ตามบาลีเป็น สัปปริสสังเสวะ หรือ สัปปริสอุปสังเสวะ หรือ สัปปริสอุปสสยะ หรือ สัปปริสอุปสสยะ หรือ สัปปริสเสวนา หรือ บัณฑิตเสวนา ก็ได้

¹¹⁶ ดู วิสุทธิ.๑/๑๒๓-๑๒๕ (คัมภีร์นี้ แสดงตัวอย่างในกรณีของการเรียนสมาธิภาวนา)

ความสำคัญของการมีกัลยาณมิตร

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิต ฉันทไฉน ความมีกัลยาณมิตร ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของอริยอัชฎางคิกมรรค แก่ภิกษุ ฉันทนั้น ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งอริยอัชฎางคิกมรรค”¹¹¹⁷

“ดูกรอานนท ความมีกัลยาณมิตร...เท่ากับเป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียว เพราะว่า ผู้มีกัลยาณมิตร...พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ เขาจักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งอริยอัชฎางคิกมรรค

“อาศัยเราผู้เป็นกัลยาณมิตร เหล่าสัตว์ผู้มีชาติเป็นธรรมดา ก็พ้นจากชาติ ผู้มีชราเป็นธรรมดา ก็พ้นจากชรา ผู้มีมรณะเป็นธรรมดา ก็พ้นจากมรณะ ผู้มีโสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เป็นธรรมดา ก็พ้นจาก โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส”¹¹¹⁸

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงเงินแสงทอง เป็นบุพนิมิตมาก่อน ฉันทไฉน ความมีกัลยาณมิตร ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของโพชฌงค์ ๗ แก่ภิกษุ ฉันทนั้น ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งโพชฌงค์ ๗”¹¹¹⁹

“เราไม่แลเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือให้กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เสื่อมไป เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย เมื่อบุคคลมีกัลยาณมิตร กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสื่อมไป”¹¹²⁰

“เราไม่แลเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่อื่นๆ...ที่เป็นไปเพื่อความดำรงมั่น ไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรายแห่งสักธรรม”¹¹²² เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย”

“โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายนอก เราไม่แลเห็นองค์ประกอบอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่อื่นๆ เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย”¹¹²³

“สำหรับภิกษุผู้เสาะ ยังไม่บรรลุนิพพาน ประารถความเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม เราไม่แลเห็นองค์ประกอบภายนอกอย่างอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่มีประโยชน์มาก เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร ย่อมกำจัดอกุศลได้ และย่อมบำเพ็ญกุศลให้เกิดขึ้น”¹¹²⁴

“ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร...พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ

(๑) จักเป็นผู้มีศีล ตำรวมระวิงในปาติโมกข์ สมบูรณ์ด้วยขยาจาระและโคจร ฯลฯ

(๒) จักเป็นผู้ได้ (มีโอกาสดับฟัง ได้ร่วมสนทนาอย่างสะดวกสบาย) ตามความปรารถนาในเรื่องต่างๆ ที่ขัดเกลาอุปนิสัย ชำระจิตใจให้ปลอดโปร่ง คือ เรื่องความมักน้อย ฯลฯ เรื่องการบำเพ็ญเพียร เรื่องศีล เรื่องสมาธิ เรื่องปัญญา เรื่องวิมุตติ เรื่องวิมุตติญาณทัสนะ

¹¹¹⁷ ส.ม.๑๙/๑๒๙/๓๖, ๓๗

¹¹¹⁸ ส.ม.๑๙/๕-๑๑/๒-๕, ๓๗

¹¹¹⁹ ส.ม.๑๙/๔๑๑/๑๑๒

¹¹²⁰ อ.จ.เอก.๒๐/๗๒/๑๖

¹¹²¹ อ.จ.เอก.๒๐/๙๖/๒๐

¹¹²² อ.จ.เอก.๒๐/๑๒๘/๒๕

¹¹²³ อ.จ.เอก.๒๐/๑๑๒/๒๒; เทียบ ส.ม.๑๙/๕๒๐/๑๔๒

¹¹²⁴ พ.อิตติ.๒๕/๑๙๕/๒๓๗

- (๓) จักเป็นผู้ตั้งหน้าทำความเพียร เพื่อกำจัดอกุศลธรรม และเพื่อบำเพ็ญกุศลธรรมให้
 เพียงพร้อม จักเป็นผู้แข็งขัน บากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระ ในกุศลธรรม
- (๔) จักเป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญา ที่เป็นอริยะ หยั่งรู้ถึงความเกิดดับ ชำแวก
 กิเลส นำไปสู่ความจบสิ้นแห่งทุกข์¹¹²⁵

บาลีที่ยกมาข้างนี้ เน้นความสำคัญของความมีกัลยาณมิตรสำหรับพระภิกษุ เพราะเป็นพุทธพจน์ที่ตรัส
 กะพระภิกษุ

ส่วนในด้านคำสอนสำหรับคนทั่วไป โดยเฉพาะชาวบ้าน ยังมีหลักธรรม และพุทธทฤษฎี ที่ย้ำถึง
 ความสำคัญของการคบหา และการเสวนาคณตี เพิ่มจากนี้อีกมากมาย ดังเช่นว่า

ความมีกัลยาณมิตร เป็นข้อธรรมอย่างหนึ่งที่เป็นไปเพื่อบรรลุวิชฌมมิกัตถะ (ประโยชน์โลกนี้)¹¹²⁶

การคบคนชั่ว เป็นอบายมุข¹¹²⁷

การคบมิตร และปฏิบัติถูกต้องต่อมิตร เป็นหลักอย่างหนึ่งในคำสอนเรื่องทิศ ๖¹¹²⁸

การรู้จักเลือกคบคนตามหลักมิตรแท้ มิตรเทียม¹¹²⁹ เป็นหลักกรรมหมวดใหญ่ทีเดียว

การเสวนาสัตบุรุษ เป็นข้อธรรมหนึ่งในจักร ๔¹¹³⁰ ในวุฒิศรรณ ๔¹¹³¹ และในโสตาปัตติยัคคะ ๔¹¹³²

ความมีกัลยาณมิตร เป็นข้อธรรมหนึ่งในนาคกรณธรรม หรือธรรมที่ทำให้คนพึงตนได้ ๑๐ ประการ¹¹³³

ในชาดก ซึ่งเป็นคำสอนสำหรับคนทุกชั้นทุกประเภท โดยเฉพาะชาวบ้าน ก็มีเรื่องราวและสุภาษิตแนะนำ
 เกี่ยวกับการคบหา หรือการเสวนา เป็นจำนวนมาก¹¹³⁴

นอกจากนั้น ยังมีธรรมทฤษฎีเกี่ยวกับเรื่องนี้ กระจายอยู่ทั่วไปในพระสูตรตันตปิฎก ขอยกมาดูเป็น
 ตัวอย่าง

¹¹²⁵ อัง.นวก.๒๓/๒๐๕, ๒๐๗/๓๖๕, ๓๗๐; พุ.อ.๒๕/๘๘/๑๒๗

¹¹²⁶ อัง.อญฺจก.๒๓/๑๔๔/๒๘๙

¹¹²⁷ ที.ปา.๑๑/๑๘๔/๑๙๘; อัง.อญฺจก.๒๓/๑๔๔/๒๙๒

¹¹²⁸ ที.ปา.๑๑/๒๐๒/๒๐๔

¹¹²⁹ ที.ปา.๑๑/๑๘๖-๑๘๗/๑๙๙-๒๐๒

¹¹³⁰ ธรรมนาคชีวิตสู่ความเจริญรุ่งเรือง ดุจลือนารถสู่ที่หมาย, และเป็นพุทธการธรรม (ธรรมมีอุปการะมาก) ที.ปา.๑๑/๔๐๐/๒๙๓; อัง.
 จตุกก.๒๑/๓๑/๔๑

¹¹³¹ ธรรมเครื่องเจริญปัญญา หลักการพัฒนาปัญญา, อัง.จตุกก.๒๑/๒๔๘/๓๓๒; มีอุปการะมากสำหรับมนุษย์ทุกคน, อัง.จตุกก.๒๑/
 ๒๔๙/๓๓๒

¹¹³² คุณสมบัติที่จะทำให้เป็นโสตาบัน, ส.ม.๑๙/๑๔๒๙/๔๓๔

¹¹³³ หลักนี้ตรัสแก่ภิกษุ เช่น ที.ปา.๑๑/๓๕๗/๒๘๑; ๔๖๖/๓๓๔; อัง.ทสก.๒๔/๑๗/๒๕

¹¹³⁴ เรื่องที่เด่น คือ นกแขกเต้าสองพี่น้อง (สัตติคุมพชาดก, พุ.ชา.๒๗/๒๑๔๒/๔๓๕; ชา.อ.๗/๗๗); มะม่วงรสวิเศษ (ทิวาหนชาดก, พุ.
 ชา.๒๗/๒๒๑/๖๗; ชา.อ.๓/๑๓๔); ม้ากับคนเลี้ยง (คิริทัตตชาดก, พุ.ชา.๒๗/๒๑๗/๖๕; ชา.อ.๓/๒๑๙); ช้างแปรนิสัย (มทิลามุข
 ชาดก, พุ.ชา.๒๗/๒๖/๙; ชา.อ.๑/๒๗๙); นกพิราบกับกา (กโปตชาดก, พุ.ชา.๒๗/๔๒/๑๔; ชา.อ.๒/๑๑; พุ.ชา.๒๗/๘๒๕/๑๕๕; ชา.อ.
 ๔/๕๑๓; โกลชาดก, พุ.ชา.๒๗/๔๒๑/๑๑๑; ชา.อ.๔/๑๑๐); สุนัขซึ่งจอกับลูกสิงโต (มโนชาดก, พุ.ชา.๒๗/๙๗๖/๒๑๒; ชา.อ.๕/
 ๑๒๔); ไก่กับเหยี่ยว (ภูกกุฏชาดก, พุ.ชา.๒๗/๑๔๒๒/๒๙๐; ชา.อ.๕/๔๙๔);

นอกจากนี้พินิจดู มิตรตามิตตชาดก (พุ.ชา.๒๗/๒๔๓/๗๑; ชา.อ.๓/๑๗๓; พุ.ชา.๒๗/๑๗๑๓/๓๔๐; ชา.อ.๕/๑๔๓); พยัคฆชาดก
 (พุ.ชา.๒๗/๔๑๕/๑๑๑; ชา.อ.๔/๑๐๓); กุนตินชาดก (พุ.ชา.๒๗/๖๗๐/๑๕๘; ชา.อ.๔/๓๙๕); มหาสุวรรณชาดก (พุ.ชา.๒๗/๑๒๒๖/
 ๒๕๕; ชา.อ.๕/๓๕๐); กุสณพชาดก (พุ.ชา.๒๗/๑๒๑/๓๙; ชา.อ.๒/๓๑๑); ภูรุมคชาดก (พุ.ชา.๒๗/๖๒๑/๗๖; ชา.อ.๓/๒๐๓);
 มหาอุกกุสชาดก (พุ.ชา.๒๗/๑๘๙๑/๓๗๑; ชา.อ.๖/๒๖๕) เป็นต้น และมีสุภาษิตเกี่ยวกับการคบหา แทรกอยู่ในเรื่องที่ไม่ว่าด้วยการ
 เสวนาโดยตรงอีกมาก

“การไม่คบคนพาล การคบบัณฑิต และการบูชาคนควรบูชา นี่เป็นอุดมมงคล”¹¹³⁵

“คบคนเช่นใด ก็เป็นเช่นนั้น”¹¹³⁶

“ผู้ใด แม้มิได้ทำความชั่ว แต่เกลือกกัลลกับผู้ทำบาป, ผู้นั้นย่อมพลอยถูกระวาง์ในกรรมชั่ว และเสื่อมเสียชื่อเสียงยิ่งๆ ขึ้น”¹¹³⁷

“ผู้คบคนเลว ย่อมพลอยเลวลง”¹¹³⁸

“ผู้ใดห่อปลาเน่าด้วยใบคา ใบคาย่อมเหม็นกลิ่นปลาคละคลุ้ง, การเกลือกกัลลกับคนพาล ย่อมมีผลอย่างนั้น

“ผู้ใดห่อกุชณดด้วยใบไม้ ใบไม้เน่า ย่อมพลอยมีกลิ่นหอมฟุ้ง, การเสวนานักปราชญ์ ย่อมมีผลอย่างนั้น”¹¹³⁹

“ปราชญ์ย่อมแนะนำสิ่งที่ดีควรแนะนำ ไม่ชวนทำสิ่งที่ไม่เป็นเรื่อง”¹¹⁴⁰

“พึงมองเห็นคนมีปัญญา ที่ชอบชี้โทษ พูดจาข่มขี้ เสมือนเป็นผู้บอกขุมทรัพย์ คนเช่นนั้น เป็นบัณฑิต ควรคบได้, คบคนเช่นนั้น มีแต่ตีขึ้น ไม่เลวลง”¹¹⁴¹

“พึงแนะนำตักเตือนเถิด พึงพรั่นสอนเถิด พึงห้ามปรามจากความชั่วเถิด, คนที่ทำเช่นนั้น ย่อมเป็นที่รักของสัตว์นรก ไม่เป็นที่รักของสัตว์นรก”¹¹⁴²

“ธีรชน อยู่ร่วมด้วยเป็นสุข เหมือนสมาคมแห่งญาติ”¹¹⁴³

“เดินร่วมกัน ๗ ก้าว ก็นับว่าเป็นมิตร, เดินร่วมกัน ๑๒ ก้าว ก็นับว่าเป็นสหาย, อยู่ร่วมกันสักเดือนหนึ่ง หรือครึ่งเดือน ก็นับว่าเป็นญาติ, ถ้านานกว่านั้นไป ก็เหมือนเป็นตัวเอง”¹¹⁴⁴

“มีญาติพวกพ้องมาก ย่อมเป็นกาฤดี เหมือนหมู่มากหลายในกลางป่า, ต้นไม้ที่ขึ้นอยู่โดดเดี่ยว ถึงจะงอกงามใหญ่โตเท่าใด ลมก็พัดให้โค่นลงได้”¹¹⁴⁵

“ถ้าได้สหายผู้มีปัญญาปกครองตน พึงพอใจมีสติเที่ยวไปกับเขา, ถ้าไม่ได้สหายที่มีปัญญาปกครองตน พึงเที่ยวไปคนเดียว และไม่พึงทำความชั่ว”¹¹⁴⁶

“ควรคบมิตรที่เป็นพหูสูต ผู้ทรงธรรม ผู้โศภารด้วยความดี มีปฏิภาณ, ครั้นรู้จักประโยชน์ที่มุ่งหมาย กำจัดความสงสัยได้แล้ว จึงควรเที่ยวไปผู้เดียว เหมือนนอแรด”¹¹⁴⁷

“การฟังธรรมตามกาล...การสนทนาธรรมตามกาล นี่เป็นอุดมมงคล”¹¹⁴⁸

¹¹³⁵ พุ.สุ.๒๕/๖/๓; พุ.สุ.๒๕/๓๑๘/๓๗๖

¹¹³⁶ พุ.อิติ.๒๕/๒๕๔/๒๘๓; พุ.ชา.๒๗/๒๑๕๒/๔๓๗; ๒๘/๘๖๒/๓๐๓

¹¹³⁷ พุ.อิติ.๒๕/๒๕๔/๒๘๓

¹¹³⁸ อัง.ติ.๒๐/๔๖๕/๑๕๘

¹¹³⁹ พุ.อิติ.๒๕/๒๕๔/๒๘๓; พุ.ชา.๒๗/๒๑๕๒/๔๓๗; ๒๘/๘๖๒/๓๐๓

¹¹⁴⁰ พุ.ชา.๒๗/๑๘๑๓/๓๕๕

¹¹⁴¹ พุ.ธ.๒๕/๑๖/๒๕

¹¹⁴² พุ.ธ.๒๕/๑๖/๒๕

¹¹⁴³ พุ.ธ.๒๕/๒๕/๔๒

¹¹⁴⁴ พุ.ชา.๒๗/๘๓/๒๗

¹¹⁴⁵ พุ.ชา.๒๗/๗๔/๒๓

¹¹⁴⁶ พุ.ธ.๒๕/๓๓/๕๘

¹¹⁴⁷ พุ.สุ.๒๕/๒๘๖/๓๓๖

“คนขึ้นแพนอยไปในมหาสมุทร พิงจมเสีย ฉันทไต แม้แต่สาธุชน อาศัยคนเกียจคร้าน ก็ ย่อมจมลงได้ ฉันทไต, เพราะฉะนั้น ควรเว้นห่างคนเกียจคร้าน มีความเพียรทรมานอย่างนั้นเสีย พิงอยู่ร่วมกับเหล่าบัณฑิต ผู้สั่งดี ผู้เป็นอารยะ ผู้มีใจเด็ดเดี่ยว เฟ่งพินิจ ผู้เร่งระดมความเพียร เป็นนิตย์”¹¹⁴⁹

สุภาภิตทำงานนี้ แม้ไม่ต้องยกมาแสดงมาก ก็พอให้ข้อสังเกตเชิงเปรียบเทียบได้ว่า

- พุทธพจน์เกี่ยวกับการเสวนาที่ตรัสแก่พระภิกษุ โดยมากมีจุดหมายมุ่งตรงต่อปรมาตถ์ และประสงค์จะ เสริมสร้างสัมมาทิฐิในแนวที่จะเป็นโลกุตรระอย่างเด่นชัด

- ส่วนที่แสดงสำหรับคนทั่วไป หรือชาวบ้าน เน้นประโยชน์ในขั้นที่ภูมิจิตมิกัดถะ เชื่อมกับสัมปรายิกัดถะ มุ่ง การช่วยเหลือเกื้อกูลกันในชีวิตประจำวัน กลมกลืนไปกับการชักจูงสัมมาทิฐิในระดับโลกีย์ คือความเชื่อกรรม ความสำนึกรับผิดชอบเกี่ยวกับความดีความชั่ว ยังไม่เน้นสัมมาทิฐิแนวที่จะเป็นโลกุตรระ คือ การมองโลกและ ชีวิตตามสภาวะ เป็นทำนองปล่อยให้แฝงอยู่ และสอนสอดแทรกไปตามโอกาส¹¹⁵⁰ อย่างที่เรียกว่า ค่อยๆ ฟูพื้นฐานจิตใจให้พร้อมขึ้นไปเรื่อยๆ เพราะคนทั่วไปมีหลายระดับ

คุณสมบัติของกัลยาณมิตร

คนดี ว่าโดยลักษณะเฉพาะตัวของเขา ที่เรียกว่าเป็นสัตบุรุษ หรือบัณฑิต มีคุณสมบัติบางอย่างที่ควร ทราบ ดังนี้

สัตบุรุษ คือคนดี หรือคนที่แท้ มีธรรมของสัตบุรุษ เรียกว่า **สัปปริสธรรม ๗** ประการ ดังนี้¹¹⁵¹

๑. **ซัมมัญญาตา** รู้หลักและรู้จักเหตุ คือ รู้หลักความจริงของธรรมชาติ รู้หลักการ กฎเกณฑ์แบบแผน หน้าที่ ซึ่งจะเป็นเหตุให้กระทำสำเร็จผลตามความมุ่งหมาย เช่น ภิกษุรู้ว่าหลักธรรมที่ตนจะต้องศึกษาและ ปฏิบัติคืออะไร มีอะไรบ้าง ผู้ปกครองรัฐธรรมนูญของผู้ปกครอง คือรู้หลักการปกครอง

๒. **ชัตถัตถัญญาตา** รู้ความมุ่งหมายและรู้จักผล คือ รู้ความหมายและความมุ่งหมายของหลักธรรม หรือ หลักการ กฎเกณฑ์ หน้าที่ รู้ผลที่ประสงค์ของกิจที่จะกระทำ เช่น ภิกษุรู้ว่าธรรมที่ตนศึกษาและปฏิบัตินั้นๆ มี ความหมายและความมุ่งหมายอย่างไร ตลอดจนรู้จักประโยชน์ที่เป็นจุดหมายหรือสาระของชีวิต

๓. **ชัตตัตถัญญาตา** รู้จักตน คือ รู้ฐานะ ภาวะ เพศ กำลัง ความรู้ ความถนัด ความสามารถ และคุณธรรม เป็นต้น ของตน ตามเป็นจริง เพื่อประพฤติปฏิบัติได้เหมาะสม และให้เกิดผลดี เช่น ภิกษุรู้ว่าตนมีศรัทธา ศีล สุ ตระ จาคะ ปัญญา และปฏิภาณแค่ไหน

๔. **มัตตัตถัญญาตา** รู้จักประมาณ คือ รู้ความพอเหมาะพอดี เช่น รู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร ใน การใช้จ่ายทรัพย์ ภิกษุรู้จักประมาณในการรับบัจจย ๔ เป็นต้น

¹¹⁴⁸ พุ.พ.๒๕/๖/๔; พุ.สุ.๒๕/๓๑๘/๓๗๗

¹¹⁴⁹ ส.น.๑๖/๓๗๒/๑๙๐; พุ.อิต.๒๕/๒๕๖/๒๘๔ (ตรัสแก่พระภิกษุ)

¹¹⁵⁰ คำสอนสำหรับคนทั่วไปในแนวนี้ เช่น การให้รู้จักวางใจต่อความตาย โดยพิจารณาความจริงเกี่ยวกับชีวิตและสังขารทั้งปวงที่ไม่เที่ยง แท้ยั่งยืน และการไม่มัวเมาในลาภ ยศ สุข สรรเสริญ เป็นต้น

¹¹⁵¹ ที.ปา.๑๑/๓๓๑/๒๖๔; ๔๓๙/๓๑๒; อัง.ส.ต.ต.๒๓/๖๕/๑๑๔; สัปปริสธรรมอีกหมวดหนึ่งมี ๘ ข้อ ต่างไปอีกแนวหนึ่ง ดู ม.อ.๑๔/ ๑๔๓/๑๑๒; ธรรมจริยา หรืออุทลกรรมบถ ๑๐ เรียกว่า สัปปริสธรรม ก็ได้ (อัง.ท.สก.๒๔/๑๘๑/๓๐๐) บางแห่งเรียก อสขรธรรม หรือสัมมัตตะ ๑๐ ว่า สัปปริสธรรม (อัง.ท.สก.๒๔/๑๔๘/๒๖๒); บางที่เรียกผู้ประกอบด้วยมรรคมีองค์ ๘ นั้นเองว่า สัตบุรุษ (ส.ม. ๑๙/๗๒, ๗๖/๒๔); พุทธพจน์ที่เกี่ยวกับสัตบุรุษ อสัตบุรุษ มีมากมายเกินกว่าจะนำมาแสดงในที่นี้ จึงเลือกมาพอเห็นหลัก

๕. กาลัญญตา รู้จักกาล เช่น รู้ว่าเวลาไหน ควรทำอะไร รู้จักเวลาเรียน เวลาทำงาน เวลาพักผ่อน เป็นต้น

๖. ปริสัญญุตตา รู้จักชุมชน คือ รู้จักถิ่น รู้จักที่ชุมนุม และชุมชน รู้จักมารยาท ระเบียบวินัย ขนบธรรมเนียมประเพณี และข้อควรรู้ควรปฏิบัติ ต่อชุมชนนั้นๆ

๗. บุคคลัญญตา รู้จักบุคคล คือ รู้ความแตกต่างระหว่างบุคคล โดยอัธยาศัย ความสามารถ และคุณธรรม เป็นต้น เพื่อปฏิบัติต่อผู้อื่นโดยถูกต้อง เช่นว่า ควรจะคบหรือไม่ จะเกี่ยวข้อง จะใช้ จะยกย่อง จะตำหนิ หรือจะแนะนำสั่งสอนอย่างไร จึงจะได้ผลดี เป็นต้น

บัณฑิต คือ คนฉลาด หรือคนที่ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา มีคุณสมบัติที่ท่านแสดงไว้หลายแบบหลายอย่าง เช่น ในพุทธพจน์ต่อไปนี้

“ภิกษุทั้งหลาย คนพาลมีกรรมเป็นเครื่องกำหนด บัณฑิตมีกรรมเป็นเครื่องกำหนด, ต่างก็ปรากฏแจ่มชัดด้วยความประพฤติของตน,¹¹⁵² ผู้ประกอบด้วยกรรม ๓ ประการ พึงทราบว่า เป็นพาล คือ ด้วยกายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต..., ผู้ประกอบด้วยกรรม ๓ ประการ พึงทราบว่า เป็นบัณฑิต คือ ด้วยกายสุจริต วาสุจริต มโนสุจริต...”¹¹⁵³

“ภิกษุทั้งหลาย ลักษณะของบัณฑิต เครื่องหมายของบัณฑิต แนวความประพฤติของบัณฑิตมี ๒ ประการ ดังนี้ กล่าวคือ บัณฑิตเป็นผู้มีปกติคิดความคิดดี มีปกติพูดถ้อยคำดี มีปกติทำการดี”¹¹⁵⁴

“ภิกษุทั้งหลาย ผู้ประกอบด้วยกรรม ๓ ประการ พึงทราบว่า เป็นบัณฑิต กล่าวคือ ตั้งปัญหาโดยแยบคาย แก้ปัญหาโดยแยบคาย และเมื่อคนอื่นแก้ปัญหาได้แยบคาย ด้วยถ้อยคำกลมกล่อม สละสลวย ได้เหตุได้ผล ก็อนุโมทนา”¹¹⁵⁵

“ภิกษุทั้งหลาย คนพาลมี ๒ ดังนี้ คือ ผู้แบกภาระที่ไม่มาถึง ๑ ผู้ไม่แบกภาระที่มาถึง ๑...

“บัณฑิตมี ๒ ดังนี้ คือ ผู้แบกภาระที่มาถึง ๑ ผู้ไม่แบกภาระที่ไม่มาถึง ๑...”¹¹⁵⁶

“ภิกษุพาล ปวารณาคำสรรเสริญที่ไม่เป็นจริง ความเตนออกหน้าในหมู่ภิกษุ ความเป็นใหญ่ในอาวาสทั้งหลาย และการบูชาในตระกูลคนอื่น, (เขาคิดว่า) ขอให้คนทั้งหลาย ทั้งพวกคฤหัสถ์ และบรรพชิต จงล้าคัญว่า สิ่งที่ทำสำเร็จแล้ว ก็เพราะอาศัยเราคนเดียว ขอให้ทั้งสองพวกนั้นจงอยู่ในอำนาจของเราเท่านั้น ในกิจน้อยใหญ่ ไม่ว่าจะอย่างไรก็ตาม คนพาลมีความดำริตั้งนี้ ความวิเศษ และมานะ (ความถือตัว) จึงมีแต่พอกพูน”¹¹⁵⁷

“สัตบุรุษทั้งหลายไปไม่ติดทุกสถาน, สัตบุรุษไม่ปราศรัยเพราะอยากได้กาม, บัณฑิตถูกสุขหรือทุกข์ก็ตามกระทบเข้า ย่อมไม่แสดงอาการขึ้นๆ ลงๆ

¹¹⁵² บาลีว่า “อปทาน โสภติ ปญญา” แปลตาม อัง.อ.๒/๘๗

¹¹⁵³ อัง.ติก.๒๐/๔๔๑/๑๒๘

¹¹⁵⁴ อัง.ติก.๒๐/๔๔๒/๑๒๙; ม.อ.๑๔/๔๖๘/๓๑๑

¹¹⁵⁵ อัง.ติก.๒๐/๔๔๔/๑๓๐

¹¹⁵⁶ อัง.ทุก.๒๐/๓๔๓-๔/๑๐๕

¹¹⁵⁷ พุ.ธ.๒๕/๑๕/๒๔

“บัณฑิตไม่ทำชั่วเพราะเหตุแห่งตน หรือเพราะเหตุแห่งบุคคลอื่น, ไม่พึงปรารถนา บุตร ทรัพย์ รัษฎ์ ความสำเร็จแก่ตน โดยไม่ชอบธรรม, บัณฑิตนั้น พึงเป็นผู้มีศีล มีปัญญา ประกอบด้วยธรรม”¹¹⁵⁸

“ผู้ใด เขาสักการะก็ตาม ไม่สักการะก็ตาม ย่อมมีสมาธิไม่หวั่นไหว เป็นอยู่ด้วยความไม่ประมาท, ผู้ใด ซึ่งมีปกติเพ่งพินิจ ทำความเพียรตลอดเวลา เห็นแจ้งด้วยความเข้าใจอันสุขุม ยินดีในความสันตูปาทาน ท่านเรียกว่าสัตบุรุษ”¹¹⁵⁹

“คนไข่น้ำย่อมไข่น้ำไป ช่างศรย่อมดัดลูกศร ช่างถากย่อมถากไม้ บัณฑิตทั้งหลายย่อมฝึกตน”¹¹⁶⁰

“หงส์ก็ดี นกกระเรียนก็ดี นกยูงก็ดี ช้างก็ดี เนื้อฟานทั้งหลายก็ดี ย่อมกลัววราชสีห์ทั้งนั้น จะวัดที่ร่างกายไม่ได้ ฉันทิใด ในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกัน ถึงแม้เป็นเด็ก ถ้ามีปัญญา ก็นับว่าผู้ใหญ่ แต่ถ้างู ถึงร่างกายจะใหญ่โต ก็หาเป็นผู้ใหญ่ไม่”¹¹⁶¹

“คนมีสุตะน้อยนี้ ย่อมแก่ไปเหมือนโคติ๊ก เนื้อของเขาย่อมเจริญ แต่ปัญญาหาเจริญไม่”¹¹⁶²

“คนจะชื่อว่าเป็นผู้ใหญ่ เพียงเพราะมีผมหงอกก็หาไม่ ถึงวัยของเขาจะหงอม ก็เรียกว่าแก่เปล่า, ส่วนผู้ใด มีศีลจะมีธรรม มีอหิงสา มีความบังคับควบคุมตน มีความฝึกตน ผู้นั้นแลเป็นปราชญ์ สัตตมคติได้แล้ว เรียกได้ว่า เป็นผู้ใหญ่”¹¹⁶³

“ห้วงน้ำน้อย ไหลดังสนั่น ห้วงน้ำใหญ่ ไหลนิ่งสงบ, สิ่งใดพร่อง สิ่งนั้นตั้ง สิ่งใดเต็ม สิ่งนั้นเจือปน, คนพาล เหมือนหม้อมีน้ำครึ่งเดียว บัณฑิต เหมือนห้วงน้ำที่เต็ม”¹¹⁶⁴

“ผู้ใดเป็นพาล รู้ตัวว่าเป็นพาล ก็ยังนับว่าเป็นบัณฑิตได้บ้าง, ส่วนผู้ใดเป็นพาล ถ้าคัญตนว่าเป็นบัณฑิต ผู้นั้นแล เรียกว่าเป็นพาลแท้ๆ”¹¹⁶⁵

“สัตบุรุษไม่มีในชุมนุมใด ชุมนุมนั้น ไม่ชื่อว่าสภา, ผู้ใดไม่พูดเป็นธรรม ผู้นั้นไม่ใช่สัตบุรุษ, ละวาคะ โทสะ โมหะแล้ว พูดเป็นธรรม จึงจะเป็นสัตบุรุษ”¹¹⁶⁶

“ผู้ใดเป็นธีรชน เป็นคนกตัญญูตเวที คบหากัลยาณมิตร มีความรักดีมั่น กระทำกิจเพื่อผู้ตกทุกข์ได้ช่วยตั้งใจจริง คนอย่างนั้น ท่านเรียกว่าสัตบุรุษ”¹¹⁶⁷

¹¹⁵⁸ พ.ธ.๒๕/๑๗/๒๖ (ไปไม่ติดทุกสถาน อรรถกถาคือ ธ.อ.๔/๔๒ ไขความว่า ละฉันทราคะในธรรมทั้งปวง)

¹¹⁵⁹ ส.น.๑๖/๕๕๙/๒๗๓ (เป็นอยู่ด้วยความไม่ประมาท บาลีฉบับอักษรไทยเป็น “เป็นอยู่ด้วยสมาธิไม่มีประมาท”)

¹¹⁶⁰ พ.ธ.๒๕/๑๖/๒๕

¹¹⁶¹ ส.น.๑๖/๗๐๕/๓๒๕; พ.ชา.๒๗/๒๕๓-๔/๗๔

¹¹⁶² พ.ธ.๒๕/๒๑/๓๕

¹¹⁶³ พ.ธ.๒๕/๒๙/๕๐

¹¹⁶⁴ พ.ธ.๒๕/๓๘๙/๔๗๒

¹¹⁶⁵ พ.ธ.๒๕/๑๕/๒๓

¹¹⁶⁶ ส.ส.๑๕/๗๒๕/๒๗๐

¹¹⁶⁷ พ.ชา.๒๗/๒๔๖๖/๕๔๑.

“ภิกษุทั้งหลาย มีฐานะอยู่ ๔ ประการดังนี้ กล่าวคือ

- (๑) ฐานะซึ่งไม่น่าชอใจที่จะทำ ทั้งเมื่อทำเข้า ก็เป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์ ก็มี
- (๒) ฐานะซึ่งไม่น่าชอใจที่จะทำ แต่เมื่อทำเข้า ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ ก็มี
- (๓) ฐานะซึ่งน่าชอใจที่จะทำ แต่เมื่อทำเข้า ย่อมเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์ ก็มี
- (๔) ฐานะซึ่งน่าชอใจที่จะทำ ทั้งเมื่อทำเข้า ก็เป็นไปเพื่อประโยชน์ ก็มี

บรรดาฐานะเหล่านั้น ฐานะซึ่งไม่น่าชอใจที่จะทำ ทั้งเมื่อทำเข้า ก็เป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์, ฐานะนี้เห็นได้ว่า ไม่พึงกระทำโดยสถาน ๒ คือ ไม่พึงกระทำด้วยเป็นฐานะซึ่งไม่น่าชอใจที่จะทำ และไม่พึงกระทำด้วยเมื่อทำเข้าก็จะเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์

ฐานะซึ่งไม่น่าชอใจที่จะทำ แต่เมื่อทำเข้า ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์, ในฐานะนี้พึงทราบคนพาลและบัณฑิตได้ ที่เรี่ยวแรงความเพียร ความบากบั่นของคน กล่าวคือ คนพาลย่อมไม่พิจารณาเห็นว่า “ฐานะนี้ไม่น่าชอใจที่จะทำก็จริง แต่กระนั้นเมื่อทำ ก็จะเป็นไปเพื่อประโยชน์” (ดังนั้น) เขาก็ไม่กระทำฐานะนั้น, เมื่อเขาไม่กระทำฐานะนั้น ก็เป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์; ส่วนบัณฑิตย่อมพิจารณาเห็นดังนั้นว่า “ฐานะนี้ไม่น่าชอใจที่จะทำก็จริง แต่กระนั้น เมื่อทำเข้า ก็จะเป็นไปเพื่อประโยชน์” เขาจึงกระทำฐานะนั้น, เมื่อเขากระทำฐานะนั้น ก็เป็นไปเพื่อประโยชน์

ฐานะซึ่งน่าชอใจที่จะทำ แต่เมื่อทำเข้า ย่อมเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์, แม้ในฐานะนี้ ก็พึงทราบคนพาลและบัณฑิตได้ ที่เรี่ยวแรงความเพียร ความบากบั่นของคน กล่าวคือ คนพาลย่อมไม่พิจารณาเห็นว่า “ฐานะนี้น่าชอใจที่จะทำก็จริง แต่เมื่อทำเข้า จะเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์” (ดังนั้น) เขาก็กระทำฐานะนั้น, เมื่อเขากระทำฐานะนั้น ก็เป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์; ส่วนบัณฑิตย่อมพิจารณาเห็นดังนั้นว่า “ฐานะนี้น่าชอใจที่จะทำก็จริง แต่กระนั้นเมื่อทำเข้า ก็จะเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์” เขาจึงไม่กระทำฐานะนั้น, เมื่อเขาไม่กระทำฐานะนั้น ก็เป็นไปเพื่อประโยชน์

ฐานะซึ่งน่าชอใจที่จะทำ ทั้งเมื่อทำเข้า ก็เป็นไปเพื่อประโยชน์, ฐานะนี้เห็นได้ว่า ควรกระทำทั้งสองสถาน คือ ควรกระทำ ด้วยเป็นฐานะซึ่งน่าชอใจที่จะทำ และควรกระทำ ด้วยเมื่อกระทำเข้า ก็จะเป็นไปเพื่อประโยชน์...”¹¹⁶⁸

“คนที่เรียกว่าเป็นปราชญ์ เป็นบัณฑิต ก็เพราะบรรลุประโยชน์ที่มุ่งหมาย (ทั้งสองประการ คือ ทิฏฐุชัมมิกัตถะ และสัมปราชยิกัตถะ)”¹¹⁶⁹

“ผู้ใดเจริญด้วยศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา, ผู้เช่นนั้นเป็นสัตบุรุษ มีวิจารณ์ญาณ ย่อมถือเอาสาระในโลกนี้ไว้แก่ตนได้”¹¹⁷⁰

“ภิกษุทั้งหลาย อาศัยสัตบุรุษแล้ว พึงหวังอานิสงส์ ๔ ประการได้ กล่าวคือ จะเจริญด้วยศีลอย่างอริยะ จะเจริญด้วยสมาธิอย่างอริยะ จะเจริญด้วยปัญญาอย่างอริยะ จะเจริญด้วยวิมุตติอย่างอริยะ”¹¹⁷¹

¹¹⁶⁸ อัง.จตุกก.๒๑/๑๑๕/๑๕๙

¹¹⁶⁹ ส.ส.๑๕/๓๘๐/๑๒๖; ๓๘๕/๑๓๐; อัง.จตุกก.๒๑/๔๒/๕๙; อัง.ปมจก.๒๒/๔๓/๕๓; พุ.อิติ.๒๕/๒๐๑/๒๔๒

¹¹⁷⁰ อัง.ปมจก.๒๒/๖๓/๙๑

¹¹⁷¹ อัง.จตุกก.๒๑/๒๔๒/๓๒๔

“ดูกรภิกษุ บุคคลผู้เป็นบัณฑิตมีปัญญามาก ในโลกนี้ ย่อมไม่คิดการเพื่อเบียดเบียนตน ย่อมไม่คิดการเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ย่อมไม่คิดการเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย, เมื่อจะคิด ย่อมคิดแต่การอันเป็นประโยชน์แก่กฏแก่ตน คิดการอันเป็นประโยชน์แก่กฏแก่ผู้อื่น คิดการอันเป็นประโยชน์แก่กฏแก่ทั้งสองฝ่าย คิดการอันเป็นประโยชน์แก่กฏแก่ชาวโลกทั้งหมดทีเดียว, อย่างนี้แล จึงจะชื่อว่าบัณฑิต มีปัญญามาก”¹¹⁷²

“ภิกษุทั้งหลาย สัตบุรุษเกิดมาในตระกูล ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่ชนจำนวนมาก (คือ) ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่มารดาบิดา...แก่บุตรภรรยา...แก่คนรับใช้กรรมกรและคนงาน...แก่หมู่มิตรและเพื่อนร่วมงาน...แก่บรรพชนผู้ล่วงลับ...แก่พระราชอา...แก่เหล่าเทวดา...แก่สมณะชีพรามณ์ เปรียบเหมือนมหาเมฆ ช่วยให้ความชุ่มชื้นแก่สรรพชีวิต เป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่ชนจำนวนมาก”¹¹⁷³

คนดี มีปัญญา ที่เรียกว่าบัณฑิต หรือสัตบุรุษนี้ เมื่อใครไปเสวนาคบหา หรือเมื่อเขาเองทำหน้าที่เผยแพร่วิชาความรู้ หรือความดีงามแก่ผู้อื่น ชักจูงให้ผู้อื่นมีความรู้ความเห็นถูกต้อง หรือให้มีศรัทธาที่จะถือตามอย่างตน อย่างใดอย่างหนึ่ง จะโดยการสั่งสอน การแนะนำ หรือการกระจายความรู้ความเข้าใจนั้นออกไปทางหนึ่งทางใดก็ตาม ด้วยความปรารถนาดี ด้วยความเมตตากรุณา ก่อให้เกิดสัมมาทิฐิ และการประพฤติปฏิบัติชอบขึ้น ก็เรียกว่า เป็นกัลยาณมิตร

กัลยาณมิตรในแง่ที่เป็นผู้ซึ่งคนอื่นควรเข้าไปคบหาเสวนา นอกจากจะกำหนดด้วยคุณสมบัติต่างๆ เท่าที่ได้กล่าวมาแล้ว อาจพิจารณาจากคุณธรรมหลักเพียง ๔ หรือ ๕ ประการ ที่ท่านกล่าวไว้ในความหมายของกัลยาณมิตรตต

กัลยาณมิตรตต คือ ความมีกัลยาณมิตรนั้น ท่านแสดงความหมายว่า ได้แก่ การเสวนา สั่งเสวนา คบหา รักดี มีจิตผูกพันไปหาบุคคลที่มีศรัทธา มีศีล มีสุตะ คือเป็นพหูสูต มีจาคะ และมีปัญญา¹¹⁷⁴

ในบรรดาคุณธรรม ๕ อย่างนี้ บางแห่งท่านแสดงไว้เพียง ๔ อย่าง เว้นสุตะ แสดงว่า สุตะมีความจำเป็นน้อยกว่าข้ออื่นอีก ๔ ข้อ และท่านขยายความเชิงแนะนำว่า เมื่อไปอยู่ในถิ่นใดก็ตาม ก็เข้าสนิทสนม สนทนาปราศรัย ถกถ้อยปรึกษากับผู้ประกอบด้วยศรัทธา ผู้ประกอบด้วยศีล ผู้ประกอบด้วยจาคะ ผู้ประกอบด้วยปัญญา ศึกษาเยี่ยงอย่างศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญา ของคนที่มีคุณสมบัติอย่างนั้นๆ¹¹⁷⁵

ส่วนกัลยาณมิตร ในแง่ทำหน้าที่ต่อผู้อื่น สมควรมีคุณสมบัติพิเศษจำเพาะสำหรับการทำหน้าที่นั้นอีกส่วนหนึ่ง โดยเฉพาะคุณสมบัติพื้นฐาน ที่เรียกว่า **กัลยาณมิตรธรรม ๗** ประการ ดังนี้¹¹⁷⁶

๑. **ปิโย นารัก** คือ เข้าถึงจิตใจ สร้างความรู้สึกละมุนสนม เป็นกันเอง ชวนใจผู้เรียนให้อยากเข้าไปปรึกษาได้ถ่าม

๒. **ครุ นาคารพ** คือ มีความประพฤติสมควรแก่ฐานะ ทำให้เกิดความรู้สึกละมุนใจ เป็นที่พึ่งได้ และปลอดภัย

¹¹⁷² อัง.จตุกก.๒๑/๑๘๖/๒๔๓

¹¹⁷³ อัง.อฏฐก.๒๓/๑๒๘/๒๔๙; มีคล้ายกันใน อัง.ปมจก.๒๒/๔๒/๕๐

¹¹⁷⁴ ดู อภิ.ถ.๓๔/๘๕๓/๓๓๐

¹¹⁷⁵ ดู อัง.อฏฐก.๒๓/๑๔๔/๒๙๐ เป็นต้น

¹¹⁷⁶ อัง.สตุตทก.๒๓/๓๔/๓๓๓; อรรถกถา (อ.อ.๒๗๘; อิตติ.อ.๘๓) แสดงคุณสมบัติของกัลยาณมิตร เรียกว่า กัลยาณมิตรลักษณะ ๖ อีก ๘ ประการ คือ ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา.

๓. **ภาวนีโย น่าเจริญใจ** คือ มีความรู้จริง ทรงภูมิปัญญาแท้จริง และเป็นผู้ฝึกฝนปรับปรุงตนเองอยู่เสมอ เป็นที่น่ายกย่อง ควรเอาอย่าง ทำให้ศิษย์เฝ้าจำ และรำลึกถึง ด้วยความซาบซึ้ง มั่นใจ และภาคภูมิใจ

๔. **วัตตา รู้จักพูดให้ได้ผล** คือ พูดเป็น รู้จักชี้แจงให้เข้าใจ รู้ว่าเมื่อไรควรพูดอะไร อย่างไร คอยให้คำแนะนำว่ากล่าว ตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี

๕. **วจนิกขโม¹¹⁷⁷ ทนต่อถ้อยคำ** คือ พร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษาซักถามแม้จุกจิก ตลอดจนคำล่วงเกิน และคำตักเตือนวิพากษ์วิจารณ์ต่างๆ อดทนฟังได้ ไม่เบือนหน้า ไม่เสียอารมณ์

๖. **คัมภีรวิญจะ กระทั่ง กัตตา แกล้งเรื่องล้าลึกได้** คือ กล่าวชี้แจงเรื่องต่างๆ ที่ลึกซึ้งซับซ้อนให้เข้าใจได้ และสอนศิษย์ให้ได้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป

๗. **โน จัญฐาเน นิโยชะเย ไม่ชักนำในอฐาเน** คือ ไม่ชักจูงไปในทางเสื่อมเสีย หรือเรื่องเหลวไหลไม่สมควร

พุทธพจน์ต่อไปนี้ แม้จะมีได้ระบุงไปว่าเป็นข้อกำหนดคุณสมบัติของกัลยาณมิตรโดยตรง แต่ก็ควรถือว่า เป็นคุณสมบัติประกอบของกัลยาณมิตรได้

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นผู้สามารถที่จะปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่โลก ทั้งแก่ตน และแก่ผู้อื่น, ธรรม ๖ ประการนั้นเป็นไฉน กล่าวคือ ภิกษุ

(๑) เป็นผู้มีความเข้าใจรวดเร็วในกุศลธรรมทั้งหลาย

(๒) เป็นผู้ทรงจำธรรมที่สดับแล้วได้

(๓) เป็นผู้พิจารณาความหมายใจความของธรรมที่ทรงจำไว้ได้

(๔) เข้าใจความหมาย (อรรถ) เข้าใจหลัก (ธรรม) ดีแล้ว ปฏิบัติธรรมถูกต้อง¹¹⁷⁸

(๕) เป็นผู้มีความงาม กล่าวกัลยาณพจน์ ประกอบด้วยถ้อยคำอย่างชาวเมื่อง ละเอียดละออนุเคราะห์ ทำให้รู้เนื้อความจะแจ้ง

(๖) เป็นผู้ (สามารถแสดงธรรมชนิดที่) ชี้ให้ชัด ชวนให้ปฏิบัติ รั้งให้กล้า ปลุกให้รำเริงได้ แก่เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย”¹¹⁷⁹

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๓ พวกเหล่านี้ มีอยู่ในโลก กล่าวคือ บุคคลที่ไม่ควรเสวนา ไม่ควรคบ ไม่ควรหมั่นเข้าหา ก็มี, บุคคลที่ควรเสวนา ควรคบ ควรหมั่นเข้าหา ก็มี, บุคคลที่ควรสักการะ เคารพแล้ว เสวนา คบ หมั่นเข้าหา ก็มี

(๑) บุคคลที่ไม่ควรเสวนา ไม่ควรคบ ไม่ควรหมั่นเข้าหา เป็นไฉน? ได้แก่ บุคคลบางคน เป็นผู้ทรมานกว่า โดยศีล โดยสมาธิ โดยปัญญา, บุคคลอย่างนี้ ไม่ควรเสวนา ไม่ควรคบ ไม่ควรหมั่นเข้าหา นอกจากจะเื้ออเอ็นดู นอกจากจะอนุเคราะห์

¹¹⁷⁷ คุณสมบัติข้อ วจนิกขโม นี้ ในบาลีท่านหมายถึงคนที่อดทนต่อคำพูดของผู้อื่น คือรับฟังคำตักเตือนวิพากษ์วิจารณ์ได้ และพร้อมที่จะแก้ไขปรับปรุงตน ในบาลี ยกย่องพระสารีบุตรเป็นตัวอย่างของผู้มีคุณสมบัติข้อนี้ (ส.ส.๑๕/๓๐๔/๙๑ เป็นต้น) และพระอรรถกถาจารย์ยกเรื่องมาแล้วไว้ (ส.อ.๑/๑๔๕) ว่าบางคนให้อิวาทแก่คนอื่นได้ แต่พอถูกเขาว่ากล่าวเอาบ้าง ก็โกรธ แต่พระสารีบุตรนั้น ท่านทั้งให้อิวาทแก่ผู้อื่น และเมื่อตนเองถูกว่ากล่าว ก็รับด้วยเศียรเกล้า มีเรื่องเล่าว่า วันหนึ่ง สามเณรอายุ ๗ ขวบ บอกรับพระสารีบุตรว่า ท่านมุ่งสงบปลอยช้ายหย่อนยานไป ท่านก็รับฟังด้วยดี และไปมุ่งใหม่ให้เรียบร้อย

¹¹⁷⁸ ธรรมานุธรรมปฏิบัติปหาน = ปฏิบัติธรรมข้อย่อยคล้ายแก่กรรมหลักใหญ่ คือปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักการและความมุ่งหมายของธรรมนั้นๆ

¹¹⁷⁹ อัง.อญฺจก.๒๓/๑๕๒/๓๐๕; ๑๗๕/๓๔๐.

(๒) บุคคลที่ควรเสวนา ควรคบ ควรหมั่นเข้าหา เป็นไฉน? ได้แก่ บุคคลบางคน เป็นผู้เช่นเดียวกัน โดยศีล โดยสมาธิ โดยปัญญา, บุคคลอย่างนี้ ควรเสวนา ควรคบ ควรหมั่นเข้าหา, ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะว่า เมื่อเราเป็นผู้เสมอกันโดยศีล...โดยสมาธิ...โดยปัญญาแล้ว การสนทนากันเรื่องศีล...การสนทนากันเรื่องสมาธิ...การสนทนากันเรื่องปัญญา จักมีได้ด้วย การสนทนากันจักดำเนินไปได้ด้วย และการสนทนานั้นก็จักเป็นความผาสุกของเราด้วย, เพราะเหตุ นั้น บุคคลอย่างนี้ จึงควรเสวนา ควรคบ ควรหมั่นเข้าหา

(๓) บุคคลที่ควรสักการะ เคารพ แล้วเสวนา คบ หมั่นเข้าหา เป็นไฉน? ได้แก่ บุคคลบางคน เป็นผู้ยิ่งกว่า โดยศีล โดยสมาธิ โดยปัญญา, บุคคลอย่างนี้ ควรสักการะ เคารพ แล้วเสวนา คบ หมั่นเข้าหา, ข้อนั้น เพราะเหตุไร? เพราะเราจักได้ทำของศีล...ของสมาธิ...ของปัญญา ที่ยังไม่บริบูรณ์ ให้บริบูรณ์ หรือจะได้ประทับประคองของศีล...ของสมาธิ...ของปัญญา ที่บริบูรณ์อยู่แล้วไว้ได้ ด้วยปัญญาในกรณีนั้นๆ, เพราะเหตุนี้ บุคคลอย่างนี้ จึงควรสักการะ เคารพ แล้วเสวนา คบ หมั่นเข้าหา”¹¹⁸⁰

พึงสังเกต ในข้อความว่าด้วยบุคคลพวกที่ ๑ ซึ่งไม่ควรคบนั้น มีหลักการคบหาที่ควรยำไว้ก็อย่างหนึ่งว่า ตามคำสอนทั่วไป ซึ่งได้พบกันอยู่เสมอ นั้น ท่านไม่ให้คบคนเลวทราม แต่ท่านก็แสดงข้อยกเว้นไว้ด้วยว่า ควรจะคบต่อเมื่อเป็นเรื่องของเมตตากรุณา ในเมื่อจะช่วยเหลือเขา อย่างไรก็ตาม ผู้ที่คิดจะไปช่วยเหลือเขาอย่างนี้ ก็ควรพิจารณาความพร้อมของตนให้ดีกว่าก่อนด้วย

คำสอนเกี่ยวกับคุณสมบัติของมิตรดีนี้ บางแห่ง มุ่งเน้นประโยชน์ใน ระดับปฏิภฐัมมิกัตถะ หรือปฏิภฐัมมิกัตถะเชื่อมกับสัมปรายิกัตถะ เช่น เรื่องมิตรแท้ มิตรเทียม ในสังคาลกสูตร¹¹⁸¹ ดังความว่า

“ดูกรคหบดีบุตร คน ๔ พวกเหล่านี้ พึงทราบว่าเป็นมิตร เป็นมิตรเทียม คือ คนปกกลอก...คนตีแต่พูด...คนหัวประจบ...คนชวนฉิบหาย

(๑) พึงทราบอมิตร ผู้เป็นมิตรเทียม ชนิดปกกลอก โดยฐานะ ๔ คือ เขาแต่ได้ฝ่ายเดียว...ยอมเลี่ยน้อย หวังจะเอาให้มาก...ตัวมีภัย จึงมาช่วยทำกิจของเพื่อน...คบเพื่อนเพราะเห็นแก่ประโยชน์ (ของตัวเอง)

(๒) พึงทราบอมิตร ผู้เป็นมิตรเทียม ชนิดตีแต่พูด โดยฐานะ ๔ คือ ตีแต่ยกของหมดแล้วมาปราศรัย...ตีแต่อ้างของยังไม่มีมาปราศรัย...สงเคราะห์ด้วยสิ่งหาประโยชน์มิได้...เมื่อเพื่อนมีกิจ อ้างแต่เหตุขัดข้อง

(๓) พึงทราบอมิตร ผู้เป็นมิตรเทียม ชนิดหัวประจบ โดยฐานะ ๔ คือ เพื่อนจะทำชั่วก็เออเออ...เพื่อนจะทำดี ก็เออเออ...ต่อหน้าสรรเสริญ...ลับหลังนินทา

(๔) พึงทราบอมิตร ผู้เป็นมิตรเทียม ชนิดชวนฉิบหาย โดยฐานะ ๔ คือ คอยเป็นเพื่อนดื่มน้ำเมา...คอยเป็นเพื่อนเที่ยวกลางคืน...คอยเป็นเพื่อนเที่ยวดูการเล่น...คอยเป็นเพื่อนไปเล่นการพนัน

“ดูกรคหบดีบุตร คน ๔ พวกเหล่านี้ พึงทราบว่าเป็นมิตร มีใจงาม คือ มิตรอุปการะ...มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์...มิตรแนะนำประโยชน์...มิตรมีใจรัก

¹¹⁸⁰ อัง.ติก.๒๐/๔๖๕/๑๕๗

¹¹⁸¹ ที.ปา.๑๑/๑๘๖-๑๘๗/๑๕๙-๒๐๒ (แปลเอาความ)

(๑) พี่ทราบบมิตร ผู้มีใจงาม ชนิดอุปการะ โดยฐานะ ๔ คือ เพื่อนประมาท ช่วยรักษาเพื่อน...เพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์สินของเพื่อน..เพื่อนมีภัย เป็นที่พึ่งพำนักได้...เมื่อมีกิจจำเป็น ช่วยออกทรัพย์ให้เกินกว่าที่ออกปาก

(๒) พี่ทราบบมิตร ผู้มีใจงาม ชนิดร่วมสุขร่วมทุกข์ โดยฐานะ ๔ คือ บอกความลับแก่เพื่อน...รักษาความลับของเพื่อน...มีภัยอันตรายไม่ละทิ้ง...แม้ชีวิตก็สละได้เพื่อประโยชน์แก่เพื่อน

(๓) พี่ทราบบมิตร ผู้มีใจงาม ชนิดแนะนำประโยชน์ โดยฐานะ ๔ คือ ห้ามปรามจากความชั่ว...ให้ตั้งอยู่ในความดี...ให้ได้ฟังได้รู้สิ่งที่ยังไม่เคยรู้ไม่เคยฟัง...บอกทางสวรรค์ให้

(๔) พี่ทราบบมิตร ผู้มีใจงาม ชนิดมีใจรัก โดยฐานะ ๔ คือ เพื่อนมีทุกข์ พลอยไม่สบายใจ...เพื่อนมีสุข พลอยแจ่มชื่นยินดี...เขาติเตียนเพื่อน ช่วยยับยั้งแก้ไข...เขาสรรเสริญเพื่อน ช่วยพูดเสริมสนับสนุน”

อีกแห่งหนึ่งตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย มิตรประกอบด้วยองค์ ๗ ประการ ควรคบ, ๗ ประการเป็นไฉน? กล่าวคือ ให้สิ่งที่ให้ไต่ยาก ทำสิ่งที่ทำได้ยาก ทนสิ่งที่ทนไต่ยาก เปิดเผยความลับแก่เพื่อน รักษาความลับของเพื่อน เมื่อมีภัยพิบัติ ไม่ทอดทิ้ง เมื่อเพื่อนสิ้นไร้ ไม่ดูหมิ่น”¹¹⁸²

หลักที่นับว่าเป็นข้อปฏิบัติทั่วไปสำหรับมิตร ก็คือ คำสอนในเรื่องทศ ๖ ที่ว่า¹¹⁸³

“ตูกรรหบดีบุตร มิตร และเพื่อนร่วมงาน ซึ่งเป็น (เหมือน) ทิศเบื้องซ้าย ชันกุลบุตรพึงบำรุงโดยฐานะ ๕ คือ

- (๑) ทาน ให้ปัน
- (๒) ปิยวาจา พูดคุยอย่างรักกัน
- (๓) อุตถจริยา ทำประโยชน์แก่เขา
- (๔) สมานัตตตา เอาตัวเข้าสมาน
- (๕) อวิสังวาทนตา พูดขานไม้มคลาดความจริง”

พึงสังเกตว่า ข้อปฏิบัติ ๔ ข้อแรก ก็คือหลักที่เรียกว่า *สังคหัตถุ* ๔ ประการนั่นเอง สังคหัตถุ นั้นเป็นหลักการสงเคราะห์ หรือหลักการยึดเหนี่ยวน้ำใจคน และประสานหมู่ชนไว้ในสามัคคี ซึ่งเป็นหลักธรรมสำหรับแสดงน้ำใจต่อกันระหว่างคนทั่วไป เมื่อหลักทั้งสองนี้ตรงกัน จึงเหมือนกับพูดว่า พระพุทธศาสนาสอนให้คนทั้งหลายเป็นมิตรต่อกัน หรือปฏิบัติต่อกันอย่างมิตร

นอกจากนี้ พึงสังเกตด้วยว่า บรรดาข้อปฏิบัติเหล่านี้ การเอาตัวเข้าสมาน คือ ทำตัวให้เข้ากับเขาได้ ไม่ถือตัว ร่วมสุขร่วมทุกข์กัน นับว่าเป็นคุณธรรมสำคัญ เป็นการเข้าถึงตัวอย่างแท้จริง ซึ่งมีผลทางจิตใจ และชักจูงความรู้สึกนึกคิดได้มาก ดังจะเห็นว่า ท่านจัดมิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ไว้เป็นมิตรแท้ประเภทหนึ่งโดยเฉพาะ¹¹⁸⁴

¹¹⁸² อ.จ.สถิตก.๒๓/๓๓/๓๒

¹¹⁸³ ที.ปา.๑๑/๒๐๒/๒๐๔ (ปิยวาจา เฉพาะบาลีแห่งนี้เป็น ปิยวชช บ้าง เปยวชช บ้าง ความหมายเท่ากัน)

¹¹⁸⁴ *สังคหัตถุ* ๔ เป็นหลักธรรมสำคัญยิ่งหมวดหนึ่ง ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

พระภิกษุสงฆ์ หรือสมณะชีพรามณ์ ก็พึงทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตรของชาวบ้าน ดังจะเห็นว่า หน้าที่ของพระภิกษุสงฆ์ต่อกุลบุตร ตามหลักทศเป็องบน ตรงกันทุกข้อกับลักษณะมิตรแท้ ประเภทมิตรแนะนำประโยชน์ จะว่า พระสงฆ์เป็นมิตรแท้ ประเภทมิตรแนะนำประโยชน์ ก็ได้ แต่หน้าที่ของพระสงฆ์นั้น มีเพิ่มเข้ามาอีก ๒ ข้อ รวมเป็น ๖ ข้อ คือ¹¹⁸⁵

๑. ห้ามปราม (สอนให้เว้น) จากความชั่ว
๒. (แนะนำสั่งสอน) ให้ตั้งอยู่ในความดี
๓. อนุเคราะห์ด้วยความปรารถดี (เพิ่ม)
๔. ให้ได้ฟังได้รู้สิ่งที่ยังไม่เคยรู้ไม่เคยฟัง
๕. (ชี้แจงอธิบาย) ทำสิ่งที่เคยฟังแล้ว ให้เข้าใจแจ่มแจ้ง (เพิ่ม)
๖. บอกทางสวรรค์ (สอนวิธีดำเนินชีวิตให้ประสบความสำเร็จ)

หน้าที่ของพระสงฆ์นี้ เป็นไปตามความสัมพันธ์ต่อกันระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้าน ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย พราหมณ์คหบดี (ชาวบ้าน) ทั้งหลาย เป็นผู้มียุบการะมากแก่เธอทั้งหลาย เป็นผู้บำรุงเธอทั้งหลายด้วย จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริวาร;

“แม้พวกเธอก็เป็นผู้มียุบการะมากแก่พราหมณ์คหบดีทั้งหลาย โดยแสดงธรรม ชันงาม ในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งธรรมาพร้อมทั้ง พยัญชนะ บริสุทธวิ บริบูรณสันติเชิง แก่พราหมณ์คหบดีเหล่านั้น;

“ภิกษุทั้งหลาย คฤหัสถ์ และบรรพชิต อาศัยซึ่งกันและกัน อยู่ประพฤติพรหมจรรย์นี้ เพื่อมุ่งหมายจะสลัดเสียซึ่งโศขะ เพื่อทำความจบสิ้นทุกข์โดยชอบด้วยประการฉะนี้

“ผู้ครองเรือน และผู้ไร้เรือน ทั้งสองฝ่าย อาศัยซึ่งกันและกัน ย่อมบำเพ็ญให้สัมฤทธิ์ซึ่ง สัทธรรม ที่เป็นโยคเกษมชั้นยอดเยี่ยม ฯลฯ”¹¹⁸⁶

และมีพุทธพจน์อีกแห่งหนึ่ง ยืนยันการช่วยเหลือเกื้อกูลแก่ชาวบ้าน (โดยทางที่ชอบธรรม) ว่า

“ถูกขย่งนั้น นายบ้าน ตถาคตสรรเสริญการเชื้อเอ็นดู สรรเสริญการช่วยรักษา สรรเสริญ การอนุเคราะห์แก่สกุลทั้งหลาย โดยอเนกปริยาย”¹¹⁸⁷

อย่างไรก็ตาม ความเป็นกัลยาณมิตรของพระสงฆ์ ผู้ปฏิบัติหน้าที่ต่างๆ ทางธรรม ด้วยเมตตากรุณาแก่ชาวบ้านดังกล่าวมานี้ ก็จะต้องรักษาลักษณะพิเศษแห่งความมีชีวิตที่เป็นอิสระ และความเป็นสมณะไว้ด้วย มิให้กลายเป็นการคลุกคลีกับคฤหัสถ์ ซึ่งจะทำให้เกิดผลเสียแก่ทั้งสองฝ่าย คือกลายเป็นเครื่องขัดขวางความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมของตนเอง และทำให้ชาวบ้านขาดที่พึ่ง เพราะมีแต่คนที่ยุ่งวุ่นวายตกอยู่ในสภาพเช่นเดียวกับพวกเขา ไม่มีหลักที่จะช่วยเหนี่ยวออกไปให้พ้นจากความสับสนวุ่นวายได้

ลักษณะความสัมพันธ์ผิดพลาด ที่พระสงฆ์กลายเป็นผู้ตกลงมาอยู่ในสภาพวุ่นวายติดติดดวนอย่างเดียวกับชาวบ้าน หหมดความสามารถที่จะช่วยดึงชาวบ้านออกไปสู่ความเป็นอิสระ เช่นนี้ ท่านเรียกว่าเป็นอาการที่ ถูกมนุญะจับไว้ ดังพุทธพจน์ว่า

¹¹⁸⁵ ที.ปา.๑๑/๒๐๔/๒๐๖

¹¹⁸⁶ ชุ.อิตติ.๒๕/๒๘๗/๓๑๔

¹¹⁸⁷ ส.สพ.๑๘/๖๒๑/๓๓๙

“ตากริกษุ การถูกมนุษย์จับไว้เป็นไหน? กล่าวคือ ริกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ถูกลูกศรกับ คฤหัสถ์ทั้งหลาย รื่นเริงด้วยกัน ไสกเศร่าด้วยกัน เมื่อเขาสุข ก็พลอยสุขไปกับเขา เมื่อเขาทุกข์ ก็พลอยทุกข์ไปกับเขา เมื่อเขาเกิดกิจธุระขึ้น ก็เข้าจัดแจง (เจ้าก็เจ้าการ) ด้วยตนเอง, นี้เรียกว่า ถูกมนุษย์จับไว้”¹¹⁸⁸

เมื่อปฏิบัติหน้าที่ในด้านการสั่งสอนโดยตรง กัลยาณมิตรควรดำรงอยู่ในหลักปฏิบัติที่เน้นความบริสุทธิ์ ความมีเมตตา และความจริงใจต่อไปนี้ด้วย

หลักปฏิบัติหมวดแรก เรียกชื่อว่า **ธรรมเทศกธรรม** แปลว่า ธรรมของผู้แสดงธรรม มี ๕ ประการ¹¹⁸⁹ จับความได้ดังนี้

๑. **ขุพพิกตา** สอนให้มีขั้นตอนถูกลำดับ คือ แสดงหลักธรรมหรือเนื้อหา ตามลำดับความยากง่าย ลุ่มลึก มีเหตุผลสัมพันธ์ต่อเนื่องกันไปโดยลำดับ

๒. **ปริยายที่สสารี** จับจุดสำคัญมาขยายให้เข้าใจเหตุผล คือ ชี้แจงให้เข้าใจชัด ในแต่ละแง่แต่ละประเด็น อธิบายแยกย่อยไปต่างๆ ให้มองเห็นกระจ่างตามแนวเหตุผล

๓. **ขุพพตา** ตั้งจิตเมตตาสอนด้วยความปรารถนาดี คือ สอนเขาด้วยจิตเมตตา มุ่งให้เป็นประโยชน์ แก่ผู้รับคำสอน

๔. **ขนามิสันตร** ไม่มีจิตเพ่งเล็งมุ่งเห็นแก่อามิส คือ สอนเขามีใม่มุ่งที่ตนจะได้ลาภ สินจ้าง หรือ ผลประโยชน์ตอบแทน

๕. **ขุพหัจจ** วางจิตตรง ไม่กระทบตนและผู้อื่น คือ สอนตามหลักตามเนื้อหา มุ่งแสดงอรรถแสดง ธรรม ไม่ยกตน ไม่เลียดลีข่มขี้ผู้อื่น

มีพุทธพจน์เกี่ยวกับการสอน ที่บริสุทธิ์ และไม่บริสุทธิ์ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุรูปหนึ่งรูปใด แสดงธรรมแก่ผู้อื่น โดยมีจิตคิดอย่างนี้ว่า: ขอให้คนทั้งหลายฟังฟังธรรมของเรา แลครั้นฟังธรรมแล้ว ฟังเลื่อมใส ขอให้ผู้ที่เลื่อมใสแล้ว ฟังกระทำ อากาการแห่งผู้เลื่อมใส แก่เราด้วยเถิด, ธรรมเทศนาของภิกษุเช่นนี้ ไม่บริสุทธิ์

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุใดแล ย่อมแสดงธรรมแก่ผู้อื่น โดยมีจิตคิดอย่างนี้ว่า: ธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ผู้ปฏิบัติบรรลุเห็นได้เอง ไม่ขึ้นกับกาล ควรเชื่อเชิญให้มาพิสูจน์ ควร น้อมเข้ามาไว้ในใจ อันวิญญูชนพึงรู้ได้จำเพาะตน, ขอให้คนทั้งหลายฟังฟังธรรมของเรา ครั้นฟัง แล้ว ฟังเข้าใจธรรมทั่วชัด และครั้นเข้าใจทั่วชัดแล้ว ฟังปฏิบัติเพื่อเป็นเช่นนั้นเถิด ดังนี้

“เธอย่อมแสดงธรรมแก่คนอื่น ๆ เพราะอาศัยความที่ธรรมเป็นธรรมดี...เพราะอาศัยความ การุณย์...เพราะอาศัยความเชื่อเอ็นดู...เพราะอาศัยความปรารถนาดี, ธรรมเทศนาของภิกษุเช่นนี้ บริสุทธิ์”¹¹⁹⁰

¹¹⁸⁸ ส.สพ.๑๘/๓๒๓/๒๒๕ บางแห่งเรียกว่า “เกิดสันถวะในบ้าน” (ส.ช.๑๗/๑๖/๑๔; ขุ.ม.๒๙/๓๖๐/๒๓๙); บางแห่งเรียกว่า “ติดอยู่ในบ้าน” (ขุ.ม.๒๙/๓๖๓/๔๖๘); มาในวิตกเกี่ยวกับความเอ็นดูผู้อื่น (อภิ.วิ.๓๕/๙๐๕/๔๘๓)

¹¹⁸⁹ ดู อก.ปญจก.๒๒/๑๕๙/๒๐๕ (ไม่ใช่คำแปลโดยตรง แปลเอาใจความ และอธิบายประกอบ)

¹¹⁹⁰ ส.นิ.๑๖/๔๗๒/๒๓๔

แม้แต่หน้าที่ต่อศิษย์ ที่ครูอาจารย์ทั่วไปพึงปฏิบัติตามหลักที่ ๖ ซึ่งมีได้เน้นในแง่ความบริสุทธิ์มากกว่า ก็มีลักษณะทั่วไปในแนวเดียวกัน คือ ย้ำความมีเมตตาและการกระทำด้วยความตั้งใจจริง ดังข้อปฏิบัติต่อไปนี้¹¹⁹¹

๑. แนะนำฝึกอบรมให้เป็นคนดี
๒. สอนให้เข้าใจแจ่มแจ้ง
๓. สอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง
๔. ส่งเสริมยกย่องความดีงามความสามารถให้ปรากฏ
๕. สร้างเครื่องคุ้มภัยในสารทศ (คือสอนให้ใช้ความรู้ทำงานได้จริง สามารถใช้หาเลี้ยงชีพเป็นอยู่ได้)

คุณสมบัติของกัลยาณมิตรที่ควรยำไว้ในตอนท้ายมี ๒ ประการ ซึ่งอาจจะถือว่าเป็นคุณสมบัติของกัลยาณมิตรอย่างเลิศ คือ ความเป็นผู้กระทำได้จริงในสิ่งที่สอนแก่ผู้อื่น หรือได้บรรลุผลสำเร็จนั้นๆ ด้วยตนเองแล้ว จึงสอนเรื่องนั้นแก่ผู้อื่น อย่างหนึ่ง และความเป็นอิสระ เมื่อจะช่วยเหลือผู้อื่น ตนเองไม่ติดนุ่งนั่งอยู่ในเครื่องผูกพันเดียวกันกับที่เขากำลังติดอยู่ อีกอย่างหนึ่ง อย่างแรกมีพุทธภาษิตตรัสไว้หลายแห่ง ยกตัวอย่างเช่น

“ทำตนนี้แหละ ให้ตั้งอยู่ในคุณความดีอันสมควรก่อน จากนั้นจึงค่อยพำสอนผู้อื่น, บัณฑิตไม่ควรมีข้อมัวหมอง

“ถ้าพำสอนผู้อื่น ฉันทใด ก็ควรทำตน ฉันทนั้น?”¹¹⁹²

คำเตือนอย่างนี้ โดยมากพุ่งไปในด้านความประพฤติ คือ เรื่องความดีความชั่ว แต่ในด้านการบรรลุผลสำเร็จทางจิตและปัญญา ถ้าได้ผู้บรรลุแล้วมาเป็นกัลยาณมิตร ก็ย่อมเป็นการดีเลิศ ถ้าไม่ได้ ก็พึงหาผู้ก้าวไปไกลกว่า หรืออย่างน้อยเสมอกัน ดังพุทธพจน์ที่กล่าวมาแล้ว เพราะบุคคลผู้เป็นพหูสูตทรงความรู้ตามตำราหรือตามที่เล่าเรียนมา บางท่านชี้แจงสั่งสอน ทำให้ผู้อื่นปฏิบัติบรรลุธรรมได้โดยที่ตัวผู้สอนเองหาบรรลุไม่¹¹⁹³ หรือบางคราวผู้มีภูมิธรรมเสมอกันมาสนทนาสอบค้นธรรมด้วยกัน แล้วเลยพลอยบรรลุผลสำเร็จไปด้วยกัน¹¹⁹⁴

คุณค่าหรือประโยชน์ที่สำคัญด้านหนึ่งของความมีกัลยาณมิตร ก็คือ การมีตัวอย่างที่ช่วยให้เกิดความมั่นใจว่า สิ่งที่กำลังปฏิบัติและมุ่งหมายนั้น เป็นสิ่งที่ทำได้จริง บรรลุได้จริง และถ้าทำได้สำเร็จแล้ว จะได้รับผลดีจริง อีกประการหนึ่ง กัลยาณมิตรมีความรู้ความเข้าใจ มีประสบการณ์ในสิ่งที่ปฏิบัตินั้นดีกว่า จึงสามารถช่วยชี้แนะบอกแนวหรือวิธีการที่จะทำให้การปฏิบัติง่ายขึ้น หรือมีทางลัดมากขึ้น

กัลยาณมิตรที่ได้บรรลุผลการปฏิบัติด้วยตนเองมาแล้ว ย่อมอำนวยความสะดวกหรือประโยชน์ที่กล่าวมานี้ได้เต็มที่ ทำให้ผู้ปฏิบัติเกิดศรัทธา มีกำลังใจแรงกล้า จึงเป็นธรรมดาอยู่เอง ที่ควรจะเพ่งหวังกัลยาณมิตรที่มีคุณสมบัติสมบูรณ์เช่นนี้ก่อน

ส่วนความเป็นอิสระ มองได้ ๒ ด้าน คือ ด้านความเป็นอยู่หรือระบบการดำเนินชีวิต และความเป็นอิสระภายในจิตใจ

¹¹⁹¹ ที.ปา.๑๑/๒๐๐/๒๐๓

¹¹⁹² พุ.ธ.๒๕/๒๒/๓๖

¹¹⁹³ พหูสูตเช่นนี้ ท่านเปรียบเหมือนนายโคบาลผู้เลี้ยงโคของคนอื่น ได้ค่านับจำนวนโค แต่ไม่มีส่วนได้ลิ้มเบญจโครส ดู พุ.ธ.๒๕/๑๑/๑๗; ธ.ธ.๑/๑๔๕

¹¹⁹⁴ เช่น ส.ข.๑๗/๒๒๕-๒๓๐/๑๕๔-๑๖๒

ความเป็นอิสระนี้ เป็นสิ่งสำคัญ เหมือนอย่างที่เราได้กล่าวแล้วเกี่ยวกับภิกษุผู้คลุกคลีกับคฤหัสถ์ข้างต้น ผู้ที่ติดอยู่ในเครื่องผูกมัดจองจำอย่างเดียวกับเขา หรือว่ายวนด้นนรอนอยู่ในกระแสน้ำเชี่ยว ในเกลียวคลื่นเดียวกับคนอื่น แม้แต่ตนเองก็ยังช่วยไม่ได้ จะช่วยปลดเปลื้องหรือรื้อถอนผู้อื่นขึ้นมาได้อย่างไร

คนที่ติดอยู่ในระบบที่ผูกมัดของสังคม ด้นนรอนแสวงหาสิ่งต่างๆ ตามแนวทางเดียวกับคนอื่นๆ ด้วยค่านิยมอย่างเดียวกัน มีปัญหาบีบรัดกีดกันทางด้านความเป็นอยู่ การอาชีพของตน และครอบครัว ด้นนรอนเพื่อความอยู่รอดเฉพาะตน และจำเพาะครอบครัวของตน เหมือนกันกับคนอื่นๆ เมื่อสังคมเกิดปัญหา ย่อมยากที่จะมีเวลามีความคิดมาอุทิศให้แก่การไถ่ถอนคนอื่นๆ หรือที่จะนำผู้คนออกไปสู่แนวทางใหม่ๆ ได้ เมื่อพยายามทำ ก็มักเข้าแนวที่ว่ากันว่า พายเรือเวียนวนอยู่ในอ่าง ยิ่งเมื่อทั้งระบบความเป็นอยู่ ทั้งจิตใจ ล้วนไม่เป็นอิสระทั้งสองอย่าง ก็ยิ่งประสบความสำเร็จได้ยาก

ด้วยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงวางระบบสงฆ์ให้เป็นชุมชนอิสระ ความเป็นอยู่หรือระบบการดำเนินชีวิตเป็นอิสระจากระบบของสังคมใหญ่ ดังจะเห็นได้จากวินัย ที่เป็นเครื่องจตรระบบแบบแผนของสงฆ์

เมื่อมีระบบชีวิตความเป็นอยู่เป็นอิสระด้วย และมีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระเป็นพื้นฐานด้วย ก็จะทำให้สงฆ์เป็นชุมชนอิสระ ที่ช่วยชักนำสิ่งที่ดีงามถูกต้องเข้ามาให้แก่สังคมส่วนใหญ่อย่างได้ผล และสามารถเป็นแหล่งที่พึ่งอาศัย ช่วยให้ความเป็นอิสระระดับต่างๆ แก่คนในสังคมใหญ่นั้นด้วย มีพุทธพจน์แห่งหนึ่งตรัสไว้ดังนี้

“ดูกรจุนทะ ผู้ที่ตนเองก็จมอยู่ในโคลนเลนอันลึก จะช่วยชุดยกคนอื่นที่จมอยู่ในโคลนเลนอันลึกขึ้นมาได้นั้น ช้อนมีใช้ฐานะที่จะเป็นไปได้

“ผู้ที่ตนเองไม่จมอยู่ในโคลนเลนอันลึก จะช่วยชุดยกคนอื่นที่จมอยู่ในโคลนเลนอันลึกขึ้นมา ช้อนนี้จึงจะเป็นฐานะที่จะเป็นไปได้

“ผู้ที่ตนเองมีได้ฝึก มิได้อบรม ยังไม่หายร้อนกิเลส จักฝึก จักอบรม จักทำคนอื่นให้หายร้อนกิเลส ช้อนนี้จะมีฐานะที่จะเป็นไปได้

“ผู้ที่ตนเองฝึกแล้ว อบรมแล้ว ตบร้อนกิเลสแล้ว จักฝึก จักอบรม จักทำคนอื่นให้หายร้อนกิเลส ช้อนนี้จึงจะเป็นฐานะที่จะเป็นไปได้”¹¹⁹⁵

เพื่อรักษาระบบชีวิตของพระสงฆ์ให้คงสภาพเป็นอิสระไว้ให้ได้มากที่สุด มีพุทธพจน์อีกแห่งหนึ่ง ซึ่งอาจถือได้ว่า เป็นหลักแสดงจรรยาบรรณของนักบวช ความว่า

“บรรพชิต ไม่พึงเที่ยววุ่นทำไปทุกอย่างไม่เลือก, ไม่พึงเป็นคนของคนอื่น, ไม่พึงอาศัยผู้อื่นเป็นอยู่ และไม่พึงเอาธรรมมาค้าขาย”¹¹⁹⁶

เรื่องนี้ สรุปลงได้ด้วยพระคุณสมบัติของพระพุทธเจ้า ผู้เป็นกัลยาณมิตรสูงสุด ซึ่งทรงประกอบด้วยคุณสมบัติของกัลยาณมิตรอย่างเลิศ ครบทั้ง ๒ ข้อ คือ ทรงทำได้จริง บรรลุผลสำเร็จในสิ่งที่นำมาสอนแล้วด้วย และทรงมีความเป็นอิสระ หลุดพ้นทั้งจากระบบของสังคมที่แวดล้อมอยู่ และทั้งจากกิเลสที่ผูกมัดสมุขมอยู่ในจิตใจ

¹¹⁹⁵ ม.มู.๑๒/๑๐๘/๘๑; อังโณ พุ.ม.๒๙/๓๗/๓๖; พุ.จ.๓๐/๒๑๙/๑๑๖

¹¹⁹⁶ พุ.อ.๒๕/๑๓๔/๑๓๙; ไม่พึงเที่ยววุ่นทำไปทุกอย่างไม่เลือก แปลจาก น วายเมยย สหพตถ แปลตามรูปศัพท์ว่า ไม่พึงพยายามในที่ทั้งปวง หรือในเรื่องทุกอย่าง อรรถกถา (อ.อ.๔๒๒) ไซ้ความว่า ไม่พึงพยายามในความชั่วทุกอย่าง เช่น ทำงานเดินขานเป็นคนสอดแนม เป็นต้น เหมือนอย่างพวกราชบุรุษ; ไม่พึงเป็นคนของคนอื่น คือ ไม่ควรเป็นคนรับใช้หรือลูกน้องของใคร

“ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนดอกกุหลาบ ดอกปทุม ดอกบุณฑริก เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ แต่ตั้งอยู่ลอยพ้นเหนือน้ำ ไม่ถูกน้ำฉาบติด ฉันทโต ตถาคตก็ฉันทันนั้นเหมือนกัน เกิดในโลก เติบโตขึ้นในโลก แต่เป็นอยู่ลอยเหนือโลก ไม่ติดกัลด้วยโลก”¹¹⁹⁷

“ดูกรวาทนะ ตถาคตสลัดดอกได้แล้ว ไม่เกาะเกี่ยว หลุดพ้นแล้ว จากกรรม ๑๐ ประการ จึงเป็นอยู่ด้วยใจไร้เขตแดน, กรรม ๑๐ ประการอะไรบ้าง? คือ ตถาคตสลัดดอกได้แล้ว ไม่เกาะเกี่ยว หลุดพ้นแล้ว จากรูป...จากเวทนา...จากสัญญา...จากสังขาร...จากวิญญาณ...จากความเกิด...จากความแก่...จากความตาย...จากทุกข์ทั้งหลาย...จากกิเลสทั้งหลาย จึงเป็นอยู่ด้วยจิตใจที่ไร้เขตแดน เปรียบเหมือนดอกกุหลาบ ดอกปทุม ดอกบุณฑริก เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ แต่ตั้งอยู่ลอยพ้นเหนือน้ำ ไม่ถูกน้ำฉาบติด ฉันทัน”¹¹⁹⁸

“พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงตื่นเองแล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อปลุกให้ตื่น, ทรงฝึกพระองค์เองแล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อความฝึก, ทรงสงบเองแล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อความสงบ, ทรงข้ามพ้นเองแล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อการข้ามพ้น, ทรงหายร้อนสนิทเองแล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อความดับร้อน”¹¹⁹⁹

ท้ายสุด ลักษณะการสอนของพระพุทธเจ้า ที่เรียกว่า “**อาการที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน**” ๓ อย่าง น่าจะใช้เป็นหลักตรวจสอบตนเองอย่างกว้างๆ สำหรับกัลยาณมิตรผู้จะทำหน้าที่ในการสอนให้ได้ผลจริง คือ¹²⁰⁰

๑. **ทรงแสดงธรรมด้วยความรู้ยิ่ง** คือ ทรงรู้อย่างเห็นจริงเองแล้ว จึงทรงสั่งสอนผู้อื่น เพื่อให้รู้อย่างเห็นจริงตาม ในธรรมที่ควรรู้อย่างเห็นจริง

ข้อนี้ **มองในแง่ตัวผู้สอน** ว่ามีความรู้จริงในเรื่องที่สอน หรือได้บรรลุผลประจักษ์ในเรื่องที่สอนนั้นมา ด้วยตนเองก่อนแล้ว

๒. **ทรงแสดงธรรมมีเหตุผล** คือ ทรงสั่งสอนชี้แจงให้เห็นเหตุผล ซึ่งผู้ฟังสามารถพิจารณาให้เข้าใจ โดยใช้ปัญญาของเขาเอง

ข้อนี้ **มองในแง่ของผู้เรียน** หรือผู้ฟัง ซึ่งผู้สอนแสดงคำสอนชนิดที่ให้อิสระภาพ หรือเปิดโอกาสให้ผู้เรียน ผู้ฟังคิดพิจารณา ใช้ปัญญาของเขา พัฒนาปัญญาของตนเอง และเข้าใจหรือเข้าถึงความจริงด้วยตัวของเขาเอง ผู้สอนเพียงนำข้อมูลข้อเท็จจริงเหตุผล หรือข้อเสนอ มาตีแผ่แจกแจงให้ดู และกระตุ้นให้คิดให้พิจารณา

๓. **ทรงแสดงธรรมมีผลสมจริงเป็นอศัจจрый** คือ ทรงสอนสิ่งที่เป็นจริง ซึ่งคนมีปัญญารักความจริง พิจารณาแล้วจะต้องยอมรับ และเป็นสิ่งที่ปฏิบัติได้ ให้เกิดผลจริง ซึ่งผู้ปฏิบัติย่อมจะได้รับผล สอดคล้องสมควรแก่การปฏิบัติ

ข้อนี้ **มองในแง่สิ่งที่สอน** ซึ่งสมความจริง หรือเป็นอย่างนั้นจริง ยืนยันได้ มีแก่นสาร ไม่เหลวไหล นำไปปฏิบัติได้ผล ไม่เป็นหมัน ไม่เป็นโมฆะ ให้ผลแก่ผู้ปฏิบัติได้จริง ทำแค่ไหนอย่างไร ก็ได้ผลสมกันกับการกระทำ และองค์ประกอบที่เป็นเหตุปัจจัยนั้นๆ

¹¹⁹⁷ ส.ช.๑๗/๒๔๑/๑๗๑; เทียบ อ.จตุกก.๒๑/๓๖/๕๐

¹¹⁹⁸ อ.จ.ทสก.๒๔/๘๑/๑๖๒

¹¹⁹⁹ ที.ปา.๑๑/๓๐/๕๗; ม.ม.๑๒/๔๐๒/๔๓๕ (หายร้อนและดับร้อน แปลตามศัพท์ว่า ปรีณิพพานเองแล้ว จึงแสดงธรรมเพื่อปรีณิพพาน)

¹²⁰⁰ ม.ม.๑๓/๓๓๐/๓๒๒; อ.จ.ต.๒๐/๕๖๕/๓๕๖; พุ.ม.๒๔/๔๗๕/๓๒๖; พุทธพจน์นี้ บางทีแปลขัดกัน แม้แต่ในพระไตรปิฎกฉบับ (แปล) ภาษาไทย ต่างเล่ม ก็แปลต่างกัน ทางที่ดีควรตรวจสอบความหมายกับ ที.ส.๙/๓๐๐/๒๕๙; ๓๐๘/๒๔๔; ๓๗๙/๒๕๙; ม.ม.๑๓/๓๓๓/๓๕๗; ที.อ.๑/๔๓๒; ๒/๒๐๓; ม.อ.๓/๒๕๓; ส.อ.๓/๓๕๙; อ.อ.๔๑๓; นิท.อ.๒/๕๖

อย่างไรก็ดี ถ้าไม่อาจหาภักตมิตรผู้ได้รู้เห็นผลประจักษ์เองแล้ว ผู้ทำได้จริง และเป็นอิสระจริง บุคคล พหุสุต ที่สอนเขาทั้งที่ตัวเองไม่ได้เข้าถึงจริงนั้นแหละ ก็เป็นประโยชน์ได้ โดยที่บุคคลพหุสุตนั้น เป็นเหมือนนาย โภบาลเลี้ยงโคให้คนอื่น หรือเหมือนคนตาบอดถือตะเกียง¹²⁰¹ คนอื่นที่ตาดี ลืมตาขึ้นแล้ว ก็มองเห็นสิ่งทั้งหลาย ได้ คนตาดีที่ว่านั้น ก็คือ *คนมีโยนิโสมนสิการ*

ในกรณีเช่นนั้น ไม่ต้องพูดถึงบุคคลพหุสุตที่รู้กว้างขวางและชำนาญการสอน แม้แต่คนโง่เขลา หรือคน บ้า จำถ้อยคำมีสาระจากคนอื่นมาท่องหรือบ่นว่าอะไร มีแง่ให้คิด คนมีโยนิโสมนสิการได้ฟัง ก็อาจเกิดความแจ่ม แฉงหยงรู้สัจธรรมได้เหมือนกัน¹²⁰²

แต่เมื่อถึงขั้นนี้ ความสำคัญอยู่ที่ฝ่ายผู้ฟัง คือ องค์ประกอบฝ่ายภายใน ที่เป็นปัจจัยอย่าง ๒ ที่จะกล่าว เป็นข้อถัดไป

การทำหน้าที่ของภักตมิตร

เมื่อมองในแง่ของการศึกษา หรือความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม การที่มิตรทำกิจต่างๆ ร่วมกัน และ ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน นับว่าเป็นเพียงส่วนประกอบภายนอก สิ่งที่น่าจะสำคัญก็คือ ความมีอิทธิพลชักจูงกันในด้าน ความคิดเห็น ทศนคติ ค่านิยม ความรู้ความเข้าใจต่างๆ ที่ท่านเรียกรวมว่า *ทิวฐิ*

ถ้าเป็นความคิดเห็น ทศนคติ ค่านิยม ความรู้ความเข้าใจ ที่ไม่ถูกต้อง มีโทษ ก็เรียกว่า มิจฉาทิวฐิ ถ้า เป็นฝ่ายที่ดีงาม ถูกต้อง เป็นประโยชน์ ก็เรียกว่า สัมมาทิวฐิ

มิตรใด มีอิทธิพลชักจูงให้เกิดมิจฉาทิวฐิ ก็เป็นมิตรไม่ดี เรียกว่า *ปาปมิตร* มิตรใด ชักนำให้เกิด สัมมาทิวฐิ ก็เป็นมิตรดี มิตรแท้ เรียกว่า *ภักตมิตร*

มีบ่อยๆ ที่มิตรชนิดในเรือน คือมารดาบิดา หรือแม้แต่ครูอาจารย์ มีอิทธิพลชักนำทิวฐินี้ น้อยกว่ามิตร ชนิดเพื่อนที่คบหาเที่ยวเล่นซุมนุ่มด้วยกัน แต่บางครั้งปรากฏว่า แม้แต่มิตรชนิดชิดใกล้นั้น กลับมีอิทธิพลน้อย ไปกว่ามิตร ชนิดตัวอยู่ไกล ไม่ว่าจะโดยเทศหรือกาละ แต่มีพลังแรงเข้าถึงใจ ได้แก่ มิตรที่มาทางสื่อมวลชน มาทาง สิ่งบันเทิงเริงรมย์ ตลอดจนหนังสือ รวมทั้งชีวิตวีรชน บุคคลสำคัญ อันเข้าหลักทิวฐิฐานุคติ ที่ท่านเน้น

ตัวเชื่อมที่ทำให้มิตรนั้นเข้ามามีอิทธิพลชักจูงได้ หรือปัจจัยเครื่องเชื่อมต่อระหว่างมิตร กับอิทธิพลที่ เกิดขึ้นในใจ ก็ได้แก่ ความเชื่อ ความเลื่อมใส ความนิยมชมชอบ ความซาบซึ้งใจ ที่เรียกว่าศรัทธา

เมื่อมีศรัทธาแล้ว หรือทำให้เกิดศรัทธาได้แล้ว ถึงตัวมิตรจะอยู่ไกล ไม่ได้คลุกคลี ก็มีอิทธิพลได้ ถึงตัว มิตรจะอยู่ใกล้ แต่ถ้าไม่ศรัทธา ก็หาจะมีอิทธิพลชักจูงได้ไม่ ดังนั้น ท่านจึงถือเป็นหลักการว่า ผู้ซึ่งจะทำหน้าที่ชักนำ สั่งสอนผู้อื่นให้มีความรู้ความเข้าใจ ความคิดเห็น เป็นต้น อันถูกต้อง ควรจะต้องยังศรัทธาให้เกิดแก่ผู้รับฟังคำ สอนนั้นได้ พุดง่ายๆ ว่า หลักการเบื้องต้นข้อหนึ่งในทางการศึกษา คือ ภักตมิตรเป็นปัจจัยให้เกิดศรัทธา หรือ จะพูดขยายออกไปอีกก็ได้ว่า การคบหาบัณฑิต หรือเสวนาสัตบุรุษ เป็นปัจจัยแห่งศรัทธา

ผู้ใด แม้จะเป็นคนดีมีปัญญา แต่เมื่อยังไม่อาจให้เขาเกิดศรัทธาได้ ก็ยังไม่ได้ฐานะเป็นภักตมิตร และ การเสวนาหรือการคบหาก็ยังไม่เกิด เมื่อศรัทธาแล้ว ใจรบ ก็นำความคิดได้ นำพฤติกรรมได้ อาจให้เกิดการ เลียนแบบ หรือชักจูงให้รู้จักคิดอย่างถูกต้อง ซึ่งเป็นอีกขั้นตอนหนึ่งต่อไป *ข้อตัดสินว่า ทำหน้าที่ภักตมิตรได้ สำเร็จ คือ ทำให้ผู้เสวนาเกิดมีสัมมาทิวฐิ*

¹²⁰¹ ดู ชุ.เถร.๒๖/๓๔๗/๔๐๖ (อุปมาแรก ดูที่มาซึ่งอ้างก่อนแล้ว)

¹²⁰² เช่นเรื่องใน ส.อ.๑/๓๒๐; สุตต.อ.๒/๒๕๒

เรื่องสัมมาทิฐิในแง่หลักวิชาตามแบบ หรือตามตำราเดิมแท้ ยังจะได้กล่าวต่อไปอีก แต่ในที่นี้ มีข้อควรทำความเข้าใจเบื้องต้นไว้ก่อนว่า ความคิดเห็น ทศนคติ ค่านิยม ความรู้ความเข้าใจถูกต้อง ดิงาม ที่เรียกว่า “สัมมาทิฐิ” นั้น อาจมีเนื้อหาสาระละเอียดมากมาย อาจบรรยายกันไปได้อย่างหลายแนว แต่เมื่อมองตามหลักธรรมแล้ว ก็สรุปได้เป็นเพียง ๒ ประเภท คือ

๑. ความเชื่อถือ ความเห็น ทศนคติ ความรู้ความเข้าใจ ที่ถูกต้อง ดิงาม มีเหตุผล เป็นประโยชน์ เกี่ยวกับเรื่องความดีความชั่ว การทำดีทำชั่ว และการได้รับผลดีร้ายสอดคล้องกับการกระทำของตน คือ ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ความเชื่อมั่นในคุณธรรม เช่น คุณของมารดาบิดา ความเชื่อความเห็นสอดคล้องกับคำสอนทางศาสนา เช่นว่า โลกหน้ามี เป็นต้น รวมเรียกกันสั้นๆ ว่า *เห็นชอบตามคลองธรรม* หรือความเชื่อกรรม ซึ่งทำให้มีความรับผิดชอบต่อการกระทำของตน เรียกตามหลักวิชาคำเดียวว่า *กัมมัสสกตาญาณ*

อย่างที่ว่านั่นแล คือสัมมาทิฐิที่ได้เคยกล่าวถึงมาแล้วว่าเป็น *โลกียสัมมาทิฐิ* หรือสัมมาทิฐิชั้นโลกีย์ เกิดจากความรู้ความเข้าใจเหตุผล โดยอาศัยการอบรมสั่งสอนปลูกฝังสืบๆ กันมาในสังคม ช่วยให้เกิดความประพฤติดีประพฤดีชอบ และการดำเนินชีวิตที่ดิงาม ทำให้สังคมสงบเรียบร้อย คนอยู่ร่วมกันร่มเย็นเป็นสุข

๒. ความรู้ความเห็น ความเข้าใจ เกี่ยวกับโลกและชีวิต หรือสังขารธรรมทั้งหลาย ถูกต้องตามความเป็นจริง คือ ตามสภาวะของมัน และตามความเป็นไปโดยธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย ทำให้มองเห็นความสัมพันธ์ที่ถูกต้อง ซึ่งควรจะมีจะเป็น ระหว่างตนเอง กับสิ่งทั้งหลายที่แวดล้อมอยู่ หรือกับโลกและชีวิต

ดังนั้น รู้ว่าสิ่งทั้งหลายเป็นสังขารธรรม เกิดจากองค์ประกอบต่างๆ มาประชุมกันเข้า เป็นไปตามความสัมพันธ์สืบทอดกันแห่งเหตุปัจจัย จึงมีสภาพไม่คงที่ ไม่เที่ยงแท้ถาวร ไม่ยั่งยืนอยู่ตลอดไป และมีเหตุปัจจัยต่างๆ ชัดแย้งบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ไม่เป็นตัวของมันเองอย่างแท้จริง ไม่อาจเป็นของใครๆ และไม่ขึ้นต่อความปรารถนาของใครได้จริงจัง เมื่อสิ่งทั้งหลายมีสภาวะแท้จริงเป็นอย่างนี้ เราควรมีทำที่และปฏิบัติต่อมันอย่างไร การมีทำที่แห่งการยึดมั่นถือครองอย่างไม่มีลิมลิตตา หรือยกมอบชีวิตนี้ให้แก่การแสวงหาไขว่คว้าสิ่งเหล่านี้ เป็นการถูกต้องแล้วหรือไม่ มนุษย์สัตว์ทั้งหลาย รวมทั้งตัวเรา ต่างก็เป็นสังขารธรรม ตกอยู่ใต้คติธรรมดาเดียวกัน เป็นเพื่อนแก่เจ็บตาย เราควรมีทำที่และปฏิบัติต่อกันอย่างไร ดังนี้ เป็นต้น

ความรู้ความเห็นความเข้าใจอย่างนี้ เกิดจากการรู้จักมอง รู้จักคิด รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตรงตามสภาวะและตามเหตุปัจจัยของมัน เป็นความรู้ความเห็นความเข้าใจที่ได้เรียกว่า สัมมาทิฐิแนวโลกุตระ คือในขั้นต้นนี้ยังเป็นโลกียะ แต่ก็อยู่ในแนวทางของโลกุตระสัมมาทิฐิ จะเจริญขึ้นเป็น *โลกุตระสัมมาทิฐิ* ได้ต่อไป

สัมมาทิฐิอย่างแรก เรียกว่า *กัมมัสสกตาสัมมาทิฐิ* ได้แก่ *กัมมัสสกตาญาณ* (ความรู้ภาวะที่บุคคลมีกรรมเป็นของตน หมายถึงความรู้ที่พอรู้จักแยกว่าอันใดเป็นกรรมของตนหรือมิใช่ นับเป็นความรู้ระดับที่ทำให้รู้จักรับผิดชอบการกระทำของตน) ที่ชาวพุทธไทยมักเรียกกันว่า “กัมมัสสกตาศรัทธา” เป็นสัมมาทิฐิระดับธรรมจริยา หรือกุศลกรรมบถ เป็นประโยชน์หรือจุดหมายชีวิตระดับทิฐุธรรมมีกัตถะ และสัมปรายิกัตถะ แต่เป็นพื้นฐานของปรมัตถ์ต่อไป

ส่วนสัมมาทิฐิอย่างที่สอง จัดเข้าในระดับ*วิปัสสนาสัมมาทิฐิ* แต่บาลีเรียก *สัจจานุโลมิกญาณ* แปลว่า ญาณคล้อยแก่สัจจะ หรือความรู้ที่เข้าแนวสัจจะ นำไปสู่การตรัสรู้ คือมุ่งตรงต่อปรมัตถ์ต่อไป

จะเห็นว่า สัมมาทิฐิตัวแท้ที่จะให้เข้าถึงจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา ก็คือ สัมมาทิฐิอย่างนี้ ๒ ซึ่งเป็นความรู้ที่เข้าแนวสัจจะ

ชาวพุทธทุกคน ไม่ว่าจะเป็นผู้ที่คิดจะเข้าถึงจุดหมายสูงสุด หรือยังไม่คิดก็ตาม ย่อมไม่ควรหยุดอยู่เพียงสัมมาทิฐิข้อแรก ควรจะก้าวต่อไปสู่สัมมาทิฐิข้อที่ ๒ ด้วย¹²⁰³ โดยพยายามปลูกอบรมพัฒนาปัญญาในระดับนี้ ให้มีขึ้นบ้าง ไม่มากก็น้อย เพราะสัมมาทิฐิระดับนี้ จะช่วยบรรเทาความโลภ โกรธ หลง ให้เบาบางลง ทำให้จิตใจปลอดโปร่งผ่องใส รู้จักวางใจวางท่าทีต่อโลกและชีวิตดีขึ้น จะมีความสุขมากขึ้น เป็นวิถีลดการเบียดเบียนแย่งชิงและความทุกข์ความเดือดร้อนของโลก ที่ได้ผลแท้ ยิ่งกว่าวิธียับยั้งบังคับหรือเหนี่ยวรั้งใจในระดับที่เรียกกันว่าศีลธรรม เป็นผลดีทั้งแก่ตนและแก่สังคม

เมื่อแยกแยะดูขั้นตอน ตามลำดับของกระบวนการธรรม จะเห็นว่า การเสวนาสัตบุรุษ หรือความมีกัลยาณมิตร นำไปสู่การได้สติธรรม คือคำสอนคำแนะนำชี้แจงต่างๆ โดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง เมื่อธรรม คือหลักความจริง หรือหลักแห่งความดีงามที่แสดงนั้น เป็นจริง หรือดีงามจริง หรือแสดงได้ดีมีเหตุผล ผู้รับฟังก็เกิดศรัทธา อาจเขียนให้ดูง่าย ดังนี้¹²⁰⁴

เสวนาสัตบุรุษ (มีกัลยาณมิตร) → สติธรรม → ศรัทธา

ถึงตอนนั้น ก็มาถึงจุดสำคัญอีกจุดหนึ่ง ในกระบวนการธรรมแห่งการศึกษา หรือความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม คือ จุดเชื่อมต่อกัน จากองค์ประกอบภายนอก หรือปัจจัยทางสังคม เข้าสู่องค์ประกอบภายใน หรือปัจจัยภายในตัวบุคคล ตามหลักนั้น ท่านว่า องค์ประกอบภายนอก คือ *ปรโตโฆสะ* (ในที่นี้ได้แก่ *ความมีกัลยาณมิตร*) ล้วนๆ ส่งผลได้ถึง *ศรัทธา* จบลงเพียงแค่นี้ก็ *โลกียสัมมาทิฐิ* เท่านั้น¹²⁰⁵

¹²⁰³ พุทธพจนานวดัวยสัมมาทิฐิ ที่เป็นโลกียะ และโลกุตระ ดูในบทต่อไป ว่าด้วยองค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา

อรรถกถา เช่น อภ.อ.๑/๕๑๙; ๒/๗๙; ๓/๕๔ จำแนกสัมมาทิฐิละเอียดออกไปเป็น ๕ อย่าง คือ *กัมมัตสกาตาสัมมาทิฐิ* *ฉานสัมมาทิฐิ* *วิปัสสนาสัมมาทิฐิ* *มคคสัมมาทิฐิ* และ *ผลสัมมาทิฐิ* สามอย่างแรกเป็นโลกียสัมมาทิฐิ สองอย่างหลังเป็นโลกุตระสัมมาทิฐิ

สัมมาทิฐิ ข้อที่ ๑ ข้างบน ก็คือกัมมัตสกาตาสัมมาทิฐิ ส่วนข้อที่ ๒ จัดเข้าในวิปัสสนาสัมมาทิฐิ ดังนั้น ทั้งสองข้อจึงเป็นสัมมาทิฐิระดับโลกีย์เหมือนกัน แต่มีข้อแตกต่างว่า วิปัสสนาสัมมาทิฐิ เป็นสัมมาทิฐิที่นำไปสู่มคคสัมมาทิฐิและผลสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นโลกุตระ จึงได้เรียกว่าเป็นสัมมาทิฐิแนวโลกุตระ

กัมมัตสกาตาสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นกัมมัตสกาตาสัมมาทิฐินั้น มีตัวอย่างที่คุ้นกันดี คือ สัมมาทิฐิในหลักธรรมจรรยา หรือคุณธรรมมถ ๑๐ (เช่น อภ.ทสก.๒๔/๑๖๕/๒๘๙; อภ.วิ.๓๕/๘๒๒/๔๔๓; อภ.อ.๒๖๙ และที่มามากมายที่เคยอ้างแล้ว) เป็นสัมมาทิฐิที่มีทั้งภายใน และภายนอกพระพุทธศาสนา และมีมาแต่ในสมัยก่อนพุทธกาล คือมีในลัทธิศาสนาที่เป็นกรรมวาทีทั้งหลาย (สิงเดชาสอนกัน ไม่ว่าลัทธิศาสนาไหน ถ้าถูกต้องเป็นจริง พุทธศาสนาก็ยอมรับทั้งนั้น) ดู วินย.อ.๑/๒๙๐; ม.อ.๑/๒๗๐; ก็อย่าไว้ว่า กัมมัตสกาตาสัมมาทิฐิ และ สัจจานุโลมิกญาณ (ญาณคล้ายแก่สัจจะ คือความรู้ที่เข้าแนวสัจจะ, อภ.วิ.๓๕/๘๒๒/๔๔๓; คือวิปัสสนาญาณนั่นเอง, ที่.อ.๓/๒๒๓; วิภจ.อ.๕๓๙; วินย.ฎีกา ๒/๙๖; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/๙) เป็นโลกียสัมมาทิฐิ

อนึ่ง ม.อ.๓/๕๔๔ จำแนกสัมมาทิฐิ ๕ แยกไปเล็กน้อย เป็น *วิปัสสนาสัมมาทิฐิ* *กัมมัตสกาตาสัมมาทิฐิ* *มคคสัมมาทิฐิ* *ผลสัมมาทิฐิ* *ปัจเจกชนสัมมาทิฐิ* คือ ตัดฉานสัมมาทิฐิออก เต็มปัจเจกชนสัมมาทิฐิเข้าแทน ฉานสัมมาทิฐิเป็นโลกีย์เหมือนกัน แต่เป็นเรื่องของผู้ได้ฉาน ไม่เกี่ยวกับที่นี้ ส่วนปัจเจกชนสัมมาทิฐิ ได้แก่สัมมาญาณ เป็นเรื่องของผู้บรรลุมรรคผลไปแล้ว ถึงแม้จะเป็นโลกีย์ แต่ก็ไม่เกี่ยวกับเรื่องที่กำลังพิจารณา

¹²⁰⁴ ส่วนหนึ่งแห่งลำดับธรรมใน อภ.ทสก.๒๔/๖๑/๑๒๒ (เขียนอย่างบาลี: สัมปฐิสสังเสวะ → สัทธัมมสวณะ → สัทธา) ใน อภ.ทสก.๒๔/๗๖/๑๕๔-๙ แสดงลำดับธรรมฝ่ายละ ตอนหนึ่งกล่าวว่า “เมื่อมีกัลยาณมิตร ก็สามารถจะกำจัดความไม่มีศรัทธา ความใจแคบ ความเกียจคร้านได้”

คัมภีร์รุ่นหลัง เช่น วิสุทฺธิมคค์ นำหลักอย่างนี้มาใช้ในการอธิบายเรื่องศรัทธา โดยกล่าวว่า “ศรัทธา มีเสถาปัตติยังคะ เช่นการสดับสัทธรรม เป็นปทัฏฐาน ก็ได้” (วิสุทฺธิ.๓/๓๘; สังคณฺเ ๒.๒๑๑; นท.อ.๑/๖๗)

¹²⁰⁵ อ้าง อ.อ.๑๓๕ (โยนิโสมนสิการ กับโลกุตระสัมมาทิฐิ ก็พึงอ้างที่มาเดียวกันนี้)

ถ้าได้เพียงเท่านี้ ก็เป็นอันไปไม่ตลอดกระบวนการศึกษา ไม่ถึงจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา เมื่ออยู่แค่ขั้นศรัทธา ผู้มีศรัทธานั้น ก็ยังต้องคอยอิง ยิงขึ้นต่อกัลยาณมิตร คอยพึ่งอาศัยครูอาจารย์ พฤติกรรมก็ยังอยู่ในลักษณะของการทำตาม หรือเลียนแบบ ยังไม่รู้ถึงเห็นจริงประจักษ์แก่ตน ยังไม่เป็นอิสระหลุดพ้นสิ้นเชิง

ทางแก้ก็คือ ต้องหาทางเชื่อมโยงให้ก้าวเข้าสู่องค์ประกอบภายใน หรือปัจจัยภายในตัวบุคคล คือ โยนิโสมนสิการ โดยปลูกโยนิโสมนสิการให้มีขึ้น และมารับช่วงทำงานต่อไป ดังหลักการแสดงไว้ว่า **โยนิโสมนสิการ** **จึงจะสามารถนำไปสู่โลกุตระสัมมาทิฐิ** บรรลุจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา หรือการศึกษาที่แท้ได้

การเชื่อมโยงเข้าสู่ปัจจัยภายในนี้ ก็อาศัยกัลยาณมิตร ซึ่งเป็นปัจจัยภายนอกนี้เอง ช่วยทำให้ได้ และเมื่อว่าตามหลักการแล้ว ก็ให้ถือเป็นหน้าที่ของกัลยาณมิตร ที่จะช่วยผู้เรียนให้ปลูกโยนิโสมนสิการของตนขึ้นมาใช้

กัลยาณมิตร จึงไม่เพียงมีเป้าหมายอยู่เพียงแค่ขั้นศรัทธา แต่พึงใช้ศรัทธาเป็นเพียงเครื่องมือที่จะช่วยให้ตนจุดชะนวนโยนิโสมนสิการในตัวผู้เรียนขึ้นได้โดยสะดวก

โดยนัยนี้ กัลยาณมิตรอาศัยศรัทธาเป็นเครื่องเชื่อมโยง แล้วใช้การแสดงธรรม ธรรมที่แสดง หรือวิธีแสดงธรรมนั่นเอง ช่วยให้ผู้ฟังหรือผู้เรียนปลูกโยนิโสมนสิการขึ้น คือให้รู้จักคิดรู้จักพิจารณาด้วยตนเอง โดยมองสิ่งทั้งหลายตามสภาวะและเหตุปัจจัย

เมื่อโยนิโสมนสิการเกิดขึ้นแล้ว กระบวนธรรมก็ดำเนินก้าวหน้าต่อไปได้จนถึงที่สุด ระหว่างนี้ กัลยาณมิตรก็อาจคอยช่วยประคับประคอง ชี้ช่อง หนุนเสริมโยนิโสมนสิการนั้น ด้วยการแสดงธรรมไปเรื่อยๆ

เมื่อพร้อมทั้งปัจจัยภายนอก มาโยงกับปัจจัยภายใน คือ ปรโตโฆสะที่ดี ช่วยหนุนเสริมโยนิโสมนสิการ มนุษย์ปุถุชนที่เป็นเวไนย คือไม่ถึงกับเป็นอัจฉริยะที่จะเริ่มโยนิโสมนสิการขึ้นลำพังตนเอง และไม่ใช่ว่าพรหมะที่ไม่อาจคิดเองได้ ก็จะสามารถก้าวไปในกระบวนการศึกษา และการปฏิบัติธรรมที่ถูกต้อง

อาจพูดกำชับเกี่ยวกับหน้าที่ของกัลยาณมิตรตามหลักพุทธธรรมว่า การที่กัลยาณมิตรมาช่วยเหลือคนผู้หนึ่งผู้ใดนั้น มีไว้เพื่อให้คนผู้นั้นหันมาติดพันขลุ่ยหรือวุ่นอยู่กับกัลยาณมิตรเอง ซึ่งกลายเป็นการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างตัวผู้นั้นกับกัลยาณมิตรไป และอาจมีผลเพียงว่า ให้เชื่ออย่างกัลยาณมิตรเชื่อ หรือทำอย่างกัลยาณมิตรทำเท่านั้น

กัลยาณมิตรเข้ามา มีไว้เพื่อให้คนผู้นั้นหันมาสัมพันธ์กับตน แต่เข้ามาเพียงเพื่อเป็นสื่อช่วยให้คนผู้นั้นสัมพันธ์กับสิ่งที่สาม คือโลกและชีวิต หรือสิ่งทั้งหลายที่แวดล้อมตัวเขาอยู่ อย่างถูกต้อง โดยเข้ามาชี้บอกให้เขาหันไปมองสิ่งเหล่านั้นและพิจารณาให้รู้จักมันตามความเป็นจริง จนเขารู้ได้ด้วยตนเองว่า เขาควรสัมพันธ์กับสิ่งเหล่านั้นให้ถูกต้องอย่างไร โดยนัยนี้ กระบวนธรรมจึงต้องเขียนต่อไปอีก ดังนี้

เสวนาสัตบุรุษ (มีกัลยาณมิตร) → สดับธรรม → ศรัทธา → โยนิโสมนสิการ

แต่ในหลักการพัฒนาปัญญา หรือองค์ประกอบที่จะทำให้เป็นโสดาบัน ท่านไม่กล่าวถึงศรัทธาเลย ทั้งนี้ท่านอาจถือว่า ในกรณีนั้น ศรัทธาเป็นเพียงองค์ธรรมผ่าน หรือช่วยเชื่อมโยง ไม่ใช่ตัวเน้น จึงข้ามไป¹²⁰⁶

¹²⁰⁶ หลักการพัฒนาปัญญา = **ปัญญาวุฒิจรรณ** เรียกว่า **วุฒิ ๔** (ธรรมที่เป็นไปเพื่อความเจริญแห่งปัญญา หรือธรรมเครื่องเจริญปัญญา) ตรงกับองค์ประกอบที่ทำให้เป็นโสดาบัน = **โสดาปัตติยังคะ ๔** คือ สัมปยุตสังสวะ สัทธัมมัสสวนะ โยนิโสมนสิการ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ (ที่มาเคยให้ไว้แล้ว เช่น อภ.จตุก.๒๑/๒๔๘/๓๓๒; ส.ม.๑๙/๑๖๓๙/๕๑๗; ๑๔๒๙/๔๓๔; ๑๖๒๐/๕๐๙; ที.ปา.๑๑/๒๔๐/๒๓๙) พึงดูประกอบที่ ที.ม.๑๐/๒๐๒/๒๔๔ ด้วย; หลักการนี้ที่ท่านกล่าวสอนในรูปที่ง่าย ๆ มีกระจายอยู่ ณ ที่ต่างๆ เหมือนดังว่า ท่านไม่ลืมที่จะกล่าวถึงเมื่อมีโอกาส ข้อที่กล่าวไว้แจ้งชัดอีกแห่งหนึ่ง ดู ขุ.ขุ.๒๕/๙/๑๒.

กระบวนธรรมดั่งที่แสดงตามลำดับมา เมื่อประสานกับหลักการพัฒนาปัญญา หรือองค์ประกอบที่ทำให้เป็นโสดาบันนั้น อาจเขียนได้ดังนี้

เสวนาสัตบุรุษ (มีกัลยาณมิตร) → สดับธรรม → (ศรัทธา) → โยนิโสมนสิการ → **ปฏิบัติธรรมถูกหลัก**

พุทธพจน์ต่อไปนี้ แม้จะมีได้ระบอบองค์ประกอบข้อโยนิโสมนสิการ แต่ก็แสดงให้เห็นการทำหน้าที่ของกัลยาณมิตร ซึ่งให้ความเป็นอิสระแก่ผู้ศึกษา นำไปสู่การรู้เข้าใจประจักษ์ด้วยตนเอง ดังคำสนทนาต่อไปนี้¹²⁰⁷

มาคัณทียะ: ข้าพเจ้าก็เลื่อมใสต่อท่านพระสมณโคตมอย่างนี้แล้ว, ท่านพระโคตมผู้เจริญ พอจะทรงช่วยแสดงธรรม ให้ข้าพเจ้าลุกขึ้นจากอาสนะนี้โดยหยาบมีตบอดได้ไหม?

พระพุทธเจ้า: ถ้าอย่างนั้น มาคัณทียะ ท่านพึงคบหาสัตบุรุษทั้งหลาย เพราะเมื่อท่านคบหาสัตบุรุษ ท่านจักได้สดับสัทธรรม, เมื่อท่านได้สดับสัทธรรม ท่านก็จักปฏิบัติธรรมถูกหลัก, เมื่อท่านปฏิบัติธรรมถูกหลัก ท่านก็จักรู้ได้เองเห็นได้เองทีเดียวว่า โโรค (ทางจิต) ฝัร้าย (ในใจ) ศรที่คอยทิ่มแทงใจ คือเหล่านี้ๆ, โรค ฝัร้าย ศรแทงใจ จะดับไปได้ ณ ที่นี้ (คือ) เพราะอุปาทานของเรานั้นดับไป ภพก็ดับ ฯลฯ ความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจ ก็ดับไป, ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมด ก็จะมีได้ ด้วยประการฉะนี้

และอีกแห่งหนึ่ง ว่าดังนี้¹²⁰⁸

โธตกมาณพ: ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงปัญญาจักขุเห็นรอบด้าน ข้าฯ ขอน้อมนมัสการพระองค์ ข้าแต่พระศากยะ ขอได้โปรดปลดปล่อยข้าพระองค์จากข้อสงสัยทั้งหลายด้วยเถิด

พระพุทธเจ้า: ดูกรโธตกะ เราไม่สามารถปลดปล่อยใครๆ ในโลก ผู้ยังมีความสงสัยอยู่ให้พ้นไปได้, แต่เมื่อท่านรู้ชัดซึ่งธรรมอันประเสริฐ ท่านก็จะข้ามห้วงกิลเลสไปได้เอง

ในเมื่ออริสราพของผู้ศึกษาเป็นสิ่งสำคัญ และในเมื่อกัลยาณมิตรก็ได้ทำหน้าที่ของตนอย่างดีที่สุดแล้ว ก็จะต้องยั้งถึงการทำหน้าที่ของตัวผู้ศึกษาเองบ้าง เพื่อจะได้ใช้อริสราพของตนให้เป็นประโยชน์ให้มากที่สุด

ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงทำหน้าที่อีกด้านหนึ่งของกัลยาณมิตร คือการแนะนำกระตุ้นเตือนให้ผู้ศึกษาทำหน้าที่ของตนให้ดี ดังมีพุทธพจน์ตรัสสอนเกี่ยวกับการฟังธรรม การสนทนา การปรึกษาสอบถามเป็นอันมาก ตัวอย่างเช่น

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคลประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ เมื่อฟังสัทธรรม ย่อมเป็นไปได้ที่จะหยั่งลงสู่นิยาม คือความถูกชอบในกุศลธรรมทั้งหลาย; ๕ ประการอะไรบ้าง? ได้แก่

- (๑) ไม่นึกหมิ่นเรื่องที่เขาพูด
- (๒) ไม่นึกหมิ่นผู้พูด
- (๓) ไม่นึกหมิ่นตนเอง
- (๔) ใจไม่ฟุ้งซ่าน ฟังธรรม โดยมีจิตหนึ่งเดียว
- (๕) มนสิการโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ)”¹²⁰⁹

¹²⁰⁷ ม.ม.๑๓/๒๙๑/๒๘๕

¹²⁰⁸ พุ.สุ.๒๕/๔๒๙/๕๓๖-๗; พุ.จ.๓๐/๒๑๓-๒๒๒/๑๑๒-๗

¹²⁰⁹ อง.ปญจก.๒๒/๑๕๑/๑๙๕; ธรรมชุดเดียวกันนี้ ยังตรัสต่อไป ณ ที่มานี้ อีก ๒ หมวด มีข้อต่างคือ มีปัญญา ไม่โง่เง่า, ไม่ฟังโดยมีความรู้สึกลบหลู่, ไม่ฟังโดยมีจิตแข่งดี, ไม่ฟังโดยคอยจ้องจับผิด มีจิตกระทบกระด้างต่อผู้แสดง, ไม่คิดหมายว่าเข้าใจแล้วในสิ่งที่ยังไม่เข้าใจ และทุกหมวด ตรัสธรรมฝ่ายตรงข้ามเป็นคู่ไว้ด้วย ส่วนที่ตรัสไว้ ณ ที่อื่น ก็ยังมีกระจายอยู่เป็นอันมาก.

ธรรมที่ต้องการเน้น ณ ที่นี้ คือ *โยนิโสมนสิการ* ซึ่งเป็นตัวการทำหน้าที่ทางปัญญาให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ แต่โยนิโสมนสิการนั้น มิใช่ใช้เฉพาะในการฟังธรรม หรือฟังคำอธิบายเท่านั้น หากเป็นธรรมที่พึงใช้ในการดำเนินชีวิตทุกส่วนทุกเวลา ทั้งในการรับรู้ การเผชิญสถานการณ์ และการสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายทุกกรณี

เมื่อกล่าวมาถึงขั้นที่โยนิโสมนสิการเข้ารับช่วงไปแล้ว ก็เป็นอันก้าวขึ้นสู่ตอนใหม่ ซึ่งโยนิโสมนสิการเป็นเจ้าของบทบาท อันจะต้องแยกไปบรรยายเป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหากต่อไป

แต่ก่อนจะยุติเรื่อง *ปรีโตโฆสะ* เห็นควรกล่าวถึง “ศรัทธา” ซึ่งเป็นองค์ธรรมสำคัญของตอนนี้อย่างเป็นพิเศษส่วนหนึ่งก่อน พอให้เห็นว่า ศรัทธาที่ถูกต้อง ใช้ประโยชน์ได้ในกระบวนการแห่งความดับทุกข์นั้น เป็นอย่างไร และควรจะปฏิบัติต่อศรัทธานั้นอย่างไร

หลักศรัทธาโดยสรุป

โดยสรุป ลักษณะที่ควรกล่าวถึง เพื่อเข้าใจความหมาย บทบาท และความสำคัญของศรัทธา ในระบบของพุทธธรรม มีดังนี้

๑. ศรัทธาเป็นเพียงขั้นหนึ่งในกระบวนการพัฒนาปัญญา และกล่าวได้ว่าเป็นขั้นขั้นต้นที่สุด
๒. ศรัทธาที่ประสงค์ ต้องเป็นความเชื่อความซาบซึ้งที่เนื่องด้วยเหตุผล คือมีปัญญารองรับ และเป็นทางสืบทอดส่งต่อแก่ปัญญาได้ มิใช่เพียงความรู้สึกมอบต้อมอบความไว้วางใจให้สิ้นเชิง โดยไม่ต้องถามหาเหตุผล อันเป็นลักษณะทางฝ่ายอาเวค (emotion) ด้านเดียว
๓. ศรัทธาที่เป็นความรู้สึกฝ่ายอาเวคด้านเดียว ถือว่าเป็นความเชื่อที่มง่าย เป็นสิ่งที่จะต้องละเสียหรือแก้ไขให้ถูกต้อง ส่วนความรู้สึกฝ่ายอาเวคที่เนื่องอยู่กับศรัทธาแบบที่ถูกต้อง เป็นสิ่งที่นำมาใช้ในกระบวนการปฏิบัติธรรมให้เป็นประโยชน์ได้มากพอสมควรในระยะต้นๆ แต่จะถูกปัญญาเข้าแทนที่โดยสิ้นเชิงในที่สุด
๔. ศรัทธาที่มุ่งหมายในกระบวนการพัฒนาปัญญานั้น อาจให้ความหมายสั้นๆ ว่า เป็นความซาบซึ้งด้วยมั่นใจในเหตุผลเท่าที่ตนมองเห็น คือมั่นใจตนเอง โดยเหตุผลว่า จุดหมายที่อยู่เบื้องหน้านั้นเป็นไปได้จริงแท้ และมีค่าควรแก่การที่ตนจะดำเนินไปให้ถึง เป็นศรัทธาที่เร้าใจให้อยากพิสูจน์ความจริงของเหตุผลที่มองเห็นอยู่เบื้องหน้านั้นต่อๆ ینگๆ ขึ้นไป เป็นบันไดขั้นต้นสู่ความรู้ ตรงข้ามกับความรู้สึกมอบใจให้แบบอาเวค ซึ่งทำให้หยุดคิดหาเหตุผลต่อไป
๕. เพื่อควบคุมศรัทธาให้อยู่ในความหมายที่ถูกต้อง ธรรมหมวดใดก็ตามในพุทธธรรม ถ้ามีศรัทธาเป็นส่วนประกอบข้อหนึ่งแล้ว จะต้องมิปัญญาเป็นอีกข้อหนึ่งด้วยเสมอไป¹²¹⁰ และตามปกติ ศรัทธาย่อมมาเป็นข้อที่หนึ่ง พร้อมกับที่มีปัญญาคุมเป็นข้อสุดท้าย แต่ในกรณีที่มีปัญญา ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงศรัทธาด้วย¹²¹¹

¹²¹⁰ ตัวอย่างมีมากมาย เช่น

สัมปรายิกัตถะ	สัทธาสัมปทา สิลสัมปทา จากสัมปทา ปัญญาสัมปทา
วุฒิธรรม	สัทธา คีล สุตตะ จากะ ปัญญา
พละ; อินทริย	สัทธา วิริยะ สติ สมာธิ ปัญญา
เวสารัชชกรณธรรม	สัทธา คีล พาหุสัจจะ วิริยารัมภะ ปัญญา
อริยทรัพย์	สัทธา คีล ทิริ โอตตปะปะ พาหุสัจจะ จากะ ปัญญา; ฯลฯ

¹²¹¹ เช่น *อภิชฐานธรรม โพชฌงค์* และ *นาถกรณธรรม* เป็นต้น

ดังนั้น ปัญญาจึงสำคัญกว่าศรัทธา ทั้งในฐานะเป็นตัวคุม และในฐานะเป็นองค์ประกอบที่จำเป็น แม้ในแง่คุณสมบัติของบุคคล ผู้ที่ได้รับยกย่องสูงสุดในพระพุทธศาสนา ก็คือผู้มีปัญญาสูงสุด เช่น พระสารีบุตรอัครสาวก เป็นต้น ไม่ได้ถือเอาศรัทธาในศาสนาเป็นเกณฑ์

๖. คุณประโยชน์ของศรัทธา เป็นไปใน ๒ ลักษณะ คือ

- ในแนวหนึ่ง ศรัทธาเป็นปัจจัยให้เกิดปีติ ซึ่งตามมาด้วยปัสสัทธิ (ความสงบเย็นผ่อนคลาย) ที่นำไปสู่ความสุข อันช่วยให้เกิดสมาธิ เพื่อต่อไปสู่ปัญญาในที่สุด
- อีกแนวหนึ่ง ศรัทธาทำให้เกิดวิริยะ คือความเพียรพยายามที่จะปฏิบัติ ทดลองสิ่งทีเชื่อด้วยศรัทธานั้น ให้เห็นผลประจักษ์จริงจังก่ตน ซึ่งนำไปสู่ปัญญาในที่สุด¹²¹²

คุณประโยชน์ทั้งสองนี้ จะเห็นว่า แม้จะได้แรงส่งจากความรู้สึกลึกในฝ่ายอาเวค แต่ต้องมีความไม่ประสงค์ปัญญาแฝงอยู่ด้วยตลอดเวลา

๗. ศรัทธาเป็นไปเพื่อปัญญา ดังนั้น ศรัทธาจึงต้องส่งเสริมความคิดวิเคราะห์วิจจัย จึงจะเกิดความก้าวหน้าแก้ปัญหาตามจุดหมาย นอกจากนี้ แม้ตัวศรัทธานั้นเอง จะมั่นคงแน่นแฟ้นได้ ก็เพราะได้คิดสืบสาวสอบค้นมองเห็นเหตุผลและเข้าใจความจริงจนมั่นใจ หมดยุติความเคลือบแคลงสงสัยใดๆ โดยนัยนี้ ศรัทธาในพุทธธรรมจึงส่งเสริมการค้นคิดหาเหตุผล การขอร้องให้เชื่อก็ดี การบังคับให้ยอมรับความจริงตามที่กำหนดก็ดี การชู้ด้วยภัยแก่ผู้ไม่เชื่อก็ดี เป็นวิธีการที่เข้ากันไม่ได้เลยกับหลักศรัทธา

๘. ความเลื่อมใสศรัทธาติดในบุคคล ถูกถือว่ามีข้อเสียข้อบกพร่อง แม้แต่ความเลื่อมใสติดในองค์พระศาสดาเอง พระพุทธเจ้าก็ทรงสอนให้ละเสีย เพราะเป็นศรัทธาที่แรงด้วยการรู้สึกทางอาเวค กลับกลายเป็นอุปสรรคต่อความหลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ในขั้นสุดท้าย

๙. ศรัทธาไม่ถูกจัดเป็นองค์มรรค เพราะตัวการที่จำเป็นสำหรับการดำเนินก้าวหน้าต่อไปในมรรคาคือปัญญา ที่พ่วงกำกับศรัทธานั้นต่างหาก และศรัทธาที่จะถือว่าใช้ได้ ก็ต้องมีปัญญารองรับอยู่ด้วย นอกจากนี้ ท่านที่มีปัญญาสูง เช่น องค์พระพุทธเจ้าเอง และพระปัจเจกพุทธเจ้า ทรงเริ่มมรรคาที่ตัวปัญญาทีเดียว ไม่ผ่านศรัทธา เพราะการสร้างปัญญาไม่จำเป็นต้องเริ่มที่ศรัทธาเสมอไป (คือ เริ่มที่โยนิโสมนสิการ ดังได้กล่าวแล้ว) ด้วยเหตุนี้ เรื่องศรัทธา ท่านจึงกล่าวซ้อนแฝงไว้ในตอนว่าด้วยการสร้างสัมมาทิฐิ ไม่จัดแยกไว้เป็นเรื่องต่างหาก

๑๐. แม้แต่ศรัทธาที่พ้นจากภาวะเป็นความเชื่อองมายนั่นเอง ถ้าไม่ดำเนินต่อไปถึงขั้นทดลองปฏิบัติเพื่อพิสูจน์ให้เห็นความจริงประจักษ์แก่ตน ก็ไม่นับว่าเป็นศรัทธาที่ถูกต้องตามความหมายแท้จริง เพราะเป็นศรัทธาที่มีได้ปฏิบัติหน้าที่ตามความหมายของมัน จัดเป็นการปฏิบัติธรรมผิดพลาด เพราะปฏิบัติอย่างขาดวัตถุประสงค์

๑๑. แม้ศรัทธาจะมีคุณประโยชน์สำคัญ แต่ในขั้นสูงสุด ศรัทธาจะต้องหมดไป ถ้ายังมีศรัทธาอยู่ ก็แสดงว่ายังไม่บรรลุจุดหมาย เพราะตราบไต่ที่ยังเชื่อต่อจุดหมายนั้น ก็ย่อมแสดงว่ายังไม่เข้าถึงจุดหมายนั้น โดยรู้ประจักษ์เห็นจริงด้วยตนเอง และตราบไต่ที่ยังมีศรัทธา ก็แสดงว่ายังต้องอิงอาศัยสิ่งอื่น ยังต้องฝากปัญญาไว้กับสิ่งอื่น ยังไม่หลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์

¹²¹² ศรัทธานำไปสู่ปีติ ดูพุทธพจน์ที่ ส.น.๑๖/๖๗/๓๗; ศรัทธานำไปสู่วิริยะ ดู ส.ม.๑๙/๑๐๑๑/๒๙๗; อนึ่ง ศรัทธาย่อมช่วยให้เกิดกำลังใจ มีความเข้มแข็ง หายกลัวได้ ซึ่งจัดเข้าในวิริยะเหมือนกัน เช่น เรื่องในธชัคคสูตร, ส.ส.๑๕/๘๖๓-๖/๓๒๐-๓; พึงสังเกตด้วยว่า ศรัทธาที่ไม่มีปัญญารองรับ ก็เป็นแรงส่งถึงสมาธิเหมือนกัน (อาจเป็นสมาธิขั้นสูงมาก ถึงเจโตวิมุตติชนิดที่ยังกำเริบกลับกลายเป็นได้) แต่ติดจบอยู่แค่นั้น ไม่ส่งผลต่อถึงปัญญา และอาจขัดขวางปัญญาด้วย ส่วนศรัทธาที่มีปัญญากำกับ หนุนสมาธิให้เกิดขึ้น เพียงเพื่อเป็นพลังช่วยส่งเสริมความเจริญปัญญาอื่นๆ ขึ้นไป (อย่างสูงสุด คือให้เกิดปัญญาวิมุตติ ที่ทำให้เจโตวิมุตติไม่กำเริบ)

โดยเหตุนี้ ศรัทธาจึงไม่เป็นคุณสมบัติของพระอรหันต์ แต่ตรงข้าม พระอรหันต์กลับมีคุณลักษณะว่า ผู้ไม่มีศรัทธา (อัสสัทธา) ซึ่งหมายความว่า ได้รู้เห็นประจักษ์ จึงไม่ต้องเชื่อต่อใครๆ หรือต่อเหตุผลใดๆ อีก

๑๒. โดยสรุป ความก้าวหน้าในมรรคานี้ ดำเนินมาโดยลำดับ จากความเชื่อ (ศรัทธา) มาเป็นความเห็น หรือเข้าใจโดยเหตุผล (วิญญู) จนเป็นการรู้การเห็น (ญาณทัสสนะ) ในที่สุด ซึ่งในขั้นสุดท้าย เป็นอันหมดภาวะของศรัทธาโดยสิ้นเชิง

๑๓. ศรัทธามีขอบเขตความสำคัญและประโยชน์แค่นั้นเพียงใด เป็นสิ่งที่จะต้องรู้เข้าใจตามเป็นจริง ไม่ควรตีค่าสูงเกินไป แต่ก็ไม่ควรดูแคลนโดยเด็ดขาด เพราะในกรณีนี้ดูแคลนศรัทธา อาจกลายเป็นการเข้าใจความหมายของศรัทธาผิด เช่น ผู้ที่คิดว่าตนเชื่อมั่นในตนเอง แต่กลายเป็นเชื่อต่อกิเลสของตน ในรูปอหังการ มมังการไป ซึ่งกลับเป็นผลร้ายไปอีกด้านหนึ่ง

๑๔. ในระดับศีล หรือที่เรียกว่าศีลธรรม ศรัทธาเป็นองค์ธรรมสำคัญ ซึ่งเกี่ยวเนื่องกัน ทำให้คนมีหลักตั้งตัว เป็นกำลังเหนียวรั้งและต้านปะทะ ไม่ให้ยอมตามสิ่งชักจูงล่อเร้าเขี้ยววนให้ทำความชั่ว

อีกประการหนึ่ง การมีศรัทธา เป็นเหมือนมีร่องไหลประจำของกระแสความคิด เมื่อได้รับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่เกินกำลังของศรัทธาที่มีอยู่ กระแสความคิดก็จะวิ่งแล่นไปตามร่อง หรือแนวทางที่ศรัทธาเตรียมไว้ ทำให้ไม่คิดไปในทางอื่นหรือทางที่ผิดศีลธรรม ดังนั้น สำหรับผู้ยังไม่หมดกิเลส ศีลจึงดำรงอยู่ได้ดีด้วยศรัทธา¹²¹³

ศรัทธาแบบนี้ มีคุณมากในระดับหนึ่ง แต่พร้อมกันนั้น ถ้าเป็นศรัทธาที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา ก็อาจมีโทษมาก โดยกลายเป็นตัวการขัดขวางการสร้างปัญญาเสียเอง

๑๕. ในกระบวนการแห่งความเจริญของปัญญา (หรือการพัฒนาปัญญา) อาจกำหนดขั้นตอนที่จัดว่าเป็นระยะของศรัทธา (ก่อนก้าวสู่ปัญญา) ได้คร่าวๆ คือ

- ๑) สร้างทัศนคติที่มีเหตุผล ไม่เชื่อหรือยึดถือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เพียงเพราะฟังตามๆ กันมา เป็นต้น (ตามแนวกาลามสูตร)
- ๒) เป็นผู้คุ้มครองสัจจะ (สัจจานุรักษ์) คือ ยืนตีรับฟังหลักการ ทฤษฎี คำสอน ความเห็นต่างๆ ของทุกฝ่ายทุกด้าน ด้วยใจเป็นกลาง ไม่ด่วนตัดสินสิ่งที่ยังไม่รู้ไม่เห็นว่าเป็นเท็จ ไม่ยินกรานยึดติดแต่สิ่งที่ตนรู้หรือคิดเห็นเท่านั้นว่าถูกต้องเป็นจริง
- ๓) เมื่อรับฟังทฤษฎี คำสอน ความเห็นต่างๆ ของผู้อื่นแล้ว พิจารณาเท่าที่เห็นด้วยปัญญาตนว่าเป็นสิ่งมีเหตุผล และเมื่อเห็นว่า ผู้แสดงทฤษฎี คำสอนหรือความเห็นนั้นๆ เป็นผู้มีความจริงใจ ไม่ลำเอียง มีปัญญา จึงเลื่อมใสรับเอามา เพื่อคิดหาเหตุผลทดสอบความจริงต่อไป
- ๔) นำสิ่งที่ใจรับมานั้น มาขบคิดทดสอบด้วยเหตุผล จนแน่แก่ใจตนว่า เป็นสิ่งที่ถูกต้องแท้จริง อย่างแน่นอน จนซาบซึ้งด้วยความมั่นใจในเหตุผลเท่าที่ตนมองเห็นแล้ว พร้อมทั้งจะลงมือปฏิบัติ พิสูจน์ ทดลอง ให้รู้เห็นความจริงประจักษ์ต่อไป
- ๕) ถ้ามีความเคลือบแคลงสงสัย รับผิดชอบต่อใจบริสุทธิ์ มุ่งปัญญา มิใช่ด้วยอหังการ มมังการ พิสูจน์เหตุผลให้ชัดเจน เพื่อให้ศรัทธานั้นมั่นคงแน่นแฟ้น เกิดประโยชน์สมบูรณ์ตามความหมายของมัน

¹²¹³ ศีล อาศัยศรัทธา ดู วิสุทธิ.๓/๑๐๐; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๒๐๙

พุทธพจน์แสดงหลักศรัทธา

สำหรับทุกคน ไม่ว่าจะเป็นผู้นับถือทฤษฎี ลัทธิ หรือคำสอนอันใดอันหนึ่งอยู่แล้ว หรือยังไม่นับถือก็ตาม มีหลักการตั้งทัศนคติที่ประกอบด้วยเหตุผล ตามแนวกาลามสูตร¹²¹⁴ ดังนี้

ครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้าเสด็จจาริก ถึงเภสภุตตนิคมของพวกกาลามะ ในแคว้นโกศล ชาวกาลามะได้ยิน กิตติศัพท์ของพระองค์ จึงพากันไปเฝ้า แสดงอาการต่างๆ กัน ในฐานะยังไม่เคยนับถือมาก่อน และได้ทูลถามว่า

ชาวกาลามะ: พระองค์ผู้เจริญ สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มาสู่เภสภุตตนิคม ท่านเหล่านั้นแสดงเชิดชู แต่วาทะ (ลัทธิ) ของตนเท่านั้น แต่ย่อมกระทบกระเทียบ ดูหมิ่น พุดกตวาทะฝ่ายอื่น ชักจูงไม่ให้ เชื้อ สมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่ง ก็มาสู่เภสภุตตนิคม ท่านเหล่านั้น ก็แสดงเชิดชูแต่วาทะของตน เท่านั้น ย่อมกระทบกระเทียบ ดูหมิ่น พุดกตวาทะฝ่ายอื่น ชักจูงไม่ให้เชื้อ พวกข้าพระองค์มีความ เคลือบแคลงสงสัยว่า บรรดาสมณพราหมณ์เหล่านั้น ใครพูดจริง ใครพูดเท็จ?

พระพุทธเจ้า: กาลามชนทั้งหลาย เป็นการสมควรที่ท่านทั้งหลายจะเคลือบแคลง สมควรที่จะ สงสัย ความเคลือบแคลงสงสัยของพวกท่านเกิดขึ้นในฐานะ กาลามชนทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย

- ขยายยิตถิอ¹²¹⁵ โดยการฟัง (เรียน) ตามกันมา (อนุสสวะ)
- ขยายยิตถิอ โดยการถือสืบๆ กันมา (ปรัมปรา)
- ขยายยิตถิอ โดยการเล่าลือ (อิติทิวา)
- ขยายยิตถิอ โดยการอ้างตำรา (ปิฎกสัมปทาน)
- ขยายยิตถิอ โดยตรรก (ตักกะ)
- ขยายยิตถิอ โดยการอนุมาน (นยะ)
- ขยายยิตถิอ โดยการคิดตรองตามแนวเหตุผล (อาการปริวิตักกะ)
- ขยายยิตถิอ เพราะเข้ากันได้กับทฤษฎีของตน (ทิวฐินิษฌานันกันนติ)
- ขยายยิตถิอ เพราะมองเห็นรูปลักษณะน่าเชื่อ (ภัพพรูปตา)
- ขยายยิตถิอ เพราะนับถือว่า ท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา (สมโณ โน ครูติ)

เมื่อใด ท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า กรรมเหล่านี้เป็นอกุศล กรรมเหล่านี้มีโทษ กรรม เหล่านี้วิญญูชนติเตียน กรรมเหล่านี้ ใครยิตถิอปฏิบัติถึงที่แล้ว จะเป็นไปเพื่อประโยชน์ เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ เมื่อนั้น ท่านทั้งหลายพึงละเสีย ฯลฯ เมื่อใดท่านทั้งหลายรู้ด้วย ตนเองว่า กรรมเหล่านี้เป็นกุศล กรรมเหล่านี้ไม่มีโทษ กรรมเหล่านี้วิญญูชนสรรเสริญ กรรม เหล่านี้ ใครยิตถิอปฏิบัติถึงที่แล้ว จะเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข เมื่อนั้น ท่าน ทั้งหลายพึงถือปฏิบัติบำเพ็ญ (กรรมเหล่านั้น)

¹²¹⁴ พระสูตรนี้ ในพระไตรปิฎกต่างฉบับ เรียก เภสภุตตสูตร บ้าง เภสภุตตสูตร บ้าง เภสภุตตยสูตร บ้าง เภสภุตตยสูตร บ้าง, อง.ติก.๒๐/ ๕๐๕/๒๔๑; สูตรถัดไปก็มีความคล้ายกัน และดู อง.จตุกก.๒๑/๑๙๓/๒๕๙ ด้วย

¹²¹⁵ คำแปลว่า “ขยายยิตถิอ” นี้ ตั้งแต่ครั้งเขียนหนังสือ พุทธธรรม (ก่อนจะตีพิมพ์ครั้งแรกใน พ.ศ.๒๕๑๔) รู้สึกว่าสื่อความหมายไม่ชัด แต่ก็ หาคำที่เหมาะสมมาแทนยังไม่ได้ ในที่สุด จึงตกลงรักษาคำแปลว่า “ขยายยิตถิอ” นั้น ซึ่ง พระไตรปิฎกภาษาไทย อนุสรณ์งานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ พุทธศักราช ๒๕๐๐ แปลจากอรรถกถา ที่ให้ความ “มา” ตรงนี้ ว่า “มา คณหิตถ” เป็นการได้หลักฐานไว้ก่อน แต่ทำ เซึ่งอรธบอกไว้ว่า “คำว่า ยิตถิอ ในที่นี้ ใช้ไปพลางก่อน เพราะยังหาคำเหมาะสมไม่ได้ ขอให้เข้าใจความว่า หมายถึงการไม่ตัดสินหรือลง ความเห็นแน่นอนเด็ดขาดลงไปเพียงเพราะเหตุเหล่านี้” พอถึงปีต่อมา พ.ศ. ๒๕๑๕ เมื่อทำ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ได้ยุติใช้คำแปลตรงนี้ว่า “ขยายปลงใจเชื่อ” แต่ใน พุทธธรรม ที่พิมพ์ต่อๆ มา ยังปล่อยไว้อย่างเดิม เพียงแต่เขียนเพิ่มในเชิงอรรถว่า คำว่า (ขยาย)ยิตถิอ “ในที่นี้ ขอให้เข้าใจความว่า ... ตรงกับคำว่า “ขยายปลงใจเชื่อ”;...” ดูคำแปลอย่างหลังใน บันทึกพิเศษท้ายบท

ในกรณีนี้ที่ผู้ฟังยังไม่รู้ไม่เข้าใจและยังไม่มีเชื่อในเรื่องใดๆ ก็ไม่ทรงชักจูงความเชื่อ เป็นแต่ทรงสอนให้พิจารณาตัดสินเอาตามเหตุผลที่เขาเห็นได้ด้วยตนเอง เช่น ในเรื่องความเชื่อทางจริยธรรมเกี่ยวกับชาตินี้ชาติหน้า ก็มีความในตอนที่ของสูตรเดียวกันนั้นว่า

“กาลามชนทั้งหลาย อริยสาวกนั้น ผู้มีจิตปราศจากเวรอย่างนี้ มีจิตปราศจากความเบียดเบียนอย่างนี้ มีจิตไม่เศร้าหมองอย่างนี้ มีจิตบริสุทธิ์อย่างนี้ ย่อมได้ประสบความชื่นใจถึง ๔ ประการ ตั้งแต่ในปัจจุบันนี้แล้ว คือ

“ถ้าปรโลกมีจริง ผลวิบากของกรรมที่ทำไว้ดีทำไว้ชั่วมีจริง การที่ว่าเมื่อเราแตกกายทำลายชิ้นซีไปแล้ว จะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ก็ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้” นี่เป็นความชื่นใจประการที่ ๑ ที่เขาได้รับ

“ถ้าปรโลกไม่มี ผลวิบากของกรรมที่ทำไว้ดีทำไว้ชั่วไม่มี เราก็ครองตนอยู่โดยไม่มีทุกข์ ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน เป็นสุขอยู่แต่ในชาติปัจจุบันนี้แล้ว” นี่เป็นความชื่นใจประการที่ ๒ ที่เขาได้รับ

“ถ้าถ้าเมื่อคนทำความชั่วก็เป็นอันทำชั่ว เรามีได้คิดการชั่วร้ายต่อใครๆ ทุกข์ที่เห็นจักมาถูกต้องเราผู้มีได้ทำบาปกรรมแล้ว” นี่เป็นความชื่นใจประการที่ ๓ ที่เขาได้รับ

“ถ้าถ้าเมื่อคนทำความชั่ว ก็ไม่เชื่อว่าเป็นอันทำชั่ว ในกรณีนี้ เราก็มองเห็นตนเป็นผู้บริสุทธิ์ ทั้งสองด้าน” นี่เป็นความชื่นใจประการที่ ๔ ที่เขาได้รับ

สำหรับผู้ที่ยังไม่ได้นับถือลัทธิศาสนาหรือหลักคำสอนใดๆ พระองค์จะตรัสธรรมเป็นกลางๆ เป็นการเสนอแนะความจริงให้เขาคิด ด้วยความปรารถนาดี เพื่อประโยชน์แก่ตัวเขาเอง โดยมีตั้งค่านิ่งว่าหลักธรรมนั้นเป็นของผู้นั้น โดยให้เขาเป็นตัวของเขาเอง ไม่มีการชักจูงให้เขาเชื่อให้เขาเลื่อมใสต่อพระองค์ หรือให้เข้ามาสู่อะไรสักอย่างที่เขาจะเรียกว่าศาสนาของพระองค์

พึงสังเกตด้วยว่า จะไม่ทรงอ้างพระองค์หรืออำนาจเหนือธรรมชาติพิเศษอันใดเป็นเครื่องยืนยันคำสอนของพระองค์ นอกจากเหตุผลและข้อเท็จจริงที่ให้เราพิจารณาเห็นด้วยปัญญาของพระองค์ และพึงสังเกตด้วยว่า ทรงสอนหลักการปฏิบัติพื้นฐานๆ ที่เรียกว่า *อปภินกตา* คือ ในเรื่องที่มีมนุษย์ทั่วไปไม่รู้ จะเป็นเรื่องที่เราเรียกว่าเหนือธรรมชาติก็ตาม หรือแม้แต่เรื่องสามัญที่รู้แน่ชัด พึงเลือกเอาการปฏิบัติที่ไม่พลาดแน่ๆ ไม่ต้องมัวคาดมัวเดา

ตัวอย่างดังเรื่องในชาดก ว่า พวกกองเกวียนเดินทางผ่านทะเลทราย ต้องบรรทุกน้ำไปหนักมาก ระหว่างทาง พวกหนึ่งเจอคนปลอมจะหลอกเอาเป็นเหยื่อ บอกว่าไปข้างหน้าอีกไม่ไกล จะมีชุมชนใหญ่ มีแหล่งน้ำอุดมสมบูรณ์ น้ำที่บรรทุกมานี้หนักเปล่าๆ ทิ้งไปเสียเถิด ค่อยไปเอาข้างหน้า แลผมแสดงหลักฐานแท้ให้ดู พวกกองเกวียนดีใจ เอาตุ่มใส่น้ำทั้งหมด แล้วเดินทางต่อไปอีกเท่าไร ก็ไม่เจอน้ำ จนอดตายหมด เป็นเหยื่อเขาไป

ส่วนกองเกวียนอีกพวกหนึ่ง โดนหลอกด้วยหลักฐานเท็จเหมือนกัน แต่ถือหลักอภินกตานี้ว่า ถ้าไม่รู้จริงประจักษ์ ก็ไม่ยอมตามตรรกะหรือการคาดเดา เมื่ออันที่แท้ๆ มีอยู่แล้ว คือน้ำที่บรรทุกมาในเกวียนนั้นแหละ ก็บรรทุกไป จนกว่าจะเจอแหล่งน้ำที่นั่นจริง ก็ดื่มได้ พวกที่ใช้ปัญญา และอะไรที่ประจักษ์ได้ ก็ให้ประจักษ์ถือหลักอภินกตานี้ ก็พากองเกวียนเดินทางไปถึงจุดหมายโดยสวัสดิภาพ¹²¹⁶

¹²¹⁶ อปภินกตาชาดก, ชา.อ.๑/๑๕๓

สำหรับเรื่องนามธรรมที่ลึกลงไปกว่านั้น ก็ดังเช่น เรื่องในอภินิหารสุตต¹²¹⁷ ซึ่งแสดงถึงการใช้หลักเลือกเอาที่ไม่พลาดไว้ก่อน หรือทำสิ่งที่ไม่พลาดเห็นชัดอยู่แน่ๆ แม้แต่ในกรณีที่ประพจน์ปฏิบัติธรรม ดังนี้

พระพุทธเจ้าเสด็จจาริกถึงหมู่บ้านพราหมณ์ชื่อสาลา พวกพราหมณ์คบคิดชาวหมู่บ้านนี้ ได้ทราบกิตติศัพท์ของพระองค์ จึงพากันไปเฝ้า แสดงอาการต่างๆ ในฐานะอาคันตุกะที่ยังมิได้นับถือกัน มีคำสนทนาดังนี้

พระพุทธเจ้า: คหบดีทั้งหลาย พวกท่านมีศาสตาท่านใดท่านหนึ่งที่ถูกใจ ซึ่งท่านทั้งหลายมีศรัทธาอย่างมีเหตุผล (อาการวดีสัตถา) อยู่บ้างหรือไม่?

พราหมณ์คหบดี: ไม่มีเลย ท่านผู้เจริญ

พระพุทธเจ้า: เมื่อท่านทั้งหลายยังไม่ได้ศาสตาที่ถูกใจ ก็ควรจะถือปฏิบัติหลักการที่ไม่ผิดพลาดแน่นอน (อภินิหารธรรม) ดังต่อไปนี้ ด้วยว่า อภินิหารธรรมนี้ เมื่อถือปฏิบัติถูกถ้วน จักเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่อกุศล เพื่อความสุขสันต์กาลนาน หลักการที่ไม่ผิดพลาดแน่นอนนี้เป็นไฉน?

สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะ มีทิฏฐิว่า: ทานที่ให้แล้วไม่มีผล การบำเพ็ญทานไม่มีผล การบูชาไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำไว้ดีทำไว้ชั่ว ไม่มี โลกนี้ไม่มี ปรโลกไม่มี มารดาไม่มี บิดาไม่มี ฯลฯ ส่วนสมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่ง มีวาทะ มีทิฏฐิที่เป็นข้าศึกโดยตรงกับสมณพราหมณ์พวกนั้นทีเดียวว่า: ทานที่ให้แล้วมีผล การบำเพ็ญทานมีผล การบูชามีผล ฯลฯ ท่านทั้งหลายเห็นเป็นไฉน? สมณพราหมณ์เหล่านี้ มีวาทะเป็นข้าศึกโดยตรงต่อกันมิใช่หรือ?

พราหมณ์คหบดี: ใช่อย่างนั้น

พระพุทธเจ้า: ในสมณพราหมณ์ ๒ พวกนั้น พวกที่มีวาทะมีทิฏฐิว่า: ทานที่ให้แล้วไม่มีผล การบำเพ็ญทานไม่มีผล ฯลฯ สำหรับพวกนี้ เป็นอันหวังสิ่งต่อไปนี้ได้ คือ พวกเขาจะละทิ้งกายสุจริต วจิสฺสุจริต มโนสุจริต อันเป็นกุศลธรรมทั้ง ๓ อย่างเสีย แล้วจะยึดถือประพจน์กายสุจริต วจิสฺสุจริต มโนสุจริต ซึ่งเป็นอกุศลธรรมทั้ง ๓ อย่าง ซ่อนเพราะเหตุใด? ก็เพราะสมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมไม่มองเห็นโทษ ความทวาม ความเศร้าหมอง แห่งอกุศลธรรม และอนิสฺสในเนกขัมมะ อันเป็นคุณฝ่ายสะอาดผ่องแผ้วของกุศลธรรม...

ในเรื่องนั้น คนที่เป็นวิญญู ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า “ถ้าปรโลกไม่มี ท่านผู้นี้เมื่อแตกกายทำลายชันสีไป ก็ทำตนให้สวัสดิ (ปลอดภัย) ได้ แต่ถ้าปรโลกมี ท่านผู้นี้เมื่อแตกกายทำลายชันสี ก็เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เขาเถอะ ถึงว่าให้ปรโลกไม่มีจริงๆ ให้คำขอของท่านสมณพราหมณ์เหล่านั้นเป็นความจริงก็เถิด ถึงกระนั้น บุคคลผู้นี้ก็ถูกวิญญูชนติเตียนได้ในปัจจุบันนี้เองว่า เป็นคนทุศีล มีมิจฉาทิฏฐิ เป็นนัตถิกวาท ก็ถ้าปรโลกมีจริง บุคคลผู้นี้ก็เป็นอันได้แต่ข้อเสียหายทั้งสองด้าน คือ ปัจจุบันก็ถูกวิญญูชนติเตียน แตกกายทำลายชันสีไปแล้วก็เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก อีกด้วย ฯลฯ”

สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะมีทิฏฐิว่า “ความดับภพหมดสิ้นไม่มี” ส่วนสมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่ง ซึ่งมีวาทะมีทิฏฐิที่เป็นข้าศึกโดยตรงกับสมณพราหมณ์พวกนั้น กล่าววว่า “ความดับภพหมดสิ้นมีอยู่” ฯลฯ

¹²¹⁷ ม.ม.๑๓/๑๐๓-๑๒๔/๑๐๐-๑๒๑

ในเรื่องนั้น คนที่เป็นวิญญู ย่อมพิจารณาตั้งนี้ว่า ที่ท่านสมณพราหมณ์ผู้มีวาทะมีทิวฐิวว่า “ความดับภพหมดสิ้นไม่มี” นี้ เราก็คงไม่ได้เห็น แม้ที่ท่านสมณพราหมณ์ผู้มีวาทะมีทิวฐิวว่า “ความดับภพหมดสิ้นมีอยู่จริง” นี้ เราก็คงไม่ทราบเหมือนกัน ก็เมื่อเราไม่รู้ไม่เห็นอยู่ จะกล่าวยึดติดขาดตลงไปว่าอย่างนี้เท่าที่จริง อย่างอื่นเท็จ ดังนี้ ย่อมไม่เป็นการสมควรแก่เรา

ก็ถ้าคำของพวกสมณพราหมณ์ที่มีวาทะมีทิวฐิวว่า “ความดับภพหมดสิ้นไม่มี” เป็นความจริง การที่เราจะไปเกิดในหมู่เทพผู้ไม่มีรูปผู้เป็นสัญญาภัย ได้แมนมันไม่พลาด ก็ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ ถ้าคำของพวกสมณพราหมณ์ที่มีวาทะมีทิวฐิวว่า “ความดับภพหมดสิ้นมีอยู่” เป็นความจริง การที่เราจะปรินิพพานได้ในปัจจุบัน ก็ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้

แลก็ ทิวฐิวของสมณพราหมณ์ฝ่ายที่มีวาทะมีทิวฐิวว่า “ความดับภพหมดสิ้นไม่มี” นี้ อยู่ข้างของการมีความติดใจอยู่ข้างของการผูกพันรัดตัว อยู่ข้างของการมัวเพลิน อยู่ข้างของการสยบหมกมุ่น อยู่ข้างของการถือค้ำถือคา ส่วนทิวฐิวของสมณพราหมณ์ฝ่ายที่มีวาทะมีทิวฐิวว่า “ความดับภพหมดสิ้นมีจริง” นั้น อยู่ข้างจะไม่ติดใจอยู่ข้างจะไม่ผูกพันรัดตัว อยู่ข้างจะไม่มัวเพลิน อยู่ข้างจะไม่สยบหมกมุ่น อยู่ข้างจะไม่ถือค้ำถือคา เขาพิจารณาเห็นตั้งนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่ออนิพพิทา วิราคะ นิโรธ แห่งภพทั้งหลายเป็นแท้

พุทธพจน์ต่อไปนี้ แสดงให้เห็นว่า ความรู้ความคิดเห็นในระดับที่ยังเป็นความเชื่อและเหตุผล ยังเป็นความรู้ความเห็นที่บพร่อง มีทางผิดพลาด ยังไม่เชื่อว่าเป็นการเข้าถึงความจริง

“ณะท่านภรัทวาท ธรรม ๕ ประการนี้ มีวิบาก ๒ ส่วนในปัจจุบันทีเดียว คือ

๑. ศรัทธา ความเชื่อ
๒. รุจิ ความถูกต้อง
๓. อนุสสวะ การฟัง (หรือเรียน) ตามกันมา
๔. อากาการปริวิตกคะ การคิดตรองตามแนวเหตุผล
๕. ทิวฐิวินชฌานักขันติ ความเข้ากันได้กับ (การเพ่งพินิจด้วย) ทฤษฎีของตน

ก็สิ่งที่เชื่อสนิททีเดียว กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จไปเสียก็มี ถึงแม้สิ่งที่ไม่เชื่อเลยทีเดียว แต่กลับเป็นของจริง แท้ ไม่เป็นอื่นเลยก็มี

สิ่งที่ถูกกับใจชอบทีเดียว กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จไปเสียก็มี ถึงแม้สิ่งที่มิได้เห็นชอบถูกต้องเลย แต่กลับเป็นของจริง แท้ ไม่เป็นอื่นเลยก็มี

สิ่งที่เรียนต่อกันมาอย่างดีทีเดียว กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จไปเสียก็มี ถึงแม้สิ่งที่มิได้เรียนตามกันมาเลย แต่กลับเป็นของจริง แท้ ไม่เป็นอื่นไปเลยก็มี

สิ่งที่คิดตรองอย่างดีแล้วทีเดียว กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จไปเสียก็มี ถึงแม้สิ่งที่มิได้เป็นอย่างที่ดีคิดตรองเห็นได้เลย แต่กลับเป็นของจริง แท้ ไม่เป็นอื่นไปเลยก็มี

สิ่งที่เพ่งพินิจไว้เป็นอย่างดี (ว่าถูกต้องตรงตามทิวฐิวทฤษฎีหลักการของตน) กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จไปเสียก็มี ถึงแม้สิ่งที่มิเป็นอย่างที่ดีเพ่งพินิจเห็นได้เลย แต่กลับเป็นของจริง แท้ ไม่เป็นอื่นเลยก็มี¹²¹⁸

¹²¹⁸ ม.ม.๑๓/๖๕๕/๖๐๑; เทียบ ม.ญ.๑๔/๗/๗

จากนั้น ทรงแสดงวิธีวางตนต่อความคิดเห็นและความเชื่อของตน และการรับฟังความคิดเห็นและความเชื่อของผู้อื่น ซึ่งเรียกว่าเป็นทัศนคติแบบอนุรักษหรือคุ้มครองลัทธิจะ (*ลัทธิอนุรักษ* - คนรักษความจริง) ว่า

“บุรุษผู้เป็นวิญญู เมื่อจะอนุรักษลัทธิจะไม่ควรลงความเห็นในเรื่องนั้นเด็ดขาดลงไปอย่างเดียวว่า “อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเหลวไหล (ทั้งนั้น)”

“ถ้าแม้บุรุษมีความเชื่อ (ศรัทธา อยู่อย่างหนึ่ง) เมื่อเขากล่าวว่า “ข้าพเจ้ามีความเชื่ออย่างนี้” ยังเชื่อว่าเขาอนุรักษลัทธิจะอยู่ แต่จะลงความเห็นเด็ดขาดลงไปเป็นอย่างเดียวว่า “อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเหลวไหล (ทั้งนั้น)” ไม่ได้ก่อน

“ด้วยข้อปฏิบัติเพียงเท่านั้น เชื่อว่ามีกอนุรักษลัทธิจะ และคนผู้นั้นก็เชื่อว่าอนุรักษลัทธิจะ อีกทั้งเราก็บัญญัติการอนุรักษลัทธิจะด้วยการปฏิบัติเพียงเท่านั้น แต่ยังไม่เชื่อว่าเป็นการหยั่งรู้ลัทธิจะ

“ถ้าแม้บุรุษมีความเห็นที่ถูกต้อง...มีการเวียนต่อกันมา..มีการคิดตรงตามเหตุผล...มีความเห็นที่ตรงกับทฤษฎีของตนอยู่ (อย่างใดอย่างหนึ่ง) เมื่อเขากล่าวว่า “ข้าพเจ้ามีความเห็นที่ถูกต้องอย่างนี้...มีการเล่าเรียนมาอย่างนี้...มีสิ่งที่คิดตรงตามเหตุผลได้เป็นอย่างดี...มีความเห็นตามทฤษฎีของตนว่าอย่างนี้” ก็ยังเชื่อว่าเขายังคุ้มครองลัทธิจะอยู่ แต่จะลงความเห็นเด็ดขาดลงไปเป็นอย่างเดียวว่า “อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเหลวไหล (ทั้งนั้น)” ไม่ได้ก่อน

“ด้วยข้อปฏิบัติเพียงเท่านั้น เชื่อว่ามีกคุ้มครองลัทธิจะ และคนผู้นั้นก็เชื่อว่าคุ้มครองลัทธิจะ อีกทั้งเราก็บัญญัติการคุ้มครองลัทธิจะด้วยการปฏิบัติเพียงเท่านั้น แต่ยังไม่เชื่อว่าเป็นการหยั่งรู้ลัทธิจะ”¹²¹⁹

ท่าทีนี้ปรากฏชัด เมื่อตรัสเจาะจงเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา คือ ในคราวที่มีคนภายนอกกำลังพูดสรรเสริญบ้าง ดิเตียนบ้าง ซึ่งพระพุทธศาสนา พระภิกษุสงฆ์นำเรื่องนั้นมาสนทนากัน พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ถ้ามีคนพวกอื่นมากกล่าวติเตียนเรา ติเตียนธรรม ติเตียนสงฆ์ เธอทั้งหลายไม่ควรอาฆาต ไม่ควรเศร้าเสียใจ ไม่ควรแค้นเคือง เพราะคำติเตียนนั้น ถ้าเธอทั้งหลายโกรธเคือง หรือเศร้าเสียใจ เพราะคำติเตียนนั้น ก็จะกลายเป็นอันตรายแก่พวกเธอทั้งหลายเองนั่นแหละ (คือ) หากคนพวกอื่นติเตียนเรา ติเตียนธรรม ติเตียนสงฆ์ ถ้าเธอทั้งหลายโกรธเคือง เศร้าเสียใจ เพราะคำติเตียนนั้นแล้ว เธอทั้งหลายจะรู้ชัดถ้อยคำนี้ของเขาว่า พุตถูกพุดผิด “ได้ละหรือ?” (ภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่า “ไม่อาจรู้ชัดได้”)

“ภิกษุทั้งหลาย ถ้ามีคนพวกอื่นกล่าวติเตียนเรา ติเตียนธรรม ติเตียนสงฆ์ ในกรณีนั้นเมื่อไม่เป็นจริง พวกเธอก็พึงกล่าวแก่ให้เห็นว่าไม่เป็นจริงว่า “ข้อนี้ไม่เป็นจริงเพราะอย่างนี้๑ ข้อนี้ไม่ถูกต้อง เพราะอย่างนี้๑ สิ่งนี้ไม่มีในพวกเรา สิ่งนี้หาไม่ได้ในหมู่พวกเรา”

“ภิกษุทั้งหลาย ถ้ามีคนพวกอื่นกล่าวชมเรา ชมธรรม ชมสงฆ์ เธอทั้งหลายไม่ควรเวงใจ ไม่ควรดีใจ ไม่ควรกระหยิ่มลำพองใจ ในคำชมนั้น ถ้ามีคนมากกล่าวชมเรา ชมธรรม ชมสงฆ์ หากเธอทั้งหลาย เริงใจ ลำพองใจแล้วไซ้รู้ ก็จะเป็นอันตรายแก่พวกเธอเองนั่นแหละ

“ถ้ามีคนมากกล่าวชมเรา ชมธรรม ชมสงฆ์ ในกรณีนั้น เมื่อเป็นความจริง พวกเธอก็ควรรับรองว่าเป็นความจริงว่า “ข้อนี้เป็นจริงเพราะอย่างนี้๑ ข้อนี้ถูกต้องเพราะอย่างนี้๑ สิ่งนี้มีในพวกเรา สิ่งนี้หาได้ในหมู่พวกเรา”¹²²⁰

¹²¹⁹ ม.ม.๑๓/๖๕๕-๖/๖๐๑-๒

¹²²⁰ ที.ส.๙/๑/๓

ต่อจากการอนุรักษหรือคุ้มครองลัจจะ (ลัจจานุรักษ/ลัจจานุรักษณ) พระพุทธเจ้าทรงแสดงข้อปฏิบัติ เพื่อให้หยั่งรู้ลัจจะ (ลัจจานุโพท) และเข้าถึงลัจจะ (ลัจจานุบัติ) และในกระบวนการปฏิบัตินี้ จะมองเห็นการเกิด ศรัทธา ความหมาย ความสำคัญ และขอบเขตความสำคัญของศรัทธาไปด้วย ดังนี้

“ด้วยข้อปฏิบัติเท่าใด จึงจะมีการหยั่งรู้ลัจจะ และบุคคลจึงจะชื่อว่าหยั่งรู้ลัจจะ?”

“เมื่อได้ยินข่าวว่า มีภิกษุเข้าไปอาศัยหมู่บ้านหรือนิคมแห่งใดแห่งหนึ่งอยู่ คฤหบดีก็ตี บุตร คฤหบดีก็ตี เข้าไปหาภิกษุนั้นแล้ว ย่อมใคร่ครวญดูในธรรมจำพวกโภคะ ธรรมจำพวกโทสะ ธรรมจำพวกโมหะว่า ท่านผู้นี้มีธรรมจำพวกโภคะ ที่จะเป็นเหตุครอบงำจิตใจ ทำให้กล่าวได้ทั้งที่ไม่รู้ว่า “รู้” ทั้งที่ไม่เห็นว่า “เห็น” หรือทำให้เที่ยวชักชวนคนอื่นให้เป็นไปในทางที่จะก่อให้เกิดทุกข์ชั่วกาลนานแก่คนอื่น ๆ หรือไม่?

“เมื่อเขาพิจารณาตัวเธออยู่ รู้ว่าอย่างนี้ว่า “ท่านผู้นี้ไม่มีธรรมจำพวกโภคะ ที่จะเป็นเหตุครอบงำจิตใจ ทำให้กล่าวได้ทั้งที่ไม่รู้ว่า “รู้” ทั้งที่ไม่เห็นว่า “เห็น” หรือทำให้เที่ยวชักชวนคนอื่นให้เป็นไปในทางที่จะก่อให้เกิดสิ่งที่มีประโยชน์แก่บุคคลและเกิดทุกข์ชั่วกาลนานแก่คนอื่น ๆ ได้เลย อนึ่ง ท่านผู้นี้มีกายสมาจาร วจีตสมาจาร อย่างคนไม่โภคะ ธรรมที่ท่านผู้นี้แสดงก็ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก หยั่งรู้ได้ยาก เป็นของสงบ ประณีต ไม่อาจเข้าถึงได้ด้วยตรรก ละเอียดอ่อน บัณฑิตจึงรู้ได้ ธรรมนั้นมิใช่สิ่งทีคนโภคะจะแสดงได้ง่ายๆ

“เมื่อใด เขาพิจารณาตรวดจตุ มองเห็นว่าเธอเป็นผู้วิสุทธีจากธรรมจำพวกโภคะแล้ว เมื่อ นั้นเขาย่อมพิจารณาตรวดจตุเธอยิ่งๆ ขึ้นไปอีก ในธรรมจำพวกโทสะ...ในธรรมจำพวกโมหะ ฯลฯ”

“เมื่อใด เขาพิจารณาตรวดจตุ มองเห็นว่าเธอเป็นผู้วิสุทธี จากธรรมจำพวกโมหะแล้ว คราวนั้น เขาย่อมฝังศรัทธาลงในเธอ”

“เขาเกิดศรัทธาแล้ว ก็เข้าหา เมื่อเข้าหา ก็คอยนั่งอยู่ใกล้ (คบหา) เมื่อคอยนั่งอยู่ใกล้ ก็เงยโสดง (ตั้งใจคอยฟัง) เมื่อเงยโสดง ก็ได้ลำดับธรรม

“ครั้นลำดับแล้ว ก็ทรงธรรมไว้ ย่อมพิจารณาไตร่ตรองอรรถแห่งธรรมที่ทรงไว้ เมื่อไตร่ตรอง อรรถอยู่ ก็เห็นชอบด้วยกับข้อธรรมตามที่ (ทนต่อ)การ คิดเพ่งพิสูจน เมื่อเห็นชอบด้วยกับข้อ ธรรมดังที่คิดเพ่งพิสูจน นั้นทะก็เกิด เมื่อเกิดนั้นทะ ก็อุตสาหะ ครั้นอุตสาหะแล้ว ก็เอามาคิด ทบทวนเทียบเคียง ครั้นเทียบเคียงแล้ว ก็ย่อมลงมือทำความเพียร เมื่อลงมือทำหุเมเจติให้ แล้ว ก็ย่อมทำปรมัตถลัจจะให้แจ้งกับตัว และเห็นแจ้งแทงตลอดปรมัตถลัจจะนั้นด้วยปัญญา

“ด้วยข้อปฏิบัติเท่านี้ ชื่อว่ามีการหยั่งรู้ลัจจะ และบุคคลชื่อว่าหยั่งรู้ลัจจะ และเราย่อม บัญญัติการหยั่งรู้ลัจจะ (ลัจจานุโพท) ด้วยข้อปฏิบัติเท่านี้ แต่ยังไม่ชื่อว่าเป็นการเข้าถึงลัจจะ ก่อน

“ด้วยข้อปฏิบัติเท่าใด จึงมีการเข้าถึงลัจจะ และคนจึงจะเข้าถึงลัจจะ?”

“การอาเสวนะ การเจริญ การกระทำให้มาก ซึ่งธรรมเหล่านั้นแหละ ชื่อว่าเป็นการเข้าถึง ลัจจะ (ลัจจานุบัติ) ฯลฯ”¹²²¹

¹²²¹ ม.ม.๑๓/๖๕๗-๘/๖๐๒-๕ เทียบ ก็ฎาธิฐิตูต ซึ่งบรรยายการบรรลุอรหัตผล ด้วยการศึกษปฏิบัติตามลำดับขั้น ม.ม.๑๓/๒๓๘/๒๓๓

สำหรับคนสามัญทั่วไป ศรัทธาเป็นธรรมขั้นต้นที่สำคัญยิ่ง เป็นอุปการณืชักนำให้เดินหน้าต่อไป เมื่อใช้ถูกต้อง จึงเป็นการเริ่มต้นที่ดี ทำให้การก้าวหน้าไปสู่จุดหมายได้ผลรวดเร็วขึ้น

ด้วยเหตุนี้ จึงปรากฏว่า บางคราวผู้มีปัญญามากกว่า แต่ขาดความเชื่อมั่น กลับประสบความสำเร็จช้ากว่าผู้มีปัญญาด้อยกว่า แต่มีศรัทธาแรงกล้า¹²²² ในกรณีที่ศรัทธานั้นไปตรงกับสิ่งที่ถูกต้องแล้ว จึงเป็นการทุ่มแรงทุ่มเวลาไปในตัว ตรงกันข้าม ถ้าศรัทธาเกิดในสิ่งที่ผิด ก็เป็นการทำให้เขว ยิ่งหลงซัดซ้านักขึ้นไปอีก

อย่างไรก็ดี ศรัทธาในพุทธธรรม มีเหตุผลเป็นฐานรองรับ มีปัญญาคอยควบคุม จึงยากที่จะผิด นอกจากพันวิสัยจริงๆ และก็สามารภแก้ไขให้ถูกต้องได้ ไม่ดึงไปในทางที่ผิด เพราะคอยรับรู้เหตุผลคั่นคว่ำและทดลองอยู่ตลอดเวลา

การขาดศรัทธาเป็นอุปสรรคอย่างหนึ่ง ซึ่งทำให้ชะงัก ไม่ก้าวหน้าต่อไปในทาง ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ยังสลัดทิ้งตอในใจ ๕ อย่างไม่ได้ ยังถอนสิ่งผูกมัดใจ ๕ อย่างไม่ได้ ข้อที่ว่าภิกษุนั้นจักถึงความเจริญของงามไพบุลย์ ในธรรมวินัยนี้ ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้

“ตอในใจ ที่ภิกษุนั้นยังสลัดทิ้งไม่ได้ คือ

(๑) ภิกษุสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทีในพระศาสดา...

(๒) ภิกษุสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทีในธรรม...

(๓) ภิกษุสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทีในสงฆ์...

(๔) ภิกษุสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทีในสิกขา...

(๕) ภิกษุโกรธเคือง น้อยใจ มีจิตกระทบกระทั่ง เกิดความกระด้างเหมือนเป็นตอเกิดขึ้น ในเพื่อนพรหมจรรย์...

จิตของภิกษุผู้ยังสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทีในพระศาสดา...ในธรรม...ในสงฆ์...ในสิกขา...โกรธเคือง ฯลฯ ในเพื่อนพรหมจรรย์ ย่อมไม่น้อมไปเพื่อความเพียรเพื่อความหมั่นฝึกฝนอบรม เพื่อความพยายามอย่างต่อเนื่อง เพื่อการลงมือทำความพยายาม ภิกษุผู้มีจิตที่ยังไม่น้อมไปเพื่อความเพียร...ชื่อว่า มีตอในใจ ซึ่งยังสลัดทิ้งไม่ได้...”¹²²³

โดยนัยนี้ การขาดศรัทธา มีความสงสัย แคลงใจ ไม่เชื่อมั่น จึงเป็นอุปสรรคสำคัญในการพัฒนาปัญญา และการก้าวหน้าไปสู่จุดหมาย สิ่งที่ต้องทำในกรณีนี้ คือ ต้องปลุกศรัทธา และกำจัดความสงสัยแคลงใจ

แต่การปลุกศรัทธาในที่นี้ มิได้หมายถึงการยอมรับและมอบความไว้วางใจให้โดยไม่เคารพในคุณค่าแห่งปัญญาของตน แต่หมายถึง การคิดพิสูจน์ทดสอบด้วยปัญญาของตนให้เห็นเหตุผลชัดเจน จนมั่นใจ หมดความลังเลสงสัย

วิธีทดสอบนั้น นอกจากที่กล่าวในพุทธพจน์ตอนก่อนแล้ว ยังมีพุทธพจน์แสดงตัวอย่างการคิดสอบสวนก่อนที่จะเกิดศรัทธาอีก เช่น ในข้อความต่อไปนี้ ซึ่งเป็นคำสอนให้คิดสอบสวนแม้แต่องค์พระพุทเจ้าเองดังต่อไปนี้

¹²²² เช่น กรณีของพระสารีบุตร ซึ่งบรรลุลหรรษช้ากว่าพระสาวกอื่นหลายท่าน ทั้งเป็นผู้มีปัญญามาก

¹²²³ ที.ปา.๑๑/๒๙๖/๒๕๐; ม.ม.๑๒/๒๒๘/๒๐๕ (สิ่งผูกมัดใจ ๕ อย่าง มีต่างหาก แต่ไม่ได้คัตมาลงไว้ เพราะไม่เกี่ยวกับเรื่องในที่นี้ โดยตรง)

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ตรวจสอบ เมื่อไม่รู้วิธีกำหนดวาระจิตของผู้อื่น พึงกระทำการพิจารณาตรวจสอบในตถาคต เพื่อทราบวาระจิตเป็นสัมมาสัมพุทธ หรือไม่

“ภิกษุผู้ตรวจสอบ เมื่อไม่รู้วิธีกำหนดวาระจิตของผู้อื่น พึงพิจารณาตรวจสอบตถาคตในธรรม ๒ อย่าง คือ ในสิ่งที่พึงรู้ได้ด้วยตา และหู ว่า

- เท่าที่พึงรู้ได้ด้วยตา และหู ธรรมที่เศร้าหมอง มีแก่ตถาคต หรือหาไม่ เมื่อเธอพิจารณาตรวจสอบตถาคตนั้น ก็ทราบได้ว่า ธรรมที่พึงรู้ได้ด้วยตาและหู ที่เศร้าหมองของตถาคต ไม่มี

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตถาคต ให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า เท่าที่พึงรู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่ (ชั่วบ้าง ดีบ้าง) ปนๆ กันไป มีแก่ตถาคตหรือหาไม่ เมื่อเธอพิจารณาตรวจสอบตถาคตนั้น ก็ทราบได้ว่า เท่าที่พึงรู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่ (ดีบ้าง ชั่วบ้าง) ปนๆ กันไปของตถาคต ไม่มี

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตถาคต ให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า เท่าที่รู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่สะอาดหมดจด มีแก่ตถาคตหรือหาไม่...เธอก็ทราบได้ว่า เท่าที่รู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่สะอาดหมดจดของตถาคต มีอยู่

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตถาคตนั้น ให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า ท่านผู้นี้ ประกอบพร้อมบวรณซึ่งกุศลธรรมนี้ ตลอดกาลยาวนาน หรือประกอบชั่วเวลานิดหน่อย...เธอก็ทราบได้ว่า ท่านผู้นี้ ประกอบพร้อมบวรณซึ่งกุศลธรรมนี้ ตลอดกาลยาวนาน มิใช่ประกอบชั่วเวลานิดหน่อย

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตถาคตนั้น ให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า ท่านภิกษุผู้นี้ มีชื่อเสียงมีเกียรติยศแล้ว ปรากฏชื่อเสียงหายบางอย่างบ้างหรือไม่ (เพราะว่า) ภิกษุ (บางท่าน) ยังไม่ปรากฏมีชื่อเสียงหายบางอย่าง จนกว่าจะเป็นผู้มีชื่อเสียง มีเกียรติยศ ต่อเมื่อใด เป็นผู้มีชื่อเสียง มีเกียรติยศ เมื่อนั้น จึงปรากฏมีชื่อเสียงหายบางอย่าง...เธอก็ทราบได้ว่า ท่านภิกษุผู้นี้ เป็นผู้มีชื่อเสียง มีเกียรติยศแล้ว ก็ไม่ปรากฏมีชื่อเสียงหายบางอย่าง (เช่นนั้น)

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตถาคตนั้น ให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า ท่านผู้นี้ เป็นผู้ตเว้น (อกุศล) โดยไม่มีความกลัว มิใช่ผู้ตเว้นเพราะกลัว ไม่เสวนากามทั้งหลาย ก็เพราะปราศจากราคะ เพราะหมดสิ้นราคะหรือหาไม่...เธอก็ทราบได้ว่า ท่านผู้นี้ เป็นผู้ตเว้นโดยไม่มี ความกลัว มิใช่ผู้ตเว้นเพราะกลัว ไม่เสวนากามทั้งหลาย ก็เพราะปราศจากราคะ เพราะหมดราคะ...

“หากมีผู้อื่นถามภิกษุนั้นว่า ท่านมีเหตุผล (อาการะ) หยิ่งทราบ (อินฺวยา) ได้อย่างไร จึงทำให้กล่าวได้ว่า ท่านผู้นี้เป็นผู้ตเว้นโดยไม่มี ความกลัว มิใช่ผู้ตเว้นเพราะกลัว ไม่เสวนากามทั้งหลาย ก็เพราะปราศจากราคะ หมดราคะ

“ภิกษุ เมื่อจะตอบแก้ให้ถูกต้อง พึงตอบแก้ว่า จริงอย่างนั้น ท่านผู้นี้ เมื่ออยู่ในหมู่ก็ตาม อยู่ลำพังผู้เดียวก็ตาม ในที่นั้นๆ ผู้ใดจะปฏิบัติตนได้ดีก็ก็ตาม จะปฏิบัติตนไม่ดีก็ก็ตาม จะเป็นผู้ปกครองหมู่คณะก็ตาม จะเป็นบางคนที่ติดุ่นอยู่ในอามิสก็ตาม จะเป็นบางคนที่ไม่ติดด้วยอามิสก็ตาม ท่านผู้นี้ไม่ดูหมิ่นคนนั้นๆ เพราะเหตุนั้นๆ เลย ข้าพเจ้าได้สดับ ได้รับฟังถ้อยคำมาจำเพาะพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคที่เดียวว่า “เราเป็นผู้ตเว้นโดยไม่มี ความกลัว เรามีผู้ตเว้นเพราะกลัว เราไม่เสวนากามทั้งหลาย ก็เพราะปราศจากราคะ เพราะหมดราคะ”

“ภิกษุทั้งหลาย ในกรณีนั้น พึงสอบถามตถาคตให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า เท่าที่รู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่เศร้าหมองมีแก่ตถาคตหรือหาไม่ ตถาคตเมื่อตอบแก้ ก็จะตอบแก้ว่า...ไม่มี

“ถามว่า กรรมที่ (ดีบ้าง ชั่วบ้าง) ปนๆ กันไป มีแก่ตถาคตหรือหาไม่ ตถาคตเมื่อตอบ
แก้ ก็จะตอบแก้ว่า...ไม่มี

“ถามว่า กรรมที่สะอาดหมดจด มีแก่ตถาคตหรือหาไม่ ตถาคตเมื่อตอบแก้ ก็จะตอบว่า...มี
เรามีกรรมที่สะอาดหมดจดนั้นเป็นทางดำเนิน และเราจะเป็นผู้มีดีมหาเพราะเหตุนั้น ก็หาไม่

- ศาสดาผู้กล่าวได้แบบนี้แล สาวกจึงควรเข้าไปหาเพื่ออสังขัตตกรรม
- ศาสดาย่อมแสดงกรรมแก่สาวกนั้น สูงยิ่งขึ้นไป๗ ประณีต (ขึ้นไป)๗ ทั้งกรรมดำ
กรรมขาว เปรียบเทียบให้เห็นตรงกันข้าม

- ศาสดาแสดงกรรมแก่ภิกษุ...อย่างไร๗ ภิกษุนั้นรู้ยิ่งกรรมบางอย่างในกรรมนั้น อย่างไร
นั้น๗ แล้ว ย่อมถึงความตกลงใจในกรรมทั้งหลาย ย่อมเลื่อมใสในศาสดาว่า “พระผู้มีพระภาค
เป็นสัมมาสัมพุทธ ธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว สงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดี”

“หากจะมีผู้ขึ้นถามภิกษุนั้นต่อไปอีกว่า “ท่านมีเหตุผล (อาการ) หยั่งทราบ (อันควาย) ได้
อย่างไร จึงทำให้กล่าวได้ว่า พระผู้มีพระภาคเป็นสัมมาสัมพุทธ ธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดี
แล้ว สงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดี?” ภิกษุนั้น เมื่อจะตอบให้ถูก ก็พึงตอบว่า “ข้าพเจ้าเข้าไปเฝ้าพระผู้มี
พระภาคเพื่อฟังธรรม พระองค์ทรงแสดงกรรมแก่ข้าพเจ้า...พระองค์แสดง...อย่างไร๗ ข้าพเจ้ารู้
ยิ่ง...อย่างไรนั้น๗ จึงถึงความตกลงใจในกรรมทั้งหลาย จึงเลื่อมใสในพระศาสดา...”

ภิกษุทั้งหลาย ศรัทธาของบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง ฝังลงในตถาคต เกิดเป็นค้ำมูล เป็นพื้นฐานที่ตั้ง
โดยอาการเหล่านี้ โดยบทเหล่านี้ โดยพยัญชนะเหล่านี้ เรียกว่า ศรัทธาที่มีเหตุผล (อาการที่ดี) มี
การเห็นเป็นมูลฐาน (ทัสสนมูลิกา)¹²²⁴ มั่นคง อันสมณะหรือพราหมณ์ หรือเทพเจ้า หรือมาร
หรือพรหม หรือใครๆ ในโลก ให้คลาดเคลื่อนไม่ได้ การพิจารณาตรวจสอบกรรมในตถาคต เป็น
อย่างนี้แล และตถาคต ย่อมเป็นอันได้รับการพิจารณาตรวจสอบดีแล้วโดยนัยนี้¹²²⁵

พึงสังเกตว่า แม้แต่ความสงสัยเคลือบแคลงในพระพุทธรเจ้า ก็ไม่ได้ถูกถือว่าเป็นบาปหรือความชั่วเลย
ถือว่าเป็นเพียงสิ่งที่จะต้องแก้ไขให้รู้แน่ชัดลงไปจนหมดสงสัย ด้วยวิธีการแห่งปัญญา และยังส่งเสริมให้ใช้
ความคิดสอบสวนพิจารณาตรวจสอบอีกด้วย

เมื่อมีผู้ใดประกาศตัวเอง แสดงความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธรเจ้า ก่อนที่พระองค์จะประทานความ
เห็นชอบ จะทรงสอบสวนก่อนว่า ศรัทธาปราศของเรามีเหตุผลเป็นมูลฐานหรือไม่ เช่น ครั้งหนึ่ง พระสารีบุตร
เข้าไปเฝ้าพระพุทธรเจ้า กราบทูลแสดงความเลื่อมใส และพระพุทธรเจ้าตรัสตอบ ดังต่อไปนี้

พระสารีบุตร: พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์เลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคอย่างไรว่า สมณะก็ดี
พราหมณ์ก็ดี ฮินโต ที่มีความรู้ยิ่งไปกว่าพระผู้มีพระภาคในทางสัมโพธิญาณได้นั้น ไม่เคยมี
จักไม่มี และไม่มียุอยู่ในบัดนี้

พระพุทธรเจ้า: สารีบุตร เธอกล่าวอาสภิวาจา (วาจาอาภายาญ) ครั้งนี้ยิ่งใหญ่นัก เธอบันลือลีลาหนาทือ
เด็ดขาดลงไปอย่างเดียวว่า...ตั้งนั้น เธอได้ใช้จิตกำหนดรู้จิตของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกๆ
พระองค์เท่าที่มีมาแล้วในอดีตหรือว่า พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นมีศีลอย่างนี้ เพราะเหตุตั้งนี้๗ ทรงมี
กรรมอย่างนี้ มีปัญญาอย่างนี้ มีกรรมเครื่องอยู่อย่างนี้ หลุดพ้นแล้ว เพราะเหตุนี้๗?

¹²²⁴ อรรถกถาแก้ว่า มีโสดาปัตติมรรคเป็นมูล

¹²²⁵ วิจารณ์สังกสูตร, ม.ม.๑๒/๕๓๕-๕๓๙/๕๓๖-๕๘๐

พระสารีบุตร: มีใช้อย่างนั้น พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า: เธอได้ใช้จิตกำหนดรู้จิตของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกๆ พระองค์ ที่จักมีในอนาคตแล้วหรือว่า พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นจัก...เป็นอย่างไร เพราะเหตุตั้งนี้?

พระสารีบุตร: มีใช้อย่างนั้น พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า: ก็แล้ว เราผู้เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในบัดนี้ เธอได้ใช้จิตกำหนดรู้จิตแล้วหรือว่า พระผู้มีพระภาคทรง...เป็นอย่างไร เพราะเหตุตั้งนี้?

พระสารีบุตร: มีใช้อย่างนั้น พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า: ก็ในเรื่องนี้ เมื่อเธอไม่มีญาณเพื่อกำหนดรู้จิตในพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั้งในอดีต อนาคต และปัจจุบัน เช่นนี้แล้ว ไฉนเล่า เธอจึงได้กล่าวอาสภิวาจาอันยิ่งใหญ่ในกัมมบัณฑิตลีลาหนาทือเป็นเด็ดขาดอย่างเดียว (ดังที่กล่าวมาแล้ว)?

พระสารีบุตร: พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ ไม่มีญาณกำหนดรู้จิตในพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั้งในอดีต อนาคต และปัจจุบัน ก็จริง แต่กระนั้น ข้าพระองค์ทราบการหยั่งแนวกรรม

พระองค์ผู้เจริญ เปรียบเหมือนเมืองชายแดนของพระราชามีป้อมแน่นหนา มีกำแพงและเชิงเทินมั่นคง มีประตูๆ เดียว คนเฝ้าประตูพระนครนั้น เป็นบัณฑิต ฉลาดเฉลียว มีปัญญา คอยห้ามคนที่ตนไม่รู้จัก ยอมให้แต่คนที่รู้จักเข้าไป เขาเที่ยวตรวจดูทางแนวกำแพงรอบเมืองนั้น ไม่เห็นรอยต่อ หรือช่องกำแพง แม้เพียงที่แมวลอดออกได้ ย่อมคิดว่า สัตว์ตัวใดทุกอย่างทุกตัวจะเข้าออกเมืองนี้ จะต้องเข้าออกทางประตูนี้เท่านั้น นั่นเิด

ข้าพระองค์ก็ทราบการหยั่งแนวกรรม (ธมฺมหนวย) ฉะนั้นเหมือนกันว่า พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ เท่าที่มีมาแล้วในอดีต ทรงละนิวรรณ์ ๕ ที่ทำจิตให้เศร้าหมอง ทำปัญญาให้อ่อนกำลังได้แล้ว มีพระหฤทัยตั้งมั่นในสติปัญญาฐาน ๔ ทรงเจริญโพชฌงค์ ๗ ตามเป็นจริง จึงได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ แม้พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ ที่จะมีในอนาคต ก็จัก (ทรงทำอย่างนั้น) แม้พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในบัดนี้ ก็ทรงละนิวรรณ์ ๕...มีพระทัยตั้งมั่นในสติปัญญาฐาน ๔ ทรงเจริญโพชฌงค์ ๗ ตามเป็นจริง จึงได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ (เช่นเดียวกัน) ๑๒๖

ความเลื่อมใสศรัทธาต่อบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งนั้น ถ้าใช้ให้ถูกต้อง คือเป็นอุปกณ์สำหรับช่วยให้ก้าวหน้าต่อไป ก็ย่อมเป็นสิ่งที่มิประโยชน์ แต่ในเวลาเดียวกัน ก็มีข้อเสีย เพราะมักจะกลายเป็นความติดใจในบุคคล และกลายเป็นอุปสรรคบั่นทอนความก้าวหน้าต่อไป

ข้อดี ของศรัทธาปสาทะนั้น เช่น

“อริยสาวกผู้ใด เลื่อมใสอย่างยิ่งแน่วแน่ถึงที่สุดในตถาคต อริยสาวกนั้น จะไม่สงสัยหรือแคลงใจในตถาคต หรือศาสนา (คำสอน) ของตถาคต แท้จริง สำหรับอริยสาวกผู้มีศรัทธาเป็นอันหวังสิ่งนี้ได้ คือ เขาจักเป็นผู้ตั้งหน้าทำความเพียร เพื่อกำจัดอกุศลกรรมทั้งหลาย (และ) บำเพ็ญกุศลกรรมทั้งหลายให้พร้อมบูรณ์ จักเป็นผู้มีเรี่ยวแรง บากบั่นอย่างมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลกรรมทั้งหลาย”¹²²⁷

¹²²⁶ ที.ม.๑๐/๗๗/๙๗; ที.ป.๑๑/๗๓-๗๔/๑๐๘-๑๑๐ ราชละเอียดต่อจากนี้ ดู ที.ป.๑๑/๗๕-๗๓-๑๑๑-๑๒๗

¹²²⁷ ลี.ม.๑๙/๑๐๑๑/๒๙๗

ส่วน **ข้อเสีย** ก็มีดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อเสีย ๕ อย่าง ในความเลื่อมใสบุคคล มีดังนี้ คือ

(๑) บุคคลเลื่อมใสยิ่งในบุคคลใด บุคคลนั้นต้องอาบัติ อันเป็นเหตุให้สงฆ์ยกวัตร เขาจึงคิดว่า บุคคลผู้เป็นที่รักที่ชอบใจของเรานี้ ถูกสงฆ์ยกวัตรเสียแล้ว...

(๒) บุคคลเลื่อมใสยิ่งในบุคคลใด บุคคลนั้นต้องอาบัติ อันเป็นเหตุให้สงฆ์บังคับให้หนึ่ง ณ ท้ายสุดสงฆ์เสียแล้ว...

(๓) ...บุคคลนั้น ออกเดินทางไปเสียที่อื่น...

(๔) ...บุคคลนั้น ลาสิกขาเสีย...

(๕) ...บุคคลนั้น ตายเสีย...

เขาขอมไม่คบหาภิกษุอื่น ๆ เมื่อไม่คบหาภิกษุอื่น ๆ ก็ไม่ได้สดับสัทธรรม เมื่อไม่ได้สดับสัทธรรม ก็เลื่อมจากสัทธรรม”¹²²⁸

เมื่อความเลื่อมใสศรัทธากลายเป็นความรัก ข้อเสียในการที่ความลำเอียงจะมาปิดบังการใช้ปัญญา ก็เกิดขึ้นอีก เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย สิ่ง ๔ ประการนี้ ย่อมเกิดขึ้นได้ คือ ความรักเกิดจากรัก โทสะเกิดจากรัก ความรักเกิดจากโทสะ โทสะเกิดจากรัก

“๗๓๗ โทสะเกิดจากรักอย่างไร? บุคคลที่ตนปรารถนา รักใคร่ พอใจ ถูกคนอื่นประพฤติดื้อ ด้วยอาการที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่ารักใคร่ ไม่น่าพอใจ ดังนี้ เขาขอมเกิดโทสะในคนเหล่านั้น ๗๓๗”¹²²⁹

แม้แต่ความเลื่อมใสศรัทธาในองค์พระศาสดาเอง เมื่อกลายเป็นความรักในบุคคลไป ก็ย่อมเป็นอุปสรรคต่อความหลุดพ้นหรืออิสรภาพทางปัญญาในขั้นสูงสุดได้ พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนให้ละเสีย แม้บางครั้งจะต้องใช้วิธีค่อนข้างรุนแรง ก็ทรงทำ เช่น ในกรณีของพระวักกलि ซึ่งมีความเลื่อมใสศรัทธาในพระองค์อย่างแรงกล้า อยากจะติดตามพระองค์ไปทุกหนทุกแห่ง เพื่อได้อยู่ใกล้ชิด ได้เห็นพระองค์อยู่เสมอ

ในระยะสุดท้าย เมื่อพระวักกलिป่วยหนัก อยากเฝ้าพระพุทธเจ้า ส่งคนไปกราบทูล พระองค์ก็เสด็จมา และมีพระดำรัสเพื่อให้เกิดอิสรภาพทางปัญญาแก่พระวักกलि ตอนหนึ่งว่า

พระวักกलि: ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เป็นเวลานานนักแล้ว ข้าพระองค์ปรารถนาจะไปเฝ้าเพื่อจะเห็นพระผู้มีพระภาคเจ้า แต่ร่างกายของข้าพระองค์ ไม่มีกำลังเพียงพอที่จะไปเฝ้าเห็นองค์พระผู้มีพระภาคเจ้าได้

พระพุทธเจ้า: อย่าเลย วักกलि ร่างกายอันจะเน่าเปื่อยนี้ เธอเห็นไป จะมีประโยชน์อะไร ตูกรวักกलि ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นเห็นธรรม เมื่อเห็นธรรมนั้นแหละ วักกलि จึงจะชื่อว่าเห็นเรา เมื่อเห็นเรา (ก็คือ) เห็นธรรม”¹²³⁰

¹²²⁸ อัง.ปญจก.๒๒/๒๕๐/๓๐๐

¹²²⁹ อัง.จตุกก.๒๑/๒๐๐/๒๕๐

¹²³⁰ ลี.ข.๑๗/๒๑๖/๑๔๖

อีกแห่งหนึ่งว่า

ถาม: มีปริยายบ้างไหม ที่ภิกษุจะใช้พยากถนอรรถัตตผลได้ โดยไม่ต้องอาศัยศรัทธา ไม่ต้องอาศัยความถูกต้องกับใจชอบ ไม่ต้องอาศัยการเวียนรู้ตามกันมา ไม่ต้องอาศัยการคิดตรองตามแนวเหตุผล ไม่ต้องอาศัยความเข้ากันได้กับการคิดทดสอบด้วยทฤษฎี ก็รู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว สิ่งที่ต้องทำ ได้ทำแล้ว สิ่งอื่นที่ต้องทำเพื่อเป็นอย่างนี้ ไม่มีเหลืออยู่อีก?” ฯลฯ

ตอบ: ปริยานั้นมีอยู่...คือ ภิกษุเห็นรูปด้วยตา ย่อมรู้ชัดซึ่งราคะ โทสะ โมหะ ที่มีอยู่ในตัวว่า “ราคะ โทสะ โมหะ มีอยู่ในตัวของเรา” หรือย่อมรู้ชัดซึ่งราคะ โทสะ โมหะ ที่ไม่มีอยู่ในตัวว่า “ราคะ โทสะ โมหะ ไม่มีในตัวของเรา”

ถาม: เรื่องที่ว่า...นี้ ต้องทราบด้วยศรัทธา หรือด้วยความถูกต้องกับใจชอบ หรือด้วยการเวียนรู้ตามกันมาหรือด้วยการคิดตรองตามแนวเหตุผล หรือด้วยความเข้ากันได้กับการคิดทดสอบด้วยทฤษฎี หรือไม่?

ตอบ: ไม่ใช่อย่างนั้น

ถาม: เรื่องที่ว่า...นี้ ต้องเห็นด้วยปัญญา จึงทราบมิใช่หรือ?

ตอบ: อย่างนั้น พระเจ้าข้า

สรุป: นี่ก็เป็นปริยาย (หนึ่ง) ที่ภิกษุจะใช้พยากถนอรรถัตตผลได้ โดยไม่ต้องอาศัยศรัทธา ฯลฯ

(จากนี้ ถามตอบไปตามลำดับอายตนะอื่นๆ ในทำนองเดียวกัน จนครบทุกข้อ)¹²³⁴

เมื่อมีญาณทัสสนะ คือการรู้การเห็นประจักษ์แล้ว ก็ไม่ต้องมีศรัทธา คือไม่ต้องเชื่อต่อผู้ใดอื่น ดังนั้นพุทธสาวกที่บรรลุคุณวิเศษต่างๆ จึงรู้และกล่าวถึงถึงนั้นๆ โดยไม่ต้องเชื่อต่อพระศาสดา เช่น ได้มีคำสนทนาถามตอบระหว่างนิครนถนาฏบุตร กับจิตตคฤหบดี ผู้เป็นพุทธสาวกฝ่ายอุบาสกที่มีชื่อเสียงเชี่ยวชาญในพุทธธรรมมาก ว่า

นิครนถ: เนะท่านคฤหบดี ท่านเชื่อพระสมณโคตมใหม่มาว่า สมานิที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ มีอยู่ ความดับแห่งวิตกวิจาร์ได้ มีอยู่?

จิตตคฤหบดี: ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้ามิได้ยึดถือด้วยศรัทธา (มิได้เชื่อ) ต่อพระผู้มีพระภาคว่า สมานิที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ มีอยู่ ความดับแห่งวิตกวิจาร์ได้ มีอยู่ ฯลฯ

ข้าพเจ้านี้ ทันทที่มุ่งหวัง...ก็เข้าไปสูมณมานอยู่ได้...เข้าทุติยมานอยู่ได้...เข้าตติยมานอยู่ได้...เข้าจตุตถมานอยู่ได้¹²³⁵ ข้าพเจ้านั้น รู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จึงไม่ยึดถือด้วยศรัทธาต่อสมณะหรือพรหมณเฝ้าใดๆ ว่า สมานิที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ มีอยู่ ความดับแห่งวิตกวิจาร์ได้ มีอยู่¹²³⁶

ด้วยเหตุที่กล่าวมานี้ พระอรหันต์ ซึ่งเป็นผู้มีปัญญาเป็นญาณทัสสนะถึงที่สุด จึงมีคุณสมบัติอย่างหนึ่งว่า “อัสสัทธะ”¹²³⁷ ซึ่งแปลว่า ผู้ไม่มีศรัทธา คือ ไม่ต้องเชื่อต่อใครๆ ในเรื่องที่ตนรู้เห็นชัดด้วยตนเองอยู่แล้ว ดังจะเห็นได้จากพุทธดำรัสสนทนากับพระสารีบุตรว่า

¹²³⁴ ส.สพ. ๑๘/๒๓๙-๒๔๒/๑๗๓-๑๗๖

¹²³⁵ ตั้งแต่ทุติยมานเป็นต้นไป เป็นสมานิที่ไม่มีวิตกวิจาร์

¹²³⁶ ส.สพ. ๑๘/๕๗๘/๓๖๗

¹²³⁷ พ.ธ. ๒๕/๑๗/๒๘

พระพุทธเจ้า: สารีบุตร เธอเชื่อใหม่ว่า สัทธินทรีย์ ที่เจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมหยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นที่หมาย มีอมตะเป็นที่สิ้นสุด วิริยินทรีย์...สตินทรีย์...สมาธินทรีย์...ปัญญินทรีย์ (ก็เช่นเดียวกัน)?

พระสารีบุตร: ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์มิได้ยึดถือด้วยศรัทธา (เชื่อ) ต่อ พระผู้มีพระภาค...

แท้จริง คนเหล่านี้ ยังไม่รู้ ยังไม่เห็น ยังไม่ทราบ ยังไม่กระทำให้แจ้ง ยังไม่มองเห็นด้วย ปัญญา คนเหล่านั้น จึงจะยึดถือด้วยศรัทธาต่อคนอื่น ในเรื่องนั้น...

ส่วนคนเหล่านี้ รู้ เห็น ทราบ กระทำให้แจ้ง มองเห็นสิ่งนี้ด้วยปัญญาแล้ว คนเหล่านั้น ย่อมไม่มีความสงสัย ไม่มีความแคลงใจในเรื่องนั้น...

ก็ข้าพระองค์ได้รู้ เห็น ทราบ กระทำให้แจ้ง มองเห็นสิ่งนี้ด้วยปัญญาแล้ว ข้าพระองค์จึง เป็นผู้ไม่มีความสงสัย ไม่มีความแคลงใจในเรื่องนั้นว่า สัทธินทรีย์...วิริยินทรีย์...สตินทรีย์...สมาธินทรีย์...ปัญญินทรีย์ ที่เจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมหยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นที่หมาย มีอมตะเป็นที่สิ้นสุด

พระพุทธเจ้า: สาธุ สาธุ สารีบุตร ฯลฯ¹²³⁸

เพื่อสรุปความสำคัญและความดีเด่นของปัญญา ขออ้างพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะเจริญ เพราะกระทำให้มาก ซึ่งอินทรีย์ก็อย่างหนอ ภิกษุผู้ชิวินาสพจึง พยากรณ์อรหัตตผล รู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว...สิ่งอื่นที่จะต้องทำเพื่อเป็นอย่างนี้ ไม่มีเหลืออยู่อีก?”

“เพราะเจริญ เพราะกระทำให้มาก ซึ่งอินทรีย์อย่างเดียว ภิกษุผู้ชิวินาสพ ย่อมพยากรณ์ อรหัตตผลได้...อินทรีย์อย่างเดียวนั้น ก็คือ ปัญญินทรีย์”

“สำหรับอริยสาวกผู้มีปัญญา ศรัทธาอันเป็นของคล้อยตามปัญญานั้น ย่อมทรงตัวอยู่ได้ วิริยะ...สติ...สมาธิ อันเป็นของคล้อยตามปัญญานั้น ย่อมทรงตัวอยู่ได้”¹²³⁹

อินทรีย์อื่นๆ (คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ) ลำพังแต่ละอย่างๆ ก็ดี หรือหลายอย่างรวมกัน แต่ขาด ปัญญาเสียเพียงอย่างเดียว ก็ดี ไม่อาจให้บรรลุผลสำเร็จได้

“ภิกษุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์บกทั้งหลายชนิดใดๆ ก็ตาม ย่อมลงในรอยเท้าข้างได้ ทั้งหมด รอยเท้าข้าง เรียกว่าเป็นยอดของรอยเท้าเหล่านั้น โดยความใหญ่ ฉันทิโต บทธรรมทั้งหลายอย่างใดๆ ก็ตาม ที่เป็นไปเพื่อตรัสรู้ บทธรรมคือปัญญินทรีย์ เรียกได้ว่า เป็นยอดของบทธรรมเหล่านั้น ในแง่การตรัสรู้ ฉันทิโน”¹²⁴⁰

¹²³⁸ ส.ม.๑๙/๔๘๔-๔๘๖/๒๙๒-๒๙๓

¹²³⁹ ส.ม.๑๙/๔๘๗-๔๘๙/๒๙๓-๒๙๔

¹²⁴⁰ ความสำคัญของปัญญินทรีย์ ดู ส.ม.๑๙/๑๐๓๘-๑๐๔๓/๓๐๕-๖; ๑๐๗๐-๑๐๘๑/๓๑๓-๕

บันทึกพิเศษท้ายบท

เพื่อความเข้าใจลึกซึ้งไปจำเพาะเรื่อง

บันทึกที่ ๑: ความสำคัญของสังคหวัตถุ ๔

สังคหวัตถุ ๔ เป็นหลักธรรมสำคัญยิ่งหมวดหนึ่ง มีที่มาในบาลีหลายแห่ง (ที.ปา.๑๑/๑๔๐/๑๖๗; ๒๖๗/๒๔๔; อัง.จตุกก.๒๑/๓๒/๔๒; ๒๕๖/๓๓๕; อัง.อฎฐก.๒๓/๑๑๔/๒๒๒; อัง.นวก.๒๓/๒๐๙/๓๗๗; ชุ.ชา.๒๘/๑๖๒/๖๖)

ตัวอย่างที่แสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงเน้นความสำคัญของการถือกุศลสงเคราะห์กันในหมู่ชน และความสามัคคีของสังคม ด้วยการทรงย้ำความสำคัญของหลักสังคหวัตถุ ๔ เช่น หัตถถะอาฬวกะ ซึ่งทรงยกย่องว่าเป็นตราชู ๑ ใน ๒ คน ของอุบาสกบริษัท และถือกันว่าเป็นอัครอุบาสก ก็ได้รับการยกย่องเป็นเอตทัคคะ ในบรรดาผู้สงเคราะห์บริษัท/ชุมชน ด้วยสังคหวัตถุ ๔ (อัง.เอก.๒๐/๑๕๑/๓๓)

เมื่อทรงแสดงสังคหวัตถุว่าด้วยหลักการไหว้ทศในอริยวินัย ซึ่งอรรถกถาบอกว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระสูตรนี้เป็นวินัยของคฤหัสถ์ (คิหิวินัย) ก็ทรงสรุปลงท้ายด้วย สังคหวัตถุ ๔ นี้ (ที.ปา.๑๑/๒๐๕/๒๐๖)

อรรถกถาบางแห่งจำกัดความคำ “ราชา” ว่า ผู้ยังประชาชนให้ยินดีด้วยสังคหวัตถุ ๔ (ชา.อ.๑/๒๐๖) และว่า *สังคหวัตถุเป็นพรหมจรรย์* เพราะเป็นความประพฤติประเสริฐ (ชา.อ.๑/๒๐๘);

สังคหวัตถุข้อสุดท้าย คือ สมนัตตตา มักมีปัญหาเกี่ยวกับความหมายอยู่บ้าง เพราะบางแห่งแปลไม่เหมือนกัน, คำว่า สมน แปลว่า เสมอ หรือร่วม *สมนัตตตา* จึงแปลว่า ความมีตนเสมอ หรือมีตนร่วม อรรถกถาโดยมากอธิบายในแง่ว่า *ร่วมสุขร่วมทุกข์* และให้ความเสมอหรือเท่าเทียมกัน เช่น กินด้วยกัน นั่งด้วยกัน (ที.อ.๓/๑๔๘; อัง.อ.๒/๓๗๙; ปฏิส.อ.๓๕๖; อัง.อ.๓/๒๘๐) รวมไปถึง “สมนกิจ” คือ ร่วมการงาน หรือร่วมด้วยช่วยกันทำกิจธุระ (เนตติ.ฎี.๓๖; เนตติ.วิภา.๓๙)

แต่ ปฏิส.อ.๓๕๖ แสดงความหมายอีกนัยหนึ่งว่า กำหนดให้สมควร หรือวางตัวให้พอเหมาะพอดี ปฏิบัติให้เหมาะสมกับฐานะของเขา ที่ต่ำกว่า เสมอกัน หรือสูงกว่าตน

ส่วน ชา.อ.๘/๒๐๘ อธิบายแปลกไปอีกว่า ทำตัวให้สม่ำเสมอ ไม่ใช่ในที่ลบบ้างหนึ่ง ต่อหน้าคนอย่างหนึ่ง เช่น ให้อุพ่อแม่ อยู่ที่เฉพะกัน ก็ไหว้ ออกแขก ต่อหน้าที่ชุมนุม ก็ไหว้

อย่างไรก็ดี ในขั้นสูงสุด ท่านต้องการให้มีความเสมอกันโดยคุณธรรม (ดู อัง.นวก.๒๓/๒๐๙/๓๗๗)

บันทึกที่ ๒: การแปลบาลีในกาลามสูตร

คำบาลี ๑๐ หัวข้อ ในพุทธพจน์ที่เรียกกันว่าเป็นหลักความเชื่อในกาลามสูตร เป็นตัวอย่างหนึ่งของข้อความที่แปลให้ตรงความหมายอย่างเต็มใจได้ยาก เหตุข้อแรกที่ทำให้แปลยาก ก็คือ ข้อความแต่ละประโยคนั้นๆ เป็นสำนวนภาษาที่ไม่มีความหมายปรากฏ มีแต่คำว่า “มา” (ทางไวยากรณ์เรียกว่าเป็นนิบาต) ที่แปลว่า “อย่า” ขอให้อู ๓ ข้อแรกเป็นตัวอย่าง ดังนี้

- มา อนุสฺสเวน (อย่า ... ด้วยการฟังตามกันมา)
- มา ปรมฺปวาย (อย่า ... ด้วยการถือสืบกันมา)
- มา อิติทิวาย (อย่า ... ด้วยการเล่าลือ) ...

ปัญหาสำหรับผู้แปล ก็คือ ตามสำนวนภาษาบาลี ในที่นี้ คำกริยาอะไรถูกละไว้ฐานเข้าใจ หรือว่าจะโยคคำกริยาอะไรใส่หรือเติมเข้ามา

ถ้าว่าตามที่พูดกันมาแบบให้เข้าใจง่ายๆ โดยไม่ต้องตรวจสอบหลักฐาน ก็ว่า “อย่าเชื่อ ...”

เมื่อจะตรวจสอบให้รอบคอบขึ้น ตามปกติ ก็ดูพระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทยก่อน ในสมัยที่หนังสือ *พุทธธรรม* เกิดขึ้น (พ.ศ.๒๕๑๔) พระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทยมีอยู่ชุดเดียว คือ *พระไตรปิฎกภาษาไทย อนุสรณ์งานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ พุทธศักราช ๒๕๐๐* ซึ่งแปลพุทธพจน์ตรงนี้ว่า “อย่ายึดถือ ...”

ผู้เรียบเรียงอ่านคำแปลนี้แล้ว รู้สึกว่าสื่อความหมายน่าจะไม่มีพอดี ยังไม่ตรงอย่างเต็มใจ ก็ดูต่อไป โดยค้นหาคำอธิบายของอรรถกถา ซึ่งปรากฏว่าท่านเติมคำกริยาให้ เป็น “มา อนุสฺสเว” ซึ่งแปลว่า อย่าถือเอา หรืออย่ายึดถือ (อัง.อ.๒/๑๕๔/๒๐๓)

แม้จะดูต่อไปในอรรถกถาเล่มอื่นด้วย (ความบาลี ๑๐ ข้ออย่างในกาลามสูตร หรือเกสปุตตสูตรนี้ มีในพระสูตรอื่นด้วย คือ สัพพสูตร, อัง.ติก.๒๐/๕๐๖/๒๔๘ และภททิสสูตร, อัง.จตุกก.๒๑/๑๓๓/๒๕๙) ก็ไม่ต่างออกไป คือ ในอรรถกถาของ ภททิสสูตร ซึ่งก็คือเล่มเดียวกับอรรถกถาแห่งกาลามสูตรนั่นเอง (อัง.อ.๒/๕๘๙/๔๑๒) ก็อธิบายว่า “มา คณฺหฺต” ซึ่งมีความหมายตรงกัน

นี่ก็แสดงว่า ท่านผู้แปล *พระไตรปิฎกภาษาไทย อนุสรณ์งานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ พุทธศักราช ๒๕๐๐* ส่วนนี้ แปลตามคำอธิบายของอรรถกถา

ถึงตอนนั้น ผู้เรียบเรียงก็ต้องพิจารณาตัดสินใจว่า เมื่อไม่เต็มใจกับคำแปลที่ท่านว่ากันมาแล้ว ตนเองจะแปลว่าอย่างไร เหตุอย่างหนึ่ง ซึ่งทำให้หาและคิดคำแปลตรงนี้ด้วยความพยายามมากสักหน่อย นอกจากเพราะหาคำที่สื่อความหมายได้ ชัดตรงพอดีทันทีไม่ได้แล้ว ก็คือ เมื่อครั้งเขียนพุทธธรรม ๓๖ ปีก่อนโน้น คนไทยเพิ่งได้ยิน และพูดถึงกาลามสูตรกันไม่นาน (ฝรั่งจากกาลามสูตรแล้ว ตื่นเต้น หรือสนใจมาก โดยเห็นเป็นเรื่องแปลกกว่า มีศาสนาที่บอกคนว่าอย่าเพิ่งเชื่อ แล้วคนไทยก็เลย ได้ยินได้รู้จัก ได้สนใจและพูดถึงกาลามสูตรกันขึ้นมาบ้าง) แต่คนไทยไม่น้อย แทนที่จะมองความหมายในทางที่จะกระตุ้นการ แสวงปัญญา กลับชอบตีความในแง่ที่จะอยู่กับความง่าย ไม่จริงจัง หรือพอให้สนุกสนานสาสมใจ ดังที่มีการตีความหรือแก่งัดตีความ แล้วเอามาพูดในความหมายเชิงเล่นเชิงลบว่า พระพุทธเจ้าสอนว่าอย่าเชื่อครูอาจารย์ หรือทรงสอนไม่ให้เชื่อครูอาจารย์ (ในระยนั้น อาจารย์ที่บรรยายวิชาพระพุทธศาสนาบางท่าน จึงค่อนข้างเหน็บ หรือเอาจริงเอาจังกับการพยายามอธิบายในที่ต่างๆ ว่า ที่พระพุทธเจ้าตรัสในกาลามสูตรนั้น ไม่ใช่หมายความว่าไม่ให้เชื่อครูอาจารย์)

ผู้เรียบเรียงนึกถึงเรื่องนี้แล้ว ก็คิดว่า ถ้ายังหาคำแปลที่ตรงความหมายอย่างเต็มใจไม่ได้ อย่างน้อยก็ควรเป็นคำแปลที่ ช่วยให้คนอ่านไม่เข้าใจผิด หรือเอาไปตีความ หรือแก่งัดตีความผิดๆ หรือเลยเถิดไป อย่างที่ว่ามานั้น นี่ก็เป็นภาระด้านหนึ่ง

พร้อมกันนั้น อีกด้านหนึ่ง คือ เรื่องข้อมูลเดิม หรือหลักฐานที่อ้างอิง นอกจากต้องชัดเจนแล้ว ก็ต้องให้ผู้อ่านเข้าถึง หลักฐานเดิม ตลอดจนข้อมูลที่เกี่ยวข้อง ได้พร้อมบริบูรณ์ที่สุด เพื่อให้เขาเป็นอิสระ และมีโอกาสเท่ากับผู้เรียบเรียงเอง ในการ ใช้ปัญญาพินิจพิจารณาเรื่องเดิมนั้น มิให้หมัดของผู้เขียนหรือผู้เรียบเรียงกลายเป็นตัวปิดกั้นเขาจากข้อมูลเดิม ซึ่งผู้เขียนหรือผู้ แปลอาจกลายเป็นผู้ผูกขาดทางความคิดไปโดยไม่รู้ตัว

นี่ก็หมายความว่า เมื่อผู้เขียนหรือผู้เรียบเรียงพยายามหาคำแปลใหม่ขึ้นมา ที่มีแง่มุมแปลกไปบ้าง ก็ควรบอกให้ผู้อ่าน รู้ตัว และให้เขาแยกได้ว่า ข้อมูลเดิมว่าอย่างไร อันไหนเป็นข้อมูลเดิม อันไหนเป็นมติหรือเป็นความคิดเห็นของผู้แปล-เรียบเรียง

สำหรับพุทธพจน์ หรือข้อมูลในพระไตรปิฎก ถ้าส่วนไหนมีข้อมูลคำอธิบายในอรรถกถา ตลอดจนคำไขขยายความใน คัมภีร์ทั้งหลายที่ควรรู้ ก็นำมาแสดงไว้ด้วย ยิ่งพรั่งพร้อมเท่าไร ก็ยิ่งดี เพราะเป็นการเพิ่มโอกาสทางการศึกษาที่ผู้อ่านจะยังเป็น อิสระในการใช้ปัญญา ทั้งนี้ก็เป็นไปตามหลักการสามัญ ที่มองคัมภีร์พระพุทธศาสนา ในฐานะเป็น *ข้อมูลเพื่อให้รู้ มิใช่ข้อมูล เพื่อให้เชื่อ*

(ยิ่งสำหรับหนังสือนี้ ที่เขียนโดยมุ่งให้รู้ว่าท่านว่าอย่างไร ไม่ใช่เราว่าอย่างไร ก็ยิ่งต้องเอาใจใส่ในการนำเสนอข้อมูล เหล่านั้น เพียงแต่แยกความชัดเป็น ๒ ชั้น คือ ท่านว่าอย่างไร ตามคำหรือข้อมูลของท่านเอง เช่น พุทธพจน์นี้ ชั้นหนึ่ง และท่าน ว่าอย่างไร ตามที่เราเข้าใจแล้วเอามาว่าให้กันฟัง อีกชั้นหนึ่ง)

ครั้งนั้น ในที่สุด เมื่อคิดคำแปลที่สื่อความหมายได้ตรงอย่างเต็มใจยังไม่ได้ ก็พักไว้ก่อน และตกลงใช้คำแปลของ *พระไตรปิฎกภาษาไทย อนุสรณ์งานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ พุทธศักราช ๒๕๐๐* ที่ตั้งอยู่บนฐานของอรรถกถาว่า “อย่า ยึดถือ ...” โดยทำเชิงอรรถบอกความคิดเห็นความเข้าใจและความต้องการของผู้เรียบเรียงไว้

ดังนั้น ใน *พุทธธรรม ฉบับเติม (คือ ฉบับในชุดวรรณไวทยากร, พ.ศ.๒๕๑๔, หน้า ๑๓๖)* เมื่อลงคำแปลกาลามสูตร โดยคงไว้ตามพระไตรปิฎกแปลฉบับดังกล่าวมาแล้ว จึงทำเชิงอรรถกำกับไว้ด้วยว่า

“คำว่า ยึดถือ ในที่นี้ ใช้ไปพาดกอน เพราะยังหาคำเหมาะสมไม่ได้ ขอให้เข้าใจความว่า หมายถึงการไม่ ตัดสินหรือลงความเห็นแน่นอนเด็ดขาดลงไปเพียงเพราะเหตุเหล่านี้

อย่างไรก็ตาม หลังจากนั้นปีเดียว คือ ใน พ.ศ.๒๕๑๕ ได้เริ่มพิมพ์หนังสือ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวล ธรรม* (เมื่อพิมพ์ครั้งแรก เสร็จออกมาในปี ๒๕๑๘ เรียกชื่อเพียงว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์*) เมื่อถึงกรรมหมวด ๑๐ ในคำว่า “กาลามสูตรทั้งขานियฐาน ๑๐” (หน้า 197-198) ได้ตกลงใช้คำแปลใหม่ ที่ตนเองพอใจในชั้นยอมรับได้ คือคำว่า “อย่าปลงใจเชื่อ ...” ซึ่งเห็นว่า มีความหมายที่ไม่ละเลยหลักฐานเดิมคือ “มา คณฺหฺตถ” และสื่อความหมายร่วมสมัยได้ค่อนข้างเต็มที่ ดังนี้

1. มา อนุสฺสวณ (อย่าปลงใจเชื่อ ด้วยการฟังตามกันมา — Be not led by report)
2. มา บรมปราย (อย่าปลงใจเชื่อ ด้วยการถือสืบๆ กันมา — Be not led by tradition)
3. มา อิติกิริยา (อย่าปลงใจเชื่อ ด้วยการเล่าลือ — Be not led by hearsay)
4. มา ปิฎกสมฺปาทาเนน (อย่าปลงใจเชื่อ ด้วยการอ้างตำราหรือคัมภีร์ — Be not led by the authority of texts)
5. มา ตกฺกเหตุ (อย่าปลงใจเชื่อ เพราะตรรก — Be not led by mere logic)
6. มา นยเหตุ (อย่าปลงใจเชื่อ เพราะการอนุมาน — Be not led by inference)
7. มา อากาโรปวิตฺตเกณ (อย่าปลงใจเชื่อ ด้วยการคิดตรองตามแนวเหตุผล — Be not led by considering appearances)
8. มา ทิฎฺฐิจินฺธุฆานกฺขนฺติยา (อย่าปลงใจเชื่อ เพราะเข้าไปได้กับทฤษฎีที่พินิจไว้แล้ว — Be not led by the agreement with a considered and approved theory)
9. มา ภาพฺพรูปตยา (อย่าปลงใจเชื่อ เพราะมองเห็นรูปลักษณะน่าจะเป็นไปได้ — Be not led by seeming possibilities)
10. มา สมฺมโน โน ครูติ (อย่าปลงใจเชื่อ เพราะนับถือที่ว่า ท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา — Be not led by the idea, 'This is our teacher'.)

(ต่อมาอีกประมาณ ๒๒ ปี พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ซึ่งพิมพ์เสร็จออกมาใน พ.ศ. ๒๕๓๙ ก็ได้ใช้คำแปลภาษาไทยของความทั้ง ๑๐ ข้อในกาลามสูตร ว่า “อย่าปลงใจเชื่อ ...” อย่างนี้ทั้งหมด [แต่ข้อ ๕ - เพราะตรรก เติมข้อความในวงเล็บว่า “การคิดเขาเอง”])

ครั้งถึงปลายปี พ.ศ. ๒๕๒๑ ได้เริ่มเขียนเพิ่มเติม พุทธธรรม ซึ่งขยายออกไปกลายเป็น พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ ที่พิมพ์เสร็จในปี ๒๕๒๕ แม้จะปรับปรุงและเพิ่มเติมมากแห่ง แต่ในตอนว่าด้วยกาลามสูตร ได้ตกลงคงคำแปลไว้ตามฉบับเดิม ไม่ได้เปลี่ยนไปตาม พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม (ตลอดจน พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ที่พิมพ์ครั้งแรกในปี ๒๕๒๒ ซึ่งใช้คำแปลตาม ฉบับประมวลธรรม) แต่นำคำแปลใหม่ว่า “อย่าปลงใจเชื่อ” นั้นไปใส่เพิ่มไว้ในคำชี้แจงที่เชิงอรรถ ซึ่งก็ได้ขยายความออกไปอีกด้วย

ดังนั้น ใน พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ (พ.ศ. ๒๕๒๕, หน้า ๖๕๑) จึงลงคำแปลกาลามสูตร โดยมีเชิงอรรถว่า (ขีดเส้นใต้ ใส่ที่นี่)

¹ คำว่ายิตฺธิอินฺทนี ขอให้เข้าใจความว่า หมายถึงการไม่ตัดสินใจหรือลงความเห็นแน่นอนเด็ดขาดลงไปเพียงเพราะเหตุเหล่านี้ ตรงกับคำว่า “อย่าปลงใจเชื่อ”; หนึ่งไม่พึงแปลความเลยเถิดไปว่า พระพุทธเจ้าทรงสอนไม่ให้เชื่อสิ่งเหล่านี้และให้เชื่อสิ่งอื่นนอกจากนี้ แต่พึงเข้าใจว่า แม้แต่สิ่งเหล่านี้ ซึ่งบางอย่างก็เลือกเอามาแล้วว่าเป็นสิ่งที่น่าเชื่อที่สุด ท่านก็ยังเตือนไม่ให้ปลงใจเชื่อ ไม่ให้ด่วนเชื่อ ไม่ให้ถือเป็นเครื่องตัดสินเด็ดขาด ยังอาจผิดพลาดได้ ต้องใช้ปัญญาพิจารณาก่อน ก็ขนาดสิ่งที่น่าเชื่อที่สุดแล้ว ท่านยังให้คิดให้พิจารณาให้ดีกว่าก่อน สิ่งอื่นคนอื่น เราจะต้องคิดต้องพิจารณาระมัดระวังให้มากสักเพียงไหน

บันทึกพิเศษท้ายบทนี้ จะช่วยให้เห็นว่า “อย่าปลงใจเชื่อ” เป็นคำแปลที่มีภูมิหลัง ซึ่งเน้นการแก้ปัญหาความเข้าใจผิดหรือตีความผิดๆ อันพึงระวังในสังคมไทยอย่างน้อยสมัยหนึ่ง จึงมิใช่เป็นการยืนยันว่าจะตรงความหมายอย่างเต็มที่โดยสมบูรณ์ และผู้ศึกษาสามารถใช้โอกาสจากข้อมูลที่น่ามาแสดงหรือแจ้งแหล่งไว้ ในการทำความเข้าใจของตนเองให้เห็นความหมายที่ชัดยิ่งขึ้น พร้อมกันนั้นก็เป็นการบอกกันว่า ถ้าจะมีการสรรคและสรรคคำแปลที่ตรงพอดีและเต็มความหมายยิ่งกว่านี้ขึ้นได้ ก็พึงต้อนรับด้วยความยินดี

นอกจากกรณีเฉพาะนี้แล้ว ผู้อ่านจะมองเห็นกว้างออกไปด้วยว่า คำแปลพุทธพจน์และคัมภีร์ทั้งหลาย ที่นำมาแสดงไว้สำเร็จด้วยหลักการอันใด และเป็นมีขึ้นมาอย่างไร เหตุใดเรื่องราวเล็กน้อย หรือถ้อยคำนิดเดียว บางทีจึงมีความเป็นมาอย่างยากและยืดเยื้ออย่างยิ่ง

ตอน ๕: ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร?

บุพภาคของการศึกษา ๒:

โยนิโสมนสิการ

๒

บทที่ ๑๓

ความนำ:

ฐานะของความคิด ในระบบการดำเนินชีวิตที่ดี

คนเรานี้ จะมีความสุขอย่างแท้จริง ก็ต้องดำเนินชีวิตให้ถูกต้อง คือจะต้องปฏิบัติถูกต้องต่อชีวิตของตนเอง และต่อสภาพแวดล้อม ทั้งทางสังคม ทางธรรมชาติ และทางวัตถุโดยทั่วไป รวมทั้งเทคโนโลยี คนที่รู้จักดำเนินชีวิตได้ถูกต้อง ย่อมมีชีวิตที่ดีงาม และมีความสุขที่แท้จริง ซึ่งหมายถึงการมีความสุขที่เอื้อต่อการเกิดมีความสุขของผู้อื่นด้วย

อย่างไรก็ตาม การดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง หรือการปฏิบัติถูกต้องต่อสิ่งทั้งหลาย อย่างที่กล่าวมานี้ เป็นการพูดแบบรวมความ ซึ่งถ้าจะให้มองเห็นชัดเจน จะต้องแบ่งขอยออกไปเป็นการปฏิบัติถูกต้องในกิจกรรมส่วนย่อยต่างๆ ของการดำเนินชีวิตนั้นมากมาย หลายแง่หลายด้าน

ดังนั้น เพื่อเสริมความเข้าใจในเรื่องนี้ จึงควรกล่าวถึงการปฏิบัติถูกต้องในแง่ด้านทั้งหลาย ซึ่งเป็นส่วนย่อยที่ประกอบกันขึ้นเป็นการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องนั้น หรือกระจายความหมายของการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องนั้นออกไป ให้เห็นการปฏิบัติถูกต้องแต่ละแง่แต่ละด้าน ที่เป็นส่วนย่อยของการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องนั้น

การดำเนินชีวิตนั้น มองในแง่หนึ่งก็คือ การดิ้นรนต่อสู้เพื่อให้อยู่รอด หรือการนำชีวิตไปให้ล่วงพ้นสิ่งบีบคั้นติดขัดคับข้อง เพื่อให้เป็นอยู่ได้ด้วยดี การดำเนินชีวิตที่มองในแง่นี้ พูดอย่างสั้นๆ ก็คือ การแก้ปัญหา หรือการดับทุกข์ ผู้ที่แก้ปัญหาได้ถูกต้อง ล่วงพ้นปัญหาไปได้ด้วยดี ก็ย่อมเป็นผู้ประสบความสำเร็จในการดำเนินชีวิต เป็นอยู่อย่างไ้ทุกข์ โดยนัยนี้ การดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องได้ผลดี ก็คือ การรู้จักแก้ปัญหา หรือเรียกง่ายๆ ว่า **แก้ปัญหาเป็น**

มองอีกแง่หนึ่ง การดำเนินชีวิตของคนเรา ก็คือ การประกอบกิจกรรมหรือทำการต่างๆ โดยเคลื่อนไหวแสดงออก เป็นพฤติกรรมทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ถ้าไม่แสดงออกมามากมาย ก็ทำอยู่ภายใน เป็นพฤติกรรมของจิตใจ พูดรวมง่าย ๆ ว่า ทำ พูด คิด หรือใช้คำศัพท์ว่า กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม ที่มีชื่อรวมเรียกว่า กรรมทางไตรทวาร

ในแง่นี้ การดำเนินชีวิต ก็คือ การทำกรรมทั้ง ๓ ประการ ผู้ที่ทำกรรม ๓ อย่างนี้ได้อย่างถูกต้อง ก็ย่อมดำเนินชีวิตไปได้ด้วยดี ดังนั้น การดำเนินชีวิตที่ถูกต้องได้ผลดี ก็คือ การรู้จักทำ รู้จักพูด รู้จักคิด เรียกง่ายๆ ว่า **คิดเป็น พูดเป็น (หรือสื่อสารเป็น) และทำเป็น (รวมทั้งผลิตเป็น)**

ในแง่ต่อไป การดำเนินชีวิตของคนเรา ถ้าวิเคราะห์ออกไป จะเห็นว่า เต็มไปด้วยเรื่องของการรับรู้ และ เสวยรสของสิ่งรู้หรือสิ่งเร้าต่างๆ ที่เรียกรวมๆ ว่าอารมณ์ทั้งหลาย ซึ่งผ่านเข้ามา หรือปรากฏทางอายตนะทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เรียกว่า เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สิ่งต้องกาย และรู้อารมณ์ในใจ หรือ ดู ฟัง ดม ชิม/ลิ้ม ถูกต้อง/สัมผัส และคิดหมาย

ท่าทีและปฏิกริยาของบุคคลในการรับรู้อารมณ์เหล่านี้ มีผลสำคัญอย่างยิ่งต่อชีวิตจิตใจและวิถีชีวิตหรือชะตากรรมของเขา ถ้าเขารับรู้ด้วยท่าทีของความยินดียินร้าย หรือชอบชัง วงจรของปัญหาที่จะตั้งต้น แต่ถ้าเขารับรู้ด้วยท่าทีแบบบันทึกข้อมูล และเห็นตามเป็นจริง หรือมองตามเหตุปัจจัยก็จะนำไปสู่ปัญญาและการแก้ปัญหา

นอกจากท่าทีและปฏิกริยาในการรับรู้แล้ว สิ่งที่สำคัญไม่น้อยกว่านั้น ก็คือ การเลือกรับรู้อารมณ์ หรือเลือกอารมณ์ที่จะรับรู้ เช่น เลือกดูเลือกฟังสิ่งที่สนองความอยาก หรือเลือกดูเลือกฟังสิ่งที่สนองปัญญาส่งเสริมคุณภาพชีวิต

เมื่อมองในแง่นี้ การดำเนินชีวิตที่ถูกต้องได้ผลดี จึงหมายถึงการรู้จักรับรู้ หรือรับรู้เป็น ได้แก่ รู้จัก (เลือก)ดู รู้จัก(เลือก)ฟัง รู้จัก(เลือก)ดม รู้จัก(เลือก)ลิ้ม รู้จัก(เลือก)สัมผัส รู้จัก(เลือก)คิด เรียกรายๆว่า **ดูเป็น ฟังเป็น ดมเป็น ชิมเป็น สัมผัสเป็น และ คิดเป็น**

ยังมีแง่ที่จะมองได้ต่อไปอีก การดำเนินชีวิตของมนุษย์นั้น ในความหมายอย่างหนึ่ง ก็คือ การเข้าไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับสิ่งทั้งหลาย เพื่อถือเอาประโยชน์จากสิ่งเหล่านั้น

จะเห็นชัดว่า สำหรับคนทั่วไปส่วนใหญ่ การดำเนินชีวิตจะมีความหมายเด่นในแง่นี้ คือ การที่จะได้เสพหรือบริโภค คนทั่วไปส่วนมาก เมื่อจะเข้าไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางสังคมก็ตาม ทางวัตถุก็ตาม ก็มุ่งที่จะได้จะเอาประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งจากบุคคลหรือสิ่งเหล่านั้น เพื่อสนองความประสงค์หรือความปรารถนาของตน พูดอีกอย่างหนึ่งว่า เมื่อต้องการสนองความประสงค์หรือความปรารถนาของตน จึงเข้าไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับบุคคลหรือสิ่งทั้งหลายอย่างนั้นๆ

แม้แต่การดำเนินชีวิตในความหมายของการรับรู้ในข้อก่อนนี้ ว่าที่จริงก็แบ่งเป็น ๒ ด้าน คือ **ด้านรับรู้** เช่น เห็น ได้ยิน เป็นต้น กับ**ด้านเสพ** เช่น ดู ฟัง เป็นต้น ความหมายด้านที่สอง คือการเสพที่ให้ดูเป็น ฟังเป็น เป็นต้น ก็มีนัยที่รวมอยู่ในความหมายข้อนี้ด้วย

การปฏิบัติที่ถูกต้องในการเสพหรือบริโภคนั้น เป็นปัจจัยสำคัญยิ่งที่จะกำหนดหรือปรุงแต่งวิถีชีวิตและทุกข์สุขของมนุษย์ ดังนั้น การดำเนินชีวิตที่ถูกต้องได้ผลดี ก็คือ การรู้จักเสพ รู้จักบริโภค ถ้าเป็นความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางสังคม ก็หมายถึงการรู้จักคบหา รู้จักเสวนา ถ้าเป็นความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางวัตถุ ก็หมายถึง การรู้จักกิน รู้จักใช้ เรียกรายๆว่า **กินเป็น ใช้เป็น บริโภคเป็น เสวนาเป็น คบคนเป็น**

จะเห็นว่า การดำเนินชีวิตที่ถูกต้องได้ผลดีนั้น ครอบคลุมถึงการปฏิบัติถูกต้องที่เป็นส่วนย่อยของการดำเนินชีวิตนั้น มากมายหลายแง่หลายด้านด้วยกัน กล่าวโดยสรุป คือ

- ก) ในแง่ของการลวงพ้นปัญหา ได้แก่ **แก้ปัญหาเป็น**
- ข) ในแง่ของการทำกรรม ได้แก่ **คิดเป็น พูดเป็น/สื่อสารเป็น ทำเป็น**
- ค) ในแง่ของการรับรู้ ได้แก่ **ดูเป็น ฟังเป็น ดมเป็น ลิ้มเป็น สัมผัสเป็น คิดเป็น**
- ง) ในแง่ของการเสพหรือบริโภค ได้แก่ **กินเป็น ใช้เป็น บริโภคเป็น เสวนา-คบหาเป็น**

การปฏิบัติถูกต้องในแง่ด้านต่างๆ ที่เป็นส่วนย่อยของการดำเนินชีวิตอย่างที่กล่าวมานี้ รวมเรียกว่า การดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง หรือการรู้จักดำเนินชีวิต พุฒให้สอดคล้องกับถ้อยคำที่ใช้ข้างต้นว่า ดำเนินชีวิตเป็น และชีวิตที่ดำเนินอย่างนี้ ได้ชื่อว่าเป็นชีวิตที่ติงามตามนัยแห่งพุทธธรรม

บรรดาการปฏิบัติถูกต้องในแง่ด้านต่างๆ เหล่านี้ อาจพูดรวบรัดได้ว่า **การรู้จักคิด** หรือ **คิดเป็น** เป็นองค์ประกอบที่สำคัญยิ่งของการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ทั้งนี้ ด้วยเหตุผลมากมายหลายประการ เช่น

ในแง่ของการรับรู้ ความคิดเป็นจุดศูนย์กลาง ที่ข่าวสารข้อมูลทั้งหมดไหลมาชุมนุม เป็นที่วินิจฉัย และนำข่าวสารข้อมูลเหล่านั้นไปปรุงแต่งสร้างสรรค์และใช้การต่างๆ

ในแง่ของกรรม คือ ในแง่ของระบบการกระทำ ความคิดเป็นจุดเริ่มต้นที่จะนำไปสู่การแสดงออกทางกาย และวาจา ที่เรียกว่าการพูดและการกระทำ และเป็นศูนย์บัญชาการ ซึ่งกำหนดหรือสั่งบังคับให้พูดจาและให้ทำการไปตามที่คิดหมาย

ในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างระบบทั้งสองนั้น ความคิดเป็นศูนย์กลาง โดยเป็นจุดประสานเชื่อมต่อระหว่างระบบการรับรู้ กับระบบการทำการกระทำ กล่าวคือ เมื่อรับรู้เข้ามาโดยทางอายตนะต่างๆ และเก็บรวบรวมประมวลข้อมูลข่าวสารมาคิดปรุงแต่งแล้ว ก็วินิจฉัยสั่งการโดยแสดงออกเป็นการกระทำทางกายหรือวาจา คือพูดจา และเคลื่อนไหวทำการต่างๆ ต่อไป

พูดรวมๆ ได้ว่า **การคิดถูกต้อง รู้จักคิด** หรือ **คิดเป็น** เป็นศูนย์กลางที่บริหารการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องทั้งหมด เพราะเป็นหัวหน้าที่ชี้แนะ นำทาง และควบคุมการปฏิบัติถูกต้องในแง่อื่นๆ ทั้งหมด

เมื่อคิดเป็นแล้ว ก็ช่วยให้พูดเป็น ทำเป็น แก้ปัญหาเป็น ช่วยให้ดูเป็น ฟังเป็น กินเป็น ใช้เป็น บริโภคเป็น และคบหาเสวนาเป็น ตลอดไปทุกอย่าง คือดำเนินชีวิตเป็นนั่นเอง จึงพูดได้ว่า การรู้จักคิด หรือคิดเป็น เป็นตัวนำที่ชักพา หรือเปิดช่องไปสู่การดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง หรือชีวิตที่ติงามทั้งหมด

ลักษณะสำคัญที่เป็นตัวตัดสินคุณค่าของการรู้จักทำ หรือทำเป็น ก็คือความพอดี และในกรณีทั่วไป “รู้จัก-” และ “-เป็น” กับ “-พอดี” ก็มีความหมายเป็นอันเดียวกัน

การรู้จักทำ หรือทำอะไรเป็น ก็คือ ทำสิ่งนั้นๆ พอเหมาะพอดีที่จะให้เกิดผลสำเร็จที่ต้องการตามวัตถุประสงค์ หรือทำแม่นยำ สอดคล้อง ตรงจุด ตรงเป้า ที่จะให้บรรลุจุดหมายอย่างดีที่สุด โดยไม่เกิดผลเสียหายหรือข้อบกพร่องใดๆ เลย

พุทธธรรมถือเอาลักษณะที่ไร้โทษ ไร้ทุกข์ และเหมาะเจาะที่จะให้ถึงจุดหมายนี้เป็นสำคัญ จึงใช้คำว่า “พอดี” เป็นคำหลัก ดังนั้น สำหรับคำว่า “ดำเนินชีวิตเป็น” จึงใช้คำว่า **ดำเนินชีวิตพอดี** คือ ดำเนินชีวิตพอดีที่จะให้บรรลุจุดหมายแห่งการเป็นอยู่อย่างไร้โทษไร้ทุกข์มีความสุขที่แท้จริง

การดำเนินชีวิตพอดี หรือการปฏิบัติพอดี เรียกเป็นคำศัพท์ว่า **มัชฌิมาปฏิปทา** ซึ่งมีความหมายเป็นอันเดียวกันกับการดำเนินชีวิตที่ติงาม กล่าวคือ **มรรค** หรือ อริยมรรค ที่แปลสืบๆ กันมาว่า มรรคาอันประเสริฐ คือทางดำเนินชีวิตที่ติงาม ล้ำเลิศ ปราศจากพิษภัยไร้โทษ นำสู่เกษมศานต์ และความสุขที่สมบูรณ์

พุทธธรรมแสดงหลักการว่า การที่จะดำเนินชีวิตให้ถูกต้อง หรือมีชีวิตที่ติงามได้นั้น จะต้องมีการฝึกฝนพัฒนาตน ซึ่งได้แก่กระบวนการที่เรียกว่า **การศึกษา** พูดอย่างสั้นที่สุดว่า **มรรคจะเกิดมีขึ้นได้ก็ด้วยศึกษา**

การคิดถูกต้อง รู้จักคิด หรือคิดเป็น เป็นตัวนำของชีวิตที่ติงาม หรือมรรค ฉะนั้น การฝึกฝนพัฒนาความคิดที่ถูกต้อง ให้รู้จักคิด หรือคิดเป็น ก็เป็นตัวนำของการศึกษา หรือศึกษา ฉะนั้น

ในกระบวนการฝึกฝนพัฒนาตน คือ การศึกษา เพื่อให้มีชีวิตที่ดีงามนั้น การฝึกฝนความรู้จักคิด หรือคิด เป็น ซึ่งเป็นตัวนำ จะเป็นปัจจัยชักพาไปสู่ความรู้ความเข้าใจ ความคิดเห็น ตลอดจนความเชื่อถือถูกต้อง ที่เรียกว่า **สัมมาทิฐิ** ซึ่งเป็นแกนนำของชีวิตที่ดีงามทั้งหมด

การพัฒนาสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นแกนนำในกระบวนการของการศึกษานั้น ก็คือ สารสำคัญของการพัฒนา ปัญญา ที่เป็นแกนกลางของกระบวนการพัฒนาคน ที่เรียกว่า “การศึกษา” นั่นเอง

การรู้จักคิด หรือคิดเป็นนั้น ประกอบด้วยวิธีคิดต่างๆ หลายอย่าง การฝึกฝนพัฒนาความรู้จักคิด หรือคิดเป็น ก็คือการฝึกฝนพัฒนาตน หรือการฝึกฝนพัฒนาบุคคล ตามแนวทางของวิธีคิดเหล่านั้นหรือเช่นนั้น

ฐานะของความคิด

ในกระบวนการของการศึกษา หรือการพัฒนาปัญญา

ก่อนจะพูดกันต่อไปในเรื่องวิธีคิด ขอทบทวนความเข้าใจเกี่ยวกับฐานะของความคิดในกระบวนการของการศึกษา โดยเฉพาะในการพัฒนาปัญญา ที่เป็นแกนกลางของการศึกษานั้นก่อน

ก) จุดเริ่มของการศึกษา และความไร้การศึกษา

ตัวแท้ของการศึกษา คือการพัฒนาตนโดยมีการพัฒนาปัญญาเป็นแกนกลางนั้น เป็นกระบวนการที่ดำเนินไปภายในตัวบุคคล แกนนำของกระบวนการแห่งการศึกษา ได้แก่ ความรู้ความเข้าใจ ความคิดเห็น แนวความคิด ทศนคติ ค่านิยมที่ถูกต้องดีงาม เกื้อกูลแก่ชีวิตและสังคม สอดคล้องกับความเป็นจริง เรียกสั้นๆ ว่า **สัมมาทิฐิ**

เมื่อรู้เข้าใจ คิดเห็นดีงาม ถูกต้องตรงตามความจริงแล้ว การคิด การพูด การกระทำ และการแสดงออก หรือปฏิบัติการต่างๆ ก็ถูกต้องดีงาม เกื้อกูล นำไปสู่การดับทุกข์ แก้ไขปัญหาได้

ในทางตรงกันข้าม ถ้ารู้เข้าใจคิดเห็นผิด มีค่านิยม ทศนคติ แนวความคิดที่ผิด ที่เรียกว่า มิจฉาทิฐิ แล้ว การคิด การพูด การกระทำ การแสดงออก และปฏิบัติการต่างๆ ก็พลอยดำเนินไปในทางที่ผิดพลาดด้วย แทนที่จะแก้ปัญหาดับทุกข์ได้ ก็กลายเป็นก่อทุกข์ สั่งสมปัญหา ให้เพิ่มพูนร้ายแรงยิ่งขึ้น

สัมมาทิฐิ นั้น แยกได้เป็น ๒ ระดับ คือ

๑. ทศณะ ความคิดเห็น แนวความคิด ทฤษฎี ความเชื่อถือ ค่านิยม จำพวกที่เชื่อหรือยอมรับรู้ การกระทำ และผลการกระทำของตน หรือสร้างความสำเร็จในความรับผิดชอบต่อการกระทำของตน พูดอย่างชาวบ้านว่า เห็นชอบตามคลองธรรม เรียกสั้นๆ ว่า **กัมมัสสกาตาสัมมาทิฐิ** เป็น **สัมมาทิฐิระดับโลกีย์** เป็นขั้น จริยธรรม

๒. ทศณะ แนวความคิด ที่มองเห็นความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย ความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมัน หรือตามที่มันเป็น ไม่เอนเอียงไปตามความชอบความชังของตน หรือตามที่ยากให้มันเป็นอยากไม่ให้มันเป็น ความรู้ความเข้าใจสอดคล้องกับความเป็นจริงแห่งธรรมดา เรียกสั้นๆ ว่า **สัจจานุโตมิทฺถญาณ** เป็น **สัมมาทิฐิแนวโศกุตระ** เป็นขั้นสัจธรรม

มิจฉาทิฐิ ความเห็นผิด หลงผิด ก็มี ๒ ระดับ เช่นเดียวกัน คือ ทศณะ แนวความคิด ค่านิยม ที่ปฏิเสธความรับผิดชอบ ไม่ยอมรับการกระทำของตน กับความไม่รู้ไม่เข้าใจโลกและชีวิตตามสภาวะ หลงมองสร้างภาพไปตามความอยากให้เป็น และอยากไม่ให้เป็นอย่างตนเอง

อย่างไรก็ดี กระบวนการของการศึกษาภายในตัวบุคคล จะเริ่มต้นและดำเนินไปได้ ต้องอาศัยการติดต่อกับสภาพแวดล้อม และอิทธิพลจากภายนอกเป็นแรงผลักดัน หรือเป็นปัจจัยก่อตัว ถ้าได้รับการถ่ายทอดแนะนำชักจูง เรียนรู้จากแหล่งความรู้ความคิดที่ถูกต้อง หรือรู้จักเลือก รู้จักมอง รู้จักเกี่ยวข้องกับ พิจารณาโลกและชีวิตในทางที่ถูกต้อง ก็จะทำให้เกิด *สัมมาทิฐิ* นำไปสู่การศึกษาที่ถูกต้อง หรือมีการศึกษา

แต่ตรงข้าม ถ้าได้รับถ่ายทอดแนะนำชักจูง ได้รับอิทธิพลภายนอกที่ไม่ถูกต้อง หรือไม่รู้จักคิด ไม่รู้จักพิจารณา ไม่รู้เท่าทันประสบการณ์ต่างๆ ก็จะทำให้เกิด *มิจมาทิฐิ* นำไปสู่การศึกษาที่ผิด หรือความไร้การศึกษา

โดยสรุป แหล่งที่มาเบื้องต้นของการศึกษา เรียกว่า *ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ* มี ๒ อย่าง คือ

๑. *ปัจจัยภายนอก* เรียกว่า *ปรโตโฆสะ* แปลว่า เสียงจากผู้อื่น หรือเสียงบอกจากผู้อื่น ได้แก่ การรับถ่ายทอด หรืออิทธิพลจากสิ่งแวดล้อมทางสังคม เช่น พ่อแม่ ครูอาจารย์ เพื่อนที่คบหา หนังสือ สื่อมวลชน และวัฒนธรรม ซึ่งให้ข่าวสารที่ถูกต้อง สั่งสอนอบรม แนะนำชักจูงไปในทางที่ดีงาม

๒. *ปัจจัยภายใน* เรียกว่า *โยนิโสมนสิการ* แปลว่า การทำในใจโดยแยบคาย หมายถึง การคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด หรือคิดเป็น

ในทำนองเดียวกัน แหล่งที่มาของการศึกษาที่ผิด หรือความไร้การศึกษา ที่เรียกว่า *ปัจจัยแห่งมิจมาทิฐิ* ก็มี ๒ อย่างเหมือนกัน คือ *ปรโตโฆสะ* เสียงบอกจากภายนอกที่ไม่ดีงาม ไม่ถูกต้อง และ *โยนิโสมนสิการ* การทำในใจไม่แยบคาย การไม่รู้จักคิด คิดไม่เป็น หรือการขาดโยนิโสมนสิการนั่นเอง

ข) กระบวนการของการศึกษา

ได้กล่าวแล้วว่า แกนนำแห่งกระบวนการของการศึกษา ได้แก่ *สัมมาทิฐิ* เมื่อมีสัมมาทิฐิเป็นแกนนำ และเป็นฐานแล้ว กระบวนการแห่งการศึกษาภายในตัวบุคคลก็ดำเนินไปได้

กระบวนการนี้แบ่งเป็น ๓ ขั้นตอนใหญ่ๆ เรียกว่า *ไตรสิกขา* (สิกขา หรือหลักการการศึกษา ๓ ประการ) คือ

๑. การฝึกฝนพัฒนาในด้านความประพฤติ ระเบียบวินัย ความสุจริตทางกาย วาจา และอาชีพ เรียกว่า *อภิสีลสิกขา* (เรียกง่ายๆ ว่า *ศีล*)

๒. การฝึกฝนพัฒนาทางจิตใจ การปลูกฝังคุณธรรม สร้างเสริมคุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพจิต เรียกว่า *อภิจิตตสิกขา* (เรียกง่ายๆ ว่า *สมาธิ*)

๓. การฝึกฝนพัฒนาทางปัญญา ให้เกิดความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้ความเป็นไปตามเหตุปัจจัย ที่ทำให้แก้ไขปัญหามาตามแนวทางเหตุผล รู้เท่าทันโลกและชีวิต จนสามารถทำจิตใจให้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่นในสิ่งต่างๆ ดับกิเลส ดับทุกข์ได้ เป็นอยู่ด้วยจิตใจอิสระผ่องใสเบิกบาน เรียกว่า *อภิปัญญาสิกขา* (เรียกง่ายๆ ว่า *ปัญญา*)

หลักการการศึกษา ๓ ประการนี้ จัดวางขึ้นไว้โดยอาศัยหลักปฏิบัติที่เรียกว่า วิธีแก้ปัญหาของอารยชนเป็นพื้นฐาน วิธีแก้ปัญหาแบบอารยชนนี้ เรียกตามคำบาลีว่า *อริยมรรค* แปลว่า ทางดำเนินสู่ความดับทุกข์ ที่ทำให้เป็นอริยชน หรือวิธีดำเนินชีวิตที่ประเสริฐ

อริยมรรค นี้ มีองค์ประกอบที่เป็นเนื้อหา หรือรายละเอียดของการปฏิบัติ ๘ ประการ คือ

๑. ทศนะ ความคิดเห็น แนวคิด ความเชื่อถือ ทศนคติ ค่านิยมต่างๆ ที่ดีงามถูกต้อง มองสิ่งทั้งหลายตามเหตุปัจจัย สอดคล้องกับความเป็นจริง หรือตรงตามสภาวะ เรียกว่า *สัมมาทิฐิ* (เห็นชอบ)

๒. ความคิด ความดำริไตรตรอง หรือคิดการต่างๆ ที่ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ไม่เศร้าหมองขุ่นมัว เป็นไปในทางสร้างสรรค์ประโยชน์สุข เช่น คิดในทางเสียสละ หวังดี มีไมตรี ช่วยเหลือเกื้อกูล และความคิดที่บริสุทธิ์ อิงสัจจะ อิงธรรม ไม่เอนเอียงด้วยความเห็นแก่ตัว ความคิดจะได้จะเอา หรือความเคียดแค้นชิงชัง มุ่งร้ายคิดทำลาย เรียกว่า *สัมมาสังกัปปะ* (ดำริชอบ)

๓. การพูด หรือการแสดงออกทางวาจาที่สุจริต ไม่ทำร้ายผู้อื่น ตรงความจริง ไม่โกหกหลอกลวง ไม่ส่อเสียด ไม่ให้ร้ายป้ายสี ไม่หยาบคาย ไม่เหลวไหล ไม่เพ้อเจ้อเลื่อนลอย แต่สุภาพ นุ่มนวล ชวนให้เกิดไมตรีสามัคคีกัน ถ้อยคำที่มีเหตุผล เป็นไปในทางสร้างสรรค์ ก่อประโยชน์ เรียกว่า *สัมมาวาจา* (วาจาชอบ)

๔. การกระทำที่ถึงงามสุจริต เป็นไปในทางสร้างสรรค์ ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ไม่เบียดเบียน ไม่ทำร้ายกัน สร้างความสัมพันธ์ที่ดีงาม ทำให้อยู่ร่วมกันด้วยดี ทำให้สังคมสงบสุข คือ การกระทำหรือทำการต่างๆ ที่ไม่เกี่ยวข้อง หรือไม่เป็นไปเพื่อการทำลายชีวิตร่างกาย การทำลายทรัพย์สินของผู้อื่น การล่วงละเมิดสิทธิในคุ้มครองหรือของรักของหวงแหนของผู้อื่น เรียกว่า *สัมมากัมมันตะ* (กระทำชอบ)

๕. การประกอบอาชีพที่สุจริต ไม่ก่อความเดือดร้อนเสียหายแก่ผู้อื่น เรียกว่า *สัมมาอาชีวะ* (อาชีพชอบ)

๖. การเพียรพยายามในทางที่ถึงงามชอบธรรม คือ เพียรหลีกเลี่ยงป้องกันสิ่งชั่วร้ายอกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น เพียรละเลิก กำจัดสิ่งชั่วร้ายอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว เพียรสร้างสรรค์สิ่งดีงาม หรือกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น เพียรส่งเสริมพัฒนาสิ่งดีงาม หรือกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ให้เพิ่มพูนเจริญงอกงามยิ่งขึ้นไปจนเทียบพร้อมไพบุลย์ เรียกว่า *สัมมาวายามะ* (พยายามชอบ)

๗. การมีสติกำกับตัว คุมใจไว้ให้อยู่กับสิ่งที่เกี่ยวข้องต้องทำในเวลานั้นๆ ใจอยู่กับกิจ จิตอยู่กับงาน ระลึกได้ถึงสิ่งที่ดีงาม สิ่งที่เกิดอกุศลเป็นประโยชน์ หรือธรรมที่ต้องใช้ในเรื่องนั้นๆ เวลานั้นๆ ไม่หลงไหลเลื่อนลอย ไม่ละเลยหรือปล่อยตัวเผอเรอ โดยเฉพาะสติที่กำกับทันต่อพฤติกรรมของร่างกาย ความรู้สึก สภาพจิตใจ และความนึกคิดของตน ไม่ปล่อยให้อารมณ์ที่เฝ้าหวงหรือยั่วยุ มาฉุดกระชากให้หลุดหลงเลื่อนลอยไปเสีย เรียกว่า *สัมมาสติ* (ระลึกชอบ)

๘. ความมีจิตตั้งมั่น จิตใจดำเนินอยู่ในกิจในงาน หรือในสิ่งที่กำหนด (อารมณ์) ได้สม่ำเสมอ แน่วแน่เป็นหนึ่งเดียว สงบ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวกหวั่นไหว บริสุทธิ์ ผ่องใส ไม่ขุ่นมัว นุ่มนวล ผ่อนคลาย ไม่เครียด ไม่กระด้าง เข้มแข็ง เองาน ไม่หดหู่ท้อแท้ พร้อมทั้งจะใช้งานทางปัญญาอย่างได้ผลดี เรียกว่า *สัมมาสมาธิ* (จิตมั่นชอบ)

หลักการศึกษานี้ ๓ ประการ คือ **ไตรสิกขา** ก็จัดวางขึ้นโดยมุ่งให้ผลเกิดขึ้นตามหลักปฏิบัติแห่งอริยมรรค (มรรควิธีแก้ปัญหา หรือมรรคาแห่งความดับทุกข์) คือ เป็นการฝึกฝนอบรมให้องค์ทั้ง ๘ แห่งมรรคนั้น เกิดมีและเจริญงอกงาม ใช้ประโยชน์ได้บริบูรณ์ยิ่งขึ้น แก้ไขปัญหาดับทุกข์ได้ดียิ่งขึ้นตามลำดับ จนถึงที่สุด กล่าวคือ

๑. **อภิสติศึกษา** คือ การศึกษาด้านหรือขั้นตอนที่ฝึกปรือให้เกิดมีสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เจริญงอกงามขึ้น จนบุคคลมีความพร้อมทางความประพฤติ วินัย และความสัมพันธ์ทางสังคม ถึงมาตรฐานของอารยชน เป็นพื้นฐานแก่การสร้างเสริมคุณภาพจิตได้ดี

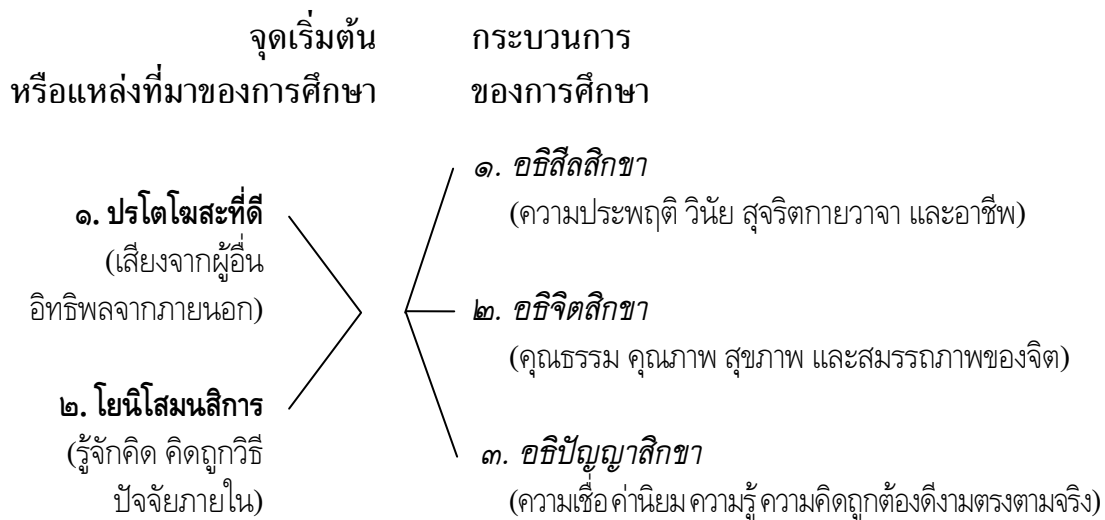
๒. **อภิจิตศึกษา** คือ การศึกษาด้านหรือขั้นตอนที่ฝึกปรือให้เกิดมีสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เจริญงอกงามขึ้น จนบุคคลมีความพร้อมทางคุณธรรม มีคุณภาพจิต สมรรถภาพจิต และสุขภาพจิต พัฒนาถึงมาตรฐานของอารยชน เป็นพื้นฐานแห่งการพัฒนาปัญญาได้ดี

๓. **อธิปัญญาศึกษา** คือ การศึกษาด้านหรือขั้นตอนที่ฝึกปรือให้เกิดมีสัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ เจริญงอกงามขึ้น จนบุคคลมีความพร้อมทางปัญญาถึงมาตรฐานของอารยชน สามารถดำรงชีวิตอยู่ด้วยปัญญา มีจิตใจผ่องใส เบิกบาน ไร้ทุกข์ หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่นต่างๆ เป็นอิสระเสรีด้วยปัญญาอย่างแท้จริง

แต่ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า สัมมาทิฐิ ที่เป็นแกนนำแห่งกระบวนการของการศึกษานั้น จะเกิดขึ้นได้ ต้องอาศัย **ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ ๒** ประการ

ดังนั้น ในการดำเนินงานที่เกี่ยวกับการศึกษา จุดสนใจที่ควรเน้นเป็นพิเศษ คือ เรื่องปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ ที่เป็นจุดเริ่มต้น เป็นแหล่ง เป็นที่มาของการศึกษา คำที่พูดกันว่า “ให้การศึกษา” ก็อยู่ที่ปัจจัย ๒ ประการนี้เอง ส่วนกระบวนการของการศึกษา ที่เรียกว่า ศิล สมาธิ ปัญญา นั้น เพียงแต่รู้เข้าใจไว้ เพื่อจัดสภาพแวดล้อมให้เกื้อกูล และคอยเสริมค้ำจุนกระตุ้นเร้าให้เนื้อหาของการศึกษาหันเบนดำเนินไปตามกระบวนการนั้น

เมื่อทำความเข้าใจอย่างนี้แล้ว ก็จะมองเห็นรูปร่างของกระบวนการแห่งการศึกษา ซึ่งเขียนให้ดูได้ดังนี้

ค) ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับจุดเริ่มต้นของการศึกษา

เมื่อได้ทำความเข้าใจคร่าวๆ เกี่ยวกับกระบวนการของการศึกษา พอเห็นตำแหน่งแห่งที่ หรือฐานะของความคิดในกระบวนการแห่งการศึกษานั้นแล้ว ก็จะได้กล่าวถึงเรื่องความคิดโดยเฉพาะต่อไป

อย่างไรก็ดี โดยที่ความคิดเป็นอย่างหนึ่งในบรรดาจุดเริ่ม หรือแหล่ง ที่มา ๒ ประการ ของการศึกษา เมื่อจะพูดถึงความคิดที่เป็นจุดเริ่มอย่างหนึ่ง ก็ควรรู้จุดเริ่มอื่นอีกอย่างหนึ่งนั้นด้วย เพื่อจะได้ขอบเขตความเข้าใจที่กว้าง ขวางชัดเจนยิ่งขึ้น

ก่อนอื่น พึงพิจารณาพุทธพจน์ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ปัจจัยเพื่อขอความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฐิ มี ๒ ประการดังนี้ คือ ปรโตโฆสะ และ โยนิโสมนสิการ”¹²⁴¹

¹²⁴¹ อัง.ทุก.๒๐/๓๗๑/๑๑๐ (ปรโตโฆสะ ในที่นี้ หมายถึง ปรโตโฆสะฝ่ายดี)

“โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายนอก เราไม่สังเกตเห็นองค์ประกอบภายนอกอื่น แม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย”

“โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายใน เราไม่สังเกตเห็นองค์ประกอบอื่น แม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย”¹²⁴²

ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ นั้น ได้แสดงความหมายในที่นี้ว่า เป็นจุดเริ่ม หรือแหล่งที่มาของการศึกษา หรืออาจจะเรียกว่า **บุพภาคของการศึกษา** เพราะเป็นบ่อเกิดของสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นแกนนำ เป็นต้นทาง และเป็นตัวยืนของกระบวนการแห่งการศึกษาทั้งหมด ที่ตรัสว่ามี ๒ อย่าง คือ

๑. ปรโตโมสะ แปลว่า เสียงจากอื่น หรือการกระตุ้นชักจูงจากภายนอก ได้แก่ การสั่งสอน แนะนำ การถ่ายทอด การโฆษณา คำบอกเล่า ข่าวสาร คำชี้แจงอธิบายจากผู้อื่น ตลอดจนการเรียนรู้ เลียนแบบ จากแหล่งต่างๆ ภายนอก หรืออิทธิพลจากภายนอก

แหล่งสำคัญของการเรียนรู้ประเภทนี้ เช่น พ่อแม่ ครู อาจารย์ เพื่อน คนแวดล้อมใกล้ชิด ผู้ร่วมงาน ผู้บังคับบัญชา และผู้ใต้บังคับบัญชา บุคคลมีชื่อเสียง คนโด่งดัง คนผู้ได้รับความนิยมในด้านต่างๆ หนังสือ สื่อมวลชนทั้งหลาย สถาบันทางศาสนาและวัฒนธรรม เป็นต้น ในที่นี้หมายถึงเฉพาะที่แนะนำในทางถูกต้องดีงาม ให้ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง โดยเฉพาะที่สามารถช่วยนำไปสู่ปัจจัยที่ ๒ ได้

ปัจจัยข้อนี้ จัดเป็นองค์ประกอบฝ่ายภายนอก หรืออาจเรียกว่า **ปัจจัยทางสังคม**

บุคคลผู้มีคุณสมบัติเหมาะสม สามารถทำหน้าที่ปรโตโมสะที่ดี มีคุณภาพสูง มีคำเรียกเฉพาะว่า **กัลยาณมิตร** ตามปกติ กัลยาณมิตรจะทำหน้าที่เป็นผลดี ประสบความสำเร็จแห่งปรโตโมสะได้ ต้องสามารถสร้างศรัทธาให้เกิดขึ้นแก่ผู้เล่าเรียน หรือผู้รับการฝึกสอนอบรม จึงเรียกวินิเรียนรู้ในข้อนี้ว่า **วิธีการแห่งศรัทธา**

ถ้าผู้มีหน้าที่ให้ปรโตโมสะ เช่น ครู อาจารย์ พ่อแม่ ไม่สามารถทำให้เกิดศรัทธาได้ และผู้เล่าเรียน เช่น เด็กๆ เกิดมีศรัทธาต่อแหล่งความรู้ความคิดอื่นมากกว่า เช่น ดาราในสื่อมวลชน เป็นต้น และถ้าแหล่งเหล่านั้นให้ปรโตโมสะที่ชั่วร้ายผิดพลาด อันตรายย่อมเกิดขึ้นในกระบวนการแห่งการศึกษา อาจเกิดการศึกษาคือผิด หรือความไร้การศึกษา

๒. โยนิโสมนสิการ แปลว่า การทำในใจโดยแยบคาย หรือคิดถูกวิธี แปลงง่าย ๆ ว่า ความรู้จักคิด หรือคิดเป็น หมายถึง การคิดอย่างมีระเบียบ หรือคิดตามแนวทางของปัญญา คือ การรู้จักมอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะ เช่น ตามที่สิ่งนั้นๆ มันเป็นของมัน โดยวิธีคิดหาเหตุปัจจัย สืบค้นถึงต้นเค้า สืบสาวให้ตลอดสาย แยกแยะสิ่งนั้นๆ เรื่องนั้นๆ ออกให้เห็นตามสภาวะ และตามความสัมพันธ์สืบทอดแห่งเหตุปัจจัย โดยไม่เอาความรู้สึกด้วยต้นเหตุอุปทานของตนเองเข้าจับ หรือเคลือบคลุม ทำให้เกิดความดีงาม และแก้ปัญหาได้

ข้อนี้เป็นองค์ประกอบฝ่ายภายใน หรือ **ปัจจัยภายในตัวบุคคล** และอาจเรียกตามองค์ธรรมที่ใช้งานว่า **วิธีการแห่งปัญญา**

บรรดาปัจจัย ๒ อย่างนี้ ปัจจัยข้อที่ ๒ คือ **โยนิโสมนสิการ** เป็นแกนกลาง หรือส่วนที่ขาดไม่ได้ การศึกษาจะสำเร็จผลแท้จริง บรรลุจุดมุ่งหมายได้ ก็เพราะปัจจัยข้อที่ ๒ นี้ ปัจจัยข้อที่ ๒ อาจให้เกิดการศึกษาได้ โดยไม่มีข้อที่ ๑ แต่ปัจจัยข้อที่ ๑ จะต้องนำไปสู่ปัจจัยข้อที่ ๒ ด้วย จึงจะสัมฤทธิ์ผลของการศึกษาที่แท้ การค้นพบต่างๆ ความคิดริเริ่ม ความก้าวหน้าทางปัญญาที่สำคัญๆ และการตรัสรู้สังขารธรรม ก็สำเร็จด้วยโยนิโสมนสิการ

¹²⁴² อัง.เอก.๒๐/๑๐๘, ๑๑๒/๒๒

อย่างไรก็ตาม แม้ความจริงจะเป็นเช่นนี้ ก็ไม่พึงดูแคลนความสำเร็จของปัจจัยข้อแรก คือ **ปรโตโฆสะ** เพราะตามปกติ คนที่จะไม่ต้องอาศัยปรโตโฆสะเลย ใช้แต่โยนิโสมนสิการอย่างเดียว ก็มีแต่อัจฉริยบุคคลยอดเยี่ยม เช่น พระพุทธเจ้า เป็นต้น ซึ่งมีน้อยท่านอย่างยิ่ง ส่วนคนทั่วไปที่เป็นส่วนใหญ่ หรือคนแทบทั้งหมดในโลก ต้องอาศัยปรโตโฆสะเป็นที่ชักนำซึ่งช่องทางให้

กิจกรรมทางการศึกษาที่จัดกันอยู่ ทั้งในอดีตและปัจจุบัน ซึ่งดำเนินการกันเป็นระบบ เป็นงานเป็นการ การถ่ายทอดความรู้และศิลปะวิชาการต่างๆ ที่เป็นเรื่องของสุตตะ ก็ล้วนเป็นเรื่องของปรโตโฆสะทั้งสิ้น การสร้างปรโตโฆสะที่ติงามโดยกัลยาณมิตร จึงเป็นเรื่องที่ควรได้รับความเอาใจใส่ตั้งใจจัดเป็นอย่างยิ่ง

จุดที่พียงเกี่ยวกับโยนิโสมนสิการ ก็คือ เมื่อดำเนินกิจการในทางการศึกษา อำนาจปรโตโฆสะที่อยู่ชั้นกัลยาณมิตรพึงระลึกอยู่เสมอว่า ปรโตโฆสะที่จัดสรรอำนาจให้ นั้น จะต้องเป็นเครื่องปลุกเร้าโยนิโสมนสิการ ให้เกิดขึ้นแก่ผู้เล่าเรียนรับการศึกษา

เมื่อทำความเข้าใจเบื้องต้นกันอย่างนี้แล้ว ก็หันมาพูดจำกัดเฉพาะเรื่องความคิดต่อไป

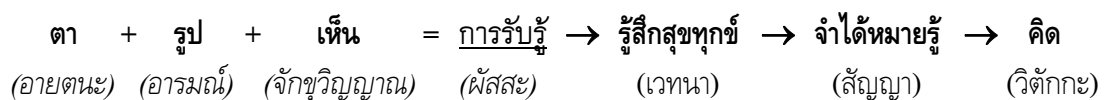
ง) ความคิดที่ไม่เป็นการศึกษา และความคิดที่เป็นการศึกษา

การคิดฟุ้งต่อจากกระบวนการรับรู้ กระบวนการรับรู้ นั้น เริ่มต้นด้วยการที่อายตนะประสบกับอารมณ์¹²⁴³ และเกิดวิญญาณ คือ ความรู้ต่ออารมณ์นั้น เช่น เห็น ได้ยิน ตลอดถึงรู้ต่อเรื่องในใจ เมื่อเกิดความเป็นไปอย่างนี้แล้ว ก็เรียกว่ามีการรับรู้ หรือภาษาบาลี เรียกว่า **ผัสสะ**

เมื่อมีการรับรู้ ก็จะมีความรู้สึกต่ออารมณ์นั้น เช่น สุข สบาย ทุกข์ ไม่สบาย หรือเฉยๆ เรียกว่า **เวทนา** พร้อมกันนั้น ก็จะมีการหมายรู้อารมณ์ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ซ้อนขึ้นซ้อน เรียกว่า **สัญญา** จากนั้นจึงเกิดความคิด ความดำริตรัสรู้ต่างๆ เรียกว่า **วิตักกะ**

กระบวนการรับรู้เป็นไปอย่างนี้เหมือนกัน ไม่ว่าจะเป็นการประสบอารมณ์ โดยได้รับประสบการณ์ภายนอก หรือการนึกถึงยกเอาเรื่องราวต่างๆ ขึ้นมาพิจารณาในใจ

เขียนให้ดูง่ายๆ โดยยกความรู้ทางตาเป็นตัวอย่าง

ขั้นตอนของการคิด (วิตักกะ) มีความสำคัญอย่างยิ่งในการกำหนดบุคลิกภาพ และวิถีชีวิตของบุคคลตลอดจนถึงสังคม จึงมีบทบาทสำคัญยิ่งในการศึกษา แต่ความคิดนั้นจะเป็นอย่างไร ย่อมต้องอาศัยปัจจัยที่กำหนดหรือปรุงแต่งความคิดนั้นอีกต่อหนึ่ง

ปัจจัยอย่างหนึ่งที่มีอิทธิพลอย่างมากต่อความคิด ได้แก่ ความรู้สึกสุขทุกข์ (เวทนา)

ตามปกติ สำหรับคนทั่วไป เมื่อมีการรับรู้ และเกิดเวทนาแล้ว ถ้าไม่มีปัจจัยอย่างอื่นเข้ามาแปร หรือตัดตอน เวทนาจึงเป็นตัวกำหนดวิถีของความคิด คือ

- ถ้ารู้สึกสบาย เป็นสุข ก็ชอบใจ อยากได้ อยากเสพ อยากเอา (ตัณหาฝ่ายบวก)
- ถ้ารู้สึกไม่สบาย บิบบั่น เป็นทุกข์ ก็ขัดใจไม่ชอบ อยากเลี่ยงพ้นหรืออยากทำลาย (ตัณหาฝ่ายลบ)

¹²⁴³ อารมณ์ในที่นี้ = sense-object ไม่ใช่ emotion สมัยปัจจุบัน เรียกบางส่วนของอารมณ์ว่าสิ่งเร้า

ต่อจากนั้น ความคิดปรุงแต่งต่างๆ ก็จะกำหนดเห็นหรือฟังไปที่อารมณ์ คือ สิ่งที่เป็นที่มาของเวทนา นั้น เอาจริงๆ เป็นที่จับของความคิด พร้อมด้วยความจำได้หมายรู้ว่าสิ่งนั้นสิ่งนี้ เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ (สัญญา) แล้ว ความคิดปรุงแต่งก็ดำเนินไปตามวิถีทางของความชอบใจไม่ชอบใจนั้น เครื่องปรุงแต่งของความคิด ก็คือ ความ โน้มเอียง ความเคยชิน กิเลส จิตนิสัยต่างๆ ที่จิตได้สั่งสมไว้ (สังขาร) และคิดอยู่ในกรอบ ในขอบเขต ในแนวทาง ของสังขารนั้น จากความคิด ก็อาจแสดงออกมาเป็นการทำ การพูด การแสดงบทบาทต่างๆ

ถ้าไม่ถึงขั้นแสดงออกภายนอก อย่างน้อยก็มีผลกระทบต่างๆ อยู่ภายในจิตใจ เป็นผลในทางผูกมัด จำกัดตัว ทำให้จิตคับแคบบ้าง เกิดความกระทบกระทั่ง วุ่นวาย เร่าร้อน ขุ่นมัว เศร้าหมอง บีบคั้นใจบ้าง หรือถ้า เป็นการพิจารณาเรื่องราว คิดการต่างๆ ก็ทำให้เอนเอียง ไม่มองเห็นตามเป็นจริง อาจเคลือบแฝงด้วยด้วยความ ออยากได้ ออยากเอา หรือความคิดมุ่งทำลาย

แม้ในกรณีที่เกิดความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ ถ้าไม่รู้จักคิด ปล่อยให้ความคิดอยู่ที่ต่ออิทธิพลของเวทนา นั้น ก็จะเกิดความคิดแบบเพื่อฝันเลื่อนลอยไร้จุดหมาย หรือไม่ก็กลายเป็นอัตโนมัติอันตันอ้อไป ซึ่งรวมเรียกว่าเป็น สภาพที่ไม่เกื้อกูลต่อคุณภาพชีวิต (เป็นอกุศล) สร้างปัญหาและก่อให้เกิดทุกข์

กระบวนการของความคิดนี้ เขียนให้ดูง่าย แสดงเฉพาะสภาพจิต หรือองค์ธรรมที่เป็นตัวแสดงบทบาท สำคัญๆ ดังนี้

การรับรู้ → **ความรู้สึกสุขทุกข์** → **ความอยาก-ที่เป็นปฏิริยาบวกลบ** → **ปัญหา**
 (ผัสสะ) (เวทนา) (ตัณหา) (ทุกข์)

ในชีวิตของคนทั่วไป กระบวนการแห่งปัญหา นี้ เป็นกิจกรรมส่วนใหญ่ที่ดำเนินไปเกือบตลอดเวลา ใน วันหนึ่งๆ อาจเกิดขึ้นแล้วๆ เล่าๆ นับครั้งไม่ถ้วน ชีวิตที่ไม่มีการศึกษา ย่อมถูกครอบงำและกำหนดด้วย กระบวนการแห่งความคิดอย่างนี้ ความเป็นไปของกระบวนการนี้ดำเนินไปได้อย่างง่ายๆ โดยไม่ต้องใช้ สติปัญญา ไม่ต้องใช้ความรู้ความเข้าใจ หรือความสามารถอะไรเลย จัดเป็นธรรมดาขั้นพื้นฐานที่สุด ยิ่งได้สั่งสม ความเคยชินไว้มากๆ ก็ยิ่งเป็นไปเองอย่างคล่องแคล่ว อย่างที่เรียกว่าล่อง

เพราะการที่เป็นไปอย่างปราศจากปัญญา ไม่ต้องมีสติปัญญาเข้ามาเกี่ยวข้อง และสติปัญญาไม่ได้เป็นตัว ควบคุม จึงเรียกว่าเกิดอวิชชา และจึงไม่เป็นไปเพื่อการแก้ไขปัญหา แต่เป็นไปเพื่อก่อปัญหาทำให้เกิดทุกข์ เรียกว่าเป็น ปัจจัยการแห่งทุกข์

ลักษณะทั่วไปของมัน คือเป็นการคิดที่สนองตัณหา ผลของมัน คือการก่อปัญหาทำให้เกิดทุกข์ จึงไม่เป็นการศึกษา สรุปลึ้นๆ จะเรียกว่า กระบวนการคิดแบบสนองตัณหา หรือการคิดแบบก่อปัญหา หรือวงจรแห่งความ ทุกข์ก็ได้

เมื่อมนุษย์เริ่มมีการศึกษาขึ้น ก็คือ มนุษย์เริ่มใช้สติปัญญา ไม่ปล่อยให้กระบวนการคิด หรือวงจร ปัจจัยการข้างต้น ดำเนินไปเรื่อยๆ คล่องๆ แต่มนุษย์เริ่มใช้สติสัมปชัญญะ และนำองค์ประกอบอื่นๆ เข้ามาตัด ตอน หรือลดทอนกระแสของกระบวนการคิดแบบนั้น ทำให้กระบวนการคิดแบบสนองตัณหาขาดตอนไปเสียบ้าง แปรไปเสียบ้าง ดำเนินไปในทิศทางหรือรูปอื่นๆ บ้าง ทำให้มนุษย์เริ่มหลุดพ้นเป็นอิสระ ไม่ตกเป็นทาส ไม่ถูก กระบวนการความคิดแบบนั้นครอบงำกำหนดเอาเต็มที่โดยสิ้นเชิง

ในเบื้องต้น ตัวแปรนั้นอาจเป็นเพียงเสียงเห็นยวรั้ง หรือรูปสำเร็จแห่งความคิดที่ได้รับการถ่ายทอด โดยปรโตโฆสะ จากบุคคลหรือสถาบันต่างๆ และซึ่งตนยึดถือเอาไว้ด้วยศรัทธา แต่ตัวแปรจากปรโตโฆสะอย่าง นั้น มีผลเพียงแค่นั้นที่ยึดเหนี่ยวดึงตัวไว้ หรือขัดขวางไว้ไม่ให้ไหลไปตามกระแสของกระบวนการคิดนั้น หรือ อย่างดีก็ได้แค่ให้รูปแบบความคิดที่ตายตัวไว้ยึดถือแทน ไม่เป็นทางแห่งการคิดสืบหน้าโดยอิสระของบุคคล นั้นเอง แต่ในขั้นสูงขึ้นไป ปรโตโฆสะที่ดี อาจชักนำศรัทธาประเภทที่นำไปสู่ความคิดเองได้

ขอยกตัวอย่างเปรียบเทียบ

ปรโตโฆสะที่ชักนำให้เกิดศรัทธาแบบรูปสำเร็จตายตัว ไม่เป็นสื่อ้นำการคิดพิจารณาต่อไป เช่น ให้เชื่อว่า สิ่งทั้งหลายจะเป็นอย่างไร ย่อมสุดแต่เทพเจ้าบันดาล หรือเป็นเรื่องของความบังเอิญ เมื่อเชื่ออย่างนี้แล้ว ก็ได้แต่ คอยรอความหวังจากเทพเจ้า หรือปล่อยตามโชคชะตา ไม่ต้องคิดค้นอะไรต่อไป

ส่วนปรโตโฆสะ ที่ชักนำศรัทธาแบบเป็นสื่อโยงให้เกิดการคิดพิจารณา เช่น ให้เชื่อว่าสิ่งทั้งหลายจะเป็น อย่างไร ย่อมแล้วแต่เหตุปัจจัย เมื่อเชื่ออย่างนี้แล้ว เกิดเหตุการณ์อะไรขึ้น ก็ย่อมคิดค้นสืบสาวหาเหตุปัจจัย ทำ ให้เกิดความรู้ความเข้าใจต่อไป

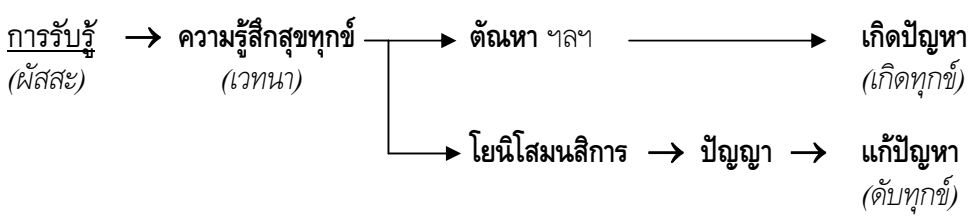
ความคิดพิจารณาที่ศรัทธาต่อปรโตโฆสะช่วยสื่อสำนนั้น เริ่มต้นด้วยองค์ธรรมที่เรียกว่า **โยนิโสมนสิการ** พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า ปรโตโฆสะที่ดี สร้างศรัทธาชนิดที่ชักนำให้เกิดโยนิโสมนสิการ

เมื่อโยนิโสมนสิการเกิดขึ้นแล้ว ก็หมายถึงว่า ได้มีจุดเริ่มของการศึกษา หรือการพัฒนาปัญญาได้เริ่มขึ้น แล้ว จากนั้นก็จะเกิดการคิดที่ชาญฉลาด และทำให้ปัญญาเจริญงอกงามยิ่งขึ้น นำไปสู่การแก้ปัญหา เป็นทางแห่ง ความดับทุกข์ และนี่ก็คือ **การศึกษา**

พูดสั้นๆ ว่ากระบวนการคิดที่สนองปัญญา คือ การคิดที่แก้ปัญหา นำไปสู่ความดับทุกข์ และเป็น การศึกษา

จุดสำคัญที่โยนิโสมนสิการเข้ามาเริ่มบทบาท ก็คือการตัดตอนไม่ให้เวทนามีอิทธิพลเป็นปัจจัยก่อให้เกิด ตัณหาต่อไป คือ ให้มีแต่เพียงการเสวยเวทนา แต่ไม่เกิดตัณหา เมื่อไม่เกิดตัณหา ก็ไม่มีความคิดปรุงแต่งตาม อำนาจของตัณหาหันต่อไป

เมื่อตัดตอนกระบวนการคิดสนองตัณหาแล้ว โยนิโสมนสิการก็นำความคิดไปสู่แนวทางของการก่อ ปัญญา แก้ปัญหา ดับทุกข์ และทำให้เกิดการศึกษาต่อไป อาจเขียนกระบวนการความคิดให้ดูง่ายๆ ดังนี้

อย่างไรก็ดี สำหรับมนุษย์ปุถุชน แม้เริ่มมีการศึกษาบ้างแล้ว แต่กระบวนการความคิด ๒ อย่างนี้ ยังเกิด สลับกันไปมา และกระบวนการหนึ่งอาจไปเกิดแทรกในระหว่างของอีกกระบวนการหนึ่ง เช่น กระบวนการแบบแรกอาจ ดำเนินไปจนถึงเกิดตัณหาแล้ว จึงเกิดโยนิโสมนสิการขึ้นมาตัดและหันเหไปใหม่ หรือกระบวนการหลังดำเนินไป ถึงปัญญาแล้ว เกิดมีตัณหาขึ้นในรูปใหม่แทรกเข้ามา

โดยนัยนี้ จึงเกิดมีกรณีที่น่าเอาผลงานของปัญญาไปปรับใช้ความต้องการของตัณหาได้ เป็นต้น

บุคคลที่มีการศึกษาสมบูรณ์แล้ว เมื่อคิด ก็คิดอย่างมีโยนิโสมนสิการ เมื่อไม่คิด ก็มีสติครองใจอยู่กับปัจจุบัน คือ กำกับจิตอยู่กับสิ่งที่เกี่ยวข้องต้องทำ และพฤติกรรมที่กำลังดำเนินไปอยู่ของตน

อนึ่ง ที่ว่าเมื่อคิด ก็คิดอย่างมีโยนิโสมนสิการนั้น ก็หมายถึงมีสติอยู่พร้อมด้วย เพราะโยนิโสมนสิการเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงสติ และทำให้ต้องใช้ปัญญา เมื่อความคิดเดินอยู่อย่างเป็นระเบียบมีจุดหมาย จิตก็ไม่ลอยเลื่อนเขื่อนแซ่ไป ต้องกุมอยู่กับกิจที่กำลังกระทำนั้น เรียกว่า **มิตติ**

ตามนัยที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่า **โยนิโสมนสิการ** เป็นการใช้ความคิดอย่างถูกวิธี ซึ่งเป็นองค์ธรรมสำคัญยิ่งในกระบวนการของการศึกษา หรือในการพัฒนาตน อยู่ที่จุดแกนกลางคือการพัฒนาปัญญา เป็นองค์ธรรมที่จำเป็นสำหรับการมีชีวิตที่ดีงาม ซึ่งแก้ปัญหาและพึ่งพาตนได้

เมื่อเทียบในกระบวนการพัฒนาปัญญา โยนิโสมนสิการอยู่ในระดับที่เหนือศรัทธา เพราะเป็นขั้นที่เริ่มใช้ความคิดของตนเองเป็นอิสระ

เมื่อพิจารณาในแง่ของระบบการศึกษาระบบ โยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบฝ่ายภายใน เกี่ยวด้วยการฝึกการใช้ความคิด ให้รู้จักคิดอย่างถูกวิธี คิดอย่างมีระเบียบ รู้จักคิดวิเคราะห์ ไม่มองเห็นสิ่งต่างๆ อย่างตื้นๆ ผิวดิน เป็นขั้นสำคัญในการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์ เป็นอิสระ ทำให้ทุกคนพึ่งตนได้ ช่วยตนเองได้ และนำไปสู่ความเป็นอิสระ ไร้ทุกข์ พร้อมทั้งสันติสุขที่เป็นจุดหมายสูงสุดของพุทธธรรม

เป็นอันว่า ได้ทำความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับบุพภาคของการศึกษา ๒ ประการ คือ **ปรโตโฆสะ** ที่เป็นกัลยาณมิตร ซึ่งเป็นองค์ประกอบภายนอก และเป็นวิธีการแห่งศรัทธา กับ **โยนิโสมนสิการ** ซึ่งเป็นองค์ประกอบภายใน และเป็นวิธีการแห่งปัญญา พอมองเห็นภาพกว้างๆ ของระบบในกระบวนการของการศึกษาแล้ว

ต่อแต่นี้ จะได้บรรยายเรื่องโยนิโสมนสิการ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เพื่อให้ทราบรายละเอียดเพิ่มเติม และเกิดความเข้าใจเกี่ยวกับวิธีคิดตามหลักพุทธธรรมอย่างชัดเจนยิ่งขึ้น

บุพนิมิตที่ ๒: โยนิโสมนสิการ

วิธีการแห่งปัญญา

โยนิโสมนสิการ ที่โบราณแปลสืบมาว่า “ทำใจโดยแยบคาย” หรือมนสิการโดยแยบคาย หรือง่าย ๆ ว่า คิดแยบคาย เป็นการใช้ความคิดอย่างถูกวิธี หรือคิดอย่างมีวิธี ตามความหมายที่กล่าวมาแล้ว

ขอทวนความย่อว่า เมื่อเทียบในกระบวนการพัฒนาปัญญา โยนิโสมนสิการ อยู่ในระดับเหนือศรัทธา เพราะเป็นขั้นที่เริ่มใช้ความคิดของตนเองเป็นอิสระ ส่วนในระบบการศึกษาอบรม โยนิโสมนสิการเป็นการฝึกความคิด ให้รู้จักคิดอย่างถูกวิธี คิดอย่างมีระเบียบ รู้จักคิดวิเคราะห์ ไม่มองเห็นสิ่งต่างๆ อย่างตื้นๆ ผิวเผิน เป็นขั้นสำคัญในการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์เป็นอิสระ ทำให้พึ่งตนได้ และนำไปสู่จุดหมายของพุทธธรรมอย่างแท้จริง

ความสำคัญของโยนิโสมนสิการ

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิตฉันใด ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิกมรรค แก่ภิกษุ ฉะนั้น ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มากซึ่งอริยอัษฎางคิกมรรค”¹²⁴⁴

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงเงินแสงทอง เป็นบุพนิมิตมาก่อน ฉะนั้น โยนิโสมนสิการก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของโพชฌงค์ ๗ แก่ภิกษุ ฉะนั้น ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มากซึ่งโพชฌงค์ ๗”¹²⁴⁵

“ภิกษุทั้งหลาย ร่างกายนี้ ดำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ได้, ไม่มีอาหารหาดำรงอยู่ได้ไม่ ฉะนั้น นิวรณ์ ๕ ก็ฉนั้นเหมือนกัน ดำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ได้, ไม่มีอาหาร หาดำรงอยู่ได้ไม่; อะไรเล่าคืออาหาร...ก็คือการกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ...”

“ภิกษุทั้งหลาย ร่างกายนี้ ดำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ได้, ไม่มีอาหารหาดำรงอยู่ได้ไม่ ฉะนั้น โพชฌงค์ ๗ ก็ฉนั้นเหมือนกัน ดำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ได้, ไม่มีอาหาร หาดำรงอยู่ได้ไม่, อะไรเล่าคืออาหาร...ก็คือ การกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ...”¹²⁴⁶

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะโยนิโสมนสิการ เพราะโยนิโสสัมมัปปธาน (การตั้งความเพียรชอบถูกวิธี) เราจึงได้บรรลุอนุตรวิมุตติ จึงได้ประจักษ์แจ้งอนุตรวิมุตติ, แม้เธอทั้งหลายก็จะบรรลุอนุตรวิมุตติได้ ประจักษ์แจ้งอนุตรวิมุตติได้ เพราะโยนิโสมนสิการ เพราะโยนิโสสัมมัปปธาน”¹²⁴⁷

¹²⁴⁴ ส.ม.๑๙/๑๓๖/๓๗; *181

¹²⁴⁵ ส.ม.๑๙/๔๑๔/๑๑๓

¹²⁴⁶ ส.ม.๑๙/๓๕๗-๓๗๒/๙๔-๙๘ (นิวรณ์ ๕ = กามฉันท์ หรืออภิชฌา พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิฉณา; โพชฌงค์ ๗ = สติ ธรรมวิจย วิริยะ ปิณีต ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา)

¹²⁴⁷ วินย.๔/๓๕/๔๒; ส.ส.๑๕/๔๒๕/๑๕๓

“ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย (ว่าสำเร็จได้) แก่ผู้รู้ผู้เห็น มิใช่แก่ผู้ไม่รู้ มิใช่แก่ผู้ไม่เห็น; เมื่อรู้อยู่ เห็นอยู่อย่างไร จึงจะมีความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย? เมื่อรู้เห็น (วิธีทำให้เกิดและไม่ให้เกิด) โยนิโสมนสิการ และอโยนิโสมนสิการ; เมื่อมนสิการโดยไม่แยกกาย อาสวะที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และอาสวะที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญเพิ่มพูน, เมื่อมนสิการโดยแยกกาย อาสวะที่ยังไม่เกิด ย่อมไม่เกิดขึ้น และอาสวะที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมถูกละได้”¹²⁴⁸

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเหล่านี้เหล่าหนึ่งเหล่าใดก็ตาม ที่เป็นกุศล อยู่ในภาคกุศล อยู่ในฝ่ายกุศล ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด มีโยนิโสมนสิการเป็นมูลราก ประชุมลงมีโยนิโสมนสิการ, โยนิโสมนสิการ เรียกว่าเป็นยอดของธรรมเหล่านั้น”¹²⁴⁹

“ตุกรมหาลิ โลภะ...โทสะ...โมหะ...อโยนิโสมนสิการ...จิตที่ตั้งไว้ผิด เป็นเหตุ เป็นปัจจัย เพื่อการกระทำกรรมชั่ว เพื่อความเป็นไปแห่งกรรมชั่ว, อโลภะ...อโทสะ...อโมหะ...โยนิโสมนสิการ...จิตที่ตั้งไว้ชอบ เป็นเหตุ เป็นปัจจัย เพื่อการกระทำกัลยาณกรรม เพื่อความเป็นไปแห่งกัลยาณกรรม”¹²⁵⁰

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือให้อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เลื่อมไป เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเลื่อมไป”¹²⁵¹

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่”¹²⁵² ...ที่เป็นไปเพื่อความดำรงมั่น ไม่เลื่อมสูญ ไม่อันตรายแห่งสัทธรรม ¹²⁵³ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย”

“โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายใน เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย”¹²⁵⁴

“สำหรับภิกษุผู้เสาะ ยังไม่บรรลุนิพพาน บรรลุนาคความเกษมจากโยคะ อันยอดเยี่ยม เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายในอย่างอื่นแม้สักอย่าง ที่มีประโยชน์มาก เหมือนโยนิโสมนสิการเลย ภิกษุผู้ใช้โยนิโสมนสิการ ย่อมกำจัดอกุศลได้ และบำเพ็ญกุศลให้เกิดขึ้น”¹²⁵⁵

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอย่างอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น หรือให้สัมมาทิฐิที่เกิดขึ้นแล้ว เจริญยิ่งขึ้น เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และสัมมาทิฐิที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญยิ่งขึ้น”¹²⁵⁶

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น หรือให้โพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์”¹²⁵⁷

¹²⁴⁸ ม.ม. ๑๒/๑๑/๑๒

¹²⁴⁹ ส.ม. ๑๙/๔๖๕/๑๒๙

¹²⁵⁰ อ.จ.ทศก. ๒๔/๔๗/๙๐

¹²⁵¹ อ.จ.เอก. ๒๐/๖๘/๑๕

¹²⁵² อ.จ.เอก. ๒๐/๙๒/๒๐

¹²⁵³ อ.จ.เอก. ๒๐/๑๒๔/๒๔

¹²⁵⁴ อ.จ.เอก. ๒๐/๑๐๘/๒๒; เทียบ ส.ม. ๑๙/๕๑๘/๑๔๑

¹²⁵⁵ พุ.อิติ. ๒๕/๑๙๔/๒๓๖

¹²⁵⁶ อ.จ.เอก. ๒๐/๑๘๖/๔๑

¹²⁵⁷ อ.จ.เอก. ๒๐/๗๖/๑๗

“เราไม่สังเกตเห็นกรรมชิ้นแม่สักข้อหนึ่ง ที่จะเป็เหตุให้ความสงสัยที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกกำจัดได้ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย”¹²⁵⁸

โยนิโสมนสิการในอสุภณิมิต เป็นเหตุให้ราคะไม่เกิด และราคะที่เกิดแล้ว ก็ถูกละได้ โยนิโสมนสิการในเมตตาดเจโตวิมุตติ เป็นเหตุให้โทสะไม่เกิด และโทสะที่เกิดแล้ว ก็ถูกละได้ โยนิโสมนสิการ (โดยทั่วไป) เป็นเหตุให้โมหะไม่เกิด และโมหะที่เกิดแล้ว ก็ถูกละได้¹²⁵⁹

เมื่อโยนิโสมนสิการ นิวรณ์ ๕ ย่อมไม่เกิด ที่เกิดแล้ว ก็ถูกกำจัดได้ ในขณะที่เดียวกันก็เป็นเหตุให้โพชฌงค์ ๗ เกิดขึ้น และเจริญเต็มบริบูรณ์¹²⁶⁰

“กรรม ๘ อย่างที่มีอุปการะมาก ได้แก่ กรรม ๘ อย่าง ซึ่งมีโยนิโสมนสิการเป็นมูล กล่าวคือ เมื่อโยนิโสมนสิการ ปราโมทย์ย่อมเกิด เมื่อปราโมทย์ ปิทย่อมเกิด เมื่อมีใจปิติ กายย่อมสงบผ่องคนคลาย (ปัสสัทธิ) เมื่อกายสงบผ่องคนคลาย ย่อมได้เสวยสุข ผู้มีสุข จิตย่อมเป็นสมาธิ ผู้มีจิตเป็นสมาธิ ย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง เมื่อรู้เห็นตามเป็นจริง ย่อมมีนิพพิทาเอง เมื่อมีนิพพิทา ก็วิราคะ เพราะวิราคะ ก็วิมุตติ”¹²⁶¹

ความหมายของโยนิโสมนสิการ

ว่าโดยรูปศัพท์ *โยนิโสมนสิการ* ประกอบด้วย *โยนิโส* กับ *มนสิการ* โยนิโส มาจาก โยนิ ซึ่งแปลว่า เหตุ ต้นเค้า แหล่งเกิด ปัญญา อูบาย วิธี ทาง¹²⁶² ส่วน มนสิการ แปลว่า การทำในใจ การคิด คำนึง นึกถึง ใส่ใจ พิจารณา¹²⁶³ เมื่อรวมเข้าเป็นโยนิโสมนสิการ ท่านแปลสับบัญญา กัณหาว่า การทำในใจโดยแยบคาย การทำในใจโดยแยบคายนี้ มีความหมายแค่นั้นเพียงใด คัมภีร์ชั้นอรรถกถาและฎีกาได้ไขความไว้ โดยวิธีแสดงไวพจน์ให้เห็นความหมายแยกเป็นแง่ๆ ดังต่อไปนี้

๑. อูบายมนสิการ แปลว่า คิดหรือพิจารณาโดยอูบาย คือคิดอย่างมีวิธี หรือคิดถูกวิธี หมายถึง คิดถูกวิธีที่จะให้เข้าถึงความจริง สอดคล้องเข้าแนวกับสัจจะ ทำให้หยั่งรู้สภาวะลักษณะและสามัญลักษณะของสิ่งทั้งหลาย

¹²⁵⁸ อัง.เอก.๒๐/๒๑/๕

¹²⁵⁹ อัง.ติก.๒๐/๕๐๘/๒๕๘

¹²⁶⁰ ส.ม.๑๙/๔๔๖-๗/๑๒๒

¹²⁶¹ ที.ปา.๑๑/๔๕๕/๓๒๙

¹²⁶² ในที่ส่วนมากแปลว่า *อูบาย* ได้แก่ ม.อ.๓/๗๒๔; ส.อ.๑/๑๐๘; อัง.อ.๑/๕๕, ๕๓๓; ๓/๑๗๗; พุททก.อ.๒๕๖; นิท.อ.๒/๓๙; สังกน. อ.๕๕; วิสุทธิ.ฎีกา ๑/๘๓; ๒/๓; ที่แปลว่า *อูบาย* และ *ปถ* ได้แก่ อัง.อ.๒/๑๕๗; ๓/๑๙๗; อิติ.อ.๘๑; นิท.อ.๒/๑๙๕; วิสุทธิ.๑/๓๗; ที่แปลว่า *อูบาย* *ปถ* และ *การณ* คือ ที.อ.๒/๓๒๓; ที่แปลว่า *การณ* ได้แก่ ส.อ.๒/๓๙๐; ๓/๓๒๗; ๓๙๐; ที่แปลว่า *ปัญญา* มีในเนตติ-ปกรณ์ (ฉบับไทยยังไม่พิมพ์ พึ่งดูฉบับอักษรโรมันของอังกฤษ หรือฉบับอักษรพม่า หรือดูในคัมภีร์รุ่นหลัง คืออภิธานปทีปิกา คาทาที่ ๑๕๓)

¹²⁶³ ไวพจน์ของมนสิการ คือ ขาวัชชชา ขาโภค สมันนาหาร ปัจจเวกชนัน (ดู ที.อ.๒/๓๒๓; ม.อ.๑/๘๘; อิติ.อ.๘๐; วิสุทธิ.๒/๖๓; ๑๓๘) นอกจากนี้ ในบาลี ยังพบคำจำพวกไวพจน์ของมนสิการอีกหลายคำ เช่น อูบปริกขา (เช่น ส.ม.๑๗/๘๗/๕๓; ๒๔๒/๑๗๑) ปฏิสังขา (เช่น อัง.จตุกก.๒๑/๓๗/๕๑ ฯลฯ ฯลฯ) ปฏิสังขิกขณา (เช่น อัง.ทสก.๒๔/๓๒/๑๙๗ = โยนิโสมนสิการ ใน ส.น.๑๖/๑๕๔/๘๔; และ ส.ม.๑๙/๑๕๗๗/๔๘๙) ปริวิมังสา (เช่น ส.น.๑๖/๑๘๙/๙๗) คำว่า สัมมามนสิการ (ที.ส.๙/๒๗/๑๖; ที.ปา.๑๑/๑๓/๓๒; ที.อ.๑/๑๓๖; ๓/๙๕; ม.อ.๑/๒๗๒) ก็มีความหมายใกล้เคียงกับโยนิโสมนสิการ แต่มีที่ใช้น้อย ไม่ถือเป็นศัพท์เฉพาะ.

๒. ปถมนสิกการ แปลว่า คิดเป็นทาง หรือคิดถูกทาง คือคิดได้ต่อเนื่องเป็นลำดับ จัดลำดับได้ หรือมีลำดับ มีขั้นตอน แล่นไปเป็นแถวเป็นแนว หมายถึง ความคิดเป็นระเบียบ ตามแนวเหตุผล เป็นต้น ไม่ยุ่งเหยิง ลับสน ไม่ใช้ประเดี้ยววกเวียนติดพันเรื่องนี้ ที่นี้ เตี้ยวเตลิตออกไปเรื่องนั้น ที่โน้น หรือกระโดดไปกระโดดมา ต่อเป็นขึ้นเป็นอันไม่ได้ ทั้งนี้รวมทั้งความสามารถที่จะชักความนึกคิดเข้าสู่แนวทางที่ถูกต้อง

๓. การถมนสิกการ แปลว่า คิดตามเหตุ คิดค้นเหตุ คิดตามเหตุผล หรือคิดอย่างมีเหตุผล หมายถึง การคิดสืบค้นตามแนวความสัมพันธ์สืบทอดกันแห่งเหตุปัจจัย พิจารณาสืบสาวหาสาเหตุ ให้เข้าใจถึงต้นเค้า หรือแหล่งที่มา ซึ่งส่งผลต่อเนื่องมาตามลำดับ

๔. อุปปาทกมนสิกการ แปลว่า คิดให้เกิดผล คือใช้ความคิดให้เกิดผลที่พึงประสงค์ เล็งถึงการคิดอย่างมีเป้าหมาย ท่านหมายถึง การคิดการพิจารณาที่ทำให้เกิดกุศลธรรม เช่น ปลูกเร้าให้เกิดความเพียร การรู้จักคิดในทางที่ทำให้หายขาดกลัว ให้หายโกรธ การพิจารณาที่ทำให้มีสติ หรือทำให้จิตใจเข้มแข็งมั่นคง เป็นต้น¹²⁶⁴

ข้อความทั้ง ๔ ข้อนี้ เป็นเพียงการแสดงลักษณะด้านต่างๆ ของความคิดที่เรียกว่าโยนิโสมนสิกการ โยนิโสมนสิกการที่เกิดขึ้นครั้งหนึ่งๆ อาจมีลักษณะครบที่เดียวทั้ง ๔ ข้อ หรือเกือบครบทั้งหมดนั้น หากจะเขียนลักษณะทั้ง ๔ ข้อนั้นสั้นๆ คงได้ความว่า *คิดถูกวิธี คิดมีระเบียบ คิดมีเหตุผล คิดเร้ากุศล*

แต่ถ้าจะสรุปเป็นคำจำกัดความ ก็เห็นได้ว่าทำยากสักหน่อย มักจับเอาไปได้แต่บางแง่บางด้าน ไม่ครอบคลุมทั้งหมด หรือไม่ก็ต้องเขียนบรรยายยืดยาว เหมือนอย่างที่เราเขียนไว้ในตอนเริ่มต้นของบทนี้

อย่างไรก็ตาม มีลักษณะเด่นบางอย่างของความคิดแบบนี้ ที่อาจถือเป็นตัวแทนของลักษณะอื่นๆ ได้ดังที่ได้เคยแปลโดยนัยไว้ว่า ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด การคิดเป็น การคิดตรงตามสภาวะและเหตุปัจจัย การคิดสืบค้นถึงต้นเค้า เป็นต้น หรือถ้าเข้าใจความหมายดีแล้ว จะถือตามคำแปลอื่นๆ กันมาว่า “การทำในใจโดยแยบคาย” ก็ได้¹²⁶⁵

ได้กล่าวแล้วในตอนก่อนๆ ถึงความสัมพันธ์ระหว่างโยนิโสมนสิกการที่เป็นองค์ประกอบภายในนี้ กับปรโตโฆสะดีงาม หรือกัลยาณมิตร ที่เป็นองค์ประกอบภายนอก ในตอนนี้ พึงสังเกตให้ละเอียดลงไปอีกว่า ถ้าบุคคลคิดเองไม่เป็น คือไม่รู้จักใช้โยนิโสมนสิกการ กัลยาณมิตรจึงอาศัยศรัทธาเข้ามาช่วยเหลือ

จะเห็นได้ว่า สำหรับลักษณะ ๓ ด้านแรกของโยนิโสมนสิกการ กัลยาณมิตรช่วยได้เพียงชี้แนะสองนำให้เห็นช่อง แต่ตัวบุคคลผู้นั้นจะต้องคิดพิจารณาเข้าใจด้วยตนเอง *เมื่อถึงขั้นเข้าใจจริง ศรัทธาจะทำให้ไม่ได้*¹²⁶⁶ ดังนั้น ขอบเขตของศรัทธาจึงจำกัดมากสำหรับการช่วยโยนิโสมนสิกการในลักษณะ ๓ ด้านนี้

¹²⁶⁴ ไขความเป็น อุปายมนสิกการ ปถมนสิกการ อุปปาทกมนสิกการ ที่ ส.อ.๓/๒๕๒; เป็นอุปายมนสิกการ และปถมนสิกการ ที่ ที.อ.๒/๗๖, ๓๒๓, ๕๐๐ = วิภังค.อ.๓๕๓ = ม.อ.๑/๓๘๗, ๘๘; อิติ.อ.๘๐; ส.อ.๒/๒๗; เป็นอุปายมนสิกการ ที่ ม.อ.๒/๔๖๗; ส.อ.๑/๒๐๐; ๓/๒๑๕; อ.อ.๑/๔๙, ๕๑๘; วินย.ฎีกา ๔/๑๑๐; เป็นอุปปาทกมนสิกการ ที่ ม.อ.๑/๔๐๕; เป็นการถมนสิกการ ในฎีกาแห่งที่ฉนิกาย (ขยายความปถมนสิกการนั่นเอง; ฉบับไทยยังไม่พิมพ์ พึงดูฉบับอักษรโรมัน หรืออักษรพม่า) คำอธิบายทั่วไปที่นำพาดู วิสุทธิ.๑/๑๖๗; วินย.ฎีกา ๒/๓๕๐, วิสุทธิ.ฎีกา ๑/๒๒๖; อาจดูประกอบที่ปิฎกิกา ๑/๔๓๒; ๒/๑๑๕, ๒๖๗; คำอธิบายข้างบน แสดงตามอัตโนมัติด้วย.

¹²⁶⁵ แม้ในภาษาอังกฤษ ก็มีผู้คิดแปลไปต่างๆ คำแปลบางคำ อาจช่วยประกอบความเข้าใจได้ จึงนำลงไว้ให้พิจารณา (เริ่มจากความหมายโดยพยัญชนะ): proper mind-work; proper attention; systematic attention; reasoned attention; attentive consideration; reasoned consideration; considered attention; careful consideration; careful attention; ordered thinking; orderly reasoning; genetical reflection; critical reflection; analytical reflection.

¹²⁶⁶ นี่คือความหมายชั้นลึกของ “อตตาทิ ออตโตโน นาโถ” หรือ ตนเป็นที่พึ่งของตน

แต่สำหรับลักษณะที่ ๔ ศรัทธาแสดงบทบาทได้แรงกล้า เช่น คนบางคนเป็นคนอ่อนแอ มักหดหู่ ท้อถอย หรือชอบคิดเรื่องเหลวไหล เรื่องเสียหายต่างๆ ถ้ากัลยาณมิตรสร้างศรัทธาได้สำเร็จ ก็จะช่วยคนเช่นนี้ได้ มาก อาจพูดเร็วใจ ปลุกใจ ให้กำลังใจ และชักจูงด้วยวิธีต่างๆ อย่างได้ผล

ในทางกลับกัน คนบางคนมีโยนิโสมนสิการเป็นปกติ รู้จักคิดด้วยตนเอง เมื่อมีเหตุให้หดหู่ท้อถอย หรือ เศร้าเสียใจ เขาก็คิดแก้ไข ปลุกใจของเขาเองได้สำเร็จเป็นอย่างดี

ส่วนในด้านตรงข้าม ถ้าได้ปาปมิตร หรือมีโยนิโสมนสิการ แม้แต่อยู่ในสถานการณ์ที่ตึงตัง ประสบสิ่งดี งาม ก็ยังคิดให้เป็นไปในทางร้าย และก่อให้เกิดกรรมร้ายได้ เช่น คนร้ายเห็นที่ร่มรื่นสงบ เป็นที่เหมาะแก่การ กระทำชั่ว หรือเตรียมกระทำความชั่ว คนบางคนขี้ระแวง เห็นคนอื่นยิ้ม ก็คอยจะคิดว่าเขาเยาะเย้ยดูหมิ่น

ถ้าปล่อยให้กระแสดวงความคิดเดินไปเช่นนั้นอยู่บ่อยๆ โยนิโสมนสิการก็จะกลายเป็นอาหารหล่อเลี้ยง อุกุศลธรรมชนิดนั้นๆ ให้กล้าแข็งยิ่งขึ้น เช่น คนที่คอยสงสัยสมมติความคิดมองแง่ร้าย คอยเห็นคนอื่นเป็นศัตรู คนที่ เสพคุ่นกับความหวาดระแวงว่าคนอื่นจะคิดร้ายจนสะดุ้งผวกกลายเป็นโรคประสาท¹²⁶⁷

วัตถุแห่งความคิดอย่างเดียวกัน แต่ใช้โยนิโสมนสิการ กับโยนิโสมนสิการ ย่อมให้ผลต่อชีวิตจิตใจและ พฤติกรรมไปคนละอย่าง เช่น คนหนึ่งคำนึงถึงความตายด้วยโยนิโสมนสิการ ก็เกิดความหวาดหวั่น หดหู่ ท้อถอย ไม่อยากทำอะไร หรือฟุ้งซ่าน คิดวุ่นวาย อีกคนหนึ่ง คำนึงถึงความตายด้วยโยนิโสมนสิการ กลับทำให้เกิดความสำนึกในการที่จะละเว้นความชั่ว ใจสงบ เกิดความไม่ประมาท กระตือรือร้น เร่งทำสิ่งดีงาม¹²⁶⁸

ในด้านการหยั่งรู้สภาวะธรรม โยนิโสมนสิการไม่ใช่ตัวปัญญาเอง แต่เป็นปัจจัยให้เกิดปัญญา คือให้เกิด สัมมาทิฐิ

คัมภีร์มิลินทปัญหาแสดง*ความแตกต่าง ระหว่างโยนิโสมนสิการ กับปัญญา* ว่า

- *ประการแรก* สัตว์ดิรัจฉานทั้งหลาย เช่น แพะ แกะ วัว ควาย อูฐ ลา มีมนสิการ (มนสิการ แต่ไม่ใช่ โยนิโส) แต่ไม่มีปัญญา
- *ประการที่สอง* มนสิการมีลักษณะคำนึงพิจารณา ส่วนปัญญามีลักษณะตัดขาด มนสิการรวบรวม ความคิดมาเสนอ ทำให้ปัญญาทำงานกำจัดกิเลสได้ เหมือนมือซ้ายรวบจับเอารวงข้าวไว้ ให้มือขวาที่ ถือเคียวเกี่ยวตัดได้สำเร็จ¹²⁶⁹

ถ้ามองในแง่นี้ โยนิโสมนสิการ ก็คือ มนสิการชนิดที่ทำให้เกิดการใช้ปัญญา พร้อมกับทำให้ปัญญานั้น เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไป¹²⁷⁰

¹²⁶⁷ เรียกว่า โยนิโสมนสิการพหุล เป็นอาหารของนิรวณ ในทางตรงข้าม โยนิโสมนสิการพหุล ก็เป็นอาหารหล่อเลี้ยงโพชฌงค์ (ที่มาเคย อ้างแล้ว คือ ส.ม.๑๙/๓๕๗-๓๗๒/๙๔-๙๘ และที่อื่นๆ หลายแห่ง)

¹²⁶⁸ ดู วิสุทฺธิ.๒/๒; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๒/๓

¹²⁶⁹ มลินท.๔๗

¹²⁷⁰ ตัวอย่างการใช้คำว่า โยนิโส และโยนิโสมนสิการ บางที่จะช่วยเสริมความเข้าใจให้ชัดขึ้น เช่น เมื่อเกิดการทะเลาะวิวาทในหมู่คณะ คนที่ใช้โยนิโสมนสิการจะหยุดทะเลาะ และหาทางระงับ (วินย.อ.๓/๒๖๙; ม.อ.๓/๖๑๑; ขา.อ.๕/๓๔๘; ธ.อ.๑/๕๙) เวนระงับได้ด้วย โยนิโสมนสิการ (ธ.อ.๑/๔๖) จับความหมายของข้อความในพระสูตร เช่นคำว่า สัมภเวสี เป็นต้น โดยโยนิโส จึงเข้าใจผิดว่า พระพุทธเจ้าตรัสว่ามีอันตรายภพ (อ.อ.๑๑๘) เป็นเครื่องช่วยให้เวไนยบุคคลบรรลุนิรวณ (ส.อ.๓/๖๓) ช่วยให้การฟังธรรมเกิด ประโยชน์ (อิติ.อ.๒๖๘; นิท.อ.๑/๙ จาก อง.ปมจก.๒๒/๑๕๑/๑๕๕) และที่ท่านใช้บ่อย คือ หมายถึง*วิปัสสนา* หรือใช้แทนคำว่า *บำเพ็ญวิปัสสนา* เช่น ม.อ.๑/๑๐๐ = อิติ.อ.๘๐; อง.อ.๑/๒๓๓, ๔๑๐ (เทียบ ๑/๒๑๕); อ.อ.๔๕๐ นอกนี้ ดู ม.อ.๑/๒๖๙; ส.อ.๓/ ๑๘๙; อง.อ.๓/๔๒; ขุททก.อ.๒๖๑; ธ.อ.๑/๑๔๖; อิติ.อ.๔๒๙; ปฎิส.อ.๓๕๙

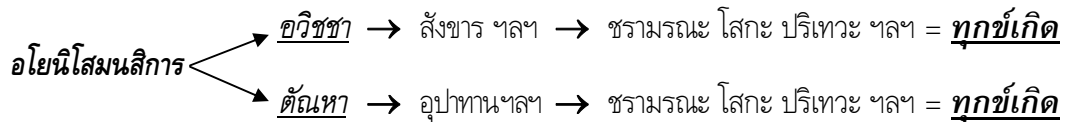
คัมภีร์ปัญญาสุทนี กล่าวถึง **โยนิโสมนสิการ** เป็นมูลแห่งวิภูษะ ทำให้ว่ายวนอยู่ในทุกข์ หรือสะสมหมักหมมปัญหา และชี้แจงว่า เมื่อโยนิโสมนสิการเจริญงอกงามขึ้น ก็พอกพูน**อวิชชา** และ**ภวตัณหา**

- เมื่อ **อวิชชา** เกิดขึ้น ก็เข้าสู่กระบวนการปฏิบัติจนบรรลุผลพบาท เริ่มแต่อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร เป็นต้นไป จนเกิดกองทุกข์ครบถ้วนบริบูรณ์
- แม้เมื่อ **ตัณหา** เกิดขึ้น ก็เข้าสู่กระบวนการปฏิบัติจนบรรลุผลพบาทเช่นเดียวกัน เริ่มแต่ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทานส่งต่อตามลำดับ นำไปสู่ความเกิดพร้อมแห่งกองทุกข์

ส่วน **โยนิโสมนสิการ** เป็นมูลแห่งวิภูษะ ทำให้พ้นจากวงวนแห่งทุกข์ ถึงภาวะไร้ปัญหา หรือแก้ปัญหาได้ เพราะเมื่อโยนิโสมนสิการเกิดขึ้น ก็นำไปสู่การปฏิบัติตามมรรคมืองค์ ๘ ซึ่งมีสัมมาทิฐิเป็นหัวหน้า สัมมาทิฐิก็คือวิชานั่นเอง เมื่อวิชาเกิดขึ้น อวิชชาก็ดับไป เมื่ออวิชชาดับ กระบวนการนิโรธวารแห่งปัจจุสมุปบาท ก็ดำเนินไป นำสู่ความดับทุกข์¹²⁷¹ เขียนให้ดูง่ายดังนี้

วิภูษะ มีโยนิโสมนสิการเป็นมูล

(วงวนแห่งทุกข์ หรือวงจรปัญหา เกิดจากโยนิโสมนสิการ)

วิภูษะ มีโยนิโสมนสิการเป็นมูล

(ภาวะปลอดทุกข์ หรือแก้ปัญหาได้ เกิดจากโยนิโสมนสิการ)

โยนิโสมนสิการ → มรรคภาวนา: **สัมมาทิฐิ** = วิชา → อวิชชาดับ → สังขารดับ ฯลฯ = **ทุกข์ดับ**

ถ้ามองในแง่ขอบเขต โยนิโสมนสิการก็กินความกว้าง ครอบคลุมตั้งแต่การคิดนึกอยู่ในแนวทางของศีลธรรม การคิดตามหลักความดีงาม และหลักความจริงต่างๆ ที่ตนได้ศึกษา หรือรับการอบรมสั่งสอนมา มีความรู้ความเข้าใจดีอยู่แล้ว เช่น คิดในทางที่จะเป็นมิตร คิดรักคิดปรารถนาดีมีเมตตา คิดในทางที่จะให้หรือช่วยเหลือเกื้อกูล คิดในทางที่จะเข้มแข็งทำการจริงจังไม่ย่อท้อ เป็นต้น ซึ่งไม่ต้องใช้ปัญญาสักซึ่งอะไร ตลอดขึ้นไปจนถึงการคิดแยกแยะองค์ประกอบ และสืบสาวหาเหตุปัจจัย ที่ต้องใช้ปัญญาละเอียดประณีต

เนื่องด้วยโยนิโสมนสิการมีขอบเขตกว้างอย่างนี้ คนปกติทุกคนจึงสามารถใช้โยนิโสมนสิการได้ โดยเฉพาะโยนิโสมนสิการแบบง่ายๆ นั้น เพียงแต่คอยซักกระแสดความคิดให้เข้ามาเดินในแนวทางดีงาม ที่เรารู้ไว้ก่อนแล้ว หรือที่คุ้นเคยแล้วเท่านั้นเอง และสำหรับโยนิโสมนสิการแบบนี้ ซึ่งตามปกติเป็นระดับที่ช่วยให้เกิดโลกียสัมมาทิฐิ ศรัทธาซึ่งเกิดจากปัจจัยฝ่ายปรโตโฆสะ เช่น การศึกษาอบรม วัฒนธรรมประเพณี และกัลยาณมิตรอื่นๆ จะมีอิทธิพลได้มาก

ที่กล่าวอย่างนั้นก็เพราะว่า ศรัทธาเป็นศูนย์รวมที่ยึดเหนี่ยวของจิต และเป็นพลังพร้อมอยู่ภายใน พอคนรับรู้อารมณ์ หรือประสบสถานการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง กระแสดความคิดก็จะถูกแรงแห่งศรัทธาดึงให้แล่นไปตามแนวทางของศรัทธานั้น เสมือนว่าศรัทธาชุดร่องสำหรับให้กระแสดความคิดไหลไว้ก่อนแล้ว

¹²⁷¹ ม.อ.๑/๘๘

ดังนั้น ท่านจึงแสดงหลักว่า *ศรัทธา (ที่ถูกต้อง) เป็นอาหารหล่อเลี้ยงโยนิโสมนสิการ*¹²⁷² เพราะ ปรโตโสสะที่เป็นกัลยาณมิตร อาศัยศรัทธานั้นเป็นทางเดิน สามารถช่วยเพิ่มเติมเสริมความรู้ความเข้าใจ และชี้แนะส่องนำความคิดได้มากขึ้นโดยลำดับ เช่น ด้วยการปรึกษาหารือ สอบถามข้อติดขัดสงสัย เป็นต้น

โยนิโสมนสิการของคนผู้นั้น เมื่อใช้บ่อยๆ และได้อาหารหล่อเลี้ยงเสริมอยู่เรื่อยๆ ก็เดินได้คล่องและก้าวไกลยิ่งขึ้น ทำให้ปัญญาองงามยิ่งขึ้น ครั้นพิจารณาเห็นความจริง รู้ว่าคำแนะนำสั่งสอนนั้นถูกต้องดีงาม เป็นประโยชน์จริง ก็ยิ่งมั่นใจ เกิดศรัทธามากขึ้น *โยนิโสมนสิการก็กลับเป็นปัจจัยส่งเสริมศรัทธา*¹²⁷³ ชวนให้ตั้งใจศึกษายิ่งขึ้น จนในที่สุด โยนิโสมนสิการของตนเอง ก็นำบุคคลผู้นั้นไปสู่ความรู้แจ้งและความหลุดพ้นได้

ที่ว่านี้คือ ปฏิปทาที่อาศัยทั้งปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกประสานกัน และนี่คือความหมายอย่างหนึ่งของคำว่า *ตนเป็นที่พึ่งของตน และการมีตนเป็นที่พึ่ง*¹²⁷⁴ ซึ่งเห็นได้ชัดว่า ท่านไม่ได้ปฏิเสธปัจจัยภายนอกปัจจัยภายนอกและศรัทธามีความสำคัญมาก แต่ตัดตัดสินอยู่ภายใน คือ โยนิโสมนสิการ

ผู้ได้ใช้โยนิโสมนสิการได้ดี การอาศัยปัจจัยภายนอกก็ค่อยลงตามอัตรา ผู้ได้ไม่ใช้โยนิโสมนสิการเลย กัลยาณมิตรใดๆ ก็ไม่อาจช่วยได้สำเร็จ

สติเป็นองค์ธรรมสำคัญ มีอุปการะมาก จำเป็นต้องใช้ในกิจทุกอย่าง ดังเป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้ว แต่มักมีปัญหาว่า ทำอย่างไรจะให้สติเกิดขึ้นทันเวลาที่ต้องใช้ และเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ทำอย่างไรจะคงอยู่ต่อเนื่องไปเรื่อยๆ ไม่หลุดลอยขาดหายไปเสีย

ในเรื่องนี้ ทางธรรมแสดงหลักไว้ว่า โยนิโสมนสิการเป็นอาหารหล่อเลี้ยงสติ ช่วยให้สติที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น ช่วยให้สติที่เกิดขึ้นแล้ว เกิดต่อเนื่องไปอีก¹²⁷⁵

คนที่มีความคิดเป็นระเบียบ ความคิดแล่นเรื่อย ได้เรื่องได้ราว เดินเป็นแถวเป็นแนว ย่อมคุมเอาสติไว้ใช้ได้เรื่อย แต่คนที่คิดอะไรไม่เป็น หรือในเวลาที่มีความคิดไม่เดิน ไม่มีจุด ไม่มีหลัก สติก็จะพลัดหายอยู่เรื่อยรักษาไว้ไม่อยู่ เพราะตามสภาวะแท้จริง เราจะไปรักษา ไปกักไปกดดึงเอาสติไว้ ย่อมไม่เป็นการถูกต้อง และทำไม่ได้ ที่ถูกต้องคือ ต้องหล่อเลี้ยงมันไว้ หมายความว่า สร้างปัจจัยให้มันอยู่ เมื่อมีปัจจัยให้มันเกิด มันก็เกิด เป็นเรื่องของกระบวนการธรรม เป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย จึงต้องทำตามเหตุปัจจัย

ถ้ามองในแง่การทำหน้าที่ โยนิโสมนสิการก็คือความคิดที่สกัดอวิชชาตัณหา หรือการคิดเพื่อสกัดตัดหน้าอวิชชาและตัณหา (พูดแบบกว้างว่า ปลุกเร้าปัญญาและกุศลธรรม) กล่าวคือ เมื่อมีการรับรู้อารมณ์ หรือที่เรียกว่าได้รับประสบการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ตามปกติ กระบวนการความคิดก็จะแล่นต่อไปทันที

ตอนนี้ คือจุด หรือขั้นตอนของการช่วงชิงบทบาทกัน

- ถ้าอวิชชาตัณหาเข้ามาชิงเอาความคิดไปได้ก่อน ความคิดต่อจากนั้น ก็เป็นกระบวนการของอวิชชาตัณหา ประกอบด้วยการปรุงแต่งของสังขารตามอำนาจความชอบใจ ไม่ชอบใจ และภาพความคิดที่ยึดถือไว้
- แต่ถ้าโยนิโสมนสิการเข้ามาสกัดตัดหน้าอวิชชาตัณหาได้ ก็จะชักความคิดเข้าสู่ทางที่ถูกต้อง คือเกิดกระบวนการความคิดปลอดอวิชชาตัณหา เป็นกระบวนการแห่งญาณทัสสนะ หรือกระบวนการแห่งวิชชาวิมุตติแทน

¹²⁷² อัง.ทสภ.๒๔/๖๑/๑๒๓; ๖๒/๑๒๗

¹²⁷³ โยนิโสมนสิการ ก็เป็นมูลแห่งศรัทธาได้ เช่น อิติ.อ.๓๓๙

¹²⁷⁴ ดู ที.ม.๑๐/๓๓/๑๑๙ *การมีตนเป็นที่พึ่ง ก็คือมีธรรมเป็นที่พึ่ง* หมายถึงการดำเนินชีวิตอยู่อย่างมีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ มีปัญญารู้เท่าทันกาย เวทนา จิต ธรรม ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ องค์ธรรมที่หล่อเลี้ยงสติ เป็นปัจจัยให้เกิดปัญญา ก็คือโยนิโสมนสิการ (อัง.ทสภ.๒๔/๖๑/๑๒๓; ๖๒/๑๒๗; อัง.ทสภ.๒๐/๓๗๑/๑๑๐ ซึ่งเคยอ้างแล้วทั้งหมด)

¹²⁷⁵ สัม.๑๙/๓๖๕/๙๖; ๕๒๘/๑๔๔; ๔๘๗/๑๓๓; อัง.ทสภ.๒๔/๖๑/๑๒๓; ๖๒/๑๒๗ เป็นต้น

สำหรับปุถุชนทั่วไป ตามปกติ พอได้รับรู้อารมณ์แล้ว ความคิดก็มักเดินไปตามกระบวนธรรมแห่งอวิชชา ตัณหา คือเอาความชอบใจไม่ชอบใจต่ออารมณ์ที่รับรู้ นั้น หรือเอาภาพความคิดที่ยึดถือไว้แล้วมาเทียบทาบ เป็นจุดก่อตัวที่จะปรุงแต่งความคิดเกี่ยวกับอารมณ์หรือประสบการณ์นั้นต่อไป เรียกว่าเป็นกระบวนธรรมแห่งอวิชชา ตัณหา ทั้งนี้เพราะได้สั่งสมความเคยชินไว้อย่างนั้น

การมองและการคิดตามแนวของอวิชชาตัณหา นั้น เป็นการมองสิ่งทั้งหลายตามที่อยากให้เห็นเป็น หรือไม่ ยอยากให้เห็นเป็น เป็นการคิดตามอำนาจความตืดใจหรือซัดใจ

การคิดแบบนี้ นอกจากทำให้ไม่มองเห็นตามความเป็นจริง เกิดความเอนเอียงไปตามความชอบความชัง ทำให้เข้าใจผิดหลงผิด หรือได้ภาพที่บิดเบือนแล้ว ยังทำให้เกิดความขุ่นมัว เศร้าหมอง ความเหี่ยวแห้ง อ้างว้าง ว้าเหว่ หวั่นหวาด ความสมหวัง ผิดหวัง ความกตัญญู ความคับข้องใจต่างๆ ซึ่งรวมเรียกว่าความทุกข์ตามมาด้วย

ส่วนโยนิโสมนสิการ เป็นการมองตามความเป็นจริง หรือมองตามเหตุ ไม่ใช่ชมมองตามอวิชชาตัณหา พูดอีกอย่างหนึ่งว่า มองตามสิ่งที่สิ่งทั้งหลายมันเป็นของมัน ไม่ใช่ชมมองตามที่เรายากให้เห็นเป็น หรือไม่ยอยากให้เห็นเป็น

ปุถุชนพอรับรู้อะไร ความคิดก็จะพรวดเข้าสู่ความชอบใจไม่ชอบใจทันที โยนิโสมนสิการทำหน้าที่เข้า สกัดหรือตัดหน้าในตอนนั้น ซึ่งเอาทาบทาบไปเสีย แล้วเป็นตัวนำกระบวนความคิดบริสุทธิ์ที่พิจารณาตามสภาวะ ตามเหตุปัจจัย คิดเป็นทางไปอย่างมีลำดับ ทำให้เข้าใจความจริง ทำให้เกิดกุศลธรรม อย่างน้อยก็ทำให้วางใจวาง ทำที่และปฏิบัติต่อสิ่งนั้นๆ ได้เหมาะสมดีที่สุดในคราวนั้นๆ

พูดอย่างภาพพจน์ว่า โยนิโสมนสิการทำให้คนเป็นผู้ใช้ความคิด คือเป็นเจ้าของ หรือเป็นนายของความคิด เอาความคิดมารับใช้ช่วยแก้ไขปัญหา ให้คนอยู่สุขสบาย ตรงข้ามกับโยนิโสมนสิการ ซึ่งทำให้คนกลายเป็นทาส ของความคิด ถูกความคิดปลุกปั่นจับเช็ดให้เป็นไปต่างๆ ซักลากไปหาความเดือดร้อนนุ่นวาย หรือถูกความคิด นั้นเองบีบบังคับให้ได้รับความทุกข์ทรมานต่างๆ อย่างไม่เป็นตัวของตัวเอง

พึงสังเกตด้วยว่า ในกระบวนความคิดที่มีโยนิโสมนสิการเช่นนี้ สติสัมปชัญญะจะเข้ามาร่วมทำงานอยู่ ด้วยเองโดยตลอด เพราะโยนิโสมนสิการเป็นอาหารคอยหล่อเลี้ยงมันอยู่เรื่อยๆ

รวมความงั้นว่า *โยนิโสมนสิการ คือความคิดที่สกัดอวิชชาตัณหา* อวิชชาและตัณหา นั้นมาด้วยกัน เสมอ แต่บางครั้งอวิชชาแสดงบทบาทเด่น ตัณหาเป็นตัวแฝง บางครั้งตัณหาเด่น อวิชชาเป็นตัวแฝง¹²⁷⁶

เมื่อเข้าใจความจริงอย่างนี้แล้ว เราอาจแบ่งความหมายของโยนิโสมนสิการออกไปเป็น ๒ อย่าง เพื่อ ความสะดวกในการศึกษา ตามบทบาทของอวิชชาและตัณหา นั้นว่า *โยนิโสมนสิการ คือ ความคิดที่สกัด อวิชชา และ ความคิดที่สกัดตัณหา* และพึงทราบลักษณะความคิดตามอวิชชา-ตัณหา ดังนี้

๑. เมื่อ *อวิชชา* เป็นตัวเด่น ความคิดมีลักษณะติดตันทวนอยู่ที่แง่หนึ่งตอนหนึ่งอย่างพรวามัว ขาด ความสัมพันธ์ ไม่รู้ทางไป หรือไม่ก็พุ่งซ่านลึบสน ไม่เป็นระเบียบ ปรุงแต่งอย่างไรเหตุผล เช่น ภาพในความคิด ของคนหวาดกลัว

๒. เมื่อ *ตัณหา* เป็นตัวเด่น ความคิดมีลักษณะโน้มเอียงไปตามความยินดียินร้าย ความชอบใจไม่ชอบใจ หรือความตืดใจซัดใจ ติดพันครุ่นอยู่กับสิ่งที่ชอบหรือชังนั้น และปรุงแต่งความคิดไปตามความชอบความชัง

อย่างไรก็ตาม เมื่อพูดลึกลงไปอีกในด้านสภาวะ อวิชชาเป็นฐานก่อตัวของตัณหา และตัณหาเป็นตัวเสริม กำลังให้แก่อวิชชา ดังนั้น ถ้าจะกำจัดความชั่วร้ายให้สิ้นเชิง ก็จะต้องกำจัดให้ถึงอวิชชา

¹²⁷⁶ การถืออวิชชา และตัณหา เป็นเจ้าบทบาทใหญ่ และเป็นมูลรากของวิญญูนี้ นอกจากพึงอ้าง ม.อ.๑/๘๙ ที่กล่าวถึงข้างต้นแล้ว พึงสืบ ถึงหลักเดิมในบาลี คือ อัง.ทสก.๒๔/๖๑/๑๒๐; ๖๒/๑๒๔ และคำอธิบายรุ่นต่อมาใน วิสุทธิ.๓/๑๑๗, ๑๔๔.

วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ

วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ ก็คือการนำเอาโยนิโสมนสิการมาใช้ในทางปฏิบัติ หรือโยนิโสมนสิการที่เป็นภาคปฏิบัติการ

วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ หรือเรียกสั้นๆ ว่า วิธีโยนิโสมนสิการนี้ แม้จะมีหลายอย่างหลายวิธี แต่เมื่อว่าโดยหลักการ ก็มี ๒ แบบ คือ

- โยนิโสมนสิการที่มุ่งสกัด หรือกำจัดอวิชชาโดยตรง
- โยนิโสมนสิการที่มุ่งเพื่อสกัด หรือบรรเทาตัณหา

โยนิโสมนสิการที่มุ่งกำจัดอวิชชาโดยตรงนั้น ตามปกติเป็นแบบที่ต้องใช้ในการปฏิบัติธรรมจนถึงที่สุด เพราะทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจตามเป็นจริง ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการตรัสรู้

ส่วนโยนิโสมนสิการแบบสกัดหรือบรรเทาตัณหา มักใช้เป็นข้อปฏิบัติขั้นต้นๆ ซึ่งมุ่งเตรียมพื้นฐานหรือพัฒนาตนเองในด้านคุณธรรม ให้เป็นผู้พร้อมสำหรับการปฏิบัติขั้นสูงขึ้นไป เพราะเป็นเพียงขั้นขัดเกลากิเลส แต่โยนิโสมนสิการหลายวิธีใช้ประโยชน์ได้ทั้งสองอย่าง คือ ทั้งกำจัดอวิชชา และบรรเทาตัณหาไปพร้อมกัน

วิธีโยนิโสมนสิการเท่าที่พบในบาลี พอประมวลเป็นแบบใหญ่ๆ ได้ดังนี้

๑. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย
๒. วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ
๓. วิธีคิดแบบสามัญตักษณ
๔. วิธีคิดแบบอริยสังค/คิดแบบแก้ปัญหา
๕. วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์
๖. วิธีคิดแบบเห็นคุณโทษและทางออก
๗. วิธีคิดแบบรับรู้คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม
๘. วิธีคิดแบบเร้ากุศล
๙. วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน
๑๐. วิธีคิดแบบวิรักษชวาท

๑. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย

วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย คือ พิจารณาปรากฏการณ์ที่เป็นผล ให้รู้จักสภาวะที่เป็นจริง หรือพิจารณาปัญหา หาหนทางแก้ไข ด้วยการค้นหาสาเหตุและปัจจัยต่างๆ ที่สัมพันธ์ส่งผลสืบทอดกันมา อาจเรียกว่า *วิธีคิดแบบอัทธินิโสมนสิการ* หรือคิดตามหลักปัจจุสมุปบาท จัดเป็นวิธีโยนิโสมนสิการแบบพื้นฐาน ดังจะเห็นว่า บางครั้งท่านใช้บรรยายการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

ไม่เฉพาะเริ่มจากผล สืบค้นโดยสาวไปหาสาเหตุและปัจจัยทั้งหลายเท่านั้น ในการคิดแบบอัทธินิโสมนสิการนั้น จะตั้งต้นที่เหตุแล้วสาวไปหาผล หรือจับที่จุดใดๆ ในกระแส หรือในกระบวนการแล้วค้นไล่ตามไปทางปลาย หรือสืบย้อนมาทางต้น ก็ได้

วิธีนี้กล่าวตามบาลี พบแนวปฏิบัติ ดังนี้

ก. *คิดแบบปัจจัยสัมพันธ์* โดยอริยสาวกโยนิโสมนสิการการที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน จึงเกิดขึ้น ดังที่ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย การที่ปุถุชนผู้ขาดสุตตะ จะพึงเข้าไปยึดถือเอาร่างกาย อันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้ง ๔ นี้ โดยความเป็นอิตตา ยิ่งดีกว่า แต่การจะเข้าไปยึดถือเอาจิต โดยความเป็นอิตตา หากควรไม่

“ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะร่างกาย อันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้ง ๔ นี้ ที่ดำรงอยู่ปีหนึ่งบ้าง สองปีบ้าง สามปีบ้าง สี่ปีบ้าง ห้าปีบ้าง สิบปีบ้าง ยี่สิบปีบ้าง สามสิบปีบ้าง สี่สิบปีบ้าง ห้าสิบปีบ้าง ร้อยปีบ้าง ยิ่งกว่าร้อยปีบ้าง ยิ่งปรากฏ, แต่สิ่งที่เรียกว่า จิตบ้าง มีเนืองวิญญานบ้าง นั้น เกิดขึ้นอย่างหนึ่ง ดับไปอย่างหนึ่ง ทั้งคืน ทั้งวัน

“ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้มีสุตตะ ย่อมมนสิการวิโดยแยกกาย เป็นอย่างดี ซึ่งปัจจุสมุปบาท ในกองมหาภูตนั้นว่า เพราะดังนี้๑ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ;

“อาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา จึงเกิดสุขเวทนาขึ้น, เพราะผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนานั้นดับไป สุขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนานั้น ก็ย่อมดับ ย่อมสงบไป; อาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา จึงเกิดทุกขเวทนาขึ้น, เพราะผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนานั้นดับไป ทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนานั้น ก็ย่อมดับ ย่อมสงบไป; อาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งเวทนาที่ไม่สุขไม่ทุกข์ จึงเกิด อทุกขมสุขเวทนาขึ้น, เพราะผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนานั้นดับไป อทุกขมสุขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนานั้น ก็ย่อมดับ ย่อมสงบไป.

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะไม่ตองอันครুদ্ধสีกัน จึงเกิดไชยุน เกิดความร้อน แต่ถ้าแยกไม่ทั้งสองอันนั้นแหละ ออกเสียจากกัน ไชยุนซึ่งเกิดจากการครুদ্ধสีกันนั้น ก็ดับไป สงบไป แม้ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย อาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา จึงเกิดสุขเวทนาขึ้น, เพราะผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนานั้นดับไป สุขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนานั้น ก็ย่อมดับ ย่อมสงบไป”¹²⁷⁷

¹²⁷⁷ ส.น.๑๖/๒๓๖/๑๑๖; สำหรับแบบมาตรฐาน ที่ว่า “... เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ฯลฯ” พบได้ทั่วไป เช่น ส.น.๑๖/๑๔๔/๗๗; ๑๕๔/๘๔; ๒๓๓/๑๑๕; ๒๓๗/๑๑๗; ส.ม.๑๓/๑๕๗๗/๔๘๘; พุ.จ.๓๐/๕๐๕/๒๔๘

ข. **คิดแบบสอบสวน** หรือ **ตั้งคำถาม** เช่น ที่พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาว่า

“เรานั้นได้มีความคิดว่า เมื่ออะไรมีอยู่หนอ อุปาทานจึงมี อุปาทานมี เพราะอะไรเป็นปัจจัย? ถ้าดับนั้น เพราะโยนิโสมนสิการ จึงรู้ได้ด้วยปัญญาว่า เมื่อต้นหามีอยู่ อุปาทานจึงมี อุปาทานมี เพราะต้นหามีปัจจัย;

“ถ้าดับนั้น เราได้มีความคิดว่า เมื่ออะไรมีอยู่หนอ ต้นหามี ต้นหามี เพราะอะไรเป็นปัจจัย? ถ้าดับนั้น เพราะโยนิโสมนสิการ จึงรู้ได้ด้วยปัญญาว่า เมื่อเวทนามีอยู่ ต้นหามี ต้นหามี เพราะเวทนามีปัจจัย ฯลฯ”¹²⁷⁸

เนื่องจากถือได้ว่า คำอธิบายในเรื่องปัจจุสมุปบาท ที่ผ่านมาแล้วในบทหนึ่งข้างต้นนั้น ก็เหมือนเป็นคำอธิบายวิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัยนี้ด้วยแล้ว คำอธิบายวิธีคิดแบบนี้ จึงขอจบเพียงเท่านี้

๒. วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ

วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ หรือกระจายเนื้อหา เป็นการคิดที่มุ่งให้มอง และให้รู้จักสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมันเองอีกแบบหนึ่ง

ในทางธรรม ท่านมักใช้พิจารณาเพื่อให้เห็นความไม่มีแก่นสาร หรือความไม่เป็นตัวเป็นตนที่แท้จริงของสิ่งทั้งหลาย ให้หายยึดติดถือมั่นในสมมติบัญญัติ โดยเฉพาะการพิจารณาเห็นสัตว์บุคคล เป็นเพียงการประชุมกันเข้าขององค์ประกอบต่างๆ ที่เรียกว่าขันธ ๕ และขันธ ๕ แต่ละอย่างก็เกิดขึ้นจากส่วนประกอบย่อยต่อไปอีก การพิจารณาเช่นนี้ ช่วยให้เห็นความเป็นอนัตตา

แต่การที่จะมองเห็นสภาวะเช่นนี้ได้ชัดเจน มักต้องอาศัยวิธีคิดแบบที่ ๑ และหรือแบบที่ ๓ ในข้อต่อไปเข้าร่วม โดยพิจารณาไปพร้อมๆ กัน กล่าวคือ เมื่อแยกแยะส่วนประกอบออก ก็เห็นภาวะที่องค์ประกอบเหล่านั้นอาศัยกัน และขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ไม่เป็นตัวของมันเองแท้จริง ยิ่งกว่านั้น องค์ประกอบและเหตุปัจจัยต่างๆ เหล่านี้ ล้วนเป็นไปตามกฎธรรมดา คือ มีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา ไม่เที่ยงแท้ ไม่คงที่ ไม่ยั่งยืน

ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วต้องดับไป และต้องขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่างๆ ถูกเหตุปัจจัยทั้งหลายบีบคั้นขัดแย้งนั้น ถ้าไม่มองในแง่สืบสาวเหตุปัจจัยตามวิธีที่ ๑ ซึ่งอาจจะยากสักหน่อย ก็มองได้ในแง่ลักษณะทั่วไปที่เป็นธรรมดาสามัญของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งอยู่ในขอบเขตของวิธีคิดแบบที่ ๓ ในบาลีท่านมักกล่าวถึงวิธีคิดแบบที่ ๒ นี้ รวมพร้อมไปด้วยกันกับแบบที่ ๓

แต่ในชั้นนอรธกถา ซึ่งเป็นแนวของอภิธรรมสมัยหลัง นิยมจัดวิธีคิดแบบที่ ๒ นี้เป็นขั้นหนึ่งต่างหาก และถือเป็น **วิภังชวิธี** อย่างหนึ่ง¹²⁷⁹ นอกจากนั้นยังนิยมจำแนกขั้นพื้นฐาน โดยถือนามรูปเป็นหลัก ยิ่งกว่าจะจำแนกเป็นขันธ ๕ ทั้งนี้

ความจริง วิธีคิดแบบนี้ มีใช้แต่การจำแนกแยกแยะ หรือแจกแจงออกไปอย่างเดียวนั้น แต่มีการจัดหมวดหมู่ หรือจัดประเภทไปด้วยพร้อมกัน แต่ท่านเน้นในแง่การจำแนกแยกแยะ จึงเรียกว่า “วิภังชะ” ถ้าจะเรียกอย่างสมัยใหม่ก็คงว่า วิธีคิดแบบวิเคราะห์

¹²⁷⁸ ส.น.๑๖/๒๖/๑๑; ๒๕๑/๑๒๖; กล่าวถึงความคิดของพระวิปัสสีพุทธเจ้า และพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ อย่างเดียวกัน ที่ ส.ม.๑๐/๓๙/๓๕; ส.น.๑๖/๒๓-๒๕/๖-๑๑.

¹²⁷⁹ ดู วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๔๕, ๓๙๗, ๓๔๙, ๕๑๘ การแยกแยะดูตามเหตุปัจจัยแบบปัจจุสมุปบาท ก็ถือเป็นวิภังชวิธีเช่นกัน, วิสุทธิ.๓/๑๑๔; วิภังช.อ.๑๖๘; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๒๑๗, ๒๓๘)

ในการบำเพ็ญวิปัสสนาตามประเพณีปฏิบัติ ที่บรรยายไว้ในชั้นอรรถกถา เรียกการคิดพิจารณาที่แยกแยะโดยถือเอานามรูปเป็นหลักในขั้นต้นนี้ว่า นามรูปววัตถาน หรือนามรูปปริคคหะ¹²⁸⁰ คือ ไม่มองสัตว์บุคคลตามสมมติบัญญัติ ว่าเป็นเขาเป็นเรา เป็นนายเป็นนางนี้ แต่มองตามสภาวะแยกออกไปว่า เป็นนามธรรมและรูปธรรม กำหนดส่วนประกอบทั้งหลายที่ประชุมกันอยู่แต่ละอย่างๆ ว่า อย่างนั้นเป็นรูป อย่างนี้เป็นนาม รูปคือสภาวะที่มีลักษณะอย่างนี้ นามคือสภาวะที่มีลักษณะอย่างนี้ สิ่งนี้มีลักษณะอย่างนี้ จึงจัดเป็นรูป สิ่งนี้มีลักษณะอย่างนี้ จึงจัดเป็นนาม ดังนี้ เป็นต้น

เมื่อแยกแยะออกไปแล้ว ก็มีแต่นามกับรูป หรือนามธรรมกับรูปธรรม เมื่อหัดมอง หรือฝึกความคิดอย่างนี้จนชำนาญ ในเวลาที่พบเห็นสัตว์และสิ่งต่างๆ ก็จะมองเห็นเป็นเพียงกองแห่งนามธรรมและรูปธรรม เป็นเพียงสภาวะ วางเปล่าจากความเป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา นับว่ามีกระแสความคิดความเข้าใจ ที่คอยช่วยต้านทานไม่ให้คิดอย่างหลงใหลหมายมนต์ติดสมมติบัญญัติมากเกินไป

ตัวอย่างการใช้ความคิดแนวนี้ในบาลี พึงเห็นดังนี้

“เพราะคุณส่วนประกอบทั้งหลายเข้าด้วยกัน จึงมีศัพท์ว่า “รถ” ฉันทโต เมื่อขั้นนี้ทั้งหลายมีอยู่ สมมติว่า “สัตว์” จึงมี ฉันทัน”¹²⁸¹

“ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ช่องว่าง อาศัยเครื่องไม้ เถารัด ดินฉาบ และหญ้ามูลล้อมเข้า ย่อมถึงความนับว่า “เรือน” ฉันทโต ช่องว่าง อาศัยกระดูก เอ็น เนื้อ และหนังแวดล้อมแล้ว ย่อมถึงความนับว่า “รูป” ฉันทัน...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ...การกุมเข้า การประชุมกัน การประมวลเข้าด้วยกันแห่งอุปาทานชั้น ๕ เหล่านี้ เป็นอย่างนี้”¹²⁸²

“ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำคางคานี้ พิงพาเอากลุ่มฟองน้ำใหญ่มา คนตาบอดของดู เฟงพินิจ พิจารณาโดยแยกกาย¹²⁸³ เมื่อเขามองดู เฟงพินิจ พิจารณาโดยแยกกาย ก็จะปรากฏเป็นแต่สภาพว่างเปล่า ไร้แก่นสารเท่านั้น แก่นสารในกลุ่มฟองน้ำ จะมีได้อย่างไร ฉันทโต

“รูปก็ฉันทันเหมือนกัน ไม่ว่าอย่างหนึ่งอย่างใด เป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบันก็ตาม ฯลฯ โกลหรือใกล้ก็ตาม ภิกษุมองดูรูปนั้น เฟงพินิจ พิจารณาโดยแยกกาย เมื่อเรอมองดู เฟงพินิจ พิจารณาอยู่โดยแยกกาย ก็จะปรากฏเป็นแต่สภาพว่าง เปล่า ไม่มีแก่นสาร แก่นสารในรูปจะพึงมีได้อย่างไร”

ต่อจากนี้ ตรัสถึงเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ และมีคาถาสรุว่า

“พระอาทิตย์พันธุ์ (พระพุทธเจ้า) ได้ตรัสแสดงไว้ว่า รูปอุปมาเหมือนพุ่มพองแม่น้ำ เวทนาอุปมาเหมือนฟองน้ำฝน สัญญาอุปมาเหมือนพยับแดด สังขารอุปมาเหมือนต้นกล้วย วิญญาณอุปมาเหมือนมายากล ภิกษุพิณิจดู พิจารณาโดยแยกกาย ซึ่งเบญจขันธ์นั้น ด้วยประการใดๆ ก็มีแต่สภาวะที่ว่างเปล่า...”¹²⁸⁴

¹²⁸⁰ ดู วิสุทธิ.๓/๒๐๕-๒๑๙; สงคท.๕๕ บางที่เรียก นามรูปปริจเฉท บ้าง สังขารปริจเฉท บ้าง

¹²⁸¹ ส.ส.๑๕/๕๕๔/๑๙๘

¹²⁸² ม.ม.๑๒/๓๔๖/๓๕๘.

¹²⁸³ ในสูตรนี้ใช้คำ โยนิโสอุปปริกขา แทน โยนิโสมนสิการ = ตรววจดูโดยตลอด

¹²⁸⁴ ส.ข.๑๗/๒๔๒-๗/๑๗๑-๔

๓. วิธีคิดแบบสามัญลักษณะ

วิธีคิดแบบสามัญลักษณะ หรือ วิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา คือ มองอย่างรู้เท่าทันความเป็นอยู่ เป็นไปของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งจะต้องเป็นอย่างนั้นๆ ตามธรรมดาของมันเอง โดยเฉพาะก็มุ่งที่ประดาสัตว์และสิ่งทีคนทั่วไปจะรู้เข้าใจถึงได้ ในฐานะที่มันเป็นสิ่งซึ่งเกิดจากเหตุปัจจัยต่างๆ ประดุจแต่ขึ้น จะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย

ธรรมดาที่ว่านั้น ได้แก่ อาการที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็จะต้องดับไป ไม่เที่ยงแท้ ไม่คงที่ ไม่ยั่งยืน ไม่คงอยู่ตลอดไป เรียกว่าเป็น **อนิจจัง**

ธรรมดานั้นเช่นกัน คือ อาการที่ปัจจัยทั้งหลายทั้งภายในและภายนอกทุกอย่าง ต่างก็เกิดดับเปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลาเสมอเหมือนกัน เมื่อเข้ามาสัมพันธ์กัน จึงเกิดความขัดแย้ง ทำให้สิ่งเหล่านั้นมีสภาวะ ถูกบีบคั้นกดดัน ไม่อาจคงอยู่ในสภาพเดิมได้ จะต้องมีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลง เรียกว่าเป็น **ทุกข์**

ธรรมดานั้นเองมีพร้อมอยู่ด้วยว่า ในเมื่อสิ่งทั้งหลายเป็นสภาวะ คือมีสภาวะของมันเอง ดังเช่นเป็นสังขารที่ต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย มันก็ไม่อาจเป็นของของใคร ไม่อาจเป็นไปตามความปรารถนาของใคร ไม่มีใครเอาความคิดอยากบังคับมันได้ ไม่มีใครเป็นเจ้าของครอบครองมันได้จริง เช่นเดียวกับที่ไม่อาจมีตัวตนขึ้นมาไม่ว่าข้างนอกหรือข้างในมัน ที่จะสั่งการบัญชาบังคับอะไรๆ ได้จริง เพราะมันเป็นอยู่ของมันตามธรรมดา โดยเป็นสังขารที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่เป็นไปตามใจอยากของใคร เรียกว่าเป็น **อนัตตา**

รวมความคือ รู้เท่าทันว่า สิ่งทั้งหลายที่รู้จักเข้าใจไปเกี่ยวข้องด้วยนั้น เป็นธรรมชาติ ซึ่งมีลักษณะความเป็นไปโดยทั่วไปเสมอเหมือนกันตามธรรมดาของมัน ในฐานะที่เป็นของปรุงแต่ง เกิดจากเหตุปัจจัย และขึ้นต่อเหตุปัจจัยทั้งหลายเช่นเดียวกัน

วิธีคิดแบบสามัญลักษณะนี้แบ่งได้เป็น ๒ ชั้นตอน

ชั้นที่หนึ่ง คือ รู้เท่าทัน และยอมรับความจริง เป็นชั้นวางใจวางท่าที่ต่อสิ่งทั้งหลายโดยสอดคล้องกับความ เป็นจริงของธรรมชาติ เป็นท่าที่แห่งปัญญา ท่าที่แห่งความเป็นอิสระ ไม่ถูกมัดตัว

แม้เมื่อประสบสถานการณ์ที่ไม่ปรารถนา หรือมีเรื่องราวไม่น่าพึงใจเกิดขึ้นแล้ว คิดขึ้นได้ ว่าสิ่งนั้นๆ เหตุการณ์นั้นๆ เป็นไปตามคติธรรมดา เป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน คิดได้อย่างนี้ ก็เป็นท่าที่แห่งการปลงตกถอนตัวขึ้นได้ หายจากความทุกข์ หรืออย่างน้อยก็ทำให้ทุกข์นั้นบรรเทาลง

ไฉนขึ้นไปอีก เมื่อประสบสถานการณ์มีเรื่องราวเช่นนั้นเกิดขึ้น เพียงตั้งจิตสำนึกขึ้นได้ในเวลานั้นว่า เราจะมองตามความเป็นจริง ไม่มองตามอยากให้เป็นหรืออยากไม่ให้เป็น การที่จะเป็นทุกข์ ก็ผ่อนคลายลงทันที เพราะปล่อยตัวเป็นอิสระได้ ไม่เอาตัวเข้าไปให้ถูกกดถูกบีบ (ความจริงคือไม่สร้างตัวตนขึ้นให้ถูกกดถูกบีบ)

ชั้นที่สอง คือ แก้ไขและทำการไปตามเหตุปัจจัย เป็นชั้นปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายโดยสอดคล้องกับความ เป็นจริงของธรรมชาติ เป็นการปฏิบัติด้วยปัญญา ด้วยความรู้เท่าทัน เป็นอิสระ ไม่ถูกมัดตัว

ความหมายในชั้นนี้คือ เมื่อรู้ที่อยู่แล้วว่า สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ขึ้นต่อเหตุปัจจัย เราต้องการให้มันเป็นอย่างไร ก็ศึกษาให้รู้เข้าใจเหตุปัจจัยทั้งหลาย ที่จะทำให้มันเป็นอย่างนั้น แล้วแก้ไข ทำการ จัดการที่ตัวเหตุปัจจัยเหล่านั้น เมื่อทำเหตุปัจจัยพร้อมบริบูรณ์ที่จะให้มันเป็นอย่างนั้นแล้ว ถึงเราจะอยากหรือไม่อยาก มันก็จะต้องเป็นไปอย่างนั้น เมื่อเหตุปัจจัยไม่พร้อมที่จะให้เป็น ถึงเราจะอยากหรือไม่อยาก มันก็จะไม่เป็นอย่างนั้น กล่าวสั้น คือ แก้ไขด้วยความรู้ และแก้ที่ตัวเหตุปัจจัย ไม่ใช่แก้ด้วยความอยาก

ในทางปฏิบัติ ก็เพียงแต่กำหนดรู้ความอยากของตน และกำหนดรู้เหตุปัจจัย แล้วแก้ไข กระทำการที่เหตุปัจจัย เมื่อปฏิบัติได้อย่างนี้ ก็ถอนตัวเป็นอิสระได้ ไม่ถูกความอยากพาดัว (ความจริงคือสร้างตัว) เข้าไปให้ถูกกดถูกบีบ เป็นการปฏิบัติอย่างไม่ถูกมัดตัว เป็นอันว่า ทั้งทำการตรงตามเหตุปัจจัย และทั้งปล่อยให้สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย เป็นวิธีปฏิบัติที่ทั้งได้ผลดีที่สุด และตนเองก็ไม่เป็นทุกข์

การปฏิบัติตามวิธีคิดแบบที่ ๓ ในขั้นที่สองนี้ สัมพันธ์กับวิธีคิดแบบที่ ๔ ซึ่งจะกล่าวข้างหน้า กล่าวคือใช้วิธีคิดแบบที่ ๔ มารับช่วงต่อไป

ในการเจริญวิปัสสนา ตามประเพณีปฏิบัติซึ่งได้วางกันไว้เป็นแบบแผนดังบรรยายไว้ในขั้นอรรถกถาท่านถือหมวดธรรมคือ วิสุทธิ ๗ เป็นแม่บท¹²⁸⁵ เอลำดับญาณที่แสดงไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์เป็นมาตรฐาน¹²⁸⁶ และยึดวิธีจำแนกปรากฏการณ์โดยนามรูปเป็นข้อพิจารณาขั้นพื้นฐาน

ตามหลักการนี้ ท่านได้จัดวางข้อปฏิบัติคือการเจริญวิปัสสนานั้น เป็นระบบที่มีขั้นตอนแน่นอนต่อเนื่องเป็นลำดับ และวิธีคิด ๓ แบบที่กล่าวมาแล้วนี้ ท่านก็นำไปจัดเข้าเป็นขั้นตอนอยู่ในลำดับด้วย โดยจัดให้เป็นวิธีคิดวิธีพิจารณาที่ต่อเนื่องเป็นชุดเดียวกัน แต่ลำดับของท่านนั้น ไม่ตรงกับลำดับข้อในที่นี้ทีเดียวนัก กล่าวคือ¹²⁸⁷

ลำดับที่ ๑ ใช้วิธีคิดแบบแยกแยะ หรือวิเคราะห์องค์ประกอบ (วิธีที่ ๒) กำหนดแยกปรากฏการณ์ต่างๆ เป็นนามธรรมกับรูปธรรม ว่าอะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม จำพวกรูปมีอะไรบ้าง จำพวกนามมีอะไรบ้าง มีลักษณะมีคุณสมบัติเป็นอย่างไร เรียกว่าขั้น *นามรูปปริเคราะห์* บ้าง นามรูปวัตถาน บ้าง นามรูปปริจเฉท หรือ สังขารปริจเฉท บ้าง และจัดเป็น *ทิวฐิวิสุทธิ* (วิสุทธิที่ ๓)

อย่างไรก็ตาม ความประสงค์ของท่าน มุ่งเน้นให้กำหนดจับและรู้จักสภาวะหรือองค์ประกอบตามที่พบเห็น ตามที่เป็นอยู่ ว่าอย่างไรเป็นนาม อย่างไรเป็นรูป มากกว่าจะมุ่งเน้นในแง่ของการพยายามแจกแจง

ลำดับที่ ๒ ใช้วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย (วิธีที่ ๑) พิจารณาค้นหาเหตุปัจจัยของนามและรูปนั้น ในแง่ต่างๆ เช่น พิจารณาตามแนวปฏิจจสมุปบาท พิจารณาตามแนววิชชาตณหาอุปาทานกรรมและอาหาร พิจารณาตามแนวกระบวนการรับรู้ (เช่นจักขุวิญญาณอาศัยจักขุกับรูปารมณ เป็นต้น) พิจารณาตามแนวกรรมวิภูฏวิปากวิภูฏ เป็นต้น แต่รวมความแล้วก็อยู่ในขอบเขตของปฏิจจสมุปบาทนั่นเอง เป็นแต่แยกบางแง่ออกไปเน้นพิเศษ

ขั้นนี้เรียกว่า *นามรูปปัจจัยปริคคหะ* หรือเรียกสั้นๆ ว่า ปัจจัยปริคคหะ (ปัจจัยปริเคราะห์) เมื่อทำสำเร็จเกิดความรู้อ้าใจ ก็เป็น ธรรมฐิติญาณ หรือยถาภูตญาณ หรือสัมมาทสสนะ จัดเป็น *กังขาวิตรณวิสุทธิ* (วิสุทธิที่ ๔)

ลำดับที่ ๓ ใช้วิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา หรือวิธีคิดโดยสามัญลักษณะ (วิธีที่ ๓) นำเอานามรูป หรือสังขารนั้นมาพิจารณา ตามหลักแห่งคติธรรมดาของไตรลักษณ์ ให้เห็นภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง ไม่คงที่ เป็นอนิจจัง ถูกปัจจัยขัดแย้งบีบคั้น เป็นทุกข์ ไม่มีไม่เป็นโดยตัวของมันเอง ไครๆ เข้ายึดถือเป็นเจ้าของครอบครอง บังคับด้วยความอยากไม่ได้ เป็นอนัตตา

ขั้นนี้เรียกว่า *สัมมสนญาณ* เป็นตอนเบื้องต้นของ *มัคคาคัคคญาณทัสสนวิสุทธิ* (วิสุทธิข้อที่ ๕)

¹²⁸⁵ รตวินิตสูตร, ม.ม. ๑๒/๒๔๒-๓๐๐/๒๔๗-๒๔๗

¹²⁸⁶ ญาณกถา, ขุ.ปฎิ. ๓๑/๑/๑; ๕๙-๑๑๑/๗๖-๘๒.

¹²⁸⁷ ดู วิสุทธิ. ๓/๒๐๖-๒๗๔; สงคท. ๕๔-๕๕

ข้อความอ้างจากบาลี ซึ่งใช้วิธีคิดแบบที่ ๒ และแบบที่ ๓ พิจารณาไปพร้อมๆ กัน ขอยกมาให้ดูเพียงเล็กน้อย พอเป็นตัวอย่าง

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงมนสิการโดยแบบคาย (โยนิโสมนสิการ) ซึ่งรูป และจงพิจารณาเห็นอนิจจตาแห่งรูปตามความเป็นจริง...จงมนสิการโดยแบบคายซึ่งเวทนา และจงพิจารณาเห็นอนิจจตาแห่งเวทนาตามความเป็นจริง...จงมนสิการโดยแบบคายซึ่งสัญญา และจงพิจารณาเห็นอนิจจตาแห่งสัญญาตามความเป็นจริง...จงมนสิการโดยแบบคายซึ่งสังขาร และจงพิจารณาเห็นอนิจจตาแห่งสังขารตามความเป็นจริง...จงมนสิการโดยแบบคายซึ่งวิญญาณ และจงพิจารณาเห็นอนิจจตาแห่งวิญญาณตามความเป็นจริง...”¹²⁸⁸

“ภิกษุผู้มีสุตะ พึงมนสิการโดยแบบคาย ซึ่งอุปาทานชั้นที่ ๕ โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นของถูกปัจจัยบีบคั้น...โดยความเป็นของมิใช่อดีต...”¹²⁸⁹

พุทธพจน์ต่อไปนี้ แสดงการคิดแบบสืบสาวหาเหตุ ต่อด้วยการคิดแบบสามัญลักษณะ เพื่อวัตถุประสงค์แห่งการรู้เท่าทันตามความเป็นจริง ให้ใจเป็นอิสระ มิให้เกิดทุกข์

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีตนเป็นที่พึ่ง มีตนเป็นสรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะ จงมีธรรมเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นสรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะ อยู่เกิด;

“เมื่อเธอทั้งหลายจะเป็นผู้มีตนเป็นที่พึ่ง...มีธรรมเป็นสรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะ เป็นอยู่ ก็พึงพิจารณาโดยแบบคายว่า โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และความผิดหวังคับแค้นใจทั้งหลาย เกิดจากอะไร มีอะไรเป็นแดนเกิด

“ภิกษุทั้งหลาย โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และความผิดหวังคับแค้นใจทั้งหลายเกิดจากอะไร มีอะไรเป็นแดนเกิด? บุคคลในโลกนี้ ผู้ชาติสุตะ (ไม่ได้เรียนรู้อะไร) มิได้พบเห็นอริยชน ไม่ฉลาดในอริยธรรม ไม่ได้ศึกษาในอริยธรรม มิได้พบเห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในสัปปุริสธรรม ไม่ได้ศึกษาในสัปปุริสธรรม ย่อมมองเห็นรูปเป็นตน มองเห็นตนมีรูป มองเห็นรูปในตน หรือมองเห็นตนในรูป, รูปของเขานั้นผันแปรไป กลายเป็นอย่างอื่น โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และความผิดหวังคับแค้นใจ ย่อมเกิดขึ้นแก่เขา เพราะการที่รูปผันแปรไปกลายเป็นอื่น;

“เขามองเห็นเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ (เป็นอดีต เป็นต้น อย่างที่กล่าวแล้ว) ... โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และความผิดหวังคับแค้นใจ ย่อมเกิดขึ้นแก่เขา เพราะการที่เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ผันแปรไป กลายเป็นอื่น

“ส่วนภิกษุผู้รู้ชัดว่า รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เป็นสิ่งไม่เที่ยง แปรปรวนได้ จางหายดับสิ้นได้ มองเห็นตามเป็นจริงด้วยสัมมาปัญญาอย่างนี้ว่า รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร ...วิญญาณ ทั้งปวง ล้วนไม่เที่ยง ถูกปัจจัยบีบคั้น มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ทั้งในกาลก่อน ทั้งในบัดนี้ ก็เช่นเดียวกัน เธอย่อมละโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และความผิดหวังคับแค้นใจทั้งหลายได้ เพราะละโสกะเป็นต้นนั้นได้ เธอย่อมไม่ต้องห่วงหวาดเสียวใจ เมื่อไม่ห่วงหวาดเสียวใจ ย่อมอยู่เป็นสุข ภิกษุผู้อยู่เป็นสุข เรียกได้ว่า ตถังคนิพพานแล้ว”¹²⁹⁰

¹²⁸⁸ ส.ข.๑๗/๑๐๔/๖๔

¹²⁸⁹ ส.ข.๑๗/๓๑๕/๒๐๕; วิธีพิจารณาแบบนี้ พึงดูได้ในพระไตรปิฎกบาลีเล่ม ๑๗ เก็บตลอดเล่ม และมีกระจายอยู่มากในเล่มอื่น

¹²⁹⁰ ส.ข.๑๗/๘๗-๘๘/๕๓-๕๕ (ตถังคนิพพาน = นิพพานเฉพาะกรณี)

๔. วิธีคิดแบบอริยสังข์/คิดแบบแก้ปัญหา

วิธีคิดแบบอริยสังข์ หรือ คิดแบบแก้ปัญหา เรียกตามไวยาหารทางธรรมได้ว่า วิธีแห่งความดับทุกข์ จัดเป็นวิธีคิดแบบหลักอย่างหนึ่ง เพราะสามารถขยายให้ครอบคลุมวิธีคิดแบบอื่นๆ ได้ทั้งหมด

บาลีที่พึงอ้างในข้อนี้ มีความสั้นๆ ดังนี้

“ภิกษุ! นั้น ย่อมมนสิการโดยแบบคาย (โยนิโสมนสิการ) ว่า ทุกข์ คือดังนี้; ย่อมมนสิการโดยแบบคายว่า เหตุเกิดแห่งทุกข์ คือดังนี้; ย่อมมนสิการโดยแบบคายว่า ความดับแห่งทุกข์ คือดังนี้; ย่อมมนสิการโดยแบบคายว่า ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับทุกข์ คือดังนี้;

“เมื่อเขอมนสิการโดยแบบคายอยู่อย่างนี้ สังโยชน์ ๓ ขยาย คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ย่อมถูกละเสียบได้”¹²⁹¹

วิธีคิดแบบอริยสังข์นี้ มีลักษณะทั่วไป ๒ ประการ คือ

๑) เป็นวิธีคิดตามเหตุและผล หรือเป็นไปตามเหตุและผล¹²⁹² สืบสาวจากผลไปหาเหตุแล้ว แก้ไขและทำการที่ต้นเหตุ จัดเป็น ๒ คู่ คือ

- คู่ที่ ๑: ทุกข์เป็นผล** เป็นตัวปัญหา เป็นสถานการณ์ที่ประสบ ซึ่งไม่ต้องการ
สมุทัยเป็นเหตุ เป็นที่มาของปัญหา เป็นตัวการ ที่ต้องกำจัดหรือแก้ไข จึงจะพ้นปัญหา
- คู่ที่ ๒: นิโรธเป็นผล** เป็นภาวะสิ้นปัญหา เป็นจุดหมาย ซึ่งต้องการจะเข้าถึง
มรรคเป็นเหตุ เป็นวิธีการ เป็นข้อปฏิบัติ ที่ต้องกระทำในการแก้ไขสาเหตุ เพื่อบรรลุจุดหมาย คือภาวะสิ้นปัญหา อันได้แก่ความดับทุกข์

๒) เป็นวิธีคิดที่ตรงจุดตรงเรื่อง ตรงไปตรงมา มุ่งตรงต่อสิ่งที่จะต้องทำต้องปฏิบัติต้องเกี่ยวข้องกับชีวิต ใช้แก้ปัญหา ไม่พุ่งชานออกไปในเรื่องฟุ้งเฟ้อ ที่สกว่าคิดเพื่อสนองตัณหาหามะทิฏฐิ ซึ่งไม่อาจนำมาใช้ปฏิบัติ ไม่เกี่ยวกับการแก้ไขปัญหา¹²⁹³

ได้กล่าวแล้วว่า วิธีคิดแบบนี้ รั้งกัน หรือต่อเนื่องกัน กับวิธีคิดแบบที่ ๓ กล่าวคือ เมื่อประสบปัญหา ได้รับความทุกข์ และเมื่อสามารถวางใจวางท่าที่ต่อสถานการณ์ได้อย่างถูกต้องตามวิธีคิดแบบที่ ๓ ขั้นที่ ๑ แล้ว ต่อจากนั้น เมื่อจะปฏิบัติด้วยปัญญาเพื่อแก้ไขปัญหามาตามวิธีปฏิบัติขั้นที่ ๒ ของวิธีการคิดแบบที่ ๓ นั้น พึงดำเนินความคิดในส่วนรายละเอียดขยายออกไปตามขั้นตอน อย่างที่แสดงในวิธีการคิดแบบที่ ๔ นี้

หลักการ หรือสาระสำคัญของวิธีคิดแบบอริยสังข์ ก็คือ การเริ่มต้นจากปัญหา หรือความทุกข์ ที่ประสบ โดยกำหนดรู้ ทำความเข้าใจปัญหา คือความทุกข์นั้น ให้ชัดเจน แล้วสืบค้นหาสาเหตุเพื่อเตรียมแก้ไข ในเวลาเดียวกัน กำหนดเป้าหมายของตนให้แน่ชัดว่าคืออะไร จะเป็นไปได้หรือไม่ และเป็นไปได้อย่างไร แล้วคิดวางวิธีปฏิบัติที่จะกำจัดสาเหตุของปัญหา โดยสอดคล้องกับการที่จะบรรลุจุดหมายที่กำหนดไว้นั้น

ในการคิดตามวิธีนี้ จะต้องตระหนักถึงกิจ หรือหน้าที่ ที่พึงปฏิบัติต่ออริยสังข์แต่ละข้ออย่างถูกต้องด้วย เพื่อให้มองเห็นคำความในเรื่องนี้ จะกล่าวถึงหลักอริยสังข์ และวิธีปฏิบัติเป็นขั้นๆ โดยย่อ ดังนี้

¹²⁹¹ ม.ม. ๑๒/๑๒/๑๖

¹²⁹² พึงระวังว่า เหตุและผล (cause and effect) เป็นคนละอย่างกับ เหตุผล (reason)

¹²⁹³ พึงดู จูฬมาลุงกัโยวาทสูตร, ม.ม. ๑๓/๑๔๗-๑๕๒/๑๔๓-๑๕๓.

ขั้นที่ ๑ ทุกข์ คือ สภาพปัญหา ความคับข้อง ติดขัด กดดัน บีบคั้น บกพร่อง ที่เกิดมีแก่ชีวิต หรือที่คนได้ประสบ ซึ่งว่อย่างกว้างที่สุดก็คือ ภาวะที่สังขาร หรือนามรูป หรือขันธ์ ๕ หรือโลกและชีวิต ตกอยู่ใต้อำนาจกฎกรรมตา เป็นของไม่เที่ยงแท้คงที่ ถูกเหตุปัจจัยต่างๆ กดดันบีบคั้น และขึ้นต่อเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตนที่อยู่ในอำนาจครอบครองบังคับได้จริง จึงขัดขึ้นฝืนความอยากความยึดถือ บีบคั้นใจ ที่ไม่ได้ตามปรารถนา

สำหรับทุกข์นี้ เรามีหน้าที่เพียงกำหนดรู้ คือทำความเข้าใจและกำหนดขอบเขตให้ชัด เหมือนอย่างแพทย์กำหนดรู้ หรือตรวจให้รู้ว่าเป็นอาการของโรคอะไร เป็นที่ไหน หน้าที่นี้เรียกว่า **ปริณญา**

เราไม่มีหน้าที่เอาทุกข์มาครุ่นคิด มาแบกไว้ หรือคิดขัดเคืองเป็นปฏิปักษ์กับความทุกข์ หรือห่วงกังวลอยากหายทุกข์ เพราะคิดอย่างนั้น มีแต่จะทำให้ทุกข์เพิ่มขึ้น เราอยากแก้ทุกข์ได้ แต่เราก็แก้ทุกข์ด้วยความอยากไม่ได้ เราต้องแก้ด้วยรู้มัน และกำจัดเหตุของมัน ดังนั้นจะอยากไป ก็ไม่มีประโยชน์ มีแต่โทษเพิ่มขึ้น

ขั้นนี้ นอกจากกำหนดรู้แล้ว ก็เพียงวางใจวางท่าที่แบบรู้เท่าทันคติธรรมตาอย่างที่กำลังแล้วในขั้นที่ ๑ ของวิธีที่สาม เมื่อกำหนดรู้ทุกข์ หรือเข้าใจปัญหา เรียกว่า ทำปริณญาแล้ว ก็เป็นอันปฏิบัติหน้าที่ต่อทุกข์ หรือต่อปัญหาเสร็จสิ้น พึ่งก้าวไปสู่ขั้นที่ ๒ ทันที่

ขั้นที่ ๒ สมุทัย คือ เหตุเกิดแห่งทุกข์ หรือสาเหตุของปัญหา ได้แก่เหตุปัจจัยต่างๆ ที่เข้าสัมพันธ์ขัดแย้งส่งผลสืบทอดกันมา จนปรากฏเป็นสภาพบีบคั้น กดดัน คับข้อง ติดขัด อึดอัด บกพร่อง ในรูปต่างๆ แปลกๆ กันไป อันจะต้องค้นหาให้พบ แล้วทำหน้าที่ต่อมันให้ถูกต้องคือ **ปหาน** ได้แก่ กำจัด หรือละเสีย

ตัวเหตุแกนกลางที่ยืนพื้น หรือยืนโรงกำกับชีวิตอยู่ คู่กับความทุกข์พื้นฐานของมนุษย์ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ ทั้งระดับตัวแสดงหน้าโรง คือ **ตัณหา**¹²⁹⁴ และระดับเต็มกระบวน หรือเต็มโรง คือ การสัมพันธ์สืบทอดกันแห่งเหตุปัจจัย เริ่มแต่**อวิชชา** ตามหลักปฏิจจสมุปบาท¹²⁹⁵

เมื่อประสบทุกข์ หรือปัญหาจำเพาะแต่ละกรณี ก็คือต้องพิจารณาสืบสาวสาเหตุและปัจจัยที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ ใช้วิธีคิดแบบที่ ๑ ถ้าเป็นปัญหาเกี่ยวกับปัจจัยด้านมนุษย์ ก็พึงนำเอาตัวเหตุแกนกลาง หรือเหตุยืนโรงมาพิจารณาร่วมกับเหตุปัจจัยเฉพาะกรณีด้วย เมื่อสืบค้น วิเคราะห์ และวินิจฉัย จับมูลเหตุของปัญหา ซึ่งจะต้องกำจัดหรือแก้ไขได้แล้ว ก็เป็นอันเสร็จสิ้นการคิดขั้นที่สอง

ขั้นที่ ๓ นิโรธ คือ ความดับทุกข์ ความพ้นทุกข์ ภาวะไร้ทุกข์ ภาวะพ้นปัญหา หมดหรือปราศจากปัญหา เป็นจุดหมายที่ต้องการ ซึ่งเรามีหน้าที่ **ศัจจิกิริยา** หรือประจักษ์แจ้ง ทำให้เป็นจริง ทำให้สำเร็จ หรือลูถิง

ในขั้นนี้ จะต้องกำหนดได้ว่า จุดหมายที่ต้องการคืออะไร การที่ปฏิบัติอยู่นี้ หรือจะปฏิบัติ เพื่ออะไร จะทำกันไปไหน จุดหมายนั้นเป็นไปได้หรือไม่ เป็นไปได้อย่างไร มีหลักการในการเข้าถึงอย่างไร มีจุดหมายรองหรือจุดหมายลดหลั่นแบ่งเป็นขั้นตอนในระหว่างได้อย่างไรบ้าง

ขั้นที่ ๔ มรรค คือ ทางดับทุกข์ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ หรือวิธีแก้ไขปัญหา ได้แก่ วิธีกร และรายละเอียดสิ่งที่จะต้องปฏิบัติ เพื่อกำจัดเหตุปัจจัยของปัญหา ให้เข้าถึงจุดหมายที่ต้องการ ซึ่งเรามีหน้าที่ **ภาวนา** คือ ปฏิบัติ หรือลงมือทำ

สิ่งที่พึงทำในขั้นของความคิด ก็คือ กำหนดดวงวิธีการ แผนการ และรายการสิ่งที่จะต้องทำ ซึ่งจะช่วยให้แก้ไขสาเหตุของปัญหาได้สำเร็จ โดยสอดคล้องกับจุดหมายที่ต้องการ

¹²⁹⁴ แสดงตัณหา เป็นทุกข์สมุทัย เช่น วินย.๔/๑๔/๑๘; ที.ม.๑๐/๒๙๖/๓๔๓; ส.ม.๑๓/๑๖๖๕/๕๒๘

¹²⁹⁵ แสดงกระบวนธรรมปฏิจจสมุปบาท เริ่มแต่อวิชชา เป็นทุกข์สมุทัย เช่น อ.ต.ก.๒๐/๕๐๑/๒๒๗ และพุทธพจน์แสดงหลักปฏิจจสมุปบาท ทุกแห่ง ที่ลงท้ายว่า เอวเมตสส ทุกขกฺขนฺธสส สมฺมาโย โหติ.

๕. วิธีคิดแบบบรรณธรรมสัมพันธ์

วิธีคิดแบบบรรณธรรมสัมพันธ์¹²⁹⁶ หรือคิดตามหลักการและความมุ่งหมาย คือพิจารณาให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่าง *ธรรม* กับ *อรรถ* หรือ *หลักการ* กับ *ความมุ่งหมาย* เป็นความคิดที่มีความสำคัญมาก ในเมื่อจะลงมือปฏิบัติธรรม หรือทำการตามหลักการอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อให้ได้ผลตรงตามความมุ่งหมาย ไม่กลายเป็นการกระทำที่เคลื่อนไหวคลาด เลื่อนลอย หรือมกมาย

“*ธรรม*” แปลว่า หลัก หรือหลักการ คือ หลักความจริง หลักความดีงาม หลักการปฏิบัติ หรือหลักที่จะเอาไปใช้ปฏิบัติ รวมทั้งหลักคำสอนที่จะทำให้ประพฤติปฏิบัติ และกระทำการได้ถูกต้อง

“*อรรถ*” (ชัฏตะ ก็เขียน) แปลว่า ความหมาย ความมุ่งหมาย จุดหมาย ประโยชน์ที่ต้องการ หรือสาระที่พึงประสงค์

ในการปฏิบัติธรรม หรือทำการตามหลักการใดๆ ก็ตาม จะต้องเข้าใจความหมาย และความมุ่งหมายของธรรมหรือหลักการนั้นๆ ว่า ปฏิบัติ หรือทำไปเพื่ออะไร ธรรม หรือหลักการนั้น กำหนดวางไว้เพื่ออะไร จะนำไปสู่ผลหรือที่หมายใดบ้าง ทั้งจุดหมายสุดท้ายปลายทาง และเป้าหมายท่ามกลางในระหว่าง ที่จะส่งทอดต่อไปยังธรรมหรือหลักการข้ออื่นๆ

ความเข้าใจถูกต้องในเรื่องหลักการ และความมุ่งหมายนี้ นำไปสู่การปฏิบัติถูกต้องที่เรียกว่า *ธรรมานุธรรมปฏิบัติ*

ธรรมานุธรรมปฏิบัติ หรือ ชัมมานุชัมมปฏิบัติ แปลอย่างสับสนๆ กันมาว่า “ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม” แปลตามความหมายว่า ปฏิบัติธรรมน้อยคล้ายแก่ธรรมใหญ่ หรือปฏิบัติธรรมหลักย่อยคล้ายตามหลักใหญ่ แปลงๆ ว่า ปฏิบัติธรรมถูกหลัก คือ ทำให้ข้อปฏิบัติย่อย เข้ากันได้ สอดคล้องกัน และส่งผลแก่หลักการใหญ่ เป็นไปเพื่อจุดหมายที่ต้องการ¹²⁹⁷

ธรรมานุธรรมปฏิบัติ เป็นสิ่งสำคัญมาก อาจเรียกได้ว่า เป็นตัวตัดสินว่า การปฏิบัติธรรม หรือการกระทำนั้นๆ จะสำเร็จผลบรรลุจุดหมายได้หรือไม่

¹²⁹⁶ คำนี้ไม่ใช่ของเดิม แต่จับใจความมาปรุงขึ้นใหม่ ถ้าเรียงลำดับแก้ ควรเป็น ธรรมอรรถ หรือ ชัมมัตตะ แต่เรียงเป็นอรรถธรรม เพื่อความสละสลวย และเมื่อในคัมภีร์ทั้งหลาย เมื่อเข้าสู่รสมาส ท่านก็นิยมเรียงเป็น *อรรถธรรม* (อรรถชัมม) อย่างนี้เหมือนกัน เช่น ที.ปา.๑/๑๔๓/๑๖๙; ขุ.ชา.๒๘/๘๓๘/๒๓๓; ขุ.อ.๑๐/๑๔๔; ขุ.ปฎิ.๓๑/๖๖๗/๕๗๖.

¹²⁹⁷ ตัวอย่างความหมายของ *ธรรมานุธรรมปฏิบัติ* จากบาลีและอรรถกถา:

- ปฏิบัติธรรมานุธรรม คือปฏิบัติชอบ ปฏิบัติสอดคล้อง ปฏิบัติไม่ขัด ปฏิบัติคล้ายตามอรรถ (ขุ.จ.๓๐/๕๔๐/๒๗๐);
- ธรรมานุธรรมปฏิบัติ คือ ดำเนินปฏิบัติส่วนบุพภาค อันเป็นธรรมคล้ายตามแก่โลกุตตรธรรม ๙ (ที.อ.๒/๒๓๖; ๓/๒๗๖; ส.อ.๒/๓๒๖; อ.อ.๓/๒๒๘);
- คือ ดำเนินปฏิบัติส่วนบุพภาค พร้อมทั้งศีลอันเป็นธรรมสอดสุมแก่โลกุตตรธรรม ๙ (อ.อ.๒/๑๒๓, ๓๒๙, ๔๒๔, ๔๖๖); คือ ดำเนินปฏิบัติส่วนบุพภาค พร้อมทั้งศีล เพื่ออรรถคือโลกุตตรธรรม (อ.อ.๓/๖๒);
- คือ ปฏิบัติวิปัสสนาธรรม อันเป็นธรรมคล้ายตามอริยธรรม (ที.อ.๒/๒๐๓; ส.อ.๓/๓๕๙; อ.อ.๔๑๓);
- คือ ดำเนินวิปัสสนาธรรม อันเป็นธรรมอนุรูปแก่อริยธรรม (อ.อ.๓/๓๑๓);
- คือ ดำเนินปฏิบัติที่เป็นธรรมคล้ายตามนิพพานธรรมซึ่งเป็นโลกุตระ (ส.อ.๒/๔๓);
- คือ เจริญวิปัสสนาภาวนา อันเป็นธรรมน้อย เพราะสอดคล้องแก่โลกุตตรธรรม (สุตต.อ.๒/๑๖๒);
- ธรรมานุธรรม คือ ธรรม และอนุธรรม (ที.อ.๓/๑๕๐);
- ธรรมานุธรรม หมายความว่า อนุธรรม คือปฏิบัติอันเหมาะสมกัน แก่ธรรม (ม.อ.๓/๒๐๘);
- โลกุตตรธรรม ๙ ชื่อว่าธรรม วิปัสสนาเป็นต้น ชื่อว่าอนุธรรม ปฏิบัติอันเหมาะสมกันแก่ธรรมนั้น ชื่อว่า อนุธรรมปฏิบัติ (นิท.อ.๑/๗๘)

ถ้าไม่มีธรรมานุธรรมปฏิบัติ การปฏิบัติธรรม หรือดำเนินตามหลักการ ก็คลาดเคลื่อน ผิดพลาด เลื่อนลอย ว่างเปล่า งามงาย ไร้ผล หน้าซำอาจมีผลในทางตรงข้าม คือเกิดโทษขึ้นได้

ธรรมทุกข้อมีอรรถ หลักการทุกอย่างมีความมุ่งหมาย ธรรมเพื่ออรรถ หลักการเพื่อจุดหมาย จะทำอะไร ต้องถามได้ตอบได้ ว่าเพื่ออะไร

ในทางธรรม ท่านเน้นความสำคัญของการมีความคิดมีความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้มาก ทั้งในแง่เป็นคุณสมบัติของบุคคล เช่น **สัปปริสธรรม ๗** และ **ปฏิสัมภิทา ๔** เป็นต้น และในแง่ลำดับขั้นตอนของการปฏิบัติธรรม เช่น **ปัญญาภูมิธรรม** และแนวปฏิบัติธรรมที่จะยกมาแสดงต่อไป

เพื่อช่วยส่งเสริมความเข้าใจ ขอยกบาลีบางแห่งมาประกอบ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นอัมมัญญอย่างไร? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ธรรม คือ สุตระ เคยยะ ไวยากรณ์ คาถา ขุทาน อิติวุตตะกะ ชาตก อัมมุตตรวม เวทัลละ...”

“ภิกษุเป็นอัมมัญญอย่างไร? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้อรรถแห่งธรรมที่ภิกษิตแล้ว นั้นๆ ว่า นี่เป็นอรรถแห่งธรรมที่ภิกษิตไว้ชื่อนี้ นี่เป็นอรรถแห่งธรรมที่ภิกษิตไว้ชื่อนี้...”¹²⁹⁸

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคลเป็นพหูสูต และเป็นผู้เข้าถึงโดยสุตตะ เป็นอย่างไร? บุคคลบางคนมีสุตตะ (ความรู้ที่ได้เล่าเรียนสดับไว้) คือ สุตระ เคยยะ ไวยากรณ์ คาถา ขุทาน อิติวุตตะกะ ชาตก อัมมุตตรวม เวทัลละเป็นอันมาก, เขารู้ทั่วถึงอรรถ รู้ทั่วถึงธรรม แห่งสุตตะที่มากนั้นแล้ว เป็นผู้ปฏิบัติธรรมถูกต้อง (ธรรมานุธรรมปฏิบัติ), อย่างนี้แล บุคคลชื่อว่า เป็นพหูสูต และเป็นผู้เข้าถึงโดยสุตตะ”¹²⁹⁹

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเราแสดงไว้แล้ว เป็นอันมาก คือ สุตระ เคยยะ ไวยากรณ์ คาถา ขุทาน อิติวุตตะกะ ชาตก อัมมุตตรวม เวทัลละ, ถ้าแม้ภิกษุรู้ทั่วถึงอรรถ รู้ทั่วถึงธรรม แห่งคาถาที่มี ๔ บาทแล้ว เป็นผู้ปฏิบัติธรรมถูกต้อง (ธรรมานุธรรมปฏิบัติ) ก็ควรเรียกได้ว่าเป็นพหูสูต เป็นผู้ทรงธรรม”¹³⁰⁰

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความลบเลือน เพื่อความอันตรธานแห่งสัทธรรม กล่าวคือ ภิกษุทั้งหลายไม่ฟังธรรมโดยเคารพ ไม่เล่าเรียนธรรมโดยเคารพ ไม่ทรงธรรมไว้โดยเคารพ ไม่ไตร่ตรองอรรถ (อัมมุตตรวม) แห่งธรรมที่ทรงไว้โดยเคารพ ครั้นรู้ทั่วถึงอรรถ รู้ทั่วถึงธรรมแล้ว ไม่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม...”

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงมั่น เพื่อความไม่ลบเลือน เพื่อความไม่อันตรธานแห่งสัทธรรม กล่าวคือ ภิกษุทั้งหลายย่อมฟังธรรมโดยเคารพ ย่อมเล่าเรียนธรรมโดยเคารพ ย่อมทรงธรรมไว้โดยเคารพ ย่อมไตร่ตรองอรรถ (อัมมุตตรวม) แห่งธรรมที่ทรงไว้แล้วโดยเคารพ ครั้นรู้ทั่วถึงอรรถ รู้ทั่วถึงธรรมแล้ว ย่อมปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม (ธรรมานุธรรมปฏิบัติ),...”¹³⁰¹

¹²⁹⁸ อัง.สตุตท.๒๓/๖๕/๑๑๔; ถ้าเป็นพระราชามหาษัตริย์ คำว่า “ธรรม” ในอัมมัญญ ก็หมายถึงหลักปรัชญา ธรรมนิยมการปกครอง ตามราชประเพณี เป็นต้น (ดู อัง.ปญจก.๒๒/๑๓๒/๑๖๗; อัง.อ.๓/๕๖)

¹²⁹⁹ อัง.จตุก.๒๑/๖/๙

¹³⁰⁰ อัง.จตุก.๒๑/๑๘๖/๒๔๒

¹³⁰¹ อัง.ปญจก.๒๒/๑๕๔/๑๙๗; คำว่าโดยเคารพ (สกกัจจ) หมายความว่า ทำด้วยความตั้งใจจริง ถือเป็นเรื่องสำคัญ หรือเอาจริงเอาจัง เช่น “วจจกั สกกัจจ อุนิซฆายติ” = จ้องดูลูกวัวอย่างตั้งใจจริงจัง (วินย.๕/๑๗/๒๗)

พึงสังเกตแนวธรรมในสูตรนี้ ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้:

ฟังและเล่าเรียนธรรม → ทรงธรรมไว้ได้ → ไตร่ตรองอรรถ (อรรถูปปริกษา) → ธรรมานุธรรมปฏิบัติ

แนวธรรมเดียวกันนี้มีมาในพระสูตรอื่นๆ อีกมากมายเหลือเกิน¹³⁰² จนต้องถือได้ว่าเป็นหลักการสำคัญของการศึกษาและปฏิบัติธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา

เมื่อได้หลักนี้แล้ว ขอให้นำไปเปรียบเทียบกับหลักการพัฒนาปัญญา หรือคุณสมบัติที่ทำให้เป็นโสดาบัน ๔ ประการ ที่ตรัสไว้ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญแห่งปัญญา กล่าวคือ การเสวนาสัตบุรุษ การฟังสัทธรรม โยนิโสมนสิการ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ”¹³⁰³

เมื่อเทียบกันแล้ว ก็จะเห็นได้ว่า แนวธรรมทั้งสองนี้มีสาระสำคัญอย่างเดียวกัน ข้อที่พึงสังเกตพิเศษ ก็คือ ข้อโยนิโสมนสิการ สูตรที่อ้างข้างบนใช้คำว่า อรรถูปปริกษา (ไตร่ตรอง หรือพิจารณาอรรถ) แทน

การใช้คำว่า อรรถูปปริกษา ที่นี้ เสมือนเป็นการจำกัดความหมายของโยนิโสมนสิการในกรณีนี้ว่า มุ่งวิธียโยนิโสมนสิการแบบที่ ๕ ที่กำลังกล่าวถึงนี้โดยเฉพาะ ให้เห็นว่า เมื่อเข้าใจธรรมกับอรรถ หรือหลักการกับจุดมุ่งหมายสอดคล้องกันดีแล้ว ก็ก้าวต่อไปสู่ขั้นธรรมานุธรรมปฏิบัติ ลงมือทำได้อย่างถูกต้องต่อไป

หากยังมองไม่ชัดว่า ธรรม กับ อรรถ สัมพันธ์กันอย่างไร ธรรมมีอรรถอย่างไร ก็มีบาติแสดงอรรถแห่งธรรม หรือความมุ่งหมายของหลักธรรมต่างๆ ไว้หลายแห่ง พอยกมาให้พิจารณาเป็นแนวได้ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ฟังทราบบอธรรม และธรรม ฟังทราบบนรรต และอรรถ, ครั้นทราบบอธรรม และธรรม บนรรต และอรรถแล้ว ฟังปฏิบัติตามที่ เป็นธรรมเป็นอรรถ

อะไรคือบอธรรม อะไรคือธรรม อะไรคือบนรรต อะไรคืออรรถ?

มิจนาทิวฐี...มิจนาสังกัปะปะ...มิจนาวาจา...มิจนากัมมันตะ...มิจนาอาชีวะ...มิจนาวายามะ...
มิจนาสติ...มิจนาสมาธิ...มิจนาญาณ...มิจนาวิมุตติ คือ บอธรรม

สัมมาทิวฐี...สัมมาสังกัปะปะ...สัมมาวาจา...สัมมากัมมันตะ...สัมมาอาชีวะ...สัมมาวายามะ...
สัมมาสติ...สัมมาสมาธิ...สัมมาญาณ...สัมมาวิมุตติ คือ ธรรม

อกุศลธรรมชั่วร้ายทั้งหลาย เป็นอเนก ที่เกิดมีขึ้นเพราะมิจนาทิวฐี ฯลฯ มิจนาวิมุตติ เป็นปัจจัย นี้คือ บนรรต

กุศลธรรมทั้งหลาย เป็นอเนก ที่ถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์เพราะสัมมาทิวฐี ฯลฯ สัมมาวิมุตติ เป็นปัจจัย นี้คือ อรรถ”¹³⁰⁴

¹³⁰² ดู อัง.ติก.๒๐/๑๐๕/๔๗; อัง.สตุตท.๒๓/๖๕/๑๑๗; อัง.อฎฐก.๒๓/๑๘๘/๓๔๙; อัง.ทสท.๒๔/๘๓/๑๖๕; อัง.นวก.๒๓/๒๒๓/๔๐๔; อัง.อฎฐก.๒๓/๑๑๕-๖/๒๒๔-๖; ๑๕๒/๓๐๕ = ๑๗๕/๓๔๐; อัง.จตุกก.๒๑/๘๗/๑๒๗; อัง.ทสท.๒๔/๖๘/๑๓๖

¹³⁰³ อัง.จตุกก.๒๑/๒๔๙/๓๓๒ และที่อื่นๆ ซึ่งเคยอ้างแล้วบ่อยๆ

¹³⁰⁴ แปลรวบรวมจาก อัง.ทสท.๒๔/๑๑๓-๖/๒๓๘-๒๔๙; ใน อัง.ทสท.๒๔/๑๖๐-๒/๒๓๓-๒๘๒; ๑๗๐-๑/๒๘๗ แสดงอกุศลกรรมมถ ๑๐ เป็นอธรรม และกุศลกรรมมถ ๑๐ เป็นธรรม; ฟังเข้าใจ อรรถ - อรรถ และ บนรรต - อนันต์ ที่สะกดต่างรูปว่า คือคำเดียวกัน

“วินัย	เพื่ออรรถคือสังวร,	สังวร	เพื่ออรรถคือความไม่มีวิปฐิสาร,
ความไม่มีวิปฐิสาร	เพื่ออรรถคือปราโมทย์,	ปราโมทย์	เพื่ออรรถคือปีติ,
ปีติ	เพื่ออรรถคือปัสสัทธิ,	ปัสสัทธิ	เพื่ออรรถคือสุข,
สุข	เพื่ออรรถคือสมาธิ,	สมาธิ	เพื่ออรรถคือยถาภูตญาณทัสสนะ,
ยถาภูตญาณทัสสนะ	เพื่ออรรถคือนิพพิทา,	นิพพิทา	เพื่ออรรถคือวิราคะ,
วิราคะ	เพื่ออรรถคือวิมุตติ,	วิมุตติ	เพื่ออรรถคือวิมุตติญาณทัสสนะ,
วิมุตติญาณทัสสนะ	เพื่ออรรถคืออนุปาทาปรินิพพาน” ¹³⁰⁵		

“กุศลคือ	มีความไม่มีวิปฐิสารเป็นอรรถเป็นอานิสงส์,
ความไม่มีวิปฐิสาร	มีปราโมทย์เป็นอรรถเป็นอานิสงส์,
ปราโมทย์	มีปีติเป็นอรรถเป็นอานิสงส์,
ปีติ	มีปัสสัทธิเป็นอรรถเป็นอานิสงส์,
ปัสสัทธิ	มีสุขเป็นอรรถเป็นอานิสงส์,
สุข	มีสมาธิเป็นอรรถเป็นอานิสงส์,
สมาธิ	มียถาภูตญาณทัสสนะเป็นอรรถเป็นอานิสงส์,
ยถาภูตญาณทัสสนะ	มีนิพพิทาเป็นอรรถเป็นอานิสงส์,
นิพพิทา	มีวิราคะเป็นอรรถเป็นอานิสงส์,
วิราคะ	มีวิมุตติญาณทัสสนะเป็นอรรถเป็นอานิสงส์;

“ภิกษุทั้งหลาย ชรรณหังหลาย ย่อมหลังไหลสู่ชรรณหังหลาย ชรรณหังหลาย ย่อมยังชรรณหังหลายให้บริบูรณ์ เพื่อการไปจากภาวะอันมิใช่ฝั่ง สู่ภาวะที่เป็นฝั่ง โดยประการดังนี้แล”¹³⁰⁶

“สัมมาทัสสนะ	มีนิพพิทาเป็นอรรถ,
นิพพิทา	มีวิราคะเป็นอรรถ,
วิราคะ	มีวิมุตติเป็นอรรถ,
วิมุตติ	มีนิพพานเป็นอรรถ” ¹³⁰⁷

“ศีลวิสุทธิติ	เพียงแต่มีจิตตวิสุทธิติเป็นอรรถ,
จิตตวิสุทธิติ	เพียงแต่มีทิวฐิวิสุทธิติเป็นอรรถ,
ทิวฐิวิสุทธิติ	เพียงแต่มีกัณฑชาตวิสุทธิติเป็นอรรถ,
กัณฑชาตวิสุทธิติ	เพียงแต่มีมัคคคณานทัสสนวิสุทธิติเป็นอรรถ,
มัคคคณานทัสสนวิสุทธิติ	เพียงแต่มีปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิติเป็นอรรถ,
ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิติ	เพียงแต่มีญาณทัสสนวิสุทธิติเป็นอรรถ
ญาณทัสสนวิสุทธิติ	เพียงแต่มีอนุปาทาปรินิพพานเป็นอรรถ” ¹³⁰⁸

ความจากบาลีต่อไปนี้จะช่วยให้ได้แง่มุมที่จะเข้าใจ อรรถ หรืออรรถะ ชัดขึ้น และเป็นการสรุปไปด้วย

¹³⁰⁵ วินย. ๘/๑๐๘๔/๔๐๖

¹³⁰⁶ อัง. เอกาทสก. ๒๔/๒๐๙/๓๓๗; และพึงดูคล้ายกันที่ ๒๔/๑/๒; ๒/๓; ๒๐๘/๓๓๖

¹³⁰⁷ ส. ข. ๑๗/๓๖๖/๒๓๒

¹³⁰⁸ ม. ม. ๑๒/๒๙๘/๒๙๕

“การบำเพ็ญประโยชน์ (อรรถ) โดยคนที่ไม่รู้จักประโยชน์อันพึงหมาย (อรรถ) ไม่นำความสุขมาให้, คนเขลาข่มผลบุญประโยชน์ (อรรถ) เสีย เหมือนตั้งถึงเฝ้าสวน”¹³⁰⁹

“พึงวิจัยธรรมให้ถึงต้นเค้า จึงจะเข้าใจอรรถแจ้งชัดด้วยปัญญา”¹³¹⁰

“ผู้ปฏิบัติธรรมถูกหลัก (ธรรมานุธรรมปฏิบัติ) เป็นบุคคลหาได้ยาก (พวกหนึ่ง) โนโลก”¹³¹¹

ปริพาชก: ท่านสารีบุตร อะไรหนอ ทำได้ยาก ในธรรมวินัยนี้?

พระสารีบุตร: การบวชที่ท่าน ทำได้ยาก ในธรรมวินัยนี้

ปริพาชก: ผู้ที่บวชแล้ว อะไรเล่าทำได้ยาก?

พระสารีบุตร: ความยินดีที่ท่าน ผู้บวชแล้วทำได้ยาก

ปริพาชก: ผู้ยินดีแล้ว อะไรเล่าทำได้ยาก?

พระสารีบุตร: ธรรมานุธรรมปฏิบัติที่ท่าน อันผู้ยินดีแล้วทำได้ยาก

ปริพาชก: นานสักเท่าไรหนอ ภิกษุผู้ธรรมานุธรรมปฏิบัติจึงจะได้เป็นอรหันต์?

พระสารีบุตร: ไม่นานเลยท่าน¹³¹²

ในทางธรรม น่าจะได้เห็นความสำคัญของความคิดความเข้าใจแบบนี้ไว้เสมอๆ จะเห็นได้ว่า แม้แต่ความเป็นกลางของทางสายกลาง หรือความเป็นมัชฌิมาของมัชฌิมาปฏิบัติ ก็กำหนดด้วยความรู้ความเข้าใจตระหนักในจุดหมายของการปฏิบัติ แม้หลักธรรมต่างๆ ที่แบ่งย่อยออกมา หรือเป็นองค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิบัติเหล่านั้น แต่ละอย่างๆ ก็มีเป้าหมายจำเพาะ และจุดหมายรวม ซึ่งจะต้องเข้าใจและตระหนักไว้ เพื่อให้ปฏิบัติได้ถูกต้อง เพื่อให้ข้อธรรมเหล่านั้น เข้าสัมพันธ์กลมกลืน และรับช่วงสืบทอดกันนำไปสู่ผลที่มุ่งหมาย

พูดอีกนัยหนึ่งว่า ความรู้เข้าใจตระหนักในจุดหมาย และขอบเขตแห่งคุณค่าของหลักธรรมต่างๆ เป็นเครื่องกำหนดความถูกต้องพอเหมาะพอดีแห่งการปฏิบัติหลักธรรมนั้นๆ ซึ่งทำให้เกิดธรรมานุธรรมปฏิบัติ

เมื่อมองในแง่ปรมาตถ์ (มิใช่ในแง่ทฤษฎีสัมมัตถ์ สัมปรายิกัตถ์ ปรัตถะ หรือในแง่สังคัม) ศีล สมาธิ และปัญญา ต่างก็มีจุดหมายสุดท้ายเพื่อนิพพานเหมือนกัน แต่เมื่อมองจำกัดเฉพาะตัว แต่ละอย่างมีขีดขั้นขอบเขตของตน ที่จะต้องไปเชื่อมต่อกับอย่างอื่น จึงจะให้บรรลุจุดหมายสุดท้ายได้ ลำพังอย่างหนึ่งอย่างเดียวหาสำเร็จผลล่วงตลอดไม่ได้ แต่จะขาดอย่างหนึ่งอย่างใดเสียทีเดียว ก็ไม่ได้

จึงมีหลักว่า ศีลเพื่อสมาธิ สมาธิเพื่อปัญญา ปัญญาเพื่อวิมุตติ

ถ้าปฏิบัติศีลขาดเป้าหมาย ก็อาจกลายเป็นศีลฟตปรามาส ช่วยส่งเสริมอัตตคติภตตามนุโยค, ถ้าบำเพ็ญสมาธิโดยไม่คำนึงอรรถ ก็อาจหมกตติชยอยู่ในฤทธิ์ปาฏิหาริย์ ส่งเสริมมิชฌาทิฐิวินิจฉัย หรือส่งเสริมดิรัจฉานวิชาบางประเภท, ถ้าเจริญปัญญาชนิดที่ไม่เป็นไปเพื่อวิมุตติ ก็เป็นอันคลาดออกนอกมัชฌิมาปฏิบัติ ไม่ไปสู่จุดหมายของพุทธศาสนา อาจหลงอยู่ข้างๆ ระหว่างทาง หรือติดค้างในมิชฌาทิฐิวินิจฉัยแบบใดแบบหนึ่ง

¹³⁰⁹ ขุ.ชา.๒๗/๔๖/๑๕; คนที่ไม่รู้จักอรรถ แปลจาก อนตถกกุสล แปลเอาความว่า คนฉลาดไม่เข้าใจเรื่อง; คำว่า “อรรถ” นี้ สู้ใจแห่งอภิธานปิฎกที่ปรากฏแสดงความหมายไว้ ๔ นัย; น่าสังเกตว่า ในคัมภีร์รุ่นรองและชั้นอรรถกถา นิยมใช้อรรถในแง่ที่เป็นความหมาย เช่น “ชื่อว่า สัมมาสมาธิ โดยอรรถคือไม่ฟุ้งซ่าน” (ขุ.ปฎิ.๓๑/๕๒/๓๑; คัลยา ๓๒๑/๔๓๘ ๗๗); ชื่อว่า สมาธิ โดยอรรถคือตั้งมั่น” (วิสุทธ.๑/๑๐๕) แต่ในพระบาลีชั้นเดิม มักใช้ในแง่ที่เป็นประโยชน์ หรือความมุ่งหมาย เช่น “สมาธิ มียถาภูตญานทัสสนะเป็นอรรถ” คือมีการรู้เห็นตามเป็นจริงเป็นที่หมาย (เช่น อภ.ทสก.๒๔/๑/๒ เป็นต้น ที่เคยอ้างแล้ว)

¹³¹⁰ อภ.สตุตต.๒๓/๓-๔/๓-๔ (ให้ถึงต้นเค้า แปลจาก โยนโโส); อรรถกถาไขความของบาลีแห่งนี้เสียสูงสูดโดยแปลว่า วิจัยธรรมคืออริยสัง ๔ โดยแยกคาย จึงเห็นแจ้งสังขธรรมด้วยมรรคปัญญา พร้อมทั้งวิปัสสนา (อภ.อ.๓/๑๗๗)

¹³¹¹ อภ.ปญจก.๒๒/๑๔๓/๑๘๙; ๑๙๕/๒๖๗

¹³¹² ส.สพ.๑๘/๕๑๒/๓๒๐.

โดยนัยนี้ ผู้ปฏิบัติธรรม ที่ขาดโยนิโสมนสิการ จึงอาจปฏิบัติผิดพลาดไขว่เขวได้ทุกขั้นตอน เช่นในขั้นต้น คือระดับศีล มีหลักทั่วไปอยู่ว่า การรักษาศีลเคร่งครัดบริสุทธิ์ตามบทบัญญัติเป็นคุณสมบัติสำคัญของปฏิบัติ ผู้ปฏิบัติพึงตระหนักอยู่เสมอว่า จะต้องให้ความสำคัญอย่างมากแก่ศีล อย่างไรก็ตาม ทั้งที่เป็นผู้เคร่งครัดในศีล และให้ความสำคัญแก่ศีลเป็นอย่างมากนี้แหละ ถ้าขาดความตระหนักในด้านอรรถธรรมสัมพันธ์ขึ้นมาเมื่อใด คือลืมนึกถึงความหมายและความมุ่งหมายของศีล ที่เป็นเครื่องซึ่งบอกขอบเขตคุณค่าและตำแหน่งเชื่อมโยงกับหลักธรรมอื่นๆ ความผิดพลาดในการปฏิบัติก็เกิดขึ้นได้ทันที

ผู้ปฏิบัติอาจมองศีลเป็นภาวะสมบูรณ์ในตัว ซึ่งตั้งอยู่โดดๆ ลอยๆ ไม่เป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการปฏิบัติธรรม หรือไม่ถืออย่างหนึ่ง ความไม่ตระหนักถึงความหมาย และความมุ่งหมายของศีลนั้น ก็นำไปสู่ความยึดติดถือมั่นในรูปแบบ ทำให้เกิดการกระทำที่สักว่าปฏิบัติสัๆ กันไป โดยไม่เข้าใจเหตุผล ไม่รู้ว่าทำไปเพื่ออะไร ไม่มองศีลในฐานะข้อปฏิบัติเพื่อฝึกอบรมตน

บางพวกถือเพลินโดยไม่รู้ตัวถลาละเลยไป เหมือนว่าความเคร่งครัดเข้มงวดเป็นความดีเสร็จสิ้นในตัวเอง เมื่อทำได้เช่นนั้นๆ แล้วก็ใจดีเอง จะสำเร็จเอง หรือจะสำเร็จได้เพียงด้วยการเคร่งครัดเข้มงวดในเรื่องศีลวัตรกลายเป็นให้ศีลวัตรเป็นที่จับส้น มิใช่ศีลมีเพื่อจุดหมาย หรือรู้สึกเหมือนว่าเพียงศีล ก็พอให้บรรลุจุดหมาย

บ้างก็ถือเพลินต่อไปอีกว่า ยิ่งเคร่งครัดเข้มงวดเท่าใดก็ยิ่งดี พอถึงขั้นนี้ก็พ้นอันตรายจากความตระหนักในความมุ่งหมายของศีลโดยสิ้นเชิง ผู้ปฏิบัติจะพยายามปรุงแต่งข้อปฏิบัติที่เคร่งครัดเข้มงวดขึ้นมาถือให้ยิ่งขึ้นไป ฝ่ายผู้มองการปฏิบัติที่ขาดโยนิโสมนสิการในด้านนี้ก็เช่นกัน เมื่อเห็นการปฏิบัติเคร่งครัดเข้มงวด ทำยากเกินปกติมากเท่าใด ก็ยิ่งโหมเอียงที่จะเลื่อมใสยิ่งขึ้นเท่านั้น

ภาวะเช่นนี้เป็นเหตุปัจจัยอย่างหนึ่ง ที่นำไปสู่การปฏิบัติเข้มงวดบีบรัดตนเองผิดวิสัย ที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า ปฏิปทาเทียมเกรียม ของพวกนักบวชซีเปลือย ซึ่งเป็นลัทธิพทปรามาส และเป็นข้อปฏิบัติเอียงสุดฝ่ายอัสตติกลมถานุโยค เช่น ถือกินแต่ผักตอง ถือกินหญ้า ถือกินแต่ผลไม้หล่น ถือนุ่งห่มผ้าบังสุกุล ถือห่มผ้าคารอง ถือถอนผมถอนหนวด ถือนอนบนหนาม เป็นต้น และที่รุนแรงผิดธรรมดาว่านี่อีกเป็นอันมาก¹³¹³

ส่วนผู้ถือศีลโดยเข้าใจความมุ่งหมาย ก็ย่อมมองความเคร่งครัดมีระเบียบเป็นเบื้องต้นเหมือนกัน แต่จะคำนึงหรือถามให้เข้าใจว่าข้อนี้ๆ เพื่ออะไร สัมพันธ์กับส่วนอื่นในกระบวนการปฏิบัติอย่างไร รู้จักแยก เช่นว่านี่เป็นศีล (ระเบียบกลาง) นี่เป็นวัตร เป็นพรต (ข้อปฏิบัติเสริม) ท่านผู้นี้ควรถือข้อปฏิบัติเข้มงวดมากข้อนี้ด้วยเหตุผลดังนี้ๆ ท่านผู้นี้ไม่ควรถือข้อนี้ด้วยเหตุผลดังนี้, ข้อปฏิบัติอย่างนี้ให้ถือบังคับเสมอทั้งเพราะเหตุหรือเพื่อผลดังนี้ ข้อปฏิบัติอย่างนี้ให้สมัครใจเลือกได้ เพราะเหตุหรือเพื่อผลเกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างบุคคลดังนี้ๆ ผู้ปฏิบัติเคร่งเข้มงวด และได้บรรลุผลสำเร็จด้วยดี ท่านผู้นี้ปฏิบัติเคร่งเข้มงวด แต่ไม่สำเร็จผลดี นี่เพราะอะไร ผู้นี้เคร่งครัดน้อยไม่ค่อยเข้มงวด เหตุใดจึงก้าวหน้าในการปฏิบัติดีกว่าผู้โน้นที่เคร่งครัดเข้มงวด ดังนี้ เป็นต้น

ในทางปฏิบัติ วิธีคิดแบบนี้อาจจะลดความสำคัญลงบ้าง ในกรณีที่มีกัลยาณมิตรคอยเป็นที่เลี้ยงอยู่ใกล้ชิด ก็ดำเนินปฏิบัติด้วยศรัทธา โดยไว้วางใจต่อปัญญาของกัลยาณมิตรนั้น ก็หวังว่าค่อยๆ ทำ ค่อยๆ รู้ไป ถ้ากัลยาณมิตรมีปัญญา มีคุณภาพดีจริง ก็จะชี้แจงหรือชี้ช่องให้เขารู้เข้าใจอรรถ รู้เข้าใจธรรมไปตามลำดับ

¹³¹³ นิชฌามปฏิปทา ใน อภ.ติก.๒๐/๕๓๖/๓๘๐; ข้อปฏิบัติบางอย่างของปฏิปทานี้ท่านยอมรับเข้ามาในพุทธศาสนา อนุญาตให้ภิกษุถือได้ เช่น การถือผ้าบังสุกุล (ผ้าที่เขาทิ้งแล้ว) แต่โดยเหตุผลที่เข้ากับลักษณะเป็นอยู่ง่าย ง่าย ไม่มีโทษ (อง.จตุกก.๒๐/๒๓/๓๔) และก่อนจะใช้ต้องซัก ต้ม เย็บ ย้อม ให้เรียบร้อยได้กำหนดตามระเบียบ และให้ถือเป็นข้อปฏิบัติพิเศษตามสมัครใจ ไม่บังคับ.

๖. วิธีคิดแบบรู้ทันคุณโทษและทางออก

วิธีคิดแบบรู้ทันคุณโทษและทางออก หรือพิจารณาให้เห็นครบทั้ง *อัสสาหะ* *อาทีนวะ* และ *นิสสรณะ* เป็นการมองสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงอีกแบบหนึ่ง ซึ่งเน้นการยอมรับความจริงตามที่สิ่งนั้นๆ เป็นอยู่ทุกแง่ทุกด้าน ทั้งด้านดีด้านเสีย และเป็นวิธีคิดที่ต่อเนื่องกับการปฏิบัติมาก เช่นบอกว่า ก่อนจะแก้ปัญหา ต้องเข้าใจปัญหาให้ชัด และรู้ที่ไปให้ดีก่อน หรือก่อนจะละสิ่งหนึ่งไปหาอีกสิ่งหนึ่ง ต้องรู้จักทั้งสองฝ่ายดีพอ ที่จะให้เห็นได้ว่า การละและไปหา นั้น หรือการทิ้งอย่างหนึ่งไปเอาอีกอย่างหนึ่งนั้น เป็นการกระทำที่รอบคอบ สมควร และดีจริง

อัสสาหะ แปลว่า ส่วนดี ส่วนอร่อย ส่วนหวานชื่น คุณ คุณค่า ข้อที่น่าพึงพอใจ

อาทีนวะ แปลว่า ส่วนเสีย ข้อเสีย ช่องเสีย โทษ ข้อบกพร่อง (*อาทีนพ* ก็เขียน)

นิสสรณะ แปลว่า ทางออก ทางรอด ภาวะหลุดรอดปลอดภัย หรือสลัดออกได้ ภาวะที่ปลอดภัยหรือปราศจากปัญหา มีความสมบูรณ์ในตัว ดั่งความจริง โดยไม่ต้องขึ้นต่อข้อดีข้อเสีย ไม่ขึ้นต่ออัสสาหะ และอาทีนวะ ของสิ่งที่เป็นปัญหาหรือภาวะที่สลัดออกมานั้น (*นิสสรณ* ก็ได้)

การคิดแบบนี้ มีลักษณะที่พึงยำ ๒ ประการ

๑) การที่จะเชื่อว่ามองเห็นตามเป็นจริงนั้น จะต้องมองเห็นทั้งด้านดี ด้านเสีย หรือทั้งคุณ และโทษของสิ่งนั้นๆ ไม่ใช่มองแต่ด้านดีหรือคุณอย่างเดียว และไม่ใช่เห็นแต่โทษหรือด้านเสียอย่างเดียว เช่น ที่เชื่อว่ามองเห็นตามความเป็นจริง คือ รู้ทั้งคุณ และโทษของงาม¹³¹⁴

๒) เมื่อจะแก้ปัญหา ปฏิบัติ หรือดำเนินมรรควิธีออกไปจากภาวะที่ไม่พึงประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่งนั้น เพียงรู้คุณโทษ ข้อดีข้อเสีย ของสิ่งที่เป็นปัญหาหรือภาวะที่ไม่ต้องการเท่านั้น ยังไม่เพียงพอ จะต้องมองเห็นทางออก มองเห็นจุดหมาย และรู้ว่าจุดหมายหรือที่จะไปนั้น คืออะไร คืออย่างไร ดีกว่า และพ้นจากข้อบกพร่องจุดอ่อน โทษ ส่วนเสีย ของสิ่งหรือภาวะที่เป็นปัญหาอยู่ได้อย่างไร ไม่ต้องขึ้นต่อคุณโทษ ข้อดีข้อเสียแบบเก่าอีกต่อไปจริงหรือไม่ จุดหมาย หรือที่ไป หรือภาวะปลอดภัยเช่นนั้น มีอยู่จริง หรือเป็นไปได้อย่างไร

ทั้งนี้ ไม่เพียงผลิผลลามาละทั้งสิ่งที่คิดว่าเป็นปัญหา หรือผลิผลลามาปฏิบัติ เช่น พระพุทธเจ้า ทั้งที่ทรงทราบแจ่มแจ้งว่างามมีข้อเสีย มีโทษมากมาย แต่ถ้ายังไม่ทรงเห็นนิสสรณะแห่งงาม ก็ไม่ทรงยืนยันว่าจะไม่เวียนกลับมาหางามอีก¹³¹⁵

“ภิกษุทั้งหลาย ก่อนสัมโพธิ เมื่อยังเป็นโพธิสัตว์ ผู้ยังมีได้ตรัสรู้ เราได้มีความคิดว่า อะไรรหนคืออสงวนดี (อัสสาหะ) ในโลก อะไรรคืออสงวนเสีย (อาทีนวะ) อะไรรคือทางออก (นิสสรณะ)? เรานั้นได้มีความคิดว่า ความสุขความน่าชื่นใจ ที่เกิดขึ้นด้วยอาศัยสิ่งใดๆ ในโลก นี้คืออสงวนดีในโลก, ข้อที่โลกไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา นี้คืออสงวนเสียในโลก, ภาวะที่ปราศจันทรหาคะ เป็นที่ละจันทรหาคะในโลกได้ (นิพพาน) นี้คือทางออกในโลก...”

¹³¹⁴ เห็นอีกว่า ไม่เพียงเข้าใจความหมายของงามแคบๆ อย่างสามัญในภาษาไทย ขอทำความเข้าใจด้วยตัวอย่าง เช่น ภิกษุรูปหนึ่งพบชาวบ้าน ก็ทักทายถามสุขทุกข์ของเขา และครอบครัวของเขา ถ้าไม่ถามด้วยเมตตา แต่มุ่งให้เขาชอบใจแล้วนิมนต์อยู่รับการอุปถัมภ์บำรุง เป็นต้น อย่างนี้เรียกว่าปราศรัยเพราะอยากได้งาม (ดู ธ.อ.๔/๔๒)

¹³¹⁵ นิสสรณะ ในที่นี้ คือ ปิติสฺสขที่ไม่ต้องอาศัยงาม (ดูพุทธพจน์ที่จะอ้างต่อไป)

“ภิกษุทั้งหลาย เราได้เที่ยวแสวงหาอัสสทาปะของโลก อันใดเป็นอัสสทาปะในโลก อันนั้นเรา
ได้ประสบแล้ว อัสสทาปะในโลกมีเท่าใด อัสสทาปะนั้น เราได้เห็นเป็นปกติแล้วด้วยปัญญา; เรา
ได้เที่ยวแสวงหาอาทีนวะของโลก อันใดเป็นอาทีนวะในโลก อันนั้นเราได้ประสบแล้ว อาทีนวะ
ในโลกมีเท่าใด อาทีนวะนั้น เราได้เห็นเป็นปกติแล้วด้วยปัญญา; เราได้เที่ยวแสวงหา
นิสสรณะของโลก อันใดเป็นนิสสรณะในโลก อันนั้นเราได้ประสบแล้ว นิสสรณะในโลกมีเท่าใด
นิสสรณะนั้น เราได้เห็นเป็นปกติแล้วด้วยปัญญา

“ภิกษุทั้งหลาย เรายังไม่รู้ประจักษ์ชัดตามเป็นจริง ซึ่งอัสสทาปะของโลก โดยความเป็น
อัสสทาปะ ซึ่งอาทีนวะ โดยความเป็นอาทีนวะ และซึ่งนิสสรณะ โดยความเป็นนิสสรณะ ตราบ
โต ตรานั้น เราก็ยังไม่ปฏิญาณว่าตรัสรู้แล้ว ซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...

“ภิกษุทั้งหลาย ถ้าอัสสทาปะจักมีได้มีในโลกแล้วไซ้ สัตว์ทั้งหลายก็ไม่พึงตติใจในโลก แต่
เพราะอัสสทาปะในโลกมีอยู่ ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายจึงตติใจในโลก; ถ้าอาทีนวะจักมีได้มีในโลกแล้ว
ไซ้ สัตว์ทั้งหลายก็ไม่พึงเบื่อหน่ายในโลก แต่เพราะอาทีนวะในโลกมีอยู่ ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลาย
จึงเบื่อหน่ายในโลก; ถ้านิสสรณะจักมีได้มีในโลกแล้วไซ้ สัตว์ทั้งหลายก็ไม่พึงสลัดออกได้จากโลก
แต่เพราะนิสสรณะในโลกมีอยู่ ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายจึงสลัดออกจากโลกได้

“ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายยังไม่รู้จักประจักษ์ชัดตามเป็นจริง ซึ่งอัสสทาปะของโลก โดย
ความเป็นอัสสทาปะ ซึ่งอาทีนวะ โดยความเป็นอาทีนวะ ซึ่งนิสสรณะ โดยความเป็นนิสสรณะ ตราบ
โต ตรานั้น สัตว์ทั้งหลายก็ยังสลัดออก ไม่เกาะเกี่ยว หลุดพ้นจากโลก...เป็นอยู่ด้วยใจไร้เขตแดน
ไม่ได้, แต่เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายรู้ประจักษ์ชัดตามเป็นจริง ซึ่งอัสสทาปะของโลก โดยความเป็นอัสสทาปะ
ซึ่งอาทีนวะ โดยความเป็นอาทีนวะ และซึ่งนิสสรณะ โดยความเป็นนิสสรณะ เมื่อนั้น สัตว์ทั้งหลายจึง
จะสลัดออก ไม่เกาะเกี่ยว หลุดพ้นจากโลก...เป็นอยู่ได้ด้วยจิตใจไร้เขตแดน

“ภิกษุทั้งหลาย สมณะทั้งหลายก็ตี พรหมณ์ทั้งหลายก็ตี เหล่าหนึ่งเหล่าใด ยังไม่รู้ชัดซึ่ง
อัสสทาปะของโลก โดยความเป็นอัสสทาปะ ซึ่งอาทีนวะ โดยความเป็นอาทีนวะ และซึ่งนิสสรณะ
โดยความเป็นนิสสรณะ สมณะหรือพรหมณ์เหล่านั้น ก็ยังยอมรับไม่ได้ว่าเป็นสมณะในหมู่
สมณะทั้งหลาย ยังยอมรับไม่ได้ว่าเป็นพรหมณ์ในหมู่พรหมณ์ทั้งหลาย และท่านเหล่านั้นก็ยัง
ไม่ชื่อว่าประจักษ์แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งอรรถแห่งความเป็นสมณะ
หรือซึ่งอรรถแห่งความเป็นพรหมณ์”¹³¹⁶

“ภิกษุทั้งหลาย ก่อนสัมโพธิ เมื่อยังเป็นโพธิสัตว์ ผู้ยังมีได้ตรัสรู้ เราได้มีความคิดว่า อะไ
หนคืออสังขารรูป อะไรรูปเป็นสังขาร อะไรรูปเป็นสังขาร, อะไรรูปเป็นสังขาร, อะไรรูปเป็นสังขาร...
สังขาร...สังขาร...วิญญาน อะไรรูปเป็นสังขาร อะไรรูปเป็นสังขาร...; เรายังไม่รู้ประจักษ์ชัดตามเป็น
จริง ซึ่งอัสสทาปะของอุปาทานชั้น ๕ เหล่านั้น โดยความเป็นอัสสทาปะ ซึ่งอาทีนวะ โดยความ
เป็นอาทีนวะ และซึ่งนิสสรณะ โดยความเป็นนิสสรณะ ตราบโต ตรานั้น เราก็ยังไม่ปฏิญาณ
ว่า ตรัสรู้แล้ว ซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...”¹³¹⁷

¹³¹⁶ อจ.ติก.๒๐/๕๔๓-๖/๓๓๒-๕

¹³¹⁷ ส.ข.๑๗/๕๓-๖๐/๓๔-๖ (สูตรต่อไปก็มีข้อความคล้ายเรื่องคุณโทษและทางออกของโลกข้างต้น); นอกจากนี้ยังมีพุทธพจน์ตรัสทำนอง
เดียวกันกับสูตรนี้อีก ๒-๓ แห่ง คือ ตรัสเกี่ยวกับธาตุ ๔ (ส.นิ.๑๖/๔๐๔-๕/๒๐๓-๗); เกี่ยวกับอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก
๖ (ส.สพ.๑๘/๑๓-๑๘/๘-๑๖); เกี่ยวกับอินทรีย์ ๕ (ส.ม.๑๘/๘๕๕-๖/๒๗๐)

“ภิกษุทั้งหลาย สมณะทั้งหลายก็ดี พราหมณ์ทั้งหลายก็ดี เหล่าหนึ่งเหล่าใด ไม่รู้จักตาม เป็นจริง ซึ่งส่วนดีของกามทั้งหลาย โดยความเป็นส่วนดี ซึ่งส่วนเสีย โดยความเป็นส่วนเสีย และซึ่งนิสสรณะ โดยความเป็นนิสสรณะ ข้อที่สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น จักชื่อว่ารู้เท่าทัน (ปริญา) กามทั้งหลายเอง หรือจักชักจูงผู้อื่นให้ปฏิบัติตามแล้วรู้เท่าทันกามทั้งหลายได้นั้น ย่อมมิใช่ฐานะที่จะเป็นไปได้,

“ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าหนึ่งเหล่าใด ย่อมรู้จักตามเป็นจริง ซึ่งส่วนดีของ กามทั้งหลาย โดยความเป็นส่วนดี ซึ่งส่วนเสีย โดยความเป็นส่วนเสีย และซึ่งนิสสรณะ โดย ความเป็นนิสสรณะ ข้อที่สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นจักรู้เท่าทัน (ปริญา) กามทั้งหลายเอง หรือจักชักจูงผู้อื่นให้ปฏิบัติตามแล้วรู้เท่าทันกามทั้งหลายได้นั้น ย่อมเป็นฐานะที่เป็นไปได้”¹³¹⁸

“ภิกษุทั้งหลาย อะไรคือส่วนดีของกามทั้งหลาย?...ความสุข ความน่าน่าสนใจที่เกิดขึ้นอาศัย กามคุณ ๕ นี้ คือส่วนดีของกามทั้งหลาย

“อะไรคือส่วนเสียของกามทั้งหลาย? ...กองทุกข์ที่เห็นประจักษ์อยู่เอง...กองทุกข์มีในเบื้อง หน้า...

“อะไรคือนิสสรณะแห่งกามทั้งหลาย? ภาวะปราศจันทรภาวะ เป็นที่ละจันทรภาวะในกาม ทั้งหมดได้ (นิพพาน) นี่คือนิสสรณะแห่งกามทั้งหลาย”¹³¹⁹

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุมนสิการอยู่ซึ่งกามทั้งหลาย จิตไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่แนบ สนิท ไม่น้อมดิ่งไปในกามทั้งหลาย แต่เมื่อเธอมนสิการเนกขัมมะ จิตย่อมแล่นไป ย่อมเลื่อมใส ย่อมแนบสนิท ย่อมน้อมดิ่งไปในเนกขัมมะ, จิตของเธอ นั้น เป็นอันดำเนินไปดี ขบรมดีแล้ว ออกไปได้ดี หลุดพ้นดีแล้ว ไม่เกาะเกี่ยวแล้วกับกามทั้งหลาย, อาสวะ ความคับแค้นเดือดร้อน เหล่าใด ที่จะเกิดขึ้นเพราะกามเป็นปัจจัย เธอเป็นผู้หลุดพ้นแล้วจากอาสวะ ความคับแค้น ความเดือดร้อนเหล่านั้น เธอจะไม่เสวยเวทนานั้น นี้เรียกว่านิสสรณะแห่งกามทั้งหลาย”¹³²⁰

“เราเอง ครึ่งก่อน เมื่อยังเป็นผู้ครองเรือนอยู่ เือบอิม พรั่งพร้อมด้วยกามคุณทั้งห้า บำรุงบำเรอตน...ต่อมา เราหันทราบตามเป็นจริง ซึ่งเหตุเกิดขึ้น ซึ่งความดำรงอยู่ไม่ได้ ซึ่งส่วน ดี ซึ่งส่วนเสีย และซึ่งทางออก ของกามทั้งหลาย จึงละกามตัณหา บรรเทาความเร่าร้อนกาม ปราศจากความกระหาย มีจิตสงบภายใน เป็นอยู่,

“เรานั้น มองเห็นสัตว์เหล่าอื่น ผู้ยังไม่หมดราคะในกามทั้งหลาย ถูกกามตัณหาชอนไช ถูก ความเร่าร้อนกามเร่าร้อน เสพกามอยู่ เราก็หาไฟทะยานต่อสัตว์เหล่านั้น หาพลอยอภิรมย์ในกาม เหล่านั้นไม่ ข้อนั้นเพราะเหตุไร? ก็เพราะเราเ็นมัยอยู่ด้วยความชื่นชมยินดี ที่ไม่ต้องมีกาม ไม่ต้องมีอกุศลกรรม จึงไม่ไฟทะยานต่อความสุขที่ทราวมกว่า ไม่นึกอภิรมย์ในความสุขที่ทราวมกว่า นั้น”¹³²¹

¹³¹⁸ ม.ม. ๑๒/๒๐๐/๑๗๒

¹³¹⁹ ดู ม.ม. ๑๒/๑๙๗-๙/๑๖๘-๑๗๒; ๒๑๒-๘/๑๘๑-๔

¹³²⁰ ที.ปา. ๑๑/๓๐๑/๒๕๒; ๔๑๗/๒๙๗; อจ.ปญจก. ๒๒/๒๐๐/๒๗๒ (ต่อไปกล่าวถึงนิสสรณะ แห่งพยาบาล แห่งวิหิงสา เป็นต้น); ใน ชู.อิตติ. ๒๕/๒๕๐/๒๗๗ กล่าวถึงเนกขัมมะ ว่าเป็นนิสสรณะของกามทั้งหลาย

¹³²¹ ม.ม. ๑๓/๒๘๑/๒๗๔

“ดูกรรมทานาม กอนสัมโพธิ เมื่อยังเป็นโภทิสต์วิ ผู้ยังมีได้ตรัสรู้ เราได้เห็นเป็นอย่างดีด้วย สัมมาปัญญา ตามเป็นจริงว่า กามทั้งหลายมีอัสสาทะน้อย มีทุกข์มาก มีความคับข้องมาก อาทีนวะในกามนี้ยิ่งนัก แต่เรานั้นยังมีได้ประสบปีติสุข ที่ไม่อาศัยกาม ไม่ต้องมีอภุศลธรรม ทั้งหลาย หรือปีติสุขอื่นที่ประณีตยิ่งกว่านั้น เราก็ยังปฏิญาณ (ยืนยัน) มีได้ก่อนว่า จะเป็นผู้ ไม่วกเวียนมาหากามทั้งหลาย,

“แต่เมื่อใด เราได้มองเห็นอย่างดีด้วยสัมมาปัญญา ตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า กามทั้งหลาย มีอัสสาทะน้อย...และเรานั้น ได้ประสบปีติสุข อันปลอดจากกาม ปลอดจากอภุศลธรรมทั้งหลาย พร้อมทั้งปีติสุขอื่นที่ประณีตยิ่งกว่านั้น เมื่อนั้น เราจึงปฏิญาณได้ว่า เป็นผู้ไม่วกเวียนมาหากามทั้งหลาย”¹³²²

นี่เป็นตัวอย่างความจากบาลี พอเป็นเครื่องแสดงให้เห็นแนวความคิดแบบนี้ วิธีคิดแบบนี้ ใช้ได้กับเรื่อง ทั่วไป แม้แต่ข้อธรรม เช่น ในปฏิสัมภิทามัคค์ กล่าวถึงอัสสาทะ และอาทีนวะของอินทรีย์ ๕

ดังเช่นที่ว่า ความไม่ปรากฏแห่งอุทัจจะ ความไม่ปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะอุทัจจะ ความแก้แค้น กล้าเนื่องจากการดำเนินชีวิตโดยไม่พึงชาน และการประสบสุขวิหารธรรมอันประณีต เป็น *อัสสาทะของสมาธิ* การที่อุทัจจะยังปรากฏขึ้นได้ การที่ความเร่าร้อนเนื่องจากอุทัจจะยังปรากฏได้ ภาวะที่ยังเป็นของไม่เที่ยง เป็น ทุกข์ เป็นอนัตตา เป็น *อาทีนวะของสมาธิ* ดังนี้ เป็นต้น¹³²³

ในทางปฏิบัติระดับชีวิตประจำวัน โดยมากเป็นเพียงการเลือกระหว่างสิ่งที่มีโทษมากคุณน้อย กับสิ่งที่มี คุณมากโทษน้อย หรือแม้แต่ในสสรณะ ก็มักเป็นนิสสรณะแบบสัมพัทธ์ คือทางออกที่ดีที่สุดในกรณีนั้นๆ

ในภาวะเช่นนี้ ก็ไม่ควรลืมนำวิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก คือ ควรยอมรับส่วนดีของสิ่งหรือข้อ ปฏิบัติที่ทนละเว้น และไม่ควรมองข้ามเป็นอันขาด ซึ่งโทษ ข้อบกพร่อง จุดอ่อน ส่วนเสีย หรือช่องทางที่จะเสีย ของสิ่งหรือข้อปฏิบัติที่ทนเลือกรับเอา

การคิดมองตามความเป็นจริงเช่นนี้ จะทำให้ปฏิบัติได้ถูกต้องที่สุด มีความไม่ประมาท อาจนำเอาส่วนดี ของสิ่งที่ทนละเว้นมาใช้ประโยชน์ได้ และสามารถหลีกเลี่ยง หรือมีโอกาสแก้ไขส่วนเสียส่วนบกพร่องที่ติดมากับ สิ่งหรือข้อปฏิบัติที่ทนเลือกรับเอานั้นได้ด้วย.

ในการสั่งสอน ตัวอย่างแสดงแนวคิดแบบรู้ทันคุณโทษและทางออกนี้ ก็คือพระธรรมเทศนาของ พระพุทธเจ้า ที่เรียกว่า *อนุบุพพิกขา* ซึ่งเป็นแนวการสอนธรรมแบบหลัก ที่ทรงใช้ทั่วไป หรือใช้เป็นประจำ โดยเฉพาะก่อนทรงแสดงอริยสัจ ๔

อนุบุพพิกขา นั้น กล่าวถึงการครองชีวิตดั่งมโอบอ้อมอารีช่วยเหลือกัน ดำรงตนในสุจริต ที่เรียกว่า ทาน และศีล แล้วแสดงชีวิตที่มีความสุขความเอิบอ้อมพร้อมพร้อม ที่เป็นผลของการครองชีวิตดั่งมเช่นนั้น เรียกว่า สัตถะ จากนั้น แสดงแง่เสีย ข้อบกพร่อง โทษ ความไม่สมบูรณ์เพียงพอของความสุข ความพร้อมพร้อมเช่นนั้น เรียกว่ากามาทินวะ และในที่สุด แสดงทางออก พร้อมทั้งผลดีต่างๆ ของทางออกนั้น เรียกว่าเนกขัมมานิสังสะ เมื่อผู้ฟังมองเห็นผลดีของทางออกนั้นแล้ว จึงทรงแสดงอริยสัจ ๔ ต่อท้าย เป็นตอนจบ.

¹³²² ม.ญ.๑๒/๒๑๑/๑๘๐.

¹³²³ ขุ.ปฎิ.๓๑/๔๓๓-๔/๓๑๑-๔

๗. วิธีคิดแบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม

วิธีคิดแบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม หรือ การพิจารณาเกี่ยวกับปฏิเสธนา คือ การใช้สอย หรือบริโภค เป็นวิธีคิดแบบสักัต หรือบรรเทาตัวตน เป็นขั้นฝึกหัดขัดเกลากิเลส หรือตัดทางไม่ให้กิเลสเข้ามาครอบงำจิตใจ แล้วชักจูงพฤติกรรมต่อไป

วิธีคิดแบบนี้ใช้มากในชีวิตประจำวัน เพราะเกี่ยวข้องกับการบริโภคใช้สอยปัจจัย ๔ และวัสดุอุปกรณ์ อำนวยความสะดวกต่างๆ มีหลักการโดยย่อว่า คนเราเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งต่างๆ เพราะเรามีความต้องการและ เห็นว่าสิ่งนั้นๆ จะสนองความต้องการของเราได้ สิ่งใดสามารถสนองความต้องการของเราได้ สิ่งนั้นก็มียุทธค่าแก่ เรา หรือที่เรานิยมเรียกว่ามันมีประโยชน์ คุณค่านี้จำแนกได้เป็น ๒ ประเภท ตามชนิดของความต้องการ คือ

๑) *คุณค่าแท้* หมายถึง ความหมาย คุณค่า หรือประโยชน์ของสิ่งทั้งหลาย ในแง่ที่สนองความต้องการ ของชีวิตโดยตรง หรือที่มนุษย์นำมาใช้แก้ปัญหาของตน เพื่อความดีงาม ความดำรงอยู่ด้วยดีของชีวิต หรือเพื่อ ประโยชน์สุขทั้งของตนเองและผู้อื่น

คุณค่าแท้ที่อาศัยปัญญาเป็นเครื่องตีค่า หรือวัดราคา จะเรียกว่าคุณค่าสนองปัญญา ก็ได้ เช่น อาหารมี คุณค่าอยู่ที่ประโยชน์สำหรับหล่อเลี้ยงร่างกาย ให้ชีวิตดำรงอยู่ได้ มีสุขภาพดี เป็นอยู่ผาสุก มีกำลังเกื้อกูลแก่การ บำเพ็ญกิจหน้าที่ รถยนต์ช่วยให้เดินทางได้รวดเร็ว เกื้อกูลแก่การปฏิบัติหน้าที่การทำงาน ความเป็นอยู่ และ ปฏิบัติการทั้งหลายในทางบำเพ็ญประโยชน์สุข ควรมุ่งเอาความสะดวก ปลอดภัย แข็งแรง ทนทาน เป็นต้น

๒) *คุณค่าพอกเสริม* หรือ *คุณค่าเทียม* หมายถึง ความหมาย คุณค่า หรือประโยชน์ของสิ่งทั้งหลายที่ มนุษย์พอกเพิ่มให้แก่สิ่งนั้น เพื่อปรนเปรอการเสพส่วยเวทนา หรือเพื่อเสริมราคา เสริมขยายความมั่นคงยิ่งใหญ่ ของตัวตนที่ยึดถือไว้

คุณค่าเทียมนี้ อาศัยตัณหาเป็นเครื่องตีค่า หรือวัดราคา จะเรียกว่าคุณค่าสนองตัณหา ก็ได้ เช่น อาหาร มีคุณค่าอยู่ที่ความเอร็ดอร่อย เสริมความสนุกสนาน เป็นเครื่องแสดงฐานะความโก้ ช่วยให้ดูหรูหรา รถยนต์เป็น เครื่องวัดฐานะ แสดงความโก้ ความมั่งมี มุ่งเอาความสวยงาม และความเด่น เป็นต้น

วิธีคิดแบบนี้ ใช้พิจารณาในการเข้าเกี่ยวข้องกับปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายได้ทุกๆ ไป ไม่ว่าจะเป็นการบริโภค ใช้ สอย การซื้อหา หรือการครอบครอง โดยมุ่งให้เข้าใจและเลือกเสพคุณค่าแท้ ที่เป็นประโยชน์แก่ชีวิตอย่างแท้จริง เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนและผู้อื่น

คุณค่าแท้ นอกจากจะเป็นประโยชน์แก่ชีวิตอย่างแท้จริงแล้ว ยังเกื้อกูลแก่ความเจริญงอกงามของกุศล ธรรม เช่น ความมีสติ เป็นต้น ทำให้พ้นจากความเป็นทาสของวัตถุ เพราะเป็นการเกี่ยวข้องกับปัญญา และมี ขอบเขตอันเหมาะสม มีความพอเหมาะพอดี ต่างจากคุณค่าพอกเสริมด้วยตัณหา ซึ่งไม่ค่อยเกื้อกูลแก่ชีวิต บางที เป็นอันตรายแก่ชีวิต ทำให้อกุศลธรรม เช่น ความโลภ ความมัวเมา ความริษยา มานะ ทิฎฐิ ตลอดจนการยกตน ข่มผู้อื่นเจริญขึ้น ไม่มีขอบเขต และเป็นไปเพื่อการแก่งแย่งเบียดเบียน ตัวอย่างเช่น อาหารที่กินด้วยปัญญาเพื่อ คุณค่าแท้มีหนึ่งราคาสิบบาท อาจมีคุณค่าแก่ชีวิตร่างกายมากกว่าอาหารมีเอเตียวราคา ๑ พันบาท ที่กินด้วย ตัณหาเพื่อเสริมราคาของตัวตน หรือสักว่าสนองความอยาก และหน้าซำอาจเป็นอันตรายแก่ร่างกาย

“ภิกษุพิจารณาโดยแยกกาย จึงใช้จิวร เพียงเพื่อกำจัดหนาว ร้อน สัมผัสแห่งเหลือบยุง ลมแดด สัตว์เลื้อยคลาน เพียงเพื่อปกปิดขยี้วะที่ควรระอาย

“ภิกษุพิจารณาโดยแยกกาย จึงฉันบิณฑบาต มิใช่เพื่อสนุกสนาน มิใช่เพื่อมัวเมา มิใช่เพื่อชวตโศ มีใช่เพื่อไถ่ทุกข์ เพียงเพื่อความดำรงอยู่แห่งร่างกาย เพื่อยังชีวิต เพื่อแก้แค้นความหิวโหย ขาดอาหารอันจะทำให้เดือดร้อน เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ ด้วยคิดว่า เราจะกำจัดเวทนาเก่า และไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น เราจะมีชีวิตดำเนินไป พร้อมทั้งความไม่เป็นโทษ และความอยู่ผาสุก

“ภิกษุพิจารณาโดยแยกกาย จึงเสพเสนาสนะ เพียงเพื่อกำจัดหนาว ร้อน สัมผัสแห่ง เหลือบยุ่ง ลมแดด และสัตว์เลื้อยคลาน เพียงเพื่อบรรเทาอันตรายจากฤดูกาล เพื่อได้ความ รื่นรมย์ในการหลีกเร้น

“ภิกษุพิจารณาโดยแยกกาย จึงเสพยา และเครื่องประกอบอันเป็นปัจจัยสำหรับคนไข้ เพียงเพื่อกำจัดเวทนาทั้งหลายเนื่องจากอาพาธต่างๆ ซึ่งเกิดขึ้นแล้ว เพื่อความเป็นผู้ไม่มีอาพาธ เบียดเบียนเป็นอย่างยิ่ง”¹³²⁴

๘. วิธีคิดแบบเร้ากุศล

วิธีคิดแบบปลูกเร้าคุณธรรม¹³²⁵ อาจเรียกง่าย ๆ ว่า วิธีคิดแบบเร้ากุศล หรือคิดแบบกุศลภาวนา เป็นวิธีคิดในแนวสัดกันหรือบรรเทาและขัดเกลาตัวตน จึงจัดได้ว่าเป็นข้อปฏิบัติระดับต้นๆ สำหรับส่งเสริม ความเจริญงอกงามแห่งกุศลธรรม และสร้างเสริมสัมมาทิฐิที่เป็นโลกียะ

หลักการทั่วไปของวิธีคิดแบบนี้ มีอยู่ว่า ประสบการณ์ คือสิ่งที่ได้ประสบหรือได้รับรู้อย่างเดียวกัน บุคคลผู้ประสบหรือรับรู้ต่างกัน อาจมองเห็นและคิดนึกปรุงแต่งไปคนละอย่าง สุดแต่โครงสร้างของจิต หรือ แนวทาง ความเคยชินต่างๆ ที่เป็นเครื่องปรุงของจิต คือสังขารที่ผู้หนึ่งสั่งสมไว้ หรือสุดแต่การทำให้ในขณะนั้นๆ

ของอย่างเดียวกัน หรืออาการกิริยาเดียวกัน คนหนึ่งมองเห็นแล้ว คิดปรุงแต่งไปในทางดีงาม เป็น ประโยชน์ เป็นกุศล แต่อีกคนหนึ่งเห็นแล้ว คิดปรุงแต่งไปในทางไม่ดีไม่งาม เป็นโทษ เป็นอกุศล แม้แต่บุคคล คนเดียวกัน มองเห็นของอย่างเดียวกัน หรือประสบอารมณ์อย่างเดียวกัน แต่ต่างขณะ ต่างเวลา ก็อาจคิดเห็น ปรุงแต่งต่างออกไปครั้งละอย่าง คราวหนึ่งร้าย คราวหนึ่งดี ทั้งนี้โดยเหตุผลที่ได้กล่าวมาแล้ว

การทำให้ ที่ช่วยตั้งต้น และชักนำความคิดให้เดินไปในทางที่ดีงามและเป็นประโยชน์ เรียกว่าเป็นวิธีคิด แบบอุบายปลูกเร้าคุณธรรม หรือโยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศลในที่นี้

¹³²⁴ ดู ม.ม.๑๒/๑๔/๑๗; ขุ.ม.๒๙/๓๖๔/๖๑๑; ดูประกอบ ที.ปา.๑๑/๑๑๓/๑๔๒; ที่กล่าวถึงบ่อยที่สุด ก็คือ การพิจารณาในการบริโภค อาหาร ซึ่งเมื่อปฏิบัติอย่างนี้ จะชื่อว่าเป็นผู้รู้จักประมาณในอาหาร (โภชนมัตตัญญูตา) เช่น ม.ม.๑๒/๔๖๖/๕๐๐; ม.อ.๑๔/๓๖/๘๓; ส.สพ.๑๘/๑๘๕/๑๓๑; ๓๑๘/๒๒๑; อัง.จตุกก.๒๑/๓๗/๕๑; อัง.สตุตทก.๒๓/๙๙/๑๖๙; เป็นการบรรเทาเสียดแทง ใน ขุ.ม.๒๙/๔๑๑/ ๒๘๘, พึงสังเกตว่า คำว่าพิจารณาโดยแยกกายในกรณีนี้ ใช้ โยนิโส ปฏิสังขยา แต่ก็มี ความหมายอยู่ในขอบเขตของโยนิโสมนสิการ ตามหลักใน ม.ม.๑๒/๑๑/๑๒ และที่เห็นได้ชัดถึงการใช้คำ โยนิโส ปฏิสังขยา กับ โยนิโสมนสิการ แทนกัน ใน ม.ม.๑๒/๑๘/๑๙ กับ ส.ม.๑๙/๔๑๔/๑๓๓ (ความจริง สัพพาสวสังวรสูตร, ม.ม.๑๒/๑๐-๑๙/๑๒-๒๐ เป็นตัวอย่างที่ดี สำหรับแสดงขอบเขตความหมาย ของโยนิโสมนสิการ และมีสูตรคล้ายกันที่ อัง.จตุกก.๒๒/๓๒๙/๔๓๔)

¹³²⁵ โยนิโสมนสิการ ๓ วิธีสุดท้ายนี้ (วิธีที่ ๘-๙-๑๐) เป็นส่วนที่ได้เขียนไว้ยืดยาวมากกว่าวิธีก่อนๆ แต่ต้นฉบับได้สูญหายไปเสีย ส่วนที่ ปรากฏ ณ ที่นี้ เป็นเนื้อความที่เขียนทดแทนใหม่ ห่างจากเวลาที่เขียนครั้งเดิมประมาณ ๑๐ เดือน คือเกือบ ๑ ปี และเขียน ณ สถานที่อื่นห่างไกล ไม่มีตำราบรรณารักษ์ อีกทั้งจำเพาะเป็นส่วนที่ไม่ได้เขียนโครงเรื่องเดิมไว้ด้วย ลำดับความและเนื้อหาจึงอาจ ขาดตก เกิน หรือแปลกไปจากที่เขียนไว้เดิมได้ไม่น้อย เฉพาะอย่างยิ่ง ในคราวใหม่นี้ ได้พยายามเขียนรวบรัด เพื่อเร่งให้ทันการ พิมพ์ที่ได้ล่าช้ามานาน

โยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศลนี้ มีความสำคัญ ทั้งในแง่ที่ทำให้เกิดความคิดและการกระทำที่ต้งามเป็นประโยชน์ในขณะนั้นๆ และในแง่ที่ช่วยแก้ไขนิสัยความเคยชินร้ายๆ ของจิตที่ได้สั่งสมไว้แต่เดิม พร้อมกับสร้างนิสัยความเคยชินใหม่ๆ ที่ต้งามให้แกจิตไปในเวลาเดียวกันด้วย

ในทางตรงข้าม หากปราศจากอุบายแก้ไขเช่นนี้ ความคิดและการกระทำของบุคคล ก็จะถูกชักนำให้เดินไปตามแรงชักจูงของความเคยชินเก่าๆ ที่ได้สั่งสมไว้เดิมเพียงอย่างเดียว และช่วยเสริมความเคยชินอย่างนั้นให้มีกำลังแรงมากยิ่งขึ้นเรื่อยไป

ตัวอย่างง่ายๆ อย่างหนึ่งที่มาในคัมภีร์ คือ การคิดถึงความตาย ถ้ามีโยนิโสมนสิการ คือทำใจหรือคิดไม่ถูกวิธี อกุศลธรรมก็จะเกิดขึ้น เช่น คิดถึงความตายแล้ว สลดหดหู่ เกิดความเศร้า ความเหี่ยวแห้งใจบ้าง เกิดความหวั่นกลัวหวาดเสียวใจบ้าง ตลอดจนเกิดความดีใจ เมื่อนึกถึงความตายของคนทีเกลียดชังบ้าง เป็นต้น

แต่ถ้ามีโยนิโสมนสิการ คือ ทำใจหรือคิดให้ถูกวิธี ก็จะเกิดกุศลธรรม คือ เกิดความรู้สึกลึ้นตัวเราใจ ไม่ประมาท เร่งชวนชวยปฏิบัติกิจหน้าที่ ทำสิ่งต้งามเป็นประโยชน์ ประพฤติปฏิบัติธรรม ตลอดจนรู้เท่าทันความจริงที่เป็นคติธรรมดาของสังขาร

ท่านกล่าวว่า การคิดถึงความตายอย่างถูกวิธี จะประกอบด้วย *สติ* (ความคุมคงใจไว้ หรือมีใจอยู่กับตัว ระลึกรู้ถึงสิ่งที่พึงเกี่ยวข้องจัดทำ) *สังเวค* (ความรู้สึกรู้ใจ ได้คิด และสำนึกที่จะเร่งรีบทำการที่ควรทำ) และ *ญาณ* (ความรู้เท่าทันธรรมดา หรือรู้ตามเป็นจริง) นอกจากนั้น ท่านได้แนะนำอุบายแห่งโยนิโสมนสิการเกี่ยวกับความตายไว้หลายอย่าง¹³²⁶

แม้ในพระไตรปิฎก ก็มีตัวอย่างง่ายๆ ที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงบ่อยๆ คือ เหตุปวารณ หรือเรื่องราวกรณีอย่างเดียวกัน คิดมองไปอย่างหนึ่ง ทำให้เกียจคร้าน คิดมองไปอีกอย่างหนึ่ง ทำให้เกิดความเพียรพยายาม ดังความในพระสูตรว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เรื่องของคนเกียจคร้าน (กุลิตวัตถุ) ๘ อย่างเหล่านี้; ๘ อย่าง คืออะไร?

(๑) ภิกษุมิงานที่จะต้งทำ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เรามีงานที่จะต้งทำ เมื่อเราทำงาน ร่างกายก็จะเหน็ดเหนื่อย ขย่ากระนั้นเลย เรานอน (เอาแรง) เสียก่อนเถิด; คิดตั้งนี้แล้ว เธอก็นอนเสีย ไม่เริ่มระดมความเพียร เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่เข้าถึง เพื่อประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง...

(๒) อีกประการหนึ่ง ภิกษุทำงานเสร็จแล้ว เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราได้ทำงานเสร็จแล้ว และเมื่อเราทำงาน ร่างกายก็เหน็ดเหนื่อยแล้ว ขย่ากระนั้นเลย เราจะนอน (พัก) ละ; คิดตั้งนี้แล้ว เธอก็นอนเสีย...

(๓) อีกประการหนึ่ง ภิกษุจะต้งเดินทาง เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราจะต้งเดินทาง เมื่อเราเดินทาง ร่างกายก็เหน็ดเหนื่อย ขย่ากระนั้นเลย เรานอน (เอาแรง) เสียก่อนเถิด; คิดตั้งนี้แล้ว เธอก็นอนเสีย...

(๔) อีกประการหนึ่ง ภิกษุเดินทางเสร็จแล้ว เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราได้เดินทางเสร็จแล้ว และเมื่อเราเดินทาง ร่างกายก็เหน็ดเหนื่อยแล้ว ขย่ากระนั้นเลย เราจะนอน (พัก) ละ; คิดตั้งนี้แล้ว เธอก็นอนเสีย...

¹³²⁶ ดู วิสุทธิ.๒/๒-๑๔; สังเวค หรือความสังเวช ตามความหมายเดิมนี้ ไม่สู้ตรงกับที่เข้าใจกันในภาษาไทย ดังได้เคยชี้แจงที่อื่นแล้ว.

(๕) อีกประการหนึ่ง ภิกษุเที่ยววิณฑบาตตามหมู่บ้าน หรือตามชุมชน ไม่ได้โภชนะอย่างหมองหรือประณีตเต็มตามต้องการ เธอมีความคิดว่า เราเที่ยววิณฑบาตตามหมู่บ้าน หรือตามชุมชน ไม่ได้โภชนะอย่างหมองหรือประณีตเต็มตามต้องการ ร่างกายของเราก็นั่นแหละ ไม่เหมาะแก่งาน อย่างกระนั้นเลย เราจะนอน (พัก) ละ; คิดตั้งนี้แล้ว เธอก็นอนเสีย...

(๖) อีกประการหนึ่ง ภิกษุเที่ยววิณฑบาตตามหมู่บ้าน หรือตามชุมชน ได้โภชนะอย่างหมองหรือประณีตเต็มตามต้องการ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราเที่ยววิณฑบาตตามหมู่บ้าน หรือตามชุมชน ได้โภชนะอย่างหมองหรือประณีตเต็มตามต้องการแล้ว ร่างกายของเราก็นั่นแหละ เป็นเหมือนตั้งถั่วหมัก ไม่เหมาะแก่งาน อย่างกระนั้นเลย เงานอนเสียเถิด; คิดตั้งนี้แล้ว เธอก็นอนเสีย...

(๗) อีกประการหนึ่ง ภิกษุเกิดมีอาพาธเล็กน้อย เธอมีความคิดตั้งนี้ว่า เราเกิดมีอาพาธเล็กน้อยขึ้นแล้ว มีเหตุผลสมควรที่จะนอนได้ อย่างกระนั้นเลย เงานอนพักเสียเถิด; คิดตั้งนี้แล้ว เธอก็นอนเสีย...

(๘) อีกประการหนึ่ง ภิกษุหายป่วย พ้นจากไข้ไม่นาน เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราหายป่วย พ้นจากไข้ยังไม่นาน ร่างกายของเรายังอ่อนแอ ไม่เหมาะแก่งาน อย่างกระนั้นเลย เงานอนเสียเถิด; คิดตั้งนี้แล้ว เธอก็นอนเสีย...

กรณีเดียวกันทั้งหมดนี้ คิดอีกอย่างหนึ่ง กลับทำให้เริ่มระดมความเพียร ท่านเรียกว่า เรื่องที่จะเริ่มระดมเพียร (อาร์พวัตถุ) แสดงไว้ ๘ ข้อเหมือนกัน ใจความดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เรื่องที่จะให้เร่งเพียร (อาร์พวัตถุ) ๘ อย่างเหล่านี้; ๘ อย่าง คืออะไร?

(๑) (กรณีจะต้องทำงาน)...ภิกษุคิดว่า เรามีงานที่จะต้องทำ และขณะเมื่อเราทำงาน การมนสิการคำสอนของพระพุทธรูปทั้งหลาย ก็จะไม่ทำได้ง่าย อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเสียก่อนเถิด เพื่อจะได้บรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่เข้าถึง เพื่อประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง, คิดตั้งนี้แล้ว ภิกษุนั้น ก็จึงเร่งระดมความเพียร...

(๒) (กรณีทำงานเสร็จ)...ภิกษุคิดว่า เราได้ทำงานเสร็จแล้ว ก็แลขณะเมื่อทำงาน เรามิได้สามารถมนสิการคำสอนของพระพุทธรูปทั้งหลาย อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเถิด...

(๓) (กรณีจะต้องเดินทาง)...ภิกษุคิดว่า เราจะต้องเดินทาง แลขณะเมื่อเราเดินทาง การมนสิการคำสอนของพระพุทธรูปทั้งหลาย ก็จะไม่ทำได้ง่าย อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเสียก่อนเถิด...

(๔) (กรณีเดินทางแล้ว)...ภิกษุคิดว่า เราเดินทางเสร็จแล้ว ก็แลขณะเมื่อเดินทาง เรามิได้สามารถมนสิการคำสอนของพระพุทธรูปทั้งหลาย อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเถิด...

(๕) (กรณีวิณฑบาตไม่ได้อาหารเต็มต้องการ)...ภิกษุคิดว่า เราเที่ยววิณฑบาตตามหมู่บ้าน หรือตามนิคม ไม่ได้โภชนะอย่างหมองหรือประณีตเต็มตามต้องการ ร่างกายของเราก็คั่งองเบาเหมาะแก่งาน อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเถิด...

(๖) (กรณีวิณฑบาตได้อาหารเต็มต้องการ)...ภิกษุคิดว่า เราเที่ยววิณฑบาตตามหมู่บ้าน หรือตามชุมชน ได้โภชนะอย่างหมองหรืออย่างประณีตเต็มตามต้องการแล้ว ร่างกายของเราคั่งองเบาเหมาะแก่งาน อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเถิด...

(๗) (กรณีเกิดอาพาธเล็กน้อย)...ภิกษุคิดว่า เราเกิดมีอาพาธเล็กน้อย ขึ้นแล้ว เป็นไปได้ที่อาพาธของเราอาจหนักขึ้น ขย่ำกระนั้นเลย เราเริ่มระทมความเพียรเสียก่อนเถิด...

(๘) (กรณีหายอาพาธ)...ภิกษุคิดว่า เราหายป่วย ยังฟื้นจากไข้ไม่นาน เป็นไปได้ที่อาพาธ อาจหวนกลับเป็นใหม่อีก ขย่ำกระนั้นเลย เราเริ่มระทมความเพียรเสียก่อนเถิด...¹³²⁷

ในกรณีนี้ที่ความคิดอกุศลเกิดขึ้นแล้ว ท่านก็แนะนำวิธีแก้ไขไว้ และวิธีแก้ไขนั้น ส่วนมากก็ใช้วิธีโยนิโส มนสิการแบบเร้ากุศลนั่นเอง ดังตัวอย่างในวิตกกถณสูตร¹³²⁸ พระพุทธเจ้าทรงแนะนำหลักทั่วไปในการแก้ ความคิดอกุศลไว้ ๕ ชั้น มีความว่า ถ้าความคิดความดำริที่เป็นบาปเป็นอกุศล ประกอบด้วยฉันทะ¹³²⁹ หรือ โทสะ หรือโมหะก็ตาม เกิดมีขึ้น อาจแก้ไขได้ดังนี้

๑. มนสิการ คือคิดนึกใฝ่ใจถึงสิ่งอื่น ที่ตั้งงามเป็นกุศล หรือหาเอาสิ่งอื่นที่ตั้งงามมาคิดนึกใฝ่ใจแทน (เช่น นึกถึงสิ่งที่ทำให้เกิดเมตตา แทนสิ่งที่ทำให้เกิดโทสะเป็นต้น); ถ้าปฏิบัติอย่างนี้แล้ว ยังไม่หาย

๒. พึงพิจารณาโทษของความคิดที่เป็นอกุศลเหล่านั้นว่า ไม่ได้ไม่งาม ก่อผลร้าย นำความทุกข์มาให้ อย่างไร; ถ้ายังไม่หาย

๓. พึงใช้วิธีต่อไป คือ ไม่คิดถึง ไม่ใฝ่ใจถึงความคิดชั่วร้ายที่เป็นอกุศลนั้นเลย เหมือนคนไม่อยากจะเห็น รูปอะไรที่อยู่ต่อตา ก็หลบตาเสีย หรือหันไปมองทางอื่น; ถ้ายังไม่หาย

๔. พึงพิจารณาสังขารสัจฐานของความคิดเหล่านั้น คือจับเอาความคิดนั้นมาเป็นสิ่งสำหรับศึกษาในแง่ที่เป็นความรู้ ไม่ใช่เรื่องของตัวเอง ว่าความคิดนั้นเป็นอย่างไร เกิดจากมูลเหตุปัจจัยอะไร; ถ้ายังไม่หาย

๕. พึงขบฟัน เบาลิ้นดูนพदान อธิษฐานจิต คือ ตั้งใจแน่วแน่เด็ดเดี่ยว ช่มใจระบับความคิดนั้นเสีย

บางแห่ง ท่านแนะนำวิธีปฏิบัติสำหรับแก้ไขความคิดอกุศลเฉพาะอย่างไว้ ก็มี เช่น แห่งหนึ่งพระพุทธเจ้า ตรัสแนะนำวิธีแก้ไขกำจัดความอาฆาตไว้ว่า อาฆาตเกิดขึ้นต่อบุคคลใด พึงเจริญเมตตาต่อบุคคลนั้น พึงเจริญกรุณา พึงเจริญอุเบกขาต่อบุคคลนั้น หรือพึงไม่คิดถึง ไม่ใฝ่ใจถึงบุคคลนั้น หรือตั้งความคิดต่อบุคคลนั้นตามหลักแห่งความที่แต่ละคนมีกรรมเป็นของตนว่า ท่านผู้นี้ มีกรรมเป็นของของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นที่กำเนิด เป็นพวกพ้อง เป็นที่พึ่งพำนัก เขาทำกรรมใด ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ก็จักเป็นทายาทของกรรมนั้น¹³³⁰

อนึ่ง พระสารีบุตรได้แนะนำวิธีแก้ไขกำจัดอาฆาต คือความอึดอัดขัดใจแค้นเคืองไว้อีก ๕ อย่าง โดยให้รู้ เข้าใจความจริงเกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างบุคคลว่า

- บางคน ความประพฤติทางกายไม่เรียบร้อยหมดจด แต่ความประพฤติทางวาจาเรียบร้อยหมดจดก็มี
- บางคน ความประพฤติทางวาจาไม่เรียบร้อยหมดจด แต่ความประพฤติทางกายเรียบร้อยหมดจดก็มี
- บางคน ความประพฤติทางกายก็ไม่เรียบร้อยหมดจด ความประพฤติทางวาจาก็ไม่เรียบร้อยหมดจด แต่ทางใจยังปลอดโปร่งผ่องใสตั้งงามได้เป็นครั้งคราว
- บางคน ความประพฤติทางกายก็ไม่เรียบร้อยหมดจด ความประพฤติทางวาจาก็ไม่เรียบร้อยหมดจด ใจก็ไม่ได้ช่องโอกาสที่จะตั้งงามผ่องใสเป็นครั้งคราวบ้างเลย
- บางคน ความประพฤติทางกายก็เรียบร้อยหมดจดดี ความประพฤติทางวาจาก็เรียบร้อยหมดจดดี ใจก็ตั้งงามผ่องใสได้เรื่อยๆ

¹³²⁷ กุลิตวัตถุ และอารพภวัตถุ มาใน ที.ปา.๑๑/๓๔๓-๔/๒๖๗-๒๗๑; ๔๔๘-๗/๓๑๘-๓๒๓; อัง.อญจก.๒๓/๑๘๕-๖/๓๔๓-๗

¹³²⁸ ม.มู.๑๒/๒๕๖-๒๖๒/๒๔๑-๗ (ใจความที่สรุป รวมถึงมติของอรรถกถา และคำอธิบายของผู้เขียนด้วย)

¹³²⁹ ฉันทะในที่นี้ หมายถึงตัณหาฉันทะ คือ ราคะ หรือโลภะ

¹³³⁰ อัง.ปญจก.๒๒/๑๖๑/๒๐๗.

๑. สำหรับคนที่เสียด้านความประพฤติอาการกิริยาทางกาย แต่ความประพฤติการแสดงออกทางวาจาเรียบร้อยดี เมื่อจะแก้ไขกำจัดอาชวาทนั้น ไม่พึงมนสิการคือใส่ใจคิดถึงความประพฤติไม่ดีทางกายของเขา พึงมนสิการเฉพาะแต่ความประพฤติดีงามทางวาจาของเขา เปรียบเหมือนนิกษุผู้ถือธุดงค์ครองผ้าบังสุกุล เดินไปพบเศษผ้าเก่าบนท้องถนน เธอเอาเท้าซ้ายกด แล้วเอาเท้าขวาคลี่ผ้านั้นออก ส่วนไฉยยังดีใช้ได้ ก็ฉีกเอาแต่ส่วนนั้นไป

๒. สำหรับคนที่เสียทางด้านความประพฤติหรือการแสดงออกทางวาจา แต่ความประพฤติทางกายเรียบร้อยดี ในเวลานั้น ก็ไม่พึงมนสิการถึงการที่เขามีความประพฤติเสียทางวาจา พึงมนสิการแต่การที่เขามีความประพฤติทางกายเรียบร้อยดี เปรียบเหมือนสระโบกขรณีมีสาหร่ายจอกแหนคลุมเต็มไปหมด คนเดินทางร้อนแดด เห็นดเหน้อย หิวกระหายมาถึงเข้า พึ่งลงไปยังสระโบกขรณินั้น เอามือทั้งสองแหวกสาหร่ายจอกแหนออกแล้ว กระทบมือกอบแต่น้ำขึ้นมาดื่มแล้ว เดินทางต่อไป

๓. สำหรับคนที่เสียทั้งความประพฤติทางกายและการแสดงออกทางวาจา แต่ใจรู้จักปลอดโปร่งดีงาม ผ่องใสเป็นครั้งคราว ในเวลานั้น ไม่พึงมนสิการการที่เขามีความประพฤติทางกายและวาจาที่เสียหาย พึงมนสิการแต่การที่เขามีจิตใจเปิดช่องผ่องใสดีงามได้เป็นครั้งคราว เปรียบเหมือนมีน้ำขังอยู่เล็กน้อยในรอยเท้าโค คนผู้หนึ่งเดินทางร้อนแดด เห็นดเหน้อย หิวกระหาย มาถึงเข้า เขาคิดว่า น้ำในรอยเท้าโคนี้มีเพียงนิดหน่อย ถ้าเราเอามือวักหรือใช้ภาชนะตักดื่ม น้ำก็จกกระเพื่อม และชุ่มคลักขึ้น ถึงกับทำให้ใช้ดื่มไม่ได้ ถ้ากระไร เราควรวางนั้งคุกเข่า เอามือยัน ก้มลงเอापากดื่มอย่างวู่วางเถิด เขาคิดดังนั้นแล้ว ก็ลงนั้งคุกเข่า เอามือยัน ก้มลงทำอย่างโคเอापากดื่มสำเร็จแล้ว ก็หลีกไป

๔. สำหรับคนที่เสียทั้งความประพฤติทางกายและการแสดงออกทางวาจา อีกทั้งจิตใจก็ไม่ปลอดโปร่งดีงาม ผ่องใสเป็นครั้งเป็นคราวได้เลย ในเวลานั้น ควรตั้งความเมตตาการุณย์ ความคิดอนุเคราะห์ช่วยเหลือต่อเขา โดยคิดว่า โอ้หนอ ขอให้ท่านผู้นี้ละกายทุจริต บำเพ็ญกายสุจริตได้เถิด ขอให้ละวจีทุจริต บำเพ็ญวจีสุจริตได้เถิด ขอให้ละมโนทุจริต บำเพ็ญมโนสุจริตได้เถิด ขอท่านผู้นี้อย่าได้ตายไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรกเลย เปรียบเหมือนคนเจ็บไข้ ได้ทุกข์ ป่วยหนัก กำลังเดินทางไกล หมู่บ้านข้างหน้าก็ยังมีไกล หมู่บ้านข้างหลังก็อยู่ไกล เขาไม่อาจได้อาหารที่เหมาะสม ไม่อาจได้ยาที่เหมาะสม ไม่อาจได้คนพยาบาลที่เหมาะสม ไม่อาจได้คนพาไปสู่ละแวกบ้าน มีคนผู้หนึ่งเดินทางไกลมาเห็นเข้า เขาพึ่งเข้าไปตั้งความเมตตาการุณย์ ความอนุเคราะห์ช่วยเหลือแก่คนที่เจ็บไข้นั้น ด้วยความคิดว่า โอ้หนอ ขอให้คนผู้นี้พึ่งได้อาหารที่เหมาะสมเถิด พึ่งได้ยาที่เหมาะสมเถิด พึ่งได้คนพยาบาลที่เหมาะสมเถิด พึ่งได้คนพาไปสู่ละแวกบ้านที่เหมาะสมเถิด ขออย่าให้คนผู้นี้ต้องถึงความพินาศเสีย ณ ที่นี้เลย

๕. สำหรับคนที่ดีทั้งความประพฤติทางกาย ทั้งความประพฤติทางวาจาก็เรียบร้อย จิตใจก็ปลอดโปร่งดีงาม ผ่องใสอยู่เรื่อยๆ ตามกาลเวลา สำหรับคนเช่นนี้ ควรมนสิการทั้งการที่เขามีความประพฤติทางกายเรียบร้อยหมดจด ทั้งการที่เขามีความประพฤติทางวาจาเรียบร้อยหมดจด และทั้งการที่เขาได้มีจิตใจปลอดโปร่งดีงามผ่องใสอยู่เรื่อยๆ ซึ่งนับว่าเป็นคนน่าเลื่อมใสทั่วทุกอย่างรอบด้าน พาให้คนที่มนสิการมีจิตใจผ่องใสด้วย เปรียบเหมือนสระโบกขรณี มีน้ำใส เห็นแจ่ม เย็นฉ่ำ น่าชื่นใจ ชายฝั่งบริเวณที่ราบเรียบน่ารักรื่นรมย์ ปกคลุมด้วยหมู่ไม้นานาพรรณ คราวนั้น บุรุษหนึ่งเดินทางร้อนแดด ถูกความร้อนแผดเผา เห็นดเหน้อย หิวกระหาย มาถึงเข้า เขา ลงไปยังสระโบกขรณินั้น ทั้งอาบทั้งดื่มแล้ว ขึ้นมา จะนั่งก็ได้ นอนก็ได้ ภายใต้อร่มไม้ ที่ชายฝั่งสระนั้น¹³³¹

¹³³¹ อัง.ปญจก.๒๒/๑๖๒/๒๐๗-๒๑๒ (แปลเอาความตามสบาย); นอกจากนี้ พึงดูประกอบ อาฆาตวัตต (เรื่องที่ทำให้เกิดอาฆาต) ๙ และ อาฆาตปฏิวินัย (วิธีกำจัดอาฆาต) ๙ ที่ ป.๑๑/๓๕๑-๒/๒๗๗; ๔๕๙-๔๖๐/๓๓๑; อัง.นวก.๒๓/๒๓๓-๔/๔๒๓-๓; อาฆาตวัตต ๑๐ อาฆาตปฏิวินัย ๑๐ ที่ อัง.ทสก.๒๔/๗๙-๘๐/๑๖๐-๑; (มีเฉพาะอาฆาตวัตต ที่ วินย.๘/๑๐๙๙/๔๑๑; อภิ.วิ.๓๕/๑๐๒๐/๕๒๖; ๑๐๒๗/๕๒๘)

คัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงอุปมาในการมณสิการ เพื่อแก้ไขความคิดแค้นเคืองขัดใจไว้อีกหลายอย่าง สรุปได้เป็นขั้นตอนต่างๆ ซึ่งพึงเลือกใช้ตามที่เหมาะสมกับอุปนิสัยของคุณคน ดังนี้¹³³²

๑. ระลึกถึงพุทธโอวาทที่สอนให้ระงับความโกรธ และให้มีเมตตา ตักเตือนตนเองว่า การยั้งมัวโกรธอยู่เป็นการไม่ปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นพระศาสดาของตน

พุทธโอวาทเกี่ยวกับความโกรธมีมากมาย เช่น ตรัสสอนภิกษุว่า แม้อภิกษุถูกพวกโจรจับไป และเอาเสื้อผ้ากาย ถ้าภิกษุมีใจขัดเคืองประทุษร้าย ก็ไม่ชื่อว่าปฏิบัติตามคำสอนของพระองค์

อีกแห่งหนึ่งว่า คนโกรธเท่ากับทำตัวให้ประสบผลร้ายต่างๆ สมใจปรารถนาของศัตรู เช่น มีผิวพรรณทราม หน้าตาหม่นหมอง นอนเป็นทุกข์ เป็นต้น

อนึ่ง ถ้าคนอื่นโกรธแล้ว เราโกรธตอบอีก ก็เท่ากับทำตัวให้เร็วกว่าเขา ส่วนคนที่ไม่โกรธตอบคนที่โกรธชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะได้ยาก และชื่อว่าบำเพ็ญประโยชน์แก่ทั้งสองฝ่าย คือ ทั้งแก่ตนเอง และแก่คู่กรณี ฯลฯ; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้ว ยังไม่หายโกรธ

๒. พึงนึกถึงความดีของเขา ยกเอาแต่แง่ดีของเขาขึ้นมาพิจารณา ถ้ามองไม่เห็นว่าเขาดีอะไรเลย พึงตั้งจิตการุณย์ ในการที่เขาจะต้องประสบผลร้ายจากความชั่วของเขาเอง; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้ว ก็ไม่หายโกรธ

๓. พึงสอนตนเองให้รู้ตัวว่า การมัวโกรธเขาอยู่ มีแต่จะทำให้ตัวเองนั้นแหละเดือดร้อนเป็นทุกข์ คนที่ถูกโกรธเขาไม่รู้เรื่องด้วย เขาก็อยู่ของเขาเป็นปกติตามสบาย คนโกรธเขา กลับทำร้ายตนเอง ทำลายคุณธรรมซึ่งเป็นพื้นฐานของศีลที่ตนเองรักษา และประกอบกรรมของอนารยชนเสียเอง ถ้าคนโกรธคิดจะทำร้ายคนอื่น ไม่ว่าจะทำร้ายเขาได้แล้วหรือไม่ แต่ที่แน่นอนก็คือ ได้ทำร้ายตนเองเข้าก่อนแล้ว และตนเองต้องถูกกระทบทุกกรณี; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้ว ยังไม่หายโกรธ

๔. พึงพิจารณาตามหลักกรรมว่า แต่ละบุคคลมีกรรมเป็นของตน ทั้งเขา ทั้งเรา ต่างก็จะได้รับผลแห่งกรรมที่เป็นส่วนของตนๆ ตัวเราเอง ถ้ามัวโกรธ มีโทษอยู่ ก็คือกำลังทำกรรมชั่วอย่างหนึ่ง และเราก็จะได้รับผลร้ายจากกรรมของเราเอง ถ้าเขาทำกรรมชั่ว เขาก็จะได้รับผลร้ายตามกรรมของเขา; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้ว ยังไม่หายโกรธ

๕. พึงพิจารณาคุณความดี คือการบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้า ระลึกถึงตัวอย่างความเสียสละของพระองค์ ตั้งแต่ครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ เช่น ในชาติกหลายเรื่อง พระองค์ได้ทรงสละชีวิตช่วยเหลือแม่แต่ศัตรู ถูกเขากลับแกล้ง ก็ไม่ผูกอาฆาต และชนะใจเขาด้วยความดี แม้ตัวอย่างผู้บำเพ็ญความเสียสละและขันติบารมีอื่นๆ ก็พึงนำมาพิจารณาได้ เพื่อเป็นตัวอย่างเสริมกำลังใจให้สามารถดำรงตนอยู่ในความดี; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้ว ยังไม่หายโกรธ

๖. พึงพิจารณาความยาวนานแห่งสังสารวัฏ ซึ่งท่านกล่าวว่า หาได้ยาก ที่ใครๆ จะไม่เคยเป็นบิดามารดา บุตรธิดา พี่น้อง ญาติเพื่อนพ้อง ที่เคยมีอุปการะแก่กัน พึงนึกว่า เขากับเรา ก็คงได้เคยเป็นพ่อแม่ พี่น้อง มีอุปการะแก่กันมา (เหตุการณ์นี้ เป็นเพียงเรื่องราวเล็กน้อยจากหนึ่งเท่านั้น) ไม่ควรจะมาเกลียดโกรธคิดประทุษร้ายกัน; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้ว ก็ยังไม่หายโกรธ

¹³³² วิสุทธิ.๒/๓๓-๑๐๖ (คัมภีร์วิสุทธิมรรคบรรยายเรื่องนี้ไว้ เพราะเป็นส่วนหนึ่งแห่งการเจริญเมตตาพรหมวิหาร ซึ่งเป็นกรรมฐานอย่างหนึ่ง แม้อุปมาในการมณสิการเกี่ยวกับกรรมฐานอย่างอื่น เช่น อสุภะ และธาตุมณสิการ เป็นต้น ท่านก็แสดงไว้มากเช่นเดียวกัน; อนึ่ง พึงสังเกตด้วยว่า วิธิมณสิการ ณ ที่นี้ ท่านแสดงสำหรับพระภิกษุ แต่คฤหัสถ์ก็อาจพิจารณาเลือกใช้ให้เหมาะสมกับตนได้)

๗. พึงพิจารณาอันสงฆ์แห่งเมตตา ว่าเมื่อตนปฏิบัติตาม จะได้รับผลดีอย่างไร บ้าง เช่นว่า หลับก็เป็นสุข ตื่นก็เป็นสุข ไม่ฝันร้าย เป็นที่รักใคร่ของคนทั้งหลาย เป็นต้น ตนควรปฏิบัติตาม เพื่อให้ได้รับผลดีเช่นนั้น; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้ว ยังไม่หายโกรธ

๘. พึงพิจารณาแบบจำแนกแยกธาตุ ให้มองเห็นความจริงว่า ที่คิดโกรธวุ่นวายกันไป ความจริงก็มีแต่สิ่งสมมติ คิดว่าเป็นสัตว์บุคคล เป็นผู้นั้นผู้นี้ ที่จริงมีแต่อาการ ๓๒ เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง มีแต่ธาตุต่างๆ มีแต่ขันธ์ ๕ มีแต่อายตนะ ๑๒ มาประชุมกัน จะโกรธอะไร ส่วนไหน ความโกรธนั้นไม่มีฐานที่ตั้งอะไรเลย; ถ้าพิจารณาแ่งนี้แล้ว ยังไม่หายโกรธ

๙. พึงแสดงออกภายนอก ในทางปฏิบัติ ด้วยการให้สิ่งของ คือ หาลิงของมาให้แสดงไม่ตรีจิต และรับของให้ตอบแทนแก่กัน เพราะทานช่วยให้คนใจอ่อนโยนเข้าหากัน และพุดจากกัน พวงเอาปิยวาจาไปด้วย จึงเป็นเครื่องระงับอาฆาตที่ได้ผลยิ่ง

เท่าที่กล่าวมานี้ เป็นเพียงตัวอย่างแสดงให้เห็นแนววิधिพิจารณา ที่จัดอยู่ในพวกโยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศล เป็นตัวอย่างวิधिพิจารณาที่ใช้ได้ทั่วๆ ไปบ้าง ใช้ได้กับกุศลธรรมเฉพาะอย่างบ้าง ข้อสำคัญอยู่ที่ว่า เมื่อเข้าใจหลักการและแนววิधिทั่วๆ ไปดีแล้ว ผู้ฉลาดในอุบาย อาจคิดค้นปรุงแต่งรายละเอียดแบบต่างๆ ของวิธิตดแบบนี้ ได้เพิ่มมากขึ้น เพื่อใช้ให้เหมาะสมกับการสร้างเสริมกุศลหรือคุณธรรมเฉพาะแต่ละอย่าง และสอดคล้องทันกับกระบวนการความคิดของมนุษย์ในกาลสมัยนั้นๆ อันจะทำให้ใช้ปฏิบัติได้ผลดียิ่งขึ้น

กล่าวได้ว่า วิธิตดแบบอุบายปลูกเร้าคุณธรรมนี้ เป็นวิธิตดที่เปิดกว้างที่สุดสำหรับการขยายดัดแปลง และสรรหาวิธีการปลีกย่อยต่างๆ มาใช้ได้อย่างมากมายกว้างขวาง สุดแต่จะให้ได้ผลดีแก่จริต อหยาตย์ของบุคคลที่แตกต่างกัน และเข้ากับสภาพแวดล้อม ที่เปลี่ยนแปลงแปรลกกันไปตามถิ่นฐานกาลสมัย

นอกจากหลักการทั่วไปที่กล่าวข้างต้นแล้ว ควรกล่าวย้ำถึงองค์ประกอบสำคัญที่คอยพุงความคิดให้อยู่ในโยนิโสมนสิการ อันได้แก่สติ

สติช่วยยับยุดความคิดที่หลงลอยไปเป็นอโยนิโสมนสิการ และช่วยเหนี่ยวรั้งหรือดึงให้กลับมาตั้งต้นในแนวทางของโยนิโสมนสิการได้ใหม่ จึงเป็นองค์ธรรมที่ผู้มีโยนิโสมนสิการจะต้องใช้อยู่เรื่อยไป

อนึ่ง โยนิโสมนสิการแบบต่างๆ ซึ่งสรุปได้เป็น ๒ คือ โยนิโสมนสิการเพื่อความรู้ตามสภาวะ และโยนิโสมนสิการเพื่อเสริมสร้างกุศลธรรมนั้น มีจุดแยกอยู่ที่ขณะตั้งต้นความคิด และสติอาจมีบทบาทสำคัญในการเลือกทางแยกที่จุดตั้งต้นระหว่างโยนิโสมนสิการแบบต่างๆ นี้ เช่นเดียวกับที่สติสามารถเลือกกระหว่างโยนิโสมนสิการกับโยนิโสมนสิการ

ดังเช่นว่า เมื่อรับรู้อารมณ์แล้ว มีสติกำหนดมุ่งเพื่อจะรู้ตามความเป็นจริง ก็เข้าแนวโยนิโสมนสิการเพื่อความรู้ตามสภาวะ แต่ถ้าสติกำหนดกุศลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นที่หมาย หรือระลึกถึงภาพความคิดที่ติงามบางอย่างไว้ในใจ ก็เดินเข้าสู่โยนิโสมนสิการเพื่อเสริมสร้างกุศลธรรม

โยนิโสมนสิการเพื่อรู้ตามสภาวะนั้น ขึ้นต่อความจริงที่เป็นไปอยู่ตามธรรมดา จึงมีลักษณะแน่นอนเป็นอย่างเดียว ส่วนโยนิโสมนสิการเพื่อเสริมสร้างกุศลธรรม ยังเป็นเรื่องของการปรุงแต่งในใจตามวิสัยของสังขาร จึงมีลักษณะแปรผันไปได้หลากหลาย

๙. วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน

วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน หรือวิธีคิดแบบมีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์ เรียกสั้นๆ ว่า วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน อันจัดเป็นวิธีคิดแบบที่ ๙ นี้ เป็นเพียงการมองอีกด้านหนึ่งของการคิดแบบอื่นๆ จะว่าแทรกหรือคลุมวิธีคิดแบบก่อนๆ ที่กล่าวมาแล้ว ก็ได้ แต่ที่แยกออกมาแสดงเป็นอีกข้อหนึ่งต่างหาก ก็เพราะมีแง่ที่ควรทำความเข้าใจพิเศษ และมีความสำคัญโดยลำพังตัวของมันเอง

อนึ่ง วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบันนี้ มีเนื้อหาธรรมอยู่ในสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งจะกล่าวถึงในองค์มรรคข้อที่ ๗ คือ สัมมาสติด้วย แต่ที่แยกบรรยาย ก็เพราะเพ่งความหมายคนละแง่ กล่าวคือ ในสติปัฏฐาน การบรรยายเพ่งถึงการตั้งสติระลึกรู้เต็มตื่นอยู่กับสิ่งที่กำลังเกิดขึ้น กำลังเป็นไปอยู่ กำลังรับรู้ หรือกำลังกระทำในปัจจุบันทันทุกๆ ขณะ ส่วนในที่นี้ การบรรยายเพ่งถึงการใช้ความคิด และเนื้อหาของความคิด ที่สติระลึกรู้กำหนดอยู่นั้น

ข้อที่จะต้องทำความเข้าใจเป็นพิเศษเกี่ยวกับวิธีคิดแบบนี้ ก็คือ การที่มีผู้เข้าใจผิดเกี่ยวกับความหมายของการเป็นอยู่ในปัจจุบัน หรือมีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์ โดยเห็นไปว่า พระพุทธศาสนาสอนให้คิดถึงสิ่งที่อยู่เฉพาะหน้า กำลังเป็นไปในปัจจุบันเท่านั้น ไม่ให้คิดพิจารณา เกี่ยวกับอดีตหรืออนาคต ตลอดจนไม่ให้คิดเตรียมการหรือวางแผนงานเพื่อกาลภายหน้า

เมื่อเข้าใจผิดแล้ว ถ้าเป็นผู้ปฏิบัติธรรม ก็เลยปฏิบัติผิดจากหลักพระพุทธศาสนา ถ้าเป็นบุคคลภายนอกมองเข้ามา ก็เลยเพ่งว่าถึงผลร้ายต่างๆ ที่พระพุทธศาสนาจะนำมาให้แก่หมู่ชนผู้ปฏิบัติ

กล่าวโดยสรุป ความหมายที่ควรเข้าใจเกี่ยวกับปัจจุบัน อดีต และอนาคต สำหรับการใช้อย่างวิธีคิดแบบที่ ๙ นี้ มีดังนี้¹³³³

- ความคิดที่ไม่อยู่กับปัจจุบัน คือความคิดที่เกาะติดอดีตและเลื่อนลอยไปในอนาคตนั้น มีลักษณะสำคัญที่พูดได้สั้นๆ ว่า เป็นความคิดในแนวทางของตัณหา หรือคิดด้วยด้วยอำนาจตัณหา คิดไปตามความรู้สึกหรือใช้คำสมัยใหม่ว่า ตกอยู่ในใต้อนาจอารมณ์¹³³⁴ โดยมีอาการหวนละห้อยโหยหาอาลัยอาวรณ์ถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว เพราะความเกาะติดหรือค้างคาในรูปใดรูปหนึ่ง หรือเคืองคว้างเลื่อนลอยฟุ้งซ่านไปในภาพที่ฝันเพื่อปรุงแต่ง ซึ่งไม่มีฐานแห่งความเป็นจริงในปัจจุบัน เพราะอดีตอดีตไม่พอใจสภาพที่ประสบบอยู่ ปรารถนาจะหนีจากปัจจุบัน

ส่วนความคิดชนิดที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน มีลักษณะที่พูดสั้นๆ ได้ว่า เป็นการคิดในแนวทางของความรู้ หรือคิดด้วยอำนาจปัญญา ถ้าคิดในแนวทางของความรู้ หรือคิดด้วยอำนาจปัญญาแล้ว ไม่ว่าจะเป็นเรื่องที่เป็นไปอยู่ในขณะนี้ หรือเป็นเรื่องล่วงไปแล้ว หรือเป็นเรื่องของกาลภายหน้า ก็จัดเข้าในการอยู่กับปัจจุบันทั้งนั้น

ดังจะเห็นได้ชัดเจนว่า ความรู้ การคิด การพิจารณาด้วยปัญญา เกี่ยวกับเรื่องอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคต ก็ตาม เป็นสิ่งที่ถูกต้อง และมีความสำคัญตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาในทุกๆ ระดับ ตั้งแต่ในระดับชีวิตประจำวัน เช่น การสั่งสอนเกี่ยวกับบทเรียนจากอดีต ความไม่ประมาทระมัดระวังป้องกันภัยในอนาคต เป็นต้น จนถึงในระดับการรู้แจ้งสัจธรรม ตลอดจนการบำเพ็ญพุทธกิจ เช่น ปุพเพนิวาสานุสติญาณ (รู้อดีต) อดีตังสติญาณ (รู้อดีต) อนาคตังสติญาณ (รู้อนาคต) เป็นต้น

¹³³³ บทว่าด้วยโยนิโสมนสิการนี้ ได้เขียนต้นฉบับ ๒ ครั้ง เพราะครั้งแรก ต้นฉบับที่เป็นลายมือหายไป จึงต้องเขียนใหม่ ในการเขียนครั้งก่อนที่ต้นฉบับได้หายไปนั้น เนื้อความส่วนที่ทำความเข้าใจเป็นพิเศษ เพื่อแก้ไขความเข้าใจผิดเรื่องนี้ เป็นตอนที่ได้พยายามคิดเขียน โดยมุ่งจะให้ชัดเจนมากที่สุดแห่งหนึ่ง ส่วนในการเขียนครั้งใหม่ที่ไม่อาจจดจำความที่เขียนไปแล้วในครั้งก่อนได้ จึงเขียนพอให้เข้าใจ

¹³³⁴ อารมณ์ในที่นี้ หมายถึงคำที่ตรงกับภาษาอังกฤษว่า emotion ไม่ใช่อารมณ์ในภาษาธรรม (แต่ถ้ามองให้ลึกจริงๆ ก็เป็นการตกอยู่ในอำนาจของอารมณ์ในภาษาธรรมด้วย)

- ว่าโดยความหมายทางธรรม ในขั้นการฝึกอบรมทางจิตใจที่แท้จริง คำว่า อดีต ปัจจุบัน และอนาคต ก็ไม่ตรงกับความเข้าใจของคนทั่วไป คำว่า “ปัจจุบัน” ตามที่คนทั่วไปเข้าใจ มักครอบคลุมกาลเวลาช่วงกว้างที่ไม่ชัดเจน ส่วนในทางธรรม เมื่อว่าถึงการปฏิบัติทางจิต ปัจจุบัน หมายถึงขณะเดียวที่กำลังเกิดขึ้นเป็นอยู่

ในความหมายที่ลึกลงไปนี้ เป็นอยู่ในปัจจุบัน หรืออยู่กับปัจจุบัน หมายถึงมีสติทันอยู่กับสิ่งที่รับรู้ เกี่ยวข้อง หรือต้องทำในเวลาหนึ่งๆ แต่ละขณะ ทุกๆขณะ ถ้าจิตรับรู้สิ่งใดแล้ว เกิดความชอบใจหรือไม่ชอบใจขึ้น ก็ติดข้องวนเวียนอยู่กับภาพของสิ่งนั้นที่สร้างซ้อนขึ้นในใจ เป็นอัน ตกไปในอดีต (เรียกว่า “ตกอดีต”) ตามไม่ทันของจริง หลุดหลงพลาดไปจากขณะปัจจุบันแล้ว หรือถ้าจิตหลุดลอยจากขณะปัจจุบัน คิดฝันไปตามความรู้สึกรู้สึกที่เกาะเกี่ยวกับภาพเลยไปข้างหน้าของสิ่งที่ยังไม่มา ก็เป็นอัน พุ่งไปในอนาคต

โดยนัยนี้ แม้แต่อดีต และอนาคต ตามความหมายทางธรรม ก็อาจยังอยู่ในขอบเขตแห่งเวลาปัจจุบัน ตามความหมายของคนทั่วไป

- ตามเนื้อความที่กล่าวมาแล้วนี้ จะมองเห็นความหมายสำคัญแง่หนึ่งของคำว่าปัจจุบันในทางธรรมว่ามีใช้พ่วงที่เหตุการณ์ที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ในโลกภายนอกแท้ทีเดียว แต่หมายถึงสิ่งที่เกี่ยวข้องในขณะนั้นๆ เป็นสำคัญ ดังนั้น มองอีกด้านหนึ่งสิ่งที่ตามความหมายของคนทั่วไปว่าเป็นอดีต หรือเป็นอนาคต ก็อาจกลายเป็นปัจจุบันตามความหมายทางธรรมได้ เช่นเดียวกับที่ปัจจุบันของคนทั่วไปอาจกลายเป็นอดีตหรืออนาคตตามความหมายทางธรรมดังได้กล่าวมาแล้ว

สรุปง่ายๆ ว่า ความเป็นปัจจุบันกำหนดเอาที่ความเกี่ยวข้อง ต้องรู้ ต้องทำ เป็นสำคัญ ขยายความหมายออกมาในวงกว้างถึงระดับชีวิตประจำวัน สิ่งที่เป็นปัจจุบัน ครอบคลุมถึงเรื่องราวทั้งหลายที่เชื่อมโยงต่อกันมาถึงสิ่งที่กำลังรับรู้ กำลังพิจารณาเกี่ยวข้องต้องกระทำอยู่ เรื่องที่เกี่ยวข้องกับการกระทำกิจการหน้าที่ เรื่องที่ปรารถนาเพื่อทำกิจ สิ่งที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติหรือปฏิบัติได้ ไม่ใช่คิดเลื่อนลอยพุ่งพ้อฝันไปกับอารมณ์ที่ชอบใจหรือไม่ชอบใจ หรือติดข้องอยู่กับความชอบ ความชัง หรือพุ่งชนพลาญไปอย่างไร้จุดหมาย

ความหมายแง่ต่างๆ เหล่านี้ จะมองเห็นได้จากพุทธพจน์ ที่จะยกมาแสดงในที่นี้ แม้แต่พุทธพจน์ที่ตรัสแนะนำไม่ให้รำพึงหลัง ไม่ให้เพ้อหวังอนาคต ก็เป็นการตัดความรู้สึกฝายนั่นออกไป โดยอยู่กับความตระหนักรู้ภาวะที่เป็นจริงในการทำกิจการหน้าที่ ดังจะขอให้สังเกตจากบาลีที่ยกมาอ้างต่อไปนี้

“ไม่พึงหวนละห้อยถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่พึงเพ้อหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง, สิ่งใดเป็นอดีต สิ่งนั้นก็ล่วงเลยไปแล้ว สิ่งใดเป็นอนาคต สิ่งนั้นก็ยังไม่ถึง; ส่วนผู้ใดมองเห็นแจ้งชัด ซึ่งสิ่งที่เป็นปัจจุบันในกรณีนั้นๆ อันไม่งอนแง่น ไม่คลอนแคลน ครั้นรู้ชัดแล้ว พึงบำเพ็ญสิ่งนั้น

“ควรทำความเพียรเสียแต่วันนี้ ใครเล่ารู้ได้ว่าจะตายในวันพรุ่ง, กับพญามัจจุราชแม่ทัพใหญ่ นั้น ไม่มีการผิดเพี้ยนได้เลย

“ผู้ที่เป็นอย่างนี้ มีความเพียร ไม่ซีมีเขาทั้งคืนวัน พระสันตมุนีทรงเรียกขานว่า ผู้มีแต่ละวันเจริญดี”¹³³⁵

อีกแห่งหนึ่งว่า

¹³³⁵ ภัทเทกรัตตสูตร, ม.อ.๑๔/๕๒๖-๕๓๔/๓๔๘-๓๕๑ และดูสูตรสืบเนื่องต่อไป ๑๔/๕๓๕-๕๓๘/๓๕๒-๓๕๕, (ผู้มีแต่ละวันเจริญดี แปลจาก ภัทเทกรัตต ซึ่งแปลโดยพยัญชนะว่า ผู้มีราตรีเดียวเจริญ จะแปลว่า ผู้มีแต่ละราตรีนำโชค ก็ได้)

“ผู้ถึงธรรม ไม่เศร้าโศกถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่ฝันเพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่มา ดำรงอยู่ด้วยสิ่งที่ เป็นปัจจุบัน ฉะนั้น ผิดพรรณจึงผ่องใส

“ส่วนเหล่าชนที่ช้อนปัญญา ฝ่าแต่ฝันเพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่มา ละห้อยหาสิ่งที่ล่วงแล้ว จึงชู้บชืดหม่นหมอง เหมือนต้นอ้อสด ที่เขาถอนทิ้งขึ้นทิ้งไว้ที่ในกลางแดด¹³³⁶

พึงสังเกตการวางท่าทีของจิตใจเกี่ยวกับกาลเวลา ในแง่ที่ไม่เป็นไปตามอำนาจตัณหา ตามบาลีข้างต้นนี้ แล้วเทียบกับการปฏิบัติต่ออนาคตด้วยปัญญา ที่ใช้บำเพ็ญกิจตามบาลีข้อต่อๆ ไป เริ่มตั้งแต่คำสอนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน ไปจนถึงการบำเพ็ญกิจของพระภิกษุ และเริ่มแต่การบำเพ็ญกิจส่วนตัว ไปจนถึงความรับผิดชอบต่อกิจการของส่วนรวม ดังนี้

“พึงระวังสิ่งที่ควรระวัง พึงป้องกันภัยที่ยังไม่มาถึง, ชีวชนตรวจจตรวโลกทั้งสอง เพราะ คำนึงภัยที่ยังไม่มาถึง”¹³³⁷

“เป็นคนควรหวังเรื่อยไป บัณฑิตไม่ควรท้อแท้ เราเห็นประจักษ์มากับตนเอง เราปรารถนา อย่างไรก็ดี ก็ได้สมตามนั้น”¹³³⁸

“เธอทั้งหลาย จงยังกิจ (ประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น) ให้สำเร็จ ด้วยความไม่ประมาท”¹³³⁹

ตัวอย่างการคำนึงอนาคตแล้วปฏิบัติตนเองของพระภิกษุ

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมองเห็นภัยอนาคต ๕ ประการตอไปนี้ ย่อมควรแท้ที่ภิกษุจะเป็นอยู่ โดยเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศตัวเด็ดเดี่ยว เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึง ธรรมที่ยังไม่เข้าถึง เพื่อประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง; ๕ ประการ คืออะไร? ได้แก่

(๑) ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นตั้งนั้ว่า: เวลานี้ เรายังหนุ่ม ยังเยาว์ มีผมดำสนิท ประกอบด้วยความหนุ่มแน่นยามปฐมวัย แต่ก็จะมีคราวสมัยที่ความชราจะเข้าต้องกายนี้ได้ ก็แกล การที่คนแก่เฒ่า ถูกชราครอบงำแล้ว จะมนสิการคำสอนของพระพุทธะทั้งหลาย ย่อมมิใช่จะทำ ได้โดยง่าย การที่จะเสพอาศัยเสนาสนะอันสงัดในราวป่าแดนไพร ก็มีใ้จะทำได้โดยง่าย อย่า กระนั้นเลย ก่อนที่สภาพอันไม่น่าปรารถนา ไม่น่าชอบใจ ไม่น่าพึงใจนั้น จะมาถึง เราเร่งเริ่ม ระดมความเพียรเสียก่อนเถิด เพื่อจะได้บรรลุธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ...ซึ่งเมื่อเรามีพร้อมแล้ว แม้ จะแก่เฒ่าลง ก็จักเป็นอยู่ผาสุก...

(๒) ชิกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นตั้งนั้ว่า: เวลานี้ เรามีอาพาธน้อย มีความเจ็บใ้ น้อย ประกอบด้วยแรงไฟเผาผลาญย่อยอาหารที่สม่ำเสมอ ไม่เย็นเกินไป ไม่ร้อนเกินไป พอดี เหมาะแก่การบำเพ็ญเพียร แต่ก็จะมีคราวสมัยที่ความเจ็บใ้จะเข้าต้องกายนี้ได้ ฯลฯ เราจะเร่ง เริ่มระดมความเพียร...แม้เจ็บใ้ ก็จักเป็นอยู่ผาสุก...

(๓) ชิกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นตั้งนั้ว่า: เวลานี้ ข้าวยังดี บิณฑบาตหาได้ง่าย การยังชีพด้วยการขุมบาตรเที่ยวไป ก็ยังทำได้ง่าย แต่ก็จะมีคราวสมัยที่อาหารขาดแคลน ข้าวยังไม่

¹³³⁶ ส.ส.๑๕/๒๒/๗

¹³³⁷ พุ.ชา.๒๗/๕๕๕/๑๓๖; ๑๐๗๒/๒๓๑

¹³³⁸ พุ.ชา.๒๗/๕๑/๑๗; ๑๘๕๔/๓๖๒; ๒๘/๔๕๐/๑๖๗ เป็นต้น

¹³³⁹ พุทธปัจฉิมวาจา, ที.ม.๑๐/๑๔๓/๑๘๐

ดี หาบดินเผาได้ยาก การยังชีพด้วยการอุ้มบาตรเที่ยวไป มีใช้ทำได้ง่าย พวกประชาชนในที่หาอาหารได้ยาก ก็จะอพยพไปยังถิ่นที่หาอาหารได้ง่าย วัตินถิ่นนั้นก็จะเป็นที่คับคั่งจอแจ ก็เมื่อวัดคับคั่งจอแจ การที่จะมนสิการคำสอนของพระพุทธะทั้งหลาย ย่อมมีใช้จะทำได้ง่าย การที่จะเข้าเสพอาศัยเสนาสนะอันสงัดในราวป่าแดนไพร ก็มีใช้จะทำได้ง่าย อย่างกระนั้นเลย ฯลฯ เราจะเร่งเริ่มระดมความเพียร...แม้อาหารขาดแคลน ก็จักเป็นอยู่ผาสุก...

(๔) อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นดั่งนี้ว่า: เวลานี้ ประชาชนทั้งหลาย พร้อมเพียรร่วมบันเทิง ไม่วิวาทกัน เป็นเหมือนน้ำกับน้ำนม มองดูกันด้วยสายตารักใคร่ แต่ก็จะมีคราวสมัยที่เกิดมีภัย มีการก่อกำเริบในแดนตง ชาวชนบทพากันขึ้นยานหนีแยกย้ายกันไป ในเมื่อมีภัย ประชาชนทั้งหลายย่อมอพยพไปยังถิ่นที่ปลอดภัย วัตินถิ่นนั้นก็จะคับคั่งจอแจ ฯลฯ เรา จะเร่งเริ่มระดมความเพียร...แม้เมื่อมีภัย ก็จักเป็นอยู่ผาสุก...

(๕) อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นดั่งนี้ว่า: เวลานี้ สงฆ์ยังพร้อมเพียร ร่วมบันเทิง ไม่วิวาทกัน มีการสวดปาติโมกข์ร่วมกัน เป็นอยู่ผาสุก แต่ก็จะมีคราวสมัยที่สงฆ์แตกแยกกัน ครั้นเมื่อสงฆ์แตกแยกแล้ว การที่จะมนสิการคำสอนของพระพุทธะทั้งหลาย ย่อมจะมีใช้เป็นสิ่งที่ทำได้โดยง่าย การที่จะเข้าเสพอาศัยเสนาสนะอันสงัดในราวป่าแดนไพร ก็มีใช้จะทำได้ง่าย อย่าง กระนั้นเลย ฯลฯ เราจะเร่งเริ่มระดมความเพียร...แม้สงฆ์แตกแยกกัน ก็จักเป็นอยู่ผาสุก..."¹³⁴⁰

อีกสูตรหนึ่ง ตรัสสอนภิกษุผู้อยู่ว่า เมื่อมองเห็นอนาคตภัย ๕ ประการ ควรจะเป็นอยู่โดยไม่ประมาท มีความเพียรอุทิศตัวเด็ดเดี่ยว เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่เข้าถึง เพื่อประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง

อนาคตภัย ๕ ประการนั้น คือ ภิกษุพิจารณาว่า ตนเองอยู่ผู้เดียวในป่า ภู เมฆบ่ง หรือตะขาบ อาจขบกัด หรืออาจปลัดถิ่นหกหล่ม อาหารที่ฉันแล้วอาจเป็นพิษ ดิหรือเสมหะอาจกำเริบ อาจเป็นโรคลมร้ายแรง อาจพบสัตว์ร้าย เช่น สิงห์ เสือ หมี อาจพบคนร้ายหรือพอมนุษย์ร้าย แล้วถูกทำอันตราย อาจถึงแก่ความตายเพราะเหตุเหล่านั้น จึงจะต้องเริ่มระดมความเพียร เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ¹³⁴¹

ในด้านการคิดเตรียมการ เพื่อปกป้องคุ้มครองกิจการ และประโยชน์สุขของส่วนรวม ในกาลภายหน้า ก็มีพุทธพจน์ตรัสสนับสนุนไว้ เป็นตัวอย่างคล้ายๆ กัน เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย อนาคตภัย ๕ ประการเหล่านี้ ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป เธอทั้งหลายพึงรู้ตระหนักร่วงหน้าไว้ ครั้นรู้ตระหนักร่วงหน้าแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคตภัยเหล่านั้น; อนาคตภัย ๕ ประการ คืออะไร? ได้แก่

(๑) ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้มีได้เจริญกาย มีได้เจริญศีล มีได้เจริญจิต มีได้เจริญปัญญา, เธอเหล่านั้น ทั้งที่ตนเองมีได้เจริญกาย - ศีล - จิต - ปัญญา จักให้ อุปสมบทชนเหล่านี้ และพวกเขาจักไม่สามารถฝึกฝนชนเหล่านั้นในอริศีล ในอริจิต ในอริปัญญา, แม้ชนเหล่านั้นก็จักเป็นผู้มีได้เจริญกาย มีได้เจริญศีล มีได้เจริญจิต มีได้เจริญปัญญา, ชนเหล่านั้น ทั้งที่ตนเองมีได้เจริญกาย - ศีล - จิต - ปัญญา ก็จักให้อุปสมบทชนเหล่านี้

¹³⁴⁰ อจ.ปญจก.๒๒/๗๘/๑๑๗

¹³⁴¹ อจ.ปญจก.๒๒/๗๗/๑๑๕

และจักไม่สามารถฝึกฝนชนเหล่านั้นในอธิศีล ในอธิจิต ในอธิปัญญา, แม้ชนเหล่านั้น ก็จักเป็นผู้มิได้เจริญกาย มิได้เจริญศีล มิได้เจริญจิต มิได้เจริญปัญญา; โดยนัยนี้แล เพราะกรรมละเอียด วิญญาณละเอียด เพราะวินัยละเอียด กรรมก็ละเอียด...

(๒) อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้มิได้เจริญกาย มิได้เจริญศีล มิได้เจริญจิต มิได้เจริญปัญญา...เธอเหล่านั้นจักให้มันดิย (เป็นอาจารย์ปกครองดูแลสั่งสอนฝึกอบรม) แก่ชนเหล่าอื่น ฯลฯ โดยนัยนี้แล เพราะกรรมละเอียด วิญญาณละเอียด เพราะวินัยละเอียด กรรมก็ละเอียด...

(๓) อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้มิได้เจริญกาย มิได้เจริญศีล มิได้เจริญจิต มิได้เจริญปัญญา, เธอเหล่านั้น...กล่าวอภิธรรมกถา เวทลลกถา ถล่ำเข้าสู่กรรมที่ผิด ก็จักไม่รู้ตัว, โดยนัยนี้แล เพราะกรรมละเอียด วิญญาณละเอียด เพราะวินัยละเอียด กรรมก็ละเอียด...

(๔) อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้มิได้เจริญกาย มิได้เจริญศีล มิได้เจริญจิต มิได้เจริญปัญญา, เธอเหล่านั้น...ครั้งเมื่อมีผู้กล่าวสูตรทั้งหลาย ที่เป็นตถาคตภาษิต ลึกซึ้ง มีอรรถล้าลึก เป็นโลกุตระ เกี่ยวด้วยสุญญตา จักไม่ตั้งใจฟัง ไม่เงี้ยวไสตกลงดัดบไม่ตั้งใจเพื่อจะรู้ ไม่สำคัญเห็นกรรมเหล่านั้นว่าเป็นสิ่งอันพึงเล่าเรียน, แต่ครั้งเมื่อเขากล่าวสูตรทั้งหลายที่กวีแต่ง เป็นบทกวี มีอักษร พยัญชนะวิจิตร เป็นเรื่องภายนอก เป็นสาวกภาษิต จักตั้งใจฟัง จักเงี้ยวไสตกลงดัดบ จักตั้งใจเพื่อจะรู้ และจักสำคัญเห็นกรรมเหล่านั้นว่าเป็นสิ่งอันพึงเล่าเรียน, โดยนัยนี้แล เพราะกรรมละเอียด วิญญาณละเอียด เพราะวินัยละเอียด กรรมก็ละเอียด...

(๕) อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้มิได้เจริญกาย มิได้เจริญศีล มิได้เจริญจิต มิได้เจริญปัญญา...ภิกษุทั้งหลายที่เป็นเถระ จักเป็นผู้มีมาก ย่อหย่อน เป็นผู้นำในทางเขื่อนแซ ทอดธุระในการอยู่สงัด ไม่เริ่มระดมความเพียร เพื่อบรรลุกรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่เข้าถึง เพื่อประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง, ชุมชนผู้เกิดภายหลัง จักถือตามอย่างภิกษุเถระเหล่านั้น และชุมชนแม่นั้น ก็จักเป็นผู้มีมาก ย่อหย่อน เป็นผู้นำในทางเขื่อนแซ ทอดธุระในการอยู่สงัด ไม่เริ่มระดมความเพียร...โดยนัยนี้แล เพราะกรรมละเอียด วิญญาณละเอียด เพราะวินัยละเอียด กรรมก็ละเอียด;

“ภิกษุทั้งหลาย นี่คือนาคตภัยประการที่ ๕ ซึ่งยังไม่เกิดในบัดนี้ จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป เธอทั้งหลายพึงรู้ตระหนักล่วงหน้า และครั้นรู้ตระหนักแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคตภัยนั้น...”¹³⁴²

นอกจากนี้ ยังตรัสอนาคตภัยเกี่ยวกับส่วนรวมไว้อีกหมวดหนึ่ง ความว่า

“ภิกษุทั้งหลาย อนาคตภัย ๕ ประการเหล่านี้ ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ แต่จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป เธอทั้งหลายพึงรู้ตระหนักล่วงหน้าไว้ และครั้นรู้ตระหนักแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคตภัยเหล่านั้น; อนาคตภัย ๕ ประการ คืออะไร? ได้แก่

¹³⁴² อ.จ.ป.พ.จก.๒๒/๗๙/๑๒๑

(๑) ภิกษุทั้งหลาย ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้ชอบสวดยชอบงามในเรื่องจีวร... จักละเลิกการถือครองผ้าบังสุกุล จักละเลิกเสนาสนะอันสงัดในราวป่าแดนไพร จักมาออกกันอยู่ในหมู่บ้าน อำเภอ และเมืองหลวง และจักประกอบการแสวงหาอันไม่สมควร อันไม่เหมาะ มีประการต่างๆ เพราะเห็นแก่จีวร...

(๒) อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้ชอบตึงามเขริตอรัยในเรื่องอาหารบิณฑบาต...จักมาออกกันอยู่ในหมู่บ้าน อำเภอ และเมืองหลวง คอยแสวงหารสเลิศด้วยปลายลิ้น และจักประกอบการแสวงหาอันไม่สมควร อันไม่เหมาะ มีประการต่างๆ เพราะเห็นแก่อาหารบิณฑบาต...

(๓) อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้ชอบปักชอบงาม ในเรื่องที่อยู่อาศัย...และจักประกอบการแสวงหาอันไม่สมควร อันไม่เหมาะ มีประการต่างๆ เพราะเห็นแก่ที่อยู่อาศัย...

(๔) อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้อยู่คลุกคลีด้วยภิกษุณี นางสิกขมานา และสามเณรทั้งหลาย, และเมื่อมีการคลุกคลีด้วยภิกษุณี นางสิกขมานา และสามเณรทั้งหลาย ก็เป็นอันหวังสิ่งนี้ได้ คือ เธอทั้งหลายจักประพฤติพรหมจรรย์โดยไม่ยินดีหรือจักลาสิกขา เวียนกลับไปเป็นคฤหัสถ์...

(๕) อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้อยู่คลุกคลีด้วยคนวัดและสามเณรทั้งหลาย, และเมื่อมีการคลุกคลีด้วยคนวัดและสามเณรทั้งหลาย ก็เป็นอันหวังสิ่งนี้ได้ คือ เธอทั้งหลายจักเป็นอยู่ ประกอบการบริโภคสิ่งของที่ทำการสังฆมไวั มีประการต่างๆ จักกระทำนิมิต (เลศนัยหาลาภ) แม้อย่างหยาบๆ แม้ที่แผ่นดิน แม้ที่ปลายฝักหญ้า, นี่คือนอนาคตภัยประการที่ ๕ ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป เธอทั้งหลายพึงรู้ตระหนักล่วงหน้า และครั้นรู้ตระหนักแล้ว พึงพยายาม เพื่อป้องกันอนาคตภัยนั้น...¹³⁴³

เท่าที่กล่าวมานี้ เป็นตัวอย่าง พอเป็นเครื่องเทียบ เพื่อช่วยให้แบ่งแยกได้ ระหว่างความคิดถึงอดีตและอนาคตตามแนวทางของตัณหา ที่เพื่อฝันเลื่อนลอย ผลาญเวลาและคุณภาพของจิตใจให้สูญเสียไปเปล่า กับความคิดถึงอดีตและอนาคตตามแนวทางของปัญญา ที่เป็นเรื่องของกิจในปัจจุบัน อันช่วยให้เกิดประโยชน์ในทางปฏิบัติ ช่วยให้การปฏิบัติในปัจจุบันถูกต้องได้ผลดียิ่งขึ้น

เมื่อปฏิบัติถูกต้องตามหลักการนี้ จะกลับกลายเป็นการสนับสนุนให้มีการตระเตรียมและวางแผนกิจการล่วงหน้า ดังตัวอย่างกิจการสำคัญของสงฆ์ เช่น การสังคายนาครั้งที่ ๑ ก็เกิดขึ้นเพราะความคำนึงอนาคตชนิดที่เชื่อมโยงถึงกิจที่จะกระทำในปัจจุบันได้¹³⁴⁴ โดยนัยดังกล่าวมาจะนี้

¹³⁴³ อจ.ปญจก.๒๒/๘๐/๑๒๔.

¹³⁴⁴ สังคิตสูตร ในพระไตรปิฎก ก็เกิดจากการที่พระพุทธเจ้าทรงปรารภอดีต (การแตกแยกของนิกรณ์ ภายหลังศาสนาลิ้นชีพ) และทรงปรารภอนาคต (การร่อยกรงกรรมวินัย เพื่อเป็นหลักช่วยมิให้สงฆ์ภายหลังแตกแยกกัน);

ข้อสรุปที่ดีที่สุด ก็คือ ความหมายของสติ ที่เป็นพุทธพจน์นั่นเองว่า “ระลิกกิจที่ท่า คำที่พูดแล้ว แม้นานได้” (ที.ปา.๑๑/๓๕๗/๒๘๓; อภ.วิ.๓๕/๕๔๓/๓๐๖; *ล๗ *ล๗)

๑๐. วิธีคิดแบบวิภาษวาท

วิธีคิดแบบวิภาษวาท ความจริง วิภาษวาทไม่ใช่วิธีคิดโดยตรง แต่เป็นวิธีพูด หรือการแสดงหลักการ แห่งคำสอนแบบหนึ่ง

อย่างไรก็ตาม การคิด กับ การพูด เป็นกรรมใกล้ชิดกันที่สุด ก่อนจะพูด ก็ต้องคิดก่อน สิ่งที่ถูกกล่าวสำเร็จมาจากความคิดทั้งสิ้น ในทางธรรมก็แสดงหลักไว้ว่า วจีสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งคำพูด) ได้แก่วิตกและวิจารณ์¹³⁴⁵ ดังนั้น จึงสามารถกล่าวถึงวิภาษวาทในระดับที่เป็นความคิดได้

ยิ่งกว่านั้น คำว่า “วาทะ” ต่างๆ หรือที่เรียกกันว่าวาทะอย่างนั้นอย่างนี้ ก็มีความหมายลึกซึ้ง เล็งไปถึงระบบความคิดซึ่งเป็นที่มาแห่งระบบคำสอนทั้งหมด ที่เรียกกันว่าเป็นลัทธิหนึ่ง ศาสนาหนึ่ง หรือปรัชญาสายหนึ่ง เป็นต้น คำว่าวาทะ จึงเป็นไวยากรณ์แห่งกันและกัน ของคำว่า ทิฏฐิ ทิฐิ หรือทฤษฎี เช่น สัพพัตถิกวาท คือ สัพพัตถิกทิฏฐิ นัตถิกวาท คือนัตถิกทิฏฐิ สัสตวาท คือสัสตทิฏฐิ อุจเฉทวาท คืออุจเฉททิฏฐิ อเหตุกวาท คืออเหตุกทิฏฐิ เป็นต้น

คำว่า “**วิภาษวาท**” นี้ เป็นชื่อเรียกอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนา เป็นคำสำคัญคำหนึ่ง ที่ใช้แสดงระบบความคิด ที่เป็นแบบของพระพุทธศาสนา และวิธีคิดแบบวิภาษวาท ก็มีความหมายคลุมถึงวิธีคิดแบบต่างๆ ที่กล่าวมาแล้วได้หลายอย่าง การกล่าวถึงวิธีคิดแบบวิภาษวาท นอกจากทำให้รู้จักวิธีคิดแง่อื่นๆ เพิ่มขึ้นแล้ว ยังจะช่วยให้เข้าใจวิธีคิดบางอย่างที่กล่าวมาแล้วข้างต้นชัดเจนขึ้นอีกด้วย

การที่วิภาษวาทเป็นชื่อเรียกอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนา หรือเป็นคำหนึ่งที่แสดงระบบความคิดของพระพุทธศาสนานั้น ถือได้ว่าเป็นเพราะพระพุทธเจ้าทรงเรียกพระองค์เองว่าเป็น **วิภาษวาท** หรือ**วิภาษวาทิ**¹³⁴⁶ และคำว่า วิภาษวาท หรือวิภาษวาทินั้น ก็ได้เป็นคำเรียกพระพุทธศาสนา หรือคำเรียกพระนามของพระพุทธเจ้า ซึ่งได้ใช้อย่างกันมาในประวัติการณ์แห่งพระพุทธศาสนา เช่น ในคราวสังคายนาครั้งที่ ๓ พระเจ้าอโศกมหาราชตรัสถามพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ ประธานสงฆ์ในการสังคายนาว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีวาทะอย่างไร พระเถระทูลตอบว่า “มหาบพิตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นวิภาษวาทิ”¹³⁴⁷

ถึงตรงนี้ ก็เท่ากับบอกว่า วิภาษวาทนั้นเป็นคำใหญ่ ใช้เรียกรวมๆ หมายถึงระบบวิธีคิดทั้งหมดของพระพุทธศาสนา

วิภาษวาท มาจาก วิภัช + วาท “**วิภัช**” แปลว่า แยกแยะ แบ่งออก จำแนก หรือแจกแจง ใกล้กับคำที่ใช้ในปัจจุบันว่าวิเคราะห์ “**วาท**” แปลว่า การกล่าว การพูด การแสดงคำสอน ระบบคำสอน ลัทธิ วิภาษวาทก็แปลว่า การพูดแยกแยะ พูดจำแนก หรือพูดแจกแจง หรือระบบการแสดงคำสอนแบบวิเคราะห์

ลักษณะสำคัญของความคิดและการพูดแบบนี้ คือ การมอง และแสดงความจริง โดยแยกแยะออกให้เห็นแต่ละแง่ละด้าน ครบทุกแง่ทุกด้าน ไม่ใช่จับเอาแง่หนึ่งแง่เดียว หรือบางแง่ ขึ้นมาวินิจฉัยตีคลุมลงไปอย่างนั้นทั้งหมด หรือประเมินคุณค่าความดีความชั่ว เป็นต้น โดยถือเอาส่วนเดียวหรือบางส่วนเท่านั้นแล้วตัดสินพรวดลงไป

¹³⁴⁵ ม.ม.๑๒/๕๐๗/๕๕๐; ส.สพ.๑๘/๕๖๑/๓๖๑

¹³⁴⁶ เช่น ม.ม.๑๓/๗๑๑/๖๕๑; อ.ทส.๒๔/๔๔/๒๐๔ ซึ่งจะแสดงเนื้อความต่อไป

¹³⁴⁷ วินย.๑/๖๐; ปญจ.๑.๑๔๕; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓๒๓๘; และดูประกอบ วิสุทฺธิ.๓/๑๑๔, ๓๗๔; วิภังค.๑.๑๖๘; ปญจ.๑.๖๗๕; และดูเบ็ดเตล็ด วินย.ฎีกา ๑/๒๒๗; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/๔๕,๒๑๗,๕๑๘; อ.จ.๓/๑๖๖.

วาทะที่ตรงข้ามกับวิภาษวาท เรียกว่า เอกังสวาท แปลว่า พูดแง่เดียว คือจับได้เพียงแง่หนึ่ง ด้านหนึ่ง หรือส่วนหนึ่ง ก็วินิจฉัยตีคลุมลงไปอย่างเดียวยังทั้งหมด หรือพูดตายตัวอย่างเดียว

เพื่อให้เข้าใจความหมายของวิภาษวาทชัดเจนยิ่งขึ้น อาจจำแนกแนววิคิดของวิภาษวาทนั้นออกให้เห็น ในลักษณะต่างๆ ดังนี้

ก. จำแนกโดยแง่ด้านของความจริง แบ่งซอยได้เป็น ๒ อย่าง คือ

๑) จำแนกตามแง่ด้านต่างๆ ตามที่เป็นอยู่จริงของสิ่งนั้นๆ คือ มองหรือแถลงความจริงให้ตรงตามที่เป็นอยู่ในแง่หนึ่งด้านนั้น ไม่ใช่จับเอาความจริงแง่หนึ่งด้านหนึ่ง หรือแง่อื่นด้านอื่น มาตีคลุมเป็นอย่างนั้นไปหมด เช่น เมื่อกล่าวถึงบุคคลผู้หนึ่งว่าเขาดีหรือไม่ดี ก็ชี้ความจริงตามแง่ด้านที่เป็นอย่างนั้นว่า แ่งนั้น ด้านนั้น กรณีนั้น เขาดีอย่างไร หรือไม่ดีอย่างไร เป็นต้น ไม่ใช่เหมาคลุมง่าย ๆ ทั้งหมด ถ้าจะประเมินคุณค่า ก็ตกลงกำหนดลงว่าจะเอาแง่ใดด้านใดบ้าง แล้วพิจารณาทีละแง่ ประมวลลงตามอัตราส่วน ตัวอย่างวิภาษวาทในแง่นี้ เช่น คำสอนเกี่ยวกับกามโมคิ หรือชาวบ้าน ๑๐ ประเภทที่จะกล่าวต่อไป

๒) จำแนกโดยมอง หรือแสดงความจริงของสิ่งนั้นๆ ให้ครบทุกแง่ทุกด้าน คือ เมื่อมอง หรือพิจารณาสิ่งใด ก็ไม่มองแคบๆ ไม่ติดอยู่กับส่วนเดียวแง่เดียวของสิ่งนั้น หรือวินิจฉัยสิ่งนั้นด้วยส่วนเดียวแง่เดียวของมัน แต่มองหลายแง่หลายด้าน เช่น จะว่าดีหรือไม่ดี ก็ว่า ดีในแง่หนึ่ง ด้านนั้น กรณีนั้น ไม่ดีในแง่หนึ่ง ด้านนั้น กรณีนั้น สิ่งนี้ ไม่ดีในแง่หนึ่ง แต่ดีในแง่หนึ่ง สิ่งนั้น ดีในแง่หนึ่ง แต่ไม่ดีในแง่หนึ่ง เป็นต้น

การคิดจำแนกแนวนี้ มองดูคล้ายกับข้อแรก แต่เป็นคนละอย่าง และเป็นส่วนเสริมกันกับข้อแรกให้ผลสมบูรณ์ ตัวอย่างเช่น คำสอนเกี่ยวกับกามโมคิ คือชาวบ้าน ๑๐ ประเภทนั้น และเรื่องพระบ้านพระป่า ที่ควรยกย่อง หรือติเตียน เป็นต้น¹³⁴⁸

การคิดแนวนี้ มีผลรวมไปถึงการเข้าใจในภาวะที่องค์ประกอบต่างๆ หรือลักษณะด้านต่างๆ มาประมวลกันเข้าโดยครบถ้วน จึงเกิดเป็นสิ่งนั้นๆ หรือเหตุการณ์นั้นๆ และการมองสิ่งหนึ่งๆ เหตุการณ์หนึ่งๆ โดยเห็นกว้างออกไปถึงลักษณะด้านต่างๆ และองค์ประกอบต่างๆ ของมัน

ข. จำแนกโดยส่วนประกอบ

การคิดจำแนกแบบนี้ คือ วิเคราะห์แยกแยะออกไป ให้รู้เท่าทันภาวะที่สิ่งนั้นๆ เกิดขึ้นจากองค์ประกอบย่อยๆ ต่างๆ มาประชุมกันเข้า ไม่ติดตันอยู่แค่ภายนอก หรือถูกลวงโดยภาพรวมของสิ่งนั้นๆ เช่น แยกแยะสัตว์บุคคลออกเป็นนามและรูป เป็นขันธ ๕ และแบ่งซอยแต่ละอย่างๆ ออกไป จนเห็นภาวะที่ไม่เป็นอัตตา เป็นทางรู้เท่าทันความจริงของสังขารธรรมทั้งหลาย

วิภาษวาทแง่นี้ ตรงกับวิธีคิดอย่างที ๒ (วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ) ที่กล่าวแล้วข้างต้น จึงไม่จำเป็นต้องบรรยายอีก เดิมทีเดียว คำว่าวิภาษวาท ท่านไม่ได้มุ่งใช้ในความหมายแง่นี้ แต่ในคัมภีร์รุ่นหลัง ท่านใช้ศัพท์คลุมถึงด้วย¹³⁴⁹ จึงนำมากล่าวรวมไว้

¹³⁴⁸ ดูบาลีที่จะยกมาแสดงต่อไป

¹³⁴⁹ เช่น วิสุทธิฎีกา ๓/๔๕, ๓๔๙, ๓๙๗ (คำเดิมที่ใช้ในความหมายนี้ คือ วิภังค์ เช่น ธาตุวิภังค์ ขันธวิภังค์ เป็นต้น)

ค. จำแนกโดยลำดับขณะ

การคิดจำแนกแบบนี้ คือ แยกแยะวิเคราะห์ปรากฏการณ์ตามลำดับความสืบทอดแห่งเหตุปัจจัย ซอยออกไปเป็นแต่ละขณะๆ ให้มองเห็นตัวเหตุปัจจัยที่แท้จริง ไม่ถูกลวงให้จับเหตุปัจจัยสับสน

การคิดแบบนี้ เป็นด้านหนึ่งของการคิดจำแนกโดยส่วนประกอบ และการคิดจำแนกตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย แต่มีลักษณะและการใช้งานพิเศษ จึงแยกออกมาแสดงเป็นอย่างหนึ่ง เป็นวิธีที่ใช้มากในฝ่ายอภิธรรม

ตัวอย่างเช่น เมื่อโจรขึ้นปล้นบ้าน และฆ่าเจ้าทรัพย์ตาย คนทั่วไปอาจพูดว่า โจรฆ่าคนตายเพราะความโลภ คือ ความอยากได้ทรัพย์ เป็นเหตุให้ฆ่าเจ้าทรัพย์

คำพูดนี้ ใช้ได้เพียงในฐานะเป็นสำนวนพูดให้เข้าใจกันง่ายๆ แต่เมื่อวิเคราะห์ทางด้านกระบวนการที่เป็นไปภายในจิตอย่างแท้จริง หาเป็นเช่นนั้นไม่ ความโลภเป็นเหตุของการฆ่าไม่ได้ โทสะจึงเป็นเหตุของการฆ่าได้ เมื่อวิเคราะห์โดยลำดับขณะแล้ว ก็จะเห็นว่า โจรโลภอยากได้ทรัพย์ แต่เจ้าทรัพย์เป็นอุปสรรคต่อการได้ทรัพย์นั้น ความโลภทรัพย์จึงเป็นเหตุให้โจรมีโทสะต่อเจ้าทรัพย์ โจรจึงฆ่าเจ้าทรัพย์ด้วยโทสะนั้น

โจรโลภอยากได้ทรัพย์ หาได้โลภอยากได้เจ้าทรัพย์แต่อย่างใดไม่ ตัวเหตุที่แท้ของการฆ่า คือโทสะ หาใช่โลภะไม่ โโลภะเป็นเพียงเหตุให้ลักทรัพย์เท่านั้น แต่เป็นปัจจัยให้โทสะเกิดขึ้นต่อสิ่งอื่นซึ่งขัดขวาง หรือไม่เกื้อกูลต่อความมุ่งหมายของมัน

อย่างไรก็ตาม ในภาษาสามัญจะพูดว่า โจรฆ่าคนเพราะความโลภก็ได้ แต่ให้รู้เข้าใจเท่าทันความจริงในกระบวนการที่เป็นไปตามลำดับขณะดังที่กล่าวมาแล้ว ว่าความโลภเป็นมูล เป็นตัวการเริ่มต้นในเรื่องนั้นเท่านั้น การแยกแยะ หรือวิเคราะห์โดยขณะเช่นนี้ ทำให้ในสมัยต่อมา มีคำเรียกพระพุทธศาสนาว่าเป็น *ขณิกาวาท*

ง. จำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย

การคิดจำแนกแบบนี้ คือ สืบสาวสาเหตุปัจจัยต่างๆ ที่สัมพันธ์สืบทอดกันมาของสิ่ง หรือปรากฏการณ์ต่างๆ ทำให้มองเห็นความจริงที่สิ่งทั้งหลายไม่ได้ตั้งอยู่ลอยๆ ไม่ได้เกิดขึ้นลอยๆ ไม่ได้ดำรงอยู่เป็นอิสระจากสิ่งอื่นๆ และไม่ได้ดำรงอยู่โดยตัวของมันเอง แต่เกิดขึ้นด้วยอาศัยเหตุปัจจัย จะดับไป และสามารถดับได้ ด้วยการดับที่เหตุปัจจัย

การคิดจำแนกในแง่นี้ เป็นวิธีคิดข้อสำคัญมาอย่างหนึ่ง ตรงกับวิธีคิดแบบที่ ๑ ที่กล่าวแล้วข้างต้น คือ วิธีคิดแบบสืบสาวหาเหตุปัจจัย หรือวิธีคิดแบบอิทัปปัจจยตา ซึ่งนอกจากจะได้บรรยายในวิธีคิดแบบที่ ๑ แล้ว ยังได้อธิบายไว้อย่างยืดยาวในบทว่าด้วยปฏิจจสมุปบาท

ความคิดที่ขาดความตระหนักในความสัมพันธ์ ทำให้คนโน้มเอียงไปในทางที่จะยึดความเห็นสุดทางข้างใดข้างหนึ่ง เช่น ยึดถือลัทธิสรวาท มองเห็นว่ามัตตตาที่ตั้งอยู่เที่ยงแท้ในวันคร หรือยึดถืออุจเจทวาท มองเห็นว่ามัตตตาต้องดับสิ้นขาดสูญไป ทั้งนี้เพราะเมื่อผลลลิมมองความสัมพันธ์ตามเหตุปัจจัย ก็มองเห็นสิ่งนั้นตั้งอยู่ขาดลอยโดดๆ แล้วความเห็นเอียงสุดอย่างใดอย่างหนึ่งก็จึงเกิดขึ้น

แต่ภาวะที่เป็นจริงของสิ่งทั้งหลายไม่ได้ขาดลอย อย่างที่คนตัดตอนมองเอาอย่างนั้น สิ่งทั้งหลายสัมพันธ์กัน ขึ้นต่อกัน และสืบทอดกัน เนื่องด้วยปัจจัยย่อยต่างๆ ความมี หรือไม่มี ไม่ใช่ภาวะเด็ดขาดลอยตัว ภาวะที่เป็นจริงเป็นเหมือนอยู่กลาง ระหว่างความเห็นเอียงสุดสองอย่างนั้น ความคิดแบบจำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย ช่วยให้เห็นความจริงนั้น

ตามแนวคิดที่กล่าวนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรมอย่างที่เราเรียกว่าเป็นกลางๆ คือ ไม่กล่าวว่า สิ่งนี้มี หรือว่าสิ่งนี้ไม่มี แต่กล่าวว่า เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี หรือว่านี่มี ในเมื่อนั้นมี นี่ไม่มี ในเมื่อนั้นไม่มี

หลักความจริงที่แสดงอย่างนี้ เรียกว่า **อิทัปปัจจยตา** หรือ **ปฏิจจสมุปบาท** และการแสดงหลักความจริงนี้ เรียกว่า **มัชฌิมนธรรมเทศนา** จึงอาจเรียกวิธีคิดแบบนี้อีกอย่างหนึ่งได้ว่า วิธีคิดแบบมัชฌิมนธรรมเทศนา หรือเรียกสั้นๆ ว่า วิธีคิดแบบมัชฌิมนธรรม

การจำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยนั้น นอกจากช่วยไม่ให้เผลอมองสิ่งต่างๆ หรือปัญหาต่างๆ อย่างโดดเดี่ยวขาดลอย และช่วยให้ความคิดเดินได้เป็นสาย ไม่ติดตันแล้ว ยังครอบคลุมไปถึงการที่จะให้รู้จักจับเหตุปัจจัยได้ตรงกับผลของมัน หรือให้ได้เหตุปัจจัยที่ลงตัวพอดีกับผลที่ปรากฏด้วย

ความที่วุ่นนี้ เกี่ยวข้องกับความสับสนที่มักเกิดขึ้นแก่คนทั่วไป ๓ อย่าง คือ

๑) **การนำเอาเรื่องราวอื่นๆ นอกกรณี มาปะปนสับสนกับเหตุปัจจัยเฉพาะกรณี** เช่น เมื่อบุคคลที่ไม่รู้จักคนหนึ่ง ได้รับผลอย่างหนึ่งที่คนเห็นว่าเป็นผลดี มีคนอื่นบางคนพูดว่า นาย ก. หรือนาย ข. ซึ่งเป็นคนดีมาก มีความดีหลายอย่าง อย่างนั้นอย่างนี้ ทำให้จึงไม่ได้รับผลดีนี้ บางทีความจริงเป็นว่า ความดีของนาย ก. หรือนาย ข. ที่มีหลายๆ อย่างนั้น ไม่ใช่ความดีที่สำหรับจะให้ได้รับผลเฉพาะอันนั้น

วิธีคิดแบบนี้ ช่วยให้แยกเอาเรื่องราวหรือปัจจัยอื่นๆ ที่ไม่เกี่ยวข้อง ออกไปจากเหตุปัจจัยที่แท้จริงของกรณีนั้นได้ ความหมายข้อนี้ รวมถึงการจับผลให้ตรงกับเหตุด้วย คือ เหตุปัจจัยใด เป็นไปเพื่อผลใด หรือผลใด พึ่งเกิดจากเหตุปัจจัยใด ก็มองเห็นตรงตามนั้น ไม่ใช่ไขว้เขวสับสน

๒) **ความไม่ตระหนักถึงภาวะที่ปรากฏการณ์หรือผลที่คล้ายกัน อาจเกิดจากเหตุปัจจัยต่างกัน และเหตุปัจจัยอย่างเดียวกัน อาจไม่นำไปสู่ผลอย่างเดียวกัน** เช่น ภิกษุอยู่ป่า พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญก็มี ไม่สรรเสริญก็มี โดยทรงพิจารณาสุดแต่เหตุ คือเจตนา

อีกตัวอย่างหนึ่ง การได้ทรัพย์มา อาจเกิดจากการขยันทำมาหากิน จากการทำให้ผู้อื่นให้ทรัพย์พอใจ หรือจากการลักขโมยก็ได้ คนได้รับการยกย่องสรรเสริญ อาจเกิดจากการทำความดีในสังคมที่นิยมความดี หรือเกิดจากทำอะไรบางอย่าง แม้ไม่ดี แต่ให้ผลที่สนองความต้องการ หรือเป็นที่ชอบใจของผู้ยกย่องสรรเสริญนั้นก็ได

ในกรณีเหล่านี้ จะต้องตระหนักด้วยว่า เหตุปัจจัยต่างกัน ที่ให้เห็นผลเหมือนๆ กันนั้น ยังมีผลต่างกัน อย่างอื่นๆ ที่ไม่ได้พิจารณาในกรณีเหล่านี้ด้วย

ในทำนองเดียวกัน คนต่างคน ทำความดีอย่างเดียวกัน คนหนึ่งทำแล้วได้รับการยกย่องสรรเสริญ เพราะทำในที่เขานิยมความดีนั้น หรือทำเหมาะกับกาลเวลาที่ความดีนั้นก่อประโยชน์แก่คนที่ยกย่อง อีกคนหนึ่งทำแล้ว กลับไม่เป็นที่ชื่นชม เพราะทำในที่เขาไม่นิยมความดีนั้น หรือทำแล้วเป็นการทำลายประโยชน์ของคนที่ไม่พอใจ หรือมีความบกพร่องในตนเองอย่างอื่นของผู้กระทำความดีนั้น ดังนี้ เป็นต้น

ในกรณีเหล่านี้ จะต้องตระหนักด้วยว่า เหตุปัจจัยอย่างเดียวกัน ที่ยกขึ้นพิจารณานั้น ไม่ใช่เป็นเหตุปัจจัยทั้งหมดที่จะให้ได้รับผลอย่างนั้น ความจริงสภาพแวดล้อมและเรื่องราวอื่นๆ ก็เป็นปัจจัยร่วมด้วย ที่จะให้เกิด หรือไม่ให้เกิดผลอย่างนั้น

๓) การไม่ตระหนักถึงเหตุปัจจัยส่วนพิเศษนอกเหนือจากเหตุปัจจัยที่เหมือนกัน ข้อนี้เกี่ยวเนื่องกับความตอนท้ายของข้อ ๒) กล่าวคือ คนมักมองเฉพาะแต่เหตุปัจจัยบางอย่างที่ตนมั่นหมายว่าจะให้เกิดผลอย่างนั้นๆ ครั้นต่างบุคคลทำเหตุปัจจัยอย่างเดียวกันแล้ว คนหนึ่งได้รับผลที่ต้องการ อีกคนหนึ่งไม่ได้รับผลนั้นก็เห็นไปว่าเหตุปัจจัยนั้นไม่ให้ผลจริง เป็นต้น

ดังตัวอย่างเช่น คนสองคนทำงานดีเท่ากัน มีกรณีที่จะได้รับการคัดเลือกอย่างหนึ่ง เป็นธรรมดาที่คนหนึ่งจะได้รับเลือก อีกคนหนึ่งไม่ได้รับเลือก ถ้าไม่ใช้วิธีเสี่ยงทายโดยจับสลาก ก็จะมีปัจจัยอื่นเข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น คนหนึ่งสุขภาพดีกว่า หรือรูปร่างดีกว่า และคุณธรรมหรือความสามารถทางปัญญาที่ยิ่งหรือหย่อนของผู้คัดเลือก เป็นต้น ซึ่งล้วนเป็นปัจจัยได้ทั้งสิ้น

ตัวอย่างที่ยกมาในที่นี้ เกี่ยวกับหลักกรรมทั้งสิ้น แม้ตัวอย่างที่เป็นไปตามกฎอย่างอื่น ก็พึงเข้าใจในทำนองเดียวกัน

จ. จำแนกโดยเงื่อนไข

การจำแนกแบบนี้ คือ มองหรือแสดงความจริงโดยพิจารณาเงื่อนไขประกอบด้วย ข้อนี้เป็นวิภาษวาจาแบบที่พบบ่อยมากอย่างหนึ่ง ยกตัวอย่างเช่น ถ้าถูกถามว่า บุคคลนี้ควรคบหรือไม่ ถิ่นสถานนี้ควรเข้าเกี่ยวข้องหรือไม่ ถ้าพระภิกษุเป็นผู้ตอบ ก็อาจกล่าวตามแนวบาลีว่า ถ้าคบหรือเข้าเกี่ยวข้องแล้ว อุกุศลธรรมเจริญ กุศลธรรมเสื่อม ไม่ควรคบ ไม่ควรเข้าเกี่ยวข้อง แต่ถ้าคบหรือเข้าเกี่ยวข้องแล้ว อุกุศลธรรมเสื่อม กุศลธรรมเจริญ ควรคบ ควรเกี่ยวข้อง¹³⁵⁰

ตัวอย่างอื่นๆ ในแนวนี้ เช่น ถ้าถามว่า ภิกษุควรถืออุตุรงค์หรือไม่ ท่านที่รู้หลักดี ก็จะตอบว่า ภิกษุใดถืออุตุรงค์แล้ว กรรมฐานดีขึ้น ภิกษุนั้นควรถือ ภิกษุใดถือแล้ว กรรมฐานเสื่อม ภิกษุนั้นไม่ควรถือ ภิกษุใดจะถืออุตุรงค์ก็ตาม ไม่ถือก็ตาม กรรมฐานก็เจริญทั้งนั้น ไม่เสื่อม ภิกษุนั้น เมื่อจะอนุเคราะห์ชนรุ่นหลัง ควรถือ ส่วนภิกษุใดจะถืออุตุรงค์ก็ตาม ไม่ถือก็ตาม กรรมฐานย่อมไม่เจริญ ภิกษุนั้นก็ควรถือ เพื่อเป็นพื้นอุปนิสัยไว้¹³⁵¹

ถ้ามีผู้กล่าวว่า พระพุทธเจ้าเป็นอุจเฉทบาทหรือไม่ว่า ถ้าตอบตามพระองค์ ก็ว่า ถ้าใช้คำนั้นในความหมายอย่างนี้ๆ ก็ใช่ ถ้าใช้ในความหมายว่าอย่างนั้นๆ ก็ไม่ใช่¹³⁵² หรือถ้าถามว่า ภิกษุที่ขอบอยู่ผู้เดียว จาริกไปรูปเดียวชื่อว่าปฏิบัติถูกต้องตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ใช่หรือไม่ ก็ต้องตอบอย่างมีเงื่อนไขเช่นเดียวกัน¹³⁵³

ตัวอย่างทางวิชาการสมัยใหม่ เช่น วิจารณ์ปัญหาทางการศึกษาว่า ควรปล่อยให้เด็กพบเห็นสิ่งต่างๆ ในสังคม เช่น เรื่องราวและการแสดงต่างๆ ทางสื่อมวลชน เป็นต้น อย่างอิสระเสรีหรือไม่ หรือแค่ไหนเพียงไร ถ้าตอบตามแนววิภาษวาจา ก็จะไม่พูดโพล่งหรือพรวดลงไปอย่างเดียว แต่จะวินิจฉัยโดยพิจารณาเงื่อนไขต่างๆ คือ

- ๑) ความโน้มเอียง ความพร้อม นิสัย ความเคยชินต่างๆ ซึ่งเด็กได้สั่งสมไว้โดยการอบรมเลี้ยงดู และอิทธิพลทางวัฒนธรรม เป็นต้น เท่าที่มีอยู่ในขณะนั้น (พูดภาษาทางธรรมว่า สังขารที่เป็นกุศลและอกุศล คือแนวคิดปรุงแต่งที่ได้สั่งสมเสพคุ้นเอาไว้) อาจเรียกว่า ภาวปัจจัยว่า พื้นของเด็กที่จะเล่นไป

¹³⁵⁰ ดู ม.ญ.๑๔/๑๙๘-๒๓๓/๑๔๕-๑๖๕; อัง.นวก.๒๓/๒๑๐/๓๗๙; อัง.ทสก.๒๔/๕๔/๑๐๖ (จะยกความจากบาลีแสดงเป็นตัวอย่างข้างหน้า)

¹³⁵¹ ดู วิสุทฺธิ.๑/๑๐๓

¹³⁵² ดู วินย.๑ ตอนเวรัญชกัณฑ์

¹³⁵³ ดู พุทธพจน์ที่จะยกมาให้พิจารณาต่อไป

- ๒) โยนิโสมนสิการ คือ เด็กรู้จักใช้โยนิโสมนสิการอยู่โดยปกติหรือไม่ และแค่นั้นเพียงไร
- ๓) กัลยาณมิตร คือ มีบุคคลหรืออุปกรณ์ที่จะช่วยชี้แนะทางความคิดความเข้าใจ เช่นแง่มุมในการมองอย่างถูกต้องต่อสิ่งที่พบเห็น หรือที่จะชักนำให้เด็กเกิดโยนิโสมนสิการอย่างได้ผลอยู่หรือไม่ ไม่ว่าจะ เป็นกัลยาณมิตรในครอบครัว ในสื่อมวลชนนั้นๆ หรือทั่วๆ ไปในสังคม ก็ตาม
- ๔) ประสบการณ์ คือสิ่งที่ปล่อยให้แพร่ หรือให้เด็กพบเห็นนั้น มีลักษณะหรือคุณสมบัติที่เร้าหรือยั่วยุ เป็นต้น รุนแรงมากน้อยถึงระดับใด

ทั้ง ๔ ข้อนี้ เป็นตัวแปรได้ทั้งนั้น แต่ในกรณีนี้ ยกเอาข้อ ๔) ขึ้นตั้งเป็นตัวยีน คำตอบจะเป็นไปโดย ลัดส่วน ซึ่งตอบได้เอง เช่น ถ้าเด็กมีโยนิโสมนสิการดีจริงๆ หรือในสังคม หรือโดยเฉพาะที่สื่อมวลชนนั่นเอง มี กัลยาณมิตรที่สามารถจริงๆ กำกับอยู่ หรือพื้นฐานแนวความคิดปรุงแต่งที่เป็นกุศล ซึ่งได้สั่งสมอบรมกันไว้โดย ครอบครั้ว หรือวัฒนธรรม มีมากและเข้มแข็งจริงๆ แม้ว่าสิ่งที่แพร่หรือปล่อยให้เด็กพบเห็น จะล่อเร้ายั่วยุมาก ก็ ยากที่จะเป็นปัญหา และอาจหวังได้ว่าจะเกิดผลดีด้วยซ้ำไป

แต่ถ้าพื้นฐานความโน้มเอียงทางความคิดกุศล ก็ไม่ได้สั่งสมอบรมกันไว้ โยนิโสมนสิการ ก็ไม่เคยฝึกกันไว้ แล้วยังไม่จัดเตรียมให้มีกัลยาณมิตรไว้ด้วย การปล่อยนั้น ก็มีความหมายเท่ากับเป็นการสร้างเสริมสนับสนุน ปัญหา เหมือนดังว่าจะตั้งใจทำลายเด็กโดยใช้ยาพิษเพื่อเสียตนเอง

ฉ. จำแนกโดยทางเลือก หรือความเป็นไปได้ต่างกัน

ในการปฏิบัติเพื่อบรรลุผลสำเร็จ หรือเข้าถึงเป้าหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง กิติ ในการพิจารณาหาความ เข้าใจเกี่ยวกับการเกิดขึ้น และความเป็นไปได้ของสิ่ง สภาพ หรือปรากฏการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง กิติ ผู้ที่คิดค้น พิจารณาพึงตระหนักว่า

ก) หนทาง วิธีการ หรือความเป็นไปได้ อาจมีได้หลายอย่าง

ข) ในบรรดาหนทาง วิธีการ หรือความเป็นไปได้หลายอย่างนั้น บางอย่างอาจดีกว่า ได้ผลกว่า หรือตรง แท้กว่าอย่างอื่น

ค) ในบรรดาทางเลือกหลายอย่างนั้น บางอย่าง หรืออย่างหนึ่ง อาจเหมาะสม หรือได้ผลดีสำหรับตน สำหรับต่างคน หรือสำหรับกรณีนั้น มากกว่าอย่างอื่น

ง) ทางเลือก หรือความเป็นไปได้ อาจมีเพียงอย่างเดียว หรือหลายอย่าง แต่เป็นอย่างอื่น คือไม่ใช่ ทางเลือกหรือความเป็นไปได้อย่างที่ตนกำลังปฏิบัติ หรือกำลังเข้าใจอยู่ในขณะนั้น

ความตระหนักเช่นนี้ มีผลดีหลายประการ เช่น ทำให้ไม่เื้อื้อื้อติดตันวนเวียนอยู่อย่างหาทางออกไม่ได้ ในวิธีปฏิบัติหรือความคิดที่ไม่สำเร็จผล ไม่ถูกต้อง หรือไม่เหมาะสมกับตน ทำให้ไม่ท้อแท้ ถดถอย หรืออับจน แล้วหยุดเลิกความเพียรเสีย ในเมื่อทำ หรือคิดอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือแม้หลายอย่างแล้วไม่สำเร็จ

โดยเฉพาะ ข้อที่สำคัญที่สุด คือ ทำให้สามารถคิดหา และค้นพบหนทาง วิธีการ หรือความเป็นไปได้ที่ ถูกต้อง เหมาะสม ตรงแท้ เป็นจริง หรือได้ผลดีที่สุด

วิธีคิดแบบนี้ จะเห็นตัวอย่างจากพุทธประวัติ เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทดลองบำเพ็ญทุกรกิริยา จำพวกตบะ ที่เป็นอุตมการณ์ของยุคสมัย อย่างสุดกำลัง และสุดหนทางที่จะมีบุคคลผู้ใดปฏิบัติได้ยิ่งไปกว่านั้นแล้ว ไม่สำเร็จ ผล แทนที่จะทรงติดตันและสิ้นหวัง ทรงเห็นว่า ไม่ใช่ทางที่ถูกต้อง ที่จะบรรลุจุดมุ่งหมาย แล้วทรงดำริต่อไป

ครั้งนั้น ทรงมีพุทธดำริว่า

“เราจะบรรลุญาณที่ชนะอันพิเศษที่ทำให้เป็นอริยะ ซึ่งเหนือกว่าธรรมของมนุษย์นั้น ด้วยทุกกริยาอันเฝ้าตร้อนนี้ หาได้ไม่, หนทางตรัสรู้คงจะเป็นอย่างอื่น”¹³⁵⁴

เมื่อทรงดำริแล้ว จึงทรงคิดพิจารณาและค้นพบทางสายกลาง แล้วทรงปฏิบัติจนบรรลุโพธิญาณในที่สุด

ข. วิชชาวาทในฐานะวิธีตอบปัญหาอย่างหนึ่ง

วิชชาวาทปรากฏบ่อยๆ ในรูปของการตอบปัญหา และท่านจัดเป็นวิธีตอบปัญหาอย่างหนึ่งในบรรดาวิธีตอบปัญหา ๔ อย่าง มีชื่อเฉพาะเรียกว่า “วิรัชชพยากรณ์” ซึ่งก็คือการนำเอาวิชชาวาทไปใช้ในการตอบปัญหา หรือตอบปัญหาแบบวิชชาวาทนั่นเอง

เพื่อความเข้าใจชัดเจนในเรื่องนี้ พึงทราบวิธีตอบปัญหา (ปัญหาพยากรณ์) ๔ อย่าง คือ

๑. **เอกังสพยากรณ์** การตอบแ่งเดียว คือตอบอย่างเดียวเด็ดขาด
๒. **วิรัชชพยากรณ์** การแยกแยะตอบ
๓. **ปฏิบัติจฉายากรณ์** การตอบโดยย้อนถาม
๔. **รูปนะ** การยั้งหรือหยุด พับปัญหาเสีย ไม่ตอบ

วิธีตอบ ๔ อย่างนี้ แบ่งตามลักษณะของปัญหา ดังนั้น ปัญหาจึงแบ่งได้เป็น ๔ ประเภท ตรงกับวิธีตอบเหล่านั้น จะยกตัวอย่างปัญหาตามที่แสดงไว้ในคัมภีร์รุ่นหลังมาแสดง ประกอบความเข้าใจ ดังนี้¹³⁵⁵

๑. **เอกังสพยากรณ์ปัญหา** ปัญหาที่ควรตอบอย่างเดียวเด็ดขาด เช่น ถามว่า จักขุไม่เที่ยงใช่ไหม? พึงตอบได้ทีเดียวแน่นอนลงไปว่า ใช่

๒. **วิรัชชพยากรณ์ปัญหา** ปัญหาที่ควรแยกแยะ หรือจำแนกตอบ เช่น ถามว่า สิ่งที่ไม่เที่ยง ได้แก่ จักขุใช่ไหม? พึงแยกแยะตอบว่า ไม่เฉพาะจักขุเท่านั้น แม้โสตะ ฆานะ เป็นต้น ก็ไม่เที่ยง

๓. **ปฏิบัติจฉายากรณ์ปัญหา** ปัญหาที่ควรตอบโดยย้อนถาม เช่น ถามว่า จักขุฉันใด โสตะก็ฉันนั้น โสตะฉันใด จักขุก็ฉันนั้น ใช่ไหม? พึงย้อนถามว่า มุ่งความหมายแ่งใด ถ้าถามโดยหมายถึงแ่งใช้ดูหรือเห็น ก็ไม่ใช่ แต่ถ้ามุ่งความหมายแ่งว่าไม่เที่ยง ก็ใช่

๔. **รูปนียปัญหา** ปัญหาที่พึงยั้งยั้ง หรือพับเสีย ไม่ควรตอบ เช่น ถามว่า ชีวะ กับสรีระ คือสิ่งเดียวกัน ใช่ไหม? พึงยั้งยั้งเสีย ไม่ต้องตอบ

นี่เป็นเพียงตัวอย่างสั้นๆ ง่ายๆ เพื่อความเข้าใจเบื้องต้น เมื่อว่าโดยใจความ

ปัญหาแบบที่ ๑ ได้แก่ ปัญหาซึ่งไม่มีแ่งที่จะต้องชี้แจง หรือไม่มีเงื่อนไข จึงตอบแน่นอนลงไปอย่างใดอย่างหนึ่งได้ทันที อีกตัวอย่างหนึ่งว่า คนทุกคนต้องตาย ใช่ไหม? ก็ตอบได้ทันทีว่า ใช่

ปัญหาแบบที่ ๒ ได้แก่ เรื่องซึ่งมีแ่งที่ต้องชี้แจง โดยใช้วิธีวิชชาวาทแบบต่างๆ ที่กล่าวมาแล้ว

ปัญหาแบบที่ ๓ พึงย้อนถามทำความเข้าใจกันก่อน จึงตอบ หรือตอบด้วยการย้อนถาม หรือสอบถามไปตอบไป อาจใช้ประกอบไปกับการตอบแบบที่ ๒ คือ ความกับวิรัชชพยากรณ์

¹³⁵⁴ ม.ม. ๑๒/๔๒๕/๔๕๗

¹³⁵⁵ ปัญหา ๔ มาใน ที.ปา. ๑๑/๒๕๕/๒๔๑; อัง.ติก. ๒๐/๕๐๗/๒๕๓; อัง.จตุก. ๒๑/๔๒/๕๙; และอ้างถึงใน นิห.อ. ๑/๘; ตัวอย่างอธิบายมาใน มิลินท. ๑๙๙ (ฉบับอักษรโรมัน หน้า ๑๔๔); ที.อ. ๒/๒๑๙; อัง.อ. ๒/๒๔๓

ในบาลี พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีย้อนถามบ่อย และด้วยการทรงย้อนถามนั้น ผู้ถามจะค่อยๆ เข้าใจสิ่งที่เขาถามไปเอง หรือช่วยให้เขาตอบปัญหาของเขาเอง โดยพระองค์เพียงทรงชี้แนะแก่มืดต่อให้ ไม่ต้องทรงตอบ

ส่วนปัญหาแบบที่ ๔ ซึ่งควรยับยั้งไม่ตอบ ได้แก่ คำถามเหลวไหลไร้สาระจำพวกหนวดเต่า เขากระต่าย บ้าง ปัญหาที่เขายังไม่พร้อมที่จะเข้าใจ จึงยับยั้งไว้ก่อน หันไปทำความเข้าใจเรื่องอื่น ที่เป็นการเตรียมพื้นของเขา ก่อน แล้วจึงค่อยมาพูดกันใหม่ หรือให้เขาเข้าใจได้เอง บ้าง

ที่ลึกลงไป ก็คือ ปัญหาที่ตั้งขึ้นมาไม่ถูก โดยคิดขึ้นจากความเข้าใจผิด ไม่ตรงตามสภาวะ หรือไม่มีตัวสภาวะอย่างนั้นจริง¹³⁵⁶ เช่นตัวอย่างในบาลี มีผู้ถามว่า ใครผัสสะ หรือผัสสะของใคร ใครเสวยอารมณ์ หรือเวทนาของใคร เป็นต้น ซึ่งไม่อาจตอบตามที่เขายากฟังได้ จึงต้องยับยั้ง หรือพับเสีย อาจชี้แจงเหตุผลในการไม่ตอบ^{1357.1} หรือให้เขาตั้งปัญหาเสียใหม่ให้ถูกต้อง ตรงตามสภาวะ^{1752.2}

ต่อไปนี้จะยกข้อความในบาลีแห่งต่างๆ มาแสดงตัวอย่างแห่งวิภาษวาท

“สารีบุตร แม้รูปที่รู้ได้ด้วยตา เราก็ก้าวเป็น ๒ อย่าง คือ ที่ควรเสพ ก็มี ที่ไม่ควรเสพ ก็มี คำที่ว่านี้ เรากล่าว โดยอาศัยเหตุผลอะไร? เมื่อเสพรูปที่รู้ได้ด้วยตาอย่างไรใด อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมหาย, รูปที่รู้ได้ด้วยตาอย่างไร ไม่ควรเสพ; เมื่อเสพรูปที่รู้ได้ด้วยตาอย่างไรใด อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมหาย กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งขึ้น, รูปที่รู้ได้ด้วยตาอย่างไรไม่ควรเสพ...”

“สารีบุตร แม้เสียง...แม้มกลิ่น...แม้รส...แม้สิ่งตั้งอกกาย...แม้ธรรมที่รู้ได้ด้วยใจ เราก็ก้าวเป็น ๒ อย่าง คือ ที่ควรเสพก็มี ที่ไม่ควรเสพ ก็มี...”¹³⁵⁸

“ภิกษุทั้งหลาย แม้จิวร เราก็ก้าวเป็น ๒ อย่าง คือ ที่ควรเสพก็มี ที่ไม่ควรเสพ ก็มี; คำที่ว่าดังนี้ เรากล่าวโดยอาศัยเหตุผลอะไร? บรรดาจิวรเหล่านั้น หากภิกษุทราบจิวรใดว่า เมื่อเราเสพจิวรนี้ อกุศลธรรมทั้งหลายจะเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายจะเสื่อมหาย, จิวรอย่างนี้ไม่ควรเสพ; บรรดาจิวรเหล่านั้น หากภิกษุทราบจิวรใดว่า เมื่อเราเสพจิวรนี้ อกุศลธรรมทั้งหลายจะเสื่อมหาย กุศลธรรมทั้งหลายจะเจริญยิ่งขึ้น, จิวรอย่างนี้ควรเสพ...”

“ภิกษุทั้งหลาย แม้อินทบาท...แม้เสนาสนะ...แม้หมู่บ้านและชุมชน...แม้ท้องถิ่นชนบท...แม้บุคคล เราก็ก้าวเป็น ๒ อย่าง คือ ที่ควรเสพก็มี ไม่ควรเสพก็มี...”¹³⁵⁹

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เข้าอยู่อาศัยแดนป่าแห่งใดแห่งหนึ่ง, เมื่อเธอเข้าอยู่อาศัยแดนป่านั้น สติที่ยังไม่กำกับอยู่ ก็ไม่กำกับอยู่, จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ก็ไม่ตั้งมั่น, อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่หมดสิ้น ก็ไม่ถึงความหมดสิ้นไป, ภาวะจิตปลดปล่อยจากเครื่องผูกมัดอย่างสูงสุดที่ยังไม่ได้บรรลุ เธอก็หาบรรลุไม่, อีกทั้งสิ่งเกื้อหนุนชีวิต ที่บรรพชิตพึงเก็บรวบรวมได้ คือ จิวร อินทบาท เสนาสนะ และเครื่องผูกมัดทั้งหลาย ก็มีมิได้โดยยาก, ภิกษุนั้น พิจารณาเห็นดังนี้...จะเป็นกลางคืน ก็ตาม กลางวัน ก็ตาม พึงหลีกเลี่ยงจากแดนป่านั้น ไม่พึงอยู่

¹³⁵⁶ ท่านว่า ความเห็นความเข้าใจที่ทำให้ตั้งคำถามประเภทนี้ เกิดจากโยนิโสมนสิการ หรือจากปรโตโลสะที่ผิด (ดู อัง.ทสก.๒๔/๓๓/๒๐๐; มลินท.๒๐๐; อัง.อ.๒/๒๔๒)

^{1357.1} เช่น ม.ม.๑๓/๑๕๐-๑๕๒/๑๔๗-๑๕๓; ส.ส.พ.๒๘/๗๕๒-๗๕๓/๔๕๕-๔๕๘ ^{1752.2} เช่น ส.น.๑๖/๓๓๓-๓๖/๑๖-๑๗; ๑๒๙-๑๓๓/๗๒-๗๔

¹³⁵⁸ ดู เสวิตัพพาเสวิตัพพสูตร, ม.อ.๑๔/๑๙๘/๑๔๕-๒๓๓/๑๖๕ (กล่าวถึงปัจจัย ๔ บุคคล และสิ่งอื่นๆ อีกหลายอย่าง)

¹³⁵⁹ อัง.ทสก.๒๔/๕๔/๑๐๖ (มีในเสวิตัพพาเสวิตัพพสูตร ที่อ้างแล้วด้วย); มีคล้ายกันนี้ แต่อธิบายส่วนที่เกี่ยวกับบุคคลในแง่สำหรับพระภิกษุเถิดยามหน่อย ใน อัง.นวก.๒๓/๒๑๐/๓๗๙ (เคยอ้างในตอนว่าด้วยกัลยาณมิตร)

“...เมื่ออยู่อาศัยแดนป่านั้น สติที่ยังไม่กำกับอยู่ ก็ไม่กำกับอยู่, จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ก็ไม่ตั้งมั่น, ภาวะที่ยังไม่หมดสิ้น ก็ไม่ถึงความหมดสิ้นไป, ภาวะจิตปลดออกไปร่งจากเครื่องผูกมัดอย่างสูงสุดที่ยังไม่ได้บรรลุ เธอก็หาบรรลุไม่, แต่สิ่งเกื้อหนุนชีวิต...มีมาโดยไม่เคย; ภิกษุผู้นั้น พิจารณาเห็นดังนี้...ตรองตระหนกแล้ว ฟังหลีกไปเสียจากแดนป่านั้น ไม่ฟังอยู่

“...เมื่ออยู่อาศัยแดนป่านั้น สติที่ยังไม่กำกับอยู่ ก็กำกับอยู่, จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ก็ตั้งมั่น ภาวะทั้งหลายที่ยังไม่หมดสิ้น ก็ถึงความหมดสิ้นไป, ภาวะจิตปลดออกไปร่งจากเครื่องผูกมัดอย่างสูงสุด ที่ยังไม่บรรลุ เธอก็ค่อยบรรลุ, แต่สิ่งเกื้อหนุนชีวิต...มีมาโดยยาก; ภิกษุผู้นั้น พิจารณาเห็นดังนี้ว่า...เราออกจากเรือนบวชเป็นอนาคาริก มิใช่เพราะเห็นแก่จิวร มิใช่เพราะเห็นแก่บิณฑบาต มิใช่เพราะเห็นแก่เสนาสนะ มิใช่เพราะเห็นแก่เครื่องหยูกยา ก็แต่ว่า เมื่อเราอยู่อาศัยแดนป่านี่ สติที่ยังไม่กำกับอยู่ ก็กำกับอยู่ จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ก็ตั้งมั่น...; ภิกษุผู้นั้นตรองตระหนกแล้ว ฟังอยู่ในป่านั้น ไม่ฟังหลีกไป

“...เมื่ออยู่อาศัยแดนป่านั้น สติที่ยังไม่กำกับอยู่ ก็กำกับอยู่, จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ก็ตั้งมั่น, ภาวะทั้งหลายที่ยังไม่หมดสิ้นไป ก็ถึงความหมดสิ้นไป, ภาวะจิตปลดออกไปร่งจากเครื่องผูกมัดอย่างสูงสุดที่ยังไม่ได้บรรลุ เธอก็ค่อยบรรลุ, อีกทั้งสิ่งเกื้อหนุนชีวิต...ก็มีมาโดยไม่เคย; ภิกษุผู้นั้น พิจารณาเห็นดังนี้...ฟังอยู่ในป่านั้น แม้จนตลอดชีวิต ไม่ฟังหลีกไป”¹³⁶⁰

อภิราชกุมาร: พระองค์ผู้เจริญ คำพูดซึ่งไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของผู้อื่น พระองค์ตรัสหรือไม่?

พระพุทธเจ้า: นี้แன்றราชกุมาร ในเรื่องนี้ จะตอบลงไปข้างเดียวไม่ได้

(ต่อจากนั้น ได้ทรงแยกแยะคำพูด ที่ตรัส และไม่ตรัสไว้ มีใจความต่อไปนี้)¹³⁶¹

- (๑) คำพูดที่ไม่จริง ไม่ถูกต้อง, ไม่เป็นประโยชน์, ไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่น – ไม่ตรัส
- (๒) คำพูดที่จริง ถูกต้อง, แต่ไม่เป็นประโยชน์, ไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่น – ไม่ตรัส
- (๓) คำพูดที่จริง ถูกต้อง, เป็นประโยชน์, ไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่น – เลือกกาลตรัส
- (๔) คำพูดที่ไม่จริง ไม่ถูกต้อง, ไม่มีประโยชน์, ถึงเป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่น – ไม่ตรัส
- (๕) คำพูดที่จริง ถูกต้อง, แต่ไม่เป็นประโยชน์, ถึงเป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่น – ไม่ตรัส
- (๖) คำพูดที่จริง ถูกต้อง, เป็นประโยชน์, เป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่น – เลือกกาลตรัส

พระพุทธเจ้า: อานนท์! ศีลพรต การบำเพ็ญข้อปฏิบัติยากลำบาก พรหมจรรย์ การบำเรอสิ่งบูชา มีผลทั้งนั้นหรือไม่?

พระอานนท์: พระองค์ผู้เจริญ ในขณะนี้ จะตอบลงไปข้างเดียวไม่ได้

พระพุทธเจ้า: ถ้าอย่างนั้น จงจำแนก

พระอานนท์: เมื่อเสพศีลพรต การบำเพ็ญข้อปฏิบัติยากลำบาก พรหมจรรย์ การบำเรอสิ่งบูชา อย่างใด อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมหาย, ศีลพรต การบำเพ็ญข้อปฏิบัติยากลำบาก พรหมจรรย์ การบวงบำเรอ อย่างนี้ ไม่มีผล

¹³⁶⁰ วนปัทมสูตร, ๑๒/๒๓๓-๒๔๒/๒๑๒-๒๑๙ (กล่าวถึง คาม นิคม นคร ชนบท และบุคคลด้วย ความทำนองเดียวกัน โดยเฉพาะตอนว่าด้วยบุคคล ความคล้ายกับ อง.นวก.๒๓/๒๑๐/๓๗๙ ด้วย; คำแปลในที่นี้ ลัดข้ามไปบ้าง เพื่อไม่ให้เยิ่นเย้อ

¹³⁶¹ ม.ม.๑๓/๙๓-๙๔/๘๙-๙๑

เมื่อเสด็จพิศพรต การบำเพ็ญข้อปฏิบัติยากลำบาก พรหมจรรย์ การบำเรอสิ่งบูชา อย่างใด
 อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมหาย กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งขึ้น, ศีลพรต การบำเพ็ญ
 ข้อปฏิบัติยากลำบาก พรหมจรรย์ การบำเรอสิ่งบูชา อย่างนี้มีผล

ท่านพระอานนที่ได้กราบพูลข้อความนี้แล้ว พระบรมศาสดาทรงพอพระทัย¹³⁶²

ปริพาชก: นี่แน่ท่านคหบดี ทราบว่า ท่านพระสมณโคตม ทรงติเตียนตบะหมดทุกอย่าง,
 ทรงค่อนว่า กล่าวติผู้บำเพ็ญตบะ ผู้เป็นอยู่คร่ำครวญ ทั้งหมด โดยส่วนตัวเดียว ใช่ไหม?

วิชิขยมาหิตะ: ท่านผู้เจริญทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้า จะทรงติเตียนตบะหมดทุกอย่าง ก็หา
 ไม่, จะทรงค่อนว่า กล่าวติผู้บำเพ็ญตบะ ผู้เป็นอยู่คร่ำครวญ ทั้งหมด โดยส่วนตัวเดียว ก็หาไม่ได้,
 พระผู้มีพระภาคทรงติเตียนตบะที่ควรติเตียน ทรงสรรเสริญตบะที่ควรสรรเสริญ, พระผู้มีพระ
 ภาคทรงเป็นวิภังชวาที ทรงติเตียนสิ่งที่ควรติเตียน ทรงสรรเสริญสิ่งที่ควรสรรเสริญ ในเรื่องนี้
 พระผู้มีพระภาคมิใช่เป็นเอกังสวาที (ผู้กล่าวส่วนตัวเดียว)¹³⁶³

สุภมาณพ: ท่านพระโคตมะผู้เจริญ พราหมณ์ทั้งหลายกล่าวไว้อย่างนี้ว่า คฤหัสถ์เป็นผู้บำเพ็ญ
 กุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้นให้สำเร็จได้ บรรพชิตหาใช่เป็นผู้บำเพ็ญกุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้น
 ให้สำเร็จได้ไม่; ในเรื่องนี้ ท่านพระโคตมะผู้เจริญ กล่าวไว้อย่างไร ?

พระพุทธเจ้า: ดูภราดร ในเรื่องนี้เราเป็นวิภังชวาที เรามิใช่เป็นเอกังสวาที; เราไม่สรรเสริญการ
 ปฏิบัติผิด ไม่ว่าของคฤหัสถ์ หรือของบรรพชิต, คฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ปฏิบัติผิดแล้ว
 เพราะการปฏิบัติผิดเป็นเหตุ จึงเป็นผู้บำเพ็ญกุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้นให้สำเร็จไม่ได้; เรา
 สรรเสริญการปฏิบัติชอบ ไม่ว่าของคฤหัสถ์ หรือของบรรพชิต, คฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม
 ปฏิบัติชอบแล้ว เพราะการปฏิบัติชอบเป็นเหตุ จึงเป็นผู้ยังกุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้นให้สำเร็จได้

สุภมาณพ: ท่านพระโคตมะผู้เจริญ พราหมณ์ทั้งหลายกล่าวไว้อย่างนี้ว่า การงานฝ่ายฆราวาสนี้
 เป็นเรื่องใหญ่ เป็นกิจใหญ่ มีเรื่องราวมาก มีการระดมแรงมาก จึงมีผลมาก, การงานฝ่าย
 บรรพชานี้ เป็นเรื่องเล็กน้อย เป็นกิจน้อย มีเรื่องราวน้อย มีการระดมแรงน้อย จึงมีผลน้อย,
 ในเรื่องนี้ ท่านพระโคตมะกล่าวไว้อย่างไร?

พระพุทธเจ้า: ดูภราดร แม้ในเรื่องนี้ เราก็เป็นวิภังชวาที เรามีใช่เอกังสวาที; การงานที่เป็น
 เรื่องใหญ่ เป็นกิจใหญ่ มีเรื่องราวมาก มีการระดมแรงมาก เมื่อไม่สำเร็จ เป็นสิ่งมีผลน้อย ก็มี,
 การงานที่เป็นเรื่องใหญ่ เป็นกิจใหญ่ มีเรื่องราวมาก มีการระดมแรงมาก เมื่อสำเร็จ เป็นสิ่งที่มี
 ผลมาก ก็มี, การงานที่เป็นเรื่องเล็กน้อย เป็นกิจน้อย มีเรื่องราวน้อย มีการระดมแรงน้อย
 เมื่อไม่สำเร็จ เป็นสิ่งมีผลน้อย ก็มี, การงานที่เป็นเรื่องเล็กน้อย เป็นกิจน้อย มีเรื่องราวน้อย
 มีการระดมแรงน้อย เมื่อสำเร็จ เป็นสิ่งมีผลมาก ก็มี¹³⁶⁴

¹³⁶² อัง.ติก.๒๐/๕๑๘/๒๘๙ (การบำเพ็ญพรต แปรจากคำว่า ชีวิต, การบวชบำเรอ แปรจากคำว่า อุบัติฐานสาร; พึงตรวจสอบความหมาย
 กับอรรถกถาด้วย).

¹³⁶³ อัง.ทสก.๒๔/๙๔/๒๐๔ (ต่อมāvชิขยมาหิตะ คหบดี ได้ไปเฝ้าพูลความแต่พระพุทธเจ้า พระองค์ได้ตรัสอธิบายถึงตบะที่ควรบำเพ็ญ
 และตบะที่ไม่ควรบำเพ็ญ เป็นต้น โดยหลักความเจริญและความเสื่อมแห่งกุศลและอกุศลธรรม คล้ายกับเรื่องก่อน ๆ)

¹³⁶⁴ ม.ม.๑๓/๗๑๐-๑/๖๕๐-๑ (ต่อจากนี้ ทรงอธิบายและยกตัวอย่างการงาน ๔ แบบนั้น; การงานฝ่ายฆราวาส = ฆราวาสกรรมฐาน ก็คือ
 การงานอาชีพต่างๆ เช่น ทำไร่ไถนา, การงานฝ่ายบรรพชา = บรรพชากรรมฐาน ก็คือกิจของผู้บวช; พึงเข้าใจความหมายของศัพท์)

ปริพาชก: แนะท่านสมิทธิ บุคคลทำกรรมประกอบด้วยเจตนา ทางกาย ทางวาจา ทางใจแล้ว เขาจะเสวยอะไร?

พระสมิทธิ: แนะท่านไปตลีนุตร บุคคลทำกรรมประกอบด้วยเจตนา ทางกาย ทางวาจา ทางใจแล้ว เขาย่อมได้เสวยทุกข์

ต่อมา พระพุทธเจ้าทรงทราบการสนทนານี้ และตรัสว่า

“อานนท์ ปัญหาที่ควรแยกแยะตอบ โมฆบุรุษสมิทธินี้ ตอบแก่ไปตลีนุตรปริพาชก แง่เดียวเสียแล้ว”

และต่อมา ตรัสอีกว่า

“...อานนท์ เบื้องต้นทีเดียว ไปตลีนุตรปริพาชก ถามถึงเวทนา ๓, ถ้าโมฆบุรุษสมิทธิ นี้ถูกถามอย่างนั้นแล้ว จะพึงตอบแก่ไปตลีนุตรปริพาชกนั้นว่า: แนะท่านไปตลีนุตร บุคคลทำกรรมประกอบด้วยเจตนา ทางกาย ทางวาจา ทางใจ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา เขาย่อมเสวยสุข, บุคคลทำกรรมประกอบด้วยเจตนา ทางกาย ทางวาจา ทางใจ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา เขาย่อมเสวยทุกข์, บุคคลทำกรรมประกอบด้วยเจตนา ทางกาย ทางวาจา ทางใจ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอกุศลสุขเวทนา เขาย่อมเสวยอกุศลสุข (ไม่ทุกข์ไม่สุข);

“เมื่อตอบอย่างนี้ โมฆบุรุษสมิทธิ ก็พึงตอบแก่ไปตลีนุตรปริพาชก โดยถูกต้อง
...^{๑๓๖๕}

พระอานนท์ไปบิณฑบาต และได้เข้าไปในบ้านของอุบาลิกา ชื่อมิกสาลา อุบาลิกานั้นได้กล่าวกะพระอานนท์ว่า

“พระคุณเจ้าอานนท์ผู้เจริญ ธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วนี้ จะพึงเข้าใจอย่างไรกัน ในกรณีที่บุคคลผู้เป็นพรหมจารี กับบุคคลผู้ไม่เป็นพรหมจารี ทั้งสองคน จักเป็นผู้มีคติเสมอกัน ในเบื้องหน้า;

“ท่านปุราณะ บิดาของดิฉัน เป็นพรหมจารี มีความประพฤติเห็นห่าง ว่างเว้นแล้วจากเมถุน ซึ่งเป็นเรื่องของชาวบ้าน, ท่านบิดาของดิฉันนั้น ถึงแก่กรรมแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพยากรณ์ว่า สัตว์ผู้เป็นสกทาคามี เข้าถึงดุสิตกายแล้ว,

“ท่านอิลีทิตตะ ผู้เป็นที่รักแห่งท่านบิดาของดิฉัน เป็นผู้สิ้นโทษด้วยภรรยาของตน ไม่เป็นพรหมจารี แม้ท่านอิลีทิตตะนั้น ก็ถึงแก่กรรมแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพยากรณ์ว่า สัตว์ผู้เป็นสกทาคามี เข้าถึงดุสิตกายแล้ว,

“พระคุณเจ้าอานนท์ผู้เจริญ ธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้วนี้ จะพึงเข้าใจอย่างไรกัน ในกรณีที่บุคคลผู้เป็นพรหมจารี กับบุคคลผู้ไม่เป็นพรหมจารี ทั้งสองคน จักเป็นผู้มีคติเสมอกัน ในเบื้องหน้า”

พระอานนท์รับทราบแล้ว ไม่ได้ตอบว่าอะไร แต่ได้นำความไปกราบทูลพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงชี้แจงว่า ความเข้าใจเรื่องนี้ ต้องอาศัยความรู้จักความแตกต่างระหว่างบุคคล (บุริสบุคคลปโรปริยญาณ ญาณที่ยังรู้ความยิ่งและหย่อนของแต่ละบุคคล)

¹³⁶⁵ ม.อ.๑๔/๖๐๑-๒/๓๘๘

จากนั้น ได้ตรัสแสดงตัวอย่างบุคคล ๖ พวก จัดเป็น ๓ คู่ และบุคคล ๑๐ พวก จัดเป็น ๕ คู่ แต่ละคู่มีคุณสมบัติบางอย่างเหมือนกัน โดยเฉพาะคุณสมบัติที่เกี่ยวข้องกับผู้อื่นหรือด้านสังคม แต่มีคุณสมบัติบางอย่างพิเศษกว่ากัน โดยเฉพาะคุณสมบัติส่วนเฉพาะตัว ที่ตรงกับผลซึ่งจะพึงได้รับ

ในกรณีอย่างนี้ พวกนักวัดคน ก็มาวัดกันว่า คนสองคนนั้น มีคุณสมบัติเหมือนกัน ทำไมคนหนึ่งได้รับผลดีกว่าอีกคนหนึ่ง ซึ่งการวัดเช่นนั้นไม่เป็นผลดีแก่ผู้ชอขวดเลย

ในที่สุดทรงสรุปว่า (สำหรับกรณีนี้ ดูภายนอก บุคคลทั้งสองเสมือนมีคุณสมบัติยิ่งหย่อนกว่ากัน แต่คุณสมบัติภายในที่เป็นหลักเท่ากัน) ปุราณะประกอบด้วยศีลอย่างไรใด อธิปัตตะก็ประกอบด้วยศีลอย่างนั้น¹³⁶⁶ อธิปัตตะประกอบด้วยปัญญาอย่างไรใด ปุราณะก็ประกอบด้วยปัญญาอย่างนั้น¹³⁶⁷

พระพุทธเจ้าตรัสจำแนกามโภาคี คือชาวบ้าน ออกเป็น ๑๐ ประเภท พร้อมทั้งส่วนดี ส่วนเสีย ของแต่ละประเภท มีใจความดังนี้

กลุ่มที่ ๑ แสวงหาทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม

๑. พวกหนึ่ง แสวงหาทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม, ได้ทรัพย์มาแล้ว ไม่เลียงตนให้เป็นสุข, ทั้งไม่เผื่อแผ่แบ่งปัน และไม่ใช้ทรัพย์นั้นทำความดี – ควรตำหนิ ๓ สถาน

๒. พวกหนึ่ง แสวงหาทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม, ได้ทรัพย์แล้ว เลียงตนให้เป็นสุข, แต่ไม่เผื่อแผ่แบ่งปัน และไม่ใช้ทรัพย์นั้นทำความดี – ควรตำหนิ ๒ สถาน ควรชม ๑ สถาน

๓. พวกหนึ่ง แสวงหาทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม, ได้ทรัพย์มาแล้ว เลียงตนให้เป็นสุข, ทั้งเผื่อแผ่แบ่งปัน และใช้ทรัพย์นั้นทำความดี – ควรตำหนิ ๑ สถาน ควรชม ๒ สถาน

กลุ่มที่ ๒ แสวงหาชอบธรรมบ้าง ไม่ชอบธรรมบ้าง

๔. พวกหนึ่ง แสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรมบ้าง ไม่ชอบธรรมบ้าง, ได้ทรัพย์มาแล้ว ไม่เลียงตนให้เป็นสุข, ทั้งไม่เผื่อแผ่แบ่งปัน และไม่ใช้ทรัพย์นั้นทำความดี – ควรตำหนิ ๓ สถาน ควรชม ๑ สถาน

๕. พวกหนึ่ง แสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรมบ้าง ไม่ชอบธรรมบ้าง, ได้ทรัพย์มาแล้ว เลียงตนให้เป็นสุข, แต่ไม่เผื่อแผ่แบ่งปัน และไม่ใช้ทรัพย์นั้นทำความดี – ควรตำหนิ ๒ สถาน ควรชม ๒ สถาน

๖. พวกหนึ่ง แสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรมบ้าง ไม่ชอบธรรมบ้าง, ได้ทรัพย์มาแล้ว เลียงตนให้เป็นสุข, ทั้งเผื่อแผ่แบ่งปัน และใช้ทรัพย์นั้นทำความดี – ควรตำหนิ ๑ สถาน ควรชม ๓ สถาน

กลุ่มที่ ๓ แสวงหาชอบธรรม

๗. พวกหนึ่ง แสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม, ได้ทรัพย์แล้ว ไม่เลียงตนให้เป็นสุข, ทั้งไม่เผื่อแผ่แบ่งปัน และไม่ใช้ทรัพย์นั้นทำความดี – ควรตำหนิ ๒ สถาน ควรชม ๑ สถาน

๘. พวกหนึ่ง แสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม, ได้ทรัพย์มาแล้ว เลียงตนให้เป็นสุข, แต่ไม่เผื่อแผ่แบ่งปัน และไม่ใช้ทรัพย์นั้นทำความดี – ควรตำหนิ ๑ สถาน ควรชม ๒ สถาน

๙. พวกหนึ่ง แสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม, ได้ทรัพย์มาแล้ว เลียงตนให้เป็นสุข, ทั้งเผื่อแผ่แบ่งปัน และใช้ทรัพย์นั้นทำความดี, แต่ยังติด ยังหมกมุ่น กินใช้ทรัพย์สมบัติ โดยไม่รู้เท่าทันเห็นโทษ ไม่มีปัญญาที่จะทำตนให้เป็นอิสระ เป็นนายเหนือโภคทรัพย์ – ควรชม ๓ สถาน ควรตำหนิ ๑ สถาน

¹³⁶⁶ อจ.ฉก.๒๒/๓๑๕/๓๘๗; อจ.ทสก.๒๔/๗๕/๑๔๗

¹³⁶⁷ อจ.ฉก.๒๒/๓๑๕/๓๘๗; อจ.ทสก.๒๔/๗๕/๑๔๗

พวกพิเศษ แสวงหาชอบธรรม และกินใช้อย่างมีสติสัมปชัญญะ มีจิตใจเป็นอิสระ

๑๐. พวกหนึ่ง แสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม, ได้ทรัพย์มาแล้ว เลี้ยงตนให้เป็นสุข, เมื่อแผ่แบ่งปัน และใช้ทรัพย์นั้นทำความดี, ไม่ลุ่มหลง ไม่หมกมุ่นมัวเมา กินใช้ทรัพย์สมบัติ โดยรู้เท่าทัน เห็นคุณโทษ ทางดีทางเสียของมัน มีปัญญาทำตนให้เป็นอิสระ เป็นนายเหนือโภคทรัพย์ – เป็นชาวบ้านชนิดที่เลิศ ประเสริฐ สูงสุด ควรชมทั้ง ๔ สถาน¹³⁶⁸

การจำแนกโดยวิเศษชาวทแบบนี้ ทำให้ความคิด และการวินิจฉัยเรื่องราวต่างๆ ชัดเจนตรงไปตรงมา ตามความเป็นจริง และเท่าความจริง พอดีกับความจริง จะไม่เกิดความสับสนในเรื่องต่างๆ

ตัวอย่างง่ายๆ ในชีวิตประจำวันอย่างสามัญ เช่น คำพูดว่า เขาเป็นคนตรงไปตรงมา ชอบพูดขวานผ่าซาก โผงผาง พูดเพราะไม่เป็น ดูเหมือนจะเอาลักษณะตรงไปตรงมา มากลบบกลี้อนลักษณะโผงผาง พูดไม่ไพเราะ ถ้าจำแนกตามวิธีวิเศษชาวท ความเป็นคนตรง เป็นความดีของบุคคลผู้นั้น ส่วนการพูดไม่ไพเราะ โผงผาง ก็เป็นข้อบกพร่องของเขา

คนที่มีความดี ในแง่ความตรงนี้ ก็ต้องยอมรับความบกพร่องของตน ในแง่คำพูดไม่ไพเราะ ไม่ต้องเอาลักษณะทั้งสองมากลบบกลี้อนกัน เมื่อจะให้มีสติครบถ้วน ก็ต้องปรับปรุงตนเองในส่วนที่ยังขาดยังพร่องนั้น

ส่วนคนที่พูดจาไพเราะ การพูดเพราะนั้น ก็เป็นความดีของเขาอย่างหนึ่ง แต่เขาจะเป็นคนตรงหรือไม่ ก็อีกอย่างหนึ่ง ถ้าเขาตรง ก็เป็นความดีอีกส่วนหนึ่ง ถ้าไม่ตรง เขาก็บกพร่องในส่วนนั้น

ยังมีต่อไปอีก ในแง่ที่เป็นคนพูดจาไพเราะนั้น จะเป็นการพูดด้วยเจตนาดีงาม หรือเกิดจากความคิดหลอกลวง มีเล่ห์กลอย่างไร ก็เป็นเรื่องที่ต้องจำแนกกันในแง่เจตนาที่เป็นเหตุปัจจัย แล้วชี้ความจริงตามที่มันเป็นในแง่หนึ่งๆ ไม่มีการสับสนกัน

ดูต่อไป สมมติว่า จะเลือกคนไปทำงาน งานนั้นต้องการคนพูดเพราะ หรือต้องการคนพูดตรง ก็ตัดสินใจไปตามความต้องการของงานนั้น ถ้างานนั้นใช้คนพูดเพราะ ก็เลือกคนพูดเพราะ (คนเลือกก็คงพยายามหาคนพูดเพราะ ที่มีความซื่อสัตย์ด้วย) คนตรงที่พูดไม่เพราะ ก็ไม่ต้องมาอ้างความดีในด้านความตรงของตน หรือถ้างานต้องการความตรง คนจะพูดเพราะหรือไม่เพราะ ไม่สำคัญ คนไม่ถูกเลือก ก็ไม่ต้องเอาความอ่อนหวานของตนขึ้นมาใช้เป็นเหตุผลเกี่ยวกับกรณีนั้น หรือถ้าจะพิจารณาความสัมพันธ์ทางจิตวิทยาระหว่างลักษณะ ๒ ด้าน คือ ความตรง กับการพูดไม่ไพเราะ และการพูดอ่อนหวาน กับการมีความมีเล่ห์กล ก็ทำให้ชัดว่าจะวิเคราะห์ในแง่ไหนๆ

วิธีวิเศษชาวทนี้ จึงตรงไปตรงมา พอดีกับความจริง เป็นกลางๆ ตามธรรมชาติแท้ๆ เป็นแบบอย่างสำหรับผู้ต้องการพูดตรงไปตรงมาอย่างแท้จริง

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้อยู่ป่า มี ๕ ประเภท ดังนี้: ๕ ประเภท คืออะไร? ได้แก่ ผู้ที่อยู่ป่า เพราะเป็นผู้โง่เขลา เพราะงมง่าย ๑ ผู้มีความปรารถนาถาก ถูความปรารถนาครอบงำ จึงอยู่ป่า ๑ ผู้ที่อยู่ป่าเพราะความเลี้ยจจริต เพราะจิตฟุ้งซ่าน ๑ ผู้ที่อยู่ป่าเพราะเห็นว่า การอยู่ป่านี้ พระพุทธะทั้งหลาย พระพุทธสาวกทั้งหลายสรรเสริญ ๑ ผู้ที่อยู่ป่า เพราะอาศัยความเป็นผู้มักน้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา ความใฝ่สันต์ ความพอใจเท่าที่มี ๑...บรรดาผู้ที่อยู่ป่า ๕ ประเภทเหล่านี้ ผู้ที่อยู่ป่าเพราะความมักน้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา ความใฝ่สันต์ ความพอใจเท่าที่มี นี้เป็นอย่างเลิศ ประเสริฐ นำหน้า สูงสุด ดีเยี่ยม ในบรรดาผู้ที่อยู่ป่าทั้ง ๕ ประเภทเหล่านี้...”¹³⁶⁹

¹³⁶⁸ ส.สพ. ๑๘/๖๓๑-๖๔๓/๔๐๘-๔๑๕; อ.ทส. ๒๔/๙๑/๑๘๘

¹³⁶⁹ อ.ป.ย.จ. ๒๒/๑๘๑-๑๙๐/๒๔๕-๗ (ตรัสถึงภิกษุผู้ถือครองผ้าบังสุกุล ผู้ถือรุกขมูล และผู้ถือธุดงค์อื่นๆ หลายข้อ ทำนองเดียวกัน)

พระพุทธเจ้า: ดูกรคหบดี ท่านในตระกูล ท่านยังให้อยู่หรือ?

ทากรกัมมิกะ: ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ท่านในตระกูล ข้าพระองค์ยังให้อยู่, ก็แล ท่านนั้น ข้าพระองค์ถวายในประตาท่านพระภิกษุทั้งหลาย ชนิดที่เป็นผู้อยู่ป่า ถือบิณฑบาต ครองผ้าบังสุกุล ซึ่งเป็นพระอรหันต์ หรือเข้าถึงอหัตตมรรค

พระพุทธเจ้า: ดูกรคหบดี ท่านซึ่งเป็นคฤหัสถ์..ยากจะรู้ได้ถึงความซื่อแน่นว่า ท่านเหล่านี้เป็นพระอรหันต์ หรือว่าท่านเหล่านี้เป็นผู้เข้าถึงอหัตตมรรค;

ถึงจะเป็นภิกษุอยู่ป่า หากเป็นผู้ฟุ้งซ่าน ลำพอง กวัดแกว่ง ปากมาก พุดพล้อย สติเลอะล่อย ไร้สัมปชัญญะ จิตไม่ตั้งมั่น จิตใจวุ่นวาย ปล่อยอินทรีย์, เธอก็เป็นผู้อันควรวิเตียน โดยลักษณะซื่อแน่น;

ถึงจะเป็นภิกษุอยู่ป่า หากเป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ลำพอง ไม่กวัดแกว่ง ไม่ปากมาก ไม่พุดพล้อย มีสติกำกับตัว มีสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่น จิตใจเป็นหนึ่งเดียว สรรวมอินทรีย์, เธอก็เป็นผู้อันควรสรรเสริญ โดยลักษณะซื่อแน่น;

ถึงจะเป็นภิกษุอยู่ชายเขตบ้าน หากเป็นผู้ฟุ้งซ่าน ลำพอง กวัดแกว่ง ปากมาก พุดพล้อย สติเลอะล่อย ไร้สัมปชัญญะ จิตไม่ตั้งมั่น จิตใจวุ่นวาย ปล่อยอินทรีย์, เธอก็เป็นผู้อันควรวิเตียน โดยลักษณะซื่อแน่น;

ถึงเป็นภิกษุอยู่ชายเขตบ้าน หากเป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ลำพอง ไม่กวัดแกว่ง ไม่ปากมาก ไม่พุดพล้อย มีสติกำกับตัว มีสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่น จิตใจเป็นหนึ่งเดียว สรรวมอินทรีย์, เธอก็เป็นผู้อันควรสรรเสริญ โดยลักษณะซื่อแน่น;

ถึงจะเป็นภิกษุถือบิณฑบาต...ถึงจะเป็นภิกษุรับนิมนต์...ถึงจะเป็นภิกษุครองผ้าบังสุกุล...ถึงจะเป็นภิกษุครองจีวรที่คหบดีถวาย...(ก็เช่นเดียวกัน),

ดูกรคหบดี เชิญท่านให้ท่านในสงฆ์เถิด...¹³⁷⁰

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุบาป เป็นผู้เที่ยวไปรูปเดียวอย่างไร? (กล่าวคือ) ภิกษุบาป อยู่อาศัยในชนบทชายแดนแต่ผู้เดียว เธอเข้าหาสกุลทั้งหลายในที่นั้น ย่อมได้ลาภ, ภิกษุบาปเป็นผู้เที่ยวไปรูปเดียวอย่างนี้แล”¹³⁷¹

“นั่งผู้เดียว นอนผู้เดียว เที่ยวไปผู้เดียว ไม่เกียจคร้าน ผีกตนอยู่ผู้เดียว พึงเป็นผู้ยินดีในแดนป่า”¹³⁷²

“(พรหมณ์ผู้บำเพ็ญตบะทั้งหลาย) สยบแก้ัดธนะ ถูกศีลและพรตมัดเอาไว้ บำเพ็ญตบะอันคร่ำครัดตลอดเวลาร้อยปี จิตของเขาก็หาหลุดพ้นโดยชอบไม่ เขายังมีท่วงทีทรมาน หาไปถึงฝั่งไม่

“ผู้ชอบถือตัว ย่อมไม่มีการผีกตน, ผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น ย่อมไม่มีปรีชาแห่งมุนี, อยู่ผู้เดียวในป่า ประมาทเสีย ก็ข้ามฝั่งแห่งแดนมัจจุราชไม่ได้

“ละมานะได้แล้ว มีจิตตั้งมั่นเป็นอันดี ใจงาม หลุดพ้นโดยประการทั้งปวง อยู่ผู้เดียวในป่า ไม่ประมาท ผู้นั้นจึงจะข้ามฝั่งแห่งแดนมัจจุราชได้”¹³⁷³

¹³⁷⁰ อัง.จก.ก.๒๒/๓๓๐/๔๓๖

¹³⁷¹ อัง.ปมจก.๒๒/๑๐๓/๑๔๗ (แยกออกมาจากข้ออื่นอีก ๔ ข้อ)

¹³⁷² พุ.ธ.๒๕/๓๑/๕๕

¹³⁷³ ลี.ส.๑๕/๑๓๐/๔๐

ภิกษุรูปหนึ่ง มีชื่อว่าเถระ เป็นผู้อยู่เดียว และพุทธสรรเสริญคุณแห่งการอยู่เดียว เธอเข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้านองค์เดียว กลับมาองค์เดียว นั่งในที่ลับบงองค์เดียว เดินจงกรมองค์เดียว มีภิกษุหลายรูปกราบทูลเรื่องของท่านแต่พระพุทธเจ้า พระองค์จึงให้ตรัสเรียกเธอมา ตรัสซักถาม ดังคำสนทนาต่อไปนี้

พระพุทธเจ้า: ดูกรเถระ ทราบว่า เธอเป็นผู้อยู่เดียว และสรรเสริญคุณแห่งการอยู่เดียว จริงหรือ?

ภิกษุชื่อเถระ: จริงอย่างนั้น พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า: เธออยู่เดียว และสรรเสริญคุณแห่งการอยู่เดียว อย่างไร?

ภิกษุชื่อเถระ: ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์เข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้านองค์เดียว กลับมาองค์เดียว นั่งอยู่ในที่ลับองค์เดียว เดินจงกรมองค์เดียว, ข้าพระองค์อยู่เดียว และพุทธสรรเสริญคุณแห่งการอยู่เดียว อย่างนี้แล

พระพุทธเจ้า: ดูกรเถระ นั่นก็เป็นการอยู่เดียวได้อยู่ เรามีได้กล่าวว่าเป็น แต่เธอจงฟังวิธีที่จะให้การอยู่เดียวของเธอเป็นกิจบริบูรณ์ โดยพิสดารยิ่งกว่านั้น จงมนสิการให้ตี เราจักกล่าว...

สิ่งที่เป็นอดีต ก็ละได้แล้ว สิ่งที่เป็นอนาคต ก็งดได้แล้ว ความพอใจคิดใคร่ในการได้เป็นตัวตนต่างๆ ในปัจจุบัน ก็กำจัดได้แล้ว, การอยู่เดียว ย่อมบริบูรณ์โดยพิสดารยิ่งกว่านั้นได้ ด้วยประการฉะนี้แล...¹³⁷⁴

พระมิตชาล: พระองค์ผู้เจริญ เรียกกันว่า ผู้อยู่เดียว ผู้อยู่เดียว ดังนี้ ด้วยเหตุผลเพียงไรหนอ จึงจะเป็นผู้อยู่เดียว และด้วยเหตุผลเพียงไร จึงจะเป็นผู้ผู้มีคู่สอง?

พระพุทธเจ้า: ดูกรมิตชาล รูปทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยตา...เสียงทั้งหลาย...กลิ่นทั้งหลาย...รสทั้งหลาย...สิ่งต้องกายทั้งหลาย...ธรรมทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยใจ ซึ่งนำปรารภนา นำใคร่ นำพอใจ เป็นของเปรมปรีดิ์ กอปรด้วยความเฝ้าหวน ชวนให้ติดใจ มีอยู่, หากภิกษุพราหมณ์ พราหมณ์ถึง สยบอยู่ กับสิ่งนั้นๆ ... นันทิ ย่อมเกิดขึ้น เมื่อมีนันทิ ก็มีจิตติดพัน เมื่อมีจิตติดพัน ก็มีสัญญาชนนี้, ภิกษุผู้ติดพันด้วยนันทิและสัญญาชนนี้ เรียกว่า อยู่มีคู่สอง;

ภิกษุผู้เป็นอยู่อย่างนี้ ถึงจะไปเสพอาศัยเสนาสนะอันสงัด ในราวป่าแดนไพร ซึ่งเงียบเสียง ไม่มีความอึกทึก วังเวง ควรแก่การลับของมนุษย์ เหมาะแก่การหลีกเร้น ก็เรียกได้ว่า เป็นผู้อยู่มีคู่สองโดยแท้, ข้อนั้น เพราะเหตุไร? ก็เพราะค้นหาเป็นเพื่อนสองของเธอ ตัดหนานั้น เธอยังละไม่ได้ เพราะฉะนั้น เธอจึงถูกเรียกว่าเป็นผู้อยู่มีคู่สอง

ดูกรมิตชาล รูปทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยตา...เสียงทั้งหลาย...กลิ่นทั้งหลาย...รสทั้งหลาย...สิ่งต้องกายทั้งหลาย...ธรรมทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยใจ ซึ่งนำปรารภนา นำใคร่ นำพอใจ เป็นของเปรมปรีดิ์ กอปรด้วยความเฝ้าหวนชวนให้ติดใจ มีอยู่, หากภิกษุไม่พราหมณ์ ไม่พราหมณ์ถึง ไม่สยบอยู่ กับสิ่งนั้น ... นันทิยอมดับ เมื่อไม่มีนันทิ ก็ไม่มีจิตติดพัน เมื่อไม่มีจิตติดพัน ก็ไม่มีสัญญาชนนี้, ภิกษุผู้ไม่ติดพันด้วยนันทิและสัญญาชนนี้ เรียกว่า ผู้อยู่เดียว;

ภิกษุผู้เป็นอยู่อย่างนี้ ถึงอยู่ในเขตบ้าน ปะปนด้วยภิกษุทั้งหลาย ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ราชา มหาอำมาตย์ เทยธีย์ สาวกเดียรธีย์ทั้งหลาย ก็เรียกได้ว่า เป็นผู้อยู่เดียว โดยแท้, ข้อนั้น เพราะเหตุไร? ก็เพราะค้นหาที่เป็นเพื่อนสองของเธอนั้น เธอละได้แล้ว เพราะฉะนั้น เธอจึงเรียกได้ว่า เป็นผู้อยู่เดียว¹³⁷⁵

¹³⁷⁴ ส.น.๑๖/๗๑๖/๓๒๘ (การได้เป็นตัวตนต่างๆ แปลจาก อุตตภาวปฏิลาภ)

¹³⁷⁵ ส.สพ.๑๘/๖๖-๖๗/๔๓-๔๕; นันทิ = ความเริงใจ หรือที่นันทิม; สัญญาชน (หรือ สังโยชน) = กิเลสที่ผูกมัดใจ

“ภิกษุทั้งหลาย เหล่าอัญญเดียรถีย์ปริพาชก ย่อมบัญญัติความสังตภิเลส (ปวิเวก) ไว้ ๓ อย่าง ดังนี้; ๓ อย่าง อะไรบ้าง? คือ ความสังตภิเลสเพราะจิ๋ว ความสังตภิเลสเพราะบิดนทาต ความสังตภิเลสเพราะเสนาสนะ

“บรรดาความสังตภิเลส ๓ อย่างนั้น ในข้อความสังตภิเลสเพราะจิ๋ว (เครื่องนุ่งห่ม) เหล่าอัญญเดียรถีย์ปริพาชก ย่อมบัญญัติสิ่งต่อไปนี้ คือ นุ่งห่มผ้าปานบ้าง นุ่งห่มผ้าแกมกันบ้าง นุ่งห่มผ้าห่อศพบ้าง นุ่งห่มผ้าบังสุกุลบ้าง นุ่งห่มผ้าเปลือกไม้บ้าง นุ่งห่มหนังเสือบ้าง นุ่งห่มหนังเสือทั้งเล็บบ้าง นุ่งห่มคากรองบ้าง นุ่งห่มเปลือกปอกรองบ้าง นุ่งห่มผลไม้กรองบ้าง นุ่งห่มผ้ากัมพลทำด้วยผมคนบ้าง นุ่งห่มผ้ากัมพลทำด้วยขนสัตว์ร้ายบ้าง นุ่งห่มผ้าทำด้วยขนปีกนกเค้าบ้าง...

“ในข้อความสังตภิเลสเพราะบิดนทาต (อาหาร) เหล่าอัญญเดียรถีย์ปริพาชก ย่อมบัญญัติสิ่งต่อไปนี้ คือ เป็นผู้มิฝักตองเป็นภักษาบ้าง มีข้าวฟางเป็นภักษาบ้าง มีลูกเต๋อยเป็นภักษาบ้าง มีกากข้าวเป็นภักษาบ้าง มียางเป็นภักษาบ้าง มีสาหร่ายเป็นภักษาบ้าง มีรำเป็นภักษาบ้าง มีข้าวตั้งเป็นภักษาบ้าง มีกำยานเป็นภักษาบ้าง มีหญ้าเป็นภักษาบ้าง มีมูลโคเป็นภักษาบ้าง มีเผือกมันผลไม้ในป่าเป็นอาหาร กินผลไม้ที่หล่นเอง ยังชีพ...

“ในข้อความสังตภิเลสเพราะเสนาสนะ (ที่อยู่อาศัย) เหล่าอัญญเดียรถีย์ปริพาชก ย่อมบัญญัติสิ่งต่อไปนี้ คือ ป่า โคนไม้ ป่าช้า ป่าช้า ทึกลางแจ้ง ลอมฟาง โรงงาน...

“ภิกษุทั้งหลาย ส่วนในธรรมวินัยนี้ ภิกษุมีความสังตภิเลส ๓ อย่างต่อไปนี้; ๓ อย่าง อะไรบ้าง (คือ)

(๑) ภิกษุเป็นผู้มีศีล และความทุกุศลเป็นสิ่งที่เธอละได้แล้ว เธอจึงเป็นผู้สังตจากความทุกุศลนั้น

(๒) ภิกษุเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ และมีจนาทิฐิเป็นสิ่งที่เธอละได้แล้ว เธอจึงเป็นผู้สังตจากมีจนาทิฐินั้น

(๓) ภิกษุเป็นพระขีณาสพ และอาสวะทั้งหลายเป็นสิ่งที่เธอละได้แล้ว เธอจึงเป็นผู้สังตจากอาสวะเหล่านั้น ... ภิกษุนี้เรียกว่า เป็นผู้ถึงยอด เป็นผู้ถึงแก่น บริสุทธิ์ ดำรงมั่นอยู่ในแก่นสาร...¹³⁷⁶

วิภาษวาทตามบาลีที่ยกมาแสดงเป็นตัวอย่างในที่นี้ ให้ข้อคิดเพิ่มเติมอีกอย่างหนึ่งด้วยว่า การลอกคัตตัดความสั้นๆ จากพระไตรปิฎกมายืนยันทัศนะเกี่ยวกับคำสอนของพระพุทธศาสนา บางครั้งทำให้ผู้อ่านผู้ฟังมองเห็นคำสอนเพียงบางส่วนบางแง่ที่ไม่สมบูรณ์ และทำให้เข้าใจพระพุทธศาสนาอย่างผิดพลาด

ผู้แสดงคำสอนของพระพุทธศาสนา จึงควรลอกคัตอ้างความด้วยความระมัดระวัง รู้จักเลือกว่า คำสอนอย่างใดแสดงหลักทั่วไปอย่างกว้างๆ ของพระพุทธศาสนา คำสอนอย่างใดแสดงลักษณะคำสอนเฉพาะแก่เฉพาะด้านเฉพาะกรณี หรือมีเงื่อนไข ซึ่งควรนำมาแสดงหลายแง่หลายด้าน ให้เห็นครบถ้วน หรือชี้แจงกรณีและเงื่อนไขที่เกี่ยวข้อง ให้ผู้อ่านผู้ฟังทราบด้วย จะได้มองเห็นภาพของพระพุทธศาสนา อย่างถูกต้องตามเป็นจริง

¹³⁷⁶ อัง.ติก.๒๐/๕๓๓/๓๑๐

สรุปความ เพื่อนำสู่การปฏิบัติ

เมื่อได้กล่าวถึงวิถีชีวิตที่เป็นโยนิโสมนสิการมา ครบจำนวนที่ตั้งไว้แล้ว ขอย้ำความเบ็ดเตล็ดบางอย่างไว้ เพื่อเสริมความเข้าใจอีกหน่อย

เท่าที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า ถ้าตรวจดูขั้นตอนการทำงานของโยนิโสมนสิการ จะเห็นว่า โยนิโสมนสิการทำงานทั้ง ๒ ช่วง คือ ทั้งตอนรับรู้อารมณ์ หรือประสบการณ์จากภายนอก และตอนคิดค้นพิจารณาอารมณ์ หรือเรื่องราวที่เก็บเข้ามาแล้วในภายใน

ลักษณะที่พึงสังเกตอย่างหนึ่งของการรับรู้ด้วยโยนิโสมนสิการ คือ การรับรู้เพียงเพื่อเป็นความรู้ (ที่ถูกต้องตามเป็นจริง) และเพื่อเป็นข้อมูลสำหรับสติจะเอาไปใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิตและทำกิจต่างๆ ต่อไป

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า รับรู้ไว้ เพื่อนำไปใช้ประโยชน์ทางสติปัญญา ไม่รับรู้ชนิดที่กลับผันแปรจากความรู้ไปเป็นสิ่งกระทบกระทั่งติดค้างเปราะเปื้อน ที่ก่อปัญหาแก่ชีวิตจิตใจ รับรู้ โดยจิตใจได้ความรู้จากอารมณ์หรือประสบการณ์ ไม่ใช่รับรู้แล้ว จิตใจถูกอารมณ์หรือประสบการณ์ครอบงำหรือล่อพาหลงหายไปเสีย ซึ่งแทนที่จะได้ความรู้มาแก้ปัญหา หรือได้ปัญญามาดับทุกข์ กลับได้กิเลสและความทุกข์มาเพิ่มพูนทับถมตน แม้การคิดก็มีลักษณะทำนองเดียวกันนี้ ลักษณะอย่างนี้ คือความหมายส่วนหนึ่งของการเป็นอยู่ด้วยปัญญา

อาจมีผู้เสียชีวิตว่า ชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา ดูจะปราศจากอารมณ์ (อารมณ์ ตามความหมายอย่างสมัยใหม่) มีแต่ความแห้งแล้ง ไร้รสชาติ

พึงชี้แจงว่า สำหรับปุถุชน การเป็นอยู่ด้วยอารมณ์ คอยจะครอบงำจนอยู่แล้วตลอดเวลา โยนิโสมนสิการมีแต่จะมาช่วยแบ่งเบาแก่ทุกข์ที่ปัญหาบรรเทาหลง จึงไม่ต้องห่วงว่าจะขาดอารมณ์

ส่วนสำหรับผู้ใช้โยนิโสมนสิการสำเร็จผล จนพ้นความเป็นปุถุชนได้แล้ว ก็จะมีคุณภาพทางอารมณ์ใหม่ อย่างบริสุทธิ์ เด่นชัดขึ้นมา กล่าวคือ เกิดคุณธรรมข้ออรุณา มาช่วยสืบต่อคุณค่าทางด้านความงามตามอ่อนโยนของชีวิตอยู่ต่อไป พร้อมทั้ง แทนที่ความขุ่นมัว หมองเศร้า เครียด เหงา กังวล เป็นต้น ก็จะมีแต่ความรู้สึกที่ประณีต เช่น ความสดชื่น ผ่องใส โปร่งโล่ง เบิกบานใจ ความสุข ความสงบ และความเป็นอิสระเสรี สืบต่อไป

มีข้อควรสังเกตอีกอย่างหนึ่งว่า ธรรมที่เป็นบุพภาคแห่งมัชฌิมาปฏิปทา ๒ อย่าง คือ ปรัตโธสะที่ดี หรือกัลยาณมิตร และโยนิโสมนสิการ นี้ เป็นจุดเชื่อมต่อ ระหว่างบุคคล กับโลก หรือสภาพแวดล้อมภายนอก ก่อนที่จะก้าวเข้าสู่ตัวมรรค ที่เป็นองค์ธรรมภายในเฉพาะตน

กล่าวคือ *กัลยาณมิตร* (ปรัตโธสะที่ดี) เป็นที่เชื่อมให้บุคคลติดต่อกับโลกอย่างถูกต้อง โดยทางสังคม และ *โยนิโสมนสิการ* เป็นที่เชื่อมให้บุคคลติดต่อกับโลกอย่างถูกต้อง โดยทางจิตใจของตนเอง อันได้แก่ท่าทีแห่งการรับรู้ และความคิด ซึ่งเป็นท่าทีแห่งปัญญา หรือการมองตามเป็นจริง ดังได้อธิบายมาแล้ว¹³⁷⁷

วิถีโยนิโสมนสิการเท่าที่แสดงมานี้ ได้นำเสนอโดยพยายามรักษารูปร่างตามที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนา ผู้ศึกษาไม่พึงติดอยู่เพียงรูปแบบ หรือถ้อยคำ แต่พึงมุ่งจับเอาสาระเป็นสำคัญ

อนึ่ง พึงย้ำไว้ด้วยว่า โยนิโสมนสิการนี้ เป็นหลักธรรมภาคปฏิบัติ ที่ใช้ประโยชน์ได้ทุกเวลา มิใช่จะต้องรอไว้ใช้ต่อเมื่อมีเรื่องที่จะเก็บเอาไปนั่งขบคิด หรือปฏิบัติได้ต่อเมื่อปลีกตัวออกไปนั่งพิจารณา แต่พึงใช้แทรกอยู่ในการดำเนินชีวิตประจำวัน ที่เป็นไปอยู่ทุกที่ทุกเวลานั่นเอง

¹³⁷⁷ จบความที่เขียนใหม่ แทนต้นฉบับซึ่งได้หายไป (ขณะเขียนความตอนนั้น ไม่มีต้นฉบับส่วนอื่นอยู่ด้วย สำหรับเทียบเคียง หรือตรวจสอบ ดังนั้น หากมีเนื้อความซ้ำกัน พึงอนุญาตด้วย)

ทั้งนี้ เริ่มแต่การวางใจ วางท่าที่ ต่อบุคคลและสิ่งทั้งหลายที่เกี่ยวข้อง การตั้งแนวความคิด หรือการเดิน กระแสความคิด การทำใจ การคิด การพิจารณา เมื่อรับรู้ประสบการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในทางที่จะไม่เกิดทุกข์ ไม่ก่อปัญหา ไม่ให้มีโทษ แต่ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข ทั้งแก่ตนและบุคคลอื่น เพื่อความเจริญงอกงามแห่ง ปัญญาและกุศลธรรม เพื่อเสริมสร้างนิสัยและคุณลักษณะที่ดี เพื่อความรู้ตามเป็นจริง เพื่อฝีกอบรมตนใน แนวทางที่นำไปสู่ความหลุดพ้นเป็นอิสระ

เด็กเล็กคนหนึ่งของครอบครัวซึ่งมีฐานะดี นั่งรถยนต์ไปกับคุณพ่อคุณแม่ ผ่านไปที่แห่งหนึ่ง เห็นเด็ก เล็กยากจนหลายคน นั่งห่มเสื้อผ้าเก่าขาดรุ่งริ่งอยู่ตามข้างทาง เด็กเล็กในรถยนต์สนใจ เพราะเห็นความแตกต่าง ระหว่างตน กับเด็กข้างถนนเหล่านั้น คุณพ่อคุณแม่สังเกตเห็น จึงพูดว่า “นั่นเจ้าพวกเด็กสกปรก ลูกอย่าไปดูมัน”

ในกรณีนี้ คุณพ่อคุณแม่ทำหน้าที่เหมือนดังปามิตร ซึ่งแนะนำให้เด็กตั้งความคิดที่เป็นโยนิโสมนสิการ ปล่อยให้เกิดกุศลธรรม เช่น ความรู้สึกรังเกียจถูกเหยียดหยาม เป็นต้น และความรู้สึกนี้อาจกลายเป็นทัศนคติ ของเด็กนั้นต่อคนที่ยากจน ตลอดจนความโน้มเอียงที่จะมีท่าทีเช่นนั้นต่อเพื่อนมนุษย์ทั้งหลายโดยทั่วไป

แต่ในกรณีอย่างเดียวกันนั้น คุณพ่อคุณแม่อีกรายหนึ่งบอกเด็กว่า “เด็กๆ นั้นน่าสงสาร พ่อแม่เขา ยากจน จึงไม่มีเสื้อผ้าดีๆ ใส่ เราควรเผื่อแผ่ช่วยเหลือเขา”

ในกรณีนี้ คุณพ่อคุณแม่ทำหน้าที่อย่างกัลยาณมิตร ซึ่งแนะนำให้เด็กตั้งความคิดที่เป็นโยนิโสมนสิการ ปล่อยให้เกิดกุศลธรรม เช่น ความรู้สึกเมตตากรุณา และความเสียสละ เป็นต้น และความรู้สึกเช่นนั้น อาจกลายเป็น ทัศนคติของเด็กนั้น ต่อคนยากจนและเพื่อนมนุษย์โดยทั่วไป

แม้ในเรื่องอื่นๆ เช่นการรับฟังข่าวสารทางสื่อมวลชน เมื่อมีข่าวดี ข่าวร้าย เหตุการณ์สร้างสรรค์หรือ ทำลาย หรือกิจกรรมใดๆ ก็ตาม ท่าทีและถ้อยคำที่ผู้ใหญ่แสดงออกต่อสิ่งเหล่านั้น มักมีผลต่อการตั้ง แนวความคิดของเด็ก ถ้าผู้ใหญ่รู้เข้าใจแล้ว ซึ่งแนะแนวความคิดที่ถูกต้อง ให้มองตามเป็นจริง หรือมองในแง่ที่จะ เกิดกุศลธรรมแล้ว ก็จะเป็นผลดีต่อความเจริญงอกงามของเด็ก

แม้แต่อาหารที่รับประทาน เสื้อผ้า หนังสือเรียน ถนนหนทาง ผู้คนหรือเรื่องราวที่พบเห็นระหว่างทาง และที่โรงเรียน เป็นต้น ล้วนเป็นที่สำหรับวางใจและตั้งแนวความคิด ที่เป็นกุศล หรืออกุศลได้ทั้งสิ้น การหล่อ หลอมทัศนคติและค่านิยมต่างๆ ของเด็ก เกิดขึ้นได้มาจากโยนิโสมนสิการ และอโยนิโสมนสิการที่ชี้แนะโดย กัลยาณมิตร หรือปามิตรอย่างนี้ จึงควรถือเป็นเรื่องสำคัญ

ส่วนในผู้ใหญ่ เมื่อเข้าใจหลักการนี้แล้ว อาจใช้โยนิโสมนสิการแก่ได้ แม้แต่ทัศนคติและจิตนิสัยไม่ดีที่ เคยใช้โยนิโสมนสิการสร้างจนขึ้นมาเป็นเวลานาน

พึงสังเกตด้วยว่า แม้ในเรื่องราวกรณีเดียวกัน และใช้โยนิโสมนสิการด้วยกัน แต่โยนิโสมนสิการก็อาจ ต่างกันได้ เป็นคนละอย่างคนละระดับ

ยกตัวอย่างในระดับที่เรียกว่าเป็นสมณะ และวิปัสสนา เช่น นาย ก. เห็นหน้าหญิงสาวสวยคนหนึ่ง แต่ แทนที่จะเห็นเป็นใบหน้าที่สวยงาม เขากลับมองเห็นเป็นแผ่นผืนหนัง พร้อมทั้งผม ขน เป็นต้น ที่ปกคลุมด้วยเหงื่อ ไขมัน และฝุ่นละออง เป็นต้น มีกระดูกและเลือดเนื้ออยู่เบื้องหลัง ไม่ทำให้เกิดความดีใจใฝ่รัก โยนิโสมนสิการใน กรณีนี้ เรียกว่าเป็นสมณะ (แง่ปฏิภูลมนสิการ) เพราะได้ความรู้สึกว่าเป็นปฏิภูลมาระงับระคาย ทำให้ใจสงบอยู่ได้

นาย ข. เห็นหน้าหญิงสาวสวยคนเดียวกันนั้น แต่มองเห็นเป็นเยาวชนคนหนึ่ง ที่ควรเอาใจใส่ดูแลให้ เจริญงอกงาม เกิดความรู้สึกเมตตา นึกเหมือนเป็นน้อง หรือลูกหลาน กรณีนี้ก็เป็นโยนิโสมนสิการตามแนวสมณะ (แง่เมตตาพหรมวิหาร) เพราะทำให้จิตใจสงบเยือกเย็น เป็นกุศล

นางสาว ง. เห็นหน้าหญิงสาวสวยคนเดียวกันนั้น แต่มองด้วยความรู้สึกที่นึกไปว่า หญิงนั้นสวยเกินหน้าตน เกิดความรู้สึกริษยาและชังจะชังหน้า กรณีนี้เป็นอโยนิโสมนสิการ เพราะคิดปลุกเร้าอกุศลธรรมขึ้นมาบีบคั้นใจ ก่อทุกข์ทรมานตนเอง

ส่วน นาย จ. เห็นหน้าหญิงสาวสวยคนเดียวกันนั้น แต่มองเห็นเป็นที่ประชุมแห่งองค์อวัยวะ อันเกิดจากธาตุต่างๆ มาประกอบกันเข้า รวมสมมติเรียกกันว่าหน้าคนชื่อนั้น เป็นเพียงรูปธรรม ซึ่งไม่เที่ยง ไม่คงที่ จะต้องเปลี่ยนแปลง เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ได้ไม่ชั่ว ไม่ใช่สวย ไม่ใช่หน้าเกลียดอะไรทั้งนั้น กรณีนี้ เป็นอโยนิโสมนสิการแนววิปัสสนา เพราะมองตามสภาวะ หรือมองตามที่เป็นจริง¹³⁷⁸

กรณีอื่นๆ ก็พึงเข้าใจตามแนวนี้

อโยนิโสมนสิการเป็นตัวนำ ที่ทำให้การศึกษาเริ่มต้น หรือเป็นแกนนำของการพัฒนาปัญญา ในการศึกษา โดยเฉพาะที่จัดกันเป็นระบบ หรือเป็นงานเป็นการ จึงควรใส่ใจให้ความสำคัญแก่อโยนิโสมนสิการให้มาก เพื่อจะได้เป็นการช่วย “ให้คนศึกษา” มิใช่ “ให้การศึกษา” แก่คน อย่างที่มักพูดกัน ซึ่งไม่น่าจะเป็นความถูกต้อง และน่าจะทำไม่ได้จริง

เริ่มแรก อาจจะพัฒนาวิธีเรียนวิธีสอน และกิจกรรมการเรียนการสอน ที่จะส่งเสริมกระตุ้นเร้าให้ผู้เรียนได้ฝึกฝนใช้อโยนิโสมนสิการแบบพื้นฐาน คือ วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย และวิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ

เมื่อมีเรื่องราวเหตุการณ์ที่ต้องพิจารณา ก็โยงวิธีคิดสองแบบนี้เข้าไปเชื่อมต่อกับวิธีคิดแบบสามัญลักษณ์ และวิธีคิดแบบแก้ปัญหา จากนั้น วิธีคิดแบบอื่นๆ ก็จะเข้ามาสนองรับใช้บุคคลที่มีอโยนิโสมนสิการนั้น ตามช่วงจังหวะที่เหมาะสม แล้วความเป็นคนมีอโยนิโสมนสิการ หรือรู้จักใช้อโยนิโสมนสิการ ก็จะเกิดตามมาเอง นำให้การศึกษาดำเนินไปอย่างถูกต้อง ตามความหมายที่แท้จริงของมัน

เมื่อรู้จักใช้อโยนิโสมนสิการไปใช้ในการเรียนการสอน แม้แต่เด็กเล็กๆ ก็จะมีความคิด และมีทรรศนะที่ลึกซึ้งกว้างไกล เช่น จากกระดาศสมุด และไน้โต๊ะเขียนหนังสือ เด็กจะมองเห็นความสัมพันธ์อิงอาศัยกันของทุกสิ่งในสากลจักรวาล มองเห็นความเกิดมี และความดำรงอยู่ของสิ่งหนึ่งๆ ไม่ได้โดดเดี่ยวขาดลอย และไม่ขาดตอนจากการเกิดขึ้น และการดำรงอยู่ ของสิ่งทั้งหลายอื่น

จากคำถามว่า โต๊ะตัวนี้เกิดมีขึ้นได้อย่างไร จะต้องมียะไรบ้าง โต๊ะตัวนี้จึงจะเกิดขึ้นได้ เด็กก็จะสืบสาวโยงโต๊ะนั้นไปหาปัจจัย หรือตัวประกอบทั้งหลาย ที่ทำให้โต๊ะเกิดขึ้น ทีละอย่างจนครบ มีทั้งไม้ เลื่อย ตะปู ค้อน ตลอดจนมาถึงคน และจากปัจจัยเหล่านั้น ก็สืบสาวต่อไปอีก เช่น จากไม้ ไปถึงต้นไม้ จากต้นไม้ ไปยังดิน น้ำ ฝน ป่า ไฟ อากาศ ฯลฯ

เมื่อฝึกคิดอย่างนี้ นอกจากจะเกิดความรู้ความเข้าใจชัดเจนต่อสิ่งที่พิจารณา ตลอดถึงสิ่งทั้งหลายที่เป็นปัจจัยเกี่ยวโยงกันไปทั่วทั้งหมดแล้ว ยังทำให้เกิดความหยั่งรู้ ตระหนักความจริง ถึงขั้นที่ส่งผลเปลี่ยนแปลงต่อทัศนคติและบุคลิกภาพได้ด้วย เช่น เกิดความหยั่งรู้ตระหนักความจริงว่า ชีวิตของเราจะเป็นอยู่ด้วยดี และมีความสุขแท้จริงได้ จะต้องเกื้อกูลกันกับธรรมชาติ และเพื่อนมนุษย์ ตลอดจนต้องรู้จักใช้ รู้จักสงวนรักษาทรัพยากรธรรมชาติ ด้วยความไม่ประมาท เป็นต้น

¹³⁷⁸ เทียบ วิสุทธิ.๒/๒๐ (พึงทราบกันสืบสนว่า กรรมฐานบางอย่าง ที่ให้มองเห็นคนหรืออะไรๆ เป็นอสุภะ เป็นปฏิกุล ไม่สวยไม่งาม เรียกว่าอยู่ชั้นสมถะ ยังมองไปตามสมมติบัญญัติ เพียงแต่ถือเอาสมมติแห่งที่จะมาใช้แก้กิเลสของตน ส่วนวิปัสสนามองเห็นตามสภาวะแท้ๆ ตรงตามที่สิ่งทั้งหลายมันเป็นของมัน ตามเหตุปัจจัย เรียกว่า ตามเป็นจริง ที่สิ่งทั้งหลายไม่มีงาม หรือไม่งาม ไม่มีสวย ไม่มีหน้าเกลียด)

คนที่มียอนิโสมนสิการ รู้จักคิด รู้จักมอง ย่อมมองเห็น และหาแง่ที่เป็นประโยชน์ มาใช้ในการพัฒนา ส่งเสริมความเจริญงอกงามของชีวิตได้ตลอดเวลา ในทุกสถานการณ์

แม้แต่จะประสบความยากจน ความเจ็บไข้ได้ป่วย หรือสิ่งที่เรียกกันว่าเป็นเคราะห์หามยามร้ายอย่างหนึ่ง อย่างไม่รู้ตัว ก็ไม่ทำให้เขามีเดบอด หรืออับจน สภาพเลวร้ายที่ได้ประสบ มักเป็นจุดกระทบให้เขาเกิดปัญญาหรือ คุณธรรม และการพัฒนาคุณสมบัติต่างๆ ได้มากยิ่งขึ้น เข้าทำนองที่บางครั้ง เราได้ยินบางคนพูดว่า ข้าพเจ้าโชคดี ที่เกิดมายากจน เป็นโชคดีของข้าพเจ้าที่ได้ป่วยหนักครั้งนั้น แม้ตลอดกระทั่งอย่างที่มีเรื่องเล่าในคัมภีร์ว่า บาง ท่านได้ยินคำพูดของคนบ้าแล้ว เกิดความเห็นแจ้งสังขารมุตตบิเลสหมดไปได้ ก็มี

ในทางตรงข้าม บางคน ทั้งที่เกิดมาสวย ร่ำรวย หรือมีศักดิ์สูง แต่ขาดโยนิโสมนสิการ แทนที่สภาพชีวิตที่เป็นเหมือนโชคเหล่านั้น จะเป็นทุน หรือเป็นเครื่องเสริมโอกาสให้เขาสามารถพัฒนา ชีวิตได้สะดวกรวดเร็วผลสมบูรณ์ยิ่งขึ้น แต่กลับเป็นตัวร้าย เร่งตัดหน้า มานะ ทิฎฐิให้หนาแน่น รุนแรง พร้อมด้วยความเกียจคร้าน ลุ่มหลงมัวเมาติดตามมา แยกชิงพรากเอาความมีโชคดีไปจากเขา โชคดีมีค่าเป็นโชคร้าย และ ชีวิตก็ไม่เจริญงอกงาม

คนทั่วไป ซึ่งได้สั่งสมความเคยชิน ให้จิตมีนิสัยแห่งการคิดในแนวทางของการสนองตัณหา หรือคิดโดย มีความพอใจไม่พอใจยินดียินร้ายชอบชังเป็นพื้นฐาน มาเป็นเวลายาวนาน วิธีโยนิโสมนสิการแบบต่างๆ นี้ จะ เริ่มเป็นเครื่องฝึกในการสร้างนิสัยใหม่ให้แกจิต

การสร้างนิสัยใหม่นี้ อาจต้องใช้เวลานานบ้าง เพราะนิสัยเดิมเป็นสิ่งที่สั่งสมมานานคนละเป็นสิบๆ ปี แต่ เมื่อได้ฝึกขึ้นบ้างแล้ว ก็ได้ผลคุ้มค่า เพราะเป็นการคิดที่ทำให้เกิดปัญญา ทำให้แก้ปัญหาคับดับความมืดและความ ทุกข์ สร้างเสริมความสว่างและความสุขได้

แม้จะยังทำไม่ได้สมบูรณ์ ก็ยังพอเป็นเครื่องช่วยให้เกิดสมดุล และได้มีทางออก ในยามที่ถูกความคิด ตามแนวนิสัยเดิมชักนำไปสู่ความอับจน สูความทุกข์และปัญหาบีบคั้นต่างๆ ก็พลิกผันหันไปสู่ความรอดพ้น ปลอดภัย

ตามนัยที่กล่าวมา เมื่อพูดเชิงวิชาการ ในแง่การทำหน้าที่ วิธีโยนิโสมนสิการทั้งหมด สามารถสรุปลงได้ เป็น ๒ ประเภทใหญ่ คือ

๑. **โยนิโสมนสิการ ประเภทพัฒนาปัญญาบริสุทธิ์** มุ่งให้เกิดความรู้แจ้งตามสภาวะ คือ รู้เข้าใจ มองเห็นตามเป็นจริง หรือตามที่มันเป็น เน้นที่การขจัดอวิชชา เป็นฝ่ายวิปัสสนา มีลักษณะเป็นการ ส่องสว่างทำลายความมืด หรือชำระล้างสิ่งสกปรก ให้ผลไม่จำกัดกาล หรือเด็ดขาด นำไปสู่โลกุตระ สัมมาทิฎฐิ
๒. **โยนิโสมนสิการ ประเภทสร้างเสริมคุณภาพจิต** มุ่งปลุกเร้าให้เกิดคุณธรรม หรือกุศลธรรมอื่น ๆ เน้นที่การสกัดหรือข่มตัณหา เป็นฝ่ายสมถะ มีลักษณะเป็นการเสริมสร้างพลังหรือปริมาณฝ่ายดี ขึ้นมากดข่มทับ หรือบังฝ่ายชั่วไว้ ให้ผลขึ้นกับกาล ชั่วคราว หรือเป็นเครื่องตระเตรียมหนุนเสริม ความพร้อม และสร้างนิสัย นำไปสู่โลกียสัมมาทิฎฐิ

เตรียมเข้าสู่สมาธิปฏิบัติ

กล่าวโดยสรุป สำหรับคนทั่วไป ผู้มีปัญญายังไม่แก่กล้า ยังต้องอาศัยการแนะนำชักจูงจากผู้อื่น การเจริญปัญญา นับว่าเริ่มต้นจากองค์ประกอบภายนอก คือ ความมีกัลยาณมิตร สำหรับให้เกิดศรัทธา (ความมั่นใจ ด้วยเหตุผลที่ได้พิจารณาเห็นจริงแล้ว) ก่อน

จากนั้น จึงก้าวมาถึงขั้นองค์ประกอบภายใน เริ่มแต่นำความเข้าใจตามแนวศรัทธาไปเป็นพื้นฐาน ในการใช้ความคิดอย่างอิสระ ด้วยโยนิโสมนสิการ เป็นต้นไป ทำให้เกิดสัมมาทิฐิ และทำให้ปัญญาเจริญยิ่งขึ้น จนกลายเป็นญาณทัสสนะ คือการรู้การเห็นประจักษ์ในที่สุด¹³⁷⁹

เนื่องด้วยศรัทธา เป็นองค์ธรรมสำคัญมาก ซึ่งเมื่อเป็นศรัทธาที่ถูกต้อง และใช้ถูกต้อง ก็จะเชื่อมต่อเข้ากับโยนิโสมนสิการ นำให้เกิดปัญญาที่เป็นสัมมาทิฐิ

จึงขอสรุปเรื่องศรัทธา ในแง่ที่เกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ไว้อีกครั้งหนึ่ง

๑. **ในขั้นศีล** ศรัทธาเป็นหลักยึด ช่วยคุ้มศีลไว้ โดยเหนี่ยวรั้งจากความชั่ว และทำให้มั่นคงในสุจริต ศรัทธาเพื่อการนี้ แม้ไม่มีความคิดเหตุผล คือไม่ประกอบด้วยปัญญา ก็ใช้ได้ และปรากฏบ่อยๆ ว่า ศรัทธาแบบเชื่อดังโดยไม่คิดเหตุผลนั้น ใช้ประโยชน์ในขั้นศีล แน่กว่าศรัทธาที่มีการใช้ปัญญาด้วยซ้ำ

๒. **ในขั้นสมาธิ** ศรัทธาช่วยให้เกิดสมาธิได้ ทั้งในแง่ที่ทำให้เกิดปีติสุขแล้ว ทำให้จิตสงบนิ่งแนบสนิท หายฟุ้งซ่าน ไม่กระสับกระส่ายกระวนกระวาย และในแง่ที่ทำให้เกิดความเพียรพยายาม แก้วกล้าไม่หวั่นกลัว จิตใจพุ่งแล่นไปในทางเดียว เกิดความเข้มแข็งมั่นคง แน่วแน่ ศรัทธาเพื่อการนี้ แม้เป็นแบบเชื่อดังโดยไม่ใช้ความคิดเหตุผล ก็ใช้ได้เช่นเดียวกัน

ในกรณีที่เป็นศรัทธาแบบเชื่อดังโดยไม่ยอมคิดเหตุผล แม้จะใช้งานได้ผลทั้ง ๒ ระดับ แต่มีผลเสียที่ทำให้ใจแคบ ไม่ยอมรับฟังผู้อื่น และบางทีถึงกับเป็นเหตุให้เกิดการบีบบังคับเบียดเบียนคนอื่นพวกอื่น เพราะความเชื่อนั้น และที่สำคัญในเรื่องนี้คือ ไม่เกื้อหนุนแก่การเจริญปัญญา

๓. **ในขั้นปัญญา** ศรัทธาช่วยให้เกิดปัญญา เริ่มแต่โลภียสัมมาทิฐิเป็นเบื้องต้น นอกเหนือจากนั้นไป ศรัทธาเชื่อมต่อกับโยนิโสมนสิการใน ๒ ลักษณะ คือ

- **อย่างแรก** เป็นช่องทางให้กัลยาณมิตรสามารถชี้แนะความรู้จักคิด คือกระตุ้นให้คนผู้นั้นเริ่มใช้โยนิโสมนสิการ (มีฉะนั้นอาจไม่ยอมเปิดรับการชี้แนะหรือการกระตุ้นเลย)
- **อย่างที่สอง** ศรัทธาช่วยเตรียมพื้นหรือแนวของเรื่องที่จะพิจารณาบางอย่างไว้ สำหรับให้โยนิโสมนสิการนำไปคิดอย่างอิสระต่อไป ศรัทธาเพื่อการนี้ เห็นชัดอยู่ในตัวแล้วว่า ต้องเป็นศรัทธาที่มีการใช้ปัญญา และเป็นศรัทธาที่ต้องการในที่นี้

¹³⁷⁹ ผู้ที่จะช่วยแนะนำความรู้คิดแก่ผู้อื่น อาจถือโยนิโสมนสิการ ๓ อย่างต่อไปนี้เป็นหลักพื้นฐานสำหรับตรวจสอบพื้นแพทางด้านภูมิปัญญา หรือความรู้คิดของบุคคล คือ

๑. **การคิดแบบปัจเจกการ** คือ ดูว่า เขามีความคิดเป็นเหตุเป็นผล รู้จักคิดเหตุผล หรือเป็นคนมีเหตุผล รู้จักสืบค้นเหตุปัจจัย หรือไม่

๒. **การคิดแบบวิภาษวาท** คือ ดูว่า เขารู้จักมองสิ่งทั้งหลาย หรือเรื่องราวต่างๆ ได้หลายแง่หลายมุม รู้จักแยกแยะแง่มุมต่างๆ ที่อาจเป็นไปได้ ไม่มองแง่เดียว ไม่คิดคลุมเครือ ดังนี้หรือไม่

๓. **การคิดแบบบรรณธรรมสัมพันธ์** คือ ดูว่า เขาพูด ฟัง หรืออ่านอะไร สามารถจับหลักจับประเด็นหรือแก่นของเรื่อง (ธรรม) และเข้าใจความหมาย ความมุ่งหมาย หรือคุณค่า ประโยชน์ หรือแนวที่จะกระจายขยายความของเรื่องนั้นๆ (อรรถ) หรือไม่

เพื่อความมั่นใจที่จะให้ศรัทธา เกื้อหนุนแก่ปัญญา โดยทางโยนิโสมนสิการ เห็นควรสรุปวิธีปฏิบัติต่อศรัทธาไว้ ดังนี้

๑) มีศรัทธาที่มีเหตุผล หรือมีความเชื่อที่ประกอบด้วยความคิดเหตุผล คือ ไม่ใช่ศรัทธาประเภทบังคับให้เชื่อ หรือเป็นข้อที่ต้องยอมรับตามที่กำหนดไว้ตายตัว หรือต้องถือตามไปโดยไม่เปิดโอกาสให้คิดหาเหตุผล ไม่ใช่ความเชื่อชนิดที่กีดกันห้ามความคิด บีบกดความคิด หรือที่ทำให้ไม่ยอมรับฟังใคร¹³⁸⁰ แต่เป็นความเชื่อที่สนับสนุนการคิดเหตุผล เกื้อหนุนแก่การเจริญปัญญาต่อไป

๒) มีทำที่แบบสัจจานุรักษ์ คือ อนุรักษ์สัจจะ หรือรักษาสัจจะ คือ เชื่อตรงต่อสัจจะ และแสดงศรัทธาตรงตามสภาพที่เป็นจริง กล่าวคือ เมื่อตนเชื่ออย่างไร ก็มีสิทธิกล่าวว่า ข้าพเจ้ามีความเชื่ออย่างนั้นๆ หรือเชื่อว่าเป็นอย่างนั้นๆ แต่ไม่เอาศรัทธาของตนเป็นเครื่องตัดสินสัจจะ คือไม่ก้าวข้ามเขตไปว่า ความจริงต้องเป็นอย่างที่ข้าพเจ้าเชื่อ หรือเอาสิ่งที่เป็นเพียงความเชื่อไปกล่าวว่าเป็นความจริง เช่น แทนที่จะพูดว่า ข้าพเจ้าเชื่อว่าสิ่งนั้นเรื่องนั้นเป็นอย่างนั้นๆ กลับพูดว่า สิ่งนั้นเรื่องนั้นเป็นอย่างนั้นๆ

๓) ใช้ศรัทธา หรือสิ่งที่เชื่อนั้น เป็นพื้นสำหรับโยนิโสมนสิการคิดพิจารณา ให้เกิดปัญญาต่อไป พุทธอภินัยหนึ่งว่า ศรัทธาไม่ใช่สิ่งจบสิ้นในตัว มิใช่ศรัทธาเพื่อศรัทธา แต่ศรัทธาเป็นเครื่องมือ หรือเป็นบันไดก้าวสู่จุดหมายที่สูงขึ้นไปกว่า กล่าวคือ *ศรัทธาเพื่อปัญญา*

เท่าที่กล่าวมานี้ ก็เป็นอันเข้ากับลำดับขั้นของการเจริญปัญญา ที่เคยแสดงไว้แล้ว คือ

เสวนาสัตบุรุษ → สดับสัทธรรม → ศรัทธา → โยนิโสมนสิการ ฯลฯ

ต่อจากโยนิโสมนสิการ ก็คือการเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฐิ เมื่อถึงสัมมาทิฐิ ก็เป็นอันก้าวเข้าสู่องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา ซึ่งหมายถึงว่า วิถีชีวิตที่ถูกต้องตั้งงามได้เริ่มต้นแล้ว

¹³⁸⁰ ฟังแยกระหว่าง ศรัทธาชนิดที่คิดเหตุผลเห็นสมจริงแล้ว จึงเชื่อ กับ ศรัทธาชนิดเชื่อก่อนแล้ว จึงคิดทำให้มีเหตุผล

พระรัตนตรัย

ในฐานะเครื่องนำเข้าสู่มรรค
และเป็นที่รวมของการปฏิบัติตามมรรค

หลักยึดเหนี่ยวเบื้องต้นของชาวพุทธ คือพระรัตนตรัย อันได้แก่ พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ตามปกติจึงถือเอาสรณคัมภ์ คือการถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ว่าเป็นเครื่องหมายของการเป็นพุทธศาสนิกชน และความเป็นอุบาสกอุบาสิกา แม้แต่พระโสดาบัน ก็มีคุณสมบัติอย่างหนึ่งว่า เป็นผู้มีความศรัทธาตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ในพระรัตนตรัย จึงเป็นข้อที่นำศึกษาว่า ความเคารพนับถือพระรัตนตรัย เป็นข้อปฏิบัติ ณ ส่วนใด อยู่ทีจุดไหน ในการดำเนินตามมรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทา

ความเคารพนับถือพระรัตนตรัย ที่แสดงออกด้วยสรณคัมภ์ สำหรับคนทั่วไป ก็ดี ความมีศรัทธาตั้งมั่นไม่หวั่นไหวในพระรัตนตรัย ของพระโสดาบัน ก็ดี เป็นเครื่องแสดงให้เห็นชัดอยู่แล้วว่า คุณธรรมที่เด่นสำหรับ พุทธศาสนิกชนในระดับเบื้องต้นนี้ทั้งหมด ได้แก่ *ศรัทธา*

เมื่อพิจารณาในระบบแห่งมัชฌิมาปฏิปทา เท่าที่อธิบายมาแล้ว จะเห็นได้ว่า ศรัทธาอยู่ ณ ส่วนบุพภาค แห่งมัชฌิมาปฏิปทา โดยเฉพาะเป็นตัวเชื่อมบุคคล กับกัลยาณมิตร หรือปรโตโฆสะที่ดี และมุ่งที่จะให้โยงไปสู่ *โยนิโสมนสิการ* โดยมีสาระสำคัญว่า ให้เป็นศรัทธาที่นำไปสู่ปัญญา คือ ช่วยให้เกิดสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นองค์มรรคข้อแรก ที่เข้าสู่ตัวมรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทา เพื่อเดินทางต่อไป

หลักนี้ แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ ระหว่างพระรัตนตรัย กับการดำเนินตามมัชฌิมาปฏิปทา ในฐานะที่ ศรัทธาในพระรัตนตรัย เป็นเครื่องนำเข้าสู่มรรค นับว่าชัดเจนพอสมควรอยู่แล้ว

แต่เพื่อให้หนักแน่นขึ้น ควรพิจารณาตามหลัก *องค์ของความเป็นโสดาบัน* (โสดาปัตติยงค์) หรือ *หลักการพัฒนาปัญญา* (ปัญญาภูมิจรรม) ๔ ประการด้วย คือ

๑. *สัพฺปวริสสังเสว* การเสวนาสัตบุรุษ การคบหาคนดีมีปัญญา
๒. *สัทฺทธรรมสฺวานะ* การสดับสัทธรรม การฟังธรรมที่แท้ เรียนรู้เรื่องที่ถูกต้อง
๓. *โยนิโสมนสิการ* การทำในใจโดยแยบคาย การใช้ความคิดถูกวิธี การรู้จักคิด
๔. *ชรรมานุชรรรมปฏิบัติ* การปฏิบัติธรรมย่อค้อยแก่ธรรมใหญ่ การปฏิบัติธรรมถูกหลัก

ความจริง ธรรมหมวดนี้ มีชื่อเรียกอีกหลายอย่าง เฉพาะอย่างยิ่ง ชื่อว่าธรรมที่เป็นไปเพื่อประจักษ์แจ้ง โสดาปัตติผล จนถึงอรหัตตผล ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ อย่างเหล่านี้ เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไป เพื่อประจักษ์แจ้งโสดาปัตติผล...เพื่อประจักษ์แจ้งสกทาคามิผล...เพื่อประจักษ์แจ้งอนาคามิผล...เพื่อประจักษ์แจ้งอรหัตตผล; ๔ อย่าง อะระบ้าง? ได้แก่ สัพฺปวริสสังเสว สัทฺทธรรมสฺวานะ โยนิโสมนสิการ ชรรมานุชรรรมปฏิบัติ...”¹³⁸¹

¹³⁸¹ ส.ม.๑๙/๑๖๓๔-๗/๕๑๖-๗; ที่เรียก *โสดาปัตติยงค์* (แปลตามนิยามว่า องค์คุณของพระโสดาบัน) เช่น ส.ม.๑๙/๑๔๒๗/๔๓๔, ที่เรียก *ปัญญาภูมิจรรม* (แปลเต็มว่า ธรรมที่เป็นไปเพื่อความเจริญแห่งปัญญา) เช่น ส.ม.๑๙/๑๖๓๗/๕๑๗; อัง.จตุกก.๒๑/๒๔๘/๓๓๒ (เคยอ้าง)

การเสวนาลัทตบุรุษ ก็คือการมีกัลยาณมิตร ลัทตบุรุษและกัลยาณมิตรอย่างสูงสุด ก็คือ **พระพุทธเจ้า**¹³⁸² การเสวนาลัทตบุรุษ หรือการมีกัลยาณมิตร นำไปสู่ปรโตโมละที่ดี คือ การได้ลำดับหรือ**เรียนรู้อัตถธรรม** อันได้แก่ หลักความจริงและความดีงามที่แท้ เรียกว่า **พระธรรม**

โยนิโสมนสิการต่อพระธรรม และตามพระธรรมนั้น ทำให้เกิดกุศลธรรม และปัญญาที่เข้าใจสิ่งทั้งหลายถูกต้องตามเป็นจริง พร้อมทั้งทำให้ปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักตามความมุ่งหมาย

เมื่อปฏิบัติถูกต้องหลัก เป็น**ธรรมานุธรรมปฏิบัติ** ก็ทำให้บรรลุผล คือประจักษ์แจ้งโสดาปัตติผล เป็นต้น ตลอดจนถึงอรหัตตผล ผู้ที่ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไป จนถึงผู้บรรลุอรหัตตผล คือพระอรหันต์ เป็นสมาชิกทั้งหลาย ผู้ประกอบกันเข้าเป็นชุมชนพุทธแท้ เรียกว่า สาวกสงฆ์ หรืออริยสงฆ์ ซึ่งจัดเป็น สังฆะ หรือ **พระสงฆ์** ในพระรัตนตรัย

โดยนัยนี้ เมื่อพิจารณากิจที่ชาวพุทธพึงปฏิบัติต่อพระรัตนตรัย ในการดำเนินตามมัชฌิมาปฏิปทา ก็มองเห็นได้ชัดว่า เบื้องแรก รับเอาพระพุทธเจ้าเป็นกัลยาณมิตร แล้วลำดับเล่าเรียนธรรมคำสอนของพระองค์ จากนั้น ปฏิบัติต่อธรรมด้วยโยนิโสมนสิการ รวมครบ ๒ ขั้นตอนเบื้องต้น ที่เรียกว่าบุญภาคแห่งมัชฌิมาปฏิปทา เป็นปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ

เมื่อเกิดความเห็นความเข้าใจถูกต้องตามเป็นจริง ก็ปฏิบัติธรรมนั้นต่อไปอย่างถูกต้องหลัก เป็นธรรมานุธรรมปฏิบัติ คือ ดำเนินในตัสมรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทา¹³⁸³ จนสำเร็จ บรรลุอริยผล เป็นอริยบุคคลแล้ว ร่วมเป็นสมาชิกแห่งพระสงฆ์ และในฐานะเป็นอริยบุคคลในสงฆ์นั้น ก็สามารถช่วยเหลือผู้อื่น โดยทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตรระดับรองลงมาจากพระพุทธเจ้าได้ต่อไป

พร้อมนั้น สงฆ์ก็เป็นชุมชน หรือสังคมแบบอย่าง ที่รวมของผู้ปฏิบัติตาม และผู้ได้รับผลจากหลักแห่งการมีพุทธกัลยาณมิตร และการดำเนินตามธรรมมรรคา กับทั้งเป็นแหล่งแห่งกัลยาณมิตร เป็นบุญเขต ที่เจริญงอกงาม และเผยแผ่ความดีงามแก่ชาวโลก

อนึ่ง การมีสงฆ์ เป็นหลักหนึ่งในพระรัตนตรัย เป็นเครื่องแสดงด้วยว่า พระพุทธศาสนาถือว่า มนุษย์ที่ดีงาม ย่อมเกี่ยวข้อมีส่วนร่วมอยู่ในชุมชนหรือสังคม ที่ควรร่วมกันทำให้ดีงาม

ชุมชนหรือสังคมที่ถือเป็นหลักเรียกว่า สงฆ์นี้ ทางด้านภายในจิตใจ สมาชิกทั้งหลายมีภูมิธรรมที่ได้บรรลุ เป็นเครื่องชำระรักษา ส่วนทางด้าน การดำเนินชีวิตภายนอก เครื่องชำระรักษาได้แก่ วินัย ความสามัคคี และความ เป็นกัลยาณมิตรต่อกัน

โดยสรุป หลักการปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล กับการดำเนินตามมัชฌิมาปฏิปทา และหลักพระรัตนตรัย เทียบกันได้ดังนี้

๑. สัปบุริสสังเสวะ	= มีกัลยาณมิตร	= พระพุทธเจ้า (ระดับสูงสุด)
๒. สัทธรรมสวนะ	= ปรโตโมละที่ดี	= พระธรรม
๓. โยนิโสมนสิการ	= โยนิโสมนสิการ	= (กิจต่อพระธรรม)
๔. ธรรมานุธรรมปฏิบัติ	= มรรค	= เริ่มเข้าร่วมสงฆ์

¹³⁸² ดู ในบทว่าด้วยกัลยาณมิตร ข้างต้น

¹³⁸³ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ คือ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ ก็คือมรรค หรือนิพพานคามินีปฏิปทา (ที่มากมาย เช่น ขุ.ม.๒๙/๗๒๙/๔๔๑)

จากความที่กล่าวมา พอแสดงความหมายของพระรัตนตรัยอย่างรวบรัดได้ ดังนี้

๑. **พระพุทธเจ้า** คือ ท่านผู้ได้ตรัสรู้ธรรม ค้นพบมรรคาแล้ว บำเพ็ญตนเป็นกัลยาณมิตรองค์เอก ทรงสั่งสอนธรรม ซึ่งนำมรรคานั้นแก่ชาวโลก และเป็นแบบอย่างที่ยืนยันถึงความดีงามความสามารถและปัญญาญาณที่มนุษย์จะฝึกตนศึกษาพัฒนาขึ้นไปให้ถึงภาวะที่ประเสริฐเลิศสูงสุดได้

๒. **พระธรรม** คือ หลักความจริง หลักความดีงาม ที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบ และทรงแนะนำสั่งสอน ซึ่งผู้คร่ำคร่าพึงเรียนสดับรับเอามาพิจารณาด้วยโยนิโสมนสิการ ให้เข้าใจถูกต้องตามจริง เพื่อจะปฏิบัติให้เป็นมรรค และให้สำเร็จผลต่อไป

๓. **พระสงฆ์** คือ หมู่ชนผู้ปฏิบัติตามมรรค และผู้สำเร็จผล ซึ่งผู้คร่ำคร่ามั่นใจว่าเป็นหมู่ชน หรือสังคมาอันประเสริฐ ซึ่งควรสร้างสรรคให้เกิดขึ้น และซึ่งตนสามารถมีส่วนร่วมได้ ด้วยการปฏิบัติตามมรรคและการสำเร็จผลนั้น เริ่มด้วยการปฏิบัติตามลักษณะแบบอย่างปรากฏภายนอก คือ วินัย ความสามัคคี และความเป็นกัลยาณมิตรต่อกัน

การมีกัลยาณมิตรที่ดี การโยนิโสมนสิการธรรมที่ดี การปฏิบัติตามมรรคที่ดี จะเจริญงอกงามได้ผลดี ในสังคมาที่ดำเนินตามคติแห่งสงฆ์นี้

พระรัตนตรัยเป็นสรณะ คือ เมื่อระลึกถึงพระรัตนตรัย ก็เตือนให้ใช้วิธีที่ถูกต้องในการแก้ปัญหาดับทุกข์ คือ ทำตามหลักอริยสัจ โดยดำเนินในอริยวิถีดังที่กล่าวมา อย่างน้อยก็ทำให้หยุดยั้งจากความชั่ว ตั้งใจมุ่งทำความดี มีความมั่นใจ หายหวาดกลัว และมีจิตใจเข้มแข็งผ่องใสในเวลานั้นๆ

บันทึกพิเศษท้ายบท

เพื่อความเข้าใจลึกกลงไปจำเพาะเรื่อง

บันทึกที่ ๑: วิธีคิดแบบแก้ปัญหา: วิธีคิดแบบอริยสัจ กับ วิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์

พุทธธรรมได้แสดงโยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นวิธีการแห่งปัญญา ไว้หลายวิธี สำหรับใช้ในสถานการณ์ต่างกันบ้าง ใช้ประกอบกันในสถานการณ์อย่างเดียวกันบ้าง

น่าสังเกตว่า ในสมัยปัจจุบัน คำว่า วิธีการแห่งปัญญา บางทีใช้เรียก วิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์ ที่มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า วิธีคิดแบบแก้ปัญหา ซึ่งในที่นี้ ใช้เรียก วิธีคิดแบบอริยสัจ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงเห็นควรยกวิธีคิด ๒ แบบนั้นมาเทียบเคียงกันดู

วิธีการแบบวิทยาศาสตร์ มี ๕ ขั้นตอน คือ

๑. การกำหนดปัญหาให้ถูกต้อง (Location of Problems)
๒. การตั้งสมมติฐาน (Setting up of Hypothesis)
๓. การทดลองและเก็บข้อมูล (Experimentation and Gathering of Data)
๔. การวิเคราะห์ข้อมูล (Analysis of Data)
๕. การสรุปผล (Conclusion)

พึงสังเกตว่า ในวิธีคิดแบบนี้ ก็มีกรสืบสาวหาสาเหตุเป็นส่วนสำคัญด้วย แต่เอาแฝงไว้ในขั้นที่ ๒. เพราะบางครั้งสาเหตุที่คาดนั่นเอง เป็นตัวสมมติฐาน บางครั้งสาเหตุไปถึงสมมติฐานไปด้วยในตัว แต่ก็มีข้อแย้งว่า ในหลายกรณี สาเหตุไม่บังชดถึงสมมติฐาน และต้องตั้งสมมติฐานเพื่อไว้หลายอย่าง

ส่วนใน **วิธีคิดแบบ(แสง)อริยสัจ** แยกการสืบสาวเหตุเป็นขั้นหนึ่ง และจัดขั้นทั้งหมดเป็น ๒ ระดับ เทียบพอเห็นเค้า:

ก. **กระบวนการธรรม** (ตามสภาวะ) เป็นขั้นของการที่จะเข้าถึงด้วยความรู้ คือคิดและรู้ให้ตรงความจริง ที่เป็นอยู่นั้นอยู่แล้ว

๑. ขั้นกำหนดทุกข์ ให้รู้ว่าทุกข์ หรือปัญหา คืออะไร อยู่ที่ไหน มีขอบเขตแค่นี้ = **ขั้นกำหนดปัญหา**
๒. ขั้นสืบสาวสมุทัย หยั่งสาเหตุของทุกข์ หรือปัญหานั้น = **(ไม่แยกต่างหาก)**
๓. ขั้นเห็นโรช ให้เห็นกระบวนการที่แสดงว่าการดับทุกข์แก้ปัญหาเป็นไปได้ และอย่างไร = **ขั้นตั้งสมมติฐาน**

ข. **กระบวนการวิธี** (ของมนุษย์) เป็นขั้นที่จะต้องลงมือปฏิบัติ

๔. ขั้นเห็นหามรรค แยกย่อยออกได้ ๓ ขั้น
 - มรรค ๑: เขตสนา (หรือ คเวสนา, รวมทั้งวิมังสนา) แสงหาข้อพิสูจน์/ทดลอง = **ขั้นทดลองและเก็บข้อมูล**
 - มรรค ๒: วิมังสา (หรือประวิจาร์) ตรวจสอบ ร่อน เลือกรับข้อที่ถูกต้องใช้ได้จริง = **ขั้นวิเคราะห์ข้อมูล**
 - มรรค ๓: อนุปิช กั้นข้อที่ผิดออก จับหรือเพินได้มรรคแท้ ซึ่งนำไปสู่ผล คือแก้ปัญหาได้ = **ขั้นสรุปผล**

ขั้นตอนเหล่านี้ พึงเห็นการแสงสัจธรรมของพระพุทธเจ้า เป็นตัวอย่าง ดังนี้

๑. **ขั้นกำหนดทุกข์** ความทุกข์ความเดือดร้อน ปัญหาต่างๆ ของมนุษย์ มีมากมายหลากหลาย ทั้งทางกาย ทางใจ ทั้งภายใน และภายนอก แต่เมื่อว่าโดยพื้นฐาน ก็คือ ภาวะบีบคั้นกายใจ ภาวะที่ขัด แย้ง ผิวน ไม่เป็นไปตามความอยากความยึดถือของมนุษย์

ปัญหา หรือความทุกข์ของมนุษย์ อาจมีรูปลักษณะต่างๆ นานา แปรลกกันไปตามถิ่นตามกาล ซึ่งจะต้องใช้วิธีแก้ไขให้ตรงกับรูปลักษณะ และเฉพาะกาลเทศะนั้นๆ แต่ความทุกข์พื้นฐานนี้ เป็นปัญหาที่เนื่องอยู่กับชีวิต อยู่ที่ธรรมชาติของมนุษย์เอง เป็นทุกข์ หรือปัญหาของตัวคนแท้ๆ ไม่ว่าคนนั้นจะอยู่กลางธรรมชาติ หรือไปร่วมเป็นสังคัม ทุกข์หรือปัญหาอย่างนี้เกิดขึ้นไปแสดงและก่อผลกับคนเสมอไป ไม่ว่ามนุษย์จะแก้ไขปัญหาดับทุกข์ที่เนื่องด้วยกาลเทศะอย่างไรหรือไม่ การแก้ไขทุกข์ขั้นพื้นฐานนี้ ก็เป็นกิจที่ต้องกระทำยี่สิบพันตลอดเวลาเสมอไป และความทุกข์พื้นฐานที่ได้รับการแก้ไขหรือไม่ จะมีผลต่อการมี และต่อการแก้ไขปัญหานั้นๆ ทุกอย่าง ทุกระดับด้วย ประโยชน์ที่จำเป็น ซึ่งเป็นพื้นฐานที่สุด และสูงที่สุดของชีวิต จึงอยู่ที่การแก้ไขความทุกข์พื้นฐานแห่งชีวิตนี้ได้ ส่วนทุกข์หรือปัญหาอื่นๆ ก็ต้องแก้ไขกันอีกขั้นหนึ่ง คู่เคียงกันไป ตามคราว ตามกรณี

๒. **ขั้นสืบสาวสมุทัย** เพื่อจะได้สังเกตเห็นหนทางแก้ไขต่อไป ขั้นนี้สัมพันธ์กับขั้นที่ ๓ คือ ขั้นแก้นิโรธ หมายความว่า จะแก้นิโรธอย่างไร ก็อยู่ที่ว่าจะจับเหตุได้ถูกต้องตรงหรือไม่ (ดู ข้อ ๓)

แบบ ก. ข. ค. จับสาเหตุไม่ชัด เช่น เห็นว่า เป็นเพราะยังได้สุขไม่เพียงพอ หรือไม่สืบสาเหตุเลย มองข้ามขั้นไป
แบบ ง. จับได้ว่า สาเหตุแห่งทุกข์คือตัณหา หรือสืบสืบลงไปอีกได้แก่กระบวนการปฏิบัติจนสมบูรณ์ ไปยังอวิชชา

๓. **ขั้นแก้นิโรธ** คาดหวังว่า การดับทุกข์จะเป็นไปได้ ตามกระบวนการดังนี้ (คราวละอย่าง)

แบบ ก. แสวงหากามสุข บำรุงบำเรอตนให้เต็มที่
แบบ ข. บำเพ็ญฌานสมาบัติ ตามโยควิธี
แบบ ค. บำเพ็ญตบะ ดำเนินชีวิตเข้มงวด ทรมานกาย
แบบ ง. ตัดวงจรปฏิบัติสมบูรณ์ ดับอวิชชา ตัดทางตัณหา มีสติ ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา

๔. **ขั้นเพ็ญมรรค**

มรรค ๑: เสดนา พระพุทธเจ้าได้เคยทรงดำเนินชีวิต และปฏิบัติตามวิธีการครบแล้วทั้ง ๔ อย่าง นอกจากนั้น ยังได้ทรงสังเกตเห็นชีวิต ความเป็นไปของคนและสังคม ที่เป็นอยู่หรือปฏิบัติเช่นนั้นแล้ว ว่าเป็นอย่างไร

มรรค ๒: วิมังสา วิเคราะห์ผลการสังเกตทดลอง ทรงตระหนัก (ตั้งแต่ออกนอกผนวช) ว่า การแสวงแต่กามสุข ไม่อาจให้ชีวิตมีความหมายประสพสาระแท้จริง และนำไปสู่การเบียดเบียน ทรงเห็นชัดว่า การบำเพ็ญวิธียोजनाไปสู่ผลสำเร็จทางจิต อันเป็นฝ่ายสมธาธิอย่างเดียว การบำเพ็ญตบะก็เป็นการหาทุกข์ทำตนให้ลำบากเดือดร้อนเปล่าๆ ส่วนวิถีแห่งปัญญา ที่ดับอวิชชา ไม่ขึ้นต่อตัณหา สามารถดับเหตุแห่งทุกข์ ทำให้หลุดพ้นเป็นอิสระได้จริง

มรรค ๓: ธนุโพท จึงได้ความรู้เห็นตามเป็นจริง ที่เป็นข้อสรุปว่า วิถีแห่งกามสุข และตบะ เป็นทางสุดโต่ง (อันตะ) โยควิธีก็ทำให้ติดค้างอยู่ในระหว่าง ยังมีช่องทาง (เป็นอมรรค) ส่วนทางสายกลาง ซึ่งเป็นวิถีแห่งปัญญา เริ่มด้วยปัญญา อันเห็นชอบ เรียกว่าสัมมาทิฐิ นั้นแหละ จึงเป็นทางที่ถูกต้อง ยุติว่า ตัวมรรค หรือมรรคที่แท้ ได้แก่ มรรคที่มีองค์ ๘

การเทียบเคียงวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์ กับแบบ (แสวง) อริยสัจนี้ ดร.สาโรช บัวศรี ได้เคยเขียนเคยแสดงไว้ เช่น ในหนังสือของท่านชื่อ *พุทธศาสนากับการศึกษาแผนใหม่* (โรงพิมพ์คุรุสภา, พ.ศ.๒๕๑๐) และ *A Philosophy of Education for Thailand: The Confluence of Buddhism and Democracy* (Bangkok: Ministry of Education, 1970) เป็นต้น นับว่าเป็นข้อนำอนุโมทนา แต่ในที่นี้ มีเวลาคิดค้นตรวจสอบหลักวิชาต่อมามาก จึงได้แสดงแตกต่างออกไปบ้าง

อนึ่ง ได้เคยกล่าวแล้วว่า ไตรลักษณ์ กับปฏิจลสมุปบาท ความจริงเป็นกฎเดียวกัน แต่แสดงคนละแง่ ภาวะที่ไม่เที่ยง ไม่คงที่ ทำให้มีความบีบคั้น ขัดแย้ง จึงมีความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา (อนิจจัง ทุกขัง วิปริตตามธรรมดา) แต่ทั้งนี้ย่อมเป็นไปตามเหตุปัจจัย วิธีคิดตามหลักนี้ เปิดช่องให้มีการขยายความออกไปครอบคลุมความคิดแนวที่เรียกว่าวิภาววิธีได้ด้วย แต่น่าจะลองวิเคราะห์วิภาววิธีนั้น ด้วยวิภาววิธีอีกชั้นหนึ่ง เรื่องนี้จะเป็นอย่างไร ควรจะได้วิเคราะห์วิจารณ์ไว้ต่างหากตามโอกาส

ตอน ๕: ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร?

องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา ๑:

หมวดปัญญา

๒

บทที่ ๑๔

ดังได้กล่าวแล้วว่า พุทธศาสนามองจริยธรรมในแง่ของการถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมชาติ หรือการนำเอา (ความรู้ใน) กฎธรรมชาติมาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่มนุษย์ ดังนั้น จึงได้ให้ความหมายของจริยะอันประเสริฐคือจริยธรรมที่ถูกต้องแท้จริงไว้ว่า เป็นการดำเนินชีวิต โดยวิถีทางที่จะทำให้ความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยของธรรมชาติ บังเกิดเป็นประโยชน์แก่มนุษย์ให้มากที่สุด หรือการดำเนินชีวิตด้วยความรู้เท่าทันธรรมดาของธรรมชาติ โดยประพฤติปฏิบัติในทางที่ผลักต้นและสรรค์สร้างเหตุปัจจัยต่างๆ ให้เป็นไปอย่างก่อผลดีบังเกิดคุณประโยชน์แก่มนุษย์ ดังจะเห็นได้ชัดในคำสอนเกี่ยวกับหลักกรรม เป็นต้น

โดยนัยนี้ ถ้าใช้ศัพท์เฉพาะทางธรรม ก็เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา คือ ปฏิปทาที่นำเอามัชฌิมาธรรม-เทศนา มาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่มนุษย์ เพื่อบรรลุผลที่มุ่งหมายของมัชฌิมาธรรมเทศนานั้นเอง

ตามความหมายที่ได้แสดงมา จะมองเห็นหลักการสำคัญของ **จริยะ** ว่าแยกแยะออกไปได้เป็น ๓ ขั้นตอน คือ

ขั้นที่ ๑ รู้เข้าใจความจริงของธรรมชาติ หรือรู้เท่าทันธรรมดา ว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย

ขั้นที่ ๒ ใช้ความรู้ที่รู้เป็นประโยชน์ คือ ปฏิบัติให้สอดคล้องกับธรรมดา หรือกฎธรรมชาตินั้น โดยกระทำการที่เป็นเหตุ ให้เหตุปัจจัยทั้งหลายดำเนินไปในทางที่จะก่อผลดี

ขั้นที่ ๓ เมื่อทำอย่างถูกต้องที่ตัวเหตุปัจจัยแล้ว ก็ปล่อยให้เหตุปัจจัยเป็นไปตามธรรมดา หรือตามกฎจนก่อผลของมันเอง วางใจเป็นอิสระคอยดูอย่างรู้เท่าทัน ไม่ต้องถือมั่นเอาตัวตนเข้าไปผูกมัดขัดติดไว้

ตามหลักการนี้ ความรู้ความเข้าใจเป็นแกนนำของความประพฤติปฏิบัติ เป็นส่วนสำคัญที่ต้องใช้ตลอดตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุด เมื่อพูดอย่างสั้น จึงเรียกจริยธรรมนี้ว่า การเป็นอยู่ด้วยปัญญา และเรียกบุคคลผู้มีจริยธรรมนี้ว่า บัณฑิต แปลว่า ผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญา

ด้วยเหตุที่ต้องใช้ปัญญาตั้งแต่เริ่มต้น ระบบจริยะ คือมรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทานี้ จึงมี “สัมมาทิฐิ” ได้แก่ความเห็นชอบ หรือเข้าใจถูกต้อง เป็นองค์ประกอบข้อแรก

๑. สัมมาทิฐิ

ความสำคัญของสัมมาทิฐิ

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิต ฉะนั้น สัมมาทิฐิก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตเพื่อการตรัสรู้ตามเป็นจริง ซึ่งอริยสัจ ๔ ประการ ฉะนั้น; ภิกษุผู้มีสัมมาทิฐิย่อมเป็นอันหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักรู้ชัดตามเป็นจริงว่า ทุกข์ คือตั้งนี้...เหตุให้เกิดทุกข์ คือตั้งนี้...ความดับทุกข์ คือตั้งนี้...ปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ คือตั้งนี้”¹³⁸⁴

“ภิกษุทั้งหลาย บรรดาองค์มรรคเหล่านั้น สัมมาทิฐิเป็นตัวนำ สัมมาทิฐิเป็นตัวนำ อย่างไร? (ด้วยสัมมาทิฐิ) จึงรู้จักมิจฉาทิฐิ ว่าเป็นมิจฉาทิฐิ รู้จักสัมมาทิฐิ ว่าเป็นสัมมาทิฐิ รู้จักมิจฉาสังกัปปะ ว่าเป็นมิจฉาสังกัปปะ รู้จักสัมมาสังกัปปะ ว่าเป็นสัมมาสังกัปปะ รู้จักมิจฉาวาจา...สัมมาวาจา...มิจฉากัมมันตะ...สัมมากัมมันตะ ฯลฯ”¹³⁸⁵

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฐิเป็นหัวหน้าอย่างไร? เมื่อมีสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะจึงพอเหมาะได้ เมื่อมีสัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจาจึงพอเหมาะได้, เมื่อมีสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะจึงพอเหมาะได้, เมื่อมีสัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะจึงพอเหมาะได้, เมื่อมีสัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะจึงพอเหมาะได้, เมื่อมีสัมมาวายามะ สัมมาสติจึงพอเหมาะได้, เมื่อมีสัมมาสติ สัมมาสมาธิจึงพอเหมาะได้, เมื่อมีสัมมาสมาธิ สัมมาญาณ จึงพอเหมาะได้, เมื่อมีสัมมาญาณ สัมมาวิมุตติจึงพอเหมาะได้;

“โดยนัยดังนี้แล พระเสขะ ผู้ประกอบด้วยองค์ ๘ จึงกลายเป็นพระอรหันต์ ผู้ประกอบด้วยองค์ ๑๐”¹³⁸⁶

“ข้อที่ภิกษุจักทำลายอวิชชา ยังอวิชชาให้เกิด ทำให้แจ้งซึ่งนิพพานได้ ด้วยทิฐิที่ตั้งไว้ชอบ ด้วยมรรคภาวนาที่ตั้งไว้ชอบ นี่เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ นั้นเพราะเหตุใด? ก็เพราะตั้งทิฐิไว้ชอบแล้ว”¹³⁸⁷

“เราไม่แลเห็นกรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ซึ่งจะเกิดเหตุให้กุศลกรรม ที่ยังไม่เกิด ได้เกิดขึ้น หรืออกุศลกรรม ที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นไปเพื่อความเพิ่มพูนไฟบุญล้น เหมือนอย่างสัมมาทิฐินี้เลย”¹³⁸⁸

¹³⁸⁴ ส.ม.๑๙/๑๗๒๐/๕๕๒

¹³⁸⁵ ม.อ.๑๔/๒๕๕-๒๘๐/๑๘๐-๑๘๗

¹³⁸⁶ ม.อ.๑๔/๒๗๙/๑๘๗; นอกจากนี้ มีความคล้ายกันที่ ที.ม.๑๐/๒๐๖/๒๔๘; อ.ทสก.๒๔/๑๒๑/๒๕๕; คำว่า “จึงพอเหมาะได้” แปลจาก ปิโหติ ซึ่งอาจแปลว่า จึงพอแก่การ หรือจึงใช้งานได้ ก็ได้; ใน ส.ม.๑๙/๒-๓/๑; อ.ทสก.๒๔/๑๐๕/๒๒๘ กล่าวถึงไปอีก ให้เห็นว่า ในขณะที่สัมมาทิฐิเป็นหัวหน้าในบรรดาองค์มรรคทั้งหลาย แต่วิชชาเป็นหัวหน้าในการประกอบกุศลธรรมทั้งหมด รวมทั้งเป็นที่มาของสัมมาทิฐิตัวด้วย (พร้อมนั้นอวิชชา ก็เป็นหัวหน้าฝ่ายอกุศลธรรม และเป็นที่มาของมิจฉาทิฐิ)

¹³⁸⁷ ส.ม.๑๙/๔๓/๑๓; ๒๘๑/๗๓

¹³⁸⁸ อ.ทสก.๒๐/๑๘๒/๔๐

คำจำกัดความของสัมมาทิฐิ

คำจำกัดความที่พบบ่อยที่สุด คือ ความรู้ในอริยสัจ ๔ ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฐิ คืออะไร? ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกข์สมุทัย ความรู้ในทุกข์นิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้เรียกว่าสัมมาทิฐิ”¹³⁸⁹

คำจำกัดความนอกจากนี้ ได้แก่

รู้อกุศลและอกุศลมูล กับ กุศลและกุศลมูล: “เมื่อใด อริยสาวกรู้ชัด ซึ่งอกุศล...อกุศลมูล...อกุศล...และอกุศลมูล ด้วยเหตุเพียงนี้ เธอชื่อว่าสัมมาทิฐิ มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสแน่วแน่ในธรรม เข้าถึงสัทธรรมนี้แล้ว”¹³⁹⁰

เห็นไตรลักษณ์: “ภิกษุเห็นรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ซึ่งเป็นของไม่เที่ยง ว่าไม่เที่ยง ความเห็นของเธอเป็นสัมมาทิฐิ เมื่อเห็นชอบ ก็ยอมหน่าย เพราะสิ้นเพลิน ก็สิ้นการยึดมติด เพราะสิ้นการยึดมติด ก็สิ้นเพลิน เพราะสิ้นเพลินและยึดมติด จิตจึงหลุดพ้น เรียกว่า พ้นเด็ดขาดแล้ว”^{1391.1}

“ภิกษุเห็นจักขุ...โสต...ฆานะ...ชีวหา...กาย...มโน...รูป...เสียง...กลิ่น...รส...โผฏฐัพพะ...ธรรมารมณ์ ซึ่งเป็นของไม่เที่ยง ว่าไม่เที่ยง ความเห็นของเธอเป็นสัมมาทิฐิ ฯลฯ”^{1787.2}

เห็นปฏิจกสมุปบาท: คำจำกัดความแบบนี้ เป็นแบบที่มีมากแบบหนึ่ง และไม่จำเป็นต้องนำพุทธพจน์มาอ้าง เพราะเคยอ้างถึงมาแล้ว¹³⁹²

พุทธพจน์อีกแห่งหนึ่ง แยกความหมายของสัมมาทิฐิ เป็น ๒ ระดับ คือ ระดับที่เป็นสาสวะ กับ ระดับโลกุตระ

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฐิเป็นไฉน? เรากล่าวว่าสัมมาทิฐิมี ๒ อย่าง คือ สัมมาทิฐิที่ยังมีอาสวะ ซึ่งจัดเป็นฝ่ายบุญ อำนวยวิบากแก่ชั้นนี้ อย่างหนึ่ง กับ สัมมาทิฐิที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตระ และเป็นองค์มรรค อย่างหนึ่ง”

“สัมมาทิฐิที่ยังมีอาสวะ จัดอยู่ในฝ่ายบุญ อำนวยวิบากแก่ชั้นนี้เป็นไฉน? คือความเห็นวาทานที่ให้แล้วมีผล การบำเพ็ญทานมีผล การบูชาผู้มีผล กรรมที่ทำไว้ดีและชั่ว มีผล มีวิบาก โลกนี้มี ปรโลกมี มารดามี บิดามี สัตว์ที่เป็นโอปปาติกะมี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติชอบ ปฏิบัติชอบ ซึ่งประกาศโลกนี้และปรโลกให้แจ่มแจ้ง เพราะรู้อย่างด้วยตนเอง มีอยู่ นี้แล สัมมาทิฐิที่ยังมีอาสวะ จัดเป็นฝ่ายบุญ อำนวยวิบากแก่ชั้นนี้”

“สัมมาทิฐิที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตระ เป็นองค์มรรค เป็นไฉน? คือ องค์มรรค ข้อสัมมาทิฐิ ที่เป็นตัวปัญญา ปัญญาในทวิย ปัญญาพละ ธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์ ของผู้มีจิตเป็นอริยะ มีจิตไร้อาสวะ มีอริยมรรคเป็นสมังคี ผู้กำลังเจริญอริยมรรคอยู่ นี้แล สัมมาทิฐิที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตระ เป็นองค์มรรค”¹³⁹³

¹³⁸⁹ ที.ม.๑๐/๒๙๙/๓๔๘; ม.ม.๑๒/๑๔๙/๑๒๓; ส.ม.๑๙/๓๔/๑๐; ม.ม.๑๒/๑๑๕/๘๘; อภิ.วิ.๓๕/๑๖๓/๑๓๖; ๕๗๐/๓๑๖; ๗๑

¹³⁹⁰ ม.ม.๑๒/๑๑๑/๘๕; (อกุศลมูล ๓ = โลกะ โทสะ โมหะ, กุศลมูล ๓ = อโลกะ อโทสะ อโมหะ)

^{1391.1} ส.ข.๑๗/๑๐๓/๖๓ ^{1787.2} ส.สพ.๑๘/๒๔๕/๑๗๙

¹³⁹² ดู ส.น.๑๖/๔๒/๒๐; ม.ม.๑๒/๑๑๓-๑๓๐/๘๗-๑๐๒

¹³⁹³ ม.อ.๑๔/๒๕๘/๑๘๑

ข้อควรทราบทั่วไปเกี่ยวกับสัมมาทิฐิ

ทิฐิ หรือเขียนลดรูปเป็น **ฐิ** แปลว่า ความเห็น หมายถึง ความเชื่อถือ ลัทธิ ทฤษฎี ความเข้าใจ ตามนัยเหตุผล ข้อที่เข้ากับใจของตน หลักการที่เห็นสม ข้อที่ถูกใจ ข้อที่เชิดชูเอาไว้ ความใฝ่ฝัน หรือที่ปัจจุบันเรียกกันว่า ค่านิยม รวมไปถึงอุดมการณ์ แนวทัศน์ในการมองโลกและชีวิต ที่เรียกกันว่า โลกทัศน์และชีวิตทัศน์ต่างๆ ตลอดจนทัศนคติพื้นฐาน ที่สืบเนื่องมาจากความเห็นความเข้าใจ และความใฝ่ฝันเหล่านั้น¹³⁹⁴

ถ้าจะจัดเข้าเป็นพวกๆ ทิฐิ ก็มี ๒ ระดับ คือ ความเห็น ความเข้าใจ เกี่ยวกับคุณค่า ว่าดี ไม่ดี ควรจะเป็น ไม่ควรจะเป็น เป็นต้น อย่างหนึ่ง ความเห็น ความเข้าใจ เกี่ยวกับความจริงว่า คืออะไร เป็นอย่างไร เพราะเหตุไร เป็นต้น อย่างหนึ่ง ดังจะเห็นได้ในเรื่องสัมมาทิฐิ ๒ ประเภท

ทิฐิ คือ ความเห็น ความเข้าใจ ความใฝ่ฝันยึดถือต่างๆ นั้น มีอิทธิพลครอบงำ และมีบทบาทในการกำหนดวิถีชีวิตและสังคมของมนุษย์เป็นอย่างมาก

ในกรรมบท ท่านจัดทิฐิเข้าเป็นมโนกรรม ซึ่งเป็นกรรมที่สำคัญ มีผลมากมายร้ายแรงที่สุด ยิ่งกว่ากายกรรม และวจีกรรม¹³⁹⁵ เพราะเป็นตัวบันดาลกายกรรมและวจีกรรมอยู่เบื้องหลังอีกชั้นหนึ่ง สามารถนำชีวิตสังคม หรือมนุษยชาติทั้งหมดไปสู่ความเจริญงอกงามรุ่งเรืองหลุดพ้น หรือนำไปสู่ความเสื่อม ความพินาศก็ได้

ดังจะมองเห็นได้ในชีวิตของบุคคล ทิฐิเป็นตัวชักจูง และกำหนดวิถีชีวิต ทั้งในด้านรับเข้า และด้านแสดงออก กล่าวคือ จะมองเห็นโลกและชีวิตเป็นอย่างไร และจะปฏิบัติต่อโลกและชีวิตนั้นอย่างไร เริ่มตั้งแต่จะแปลความหมายของประสบการณ์ที่รับรู้เข้ามาใหม่อย่างไร จะตีค่า จะตัดสินวินิจฉัยอย่างไร จะหันไปหาหรือเลือกรับสิ่งใด ส่วนใด ในแง่ใด จะเห็นด้วยหรือไม่ จะอยู่ฝ่ายใด แล้วชักนำแนวความคิด การพูดการกระทำที่จะสนองตอบโต้ แสดงปฏิกริยาออกไปว่าจะเอาอย่างไร พูดหรือทำอย่างไร กับบุคคล สิ่ง สภาพแวดล้อม หรือสถานการณ์นั้นๆ พร้อมทั้งสร้างเหตุผลประกอบสำหรับการที่จะพูดจะทำเช่นนั้น

กล่าวสั้นๆ ด้วยศัพท์ธรรมว่า ทิฐิปรุงแต่งชักนำองค์ธรรมต่างๆ ตั้งแต่สังกัปปะ คือความคิด หรือความดำริเป็นต้นไป ให้เป็นมิจฉา หรือเป็นสัมมา ตามทิฐินั้นๆ

ในทางปฏิบัติ ความสำคัญของทิฐิมองเห็นได้ไม่ยาก เช่น เมื่อคนชอบความมั่งมี เห็นว่าความพรั่งพร้อมทางวัตถุส่วนตัวเป็นจุดหมายของชีวิต เป็นเครื่องวัดความสำเร็จของบุคคล และเป็นเครื่องหมายแห่งความภาคภูมิใจ เขาย่อมพยายามดิ้นรนชวนชวายเป็นแสวงหาความพรั่งพร้อมทางวัตถุนั้น ไม่ว่าจะศึกษาเล่าเรียน หรือประกอบกิจการงาน ก็ทำเพื่อจุดหมายนี้ และเมื่อมองดูคนอื่น เขาก็จะวัดจะตีค่าจะให้เกียรติคนนั้นๆ หรือไม่ โดยถือเอาความมั่งคั่งพรั่งพร้อมเป็นเกณฑ์

ยิ่งถ้าเขาขาดความใฝ่สุจริตด้วยแล้ว เขาก็จะแสวงหาความมั่งคั่ง โดยไม่เลือกวิธีว่าเป็นไปโดยสุจริตชอบธรรมหรือไม่ และจะมองเห็นคนประพฤติสุจริตที่ยากไร้ว่า เป็นคนเขลาครีที่มืมือ หรือไร้เกียรติ

ถ้าเด็กเห็นว่า การมีอำนาจ เป็นความเก่ง เป็นความดี เขาก็จะมีท่าทีที่โน้มไปในทางแสดงอำนาจ ทำตัวยิ่งใหญ่ ชอบครอบงำข่มเหงรังแกผู้อื่น

¹³⁹⁴ ในบาลี ไวยากรณ์ที่มักมาด้วยกันกับทิฐิเป็นชุดได้แก่ **ทิฐิ** (ความเห็น) **ขันติ** (ข้อที่เข้ากับใจ) และ **วูจิ** (ข้อที่ถูกใจ หรือใฝ่ฝัน) เช่นใน วินย.๔/๑๐๐/๑๔๕; ขุ.ม.๒๙/๔๖/๔๖; ขุ.ปฏี.๓๑/๓๘๘/๒๖๓; อภิ.วิ.๓๕/๖๐๐/๓๓๐; ๘๐๔/๔๓๘ ๗๙๗ นอกจากนี้ พึงดูในภาคที่ ๑ บทที่ ๒ ตอนว่าด้วย ประเภท และระดับของความรู้, เทียบในภาษาอังกฤษ ทิฐิ คลุมถึง belief; view; value ตลอดจน attitude แต่คำท้ายนี้ ล้าเข้าไปในสังกัปปะ แห่งองค์มรรคที่ ๒ ด้วย

¹³⁹⁵ เป็นมโนกรรม ในกรรมบท เช่น อภ.ทสก.๒๔/๑๖๕/๒๕๕-๒๕๖; ๑๕๔/๓๑๓; ความสำคัญ ดู ม.ม.๑๓/๖๔/๕๖; อภ.ทสก.๒๔/๑๐๔/๒๒๖.

ถ้าคนเห็นว่าบุญบาปไม่มีจริง เป็นเพียงคำพูดหลอกไว้ เขาย่อมไม่เอาใจใส่สิ่งที่สอนว่าเป็นบุญ และไม่ระวังตัวในสิ่งที่ถือว่าเป็นบาป

เมื่อคนไม่เข้าใจซึ่งถึงสภาวะของโลกและชีวิตที่เป็นสิ่งไม่เที่ยงแท้ถาวรอยู่โดยธรรมดา เขาย่อมมีความยึดมั่นต่อชีวิต ร่างกาย ทรัพย์สิน และบุคคลแวดล้อมมาก แล้วเกิดความหวั่นไหว หวั่นกลัว ทำการ และมีพฤติกรรมสะท้อนความทุกข์ ซึ่งเป็นไปตามอำนาจของความยึดมั่น หวั่นไหว หวาดกลัวนั้น ดังนั้นเป็นต้น

ส่วนในด้านดี ก็พึงทราบโดยนัยตรงข้าม

ความเห็นที่ผิด เรียกว่ามิจฉาทิฏฐิ ความเห็นที่ถูกต้อง เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ ได้กล่าวแล้วว่า ปัจจัยให้เกิดมิจฉาทิฏฐิ ได้แก่ ปรโตโฆสะ ที่ไม่ดีไม่งาม สภาพแวดล้อมทางสังคมที่ชั่วร้าย เฉพาะอย่างยิ่งปาปมิตร และ โยนิโสมนสิการ คือการทำในใจโดยไม่แยบคาย ไม่รู้จักคิด คิดไม่เป็น คิดไม่ถูกวิธี

ส่วนปัจจัยของสัมมาทิฏฐิ ได้แก่ ปรโตโฆสะที่ดี เฉพาะอย่างยิ่งกัลยาณมิตร หรือการเสวนาสัตบุรุษ และโยนิโสมนสิการ คือการทำในใจโดยแยบคาย รู้จักคิด คิดเป็น หรือคิดถูกวิธี

ในที่นี้ จะพูดถึงแต่สัมมาทิฏฐิเป็นหลัก เอามิจฉาทิฏฐิเป็นเรื่องแทรก

สัมมาทิฏฐิ แบ่งเป็น ๒ ประเภท หรือ ๒ ระดับ คือ

๑. โลกียสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบระดับโลกีย์ คือ ยังเนื่องในโลก ขึ้นต่อโลก ได้แก่ ความเห็น ความเชื่อ ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตที่ถูกต้องตามหลักแห่งความดี เป็นไปตามคลองธรรม หรือสอดคล้องกับศีลธรรม ดังตัวอย่างในพุทธพจน์ที่ยกมาแสดงไว้แล้วข้างต้น

โดยทั่วไป สัมมาทิฏฐิประเภทนี้เกิดจาก **ปรโตโฆสะ** คือปัจจัยฝ่ายภายนอก หรือ องค์ประกอบทางสังคม ด้วยอาศัยศรัทธาเป็นเครื่องเชื่อมโยงหรือชักนำ¹³⁹⁶ เฉพาะอย่างยิ่ง เกิดจากการหล่อหลอมกลมกล่อมของสังคม เช่น การอบรมสั่งสอนทางศีลธรรม การถ่ายทอดทางวัฒนธรรม เป็นต้น แม้สัมพันธ์กับโยนิโสมนสิการ ก็มักเป็นโยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศล

ทิฏฐิระดับนี้ เป็นเรื่องเกี่ยวกับคุณค่า เช่นว่า ดี ชั่ว ถูก ผิด อะไรดีกว่า อะไรเลวกว่า ควรจะเป็น ไม่ควรจะเป็น หรือว่าน่าเป็น ไม่น่าเป็น อย่างไร เป็นต้น ตลอดจนหลักความเชื่อ หลักความเห็นต่างๆ ที่จะรักษาคุณค่าที่พึงามถูกต้องไว้

เพราะเหตุที่เกิดจากการหล่อหลอมของสังคม มีการถ่ายทอดโดยปรโตโฆสะ ทิฏฐิประเภทนี้จึงมีลักษณะเป็นหลักการ กฎเกณฑ์ มาตรฐาน ความเชื่อถือ ชนิดที่มนุษย์ปรุงแต่ง สร้างสรรค์ หรือบัญญัติวางกันขึ้น เป็นของซ้อนเข้ามา หรือต่างหากจากกฎธรรมชาติของธรรมชาติอีกทีหนึ่ง และดังนั้น จึงมีลักษณะของความเป็นโลกียะ คือมีรายละเอียดข้อปลีกย่อยผิดแปลกแตกต่างกันออกไปตามกาลเทศะ เปลี่ยนแปลงได้ตามอิทธิพลของสภาพแวดล้อมและความเป็นไปของสังคม

ทิฏฐิจำพวกข้อถูกใจ ความใฝ่นิยม หรือค่านิยมทั้งหลาย ล้วนรวมอยู่ในทิฏฐิประเภทโลกียะนี้ทั้งสิ้น อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่ารายละเอียดข้อปลีกย่อยของทิฏฐินี้จะเปลี่ยนแปลงต่างกันไปได้ ตามถิ่นฐานและกาลสมัย แต่ก็มีหลักกลางสำหรับวัดความเป็นสัมมาทิฏฐิ คือ ความสอดคล้องกับหลักกรรม หรือกฎแห่งกรรม เพราะหลักกรรมเป็นกฎธรรมดา หรือหลักความจริง ที่รองรับความเป็นไปแห่งพฤติกรรมทั้งหมดของมนุษย์

¹³⁹⁶ พึงอ้าง “สหตามูลิกา จ สัมมาทิฏฐิ” (สัมมาทิฏฐิ ที่มีศรัทธาเป็นมูล) ใน ที่.อ.๑/๒๘๕; ม.อ.๑/๑๘๒; อัง.อ.๒/๒๒; อิติ.อ.๒๓๓.

โดยนัยนี้ โลกียสัมมาทิฐิจึงมีกฎธรรมชาติดองรับอยู่ หรือสอดคล้องกับความจริงของธรรมชาติ และด้วยเหตุนี้ บางครั้งท่านจึงจำกัดความหมายของโลกียสัมมาทิฐิ โดยระบุลงไปว่า ได้แก่ *กัมมัสสกตาญาณ*¹³⁹⁷ คือความรู้ว่าคนมีกรรมเป็นของตน รู้ว่าคนเป็นเจ้าของการกระทำของตน จะต้องรับผิดชอบต่อการกระทำนั้น คือได้รับผลแห่งกรรมของตน ซึ่งเป็นความรู้เข้าใจที่สอดคล้องกับกฎแห่งกรรม หรือพูดได้ว่า รู้เข้าใจถึงการที่พฤติกรรม และผลสืบเนื่องจากพฤติกรรมทั้งหลายของมนุษย์ เป็นไปตามกฎธรรมดาของความสัมพันธ์สืบทอดแห่งเหตุปัจจัย

โลกียสัมมาทิฐินี้ จึงส่องถึงค่านิยมพื้นฐาน เช่น ความรับผิดชอบต่อการกระทำของตน ความไม่ผลสำเร็จที่เกิดจากการกระทำ หรือความเพียรพยายาม ความสามารถ และสติปัญญาของตนเอง ความรู้จักพึ่งตนเอง และการช่วยเหลือกันด้วยเรี่ยวแรงกำลังของมนุษย์เอง เป็นต้น

พึงสังเกตด้วยว่า ความรู้เกี่ยวกับกรรมในระดับนี้ เป็นเพียง “ความรู้ถึงความที่กรรมเป็นของตน” รู้ว่าแต่ละสัตว์แต่ละคนเป็นเจ้าของการกระทำของตน ที่จะทำให้รู้จักรับผิดชอบต่อการกระทำของตนนั้น หรือรู้ว่ามนุษย์จะเป็นไปตามกฎแห่งกรรมนั้น อยู่ในขั้นของความรู้เข้าใจที่สอดคล้องกับกฎแห่งกรรมเท่านั้น ยังมีใช้เป็นการรู้เข้าใจตัวกฎ หรือหยั่งรู้ถึงความเป็นไปของเหตุปัจจัยนั้นโดยตรง ทั้งนี้เพราะความรู้เข้าใจที่หยั่งถึงตัวกฎหรือเหตุปัจจัยโดยตรง ย่อมจัดเข้าในจำพวก โลกุตระสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นข้อต่อไป

นอกจากนี้ อาจวัดความเป็นโลกียสัมมาทิฐิตัววิธีพูดอย่างอื่นอีก เช่นว่า ได้แก่ ทิฐิชนิดที่เกื้อกูลเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแก่ชีวิตและสังคม หรือว่าได้แก่ทิฐิชนิดที่ทำให้ก้าวหน้าไปในมรรคได้ คือ ส่งผลแก่องค์มรรคข้ออื่นๆ ได้ ตั้งแต่ช่วยให้เกิดสัมมาสังกัปปะ เป็นต้น และในเมื่อเป็นความรู้ความเข้าใจที่สอดคล้องกับความ เป็นจริงตามธรรมดาของธรรมชาติ โลกียสัมมาทิฐินี้ จึงอาจเชื่อมต่อไปยังโลกุตระสัมมาทิฐิได้ด้วย

๒. โลกุตระสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบระดับโลกุตระ คือเห็นอโลก ไม่ขึ้นต่อโลก ได้แก่ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตถูกต้องตามความเป็นจริง หรือรู้เข้าใจตามสภาวะของธรรมชาติ พูดง่ายๆ ว่า รู้เข้าใจธรรมชาตินั่นเอง

สัมมาทิฐิประเภทนี้ เกิดจาก *โยนิโสมนสิการ* ซึ่งเป็นองค์ประกอบภายใน หรือปัจจัยภายในตัวบุคคล ปรโตโฆสะที่ตี หรือกลยาณมิติร อาจช่วยได้เพียงด้วยการกระตุ้นให้บุคคลนั้นใช้โยนิโสมนสิการแล้วรู้เห็นเข้าใจเอง หมายความว่า สัมมาทิฐิประเภทนี้ไม่อาจเกิดขึ้นได้เพียงด้วยการรับฟังแล้วเชื่อตามคนอื่นด้วยศรัทธา เพราะต้องเป็นการรู้จักที่ตัวสภาวะเอง ต้องเอาธรรมชาติตนเองเป็นข้อพิจารณาโดยตรง

ด้วยเหตุนี้ โลกุตระสัมมาทิฐิจึงไม่เกี่ยวข้องกัหลักการ กฎเกณฑ์ ข้อยึดถือที่ปรุงแต่งหรือบัญญัติวางซ้อนเพิ่มขึ้นมาต่างหากจากธรรมดาของธรรมชาติ และจึงเป็นอิสระจากการหล่อหลอมของสังคม ไม่ขึ้นต่ออิทธิพลของสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป เป็นการเกี่ยวข้องกับธรรมชาติเองแท้ๆ ซึ่งมีสภาวะและธรรมดาเสมอเหมือนกันทุกถิ่นฐานทุกกาลสมัย

โดยนัยนี้ สัมมาทิฐิประเภทนี้จึงมีลักษณะเป็นโลกุตระ คือ ไม่ขึ้นต่อกาล ไม่จำกัดสมัย เป็นความรู้ความเข้าใจอย่างเดียวกัน จำเป็นสำหรับปรีชาญาณและความหลุดพ้นในทุกถิ่นทุกกาลเสมอเหมือนกัน

สัมมาทิฐิตามความหมายอย่างที่สองนี้ ที่ท่านจัดเป็นโลกุตระนั้น หมายเอาเฉพาะที่เป็นความรู้ความเข้าใจชัดเจนแจ่มแจ้ง ถึงขั้นเป็นมรรคเป็นผล ทำให้เป็นอริยบุคคลเท่านั้น

¹³⁹⁷ เช่น อภ.วิ.๓๕/๘๒๒/๔๔๓.

แต่กระนั้นก็ตาม สัมมาทิฐิที่เป็นมรรคเป็นผลนั้น ก็สืบเนื่องไปจากสัมมาทิฐิแบบเดียวกัน ที่เป็นของปุถุชนนั่นเอง ดังนั้น จึงขอเรียกสัมมาทิฐิตามความหมายอย่างที่สองนี้ ในขั้นที่เป็นของปุถุชนว่า สัมมาทิฐิแนวโลกุตระ¹³⁹⁸

พียงเห็นความสำคัญของสัมมาทิฐิที่เป็นโลกุตระ หรือแนวโลกุตระนี้ว่า เป็นธรรมที่มีผลลึกซึ้งกว่าโลกีย-สัมมาทิฐิมาก สามารถทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในบุคลิกภาพอย่างที่เราเรียกว่าถอนรากถอนโคน

สัมมาทิฐิระดับนี้เท่านั้น จึงกำจัดกิเลสได้ มิใช่เพียงกด ช่ม หรือทับไว้ และทำให้เกิดความมั่นคงในคุณธรรมอย่างแท้จริง ไม่แกว่งไกวไหวโอนไปตามค่านิยมที่สังคมหล่อหลอม เพราะมองความจริงผ่านทะลุเลยระดับสังคมไปถึงสภาวะธรรมที่อยู่เบื้องหลังแล้ว จึงไม่เดินสายไปกับภาพปรุงแต่งในระดับสังคม

ความที่ว่าในตอนนี้เป็นความหมายสำคัญในแง่ของการศึกษาด้วย เพราะจะเป็นข้อพิจารณาเกี่ยวกับพัฒนาการของบุคคลว่าควรจะมีสัมพันธกับสังคมและธรรมชาติอย่างไร ควรได้รับอิทธิพล หรือได้รับประโยชน์จากสังคมและธรรมชาตินั้น แค่ไหนเพียงไร

อนึ่ง ดังที่ทราบอยู่แล้วว่า สัมมาทิฐิแนวโลกุตระ เกิดจากโยนิโสมนสิการ โยนิโสมนสิการจึงมีบทบาทสำคัญในเรื่องนี้ ซึ่งควรย้ำไว้อีกครั้งหนึ่งว่า ตามปกติ พฤติกรรมของมนุษย์ปุถุชนจะเป็นไปตามอำนาจของค่านิยม ที่เกิดจากการหล่อหลอมทางสังคม เช่น ละเว้นการกระทำไม่ได้ออย่างนั้น และกระทำการที่ได้ออย่างนี้ ตามคำอบรมสั่งสอนบอกเล่าถ่ายทอดเล่าเรียน หรือจดจำแบบอย่างมา ถ้าเมื่อใดปุถุชนไม่ตกอยู่ใต้อำนาจของค่านิยมเช่นนั้น เขาก็จะตกเป็นทาสของตัณหา ที่เรียกกันในสมัยใหม่ว่าอารมณ์ของตนเอง¹³⁹⁹ แต่โยนิโสมนสิการ ช่วยให้หลุดพ้นได้ ทั้งจากอิทธิพลของค่านิยมทางสังคม และจากความเป็นทาสแห่งตัณหาหรืออารมณ์กิเลสของตนเอง ทำให้มีพฤติกรรมอิสระ ที่เป็นไปด้วยปัญญา

จึงอาจพูดสรุปได้ว่า ปุถุชนจะคิดจะทำกรใดๆ ก็ตาม หากขาดโยนิโสมนสิการเสียแล้ว ถ้าไม่ตกอยู่ใต้อำนาจของค่านิยมจากภายนอก ก็ย่อมตกเป็นทาสแห่งตัณหาของตนเอง เมื่อใดมีโลกุตรสัมมาทิฐิ เมื่อนั้นเขาก็จะหลุดพ้นจากอำนาจปรุงแต่งของสังคมได้อย่างแท้จริง

เมื่อใดทิฐิกลายเป็นสัมมาทิฐิ เมื่อนั้นก็จัดเป็นปัญญา หรือไวพจน์คำหนึ่งของปัญญา¹⁴⁰⁰ แม้ว่าในขั้นแรกเริ่ม สัมมาทิฐินั้นจะยังเป็นเพียงความเห็นหรือความเชื่ออยู่ ทั้งนี้เพราะความเห็นหรือความเชื่อนั้น สอดคล้องกับความเป็นจริง มีความเข้าใจตามสภาวะหรือตามเหตุปัจจัยเป็นที่อ้างอิง เริ่มเดินหน้าออกจากอำนาจครอบงำของอวิชชาและตัณหา

ต่อจากนั้นไป แม้ว่าความเห็นหรือความเชื่อนั้นจะกลายเป็นความรู้ความเข้าใจอย่างชัดเจนแจ่มแจ้งที่เรียกว่าญาณแล้ว ก็ยังคงเรียกด้วยชื่อเดิมว่าสัมมาทิฐิได้เรื่อยไป เพื่อสะดวกในการมองเห็นความเจริญเติบโตหรือองงามที่ต่อเนื่องกัน

โดยนัยนี้ สัมมาทิฐิจึงมีความหมายกว้างขวาง คลุมตั้งแต่ความเห็นและความเชื่อที่ถูกต้อง ไปจนถึงความรู้ความเข้าใจตามสภาวะที่เป็นจริง

¹³⁹⁸ เรียกตามอรรถกถาว่า วิปัสสนาสัมมาทิฐิ เรียกตามบาลีเดิมว่า สัจจานุโลมิกญาณ (ในชั้นอรรถกถา ท่านใช้ สัจจานุโลมิกญาณ หมายถึง ขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ ๙ โดยเฉพาะ)

¹³⁹⁹ ความจริง ทั้งค่านิยมที่ผิด และอารมณ์ (emotion) ล้วนเนื่องด้วยตัณหาทั้งสองอย่าง แต่ต่างกันที่ว่า อย่างแรกเป็นตัณหาซึ่งปรุงแปลงหรือแต่งตัวแล้ว อย่างหลังเป็นตัณหาสด

¹⁴⁰⁰ เช่น พุ.ม.๒๓/๔๙/๕๑; อภิ.วิ.๓๕/๕๕๑/๓๒๐ ๑๗๑

สัมมาทิฐิกับการศึกษา

ในแง่ของการศึกษา กล่าวได้ว่า *คนเริ่มมีการศึกษา เมื่อเขามีสัมมาทิฐิ* บางท่านอาจมองในแง่จากภายนอกเข้าไปตามนัยแห่งไตรสิกขา โดยถือเอาศีลเป็นที่เริ่มต้น แล้วกล่าวว่า การศึกษาเริ่มต้น เมื่อคนประพฤติสุจริต¹⁴⁰¹ แต่คำกล่าวเช่นนี้ยังนับว่าไม่เข้าถึงตัวการศึกษา หรือแก่นแท้ของการศึกษา เพราะการฝึกปรือในขั้นศีลให้มีสุจริต ก็ด้วยมุ่งสร้างสมนิสัยหรือความเคยชินในทางที่ดีงาม เป็นทางนำคนระดับเวไนยไปสู่การมองเห็นคุณค่าของความประพฤติสุจริตเช่นนั้น (นี่คือแง่ที่พฤติกรรมกลับเป็นฝ่ายปรุงแต่งค่านิยมได้ เช่นเดียวกับปัจจัยทางสังคมอย่างอื่นๆ)

เมื่อใดคนมองเห็นคุณค่า เกิดความเข้าใจซาบซึ้ง และใฝ่นิยมความสุจริต เป็นสัมมาทิฐิแล้ว เมื่อนั้นศีลหรือความประพฤติสุจริต จึงจะแน่นแฟ้นมั่นคงได้ (ตอนนี้ค่านิยมจะเป็นฝ่ายกำหนดพฤติกรรม) และเมื่อนั้นแหละจึงเรียกได้ว่าเขาเป็นผู้มีการศึกษา

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า การที่ฝึกปรือในไตรสิกขา เริ่มแต่ศีลไป ก็เพื่อฟักบ่มให้องค์มรรคทั้งหลายเริ่มแต่สัมมาทิฐิเกิดขึ้น เมื่อใดองค์มรรคซึ่งมีสัมมาทิฐิเป็นตัวนำ บังเกิดขึ้นในบุคคล จึงจะนับได้ว่าเขามีการศึกษา เพราะนับแต่บัดนั้นไป องค์ธรรมทั้งหลายในตัวบุคคลนั้น จึงจะเริ่มเข้าประจำทำหน้าที่สอดประสานส่งทอดต่อกัน

สัมมาทิฐิ นอกจากจะทำให้ศีลหรือความประพฤติสุจริตนั้นมั่นคงจริงจังแล้ว ยังช่วยให้การประพฤติศีลเป็นไปด้วยความจริงใจ ไม่เสแสร้ง และเป็นหลักประกันให้ประพฤติได้ถูกต้องตามความหมายและความมุ่งหมายของศีล ไม่ผิดพลาดกลายเป็นสัลลพตปราชาส หรือถือปฏิบัติโดยงมงายเป็นต้นอีกด้วย

เมื่อใดมีสัมมาทิฐิ เมื่อนั้นจึงวางใจในการปฏิบัติศีล หรือไว้ใจในความสุจริตนั้นได้ แต่ถ้ายังไม่มีสัมมาทิฐิตราบใด ก็ยังไม่อาจวางใจในศีลตราบนั้น

ถ้าแสดงความหมายอย่างผ่อนลงมา โดยถือเอาปัจจัยของสัมมาทิฐิเป็นหลัก ก็อาจกล่าวว่า *การศึกษาเริ่มต้น เมื่อคนเริ่มรู้จักคิด* (โยนิโสมนสิการ) ความหมายอย่างนี้นับได้ว่าถูกต้อง ด้วยเป็นการกล่าวแบบเล็งความถึงกัน เพราะเมื่อมีโยนิโสมนสิการแล้ว ก็หวังได้ว่าสัมมาทิฐิจะเกิดตามมา

ดังจะเห็นได้ว่า แม้แต่การปฏิบัติระดับศีล เมื่อได้โยนิโสมนสิการช่วยนำพฤติกรรม จึงจะทำให้การปฏิบัติดำเนินไปอย่างถูกต้องพอดี และเป็นการกระทำอย่างมีเป้าหมายที่เกื้อกูลเป็นประโยชน์ ทั้งตนเองก็ได้ความเข้าใจ มีความมั่นใจ จิตเป็นกุศล โปร่งผ่องใส

ยกตัวอย่างเช่น ในการแต่งตัวให้สะอาดเรียบร้อย นอกจากคำนึงถึงคุณค่าเพื่อชีวิต คือปกปิดและปกป้องร่างกายจากหนาวร้อนและความละอายเป็นต้นแล้ว โยนิโสมนสิการยังช่วยให้คำนึงในทางเกื้อกูลแก่ผู้อื่น และแก่สังคมอีกด้วย เช่นทำใจว่า เราจะแต่งตัวอย่างนี้ ให้สะอาดเรียบร้อยอย่างนี้ เพื่อความเป็นระเบียบดีงามของหมู่ของชุมชนหรือของสังคม เรานุ่งห่มไม่ให้น่าเกลียดหรือน่ารังเกียจ ให้เรียบร้อยงดงามอย่างนี้ เพื่อรักษาจิตใจของคนอื่นที่เขาพบเห็น ให้เป็นกุศล ไม่เศร้าหมองขุ่นมัว เพื่อช่วยเสริมบรรยากาศให้คนอื่น ๆ มีจิตใจผ่องใส ไน้มน้อมไปในความดีงาม

แต่ถ้าคิดขึ้นมาว่าจะอวดโก้ อวดฐานะ เอาเด่น จะชมคนโน้นคนนี้ หรือจะล่อใจคนให้หลงใหลติดพัน หรือมีจิตคิดแง่งอนว่าจะทำตามใจฉัน ใครจะว่าอย่างไรก็ช่าง ดังนี้เป็นต้น ก็กลายเป็นอโยนิโสมนสิการ อุกุศล

¹⁴⁰¹ คำว่าสุจริต ในที่นี้ หมายถึง สุจริตอย่างที่ใช้ในภาษาไทย คือมุ่งกาย วาจา และอาชีวะสุจริต ไม่รวมถึงมโนสุจริต (มโนสุจริต คกลมสัมมาทิฐิได้ด้วย)

ธรรมก็เข้าครอบงำใจ จิตก็ปิดล้อมตัวเองให้คับแคบ ไม่โปร่งโล่ง ไม่แผ่แผ่ และพฤติกรรมในการแต่งกาย ก็พร้อมที่จะบริติตออกไปจากความถูกต้องพอดี ได้ทันที

เมื่อพูดถึงการศึกษา คนทั่วไปมักนึกถึงการเล่าเรียนความรู้สำหรับทำมาหาเลี้ยงชีพ อันเป็นเรื่องของอาชีพ และเป็นเรื่องระดับศีล

การศึกษาที่มุ่งสร้างแต่อาชีพ โดยไม่คำนึงว่าจะเป็นสัมมาชีพะ หรือมิชฌาชีพะ ย่อมไม่มีสาธุชนใดเห็นชอบด้วย แต่การศึกษาที่มุ่งสร้างสัมมาอาชีพะเพียงอย่างเดียว โดยไม่ใส่ใจสร้างสัมมาทิวาญญู ก็ยังหาชื่อว่าเป็นการศึกษาที่ถูกต้องไม่ และน่าจะล้มเหลวผลสมความมุ่งหมาย แม้แต่ที่จะให้เกิดสัมมาอาชีพะนั้นด้วย เพราะยังไม่เข้าถึงตัวการศึกษา อาจจะเป็นสัมมาอาชีพะแต่เพียงชื่อ ไม่ใช่สัมมาอาชีพะที่แท้ เพราะเป็นการฝึกหัดศีล โดยไม่ทำองค์มรรคให้เกิดขึ้น จึงยังผิวนิน ฉาบฉวย ไม่หยั่งรากลง

ทางที่ถูก จะต้องปลูกฝังสัมมาทิวาญญูไว้เป็นรากฐานของสัมมาอาชีพะด้วย พุดง่าย ๆ จะให้ถือศีลโดยไม่มีศรัทธาใจ หรือให้ประพฤติสุจริตโดยไม่มีศรัทธาใจแห่งความสุจริต ย่อมไม่เพียงพอ

ดังจะเห็นสิ่งที่ไม่นำไปเป็นไปไม่ได้ แต่มีอยู่ในสังคัมบางถิ่นบางสมัย ความไม่ศรัทธาสุจริตเป็นไปอย่างแพร่หลาย ถึงกับคนจำนวนมากเห็นไปว่า การทำอะไรก็ได้สำเร็จ หรือหาทรัพย์สินได้ด้วยวิธีหลอกลวงคดโกงฉลาดในการทุจริตหรือทำร้ายผู้อื่น เป็นความเก่งกล้าสามารถ สังคัมนั้น แม้จะมีสภาพทั่วไปอุดมสมบูรณ์ แต่เต็มไปด้วยการทุจริตและอาชญากรรม พร้อมกันนั้น ในอีกสังคัมหนึ่ง ซึ่งสภาพทั่วไปมีความอดอยากยากแค้นกว่า เป็นอันมาก กลับมีอาชญากรรมต่างๆ น้อย แม้แต่คนจนไร้ ก็ยอมเป็นขอทาน ยิ่งกว่าจะลักขโมยทำการทุจริต (แต่ในสังคัมที่ขาดความไม่สุจริต แม้แต่การขอทาน คนก็ทำอย่างเป็นการทุจริต)

ความที่กล่าวในตอนนั้น มีความสำคัญถึงขั้นหลักการ ซึ่งควรจะเน้นไว้ เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมรรคกับไตรสิกขา ซึ่งมองดูได้ที่สัมมาทิวาญญู กับการฝึกอบรมศีล อันเป็นข้อแรกของหมวดธรรมแต่ละฝ่าย

ในตอนต้น ได้เคยกล่าวถึงความสัมพันธ์อย่างเป็นปัจเจกกัน ระหว่างศีล กับสัมมาทิวาญญูว่า เมื่ออยู่ร่วมกันด้วยดีโดยสงบเรียบร้อย ใจก็ไม่ต้องคอยสะดุ้งหวาดระแวง เมื่อประพฤติดีมีศีล ก็ไม่มีความเดือดร้อนวุ่นวายใจ ทำให้จิตสงบ เป็นสมาธิได้ เมื่อใจสงบแผ่แผ่แผ่แผ่ ก็ช่วยให้คิดคล่อง มองเห็นอะไรๆ ชัดเจน ไม่เอนเอียง มีความเข้าใจดี เกิดปัญญา ถ้าปัญญานั้นรู้ตระหนักรู้เห็นคุณค่าของความประพฤติดีมีศีล ก็เป็นสัมมาทิวาญญู เมื่อมีสัมมาทิวาญญู คือเห็นถูก เข้าใจถูกต้อง ก็คิด แล้วพูด ทำ ประพฤติปฏิบัติถูกต้อง เป็นศีลอีก

อีกตอนหนึ่ง ก็ได้กล่าวว่า การฝึกหัดศีล หรือฝึกอบรมความประพฤติ จะชื่อว่าเป็นการศึกษา ก็ต่อเมื่อสามารถทำให้เกิดสัมมาทิวาญญู อย่างน้อยตั้งแต่ขั้นซาบซึ่งในคุณค่าของศีล หรือมีศรัทธาแห่งความสุจริตขึ้นไป

การฝึกอบรมความประพฤติที่จะให้มีผลเช่นนั้น ได้กล่าวมา ณ ที่นี้ ๒ อย่าง คือ

๑) **การฝึกศีลที่อาศัยความเคยชินและศรัทธา** เป็นวิธีที่เน้นหนักในด้านระเบียบวินัย ได้แก่การ จัดสรรสภาพแวดล้อมให้เป็นกรอบกำกับความประพฤติ และจัดระเบียบความเป็นอยู่ เช่น กิจวัตร เป็นต้น ให้ กระชับ ฝึกคนปฏิบัติให้เกิดความคุ้นเคยชินเป็นนิสัย พร้อมนั้นก็สร้างเสริมศรัทธา โดยให้กัลยาณมิตรเช่น ครูแนะนำชักจูงให้เห็นว่า การประพฤติดี มีระเบียบวินัยเช่นนั้น มีประโยชน์ คุณค่าหรืออันสงฆ์อย่างไร และอาจ ให้ได้ยินได้เห็นบุคคลผู้มีความประพฤติดีงามน่าเลื่อมใสศรัทธา ที่มีความสุข ความสำเร็จเป็นแบบอย่าง (เช่น ครู นั่นเอง) ประกอบไปด้วย

โดยวิธีนี้ ความซาบซึ้งในคุณค่าของความประพาศติดีงาม ความรักวินัย ความใฝ่เนียมศีล ก็เกิดขึ้นได้ แม้จะไม่มีการกลายณมิตรคอยชี้แจงประโยชน์ หรือได้เห็นแบบอย่างอะไรมากนัก แต่ถ้าวินัย หรือกรอบความประพาศตินั้น เป็นสิ่งที่เขาปรับตัวเข้าได้ เกิดความเคยชินเป็นนิสัยขึ้นมา ก็ดี เขาได้รับผลดีมองเห็นประโยชน์แก่ตนบ้าง ก็ดี เขาก็จะเกิดความใฝ่เนียม และคิดหาเหตุผลเข้ากับ ความประพาศติดีมีระเบียบวินัยนั่นเอง

เมื่อพ้นจากขั้นประพาศติไปตามกรอบหรือตามบังคับ มาถึงขั้นเห็นคุณค่าใฝ่เนียมที่จะทำอย่างนั้นแล้ว ก็เข้าสู่ขั้นเป็นสัมมาทิฐิ นับได้ว่าเริ่มมีการศึกษา แม้ว่าจะเป็นสัมมาทิฐิชนิดโลกียอย่างอ่อนเหลือเกิน และไม่สู้มั่นคงปลอดภัยนัก เพราะอาจกลายเป็นการปฏิบัติด้วยความยึดมั่นงมงายเป็นลัทธิพศปรามาสได้ก็ตาม

๒) **การฝึกศีลที่ใช้โยนิโสมนสิการกำกับ** เป็นวิธีที่เน้นความเข้าใจในความหมายของการกระทำ หรือการปฏิบัติทุกอย่าง คือปฏิบัติกรด้วยโยนิโสมนสิการ หรือใช้โยนิโสมนสิการนำ และคุมพฤติกรรม ดังตัวอย่างเรื่องการแต่งกายที่ได้กล่าวมาแล้ว

ตามวิธีนี้ กลายณมิตร เช่น ครู จะช่วยได้ โดยแนะแนวความคิดให้เห็นช่องทางพิจารณาและเข้าใจความหมายของพฤติกรรมนั้นๆ ไว้ก่อน แต่เมื่อถึงเวลาปฏิบัติ นักเรียนหรือผู้ปฏิบัติ นั้น จะต้องทำใจพิจารณาเอาเองทุกคราวทุกกรณีไป

ตัวอย่างอื่นอีก เช่น ในการไหว้กราบแสดงความเคารพ ผู้กราบไหว้พระสงฆ์ หรือแสดงความเคารพผู้ใหญ่กว่า อาจทำให้เข้าใจกับความหมายที่ถูกต้องดีงามเป็นกุศลของการกระทำในกรณีนั้นๆ และเวลานั้นๆ

ดังเช่นว่า เราขอกราบไหว้ เพื่อเป็นการฝึกตนให้เป็นคนอ่อนโยนไม่แข็งกระด้าง หรือเรากราบไหว้ เพื่อเซตฐะเยียบเพื่อความดีงามของสังคม หรือเรากราบไหว้ เพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งการเทิดทูนธรรมที่ท่านผู้นั้นเป็นตัวแทนอยู่ หรือเรากราบไหว้ ด้วยเมตตาหวังดีหวังประโยชน์แก่ท่านผู้นั้น เพื่อเป็นเครื่องช่วยระวังรักษาท่านให้ดำรงตนอยู่ในภาวะและฐานะที่ดีงามเหมาะสม หรืออย่างน้อยที่สุดว่า เรากราบไหว้นี้ เป็นการจะประพาศติธรรมในส่วนของเรา ให้ถูกต้อง ให้ดีงามที่สุดของเราแล้วกัน ดังนี้ เป็นต้น

ทางฝ่ายพระสงฆ์ ผู้ใหญ่ หรือครู ที่เป็นผู้จะได้รับความเคารพกราบไหว้ ก็อาจทำใจเมื่อเขากราบไหว้เคารพตน เช่น นึกเป็นโอกาสที่ได้สำรวจตนว่า เรายังเป็นผู้มีคุณธรรมความประพาศติสมควรแก่การได้รับความเคารพกราบไหว้อยู่หรือไม่ หรือนึกว่า ท่านผู้นั้นอยู่ในฐานะที่เราพึงแนะนำได้ เขาไหว้กราบถูกต้องหรือไม่อย่างไร เป็นโอกาสที่เราจะรู้ไว้ และคอยนำมาแนะนำด้วยความหวังดีต่อไป หรือมีใจอนุโมทนาว่า ท่านผู้นั้น คนผู้นี้ ช่างเป็นผู้มีคุณธรรมสูง รู้จักกระเปียบของสังคม รู้จักให้เกียรติเทิดทูนธรรม หรือทำใจว่า เอาเถิด ว่ากันไปตามสมมติของโลก แล้วแต่จะอย่างไรให้โลกมันดี ก็เอา ดังนี้ เป็นต้น

เมื่อทำใจด้วยโยนิโสมนสิการอย่างนี้ ก็จะมี ความมั่นใจในการกระทำของตน และจะไม่เกิดอกุศลธรรมเข้าครอบงำจิตด้วย เช่น ทางฝ่ายผู้กราบไหว้ ก็จะไม่ต้องมาถือเทียบเขาเทียบเราด้วยกิเลสแห่งความยึดติดถือมั่นในตัวตนว่า เขามีดีอะไรเราจะต้องไหว้ เราดีกว่าเขาเสียอีก จะไหว้ทำไม ดังนี้ เป็นต้น ทางฝ่ายผู้จะได้รับการแสดงความเคารพ ก็จะไม่ต้องเกิดกิเลสคอยระแวง หรือโทมนัสน้อยใจแค้นเคือง เช่นว่า ทำไมคนนี้ไม่ไหว้เรา ทำไมคนนั้นไหว้ด้วยอาการไม่ถูกใจเรา หรือลุ่มหลงลืมนิดว่า เราเป็นผู้เลิศประเสริฐสูง ผู้คนทั้งหลายพากันนอบนบกราบไหว้ ดังนี้ เป็นต้น

ตัวอย่างที่ยกมานี้ ล้วนเป็นโยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศลธรรม และให้เกิดสัมมาทิฐิแบบโลกีย์เท่านั้น แต่ก็จะเห็นได้ว่า วิธีฝึกข้อ ๒ นี้ประณีตลึกซึ้งกว่าวิธีที่ ๑ สามารถป้องกันผลเสีย คือการเกิดขึ้นของอกุศลธรรมที่จะเข้าแฝงซ่อนการปฏิบัติ ซึ่งวิธีที่หนึ่งป้องกันไม่ได้ เป็นการปฏิบัติอย่างมั่นใจด้วยปัญญา ทำให้เกิดความเข้าใจเป็นสัมมาทิฐิเพิ่มขึ้นเรื่อยไป พร้อมกันกับการฝึกศีล และปิดช่องที่จะกลายเป็นการประพฤติปฏิบัติศีลด้วยความมมาย ที่เรียกว่าลึลพตปรามาส

วิธีฝึกที่ถูกต้องตามแนวของมรรคอย่างแท้จริง คือวิธีที่ ๒ หากจะใช้วิธีที่ ๑ ควบไปด้วย ก็น่าจะได้ผลดียิ่งขึ้น แต่จะใช้วิธีที่ ๑ อย่างเดียว นับว่ายังไม่เพียงพอสำหรับการศึกษาที่แท้ เพราะในการศึกษาที่ถูกต้องภายนอกเริ่มต้นด้วยการฝึกขั้นศีล แต่ภายในต้องใช้โยนิโสมนสิการสร้างปัญญา ให้เกิดสัมมาทิฐิพร้อมกันแต่แรกเรื่อยไป และเมื่อทำอย่างนี้ ก็เป็นการใช้โยนิโสมนสิการในทางปฏิบัติ ซึ่งใช้ได้ตลอดเวลาในชีวิตประจำวัน ไม่ใช่ออเอาไว้พิจารณาความคิดอย่างเดียว

ที่ว่านั่น ไม่ใช่แต่ในขั้นศีลเท่านั้น แม้ในขั้นสมาธิ และขั้นปัญญาแท้ๆ ก็จะต้องใช้โยนิโสมนสิการอย่างนี้เรื่อยไป สัมมาทิฐิ และองค์มรรคทั้งหลายภายใน จึงจะเจริญแก่กล้าพร้อมยิ่งขึ้นได้

โดยนัยนี้ ก็จะมองเห็นความเจริญขององค์มรรค ที่ควบไปกับการฝึกไตรสิกขา กล่าวคือ เมื่อมองจากข้างนอก หรือมองตามขั้นตอนใหญ่ ก็จะมีการฝึกอบรมตามลำดับขั้นของไตรสิกขา เป็นศีล สมาธิ และปัญญา แต่เมื่อมองเข้าไปข้างใน ดูที่รายละเอียดของการทำงาน ก็จะเห็นองค์มรรคทั้งหลายเดินไขว่ทำหน้าที่กันอยู่ หรือว่าบุคคลนั้นกำลังเดินตามมรรคอยู่ตลอดเวลา

พูดสรุปได้ว่า วิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง คือ ภายนอกฝึกตามไตรสิกขาไป ภายในก็เดินตามมรรคด้วย นี่คือความหมายของความที่ว่าเป็นการประสานขานรับกัน ทั้งระบบฝึกคนจากข้างนอก และระบบก้าวหน้าขององค์ธรรมที่อยู่ข้างใน

มองลึกลงไปอีกถึงพัฒนาการของบุคคล เมื่อพิจารณาตามหลักเท่าที่กล่าวมาแล้ว จะเห็นได้ว่า ถ้าปล่อยให้มนุษย์เจริญเติบโตอย่างเป็นไปเองตามธรรมชาติ ไม่อาศัยปัจจัยทางสังคมเข้าช่วยเสียเลย ก็จะมีเพียงอัจฉริยมนุษย์ไม่กี่คน ที่จะสามารถใช้โยนิโสมนสิการโดยลำพังตัว นำตนเข้าถึงชีวิตที่ดั่งามสูงสุด

ในทางตรงข้าม การปล่อยให้มนุษย์เจริญเติบโตขึ้น ด้วยการหล่อหลอมของปัจจัยต่างๆ ทางสังคมอย่างเดียว ก็ไม่เพียงพอที่จะทำให้เขาเข้าถึงความดั่งามสูงสุด ที่เขาเองสามารถเข้าถึงได้

โดยนัยนี้ อาจกล่าวว่า แนวทางพัฒนาบุคคล ๒ แบบต่อไปนี้ เป็นวิธีการสุดโต่ง ที่ผิดพลาด คือ

- ๑) การพัฒนา โดยปล่อยให้เป็นไปเองอย่างเสรีตามธรรมชาติ
- ๒) การพัฒนา ตามความปรุ้งแต่งต้องการของสังคม

การพัฒนาตามธรรมชาติเท่านั้น ไม่เพียงพอ จะต้องพัฒนาด้วยความเข้าใจสภาวะของธรรมชาติ ที่จะทำให้อ่างใจวางท่าที่สัมพันธ์กับธรรมชาติอย่างถูกต้องได้ผลดีด้วย

ในทำนองเดียวกัน การพัฒนาตามความต้องการของสังคมเท่านั้น ก็ไม่เพียงพอ จะต้องพัฒนาด้วยความรู้เท่าทันที่จะให้สามารถหลุดพ้นจากอำนาจปรุ้งแต่งของสังคมได้ด้วย

การพัฒนาที่สมบูรณ์ จะต้องเกี่ยวข้องกับทั้งธรรมชาติ และกับสังคม ทั้งนี้ เพราะมนุษย์เกิดขึ้นได้ก็ด้วยอาศัยทั้งธรรมชาติ และมนุษย์อื่น เมื่อเป็นอยู่ ก็ต้องเกี่ยวข้องกับทั้งธรรมชาติและกับมนุษย์อื่น

จึงอาจกล่าวถึงการพัฒนาบุคคลที่ถูกต้องสมบูรณ์ว่า เป็นพัฒนาการด้วยความรู้ความเข้าใจ ที่ทำให้เจริญเติบโตขึ้นอย่างเกื้อกูลแก่สังคม และอย่างเป็นกันเองกับธรรมชาติ พร้อมกับได้ทั้งสังคมและธรรมชาติเป็นที่หล่อเลี้ยงให้ชีวิตงอกงามเอิบอิ่มเบิกบาน มีความดีงาม และความเกษมสำนึต

เมื่อคนจะอยู่ร่วมกันด้วยดี แม่เพียงสองคน ก็ต้องมีชีวิตขึ้นและความรู้จักควบคุมยับยั้งในทางพฤติกรรม เมื่ออยู่กันหลายคน ก็ถึงกับต้องมีข้อกำหนด หรือข้อตกลงทางความประพฤติ ว่าอะไรพึงเว้น อะไรพึงทำ ที่ไหนเมื่อใด เพื่อให้ทุกอย่างเป็นไปอย่างสอดคล้อง ทุกคนได้รับประโยชน์ด้วยกัน (แม้แต่บุคคลผู้เดียว ก็ยังมีความต้องการต่างๆ ของตนเองที่ขัดกัน ซึ่งทำให้ต้องมีการวางระเบียบวินัยสำหรับตนเองเพื่อฝึกการดำเนินชีวิตให้ได้ผลดี)

คนหลายคน จากทุกทิศ ชักรถมาเผชิญกันที่สี่แยก แต่ละคนเร่งรีบจะชิงไปก่อน จึงติดอยู่ด้วยกัน ไปไม่ได้สักคน ทั้งยุ่ง ทั้งเสียเวลา ทั้งจะวิวาทกัน แต่เมื่อยอมกันจัดระเบียบ ด้วยความรู้ความเข้าใจ ก็ไปได้โดยสวัสดิ์ทุกคน ด้วยเหตุนี้ หมู่ชนคือสังคม จึงต้องมีระเบียบ นอกเหนือจากสิ่งที่เรียกว่าระเบียบแท้ๆ แล้ว ก็ยังมีระบบแบบแผน ขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม และสถาบันทั้งหลายในทางสังคม รวมถึงศิลปวิทยาการต่างๆ ที่ถ่ายทอดสืบกันมา ซึ่งมีผลรวมที่ทำให้สังคมหนึ่งๆ เกิดมีรูปร่างของตนเองขึ้น

ปัจจัยต่างๆ ทางสังคม ประจักษ์สังคัมแล้ว ก็ปรุงแต่งบุคคลให้มีคุณสมบัติสอดคล้องกลมกลืนกับสังคมนั้นด้วย แต่ในเวลาเดียวกัน บุคคลทั้งหลายนั้นเอง ก็เป็นตัวปรุงแต่งปัจจัยต่างๆ ทางสังคม สังคมกับบุคคลจึงปรุงแต่งซึ่งกันและกัน

แต่เมื่อสังคัมมีรูปร่างชัดเจนแล้ว ก็มักมีลักษณะแน่นอนตายตัว ทำให้บุคคลมักกลายเป็นฝ่ายถูกสังคัมปรุงแต่งเอาไว้สนองความต้องการของสังคัมฝ่ายเดียว

แต่ความจริงนั้น บุคคลมีใช้เพื่อสังคัมฝ่ายเดียว สังคัมก็เพื่อบุคคลด้วย และว่ากันในขั้นพื้นฐาน สังคัมมีขึ้น เพื่อช่วยให้ชีวิตอยู่กันอย่างดีงาม และสามารถบรรลุความดีงามที่สูงขึ้นไปด้วยซ้ำ

เมื่อมองในแง่นี้ สังคัมเป็นปัจจัยอุดหนุนเพียงส่วนหนึ่ง แต่ไม่เพียงพอที่จะให้มนุษย์บรรลุชีวิตที่ดีงาม เพราะสังคัมเริ่มตั้งต้น หรือถือกำเนิดขึ้น จากการมีระเบียบที่จะให้คนอยู่ร่วมกันด้วยดี แต่เมื่อเขาอยู่ร่วมกันด้วยดีแล้ว ชีวิตของเขายังมีสิ่งดีงามที่จะพึงเข้าถึงนอกเหนือจากนั้นอีก

กว้างออกไป สังคัมเป็นเพียงส่วนหนึ่ง หรือภาคหนึ่ง ของสิ่งที่ชีวิตจะต้องเกี่ยวข้อง นอกเหนือจากสังคัมแล้ว ก็ยังมีธรรมชาติอีก และสิ่งดีงามสูงสุดนั้น ชีวิตจะได้ ต่อเมื่อเข้าถึงธรรมชาติ เพราะว่าโดยสภาวะของชีวิตเองแล้ว ธรรมชาติเป็นพื้นเดิม สังคัมเป็นเพียงส่วนอุ้มชู ซึ่งอาจช่วยให้ชีวิตอยู่ใกล้ชิดเป็นกันเองกับธรรมชาติก็ได้ หรืออาจบิดเบเนบปิดบังให้เห็นห่างจากธรรมชาติก็ได้

อย่างไรก็ตาม สังคัมแม้ที่มีรูปร่างชัดเจนอยู่ตัวแล้ว ก็มีใช้จะเป็นฝ่ายปรุงแต่งหล่อหลอมบุคคลได้ฝ่ายเดียวเสมอไป ถ้าบุคคลใช้โยนิโสมนสิการ ก็สามารถหลุดพ้นจากอำนาจปรุงแต่งของสังคัมได้

โยนิโสมนสิการนั้น ทำให้บุคคลก้าวข้าม หรือมองทะลุ เลยสังคัมไปถึงความจริงอันไม่จำกัดกาลของธรรมชาติ ที่อยู่เบื้องหลังสังคัมอีกชั้นหนึ่ง

เมื่อมีโยนิโสมนสิการแล้ว บุคคลก็สามารถหลุดพ้นจากอำนาจปรุงแต่งของสังคัมด้วย สามารถบรรลุความดีงามที่สูงขึ้นไปอีกด้วย และสามารถหวนกลับมาทำการปรุงแต่งสังคัมอย่างมีสติได้อีกด้วย

หลักการในเรื่องที่ว่ามานี้ ก็คือ มนุษย์จำเป็นต้องมีระเบียบ เพื่อความอยู่ร่วมกันด้วยดี สังคมจึงต้องมีวินัย และให้บุคคลมีศีล ที่จะประพฤติตามวินัยของสังคม

อย่างไรก็ตาม ระเบียบวินัยอาจกลายเป็นเพียงเครื่องมือจำกัดเสรีภาพของคน หรือถึงกับถูกเรียกได้ว่าเป็นเครื่องมือทำคนให้เป็นที่ทาสของระบบก็ได้ ถ้าระเบียบวินัยนั้น เป็นลัทธิที่ห้ามข้อบังคับที่ถือปฏิบัติตามๆ กัน ไปอย่างมิดชิด หรืออาจเกิดผลร้ายอย่างอื่นอีก หากให้ปฏิบัติด้วยการบีบบังคับ หรือด้วยคำหลอกลวง

แต่ในเวลาเดียวกัน การแสดงออกที่เรียกว่ากระทำด้วยเสรีภาพ ก็อาจเป็นเพียงปฏิภิกิริยาที่ระบายออกไปภายนอก ของความมีจิตใจที่ตกเป็นทาสของกิเลสและความทุกข์ภายในตนเอง อาจพูดซ้อนๆ เป็นเสรีภาพในการแสดงความเป็นทาส เสรีภาพในการที่จะเป็นทาส หรือการยอมให้คนเป็นทาสกันได้อย่างเสรี ซึ่งเสรีภาพเช่นนี้ มักหมายถึง เสรีภาพในการที่จะทำผู้อื่นให้เป็นที่ทาสด้วยในรูปใดรูปหนึ่ง ไม่โดยตรงก็โดยอ้อม

ในเวลาเดียวกันนั่นเอง สำหรับคนที่มีจิตใจเป็นอิสระจากการครอบงำของกิเลสและความทุกข์ ถ้าถูกปล่อยให้มีโอกาสและเสรีภาพที่จะใช้ปัญญาอย่างบริสุทธิ์ปราศจากการเคลือบแฝงใดๆ อย่างที่เรียกว่าเป็นอยู่ด้วยปัญญา ย่อมไม่จำเป็นต้องมีมาตรการใดๆ เกี่ยวกับระเบียบวินัย เพราะความมีระเบียบวินัยมีพร้อมอยู่ในตัวของผู้นั้นแล้ว และยิ่งกว่านั้นไปอีก ก็คือ เขาพร้อมที่จะปฏิบัติตามระเบียบวินัยอะไรก็ได้ ที่มองเห็นว่าเป็นไปเพื่อความดีงาม เพื่อประโยชน์ของมนุษย์

จุดบรรจบของเรื่องนี้คงมีว่า ระเบียบวินัยเป็นสิ่งดีงาม ในเมื่อกำหนดวางและปฏิบัติด้วยความรู้ความเข้าใจความหมายและความมุ่งหมายอย่างถูกต้อง กล่าวคือ ศีล จะต้องประกอบด้วยสัมมาทิฐิ

ดังนั้น การฝึกให้เด็กมีระเบียบวินัย จะต้องให้เป็นไปพร้อมด้วยการสร้างความเข้าใจ ให้เห็นคุณค่าของวินัย และความจำเป็นที่ต้องมีระเบียบ

เมื่อจะวางระเบียบ ข้อกำหนด กฎเกณฑ์ต่างๆ ขึ้น พึงให้สมาชิกเข้าใจประโยชน์ และเห็นชอบร่วมกัน ซึ่งจะทำให้มีรู้สึกว่าการห้าม ถูกสั่ง ถูกบังคับ¹⁴⁰² เป็นอยู่อย่างมิดชิด แม้ระบบ แบบแผน วัฒนธรรมประเพณี และสถาบันต่างๆ ที่มีอยู่แล้วของสังคม ก็พึงให้สมาชิกรุ่นใหม่แต่ละรุ่น ได้เรียนรู้เข้าใจคุณค่าโดยถูกต้อง

พร้อมกันนั้น ก็ฝึกให้เรียนรู้เข้าใจสภาวะธรรม ให้รู้จักมองโลกและชีวิตตามความเป็นจริง ตามธรรมชาติ ที่จะให้หลุดพ้นจากอำนาจปรุงแต่งหล่อหลอมของสังคม และเข้าถึงความดีงามสูงขึ้นไป ที่สังคมไม่อาจอำนวยให้ได้

แล้วข้อที่สำคัญยิ่ง ก็คือ สังคมนั้นพึงเป็นสังคมที่เป็นกัลยาณมิตร หรืออย่างน้อยเป็นที่มิกัลยาณมิตรอันพอจะหาได้ สำหรับจะมาช่วยฝึกช่วยแนะโยนิโสมนสิการในเรื่องที่ได้กล่าวมานี้

มีความจริงที่แตกต่างกันอันเป็นข้อสำคัญอย่างหนึ่ง ระหว่างสังคม กับธรรมชาติ ซึ่งมนุษย์ควรจะเข้าใจ โดยฝึกอบรมให้เรียนรู้ตั้งแต่ยังเด็ก กล่าวคือ *ธรรมชาติเป็นไปตามธรรมนิยาม แต่สังคมมนุษย์เป็นไปตามกรรมนิยามด้วย*¹⁴⁰³

¹⁴⁰² พึงสังเกตวิธีบัญญัติวินัยสงฆ์ของพระพุทธเจ้าว่า นอกจากทรงประชุมสงฆ์ ซึ่งแจ้งเหตุผลและประโยชน์ และทรงบัญญัติขึ้นโดยความรับรู้และเห็นชอบร่วมกันแล้ว ถ้อยคำที่ใช้ ก็ไม่มีคำว่า สั่ง ห้าม บังคับ อย่า หรือจง เป็นต้น สำหรับลักษณะความที่เรียกกันว่าห้าม ทรงใช้ข้อความว่า ภิกษุใดกระทำการอย่างนั้นๆ ก็เป็นอันถึงการละเมิดระดับนั้นๆ สำหรับความผิดต่างๆ ไปนอกปาฏิโมกข์ อย่างมากก็ใช้ว่า ไม่พึงทำอย่างนั้นๆ ส่วนลักษณะความที่เรียกกันว่าสั่งหรือบังคับ ทรงใช้คำว่า “อนุญาติ” หรืออย่างมากที่สุดก็ใช้ว่า พึงทำอย่างนั้นๆ

¹⁴⁰³ นี่เป็นการพูดอย่างกว้างๆ โดยว่าตามหลักใหญ่ที่เกี่ยวข้องในกรณีนี้ ความจริงมี อุดุนิยาม พินนิยาม และจิตตนิยามด้วย แต่ไม่เกี่ยวข้องในกรณีที่กำลังจะพูดถึง

แง่ที่เด็กควรเรียนรู้เกี่ยวกับเรื่องนี้ ก็คือ เด็กควรได้รับการปฏิบัติด้วยเมตตา แต่การแสดงเมตตา นั้น นอกจากจะเป็นการแสดงความรักความปรารถนาดีเพื่อประโยชน์ทางจิตใจของเด็กโดยตรง เช่น ความอบอุ่นใจ เฉพาะหน้า และความสุขภาพจิตที่ดีในระยะยาวแล้ว ควรมีเป้าหมายทางปัญญาด้วย คือ ให้นำไปสู่ความเข้าใจ ชาบซึ่งในความมีเจตนาดีงาม ความมีน้ำใจหรือความตั้งใจดีต่อกันระหว่างมนุษย์

ความเข้าใจชาบซึ่งเช่นนี้ เกิดขึ้นได้ ด้วยการเปรียบเทียบระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ถ้าหากผู้ใหญ่รู้จัก ปฏิบัติในเรื่องนี้อย่างฉลาด เด็กจะเกิดความรู้ความเข้าใจว่า มนุษย์นี้แตกต่างจากธรรมชาติ มนุษย์มีจิตใจ มนุษย์มีเจตนา มีความตั้งใจตั้งใจที่จะจัดการหันเหการกระทำของตนได้ จะจงใจทำต่อกันในทางร้ายก็ได้ ในทาง ดีก็ได้ แม่เลี้ยงลูก มิใช่ทำตามสัญชาตญาณของธรรมชาติเท่านั้น แต่แม่มีความรักความหวังดี มีการเลือก ตัดสินใจด้วยเมตตาที่เป็นคุณธรรมของมนุษย์ด้วย

ถ้ามนุษย์มีเจตนาดี ทำต่อกันด้วยความปรารถนาดี ก็จะทำให้เกิดความสุขและเป็นประโยชน์อย่างมาก ต่างจากธรรมชาติที่เป็นกลางๆ ไม่มีจิตใจ ไม่มีความคิดร้าย หรือคิดดี

ความเป็นไปของธรรมชาตินั้น บางคราวก็อ่อนโยนละมุนละไม อำนวยประโยชน์ ทำให้มนุษย์พอใจและมีความสุข บางคราวก็ร้ายรุนแรง เป็นโทษ ก่อความทุกข์แก่มนุษย์ แต่จะเป็นไปทางใดก็ตาม ธรรมชาตินี้ไม่มีเจตนา ธรรมชาตินี้ไม่ได้คิดกลั่นแกล้งมนุษย์ แต่ธรรมชาตินั้นไปตามเหตุปัจจัยของมัน และถึงอย่างไร ธรรมชาตินี้ก็เป็นสิ่งที่พึ่งพาอาศัยของมนุษย์ เราจึงควรรักธรรมชาติและปฏิบัติต่อธรรมชาติด้วยความรู้ความเข้าใจตามเหตุตามปัจจัย

อนึ่ง ชีวิตของมนุษย์นั้น ตามสภาวะของธรรมดา ก็มีทุกข์ซึ่งถูกธรรมชาติที่ไม่มีเจตนาคอยบีบคั้นมากอยู่ แล้ว มนุษย์เราซึ่งมีเจตนาหันเหการกระทำของตนได้ จึงไม่ควรมาเบียดเบียนเพิ่มทุกข์แก่กันและกันอีก เราควร ใช้เจตนาในทางช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ผ่อนเบาบรรเทาทุกข์กัน มีเมตตากรุณา กระทำต่อกันด้วยความรักความปรารถนาดี มีความตั้งใจดีต่อกัน

อย่างไรก็ตาม การแสดงความรักความปรารถนาดีต่อเด็กนั้น จะต้องระวังไม่ให้ก้าวเลยจากเมตตาตกไป เป็นการพะนอต่อตนหาของเด็ก เพราะถ้ากลายเป็นการพะนอต่อตนหาเสียแล้ว เด็กก็จะไม่เกิดความชาบซึ่งในคุณค่าแห่งเจตนาที่ดีของมนุษย์ คือไม่เกิดความตระหนักรู้ว่า การกระทำนั้นเป็นไปด้วยเมตตา ด้วยความปรารถนาดีต่อกันโดยมนุษย์จงใจทำ และก็จะไม่เกิดความเข้าใจถึงความเป็นกลางของธรรมชาติ

ถ้าเป็นเช่นนี้ นอกจากจะเสียผลในด้านการปลูกฝังเมตตาธรรม และความรู้จักรับผิดชอบต่อตนเองแล้วยังทำให้เด็กเสื่อมเสียคุณภาพจิต เพาะเลี้ยงอกุศลธรรมต่างๆ เช่น ความเห็นแก่ตัว ความเอาแต่ใจตัว ความอ่อนแอ ความโลภ และความอิจฉาริษยา เป็นต้น ให้เพิ่มขึ้นด้วย

วิธีที่จะป้องกันไม่ให้เลยไปเป็นการพะนอต่อตนหา ก็คือ การให้เด็กรู้ขอบเขต ระหว่างการที่มนุษย์จะกระทำต่อกันด้วยความรักความปรารถนาดีได้ กับการที่จะต้องเป็นไปตามเหตุผลของธรรมชาติ

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า พึงระวังไม่ให้มีการแสดงเมตตาอย่างผิดๆ ที่กลายเป็นการขัดขวางหรือทำลายความรู้เท่าทันความเป็นจริงแห่งธรรมดา

ในทางปฏิบัติ ก็คือ จะต้อง *ใช้พรหมวิหารให้ครบทั้ง ๔ ข้อ* คือ นอกจากมีความรักความปรารถนาดี ด้วยเมตตา เป็นหลักยืนพื้นอยู่แล้ว ก็ต้องมีกรุณาสงสารช่วยเหลือเมื่อเด็กได้รับทุกข์ แสดงความยอมรับหรือชื่นชมยินดีเมื่อเด็กได้ความสุขหรือทำการสำเร็จโดยชอบธรรมหรือโดยเหตุโดยผล (มูทิตา) และรู้จักวางที่เฉยเผ่าดูหรือวางใจเป็นกลางเมื่อเด็กทำการตามแนวเหตุผลกำลังรับผิดชอบตนเองได้อยู่ หรือเมื่อมีเหตุที่เด็กควรได้รับผิดชอบต่อผลแห่งการกระทำของตน (อุเบกขา)

โดยเฉพาะข้อสุดท้าย คืออุเบกขานี้แหละ เป็นองค์ธรรมจำเพาะสำหรับป้องกัน ไม่ให้เมตตากลายเป็นเครื่องปิดกั้นบดบังปัญญา

ท่ามกลางธรรมชาติที่เกื้อกูลบ้าง ไม่เกื้อกูลบ้างนั้น ชีวิตมนุษย์ไม่มีความมั่นคง มนุษย์ต้องดิ้นรนต่อสู้เพื่อความอยู่รอด แสวงหาเครื่องหล่อเลี้ยงชีวิต หลีกหนีและกำจัดสิ่งที่เป็นปฏิปักษ์

เมื่อไม่รู้สภาวะที่แท้จริงของธรรมชาติ ก็ยึดมั่นต่อสิ่งที่ตนใฝ่เพื่อสนองความอยาก พุ่มเทคุณค่าให้แก่สิ่งเหล่านั้น มองเห็นโลกเป็นแดนที่จะทะยานหาสิ่งเสพ เป็นที่ให้ความสุขและทุกสิ่งที่น่าปรารถนา มองเห็นตนในฐานะเป็นผู้ครอบครองเสพส่วยโลก มองเห็นผู้อื่นเป็นตัวขัดขวางหรือผู้แย่งชิง ทำให้เกิดความหวงแหน ความชิงชัง ความเกลียดกลัว การเหยียดหยามดูถูก การแข่งขันแย่งชิง การเบียดเบียน และการครอบงำกันระหว่างมนุษย์

ยิ่งกว่านั้น เมื่อการไม่เป็นไปสมปรารถนา หรือเกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นภายหลัง ก็เกิดความทุกข์อย่างรุนแรง

ครั้นมีกัลยาณมิตรช่วยชักจูง ฝึกให้เห็นคุณค่าของเมตตาทธรรม ทำที่ต่อเพื่อนมนุษย์และต่อธรรมชาติที่ดีขึ้น แต่นั่นก็ยังเป็นเพียงสัมมาทิฐิระดับโลกีย์

ถ้าจะให้ลึกซึ้งและมั่นคงแน่นแฟ้นแท้จริง ก็ต้องฝึกให้เกิดสัมมาทิฐิแนวโลกุตรด้วย โดยให้เข้าใจสภาวะที่แท้จริงของโลกและชีวิตว่า ล้วนเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย โลกธรรมทั้งหลายไม่เที่ยงแท้ถาวร ไม่มีแก่นสารที่เป็นของตนเอง และที่จะให้ดำรงอยู่ได้โดยตัวของมันเอง ไม่อาจจะเข้าไปครอบครองเอาไว้ได้จริง และไม่สามารถให้ความหมายแท้จริงแก่ชีวิต

แม้ถึงชีวิตของเราเอง ก็มีผู้มีตัวตนที่จะเข้าไปครอบครองอะไรเอาไว้ได้จริงจัง ชีวิตเรา ชีวิตเขา ก็เป็นไปตามกฎธรรมดาอย่างเดียวกัน มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายเป็นเพื่อนร่วมเกิดแก่เจ็บตายด้วยกันทั้งสิ้น ต่างก็รักสุขเกลียดทุกข์เหมือนกัน และชีวิตทั้งหลายที่เป็นอยู่ได้ ก็ต้องสัมพันธ์พึ่งอาศัยกันด้วย

ความรู้ความเข้าใจถึงสภาวะเช่นนี้ จะต้องมีเป็นพื้นฐานไว้บ้าง แม้แต่ในเด็ก ๆ เพื่อให้รู้จักวางใจ วางท่าที่ต่อโลก ต่อชีวิต และต่อเพื่อนมนุษย์ได้ถูกต้อง ทำให้จัดระบบการตีค่าทางความคิดใหม่ โดยเปลี่ยนจากใช้ตัวตนมาใช้ปัญญาเป็นเครื่องวัดค่า รู้ว่าอะไรเป็นคุณค่าแท้จริงสำหรับชีวิต ที่ควรแก่ฉันนะ รู้จักทำจิตใจให้เป็นอิสระ เบิกบาน ผ่อนคลายหายทุกข์ได้แยกกายขึ้น และเป็นวิธีบรรเทาความโลภ โกรธ หลง ลดการแย่งชิงเบียดเบียน และลดปัญหาทางศีลธรรม ชนิดที่มีฐานมั่นคงอยู่ภายใน

เมื่อสัมมาทิฐิเกิดขึ้นแล้ว ก็จะเจริญสู่จุดหมาย ด้วยการอุดหนุนขององค์ประกอบต่างๆ ดังที่ตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฐิ อันองค์ประกอบ ๕ อย่างคอยหนุน (อนุเคราะห์) ย่อมมีเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ เป็นผลานิสงส์ องค์ประกอบ ๕ อย่างนั้น คือ

- (๑) คีล (ความประพฤติดีงามเกื้อกูล พฤติกรรมไม่ขัดแย้งเบียดเบียน)
- (๒) สุตะ (ความรู้จากการสดับ เล่าเรียน อ่านตำรา การแนะนำสั่งสอนเพิ่มเติม)
- (๓) ศากัจฉา (การสนทนา ถกเถียง อภิปราย แลกเปลี่ยนความคิดเห็น สอดค้นความรู้)
- (๔) สมถะ (ความสงบ การทำให้สงบ การไม่มีความฟุ้งซ่านวุ่นวายใจ)
- (๕) วิปัสสนา (การใช้ปัญญาพิจารณาเห็นสิ่งต่างๆ ตามสภาวะของมัน คือตามเป็นจริง)¹⁴⁰⁴

¹⁴⁰⁴ แปลรวมความจาก อง.ปญจก.๒๒/๒๕/๒๒; พึงเสริมด้วยพุทธพจน์ว่า “การฟังด้วยดี การสอบถามค้นคว้า เป็นอาหารของปัญญา” (อง.ทสก.๒๔/๗๓/๑๔๖)

โดยสรุป สัมมาทิฐิ ก็คือ ความเห็นที่ตรงตามสภาวะ คือ เห็นตามสิ่งทั้งหลายเป็นจริง การที่สัมมาทิฐิจะเจริญขึ้น ย่อมต้องอาศัยโยนิโสมนสิการเรื่อยไป เพราะโยนิโสมนสิการช่วยให้ไม่มองสิ่งต่างๆ อย่างผิวเผิน หรือมองเห็นเฉพาะผลรวมที่ปรากฏ แต่ช่วยให้มองแบบสืบค้นแยกแยะ ทั้งในแง่การวิเคราะห์ ส่วนประกอบที่มาประชุมกันเข้า และในแง่การสืบทอดแห่งเหตุปัจจัย ทำให้ไม่ถูกลวง ไม่ถูกบั่นถูกขีด ไม่ถูกจูงไปหรือยั่วยุได้ ด้วยปรากฏการณ์ทางรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และคตินิยมต่างๆ จนเกิดเป็นปัญหาทั้งแก่ตนและผู้อื่น แต่ทำให้มีสติสัมปชัญญะ เป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง คัดตัดสินและกระทำการต่างๆ ด้วยปัญญา

๒. สัมมาสังกัปปะ

องค์มรรคข้อที่ ๒ นี้ มีคำจำกัดความแบบทั่วไปตามคัมภีร์ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสังกัปปะ เป็นไหน? เนกขัมมสังกัปปี อพยาบาทสังกัปปี อวิหิงสาสังกัปปี นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ”¹⁴⁰⁵

นอกจากนี้ ยังมีคำจำกัดความแบบแยกออกเป็น ระดับโลกิยะ และระดับโลกุตระ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสังกัปปะ เป็นไหน? เรากล่าวว่า สัมมาสังกัปปะ มี ๒ อย่าง คือ สัมมาสังกัปปะ ที่ยังมีอาสวะ เป็นฝ่ายบุญ อำนวยวิบากแก่ชั้นนี้ อย่างหนึ่ง กับสัมมาสังกัปปะ ที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตระ และเป็นองค์มรรค อย่างหนึ่ง”

“สัมมาสังกัปปะ ที่ยังมีอาสวะ...คือ เนกขัมมสังกัปปี อพยาบาทสังกัปปี อวิหิงสาสังกัปปี ...”

“สัมมาสังกัปปะ ที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตระ เป็นองค์มรรค คือ ความตริก (ตักกะ) ความนึกคิด (วิตักกะ) ความดำริ (สังกัปปี) ความคิดแนบแน่น (อัปปนา) ความคิดปักแน่นแน่น (พยุปปนา) ความเอาใจจดจ่อลง วจีสังขาร ของบุคคลผู้มีจิตเป็นอริยะ มีจิตไร้อาสวะ มีอริยมรรคเป็นสมังคี ผู้กำลังเจริญอริยมรรคอยู่...”¹⁴⁰⁶

เพื่อรวบรัด ในที่นี้ จะทำความเข้าใจกันแต่เพียงคำจำกัดความแบบทั่วไป ที่เรียกว่าเป็นขั้นโลกิยะเท่านั้น ตามคำจำกัดความแบบนี้ สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริชอบ หรือความนึกคิดในทางที่ถูกต้อง ตรงข้ามกับความดำริผิดที่เรียกว่า **มิจฉาสังกัปปะ** ซึ่งมี ๓ อย่าง คือ

๑. **กามสังกัปปี** หรือ กามวิตก คือ ความดำริที่เกี่ยวข้องกับกาม ความนึกคิดในทางที่จะแสวงหา หรือหมกมุ่นพัวพันติดข้องอยู่ในสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕ หรือสิ่งสนองตัณหาอุปาทานต่างๆ ความคิดในทางเห็นแก่ตัว เป็นความนึกคิดในฝ่ายราคะ หรือ โลภะ
๒. **พยาบาทสังกัปปี** หรือ พยาบาทวิตก คือ ความดำริที่ประกอบด้วยความขัดเคือง ไม่พอใจ เคียดแค้น ชิงชัง คิดเห็นเพ่งมองในแง่ร้ายต่างๆ มองคนอื่นเป็นศัตรูผู้มากระทบกระทั่ง เห็นสิ่งทั้งหลายเป็นไปในทางขัดอกขัดใจ เป็นความนึกคิดในฝ่ายโทสะ แง่ถูกกระทบ (ตรงข้ามกับเมตตา)

¹⁴⁰⁵ ที.ม.๑๐/๒๓๕/๓๔๘; ม.อุ.๑๔/๗๐๔/๔๕๓; อภิ.วิ.๓๕/๑๖๔/๑๓๖; ๕๗๑/๓๑๗

¹⁴⁰⁶ ม.อุ.๑๔/๒๖๑-๓/๑๘๒; อภิ.วิ.๓๕/๒๐๖/๑๔๔; ๕๘๒/๓๒๐

๓. **วิหิงสาสังกัปป** หรือ วิหิงสาวิตก คือ ความดำริในทางที่จะเบียดเบียน ทำร้าย ช่มเหง ตัดรอน และทำลาย ออกจากไปกระทบกระทั่งรุกรานผู้อื่น อยากทำให้เขาประสบความทุกข์ความเดือดร้อน เป็นความนึกคิดในฝ่ายโทสะแจะจะไปกระทบ (ตรงข้ามกับกรุณา)

ความดำริ หรือแนวคิดแบบนี้ เป็นเรื่องปรกติของคนส่วนมาก เพราะตามธรรมดา เมื่อบุญชุนรับรู้ อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยการเห็น ได้ยิน เป็นต้น จะเกิดความรู้สึกอย่างใดอย่างหนึ่งในสองอย่าง คือ ถ้าถูกใจ ก็ชอบ ตีตใจ อยากได้ พัวพัน คล้อยตาม ถ้าไม่ถูกใจ ก็ไม่ชอบ ขัดใจ ขัดเคือง ผลักแย้ง เป็นปฏิปักษ์จากนั้น ความดำรินึกคิดต่างๆ ก็จะดำเนินไปตามแนวทาง หรือตามแรงผลักดันของความชอบและไม่ชอบนั้น

ด้วยเหตุนี้ ความคิดของบุญชุนโดยปรกติ จึงเป็นความคิดเห็นที่เอนเอียงไปข้างใดข้างหนึ่ง มีความพอใจและไม่พอใจของตนเข้าไปเคลือบแฝงชักจูง ทำให้ไม่เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเองล้วนๆ

ความนึกคิดที่ดำเนินไปจากความถูกใจ ชอบใจ เกิดความติดข้อง พัวพัน เอียงเข้าหา ก็กลายเป็น กามวิตก ส่วนที่ดำเนินไปจากความไม่ถูกใจ ไม่ชอบใจ เกิดความรู้สึกกระทบกระทั่ง ขัดเคือง ซิงซัง เป็นปฏิปักษ์มองในแง่ร้าย ก็กลายเป็น พยาบาทวิตก ที่พุ่งออกมาเป็นความคิดรุกราน คิดเบียดเบียน กลั่นแกล้ง ช่มเหง เล่นล่ำ ทำลาย ก็กลายเป็นวิหิงสาวิตก ทำให้เกิดทัศนคติ (หรือเจตคติ) ต่อสิ่งต่างๆ อย่างไม่ถูกต้อง

ความดำริหรือความนึกคิดที่เอนเอียง ทัศนคติที่บิดเบือนและถูกเคลือบแฝงเช่นนี้ เกิดขึ้นก็เพราะการขาดโยนิโสมนสิการแต่ต้น คือ มองสิ่งต่างๆ อย่างผิวเผิน รับรู้อารมณ์เข้ามาทั้งดุ้น โดยขาดสติสัมปชัญญะ แล้วปล่อยความนึกคิดให้เล่นไปตามความรู้สึก หรือตามเหตุผลที่มีความชอบใจ ไม่ชอบใจเป็นตัวนำ ไม่ได้ใช้ความคิดวิเคราะห์แยกแยะ และความคิดสืบสาวสอบค้นเหตุปัจจัย ตามหลักโยนิโสมนสิการ

โดยนัยนี้ มิจฉาทิฏฐิ คือ ความเข้าใจผิดพลาด ไม่มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จึงทำให้เกิดมิจฉาสังกัปปะ คือ ดำริ นึกคิด และมีทัศนคติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างผิดพลาดบิดเบือน และมีฉาสังกัปปะนี้ก็ส่งผลสะท้อนให้เกิดมิจฉาทิฏฐิ เข้าใจและมองเห็นสิ่งทั้งหลายอย่างผิดพลาดบิดเบือนต่อไป หรือยิ่งขึ้นไปอีก องค์ประกอบทั้งสอง คือ มิจฉาทิฏฐิ และมิจฉาสังกัปปะ จึงส่งเสริมสนับสนุนซึ่งกันและกัน

ในทางตรงข้าม การที่จะมองเห็นสิ่งทั้งหลายถูกต้องตามที่มันเป็นได้ จะต้องใช้โยนิโสมนสิการ ซึ่งหมายความว่า ขณะนั้นความนึกคิด ความดำริต่างๆ จะต้องปลอดโปร่ง เป็นอิสระ ไม่มีทั้งความชอบใจ ความยึดติด พัวพัน และความไม่ชอบใจ ผลักแย้ง เป็นปฏิปักษ์ต่างๆ ด้วย ข้อนี้มีความหมายว่า จะต้องมีสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ และองค์ประกอบทั้งสองอย่างนี้ส่งเสริมสนับสนุนซึ่งกันและกัน เช่นเดียวกับในฝ่ายมิจฉานั้นเอง

โดยนัยนี้ ด้วยการมีโยนิโสมนสิการ ผู้นั้นก็มีสัมมาทิฏฐิ คือ มองเห็นและเข้าใจสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง เมื่อมองเห็นสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง จึงมีสัมมาสังกัปปะ คือ ดำริ นึกคิด และตั้งทัศนคติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างถูกต้อง ไม่เอนเอียง ยึดติด หรือผลักแย้ง เป็นปฏิปักษ์

เมื่อมีความดำรินึกคิดที่เป็นอิสระจากความชอบใจ ไม่ชอบใจ เป็นกลางเช่นนี้¹⁴⁰⁷ จึงทำให้มองเห็นสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง คือ เสริมสัมมาทิฏฐิให้เพิ่มพูนยิ่งขึ้น จากนั้นองค์ประกอบทั้งสองก็สนับสนุนกันและกัน หมุนเวียนต่อไป

¹⁴⁰⁷ ทำที่ของจิตใจอย่างนี้ พัฒนาขึ้นไปในขั้นสูง จะกลายเป็นอุเบกขา ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญยิ่งในการใช้ความคิดอย่างได้ผล หาได้มีความหมายเป็นการนิ่งเฉย ไม่เอาเรื่องเอาราวอย่างที่มีกเข้าใจกันไม่ แต่เรื่องนี้จะได้อธิบายต่อไปข้างหน้า

ในภาวะจิตที่มีโยนิโสมนสิการ จึงมีความดำริตรึกตรึงนึกคิด ซึ่งปลอดโปร่ง เป็นอิสระ ปราศจากความเอนเอียง ทั้งในทางผูกติด และในทางผลักขัด ตรงข้ามกับมิจฉาสังกัปปะ เรียกว่า **สัมมาสังกัปปะ** มี ๓ อย่าง เช่นเดียวกัน คือ

๑. **เนกขัมมสังกัปปะ** หรือ เนกขัมมวิตก คือ ความดำริที่ปลอดจากโลภะ ความนึกคิดที่ปลอดโปร่งจากกาม ไม่หมกมุ่นพัวพันติดข้องในสิ่งสนองความอยากต่างๆ ความคิดที่ปราศจากความเห็นแก่ตัว ความคิดเสียสละ และความคิดที่เป็นคุณเป็นกุศลทุกอย่าง¹⁴⁰⁸ จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากราคะหรือโลภะ
๒. **อพยยาบทสังกัปปะ** หรือ อพยยาบทวิตก คือ ความดำริที่ไม่มีความรู้สึกกระทบกระทั่ง ชัดเคืองชิงชัง หรือเพ่งมองในแง่ร้ายต่างๆ โดยเฉพาะมุ่งเอาธรรมที่ตรงข้าม คือเมตตา ซึ่งหมายถึงความปรารถนาดี ความมีไมตรี ต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากโทสะ
๓. **อวิหิงสาสังกัปปะ** หรือ อวิหิงสาวิตก คือ ความดำริที่ไม่มีการเบียดเบียน การคิดทำร้าย ช่มเหง หรือทำลาย โดยเฉพาะมุ่งเอาธรรมที่ตรงข้าม คือกรุณา ซึ่งหมายถึงความคิดช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากโทสะเช่นเดียวกัน

มีข้อสังเกตอย่างหนึ่ง ที่อาจมีผู้ยกขึ้นอ้าง ซึ่งขอชี้แจงไว้ ณ ที่นี้ด้วยครั้งหนึ่งก่อน คือเรื่องกรรมฝ่ายดีหรือกุศล ซึ่งตรงข้ามกับฝ่ายชั่วหรืออกุศล ในพุทธธรรม แทนที่จะใช้ศัพท์ตรงข้าม มักใช้แต่เพียงแค่ศัพท์ปฏิเสธ ทำให้มีผู้คิดเห็นไปว่า พุทธธรรมเป็นคำสอนแบบปฏิเสธ (negative) และเรื่อยเฉื่อย (passive) เพียงแต่ไม่ทำความชั่ว อยู่เฉยๆ ก็เป็นความดีเสียแล้ว อย่างที่นี้ ฝ่ายมิจฉาสังกัปปะ เป็นพยาบาทสังกัปปะ ฝ่ายสัมมาสังกัปปะ แทนที่จะเป็นเมตตา กลับเป็นเพียงอพยยาบทสังกัปปะ คือ ปฏิเสธฝ่ายมิจฉาเท่านั้น

ความเข้าใจเช่นนี้ผิดพลาดอย่างไร จะได้ชี้แจงต่อไปตามโอกาส แต่เฉพาะเรื่องนี้ จะชี้แจงเหตุผลตอบโต้ความเข้าใจผิด แต่เพียงสั้นๆ ๓ ข้อก่อน คือ

๑. มรรคเป็นหลักปฏิบัติที่มุ่งคุณค่าทางปัญญาเป็นสำคัญ จุดหมายของมรรค คือการรู้แจ้งสัจธรรม มิใช่มุ่งเพียงคุณค่าทางจริยธรรมชั้นศีล หรือที่เรียกกันว่าศีลธรรมเท่านั้น

เฉพาะอย่างยิ่ง พึงระลึกไว้ว่า สัมมาสังกัปปะ เป็นองค์มรรคฝ่ายปัญญา มิใช่ฝ่ายศีล ดังนั้น การที่สัมมาสังกัปปะสอนให้ไม่คิดพยาบาท ให้มีเมตตารักใคร่กัน ก็มีมุ่งเพียงเพื่อให้คนมีศีล คือละเว้นการฆ่าฟันเบียดเบียนกัน ช่วยเหลือกันอย่างเดียว แต่มุ่งให้มีความคิดที่ไม่เอนเอียงด้วยความเกลียดชัง เป็นต้น เพื่อให้ความคิดนั้นปลอดโปร่งเป็นอิสระ เดินตามแนวความจริงอย่างคล่องตัว จะได้เกิดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องตามสภาพความเป็นจริงไม่บิดเบือน

โดยนัยนี้ การใช้คำปฏิเสธว่า สัมมาสังกัปปะ คือ ความคิดปลอดโลก ไม่มีพยาบาท ไม่มีวิหิงสา จึงนับว่าเป็นการเหมาะสมที่สุดแล้ว หมายความว่า เมื่อจะคิดจะพิจารณาอะไร ถ้าไม่คิดเอาเข้าตัว ไม่คิดด้วยความเกลียดชังมุ่งร้าย หรือจะทำลายใคร ความคิดนั้นก็บริสุทธิ์ มีหวังว่าจะถูกต้องตรงความจริง

๒. โดยเหตุผลทางหลักภาษา คำบาลีที่มี “อ” ปฏิเสธหน้าหน้า มิได้หมายความว่าไม่ใช่สิ่งนั้น แต่มีความหมายเปิดกว้างออกไปครอบคลุมหมด ว่าสิ่งใดก็ตามที่มีใช้สิ่งนั้น รวมทั้งสิ่งที่ตรงข้ามทั้งหมด

¹⁴⁰⁸ เนกขัมมะ = อโลภะ, เนกขัมมธาตุ = กุศลธรรมทั้งปวง; อพยยาบทธาตุ = เมตตา; อวิหิงสาธาตุ = กรุณา (อภิ.วิ.๓๕/๑๒๒/๑๐๗; วิกงค.อ.๕๗; ปฏิส.อ.๗๙)

ดังเช่น คำว่า “อกุศล” มิได้หมายถึงมิใช่กุศล (ซึ่งอาจเป็นอัพยาทุกต คือเป็นกลางๆ ไม่ใช่ทั้งฝ่ายดีฝ่ายชั่ว) แต่หมายถึงความชั่วที่ตรงข้ามกับกุศลเลยทีเดียว

คำว่า “อมิตร” มิได้หมายถึงคนที่เป็กลางๆ ไม่ใช่มิตร แต่หมายถึงศัตรูเลยทีเดียว ดังนี้ เป็นต้น

ในสัมมาสังกัปปะนี้ “อ” มีความหมายปฏิเสธแบบครอบคลุม คือทั้งที่ตรงข้าม และที่มีใช้ เช่น อพยาบาทสังกัปปิ ย่อมหมายถึงเมตตาที่ตรงข้ามกับพยาบาทด้วย และความดำริที่บริสุทธิ์ ปลอดโปร่ง ปราศจากพยาบาท เป็นกลางๆ ด้วย ธรรมฝ่ายดี เช่น เมตตา เป็นต้น จึงรวมอยู่ในองค์มรรคข้อนี้ด้วยแล้ว

๓. การใช้คำที่มี “อ” ปฏิเสธนี้ นอกจากมีความหมายกว้างแล้ว ยังมีความหมายหนักแน่นเด็ดขาดยิ่งกว่าคำตรงข้ามเสียอีก เพราะการใช้คำปฏิเสธในที่นี้ มุ่งจะจงปฏิเสธสิ่งนั้นไม่ให้มีโดยสิ้นเชิง คือ ไม่ให้มีเชื้อหรือร่องรอยเหลืออยู่

ดังเช่น อพยาบาทสังกัปปิ ในที่นี้ หมายถึงความดำริที่ไม่มีพยาบาทหรือความคิดร้ายแง่ใดส่วนใดเหลืออยู่ในใจเลย เป็นเมตตาโดยสมบูรณ์ ไม่มีขอบเขตจำกัด เป็นการเน้นขั้นถึงที่สุด ไม่เหมือนคำสอนบางลัทธิที่สอนให้มีเมตตากรุณา แต่เป็นเมตตากรุณาตามคำจำกัดของผู้สั่งสอน มิใช่ตามสภาวะของธรรม จึงมีขอบเขตตามบัญญัติสำหรับใช้แก่กลุ่ม หรือหมู่ชนพวกหนึ่ง หรือสัตว์โลกชนิดหรือประเภทใดประเภทหนึ่ง แล้วแต่ตกลงกำหนดเอา

เท่าที่กล่าวมานี้ อาจสรุปว่า ตามปกติ มนุษย์ปุถุชน เมื่อจะคิดอะไร ก็ย่อมคิดเพื่อสนองตัณหาในรูปใดรูปหนึ่ง ถ้าไม่คิดตามแนวทฤษฎี เช่น ค่านิยม เป็นต้น ซึ่งตัณหาอาศัยอวิชชาปรุงแต่งไว้ก่อนแล้ว ก็จะคิดไปตามอำนาจของตัณหาสุดในเวลานั้นๆ ซึ่งอาจเป็นไปได้โดยอาการของความอยาก ที่ยังเรียกว่าเป็นตัณหาโดยตรงบ้าง โดยการถือตัวเชิดชูฐานะฐานะของตัวตน ที่เรียกว่ามานะบ้าง ตลอดจนความยึดถือที่จับตัวเป็นทฤษฎี ท่านจึงเรียกความคิดของปุถุชนเช่นนั้นว่า ประกอบด้วยอหังการ มมังการ และมานานุสัย หรือเรียกสั้นๆ ว่า มีตัณหา มานะ และทฤษฎี เป็นตัวฐานและชักใยอยู่ ความคิดของปุถุชนนั้น จึงอาจเรียกได้ว่าเป็นบริการของจิตที่รับใช้ตัณหา

ลักษณะของการคิดเพื่อสนองตัณหา นั้น เป็นไปได้ทั้งในทางบวกและทางลบ ด้านบวกออกมาในรูปของกามสังกัปปิ คือคิดเอา คิดปรนเปรอบำเรอตน ด้านลบออกมาในรูปของพยาบาทสังกัปปิ คือคิดชดคิดแง่ร้าย คิดเป็นปฏิปักษ์ เห็นเขาเป็นศัตรู (กลัวเขาจะมาแย่งมาขัด) คิดกระทบกระทั่ง ไม่พอใจ เกลียดชัง และวิหิงสาสังกัปปิ คือคิดรุกราน คิดทำลาย คิดไล่ล่าข่มเหง

อย่างไรก็ตาม ความคิดสนองตัณหา นั้น อาจถูกหักล้างด้วยโยนิโสมนสิการที่มองดูตามสภาวะ¹⁴⁰⁹ ความคิดที่ประกอบด้วยโยนิโสมนสิการเช่นนี้ ไม่มีกาม ไม่มีพยาบาท ไม่มีวิหิงสา จึงบริสุทธิ์ตรงความจริง ไม่เอนเอียงติดข้องหรือบิดไปข้างใดข้างหนึ่ง และจึงเป็นความคิดที่มีขอบเขตกว้างขวาง

อาจให้ความหมายของ **สัมมาสังกัปปะ** ในแง่นี้ได้ว่า จะคิดอะไรก็ได้ ที่มีใช้เป็นการจะเอาจะปรนเปรอตัว มิใช่มุ่งร้ายหรือหมายข่มเหงรังแกเบียดเบียนใคร นี่เป็นด้านปัญญา เกื้อกูลแก่สัมมาทฤษฎีโดยตรง

อีกด้านหนึ่ง ความคิดสนองตัณหา นั้น อาจถูกหักล้างด้วยโยนิโสมนสิการแบบปลูกเร้ากุศลธรรม ความคิดที่ประกอบด้วยโยนิโสมนสิการแบบนี้ เป็นความคิดแบบตรงข้ามกับกาม พยาบาท และวิหิงสา คือคิดสละ มีเมตตา มีกรุณา เป็นการสร้างเสริมกุศลธรรมจำเพาะอย่าง สัมมาสังกัปปะแห่งนี้ แม้จะเกื้อกูลแก่สัมมาทฤษฎี แต่เป็นแง่ที่สัมพันธ์กับศีลโดยตรง คือนำไปสู่สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ และสัมมาอาชีวะ

¹⁴⁰⁹ ดูแนวใน วิกงค.อ.๑๑๗, ๑๔๙; วิสุทธิ.๗/๑๐๓.

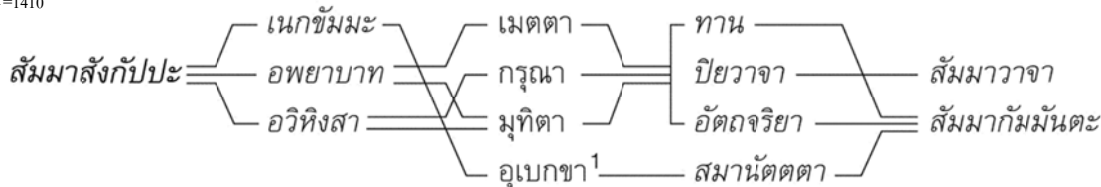
อาจเขียนให้ง่ายขึ้น ดังนี้

พึงทราบว่า การแบ่งเช่นนี้ มิใช่เป็นการแยกขาดจากกันสิ้นเชิง แต่เป็นการแบ่งพอให้เห็นผลที่เด่นในแต่ ละด้านเท่านั้น

นอกจากนี้ ข้อเสนอภาพความสัมพันธ์ระหว่างสัมมาสังกัปปะ กับองค์มรรคหมวดศีล ข้อสัมมาวาจา และ สัมมากรรมันตะ ที่เป็นแนวประยุกต์ แสดงออกในหลักพรหมวิหาร กับสังคหัตถุ ดังนี้

l=1410

มีข้อควรสังเกตเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสัมมาทิฎฐิ กับสัมมาสังกัปปะ อีกอย่างหนึ่ง คือ เมื่อเทียบกับกิเลสหลัก ที่เรียกว่าอกุศลมูล ๓ อย่าง คือ โลภะ โทสะ และโมหะ แล้ว จะเห็นว่า สัมมาทิฎฐิ เป็นตัวกำจัด กิเลสต้นตอที่สุด คือ โมหะ ส่วนสัมมาสังกัปปะ กำจัดกิเลสที่รองหรือต่อเนื่องออกมา คือ เนกขัมมสังกัปปิ กำจัดราคะ หรือโลภะ และอพยบาทสังกัปปิ กับอวิหิงสาสังกัปปิ กำจัดโทสะ จึงเป็นความกลมกลืนต่อเนื่อง ประสานกันทุกด้าน

อย่างไรก็ดี การก้าวหน้ามาในองค์มรรคเพียง ๒ ข้อเท่านั้น ยังนับว่าเป็นขั้นต้นอยู่ การเจริญปัญญา ยังไม่ถึงขั้นสมบุรณ์เต็มตามที่ตามจุดหมาย และแม้การปฏิบัติธรรมแต่ละข้อ ก็มีใช้จะสมบุรณ์ตามขอบเขตความหมาย ของธรรมข้อนั้นๆ ทันที แต่ต้องคลี่คลายเจริญขึ้นตามลำดับ

ดังนั้น ในที่นี้จึงควรทำความเข้าใจว่า ในสัมมาสังกัปปะ ๓ ข้อนั้น เนกขัมมสังกัปปิ บางทีก็หมายถึงเอา เพียงขั้นหยาบในรูปสัญลักษณ์ คือ การออกบวช หรือปลีกตัวออกไปจากความเป็นอยู่ของผู้ครองเรือน อพยบาทสังกัปปิ ก็มุ่งเอาการเจริญเมตตาเป็นหลัก และอวิหิงสาสังกัปปิ ก็มุ่งเอาการเจริญกรุณาเป็นสำคัญ

ปัญญาที่เจริญในขั้นนี้ แม้จะเป็นสัมมาทิฎฐิ มองเห็นตามความเป็นจริง แต่ก็ยังไม่บริสุทธิ์เป็นอิสระรู้ แจ่มเห็นแจ่มเต็มที่ จนกว่าจะถึงขั้นมีอุเบกขา ซึ่งอาศัยสมาธิเป็นบาทฐาน

อนึ่ง แม้แต่เมตตา ซึ่งเป็นคุณธรรมที่เริ่มเจริญได้ตั้งแต่ระยะต้นๆ ของการปฏิบัติธรรม ก็มีใช้เป็นข้อ ธรรมที่ง่ายนัก อย่างที่มักเข้าใจกันอย่างผิวเผิน เพราะเมตตาอย่างที่พูดถึงกันง่าย ๆ ทั่วๆ ไปนั้น หายากนักที่จะ เป็นเมตตาแท้จริง

¹⁴¹⁰ จัดอุเบกขาเป็นเนกขัมมะ ตามหลักที่ว่า อุเบกขาเจโตวิมุตติ เป็นนิสสรณะของราคะ (ที.ปา.๑๑/๑๒๐/๒๖๑)

ดังนั้น เพื่อช่วยป้องกันความเข้าใจผิดที่เป็นผลเสียหายแก่ธรรม ในขั้นต้นนี้ ควรทราบหลักเบื้องต้น บางอย่างไว้เล็กน้อยก่อน

เมตตา หมายถึง ไมตรี ความรัก ความปรารถนาดี อยากให้เขามีความสุข ความเห็นอกเห็นใจ ความเข้าใจดีต่อกัน ความไม่ใฝ่ใจหรือต้องการสร้างเสริมประโยชน์สุขให้แก่เพื่อนมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย¹⁴¹¹

เมตตาเป็นธรรมกลางๆ กลางทั้งในแง่ผู้ควรมีเมตตา และในแง่ผู้ควรได้รับเมตตา จึงควรมีทั้งผู้น้อยต่อผู้ใหญ่ และผู้ใหญ่ต่อผู้น้อย คนจนต่อคนมี และคนมีต่อคนจน ยาจกต่อเศรษฐี และเศรษฐีต่อยาจก คนฐานะต่ำต่อคนฐานะสูง และคนฐานะสูงต่อคนฐานะต่ำ คฤหัสถ์ต่อพระสงฆ์ และพระสงฆ์ต่อคฤหัสถ์ เป็นธรรมพื้นฐานของใจขั้นแรก ในการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ซึ่งทำให้มองกันในแง่ดี หวังดีต่อกัน พร้อมทั้งจะรับฟังและเจรจาเหตุผลของกันและกัน ไม่ยึดเอาความเห็นแก่ตัว หรือความเกลียดชังเป็นที่ตั้ง

การที่กล่าวว่า เมตตา (รวมทั้งพรหมวิหารข้ออื่นๆ ด้วย) เป็นธรรมของผู้ใหญ่นั้น อันที่จริง ความเดิมเป็น “ธรรมของท่านผู้เป็นใหญ่” คือ แปลคำว่า “พรหม” ในพรหมวิหารว่า “ท่านผู้เป็นใหญ่”

พรหม หรือท่านผู้เป็นใหญ่ ในที่นี้ หมายถึงผู้ประเสริฐ คือ ผู้มีจิตใจกว้างขวางยิ่งใหญ่ หรือ ยิ่งใหญ่ด้วยคุณธรรมความดีงาม มิใช่หมายถึงผู้ใหญ่ในความหมายอย่างที่เราเข้าใจกันสามัญ

ทุกคนควรมีพรหมวิหาร ทุกคนควรมีจิตใจกว้างขวางยิ่งใหญ่ ไม่เฉพาะผู้ใหญ่เท่านั้น แต่ในเมื่อปัจจุบันเข้าใจกันแพร่หลายทั่วไปเสียแล้วว่า พรหมวิหาร มีเมตตา เป็นต้น เป็นธรรมของผู้ใหญ่ ก็ควรทำความเข้าใจในแง่ที่ว่า ความหมายเช่นนั้น มุ่งเอาความรับผิดชอบเป็นสำคัญ คือ เห็นว่า ในเมื่อทุกคนควรบำเพ็ญพรหมวิหารผู้ใหญ่ ในฐานะที่เป็นตัวอย่างและเป็นผู้นำ ก็ควรอย่างยิ่งที่จะต้องปฏิบัติให้ได้ก่อน

ถ้าไม่รีบทำความเข้าใจกันอย่างนี้ ปล่อยให้ยึดถือปกป้องกันว่า เมตตาก็ดี พรหมวิหารข้ออื่นๆ ก็ดี เป็นธรรมของผู้ใหญ่ ก็จะกลายเป็นความเข้าใจที่เขวผิดพลาด การตีความและทัศนคติของคนทั่วไป ต่อธรรมข้อนี้ จะผิดพลาดไปหมด

ข้อควรสังเกตสำคัญอีกอย่างหนึ่งของเมตตา ก็คือ สมบัติ และวิบัติของเมตตา **สมบัติ** ได้แก่ ความสมบูรณ์ หรือผลสำเร็จที่ต้องการของเมตตา **วิบัติ** ได้แก่ ความล้มเหลว ความไม่สำเร็จ การปฏิบัติที่คลาดเคลื่อนผิดพลาด

เมื่อว่าตามหลัก สมบัติของเมตตา คือ ระวังพยายามได้ (พยายามอุปสมโอ เอติสุสา สมฺปตฺติ)¹⁴¹² วิบัติของเมตตา คือ การเกิดสินะ (สินะสมภโว วิปตฺติ)¹⁸⁰⁸

ในแง่สมบัติ ไม่มีข้อสังเกตพิเศษ แต่ในแง่วิบัติ มีเรื่องที่ต้องสังเกตอย่างสำคัญ **สินะ** หมายถึง เสนหา ความรักใคร่เยื่อใยเฉพาะบุคคล ความพอใจ โปรดปรานส่วนตัว เช่น ปุตตสินะ ความรักอย่างบุตร ภริยาสินะ ความรักใคร่ฐานภรรยา เป็นต้น

สินะ คือ เสนหา เป็นเหตุให้เกิดความลำเอียง ทำให้ช่วยเหลือกันเอนทางที่ผิดได้ อย่างที่เรียกว่าเกิดฉันทาคติ (ลำเอียงเพราะรักใคร่) ที่ได้ยินพูดกันว่า “ท่านเมตตาฉันเป็นพิเศษ” “นายเมตตาเขามาก” เป็นต้นนั้น เป็นเรื่องของสินะ ซึ่งเป็นความวิบัติของเมตตามากกว่า หาใช่เมตตาไม่

¹⁴¹¹ ใน ขุ.ม.หา.๒๓/๙๔๔/๖๐๐ จำกัดความว่า เมตตาติ ยา สุตเตสุ เมตติ เมตตายนนา เมตตายิตตตฺ อนุหา อนุหายนนา อนุหายิตตตฺ ทิเตลิตตา อนุภุมปา อพฺยาปาโท อพฺยาปชฺโฌ อโทโส กุศลมุลฺล.ใน สุตต.๑.๑๖๑ จำกัดความว่า ทิตฺตฺสุขุปนฺยนาภมตา เมตฺตา

¹⁴¹² วิสุทฺธิ.๒/๑๒๑

ส่วนเมตตาที่แท้จริงนั้น เป็นธรรมที่เอื้อต่อการรักษาความเที่ยงธรรม เพราะเป็นธรรมกลางๆ ทำให้มีภาวะจิตที่ปราศจากความเห็นแก่ตัว ที่จะเอนเอียงเข้าหา ปราศจากความเกลียดชังคิดร้าย มิไม่ตรี ปราศจากอคติต่อคนทุกคนสม่ำเสมอ จึงช่วยให้พิจารณาตัดสินและกระทำการต่างๆ ไปตามเหตุผล โดยมุ่งประโยชน์สุขที่แท้จริงแก่คนทั้งหลาย มิใช่มุ่งสิ่งที่เขาหรือตนชอบหรืออยากได้ออกเป็น

เมตตาที่แท้จริง จะเป็นไปในแบบที่ว่า

“พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงมีพระทัยเสมอกัน ทั้งต่อนายขมังธนู (ที่รับจ้างมาลอบสังหารพระองค์) ต่อบุรุษเทวทัต ต่อบุรุษคฤหิณดา ต่อบุรุษชานบาล (ที่พระเทวทัตปล่อยมาเพื่อฆ่าพระองค์) และต่อบุรุษราหุล ทั่วทุกคน”¹⁴¹³

ประโยชน์ของเมตตา จะเห็นได้เช่นในกรณีของการถกเถียง การแย้งทางเหตุผล และการตอบโต้ ทำให้ต่างฝ่ายยอมพิจารณาเหตุผลของกันและกัน ช่วยให้คู่ได้บรรลุถึงเหตุผลที่ถูกต้องได้

ดังเช่น เมื่อนิครนถ์ผู้หนึ่งมาเฝ้าสนทนา ใช้คำพูดรุนแรงตำหนิพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงสนทนาโต้ตอบตามเหตุผล จนในที่สุด นิครนถ์นั้นกล่าวว่า

“เมื่อเป็นเช่นนี้ ข้าพเจ้าก็เลื่อมใสต่อท่านพระโคตมผู้เจริญ เป็นความจริง ท่านพระโคตมเป็นผู้อบรมแล้วทั้งกาย อบรมแล้วทั้งจิต”

“นำอัศจรรย์ ไม่เคยมีเลย ท่านพระโคตมถูกข้าพเจ้าพูดกระทบกระแทก แต่งคำมาไล่เลียย ต้อนเอาถึงอย่างนี้ ก็ยังมีผิวพรรณสดใส มีสีหน้าเปล่งปลั่งอยู่ได้ สมเป็นอาการของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า”¹⁴¹⁴

ในกรณีที่มีฉันทสังกัปปะเกิดขึ้น เมื่อจะแก้ไขโดยวิธีการแห่งปัญญา ก็ต้องไม่ใช่วิธีดั้งเดิม หรือมัวฟุ้งซ่าน กัดคอกลุ่ม แต่ต้องใช่วินิโยมนสิการ คิดสืบสาวเหตุปัจจัย และพิจารณาให้เห็นคุณโทษของมัน เช่น พุทธพจน์ที่ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ก่อนสัมโพธิกาล เมื่อเราเป็นโพธิสัตว์ ยังมีได้ตรัสรู้ ได้มีความคิดเกิดขึ้นว่า: ถ้ากระไร เราพึงแยกความดำริออกเป็น ๒ ฝ่าย ดังนี้แล้ว จึงได้แยกกามวิตก พยาบาทวิตก และวิหิงสาวิตก ออกเป็นฝ่ายหนึ่ง และแยกเนกขัมมวิตก อพยาบาทวิตก และอวิหิงสาวิตก ออกเป็นอีกฝ่ายหนึ่ง”

“เมื่อเราไม่ประมาท มีความเพียร มุ่งมั่นอยู่นั่นเอง เกิดมีกามวิตกขึ้น เราก็รู้ชัดว่า: เราเกิดกามวิตกขึ้นแล้ว ก็แหละ กามวิตกนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองและผู้อื่นทั้งสองฝ่ายบ้าง ทำให้ปัญญาดับจัดเป็นพวกสิ่งบีบคั้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน”

“เมื่อเราพิจารณาเห็นว่า มันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเอง ก็ดี กามวิตกนั้น ก็สลายตัวไป เมื่อเราพิจารณาเห็นว่า มันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นก็ดี...ว่ามันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเอง และผู้อื่น ทั้งสองฝ่ายก็ดี ว่ามันทำให้ปัญญาดับ จัดเป็นพวกสิ่งบีบคั้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพานก็ดี กามวิตกนั้นก็สลายตัวไป เราจึงละ จึงบรรเทา กามวิตก ที่เกิดขึ้นมาๆ ทำให้หมดสิ้นไปได้ทั้งนั้น”

“เมื่อเราไม่ประมาท...เกิดมีพยาบาทวิตกขึ้น...เกิดมีวิหิงสาวิตกขึ้น เราก็รู้ชัด (ดังกล่าวนั้น) จึงละ...จึงบรรเทา พยาบาทวิตก...วิหิงสาวิตกที่เกิดขึ้นมาๆ ทำให้หมดสิ้นไปได้ทั้งนั้น”

¹⁴¹³ ขุ.อป.๓๒/๘๘; ธ.อ.๑/๑๓๕; ๙๗ (ดูตัวอย่างเรื่องพระพุทธเจ้าทรงแม่เมตตา, วินย.๗/๓๗๘/๑๘๙; ข.อ.๘/๒๑๕)

¹⁴¹⁴ ม.ม.๑๒/๔๐๘, ๔๓๒/๔๔๐, ๔๖๒

“ภิกษุ ยิงตริก ยิงคิดคำนึงถึงความดำริใดๆ มาก ใจของเธอก็ยิ่งโน้มไปทางความดำรินั้นๆ ถ้าภิกษุยิงตริก ยิงคิดคำนึงถึงกามวิตกมาก เธอก็ละทิ้งเนกขัมมวิตกเสีย ทำแต่กามวิตกให้มาก จิตของเธอ นั้น ก็โน้มไปทางกามวิตก...๗๑๗...ถ้าภิกษุยิงตริก ยิงคิดคำนึงถึงเนกขัมมวิตกมาก เธอก็ละทิ้งกามวิตกเสีย ทำแต่เนกขัมมวิตกให้มาก จิตของเธอ นั้น ก็โน้มไปทางเนกขัมมวิตก...”¹⁴¹⁵

การปฏิบัติธรรมช่วงแรกตามองค์มรรค ๒ ข้อต้นนี้ สรุปลได้ด้วยพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ อย่าง ซึ่งถือว่าเป็นผู้ดำเนินปฏิปทาอันไม่ผิดพลาด และเป็นอันได้เริ่มก่อต้นกำเนิดของความสิ้นอาสวะแล้ว ธรรม ๔ อย่างนั้น คือ เนกขัมมวิตก อพยบาปวิตก ขวิหิงสาวิตก สัมมาทิฐิ”¹⁴¹⁶

หมายเหตุ:

พึงสังเกตว่า ในแผนผัง หน้า ๗๕๓ ได้แสดงหมวดธรรมสำคัญ ๒ หมวด คือ พรหมวิหาร ๔ และสังคหัตถุ ๔ รวมไว้กับองค์มรรค ๓ ข้อ คือ

- พรหมวิหาร ๔ อยู่ในฝ่าย สัมมาสังกัปปะ และ
- สังคหัตถุ ๔ อยู่ในฝ่าย สัมมาวาจา และ สัมมากัมมันตะ

การแสดงหลักการนี้ มีความประสงค์สำคัญ คือ

๑. ให้รู้จักแยกให้ถูกต้อง ระหว่างคุณธรรมที่เป็นพื้นฐานในจิตใจ หรือจริยธรรมในชั้นความคิด กับคุณธรรมที่แสดงออกภายนอก หรือจริยธรรมในชั้นปฏิบัติการ ไม่ให้สับสนปะปนกัน โดยเฉพาะหลักพรหมวิหาร ๔ นั้น มักถูกเข้าใจสับสนบ่อย คือ ถูกนำไปใช้พูดหรืออธิบาย เหมือนเป็นคุณธรรมชั้นปฏิบัติการ

แต่ความจริง พรหมวิหาร มีเมตตาเป็นต้น เป็นคุณธรรมประจำใจ เป็นคุณภาพจิต หรืออยู่ในระดับความคิด เนื่องในสัมมาสังกัปปะ การฝึกเจริญพรหมวิหาร ก็รวมอยู่ในหมวด สมภาติ หรืออริจิตตสิกขา ด้วยเหตุนี้ พรหมวิหาร ๔ จึงจัดเป็น กรรณฐาน หมวดหนึ่งในจำนวนกรรณฐาน ๔๐ คือ เป็นเรื่องของ จิตตภาวนา (ดู วิสุทธิ ๒/๘๙-๑๓๑ เป็นต้น)

ส่วนในชั้นปฏิบัติการ มี สังคหัตถุ ๔ มารับช่วงทำหน้าที่ต่อจากพรหมวิหาร ทำให้มีการแสดงออกทางสังคม ถ้าจะใช้พรหมวิหารเช่นเมตตากับการแสดงออกภายนอก ก็ต้องเอาเมตตานั้นไปประกอบการกระทำ เช่น พูดว่า กายกรรมประกอบด้วยเมตตา วจีกรรมประกอบด้วยเมตตา เป็นต้น แต่ลำพังเมตตา ยังไม่เป็นการกระทำชั้นปฏิบัติการ โดยตัวของมันเอง ทาน ปิยวาจา อัตถจริยา เป็นต้น ในสังคหัตถุ ซึ่งอยู่ฝ่ายศีล จึงจะเป็นปฏิบัติการทางสังคม

ความเข้าใจในหลักการนี้ จะช่วยให้ชาวพุทธเองใช้หรือปฏิบัติหลักธรรมต่างๆ ได้ถูกขึ้นถูกอันมันเหมาะชัดเจนยิ่งขึ้น และจะรู้จุดผิดพลาดแห่งคำกล่าวหาของคนภายนอกที่เคยพูดว่า ชาวพุทธได้รับการสั่งสอนให้ทำดีบำเพ็ญประโยชน์ เพียงด้วยการนั่งนอนแผ่เมตตาอยู่เฉยๆ ในห้อง (หรือในมุ้ง)

๒. ให้เห็นความประสานสัมพันธ์ ระหว่างคุณธรรมในใจของบุคคล กับจริยธรรมภาคปฏิบัติการทางสังคม แสดงถึงความสมบูรณ์ของพุทธธรรม ที่มีคำสอนเป็นระเบียบ มีหลักธรรมครบทุกชั้นตอน

หลักการนี้บอกให้รู้ว่า การบำเพ็ญความดีภายนอก หรือการแสดงออกถึงทางสังคม จะต้องมีความดีในจิตใจซึ่งภายในจิตใจเป็นรากฐาน จึงจะเป็นไปโดยจริงใจ บริสุทธิ์ เป็นของแท้ และมันคงยั่งยืน งานสังคมสงเคราะห์ ไม่ว่าในรูปของท่าน หรืออัตถจริยา เป็นต้น ก็ตาม จะเป็นไปจริงใจโดยบริสุทธิ์ใจ ก็ต่อเมื่อมีเมตตากรุณาเป็นพื้นฐานอยู่ในใจ

¹⁴¹⁵ ม.ม. ๑๒/๒๕๒/๒๓๒

¹⁴¹⁶ อ.จ.ต.ก. ๒๑/๗๒/๙๙

ตอน ๕: ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร?

องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา ๒:

หมวดศีล

๒

บทที่ ๑๕

๓. สัมมาวาจา ๔. สัมมากัมมันตะ ๕. สัมมาอาชีวะ

องค์มรรค ๓ ข้อนี้ เป็นขั้นศีลด้วยกัน จึงรวมมากล่าวไว้พร้อมกัน เมื่อพิจารณาความหมายตามหลักฐานในคัมภีร์ ปรากฏคำจำกัดความทำนองยกตัวอย่าง ดังนี้

๑. “ภิกษุทั้งหลาย สัมมาวาจา เป็นไฉน? นี้เรียกว่าสัมมาวาจา คือ
 - ๑) มุสาวาทา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ
 - ๒) ปิสุณาย วาจา เวรมณี ” วาจาสุ่อเสียด
 - ๓) ผรุสฺสาย วาจา เวรมณี ” วาจาหยาบคาย
 - ๔) สมนปฺปลาปา เวรมณี ” การพูดเพื่อเจ้อ”
๒. “ภิกษุทั้งหลาย สัมมากัมมันตะ เป็นไฉน? นี้เรียกว่าสัมมากัมมันตะ คือ
 - ๑) ปาณาติปาตา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการตัดรอนชีวิต
 - ๒) อทินฺนาทานา เวรมณี ” การถือเอาของที่เขาไม่ได้ให้
 - ๓) กาเมสุมิฉฺฉาจาวา เวรมณี ” การประพฤติผิดในกามทั้งหลาย”
๓. “ภิกษุทั้งหลาย สัมมาอาชีวะ เป็นไฉน? นี้เรียกว่าสัมมาอาชีวะ คือ อริยสาวกละมิจฉาอาชีวะ¹⁴¹⁷ เสีย หาเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ”¹⁴¹⁸

นอกจากนี้ ยังมีคำจำกัดความแบบแยกเป็นระดับโลกียะ และโลกุตระอีกด้วย เฉพาะระดับโลกียะ มีคำจำกัดความอย่างเดียวกับข้างต้น ส่วนระดับโลกุตระ มีความหมายดังนี้

๑. สัมมาวาจาที่เป็นโลกุตระ ได้แก่ “ความมงด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนางดเว้นจากวจีทุจริตทั้ง ๔ ของท่านผู้มีจิตเป็นอริยะ มีจิตไร้อาสวะ มีอริยมรรคเป็นสมังคี กำลังเจริญอริยมรรคอยู่”
๒. สัมมากัมมันตะที่เป็นโลกุตระ ได้แก่ “ความมงด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนางดเว้นจากกายทุจริตทั้ง ๓ ของท่านผู้มีจิตเป็นอริยะ...”
๓. สัมมาอาชีวะที่เป็นโลกุตระ ได้แก่ “ความมงด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนางดเว้นจากมิจฉาอาชีวะของท่านผู้มีจิตเป็นอริยะ...”¹⁴¹⁹

¹⁴¹⁷ มิจฉาอาชีวะ ได้แก่ “การหลอกลวง การประจบ การทำเลศนัยใช้เล่ห์ขอ การบีบบังคับขู่เข็ญ การต่อลาภด้วยลามก” ม.อ. ๑๔/๒๗๕/๑๘๖

¹⁴¹⁸ ที.ม. ๑๐/๒๕๙/๓๔๘; ม.ม. ๑๒/๑๔๙/๑๒๓; ม.อ. ๑๔/๗๐๔/๔๕๔; อภิ. วิ. ๓๕/๑๖๕-๗/๑๓๖; ๕๗๒-๔/๓๑๗

¹⁴¹⁹ ม.อ. ๑๔/๒๖๗-๒๗๘/๑๘๔-๑๘๖ เทียบ อภิ. วิ. ๓๕/๑๗๘-๑๘๐/๑๓๙; ๕๘๓-๕๘๕/๓๒๐

ศีล ในความหมายที่เป็นหลักกลาง อันพึงถือเป็นหลักความประพฤติพื้นฐาน

จากความหมายหลัก ตามพุทธพจน์ที่ตรัสจำกัดความ อันเป็นประจักษ์แกกลางของการฝึกอบรมชั้นศีลธรรม ที่เรียกว่าอภิสัทธา ก็กระจายออกไป เป็นข้อปฏิบัติและหลักความประพฤติต่างๆ ในส่วนรายละเอียดหรือประยุกต์อย่างกว้างขวาง เพื่อให้เกิดผลในทางปฏิบัติ ทั้งแก่บุคคลและสังคม เริ่มแต่หลักความประพฤติที่ตรงกับในองค์มรรคนี้เอง ซึ่งเรียกว่า กรรมมถ และหลักความประพฤติพื้นฐานที่สุด ที่เรียกว่า เบญจศีล เป็นต้น อย่างไรก็ตาม คำสอนในรูปประยุกต์ ย่อมกระจายออกไปเป็นรายละเอียดอย่างไม่มีที่สิ้นสุด เพื่อให้เหมาะกับบุคคล กาละ เทศะ และสิ่งแวดล้อมอื่นๆ ในการสอนครั้งนั้นๆ ในที่นี้ มิใช่โอกาสที่มุ่งเพื่ออธิบายคำสอนเหล่านั้น จึงไม่อยู่ในฐานะที่จะรวบรวมรายละเอียดมาแสดง

เนื่องด้วยพุทธธรรมเป็นคำสอนที่มีระบบแน่นอนอยู่แล้ว การแสดงแต่เพียงหลักศูนย์กลางให้เกิดความเข้าใจแบบรวบยอด ก็เป็นการเพียงพอ ส่วนคำสอนในรูปประยุกต์ต่างๆ ก็ปล่อยให้เป็นสิ่งสำหรับผู้ต้องการข้อธรรมที่เหมาะสมกับอัธยาศัย ระดับการครองชีพ และความประสงค์ของตน จะพึงแสวงต่อไป

เมื่อกล่าวโดยสรุป สำหรับคำสอนในรูปประยุกต์ ถ้ามิใช่ประยุกต์ในส่วนรายละเอียดให้เหมาะกับบุคคล กาลเวลา สถานที่ และโอกาสจำเพาะกรณีแล้ว หลักใหญ่สำหรับการประยุกต์ก็คือ สภาพความเป็นอยู่ หรือระดับการครองชีวิต โดยนัยนี้ จึงมีศีล มีข้อบัญญัติ ระบบความประพฤติต่างๆ ที่แยกกันออกไป เป็นศีลสำหรับคฤหัสถ์ และศีลสำหรับบรรพชิต เป็นต้น

ผู้ฝึกศึกษาพัฒนาในศีล จะต้องเข้าใจหลักการ สำคัญ และที่สำคัญยิ่ง คือ วัตถุประสงค์ของศีลเหล่านั้น ทั้งในส่วนรายละเอียดที่ต่างกัน และส่วนรวมสูงสุดที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จึงจะชื่อว่ามีความเข้าใจถูกต้อง ไม่มุงมาย ปฏิบัติธรรมไม่ผิดพลาด และได้ผลจริง

ในที่นี้ จะแสดงตัวอย่างการกระจายความหมายขององค์มรรคชั้นศีลเหล่านี้ ออกไปเป็นหลักความประพฤติที่บังเกิดผลในทางปฏิบัติ หลักความประพฤติที่นำมาแสดงเป็นตัวอย่างนี้ เป็นหลักที่กระจายความหมายออกไปโดยตรง มีหัวข้อตรงกับในองค์มรรคทุกข้อ เป็นแต่เรียงลำดับฝ่ายกายกรรม (ตรงกับสัมมากัมมันตะ) ก่อนฝ่ายวจีกรรม (ตรงกับสัมมาวาจา) และเรียกชื่อว่ากุศลกรรมมถบ้าง สุจริตบ้าง ความสะอาดทางกาย วาจา (และใจ) บ้าง สมบัติแห่งกัมมันตะบ้าง ฯลฯ มีเรื่องตัวอย่าง ดังนี้

เมื่อพระพุทธเจ้าประทับ ณ เมืองปาวา ในป่ามะม่วงของนายจุนทะกัมมารบุตร นายจุนทะมาเฝ้า ได้สนทนาเรื่องโลภยกรรม (พริชชาระตนะให้บริสุทธิ) นายจุนทะทูลว่า เขานับถือบัญญัติพริชชาระตนะตามแบบของพราหมณ์ชาวปัจฉาภูมิ ผู้ถือเต้าน้ำ สวมพวงมลัย สหายราย บูชาไฟ ถือปฏิบัติการลงน้ำ

บัญญัติของพราหมณ์พวกนี้มีว่า แต่เช้าตรู่ทุกวัน เมื่อลุกขึ้นจากที่นอน จะต้องเอามือลูบแผ่นดิน ถ้าไม่ลูบแผ่นดิน ต้องลูบมูลโคสด หรือลูบหญ้าเขียว หรือบ่าเรือไฟ หรือยกมือไหว้พระอาทิตย์ หรือมิฉะนั้นก็ต้องลงน้ำให้ครบ ๓ ครั้งในตอนเย็น อย่างใดอย่างหนึ่ง¹⁴²⁰

¹⁴²⁰ พึงสังเกตว่า การถือศีลสัมมาสมาธิอย่างเหนียวแน่นแบบนี้ มีแพร่หลายในอินเดียแต่โบราณก่อนพุทธกาล จนถึงปัจจุบันก็มีได้ลดน้อยลงเลย การล้มล้างความเชื่อถือเหล่านี้ เป็นจุดมุ่งที่เด่นชัดที่สุดอย่างหนึ่ง ในการบำเพ็ญพุทธกิจของพระพุทธเจ้า เช่นเดียวกับ การหักล้างเรื่องวรรณะ และการดึงคนจากปัญหาทางอภิรัชชา กลับมาหาปัญหาชีวิตจริง การถือศีลสัมมาสมาธิเหล่านี้ กลับรุนแรงยิ่งขึ้น พร้อมกับการเสื่อมลงของพระพุทธศาสนา และเป็นสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งของความเสื่อมนั้นด้วย น่าจะกล่าวได้ว่า การถือศีลสัมมาสมาธิเจริญขึ้นเมื่อใด ในที่ใด ความเสื่อมแห่งตัวแท้ของพระพุทธศาสนาก็ปรากฏขึ้นเมื่อนั้น ณ ที่นั้น และน่าจะกล่าวได้ด้วยว่า การถือติดแน่นในศีลสัมมาสมาธิ เป็นสาเหตุสำคัญให้ต้องมีการเปลี่ยนแปลงรุนแรง ที่เรียกว่าการปฏิวัติทางสังคม

พระพุทธเจ้าตรัสว่า บัญญัติเรื่องการชำระตัวให้สะอาดของพวกพราหมณ์นี้ เป็นอย่างหนึ่ง ส่วนการชำระตัวให้สะอาดในอริยวินัย เป็นอีกอย่างหนึ่ง หาเหมือนกันไม่ แล้วตรัสว่า คนที่ประกอบกุศลกรรมบถ ๑๐ (ปาณาติบาต อทินนาทาน ฯลฯ ที่ตรงข้ามกับกุศลกรรมบถ ๑๐) ซึ่งว่ามีความไม่สะอาดทั้งทางกาย ทางวาจา ทางใจ คนเช่นนี้ ลูกขึ้นเข้า จะลูบแผ่นดิน หรือจะไม่ลูบ จะลูบโคลมัย หรือจะไม่ลูบ จะบูชาไฟ จะไหว้พระอาทิตย์ หรือไม่ทำ ก็ไม่สะอาดอยู่นั่นเอง เพราะอกุศลกรรมบถเป็นสิ่งที่ไม่สะอาด ทั้งเป็นตัวการทำให้ไม่สะอาด

แล้วตรัส **กุศลกรรมบถ ๑๐** ที่เป็น **โลโซ** คือ เครื่องชำระตัวให้สะอาด ดังต่อไปนี้

ก. โลโซ ทางกาย ๓ ได้แก่ การที่บุคคลบางคน

- (๑) “ละปาณาติบาต เว้นขาดจากการตีตรชนชีวิต วางทัณฑะ วางคัสตรา มีความละอายใจ กอปรด้วยเมตตา ใฝ่ใจช่วยเหลือเกื้อกูลแก่ปวงสัตว์โลก”
- (๒) “ละอทินนาทาน เว้นขาดจากการถือเอาสิ่งที่เขาไม่ได้ให้ ไม่ยึดถือทรัพย์สินอุปกรณ้อย่างใด ๆ ของผู้อื่น ไม่ว่าจะ เป็นของที่อยู่ในบ้าน หรือในป่า ซึ่งเขาไม่ได้ให้ อย่างเป็นขโมย”
- (๓) “ละกาเมสุมิจฉนจาร เว้นขาดจากการประพฤติผิดในกามทั้งหลาย ไม่ล่วงละเมิดในสตรี เช่น อย่างผู้ที่มารดารักษา ผู้ที่บิดารักษา ผู้ที่พี่น้องชายรักษา ผู้ที่พี่น้องหญิงรักษา ผู้ที่ญาติรักษา ผู้ที่ธรรมรักษา (เช่นภรรยาหม้าย) หญิงมีสามี หญิงหวงห้ามโดยที่สุตแม่หญิงที่หมั้นแล้ว”

ข. โลโซ ทางวาจา ๔ ได้แก่ การที่บุคคลบางคน

- (๑) “ละมุสาวาท เว้นขาดจากการพูดเท็จ เมื่ออยู่ในสภาภีติ อยู่ในที่ประชุมภีติ อยู่ท่ามกลางญาติภีติ อยู่ท่ามกลางชุมชนภีติ อยู่ท่ามกลางราชสกุลภีติ ถูกเขาอ้างตัวซักถามเป็นพยานว่า เจริญเถิดท่าน ท่านรู้สิ่งใดจงพูดสิ่งนั้น เมื่อไม่รู้ เขาก็กล่าวว่า “ไม่รู้” เมื่อไม่เห็น ก็กล่าวว่า “ไม่เห็น” เมื่อรู้ ก็กล่าวว่า “รู้” เมื่อเห็นก็กล่าวว่า “เห็น” ไม่เป็นผู้กล่าวเท็จทั้งที่รู้ ไม่ว่าจะเพราะเหตุแห่งตนเอง หรือเพราะเหตุแห่งคนอื่น หรือเพราะเหตุเห็นแก่อาภีติใด ๆ”
- (๒) “ละปิสุณาวาจา เว้นขาดจากวาจาสอเสียด ไม่เป็นคนที่ฟังความข้างนี้ แล้วเขาไปบอกข้างโน้น เพื่อทำลายคนฝ่ายนี้ หรือฟังความข้างโน้น แล้วเขามาบอกข้างนี้ เพื่อทำลายคนฝ่ายโน้น เป็นผู้ส मानคนที่แตกร้างกัน ส่งเสริมคนที่สมัครสมานกัน ชอบส้ามัคคี ยินดีในส้ามัคคี พอใจในความส้ามัคคี ชอบกล่าวถ้อยคำที่ทำให้คนส้ามัคคีกัน”
- (๓) “ละผรุสวาจา เว้นขาดจากวาจาหยาบ กล่าวแต่ถ้อยคำชนิดที่ไม่มีโทษ รื่นหู น่ารัก จับใจ สุภาพ เป็นที่พอใจของพหูชน เป็นที่ชื่นชมของพหูชน”
- (๔) “ละสัมผัปปลาปะ เว้นขาดจากการพูดเพ้อเจ้อ พูดถูกกาล พูดคำจริง พูดเป็นอรรถ พูดเป็นธรรม พูดเป็นวินัย กล่าววาจาเป็นหลักฐาน มีที่อ้างอิง มีกำหนดขอบเขต ประกอบด้วยประโยชน์ โดยกาลอันควร”

ค. โลโซ ทางใจ ๓ ได้แก่ **อนภิชฌา** (ไม่คิดจ้องเอาของคนอื่น) **อพยาบาท** (ไม่คิดร้ายใคร ตั้งใจเมตตาปรารถนาดีให้ทุกคนอยู่ดีมีความสุข) และ **สัมมาทิฏฐิ** (มีความเห็นถูกต้องตามคลองธรรม)

[สำหรับ โลโซ ทางใจ ๓ ข้อนี้ เป็นความหมายที่ขยายจากองค์มรรค ๒ ข้อแรก คือ สัมมาทิฏฐิ และ สัมมาสังกัปปะ ในระดับโลกีย์ ซึ่งมีคำอธิบายข้างต้นแล้ว จึงไม่คัดมาไว้ในที่นี้]

“บุคคลผู้ประกอบด้วยกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการนี้ ถึงตอนเช้าตรู่ ลุกขึ้นจากที่นอน จะมาลูบแผ่นดิน ก็เป็นผู้สะอาดขยู่ั่นเอง ถึงจะไม่ลูบแผ่นดิน ก็เป็นผู้สะอาดขยู่ั่นเอง ฯลฯ ถึงจะยกมือไหว้พระอาทิตย์ ก็เป็นผู้สะอาดขยู่ั่นเอง ถึงจะไม่ยกมือไหว้พระอาทิตย์ ก็เป็นผู้สะอาดขยู่ั่นเอง...เพราะว่า กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการนี้เป็นของสะอาดเองด้วย เป็นเครื่องทำให้สะอาดด้วย...”¹⁴²¹

ที่ว่าความหมายซึ่งขยายออกไปในรูปประยุกต์ อาจแตกต่างกันตามความเหมาะสมกับกรณีนั้น ขอ ยกตัวอย่าง เช่น เมื่อก้าวถึงบรรพชิต คือบุคคลที่ออกบวชแล้ว นอกจากศีลบางข้อจะเปลี่ยนไป และมีศีลเพิ่มใหม่อีกแล้ว แม้ศีลข้อที่คงเดิมบางข้อ ก็มีความหมายส่วนที่ขยายออกไปต่างจากเดิม

ขอให้สังเกตข้อเว้นอนินนาทาน และเว้นมุสาวาทต่อไปนี้ เทียบกับความหมายในกุศลกรรมบถข้างต้น

“ละอนินนาทาน เว้นขาดจากการถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้ ถือเอาแต่ของที่เขาให้ หวังแต่ของที่เขาให้ มีตนไม่เป็นขโมย เป็นผู้สะอาดขยู่”

“ละมุสาวาท...กล่าวแต่คำสัตย์ ชำรงสัจจะ ซื่อตรง เชื้อถือได้ ไม่ลวงโลก”¹⁴²²

มีข้อสังเกตสำคัญในตอนนี้อย่างหนึ่ง คือ ความหมายก่อนขยายขององค์มรรคขั้นศีลเหล่านี้ แต่ละข้อ ตามปกติแยกได้เป็นข้อละ ๒ ตอน

- ตอนต้น กล่าวถึงการละเว้นไม่ทำความชั่ว
- ตอนหลัง กล่าวถึงการทำความดี ที่ตรงข้ามกับความชั่วที่งดเว้นแล้วนั้น

พูดสั้นๆ ว่า ตอนต้นใช้คำปฏิเสธ ตอนหลังใช้คำส่งเสริม หรือมีลบแล้ว ตามด้วยบวก

เรื่องนี้ เป็นลักษณะทั่วไปอย่างหนึ่ง ของคำสอนในพระพุทธศาสนา ที่มักใช้คำสอนควบคู่ทั้งคำปฏิเสธ (negative) และคำสนับสนุน (positive) ไปพร้อมๆ กัน ตามหลัก “เว้นชั่ว บำเพ็ญดี”

เมื่อถือการเว้นชั่วเป็นจุดเริ่มต้นแล้ว ก็ขยายความในภาคบำเพ็ญดีออกได้เรื่อยไป ซึ่งไม่จำกัดเฉพาะเท่าที่ขยายเป็นตัวอย่างในองค์มรรคเหล่านี้เท่านั้น ตัวอย่างเช่น ข้อเว้นอนินนาทาน ในที่นี้ยังไม่ได้ขยายความในภาคบำเพ็ญดีออกมาเป็นการปฏิบัติ แต่ได้มีคำสอนเรื่องทานเป็นหลักธรรมใหญ่ที่ย้ำเน้นเด่นชัดที่สุดเรื่องหนึ่งในพระพุทธศาสนา ดังที่ปรากฏอยู่แล้ว ดังนี้ เป็นต้น

ลักษณะของศีล หรือหลักความประพฤติเบื้องต้น แบบเทวนิยม กับแบบสภวานิยม

เคยมีปราชญ์ฝ่ายตะวันตกบางท่าน เขียนข้อความทำนองตำหนิพระพุทธศาสนาไว้ว่า มีคำสอนมุ่งแต่ในทางปฏิเสธ (negative) คือ สอนให้ละเว้นความชั่วอย่างนั้นอย่างนี้ฝ่ายเดียว ไม่ได้สอนย้ำชักจูงเร่งรัดพุทธศาสนิกให้ชวนชวยทำความดี (positive) ไม่ได้แนะนำว่า เมื่อเว้นช้วนั้นๆ แล้ว จะพึงทำความดีอย่างไรต่อไป มีคำสอนเป็นสภวิสัย (subjective) เป็นได้เพียงจริยธรรมแห่งความคิด (an ethic of thoughts) เป็นคำสอนแบบถอนตัวและเฉื่อยเฉย (passive) ทำให้พุทธศาสนิกชนพอใจแต่เพียงแคงตเว้นทำความชั่ว คอยระวังเพียงไม่ให้ตนต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับพัวพันกับบาป ไม่เอาใจใส่ชวนชวยช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ ด้วยการลงมือกระทำการปลดปล่อยความทุกข์ และสร้างเสริมประโยชน์สุขจริงจัง

¹⁴²¹ อัง.ทสภ.๒๔/๑๖๕/๒๕๓ ความหมายธรรม ๑๐ อย่าง ตามคำขยายความอย่างนี้ มีที่มามาก เช่น ๒๔/๑๘๘/๓๐๕; ๑๘๓/๓๐๘; ๑๘๔/๓๑๓; ๑๘๕/๓๑๘; ๑๘๗/๓๒๓

¹⁴²² ที.สิ.๘/๓-๔/๕; ๑๐๓/๘๓; ๑๖๓/๑๒๘; ๑๗๑ ม.ม.๑๒/๔๕๕/๔๕๐; ม.ม.๑๓/๑๒/๑๑; อัง.ทสภ.๒๔/๘๔/๒๑๘

ท่านผู้นั้นกล่าวว่า พุทธศาสนาแม้จะสอนให้มีเมตตากรุณา ก็เพียงโดยตั้งความหวังความปรารถนาดีแผ่ ออกด้วยใจอย่างเดียว ท่านผู้นั้นได้อ้างข้อความจากพระไตรปิฎกสนับสนุนทัศนะของตนที่ว่า คำสอนใน พุทธศาสนาเป็นเพียงขั้นปฏิเสธ (negative) โดยยกคำจำกัดความองค์มรรคข้อสัมมาสัมมัณตะข้างต้นกำกับ ไว้ในข้อเขียนของตน (วณะที่อ้างเป็นของพระสารีบุตร) ว่า

“ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย สัมมาสัมมัณตะเป็นไฉน? การเว้นปาณาติบาต การเว้นอกุศลนาทาน การเว้นกาเมสุมิฉาจาร นี้แล ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ชื่อว่าสัมมาสัมมัณตะ”¹⁴²³

สำหรับผู้ที่ศึกษาเข้าใจความหมายในทางปฏิบัติขององค์มรรคเหล่านี้ เพียงแค่ตามคำขยายความของศีล ในกุศลกรรมบถ ๑๐ ดังได้ยกมาให้ดูแล้ว ย่อมเห็นได้ทันทีว่า คำตีความนั้นไม่ถูกต้อง ถ้าท่านผู้เขียนคำตีความ นี้ไว้ด้วยเจตนาดี ข้อเขียนของท่านน่าจะเกิดจากการได้อ่าน หรือรับทราบพุทธธรรมแต่เพียงข้อปลีกย่อย ต่างส่วนต่างตอน ไม่ต่อเนื่องกัน และเกิดจากการไม่เข้าใจระบบแห่งพุทธธรรมเป็นส่วนรวม จากความหมาย ในทางปฏิบัติข้างต้นนั้น เห็นได้ชัดอยู่แล้วว่า ระบบศีลธรรมของมรรคไม่มีลักษณะจำกัดด้วยความเป็น negative หรือ passive หรือ subjective หรือเป็นเพียง an ethic of thoughts อย่างที่ถูกวิจารณ์นั้น

อย่างไรก็ตาม เมื่อพบคำตำหนิวิจารณ์เช่นนั้นแล้ว ก็ควรถือเป็นโอกาสที่จะศึกษาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น เพื่อให้ ทราบกว้างออกไปว่า คำจำกัดความขององค์มรรคขั้นศีล แสดงถึงหลักความประพฤติและความเป็นอยู่พื้นฐาน โดยโยงถึงจิตใจด้วยเจตนา และเริ่มต้นด้วยถ้อยคำที่มีรูปลักษณะในทางปฏิเสธ โดยมีเหตุผลย่อๆ คือ

๑. ศีลในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของพุทธธรรม มิใช่เป็นเทวโองการ หรือคำสั่งบังคับสำเร็จรูป ที่ กำหนดให้ศาสนิกประพฤติปฏิบัติอย่างนั้นบ้างอย่างนี้บ้าง สุดแต่เทวประสงค์ ด้วยอาศัยศรัทธาแบบภักดี ซึ่งไม่ จำเป็นต้องทราบเหตุผลที่เชื่อมโยงต่อเนื่องมา

¹⁴²³ เป็นคำจำกัดความอย่างเดียวกับข้างต้น (ม.อ. ๑๔/๗๐๔/๔๕๔, ท่านแสดงแต่หัวข้อ ไม่ได้ขยายความอย่างในกุศลกรรมบถ ๑๐ ที่ได้ดู กันข้างต้น) อ้างใน Albert Schweitzer, *Indian Thought and Its Development* (New York: Henry Holt and Company, 1936), p. 112 นำมาอ้างต่อใน Joseph L. Sutton, *Problems of Politics and Administration In Thailand* (Bloomington: Institute of Training for Public Service, Department of Government, Indiana University, 1962), p. 3

ในหนังสือเล่มหลังนี้ (pp. 2-8) Prof. Sutton ยังอ้างหลักธรรมข้ออื่นๆ อีก เพื่อยืนยันทัศนะของท่าน เช่น หลักกรรม หลัก (โอกาสใน) การเกิดใหม่ การถอนตนหรือหลีกเลี่ยงจากเรื่องราวของโลกและชีวิต เป็นต้น สำหรับหลักกรรมแก้ได้ตามคำที่ชี้แจงแล้ว ข้างต้น หลักการเกิดใหม่ที่ว่า ให้โอกาสคนผิดผ่อนไม่เร่งทำความดี (จริยธรรมคริสต์ว่าเกิดครั้งเดียว) นั้น ชี้แจงได้ง่ายๆ ว่าพุทธ ศาสนาถือว่าเกิดเป็นมนุษย์ยากอย่างยิ่ง เทียบว่ายากกว่าการที่เตาใหม่หามสุทรจะโผล่ศีรษะตรงทรวงอันเดียว ที่ลอยคว้างใน มหาสมุทร และบาปไม่มีโอกาสแก้ด้วยวิธีล้างหรือสารภาพบาป

ส่วนเรื่องถอนตัว ไม่ยุ่งกับกิจการของโลก Prof. Sutton อ้างพุทธพจน์ว่า “Those who love nothing in this world are rich in joy and free from pain” จากบาลี (ขุ.อ. ๒๕/๑๗๖/๒๒๕) ว่า “ตสฺมา ทิ เต ลุขิโน วิตโสกา เยสํ ปิยํ นตฺถิ กุหฺณจฺจ โลกเก” คำว่า “love” ในที่นี้ ตรงกับ “ปิย” หมายถึงสิ่งที่รักด้วยลิเนหะ ซึ่งเป็นความยึดติดส่วนตัว ความตอนนี้ แสดงคุณสมบัติของผู้หลุดพ้น แล้ว โดยเน้นด้านความเป็นอิสระ และการมีความสุขอย่างอิสระ ที่ไม่ติดพันส่วนตัวด้วยเสนาหา มีแต่เมตตาที่ไร้เขตแดน ดังนั้น เมื่อ มีจิตใจเป็นอิสระ มีความสุขที่ไร้ทุกข์ ไม่ห่วงใยติดพันในอะไรๆ ที่จะขัดถ่วงแล้ว ชีวิตทั้งหมด ก็เปิดโล่งเต็มที่ที่จะดำเนินไปกับเมตตา กรุณา มุ่งหน้าบำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลกเพียงอย่างเดียว ดังคติที่รู้จักกันว่า พุทฺชนสุชาเย โลกาหนุมปิยาเย

อย่างไรก็ดี คำกล่าวติของ Prof. Sutton นี้ ซึ่งเป็นการแปลความหมายตามพื้นเพที่ท่านมีมา จะทำด้วยเจตนาหรือความเข้าใจ ผิดถูกอย่างไรก็ตาม ถือได้ว่าเป็นประโยชน์ เพราะจะได้เป็นคำเตือนชาวพุทธให้เอาใจใส่ศึกษาความหมายที่ถูกต้องของหลักธรรม ต่างๆ และพึงยอมรับความจริงด้วยว่า ความเชื่อถือและความเข้าใจในสังคมไทยเกี่ยวกับหลักธรรมเหล่านี้ มีลักษณะอาการที่ทำให้ มองเห็นอย่างคำกล่าวตินั้นได้ [ในครั้งที่เขียนพุทธธรรมเมื่อ ๓๐ ปีก่อนนั้น ชาวตะวันตกยังรู้จักพุทธศาสนาน้อย และมีความเข้าใจ ผิดต่างๆ รวมทั้งที่ว่า พุทธศาสนา มองโลกแง่ร้าย มีแต่เรื่องทุกข์ เวลานี้ พ.ศ. ๒๕๕๔ สถานการณ์ก็ได้เปลี่ยนไปมาก]

แต่ศีล เป็นข้อกำหนดที่จัดตั้งขึ้นตามเหตุผลของกฎธรรมชาติ รวมอยู่เป็นส่วนต้นในระบบการพัฒนาชีวิต ซึ่งผู้ปฏิบัติจะต้องมองเห็นความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันเป็นระบบ แม้จะยังไม่มียุทธวิธีแจ่มชัด มีเพียงศรัทธา ก็ต้องเป็นอาการศรัทธา ซึ่งมีพื้นความเข้าใจในเหตุผลเบื้องต้น พอเป็นฐานให้เกิดปัญญารู้ชัดต่อไป

๒. ในกระบวนการปฏิบัติธรรม หรือการฝึกอบรมพัฒนาชีวิตนั้น เมื่อมองในแง่ลำดับสิ่งที่จะต้องการทำ ให้ประณีตยิ่งขึ้นไปตามขั้น ก็ต้องจัดเตรียมพื้นฐานให้ราบรื่น ไม่มัวนอนแ้งน ไม่ขาดพร่อง เริ่มด้วยละเว้น หรือกำจัดความชั่วก่อน แล้วจึงเสริมสร้างความดีให้บริบูรณ์ จนถึงความบริสุทธิ์หลุดพ้นในที่สุด เหมือนจะปลูกพืช ต้องขำระที่ดิน กำจัดสิ่งที่เป็นโทษก่อน แล้วจึงหว่านพืชและบำรุงรักษาไปจนได้ผลที่หมาย

ในระบบแห่งพุทธธรรมนั้น ศีลเป็นข้อปฏิบัติขั้นเริ่มแรกสุด มุ่งไปที่ความประพฤติพื้นฐาน จึงเน้นไปที่การละเว้นความชั่วต่างๆ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้น พุดย้าให้เห็นสิ่งที่ต้องการกำจัดอย่างชัดเจนเสียก่อน แล้วจึงขยายขอบเขต ยกระดับความประพฤติให้สูงขึ้นในด้านความดี ด้วยอาศัยการปฏิบัติในขั้นสมาธิและปัญญาเข้ามาช่วยมากขึ้นๆ โดยลำดับ

๓. ในระบบการฝึกฝนพัฒนาของไตรสิกขา ศีลยังมีใช่เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงจุดหมายสูงสุดโดยตัวของมันเอง แต่เป็นการเตรียมสภาพทั่วไปของชีวิต ให้พร้อมสำหรับความเจริญอกงามที่เป็นเนื้อหาสาระของชีวิตต่อไป คือการพัฒนาจิตใจ ที่เรียกสั้นๆ ว่า สมาธิ ซึ่งเข้ามาต่อทอดงานพัฒนาชีวิตสืบจากศีล และรับผลจากศีล

โดยนัยนี้ คุณค่าด้านจิตใจของศีล จึงมีความสำคัญมาก คุณค่าทางจิตใจในขั้นศีล ก็คือ เจตนาที่จะงดเว้น หรือการไม่มีความดำริในการที่จะทำความชั่วโดยอยู่ในใจ ซึ่งทำให้จิตใจบริสุทธิ์ปลอดโปร่ง ไม่มีความคิดวุ่นวายขุ่นมัวหรือกังวลใดๆ มารบกวน จิตใจจึงสงบ ทำให้เกิดสมาธิได้ง่าย

เมื่อมีจิตใจสงบ เป็นสมาธิแล้ว ก็เกิดความแจ่มชัดและคล่องตัวในการที่จะใช้ปัญญา คิดหาเหตุผล และหาทางดำเนินการสร้างสรรค์ความดีต่างๆ ให้ได้ผลในขั้นต่อไป

๔. ชีวิตที่ดี มีจิตใจที่เข้มแข็งตั้งงามมีความสุขเป็นส่วนสำคัญ ระบบจริยธรรมต้องประสานต่อเนื่องกัน โดยตลอด ทั้งด้านจิตใจภายใน และความประพฤติทางกายวาจาภายนอก และถือว่าจิตใจเป็นจุดเริ่มต้น จึงกำหนดที่เจตนาในใจเป็นหลัก ดังที่ทราบกันแล้วว่า กรรมอยู่ที่เจตนา ซึ่งเป็นตัวตัดสินให้การกระทำความดีต่างๆ เป็นไปด้วยความจริงใจอย่างแนบเนียน มิใช่แต่เพียงไม่หลอกลวงคนอื่นเท่านั้น แต่หมายถึงการไม่หลอกลวงตนเอง ด้วย ช่วยสร้างสภาพจิตที่ผ่องใส และตัดหนทางไม่ให้เกิดปัญหาทางจิตในด้านความขัดแย้งของความประพฤติ

๕. องค์มรรคขั้นศีลสอนว่า ความรับผิดชอบขั้นพื้นฐานที่สุดของบุคคลแต่ละคน ก็คือ ความรับผิดชอบต่อตนเอง ในการไม่ให้มีความคิดที่จะทำความชั่วด้วยการเบียดเบียนหรือล่วงละเมิดต่อผู้อื่น อยู่ในจิตใจของตนเลย เมื่อมีความบริสุทธิ์นี้รองรับอยู่เป็นเบื้องต้นแล้ว ความรับผิดชอบนั้นจึงขยายกว้างออกไปถึงขั้นเป็นการธำรงรักษาและเสริมสร้างความเจริญก้าวหน้าแห่งคุณธรรมของตน ด้วยการชวนชวายเป็นความดี บำเพ็ญประโยชน์สุขแก่คนอื่นฯ พุดสั้นๆ ว่า มีความรับผิดชอบต่อตนเอง ในการที่จะละเว้นความชั่ว และรับผิดชอบต่อผู้อื่น ในการที่จะทำความดีแก่เขา

๖. การกำหนดความหมายของศีลในแง่ละเว้นความชั่ว ไม่ให้มีความเสียหายและการเบียดเบียนนั้น เป็นการกำหนดข้อปฏิบัติพื้นฐานแห่งความเป็นปกติ ทำให้เจตนาที่เป็นองค์ประกอบของจิตใจที่ออกมาเกี่ยวข้องกับด้านนี้ ปลอดพ้นความเสียหาย ไม่มีความชั่ว เมื่อมีความเรียบร้อยปกติปลอดสภาพยุ่งยากวุ่นวายเป็นพื้นฐาน ทั้งภายนอกและภายในแล้ว ในฝ่ายความดีงามเกื้อกูล ก็เป็นเรื่องที่จะพึงขยายออกไปได้อย่างไม่มีขอบเขตจำกัด และพัฒนาต่อไปสู่ความสมบูรณ์

ตามความจริง ความดีเป็นเรื่องกว้างขวางไม่มีที่สิ้นสุด มีรายละเอียดแนวทางและวิธีการยกย่องไปได้มากมายตามฐานะและโอกาสต่างๆ ส่วนความชั่วที่จะต้องเว้น เป็นเรื่องกำหนดได้แน่นอน เช่น ทั้งพระสงฆ์และคฤหัสถ์ ควรละเว้นการพูดเท็จด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่โอกาสและวิธีการที่จะทำความดีที่ปราศจากการพูดเท็จนั้นต่างกัน การวางหลักกลาง จึงระบุแต่ฝ่ายวันชั่วไว้เป็นเกณฑ์พื้นฐาน ส่วนรายละเอียด และวิธีการกระทำในชั้นบำเพ็ญความดี เป็นเรื่องในชั้นขยายและประยุกต์ให้เหมาะสมกับฐานะ โอกาส และสภาพชีวิตของบุคคลต่อไป¹⁴²⁴

๗. การปฏิบัติตามองค์มรรคทุกข้อ ถือว่าเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับทุกคนในการที่จะเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา ดังนั้น องค์มรรคแต่ละข้อจะต้องเป็นหลักกลางๆ ที่ทุกคนปฏิบัติตามได้ ไม่จำกัดด้วยฐานะ กาลสมัย ท้องถิ่น และสิ่งแวดล้อมจำเพาะอย่าง

ตามหลักนี้ เมื่อมองในระดับศีล จะเห็นความเกี่ยวข้องโดยตรง เช่น การเว้นอนินาทาน เป็นสิ่งที่ทุกคนทำได้ แต่การให้ทานต้องอาศัยปัจจัยอื่นประกอบ เช่น ตนมีสิ่งที่จะให้ มีผู้ที่จะรับ และเขาควรได้รับ เป็นต้น ในกรณีที่ไม่อยู่ในฐานะและโอกาส เป็นต้น ที่จะให้ เจตนาที่ปราศจากอนินาทาน ก็เป็นสิ่งที่ทำให้จิตใจบริสุทธิ์ เป็นพื้นฐานแก่สมาธิได้แล้ว แต่ในกรณีที่อยู่ในฐานะและโอกาส เป็นต้น ที่จะให้ การไม่ใส่ใจ หรือทวงแค้น จึงจะเกิดเป็นความเศร้าหมองขุ่นมัวแก่จิตใจ และการให้จึงจะเป็นเครื่องส่งเสริมคุณธรรมของตนให้มากยิ่งขึ้น

โดยนัยนี้ ความหมายหลักของศีล จึงอยู่ในรูปคำปฏิเสธ คือการละเว้น หรือปราศจากความชั่ว ส่วนความหมายที่ขยายออกไปในฝ่ายทำความดี ก็เป็นเรื่องของการประยุกต์และขยายออกไปดังกล่าวแล้ว

๘. ในการปฏิบัติธรรมนั้น เมื่อพิจารณาในช่วงเวลาอันใดอันหนึ่ง ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมกำลังบำเพ็ญคุณธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือประเภทใดประเภทหนึ่งอยู่เป็นพิเศษ ในเวลาเช่นนั้น เขาย่อมจะต้องฟุ้งความคิด ความสนใจจำเพาะเจาะจงไปในสิ่งที่ปฏิบัตินั้น ในกรณีเช่นนั้น ความรับผิดชอบของเขาต่อความประพฤติด้านอื่นๆ ย่อมมีเพียงเป็นส่วนประกอบ เพียงไม่ให้เกิดความชั่วเสียหายอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นเป็นสำคัญ

เป็นอันชัดเจนว่า ประโยชน์ที่ต้องการจากศีล ในกรณีเช่นนั้น อยู่ที่การช่วยควบคุมรักษาความประพฤติด้านอื่นๆ ของเขาไว้ ป้องกันไม่ให้เสียหลักพลัดลงไปในความชั่วเสียหายอย่างใดอย่างหนึ่ง จะได้ไม่มีส่วนพร่องส่วนรบกวน ทำให้มีพื้นฐานที่มั่นคง สามารถบำเพ็ญความดีจำเพาะเรื่องในขณะนั้นๆ มุ่งแนวไปได้เต็มที่

อนึ่ง เนื่องด้วย ในระบบการพัฒนาชีวิต บนฐานของสภาวะในธรรมชาติ มีการจัดกระบวนเป็นศีล-จิต-ปัญญา แต่นักปราชญ์ที่วิจารณ์นั้น มาจากฐานการมองศีลธรรมแบบเทวนิยม เป็นเหตุให้ท่านจับต้นชนปลายไม่ได้ ในที่นี้ จึงเห็นว่าควรทราบความแตกต่างระหว่างศีลในระบบการพัฒนาชีวิตตามหลักพุทธธรรมที่เป็นสภานิยม กับศีลตามหลักเทวนิยม (รวมถึงเรื่องกรรม ความดี ความชั่ว) ไว้เป็นพื้นสำหรับทำความเข้าใจ ดังนี้

๑. ในแนวทางของสภานิยม ศีลเป็นหลักความประพฤติ ที่กำหนดขึ้นตามเหตุผลของกฎธรรมชาติ ส่วนในลัทธิเทวนิยม ศีลเป็นเทวโองการ ที่กำหนดขึ้นโดยเทวประสงค์

๒. ศีลตามความหมายแบบสภานิยม เป็นหลักการฝึกอบรมตนในการงดเว้นจากความชั่ว จึงเรียกศีลที่กำหนดเป็นข้อๆ ว่า ลิกขาบท (ข้อฝึกหัด – rule of training)

ส่วนศีลในเทวนิยม เป็นข้อห้าม หรือคำสั่งห้ามจากเบื้องบน (divine commandment)

¹⁴²⁴ ข้อปฏิบัติในชั้นประยุกต์ ฟังดูตัวอย่างในฆนฺติมาปฏิปทา ภาคประยุกต์

๓. แรงจูงใจที่ต้องการในการปฏิบัติศีลแบบสภวานิยม ได้แก่ อากาโรตติศรัทธา คือ ความมั่นใจ (confidence) ในกฎแห่งธรรมดา โดยมีความเข้าใจพื้นฐานพอมองเห็นว่าพฤติกรรมและผลของมันจะต้องเป็นไปตามทางแห่งเหตุปัจจัย

ส่วนแรงจูงใจที่ต้องการในการปฏิบัติศีลแบบเทวนิยม ได้แก่ ศรัทธาแบบภักดี (faith) คือ เชื่อ ยอมรับ และทำตามสิ่งที่กำหนดว่าเป็นเทพประสงค์ มอบความไว้วางใจให้สิ้นเชิง ไม่ต้องถามหาเหตุผล

๔. ในสภวานิยม การรักษาศีล คือการฝึกตนทางความประพฤติ เริ่มแต่มีเจตนาที่จะละเว้นความชั่วอย่างนั้นๆ จนถึงประพฤติกว้างขวางต่างๆ ที่ตรงข้ามกับความชั่วนั้นๆ

ส่วนในเทวนิยม การรักษาศีล ก็คือการเชื่อฟังและปฏิบัติตามเทวโองการโดยเคร่งครัด

๕. ในสภวานิยม การประพฤติปฏิบัติในขั้นศีล มีวัตถุประสงค์เฉพาะ คือ เพื่อเป็นบาทฐานของสมาธิ ในระบบการพัฒนาคนให้พร้อมและสามารถใช้กำลังงานของจิต ให้เป็นบาทฐานของปัญญาที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้นเป็นอิสระ ส่วนการไปสวรรค์เป็นต้น เป็นเพียงผลพลอยได้ในระหว่าง ตามธรรมดาของเหตุปัจจัย

แต่ในเทวนิยม การประพฤติศีลตามเทวโองการ เป็นเหตุให้ได้รับความโปรดปรานจากเบื้องบน เป็นการประพฤติถูกต้องตามเทพประสงค์ และเป็นเหตุให้ทรงประทานรางวัลด้วยการส่งไปเกิดในสวรรค์

๖. ในสภวานิยม ผลดีหรือผลร้ายของการประพฤติหรือไม่ประพฤติศีล เป็นสิ่งที่เป็นไปเองโดยธรรมชาติ คือ เป็นเรื่องการทำงานอย่างเที่ยงธรรมเป็นกลางของกฎธรรมชาติที่เรียกว่ากฎแห่งกรรม ซึ่งให้ผล ตั้งต้นแต่ในจิตใจ กว้างออกไปถึงบุคลิกภาพและวิถีชีวิตทั่วไปของผู้นั้น ไม่ว่าจะในชาตินี้หรือชาติหน้า

ส่วนในเทวนิยม ผลดีผลร้ายของการรักษาหรือละเมิดศีล เป็นการให้ผลตอบแทน (retribution) ผลดีคือการได้ไปเกิดในสวรรค์ เป็นฝ่ายรางวัล (reward) ส่วนผลร้าย คือ ไปเกิดในนรก เป็นฝ่ายการลงโทษ (punishment) การจะได้ผลดีหรือผลร้ายนั้น ย่อมสุดแต่การพิพากษา/วินิจฉัยโทษ (judgment) ของเบื้องบน

๗. ในแง่ความเข้าใจเกี่ยวกับความดีความชั่ว สภวานิยมสอนว่า ความดีเป็นคุณค่าที่รักษาและส่งเสริมคุณภาพของจิต ทำให้จิตใจสะอาดผ่องใสบริสุทธิ์ หรือยกระดับให้สูงขึ้น จึงเรียกว่าบุญ (good, moral หรือ meritorious) เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเจริญงอกงามแก่ชีวิตจิตใจ เป็นไปเพื่อความหลุดพ้นหรืออิสรภาพทั้งทางจิตใจและทางปัญญา เป็นการกระทำที่ฉลาด ดำเนินตามวิถีแห่งปัญญา เอื้อแก่สุขภาพจิต จึงเรียกว่า กุศล (skillful หรือ wholesome) ส่วนความชั่ว เป็นสภาพที่ทำให้คุณภาพของจิตเสื่อมเสีย หรือทำให้ตกต่ำลง จึงเรียกว่าบาป (evil) เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเสื่อมโทรมแก่ชีวิตจิตใจ ไม่เป็นไปเพื่อความหลุดพ้น เป็นการกระทำที่ไม่ฉลาด ไม่เอื้อแก่สุขภาพจิต จึงเรียกว่า อกุศล (unskillful หรือ unwholesome)

ส่วนในเทวนิยม ความดีความชั่ว กำหนดด้วยศรัทธาแบบภักดีต่อองค์ทเวะ คือถือเอาการเชื่อฟังและปฏิบัติตามเทพประสงค์และเทวบัญชาหรือไม่ เป็นหลัก โดยเฉพาะ ความชั่ว หมายถึง การผิดหรือล่วงละเมิดต่อองค์ทเวะ (sin) ในรูปใดรูปหนึ่ง

๘. จากพื้นฐานที่แตกต่างกันนี้ ทำให้เกิดความแตกต่างกันต่อไปอีก อย่างน้อย ๒ ประการ คือ

ก. ศีลในสภวานิยม จึงต้องเป็นคำสอนที่ต่อเนื่องกันตามเหตุผล เป็นระบบจริยธรรม เพราะผู้ฝึกจะปฏิบัติได้ถูกต้อง ต่อเมื่อมีความเข้าใจในระบบและเหตุผลที่เกี่ยวข้องซึ่งเป็นพื้นฐานด้วย

ส่วนศีลหรือจริยธรรมในเทวนิยม เป็นประกาศเทวโองการ หรือคำแถลงเทพประสงค์ เป็นเรื่องๆ ซ้อๆ ต่างๆ กันไป แม้นำมารวบรวมไว้ ก็ย่อมเป็นประมวล ไม่ใช่ระบบ เพราะผู้ปฏิบัติต้องการความเข้าใจอย่างมาก ก็เฉพาะในความหมายของสิ่งที่จะต้องปฏิบัติเท่านั้น

ผู้ปฏิบัติตามเทวโองการ ไม่จำเป็นต้องเข้าใจในระบบและเหตุผลที่เกี่ยวข้อง เพราะถือว่าระบบและเหตุผลต่างๆ ทั้งปวงอยู่ในพระปรีชาขององค์เทวะหมดสิ้นแล้ว อันผู้ปฏิบัติไม่พึงสงสัย เพียงแต่เชื่อฟัง มอบความไว้วางใจ และปฏิบัติตามเทวโองการเท่านั้น เป็นพอ

- ข. คีล หรือระบบจริยธรรมแบบสภานิยม เป็นหลักกลางๆ และเป็นสากล กำหนดโดยข้อเท็จจริงตามกฎธรรมชาติ (หมายถึงสาระของคีลในทางธรรมเกี่ยวกับบุญบาป ไม่ใช่ในความหมายทางวินัย อันเกี่ยวกับการลงโทษในสังคม) เช่น พิจารณาผลหรือปฏิกิริยาที่เกิดขึ้นในกระบวนการทำงานของจิต ผลต่อพฤติกรรม นิสัย และบุคลิกภาพ เป็นต้น จึงไม่อาจวางข้อจำกัดแบ่งแยกให้เป็นผลเฉพาะพวก เฉพาะกลุ่ม หรือตามแต่พอใจ เช่น ไม่จำกัดว่า คนศาสนาไหนเท่านั้นมีกรุณา จึงเป็นคนดี คนศาสนาอื่นมีกรุณา ก็เป็นคนดีไม่ได้ ฆ่าคนศาสนาไหนเท่านั้นเป็นบาป ฆ่าคนศาสนาอื่นไม่บาป คนศาสนาไหนเท่านั้นให้ทานไปสวรรค์ได้ คนศาสนาอื่นประพฤติดังไร ไม่เชื่อฉันเสียอย่างเดียว ตกนรกหมด ฆ่าสัตว์ (รวมทั้งที่ไม่เป็นอาหาร) ไม่บาป เพราะสัตว์เป็นอาหารของคน (คนไม่เป็นอาหารของเสือและสิงโต?) ดังนั้นเป็นต้น¹⁴²⁵ จะจำกัดแบ่งแยกได้ เช่นว่า บาปมากบาปน้อยเป็นต้นอย่างไร ก็เป็นไปโดยข้อเท็จจริงตามกฎธรรมชาติ เช่น ผลและปฏิกิริยาที่เกิดขึ้นในกระบวนการทำงานของจิต เป็นต้น ดังกล่าวแล้ว

ส่วนในเทวนิยม หลักเหล่านี้ ย่อมกำหนดให้จำกัดหรือขยายอย่างไรก็ได้ ตามเทว ประสงค์ดุจเป็นนิติบัญญัติ เพราะองค์เทวะทรงเป็นทั้งผู้ตรากฎหมาย และผู้พิพากษาเอง

๙. เนื่องจากคีลเป็นหลักกลางๆ กำหนดด้วยข้อเท็จจริงตามกฎธรรมชาติเช่นนี้ ผู้ปฏิบัติจึงต้องเป็นผู้กล้า ยอมรับและกล้าเผชิญหน้าความจริง ความดี ชั่ว ถูก ผิด มีอยู่ เป็นข้อเท็จจริงอย่างไร ก็ต้องกล้ายอมรับความจริงตามที่เห็นเช่นนั้น ส่วนตนจะปฏิบัติหรือไม่แค่นั้นเพียงไร ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง และต้องกล้ายอมรับการที่ตนปฏิบัติดีไม่ติตามข้อเท็จจริงนั้น มิใช่ถือว่าไม่ชั่ว เพราะตัวอยากทำสิ่งนั้น ข้อเท็จจริงตามธรรมชาติ มิได้ขึ้นต่อการวัดด้วยการอยากทำหรือไม่ของตน ถ้ามีอันถึงกับจะทำความชั่วให้ตกนรกสักอย่างหนึ่ง การที่ยอมรับพูดกับตนเองว่า กรรมนั้นไม่ดี แต่ตนยอมเสียสละตกนรก ยังดีกว่าหลอกตัวเองว่ากรรมนั้นไม่เป็นกรรมชั่ว

ต่อไปนี้อาจถือว่าเป็นข้อดี หรือข้อได้เปรียบของคีลแบบเทวโองการ คือ

๑. ตัดการพิจารณาเรื่องถูกผิด จริงไม่จริง ออกเสีย กล่าวได้ว่า เมื่อเชื่อแล้ว ศรัทธาล้วนแบบภักดี ย่อมได้ผลในทางปฏิบัติที่รวดเร็ว เร่งร่า และรุนแรงกว่า แต่ก็มีข้อที่จะเป็นปัญหา เช่น โดยเฉพาะในยุคแห่งเหตุผล คงยากขึ้นในแง่ว่า ทำอย่างไรจะให้เชื่อได้ ปัญหาในระยะยาวเกี่ยวกับความปลอดภัยในการอยู่ร่วมกับผู้อื่นที่ไม่มีศรัทธาเหมือนตน ปัญหาเรื่องความมั่นคงของศรัทธานั้น และการไม่มีโอกาสเข้าถึงอิสรภาพทางปัญญา

๒. สามัญชนทั่วไป เข้าถึงความหมายของคีลแบบศรัทธาล้วนได้ง่ายกว่า และคีลแบบนี้ก็ควบคุมความประพฤติของคนสามัญได้ดี แม้นในหมู่ชาวพุทธไม่น้อย ความเข้าใจเรื่องศีลเรื่องบุญบาปก็ยังมีส่วนที่คล้ายกับลัทธิเทวนิยมแฝงอยู่ เช่น เห็นศีลเป็นข้อห้าม (แต่รางเลือนว่าใครเป็นผู้ห้าม ไม่นึกซัดลงไปอย่างเทวนิยมที่ว่าองค์เทวะห้าม) เห็นผลของบุญบาปเป็นอย่างผลตอบแทน เป็นรางวัลหรือการลงโทษ เป็นต้น แต่ปัญหาที่คือขึ้นกับศรัทธา

¹⁴²⁵ ท่าที่ต่ออาหาร ที่เป็นไปอย่างถึงธรรมชาติแท้ๆ คือ ยอมรับความจริงว่า เพราะยังเดินทางไม่ถึงจุดหมาย เราจึงจำต้องทำสิ่งที่เราเองก็ไม่ปรารถนา แต่ไม่มีทางเลือกอย่างอื่น โดยให้หนักถึงอาหารที่กินนั้น เหมือนกับพ่อแม่จําใจกินเนื้อลูกของตน ระหว่างเดินทางกันดาร (ดู ส.นิ.๑๖/๒๔๑/๑๑๙)

๓. การบัญญัติกรรมไม่ดีบางอย่าง ที่คิดว่ายังจำเป็นต้องทำเพื่อผลประโยชน์บางอย่างของตน ให้เป็นกรรมที่ไม่ผิดไปเสีย จัดเป็นวิธีจูงใจตัวเองได้อย่างหนึ่ง ซึ่งตามหลักเหตุปัจจัย ก็ยอมรับได้ว่า วิธีจูงใจตนเองนั้น เป็นสิ่งที่ได้ผลมากอย่างหนึ่ง เพราะเป็นเหตุปัจจัยอีกอย่างหนึ่งที่เข้ามาเกี่ยวข้องเพิ่มขึ้นในเรื่องนั้นๆ เช่น บัญญัติว่าฆ่าสัตว์ไม่บาป ก็ทำให้เบาใจและไม่รู้สึกสะกิดสะดุ้งใจในการฆ่าสัตว์ แต่การจูงใจแบบนี้ทำให้เกิดผลร้ายในด้านอื่น ดีไปได้ไม่ตลอดกระบวน และไม่เป็นวิถีทางแห่งปัญญา

มนุษย์ที่จะพัฒนา ต้องเป็นอยู่ด้วยการรับรู้ความเป็นจริงจะแจ้งในทุกชั้นทุกตอน ให้รู้จักเลือกตัดตัดสินใจด้วยตนเอง เราอาจจะสอนให้ใช้วิธีจูงใจตนเองได้บ้าง แต่เรื่องที่ใช้จูงใจนั้นต้องไม่มีแง่เสียหาย และใช้เฉพาะในกรณีที่ช่วยเป็นพลังในการทำคามคืออย่างอื่นให้ได้ผลยิ่งขึ้น

ศีลสำหรับประชาชน

ความเข้าใจพื้นฐาน

ก่อนจะขยายความในเรื่องศีล โดยเฉพาะที่จะเน้นหลักความประพฤติในระดับของประชาชน หรือชาวบ้านทั่วไป เห็นควรย้ำหลักกว้างๆ ที่ควรรู้ตระหนักรู้ไว้ อันจะช่วยทำให้ประพฤติปฏิบัติศีลในทุกระดับได้ถูกหลักตรงตามความมุ่งหมาย เป็นธรรมานุธรรมปฏิบัติ

ผู้ประพฤติปฏิบัติรักษาศีลนั้น ตั้งแต่เริ่มแรก ควรมองเห็นความหมายของศีลที่ตนรักษาปฏิบัติโล่งสว่าง พร้อมทั้งตระหนักรู้ถึงความมุ่งหมายของการปฏิบัติ และมองเห็นศีลที่ตนรักษานั้นในระบบการศึกษาหรือระบบการฝึกอบรมพัฒนาชีวิตว่า ความมุ่งองงามด้วยศีลนั้น สัมพันธ์กับการพัฒนาจิตใจและความเจริญปัญญา เกื้อหนุนสมาธิและญาณทัศนะ จะพาให้ปราศปัญหาปอดทุกข์ ประสบผลที่เป็นประโยชน์สุขอย่างไรๆ ศีลจำเป็นสำหรับชีวิตและสังคมที่ดิ้งามมีความสุขอย่างไร

ดังที่ทราบกันดีว่า มรรค ที่เรียกเต็มว่า มรรคมีองค์ ๘ นั้น คือรวมข้อปฏิบัติทั้งหมดในพระพุทธศาสนา และองค์ ๘ ของมรรคนั้น ก็จัดได้เป็น ๓ ชั้น คือ ๓ หมวด ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา

ในเวลาจะฝึกปฏิบัติกันจริงจัง ก็ฝึกก็ศึกษากันใน ๓ อย่าง คือ ศีล สมาธิ ปัญญา นี้แหละ โดยจัดเป็นระบบการศึกษาที่เรียกว่า ไตรสิกขา แปลว่าสิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา เรียกว่าง่าย ๆ ก็ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา อีกนั่นแหละ

เป็นอันว่า การปฏิบัติ การฝึก การหัด การพัฒนาคน การดำเนินชีวิตที่ดิ้งาม ตลอดจนปฏิปทาที่จะให้ถึงนิพพาน ทั้งหมดทั้งสิ้น ก็อยู่ใน ๓ หมวดแห่ง ศีล สมาธิ ปัญญา ที่มาจากมรรคมีองค์ ๘ นั้นเอง

เมื่อจับหลักนี้ไว้ได้แล้ว เมื่อพูดถึงศีล ก็บอกว่า ศีลที่แท้ ที่จริง ที่ครบ ก็คือศีลที่มาจากมรรคมีองค์ ๘ นั้น คือ ศีลที่เป็นองค์ของมรรค และตามพุทธพจน์ที่ยกมาให้ดู ก็เห็นชัดแล้วว่า องค์มรรคที่เป็นหมวดศีล ได้แก่ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ นี่คือ ศีลที่จริง ที่แท้ ที่ครบบริบูรณ์

พุทธพจน์ข้างต้นนั้น แสดงความหมายของสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ แต่ละอย่าง แยกแยะแบ่งข้อย่อยออกไป ทำให้เห็นได้ว่า สาระสำคัญของศีล คืออะไร ศีลที่เป็นองค์มรรค หรือศีลที่จำเป็นจริงๆ สำหรับชีวิตที่ดิ้งามมีขอบเขตแค่ไหนเพียงไร ผู้รู้แต่โบราณนับข้อย่อยของศีลในองค์มรรคนี้ ที่แยกย่อยออกไปว่ามี ๘ ข้อ แล้วตั้งชื่อเรียกว่า “อาชีวัฏฐุมกศีล” แปลว่า ศีลมีอาชีวะเป็นที่ ๘

ตัวศีลจริงๆ แท้ๆ มีเท่านั้น ต่อจากนี้ ก็แบ่งข่อยย่อยต่อออกไป เช่น เมื่อจะจัดการฝึกการศึกษาแก่คนพวกไหน กลุ่มใด ที่ควรมีสภาพความเป็นอยู่อย่างไร เพื่อความมุ่งหมายจะไปถึงไหน จะเน้นหนักด้านใด หรือแม้แต่จะเตรียมวางฐานพื้นฐานในการพัฒนาคนขึ้นมาเป็นขั้นๆ ใดๆ ก็แยกย่อยเป็นรายละเอียดออกไป เป็นศีลพระ ศีลสามเณร ศีลชาวบ้าน เป็นต้น ตลอดจนทำให้เป็นระบบการจัดตั้งจัดการทางสังคมขึ้นมาชัดเจนเพื่อให้ได้ผลเป็นจริงอย่างแน่ใจ เรียกว่าวินัย โดยมีการควบคุม ดำเนินการต่างๆ ปรับโทษ ลงโทษแก่ผู้ละเมิด เป็นต้น เมื่อได้หลักอย่างนี้แล้ว เพื่อให้จับจุดที่สำคัญๆ ได้ชัดขึ้น ขอให้ดูลักษณะที่ควรสังเกตเป็นพิเศษ ดังนี้

๑. พุทธพจน์ที่จำแนกศีลในมรรคนั้น ทำให้เห็นได้ว่า มรรคมีใช้เป็นมรรคที่มุ่งสำหรับภิกษุสงฆ์เท่านั้น มิฉะนั้นแล้ว คำจำกัดความของศีลก็ต้องหมายถึงศีล ๒๒๗ หรือภิกษุศีล หรือบรรพชิตศีล หรืออะไรทำนองนั้น และทำให้เห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงสาระของศีลในแบบที่ยืดหยุ่น กินความกว้าง คลุมศีลปลีกย่อย ที่แยกกระจายออกไปได้ต่างๆ มากมายหลายแบบ ทำให้ไม่จำเป็นต้องทรงแจกแจงระบุชื่อหมวดศีลปลีกย่อยเหล่านั้น เช่น ไม่ต้องระบุศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ เข้าไว้ด้วย เป็นต้น

๒. ควรย้ำไว้ก่อน เพราะมักลืมนกันบ่อยๆ ว่า ศีลมีใช้หมายถึงเพียงความประพฤติดีงามสุจริตทางกาย และวาจาเท่านั้น แต่หมายถึงอาชีวะสุจริตด้วย เรื่องการหาเลี้ยงชีพมีความสำคัญด้านศีลนี้ จะต้องเน้นกันไว้

๓. ขอความที่เคยพูดข้างต้นว่า ในการจำแนกข้อของศีลนั้น ตามปกติ ท่านระบุไว้เพียงหัวข้อว่า เว้นปาณาติบาต เว้นอกินหนาทาน เป็นต้น และเมื่อดูแต่หัวข้อ ก็เห็นเพียงด้านลบ หรือด้านปฏิเสธอย่างเดียว ถ้าจะดูให้ชัดให้ครบ ก็ควรดูที่พุทธพจน์ขยายความหมาย เช่น ในกุศลกรรมบถ ๑๐ จะเห็นชัดว่า ศีลแทบทุกข้อ แสดงความหมายแยกเป็น ๒ ตอน มีทั้งให้เว้น และให้ทำ ลบตามด้วยบวก คือ

- ตอนต้น กล่าวถึงการเว้นไม่ทำความชั่ว เช่น ละปาณาติบาต...
- ตอนหลัง กล่าวถึงการทำความดี ที่ตรงข้ามกับความชั่วที่งดเว้นนั้น เช่นว่า เกื้อกูลสรรพสัตว์...

๔. ในมรรคนี้ องค์มรรคมีทั้งด้านศีล ด้านจิตหรือสมาธิ และด้านปัญญา ซึ่งต้องมารวมกันครบ จึงจะเป็นมรรค และจึงจะสำเร็จเป็นผล แม้ว่าขณะนี้ เรากำลังพูดถึงศีล หรือจะปฏิบัติศีล ก็ต้องตระหนักว่า นี่เราอยู่ในส่วนนี้ของมรรค เมื่อเดินหน้าไป จะต้องให้ประสานขาเข้ากับอีก ๒ ส่วนนั้นด้วย จึงจะได้ผลจริง

ความเป็นจริงและความสำเร็จผลต่อเมื่อมีความครบพร้อมขององค์ประกอบอย่างนี้ เรียกว่าภาษาพระว่าเป็นระบบธรรมสามัคคี หรือที่เวลานี้เรียกว่าองค์รวม แม้แต่ในขั้นสูงสุด การตรัสรู้ก็เกิดขึ้นเมื่อมีธรรมสามัคคี

เมื่อมองดูที่มรรค ซึ่งมีองค์มรรคทุกข้ออยู่ครบ ก็มองเห็นธรรมสามัคคี หรือองค์รวม พร้อมทั้งเห็นองค์รวมทั้งหมด พร้อมไปด้วยกัน ก็ง่ายที่จะไม่ลืมระบบ ถึงแม้ขณะนี้อยู่ที่ศีล ก็ไม่ลืมองค์รวมอื่น

แม้ในชุดกุศลกรรมบถ ซึ่งพูดได้ว่าเป็นการขยายมรรคออกไป โดยจัดองค์มรรคทำนองประยุกต์เข้าให้เหมาะในระดับสำหรับคนทั่วไป หรือสำหรับบรรดามนุษยชน (ดังที่เคยบอกแล้วว่า ท่านถือว่ากุศลกรรมบถ ๑๐ นี้ เป็นมนุษยธรรม) ก็เห็นได้ไม่ยากว่า ศีลในกรรมบถนั้น มากับจิตใจ/สมาธิและปัญญาด้วย คือมีองค์มรรคมาครบทั้ง ๓ ด้าน (๗ ข้อแรก เป็นศีล, ข้อ ๘-๙ เป็นจิต/สมาธิ, ข้อ ๑๐ เป็นปัญญา; แถมน่า ศีลในกุศลกรรมบถ ยังขยายออกไปให้เห็นครบ ทั้งก่อนลบ และก่อนบวก)

แต่พอมาดูศีล ๕ ที่ว่าเป็นศีลอย่างต่ำที่สุด คือคนทุกคนอย่างน้อยควรมีศีล ๕ ปรากฏว่า ชุดเบญจศีลนี้มีแค่ศีลเท่านั้น ไม่มีส่วนมรรคด้านจิตและปัญญาเลย แสดงว่าไม่พอที่จะเจริญงอกงามพัฒนาก้าวไปในวิถีของพระพุทธศาสนา นี่แหละจึงว่าอย่างต่ำ คือยังทำอะไรไม่ได้ ก็ให้เว้นชั่วร้าย ให้พออยู่กันได้ ไม่เบียดเบียนกันนัก

อย่างไรก็ตาม ที่จริงนั้น ท่านไม่ได้ปล่อยทิ้งศีล ๕ ออกไปจากระบบองค์รวมหรือธรรมสามัคคี แต่ท่านใช้วิธีจัดระบบใหม่เปลี่ยนไปอีกแบบหนึ่ง คือ เมื่อมีเหตุที่จะต้องยอมให้แยกศีลออกไปเป็นชุดต่างหากอย่างนั้นแล้ว ท่านก็นำองค์มรรคด้านจิตและด้านปัญญา ไปจัดเป็นชุดอื่นเตรียมไว้ต่างหาก (ไม่มาอยู่ในชุดเดียวกันอย่างในกุศลกรรมบถ) และท่านก็แนะนำสอนให้คนที่เริ่มปฏิบัติชุดศีล ๕ นั้นก้าวต่อไป ให้เป็นอุบาสกอุบาสิกา เป็นอริยสาวกอริยสาวิกา และว่า นอกจากชุดศีล ๕ นั้นแล้ว ก็ให้ปฏิบัติชุดโน้นๆ ซึ่งเป็นด้านจิตและปัญญา ให้ครบด้วย

ชุดด้านจิต และด้านปัญญา ที่จะมารวมกับชุดศีลนั้น พระพุทธเจ้าทรงวางไว้เป็นมาตรฐานที่เดียวเจาะจงสำหรับภุคทัสส์ คือชาวบ้าน ตามปกติมี ๔ ชุด (บางทีมีชุดแถมเตรียมไว้ให้อีก ๑ ชุด รวมเป็น ๕ ชุด) ในหนังสือนี้ เคยกล่าวไว้ในที่อื่นแล้ว แต่ในพระไตรปิฎก ท่านแสดงไว้บ่อยมาก ดังนั้น ถึงแม้ที่นี่จะกล่าวซ้ำ ก็สมควร แต่ก็จะไม่แสดงรายละเอียดเต็มตามบาลี เพียงคัดมาพอเห็นรูปเค้า

หลังจากตรัสถึงการจัดการเพื่อช่วยชะโลกนี้ (คือการดูแลจัดการบ้านเรือนผู้คนทรัพย์เงินทอง ที่เป็นเรื่องของทิวฐัมมิกัตถ์) แล้ว ก็ตรัสถึงการจัดการเพื่อช่วยชะต่อโลกหน้า (ด้านสัมปรายิกัตถ์) ต่อไป ดังนี้

“ดูกรวิสาขา สตรี (มาตุคาม) ประกอบด้วยกรรม ๔ ประการ ชื่อว่าปฏิบัติเพื่อชะโลกหน้า ชื่อว่าจัดโลกหน้าไว้แล้ว กรรม ๔ ประการเป็นไฉน?... ”

(๑)...สตรีถึงพร้อมด้วยศรัทธาอย่างไร?...สตรีเป็นผู้มีศรัทธา เชื้อปัญญาตรัสรู้ของตถาคต (ตถาคตอิทธิสัทธา) ว่า แม้เพราะเหตุนี้ๆ พระผู้มีพระภาคนี้ เป็นพระอรหันต์...

(๒)...สตรีถึงพร้อมด้วยศีลอย่างไร?...สตรีเป็นผู้งดเว้นจากปาณาติบาต จากอกथินนาทาน จากกาเมสุมิจณาจาร จากมุสสาวาท และจากสุราเมรัยและของเมาอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท...

(๓)...สตรีถึงพร้อมด้วยจาคะอย่างไร?...สตรีอยู่ครองเรือน โดยมีใจปราศจากมลทินคือความตระหนี่ มีน้ำใจเผื่อแผ่เสียสละเต็มที่ มีมือที่แบ (พร้อมที่จะให้) ยินดีในการสละ ควรแก่การขอ ยินดีในการเจือจานแบ่งปัน...

(๔)...สตรีถึงพร้อมด้วยปัญญาอย่างไร?...สตรีเป็นผู้มีปัญญา คือ ประกอบด้วยอริยปัญญา ที่หยั่งถึงอุทัยและอัสตง ชำแรกเรื่องได้ ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยถูกต้อง

อีกชุดหนึ่ง ซึ่งก็ควรมี แต่ไม่จำเป็นเท่า ๔ อย่างนั้น ได้แก่ “สุตตะ” คือ ความรู้จากการเล่าเรียนเขียนอ่าน สดับฟัง หรือจำพวกข้อมูล ข่าวสาร ถ้าเป็นพหูสูต ก็ยิ่งดี

การที่ยกเรื่องนี้ขึ้นมากล่าว ก็เพราะชาวพุทธจำนวนมากพูดกันอยู่ และหยุดกันอยู่ แค่นี้ แม้จะนึกถึงพูดถึงหลักธรรมอันบ้าง ก็สับสนไม่เป็นระบบ ทั้งที่ท่านจัดเตรียมไว้ให้แล้ว ที่จะให้คนที่อยู่ในการพัฒนาทุกระดับ มีศีล จิต/สมาธิ ปัญญา ครบ จึงควรพูดอย่างน้อยกับตนเองให้แม่นยำว่า พระพุทธเจ้าทรงย้าให้ภุคทัสส์หรือชาวบ้าน มี ศรัทธา ศีล ๕ (+สุตตะ) จาคะ และปัญญา แล้วจากความพร้อมของธรรมสามัคคีระดับนี้ อริยมรรคาก็เหมือนเปิดกว้างรับให้ก้าวหน้าพัฒนาอย่างดีต่อไป

๕. คำว่า “ศีล” มีความหมายและขอบเขตกว้างมาก และมีการใช้ทั้งแบบเคร่งครัด และอย่างหลวมๆ ยิ่งเมื่อนำมาใช้ในภาษาไทย ก็มีการเพี้ยนและคลุ้มเครือมากขึ้น โดยเฉพาะมักจะสับสนกันบ่อยกับคำว่า “วินัย” ซึ่งบางทีก็ใช้ปนๆ กันไป บางทีก็เหมือนใช้แทนกันได้ เวลานี้ แม้จะต้องยอมตามความนิยม แต่ก็ควรจะใช้อย่างรู้เท่าทัน และอย่างน้อยสามารถแยกความหมายได้ในขั้นพื้นฐาน

ในที่นี้ จะแสดงความหมายในแง่ที่เหมือนว่า วินัยเป็นส่วนหนึ่งของศีล เมื่อตกลงพูดในแง่นี้ ก็บอกว่า เบื้องแรกมีธรรม ซึ่งประกอบด้วยศีล สมาธิ และปัญญา แล้วใน ๓ อย่างนี้ สมาธิ และปัญญา เป็นธรรมอย่างเดียว ส่วนศีล นอกจากเป็นธรรมแล้ว ยังมีส่วนที่เป็นวินัยด้วย ดังนั้น จึงแบ่ง **ศีล** ได้เป็น ๒ ระดับ คือ

- ๑) **ศีลในระดับที่เป็นธรรม (ธรรมชั้นศีล)** ได้แก่ หลักความประพฤติทางกายวาจาและอาชีวะ ที่แนะนำสั่งสอนกัน โดยถือเอาภาวะที่ควรจะมีควรจะเป็นตามธรรมชาติเป็นหลัก และผู้ปฏิบัติตามหรือฝ่าฝืน ย่อมได้รับผลดีหรือชั่ว โดยรับผิดชอบต่อกฎธรรมชาติของธรรมชาติเองโดยตรง รวมทั้งการปฏิบัติศีล และการรักษาวินัย ที่ได้กลายเป็นความประพฤติประจำตัวหรือเป็นคุณสมบัติของบุคคล
 - ๒) **ศีลในระดับที่เป็นวินัย (วินัยเป็นศีล)** ได้แก่ กฎระเบียบข้อบังคับ ตลอดจนระบบกิจการ ที่จัดตั้งวางตราขึ้นเป็นบัญญัติทางสังคม เพื่อกำหนดและกำกับความประพฤติของบุคคล ให้เป็นไปตามความมุ่งหมายจำเพาะของหมู่ชนหรือชุมชนนั้น โดยมีระบบการจัดการบังคับควบคุมให้ได้ผลเป็นจริงตามที่กำหนดไว้ รวมทั้งมีการลงโทษผู้ละเมิดฝ่าฝืน (ต่างหากจากการได้รับผลทางจิตใจตามกฎธรรมชาติ)
- ถ้าพูดอย่างเคร่งครัด วินัยยังไม่เป็นศีล แต่วินัยคือส่วนที่พ่วงอยู่กับศีล หรือห้อยไว้กับศีล เป็นระบบบริหารจัดการทางสังคม ที่จะฝึกคนให้มศีล หรือพูดให้สั้นว่า วินัยก็คือวิธีการฝึกคนให้มศีลนั่นเอง ส่วนศีลนั้นอาศัยวินัย แต่ไม่ใช่วินัย เพราะศีลเป็นส่วนหนึ่งของธรรม

วิธีแยก คือ ธรรม เป็นเรื่องของธรรมชาติ วินัย เป็นเรื่องของสังคมหรือเกิดจากฝีมือของมนุษย์

เมื่อแยกแยะความหมายให้เข้าใจดีเป็นฐานไว้แล้ว ก็สามารถพูดถึงศีล ในความหมายแบบหลวมๆ สบายๆ เป็นขั้นๆ แ่งๆ ได้ต่างๆ เช่นว่า

ศีล เป็นระเบียบวินัยเพื่อสร้างสังคมที่เรียบร้อย ไม่เบียดเบียนกัน อยู่ร่วมกันด้วยความสงบสุข เป็นสภาพเกื้อกูลแก่การดำเนินชีวิตและปฏิบัติกิจของสมาชิกทั้งหลาย

ศีล เป็นเครื่องมือควบคุมความประพฤติ ทำให้กายวาจาเรียบร้อยดังงามอยู่ในระเบียบ

ศีล เป็นความประพฤติที่ดั่งงามเกื้อกูลของบุคคล ในการสัมพันธ์กับผู้อื่นและต่อสิ่งแวดล้อม อันทำให้เกิดผลดีแก่ชีวิตของตัวเองและแก่คนอื่นทั้งหลาย ตลอดจนทั้งสังคม และสิ่งแวดล้อม

ศีล เป็นข้อปฏิบัติสำหรับกำจัดกิเลสชั้นหยาบ ที่แสดงออกทางกายวาจา ชัดเภาคนให้ประณีตขึ้น

ศีล เป็นข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมกายวาจาและอาชีวะ ให้อยู่ในสภาพพร้อมที่จะเป็นพื้นฐานของการพัฒนาในระดับสมาธิ เพื่อเสริมสร้างคุณภาพจิต และช่วยให้จิตมีสมรรถภาพที่จะใช้อย่างได้ผล

ศีล เป็นสภาพปกติทางกายวาจา และอาชีวะ ของผู้ที่มีชีวิตดั่งงาม หรือคนที่ได้รับการฝึกอบรมดี มีการศึกษาแท้จริง บรรลุภูมิธรรมอันสูงแล้ว

๖. สารของศีลอยู่ที่**เจตนา** ได้แก่ การไม่ตั้งใจ ไม่คิดล่วงละเมิด คำว่า “ละเมิด” แ่งหนึ่งคือ ละเมิดระเบียบ ละเมิดกฎเกณฑ์ บทบัญญัติ ละเมิดวินัยที่วางกันไว้ อีกแ่งหนึ่งคือ ละเมิดต่อผู้อื่น หมายถึงเจตนาที่จะเบียดเบียนผู้อื่นนั่นเอง ศีลจึงหมายถึงการไม่เจตนาละเมิดระเบียบวินัย หรือการไม่เจตนาล่วงเกินเบียดเบียนผู้อื่น ถ้ามองแต่อาการหรือการกระทำ **ศีลก็คือ ความไม่ละเมิด และการไม่เบียดเบียน**

มองอีกด้านหนึ่ง ศีลอยู่ที่ความสำรวม กล่าวคือ การสำรวมระวัง คอยปิดกั้นหลักเว้นไม่ให้ความชั่วเกิดขึ้นนั่นเอง เป็นศีล และถ้ามองลึกที่สุด สภาพจิตของผู้ไม่คิดจะละเมิด ไม่คิดจะเบียดเบียนใครนั้นแหละ คือตัวศีล¹⁴²⁶

¹⁴²⁶ ศีล ได้แก่ เจตนา ได้แก่ เจตสิก ได้แก่ สังวร ได้แก่ อวิตกกัมมะ (ขุ.ปฎิ.๓๑/๘๙/๖๔; อธิบายใน วิสุทธิ.๑/๘)

ต่อไปนี้จะสรุปหลักทั่วไปของศีล หรือศีลพื้นฐานไว้ แล้วนำพุทธพจน์และบาลีภาษาิตเกี่ยวกับศีลสำหรับคนทั่วไปหรือประชาชน มาแสดงไว้พอเป็นแนวประกอบความเข้าใจในเรื่องศีล ให้เห็นความหมาย ขอบเขต และเนื้อหาของศีลชัดเจนยิ่งขึ้น

ก. ศีลพื้นฐาน

ศีลพื้นฐาน คือศีลที่เป็นหลักกลาง ซึ่งเป็นความหมายของสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ที่เป็นองค์ของมรรค ได้แก่ การพูด การกระทำ การประกอบอาชีพะอย่างใดก็ตาม ที่ประกอบด้วยเจตนา ซึ่งปราศจากความทุจริต หรือความคิดเบียดเบียน กินความคลุมถึงสุจริตที่เป็นคู่กันด้วย ดังที่เคยยกมาแสดงไว้ตั้งแต่ต้น ในที่นี้ นำมาแสดงอีกครั้งหนึ่ง เพื่อตั้งเป็นฐาน และเป็นการทบทวนไปพร้อมกัน ดังนี้

๑. สัมมาวาจา เจรจาชอบ ได้แก่

- ๑) ละมุสาวาท เว้นการพูดเท็จ (คลุม ลัจจวาจา พูดคำจริง)
- ๒) ละปิสฺสูณวาจา เว้นการพูดส่อเสียด (คลุม สัมคคกรณีนีวาจา พูดคำสมานสามัคคี)
- ๓) ละมรฺสุสวาจา เว้นการพูดคำหยาบ (คลุม สัตถฺหวาจา พูดคำอ่อนหวานสุภาพ)
- ๔) ละสัมผัปปลาปะ เว้นการพูดเพ้อเจ้อ (คลุม อตถสัถฺถิตาวาจา พูดคำมีประโยชน์)¹⁴²⁷

๒. สัมมากัมมันตะ กระทำชอบ ได้แก่

- ๑) ละปาณาติบาต เว้นการทำลายชีวิต (คลุม การกระทำที่ช่วยเหลือเกื้อกูล)
- ๒) ละอทินนาทาน เว้นการเอาของที่เขาไม่ได้ให้ (คู่อยู่ที่สัมมาอาชีวะ หรือทาน)
- ๓) ละกาเมสุมิจฉาจาร เว้นการประพฤติดิฉันในกาม (คลุม สหารสันโดษ)

๓. สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ ได้แก่ ละมิฉฉาชีพ เลี้ยงชีวิตด้วยสัมมาชีพ รวมถึง ความขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพที่สุจริต เช่น ทำงานไม่ให้คั่งค้างอาฎูล (ไม่หมักหมม ไม่ผัดเพี้ยน ไม่จับจด ไม่ยุ่งเหยิงลับสน) เป็นต้น¹⁴²⁸

ดังที่กล่าวแล้ว สำหรับคนทั่วไป ท่านผู้อ่านจงมา เหมือนจับเอาศีลพื้นฐานนี้ ส่วนที่จำเป็นอย่างยิ่ง มาแสดงเป็นข้อกำหนดอย่างต่ำที่สุดในทางความประพฤติของมนุษย์ เท่าที่พอจะให้สังคมมนุษย์อยู่กันโดยปกติสุข ให้แต่ละคนมีชีวิตที่ไม่เป็นโทษภัย หมุ่นุ่นไม่เบียดเบียนกันจนเดือดร้อนมากนัก เรียกข้อกำหนดนี้ว่า **สิกขาบท** (ข้อศึกษา หรือข้อฝึกความประพฤติ) ๕ หรือที่นิยมเรียกกันเป็นสามัญว่า **ศีล ๕**¹⁴²⁹ ได้แก่

¹⁴²⁷ ใน อัง.จตุกก.๒๑/๑๔๘-๙/๑๘๙; ๒๒๑/๓๑๑ มีพุทธพจน์แสดง **วจฺสุจฺริต ๔** ว่าได้แก่ พูดจริง (ลัจจวาจา) พูดไม่ส่อเสียด (อปิสฺสูณวาจา) พูดอ่อนหวาน (สัทถฺหวาจา) พูดด้วยความคิด (มฺนตมาสา); สำหรับมฺนตมาสา อรรถกถาไขความว่า พูดโดยใช้ปัญญา กำหนด (อัง.อ.๒/๔๓๙) บางทีแปลกันว่า พูดพอประมาณ แต่โดยใจความก็เหมือนกับที่แสดงไว้ข้างบน

¹⁴²⁸ ใน อัง.ปญจก.๒๒/๑๗๗/๒๓๓ มีพุทธพจน์แสดง **อภฺรณฺนิยวณฺนิชฺชา** คือการค้าขายที่อุบาทว์ไม่ควรประกอบ ๕ อย่าง ได้แก่ ๑. สัตตวณฺนิชฺชา ค้าขายอาวุธภัณฑ์ (เครื่องประหาร) ๒. สัตตวณฺนิชฺชา ค้าขายมนุษย์ ๓. มังสวณฺนิชฺชา ค้าขายเนื้อสัตว์ (อรรถกถาว่า = เลี้ยงสัตว์ไว้ขาย) ๔. มัชชวณฺนิชฺชา ค้าขายน้ำเมา (รวมถึงเสพติดทั้งหลาย) ๕. วิสวณฺนิชฺชา ค้าขายยาพิษ; วณฺนิชฺชา ๕ นี้ อรรถกถาเรียกว่า **มิจฺจาวณฺนิชฺชา** = การค้าขายที่ผิด (ที.อ.๑/๒๙๐; ม.อ.๑/๑๘๗) บ้าง **อภฺรณฺนิยวณฺนิชฺชา** = การค้าขายไม่ชอบธรรม (สุตต.อ.๒/๒๒๘) บ้าง

¹⁴²⁹ ดู บันทึกเกี่ยวกับศีล ๕ ทำยบทนำของมัชฌิมาปฏิปทา; ศีล ๕ นี้ บางครั้งอรรถกถาเรียกว่า **นิจฺศีล** (ศีลประจำ หรือศีลที่ควรรักษา เป็นนิตย์) เช่น สุตต.อ.๒/๒๒๖, ๒๒๘; วิสุทฺธิ.๑/๑๘

๑. **เว้นจากปาณาติบาต** คือ ไม่ทำลายชีวิต; จับเอาสารว่า ความประพฤติหรือการดำเนินชีวิต ที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านชีวิตร่างกาย
๒. **เว้นจากอทินนาทาน** คือ ไม่เอาของที่เขามีได้ให้ หรือไม่ลักขโมย; จับเอาสารว่า ความประพฤติหรือดำเนินชีวิต ที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านทรัพย์สินและกรรมสิทธิ์
๓. **เว้นจากกาเมสุมิฉฉาจาร** คือ ไม่ประพฤติผิดในกามทั้งหลาย; จับเอาสารว่า ความประพฤติหรือการดำเนินชีวิต ที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านคู่ครอง บุคคลที่รักหวงแหน ไม่ผิดประเพณีทางเพศ ไม่นอกใจคู่ครองของตน ไม่ทำลายสายตระกูลวงศ์ของผู้อื่น
๔. **เว้นจากมฺสาวาท** คือ ไม่พูดเท็จ; จับเอาสารว่า ความประพฤติหรือการดำเนินชีวิต ที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่น ด้วยวาจาเท็จโกหกหลอกลวงตัดรอนประโยชน์หรือแกล้งทำลาย
๕. **เว้นจากสุราเมรัยและของมึนเมาอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท** คือ ไม่เสพของมึนเมา; จับเอาสารว่า ความประพฤติหรือการดำเนินชีวิต ที่ปราศจากความประมาทปลั่งพลาดมัวเมาเนื่องจากการใช้สิ่งเสพติดที่ทำให้เสียดสีสัมพันธัญญะ

ความหมาย และขอบเขตของศีล ๕ และศีลจำพวกเดียวกันนั้น ที่จำกันไว้ มักว่าตามข้ออธิบายสืบๆ กันมาในชั้นหลัง ในที่นี้ จึงขอนำพุทธพจน์มาแสดงให้พิจารณา

“คหบดีทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมบรรยายสำหรับน้อมเข้ามาเทียบตัว...

(๑) อริยสาวก ย่อมพิจารณาเห็นตั้งนี้ว่า เราเองอยากมีชีวิต ไม่อยากตาย รักสุข เกลียดทุกข์, ถ้าใครจะปลงชีวิตเรา ผู้อยากอยู่ ไม่อยากตาย รักสุข เกลียดทุกข์ ก็จะไม่เป็นข้อที่ขึ้นชอบที่พอใจแก่เรา, ก็ถ้าเราจะปลงชีวิตคนอื่นผู้อยากอยู่ ไม่อยากตาย รักสุข เกลียดทุกข์ ก็จะไม่เป็นข้อที่ขึ้นชอบที่พอใจแก่คนอื่น เหมือนกัน,

สิ่งใด ตัวเราเองไม่ขึ้นชอบ ไม่พอใจ ถึงคนอื่นเขาก็ไม่ขึ้นชอบ ไม่พอใจ เหมือนกัน, สิ่งใด ตัวเราเองก็ไม่ชอบ ไม่พอใจ ไฉนจะพึงเอาไปผูกใส่ให้คนอื่นเล่า,

อริยสาวกนั้นพิจารณาเห็นตั้งนี้แล้ว ย่อมงดเว้นจากปาณาติบาตด้วยตนเองด้วย ย่อมชักชวนผู้อื่นในทั้งตนเว้นจากปาณาติบาตด้วย ย่อมกล่าวสรรเสริญคุณแห่งการงดเว้นจากปาณาติบาตด้วย, กายสมาจารของอริยสาวกนั้น ย่อมบริสุทธิ์ทั้งสามด้านอย่างนี้

(๒) อีกประการหนึ่ง อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นตั้งนี้ว่า ถ้าใครจะถือเอาสิ่งของที่เรามิได้ให้ด้วยอากาการขโมย ก็จะไม่เป็นข้อที่ขึ้นชอบที่พอใจแก่เรา, ก็ถ้าเราจะถือเอาของที่ผู้อื่นมิได้ให้ด้วยอากาการขโมย ก็จะไม่เป็นข้อที่ขึ้นชอบที่พอใจแก่คนอื่น เหมือนกัน...

(๓) อีกประการหนึ่ง อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นว่า ก็ถ้าใครจะประพฤติผิดในภรรยาของเรา ก็จะไม่เป็นข้อที่ขึ้นชอบที่พอใจแก่เรา, ก็ถ้าเราจะประพฤติผิดในภรรยาของคนอื่น ก็จะไม่เป็นข้อที่ขึ้นชอบที่พอใจแก่คนอื่น เหมือนกัน...

(๔) อีกประการหนึ่ง อริยสาวกย่อมพิจารณาตั้งนี้ว่า ก็ถ้าใครจะทำลายประโยชน์ของเรา ด้วยการกล่าวเท็จ ก็จะไม่เป็นข้อที่ขึ้นชอบที่พอใจแก่เรา, ก็ถ้าเราจะทำลายประโยชน์ของคนอื่น ด้วยการกล่าวเท็จ ก็จะไม่เป็นข้อที่ขึ้นชอบที่พอใจแก่คนอื่น เหมือนกัน...

(๕) อธิกประการหนึ่ง อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นตั้งนี้ว่า ถ้าใครจะขู่ยงเราให้แตกจากมิตร ด้วยคำส่อเสียด ก็จะไม่เป็นข้อที่ขึ้นชอบที่พอใจแก่เรา, ก็ถ้าเราจะขู่ยงคนอื่นให้แตกจากมิตรด้วย คำส่อเสียด ก็จะไม่เป็นข้อที่ขึ้นชอบที่พอใจแก่คนอื่น เหมือนกัน...

(๖) อธิกประการหนึ่ง อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นตั้งนี้ว่า ถ้าใครจะพูดจากระด้างด้วยคำ หยาบ ก็จะไม่เป็นข้อที่ขึ้นชอบที่พอใจแก่เรา, ก็ถ้าเราจะพูดจากระด้างด้วยคำหยาบ ก็จะไม่เป็น ข้อที่ขึ้นชอบที่พอใจแก่คนอื่น เหมือนกัน...

(๗) อธิกประการหนึ่ง อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นตั้งนี้ว่า ถ้าใครจะพูดจากระด้างด้วยถ้อยคำ เพ้อเจ้อ ก็จะไม่เป็นข้อที่ขึ้นชอบที่พอใจแก่เรา, ก็ถ้าเราจะพูดจากระด้างด้วยถ้อยคำเพ้อเจ้อ ก็จะไม่เป็นข้อที่ขึ้นชอบที่พอใจ เหมือนกัน,

สิ่งใด ตัวเราเองไม่ขึ้นชอบ ไม่พอใจ ถึงคนอื่นเขาก็ไม่ขึ้นชอบ ไม่พอใจ เหมือนกัน, สิ่งใด ตัวเราเองก็ไม่ชอบ ไม่พอใจ ไฉนจะพึงเอาไปผูกใส่ให้คนอื่นเล่า,

อริยสาวกนั้น พิจารณาเห็นตั้งนี้แล้ว ย่อมงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อด้วยตนเองด้วย ย่อม ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อด้วย ย่อมกล่าวสรรเสริญคุณแห่งการงดเว้นจากการพูด เพ้อเจ้อด้วย, วชิรสมาจารของอริยสาวกนั้น ย่อมบริสุทธิทั้งสามด้านอย่างนี้¹⁴³⁰

“ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเข้าใจว่าอย่างไร เธอทั้งหลายเคยได้เห็น หรือได้ยินบ้างไหมว่า บุรุษนี้ละปาณาติบาต เป็นผู้งดเว้นจากปาณาติบาตแล้ว พระราชาทั้งหลายจับเขามาประหาร จองจำ เนรเทศ หรือกระทำการตามปัจฉัย เพราะการงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นเหตุ? อย่างนี้ เธอทั้งหลายเคยเห็น หรือเคยได้ยินบ้างไหม?

“ไม่เคยเลยพระเจ้าข้า”

“ถูกแล้ว ภิกษุทั้งหลาย แม้เราก็ไม่เคยเห็น ไม่เคยได้ยิน...มีแต่เขาจะประกาศการกระทำชั่ว ว่า คนผู้นี้ฆ่าหญิงหรือชายตาย พระราชาทั้งหลายจึงจับเขามาประหาร จองจำ เนรเทศ หรือกระทำการ ตามปัจฉัย เพราะปาณาติบาตเป็นเหตุ, อย่างนี้เธอทั้งหลายเคยเห็น หรือเคยได้ยินบ้างไหม?

“เคยเห็น เคยได้ยิน และจักได้ยินต่อไปด้วย พระเจ้าข้า”

“ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเข้าใจว่าอย่างไร เธอทั้งหลายเคยได้เห็น หรือได้ยินบ้างไหมว่า (บุรุษนี้ละอทินนาทาน เป็นผู้งดเว้นจากอทินนาทานแล้ว...จากกามเมสุมิจฉาจารแล้ว...จากมุสาวาท แล้ว...จากสุราเมรยมัชชชปาตัญฐานแล้ว) พระราชาทั้งหลายจับเขามาประหาร จองจำ เนรเทศ หรือกระทำการตามปัจฉัย เพราะการงดเว้นจากอทินนาทาน...จากกามเมสุมิจฉาจาร...จากมุสาวาท... จากสุราเมรยมัชชชปาตัญฐานเป็นเหตุ?”

“ไม่เคยเลย พระเจ้าข้า”

“ถูกแล้วภิกษุทั้งหลาย แม้เราก็ไม่เคยเห็น ไม่เคยได้ยิน..., มีแต่เขาจะประกาศการกระทำชั่ว ว่า คนผู้นี้ลักทรัพย์เขามาจากบ้านหรือจากป่า... คนผู้นี้ประพฤติละเมิดในสตรีหรือในบุตรหรือของ ผู้อื่น... คนผู้นี้ทำลายประโยชน์ของชาวบ้าน หรือลูกชาวบ้าน ด้วยการกล่าวเท็จ... คนผู้นี้ร่ำ สุราเมรย์... แล้วฆ่าหญิงหรือชายตาย... คนผู้นี้ร่ำสุราเมรย์... แล้วลักทรัพย์เขาจากบ้านหรือจาก

¹⁴³⁰ ส.ม.๑๓/๑๔๕๘-๑๔๖๕/๔๔๒-๖

ป่า... คนผู้นี้ร่ำสุราเมรัย... แล้วประพุดิละเมิดในสตรีหรือบุตรีของผู้อื่น... คนผู้นี้ร่ำสุราเมรัย... แล้วทำลาภประโยชน์ของชาวบ้านหรือลูกชาวบ้านด้วยการกล่าวเท็จ พระราชาทั้งหลายจึงจับเขา มาประหาร จองจำ เนรเทศ หรือกระทำการตามปัจจัย เพราะขทินนาทาน... กามสุมิฉฉาจาร.. มุสาวาท... สุราเมรัย... เป็นเหตุ, อย่างนี้เธอทั้งหลายเคยเห็น หรือเคยได้ยินบ้างไหม?”

“เคยเห็น เคยได้ยิน และจักได้ยินต่อไปด้วย พระเจ้าข้า” ¹⁴³¹

อาชญากรรมที่ร้ายแรงแทบทั้งหมด เป็นเรื่องของการละเมิดศีล ๕ ในสังคัมที่มากด้วยการสังหารผลาญชีวิต การปองร้าย การทำร้ายกัน การลักขโมย ปล้น แย่งชิง การทำความผิดทางเพศ มีคดีฆาตกรรม โจรกรรม การข่มขืน หลอกหลวง การเสพของมีนเมาและสิ่งเสพติด ตลอดจนการก่อปัญหาและอุบัติเหตุต่างๆ เนื่องมาจากของมีนเมาและสิ่งเสพติดเหล่านั้น ระบาดแพร่หลายทั่วไป ชีวิตและทรัพย์สินไม่ปลอดภัย จะอยู่ไหนหรือไปที่ไหน ก็ไม่มีความมั่นใจ เต็มไปด้วยความหวงใยวิตกกังวล จิตใจหวาดผวาลบๆ ผู้คนพบเห็นกัน แทนที่จะอบอุ่นใจ ก็หวาดระแวงกัน อยู่กันไม่เป็นปกติสุข สุขภาพจิตของประชาชนย่อมเสื่อมโทรม ยากที่จะพัฒนาคุณภาพและสมรรถภาพของจิต

ในเวลาเดียวกัน สังคมเช่นนั้น ก็ไม่เป็นสภาพแวดล้อมที่เกื้อกูลสำหรับการสร้างสรรค์สิ่งดีงาม และการพัฒนาใดๆ เพราะมีวุ่นวายระส่ำระสาย ยุ่งแต่กับการแก้ปัญหา และมีแต่กิจกรรมที่บ่อนทำลายสังคัมให้เสื่อมโทรมลงไป

โดยนัยนี้ การขาดศีล ๕ จะเนื่องมาจากเหตุใดก็ตาม จึงเป็นมาตรฐานวัดความเสื่อมโทรมของสังคัม ส่วนสภาพพฤติกรรมและการดำเนินชีวิตที่ตรงข้ามจากนั้นนั่นแหละ คือการมีศีล ๕

ดังนั้น ศีล ๕ จึงเป็นเกณฑ์มาตรฐานอย่างต่ำที่สุดของความประพฤติของมนุษย์ สำหรับรักษาสภาพแวดล้อมทางสังคัมให้อยู่ในภาวะเกื้อกูล เป็นพื้นฐานของการดำเนินชีวิตที่ดีงามและการพัฒนาที่สูงขึ้นไป

พระอรธกถาจารย์ ได้ประมวลหลักเกณฑ์บางอย่างไว้ สำหรับกำหนดว่า การกระทำแค่นั้นเพียงใด จึงจะถือว่าเป็นการละเมิดศีลแต่ละข้อๆ เป็นการให้ความสะดวกแก่ผู้รักษาศีล โดยจัดวางเป็นองค์ประกอบของการละเมิด เรียกว่าสัมมาระ หรือเรียกง่าย ๆ ว่า “องค์”

บุคคลจะชื่อว่าละเมิดศีล (เรียกกันง่าย ๆ ว่าศีลข้อนั้นจะขาด) ต่อเมื่อกระทำการครบองค์ทั้งหมดของการละเมิด ดังนี้ ¹⁴³²

ศีลข้อ ๑ ปาณาติบาต มีองค์ ๕ คือ ๑. สัตว์มีชีวิต ๒. รู้อยู่ว่าสัตว์มีชีวิต ๓. จิตคิดจะฆ่า ๔. มีความพยายาม ๕. สัตว์ตายด้วยความพยายามนั้น

ศีลข้อ ๒ อทินนาทาน มีองค์ ๕ คือ ๑. ของผู้อื่นหวงแหน ๒. รู้อยู่ว่าเขาหวงแหน ๓. จิตคิดจะลัก ๔. มีความพยายาม ๕. ลักของได้ด้วยความพยายามนั้น

ศีลข้อ ๓ กามสุมิฉฉาจาร มีองค์ ๔ คือ ๑. อคมเนียวัตตุ ได้แก่สตรีหรือบุรุษที่ไม่ควรละเมิด ๒. จิตคิดจะเสพ ๓. มีความพยายามในการเสพ ๔. ยังมรรคคืออวัยวะสืบพันธุ์ให้ถึงกัน

¹⁴³¹ อัง.ปญจก.๒๒/๑๗๘/๒๓๒ (แปลรวบรวม)

¹⁴³² ครบเฉพาะศีล ๕ มาใน อติ.อ.๒๙๙-๓๐๔; มีเฉพาะ ๔ ข้อต้น แล้วกล่าวถึงกรรมบทข้ออื่นๆ ต่อไป คือ ม.อ.๑/๒๗๖-๗; นิท.อ.๑/๑๔๐-๔; สงคณิ อ.๑๘๐-๕ และคัมภีร์รุ่นหลังนำมาอ้างต่อ เช่น มงค.๑/๒๑๐-๙; องค์ของการละเมิดปิสุณาวาจา เป็นต้น ไม่ได้ยกมาแสดงในที่นี้ด้วย เพราะประสงค์จะแสดงเพียงศีล ๕ ผู้ต้องการทราบ ฟังดูตามที่มาซึ่งได้ให้ไว้แล้ว; อนึ่ง สำหรับศีลข้อ ๕ ปัจจุบัน สิ่งเสพติดที่เสพได้โดยวิธีการอย่างอื่นนอกจากดื่ม ฟังจับเอาสารมาเทียบเคียง.

ศีลข้อ ๔ มุสาวาท มีองค์ ๔ คือ ๑. เรื่องไม่จริง ๒. จิตคิดจะกล่าวให้คลาดเคลื่อน ๓. มีความพยายามเกิดจากจิตที่คิดจะกล่าวให้คลาดเคลื่อนนั้น ๔. ผู้อื่นเข้าใจความที่พูดนั้น

ศีลข้อ ๕ สุราเมรัย มีองค์ ๔ คือ ๑. สิ่งนั้นเป็นของเมา ๒. จิตใคร่จะดื่ม ๓. มีความพยายามเกิดจากจิตที่ใคร่จะดื่ม ๔. กลืนให้ล่วงลำคองไป

สำหรับศีลข้อที่ ๑ คือ เว้นปาณาติบาตนั้น แม้ว่าการฆ่าสัตว์ท่านจะมุ่งเอาสัตว์ที่เรียกว่ามนุษย์เป็นหลัก ดังพุทธพจน์ที่ยกมาแสดงแล้ว แต่สัตว์จำพวกที่เรียกว่าดิรัจฉาน ก็รักชีวิต รักสุขเกลียดทุกข์ เป็นเพื่อนร่วมโลก เกิดแก่เจ็บตายเหมือนกัน ไม่ควรเบียดเบียนเช่นเดียวกัน ศีลข้อนี้ ท่านจึงให้แผ่คลุมไปถึงสัตว์จำพวกดิรัจฉานด้วย แต่ยอมรับว่า การฆ่าสัตว์จำพวกดิรัจฉาน มีโทษน้อยกว่าการฆ่าสัตว์จำพวกมนุษย์

ในเรื่องนี้ อรรถกถาก็ได้แสดงหลักสำหรับวินิจฉัยว่า การฆ่าสัตว์ใดมีโทษน้อยหรือโทษมาก โดยดูที่

๑. **คุณ** สัตว์มีคุณมาก ฆ่าก็มีโทษมาก สัตว์มีคุณน้อยหรือไม่มีคุณ ก็มีโทษน้อย เช่น ฆ่าพระอรหันต์ มีโทษมากกว่าฆ่าปุถุชน ฆ่าสัตว์ช่วยงาน มีโทษมากกว่าฆ่าสัตว์ดุร้าย เป็นต้น

๒. **ขนาดกาย** สำหรับสัตว์จำพวกดิรัจฉานที่ไม่มีคุณเหมือนกัน ฆ่าสัตว์ใหญ่มีโทษมาก ฆ่าสัตว์เล็กมีโทษน้อย

๓. **ความพยายาม** มีความพยายามมากในการฆ่า มีโทษมาก มีความพยายามน้อย มีโทษน้อย

๔. **กิเลส หรือ เจตนา** กิเลสหรือเจตนาแรง มีโทษมาก กิเลสหรือเจตนาอ่อน มีโทษน้อย เช่น ฆ่าด้วยโศสะ หรือจงใจเกลียดชัง มีโทษมากกว่าฆ่าด้วยป้องกันตัว เป็นต้น

แม้ในศีลข้ออื่นๆ ท่านก็กล่าวถึงการละเมิดที่มีโทษมากหรือโทษน้อยไว้แนวเดียวกัน เช่น

- **ชทินนาทาน** มีโทษมากหรือน้อย ตามคุณค่าของสิ่งของ คุณความดีของเจ้าของ และความพยายามในการลัก
- **กามสุมิจฉาจาร** มีโทษมากหรือน้อย ตามคุณความดีของคนที่ถูกละเมิด ความแรงของกิเลสและความเพียรพยายาม
- **มุสาวาท** มีโทษมากหรือน้อย แล้วแต่ประโยชน์ที่จะถูกตัดรอน เป็นเรื่องใหญ่ หรือเรื่องเล็กน้อย และแล้วแต่ผู้พูด เช่น คฤหัสถ์จะไม่ให้ของของตน พูดไปว่าไม่มี ก็ยังมีโทษน้อย แต่ถ้าเป็นพยานเท็จ มีโทษมาก สำหรับบรรพชิต พูดเล่นมีโทษน้อย จงใจบอกของที่ไม่เคยเห็นว่าเห็น มีโทษมาก
- **การดื่มของเมา** มีโทษมากน้อย ตามอกุศลจิตหรือกิเลสในการที่จะดื่ม ตามปริมาณที่ดื่ม และตามผลที่จะก่อให้เกิดการกระทำผิดพลาดชั่วร้าย¹⁴³³

ในยุคหลังต่อมา ปราชญ์ได้นำเอาธรรมบางข้อ ที่เข้าคู่กันกับสิกขาบทหรือศีล ๕ นั้น มาจัดวางเป็นหมวดขึ้น สำหรับแนะนำให้คฤหัสถ์ปฏิบัติคู่กันไปกับ **เบญจศีล** โดยเรียกชื่อว่า **เบญจธรรม** หรือ **เบญจกัตถาณธรรม**

ข้อธรรมที่นำมาจัดนั้น ก็เดินตามแนวของหลักที่เรียกว่ากุศลกรรมบถนั่นเอง แต่ในการเลือกข้อธรรมมาจัดเข้า มีความแตกต่างกันอยู่บ้าง โดยเฉพาะในแง่ของข้อธรรมที่มีความหมายกว้างแคบกว่ากัน¹⁴³⁴

¹⁴³³ ที่มาเดียวกับเรื่ององค์ของการละเมิดศีล และ วิมจค อ.๔๗๗

¹⁴³⁴ เวลานี้ ถ้าหนุ่ให้ชาวพุทธคิดถึงการพัฒนาจากการถือศีล ๕ ขึ้นไปถึงหลักกุศลกรรมบถ ๑๐ (ที่บางที่เรียกว่า โสโถยบ้าง ธรรมจริยาบ้าง) คงจะดีทีเดียว เพราะมาตามหลักแท้ๆ มีองค์ประกอบครบทั้งศีล จิต และปัญญา จะเข้าทางของมรรคโดยตรง

หัวข้อของ **เบญจธรรม** นั้น เรียงตามลำดับให้เข้าคู่กับ **ศีล ๕** คือ

๑. เมตตาและกรุณา

๒. ถัมมาชาชีวะ (บางท่านเลือกเอา หรือรวมเอา ทานเข้าด้วย)

๓. กามสังวร คือ ความรู้จักยับยั้งควบคุมตนในทางกามารมณ์ หรือเรื่องรักใคร่ ไม่ให้ผิดศีลธรรม (บางท่านเลือกเอา สทวารสันโดษ คือความยินดีด้วยคู่ครองของตน)

๔. ถัจจะ

๕. สติถัมปชัญญะ (บางท่านเลือกเอา อปัปมาท คือความไม่ประมาท ซึ่งได้ความเกือบไม่ต่างกัน)

สำหรับข้อสทวารสันโดษ ที่เป็นข้อปฏิบัติตรงข้ามกับกามเมสุมิจฉาจาร มีข้อสังเกตที่ควรกล่าวไว้ คือ สทวารสันโดษ แปลว่า ความพอใจด้วยภรรยาของตน ว่าโดยสาระก็คือ ความยินดีเฉพาะคู่ครองของตน

แม้ว่ามองกว้างๆ หลักการจะเปิดให้เกี่ยวกับจำนวนของคู่ครอง มิได้กำหนดไว้ตายตัวว่าคนเดียวหรือกี่คน สุดแต่ตกลงยินยอมกัน โดยสอดคล้องกับประเพณีและบัญญัติของสังคม โดยถือสาระว่า ไม่ละเมิดต่อคู่ครองหรือของหวงห้ามที่เป็นสิทธิของผู้อื่น ไม่ละเมิดฝ่าฝืนความสมัครใจของคู่กรณี และไม่นอกใจคู่ครองของตน เมื่อพร้อมใจกันและเป็นไปโดยเปิดเผย ไม่ละเมิดและไม่เสียความซื่อสัตย์ต่อกันแล้ว ก็ไม่จัดเป็นเสีย

แต่กระนั้นก็ตาม เมื่อว่าโดยนิยาม ท่านยกย่องการมีคู่ครองแบบผัวเดียวเมียเดียว ซึ่งมีความรักใคร่รักดีต่อกันมั่นคงยั่งยืน มีความมั่นคงภายในครอบครัว ลูกหลานมีความร่มเย็นเป็นสุขและอบอุ่นใจ ดังชีวิตของคู่อริยสาวก นกุลบิดาและนกุลมารดา ที่เป็นแบบฉบับบันทึกไว้ในพระสูตรเป็นตัวอย่าง

สามีภรรยาคู่นี้ เป็นอริยบุคคลชั้นโสดาบัน และเป็นเอตทัคคะในทางสนิทสนมคุ่นเคยกับพระพุทธเจ้า ทั้งสองท่านมีความประสานสอดคล้องโดยความรักภักดี และความซื่อสัตย์ ซึ่งนำไปสู่ความกลมกลืนกันโดยคุณธรรม จนปรารถนาจะพบกันทั้งชาตินี้และชาติหน้า ดังความที่บันทึกไว้ ซึ่งนกุลบิดาคฤหบดีได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ นับแต่เวลาที่ตระกูลน่านกุลมารดาคหปตานีซึ่งยังเป็นสาวมา เพื่อข้าพระองค์ผู้ยังเป็นหนุ่ม ข้าพระองค์มิได้รู้สึกจะประพัตินอกใจนกุลมารดาคหปตานีเลยแม้ด้วยใจที่เหินจะประพัตินอกใจด้วยกาย ข้าพระองค์ทั้งสองปรารถนาพบกันทั้งในปัจจุบัน และในสัมปรายภพ”

แม้นกุลมารดาคหปตานี ก็ได้ทราบทูลความอย่างเดียวกัน¹⁴³⁵

สทวารสันโดษนี้ ท่านจัดเป็นพรหมจรรย์อย่างหนึ่ง แสดงว่าเป็นความประพฤติและการดำเนินชีวิตที่ได้รับยกย่องอย่างสูงในพระพุทธศาสนา ท่านว่าเป็นเหตุอย่างหนึ่ง ที่ช่วยให้ไม่ตายแต่ยังหนุ่มสาว ดังความว่า

“พวกเราไม่ประพัตินอกใจภรรยา และภรรยาก็ไม่ประพัตินอกใจพวกเรา พวกเราประพฤติพรหมจรรย์ในหญิงอื่น นอกจากภรรยาของพวกเรา ฉะนั้น พวกเราจึงไม่มีใครตายตั้งแต่ยังหนุ่มสาว”¹⁴³⁶

¹⁴³⁵ อัง.จตุกก.๒๑/๕๕/๘๐

¹⁴³⁶ ดู ที.อ.๒/๒๒๒; ม.อ.๒/๕๖; อิติ.อ.๑๔๓; สุตต.อ.๑/๕๓; อ้างความใน ขุ.ชา.๒๗/๑๔๑๕/๒๘๙; ไซความใน ชา.อ.๕/๔๙๐; แม้แต่พระเวสสันดร ก็ขอพรให้พระองค์เองเป็นผู้มีสทวารสันโดษ ดู ขุ.ชา.๒๘/๑๒๑๓/๔๓๖; ชา.อ.๑๐/๔๖๕.

ภาชิตต่อไปนี้ ถือได้ว่าเป็นบทสรุปศีล

“ผู้ใดสำรวมด้วยกาย วาจา ใจ ไม่กระทำความชั่วใด ๆ ไม่พูดเหลวไหลเพราะเห็นแก่ตน คนเช่นนั้นเรียกว่าผู้มีศีล”¹⁴³⁷

และพุทธพจน์ต่อไปนี้ ก็ถือได้ว่าเป็นสาระของศีล

“จงสร้างความสะดวกในปวงสัตว์”¹⁴³⁸

ข. ศีลเพื่อเสริมความดีงามของชีวิตและสังคม

หลักคำสอนในลिंगคาลกสูตร¹⁴³⁹ ทั้งหมด พระอรุณกถาจารย์กล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ให้ เป็น **คิหิวินัย**¹⁴⁴⁰ คือ วินัยของคฤหัสถ์ หรือศีลสำหรับชาวบ้าน หรือศีลสำหรับประชาชน ดังสาระที่สรุปได้ ดังนี้

หมวด ๑: ปลอดความชั่ว ๑๔ ประการ คือ

ก. **ละกรรมกิเลส** (ข้อเสื่อมเสียของความประพฤติ) ๔ อย่าง ได้แก่

๑. ปาณาติบาต
๒. อทินนาทาน
๓. กาเมสุมิถฉจาร
๔. มุสาวาท

ข. **ไม่กระทำบาปกรรมโดย ๔ สถาน** คือ ไม่ทำกรรมชั่วด้วยลุแก่

๑. ฉันทาคติ ลำเอียงเพราะชอบ
๒. โทสาคติ ลำเอียงเพราะชัง
๓. โมหาคติ ลำเอียงเพราะหลง
๔. ภยาคติ ลำเอียงเพราะกลัว

ค. **ไม่เสพอบายมุข** (ช่องทางเสื่อมเสีย หรือทลายหมดไป) แห่งโคกะ ๖ ประการ คือ¹⁴⁴¹

๑. ติดสุราและของมีนเมา
๒. ติดเที่ยวกลางคืน
๓. ติดเที่ยวดูการเล่น
๔. ติดการพนัน
๕. ติดคบเพื่อนชั่ว
๖. เกียจคร้านการงาน

¹⁴³⁷ ชุ.ชา.๒๗/๒๔๖๖/๕๕๐

¹⁴³⁸ ม.มุ.๑๒/๕๘/๗๐ (อรุณกถาอธิบายว่า ความเกษม หมายถึง อภัย ความเกื้อกูล เมตตา และว่า ข้อความนี้หมายถึงความบริสุทธิ์ทางมโนหวาร – ม.อ.๑/๒๔๗)

¹⁴³⁹ ที.ปา.๑๑/๑๗๒-๒๐๖/๑๕๔-๒๐๗

¹⁴⁴⁰ ที.อ.๓/๑๖๗

¹⁴⁴¹ ในพระสูตร ท่านแสดงโทษของอบายมุขแต่ละอย่างไว้ด้วย แต่ไม่นำมาลงไว้ เพราะเกรงจะยืดเยื้อยาวมาก

หมวด ๒: (เตรียมทวนชีวิต ๒ ด้าน คือ)

- รู้จักมิตรแท้ มิตรเทียม ซึ่งควรคบ และไม่ควรรคบ ได้แก่ ¹⁴⁴²
 - ก. มิตรเทียม ๔ จำพวก คือ
 ๑. คนปอกกลอก
 ๒. คนดีแต่พูด
 ๓. คนหัวประจบ
 ๔. คนชวนฉิบหาย
 - ข. มิตรแท้ ๔ จำพวก คือ
 ๑. มิตรอุปการะ
 ๒. มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์
 ๓. มิตรแนะประโยชน์
 ๔. มิตรมีน้ำใจ
- เก็บรักษาสะสมทรัพย์ เหมือนดั่งฝังขยันรวบรวมน้ำเกสรดอกไม้สร้างรัง หรือเหมือนตัวปลวก ก่อสร้างจอมปลวก แล้วฝังจัดสรรทรัพย์ใช้สอย และผูกมิตร โดยแบ่งเป็น ๔ ส่วน
 - (ก) กินใช้ เลี้ยงดูคน และทำประโยชน์ ๑ ส่วน
 - (ข) ทำทุนประกอบกิจการงาน ๒ ส่วน
 - (ค) เก็บไว้ใช้คราวจำเป็น ๑ ส่วน

หมวด ๓: ปกแผ่ทิศทั้ง ๖

- ทิศ ๖: ปฏิบัติหน้าที่ต่อบุคคลที่สัมพันธ์กับตนให้ถูกต้องตามฐานะทั้ง ๖ คือ
 ๑. ก. บุตรธิดา บำรุงมารดาบิดาผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องหน้า โดย
 - ๑) ท่านเลี้ยงเรามาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ
 - ๒) ช่วยทำกิจธุระการงานของท่าน
 - ๓) ดำรงวงศ์สกุล
 - ๔) ประพฤติตนให้เหมาะสมกับความเป็นทายาท
 - ๕) เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ทำบุญอุทิศให้ท่าน
 - ข. มารดาบิดา อนุเคราะห์บุตรธิดา ดังนี้
 - ๑) ห้ามกันจากความชั่ว
 - ๒) ฝึกอบรมให้ตั้งอยู่ในความดี
 - ๓) ให้ศึกษาศิลปวิทยา
 - ๔) เป็นธุระในการมีคู่ครองที่สมควร
 - ๕) มอบทรัพย์สมบัติให้เมื่อถึงโอกาส

¹⁴⁴² ลักษณะของมิตรแท้ มิตรเทียม แต่ละประเภท คัดมาลงไว้แล้ว ในบทว่าด้วยกัลยาณมิตร

- ๒. ก. คิษย์** บำรุงครูอาจารย์ ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องขวา โดย
- ๑) ลูกรับ แสดงความเคารพ
 - ๒) เข้าไปหา (เช่น ช่วยรับใช้ ปรีक्षाซักถาม รับคำแนะนำ)
 - ๓) ตั้งใจฟังและรู้จักฟัง
 - ๔) ประณินบัติ ช่วยบริการ
 - ๕) เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ เอาจริงเอาจัง ถือเป็นกิจสำคัญ
- ข. ครูอาจารย์** อนุเคราะห์คิษย์ ดังนี้
- ๑) แนะนำฝึกอบรมให้เป็นคนดี
 - ๒) สอนให้เข้าใจแจ่มแจ้ง
 - ๓) สอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง
 - ๔) ยกย่องให้ปรากฏในหมู่พวก
 - ๕) สร้างเครื่องคุ้มภัยในสารทิศ (สอนให้เอาไปใช้งานเลี้ยงชีพได้จริง)
- ๓. ก. สามี** บำรุงภรรยา ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องหลัง โดย
- ๑) ยกย่องให้เกียรติสมฐานะภรรยา
 - ๒) ไม่ดูหมิ่น
 - ๓) ไม่นอกใจ
 - ๔) มอบความเป็นใหญ่ในบ้าน
 - ๕) หาเครื่องแต่งตัวมาให้ เป็นของขวัญตามโอกาส
- ข. ภรรยา** อนุเคราะห์สามี ดังนี้
- ๑) จัดงานบ้านให้เรียบร้อย
 - ๒) สงเคราะห์ญาติมิตรทั้งสองฝ่ายด้วยดี
 - ๓) ไม่นอกใจ
 - ๔) รักษาทรัพย์สมบัติที่หามาได้
 - ๕) ขยันช่างจัดช่างทำเองานทุกอย่าง
- ๔. ก. บำรุงมิตรสหาย** ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องซ้าย โดย
- ๑) เผื่อแผ่แบ่งปัน
 - ๒) พุดอย่างรักกัน
 - ๓) ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน
 - ๔) มีตนเสมอ ร่วมสุขร่วมทุกข์กัน
 - ๕) ซื่อสัตย์จริงใจต่อกัน
- ข. มิตรสหาย** อนุเคราะห์ตอบ ดังนี้
- ๑) เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาป้องกัน
 - ๒) เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์สมบัติของเพื่อน
 - ๓) ในคราวมีภัย เป็นที่พึ่งได้
 - ๔) ไม่ละทิ้งในยามทุกข์ยาก
 - ๕) นับถือตลอดวงศ์ญาติของมิตร

๕. ก. นาย บำรุงคนรับใช้และคนงาน ผู้เป็นเหมือนทิดเบื้องล่าง โดย
- ๑) จัดงานให้ทำตามความเหมาะสมกับกำลังเพศวัยและความสามารถ
 - ๒) ให้ค่าจ้างรางวัลสมควรแก่งานและความเป็นอยู่
 - ๓) จัดสวัสดิการดี มีช่วยรักษาพยาบาลในยามเจ็บไข้ เป็นต้น
 - ๔) มีอะไรได้พิเศษมา ก็แบ่งปันให้
 - ๕) ให้มีวันหยุดและพักผ่อนหย่อนใจตามโอกาส
- ข. คนรับใช้และคนงาน อนุเคราะห์นาย ดังนี้
- ๑) เริ่มทำงานก่อน
 - ๒) เลิกงานทีหลัง
 - ๓) เอาแต่ของที่นายให้
 - ๔) ทำการงานให้เรียบร้อยและดียิ่งขึ้น
 - ๕) นำความดีของนายงานและกิจการ ไปเผยแพร่
๖. ก. คฤหัสถ์ บำรุงพระสงฆ์ผู้เป็นเหมือนทิดเบื้องบน โดย
- ๑) จะทำสิ่งใด ก็ทำด้วยเมตตา
 - ๒) จะพูดสิ่งใด ก็พูดด้วยเมตตา
 - ๓) จะคิดสิ่งใด ก็คิดด้วยเมตตา
 - ๔) ต้อนรับด้วยความเต็มใจ
 - ๕) อุปัถม์ภักดิ์ด้วยปัจจัย ๔
- ข. พระสงฆ์ ย่อมอนุเคราะห์คฤหัสถ์ ดังนี้
- ๑) ห้ามปรามสอนให้เว้นจากความชั่ว
 - ๒) แนะนำสั่งสอนให้ตั้งอยู่ในความดี
 - ๓) อนุเคราะห์ด้วยน้ำใจงาม
 - ๔) ให้ได้ฟังได้รู้สิ่งที่ยังไม่เคยรู้ไม่เคยฟัง
 - ๕) ชี้แจงอธิบายสิ่งที่เคยฟังแล้วให้เข้าใจแจ่มแจ้ง
 - ๖) บอกทางสวรรค์ให้ (สอนวิธีดำเนินชีวิตให้ประสบความสุข)
- **สังคหวัตถุ ๔**: บำเพ็ญหลักการสงเคราะห์ เพื่อยึดเหนี่ยวใจคนและประสานสังคม ๔ ประการ คือ
๑. ทาน เพื่อแผ้วเบ่งปัน
 ๒. ปิยวาจา พูดอย่างรักกัน
 ๓. ชัตถจริยา ทำประโยชน์แก่เขา
 ๔. สมานัตตตา เอาตัวเข้าสมาน

หลักการทั่วไปเกี่ยวกับสัมมาอาชีวะ

ดังได้กล่าวแล้วว่า อาชีวะเป็นหลักการขั้นศีลที่มักถูกมองข้ามไปเสีย ในที่นี้จึงเห็นควรนำหลักคำสอนเกี่ยวกับอาชีวะมาแสดงไว้พอเป็นแนวทางของความเข้าใจ

ในด้านหลักการทั่วไป เรื่องอาชีวะมีเนื้อหาที่ควรแก่การวิจารณ์ และแสดงเหตุผลเป็นอันมาก เหมาะที่จะแยกออกไปกล่าวเป็นเรื่องหนึ่งต่างหาก ในที่นี้ไม่อาจบรรยายโดยพิสดารได้ จึงเพียงแต่กล่าวเป็นข้อสังเกตไว้

ข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับหลักทั่วไปในเรื่องอาชีวะ มีดังนี้

๑. พุทธศาสนามองเป้าหมายของอาชีวะ โดยมุ่งเน้นด้านเกณธ์อย่างต่ำ ที่วัดด้วยความต้องการแห่งชีวิตของคน คือมุ่งให้ทุกคนมีปัจจัย ๔ พอเพียงที่จะเป็นอยู่ เป็นการถือเอาคนเป็นหลัก มิใช่ตั้งเป้าหมายไว้ที่ความมั่งคั่งหรือทรัพย์สิน ซึ่งเป็นการถือเอาวัตถุเป็นหลัก

ความซื่อจะเห็นได้แม้ในหลักธรรมเกี่ยวกับการปกครอง เช่น กำหนดหน้าที่ของพระเจ้าจักรพรรดิข้อหนึ่งว่า เจือจานหรือเพิ่มทรัพย์ให้แก่ชนผู้ไร้อำนาจ¹⁴⁴³ หมายความว่า คอยดูแลไม่ให้มีคนขัดสนยากไร้ในแผ่นดิน พุทธอีกอย่างหนึ่ง ความสำเร็จในด้านอาชีวะ หรือเศรษฐกิจของผู้ปกครอง พึงวัดด้วยความไม่มีคนอดอยากยากไร้ มิใช่วัดด้วยการมีทรัพย์เต็มพระคลังหลวง หรือเต็มล้นอยู่ ณ ที่ใดที่หนึ่ง

เมื่อได้เกณฑ์อย่างต่ำนี้แล้ว ไม่ปรากฏว่าท่านจะรังเกียจในเรื่องที่จะมีทรัพย์มากน้อยอีกเท่าใด หรือว่าจะมีเท่าเทียมกันหรือไม่ เพราะเนื่องด้วยปัจจัยอื่นๆ อีก เช่นในข้อ ๒ ที่จะกล่าวต่อไป

๒. ความมีปัจจัย ๔ พอแก่ความต้องการของชีวิต หรือแม้มีวัตถุพร้อมบริบูรณ์ก็ตาม มิใช่เป็นจุดหมายในตัวของมันเอง เพราะเป็นเพียงขั้นศีล เป็นเพียงวิธีการขั้นตอนหนึ่งสำหรับช่วยให้ก้าวต่อไปสู่จุดหมายที่สูงกว่า คือเป็นพื้นฐานสำหรับการพัฒนาคุณภาพจิตและพัฒนาปัญญา เพื่อความมีชีวิตดีงามและการประสพสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไป

คนบางคนมีความต้องการวัตถุเพียงเท่าที่พอเป็นอยู่ แล้วก็สามารถหันไปมุ่งเน้นด้านการพัฒนาคุณภาพจิตและปัญญา แต่บางคนยังไม่พร้อม ชีวิตของเขายังต้องขึ้นต่อวัตถุมากกว่า เมื่อการเป็นอยู่ของเขาไม่เป็นเหตุเบียดเบียนผู้อื่น ก็ยังเป็นที่ยอมรับได้

นอกจากนั้น บางคนมีความโหมเอียง ความถนัด และความสามารถในการช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่นได้ดี การมีทรัพย์มากมายของเขา ก็เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่เพื่อนมนุษย์

๓. คำว่า "สัมมาชีพ" ในทางธรรม มิใช่หมายถึงการใช้แรงงานให้เกิดผลผลิต แล้วได้รับปัจจัยเครื่องเลี้ยงชีพเป็นผลตอบแทนโดยชอบธรรมเท่านั้น แต่หมายถึงการทำหน้าที่ ความประพฤติ หรือการดำรงตนอย่างถูกต้องอย่างหนึ่งอย่างใด ที่ทำให้เป็นผู้สมควรแก่การได้รับปัจจัยบำรุงเลี้ยงชีวิตด้วย เช่น การที่พระภิกษุดำรงตนอยู่ในสมณธรรมแล้วได้รับปัจจัย ๔ ที่ชาวบ้านถวาย ก็เป็นสัมมาชีพของพระภิกษุ หรือการที่ลูกประพาศิตตนเป็นลูกที่ดี สมควรแก่การเลี้ยงดูของพ่อแม่ ก็พึงนับเป็นสัมมาชีพของลูก

อนึ่ง ในการวัดคุณค่าของแรงงาน แทนที่จะวัดเพียงด้วยการได้ผลผลิตเกิดขึ้นสนองความต้องการของมนุษย์อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นความต้องการด้วยตัณหา หรือความต้องการของชีวิตแท้จริง ก็ยังไม่แน่ ทางธรรมกลับมองที่ผลอันเกื้อกูล หรือไม่เกื้อกูล แก่ชีวิต แก่สังคม หรือการดำรงอยู่ด้วยดีของหมู่มนุษย์

¹⁴⁴³ อธนาญ ฌานูปทาน หรือเต็มว่า เย จ เต ตาต วิชิต อธนา เตสญจ ธนํ อหุปทชเชยยาสิ (ที.ปา.๑๑/๓๕/๖๕)

จากความที่วามานี้ มีข้อพิจารณาสืบเนื่องออกไป ๒ อย่าง คือ

ก. ว่าโดยทางธรรม ความสัมพันธ์ระหว่างแรงงาน กับอาชีพและผลตอบแทน แยกได้เป็น ๒ ประเภท

๑) สำหรับคนทั่วไป หรือชาวโลก การใช้แรงงานในหน้าที่ เป็นเรื่องของอาชีพโดยตรง คือเป็นไปเพื่อได้ผลตอบแทนเป็นปัจจัยเครื่องยังชีพ ดังมองเห็นกันอยู่ตามปกติ

๒) สำหรับสมณะหรือผู้สละโลก การใช้แรงงานในหน้าที่ ไม่เป็นเรื่องของอาชีพ ไม่มีความมุ่งหมายในด้านอาชีพ หรือไม่เกี่ยวกับอาชีพเลย คือ ไม่เป็นไปเพื่อได้ผลตอบแทนเป็นปัจจัยเครื่องยังชีพ แต่เป็นไปเพื่อธรรมและเพื่อผดุงธรรมในโลก ถ้าเอาแรงงานที่พึงใช้ในหน้าที่มาใช้ในการแสวงหาปัจจัยเครื่องยังชีพ กลับถือเป็นการมิฉลาด และถ้าใช้แรงงานในหน้าที่เพื่อผลตอบแทนอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็คือ ร้องขอปัจจัยเครื่องยังชีพโดยมิใช่เป็นความประสงค์ของผู้ให้ที่จะให้เอง ก็คือ ถือว่าเป็นอาชีพไม่บริสุทธิ์

โดยนัยนี้ นอกจากมิฉลาดซึ่งอย่างชัดเจน คือการหลอกลวง การประจบเขากิน การเลียบเคียง การขู่เข็ญ บีบเอา และการเอาลาภต่อลาภแล้ว¹⁴⁴⁴ การหาเลี้ยงชีพด้วยการรับใช้เขา เช่น เป็นคนเดินข่าว ก็คือ ด้วยการประกอบศิลปะและวิชาชีพต่างๆ เช่น ดุฤกษ์ยามทำนายลักษณะ รักษาโรค ก็คือ ก็จัดเข้าเป็นมิฉลาดซึ่งสำหรับพระภิกษุเหมือนกัน¹⁴⁴⁵

ภิกษุไม่เจ็บไข้ ขอโภชนะอันประณีตหรือแม้แต่กับข้าวหรือข้าวสุกมา เพื่อตนเอง แล้วฉัน ก็เป็นวิบัติแห่งอาชีพ¹⁴⁴⁶ เอาธรรมมาทำเป็นดังสินค้า ก็ผิดจรรยาบรรณนักบวช¹⁴⁴⁷ แม้แต่เพียงแสดงธรรมโดยคิดให้เขาชอบแล้วอาจได้อะไรๆ ก็เป็นธรรมเทศนาที่ไม่บริสุทธิ์¹⁴⁴⁸ หรือเพียงแต่การให้ของเขามีลักษณะเป็นการให้ค่าตอบแทน ก็ไม่เป็นการสมควร

ดังตัวอย่างเหตุการณ์ที่เกิดกับพระพุทธเจ้า ครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้าเสด็จไปบิณฑบาต ทรงเข้าไปหยุดประทับยืนในเขตไร่นาจของพราหมณ์ผู้หนึ่ง พราหมณ์กราบทูลว่า “ข้าพเจ้าไถหว่านแล้วจึงได้กิน แม่ท่านก็งไถหว่านแล้วบริโภคเถิด” พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า พระองค์ก็ทรงไถหว่านแล้ว จึงบริโภคเหมือนกัน เมื่อพราหมณ์ไม่เข้าใจ และแต่งคาถาทูลถามกลับมา พระองค์ก็ตรัสตอบเป็นคำร้อยกรอง ซึ่งแจงการไถหว่านของพระองค์ ที่มีผลเป็นอมตะ พราหมณ์เห็นชอบด้วย เกิดความเลื่อมใส จึงนำเอาอาหารเข้ามาถวาย พระพุทธเจ้าไม่ทรงรับ โดยตรัสว่า “ไม่ควรบริโภคโภชนะที่ชบกล่อมได้มา¹⁴⁴⁹

ที่มอันชอบธรรมและบริสุทธิ์แท้จริงของปัจจัยเครื่องยังชีพสำหรับพระภิกษุ ก็คือ การที่ชาวบ้านมองเห็นคุณค่าของธรรม และเห็นความจำเป็นที่จะต้องช่วยให้บุคคลผู้ทำหน้าที่ผดุงธรรม มีชีวิตอยู่และทำหน้าที่นั้นต่อไป จึงเมื่อรู้ความต้องการอาหารของสมณะเหล่านั้น อันแสดงออกด้วยการเที่ยวบิณฑบาตโดยสงบแล้ว ก็นำอาหารไปมอบให้ด้วยความสมัครใจของตนเอง โดยที่ผู้ให้หรือผู้ถวายนั้นได้รับผล คือการชำระจิตใจของตนให้ผ่องใส และชักนำจิตใจของตนให้เป็นไปในทางสูงขึ้นไป ด้วยการที่ตระหนักรู้ว่า ตนได้ทำสิ่งที่ดีงาม ช่วยสนับสนุนผู้บำเพ็ญธรรม และมีส่วนร่วมในการผดุงธรรม เรียกสั้นๆ ว่า ทำบุญ หรือได้บุญ

¹⁴⁴⁴ ม.ญ.๑๔/๒๗๕/๑๘๖ (เคยอ้าง)

¹⁴⁴⁵ เช่น ส.ข.๑๗/๕๑๗/๒๙๗; พุ.ม.๒๙/๗๔๓/๔๕๐; ๙๖๓/๖๑๐; พุ.จ.๓๐/๗๑๓/๓๖๑; รายการที่นับว่าค่อนข้างละเอียด คือ ในชุดจุฬ – มัชฌิม – มหาศีล เช่น ที.ส.๙/๑๘/๑๑; ๑๑๓/๘๘

¹⁴⁴⁶ วินย.๓/๕๑๗/๓๔๑; ๘๓๗/๕๔๘; ๘/๘๗๗/๒๕๕ (เคยอ้าง)

¹⁴⁴⁷ พุ.ญ.๒๕/๑๓๔/๑๗๙ (เคยอ้าง)

¹⁴⁴⁸ ส.น.๑๖/๔๗๒/๒๓๔ (เคยอ้าง)

¹⁴⁴⁹ พุ.สุ.๒๕/๒๙๗/๓๔๐

ฝ่ายภิกษุผู้รับบิณฑจยทานนั้น ก็ถูกกำกับด้วยหลักความประพฤติกี่ยวกับบิณฑจย ๔ อีกว่า ฟังเป็นผู้มักน้อยสันโดษ รู้จักประมาณในการรับบิณฑจยสี่เหล่านั้น อันตรงข้ามกับด้านการปฏิบัติหน้าที่ เช่น การสั่งสอนแนะนำแสดงธรรม ซึ่งฟังกระทำให้มากกว่าที่จะทำได้ โดยมุ่งแต่ประโยชน์สุขของผู้รับคำสอนฝ่ายเดียว

โดยนัยนี้ หลักการกินให้น้อยที่สุด โดยทำงานให้มากที่สุด จึงเป็นไปได้สำหรับสมณะ โดยที่แรงงานในการทำหน้าที กับอาชีวะ ตั้งอยู่คนละฐาน อย่างไม่มีจุดบรรจบที่จะให้มีการยกเอาปริมาณแรงงานขึ้นเปรียบเทียบเพื่อเรียกร้องสิทธิในด้านอาชีวะได้เลย และเมื่อสมณะยังปฏิบัติอยู่ในหลักการนี้ ระบบของสังคมก็ไม่อาจครอบงำสมณะได้เช่นกัน

หลักการเท่าที่กล่าวมานี้ทั้งหมด มีความมุ่งหมายที่สำคัญ คือ การมีชีวิตแบบหนึ่งที่เป็นอิสระจากระบบทั้งหลายของสังคม หรือมีชุมชนอิสระชุมชนหนึ่งไว้ทำหน้าที่ด้านธรรม ที่ต้องการความบริสุทธิ์สิ้นเชิงแก่ชาวโลก

ข. มองในแง่ของธรรม การใช้แรงงานในทางผลิต ไม่ว่าจะป็นวัตถุหรือบริการก็ตาม มีเป็นอันมากที่ไม่เป็นไปเพื่อเกื้อกูลแก่ชีวิตและสังคม นอกจากที่เป็นไปเพื่อทำลายโดยตรง เช่น ผลิตอาวุธ และยาเสพติด เป็นต้น แล้ว ก็ยังมีจำพวกที่ทำลายธรรมชาติแวดล้อมบ้าง ทำลายคุณค่าของความเป็นมนุษย์ ทำลายคุณธรรมความดีงามและคุณภาพจิต เป็นต้นบ้าง ตลอดจนแรงงานในการป้องกันต่อต้านแก้ไขผลในทางทำลายของการผลิตเหล่านั้น แรงงานผลิตจำพวกนี้ ส่วนมากถือได้ว่าเป็นความสูญเปล่า และการผลิตนั้นก็มิค่านเป็นการทำลาย

ความจริงในการผลิตอย่างนี้ โน้มไปในทางที่ทำให้มนุษย์ต้องพุ่มพูนและแรงงานอย่างมากมายยิ่งขึ้น ในด้านที่จะป้องกันแก้ไขผลในทางทำลายเหล่านั้น ที่เกิดจากการกระทำของตนเอง ส่วนแรงงานที่เกื้อกูลแก่ชีวิตและสังคม ไม่จำเป็นต้องเป็นการผลิตในทางเศรษฐกิจ เช่น ชีวิตแบบอย่างทางธรรม ซึ่งส่งเสริมทั้งปัญญาและคุณธรรมของมนุษย์

แม้มองในแง่ผลผลิต บางทีคุณธรรมก็มีค่ามากกว่าแรงงานที่ใช้เพื่อการนั้น เช่น ภิกษุรูปหนึ่งปฏิบัติธรรมอยู่ในป่า โดยมีได้ใช้แรงงานเพื่อการรักษาป่าเลย แต่เจ้าหน้าที่รักษาป่าอาจบอกว่า ท่านช่วยสวนป่าไว้ได้อย่างไรผลดีกว่าพวกเขา ซึ่งใช้แรงงานเพื่อการนั้นโดยเฉพาะรวมกันหลายๆ คน

ถ้าจะมุ่งถึงประโยชน์สุขของมนุษยชาติอย่างแท้จริงแล้ว การมองดูแต่คุณค่าของการผลิตและการบริโภคเท่านั้นหาเพียงพอไม่ จะต้องมองดูคุณค่าของการไม่ผลิต และไม่บริโภคด้วย

เมื่อมองในแง่ธรรม บุคคลผู้หนึ่ง แม้มิได้ผลิตอะไรในแง่ของเศรษฐกิจ แต่ถ้าเขาบริโภคทรัพยากรของโลกให้สิ้นเปลืองไปน้อยที่สุด และมีชีวิตที่เกื้อกูลแก่สภาพแวดล้อมตามสมควร ก็ยังดีกว่าบุคคลอีกผู้หนึ่ง ซึ่งทำงานผลิตสิ่งที่เป็นอันตรายแก่ชีวิตและสังคมเป็นอันมาก พร้อมทั้งบริโภคทรัพยากรของโลกสิ้นเปลืองไปอย่างมากมาย แต่ดูเหมือนว่า ลัทธิเศรษฐกิจทั้งหลายจะยกย่องบุคคลหลังที่ผลิตและบริโภคน้อย (ทำลายมาก) ยิ่งกว่าบุคคลแรกที่ผลิตและบริโภคน้อย (ทำลายน้อย)

เป็นการยุติธรรมหรือไม่ ที่จะกล่าวถึงหน้าที่ในการผลิตของคน โดยไม่พิจารณาถึงด้านบริโภคว่าเขาทำความสิ้นเปลืองแก่ทรัพยากรมากหรือน้อยเพียงใด และการมุ่งเน้นหน้าที่ในการผลิตนั้น เป็นการเกื้อกูลแก่ชีวิตและสังคมแท้จริงหรือไม่

การที่เศรษฐศาสตร์สนใจเฉพาะแต่สิ่งที่คำนวณนับกำหนดเป็นตัวเลขได้ และปริมาณที่เพิ่มพูนทางวัตถุด้วยถือตนว่าเป็นจำพวกวิทยาศาสตร์นั้น ก็จะต้องให้เศรษฐศาสตร์และลัทธิเศรษฐกิจทั้งหลายเท่าที่มีอยู่ ยอมรับด้วยถึงความคับแคบ ไม่เพียงพอ และความไม่สมบูรณ์ของตน ในการที่จะแก้ปัญหาลทางเศรษฐกิจของมนุษย์ ซึ่งเป็นสัตว์ที่เหนือศาสตร์

การยอมรับความจริงเช่นนี้แหละ จะเป็นความดีงาม และความสมบูรณ์แห่งประโยชน์ของเศรษฐกิจศาสตร์ และลัทธิเศรษฐกิจเหล่านั้นเอง

๔. ดังได้กล่าวแล้ว ทางธรรมไม่สู้สนใจแก่ที่ว่าใครจะมีทรัพย์มากน้อยเท่าใด คือไม่ถือเอาการมีทรัพย์ มากหรือน้อยเป็นเกณฑ์วัดความชั่วหรือดี และถือการมีทรัพย์เป็นเพียงวิถีไปสู่จุดหมายอื่น มิใช่เป็นจุดหมายใน ตัวมันเอง การที่จะสนับสนุนความมีทรัพย์หรือไม่ จึงอยู่ที่การปฏิบัติเพื่อจุดหมาย

ดังนั้น จุดที่ธรรมสนใจต่อทรัพย์ จึงมี ๒ ตอน คือ วิธีการที่จะได้มาซึ่งทรัพย์ว่า ได้มาอย่างไร และการ ปฏิบัติต่อทรัพย์ที่มีหรือได้มาแล้วว่า จะใช้มันอย่างไร พูดสั้นๆ ว่าไม่เน้นการมีทรัพย์ แต่เน้นการแสวงหา และการ ใช้จ่ายทรัพย์ การมีทรัพย์ หรือได้ทรัพย์มาแล้วเก็บสะสมไว้เฉยๆ ท่านถือเป็นความชั่วอย่างยิ่ง เช่นเดียวกับ การแสวงหาทรัพย์ในทางที่ผิด และใช้ทรัพย์ในทางที่เกิดโทษ

โดยนัยนี้ ความชั่วร้ายที่เกี่ยวกับทรัพย์สมบัติในขั้นต้น จึงมี ๓ อย่าง คือ การแสวงหาทรัพย์โดยไม่ชอบ ธรรม การครอบครองทรัพย์ไว้โดยไม่ทำให้เกิดประโยชน์ และการใช้จ่ายทรัพย์ในทางที่เป็นโทษ

อย่างไรก็ดี แม้จะแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม และใช้จ่ายทรัพย์ให้เป็นประโยชน์แล้ว ก็ยังหาถือว่าเป็น การปฏิบัติเกี่ยวกับทรัพย์ที่ถูกต้องทางธรรมโดยสมบูรณ์ไม่ ทั้งนี้เพราะทางธรรมเน้นคุณค่าทางจิตใจและทาง ปัญญาด้วย คือการวางใจวางท่าทีต่อทรัพย์นั้น ว่าจะต้องเป็นไปด้วยปัญญาที่เรียกว่า “นิสสรณปัญญา”

นิสสรณปัญญา คือ ความรู้เท่าทันเข้าใจคุณค่าหรือประโยชน์ที่แท้จริงของทรัพย์ และขอบเขตแห่ง คุณค่าหรือประโยชน์นั้น มองเห็นตระหนักถึงช่องทางที่ทรัพย์จะเป็นคุณและเป็นโทษ มีจิตใจเป็นอิสระ ไม่เป็น ทาส แต่เป็นนายของทรัพย์ ให้ทรัพย์มี เพื่อรับใช้มนุษย์ เป็นอุปกรณ์สำหรับทำประโยชน์และสิ่งดีงาม ช่วยผ่อน เบาทุกข์ ทำให้มีความสุข มิใช่กลายเป็นเหตุเพิ่มความทุกข์ ทำให้เสียคุณภาพจิต ทำลายคุณค่าของความเป็น มนุษย์ หรือทำให้มนุษย์ต่อมนุษย์แปลกหน้ากัน

ด้วยเหตุนี้ ในการจำแนกผู้ครองเรือน หรือชาวบ้าน (กามโมคิ) เป็น ๑๐ ประเภท พระพุทธเจ้าทรงแสดง ผู้ครองเรือนประเภทที่ ๑๐ ว่า เป็นผู้ครองเรือนที่ประเสริฐเลิศสูงสุด จากคุณสมบัติของผู้ครองเรือนอย่างเลิศนั้น จะเห็นหลักการปฏิบัติเกี่ยวกับทรัพย์ ที่ถูกต้องตามหลักธรรม สรุปได้ดังนี้¹⁴⁵⁰

- ๑) **การหา:** แสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม ไม่ข่มเหงเบียดเบียน
- ๒) **การใช้:** (ขั้นนี้มีกรวางแผน ซึ่งถือว่ารวมทั้งการเก็บรักษา และการเป็นอยู่พอดีไว้ด้วยในตัว)
 - ก. เลี้ยงตน (และคนที่เกี่ยวข้องรับผิตชอบ) ให้เป็นสุข
 - ข. เผื่อแผ่แบ่งปัน
 - ค. ใช้ทรัพย์ทำสิ่งดีงามเป็นประโยชน์ เป็นบุญ (รวมทั้งใช้เผยแผ่ส่งเสริมธรรม)
- ๓) **การมีปัญญาที่ทำให้เป็นอิสระ:** ไม่ลุ่มหลงหมกมุ่นมัวเมา กินใช้ทรัพย์อย่างรู้เท่าทัน เห็นคุณโทษ มี จิตใจเป็นอิสระด้วยนิสสรณปัญญา และอาศัยทรัพย์ได้โอกาสที่จะพัฒนาจิตปัญญาอื่นๆ ขึ้นไป

ขอยกพุทธพจน์ที่ตรัสสอนในเรื่องการปฏิบัติเกี่ยวกับทรัพย์มาดูเป็นตัวอย่าง

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๓ จำพวกเหล่านี้ มีปรากฏอยู่ในโลก, สามจำพวกไหน? คือ คน ตาบอด คนตาเดียว คนสองตา

¹⁴⁵⁰ อง.ทสก.๒๔/๕๑/๑๕๔ (เคยอ้าง)

“บุคคลตาบอดเป็นไหน? บุคคลบางคนในโลกนี้ ไม่มีดวงตาดูที่ช่วยให้ได้โภคทรัพย์ที่ยังไม่ได้ หรือทำโภคทรัพย์ที่ได้แล้วให้เพิ่มพูน กับทั้งไม่มีดวงตาดูที่ช่วยให้รู้จักกรรม ที่เป็นอกุศล เป็นอกุศล...กรรมมีโทษ ไม่มีโทษ...กรรมทวาม กรรมประณีต...กรรมที่เปรียบได้กับของดำ หรือของขาว, นี้เรียกว่า บุคคลตาบอด

“บุคคลตาเดียวเป็นไหน? บุคคลบางคนในโลกนี้ มีดวงตาดูที่ช่วยให้ได้โภคทรัพย์ที่ยังไม่ได้ หรือทำโภคทรัพย์ที่ได้แล้วให้เพิ่มพูน แต่ไม่มีดวงตาดูที่ช่วยให้รู้จักกรรม ที่เป็นอกุศล เป็นอกุศล...กรรมมีโทษ ไม่มีโทษ...กรรมทวาม กรรมประณีต...กรรมที่เปรียบได้กับของดำ หรือของขาว, นี้เรียกว่า บุคคลตาเดียว

“บุคคลสองตาเป็นไหน? บุคคลบางคนในโลกนี้ มีดวงตาดูที่ช่วยให้ได้โภคทรัพย์ที่ยังไม่ได้ หรือทำโภคทรัพย์ที่ได้แล้วให้เพิ่มพูน อีกทั้งมีดวงตาดูที่ช่วยให้รู้จักกรรม ที่เป็นอกุศล เป็นอกุศล...กรรมมีโทษ ไม่มีโทษ...กรรมทวาม กรรมประณีต...กรรมที่เปรียบได้กับของดำ หรือของขาว, นี้เรียกว่า บุคคลสองตา...

“คนตาบอด ตาเสีย มีแต่กาลีเคราะห์ร้ายทั้งสองทาง คือ โภคทรัพย์อย่างที่ว่า ก็ไม่มี คุณความดี ก็ไม่ทำ;

“อีกคนหนึ่ง ที่เรียกว่า ตาเดียว เทียบแสวงหาแต่ทรัพย์ ถูกกรรมก็เขา ผิดกรรมก็เขา ไม่ว่าจะเป็นการลักขโมย คดโกง หรือโกหกหลอกลวงก็ได้ เขาเป็นคนเสวยกามที่ฉลาดสะสมทรัพย์ แต่จากนี้ ไปนรก คนตาเดียวย่อมเดือดร้อน;

“ส่วนคนที่เรียกว่าสองตา เป็นคนประเสริฐ ย่อมแบ่งปันทรัพย์ ซึ่งได้มา ด้วยความขยัน จากของโภคะที่ได้มาโดยชอบกรรม ออกเผื่อแผ่ มีความคิดสูง ประเสริฐ มีจิตใจแน่วแน่ ย่อมเข้าถึงสถานะตั้งงาม ที่ไปแล้วไม่เศร้าโศก:

“พึงหลีกเว้นคนตาบอดและคนตาเดียวเสียให้ไกล ควรคบหาแต่คนสองตา ผู้ประเสริฐ”¹⁴⁵¹

ตัวอย่างคำสอนที่เตือนการสั่งสมครอบครองทรัพย์สมบัติไว้ โดยไม่ใช่ให้เป็นประโยชน์ เช่น มีเรื่องราวคราวหนึ่ง พระเจ้าปเสนทิโกศล เสด็จมาเฝ้าพระพุทธเจ้าแต่ยงวัน พระพุทธเจ้าจึงตรัสถามว่า พระองค์เสด็จมาจากไหนแต่ยงวัน พระเจ้าปเสนทิโกศลก็กราบทูลว่า มีคหบดีเป็นเศรษฐีในพระนครหลวงถึงแก่กรรม พระองค์จึงให้ชนทรัพย์สมบัติที่ไม่มีบุตรรับมรดกเข้าไปไว้ในพระราชวังแล้ว เสด็จมาเฝ้าพระพุทธเจ้า

พระเจ้าปเสนทิโกศลกราบทูลถึงจำนวนทรัพย์ที่ชนไปว่า เฉพาะเหรียญทองอย่างเดียวมีถึง ๘ ล้าน ส่วนเหรียญเงินเป็นต้น ไม่ต้องพูดถึง แต่ตัวคหบดีนั้น เมื่อยังมีชีวิตอยู่ บริโภคอาหารเพียงปลายข้าวกับน้ำส้ม นุ่งห่มผ้าเนื้อหยาบ ตัดเป็นสามชิ้นเย็บติดกัน ยานพาหนะก็ใช้รถเกาๆ ก็ร่วมทำด้วยใบไม้

พระพุทธเจ้าตรัสว่า:

“เป็นอย่างนี้แหละ มหาบพิตร อัสตบรูษได้โภคะอันโอฬารแล้ว ย่อมไม่เลี้ยงตนให้เป็นสุข ให้เิบอิม ไม่เลี้ยงมารดาบิดา...บุตรภรรยา...คนรับใช้กรรมกรคนงาน...มิตรสหายผู้ร่วมงาน ให้เป็นสุข ให้เิบอิม ไม่ประดิษฐานทักษิณาส่งผลสูงในสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ซึ่งอำนาจ อารมณ์ตั้งงาม มีผลเป็นสุข เป็นไปเพื่อสวรรค์,

¹⁴⁵¹ อัง.ติก.๒๐/๔๖๘/๑๖๒

โภคะของเขา ที่มีได้กินใช้โดยชอบเหล่านั้น ราชาทั้งหลายย่อมรีบเอาไปเสียบ้าง โจรย่อมลักไปเสียบ้าง ไฟย่อมไหม้เสียบ้าง น้ำย่อมพัดพาไปเสียบ้าง ทายาทอภัยก็ย่อมเอาไปเสียบ้าง, โภคะเหล่านั้นของเขา ซึ่งมีได้กินใช้โดยชอบ ย่อมหมดสิ้นไปเปล่า ไม่ถึงการบริโภคะ,

“เปรียบเทียบเหมือนสระน้ำในถิ่นอมมนุษย์ ทั้งที่มีน้ำใส เย็น จืดสนิท กระจ่างแจ่ม มีท่าเรียบราบ น่ารื่นรมย์ คนจะตักเอา ก็ไม่ได้ จะดื่ม จะอาบ จะทำตามปรารถนา ก็ไม่ได้...

“ส่วนสัตว์บุรุษ ใต้โภคะอันโอฬารแล้ว ย่อมเลี้ยงตัวให้เป็นสุข ให้เอิบอิม เลี้ยงมารดาบิดา... บุตรภรรยา... คนรับใช้กรรมกรคนงาน... มิตรสหายผู้ร่วมงาน ให้เป็นสุข ให้เอิบอิม ย่อมประดิษฐานทักษิณอันส่งผลสูง ในสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ซึ่งอำนาจอารมณ์ดีงาม มีผลเป็นสุข เป็นไปเพื่อสวรรค์,

โภคะของเขา ที่ได้กินใช้โดยชอบเหล่านั้น ราชาทั้งหลายก็ไม่ชนเอาไป โจรทั้งหลายก็ลักไม่ได้ ไฟก็มิได้ไหม้ น้ำก็มิได้พัดพาไป ทายาทอภัยก็เอาไปไม่ได้, โภคะเหล่านั้นของเขา ซึ่งกินใช้โดยชอบ ย่อมถึงการบริโภคะ ไม่หมดสิ้นไปเปล่า,

“เปรียบเทียบเหมือนสระน้ำไม่ไกลหมู่บ้านหรือนิคม มีน้ำใส เย็น จืดสนิท กระจ่างแจ่ม มีท่าเรียบราบ น่ารื่นรมย์ คนจะตักไป ก็ได้ จะดื่ม ก็ได้ จะอาบ ก็ได้ จะทำตามปรารถนา ก็ได้...

“คนชั่วได้ทรัพย์แล้ว ตัวเองก็ไม่กินใช้ ทั้งก็ไม่ให้ (แก่ใครๆ) เหมือนตั้งน้ำอยู่ ในถิ่นอมมนุษย์ จะใช้จะดื่มก็ไม่ได้ คนยอมอด,

“ส่วนวิญญูชน มีปัญญา ใต้โภคะแล้ว ย่อมกินใช้ และทำกิจ (งานของตน และการกุศลช่วยผู้อื่น), เขาเป็นคนเลิศล้ำ ได้เลี้ยงดูหมู่ญาติแล้ว ไม่มีใครติเตียนได้ ย่อมเข้าถึงถิ่นสวรรค์”¹⁴⁵²

“มหาบพิตร เหล่าสัตว์ (มนุษย์) จำพวกที่ได้โภคะทรัพย์ยิ่งใหญ่โอฬารแล้ว ไม่มัวเมา ไม่ประมาท ไม่หลงใหลในกาม และทั้งไม่ปฏิบัติผิดร้ายต่อสัตว์ (มนุษย์) ทั้งเหล่านั้น มีอยู่ในโลกเพียงจำนวนน้อย, ส่วนเหล่าสัตว์ จำพวกที่ได้โภคะทรัพย์ยิ่งใหญ่โอฬารแล้ว มัวเมา ประมาท หลงใหลในกาม และทั้งปฏิบัติผิดร้ายต่อสัตว์ทั้งหลายนั้นแหละ มีอยู่ในโลก จำนวนมากมายกว่า โดยแท้”¹⁴⁵³

ท่านเปรียบเทียบที่เก็บรวบรวมทรัพย์ไว้แล้ว ไม่ใช่ ไม่แบ่งปัน ว่าเป็นเหมือนนกชนิดหนึ่ง เรียกว่า “มัยหก” ซึ่งคอยเฝ้าต้นเลียบที่มีผลสุก แล้วก็ร้องว่า “มัยหัง มัยหัง” (แปลว่า ของข้า ของข้า) เมื่อหมู่นกอื่นๆ พากันบินมาจิกกินผลเลียบแล้วบินไป นกมัยหกก็ได้แต่ร้องเพ้ออยู่หนึ่งเอง¹⁴⁵⁴

ในคัมภีร์ต่างๆ มีเรื่องราวตำหนิติเตียนคนตระหนี่ ที่เก็บสะสมทรัพย์ไว้ โดยไม่ใช่ ไม่ช่วยใคร โดยเฉพาะการทรمانเปลี่ยนใจเศรษฐีที่มีพฤติกรรมเช่นนั้นมากหลายเรื่อง เป็นการแสดงมติของพระพุทธศาสนา เกี่ยวกับการครอบครองและกินใช้ทรัพย์เป็นอย่างดี¹⁴⁵⁵

¹⁴⁵² ส.ส.๑๕/๓๘๖-๙/๑๓๐-๒.

¹⁴⁵³ ส.ส.๑๕/๓๘๑/๑๐๖

¹⁴⁵⁴ พุ.ชา.๒๗/๕๓๑/๒๐๔

¹⁴⁵⁵ ในพระสูตร มีเรื่องยัดทรัพย์เศรษฐีอีก ใน ส.ส.๑๕/๓๙๐/๑๓๓; เล่าเพิ่มเติมในมัยหกสกฺกนชาดก, ชา.อ.๕/๙๔; นอกจากนี้ ดู สุธาโภชนชาดก, ชา.อ.๒/๒๘๔; เรื่องมัจฉริยโกสิยเศรษฐี, ธ.อ.๓/๓๐; อิลลิสชาดก, ชา.อ.๒/๑๖๓; เรื่องพิฬารบาทกเศรษฐี, ธ.อ.๕/๑๕

เศรษฐกิจจะดี ถ้ามีศีล

ในเมืองไทยนี้ มีการขอศีล-ให้ศีล-รับศีล เป็นประเพณีที่รู้จักกันเป็นสามัญ เมื่อรับศีล ที่เรียกเป็นภาษาทางการว่า สมทานเบญจศีลจบ พระผู้ให้ศีลก็กล่าวสรุปด้วยคำแสดงอานิสงส์ศีล ว่า “สี่เลน สุกดี ...” มีใจความว่า ด้วยศีล จะได้ไปสุคติ จะเกิด**โภคสัมปทา** คือความสมบูรณ์พร้อมพร้อมแห่งโภค และจะถึงนิพพาน ...

สาระที่เกี่ยวข้องในที่นี้ คือ ตอนที่ว่า ศีลทำให้เกิดทรัพย์สินเงินทองพร้อมพร้อม หรือพูดง่ายๆ ว่า ทำให้เศรษฐกิจดี แม้ว่าคาถาแสดงอานิสงส์ศีลนี้ จะเป็นของเรียบเรียงขึ้นในยุคหลัง ไม่พบในพระไตรปิฎกและอรรถกถาฎีกาทั้งหลาย แต่เมื่อกล่าวกันมาเป็นแบบแผน ก็ควรนำมาพูดไว้ พอเป็นเรื่องแทรกสั้นๆ

หลักการใหญ่ของศีล ก็คือ เป็นเครื่องจัดตั้งวางพื้นฐานเตรียมสิ่งแวดล้อมให้เรียบร้อยมั่นคง เพื่อจะได้ทำการใหญ่ๆ สำคัญๆ ทั้งหลายให้ก้าวไปได้ด้วยดี

ว่าถึงด้านเศรษฐกิจ ก็ขัดดั่งที่เคยพูดแล้ว ในทางสังคม เมื่อคนอยู่ในศีล ไม่มีอาชญากรรม ไม่มีภัยต่อชีวิตและทรัพย์สิน การลัญจรสะดวกลดตกภัย ไปได้ทุกที่ จะตั้งโรงงาน จะทำกิจการอะไรที่ไหน จะเดินทางไปทำงาน ไปซื้อไปขายไปจับจ่ายที่ไหนเวลาใด ไม่ว่าในเมืองหรือบ้านนอก ตรอกชอกชอยไหน คำคิดดีก็เดินเท้าใดปลอดภัยไปรุ่งโรจน์ใจไปได้หมด คนงานกับนายจ้าง มีความสัมพันธ์กันดี มีน้ำใจซื้อตรงเกื้อหนุนกัน ระบบราชการงานเมืองสุจริต มีประสิทธิภาพ บรรดากิจการนานาประเภทน่าเชื่อถือไว้ใจได้ ทุกคนใกล้คนไกล คนในถิ่นนอกถิ่นนอกประเทศ ติดต่อบรรดาคนมาคม ไปมาราบรื่นว่าแจ้ง การผลิต การพาณิชย์คล่องตัว นี่คืออย่างง่าย ๆ ที่ศีลสร้างฐานทางเศรษฐกิจให้แก่สังคม เป็นความพร้อมที่จะก้าวขึ้นสู่ความรุ่งเรืองเฟื่องฟู

เมื่อบ้านเมืองมั่นคงดี ประชาชนมีความมั่นใจสูง ที่นี้ก็มาถึงตัวคน ว่าอย่างรวบรัด ด้านลบที่ขาดศีล เช่น เสเพล ลักขโมย ซีนกซ์หนี้อั้งโก่งขี่เกียจขี่เมา เสียหายอย่างไร ขอข้ามไป ไม่ต้องพูดถึง พูดแต่ในแง่มีศีล ชาวบ้านที่เข้ามาหาเลี้ยงชีพ เมื่อตกลงใจว่าจะอยู่ในศีล ถ้าแน่ใจตัวเองแล้วว่าจะตั้งใจทำมาหากินในทางสุจริต พอใจมุ่งดิ่งไปอย่างนี้ ความคิดที่จะหาช่องได้โน่นได้นี้ รหาช่องทำนั่นทำนี่ในทางที่ไม่ถูกต้อง หรือจะคิดการทุจริตอะไร ก็ไม่มีแม้แต่รายการได้ของเพลอลาผลอย ก็ไม่นึกถึง ไม่มีเรื่องนอกที่จะมาแย่งเวลาแย่งความคิด

พอใจมุ่งแน่วมาที่เรื่องการทำงานอาชีพตรงเรื่องจริงๆ แล้ว ความคิดที่จะฟุ้งซ่านออกไปนอกทางไม่มี นี่คือเข้าทางของสมาธิแล้ว ที่นี้ อย่างที่ว่า ใจมุ่งมาที่เรื่องการทำงาน ตั้งใจทำจริงจัง ก็คิดถึงแต่เรื่องการทำงานว่าจะริเริ่มอะไร จะทำอะไรบ้าง จะดำเนินการอย่างไรให้ได้ผลดี มีอะไรจะติดขัดตรงไหนที่ไหน จะแก้ปัญหาอย่างไร จะติดต่อทำทางเปิดทางของงานอย่างไร ควรคบหาใคร บริक्षाใคร รวมเมื่อร่วมงานกับใคร อย่างไร ฯลฯ อย่างนี้ก็คือศีลส่งผลต่อมาที่จิต ด้านสมาธิกับปัญญามารับช่วงต่อ เตียวอิทธิบาท ๔ ก็ทยอยมากันครบ มีหวังสำเร็จแน่

ขอให้จับตรงนี้ให้ชัดว่า หน้าที่ของศีล อยู่ที่จัดฐานเตรียมสภาพแวดล้อมให้เรียบร้อยมั่นคงที่จะทำการต่อไปได้อย่างมั่นใจ ถ้าขาดศีล ก็ฐานเสีย พื้นผิวเหว สภาพแวดล้อมไม่เอื้อ ถ้าไม่มีศีล ก็เริ่มไม่ได้ ถ้าเริ่มก็อ่อนแอเนืองแน่น พอสภาพแวดล้อมเอื้ออำนวยดีแล้ว ฐานมั่นพร้อมดีแล้ว ก็คือเข้าไปในวิถีของเรื่อง คือถึงตัวการทำงาน พูดภาษาพระก็คือ มีสมาธิที่จะทำงานทำการ แล้วถึงตอนนี้ พระพุทธเจ้าตรัสอะไร

ก็ขอรวบรัดอีกว่า มีทั้งคาถาที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้เป็นหลักประจำ เป็นประโยคเริ่มต้นคาถาสรูปคำสอนสำหรับชาวบ้านที่ทำงานทำการสร้างเนื้อสร้างตัว เพื่อชีวิตที่ดีมีความสำเร็จจุดหมายในโลกนี้ กิ่งคาถานี้ คือ¹⁴⁵⁶

“อุฏฐาตา กมฺมเชยฺยสุ ขปฺปมตีโต วิชานวา”

¹⁴⁵⁶ อก.อุฏฐก.๒๓/๑๔๔/๒๕๓; ๑๔๕/๒๕๘; ๑๔๖/๓๓๓; ๑๔๗/๓๓๖ (ในเล่มเดียวกัน ๔ แห่ง ตรัสแก่คฤหัสถ์ ๒ สูตร แก่ภิกษุ ๒ สูตร)

แปลว่า “ขยันในการทำงาน ไม่ประมาท ฉลาดจัดการ” ขมวดให้จำง่ายว่า “**ขยัน ไม่ประมาท ฉลาดจัดการ**”

ความจากพุทธพจน์นี้ ควรถือเป็นหลักการทำงานเลยทีเดียว แน่หนอนว่า ในเรื่องงาน ก็ต้องเริ่มด้วยขยัน (ตัวศัพท์คือ อุฏฺฐานะ แปลว่า ตัวคนลุกขึ้น ไม่มัวนั่งนอนอยู่ ก็ได้ เงินทองเพิ่มขึ้น หรือมีความเจริญขึ้น ก็ได้) เมื่อขยันหมั่นเพียร กิจธุระการงานจึงจะเดินหน้า ก้าวไป แล้วจึงจะเสร็จ และถึงความสำเร็จได้

ความขยันหมั่นเพียร นี้ พระพุทธเจ้าทรงเน้น ไม่เพียงเป็นองค์ของความสำเร็จ แต่เป็นข้อระลึกร่างอิง สำหรับความภาคภูมิใจและความสุขในชีวิตแห่งการงานด้วย ดังที่ทรงย้ำเป็นประจำในคำสอนสำหรับคฤหัสถ์ว่า “มีโภคะซึ่งหามาได้ ด้วยความขยันหมั่นเพียร เก็บรวบรวมขึ้นด้วยกำลังแขน อย่างาบเหงื่อต่างน้ำ ซึ่งเป็นของชอบธรรม ได้มาก็โดยธรรม”¹⁴⁵⁷

นอกจากนั้น ด้วยความขยันหมั่นเพียรนี้ คนก็จะได้พัฒนาตัว พัฒนาชีวิต เพราะการก้าวไปในงานนั้น เป็นทั้งการพัฒนาตน และเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ต้องพัฒนาตัวในทุกด้าน ที่จะพาตัวให้ก้าวผ่านไปได้ และสำเร็จผล

อย่างไรก็ตาม ความขยันเท่านั้นไม่พอ ต้องมีความไม่ประมาทกำกับด้วย ถ้าขยันไม่เข้าเรื่อง ไม่ถูกเวลา ผิดที่ ผิดจังหวะ ที่ควรขยัน ไม่ขยัน ไปขยันที่ไม่ควรขยัน ก็อาจเสียการ ความไม่ประมาท ก็คือสติที่ออกโรงงานกับความเพียรนี้เอง ได้แก่ ตื่นตัว ทันเหตุการณ์ มีเรื่องผ่านจับจุดได้ มีเรื่องร้ายไม่หวั่นไหว ไม่รีรอเมื่อได้ที มีให้มีช่องโหว่ทิ้งไว้ มีอะไรจะต้องรับมือหรือป้องกัน ก็เตรียมให้พร้อม ถึงเวลา ถึงจังหวะ หรือเกิดโอกาส ก็ไม่พลาด ไม่ละเลย ถือหลักว่า “เตรียมกิจสำหรับอนาคตให้พร้อมไว้ อย่าให้กิจนั้นบีบคั้นตัวเมื่อถึงเวลาต้องทำเฉพาะหน้า”¹⁴⁵⁸

พูดสั้นๆ ว่า **ความไม่ประมาท** ช่วยให้เพียรครบ ๔ สถาน คือ ทั้งเพียรปิดช่องป้องกันความเสื่อมเสียหาย เพียรแก้ไขปัญหากำจัดเรื่องร้ายภัยอันตราย เพียรสร้างสรรค์ทำการดีงามให้สำเร็จ และเพียรอนุรักษ์ เช่น รักษาคุณภาพ ดำรงเกียรติคุณ และปรับปรุงส่งเสริมให้เจริญยิ่งภิญโญจนกว่าจะสมบูรณ์ไปบุลย์

หลักที่ ๓ คือ **ฉลาดจัดการ** ก็สำคัญยิ่ง เป็นเรื่องของปัญญา ทำให้ใช้ความขยันถูกเรื่อง ถูกที่ เป็นต้น และให้ความไม่ประมาทออกผลจริง ในที่นี้ เพื่อให้สั้นที่สุด ก็ว่า ต้องจัดการด้วยปัญญาซึ่งรู้หลัก เฉพาะอย่างยิ่ง สัมปยุตธรรม ๗ ซึ่งมีหัวข้อว่า รู้หลักรู้จักเหตุ รู้ความมุ่งหมายรู้จักผล รู้ตน รู้ประมาณ รู้กาล รู้บุคคล รู้กลุ่มชน ชุมชน ถิ่นสังคม เช่น รู้จักเลือกใช้คนให้เหมาะกับงาน รู้ความต้องการของกลุ่มชนที่มีวัฒนธรรมแบบนั้น ฯลฯ¹⁴⁵⁹

ความฉลาดจัดการ หรือความรู้จักจัดการนี้ เป็นธรรมที่ทรงเน้น หรือตรัสบ่อย ทั้งสำหรับพระสงฆ์ (“ขดี สัทธิชาติ” – สามารถจัดการ) และแน่นอนว่ายิ่งพิเศษ สำหรับคฤหัสถ์ที่รับผิดชอบชุมชนหรือกิจการต่างๆ เช่น ทรงเล่าถึงหลักธรรมสำหรับผู้รับผิดชอบครอบครัวบ้านเรือนว่า “ผู้ครองเรือน ... ควรเป็นคนเผื่อแผ่แบ่งปัน รู้จักจัดการ (วิธานวันต์)”¹⁴⁶⁰

สำหรับผู้จะรับราชการ ก็ตรัสเล่าเรื่องที่แสดงหลักธรรมไว้มาก รวมทั้งที่ว่า “ผู้มีวิจรรย์ปัญญา พร้อมด้วยพุทธปัญญา ฉลาดในวิธีจัดการ รู้จักกาล รู้จักสมัย จึงควรสนองราชกิจ, คนที่ขยันในกิจการ ไม่ประมาท มีปัญญาสอดส่อง จัดการงานได้ดี จึงควรสนองราชกิจ”¹⁴⁶¹

รวมความว่า ศิลครอบคลุมถึงธรรมที่เกี่ยวข้องกับกิจการและการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ทั้งหลาย พูดน้อยหนึ่งว่า ศิลเป็นเรื่องของการจัดการชีวิตให้มีสังคมและสิ่งแวดล้อมที่ดี เพื่อก้าวไปในการพัฒนาจิตปัญญาได้เต็มที่

¹⁴⁵⁷ เป็นข้อความอย่างสำนวนแบบ มีเสมอ เช่น อง.จตุก.๒๑/๖๒/๙๐; อง.ปญจก.๒๒/๔๑/๔๘ (ความเต็มมีหลายแห่งในหนังสือนี้)

¹⁴⁵⁸ พุ.ชา.๒๗/๑๖๓๖/๓๒๘

¹⁴⁵⁹ สัมปยุตธรรม ๗ เคยกล่าวแล้ว ในบทว่าด้วยกัลยาณมิตร

¹⁴⁶⁰ พุ.ชา.๒๘/๙๔๙/๓๓๒

¹⁴⁶¹ พุ.ชา.๒๘/๙๖๙/๓๓๙

พระสูตรต่อไปนี้ แสดงหลักธรรมเกี่ยวกับอาชีวะของคฤหัสถ์ ในด้านการแสวงหาทรัพย์บ้าง การใช้จ่ายทรัพย์บ้าง ความสุขที่พึงได้รับจากอาชีวะอันชอบธรรมบ้าง นำมาลงไว้ประกอบความเข้าใจเกี่ยวกับสัมมาอาชีวะ ซึ่งเป็นศีลด้านใหญ่ที่ครองเจตจำนงและกิจกรรมติดเนื่องเนื่องในตัณยาประจําชีวิตของบุคคลและกลุ่มชน

ก. การแสวงหา และการรักษาทรัพย์

ครั้งหนึ่ง อุชชยพรหมณ์ได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และกราบทูลว่า ตนจะไปอยู่ต่างถิ่น จะขอให้พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรม ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขปัจจุบัน และธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขภายหน้า

พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า:

“ดูกรพรหมณ์ ธรรม ๔ ประการนี้ เป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขในปัจจุบัน กล่าวคือ อุฏฐานสัมปทา อารักขสัมปทา กัลยาณมิตตตา สมชีวิตา

(๑) **อุฏฐานสัมปทา** เป็นไฉน? คือ กุลบุตรหาเลี้ยงชีพด้วยความซื่อสัตย์ในการงาน ไม่ว่าจะ เป็นกสิกรรม กิติ พาณิชยกรรม กิติ โครัคชกรรม กิติ ราชการทหาร กิติ ราชการพลเรือน กิติ ศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่ง กิติ เธอเป็นผู้ซื่อสัตย์ ซำนซำนาญ ไม่เกียจคร้าน ในงานนั้น ประกอบด้วยปัญญาเครื่องสอบสวนตรวจตรา รู้จักวิธีปฏิบัติในเรื่องนั้นๆ สามารถทำ สามารถจัดการ, นี้เรียกว่า อุฏฐานสัมปทา

(๒) **อารักขสัมปทา** เป็นไฉน? คือ กุลบุตรมีโภคทรัพย์ ที่หามาได้ด้วย ความซื่อสัตย์หมั่นเพียร เก็บรวบรวมขึ้นด้วยกำลังแขน อย่างอาบเหงื่อต่างน้ำ เป็นของชอบธรรม ได้มาโดยธรรม เธอจัดการรักษาคุ้มครองโภคทรัพย์เหล่านั้น โดยพิจารณาว่า ทำอย่างไร ราชาทั้งหลายจะไม่พึงริบโภคะเหล่านี้ของเราเสีย พวกโจรไม่พึงลักไปเสีย ไฟไม่พึงไหม้เสีย น้ำไม่พึงพัดพาไปเสีย ทายาทอภัยจะจะไม่พึงเอาไปเสีย, นี้เรียกว่า อารักขสัมปทา

(๓) **กัลยาณมิตตตา** เป็นไฉน? คือ กุลบุตรเข้าอยู่อาศัยในคามหรือนิคมใดก็ตาม เธอเข้าสนิทสนมสนทนาปราศรัย ถกถ้อยปรึกษา กับท่านที่เป็นคหบดีบ้าง บุตรคหบดีบ้าง พวกคนหนุ่มที่มีความประพฤติเป็นผู้ใหญ่บ้าง คนสูงอายุที่มีความประพฤติเป็นผู้ใหญ่บ้าง ผู้ประกอบด้วยศรัทธา ประกอบด้วยศีล ประกอบด้วยจาคะ ประกอบด้วยปัญญา, เธอศึกษาเยี่ยงอย่างความเพียบพร้อมด้วยศรัทธา ของท่านผู้เพียบพร้อมด้วยศรัทธา ศึกษาเยี่ยงอย่างความเพียบพร้อมด้วยศีล ของท่านผู้เพียบพร้อมด้วยศีล ศึกษาเยี่ยงอย่างความเพียบพร้อมด้วยจาคะ ของท่านผู้เพียบพร้อมด้วยจาคะ ศึกษาเยี่ยงอย่างความเพียบพร้อมด้วยปัญญา ของท่านผู้เพียบพร้อมด้วยปัญญา, นี้เรียกว่า กัลยาณมิตตตา

(๔) **สมชีวิตา** เป็นไฉน? คือ กุลบุตรเลี้ยงชีพพอเหมาะ ไม่ให้ฟุ่มเฟือยเกินไป ไม่ให้ฝืดเคืองเกินไป โดยรู้เข้าใจทางเพิ่มพูนและทางลดถอยแห่งโภคทรัพย์ ว่าทำอย่างไร รายได้ของเราจึงจะเห็นอรายจ่าย และรายจ่ายของเราจึงจักไม่เห็นอรายได้ เปรียบเหมือนคนซึ่งตาซึ่งหรือถูกมือคนซึ่งยกตาซึ่งขึ้นแล้ว ย่อมรู้ว่าหย่อนไปเท่านั้น หรือเกินไปเท่านั้น...

“ถ้าหากกุลบุตรนี้ มีรายได้น้อย แต่เลี้ยงชีพได้อย่างฟุ้งเฟ้อ ก็จะมีผู้กล่าวว่าเขาได้ว่า กุลบุตรผู้นี้ กินใช้ทรัพย์สมบัติเหมือนคนกินมะเดื่อ, ถ้ากุลบุตรนี้มีรายไ้มาก แต่เลี้ยงชีพได้อย่างฝืดเคือง ก็จะมีผู้กล่าวว่าเขาได้ว่า กุลบุตรผู้นี้คงจะตายอย่างคนอนาถา, แต่เพราะกุลบุตรนี้เลี้ยงชีพพอเหมาะ...นี้จึงเรียกว่า สมชีวิตา

ดูกรพราหมณ์ โภคะที่เกิดขึ้นโดยชอบอย่างนี้แล้ว ย่อมมี *อบายมุข* (ช่องทางเสื่อม) ๔ ประการ คือ เป็นนักเลงหญิง เป็นนักเลงสุรา เป็นนักเลงการพนัน มีมิตรชั่วสหายชั่ว ผักใฝ่ในคนชั่ว เปรียบเหมือนอ่างเก็บน้ำแหล่งใหญ่ มีทางไหลเข้า ๔ ทาง มีทางไหลออก ๔ ทาง หากคนเปิดทางน้ำเข้าเสีย เปิดแต่ทางน้ำออก ชักทิ้งฝนก็ไม่ตกต้องตามฤดูกาล เมื่อเป็นเช่นนั้น อ่างเก็บน้ำใหญ่นั้น เป็นอันหวังได้แต่ความลดน้อยลงอย่างเดียว ไม่มีความเพิ่มขึ้นได้เลย...

“ดูกรพราหมณ์ โภคะที่เกิดขึ้นโดยชอบอย่างนี้แล้ว ย่อมมี *อายุมุข* (ช่องทางเพิ่มพูน) ๔ ประการ คือ ไม่เป็นนักเลงหญิง ไม่เป็นนักเลงสุรา ไม่เป็นนักเลงการพนัน มีมิตรดี มีสหายดี ใฝ่ใจในกัลยาณชน เปรียบเหมือนอ่างเก็บน้ำใหญ่ มีทางไหลเข้า ๔ ทาง มีทางไหลออก ๔ ทาง หากคนเปิดทางน้ำเข้า ปิดทางน้ำออก และฝนก็ตกต้องตามฤดูกาล เมื่อเป็นเช่นนั้น อ่างเก็บน้ำใหญ่นั้น ย่อมเป็นอันหวังได้แต่ความเพิ่มพูนขึ้นอย่างเดียว ไม่มีความลดน้อยลงเลย...

“ดูกรพราหมณ์ ธรรม ๔ ประการ เหล่านี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข ปัจจุบัน แก่กุลบุตร”

จากนั้นตรัสแสดงธรรม ๔ ประการ ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขเบื้องต้น หรือประโยชน์ล้ำเลิศตาเห็น (สัมปรายิกัตถะ) คือ สัทธาสัมปทา ศีลสัมปทา จาคสัมปทา และปัญญาสัมปทา ¹⁴⁶²

ข. ความสุขอันชอบธรรมที่คฤหัสถ์ควรมี

หลักต่อไปนี้ เรียกกันง่าย ๆ ว่าความสุขของคฤหัสถ์ ๔ ประการ ดังพุทธพจน์ที่ตรัสแก่นาถบิดนทิก คฤหบดีว่า

“ดูกรคหบดี ความสุข ๔ ประการนี้ เป็นสิ่งที่คฤหัสถ์ผู้บริโศกคาม ควรได้ควรถึงอยู่เรื่อย ๆ ตามกาล ตามสมัย, ความสุข ๔ ประการนั้น คือ *ชัตติสุข* โภคสุข ฌณสุข ฌนวิเศษสุข

(๑) *ชัตติสุข* (สุขเกิดจากความมีทรัพย์) เป็นไฉน? คือ กุลบุตรมีโภคะอันหามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร เก็บรวบรวมขึ้นด้วยกำลังแขน อย่างอาบเหงื่อต่างน้ำ เป็นของชอบธรรม ได้มาโดยธรรม, เธอย่อมได้ความสุข ได้ความโสมนัสว่า เรามีโภคะที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร เก็บรวบรวมขึ้นด้วยกำลังแขน อย่างอาบเหงื่อต่างน้ำ เป็นของชอบธรรม ได้มาโดยธรรม, นี้เรียกว่า *ชัตติสุข*

(๒) *โภคสุข* (สุขเกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์บริโภค) เป็นไฉน? คือ กุลบุตรกินใช้ และทำสิ่งดีงาม อันเป็นบุญทั้งหลาย ด้วยโภคะที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร อันเก็บรวบรวมขึ้นด้วยกำลังแขน อย่างอาบเหงื่อต่างน้ำ ซึ่งเป็นของชอบธรรม ได้มาโดยธรรม, เธอย่อมได้ความสุข ได้ความโสมนัสว่า ด้วยทรัพย์ที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร...ได้มาโดยธรรม เราก็ได้กินใช้และได้ทำสิ่งดีงาม อันเป็นบุญทั้งหลาย, นี้เรียกว่า *โภคสุข*

(๓) *ฌณสุข* (สุขเกิดจากความไม่เป็นหนี้) เป็นไฉน? คือ กุลบุตรไม่ติดหนี้สินใคร ๆ ของใคร ๆ ไม่ว่าจะน้อยหรือมาก เธอย่อมได้ความสุข ได้ความโสมนัสว่า เราไม่ติดหนี้สินใคร ๆ ของใคร ๆ เลย ไม่ว่าจะน้อยหรือมาก, นี้เรียกว่า *ฌณสุข*

¹⁴⁶² อ.อ.จก.๒๓/๑๔๕/๒๕๔ และมีคล้ายกันใน อ.อ.จก.๒๓/๑๔๔/๒๕๓; ๑๗๒/๓๓๓; ๑๗๓/๓๓๔; ธรรมเป็นไปเพื่อสัมปรายิกัตถะ ๔ ประการ ได้กล่าวไว้แล้วในตอนว่าด้วยบุคคลโสตาบัน (อยู่ในหลัก อารยวัณฺณ หรือ อริยวัณฺณ ๕)

(๔) **อนวัชชสุข** (สุขเกิดจากกรรมดีงามไร้โทษ) เป็นไหน? คือ อริยสาวกเป็นผู้ประกอบด้วยกายกรรมดีงามไร้โทษ ประกอบด้วยวจีกรรมดีงามไร้โทษ ประกอบด้วยมโนกรรมดีงามไร้โทษ เธอย่อมได้ความสุข ได้ความโสมนัสว่า เราเป็นผู้ประกอบด้วยกายกรรมดีงามไร้โทษ ประกอบด้วยวจีกรรมดีงามไร้โทษ ประกอบด้วยมโนกรรมดีงามไร้โทษ, นี้เรียกว่าอนวัชชสุข

“เมื่อตระหนักถึงความสุขจากความไม่เป็นหนี้แล้ว คนจะพึงระลึกถึงสุขที่เกิดจากความมีทรัพย์, เมื่อกินใช้ ก็เห็นแจ้งชัดด้วยปัญญาถึงโภคสุข, เมื่อเห็นอย่างแจ้งชัด เขามีปัญญาดี ย่อมเข้าใจ ทั้งสองส่วนเทียบกันได้ (แลเห็นว่า) ความสุขทั้ง ๓ อย่างข้างต้นนั้น มีค่าไม่ถึงเสียที่ ๑๖ ของความสุขที่มีความประพตีสัจจิริไร้โทษ”¹⁴⁶³

ค. การใช้จ่ายทรัพย์

ครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้าได้ตรัสแสดงเหตุผลในการที่จะมีทรัพย์ หรือประโยชน์ที่ควรถือเอาจากทรัพย์สมบัติ แก่อกนาคบิณฑกคฤหบดี โดยตรัสให้เหมาะกับสภาพสังคมสมัยนั้น พึงพิจารณาจับเอาสาระตามสมควร ดังต่อไปนี้

“ดูกรคหบดี ประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโภคะทั้งหลาย มี ๕ ประการ ดังนี้... คือ

(๑) ด้วยโภคะที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร เก็บรวบรวมขึ้นด้วยกำลังแขน อย่างอาบเหงื่อต่างน้ำ ซึ่งเป็นของชอบธรรม ได้มาโดยธรรม อริยสาวกย่อมเลี้ยงตัวให้เป็นสุข ให้เอิบอิม เขาใจใส่ดูแลตนให้เป็นสุขโดยชอบ ย่อมเลี้ยงมารดาบิดา...บุตรภรรยา คนรับใช้กรรมกรคนงาน ให้เป็นสุข ให้เอิบอิม เขาใจใส่ดูแลให้เป็นสุขโดยชอบ, นี้คือ ประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโภคะ ข้อที่ ๑

(๒) อีกประการหนึ่ง ด้วยโภคะที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร...ได้มาโดยธรรม อริยสาวกย่อมเลี้ยงมิตรสหายและผู้ร่วมกิจการงานทั้งหลาย ให้เป็นสุข ให้เอิบอิม เขาใจใส่ดูแลให้เป็นสุขโดยชอบ, นี้คือ ประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโภคะ ข้อที่ ๒

(๓) อีกประการหนึ่ง ด้วยโภคะที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร...ได้มาโดยธรรม อริยสาวกย่อมป้องกันโภคะจากภยันตราย ที่จะเกิดแต่ไฟ น้ำ พระราชา โจร หรือทายาทอภัยบริษั ทำตนให้สวัสดิ์, นี้คือ ประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโภคะ ข้อที่ ๓

(๔) อีกประการหนึ่ง ด้วยโภคะที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร...ได้มาโดยธรรม อริยสาวกย่อมกระทำพละ ๕ อย่าง คือ ญาติพละ (สงเคราะห์ญาติ) อติถิพละ (ต้อนรับแขก) ปุพพะเปตพละ (ทำบุญอุทิศผู้ล่วงลับ) ราชพละ (บำรุงราชกร) เทวตพละ (ถวายเทวดาหรือบำรุงศาสนา), นี้คือ ประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโภคะข้อที่ ๔

(๕) อีกประการหนึ่ง ด้วยโภคะที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร...ได้มาโดยธรรม อริยสาวกย่อมประดิษฐานทักษิณาสันถัมภ์สูง อันอานวยอารมณดีงาม มีผลเป็นสุข เป็นไปเพื่อสวรรค์ ในสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้เว้นจากความมัวเมาประมาท ตั้งอยู่ในขันติโสรจจะ ซึ่งฝึกฝนตนเอง ทำตนเองให้สงบ ทำตนเองให้หายร้อนกิเลสได้, นี้คือประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโภคะ ข้อที่ ๕

¹⁴⁶³ อัง.จตุกก.๒๑/๖๒/๙๐

“คหบดี ประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโภคะมี ๕ ประการเหล่านี้แล,

“ถ้าเมื่ออริยสาวกนั้นถือเอาอยู่ ซึ่งประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโภคะ ๕ ประการเหล่านี้ โภคะทรัพย์หมดสิ้นไป เขาย่อมมีความคิดอย่างนี้ว่า อันใดเป็นประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโภคะ ประโยชน์เหล่านี้เราก็ถือเอาแล้ว และโภคะของเราก็หมดสิ้นไป โดยนัยนี้ อริยสาวกนั้นก็ไม่มี ความเดือดร้อนใจ,

“และหากว่า เมื่ออริยสาวกนั้นถือเอาอยู่ ซึ่งประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโภคะ ๕ ประการ เหล่านี้ โภคะทรัพย์เพิ่มพูนขึ้น เขาย่อมมีความคิดว่า อันใดเป็นประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโภคะ ประโยชน์เหล่านี้เราก็ถือเอาแล้ว และโภคะของเราก็เพิ่มพูนยิ่งขึ้น โดยนัยนี้ อริยสาวกนั้นก็ไม่มี ความเดือดร้อนใจ เป็นอันไม่มีความเดือดร้อนใจทั้งสองกรณี”¹⁴⁶⁴

ผู้ครองเรือน เมื่อมีกินมีใช้แล้ว ท่านถือเป็นหลักสำคัญที่จะต้องให้ปันเผื่อแผ่แก่ผู้อื่น และถือว่า การปฏิบัติเช่นนั้น เป็นการดำเนินตามมรรคาแห่งอารยชน ดังภาษิตว่า

“มีน้อย ก็พึงให้ตามน้อย มีปานกลาง ก็พึงให้ปานกลาง มีมาก ก็พึงให้ตามมาก การไม่ให้เลย ย่อมไม่สมควร; แนะนำโกสยเศรษฐี เราขอกล่าวะท่านว่า จงให้ปัน และจงกินใช้, จง ขึ้นสู่มรรคาแห่งอริยชนเถิด ผู้กินคนเดียว ไม่ได้ความสุขตก”¹⁴⁶⁵

การฝึกตนในการให้ปันนี้ อาจทำได้โดยตั้งเป็นวัตร คือข้อปฏิบัติที่ถือพิเศษเป็นประจำอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เมื่อมีรายได้เท่า นั้น จะต้องบริจาคช่วยผู้อื่นในอัตราส่วนเท่า นั้น หรือจะบริจาคช่วยกิจการกุศลเดือนละครั้ง หรือปีละครั้ง จำนวนเท่า นั้นๆ เป็นต้น

บางท่านถึงกับถือวัตรว่า แม้แต่จะรับประทานข้าวแต่ละมื้อ ถ้ายังไม่ได้ให้อะไรใครเลย ก็จะไม่รับประทาน เช่น ท่านเศรษฐีผู้กลับใจแล้วท่านหนึ่ง ถือเป็นวัตรว่า

“ข้าพเจ้า หากยังมีใต้ให้ปัน ก็จะไม่ดื่มแม่แต่น้ำ”¹⁴⁶⁶

ง. เตรียมปัญญาไว้ ถึงหาทรัพย์ได้ อิศราภาพต้องไม่เสีย

นอกจากพึงรู้ว่า การมีทรัพย์มีใช้เป็นจุดหมายในตัว แต่เป็นเพียงอุปกรณ์สำหรับสนับสนุนการทำสิ่งดีงามเพื่อชีวิตตนและผู้อื่นแล้ว พึงทราบขอบเขตแห่งคุณค่าของทรัพย์สมบัติ และการที่จะต้องแสวงสิ่งอื่นที่มีคุณค่าสูงยิ่งขึ้นต่อไปด้วย เช่น

“การงาน วิชชา ธรรม ศีล และชีวิตอุดม, ลัทธิทั้งหลายย่อมบริสุทธิตัวด้วยสิ่งทีกล่าวมานี้ หาใช้ด้วยโคตร หรือทรัพย์ไม่”¹⁴⁶⁷

“ข้าพเจ้ามองเห็นคนทั้งหลายในโลก ที่เป็นผู้มีทรัพย์ ได้ทรัพย์สินแล้ว ไม่ให้ปัน เพราะ ความลุ่มหลง โภคะทรัพย์ เขาแต่สั่งสมไว้ และปรารภนาถาทั้งหลายยิ่งขึ้นไป

¹⁴⁶⁴ อง.ปญจก.๒๒/๔๑/๔๘; มีคล้ายกันใน อง.จตุกก.๒๑/๖๑/๘๘

¹⁴⁶⁵ พุ.ชา.๒๘/๒๕๐/๘๘

¹⁴⁶⁶ พุ.ชา.๒๘/๒๖๐/๘๐; ๒๗๓/๘๔

¹⁴⁶⁷ ม.อ.๑๔/๗๓๘/๔๗๑; ส.ส.๑๕/๑๔๗/๔๖; ๒๗๕/๗๗; ท่านว่า การงาน = สัมมาสัมมัณฑะ, วิชชา = สัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะ, ธรรม = องค์ธรรมหมวดสมาธิ (การปลุกฝังฝึกปรือคุณธรรมและคุณภาพจิต), ศีล = สัมมาวาจา และสัมมาอาชีวะ, ชีวิตอุดม = อริยมรรค หรือสัมมาอาชีวะ ก็ได้ (ดูคำอธิบายอื่นด้วย ใน ม.อ.๓/๗๒๔; ส.อ.๑/๑๐๘; วิสุทธิ.ฎีกา ๑/๑๖)

“ราชาถูกรานมิช้ายทั้งแผ่นดิน ครอบครองปฐพีจรตสาคร ไม่อิมแคฝั่งสมุทรข้างนี้ ยังปรารถนาฝั่งสมุทรข้างโน้นอีก ทั้งพระราชและเหล่ามนุษย์ทั้งหลายขึ้นเป็นอันมาก ยังมีทันสิ้นความทะเยอทะยาน ก็เข้าถึงความตาย ทั้งยังพร่องอยู่นั่นเอง ก็พากันละทิ้งร่างกายไป ความอิมด้วยกามทั้งหลายย่อมไม่มีในโลกเลย

“ญาติทั้งหลายพากันสยายผมร่ำให้ถึงผู้นั้น กล่าวรำพันว่า โธ่ (ที่รัก) ของพวกเรา มาจากลับไปเสียแล้วหนอ แล้วเขาผ้าห่อหุ้มเขา นำเขาไปขึ้นเชิงตะกอน จัดการเผา เขาถูกลับแห่ขอเขา หลาวทิมแทงไป ไหมไฟหมดไป มีแต่ผ้าผืนเดียวติดตัว ละทิ้งทรัพย์สมบัติไป

“เมื่อจะตาย ญาติ มิตร หรือสหายทั้งหลาย จะเป็นที่ยึดมั่นทานไว้ได้ ก็ไม่มี ทรัพย์สิ้นของเขา พวกที่รับมรดกก็ขนเอาไป ส่วนสัตว์ก็ไปตามกรรม เมื่อตาย ทรัพย์สักหนอยก็ติดตามไปไม่ได้ บุตร ภรรยา ทรัพย์ และแวนแคว้น ก็เช่นกัน คนจะได้อายุยืนเพราะทรัพย์ ก็หาไม่ จะกำจัดชราด้วยทรัพย์ได้ ก็หาไม่ ปราชญ์ทั้งหลายกล่าวชีวิตนี้ว่า น้อยนัก ไม่ยั่งยืน มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา

“ทั้งคนมี ทั้งคนจน ต่างก็กระทบผัสสะ ทั้งคนพาล ทั้งนักปราชญ์ ก็ถูกกระทบเหมือนกัน แต่คนพาล เพราะความที่ชอนปัญญา ย่อมนอนฉวางหวาด ส่วนผู้เป็นปราชญ์ ถึงถูกผัสสะกระทบ ก็หาสะท้านไม่ เพราะฉะนั้น ปัญญานั้นแหละ จึงประเสริฐกว่าทรัพย์ ด้วยเป็นเหตุให้บรรลุดุจจุดหมายสูงสุดได้ในโลกนี้”¹⁴⁶⁸

อุปกรณ์สำคัญของ การประกอบสัมมาอาชีวะ ก็คือ ศิลปวิทยา หรือ ลิปะ (วิชาชีพ ฝีมือ ความจัดเจนงาน) ดังนั้น ท่านจึงเตือนให้ชวนชวาศึกษา ศิลปวิทยา และให้บิดามารดาถือเป็นหน้าที่ ที่จะให้บุตรศึกษาเล่าเรียน

แต่ความรู้ วิชาชีพ หรือ ความชำนาญงานอย่างเดียว ก็แคบไป ท่านจึงให้มีพหุสัจจะ คือความเป็นผู้ได้สติมาก หรือศึกษาเล่าเรียนกว้างขวางประกอบด้วย เพื่อช่วยให้เห็นช่องทางในการประกอบลิปะกว้างขวางออกไป สามารถบำเพ็ญประโยชน์ ช่วยแก้ปัญหาให้แก่เพื่อนมนุษย์ได้ดียิ่งขึ้น และมีความคิดความเข้าใจมองเห็นอะไรๆ กว้างขวางลึกซึ้ง โดยเฉพาะความรู้ความสดับ ที่ช่วยให้เกิดสัมมาทิวฐิ ที่เป็นตัวแท้เริ่มแรกของการศึกษา

พร้อมนั้น ก็ให้ฝึกอบรมระเบียบวินัย เพื่อพร้อมที่จะนำลิปะไปใช้ในทางที่สุจริต และมีความประพฤติทั่วไปที่ดีงาม เกื้อกูลแก่ความอยู่ร่วมกันกับผู้อื่น หรือแก่สังคม กับทั้งฝึกฝนให้รู้จักพูด รู้จักเจรจาให้เป็นผลดี เป็นการขยายช่องทางดำเนินชีวิต และบำเพ็ญประโยชน์ให้กว้างขวางยิ่งขึ้น

หลักการขั้นศีลที่กล่าวนี้ ดำเนินตามพุทธพจน์ว่า:

“พหุสัจจะ (ความเป็นผู้ได้สติมาก หรือเล่าเรียนกว้างขวางลึกซึ้ง) ๑ ลิปะ (วิชาชีพ หรือ ความจัดเจนงาน) ๑ วินัยที่ศึกษาดีแล้ว หรือฝึกอบรมเป็นอย่างดีแล้ว ๑ วาจาที่กล่าวได้ดี ๑ นี่เป็นอุดมมงคล.. การงานไม่ตั้งค้างอาถุถ นี้ก็เป็นอุดมมงคล... กิจกรวมที่ไร้โทษ นี่ก็เป็นอุดมมงคล”¹⁴⁶⁹

นอกจากนี้ มีบาลีภาษิตเตือนให้ศึกษา ศิลปวิทยา อีกมาก เช่น

¹⁴⁶⁸ ม.ม. ๑๓/๔๕๑/๔๑๑; พุ. เถร. ๒๖/๓๘๘/๓๗๗

¹⁴⁶⁹ พุ. พุ. ๒๕/๕/๓; พุ. ส. ๒๕/๓๑๗/๓๗๖ (การงานหรือกิจกรรมที่ไร้โทษ คือกิจกรรมที่ดีงาม ไม่ก่อให้เกิดความเสียหาย โดยเฉพาะการบำเพ็ญประโยชน์ต่างๆ เช่น ช่วยรับใช้ บริการ สร้างสวน ปลูกป่า สร้างสะพาน สมหาทานอุโบสถ, ดู พุทท. อ. ๑๕๖)

“คนไม่มีศิลปวิทยา เลี้ยงชีวิตอยู่ได้ยาก”¹⁴⁷⁰

“จงให้บุตรเรียนรู้อริยธรรม”¹⁴⁷¹

“อะไรควรศึกษา ก็พึงศึกษาเถิด”¹⁴⁷²

“ขั้นชื่อว่าศิลปวิทยา ไม่ว่าอย่างไรหน้ ให้ประโยชน์ได้ทั้งนั้น”¹⁴⁷³

“อันความรู้ ควรเรียนทุกอย่าง ไม่ว่าต่ำ ว่าสูง หรือปานกลาง ควรรู้ความหมายเข้าใจ
ทั้งหมด แต่ไม่จำเป็นต้องใช้ทุกอย่าง วันหนึ่งจะถึงเวลา ที่ความรู้ที่นำมาซึ่งประโยชน์”¹⁴⁷⁴

ฯลฯ

มีข้อที่ขอย้ำแทรกเข้ามา เกี่ยวกับอุดมมงคลระดับนี้ว่า **พหุสัจจะ** ความชำของเชิงวิชาการ ควรมา
พร้อมด้วย **สติประ** ความชำนาญในเชิงปฏิบัติ คือ ดีทั้งวิชา และฝีมือ ถ้าทั้งสองอย่างนี้มาเข้าคู่กันครบ ก็หวังได้
ซึ่งความเป็นเลิศแห่งงาน

ยิ่งถ้าเป็นคนมีวินัย ที่ได้ฝึกมาอย่างดี และเป็นคนที่พูดเป็น คือรู้จักพูดจาให้ได้ผลดี สามารถทำให้คน
อื่นเข้าใจหรือเห็นตามได้ ชวนให้เกิดความร่วมมือและสามัคคี ก็ยิ่งหวังได้ว่ากิจการจะประสบความสำเร็จ

ครั้นลำดับเข้าด้วยการปฏิบัติงาน ที่เรียบง่าย ฉับไว ไม่คั่งค้างอาฎูล และเสริมด้วยการทำกิจกรรมที่เป็น
ประโยชน์ ก็ยิ่งเป็นเครื่องประกันถึงความสำเร็จบริบูรณ์แห่งชีวิตด้านการทำงาน

แต่เพื่อป้องกันมิให้มีช่องว่าง ที่บุคคลนั้นจะมัวหลงเพลิดเพลินแต่วิทยาและการทำงาน จนลืมหน้าที่ต่อ
บุคคลใกล้ชิดภายในความรับผิดชอบที่บ้าน ท่านจึงแทรกมงคลอีก ๒ อย่างเข้ามาในช่องว่างแรกที่ว่าไว้ คือ การ
บำรุงมารดาบิดา และการสงเคราะห์บุตรภรรยา

ครั้นภาระด้านส่วนตัวครบครันแล้ว ท่านจะให้บุคคลผู้เป็นภริยาสาวกนั้น คำนึงถึงความรับผิดชอบที่ตน
จะพึงเกี่ยวแก่คนอื่นขยายกว้างออกไป ตลอดถึงเพื่อนมนุษย์ทั้งหมด ให้ชีวิตของตนก้าวหน้าไปในความดีงาม
และได้ชื่อว่า มีส่วนร่วมในการผดุงธรรมของมนุษยชาติ ท่านจึงเสริมมงคลอีก ๓ อย่างเข้ามาในช่องว่างหลัง คือ
ญาติสังคหะ การสงเคราะห์ญาติ¹⁴⁷⁵ **ทาน** การให้ปันแก่ผู้ยากไร้ และ **ธรรมจริยา** การประพฤติธรรม

เมื่อประพฤติตนได้เพียงนี้ ก็นับว่าเพียงพอ สำหรับจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ครองชีวิตที่ดีงามในโลก

เรื่องอาชีวะนี้ เห็นควรพูดสรุปไว้อีก แม้จะต้องกล่าวความซ้ำซ้อนกับข้างต้นว่า พระพุทธศาสนายอมรับ
และยืนยันความจำเป็นทางวัตถุ โดยเฉพาะปัจจัย ๔ ดังเช่น พุทธพจน์ที่ตรัสบ่อยว่า

“สพฺเพ สตฺตา อหารภูจฺจิตฺตา”¹⁴⁷⁶ (สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร)

¹⁴⁷⁰ พุ.ชา.๒๗/๑๖๕๑/๓๓๐

¹⁴⁷¹ พุ.ชา.๒๗/๒๑๔๑/๔๓๔

¹⁴⁷² พุ.ชา.๒๗/๑๐๘/๓๕

¹⁴⁷³ พุ.ชา.๒๗/๑๐๗/๓๕

¹⁴⁷⁴ พุ.ชา.๒๗/๘๑๗/๑๘๔

¹⁴⁷⁵ ของเดิมเรียงญาติสังคหะไว้เป็นข้อท้าย แต่เป็นลำดับในคาถา ซึ่งไม่ควรถือเคร่งครัดนัก ในที่นี้จึงนำมาจัดเข้าลำดับให้ใกล้กับ
สงเคราะห์บุตรภรรยา; อนึ่ง คำว่าญาติ อรรถกถาของพระสุตตันตีความจำกัดมาก (พุทธท.อ.๑๕๕; สุตต.อ.๒/๑๐๘) แต่ในคัมภีร์เนติ-
วิภาวินี (ฉบับพม่า หน้า ๑๘๕, อักษรไทยยังไม่พิมพ์) แก่คำ “ญาติ” ใน เนติ.๗๘ ว่า รวมถึงมิตรสหาย และคนที่เกี่ยวข้องด้วย.

¹⁴⁷⁶ ที.ปา.๑๑/๒๒๖/๒๒๖; ๓๗๕/๒๘๘; ส.ม.๑๘/๓๕๗/๙๔; อัง.ทสภ.๒๔/๒๘/๕๙; พุ.ปฏิ.๓๑/๒/๖; ๒๗๕/๑๗๕

อย่างไรก็ดี ความจำเป็นแท้จริงนั้น อยู่ภายในขอบเขตเท่าที่พอดีจะช่วยให้ชีวิตด้านกายดำรงอยู่ในภาวะ
 ดั่งยามที่ควรเป็นปกติของมัน คือ ปลอดภัย ปราศจากโทษของความขาดและความเกิน ไร้โรค ไร้ภัยอันตราย และ
 เป็นไปได้สบาย คือ เกื้อกูลแก่การทำงาน และการบำเพ็ญความดีงามด้านจิตและปัญญาที่สูงขึ้นไป

คุณค่าและความสำคัญของวัตถุนั้น ยังมีส่วนยึดหยุ่น โดยสัมพันธ์กับเงื่อนไขทางสังคม และองค์ประกอบ
 ภายในบุคคล คือปัญหาที่รู้เข้าใจเท่าทันคุณโทษ และขอบเขตความสำคัญของวัตถุ และความสามารถประสปีติ
 สุขที่ประณีตกว่าการเสพเสวยยามิสสุข

ด้วยเหตุนี้ พุทธศาสนาจึงไม่สนใจที่จะกะเกณฑ์ว่า คนเราจะต้องมีวัตถุเท่ากัน เพราะเกณฑ์นั้นไม่ใช่
 เครื่องวัดว่าจะทำให้ทุกคนเป็นสุข และมีชีวิตที่ดั่งยามได้ แต่สนใจเกณฑ์อย่างต่ำที่ว่า ทุกคนควรมีปัจจัย ๔ เพียง
 พอที่จะมีชีวิตรอดได้ด้วยดี

พ้นจากนั้นแล้ว พุทธศาสนาย่อมให้มีวัตถุเสพเสวย ตามความพร้อมและพัฒนาการทางจิตปัญญา
 ภายในขอบเขตเท่าที่จะไม่เป็นการเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น

ข้อนี้หมายความว่า ในกรณีที่มีชีวิตเป็นสุข บุคคลที่มีพัฒนาการทางจิตปัญญาต่ำ ย่อมต้องการวัตถุ
 เสพ หรือมีชีวิตที่ขึ้นต่อความพึงพร้อมปรนเปรอทางวัตถุ มากกว่าบุคคลที่มีพัฒนาการทางจิตปัญญาสูงกว่า

ส่วนความตกต่ำแห่งจิตปัญญา ที่เลยขอบเขตที่ยอมรับได้ออกไป ก็คือ ความต้องการที่กลายเป็นความ
 หลงใหลมัวเมา เอาแต่หาสิ่งปรนเปรอตน หมกมุ่นติดกาม จนลึมนึกถึงภาวะที่ความพึงพร้อมทางวัตถุเป็น
 พื้นฐานเพื่อสิ่งดีงามที่สูงขึ้นไป และสามารถทำการบีบบังคับเบียดเบียนผู้อื่นได้ทันที เพื่อเห็นแก่ตน

เลยจากนั้นออกไปอีกทางหนึ่ง ในทิศตรงข้าม ได้แก่ ความยึดติดถือมั่น ตกเป็นทาสของทรัพย์สมบัติเป็น
 ต้น ที่แสวงหาไม่ไว้ เกิดความหวงแหนหวงกังวลจนไม่ยอมใช้ ไม่จ่ายทำประโยชน์ เป็นการเบียดเบียนทั้งตนเอง
 และผู้อื่น ซึ่งนับเป็นความชั่วร้ายอีกรูปแบบหนึ่ง

อีกด้านหนึ่ง เลยเถิดออกไปอีกเช่นเดียวกัน ก็คือ ความผิดหวังเมื่อหมายกามวัตถุ จนกลายเป็นเกลียด
 ชัง ตั้งตัวเป็นปฏิปักษ์กับโลกามิสทั้งหลาย แล้วหันมาจงใจบีบบังคับชีวิตของตนเอง เป็นอยู่อย่างบีบรัดเข้มงวด
 วุ่นวายหรือหมกมุ่นอยู่กับวิธีการต่างๆ ที่จะจำขังพรากตัวบีบบังคับตน ให้พ้นจากอำนาจของวัตถุ ดูเผินๆ บางที
 วิธีการนี้คล้ายกับความเป็นอยู่อย่าง อาศัยวัตถุแต่น้อย แต่ผิดพลาด ที่ถือเอาการปฏิบัติเช่นนี้เป็นตัววิธีที่จะทำให้
 หลุดพ้น หรือมุ่งบีบบังคับทรมาณตัว โดยมีใจทำด้วยปัญญารู้เท่าทันที่มุ่งความเป็นอิสระ ซึ่งอาศัยวัตถุเพียงเท่าที่
 จำเป็น เพื่อเปิดโอกาสให้โล่งกว้างสำหรับชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา และบำเพ็ญกิจด้วยกรุณา

การที่จะมีชีวิตเป็นอิสระ ไม่ขึ้นต่อวัตถุเกินจำเป็น ก็คือ การไม่สยบ ไม่หมกมุ่น ไม่หลงใหลมัวเมา ซึ่ง
 อาศัยความรู้เท่าทันเห็นโทษ หรือข้อบกพร่องของวัตถุ ที่เรียกว่าอาทินวหัสสาวี และมีปัญญาทำตัวให้เป็นอิสระได้
 ที่เรียกว่า **นิสสรณปัญญา**

ผู้มีปัญญา ย่อมรู้เท่าทันเห็นโทษของวัตถุ เช่นทรัพย์สินเงินทองและสิ่งปรนเปรอทั้งหลาย ในลักษณะ
 ต่างๆ เช่นว่า มันอาจทำให้เราหลงติดเป็นทาสของมันได้ ทำให้สุขทุกข์ของเราต้องฝากอยู่กับมันทั้งหมด มันไม่
 อาจให้คุณค่าที่สูงขึ้นไปทางจิตปัญญา แม้แต่เพียงความสงบใจ และเมื่อหลงติดแล้ว มันกลับเป็นตัวขัดขวางการ
 ประสพคุณค่าเช่นนั้นด้วยซ้ำ

ที่สำคัญยิ่งก็คือ โดยธรรมชาติของมันเอง สิ่งเหล่านี้ขาดความสมบูรณ์ในตัว ที่จะสนองความต้องการ
 ของเราได้อย่างเต็มอิม บริบูรณ์แท้จริง เพราะมันมีสภาวะเป็นของไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน แปรปรวนไปได้ ไม่มีใคร
 สามารถเป็นเจ้าของครอบครองได้จริง ไม่อยู่ในอำนาจบังคับของเราจริง จะต้องสูญสลายพรากกันไปในที่ที่สุด

การครอบครองสิ่งเหล่านี้อย่างโง่เขลา ย่อมเป็นการทำตนเองที่ไม่มีทุกข์ ให้ต้องทุกข์ต้องเศร้า เมื่อเราเกิด มันก็ไม่ได้เกิดมากับเรา เมื่อเราตาย มันก็ไม่ตามเราไป การที่ได้แสวงหาและมีมันไว้ ก็เพื่อใช้แก้ปัญหาบรรเทาความทุกข์ เป็นฐานให้ปัญญาใช้พัฒนาความสุข ไม่ใช่เอามาเพิ่มทุกข์แก่ตัว

การมีทรัพย์สังสมไว้ ไม่ใช่ประโยชน์ เป็นสิ่งหาสาระอันใดมิได้ ยิ่งยึดติดเป็นทาสของมัน มีทุกข์เพราะมัน ก็ยิ่งเป็นความชั่วร้ายซ้ำหนัก

เมื่อรู้เข้าใจอย่างนี้แล้ว ก็กินใช้ โดยเอาประโยชน์หรือคุณค่าที่แท้ของมันต่อชีวิต ใช้จ่ายทรัพย์ให้เป็นประโยชน์แก่ชีวิต และแก่เพื่อนมนุษย์ บำเพ็ญสังคหวัตถุทั้ง ๔ แบ่งปันกันไปบ้าง ช่วยสร้างเสริมสภาพสังคมชนิดที่ปิดกั้นการทำความชั่ว เอื้ออำนวยแก่การทำความดี เกื้อกูลแก่การพัฒนาคุณภาพจิตและปัญญาโดยวิธีต่างๆ บ้าง ร่วมกันส่งเสริมกิจกรรมที่ดีงาม และสนับสนุนคนที่ผดุงธรรมจรโลงคุณภาพของมนุษย์บ้าง เป็นต้น ไม่ใช่การรวยเพื่อรวยยิ่งๆ ขึ้น หรือรวยยิ่งขึ้น เพื่อเสพเพื่อปรนเปรอตัวได้มากขึ้น

คฤหัสถ์ที่ขยันทำงานหาเลี้ยงชีวิต และได้ทรัพย์มาโดยสุจริต กินใช้ทรัพย์อย่างเผื่อแผ่ รับผิดชอบต่อชีวิตผู้อื่น และใช้ทรัพย์ทำประโยชน์ เป็นบุคคลที่ได้รับความยกย่องอย่างสูงในพุทธศาสนา ถือว่าเป็นผู้มีชัย ทั้งโลกนี้และโลกหน้า¹⁴⁷⁷

ยังมีปัญญาพอที่จะทำตนให้รอดพ้นเป็นอิสระได้ ไม่ตกเป็นทาสของทรัพย์สมบัติ และโลกามิสอื่น ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องในชีวิตของตน ไม่ทำให้การได้สิ่งเหล่านั้นมากกลายเป็นเพียงการได้ทุกข์มาทับถมตัว สามารถเป็นอยู่ด้วยจิตใจเบิกบานผ่องใส โลกธรรมฉาบไม่ติด โลกามิสถูกไม่เบียด มีทุกข์เบาบาง และถอนตัวออกจากทุกข์ที่เกิดขึ้นแต่ละคราวได้ฉับไว ก็ยิ่งนับว่าเป็นบุคคลผู้ประเสริฐ เป็นอิสระชน เป็นเสรีบุคคลที่แท้จริง

ท่านเหล่านี้ ถึงจะเป็นอริยบุคคล ชั้นโสดาบัน หรือแม้อนาคามี ก็เป็นผู้ประกอบกิจการงานด้วยความเอาใจใส่รับผิดชอบ ไม่ปรากฏว่า ท่านสนับสนุนให้คฤหัสถ์มีชีวิตไปวันๆ ไม่เอาใจใส่ความเป็นอยู่ ทอดทิ้งความรับผิดชอบต่างๆ ซึ่งอาจเรียกว่า เป็นการดำเนินชีวิตด้วยความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น

จ. สังฆะ คือชุมชนของบุคคลที่เป็นอิสระ ทั้งโดยชีวิตและด้วยจิตปัญญา

“สังฆะ” คือสงฆ์ เป็นชุมชนตัวอย่างของชีวิตที่พึ่งอาศัยวัตถุน้อยที่สุด หรือเป็นอิสระจากวัตถุมากที่สุด ทั้งนี้เกี่ยวพันกับเงื่อนไขทางสังคม เพื่อฝึกพระภิกษุให้สามารถมีชีวิตเช่นนั้น อย่างหนึ่ง เพื่อให้พระภิกษุอุทิศเวลาและแรงงานไปในด้านกิจเกี่ยวกับธรรมได้เต็มที่ ไม่มัวห่วงกังวลกับการแสวงหาวัตถุ อย่างหนึ่ง เพื่อทำตัวให้ชาวบ้านเลี้ยงง่าย ในฐานะที่เป็นผู้อาศัยการบำรุงของชาวบ้าน ไม่ประกอบอาชีพด้วยตนเอง อย่างหนึ่ง และเพื่อดำรงภาวะความเป็นชุมชนอิสระ ที่พ้นจากอำนาจครอบงำแห่งระบบทางสังคมได้มากที่สุด โดยที่การใช้แรงงานไม่เป็นไปเพื่อผลตอบแทนในทางอาชีวะ อย่างหนึ่ง

พระภิกษุทุกรูป ไม่ว่าจะเป็นพระอรหันต์ หรือปุถุชน ก็ดำรงชีวิตตามหลักการอาศัยวัตถุให้น้อย อยู่เพื่อธรรมให้มาก อย่างเดียวกัน

ไม่ปรากฏว่าพระพุทธเจ้าทรงมุ่งหวังให้คฤหัสถ์เป็นอยู่อย่างพระ และก็ปรากฏว่าทรงมุ่งหวังให้คนมาบวชเป็นพระกันไปทั้งหมด หลักความจริงตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยก็บอกชัดเจนอยู่แล้วว่า ในเวลาหนึ่งๆ คนย่อมอยู่ในระดับการพัฒนาที่ต่างกัน และจึงย่อมมีความต้องการที่ต่างๆ กัน แม้แต่บุคคลโสดาบันส่วนใหญ่ หรืออย่างน้อยจำนวนมากมาย ก็ครองเรือนอยู่กับครอบครัวที่บ้าน

¹⁴⁷⁷ เช่น ที่.ป.๑๑/๑๗๔/๑๕๕

สาระสำคัญของหลักการนี้ น่าจะได้แก่ การให้มัชฌิมาปฏิปทา ช้อยู่ในสังคมาใหญ่ เพื่อเป็นแรงดลทางธรรม หล่อเลี้ยงธรรมแก่สังคมา และเป็นแหล่งอำนวยความสะดวกพ้นจากปัจจัยครอบงำของสังคมาในเวลานั้นๆ แก่ผู้ต้องการ และพร้อมที่จะพ้นออกไป

ชุมชนนี้ มีทั้งชุมชนรูปแบบ และชุมชนนามธรรม

- ชุมชนอิสระโดยรูปแบบ ได้แก่ ภิกษุสงฆ์ หรือที่บางที่เรียกว่า สมมติสงฆ์ อันแทรกซ้อนและลอยตัวอยู่ ท่ามกลางสังคมาใหญ่ของคฤหัสถ์
- ชุมชนอิสระโดยนามธรรม ได้แก่ สวากสงฆ์ หรือที่บางที่เรียกว่า อริยสงฆ์ อันประกอบด้วยอริยชน ทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต ที่แทรกซ้อนและลอยตัวอยู่ ท่ามกลางสังคมาใหญ่ของมวลปุถุชน

สาระต่อนี้เท่ากับบอกว่า สังคมอุดมคติ มิใช่สังคมาที่มนุษย์ทั้งหลายเป็นอยู่อย่างหนึ่งอย่างเดียวกัน และสังคมาเช่นนั้นเป็นไปไม่ได้ แต่สังคมอุดมคติ เป็นสังคมาที่มนุษย์ผู้มีพัฒนาการทางจิตปัญญา แม้จะแตกต่างกัน แต่ก็กำลังก้าวหน้าไปสู่จุดหมายเดียวกัน และแม้จะแตกต่างกัน แต่ก็อยู่อย่างกลมกลืนกัน กับทั้งเป็นสังคมาที่มนุษย์มีทางเลือกออกไปอย่างดีงาม ในเมื่อไม่ต้องการอยู่ในสังคมาใหญ่ (แม้แต่ในยุคพระศรีอาริย์ ที่ว่าคนเหมือนกันทุกอย่าง ก็ยังมีภิกษุสงฆ์เป็นชุมชนอิสระโดยรูปแบบเช่นเดียวกัน)

กล่าวเฉพาะสังฆะของภิกษุสงฆ์ ในแง่ของความเป็นอิสระทางวัตถุ การที่จะมีและดำรงรักษาความเป็นอิสระเช่นนั้นไว้ได้ โดยพื้นฐาน ก็อยู่ที่การมีวิถีชีวิตที่พึ่งพาวัตถุน้อย ซึ่งต้องพ่วงมากับคุณธรรมในจิตใจ ที่จะให้อยู่ได้อย่างดีในวิถีชีวิตอย่างนั้น โดยเฉพาะข้อสำคัญที่แสดงออกมาในความเป็นอยู่ คือความสันโดษ ดังนั้น **สันโดษ** จึงเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงย้ำสำหรับพระภิกษุ หรือบรรพชิตทั้งหมด

พร้อมกับสันโดษด้านวัตถุ ที่ทำให้เป็นอยู่อย่างมีความสุขได้ด้วยอาศัยวัตถุน้อยนั้น พระภิกษุเมื่อไม่ต้องใช้เวลา เรียวแรง และความคิดไปกับเรื่องวัตถุ ก็นำเวลา เรียวแรง และความคิดไปพุ่มเทให้กับความเพียรพยายามในการปฏิบัติเพื่อความเจริญทางจิตปัญญาได้เต็มที่ ดังที่ได้เป็นหลักธรรมสำคัญที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า **อริยวงศ์ ๔** ประการ

ขอกล่าวรวบรัดว่า พระภิกษุสงฆ์ซึ่งมีวิถีชีวิตแบบพึ่งพาวัตถุน้อยนั้น ไม่ได้ประกอบศิลปะเลี้ยงชีพ และโดยอาศัยวิถีทางที่โบราณประเพณีเปิดไว้ ก็เป็นอยู่ด้วยปัจจัยสี่ที่ชาวบ้านแบ่งปันให้ แต่พร้อมกันนั้น ก็ถือว่าไม่มีสิทธิเรียกร้องเลือกอาหารหรือปัจจัยยังชีพทั้งหลาย ควรทำตัวให้เขาเลี้ยงง่าย มักน้อย สันโดษ โดยดำเนินตามหลัก **อริยวงศ์ ๔** ประการ ที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนไว้ คือ

(๑) ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้สันโดษด้วยจิวร ตามมีตามได้, เป็นผู้มีปกติสรรเสริญคุณแห่งความสันโดษด้วยจิวรตามมีตามได้, ไม่ประกอบขนเสนา (การแสวงหาในทางที่ผิด) เพราะเห็นแก่จิวร,

เมื่อไม่ได้จิวร ก็ไม่กระวนกระวาย, เมื่อได้จิวร ก็ไม่ติด ไม่สยบ ไม่หมกมุ่น ย่อมใช้สอยอย่างรู้ทันเห็นโทษ มีปัญญาสลัดตัวออกได้, และทั้งไม่ยกตน ไม่ชมผู้อื่น ด้วยความสันโดษด้วยจิวรตามมีตามได้นั้น;

ภิกษุใดขาดคุณลาต ไม่เกียจคร้าน มีสัมปชัญญะ มีสติมั่น ในจิวรสันโดษนั้น ภิกษุนี้เรียกว่า เป็นผู้สถิตในอริยวงศ์ อันเป็นของเก่า มีมาแต่ดั้งเดิม

(๒) อีกประการหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้สันโดษด้วยบิณฑบาต ตามมีตามได้ ฯลฯ

(๓) ชิกประการหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้สันโดษด้วยเสนาสนะ ตามมีตามได้ ฯลฯ

(๔) ชิกประการหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้มีการเจริญกุศลธรรมเป็นที่รุ่มรวย ชื่นชมยินดีในการเจริญกุศลธรรม มีการละอกุศลธรรมเป็นที่รุ่มรวย ชื่นชมยินดีในการละอกุศลธรรม

ชิกทั้งเชอไม่ยกตน ไม่ชมผู้อื่น ด้วยความเป็นผู้มีการเจริญกุศลธรรมเป็นที่รุ่มรวย ด้วยความชื่นชมยินดีในการเจริญกุศลธรรม ด้วยความเป็นผู้มีการละอกุศลธรรมเป็นที่รุ่มรวย ด้วยความชื่นชมยินดีในการละอกุศลธรรมนั้น,

ภิกษุได้ซาอุนลาด ไม่เกียจคร้าน มีสัมปชัญญะ มีสติมั่น ในภาวนา (การเจริญกุศลธรรม) และปะหานะ (การละอกุศลธรรม) นั้น ภิกษุนี้เรียกว่า เป็นผู้สถิตในอริยวงศ์ ชั้นเป็นของเก่า มีมาแต่ดั้งเดิม...¹⁴⁷⁸

คุณธรรมดังเช่นความสันโดษนั้น ว่าโดยพื้นฐาน ก็สอดคล้องกับศีลสำหรับพระภิกษุสงฆ์นั่นเอง และศีลสำหรับพระภิกษุสงฆ์นั้น ก็จัดวางไว้เพื่อให้พระภิกษุสงฆ์มีวิถีชีวิตแห่งความสันโดษ และเพื่อเกื้อหนุนให้ภิกษุทั้งหลายอุทิศชีวิตให้แก่การบำเพ็ญเพียรในการพัฒนากุศล และลดละอกุศลนั่นเอง

เพื่อรวบรัดอีกเช่นกัน ขอสรุปว่า ศีลสำหรับพระภิกษุสงฆ์นั้น พระอรชยเถรานุเถระประมวลเข้าและจัดเป็นประเภทได้ ๔ อย่าง เรียกว่า **ปารีสุทธิศีล** (ศีลเครื่องให้บริสุทธิ์ หรือความประพฤติบริสุทธิ์ที่จัดเป็นศีล) ๔ ประการ คือ¹⁴⁷⁹

๑. **ปาฏิโมกขสังวรศีล** ศีลคือความสำรวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นข้อห้าม ทำตามข้ออนุญาต ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย ท่านว่าศีลข้อนี้รักษาสำเร็จด้วยศรัทธา

๒. **อินทริยสังวรศีล** ศีลคือความสำรวมอินทริย ระวังไม่ให้บาปอกุศลธรรม เช่น ความชอบ ชัง ติดใจ หรือขัดใจครอบงำ เมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทริยทั้ง ๖ คือ เมื่อตาเห็นรูป หูฟังเสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายถูกต้องสิ่งกระทบ และใจรู้สึกเรื่องราวต่างๆ ท่านว่าศีลข้อนี้สำเร็จด้วยสติ

๓. **อาชีวนปารีสุทธิศีล** ศีลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ ได้แก่ เลี้ยงชีวิตโดยทางที่ชอบธรรมบริสุทธิ์ ไม่ประกอบกรแสวงหาในทางที่ผิด เช่น ไม่พูดอวดอุตริมนุสสรธรรม คือ ฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ มรรค ผล นิพพาน ที่ไม่มีจริงในตน และไม่ออกปากขออาหารเพื่อตนเองบริโภคโดยมิได้เจิบใช้ เป็นต้น ไม่กระทำกุหนาคือ การหลอกลวง เช่น บั่นแต่งท่าทางหน้าตาเคร่งครัดให้เขาเลื่อมใสถวายบัจจยสี่ ไม่กระทำลปนา คือประจบเขากิน ไม่กระทำนิมิต คือเลศนัยเลียบเคียงต่างๆ ให้เขาถวายบัจจย ไม่กระทำนิบเปลีกตา คือขู่เข็ญกลั่นแกล้งเพื่อให้เขายอมถวายบัจจย และไม่เอาลาภต่อลาภ เช่น ให้ของน้อยแก่เขาไป เพื่อว่าเขาจะได้ถวายมากตอบมา เป็นต้น ท่านว่าศีลข้อนี้สำเร็จด้วยวิริยะ

๔. **บัจจยสันนิสิตศีล** ศีลที่เกี่ยวกับบัจจยสี่ ได้แก่ บัจจยบัจจเวกชน คือใช้สอยบัจจยสี่ด้วยพิจารณาให้เป็นไปตามความหมาย และประโยชน์ หรือคุณค่าที่แท้จริงของสิ่งนั้นๆ ไม่บริโภคด้วยตัณหา เช่น ฉันทอาหารเพื่อหล่อเลี้ยงร่างกาย ให้สุขภาพดี มีชีวิตมาสุก ทำกิจได้สบาย ช่วยให้มุ่งไปได้ในไตรสิกขา มิใช่เพื่อปรนเปรอหรือสนุกสนาน มัวเมา ท่านว่าศีลข้อนี้สำเร็จด้วยปัญญา.

¹⁴⁷⁸ อัง.จตุกก.๒๑/๒๘/๓๕ (ข้อความที่ละไว้ พึงเทียบตามข้อ ๑); มีคล้ายกันที่ ที.ปา.๑๑/๒๓๗/๒๓๖; พุ.จู.๓๐/๖๙๑/๓๕๖

¹⁴⁷⁹ วิสุทธิ.๑/๑๙-๕๖; สงคท.๕๕; พึงสังเกตว่า อินทริยสังวรนั้น ในบาลี ท่านจัดเข้าในหมวดสมาธิ เช่น ที.สี.๙/๓๒๑/๒๕๕ (เคยอ้าง)

คำแถมท้าย

ย้อนกลับไปพูดถึงคฤหัสถ์ เห็นควรสรุปเรื่องนี้ ด้วยการกล่าวถึงข้อปฏิบัติบางอย่างที่ควรเน้นเป็นพิเศษเกี่ยวกับโมคคทรัพย์ ดังนี้

ก. **ในแง่บุคคล** ควรดำเนินตามพุทธปฏิปทาที่นิยมยกย่องคนมั่งมีทรัพย์ เฉพาะแต่ผู้ที่ร่ำรวยขึ้นมาด้วยความขยันหมั่นเพียรโดยทางสุจริตชอบธรรม และใช้ทรัพย์นั้นทำสิ่งที่ดีงาม บำเพ็ญประโยชน์ คือ ยกย่องความเป็นคนดีมีประโยชน์เหนือความมั่งมีทรัพย์

โดยเฉพาะ จะต้องฝึกสอนอบรมอนุชน (คนรุ่นใหม่) ให้มีค่านิยมที่จะเห็นเป็นความดีงามความสามารถอันน่าภาคภูมิใจ ต่อเมื่อได้สร้างสมโมคคทรัพย์นั้น ด้วยความเพียรโดยสุจริต และมีความตั้งใจมุ่งหมายที่จะใช้ทรัพย์นั้นทำสิ่งที่ดีงาม บำเพ็ญประโยชน์

การนิยมยกย่องคนเพียงเมื่อเห็นเขาเป็นคนมั่งมี โดยคิดว่า เขาเป็นคนมีบุญ ได้ทำกรรมดีไว้ในปางก่อน (ชาติก่อน) ไม่มองดูการสร้างเหตุแห่งความมั่งมีของเขาในชาติปัจจุบัน นับว่าเป็นการปฏิบัติผิดจากแนวทางของพระพุทธศาสนาทั้งสองด้าน คือ ทั้งเป็นการไม่ดำเนินตามแบบอย่างของพระพุทธเจ้าดังที่กล่าวข้างต้น และทั้งเป็นการไม่ใช้ปัญญาสืบสาวเหตุปัจจัยให้ตลอดสาย

โดยเฉพาะเหตุปัจจัยในชาติปัจจุบัน เป็นส่วนที่สัมพันธ์โดยตรงใกล้ชิดกว่า จึงต้องพิจารณา และให้ความสำคัญมากกว่า ส่วนกรรมปางก่อน จะช่วยได้ ก็เพียงเป็นพื้นฐานเดิมที่สนับสนุน เช่น ร่างกาย ความถนัดเขานี้ไวไวไหวพริบ และจริตนิสัยบางอย่างที่เกื้อกูลแก่การนั้น

หากจะมองกรรมปางก่อนเป็นเหตุสำคัญ ก็จะได้เฉพาะคนที่เกิดมาในครอบครัวที่มั่งมีอยู่แล้ว และแม้ในกรณีเช่นนี้ พระพุทธเจ้าก็ทำได้ทรงยกเป็นข้อสำหรับที่จะยกย่องสรรเสริญไม่ เพราะหลักทั่วไปของพระพุทธศาสนา ไม่ถือความประเสริฐเพียงเพราะชาติตระกูลอยู่แล้ว

จุดที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญสำหรับบุคคลเช่นนั้น คือกรรมดีงามที่เป็นเหตุให้เขามาได้รับผลอันน่าปรารถนานี้ต่างหาก ส่วนการที่เขาเกิดมาในความมั่งมีพร้อมอยู่แล้วนั้น ก็เป็นอันว่าเขาได้รับผลดีของเขาอยู่แล้ว ไม่จำเป็นต้องยกเอามาสรรเสริญอีก ตามหลักพุทธศาสนาถือว่า นั่นเป็นทุนเดิม หรือพื้นฐานดี ซึ่งทำให้เขามีโอกาสดี หรือพร้อมดีกว่าผู้อื่น หรือจะเรียกว่าได้เปรียบคนอื่น ในการที่จะก้าวต่อไปในชาตินี้

เป็นอันว่า ผลของเรื่องเก่าได้เสร็จสิ้นไปแล้ว ถึงจุดเริ่มต้นใหม่ จุดที่พระพุทธเจ้าจะทรงติเตียนหรือสรรเสริญสำหรับคนเช่นนั้น ก็อยู่ที่ว่า เขาจะปฏิบัติต่อทุนเดิมหรือพื้นฐานดีที่เขา มีอยู่แล้วนั้นอย่างไร

ส่วนสำหรับกรณีทั่วไป ก็ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น คือ จะทรงยกย่องสรรเสริญ หรือติเตียน ก็อยู่ที่ว่ากรรมอันเป็นวิธีที่เขากระทำเพื่อให้เกิดทรัพย์นั้น สุจริตชอบธรรมหรือไม่ และเขาปฏิบัติต่อโมคคทรัพย์นั้นอย่างไร

พูดอีกอย่างหนึ่งให้ตรงจุดว่า มิใช่ความมั่งมี หรือคนมั่งมีดอก ที่พระพุทธเจ้าทรงติเตียนหรือสรรเสริญ พระพุทธเจ้าทรงติเตียนหรือสรรเสริญ ที่การกระทำของคนมั่งมีต่างหาก

ข. **ในแง่สังคม** ตามหลักพระพุทธศาสนา ทรัพย์เป็นอุปกรณ์ หรือเป็นปัจจัยอุดหนุนชีวิต ไม่ใช่จุดหมายของชีวิต ทรัพย์จึงควรเป็นเครื่องช่วยให้มนุษย์มีความสะดวกมากขึ้น และพร้อมมากขึ้น ในการที่จะดำเนินชีวิตที่ดีงาม และทำกิจที่ดีงาม เพื่อเข้าถึงสิ่งที่ดีงามยิ่งขึ้นไป

ทรัพย์เกิดขึ้นที่ไหน แก่บุคคลใด ก็ควรเกิดขึ้นเพื่อเกื้อกูลแก่มนุษย์ เป็นปัจจัยอุดหนุนให้มนุษย์ทั้งหลายสามารถดำเนินชีวิตที่ดีงาม พร้อมทั้งจะทำสิ่งที่ดีงามได้มากยิ่งขึ้น

ตามหลักการนี้ เมื่อทรัพย์เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้หนึ่ง ก็คือมีทรัพย์เกิดขึ้นแก่ภรรยา หรือมีทรัพย์เกิดขึ้นแล้วในสังคม เมื่อบุคคลผู้หนึ่งมั่งมีขึ้น สังคมก็พลอยยิ่งเจริญงอกงามอุดมสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ดังนั้น ทรัพย์เกิดขึ้นแก่คนดีคนหนึ่ง ก็เท่ากับเกิดขึ้นแก่สังคมด้วย บุคคลดีที่มั่งมีขึ้นนั้น เป็นเหมือนเนื้อนาดีที่ข้าวงอกงามขึ้นเพื่อประโยชน์สุขของคนทั้งปวง¹⁴⁸⁰

คนมั่งมีตามหลักการนี้ พึงยินดีเอิบอิมใจ ที่ได้มีความสามารถทำหน้าที่เป็นตัวแทน เป็นเจ้าการ หรือมีเกียรติ เหมือนได้รับความไว้วางใจจากสังคม ในการจัดหาทรัพย์มาช่วยอุดหนุนหล่อเลี้ยงเพื่อนมนุษย์ในสังคมของตน ให้อยู่สุขสบาย และมีโอกาสทำกิจที่ดีงาม¹⁴⁸¹

แต่ในทางตรงข้าม ถ้าบุคคลผู้หนึ่ง ยิ่งร่ำรวยขึ้น สังคมยิ่งซบโทรมลง เพื่อนมนุษย์ยังมีทุกข์ทรมานมากขึ้น ก็เป็นเรื่องแสดงว่า มีการปฏิบัติผิดต่อทรัพย์ ทรัพย์ไม่เป็นปัจจัยอุดหนุนตามวัตถุประสงค์ของมัน ไม่เข้าสังคมก็จะระส่ำระสาย ในที่สุด ถ้ามีใช้บุคคลมั่งมีอยู่ไม่ได้ ก็สังคมอยู่ไม่ได้ หรือทั้งสองอย่าง สังคมอาจปลดเขาจากตำแหน่ง แล้ววางระบบวิธีจัดหาทรัพย์ และตั้งเจ้าหน้าที่จัดสรรทรัพย์ใหม่ ซึ่งอาจเป็นผลดีขึ้น หรือเลวลงก็ได้

แต่จะอย่างไรก็ตาม คติก็มีอยู่ว่า ถ้ามนุษย์ปฏิบัติผิด ทรัพย์ที่มีขึ้นเพื่อประโยชน์ ย่อมกลับเป็นโทษ ที่ทำลายทั้งความเป็นมนุษย์ ตัวมนุษย์ และสังคมมนุษย์

ค. **ในแง่รัฐ** พระพุทธศาสนามองเห็นความสำคัญของทรัพย์ในสังคมของชาวโลกว่า ความจนเป็นความทุกข์ในโลก¹⁴⁸² ความยากไร้ขาดแคลน เป็นสาเหตุสำคัญของอาชญากรรมและความชั่วร้ายต่างๆ ในสังคม¹⁴⁸³ (เช่นเดียวกับความโลภ และสัมพันธ์กันกับความโลภด้วย) และถือว่าเป็นหน้าที่ของรัฐ หรือผู้ปกครองบ้านเมืองที่จะต้องคอยเอาใจใส่ดูแลจัดสรรปันทรัพย์ให้แก่เหล่าชนผู้ไร้ทรัพย์ ไม่ให้มีคนจนยากขัดสนในแผ่นดิน¹⁴⁸⁴ ซึ่งทั้งนี้ ย่อมต้องอาศัยวิธีการต่างๆ ประกอบกัน และตามที่เหมาะกับสถานการณ์

เฉพาะอย่างยิ่ง การเปิดช่องทางสร้างโอกาสให้ทวยราษฎร์ทำมาหาเลี้ยงชีพเจริญก้าวหน้าโดยสุจริต การส่งเสริมอาชีพ การจัดสรรเกี่ยวกับทุนและอุปกรณ์ ตามหลักราชสังคหวัตถุ ๔¹⁴⁸⁵ และการควบคุมป้องกันไม่ให้มีอธรรมการ คือ การทำการและวิธีการทั้งหลาย ที่ไม่ชอบธรรม ไม่เป็นธรรม มีการเอาัดเอาเปรียบกัน เป็นต้น โดยที่รัฐควรถือเป็นหลักการว่า การลดหมดไปของคนยากไร้ เป็นเครื่องวัดความสำเร็จได้ดีกว่าการเพิ่มขึ้นของคนร่ำรวย และให้การลดหมดไปของความขัดสนนั้น เป็นผลของการจัดการทางสังคม ที่ไม่ละเลยการพัฒนาคน

ง. **ในแง่ระบบเศรษฐกิจ-การเมือง** มักมีคำถามว่า ระบบเศรษฐกิจ ระบบการเมือง แบบไหน ถูกต้องหรือไปกันได้กับพระพุทธศาสนา เรื่องนี้ อย่างน้อยในขั้นพื้นฐาน ไม่ใช่เรื่องที่พระพุทธศาสนาจะต้องตอบ หรือหากไม่ถือว่าตีโหวด ก็อาจต้องย้อนว่า ระบบไหนที่ปฏิบัติได้ตามหลักการของพระพุทธศาสนา ก็ระบบนั้นแหละ

¹⁴⁸⁰ พึงอ้างพุทธพจน์ว่า สัตบุรุษเกิดขึ้น เพื่อประโยชน์สุขของคนทั้งปวง (อง.อฎฐก.๒๓/๑๒๘/๒๔๙) และพุทธพจน์ว่า ทรัพย์มีแก่คนดี เหมือนมีสระน้ำในที่ใกล้บ้าน ทุกคนได้กินใช้สุขสดชื่น แต่ทรัพย์มีแก่คนร้าย เหมือนสระน้ำอยู่ในดินอมมนุษย์ ถึงจะใสดีรินรมย์ ก็ไร้ประโยชน์ (ส.ส.๑๕/๓๘๗-๘/๑๓๐-๑)

¹⁴⁸¹ เทียบกับคดีการเกิดขึ้นแห่งอำนาจและผู้ปกครองตามคติพุทธศาสนา เช่น ในอัครคัมภีร์สูตร (ที.ปา.๑๑/๖๒/๑๐๑); เศรษฐีชาวพุทธ เช่น อนาถบิณฑิก ดำเนินตามปฏิปทานี้ จึงสละทรัพย์เพื่อสงฆ์และคนยากไร้ตลอดเวลายาวนาน จนหมดตัว ก็ไม่เสียดาย

¹⁴⁸² อง.ฉก.๒๒/๓๑๖/๓๙๓

¹⁴⁸³ ที.ปา.๑๑/๓๙/๗๐; ๔๕/๗๗

¹⁴⁸⁴ เช่น ที.ปา.๑๑/๓๕/๖๕; ที.ส.๙/๒๐๖/๑๗๒; มุ่งช่วย พร้อมกับส่งเสริมความขยัน ไม่ให้จนเพราะเกียจคร้าน

¹⁴⁸⁵ เช่น อง.อฎฐก.๒๓/๙๑/๑๕๒; พุ.อิตติ.๒๕/๒๐๕/๒๔๖

ความจริง ระบบต่างๆ นั้น เป็นเรื่องในระดับวิธีการ และเรื่องของวิธีการนั้น ตามหลักพุทธศาสนาถือว่า ย่อมเปลี่ยนแปลง หรือดัดแปลงไปได้ ตามปัจจัยแวดล้อม ทั้งในทางกาลและเทศะ สิ่งที่จะต้องพูดก่อนก็คือ หลักการและวัตถุประสงค์

สาระสำคัญของโมคคัลลย กัณฑ์ที่ได้กล่าวแล้วในข้อ ข. คือ เป็นอุปการณ หรือเป็นปัจจัยอุดหนุน ช่วยให้มีมนุษย์สามารถจัดสรรความเป็นอยู่ของพวกตน ให้สะดวก และเกื้อกูลแก่การที่จะอยู่ร่วมกันโดยสงบสุข และมีความพร้อมยิ่งขึ้น ที่จะทำสิ่งดีงาม บรรลุความดีงามที่ยิ่งๆ ขึ้นไป เมื่อทรัพย์เกิดขึ้นที่ไหน หรือแก่ใครก็ตาม ก็คือมีปัจจัยอุดหนุนเกิดขึ้นแล้วในสังคม มนุษย์ทั้งหลายควรจะสามารถมีชีวิตที่ดีและเจริญงอกงามยิ่งขึ้น

ระบบวิธีทางเศรษฐกิจ ทางการเมือง อันหนึ่งอันใดก็ตาม สามารถทำให้สำเร็จผลด้วยดีตามความหมายแห่งหลักการและวัตถุประสงค์นี้ ระบบวิธีนั้น ก็สอดคล้องกับพระพุทธศาสนา

ส่วนที่ว่า ระบบวิธีเป็นสิ่งที่เนื่องด้วยปัจจัยแวดล้อมแห่งกาลและเทศะนั้น มองเห็นได้ง่าย เช่นในพุทธกาล เมื่อพระพุทธเจ้าทรงตั้งคณะสงฆ์ขึ้น เป็นชุมชนเฉพาะกิจเฉพาะวัตถุประสงค์ ทรงจัดวางวินัยให้พระภิกษุไม่มีทรัพย์สินส่วนตัว นอกจากบริวาร ๘ แต่ให้ทรัพย์สินเป็นของสงฆ์ คือส่วนรวมหรือของกลางนั้น ในเวลาเดียวกัน สำหรับสังคมของชาวโลก ซึ่งขณะนั้นมีการปกครองในชมพูทวีป ๒ แบบ ก็ทรงสอนหลักการบริหารนิยธรรมสำหรับรัฐที่ปกครองแบบสามัคคีธรรม หรือแบบสาธารณรัฐ และทรงสอนหลักจักรวรรดิวัตรสำหรับรัฐที่ปกครองแบบราชาธิปไตย

เรื่องนี้ แสดงลักษณะอย่างหนึ่งของพุทธธรรมด้วย คือ พุทธธรรมไม่ใช่เป็นเพียงปรัชญา หรือเรื่องของนักคิด แต่เป็นเรื่องของศาสนานักปฏิบัติ ซึ่งเข้าไปเกี่ยวข้องกับประชาชนผู้ดำรงชีวิตจริง ท่ามกลางสภาพสังคมและสถานการณ์ที่เป็นไปอยู่ในเวลานั้นๆ ต้องสอนสิ่งที่เขาใช้ได้ ปฏิบัติได้ ให้เกิดประโยชน์สุขแก่เขาตั้งแต่ปัจจุบัน ดังที่เรียกว่า ทรงสอนความจริงที่เป็นประโยชน์ หากจะต้องรอนจนกว่าหลังจากสถาปนาระบบที่ว่าดีที่สุด ซึ่งความจริงก็ยังคงเป็นเพียงระบบที่หวังว่าดีที่สุด เล็งแล้ว จึงค่อยใช้ระบบนั้นทำให้ประชาชนประสบประโยชน์สุข อย่างนี้จะพ้นจากความเป็นการปฏิบัติที่เลื่อนลอย และพ้นจากความมกมายได้อย่างไร

ในเมื่อทั้งระบอบสามัคคีธรรมก็มีอยู่ ทั้งระบอบราชาธิปไตยก็มีอยู่ ในเวลานั้น ก็เป็นอันว่า ประชาชนที่อยู่ภายใต้ระบอบราชาธิปไตย พระศาสดาก็ต้องช่วยให้เขาอยู่ดีมีสุข ประชาชนที่อยู่ภายใต้ระบอบสามัคคีธรรม พระองค์ก็ต้องช่วยให้เขาอยู่ดีมีสุข

- สำหรับระบอบแรก ทรงเน้นให้ผู้ปกครองมองเห็นยศศักดิ์อำนาจ เป็นเครื่องมือสร้างประโยชน์สุขแก่ราษฎร มิใช่เป็นเครื่องมือแสวงหาสิ่งปรนเปรอบำเรอสุขส่วนตน
- สำหรับระบอบหลัง ทรงแนะนำหลักและวิธีการที่จะดำเนินกิจการให้เข้มแข็งมั่นคงได้ผลดี

ในระบอบที่ระบอบราชาธิปไตยเจริญในทางดีงามอย่างสูงสุด คติธรรมแนวพุทธนี้ ก็ได้เป็นหลักการปกครองของพระเจ้าอโศกมหาราช ดังคำรัสของพระองค์ในศิลาจารึกว่า

“สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปรียทรรสี ผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ ไม่ทรงถือเอา ยศหรือเกียรติ จะเป็นสิ่งมีประโยชน์มาก เว้นแต่จะทรงปรารถนายศหรือเกียรติ เพื่อความมุ่งหมายนี้ว่า ทั้งในบัดนี้ และในเบื้องหน้า ขอประชาชนทั้งหลาย จงตั้งใจสดับฟังคำสอนธรรมของข้าฯ และจงปฏิบัติตามหลักความประพฤติในทางธรรม”¹⁴⁸⁶

เมื่อจับสาระที่เป็นหลักการและความมุ่งหมายของพระพุทธศาสนาในเรื่องนี้ได้แล้ว การที่จะวินิจฉัยว่า ระบบใดถูกต้องสอดคล้องกับหลักการและความมุ่งหมายนั้น ซึ่งเป็นเรื่องที่ต้องพิจารณารายละเอียดกันยืดยาว ก็ปล่อยให้เป็นเรื่องของผู้รู้เชี่ยวชาญเกี่ยวกับระบบนั้นๆ จะพึงถกเถียงกัน หรือหากจะคิดวางระบบวิธีใหม่ที่ถูกต้องได้ผลดียิ่งกว่าระบบต่างๆ เท่าที่มีอยู่ ขึ้นมาได้ ก็คงจะยิ่งเป็นการดี

แต่ทั้งนี้ ยังมีใช้กิจของหนังสือนี้ เพราะเป็นเรื่องในภาคประยุกต์ ที่จะพึงเขียนไว้ต่างหาก

¹⁴⁸⁶ ดู ธรรมโอการ จารึกศิลา ฉบับที่ ๑๐ ในจารึกอโศก (หนังสือ Asokan Edicts หรือ Asokan Inscriptions ฉบับใดก็ได้)

ตอน ๕: ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร?

องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา ๓:

หมวดสมาธิ

๒

บทที่ ๑๖

๖. สัมมาวายามะ

องค์มรรคนี้ เป็นข้อแรกในหมวดสมาธิ จัดเข้าในอธิจิตตสิกขา มีคำจำกัดความแบบพระสูตร ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาวายามะ เป็นไฉน? นี้เรียกว่าสัมมาวายามะ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑) ยังฉันทะให้เกิด พยายาม ระทมความเพียร ยกชูจิตไว้ มุ่งมั่น เพื่อความไม่เกิดขึ้น แห่งอกุศลธรรม อันเป็นบาป ที่ยังไม่เกิดขึ้น

๒) ยังฉันทะให้เกิด พยายาม ระทมความเพียร ยกชูจิตไว้ มุ่งมั่น เพื่อละเสีย ซึ่งอกุศลธรรม อันเป็นบาป ที่เกิดขึ้นแล้ว

๓) ยังฉันทะให้เกิด พยายาม ระทมความเพียร ยกชูจิตไว้ มุ่งมั่น เพื่อความเกิดขึ้น แห่งกุศลธรรม ที่ยังไม่เกิดขึ้น

๔) ยังฉันทะให้เกิด พยายาม ระทมความเพียร ยกชูจิตไว้ มุ่งมั่น เพื่อความดำรงอยู่ เพื่อความไม่เลือนหาย เพื่อภิญโญภาพ เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญเต็มบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรม ที่เกิดขึ้นแล้ว”¹⁴⁸⁷

ส่วนในอภิธรรม มีคำจำกัดความเพิ่มอีกแบบหนึ่ง ดังนี้

“สัมมาวายามะ เป็นไฉน? การระทมความเพียร (วิริยารัมภะ) ทางใจ ความก้าวหน้า ความบากบั่น ความขะมักเขม้น ความพยายาม ความขุดส่าหะ ความขិតสู้ ความเข้มแข็ง ความมั่นคง ความก้าวหน้าไม่ถดถะ ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งชูระ การแบกทูน เอาชูระไป วิริยะ วิริยินทวีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ ที่เป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ”¹⁴⁸⁸

ในคำจำกัดความและความหมายทั้งหมดนี้ ฟังสังเกตความสำคัญของ **ฉันทะ** ที่เป็นตัวนำของ สัมมาวายามะ และเป็นสาระหลักของความเพียรทั้งหมด

¹⁴⁸⁷ ที.ม.๑๐/๒๓๙/๓๔๘; ม.ม.๑๒/๑๔๙/๑๒๔; ม.อ.๑๔/๗๐๔/๔๕๔; อภิ.วิ.๓๕/๑๖๘/๑๓๗; ๕๗๕/๓๑๗

¹⁴⁸⁸ อภิ.วิ.๓๕/๑๘๑/๑๔๐; ๕๘๖/๓๒๐

สัมมาวายามะ อย่างที่แยกเป็น ๔ ข้อ ตามคำจำกัดความแบบพระสูตร นั้น เรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า **สัมมปธาน**¹⁴⁸⁹ หรือ **ปธาน ๔**¹⁴⁹⁰ และมีชื่อเรียกเฉพาะ สำหรับความเพียรแต่ละข้อนั้นว่า

๑. **สังวรปธาน** เพียรป้องกัน หรือเพียรระวัง (อกุศล ที่ยังไม่เกิด)
๒. **ปหานปธาน** เพียรละ หรือเพียรกำจัด (อกุศล ที่เกิดขึ้นแล้ว)
๓. **ภาวนापธาน** เพียรเจริญ หรือเพียรสร้าง (กุศล ที่ยังไม่เกิด)
๔. **อนุรักษนาปธาน** เพียรอนุรักษ์ หรือเพียรรักษาและส่งเสริม (กุศล ที่เกิดขึ้นแล้ว)

บางแห่งมีคำอธิบายแบบยกตัวอย่างความเพียร ๔ ข้อนี้ เช่น¹⁴⁹¹

๑. **สังวรปธาน** ได้แก่ ภิกษุเห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ไม่ถือนิมิต (ไม่คิดเคลิ้มหลงติดในรูปลักษณะทั่วไป) ไม่ถืออนุพยัญชนะ (ไม่คิดเคลิ้มหลงติดในลักษณะปลีกย่อย) ย่อมปฏิบัติเพื่อ**สำรวม** ซึ่งอินทรีย์ ที่เมื่อไม่สำรวมแล้วจะพึงเป็นเหตุให้บาปอกุศลธรรม คือ อภิชฌาและโทมนัส (ความยินดียินร้าย หรือชอบใจไม่ชอบใจ) ครอบงำได้ ย่อมรักษาจักขุอินทรีย์ ถึงความสำรวมในจักขุอินทรีย์; ฟังเสียงด้วยหู, สูดกลิ่นด้วยจมูก, ลิ้มรสด้วยลิ้น, ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย, ฐรรณารมณด้วยใจ (ก็เช่นเดียวกัน)

๒. **ปหานปธาน** ได้แก่ ภิกษุไม่ยอมให้กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก และบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นแล้วตั้งอยู่ได้ ย่อม**ตะเสีย** บรรเทาเสีย ทำให้หมดสิ้นไปเสีย ทำให้ไม่มีเหลืออยู่เลย

๓. **ภาวนापธาน** ได้แก่ ภิกษุ**เจริญ** โพชฌงค์ ๗ ประการ ซึ่งอิงวิเวก อิงวิราคะ อิงนิโรธ โน้มไปเพื่อการสลัดพ้น

๔. **อนุรักษนาปธาน** ได้แก่ ภิกษุ**อนุรักษ** (คอยถนอมรักษา) สมาธินิมิตอันดี คือ สัญญา ๖ ประการที่เกิดขึ้นแล้ว

ความเพียรเป็นคุณธรรมสำคัญยิ่งข้อหนึ่งในพระพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากการที่สัมมาวายามะเป็นองค์มรรคประจำข้อ ๑ ใน ๓ ข้อ (สัมมาทิฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ) ซึ่งต้องคอยช่วยหนุนองค์มรรคข้ออื่นๆ ทุกข้อเสมอไป ดังกล่าวแล้วข้างต้น¹⁴⁹² และในหมวดธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติแทบทุกหมวด จะพบความเพียรแทรกอยู่ด้วย ในชื่อใดชื่อหนึ่ง การเน้นความสำคัญของธรรมข้อนี้ อาจพิจารณาได้จากพุทธพจน์ เช่น

“ธรรมนี้ เป็นของสำหรับผู้ปรารถนาคความเพียร มิใช่สำหรับคนเกียจคร้าน”¹⁴⁹³

“ภิกษุทั้งหลาย เรารู้ชัดถึงคุณของธรรม ๒ ประการ คือ

- ๑) ความเป็นผู้ไม่สิ้นโมหะ ในกุศลธรรมทั้งหลาย
- ๒) ความเป็นผู้ไม่ยอมถอยหลัง ในการเพียรบำเพ็ญ

...เพราะฉะนั้นแล เธอทั้งหลาย พึงศึกษาตั้งนี้ว่า: เราจักตั้งความเพียรอันไม่ถอยหลัง ถึงจะเหลือแต่หนึ่ง เชน และกระดูก เนื้อและเลือดในสัตว์จะแห้งเหือดไป ก็ตามที ยังไม่บรรลุมวลที่บุคคลพึงถึงได้ด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วยความเพียรของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษแล้ว ที่จะหยุดยั้งความเพียรเสีย เป็นอันไม่มี – เธอทั้งหลายพึงศึกษาตั้งนี้แล”¹⁴⁹⁴

¹⁴⁸⁹ อัง.จตุกก.๒๑/๑๓/๑๙ (แปลเป็นไทยอย่างง่าย ๆ ว่า ความเพียรถูกต้อง หรือสมบูรณ์แบบ)
¹⁴⁹⁰ อัง.จตุกก.๒๑/๑๙/๙๖
¹⁴⁹¹ ดู อัง.จตุกก.๒๑/๑๔/๒๐
¹⁴⁹² ดู ม.อ.๑๔/๒๕๕๘-๒๗๘/๑๘๑-๑๘๗
¹⁴⁹³ อัง.อฎฐก.๒๓/๑๒๐/๒๓๗
¹⁴⁹⁴ อัง.พุก.๒๐/๒๕๑/๖๔

การที่ต้องเน้นความสำคัญของความเพียรนั้น นอกจากเหตุผลอย่างอื่นแล้ว ย่อมสืบเนื่องมาจากหลักพื้นฐานของพระพุทธศาสนาที่ว่า สัจธรรมเป็นกฎธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา พระพุทธเจ้าหรืออัสตดา มีฐานะเป็นผู้ค้นพบหลักความจริงนั้น แล้วนำมาเปิดเผยแก่ผู้อื่น การได้รับผลจากการปฏิบัติ เป็นเรื่องของความเป็นไปอันเที่ยงธรรม ตามเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ศาสดามีใช้ผู้บันดาล เมื่อเป็นเช่นนั้น ทุกคนจึงจำเป็นต้องเพียรพยายามสร้างผลสำเร็จด้วยเรี่ยวแรงของตน ไม่ควรคิดหวัง และอ้อนวอนขอผลที่ต้องการ โดยไม่กระทำ หลักพุทธศาสนาในเรื่องนี้ จึงมีว่า

“ตุมเหหิ กิจจํ ชาตปฺปิ, อกฺขาทาโร ตถาคตา.”

“ความเพียร ท่านทั้งหลายต้องทำเอง ตถาคตทั้งหลาย เป็นแต่ผู้บอก (ทาง) ให้”¹⁴⁹⁵

อย่างไรก็ตาม การทำความเพียร ก็เช่นเดียวกับการปฏิบัติธรรมข้ออื่นๆ ต้องเริ่มก่อตัวขึ้นในใจให้พร้อม และถูกต้องก่อน แล้วจึงขยายออกไปเป็นการกระทำภายนอก ให้ประสานกลมกลืนกัน มิใช่คิดอยากทำความเพียร ก็ลักแต่วาระคมใช้กำลังกาย เอาแรงเข้าทุ่ม ซึ่งอาจกลายเป็นการทรมาณตนเอง ทำให้เกิดผลเสียได้มาก

โดยนัยนี้ การทำความเพียรจึงต้องสอดคล้องกลมกลืนกันไปกับธรรมข้ออื่นๆ ด้วย โดยเฉพาะสติสัมปชัญญะ มีความรู้ความเข้าใจ ใช้ปัญญา มีสติตรวจสอบ ดำเนินความเพียรให้พอเหมาะ อย่างที่เรียกว่าไม่ตึง และไม่หย่อนเกินไป ดังเรื่องต่อไปนี้

ครั้งนั้น ท่านพระโสณะพำนักอยู่ในป่าสีตวัน ใกล้เมืองราชคฤห์ ท่านได้ทำความเพียรอย่างแรงกล้า เดินจงกรมจนเท้าแตกทั้งสองข้าง แต่ไม่สำเร็จผล คราวหนึ่ง ขณะอยู่ในที่สงบ จึงเกิดความคิดขึ้นว่า “บรรดาสาวกของพระผู้มีพระภาค ที่เป็นผู้ตั้งหน้าทำความเพียร เราก็คือผู้หนึ่ง ถึงกระนั้น จิตของเราทั้งหลายหลุดพ้นจากอาสวะหมดอุปาทานไม่ ก็แหละ ตระกูลของเราก็มีโภคะ เราจะใช้จ่ายโภคสมบัติ และทำความดีต่างๆ ไปด้วยก็ได้ อยากระนั้นเลย เราลาสิกขา ไปใช้จ่ายโภคสมบัติ และบำเพ็ญความดีต่างๆ เสียเถิด”

พระพุทธเจ้าทรงทราบความคิดของท่านโสณะ และได้เสด็จมาสนทนาด้วย

พระพุทธเจ้า: โสณะ เธอเกิดความคิด (ดังกล่าวข้างต้น) มิใช่หรือ?

โสณะ: ถูกแล้ว พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า: เธอคิดเห็นอย่างไร? ครั้งก่อน เมื่อเป็นคฤหัสถ์ เธอเป็นผู้ชำนาญในการตีตีพิน มิใช่หรือ?

โสณะ: ถูกแล้ว พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า: เธอคิดเห็นอย่างไร? คราวใด สายพินของเธอตึงเกินไป คราวนั้นพินของเธอมิเสียเพราะ หรือเหมาะที่จะใช้การ กระนั้นหรือ?

โสณะ: หามิได้ พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า: เธอคิดเห็นอย่างไร? คราวใด สายพินของเธอหย่อนเกินไป คราวนั้นพินของเธอ มิเสียเพราะ หรือเหมาะที่จะใช้การ กระนั้นหรือ?

โสณะ: หามิได้ พระเจ้าข้า

¹⁴⁹⁵ พุ.ธ.๒๕/๓๐/๕๑

พระพุทธรเจ้า: แต่คราวใด สายพินของเขอ ไม่ตึงเกินไป ไม่หย่อนเกินไป ตั้งอยู่ในระดับพอดี คราวนั้นพินของเขอ จึงจะมีเสียงไพเราะ หรือเหมาะที่จะใช้การ ไซ้ไหม?

พระโสธนะ: ถูกแล้ว พระเจ้าข้า

พระพุทธรเจ้า: ฉันทันนั้นเหมือนกัน โสธนะ ความเพียรที่ระดมมากเกินไป ย่อมเกินไปเพื่อความ ฟุ้งซ่าน ความเพียรที่หย่อนเกินไป ย่อมเกินไปเพื่อความเกียจคร้าน เพราะเหตุนี้แหละ เขอจึง ตั้งใจกำหนดความเพียรให้เสมอพอเหมาะ จงเข้าใจความเสมอพอดีกัน แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย¹⁴⁹⁶ และจงถือนิมติในความเสมอพอดีกันนั้น”¹⁴⁹⁷

ตัวลัมมมาวามะเองแท้ๆ ที่เป็นองค์มรรคนั้น เป็นคุณธรรมอยู่ภายในจิตใจของบุคคลก็จริง แต่กระนั้น ลัมมมาวามะจะทำหน้าที่ของมันได้ และจะเจริญงอกงามขึ้นได้ ย่อมต้องอาศัยความสัมพันธ์กับโลกภายนอก กล่าวคือ การวางท่าที ตอบสนอง และจัดการกับอารมณ์ต่างๆ ที่รับรู้เข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย บ้าง การแผ่ ขยายความเพียรนั้นจากภายในจิตใจออกไปเป็นการกระทำ ความประพฤติ การดำเนินชีวิต และการประกอบ กิจการต่างๆ บ้าง สภาพแวดล้อมภายนอกที่เอื้อ หรือไม่เอื้อ มีอิทธิพลต่อการประกอบความเพียรและความเจริญ งามของคุณธรรมภายใน ทั้งในทางเกื้อกูลและในทางขัดขวางบั่นรอน บ้าง

เฉพาะอย่างยิ่ง ความเพียรพยายามในการประพฤติปฏิบัติธรรม ชนิดที่ขยายออกเป็นการกระทำ ภายนอก และซึ่งกระทำกันอย่างเป็นงานเป็นการ ที่เรียกว่า “ปธาน” นั้น ต้องเกี่ยวข้องกับและอิงอาศัยปัจจัย แวดล้อมภายนอกเป็นอันมาก ทั้งปัจจัยแวดล้อมทางร่างกาย ทางธรรมชาติ และทางสังคม

ณ จุดหรือขั้นตอนนี้แหละ ที่พุทธธรรมกล่าวถึงบทบาทและความสำคัญของปัจจัยแวดล้อมภายนอก เหล่านั้น ต่อการสร้างสรรค์ชีวิตที่ดีงาม และการเข้าถึงจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

เพื่อให้เห็นตัวอย่าง ที่แสดงความคิดดังกล่าวแล้วนั้น ขอนำเอาพุทธพจน์ที่ตรัสเกี่ยวกับเรื่องนี้มา ประกอบการพิจารณาเล็กน้อย

“ภิกษุทั้งหลาย คุณสมบัติของผู้บำเพ็ญเพียร (ปธานียังคะ/องค์ของผู้มีปธาน) มี ๕ ประการเหล่านี้; ๕ ประการ คืออะไร? (กล่าวคือ) ภิกษุในธรรมวินัยนี้

(๑) เป็นผู้มีศรัทธา เชื่อตถาคตโพธิ์ ว่า แม้เพราะเหตุดังนี้ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ นั้น เป็นอรหันต์ เป็นสัมมาสัมพุทธะ ฯลฯ เป็นผู้จำแนกแจกธรรม

(๒) เป็นผู้มิอาพาธน้อย มิโรคน้อย ประกอบด้วยไฟเผาผลาญเครื่องย่อยอาหารอัน สม่่าเสมอ ไม่เย็นนัก ไม่ร้อนนัก พอปานกลาง เหมาะแก่การบำเพ็ญเพียร

(๓) เป็นผู้ไม่ไขว่คว้า ไม่มีมาया เป็นผู้เปิดเผยตัวตามเป็นจริง ทั้งในพระศาสนา ทั้งใน เพื่อนพรหมจรรย์ ผู้เป็นวิญญู

(๔) เป็นผู้ระดมความเพียร เพ้อละอกุศลธรรม เพื่อยังกุศลธรรมให้ถึงพร้อม มีความ เข้มแข็ง บากบั่น มั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย

(๕) เป็นผู้มิปัญญา ประกอบด้วยปัญญาอย่างบริยะ ที่หยั่งถึงความเกิดขึ้นและความดับ สลาย ชำแรกกิเลสได้ อันให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ”¹⁴⁹⁸

¹⁴⁹⁶ อินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมมติ และปัญญา

¹⁴⁹⁷ เรื่องนี้มาใน วินย.๕/๒/๕; อัง.จก.๒๒/๓๒๖/๔๑๙

¹⁴⁹⁸ ที.ปา.๑๑/๔๑๑/๒๙๕; ม.ม.๑๓/๕๑๘/๔๗๒; อัง.ปมจก.๒๒/๕๓/๗๔; อัง.ทสก.๒๔/๑๑/๑๖

“ภิกษุทั้งหลาย ๕ อย่างเหล่านี้ มิใช่สมัยที่เหมาะสมสำหรับบำเพ็ญเพียร; ๕ อย่าง คืออะไร? (กล่าวคือ)

- (๑) ภิกษุเป็นผู้แก่เฒ่า ถูกชราครอบงำ
- (๒) ภิกษุเป็นผู้เจ็บไข้ ถูกพยาธิครอบงำ
- (๓) สมัยที่ทุกข์ ข้าวไม่ดี หาดอาหารยาก ไม่สะดวกที่จะยังชีพด้วยบิณฑบาต
- (๔) สมัยที่มีภัย เกิดความเดือดร้อนวุ่นวายใจผู้ร้ายจากป่ามาปล้นตี ชาวชนบทพากันขึ้นยานพาหนะผ่นผ้าย้ายหนี

(๕) สมัยที่สงฆ์แตกแยกกัน เมื่อสงฆ์แตกแยกแล้ว ย่อมมีการด่าว่ากัน บริภาษกัน มีการใส่ร้าย และละทิ้งกันและกัน คนที่ยังไม่เลื่อมใส ก็ไม่เลื่อมใส บางคนทีเลื่อมใสแล้ว ก็เปลี่ยนไป กลายเป็นอย่างอื่น

“ภิกษุทั้งหลาย ๕ อย่างเหล่านี้ เป็นสมัยที่เหมาะสมสำหรับบำเพ็ญเพียร; ๕ อย่าง คืออะไร? (กล่าวคือ)

- (๑) ภิกษุยังหนุ่ม ยังเยาว์ มีมมต่าสนิท ประกอบด้วยวัยหนุ่มชื่นเจริญ เป็นปฐมวัย
- (๒) ภิกษุเป็นผู้มีอาพาธน้อย มีโรคน้อย ฯลฯ
- (๓) สมัยที่ภิกษุ ข้าวดี หาดอาหารได้ง่าย สะดวกที่จะยังชีพด้วยบิณฑบาต
- (๔) สมัยที่มนุษย์ (ประชาชน) ทั้งหมดพร้อมเพรียงกัน ชื่นชมต่อกัน ไม่วิวาทกัน เป็นเหมือนน้ำนมกับน้ำ มองดูกันด้วยสายตาประกอบด้วยความรัก
- (๕) สมัยที่สงฆ์พร้อมเพรียงกัน ชื่นชมต่อกัน ไม่วิวาทกัน มีเหตุพร้อมเป็นอันเดียวกัน เป็นอยู่ผาสุก, เมื่อสงฆ์พร้อมเพรียงกัน ก็ไม่มีการด่าว่ากัน ไม่บริภาษกัน ไม่ใส่ร้ายกัน ไม่ทอดทิ้งกัน คนที่ยังไม่เลื่อมใส ก็เลื่อมใส และคนที่เลื่อมใสแล้ว ย่อมเลื่อมใสยิ่งขึ้นไป”¹⁴⁹⁹

๗. สัมมาสติ

คำจำกัดความ

สัมมาสติ เป็นองค์มรรคข้อที่ ๒ ในหมวดตสมาธิ จัดเข้าในอธิจิตตสิกขา มีคำจำกัดความในพระสูตร ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสติ เป็นไฉน? นี้เรียกว่าสัมมาสติ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

- ๑) ตามเห็นกายในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ปลอดไร้อภิขมาและโทมนัสในโลก
- ๒) ตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ปลอดไร้อภิขมาและโทมนัสในโลก
- ๓) ตามเห็นจิตในจิต มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ปลอดไร้อภิขมาและโทมนัสในโลก
- ๔) ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ปลอดไร้อภิขมาและโทมนัสในโลก”¹⁵⁰⁰

¹⁴⁹⁹ อัง.ปญจก.๒๒/๕๔/๗๕

¹⁵⁰⁰ ที.ม.๑๐/๒๙๙/๓๔๙; ม.สุ.๑๒/๑๔๙/๑๒๔; ม.อ.๑๔/๗๐๔/๔๕๔; อภิ.วิ.๓๕/๑๖๙/๑๓๗; ๕๗๖/๓๑๘

คำจำกัดความอีกแบบหนึ่ง ที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธรรม ว่าดังนี้

“สัมมาสติ เป็นไฉน? สติ คือ การคอยระลึกรู้ถึงอยู่เนื่องๆ การหวนระลึก (กิติ) สติ คือ ภาวะที่ระลึกได้ ภาวะที่ทรงจำไว้ ภาวะที่ไม่เลือนหาย ภาวะที่ไม่ลืม (กิติ) สติ คือ สติที่เป็น อินทรีย์ สติที่เป็นพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ ที่เป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมาสติ”¹⁵⁰¹

สัมมาสติ ตามคำจำกัดความแบบพระสูตรนั้น ก็คือหลักธรรมที่เรียกว่า **สติปัฏฐาน ๔** นั่นเอง หัวข้อทั้ง ๔ ของหลักธรรมหมวดนี้ มีชื่อเรียกสั้นๆ คือ

- ๑) **กายานุปัสสนา** (การพิจารณากาย, การตามดูรู้ทันกาย)
- ๒) **เวทนานุปัสสนา** (การพิจารณาเวทนา, การตามดูรู้ทันเวทนา)
- ๓) **จิตตานุปัสสนา** (การพิจารณาจิต, การตามดูรู้ทันจิต)
- ๔) **ธัมมานุปัสสนา** (การพิจารณาธรรมต่างๆ, การตามดูรู้ทันธรรม)

ก่อนจะพิจารณาความหมายของสัมมาสติ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นี้ เห็นว่า ควรทำความเข้าใจทุกๆ ไป เกี่ยวกับเรื่องสติไว้เป็นพื้นฐานก่อน

สติในฐานะอัปปมาทธรรม¹⁵⁰²

“สติ” แปลกันง่ายๆ ว่า ความระลึกได้ เมื่อแปลอย่างนี้ ทำให้นึกถึงความหมายไปในแง่ของความจำ ซึ่งก็เป็นการถูกต้องในด้านหนึ่ง แต่อาจไม่เต็มตามความหมายหลักที่เป็นจุดมุ่งสำคัญก็ได้ เพราะถ้าพูดในแง่ปฏิเสห สติ นอกจากหมายถึงความไม่ลืม ซึ่งตรงกับความหมายในทางอนุมัตติข้างต้น ที่ว่าความระลึกได้แล้ว ยังหมายถึง ความไม่เผอเรอ ไม่เลินเล่อ ไม่พินเพื่อน ไม่เลือนลอยด้วย พุดต่างๆ ว่า ใจอยู่ ไม่ใจหาย ไม่ใจลอย

ความหมายของสติ ในแง่ปฏิเสหเหล่านี้ เล็งไปถึงความหมายในเชิงอนุมัตติว่า ความระมัดระวัง ความตื่นตัวต่อหน้าที่ ความมีใจพร้อมอยู่ ใจอยู่กับกิจ จิตอยู่กับสิ่งที่ทำ ภาวะที่พร้อมอยู่เสมอในอาการคอยรับรู้ต่อสิ่งต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง และตระหนักว่าควรปฏิบัติต่อสิ่งนั้นๆ อย่างไร ซึ่งทำให้เกิดเป็นการดูแล รักษา คุ่มครองไว้ได้

การทำหน้าที่ของสติ มักถูกเปรียบเทียบเหมือนกับนายประตู ที่คอยระวัง ฝ้าดูคนเข้าออกอยู่เสมอ และคอยกำกับการ โดยปล่อยคนที่ควรเข้าออกให้เข้าออกได้ และคอยกันห้ามคนที่ไม่ควรเข้า ไม่ให้เข้าไป คนที่ไม่ควรออก ไม่ให้ออกไป สติจึงเป็นธรรมสำคัญในทางจริยธรรมเป็นอย่างมาก เพราะเป็นตัวควบคุมการปฏิบัติหน้าที่ และเป็นตัวคอยป้องกันยับยั้งตนเอง ทั้งที่จะไม่ให้หลงเพลินไปตามความชั่ว และที่จะไม่ให้ความชั่วเล็ดลอดเข้าไปในจิตใจได้ พุดต่างๆ ว่า ที่จะเตือนตนในการทำความดี และไม่เปิดโอกาสแก่ความชั่ว

พุทธธรรมเน้นความสำคัญของสติเป็นอย่างมากในการปฏิบัติจริยธรรมทุกขั้น การดำเนินชีวิต หรือการประพฤติปฏิบัติโดยมีสติกำกับอยู่เสมอ นั้น มีชื่อเรียกโดยเฉพาะว่า “อัปปมาท” หรือความไม่ประมาท

อัปปมาทนี้ เป็นหลักธรรมสำคัญยิ่งสำหรับความก้าวหน้าในระบบจริยธรรม มีความหมายหลักเหมือนเป็นคำจำกัดความว่า การเป็นอยู่โดยไม่ขาดสติ

¹⁵⁰¹ อภ.วิ.๓๕/๑๘๒/๑๔๐; ๕๘๗/๓๒๑

¹⁵⁰² ขอให้เทียบความหมายที่นิยมใช้กันในภาษาอังกฤษ สติ ใช้กันว่า mindfulness; attentiveness หรือ detached watching; ส่วน อัปปมาท มีคำนิยมใช้หลายคำ คือ heedfulness; watchfulness; earnestness; diligence; zeal; carefulness หรือความหมายในทางปฏิเสหว่า non-neglect of mindfulness; non-negligence

ความหมายของ **อัมปมาท** ที่ว่า “การเป็นอยู่โดยไม่ขาดสติ” นั้น ขยายความว่า การระมัดระวังอยู่เสมอ ไม่ยอมถลำลงไปทางเสื่อม และไม่ยอมพลาดโอกาสสำหรับความเจริญก้าวหน้า ตระหนักดีถึงสิ่งที่จะต้องทำ และต้องไม่ทำ ใส่ใจสำนึกอยู่เสมอในหน้าที่ ไม่ปล่อยปละละเลย กระทำการด้วยความจริงจัง และพยายามเดิน รุดหน้าอยู่ตลอดเวลา กล่าวได้ว่า อัมปมาทธรรมนี้ เป็นหลักความรู้สึกรับผิดชอบขั้นพื้นฐาน

ในแง่ความสำคัญ **อัมปมาท** จัดเป็นองค์ประกอบภายใน เช่นเดียวกับโยนิโสมนสิการ คู่กับหลัก กัลยาณมิตร ที่เป็นองค์ประกอบภายนอก พุทธพจน์แสดงความสำคัญของอัมปมาทนี้ บางที่ซ้ำกับโยนิโสมนสิการ เหตุผลก็คือ ธรรมทั้งสองอย่างนี้ มีความสำคัญเท่าเทียมกัน แต่ต่างแย้งกัน

โยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบฝ่ายปัญญา เป็นอุปกรณ์สำหรับใช้กระทำการ ส่วนอัมปมาทเป็น องค์ประกอบฝ่ายจิต คือด้านสมาธิ เป็นตัวควบคุมและเร่งเร้าให้มีการใช้อุปกรณ์นั้น และก้าวหน้าต่อไปเสมอ

ความสำคัญและขอบเขตการใช้อัมปมาทธรรม ในการปฏิบัติจริยธรรมขั้นต่างๆ จะเห็นได้จากพุทธพจน์ ตัวอย่างต่อไปนี้

“ภิกษุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์บกทั้งหลาย ชนิดใดๆ ก็ตาม ย่อมลงในรอยเท้าข้างได้ ทั้งหมด รอยเท้าข้าง เรียกว่า เป็นยอดของรอยเท้าเหล่านั้น โดยความใหญ่ ฉันทิโต กุศลธรรมทั้งหลาย อย่างใดๆ ก็ตาม ย่อมมีความไม่ประมาทเป็นมูล ประชุมลงในความไม่ประมาทได้ ทั้งหมด ความไม่ประมาท เรียกได้ว่า เป็นยอดของธรรมเหล่านั้น ฉันทินัน”¹⁵⁰³

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรม ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือ ให้อกุศลธรรม ที่เกิดขึ้นแล้ว เสื่อมไป เหมือนความไม่ประมาทเลย เมื่อไม่ประมาทแล้ว กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสื่อมไป”¹⁵⁰⁴

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่¹⁵⁰⁵ ...ที่เป็นไปเพื่อ ความดำรงมั่น ไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรายแห่งศีลธรรม เหมือนความไม่ประมาทเลย”¹⁵⁰⁶

“โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายใน เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนความไม่ประมาทเลย”¹⁵⁰⁷

แม้ **ปัจฉิมวาจา** คือพระดำรัสครั้งสุดท้ายของพระพุทธเจ้า เมื่อจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็เป็นพระดำรัสในเรื่องอัมปมาทธรรม ดังนี้

“สิ่งทั้งหลายที่ปัจจุปัฏฐังตั้งขึ้น ย่อมมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจงยัง ประโยชน์ที่มุ่งหมายให้สำเร็จ ด้วยความไม่ประมาท”¹⁵⁰⁸

“เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิต ฉันทิโต ความถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของขริยอัชฎางคิกมรรคแก่ภิกษุ ฉันทินัน...

¹⁵⁰³ ส.ม.๑๙/๒๕๓/๖๕; อ.จ.ทสก.๒๕/๑๕/๒๓

¹⁵⁰⁴ อ.จ.เอก.๒๐/๖๐/๑๓

¹⁵⁰⁵ อ.จ.เอก.๒๐/๘๔/๑๘

¹⁵⁰⁶ อ.จ.เอก.๒๐/๑๑๖/๒๓

¹⁵⁰⁷ อ.จ.เอก.๒๐/๑๐๐/๒๑

¹⁵⁰⁸ ที.ม.๑๐/๑๔๓/๑๘๐

“ธรรมเอก ที่มีอุปการะมาก เพื่อการเกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิกมรรค ก็คือความถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท...เราไม่สังเกตเห็นถึงธรรมอื่นแม้สักอย่าง ที่เป็นเหตุให้อริยอัษฎางคิกมรรคซึ่ง ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น หรืออริยอัษฎางคิกมรรคที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ เหมือน อย่างความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทนี้เลย ภิกษุผู้ไม่ประมาท พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ เชอจัก เจริญ จักกระทำให้มาก ซึ่งอริยอัษฎางคิกมรรค”¹⁵⁰⁹

“ภิกษุทั้งหลาย เชอทั้งหลาย ควรสร้างอุปมาท โดยฐานะ ๔ คือ

- (๑) จงละกายทุจริต จงเจริญกายสุจริต และจงอย่าประมาทในการ (ทั้งสอง) นั้น
- (๒) จงละวจีทุจริต จงเจริญวจีสุจริต และจงอย่าประมาทในการ (ทั้งสอง) นั้น
- (๓) จงละมโนทุจริต จงเจริญมโนสุจริต และจงอย่าประมาทในการ (ทั้งสอง) นั้น
- (๔) จงละมิจฉาทิฏฐิ จงเจริญสัมมาทิฏฐิ และจงอย่าประมาทในการ (ทั้งสอง) นั้น

ในเมื่อภิกษุละกายทุจริต เจริญกายสุจริต ~๗๗~ ละมิจฉาทิฏฐิ เจริญสัมมาทิฏฐิ แล้ว เชอ ย่อมไม่หวาดกลัว ต่อความตายที่จะมีข้างหน้า”¹⁵¹⁰

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรสร้างอุปมาท คือ การรักษาใจด้วยสติโดยตนเอง ในฐานะ ๔ คือ

- (๑) ...จิตของเรา อย่าตติใจ ในธรรมที่ชวนให้เกิดความตติใจ
- (๒) ...จิตของเรา อย่าซัดเคือง ในธรรมที่ชวนให้เกิดความซัดเคือง
- (๓) ...จิตของเรา อย่าหลง ในธรรมที่ชวนให้เกิดความหลง
- (๔) ...จิตของเรา อย่ามัวเมา ในธรรมที่ชวนให้เกิดความมัวเมา

เมื่อจิตของภิกษุ ไม่ตติใจในธรรมที่ชวนให้เกิดความตติใจ เพราะปราศจากวาคะแล้ว ไม่ซัด เคือง...ไม่หลง...ไม่มัวเมาแล้ว เชอย่อมไม่หวาดเสียว ไม่หวั่นไหว ไม่ครั่นคร้าม ไม่สะดุ้ง และ ไม่ (ต้อง) เชื้อถือ แม้แต่เพราะถ้อยคำของสมณะ”¹⁵¹¹

ถาม: “มีบ้างไหม ธรรมข้อเดียว ที่จะยึดเอาประโยชน์ไว้ได้ทั้ง ๒ อย่าง คือ ทั้งทิฏฐิธัมมิกัตถะ (ประโยชน์บัดนี้ หรือที่ตาเห็น) และ สัมปรายิกัตถะ (ประโยชน์เบื้องหน้า หรือที่เลยตาเห็น)?”

ตอบ: “มี”

ถาม: “ธรรมนั้นคืออะไร?”

ตอบ: “ธรรมนั้น คือ ความไม่ประมาท”¹⁵¹²

“ดูกรมหาบพิตร ธรรมที่เรากล่าวไว้ดีแล้วนั้น สำหรับผู้มีกัลยาณมิตร มีกัลยาณสหาย มี กัลยาณชน เป็นที่คบหา หาใช้สำหรับผู้มีปาปมิตร ผู้มีปาปสหาย ผู้มีปาปชนเป็นที่คบหาไม่... ความมีกัลยาณมิตรนั้น เท่ากับเป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียว”

“เพราะเหตุนั้นแล มหาบพิตร พระองค์พึงทรงลำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้มีกัลยาณมิตร มี กัลยาณสหาย มีกัลยาณชนเป็นที่คบหา พระองค์ผู้ทรงมีกัลยาณมิตรนั้น จะต้องทรงดำเนินพระ จริยาอาศัยธรรมข้อนี้อยู่ประการหนึ่ง คือ ความไม่ประมาท ในกุศลธรรมทั้งหลาย”

¹⁵⁰⁹ ส.ม.๑๗/๑๓๕/๓๗; ๑๔๔/๓๘; ๑๕๓/๔๑; ๑๖๒/๔๒; ๑๗๑/๔๕; ๑๘๐/๔๖; ๒๔๕-๒๖๒/๖๒-๖๖

¹⁵¹⁰ อัง.จตุกก.๒๑/๑๑๖/๑๖๐

¹⁵¹¹ อัง.จตุกก.๒๑/๑๑๗/๑๖๑

¹⁵¹² ส.ส.๑๕/๓๗๘/๑๒๕; อัง.ฉก.๒๒/๓๒๔/๔๐๗

“เมื่อพระองค์ไม่ประมาท ดำเนินพระจริยาอาศัยความไม่ประมาทอยู่ พวกฝ่ายใน...เหล่าข้าตติยบริวาร...ปวงเสนาข้าทหาร...ตลอดจนชาวนิคมชนบท ก็พากันคิดว่า พระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้ไม่ประมาท ทรงดำเนินพระจริยาอาศัยความไม่ประมาท ถึงพวกเราก็จะเป็นผู้ไม่ประมาท จะเป็นอยู่ด้วยอาศัยความไม่ประมาทด้วย”

“ตุกรมหาบพิตร เมื่อพระองค์ทรงเป็นผู้ไม่ประมาท ทรงดำเนินพระจริยาอาศัยความไม่ประมาทอยู่ แม้ตัวพระองค์เอง ก็เป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา แม้พวกฝ่ายใน ก็เป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา (ตลอดจน) แม้ผู้จง พระคลังหลวง ก็เป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา”¹⁵¹³

สติโดยคุณค่าทางสังคม

พุทธพจน์แสดงคุณค่าของสติในเสทกสูตรต่อไปนี้เป็นตัวอย่างที่ดีแห่งหนึ่ง ซึ่งเชื่อมโยงให้เห็นความหมายและคุณค่าในทางปฏิบัติ ที่ใกล้ชิดกัน ของ *อัปปรมาท* กับ *สติ* ช่วยให้เข้าใจความหมายของธรรมทั้งสองข้อนั้นชัดเจนยิ่งขึ้น และในเวลาเดียวกัน จะแสดงให้เห็นท่าทีของพุทธธรรมต่อชีวิตในทางสังคม ยืนยันว่าพุทธธรรมมองเห็นชีวิตด้านในของบุคคล โดยสัมพันธ์กับคุณค่าด้านนอก คือทางสังคมด้วย และถือว่า คุณธรรมสองด้านนี้เชื่อมโยงเนื่องถึงกัน ไม่แยกจากกัน และสอดคล้อง เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

“ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว นักรายกรรม ยกถ้าไม่ไผ่ขึ้นตั้งแล้ว เรียกศิษย์มาบอกว่า มานี่แน่ะเธอ เธอไผ่ไม่ไผ่ขึ้นไปแล้ว จง (เลี้ยงตัว) อยู่เหนือต้นคอกของเรา”

“ศิษย์รับคำแล้ว ก็ไต่ถ้าไม่ไผ่ขึ้นไป ยืน (เลี้ยงตัว) อยู่บนต้นคอกของอาจารย์

“คราวนั้น นักรายกรรม ได้พูดกับศิษย์ว่า ‘นี่แน่ะเธอ เธอจงรักษานั่นนะ ฉันก็จะรักษาเธอ เราทั้งสองระวังรักษากันและกันไว้ด้วยกัน จักแสดงศิลปะได้ด้วย จักได้เงินด้วย และจักลงจากถ้าไม่ไผ่ได้โดยสวัสดิ์ด้วย’

“ครั้นอาจารย์กล่าวดังนี้แล้ว ศิษย์จึงกล่าวบ้างว่า ‘ท่านอาจารย์ขอรับ จะทำอย่างนั้นไม่ได้ ท่านอาจารย์ (นั่นแหละ) จงรักษาตัวเองไว้ ผมก็จักรักษาตัวผมเอง เราทั้งสองต่างระวังรักษาตัวของเราไว้ด้วยกัน จักแสดงศิลปะได้ด้วย จักได้เงินด้วย และจักลงจากถ้าไม่ไผ่ได้โดยสวัสดิ์ด้วย’

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า: “นั่นเป็นวิธีปฏิบัติที่ถูกต้องในเรื่องนั้น ตุจตั้งที่ศิษย์พูดกับอาจารย์ (นั่นเอง) เมื่อคิดว่า ‘เราจะรักษาตัวเอง’ ก็พึงต้องใช้สติปัญญา (มีสติไว้) เมื่อคิดว่า ‘เราจะรักษาผู้อื่น’ ก็พึงต้องใช้สติปัญญา (เหมือนกัน)

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อรักษาทน ก็ชื่อว่ารักษาผู้อื่น เมื่อรักษาผู้อื่น ก็ชื่อว่ารักษาทน

“เมื่อรักษาทน ก็ชื่อว่ารักษาผู้อื่น นั้นอย่างไร? ด้วยการหมั่นปฏิบัติ ด้วยการเจริญอบรม ด้วยการทำให้มาก อย่างนี้แล เมื่อรักษาทน ก็ชื่อว่ารักษาผู้อื่น (ด้วย)”

“เมื่อรักษาผู้อื่น ก็ชื่อว่ารักษาทน นั้นอย่างไร? ด้วยขันติ ด้วยอวิหิงสา ด้วยความมีเมตตาจิต ด้วยความเอ็นดูกรุณา อย่างนี้แล เมื่อรักษาผู้อื่น ก็ชื่อว่ารักษาทน (ด้วย)”

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อคิดว่า ‘เราจะรักษาทน’ ก็พึงต้องใช้สติปัญญา เมื่อคิดว่า ‘เราจะรักษาผู้อื่น’ ก็พึงต้องใช้สติปัญญา เมื่อรักษาทน ก็ชื่อว่ารักษาคณอื่น เมื่อรักษาคณอื่น ก็ชื่อว่ารักษาทน”¹⁵¹⁴

¹⁵¹³ ส.ส.๑๕/๓๘๑-๓๘๔/๑๒๗-๑๒๘

¹⁵¹⁴ ส.ม.๑๘/๓๕๘-๓๖๒/๒๒๔-๒๒๕

บทบาทของสติในกระบวนการพัฒนาปัญญา หรือการกำจัดอัสกิเลส

อัปปรมาท คือความไม่ประมาทนั้น หมายถึงการมีชีวิตอยู่อย่างไม่ขาดสติ หรือการมีสติอยู่เสมอ ในการครองชีวิต อัปปรมาทเป็นตัวการทำให้ระมัดระวังตัว ป้องกันไม่ให้พลาดตกไปในทางชั่วหรือเสื่อม คอยยับยั้งเตือนไม่ให้เพเลิดเพลินมัวเมาหลุ่มหลงสยบอยู่ คอยกระตุ้น ไม่ให้หยุดอยู่กับที่ และคอยเร่งเร้าให้ชะมึกเข้มนที่ จะเดินรอดหน้าอยู่เรื่อยไป ทำให้สำนึกในหน้าที่อยู่เสมอ โดยตระหนักถึงสิ่งควรทำและไม่ควรทำ ทำแล้วและยังมีได้ ทำ และช่วยให้ทำการต่างๆ ด้วยความรอบคอบ จึงเป็นองค์ธรรมสำคัญยิ่งในระบบจริยธรรมดังได้กล่าวแล้ว

อย่างไรก็ดี ความสำคัญของอัปปรมาทนั้น เห็นได้ว่า เป็นเรื่องจริยธรรมในวงกว้าง เกี่ยวกับความประพฤติปฏิบัติทั่วไปของชีวิต กำหนดคร่าวๆ ตั้งแต่ระดับศีลถึงสมาธิ ในระดับนี้ สติทำหน้าที่แทรกแซง พัวพัน และพ่วงกันไปกับองค์ธรรมอื่นๆ เป็นอันมาก โดยเฉพาะจะมีวายามะหรือความเพียรควบคู่ด้วยเสมอ

ครั้งจำกัดการพิจารณาแคบเข้ามา กล่าวเฉพาะการดำเนินของจิตในกระบวนการพัฒนาปัญญา หรือการใช้ปัญญาชำระล้างภายในดวงจิต **อัปปรมาท** กลายเป็นตัววิ่งเต้น ที่คอยเร่งเร้าอยู่ในวงนอก

เมื่อถึงขั้นนี้ การพิจารณาจำกัดวงขอบเขตจำเพาะเข้ามา เป็นเรื่องกระบวนการทำงานในจิตใจ และแยกแยะรายละเอียดชอยถืออกวิเคราะห์เป็นขณะๆ ในระดับนี้เอง ที่ **สติ** ทำหน้าที่ของมันอย่างเต็มที่ และเด่นชัด กลายเป็นตัวแสดงที่มีบทบาทสำคัญ ที่เรียกโดยชื่อของมันเอง

ความหมายที่แท้จริงของสติ อาจเข้าใจได้จากการพิจารณาการปฏิบัติหน้าที่ของสติ ในกรณีที่มีบทบาทของมันเอง แยกจากองค์ธรรมอื่นๆ อย่างเด่นชัด เช่น ในข้อปฏิบัติที่เรียกว่าสติปัฏฐาน เป็นต้น

ในกรณีเช่นนี้ พอดีสรุปการปฏิบัติหน้าที่ของ **สติ** ได้ ดังนี้

ลักษณะการทำงานโดยทั่วไปของสตินั้น คือ การไม่ปล่อยใจให้เลื่อนลอย ไม่ปล่อยอารมณ์ให้ผ่านเรื่อยเรื่อยไป หรือไม่ปล่อยให้ความนึกคิดฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ แค่ออยเฝ้าระวัง เหมือนจับตาอารมณ์ที่ผ่านมา แต่ละอย่าง มุ่งหน้าเข้าหาอารมณ์นั้นๆ เมื่อต้องการกำหนดอารมณ์ใด ก็เข้าจับดูติดๆ ไป ไม่ยอมให้คลาดหาย คือนึกถึง หรือระลึกไว้เสมอ ไม่ยอมให้หลงลืม¹⁵¹⁵

มีคำเปรียบเทียบสติว่า เหมือนเสาหลัก เพราะปักแน่นในอารมณ์ หรือเหมือนนายประตู เพราะเฝ้าอายตนะต่างๆ ที่เป็นทางรับอารมณ์ ตรวจดูอารมณ์ที่ผ่านเข้ามาๆ ปกฏฐานหรือเหตุใกล้ชัดที่จะให้เกิดสติ ก็คือ สัญญา (การกำหนดหมาย) ที่มั่นคง หรือสติปัฏฐานชนิดต่างๆ ที่จะกล่าวต่อไป

พิจารณาในแง่จริยธรรม จะมองเห็นการปฏิบัติหน้าที่ของสติได้ทั้งในแง่ปฏิเสธ (negative) และในแง่อนุมัติ (positive)

ในแง่ปฏิเสธ สติเป็นตัวป้องกัน ยับยั้งจิตไม่ให้ฟุ้งซ่าน ไม่ให้ก้าวพลาด ไม่ให้ถลาลงในธรรมที่ไม่พึงประสงค์ ไม่ยอมให้ความชั่วได้โอกาสเกิดขึ้นในจิต และไม่ยอมให้ใช้ความคิดผิดทาง

ในทางอนุมัติ สติเป็นตัวควบคุมตรวจตรากระแสการรับรู้ ความนึกคิด และพฤติกรรมทุกอย่าง ให้อยู่ในแนวทางที่ต้องการ คอยกำกับจิตไว้กับอารมณ์ที่ต้องการ และจึงเป็นเครื่องมือสำหรับยึดหรือเกาะกุมอารมณ์อย่างใดๆ ดุจเอาวางไว้ข้างหน้าจิต เพื่อพิจารณาจัดการอย่างใดอย่างหนึ่งต่อไป

¹⁵¹⁵ จะเห็นได้ว่า สติ ไม่ได้มีความหมายตรงกับ ความจำ ที่เดียว แต่การระลึกได้ จำได้ (recollection หรือ remembrance) ซึ่งเป็นอาการแสดงออกของความจำ ก็เป็นความหมายหนึ่งของสติด้วย และความหมายในแง่นี้ จะพบใช้ในที่หลายแห่ง เช่น ในคำว่า พุทธานุสติ เป็นต้น แต่ในความหมายที่แท้ เช่นที่กล่าวถึง ณ ที่นี้ มุ่งความหมายตามคำอธิบายข้างบน ซึ่งใกล้เคียงกับที่ใช้ในภาษาอังกฤษว่า mindfulness

ในทางปฏิบัติของพุทธธรรม เน้นความสำคัญของสติมาก อย่างที่กล่าวไว้ว่า สติจำปรารภณา (คือต้องนำมาใช้) ในกรณีทั้งปวง และเปรียบสติเหมือนเกลือ ที่ต้องใช้ในกับข้าวทุกอย่าง และเหมือนนายกรัฐมนตรีเกี่ยวข้องกับราชการทุกอย่าง เป็นทั้งตัวการเหนี่ยวรั้งปราชญ์จิต และหนุนประคองจิต ตามควรแก่กรณี¹⁵¹⁶

เมื่อนำลักษณะการทำหน้าที่ของสติที่กล่าวแล้วนั้นมาพิจารณาประกอบ จะมองเห็นประโยชน์ที่มุ่งหมายของการปฏิบัติฝึกฝนในเรื่องสติ ดังนี้

๑. ควบคุมรักษาสภาพจิตให้อยู่ในภาวะที่ต้องการ โดยตรวจตรากระบวนการรับรู้ และกระแสความคิด เลือกรับสิ่งที่ต้องการ กันออกไปซึ่งสิ่งที่ไม่ต้องการ ตรึงกระแสความคิดให้นิ่งเข้าที่ และทำให้จิตเป็นสมาธิได้ง่าย
๒. ทำให้ร่างกายและจิตใจ อยู่ในสภาพที่เรียกได้ว่าเป็นตัวของตัวเอง เพราะมีความโปร่งเบา ผ่อนคลาย เป็นสุขโดยสภาพของมันเอง พร้อมที่จะเผชิญความเป็นไปต่างๆ และจัดการกับสิ่งทั้งหลายในโลกได้อย่างได้ผลดี
๓. ในภาวะจิตที่เป็นสมาธิ อาจใช้สติเหนี่ยวนำกระบวนการรับรู้ และกระแสความคิด ทำขอบเขตการรับรู้และความคิดให้ขยายออกไปโดยมิติต่างๆ หรือให้เป็นไปต่างๆ ได้
๔. โดยการยึด หรือจับเอาอารมณ์ที่เป็นวัตถุแห่งการพิจารณา วางไว้ต่อหน้า จึงทำให้การพิจารณาสืบค้นด้วยปัญญา ดำเนินไปได้ชัดเจนเต็มที่ เท่ากับเป็นฐานในการสร้างเสริมปัญญาให้เจริญบริบูรณ์
๕. ชำระพฤติกรรมต่างๆ ทุกอย่าง (ทั้ง กายกรรม วาจากรรม มโนกรรม) ให้บริสุทธิ์ อีสระ ไม่เกี๋ยกกล้วย หรือเป็นไปด้วยอำนาจตัดทอนหาอุปาทาน และร่วมกับสัมปชัญญะ ทำให้พฤติกรรมเหล่านั้น เป็นไปด้วยปัญญา หรือเหตุผลบริสุทธิ์ล้วนๆ

ประโยชน์ข้อที่ ๔ และ ๕ นั้น นับว่าเป็นจุดหมายขั้นสูง จะเข้าถึงได้ด้วยวิธีปฏิบัติที่กำหนดไว้เป็นพิเศษ ซึ่งตามคำจำกัดความในข้อสัมมาสตินี้ ก็ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔

สติปัฏฐานในฐานะสัมมาสติ

สติปัฏฐาน แปลว่า ที่ตั้งของสติบ้าง การที่สติเข้าไปตั้งอยู่ คือมีสติกำกับอยู่บ้าง ฯลฯ ว่าโดยหลักการก็คือ การใช้สติ หรือวิธีปฏิบัติเพื่อใช้สติให้บังเกิดผลดีที่สุด ดังความแห่งพุทธพจน์ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นมรรคาเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อข้ามพ้นโศกะและปริเวทะ เพื่อความขัดตงแห่งทุกข์และโหมนัส เพื่อบรรลุลोकุตตรมรรค เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน นี่คือนสติปัฏฐาน ๔”¹⁵¹⁷

การเจริญสติปัฏฐานนี้ เป็นวิธีปฏิบัติธรรมที่นิยมกันมาก และยกย่องนับถือกันอย่างสูง ถือว่ามีพร้อมทั้งสมณะและวิปัสสนาในตัว ผู้ปฏิบัติอาจเจริญสมณะจนได้ฌาน อย่างที่จะกล่าวถึงในเรื่องสัมมาสติอันเป็นองค์มรรคข้อที่ ๘ ก่อนแล้ว จึงเจริญวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐานไปจนถึงที่สุดก็ได้ หรือจะอาศัยสมาธิเพียงขั้นต้นๆ เท่าที่จำเป็นมาประกอบ เจริญวิปัสสนาเป็นตัวนำตามแนวสติปัฏฐานนี้ ไปจนถึงที่สุดก็ได้

¹⁵¹⁶ ความตอนนั้น ดู วิสุทธิ.๑/๑๖๕, ๒๐๗; ๓/๓๘; วิภังค.๒.๔๐๕; ที.๒/๕๑๕ = ม.๒.๑/๔๐๐

¹⁵¹⁷ ที.ม.๑๐/๒๗๓/๓๒๕; ม.ม.๑๒/๑๓๑/๑๐๓; สติปัฏฐาน ๔ มาใน อภิ.วิ.๓๕/๔๓๑-๔๖๔/๒๕๗-๒๗๕ ด้วย.

วิปัสสนาเป็นหลักปฏิบัติสำคัญในพระพุทธศาสนา ที่ได้ย่นได้ฟังกันมาก พร้อมกับที่มีความเข้าใจไขว่ไขว่อยู่มากเช่นเดียวกัน จึงเป็นเรื่องที่ควรทำความเข้าใจตามสมควร

จากการศึกษาคราวๆ ในเรื่องสติปัฏฐานต่อไปนี้จะช่วยให้เกิดความเข้าใจในความหมายของวิปัสสนาดีขึ้น ทั้งในแง่สาระสำคัญ ขอบเขตความกว้างขวาง และความยืดหยุ่นในการปฏิบัติ ตลอดจนโอกาสที่จะฝึกฝนปฏิบัติ โดยสัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตของคนทั่วไป ว่าเป็นไปได้ และมีประโยชน์เพียงใด เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ไม่ได้มุ่งศึกษาเรื่องวิปัสสนาโดยตรง คงมุ่งเพียงให้เข้าใจวิปัสสนา เท่าที่มองเห็นได้จากสาระสำคัญของสติปัฏฐานเท่านั้น

สติปัฏฐาน ๔ มีใจความโดยสังเขป คือ:

๑. **กายานุปัสสนา** การพิจารณากาย หรือตามดูรู้ทันกาย
 - ๑.๑ **ขานาปานสติ** คือ ไปในที่สงัด นั่งท่าสมาธิ ตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก โดยอาการต่างๆ
 - ๑.๒ **กำหนดอิริยาบถ** คือ เมื่อยืน เดิน นั่ง นอน หรือร่างกายอยู่ในอาการอย่างไรๆ ก็รู้ชัดในอาการที่เป็นอยู่นั้นๆ
 - ๑.๓ **สัมปชัญญะ** คือ มีสัมปชัญญะในการกระทำทุกอย่าง และความเคลื่อนไหวทุกอย่าง เช่น การก้าวเดิน การเหลียวมอง การเหยียดมือ นุ่งห่มผ้า กิน ดื่ม เคี้ยว ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ การตื่น การหลับ การพูด การนิ่ง เป็นต้น
 - ๑.๔ **ปฏิภูมมนสิการ** คือ พิจารณาร่างกายของตน ตั้งแต่ศีรษะจรดปลายเท้า ซึ่งมีส่วนประกอบที่ไม่สะอาดต่างๆ มากมาย มารวมๆ อยู่ด้วยกัน
 - ๑.๕ **ธาตุมนสิการ** คือ พิจารณาร่างกายของตน โดยให้เห็นแยกประเภทเป็นธาตุ ๔ แต่ละอย่างๆ
 - ๑.๖ **นวสีวธิกา** คือ มองเห็นศพที่อยู่ในสภาพต่างๆ กัน โดยระยะเวลา ๙ ระยะ ตั้งแต่ตายใหม่ๆ ไปจนถึงกระดูกผุ แล้วในแต่ละกรณีนั้น ให้ย้อนมานึกถึงร่างกายของตน ว่าก็จะต้องเป็นเช่นนั้นเหมือนกัน
๒. **เวทนานุปัสสนา** การตามดูรู้ทันเวทนา คือ เมื่อเกิดความรู้สึกสุข กิติ ทุกข์ กิติ เหยี่ยว กิติ ทั้งที่เป็นชนิดสามิส และนิรามิส ก็รู้ชัด ตามที่เป็นอยู่ในขณะนั้นๆ
๓. **จิตตานุปัสสนา** การตามดูรู้ทันจิต คือ จิตของตนในขณะนั้นๆ เป็นอย่างไร เช่น มีราคะ ไม่มีราคะ มีโทสะ ไม่มีโทสะ มีโมหะ ไม่มีโมหะ ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ หลุดพ้น ยังไม่หลุดพ้น ฯลฯ ก็รู้ชัด ตามที่มันเป็นไปในขณะนั้นๆ
๔. **ธัมมานุปัสสนา** การตามดูรู้ทันธรรม คือ
 - ๔.๑ **นิ वर्ณ**⁵¹⁸ คือ รู้ชัดในขณะนั้นๆ ว่า นิ वर्ณ ๕ แต่ละอย่างๆ มีอยู่ในใจตนหรือไม่ ที่ยังไม่เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้ว ละเสียได้อย่างไร ที่ละได้แล้ว ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไปอย่างไร รู้ชัด ตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ
 - ๔.๒ **ขันธ** คือ กำหนดรู้ว่า ขันธ ๕ แต่ละอย่าง คืออะไร เกิดขึ้นได้อย่างไร ดับไปได้อย่างไร

⁵¹⁸ **นิ वर्ณ** (สิ่งที่กีดกันขัดขวางการทำงานของจิต) คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ (ความหดหู่ว่างเหงา) อุทธัจจกุกกุจจะ (ความฟุ้งซ่านกังวลใจ) วิจิกิจฉา (ความสงสัยแคลงใจ) ดูเพิ่มเติมในตอน “สัมมาสมาธิ”

๔.๓ **อายตนะ** คือ รัชต์ในอายตนะภายในภายนอกแต่ละอย่างๆ รัชต์ในสัญญาโมชน์ที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยอายตนะนั้นๆ รัชต์ว่า สัญญาโมชน์ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้ว ละเสียได้อย่างไร ที่ได้แล้ว ไม่เกิดขึ้นได้อีกต่อไปอย่างไร

๔.๔ **โพชฌงค์**^{๕๑๙} คือ รัชต์ในขณะนั้นๆ ว่า โพชฌงค์ ๗ แต่ละอย่างๆ มีอยู่ในจิตนหรือไม่ ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้ว เจริญเต็มบริบูรณ์ได้อย่างไร

๔.๕ **อริยสัจ** คือ รัชต์อริยสัจ ๔ แต่ละอย่างๆ ตามความเป็นจริง ว่าคืออะไร เป็นอย่างไร

ในตอนท้ายของทุกข้อที่กล่าวนี้ มีข้อความอย่างเดียวกันว่า

“ภิกษุพิจารณาเห็นภายในภายใน (=ของตนเอง) อยู่บ้าง พิจารณาเห็นภายในภายในภายนอก (=ของคนอื่น) อยู่บ้าง พิจารณาเห็นภายในภายใน ทั้งภายในภายนอกอยู่บ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในภายใน อยู่บ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมสิ้นไปในภายใน อยู่บ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไปในภายใน อยู่บ้าง;

“ก็แล เธอมีสติดำรงต่อหน้าว่า “มีกายอยู่” เพียงแค่นี้เพื่อความรู้ เพียงแค่นี้เพื่อพระระลึก แลเธอเป็นอยู่อย่างไม่อิงอาศัย ไม่ถือมั่นสิ่งใดๆ ในโลก”^{๕๒๐}

สาระสำคัญของสติปัญญา

จากใจความย่อของสติปัญญาที่แสดงไว้แล้วนั้น จะเห็นว่า สติปัญญา (รวมทั้งวิปัสสนาด้วย) ไม่ใช่หลักการที่จำกัดว่าจะต้องปลีกตัวหลบลิไปนั่งปฏิบัติอยู่นอกสังคม หรือจำเพาะในกาลเวลาตอนใดตอนหนึ่ง โดยเหตุนี้ จึงมีการสนับสนุนให้นำมาปฏิบัติในชีวิตประจำวันทั่วไป

ว่าโดยสาระสำคัญ สติปัญญา ๔ บอกให้ทราบว่า ชีวิตของเรา มีจุดที่ควรใช้สติคอยกำกับดูแลทั้งหมด เพียง ๔ แห่งเท่านั้นเอง คือ ร่างกายและพฤติกรรมของมัน ๑ เวทนาคือความรู้สึกสุขทุกข์ต่างๆ ๑ ภาวะจิตที่เป็นไปต่างๆ ๑ ความคิดนึกที่ไตร่ตรอง ๑ ถ้าดำเนินชีวิตโดยมีสติคุ้มครอง ณ จุดทั้งสิ้นแล้ว ก็จะช่วยให้เป็นอยู่อย่างปลอดภัย ไร้ทุกข์ มีความสุขผ่องใส และเป็นปฏิปทานำไปสู่ความรู้แจ้งอริยสัจธรรม

จากข้อความในคำแสดงสติปัญญาแต่ละข้อข้างต้น จะเห็นได้ว่า ในเวลาปฏิบัตินั้น ไม่ใช่ใช้สติเพียงอย่างเดียว แต่มีธรรมข้ออื่นๆ ควบอยู่ด้วย ธรรมที่ไม่เบ่งถึงไว้ ก็คือสมาธิ ซึ่งจะมีอยู่ด้วยอย่างน้อยในขั้นอ่อนๆ พอใช้สำหรับการนี้^{๕๒๑} ส่วนธรรมที่ระบุไว้ด้วยเป็นประจำ ได้แก่

๑. **อาตปปี** = มีความเพียร (ได้แก่ องค์มรรคข้อ ๖ คือสัมมาวายามะ ซึ่งหมายถึงเพียรระวังและเพียรละความชั่ว กับเพียรสร้างและเพียรรักษาเสริมทวีความดี)
๒. **สัมปชานโน** = มีสัมปชัญญะ (คือ ปัญญา)
๓. **สติมา** = มีสติ (หมายถึง สตินี้เอง)

ข้อพึงสังเกต คือ สัมปชานโน ซึ่งแปลว่า มีสัมปชัญญะ จะเห็นว่า สัมปชัญญะ คือปัญญานี้ เป็นธรรมที่มักปรากฏคู่กับสติ สำหรับที่นี้คือบอกว่า การฝึกในเรื่องสตินี้ เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการพัฒนาปัญญานั่นเอง

^{๕๑๙} โพชฌงค์ (องค์แห่งการตรัสรู้) คือ สติ ธรรมวิจย วิริยะ ปีติ ปัสสทธิ สมาธิ อุเบกขา

^{๕๒๐} คำว่า “กาย” เปลี่ยนเป็น เวทนา จิต และธรรม ตามแต่กรณี

^{๕๒๑} เรียกว่า “วิปัสสนาสมาธิ” อยู่ในระดับระหว่างฌนิมสมาธิ (สมาธิชั่วขณะ) กับอุภาจารสมาธิ (สมาธิที่จวนจะแน่วแน)

สัมปชัญญะ หรือ ปัญญา ก็คือ ความรู้ความเข้าใจตระหนักชัดในสิ่งที่สติกำหนดไว้นั้น หรือต่อการกระทำในกรณีนั้นว่า มีความมุ่งหมายอย่างไร สิ่งที่ทำนั้นเป็นอย่างไร พึงปฏิบัติต่อมันอย่างไร และไม่เกิดความหลงหรือความเข้าใจผิดใดๆ ขึ้นมาในกรณีนั้นๆ

ข้อความต่อไปที่ว่า “ปลดปล่อยภิชฌาและโทมนัสในโลก” แสดงถึงท่าทีที่เป็นผลจากการมีสติสัมปชัญญะว่า เป็นกลาง เป็นอิสระ ไม่ถูกกิเลสผูกพัน ทั้งในแง่จิตใจอยากได้ และขัดเคืองเสียใจ ในกรณีนั้นๆ

ข้อความต่อท้ายเหมือนๆ กันของทุกข้อที่ว่า มองเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป แสดงถึงการเข้าใจตามหลักไตรลักษณ์ จากนั้น จึงมีทัศนคติที่เป็นผลเกิดขึ้น คือการมองและรู้สึกต่อสิ่งเหล่านั้น ตามภาวะของมันเอง เช่นที่ว่า “มีกายอยู่” เป็นต้น ก็หมายถึงรับรู้ความจริงของสิ่งนั้นตามที่เป็นอย่างนั้นของมันเอง โดยไม่เอาความรู้สึกสมมติและยึดมั่นต่างๆ เข้าไปสวมใส่ให้มัน ว่าเป็นคน เป็นตัวตน เป็นเขา เป็นเรา หรือกายของเรา เป็นต้น ทำที่อย่างนี้ จึงเป็นท่าทีของความเป็นอิสระ ไม่อิงอาศัย คือไม่ขึ้นต่อสิ่งนั้นสิ่งนี้ ที่เป็นปัจจัยภายนอก และไม่ยึดมั่นสิ่งต่างๆ ในโลกด้วยตัณหาอุปาทาน

เพื่อให้มองเห็นเนื้อความชัดเจนยิ่งขึ้น ขอยกคำบาลีที่สำคัญมาแปล และแสดงความหมายไว้โดยย่อดังนี้

กาเย กายานุปสฺสตี แปลว่า “พิจารณาเห็นกายในกาย” นี้เป็นคำแปลตามแบบที่คุ้นๆ กัน ซึ่งต้องระวังความเข้าใจไม่ให้ไขว่ แต่ก็พึงเห็นใจท่านที่พยายามแปลกันมา เพราะบางคำบางข้อความนั้น จะหาถ้อยคำที่สื่อความหมายให้ตรงและชัดได้แสนยาก

ความหมายของข้อความนี้ก็คือ มองเห็นโดยรู้เข้าใจทันความจริงทุกขณะหรือตลอดเวลา เห็นกายในกาย คือ มองเห็นในกายว่าเป็นกาย หมายความว่า มองเห็นกายตามสภาวะซึ่งเป็นที่ประชุมหรือประกอบกันเข้าแห่งส่วนประกอบ คืออวัยวะน้อยใหญ่ต่างๆ เห็นตรงความจริง และเห็นแก่ที่เป็นจริง ไม่ใช่มองเห็นกาย เป็นเขา เป็นเรา เป็นนายนั้นนางนี้ เป็นของฉัน ของคนนั้นคนนี้ หรือเฝ้ามองในชนในหน้าตา เห็นเป็นชายนั้นหญิงนี้ เป็นต้น

เป็นอันว่า เห็นตรงตามความจริง ตรงตามสภาวะ ให้สิ่งที่ดู ตรงกันกับสิ่งที่เห็น คือดูกาย ก็เห็นกาย ไม่ใช่ดูกาย ไพล่ไปเห็นนาย ก. บ้าง ดูกาย ไพล่ไปเห็นคนชั่งบ้าง ดูกาย ไพล่เห็นเป็นของชอบอยากชมบ้าง เป็นต้น เข้าคิดคำของโบราณอาจารย์ว่า “สิ่งที่ดู มองไม่เห็น ไพล่ไปเห็นสิ่งที่ไม่ได้ดู, เมื่อไม่เห็น ก็หลงติดกับ เมื่อติดอยู่ ก็พันไปไม่ได้”¹⁵²²

อาตาปี สมปะชาโน สติมา แปลว่า “มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ” ได้แก่ มีสัมมาวายามะ สัมมาทิฎฐิ และสัมมาสติ ซึ่งเป็นองค์มรรคประจำ ๓ ข้อ ที่ต้องใช้ควบไปด้วยกันเสมอ ในการเจริญองค์มรรคทั้งหลายทุกข้อ¹⁵²³

ความเพียรคอยหนุนเร้าจิต ไม่ให้ย่อท้อหดหู่ ไม่ให้รีรอ ล้า หรือถอยหลัง จึงไม่เปิดช่องให้อกุศลธรรมเกิดขึ้น แต่เป็นแรงเร่งให้จิตเดินรุดหน้าไป หนุนให้กุศลธรรมต่างๆ เจริญยิ่งขึ้น

¹⁵²² ที.อ.๒/๔๗๒; ม.อ.๑/๓๓๓; วิภังค.อ.๒๘๔; ข้อความว่า “กายในกาย” นี้ อรรถกถาอธิบายไว้ถึง ๔-๕ นัย โดยเฉพาะซึ่งถึงความมุ่งหมาย เช่น ให้กำหนดโดยไม่สับสนกัน คือ ตามดูกายในกาย ไม่ใช่ตามดูเวทนา หรือจิต หรือธรรม ในกาย อีกอย่างหนึ่งว่า ตามดูกายส่วนย่อย ในกายส่วนใหญ่ คือตามดูกายแต่ละส่วนๆ ในกายที่เป็นส่วนรวมนั้น เป็นการแยกออกดูไปทีละอย่าง จนมองเห็นว่าทั้งหมดนั้นไม่มีอะไร นอกจากเป็นที่รวมของส่วนประกอบย่อยๆ ลงไป ไม่มี นาย ก. นาง ข. เป็นต้น เป็นการวิเคราะห์หน่วยรวมออก หรือคลี่คลายความเป็นกลุ่มก้อน เหมือนกับลอกใบกล้วยและกาบกล้วย ออกจากต้นกล้วย จนไม่เห็นมีต้นกล้วย ดังนั้นเป็นต้น (เวทนาในเวทนา จิตในจิต ธรรมในธรรม ก็พึงเข้าใจทำนองเดียวกัน)

¹⁵²³ ตรงกับหลักในมหาจิตตารัสสูตร, ม.อ.๑/๒๕๘-๒๗๘/๑๘๑-๖ ซึ่งเคยอ้างแล้ว; ส่วนความที่ว่า อาตาปี = สัมมาวายามะ เป็นต้น ดู อภิ.วิ.๓๕/๔๓๗-๘/๒๕๙-๒๖๐; ๑๗๑

สัมปชัญญะ คือ ปัญญาที่พิจารณาและรู้เท่าทันอารมณ์ที่สติกำหนด ทำให้ไม่หลงไหลไปได้ และเข้าใจถูกต้องตามสภาวะที่เป็นจริง

สติ คือ การกำหนด หมายตัว คอยจับอารมณ์ไว้ ทำให้ตามทันทุกขณะ ไม่ลืมนั่นและพลาดลึกลับ

วิเนย โสเก อภิชฌาโทมนสส์ แปลอย่างสำนวนเก่าว่า กำจัดอภิชฌาและโทมนสส์ในโลกเสียได้ คือ ปลอดไร้ความยินดีในร้ายชอบชั่ง หมายความว่า เมื่อปฏิบัติเช่นนี้ จิตใจก็จะปลอดโปร่งผ่องใส ไม่มีทั้งความติดใจอยากได้ และความซัดใจเสียใจ เข้ามาครอบงำรบกวน

อตฺถิ กาโยติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺนฺจิตา โหติ ยาวเทว ฅาณมตฺตตาย ปฏิสฺสตีมตฺตตาย แปลว่า เธอมีสติดำรงตรงหน้า หรือมีสติพร้อมหน้ากับความรู้อันว่า “กายมีอยู่” หรือว่ามีกายเป็นกาย เพียงเพื่อเป็นความรู้ และแค่สำหรับระลึกเท่านั้น คือ มีสติตรงชัดต่อความจริงแค่ที่ว่า มีกายเป็นกาย ไม่ใช่เลยไปเป็นลัทธิบุคคล หญิงชาย ตัวตน ของตน ของเขา ของใคร เป็นต้น ทั้งนี้เพียงเพื่อเป็นความรู้และสำหรับใช้ระลึก คือเพื่อเจริญสติสัมปชัญญะ หรือเพื่อให้สติปัญญาเจริญเพิ่มพูน มีไฟเพื่อจะคิดฟุ้งเพื่อละเมอฝัน ประุ้งแต่งฟ้ามเพื่อไป แม้นในเวทนา จิต และธรรม ก็พึงเข้าใจอย่างเดียวกันนี้

อนิสฺสิตโต จ วิหฺรติ แปลว่า และเธอเป็นอยู่ไม่อิงอาศัย คือ มีจิตใจเป็นอิสระ ไม่ขึ้นต่อสิ่งใด ไม่ต้องเอาใจไปฝากไว้กับสิ่งนั้นสิ่งนี้ บุคคลนั้นบุคคลนี้เป็นต้น ว่าตามหลักคือ ไม่ต้องเอาตณหาและทิวฐิเป็นที่อิงอาศัย หรือไม่ต้องขึ้นต่อตณหาและทิวฐินั้น เช่น เมื่อรับรู้ประสบการณ์ต่างๆ ก็รับรู้โดยตรงตามที่สิ่งนั้นๆ เป็นอยู่ ไม่ต้องอาศัยตณหาและทิวฐิมาช่วยวาดภาพระบายสีเสริมแต่งและกล่อมให้เคลิ้มไปต่างๆ โดยฝากความนึกคิดจินตนาการและสุขทุกข์ไว้กับตณหาและทิวฐินั้น เป็นต้น

น จ กิญจิ โสเก อฺปาทิยติ แปลว่า อีกทั้งไม่ถือมั่นอะไรๆ ในโลก คือ ไม่ยึดติดถือมั่นสิ่งใดๆ ไม่ว่าจะป็นรูป หรือเวทนา หรือสัญญา หรือสังขาร หรือวิญญาณ ว่าเป็นอัตตา หรืออัตตนิยา เช่นว่า เป็นตัวตน เป็นต้น

อชฺชตฺตํ วา... พหิทฺธา วา... แปลว่า...ภายในบ้าง...ภายนอกบ้าง ข้อความนี้ อาจารย์หลายท่านอธิบายกันไปต่างๆ

แต่เมติของอรรถกถาทั้งหลายลงกันว่า “ภายใน” หมายถึง ของตนเอง “ภายนอก” คือ ของผู้อื่น¹⁵²⁴
เมติของอรรถกถานี้ สอดคล้องกับบาลีแห่งพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งขยายความไว้ชัดเจน เช่นว่า

“ภิกษุตามเห็นจิตในจิต ภายนอก อยู่อย่างไร? ในข้อนี้ ภิกษุ เมื่อจิตของผู้นั้นมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตของผู้นั้นมีราคะ ฯลฯ”¹⁵²⁵

บางท่านอาจสงสัยว่า ควรหรือที่จะเที่ยวสอดแทรกตามสืบดูความเป็นไปในกายใจของคนอื่น และจะรู้ตามเป็นจริงได้อย่างไร เรื่องนี้ขอให้เข้าใจเพียงง่ายๆ ว่า ท่านมุ่งให้เราใช้สติกับสิ่งทั้งหลายทุกอย่างที่เราเข้าไปเกี่ยวข้อง และรู้เท่าทันแต่ที่มันเป็น

¹⁵²⁴ เช่น ที่.อ.๒/๔๙๘; ม.อ.๑/๓๘๕; วิภังค.อ.๒๘๓,๒๘๖

¹⁵²⁵ เช่น อภ.วิ.๓๕/๔๔๕-๗/๒๖๓-๕; พึงสังเกตว่า บาลีแสดงการรู้จักบุคคลอื่นด้วยเจตปริยญาณ ก็มีข้อความบรรยายอาการของจิต ตรงกับกรณีนี้ในสติปัฏฐาน (เช่น ที่.ส.๙/๑๓๕/๑๐๕)

เป็นการแน่นอนว่า ในชีวิตประจำวัน เราจะต้องเกี่ยวข้องกับคนอื่น ๆ เมื่อเราเกี่ยวข้องกับเขา ก็พึงเกี่ยวข้องกับโดยมีสติ รู้เขาตามที่เขาเป็น และตามที่ประจักษ์แก่เราเท่านั้น คือ รู้ตรงไปตรงมา แต่ที่รู้เห็นเกี่ยวข้องกับแค่นั้นก็แค่นั้น (ถ้ามีญาณหยั่งรู้จิตใจของเขา ก็รู้ตรงไปตรงมาเท่าที่ญาณนั้นรู้ ถ้าไม่มีญาณ ก็ไม่ต้องไปสอดรู้) จะได้ไม่คิดปรุงแต่งวุ่นวายไปเกี่ยวกับคนอื่น ทำให้เกิดระคาย บ้าง โทสะบ้าง เป็นต้น ถ้าไม่รู้หรือไม่ได้เกี่ยวข้อง ก็แล้วไป มิได้หมายความว่า จะให้คอยสืบสอดตามดูพฤติกรรมทางกายใจของผู้อื่นแต่ประการใด

ในทางตรงข้าม เวลาไปพูดกับคนอื่น เขามีอาการโกรธ ก็ไม่รู้ว่าเขาโกรธ แล้วจะมากล่าวปฏิบัติสติ-ปัญฐานได้อย่างไร และสติปัญฐานจะใช้ในชีวิตจริงได้อย่างไร

อาจพูดสรุปได้แนวหนึ่งว่า การเจริญสติปัญฐาน คือการเป็นอยู่ด้วยสติสัมปชัญญะ ซึ่งทำให้ภาพตัวตนที่จิตอวิชชาปั้นแต่ง ไม่มีของที่จะแทรกตัวเข้ามาในความคิดแล้วก่อปัญหาขึ้นได้

การปฏิบัติตามแนวสติปัญฐานนี้ นักศึกษาฝ่ายตะวันตกบางท่าน นำไปเปรียบเทียบกับวิธีการแบบจิตวิเคราะห์ของจิตแพทย์ (Psychiatrist) สมัยปัจจุบัน และประเมินคุณค่าว่าสติปัญฐานได้ผลดีกว่า และใช้ประโยชน์ได้กว้างขวางกว่า เพราะทุกคนสามารถปฏิบัติได้เอง และใช้ในยามปรกติเพื่อความสุขสภาพจิตที่ดีได้ด้วย¹⁵²⁶ อย่างไรก็ตาม ในที่นี้จะไม่วิจารณ์ความเห็นนั้น แต่จะขอสรุปสาระสำคัญของสติปัญฐานตามแนวความคิดเห็นแบบใหม่อีกครั้งหนึ่ง ดังนี้

ก. กระบวนการปฏิบัติ

๑. องค์ประกอบ หรือสิ่งที่ร่วมอยู่ในกระบวนการปฏิบัตินี้มี ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายที่ทำ (ตัวทำการ ที่คอยสังเกตตามดูรู้ทัน) กับฝ่ายที่ถูกทำ (สิ่งที่ถูกสังเกตตามดูรู้ทัน)

ก) **องค์ประกอบฝ่ายที่ถูกทำ** คือ สภาวะที่ถูกมอง หรือถูกตามดูรู้ทัน ได้แก่ สิ่งธรรมดาสามัญ คือทุกสิ่งทุกอย่างที่มีอยู่กับตัวของทุกคนนั่นเอง เช่น ร่างกาย การเคลื่อนไหวของร่างกาย ความรู้สึกนึกคิดต่างๆ ที่เป็นปัจจุบัน คือกำลังเกิดขึ้น เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ

ข) **องค์ประกอบฝ่ายที่ทำ** คือ องค์ธรรมที่ถึงที่ทันอยู่ต่อหน้ากับสิ่งนั้นๆ ไม่คลาดคลา ไม่ทิ้งไป คอยตามดูรู้ทัน เป็นองค์ธรรมหลักของสติปัญฐาน ได้แก่ สติ กับ สัมปชัญญะ

สติ เป็นตัวดึงตัวเกาะจับสิ่งที่จะมองจะดูจะรู้เอาไว้ **สัมปชัญญะ** คือปัญญา ที่รู้ชัดต่อสิ่งหรืออาการ ที่ถูกมอง หรือตามดูนั้น โดยตระหนักรู้ คืออะไร เป็นอย่างไร มีความมุ่งหมายอย่างไร เช่น ขณะเดิน ก็มีสติให้ใจอยู่พร้อมหน้ากับการเดิน และมีสัมปชัญญะที่รู้พร้อมอยู่กับตัวว่า กำลังเดินไปไหน อย่างไร เพื่ออะไร รู้ตระหนักรู้ภาวะและสภาพของผู้เดิน และสิ่งที่เกี่ยวข้องในการเดินนั้น เป็นต้น เข้าใจสิ่งนั้นหรือการกระทำนั้นตามความเป็นจริง โดยไม่เอาความรู้สึกชอบใจหรือไม่ชอบใจเป็นต้นของตน เข้าไปปะปนหรือปรุงแต่ง

มีข้อควรระวังที่ควรยำไว้ เกี่ยวกับความเข้าใจผิดที่อาจเป็นเหตุให้ปฏิบัติผิดพลาดเสียผลได้ กล่าวคือบางคนเข้าใจความหมายของคำแปล “สติ” ที่ว่าระลึกได้ และ “สัมปชัญญะ” ที่ว่ารู้ตัว ผิดพลาดไป โดยเอาสติมากำหนดนึกถึงตนเอง และรู้สึกตัวว่า ฉันกำลังทำนั่นทำนี่ กลายเป็นการสร้างภาพตัวตนขึ้นมา แล้วจิตก็ไปจดจ่ออยู่กับภาพตัวตนอันนั้น เกิดความเกร็งตัวขึ้นมา หรืออย่างน้อยจิตก็ไม่ได้อยู่ที่งาน ทำให้งานที่กำลังทำนั้น แทนที่จะได้ผลดี ก็กลับกลายเป็นเสียไป

¹⁵²⁶ ดู N.P. Jacobson, *Buddhism: the Religion of Analysis* (Carbondale, Illinois: Southern Illinois University Press, 1970) pp. 93-123 เป็นต้น

สำหรับคนที่เข้าใจผิดเช่นนั้น พึงมองความหมายของสติในแง่ว่า การนึกไว้ การคุมจิตไว้กับอารมณ์ การคุมจิตไว้กับกิจที่กำลังกระทำ หรือคุมจิตไว้ในกระแสของการทำกิจ และมองความหมายของสัมปชัญญะในแง่ว่า การรู้ชัดสิ่งที่นึกไว้ หรือรู้ชัดสิ่งที่กำลังกระทำ กล่าวคือ มิใช่เอาสติมากำหนดตัวตน (ว่าฉันทำนั่นทำนี่) ให้นึกถึงงาน (สิ่งที่ทำ) มิใช่นึกถึงตัว (ผู้ทำ) ให้สติตั้งใจไว้ให้ใจอยู่กับสิ่งที่กำลังกระทำ หรือกำลังเป็นไป จนไม่มีโอกาสนึกถึงตัวเอง หรือตัวผู้ทำเลย คือใจอยู่กับสิ่งที่ทำนั้น จนกระทั่งความรู้สึกว่าตัวฉัน หรือความรู้สึกต่อตัวผู้ทำ ไม่มีโอกาสเกิดขึ้นได้เลย

๒. อาการที่ว่าตามดูรู้ทัน มีสาระสำคัญอยู่ที่ ใ้รู้เห็นตามที่มันเป็นในขณะนั้น คือ ดู-เห็น-เข้าใจ ว่าอะไร กำลังเป็นไปอย่างไร ปรากฏผลอย่างไร เข้าไปอยู่ต่อหน้าหรือพร้อมหน้า รับรู้ พิจารณา เข้าใจ ตามดูมันไปให้ทันทุกอย่างขณะเท่านั้น ไม่สร้างปฏิกิริยาใดๆ ขึ้นในใจ ไม่มีการคิดกำหนดค่า ไม่มีการคิดวิจารณ์ ไม่มีการวินิจฉัยว่า ดีชั่ว ถูกผิด เป็นต้น ไม่ใส่ความรู้สึก ความโน้มเอียงในใจ ความยึดมั่นต่างๆ ลงไปว่า ถูกใจไม่ถูกใจ ชอบ ไม่ชอบ เป็นต้น เพียงเห็นเข้าใจตามที่มันเป็น ของสิ่งนั้น อาการนั้น แ่งนั้นๆ เองโดยเฉพาะ ไม่สร้างความคิดผนวกว่า ของเรา ของเขา ตัวเรา ตัวเขา นาย ก. นาย ข. เป็นต้น

ตัวอย่างเช่น ตามดูเวทนาในใจของตนเอง ขณะนั้น มีทุกข์เกิดขึ้น ก็รู้ว่าทุกข์เกิดขึ้น ทุกข์นั้นเกิดขึ้นอย่างไร กำลังจะหมดสิ้นไปอย่างไร หรือตามดูธรรมารมณ์ เช่น มีความกังวลใจเกิดขึ้น เกิดความกลุ้มใจขึ้น ก็ตามดูความกลุ้มหรือกังวลใจนั้นว่า มันเกิดขึ้นอย่างไร เป็นมาอย่างไร หรือเวลาเกิดความโกรธ พอนึกได้ รู้ตัวว่าโกรธ ความโกรธก็หยุดหายไป จับเอาความโกรธนั้นขึ้นมาพิจารณาคุณโทษ เหตุเกิดและอาการที่มันหายไป เป็นต้น กลายเป็นสนุกไปกับการศึกษาพิจารณาวิเคราะห์ทุกข์ของตน และทุกข์นั้นจะไม่มีพิษสงอะไรแก่ตัวผู้พิจารณาเลย เพราะเป็นแต่ตัวทุกข์เองล้วนๆ ที่กำลังเกิดขึ้น กำลังดับไป ไม่มีทุกข์ของฉัน ฉันเป็นทุกข์ ฯลฯ

แม้แต่ความดี ความชั่วใดๆ ก็ตาม ที่มีอยู่ หรือปรากฏขึ้นในจิตใจขณะนั้นๆ ก็เข้าเผชิญหน้า ไม่เลียงหนี เข้ารับรู้ตามดูมันตามที่มันเป็นไป ตั้งแต่มันปรากฏตัวขึ้น จนมันหมดไปเอง แล้วก็ตามดูสิ่งอื่นต่อไป เหมือนดูคนเล่นละคร หรือดูเป็นคนช่างนอกมองเข้ามาดูเหตุการณ์ที่กำลังเกิดขึ้น เป็นท่าทีที่เปรียบได้กับแพทย์ที่กำลังชำแหละตรวจดูศพ หรือนักวิทยาศาสตร์ที่กำลังสังเกตดูวัตถุที่ตนกำลังศึกษา ไม่ใช่ท่าทีแบบผู้พิพากษาที่กำลังพิจารณาคดีระหว่างโจทก์กับจำเลย เป็นการดูเห็นแบบสภาวะวิสัย (objective) ไม่ใช่สภวิสัย (subjective)

อาการที่เป็นอยู่โดยมีสติสัมปชัญญะตลอดเวลาเช่นนี้ มีลักษณะสำคัญอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่าเป็นอยู่ในปัจจุบัน หรือมีชีวิตอยู่ในขณะปัจจุบัน กล่าวคือสติตามทันสิ่งที่กำลังเกิดขึ้น เป็นไปอยู่ หรือกระทำอยู่ขณะนั้นๆ แต่ละขณะๆ ไม่ปล่อยให้คลาดกันไป ไม่ติดข้องค้างคาหรืออ้อยอิ่งอยู่กับอารมณ์ที่ผ่านล่วงไปแล้ว ไม่ลอยคว้างไปข้างหน้าเลยไปหาสิ่งที่ยังไม่มาและยังไม่มี ไม่เลื่อนไหลถอยลงสู่อดีต ไม่เลื่อนลอยไปในอนาคต

หากจะพิจารณาเรื่องราวในอดีต หรือสิ่งที่พึงทำในอนาคต ก็เอาสติกำหนดจับสิ่งนั้นมาไว้ให้ปัญญาพิจารณาอย่างมีความมุ่งหมาย ทำให้เรื่องนั้นๆ กลายเป็นอารมณ์ปัจจุบันของจิต ไม่มีอาการแว้งคว้างเลื่อนลอยละห้อยเพื่อ ของความเป็นอดีตหรืออนาคต

การเป็นอยู่ในขณะปัจจุบันเช่นนี้ ก็คือการไม่ตกเป็นทาสของตัณหา ไม่ถูกตัณหาล่อไว้ หรือชักจูงไปในันเอง แต่เป็นการเป็นอยู่ด้วยปัญญา ทำให้พ้นจากอาการต่างๆ ของความทุกข์ เช่น ความเศร้า ซึม เสียหาย ความร้อนใจ กลุ้ม กังวล เป็นต้น และทำให้เกิดความรู้ พร้อมทั้งความปลอดโปร่งผ่องใสเบาสบายของจิตใจ

ข. ผลของการปฏิบัติ

๑. ในแง่ความบริสุทธิ์ เมื่อสติจับอยู่กับสิ่งที่ต้องการอย่างเดียว และสัมปชัญญะรู้เข้าใจสิ่งนั้นตามที่มันเป็น ย่อมเป็นการควบคุมกระแสการรับรู้และความคิดไว้ให้บริสุทธิ์ ไม่มีช่องที่กิเลสต่างๆ จะเกิดขึ้นได้ และในเมื่อวิเคราะห์มองเห็นสิ่งเหล่านั้น เพียงแต่ตามที่มันเป็น ไม่ใส่ความรู้สึก ไม่สร้างความคิดคำนึง ตามความโน้มเอียงและความใฝ่ฝันต่างๆ ที่เป็นสภวิสัย (subjective) ลงไป ก็ย่อมไม่มีความยึดมั่นถือมั่นต่างๆ ไม่มีช่องที่กิเลสทั้งหลาย เช่น ความโกรธ จะเกิดขึ้นได้ เป็นวิธีกำจัดอาสวะเก่า และป้องกันอาสวะใหม่ไม่ให้เกิดขึ้น

๒. ในแง่ความเป็นอิสระ เมื่อมีสภาพจิตที่บริสุทธิ์อย่างในข้อ ๑. แล้ว ก็ย่อมมีความเป็นอิสระด้วย โดยจะไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์ต่างๆ ที่เข้ามากระทบ เพราะอารมณ์เหล่านั้นถูกใช้เป็นตัวอุบายสำหรับศึกษาพิจารณาแบบสภวิสัย (objective) ไปหมด เมื่อไม่ถูกแปลความหมายตามอำนาจอาสวะที่เป็นสภวิสัย (subjective) สิ่งเหล่านั้นก็ไม่มีอิทธิพลตามสภวิสัยแก่บุคคลนั้น และพฤติกรรมต่างๆ ของเขา จะหลุดพ้นจากการถูกบังคับด้วยกิเลสที่เป็นแรงขับ หรือแรงจูงใจไร้สำนึกต่างๆ (unconscious drives หรือ unconscious motivations) เขาจะเป็นอยู่อย่างที่เราเรียกว่า ไม่อิงอาศัย (คือ ไม่ต้องขึ้นต่อตนหาและทิวา) ไม่ถือมั่นสิ่งใดในโลก

๓. ในแง่ของปัญญา เมื่ออยู่ในกระบวนการทำงานของจิตเช่นนี้ ปัญญาย่อมทำหน้าที่ได้ผลดีที่สุด เพราะจะไม่ถูกเคลือบหรือทันทะไปด้วยความรู้สึก ความเอนเอียง และอคติต่างๆ ทำให้รู้เห็นได้ตามที่มันเป็น คือรู้ตามความจริง

๔. ในแง่ความพ้นทุกข์ เมื่อจิตอยู่ในภาวะตื่นตัว เข้าใจสิ่งต่างๆ ตามที่มันเป็น และคอยรักษาทำที่ของจิตอยู่ได้เช่นนี้ ความรู้สึกเอนเอียงในทางบวกหรือลบต่อสิ่งนั้นๆ ที่มีใช้ไปโดยเหตุผลบริสุทธิ์ ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ จึงไม่มีทั้งความรู้สึกในด้านติดใจใคร่กระหายอยาก (อภิขณา) และความขัดเคืองกระทบใจ (โทมนัส) ปราศจากอาการกระวนกระวาย (anxiety) ต่างๆ เป็นภาวะจิตที่เรียกว่าพ้นทุกข์ มีความโปร่งเบา ผ่อนคลาย สงบ ผ่องใส เป็นตัวของตัวเอง อย่างไม่มีขีดค้นพรมแดน

ผลที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ความจริงก็สัมพันธ์เป็นอันเดียวกัน เป็นแต่แยกส่วนในแง่ต่างๆ เมื่อสรุปตามแนวปฏิจกสมุปปาทและไตรลักษณ์ ก็ได้ความว่า เดิมมั่น มนุษย์ไม่รู้ว่าตัวตนที่ยึดถือไว้ ไม่มีจริง เป็นเพียงกระแสของรูปธรรมนามธรรมส่วนย่อยจำนวนมากมาย ที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกัน กำลังเกิดขึ้นและเสื่อมสลายเปลี่ยนแปลงไปอยู่ตลอดเวลา

เมื่อไม่รู้เช่นนี้ จึงยึดถือเอาความรู้สึกนึกคิด ความปรารถนา ความเคยชิน ทศนคติ ความเชื่อถือ ความเห็น การรับรู้ เป็นต้น ในขณะนั้นๆ ว่าเป็นตัวตนของตน แล้วตัวตนนั้นก็เปลี่ยนแปลงเรื่อยไป รู้สึกว่า ฉันเป็นนั่น ฉันเป็นนี่ ฉันรู้สึกอย่างนั้น ฉันรู้สึกอย่างนี้ ฯลฯ

การรู้สึกว่าตัวฉันเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ก็คือการถูกความรู้สึกนึกคิด เป็นต้น ที่เป็นนามธรรมส่วนย่อยในขณะนั้นๆ หลอกเอาตนเอง เมื่ออยู่ในภาวะถูกหลอกเช่นนั้น ก็คือการตั้งต้นความคิดที่ผิดพลาด จึงถูกชักจูงบังคับให้คิดเห็นรู้สึกและทำการต่างๆ ไปตามอำนาจของสิ่งที่ยึดว่าเป็นตัวตนของตนในขณะนั้นๆ

ครั้นมาปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ก็มองเห็นรูปธรรมนามธรรมแต่ละอย่าง ที่เป็นส่วนประกอบของกระแส นั้น กำลังเกิดดับอยู่ตามสภาวะของมัน เมื่อวิเคราะห์ส่วนประกอบต่างๆ ในกระแส แยกแยะออกมองเห็นกระจายออกไปเป็นส่วนๆ เป็นขณะๆ มองเห็นอาการที่ดำเนินสืบต่อกันเป็นกระบวนการแล้ว ย่อมไม่ถูกหลอกให้ยึดถือเอาสิ่งนั้นๆ เป็นตัวตนของตน และสิ่งเหล่านั้นก็หมดอำนาจบังคับให้บุคคลอยู่ในเงาของการของมัน

ถ้าการมองเห็นนั้นเป็นไปอย่างลึกซึ้ง แจ่มชัดเต็มที่ ก็เป็นภาวะที่เรียกว่าความหลุดพ้น ทำให้จิตตั้งต้นดำเนินในรูปแบบ เป็นกระแสที่บริสุทธิ์โปร่งเบา เป็นอิสระ ไม่มีความเอนเอียงยึดติดและเงื่อนไขต่างๆ ในภายใน เกิดเป็นบุคลิกภาพใหม่

กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า เป็นสภาพของจิตที่มีสุขภาพสมบูรณ์ ดุจร่างกายที่เรียกว่ามีสุขภาพสมบูรณ์ เพราะองค์อวัยวะทุกส่วนปฏิบัติหน้าที่ได้คล่องเต็มที่ตามปกติของมัน ในเมื่อไม่มีโรคเป็นข้อบกพร่องอยู่เลย

โดยนัยนี้ การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน จึงเป็นวิธีการชำระล้างอาการเป็นโรคต่างๆ ที่มีในจิต กำจัดสิ่งที่เป็นเงื่อนไข เป็นอุปสรรคถ่วงขัดขวางการทำงานของจิตให้หมดไป ทำให้ปลอดโปร่ง พร้อมทั้งจะดำรงชีวิตอยู่เพชฌัญญ์และจัดการกับสิ่งทั้งหลายในโลก ด้วยความเข้มแข็งและสดชื่นต่อไป

เรื่องนี้อาจสรุปด้วยพุทธพจน์ดังต่อไปนี้

“ภิกษุทั้งหลาย โรคมีอยู่ ๒ ชนิด ดังนี้ คือ โรคทางกาย ๑ โรคทางใจ ๑ สัตว์ทั้งหลายที่ยืนยันได้ว่าตนไม่มีโรคทางกายเลยตลอดเวลาทั้งปี ก็มีปรากฏอยู่ ผู้ที่ยืนยันได้ว่าตนไม่มีโรคทางกายเลยตลอดเวลา ๒ ปี...๓ ปี...๔ ปี...๕ ปี...๑๐ ปี...๒๐ ปี...๓๐ ปี...๔๐ ปี...๕๐ ปี...๑๐๐ ปี ก็มีปรากฏอยู่ แต่สัตว์ที่ยืนยันได้ว่า ตนไม่เป็นโรคทางใจเลย แม้ชั่วเวลาเพียงครู่หนึ่งนั้น หาได้ยากในโลก ยกเว้นแต่พระชินาสพ (ผู้สิ้นอาสวะแล้ว) ทั้งหลาย”¹⁵²⁷

พระสารีบุตร: แนะท่านคฤหบดี อินทริยของท่านผ่องใสนัก สีหน้าของท่านก็บริสุทธิ์เปล่งปลั่ง วันนี้ ท่านได้ฟังธรรมิกถา ในที่เฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วหรือ?

คฤหบดีนกุลบิดา: พระคุณเจ้าผู้เจริญ โฉนจะไม่เป็นเช่นนั้นเล่า วันนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงหลั่งน้ำอมฤตรดข้าพเจ้าแล้ว ด้วยธรรมิกถา

พระสารีบุตร: พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงหลั่งอมฤตรดท่านด้วยธรรมิกถาอย่างไร?

คฤหบดี: พระคุณเจ้าผู้เจริญ ข้าพเจ้าเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายอภิเษกาทหนึ่ง ณ ที่ควรส่วนหนึ่งแล้ว ได้ทราบบทูลว่า พระพุทธเจ้าข้า ข้าพระองค์ชราแล้ว เป็นคนแก่เฒ่า ถ่วงกาลผ่านวัยมานาน ร่างกายก็มีโรคเรื้อรัง เจ็บป่วยอยู่เนืองๆ อนึ่งเล่า ข้าพระองค์มิได้ (มี)โอกาส เห็นพระผู้มีพระภาค และพระภิกษุทั้งหลาย ผู้ช่วยยให้เจริญใจอยู่เป็นนิตย์ ขอพระผู้มีพระภาคได้โปรดประทานโอวาทสั่งสอนข้าพระองค์ ในข้อธรรมที่จะเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข แก่ข้าพระองค์ชิวกาลนาน

พระพุทธเจ้า: “ถูกแล้ว ท่านคฤหบดี เป็นเช่นนั้น อันร่างกายนี้ ย่อมมีโรครุมเร้า ดูกตั้งว่าฟองไข่ ซึ่งผิวเปลือกห่อหุ้มไว้ ก็ผู้ใดที่บริหารร่างกายนี้อยู่ จะยืนยันว่าตนไม่มีโรคเลย แม้ชั่วครู่หนึ่งจะมีอะไรเล่านอกจากความเขลา เพราะเหตุฉะนั้นแล ท่านคฤหบดี ท่านพึงสำเหนียกว่า ‘ถึงแม้กายของเราจะมีโรครุมเร้า แต่ใจของเราจักไม่มีโรครุมเร้าเลย’”

พระคุณเจ้าผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคทรงหลั่งอมฤตรดข้าพเจ้า ด้วยธรรมิกถา ดังนี้แล¹⁵²⁸

¹⁵²⁷ อัง.จตุกก.๒๑/๑๕๗/๑๙๑

¹⁵²⁸ ส.ช.๑๗/๒/๒

เหตุใดสติที่ตามทันขณะปัจจุบัน จึงเป็นหลักสำคัญของวิปัสสนา?

กิจกรรมสามัญที่สุดของทุกๆ คน ซึ่งเป็นไปอยู่ตลอดเวลาในชีวิตประจำวัน ก็คือ การรับรู้อารมณ์ต่างๆ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ

เมื่อมีการรับรู้ ก็มีความรู้สึกพร้อมไปด้วย คือ สุขสบายบ้าง ทุกข์ระคายเจ็บปวด ไม่สบายบ้าง เฉยๆ บ้าง เมื่อมีความรู้สึกสุขทุกข์ ก็มีปฏิกิริยาเกิดขึ้นในใจด้วย คือ ถ้าสุขสบายที่สิ่งใด ก็ชอบใจติดใจสิ่งนั้น ถ้าไม่สบายได้ทุกข์ที่สิ่งใด ก็ขัดใจไม่ชอบสิ่งนั้น เมื่อชอบ ก็อยากรับรู้อีก อยากเสพซ้ำ หรืออยากได้ อยากเอา เมื่อไม่ชอบ ก็เกลียดหนี หรืออยากกำจัด อยากทำลาย

กระบวนการดังกล่าวนี้ ดำเนินไปตลอดเวลา มีทั้งอย่างแผ่วๆ ที่ผ่านไปโดยไม่ได้สังเกต และที่แรงเข้ม สังเกตได้เด่นชัด มีผลต่อจิตใจอย่างชัดเจน และสืบเนื่องไปนาน ส่วนใดแรงเข้ม หรือสะดุดชัด ก็มักชักให้มีความคิดปรุงแต่งยึดถือเยื้อเย้นเย้อออกไป ถ้าไม่สิ้นสุดที่ในใจ ก็ผลักดันให้แสดงออกมาเป็นการพูด การกระทำต่างๆ ทั้งน้อยและใหญ่

ชีวิตของบุคคล บทบาทของเขาในโลก และการกระทำต่อกันระหว่างมนุษย์ ย่อมสืบเนื่องออกมาจากกระบวนการน้อยๆ ที่เป็นไปในชีวิตแต่ละขณะๆ นี่เป็นสำคัญ

ในทางปัญญา การปล่อยจิตใจให้เป็นไปตามกระบวนการข้างต้นนั้น คือ เมื่อรับรู้แล้ว รู้สึกสุขสบาย ก็ชอบใจ ติดใจ เมื่อรับรู้แล้ว รู้สึกทุกข์ ไม่สบาย ก็ขัดใจ ไม่ชอบใจ ข้อนี้จะเป็นเครื่องกีดกันปิดบัง ทำให้ไม่รู้ไม่เข้าใจ ไม่มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง หรือตามสภาวะที่แท้ของมัน ทั้งนี้เพราะจิตใจที่เป็นไปเช่นนั้น จะมีสภาพต่อไปนี้

- ข้องอยู่ที่ความชอบใจ หรือความขัดใจ ตกอยู่ในอำนาจของความติดใจ หรือขัดใจนั้น ถูกความชอบใจหรือไม่ชอบใจนั้นเคลือบคลุม ทำให้มองเห็นเอนเอียงไปอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่ตรงตามที่มันเป็นจริง

- ตกอดีต หรือลอยอนาคต กล่าวคือ เมื่อคนรับรู้แล้ว เกิดความชอบใจหรือไม่ชอบใจ จิตของเขาจะข้องหรือขัดอยู่ ณ ส่วนหรือจุดหรือแง่ ที่ชอบใจหรือไม่ชอบใจ ของอารมณ์นั้น และจับเอาภาพของอารมณ์นั้น ณ จุดหรือส่วนหรือแง่ที่ชอบใจหรือไม่ชอบใจนั้น เก็บค้างไว้หรือเอาไปทะนุถนอม และคิดปรุงแต่งหรือฝันฟ้ามต่อไป

การข้องอยู่ที่ส่วนใดก็ตาม ซึ่งชอบใจหรือไม่ชอบใจ และการจับอยู่กับภาพของสิ่งนั้นซึ่งปรากฏอยู่ในใจของตน คือการเลื่อนไหลลงสู่อดีต การคิดปรุงแต่งต่อไปเกี่ยวกับสิ่งนั้น คือการเลื่อนลอยไปในอนาคต

ความรู้ความเข้าใจของเขาเกี่ยวกับสิ่งนั้น ก็คือภาพของสิ่งนั้น ณ จุดหรือตอนที่ชอบใจหรือไม่ชอบใจ หรือซึ่งเขาได้คิดปรุงแต่งต่อไปแล้ว ไม่ใช่สิ่งนั้นตามที่มันเป็นของมันเองในขณะนั้นๆ

- ตกอยู่ในอำนาจของความคิดปรุงแต่ง จึงแปลความหมายของสิ่งที่รับรู้ หรือประสบการณ์นั้นๆ ไปตามแนวทางของภูมิหลัง หรือความเคยชินที่ได้สั่งสมไว้ เช่น ค่านิยม ทัศนคติ หรือทิวทัศน์ที่ตนยึดถือนิยมเชิดชู เรียกว่าจิตตกอยู่ในภาวะถูกปรุงแต่ง ไม่อาจมองอย่างเป็นกลางให้เห็นประสบการณ์ล้วนๆ ตามที่มันเป็น

- นอกจากถูกปรุงแต่งแล้ว ก็จะนำเอาภาพปรุงแต่งของประสบการณ์ใหม่นั้น เข้าไปร่วมในการปรุงแต่งต่อไปอีก เป็นการเสริมซ้ำการสั่งสมนิสัยความเคยชินของจิตให้แน่นหนายิ่งขึ้น

ความเป็นไปเช่นนั้น มิใช่จะเกี่ยวข้องกับเรื่องหยาบๆ ตื้นๆ ในการดำเนินชีวิตและทำกิจการทั่วไปเท่านั้น แต่ทำนุมนั้นกระบวนการของจิตในระดับละเอียดลึกซึ้ง ที่ทำให้บุุชมนมองเห็นสิ่งทั้งหลายเป็นของคงที่ เป็นขึ้นเป็นอัน มีสวยามนำเกลียด ติดในสมมติต่างๆ ไม่เห็นความเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ดำเนินอยู่ตลอดเวลา

อย่างไรก็ดี กระบวนธรรมเช่นนี้ เป็นความเคยชิน หรือนิสัยของจิต ที่คนทั่วไปได้สั่งสมกันมาคนละ นานๆ เกือบจะว่าตั้งแต่เกิดทีเดียว ๒๐ – ๓๐ ปีบ้าง ๔๐ – ๕๐ ปีบ้าง เกินกว่านั้นบ้าง และไม่เคยหัดตัดดวงจรลป กระบวนกันมาเลย การจัดการแก้ไข จึงมิใช่จะทำได้ง่ายนัก ในทันทีที่รับรู้อารมณ์ หรือมีประสบการณ์ ยังไม่ทัน ตั้งตัวที่จะยังกระบวน จิตก็แล่นไปตามความเคยชินของมันเสียก่อน

ดังนั้น การแก้ไขในเรื่องนี้ จึงมิใช่จะเพียงตัดดวงจรลปกระบวนธรรมนั้นลงเท่านั้น แต่จะต้องแก้ไขความ เคยชิน หรือนิสัยที่ไหลแรงไปข้างเดียวของจิตอีกด้วย

องค์ธรรมสำคัญ ที่จะใช้เป็นตัวเบิกทาง และเป็นหลักรวมพลทั้งสองกรณีนั้น ก็คือ *สติ* การปฏิบัติตาม หลักสติปัฏฐาน ก็มีวัตถุประสงค์อย่างนี้ กล่าวคือ เมื่อมีสติตามทันขณะปัจจุบัน และมองดูสิ่งนั้นๆ ตามที่มันเป็น อยู่ในขณะที่นั้นๆ ตลอดเวลา ย่อมสามารถตัดดวงจร ทำลายกระบวนธรรมฝ่ายอกุศลลงได้ด้วย ค่อยๆ แก้ไข ความเคยชินเก่าๆ พร้อมกับสร้างแนวนิสัยใหม่ให้แก้ไขได้ด้วย

จิตที่มีสติช่วยกำกับให้ตามทันอยู่กับขณะปัจจุบัน จะมีสภาพตรงข้ามกับจิตที่เป็นไปตามกระบวนธรรม ข้างต้น คือ

- ความชอบใจ หรือชดใจ ไม่มีโอกาสเกิดขึ้น เพราะการที่จะชอบใจหรือชดใจ จิตจะต้องข้องชดอยู่ ณ จุดหรือส่วนใดส่วนหนึ่ง และชะงักค้างอยู่ คือตกลงไปในอดีต
- ไม่เลื่อนไหลลงไปในอดีต ไม่เลื่อนลอยไปในอนาคต ความชอบใจ ไม่ชอบใจ กับการตกอดีต เป็นอาการที่เป็นไปด้วยกัน เมื่อไม่ติด ไม่ข้อง ไม่ค้างอยู่ ตามดูทันอยู่กับสภาวะที่กำลังเป็นไปอยู่ การตกอดีตลอย อนาคต ก็ไม่มี
- ไม่ถูกความคิดปรุงแต่งเนื่องด้วยภูมิหลังที่ได้สั่งสมไว้ ชักจูงให้แปลประสบการณ์หรือสิ่งที่รับรู้ให้ เอนเอียงบิดเบือน หรือย่อมนี่ ไปตามอำนาจของมัน พร้อมทั้งจะมองไปตามสภาวะของสิ่งนั้นๆ
- ไม่ปรุงแต่งเสริมซ้ำ หรือเพิ่มกำลังแก่ความเคยชินผิดๆ ที่จิตได้สั่งสมเรื่อยมา
- เมื่อตามรู้ดูทันทุกสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นในปัจจุบันทุกขณะ ก็ย่อมได้รู้เห็นสภาพจิตนิสัย เป็นต้น ของตนเอง ที่ไม่พึงปรารถนา หรือที่ตนเองไม่ยอมรับ ปรากฏออกมาด้วย ทำให้ได้รับรู้รู้หน้าเผชิญสภาพที่เป็นจริง ของตนเองตามที่มันเป็น ไม่เลียงหนี ไม่หลอกลวงตนเอง และทำให้สามารถชำระล้างกิเลสเหล่านั้น แก้ปัญหาใน ตนเองได้ด้วย

นอกจากนั้น ในด้านคุณภาพจิต ก็จะมีบริสุทธิ์ ผ่องใส โปร่ง เบิกบาน เป็นอิสระ ไม่ถูกบีบจำกัดให้คับแคบ และไม่ถูกเคลือบคลุมให้หมองมัว

สิ่งทั้งหลายตั้งอยู่ตามสภาพของมัน และเป็นไปตามธรรมดาของมัน พุดเป็นภาพพจน์ว่า ความจริง เปิดเผยตัวเองอยู่ตลอดเวลา แต่มนุษย์ปิดบังตนเองจากมัน หรือไม่ก็มองภาพของมันบิดเบือนไป หรือไม่ก็ถึงกับ หลอกลวงตัวของมนุษย์เอง ตัวการที่ปิดบัง บิดเบือน หรือหลอกลวง ก็คือ การตกลงไปในกระแสของกระบวน ธรรมดังได้กล่าวข้างต้น เครื่องปิดบัง บิดเบือน หรือหลอกลวง ก็มีอยู่แล้ว ยิ่งความเคยชินคอยชักลากให้เข้าไปเสีย อีก โอกาสที่จะรู้ความจริงก็แทบไม่มี

ในเมื่อความเคยชินหรือติดนิสัยนี้ มนุษย์ได้สั่งสมต่อเนื่องกันมานานักหนา การปฏิบัติเพื่อแก้ไขและ สร้างนิสัยใหม่ ก็ควรจะต้องอาศัยเวลามากเช่นเดียวกัน

เมื่อใด สถิตตามทัน ทำงานสม่ำเสมอต่อเนื่องอย่างชำนาญ คนไม่ปิดบังตัวเอง ไม่ปิดเป็นภาพที่มอง และพ้นจากอำนาจความเคยชิน หรือนิสัยเก่าของจิตแล้ว เมื่อนั้น ก็พร้อมที่จะมองเห็นสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมัน และรู้เข้าใจความจริง

ถึงตอนนั้น ถ้าอินทรีย์อื่นๆ โดยเฉพาะปัญญาแก่กล้าพร้อมดีอยู่แล้ว ก็จะร่วมงาน โดยอาศัยสติคอยเปิดทางให้ทำงานได้เต็มที่ ทำให้เกิดญาณทัศนะ ความหยั่งรู้หยั่งเห็นตามเป็นจริง ที่เป็นจุดหมายของวิปัสสนา

แต่การที่ปัญญินทรีย์เป็นต้น จะพร้อมหรือแก่กล้าได้นั้น ย่อมอาศัยการฝึกฝนอบรมมาโดยลำดับ รวมทั้งการเล่าเรียนสดับฟังในเบื้องต้นด้วย การเล่าเรียนสดับฟัง และการคิดเหตุผล เป็นต้น จึงมีส่วนเกื้อกูลแก่การรู้แจ้งสัจธรรมได้

สติปัญญา เป็นอาหารของโพชฌงค์

ความจริงนั้น สถิตไม่ใช่ตัววิปัสสนา ปัญญา หรือการใช้ปัญญาต่างหาก เป็นวิปัสสนา แต่ปัญญาจะได้โอกาส และจะทำงานได้อย่างปลอดโปร่งเต็มที่ ก็ต่อเมื่อมีสติคอยช่วยกำกับหนุนอยู่ด้วยเหตุผลดังกล่าวแล้วข้างต้น การฝึกสติจึงมีความสำคัญมากในวิปัสสนา

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า การฝึกสติ ก็เพื่อจะใช้ปัญญาได้เต็มที่ หรือเป็นการฝึกปัญญาไปด้วยนั่นเอง ในภาษาของการปฏิบัติธรรม เมื่อพูดถึงสติ ก็มักถึงและรวมถึงสัมปชัญญะคือปัญญา ที่ควบอยู่ด้วย และสติจะมีกำลังกล้าแข็ง หรือชำนาญคล่องแคล่วขึ้นได้ ก็เพราะมีปัญญาร่วมทำงาน¹⁵²⁹

ปัญญาที่ทำงานร่วมอยู่กับสติในกิจต่างๆ ไป มักมีลักษณะการที่เรียกว่าสัมปชัญญะ ในขั้นนี้ ปัญญายังคงคล้ายเป็นตัวประกอบ คอยร่วมมือและประสานงานอยู่กับสติ การพูดจากกล่าวขานมักเพ่งเล็งไปที่สติ เอาสติเป็นตัวหลักหรือตัวเด่น แต่ในขั้นที่ใช้ปัญญาพิจารณาพิจารณาอย่างจริงจัง ความเด่นจะไปอยู่ที่ปัญญา สถิติจะเป็นเหมือนตัวที่คอยรับใช้ปัญญา ปัญญาที่ทำงานในระดับนี้ เช่นที่เรียกว่า ธรรมวิจย ในโพชฌงค์ ๗ ประการ เป็นต้น

ถึงตรงนี้ เห็นควรทบทวนหลักซึ่งได้แสดงไว้ตั้งแต่เริ่มเรื่องมัชฌิมาปฏิปทา ที่ว่า สติปัญญา ๔ เป็นอาหารหล่อเลี้ยงโพชฌงค์ ๗ และโพชฌงค์ ๗ นั้น ก็หล่อเลี้ยงวิชาและวิมุตติ โดยยกพุทธพจน์มาว่า ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าววิชาและวิมุตติว่ามีอาหาร มีใช้รับอาหาร ก็อะไรเป็นอาหารของวิชาและวิมุตติ พึงกล่าววว่า คือ โพชฌงค์ ๗, แม้โพชฌงค์ ๗ เราก็กล่าวว่ามีอาหาร มีใช้รับอาหาร ก็อะไรเป็นอาหารของโพชฌงค์ ๗ พึงกล่าววว่า คือ สติปัญญา ๔,...

“สติปัญญา ๔ ที่บริบูรณ์ ย่อมยังโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์, โพชฌงค์ ๗ ที่บริบูรณ์ ย่อมยังวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์; วิชาและวิมุตตินี้ มีอาหารอย่างนี้ และบริบูรณ์อย่างนี้”¹⁵³⁰

ตามพุทธพจน์นี้ ชัดว่า โพชฌงค์ ๗ เป็นธรรมที่ส่งผลแก่วิชาวิมุตติ เท่ากับเป็นตัวที่ให้สำเร็จมรรคผล ส่วนสติปัญญาก็ช่วยโดยหล่อเลี้ยงโพชฌงค์ ๗ นั้น

¹⁵²⁹ สถิตเกิดร่วมกับปัญญา จึงจะมีกำลัง ขาดปัญญา ย่อมอ่อนกำลัง (ม.อ.๓/๒๘; วิภังค.อ.๔๐๖); ปัญญาปราศจากสติ ไม่มีเลย (วิสุทฺธิ.ฎีกา ๑/๓๐๒); ผู้ปราศจากสติ ย่อมไม่มีอนุปัสสนา (เช่น ท.อ.๒/๔๗๔; ส.อ.๓/๒๗๐; ฯลฯ); พูดถึงสติอย่างเดียว เล็งถึงปัญญาด้วย (เช่น อ.อ.๓/๑๒๗ ไขความ อ.จ.นกก.๒๒/๓๐๐/๓๖๓; และในการอธิบายคำว่า “สโตการี” โดยทั่วไป เช่น ชู.ปฎิ.๓๑/๓๘๙/๒๖๔; อังใน วิสุทฺธิ.๒/๕๘)

¹⁵³⁰ อ.ทสก.๒๔/๖๑/๑๒๒; ดู ส.ม.๑๙/๑๓๘๑/๔๑๗ และ ม.อ.๑๔/๒๘๗/๑๙๓ ด้วย

พุทธพจน์นี้ช่วยให้มองวิปัสสนาได้ชัดขึ้น ในสติปัฏฐานนั้น สติทำงานเป็นพื้นยืนโรงอยู่ ปัญญาในชื่อว่า สัมปชัญญะก็ได้โอกาสทำงานไปด้วย โดยรู้เข้าใจทุกอย่างที่สติจับตั้งตรงไว้หรือเข้าไปถึง สติจับอันใดให้ สัมปชัญญะก็รู้เข้าใจอันนั้น เหมือนว่ามีมือจับอะไรเสนอมมา ตาก็ได้ดูเห็นสิ่งนั้น

ส่วนโพชฌงค์ ก็คือ บนพื้นของสติปัฏฐานนี้แหละ คราวนี้สติจับเรื่องส่งให้ปัญญา ที่ชื่อว่าธรรมวิจย แล้ว คราวนี้ปัญญาเป็นเจ้าบทบาทรับเรื่องไปวิจย เหมือนตาได้ดูต่อเนื่องไปทั่วตลอด ตอนนี้ก็เป็นการบรรณธรรมของ ปัญญา ที่เรียกว่าโพชฌงค์ ซึ่งแปลว่า “องค์แห่งการตรัสรู้”

สัมปชัญญะ กิติ ธรรมวิจย กิติ หรือปัญญาในชื่ออื่นๆ กิติ ที่ทำงานให้เกิดความเห็นแจ้งรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตรงตามสภาวะที่มันเป็น เพื่อให้จิตหลุดพ้นเป็นอิสระ นี้แหละคือ วิปัสสนา¹⁵³¹

สติทำกิจสำคัญทั้งในสมถะ และในวิปัสสนา หากพูดเปรียบเทียบ ระหว่างบทบาทของสติในสมถะ กับ ในวิปัสสนา อาจช่วยให้เข้าใจเกี่ยวกับเรื่องทีกล่าวนั้นชัดเจนยิ่งขึ้น

ในสมถะ สติคุมจิตไว้กับอารมณ์ หรือดึงอารมณ์ไว้กับจิต เพียงเพื่อให้จิตเพ่งแน่วแน่หรือจับแนบสนิท อยู่กับอารมณ์นั้น หนึ่งสงบไม่ส่าย ไม่ชานไปทีอื่น เมื่อจิตแน่วแน่แนบสนิทอยู่กับอารมณ์นั้น เป็นหนึ่งเดียว ต่อเนื่องไปสม่ำเสมอ ก็เรียกว่าเป็นสมาธิ และเพียงแค่นั้น สมถะก็สำเร็จ

ส่วนในวิปัสสนา สติกำหนดอารมณ์ให้แกจิต หรือดึงจิตไว้กับอารมณ์เหมือนกัน แต่มุ่งใช้จิตเป็นที่วางอารมณ์ เพื่อเสนออารมณ์นั้นให้ปัญญาตรวจสอบพิจารณา คือจับอารมณ์ไว้ให้ปัญญาตรวจสอบ และวิเคราะห์วิจย โดยใช้จิตที่ตั้งมั่น เป็นที่ทำงาน¹⁵³²

หากจะอุปมา ในกรณีของสมถะ เหมือนเอาเชือกผูกลูกว้าวพยศไว้กับหลัก ลูกว้าวจะออกไปไหนๆ ก็ไปไม่ได้ คงวนเวียนอยู่กับหลัก ในที่สุด เมื่อหายพยศ ก็หมอบนั่งอยู่ที่หลักนั่นเอง จิตเปรียบเหมือนลูกว้าวพยศ อารมณ์เหมือนหลัก สติเหมือนเชือก

ส่วนในกรณีของวิปัสสนา เปรียบเหมือนเอาเชือกหรือเครื่องยึด ผูกตรึงคน สัตว์ หรือวัตถุบางอย่าง ไว้กับแท่นหรือเตียง แล้วตรวจดู หรือทำกิจอื่น เช่น ผ่าตัด เป็นต้น ได้ถนัดชัดเจน เชือกหรือเครื่องยึดคือ สติ คน สัตว์หรือวัตถุที่เกี่ยวข้องคือ อารมณ์ แท่นหรือเตียงคือ จิตที่เป็นสมาธิ การตรวจหรือผ่าตัดเป็นต้นคือ ปัญญา

ทีกล่าวนั้น เป็นการพูดถึงหลักทั่วไป ยังมีข้อสังเกตปลีกย่อยที่ควรกล่าวถึงอีกบ้าง อย่างหนึ่งคือ ในสมถะ ความมุ่งหมายอยู่ที่ทำจิตให้สงบ ดังนั้น เมื่อให้สติกำหนดอารมณ์ใดแล้ว สติก็ยึดตรึงตั้งจิตกุมไว้กับอารมณ์นั้น ที่ส่วนนั้นอย่างเดียว ให้จิตจดจ่อแน่วแน่แนบสนิทอยู่กับอารมณ์นั้นเท่านั้น ไม่ให้คลาดไปเลย จนในที่สุด จิตน้อมตั้งแน่วแน่อยู่กับนิมิต หรือมโนภาพของสิ่งที่กำหนด ซึ่งเป็นเพียงสัญญาที่อยู่ในใจของผู้กำหนดเอง

ส่วนในวิปัสสนา ความมุ่งหมายอยู่ที่ความรู้ความเข้าใจสภาวะธรรม ดังนั้น สติจึงตามกำหนดตามจับตามถึงอารมณ์เฉพาะตัวจริงของมันตามสภาวะเท่านั้น และเพื่อให้ปัญญารู้เท่าทันครบถ้วนชัดเจนเกี่ยวกับสภาวะของมัน สติจึงตามกำหนดกำกับจับอารมณ์นั้นๆ ให้ทันความเป็นไปของมัน เพื่อปัญญาจะได้รู้อารมณ์นั้นโดยตลอด เช่น ดูตั้งแต่มันเกิดขึ้น คลี่คลายตัว จนกระทั่งดับสลายไป

นอกจากนั้นจะต้องให้ปัญญาดูรู้อารมณ์ทุกอย่างที่เข้ามา หรือเข้าไปเกี่ยวข้อง ซึ่งปัญญาจะต้องรู้เข้าใจ เพื่อให้เกิดความรู้อะไรเท่าทันตามความเป็นจริง สติจึงเปลี่ยนอารมณ์ที่กำหนดหรือที่จับให้ดูไปได้เรื่อยๆ

¹⁵³¹ ดู อภิ.วิ.๓๕/๖๑๒/๓๓๓๗; ๗๗๑

¹⁵³² สติใช้กำหนด ปัญญาใช้ตรวจสอบ วิเคราะห์ วินิจฉัย (ดู วิสุทธิ.ฎีกา ๑/๓๐๑)

อีกทั้งเพื่อให้ปัญญาารู้เท่าทันตรงตามที่ตั้งนั้นเป็นอยู่เป็นไปแท้ๆ สติจึงต้องตามจับให้ทันความเป็นไปในแต่ละขณะนั้นๆ ทุกขณะ ไม่หยุดติดค้างอยู่กับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง หรือส่วนใดส่วนหนึ่งของอารมณ์ใดๆ

ข้อสังเกตปลีกย่อยอื่นๆ ยังมีอีก เช่น ในสมถะ สติกำหนดอารมณ์ที่นิ่งอยู่กับที่ หรือเคลื่อนไหวเป็นรูปแบบจำเพาะเข้าไปเข้ามาภายในขอบเขตจำกัด ส่วนในวิปัสสนา สติตามกำหนดอารมณ์ที่กำลังเคลื่อนไหวหรือเป็นไปในสภาพใดๆ ก็ได้ ไม่จำกัดขอบเขต

ในสมถะ นิยมให้เลือกกำหนดอารมณ์บางอย่าง ในบรรดาอารมณ์ที่สรรแล้ว ซึ่งจะเป็นอุบายช่วยให้จิตใจสงบแน่วแน่ได้ง่าย ส่วนในวิปัสสนา ใช้อารมณ์ได้ทุกอย่างไม่จำกัด สุดแต่อะไรปรากฏขึ้นให้พิจารณาและอะไรก็ตามที่จะให้เห็นความจริง (สรุปลงได้ทั้งหมดใน กาย เวทนา จิต ธรรม หรือ ในนามและรูป)

ส่วนประกอบสำคัญที่พึงสังเกตอีกอย่างหนึ่ง ภายในหลักทั่วไปแห่งการปฏิบัตินั้น ซึ่งช่วยให้เห็นลักษณะพิเศษของวิปัสสนา ที่แตกต่างจากสมถะชัดเจนยิ่งขึ้น ก็คือ โยนิโสมนสิการ

โยนิโสมนสิการเป็นองค์ธรรมที่จะช่วยให้เกิดปัญญา จึงมีความสำคัญมากสำหรับวิปัสสนา ส่วนในฝ่ายสมถะ โยนิโสมนสิการแม้จะช่วยเกื้อกูลได้ในหลายกรณี แต่มีความจำเป็นน้อยลง บางครั้งอาจไม่ต้องใช้เลย หรือเพียงมนสิการเฉยๆ ก็เพียงพอ

ขยายความว่า ในการเจริญสมถะ สารสำคัญมีเพียงให้ใช้สติกำกับจิตไว้กับอารมณ์ หรือคอยนึกถึงอารมณ์นั้นไว้ และเพ่งความสนใจไปที่อารมณ์ ให้จิตอยู่กับอารมณ์นั้นจนแน่วแน่

ในกรณีเช่นนี้ ถ้าผลเกิดขึ้นตามขั้นตอน ก็ไม่ต้องใช้โยนิโสมนสิการเลย แต่ในบางกรณีที่จิตไม่ยอมสนใจอารมณ์นั้น ดิ่งไม่อยู่ คอยจะฟุ้งไป หรือในกรรมฐานบางอย่างที่ต้องใช้ความคิดพิจารณาบ้าง เช่น การเจริญเมตตา เป็นต้น อาจต้องใช้อุบายช่วยนำจิตเข้าสู่เป้าหมาย ในกรณีเช่นนั้น จึงอาจต้องใช้โยนิโสมนสิการช่วย คือ มนสิการโดยอุบาย หรือทำในใจโดยแยบคาย หรือรู้จักเดินความคิด นำจิตไปให้ถูกทางสู่เป้าหมาย เช่น รู้จักคิดด้วยอุบายวิธีที่ทำให้โทษระงับ และเกิดเมตตาขึ้นมาแทน เป็นต้น

แต่จะอย่างไรก็ตาม ในฝ่ายสมถะนี้ โยนิโสมนสิการที่อาจต้องใช้ ก็เฉพาะประเภทปลุกเร้ากุศลธรรมเท่านั้น¹⁵³³ ไม่ต้องใช้โยนิโสมนสิการประเภทปลุกความรู้แจ้งสภาวะ

ส่วนในฝ่ายวิปัสสนา โยนิโสมนสิการเป็นขั้นตอนสำคัญทีเดียว ที่จะให้เกิดปัญญา จึงเป็นองค์ธรรมที่จำเป็น โยนิโสมนสิการอยู่ต่อเนื่องกับปัญญา เป็นตัวการทำทางให้ปัญญาเดิน¹⁵³⁴ หรือเปิดขยายช่องให้ปัญญาเจริญออกงาม มีลักษณะและการทำงานใกล้เคียงกับปัญญามาก จนมักพูดคลุมกันไป คือ พูดถึงอย่างหนึ่ง ก็หมายถึงอีกอย่างหนึ่งด้วย จึงเป็นเหตุให้ผู้ศึกษาแยกไม่ค่อยออกกว่าอะไรเป็นอย่างไหน

¹⁵³³ ดูใน บทที่ ๑๘ ซึ่งว่าด้วยโยนิโสมนสิการ

¹⁵³⁴ ณ ที่นี้ พึงสังเกตผลในทางปัญญา ที่แตกต่างกัน ระหว่างครัทธา กับโยนิโสมนสิการ ครัทธาเหมือนชูรตรงที่ตายตัวไว้แล้ว สำหรับให้ความคิดเดิน ส่วนโยนิโสมนสิการทำทางที่เหมาะสมให้ปัญญาเดินได้ผลในแต่ละครั้ง

ในทางพุทธศาสนา ท่านสนับสนุนให้มีครัทธาชนิดที่เชื่อมต่อกับปัญญาได้ คือครัทธาที่เปิดโอกาสแก่โยนิโสมนสิการ

ตัวอย่างเปรียบเทียบ ครัทธาแบบชูรตรงตายตัวเชื่อว่า อะไรๆ จะเป็นอย่างไร ก็สุดแต่พรหมลิขิตบันดาล ความคิดหยุดตันอยู่แค่นั้น ส่วนครัทธาแบบนำไปสู่โยนิโสมนสิการ เช่น ชาวพุทธแม้จะยังไม่รู้แจ้งประจักษ์ แต่มีครัทธาต่อคำสอนของพระพุทธเจ้าว่า สิ่งทั้งปวงเป็นไปตามเหตุปัจจัย ดังนั้น เมื่อประสบเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ครัทธานั้นก็ทำให้โยนิโสมนสิการสืบสาวต่อไปว่า เหตุปัจจัยนั้นคืออะไร

อาจกล่าวได้ว่า โยนิโสมนสิการทำงานเชื่อมต่ออยู่ระหว่างสติกับปัญญา เป็นตัวนำทาง หรือเดินกระแสดความคิด ในลักษณะที่จะทำให้ปัญญาได้ทำงาน และทำงานได้ผล พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า เป็นตัวให้วิธีการแก้ปัญหา หรือเป็นอุบายวิธีของการใช้ปัญญาให้ได้ผล

แต่ที่นักศึกษามักสับสนก็เพราะว่า ในการพูดทั่วไป เมื่อใช้คำว่าโยนิโสมนสิการ ก็หมายรวมทั้งการเสนออุบาย หรือวิธีแห่งการคิดที่เป็นตัวโยนิโสมนสิการเอง และการใช้ปัญญาตามแนวทางหรือวิธีการนั้นด้วย หรือเมื่อพูดถึงปัญญาภาคปฏิบัติการสักอย่างหนึ่ง เช่น คำว่า ธรรมวิชัย ก็มักละไว้ให้เข้าใจเองว่า เป็นการใช้ปัญญาเพื่ินธรรมให้สำเร็จ ด้วยวิธีโยนิโสมนสิการอย่างใดอย่างหนึ่ง

ถ้าจะพูดให้เห็นเหมือนเป็นลำดับ ก็จะเป็นดังนี้ เมื่อสติระลึกรู้ถึงสิ่งที่เกี่ยวข้องต้องใช้ต้องทำ และเอาจิตกำกับไว้ที่สิ่งนั้นแล้ว โยนิโสมนสิการก็จับสิ่งนั้นหมุนหันเอียงตะแคงเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ให้ปัญญาพิจารณาจัดการ ซึ่งเป็นการกำหนดจุดแ่งมุมท่าทางและทิศทางให้แก่การทำงานของปัญญา แล้วปัญญาก็ทำงานพิจารณาจัดการไปตามแ่งมุมด้านข้างและทิศทางนั้นๆ ถ้าโยนิโสมนสิการจัดทำท่าทางให้เหมาะดี ปัญญาก็ทำงานได้ผล

อุปมาเหมือนคนพายเรือเก็บดอกไม้ใบผัก ในแม่น้ำไหล มีคลื่น เขาเอาอะไรผูก หรือยึดเหนี่ยวตรึงเรือให้หยุดอยู่กับที่ จ่อตรงกับตำแหน่งของดอกไม้หรือใบผักนั้นดีแล้ว มือหนึ่งจับกิ่งก้านกอหรือกระจุกพีชนั้น รวบรวมขึ้นไป รังออกมา หรือพลิกตะแคง โกงหรืองออย่างใดอย่างหนึ่ง สุดแต่เหมาะกับเครื่องมือทำงาน อีกมือหนึ่งเอาเครื่องมือที่เตรียมไว้เกี่ยว ตัด หรือทำอย่างใดอย่างหนึ่ง ให้สำเร็จกิจได้ตามความประสงค์

สติเปรียบเหมือนเครื่องยึดตรึงเรือและคน ให้อยู่ตรงที่กับต้นไม้ เรือหรือคนที่หยุดอยู่ตรงที่ เปรียบเหมือนจิต มือที่จับกิ่งก้านต้นไม้ให้อยู่ในอาการที่จะทำงานได้เหมาะเปรียบเหมือนโยนิโสมนสิการ อีกมือหนึ่งที่เอามือหรือเครื่องมืออื่นทำงานเกี่ยวตัด เปรียบได้กับปัญญา¹⁵³⁵

อย่างไรก็ตาม ในที่ทั่วไป ฟังจับเอาง่ายๆ เพียงว่า โยนิโสมนสิการหมายคลุมถึงปัญญา คือ มนสิการด้วยปัญญานั้นเอง

อนึ่ง เมื่อโยนิโสมนสิการกำลังทำงานอยู่ สติก็จะยังอยู่ด้วย ไม่หลงลอยหลุดไป ดังนั้น สติ กับโยนิโสมนสิการ จึงเกื้อกูลแก่กันและกันในวิปัสสนา

¹⁵³⁵ อุปมานี้ ฟังเทียบกับความใน มลินท.๔๗

๘. สัมมาสมาธิ

สัมมาสมาธิ เป็นองค์มรรคข้อสุดท้าย และเป็นข้อที่มีเนื้อหาสำหรับศึกษามาก เพราะเป็นเรื่องของการฝึกอบรมพัฒนาจิตในขั้นเต็มกระบวนการ เป็นเรื่องละเอียดประณีต ทั้งในแง่ที่เป็นเรื่องของจิตอันเป็นของละเอียด และในแง่การปฏิบัติที่มีรายละเอียดกว้างขวางซับซ้อน เป็นจุดบรรจบ หรือเป็นสนามรวมของการปฏิบัติ

ความเข้าใจเบื้องต้น

ก. ความหมายของสมาธิ

“สมาธิ” แปลกันว่า ความตั้งมั่นของจิต หรือ ภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด คำจำกัดความของสมาธิที่พบเสมอ คือ “จิตตัสเสกัคคตา” หรือเรียกสั้นๆ ว่า “เอกัคคตา” ซึ่งแปลว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง คือ การที่จิตแน่วแน่แนบสนิทอยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ส่าย ไม่วอกแวก

คัมภีร์รุ่นอรุณกถาระบุว่า **สมาธิ** คือภาวะมีอารมณ์หนึ่งเดียวของกุศลจิต และไขความว่า หมายถึงการดำรงจิตและเจตสิกไว้ในอารมณ์หนึ่งเดียว อย่างเรียบสม่ำเสมอ และด้วยดี หรือแม้แต่แค่จิตตั้งมั่น¹⁵³⁶

พร้อมนั้น ท่านแสดงสาระสำคัญไว้ ซึ่งขอพูดให้ง่ายว่า สมาธิมีลักษณะไม่ส่ายหรือไม่ฟุ้งซ่าน มีหน้าที่ช่วยให้ประดาธรรมที่เกิดรวมรวมตัวกันอยู่ได้ เหมือนน้ำฝนกึ่งแบ่งไว้ไม่ฟุ้งกระจาย ปรากฏเป็นความสงบ โดยมีความสุขเป็นปกติฐาน (เหตุใกล้) อย่างพิเศษที่จะให้ถึงสมาธิ จิตที่เป็นสมาธินั้น หนึ่งแน่ว เหมือนเปลวเทียนในที่ไม่มีลมกวาน ไฟทำงานเผาไหม้ต่อเนื่องไปอย่างสม่ำเสมอ มีเหตุหนึ่ง แต่สงบนิ่งแน่ว

“สัมมาสมาธิ” ตามคำจำกัดความในพระสูตรทั่วไป เจาะจงว่า ได้แก่ สมาธิตามแนวแผน ๔ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสมาธิเป็นไฉน? (คือ) ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. ลังัดจากกามทั้งหลาย ลังัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย เข้าถึงปฐมฌาน อันมีวิตก มีวิจาร์ มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวก อยู่

๒. เข้าถึงทุติยฌาน อันมีความสงบใสแห่งจิตภายใน มีภาวะใจเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ เพราะวิตกวิจาร์ระงับไป มีปีติและสุขเกิดแต่สมาธิ อยู่

๓. เพราะปีติจางไป เธอมีอุเบกขาอยู่ มีสติสัมปชัญญะ และเสวยสุขด้วยนามกาย เข้าถึงตติยฌาน ที่พระอริยะทั้งหลายกล่าวว่า ‘เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข’

๔. เพราะละสุขละทุกข์ และเพราะโสมนัสโศมนัสดับหายไปจน เข้าถึงจตุตถฌาน อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อยู่”¹⁵³⁷

อย่างไรก็ตาม คำจำกัดความนี้ น่าจะถือเป็นการแสดงความหมายแบบเต็มกระบวนการ ดังจะเห็นว่า บางแห่ง ท่านกล่าวถึงจิตตัสเสกัคคตานั่นเอง ว่าเป็นสมาธินทรีย์ ดังความบาลีว่า

¹⁵³⁶ วิสุทฺธิ ๑/๑๐๕; นิท.อ.๒/๙๙; ปฏิล.อ.๑๙; ในอนุสฺสจฺจิต เอกัคคตา หรือสมาธิ ก็เกิดได้ ดังที่ อภิ.ล.๓๔/๒๗๕-๓๓๗/๑๐๘-๑๒๗ แสดงการที่เอกัคคตา สมาธินทรีย์ และมิจฺฉาสมาธิ ประกอบรวมอยู่ในจิตที่เป็นอนุสฺส และอรุณกถาได้ยกตัวอย่าง เช่น คนที่มีจิตแน่วแน่ในขณะเอาคัสตราฟาดพื้นลงที่ร่างกายของสัตว์ ไม่ให้ผิดพลาด ในเวลาตั้งใจลักของเขา และในเวลาประพศิกากาเมสุมิจฺฉาจารย์เป็นต้น อย่างไรก็ตาม เอกัคคตาในฝ่ายอนุสฺสนี้ มีกำลังน้อย อ่อนแอ ไม่เข้มแข็งทนทานเหมือนในฝ่ายอนุสฺส เปรียบดังเอาน้ำรดในที่แห้งผืนฟุ้ง ผืนสงบลงชั่วคราวสั้น ไม่นาน ที่ก็จะแห้ง มีผืนขึ้นตามเดิม (ดู สงฺคณฺเ.๒.๒๔๓, ๓๘๐, ๓๘๕)

¹⁵³⁷ เช่น ที่.ม.๑๐/๒๙๙/๓๔๙; ม.ม.๑๒/๑๔๙/๑๒๕; ม.ญ.๑๔/๗๐๔/๔๕๕; อภิ.วิ.๓๕/๑๗๐/๑๓๗ เป็นต้น

“ภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์คือสมาธิ เป็นไฉน? (คือ) ขรียสาวกในธรรมวินัยนี้ กำหนดภาวะปล่อยวางเป็นอารมณ์แล้ว ได้สมาธิ ได้เอกัคคตาแห่งจิต (ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว), นี้เรียกว่าอินทรีย์ คือสมาธิ”¹⁵³⁸

ส่วนคำจำกัดความในพระอภิธรรมปิฎก ว่าดังนี้

“สัมมาสมาธิ เป็นไฉน? ความตั้งอยู่แห่งจิต ความตั้งแน่ว ความมั่นคงไป ความไม่ส่ายไป ความไม่ฟุ้งซ่าน ภาวะที่มีใจไม่ซัดส่าย ความสงบ (สมถะ) สมาธิอินทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ ที่เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ชันตี นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ”¹⁵³⁹

ว่าโดยสาระสำคัญ สมาธิที่ใช้ถูกต้องทาง เพื่อจุดหมายในทางหลุดพ้น เป็นไปเพื่อปัญญาที่รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง มีใช้เพื่อผลในทางสนองความอยากของตัวตน เช่น จะรอดทุกข์ อวดความสามารถ เป็นต้น นั่นเองเป็นสัมมาสมาธิ¹⁵⁴⁰ ดังหลักการที่ท่านแสดงไว้ว่า ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถเจริญวิปัสสนาได้ โดยใช้สมาธิเพียงขั้นต้นๆ ที่เรียกว่า วิปัสสนาสมาธิ คือสมาธิที่ใช้ประกอบกับวิปัสสนา หรือเพื่อสร้างปัญญาที่รู้แจ้ง อันเป็นสมาธิในระดับระหว่างขณิกสมาธิ กับอุปจารสมาธิ เท่านั้น¹⁵⁴¹

ข. ระดับของสมาธิ

ในชั้นอรรถกถา ท่านจัดแยกสมาธิออกเป็น ๓ ระดับ คือ¹⁵⁴²

๑. **ขณิกสมาธิ** สมาธิชั่วขณะ (momentary concentration) เป็นสมาธิขั้นต้น ซึ่งคนทั่วไปอาจใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่การงานในชีวิตประจำวันให้ได้ผลดี และจะใช้เป็นจุดตั้งต้นในการเจริญวิปัสสนา ก็ได้
๒. **อุปจารสมาธิ** สมาธิเฉียดๆ หรือสมาธิจวนจะแน่วแน่ (access concentration) เป็นสมาธิขั้นระงับนิวรณ์ได้ ก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่งฌาน หรือสมาธิในนุภาพแห่งอัปปนาสมาธิ
๓. **อัปปนาสมาธิ** สมาธิแน่วแน่ หรือสมาธิที่แนบสนิท (attainment concentration) เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งมีในฌานทั้งหลาย ถือว่าเป็นผลสำเร็จที่ต้องการของการเจริญสมาธิ

สมาธิอย่าง ที่ ๒ และ ๓ มีกล่าวถึงบ่อยๆ ในคำอธิบายเกี่ยวกับการเจริญกรรมฐาน และมีที่กำหนดค่อนข้างชัดเจน คือ **อุปจารสมาธิ** เป็นสมาธิเมื่อจิตตั้งมั่นโดยละนิวรณ์ทั้ง ๕ ได้ ถ้ามองในแง่การกำหนดอารมณ์กรรมฐาน ก็เป็นช่วงที่เกิดปฏิภาคนิมิต (ภาพที่มองเห็นในใจของสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน ซึ่งประณีตลึกซึ้งเลยจากขั้นที่เป็นภาพติดตาไปอีกขั้นหนึ่ง เป็นของเกิดจากสัญญา บริสุทธ์ ปราศจากสี ปราศจากมลทินสามารถนึกขยายหรือย่อส่วนได้ตามปรารถนา)¹⁵⁴³ เป็นสมาธิจวนเจียนจะแน่วแน่โดยสมบูรณ์ ใกลังจะถึงฌาน

¹⁵³⁸ ส.ม.๑๗/๘๗๔/๒๖๔; ๘๖๘/๒๖๒; อรรถกถาว่า ภาวะปล่อยวางเป็นอารมณ์ หมายถึงเอานิพพานเป็นอารมณ์ (ส.อ.๓/๓๓๗)

¹⁵³⁹ อภิ.วิ.๓๕/๑๘๓/๑๔๐; ๕๘๙/๓๒๒

¹⁵⁴⁰ อรรถกถาแสดงไว้อีกแห่งหนึ่งว่า **สัมมาสมาธิ** ได้แก่ *ยถาวาสมาธิ* (สมาธิที่แท้ หรือสมาธิที่ตรงตามสภาวะ) *นิยยานิกสมาธิ* (สมาธิที่นำออกจากวิภวูหะ คือ นำไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์ หรือสู่ความเป็นอิสระ) *กุศตสมาธิ* (สมาธิที่เป็นกุศล) เช่น สงคณิ.อ.๒๒๔

¹⁵⁴¹ ปฏิส.อ.๑๕๕๐; อนึ่ง พึงสังเกตว่า คำว่า สมาธิ ที่ใช้หมายถึงวิปัสสนาก็มีบ้าง โดยเฉพาะที่ใช้ในสมาธิ ๓ คือ สุกขุตสมาธิ อนิมิตต-สมาธิ และอัปปนิหิตสมาธิ (ดู ที่.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๓๑; อัง.ติก.๒๐/๕๙๙/๓๘๕; ขุ.ปฎิ.๓๑/๙๒/๗๐; อัง.อ.๒/๓๒๔; ปฏิส.อ.๑๒๕) อย่างไรก็ตาม พึงถือความหมายเช่นนี้เป็นกรณียกเว้น ซึ่งตามปกติไม่ต้องคำนึงถึงเลย

¹⁵⁴² นิต.อ.๑/๑๕๕; ปฏิส.อ.๒๒๑; สงคณิ.อ.๒๐๗; วิสุทฺธิ.๑/๑๘๔

¹⁵⁴³ วิสุทฺธิ.๑/๑๐๗; ๑๖๐,๑๗๕,๑๘๗; วินย.อ.๑/๕๒๓

อุปจารสมาธินั้นแหละ เป็นเมื่อชำนาญแล้ว คั่นดีแล้ว ก็จะแน่นอน กลายเป็น **อัปปนาสมาธิ**¹⁵⁴⁴ เป็นองค์แห่งฌานต่อไป

แต่สมาธิอย่างแรก คือ **ขณิกสมาธิ** ดูเหมือนจะไม่มีเครื่องกำหนดหมายที่ชัดเจน จึงน่าจะพิจารณาพอให้เห็นเค้ารูปว่า แค่นั้นเพียงไร

คัมภีร์ปรมัตถมัญจุลา¹⁵⁴⁵ กล่าวว่า “มุลสมาธิ” (สมาธิขั้นมูล สมาธิเบื้องต้น หรือสมาธิต้นเค้า) และ **ปริกรรมสมาธิ** (สมาธิขั้นตระเตรียม หรือเริ่มลงมือ) ที่กล่าวถึงในคัมภีร์วิสุทธิมรรค¹⁵⁴⁶ เป็น **ขณิกสมาธิ**

มูลสมาธิ ที่ว่าเป็นขณิกสมาธินั้น ท่านยกตัวอย่างจากบาลีมาแสดง ดังนี้

๑. “เพราะฉะนั้นแล ภิกษุ เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า จิตของเราจักเป็นจิตที่ตั้งมั่น ดำรงแนวเป็นอย่างดี ในภายใน และธรรมทั้งหลายที่ชั่วร้าย เป็นอกุศล จักไม่เกาะกุมจิตตั้งอยู่ได้, ภิกษุ เธอพึงศึกษาอย่างนี้แล

๒. “เมื่อใดแล จิตของเธอ เป็นจิตที่ตั้งมั่น ดำรงแนวเป็นอย่างดีแล้ว ในภายใน และธรรมทั้งหลายที่ชั่วร้าย เป็นอกุศล ไม่เกาะกุมจิตตั้งอยู่ได้ เมื่อนั้น เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เราจักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งเมตตาคาเจโตวิมุตติ ทำให้เป็นตถุชยาน ทำให้เป็นที่ตั้ง ให้มั่นคง สัมผัสชัดเจน ทำให้สำเร็จได้เป็นอย่างดี, ภิกษุ เธอพึงศึกษาอย่างนี้แล

๓. “เมื่อใดแล สมาธินี้ เป็นธรรมอันเธอได้เจริญ ได้กระทำให้มากอย่างนี้แล้ว เมื่อนั้น เธอพึงเจริญสมาธินี้ อันมีทั้งวิตกทั้งวิจารณ์บ้าง อันไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์บ้าง อันไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์บ้าง อันมีปีติบ้าง อันไม่มีปีติบ้าง อันประกอบด้วยความนำขึ้นบ้าง อันประกอบด้วยอุเบกขาบ้าง ฯลฯ”¹⁵⁴⁷

ท่านอธิบายว่า อากาโรที่จิตพอแค่มิอารมณ์หนึ่งเดียวลงได้ โดยภาวะที่เป็นตัวของตัวเองอยู่ภายใน ตามความในข้อที่ ๑. ที่ว่า จิตตั้งมั่น ดำรงแนวเป็นอย่างดีในภายใน บาบอกุศลธรรมไม่อาจครอบงำได้ ภาวะจิตขั้นนี้แหละเป็น “มูลสมาธิ”

ความต่อไปในข้อที่ ๒. เป็นขั้นเจริญ คือ พัฒนามูลสมาธินั้นให้มั่นคงอยู่ตวยิ่งขึ้น ด้วยวิธีเจริญเมตตาท่านเปรียบมูลสมาธิ เหมือนกับไฟที่เกิดขึ้นจากการเสียดสีไฟ หรือตีเหล็กไฟ ส่วนการพัฒนามูลสมาธินั้นด้วยการเจริญเมตตาทันที เป็นต้น ก็เหมือนกับเอาเชื้อไฟมาต่อ ให้ไฟนั้นลุกไหม้ต่อไปได้อีก

ส่วนข้อที่ ๓. เป็นขั้นทำให้มูลสมาธิ หรือขณิกสมาธินั้น เจริญขึ้นไป จนกลายเป็นอัปปนาสมาธิ (ผ่านอุปจารสมาธิ) ในชั้นฌาน ด้วยวิธีกำหนดอารมณ์อื่นๆ เช่น กลีณ เป็นต้น

ตัวอย่างอื่นอีก เช่น ที่พระพุทธเจ้าตรัสเล่าถึงการบำเพ็ญเพียรของพระองค์เองว่า

¹⁵⁴⁴ ในอุปจารสมาธิ นิรณณก็ถูกละได้แล้ว องค์ฌานก็เริ่มเกิด คล้ายกับอัปปนาสมาธิ มีข้อแตกต่างเพียงว่า องค์ฌานยังไม่มีกำลังดีพอได้นิมิตพักหนึ่ง ก็ตกวงค์พักหนึ่ง ขึ้นๆ ตกๆ เหมือนเด็กตั้งไข่ เขาพุงลูก ก็คอยล้ม

ส่วนในอัปปนาสมาธิ องค์ฌานทั้งหลายมีกำลังดีแล้ว จิตตัดภวังค์แล้วคราวเดียว ก็ตั้งอยู่ได้ทั้งคืนทั้งวัน เหมือนผู้ใหญ่ที่แข็งแรง ลูกจากที่หนึ่งแล้ว ก็ยืนเดินทำงานได้ทั้งวัน ดู วิสุทธิ.๑/๑๖๐, ๑๘๗.

¹⁵⁴⁵ วิสุทธิ.ฎีกา ๒/๑๔๒, ๓๐๐

¹⁵⁴⁶ วิสุทธิ.๒/๑๒๗, ๒๔๕

¹⁵⁴⁷ อัง.อภฺจก.๒๓/๑๖๐/๓๐๕; สันนิษฐานว่า พระสูตรนี้ เป็นที่มาแห่งหนึ่งของฌาน ๕ แบบอภิธรรม

๑. “ภิกษุทั้งหลาย เรายังนั้น เมื่อเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจมุ่งเด็ดเดี่ยวอยู่ มีเนกขัมมวิตก...ชพยาบาทวิตก...ชวิหิงสาวิตก เกิดขึ้น เราขอมรู้อัตถะอย่างนี้ว่า เนกขัมมวิตก...ชพยาบาทวิตก...ชวิหิงสาวิตก นี้ เกิดขึ้นแล้วแก่เรา

“ก็แล วิตกชนิดนั้น ขอมไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย ช่วยเพิ่มพูนปัญญา ไม่ส่งเสริมความคับแค้น เป็นไปเพื่อนิพพาน

“ถึงหากเราจะเฝ้าตรีกเฝ้าตรองวิตกชนิดนั้นตลอดทั้งคืน เราก็มองไม่เห็นภัยที่จะเกิดขึ้นจากวิตกชนิดนั้นเลย ถึงหากเราจะเฝ้าตรีกเฝ้าตรองวิตกชนิดนั้นตลอดทั้งวัน...ตลอดทั้งคืนและทั้งวัน เราก็มองไม่เห็นภัยที่จะเกิดขึ้นจากวิตกชนิดนั้นเลย,

“ก็แต่ว่า เมื่อเราเฝ้าตรีกตรองอยู่เนิ่นนานเกินไป ร่างกายก็จะเหน็ดเหนื่อย เมื่อกายเหน็ดเหนื่อย จิตก็จะฟุ้งซ่าน เมื่อจิตฟุ้งซ่าน จิตก็ห่างจากสมาธิ,

“ภิกษุทั้งหลาย เรายังนั้นแล จึงดำรงจิตไว้ในภายใน ทำให้อยู่ตัวสงบ ทำให้มีอารมณ์หนึ่งเดียว ตั้งมั่นไว้ ช้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะหมายใจว่า จิตของเราอย่าได้ฟุ้งซ่านไปเลย ดังนี้...

๒. “ภิกษุทั้งหลาย ความเพียร เราก็ได้เร่งระดมแล้ว ไม่ย่อหย่อน สถิติกำกับอยู่ ไม่เลือนหลง กายก็ผ่อนคลายสงบ ไม่กระสับกระส่าย จิตก็ตั้งมั่น มีอารมณ์หนึ่งเดียว

๓. “ภิกษุทั้งหลาย เรายังนั้นแล สัจจจากกามทั้งหลาย สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุแล้วซึ่งปฐมฌาน...”¹⁵⁴⁸

ท่านอธิบายว่า ความในข้อ ๑. ว่า “ดำรงจิตไว้ในภายใน ทำให้อยู่ตัวสงบ ทำให้มีอารมณ์หนึ่งเดียว ตั้งมั่น” ก็ดี ความในข้อ ๒. ว่า “จิตก็ตั้งมั่น มีอารมณ์หนึ่งเดียว” ก็ดี แสดงถึง “มูลสมาธิ” (คือ *ชณิกสมาธิ*) อันมีมาก่อนหน้าที่จะเกิดอุปปราสมาธิในชั้นฌาน ตามความในข้อที่ ๓.

ส่วน **ปริกรรมสมาธิ** ก็มีตัวอย่าง เช่น ผู้ที่ฝึกทิพโสต ออกจากฌานแล้ว เอาจิตกำหนดเสียงต่างๆ ตั้งแต่เสียงที่ดังมาก แต่ไกล เช่น เสียงเสื่อสิงห์คำราม เสียงรถบรรทุก หรือเสียงเตรรถ เป็นต้น แล้วกำหนดเสียงที่เบา ผ่อนลงมา เช่น เสียงกลอง เสียงระฆัง เสียงดนตรี เสียงสวดมนต์ เสียงคนคุยกัน เสียงนก เสียงลม เสียงจิ้งจก เสียงใบไม้ เป็นต้น ตามลำดับ

เสียงที่คนจิตใจปกติพอได้ยิน แต่คนที่มึนปริกรรมสมาธิ หรือชณิกสมาธินี้ได้ยิน จะดังชัดเจนนกว่าเป็นอันมาก

เรื่องชณิกสมาธิ พึงพิจารณาทำความเข้าใจ ตามนัยที่กล่าวมานี้

คัมภีร์บางแห่งกล่าวถึง **วิปัสสนาสมาธิ** เพิ่มเข้ามาอีกอย่างหนึ่ง แทรกอยู่ระหว่างชณิกสมาธิ กับอุปลารสมาธิ¹⁵⁴⁹ พึงทราบว่า วิปัสสนาสมาธินั้น ก็คือ ชณิกสมาธิ ที่นำไปใช้ในการเจริญวิปัสสนานั่นเอง และมีความประณีตยิ่งขึ้นไปเพราะการปฏิบัติ

¹⁵⁴⁸ ม.มู.๑๒/๒๕๒-๓/๒๓๔-๖; ความในข้อ ๒. และ ๓. มาในที่อื่นๆ ด้วย เช่น ม.มู.๑๒/๔๗/๓๘; คำว่า ตั้งมั่น หรือเป็นสมาธินี้ ตามรูปศัพท์ จะแปลว่า ทรงตัวเรียบ ก็ได้ ดูเหมือนว่า ถ้าแปลอย่างนี้ จะให้ความรู้สึกเป็นการเคลื่อนไหวดีกว่า คือคล้ายกับแปลว่า เดินแนวสม่ำเสมอ เหมือนคนใจแน่วแน่ เดินเรียบ บนเส้นลวดซึ่งขึงในที่สูง; คำว่า ไม่กระสับกระส่าย จะแปลว่า ไม่เครียด ก็ได้.

¹⁵⁴⁹ เช่น ปฎิธ.อ.๑๕๐

ค. ศัตรูของสมาธิ

สิ่งที่จะกล่าวต่อไปนี้ ไม่ใช่สมาธิ แต่เป็นปฏิปักษ์ เป็นศัตรูของสมาธิ เป็นสิ่งที่ต้องกำจัดเสีย จึงจะเกิดสมาธิได้ หรือจะพูดว่า เป็นสิ่งที่ต้องกำจัดเสียด้วยสมาธิ ก็ได้ สิ่งเหล่านี้มีชื่อเฉพาะเรียกว่า “นิวรณ”

นิวรณ แปลว่า เครื่องกีดกัน เครื่องขัดขวาง แปลเอาความตามหลักวิชาว่า สิ่งกีดกันการทำงานของจิต สิ่งขัดขวางความติงามของจิต สิ่งกีดกันกำลังปัญญา หรือแสดงความหมายให้เป็นวิชาการยิ่งขึ้นว่า สิ่งกีดกันจิตไม่ให้ก้าวหน้าในกุศลธรรม ธรรมฝ่ายชั่วที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุคุณความดี หรืออกุศลธรรมที่ทำให้จิตให้เศร้าหมองและทำปัญญาให้อ่อนกำลัง

คำอธิบายลักษณะของนิวรณ ที่เป็นพุทธพจน์ มีว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการเหล่านี้ เป็นเครื่องปิดกั้น (กุศลธรรม) เป็นเครื่องห้าม (ความเจริญของงาม) ขึ้นกตทัชจิตได้ ทำปัญญาให้อ่อนกำลัง”¹⁵⁵⁰

“...เป็นอุปกิเลสแห่งจิต (สนิมใจ หรือสิ่งที่ทำให้ใจเศร้าหมอง) ทำปัญญาให้อ่อนกำลัง”¹⁵⁵¹

“ธรรม ๕ ประการเหล่านี้ เป็นนิวรณ ทำให้มีตบอด ทำให้ไร้จักขุ ทำให้ไม่มีญาณ (สร้างความรู้) ทำให้ปัญญาดับ ส่งเสริมความคับแค้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน”¹⁵⁵²

นิวรณ ๕ อย่างนี้ ฟังระว่าง อย่างนำมาสับสนกับสมถะ หรือสมาธิ หากพบที่ใด ฟังตระหนักไว้ว่า นี่ไม่ใช่สมถะ นี่ไม่ใช่สมาธิ **นิวรณ ๕** อย่างนั้น คือ¹⁵⁵³

๑. กามฉันท ความอยากได้อยากเอา (แปลตามศัพท์ว่า ความพอใจในกาม) หรือ**อภิขมา** ความเพ่งเล็งอยากได้ หรือจ้องจะเอา หมายถึง ความอยากได้กามคุณทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นกิเลสพวกโลภะ จิตที่ถูกล่อด้วยอารมณ์ต่างๆ คิดอยากได้โน้นอยากได้นี้ ตัดใจโน้นตัดใจนี้ คอยเขวออกไปหาอารมณ์อื่น ครุ่นข้องอยู่ ย่อมไม่ตั้งมั่น ไม่เดินเรียบไป ไม่อาจเป็นสมาธิได้

๒. พยาบาท ความขัดเคืองแค้นใจ ได้แก่ ความขัดใจ แค้นเคือง เกลียดชัง ความผูกใจเจ็บ การมองในแง่ร้าย การคิดร้าย มองเห็นคนอื่นเป็นศัตรู ตลอดจนความโกรธ ความหงุดหงิด จุนเจียว ความรู้สึกขัดใจ ไม่พอใจต่างๆ จิตที่มีวาระทบนั้นกระตบนี้ สะดุดนั่นสะดุดนี้ เดินไม่เรียบ ไม่ไหลเนื่อง ย่อมไม่อาจเป็นสมาธิ

๓. ถีนมิทธะ ความหดหู่และเซื่องซึม หรือเซื่องและซึม แยกเป็นถีนะ ความหดหู่ ห่อเหี่ยว ถดถอย ระย่อ ท้อแท้ ความซบเซา เหนงหงอย ละเหี่ยว ที่เป็นอาการของจิตใจ กับมิทธะ ความเซื่องซึม เฉื่อยเฉา ง่วงเหงา อืดอาด มึนมัว ตื้อตัน อาการซึ่มๆ เฉาๆ ที่เป็นไปทางกาย (ท่านหมายถึงนามกาย คือกองเจตสิก) จิตที่ถูกอาการอย่างนี้ครอบงำ ย่อมไม่เข้มแข็ง ไม่คล่องตัว ไม่เหมาะแก่การใช้งาน จึงไม่อาจเป็นสมาธิได้

¹⁵⁵⁰ เช่น ส.ม.๑๙/๔๙๙/๑๓๕

¹⁵⁵¹ เช่น ส.ม.๑๙/๔๙๐/๑๓๓

¹⁵⁵² เช่น ส.ม.๑๙/๕๐๑/๑๓๖

¹⁵⁵³ **นิวรณ ๕** ที่มี**อภิขมา** เป็นข้อแรก มักบรรยายไว้ก่อนหน้าจะได้มาน เช่น ที่.ส.๙/๑๒๕/๙๕; ๓๒๔/๒๕๗; ที่.ปา.๑๑/๒๖/๕๑; ม.ม. ๑๒/๓๓๔/๓๔๕; ม.อ.๑๔/๓๙๖/๒๖๘; อัง.จตุกก.๒๑/๑๙๘/๒๘๖; อัง.ปมจก.๒๒/๗๕/๑๐๕; อัง.ทสภ.๒๔/๙๙/๒๒๑; อภิ.วิ.๓๕/๕๙๙/๓๒๙; ฯลฯ; ส่วน**นิวรณ ๕** ที่มี**กามฉันท** เป็นข้อแรก มักกล่าวไว้แยกเทศ และระบุแต่หัวข้อ ไม่บรรยายลักษณะ เช่น ที่.ส.๙/๓๗๘/๓๐๖; ที่.ปา.๑๑/๒๘๓/๒๔๖; ๔๑๔/๒๙๖; ม.ม.๑๒/๒๘๑/๒๘๕; ส.ม.๑๙/๓๔๕/๙๐; ๕๐๑/๑๓๖; อัง.ปมจก.๒๒/๕๑/๗๒; อภิ.วิ.๓๕/๙๘๓/๕๑๐; ดูอธิบายในนิวรณ ๖ (เต็มอวิชชา) ที่ อภิ.ส.๓๔/๗๔๙-๗๕๓/๒๕๕-๗; วิสุทธิ.๑/๑๘๖; ฯลฯ

อภิขมา = กามฉันท เช่น ปฏิ.อ.๒๑๒; อภิขมา = โลภะ เช่น อภิ.ส.๓๔/๖๙๑/๒๗๓; คำว่า “กาย” ในข้อที่ ๓. ท่านว่า หมายถึง **นามกาย** คือกองเจตสิก (สงคณ.อ.๕๓๖)

๔. อุทธัจจกุกกัจจะ ความฟุ้งซ่านและเดือดร้อนใจ แยกเป็นอุทธัจจะ ความที่จิตฟุ้งซ่าน ไม่สงบ ส่ายพราว พล่านไป กับกุกกัจจะ ความวุ่นวายใจ รำคาญใจ ระแวง เดือดร้อนใจ ยุ่งใจ กลุ้มใจ กังวลใจ จิตที่ถูกอุทธัจจกุกกัจจะครอบงำ ย่อมพล่าน งุ่นง่าน ย่อมกว้างไป ไม่อาจสงบลงได้ จึงไม่เป็นสมาธิ

๕. วิจิกิจฉา ความลึกลับเลอสงสัย ได้แก่ ความเคลือบแคลง ไม่แน่ใจ เกี่ยวกับพระศาสนา พระธรรม พระสงฆ์ เกี่ยวกับสิกขา เป็นต้น พูดสั้นๆ ว่า คลางแคลงในกุศลธรรมทั้งหลาย ตกลงใจไม่ได้ เช่นว่า ธรรมนี้ (สมาธิภาวนานี้ ฯลฯ) มีคุณค่า มีประโยชน์ควรแก่การปฏิบัติหรือไม่ จะได้ผลจริงไหม คิดแยกไปสองทาง วางใจไม่ลง จิตที่ถูกวิจิกิจฉาขัดไว้ กวนไว้ ให้ค้าง ให้พราว ให้ว้าวุ่น ลังเลอยู่ มีแต่จะเครียด ไม่อาจแน่วแน่เป็นสมาธิ

ง. ลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิ

ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า อธิจิตตสิกขา คือการฝึกปรือเพื่อเสริมสร้างคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ดังนั้น สมาธิ ซึ่งเป็นเป้าหมายของอธิจิตตสิกขานั้น จึงหมายถึง ภาวะจิตที่มีคุณภาพและมีสมรรถภาพดีที่สุด

จิตที่เป็นสมาธิ หรือมีคุณภาพดี มีสมรรถภาพสูงนั้น มีลักษณะที่สำคัญ ดังนี้

๑. แข็งแรง มีพลังมาก ทานเปรียบไว้ว่า เหมือนกระแสน้ำที่ถูกควบคุมให้ไหลพุ่งไปในทิศทางเดียว ย่อมมีกำลังแรงกว่าน้ำที่ถูกปล่อยให้ไหลพราวกระจายออกไป
๒. ราบเรียบ สงบซึ่ง เหมือนสระ หรือบึงน้ำใหญ่ ที่มีน้ำนิ่ง ไม่มีลมพัดต้อง ไม่มีสิ่งรบกวนให้กระเพื่อม ไม่พริ้ว ไม่สั่นไหว
๓. ใส กระจ่าง มองเห็นอะไรๆ ได้ชัด เหมือนน้ำสงบนิ่ง ไม่เป็นริ้วคลื่น และฟุ้งละอองที่มี ก็ตกตะกอนนอนก้นหมด
๔. นุ่มนวล แคล้วคล่อง ควรแก่งาน หรือเหมาะแก่การใช้งาน เพราะไม่เครียด ไม่กระด้าง ไม่วุ่น ไม่ขุ่นมัว ไม่สับสน ไม่เร่าร้อน ไม่กระวนกระวาย

ไวพจน์ที่แสดงความหมายของสมาธิคำหนึ่ง คือ **เอกัคคตา** แปลกันว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว แต่ถ้าวาดตามรูปศัพท์ จะเห็นลักษณะของจิตที่คล้ายกับในข้อแรก คือ เอกัคคตา = เอก + อัคค + ตา (ภาวะ)

คำว่า อัคคคะ ที่นี้ ท่านแปลว่าอารมณ์ แต่ความหมายเดิมแท้ คือ จุดยอด หรือจุดปลาย โดยนัยนี้ จิตเป็นสมาธิ ก็คือ จิตที่มียอด หรือมีจุดปลายจุดเดียว ซึ่งย่อมมีลักษณะแหลมพุ่ง รวมมุ่งตั้งไป หรือแทงทะลุไปได้ง่าย

จิตที่เป็นสมาธิขั้นสมบุรณ์ เฉพาะอย่างยิ่ง **สมาธิถึงขั้นนิมมาน** พระอรรถกถาจารย์เรียกว่า **จิตพร้อมด้วยองค์ ๘** (อัญฐานคสมันนาคตจิต) องค์ ๘ นั้น ท่านนับจากคำบรรยายที่เป็นพุทธพจน์นั่นเอง กล่าวคือ¹⁵⁵⁴

๑. ตั้งมั่น	๒. บริสุทธิ์
๓. ผ่องใส	๔. โปร่งโล่ง เกลี้ยงเกลตา
๕. ปราศจากสิ่งมัวหมอง	๖. นุ่มนวล
๗. ควรแก่งาน	๘. อยู่ตัว ไม่ออกแวกหวั่นไหว

ท่านว่า จิตที่มีองค์ประกอบเช่นนี้ เหมาะแก่การนำไปใช้ได้ดีที่สุด ไม่ว่าจะเอาไปใช้งานทางปัญญาพิจารณา ให้เกิดความรู้เข้าใจถูกต้องแจ่มชัด หรือใช้ในทางสร้างพลังจิต ให้เกิดอภิญญาสมบัติอย่างใดๆ ก็ได้

¹⁵⁵⁴ องค์ ๘ ตามบาลี คือ ๑. สมาทิตตะ ๒. บริสุทธะ ๓. ปริโยทาทะ ๔. อนังคณะ ๕. วิคตูปกิลเส ๖. มุทฺทิตตะ ๗. กัมมณียะ ๘. จิตฺเต อานัญชุปัตตตะ (ที่มากมายมาย เช่น ที.ล.๓/๑๓๑/๑๐๑; ม.ม.๑๒/๔๘/๓๘; อัง.ติก.๒๐/๔๙๘/๒๑๐; ฯลฯ อรรถกถาที่แจกแจง เช่น นิ.อ.๒/๕๙; วิสุทฺธิ.๒/๒๐๕; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๒/๒๕๗; ดู อัง.นวก.๒๓/๒๓๙/๔๓๗ ด้วย)

ตามที่กล่าวมานี้ มีข้อควรย้าว่า ลักษณะเด่นที่สุดของจิตที่เป็นสมมติ ซึ่งสัมพันธ์กับความมุ่งหมายของสมมติด้วย ก็คือ ความ “ควรแก่งาน” หรือความเหมาะแก่การใช้งาน และงานที่ถูกต้องตามหลักพุทธศาสนา ก็คือ งานทางปัญญา อันได้แก่ การใช้จิตที่พร้อมดีเช่นนั้น เป็นสนามปฏิบัติการของปัญญา ในการพิจารณา สภาวธรรม ให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง

โดยนัยนี้ จึงควรย้าเพิ่มไว้อีกด้วยว่า สมมติที่ถูกต้อง ไม่ใช่อาการที่จิตหมดความรู้สึก ปล่อยตัวตนเข้าร่วมหายไปทำอะไรๆ แต่เป็นภาวะที่ใจสว่าง โปร่งโล่ง หลุดออกจากสิ่งบดบังบีบคั้นกั้นขวาง เป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง ตื่นอยู่ เบิกบาน พร้อมที่จะใช้ปัญญา

ฟังพิจารณาพุทธพจน์ต่อไปนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการต่อไปนี้เป็นเครื่องปิดกั้น เป็นนิวรณ เป็นสิ่งที่กตทัชจิต ทำให้ปัญญาอ่อนกำลัง, ๕ ประการ กล่าวคือ กามฉันท...พยาบาท...ถีนมิทระ...อุทัจจกุกกุจะ...วิจิจจนา...

“ภิกษุ! ไม่ละธรรม ๕ ประการ ที่เป็นเครื่องปิดกั้น เป็นนิวรณ เป็นสิ่งที่กตทัชจิต ทำปัญญาให้อ่อนกำลังแล้ว จักรู้จักประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย หรือจักประจักษ์แจ้ง ซึ่งญาณที่ศณะอันวิเศษ ที่สามารถทำให้เป็นอริยะ ซึ่งยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์สามัญ ด้วยปัญญาที่ทูลพลไร้กำลัง ช้อนย่อมมิใช่ฐานะที่จะเป็นไปได้

“เปรียบเหมือนแม่น้ำที่เกิดบนภูเขา ไหลลงเป็นสายยาวไกล มีกระแสเชี่ยว พัดพาสิ่งทีพอจะพัดเอาไปได้ บุรุษเปิดปากเหมืองออกทั้งสองข้างของแม่น้ำนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น กระแสน้ำท่ามกลางแม่น้ำนั้น ก็กระจาย สายพรวา เขวคว้าง ไม่แล่นไหลไปไกล ไม่มีกระแสเชี่ยว และพัดพาสิ่งทีพอจะพัดเอาไปไม่ได้...”¹⁵⁵⁵

ครั้งหนึ่ง ลังคารวพราหมณ์กราบทูลถามพระพุทธเจ้า และพระองค์ได้ตรัสตอบ ดังนี้:

พราหมณ์: ท่านพระโคตมะผู้เจริญ อะไรหนอเป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัยให้ ในบางคราว มนต์ทั้งหลาย แม้ที่ได้สาธยายมาแล้วตลอดเวลายาวนาน ก็ไม่แจ่มแจ้ง ไม่ต้องกล่าวถึงมนต์ที่มีได้สาธยาย, และอะไรเป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัยให้ ในบางคราว มนต์ทั้งหลาย แม้ที่มีได้สาธยายตลอดเวลายาวนาน ก็แจ่มแจ้ง ไม่ต้องกล่าวถึงมนต์ที่ได้สาธยาย

พระพุทธเจ้า: ดูกรพราหมณ์ ในเวลาใด บุคคลมีใจกลุ้มรุมด้วยกามราคะ ถูกกามราคะครอบงำอยู่ และไม่รู้จักตามเป็นจริง ซึ่งทางออกแห่งกามราคะที่เกิดขึ้นแล้ว ในเวลานั้น เขาขอมไม่รู้จักตนเองไม่เห็นตามเป็นจริง แม้ซึ่งประโยชน์ตน แม้ซึ่งประโยชน์ผู้อื่น แม้ซึ่งประโยชน์ทั้งสองฝ่าย มนต์ทั้งหลาย แม้ที่ได้สาธยายมาตลอดเวลายาวนาน ก็ขอมไม่แจ่มแจ้ง ไม่ต้องกล่าวถึงมนต์ที่มีได้สาธยาย

(บุคคลมีใจกลุ้มรุมด้วยพยาบาท ถีนมิทระ อุทัจจกุกกุจะ และวิจิจจนา ก็เช่นเดียวกัน และทรงเปรียบจิตที่ถูกนิวรณข้อต่างๆ ครอบงำ ดังต่อไปนี้)

¹⁵⁵⁵ อ.ป.ภ.จก.๒๒/๕๑/๗๒

๑. (จิตที่ถูกกามราคะครอบงำ) เปรียบเหมือนภาชนะใส่น้ำ ซึ่งเอาสีครึ่งบ้าง สีขมบ้าง สีเขียวบ้าง สีแดงอ่อนบ้าง ผสมปนกันไว้ คนตาดีมองดูเงาหน้าของตนในภาชนะน้ำนั้น ก็ไม่รู้ไม่เห็นตามเป็นจริง

๒. (จิตที่ถูกพยาบาทครอบงำ) เปรียบเหมือนภาชนะใส่น้ำ ที่เอาไฟเผาจน เตือดพล่าน มีไพล่พุ่ง คนตาดีมองดูเงาหน้าของตนในภาชนะน้ำนั้น ก็ไม่รู้ไม่เห็นตามเป็นจริง

๓. (จิตที่ถูกถิ่นมิถระครอบงำ) เปรียบเหมือนภาชนะใส่น้ำ ที่ถูกสาหร่ายและจอกแหนปกคลุม คนตาดีมองดูเงาหน้าของตนในภาชนะน้ำนั้น ก็ไม่รู้ไม่เห็นตามเป็นจริง

๔. (จิตที่ถูกอุทัจจกุกุจะครอบงำ) เปรียบเหมือนภาชนะใส่น้ำ ที่ถูกลมพัด ไหว กระเพื่อม เป็นคลื่น คนตาดีมองดูเงาหน้าของตนในภาชนะน้ำนั้น ก็ไม่รู้ไม่เห็นตามเป็นจริง

๕. (จิตที่ถูกวิจิกิจจากรอบงำ) เปรียบเหมือนภาชนะใส่น้ำ ที่ขุ่น มัว เป็นนม ซึ่งวางไว้ในที่มีด คนตาดีมองดูเงาหน้าของตนในภาชนะน้ำนั้น ก็ไม่รู้ไม่เห็นตามเป็นจริง

ส่วนบุคคลที่ใจไม่มีนิรวรณ ๕ ครอบงำ และรู้ทางออกของนิรวรณ ๕ ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง ทั้งประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น และประโยชน์ทั้งสองฝ่าย มนต์แม่ที่มิได้สาธยายตลอดเวลายาวนาน ก็แจ่มแจ้งได้ ไม่ต้องกล่าวถึงมนต์ที่ได้สาธยาย และมีอุปมาต่างๆ ตรงข้ามกับที่ได้กล่าวมาแล้ว¹⁵⁵⁶

“ภิกษุทั้งหลาย อุปกิเลสแห่งทอง ๕ อย่างต่อไปนี้ ทองเป็อนปนเข้าด้วยแล้ว ย่อมเป็นเหตุให้ไม่ช้อน ไม่ควรแก่งาน ไม่สุกปลั่ง เพราะ ไม่เหมาะที่จะนำไปทำอะไรๆ; ๕ อย่างเป็นไฉน? ได้แก่ เหล็ก โลหะอื่น ดีบุก ตะกั่ว และเงิน...

“เมื่อใด ทองพ้นจากอุปกิเลส ๕ ประการเหล่านี้แล้ว ก็จะเป็นสภาพช้อน ควรแก่งาน สุกปลั่ง ไม่เปราะ เหมาะที่จะนำไปทำอะไรๆ ได้ดี กล่าวคือ ช่างทองต้องการทำเครื่องประดับชนิดใดๆ จะเป็นแหวน ตุ่มหู สร้อยคอ หรือสุวรรณมาลา ก็ตาม ย่อมสำเร็จผลที่ต้องการฉันใด

“อุปกิเลสแห่งจิตทั้ง ๕ อย่างต่อไปนี้ จิตพัวพันเศร้าหมองเข้าแล้ว ย่อมไม่นุ่มนวล ไม่ควรแก่งาน ไม่ผ่องใส เพราะเสาะ และไม่ตั้งมั่นด้วยดี (ไม่เป็นสัมมาสมาธิ) เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ฉะนั้น, ๕ อย่างเป็นไฉน? ได้แก่ กามฉันท์ พยาบาท ถีนมิถระ อุทัจจกุกุจะ และวิจิกิจจ...

“เมื่อใด จิตพ้นจากอุปกิเลส ๕ ประการเหล่านี้แล้ว ก็จะเป็นสภาพช้อนโยน ควรแก่งาน ผ่องใส ไม่เปราะเสาะ และยอมตั้งมั่นด้วยดี (เป็นสัมมาสมาธิ) เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ฉะนั้น เธอจะยอมจิตไป เพื่อรู้จำเพาะประจักษ์แจ้ง ซึ่งอภิญาตัจฉิกรณียธรรม (สิ่งที่พึงทำให้ประจักษ์แจ้งด้วยการรู้เจาะตรง) อย่างไรๆ ก็ยอมถึงภาวะที่สามารถเป็นพยานในธรรมนั้นๆ ได้ ในเมื่อเหตุมีอยู่...”¹⁵⁵⁷

¹⁵⁵⁶ ส.ม.๑๙/๖๐๒-๖๒๔/๑๖๗-๑๗๔; อภ.ปญจก.๒๒/๑๙๓/๒๕๗ (ไม่แจ่มแจ้ง หมายถึงนึกไม่ออก หรือคิดไม่ออก); อีกแห่งหนึ่ง ตรัสถึงจิตที่ไม่ขุ่นมัว เหมือนห้วงน้ำใส มองเห็นก้อนหิน ก้อนกรวด หอย และปลาที่แหวกว่ายในน้ำ ส่วนจิตที่ขุ่นมัว ก็เหมือนห้วงน้ำขุ่นที่ตรงกันข้าม (อภ.เอก.๒๐/๔๖-๔๗/๑๐)

¹⁵⁵⁷ อภ.ปญจก.๒๒/๒๓/๑๗; เทียบ ส.ม.๑๙/๔๗๔/๑๓๑

มีพุทธพจน์บางแห่ง ตรัสว่า:

“ถ้าภิกษุปราศจากนิเวรณทั้ง ๕ และได้เริ่มทำความเพียรไม่ย่อหย่อน มีสติกำกับอยู่ ไม่เลือนหลง กายผ่องคนลายสงบ ไม่เครียดกระดึบกระส่าย จิตตั้งมั่น มีอารมณ์หนึ่งเดียว ไม่ว่าจะเพียรไปอยู่ที่ตาม ยืนอยู่ที่ตาม นั่งอยู่ที่ตาม นอนตื่นอยู่ที่ตาม ก็เรียกได้ว่า เป็นผู้มีความเพียร มีโอตตปปะ ได้เริ่มระดมความเพียรต่อเนื่องสม่ำเสมอ และเป็นผู้อุทิศตัวเด็ดเดี่ยวแล้ว”¹⁵⁵⁸

ข้ออุปมาของพระอรธกถาจารย์เกี่ยวกับสมมตินี้ ก็น่าฟัง ท่านว่า สมมติทำให้จิตตั้งอยู่ในอารมณ์อย่างสม่ำเสมอ ทำให้องค์ธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกับมัน ผกึ ประสานกันอยู่ ไม่พรา ไม่ฟุ้งกระจาย เหมือนน้ำผกึประสานเป้งเข้าเป็นก้อนเดียว และทำให้จิตสืบต่ออย่างนึ่งแนวมั่นคง เหมือนเปลวเทียนในที่สงัดลม ติดไฟอยู่สงบนิ่ง ลูกไฟใหม่ไปเรื่อยๆ ส่องแสงสว่างสม่ำเสมอเป็นอย่างดี¹⁵⁵⁹

จ. ความมุ่งหมายและประโยชน์ของสมมติ: มองอย่างทั่วไป

ความมุ่งหมายของสมมติที่ใช้อย่างถูกต้อง หรือพูดตามศัพท์ว่า ความมุ่งหมายของสัมมาสมตินั้น เป็นที่ชัดเจน ดังได้กล่าวมาแล้วบ่อยๆ ว่า เพื่อเตรียมจิตให้พร้อมที่จะใช้ปัญญาอย่างได้ผลดี

พูดอย่างง่ายๆ ว่า *สมมติเพื่อปัญญา* ดังบาลีที่เคยอ้างแล้วว่า “สมมติ เพื่ออรธคือยถาภูตญาณทัสสนะ (สมมติ เพื่อจุดหมายคือการรู้เห็นตามเป็นจริง)”¹⁵⁶⁰ บ้าง “สมมติ มียถาภูตญาณทัสสนะ เป็นอรธ เป็นอานิสงส์ (ความมุ่งหมายและผลสนองที่พึงประสงค์ของสมมติ คือการรู้เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น)”¹⁵⁶¹ บ้าง “จิตวิสุทธีเพียงแค่มิทีภูจิตวิสุทธีเป็นอรธ (การบำเพ็ญสมมติให้จิตบริสุทธิ์ มีจุดหมายอยู่แค่จะทำความเห็นความเข้าใจให้ถูกต้องบริสุทธิ์)”¹⁵⁶² บ้าง

อีกทั้งอาจจะอ้างพุทธพจน์ต่อไปนี้ มาสนับสนุนด้วย

“สมมติที่ศีลปมรอบแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก, ปัญญาที่สมมติปมรอบแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก, จิตที่ปัญญาปมรอบแล้ว ย่อมหลุดพ้นโดยชอบเทียว จากอาสวะทั้งหลาย คือ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ”¹⁵⁶³

แม้ว่าสมมติจะมีความมุ่งหมายดังกล่าวมานี้ก็จริง แต่สมมติก็ยังมีคุณประโยชน์อย่างอื่นๆ ที่นอกเหนือไปจากจุดมุ่งหมายนั้นอีก ประโยชน์บางอย่าง เป็นผลพลอยได้ ในระหว่างการปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายของสมมตินั่นเอง บางอย่างเป็นประโยชน์ส่วนพิเศษออกไป ซึ่งต้องอาศัยการฝึกฝนยิ่งกว่าธรรมดา บางอย่างเป็นประโยชน์ที่เกื้อกูล แม้แก่ท่านที่ได้บรรลุจุดหมายของสมมติเสร็จสิ้นไปแล้ว

¹⁵⁵⁸ อัง.จตุกก.๒๑/๑๒/๑๙; ชุ.อิติ.๒๕/๒๕๒/๓๑๙; การพยายามชำระจิตไม่ให้มีนิเวรณ เป็นความหมายอย่างหนึ่งของหลักธรรมที่เรียกว่า *ชาครยานุโยค* (การประกอบความเพียรเครื่องตื่นอยู่ หรือการประกอบความตื่น) ดู อัง.ติก.๒๐/๔๕๕/๑๔๓; วิสุทธี.ฎีกา ๒/๑๗๓ ย่าง ม.ม.๑๓/๑๓/๑๔

¹⁵⁵⁹ ดู สงคณิ ๒.๒๐๙; วิสุทธี.๓/๓๗; วิสุทธี.ฎีกา ๑/๑๕๗; ๓/๑๐๔.

¹⁵⁶⁰ วินย.๘/๑๐๘๔/๔๐๖ (เคยอ้าง)

¹⁵⁶¹ อัง.ทสก.๒๔/๑/๒ (เคยอ้าง)

¹⁵⁶² ม.ม.๑๒/๒๙๘/๒๙๕ (เคยอ้าง)

¹⁵⁶³ เชน ที่.ม.๑๐/๗๗/๙๙

โดยสรุป พอจะประมวลประโยชน์ของสมาธิได้ ดังนี้

ก. ประโยชน์ที่เป็นจุดหมาย หรืออุดมคติทางธรรม:

ประโยชน์ที่เป็นความมุ่งหมายแท้จริงของสมาธิตามหลักพระพุทธศาสนา คือ เป็นส่วนสำคัญอย่างหนึ่งแห่งการปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุด อันได้แก่ ความหลุดพ้นจากกิเลส และทุกข์ทั้งปวง

- ๑) ประโยชน์ที่ตรงแท้ของข้อนี้ คือ การเตรียมจิตให้พร้อมที่จะใช้ปัญญาพิจารณาให้รู้แจ้งสภาวะธรรมตามความเป็นจริง เรียกตามศัพท์ว่า เป็นบาทแห่งวิปัสสนา หรือทำให้เกิดญาณทัสสนะ ดังได้กล่าวแล้ว ซึ่งจะนำไปสู่วิเศษและวิมุตติในที่สุด
- ๒) ประโยชน์ที่รองลงมาในแนวเดียวกันนี้ แม้จะไม่ถือว่าเป็นจุดหมายที่แท้จริง คือ การบรรลุภาวะที่จิตหลุดพ้นจากกิเลสชั่วคราว ที่เรียกว่าเจโตวิมุตติประเภทยังไม่เด็ดขาด กล่าวคือ หลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจพลังจิต โดยเฉพาะด้วยกำลังของฌาน กิเลสถูกกำลังสมาธิ กด ช่ม หรือทับไว้ตลอดเวลาที่อยู่在那สมาธินั้น เรียกเป็นศัพท์ว่า วิกขัมภณวิมุตติ

ข. ประโยชน์ในด้านความสามารถพิเศษเหนือสามัญวิสัย

ข้อนี้เป็นเรื่องของผลสำเร็จอย่างสูงในทางจิต หรือเรียกสั้นๆ ว่า *ประโยชน์ในด้านอภิญญา* ได้แก่การใช้สมาธิระดับฌานสมาบัติเป็นฐาน ทำให้เกิดฤทธิ์ และอภิญญาชั้นโลกียะอย่างอื่น ๆ คือ หูทิพย์ ตาทิพย์ หายใจคนอื่นได้ ระลึกชาติได้ จำพวกที่ปัจจุบันเรียกว่า ESP (Extrasensory Perception)

ค. ประโยชน์ในด้านสุขภาพจิต และการพัฒนาบุคลิกภาพ

ตัวอย่างในข้อนี้ เช่น ทำให้เป็นผู้มีจิตใจ และมีบุคลิกลักษณะ ที่เข้มแข็ง หนักแน่น มั่นคง สงบ เยือกเย็น สุขภาพ นิ่มนวล สดชื่น ผ่องใส กระฉับกระเฉง กระปรี้กระเปร่า เบิกบาน งามสง่า มีเมตตากรุณา มองดูรู้จักตนเองและผู้อื่นตามความเป็นจริง

(คนมีนิรโรค มีลักษณะตรงข้าม เช่น อ่อนไหว ตีใจหลงใหลง่าย หรือหยาบ กระด้าง ฉุนเฉียว เกเรี้ยวกราด หงุดหงิด วุ่นวาย จู้จี้จ้าน สอดแสบ ลูกลี้ลูกกลน หรือหงอยเหงา เคร่ำครึ้ม หรือซี้หวาด ซี้ระแวง ลังเล)

สมาธิเตรียมจิตให้อยู่ในสภาพพร้อม และง่ายแก่การปลุกฝังคุณธรรมต่างๆ และเสริมสร้างนิสัยที่ดี รู้จักทำใจให้สงบ และสะกดยั้งผ่อนเบาความทุกข์ที่เกิดขึ้นในใจได้ เรียกอย่างสมัยใหม่ว่า มีความมั่นคงทางอารมณ์ และมีภูมิคุ้มกันโรคทางจิต

ประโยชน์ข้อนี้จะเพิ่มพูนยิ่งขึ้น ในเมื่อใช้จิตที่มีสมาธินั้น เป็นฐานปฏิบัติตามหลักสติปัญญา คือดำเนินชีวิตอย่างมีสติ ตามดูรู้ทันพฤติกรรมทางกายวาจา ความรู้สึกนึกคิด และภาวะจิตของตนที่เป็นไปต่างๆ มองอย่างเอามาเป็นความรู้สำหรับใช้ประโยชน์อย่างเดียว ไม่ยอมเปิดช่องให้ประสบการณและความเป็นไปเหล่านั้น ก่อพิษเป็นอันตรายแก่ชีวิตจิตใจของตนได้เลย ประโยชน์ข้อนี้ย่อมเป็นไปในชีวิตประจำวันด้วย

ง. ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน เช่น

- ๑) ใช้ช่วยทำให้จิตใจผ่อนคลาย หายเครียด เกิดความสงบ หายกระวนกระวาย ยิ่งหยุดจากความก่อกวนกลุ่มวิตกกังวล เป็นเครื่องพักผ่อนกาย ให้ใจสบาย และมีความสุข เช่น บางท่านทำอานาปานสติ (กำหนดลมหายใจเข้าออก) ในเวลาที่จำเป็นต้องรอคอย และไม่มีอะไรที่จะทำ เหมือนดั่งเวลานั่งติดในรถประจำทาง หรือปฏิบัติสลับแทรกในเวลาทำงานใช้สมองหนัก เป็นต้น

ประโยชน์ข้อนี้ อย่างสมบูรณ์แบบ ได้แก่ ฌานสมาบัติ ที่พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลาย ใช้เป็นที่พักผ่อนกายใจ เป็นอยู่อย่างสุขสบายในโอกาสว่างจากการบำเพ็ญกิจ ซึ่งมีคำเรียกเฉพาะว่า เพื่อเป็นทิวาสธรรมสุขวิหาร

- ๒) เป็นเครื่องเสริมประสิทธิภาพในการทำงาน การเล่าเรียน และการทำกิจทุกอย่าง เพราะจิตที่เป็นสมาธิ แน่วแน้อยู่กับสิ่งที่กำลังกระทำ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวก ไม่เลื่อนลอยเสีย ย่อมช่วยให้เรียน ให้คิด ให้ทำงานได้ผลดี การงานก็เป็นไปโดยรอบคอบ ไม่ผิดพลาด และป้องกันอุบัติเหตุได้ดี เพราะเมื่อมีสมาธิ ก็ย่อมมีสติกำกับอยู่ด้วย ดังที่ท่านเรียกว่าจิตเป็นกัมมณีเยะ หรือกรรมนีเยะ แปลว่าควรแก่งาน หรือเหมาะแก่การไ้ใช้งาน ยิ่งได้ประโยชน์ในข้อ ๑) มาช่วยเสริม ก็ยิ่งได้ผลดีมากยิ่งขึ้นไปอีก
- ๓) ช่วยเสริมสุขภาพกาย และใช้แก้ไขโรคได้ ร่างกายกับจิตใจอาศัยกัน และมีอิทธิพลต่อกัน ปุณฺณชนทั่วไป เมื่อกายไม่สบาย จิตใจก็พลอยอ่อนแอเศร้าหมองซุ่มมัว ครั้นเสียใจ ไม่มีกำลังใจ ก็ยิ่งทำให้โรคทางกายนั้นทรุดหนักลงไปอีก แม้ในเวลาที่ว่าร่างกายเป็นปกติ พอประสบเรื่องราวให้เศร้าเสียใจรุนแรง ก็ล้มป่วยเจ็บไข้ไปได้

ส่วนผู้ที่มีจิตใจเข้มแข็งสมบูรณ์ (โดยเฉพาะท่านที่มีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระแล้ว) เมื่อเจ็บป่วยกาย ก็ไม่สบายอยู่แค่กายเท่านั้น จิตใจไม่พลอยป่วยไปด้วย ยิ่งกว่านั้น กลับใช้ใจที่สบาย มีกำลังจิต เข้มแข็งนั้น ทันทกลับมาส่องอิทธิพลบรรเทา หรือผ่อนเบาโรคทางกายได้อีกด้วย อาจทำให้โรคหายง่าย และไวขึ้น หรือแม้แต่ใช้กำลังสมาธิระงับทุกข์เวทนาทางกายไว้ก็ได้¹⁵⁶⁴

ในด้านดี ผู้มีจิตใจผ่องใสเบิกบาน ย่อมช่วยให้กายเอิบอิมิ ผิวพรรณผ่องใส สุขภาพกายดี เป็นภูมิต้านทานโรคไปในตัว ความสัมพันธ์นี้ มีผลต่ออัตราส่วนของความต้องการ และการเผาผลาญใช้พลังงานของร่างกายด้วย เช่น จิตใจที่สบายผ่องใสสดชื่นเบิกบานนั้น ต้องการอาหารน้อยลง ในการทำให้ร่างกายสมบูรณ์ผ่องใส เช่น คนธรรมดาที่มีเรื่องดีใจ ปลายปลื้มอิมิใจ ไม่หิวข้าว หรือพระที่บรรลุนิพพานแล้ว มีปีติเป็นภักขา ฉันทอาหารวันละมื้อเดียว แต่ผิวพรรณผ่องใส เพราะไม่ทวนละท้อความหลัง ไม่เพื่อหวังอนาคต¹⁵⁶⁵

ไม่เฉพาะจิตใจดี ช่วยเสริมให้สุขภาพกายดีเท่านั้น โรคกายหลายอย่าง เป็นเรื่องของกายจิตสัมพันธ์ เกิดจากความแปรปรวนทางจิตใจ เช่น ความมักโกรธบ้าง ความกุ่มกวมบ้าง ทำให้เกิดโรคปวดศีรษะบางอย่าง หรือโรคแผลในกระเพาะอาหารอาจเกิดได้ เป็นต้น เมื่อทำจิตใจให้ดีด้วยวิธีอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ช่วยแก้ไขโรคเหล่านั้นได้

ประโยชน์ข้อนี้จะสมบูรณ์ ต่อเมื่อมีปัญญาที่รู้เท่าทันสภาวะธรรมประกอบอยู่ด้วย¹⁵⁶⁶

¹⁵⁶⁴ เช่น ที.ม.๑๐/๓๓/๑๑๗; ส.ส.๑๕/๑๒๒/๓๘; ๑๓๐/๓๙; ส.ม.๑๙/๗๐๙/๒๐๓

¹⁵⁶⁵ ส.ส.๑๕/๒๒/๗

¹⁵⁶⁶ สภาพกายจิตสัมพันธ์นี้ อาจแบ่งได้เป็น ๓ ระดับ ตามขั้นของพัฒนาการทางจิต

ขั้นต่ำสุด ทุกข์กาย ชั่วทุกข์ใจ คือ ผลต่อกาย กระทบจิตด้วย พอไม่สบายกาย ใจพลอยไม่สบายด้วย ชั่วเต็มตัวเองให้หนักขึ้น

ขั้นกลาง ทุกข์กาย อยู่แค่กาย คือ จำกัดขอบเขตของผลกระทบได้ ความทุกข์ความไม่สบายมีอยู่แค่นั้น กระทบแต่ที่นั่น ระวังใจได้ ไม่ให้ทุกข์ทับถมลูกกลม

ขั้นสูง ใจสบาย ช่วยกายคลายทุกข์ คือ เมื่อร่างกายทุกข์ ไม่สบาย นอกจากไม่เก็บไปก่อทุกข์แก่ใจแล้ว ยังสามารถใช้สมรรถภาพที่เข้มแข็ง และคุณภาพที่ตั้งามของจิต ส่งผลดีกลับมาช่วยกายได้อีกด้วย

ฉ. ความมุ่งหมายและประโยชน์ของสมาธิ: สรุปตามประเภทของสมาธิภาวนา

ถ้าสรุปตามพระบาลี การฝึกอบรมเจริญสมาธิ มีวัตถุประสงค์ที่จะนำไปใช้ประโยชน์ในด้านต่างๆ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย สมาธิภาวนา (การเจริญสมาธิ) มี ๔ อย่าง ดังนี้ คือ

๑. สมาธิภาวนา ที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อทิวฐธรรมสุขวิหาร (การอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน)

๒. สมาธิภาวนา ที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อการได้ญาณทัตตสนะ

๓. สมาธิภาวนา ที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อสติและสัมปชัญญะ

๔. สมาธิภาวนา ที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย”¹⁵⁶⁷

แบบที่ ๑ บาลีขยายความว่า ได้แก่ ญาณ ๔ ข้อ นี้ก็คือ การเจริญญาณในลักษณะที่พูดอย่างชาวบ้านว่าเป็นวิธีหาความสุขแบบหนึ่ง ตามหลักที่แบ่งความสุขเป็น ๑๐ ชั้น¹⁵⁶⁸ ซึ่งประณีตขึ้นไปตามลำดับ คือ กามสุข สุขในรูปฌาน ๔ ชั้น สุขในอรูปฌาน ๔ ชั้น และสุขในนิโรธสมบัติ พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลาย นิยมเจริญญาณในโอกาสว่าง เพื่อเป็นการพักผ่อนอย่างสุขสบาย ที่เรียกว่า ทิวฐธรรมสุขวิหาร

แบบที่ ๒ บาลีขยายความว่า ได้แก่การมณสิการอาโลกัสถัญญา (กำหนดหมายในแสงสว่าง) อธิษฐานทิวาสถัญญา (กำหนดหมายว่าเป็นกลางวัน) เหมือนกันทั้งกลางวันและกลางคืน มีใจเปิดโล่ง ไม่ถูก (นิรวณ) ห่อหุ้มฝึกให้เป็นจิตที่มีความสว่าง

อรรถกถาอธิบายว่า การได้ญาณทัตตสนะในที่นี้ หมายถึงการได้ทิพยจักขุ และท่านกล่าวว่า ทิพยจักขุนี้เป็นยอดของโลกียภิกขุญาทั้ง ๕ (อีก ๔ คือ อิทธิวิธิ ทิพยโสต เจโตปริยญาณ และปุพเพนิวาสานุสสติญาณ) บางแห่งท่านกล่าวถึงญาณทัตตสนะนี้คำเดียว หมายถึงโลกียภิกขุญาหมดทั้ง ๕ ดังนั้น ประโยชน์ข้อนี้จึงหมายถึงการนำเอาสมาธิไปใช้เพื่อผลสำเร็จทางจิต คือความสามารถพิเศษจำพวกภิกขุญา รวมทั้งอิทธิปาฏิหาริย์

แบบที่ ๓ คือ การตามดูรู้ทันความรู้สึกนึกคิดต่างๆ ที่เกิดขึ้นดับไป ในความเป็นอยู่ประจำวันของตน ดังที่บาลีไขความไว้ว่า เวทนา สัญญา และวิตกทั้งหลาย จะเกิดขึ้น จะตั้งอยู่ จะดับไป ก็เป็นไปโดยรู้ชัด

แบบที่ ๔ บาลีขยายความว่า ได้แก่ การเป็นอยู่โดยมีปัญญาองดูรู้ทันอยู่เสมอ ถึงความเกิดขึ้น และความเสื่อมสิ้นไปในอุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ ว่า รูป เป็นดังนี้ ความเกิดขึ้นของรูป เป็นดังนี้ ความดับไปของรูป เป็นดังนี้ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นดังนี้ เกิดขึ้นดังนี้ ดับไปดังนี้ มองอย่างกว้างๆ ก็คือ การใช้สมาธิเพื่อประโยชน์ทางปัญญา เป็นอุปกรณ์ในการเจริญวิปัสสนา อย่างที่เรียกว่า เป็นบาทฐานของวิปัสสนา เพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ อาสวักขยญาณ หรือวิชชาวิมุตติ¹⁵⁶⁹

ตามคำอธิบายของอรรถกถา จะเห็นว่า ประโยชน์อย่างที่ ๑ และ ๒ เป็นด้านสมถะ ส่วนประโยชน์อย่างที่ ๓ และ ๔ เป็นด้านวิปัสสนา

¹⁵⁶⁷ อัง.จตุกก.๒๑/๔๑/๕๗; ที.ปา.๑๑/๒๓๓/๒๓๓

¹⁵⁶⁸ เช่น ม.ม.๑๓/๑๐๐/๙๖; ส.ส.พ.๑๘/๔๑๓/๒๗๘

¹⁵⁶⁹ ดูคำอธิบายของอรรถกถา ที่ ที.อ.๓/๒๕๗; อัง.อ.๒/๓๙๖; ม.อ.๒/๓๑๒, และพึงเปรียบเทียบกับ อัง.ติก.๒๐/๒๒๖/๕๖ และ อัง.ฉก.๒๒/๓๐๐/๓๖๑ ด้วย.

ประโยชน์อย่างอื่นๆ ที่ได้กล่าวข้างต้น แม้จะไม่มีระบุไว้ในพระบาลีนี้ ก็พึงเห็นว่า เป็นประโยชน์พลอยได้สืบเนื่องออกไป ซึ่งพึงได้รับในระหว่างการศึกษาปฏิบัติ เพื่อประโยชน์ ๔ อย่างนี้บ้าง เป็นข้อปลีกย่อยกระจายออกไป ไม่ต้องระบุไว้ให้เด่นชัดต่างหากบ้าง

ในคัมภีร์ชั้นนอรธกถา ท่านก็ได้สรุปอานิสงส์ คือ ผลได้ต่างๆ ของสมาธิภาวนา หรือการฝึกเจริญสมาธิไว้เหมือนกัน ดังที่แสดงไว้ในวิสุทธิมัคค์ มี ๕ ประการ คือ¹⁵⁷⁰

๑) เป็นวิธีการพักผ่อนอย่างสุขสบายในปัจจุบัน (ทิวสุธรรมสุขวิหาร)

ข้อนี้ เป็นอานิสงส์ของสมาธิขั้นอัปปนา (คือ ระดับฌาน) สำหรับพระอรหันต์ ซึ่งเป็นผู้ทำกิจเพื่อความหลุดพ้นเสร็จสิ้นแล้ว ไม่ต้องใช้ฌานเพื่อบรรลุมิธรรมใดๆ ต่อไปอีก อ้างพุทธพจน์ว่า

“ฌานเหล่านี้ เรียกว่าเป็นทิวสุธรรมสุขวิหาร ในอริยวินัย (ระบอบของอริยชน หรือแบบแผนของพระอริยะ)”¹⁵⁷¹

๒) เป็นบาท หรือเป็นปัทมฐาน แห่งวิปัสสนา

ข้อนี้ เป็นอานิสงส์ของสมาธิขั้นอัปปนาที่ได้ หรือขั้นอุปจาระก็พอได้ แต่ไม่ปรองนัง ประโยชน์ข้อนี้ใช้สำหรับพระเสขะและปุถุชน อ้างพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย จงเจริญสมาธิเถิด ภิกษุมิจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง”¹⁵⁷²

๓) เป็นบาทหรือเป็นปัทมฐานแห่งอภิญา

ข้อนี้ เป็นอานิสงส์ของสมาธิขั้นอัปปนา สำหรับผู้ได้สมาบัติ ๘ แล้ว เมื่อต้องการอภิญา ก็อาจทำให้เกิดขึ้นได้ อ้างพุทธพจน์ว่า

“จิตนุ่มนวลควรแก่งาน...จะน้อมจิตไป เพื่อประจักษ์แจ้งด้วยอภิญา ซึ่งธรรมที่พึงประจักษ์แจ้งด้วยอภิญา อย่างไม่เคย ก็ถึงความเป็นพยานในธรรมนั้นๆ ได้ ในเมื่อเหตุมีอยู่”¹⁵⁷³

๔) ทำให้ได้ภวิเศษ

ข้อนี้ หมายถึงการเกิดในภพที่ดีที่สูง เป็นอานิสงส์ของสมาธิขั้นอัปปนา สำหรับปุถุชนผู้ได้ฌานแล้ว และฌานมิได้เสื่อมไปเสีย ทำให้ได้เกิดในพรหมโลก อ้างพุทธพจน์ว่า

“เจริญปฐมฌานขึ้นปริตตฤคคแล้ว เกิดที่ไหน? ย่อมเข้าร่วมพวกเทพพรหมปาริสีชชา”¹⁵⁷⁴

อย่างไรก็ดี แม้สมาธิขั้นอุปจาร ก็สามารถให้ภวิเศษ คือกามาวจรสวรรค์ ๖ ได้

๕) ทำให้เข้านิโรธสมาบัติได้

ข้อนี้ เป็นอานิสงส์ของสมาธิขั้นอัปปนา สำหรับ (พระอรหันต์ หรือพระอนาคามี) ผู้ได้สมาบัติ ๘ แล้ว ทำให้สวดยความสขอยู่ได้โดยไม่มีจิต ตลอดเวลา ๗ วัน อ้างญาณในนิโรธสมาบัติ ในปฏิสัมภิทามัคค์¹⁵⁷⁵

¹⁵⁷⁰ วิสุทธิ.๒/๑๙๕-๖

¹⁵⁷¹ ม.ม. ๑๒/๑๐๒/๗๓

¹⁵⁷² ส.ช. ๑๗/๒๗/๑๘

¹⁵⁷³ อ.จ. ต.ก. ๒๐/๕๕๒/๓๓๑

¹⁵⁷⁴ อ.ภ. วิ. ๓๕/๑๑๐๗/๕๗๐

¹⁵⁷⁵ พ.ปฏิ. ๓๑/๒๒๕/๑๔๗

ช. ความมุ่งหมายและประโยชน์ของสมาธิ: ในแง่ช่วยป้องกันความไขว้เขว

ความเข้าใจในเรื่องประโยชน์ หรือความมุ่งหมายในการเจริญสมาธินี้ จะช่วยป้องกัน และกำจัดความเข้าใจผิดพลาดเกี่ยวกับเรื่องสมาธิ และชีวิตของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาได้เป็นอันมาก เช่น ความเข้าใจผิดว่าการบำเพ็ญสมาธิเป็นเรื่องของการถอนตัว ไม่เอาใจใส่ในกิจการของสังคม หรือว่า ชีวิตพระสงฆ์ เป็นชีวิตที่ปลีกตัวโดยสิ้นเชิง ไม่รับผิดชอบต่อสังคม เป็นต้น

ข้อพิจารณาต่อไปนี้ อาจเป็นประโยชน์ ในการป้องกัน และกำจัดความเข้าใจผิดที่กล่าวแล้วนั้น

- สมาธิเป็นเพียงวิธีการเพื่อเข้าถึงจุดหมาย ไม่ใช่ตัวจุดหมาย ผู้เริ่มปฏิบัติอาจต้องปลีกตัวออกไป มีความเกี่ยวข้องกับชีวิตในสังคมน้อยเป็นพิเศษ เพื่อการปฏิบัติฝึกอบรมช่วงพิเศษระยะเวลาหนึ่ง แล้วจึงออกมามีบทบาทในทางสังคมตามความเหมาะสมของตนต่อไป อีกประการหนึ่ง การเจริญสมาธิโดยทั่วไป ก็มีใจจะต้องมานั่งเจริญอยู่ทั้งวันทั้งคืน และวิธีปฏิบัติก็มีมากมาย เลือกใช้ได้ตามความเหมาะสมกับจริตา เป็นต้น
- จะเห็นได้จากหลักฐาน เช่นที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้นว่า บุคคลบางคน อาจใช้เวลาปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นั้น อย่างจริงจังต่อเนื่องกัน เป็นเวลาเพียง ๗ วันเท่านั้น ก็บรรลุอรหัตตผลได้ สำหรับท่านที่สำเร็จผลเช่นนี้แล้ว การใช้สมาธิต่อจากนั้นไป ตามปกติก็คือ เพื่อประโยชน์ในข้อที่ภิกษุธรรมสุขวิหาร ส่วนเวลาที่เหลืออยู่มากมายในชีวิต ก็สามารถทำให้เป็นไปตามพุทธพจน์ที่มีเป็นหลักมาแต่ดั้งเดิม คือ “จรต ภิกขเว จาริกัม พุชฺชนหิตาย พุชฺชนสุขาย โลกานุกมฺปาย – ภิกษุทั้งหลาย จงจาริกไปเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน เพื่อเกื้อการุญต์แก่ชาวโลก”
- การดำเนินปฏิบัติทางของพระสงฆ์ ขึ้นต่อความถนัด ความเหมาะสม ของลักษณะนิสัย และความพอใจ ส่วนตนด้วย บางรูปอาจพอใจและเหมาะสมที่จะอยู่ป่า บางรูปถึงอยากไปอยู่ป่า ก็หาสมควรไม่มี ตัวอย่างที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาตให้ภิกษุบางรูปไปปฏิบัติธรรมในป่า¹⁵⁷⁶ และแม้ภิกษุที่อยู่ป่าในทางพระวินัยของสงฆ์ ก็ทำได้อนุญาตให้ตัดขาดจากความรับผิดชอบทางสังคมโดยสิ้นเชิง อย่างถาวรหรือไม่¹⁵⁷⁷
- ประโยชน์ของสมาธิและฌานที่ต้องการในพุทธธรรม ก็คือ ภาวะจิตที่เรียกว่า “นุมนวล ควรแก่งาน” ซึ่งจะนำมาใช้เป็นทีปฏิบัติการของปัญญาต่อไปดังกล่าวแล้ว ส่วนการใช้สมาธิและฌานเพื่อประโยชน์อื่นจากนี้ ถือเป็นผลได้พิเศษ และบางกรณีกลายเป็นเรื่องไม่พึงประสงค์ ซึ่งพระพุทธเจ้าไม่ทรงสนับสนุน ตัวอย่างเช่น

ผู้ใดบำเพ็ญสมาธิเพื่อต้องการอิทธิปาฏิหาริย์ ผู้นั้นชื่อว่าตั้งความดำริผิด อิทธิปาฏิหาริย์นั้น อาจก่อให้เกิดผลร้ายได้มากมาย เลื่อมได้ และไม่ทำให้บรรลุจุดหมายของพุทธธรรมได้เสีย¹⁵⁷⁸

¹⁵⁷⁶ ดู อภ.ทสก.๒๔/๙๙/๒๑๖; ม.ม.๑๒/๒๓๔-๒๔๒/๒๑๒-๒๑๔; ม.ญ.๑๔/๒๓๐/๑๖๒

¹⁵⁷⁷ ให้พิจารณาจากวินัยบัญญัติ เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับคฤหัสถ์ ในด้านการเลี้ยงชีพ เป็นต้น และบทบัญญัติให้พระภิกษุทุกรูป มีส่วนร่วม และต้องร่วม ในสังฆกรรม อันเกี่ยวกับการปกครองและกิจการต่างๆ ของหมู่คณะ

¹⁵⁷⁸ ขอให้ถึงกรณีของพระเทวทัต และนักบวชก่อนสมัยพุทธกาล

ส่วนผู้ใดปฏิบัติเพื่อจุดหมายทางปัญญา ผ่านทางวิธีสมาธิ และได้อิทธิปาฏิหาริย์ด้วย ก็ถือเป็นความสามารถพิเศษไป

อย่างไรก็ดี แม้ในกรณีนี้ปฏิบัติด้วยความมุ่งหมายที่ถูกต้อง แต่ตราบได้ที่ยังไม่บรรลุจุดหมาย การได้อิทธิปาฏิหาริย์ย่อมเป็นอันตรายได้เสมอ¹⁵⁷⁹ เพราะเป็นเหตุให้เกิดความหลงเพลิน และความติดหมกมุ่น ทั้งแก่ตนและคนอื่น และอาจเป็นเหตุพอกพูนกิเลส จนถ่วงให้ดำเนินต่อไปไม่ได้

พระพุทธเจ้าแม้จะทรงมีอิทธิปาฏิหาริย์มากมาย แต่ไม่ทรงสนับสนุนการใช้อิทธิปาฏิหาริย์ เพราะไม่ใช่วิถีแห่งปัญญา และความหลุดพ้นเป็นอิสระ ตามพุทธประวัติจะเห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้อิทธิปาฏิหาริย์ในกรณีเพื่อระงับอิทธิปาฏิหาริย์ หรือเพื่อระงับความอยากในอิทธิปาฏิหาริย์

- สำหรับท่านผู้ฝึกอบรมก้าวหน้าไปในมรรคแล้ว หรือสำเร็จบรรลุจุดหมายแล้ว มักนิยมใช้การเจริญสมาธิชั้นฌาน เป็นเครื่องพักผ่อนอย่างสุขสบายในโอกาสว่างๆ เช่น พระพุทธองค์เอง แม้จะเสด็จจาริกสั่งสอนประชาชนจำนวนมาก เกี่ยวข้องกับคนทุกชั้นวรรณะ และทรงปกครองคณะสงฆ์ใหญ่ แต่ก็ทรงมีพระคุณสมบัติอย่างหนึ่ง คือ *ฌายี* และ *ฌานสี่สี*¹⁵⁸⁰ หมายความว่า ทรงนิยมฌาน ทรงพอพระทัยประทับในฌาน แทนการพักผ่อนอย่างธรรมดาในโอกาสว่าง เช่นเดียวกับพระสาวกเป็นอันมาก อย่างที่เรียกว่าทิวาสธรรมสุขวิหาร คือ เพื่อการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ที่ปรากฏว่าทรงปลีกพระองค์ไปอยู่ในที่สงบเป็นเวลานานๆ ถึง ๓ เดือน¹⁵⁸¹ เพื่อเจริญสมาธิ ก็เคยมี

การนิยมหาความสุขจากฌานนี้ บุคคลใดจะทำแค่นั้นเพียงใด ย่อมเป็นเสรีภาพส่วนบุคคล แต่หากความติดชอบมากนั้น กลายเป็นเหตุละเลยความรับผิดชอบต่อส่วนรวม ย่อมถูกถือเป็นเหตุตำหนิได้ ถึงแม้จะเป็นความติดหมกมุ่นในชั้นประณีต

กล่าวโดยพื้นฐาน ระบบชีวิตของพระภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนา ว่าตามหลักบทบัญญัติในทางวินัย ย่อมถือเอาความรับผิดชอบต่อส่วนรวมเป็นหลักสำคัญ ความเจริญรุ่งเรืองก็ดี ความเสื่อมโทรมก็ดี ความตั้งอยู่ได้และไม่ได้ดีก็ดี ของคณะสงฆ์ ย่อมขึ้นอยู่กับความเอาใจใส่รับผิดชอบต่อส่วนรวมนั้นเป็นข้อสำคัญ

เมื่อมองโดยรวม ในขั้นสูงสุด ย่อมเห็นชัดว่า สำหรับพระพุทธเจ้า และท่านที่ปฏิบัติถูกต้องสมาธิมาช่วยหนุนการบำเพ็ญกิจเพื่อพหุชน

¹⁵⁷⁹ เป็นปาลีโพธ คืออุปสรรคอย่างหนึ่ง ของวิปัสสนา (วิสุทฺธิ.๑/๑๒๒)

¹⁵⁸⁰ เช่น ม.ม.๑๒/๘๒/๗๘; ม.ญ.๑๔/๑๑๖/๕๘ (พึงสังเกตตามเรื่อง ในคัมภีร์รุ่นหลังๆ กล่าวถึงพวกฤาษีซึ่งไต่พรากก่อนสมัยพุทธกาล ที่เจริญฌานได้เก่งกล้า นิยมเอาฌานเป็นกีฬา จึงมีศัพท์เรียกว่า *ฌานกีฬา* ซึ่งหมายความว่า ฌานเป็นเครื่องเล่นสนุก หรือสิ่งสำหรับหาความเพลิดเพลินยามว่าง ของพวกนักพรต (เช่น ขุ.อป.๓๒/๓/๒๖; อัง.อ.๑/๓๓๐; ธ.อ.๘/๑๘; ข.อ.๓/๗๑, ๑๘๖; ข.อ.๔/๒, ๑๐๗, ๒๘๒, ๓๑)

ที่กล่าวถึงพระปัจเจกพุทธเจ้า (ส.อ./๒๓๙; อัง.อ.๑/๑๘๘) และพุทธสาวกที่ยังไม่บรรลุอรหัตตผล (ธ.อ.๗/๘๑; สุตต.อ.๑/๑๙) ว่าเล่นฌาน ก็มีบ้าง แต่ที่กล่าวถึงพระพุทธเจ้า และพระอรหันต์ ว่าเล่นฌานกีฬา ยังไม่พบเลย

เรื่องนี้ ควรเป็นข้อสังเกตเกี่ยวกับความแตกต่างในการดำเนินชีวิตว่า วิถีชีวิตแบบใด เป็นที่พึงประสงค์ในพุทธศาสนา และวิถีชีวิตแบบใด เหมาะกัน หรือยอมให้ได้ สำหรับผู้ที่พัฒนาอยู่ในระดับไหน

¹⁵⁸¹ ดู ส.ม.๑๙/๑๓๖๓/๔๑๒

วิธีเจริญสมาธิ

ดังได้กล่าวแล้วว่า ผู้ปฏิบัติธรรมอาจใช้สมาธิเพียงขั้นต้น ที่เรียกว่า ขณิกสมาธิ เป็นจุดเริ่มต้นสำหรับใช้ปัญญาพิจารณาสภาวะธรรมตามหลักวิปัสสนา และสมาธินั้นก็จะเจริญขึ้นไปกับการเจริญวิปัสสนาด้วย

อย่างไรก็ดี แม้ว่าสมาธิที่เจริญขึ้นไปด้วยการปฏิบัติเช่นนี้ ในที่สุดจะมีกำลังพอที่จะช่วยให้ผู้ปฏิบัติบรรลุผลที่หมายของวิปัสสนา คือความหลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์ ประจักษ์แจ้งนิพพานได้ก็จริง แต่ก็ไม่ใช่เพียงพอที่จะให้ได้ผลสำเร็จทางจิต ที่เป็นส่วนพิเศษออกไป คืออภิปัญญาชั้นโลกีย์ต่างๆ มีอิทธิปาฏิหาริย์เป็นต้น

นอกจากนั้น การเริ่มต้นด้วยสมาธิที่ยังอ่อน ก็เหมือนคนเดินทางที่มีกำลังน้อย ไม่แข็งแรง ทำให้มีความพร้อมในการเดินทางน้อยลง แม้จะหวังไปค่อยๆ เสริมกำลังข้างหน้า ก็สู้คนที่เตรียมพร้อมเต็มที่ไปแต่ต้น เริ่มเดินทางด้วยความมั่นคงไม่มีหวั่งกังวลเลยไม่ได้ ยิ่งถ้าปัญญาไม่เฉียบแหลมอีกด้วย ก็ยิ่งยากลำบาก หรือปัญญาแก่ไป บางทีก็พาให้ฟุ้งซ่านเสียอีก¹⁵⁸² ดังนั้น จึงเกิดความนิยมที่จะฝึกพัฒนาเน้นหนักด้านสมาธิให้เป็นพื้นฐานไว้ก่อน ไม่มากนักน้อย แม้จะไม่หวังเอาผลสำเร็จทางด้านพลังจิตถึงขั้นฤทธิ์อภิญญาอะไร แต่ก็พอให้เป็นพื้นฐานที่มั่นคงพอสมควร ในการเจริญปัญญาต่อไป

เรื่องที่ว่านี้ ถ้ามองดูความเป็นไปในชีวิตจริง จะเห็นชัดยิ่งขึ้น คนบางคน ถ้าอยู่ในสถานที่ที่มีเสียงรบกวนเพียงเล็กน้อย หรือมีคนอื่นเดินผ่านไปผ่านมา จะทำอะไรที่ใช้ความคิดไม่ได้เลย ที่จะใช้ปัญญาพิจารณาอะไรอย่างลึกซึ้ง เป็นอันไม่ต้องพูดถึง แต่คนบางคนมีจิตแน่วแน่มั่นคงดีกว่า แม้จะมีเสียงต่างๆ รบกวนรอบด้าน มีคนพลุกพล่านจอแจ ก็สามารถใช้ความคิดพิจารณาทำงานที่ต้องใช้สติปัญญาได้อย่างปกติ

บางคนมีกำลังจิตเข้มแข็งมาก แม้อยู่ในสถานการณ์ที่น่าตื่นเต้นหวาดกลัว ก็ไม่หวั่นไหว สามารถใช้ปัญญามองการณ์และคิดการต่างๆ อย่างได้ผลดี ดำเนินชีวิตได้อย่างปกติ

ดังมีเรื่องเล่าว่า พระเจ้านะโปลีเลียนที่ ๑ แห่งฝรั่งเศส ทรงมีพลังจิตสูง ทรงประสงค์คิดเรื่องไหนเวลาใดก็ทรงคิดเรื่องนั้นเวลานั้น ไม่ทรงประสงค์คิดเรื่องใด ก็ไม่คิดเรื่องนั้น เปรียบสมองเหมือนมีลึ้นชักจัดแยกเก็บเรื่องต่างๆ ไว้เป็นพวกๆ อย่างมีระเบียบ ชักออกมาใช้ได้ตรงเรื่องตามต้องการ แม้ทรงอยู่ในสนามรบ ท่ามกลางเสียงปืนเสียงระเบิดก็ก้อง เสียงคนเสียงม้าศึกวุ่นวายสับสน ก็ทรงมีพระกิริยาอาการสงบ คิดการได้เฉียบแหลมเหมือนในสถานการณ์ปกติ หากทรงประสงค์จะพักผ่อน ก็ทรงบรรทมหลับได้ทันที ต่างจากคนสามัญจำนวนมากที่ไม่ได้ฝึก เมื่อตกอยู่ในสถานการณ์เช่นนั้น อย่างไรก็ดีแต่คิดการใดๆ เลย แม้แต่เพียงจะควบคุมจิตใจให้อยู่ที่ ก็ไม่ได้ มักจะขวัญบิน ใจไม่อยู่กับเนื้อตัว ตื่นเต้นไม่เป็นกระบวนการ

เรื่องเล่านี้ แม้จะยังไม่พบหลักฐาน แต่ในกรณีทั่วไป ทุกคนก็คงพอจะมองเห็นได้ถึงความแตกต่างระหว่างคนที่มีความตั้งใจเข้มแข็ง กับคนที่ใจอ่อนแอ เรื่องพระเจ้านะโปลีเลียนที่เล่ากันมานั้น ก็ไม่ใช่เรื่องอัศจรรย์เลย หากเทียบกับตัวอย่างในคัมภีร์ เช่น อาฟารดาบส กาลามโคตร ระหว่างเดินทางไกล นั่งพักกลางวันอยู่ที่ไร่ร่วมไม้แห่งหนึ่ง มีกองเกวียนประมาณ ๕๐๐ เล่ม ผ่านไปใกล้ๆ ท่านก็มีได้เห็น ไม่ได้ยินเสียงกองเกวียนนั้นเลย

พระพุทธเจ้า คราวหนึ่ง ขณะประทับอยู่ ณ เมืองอาตุมา มีฝนตกหนักมาก ฟ้าคะนอง เสียงฟ้าผ่าครืนครืนสนั่นไหว ชาวนาสองพี่น้อง และโคสี่ตัว ถูกสายฟ้าฟาดสิ้นชีวิต ใกล้ที่ประทับพักอยู่นั้นเอง พระพุทธเจ้าทรงอยู่ด้วยวิหการธรรมอันสงบ ไม่ทรงได้ยินเสียงทั้งหมดนั้นเลย¹⁵⁸³

¹⁵⁸² ดู วิสุทธิ. ๑/๑๖๕ (เค้า วินย. ๕/๒/๗; อง. ฌก. ๒๒/๓๒๖/๔๒๐)

¹⁵⁸³ ที. ม. ๑๐/๑๒๐-๑/๑๕๒-๓

มีพุทธพจน์แห่งหนึ่งตรัสว่า ผู้ที่ฟ้าผ่า ไม่สะดุ้ง ก็มีแต่พระอรหันตชิวินาสพ ช้างอาชาไนย ม้าอาชาไนย และพญาสีหราช¹⁵⁸⁴ ในหมู่คนสามัญ กำลังใจ กำลังปัญญา ความแน่วแน่มั่นคงของจิต ก็ยังแตกต่างกันออกไป เป็นอันมาก

สำหรับคนส่วนใหญ่ ซึ่งกำลังความมั่นคงของจิตก็ไม่มาก กำลังปัญญาก็ไม่เฉียบแหลมนัก อาจารย์ใหญ่มากหลายท่านจึงเห็นว่า ถ้าไม่เตรียมจิตที่เป็นสนามทำงานของปัญญาให้พร้อมดีก่อน โอกาสที่จะแทงตลอดสังขารด้วยโลกุตระปัญญา ย่อมเป็นไปได้ยากยิ่ง ท่านจึงเน้นการฝึกจิตด้วยกระบวนการสมาธิภาวนาให้เป็นฐานไว้ก่อนเจริญปัญญาอย่างจริงจังต่อไป

การฝึกอบรมเจริญสมาธินั้น แม้ว่าโดยหลักการ จะพูดได้สั้นนิดเดียว แต่ในด้านวิธีการ มีเนื้อหา รายละเอียดมากมาย ยิ่งถ้าพูดต่อออกไปจนถึงการใช้สมาธิ (คือจิตที่เป็นสมาธิ) นั้น เป็นสนามปฏิบัติการของปัญญา ในการปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาด้วยแล้ว ก็กลายเป็นเรื่องใหญ่มาก มีขอบเขต กว้างขวาง รวมเรียกว่า สมถะและวิปัสสนา ซึ่งควรเขียนแยกไว้เป็นหนังสืออีกเล่มหนึ่งต่างหาก แต่เฉพาะในที่นี้ ยังมีฐานะที่จะทำเช่นนั้น จึงจะกล่าวไว้แต่หลักสำคัญกว้างๆ พอเป็นเค้าให้เห็นแนวทาง

๑) การเจริญสมาธิแบบธรรมดาพาไปเอง

การเจริญสมาธิในข้อนี้ ก็คือ การปฏิบัติตามหลักการเกิดขึ้นของสมาธิในกระบวนการที่เป็นไปเองตามธรรมชาติของธรรมชาติ หรือธรรมดาพาไปโดยไม่ต้องคิดตั้งใจ ซึ่งมีพุทธพจน์แสดงไว้มากมายหลายแห่งสาระสำคัญของกระบวนการธรรมนี้คือ กระทำสิ่งที่ดึงมาอย่างใดอย่างหนึ่ง ให้เกิดปราโมทย์ขึ้น จากนั้นก็จะเกิดมีปีติ ซึ่งตามมาด้วยปัสสัทธิ สุข และสมาธิในที่สุด พูดเป็นคำไทยว่า เกิดความชื่นบานบันเทิงใจ จากนั้นก็จะเกิดความเอิบอิมใจ ร่างกายอ่อนคลายสงบ จิตใจสบายมีความสุข แล้วสมาธิก็เกิดขึ้นได้ เขียนให้ดูง่าย ดังนี้

ปราโมทย์ → ปีติ → ปัสสัทธิ → สุข → สมาธิ

หลักทั่วไปมีอยู่อย่างหนึ่งว่า การที่กระบวนการธรรมเช่นนี้จะเกิดขึ้นได้นั้น ตามปกติจะต้องมีศีลเป็นฐานรองรับอยู่ก่อน สำหรับคนทั่วไป ศีลนี้ก็หมายเอาเพียงแต่การที่มีได้ไปเบียดเบียนล่วงละเมิดใครมา ที่จะเป็นเหตุให้ใจควุ่นวายคอยระแวงหวาดหวั่นกลัวโทษ หรือเดือดร้อนใจในความผิดความชั่วร้ายของตนเอง มีความประพฤติสุจริตเป็นที่สบายใจของตน ทำให้เกิดความเป็นปกติมั่นใจตัวเองได้

ส่วนการกระทำที่จะให้เกิดปราโมทย์ ก็มีได้หลายอย่าง เช่น อาจนึกถึงความประพฤติดีงามสุจริตของตนเองแล้ว เกิดความปลาบปลื้มบันเทิงใจขึ้นก็ได้ อาจระลึกถึงการทำงานการบำเพ็ญประโยชน์ของตน อาจระลึกถึงพระรัตนตรัยและสิ่งดีงามอื่นๆ อาจหยิบยกเอาหลักธรรมบางอย่างขึ้นมาพิจารณาแล้ว เกิดความเข้าใจได้หลักได้ความหมาย เป็นต้น¹⁵⁸⁵ แล้วเกิดความปลาบปลื้มบันเทิงใจขึ้นมา ก็ได้ทั้งสิ้น

¹⁵⁸⁴ อัง.ทุก.๒๐/๓๐๒-๔/๙๗

¹⁵⁸⁵ ระลึกถึงสิ่งดีงาม หรือความดีที่ได้ทำ เช่น วินย.๕/๑๕๓/๒๓๓; ม.มุ.๑๒/๔๕/๖๘; อัง.จก.๒๒/๒๘๑/๓๑๗; อัง.ทีสก.๒๔/๒๑๘/๓๕๕; พิจารณาธรรมเกิดความเข้าใจ เช่น ที.ปา.๑๑/๑๕๕/๓๒๓; ชุ.ปฏิ.๓๑/๑๘๓/๑๒๖; ที.ปา.๑๑/๓๐๒/๒๕๔; อัง.ปญจก.๒๒/๒๖/๒๒; มองเห็นความหมดจดในจิตใจของตน เช่น ที.ส.๙/๑๒๗/๔๘; ๓๘๓/๓๐๐; ม.มุ.๑๒/๔๘๒/๕๑๖; ผลสืบเนื่องจากศีล เช่น ส.สพ.๑๘/๑๔๔/๘๘; ๖๖๘/๔๓๓; อัง.ทีสก.๒๔/๒๐๙/๓๓๖; ความไม่ประมาท ส.ม.๑๙/๑๖๐๒/๕๐๑; ตามแนวโพชฌงค์ เช่น ม.อ.๑๔/๒๙๐/๑๘๗; ส.ม.๑๙/๓๗๓-๓๘๐/๔๘-๑๐๐; อภิ.วิ.๓๕/๕๔๓/๓๐๖; อาคัยนิมิต เช่น ส.ม.๑๙/๗๑๗-๘/๒๐๗-๘.

องค์ธรรมสำคัญที่จะเป็นบรรทัดฐาน หรือเป็นปัจจัยใกล้ชิดที่สุดให้สมาธิเกิดขึ้นได้ ก็คือ ความสุข ดังพุทธพจน์ที่ตรัสเป็นแบบไว้เสมอๆ ว่า “สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยตี” แปลว่า ผู้มีสุข จิตย่อมเป็นสมาธิ ขอยกตัวอย่างความเต็มมาตุลักแห่งหนึ่ง

“(เมื่อเชษฐเจ้าจรรตฐเจ้าจรรตฐ) ปราโมทย์ย่อมเกิด เมื่อปราโมทย์ ปีติย่อมเกิด เมื่อมีใจปีติ ภายย่อมผ่อนคลายสงบ ผู้มีกายผ่อนคลายสงบ ย่อมได้เสวยสุข ผู้มีสุข จิตย่อมตั้งมั่น”¹⁵⁸⁶

อย่างไรก็ตาม ว่าที่จริง การเจริญสมาธิในขั้นนี้ ก็คือหลักทั่วไปของการฝึกสมาธิ ซึ่งเป็นแกนกลางของวิธีฝึกทั่วไปถึงขั้นก่อนจะได้ฌานนั่นเอง ในที่นี้ยังจะไม่กล่าวถึงรายละเอียดใดๆ จึงยุติเพียงนี้ก่อน

๒) การเจริญสมาธิตามหลักอิทธิบาท

อิทธิบาท แปลว่า ธรรมเครื่องให้ถึงอิทธิ (ฤทธิ์ หรือความสำเร็จ) หรือธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จ หรือแปลง่ายๆ ว่า ทางแห่งความสำเร็จ มี ๔ อย่าง คือ ฉันทะ (ความพอใจ) วิริยะ (ความเพียร) จิตตะ (ความมีใจจดจ่อ) และวิมังสา (ความสอบสวนไตร่ตรอง) แปลให้ง่ายตามลำดับว่า มีใจรัก พากเพียรทำ เอาจิตฝึกฝน ใช้ปัญญาสอบสวน

อิทธิบาททั้งนี้ พระพุทธเจ้าตรัสพันไว้กับเรื่องสมาธิ เพราะอิทธิบาทเป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้เกิดสมาธิ และนำไปสู่ผลสำเร็จที่เป็นจุดหมายของสมาธิ สมาธิเกิดจากอิทธิบาทข้อใด ก็มีชื่อเรียกตามอิทธิบาทข้อนั้น โดยนัยนี้จึงมีสมาธิ ๔ ข้อ คือ¹⁵⁸⁷

๑. ฉันทสมาธิ สมาธิที่เกิดจากฉันทะ หรือสมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่
๒. วิริยสมาธิ สมาธิที่เกิดจากวิริยะ หรือสมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่
๓. จิตตสมาธิ สมาธิที่เกิดจากจิตตะ หรือสมาธิที่มีจิตตะเป็นใหญ่
๔. วิมังสาสมาธิ สมาธิที่เกิดจากวิมังสา หรือสมาธิที่มีวิมังสาเป็นใหญ่

อนึ่ง สมาธิเหล่านี้ จะเกิดมีควบคู่ไปด้วยกันกับความเพียรพยายาม ที่เรียกว่า “ปธานสังขาร” ซึ่งแปลว่า สังขารที่เป็นตัวความเพียร หรือความเพียรที่เป็นเครื่องปรุงแต่ง ขอแปลง่ายๆ ว่า ความเพียรที่เป็นแรงสร้างสรรค์ หรือความเพียรสร้างสรรค์ (ได้แก่ ความเพียรซึ่งทำหน้าที่ ๔: กั้น-ละ-เจริญ-รักษา ที่เรียกว่า “ปธาน ๔” นั่นเอง)

สมาธิเกิดจาก ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา หรือจากความมีใจรัก พากเพียรทำ เอาจิตฝึกฝน ใช้ปัญญาสอบสวนได้อย่างไร มีแนวความเข้าใจ ดังนี้

๑. ฉันทะ ความพอใจ ได้แก่ ความมีใจรักในสิ่งที่ทำ และพอใจใฝ่รักในจุดหมายของสิ่งที่ทำนั้น อยากทำสิ่งนั้นๆ ให้สำเร็จ อยากให้งานนั้นหรือสิ่งนั้นบรรลุถึงจุดหมาย พุดง่ายๆ ว่า รักงาน และรักจุดหมายของงาน พุดให้ลึกลงไปทางธรรมว่า ความรักใคร่ใฝ่ใจปรารถนาต่อภาวะดีงามเต็มเปี่ยม สมบูรณ์ ซึ่งเป็นจุดหมายของสิ่งที่กระทำ หรือซึ่งจะเข้าถึงได้ด้วยการกระทำนั้น อยากให้สิ่งนั้นๆ เข้าถึงหรือดำรงอยู่ในภาวะที่ดีที่งดงามที่ประณีต ที่สมบูรณ์ที่สุดของมัน หรืออยากให้ภาวะดีงามเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ของสิ่งนั้นๆ ของงานนั้น เกิดมีเป็นจริงขึ้น อยากทำให้สำเร็จผลตามจุดหมายที่ดีงามนั้น

¹⁵⁸⁶ ที.ปา.๑๑/๓๐๒/๒๕๔; อัง.ปญจก.๒๒/๒๖/๒๒ (ข้อความในวงเล็บ แสดงเหตุให้เกิดปราโมทย์ในกรณีนี้ ซึ่งในกรณีอื่นๆ จะแตกต่างกันไปได้ต่างๆ ส่วนความนอกวงเล็บ คือหลักทั่วไป)

¹⁵⁸⁷ เช่น ส.ม.๑๙/๑๑๕๐/๓๔๓ (ดูบาลีที่ยกมาแสดงข้างหน้า); อังใน วิสุทธิ.๑/๑๑๑

ความอยากที่เป็นฉันทะนี้ เป็นคนละอย่างกับความอยากได้สิ่งนั้นๆ มาเสพ หรืออยากเอามาเพื่อตัวตนในรูปใดรูปหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าเป็นตัณหา ความอยากของฉันทะนั้น ให้เกิดความสุขความชื่นชม เมื่อเห็นสิ่งนั้นๆ งานนั้นๆ บรรลุความสำเร็จ เข้าถึงความสมบูรณ์ อยู่ในภาวะอันดีงามของมัน

อาการของความอยากที่เป็นฉันทะนี้ พุดแยกออกไปว่า ขณะเมื่อสิ่งนั้น หรืองานนั้น กำลังเดินทางไปสู่จุดหมาย ก็เกิดปิติ เป็นความเอิบอิ่มใจ ครั้นสิ่งหรืองานที่ทำบรรลุจุดหมาย ก็ได้รับโสมนัส มีความสุข เป็นความฉ่ำชื่นใจ ที่พร้อมด้วยความรู้สึกโปร่งโล่งผ่องใสเบิกบานแผ่ออกไปเป็นอิสระ ไร้ขอบเขต

ส่วนความอยากของตัณหา ให้เกิดความสุขความชื่นชม เมื่อได้สิ่งนั้นมาให้ตนเสพเสวยรสอร่อย หรือปรนเปรอความยิ่งใหญ่พองขยายของตัวตน เป็นความฉ่ำชื่นใจที่เศร้าหมอง หมกหมักตัว กัดกันกัดตนไว้ในความคับแคบ และมักติดตามมาด้วยความหวงแหนห่วงกังวลเศร้าเสียตาย และหวั่นกลัวหวาดระแวง¹⁵⁸⁸

เมื่อเด็กเล็กๆ คนหนึ่งอยู่ตามลำพัง เด็กนั้นอาจกำลังเขียนภาพอย่างประณีตบรรจงด้วยใจรัก ตั้งใจให้ภาพนั้นดีงามสมบูรณ์ที่สุด หรืออาจกำลังเอาของเล่นที่เป็นชิ้นส่วนมาต่อเข้าเป็นรูปร่างต่างๆ อย่างระมัดระวังให้เรียบร้อยดีที่สุดในรูปร่างที่หมายใจไว้แล้ว เด็กนั้นมีความสุข เมื่องานเขียน หรืองานต่อชิ้นส่วนนั้น ดำเนินไปด้วยดี มีความสำเร็จทีละน้อยๆ ไปเรื่อยๆ ยิ่งเมื่อการเขียนหรือต่อชิ้นส่วนนั้นเสร็จสิ้นบรรลุจุดหมาย เขาจะดีใจมีความสุขมาก อาจถึงโลดเต้าน

เด็กนี้ทำงานนั้น ด้วยจิตใจแน่วแน่ ตั้งมั่น พุ่งตรงต่อจุดหมาย เขามีความสุขด้วยงานและความสำเร็จของงานนั่นเอง เป็นความสุขที่มีสาเหตุจากการเสพเสวยรสสิ่งใด ไม่จำเป็นต้องอาศัยอามิสตอบแทน และไม่จำเป็นต้องมีใครอื่นมาคอยดูคอยชมพบนอตัวตนของเขา คือไม่ต้องอาศัยรางวัล ทั้งที่เป็นกาม และที่เป็นภพ

แต่เมื่อทำสำเร็จแล้ว เขาอาจอยากเรียกให้ใครๆ มาดู หรือเอาภาพนั้นไปอวด (เพื่อแม่) ให้คนอื่นได้ชื่นชมกับความดีงาม ความประณีตสมบูรณ์ของภาพ หรือรูปที่เขาต่อชิ้นนั้นบ้าง

ในกรณีเช่นนี้ ถ้าผู้ใหญ่ที่ดู หรือรับการอวดนั้น จะแสดงความชื่นชมต่อความดีงามสมบูรณ์ของภาพหรือสิ่งนั้นด้วย หรือแสดงความเอาใจใส่ต่อคุณค่าของสิ่งนั้นตามสมควร หรือเสริมบ้างว่า น่าทำอย่างนี้อีก และหนุนให้ทำดียิ่งขึ้นไป ก็น่าจะเป็นการถูกต้องเพียงพอ

แต่การที่จะชม หรือเอาใจใส่เกินเลยไป จนกลายเป็นการหันจากความดีงามความสำเร็จของงานไปเป็นการพ่นอ (ความยึดมั่น) ตัวตนของเด็กในรูปใดรูปหนึ่ง น่าจะไม่ถูกต้อง เพราะจะกลายเป็นการแปรฉันทะของเด็กให้กลายเป็นตัณหา เปลี่ยนจากกุศล เป็นอกุศลไป อาจเป็นการสร้างนิสัยเสียให้แก่เด็ก คือเมื่อเกิดมีฉันทะขึ้นเมื่อใด ก็เกิดตัณหาตามมาด้วย ทำให้ฉันทะของเด็กนั้นเป็นปัจจัยของตัณหาสืบต่อไป การฝึกอบรมเด็กในลักษณะเช่นนี้ คงจะมีอยู่มีใช้น้อย ถ้าสังคมเป็นเช่นนี้ คนที่จะมีความสุขได้ด้วยฉันทะ จะมีน้อยลง และคนที่จะมีความสุขได้ต่อเมื่อมีการสนองตัณหา จะมีจำนวนมากขึ้น และสังคมก็จะเดือดร้อนมากขึ้น¹⁵⁸⁹

การที่เด็กอยากชวนคนอื่นมาชื่นชมสิ่งที่พบเห็น หรืออยากอวดแสดงนั้น ไม่จำกัดเฉพาะสิ่งที่เป็นความสำเร็จของเด็กเองเท่านั้น แต่จะมีต่อสิ่งทั้งหลายโดยทั่วไป ทั้งที่เป็นของมนุษย์ปรุงแต่ง และที่เป็นธรรมชาติ แม้แต่เม็ดหินกรวดทราย ใบหญ้า และแมลงเล็กๆ ที่เขามองเห็นความดีงามสมบูรณ์แฝงอยู่

¹⁵⁸⁸ ดูในบทว่าด้วย ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ ในภาคมัชฌิมาธรรมเทศนา.

¹⁵⁸⁹ มีข้อสังเกตที่เสนอไว้ โดยยังไม่มียุทธศาสตร์ยืนยันว่า คนตะวันออกแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีดูจะหย่อนในด้านฉันทะ ส่วนคนตะวันตกดูเหมือนจะมีฉันทะสูง แต่น่าเสียดายที่เอาฉันทะนั้นไปเป็นปัจจัยเลี้ยงตัณหาเสีย จึงสร้างความสำเร็จได้ดีกว่า พร้อมกับที่ก่อปัญหาขึ้นมากกว่าเช่นเดียวกัน

ความรู้สึกเช่นนี้จะเห็นได้ไม่ยาก แม้ในผู้ใหญ่ทั่วไป เมื่อมองเห็นธรรมชาติอันงดงาม ผลงานที่ประณีต น่าชื่นชม การแสดงออกของคนที่ทำได้อย่างยอดเยี่ยมสมบูรณ์ เป็นต้น คนมักจะอยากชวนคนอื่นให้มาดูมาชม มาสร้างความรู้สึกที่เป็นกุศลอย่างที่ตนได้รับด้วย ในกรณีที่เขาชวนใครๆ นั้น เขามีได้ต้องการจะเสเพลอะไร หรือจะเอาอะไรเพื่อตนเอง คนที่ได้มองเห็นคุณค่าความจริงแท้ของธรรม ก็จะมีความรู้สึกทำนองเดียวกันนี้ อันทำให้ธรรมมีคุณสมบัติเป็น เอทิปัสสิโก คือ ชวนให้เชิญกันมาดู

ถ้าสามารถปลุกเร้าฉันท์ให้เกิดขึ้นอย่างแรงกล้า เกิดความรักในคุณค่าความดีงาม ความสมบูรณ์ของสิ่งนั้น หรือจุดหมายนั้นอย่างเต็มที่แล้ว คนก็จะทุ่มเทชีวิตจิตใจอุทิศให้แก่สิ่งนั้น เมื่อรักแท้ ก็มอบใจให้ อาจถึงขนาดยอมสละชีวิตเพื่อสิ่งนั้นได้

เจ้า ขุนนาง เศรษฐี พรหมณ์ คนหนุ่มสาวมากมายในพุทธกาล ยอมสละวัง ทรัพย์สมบัติ และโลกามิสมากมาย ออกบวชได้ ก็เพราะเกิดฉันท์ในธรรม เมื่อได้สดับซาบซึ้งคำสอนของพระพุทธเจ้า

แม้คนทั้งหลายที่ทำงานด้วยใจรัก ก็เช่นเดียวกัน เมื่อมีฉันท์นำแล้ว ก็ต้องการทำสิ่งนั้นให้ดีที่สุด ให้สำเร็จผลอย่างดีที่สุดของสิ่งนั้น ของงานนั้น ไม่ท้วงพะวงกับสิ่งล่อเร้า หรือผลตอบแทนทั้งหลาย จิตใจก็มุ่งแน่วแน่มั่นคงในการดำเนินสู่จุดหมาย เดินเรียบ สม่ำเสมอ ไม่ชาน ไม่ส่าย ฉันท์สมาธิจึงเกิดขึ้นโดยนัยนี้ และพร้อมนั้น ปรานสัจจาร คือความเพียรสร้างสรรค์ ก็ย่อมเกิดควบคู่มาด้วย

๒. วิริยะ ความเพียร ได้แก่ ความอาจหาญ แกล้วกล้า บากบั่น ก้าวไป ใจสู้ ไม่ย่อท้อ ไม่หวั่นกลัวต่ออุปสรรคและความยากลำบาก เมื่อคนรู้ว่าสิ่งใดมีคุณค่าควรแก่การบรรลุถึง ถ้าวิริยะเกิดขึ้นแก่เขาแล้ว แม้ได้ยินว่าจุดหมายนั้นจะลู่ถึงได้ยากนัก มีอุปสรรคมาก หรืออาจใช้เวลายาวนานเท่านี้ปี เท่านี้เดือน เขาก็ไม่ทอดอถอย กลับเห็นเป็นสิ่งที่ท้าทาย ที่จะเอาชนะให้ได้ ทำให้สำเร็จ

ในพุทธกาล มีนักบวชนอกศาสนาหลายท่าน เมื่อสดับพุทธธรรมแล้วเลื่อมใส ขอบรรพชาอุปสมบท ครั้นได้รับทราบว่าเป็นนักบวชนอกศาสนาจะต้องประพฤติวัตรทดสอบตนเองก่อน เรียกว่าอยู่ปริวาส (ติดถียปริวาส) เป็นเวลา ๔ เดือน ก็ไม่ทอดอถอย กลับกล้าเสนอตัวประพฤติวัตรทดสอบเพิ่มเป็นเวลาถึง ๔ ปี¹⁵⁹⁰

ส่วนผู้ขาดความเพียร อยากบรรลุความสำเร็จเหมือนกัน แต่พอได้ยินว่าต้องใช้เวลานานเป็นปี ก็หมดแรง ถอยหลัง ถ้าอยู่ระหว่างปฏิบัติ ก็ฟุ้งซ่าน จิตใจจะหน่าย ปฏิบัติได้ผลยาก

คนที่มีความเพียร เท่ากับมีแรงหนุน เวลาทำงาน หรือปฏิบัติธรรมระดับใดก็ตาม จิตใจจะแน่วแน่มั่นคงพุ่งตรงต่อจุดหมาย สมาธิก็เกิดขึ้นได้ เรียกว่าเป็นวิริยสมาธิ พร้อมทั้งมีปรานสัจจาร คือความเพียรสร้างสรรค์เข้าไปประกอบคู่ไปด้วยกัน

๓. จิตตะ ความมีใจจดจ่อ หรือเอาใจฝักใฝ่ ได้แก่ ความมีจิตผูกพัน จดจ่อ ฝักคิดเรื่องนั้น ใจอยู่กับงานนั้น ไม่ปล่อย ไม่ห่างไปไหน ถ้าจิตตะเป็นไปอย่างแรงกล้าในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง หรืองานอย่างใดอย่างหนึ่ง คนผู้นั้นจะไม่สนใจ ไม่รับรู้เรื่องอื่นๆ ใครจะพูดอะไรเรื่องอื่นๆ ไม่สนใจ แต่ถ้าพูดเรื่องนั้น งานนั้น จะสนใจเป็นพิเศษทันที บางทีจัดทำเรื่องนั้น งานนั้น ขลุกข่วนอยู่ได้ทั้งวันทั้งคืน ไม่เอาใจใส่ร่างกาย การแต่งเนื้อแต่งตัว อะไรจะเกิดขึ้น ก็ไม่สนใจ เรื่องอื่นเกิดขึ้นใกล้ๆ บางทีก็ไม่รู้ ทำจนลืมนวันลืมนคืน ลืมกินลืมนอน

¹⁵⁹⁰ ดูเรื่อง อเจลกัสสป, ที.สี.๙/๒๗๔/๒๒๑; ส.นิ.๑๖/๕๑/๒๕; สุภัททปริพาชก, ที.ม.๑๐/๑๔๐/๑๗๗; อเจลกสินีย, ม.ม.๑๓/๙๐/๘๖; วัจนโคตตปริพาชก, ม.ม.๑๓/๒๕๙/๒๕๗; มาคัณฑียปริพาชก, ม.ม.๑๓/๒๙๒/๒๘๗ (ต้นบัญญัติอยู่ที่ วินย.๔/๑๐๐/๑๔๓)

ความมีใจจดจ่อฝึกฝนเช่นนี้ ย่อมนำไปสู่สมาธิเกิดขึ้น จิตจะแน่วแน่ แนบสนิทในกิจที่ทำ มีกำลังมาก เรียกว่าเป็นจิตตสมาธิ พร้อมนั้นก็เกิดปธานสังขาร คือความเพียรสร้างสรรค์ร่วมสนับสนุนไปด้วย

๔. วิมังสา ความสอบสวนไตร่ตรอง ได้แก่ การใช้ปัญญาพิจารณาหมั่นใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อน เกินเลย บกพร่อง หรือขัดข้อง เป็นต้น ในกิจที่ทำ รู้จักทดลอง และคิดค้นหาทางแก้ไขปรับปรุง

ข้อนี้เป็นการใช้ปัญญาชักนำสมาธิ ซึ่งจะเห็นได้ไม่ยาก คนมีวิมังสา ชอบคิดค้นหาเหตุผล ชอบสอบสวน ชอบทดลอง เมื่อทำอะไร ก็คิดพิจารณาทดสอบไป เช่น คิดว่า ผลนี้เกิดจากเหตุอะไร ทำไมจึงเป็นอย่างนี้ ผลคราวนี้เกิดจากปัจจัยที่เป็นองค์ประกอบเหล่านี้เท่านั้น ถ้าชกองค์ประกอบนี้ออกเสีย จะเป็นอย่างไร ถ้าเพิ่มองค์ประกอบนี้เข้าไปแทน จะเกิดผลอย่างไร ลองเปลี่ยนองค์ประกอบนั้นแล้ว ไม่เกิดผลอย่างที่คาดหมาย เป็นเพราะอะไร จะแก้ไขที่จุดไหน ฯลฯ

ในการปฏิบัติธรรม วิมังสากษณก็ชอบพิจารณาใคร่ครวญสอบสวน เช่นว่า ธรรมข้อนี้ๆ มีความหมายอย่างไร มีความมุ่งหมายอย่างไร ควรใช้ในโอกาสอย่างไร ควรคู่สัมพันธ์กับข้อธรรมอื่นข้อใด ปฏิบัติธรรมคราวนี้ไม่ค่อยก้าวหน้า อินทรีย์ใดอ่อนไป อินทรีย์ใดเกินไป คนสมัยปัจจุบันอยู่ในสภาพอย่างนี้ ขาดแคลนธรรมข้อใดมาก จะนำธรรมข้อนี้เข้าไป ควรใช้วิธีอย่างไร ควรเน้นความหมายด้านไหน เป็นต้น

การคิดหาเหตุผลตรองตรวจสอบทดลองอย่างนี้ ย่อมช่วยรวมจิตให้คอยกำหนดและติดตามเรื่องที่พิจารณาติดแจตตลอดเวลา เป็นเหตุให้จิตแล่นดิ่งแน่วไปกับเรื่องที่พิจารณา ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวก และมีกำลัง เรียกว่าเป็นวิมังสาสมาธิ ซึ่งก็จะสืบปธานสังขาร คือความเพียรสร้างสรรค์เกิดมาด้วย เช่นเดียวกับสมาธิข้ออื่นๆ

ความจริง อิทธิบาท ๔ อย่างนี้ เกื้อหนุนกัน และมักมาด้วยกัน เช่น เกิดฉันทะ มีใจรักแล้ว ก็ทำให้พากเพียร เมื่อพากเพียร ก็เอาใจจดจ่อใฝ่ใจอยู่เสมอ และเปิดช่องให้ใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรอง แต่ที่แยกเป็นแต่ละข้ออย่างนี้ ก็ด้วยถือเอาภาวะที่เด่นเป็นใหญ่ เป็นตัวนำ เป็นตัวชักจูงข้ออื่นๆ ในแต่ละกรณี เช่นว่า

เมื่อฟังธรรมด้วยกัน คนหนึ่งชอบศึกษาธรรม ฟังด้วยความรักความพอใจในธรรม อยากรู้ อยากเข้าใจ ธรรมให้ยิ่งๆ ขึ้นไป (หรือแม้เพียงแต่ชอบใจธรรมที่แสดงในคราวนั้น หรือชอบผู้แสดงคราวนั้น) จึงฟังด้วยจิตใจแน่วแน่ ก็มี **ฉันทะ** เป็นตัวเด่น ชักนำสมาธิ และกุศลธรรมอื่นๆ

อีกคนหนึ่งมีนิสัย หรือแม้แต่มีความรู้สึกเกิดขึ้นในขณะนั้นว่า เมื่อพบอะไรที่ควรทำ ก็ต้องสู้ ต้องเอาชนะ ต้องเข้าเผชิญ และต้องทำให้สำเร็จ จึงฟังด้วยความรู้สึกว่าเป็นสิ่งท้าทาย จะต้องพยายามเข้าใจให้ได้ ก็มี **วิริยะ** เป็นธรรมเด่น

อีกคนหนึ่ง มีนิสัยเอาใจใส่รับผิดชอบ ไม่ว่าจะทำอะไรที่ตนเกี่ยวข้อง ก็จะต้องใส่ใจเอาใจจดจ่อติดตาม จึงตั้งใจฟัง เอาจิตติดตามเนื้อความไป ก็มี **จิตตะ** เป็นใหญ่

อีกคนหนึ่ง คิดจะตรวจสอบว่า ธรรมที่แสดงนั้น จริงหรือไม่ ดีหรือไม่ หรือจะค้นหาเหตุผลในธรรมที่ฟัง ฟังไปก็คิดใคร่ครวญพิจารณาสอบสวนไป ใจจึงแน่วแน้อยู่กับธรรมที่ฟัง ก็มี **วิมังสา** เป็นใหญ่

ด้วยเหตุนี้ บางแห่งท่านจึงเรียกอิทธิบาท ๔ นี้ว่าเป็นอิทธิบัติ หรืออิทธิปัตย ¹⁵⁹¹ โดยกำหนดเอาภาวะที่เป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า ในกรณีนั้นๆ

¹⁵⁹¹ ดู อภ.ส.๓๔/๑๙๓/๗๙; อภ.วิ.๓๕/๗๗๑/๓๙๒; สังคห.๔๑

สาระของการสร้างสมาธิตามหลักอิทธิบาท ก็คือ เองงาน สิ่งที่ทำ หรือจุดหมายที่ต้องการ เป็นอารมณ์ของจิต แล้วปลุกเร้าระดมฉันท์ วิริยะ จิตตะ หรือวิมังสา เข้านำหนุน สมาธิก็เกิดขึ้น และมีกำลังแข็งแกร่ง ช่วยให้งานอย่างมีความสุข และบรรลุผลสำเร็จด้วยดี

โดยนัยนี้ ในการปฏิบัติธรรมก็ดี ในการเล่าเรียนศึกษา หรือประกอบกิจการงานอื่นใดก็ดี เมื่อต้องการสมาธิ เพื่อให้กิจที่ทำนั้นดำเนินไปอย่างได้ผลดี ก็พึงปลุกเร้าและชักจูงอิทธิบาท ๔ อย่างนี้ ให้เกิดเป็นองค์ธรรมเด่นนำขึ้นสักข้อหนึ่ง แล้วสมาธิ ความสุขสบายใจ และการงานที่ได้ผล ก็เป็นอันหวังได้เป็นอย่างดีมากกว่าจะเกิดมีตามมาเอง พร้อมกันนั้น การฝึกสมาธิ หรือการปฏิบัติธรรมส่วนหนึ่ง ก็จะเกิดมีขึ้นในห้องเรียน ในบ้าน ในทุ่งนา ในที่ทำงาน และในสถานที่ทุกๆ แห่ง

ตัวอย่างเช่น เมื่อจะสอนวิชาใดวิชาหนึ่ง หรือเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ครูก็ทำตนเป็นกัลยาณมิตร โดยอาจชี้แจงให้นักเรียนเห็นคุณค่าความดีของวิชานั้น หรือเรื่องราวนั้น ให้มองเห็นว่า วิชานั้นมีประโยชน์อย่างไร อาจเป็นประโยชน์ของตัวผู้เรียนเองเกี่ยวกับการงานทำ การได้รับผลตอบแทน หรือความเจริญก้าวหน้าในชีวิต เป็นต้น (ใช้โลหะ เป็นปัจจัยแก่ฉันท์) ก็ได้ หรือถ้าจะให้ดี ควรเป็นประโยชน์ของส่วนรวม เช่น ความเกื้อกูลแก่เพื่อนมนุษย์ (ฉันท์บริสุทธิ์) ก็ได้ จนทำให้นักเรียนเกิดความรักความพอใจ อยากเรียนเพราะอยากรู้วิชานั้น นี้เรียกว่าปลุก **ฉันท์** ให้เกิดขึ้น

อีกอย่างหนึ่ง อาจพูดปลุกเร้าในแง่ที่เป็นสิ่งท้าทายสติปัญญาความสามารถ กระตุ้นความเข้มแข็งคึกคักที่จะเรียน หรือกล่าวถึงตัวอย่างการกระทำสำเร็จของผู้อื่น ให้เกิดกำลังใจสู้ เป็นต้น เรียกว่าปลุกเร้า **วิริยะ** ขึ้น

อีกอย่างหนึ่ง อาจปลุกเร้าในแง่ ความรู้สึกเกี่ยวกับหน้าที่ หรือความรับผิดชอบ ให้เห็นความเกี่ยวข้องและความสำคัญของเรื่องนั้น ต่อชีวิต หรือต่อสังคม เช่น เรื่องเกี่ยวกับภัยอันตรายและความปลอดภัย เป็นต้น ซึ่งแก่นักเรียนจะได้ชอบ มิได้รักเรื่องนั้น แต่ก็จะเอาใจใส่ตั้งจิตจดจ่อเรียนอย่างแน่วแน่ เรียกว่า ทำให้เกิด **จิตตะ**

อีกอย่างหนึ่ง ครูอาจสอนตามแนวของการสำรวจตรวจสอบสืบสวนทดลอง หรือค้นคว้าหาเหตุผล เช่น ตั้งเป็นปัญหา หรือคำถาม เป็นต้น ซึ่งทำให้นักเรียนต้องใช้วิมังสา นักเรียนก็จะเรียนอย่างมีสมาธิได้เหมือนกัน เรียกว่าใช้วิธี **วิมังสา**

ยิ่งถ้าครูจับลักษณะนิสัยของนักเรียนได้ แล้วปลุกเร้าอิทธิบาทข้อที่ตรงกับลักษณะนิสัยอย่างนั้น ก็ยิ่งดี หรืออาจปลุกอิทธิบาทหลายๆ ข้อไปพร้อมกันก็ได้

ในขณะเดียวกัน ผู้เรียน หรือผู้ทำงานที่ฉลาด ก็อาจใช้โยนิโสมนสิการปลุกเร้าอิทธิบาทขึ้นมาใช้สร้างผลสำเร็จได้ด้วยตนเอง

ขอยกข้อความจากบาลีมา เป็นเครื่องทบทวนความเข้าใจ เริ่มตั้งแต่ความหมายของคำว่าอิทธิไปที่เดียว

อิทธิ แปลว่า **ความสำเร็จ**:

“คำว่า อิทธิ หมายความว่า ความสำเร็จ ความสัมฤทธิ์ การสำเร็จ การสำเร็จด้วยดี การ
ได้ การได้จำเพาะ การถึง สมบัติ การสัมผัส การประจักษ์แจ้ง การบำเพ็ญให้ถึงพร้อม ซึ่ง
ธรรมเหล่านั้น”¹⁵⁹²

¹⁵⁹² อภ.วิ.๓๕/๕๐๘/๒๓๓

อิทธิ แปลว่า ฤทธิ์ อย่างที่เรียกว่าอิทธิปาฏิหาริย์:

“ภิกษุทั้งหลาย อิทธิ เป็นไหน? (กล่าวคือ) ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมประกอบฤทธิ์ต่างๆ ได้มากมายหลายอย่าง คนเดียวเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนเป็นคนเดียวก็ได้ ทำให้ปรากฏก็ได้ ทำให้หายไปได้ ทะลุฝา กำแพง ภูเขา ไปได้ไม่ติดขัด เหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นต่ำลงแม้ในแผ่นดินเหมือนในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำไม่แตกเหมือนเดินบนดินก็ได้ เหวะไปในอากาศเหมือนนกก็ได้ ใช้มือจับต้องบุคคลดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ ซึ่งมีกำลังฤทธิ์เดชมากมายถึงเพียงนี้ก็ได้ ใช้อำนาจทางกายถึงพรหมโลกก็ได้ นี่เรียกว่า อิทธิ”

“ภิกษุทั้งหลาย อิทธิบาทเป็นไหน? มรรคาใด ปฏิปทาใด ย่อมเป็นไปเพื่อการได้อิทธิ เพื่อประสบอิทธิ, มรรคา ปฏิพานี้ เรียกว่า อิทธิบาท”

“อิทธิบาทภาวนา (การเจริญอิทธิบาท) เป็นไหน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเจริญอิทธิบาท ที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร ย่อมเจริญอิทธิบาท ที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิและปธานสังขาร ย่อมเจริญอิทธิบาท ที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิและปธานสังขาร ย่อมเจริญอิทธิบาท ที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิและปธานสังขาร, นี่เรียกว่า อิทธิบาทภาวนา”¹⁵⁹³

“ภิกษุทั้งหลาย หากว่าภิกษุอาศัย**ฉันทะ** จึงได้สมาธิ จึงได้ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว, นี้เรียกว่า **ฉันทสมาธิ**, ภิกษุนั้น ยังฉันทะให้เกิด พยายาม ระดมความเพียร ยกฐจิตไว้ มุ่งมั่น (๑) เพื่อความไม่เกิดขึ้น แห่งอกุศลธรรมอันชั่วร้าย ที่ยังไม่เกิดขึ้น... (๒) เพื่อละอกุศลธรรมอันชั่วร้าย ที่เกิดขึ้นแล้ว... (๓) เพื่อความเกิดขึ้น แห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ที่ยังไม่เกิดขึ้น... (๔) เพื่อความตั้งอยู่ได้ ไม่เลือนหาย เพื่อภยโยภาพ เพื่อความไม่พหุลย์ เพื่อความเจริญเต็มบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นแล้ว, เหล่านี้เรียกว่า **ปธานสังขาร**,

“**ฉันทะ**นี้ด้วย **ฉันทสมาธิ**นี้ด้วย **ปธานสังขาร**เหล่านี้ด้วย นี้เรียกว่า อิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิ (สมาธิที่เกิดจากฉันทะ) และปธานสังขาร (ความเพียรสร้างสรรค์)

“หากว่าภิกษุอาศัย**วิริยะ** จึงได้สมาธิ จึงได้ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว, นี้เรียกว่า **วิริยสมาธิ**;...**วิริยะ**นี้ด้วย **วิริยสมาธิ**นี้ด้วย **ปธานสังขาร**เหล่านี้ด้วย นี้เรียกว่าอิทธิบาท ที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิ และปธานสังขาร

“หากว่าภิกษุอาศัย**จิตตะ** จึงได้สมาธิ จึงได้ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว, นี้เรียกว่า **จิตตสมาธิ**;...**จิตตะ**นี้ด้วย **จิตตสมาธิ**นี้ด้วย **ปธานสังขาร**เหล่านี้ด้วย นี้เรียกว่าอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิ และปธานสังขาร

“หากว่าภิกษุอาศัย**วิมังสา** จึงได้สมาธิ จึงได้ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว, นี้เรียกว่า **วิมังสาสมาธิ**;...**วิมังสา**นี้ด้วย **วิมังสาสมาธิ**นี้ด้วย **ปธานสังขาร**เหล่านี้ด้วย นี้เรียกว่าอิทธิบาท ที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิและปธานสังขาร”¹⁵⁹⁴

¹⁵⁹³ ส.ม.๑๙/๑๑๗๕-๖/๓๕๕; คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ กล่าวถึง**อิทธิ** หรือ**ฤทธิ์**ไว้ ๑๐ ประเภท ฤทธิ์อย่างที่แสดงในพุทธพจน์นี้ เป็นประเภทที่ ๑, ฤทธิ์ประเภทที่ ๑๐ ได้แก่ ความสำเร็จเพราะประกอบถูกต้องในเรื่องนั้นๆ และข้อสุดท้ายในประเภทที่ ๑๐ ได้แก่ ฤทธิ์คือ การละกิเลสได้หมดสิ้น ด้วยขรหัตถมรรค (ขุ.ปฎิ.๓๑/๖๗๙-๖๘๔/๕๘๙-๖๐๑) วิสุทธิมัคค์นำมาอธิบายพิเศษในด้านอิทธิปาฏิหาริย์ (วิสุทธิ.๒/๒๑๒-๒๔๔) แต่ก็ได้อ้างความหมายอื่นๆ ไว้ด้วย เช่น ความสำเร็จที่เกิดจากศิลปะในยุทธวิธี หรือแม้แต่การไถหว่าน ก็เป็นฤทธิ์ในประเภทที่ ๑๐ (วิสุทธิ.๒/๒๑๑) ดังนั้น **อิทธิบาท** จึงใช้เพื่อความสำเร็จได้ ในกิจทุกอย่าง

¹⁵⁹⁴ ส.ม.๑๙/๑๑๕๐-๓/๓๔๓-๖; ในอภิธรรม แสดงคำจำกัดความฉันทสมาธิ เป็นต้น แปลกไปเล็กน้อย เช่นว่า “ภิกษุทำฉันทะให้เป็นใหญ่ จึงได้สมาธิ จึงได้ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว นี้เรียกว่าฉันทสมาธิ” ดังนี้ เป็นต้น (ดู อภิ.วิ.๓๕/๕๐๕-๕๔๑/๒๙๒-๓๐๖)

“ปฏิบัติที่ให้ถึงอิทธิบาทภาวนา เป็นไหน? มรรคามีองค์ ๘ ประการ อันเป็นอริยะนี้แหละ กล่าวคือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ, นี้เรียกว่า ปฏิบัติที่ให้ถึงอิทธิบาทภาวนา”¹⁵⁹⁵

“ภิกษุทั้งหลาย อิทธิบาท ๔ อย่างเหล่านี้ เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อการไปจากที่มีไข้ฝั่ง (มีไข้จุดหมาย) สู่อันเป็นฝั่ง (คือจุดหมาย)”¹⁵⁹⁶

๓) การเจริญสมาธิอย่างสามัญ หรือฝึกสมาธิโดยใช้สติเป็นตัวนำ

การฝึกสมาธิด้วยอิทธิบาท ๔ นั้น ในด้านชีวิตประจำวัน ใช้ได้กับงาน หรือการประกอบกิจการต่างๆ เช่น การเล่าเรียนและกิจการทั้งหลาย ซึ่งมีความก้าวหน้าหรือความสำเร็จของงานหรือกิจการนั้นๆ เป็นเป้าหมายให้แก่อิทธิบาท ทำให้เกิดแรงความเพียรประกอบการ ที่เรียกว่าปธานสังขารขึ้นมา พุ่งแล่นไปสู่เป้าหมายนั้น ไม่ว่าจะเป็นการป้องกัน แก้ไข สร้างขึ้นใหม่ หรืออนุรักษ์ ก็ตาม จึงหนุนให้จิตตั้งมั่นแน่วแน่ เป็นสมาธิอยู่ได้

แต่ในการสัมพันธ์กับอารมณ์ซึ่งเพียงผ่านไปๆ เกี่ยวข้องกับสิ่งที่นิ่งเฉย หรือสิ่งที่ดำรงอยู่ตามสภาพ แต่ไม่มีฐานที่ตั้งตัวหรือเป็นที่ทำการของอิทธิบาท ในกรณีเช่นนี้ องค์ธรรมที่จะใช้เป็นเครื่องชักนำหรือฝึกให้เกิดสมาธิ ก็คือ องค์ธรรมพื้นฐานที่เรียกว่า “สติ” เพราะสติเป็นเครื่องตั้งและกุมจิตไว้กับอารมณ์ คือ สิ่งที่เกี่ยวข้อง และกิจที่ต้องทำในเวลานั้น ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า สติเป็นที่พึ่งพำนักของใจ

ในวิธีนี้ ใช้สติเริ่มต้นให้แล้ว พอรู้สึกเข้าที่ หรืออย่างที่ใช้คำพูดแบบชาวบ้านว่าเข้าท่าเข้าทาง จันท์ก็จะมาตามธรรมชาติเอง

การฝึกสมาธิด้วยอาศัยสติเป็นหลัก แยกได้เป็น ๒ วิธีใหญ่ คือ

๑. การฝึกเพื่อใช้งานทางปัญญา หรือมุ่งประโยชน์ทางปัญญา ได้แก่ การใช้สตินำทางให้แก่ปัญญา หรือทำงานร่วมกับปัญญา โดยคอยจับอารมณ์ส่งเสนอให้ปัญญารู้ หรือพิจารณา (พูดอีกอย่างหนึ่งว่า สติตั้ง หรือกุมจิตอยู่กับอารมณ์แล้ว ปัญญาพิจารณาหรือรู้เข้าใจอารมณ์นั้น)

ตามวิธีฝึกแบบนี้ สมาธิไม่ใช่ตัวเน้น แต่พลอยได้รับการฝึกไปด้วย พลอยเจริญไปด้วยเอง พร้อมกับที่พลอยช่วยส่งเสริมการใช้ปัญญาให้ได้ผลดียิ่งขึ้นด้วย การฝึกแบบนี้ ได้แก่วิธีการส่วนใหญ่ของสติปัญญาฐาน ซึ่งได้แสดงหลักการทั่วไปไว้แล้วในตอนที่ว่าด้วยสัมมาสติข้างต้น และเรียกได้ว่าเป็นการเจริญสมาธิในชีวิตประจำวัน

๒. การฝึกเพื่อสร้างสมาธิล้วนๆ หรือมุ่งลึกลงไปทางสมาธิเพียงด้านเดียว ได้แก่ การใช้สติคอยจับอารมณ์ไว้ ให้จิตอยู่กับอารมณ์นั้น ไม่คลาดจากกัน หรือตรึงจิตให้อยู่กับอารมณ์ที่กำลังกำหนดนั้นเรื่อยไป เป็นวิธีการที่เน้นสมาธิโดยตรง แม้หากบางครั้งจะใช้ปัญญาบ้าง ก็เพียงเล็กน้อยเป็นส่วนประกอบ เช่น เพียงคิดพิจารณารู้ไปตามที่จำๆ มา ไม่มุ่งหยั่งถึงตัวสภาวะ

การฝึกแบบนี้ ได้แก่ส่วนสาระสำคัญของวิธีฝึกแบบที่ ๔ คือ การเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผน ที่จะกล่าวต่อไป

หนังสือนี้มุ่งกล่าวเฉพาะหลักการทั่วไป ยังไม่กล่าวถึงรายละเอียดของวิธีปฏิบัติ จึงขอผ่านหัวข้อนี้ไปก่อน

¹⁵⁹⁵ ส.ม.๑๘/๑๑๗๗/๓๕๕

¹⁵⁹⁶ ส.ม.๑๘/๑๑๐๘/๓๒๖

๔) การเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผน

คำว่า การเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผน ในที่นี้ หมายถึง วิธีฝึกอบรมเจริญสมาธิอย่างที่ได้ปฏิบัติสืบๆ กันมา ในประเพณีการปฏิบัติธรรมของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ตามที่ท่านนำลงเขียนอธิบายไว้ในคัมภีร์ชั้น อรรถกถา เฉพาะอย่างยิ่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค¹⁵⁹⁷ เป็นวิธีการที่ปฏิบัติกันอย่างเอาจริงเอาจัง เป็นงานเป็นการ โดยมุ่งฝึกจำเพาะแต่สมาธิแท้ๆ ภายในขอบเขตที่เป็นระดับโลกีย์ทั้งหมด¹⁵⁹⁸ ซึ่งกำหนดวางกันไว้เป็นรูปแบบ มีขั้นตอนที่ดำเนินไปตามลำดับ เริ่มตั้งแต่การเตรียมตัวเบื้องต้นก่อนฝึก วิธีเจริญกรรมฐานแต่ละอย่างๆ และความก้าวหน้าในการฝึก จนได้รับผลในขั้นต่างๆ ตลอดจนถึงฉานสมาบัติ และโลกียอภิญาทั้งหลาย

วิธีเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผนนั้น สรุปความตามที่ท่านแสดงไว้ เป็นลำดับขั้นตอนใหญ่ได้ คือ เบื้องแรก เมื่อมีศีลบริสุทธิ์ดี หรือชำระศีลให้หมดจดแล้ว:

๑. ตัดปถิโพธ คือ ข้อติดข้อง หรือเหตุกังวล ๑๐ ประการ
๒. เข้าหากัลยาณมิตร คือ ครูอาจารย์ ผู้มีคุณสมบัติเหมาะที่จะให้กรรมฐาน
๓. รับเอากรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๔๐ อย่าง ที่เหมาะกับจริตของตน
๔. ก) เข้าอยู่ในวัด ที่อยู่อาศัย หรือสถานที่ปฏิบัติ ซึ่งเหมาะแก่การเจริญสมาธิ
ข) ตัดปถิโพธ คือ ข้อกังวลเล็กๆ น้อยๆ เสียให้หมด
๕. สมาธิภาวนา: ปฏิบัติตามวิธีเจริญสมาธิ

รายละเอียดของวิธีปฏิบัติตามหัวข้อเหล่านี้ ท่านกล่าวไว้สำหรับพระภิกษุผู้จะทำการฝึกอย่างจริงจัง อาจเป็นเวลาหลายเดือนหรือหลายปี ถ้าคฤหัสถ์จะปฏิบัติ หรือผู้ใดจะฝึกกระยะสั้นๆ ก็พึงจับเอาสาระมาใช้เท่าที่เหมาะสม

ข้อ ๑. ตัดปถิโพธ ๑๐

ปถิโพธ แปลว่า เครื่องผูกพัน หรือห่วงเหนี่ยว ซึ่งเป็นเหตุให้ใจพะวักพะวน ห่วงกังวล ไม่โปร่ง แปรผัน ง่าย ๆ ว่าความกังวล เมื่อมีปถิโพธ ก็จะทำให้ปฏิบัติก้าวหน้าไปได้ยาก ไม่อำนวยโอกาสแก่การเกิดสมาธิ จึงต้องกำจัดเสีย ปถิโพธ นั้นท่านแสดงไว้ ๑๐ อย่าง คือ :-

๑. **อาวาส** คือ ที่อยู่ หรือวัด ตนมิชอบใช้เก็บสะสมไว้มาก หรือมีงานอะไรค้างอยู่ เป็นกังวล แต่ถ้าใจไม่ผูกพัน ก็ไม่เป็นไร
๒. **ตระกูล** คือ ตระกูลญาติ หรือตระกูลอุปัฏฐาก ซึ่งสนทนสนม ห่างไป ใจคอยห่วง ควรทำให้ให้ได้
๓. **ภว** เช่น มีคนเลื่อมใสมาก มาหามาถวายของ มัววุ่นอยู่ ไม่เป็นอันปฏิบัติ ควรปลีกตัวไปหาที่สงบ
๔. **คณะ** เช่น มีคณะศิษย์ที่ต้องสอน ยุ่งอยู่กับงานสอน และการแก้ความสงสัย ควรทำให้เสร็จเรื่องที่กำลัง หรือหาคนแทน เป็นต้น แล้วขอโอกาสไป
๕. **กรรม** คือ การงาน โดยเฉพาะนวัตรกรรม (การก่อสร้าง) ควรทำให้เสร็จ หรือมอบหมายแก่ใครให้เรียบร้อย
๖. **อัทธานะ** คือ การเดินทางไกลด้วยกิจธุระ เช่น ไปบวชพระเณร พึงทำให้เสร็จ ให้หมดกังวล

¹⁵⁹⁷ วิสุทธิ.๑/๑๐๔-๒/๒๘๔; มีกล่าวใน วินย.อ.๕๐๘ เป็นต้นไป บางบางส่วน

¹⁵⁹⁸ สมาธิที่เป็นโลกุตระ ได้แก่ สมาธิที่ประกอบด้วยอริยมรรค หรือมรรคสมาธิ วิธีเจริญโลกุตรสมาธินั้น รวมอยู่ด้วยในตัวกับการเจริญปัญญา เมื่อเจริญปัญญา ก็เป็นอันเจริญมรรคสมาธินั้นไปด้วย จึงไม่ต้องพูดแยกไว้ต่างหาก (วิสุทธิ.๑/๑๑๒)

๗. **ญาติ** ทั้งญาติทางบ้าน และญาติทางวัด (อุปัชฌาย์ อาจารย์ ศิษย์ เพื่อนศิษย์) เจ็บป่วย ต้องชวนช่วยรักษาให้หาย จนหมดห่วง
๘. **อาพาธ** คือ ตนเองป่วยไข้ รีบรักษาให้หาย ถ้าดูท่าจะไม่ยอมหาย ก็ให้ทำใจสู้ว่า ฉันจะไม่ยอมเป็นทาสของแก จะปฏิบัติละ
๙. **คันถะ** คือ ปริยัติ หรือสิ่งที่เล่าเรียน เป็นปติโพธสำหรับผู้วนกับการรักษาความรู้ เช่น สาทยาย เป็นต้น ถ้าไม่วน ก็ไม่เป็นไร
๑๐. **อิทธิ** คือ ฤทธิ์ของปุถุชน เป็นภาระในการรักษา แต่เป็นปติโพธสำหรับผู้บำเพ็ญวิปัสสนาเท่านั้น ไม่เป็นปติโพธแก่การเจริญสมาธิโดยเฉพาะ เพราะผู้ที่เจริญสมาธิ ยังไม่มีฤทธิ์ที่จะห่วง

ข้อ ๒. เข้าหากัลยาณมิตร

เมื่อตัดปติโพธได้แล้ว ไม่มีอะไรติดขัดข้องค้างใจ ไร้ห่วงกังวล พึ่งไปหาท่านที่สามารถสอนกรรมฐานให้แก่นั่นได้ ซึ่งมีคุณสมบัติดีงาม ใฝ่ใจช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่นอย่างแท้จริง เรียกว่า **กัลยาณมิตร** คือ ผู้ประกอบด้วยกัลยาณมิตรธรรม ๗ ประการ คือ น่ารัก น่าเคารพ น่าเจริญใจ รู้จักว่ารู้จักพูด ยอมให้พูดยอมให้ว่า แกล้งเรื่องเล็กซึ่งได้ และไม่ชักนำในเรื่องไม่ควร¹⁵⁹⁹

กัลยาณมิตรนั้น ถ้าให้ดี ควรได้พระพุทธรเจ้า ถ้าไม่ได้ ก็หาพระอรหันต์ พระอริยบุคคลระดับรองลงมา ท่านผู้ใดมาน ผู้ทรงพระไตรปิฎก จนถึงท่านที่เป็นพหูสูตลดหลั่นกันลงมา

ท่านว่า พระพุทธรูปที่เป็นพหูสูต บางทีสอนได้ดีกว่าพระอรหันต์ที่ไม่เป็นพหูสูตเสียอีก เพราะพระอรหันต์ถนัดแต่แนวปฏิบัติที่ท่านผ่านมาเองเท่านั้น บอกทางไปได้พอจำเพาะตัว และบางองค์ก็ไม่ถนัดเชิงสอนอีกด้วย ส่วนพระพหูสูต ได้ค้นคว้ามาก สอบสวนมาหลายอาจารย์ แสดงทางไปให้เห็นกว้างขวาง และรู้จักกลวิธียกย่องสอนให้เหมาะ ยิ่งได้พระอรหันต์ที่เป็นพหูสูต ก็ยิ่งดี

เมื่อหากัลยาณมิตรได้แล้ว พึ่งเข้าไปหา ทำวัตรปฏิบัติต่อท่านแล้ว ขอโอกาสเรียนกรรมฐานจากท่าน

ข้อ ๓. รับกรรมฐานที่เหมาะสมกับจริต

ในข้อนี้ พึ่งเข้าใจความหมายของจริต และกรรมฐาน พอเป็นเค้า ดังนี้

◇ **กรรมฐาน** แปลว่า ที่ตั้งแห่งการทำงานของจิต หรือที่ให้จิตทำงาน มีความหมายเป็นทางการว่า สิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์ในการเจริญภาวนา หรืออุปกรณ์ในการฝึกอบรมจิต หรืออุบายหรือกลวิธีเหนี่ยวนำสมาธิ พุดง่าย ๆ ว่า สิ่งที่เราทำให้จิตกำหนด (ด้วยสติ) จิตจะได้มีงานทำเป็นเรื่องเป็นราว สงบอยู่ที่ได้ ไม่เที่ยววิ่งเล่นเตลิดหรือเลื่อนลอยฟุ้งซ่านไปอย่างไร้จุดหมาย

พูดสั้น ๆ **กรรมฐาน** คือ สิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์ของจิตที่จะชักนำให้เกิดสมาธิ หรืออะไรก็ได้ที่พอจิตเพ่งหรือจับแล้ว จะช่วยให้จิตแน่วแน่อยู่นิ่งกับมัน เป็นสมาธิได้เร็ว และมั่นคงที่สุด พูดให้สั้นที่สุดว่า สิ่งที่ใช้ฝึกสมาธิ

เท่าที่พระอรชรถกถาจารย์รวบรวมแสดงไว้ มี **กรรมฐาน ๔๐** อย่าง คือ

ก. **กสิณ ๑๐** แปลกันว่า วัตถุอันจูงใจ หรือวัตถุสำหรับเพ่งเพื่อจูงจิตให้เป็นสมาธิ เป็นวิธีใช้วัตถุภายนอกเข้าช่วย โดยวิธีเพ่ง เพื่อรวมจิตให้เป็นหนึ่ง มี ๑๐ อย่าง คือ

ก) **ภูตกสิณ** (กสิณ คือมหาภูตรูป) ๔ คือ ปรฐวี (ดิน) อาโป (น้ำ) เตโช (ไฟ) วาโย (ลม)

¹⁵⁹⁹ กัลยาณมิตรธรรม ๗ อธิบายไว้แล้ว ในบทว่าด้วยบุพภาคของการศึกษา

- ข) **วรรณกลีณ** (กลีณ คือสี) ๔ คือ นิล (เขียว) पीต (เหลือง) โลहित (แดง) โอทาท (ขาว)
 ค) กลีณอื่นๆ คือ อาโลก (แสงสว่าง) ปริจฉินนาทส เรียกสั้นว่า อากาศ (ช่องว่าง)¹⁶⁰⁰
 กลีณ ๑๐ นี้ จะใช้ของที่มีอยู่ตามธรรมชาติก็ได้ ตกแต่งจัดทำขึ้นให้เหมาะกับการใช้เพ่ง โดยเฉพาะก็ได้ แต่โดยมากนิยมวิธีหลัง

ข. ขสุระ ๑๐ ได้แก่ พิจารณาซากศพในระยะต่างๆ กัน รวม ๑๐ ระยะ เริ่มแต่ศพที่ขึ้นอืด ไปจนถึงศพที่เหลือแต่โครงกระดูก¹⁶⁰¹

ค. ขนุสติ ๑๐ คือ อารมณ์ตั้งงามที่ควรระลึกถึงเนื่องๆ ได้แก่¹⁶⁰²

๑. พุทธานุสติ ระลึกถึงพระพุทธเจ้า และพิจารณาคุณของพระองค์
๒. ธัมมานุสติ ระลึกถึงพระธรรม และพิจารณาคุณของพระธรรม
๓. สังฆานุสติ ระลึกถึงพระสงฆ์ และพิจารณาคุณของพระสงฆ์
๔. สीलानุสติ ระลึกถึงศีล พิจารณาศีลของตน ที่ได้ประพฤติบริสุทธิ์ไม่ต่างพร้อย
๕. จาคานุสติ ระลึกถึงจาคะ ทานที่ตนได้บริจาคแล้ว และพิจารณาเห็นคุณธรรม คือความเผื่อแผ่เสียสละที่มีในตน
๖. เทวตานุสติ ระลึกถึงเทวดา หมายถึงเทวดาที่ตนเคยได้รู้ได้ยินมา และพิจารณาเห็นคุณธรรม ซึ่งทำคนให้เป็นเทวดา ตามที่มีอยู่ในตน
๗. มรณสติ ระลึกถึงความตายอันจะต้องมีมาถึงตนเป็นธรรมดา พิจารณาให้เกิดความไม่ประมาท
๘. กายคตาสติ สติอันไปในกาย หรือระลึกถึงเกี่ยวกับร่างกาย คือ กำหนดพิจารณากายนี้ ให้เห็นว่าประกอบด้วยส่วนต่างๆ คือ อากาโร ๓๒ อันไม่สะอาด ไม่งาม นำเกลียด เป็นทางรู้เท่าทันสภาวะของกายนี้ มิให้หลงใหลมัวเมา
๙. อานาปานสติ สติกำหนดลมหายใจเข้าออก
๑๐. อุปสมาณสติ ระลึกถึงธรรมเป็นที่สงบ คือ นินพพาน และพิจารณาคุณของนินพพาน อันเป็นที่หายร้อน ดับกิเลส และไร้ทุกข์

¹⁶⁰⁰ **กลีณ ๑๐** มีอยู่แล้วในวิสุทธิมรรค ตามที่มาซึ่งอ้างแล้ว แต่พึงทราบพิเศษว่า ในบาลีเดิม ไม่มีอาโลกกลีณ แต่มีวิญญานกลีณแทนเป็นข้อที่ ๑๐ และเลื่อนอากาศกลีณเข้ามาเป็นข้อที่ ๙ (เช่น ที.ปา.๑๑/๓๕๘/๒๘๓; ๔๖๗/๓๓๖; ม.ม.๑๓/๓๔๒/๓๓๐; อัง.เอก.๒๐/๒๒๔/๕๕; อัง.ทสก.๒๔/๒๕/๔๘; ๒๙/๖๕; ขุ.ปฎิ.๓๑/๒๑๓/๑๔๐)

¹⁶⁰¹ **ขสุระ ๑๐** คนปัจจุบันคงหาโอกาสพิจารณายาก จึงสรุปไว้แต่ใจความ รายชื่อเต็ม คือ อุทฐมาตกะ (ศพขึ้นอืด) วินีลกะ (ศพเป็นสีเขียวคล้ำละสีต่างๆ) วิบุพพะกะ (ศพมีน้ำเหลืองไหลเยิ้มตามที่แตกปริ) วิจฉิทกะ (ศพขาดจากกันเป็น ๒ ท่อน) วิกขยิตกะ (ศพถูกสัตว์จิกกัดกินแล้ว) วิกขิตตกะ (ศพกระจายกระจาย มือเท้าศีรษะหลุดไปอยู่ข้างๆ) หตวิกขิตตกะ (ศพถูกกลับเป็นท่อนๆกระจาย) โลहितกะ (ศพมีโลหิตอาบ) ปุพฺพกะ (ศพมีหนอนคลาคล้ำ) อัฏฐิกะ (ศพเหลือแต่ร่างกระดูก หรือท่อนกระดูก); ในบาลีเดิมจัดเข้าเป็นสัญญาต่างๆ คือ ขุ.ปฎิ.๓๑/๒๑๓/๑๔๐; อภิ.ส.๓๔/๑๙๑/๗๗; ในบาลีฝ่ายพระสูตร กล่าวถึงอย่างมากเพียง ๖ ข้อ (เช่น ที.ปา.๑๑/๒๓๘/๒๓๘; อัง.จตุกก.๒๑/๑๔/๒๑) บ้าง ๕ ข้อ (รวมอยู่กับพวกอื่น เช่น ส.ม.๑๙/๖๔๖/๑๘๑; อัง.เอก.๒๐/๒๒๔/๕๕; อัง.ทสก.๒๔/๕๘/๑๑๓) บ้าง และที่ใกล้เคียงที่สุด คือ เป็นการสรุปเอามาจาก นวสัทธิกาปพะพะ ในสติปัญญาฐาน หรือกายคตาสติ เช่น ที.ม.๑๐/๒๓๗/๓๓๐; ม.ม.๑๒/๑๓๘/๑๐๗; ม.อ.๑๔/๒๕๙/๒๐๗; อัง.ฉก.๒๒/๓๐๐/๓๖๒

¹⁶⁰² ที่มาในบาลีเดิม คือ อัง.เอก.๒๐/๑๗๙-๑๘๐/๓๙-๔๐; ๒๒๔/๕๕; ขุ.ม.๒๙/๑๒/๗; ๑๔/๑๑; ๙๕๒/๖๐๖; ขุ.ปฎิ.๓๑/๒๑๓/๑๔๐ นอกจากนี้ ที่มาต่างหากก็ไม่ครบชุดอีกหลายแห่ง ข้อที่พบต่างหาก หรือมาในชุดอื่นอีกมาก ได้แก่ กายคตาสติ และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง อานาปานสติ ซึ่งเป็นข้อเด่นที่สุด

- ง. **ข้อปมัญญา ๔** คือ ธรรมที่พึงแผ่ออกไปในมนุษยสัตว์ทั้งหลาย อย่างมีจิตใจสม่ำเสมอทั่วกัน ไม่มีประมาณ ไม่จำกัดขอบเขต โดยมากเรียกกันว่า พรหมวิหาร ๔ (ธรรมเครื่องอยู่อย่างประเสริฐ ธรรมประจำใจที่ประเสริฐบริสุทธิ์ หรือคุณธรรมประจำใจของท่านผู้มีจิตกว้างขวางยิ่งใหญ่) คือ ¹⁶⁰³
๑. เมตตา ความรัก คือ ปรารถนาดี มิไม่ตรี อยากให้มนุษยสัตว์มีสุขทั่วหน้า
 ๒. กรุณา ความสงสาร คือ อยากช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์
 ๓. มุทิตา ความพลอยยินดี คือ พลอยมีใจแช่มชื่นเบิกบาน เมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีสุขและเจริญอกงามประสบความสำเร็จยิ่งขึ้นไป
 ๔. อุเบกขา ความมีใจเป็นกลาง คือ วางจิตเรียบสงบ สม่ำเสมอ เทียงตรงดุจตาชั่ง มองเห็นมนุษยสัตว์ทั้งหลายได้รับผลดีร้ายตามเหตุปัจจัยที่ประกอบ ไม่เอนเอียงไปด้วยชอบหรือชัง
- จ. **อาหาเร ปฏิญญีสัญญา** กำหนดหมายความเป็นปฏิญญาในอาหาร ¹⁶⁰⁴
- ฉ. **จตุชชาติววัฏฐาน** กำหนดพิจารณาธาตุ ๔ คือ พิจารณาเห็นร่างกายของตน โดยลัทธิว่าเป็นธาตุ ๔ แต่ละอย่างๆ ¹⁶⁰⁵
- ช. **อรูป หรือ อารูปปี ๔** ได้แก่ กำหนดภาวะอรูปธรรมเป็นอารมณ์ ใช้ได้เฉพาะผู้ที่เพ่งกสิณ ๙ อย่าง แรกข้อใดข้อหนึ่ง จนได้จตุตถฌานมาแล้ว คือ ¹⁶⁰⁶
๑. **อากาศานัญญาตนะ** กำหนดช่องว่างหาที่สุดมิได้ (ซึ่งเกิดจากการเพิกกสิณออกไป) เป็นอารมณ์
 ๒. **วิญญาณัญญาตนะ** กำหนดวิญญาณหาที่สุดมิได้ (คือเล็กกำหนดที่ว่าง เลยไปกำหนดวิญญาณที่แผ่ไปสู่ที่ว่างแทน) เป็นอารมณ์
 ๓. **อากิญจัญญาตนะ** (เล็กกำหนดวิญญาณเป็นอารมณ์ เลยไป) กำหนดภาวะไม่มีอะไรเลย เป็นอารมณ์
 ๔. **เนวสัญญานาสัญญาตนะ** (เล็กกำหนดแม้แต่ภาวะไม่มีอะไรเลย) เข้าถึงภาวะมีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่

กรรมฐานทั้งหมดนี้ บางที่ท่านจัดรวมเป็น ๒ ประเภท คือ ¹⁶⁰⁷

๑. **สัมพัตถกกรรมฐาน** แปลว่า กรรมฐานที่ใช้ประโยชน์ได้ หรือควรต้องใช้ ทุกที่ทุกกรณี คือ ทุกคนควรเจริญอยู่เสมอ ได้แก่ เมตตา และมรณสติ (บางท่านจัด อสุภสัญญา เข้าด้วย)
๒. **ปาริหารยกรรมฐาน** แปลว่า กรรมฐานที่ต้องบริหาร หมายถึงกรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตของแต่ละบุคคล ซึ่งเมื่อลงมือปฏิบัติแล้ว จะต้องคอยเอาใจใส่รักษาอยู่ตลอดเวลา ให้เป็นพื้นฐานของการปฏิบัติที่สูงยิ่งขึ้นไป

¹⁶⁰³ ข้อปมัญญา มาในบาลีเดิมมากมาย จนแทบไม่ต้องอ้าง เช่น ที.สี.๙/๓๘๓-๔/๓๑๐; ที.ปา.๑๑/๒๓๔/๒๓๕; ส่วนที่เรียกว่า พรหมวิหาร เช่น ที.ม.๑๐/๑๘๔/๒๒๕; ม.ม.๑๓/๔๖๒/๔๖๖

¹⁶⁰⁴ ในพระสูตร มาด้วยกันกับอสุภะ ๕ ที่มาในชุดสัญญา ๑๐ เช่น อัง.เอก.๒๐/๒๒๔/๕๔ (เคยอ้าง)

¹⁶⁰⁵ บางที่เรียกสั้นๆ ว่า ธาตุวัตถานบ้าง ธาตุมนสิการบ้าง ธาตุกัมมัฏฐาน หรือธาตุกรรมฐานบ้าง; ที่มาในบาลี คือ ที.ม.๑๐/๒๓๘/๓๒๙; ม.ม.๑๒/๑๓๗/๑๐๖ (มาใน กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน นั้นเอง)

¹⁶⁰⁶ ที่มาในบาลี เช่น ที.ปา.๑๑/๒๓๕/๒๓๕; ส.สพ.๑๘/๒๑๙/๓๒๖; เฉพาะเนวสัญญานาสัญญาตนะ วิสุทธิมคค์ว่า กำหนดอากิญจัญญาตนะนั้นเอง เป็นอารมณ์ แต่กำหนด มีใช้เพื่อเข้า แต่เพื่อผ่านเลย (ดู วิสุทธิ.๒/๑๔๕, ๑๕๑)

¹⁶⁰⁷ วิสุทธิ.๑/๑๒๒; วินย.อ.๑/๕๐๙; สุตต.อ.๑/๖๖

กรรมฐาน ๔๐ อย่างนั้น ท่านแนะนำว่า แตกต่างกันโดยความเหมาะสมแก่ผู้ปฏิบัติ ซึ่งควรเลือกใช้ให้เหมาะกับลักษณะนิสัย ความโน้มเอียงของแต่ละบุคคล ที่เรียกว่าจริตต่างๆ ถ้าเลือกได้ถูกกันเหมาะสมกัน ก็ปฏิบัติได้ผลดี และรวดเร็ว ถ้าเลือกผิด อาจทำให้ปฏิบัติได้ล่าช้า หรือไม่สำเร็จผล

✧ **จริยา** แปลว่า ความประพฤติปกติ หมายถึง พื้นเพของจิต พื้นนิสัย ลักษณะความประพฤติที่หนักไปทางใดทางหนึ่ง ตามสภาพจิตที่เป็นปกติของบุคคลนั้นๆ

- ตัวความประพฤติ หรือลักษณะนิสัยนั้น เรียกว่า “**จริยา**”
 - บุคคลผู้มีลักษณะนิสัย และความประพฤติอย่างนั้นๆ เรียกว่า “**จริต**”
- ตัวอย่างเช่น คนมี ราคจริยา เรียกว่า ราคจริต เป็นต้น

โดยประเภทใหญ่ๆ จัดเป็น **จริต ๖** คือ¹⁶⁰⁸

๑. **ราคจริต** ผู้มีราคะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางราคะ ประพฤติหนักไปทางรักสวยรักงาม ละมุนละไม ควรใช้กรรมฐานคู่ปรับ คือ อสุภะ (และกายคตาสติ)

๒. **โทสจริต** ผู้มีโทสะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางโทสะ ประพฤติหนักไปทางใจร้อนหงุดหงิดรุนแรง กรรมฐานที่เหมาะสมคือ เมตตา (รวมถึงพรหมวิหารข้ออื่นๆ และกสิณ โดยเฉพาะวรรณกสิณ)

๓. **โมหจริต** ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางโมหะ ประพฤติหนักไปทางเขลา เงา ซึม เงื่องง งมงาย ใครว่าอย่างไร ก็คอยเห็นคล้อยตามไป พึ่งแก้ด้วยมีการเรียน ได้ถาม ฟังธรรม สนทนาธรรมตามกาล หรืออยู่กับครู (กรรมฐานที่เกื้อกูล คือ อานาปานสติ)

๔. **สัทธาจริต** ผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยมากด้วยศรัทธา ประพฤติหนักไปทางมีจิตซาบซึ้ง ซึ่ขนาน น้อมใจเลื่อมใสโดยง่าย พึ่งซักนำไปในสิ่งที่ควรแก่ความเลื่อมใส และความเชื่อที่มีเหตุผล เช่น ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย และศีลของตน (อนุสติ ๖ ข้อแรก ได้ทั้งหมด)

๕. **พุทธิจริต** หรือญาณจริต ผู้มีความรู้เป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยความประพฤติหนักไปทางใช้ความคิดพิจารณา และมองไปตามความจริง พึ่งส่งเสริมด้วยแนะนำให้ใช้ความคิดพิจารณาสภาวธรรมและสิ่งดีงาม ที่ให้เจริญปัญญา เช่น พิจารณาไตรลักษณ์ (กรรมฐานที่เหมาะสม คือ มรณสติ อุปสมานุสติ จตุธาตุมิวญาณอาหारे ปฏิกุศลัญญา)

๖. **วิตกจริต** ผู้มีวิตกเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยความประพฤติหนักไปทางชอบครุ่นคิดวทวน นึกคิดจับจด พึ่งชาน พึ่งแก้ด้วยสิ่งที่สะกดอารมณ์ เช่น เจริญอานาปานสติ (หรือเพ่งกสิณ เป็นต้น)

อาการแสดงออกต่างๆ กันในทางความประพฤติของจริตเหล่านี้ เช่น เมื่อพบเห็นสิ่งของอะไรสักอย่าง

- ถ้าของนั้นมีอะไรเป็นส่วนที่น่าชมอยู่บ้าง ใจของ**คนราคจริต** จะไปจับอยู่ที่ส่วนนั้น ติดใจ เล็งแลอยู่ได้นานๆ ส่วนอื่นที่เสียๆ ไม่ได้ใส่ใจ
- ส่วน**คนโทสจริต** แม้ของนั้นจะมีส่วนดีอยู่หลายอย่าง แต่ถ้ามีส่วนเสียหรือข้อบกพร่องอยู่สักหน่อย ใจของเขาจะกระทบเข้ากับส่วนที่เสียนั้นก่อน ไม่ทันได้พิจารณาเห็นส่วนดี ก็จะไปเสียเลย

¹⁶⁰⁸ ที่มาในบาลีเดิม คือ ขุ.ม.๒๓/๗๒๗/๔๓๕; ๘๘๗/๕๕๕; ขุ.จ.๓๐/๔๗๒/๒๔๑; ความจริง ลำดับในบาลีเดิมเป็น ราคจริต โทสจริต โมหจริต วิตกจริต สัทธาจริต และญาณจริต และพึงทราบว่า ข้อความในวงเล็บ เป็นของเพิ่มเติมตามแนวอรรถกถา รายละเอียดเพิ่มเติมจากนี้ พึ่งดู วิสุทธิ.๑/๑๒๗-๑๓๙.

- คนพุทธิจิต คล้ายคนโทสจิริตอยู่บ้าง ที่ไม่ค่อยติดใจอะไร แต่ต่างกันที่ว่า คนโทสจิริต มองหาส่วนเสียหรือมองให้เสีย ทั้งที่ไม่เป็นอย่างนั้นจริง และผลจะไปอย่างหงุดหงิดขัดใจ ส่วนคนพุทธิจิตมองหาส่วนเสียข้อบกพร่องที่เป็นจริง และเพียงแต่ไม่ติดใจผ่านไป
- ส่วนคนโมหจิริต มองเห็นแล้ว จับจุดอะไรไม่ชัด ออกจะเฉยๆ ถ้าใครว่าดี ก็พลอยเห็นดี ว่าตามเขาไป ถ้าเขาว่าไม่ดี ก็พลอยเห็นไม่ดี คล้อยตามเขาไป
- ฝ่ายคนวิตกจิริต คิดจับจด นึกถึงจุดดีตรงนี้บ้าง ส่วนไม่ดีตรงนั้นบ้าง วุ่นไปวุ่นมา ซึ่งไม่เสร็จ ตัดสินใจไม่ตก จะเอาหรือไม่เอา
- ส่วนคนสังขจิริต มีลักษณะคล้ายคนราคะจิริตอยู่บ้าง คือ มักมองเห็นส่วนที่ดี แต่ต่างที่ว่า คนสังขจิริตเห็นแล้ว ก็ชื่นชมซาบซึ้งใจเรื่อยๆ ไป ไม่ติดใจอ้อยอิ่งอย่างพวกราคะจิริต

อย่างไรก็ตาม คนมักมีจิริตผสม เช่น ราคะผสมวิตก โทสะผสมพุทธิ เป็นต้น ในการปฏิบัติบำเพ็ญสมาธิ นอกจากเลือกกรรมฐานให้เหมาะกับจิริตแล้ว แม้แต่สถานที่อยู่อาศัย บรรยากาศ หนทาง ของใช้ อาหาร เป็นต้น ท่านก็ยังสามารถแนะนำให้เลือกลักษณะที่เป็นสัปปายะ คือ เกื้อกูล เหมาะกันด้วย

กรรมฐาน ๔๐ นั้น นอกจากเหมาะกับจิริตที่ต่างกันแล้ว ยังต่างกันโดยผลสำเร็จที่สามารถให้เกิดขึ้น สูงต่ำ มากน้อยต่างกันด้วย คือมีขอบเขตในการให้เกิดสมาธิระดับต่างๆ ไม่เท่ากัน (ดู ตารางต่อท้าย ข้อ ๓. นี้)

◇ การรับกรรมฐาน

ในการรับกรรมฐาน ท่านให้ทำเป็นพิธีการสักหน่อย คือ เข้าไปหาท่านผู้เป็นกัลยาณมิตรแล้ว

ก. กล่าวคำมอบถวายตัวแด่พระพุทธรเจ้า ทำนองนี้ว่า

“ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระพุทธเจ้า ขอสละอิตถภาพนี้ แต่พระองค์”¹⁶⁰⁹

หรือมอบตัวแก่พระอาจารย์ก็ได้ว่า “ข้าแต่ท่านพระอาจารย์ ข้าพเจ้า ขอสละอิตถภาพนี้ แต่ท่าน”¹⁶¹⁰

การมอบตัวให้ เป็นกถวิธีสร้างความรู้สึกรับปฏิบัติอย่างจริงจังเด็ดเดี่ยว ช่วยทำลายความหวาดกลัว ทำให้ว่าง่าย ทำให้ความรู้สึกระหว่างอาจารย์กับผู้ปฏิบัติถึงกัน และเปิดโอกาสให้อาจารย์สอนและช่วยในการฝึกได้อย่างเต็มที่ พร้อมนั้น พึงทำพื้นใจของตนให้ประกอบด้วยโอโลภะ อโทสะ อโมหะ เนกขัมมะ ความไฝสัจด์ และความรอดพ้น กับทั้งทำจิตให้แน่มน้อมไปในสมาธิและนิพพาน แล้วขอกรรมฐาน

ข. ฝ่ายพระอาจารย์ ถ้ารู้จักใจศิษย์ได้ ก็กำหนดจริยาด้วยญาณนั้น ถ้ามิฉะนั้นก็สอบถามให้รู้ เช่นว่า เธอเป็นพวกจิริตใด? ลักษณะอาการความรู้สึกนึกคิดของเธอส่วนมากเป็นอย่างไร? เธอนึกถึงพิจารณาอะไรแล้วสบาย? ใจเธอน้อมไปในกรรมฐานไหน? เป็นต้น แล้วบอกกรรมฐานที่เหมาะสมกับจริยาของเขานั้น ชี้แจงให้รู้ว่า จะเริ่มต้นปฏิบัติ ทำอย่างไร วิธีกำหนดและเจริญทำอย่างไร นิमितเป็นอย่างไร สมาธิมีขั้นตอนอย่างไร วิธีรักษา เลี้ยง และทำสมาธิให้มีกำลังมากขึ้น ทำอย่างไร เป็นต้น¹⁶¹¹

¹⁶⁰⁹ คำบาลีว่า “อิมามิ ภควา อตตภาวํ ตุมหากํ ปริจจขามิ” จะแปลว่า ขอถวายชีวิต ก็ได้

¹⁶¹⁰ คำบาลีว่า “อิมามิ ภนเต อตตภาวํ ตุมหากํ ปริจจขามิ” จะแปลว่า ขอถวายชีวิต ก็ได้

¹⁶¹¹ ตามที่ท่านแสดงในตอนว่าด้วยการเจริญอานปานสติ ว่า ให้เรียนกรรมฐานที่มี *สนธิ ๕* คือ เรื่องเกี่ยวกับกรรมฐาน ๕ ข้อ หรือ ๕ ภาค ได้แก่ ๑. *ศุคคหะ* เรียนหลักของกรรมฐานตามแบบแผนหรือตำรา ๒. *ปริปัญญา* สอบถามความหมายและข้อสงสัยให้เสร็จสิ้น ๓. *ศุบัญญัติ* การปรากฏแห่งนิमितกรรมฐานว่าเป็นอย่างนั้นๆ ๔. *ชัปปนา* การที่กรรมฐานจะแน่วแน่ถึงขั้นฌานได้ เป็นอย่างนี้ๆ ๕. *ลักษณะ* กำหนดสภาพของกรรมฐานว่า กรรมฐานนี้มีลักษณะอย่างนี้ จะสำเร็จด้วยทำอย่างนี้ๆ (ดู วิสุทธิ. ๒/๖๗; วิสุทธิ. ฎีกา ๒/๕๗)

ท้ายข้อ ๓. นี้ จะแสดงอย่างรวบรัด พอให้เห็นความสัมพันธ์ ระหว่างกรรมฐาน กับจิตวิทยาที่เหมาะสม และระดับสมมติที่กรรมฐานชนิดนั้นจะให้สำเร็จได้ โดยทำเป็นตาราง ดังนี้

กรรมฐาน	จิตวิทยาที่เหมาะสม						ขีดขั้นความสำเร็จ						
	ราคจริต	โทสจริต	โมหจริต	สัททวารจิต	พุทธิจริต	วิตกจริต	ปฏิกาคณิมิต	อุปจารสมมติ	ปฐมฌาน	ทุติยฌาน	ตติยฌาน	จตุตถฌาน	อรุปรุปาน 4
กสิณ 10													
- วรณกสิณ 4		X					o	o	o	o	o	o	
- กสิณอื่นๆ	X	X	X	X	X	X	o	o	o	o	o	o	
อสุภะ 10	X						o	o	o				
อนุสติ 10													
- พุทธา,ธรรมา,สังฆา,สีลา,จาคา,เทวดา-				X				o					
- อุปสมานุสติ, มรณสติ					X			o					
- กายคตาสติ	X						o	o	o				
- อานาปานสติ			X			X	o	o	o	o	o	o	
อัปมัถญา 4													
- เมตตา, กรุณา, มุทิตา		X						o	o	o	o		
- อุเบกขา		X						o				o	
อาหาเรปฏิกูลสัญญา					X			o					
จตุธาตววิภูฐาน					X			o					
อรุปรุ 4													
- อากาสานัญจายตนะ	X	X	X	X	X	X		o				o	1
- วิญญานัญจายตนะ	X	X	X	X	X	X		o				o	2
- อากิญจัญญายตนะ	X	X	X	X	X	X		o				o	3
- เหวลัญญานาลัญญายตนะ	X	X	X	X	X	X		o				o	4

หมายเหตุ: เฉพาะกสิณ ท่านว่า กสิณวงเล็ก เหมาะแก่วิตกจริต กสิณใหญ่ไม่จำกัด เหมาะแก่โมหจริต; อนึ่ง ท่านเตือนไว้ว่า เรื่องกรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตต่างๆ นั้น อย่าถึงกับถือตายตัวทีเดียวว่าจะเป็นอย่างที่ได้แสดงไว้ พุดอย่างกว้างๆ แล้ว กรรมฐานทุกอย่างก็เป็นประโยชน์ ช่วยข่มอกุศล และแก้อกุศลธรรมได้ทั้งนั้น (ดู วิสุทธิ.๑/๑๔๕)

เรื่องเกี่ยวกับกรรมฐาน ๔๐ ท่านแสดงไว้อีกหลายอย่าง แต่เห็นว่าพอจะถือเป็นข้อปลีกย่อยได้ จึงขอยุติไว้เพียงนี้

ข้อ ๔. เข้าประจำที่

ก. อยู่ในวัดที่เหมาะสมแก่การเจริญสมาธิ ความจริง ควรอยู่วัดเดียวกับพระอาจารย์ แต่ถ้าไม่มาสู่ก ก็พึงไปหาวัดที่เป็นสัปปายะ สาระคือ หาสถานที่ที่เหมาะสม เกื้อกูลแก่การปฏิบัติ

ท่านให้เว้นวัด คือ ที่อยู่ ซึ่งมีโทษ ๑๘ ประการ คือ

วัดใหญ่ (มีพระมาก ต่างจิตต่างใจ เรื่องมาก และไม่ค่อยสงบ)

วัดใหม่ (ต้องพลอยไปยุ่งงานก่อสร้างกับเขาด้วย)

วัดเก่าจัด (มีเรื่องดูแลมาก)

วัดติดทาง (อาศัยคนมาบ่อย)

วัดมีสระหิน (คนมาชุมนุมกันมาก)

วัดมีผัก วัดมีไม้ดอก วัดมีไม้ผล (คนจะมากันเรื่อย มาเก็บดอกไม้ ขอผลไม้ ฯลฯ วุ่นวาย)

วัดที่คนเชื่อถือมาก (ว่ามีพระวิเศษ เป็นต้น คนจะมาออกันมาก)

วัดติดเมือง วัดติดป่าไม้ใช้สอย วัดติดที่นา (เป็นที่ที่ชาวบ้านทำกิจธุระ การงาน และหาเลี้ยงชีพ)

วัดมีคนไม่ถูกกัน (ยุ่งกับปัญหา)

วัดติดท่าหน้าท่าบก (คนมากับรถกับเรือ แวะเรื่องโน้นเรื่องนี้ ไม่ได้สงบ)

วัดถิ่นห่างไกลชายแดน (ที่คนไม่นับถือพระศาสนา)

วัดติดพรมแดน (เขตแห่งอำนาจระหว่าง ๒ รัฐ อาจเป็นการเลี้ยงภัย แม้แต่ถูกหาว่าเป็นจารบุรุษ)

วัดมีสภาพไม่เป็นสัปปายะ (เป็นที่ที่มีอารมณ์ต่างๆ รบกวนมาก)

วัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้ (ข้อนี้ชัดอยู่แล้ว)

ส่วนวิหาร หรือวัด ที่เหมาะสม คือ เสนาเสนาะที่ประกอบด้วยองค์ ๕ อันได้แก่

๑. ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก ไปมาสะดวก

๒. กลางวันไม่พลุกพล่าน กลางคืนไม่อีกทึบ

๓. ปราศจากการรบกวนของเหลือบุง ลมแดด สัตว์เลื้อยคลาน

๔. เมื่อพักอยู่ที่นั่น ไม่ขัดสนปัจจัยสี่

๕. มีพระเถระพหูสูต ซึ่งจะสามารถเข้าไปสอบถามอรรถธรรม ให้ท่านช่วยอธิบายแก้ความสงสัยได้¹⁶¹²

ข. ตัดปิลิปุทธเล็กๆ น้อยๆ คือ ข้อกังวลเกี่ยวกับร่างกาย เครื่องใช้ประจำตัว ไม่ต้องให้เป็นข้อกวนใจ จุกจิกขึ้นอีก เช่น ตัดโกนผมขนเล็บ เย็บซ่อมจัดการเรื่องผ้าจีวรให้เรียบร้อย ชำระที่พักอาศัยให้สะอาด เป็นต้น

¹⁶¹² ดูความเต็มใน อง.ทสก.๒๔/๑๑/๑๗; ในบาลี กล่าวถึงคุณสมบัติของตัวผู้ปฏิบัติ ที่จะบรรลุวิมุตติได้ในเวลาไม่นานไว้ด้วยว่า ประกอบด้วยองค์คุณ ๕ ประการ คือ

๑. มีศรัทธาในตถาคตโพธิ์

๒. สุขภาพดี โรคน้อย ระบบการเผาผลาญ (ไพธาดู) พอดี

๓. เป็นคนเปิดเผยตัวตามเป็นจริง แต่พระศาสนา และเพื่อนพรหมจรรย์ ไม่มีมายา

๔. มีความเพียรบากบั่นจริงจัง

๕. มีปัญญาที่จะชำระกิเลสได้

ข้อ ๕. เจริญสมาธิ: หลีกตัวไป

ในการปฏิบัติตามวิธีเจริญสมาธิ ฟังทราบว่าการมรรฐานแต่ละประเภท มีรายละเอียดวิธีเจริญสมาธิแตกต่างกันไป แต่กระนั้น ก็พอจะสรุปเป็นหลักการทั่วไปอย่างกว้างๆ ดังที่บางคัมภีร์แสดงไว้ โดยจัดเป็นภาวนาคือ การเจริญ หรือการฝึก ๓ ชั้น ได้แก่ บริกรรมภาวนา อุปจารภาวนา และอัปปนาภาวนา¹⁶¹³

แต่ก่อนจะกล่าวถึงภาวนา ๓ ชั้น มีคำที่ควรทำความเข้าใจคำหนึ่ง คือ นิमित

นิमित หรือ **นิมิตต์** คือ เครื่องหมายสำหรับให้จิตกำหนด หรือภาพที่เห็นในใจ ซึ่งเป็นตัวแทนของสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน แบ่งเป็น ๓ อย่าง ตามลำดับความเจริญ คือ (ดู ตารางท้ายข้อ ๓. ประกอบด้วย)

- ๑) **บริกรรมนิमित** แปลว่า นิमितขั้นเตรียม หรือเริ่มต้น ได้แก่ สิ่งใดก็ตามที่ใช้เป็นอารมณ์ในการเจริญกรรมฐาน เช่น ดวงกลืนที่เพ่งดู ลมหายใจที่กำหนด หรือพุทธรูปที่นึกเป็นอารมณ์ว่าอยู่ในใจ
- ๒) **อุคคหนิमित** แปลว่า นิमितที่ใจเรี่ยน หรือนิมิตติดตา ได้แก่ บริกรรมนิमितนั่นเอง ที่เพ่งหรือนึกจนเห็นแม่นยำ กลายเป็นภาพติดตาติดใจ เช่น ดวงกลืนที่เพ่งจนติดตา หลับตามองเห็น เป็นต้น
- ๓) **ปฏิภาคนิมิต** แปลว่า นิमितเสมือน นิมิตคู่เปรียบ หรือนิมิตเทียบเคียง ได้แก่ นิมิตที่เป็นภาพเหมือนของอุคคหนิमितนั่นเอง แต่ติดลึกเข้าไปอีก จนเป็นภาพที่เกิดจากสัญญาของผู้ที่ได้สมาธิ จึงบริสุทธิ์จนปราศจากสี เป็นต้น และไม่มีมลทินใดๆ ทั้งสามารถนึกขยาย หรือย่อส่วนได้ตามปรารถนา

นิमित ๒ อย่างแรก คือ บริกรรมนิमित และอุคคหนิमित ได้ทั่วไปในกรรมฐานทุกอย่าง แต่ปฏิภาคนิมิตได้เฉพาะในกรรมฐาน ๒๒ อย่าง ที่มีวัตถุสำหรับเพ่ง คือ กลืน ๑๐ อสุภะ ๑๐ กายคตาสติ และอานาปานสติ

ภาวนา คือ การเจริญ หมายถึง การเจริญกรรมฐาน หรือฝึกสมาธิ ที่ก้าวหน้าในขั้นต่างๆ มี ๓ ชั้น ดังนี้

๑. **บริกรรมภาวนา** การเจริญสมาธิขั้นเริ่มต้น ได้แก่ การกำหนดถือเอานิमितในสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน เช่น เพ่งดวงกลืน กำหนดลมหายใจเข้าออกที่กระทบปลายจมูก หรือนึกถึงพุทธรูปเป็นอารมณ์ว่าอยู่ในใจ เป็นต้น พุดง่ายๆ ว่ากำหนดบริกรรมนิमितนั่นเอง

เมื่อกำหนดอารมณ์กรรมฐาน (คือ บริกรรมนิमित) นั้นไป จนมองเห็นภาพสิ่งนั้นติดตาติดใจแม่นยำ ก็เกิดเป็นอุคคหนิमित จิตก็เป็นสมาธิขั้นต้น ที่เรียกว่า บริกรรมสมาธิ (คือ ขณิกสมาธิ นั่นเอง)

๒. **อุปจารภาวนา** การเจริญสมาธิขั้นอุปจาร ได้แก่ อาศัยบริกรรมสมาธิ เอาจิตกำหนดอุคคหนิमितต่อไป จนกระทั่งแน่วแน่นแนบสนิทในใจ เกิดเป็นปฏิภาคนิมิตขึ้น นวัตกรรมก็สงบระงับ (ในกรรมฐานที่ไม่มีวัตถุเพ่ง เพียงแต่นึกถึงอารมณ์อยู่ในใจ ไม่มีปฏิภาคนิมิต กำหนดด้วยจิตแน่วแน่นจนนิวัตระงับไปอย่างเดียว) จิตที่ตั้งมั่นเป็นอุปจารสมาธิ เป็นขั้นสูงสุดของกามาวจรสมาธิ

๓. **อัปปนาภาวนา** การเจริญสมาธิขั้นอัปปนา ได้แก่ เสพปฏิภาคนิมิตที่เกิดขึ้นแล้วนั้นสม่าเสมอด้วยอุปจารสมาธิ พยายามรักษาไว้ ไม่ให้เสื่อมหายไปเสีย โดยหลีกเลี่ยงสถานที่ บุคคล อาหาร เป็นต้น ที่เป็นอุปสรรคเสพแต่สิ่งที่เป็นอุปสรรค¹⁶¹⁴ และรู้จักปฏิบัติตามวิธีที่จะช่วยให้เกิดอัปปนา เช่น ประคับประคองจิตให้พอดี เป็นต้น¹⁶¹⁵ จนในที่สุด ก็เกิดเป็น **อัปปนาสมาธิ** บรรลุ **ปฐมฌาน** เป็นขั้นเริ่มแรกของรูปาวจรสมาธิ

¹⁶¹³ เรื่องภาวนา ๓ และนิमित ๓ ดู สงฺกท.๕๒-๕๓

¹⁶¹⁴ **อุปสรรค** (สิ่งที่เหมือนกัน เกือบๆ ช่วยสนับสนุน) มี ๗ คือ *ชาวาส* (ที่อยู่) *โคจร* (ที่เที่ยวหาอาหาร) *ภัสสะ* (การพูดคุย) *บุคคล* *โภชนะ* *อุตุ* (ดินฟ้าอากาศ ธรรมชาติแวดล้อม) *อิริยาบถ* ที่ถูกกัน หรือช่วยเสริม; ส่วนอุปสรรค ก็คือสิ่งทั้ง ๗ นั้น ที่ไม่เกื้อกูล หรือไม่เหมือนกัน (วิสุทธิ.๑/๑๖๑; วินย.๑/๕๒๔; ม.อ.๓/๕๗๐)

¹⁶¹⁵ เรียกว่า อัปปนาโกศล ๑๐ อย่าง (วิสุทธิ.๑/๑๖๓-๑๗๔)

กรรมฐานหลายอย่าง สุขุมละเอียด เป็นอารมณ์ลึกซึ้ง ไม่มีวัตถุประสงค์สำหรับเพ่ง หรือสัมผัสด้วยกายได้ จึงไม่ชัดพอ จิตไม่สามารถแอบแนบติดสนิทอยู่ได้นาน จึงไม่มีปฏิภาคนิมิต และให้ผลสำเร็จได้เพียงแค่อุปจารสมาธิ

ส่วนกรรมฐานที่เป็นอารมณ์หยาบ เพ่งดู หรือสัมผัสด้วยกายได้ กำหนดได้ชัดเจน จิตแนบสนิทตั้งอยู่ได้นาน ก็ให้เกิดปฏิภาคนิมิตด้วย และสำเร็จผลถึงอัปปนาสมาธิได้

ทั้งนี้ มีแปลกแต่อัปปมัญญา (พรหมวิหาร) ซึ่งแม้จะไม่มีปฏิภาคนิมิต เพราะไม่มีวัตถุประสงค์เป็นอารมณ์ แต่ก็มีสัตว์เป็นอารมณ์ จึงมีความชัดเจนเพียงพอ และให้เกิดอัปปนาสมาธิได้¹⁶¹⁶

เมื่อบรรลุปฐมฌานแล้ว ต่อจากนั้นก็เป็นการบำเพ็ญความชำนาญ¹⁶¹⁷ ให้เกิดขึ้นในปฐมฌานนั้น และทำความเพียรเพื่อบรรลุฌานขั้นต่อๆ ขึ้นไปตามลำดับ ภายในขอบเขตความสามารถให้สำเร็จผลของกรรมฐานชนิดนั้นๆ เป็นอันได้บรรลุผลของสมณะตามสมควร

ข้อ ๖. เจริญสมาธิ: อานาปานสติภาวนา เป็นตัวอย่าง

เมื่อได้กล่าวถึงหลักทั่วไปของวิธิเจริญสมาธิแล้ว ก็เห็นควรแสดงตัวอย่างวิธิเจริญสมาธิไว้สักอย่างหนึ่งด้วย และบรรดากรรมฐาน ๔๐ อย่างนั้น ในที่นี้ ขอเลือกแสดงอานาปานสติ

ก) ข้อดีพิเศษของอานาปานสติ

เหตุผลที่เลือกแสดงอานาปานสติภาวนา เป็นตัวอย่าง มีหลายประการ เช่น

- เป็นวิธิเจริญสมาธิที่ปฏิบัติได้สะดวกยิ่ง เพราะใช้ลมหายใจซึ่งเนื่องอยู่กับตัวของทุกคน ใช้ได้ทุกเวลาทุกสถานที่ ในทันทีที่ต้องการ ไม่ต้องตระเตรียมวัตถุอุปกรณ์อย่างพวกกลีณ เป็นต้น ในเวลาเดียวกันก็เป็นอารมณ์ประเภทรูปธรรม ซึ่งกำหนดได้ชัดเจนพอสมควร ไม่ละเอียดลึกซึ้งอย่างกรรมฐานประเภทนามธรรม ที่ต้องนึกขึ้นมาจากสัญญา และถ้าต้องการปฏิบัติอย่างง่าย ๆ ก็ไม่จำเป็นต้องใช้ความคิดอะไร เพียงเอาสติคอยกำหนดลมหายใจที่ปรากฏอยู่แล้ว ไม่ต้องคิดแยกแยะพิจารณาภาวนาอย่างพวกธาตุมนสิการ เป็นต้น ผู้ที่ใช้สมองเห็นบ่อยมาแล้ว ก็ปฏิบัติได้สบาย

- พอเริ่มลงมือปฏิบัติ ก็ได้รับผลเป็นประโยชน์ทันทีตั้งแต่ต้นเรื่องไป ไม่ต้องรอจนเกิดสมาธิที่เป็นขั้นตอนชัดเจน กล่าวคือ ภายใจผ่อนคลายได้พัก จิตสงบสบายลึกซึ้งลงไปเรื่อยๆ ทำให้อกุศลธรรมระงับ และส่งเสริมให้อกุศลธรรมเกิดขึ้น

¹⁶¹⁶ ท่านว่าอัปปมัญญา ถึงจะไม่มีปฏิภาคนิมิตอย่างพวกกลีณ เป็นต้น แต่ก็มีสัมผัสสมาท (ภาวะที่จิตเมตตาเป็นต้นนั้น เจริญบริบูรณ์หมดความแบ่งแยก เป็นไปต่อสัตว์ทั้งปวงเสมอเหมือนกัน) เป็นนิมิต และเจริญนิมิตนั้นไปจนบรรลุอัปปนา (ดู วิสุทธิ.๒/๑๐๗)

¹⁶¹⁷ ความชำนาญนั้นเรียกว่า “วสี” มี ๕ อย่าง คือ ๑. *อ่าวชชนวสี* (ชำนาญในการนึกตรวจองค์ฌานที่ตนออกมาแล้ว) ๒. *สมาธิชชนวสี* (ชำนาญในการเข้าฌานนั้นๆ ได้รวดเร็ว ในทันที ทุกที่ทุกเวลาที่ต้องการ) ๓. *อธิฐานชชนวสี* (ชำนาญในการอธิษฐาน คือตั้งจิตยับยั้งอยู่ในฌานได้นานเท่าที่ต้องการ ไม่ให้ฌานจิตตกง่วงค์เสีย) ๔. *วุฏฐานชชนวสี* (ชำนาญในการออกจากฌาน ออกได้ตามเวลาที่กำหนดไว้ และเมื่อใดก็ได้ตามที่ต้องการ) ๕. *ปัจจุเวกชชนวสี* (ชำนาญในการพิจารณาทบทวนองค์ฌาน คือการท้ออย่างอวัชชนวสีนั่นเอง ที่เป็นครั้งหลังๆ ต่อนั้นมา) ชุ.ปฏิ.๓๑/๒๒๕/๑๔๗; นำมาอ้างและอธิบายใน วิสุทธิ.๑/๑๙๖; ปฏิส.อ.๓๗๔; สงคท.ฎีกา ๑๕๐, ๒๖๓; ท่านว่า ถ้ายังไม่ได้วสีในฌานลำดับต้น ก็อย่าพึงเจริญฌานขั้นต่อไป มิฉะนั้นอาจเสื่อม ทั้งจากฌานที่ได้แล้ว และยังไม่ได้ ทั้งนี้ท่านอ้างพระบาลีใน อง.นวก.๒๓/๒๓๙/๔๓๓.

อนึ่ง มติของพระอรธกถาจารย์มีว่า อ่าวชชนวสี และปัจจุเวกชชนวสี เนื่องอยู่ด้วยกันในวิถิจิตเดียวกัน คือ ในช่วงอวัชชนะเป็นอวัชชนวสี และในช่วงชชนชณะ เป็นปัจจุเวกชชนวสี แต่จะแยกความหมายอย่างไร ก็ได้ประโยชน์เท่ากัน.

- ไม่กระทบกระเทือนต่อสุขภาพ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงประสบการณ์ของพระองค์เองว่า “เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ (คืออานาปานสติสมาธิ) มาก กายก็ไม่เมื่อย ตาก็ไม่เหนื่อย”¹⁶¹⁸ ไม่เหมือนอย่างกรรมฐานบางอย่าง ที่อาศัยการยืน การเดิน หรือการเพ่งจ้อง แต่ตรงข้าม อานาปานสติกรรมฐานนี้กลับเกื้อกูลแก่สุขภาพ ทั้งช่วยให้ร่างกายได้รับการพักผ่อนอย่างดี และระบบการหายใจที่ปรับให้เรียบเสมอประณีตด้วยการปฏิบัติกรรมฐานนี้ ก็ช่วยส่งเสริมสุขภาพให้ดียิ่งขึ้น

ขอให้นึกอย่างง่ายๆ คนที่วิ่งมา หรือขึ้นลงที่สูง กำลังเหนื่อย หรือคนตื่นเต้นตกใจ เกี้ยวกราดหวาดกลัว เป็นต้น ลมหายใจหยาบแรงกว่าคนปกติ บางทีจมูกไม่พอ ต้องหายใจทางปากด้วย ในทางตรงข้ามคนที่กายผ่อนคลาย ใจสงบสบาย ลมหายใจละเอียดประณีตกว่าคนปกติ

การบำเพ็ญอานาปานสติ ช่วยทำให้กายใจสุขสงบ จนลมหายใจละเอียดประณีตลงไปเรื่อยๆ ยิ่งกว่านั้นอีก จนถึงขั้นที่แทบจับไม่ได้เลยว่ามีลมหายใจ ในเวลานั้น ร่างกายดำรงอยู่ได้ดี โดยใช้พลังงานน้อยที่สุด ไม่เรียกร้องการเผาผลาญ เทรียมความสดชื่นไว้ให้แก่งการทํากิจในเวลาถัดไป และช่วยให้แก่ชราลง หรือช่วยให้ทำงานได้มากขึ้น พร้อมกันก็สามารถพักผ่อนน้อยลง

- เป็นกรรมฐานข้อหนึ่งในจำนวนเพียง ๑๒ อย่าง ที่สามารถให้สำเร็จผลในด้านสมณะได้จนถึงขั้นสูงสุดคือ จตุตถฌาน และส่งผลให้ถึงอรุณมาน กระทั่งนิโรธสมบัติก็ได้ จึงจับเอาเป็นข้อปฏิบัติหลักได้ ตั้งแต่ต้นจนตลอด ไม่ต้องพะวงที่จะหากรรมฐานอื่นมาลบล้างเปลี่ยน หรือต่อเติมอีก มีพุทธพจน์เสริมว่า

“เพราะฉะนั้นแล หากภิกษุหวังว่าเราพึงบรรลุจตุตถฌาน...ก็พึงมนสิการอานาปานสติสมาธินี้แลให้ดี...หากภิกษุหวังว่า เราพึงก้าวล่วงอาภยัญญายตนะโดยประการทั้งปวงแล้ว เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะเกิด...เราพึงก้าวล่วงเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยประการทั้งปวงแล้ว เข้าถึงสัญญาเวทิตนโรธเกิด ก็พึงมนสิการอานาปานสติสมาธินี้แลให้ดี”¹⁶¹⁹

- ใช้ได้ทั้งในทางสมณะ และวิปัสสนา คือ จะปฏิบัติเพื่อมุ่งผลฝ่ายสมณะแนวไปอย่างเดียว ก็ได้ จะใช้เป็นฐานปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐานจนครบทั้ง ๔ อย่าง ก็ได้ เพราะเป็นข้อปฏิบัติที่เอื้ออำนวยให้สามารถใช้สมาธิจิต เป็นสนามปฏิบัติการของปัญญาได้เต็มที่¹⁶²⁰

- เป็นวิธีเจริญสมาธิที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญมาก ทรงสนับสนุนบ่อยครั้ง ให้พระภิกษุทั้งหลายปฏิบัติ และพระองค์เองก็ได้ทรงใช้เป็นวิหารธรรมมาก ทั้งก่อนและหลังตรัสรู้ ดังพุทธพจน์บางแห่งว่า

“ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธินี้แล เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นสภาพสงบประณีต สดชื่น เป็นธรรมชาติเครื่องอยู่เป็นสุข และยังอกุศลธรรมชั่วร้ายที่เกิดขึ้นแล้วๆ ให้ อันตรธานสงบไปโดยพลัน เปรียบเหมือนฝนใหญ่ที่ตกในสมัยมีใช้ฤดูกาล ยังฝุ่นละอองที่ฟุ้งขึ้นในเดียนพ่ายฤดูร้อน ให้อันตรธานสงบไปโดยพลัน ฉะนั้น”¹⁶²¹

¹⁶¹⁸ ส.ม.๑๙/๑๓๒๙/๔๐๑

¹⁶¹⁹ ดูรายละเอียดที่ ส.ม.๑๙/๑๓๒๙-๑๓๔๕/๔๐๑-๔๐๔; ดูประกอบ ตารางขอบเขตความสำเร็จ ที่แสดงไว้แล้วข้างต้น; อนึ่ง พึงสังเกตว่าตามมติของพระอรุณกถาจารย์ อานาปานสติ ไม่สามารถให้ผลถึงอรุณมานได้ เพราะอรุณมานต้องอาศัยกสิณ (เช่น วิสุทฺธิ.๒/๑๓๒)

¹⁶²⁰ ที่จัดเป็นส่วนหนึ่งของกายนุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ ที.ม.๑๐/๒๓๔/๓๒๕; ม.ม.๑๒/๑๓๓/๑๐๓; ที่ระบุวิธีปฏิบัติให้ได้ครบสติปัฏฐาน ๔ คือ ในอานาปานสติสูตร, ม.อ.๑๔/๒๕๙/๑๙๕; และ ส.ม.๑๙/๑๓๕๘-๑๔๐๕/๔๐๙-๔๒๕; ที่กล่าวถึงเนื้อหาของการปฏิบัติครบ ๑๖ ตอน ณ ที่อื่นอีก คือ วินย.๑/๑๗๗/๑๓๑; ม.ม.๑๓/๑๔๖/๑๔๐; ส.ม.๑๙/๑๓๐๕-๑๓๕๗/๓๙๔-๔๐๙; อัง.ทสภ.๒๔/๖๐/๑๑๙; คำอธิบายพิสดารมาใน ขุ.ปฎิ.๓๑/๓๖๒-๔๒๒/๒๔๔-๓๐๐ นอกนั้นมาในรายชื่ออนุสติ และเรื่องอื่นๆ อีกมากแห่ง

¹⁶²¹ วินย.๑/๑๗๗/๑๓๑; ส.ม.๑๙/๑๓๕๒-๓/๔๐๗

“ภิกษุทั้งหลาย...เมื่อจะกล่าวให้ถูกต้อง ฟังกล่าวถึงอานาปานสติสมาธิว่า เป็นอริยวิหาร (กรรมเครื่องอยู่ของพระอริยะ) ก็ได้ ว่าเป็นพรหมวิหาร (กรรมเครื่องอยู่ของพรหม) ก็ได้ ว่าเป็นตถาคตวิหาร (กรรมเครื่องอยู่ของตถาคต) ก็ได้,

“ภิกษุเหล่าใด เป็นเสขะ ยังไม่บรรลุนิพพาน ปราศจากภาวะปลดปล่อยใจ (โยคเกษม) อันยอดเยี่ยม, อานาปานสติสมาธิที่ภิกษุเหล่านั้นเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย,

“ส่วนภิกษุเหล่าใด เป็นอหันทลิ้นอาสวะแล้ว...อานาปานสติสมาธิที่ภิกษุเหล่านั้นเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความอยู่สุขสบายในปัจจุบัน (ทิฏฐุกรรมสุขวิหาร) และเพื่อสติสัมปชัญญะ”¹⁶²²

“ภิกษุทั้งหลาย ดังที่เป็นมา เวนั้น ก่อนสัมโพธิ เมื่อยังมีไตรภพอยู่ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่ ก็อยู่ด้วยวิหารกรรม (คืออานาปานสติสมาธิ) นี้ โดยมาก, เมื่อเวลานั้นเป็นอยู่ด้วยวิหารกรรมนี้ โดยมาก กายก็ไม่เมื่อย ตาก็ไม่เหนื่อย และจิตของเราที่หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย ด้วยไม่ถือมั่น; เพราะฉะนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุหวังว่า กายของเราไม่เพียงเมื่อย ตาก็ไม่เพียงเหนื่อย และจิตของเราที่หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย ด้วยไม่ถือมั่น, ก็พึงมนสิการอานาปานสติสมาธินี้แต่ให้มาก”¹⁶²³

“สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ โพรตถนที ซึ่งอจิน้านังคละ ใกล้อจิน้านังคละนคร ณ ที่นั่นแล พระผู้มีพระภาคได้ตรัสภิกษุทั้งหลายว่า: ภิกษุทั้งหลาย เราปรารถนาจะหลีกเลี่ยงอยู่ตลอดได้ไตรมาส ไครๆ ไม่พึงเข้ามาหาเรา เว้นแต่ภิกษุผู้บำเพ็ญสมาธิรูปเดียว...

“ครั้งนั้นแล เมื่อล่วงเวลาสามเดือนแล้ว พระผู้มีพระภาคเสด็จออกจากที่หลีกเลี่ยงแล้ว ตรัสภิกษุทั้งหลายว่า: ภิกษุทั้งหลาย หากว่า อัณุตติยปริพาชกทั้งหลายจะฟังถามพวกเธออย่างนี้ว่า พระสมณโคดมอยู่จำพรรษา ด้วยวิหารกรรมใด โดยมาก, เธอทั้งหลายถูกถามอย่างนี้แล้ว พึงชี้แจงแก่อัณุตติยปริพาชกเหล่านั้น อย่างนี้ว่า: ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคประทับจำพรรษา ด้วยอานาปานสติสมาธิ โดยมาก”¹⁶²⁴

“ดูกรอานนที ธรรมเอก คือ อานาปานสติสมาธิ ภิกษุเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังสติปัญญาน ๔ ให้บริบูรณ์, สติปัญญาน ๔ อันภิกษุเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์, โพชฌงค์ ๗ อันภิกษุเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์”¹⁶²⁵

¹⁶²² ส.ม.๑๙/๑๓๖๖-๗/๔๑๓; ฟังสังเกต คำว่า “พรหมวิหาร” ไม่ใช่ชื่อจำเพาะของเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขาเสมอไป (ชื่อเฉพาะของกรรมชุดนั้น คืออัมปมัญญา)

¹⁶²³ ส.ม.๑๙/๑๓๒๙-๑๓๓๐/๔๐๑; แม้แต่การบรรลุปฐมฌานเมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระกุมาร ประทับใต้ร่มต้นหว่า ในคราวที่พระพุทธบิดาประกอบพิธีแรกนา ตามความใน ม.ม.๑๒/๔๒๕/๔๕๗ อรรถกถา ม.อ.๒/๓๓๒ และ ชา.อ.๑/๙๒ ก็ว่า ทรงได้ปฐมฌานนั้นด้วยการกำหนดลมหายใจ

¹⁶²⁴ ส.ม.๑๙/๑๓๗๓-๔/๔๑๕

¹⁶²⁵ ส.ม.๑๙/๑๓๘๑/๔๑๗; คถา ม.อ.๑๔/๒๘๗/๑๙๓

“ดูกรราहुต เมื่อเจริญอานาปานสติแล้วอย่างนี้ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ แม้แต่ลมอัสสาสะ ปัสสาสะ ซึ่งมีในท้ายที่สุด ก็ดับไปโดยรู้ มิใช่ดับโดยไม่รู้”¹⁶²⁶

ข) พุทธพจน์แสดงวิธีปฏิบัติ

เบื้องต้น พึงทราบวิธีปฏิบัติตามแนวพุทธพจน์ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติ เจริญอย่างไร ทำให้มากอย่างไร จึงจะมีผลมาก มีอานิสงส์มาก? ภิกษุในธรรมวินัยนี้

- ก. ไปสู่ป่า ก็ดี ไปสู่โคนไม้ ก็ดี ไปสู่เรือนว่าง ก็ดี¹⁶²⁷
- ข. นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า (= เอาสติมุ่งต่อกรรมฐาน คือลมหายใจที่กำหนด)
- ค. เขมมีสติหายใจออก มีสติหายใจเข้า¹⁶²⁸

หมวดสี่ ที่ ๑ ใช้บำเพ็ญกายานุสสสนาสติปัญญาได้

- ๑) เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่าหายใจออกยาว
เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่าหายใจเข้ายาว
- ๒) เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่าหายใจออกสั้น
เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่าหายใจเข้าสั้น
- ๓) ถ้าเห็นยกว่า จักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมด หายใจออก
ถ้าเห็นยกว่า จักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมด หายใจเข้า
- ๔) ถ้าเห็นยกว่า จักเป็นผู้ระงับกายสังขาร หายใจออก
ถ้าเห็นยกว่า จักเป็นผู้ระงับกายสังขาร หายใจเข้า

หมวดสี่ ที่ ๒ ใช้บำเพ็ญเวทนานุสสสนาสติปัญญาได้

- ๕) ถ้าเห็นยกว่า จักเป็นผู้รู้ชัดปีติ หายใจออก
ถ้าเห็นยกว่า จักเป็นผู้รู้ชัดปีติ หายใจเข้า
- ๖) ถ้าเห็นยกว่า จักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งสุข หายใจออก
ถ้าเห็นยกว่า จักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งสุข หายใจเข้า
- ๗) ถ้าเห็นยกว่า จักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งจิตตสังขาร หายใจออก
ถ้าเห็นยกว่า จักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งจิตตสังขาร หายใจเข้า
- ๘) ถ้าเห็นยกว่า จักเป็นผู้ระงับจิตตสังขาร หายใจออก
ถ้าเห็นยกว่า จักเป็นผู้ระงับจิตตสังขาร หายใจเข้า

¹⁶²⁶ ม.ม.๑๓/๑๔๖/๑๔๖; วิสุทธิมัคค์อธิบายว่า เมื่อจะสิ้นชีพ สามารถรู้ลมหายใจเข้าออกสุดท้ายของตน ตั้งแต่เริ่ม จนดับไปพร้อมกับจิต จิต และทำนออธิบายต่อไปด้วยว่า ภิกษุที่บรรลุอรหัตตด้วยเจริญกรรมฐานอย่างอื่น ย่อมกำหนดระยะเวลาแห่งอายุของตนได้บ้าง ไม่ได้บ้าง แต่ทำนอที่เจริญอานาปานสติครบกระบวนแล้วบรรลุอรหัตต สามารถกำหนดระยะเวลาแห่งอายุของตนได้ (ว่าจะอยู่ไปอีกนานเท่าใด จะสิ้นชีพเมื่อใด) ดู วิสุทธิ.๒/๘๕-๘๖

¹⁶²⁷ เรือนว่าง แปลจาก “สุญญาคาร” แต่ วิสุทธิ.๒/๕๗ ให้แปลว่าที่ว่าง (= ที่ว่างจากเรือน) ได้แก่ เสนาสนะ ๗ อย่าง นอกจากป่าและโคนไม้

¹⁶²⁸ อรรถกถาวินัย แปล อัสสาสะ ว่าหายใจออก ปัสสาสะ ว่าหายใจเข้า ส่วนอรรถกถาพระสูตรแปลกลับกัน อัสสาสะ ว่าหายใจเข้า ปัสสาสะ ว่าหายใจออก (วิสุทธิ.๒/๕๙) ในที่นี้ แปลไปตามนิยมในเมืองไทย คือตามอรรถกถาวินัย ทำนอที่ชอบแนวพระสูตร พึงเปลี่ยนเข้าเป็นออก ออกเป็นเข้า

หมวดสี่ ที่ ๓ ใช้บำเพ็ญจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานได้

๙) ลำเห็นยกว่า	จักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งจิต	หายใจออก
ลำเห็นยกว่า	จักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งจิต	หายใจเข้า
๑๐) ลำเห็นยกว่า	จักยังจิตให้บันเทิง	หายใจออก
ลำเห็นยกว่า	จักยังจิตให้บันเทิง	หายใจเข้า
๑๑) ลำเห็นยกว่า	จักตั้งจิตมั่น	หายใจออก
ลำเห็นยกว่า	จักตั้งจิตมั่น	หายใจเข้า
๑๒) ลำเห็นยกว่า	จักเปลื้องจิต	หายใจออก
ลำเห็นยกว่า	จักเปลื้องจิต	หายใจเข้า

หมวดสี่ ที่ ๔ ใช้บำเพ็ญธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐานได้

๑๓) ลำเห็นยกว่า	จักพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง	หายใจออก
ลำเห็นยกว่า	จักพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง	หายใจเข้า
๑๔) ลำเห็นยกว่า	จักพิจารณาเห็นความคลายออกได้	หายใจออก
ลำเห็นยกว่า	จักพิจารณาเห็นความคลายออกได้	หายใจเข้า
๑๕) ลำเห็นยกว่า	จักพิจารณาเห็นความดับไป	หายใจออก
ลำเห็นยกว่า	จักพิจารณาเห็นความดับไป	หายใจเข้า
๑๖) ลำเห็นยกว่า	จักพิจารณาเห็นความสลัดเสียได้	หายใจออก
ลำเห็นยกว่า	จักพิจารณาเห็นความสลัดเสียได้	หายใจเข้า” ¹⁶²⁹

ในที่นี้ จักชี้แจงประกอบโดยย่อ เฉพาะภายในขอบเขตที่เป็นสมณะ ของจตุกกะแรก คือ หมวดสี่ที่ ๑ เท่านั้น ¹⁶³⁰

¹⁶²⁹ ม.อ.๑๔/๒๘๘/๑๙๔; ส.ม.๑๙/๑๓๐๖/๓๙๔ เป็นต้น ข้อที่ว่าจะใช้บำเพ็ญสติปัฏฐาน ๔ อย่างไร มีบรรยายต่อไปใน ม.อ.๑๔/๒๘๘/๑๙๕; ส.ม.๑๙/๑๓๕๘-๑๓๖๑/๔๐๙-๔๑๑ เป็นต้น;

อานาปานสติครบกระบวนการอย่างนี้ อรรถกถาเรียกว่า *โสฬสวัตถุกอานาปานสติกรรมฐาน* (อานาปานสติกรรมฐาน มีวัตถุคือหัวข้อ ๑๖) แยกออกเป็นจตุกกะ (หมวดสี่) ๔ หมวด ดังได้แสดงแล้ว ดู วิสุทธิ.๒/๕๒

ปราชญ์บางท่านซึ่งให้สังเกตความแตกต่าง ระหว่างอานาปานสติ กับวิธีฝึกหัดเกี่ยวกับลมหายใจของลัทธิอื่นๆ เช่น การบังคับควบคุมลมหายใจของโยคะ ที่เรียกว่า *ปราณายาม* เป็นต้น ว่าเป็นคนละเรื่องกันทีเดียว โดยเฉพาะว่า *อานาปานสติ* เป็นวิธีฝึกสติ ไม่ใช่ฝึกหายใจ คือ อาศัยลมหายใจ เป็นเพียงอุปกรณ์สำหรับฝึกสติ ส่วนการฝึกบังคับลมหายใจนั้น บางอย่างรวมอยู่ในวิธีบำเพ็ญทุกรกิริยา ที่พระพุทธรเจ้าเคยทรงบำเพ็ญ และละเลิกมาแล้ว ดู

P. Vajira-kāṇḍa Mahāthera, *Buddhist Meditation in Theory and Practice* (Colombo: M.D. Gunasena & Co., Ltd., 1962), pp.235-6.

Nyanaponika Thera, *The Heart of Buddhist Meditation* (London:- Rider & Co., Ltd. 1962), p. 61.

¹⁶³⁰ มติของอรรถกถาว่า ผู้เริ่มต้น ฝึกปฏิบัติได้เฉพาะจตุกกะแรก คือ หมวดสี่ ที่ ๑ นี้เท่านั้น ส่วนจตุกกะที่เหลือจากนี้ ปฏิบัติได้ต่อเมื่อบรรลุฌานแล้ว

อนึ่ง เฉพาะสามจตุกกะต้นเท่านั้น ใช้ได้ทั้งสมณะและวิปัสสนา จตุกกะสุดท้าย ใช้ได้แต่สำหรับวิปัสสนาอย่างเดียว (วิสุทธิ.๒/๖๖, ๘๔)

ค) วิธีปฏิบัติภาคสมถะ- เตรียมการก. สถานที่

เริ่มต้น ถ้าจะปฏิบัติอย่างจริงจัง พึงหาสถานที่สงบสงัด¹⁶³¹ ไม่ให้มีเสียงและอารมณ์อื่นรบกวน เพื่อให้บรรยากาศแวดล้อมช่วยเกื้อกูลแก่การปฏิบัติ โดยเฉพาะผู้เริ่มใหม่ เหมือนคนหัดว่ายน้ำ ได้อาศัยอุปกรณ์ช่วยหรือเริ่มหัดในน้ำสงบ ไม่มีคลื่นลมแรงก่อน แต่ถ้าขัดข้องโดยเหตุจำเป็น หรือปฏิบัติเพื่อประโยชน์จำเพาะสถานการณ์ ก็จำยอม

ข. ท่านั่ง

หลักการอยู่ที่ว่า อิริยาบถใดก็ตาม ที่ทำให้ร่างกายอยู่ในภาวะผ่อนคลายสบายที่สุด แม้ปฏิบัติอยู่นานๆ ก็ไม่เมื่อยล้า และทั้งช่วยให้การหายใจคล่องสะดวก ก็ใช้อิริยาบถนั้น

การณืปรากฏว่า อิริยาบถที่ท่านผู้สำเร็จนับจำนวนไม่ถ้วน ได้พิสูจน์กันมาตลอดกาลนานนักหนาว่า ได้ผลดีที่สุดตามหลักการนั้น ก็คือ อิริยาบถนั่งในท่าที่เรียกกันว่า “ขัดสมาธิ” หรือที่พระเรียกว่า “นั่งคู้บัลลังก์”

ตั้งกายตรง คือ ให้ร่างกายท่อนบนตั้งตรง กระดูกสันหลัง ๑๘ ข้อ มีปลายจดกัน ท่านว่าการนั่งอย่างนี้หนังเนื้อและเอ็นไม่ขัด ลมหายใจก็เดินสะดวก เป็นท่านั่งที่มั่นคง เมื่อเข้าที่ดีแล้ว จะมีคุณภาพอย่างยิ่ง กายจะเบา ไม่รู้สึกเป็นภาระ นั่งอยู่ได้แสนนาน โดยไม่มีทุกข์เวทนามรบกวน ช่วยให้จิตเป็นสมาธิง่ายขึ้น กรรมฐานไม่ตก แต่เดินหน้าได้เรื่อย

ตามที่สอนสืบกันมา ยังมีเพิ่มว่า ให้ส้นเท้าชิดท้องน้อย ถ้าไม่เอาขาไขว้กัน (ขัดสมาธิเพชร) ก็เอาขาขวาทับขาซ้าย วางมือบนตักชิดท้องน้อย มือขวาทับมือซ้าย นิ้วหัวแม่มือจดกัน หรือนิ้วชี้ขวาจดหัวแม่มือซ้าย แต่รายละเอียดเหล่านี้ ขึ้นต่อคุณภาพแห่งร่างกายของแต่ละบุคคลด้วย

ผู้ที่ไม่เคยนั่งเช่นนี้ หากทนหัดทำได้ ก็คงดี แต่ถ้าไม่อาจทำได้ ก็อาจนั่งบนเก้าอี้ ให้ตัวตรงสบาย หรืออยู่ในอิริยาบถอื่นที่สบายพอดี

มีหลักการสำคัญอีกว่า ถ้ายังนั่งไม่สบาย มีอาการเกร็ง หรือเคียด พึงทราบว่าเป็นปฏิบัติไม่ถูกต้อง พึงแก้ไขเสียให้เรียบร้อยก่อนปฏิบัติต่อไป ส่วนตาจะหลับ หรือลืมก็ได้ สุดแต่สบาย และใจไม่ซ่าน ถ้าลืมตา ก็อาจทอดลง หรือมองที่ปลายจมูกให้เป็นทีสบาย¹⁶³²

¹⁶³¹ พระอรรถกถาจารย์ถือว่า อานาปานสติ เป็นกรรมฐานที่หนัก เจริญยาก ท่านถึงกับสำคัญไว้ว่า อานาปานสติเป็นยอดในประเภทกรรมฐาน เป็นภูมิมนสิการของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพุทธบุตรชนิดมหาบุรุษ เท่านั้น ไม่ใช่การนิตนอย มีใช้การที่สัตว์เล็กน้อยจะสร้างเสพอได้ ถ้าไม่ละที่มีเสียงอ้ออิ่ง ก็บำเพ็ญได้ยาก เพราะเสียงเป็นข้าศึกแห่งฌาน และในกรรมนสิการต่อๆ ไป ก็จะต้องใช้สติปัญญาที่กล้าแข็งด้วย ท่านอ้างพุทธพจน์ที่ ม.อ.๑๔/๒๘๙/๑๓๖ มาสนับสนุนว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวอานาปานสติ แก่คนที่มีสติเลอะเลือน ไร้สัมปชัญญะ” (ดู วิสุทธิ.๒/๕๕, ๗๕); อย่างไรก็ตาม น่าสังเกตว่า ในเมื่อท่านว่าอานาปานสติยิ่งใหญ่ ทำยากอย่างนี้ เหตุใดท่านจึงว่าเป็นกรรมฐานที่เหมาะสมแก่คนไม่ทวิจริตด้วย

¹⁶³² อานาปานสติ เป็นกรรมฐานอย่างเดียว ในบรรดาข้อปฏิบัติเป็นอันมากในมหาสติปัฏฐานสูตร ที่มีคำแนะนำกำหนดเกี่ยวกับอิริยาบถว่า ให้พินั่งอย่างนี้ (ดู กายคตาสติสูตร, ม.อ.๑๔/๒๙๒-๓๑๗/๒๐๓-๒๑๖; ภิริมาณนสูตร, อัง.ทสก.๒๔/๖๐/๑๑๕-๑๒๐ ด้วย)

ส่วนกรรมฐานอย่างอื่น ย่อมเป็นไปตามอิริยาบถต่างๆ ที่เข้าเรื่องกัน หากจะมีกรนั่ง ก็ย่อมเป็นไปเพราะความเหมาะสมกัน โดยอนุโลม กล่าวคือ เมื่อกรรมฐานใดนั่งปฏิบัติได้ดี และในเมื่อการนั่งอย่างนี้เป็นท่านั่งที่ดีที่สุด ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่พินั่งอย่างนี้ ตัวอย่างเช่น การเพ่งกลืน และการพิจารณาธรรมารมณ์ต่างๆ นานๆ เป็นต้น เหมือนคนจะเขียนหนังสือ ท่านั่งย่อมเหมาะสมดีกว่ายืน

เมื่อนั่งเข้าที่สบายดีพร้อมแล้ว ก่อนจะเริ่มปฏิบัติ ปรารถนุบางท่านแนะนำว่า ควรหายใจยาวลึกๆ และ ซ้ำๆ เต็มปอด ลึก ๒-๓ ครั้ง พร้อมกับตั้งความรู้สึกให้ตัวโล่ง และสมองโปร่งสบายเสียก่อน แล้วจึงหายใจโดย กำหนดนับตามวิธีการ

- ขั้นปฏิบัติ คือ ลงมือกำหนดลมหายใจ

พระอรชรกถาจารย์ได้เสนอวิธีการเพิ่มเติม เช่น การนับ เข้ามาเสริมการปฏิบัติตามพุทธพจน์ที่ยกมา แสดงข้างต้นแล้วด้วย มีความที่ควรทราบ ดังนี้

ก. การนับ (คณนา)

เริ่มแรก ในการกำหนดลมหายใจออก-เข้า ยาว-สั้นนั้น ท่านว่าให้นับไปด้วย เพราะการนับจะช่วยตรึงจิต ได้ดี การนับแบ่งเป็น ๒ ตอน

- ช่วงแรก ท่านให้นับซ้ำๆ การนับมีเคล็ดหรือกลวิธีว่า อย่างนับต่ำกว่า ๕ แต่อย่าให้เกิน ๑๐ และให้เลข เรียงลำดับ อย่าโจนข้ามไป (ถ้าต่ำกว่า ๕ จิตจะตื่นรนในโอกาสอันแคบ ถ้าเกิน ๑๐ จิตจะไปพะวงที่การนับ แทนที่จะจับอยู่กับกรรมฐาน คือลมหายใจ ถ้านับขาดๆ ข้ามๆ จิตจะหวนจะวุ่นไป)

ให้นับที่หายใจเข้า-ออกอย่างสบายๆ เป็นคู่ๆ คือ ลมออกว่า ๑ ลมเข้าว่า ๑ ลมออกว่า ๒ ลมเข้าว่า ๒ อย่างนี้เรื่อยไป จนถึง ๕,๕ แล้วตั้งต้นใหม่ ๑,๑ จนถึง ๖,๖ แล้วตั้งต้นใหม่ เพิ่มทีละคู่ไปจนครบ ๑๐ คู่ แล้ว กลับย้อนที่ ๕ คู่ใหม่ จนถึง ๑๐ คู่ อย่างนั้นเรื่อยไป

พอจะเขียนให้ดูได้ ดังนี้¹⁶³³

๑,๑	๒,๒	๓,๓	๔,๔	๕,๕					
๑,๑	๒,๒	๓,๓	๔,๔	๕,๕	๖,๖				
๑,๑	๒,๒	๓,๓	๔,๔	๕,๕	๖,๖	๗,๗			
๑,๑	๒,๒	๓,๓	๔,๔	๕,๕	๖,๖	๗,๗	๘,๘		
๑,๑	๒,๒	๓,๓	๔,๔	๕,๕	๖,๖	๗,๗	๘,๘	๙,๙	
๑,๑	๒,๒	๓,๓	๔,๔	๕,๕	๖,๖	๗,๗	๘,๘	๙,๙	๑๐,๑๐

๑,๑	๒,๒	๓,๓	๔,๔	๕,๕	
๑,๑	๒,๒	๓,๓	๔,๔	๕,๕	๖,๖

ฯลฯ

หรือนอน เป็นต้น พึงเข้าใจความหมายของการนั่งอย่างนี้ มิใช่มองเห็นการนั่งเป็นสมาธิไป พุคอีกอย่างหนึ่งว่า การนั่งแบบคู้บัลลังก์นี้ เป็นท่านั่งที่ดีที่สุดแก่สุขภาพและการงาน ดังนั้น เมื่อจะนั่ง หรือในกรณีจะทำอะไรที่ควรจะต้องนั่ง ท่านก็แนะนำให้นั่งท่านี้ (แม้แต่นั่ง คิด นั่งพัก นั่งสนทนา นั่งทำใจ เช่น ม.ม.๑๓/๕๘๙/๕๓๗; ม.อ.๑๔/๖๗๕/๔๓๔; อัง.จตุกก.๒๑/๓๖/๔๙; พุ.อ.๒๕/๖๖/๑๐๒) เหมือนที่แนะนำว่า เมื่อจะนอน ก็ควรจะนอนแบบสี่เหลี่ยม หรือเมื่อจะเดินอยู่ลำพัง ก็ควรเดินแบบจงกรม ดังนี้เท่านั้นเอง.

¹⁶³³ ความในวิสุทธิมรรคตอนนี้ คงจะเขียนรวบรัดเกินไป ผู้อ่านจับความออกมาต่างๆ กัน ดูของไทย ฝรั่งเศส ลังกาแล้ว ไม่ใคร่จะตรงกัน เพื่อสะดวก จึงเอาอย่างที่เรียนกันมาในเมืองไทย (การเริ่มนับ จะตั้งต้นที่ลมเข้าหรือลมออกก็ได้ แล้วแต่อย่างไรใครชัด);

อนึ่ง พึงทราบว่า ตัวอย่างวิธีปฏิบัติที่แสดงในที่นี้ เขียนตามคัมภีร์วิสุทธิมรรค ให้เห็นแบบแผนเดิม ผู้ปฏิบัติจะยกย่องไปอย่างอื่นอีกก็ได้ เช่น อย่างที่สำนักต่างๆ ในปัจจุบัน สอนให้ว่าพุทโธบ้าง อย่างอื่นบ้าง กำกับลมหายใจเข้า – ออก แทนการนับ เป็นต้น (สาระอยู่ที่เป็นอย่างตรึงจิตไว้เท่านั้น)

• ช่วงสอง ท่านให้นับเร็ว กล่าวคือ เมื่อลมหายใจเข้าออกปรากฏแก่ใจชัดเจนดีแล้ว (จิตอยู่กับลมหายใจ โดยลมหายใจช่วยตรึงไว้ได้ ไม่ส่ายฟุ้งไปภายนอก) ก็ให้เลิกนับช้าอย่างข้างต้นนั้นเสีย เปลี่ยนเป็นนับเร็ว คราวนี้ ไม่ต้องคำนึงถึงลมเข้าใน หรือออกนอก กำหนดแต่ลมที่มาถึงช่องจมูก นับเร็วๆ จาก ๑ ถึง ๕ แล้วขึ้นใหม่ ๑ ถึง ๖ เพิ่มทีละหนึ่งเรื่อยไป จน ๑ ถึง ๑๐ แล้วเริ่ม ๑ ถึง ๕ ใหม่อีก จิตจะแน่วแน่ด้วยกำลังการนับ เหมือนเรือตั้งลำแนวในกระแสน้ำเชี่ยว ด้วยอาศัยถ่อ

เมื่อนับเร็วอย่างนั้น กรรมฐานก็จะปรากฏต่อเนื่อง เหมือนไม่มีช่องว่าง ฟุ้งนับเร็วๆ อย่างนั้นเรื่อยไป ไม่ต้องกำหนดว่าลมเข้าในออกนอก เอาสติกำหนด ณ จุดที่ลมกระทบ คือที่ปลายจมูก หรือริมฝีปากบน (แห่งใดแห่งหนึ่ง แล้วแต่ที่ใครรู้สึกชัด) เท่านั้น¹⁶³⁴

ทั้งนี้ พอเขียนดูกันได้ ดังนี้

๑	๒	๓	๔	๕					
๑	๒	๓	๔	๕	๖				
๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗			
๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘		
๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๙	
๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๙	๑๐
๑	๒	๓	๔	๕					
๑	๒	๓	๔	๕	๖				

ฯลฯ

กำหนดนับอย่างนี้เรื่อยไป จนกว่าเมื่อใด แม้มันนับแล้ว สติก็ยังตั้งแน่วอยู่ได้ในอารมณ์ คือลมหายใจเข้าออกนั้น (วัตถุประสงค์ของการนับ ก็เพื่อให้สติตั้งแน่วอยู่ได้ในอารมณ์ ตัดความคิดฟุ้งซ่านไปภายนอกได้นั่นเอง)

ข. การติดตาม (อนุพันธนา)

เมื่อสติอยู่ที่แล้ว คือ จิตอยู่กับลมหายใจโดยไม่ต้องนับแล้ว ก็หยุดนับเสีย แล้วใช้สติติดตามลมหายใจ ไม่ให้ขาดระยะ ที่ว่าติดตามนี้ มิใช่หมายความว่าตามไปกับลมที่เดินผ่านจมูก เข้าไปจุดกลางตรงหัวใจ ลงไปสู่ตมถวดสะตือ แล้วตามลมจากท้องขึ้นมาที่อก แล้วออกมาที่จมูก เป็นต้นลม กลางลม ปลายลม ถ้าทำอย่างนั้น ทั้งกายใจจะปั่นป่วนวุ่นวาย เสียผล

วิธีติดตามที่ถูกต้อง คือ ใช้สติตามลมอยู่ตรงจุดที่ลมกระทบ (ปลายจมูก หรือริมฝีปากบน) นั้นแหละ เปรียบเหมือนคนเลื่อยไม้ ตั้งสติไว้ตรงที่ฟันเลื่อยกระทบไม้เท่านั้น จะได้ใส่ใจฟันเลื่อยที่มาหรือไป ส่ายตมไปตมมาหัวเลื่อย กลางเลื่อย ปลายเลื่อย ก็ทำไม่ แต่ทั้งที่ตามองอยู่ตรงที่ฟันเลื่อยกระทบไม้แห่งเดียว ฟันเลื่อยที่มาหรือไป เขาก็ตระหนักรู้ และโดยวิธีนี้ งานของเขาก็สำเร็จด้วยดี

ผู้ปฏิบัติก็เหมือนกัน เมื่อตั้งสติไว้ที่จุดลมกระทบ ไม่ส่ายใจไปตามลมที่มาหรือไป ก็รู้ตระหนักรู้ถึงลม ที่มาและไปนั้นได้ และโดยวิธีนี้ การปฏิบัติจึงจะสำเร็จ

¹⁶³⁴ ท่านว่า คนจมูกยาว ลมกระทบชัดที่ปลายจมูก คนจมูกสั้น ลมกระทบชัดที่ริมฝีปากบน และท่านว่า ถ้าสังจิตตามลมเข้าไป จะรู้สึกอึดอัดอยู่ในทรวงอก และถ้าสังจิตตามลมออกไปข้างนอก จิตก็จะแพร่ส่ายไปกับอารมณ์ต่างๆ

ในระยาะนี้ สำหรับผู้ปฏิบัติบางท่าน นิमितจะเกิด และสำเร็จอัปนาสมาธิโดยเร็ว แต่บางท่านจะค่อยเป็นค่อยไป คือ ตั้งแต่ใช้วิธีนับมา ลมหายใจจะละเอียดยิ่งขึ้นๆ ร่างกายผ่อนคลายสงบเต็มที่ ทั้งกายและใจรู้สึกเบาเหมือนดังตัวลอยอยู่ในอากาศ

เมื่อลมหายใจที่หายหมดไปแล้ว จิตของผู้ปฏิบัติ จะยังมีนิमितแห่งลมหายใจที่ละเอียดเป็นอารมณ์อยู่ แม้นิमितนั้นหมดไป ก็ยังมีนิमितแห่งลมที่ละเอียดกว่านั้นอยู่ในใจต่อๆ ไปอีก

เปรียบเหมือนเมื่อเอาแท่งโลหะเกาะกังสดาล หรือเคาะระฆัง ให้มีเสียงดังขึ้นนับพลัน จะมีนิमित คือเสียงแว่วเป็นอารมณ์ที่อยู่ในใจไปได้นาน เป็นนิमितเสียงที่หายไปแล้วละเอียดเบาลงไปๆ ตามลำดับ

แต่ถึงตอนนี้ จะมีปัญหาสำหรับกรรมฐานลมหายใจนี้โดยเฉพาะ กล่าวคือ แทนที่ยิ่งกำหนดไป อารมณ์จะยิ่งชัดมากขึ้นเหมือนกรรมฐานอื่น แต่สำหรับกรรมฐานนี้ ยิ่งเจริญไป ลมหายใจยิ่งละเอียดขึ้นๆ จนไม่รู้สึกเลย ทำให้ไม่มีอารมณ์สำหรับจับหรือกำหนด

เมื่อปรากฏการณ์อย่างนี้เกิดขึ้น ท่านแนะนำว่า อย่าเสียใจ อย่าลุกเลิกไปเสีย พึงเอาลมกลับมาใหม่

วิธีเอาลมคืนมา ก็ไม่ยาก ไม่ต้องตามหาที่ไหน เพียงตั้งจิตไว้ ณ จุดที่ลมกระทบตามปกติที่นั่นแหละ มนสิการ คือกำหนดนึกถึงว่า ลมหายใจกระทบที่ตรงนี้ ไม่ช้าลมก็จะปรากฏ แล้วกำหนดอารมณ์กรรมฐานนั้นต่อเรื่อยไป ไม่นาน นิमितก็จะปรากฏ ¹⁶³⁵

นิमितนั้น ปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติไม่เหมือนกัน บ้างก็รู้สึกเหมือนนุย่น บ้างเหมือนนุยฝ้าย บ้างว่าเหมือนสายลม บางท่านปรากฏเหมือนดวงดาว หรือเหมือนเม็ดมณีบ้าง ไข่มุกบ้าง เม็ดฝ้าย หรือเลียนไม้ ซึ่งมีสัมผัสหายบบ้าง เหมือนสายสังวาลบ้าง พวงดอกไม้บ้าง เปลวควันบ้าง ชายใยแมงมุมบ้าง แผ่นเมฆบ้าง ดอกบัวบ้าง ล้อรถบ้าง ตลอดจนเหมือนวงพระจันทร์ หรือวงพระอาทิตย์ก็มี

ที่เป็นเช่นนี้ เพราะนิमितนั้น เป็นของเกิดจากสัญญา และสัญญาของคนแต่ละคน ก็ต่างๆ กันไป

เมื่อได้นิमितแล้ว ก็ไปบอกอาจารย์ให้ทราบ (เป็นการตรวจสอบไปในตัว กันเข้าใจผิด) ต่อนั้นก็คอยตั้งจิตไว้ในนิमितนั้นเรื่อยๆ

เมื่อนิमितนี้ (ปฏิภาคนิमित) เกิดขึ้น นิวรณ์ก็ระงับ สติมั่นคง จิตตั้งแน่ว เป็น **อุปปจารสมาธิ**

ผู้ปฏิบัติต้องพยายามรักษานิमितนั้นไว้ (ซึ่งก็คือรักษาสมาธิด้วยนั่นเอง) โดยเว้นอัสปายะ เสพัสปายะ ๗ มนสิการบ่อยๆ ให้นิमितเจริญงอกงาม โดยปฏิบัติตามวิธีการที่จะช่วยให้เกิดอัปนา (อัปนาโกศล ๑๐) เช่น ประกอบความเพียรให้สม่ำเสมอ เป็นต้น จนในที่สุด **อัปนาสมาธิ** ก็จะเกิดขึ้น บรรลุ **ปฐมฌาน**

¹⁶³⁵ ในการปฏิบัติตามนัยอรรถกถา ช่วง **อนุพันธนา** มาจนถึงนิमितปรากฏนี้ มีขั้นตอนแทรกอยู่ด้วยอีก ๒ คือ **มุสนา** (การกำหนดความกระทบแห่งลมหายใจ ของผู้ใช้สติตามลม ซึ่งกำลังตั้งจิตจะให้เป็นอัปนา และตั้งจิตกำหนดอยู่ที่ปลายจมูก) และ **ฐปนา** (การตั้งจิตไว้ในอารมณ์อย่างแน่วแน่ จนเป็นอัปนา โดยเฉพาะตอนต่อจากนี้ไปที่ว่า ตั้งจิตไว้ในนิमित รักษาจิตไว้ ประคับประคองจนบรรลุอัปนาสมาธิ เป็นขั้นตอนของฐปนาล้วนๆ)

หลังจากได้ฌานแล้ว ถ้าใช้กรรมฐานนี้ทำวิปัสสนาต่อไป ก็เรียกว่า ชั้น **สัสถักขณา** (กำหนด คือกำหนดพิจารณาไตรลักษณ์) จนในที่สุดก็ถึงมรรค เรียกว่าเป็น **วิวิฏฐานา** (หมุนอก) และบรรลุผลเรียกว่าเป็น **ปาริสุทธิ** (หมดจดจากกิเลส) แล้วจบลงด้วย **ปฏิบัติสนา** (ย้อนดู) คือ พิจารณาผลที่ได้บรรลุ (ได้แก่ปัจเจกขณะนั่นเอง) นับตั้งแต่ **คณนา** ถึงจบสิ้น เป็น ๘ ชั้น

ผลสูงสุดของสมาธิและสู่ความสมบูรณ์เหนือสมาธิ

ก) ผลสำเร็จและขอบเขตความสำคัญของสมาธิ

การเจริญสมาธินั้น จะประณีตขึ้นไปเป็นขั้นๆ โดยลำดับ ภาวะจิตที่มีสมาธิถึงขั้นอัปปนาสมาธิแล้ว เรียกว่า ฌาน (absorption)

ฌานมีหลายชั้น มองดูง่ายๆ ว่า ยิ่งเป็นชั้นสูงขึ้นไปเท่าใด องค์ธรรมต่างๆ คือคุณสมบัติของจิต ที่เป็นตัวกำหนดความเป็นฌาน ซึ่งเรียกว่า “องค์ฌาน” ก็ยิ่งลดน้อยลงไปเท่านั้น

ฌาน¹⁶³⁶ โดยทั่วไป แบ่งเป็น ๒ ระดับใหญ่ และแบ่งย่อยออกไปอีกระดับละ ๔ รวมเป็น ๘ อย่าง เรียกว่า ฌาน ๘ หรือ สมบัติ ๘ คือ

๑. รูปฌาน ๔ ได้แก่

- ๑) ปฐมฌาน (ฌานที่ ๑) มีองค์ประกอบ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา
- ๒) ทุตติยฌาน (ฌานที่ ๒) มีองค์ประกอบ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา
- ๓) ตติยฌาน (ฌานที่ ๓) มีองค์ประกอบ ๒ คือ สุข เอกัคคตา
- ๔) จตุตถฌาน (ฌานที่ ๔) มีองค์ประกอบ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

๒. อรูปฌาน ๔ ได้แก่

- ๑) อากาสานัญญาตนะ (ฌานที่กำหนดอากาศคือช่องว่าง อันอนันต์)
- ๒) วิญญานัญญาตนะ (ฌานที่กำหนดวิญญาน อันอนันต์)
- ๓) อากิญจัญญาตนะ (ฌานที่กำหนดภาวะที่ไม่มีสิ่งใดๆ)
- ๔) เนวสัญญานาสัญญาตนะ (ฌานที่เลิกกำหนดสิ่งใดๆ โดยประการทั้งปวง เข้าถึงภาวะมีสัญญาไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่)

ในคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม เฉพาะอย่างยิ่งอภิธรรมยุคคลหลัง รุ่นอรรถกถาฎีกา¹⁶³⁷ นิยมแบ่งรูปฌานเป็น ๕ ชั้น เรียกว่า “ฌานปัญจกนัย” (แล้วเรียกฌานที่แบ่ง ๔ อย่างเดิม เป็นจตุกกนัย)

ทั้งนี้ โดยชอยละเอียดออกไปจาก (รูป) ฌาน ๔ นั้นเอง คือ แทรกเพิ่มฌานที่ ๒ เข้ามาอีกข้อหนึ่ง ระหว่างปฐมฌาน กับทุตติยฌานเดิม เป็น “ทุตติยฌาน (ฌานที่ ๒) มีองค์ประกอบ ๔ คือ วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา” หรือพูดง่ายๆ ว่า ฌานที่ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์

แล้วเลื่อนทุตติยฌานเดิม ออกไปเป็นตติยฌาน ตติยฌานเดิมเป็นจตุตถฌาน จตุตถฌานเดิมเป็นปัญจมฌาน ตามลำดับ

โดยนัยนี้ เมื่อได้ยินคำว่า ฌาน ๕ ฌานปัญจกนัย ปัญจกัสมาน ปัญจมฌาน ไม่พึงลึบสนหรือแปลกใจ พึงทราบว่าเป็นเพียงการชอยละเอียดจากฌาน ๔ นี้เอง

การเพียรพยายามบำเพ็ญสมาธิ โดยใช้กลวิธีใดๆ ก็ตาม เพื่อให้เกิดผลสำเร็จเช่นนี้ เรียกว่า “สมถะ”

มุนษุญ์บุรุษนเพียรพยายามบำเพ็ญสมาธิเพียงใดก็ตาม ย่อมได้ผลสำเร็จอย่างสูงสุดเพียงเท่านั้น หมายความว่า สมถะล้วนๆ ย่อมนำไปสู่ภาวะจิตที่เป็นสมาธิได้สูงสุด เพียงแนวสัญญานาสัญญาตนะเท่านั้น

¹⁶³⁶ คำว่า “ฌาน” ที่ใช้กันทั่วไปโดยปรกติ เมื่อไม่ระบุระดับ มักหมายถึง รูปฌาน ๔

¹⁶³⁷ ที่มาชั้นเดิม เช่น อภ.ส.๓๔/๑๗๘/๖๑; ๘๘๓/๓๔๒; ชั้นหลัง ดูการจัดฌาน ๔ – ๕ ที่ วิสุทธิต.๑/๑๑๐-๑; สงคท.๓-๔

แต่ท่านผู้บรรลุผลสำเร็จควบ ทั้งฝ่ายสมถะ และวิปัสสนา เป็นพระอนาคามี หรือพระอรหันต์ สามารถเข้าถึงภาวะที่ประณีตสูงสุดอีกขั้นหนึ่ง นับเป็นขั้นที่ ๔ คือ สัมมญาเวทิตนโรธ¹⁶³⁸ หรืออินโรธสมาบัติ เป็นภาวะที่ สัมมญาและเวทนาหยุดการปฏิบัติหน้าที่ และเป็นความสุขขั้นสูงสุด

สมาธิ เป็นองค์ธรรมที่สำคัญยิ่งข้อหนึ่งก็จริง แต่ก็มิชอบเขตความสำคัญที่พึงตระหนักว่า สมาธิมีความ จำเป็นแค่ไหนเพียงใด ในกระบวนการปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงวิมุตติ อันเป็นจุดหมายของพุทธธรรม

ขอบเขตความสำคัญของสมาธิ อาจสรุป ดังนี้

๑. ประโยชน์ของสมาธิ ในการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายของพุทธธรรมนั้น อยู่ที่นำมาใช้เป็นที่ทำ การ สำหรับให้ปัญญาปฏิบัติการอย่างได้ผลดีที่สุด (ดังที่กล่าวทำให้ควรแก่งาน) และสมาธิที่ใช้เพื่อการนี้ ก็ไม่จำเป็นต้อง เป็นขั้นที่เจริญถึงที่สุด

ล่ำพังสมาธิอย่างเดียว แม้จะเจริญถึงขั้นฌานสูงสุด หากไม่ก้าวไปสู่ขั้นการใช้ปัญญาแล้ว ย่อมไม่สามารถทำให้ถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนาได้เป็นอันขาด

๒. ฌานต่างๆ ทั้ง ๘ ขั้น แม้จะเป็นภาวะจิตที่ลึกซึ้ง แต่ในเมื่อเป็นผลของกระบวนการปฏิบัติที่เรียกว่า สมถะอย่างเดียวแล้ว ยังเป็นเพียงโลกีย์เท่านั้น จะนำไปปะปนกับจุดหมายของพุทธธรรมหาได้ไม่

๓. ในภาวะแห่งฌาน ที่เป็นผลสำเร็จของสมาธิขั้นนั้น ก็เลสต่างๆ สงบระงับไป จึงเรียกว่าเป็นความหลุด พ้นเหมือนกัน แต่ความหลุดพ้นนี้มีชั่วคราว เฉพาะเมื่ออยู่ในภาวะนั้นเท่านั้น และถอยกลับสู่สภาพเดิมได้ ไม่ ยั่งยืนแน่นอน

ท่านจึงเรียกความหลุดพ้นชนิดที่เกิดจากฌานนี้ ว่าเป็นโลกีย์วิโมกข์ (ความหลุดพ้นชั้นโลกีย์) เป็น กุปป์ วิโมกข์ (ความหลุดพ้นที่กำเริบ คือเปลี่ยนแปลงกลับกลายหายสูญได้)¹⁶³⁹ และเป็นวิกขัมภานวิมุตติ (ความหลุด พ้นด้วยข่มไว้ คือ กิเลสระงับไปเพราะถูกกำลังสมาธิข่มไว้ เหมือนเอาแผ่นหินทับหญ้า ยกแผ่นหินออกเมื่อใด หญ้าย่อมกลับงอกงามขึ้นได้ใหม่)¹⁶⁴⁰

จากข้อพิจารณาที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่า ในการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายของพุทธธรรมนั้น องค์ธรรมหรือ ตัวการสำคัญที่สุด ที่เป็นตัวตัดสินในขั้นสุดท้าย จะต้องเป็นปัญญา และปัญญาที่ใช้ปฏิบัติการณ์ในขั้นนี้ เรียกชื่อ เฉพาะว่า “วิปัสสนา” ดังนั้น การปฏิบัติที่ถูกต้อง จึงต้องก้าวมาถึงขั้นวิปัสสนาด้วยเสมอ

ส่วนสมาธิขั้นนั้น แม้จะจำเป็นเพื่อทำจิตให้เหมาะแก่งาน แต่อาจยึดหยุ่นเลือกใช้ ขึ้นได้ขั้นหนึ่งก็ได้ เริ่มแต่ ขั้นต้นๆ ที่เรียกว่า “วิปัสสนาสมาธิ” ซึ่งอยู่ในระดับเดียวกับขณิกสมาธิ และอุปจารสมาธิ เป็นต้นไป

โดยนัยนี้ วิธีแห่งการเข้าถึงจุดหมายแห่งพุทธธรรมนั้น แม้จะมีสาระสำคัญว่า ต้องประกอบพร้อมด้วย องค์มรรคทั้ง ๘ ข้อเหมือนกัน แต่ก็อาจแยกได้โดยวิธีปฏิบัติที่เกี่ยวข้องกับการใช้สมาธิ เหมือนเป็น ๒ วิธี คือ

๑. **วิถีของวิปัสสนายานิก** “ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน” ได้แก่ วิธีการอย่างที่กล่าวไว้ข้างแล้วในเรื่อง สัมมมาสติ เป็นวิธีปฏิบัติที่เน้นสติ คือ ใช้สมาธิแต่เพียงขั้นต้นๆ เท่าที่จำเป็น หรือใช้สมาธิเป็นเพียงตัวช่วย แต่ใช้ สติเป็นองค์ธรรมหลักสำหรับยึดจับสิ่งที่ต้องการกำหนดไว้ ให้ปัญญาตรวจสอบวิจัย บางทีเรียกให้หนักแน่นว่า สุทธวิปัสสนายานิก คือมี “วิปัสสนาล้วน” เป็นยาน (ความจริงสมถะก็มีด้วย แต่แค่จำเป็นโดยไม่เน้น)

¹⁶³⁸ แปลว่า ความดับแห่งสัมมญาและเวทนา (cessation of ideation and feeling)

¹⁶³⁹ พุ.ปฏิ.๓๑/๔๗๘/๓๖๑-๓๖๒

¹⁶⁴⁰ มาในคัมภีร์ชั้นนอรธกถามากแห่ง เช่น ที.อ.๒/๒๖; ม.อ.๓/๕๗๕; ส.อ.๓/๓๐๗; วิสุทฺธิ.๒/๒๔๔ (เทียบกับที่เรียกในพระไตรปิฎกว่า วิกขัมภานโรธ - พุ.ปฏิ.๓๑/๗๐๔/๖๐๙)

๒. **วิถีของสมถยานิก** “ผู้มีสมถะเป็นยาน” เป็นวิถีปฏิบัติที่สมาธิมีบทบาทสำคัญ คือ บำเพ็ญสมาธิให้จิตใจสงบแน่วแน่ จนเข้าถึงภาวะที่เรียกว่าฌาน หรือสมาบัติขั้นต่างๆ เสียก่อน ทำให้จิตตั้งมั่นตำแหน่งแน่นอยู่กับสิ่งที่กำหนดนั้นๆ จนมีความพร้อมอยู่โดยตัวของมันเอง ที่จะใช้ปฏิบัติการต่างๆ อย่างที่เรียกว่า จิตนุ่มนวล ควรแก่งาน โน้มไปใช้ในกิจที่ประสงค์อย่างได้ผลดีที่สุด

ในสภาพจิตเช่นนี้ กิเลสอาสวะต่างๆ ซึ่งตามปกติฟุ้งขึ้นรบกวน และบีบคั้นบังคับจิตใจให้พล่านอยู่ ก็ถูกควบคุมให้สงบนิ่งอยู่ในเขตจำกัด เหมือนฝูงสัตว์ที่ตกตะกอนในเวลาน้ำนิ่ง และมองเห็นได้ชัดเพราะน้ำใสเหมาะสมอย่างยิ่งแก่การที่จะก้าวต่อไป สู่ขั้นใช้ปัญญาจัดการกำจัดตะกอนเหล่านั้นให้หมดสิ้นไปโดยสิ้นเชิง

ในขั้นนี้ ที่เจริญก้าวหน้ามาทั้งหมด นับว่าเป็นวิถีปฏิบัติที่เรียกว่า สมถะ

ถ้าไม่หยุดเพียงนี้ ก็จะก้าวต่อไปสู่ขั้นการใช้ปัญญากำจัดกิเลสอาสวะให้หมดสิ้นเชิง คือ ขั้นวิปัสสนาคล้ายกับในวิถีที่ ๑ แต่กล่าวตามหลักการว่า ทำได้ง่ายขึ้น เพราะจิตพร้อมอยู่แล้ว

วิถีปฏิบัติอย่างนี้ ก็คือ การปฏิบัติที่เรียกว่าครบเต็ม ทั้งสมถะและวิปัสสนา

เมื่อแยกโดยบุคคล ผู้ประสบผลสำเร็จในการปฏิบัติตามวิถีทั้งสองนี้

- ผู้ได้รับผลสำเร็จตามวิถีแรก เรียกว่า **ปัญญาวิมุต** คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา (ถ้าว่าอย่างเคร่งครัดเป็น “สุกขวิปัสสก” ซึ่งได้สมาธิถึงฌาน ต่อเมื่อถึงขณะแห่งมรรค จัดเป็นสุดท้ายของปัญญาวิมุต)
- ส่วนผู้ได้รับผลสำเร็จตามวิถีที่ ๒ เรียกว่า **อุกโตภาควิมุต**¹⁶⁴¹ คือ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน (ทั้งด้วยสมาบัติ และด้วยอริยมรรค)

ข้อที่ควรทราบเพิ่มเติม และเน้นไว้ เกี่ยวกับวิถีที่ ๒ คือ วิถีที่ใช้สมถะเต็มรูปแล้ว จึงเจริญวิปัสสนา ซึ่งได้ผลสำเร็จเป็นอุกโตภาควิมุตนั้น มีว่า

๑. ผู้ปฏิบัติตามวิถีนี้ ย่อมประสบผลได้พิเศษในระหว่าง คือ ความสามารถชนิดต่างๆ ที่เกิดจากฌานสมาบัติด้วย โดยเฉพาะที่เรียกว่า **อภิญา** ซึ่งมี ๖ อย่าง¹⁶⁴² คือ

- ๑) **อิทธิวิธิ** (แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ – magical powers)
- ๒) **ทิพโสต** (หูทิพย์ – clairaudience หรือ divine ear)
- ๓) **เจโตปริยญาณ** (กำหนดใจหรือความคิดผู้อื่นได้ – telepathy หรือ mind-reading)
- ๔) **ทิพจักขุ** หรือ **จตุปปาตญาณ** (ตาทิพย์ หรือรู้การจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายตามกรรมของตน – divine eye; clairvoyance; knowledge of the decease and rebirth of beings)
- ๕) **บุพเพนิวาสานุสสติญาณ** (การระลึกชาติได้ – reminiscence of previous lives)
- ๖) **อัสสวัคชญาณ** (ญาณหยั่งรู้ความสิ้นอาสวะ – knowledge of the extinction of all taints)

ส่วนผู้ปฏิบัติตามวิถีแรก จะได้เพียงความสิ้นอาสวะ หาได้ผลสำเร็จพิเศษต่างๆ ที่จะเกิดจากฌานไม่

๒. ผู้ปฏิบัติตามวิถีที่ ๒ จะต้องปฏิบัติให้ครบทั้ง ๒ ชั้นของกระบวนการปฏิบัติ การปฏิบัติตามวิถีของสมถะอย่างเดียว แม้จะได้ฌาน ได้สมาบัติ ขึ้นใดก็ตาม ถ้าไม่ก้าวหน้าต่อไปถึงขั้นวิปัสสนา หรือควบคู่ไปกับวิปัสสนาด้วยแล้ว จะไม่สามารถเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนาเป็นอันขาด

¹⁶⁴¹ ดูเรื่อง เจโตวิมุตติ - ปัญญาวิมุตติ ในตอนหน้าด้วยนิพนธ์ ข้างต้น

¹⁶⁴² ดู วิสุทธิ.๒/๑๙๗-๒๘๔

ข) องค์ประกอบต่างๆ ที่ค้ำจุน เกื้อหนุน และเสริมประโยชน์ของสมาธิ

มีธรรมหลายอย่างที่เกี่ยวกับการเจริญสมาธิ บางอย่างช่วยเป็นฐานค้ำและหนุนให้เกิดสมาธิ บางอย่างทั้งช่วยเกื้อหนุนให้เกิดสมาธิ และช่วยในการใช้สมาธิให้สำเร็จประโยชน์เพื่อจุดหมายที่สูงขึ้นไป เช่น ในการบำเพ็ญวิปัสสนา เป็นต้น

องค์ธรรมบางข้อพบบ่อยๆ ในฐานะต่างๆ กัน เช่น วิริยะ เป็นอิทธิบาทก็มี เป็นผลและอินทรีย์ก็มี เป็นโพชฌงค์ก็มี ทำให้ดูเหมือนซ้ำซาก ฟังทราบว่าเป็นการจัดตามคุณสมบัติ และหน้าที่ เช่น **วิริยะ**

- เป็นอิทธิบาท ในกรณีที่เป็นหัวแรงใหญ่ ซึ่งให้บรรลุผลสำเร็จนั้นๆ
- เป็นผล ในกรณีที่เป็นพลังคุ้มกันตัว ทำให้ธรรมฝ่ายตรงข้ามเข้าครอบงำทำอันตรายไม่ได้
- เป็นอินทรีย์ ในกรณีที่เป็นเจ้าการ ซึ่งจะออกโรงทำหน้าที่กำจัดกวาดล้างอกุศลธรรมฝ่ายตรงข้าม คือ ความเกียจคร้าน ความหดหู่ท้อถอย หงอยซึม เป็นต้น และสร้างความพร้อมในการที่จะทำงาน
- เป็นโพชฌงค์ ในกรณีที่เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่ง ซึ่งเข้าร่วมงานกับองค์ธรรมอื่นๆ ทำหน้าที่ สัมพันธ์สืบทอดกันเพื่อนำไปสู่จุดหมายคือความรู้แจ้งสัจธรรม

(๑) ฐาน ปทัฏฐฐาน และที่หมายของสมาธิ

กล่าวได้ว่า คีลเป็นฐานของสมาธิ คือเป็นพื้นฐานรองรับให้การปฏิบัติต่างๆ เพื่อให้เกิดสมาธิ เป็นไปได้ เช่นเดียวกับที่เป็นพื้นฐานรองรับการปฏิบัติธรรมทั้งหลายโดยทั่วไป ในฐานะเป็นลำดับขั้นแห่งไตรสิกขา ดังพุทธพจน์ที่พระพุทธโฆสจารย์นำมาตั้งเป็นกระทู้ สำหรับเขียนเรียบเรียงเนื้อหาของคัมภีร์วิสุทธิมรรคทั้งหมดว่า

“ภิกษุเป็นคนมีปรีชา ตั้งอยู่ในศีลแล้ว ขบรวมจิตและปัญญา เขมมีความเพียร มีปัญญา
ครองตน พึงสงวรกฐินนี้ไต่”¹⁶⁴³

พุทธพจน์ที่อื่นๆ ตรัสแสดงว่า ธรรมต่างๆ ไม่ว่าจะเรียกเป็นมรรค เป็นโพชฌงค์ เป็นสติปัฏฐาน เป็นสัมมัปปธานก็ตาม คนตั้งอยู่ในศีลแล้ว จึงจะปฏิบัติได้ผล เปรียบเหมือนคนจะทำงานที่ใช้กำลัง ก็ต้องอาศัยพื้นแผ่นดินเป็นฐาน หรือสัตว์ทั้งหลายทั่วไป จะยืนเดินนั่งนอน ก็ล้วนต้องอาศัยพื้นแผ่นดินรองรับ¹⁶⁴⁴

ดังได้กล่าวแล้วว่า คีลกลางๆ สำหรับคนทั่วไป หมายถึงความประพฤตีสู่จริต และการที่มีได้เบียดเบียนก่อความเสียหายเดือดร้อนแก่ใครๆ ซึ่งจะทำให้เกิดความเดือดร้อนวุ่นวายใจ และเสียความมั่นใจในตนเอง เป็นเลี่ยนหนามคอยทิ่มแทงระคาย หรือสะดุดสะกิดสะกัดขัดขวาง รบกวนไว้ ไม่ให้ใจเข้าสู่ความสงบเรียบร้อยสนิทได้

ส่วนคีลนอกเหนือจากนั้นไป ก็สุดแต่วินัยที่กำกับการดำเนินชีวิต แบบที่ตนเข้าสวมรับเอาไว้ เช่น พระภิกษุต้องปฏิบัติตามหลักศีลสังวรตามวินัยของสงฆ์ เป็นต้น

พ้นจากคีลขึ้นไป แรงหนุนสำคัญในการปฏิบัติธรรม ซึ่งเป็นตัวเด่น ที่พระพุทธเจ้าทรงยกย่องอย่างมาก ก็คือ ความไม่ประมาท ความมีกัลยาณมิตร และโยนิโสมนสิการ¹⁶⁴⁵

¹⁶⁴³ วิสุทธิ.๑/๑ จาก ส.ส.๑๕/๖๑/๒๐

¹⁶⁴⁴ ดู ส.ม.๑๙/๒๖๔/๖๘; ๓๕๕/๓๓; ๔๑๐/๑๑๒; ๖๘๙/๑๙๓; ๑๐๙๓/๓๒๐

¹⁶⁴⁵ เช่น ส.ม.๑๙/๔๖๓/๑๒๙; ๔๖๕/๑๒๙; ๕๑๖/๑๔๑ นี้อ้างเฉพาะเรื่องโพชฌงค์ นอกนั้น ฟังดูที่มาก่อน ซึ่งเคยอ้างมาแล้ว

คิด เป็นฐานรองรับการปฏิบัติเพื่อสมาธิ โดยทำหน้าที่เป็นพื้นให้ เหมือนกับช่วยส่งผลอยู่ไกลๆ¹⁶⁴⁶ แต่ปัจจัยใกล้ชิดแท้ๆ ที่จะให้เกิดสมาธิ ได้แก่ความสุข จึงวางเป็นหลักไว้ว่า **ความสุข เป็นปทัฏฐฐานของสมาธิ**¹⁶⁴⁷

พึงกำหนดไว้เป็นข้อสังเกตสำคัญ เพื่อป้องกันความเข้าใจผิดว่า สิ่งที่จะเรียกได้ว่าเป็นสมาธินั้น อย่างน้อยในขั้นต้น จะต้องมากับความสุข

ความมุ่งหมายของสมาธิ ได้เคยกล่าวไว้มากแล้ว เพียงอ้างเป็นการทบทวนรวมไว้ด้วยที่นี้ว่า ได้แก่ การรู้เห็นตามเป็นจริง หรือยถาภูตญาณทัสสนะ¹⁶⁴⁸ หรืออาจอ้างพุทธพจน์อีกแห่งหนึ่งว่า “สมาหิต...ยถาภูตปชานาติ”¹⁶⁴⁹ แปลว่า ผู้มีใจตั้งมั่น ยอมรู้เห็นตามเป็นจริง พุทธิไซความว่า เพื่อเป็นสนามปฏิบัติการของปัญญา ให้ปัญญาเจริญ จนบรรลุจุดหมายของมัน

อย่างไรก็ตาม จะต้องไม่ลืมว่า ตามหลักความสัมพันธ์ระหว่างองค์มรรค ปัญญา คือสัมมาทิฏฐิ เป็นเข็มชี้ทิศ หรือเป็นไฟส่องทางอำนวยความสะดวกอย่างเดินหน้าได้ และแล่นไปถูกทาง ความเจริญของปัญญา จึงสนับสนุนความเจริญของสมาธิด้วย เช่น ยิ่งรู้ชัดเห็นชัด ก็แน่วแน่มั่นใจยิ่งมีสมาธิกล้าแข็ง

ความเป็นไปขององค์ธรรมใหญ่ ๒ อย่าง คือ **สมาธิ** และ**ปัญญา** จึงมีลักษณะของการอาศัยและส่งเสริมกัน ดังที่มักอ้างพุทธภาษิตว่า “นตฺถิ ฌานํ ขปญฺณสฺส” ฌานย่อมไม่มีแก่ผู้ไร้ปัญญา และ “นตฺถิ ปญฺญา ขฌาณิน” ปัญญาก็ไม่มีแก่ผู้ไร้ฌาน พร้อมทั้งสรุปว่า “ยมฺหิ ฌานญจ ปญฺณญจ ส เว นิพฺพานสฺสตีเก” ผู้ใดมีทั้งฌานและปัญญา ผู้นั้นแลอยู่ใกล้นิพพาน¹⁶⁵⁰

อรรถกถาทั้งหลาย เมื่อกล่าวถึงข้อธรรมต่างๆ มักให้ความรู้เกี่ยวกับธรรมข้อนั้นๆ ในแง่ต่างๆ คือ ลักษณะ รส (กิจ หรือหน้าที่) ปัจจุภูฐาน (เครื่องปรากฏ หรือผลที่ปรากฏ) และปทัฏฐฐาน (เหตุใกล้)

ในที่นี้ เมื่อกล่าวถึงปทัฏฐฐานของสมาธิแล้ว จึงเห็นควรกล่าวถึงข้อควรทราบเกี่ยวกับสมาธิตามแนวอรรถกถานั้นให้ครบชุด กล่าวคือ ท่านว่า

- **ลักษณะ** ของสมาธิ ได้แก่ ความไม่ซ่านส่าย
- **รส** ของสมาธิ ได้แก่ การกำจัดความซ่านส่าย หรือประมวลสหชาตธรรมเข้าด้วยกัน
- **ปัจจุภูฐาน** ของสมาธิ ได้แก่ ความไม่หวั่นไหว ความสงบ หรือญาณ คือความรู้ตามเป็นจริง
- **ปทัฏฐฐาน** ของสมาธิ ได้แก่ ความสุข¹⁶⁵¹

(๒) องค์ประกอบร่วมของสมาธิ

ดังได้กล่าวแล้วว่า สมาธิที่แน่วแน่แบบสนธิ เรียกว่า อัปปนาสมาธิ เมื่อจิตเป็นสมาธิถึงขั้นนี้ ก็เป็นอันเข้าสู่ภาวะที่เรียกว่า ฌาน

ในฌานนั้น สมาธิ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เอกัคคตา จะมีองค์ธรรมอื่นๆ จำนวนหนึ่งเป็นตัวประกอบรวมอยู่ด้วยเป็นประจำเสมอไป

¹⁶⁴⁶ เช่น คีล อภิวิปฏิสาร ปราโมทย์ ปีติ ปัสสัทธิ สุข สมาธิ ที่ อัง.ทสก.๒๔/๑/๑; ๒/๒ ฯลฯ (เคยอ้าง)

¹⁶⁴⁷ วิสุทฺธิ.๑/๑๐๕, ที่มาในบาลีมกมาย พึงดูในข้อว่าด้วยการเจริญสมาธิตามวิริยธรรมชาติข้างต้น

¹⁶⁴⁸ เช่น อัง.ทสก.๒๔/๑/๑; ๒/๒ (เคยอ้าง)

¹⁶⁴⁹ ส.ม.๑๙/๑๖๕๔/๕๒๐

¹⁶⁵⁰ พุ.ธ.๒๕/๓๕/๖๕ (ฌานในที่นี้ หมายถึง อารัมมณูปนิชฌาน – เฟงอารมณ์ หรือ ลักขณูปนิชฌาน – เฟงไตรลักษณ์ ก็ได้)

¹⁶⁵¹ วิสุทฺธิ.๑/๑๐๕; ๓/๓๗; นิท.อ.๒/๙๙; ปฎิ.อ.๑๙; สงคณ.อ.๒๐๙; ในบาลีแห่งปฏิสัมภิทามัคค์ แสดงอภิวเขต คือความไม่ซ่านส่าย หรือความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นอรรถ คือความหมายของสมาธิ และสัมมาสมาธิ (เช่น พุ.ปฏิ.๓๑/๕๒/๓๑; ๗๐/๔๔; ๑๕๖/๑๐๖; ฯลฯ)

ฉานมีหลายชั้น คือ แบ่งเป็น ๔ ตามแนวพระสูตรแต่เดิมบ้าง เป็น ๕ ตามแนวอภิธรรมบางแห่งบ้าง ยิ่งเป็นฉานชั้นสูงขึ้นไป ก็ยิ่งประณีตขึ้น ยิ่งประณีตขึ้น ก็ยิ่งมีองค์ธรรมที่ประกอบรวมประจำ น้อยลงไปตามลำดับ ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นหลายครั้งตามโอกาส

องค์ธรรมประกอบรวมประจำในฉาน รวมทั้งตัวสมาธิ หรือเอกัคคตาด้วยนั้น เรียกสั้นๆ ว่า **องค์ฉาน** หรือตามบาลีว่า **ฉานนงค** มีทั้งหมด ๖ อย่าง คือ วิตก วิจาร ปิติ สุข อุเบกขา และเอกัคคตา¹⁶⁵² มีความหมายสังเขปดังนี้¹⁶⁵³

๑. **วิตก** แปลว่า ความตรึง หมายถึง การจรด หรือปักจิตลงไปในการมรณ หรือปักจิตใส่อารมณ์ (วิตก มีในปฐมฉาน)

๒. **วิจาร** แปลว่า ความตรอง หมายถึง การพิน เคาะ หรือเอาจิตผูกพันอยู่กับอารมณ์ (วิจาร มีในปฐมฉาน และมีในหุตติยฉานแบบปัญญาจนัยด้วย)

องค์ฉาน ๒ ข้อนี้ ต่อเนื่องกัน คือ **วิตก** เอาจิตจรดไว้กับอารมณ์ **วิจาร** เอาจิตเคาะอารมณ์นั้น เปรียบได้กับคนเอาภาชนะสำริดที่สนิมจับไปขัด **วิตก** เหมือนมือที่จับภาชนะไว้ **วิจาร** เหมือนมือที่ถือแปรงขัดสีไปมา หรือเปรียบกับช่างปั้นหม้อ **วิตก** เหมือนมือที่กดไว้ **วิจาร** เหมือนมือที่แต่งไปทั่วๆ

ข้อสำคัญ อย่าเอาวิตกหรือวิตกเกทางธรรมนี้ มาปะปนกับวิตก ที่หมายถึงกังวลทุกข์ร้อนในภาษาไทย

๓. **ปิติ** แปลว่า ความอิ่มใจ ต็มด่ำ หรือเอิบอิ่ม หมายถึงเอาเฉพาะปิติ ชนิดที่แผ่เอิบอาบซาบซ่านไปทั่วสรรพางค์กาย ที่เรียกว่า ปรณาปิติ¹⁶⁵⁴ (ปิติ มีในฉานที่ ๑ และ ๒ หรือในฉานที่ ๑, ๒ และ ๓ ของปัญญาจนัย)

๔. **สุข** แปลว่า ความสุข หมายถึงความสำราญ ชื่นฉ่ำ คล่องใจ ปราศจากความบีบคั้นหรือรบกวนใดๆ (สุข มีในฉานที่ ๑ ถึงที่ ๓ หรือถึงฉานที่ ๔ ในปัญญาจนัย)

ปิติ กับ สุข สำหรับบางคนอาจสับสนแยกยาก จึงควรทราบลักษณะที่ต่างกัน กล่าวคือ **ปิติ** หมายถึงความยินดีในการได้อารมณ์ที่ต้องการ ส่วน **สุข** หมายถึง ความยินดีในการเสวยรสอารมณ์ที่ต้องการ

¹⁶⁵² คัมภีร์อภิธรรมชั้นเดิม เรียกองค์ฉานทั้งหมดรวมกันเป็นตัวฉาน และแสดงองค์ประกอบของฉานเต็มรูป เท่าที่นับได้ในคำบรรยายฉานแต่ละชั้นของพระสูตร คือ

ที่ ๑ ฉาน = วิตก วิจาร ปิติ สุข (จิตตัสสะ) เอกัคคตา

ที่ ๒ ฉาน = สัมปสาท (ศรัทธา) ปิติ สุข (จิตตัสสะ) เอกัคคตา

ที่ ๓ ฉาน = อุเบกขา สติ สัมปชัญญะ สุข (จิตตัสสะ) เอกัคคตา

ที่ ๔ ฉาน = อุเบกขา สติ (จิตตัสสะ) เอกัคคตา (อภิ.วิ.๓๕/๖๕๖/๓๔๗; ๖๖๖/๓๔๙; ๖๗๗/๓๕๑; ๖๘๕/๓๕๓)

อนึ่ง อุปจารสมาธิ ก็กำจัดนิรวรณ ๕ ได้แล้ว และมีองค์รวมรวมทั้งตัวเป็น ๕ เหมือนกัน แต่มีกำลังน้อยกว่าอัปปนาสมาธิ (วิสุทธิ.๑/๑๘๗) อย่างไรก็ตาม บางกรณี อุปจารสมาธิ มีอุเบกขาแทนที่ปิติและสุขก็ได้ และในกรณีเช่นนั้น อุปจารสมาธิจะมีส่วนรวมรวมทั้งตัวเองด้วยเพียง ๔ คือ วิตก วิจาร อุเบกขา เอกัคคตา (วิสุทธิ.๑/๑๐๖-๗)

¹⁶⁵³ ดู วิสุทธิ.๑/๑๘๐-๒๑๗; วินย.ย.๑/๑๕๗-๑๗๑; ปฎิสิ.ย.๒๑๙-๒๓๔; สงคณ.ย.๒๐๓-๔; (สงคท.๔๑ แสดงองค์ฉานว่ามี ๗ โดยเปลี่ยนสุข เป็นโสมนัส และโหมนัส)

¹⁶⁵⁴ **ปิติ** มีทั้งหมด ๕ อย่าง คือ ๑. **ชุตทกปิติ** ปิติเล็กน้อย พอชนชูชุน้ำตาไหล ๒. **ขณิกปิติ** ปิติชั่วขณะ ทำให้รู้สึกแปลกๆ เป็นขณะๆ ดุจฟ้าแลบ ๓. **โศกกันติกปิติ** ปิติเป็นระลอก หรือปิติเป็นพักๆ รู้สึกซู่ๆ ลงมาในกาย ดุจคลื่นซัดฝั่ง ๔. **ศุทเพทกปิติ** ปิติโลดลอย เป็นอย่างแรง ให้รู้สึกใจฟู ทำให้แสดงอาการหรือทำอะไรบางอย่าง โดยมีได้ตั้งใจ เช่น เปล่งอุทาน หรือรู้สึกตัวเบาโลดขึ้นไป ๕. **ปรณาปิติ** ปิติซาบซ่าน ให้รู้สึกเย็นซาบซ่านแผ่เอิบอาบเต็มด่ำไปทั่วตัว (วิสุทธิ.๑/๑๘๒)

ตัวอย่างเช่น คนผู้หนึ่งเดินทางมาในทะเลทราย เหนื่อยอ่อน แสบจะร้อน และหิวกระหาย ต่อมา เขาเห็น หมูไม้และแอ่งน้ำ หรือพบคนอีกคนหนึ่งซึ่งบอกเขาว่า มีหมูไม้และแอ่งน้ำอยู่ใกล้ที่นั่น หลังจากนั้น เขาก็ได้ไปถึง เข้าพักผ่อนและดื่ม น้ำที่หมูไม้และแอ่งน้ำนั้นสมใจ อากาศดีใจ เมื่อเห็นหรือได้ยินข่าวหมูไม้และแอ่งน้ำนั้น เรียกว่า **ปิติ** อากาศชื่นฉ่ำใจ เมื่อได้เข้าพักที่ไตร่มไม้และได้ดื่ม น้ำ เรียกว่า **สุข**

๕. อุเบกขา แปลว่า ความวางเฉย หรือความมีใจเป็นกลาง หรือแปลให้เต็มว่า ความวางที่เฉยอยู่ หมายถึง การดูอย่างสงบ หรือดูตามเรื่องที่เกิดขึ้น ไม่ตกเป็นฝ่ายใด ในกรณีของฌาน คือไม่ติดขัด แม้แต่ในฌานที่มีความสุขอย่างยอดเยี่ยม

ในความหมายที่สูงขึ้นไปอีก **อุเบกขา** หมายถึง วางที่ดูเฉยอยู่ในเมื่ออะไรทุกอย่างเข้าที่ดำเนินไปด้วยดี หรือเสร็จเรียบร้อยแล้ว ไม่ต้องชวนชวายเจ้าก็เจ้าการ โดยเฉพาะในฌานที่ ๔ คือบริสุทธิหมดจดจากกรรมที่เป็นข้าศึกเรียบร้อยแล้ว จึงไม่ต้องชวนชวายที่จะกำจัดกรรมที่เป็นข้าศึกนั้นอีก จัดเป็นองค์ฌานโดยเฉพาะของฌานที่ ๔ (ที่ ๕ ของปัญจกนัย)

ความจริง อุเบกขามีในฌานทุกชั้น แต่ในชั้นต้นๆ ไม่เด่นชัด ยังถูกกรรมที่เป็นข้าศึก เช่น วิตก วิจารณ์ และสุขเวทนา เป็นต้น ช่มไว้ เหมือนดวงจันทร์ในเวลากลางวัน ไม่กระจ่าง ไม่แจ่ม เพราะถูกแสงอาทิตย์ช่มไว้

ครั้นถึงฌานที่ ๔ กรรมที่เป็นข้าศึกระงับไปหมด และได้ราตรี คือ อุเบกขาเวทนา (อุทกขมสุข) หนุน¹⁶⁵⁵ ก็บริสุทธิ ผุดผ่อง แจ่มชัด และพาให้กรรมอื่นๆ ที่ประกอบอยู่ด้วย เช่น สติ พลอยแจ่มชัดบริสุทธิไปด้วย

๖. เอกัคคตา แปลว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว ได้แก่ ตัวสมภาติ นั้นเอง มีในฌานทุกชั้น

ความที่จะต้องย้ำไว้อีกครั้งหนึ่ง มีว่า คำว่า **องค์ฌาน** หมายถึงองค์ธรรมที่ประกอบรวมอยู่เป็นประจำใน ฌานชั้นนั้นๆ และเป็นเครื่องกำหนดแยกฌานแต่ละชั้นออกจากกัน ให้ความรู้ว่าเป็นฌานชั้นที่เท่าใดเท่านั้น มิใช่หมายความว่าในฌานมีองค์ธรรมทั้งหมดอยู่เพียงเท่านั้น

ความจริง ในฌาน องค์ธรรมอื่นๆ ที่ประกอบรวมอยู่ด้วย ซึ่งเรียกว่าสัมปยุตธรรม แต่เกิดขึ้นประจำบ้าง ไม่ประจำบ้าง และไม่ใช่ว่าเป็นตัวกำหนดแบ่งชั้นของฌาน ยังมีอีกเป็นอันมาก เช่น สัญญา เจตนา จันตะ วิริยะ สติ มนสิการ เป็นต้น¹⁶⁵⁶

แม้ในคำบรรยายฌาน แต่ละชั้น ในพระสูตร ก็ยังระบุธรรมที่เน้นพิเศษไว้อีก เช่น ในตติยฌาน เน้น สติสัมปชัญญะเป็นตัวทำหน้าที่ชัดเจนมากกว่าในฌานสองชั้นต้น ซึ่งก็มีสติสัมปชัญญะด้วยเช่นกัน และในจตุตถฌาน ย้ำว่า สติบริสุทธิแจ่มชัดกว่าในฌานก่อนๆ ทั้งหมด ทั้งนี้เพราะอุเบกขาที่แจ่มชัดบริสุทธิ เป็นเครื่องหนุน ไม่เฉพาะสติเท่านั้นที่ชัด แม้สัมปยุตธรรมอื่นๆ ก็ชัดขึ้นด้วยเหมือนกัน¹⁶⁵⁷

ความที่กล่าวนี้ เป็นเครื่องป้องกัน ไม่ให้อาฌานไปสับสนปนเป กับภาวะที่จิตลึมตัว หมดความรู้สึกลูก ถูกกลืนเลื่อนหายเข้าไปในอะไรๆ หรือเข้าไปรวมกับอะไรๆ

¹⁶⁵⁵ ขออย่าให้พึงระวังความสับสน ระหว่าง **อุเบกขา** ที่เป็นองค์ฌาน ซึ่งได้แก่ไตรมัชฌิตตา คือภาวะเป็นกลาง อันเป็นกุศลธรรมอยู่ใน หมวดสังขารชั้น กับ **อุเบกขา** ที่เป็นเวทนา คือความรู้สึกเฉยๆ ซึ่งเรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า อุทกขมสุขเวทนา แปลว่า ความรู้สึกไม่ สุข ไม่ทุกข์ และเป็นของไม่ตีไม่ช้ำ; ในฌานที่ ๔ อุเบกขาที่เป็นองค์ฌาน มีอุเบกขาเวทนาประกอบรวมด้วย คือมาทั้งสองอย่าง

¹⁶⁵⁶ ดู ม.อ. ๑๔/๑๕๕-๑๖๑/๑๖๑-๑๖๐ (เคยอ้าง)

¹⁶⁵⁷ ดู วิสุทธิ ๑/๒๐๗, ๒๑๔

อนึ่ง คัมภีร์วิสุทธิมัคค์ อังคัมภีร์ปฏิโกปเทส¹⁶⁵⁸ ว่า **องค์ฌาน ๕** ที่เกิดขึ้นตั้งแต่ได้อุปนาสมาธิ และบรรลุฌานที่แรกนั้น เป็นปฏิปักษ์กันกับ **นิวรณ์ ๕** ที่ละได้แล้วด้วย โดยเป็นศัตรูกันเป็นคู่ๆ คือ

- วิตก เป็นปฏิปักษ์ของ ถีนมิทระ
- วิจารณ์ เป็นปฏิปักษ์ของ วิจิกิจฉา
- ปิตติ เป็นปฏิปักษ์ของ พยาบาท
- สุข เป็นปฏิปักษ์ของ อุทธัจจกุกกุกจะ
- สมาธิ/เอกัคคตา เป็นปฏิปักษ์ของ กามฉันท

เมื่อธรรมเหล่านี้เกิดขึ้น ก็ย่อมกำจัดนิวรณ์ให้หมดไป และเมื่อธรรมเหล่านี้มีอยู่ นิวรณ์ก็เข้ามาไม่ได้ แต่ในทางตรงข้าม ถ้านิวรณ์ครอบงำใจอยู่ ธรรมเหล่านี้ก็ทำหน้าที่ไม่ได้

อย่างไรก็ตาม เรื่องนี้พึงดูโพชฌงค์ ซึ่งเป็นหมวดธรรมฝ่ายตรงข้ามกับนิวรณ์โดยตรง ตามนัยพุทธพจน์ที่จะกล่าวถึงต่อไปด้วย

(๓) เครื่องวัดความพร้อม

หลักธรรมที่เป็นเครื่องวัดความพร้อม และบ่งชี้ความก้าวหน้าช้าหรือเร็วของบุคคล ในการปฏิบัติธรรม ได้แก่ อินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา หลักธรรมชุดนี้ ใช้สำหรับการปฏิบัติธรรมได้ทั่วไป ตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุด มิใช่ใช้เฉพาะสำหรับการเจริญสมาธิเท่านั้น

อินทรีย์ แปลว่า สภาพที่เป็นใหญ่ในกิจของตน คือ ธรรมที่เป็นเจ้าการในการทำหน้าที่อย่างหนึ่งๆ ในที่นี้ หมายถึง เป็นเจ้าการในการทำหน้าที่กำจัดกวาดล้างอกุศลธรรม ซึ่งเป็นฝ่ายตรงข้าม เช่น ความเพียรกำจัดความเกียจคร้าน ทำให้เกิดความพร้อมในการทำงาน และปฏิบัติธรรมก้าวหน้าไปได้

ความหมายของ **อินทรีย์ ๕** อย่างนั้น ท่านแสดงไว้พอสรุปได้ ดังนี้¹⁶⁵⁹

๑. **ศรัทธา** (เรียกเต็มว่า สัทธินทรีย์) พึงเห็นได้ใน **โสดาปัตตียังคะ ๔** ว่าโดยสาระก็คือ ศรัทธาใน ตถาคตโพธิ หรือตถาคตโพธิสัทธา นั่นเอง กิจหรือหน้าที่ของศรัทธา คือ ความน้อมใจตั้ง มุ่งตั้งไป ปลงใจ ปักใจ (อธิโมกข์) ความหมายที่ต้องการว่า ความเชื่อที่มีเหตุผล มั่นใจในความจริง ความดี ของสิ่งที่นับถือ หรือปฏิบัติ

๒. **วิริยะ** (เรียกเต็มว่า วิริยอินทรีย์) พึงเห็นได้ใน **สัมมัมปธาน ๔** บางแห่งว่า ความเพียรที่ได้ด้วยปรารถนาลัมมัมปธาน ๔ หรือตัวลัมมัมปธาน ๔ นั่นเอง บางทีก็พูดให้สั้นลงว่า ความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม และทำกุศลธรรมให้ถึงพร้อม การมีความแกล้วกล้าแข็งขันบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรม หน้าที่ของวิริยะ คือ การยกจิตไว้ (ปักคหะ) ความหมายสามัญว่า ความเพียรพยายาม มีกำลังใจ ก้าวหน้า ไม่ท้อถอย

๓. **สติ** (เรียกเต็มว่า สตินทรีย์) พึงเห็นได้ใน **สติปัฏฐาน ๔** บางแห่งว่า สติที่ได้ด้วยปรารถนสติปัฏฐาน ๔ หรือตัวสติปัฏฐาน ๔ นั่นเอง บางทีให้ความหมายง่ายลงมาว่า การมีสติ การมีสติครองตัวที่ขบขึง สามารถระลึกรู้ทวนถึงกิจที่ทำ คำที่พูดแล้ว แม้นานได้ หน้าที่ของสติ คือ การดูแล หรือคอยกำกับจิต (อุปฐฐาน) ความหมายสามัญว่า ความระลึกรู้ได้ กำกับใจไว้กับกิจ นี้ได้ถึงสิ่งที่พึงทำพึงเกี่ยวข้อง

¹⁶⁵⁸ วิสุทธิ.๑/๑๗๙ (คัมภีร์ปฏิโกปเทส ยังไม่พิมพ์เป็นอักษรไทย พึ่งดูฉบับของอังกฤษ และพม่า เป็นต้น) แหล่งเดิมของ ฌาน ๔-๕ และ องค์ฌาน แบบอภิธรรม ดู อภิ.วิ.๓๕/๗๑๐-๗๓๖/๓๕๖-๓๖๕

¹⁶⁵⁹ ดู ส.ม.๑๙/๘๕๒-๘๗๕/๒๕๙-๒๖๕; กิจ หรือหน้าที่ ของอินทรีย์ ๕ มิใช่มาในพุทธพจน์โดยตรง แต่ปรากฏใน วิสุทธิ.๑/๑๖๔ ซึ่งสรุปมาจากบาลีแห่ง ขุ.ปฎิ.๓๑/๓๒/๒๓; ๓๙๖/๒๗๐; ๔๕๒/๓๓๒ เป็นต้น

๔. **สมาธิ** (เรียกเต็มว่า สมาธินทรีย์) พึงเห็นได้ใน **ฉาน ๔** บางแห่งว่า หมายถึงตัวฉาน ๔ นั้นเอง หรือพูดอย่างง่าย ได้แก่ การทำภาวะปล่อยวางให้เป็นอารมณ์แล้ว ได้สมาธิ ได้เอกัคคตาแห่งจิต หน้าที่ของสมาธิ คือ การทำจิตไม่ให้ฟุ้ง ไม่ให้ส่าย (อวิกเขปะ) ความหมายสามัญว่า ความมีใจตั้งมั่น แน่วแน่ในกิจ ในสิ่งที่กำหนด

๕. **ปัญญา** (เรียกเต็มว่า ปัญญินทรีย์) พึงเห็นได้ใน **อริยสัจ ๔** คือการรู้อริยสัจ ๔ ตามเป็นจริง หรือพูดอย่างง่าย ได้แก่ การมีปัญญา ความประกอบด้วยปัญญา ที่หยั่งถึงความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป ซึ่งเป็นอริยะ ทำลายกิเลสได้ อันจะให้เกิดความสิ้นทุกข์โดยชอบ หน้าที่ของปัญญา คือ การเห็นความจริง (ทัสสนะ) ความหมายสามัญว่า ความรู้เข้าใจตามเป็นจริง รู้ทั่วชัด รู้สิ่งที่ทำที่ปฏิบัติ หยั่งรู้ หรือรู้เท่าทันสภาวะ

มีพุทธพจน์รับรองคำกล่าวของพระสารีบุตรว่า อินทรีย์ ๕ อย่างนี้ ส่งผลเป็นปัจจัยต่อเนื่องกัน กล่าวคือ

- ศรัทธา ทำให้เกิดความเพียร
- ความเพียร ช่วยให้อสติมั่นคง
- เมื่อสติมั่นคงแล้ว กำหนดอารมณ์ ก็จะได้สมาธิ
- เมื่อมีสมาธิดีแล้ว ก็เกิดปัญญา รู้เข้าใจมองเห็นซึ่งถึงโทษของอวิชชาตณหา ที่เป็นเหตุแห่งสังสารวัฏ มองเห็นคุณค่าของนิพพาน ซึ่งเป็นภาวะปราศจากความมืดแห่งอวิชชา และความทรมานทรมายแห่งตณหา สงบประณีตดีเยี่ยม
- ครั้นเมื่อปัญญารู้ชัดเข้าใจแจ่มแจ้งด้วยตนเองแล้ว ก็เกิดมีศรัทธา ที่เป็นศรัทธาอย่างยิ่ง หรือยิ่งกว่าศรัทธา หมุนเวียนกลับเป็นสัทธินทรีย์อีก ดังพุทธพจน์ท่อนสุดท้ายว่า

“ดูกรสารีบุตร อริยสาวกนั้นแล เพียรพยายามอย่างนี้ ครั้นพยายามแล้ว ก็ระลึกอย่างนี้ ครั้นระลึกแล้ว ก็มีจิตมั่นแน่วอย่างนี้ ครั้นมีจิตมั่นแน่วแล้ว ก็รู้ชัดอย่างนี้ ครั้นรู้ชัดแล้ว ก็ยิ่งกว่าเชื่อ (อวิกเขปะ) อย่างนี้ว่า: ชรรวมทั้งหลาย ที่แต่ก่อนนี้ เราเพียงแต่ได้ยินได้ฟังเท่านั้น ย่อมเป็นดังนี้แล ตั้งเราสัมผัสอยู่กับตัว และเห็นแจ้งแทงตลอดด้วยปัญญาอยู่ในบัดนี้”¹⁶⁶⁰

ในพุทธพจน์แสดงปฏิปทา ๔ ว่าด้วยแนวการปฏิบัติธรรมของบุคคล ที่แตกต่างกันไปเป็น ๔ ประเภท คือ บางพวกปฏิบัติลำบาก ทั้งรู้ได้ช้า บางพวกปฏิบัติลำบาก แต่รู้ได้เร็ว บางพวกปฏิบัติสะดวก แต่รู้ได้ช้า บางพวกปฏิบัติสะดวก ทั้งรู้ได้เร็ว พระพุทธองค์ทรงชี้แจงว่า ตัวการที่กำหนดให้รู้ช้าหรือรู้เร็ว ก็คือ อินทรีย์ ๕ กล่าวคือ ถ้าอินทรีย์ ๕ อ่อนไป ก็รู้ช้า ถ้าอินทรีย์ ๕ แก่กล้า ก็รู้ได้เร็ว¹⁶⁶¹ แม้แต่การที่พระอนาคามีแตกต่างกันออกไปเป็นประเภทต่างๆ ก็เพราะอินทรีย์ ๕ เป็นตัวกำหนดด้วย¹⁶⁶²

กว้างออกไปอีก ความพริ้งพริ้ว และความหย่อนแห่งอินทรีย์ ๕ นี้แล เป็นเครื่องวัดความสำเร็จเป็นอริยบุคคลชั้นต่างๆ ทั้งหมด กล่าวคือ เพราะอินทรีย์ ๕ เต็มบริบูรณ์ ก็เป็นพระอรหันต์ อินทรีย์ ๕ อ่อนกว่านั้น ก็เป็นพระอนาคามี อ่อนกว่านั้น ก็เป็นพระสกทาคามี อ่อนกว่านั้น ก็เป็นพระโสดาบันประเภทธัมมานุสारी อ่อนกว่านั้นอีก ก็เป็นพระโสดาบันประเภทสัทธานุสारी ดังนี้เป็นต้น ตลอดจนว่า ถ้าไม่มีอินทรีย์ ๕ เสียเลยโดยประการทั้งปวง ก็จัดเป็นพวกปุถุชนคนนอก

¹⁶⁶⁰ ส.ม.๑๙/๑๐๑๐-๑๐๒๒/๒๙๗-๓๐๐

¹⁶⁶¹ ดู อจ.จตุกก.๒๑/๑๖๑-๓/๒๐๐-๔

¹⁶⁶² อจ.จตุกก.๒๑/๑๖๙/๒๐๙

มีคำสรุปว่า ความแตกต่างแห่งอินทรีย์ ทำให้มีความแตกต่างแห่งผล ความแตกต่างแห่งผล ทำให้มีความแตกต่างแห่งบุคคล หรือว่า อินทรีย์ต่างกัน ทำให้ผลต่างกัน ผลต่างกัน ทำให้บุคคลต่างกัน¹⁶⁶³

คัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มหัศจรรย์ แสดงอภุศลธรรมฝ่ายตรงข้าม ที่**อินทรีย์ ๕** จะกำจัด เป็นคู่ๆ จะยกมากล่าวไว้พร้อมทั้งหน้าที่ หรือกิจของอินทรีย์เหล่านั้น ซึ่งได้กล่าวไว้แล้ว อีกครั้งหนึ่ง¹⁶⁶⁴

๑. ศรัทธา	เป็นใหญ่ในหน้าที่น้อมใจตั้งหรือปลงใจให้	กำจัดอภุศล คือความไม่เชื่อถือ
๒. วิริยะ	เป็นใหญ่ในหน้าที่ระครองหรือคอยยงจิตไว้	กำจัดอภุศล คือความเกียจคร้าน
๓. สติ	เป็นใหญ่ในหน้าที่คอยคุ้มหรือดูแลจิต	กำจัดอภุศล คือความประมาท
๔. สมาธิ	เป็นใหญ่ในหน้าที่ทำจิตไม่ให้ซ่านส่าย	กำจัดอภุศล คืออุทธัจจะ
๕. ปัญญา	เป็นใหญ่ในหน้าที่ดูเห็นตามสภาวะ	กำจัดอภุศล คืออวิชชา

คัมภีร์วิสุทธิมัคค์ กล่าวถึงความสำคัญของการปรับอินทรีย์ทั้งหลายให้เสมอกัน โดยย้ำว่า ถ้าอินทรีย์อย่างหนึ่งอย่างใดแรงกล้าเกินไป และอินทรีย์อื่นอ่อนอยู่ อินทรีย์อื่นเหล่านั้น ก็จะเสียความสามารถในการทำหน้าที่ของตน เช่น ถ้าศรัทธาแรงไป วิริยะก็ทำหน้าที่ยงจิตไม่ได้ สติก็ไม่สามารถดูแลจิต ให้แน่ชัด ปัญญาก็ไม่สามารถเห็นตามเป็นจริง ต้องลดศรัทธาเสีย ด้วยการใช้อุทธัจจะพิจารณาสภาวะแห่งธรรม หรือมนสิการในทางที่ไม่เป็นการเพิ่มกำลังให้แก่ศรัทธา

ตามหลักทั่วไป ท่านให้ปรับอินทรีย์เสมอกันเป็นคู่ๆ คือ ให้ศรัทธาสมหรือเสมอกับปัญญา และให้สมาธิสมหรือเสมอกับวิริยะ

- ถ้าศรัทธากว่า ปัญญาอ่อน ก็อาจเสื่อมใสในสิ่งที่ไม่น่าเสื่อมใส, ถ้าปัญญากว่า ศรัทธาอ่อน ก็จะเอียงไปข้างอวดดี เป็นคนแก้ไขไม่ได้ เหมือนโรคเกิดจากยาเสียเอง
- ถ้าสมาธิกว่า วิริยะอ่อน โกลัซชะคือความเกียจคร้านก็เข้าครอบงำ เพราะสมาธิเข้าพวกได้กับโกลัซชะ, แต่ถ้าวิริยะแรง สมาธิอ่อน ก็เกิดความฟุ้งซ่าน เป็นอุทธัจจะ เพราะวิริยะเข้าพวกกันได้ดีกับอุทธัจจะ

เมื่ออินทรีย์ ๒ คู่นี้เสมอกันดี การปฏิบัติธรรมก็เดินหน้า ได้ผลดี หลักนี้ท่านให้นำมาใช้กับการเจริญสมาธิด้วย

อย่างไรก็ตาม ท่านว่า ถ้าเจริญแต่สมาธิอย่างเดียวล้วน คือบำเพ็ญสมณะ ถึงศรัทธาจะแรงกล้า ก็ได้ผลเกิดอุปนาสมาธิได้ หรือสมาธิแก่กล้า ก็เหมาะแก่การเจริญสมาธิอยู่ดี ตรงข้ามกับในการเจริญวิปัสสนา ถึงปัญญาจะแรงไป ก็ไม่เป็นไร เพราะกลับจะเกิดความรู้แจ้งดีด้วยซ้ำ นี่เป็นกรณีพิเศษ

แต่ถ้าปฏิบัติตามหลักทั่วไป คือให้อินทรีย์ ๒ คู่เท่าเสมอกัน ก็ได้ผลดี เช่น ให้เกิดอุปนาสมาธิได้นั่นเอง

ส่วนสติเป็นข้อยกเว้น ท่านว่า ยิ่งสติมีกำลัง ก็ยิ่งดี มีแต่จะช่วยของค์ธรรมข้ออื่นๆ ได้ดียิ่งขึ้น ช่วยรักษาจิตไม่ให้ตกไป ทั้งข้างอุทธัจจะ และข้างโกลัซชะ การยงจิตข่มจิตต้องอาศัยสติทั้งนั้น ทั้งนี้ท่านอ้างพุทธพจน์ที่ว่า สติมีประโยชน์ ต้องใช้ทุกที่ทุกกรณี¹⁶⁶⁵ และ สติเป็นที่พึ่งที่อาศัยของใจ¹⁶⁶⁶

¹⁶⁶³ ดู ส.ม.๑๙/๘๗๖-๙๐๐/๒๖๕-๒๗๑; ดู พุ.ปฏิ.๓๑/๔๘๘-๔๙๙/๓๗๓-๓๘๗ ด้วย เกี่ยวกับวิโมกขมฺข และการที่อินทรีย์เป็นเครื่องกำหนดประเภทของอริยบุคคล

¹⁶⁶⁴ ดู พุ.ปฏิ.๓๑/๔๒๕/๓๐๒; ๔๕๒/๓๓๒

¹⁶⁶⁵ พุทธพจน์นี้ อยู่ในตอนว่าด้วยโพชฌงค์, ส.ม.๑๙/๕๗๒/๑๕๕

¹⁶⁶⁶ ส.ม.๑๙/๙๖๙/๒๘๙

เมื่ออินทรีย์บางอย่างแรงไป บางอย่างอ่อนไป ตามปกติ ต้องแก้ด้วยการเจริญโพชฌงค์ข้อที่ตรงเรื่องกัน เช่น วิริยะแรงไป แก้ให้ลดลง ด้วยการเจริญบัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็นต้น ดังจะกล่าวถึงในตอนหน้าด้วยโพชฌงค์ข้างหน้า¹⁶⁶⁷

ตามหลักทั่วไปที่กล่าวแล้วนั้น บุคคลต้องฝึกอบรมอินทรีย์ครบทั้ง ๕ จึงจะปฏิบัติธรรมก้าวหน้าไปได้อย่างไรก็ตาม ก็มีกรณียกเว้น ซึ่งไม่ฝึกอบรมอินทรีย์ครบทั้งหมด จะฝึกอบรมเฉพาะอินทรีย์ที่จำเป็น หรือจำเป็นที่สุด กรณีเช่นนี้เป็นไปได้ ดังมีพุทธพจน์ยืนยันอยู่

เฉพาะอย่างยิ่ง ในการปฏิบัติเพื่อหยั่งรู้สัจธรรม อันเป็นจุดหมายสูงสุด การฝึกอบรมอินทรีย์เพียง ๔ อย่าง เป็นไปได้ และในกรณีนั้น ศรัทธาเป็นอินทรีย์แรก ที่อาจเว้นเสีย ไม่ฝึกอบรมขึ้นมาก็ได้

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ซึ่งอินทรีย์ ๕ อย่าง ภิกษุผู้สิ้นอาสวะแล้ว ย่อมพยากรณ์อรหัตผลได้...อินทรีย์ ๕ อย่างไหน? ได้แก่ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ และปัญญาอินทรีย์”¹⁶⁶⁸

อินทรีย์ข้อต่อไปที่อาจขาดได้ คือ วิริยะ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ซึ่งอินทรีย์ ๓ อย่าง ภิกษุชื่อปณิโท-
ภารัทวาซ ได้พยากรณ์อรหัตผลแล้ว...อินทรีย์ ๓ อย่างไหน? ได้แก่ สตินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ และปัญญาอินทรีย์”¹⁶⁶⁹

ถ้าจำเป็นต้องลดลงอีก ข้อต่อไปที่ลดได้ คือ สติ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ซึ่งอินทรีย์ ๒ อย่าง ภิกษุผู้สิ้นอาสวะแล้ว ย่อมพยากรณ์อรหัตผลได้...อินทรีย์ ๒ อย่างไหน? ได้แก่ ขริยปัญญา และขริยวิมุตติ; ขริยปัญญาของภิกษุนั้นนั่นแหละ เป็นปัญญาอินทรีย์ของเธอ ขริยวิมุตติของภิกษุนั้นนั่นแหละ เป็นสมาธิอินทรีย์ของเธอ”¹⁶⁷⁰

ในขั้นสุดท้าย แม้จะขาดการเจริญสมาธิก็ได้ แต่อินทรีย์ที่จำเป็นที่สุด ซึ่งจะต้องฝึกอบรมพัฒนา แม้มีอย่างเดียว ถ้ามีคุณภาพพอ ก็ให้บรรลุผลที่หมายของพุทธศาสนาได้ เป็นอินทรีย์ที่ขาดไม่ได้เลย ก็คือ ปัญญา

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ซึ่งอินทรีย์หนึ่งเดียว ภิกษุผู้สิ้นอาสวะแล้ว ย่อมพยากรณ์อรหัตผลได้...อินทรีย์หนึ่งเดียว อย่างไหน? ได้แก่ ปัญญาอินทรีย์”¹⁶⁷¹

ที่ว่าฝึกอบรมเฉพาะอินทรีย์ที่จำเป็นเพียง ๔ หรือ ๓ หรือ ๒ หรือ ๑ นี้ มิได้หมายความว่า ไม่ต้องมีอินทรีย์ที่ไม่มีชื่ออยู่ด้วยเสียเลยทีเดียว ความจริงก็ยังมี และใช้อินทรีย์ครบทั้งหมด แต่อินทรีย์เหล่านั้นเป็นเพียงตัวแอบอิง พลอยเกิดตาม เจริญตามอินทรีย์ตัวอื่นที่จำเป็น และมีอยู่พอเท่าที่จะต้องใช้ประโยชน์ ไม่ต้องตั้งใจฝึกอบรมพัฒนาให้ชัดเจนเด่นขึ้นมา ดังตัวอย่างพุทธพจน์ตรัสถึงปัญญาว่า

¹⁶⁶⁷ เรื่องการปรับอินทรีย์ให้เสมอกันนี้ จับความมาจาก วิสุทธิ.๑/๑๖๔-๕; เข้าใจว่า ความคิดในการวางหลักนี้ ท่านคงตั้งเค้าจากพุทธพจน์ว่า ให้ตระหนักชัดถึงความสมเสมอกันแห่งอินทรีย์ ที่ วินย.๕/๒/๗; อัง.ภก.๒๒/๓๒๖/๓๒๐.

¹⁶⁶⁸ ส.ม.๑๙/๙๙๖-๘/๒๙๕

¹⁶⁶⁹ ส.ม.๑๙/๑๐๐๓-๙/๒๙๖-๗

¹⁶⁷⁰ ส.ม.๑๙/๙๙๑-๕/๒๙๔

¹⁶⁷¹ ส.ม.๑๙/๙๘๗-๙/๒๙๓

“สำหรับอริยสาวกผู้มีปัญญา ศรัทธาอันเป็นของคล้อยตามปัญญานั้น ย่อมทรงตัวอยู่ได้
วิริยะ...สติ...สมาธิ อันเป็นของคล้อยตามปัญญานั้น ย่อมทรงตัวอยู่ได้”¹⁶⁷²

กรณียกเว้นเช่นนี้ ย่อมเหมาะที่จะเป็นเรื่องเฉพาะบุคคลผู้มีความสามารถพิเศษบางคน สำหรับคนทั่วไป
ย่อมสมควรปฏิบัติตามหลักทั่วไปข้างต้น

มีพุทธพจน์แสดงความสำคัญของปัญญินทรีย์ ซึ่งควรยกมาอ้างไว้อีกเป็นตัวอย่าง เพื่อฐานะของ
ปัญญาในพุทธศาสนา หรือให้เห็นท่าทีของพุทธศาสนาต่อปัญญา

“ภิกษุทั้งหลาย สัตว์วิเศษจกานเหล่านี้เหล่าใดก็ตาม บรรดามี พญาสีหมฤคราช ชาวโลก
กล่าวว่า เป็นยอดแห่งสัตว์เหล่านั้น โดยความแข็งแรง โดยกำลังความเร็ว โดยความกล้าหาญ
ฉันท โภธิปักขิยธรรม (ธรรมที่เข้าข้างหรือช่วยอุดหนุนการตรัสรู้) เหล่าหนึ่งเหล่าใดบรรดามี
ปัญญินทรีย์ ก็เรียกว่า เป็นยอดของธรรมเหล่านั้น ในข้อที่เป็นไปเพื่อโพธิ ฉะนั้น”¹⁶⁷³

“ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนภูฏาคร (เรือนชั้นมียอด) เมื่อเขายังมิได้ยกยอดขึ้นเพียงใด
กลอนเรือนก็ยังไม่ตั้งได้ที่ ยังไม่มั่นคงได้เพียงนั้น เมื่อใดเขายกยอดขึ้นแล้ว เมื่อนั้น กลอน
เรือนจึงจะตั้งได้ที่ จึงจะมั่นคงได้ ฉันท อริยญาณยังไม่เกิดขึ้นแก่อริยสาวกเพียงใด อินทรีย์
& ก็ยังไม่ตั้งได้ที่ ยังไม่มั่นคงได้เพียงนั้น เมื่อใด อริยญาณเกิดขึ้นแล้วแก่อริยสาวก เมื่อนั้น
อินทรีย์ & จึงจะตั้งได้ที่ จึงจะมั่นคงได้ ฉันทนั้นเหมือนกัน;

“อินทรีย์ & อย่างไร? ได้แก่ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ และสมาธิินทรีย์;
สำหรับอริยสาวกผู้มีปัญญา ศรัทธา...วิริยะ...สติ...สมาธิ ซึ่งเป็นของคล้อยตามปัญญานั้น ย่อม
ทรงตัวได้”¹⁶⁷⁴

(๔) คณะทำงานของปัญญา

คำว่าสนมปฏิบัติการของปัญญาในที่นี้ หมายถึงหลักธรรมชุดที่เรียกว่า โภชฌงค์
โภชฌงค์เป็นทั้งธรรมเกื้อหนุนในการเจริญสมาธิ และเป็นที่ใช้สมาธิเพื่อประโยชน์ที่สูงขึ้นไปจนบรรลุ
จุดหมายสูงสุด คือ วิชาและวิมุตติ

โภชฌงค์มี ๗ ข้อ คือ สติ ธรรมวิจย (สัมมวิจยะ ก็เขียน) วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ (ความผ่อนคลายสงบเย็น
กายเย็นใจ) สมาธิ และอุเบกขา

มีพุทธพจน์จำกัดความหมายของโภชฌงค์ไว้สั้นๆ ว่า

“เพราะเป็นไปเพื่อโพธิ (ความตรัสรู้) ฉะนั้น จึงเรียกว่า โภชฌงค์”¹⁶⁷⁵

อรรถกถาแปลตามรูปศัพท์ว่า องค์คุณของผู้ตรัสรู้หรือผู้จะตรัสรู้บ้าง องค์ประกอบของการตรัสรู้บ้าง¹⁶⁷⁶

¹⁶⁷² ส.ม.๑๙/๙๘๗-๙/๒๓๓

¹⁶⁷³ ส.ม.๑๙/๑๐๒๔/๓๐๑ (โพธิปักขิยธรรมในที่นี้ หมายถึงอินทรีย์ ๕); ยังมีข้ออุปมาอื่นๆ อีกทำนองนี้หลายอย่าง เช่น เปรียบเหมือน
รอยเท้าช้าง เป็นยอดของรอยเท้าสัตว์บก, เหมือนจันทน์แดง เป็นยอดของไม้แก่นหอม, เหมือนต้นหญ้า, ต้นปาริฉัตต, ต้นแคฝอย,
ต้นโกฏสิมพลี ดู ส.ม.๑๙/๑๐๓๕-๑๐๔๓/๓๐๕-๖; ๑๐๗๐-๑๐๘๑/๓๑๓/-๕;

คัมภีร์รุ่นหลังแห่งหนึ่ง กล่าวความสำคัญของปัญญาไว้อย่างไพบรุษว่า “แท้จริง ในบรรดาธรรมทั้งหลายที่ช่วยให้บรรลุนิพพาน
ปัญญานี้แหละประเสริฐสุด ธรรมที่เหลือ ย่อมเป็นบริวารของปัญญานี้” (มงคล.๑/๑๕๒)

¹⁶⁷⁴ ส.ม.๑๙/๑๐๒๕-๙/๓๐๒

¹⁶⁷⁵ ส.ม.๑๙/๓๙๐/๑๐๔; ๔๓๕/๑๒๐

¹⁶⁷⁶ ดู วิสุทธิ.๓/๓๒๙; ส.อ.๓/๒๒๐

ว่าโดยหลักการ โปชฌงค์เป็นธรรมฝ่ายตรงข้ามกับนิรวรณ ๕ จะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าตรัสเรื่อง โปชฌงค์ไว้ควบคู่ไปด้วยกันกับนิรวรณเป็นส่วนมาก โดยฐานทำหน้าที่ตรงข้ามกัน¹⁶⁷⁷ แม้คำบรรยายคุณลักษณะต่างๆ ของโปชฌงค์ ก็เป็นข้อความตรงข้ามกับคำบรรยายลักษณะของนิรวรณนั่นเอง ดังเช่น

“ภิกษุทั้งหลาย โปชฌงค์ ๗ นี้ ไม่เป็นเครื่องปิดกั้น ไม่เป็นนิรวรณ ไม่เป็นอุปกิเลสแห่งจิต เมื่อเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อกระทำให้แจ้ง ซึ่งผลคือวิชชาและวิมุตติ”¹⁶⁷⁸

“ภิกษุทั้งหลาย โปชฌงค์ ๗ นี้ เป็นธรรมให้มีจักขุ ทำให้มีญาณ ส่งเสริมความเจริญแห่งปัญญา ไม่เป็นขั้วความคับแคบ เป็นไปเพื่อนิพพาน”¹⁶⁷⁹

ความที่เคยกกล่าวมาข้างต้น แสดงชัดอยู่แล้วว่า นิรวรณเป็นสิ่งที่ทำลายคุณภาพจิต หรือทำให้จิตเสียคุณภาพ ลักษณะนี้หน้าจะใช้เป็นเครื่องวัดความเสื่อมเสียสุขภาพจิตได้ด้วย ส่วนโปชฌงค์ ซึ่งเป็นฝ่ายตรงข้าม ก็เป็นธรรมที่ส่งเสริมคุณภาพจิต และช่วยให้มีสุขภาพจิตดี เป็นเครื่องบำรุงและวัดสุขภาพจิต

โปชฌงค์ ๗ นั้น มีความหมายรายชื่อ ดังนี้

๑. **สติ** ความระลึกได้ หมายถึง ความสามารถทวนระลึกนึกถึง หรือกุมจิตไว้กับสิ่งที่จะพึงเกี่ยวข้องหรือต้องใช้ต้องทำในเวลานั้น ในโปชฌงค์นี้ สติมีความหมายคลุมตั้งแต่การมีสติกำกับตัว ใจอยู่กับสิ่งที่กำลังมองดูพิจารณาเฉพาะหน้า¹⁶⁸⁰ จนถึงการทวนระลึกรวบรวมเอาธรรมที่ได้สดับเล่าเรียนแล้ว หรือสิ่งที่จะพึงเกี่ยวข้องต้องใช้ต้องทำ มานำเสนอต่อปัญญาที่ตรวจสอบพิจารณา¹⁶⁸¹

๒. **ธรรมวิจย** ความเพียรธรรม หมายถึง การใช้ปัญญาวิจัยสิ่งที่สติกำหนดจับไว้ หรือธรรมที่สติระลึก รวมมานำเสนอนั้น ตามสภาวะ เช่น ไตรตรองให้เข้าใจความหมาย จับสาระของสิ่งที่พิจารณานั้นได้ ตรวจสอบตราเลือกเฟ้นเอาธรรมหรือสิ่งที่เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจ หรือสิ่งที่ใช้ได้เหมาะสมที่สุดในกรณีนั้นๆ หรือมองเห็นอาการที่สิ่งที่พิจารณานั้นเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เข้าใจตามสภาวะที่เป็นไตรลักษณ์ ตลอดจนปัญญาที่มองเห็นอริยสัจ¹⁶⁸²

๓. **วิริยะ** ความเพียร หมายถึง ความแกลักล้า เข้มแข็ง กระตือรือร้นในธรรมหรือสิ่งที่ปัญญาเพียรได้อาจหาญในความดี มีกำลังใจ สู้กิจ บากบั่น รุดไปข้างหน้า ยกจิตไว้ได้ ไม่ให้หลุดถอยหรือห่อเหี่ยว

๔. **ปีติ** ความอímใจ หมายถึง ความเอิบอím ปลอดปลื้ม บริดีเปรม ตีมดำ ซาบซึ้ง เข้มชื่น ซาบซ่าน พุ้ใจ

๕. **ปัสสัทธิ** ความสงบเย็นกายใจ หมายถึง ความผ่อนคลายกายใจ สงบระงับ เรียบรื่น ไม่เครียด ไม่กระสับกระส่าย เมาสบาย

๖. **สมภาติ** ความมีใจตั้งมั่น หมายถึง ความมีอารมณ์หนึ่งเดียว จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด ทรงตัวสม่ำเสมอ เดินเรียบ อยู่กับกิจ ไม่วอกแวก ไม่ส่าย ไม่ฟุ้งซ่าน

๗. **อุเบกขา** ความเฉยคู้ยอยู่ หมายถึง ความมีใจเป็นกลาง วางที่เฉย ใจเรียบสงบ นิ่งคู้ยไป ในเมื่อจิตแน่วคู้ยกับงานแล้ว ทุกอย่างเข้าที่เข้าทาง หรือดำเนินไปด้วยดีตามแนวทางที่จัดวางไว้หรือที่มั่นควรจะเป็น หรือยังไม่ควรชวนชววย ไม่วุ่นชววย ไม่ส่อดส่ ไม่แทรกแซง

¹⁶⁷⁷ ดู ส.ม.๑๙/๔๖๓-๖๔๐/๑๒๙-๑๗๙; อภิ.วิ.๓๕/๔๔๙-๔๕๑/๒๖๖-๒๗๑

¹⁶⁷⁸ ส.ม.๑๙/๔๗๙/๑๓๑; ที่ ๑๙/๕๐๐/๑๓๖ เปลี่ยนเฉพาะคำว่า “ไม่เป็นอุปกิเลสแห่งจิต” เป็น “ไม่ขื่นกตทับจิต”

¹⁶⁷⁹ ส.ม.๑๙/๕๐๒/๑๓๗;

¹⁶⁸⁰ ได้แก่อสติในการเจริญสติปัฏฐานทั่วๆ ไป ดู ม.อ.๑๔/๒๙๐/๑๙๙; ส.ม.๑๙/๑๓๙๗/๔๒๐

¹⁶⁸¹ ส.ม.๑๙/๓๗๔/๙๙

¹⁶⁸² ม.อ.๓/๕๕๒ และ ส.อ.๓/๓๙๕ ให้ความหมายอย่างหนึ่งซึ่งกว้างมากกว่า ธรรมวิจย ได้แก่ ญาณ คือความหยั่งรู้หยั่งเห็นที่ประกอบรวมอยู่กับสตินั้น

ทั้งนิวรรณ์และโพชฌงค์ แบ่งแต่ละข้อออกเป็น ๒ ข้อย่อย รวมเป็นนิวรรณ์ ๑๐ โพชฌงค์ ๑๔ คือ¹⁶⁸³

ก. นิวรรณ์ ๕ ย่อยเป็น ๑๐ ได้แก่

๑. = ๑. กามฉันท์ภายใน (ปรารถนาขั้นของตน)	๒. กามฉันท์ภายนอก (ปรารถนาขั้นผู้อื่น)
๒. = ๓. พยาบาทภายใน	๔. พยาบาทภายนอก
๓. = ๕. ถีนะ	๖. มितระ
๔. = ๗. อุทัจจะ	๘. กุกกัจจะ
๕. = ๙. วิจิกิจฉาในธรรมทั้งหลายภายใน	๑๐. วิจิกิจฉาในธรรมทั้งหลายภายนอก

ข. โพชฌงค์ ๗ ย่อยเป็น ๑๔ ได้แก่

๑. = ๑. สติในธรรมทั้งหลายภายใน	๒. สติในธรรมทั้งหลายภายนอก
๒. = ๓. วิจัยในธรรมทั้งหลายภายใน	๔. วิจัยในธรรมทั้งหลายภายนอก
๓. = ๕. วิริยะทางกาย	๖. วิริยะทางใจ
๔. = ๗. ปิตีไม่มีวิตกมีวิจาร์	๘. ปิตีไม่มีวิตกไม่มีวิจาร์
๕. = ๙. กายปัสสัทธิ	๑๐. จิตตปัสสัทธิ
๖. = ๑๑. สมามิไม่มีวิตกไม่มีวิจาร์	๑๒. สมามิไม่มีวิตกไม่มีวิจาร์
๗. = ๑๓. อุเบกขาในธรรมทั้งหลายภายใน	๑๔. อุเบกขาในธรรมทั้งหลายภายนอก

ท่านกล่าวถึงอาหารและอนาหารของนิวรรณ์และโพชฌงค์ อาหาร คือเครื่องหล่อเลี้ยงกระตุ้นเสริม ซึ่งทำให้นิวรรณ์หรือโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เจริญไปบุลย์ อนาหาร ได้แก่สิ่งที่ไม่หล่อเลี้ยง ไม่กระตุ้นเสริม อาหารของนิวรรณ์ ได้แก่อโยนิโสมนสิการ อนาหาร ได้แก่อโยนิโสมนสิการ ส่วนอาหารของโพชฌงค์ ได้แก่อโยนิโสมนสิการ อนาหาร ได้แก่การขาดมนสิการ¹⁶⁸⁴

ก. อาหารและอนาหารของนิวรรณ์ ๕ มีดังนี้

๑. กามฉันท์	มีอาหารคือ อโยนิโสมนสิการ	ในสุกนิमित ¹⁶⁸⁵
	อนาหารคือ โยนิโสมนสิการ	ในอสุกนิमित
๒. พยาบาท	มีอาหารคือ อโยนิโสมนสิการ	ในปฏิฆนิमित ¹⁶⁸⁶
	อนาหารคือ โยนิโสมนสิการ	ในเจโตวิมุตติ ¹⁶⁸⁷
๓. ถีนมิตระ	มีอาหารคือ อโยนิโสมนสิการ	ในความเบื่อ ซึมเซา เมาอาหาร ใจหดหู่
	อนาหารคือ โยนิโสมนสิการ	ในความริเริ่ม ก้าวหน้า บากบั่น
๔. อุทัจจกุกกัจจะ	มีอาหารคือ อโยนิโสมนสิการ	ในภาวะหรือเรื่องที่ใจไม่สงบ
	อนาหารคือ โยนิโสมนสิการ	ในภาวะเรื่องราวที่ใจสงบ

¹⁶⁸³ ส.ม.๑๙/๕๕๒-๕๖๗/๑๕๓-๕

¹⁶⁸⁴ ดู ส.ม.๑๙/๕๒๒-๕๔๖/๑๔๓-๑๕๐

¹⁶⁸⁵ สุกนิमित = สิ่งที่เกิดหมายเอาว่าสวยงาม คือพบเห็นได้ยิบสิ่งใดแล้ว ใจจับเค้ารูปลักษณะที่ชอบ กำหนดหมายหรือคิดวาดเป็นภาพที่สวยงามเอาไว้ในใจ

¹⁶⁸⁶ ปฏิฆนิमित = สิ่งที่เกิดหมายเอาว่าเป็นการกระทบกระทั่งจิตใจ คือ พบเห็นได้ยิบสิ่งใดแล้ว ใจจับเค้ารูปลักษณะที่ไม่ชอบ กำหนดหมายหรือคิดวาดเป็นภาพที่มุ่งกระทบกระทั่งตน

¹⁶⁸⁷ เจโตวิมุตติ = สิ่งทีปลดปล่อยจิต ทำให้จิตโปร่งโล่งพ้นจากภาวะบีบคั้น ตามปกติ ในกรณีของพยาบาท ได้แก่ เมตตา แต่จะใช้ข้อบัญญัติอื่นๆ ก็ได้

๕. วิจิกิจณา มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการ ในธรรมคือเรื่องราวซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งวิจิกิจณา
 ๖. อนาหารคือ โยนิโสมนสิการ ในธรรมที่เป็นกุศลกุศล มีโทษไม่มีโทษ ฯลฯ

ข. อาหารและอนาหารของโพชฌงค์ ๗ มีดังนี้

๑. สติ มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการ ในธรรมคือเรื่องซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งสติ
๒. ธรรมวิจย มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการ ในธรรมที่เป็นกุศลกุศล มีโทษไม่มีโทษ ฯลฯ
๓. วิริยะ มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการ ในความริเริ่ม ความก้าวหน้า บากบั่น
๔. ปีติ มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการ ในธรรมคือเรื่องซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งปีติ
๕. ปัสสัทธิ มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการ ในกายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิ
๖. สมภาติ มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการ ในสมภาตินิมิต ในสิ่งที่ไม่ทำให้ใจพราลัมสน
๗. อุเบกขา มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการ ในธรรมคือเรื่องซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา

อนาหารของโพชฌงค์ ก็คือ การขาดมนสิการในสิ่งที่จะทำให้เกิดโพชฌงค์ข้อนั้นๆ

ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ ก็คือ ธรรมที่เป็นอารมณ์ของสติ อรรถกถาแห่งหนึ่งว่า ได้แก่ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ และโลกุตระธรรม ๙¹⁶⁸⁸ แต่ถ้ามองกว้างๆ ก็คือ การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นั่นเอง คัมภีร์ วิสุทฺธิมคค์และลัมโหมวิโนทนี¹⁶⁸⁹ แสดงธรรมที่ช่วยให้เกิดสติอีก ๔ อย่าง คือ สติลัมบชัญญะ การหลีกเลี่ยงคน สติเลอะเลือน คบหาคนที่มึสติกำกับตัวดี และทำใจให้โน้มไปในสติลัมโพชฌงค์

ธรรมที่ช่วยให้เกิดธรรมวิจย ท่านแสดงไว้อีก ๗ อย่าง คือ ความเป็นหนักใจแต่ถามสอบค้น การทำสิ่งต่างๆ ให้หมดจดตลอด¹⁶⁹⁰ การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน การหลีกเลี่ยงคนปัญญาทึบ การเสวนาคณะมีปัญญา การพิจารณาเรื่องที่ต้องใช้ปริชาลิกซึ่ง ความโน้มจติไปในการวิจยธรรม

ธรรมที่ช่วยให้เกิดวิริยะ ท่านแสดงไว้ ๑๑ อย่าง คือ การพิจารณาเห็นภัยต่างๆ เช่น ภัยอบาย (คอยปลุกใจตัวเองว่า ถ้าไม่พยายาม จะประสบอันตรายอย่างนั้นอย่างนี้) การมองเห็นอนิสงส์ว่า เพียรพยายามไปแล้ว จะได้ประสบผลวิเศษ ที่เป็นโลกิยะ และโลกุตระอย่างนั้นๆ การพิจารณาวิถีแห่งการปฏิบัติว่า เป็นทางดำเนินของบุคคลยิ่งใหญ่อย่างพระพุทธเจ้าและมหาสาวก เป็นต้น เมื่อเราจะดำเนินทางนั้น มัวเกียจคร้านอยู่ ไปไม่สำเร็จแน่

บอกอีก ๘ อย่างที่เหลือ ให้ครบ ๑๑ ตามที่ท่านแนะนำไว้ คือ ความเคารพในอาหารบิณฑบาตว่า เราจะทำให้เกิดผลมากแก่ทายกทั้งหลาย การพิจารณาความยิ่งใหญ่ของพระศาสดาว่า พระองค์สรรเสริญความเพียร เราควรบูชาอุปการะของพระองค์ด้วยปฏิบัติบูชา การพิจารณาภาวะที่ตนควรทำตัวให้สมกับการที่จะได้รับมรดกคือสัทธิธรรมอันยิ่งใหญ่ การบรรเทาถิ่นมิทระด้วยวิธีต่างๆ เช่น เปลี่ยนอิริยาบถ และทำอาโลกัสถัญญา เป็นต้น หลีกเลี่ยงคนเกียจคร้าน คบหาคนขยัน พิจารณาลัมมปธาน และทำใจให้โน้มไปในวิริยะ

ธรรมที่ช่วยให้เกิดปีติ ท่านแสดงไว้อีก ๑๑ อย่าง คือ ระลึกถึงพุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ ระลึกถึงศีลคือความประพฤติดีงามของตน ระลึกถึงการบริจาคการให้การเสียสละที่ตนได้ทำ ระลึกถึงเทวดาและเทวธรรมที่มีในตน ระลึกถึงภาวะสงบคือนิพพาน หลีกเว้นคนมัวชัวหมองเศร้า เสวนาคณะแจ่มใส พิจารณาพระสูตรที่ชวนเลื่อมใส และทำใจให้โน้มไปในปีติ

¹⁶⁸⁸ ส.อ.๓/๒๒๓

¹⁶⁸⁹ ต่อจากนี้ ถือเอาความจากวิสุทฺธิ.๑/๑๖๘-๑๗๑ และ วิภังค.อ.๓๖๐-๓๗๔

¹⁶⁹⁰ ทำสิ่งต่างๆ ให้สุดใจ หรือให้หมดจดตลอดสรวัย เช่น ผม ขน เล็บ ตัดให้เรียบร้อย ร่างกายอาบน้ำให้สะอาด ผ้านุ่งห่ม ซักให้สะอาด ไม่เหม็นสาบเปรอะเปื้อน ที่อยู่ ไม่ให้รกรุงรัง เป็นต้น

ธรรมที่ช่วยให้เกิดปัสัทธิ ท่านแสดงไว้อีก ๗ อย่าง คือ เสพโภชนะอันประณีต เสพบรรยากาศที่สุกสบาย เสพอิริยาบถที่สุกสบาย ประกอบความเพียรพอกปานกลาง หลีกเว้นคนมีลักษณะเคียดกระสับกระส่าย เสวนาคนที่มึลักษณะผ่อนคลายสงบ ทำใจให้นุ่มไปในปัสัทธิ

ธรรมที่ช่วยให้เกิดสมาธิ ท่านแสดงไว้อีก ๑๑ อย่าง คือ ทำสิ่งต่างๆ ให้หมดจดสดใส ฉลาดในนิมิต ปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน ช่มจิตในเวลาทีควรช่ม ยกจิตในเวลาทีควรยก เมื่อใจไม่สุขสดชื่น ก็ทำให้รำเริงด้วย ศรัทธาและสังเวช¹⁶⁹¹ เมื่อจิตดำเนินไปถูกต้องดีแล้ว ก็วางทีเฉยดู (อุเบกขา) หลีกเว้นคนใจไม่เป็นสมาธิ เสวนา คนมีใจเป็นสมาธิ พิจารณาฌานวิโมกข์ ทำใจให้นุ่มไปในสมาธิ

ธรรมที่ช่วยให้เกิดอุเบกขา ท่านแสดงไว้อีก ๕ อย่าง คือ วางใจเป็นกลางในลัทธิ (ทั้งพระ ทั้งชาวบ้าน) วางใจเป็นกลางในสังขาร (ทั้งอวัยวะในตัว และข้าวของ) หลีกเว้นบุคคลทีห้วงหวงลัทธิและสังขาร คบหาคนที่มึใจเป็นกลางในลัทธิและสังขาร ทำใจให้นุ่มไปในอุเบกขา

โพชฌงค์ ๗ ซ้อนัน สงผลต่อเนือง ดังตัวอย่างการปฏิบัติทีพระพุทเจ้าทรงแสดงไว้¹⁶⁹² สรุปเป็นแนว ความได้ว่า ภิกษุได้เล่าเรียนสดับธรรม หรือคำสอนของท่านผู้รู้ผู้ทรงคุณแล้ว ปลีกกาย ปลีกใจ ได้โอกาสเหมาะ

๑. ยกเอาธรรมทีได้สดับหรือสิ่งทีได้เล่าเรียนนั้น ขึ้นมานึกทบทวน ทวนระลึกลึ จับเอามานึกสำรวจ ตรวจทาน เป็นอันได้เจริญสติสัมโพชฌงค์

๒. เมื่อมีสติระลึกลึถึงอยู่อย่างนั้น ทีใช้ปัญญาเพิน เลือกคัต คัดคั้น ไตร่ตรอง สอบสวน พิจารณา จัด จำแนก แยกแยะ สืบสาว ไปด้วย เป็นอันได้เจริญธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์

๓. เมื่อใช้ปัญญาเลือกเพิน ไตร่ตรอง สอบสวนพิจารณา ทีเป็นอันได้ใช้ความเพียร ยิงเลือกเพิน มองเห็นความ เข้าใจชัดขึ้นหรือลึกลงไป ได้สาระคืบหน้า ทียังคึกคัก มีกำลังใจ อยากรเดินหน้าต่อไป กระตือรือร้น แข็งขัน เพียรพยายาม ไม่ย่อย่อ เป็นอันได้เจริญวิริยสัมโพชฌงค์

๔. พร้อมกับทีระดมความเพียร เอาจริงเอาจัง มีกำลังใจเข้มแข็งรุดหน้า ทีเกิดปิตทีเป็นนิรามิส เป็นอัน ได้เจริญปิตสัมโพชฌงค์

๕. เมื่อใจปิต ทั้กายทั้ใจก็ผ่อนคลายสงบ เกิดกายปัสัทธิ และจิตตปัสัทธิ เป็นอันได้เจริญปัสัทธิ สัมโพชฌงค์

๖. เมื่อกายผ่อนคลายสงบ มีความสุข จิตทีตั้งมั่น (เป็นสมาธิ) เป็นอันได้เจริญสมาธิสัมโพชฌงค์

๗. เมื่อจิตตั้งมั่นแน่วอยู่กับงานของมัน หรือทำกิจของมันได้ดีแล้ว ใจก็เรียบเข้าที เพียงแต่วางทีเฉยดู ไป หรือนิ่งดูไปสบายพอดี เมื่อปฏิบัติเช่นนี้ ทีเป็นอันได้เจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์

พระพุทเจ้าทรงแสดงหลักไว้ ดังทีเคยยกมาให้ดูแล้วว่า สติปฏิฐาน ๔ เป็นอาหารหล่อเลี้ยงโพชฌงค์ ๗ และสติปฏิฐาน ๔ นั้น เมื่อได้เจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมยังโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ โพชฌงค์ ๗ เมื่อเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์¹⁶⁹³

นี่ก็คือว่า การเจริญสติปฏิฐาน เป็นการสร้างฐานปฏิบัติการ ให้คณะของโพชฌงค์มาลงนามทำงาน

¹⁶⁹¹ คำว่า สังเวช ไม่พึงเข้าใจว่าสลดทเหตุ แต่หมายถึงอาการกลับได้คิด หรือเกิดแรงดลใจทีจะเร่งทำสิ่งดีงาม (ตรงกับคำว่า สมุตเตชณะ ซึ่งแปลว่า เร้าให้กล้า ตรงข้ามกับทงยอก้อย เช่น วิสุทฺธิ.๓/๒๙๙)

¹⁶⁹² ส.ม.๑๙/๓๓๗-๓๓๘/๙๘-๑๐๐; อรรถกถาว่า โพชฌงค์ ๗ ซ้อนันกรณีนี้ เป็นไปในขณะจิตเดียวกัน (วิภว.๑.๐๘๘)

¹⁶⁹³ ตามปกติ ตรีสต่อจากการเจริญอานาปานสติสมาธิ, ดู ม.ญ.๑๔/๒๘๗/๑๙๓; ส.ม.๑๙/๑๓๘๑/๔๑๗; ๑๔๐๐/๔๒๓

วิธีเจริญสติปัฏฐาน ๔ ที่จะยังโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ ก็คือ เมื่อมีกายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา หรือธรรมานุปัสสนาอยู่ ในเวลานั้น บุคคลผู้นั้นจะมีสติกำกับอยู่ ไม่เลือนหลง เมื่อมีสติอยู่อย่างนั้น ก็ใช้ปัญญาสอบสวน สืบค้นเลือกเฟ้นธรรม ตามหลักของธรรมวิจย ต่อจากนั้น การปฏิบัติตามโพชฌงค์ข้ออื่นๆ ก็จะดำเนินไปตามลำดับ อย่างที่กล่าวแล้วข้างต้น ช่วยนำไปสู่วิชาและวิมุติในที่สุด

แม้แต่ในเวลาฟังธรรม ถ้าตั้งจิตมนสิการ ทุ่มเทให้อย่างหมัดใจ เงยโศตลงสดับ ในเวลานั้น นิรวณ ๕ ก็ไม่มี และโพชฌงค์ ๗ ก็เจริญเต็มบริบูรณ์ได้¹⁶⁹⁴

โพชฌงค์ ๗ นี้ จะเจริญโดยปฏิบัติพร้อมไปกับข้อปฏิบัติอื่นๆ ทั้งหลายก็ได้ เช่น ปฏิบัติพร้อมไปกับ อานาปานสติ พร้อมไปกับอัมปมัญญา หรือพรหมวิหาร ๔ และสัญญาต่างๆ เช่น อนิจจสัญญา อสุภสัญญา วิราคสัญญา และนิโรธสัญญา เป็นต้น และจะช่วยให้อุปนิสัยเหล่านั้น เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เพื่อความโปร่งปลอดรอดภัยอย่างมาก เพื่อความสังเวช คือปลุกเร้าใจให้กระตือรือร้นในกุศลธรรมเป็นอย่างมาก เพื่อผาสวิหารคือความอยู่ผาสุกเป็นอย่างมาก¹⁶⁹⁵

ในการปฏิบัติต่อจิตของตนที่เป็นไปต่างๆ ท่านก็ให้นำโพชฌงค์มาใช้ด้วย และหลักการในเรื่องนี้ สามารถนำมาใช้ในการประคับประคองจิตที่ยังใหม่ต่อสมภาให้ม่สมาริกกล้าแข็งยิ่งขึ้น¹⁶⁹⁶ ขอยกพุทธพจน์มาให้ดูดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย สมัยใด จิตหดหู่ สมัยนั้น มิใช่กาลสำหรับเจริญบัสติทธิสัมโพชฌงค์... สมาริทธิสัมโพชฌงค์...อุเบกขาสัมโพชฌงค์, ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะว่า จิตที่หดหู่ นั้น ยากที่จะให้ฟื้นขึ้นได้ ด้วยกรรมเหล่านั้น เปรียบเหมือนว่า บุรุษต้องการจะไหมไฟของเล็กให้ลุกไฟลง เขาใส่หญ้าสด โคมัยสด ไม่สตกลงไป สาดน้ำเข้าไป และโรยฝุ่นลงไปไฟนั้น บุรุษนั้นจะสามารถไหมไฟของเล็กให้ลุกไฟลงขึ้นได้หรือไม่? (ตอบ: ไม่ได้เลย) สมัยที่จิตหดหู่ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน...

“สมัยใด จิตหดหู่ สมัยนั้น เป็นกาลสำหรับเจริญกรรมวิจยสัมโพชฌงค์...วิจยสัมโพชฌงค์...ปีติสัมโพชฌงค์, ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะว่าจิตที่หดหู่ นั้น ปลุกให้ฟื้นขึ้นได้ง่าย ด้วยกรรมเหล่านั้น เปรียบเหมือนว่า บุรุษต้องการจะไหมไฟของเล็กให้ลุกไฟลง เขาใส่หญ้าแห้ง โคมัยแห้ง ไม่แห้งลงไป เป่าลมเข้า และไม่โรยฝุ่นลงไปไฟนั้น บุรุษนั้นจะสามารถไหมไฟของเล็กให้ลุกไฟลงขึ้นได้หรือไม่? (ตอบ: ได้อย่างนั้น) สมัยที่จิตหดหู่ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน...

“ภิกษุทั้งหลาย สมัยใด จิตฟุ้งซ่าน สมัยนั้น มิใช่กาลสำหรับเจริญกรรมวิจยสัมโพชฌงค์...วิจยสัมโพชฌงค์...ปีติสัมโพชฌงค์, ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะว่า จิตที่ฟุ้งซ่านนั้น ยากที่จะให้สงบได้ ด้วยกรรมเหล่านั้น เปรียบเหมือนว่า บุรุษต้องการจะดับไฟของใหญ่ เขาใส่หญ้าแห้ง โคมัยแห้ง ไม่แห้งลงไป เป่าลมเข้า และไม่โรยฝุ่นลงไปไฟนั้น บุรุษนั้นจะสามารถดับไฟของใหญ่ได้หรือไม่? (ตอบ: ไม่ได้เลย) สมัยที่จิตฟุ้งซ่าน ก็ฉันนั้นเหมือนกัน...

“สมัยใด จิตฟุ้งซ่าน สมัยนั้น เป็นกาลสำหรับเจริญบัสติทธิสัมโพชฌงค์...สมาริทธิสัมโพชฌงค์...อุเบกขาสัมโพชฌงค์, ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะเหตุว่า จิตที่ฟุ้งซ่านนั้น ให้สงบได้โดยง่าย ด้วยกรรมเหล่านั้น, เปรียบเหมือนว่า บุรุษต้องการจะดับไฟของใหญ่ เขาใส่หญ้าสด โคมัยสด ไม่สตกลงไป สาดน้ำเข้าไป และโรยฝุ่นลงไปไฟนั้น บุรุษนั้นจะสามารถดับไฟของใหญ่ลงได้หรือไม่? (ตอบ: ได้อย่างนั้น) สมัยที่จิตฟุ้งซ่าน ก็ฉันนั้นเหมือนกัน...

¹⁶⁹⁴ ส.ม.๑๙/๔๙๒-๕/๑๓๔-๕

¹⁶⁹⁵ ส.ม.๑๙/๖๔๓-๖๖๗/๑๘๐-๓

¹⁶⁹⁶ ดู วิสุทธิ ๑/๑๖๙

“ส่วนสติ เรากล่าวว่า มีประโยชน์ในทุกกรณี”¹⁶⁹⁷

โพชฌงค์ ๗ นี้ ในบาลีท่านแสดงเป็นความหมายของภวานาปธาน คือความเพียรในการทำให้เกิดกุศลธรรม¹⁶⁹⁸ และเป็นยอดของปธานทั้งหลาย¹⁶⁹⁹ เป็นภวานาพละ¹⁷⁰⁰ เป็นวิธีกำจัดอาสวะด้วยภวานา¹⁷⁰¹ เป็นกรรมชนิดไม่ดำไม่ขาว ซึ่งเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม¹⁷⁰² เป็นอปริหานิยธรรม คือธรรมที่เป็นไปเพื่อความเจริญถ่ายเดียว ไม่มีเสื่อมเลย¹⁷⁰³ และเป็นมรรคาให้ถึงอสังขตะ คือนิพพาน เช่นเดียวกับโพธิปักขิยธรรมอย่างอื่น¹⁷⁰⁴

(๕) องค์มรรคสามัคคีพร้อมได้ที่

ดังได้กล่าวแล้วว่า ความมุ่งหมายของสัมมาสมาธิ ก็เพื่อให้เป็นสนามปฏิบัติการของปัญญา หรือพูดให้กว้างว่า เพื่อให้จิตเป็นสถานที่เหมาะสมที่สุด ที่องค์ธรรมทั้งหลายจะมาทำงานร่วมกันให้บรรลุวัตถุประสงค์ คือการรู้แจ้งสัจธรรม กำจัดกิเลส ถึงภาวะดับปัญหาไร้ทุกข์ และได้กล่าวแล้วเช่นเดียวกันว่า องค์มรรคทั้ง ๘ ประการทำงานประสานสอดคล้องส่งเสริมกัน โดยมีสัมมาทิฏฐิเป็นหัวหน้านำทางไป

จึงเป็นอันได้ความในตอนนั้นว่า องค์มรรคอื่นทั้ง ๗ ข้อ เป็นเครื่องเกื้อหนุนให้กำลังแก่สมาธิ ช่วยให้สมาธิเกิดขึ้นได้ ดำรงอยู่ได้ดี เป็นสัมมาสมาธิ คือสมาธิที่ถูกต้อง ซึ่งจะใช้งานได้ผลตามต้องการ ส่งผลสืบหน้าต่อไปอีกจนถึงจุดหมาย โดยช่วยให้เกิดองค์ธรรมเพิ่มขึ้นอีก ๒ อย่างในขั้นสุดท้าย เรียกว่า **สัมมาญาณ** (หยั่งรู้ชอบ) และ **สัมมาวิมุตติ** (หลุดพ้นชอบ)

เมื่อมองในแง่นี้ ท่านเรียกองค์มรรคอื่นทั้ง ๗ ข้อ ว่าเป็น “สมาธิบริวาร” แปลว่า บริวารของสมาธิ หมายความว่า เป็นเครื่องประกอบ เครื่องแวดล้อม เครื่องหนุนเสริม หรือเครื่องปรุงของสมาธิ

สมาธิที่ประกอบด้วยบริวารนี้แล้ว เรียกว่า เป็น **อริยสัมมาสมาธิ** นำไปสู่จุดหมายได้ ดังบาลีว่า

“สมาธิบริวาร ๗ ประการเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้รู้ ผู้เห็น เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธะ ทรงจัดวางไว้เป็นอย่างดีแล้ว เพื่ออบรมบ่มสัมมาสมาธิ เพื่อความบริบูรณ์แห่งสัมมาสมาธิ, เจ็ดประการไหน? ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ;

“เอกัคคตาแห่งจิต ที่แวดล้อมด้วยองค์ ๗ เหล่านี้ เรียกว่า สัมมาสมาธิที่เป็นอริยะ ซึ่งมีอุปนิสัย (มีที่อิงที่ยืนที่รองรับ) บ้าง มีบริวาร (มีเครื่องประกอบหรือเครื่องช่วยหนุน) บ้าง”

“เมื่อมีสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจาจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาวายามะ สัมมาสติจึงพอแก่การ,

¹⁶⁹⁷ ส.ม.๑๙/๕๖๙-๕๗๒/๑๕๖-๘

¹⁶⁹⁸ ที.ปา.๑๑/๒๓๘/๒๓๘; อัง.จตุกก.๒๑/๑๔/๒๑

¹⁶⁹⁹ ที.ปา.๑๑/๘๑/๑๑๕

¹⁷⁰⁰ อัง.ติ.๒๐/๒๕๕/๖๗

¹⁷⁰¹ ม.มู.๑๒/๑๘/๑๙; อัง.ฉก.๒๒/๓๒๙/๔๓๗

¹⁷⁰² อัง.จตุกก.๒๑/๒๓๘/๓๒๒

¹⁷⁰³ ที.ม.๑๐/๗๘/๙๓; อัง.สตุต.๒๓/๒๔/๒๔

¹⁷⁰⁴ ส.สพ.๑๘/๗๑๕/๔๔๙; อนึ่ง พึงสังเกตว่า เฉพาะธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ท่านถือเป็นความหมายหนึ่งของสัมมาทิฏฐิที่เป็นโลกุตระ (ม.อ.๑๔/๒๕๘/๑๘๑) และเป็นโพธิ (ขุ.ม.๒๙/๖๙๑/๕๕๘)

เมื่อมีสัมมาสติ สัมมาสมาธิจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาสมาธิ สัมมาญาณจึงพอแก่การ,
เมื่อมีสัมมาญาณ สัมมาวิมุตติจึงพอแก่การ”¹⁷⁰⁵

มรรคมีองค์ ๘ หรืออัฐังคิกมรรคนี้ เมื่อเจริญพร้อมถึงที่ ก็จะถึงขีด และถึงขณะหนึ่ง ซึ่งองค์มรรคทั้งหมดร่วมกันทำหน้าที่ ให้เกิดญาณอันแรงกล้าสว่างขึ้นมา หยั่งเห็นสังขาร และกำจัดกวาดล้างกิเลสที่หุ้มห่อบีบคั้นจิตออกไป การที่องค์มรรคทั้งหมดทำหน้าที่พร้อมกันเช่นนี้ เรียกว่าเป็น “มรรค” เพราะเป็นขณะซึ่งมีองค์ประกอบทั้งหมดครบเป็นมรรคจริงๆ

เมื่อมรรคทำหน้าที่แล้ว ก็มีภาวะที่เป็นผลตามมา คือความรู้ความเข้าใจในสังขาร และความหลุดพ้นจากกิเลส ไร้สิ่งบีบคั้น เป็นอิสระ เรียกสั้นๆ ว่า “ผล”

ถ้าทุกอย่างค่อยดำเนินไปตามลำดับ จะมีการทำหน้าที่ของมรรคเช่นนี้ ที่แรงหรือเบ็ดเสร็จยิ่งขึ้น จนเสร็จสิ้นรวมทั้งหมด ๔ คราว หรือ ๔ ชั้น จึงเรียกว่ามรรค ๔ และภาวะที่เป็นผลก็จึงมี ๔ เช่นเดียวกัน รวมเรียกว่า มรรค ๔ ผล ๔ หรือ ขரியมรรค ๔ ขரியผล ๔ คือ โสตาปัตติมรรค โสตาปัตติผล สกทาคามีมรรค สกทาคามีผล อนาคามีมรรค อนาคามีผล อรหัตมรรค และอรหัตผล

จะเห็นว่า มรรคนี้ ๘ โดยองค์ประกอบมี ๘ จึงเรียกว่า *อัฐังคิกมรรค* แปลว่า *มรรคมีองค์ ๘*

แต่ว่าโดยปฏิบัติการ หรือการทํากิจ มี ๔ ลำดับชั้น เรียกกันว่า *จตุมรรค* แปลว่า *มรรค ๔* ¹⁷⁰⁶ (คู่กับ *จตุผล* คือ *ผล ๔*)

อาการที่องค์ธรรมทั้งหลายทำหน้าที่พร้อมกัน ในขณะจิตเดียว ยังผลที่ต้องการให้สำเร็จนี้ ท่านเรียกว่า *ธรรมสามัคคี* ¹⁷⁰⁷ และธรรมสามัคคี ก็คือ *โพธิ* อันได้แก่ ความตรัสรู้ ¹⁷⁰⁸

ในขณะแห่งมรรคนี้ มิใช่เฉพาะองค์มรรคเพียง ๘ เท่านั้น แม้โพธิปักขิยธรรมทั้ง ๓๗ ประการก็เกิดขึ้นทำหน้าที่พร้อมหมดในขณะจิตเดียวกัน ¹⁷⁰⁹

อย่างไรก็ตาม โพธิปักขิยธรรมทั้งหมดนั้น ก็สรุปลงได้ในองค์มรรคทั้ง ๘ นั่นเอง ¹⁷¹⁰ ดังนั้น เมื่อพูดถึงมรรค ก็จึงเป็นอันครอบคลุมถึงธรรมอื่นที่เกี่ยวข้องทั้งหมด

อาจมีผู้สงสัยว่า องค์มรรคหลายอย่าง จะทำหน้าที่ในขณะหนึ่งขณะเดียวกันได้อย่างไร โดยเฉพาะองค์ฝ่ายศีล เช่น สัมมาวาจา และสัมมากัมมันตะ ดูไม่น่าจะเกี่ยวข้องในกรณีอย่างนี้เลย

¹⁷⁰⁵ ที.ม.๑๐/๒๐๖/๒๔๘; บางส่วนคล้ายที่ ม.อ.๑๔/๒๕๓/๑๘๑; อัง.สตุตจ.๒๓/๔๒/๔๒; กล่าวถึงเฉพาะตัวสมาธิบริวาร ที่ ที.ปา.๑๑/๓๒๘/๒๖๔; ใน ม.ม.๑๒/๕๐๘/๕๕๐ กล่าวเฉพาะสมาธิบริวาร ตัวที่ใกล้ชิดที่สุด คือสัมมาวาจาอย่างเดียวกัน; ส่วนคัมภีร์เนตติ-ปกรณ์ (เนตติ.๑๒๕) จัดเอากายที่ผ่อนคลายเป็น ไม่เครียด หรือไม่กระสับกระส่าย ว่าเป็นสมาธิบริวาร; อนึ่ง คำว่า *พอแก่การ* แปลจาก ปโหติ จะแปลว่า “จึงพอเหมาะได้” ก็ได้.

¹⁷⁰⁶ คำเรียกรวมที่ใส่จำนวนเข้าด้วยเป็น จตุมรรค (จตุมคค) นี้ เกิดขึ้นในชั้นอรรถกถา และตามปกติ มาในรูปที่สมาสกับคำอื่น ดู ส.อ. ๑/๒๔๑; ๓/๓๖; สุตต.อ.๑/๗; ปฏิ.อ.๒๐๗; วิสุทฺธิ.๓/๓๔๓.

¹⁷⁰⁷ คำว่า *ธรรมสามัคคี* เท่าที่พบ มีใช้ครั้งแรกใน ขุ.ม.๒๓/๒๑๑/๑๕๕; ที่ใช้ในสมัยต่อมา เช่น นิห.อ.๑/๗๙; วิงฺค.อ.๔๐๓; น่าสังเกตว่า มักมีการเอาคำว่าธรรมสามัคคี ไปสับสนกับคำว่า *มัคคสามัคคี* ซึ่งหมายถึงบุคคลผู้ประกอบพร้อมด้วยมรรคชั้นใดชั้นหนึ่งใน อริยมรรค ๔ ชั้น เช่น อภิ.ป.๓๖/๑๕๐/๒๓๓ (ที่ ม.อ.๑๔/๑๐๙/๙๒) มีธรรมสามัคคี ซึ่งใช้ต่างไปอีกความหมายหนึ่ง

¹⁷⁰⁸ ม.อ.๑/๑๑๕; ขุทฺทก.อ.๙๓

¹⁷⁰⁹ ต้นคำการอธิบายเรื่ององค์มรรค และองค์ธรรมต่างๆ เกิดในขณะแห่งมรรคขณะจิตเดียว ดู ขุ.ปฏิ.๓๑/๕๒๗-๙/๔๑๙-๔๒๔; และในสมัยอรรถกถา เช่น วิสุทฺธิ.๓/๙๗, ๓๓๐; วิงฺค.อ.๑๕๗, ๔๑๖

¹⁷¹⁰ *โพธิปักขิยธรรม* ๓๗ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมีองค์ ๘, การจัดโพธิปักขิยธรรมเข้าในมรรค ดู วิสุทฺธิ.๓/๙๙-๑๐๐; วิงฺค.อ.๑๑๔ (เคยอ้าง)

ปัญหาข้อนี้ คงจะตอบให้เข้าใจได้ ด้วยเอาตัวอย่างที่เห็นง่ายกว่าเข้ามาเทียบ เช่น คนยิงปืนแม่น หรือยิงธนูแม่น

ในวันที่มีการประกวด หรือแสดง เราเห็นเขายิงปืนหรือธนูถูกเป้า ประสบความสำเร็จ เขาได้รับชัยชนะ ยิงถูกเป้า ด้วยการยิงที่เป็นไปในเวลาขณะเดียวกัน

ถ้ามองผิวเผิน ก็อาจพูดเพียงแค่ว่า เขามีมือดี หรือมือแม่น จึงยิงถูก แล้วก็ผ่านไป แต่ถ้ามองเหตุปัจจัยให้ลึกซึ้ง เมื่อหลังความมีมือดี มือแม่น และการยิงถูก ขณะเดียวคราวเดียวกัน เราอาจสืบเห็นการฝึกหัดซักซ้อมที่ใช้เวลาก่อนหน้าเหตุการณ์นั้นยาวนาน

เขาอาจฝึก ตั้งแต่การวางท่า การยืน การวางเท้า วางขา วางไหล่ วางแขน วิธีจับ วิธีประทับอาวุธ การเล็ง การกระชก การหัดใช้กำลังให้พอดี ปัญญา ไหวพริบ การตัดสินใจ และจิตใจที่แน่วแน่ เป็นต้น มากมาย จนเกิดความคล่องแคล่ว ช้าชอง ทำได้ในเวลาฉับไว เข้าที่ทันที จนรู้สึกเหมือนเป็นไปเอง โดยไม่ต้องใช้ความพยายาม

ครั้นถึงคราวแสดง ในเวลาที่เขายิงถูกเป้าอย่างแม่นยำ อันเป็นไปในขณะเดียวนั้น ย่อมมีความจริงที่ไม่อาจปฏิเสธได้เลยว่า การยิงแม่นวิบเดียวนั้น เป็นผลรวมของการจับ ถือ วางกิริยาท่าทาง ใช้กำลังพอดีด้านร่างกาย ความมั่นใจ จิตตั้งมั่น แน่วแน่ และความรู้ไว้ ไหวพริบทั้งหมด ที่เป็นเหตุปัจจัยพร้อมอยู่เบื้องหลังตั้งมากมาย

พูดอีกอย่างหนึ่ง กิริยาอาการ ความพอดีของร่างกายทั้งหมด กิติ ภาวะจิตใจที่พร้อม และทำงานได้ที่ กิติ ปัญญาที่รู้เข้าใจปัญหาให้ตัดสินใจทำการ กิติ ทำหน้าที่ร่วมกันทั้งหมดในการยิงขณะเดียวกัน

มองย้อนทางว่า ความพร้อมพอดีของกาย ความพร้อมพอดีของใจ ความพร้อมพอดีของปัญญา ในเวลาขณะเดียวนั้น ก็คือผลของการซักซ้อมฝึกหัดตลอดเวลายาวนาน เป็นแรมเดือนแรมปีทั้งหมด

จึงพูดได้ว่า การยิงถูกเป้าขณะเดียวนั้น เป็นผลงานของการฝึกซ้อมที่ยาวนาน เป็นเดือน เป็นปี ทั้งหมด โดยที่ความถนัด ความสามารถ ความชำนาญ ที่เป็นผลจากการฝึกแรมเดือนแรมปีทั้งหมดนั้น ไม่ว่าจะทางกาย ทางจิตใจ และทางปัญญา ทุกอย่าง ทุกด้าน ทุกส่วน ทำงานร่วมพร้อมกันทั้งหมดในการยิงขณะเดียวนั้น

อนึ่ง ณ จุดนี้แหละ ที่ปัญหาเรื่องความแตกต่างระหว่างบุคคลเข้ามาเกี่ยวข้อง โดยเฉพาะความพร้อมหรือแก่กล้าของอินทรีย์ต่างๆ

- บางคนอาจฝึกซ้อมไม่ต้องมาก ก็ประสบความสำเร็จโดยง่าย
- บางคนอาจฝึกหัดใช้เวลานาน แต่ฝึกไปสบายๆ ก็สำเร็จ
- บางคนทั้งฝึกยากลำบาก ทั้งต้องใช้เวลายาวนาน จึงสำเร็จ
- บางคนจะฝึกหัดอย่างไร ก็ไม่อาจประสบความสำเร็จได้เลย

นอกเหนือจากความแตกต่างระหว่างบุคคลแล้ว ความสำเร็จ และความรวดเร็ว เป็นต้น ยังขึ้นต่อปัจจัยอื่นอีก โดยเฉพาะการฝึกที่ถูกวิธี การมีผู้แนะนำ หรือครูดี ที่เรียกว่ากัลยาณมิตร ตลอดจนสภาพในกาย และสภาพแวดล้อมทางกายภาพ เป็นต้น

โดยนัยนี้ ท่านจึงจำแนกการปฏิบัติธรรมที่ประสบความสำเร็จเป็น ๔ ประเภท เรียกว่า **ปฏิปทา ๔** คือ¹⁷¹¹

¹⁷¹¹ อัง.จตุก.๒๑/๑๖๑-๓/๒๐๐-๔; ๑๖๖-๘/๒๐๗-๙; ที.ปา.๑๑/๘๒/๑๑๕; ๒๔๙/๒๔๑; อัง.ทสภ.๒๔/๒๙/๖๗; อภิ.วิ.๓๕/๘๓๐/๔๔๙; ตัวอย่างตามบาลีในอังคตตรนิกายว่า พระสารีบุตร เป็นสุขาปฏิปทา ชีปาปฏิปทา พระมหาโมคคัลลานะ เป็น ทุกขาปฏิปทา ชีปาปฏิปทา; น่าสังเกตว่า วิสุทฺธิ.๓/๓๑๔ กล่าวถึงปฏิปทาของพระมหาโมคคัลลานะไม่สิ้นสุดคล้องกับบาลี.

๑. ทุกขา ปฏิปทา	ทันทธาภิญญา	ปฏิบัติยากลำบาก	ทั้งรู้ (เมื่อภิญญา) ช้า
๒. ทุกขา ปฏิปทา	ชิปปาภิญญา	ปฏิบัติยากลำบาก	แต่รู้ (เมื่อภิญญา) เร็ว
๓. สุขา ปฏิปทา	ทันทธาภิญญา	ปฏิบัติสะดวกสบาย	แต่รู้ (เมื่อภิญญา) ช้า
๔. สุขา ปฏิปทา	ชิปปาภิญญา	ปฏิบัติสะดวกสบาย	ทั้งรู้ (เมื่อภิญญา) เร็ว

ในบรรดาองค์ประกอบต่างๆ หลากๆ อย่าง ที่ทำให้ปฏิบัติยากหรือง่าย รู้ได้ช้าหรือเร็วนั้น สมาธิก็เป็นปัจจัยแห่งความแตกต่างอย่างหนึ่งด้วย

ได้กล่าวแล้วว่า ผู้ปฏิบัติธรรมอาจเจริญวิปัสสนาไปได้ทันที โดยอาศัยสมาธิขั้นต้นเพียงเล็กน้อย และก็เป็นที่น่าประหลาดสวัชฌญาณที่เป็นจุดหมาย แต่ใครจะบำเพ็ญสมณะให้ได้ฉันทก่อน เป็นฐานมั่นคงแล้ว จึงเจริญวิปัสสนาก็ได้

ความข้อนี้ก็มาชัดขึ้นที่เรื่องปฏิปทา ๔ นี้ด้วย กล่าวคือ ท่านแสดงว่า ผู้ที่ได้ฉันท ๔ แล้ว จะมีการปฏิบัติที่เป็น สุขา ปฏิปทา คือ ปฏิบัติสะดวกสบาย ส่วนผู้ที่เจริญสุกัลป์ญา อาหาเรปฏิกูลสัญญา และมรณ-สัญญา เป็นต้น (พวกนี้ ตามหลักที่ผ่านมาแล้วว่า ได้อย่างมากเพียงปฐมฉันท หรือเพียงอุปจารสมาธิ) จะมีการปฏิบัติที่เป็น ทุกขา ปฏิปทา คือ ปฏิบัติยากลำบาก ไม่สู้จำขึ้นในระหว่างปฏิบัติ

ต่อไปนี้เป็นตัวอย่างพุทธพจน์แสดงวิธีปฏิบัติธรรมแนวหนึ่ง ซึ่งให้เห็นการที่โพธิปักขิยธรรมทั้งหมดเนืองอยู่ด้วยกันกับมรรคมองค์ ๘ และเป็นวิธีปฏิบัติที่มองเห็นๆ อาจว่าง่าย ไม่มีอะไรมาก คือ สำหรับผู้พร้อมแล้ว ก็ง่าย แต่ผู้ไม่พร้อม อาจยาก และอาจต้องปฏิบัติอะไรๆ อื่นอีกมาก เพื่อให้พร้อม

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคลรู้ที่อยู่ เห็นอยู่ตามเป็นจริง ซึ่งจักขุ...ซึ่งรูปทั้งหลาย...ซึ่งจักขุวิญญาณ...ซึ่งจักขุสัมผัส...ซึ่งเวทนา สุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ที่ไม่สุข ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ย่อมไม่ติดใจใคร่ใน (จักขุเป็นต้นที่กล่าวมาแล้ว) นั้น, เมื่อเขาไม่ติดใจใคร่ ไม่ผูกมัดตัว ไม่ลุ่มหลง เล็งเห็นโทษอยู่ อุบาทวนั้น ๕ ย่อมถึงความไม่เต็บขยายต่อไป, ตัณหา ชันนำให้มีภพใหม่ ประกอบด้วยนั้นทิวาคะ ซึ่งครุ่นใคร่ใฝ่หาในอารมณ์ต่างๆ ก็ถูกละได้, ความกระวนกระวายกายก็ดี ความกระวนกระวายใจก็ดี ความแผลตเมทาทางกายก็ดี ความแผลตเมทาทางใจก็ดี ความเร่าร้อนกายก็ดี ความเร่าร้อนใจก็ดี ก็ถูกละได้, เขายอมได้ส่วยทั้งสุขทางกาย ทั้งสุขทางใจ;

“บุคคลที่เป็นเช่นนั้นแล้ว มีความเห็นอันใด ความเห็นนั้นก็เห็นสัมมาทิฏฐิ มีความดำริใด ความดำรินั้นก็เป็นสัมมาสังกัปปะ มีความพยายามใด ความพยายามนั้นก็เห็นสัมมาวายามะ มีสติใด สตินั้นก็เป็นสัมมาสติ มีสมาธิใด สมานนั้นก็เป็นสัมมาสมาธิ ส่วนกายกรรม วาจกรรม อาชีวะของเขา ย่อมบริสุทธิตั้งแต่ต้นทีเดียว, มรรคมองค์ ๘ ชันเป็นอริยะของเขา ย่อมถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ได้ ด้วยอาการอย่างนี้”

“เมื่อเขาเจริญมรรคมองค์ ๘ ชันเป็นอริยะนี้อยู่อย่างนี้ แม้สติปัญญา ๔ ก็ย่อมถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ แม้สัมมัปปธาน ๔...แม้ศีลปฏิบัติ ๔...แม้อินทริย ๕...แม้พะละ ๕...แม้โพชฌงค์ ๗ ก็ย่อมถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์, เขายอมมีกรรม ๒ อย่างนี้ คือ สมณะ และ วิปัสสนา เข้าเคียงคู่กันไป;

“ธรรมเหล่าใด พึงกำหนดรู้ด้วยอภิญาญา¹⁷¹² เขาก็กำหนดรู้ด้วยอภิญาญา ซึ่งธรรมเหล่านั้น , ธรรมเหล่าใด พึงละด้วยอภิญาญา เขาก็ละด้วยอภิญาญา ซึ่งธรรมเหล่านั้น, ธรรมเหล่าใด พึงให้เกิดมีด้วยอภิญาญา เขาก็ทำให้เกิดมีด้วยอภิญาญา ซึ่งธรรมเหล่านั้น, ธรรมเหล่าใด พึงประจักษ์แจ้งด้วยอภิญาญา เขาก็ประจักษ์แจ้งด้วยอภิญาญา ซึ่งธรรมเหล่านั้น”

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่าไหน พึงรู้เท่าทันด้วยอภิญาญา? ได้แก่ สิ่งๆ ที่เรียกว่าอุปาทาน-
ชั้นที่ ๕ กล่าวคือ รูปอุปาทานชั้นที่ เวทนาอุปาทานชั้นที่ สัญญาอุปาทานชั้นที่ สังขาร-
อุปาทานชั้นที่ วิญญาณอุปาทานชั้นที่...

“ธรรมเหล่าไหน พึงละด้วยอภิญาญา? ได้แก่ อวิชชา และภวตัณหา

“ธรรมเหล่าไหน พึงทำให้เกิดมี (เจริญ) ด้วยอภิญาญา? ได้แก่ สมณะ และวิปัสสนา”

“ธรรมเหล่าไหน พึงทำให้ประจักษ์แจ้งด้วยอภิญาญา? ได้แก่ วิชชา และวิมุตติ”¹⁷¹³

มีพุทธพจน์แห่งหนึ่ง สรุปธรรมทั้งหมดไว้ ดังนี้¹⁷¹⁴

“ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอถูกถามอย่างนี้ พึงตอบชี้แจงแก่เหล่าอัญญเดียรฉิยปริพาชก
เหล่านั้น อย่างนี้ว่า: เนะ ท่านผู้มีอายุ

๑. ธรรมทั้งปวง	มีฉันทะเป็นมูล	(ฉันทมูลกา)
๒. ธรรมทั้งปวง	มีมนสิการเป็นที่ก่อตัว	(มนสิการสมภวา)
๓. ธรรมทั้งปวง	มีผัสสะเป็นแหล่งเกิด	(ผัสสะสมุททา)
๔. ธรรมทั้งปวง	มีเวทนาเป็นที่ชุ่มนุ่ม	(เวทนาสมิสมรณา)
๕. ธรรมทั้งปวง	มีสมาธิเป็นประมุข	(สมาธิปมุขา)
๖. ธรรมทั้งปวง	มีสติเป็นเจ้าใหญ่	(สติปเตยยา)
๗. ธรรมทั้งปวง	มีปัญญาเป็นยอดยิ่ง	(ปัญญาตุตตรา)
๘. ธรรมทั้งปวง	มีวิมุตติเป็นแก่น	(วิมุตติสทรา)
๙. ธรรมทั้งปวง	มีอมตะเป็นที่หยั่งลง	(อมโตะคธา)
๑๐. ธรรมทั้งปวง	มีนิพพานเป็นสุดท้าย	(นิพพานปริโยสานา)”

¹⁷¹² คำว่า “อภิญาญา” เป็นคำที่นำศึกษามากคำหนึ่ง แปลกันมาว่า ปัญญาอันยิ่ง หรือความรู้ยิ่ง (= อุตตมปัญญา ที่ อัง.อ.๒/๘ และอภิญาญาณ ที่ วินย.อ.๑/๑๓๔; ที.อ.๑/๒๑๘; ปฎิ.อ.๑/๑๖๔) อาจแปลโดยอาศัยรูปศัพท์ว่า ความรู้เจาะตรง ความรู้จำเพาะ ความรู้เหนือ (ประจักษ์ทางประสาททั้ง ๕?)

คัมภีร์อัฐสาลีนี้ และวิสุทธิมรรค อธิบายว่า ปัญญาที่เป็นไปตั้งแต่อุปจาระ (อุปจารสมาธิ) จนถึงอัปปนา (อัปปนาสมาธิ) เรียกว่า อภิญาญา (สังคเน.อ.๒๓๔; วิสุทธิ.อ.๑/๑๐๘) คัมภีร์ปริมาตมมัญจุสาซึ่งเฉพาะลงไปอีกว่า อภิญาญา คืออัปปนาปัญญา (ปัญญาที่เกิดเมื่อจิตเป็นอัปปนาสมาธิ, วิสุทธิ.ฎีกา ๑/๑๖๓); ปราชญ์บางท่านแปลเป็นภาษาอังกฤษว่า direct knowledge บางทีจะเป็นความรู้จำพวก intuition ข้อควรศึกษา คือ น่าตรวจสอบว่า สภาพจิตขณะเกิด intuition เป็นอย่างไร

¹⁷¹³ ม.อ.๑๔/๘๒๘-๘๓๑/๕๒๓-๖ (ข้อความที่ตรัสเกี่ยวกับ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน และสิ่งอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ก็เป็นอย่างเดียวกัน จึงไม่ได้แปลลงไว้); ข้อความที่ตอนปลายว่าด้วยธรรมที่พึงกำหนดรู้ด้วยอภิญาญา เป็นต้น มีในที่มาอื่นอีก คือ ส.ม.๑๙/๒๙๐-๕/๗๗-๙; อัง.จตุกก.๒๑/๒๕๔/๓๓๓.

¹⁷¹⁴ อัง.ทส.๒๔/๕๘/๑๓๓; และมีที่คล้ายกันนี้อีก คือ อัง.อฎฐก.๒๓/๑๘๙/๓๕๐; ๒๑๘/๓๓๙ เฉพาะแห่งหลังกล่าวถึง สังข์กับปี และวิตักกะ เริ่มข้อต้นว่า มีนามรูปเป็นอารมณ์ นอกนั้นก็คล้ายกัน; เฉพาะข้อ จมฺมูลกา พึงเทียบ ม.อ.๑๔/๑๒๑/๑๐๑; ส.ข.๑๗/๑๘๔/๑๒๒ ด้วย.

อีกแห่งหนึ่งตรัสว่า ¹⁷¹⁵

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุอยู่ครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจริยะ หรือพรหมจรรย์) นี้ อันมี
ลิกขาเป็นอานิสงส์ มีปัญญาเป็นยอดยิ่ง มีวิมุตติเป็นแก่น มีสติเป็นอธิปไตย

“ชีวิตประเสริฐ มีลิกขาเป็นอานิสงส์อย่างไร? คือ ลิกขาฝ่ายอภิธมาจาร เราบัญญัติไว้แก่
สาวกทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ เพื่อความเลื่อมใสของผู้ที่ยังไม่เลื่อมใส เพื่อความเจริญยิ่งขึ้นไป
ของผู้ที่เลื่อมใสแล้ว, ลิกขาฝ่ายอภิธมาจาร เราบัญญัติไว้...ด้วยประการใด ๆ สาวกนั้นย่อมถือ
ปฏิบัติศึกษาอยู่ในลิกขาบททั้งหลาย ด้วยประการนั้น ๆ ไม่ทำให้ขาด ไม่ทำให้ทะลุ ไม่ให้ต่าง
ไม่ให้พร้อย,

“อีกประการหนึ่ง ลิกขาฝ่ายอาทิพรหมจรรย์ เราบัญญัติไว้แก่สาวกทั้งหลาย เพื่อความสิ้น
ทุกข์โดยชอบด้วยประการทั้งปวง, ลิกขาฝ่ายอาทิพรหมจรรย์ เราบัญญัติไว้...ด้วยประการใด ๆ
สาวกนั้นย่อมถือปฏิบัติศึกษาอยู่ในลิกขาบททั้งหลาย ด้วยประการนั้น ๆ ไม่ทำให้ขาด ไม่ทำให้
ทะลุ ไม่ให้ต่าง ไม่ให้พร้อย,

“ชีวิตประเสริฐ มีลิกขาเป็นอานิสงส์ อย่างนี้แล

“ชีวิตประเสริฐ มีปัญญาเป็นยอดยิ่งอย่างไร? คือ ธรรมทั้งหลาย เราแสดงแล้วแก่เหล่า
สาวกในธรรมวินัยนี้ เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบด้วยประการทั้งปวง, ธรรมทั้งหลาย เราแสดง
แล้ว...โดยประการใด ๆ ธรรมเหล่านั้น ย่อมเป็นสิ่งที่สาวกมองเห็นจับถ้วนโดยประการนั้น ๆ
ด้วยปัญญา,

“ชีวิตประเสริฐ มีปัญญาเป็นยอดยิ่ง อย่างนี้แล

“ชีวิตประเสริฐ มีวิมุตติเป็นแก่นอย่างไร? คือ ธรรมทั้งหลาย เราแสดงแล้วแก่เหล่าสาวก
ในธรรมวินัยนี้ เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบด้วยประการทั้งปวง, ธรรมทั้งหลาย เราแสดงแล้ว...
โดยประการใด ๆ ธรรมเหล่านั้น ย่อมเป็นสิ่งที่สาวกสัมผัสโดยประการนั้น ๆ ด้วยวิมุตติ,

“ชีวิตประเสริฐ มีวิมุตติเป็นแก่น อย่างนี้แล

“ภิกษุทั้งหลาย ชีวิตประเสริฐ มีสติเป็นอธิปไตยอย่างไร? คือ สาวกมีสติคอยกำกับอยู่เป็น
อย่างดีในภายเ็นทีเดียวว่า เราจักบำเพ็ญลิกขาฝ่ายอภิธมาจาร ที่ยังไม่บริบูรณ์ ให้บริบูรณ์ หรือ
ลิกขาฝ่ายอภิธมาจาร ที่บริบูรณ์แล้ว เขาก็จักช่วยหนุนเสริมด้วยปัญญาในฐานะนั้น ๆ ดังนี้บ้าง

“...ว่า เราจักบำเพ็ญลิกขาฝ่ายอาทิพรหมจรรย์ ที่ยังไม่บริบูรณ์ ให้บริบูรณ์ หรือลิกขาฝ่าย
อาทิพรหมจรรย์ ที่บริบูรณ์แล้ว เขาก็จักช่วยหนุนเสริมด้วยปัญญาในฐานะนั้น ๆ ดังนี้บ้าง

“...ว่า เราจักตรวจพิจารณาเห็นจับถ้วน ซึ่งธรรมที่ยังมิได้มองเห็นจับถ้วน ด้วยปัญญาในฐานะ
นั้น ๆ หรือธรรมที่มองเห็นจับถ้วนแล้ว เขาก็จักช่วยหนุนเสริมด้วยปัญญาในฐานะนั้น ๆ ดังนี้บ้าง

“...ว่า เราจักสัมผัสธรรมที่ยังมิได้สัมผัส ด้วยวิมุตติ หรือธรรมที่ได้สัมผัสแล้ว เขาก็จักช่วย
หนุนเสริมด้วยปัญญาในฐานะนั้น ๆ ดังนี้บ้าง,

“ชีวิตประเสริฐ มีสติเป็นอธิปไตย อย่างนี้แล...”

¹⁷¹⁵ อจ.จตุกก.๒๑/๒๔๕/๓๒๙; เทียบ พ.อิตติ.๒๕/๒๒๔/๒๖๐

บันทึกพิเศษท้ายบท

เพื่อความเข้าใจลึกกลงไปจำเพาะเรื่อง

บันทึกที่ ๑: การเจริญสติปัฏฐาน คือการอยู่อย่างไม่มีความทุกข์ที่จะต้องดับ

การดำเนินชีวิต หรือการเป็นอยู่ของมนุษย์ มองด้านหนึ่ง อาจเห็นว่า เป็นการดิ้นรนต่อสู้ เพื่อความอยู่รอด และเพื่อความมั่นคงปลอดภัยของชีวิต แต่มองอีกด้าน จะเห็นภาพซ้อนอยู่อีกชั้นหนึ่ง คือ ทุกคนกำลังแสวงหาความสุข ทั้งนี้ มีใช้เฉพาะคนมั่งมีพร้อมอยู่แล้ว ที่กำลังหาทางปรนเปรอตนเท่านั้น แม้แต่คนที่กำลังดิ้นรนเพื่อความอยู่รอดอย่างสุดแรง ก็กำลังพยายามทำให้ชีวิตของตนมีความสุขเช่นเดียวกัน

ไม่ว่าจะมองในช่วงกว้าง เช่น การประกอบอาชีพการงานดำเนินกิจการต่างๆ ก็ตาม หรือมองช่วงสั้นๆ เข้ามา จนถึงความเป็นอยู่ ความเคลื่อนไหว และการกระทำในแต่ละขณะ ก็ตาม การไปหาความสุข จะแฝงอยู่ด้วยเสมอ แม้ว่าจะถูกขัดถูกยื้อถ่วงด้วยสำนึกทางจริยธรรม เป็นต้น บ้างในบางครั้ง

ความจริง การหาความสุขในช่วงกว้างยาว ก็ขยายออกไปจากการหาความสุขช่วงสั้นแต่ละขณะนั่นเอง ผู้ปรารถนาความสุขที่แท้จริง เมื่อจะจัดการกับชีวิตของตน จะต้องสนใจ และหาทางทำให้ชีวิตที่เป็นอยู่บัดนี้แต่ละขณะมีความสุขได้ การพยายามหาความสุขจึงจะมีทางสำเร็จ แต่ถ้าชีวิตที่เป็นอยู่แต่ละขณะนี้ ยังทำให้มีความสุขไม่ได้แล้ว การที่จะมีความสุขได้ในช่วงยาวไกล ก็เป็นเพียงความหวังอันเลื่อนลอย และคงจะต้องเป็นความหวังอยู่เรื่อยไป

ตรงข้าม ถ้าสามารถทำให้ชีวิตเองล้วนๆ แต่ละขณะ ที่กำลังเป็นอยู่เดี๋ยวนี้ มีความสุขได้แล้ว การพยายามหาความสุขก็ประสบความสำเร็จแล้วทันที เมื่อได้ปัจจัยแวดล้อมอันอำนวย ก็มีแต่จะสุขสมบูรณ์ยิ่งขึ้นไป

กระบวนการหาความสุขของมนุษย์ ซึ่งมองเห็นได้แม้แต่ช่วงสั้นแต่ละขณะๆ ก็คือ เกิดความอยากขึ้น หรือทำความอยากให้เกิดขึ้น แล้วทำการต่างๆ เพื่อสนองความอยากนั้น เมื่อได้สนอง ทำให้ความอยากสงบระงับลง ก็ได้รับความสุข

ยิ่งเร้าความอยากให้แรงมาก ก็ต้องสนองระงับแรงขึ้น และได้รับความสุขมากขึ้น **ความสุขจึงได้แก่การสนองระงับ**

ความอยาก

ถามว่า **ความอยาก** คืออะไร? ไม่ต้องตอบโดยตรง ที่ชัดก็คือ เมื่อเกิดความอยากขึ้นแล้ว จะมีอาการแสดงออกสำคัญ ๒ อย่าง คือ

- ความขาด ความพร่อง ไม่มีสิ่งที่ยอยาก ไม่ว่าจะขาดแคลนจริง หรือความขาดแคลนที่สร้างขึ้นเอง และ
- ความกระสับกระส่าย กระวนกระวาย หรือถึงกับทุรนทุราย เพราะถูกเหนี่ยวรั้ง หรือถูกดึงให้ยึดติดออกไปจากสภาพที่เป็นอยู่ขณะนั้นๆ ทำให้สงบนิ่งอยู่ไม่ได้ ต้องดิ้นรนหาทางทำให้ความกระวนกระวายนั้นสงบระงับไป

เมื่อได้สนองความอยาก ก็กลับเต็มเป็นปกติ และทำให้ความร้อนรนกระวนกระวายสงบลง ระงับ หหมดไป เวลาช่วงนั้นคือการได้รับความสุข แต่ถ้าความอยากไม่ถูกสนองระงับ ไม่สงบไป ก็เกิดความทุกข์ ความขาดแคลน และความกระสับกระส่าย กระวนกระวายนั่นเอง เป็นสิ่งบีบคั้น เป็นความทุกข์

ยิ่งอยากมาก ก็ยิ่งพร่อง ยิ่งกระวนกระวายมาก และความทุกข์ก็ยิ่งแรงมาก ความจริง ก็เริ่มทุกข์ ตั้งแต่เริ่มอยากนั่นเอง เพราะพอเริ่มอยาก ก็เริ่มกระวนกระวาย

โดยนัยนี้ จึงพูดได้อีกสำนวนหนึ่งว่า **การหาความสุขตามปกติของมนุษย์ ก็คือ การเร้าความทุกข์ขึ้นแล้ว หาทางสงบระงับความทุกข์นั้นลงไปคราวหนึ่งๆ** หรือความสุข ก็คือการดับทุกข์ได้นั่นเอง ยิ่งถูกเร้าให้ทุกข์แรง เมื่อสนองระงับ ก็ยิ่งรู้สึกได้สุขมาก

ตามปกติ ระยะเวลาที่เริ่มอยาก เริ่มพร่อง กระวนกระวาย มีทุกข์แล้ว แต่ยังไม่ได้สนองระงับ จะยาวนาน หรือยาวนานมาก ส่วนเวลาที่ได้รับการสนองระงับไปได้ มักจะสั้นนิดเดียว ชีวิตมนุษย์ที่ระคนด้วยสุขทุกข์ จึงมากด้วยทุกข์ และต้องเอาความหวังเป็นเครื่องหลอเลี้ยง

แต่ที่ร้ายแรงก็คือ มีความอยากมากมายซึ่งไม่ได้รับการสนองรับ และทั้งไม่มีความหวังว่าจะได้รับการสนองรับ จึงมีแต่ความทุกข์ยาวนาน และรุนแรงยิ่งขึ้น เมื่อรอไม่ได้ หรือไม่มีหวัง มนุษย์จำนวนมากก็จะดิ้นรนทุกรูปแบบ ถ้าสนองรับทุกข์ไม่ได้ ก็ระบายทุกข์นั้นออกไป ทำให้เกิดปัญหาเพิ่มทุกข์แก่ตนเอง และแก่ผู้อื่น มากยิ่งขึ้น

เรื่องไม่จบแค่นั้น เมื่ออยาก และดำเนินการให้ได้ตามอยาก ก็ย่อมถูกขัดถูกแย้งบ้าง หรือแรงกว่านั้น เมื่ออยู่ร่วมกันต่างคนต่างอยาก พออยาก ก็อาจจะถูกแย้ง ชีวิตที่อยู่ด้วยความอยาก จึงต้องมีความขัดใจ โกรธ เกลียด แค้นเคือง จนถึงเบียดเบียน ทำร้ายกัน ความทุกข์ความเดือดร้อน และปัญหาต่างๆ ที่เกิดจากความโกรธเกลียดทำร้ายกันนั้น ก็ควบคู่หรือตามมาด้วย ยิ่งอยากมาก อยากบ่อย ความขัดใจและความทุกข์ก็ยิ่งมาก ยิ่งบ่อย (หมายถึงอยากด้วยตัณหา ถ้าอยากแบบฉันทะ เมื่อถูกขัด อาจกลายเป็นสนุกไป)

แต่ร้ายยิ่งกว่านั้นอีก เมื่อฝากความสุขไว้กับความอยาก และกระบวนการสนองรับความอยาก จนเคยชิน ต่อไปเมื่อไม่มีสิ่งที่อยาก ไม่พบสิ่งที่น่อยาก หรือสิ่งที่เคยอยาก ก็หายอยากเสียแล้ว วางจากกิจกรรมสนองความอยาก หรือไม่รู้จะอยากอะไร ก็จะมีแต่ความเบื่อหน่าย หงอยเหงา ซึม และ เซ็ง ชีวิตกลายเป็นภาวะที่ทนไม่ได้ ไร้ความหมาย เป็นความทุกข์อีกแบบหนึ่ง แต่เป็นความทุกข์ที่ไม่มีรสชาติ อาจแย่งยิ่งกว่าความทุกข์แบบกระบวนการสนองรับความอยากเสียอีก

เมื่อมนุษย์ยึดเอาความอยาก และสิ่งปรนเปรอความอยาก เป็นสรณะ ฝากความสุขไว้กับกระบวนการสนองความอยาก ประดูแต่งความอยากและสิ่งสนองปรนเปรอให้หลากหลายพิสดารยิ่งขึ้น ความทุกข์ของมนุษย์ก็จะประณีตลึกซึ้งยิ่งขึ้น จนถึงขั้นที่กล่าวมานี้ นี่คือ **วงจรชีวิตที่มีความทุกข์เป็นพื้นฐาน**

การดำเนินชีวิตอีกแบบหนึ่ง ซึ่งปราศจากปัญหาอย่างที่กล่าวมาแล้วโดยสิ้นเชิง ก็คือ การเป็นอยู่ในเวลาที่เป็นอยู่ หรือการมีชีวิตอยู่จริงในเวลานั้นๆ ขณะนั้นๆ คือ มีจิตใจรับรู้เต็มตื่นอยู่กับสภาพที่กำลังเป็นอยู่ ประสบอยู่ หรือสิ่งที่เกี่ยวข้องต้องทำ เป็นปัจจุบันในขณะนั้นๆ รู้เข้าใจสิ่งนั้นๆ สภาพนั้นๆ ตามสภาวะของมัน และพิจารณาจัดการสิ่งนั้นๆ เรื่องนั้นๆ ด้วยความรู้เข้าใจตามสภาวะนั้น เรียกสั้นๆ ว่า เป็นอยู่ด้วยสติสัมปชัญญะ หรือด้วยสติปัญญา ตามหลัก**สติปัญญา** ซึ่งมีหลักการดังได้บรรยายมาแล้ว จะเรียกว่ามีสติตามทันปัจจุบัน หรือมีชีวิตอยู่ในขณะปัจจุบันก็ได้

ผู้ที่เป็นอย่างนี้ คือเป็นผู้มีชีวิตอยู่อย่างแท้จริง (คนจำนวนมากไม่ได้มีชีวิตอยู่ เพราะชีวิตของเขาอยู่ในอดีตบ้าง อยู่ในอนาคตบ้าง) เมื่อมีชีวิตอยู่เต็มที่ในขณะนั้นๆ ก็ไม่มีความขาดความพร่อง และไม่มีความคิดกระวนกระวายที่เกิดจากถูกความอยากเหนี่ยวหรือดึงให้เป็นเหมือนอย่างที่ยึดออกไป

ผู้มีสติอยู่อย่างนี้ รับรู้และเสวยอารมณ์แต่ละขณะ อย่างเต็มบริบูรณ์ เสร็จสิ้นไปทีเดียว จึงมีความสุขเต็มอ้อมอยู่ในตัวทันทีทุกๆ ขณะ ไม่ต้องอาศัยความสุขชนิดที่เกิดจากการสนองรับความอยากดับทุกข์ไปได้คราวหนึ่งๆ คือไม่มีความทุกข์เกิดขึ้นที่จะต้องคอยตามดับ จึงเรียกว่าง่าย ๆ ว่า ความเป็นอยู่อย่างไรรู้ทุกข์ ซึ่งหมายถึงการมีความสุขบริบูรณ์อยู่ในตัวแล้วตลอดเวลา นี่คือการเปลี่ยนจากความเป็นอยู่อย่างมีความทุกข์เป็นพื้นฐาน มาเป็น **ความเป็นอยู่อย่างมีความสุขเป็นพื้นฐาน** หรือมีความรู้ทุกข์เป็นพื้นฐาน

ผู้ที่มีความรู้ทุกข์ หรือความสุขอย่างนี้ เป็นพื้นฐานของชีวิตแล้ว เมื่อต้องการเสวยความสุขอย่างใดๆ ที่อยู่ในวิสัยของตน ก็เสวยความสุขนั้นๆ อย่างได้รับความสุขเต็มที่ ถ้ายังเป็นผู้หาความสุขจากความอยากอยู่บ้าง แม้ในเวลาที่ไม่มีความอยาก หรือไม่อาจสนองความอยาก ก็ไม่ประสบปัญหา เพราะมีความสุขแบบไร้ทุกข์นี้ยื่นพื้น เป็นหลักประกันอยู่

นอกจากนั้น ด้วยเหตุที่ไม่มีเมื่อนปมแห่งทุกข์เป็นปัญหาขัดขวางเหนี่ยวรั้งอยู่ภายใน เขาจึงเป็นผู้พร้อมที่จะทำกิจ และจัดการปัญหาต่างๆ ภายนอก ไม่ว่าของบุคคล หรือของสังคม อย่างได้ผลดีเต็มบริบูรณ์แห่งความสามารถของเขา

ว่าโดยหลักวิชา ที่กล่าวมานี้ คือความหมายของ **“นิโรธ”** ที่แปลกันมาว่า ความดับทุกข์ ซึ่งจะต้องเข้าใจลึกลงไปให้ถูกต้องว่า เป็น **การทำให้ไม่มีทุกข์ที่จะต้องดับ** หรือทำให้เกิดภาวะไร้ทุกข์ มิใช่เป็นเพียงการกำจัดทุกข์ที่เกิดขึ้นแล้ว

ทั้งนี้ รับกันกับบันทึกที่ ๕ ของบทที่ ๔ ว่าด้วยปัญหาการแปลคำว่า **“นิโรธ”** ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ความหมายของนิโรธตามที่ว่าในคัมภีร์แต่เดิม คือการไม่มีความทุกข์เกิดขึ้น ไม่ใช่ดับทุกข์ที่เกิดขึ้นแล้ว

พุทธธรรม

บทสรุป

อริยสัจ ๔

บทที่ ๑๗

อริยสัจ ๔ เป็นหลักธรรมสำคัญที่ครอบคลุมคำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เนื้อความทั้งหมดที่ได้แสดงมาในหนังสือเล่มนี้ ก็รวมลงในอริยสัจ ๔ ได้ทั้งหมด ดังนั้น จึงใช้หลักอริยสัจ ๔ เป็นบทสรุปปิดท้ายหนังสือ ข้อควรทราบบางประการเกี่ยวกับอริยสัจ ๔ มีดังต่อไปนี้

ฐานะและความสำคัญของอริยสัจ

“ภิกษุทั้งหลาย การรู้การเห็นของเราตามเป็นจริง ครอบ ๓ ปริวัฏ ๑๒ อากาโร ในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ยังไม่บริสุทธิตั้งแต่ชาติ ตราบใด ตราบนั้น เราก็ยังปฏิญาณไม่ได้ว่าเราบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...”¹⁷¹⁶

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะไม่ตรัสรู้ ไม่เข้าใจอริยสัจ ๔ ทั้งเรา และเธอ จึงได้วิ่งเล่นเร่ร่อนไป (ในชาติทั้งหลาย) สิ้นกาลนานอย่างนี้”¹⁷¹⁷

“ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลาย ที่เที่ยวไปบนผืนแผ่นดินทั้งสิ้นทั้งปวง ย่อมประชุมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างนั้น กล่าวได้ว่า เป็นยอดเยี่ยม ในบรรดารอยเท้าเหล่านั้น โดยความมีขนาดใหญ่ ฉนัต กุศลธรรมทั้งสิ้นทั้งปวง ก็สงเคราะห์ลงในอริยสัจ ๔ ฉะนั้น”¹⁷¹⁸

“ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาค ตรัสอนุบุพพิกิตถาแก่อุบาลีคฤหบดี กล่าวคือ เรื่องทาน เรื่องศีล เรื่องสรวรรค โทษ ความบกพร่อง ความเศร้าหมองแห่งกาม ทรงประกาศอานิสงส์ในเนกขัมมะ ครั้นทรงทราบว่า อุบาลีคฤหบดี มีจิตพร้อม มีจิตนุ่มนวล มีจิตปราศจากนิเวรณี มีจิตปลาบปลื้ม มีจิตเลื่อมใสแล้ว จึงทรงประกาศสามูกังกลีการธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย กล่าวคือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค”¹⁷¹⁹

“บุคคลครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) อยู่กับพระผู้มีพระภาค ก็เพื่อการรู้ การเห็น การบรรลุ การทำให้แจ้ง การเข้าถึง สิ่งที่ยังไม่รู้ ยังไม่เห็น ยังไม่บรรลุ ยังไม่กระทำให้แจ้ง ยังไม่เข้าถึง (กล่าวคือข้อที่ว่า) นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา”¹⁷²⁰

¹⁷¹⁶ ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร, วินย.๔/๑๖/๒๑ และ ส.ม.๑๙/๑๖๗๐/๕๓๐

¹⁷¹⁷ ที.ม.๑๐/๘๖/๑๐๗

¹⁷¹⁸ ม.ม.๑๒/๓๔๐/๓๔๙

¹⁷¹⁹ ม.ม.๑๓/๗๔/๖๗; และดู อัง.อุฎก.๒๓/๑๑๑/๒๑๓ เป็นต้น; สามูกังกลีการธรรมเทศนา แปลกันว่า พระธรรมเทศนาที่สูงส่ง หรือที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงเชิดชู หรือเป็นพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นแสดงเอง ไม่เหมือนเรื่องอื่นๆ ที่มักตรัสต่อเมื่อมีผู้ทูลถาม หรือสนทนาเกี่ยวข้องไปถึง

¹⁷²⁰ อัง.นวก.๒๓/๒๑๗/๓๔๙

มีสิ่งหนึ่งที่ว่า เป็นลักษณะของคำสอนในพระพุทธศาสนา คือ การสอนความจริงที่เป็นประโยชน์ กล่าวคือ ความจริงที่นำมาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ชีวิตได้ ส่วนสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ แม้เป็นความจริง ก็ไม่สอน และอริยสัจนี้ ถือว่าเป็นความจริงที่เป็นประโยชน์ในที่นี้ โดยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงไม่ทรงสนพระทัย และไม่ยอมทรงเสียเวลาในการถกเถียงปัญหาทางอภิปรายต่างๆ มีพุทธพจน์ที่รู้จักกันมากแห่งหนึ่ง ว่าดังนี้

“ถึงบุคคลผู้ใดจะกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคยังไม่ทรงพยากรณ์ (ตอบปัญหา) แก่เราว่า ‘โลกเที่ยง หรือโลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด หรือโลกไม่มีที่สุด ชีวะอันนั้น สรีระก็อันนั้น หรือชีวะก็อย่าง สรีระก็อย่าง สัตว์หลังจากตายมีอยู่ หรือไม่มีอยู่ สัตว์หลังจากตาย จะว่ามีอยู่ก็ใช่ จะว่าไม่มีอยู่ก็ใช่ หรือว่าสัตว์หลังจากตาย จะว่ามีอยู่ก็ไม่ใช่ ไม่มีอยู่ก็ไม่ใช่’ ดังนี้ ตราบใด ข้าพเจ้าก็จะไม่ครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ในพระผู้มีพระภาค ตราบนั้น ตถาคตก็จะไม่พยากรณ์ ความชอนันต์เลย และบุคคลนั้นก็คงตายไปเสีย (ก่อน) เป็นแน่

“เปรียบเหมือนบุรุษถูกยิงด้วยลูกศรอาบยาพิษที่อาบยาไว้อย่างหนา มิตรสหาย ญาติ สามี ญาติของเขามา ไปหาศัลยแพทย์ผู้ชำนาญมาผ่า บุรุษผู้ต้องศรนั้นฟังกล่าวว่า ‘ตราบใดที่ข้าพเจ้า ยังไม่รู้จักคนที่ยิงข้าพเจ้า ว่าเป็นกษัตริย์ เป็นพราหมณ์ เป็นแพศย์ หรือเป็นศูทร มีชื่อว่าอย่างไร มีโคตรว่าอย่างไร ร่างสูง เตี้ย หรือปานกลาง ดำ ขาว หรือคล้ำ อยู่บ้าน นิคม หรือนคร ไนน์ ข้าพเจ้าจะยังไม่ยอมให้เอาลูกศรนี้ออก ตราบนั้น; ตราบใด ข้าพเจ้ายังไม่รู้ว่า ธนูที่ใช้ยิงข้าพเจ้านั้น เป็นชนิดมีแฉ่ง หรือชนิดเป็นเกาทัณฑ์ สายที่ใช้ยิงนั้น ทำด้วยปอ ด้วยผิวไม้ไผ่ ด้วยเอ็น ด้วยป่าน หรือด้วยเยื่อไม้ ลูกธนูที่ใช้ยิงนั้น ทำด้วยไม้เกิดเอง หรือไม้ปลูก หางเกาทัณฑ์ เขาเสียบด้วยขนปีกแร้ง หรือนกตะกุ่ม หรือเหยี่ยว หรือนกยูง หรือนกกลีดิทหนู เกาทัณฑ์นั้น เขาพันด้วยเอ็นวัว เอ็นควาย เอ็นค่าง หรือเอ็นลิง ลูกธนูที่ใช้ยิงเรานั้น เป็นชนิดใด ข้าพเจ้าจะไม่ยอมให้เอาลูกศรออก ตราบนั้น’

“บุรุษนั้น ยังไม่ทันได้รู้ความที่วานั้นเลย ก็จะต้องตายไปเสียโดยแน่แท้ ฉันทใด...บุคคลนั้นก็ฉันทนั้น”

“แฉ่งมาลูกกบฏตร เมื่อมีทิฏฐิว่า โลกเที่ยง แล้วจะมีการครองชีวิตประเสริฐ (ขึ้นมาก) ก็หาไม่ เมื่อมีทิฏฐิว่าโลกไม่เที่ยง แล้วจะมีการครองชีวิตประเสริฐ (ขึ้นมาก) ก็หาไม่ เมื่อมีทิฏฐิว่า โลกเที่ยง หรือว่าโลกไม่เที่ยง ก็ตาม ชาตียังคงมีอยู่ ชราที่ยังคงมีอยู่ มรณะก็ยังคงมีอยู่ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็ยังคงมีอยู่ ซึ่ง (ความทุกข์เหล่านี้แหละ) เป็นสิ่งที่เราบัญญัติให้กำจัดเสียในปัจจุบันทีเดียว ฯลฯ”

“ฉะนั้น เธอทั้งหลาย จงจำปัญหาที่เราไม่พยากรณ์ ว่าเป็นปัญหาที่ไม่พยากรณ์ และจงจำปัญหาที่เราพยากรณ์ ว่าเป็นปัญหาที่พยากรณ์เกิด อะไรเล่าที่เราไม่พยากรณ์ (คือ) ทิฏฐิว่า โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง ฯลฯ เพราะเหตุไรเราจึงไม่พยากรณ์ เพราะชอนันต์ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นหลักเบื้องต้นแห่งชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ไม่เป็นไปเพื่ออานิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อนิพพาน อะไรเล่าที่เราพยากรณ์ (คือ) ข้อว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เพราะเหตุไรเราจึงพยากรณ์ เพราะประกอบด้วยประโยชน์ เป็นหลักเบื้องต้นแห่งชีวิตประเสริฐ เป็นไปเพื่ออานิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน”¹⁷²¹

1721

ม.ม.๑๓/๑๕๐-๑๕๒/๑๔๗-๑๕๓

อีกแห่งหนึ่งพระพุทธเจ้าตรัสว่า สิ่งทีพระองค์ตรัสรู้มีมากมาย แต่ทรงนำมาสอนเพียงเล็กน้อย เหตุผลที่ทรงกระทำเช่นนั้น ก็เพราะทรงสอนแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ ใช้แก้ปัญหาได้ และสิ่งที่ประกอบด้วยประโยชน์ใช้แก้ปัญหาได้นั้น ก็คือ อริยสัจ ๔ ทำนองเดียวกับที่ตรัสในพุทธพจน์ข้างต้นนั้น ดังความในบาลีว่า

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่าสิสพาวน ใกล้พระนครโกสัมพี ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหยิบใบประดู่ลายจำนวนเล็กน้อย ถือไว้ด้วยฝ่าพระหัตถ์ แล้วตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายสำคัญว่าอย่างไร ใบประดู่ลายเล็กน้อย ที่เราถือไว้ด้วยฝ่ามือ กับใบที่อยู่บนต้นทั้งป่าสิสพาวน ไหนจะมากกว่ากัน?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ใบประดู่ลายจำนวนเล็กน้อย ที่พระผู้มีพระภาคทรงถือไว้ด้วยฝ่าพระหัตถ์ มีประมาณน้อย ส่วนที่อยู่บนต้น ในสิสพาวนนั้นแล มากกว่าโดยแท้

“ฉันนั้นเหมือนกัน ภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่เรารู้อย่างแล้ว มิได้บอกแก่เธอทั้งหลาย มีมากมายกว่า; เพราะเหตุไรเราจึงมิได้บอก เพราะสิ่งนั้นไม่ประกอบด้วยประโยชน์ มิใช่หลักเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่ออินพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อนิพพาน

“ภิกษุทั้งหลาย อะไรเล่าที่เราบอก เราบอกวา นี้ทุกข์ เราบอกวา นี้ทุกขสมุทัย เราบอกวา นี้ทุกขนิโรธ เราบอกวา นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา; เพราะเหตุอะไรเราจึงบอก ก็เพราะข้อนี้ประกอบด้วยประโยชน์ ข้อนี้เป็นหลักเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ข้อนี้เป็นไปเพื่ออินพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อนิพพาน ฉะนั้น เราจึงบอก;

“เพราะฉะนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย เธอพึงกระทำความเพียร เพื่อรู้ตามเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา”¹⁷²²

อริยสัจ ๔ เป็นหลักธรรมจำเป็น ทั้งสำหรับบรรพชิต และคฤหัสถ์ พระพุทธเจ้าจึงทรงย้ำ ให้ภิกษุทั้งหลาย สอนให้ชาวบ้านรู้เข้าใจอริยสัจ ดังบาลีว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าหนึ่งเหล่าใด ที่พวกเขาฟังอนุเคราะห์ ก็ดี เหล่าชนที่พอจะรับฟังคำสอน ก็ดี ไม่ว่าจะมิตร เป็นผู้ร่วมงาน เป็นญาติ เป็นสวามี ก็ตาม พวกเขาพึงชักชวน ฟังสอนให้ดำรงอยู่ ให้ประดิษฐานอยู่ ในการตรัสรู้ตามเป็นจริง ซึ่งอริยสัจ ๔ ประการ”¹⁷²³

ความหมายของอริยสัจ

“ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ ประการเหล่านี้แล เป็นของแท้เท่านั้น ไม่คลาดเคลื่อนไปได้ ไม่กลายเป็นอย่างอื่น ฉะนั้น จึงเรียกว่า อริยสัจ...

“ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นอริยะ ในโลก พัดมทั้งเทวะ ทั้งมาร ทั้งพรหม ในหมู่ประชา พัดมทั้งสมณะและพราหมณ์ พัดมทั้งเทวะและมนุษย์ ฉะนั้น จึงเรียกว่าอริยสัจ (เพราะเป็นสิ่งที่ตถาคต ผู้เป็นอริยะ ได้ตรัสรู้ และได้แสดงไว้)”¹⁷²⁴

¹⁷²² ส.ม.๑๙/๑๗๑๒-๓/๕๔๘-๙

¹⁷²³ ส.ม.๑๙/๑๗๐๖/๕๔๔

¹⁷²⁴ ส.ม.๑๙/๑๗๐๗-๘/๕๔๕ (ความในวงเล็บ เป็นข้อความของอรรถกถา - ส.อ.๓/๔๑๑)

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะได้ตรัสรู้ อริยสัจ ๔ นี้ตามเป็นจริง พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงได้นำมา เรียกว่าเป็น อริยะ”¹⁷²⁵

คัมภีร์วิสุทธิมรรค อรรถกถาในบาลีมาแสดงความหมายของอริยสัจ รวมได้ ๔ นัย คือ ¹⁷²⁶

๑. สัจจะที่พระอริยะตรัสรู้ (ดูเชิงอรรถ)
๒. สัจจะของพระอริยะ (บาลีนัยที่ ๒)
๓. สัจจะที่ทำให้เป็นอริยะ (บาลีนัยที่ ๓)
๔. สัจจะอย่างอริยะ คือ แท้ แน่นอน (บาลีนัยที่ ๑)

สำหรับความหมายของอริยสัจแต่ละข้อ พึงทราบตามบาลี ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แล เป็นทุกขอริยสัจ คือ ชาติ (ความเกิด) ก็เป็นทุกข์ ชรา (ความแก่) ก็เป็นทุกข์ พยาธิ (ความเจ็บไข้) ก็เป็นทุกข์ มรณะ (ความตาย) ก็เป็นทุกข์ การประจวบกับสิ่งอื่นไม่เป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์ การพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์ บรรดาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น ก็เป็นทุกข์ โดยย่อ (โดยใจความ) อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แล เป็นทุกขสมุทัยอริยสัจ คือ ตัณหา ชัน้นำให้มีภพใหม่ ประกอบด้วยนันทิราคะ ซึ่งครุ่นใคร่ใฝ่หาในอารมณ์ต่างๆ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แล เป็นทุกขนิโรธอริยสัจ คือ การที่ตัณหาอันดับไปได้ ด้วยการถำรอกออกหมดไม่มีเหลือ การสละเสียได้ สลัดออก พ้นไปได้ ไม่ห่วงเหนียวพัวพัน

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แล เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แหละ ได้แก่ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ”¹⁷²⁷

ขยายความออกไปอีกเล็กน้อย ดังนี้

๑. ทุกข์ แปลว่า ความทุกข์ หรือสภาพที่ทนได้ยาก ได้แก่ปัญหาต่างๆ ของมนุษย์ กล่าวให้ลึกลงไปอีก หมายถึง สภาวะของสิ่งทั้งหลาย ที่ตกอยู่ในกฎกรรมตาแห่งความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งประกอบด้วยภาวะบีบคั้น กดดัน ขัดแย้ง ขัดข้อง มีความบกพร่อง ไม่สมบูรณ์ในตัวเอง ขาดแก่นสาร และความเที่ยงแท้ ไม่อาจให้ความพึงพอใจเต็มอ้อมแท้จริง พร้อมทั้งจะก่อปัญหา สร้างความทุกข์ขึ้นมาได้เสมอ ทั้งที่เกิดเป็นปัญหาขึ้นแล้ว และที่อาจเกิดเป็นปัญหาขึ้นมา เมื่อใดเมื่อหนึ่งในรูปใดรูปหนึ่ง แก่ผู้ที่ยึดติดถือมั่นไว้ด้วยอุปาทาน

¹⁷²⁵ ส.ม.๑๙/๑๗๐๓/๕๔๓ (นี้ถือตามที่อ้างใน วิสุทธิ.๓/๗๘ แต่ในบาลีฉบับอักษรไทย ไม่มีคำว่า “อริย” จึงต้องแปลว่า “เพราะได้ตรัสรู้ อริยสัจ ๔ นี้ ตามเป็นจริง ตถาคต จึงได้นำมา เรียกว่าเป็น อรหันตสัมมาสัมพุทธะ”)

¹⁷²⁶ วิสุทธิ.๓/๗๘ (วิสุทธิมรรค อรรถกถาในบาลีมาแสดงความหมายนัยที่ ๑ ด้วยว่า “ภิกษุทั้งหลาย พระอริยะทั้งหลาย ย่อมแทงตลอดซึ่งสัจจะเหล่านี้ เหตุนี้ จึงเรียกว่า อริยสัจ” แต่บาลีนี้ หาไม่พบในพระไตรปิฎกที่มีอยู่; ส่วนความหมายนัยที่ ๔ เราแปล “อริยะ” ว่าประเสริฐ จึงแปลอริยสัจว่า ความจริงอย่างประเสริฐ หรือความจริงอันประเสริฐ แต่ของท่านแปลตรงตามพุทธพจน์ว่า ความจริงที่แท้)

¹⁷²⁷ เช่น ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร; วินย.๔/๑๔/๑๘; ส.ม.๑๙/๑๖๖๕/๕๒๘; และที่ ขุ.ปฎิ.๓๑/๕๙๘-๖๐๑/๕๐๖-๕๑๐; อภิ.วิ.๓๕/๑๔๕-๑๖๒/๑๒๗-๑๓๖ เป็นต้น

๒. ทุกขสมุทัย เรียกสั้นๆ ว่า สมุทัย แปลว่า เหตุเกิดแห่งทุกข์ หรือสาเหตุให้ทุกข์เกิดขึ้น ได้แก่ ความอยาก ที่ยึดถือเอาตัวตนเป็นที่ตั้ง โดยอาการที่มีเรา ซึ่งจะเสพ ที่จะได้ จะเป็น จะไม่เป็น อย่างนั้นอย่างนี้ ทำให้ชีวิตถูกบีบคั้นด้วยความเร่าร้อน รำรอน กระวนกระวาย ความหวงแหน เกลียดชัง หวั่นกลัว หวาดระแวง ความเบื่อหน่าย หรือความคับข้องติดขัด ในรูปใดรูปหนึ่ง อยู่ตลอดเวลา ไม่อาจปลดปล่อยโล่งเบา เป็นอิสระ สดชื่นเบิกบานได้ อย่างบริสุทธิ์สิ้นเชิง ไม่รู้จักความสุข ชนิดที่เรียกว่า ไร้ใฝ่ฝ้า และไม่อดเพื่อ

๓. ทุกขนิโรธ เรียกสั้นๆ ว่า นิโรธ แปลว่า ความดับทุกข์ ได้แก่ภาวะที่เข้าถึง เมื่อกำจัดอวิชชา ล้ารอก ตัณหาสิ้นแล้ว ไม่ถูกตัณหาข้อมใจ หรือจูดลาก็ไม่ถูกบีบคั้นด้วยความรู้สึกกระวนกระวาย ความเบื่อหน่าย หรือความคับข้องติดขัดอย่างใดๆ หลุดพ้นเป็นอิสระ ประสบความสุขที่บริสุทธิ์ สงบ ปลอดโปร่งโล่งเบา ผ่องใสเบิกบาน เรียกสั้นๆ ว่านิพพาน

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เรียกสั้นๆ ว่า มรรค แปลว่า ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับทุกข์ หรือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยอัฏฐังคิกมรรค หรือทางประเสริฐ มีองค์ประกอบ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา เพราะเป็นทางสายกลาง ซึ่งดำเนินไปพอดีที่จะให้ถึงนิโรธ โดยไม่ติดข้องหรือเอียงไปหาที่สุดสองอย่าง คือ กามสุขัลลิกานุโยค (ความหมกมุ่นในกามสุข) และอัตตกิลมณานุโยค (การประกอบความลำบากแก่ตน คือ บีบคั้นทรมานตนเองให้เดือดร้อน)

อริยสังกับปฏิจจสมุปปาท

ในหนังสือนี้ได้กล่าวถึงปฏิจจสมุปปาทไว้มาก และหลายอย่าง ทั้งอริยสัง และปฏิจจสมุปปาท ต่างก็เป็นหลักธรรมสำคัญ

เมื่อมีผู้ถามว่า “พระพุทเจ้าตรัสรู้อะไร?” อาจตอบว่า ตรัสรู้สัง ๔ หรืออาจตอบว่า ตรัสรู้ปฏิจจสมุปปาท ก็ได้ คำตอบทั้งสองนั้น ต่างก็มีพุทธพจน์เป็นที่อ้างอิงยืนยันได้

ข้อควรทราบ ก็คือ คำตอบทั้งสองอย่างนั้น ตามที่จริงแล้ว ก็ถูกต้องด้วยกัน และมีความหมายลงกันได้ เป็นอันหนึ่งอันเดียว กล่าวคือ ปฏิจจสมุปปาทก็เป็นเนื้อหาสำคัญของอริยสัง และอริยสังก็มีความหมายครอบคลุมปฏิจจสมุปปาท เรื่องนี้เป็นอย่างไร พึงพิจารณาเริ่มตั้งแต่หลักฐานที่มาในคัมภีร์

คัมภีร์วินัยปิฎก¹⁷²⁸ เล่าเหตุการณ์เกี่ยวกับการตรัสรู้ของพระพุทเจ้า เริ่มต้นเมื่อตรัสรู้ใหม่ๆ กำลังทรงเสวยวิมุตติสุข และพิจารณาทบทวนปฏิจจสมุปปาท ทั้งโดยอนุโลม (กระบวนกรเกิดทุกข์) และโดยปฏิโลม (กระบวนกรดับทุกข์) ตลอดเวลา ๑ สัปดาห์ ครั้นสิ้นระยะเสวยวิมุตติสุข ๗ สัปดาห์แล้ว เมื่อปรารภการที่จะทรงประกาศธรรมแก่ผู้อื่นต่อไป ทรงพระดำริว่า:

“ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ เป็นของลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก ฯลฯ สำหรับหมู่ประชา ผู้เรื้องมย รื่นระเรงอยู่ในอาลัย สุานะอันนี้ ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ หลักอที่ปัจจุจตา ปฏิจจสมุปปาท; แม้สุานะนี้ ก็เห็นได้ยากนัก กล่าวคือ...นิพพาน”¹⁷²⁹

¹⁷²⁸ ดู วินย.๔/๑-๗/๑-๘

¹⁷²⁹ ดู วินย.๔/๑-๗/๑-๘

ส่วนในพระสูตร¹⁷³⁰ เมื่อปรากฏข้อความเกี่ยวกับพุทธประวัติตอนนี้ ก็จะเล่าความแนวเดียวกัน เริ่มแต่ พุทธดำริที่เป็นเหตุให้เสด็จออกผนวช การเสด็จออกผนวช การทรงศึกษาในสำนักอาฬารดาบส และอุททดาบส การบำเพ็ญและการละเลิกทวกริกิริยา การทรงกลับเสวยพระกระยาหาร แล้วบรรลุมาน และตรัสรู้วิชา ๓ ในตอนตรัสรู้ มีข้อความที่ตรัสเล่าว่า

“ครั้นเราบริโภคอาหาร มีกำลังขึ้นแล้ว สัตว์จากกาม สัตว์จากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปรุฏมณาน...ทุติยมณาน...ตติยมณาน...จตุตถมณาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข...มีอุเบกขา เป็นเหตุให้สติบริสุทธิอยู่”

“เรา นั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศสิ่งมัวหมอง นุ่มนวล ควบแน่น ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ได้แนบอมจิตไปเพื่ออุปพเพนิวาสานุสสติญาณ ก็ระลึกชาติก่อนได้เป็นอันมาก (วิชาที่ ๑)...ได้แนบอมจิตไปเพื่อจตุปปาตญาณ ก็มองเห็นหมู่สัตว์ ที่จิตอุบัติอยู่ (วิชาที่ ๒)...ได้แนบอมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณ ก็รู้ชัดตามเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์โรคะคามินีปฏิบัติพา เหล่านี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวโรคะคามินีปฏิบัติพา เมื่อเรารู้เห็นอย่างนี้ จิตได้หลุดพ้นแล้ว จากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ (วิชาที่ ๓)...”¹⁷³¹

ต่อจากนี้ ก็มีคำบรรยายพุทธดำริในการที่จะทรงประกาศธรรม ซึ่งมีข้อความอย่างเดียวกับในวินัยปิฎก ที่ยกมาอ้างไว้แล้วข้างต้นนั้น

จะเห็นว่า วินัยปิฎกเล่าเหตุการณ์หลังตรัสรู้ใหม่ๆ ระยะเวลาวิมุตติสุข (ซึ่งอรรถกถาว่า ๗ สัปดาห์) เริ่มแต่พิจารณาทบทวนปฏิจจสมุปปาท จนถึงทรงพระดำริที่จะไม่ประกาศธรรม เพราะความยากของปฏิจจสมุปปาท และนิพพาน ที่ได้ทรงตรัสรู้

ส่วนพระสูตรเล่าเหตุการณ์ก่อนตรัสรู้เป็นลำดับมา จนถึงตรัสรู้วิชา ๓ แล้วข้ามระยะเวลาวิมุตติสุข ทั้งหมดไป มาลงที่พุทธดำริที่จะไม่ประกาศธรรม เพราะความยากของปฏิจจสมุปปาท และนิพพาน เช่นเดียวกัน

ผู้ถือเอาความตอนทรงพิจารณาทบทวนปฏิจจสมุปปาท ในวินัยปิฎก และพุทธดำริปรารภการประกาศธรรม ทั้งในวินัยปิฎก และในพระสูตร ย่อมกล่าวได้ว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้ปฏิจจสมุปปาท

ส่วนผู้พิจารณาความในพระสูตร เฉพาะเหตุการณ์ตอนตรัสรู้วิชา ๓ และจับเฉพาะวิชาที่ ๓ อันเป็นตัวการตรัสรู้แท้ๆ (เฉพาะวิชา ๒ อย่างแรก ยังนับไม่ได้ว่าเป็นการตรัสรู้ และไม่จำเป็นสำหรับนิพพาน) ก็ได้ความหมายว่า ตรัสรู้อริยสังค ๔ จึงหลุดพ้นจากอาสวะ

อย่างไรก็ดี คำตอบทั้งสองนั้น แม้จะถูกต้องทั้งคู่ แต่ก็มี ความหมายบางอย่างที่เป็นพิเศษกว่ากัน และขอบเขตบางแง่ที่กว้างขวางกว่ากัน ซึ่งควรทำความเข้าใจ เพื่อมองเห็นเหตุผลในการแยกแยะเป็นคนละหลัก

ความหมายที่ตรงกันของหลักใหญ่ทั้งสองนี้ มองเห็นได้ง่าย เพื่อความรวบรัด ขอให้ดูหลักอริยสังค เทียบกับหลักปฏิจจสมุปปาท ดังนี้

๑. สมุทวาร: อวิชชาเกิด → สังขารเกิด → ฯลฯ → ชาติเกิด → ชรามรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส เกิด
๒. นิโรธวาร: อวิชชาดับ → สังขารดับ → ฯลฯ → ชาติดับ → ชรามรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส ดับ

¹⁷³⁰ ดู ม.ม. ๑๒/๓๑๗-๓๒๖/๓๑๗-๓๓๓; ๔๑๑-๔๒๗/๔๔๒-๔๖๐; ม.ม. ๑๓/๔๘๙-๕๐๙/๔๔๓-๔๖๒; ๗๓๘-๗๕๗/๖๖๙-๖๘๗

¹⁷³¹ ที่มาเดิม

ข้อ ๑. คือ **ปฏิจจนสมุปปาทสมุทวาร** แสดง **กระบวนการเกิดทุกข์** เท่ากับรวมอริยสังข์ข้อ ๑ (ทุกข์) และ ๒ (สมุทัย) ไว้ในข้อเดียวกัน แต่ในอริยสังข์ แยกเป็น ๒ ข้อ เพราะแยกเอาท่อนท้าย (ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ฯลฯ) ที่เป็นผลปรากฏ ออกไปตั้งต่างหาก เป็นอริยสังข์ข้อแรก ในฐานะเป็นปัญหาที่ประสบ ซึ่งจะต้องแก้ไข แล้วจึงย้อนกลับมาหาท่อนที่เป็นกระบวนการทั้งหมด ตั้งเป็นข้อที่ ๒ ในฐานะเป็นการสืบสาวหาต้นเหตุของปัญหา

ข้อ ๒. คือ **ปฏิจจนสมุปปาทนิโรธวาร** แสดง **กระบวนการดับทุกข์** เท่ากับ อริยสังข์ข้อที่ ๓ (นิโรธ) แสดงให้เห็นว่า เมื่อแก้ปัญหาถูกต้องตรงสาเหตุแล้ว ปัญหาอันจะดับไปได้อย่างไรตามแนวทางของเหตุปัจจัย แม้ว่าโดยตรง ปฏิจจนสมุปปาทนี้ จะตรงกับอริยสังข์ข้อที่ ๓ แต่ก็ถือว่ากินความรวมถึงอริยสังข์ข้อที่ ๔ ได้ด้วย เพราะกระบวนการดับสลายตัวของปัญหา ย่อมบ่งชี้แนวทางดำเนินการ หรือวิธีการทั่วไป ที่จะต้องลงมือปฏิบัติ ในการจัดการแก้ปัญหาอันนั้นไปด้วยในตัว กล่าวคือชี้ให้เห็นว่าจะต้องทำอะไรบ้าง ณ จุดใดๆ

เมื่อสรุป **อริยสังข์** ให้เหลือน้อยลงอีก ก็ได้ ๒ ข้อ คือ

- ฝ่าย**มีทุกข์** (ข้อ ๑ และ ๒) กับ
- ฝ่าย**หมดทุกข์** (ข้อ ๓ และ ๔)

ปฏิจจนสมุปปาท ๒ นั้น ในที่บางแห่ง เป็นคำจำกัดความของอริยสังข์ข้อที่ ๒ และ ๓ ตามลำดับ คือ

- ปฏิจจนสมุปปาท สมุทวาร ถือเป็นคำจำกัดความของอริยสังข์ ข้อที่ ๒ (สมุทัย)
- ปฏิจจนสมุปปาท นิโรธวาร เป็นคำจำกัดความของอริยสังข์ ข้อที่ ๓ (นิโรธ)¹⁷³²

แต่ในคำจำกัดความข้างต้น แสดงเฉพาะต้นเหตุอย่างเดียว ว่าเป็นสมุทัย และการดับต้นเหตุ ว่าเป็นนิโรธ ทั้งนี้เพราะต้นเหตุเป็นกิเลสตัวเด่น เป็นตัวแสดงที่ปรากฏชัด หรือเป็นขั้นออกโรงแสดงบทบาท จึงจับเอาเป็นจุดที่พุ่งความสนใจ อย่างไรก็ตาม วัฏจักรที่พร้อมทั้งโรง รวมถึงหลังฉาก หรือหลังเวทีด้วย ย่อมเป็นไปตามกระบวนการปฏิจจนสมุปปาทนั่นเอง

ส่วนแง่ที่ปฏิจจนสมุปปาท กับอริยสังข์ พิเศษ หรือแปลกจากกัน พอสรุปได้ ดังนี้

๑. หลักธรรมทั้งสอง เป็นการแสดงความจริงในรูปแบบที่ต่างกัน ด้วยวัตถุประสงค์คนละอย่าง
 - **ปฏิจจนสมุปปาท** แสดงความจริง ตามกระบวนการของมันเอง ตามที่เป็นไปโดยธรรมชาติล้วนๆ
 - **อริยสังข์** เป็นหลักความจริง ในรูปแบบที่เสนอต่อปัญญามนุษย์ ในการที่จะสืบสวนค้นคว้า และทำให้เกิดผลในทางปฏิบัติ

โดยนัยนี้ **อริยสังข์** จึงเป็นหลักธรรมที่แสดงโดยสอดคล้องกับประวัติการแสวงหาสัจธรรมของพระพุทธเจ้า เริ่มแต่การเผชิญความทุกข์ ที่ปรากฏเป็นปัญหา แล้วสืบสาวหาสาเหตุ พบว่ามีทางแก้ไข ไม่หมดหวัง จึงกำหนดรายละเอียด หรือจุดที่ต้องแก้ไข และกำหนดเป้าหมายให้ชัด แล้วดำเนินการแก้ไขตามวิธีการ จนบรรลุเป้าหมายที่ต้องการนั้น

แล้วโดยนัยเดียวกัน จึงเป็นหลักธรรมที่ยกขึ้นมาใช้ในการสั่งสอน เพื่อให้ผู้รับคำสอนทำความเข้าใจอย่างมีระเบียบ มุ่งให้เกิดผลสำเร็จทั้งการสั่งสอนของผู้สอน และการประพฤติปฏิบัติของผู้รับคำสอน

¹⁷³² ดู ส. น. ๑๖/๒๕๑-๒๕๒/๑๒๖-๑๒๘; เป็นต้น

ส่วน **ปฏิจจนสมุปปาต** เป็นตัวกระบวนการแกนกลางของอริยสัจ และเป็นเนื้อหาทางวิชาการ ที่จะต้องศึกษา ในเมื่อต้องการเข้าใจอริยสัจให้ชัดเจนถึงที่สุด จึงเป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาทบทวนหลังจากตรัสรู้ใหม่ๆ

๒. ข้อที่แปลก หรือพิเศษกว่ากัน อย่างสำคัญ อยู่ที่ปฏิจจนสมุปปาตฝ่ายนิโรธวาร ซึ่งตรงกับอริยสัจ ข้อที่ ๓ และ ๔ (นิโรธ และ มรรค) กล่าวคือ

ก. เมื่อเทียบกับอริยสัจ ข้อ ๓ (นิโรธ) จะเห็นว่า

ปฏิจจนสมุปปาต นิโรธวาร กล่าวถึงนิโรธด้วยก็จริง แต่มุ่งแสดงเพียงกระบวนการเข้าถึงนิโรธ ไม่ได้มุ่งแสดงสภาวะของตัวนิโรธ หรือนิพพานเอง ด้วยเหตุนี้ ในพุทธดำริ เมื่อจะทรงประกาศธรรม จึงแยกธรรมที่ทรงพิจารณาเป็น ๒ ตอน คือ

- ตอนแรก กล่าวถึง **ปฏิจจนสมุปปาต** อย่างข้างต้น
 - ต่อจากนั้น มีพุทธดำริต่อไปอีกว่า “แม้ฐานะชั้นนี้ ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน”
- นี้แสดงว่า ทรงแยกธรรมที่ตรัสรู้เป็น ๒ อย่าง คือ ปฏิจจนสมุปปาต กับ นิโรธ (นิพพาน)

ส่วน**อริยสัจ** ข้อที่ ๓ คือ นิโรธ มุ่งแสดงตัวสภาวะของนิโรธเป็นสำคัญ แต่มีความหมายเล็งไปถึงกระบวนการเข้าถึงนิโรธแฝงอยู่ด้วย

ข. แม้ว่าปฏิจจนสมุปปาต ฝ่ายนิโรธวาร จะกินความรวมถึงอริยสัจ ข้อ ๔ คือ มรรค ด้วย แต่ก็ยังไม่ให้ผลในทางปฏิบัติชัดเจน เพราะ

- ปฏิจจนสมุปปาตแสดงแต่ตัวกระบวนการล้วนๆ ตามที่เป็นไปโดยธรรมชาติเท่านั้น มิได้ระบุลงไปให้ชัดเจนว่า สิ่งที่จะต้องทำมีรายละเอียดอะไรบ้าง จะต้องทำอะไร กระบวนการอย่างนั้นจึงจะเกิดขึ้น มีลำดับขั้นการปฏิบัติอย่างไร โดยเฉพาะกลวิธีต่างๆ ในการกระทำ คือ ไม่ได้จัดวางระบบวิธีการไว้โดยเฉพาะ เพื่อการปฏิบัติได้อย่างได้ผล เหมือนแพทย์รู้วิธีแก้ไขโรค แต่ไม่ได้สั่งยาและวิธีปฏิบัติในการรักษาไว้ให้
- ส่วนในอริยสัจ มีหลักข้อที่ ๔ คือ มรรค ซึ่งจัดขึ้นไว้ เพื่อวัตถุประสงค์ในทางปฏิบัติของมนุษย์ โดยเฉพาะ ให้เป็นสัจจะข้อหนึ่งต่างหาก ในฐานะข้อปฏิบัติที่พิสูจน์แล้ว ยืนยันได้ว่านำไปสู่จุดหมายได้แน่นอน

อริยสัจข้อที่ ๔ คือ มรรค นี้ แสดงหลักความประพฤติปฏิบัติไว้อย่างละเอียดกว้างขวางพิสดาร ถือว่าเป็นคำสอนในภาคปฏิบัติ หรือระบบจริยธรรมทั้งหมด ของพระพุทธศาสนา เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา คือ ทางสายกลาง หรือข้อปฏิบัติที่เป็นกลางๆ

เมื่อเทียบหลักอริยสัจ กับปฏิจจนสมุปปาต ถือว่า

- **ปฏิจจนสมุปปาต** เป็น **มัชฌิมาธรรมเทศนา** คือ หลักธรรมที่แสดงเป็นกลางๆ หรือธรรมสายกลาง ตามที่ธรรมชาติเป็นอยู่เป็นไปตามธรรมดาของมัน ครอบคลุมอริยสัจ ๓ ข้อแรก
- ส่วนอริยสัจ ข้อที่ ๔ **มรรค** เป็น **มัชฌิมาปฏิปทา** คือ ทางสายกลาง สำหรับมนุษย์ที่จะปฏิบัติ เพื่อให้ผลเกิดขึ้นแก่ตนโดยเป็นไปตามธรรมดานั้น เป็นเรื่องส่วนพิเศษ ซึ่งท่านจัดแถมให้

รวมความว่า ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ พระองค์ได้ตรัสแสดงไว้ ที่เป็นหลักใหญ่มี ๒ นัย คือ ปฏิจจสมุปปาทและนิพพาน กับ อริยสัจ ๔ ทั้งสองนัย ว่าโดยสาระแล้ว เป็นอันเดียวกัน แต่พิจารณาต่างแง่กันคือ

๑. **ปฏิจจสมุปปาทและนิพพาน** ตรัสในคราวปรารภที่จะทรงเริ่มประกาศธรรมว่า สิ่งที่ตรัสรู้ลึกซึ้ง ยากยิ่งนักที่สัตว์ทั้งหลายจะเข้าใจ การตรัสในแง่นี้ หมายความว่า ปฏิจจสมุปปาทและนิพพาน เป็นส่วนเนื้อหาของสาระของการตรัสรู้ หรือพูดให้สัมพันธ์กับนัยที่สองว่า เป็นส่วนแก่นแท้ของอริยสัจ เป็นด้านธรรมชาติและธรรมชาติของมัน เป็นตัวแท้ๆ ล้วนๆ ของธรรม ซึ่งเข้าใจได้ยากอย่างยิ่ง

๒. **อริยสัจ ๔** ตรัสในคราวทรงเล่าลำดับแห่งการปฏิบัติจนตรัสรู้ของพระองค์เอง และในคราวทรงแสดงธรรมสั่งสอนผู้อื่น เริ่มแต่ในปฐมเทศนา การตรัสในแง่นี้ หมายความว่า อริยสัจ ๔ คือธรรมที่ได้ตรัสรู้ทั้งหมด ซึ่งปรากฏในรูปลักษณะที่จัดเข้าลำดับเป็นกระบวนการขั้นตอน โดยคำนึงถึงความสามารถที่จะเข้าใจและการใช้ประโยชน์ของมนุษย์ เพื่อมุ่งให้สอนเข้าใจง่าย และปฏิบัติได้ผล

พูดอีกอย่างหนึ่ง ปฏิจจสมุปปาทและนิพพาน เป็นแต่ธรรมล้วนๆ ตามธรรมชาติ ส่วนอริยสัจ ๔ คือธรรมในรูปที่มนุษย์จะเข้าไปเกี่ยวข้อง หรือที่นำเสนอในเชิงที่เอื้อต่อความเข้าใจและการใช้ประโยชน์ของมนุษย์

พร้อมนั้นก็พูดได้ว่า อริยสัจ ๔ คือธรรมทั้งหมด มีจุดซึ่งเป็นแก่นแท้เข้าใจยากที่สุดอยู่ที่ปฏิจจสมุปปาทและนิพพานเท่านั้น

ถ้าเข้าใจปฏิจจสมุปปาทและนิพพานแล้ว ก็เป็นอันเข้าใจพุทธธรรมทั้งหมด (คือรวมทั้งอริยสัจ ๔ ด้วย)

กิจในอริยสัจ

สิ่งสำคัญยิ่งอย่างหนึ่งเกี่ยวกับอริยสัจ คือ การรู้ และทำหน้าที่ต่ออริยสัจแต่ละข้อให้ถูกต้อง ในการแสดงอริยสัจ ก็ดี ในการปฏิบัติธรรมตามหลักอริยสัจ ก็ดี จะต้องให้อริยสัจแต่ละข้อสัมพันธ์ตรงกันกับหน้าที่หรือกิจต่ออริยสัจข้อนั้น จึงจะถือว่าเป็นการแสดงอริยสัจ และเป็นการปฏิบัติธรรมโดยชอบ มิฉะนั้น จะทำให้เกิดความผิดพลาด ทั้งในความเข้าใจ และการประพฤติปฏิบัติ

แม้แต่ความเข้าใจผิดบางอย่างเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เช่น เห็นว่าพระพุทธศาสนาสอนให้มองโลกในแง่ร้าย เป็นต้น ก็เกิดจากการไม่เข้าใจเรื่องกิจในอริยสัจนี้ด้วย

กิจในอริยสัจ คือ หน้าที่อันจะพึงทำต่ออริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง หรือหน้าที่ต่ออริยสัจข้อนั้นๆ มี ๔ อย่าง ตามบาลีว่า¹⁷³³

๑. ทุกขํ อริยสัจจํ ปริณฺเวยยํ	ทุกขอริยสัจ ควรกำหนดรู้ ¹⁷³⁴
๒. ทุกขสมุทฺทโย อริยสัจจํ ปหาตพฺพํ	ทุกขสมุทฺทยอริยสัจ ควรละ
๓. ทุกขนิโรธํ อริยสัจจํ สจฺจนิกาตพฺพํ	ทุกขนิโรธอริยสัจ ควรทำให้แจ้ง
๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจจํ ภาเวตพฺพํ	ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ควรเจริญ
- จับมาเรียงให้ดูง่าย ดังนี้

¹⁷³³ มาในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ซึ่งได้แสดงที่มาแล้ว

¹⁷³⁴ “ควรกำหนดรู้” เป็นคำแปลที่คุ้นกันมาของ “ปริณเวยย” มักรู้ลึกกันว่าเข้าใจยาก อาจทับศัพท์ว่า “พึงปริณญา” หรือควรรู้เท่าทัน

๑. **ปริญญา** การกำหนดรู้ หรือรู้เท่าทัน เป็นกิจใน**ทุกข** หมายถึง การศึกษาให้รู้จัก ให้เข้าใจสภาวะที่เป็นทุกข์ ตามที่มันเป็นของมัน พุดง่ายๆ ว่า การทำความเข้าใจปัญหา และกำหนดขอบเขตของปัญหาให้ชัดเจน จัดเป็นขั้นเริ่มต้น ที่จะช่วยให้การดำเนินการขั้นต่อไป เป็นไปได้ และตรงปัญหา

๒. **ปหานะ** การละ เป็นกิจใน**สมุทัย** หมายถึง การกำจัดเหตุแห่งทุกข์ ทำสิ่งที่ เป็นสาเหตุแห่งทุกข์ให้หมดสิ้นไป พุดง่ายๆ ว่า การแก้ไขกำจัดต้นตอของปัญหา

๓. **สังจิกิริยา** การทำให้แจ้ง เป็นกิจใน**นิโรธ** หมายถึง การประจักษ์แจ้ง หรือบรรลุถึงภาวะดับทุกข์ พุดง่ายๆ ว่า การเข้าถึงภาวะที่แก้ไขปัญหาก็ได้เสร็จสิ้น ภาวะหมดปัญหา หรือภาวะปราศจากปัญหา บรรลุจุดหมายที่ต้องการ

๔. **ภาวนา** การเจริญ เป็นกิจใน**มรรค** แปลตามตัวอักษรว่า การทำให้มีให้เป็นขึ้น คือ ทำให้เกิดขึ้น และเจริญเพิ่มพูนขึ้น หมายถึง การฝึกอบรมพัฒนาตามข้อปฏิบัติของมรรค การลงมือปฏิบัติตามมรรควิธีที่จะกำจัดเหตุแห่งทุกข์ พุดง่ายๆ ว่า การกระทำตามวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย หรือการกำหนดวางรายละเอียดวิธีปฏิบัติแล้วลงมือแก้ไขปัญหา

กิจทั้ง ๔ นี้ เป็นข้อที่จะต้องปฏิบัติให้ถูกต้อง และเสร็จสิ้น ในอริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง ให้ตรงข้อกัน

ในการปฏิบัติจริงนั้น การจะทำหน้าที่ได้ถูกต้อง ต้องอาศัยความรู้ หรือญาณ **การรู้จักในอริยสัจ** เรียกว่า **กิจญาณ** (บาลี = กิจจญาณ) เมื่อเอาญาณมาเชื่อมโยงอริยสัจแต่ละข้อ เข้ากับกิจของมัน ก็จะเห็นเป็นลำดับขั้นตอนของการปฏิบัติ ซึ่งสามารถนำมาใช้เป็นวิธีการสำหรับแก้ปัญหาได้ทุกระดับ ดังนี้

๑. **กิจญาณ ใน ทุกข** (รู้ว่าทุกข์ ฟังปริญญา) คือ รู้สภาวะที่เป็นทุกข์ รู้สภาพอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ รู้ตำแหน่งแห่งที่ของทุกข์ ซึ่งจะต้องรู้ตามสภาพที่แท้จริงของมัน (คือ ไม่ใช่รู้ตามที่เรายกให้มันเป็น หรือตามที่เรากลียดขังมัน เป็นต้น) ถ้าจัดเป็นขั้น ได้แก่ ขั้นแกลง หรือสำรวจปัญหาที่จะต้องทำความเข้าใจ และรู้ขอบเขต

๒. **กิจญาณ ใน สมุทัย** (รู้ว่าสมุทัย ฟังปหาน) คือ รู้สิ่งที่ เป็นสาเหตุแห่งทุกข์ ซึ่งจะต้องกำจัดเสีย ถ้าจัดเป็นขั้น ได้แก่ ขั้นสืบค้น วิเคราะห์ และวินิจฉัยมูลเหตุของปัญหา ซึ่งจะต้องแก้ไขกำจัดให้หมดสิ้นไป

๓. **กิจญาณ ใน นิโรธ** (รู้ว่านิโรธ ฟังสังจิกิริยา) คือ รู้ภาวะดับทุกข์ ซึ่งจะต้องทำให้ประจักษ์แจ้ง ถ้าจัดเป็นขั้น ได้แก่ ขั้นเล็งรู้ภาวะหมดปัญหา ที่เอาเป็นจุดหมาย ให้เห็นว่า การแก้ไขปัญหานั้นเป็นไปได้อัน และจุดหมายนั้นควรเข้าถึง ซึ่งจะต้องทำให้สำเร็จ โดยรู้เข้าใจอยู่ว่า การเข้าถึงจุดหมายนั้น จะสำเร็จ หรือเป็นไปได้อย่างไร

๔. **กิจญาณ ใน มรรค** (รู้ว่ามรรค ฟังภาวนา) คือ รู้มรรค คือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ซึ่งจะต้องฝึกฝนปฏิบัติพัฒนาเจริญเดินหน้าไป ถ้าจัดเป็นขั้นได้แก่ ขั้นกำหนดวาง หรือรับทราบวิธีการ ขั้นตอน และรายละเอียดทั้งหลายในการแก้ไขกำจัดสาเหตุของปัญหานั้น ซึ่งจะต้องลงมือปฏิบัติ หรือดำเนินการต่อไป

พูดให้ง่าย คือ รู้ว่า ทุกข์หรือปัญหาของเราคืออะไร, ทุกข์นั้นเกิดจากอะไร, เราต้องการหรือฟังต้องการ ผลสำเร็จอะไร และจะเป็นไปได้อย่างไร, เราจะต้องทำอะไรบ้าง

กิจญาณนี้ เป็นอย่างหนึ่ง ใน**ญาณ ๓** ที่เกี่ยวกับอริยสัจ ๔ ซึ่งใช้เป็นเกณฑ์สำหรับวัดความตรัสรู้ กล่าวคือ เมื่อใดรู้อริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง ด้วยญาณครบทั้ง ๓ (รวมทั้งหมดเป็น ๑๒ รายการ) แล้ว เมื่อนั้น จึงจะชื่อว่ารู้หรือเป็นผู้ตรัสรู้แล้ว

ญาณ ๓ นั้น เรียกชื่อเต็มว่า **ญาณทัสสนะ อันมีปริวัฏฏ์ ๓** หรือปริวัฏฏ์ ๓ แห่งญาณทัสสนะ หมายถึง การหยั่งรู้หยั่งเห็นครบ ๓ รอบ กล่าวคือ¹⁷³⁵

๑. **สังญาณ** หยั่งรู้สังจะ คือ ความหยั่งรู้สังจะ ๔ แต่ละอย่าง ตามที่เป็นๆ ว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา หรือว่า ทุกข์ คืออย่างนี้ๆ เหตุแห่งทุกข์ คืออย่างนี้ๆ ภาวะดับทุกข์ คืออย่างนี้ๆ ทางแก้ไขดับทุกข์ คืออย่างนี้ๆ

สังญาณ ในอริยสัง ครบ ๔ ข้อ ก็เป็นอันครบ ๑ รอบ เป็น **ปริวัฏฏ์ ๑**

๒. **กิจญาณ** หยั่งรู้กิจ คือ ความหยั่งรู้หน้าที่ที่จะต้องทำต่ออริยสัง ๔ แต่ละอย่างว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ สมุทัยควรละเสีย เป็นต้น ดังได้อธิบายแล้ว

กิจญาณ ในอริยสัง ครบ ๔ ข้อ ก็เป็นอันครบอีก ๑ รอบ เป็นอีก **ปริวัฏฏ์ ๑**

๓. **กตญาณ** หยั่งรู้การอันทำแล้ว คือ ความหยั่งรู้ว่า กิจอันจะต้องทำในอริยสัง ๔ แต่ละอย่างนั้น ได้ทำเสร็จแล้ว คือ รู้ว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ ก็ได้กำหนดรู้แล้ว สมุทัยควรละ ก็ได้ละแล้ว นิโรธควรทำให้แจ้ง ก็ได้ประจักษ์แจ้งแล้ว มรรคควรปฏิบัติ ก็ได้ปฏิบัติแล้ว

กตญาณ ในอริยสัง ครบ ๔ ข้อ ก็เป็นอันครบอีก ๑ รอบ เป็นอีก **ปริวัฏฏ์ ๑**

โดยนัยนี้ ญาณ ๓ นั้น ก็เป็นไปในอริยสัง ๔ ญาณละ ๑ รอบ จึงรวมเป็น ๓ รอบ (๓ ปริวัฏฏ์) เรียกเต็มว่า ญาณทัสสนะ มีปริวัฏฏ์ ๓

เมื่อแจกแจงอย่างละเอียด ปริวัฏฏ์ (วนรอบ) ๓ นี้ แต่ละรอบ ก็คือเป็นไปในอริยสัง ๔ ครบทุกข้อ จึงรวมเป็น ๑๒ รายการ เรียกเป็นคำศัพท์ว่า มีอาการ ๑๒ จึงพูดให้เต็มว่า ญาณทัสสนะ มีปริวัฏฏ์ ๓ มีอาการ ๑๒

พระพุทธเจ้าทรงมีญาณทัสสนะตามเป็นจริง ในอริยสัง ๔ ครบปริวัฏฏ์ ๓ มีอาการ ๑๒ คือ ได้ความรู้แจ้งครบ ๑๒ รายการแล้ว จึงปฏิญาณพระองค์ได้ว่า ทรงบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว

หลักญาณทัสสนะ มีอาการ ๑๒ หรือ ความรู้ครบ ๑๒ รายการนี้ ใช้เป็นเกณฑ์ตรวจสอบความสำเร็จในการปฏิบัติการแก้ปัญหาได้ทุกอย่าง

เขียนออกมาเป็น **ญาณทัสสนะ มีปริวัฏฏ์ ๓ มีอาการ ๑๒** ตามรายการ ดังต่อไปนี้

ปริวัฏฏ์ ที่ ๑	ปริวัฏฏ์ ที่ ๒	ปริวัฏฏ์ ที่ ๓
สังญาณ ๔ อาการ	กิจญาณ ๔ อาการ	กตญาณ ๔ อาการ
๑. ทุกข์ คือดังนี้	๕. ทุกข์นี้ ควรกำหนดรู้	๙. ทุกข์นี้ ได้กำหนดรู้แล้ว
๒. สมุทัย คือดังนี้	๖. สมุทัยนี้ ควรละเสีย	๑๐. สมุทัยนี้ ได้ละแล้ว
๓. นิโรธ คือดังนี้	๗. นิโรธนี้ ควรทำให้แจ้ง	๑๑. นิโรธนี้ ได้ประจักษ์แจ้งแล้ว
๔. มรรค คือดังนี้	๘. มรรคนี้ ควรปฏิบัติ	๑๒. มรรคนี้ ได้ปฏิบัติแล้ว

¹⁷³⁵ ญาณ ๓ นี้ มาในรัชมัจจกัปปวัตตนิสูตร ซึ่งอ้างที่มาไว้แล้ว (เขียนเต็มเสียบาลี เป็น สังญาณ กิจญาณ กตญาณ)

เขียนให้ดูง่าย อีกแบบหนึ่ง ดังนี้

ลัจจะ 4	ญาณ 3		
	ลัจญาณ	กิจญาณ	กตญาณ
ทุกข์	<p>รู้ว่าทุกข์ คือดังนี้</p> <p>= รู้ว่าปัญหาคืออะไร ตัวปัญหาอยู่ที่ไหน</p>	<p>รู้ว่าทุกข์นี้ ควรกำหนดรู้</p> <p>= รู้ว่าปัญหานี้ต้องเข้าใจ สภาพและขอบเขตเป็นต้น ของมัน</p>	<p>รู้ว่าทุกข์นี้ กำหนดรู้แล้ว</p> <p>= รู้ว่าได้เข้าใจสภาพและ ขอบเขตของปัญหาแล้ว</p>
สมุทัย	<p>รู้ว่าสมุทัย คือดังนี้ (รู้ว่าต้นเหตุเป็นเหตุแห่งทุกข์)</p> <p>= รู้ว่าสาเหตุของปัญหา คืออะไร</p>	<p>รู้ว่าสมุทัยนี้ ควรละเสีย</p> <p>(รู้ว่าต้นเหตุต้องละเสีย)</p> <p>= รู้ว่าจะต้องแก้ไข ที่สาเหตุนั้น</p>	<p>รู้ว่าสมุทัยนี้ ได้ละแล้ว</p> <p>(รู้ว่าละต้นเหตุได้แล้ว)</p> <p>= รู้ว่าสาเหตุนั้น ได้แก้ไขกำจัดแล้ว</p>
นิโรธ	<p>รู้ว่านิโรธ คือดังนี้ (รู้ว่านิพพานเป็นภาวะดับทุกข์)</p> <p>= รู้ว่าภาวะหมดปัญหาที่ ต้องการคืออะไร ตนต้องการ หรือควรต้องการอะไร</p>	<p>รู้ว่านิโรธ ควรทำให้แจ้ง</p> <p>(รู้ว่านิพพานควรบรรลุ)</p> <p>= รู้ว่าภาวนานั้น เป็นจุดหมายที่ต้องไปให้ถึง</p>	<p>รู้ว่านิโรธนี้ ได้ประจักษ์แจ้งแล้ว</p> <p>(รู้ว่าได้บรรลุนิพพานแล้ว)</p> <p>= รู้ว่าได้บรรลุ จุดหมายนั้นแล้ว</p>
มรรค	<p>รู้ว่ามรรค คือดังนี้ (รู้ว่ามรรคมีองค์ 8 เป็นทางดับทุกข์)</p> <p>= รู้ว่าวิธีการแก้ปัญหา เป็นอย่างไร</p>	<p>รู้ว่ามรรค ควรเจริญ</p> <p>(รู้ว่ามรรคมีองค์ 8 ควรปฏิบัติ)</p> <p>= รู้ว่าวิธีการนั้นจะต้องลงมือ ปฏิบัติหรือจัดดำเนินการ</p>	<p>รู้ว่ามรรคนี้ ได้เจริญแล้ว</p> <p>(รู้ว่าได้ปฏิบัติตามมรรคแล้ว)</p> <p>= รู้ว่าได้ปฏิบัติตามวิธีการนั้น เสร็จสิ้นเรียบร้อยแล้ว</p>

อนึ่ง มีข้อควรทราบเพิ่มเติมให้เห็นภาพกว้างออกไป ดังนี้

๑. **ทุกข์** คู่กับกิจ คือ **ปริณญา** ในฐานะเป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ ดังนั้น ทุกข์ และธรรมทั้งหลายที่อยู่ในจำพวกปัญหา หรือเป็นที่ตั้งแห่งปัญหา จึงรวมเรียกว่า **ปริณญาญธรรม** (ธรรมที่ควรกำหนดรู้)

๒. **สมุทัย** คู่กับกิจ คือ **ปหานะ** ในฐานะเป็นสิ่งที่ควรละ หรือกำจัด ดังนั้น ตัณหา และธรรมจำพวกที่ทำให้เกิดปัญหา เป็นเหตุแห่งทุกข์ เช่น อวิชชา โลภะ โทสะ อุปาทาน เป็นต้น จึงเรียกรวมว่า **ปหัตถัพพธรรม** (ธรรมที่ควรละ)

๓. **นิโรธ** คู่กับกิจ คือ **สังขิกิริยา** ในฐานะเป็นสิ่งที่ควรทำให้แจ้ง หรือควรบรรลุ ดังนั้น นิพพาน และธรรมจำพวกที่เป็นจุดหมาย หรือเป็นที่แก้ปัญหาก็เรียกรวมว่า **สังขิกัตถัพพธรรม** (ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง)

๔. **มรรค** คู่กับกิจ คือ **ภาวนา** ในฐานะเป็นสิ่งที่ควรเจริญ คือปฏิบัติดำเนินการ ดังนั้น มรรคามีองค์ ๘ และธรรมทั้งหลายที่เป็นพวกข้อปฏิบัติ เป็นวิธีการเพื่อเข้าถึงจุดหมาย จึงรวมเรียกว่า **ภาเวตถัพพธรรม** (ธรรมที่ควรเจริญ)

ธรรมทั้งหมด หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงบรรดามี ย่อมจัดรวมเข้าในประเภทใดประเภทหนึ่ง แห่งธรรม ๔ จำพวกนี้ ไม่มีเหลือ

ในมรรคาแห่งความดับทุกข์ หรือปฏิบัติการแก้ปัญหาก็ทั้งหลาย ตั้งแต่หยาบจนถึงละเอียด ตั้งแต่ภายนอกจนถึงลึกซึ่งภายใน ผู้ศึกษาที่สนใจ อาจคอยจับธรรมที่ตนเกี่ยวข้อง จัดเข้าในธรรม ๔ ประเภทนี้ได้เสมอ เช่น ในการปฏิบัติขั้นถึงแก่น เอาแต่สำระ พระพุทธเจ้าเคยทรงแสดงธรรม ๔ ประเภทไว้¹⁷³⁶

๑. (ทุกข์):	ปริณญาญธรรม	ได้แก่	อุปาทานชั้น ๕
๒. (สมุทัย):	ปหัตถัพพธรรม	ได้แก่	อวิชชา และภวตัณหา
๓. (นิโรธ):	สังขิกัตถัพพธรรม	ได้แก่	วิชา และวิมุตติ
๔. (มรรค):	ภาเวตถัพพธรรม	ได้แก่	สมณะ และวิปัสสนา

แนวอธิบายอริยสัจโดยสังเขป

อรรถกถาที่เคยอ้าง¹⁷³⁷ ได้เปรียบเทียบอริยสัจ ๔ ไว้เป็นข้ออุปมานัยต่างๆ มีบางข้อน่าสนใจ เช่น

ก. ทุกข์	เหมือนโรค	สมุทัย	เหมือนสมุฏฐานของโรค
นิโรธ	เหมือนความหายโรค	มรรค	เหมือนยารักษาโรค
ข. ทุกข์	เหมือนทุพภิกขภัย	สมุทัย	เหมือนฝนแล้ง
นิโรธ	เหมือนภาวะอุดมสมบูรณ์	มรรค	เหมือนฝนดี
ค. ทุกข์	เหมือนภัย	สมุทัย	เหมือนเหตุแห่งภัย
นิโรธ	เหมือนความพ้นภัย	มรรค	เหมือนอุปายให้พ้นภัย
ง. ทุกข์	เหมือนของหนัก	สมุทัย	เหมือนการแบกของหนักไว้
นิโรธ	เหมือนการวางของหนักลงได้	มรรค	เหมือนอุปายวิธีที่จะเอาของหนักลงวาง

¹⁷³⁶ ม.อ. ๑๔/๘๓๑/๕๒๖; อ.จ.ต.ก. ๒๑/๒๕๔/๓๓๓ (เคยอ้าง); ในบาลีนั้น ท่านเรียงภาเวตถัพพธรรม คือ สมณะและวิปัสสนา ไว้ก่อนสังขิกัตถัพพธรรม คือวิชาและวิมุตติ แต่ในที่นี้ จัดเรียงสลับตรงข้าม เพื่อให้เข้าลำดับของอริยสัจ ๔.

¹⁷³⁷ วิสุทฺธิ. ๓/๑๐๐; วิภังค. ๑. ๑๑๔; ปฏิส. ๑. ๒๓๙

อุปมาที่ยกมาให้ดูนี้ เป็นคำอธิบายอริยสัจอย่างที่เราเข้าใจได้ง่าย มองเห็นชัดเจนทันที อาจจะถือได้ว่าเพียงพอในตัวแล้ว จะจบเท่านี้ก็คงได้ แต่มีสาระบางอย่างซึ่งหากนำมาแสดงไว้ อาจจะช่วยให้เจริญปัญญามากขึ้น จึงขออธิบายเพิ่มเติมอีกตามสมควร

คัมภีร์วิสุทธิมัคค์ สัมโมหวิโนทนี และสัทธัมมปกาสินี¹⁷³⁸ ได้ชี้แจงเหตุผลไว้อย่างน่าฟังว่า เหตุใดพระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงอริยสัจ ๔ ไว้ โดยเรียงลำดับข้ออย่างที่เรารู้กันอยู่นี้ ข้อความที่ท่านกล่าวไว้ แม้จะสั้น แต่มีสาระหนักแน่น จึงขอนำมาเป็นคำความสำหรับกล่าวถึงอริยสัจ ๔ โดยสังเขป ต่อไปนี้

ก) ยกทุกข์ขึ้นพูดก่อน เป็นการสอนเริ่มจากปัญหา เพื่อใช้วิธีการแห่งปัญญา

๑. **ทุกข์** คือปัญหาต่างๆ ของมนุษย์ เป็นเรื่องบีบคั้นชีวิตจิตใจ มีอยู่ทั่วไปแก่ทุกคน เกิดขึ้นแก่ใครเมื่อใด ก็เป็นจุดสนใจ เป็นของเด่นชัดแก่ผู้นั้นเมื่อนั้น แต่ที่จริง ถึงจะไม่มองเฉพาะครั้งเฉพาะคน แม้มองกว้างออกไปในหมู่มนุษย์ใหญ่ จนถึงทั้งโลก ก็เห็นชัดถึงปัญหาชีวิตของมนุษย์ และทุกข์ภัยใหญ่ๆ ที่ปรากฏขึ้นมา และเป็นไปอยู่เรื่อยๆ ตลอดเวลา เป็นธรรมดา พุดขึ้นมา ก็ชัดเจน เห็นง่าย เป็นจุดสนใจอย่างยั่งยืน ยกขึ้นเป็นข้อปรารภได้เรื่อยไป โดยเฉพาะเหมาะที่จะใช้เป็นจุดเริ่มต้นในการแสดงธรรม

ยิ่งกว่านั้น ทุกข์เป็นของน่าเกลียดน่ากลัว และน่าตกใจสำหรับคนจำนวนมาก ทั้งที่ไม่อาจหลีกเลี่ยง ก็ไม่อาจได้ยิน ดังจะเห็นคนที่กำลังเพลิดเพลีนลุ่มหลงมัวเมา ไม่ตระหนักรู้ว่าตนเองกำลังมีปัญหา และกำลังก่อปัญหา เมื่อมีผู้มาชี้ปัญหาให้ ก็จะกระหอบใจ ทำให้สะดุ้งสะเทือน และเกิดความไหวหวั่น สำหรับคนที่อยู่ในภาวะเช่นนั้น พระพุทธเจ้าทรงสอนปรารภเรื่องทุกข์เพื่อกระตุ้นเตือนให้เขาฉุกใจได้คิด เป็นทางที่จะเริ่มต้นพิจารณาแก้ปัญหาด้วยความทุกข์กันได้ต่อไป

เมื่อแสดงอริยสัจโดยตั้งต้นที่ทุกข์ ก็เป็นการสอนที่เริ่มจากปัญหา เริ่มจากสิ่งที่มองเห็นกันอยู่ เข้าใจง่าย เริ่มจากเรื่องที่น่าสนใจ และโดยเฉพาะเป็นการสอนเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคน ไม่ใช่เรื่องเลื่อนลอย ไม่ใช่เรื่องคิดเพื่อฝัน หรือสักว่าพูดดีสีปาก เมื่อพูดกับใครก็เป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับคนนั้น เมื่อพูดเป็นกลางๆ ก็เกี่ยวข้องกับทุกคน

พระพุทธเจ้าทรงสอนเรื่องทุกข์ มิใช่เพื่อให้เป็นทุกข์ แต่เพื่อเป็นจุดเริ่มต้นที่จะดับทุกข์ เพราะทรงรู้ว่าทุกข์หรือปัญหานั้น เป็นสิ่งที่แก้ไขได้ ดับได้ มิใช่เป็นของเที่ยงแท้แน่นอนที่จะต้องคงอยู่ตลอดไป ชีวิตนี้ ที่ยังดับข้อ ก็เพราะมีทุกข์มีปัญหาคอยรบกวนอยู่ ถ้าดับทุกข์แก้ปัญหาลแล้ว หรือได้สร้างความสามารถในการดับทุกข์แก้ปัญหาลไว้พร้อมแล้ว ชีวิตก็ปลอดโปร่งโล่งเบา พบสุขแท้จริง

แต่การดับทุกข์ หรือแก้ปัญหานั้น มิใช่ทำได้ด้วยการหลบเลี่ยงปัญหา หรือปิดตาไม่มองทุกข์ ตรงข้ามต้องใช้วิธีรับรู้รู้หน้าเผชิญดูมัน การรับรู้รู้หน้า มิใช่หมายความว่าเข้าไปแบกทุกข์ไว้ หรือจะให้ตนเป็นทุกข์ แต่เพื่อรู้เท่าทัน จะได้แก้ไขกำจัดมันได้ พุดง่ายๆ ว่า ไม่ใช่ไปเอาทุกข์มาใส่ใจ แต่เอาปัญญาไปแก้ไขจัดการ

การรู้เท่าทันนี้ คือการทำหน้าที่ต่อทุกข์ให้ถูกต้อง ได้แก่ทำ *ปริญญาล* คือ ใช้ปัญญาดูถูกรอบ ทำความเข้าใจสภาวะของทุกข์ หรือปัญหานั้น ให้รู้ว่าทุกข์หรือปัญหาของเรานั้น คืออะไรกันแน่ อยู่ที่ไหน (บางทีคนชอบหลบเลี่ยงทุกข์หนีปัญหา และทั้งที่รู้ว่ามมีปัญหา แต่จะจับให้ชัด ก็ไม่รู้ว่าปัญหาของตนนั้นคืออะไร ได้แก่เห็นคลุมๆ เครือๆ หรือพร่าลึบสน) มีขอบเขตแคใด เมื่อกำหนดดับทุกข์ได้อย่างนี้ ก็เป็นอันเสร็จหน้าที่ต่อทุกข์เหมือนแพทย์ตรวจอาการจนรู้โรค รู้จุดที่เป็นโรคแล้ว ก็หมดภาระไปชั้นหนึ่ง

¹⁷³⁸ วิสุทธิ.๓/๘๑; วิกงค.อ.๑๑๒; ปฎิส.อ.๖๓,๒๓๙ (ข้อความอย่างเดียวกันทั้งสามคัมภีร์ เป็นการคัดลอกกันไปเท่านั้นเอง)

เราไม่มีหน้าที่กำจัดทุกข์ เพราะทุกข์จะดับที่ตัวมันเองไม่ได้ ต้องแก้ที่เหตุของมัน ถ้าจะละทุกข์ที่ตัวทุกข์ ก็เหมือนรักษาโรคที่อาการ เช่น ให้อาหารระงับอาการไว้ ก็ไม่ใช่แก้โรคได้จริง ต้องค้นหาสาเหตุต่อไป

แพทย์เรียนรู้โรค ต้องเรียนรู้เรื่องราวอันเป็นที่ตั้งของโรคด้วย ฉะนั้น ผู้จะดับทุกข์ เมื่อเรียนรู้ทุกข์ ก็ต้องเรียนรู้เกี่ยวกับชีวิตอันเป็นที่ตั้งของทุกข์ ซึ่งรวมถึงสภาวะของสังขารโลกที่เกี่ยวข้องด้วย ฉะนั้น

สาระสำคัญของอริยสัจข้อที่ ๑ คือ รับรู้ความจริงเกี่ยวกับทุกข์ตามที่มันเป็นอยู่ และมองดูรู้จักชีวิต รู้จักโลกตามที่มันเป็นจริง

ข) ค้นเหตุปัจจัยให้พบด้วยปัญญา ไม่มัวหาที่ชดทอด

๒. **สมุทัย** คือ เหตุแห่งทุกข์ หรือสาเหตุของปัญหา เข้ามาตอนนี้ เพราะเป็นเรื่องที่ถึงลำดับ คือ เมื่อต้องการดับทุกข์ ก็ต้องกำจัดสาเหตุของมัน เมื่อกำหนดหรือจับได้แล้วว่าทุกข์หรือปัญหาของตนคืออะไร เป็นอย่างไร อยู่ที่ไหนแล้ว ก็ถึงเวลาที่จะสืบสาวหาสาเหตุต่อไป เพื่อจะได้ทำกิจแห่งปหานะ คือ ละหรือกำจัดมันเสีย

อย่างไรก็ตาม แม้เมื่อค้นหาสาเหตุ คนก็มักเลี่ยงหนีความจริง ชอบมองออกไปข้างนอก หรือมองให้ไกล ตัวจากที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน โดยมักมองหาตัวการข้างนอกที่จะชดทอดได้ หรือถ้าจะเกี่ยวกับตัวเอง ก็ให้เป็นเรื่องห่างไกลออกไป จนรู้สึกว่ามีพ้นจากความรับผิดชอบของตน

สิ่งที่มักถูกชดทอดให้เป็นสาเหตุนั้น ปรากฏออกมาเป็นลัทธิที่ผิด ๓ ประเภท คือ¹⁷³⁹

- ๑) **บุพเพกตวาท** ลัทธิกรรมเก่า ถือว่า สุขทุกข์ทั้งปวงที่ประสบในบัดนี้ เป็นเพราะกรรมที่ทำไว้ปางก่อน ไม่ว่าจะพบทุกข์เจอสุขอะไร ก็ยกให้เป็นเรื่องกรรมเก่า
- ๒) **อิศวรนิรมิตวาท** ลัทธิพระเป็นเจ้า ถือว่า สุขทุกข์ทั้งปวงที่ประสบในบัดนี้ เป็นเพราะการบันดาลของเทพผู้เป็นใหญ่ ไม่ว่าจะหนีเรื่องร้ายหรืออยากได้เรื่องดี ก็หวังบารมีเทพเจ้า
- ๓) **อเหตุวาท** ลัทธิคอยโชค ถือว่า สุขทุกข์ทั้งปวงที่ประสบในบัดนี้ เป็นไปเอง แล้วแต่โชคชะตาที่เลื่อนลอย ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย อะไรๆ จะดีหรือร้าย ทำอะไรไม่ได้ วารอให้ถึงคราว ก็จะเป็นไปเอง

ทางธรรมปฏิเสidlัทธิเหล่านี้ เพราะขัดต่อกฎธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย แต่ให้มองหาสาเหตุของทุกข์ตามกฎธรรมดาที่ว่ามัน โดยมองเหตุปัจจัย เริ่มที่ตัวคน และในตนเอง ได้แก่ **กรรม** คือการกระทำ การพูด การคิด ที่ดีหรือชั่ว ซึ่งได้ประกอบแล้ว และกำลังประกอบอยู่ และที่ได้สั่งสมไว้เป็นลักษณะนิสัย ตลอดจนการตั้งจิตวางใจต่อสิ่งทั้งหลาย และการมีความสัมพันธ์อย่างถูกต้อง หรือผิดพลาด กับเหตุปัจจัยในบรรดาสภาพแวดล้อม

ในขั้นพื้นฐาน ท่านกล่าวลึกลงไปอีกว่า **ตัณหา** ความทะยานอยาก ที่ทำให้วางใจ วางตัว ปฏิบัติตน แสดงออก สัมพันธ์ และกระทำต่อชีวิตและโลกอย่างไม่ถูกต้อง อย่างไม่เป็นไปด้วยความรู้ตามเป็นจริง แต่เป็นไปด้วยความยินดียินร้าย ชอบชัง เป็นต้น ตลอดจนกิเลสปกป้องตัวตนทั้งหลาย เช่น ความกลัว ความถือตัว ความริษยา ความหวาดระแวง ฯลฯ ที่สืบเนื่องมาจากตัณหาอันแหละ คือที่มาแห่งปัญหาความทุกข์ของมนุษย์

¹⁷³⁹ เช่น อภ.ติก.๒๐/๕๐๑/๒๒๒; อภ.วิ.๓๕/๔๙๐/๔๙๖; ม.อุ.๑๔/๒-๑๑/๑-๑๓ (เคยอ้างแล้ว ในบทว่าด้วยเรื่องกรรม); ชุ.ชา.๒๘/๕๒-๖๕/๒๓-๓๐; ๗๗๑/๒๖๐-๕; ชา.อ.๘/๖๗-๗๓; อิศวรนิรมิตวาท เรียกอีกอย่างว่า อิศวรกรรมวาท หรือ อิศสรนิมมานวาท หรืออิศสรกุตติวาท; โดยเฉพาะ **บุพเพกตวาท** เพิ่งระงับแยกจากหลักกรรมของพุทธศาสนาให้ดี ขออย่าว่า เรื่องนี้สำคัญมาก ดูเหมือนชาวพุทธจำนวนมากจะพยายามหลบเลี่ยงไม่ยอมมองดูหลักพุทธศาสนาข้อนี้ การที่ท่าย้ายไว้ในคัมภีร์ตั้งหลายแห่ง น่าจะเป็นข้อสำคัญ ซึ่งหากศึกษาให้ดี อาจช่วยให้ความกระจ่างเกี่ยวกับหลักกรรมในพุทธศาสนาได้อีกมาก ไม่น่าจะมัวเลี่ยงหลบกันไปมา

วิงฺก.อ.๖๕๒-๓ ว่า วาทะที่ ๑ เป็น ลัทธินิครนถ์ ที่ ๒ เป็น ลัทธิพราหมณ์ ที่ ๓ เป็น ลัทธิอาชีวก หนึ่งใน ชุ.ชา.๒๘/๖๑-๖๔/๒๕-๒๖ จัดอุจเฉทวาท เข้าชุดมัจฉาทะเหล่านี้ รวมเป็น ๔ วาทะ.

ตัณหา ๓ อย่าง คือ **กามตัณหา** อยากกาม ได้แก่ อยากได้อยากเอาอยากเสพ อย่างหนึ่ง **ภวตัณหา** อยากภพ ได้แก่ อยากเป็นนั่นเป็นนี่ อยากคงสถานะอยู่ตลอดไป อยากมีชีวิตนิรันดร อย่างหนึ่ง **วิภวตัณหา** อยากสิ้นภพ ได้แก่ บรรณาณภาวะมลายสิ้นสูญ อย่างหนึ่ง และลึกลงไปให้ชัดกว่านั้น ก็ดูที่กระบวนการแห่งปัจจุสมุปบาท ก็จะเห็นตั้งแต่**อวิชชา** ซึ่งเป็นมูลของตัณหา ว่าเป็นที่ไหลเนื่องมาแห่งปัญหาประดาทุกข์นั้น

เมื่อใด กำจัดอวิชชาตัณหา ที่เป็นต้นตอของปัญหา และซึ่งเป็นสาเหตุของความทุกข์ได้แล้ว มนุษย์ไม่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของกิเลสปกป้องเบ่งขยายตัวตนทั้งหลาย เมื่อนั้น เขาก็จะสามารถปฏิบัติต่อชีวิตและสัมพันธ์กับโลก ทั้งส่วนมนุษย์ สัตว์อื่น และธรรมชาติ ด้วยปัญญาที่เข้าใจสภาวะ และรู้เหตุปัจจัยของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง ซึ่งทำให้แก้ปัญหาได้จริง อย่างเต็มความสามารถและสติปัญญาของมนุษย์

แม้ความทุกข์จะมีเหลืออยู่ ก็เป็นเพียงทุกข์ตามสภาวะของธรรมดา และทุกข์ที่เหลืออยู่น้อยแล้วนั้น ก็ไม่มีอิทธิพลครอบงำจิตใจของเขาได้ ในเมื่อไม่มีอิทธิพลของตัณหาครอบงำอยู่ใน การกิจของเขาจะมีเหลืออยู่เพียงการคอยใช้ปัญญาศึกษาพิจารณาสถานการณ์และเรื่องราวทั้งหลายที่เกี่ยวข้อง ให้รู้เข้าใจสภาวะและเหตุปัจจัยตามเป็นจริง แล้วจัดการด้วยปัญญานั้น ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข

แต่ตราบใด กิเลสที่ปิดเบือน ครอบงำ และทำให้เอนเอียงทั้งหลาย ยังบีบคั้นบังคับมนุษย์ให้เป็นทาสของมันได้ ตราบนั้น มนุษย์จะไม่สามารถแก้ปัญหายุติทุกข์ได้จริง ไม่ว่าจะแก้ปัญหาภายนอก หรือทุกข์ภายใน แต่ตรงข้าม เมื่อจะแก้ปัญหายุติทุกข์ให้พ้นจากทุกข์นั้น ชับซ้อนและขยายตัวมากขึ้น ในรูปเดิมบ้าง ในรูปของปัญหาใหม่ๆ อื่นๆ บ้าง เมื่อถูกทุกข์บีบคั้นภายใน แทนที่จะดับหรือสามารถลดทอนปริมาณแห่งทุกข์ให้เบาบางลงได้ด้วยปัญญา ก็กลับถูกตัณหาบีบคั้นให้ชัดเขยออกไปด้วยการเติมทุกข์ที่ใหญ่กว่าเข้ามา หรือระบายทุกข์นั้นออกไปให้เป็นโทษภัยแก่คนอื่นและแก่สังคม

ความทุกข์และปัญหาของมนุษย์ได้เป็นมา และเป็นอยู่อย่างนี้ ตามอำนาจบงการของตัณหา ที่มีอวิชชาคอยหนุนอยู่ อย่างไม่มีที่สิ้นสุด

ค) ชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา มีความสุขอย่างอิสระ และทำกิจด้วยกรุณา

๓. **นิโรธ** คือ ความดับทุกข์ หรือภาวะหมดปัญหา: เมื่อได้กล่าวถึงทุกข์ หรือปัญหา พร้อมทั้งสาเหตุ ที่เป็นเรื่องราวไม่น่าพึงใจแล้ว พระพุทธเจ้าก็ทรงโสมนัสใจของเวไนยชน ให้เกิดความเบาใจ และให้มีความหวังขึ้น ด้วยการตรัสอริยสัจข้อที่ ๓ คือ นิโรธ บอกให้รู้ว่า ทุกข์ที่บีบคั้นนั้นดับได้ ปัญหาที่กอดตันนั้นแก้ไขได้ ทางออกที่น่าพึงใจมีอยู่ ทั้งนี้ เพราะสาเหตุแห่งปัญหาหรือบรรดาทุกข์นั้น เป็นสิ่งที่แก้ไขกำจัดหรือทำให้หมดสิ้นไปได้

ทุกข์หรือปัญหา ตั้งอยู่ได้ด้วยอาศัยเหตุ เมื่อกำจัดเหตุแล้ว ทุกข์ที่เป็นผล ก็พลอยดับสิ้นไปด้วย เมื่อทุกข์ดับไป ปัญหาหมดไป ก็ถึงภาวะหมดปัญหา มีภาวะไร้ทุกข์ปรากฏขึ้นมาอย่างเป็นไปเอง วุ่นหายกลายเป็นว่าง หลุดโล่ง โปร่งเบา ปลอดภัยไปได้ เป็นอิสระ หมดจด สดใส โดยนัยนี้ นิโรธอริยสัจ จึงตามเข้ามาเป็นลำดับที่ ๓ ทั้งโดยความเป็นไปตามธรรมดาของกระบวนการธรรมเอง และทั้งโดยความเหมาะสมแห่งกระบวนการวิการสอน ที่ชวนสนใจ ช่วยให้เข้าใจ สอนได้ผล และชวนให้ก้าวสู่การปฏิบัติเพื่อประจักษ์ผลที่เป็นจริง

เมื่อกำจัดตัณหา พร้อมทั้งกิเลสว่านเครือที่บีบคั้นครอบงำและหลอนล่อจิตลงได้ จิตก็ไม่ต้องถูกทรมานด้วยความเร่าร้อน รำรอน กระวนกระวาย ความหวาดหวั่น ความกระทบกระทั่ง ความหงอยเหงา และความเบื่อหน่าย ไม่ต้องหวังความสุขแบบขอไปทีเพียงด้วยการหนีหลบออกไปจากอาการเหล่านี้ หรือแก้ไขทุกข์ด้วยการหาอะไรมากลบปิดไว้ หรือมาทดแทน หรือหาทางไประบายออกข้างนอก พอผ่านหรือพ้นไปคราวหนึ่งๆ

ด้วยการแก้ไขที่เหตุปัจจัยนี้ จิตหลุดพ้นเป็นอิสระ ปลอดภัยโปร่งโล่งเบา มีความสุขที่ไร้ใฝ่ฝ้ำ ด้วยไม่ต้อง สะดุดพะพานสิ่งกังวลค้างใจ สงบ สดชื่น เบิกบาน ผ่องใสได้ตลอดทุกเวลา อย่างเป็นปกติของใจ บรรลุภาวะ สมบูรณ์ของชีวิตด้านใน เป็นอันสำเร็จกิจแห่ง **สังขนิกริยา** คือการประจักษ์แจ้งจุดหมาย

ส่วนอีกด้านหนึ่ง เมื่อจิตหลุดพ้นจากกิเลสที่บีบคั้นครอบงำหลอนล่อ และเงื่อนไขที่ติดข้องภายใน เป็น อิสระ ผ่องใส โดยไม่มีอวิชชาที่จะมาแสดงอิทธิพลพหุนำชักใยอีกต่อไปแล้ว ก็ย่อมมีความหมายว่า ปัญญาได้ หลุดพ้นจากกิเลสที่บดบัง เคลือบคลุม บิดเบือน หรือข่มลี้ บริสุทธิ์เป็นอิสระ จึงทำให้สามารถคิดพิจารณาสิ่ง ทั้งหลายอย่างถูกต้องตรงตามความเป็นจริง มองสิ่งทั้งหลายตามสภาวะ และตามเหตุปัจจัย

เมื่อไม่มีอวิชชาตัดทอนคอยชักพาให้เขว ปัญญาก็เป็นเจ้าการในการชี้นำพฤติกรรม ทำให้วางใจ ปฏิบัติตน แสดงออก สัมพันธ์กับโลกและชีวิตด้วยความรู้เท่าทันความเป็นจริง นอกจากปัญญานั้นจะเป็นรากฐานแห่งความ บริสุทธิ์เป็นอิสระของจิตในสวนชีวิตด้านในแล้ว ในสวนชีวิตด้านนอก ก็ช่วยให้ใช้ความรู้ความสามารถของตนไป ในทางที่เป็นไปเพื่อการแก้ปัญหา เสริมสร้างประโยชน์สุขได้อย่างแท้จริง สถิติปัญญาความสามารถของเขาถูกใช้ให้ เป็นประโยชน์ได้เต็มที่ของมัน ไม่มีอะไรหน่วงเหนี่ยวบิดเบือน เป็นไปเพื่อความดีงามอย่างเดียว จึงเรียกว่าเป็นการ ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา หรือชีวิตที่ดำเนินไปด้วยปัญญา

ยิ่งกว่านั้น ในเมื่อจิตใจเป็นอิสระ ปลอดภัย โปร่ง เป็นสุขอยู่เป็นปกติเอง ไม่ห่วงไม่กังวลเกี่ยวกับตัวตน ไม่ต้องคอยแสวงหาสิ่งเสพ ไม่ต้องคอยปกป้องเสริมความมั่นคงยิ่งใหญ่ของตัวตนที่แบกถือเอาไว้แล้ว จิตใจก็เปิด กว้าง แผ่ความรู้สึกริสร่ออกไป พร้อมที่จะรับรู้สุขทุกข์ของเพื่อนสัตว์โลก และคิดเกื้อกูลช่วยเหลือ โดยนัยนี้ **ปัญญา** จึงได้ **กรุณา** มาเป็นแรงชักนำพฤติกรรมต่อไป ทำให้ดำเนินชีวิตเพื่อประโยชน์สุขของผู้อื่นได้เต็มที่

ในเมื่อไม่มียึดมั่นถือมั่นอะไร ในแง่ของกิเลสที่ห่วงหาผูกพันจะเอาจะได้เพื่อตัวตนแล้ว ก็สามารถทำการ ต่างๆ ที่ดีงาม บำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์สุขแก่ผู้อื่นได้อย่างมุ่งแน่วจริงจัง

สำหรับชีวิตด้านใน มีจิตใจอิสระ เป็นสุข ผ่องใส เบิกบาน เป็นความบริบูรณ์แห่งประโยชน์ตน เรียกว่า **ชาติตทิสสมบัติ** ส่วนชีวิตด้านนอก ก็ดำเนินไปเพื่อเกื้อกูลแก่ผู้อื่น เรียกว่า **ปรหิตปฏิบัติ** เข้าคู่กัน เป็นอันครบ ลักษณะของผู้ที่ได้ประจักษ์แจ้งความหมายสูงสุดของนิโรธ

อย่างไรก็ตาม ผู้ดำเนินมรรคาแห่งอารยชน ไม่จำเป็นต้องรอผลจนกว่าจะบรรลุนิพพานที่เป็นความหมาย สูงสุดของนิโรธ เมื่อเดินตามมรรคถูกต้องแล้ว แม้ในระหว่างทาง ก็สามารถประสบผลแห่งการปฏิบัติประจักษ์แก่ ตนได้เรื่อยๆ โดยควรแก่การปฏิบัติ ทั้งได้ประโยชน์เอง และทำประโยชน์แก่ผู้อื่นด้วย ดังที่ว่าแล้วนั้น มากและ สูงขึ้นไปตามขั้น ด้วยว่านิโรธนั้น มีลดหลั่นลงมารวมด้วยกันถึง ๕ ระดับ คือ¹⁷⁴⁰

๑) **วิกขัมภนนิโรธ** ดับกิเลสดับทุกข์ด้วยข่มไว้ โดยทำจิตใจให้สงบ เยือกเย็นผ่อนคลายหาย เครียด ปราศจากความขุ่นมัวเศร้าหมอง หายเร่าร้อนกระวนกระวาย ด้วยวิธีการฝ่ายสมาธิ เฉพาะอย่างยิ่งหมาย เอาสมาธิในระดับฌาน ซึ่งกิเลสถูกทำให้สงบไว้ ได้เสวยนิรามิสสุขตลอดเวลาที่อยู่ในฌานนั้น

๒) **ตทังคนิโรธ** ดับกิเลสดับทุกข์ด้วยองค์ธรรมคู่ปรับ หรือธรรมที่ตรงข้าม เฉพาะอย่างยิ่ง การ รู้จักคิดรู้จักพิจารณา มีปัญญารู้เท่าทันความจริงที่เป็นธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งเป็นไปตามเหตุปัจจัย และจะ พึงแก้ไขที่เหตุปัจจัย ไม่ขึ้นต่อความอยากความปรารถนาและความหมายมั่นยึดถือของมนุษย์ แล้ววางใจได้

¹⁷⁴⁰ พ.ปฏิ.๓๑/๖๕/๓๙; ๗๐๔/๖๐๙

ถูกต้อง และปฏิบัติต่อทุกสิ่งด้วยท่าทีแห่งความรู้ความเข้าใจ ทั้งมีจิตใจเป็นอิสระและหวังดีมีน้ำใจ เมื่อปัญญาเห็นแจ่มแจ้งชัดเจนตรงตามสภาวะ ก็เรียกว่า วิปัสสนาปัญญา ทำให้กิเลสและความทุกข์ดับหายไปได้ตลอดชั่วเวลานั้น มีจิตใจสงบ บริสุทธิ์ เป็นสุข ผ่องใส เบิกบานใจ กับทั้งทำให้จิตประณีตและปัญญาองกมยิ่งขึ้น

๓) **สมุจเจตนิโรธ** ดับกิเลสดับทุกข์ด้วยตัดขาด คือ บรรลุโลกุตระมรรค ตั้งแต่โสดาปัตติมรรคขึ้นไป ดับกิเลสดับทุกข์ได้เสร็จสิ้นเด็ดขาด ตามระดับของมรรคนั้นๆ

๔) **ปฏิบัติสัทธนิโรธ** ดับกิเลสดับทุกข์ด้วยสงบระงับไป คือ บรรลุโลกุตระผล เป็นอริยบุคคล ตั้งแต่โสดาบันขึ้นไป กิเลสดับสิ้นไปแล้ว มีความบริสุทธิ์ปลอดโปร่งเป็นอิสระ ตามระดับของอริยบุคคลขั้นนั้นๆ

๕) **นิสสรณนิโรธ** ดับกิเลสด้วยสลัดออกได้ หมายถึงภาวะที่เป็นอิสระปลอดโปร่งอย่างแท้จริง และโดยสมบูรณ์ คือ ภาวะแห่งนิพพาน

ง) ถ้าถึงพระรัตนตรัย ก็ไม่รอดสิ่งศักดิ์สิทธิ์ฤทธิปาฏิหาริย์ เลิกฝากตัวกับโชคชะตา

๔. **มรรค** คือ ทางดับทุกข์ หรือวิธีปฏิบัติเพื่อกำจัดสาเหตุแห่งปัญหา: เมื่อรู้ทั้งปัญหา ทั้งสาเหตุแห่งปัญหา ทั้งจุดหมายที่เป็นภาวะหมดสิ้นปัญหา ทุกอย่างครบถ้วนแล้ว ก็พร้อม และเป็นอันถึงเวลาที่จะลงมือปฏิบัติ

โดยเฉพาะ แง่ที่สัมพันธ์ใกล้ชิดโดยตรง ก็คือ เมื่อรู้จุดหมายที่จะต้องไปให้ถึง ว่าเป็นไปได้ และคืออะไรแล้ว การปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายนั้น จึงจะพลอยเป็นไปได้ด้วย ถ้าไม่รู้จุดหมายคืออะไร จะไปไหน ก็ไม่รู้ว่า จะปฏิบัติหรือเดินทางได้อย่างไร ดังนั้น ว่าเป็นโดยความสัมพันธ์ระหว่างข้อธรรมด้วยกัน มรรคย่อมสมควรเข้าลำดับเป็นข้อสุดท้าย

อีกอย่างหนึ่ง ว่าโดยวิธีสอน ตามธรรมดานั้น การปฏิบัติเป็นกิจที่ต้องอาศัยแรงกำลัง ถ้าผู้ปฏิบัติไม่เห็นคุณค่า หรือประโยชน์ ของสิ่งที่เป็นจุดหมาย ก็ย่อมไม่มีกำลังใจจะปฏิบัติ ยิ่งถ้ารู้สึกว่าการปฏิบัติเหนื่อยยาก ก็อาจเกิดความระย่อทอดถอย หรือถึงกับไม่ยอมปฏิบัติ แม้หากปฏิบัติ ก็อาจทำอย่างถูกบังคับ จำใจ ผืนใจ ลักว่าทำ ไม่อาจดำเนินไปด้วยดี

ในทางตรงข้าม ถ้าเห็นคุณค่าหรือประโยชน์ของสิ่งที่เป็นจุดหมายแล้ว เขาย่อมยินดีปฏิบัติ ยิ่งจุดหมายนั้นดีงาม เขาอยากได้มากเท่าใด เขาก็จะยิ่งมีกำลังใจปฏิบัติด้วยความเข้มแข็งมากเท่านั้น เมื่อเขามีฉันทะจริงจังแล้ว แม้ว่าการปฏิบัติจะยากลำบากเท่าใดก็ตาม เขาก็จะพยายามสู้ทำให้สำเร็จ

การที่พระพุทธเจ้าตรัสนิโรธไว้ก่อนหน้ามรรค ก็เพราะเหตุผลข้อนี้ด้วย คือ ให้ผู้ฟังมีความหวัง และเห็นคุณค่าของนิโรธที่เป็นจุดหมายนั้นก่อน จนเกิดความสนใจกระตือรือร้นที่จะเรียนรู้วิธีปฏิบัติ และพร้อมที่จะลงมือปฏิบัติต่อไป เมื่อพระองค์ตรัสแสดงนิโรธ ให้เห็นว่าเป็นภาวะควรบรรลุถึงอย่างแท้จริงแล้ว ผู้ฟังก็ตั้งใจที่จะรับฟังมรรค ด้วยใจมุ่งมั่นที่จะเอาไปใช้เป็นข้อปฏิบัติ และทั้งมีกำลังใจเข้มแข็ง พร้อมที่จะลงมือปฏิบัติตามมรรค และยินดีที่จะเผชิญกับความยากลำบากในการปฏิบัติตามมรรคนั้นต่อไป

เมื่อมองหาเหตุแห่งทุกข์ มนุษย์ชอบมองออกไปหาที่ชัတ်ทอดกายนอก หรือมองให้ไกลจากความรับผิดชอบของตนเท่าที่จะเป็นไปได้ ฉันทใด เมื่อจะแก้ไขทุกข์ มนุษย์ก็ชอบมองออกไปข้างนอก หาที่ปกป้องคุ้มครองให้ตนพ้นภาวะ หรือให้มาช่วยทำการแก้ไขทุกข์แทนให้ ฉันทนั้น

ว่าโดยลักษณะ การกระทำทั้งสองนั้นก็คล้ายคลึงกัน คือ เป็นการหลบหน้าความจริง ไม่กล้ามองทุกข์ และเลี่ยงหนีการเผชิญความรับผิดชอบ เหมือนคนหนีภัยด้วยความขลาดกลัว หาที่พอบิตตาซุกหน้าไม้ให้เห็นภัยนั้น นึกเอาเหมือนว่าได้พ้นภัย ทั้งที่ทั้งร่างทั้งตัวถูกปล่อยทิ้งไว้ในภัยอันตราย

ทำที่เช่นนี้ ทำให้เกิดนิสัยหวังพึ่งปัจจัยภายนอก เช่น การอ้อนวอนต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การบนบานเช่นสรวงสังเวย การรอคอยการดลบันดาลของเทพเจ้า หรือนอนคอยโชคชะตา พระพุทธศาสนาสอนว่า สิ่งหวังพึ่งเช่นนั้น หรือการปล่อยตัวตามโชคชะตาเช่นนั้น ไม่เป็นทางแห่งความมั่นคงปลอดภัย ไม่นำไปสู่ความพ้นทุกข์แท้จริง

วิธีแก้ไขทุกข์ที่ถูกต้อง คือ มีความมั่นใจในคุณพระรัตนตรัย ทำให้สงบและเข้มแข็ง แล้วใช้ปัญญา มองดูปัญหาอย่างมีใจเป็นกลาง ให้เห็นตามสภาวะของมัน และพิจารณาแก้ไขปัญหานั้นที่เหตุปัจจัย

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า เมื่อมีศรัทธาในพระรัตนตรัย ก็คิดที่จะดำเนินวิธีแก้ไขปัญหามาตามหลักอริยสัจ ๔ ประการ คือ กำหนดทุกข์ สืบสาวหาสาเหตุแห่งทุกข์ เล็งรู้ภาวะดับทุกข์ที่จะพึงบรรลุ แล้วปฏิบัติตามวิธีแก้ไขที่ตรงเหตุ ซึ่งพอดีที่จะให้บรรลุจุดหมาย เรียกว่า มรรคมืองค์ ๘ การปฏิบัติเช่นนี้ จึงจะเป็นทางพ้นทุกข์ที่แท้จริง ทั้งนี้ สมดังพุทธพจน์ว่า

“มนุษย์ทั้งหลาย ถูกภัยคุกคามแล้ว พวกค้นหาสิ่งต่างๆ มากมาย เป็นที่พึ่ง ยึดเอาภูเขา บ้าง ป่าบ้าง สวนและต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์บ้าง เป็นสรณะ แต่สิ่งเหล่านั้น ไม่เป็นที่พึ่งอันเกษม นั้นไม่ใช่สรณะอันอุดม คนยึดเอาสรณะอย่างนั้น จะพ้นไปจากสรรพทุกข์หาได้ไม่

“ส่วนผู้ใด ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรณะ มองเห็นด้วยปัญญาโดยถ่องแท้ ซึ่งอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ เหตุให้ทุกข์เกิดขึ้น ความกำว่องทุกข์ และอริยมรรคมีองค์ ๘ อันให้ถึงความสงบระงับทุกข์ นี้แหละ คือสรณะอันเกษม นี่คือสรณะอันอุดม คนถึงสรณะอย่างนี้แล้ว ย่อมปลอดภัยพ้นจากทุกข์ทั้งปวง”¹⁷⁴¹

พระพุทธเจ้า เป็นที่ระลึกให้มั่นใจว่า มนุษย์ คือเราทุกคนนี้ มีสติปัญญาความสามารถที่อาจฝึกปรือหรือพัฒนาให้บริบูรณ์ได้ สามารถหยั่งรู้สังขารม บรรลุความหลุดพ้นเป็นอิสระไร้ทุกข์ ลอยเหนือโลกธรรม และมีความดีสูงเลิศ ที่แม้แต่เทพเจ้าและพรหมก็เคารพบูชา ดังมีพระบรมศาสดาเป็นองค์นำ

มนุษย์ทั้งหลาย ที่หวังพึ่งเทพเจ้าและสิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้น ถ้ารู้จักฝึกอบรมตนให้ดีแล้ว ก็ไม่มีสิ่งใดที่ทေးและสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้นจะทำได้ เหมือนดั่งที่กรรมดีและจิตปัญญาที่พัฒนาดีแล้วของมนุษย์เองจะสามารถทำ

พระธรรม เป็นที่ระลึกให้มั่นใจว่า ความจริง หรือสังขารม เป็นภาวะที่ดำรงอยู่โดยธรรมดา สิ่งทั้งปวงเป็นไปตามเหตุปัจจัย ถ้ารู้จักมองดูรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามสภาวะที่มันเป็นจริง นำความรู้ธรรม คือความจริงนั้น มาใช้ประโยชน์ ปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายด้วยความรู้เท่าทันสภาวะ และกระทำการที่เหตุปัจจัย ก็จะแก้ไขปัญหาคิดที่สุด เข้าถึงธรรม และมีชีวิตที่ดีที่สุด

พระสงฆ์ เป็นที่ระลึกให้มั่นใจว่า สังคมดีงาม มีธรรมเป็นฐาน ประกอบด้วยสมาชิกผู้มีจิตใจไร้หรือห่างทุกข์ เป็นอิสระเสรี แม้มีพัฒนาการแห่งจิตปัญญาในระดับแตกต่างกัน แต่ก็อยู่ร่วมกันด้วยดี มีความสมเสมอกัน โดยธรรม มีความสามัคคี ร่วมกัน ร่วมกัน และเกื้อกูลหนุนเสริมกันและกัน ให้ก้าวไปในมรรคาสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์นั้น มนุษย์ทุกคนมีส่วนร่วมอยู่ร่วมสร้างสังคมเช่นนี้ได้ ด้วยการรู้ธรรมและปฏิบัติตามธรรม

¹⁷⁴¹ พุ.ธ.๒๕/๒๔/๔๐ (เคยอ้าง); **พระรัตนตรัย** เป็นหลักใหญ่สามเฝ้า ที่ชาวพุทธพึงระลึกตระหนกอยู่เสมอ คือ

๑. **พุทธ** - **มนุษย์** (ซึ่งถึงศักยภาพสูงสุด ที่มีอยู่ในมนุษย์แต่ละบุคคล)
๒. **ธรรม** - **ธรรมชาติ** (ธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย ที่รู้แล้ว จะลุลงที่เหนือเหตุปัจจัย)
๓. **สงฆ์** - **สังคม** (สังคมอุดมคติ แห่งอริยชน ผู้ดำเนินอยู่ในขั้นต่างๆ แห่งการรู้ธรรม และก้าวตามวิถีแห่งพุทธะ)

ถ้าไม่มีความมั่นใจในพระรัตนตรัย ก็ต้องพึ่งปัจจัยภายนอก เช่น เช่นสร้างอ้อนวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์บนบานเทพเจ้า เป็นต้นต่อไป แต่ถ้ามั่นใจในพระรัตนตรัยแล้ว ก็เรียนรู้หลักการดับทุกข์แก้ปัญหาด้วยปัญญารู้เหตุปัจจัยตามหลักอริยสัจ และปฏิบัติตามวิธีการพัฒนาตัวคนของมรรคในพระพุทธศาสนา

จ) ทางของอารยชนกว้างและสว่าง ทั้งพึ่งตนได้ และคนทั้งหลายก็ช่วยหนุนกัน

บุคคลที่มีศรัทธาแน่นแฟ้น มั่นใจในพระรัตนตรัยโดยสมบูรณ์ เสี่ยงซังกุงภายนอก หรือแม้แต่ความผันผวนแปรปรวนในชีวิต ที่เรียกว่าโลกธรรม หรือที่ชาวบ้านเรียกกันว่าโชคเคราะห์ทั้งหลาย ไม่อาจทำให้หวั่นไหวคลอนแคลนได้

จิตใจของเขาเป็นเหมือนคนมีสุขภาพดี แข็งแรง ช่วยตัวเองได้ตลอดเวลา¹⁷⁴² ไม่ต้องหวังพึ่งอำนาจดลบันดาลจากภายนอก เขาหวังผลจากกรรม คือการกระทำด้วยความเพียรพยายามตามเหตุปัจจัย ที่มีปัญญาเจริญถึงขั้นรู้เข้าใจหลักการแก้ไขปัญหาดับทุกข์ตามแนวทางแห่งสังฆธรรมที่เรียกว่า อริยสัจ ๔ ประการอย่างชัดเจน และดำเนินวิถีแก้ไขปัญหาดับทุกข์นั้น ตามมรรคาที่เรียกว่า อารยอัษฎางคิกมรรค เดินหน้าแน่วไป

บุคคลเช่นนี้ ท่านเรียกว่า เป็นผู้เข้าสู่กระแสแห่งทางดับทุกข์ ไปสู่ความเป็นอิสระเสรีที่แท้จริง เริ่มเข้าสังกัดในสังคมแห่งอารยชน เป็นคนมีการศึกษา เรียกว่า อริยบุคคลชั้นที่หนึ่ง มีชื่อเฉพาะว่า **โสดาบัน**

ส่วนคนทั้งหลายนอกจากนั้น ผู้ยังว่ายวน หมุนเวียนอยู่ใต้กระแสครอบงำของโลกธรรม หวั่นไหวไปตามโชคเคราะห์ มีศรัทธาที่ยังง่อนแง่น ไม่มั่นใจตนเองบนฐานแห่งคุณพระรัตนตรัย จิตใจเหมือนคนที่มักเจ็บไข้อยอดแอด ช่วยตัวเองไม่ค่อยได้ ต้องคอยอาศัยผู้อื่นอยู่ตลอดเวลา

คนเช่นนี้ อย่างเก่ง ยามดี ก็เข้มแข็ง แต่พอถูกรวมรสุมชีวิตอย่างแรง ก็ทรงตัวอยู่ไม่ไหว ต้องเลือกระหว่างการทนทุกข์ทรมานแสนสาหัส หรือหันไปหากามสุขที่แรงขึ้น มีสิ่งมีนเมาเสพติด เป็นต้น หรือยอมพึ่งพาสังค์ศักดิ์สิทธิ์ ขอร้องอำนาจดลบันดาลบ้าง หวังผลจากมงคลบ้าง จากโชคชะตาบ้าง พอกลบเกลื่อนชดเชยปลุกปลอบกันไป¹⁷⁴² ด้วยไม่รู้ทางออกที่ถูกต้อง ยังไม่มองดูรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันตามสภาวะและตามเหตุปัจจัย ทำให้ปล่อยให้ลอยพันกระแสโลกไม่ได้

ในการดำเนินชีวิต คนในระดับการพัฒนาขั้นนี้ ก็จะเอียงไปข้างใดข้างหนึ่ง ถ้าไม่อยู่ข้างมัวเมากามสุขเห็นแก่จะเสพบำรุ่งบำเรอตน ก็เฉียดไปข้างเข้มนวดบิปรัดตนเองด้วยระบบหรือแบบแผนวิถีที่ถือนั่นเอาไว้โดยมง่าย ไม่ดำเนินตรงไปในมัชฌิมาปฏิปทา

คนเหล่านี้มีชื่อเรียกว่าเป็น**ปุถุชน** ถ้าเป็นคนห่างไกลอารยธรรม มีติดบอดเสียทีเดียว ไม่รู้จักดีชั่ว ดำเนินชีวิตโดยสักว่าตันทหาพาไป ไม่ใช้ความคิดไม่ใช้ปัญญา พร้อมทั้งจะเบียดเบียนไม่ว่าใครๆ เพื่อเห็นแก่ตน ก็เรียกว่า **ชั้นพาลปุถุชน**

¹⁷⁴² เรื่องนี้ ว่าตามแนวปฏิบัติของชาวพุทธ ยอมรับความจริงว่า เมื่อยังไม่เป็นโสดาบัน ย่อมเป็นการยากนักที่คนจะช่วยเหลือตัวเองในทางจิตใจได้ตลอดไปทุกเวลา ดังนั้น สำหรับคนที่ยังหวังพึ่งอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การดลบันดาล และโชคชะตา ท่านจึงใช้วิธีเบนทิศทางเข้ามาสู่ธรรม ด้วยการแปรวิธีแก้ แทนที่จะให้ไปสะเดาะเคราะห์บวงสรวงอ้อนวอน ก็ให้สะเดาะอย่างใหม่ โดยให้ผู้นั้นทำการเสียสละตนในทางที่เป็นคุณประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ไปบริจาคบำรุ่งสาธารณกุศล ไปสละแรงงานทำสาธารณประโยชน์ เป็นต้น

แม้แต่**หมอชู่** ที่เฒ่าทางพุทธ ก็จะแนะนำให้แก่โชคชะตา ด้วยการไปทำบุญทำทาน รักษาศีล รักษาอุโบสถ เป็นต้น การที่ทำให้ท่านนั้น บางทีท่านสับสนไปถึงว่า บัดนี้ เทพให้เทวาที่เขาอ้อนวอนหวังพึ่งนั้น โดยเฉพาะในประเทศไทยนี้ ล้วนเป็นผู้ที่ได้นับถือพระพุทธศาสนาทั้งหมดทั้งสิ้นแล้ว (ส่วนมากก็เป็นชาวพุทธตั้งแต่ครั้งยังเป็นมนุษย์) ดังนั้น เทพเหล่านั้นจึงพอพระทัยที่จะเห็นคนทำสิ่งที่ตั้งมเป็นคุณประโยชน์ ยิ่งกว่าจะไปทำอะไรที่เหลวไหลไร้สาระ.

แต่ถ้าเป็นผู้รู้จักอารยธรรม ได้แว่วเสียงกู่เรียกของอริยชนแล้ว เริ่มดำเนินชีวิตดีงาม มีศีลธรรม ประกอบด้วยกุศลกรรมบถ ๑๐ หรืออย่างน้อยดำรงอยู่ในสภาวะแห่งศีล ๕ ก็ได้ชื่อว่าเป็น **กัลยาณปุถุชน** คือ ปุถุชนที่ดีงาม หรือเป็น สุตวันต์ศรียสาวก คือผู้สดับศาสน์แห่งอารยชน ตั้งต้นที่จะเดินเข้ามาใกล้อริยมรรคา

ข้อปฏิบัติเพื่อกำจัดเหตุแห่งทุกข์ หรือวิธีแก้ไขปัญหานี้ เรียกชื่อว่า **มรรค** เพราะเป็นเหมือนหนทางที่นำไปสู่จุดหมาย ชื่อว่า **มืองค์ ๘** เพราะเป็นทางสายเดียว แต่มีส่วนประกอบ ๘ อย่าง

การเดินทางสู่จุดหมายจะสำเร็จได้ ต้องอาศัยองค์ประกอบทั้ง ๘ อย่างนั้น ทำหน้าที่คอยเสริมกัน และประสานสอดคล้องพอเหมาะพอดี

ความพอเหมาะพอดี และตรงสู่เป้าหมายนี้ อาศัยปัญญาที่เห็นชอบ หรือรู้เข้าใจถูกต้อง ช่วยส่องช่วยชี้แนะให้ มรรคนั้นจึงมี **สัมมาทิฐิ** เป็นองค์ประกอบข้อแรก

ในฐานะเป็นข้อปฏิบัติพอเหมาะพอดีที่จะให้เล่นตรงสู่เป้าหมาย มรรคนั้นจึงเรียกว่า **มัชฌิมาปฏิปทา** แปลว่า **ทางสายกลาง** ซึ่งสังเกตง่ายๆ ด้วยลักษณะที่ไม่เอียงเข้าหาที่สุดทั้งสอง คือ มีชี้เห็นแก่จะแสวงหาสิ่งเสพมาบำรุงบำเรอปรนเปรอตน มัวเมาหมกมุ่นอยู่ในกามสุข โดยไม่คำนึงถึงใครอื่น และมีชี้หันเหไปสู่ทางตรงข้าม มุ่งหน้าทำการบีบรัดเข้มงวดเอากับตนเอง หาทุกข์มาทับถมตัว เหมือนดั่งว่าเมื่อหน่วยเกลียดชังตัวตน

การปฏิบัติตามมรรคนั้น จะเริ่มต้นได้ และจะดำเนินต่อไปด้วยดี ต้องอาศัยปัจจัย ๒ อย่างเป็นเชื้อชวน และเป็นเครื่องหล่อสนับสนุน เรียกว่า **ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ ๒** ประการ

อย่างแรก เป็น**ปัจจัยภายนอก** หรือปัจจัยทางสังคม ได้แก่ **ปรโตโฆสะที่ดี** คือ เสียง หรือการชักนำแรงกระตุ้นร่า และอิทธิพลจากผู้อื่น โดยเฉพาะที่เรียกว่า **กัลยาณมิตร** เช่น พ่อแม่ ครู อาจารย์ พระภิกษุสงฆ์ คนมีชื่อเสียงที่ประสบความสำเร็จด้วยความดี และบุคคลอื่นๆ ผู้มีคุณสมบัติเหมาะสมเป็นแบบอย่างที่ดีงาม น่าเลื่อมใส ทั้งที่ใกล้และไกล ซึ่งจะช่วยอบรมสั่งสอน และแนะนำ ให้คำปรึกษาหารือ หรือเร้าจิตใจให้ใฝ่ฝันในสิ่งดีงาม และให้มีความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง ด้วยอาศัยศรัทธา คือความเชื่อ ความเชิดชูนิยมนับถือ เป็นสื่อชักนำ ตลอดจนช่วยกระตุ้นชี้แนะ ให้รู้จักคิดรู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงด้วยตนเอง

อย่างที่สอง เป็น**ปัจจัยภายใน** หรือองค์ประกอบในตัวบุคคล ได้แก่ **โยนิโสมนสิการ** คือ การทำในใจ โดยแยกกาย หรือความฉลาดคิด คิดเป็น คิดถูกวิธี รู้จักคิด รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้ตรงตามสภาวะและตามเหตุปัจจัยของมัน

เมื่อมีปัจจัย ๒ อย่างนี้ช่วยปลุกเร้าและส่งเสริมสัมมาทิฐิ ก็มั่นใจได้มากกว่า การปฏิบัติธรรม หรือการดำเนินชีวิต จะอยู่ในแนวทางที่ถูกต้อง กุศลธรรมทั้งหลาย ที่เป็นองค์มรรคข้ออื่นๆ ก็จะเจริญงอกงามไปกับปัญญาด้วย เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข ทั้งแก่ตนเอง และผู้อื่น พร้อมทั้งเดินหน้าไปสู่จุดหมายของพุทธศาสนา

โดยนัยนี้ ศรัทธาที่มั่นคงในพระรัตนตรัย ความรู้ในอริยสัจ และการปฏิบัติตามมัชฌิมาปฏิปทา คือ มรรคามืองค์ ๘ นี้ จึงเป็นเครื่องป้องกัน หรืออย่างน้อยก็บรรเทาการดำเนินชีวิต การปฏิบัติต่อความทุกข์ และการแก้ไขปัญหานั้นทางที่ผิดทุกอย่างทุกด้าน

ทั้งนี้ ไม่ว่าทางผิคนั้นจะมีมาในรูปแบบใดๆ เช่น ในรูปของการลืมนสติหลงพันเพื่อนปล่อยตัวปล่อยใจให้เลื่อนลอยไหลไปตามอำนาจของความทุกข์ความคับแค้นโศกเศร้าบ้าง การหลอกตัวเองให้ลืมทุกข์ด้วยการกดตัวให้จมลึกลงไปในากามสุขมากยิ่งขึ้นบ้าง การหันไปหวังพึ่งอำนาจเร้นลับภายนอก อ้อนวอนสิ่งดลบันดาล หรือรอคอยโชคชะตาบ้าง การประกอบทุจริตต่างๆ บ้าง การหันออกไปรุกรานระบายทุกข์แก่ผู้อื่น เทียวเบียดเบียนก่อความเดือดร้อนแก่คนทั้งหลายบ้าง การเคียดแค้นชิงชังเมื่อตัว หันกลับเข้ามาบีบบังคับทรมาณลงโทษตนเองบ้าง

มรรค ซึ่งหนุนด้วยศรัทธาที่ถูกต้องนี้ ทำให้ดำรงอยู่ในสุจริต ประพฤติการที่เกื้อกูล เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น ทำให้เผชิญสถานการณ์ต่างๆ ด้วยความเข้มแข็งมั่นคง มีใจสงบ ดำเนินชีวิต แก้ไขปัญหา ดับทุกข์ได้ ด้วยความมีสติ ใช้ปัญญา และเพียรพยายามจัดการไปตามวิถีทางแห่งเหตุปัจจัย

แม้อย่างอ่อนแอที่สุด เมื่อไม่อาจช่วยตนเองได้ลำพัง ก็รู้จักเลือกหาภักตยานมิตร ที่จะช่วยปลุกเร้าใจให้กล้าหาญในกุศลธรรม และที่จะช่วยชี้แนะให้เกิดปัญญามองเห็นเหตุปัจจัย เพื่อแก้ไขได้โดยถูกต้อง

กิจหรือหน้าที่ต่อมรรค ได้แก่ *ภาวนา* คือ การพัฒนา ผีกปรือ ทำให้เป็นให้มี ปฏิบัติ หรือลงมือทำ แต่การเรียกมรรค ว่าเป็นข้อปฏิบัติ หรือเป็นการปฏิบัติธรรม บางครั้ง ก็ทำให้เข้าใจความหมายของมรรคแคบเกินไป ซึ่งเรียกได้ว่าเป็นความเข้าใจผิดอย่างหนึ่ง

ความจริงนั้น มรรคมีความหมายครอบคลุมธรรมภาคปฏิบัติทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ครอบคลุมคำ ว่าจริยธรรม หรือเป็นระบบจริยธรรมทั้งหมด ครอบคลุมการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องดีงามทั้งหมด ดังชื่อที่ใช้เรียกมรรคอย่างหนึ่งว่า *พรหมจริยะ* หรือ *พรหมจรรย์* ซึ่งแปลได้ว่า การครองชีวิตประเสริฐ หรือชีวิตประเสริฐนั่นเอง

องค์ประกอบทั้ง ๘ ของมรรค สามารถนำไปแยกแยะกระจายเนื้อหาออกและจัดรูปร่างระบบใหม่ โดยมีจุดเน้นจุดย้ำต่างแห่งต่างที่กัน ให้สอดคล้องเหมาะสมกับการดำเนินชีวิต และการปฏิบัติธรรมระดับนั้นๆ ดังตัวอย่างที่เห็นง่าย ๆ เช่นว่า

- จัดให้เหมาะสำหรับประชาชนทั่วไป โดยเน้นความประพฤติที่แสดงออกภายนอกมากกว่าเรื่องทางจิตใจ ชุดหนึ่งเรียกว่า *กุศลกรรมบถ ๑๐*
- จัดแสดงตามแนวการปฏิบัติชนิดที่มุ่งตรงเข้าสู่จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา โดยเน้นหลักธรรมระดับวิปัสสนาปัญญา ชุดหนึ่งเรียกว่า *วิสุทธิ ๗* อย่างนี้เป็นต้น

๑) เมื่อพระรัตนตรัย พาเข้าและคืบไปในไตรสิกขา มรรคก็พัฒนาสู่จุดหมาย

ในบรรดาหมวดธรรม ชุดธรรม หรือระบบการปฏิบัติที่จัดรูปร่างออกมาจากองค์มรรคทั้งหมดนั้น หมวดธรรม หรือระบบปฏิบัติที่ถือได้ว่าเป็นระบบกลาง หรือเป็นพื้นฐาน กว้างขวางครอบคลุม และใช้เป็นมาตรฐานของการปฏิบัติมากที่สุด ก็คือ ระบบที่เรียกว่า *สิกขา ๓* หรือ *ไตรสิกขา* ซึ่งแปลง่าย ๆ ก็คือ การศึกษา ๓ ส่วน

แม้ว่าไตรสิกขาจะจัดรูปร่างออกมาจากมรรค แต่ความสำคัญของไตรสิกขานั้น เข้าคู่เทียบเท่ากับมรรคเลยทีเดียว ดังจะเห็นว่า มรรค เป็นทางดำเนินชีวิตที่ดีงาม หรือระบบการดำเนินชีวิตที่ดีงาม หรือจะให้ตรงกว่านั้นว่า เป็นเนื้อหาของดำเนินชีวิตที่ดีงาม ส่วนไตรสิกขา เป็นระบบการศึกษา หรือระบบการฝึกฝนอบรมพัฒนาคน ให้มีชีวิตที่ดีงาม หรือให้มีการดำเนินชีวิตที่ดีงามนั้น

หลักทั้ง ๒ นี้ เนืองอยู่ด้วยกัน เพราะเมื่อมีการศึกษา มีการฝึกฝนอบรมพัฒนา ก็เกิดเป็นการดำเนินชีวิตที่ดี หรือการดำเนินชีวิตที่ดีก็เกิดมีขึ้น ดังนั้น เมื่อฝึกด้วยไตรสิกขา มรรคก็เกิดมีขึ้น หรือว่า เมื่อคนฝึกตนด้วยไตรสิกขา ชีวิตของเขาก็พัฒนาไปในมรรค เท่ากับพูดว่า การฝึกไตรสิกขา ก็เพื่อให้มรรคเกิดขึ้น

แท้จริงนั้น เนื้อหาสาระของมรรคและไตรสิกขา ก็อันเดียวกันนั่นเอง ฝึกอันใด ก็ได้อันนั้น หรือฝึกสิ่งใด สิ่งนั้นก็เจริญงอกงามขึ้น และการฝึกหรือการศึกษานั้น ก็ไม่แยกจากการดำเนินชีวิต แต่เนืองอยู่ด้วยกันกับการดำเนินชีวิต การศึกษาเป็นการพัฒนาชีวิต หรือที่แท้ ชีวิตที่ดี ก็คือชีวิตที่ศึกษานั้นเอง

เมื่อมั่นใจในพระรัตนตรัย ไม่มีกังวลเลพะวัชพะวนอยู่กับการหวังพึ่งปัจจัยภายนอกทั้งหลายแล้ว ด้วยศรัทธาที่เข้าทาง เป็นสัมมาทิฐินี้ ใจก็มุ่งมาอยู่กับการเรียนรู้อันหลักการดับทุกข์แก้ปัญหาด้วยปัญญารู้เหตุปัจจัยตามหลักอริยสัจ แล้วก็ปฏิบัติตามวิธีพัฒนาตัวคนที่เป็นมรรค นี้ก็คือเข้าสู่ไตรสิกขา

พอเริ่มต้น ตั้งตัวได้แล้ว ศรัทธาในพระรัตนตรัยนี้ ก็หนุนนำให้เดินหน้าก้าวไปในไตรสิกขา พัฒนาองค์มรรคให้เจริญงอกงามขึ้นไป ๆ จนลถึงจุดหมาย

สิกขา ๓ หรือที่นิยมเรียกว่า ไตรสิกขา ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ซึ่งมักเรียกกันให้ง่าย ๆ สะดวก ๆ ว่า **ศีล สมาธิ ปัญญา**

๑. อธิศีลสิกขา คือ การฝึกความประพฤติสุจริตทางกาย วาจา และอาชีวะ ได้แก่ รวมองค์มรรคข้อ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ว่าโดยสาระ ก็คือ การดำรงตนด้วยดีในสังคม รักษาระเบียบวินัย ปฏิบัติหน้าที่และความรับผิดชอบทางสังคมให้ถูกต้อง รู้จักปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อม หรือต่อโลก ในทางที่เกื้อกูล มีความสัมพันธ์ทางสังคมที่ดีงามเป็นคุณเป็นประโยชน์ มีวิถีชีวิตที่ส่งเสริมสภาพแวดล้อม โดยเฉพาะทางสังคม ให้อยู่ในภาวะเอื้ออำนวยแก่การที่ทุกๆ คนจะสามารถดำเนินชีวิตที่ดีงาม หรือปฏิบัติตามมรรคกันได้ด้วยดี¹⁷⁴³

ศีลเป็นสิกขาขั้นต้นที่สุด จึงมีขอบเขตกว้างขวางมาก แบ่งได้เป็นหลายระดับ ครอบคลุมถึงการแสดงออก และการบังคับควบคุมตนด้านภายนอกทั้งหมด ความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทั้งทางสังคมและธรรมชาติ เกณฑ์อย่างต่ำสุดของศีล คือ ไม่เบียดเบียนผู้อื่น (เช่นเดียวกับไม่เบียดเบียนตนเองด้วย) ไม่ทำลายสภาพแวดล้อมทางสังคม ที่เกื้อกูลแก่ชีวิตที่ดีงาม หรือเกื้อกูลแก่มรรคนั้น

ต่อจากนั้น ได้แก่การฝึกฝนทางวินัยเพื่อความดีงามยิ่งขึ้นไป ถ้าสามารถกว่านั้น ก็ก้าวไปถึงการทำการต่างๆ ที่เกื้อกูลแก่ผู้อื่น ช่วยสร้างเสริมจัดสรรสภาพแวดล้อม ในทางที่ปิดกั้นโอกาสแห่งความชั่วร้าย เพิ่มพูนโอกาสแห่งการดำเนินชีวิตและการปฏิบัติกิจเพื่อความดีงามหรือคุณค่าที่ยิ่งๆ ขึ้นไป

๒. อธิจิตตสิกขา คือ การฝึกปรือในด้านคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ได้แก่ รวมองค์มรรคข้อ สัมมาวาจา สัมมาสมาธิ และสัมมาสมาธิ เข้ามา ว่าโดยสาระ ก็คือ การฝึกให้มีจิตใจเข้มแข็ง มั่นคง แน่วแน่ ควบคุมตนได้ดี มีสมาธิ มีกำลังใจสูง ให้เป็นจิตที่สงบ ผ่องใส เป็นสุข บริสุทธิ์ ปราศจากสิ่งรบกวนหรือทำให้เศร้าหมอง อยู่ในสภาพเหมาะแก่การใช้งานมากที่สุด โดยเฉพาะการใช้ปัญญาอย่างลึกซึ้ง และตรงตามเป็นจริง

๓. อธิปัญญาสิกขา คือ การฝึกปรือพัฒนาปัญญา ให้เกิดความรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จนถึงความหลุดพ้น มีจิตใจเป็นอิสระ ผ่องใส เบิกบานโดยสมบูรณ์ ได้แก่ รวมองค์มรรค ๒ ข้อแรก คือ สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ โดยสาระ ก็คือ การฝึกอบรมพัฒนาให้เกิดปัญญาบริสุทธิ์ ที่รู้แจ้งชัดตรงตามสภาวะ ไม่เป็นความรู้ความคิดความเข้าใจที่ถูกบิดเบือน เคลือบคลุม ย่อมลี้ อำพราง หรือพร่ามัว เป็นต้น ด้วยอิทธิพลของกิเลส มีอวิชชาและตัณหาเป็นผู้นำ ที่ครอบงำจิตอยู่

การฝึกปัญญาเช่นนี้ ต้องอาศัยการฝึกจิตให้บริสุทธิ์ผ่องใสเป็นพื้นฐาน แต่ในเวลาเดียวกัน เมื่อปัญญาที่บริสุทธิ์รู้เห็นตามเป็นจริงนี้เกิดขึ้นแล้ว ก็กลับช่วยให้จิตนั้นสงบ มั่นคง บริสุทธิ์ ผ่องใสอย่างแน่อนอนยิ่งขึ้น เฉพาะอย่างยิ่ง ทำให้จิตใจเป็นอิสระ และส่งผลออกไปในการดำเนินชีวิต ทำให้วางใจ วางท่าที มีความสัมพันธ์กับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง และใช้ปัญญาที่บริสุทธิ์ ไม่เอนเอียง ไม่มีกิเลสแอบแฝงนั้น คิดพิจารณาแก้ไขปัญหาต่างๆ ทำกิจทั้งหลายอย่างถูกต้อง ในทางที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขอย่างแท้จริง

¹⁷⁴³ นับเป็นความบกพร่องอย่างยิ่ง ที่มักมองศีลกันเพียงในแง่ลบ อย่างแคบที่สุดคือ มองเป็นข้อห้าม ก้าวออกไปหน่อยก็เพียงเป็นการงดเว้น เช่น งดเว้นตามหลักศีล ๕ ไม่มองให้ครบตามความหมายเดิม เช่น ในฝ่ายพระสงฆ์ **ศีล** รวมถึงการประพฤติชอบต่อกันระหว่างอุปัชฌาย์อาจารย์กับศิษย์ ดังระบุในมหาชนธกะ เป็นต้น แห่งพระวินัยปิฎก ในฝ่ายคฤหัสถ์ **ศีล** รวมถึงการทำหน้าที่ต่อกันระหว่างบิดามารดากับบุตรธิดา สามีกับภรรยา เพื่อนกับเพื่อน ฯลฯ ตลอดจนสังคหวัตถุ ตามหลักคิหิวินัยในสังคาลกสูตร เป็นต้น

ถ้าพูดตามภาษาของวิชาการสมัยใหม่ ตามหลักวิชาการศึกษายศาสตร์วันตก อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ก็ครอบคลุมการทำให้เกิดพัฒนาการทางสังคม ทางอารมณ์ และทางปัญญา ตามลำดับ เป็น แต่จะแตกต่างกันโดยขอบเขตของความหมาย และสิกขา ๓ มีจุดหมายที่ชัดเจนจำเพาะตามแนวของพุทธธรรม

อย่างไรก็ตาม อย่างน้อยในขั้นเบื้องต้น จะเห็นชัดว่า ความหมายไปกันได้ดี คือ พูดได้ตรงกันในขั้นพื้นฐานว่า จะต้องฝึกคนให้มีวินัย(รวมถึงความรับผิดชอบและความสัมพันธ์ที่ดีทางสังคม) ให้งอกงามทางอารมณ์(ทางพระว่าให้จิตใจเข้มแข็งประณีต มีคุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพดี) และให้งอกงามทางพุทธิปัญญา

สิกขา ๓ นี้ เนื่องกัน และช่วยเสริมกัน ซึ่งตามหลักพัฒนาการอย่างสมัยใหม่ ก็ไม่อาจปฏิเสธได้ เช่น ความรู้เหตุผล ย่อมช่วยความเจริญทางอารมณ์ และช่วยเสริมการปฏิบัติตามวินัย ตลอดถึงความรับผิดชอบและความสัมพันธ์ในทางสังคม ดังนั้น การฝึกฝนอบรมในสิกขา ๓ หรือการให้เกิดพัฒนาการทั้งสามอย่าง จึงต้องดำเนินคู่เคียงกันไป¹⁷⁴⁴

มีใช้แค่นั้น ถ้าดูให้ชัด ในพุทธศาสนา มีพัฒนาการทางกาย เรียกว่า “กายภาวนา” อยู่ในหลัก **ภาวนา ๔** (เป็นบุคคลเรียก ภาวิต ๔) คือการพัฒนา ๔ ด้าน แต่ความหมายต่างกัน โดยในพุทธศาสนา หมายถึงการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ ให้เกิดผลในทางที่เกื้อกูล ไม่ใช่หมายถึงพัฒนาตัวร่างกาย และกายภาวนานี้ใช้ในการวัดผล ส่วนในภาคปฏิบัติของการฝึก การพัฒนากายนั้น จัดรวมไว้ในอธิศีลสิกขานั้นเอง

รวมความว่า ไตรสิกขาเป็นระบบการฝึกอบรมตามขั้นตอน จากภายนอก เข้าไปหาภายใน จากส่วนที่หยาบ เข้าไปหาส่วนที่ละเอียด และจากส่วนที่ง่ายกว่า เข้าไปหาส่วนที่ยากและลึกซึ้งกว่า

เมื่อแรกเริ่ม การฝึกอาศัยความเห็นชอบ หรือความรู้ความเข้าใจถูกต้อง ที่เรียกว่าสัมมาทิฏฐิ เป็นเชื้อหรือเป็นคำให้เพียงเล็กน้อย พอให้รู้ว่าตัวจะไปไหน ทางอยู่ที่ไหน จะตั้งต้นที่ไหนเท่านั้น

การเข้าใจปัญหาและการมองโลกและชีวิตตามความเป็นจริงนั้นแหละ คือจุดเริ่มต้นที่ถูกต้อง และคือความหมายพื้นฐานของสัมมาทิฏฐิ

ส่วนในระหว่างการฝึก การฝึกส่วนหยาบภายนอกในขั้นศีล ช่วยเป็นฐานให้แก่การฝึกส่วนละเอียดภายใน ทำให้พร้อมและสะดวกที่จะฝึกในขั้นจิตและปัญญาให้ได้ผลดียิ่งขึ้น

เมื่อฝึกขั้นละเอียดภายใน คือ ขั้นจิตและปัญญา ผลที่ส่งกลับออกมาช่วยการดำเนินชีวิตด้านนอก เช่น ทำให้มีความประพฤติสุจริตมั่นคง มีศีลที่เป็นไปโดยปกติธรรมดาของตนเอง ไม่ต้องฝืนใจหรือตั้งใจคอยควบคุมรักษา คิดแก้ปัญหาและทำกิจต่างๆ ด้วยปัญญาบริสุทธิ์ เป็นต้น โดยนัยที่กล่าวแล้ว

เมื่อฝึกตลอดระบบของสิกขาแล้ว ระบบการดำเนินชีวิตทั้งหมด ก็กลายเป็นระบบของมรรค สอดคล้องกันหมดทั้งภายนอกและภายใน

¹⁷⁴⁴ พัฒนาการทางกาย ในหลักสิกขานี้ ไม่ได้แยกออกมาแสดงต่างหาก ในทางพระพุทธศาสนา พัฒนาการด้านนี้ เห็นได้ว่าจัดอยู่ในขั้นศีล ทั้งนี้ มีแง่ที่จะพูดอยู่ ๒ อย่าง คือ อย่างแรก ความเป็นอยู่ตามแนวทางพุทธ เป็นการดำเนินชีวิตที่ไม่ขัดแย้ง ไม่ตัดแยก แต่ใกล้ชิดสนิทกลมกลืนและเกื้อกูลกันกับธรรมชาติ อย่างที่ ๒ ท่านเน้นความสัมพันธ์ทางกาย กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ ในหลัก *อินทริยสังวรศีล* และเน้นความสัมพันธ์ระหว่างความเป็นอยู่ด้านกาย กับการบริโภควัตถุ ดังที่จัดเป็นศีลหมวดหนึ่ง เรียกว่า “ปัจฉัยสันนิสิตศีล” (ศีลเนื่องด้วยปัจฉัยสี่) โดยย่ำที่ *โภชนมัตตัญญูตา* (ความรู้ประมาณในการบริโภค) ตลอดจนหลัก *สัพปาเย* ต่างๆ

มองแง่หนึ่งว่า พุทธศาสนาไม่พิจารณาพัฒนาการทางกาย แยกต่างหากจากจริยธรรม เพราะลำพังความเจริญกาย มีร่างกายเติบโตแข็งแรงมีสุขภาพดีทางกายนั้นอย่างเดียว ย่อมไม่มีความหมายเป็นสิกขา และตามปกติ จะเอียงไปทางเป็นการสนับสนุนให้ตัดรอนได้เครื่องมือที่จะเสพแสวงย้อย่างโลกามิส ซึ่งเป็นทางสายตรงข้ามกับการศึกษา อย่างไรก็ตาม เรื่องนี้มีใช้จุดเน้นในที่นี้ จึงจะไม่บรรยายไว้ (พัฒนาการทางกาย ไม่ระบุใน สิกขา ๓ แต่มาใน ภาวนา ๔ – นัย วจ.ปณจก.๒๒/๗๙/๑๒๑)

วิธีแก้ปัญหาแบบพุทธ

บางครั้งมีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า พุทธศาสนาสอนให้แก้ปัญหาทุกอย่าง แม้แต่ปัญหาทางเศรษฐกิจ และสังคม ที่ภายในจิตใจเท่านั้น ซึ่งน่าจะไม่ใช่วิธีการแก้ปัญหาที่เพียงพอ หรือได้ผลแท้จริง

สำหรับข้อสังเกตนี้ ควรทำความเข้าใจแยกเป็น ๒ ส่วน คือ ว่าโดยหลักการอย่างหนึ่ง ว่าโดยแก่นเน้ของคำสอน หรือแง่ที่มีเนื้อหาคำสอนมากกว่า เตนกว่า อย่างหนึ่ง

ว่าโดยหลักการ วิธีการแก้ปัญหาแบบพุทธ มีลักษณะสำคัญ ๒ อย่าง คือ เป็นการแก้ปัญหาที่เหตุปัจจัยอย่างหนึ่ง เป็นการแก้ปัญหามองของมนุษย์โดยฝีมือของมนุษย์เองอย่างหนึ่ง หรืออาจพูดรวมว่า เป็นการแก้ปัญหามองของมนุษย์โดยมนุษย์เอง ที่ตรงตัวเหตุปัจจัย

ที่ว่าแก้ตรงเหตุปัจจัย ก็ว่าเป็นกลางๆ ไม่จำกัดเฉพาะข้างนอก หรือข้างใน และที่ว่าแก้ปัญหามองของมนุษย์โดยมนุษย์เอง ก็จะเห็นได้จากการที่พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้มนุษย์มองปัญหาของตนที่ตัวมนุษย์เอง ไม่ใช่มองหาเหตุและมองหาทางแก้ไขที่บนฟ้า หรือซัดทอดโชคชะตา และให้แก้ไขด้วยการลงมือทำ ด้วยความเพียรพยายาม ตามเหตุผล ไม่ใช่หวังพึ่งการอ้อนวอน หรือนอนคอยโชค เป็นต้น ดังได้เคยกล่าวแล้ว

ว่าโดยแก่นเน้ของคำสอน หรือส่วนที่มีเนื้อหาคำสอนมากกว่า เตนกว่า ควรจะย้ำไว้ก่อนว่า พระพุทธศาสนาสอนให้แก้ปัญหา ทั้งด้านนอกด้านใน ทั้งทางสังคมและทางจิตใจของบุคคล คือ มีคำสอนชั้นศีลเป็นด้านนอก กับชั้นจิตและปัญญาเป็นด้านใน

จากนี้จึงมาทำความเข้าใจกันต่อไปว่า เมื่อก้าวตามแก่นเน้ของคำสอนเท่าที่มีอยู่ เนื้อหาคำสอนที่บันทึกอยู่ในคัมภีร์ ส่วนที่ว่าด้วยการแก้ปัญหาด้านใน หรือด้านจิตปัญญา มีมากกว่าส่วนที่ว่าด้วยการแก้ปัญหาด้านนอก หรือปัญหาทางสังคม เป็นต้น

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า เนื้อหาคำสอน เน้นด้านแก้ปัญหามองจิตใจ มากกว่าแก้ปัญหามองสังคม หรือด้านภายนอกอย่างอื่นที่เป็นเช่นนั้น เป็นเรื่องธรรมดาโดยเหตุผล และควรจะเป็นเช่นนั้น ขอแสดงเหตุผลบางอย่าง เช่น

- **โดยความคงตัวแห่งธรรมชาติของมนุษย์:** ปัญหาเกี่ยวกับชีวิตด้านใน หรือปัญหาทางจิตใจ เป็นเรื่องเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ล้วนๆ มากที่สุด คือ มนุษย์ทุกถิ่นฐานกาลสมัย มีธรรมชาติของปัญหาทางจิตใจเหมือนๆ กัน ถึงจะต่างสังคม หรือสังคมจะต่างยุคสมัย ธรรมชาติทางจิตปัญญาของมนุษย์ ก็ยังคงเป็นอย่างเดิม คือ มนุษย์ก็ยังเป็นมนุษย์ ที่มีโลภ โกรธ หลง รักสุข เกลียดทุกข์ เป็นต้น อยู่อย่างเดียวกัน

ส่วนปัญหาด้านนอกเกี่ยวกับสังคม มีส่วนหนึ่งเกี่ยวข้องกับธรรมชาติของมนุษย์ เมื่อยังเป็นมนุษย์ ก็จะมีลักษณะปัญหาเช่นนั้น แต่ส่วนอื่นๆ นอกจากนั้น เกี่ยวข้องกับปัจจัยอย่างอื่นๆ ในสภาพแวดล้อมซึ่งแตกต่างกันไปในส่วนรายละเอียดได้อย่างมากมาย ตามกาลและเทศะ

โดยอาศัยความเป็นจริงเช่นนี้ จึงเป็นธรรมดาอยู่เอง และเป็นอย่างที่ควรจะเป็นว่า พระพุทธเจ้าทรงสอนเกี่ยวกับการแก้ปัญหามองในทางจิตปัญญาเป็นหลัก และมีคำสอนด้านนี้มากมาย ส่วนการแก้ปัญหามองด้านคำสอนระดับศีล ทรงสอนแต่หลักกลางๆ ที่เนื่องด้วยธรรมชาติของมนุษย์ เช่น การไม่ควรทำร้ายเบียดเบียนกัน ทั้งทางชีวิตร่างกาย ทรัพย์สิน สิ่งหวงแหวน ด้วยกาย หรือด้วยวาจา และการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เป็นต้น ส่วนรายละเอียดนอกเหนือจากนั้น เป็นเรื่องแตกต่างกันไปตามปัจจัยอื่นๆ ในสภาพแวดล้อมที่เกี่ยวข้องของต่างถิ่นต่างยุคสมัย เป็นเรื่องของมนุษย์ที่รู้หลักการทั่วไปของการแก้ปัญหาแล้ว จะพึงวางหลักเกณฑ์วิธีการจัดการแก้ไขตามเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องนั้นๆ ไม่ใช่เรื่องที่จะไปวางบทบัญญัติไว้ให้มนุษย์เป็นการตายตัว

ว่าที่จริง ในทางปฏิบัติ ก็มีตัวอย่างที่พระพุทธเจ้าทรงวางระบบการแก้ปัญหาของมนุษย์ในด้านภายนอก คือในทางสังคมไว้ คือสังคมสงฆ์ หรือภิกษุสงฆ์ ที่ได้ทรงตั้งขึ้นเอง พระองค์ได้ทรงบัญญัติวินัย ซึ่งเป็นระบบการแก้ปัญหาจากด้านนอก โน้มนำสังคมไว้เป็นอันมาก ให้เหมาะสมกับความมุ่งหมายจำเพาะของการมีสังคมสงฆ์นั้น และให้เหมาะกับการดำรงอยู่ด้วยดีของสังคมสงฆ์ ท่ามกลางสภาพแวดล้อมของท้องถิ่นและยุคสมัยนั้น

ผู้ศึกษาพุทธศาสนาในสมัยปัจจุบัน มักมองข้ามวินัยไป ถ้าเข้าใจสาระของวินัยแล้ว จะมองเห็นแนวคิดของพระพุทธศาสนา เกี่ยวกับการแก้ปัญหาภายนอกในระดับสังคมได้

ขอย้ำว่า ถ้าไม่ศึกษาพระวินัยปิฎก (เฉพาะอย่างยิ่งส่วนนอกปาติโมกข์) จะไม่อาจเข้าใจแนวคิดทางสังคมของพระพุทธศาสนาได้เลย

เป็นการไม่สมเหตุผล ที่จะให้พระพุทธเจ้าทรงวางระบบที่มีรายละเอียดไว้พร้อมให้แก่มุชฌิมคนอื่น โดยไม่คำนึงถึงปัจจัยที่เป็นตัวแปรของท้องถิ่นต่างสมัยนั้นๆ

ผู้ที่เข้าใจสาระสำคัญของหลักการนี้แล้ว ย่อมจะจัดวางระบบสำหรับจัดการกับปัญหา และเรื่องราวในสังคมแห่งยุคสมัยของตนได้เอง

ดังเช่นพระเจ้าอโศกมหาราช เมื่อจะทรงสถาปนาธรรมวิชัยในราชอาณาจักร คำสอนของพระพุทธศาสนา ที่เกี่ยวกับปัญหาด้านในของจิตปัญญา พระองค์ก็ยอมไม่ต้องทรงแต่ต้องอีก เพียงแต่ส่งเสริมให้เผยแพร่คำสอนที่แท้จริง ด้วยวิธีและทำนองที่สอดคล้องกับกาลสมัย

แต่ส่วนเรื่องภายนอก ด้านสังคม พระองค์นำแต่คำสอนที่เป็นกลางๆ มาตั้งเป็นหลัก แล้วทรงจัดวางระบบแบบแผน วิธีปกครอง และดำเนินกิจการต่างๆ ขึ้นใหม่ ให้ได้ผลสำหรับยุคสมัยนั้น

อย่างง่าย ๆ ดูในประเทศไทย ตามขัตติยราชประเพณีทางการปกครอง นำเอาคำสอนทางพุทธศาสนา เกี่ยวกับหน้าที่และคุณธรรมของพระมหากษัตริย์ ส่วนที่เป็นกลางๆ คือ ทศพิธราชธรรม (๑๐) จักรวรรดิวัตร ๑๒ ราชสังคหวัตถุ ๔ และกำลังของพระมหากษัตริย์ ๕ มาวางเป็นหลัก และแปลความหมายให้เข้ากับยุคสมัย ส่วนระบบบริหารราชการ เป็นต้น ก็จัดวางขึ้นให้เหมาะสมกับถิ่นและยุคสมัยนั้น ดังนี้ เป็นต้น

- *โดยความเป็นเอก หรือความชำนาญพิเศษ:* การแก้ปัญหาจากภายนอก หรือทางด้านสังคมนั้น นอกจากขึ้นต่อปัจจัยเกี่ยวกับสภาพแวดล้อม ที่ต่างกันของถิ่นและยุคสมัยแล้ว ยังมีศิลปวิทยาการและระบบการอื่นๆ เอาใจใส่ เป็นเจ้าของเรื่องกันอยู่อีกมากมาย

แต่ในทางตรงข้าม ปัญหาเกี่ยวกับชีวิตด้านในทางจิตปัญญาของมนุษย์ กลับได้รับความเอาใจใส่จากศิลปวิทยาทั้งหลายอย่างที่นับได้น้อยยิ่ง และเป็นแดนที่วิทยาการทั้งหลายเข้าไม่ค่อยถึง

พระพุทธศาสนาถือปัญหาระดับนี้เป็นเรื่องสำคัญ ที่ควรเอาใจใส่มากอยู่แล้ว ยิ่งถ่วงการอื่นทอดทิ้ง ก็ยิ่งควรเอาใจใส่มาก และเป็นแดนที่พุทธศาสนาเข้าถึงเป็นพิเศษด้วย

- *โดยความลึกซึ้ง ยาก และเป็นแก่นแท้ของชีวิต:* ปัญหาทางจิตปัญญา เป็นเรื่องลึกซึ้งละเอียดอ่อน เข้าใจยากกว่าปัญหามาตรานอกทั้งหลายเป็นอันมาก ถ้าเรื่องราวภายนอกใช้เวลาอธิบายหรือชี้แจงสัก ๑ ชั่วโมง เรื่องทางจิตปัญญาบางที่อาจต้องใช้เวลาอธิบายสัก ๑๐ ชั่วโมง และต้องเน้นต้องย้ำกันอยู่เรื่อยๆ การมีคำสอนด้านนี้ ในอัตราที่สูงกว่าคำสอนเกี่ยวกับปัญหามาตรานอก จึงเป็นเรื่องธรรมดา

อีกประการหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงถือว่า ประโยชน์ทางจิตปัญญานี้ เป็นแก่นสารเนื้อแท้ของชีวิตมนุษย์ เมื่อเกิดมามีชีวิตแล้ว ก็ควรพยายามให้ได้ให้ถึง ไม่ให้สูญสิ้นชีวิตไปเปล่า และคนก็ไม่ใคร่มองเห็น

เมื่อเช่นนั้น ก็จึงเป็นธรรมดา ที่จะต้องทรงเน้นย้ำประโยชน์ทางจิตปัญญานี้มาก ส่วนประโยชน์ด้านภายนอก คนทั้งหลายเขาเฝ้าปรารถนากันอยู่แล้ว ถึงไม่ไปย่ำอีก ก็พอแก่การอยู่แล้ว

- *โดยความเนืองถึงกันแห่งทุกด้านของชีวิต:* ความจริง ปัญหาของมนุษย์ ไม่ว่าจะด้านนอก หรือด้านใน ก็กระเทือนถึงกันทั้งหมด และในการแก้ปัญหาแต่ละอย่าง ไม่ว่าจะนอกว่าใน ชีวิตทุกด้านของมนุษย์ก็ต้องเกี่ยวข้องด้วยทั้งนั้น

ยิ่งมาคำนึงว่า ชีวิตด้านในของมนุษย์เป็นหลักยืนตัว และเป็นพื้นฐานอยู่ในส่วนลึก มีอิทธิพลต่อการแก้ปัญหาภายนอกอย่างมาก เช่น เมื่อจิตใจลุ่มหลงมัวเมา ก็มองปัญหาไม่ตรงตามเป็นจริง เมื่อกระแสความคิด และปัญญาถูกอิทธิพลของอวิชชาตันทาครอบงำ หรือถูกตัณหา มานะ ทิฏฐิบิดเบือน ชักให้เอนเอียง ก็ไม่อาจพิจารณาปัญหาอย่างถูกต้อง นอกจากแก้ผิดพลาด บางที่อาจขยายปัญหา หรือซ้ำเติมเพิ่มปัญหาใหม่ขึ้นอีกก็ได้

ดังนั้น การชำระจิตและการทำปัญญาให้บริสุทธิ์ ไม่บิดเบือน ไม่เอนเอียง จึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการแก้ปัญหาทุกอย่าง ทั้งภายนอกและภายใน ทุกถิ่นทุกสมัย

ถ้ามนุษย์แก้ปัญหาไม่ถึงระดับจิตปัญญานี้ ก็ไม่มีทางจะแก้ปัญหา แม้แต่ระดับสังคมหรือภายนอก ให้ได้ผลแท้จริงได้ ถ้าแก้ปัญหาพื้นฐานระดับจิตปัญญานี้ได้ การแก้ปัญหาภายนอก ก็จะง่ายขึ้นอย่างมาก มนุษย์จะมีความพร้อมในการแก้ปัญหาขึ้นอีกมาก

พุทธศาสนาเน้นการแก้ปัญหาถึงขั้นพื้นฐาน คือ ถึงระดับแห่งจิตปัญญา ดังที่กล่าวมาแล้ว

- *โดยความต่างแห่งระดับการดำเนินชีวิต:* พระพุทธศาสนาถือว่า สังคมประกอบด้วยมนุษย์ ที่มีพัฒนาการทางจิตปัญญาในระดับต่างๆ กัน นอกจากนั้นยังมีสังคมย่อย หรือชุมชนต่างๆ ซ้อนอยู่ภายใน ซึ่งเปิดโอกาสให้ผู้สมัครใจเข้าไปดำรงชีวิตในระดับที่แตกต่างกัน เช่น มีสังคมคฤหัสถ์ กับสังคมสงฆ์ เป็นต้น

ลองมองแค่นี้เป็นตัวอย่าง ก็เห็นง่ายๆ แล้วถึงความแตกต่างกันที่ว่านั้น ดังปรากฏอยู่ว่า ชีวิตในสังคมคฤหัสถ์ เน้นด้านความสัมพันธ์ทางสังคม และการงานหาเลี้ยงชีพ ส่วนชีวิตในสังคมสงฆ์ เน้นด้านจิตปัญญา

เมื่อมองดูสังคมสงฆ์ แม้ว่าจะมีวินัยที่ใช้วิธีแก้ปัญหาจากแรงของสังคม แต่โดยเปรียบเทียบ ก็ยังเน้นด้านจิตปัญญาข้างในมากกว่า และเน้นด้านนอกน้อยกว่าสังคมคฤหัสถ์

โดยนัยนี้ ถ้าใครจะดูคำสอนสำหรับภิกษุแล้ว เขาเป็นมาตรฐานวัดว่า พุทธศาสนาสอนให้คนทั่วไปใช้วิธีแก้ปัญหาอย่างนั้น ย่อมไม่เป็นการถูกต้อง

- *โดยธรรมดาของธรรมชาติแห่งสรรพสัตว์:* ข้อนี้ขอทวนย้ำรวมไว้ด้วย พุทธศาสนามองว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ขึ้นต่อการฝึกหัดพัฒนา และเป็นธรรมดาของธรรมชาติที่ว่า ในเวลาเดียวกันของขณะหนึ่งขณะใดก็ตาม มนุษย์ทั้งหลายอยู่ในระดับการพัฒนาที่ไม่เท่ากัน ทั้งทางกาย ทางสังคม ทางจิตใจ และทางปัญญา เขาจึงมีความต้องการของชีวิตที่ไม่เหมือนกัน ไม่เท่ากัน ทั้งทางวัตถุ และทางนามธรรม รวมทั้งความต้องการด้านความสุข

จะต้องยอมรับความจริงแห่งความแตกต่างของมนุษย์ดังที่ว่านี้ และยอมรับสังคมและโลก อันมีมนุษย์ที่ต่างกันในระดับของการพัฒนานี้ การขบคิดทำให้โลกหรือสังคมมีมวลมนุษย์ที่ต้องอยู่ต้องเป็นอย่างเดียวกัน ไม่ใช่ความถูกต้อง ไม่ดีแก่ใครๆ และไม่อาจเป็นไปได้

ผู้ที่เกี่ยวข้องรับผิดชอบ จะต้องจัดการทั้งทางวัตถุ ทางสังคม และทางจิตปัญญา ให้เหมาะสมและเกื้อกูลที่จะสนองความต้องการเท่าที่ชอบธรรมแก่คนทั้งหลายที่ต่างระดับการพัฒนางานั้นๆ อย่างทั่วถึง ที่จะให้มนุษย์ที่ต่างระดับการพัฒนาเหล่านั้น ต่างก็เป็นสุข และอยู่ร่วมกันผาสุก

แต่พร้อมกันนั้น ซึ่งเว้นไม่ได้ คือ การสนองความต้องการเสมอภาคมวลรวมของมนุษยชาติ อันได้แก่ ความต้องการของชีวิตตามธรรมดาแห่งธรรมชาติของมนุษย์ ซึ่งเป็นสัตว์ที่จะต้องฝึกพัฒนา คือจะต้องจัดการ ระบบชีวิตและสังคม ตลอดถึงทั้งโลก ให้เอื้อให้มนุษย์ให้ขยับดันต่อการพัฒนาตนของมนุษย์ทุกคนเหล่านั้น เพื่อให้เขามีโอกาสถึงจุดหมายสูงสุดของการพัฒนาชีวิต จนแม้กระทั่งจะมีจิตปัญญาที่สมบูรณ์

ถ้าครบตลอดมาถึงตรงนี้ ก็คือสอดคล้องตามหลักการของพระพุทธศาสนา

• ในที่สุด หันกลับไปย้ำอีกครั้งหนึ่งว่า **พุทธศาสนาสอนให้แก้ปัญหาของมนุษย์ โดยมนุษย์เอง ที่ตรงตัวเหตุปัจจัย** และพูดเช่นนี้เป็นกลางๆ ไม่ได้จำกัดจำเพาะว่าจะแก้แต่ข้างใน หรือแก้แต่ข้างนอก คือแล้วแต่เหตุปัจจัย

ควรจะย้อนกลับออกไปด้วยซ้ำว่า ศิลปวิทยาและระบบการทั้งหลายเท่าที่มีอยู่นี้ต่างหาก ที่มักมุ่งแต่จะแก้ปัญหาที่ข้างนอกอย่างเดียว ด้านเดียว มองข้ามการแก้ปัญหาด้านในไปอย่างแทบจะสิ้นเชิง อันนับว่าเป็นการแก้ปัญหาที่ไม่สมบูรณ์

อาจพูดอีกอย่างหนึ่งว่า การแก้ปัญหตามหลักพุทธศาสนานั้น **ไม่ใช่แก้ที่ข้างนอก หรือแก้ที่ข้างในอย่างเดียว แต่ให้แก้ตั้งแต่ข้างในออกมาทีเดียว**

หมายความว่า มิใช่จะแก้แต่ข้างในอย่างเดียว ต้องแก้ข้างนอกด้วย และมีใช่จะแก้แต่ข้างนอกอย่างเดียว ต้องแก้ข้างในด้วย คือ **แก้หมด แก้ที่เหตุปัจจัย ไม่ว่าจะข้างนอกหรือข้างใน**.

คุณค่าที่เด่นของอริยสัจ

หลักอริยสัจ นอกจากเป็นคำสอนที่ครอบคลุมหลักธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ทั้งภาคทฤษฎี และภาคปฏิบัติ ดังกล่าวมาแล้ว ยังมีคุณค่าเด่นที่น่าสังเกต อีกหลายประการ ซึ่งพอสรุปได้ ดังนี้:

๑. เป็นวิธีการแห่งปัญญา ซึ่งดำเนินการแก้ไขปัญหตามระบบแห่งเหตุผล เป็นระบบวิธีแบบอย่าง ซึ่งวิธีการแก้ปัญหาใดๆ ก็ตาม ที่จะมีคุณค่าและสมเหตุผลจะต้องดำเนินไปในแนวเดียวกันเช่นนี้
๒. เป็นการแก้ปัญหาและจัดการกับชีวิตของตน ด้วยปัญญาของมนุษย์เอง โดยนำเอาหลักความจริงที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ ไม่ต้องอ้างอำนาจดลบันดาลของตัวการพิเศษเหนือธรรมชาติ หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใดๆ
๓. เป็นความจริงที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของคนทุกคน ไม่ว่ามนุษย์จะเตลิดออกไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธกับสิ่งที่อยู่ห่างไกลตัวกว้างขวางมากมายเพียงใดก็ตาม แต่ถ้าเขายังจะต้องมีชีวิตของตนเองที่มีคุณค่า และสัมพันธกับสิ่งภายนอกเหล่านั้นอย่างมีผลดีแล้ว เขาจะต้องเกี่ยวข้องและใช้ประโยชน์จากหลักความจริงนี้ตลอดไป
๔. เป็นหลักความจริงกลางๆ ที่ติดเนื่องอยู่กับชีวิต หรือเป็นเรื่องของชีวิตเองแท้ๆ ไม่ว่ามนุษย์จะสร้างสรรค์ ศิลปวิทยา หรือดำเนินกิจการใดๆ ขึ้นมา เพื่อแก้ปัญหาและพัฒนาความเป็นอยู่ของตน และไม่ว่า ศิลปวิทยาหรือกิจการเหล่านั้น จะเจริญขึ้น เลือ่มลง สลายไป หรือเกิดมีใหม่มาแทนอย่างไรๆ ก็ตาม หลักความจริงที่เรียกว่าอริยสัจนี้ ก็จะยืนยง ใหม่ และใช้เป็นประโยชน์ได้ตลอดทุกกาล

สรุป “พุทธธรรม” ลงในอริยสัจ

เนื้อความ และโครงเรื่อง ของหนังสือ *พุทธธรรม* นี้ แม้จะดูเหมือนแปลกไปจากคัมภีร์และตำราต่างๆ เท่าที่มีอยู่ในหลายส่วน และหลายลักษณะ แต่ความจริงแล้ว ก็ดำเนินอยู่ในหลักการเดิมที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศไว้ คือ **อริยสัจ ๔** นั้นเอง มิได้ผิดแปลกไปแต่ประการใด

เพื่อให้เห็นชัด จึงขอจัดโครงเรื่องของหนังสือ ลงในหลักอริยสัจ ๔ ดังนี้

ภาค ๑ มัชฌิมนธรรมเทศนา

หมวด ๑ ทุกข์

บทที่ ๑: ชีวิต คืออะไร?	ชั้น ๕
บทที่ ๒: ชีวิต คืออะไร?	อายตนะ ๖
บทที่ ๓: ชีวิต เป็นอย่างไร?	ไตรลักษณ์

หมวด ๒ สมุทัย

บทที่ ๔: ชีวิต เป็นไปอย่างไร?	ปฏิจจสมุปบาท
บทที่ ๕: ชีวิต เป็นไปอย่างไร?	กรรม

หมวด ๓ นิโรธ

บทที่ ๖: ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร?	นิพพาน
บทที่ ๗: ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร?	ประเภทและระดับแห่งนิพพานและผู้บรรลุนิพพาน
บทที่ ๘: ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร?	ข้อควรทราบเพิ่มเติมเพื่อเสริมความเข้าใจ
บทที่ ๙: ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร?	หลักการสำคัญของการบรรลุนิพพาน
บทที่ ๑๐: ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร?	บทสรุป

ภาค ๒ มัชฌิมาปฏิปทา

หมวด ๔ มรรค

บทที่ ๑๑: ชีวิต ควรเป็นอยู่อย่างไร?	บทนำของมัชฌิมาปฏิปทา
บทที่ ๑๒: ชีวิต ควรเป็นอยู่อย่างไร?	บุพภาคของการศึกษา ๑: ปรัตโฆสะ-กัลยาณมิตร
บทที่ ๑๓: ชีวิต ควรเป็นอยู่อย่างไร?	บุพภาคของการศึกษา ๒: โยนิโสมนสิการ
บทที่ ๑๔: ชีวิต ควรเป็นอยู่อย่างไร?	องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา ๑ หมวดปัญญา
บทที่ ๑๕: ชีวิต ควรเป็นอยู่อย่างไร?	องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา ๒ หมวดศีล
บทที่ ๑๖: ชีวิต ควรเป็นอยู่อย่างไร?	องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา ๓ หมวดสมาธิ
บทที่ ๑๗: บทสรุป	อริยสัจ ๔

ภาค ๓ บทความประกอบ (ตัวอย่างแสดง: ขารยธรรมวิถี – ชีวิตที่ดี เป็นอย่างไร?)

บทที่ ๑๘: บทความประกอบที่ ๑:	ชีวิตและคุณธรรมพื้นฐานของอารยชน
บทที่ ๑๙: บทความประกอบที่ ๒:	ศีลกับเจตนาธรรมทางสังคม
บทที่ ๒๐: บทความประกอบที่ ๓:	เรื่องเหนือสามัญวิสัย
บทที่ ๒๑: บทความประกอบที่ ๔:	ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ
บทที่ ๒๒: บทความประกอบที่ ๕:	ความสุข ๑: ฉบับแบบแผน
บทที่ ๒๓: บทความประกอบที่ ๖:	ความสุข ๒: ฉบับประมวลความ

ส่วนเนื้อความที่ดูแปลกไป โดยเฉพาะข้อธรรมที่มีชื่อไม่ค่อยคุ้นหู เช่น ปรัตโฆสะ กัลยาณมิตร และ โยนิโสมนสิการ เป็นต้น พร้อมทั้งแง่ด้านที่ไม่ชินตาของหลักธรรมต่างๆ ที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว มีหลายอย่างที่ได้ นำมาอธิบายเป็นพิเศษในหนังสือนี้ ทั้งที่ในหนังสือทางธรรมทั่วไปไม่ค่อยมีการกล่าวถึง

พึงเข้าใจว่า ข้อธรรม และแง่แห่งความหมายเหล่านั้น แท้จริง เป็นสิ่งที่ท่านกล่าวถึงบ่อยๆ ใน พระไตรปิฎก แต่อาจเป็นได้ว่า ในบางยุคบางสมัย ไม่มีเหตุที่ท่านจะต้องยกขึ้นเน้นย้ำ หรือกล่าวถึงเป็นพิเศษ จึง เห็นห่างเลือนรางไป

การมีเนื้อความเช่นนั้น มาปรากฏอย่างแปลกตาในหนังสือนี้ พึงเข้าใจว่า เกิดจากการพิจารณาเห็นว่า บัดนี้ ถึงเวลาที่ควรจะสนใจข้อธรรม และแง่ความหมายเหล่านั้น ให้มากเป็นพิเศษ หรืออย่างน้อย มากขึ้น กว่าเดิม

ในทำนองเดียวกัน บางท่านก็อาจสังเกตเห็นว่า คำสอนบางอย่าง บางแง่ ที่เคยเน้นย้ำขยายความโดย พิสดารในบางสมัย ก็ได้เป็นจุดเด่นที่เน้นย้ำในหนังสือนี้

อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนหนังสือนี้ มีความมั่นใจพอสมควรว่า อัตราส่วนแห่งเนื้อความเกี่ยวกับข้อธรรม และแง่ความหมายของหลักคำสอนต่างๆ ที่กล่าวถึงในหนังสือนี้ เกือบเคียงมากกับอัตราส่วนที่เป็นจริง ในพระบาลี คือ พระไตรปิฎก ที่เป็นแหล่งคำสอนหลักแต่ดั้งเดิม.

บันทึกพิเศษ เสริมบทสรุป

ข้อสังเกตบางประการ ในการศึกษาพุทธธรรม

ก. ภาคมัชฌิมนธรรมเทศนา หรือ ภาคกระบวนธรรม หรือ ภาค(สภาวะ)สังขธรรม (ธรรมสำหรับรู้เท่าทัน)

พุทธธรรมมีหลักการว่า ไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ความจริงก็ดำรงอยู่ตามธรรมดาของมัน อย่างเป็นกลางๆ พระพุทธเจ้าตรัสรู้ คือ ทรงค้นพบความจริงนั้นแล้ว นำมาเปิดเผยไว้ สารของความจริงนี้ก็คือ (ความเป็นไปตาม) ธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย หรือกระบวนธรรมแห่งเหตุปัจจัย

ผู้ที่มองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น ไม่ใช่มองตามที่ตนอยากหรือไม่อยากให้มันเป็น จึงจะเข้าใจความจริงที่เป็นกลางนี้ได้ เมื่อเข้าใจธรรมที่เป็นกลางนี้แล้ว ก็ย่อมมองเห็นความจริงอย่างกว้างๆ ครอบคลุมทั่วไปทั้งหมด มีทัศนะเปิดกว้าง หลุดพ้นเป็นอิสระอย่างแท้จริง โดยหลุดพ้นทั้งทางจิต คือ จิตหลุดพ้นจากสิ่งบีบคั้นครอบงำที่เรียกว่ากิเลส และความทุกข์ กลายเป็นจิตที่ปลอดโปร่ง เบิกบาน เป็นสุข และดำเนินปัญญา คือ หลุดพ้นด้วยรู้เท่าทันธรรมดา แล้วมองเห็นความจริงที่ล้วนๆ บริสุทธิ์ ไม่มีกิเลสเคลือบแฝง หรือทำให้เอนเอียง และรู้ชัดแจ้งที่ความจริงโดยตรง ไม่ต้องรู้ผ่านใครๆ หรือรู้ตามที่ใครบอกอีกต่อไป

ธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยนั้น ปรากฏในหลายรูปลักษณะ ดังตัวอย่างด้านอุตุนิยาม ธรรมนิยาม และกรรมนิยาม

ก) กระบวนการแห่งธรรมชาติแวดล้อม หรือ ปัจจัยการแห่งอตุ

- ✧ ยอดเขาไกลสูงมาก → อากาศจึงหนาวจัด → เมฆจึงลงเป็นหิมะตลอดปี;
- ✧ นายอุณหขึ้นไปติดอยู่นานในหิมะ → ความเย็นทำให้เลือดชั้นจับตัว → เลือดไม่ไหลไปเลี้ยงมือเท้า → มือเท้าปวดมากแล้วชาไป → แก้ไขไม่คืน → มือเท้าจึงพิการ ฯลฯ

ข) กระบวนการแห่งชีวิต หรือ ปัจจัยการแห่งกรรมระดับในจิตใจ

- นาฬิกาติบอกเวลา ๑๐ น. →
- ✧ นาย ก. ได้ยิน (เป็นนักโทษ ถึงเวลาถูกนำตัวไปประหาร → หวาดกลัวมาก) → เข่าอ่อน ทรงตัวไม่อยู่;
- ✧ นาย ข. ได้ยิน (เป็นญาติของคนที่ถูกนักโทษฆ่า → สงสัยความแค้น) → ร้องตะโกน ดีใจ;
- ✧ นาย ค. ได้ยิน (เป็นญาติอีกคนหนึ่ง → แค้น แต่คำหึงกรรมวิบากของมนุษย์ เกิดความสลดใจ) → วางเฉย มีอาการสงบ;
- ✧ นาย ง. ได้ยิน (เป็นนักโทษประหารอีกคนหนึ่ง → เคยหวาดกลัว แต่คิดได้ถึงผลสมแก่กรรมของตน) → เดินไปกับผู้คุมโดยสงบ

ค) กระบวนการแห่งกรรม หรือ ปัจจัยการแห่งกรรมระดับบุคคล

- ✧ นาย จ. กล่าวคำหยาบแก่นาย ฉ. → นาย ฉ. เอาไม้ตีศีรษะ นาย จ. → นาย จ. ศีรษะแตก → นาย จ. เอาปืนยิง นาย ฉ. → นาย ฉ. บาดเจ็บสาหัส ฯลฯ

ง) กระบวนการแห่งวิวัฒนาการของสังคม หรือ ปัจจัยการแห่งกรรมระดับสังคม

- ✧ พี่ชองงามอยู่ตามธรรมชาติ คนไปเก็บกินเมื่อต้องการ → บางคนทำการสังฆม → คนอื่นๆ พากันเอาอย่าง → มีการปักปันกันเขต → มีการลักขโมย → มีการตีเตียนทำร้ายกัน → คนเห็นความจำเป็นจะต้องมีการปกครอง → มีการเลือกตั้งหัวหน้า → เกิดมีราชาหรือกษัตริย์ ฯลฯ (ตามหลักคัมภีร์พุทธ)

กระบวนการข้อ ๗) มีลักษณะพิเศษ ถ้ามองเพียงปรากฏการณ์ภายนอก ไม่อ้างอิงถึงกิเลส หรือคุณธรรมในจิตใจ อย่างที่เขียนไว้ในวงเล็บแล้ว จะอธิบายความสัมพันธ์ไม่ได้เลย กล่าวคือ มองไม่เห็นว่าการได้ยินเสียงนาฬิกา จะเป็นเหตุให้เกิดอาการกริยาอย่างหลังได้อย่างไร ถ้าปัจจัยในใจไม่มี อาการภายนอกนั้น ก็เกิดขึ้นไม่ได้

ส่วนในข้อ ๘) และ ๙) ปัจจัยภายในบุคคล ก็สำคัญมาก แต่แฝงซ่อน มองเห็นยากกว่า จึงมักถูกมองข้ามไป เช่น บางคนมองเฉพาะปัจจัยทางวัตถุ หรือทางเศรษฐกิจอย่างเดียว ในที่นี้ เอาข้อ ๗) มาวางเทียบไว้ เพื่อเป็นทางให้เห็นชัดขึ้น ถึงความสำคัญของปัจจัยภายใน ที่มีส่วนร่วม หรือเป็นตัวขัดแย้ง ในการก่อผลของกระบวนการนั้นๆ

อนึ่ง ข้อ ๗) เป็นกระบวนการประจำชีวิตใกล้ชิดตัวที่สุด เป็นไปตลอดเวลา ทำและเสวยผลได้เฉพาะตัว ทำให้กันไม่ได้ ทุกคนควรต้องจัดการเอาชนะ เป็นนายควบคุมให้ได้ภายในช่วงชีวิตนี้ จึงเป็นเรื่องเร่งด่วน แนนอนสำหรับแต่ละคน ไม่ว่าจะพยายามเอาชนะธรรมชาติส่วนอื่นอยู่ด้วยหรือไม่

ข. ภาคมัชฌิมาปฏิปทา หรือ ภาคกระบวนการวิธี หรือ ภาคจริยธรรม (รวบรวมสำหรับปฏิบัติ)

มัชฌิมาปฏิปทา หรือทางสายกลาง คือ ทางแห่งการดำเนินชีวิตด้วยปัญญา หมายความว่า เป็นอยู่โดยใช้ความรู้ความเข้าใจ มองเห็นความจริงที่เป็นกลาง ซึ่งเรียกว่ามัชฌิมาธรรมเทศานั้น ไม่เป็นอยู่อย่างเลียงหนีความจริง ซึ่งทำให้ดำเนินชีวิตไปตามอำนาจความอยาก ความยึดถืออันเลื่อนลอย ที่คิดจะให้เป็น และไม่ให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และฝากสุขทุกข์ไว้กับต้นหา

ขั้นต้น เมื่อยังไม่รู้แจ้งความจริงนั่นเอง ก็เป็นอยู่ด้วยความเชื่อถือ หรือค่านิยมที่สอดคล้องกับหลักความเป็นไปตามเหตุปัจจัย มีสำนึกในความรับผิดชอบต่อการกระทำตามเหตุตามผล หวังผลสำเร็จด้วยการกระทำ (ชั้นโลกียสัมมาทิฐิ)

ในขั้นสูง เมื่อรู้แจ้งความจริงนั่นเองแล้ว มีจิตใจหลุดพ้นเป็นอิสระ ไม่ถูกกิเลสและความทุกข์บีบคั้นครอบงำ ก็เป็นอยู่ด้วยความรู้เท่าทันธรรมตาแห่งเหตุปัจจัยนั้นโดยสมบูรณ์ (ชั้นโลกุตระสัมมาทิฐิ) นี้เรียกว่า พุทธจริยธรรม คือ การครองชีวิตประเสริฐ หรือระบบการครองชีวิตอันประเสริฐ ถูกหลักพุทธธรรม (พรหมจริยะ หรือพรหมจรรย์) เป็นอริยมรรค คือ ทางดำเนินสู่ความดับทุกข์ที่ทำให้เป็นอริยชน หรือวิธีแก้ปัญหาแบบอารยชน

อริยชน กับปุถุชน ต่างกันในข้อสำคัญ คือ อริยชนมีความสุขไร้ทุกข์ เป็นพื้นประจำตัว ส่วนปุถุชนต้องพยายามหาความสุข เพราะมีความขาดสุข หรือมีทุกข์คอยรบกวน ยืนพื้นอยู่เป็นประจำ จะพูดว่า อริยชนพ้นทุกข์ และเหนือสุข ก็ได้

หลักปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ หรือวิธีแก้ปัญหาของอารยชนนั้น มีหลักย่อย ๘ อย่าง จัดวางเป็นกระบวนการศึกษา อบรม ฝึก หรือพัฒนาคน ๓ ด้าน คือ

- ฝึกให้มีพฤติกรรมที่ร่วมสร้างเสริมสังคมดีงาม ซึ่งมีสภาพเกื้อกูลแก่คุณภาพชีวิต เอื้อแก่การพัฒนาจิตปัญญา โดยฝึก/พัฒนาระเบียบวินัย ความสุจริตกาย วาจา และแรงงานที่เป็นสัมมาชีพ เรียกว่า **ศีล**

- อาศัยสภาพแวดล้อม สังคม ความเป็นอยู่ภายนอกที่เอื้อนั้น เป็นพื้นฐาน ทำการฝึกอบรม/พัฒนาจิตใจให้ประณีต มีคุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพจิตที่ดี เรียกว่า **สมาธิ**

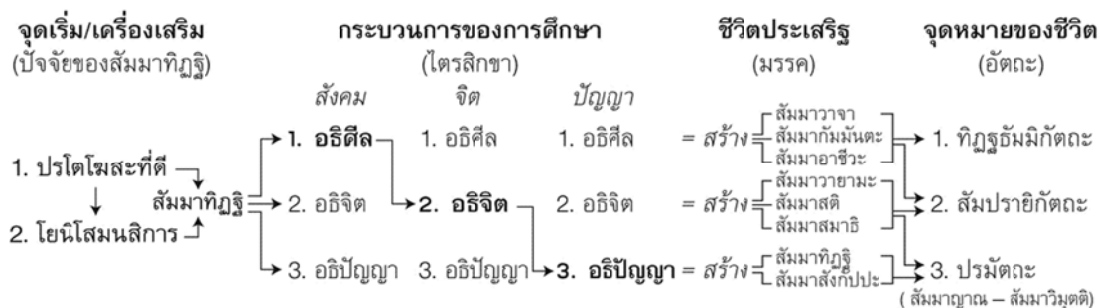
- ด้วยจิตที่ดีนั้น ก็สามารถฝึก/พัฒนาด้านปัญญา ให้เกิดความรู้ความเข้าใจในธรรมตาแห่งเหตุปัจจัย ทำการด้วยความรู้ความเข้าใจนั้น จนบรรลุถึงปรัชญาญาณที่ทำให้มีชีวิตแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระ เป็นอยู่ด้วยความผ่องใสเบิกบานตลอดทุกเวลา ในที่สุด เรียกว่า **ปัญญา**

การศึกษา/พัฒนาการนี้ อาศัยปัจจัย ๒ อย่างหล่อเลี้ยง

- ทั้งปัจจัยภายนอก ฝ่ายศรัทธา คือ อิทธิพลสภาพแวดล้อม ที่เรียกว่า **ปรโตโมสะที่ดี** โดยเฉพาะ **กัลยาณมิตร**

- และปัจจัยภายในฝ่ายปัญญา คือ ความรู้จักคิด รู้จักทำใจ ที่เรียกว่า **โยนิโสมนสิการ**

เขียนเป็นผังได้ ดังนี้

กรรมเก่า คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ (ส.สพ.๑๘/๒๑๗/๑๖๖) เป็นเจ้าบทาพเดิม จากนั้น การศึกษาอาศัย **ปรโตโฆสะ** ซึ่งมีคติว่า “คนเป็นไปตามสภาพแวดล้อมที่ปรุ่งปั้น” และ **โยนิโสมนสิการ** ซึ่งมีคติย้อนกลับว่า “ถ้าเป็นคนรู้จักคิด แม้แต่ฟังคนบ้าคนเมาพูด ก็อาจสำเร็จเป็นพระอรหันต์”

อนึ่ง ปัญหาทางจริยธรรมที่ว่าขบคิดยาก เช่น “เด็กขโมยเงิน เพื่อซื้อยารักษาแม่ ดีหรือชั่ว” มองด้วยวิภาษวิธีก็ชัดเจน ไม่เป็นปัญหา

ท้ายสุด ปรโตโฆสะอย่างเดียว ไม่พอให้ลุถึงธรรม โยนิโสมนสิการ เป็นตัวชี้ขาด

อนึ่ง สัมมาทิฐิ ๒ ระดับ แสดงขอบเขตแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญาของมนุษย์ แยกเป็น ๒ แดน:

๑. **ปัญญา/ญาณ/วิชา (๔๐วิชา)** - ความรู้ - ความจริง - ศาสตร์ - สังกรรม - ชีวิต/ธรรมชาติ: **โลกุตระสัมมาทิฐิ**
๒. **ศรัทธา/ฉันทะ/กรุณา (๔๔ต้นหา)** - คุณค่า - ดึงดูด - ศิลปะ - จริยธรรม - บุคคล/สังคมา: **โลกียสัมมาทิฐิ**

อีกเรื่องหนึ่ง มองอย่างกว้าง คำว่า “พุทธธรรม” ยังมีขอบเขตจำกัด ไม่ครอบคลุมพระพุทธรศาสนาทั้งหมด คำดั้งเดิมที่ครอบคลุม คือ “**ธรรมวินัย**”

หนังสือนี้ ได้กล่าวไว้มากในส่วนของธรรม สมชื่อว่า **พุทธธรรม** แต่กล่าวถึงวินัยเพียงเล็กน้อย อาจต้องมีหนังสือที่เรียกชื่อตามบาลีเดิมว่า “**อริยวินัย**” ไว้คู่กับ **พุทธธรรม**

๑. **ธรรม** คือ คำสอน แสดงความจริง ความดีงาม เป็นเรื่องเนื้อหา หลักการ สิ่งที่ค้นพบ คำเปิดเผย เน้นที่ชีวิตด้านในที่จิตใจ และที่ตัวบุคคล หรือปัจเจกบุคคล (แก้ และกันปัญหา พร้อมทั้งเสริมสร้างจากภายใน)
๒. **วินัย** คือ ระเบียบ และการจัดระเบียบ เป็นเรื่องของรูปแบบ วิธีปฏิบัติตามหลักการ ข้อบัญญัติ การวางกฎและจัดระบบ คือ เป็นเครื่องมือของธรรม สำหรับจัดระบบชีวิต ระบบสังคมาหรือชุมชน ให้เป็นไปตามความมุ่งหมายของธรรม นำเอาเนื้อหาหรือหลักการของธรรม ไปจัดวางเป็นระบบปฏิบัติการ ที่มีผลเป็นจริงเป็นจัง ในท่ามกลางสภาพที่เป็นอยู่จริง ของสังคมาและโลกแห่งรูปธรรม เน้นที่การแสดงออก หรือชีวิตด้านนอก ความเป็นอยู่ประจำวัน สภาพแวดล้อม สังคมา ความสัมพันธ์ และความรับผิดชอบต่อประโยชน์สุขร่วมกัน (แก้ และกันปัญหา พร้อมทั้งเสริมสร้างจากภายนอก)

ภาค ๓

อารยธรรมวิถี

ทางดำเนินเพื่อเข้าถึงธรรมของอริยชน

หรือ

วิถีชีวิตของคนมีอารยธรรม

“ปัจพยา เอกกรชเชน

สกุคสุส คมเนน วา

สพฺพโลกาธิปัจเจน

โศตปตฺติผลํ วรํ”

“เลิศล้ำ เหนือความเป็นเอกราชบนผืนปฐพี

ดีกว่าการได้ไปสู่สรวงสวรรค์

ประเสริฐกว่าสรรพโลกาธิปัตย์

คือ ผลการตัดถึงกระแสโพธิธรรม”

(พ.ศ. ๒๕๕๒/๒๓/๓๙)

ตอน ๖: ชีวิตที่ดี เป็นอย่างไร?

บทความประกอบที่ ๑

ชีวิตและคุณธรรมพื้นฐานของอารยชน

๓

บทที่ ๑๘

ปัจจุบันนี้ ความเข้าใจและความรู้สึกของคนทั่วไปเกี่ยวกับนิพพาน และความเป็นพระอรหันต์ ได้เปลี่ยนแปลงไปมาก การมองนิพพานโดยฐานเป็นเมืองแก้วแห่งบรมสุขนिरันดรอย่างในสมัยโบราณ ได้กลายเป็นความรู้สึกว่าหมดสิ้นขาดสูญ ยิ่งมาเห็นห่างจากคำสอนของพุทธศาสนา และถูกความนิยมปรนเปรอทางวัตถุ ซ้ำเข้าอีก คนยุคปัจจุบันก็เลยมักมีความรู้สึกต่อนิพพานในทางลบ เห็นเป็นภาวะที่พึงเบือนหรือผละเหิน อย่าน้อยก็รู้สึกว่าเป็นสิ่งที่อยู่ห่างไกลเหลือเกิน ซึ่งไม่เห็นเหตุผลที่จะต้องเข้าไปเกี่ยวข้อง

ในสภาพเช่นนี้ นอกจากจะต้องพยายามสร้างความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับนิพพานให้เกิดขึ้นแล้ว มีภูมิธรรมระดับหนึ่งที่จะช่วยกันชักจูงคนให้หันมาสนใจ คือความเป็นโสดาบัน ซึ่งเป็นอริยบุคคลระดับต้นหรือสมาชิกรุ่นแรกในชุมชนอารยะ

ความจริง ความเป็นโสดาบันนี้ เป็นสิ่งที่ควรสนใจ ไม่เฉพาะในระหว่างที่กำลังสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับนิพพานและความเป็นพระอรหันต์เท่านั้น แม้ตามปกติก็เป็นข้อที่ควรเห็นเสมออยู่แล้ว แต่มักถูกละเลยหรือมองข้ามกันไปเสีย

ที่กล่าวว่า ความเป็นโสดาบัน ก็ดี ภูมิธรรมและการดำเนินชีวิตระดับนี้ ก็ดี เป็นสิ่งที่ควรจะสนใจและเน้นกันให้มากขึ้น แม้พระพุทธรูปองค์เอง ก็ได้ตรัสแนะนำไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เหล่าชน ทั้งคนที่พวกเธอพึงอนุเคราะห์ และคนที่พอจะรับฟังคำสอน ไม่ว่าจะ เป็นมิตร เป็นผู้ร่วมงาน เป็นญาติ หรือสาลิไลยก็ตาม พวกเธอพึงชักชวน พึงสอนให้ตั้งอยู่ ให้ดำรงมั่น ในองค์คุณของโสดาบัน ๔ ประการ”¹⁷⁴⁵

ภาวะและชีวิตของพระโสดาบัน ไม่ห่างไกล และไม่ห่างไกลเลย สำหรับปุถุชนทั้งหลาย แม้ในสมัยปัจจุบัน กลับจะเป็นที่นำชื่นชมอย่างยิ่งสำหรับสาธุชนด้วยซ้ำ

พุทธสาวกโสดาบันจำนวนมากมาในพุทธกาล เป็นคฤหัสถ์ ดำเนินชีวิตที่ดีงาม ชอบด้วยศีลธรรม อยู่ท่ามกลางสังคมของชาวโลก มีชีวิตครอบครัวที่เป็นสุข บำเพ็ญประโยชน์แก่ชุมชน แก่พระศาสนาและแก่บ้านเมือง มีชีวิตประวัติดีที่น่ายึดถือเป็นแบบอย่าง

ท่านเหล่านี้ แม้จะได้บรรลุภูมิธรรมสูงแล้ว แต่ยังมีกิเลสละเอียดเหลืออยู่ เมื่อประสบความพลัดพรากยังโศกเศร้ารำไห้¹⁷⁴⁶ ยังมีรักมีโกรธตั้งสามัญชน แต่ละเมียดเบาบางกว่า และจะไม่ทำความชั่วความผิดที่เสียหายร้ายแรง และความทุกข์ที่เหลืออยู่ ก็มีเพียงเล็กน้อย เมื่อเทียบกับทุกข์ส่วนใหญ่ที่ละได้แล้ว เป็นผู้ที่มีพื้นฐานอันมั่นคง ที่จะนำชีวิตของตนเดินทางก้าวหน้าไป ในมรรคาแห่งความสุขที่ไร้โทษ และกุศลธรรมที่ไพบูรณ์

¹⁷⁴⁵ ส.ม.๑๙/๑๔๙๓-๑๔๙๗/๔๕๖-๔๕๘; องค์คุณที่จะให้เป็นโสดาบัน มาจากคำ โสดาปัตตยังคะ แปลตามรูปศัพท์ว่า องค์เครื่องบรรลุโสดา บางแห่ง หมายถึงธรรมที่ทำให้บรรลุโสดาปัตติผล บางแห่ง หมายถึงธรรมที่เป็นคุณสมบัติของพระโสดาบัน

¹⁷⁴⁶ เช่น เรื่องนางวิสาขา ใน ขุ.อ.๒๕/๑๗๖/๒๒๓; อ.อ.๕๓๙; ฐ.อ.๖/๑๓๑

พุทธสาวกโสดาบัน ที่พึงออกชื่อเป็นตัวอย่างแสดงหลักฐานไว้ ณ ที่นี้ เช่น

- พระเจ้าพิมพิสาร กษัตริย์ยิ่งใหญ่แห่งแคว้นมคธ ผู้ทรงถวายเวฬุวันเป็นสังฆารามแห่งแรกในพระพุทธศาสนา และทรงรักษาอุโบสถเดือนละ ๔ ครั้ง¹⁷⁴⁷
- อนาถบิณฑิกเศรษฐี เจ้าของทุนสร้างวัดเชตวันที่มีชื่อเสียง ผู้บำรุงพระสงฆ์ และสงเคราะห์คนอนาถาอย่างไม่มีใครอื่นเทียบเท่า¹⁷⁴⁸
- นางวิสาขามหาอุบาสิกา เอตทัคคะฝ่ายทายิกา ผู้แม่มีบุตรธิดามากถึง ๒๐ คน แต่สามารถบำเพ็ญประโยชน์ส่วนรวมได้เป็นอย่างดี มีบทบาทช่วยกิจการของสงฆ์อย่างสำคัญ เป็นผู้กว้างขวางและมีเกียรติคุณสูงเด่นในสังคมแคว้นโกศล¹⁷⁴⁹
- หมอชิวก โภมารภจ แพทย์ใหญ่ประจำพระองค์ราชาแห่งมคธ ประจำพระองค์พระเจ้าและคณะสงฆ์ ผู้มีเกียรติคุณยั่งยืนตลอดมาในวิชาแพทย์แผนโบราณ¹⁷⁵⁰
- นกุลบิดาและนกุลมารดา คู่สามีภรรยาผู้ครองรักอันรักดีมั่นคงตราบตรา และยังปรารถนาเกิดพบกันทุกชาติไป¹⁷⁵¹

คุณสมบัติของบุคคลโสดาบัน

คุณสมบัติของพระโสดาบันเท่าที่รู้จักันดีโดยทั่วไป ก็คือ การละสังโยชน์ ๓ ข้อต้น (ลักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส) ได้ ซึ่งนับว่าเป็นคุณสมบัติฝ่ายลบ หรือฝ่ายหมดไป แต่ความจริง มีคุณสมบัติฝ่ายบวก หรือฝ่ายมีด้วย และตามหลักฐานปรากฏว่า ท่านเหล่านั้นคุณสมบัติฝ่ายมีเป็นอย่างมาก

คุณสมบัติฝ่ายมีนั้น มีหลายอย่าง แต่เมื่อกล่าวโดยสรุป ก็รวมอยู่ในหลักธรรมสำคัญสำหรับตั้งเป็นเกณฑ์ได้ ๕ อย่าง คือ ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ (ความเสียสละ) และปัญญา ในที่นี้ จะรวบรวมคุณสมบัติต่างๆ ทั้งฝ่ายหมดและฝ่ายมีมาเรียงไว้ โดยแสดงเฉพาะสาระสำคัญ ดังนี้¹⁷⁵²

ก. คุณสมบัติฝ่ายมี

๑. **ด้านศรัทธา:** เชื่อมีเหตุผล เชื่อมั่นในความจริง ความดีงาม และกฎธรรมตาแห่งเหตุและผล มั่นใจในปัญญาของมนุษย์ที่จะดับทุกข์หรือแก้ไขปัญหาได้ตามทางแห่งเหตุผล และเชื่อในสังคมาที่ติงามของมนุษย์ซึ่งจะเจริญงอกงามขึ้นได้ตามแนวทางเช่นนั้น ความเชื่อมั่นนี้แสดงออกด้วยความเลื่อมใสอันหยั่งลงมั่นด้วยปัญญาในพระรัตนตรัย เป็นศรัทธาซึ่งแน่วแน่ มั่นคง ไม่มีทางผันแปร เพราะเกิดจากญาณ คือความรู้ ความเข้าใจ

¹⁷⁴⁷ ที่มาสำคัญคือ วินย.๔/๕๗-๖๓/๖๔-๗๒; เปต.อ.ฉบับอักษรโรมัน หน้า ๒๐๙ (ฉบับไทยยังไม่พิมพ์)

¹⁷⁴⁸ ที่มาสำคัญคือ วินย.๗/๒๔๑-๒๕๖/๑๐๒-๑๑๒; อัง.เอก.๒๐/๑๕๑/๓๓; อัง.อ.๑/๔๑๓

¹⁷⁴⁹ ที่มาสำคัญคือ เช่น วินย.๕/๑๕๓-๑๕๕/๒๐๗-๒๑๔; อัง.เอก.๒๐/๑๕๑/๓๔; อัง.อ.๑/๔๓๕; ฐ.อ.๓/๔๕; ๗๓

¹⁷⁵⁰ ที่มาสำคัญคือ วินย.๕/๑๒๘-๑๓๘/๑๖๘-๑๘๓; ๔/๑๐๑/๑๔๘; ๗/๗๘/๓๐; อัง.เอก.๒๐/๑๕๑/๓๓; อัง.อ.๑/๔๒๙

¹⁷⁵¹ ที่มาสำคัญคือ อัง.เอก.๒๐/๑๕๑-๒/๓๓-๔; อัง.จตุกก.๒๑/๕๕/๘๐; อัง.นกก.๒๒/๒๘๗/๓๓๐; อัง.อญจก.๒๓/๑๓๘/๒๗๔; อัง.อ.๑/๔๓๐; ส.ข.๑๗/๑/๑; ส.สพ.๑๘/๒๐๓/๑๔๖

¹⁷⁵² ที่แสดงฝ่ายมี ก่อนฝ่ายหมดอย่างนี้ ทำตามนิยมของปัจจุบัน ย้อนกลับความนิยมของบาลี ซึ่งแสดงฝ่ายหมด ก่อนฝ่ายมี, อย่างไรก็ตาม ตามความจริง ทั้งฝ่ายหมด และฝ่ายมี สัมพันธ์กัน เนื่องอยู่ด้วยกัน

๒. **ด้านศีล:** มีความประพฤติ ทั้งทางกาย วาจา และการเลี้ยงชีพ สุจริต เป็นที่พอใจของอริยชน มีศีลที่เป็นไท คือเป็นอิสระ ไม่เป็นทาสของตัณหา¹⁷⁵³ ประพฤติตรงตามหลักการ ตามความหมายที่แท้ เพื่อความดี ความงาม ความเป็นระเบียบเรียบร้อย ความซื่อสัตย์สุจริต ความสงบใจ เป็นไปเพื่อสมาธิ โดยทั่วไปหมายถึงศีล ๕ ที่ประพฤติอย่างถูกต้อง จัดเป็นขั้นที่บำเพ็ญศีลได้บริบูรณ์
๓. **ด้านสุตะ:** เป็นสุตวา อริยสาวก หรืออริยสาวกผู้มีสุตะ คือได้เรียนรู้อริยธรรม รู้จักอารยธรรม นับว่าเป็นผู้มีการศึกษา
๔. **ด้านจาคะ:** อยู่ครองเรือนด้วยใจที่ปราศจากความตระหนี่ มีน้ำใจเผื่อแผ่เสียสละ ยินดีในการให้ การเฉลี่ยแจกจ่ายแบ่งปัน
๕. **ด้านปัญญา:** มีปัญญาอย่างเสขะ คือรู้ชัดในอริยสัจ ๔ มองเห็นปฏิจลสมุปบาท เข้าใจไตรลักษณ์ คืออนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา เป็นอย่างดี จนสลัดมิจฉาทิฏฐิทั้งหลายในรูปแบบต่างๆ ได้สิ้นเชิง หหมดความสงสัยในอริยสัจทั้ง ๔ นั้น เรียกตามลำนวนธรรมว่า เป็นผู้รู้จักโลกแท้จริง
๖. **ด้านสังคมา:** พระโสดาบันเป็นผู้ปฏิบัติตามหลักธรรมสำหรับสร้างความสามัคคีและเอกภาพของหมู่ชน ที่เรียกว่า สาธารณียธรรม ได้ครบถ้วนบริบูรณ์ เพราะสามารถปฏิบัติได้ถูกต้องตามหลักข้อสุดท้ายที่ท่านถือว่าเป็นจุดยอดที่ยึดคุมหลักข้ออื่นๆ เข้าไว้ทั้งหมด กล่าวคือ ข้อว่าด้วยทิวฏฐิสามัญญตา

สาธารณียธรรม มี ๖ ข้อ คือ

- ๑) เมตตากายกรรม แสดงออกทางกายด้วยเมตตา เช่น ช่วยเหลือกัน และแสดงกิริยาสุภาพเคารพนับถือกัน
- ๒) เมตตาวาจากรรม แสดงออกทางวาจาด้วยเมตตา เช่น บอกรักและแนะนำตักเตือนด้วยความหวังดี กล่าววาจาสุภาพต่อกัน
- ๓) เมตตามโนกรรม คิดต่อกันด้วยเมตตา เช่น มองกันในแง่ดี คิดทำประโยชน์แก่กัน ยิ้มแย้มแจ่มใส
- ๔) สาธารณโภคิ แบ่งปันลาภอันชอบธรรม เฉลี่ยแจกจ่ายให้ได้มีส่วนร่วมทั่วกัน
- ๕) ทิวฏฐิสามัญญตา มีความประพฤติสุจริตเสมอกับผู้อื่น ไม่ทำตนให้เป็นที่น่ารังเกียจของหมู่
- ๖) ทิวฏฐิสามัญญตา มีความเห็นชอบร่วมกับเพื่อนร่วมหมู่ ในอารยทฤษฎี ซึ่งนำไปสู่การกำจัดทุกข์

ในข้อความที่ชี้แจงความหมายของอารยทฤษฎี หรือทิวฏฐิที่เป็นอริยะ ในข้อ ๖ นั้น มีลักษณะที่เป็นธรรมดาของพระโสดาบัน ซึ่งควรนำมากล่าวในที่นี้ ๒ อย่าง คือ

- ๑) เป็นธรรมดาของบุคคลโสดาบันที่ว่า เมื่อต้องอาบัติ (ละเมิดวินัย) ซึ่งแก้ไขได้ ก็กระรีบเปิดเผยแสดงให้พระศาสดาหรือเพื่อนร่วมหมู่คณะที่เป็นวิญญูได้ทราบทันที แล้วสังวรต่อไป เปรียบเหมือนเด็กอ่อนแบเบาะเหยียดมือหรือเท้าไปถูกถ่านไฟเข้าจะรีบชักกลับทันที

¹⁷⁵³ ศีลที่เป็นไท ไม่เป็นทาสของตัณหา คือมิได้ประพฤติเพื่อหวังผลตอบแทน เช่น โลภียสุข การเกิดในสวรรค์ เป็นต้น อนึ่ง พึงระลึกว่าศีลรวมถึงสัมมาชีพด้วยเสมอ (เฉพาะกรณีนี้ดู วิภังค.อ.๑๑๔ = วิสุทธิต.๓./๑๐๐)

บรรดาคำบาลีแสดงลักษณะศีลของพระโสดาบันนั้น มีอยู่ ๒ คำ ที่นิยมนำมาใช้เรียกในภาษาไทย คือ อริยกันตศีล แปลว่า ศีลที่พระอริยะใคร่หรือชื่นชม คือ เป็นที่ยอมรับของอริยชน และอุปปรามัญจศีล แปลว่า ศีลที่ไม่ถูกจับฉวย ท่านให้แปลว่า ศีลที่ไม่ถูกตัณหาและทิวฏฐิจับฉวย คือ ไม่ประอะเบื่อนหรือมีราศีด้วยตัณหาและทิวฏฐิ (= บริสุทธ์) ดังได้อธิบายแล้วในตอนว่าด้วยประเภทและระดับของผู้บรรลุนิพพาน ข้างต้น อย่างไรก็ดี ขอเสนอคำแปลไว้อีกอย่างหนึ่งว่า ศีลที่ไม่ถูกถ้อมมั่น หรือศีลที่ไม่ต้องยึดมั่น หมายความว่า เป็นศีลที่เกิดจากคุณธรรมภายใน ไม่มีกิเลสเป็นเหตุให้ละเมิด จึงเป็นไปเองเป็นปกติธรรมดา โดยไม่ต้องคอยยึดถือเอาไว้.

๒) เป็นธรรมดาของบุคคลโสดาบันที่ว่า ทั้งที่เป็นผู้เอาใจใส่คอยชวนช่วยเหลือกิจธุระทั้งหลาย ทั้งงานสูงงานต่ำ ทั้งเรื่องใหญ่เรื่องย่อย ของเพื่อนร่วมหมู่คณะ แต่ในเวลาเดียวกัน ก็มีความใฝ่ใจอย่างแรงกล้าในอิทธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขาไปด้วย เหมือนแม่โคลูกอ่อน เล็มหญ้ากินไป ก็คอยแลระวังลูกน้อยไปด้วย คือ ทั้งช่วยส่วนรวม ทั้งคอยฝึกตนให้ก้าวต่อไปในมรรคา¹⁷⁵⁴

๗. **ด้านความสุข:** เริ่มรู้จักโลกุตระสุข ที่ประณีตลึกซึ้ง ซึ่งไม่ต้องอาศัยยามิส (เพราะได้บรรลุอริยมุตติแล้ว)

ข. คุณสมบัติฝ่ายหมด หรือฝ่ายละ (แสดงเฉพาะที่สำคัญ และน่าสนใจพิเศษ)

๑. **ละสังโยชน** คือกิเลสที่ผูกมัดใจได้ ๓ อย่าง คือ

- ๑) สักกายทิฏฐิ (ความเห็นผิดว่าเป็นตัวของตน ติตสมมติเห็นยวนแน่น ซึ่งทำให้เห็นแก่ตัวอย่างหยาบ และเกิดความกระทบกระทั่ง มีทุกข์ได้แรงๆ)
- ๒) วิจิกิจฉา (ความสงสัยไม่แน่ใจต่างๆ เกี่ยวกับพระศาสนา พระธรรม พระสงฆ์ และสิกขา เป็นต้น ซึ่งทำให้จิตไม่แน่มุ่งไปในทางที่จะระดมความเพียรมุ่งหน้าปฏิบัติให้เร่งรัดไปในมรรคา)
- ๓) สิลัพพตปรามาส (ความถือเขวเกี่ยวกับศีลพรต คือการถือปฏิบัติศีล กฏเกณฑ์ ระเบียบ วินัย ข้อปฏิบัติ ขนบธรรมเนียมต่างๆ ไม่บริสุทธิ์ตามหลักการ ตามความมุ่งหมาย ที่มุ่งเพื่อความดีงาม เช่น ความสงบเรียบร้อย และความเป็นบาทฐานของสมาธิ เป็นต้น แต่ประพฤติด้วยตัณหาและทิฏฐิ เช่น หวังผลประโยชน์ตอบแทน หวังจะได้เป็นนั่นเป็นนี่ เป็นต้น ตลอดจนประพฤติด้วยมกมายลักว่าทำตามๆ กันมา)¹⁷⁵⁵

๒. **ละมัจฉริยะ** คือ ความตระหนี่ ความใจคับแคบ หวงแหน คอยกีดกันผู้อื่น ทั้ง ๕ อย่าง คือ

- ๑) อวาสมัจฉริยะ (หวงที่อยู่อาศัย หวงถิ่น)
- ๒) กุลมัจฉริยะ (หวงตระกูล หวงพวก หวงสำนัก หวงสายสัมพันธ์ เทียบกับที่พูดกันบัดนี้ว่าเล่นพวก)
- ๓) ลาภมัจฉริยะ (หวงลาภ หวงผลประโยชน์ คิดกีดกันไม่ให้คนอื่นได้)
- ๔) วัฒนมัจฉริยะ (หวงกิตติคุณ หวงคำสรรเสริญ ไม่พอใจให้ใครมีอะไรดีมาแข่งตน ไม่พอใจให้ใครสวยงาม ได้ยินคำสรรเสริญคุณความดีของคนอื่นแล้ว ทนไม่ได้)
- ๕) ธรรมมัจฉริยะ (หวงธรรม หวงวิชาความรู้ หวงคุณพิเศษที่ได้บรรลุ กลัวคนอื่นจะรู้หรือประสบผลสำเร็จเทียมเท่าหรือเกินกว่าตน)¹⁷⁵⁶

๓. **ละอคติ** คือความประพฤติผิดทาง หรือความลำเอียง ได้ทั้ง ๔ อย่าง คือ

- ๑) ฉันทาคติ (ลำเอียงเพราะชอบ)
- ๒) โทสาคติ (ลำเอียงเพราะชัง)

¹⁷⁵⁴ ความจริงคุณสมบัติที่เป็นส่วนพิเศษนี้ เป็นเรื่องของ (สัมมา) ทิฏฐิ ซึ่งจัดเข้าในข้อปัญญานั้นเอง แต่ในที่นี้เห็นว่ามีความยาว จึงแยกออกมาเป็นอีกข้อหนึ่ง; สูตรนี้ เรื่องเดิมพระพุทธเจ้าตรัสสำหรับพระโสดาบันที่เป็นพระภิกษุ แต่ก็พึงยกใช้กับคฤหัสถ์ได้, ข้อความของสูตรนี้ยาวมาก จะไม่คัดมาลงไว้ ผู้สนใจพึงดู ม.ม.๑๒/๕๔๐-๕๕๐/๕๘๑-๕๘๙, (เกี่ยวกับการต้องอาบัตินี้ ใน อ.จ.ต.ก. ๒๐/๕๒๖-๗/๒๙๗-๓๐๑ พระพุทธเจ้าตรัสแสดงว่า แม้แต่พระอรหันต์ก็ยังไม่ต้องอาบัติเล็กๆ น้อยๆ ได้ แต่พระอริยะทั้งหลายจะไม่ต้องอาบัติที่เป็นหลักพื้นฐานของพรหมจรรย์เลย และแม้สักขาบทเล็กน้อยเหล่านั้น ก็จะไม่ละเมิดด้วยความจงใจ, ดู วินย.๘/๙๔๖/๒๙๙ และดูตัวอย่างสิกขาบทที่พระอริยะละเมิดใน อ.จ.๒/๒๘๖)

¹⁷⁵⁵ สังโยชน ๓ ได้กล่าวถึงแล้ว ในตอนว่าด้วยประเภทและระดับของผู้บรรลุนิพพาน.

¹⁷⁵⁶ อ.จ.ป.ญจก.๒๒/๒๕๖-๙/๓๐๒-๓ (มีมัจฉริยะ ๕ แม้แต่ปฐมฌานก็ไม่สำเร็จ); วิสุทธิ.๓/๓๓๗

- ๓) โมหาคติ (ลำเอียงเพราะหลง หรือเขลา)
 ๔) ภยากติ (ลำเอียงเพราะกลัว)¹⁷⁵⁷
๔. **ละราคะ โทสะ โมหะ** หรือ โลก โกรธ หลง ชั้หนายาบหรือรุนแรง ที่จะทำให้ถึงอบาย ไม่ทำกรรมชั่วชั้ ร้ายแรงที่จะเป็นเหตุให้ไปอบาย¹⁷⁵⁸
๕. **ระงับภัยเวรโทมนัส และทุกข์ทางใจต่างๆ** ที่จะพึงเกิดจากการไม่ปฏิบัติตามศีล ๕ เป็นผู้พ้นจากอบายสิ้นเชิง ความทุกข์ส่วนใหญ่หมดสิ้นไปแล้ว ความทุกข์ที่ยังเหลืออยู่บ้าง เป็นเพียงเศษน้อยนิดที่นับเป็นส่วนไม่ได้¹⁷⁵⁹

ความจริง คุณสมบัติฝ่ายหมดและฝ่ายมีนี้ ว่าโดยสาระสำคัญ ก็เป็นอย่างเดียวกัน กล่าวคือ จะละ ลักกายทิฏฐิได้ ก็เพราะมีปัญญาหยั่งรู้สภาวะธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยพอสมควร เมื่อเกิดปัญญาเข้าใจชัดขึ้น อย่างนี้ วิจิกิจฉา คือความสงสัยกลางแกลงใจก็หมดไป ครั้ทธาที่อาศัยปัญญาที่แน่นแฟ้น

พร้อมนั้น ก็จ้รักษาศีลได้ถูกต้องตามหลักการ ตามความมุ่งหมาย กลายเป็นอริยกันตศีล คือ ศีลที่ อริยชนชั้้นชมยอมรับ สิล้พพตปรามาสก็พลอยสิ้นไป เมื่อจาอะเจริญชั้้น มัจฉริยะก็หมดไป เมื่อราคะ โทสะ โมหะเบาบางลง ก็ไม่ตกไปในอำนาจของอคติ และราคะ โทสะ โมหะ เบาบางลง ก็เพราะปัญญาที่มองเห็นความ จริขงโลกและชีวิต ทำให้คลายความยึดติด เมื่อสิ้นยึดติด ถือมันน้อยลง ความทุกข์ก็ฝ่อนคลาย และรู้จัก ความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้น

กล่าวโดยย่อว่า ความเป็นโสดาบัน เป็นชีวิตระดับที่ยอมรับได้ว่าน่าพอใจ และวางใจได้ ทั้งในด้าน คุณธรรม และในด้านความสุข

ในด้านคุณธรรม ก็มีคุณความดีเพียงพอที่จะเป็นหลักประกันว่า จะไม่ก่อให้เกิดอันตรายหรือความ เดือดร้อนเลื่อมไทรมเสียหายเป็นภัยแก่สังคฆหรือแก่ใครๆ ตรงข้าม จะมีแต่พฤติกรรมที่อำนวยความสะดวก แก่การดำรงอยู่และดำเนินไปด้วยดีขงชีวิตตนและสังคฆ และคุณธรรมนั้นก็มั่นคง เพราะเป็นสิ่งที่เป็นไปเอง ตามธรรมชาติแห่งเหตุปัจจัยขงมัน คือ เพราะมีปรีชาญาณที่ให้เกิดทัศนคติอย่างใหม่ต่อโลกและชีวิตเป็น ลูานรองรับ

ส่วนในด้านความสุข พระโสดาบันก็ได้พบกับความสุขอย่างใหม่ทางจิต ที่ประณีตล้ำลึก อันประจักษ์ เฉพาะตนว่าเป็นสิ่งมีคุณค่าสูงล้ำ ซึ่งแม้ตนจะยังแสวงความสุขหรือโลกียสุขอื่นๆ อยู่ ก็จะไม่ยอมให้ความสุขที่ หนายาบกว่าเหล่านั้นกินเลยออกนอกขอบเขต ซึ่งจะเป็นเหตุบ้รอนความสุขที่ประณีต คือจะไม่ยอมสละโลกุตรสุข อันประณีต เพื่อมาเติมส่วนขยายปริมาณให้แก่โลกียสุขอันหนายาบกว่าอีกต่อไป พุดอีกนัยหนึ่งว่า งามสุขและโลกีย สุขอันหนายาบ ถูกทำให้สมดุลด้วยโลกุตรสุขอันประณีต

ความสุขนี้ เป็นทั้งผล และเป็นทั้งปัจจัยพันเนื่องอยู่ด้วยกันกับคุณธรรมที่ประพฤติ จึงเป็นหลักยืนยันถึง ความไม่ไหลเวียนกลับลงต่ำอีกต่อไป มีแต่จะช่วยค้ำชูส่งเสริมให้ก้าวสูงขึ้นไปในเบื้องหน้า

ความเป็นโสดาบัน มีคุณค่าเป็นที่น่าพอใจ ทั้งแก่ตัวบุคคลนั่นเองและแก่สังคฆอย่างนี้ ท่านจึงจัดผู้บรรลุ โสดาปัตติผลเป็นสมาชิกชุดแรกเข้าใหม่ขงชุมชนอารยะ เป็นจุดต้นที่ชีวิตอารยชนเริ่มแรก นับเนื่องในอริยสงฆ์ หรือสาวกสงฆ์ที่แท้ อันเป็นสังคฆแม่พิมพ์ที่พระพุทธศาสนามุ่งประสงค์จะใช้เป็นแบบหล่อหลอมมนุษย์ชาติ

¹⁷⁵⁷ วินย.๗/๖๑๕/๓๘๐; วิสุทฐิ.๓/๓๓๗

¹⁷⁵⁸ สั.ช.๑๗/๔๖๙/๒๗๘; อัง.ฉก.๒๒/๓๖๑/๔๘๘

¹⁷⁵⁹ สั.ม.๑๙/๑๕๗๕/๔๘๙; ๑๗๑๙/๕๕๒; ๑๗๔๕-๑๗๕๖/๕๖๙-๕๗๗; สั.นิ.๑๖/๓๑๑-๓๓๒/๑๖๒-๑๖๙

พระพุทธรเจ้าได้ตรัสเน้นถึงคุณค่าและความสำคัญของความเป็นโสดาบันอย่างมากมาย ดังจะทรงเร่งเร้าให้เวไนยชนหันมาสนใจภูมิธรรม หรือระดับชีวิตขั้นนี้ อย่างจริงจัง และยึดเอาเป็นเป้าหมายของการดำรงอยู่ในโลก เช่นตรัสว่า การบรรลุโสดาปัตติผล ดีกว่าการได้ไปสวรรค์ ประเสริฐกว่าการได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ประเสริฐกว่าการได้ฌานสมาบัติ ศาสดาผู้นำศาสนาที่มีสาวกมากมาย เป็นผู้ปราศจากกามราคะด้วยกำลังเจโตวิมุตติ ประกอบด้วยกรุณาคุณ สั่งสอนลัทธิเพื่อเข้าร่วมกับพรหม ทำให้สาวกไปสวรรค์ได้มากมาย นับว่าเป็นผู้ประเสริฐมากอยู่แล้ว แต่บุคคลผู้เป็นโสดาบัน แม้ยังมีกามราคะอยู่ ก็ประเสริฐยิ่งกว่าศาสดาเหล่านั้น¹⁷⁶⁰

ขอยกพุทธพจน์ในธรรมบทมาอ้าง เป็นตัวอย่าง

“เลิศล้ำ เหนือความเป็นเขกราชบนผืนปฐพี ดีกว่าการไปสู่วรรณสวรรค์ ประเสริฐกว่าสรรพ-
โลกาธิปไตย คือ ผลการตัดถึงกระแสแห่งโพธิธรรม (โสดาปัตติผล)”¹⁷⁶¹

หากยังรู้สึกว่ามีพยานห่างไกล และยากเกินไปที่จะเข้าใจ ถ้าพูดถึงนิพพานแล้ว ยังให้เกิดความรู้สึกอ้างว้างโหวงเหวง ก็พึงยึดเอาภาวะโสดาบันนี้แหละ เป็นสะพานทอดไปสู่ความเข้าใจนิพพาน เพราะความเป็นโสดาบัน เป็นสิ่งที่ใกล้เคียงความรู้สึก และเข้าใจได้ง่ายกว่าสำหรับคนสมัยปัจจุบัน ในเวลาเดียวกัน ภาวะโสดาบันนั้นก็เกี่ยวข้องกับนิพพาน โดยฐานเป็นการเข้าถึงกระแสสู่นิพพาน หรือที่อรรถกถาเรียกว่าเป็น *ปฐมทัศน์แห่งนิพพาน* (เห็นนิพพานครั้งแรก)¹⁷⁶² นับว่าได้ผลทั้งสองด้าน และยังถูกต้องตามหลักการที่พระพุทธรเจ้าตรัสไว้ด้วย

เมื่อตกลงเช่นนี้แล้ว ก็ยกเอาภาวะโสดาบันเป็นเป้าหมายขั้นแรก ที่จะปฏิบัติ และชักชวนกันก้าวไปให้ถึงเป็นทั้งจุดหมายของชีวิต และจุดหมายของสังคม และในระหว่างนั้น แม้ยังก้าวไปไม่ถึง ก็มีขั้นตอนที่แสดงถึงความก้าวหน้าในท่ามกลาง คือ ความเป็นลัทธานุสारी (ผู้เล่นรูดไปด้วยศรัทธา หรือผู้ก้าวหน้าไปด้วยความเชื่อ)¹⁷⁶³ และธัมมานุสारी หรือธรรมานุสारी (ผู้เล่นรูดไปด้วยความเข้าใจธรรม) ซึ่งเป็นขั้นตอนที่ได้ชื่อว่า เป็นผู้ได้ออกดำเนินไปแล้วสู่ความเป็นโสดาบัน เป็นผู้เดินทางแล้วหรืออยู่ในมรรคา มีแต่เดินหน้าอย่างเดียว ไม่ถอยกลับซึ่งท่านจัดให้เข้าอยู่ในชุมชนอารยะ หรือหมู่สาวกสงฆ์ด้วย

แม้หากว่า ถ้าไอ้เอ๋ ห่วงหน้าห่วงหลัง ยังไม่เล่นรูดออกเดินทางจริง ก็ยังอาจก้าวมาอยู่ในขั้นเตรียมพร้อมที่จะเดินทางได้ เรียกว่าเป็นกัลยาณปุถุชน¹⁷⁶⁴ เป็นผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม¹⁷⁶⁵ เริ่มได้ชื่อว่าเป็นอริย

¹⁷⁶⁰ ดู อภ.จก.๒๒/๓๒๕/๔๑๕-๔๑๘ (ดูประกอบ อภ.สตุตท.๒๓/๗๐/๑๓๘)

¹⁷⁶¹ พุ.ธ.๒๕/๒๓/๓๘

¹⁷⁶² เช่น ม.อ.๑/๑๐๒; ส.อ.๓/๑๒๓; พุททก.อ.๒๐๕; สุตต.อ.๑/๒๖๗; ปฏิส.อ.๓๓๘; สงฺคณ.อ.๑๐๘ (โสดาปัตติมคค์ ชื่อว่าเป็นทัสสนะหรือทัศน์, ดู ม.ม.๑๒/๑๒/๑๒; อภ.ส.๓๔/๖๗๐/๒๖๒; ๘๑๐/๓๑๕ เป็นต้น)

¹⁷⁶³ ดู คำจำกัดความ ลัทธานุสारी และ ธัมมานุสारी ในตอนที่ผ่านมาแล้ว; ในสมัยต่อมา มีคำใหม่เกิดขึ้นอีกคำหนึ่ง คือ “จุฬโสดาบัน” (โสดาบันน้อย) ซึ่งพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า พระเถระปางก่อนใช้เรียกบุคคลผู้มีเพียงศรัทธาและความรักในพระพุทธรเจ้า (หมายถึงศรัทธามั่นคง แต่ปัญญายังไม่แก่กล้าพอ) อย่างที่ตรัสต่อจากลัทธานุสारीและธัมมานุสारीบุคคล ใน ม.ม.๑๒/๒๘๘/๒๘๑ พระอรรถกถาจารย์อธิบายต่อไปว่า หมายถึงบุคคลผู้เจริญวิปัสสนามา จนสำเร็จญาณปริญาณ ได้กัฏฐาตรณวิสุทธิแล้ว เป็นผู้มีความเบาใจ มั่นใจ ได้ที่มั่นอันแน่นอน ดู ม.อ.๒/๑๖๐; วิภค.อ.๓๓๒; วิสุทฺธิ.๓/๒๒๙; วิสุทฺธิ.ฎีกา.๓/๔๔๘ (พึงพิจารณาเรื่อง โอภปบนลัทธา ในที่.อ.๒/๑๖๖; ๓/๒๘๘; ม.อ.๓/๓๐๒; อภ.อ.๓/๓๓ ประกอบด้วย)

¹⁷⁶⁴ กัลยาณปุถุชน มีใช้กันในชั้นอรรถกถา คู่กับอันธพาลปุถุชน; ส่วนในชั้นบาลี มีใน พุ.ม.๒๙/๒๐๙/๑๕๘ = ๙๑๙/๕๘๗; ๒๒๓/๑๖๗; ๔๐๐/๒๗๘; ๖๒๘/๓๗๗; บางแห่งเป็นปุถุชนกัลยาณกะ เช่น พุ.ปฏิ.๓๑/๓๘๘/๒๖๔; ๖๖๔/๕๖๙; ๖๖๙/๕๗๕ (อันธพาลปุถุชน พบในบาลีเฉพาะที่ ส.ช.๑๗/๒๔๐/๑๗๐; พุ.เถร.๒๖/๓๗๔/๓๕๓ โดยทั่วไปมักเรียกว่า อัสสุตวา ปุถุชน คือปุถุชนผู้ไม่มีสุตะ เช่น ม.ม.๑๒/๑/๑; จุ.จ.๓๐/๕๐๗/๒๕๕; พุ.ปฏิ.๓๑/๓๓๔/๒๒๓; อภ.ส.๓๔/๖๗๑/๒๖๒; อภ.วิ.๓๕/๓๓๒/๔๙๓; ๔๔๙/๔๘๘; ๕๖๓/๕๐๖ และ

สาวกผู้มีสุตะ (สุตวา อริยสาวก)¹⁷⁶⁶ คือผู้ได้เล่าเรียนอริยธรรม รู้จักอารยธรรม หรือเป็นผู้ที่ได้ยินเสียงกู่เรียกแล้ว เป็นเบื้องต้นที่จะเรียกว่าผู้มีการศึกษา เป็นขั้นของผู้ที่รู้จักตั้งต้นของทางแล้ว และมีอุปการะซึ่งเป็นปัจจัยของการเดินทางเตรียมไว้แล้ว กำลังเดินมุ่งออกจากบริเวณป่าที่หลง เพื่อมาเข้าสู่หนทาง แม้ยังอาจก้าวๆ ถอยๆ อยู่บ้าง แต่ก็พร้อมที่จะเดินทางได้

สำหรับชีวิตขั้นต้น หรือกัลยาณปุถุชนนี้ ซึ่งมีศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญา ยังไม่มั่นคงแน่นแฟ้นโดยลำพังตนเอง ก็จะมีสุตะ คือการเล่าเรียน การหาความรู้ หรือความรู้ที่ได้จากการสดับ เป็นคุณสมบัติสำคัญ ซึ่งอาจจะอบรมสั่งสมให้ถึงขั้นเป็นพหุสุตตะ คือความเป็นพหุสุต (ผู้มีสุตะมาก หรือคงแก่เรียน)

สุตะนี้แล คืออุปการะสำคัญของการเดินทางในการพัฒนาชีวิต ที่จะก้าวไปในอริยมรรคา เริ่มตั้งแต่ทำให้รู้จุดที่ทางตั้งต้น¹⁷⁶⁷ เป็นปัจจัยช่วยเสริมสร้างศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญาต่อไป เพราะเมื่อมีความรู้ถูกต้องแล้ว ศรัทธาก็เกิดขึ้น และมีแรงที่จะปฏิบัติคุณธรรมอื่นๆ เมื่อรวมสุตะเข้ากับศรัทธา ศีล จาคะ ปัญญา เท่าที่มีอยู่ในระดับนี้ เรียกว่าเป็นสัมปทา (ความถึงพร้อม, สมบัติ, คุณสมบัติที่มีอย่างเต็มที่) ^๕¹⁷⁶⁸ หรือทรัพย์ ^๕¹⁷⁶⁹ ระดับโลกีย์ เมื่อก้าวหน้าไปเป็นโสดาบันแล้ว สัมปทา หรือทรัพย์ทั้ง ๕ เหล่านี้ ก็จะกลายเป็นระดับโลกุตระไปเอง

มีข้อน่าสังเกตอย่างหนึ่งที่ควรกล่าวไว้ในที่นี้ เกี่ยวกับคุณลักษณะของบุคคลโสดาบันที่ปรากฏเด่นชัดออกมาภายนอก คือ การไม่มีความหวงแหนในทรัพย์สมบัติ ดังมีคำบรรยายในบาลีว่า

“(บุคคลโสดาบัน) ครองเรือนด้วยใจปราศจากความตระหนี่ มีความเสียสละเต็มที...ยินดีในการให้ และการแบ่งปัน”

“สิ่งของที่ควรให้ได้ ไม่ว่าจะอย่างไรอย่างใด เท่าที่มีในสกุล บุคคลโสดาบันแนเลยแบ่งปันกับคนมีศีลมีกัลยาณธรรม ได้ทั้งหมด”¹⁷⁷⁰

ด้วยเหตุนี้ พฤติการณ์ของอริยสาวกเหล่านั้นจึงมีโอกาสมากที่จะเข้าลักษณะว่าศรัทธาเพิ่ม แต่โภคะลด หรือคุณธรรมงอก แต่ทรัพย์หด ในทางวินัยสงฆ์ พระพุทธเจ้าถึงกับได้ทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามพระภิกษุ มิให้รับอาหารจากครอบครัวที่สงฆ์ประกาศตั้งให้เป็นเสขะ

ตามพุทธบัญญัตินี้ ครอบครัวใด ศรัทธาเข้มแข็งมากขึ้น แต่ทรัพย์สมบัติลดน้อยยากจนลง สงฆ์อาจประชุมพิจารณาสมมติ คือตกลงกันแต่งตั้งครอบครัวนั้นเป็นเสขะ (เสกขสมมต, ไม่ว่าเขาจะเป็นเสขะจริงหรือไม่

ที่มาคู่กับสุตวา อริยสาวก อีกหลายแห่ง; กัลยาณปุถุชนนี้ (เฉพาะอย่างยิ่ง ท่านที่ปฏิบัติจริงจัง มีคุณสมบัติที่ทำให้มั่นใจว่าจะบรรลุโสดาปัตติผลได้ในไม่ช้า) พระอรธกถาจารย์จัดเข้าเป็นพระเสขะ ร่วมกับพระอริยบุคคล ๗ ข้างต้นด้วย โดยนับต่อจากสหชา-
นุสรี และธัมมานุสรี ดู วินย.อ.๑/๒๘๗; ม.อ.๑/๕๕; วิภังค.อ.๔๒๗; อัง.อ.๒/๖๓; อิติ.อ.๗๘; วินย.ฎีกา ๒/๘๓ และพึงเทียบจุฬ-
โสดาบัน ในเชิงอรรถก่อนด้วย (เรียกให้ยาวว่า กัลยาณชน)

¹⁷⁶⁵ อัง.ทุก.๒๐/๒๙๓/๙๓

¹⁷⁶⁶ สุตวา อริยสาวก ระดับกัลยาณปุถุชน ดู ม.ม.๑๒/๑๒/๑๕; ม.อ.๑/๓๙ ส่วนระดับโสดาบันขึ้นไป ดูที่มาข้างหน้า

¹⁷⁶⁷ พิจารณาตามหลักปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ ๒ ประการ ที่จะกล่าวในตอนว่าด้วยมรรคข้างหน้า สุตะ ก็คือปรโตโฆสะ อันได้จากการมี
กัลยาณมิตร หรือเสวนาสัตบุรุษ ซึ่งนำไปสู่ศรัทธา และช่วยให้เกิดโยนิโสมนสิการ

¹⁷⁶⁸ อัง.ปญจก.๒๒/๔๖/๕๘

¹⁷⁶⁹ อัง.ปญจก.๒๒/๔๗/๕๘; ทรัพย์ ๕ นี้ จัดเป็นอริยทรัพย์หมวดหนึ่ง แต่อริยทรัพย์หมวดที่รู้จักกันทั่วไป คือที่มี ๗ ข้อ ซึ่งเพิ่มหิริ และ
โอตตปปะเข้ามา เช่น ที.ปา.๑/๑/๓๒๖/๒๖๔; อัง.สตตก.๒๓/๖/๕

¹⁷⁷⁰ เช่น ส.ม.๑๓/๑๔๕๒-๓/๔๔๐-๑ (จะมีอ้างอิงเพิ่มเติมอีก)

เพราะคุณธรรมภายในมองกันไม่เห็น แต่ถือเอาพฤติกรรมเป็นหลัก) ภิกษุใดไม่เจ็บไข้ และเขามีได้นิมนัตว์ไว้ รับประทานเอาอาหารจากครอบครัวนั้นมาขบฉัน ย่อมต้องอาบัติ คือละเมิดวินัย มีความผิด¹⁷⁷¹

คติที่เห็นได้ในเรื่องนี้ที่สำคัญ มี ๒ อย่าง คือ

๑. เป็นวิธีการยกเอาคุณธรรมที่เป็นนามธรรมภายในตัว หรือคุณสมบัติของบุคคล ออกมาประกาศ หรือทำให้ปรากฏ เพื่อประโยชน์แก่สังคม โดยให้มีผลทางปฏิบัติระดับสังคมในกรณีที่เหมาะสม

๒. แสดงให้เห็นว่า บุคคลผู้มียุทธธรรมถึงขั้นนี้ มีศรัทธาถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา หรือเข้าถึงธรรมแล้ว เมื่อทำความดี จะไม่หวังผลที่จะได้ตอบแทนแก่ตน พุดอีกอย่างหนึ่งว่า ทำบุญโดยไม่หวังผลตอบแทน (หมายถึงอิฏฐารมณ์ต่างๆ ที่สนองความปรารถนาของตน) จะไม่มีปัญหาให้เกิดความคิดสงสัยว่า ทำไมทำดีไม่ได้ดี หรือทำบุญแล้วทำไมไม่รวย ไม่ได้ผลประโยชน์ที่หวัง เป็นต้น ทั้งนี้ เพราะเขามองเห็นธรรมแล้ว เรียกว่า มีธรรมจักขุ¹⁷⁷² หรือปัญญาจักขุ คือตาปัญญา ที่มองเห็นธรรมดาของสิ่งทั้งหลายสว่างชัด มีชีมแต่มีงสังจักขุ หรือตาเนื้อหนัง ที่มองเห็นแต่สิ่งเสพเสวยของอินทรีย์ ๕

ควรย้ำอีกครั้งหนึ่งว่า บุคคลโสตาบันนี้ มีความมั่นคงในคุณธรรมโดยสมบูรณ์ แม้จะประสบสภาพไม่เกื้อกูลทางวัตถุมากสักเท่าใด ความมั่นใจในคุณธรรมก็ไม่เสื่อมถอย เมื่อได้มองเห็นเหตุผลแห่งธรรมประจักษ์แจ้งแล้ว เมื่อเดินอยู่ในทางแห่งความดีงามถูกต้องแล้ว ก็ไม่อาจมีผู้ใด แม้แต่เทวดา จะมาชักจูงให้เขวออกไปได้ และไม่อาจด้วยเครื่องล่ออย่างใด เรียกอย่างสมัยใหม่ก็คงว่า มีความเข้มแข็งทางจริยธรรมเต็มที

ในหลักนี้ พระอรธรรกถาจารย์ยกเรื่องอนาถปิณฑิกเศรษฐีขึ้นเป็นตัวอย่าง¹⁷⁷³ ให้เห็นว่า บุคคลระดับนี้จะเดินแน่วอยู่ในทางของความดีงาม ไม่ยอมอยู่ใต้อิทธิพลแม่ของเทวดา เป็นผู้ที่เทพเจ้าไม่อาจล่อหรือบังคับข่มขี่ได้ แต่ตรงข้าม กลับเป็นผู้ที่เทพทั่วไปจะต้องยอมปราศัย และเคารพบูชา

¹⁷⁷¹ วินย.๒/๗๕๐/๕๒๔ หมายความว่า ถึงเขาจะให้เอง เช่น ไปเยี่ยมเขาที่บ้าน แล้วเขาถวาย ก็รับไม่ได้ ไม่ต้องพูดถึงขอเขา เพราะภิกษุออกปากขอ หรือทำอุบายขออาหารมาเพื่อตนเองฉัน ไม่ได้ขอแล้ว ไม่ว่าจะขอจากใครๆ (เว้นแต่ญาติ หรือผู้ที่ได้บวการณาไว้) ตามวินย.๒/๕๑๖/๓๔๐; ๘๓๖/๕๔๗; ๔/๗๙/๘๒; แม้การขอปัจจัยสี่อย่างอื่นๆ ก็คล้ายกัน ดู วินย.๑/๕๐๐/๓๓๗; ๒/๕๔/๓๘; ๑๕๓/๑๓๓; ๕๓๖/๓๗๑; นอกจากนี้ ดู ที่.ป.๑๑/๒๓๗/๒๓๖; ส.นิ.๑๖/๔๖๓/๒๓๐; อญ.จตุกก.๒๑/๒๘/๓๕; อญ.ปญจก.๒๒/๘๐/๑๒๔; พุ.ม.๒๙/๙๖๓/๖๑๐; พุ.จู.๓๐/๖๙๑/๓๔๖; วิสุทฺธิ.๑/๔๙-๕๒

¹⁷⁷² ดูที่มา ในตอนว่าด้วยคุณสมบัติของพระโสตาบัน เช่น วินย.๔/๑๘/๒๓; ๒๗/๓๒ เป็นต้น; โดยทั่วไป เช่น ในที่มาเหล่านั้นทั้งหมด **ธรรมจักขุ** หมายถึง ญาณที่ทำให้เป็นโสตาบัน (โสตปฏิบัติมคคญาณ) ดังอธิบายใน วินย.๑.๓/๒๙; ที่.อ.๑/๓๓๔; อญ.๑.๒/๒๙๔; ๓/๒๖๙; อญ.๑.๓๕๗; นิท.๑.๒/๒๑๙; แต่บางคราวว่า หมายถึง สกทาคามีมรรค หรืออนาคามีมรรค ด้วยก็ได้ ดังอธิบายใน วินย.๑.๒/๒๗; ที่.อ.๑/๒๙๔; ปฏิส.๑.๙๒; สงคณิ ๑.๔๕๐; บางแห่งว่า หมายถึงมรรคทั้ง ๓ และผลทั้ง ๓ ก็ได้ เช่น ส.อ.๓/๔๐๙; และในบางสูตร อาจหมายถึงมรรคได้ทั้ง ๔ หรือทั้งมรรค ๔ และผล ๔ คือถึงอรหัตตผล เช่นที่อ้างใน นิท.๑.๒/๓๑๕; ม.อ.๓/๘๙,๗๔๒; ส.อ.๓/๔๕; วินย.ฎีกา ๔/๗๖; ในบาลีก็มีตัวอย่างกล่าวถึงธรรมจักขุเกิด ๒ คราว คราวแรก หมายถึงโสตปฏิบัติมรรค คราวหลัง เป็นอนาคามีมรรค (อญ.ติก.๒๐/๕๓๔/๓๑๒)

¹⁷⁷³ ที่.อ.๕/๙; ข.อ.๑/๓๓๘

บุคคลโสดาบันตามนัยพุทธพจน์

เพื่อเสริมความเข้าใจเกี่ยวกับบุคคลโสดาบันที่ถือว่าสำคัญ ขอนำบาลีที่น่าสนใจเกี่ยวกับพระโสดาบันมาแสดงไว้บางส่วน ดังนี้

ก) คำเรียก คำแสดงคุณลักษณะ และไวยากรณ์ต่างๆ ของบุคคลโสดาบัน

- **พระพุทธเจ้า:** สารีบุตร พุตกัณว่า โสดา โสดา (กระแสด), โสดาเป็นอย่างไร?

พระสารีบุตร: พระองค์ผู้เจริญ มรรค มีองค์ ๘ ชั้นบริยะนี้แล เป็นโสดา กล่าวคือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวาชามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ

- **พระพุทธเจ้า:** ถูกอะไร สารีบุตร ฯลฯ พุตกัณว่า โสดาบัน โสดาบัน, โสดาบันเป็นอย่างไร?

พระสารีบุตร: พระองค์ผู้เจริญ ผู้ใดประกอบด้วยมรรค มีองค์ ๘ ชั้นบริยะนี้, ผู้นี้เรียกว่าเป็นโสดาบัน, โสดาบันนั้น (เรียกขานกันได้ว่า) ท่านที่ชื่อนี้ โคตรนี้ (นามสกุลนี้)

- **พระพุทธเจ้า:** ถูกอะไร สารีบุตร ฯลฯ¹⁷⁷⁴

- “อริยสาวกผู้นี้ จะเรียกว่า ทิฐิสัมบัน (ผู้ถึงพร้อมด้วยทิฐิ คือ มีสัมมาทิฐิสมบุรณ์) ก็ได้ ทัสสนสัมบัน (ผู้ถึงพร้อมด้วยทศนะ คือมีสัมมาทศนะสมบุรณ์) ก็ได้ ผู้มาถึงศตธรรมนี้แล้ว ก็ได้ ผู้เห็นศตธรรมนี้ ก็ได้ ผู้ประกอบด้วยเสขญาณก็ได้ ผู้ประกอบด้วยเสขวิชชา ก็ได้ ผู้ลัทธิโสต (ถึงกระแสธรรม) ก็ได้ อริยชนผู้มีปัญญาที่จะเจาะสังขารได้ ก็ได้ ผู้ยินดีอมฤตทวาร (อยู่ดีตประตุอมตะ) ก็ได้”¹⁷⁷⁵

“อริยสาวกผู้มีสุตะ ผู้ได้พบเห็นอริยชน ผู้ฉลาดในอริยธรรม ฝึกดีแล้ว (สุวินิต) ในอริยธรรม, ผู้ได้พบเห็นสัตบุรุษ ฉลาดในสัพปุริสธรรม ฝึกดีแล้วในสัพปุริสธรรม”¹⁷⁷⁶

“เป็นผู้เห็นธรรมแล้ว บรรลุธรรมแล้ว รู้แจ้งธรรมแล้ว หยั่งธรรมทั้งหมดแล้ว ข้ามความสงสัยได้แล้ว หมดข้อข้องที่ถาม (หรือปราศจากข้อเคลือบแคลง) ถึงความเป็นผู้แก้ตัวได้ ไม่ต้องเชื่อคนอื่นในคำสอนของพระศาสดา”¹⁷⁷⁷

¹⁷⁷⁴ ส.ม.๑๙/๑๙๓๐-๑๙๓๓/๔๓๔-๕

¹⁷⁷⁵ ส.น.๑๖/๓๐/๕๑; ๑๒๒/๖๙; ๑๘๒,๑๘๗/๙๔-๙๕; เฉพาะคำว่า ทิฐิสัมบัน และทัสสนสัมบันนั้น ใช้คำพ้อง แทนโสดาบันบ่อยมาก; สำหรับทิฐิสัมบัน เช่น ม.ม.๑๒/๕๔๒-๕๕๐/๕๘๓-๕๘๙; ม.ญ.๑๔/๒๔๕/๑๗๐; ส.น.๑๖/๑๘๗/๙๕; ๓๑๑-๓๓๒/๑๖๒-๑๖๙; ส.ม.๑๙/๑๗๑๙/๕๕๒; ๑๗๔๕-๑๗๕๖/๕๖๙-๕๗๗; อัง.เอภ.๒๐/๑๕๓/๓๔; อัง.นภก.๒๒/๓๒๕/๔๑๗; ๓๖๐-๓๖๖/๔๘๘-๔๙๐; อัง.ทสก.๒๔/๖๓/๑๒๘; ชุ.ปฏิ.๓๑/๓๖๐/๒๔๒; อภ.วิ.๓๕/๘๓๙/๔๕๔ (อรรถกถาไขความเช่น ส.อ.๒/๗๖; ม.อ.๓/๕๑๕; อัง.อ.๓/๑๕๐, ๓๔๓); ทัสสนสัมบัน พบแต่ในคาถา เช่น อัง.ติก.๒๐/๔๘๔/๑๙๒; อัง.ปญจก.๒๒/๓๑/๓๖; ชุ.เถร.๒๖/๑๘๒/๒๗๑; ๒๘๔/๒๘๕ (อรรถกถาไขความ เช่น อัง.อ.๓/๒๒); “อริยชนผู้มีปัญญาที่จะเจาะสังขารได้” แปลจาก “อริโย นิพเพธิกปญโญ” ซึ่งอาจแปลว่า อริยชนผู้มีปัญญาขำแรก หรือทะลวงกิเลส หรือผู้มีปัญญาที่จะแก้ไขตัว หรือปลดเปลื้องตัวได้ หรือมีปัญญาที่ไม่ติด ดู ชุ.ปฏิ.๓๑/๖๗๗/๕๘๕; ที.อ.๓/๒๘๘, ๓๐๐; ม.อ.๓/๒๙,๓๐๓,๔๙๔; ส.อ.๑/๑๔๔; อัง.อ.๑/๕๘๗; ๓/๒,๓๔,๑๖๘; นิพ.อ.๑/๒๘๙, ๓๕๕, ๓๕๘; วิสุทฺธิ.๑/๑๑๐; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๑/๑๖๖

¹⁷⁷⁶ เช่น ม.ม.๑๒/๑๒/๑๕; ๒๘๑/๒๗๑; ๕๐๗/๕๔๘; ๕๒๒/๕๖๓; ม.ม.๑๓/๑๕๕/๑๕๖; ม.ญ.๑๔/๑๒๕-๖/๑๐๓-๔; ๕๓๒-๓/๓๕๐; ส.น.๑๖/๔-๕/๓-๕; ๓๒-๓๓/๒๑-๒๒; ๘๗-๙๔/๕๓-๕๖; ๑๗๔/๑๑๗; ๑๘๘/๑๒๔; ๒๐๖/๑๓๘; ๒๓๗/๑๖๘; ๒๕๘/๑๘๓; ๓๐๔/๒๐๐; ส.สพ.๑๘/๕๕๐/๓๕๕

ความหมายของ สุตวา อริยสาวก อริยธรรม สัตบุรุษ ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

บางแห่งข้อความต่างไปจากนี้เล็กน้อย เป็น

“ผู้ทำตามคำสอน (ศาสนกร คือทำถูกต้องตามคำสอนแท้จริง) ปฏิบัติตรงต่อโอวาท ชำมความสงสัยได้แล้ว...ในคำสอนของพระศาสดา”¹⁷⁷⁸

และบางแห่งยังต่างไปอีกเล็กน้อย เป็น

“ผู้ได้ที่หยั่ง ใต้ที่ตั้งตัว ใต้ความโล่งใจ (หรือเบาใจ หายทุกข์ร้อนกังวล) ในธรรมวินัยนี้ ชำมความสงสัยได้...ในคำสอนของพระศาสดา”¹⁷⁷⁹

“อริยสาวก ผู้มีผลมาแล้ว (ผู้บรรลุธรรม) ผู้รู้ศาสนาแจ้งชัด”¹⁷⁸⁰

“ถึงความแน่ใจในตถาคต เป็นผู้เห็นอมตะ ประจักษ์แจ้งอมตธรรม”¹⁷⁸¹

“เป็นโสดาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา (ไม่มีทางตกต่ำ) เป็นผู้แน่นอนแล้ว เดินหน้าสู่ความตรัสรู้”¹⁷⁸²

ข) คุณสมบัติทั่วไป

● (ตรัสกะขนานปิณฑกคฤหบดี): ดูรคคฤหบดี เมื่อใด อริยสาวกมีภัยเวร ๕ ประการ ระวังแล้ว, เป็นผู้ประกอบด้วยโสดาปัตติลังคะ ๔ ประการ, และได้เห็นได้เข้าใจปฏิรูปเรื่องเป็นอย่างดี ด้วยปัญญา ซึ่งอริยญาณธรรม, อริยสาวกนั้น เมื่อประสงค์ ก็พึงพยากรณ์ตนได้ด้วยตัวเองว่า เราเป็นผู้สิ้นนรก สิ้นกำเนิดตริจฉาน สิ้นเบรตวิสัย สิ้นอบายทุกขวิภินาตแล้ว เราเป็นโสดาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้แน่นอนแล้ว เดินหน้าสู่การตรัสรู้

๑. ระวังภัยเวร ๕ ประการ เป็นไฉน?

ภัยเวรปัจจุบันก็ดี เบื้องหน้าก็ดี ที่นักทำลายชีวิตจะได้ประสบ ทุกข์โถมันสทางใจ ที่เขาจะได้ เสวยเพราะการทำลายชีวิตเป็นปัจจัย, ภัยเวรนั้น เป็นอันระวังแล้ว สำหรับผู้งดเว้นจากปาณาติบาต

ภัยเวรปัจจุบันก็ดี เบื้องหน้าก็ดี ที่นักลักทรัพย์จะได้ประสบ...เป็นอันระวังแล้ว สำหรับผู้งดเว้นจากอทินนาทาน

ภัยเวรปัจจุบันก็ดี เบื้องหน้าก็ดี ที่นักประพฤตผิดในกามจะได้ประสบ...เป็นอันระวังแล้ว สำหรับผู้งดเว้นจากกาเมสุมิจนจาร

ภัยเวรปัจจุบันก็ดี เบื้องหน้าก็ดี ที่นักพูดเท็จจะได้ประสบ...เป็นอันระวังแล้วสำหรับผู้งดเว้นจากมุสาวาท

ภัยเวรปัจจุบันก็ดี เบื้องหน้าก็ดี ที่นักดื่มสุราและเมรัยฯ จะได้ประสบ...เป็นอันระวังแล้ว สำหรับผู้งดเว้นจากสุราเมรัยฯ

¹⁷⁷⁷ มักกล่าวถึงต่อจากที่ผู้หนึ่งได้ธรรมจักขุ เช่น วินย.๔/๑๘/๒๓; ๒๗/๓๒; ๒๗/๓๒; ๓๐/๓๗; ๓๑/๓๙; ๓๖/๔๔; ๕๙/๖๘; ๕/๒/๔; ๖/๕/๘๕; ๘๔/๑๑๖; ๘๘/๑๒๗; ๗/๒๕๑/๑๐๗; ๓๖๙/๑๘๑; ที.ลี.๙/๑๗๗/๑๔๑; ๒๓๗/๑๙๐; ที.ม.๑๐/๔๘/๔๗; ม.ม.๑๓/๗๔/๖๗; ๒๗๕/๒๖๘; ๖๐๐/๕๕๕; อัง.อุฎฺฐก.๒๓/๑๐๒/๑๙๐; ๑๑๑/๒๓๓; ชุ.อุ.๒๕/๑๑๓/๑๔๗; ไม่ต้องเชื่อคนอื่น แปลตามศัพท์ว่า ไม่ต้องมีคนอื่นเป็นปัจจัย (อุปปรปจย)

¹⁷⁷⁸ ม.ม.๑๒/๔๐๑/๔๓๓; ม.ม.๑๓/๒๕๖/๒๕๓ (รวมถึงพระสกทาคามีด้วย)

¹⁷⁷⁹ อัง.นกก.๒๒/๒๘๗/๓๓๒ (เทียบ ที.ปา.๑๑/๒๑/๔๑; ๒๘/๕๕; ส.สพ.๑๘/๕๐๑/๓๓๓ ด้วย)

¹⁷⁸⁰ วินย.๑/๖๓๔/๔๓๔; อัง.นกก.๒๒/๒๘๑/๓๑๗ (ความในวงเล็บ มีเฉพาะในวินัย)

¹⁷⁸¹ อัง.นกก.๒๒/๓๙๕-๖/๕๐๑ (ระบุชื่ออุบาสกไว้ด้วย ๒๑ ท่าน มีท่านที่เป็นอนาคามีป็นอยู่บ้าง)

¹⁷⁸² เช่น วินย.๑/๘/๑๗; ที.ม.๑๐/๘๙/๑๑๐; ๑๔๒/๑๗๙; ม.ม.๑๒/๘๒/๕๕; ส.ม.๑๙/๘๔๔/๒๕๖; อัง.ติ.๒๐/๕๒๖/๒๙๘ ๑/๑

๒. ประกอบด้วยโสตาปัตติยงค์ ๔ ประการ¹⁷⁸³ เป็นไฉน?

อริยสาวก ในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันหยิ่งลงมั่นด้วยปัญญา¹⁷⁸⁴ ในพระพุทธเจ้าว่า โดยเหตุผลดั่งนี้ๆ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ เป็นสัมมาสัมพุทธะ ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดี ทรงแจ้งโลก เป็นนักฝึกคนที่ยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวะและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้ตื่นแล้ว เมื่อบานแล้ว เป็นพระผู้ทรงพระเจริญ เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันหยิ่งลงมั่นด้วยปัญญา ในพระธรรมว่า ธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว ผู้ปฏิบัติจะเห็นชัดได้ด้วยตนเอง ไม่ขึ้นกับกาล ชวนเชิญให้มาดู ควรน้อมเข้ามาได้ตัว วิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน

เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันหยิ่งลงมั่นด้วยปัญญา ในพระสงฆ์ว่า สงฆ์หมู่สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกทาง ปฏิบัติสมควร ได้แก่คฤบรุษ ๔ นับเรียงตัวบุคคลเป็น ๘ สงฆ์หมู่สาวกของพระผู้มีพระภาคนี้ เป็นผู้ควรแก่สักการะที่เขานำมาถวาย เป็นผู้ควรแก่สักการะที่เขาจัดไว้ต้อนรับ เป็นผู้ควรแก่ของที่เขาศูทิศบูชา เป็นผู้ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก

เป็นผู้ประกอบด้วยศีลทั้งหลาย ที่อริยชนชื่นชม (อริยกันตศีล) ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นไท วิญญูชนสรรเสริญ ไม่มีอะไรเคลือบแฝง¹⁷⁸⁵ เป็นไปเพื่อสมาธิ

๓. ได้เห็นได้เข้าใจปรุโปร่งเป็นอย่างดีด้วยปัญญา ซึ่งอริยญายกรรม เป็นไฉน?

อริยสาวก ในธรรมวินัยนี้ ย่อมโยนิโสมนสิการปัจจุสมุปบาท เป็นอย่างติดังนี้ว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี, เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด; เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี, เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ; กล่าวคือ เพราะอวิชชา เป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมีได้ด้วยประการฉะนี้; เพราะอวิชชานั้นเอง ล้ารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้

¹⁷⁸³ โสตาปัตติยงค์ = องค์เครื่องบรรลู่โสดา ในที่นี้หมายถึง คุณสมบัติของพระโสดาบัน; หมายความว่า ส.อ.๓/๓๘๘ (โสตาปัตติยงค์ มี ๓ หมวด ดังจะเห็นต่อไป)

¹⁷⁸⁴ ความเลื่อมใสอันหยิ่งลงมั่นด้วยปัญญา แปลจาก อเวจฺจปฺปสฺสทฺถ ซึ่งโดยทั่วไปแปลกันว่า ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว ในที่นี้ ต้องการแปลให้เพิ่มความหมาย เพื่อให้เห็นความสัมพันธ์กับปัญญา ซึ่งเป็นองค์ประกอบแฝง-สำคัญ ที่จะปรากฏออกมาเด่นชัดขึ้นทุกที จนในที่สุดจะไม่ต้องกล่าวถึงคราอีกต่อไป (ตอนนี้ ปัญญาอยู่ในคุณสมบัติหมวดที่ ๓) อย่างน้อยให้ทราบทั่ว ครั้นในขั้นนี้ มีปัญญาเป็นพื้นฐาน, คำว่า อเวจฺจ แปลว่า รู้ พิจารณา หยั่งลงด้วยปัญญา ดังตัวอย่างใน ที.ปา.๑๑/๑๔๗/๑๗๓; พุ.ขุ.๒๕/๗/๗; พุ.สุ.๒๕/๓๑๔/๓๖๕; ๓๓๓/๓๕๕ มีอธิบายใน ที.อ.๓/๑๕๕; ขุ.ทก.อ.๒๐๓; สุตต.อ.๒/๓๒, ๒๑๔; พึงเทียบกับ อวิจฺจ ในรูปสิทธิปกรณ์ ๑๖/๑๗ และ อหวิจฺจ ใน อภ.ทสก.๒๔/๔๘/๕๒ อธิบายใน อภ.อ.๓/๒๖๕; อรรถกถาที่อธิบาย อเวจฺจปฺปสฺสทฺถ ชัดเจนตามแนวนี้ คือ อภ.อ.๓/๓๐๓; ๒/๒๗๐; ที.อ.๒/๑๘๗, นอกนั้นให้ความหมายรวบรัดเพียงว่า = อจฺลปฺปสฺสทฺถ เช่น ที.อ.๒/๓๒๗; ๓/๒๗๖; ส.อ.๒/๕๔; ๓/๑๖๕, ๓๗๖; อภ.อ.๑/๔๒๗; ๓/๔๐๐; ดูความสัมพันธ์ระหว่าง อเวจฺจปฺปสฺสทฺถ กับการละอุปกิเลส ๑๖ ใน ม.ม.๑๒/๕๕/๖๗ ด้วย

¹⁷⁸⁵ คำบาลีว่า อปรามญฺจ ว่าตาม ที.อ.๒/๑๗๗; อภ.อ.๓/๑๑๔; วินย.ฎีกา ๔/๔๗๓ ฯลฯ แปลได้ ๒ อย่าง นัยหนึ่งว่า ใครๆ ปรามาสมิได้ คือ ไม่มีข้อผิดพลาดบกพร่องที่ใครจะดูถูกหรือเอาเรื่องได้ อีกนัยหนึ่งแปลว่า ไม่ถูกลูกค้ำ คือไม่ถูกตัดทอนและทิวฏฺฐิจบฉวยลูกค้ำให้มัวหมองไปเสีย คงบริสุทธิ์อยู่ ประพฤติไปตามหลักการและความมุ่งหมายของศีลนั้นๆ ไม่ประพฤตอย่างเคลือบแฝง หรือมีเบื้องหลัง เช่น หวังจะได้ผลประโยชน์ จะได้เป็นอยางนั้นอย่างนี้ เป็นต้น; ศีลที่ประพฤติได้อย่างนี้ เป็นศีลที่พระอริยะชื่นชมหรืออริยชนยอมรับ คือเป็นอริยกันตศีล ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นเลิศ หรือสูงสุดกว่าศีลทั้งปวง (อภ.ปญจก.๒๒/๓๒/๓๘).

เมื่อใด ขริยสาวกมีภัยเวร ๕ ประการเหล่านี้ ระวังแล้ว, เป็นผู้ประกอบด้วยโสตาปัตติยงค์ ๔ ประการเหล่านี้, และได้เห็นได้เข้าใจปรุโปร่งเป็นอย่างดีด้วยปัญญา ซึ่งขริยญาชธรรมนี้, ขริยสาวกนั้น เมื่อประสงค์ พึงพยากรณ์ตนได้ด้วยตัวเองว่า...เราเป็นโสตาบัน...เดินหน้าสู่การตรัสรู้¹⁷⁸⁶

บรรดาเครื่องวัดตัว ๓ หมวดนี้ โสตาปัตติยงค์ (เรียกง่าย ๆ ว่า องค์ของโสตาบัน) เป็นคุณสมบัติโดยตรงของบุคคลโสตาบัน ส่วนอีก ๒ หมวด เป็นเหตุเป็นผลของคุณสมบัตินั้น กล่าวคือ การเห็นขริยญาชธรรม (ปฏิจจสมุปบาท) เป็นเหตุของโสตาปัตติยงค์ เพราะเมื่อมีปัญญาเข้าใจกฎธรรมดาแล้ว ก็ทำให้ศรัทธามีเหตุผลแน่นแฟ้น ทำให้ศีลบริสุทธิ์ตรงหลักการและความมุ่งหมายของมัน ส่วนหมวดแรก คือการระงับภัยเวรทั้ง ๕ นับว่าเป็นผล เพราะเมื่อมีศรัทธามีศีลถึงขั้นนี้แล้ว ภัยเวรเหล่านั้นก็เป็นอันหมดไป

ด้วยเหตุนี้ โดยทั่วไป ในบาลีส່วนมาก จะกล่าวถึงโสตาปัตติยงค์แต่ลำพังหมวดเดียว โดยฐานเป็นคุณสมบัติประจำตัวของบุคคลโสตาบัน เช่นตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ขริยสาวก ประกอบด้วยธรรม ๔ อย่าง ย่อมเป็นโสตาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา คือ ขริยสาวก ในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสยังลงม้น ด้วยปัญญา ในพระเจ้า...ในพระธรรม...ในพระสงฆ์...ประกอบด้วยศีลทั้งหลายที่ขริยชนชื่นชม...เป็นไปเพื่อสมาธิ”¹⁷⁸⁷

โสตาปัตติยงค์ ๔ นี้ บางแห่งเรียกว่า ธัมมาทาส แปลว่า แวนสองธรรม หรือกระเจงเงาะสำหรับส่องสำรวจคุณสมบัติตนเองของบุคคลโสตาบัน¹⁷⁸⁸ บางแห่งเรียกว่าเป็น ห้วงบุญ ห้วงกุศล และอาหารของความสุข¹⁷⁸⁹ บางแห่งเรียกว่า ทัศนธรรมสุขวิหาร (ธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน หรือธรรมที่พึงใจให้เป็นสุขทันตาเห็น) ทางจิตอย่างสูง¹⁷⁹⁰ บางแห่งกระจายศีลออกเป็น กายสุจริต ๓ วจิตสุจริต ๔ รวมเรียกว่าศีลธรรม ๗ และเรียกโสตาปัตติยงค์ว่า อากังขยฐาน ๔¹⁷⁹¹ บางแห่งแยกแยะละเอียดออกไปเป็น ๑๐ ข้อ คือกระจายออกในรูปของสัมมัตตะ ๑๐ (ได้แก่ มรรคมองค์ ๘ กับ สัมมาญาณ และสัมมาวิมุตติ)¹⁷⁹²

¹⁷⁸⁶ ส.นิ.๑๖/๑๕๑-๑๖๐/๘๒-๘๖; ส.ม.๑๙/๑๕๗๔-๘/๔๘๘-๔๙๐; อภ.ทสก.๒๔/๙๒/๑๕๕ (ที่มาหลัง เปลี่ยนเฉพาะข้อความว่า “โยนิโสมนสิการปฏิจจสมุปบาทเป็นอย่างดี” เป็น “พิจารณาเห็น”); ใน อภ.นวก.๒๓/๒๓๑-๒/๔๑๙-๔๒๒ ก็ตรัสหลักการสำรวจและพยากรณ์ตนเองอย่างเดียวกันนี้ แต่มีเพียงระงับภัยเวร ๕ และประกอบด้วยโสตาปัตติยงค์ ๔ ไม่กล่าวถึง ขริยญาชธรรม; และใน อภ.ปญจก.๒๒/๑๗๙/๒๓๖ ก็คล้ายกัน แต่ยกย่อง เรียกการระงับภัยเวร ๕ เป็นมีการงานอันสังวรในสิกขาบท ๕ และเรียกโสตาปัตติยงค์ เป็นทัศนธรรมสุขวิหารทางจิตอย่างสูง ๔ ประการ; อย่างไรก็ตาม ความหมายของโสตาบันที่สัมพันธ์กับการปฏิจจสมุปบาท (ขริยญาชธรรม) โดยเฉพาะ มีอีกหลายแห่ง เช่น ส.นิ.๑๖/๙๐/๕๑; ๑๒๔/๗๐; ๑๘๗/๙๕ (โดยมากมาในชื่อว่า ทัศนธรรม) และถือว่า พระโสตาบันเป็นผู้รู้จักโลกแท้จริง (ส.นิ.๑๖/๑๘๗/๙๕; อภ.อญจก.๒๓/๑๒๔/๒๓๓; พุ.ธ.๒๕/๑๔/๒๑); พึงสังเกตด้วยว่า ใน ส.นิ.๑๖/๑๒๔/๗๐ แสดงความหมายแห่งหนึ่งของโสตาบันว่า ได้แก่ผู้มีญาณ ๒ คือ ธรรมญาณ และ อำนวยญาณ ซึ่งก็เป็นเรื่องของปฏิจจสมุปบาทนั่นเอง

¹⁷⁸⁷ แสดงไว้มากมายหลายแห่ง ในสังยุตตนิกาย มหาวรรค ตลอดตั้งแต่ ส.ม.๑๙/๑๔๑๔/๔๒๕ ถึง ส.ม.๑๙/๑๖๒๑/๕๑๐ (โดยมากเรียกง่าย ๆ ว่า ธรรม ๔ ประการ ที่เรียกตรง ๆ ว่า โสตาปัตติยงค์ คือที่รวมอยู่ใน ๓ หมวดข้างต้น และ ๑๙/๑๔๒๐/๔๓๐; ๑๔๓๓/๔๕๖)

¹⁷⁸⁸ ที่.ม.๑๐/๘๙/๑๑๐; ส.ม.๑๙/๑๔๗๒-๑๔๘๐/๔๔๘-๔๕๑

¹⁷⁸⁹ ส.ม.๑๙/๑๕๘๔-๖/๔๙๓-๔; ๑๖๐๓-๑๖๑๒/๕๐๓/๕๐๖ (เปลี่ยนข้อสุดท้ายคือศีล เป็น จาคะ บ้างก็มี เป็น ปัญญา บ้างก็มี)

¹⁷⁹⁰ อภ.ปญจก.๒๒/๑๗๙/๒๓๖

¹⁷⁹¹ ส.ม.๑๙/๑๔๕๙-๑๔๖๗/๔๔๓-๖

¹⁷⁹² ส.ม.๑๙/๑๕๕๔-๑๕๖๗/๔๘๑-๔๘๔

โสดาปัตติลังกะ ๔ ที่เป็นคุณสมบัติของบุคคลโสดาบันนี้ ท่านแสดงไว้อีกชุดหนึ่ง สามข้อแรกเหมือนกับชุดที่แสดงมาแล้ว เปลี่ยนแต่ข้อที่ ๔ คือศีล เป็นจาคะ ดังนี้

- “อริยสาวก ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการเหล่านี้ ย่อมเป็นโสดาบัน...คือ...เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันหยั่งลงมั่นด้วยปัญญา ในพระพุทธรเจ้า...ในพระธรรม...ในพระสงฆ์...อยู่ครองเรือนด้วยใจปราศจากมลทิน คือมีจรรย์ยะ มีจาคะอย่างเปดใจ มีอสังขาต ยินดีในการสละ ใสใจในคำร้องขอ ยินดีในการให้การแบ่งปัน” และมีข้อความเสริม ซึ่งอาจใช้แทนข้อความข้างต้นนั้นได้ว่า “สิ่งของที่ควรจะให้ได้ ไม่ว่าจะอย่างหนึ่งอย่างใด เท่าที่มีในสกุล อริยสาวกนั้น เผลี่ยแบ่งปันกับคนมีศีลมีกัลยาณธรรม ได้ทั้งหมด”¹⁷⁹³

สรุป คุณสมบัติทั้งหมดเท่าที่แสดงมา รวมอยู่ใน ศรัทธา ศีล สุตตะ จาคะ และปัญญา

ดังนั้น จึงมีพุทธพจน์ตรัสแนะนำอยู่เสมอ ให้อริยสาวก และอริยสาวิกาสร้างเสริมธรรม ๕ ประการนี้ และใช้ธรรมเหล่านี้เป็นหลักวัดความเจริญของอริยสาวก ทั้งนี้ มีใช้เฉพาะอริยสาวกและอริยสาวิกาที่เป็นโสดาบันขึ้นไปเท่านั้น แม้ผู้ที่ป็นปุถุชนที่จะก้าวหน้าไปเป็นอริยชน ก็ได้รับคำแนะนำและใช้หลักวัดอย่างเดียวกัน ดังพุทธพจน์ว่า

- “ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวก เจริญด้วยความเจริญ ๕ ประการ ชื่อว่าเจริญด้วยอารยวัติ เป็นผู้ถือเอาสาระ ยึดเอาส่วนประเสริฐของร่างกายไว้ได้ กล่าวคือ เจริญด้วยศรัทธา...ศีล...สุตตะ...จาคะ...ปัญญา...”

“ผู้ใดเจริญด้วยศรัทธา และศีล กับทั้งสุตตะ จาคะ และปัญญา, ผู้เช่นนั้น นับเป็นสัตบุรุษ ผู้ปรีชา ย่อมถือเอาสาระในโลกนี้ไว้แก่ตนได้”

- “ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวิกาเจริญด้วยความเจริญ ๕ ประการ ชื่อว่าเจริญด้วยอารยวัติ เป็นผู้ถือเอาสาระ ยึดเอาส่วนประเสริฐของร่างกายไว้ได้ กล่าวคือ เจริญด้วยศรัทธา...ศีล...สุตตะ...จาคะ...ปัญญา...”

“สตรีใดเจริญด้วยศรัทธา และศีล กับทั้งสุตตะ จาคะ และปัญญา, สตรีเช่นนั้น เป็นอุบาสิกาผู้มีศีล ย่อมถือเอาสาระในโลกนี้ไว้แก่ตนได้”¹⁷⁹⁴

- “ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา...ศีล...สุตตะ...จาคะ...ปัญญา เธอมีความคิดว่า ถ้ากระไร โดยทำอาสวะทั้งหลายให้สิ้นไป เราพึงประจักษ์แจ้ง แล้วเข้าถึงด้วยความรู้ยิ่งเองในปัจจุบันนี้ทีเดียว ซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ค้นหาอาสวะมิได้, ภิกษุนั้น โดยทำอาสวะทั้งหลายให้สิ้นไป ก็จะประจักษ์แจ้ง เข้าถึงอยู่ ด้วยความรู้ยิ่งเอง ในปัจจุบันนี้ทีเดียว ซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ค้นหาอาสวะมิได้”¹⁷⁹⁵

ถึงจะยังไม่บรรลุเอง เพียงรำลึกถึงคุณธรรมเหล่านี้ของท่านผู้อื่น ก็ทำให้สุขสบายใจ และจงใจตนให้มีกำลังใจปฏิบัติต่อไป ดังบาลีว่า

¹⁷⁹³ ส.ม.๑๘/๑๔๕๒/๔๔๐; ๑๕๘๘/๔๙๙; ส.สพ.๑๘/๕๘๕/๓๗๔
¹⁷⁹⁴ อ.ญ.ปญจก.๒๒/๖๓-๖๔/๙๑-๙๒; ส.สพ.๑๘/๔๙๖/๓๐๙; เทียบ อ.ญ.ทสก.๒๔/๗๔/๑๔๗; อารยวัติ แปลงจากบาลีเดิม “อริยา วุจฺฉิ” จะเรียกว่า อริยวัติ หรือจะแปลงเป็น อารยวัฒน์, อารยวุฒิ เป็นต้น ก็ได้
¹⁷⁹⁵ ม.อ.๑๔/๓๓๒/๒๒๕ (ความตอนต้นของสูตรนี้ คือ ๓๑๙-๓๓๑/๒๑๖-๒๒๔ บรรยายว่า ผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่างนี้ หากปรารถนาจะไปเกิดในสวรรค์ หรือพรหมภพชั้นใด ก็สำเร็จได้ทั้งสิ้น)

● “ภิกษุณีระดับข่าวว่า ภิกษุณีชื่อนี้ ถึงมรณภาพแล้ว, พระผู้มีพระภาคพยากรณ์เธอว่า ดำรงแล้วในอัญญา (คืออรรถหัตถผล), ภิกษุณี (ผู้ระดับข่าว) ได้เห็นเอง หรือได้ยินต่อกันมากก็ตามว่า ภิกษุณีท่านนั้น เป็นผู้มึนศีลอย่างนี้บ้าง เป็นผู้มึนธรรมอย่างนี้บ้าง เป็นผู้มึนปัญญาอย่างนี้ มีวิหารธรรม (คุณธรรมที่เป็นความประพฤติประจำตัว) อย่างนี้ เป็นผู้หลุดพ้นอย่างนี้; ภิกษุณีนั้น เมื่อรำลึกถึงศรัทธา ศีล สุตตะ จาคะ และปัญญาของภิกษุณีท่านนั้นอยู่ ก็จะมีมโนจิตไปเพื่อความเป็นอย่างนั้น, แม้โดยวิธีนี้ ฆาตุวิหาร (ความขมขื่นสำราญ) ก็จะมีแก่ภิกษุณีได้”¹⁷⁹⁶

● “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่สรรเสริญ แม้แต่ความคงอยู่กับที่ ในกุศลธรรมทั้งหลาย, จะป่วยกล่าวไปใย ถึงความเสื่อมถอย ในกุศลธรรมทั้งหลาย, เราสรรเสริญแต่ความก้าวหน้า ในกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่สรรเสริญความคงอยู่กับที่ ไม่สรรเสริญความเสื่อมถอย

“อย่างไรเป็นความเสื่อมถอย ในกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่เป็นความคงที่ไม่เป็นความก้าวหน้า? ภิกษุมีคุณธรรมเท่าใด โดยศรัทธา โดยศีล โดยสุตะ โดยจาคะ โดยปัญญา โดยปฏิภาณ, ธรรมเหล่านั้นของเธอ ไม่คงอยู่ ไม่เจริญขึ้น, นี้เราเรียกว่าความเสื่อมถอย ในกุศลธรรมทั้งหลาย มิใช่ความคงอยู่ มิใช่ความเจริญก้าวหน้า...;

“อย่างไรเป็นความคงอยู่กับที่ ในกุศลธรรมทั้งหลาย...? ภิกษุมีคุณธรรมเท่าใด โดยศรัทธา ฯลฯ โดยปฏิภาณ, ธรรมเหล่านั้นของเธอ ไม่ลด ไม่เพิ่ม...;

“อย่างไรเป็นความก้าวหน้า ในกุศลธรรมทั้งหลาย...? ภิกษุมีคุณธรรมเท่าใด โดยศรัทธา ฯลฯ โดยปฏิภาณ, คุณธรรมเหล่านั้นของเธอ ไม่หยุดอยู่ ไม่ลดลง...”¹⁷⁹⁷

ความหมายของธรรม ๕ ประการนี้ มีพุทธพจน์ที่ยกมาอ้างในข้อ ก. บ้าง ข. บ้าง แสดงไว้ครบหมดแล้ว พึงทบทวนดูได้เอง อย่างไรก็ตาม บางข้อ พระพุทธเจ้าทรงแสดงความหมายน้อยอื่น แปรลออกไปบ้างก็มี จึงควรศึกษาประกอบความเข้าใจให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

ข้อที่ ๑ คือ **ศรัทธา** นอกจากแสดงในรูปของความเชื่อมั่นด้วยปัญญาในพระรัตนตรัย อย่างในโสต-ปฏิบัติยังคง มีอีกนัยหนึ่งที่ตรัสไว้บ่อย คือ

“สัทธาสัมปทา เป็นไฉน? ในข้อนี้ อริยสาวก เป็นผู้มึนศรัทธา เชื้อโพธิ (ปัญญาตรัสรู้) ของตถาคตว่า ด้วยเหตุผลดังนี้ๆ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ฯลฯ ตี้นแล้ว เบิกบานแล้ว เป็นพระผู้ทรงพระเจริญ”¹⁷⁹⁸

¹⁷⁹⁶ ม.ม.๑๓/๒๐๐/๒๐๙ (ในสูตรนี้กล่าวครบหมดทั้ง ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ตั้งแต่ระดับข่าวของพระอรหันต์ ลงมาจนถึงพระโสดาบัน ในที่นี้ยกมาแสดงเป็นตัวอย่าง ดู ๑๓/๑๙๙-๒๐๒/๒๐๗-๒๑๓)

¹⁷⁹⁷ อัง.ทสก.๒๔/๕๓/๑๐๑; ธรรม ๕ คือ ศรัทธา ศีล สุตตะ จาคะ ปัญญา นี้ บางแห่งเรียก **สัมปทา ๕** (อัง.ปณจก.๒๒/๔๖/๕๘; ๙๑/๑๖๔) บางแห่งเรียก **ทวิพย ๕** (อัง.ปณจก.๒๒/๔๗/๕๘) และยังมีที่ตรัสไว้ในแง่อื่นๆ อีกมากแห่ง เช่น ที.ปา.๑๑/๑๕๔/๑๗๙; ม.ม.๑๓/๖๖๔/๖๑๔; อัง.ติก.๒๐/๕๑๐/๒๗๐; อัง.ปณจก.๒๒/๑๕๗/๒๐๒; อัง.นวกก.๒๒/๑๕๗/๒๐๒; ๒๙๖/๓๕๐; อัง.ทสก.๒๔/๒๑๙/๓๖๑; อัง.อุ.๒๕/๑๑๔/๑๔๙; บางแห่งตัดสุตะออก เหลือเพียง ๔ เรียกว่า **สัมปทา ๔** (แสดงว่า ๔ อย่างนั้น เป็นองค์หลัก หรือจำเป็นกว่า) เช่น อัง.จตุกก.๒๑/๖๑/๘๖; อัง.อญจก.๒๓/๑๔๔/๒๓๓; ๑๔๕/๒๓๗; ๑๗๓/๓๓๖; ๒๐๙/๓๗๗ และไม่เรียกชื่อ เช่น อัง.อญจก.๒๓/๑๓๙-๑๔๐/๒๗๗-๒๘๐

¹⁷⁹⁸ เช่น อัง.จตุกก.๒๑/๖๑/๘๖; อัง.ปณจก.๒๒/๔๗/๕๘; อัง.อญจก.๒๓/๑๔๔/๒๓๓; ๑๔๕/๒๓๗; ๑๗๓/๓๓๖; ๒๐๙/๓๗๗ นอกจากจากที่มาในสัมปทาแล้ว ตถาคตโพธิสัทธาขังมาในพานายังคง คือองค์ของผู้บำเพ็ญเพียร คือ ที.ปา.๑๑/๒๙๓/๒๔๙; ม.ม.๑๓/๕๗๗/๕๒๑; อัง.ทสก.๒๔/๑๑/๑๖; และเป็นความหมายของสัทธาธิริย ใน ส.ม.๑๙/๘๖๕/๒๖๑; ๘๗๑/๒๖๔

ข้อที่ ๒ คือ **ศีล** มีหลายแห่งที่ทรงแสดงความหมายอย่างง่าย ๆ เพียงว่า “...งดเว้นจากปาณาติบาต...จากอกินนาทาน...จากกาเมสุมิฉฉาจาร...จากมุสาวาท...จากสุราเมรัยมัชฌิมาทัฏฐฐาน”¹⁷⁹⁹ พุดง่าย ๆ ว่า หมายถึงศีล ๕ หรือเบญจศีลนั่นเอง หากจะตั้งเป็นข้อสังเกตตามข้อความแวดล้อมในที่มาต่างๆ ของพุทธพจน์ส่วนนี้ พอจะกล่าวได้ว่า ความหมายของศรัทธาและศีลนัยนี้ ทรงแสดงสำหรับอริยสาวกระดับปุถุชน ดังจะเห็นได้ชัดยิ่งขึ้นจากพุทธพจน์ในตอนต่อๆ ไป

ข้อที่ ๓ คือ **สุตะ** นอกจากความหมายที่ว่า ได้พบเห็นอริยชน ลับปฐิสชน ได้ฝึกอบรมดีแล้วในอริยธรรม ในลัทธิธรรม อย่างข้างต้นแล้ว ท่านแสดงไว้อีก ดังนี้

“ทรัพย์คือสุตะ เป็นไหน? ในข้อนี้ อริยสาวก เป็นพหูสุต (มีสุตะมาก) ทรงสุตะ เป็นที่สั่งสมสุตะ, ธรรมเหล่าใดงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด ประกาศหลักการครองชีวิต ประเสริฐ (พรหมจรรย์, พรหมจริยะ หรือจริยธรรมอันประเสริฐ) พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ บริบูรณ์ ล้วนเชิง, เชนเรียนสดับธรรมอย่างนั้นไว้ได้มาก ทรงจำไว้ คล่องปาก เจนใจ เข้าใจตลอดดีด้วยทิวฐิติ (ปัญญาระดับเหตุผล)”¹⁸⁰⁰

ข้อ ๔ คือ **จาคะ** ตามปกติไม่มีแปลจากที่แสดงมาแล้ว

“ส่วนข้อที่ ๕ คือ **ปัญญา** นอกจากมาในรูปของความเข้าใจริยญาธรรม คือปฏิบัติสมบูรณ์แล้ว ท่านมักแสดงในความหมายต่างๆ กันๆ ที่ใช้กับอริยสาวกระดับปุถุชนได้ด้วย ดังนี้

“ทรัพย์คือปัญญา เป็นไหน? ในข้อนี้ อริยสาวก เป็นผู้มียปัญญา ประกอบด้วยปัญญาที่หยั่งถึงความเกิดขึ้น และความเสื่อมสิ้นไป อันเป็นอริยะ ทะลวงกิเลสได้ อันจะให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ...”¹⁸⁰¹

ความหมายของปัญญา ยังมีตรัสไว้อีกนัยหนึ่ง ซึ่งน่าสนใจ นำมาแสดงไว้ ดังนี้

● “ปัญญาลัมปทาเป็นไหน? คนมีใจถูกอภิขมาความโลภกลัวครอบงำ...ถูกพยาบาทครอบงำ...ถูกดินมิทระครอบงำ...ถูกอุทฐจะกุกจะครอบงำ...ถูกวิจิจฉาครอบงำแล้ว ย่อมทำสิ่งที่ไม่ควรทำ ย่อมทำกิจให้คลาดเสีย, เมื่อทำสิ่งที่ไม่ควรทำ ทำกิจให้คลาดเสีย ก็ย่อมพลาดจากยศ และความสุข;

“อริยสาวกนั้นแล รู้ว่า อภิขมา ความโลภกลัว...พยาบาท...ดินมิทระ...อุทฐจะกุกจะ...วิจิจฉา เป็นอุปกิเลสของจิต (สิ่งที่ทำจิตให้ฝ้ามัว เศร้าหมอง) จึงละอภิขมาความโลภกลัว ฯลฯ ละวิจิจฉาที่เป็นอุปกิเลสของจิตเสีย,

“เพราะการที่อริยสาวกรู้ว่า อภิขมาความโลภกลัว ฯลฯ วิจิจฉา เป็นอุปกิเลส แล้วละ...เสียได้, จึงเรียกอริยสาวกนี้ว่า เป็นผู้มียปัญญามาก มีปัญญากว้างขวาง มองเห็นทางมาของประโยชน์ เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยปัญญา, นี้เรียกว่าปัญญาลัมปทา”¹⁸⁰²

¹⁷⁹⁹ ที่มาตรงกับข้อก่อนทั้งหมด; ในคำว่า “อริยสาวกระดับปุถุชน” อริยสาวก แปลว่า สาวกของพระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นอริยะ มิใช่แปลว่า สาวกผู้เป็นอริยะ

¹⁸⁰⁰ อภ.ปญจก.๒๒/๔๗/๕๙ (นอกนี้มักมารวมในหมวดธรรมอื่น)

¹⁸⁰¹ อภ.ปญจก.๒๒/๔๗/๕๙; เรียกว่า ลัมปทา ใน อภ.อญจก.๒๓/๑๔๔/๒๙๓; ๑๔๕/๒๙๗; ๑๗๓/๓๓๖; เรียกว่า ทังบุญ ใน ส.ม.๑๙/๑๕๘๖/๔๔๔; คำว่า “หยั่งถึงความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป” (อุทยตถคามินิยา) แปลง่ายๆ ว่า รู้เท่าทันความเจริญและความเสื่อม, “ทะลวงกิเลสได้” (นิพเพธิกา) แปลอีกอย่างว่า เจาะลึกลงไปได้

¹⁸⁰² อภ.จตุกก.๒๑/๖๑/๘๗ (ใจความก็คือ การใช้ความคิดโดยไม่ถูกนิวรรณ์ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งครอบงำ)

มีบาลีแห่งหนึ่ง แจงคุณสมบัติของพระอริยบุคคลชั้นโสดาบันขึ้นไป อีกแบบหนึ่ง เป็น ๖ ข้อ ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ตปฺสฺสคฺคหฺพตี (และอุปาสกอื่นอีก ๒๐ ท่าน) ประกอบด้วยกรรม ๖ ประการ จึงเป็นผู้ถึงความแน่ใจในตถาคต มองเห็นอมตะ ประจักษ์แจ้งอมตธรรมดำเนินชีวิตอยู่ กล่าวคือ ประกอบด้วยความเลื่อมใสยังลงมั่นด้วยปัญญา ในพระพุทฺธเจ้า ในพระธรรม ในพระสงฆ์ อริยศีล อริยญาณ อริยวิมุตติ”¹⁸⁰³

ค) คุณสมบัติในแง่ละได้ และที่เป็นผล

● “เมื่อรูป (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) มีอยู่ ชาติยรูป (เวทนา ฯลฯ วิญญาณ) เพราะยึดมั่นรูป (เวทนา ฯลฯ วิญญาณ) จึงเกิด ทิฏฐิ (ทฤษฎี) ขึ้นดังนี้ว่า

- มิใช่ลมพัด มิใช่ไฟไหม้ มิใช่หญิงมีครรภ์คลอด มิใช่ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์อุทัยหรือลับไป (สิ่งทั้งหลายเหล่านั้น) ตั้งคงตัวอยู่อย่างนั้นเอง¹⁸⁰⁴

- นี้ของเรา เราเป็นนี้ นี่เป็นตัวตนของเรา

- ชัดตาก้อนนั้น โลกก็ก้อนนั้น¹⁸⁰⁵ เราละ (ชีวิตนี้) ไปแล้ว จักเป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน คงที่ มีความไม่แปรปรวน เป็นธรรมตา (สัตตตวาท)

- ถ้าเราไม่มี ก็คงไม่มีแก่เรา, เราจักไม่มี ก็จักไม่มีแก่เรา (อุจฺเจทวาท)¹⁸⁰⁶

- ทานที่ไม่ให้มีผล การบูชาที่ไม่มีผล ลักการที่ไม่มีผล¹⁸⁰⁷ ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำให้ไว้ไว้ชั่วไม่มี ไม่มีโลกนี้ ไม่มีปรโลก มารดาไม่มี บิดาไม่มี ลัตว์อุปปาต๊ะไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ดำเนินไปชอบ ปฏิบัติชอบ ผู้ประจักษ์แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ซึ่งโลกนี้และปรโลก แล้วประกาศให้ทราบ ไม่มีในโลก คนเรานี้มีแต่ชาติ ๔ เมื่อใดตาย ดินก็ไปตามพวกดิน น้ำก็ไปตามพวกน้ำ ไฟก็ไปตามพวกไฟ ลมก็ไปตามพวกลม อินทรีย์ทั้งหลายก็ไปกับอากาศ มีแต่คน ๔ รวมเป็น ๕ ทั้งตียง พากันตายไป รอยเท้าปรากฏเพียงแค่ว่ามี มีเหลือแต่กระดูกสีเทา การเช่นสรวงบูชาจบแค่นี้ได้ ทานนี้คนโง่บัญญัติไว้ คำพูดของพวกเขาที่สอนอัตถิภาวะ เป็นแต่คำเปล่า คำเท็จ คำพ้อเพ้อ เพราะกายสลาย ทั้งพาล ทั้งบัณฑิต ย่อมขาดสูญ พินาศ หลังจากตายไป ย่อมไม่มี (นัตถิภาวะ)

- เมื่อบุคคลทำเองก็ดี ใช้ให้ผู้อื่นทำก็ดี ตัดเองก็ดี ใช้ให้ผู้อื่นตัดก็ดี เมฆลาญเองก็ดี ใช้ให้ผู้อื่นเมฆลาญก็ดี ก่อความเศร้าโศกเองก็ดี ใช้ให้ผู้อื่นก่อความเศร้าโศกก็ดี ก่อความลำบากเองก็ดี ใช้ให้ผู้อื่นก่อความลำบากก็ดี ทำให้ตื่นเองก็ดี ใช้ให้ผู้อื่นทำให้ตื่นก็ดี ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ตัดช่อง ปล้นทั้งหมู่ ปล้นหลังเดียว ปล้นตามหนทาง ทำชั่วมีเยา พุดเท็จก็ดี ผู้ทำก็ไม่ชื่อว่าทำบาป, แม้หากผู้ใดจะใช้จักรซึ่งมีคมโดยรอบ สังหารเหล่าสัตว์บนผืนปฐพีนี้ ทำให้เป็นลานเนื้อ เป็นกองมังสะอันเดียวกัน บาบที่เกิดจากการกระทำนั้น ก็ไม่มี ไม่มีบาปมาถึงได้, แม้หากใครจะไปยังฝั่งขวาของแม่น้ำคงคา เทียวฆ่าเองบ้าง ใช้ให้ผู้อื่นฆ่าบ้าง ตัดเองบ้าง ใช้ให้ผู้อื่นตัดบ้าง ทำความเดือดร้อนเองบ้าง ใช้ผู้อื่นให้ทำความเดือดร้อนบ้าง บาบที่เกิดจากการกระทำนั้นย่อมไม่มี ไม่มีบาปมาถึงได้, แม้หากใครจะไปยังฝั่งซ้ายของแม่น้ำคงคา ให้ทานเองบ้าง ใช้ผู้อื่นให้บ้าง บูชาเองบ้าง ใช้ผู้อื่นให้บูชาบ้าง บุญที่เกิดจากการกระทำนั้นก็ไม่ มีไม่มีบุญมาถึงได้, บุญด้วยทาน ด้วยการฝึกตนด้วยความลำบาก ด้วยการกล่าวคำสัตย์ ย่อมไม่มี ไม่มีบุญมาถึงได้ (อภิริยวาท)

- ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย เพื่อความเศร้าหมองแห่งสัตว์ทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย ก็เศร้าหมองเอง ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย เพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลาย ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย ก็บริสุทธิ์เอง, กำลังงานไม่มีผล ความเพียรไม่มีผล เรี่ยวแรงของคนไม่มีผล ความบากบั่นของคนไม่มีผล, สัตว์ทั้งปวง ป่าณะทั้ง

1803 อัง.จ.ภ.ก.๒๒/๓๙๕-๖/๕๐๑-๒
1804 เอลิกกุลาญิกุติตา แปลตามศัพท์ว่า ตั้งอยู่มั่นคงตั้งเสาระเนียด
1805 = อัดตากับโลก หรืออาตมัมกับสากลจักรวาล คือสิ่งเดียวกัน
1806 ทิฏฐิ หรือทฤษฎีนี้ จัดเป็นอุจเจททิฏฐิ (ความเห็นว่างขาดสูญ; ส.ช.๑๗/๑๘๐/๑๒๐) พระพุทธเจ้าตรัสว่า ในบรรดาทิฏฐินอกพุทธศาสนาทั้งหลาย ทิฏฐินี้เป็นเลิศ คือดีที่สุด เพราะผู้มีทิฏฐิเช่นนี้ ย่อมหวังได้ว่าจจะรังเกียจภพ และไม่รังเกียจความดับแห่งภพ (ดู อัง.ทส.๒๔/๒๙/๖๘; และมติของอรรถกถา ใน อัง.อ.๓/๓๘๕; ส.อ.๒/๓๗๓) แต่ก็ยังเป็นมิจฉาทิฏฐิ.
1807 บูชา แปลจาก ยัญ; ลักการ แปลจาก พุต

ปวง ภูตทั้งปวง ชีวะทั้งปวง ล้วนไม่มีอำนาจ ไม่มีกำลัง ไม่มีความเพียร ผันแปรไปตามความกำหนดตายด้วยความประจวบ และภาวะ เสวยสุขทุกข์ไปในอภิสชาติทั้ง ๖ เท่านั้นเอง (อเหตุกวาท)

- สภาวะ ๗ กองนี้ ไม่มีใครสร้าง ไม่มีใครสร้างแบบแผน ไม่มีใครเนรมิต ไม่มีใครเนรมิตแบบแผน เป็นสภาพไม่มีผล คงอยู่เฉยเหมือนยอดเขา คงตัวมันเองอยู่เองตั้งเสาระเนียด, สภาวะ ๗ กองเหล่านั้น ไม่หวั่นไหว ไม่ผันแปร ไม่บีบคั้นกันและกัน ไม่อาจก่อกุศลหรือทุกข์ให้แก่กัน, สภาวะ ๗ กองนั้นคือ กองดิน กองน้ำ กองไฟ กองลม สุขทุกข์ ชีวะ ถึงแม้ผู้ใดจะเอาศัสตราคมตัดศีรษะกัน ก็ไม่ชื่อว่าใครปลงชีวิตใคร เป็นเพียงศัสตราสอดเข้าไปตามช่องระหว่างสภาวะ ๗ กองเท่านั้นเอง, หนึ่ง กำหนดประมาณ ๑,๔๐๖,๖๐๐ กรรม ๖,๐๐๐ ฯลฯ อันตรกัลป์ ๖๒ อภิสชาติ ๖ ปุริสภูมิ ๘ ฯลฯ นรก ๓,๐๐๐ ฯลฯ มหากัลป์ ๘๔๐,๐๐๐ เหล่านี้ เป็นที่ทั้งพาลและบัณฑิตต้องเกี่ยวเวรอน (เวียนว่ายตายเกิดไป) ก็จักทำความจบสิ้นทุกข์ไปเอง, ความสมหวังว่า “เราจักปมกรรมที่ยังไม่ออกผล ให้ออกผล หรือว่าเราล้มผลกรรมที่ออกผลแล้ว จักทำให้ (กรรมนั้น) หมดยุติ ด้วยศีล ด้วยพรต ด้วยตะบะ หรือด้วยพรหมจรรย์นี้” ย่อมไม่มีในสังสารวัฏนั้น, สุขทุกข์ที่ทำความหิมที่จบสิ้น เหมือนดวงของให้หมดไป ด้วยทะนาน ย่อมไม่มีในสังสารวัฏได้ด้วยวิธีอย่างนี้เลย, ไม่มีความเลือก ไม่มีความเจริญ ไม่มีการเลื่อนขึ้นเลื่อนลง, ทั้งพาลและบัณฑิตเร่รอนไป ก็ทั้งหมดทุกข์ไปเอง เหมือนกลุ่มด้ายที่บุคคลขว้างไป ย่อมคลี่หมดไปเอง (สัสตวาท อภิกขิยวาท และสังสารสุทธิกทิวฐิ)

- โลกเที่ยง; โลกไม่เที่ยง; โลกมีที่สุด; โลกไม่มีที่สุด; ชีวะอันนั้น สรีระก็อันนั้น; ชีวะก็อย่าง สรีระก็อย่าง; ตถาคตมีอยู่หลังจากตาย; ตถาคตหลังจากตาย ทั้งหมดอยู่ ทั้งหมดมีอยู่, ตถาคตหลังจากตาย มีอยู่ก็มีใช่ ไม่มีอยู่ก็ไม่ใช่ (อันทคาทิกทิวฐิ๑๐)

“ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเข้าใจอย่างไร? รูป (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ, แม้กระทั่งสิ่งที่ได้เห็น ได้ยิน ได้ทราบ ได้แจ้งใจ ได้ถึง ได้แสวงหา ได้ใคร่ครวญแล้วด้วยใจ) เป็นของเที่ยง หรือว่าไม่เที่ยง? (ทูลตอบว่า ไม่เที่ยง) ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือว่าเป็นสุข? (ทูลตอบว่าเป็นทุกข์) ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา, ไม่ยึดติด สิ่งนั้นแล้ว จะพึงเกิดทิวฐิอย่างนี้ (ตั้งแสดงข้างต้นทั้งหมด) ขึ้นได้หรือ? (ทูลตอบว่า ไม่เกิด)

“เมื่อใด อริยสาวกละความสงสัย (กังขา) ในฐานะทั้ง ๖ เหล่านี้ (คือในชั้นที่ ๕ และในสิ่งที่ได้เห็น ได้ยิน เป็นต้น) ก็จะเป็นอันละได้ซึ่งความสงสัย แม้ในทุกข์ ในสมุทัยแห่งทุกข์ ในนิโรธแห่งทุกข์ และในปฏิปทาให้ถึงนิโรธแห่งทุกข์ด้วย, อริยสาวกนี้ เรียกว่าเป็นโสดาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้แน่นอนแล้ว เดินหน้าสู่ความตรัสรู้¹⁸⁰⁸

● “ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๖ ประการเหล่านี้ เป็นสิ่งที่ทิวฐิสัมบันบุคคล (ผู้มีสัมมาทิวฐิเพียบพร้อม คือพระโสดาบัน) ละได้แล้ว กล่าวคือ สักกายทิวฐิ วิจิกจนา สิลัพพตปรมาสราคะที่ให้ถึงอภาย โทสะที่ให้ถึงอภาย โมหะที่ให้ถึงอภาย...ทิวฐิสัมบันบุคคล เป็นผู้ไม่มีทางเป็นไปได้ ที่จะทำให้เกิดธรรม ๖ ประการเหล่านี้”

“ภิกษุทั้งหลาย มีอภัพพฐาน (กรณีที่ไม่มีความเป็นไปได้) ๖ ประการ ดังนี้ กล่าวคือ ทิวฐิสัมบันบุคคล เป็นผู้ไม่มีทางเป็นไปได้ ที่จะอยู่อย่างไม่มีความเคารพ ไม่มีความยำเกรงในพระศาสดา...ในธรรม...ในสงฆ์...ในสิกขา...ที่จะยึดถือสิ่งที่ไม่ควรถือ...ที่จะยังภพที่ ๘ ให้เกิด”

“ภิกษุทั้งหลาย มีอภัพพฐาน ๖ ประการ ดังนี้ กล่าวคือ ทิวฐิสัมบันบุคคล เป็นผู้ไม่มีทางเป็นไปได้ ที่จะยึดถือสังขารใดๆ โดยความเป็นของเที่ยง...โดยความเป็นสุข...โดยความเป็นอัตตา...ที่จะกระทำอนันตริยกรรม...ที่จะเชื่อถือความบริสุทธิ์ด้วยมงคลตื่นข่าว...ที่จะแสวงหาทักษิณนโย นอกหลักคำสอนนี้;

¹⁸⁰⁸ ลี.ช.๑๗/๔๑๗-๔๔๔/๒๔๘-๒๖๕ (แปลรวบรัดเอาแต่ความที่ไม่ซ้ำ); ใน ลี.สพ.๑๘/๕๔๙/๓๕๔ ท่านกล่าวว่า ทิวฐิต่างๆ ทั้ง ๖๒ อย่างเกิดขึ้น เพราะสักกายทิวฐิเป็นปัจจัย เมื่อไม่มีสักกายทิวฐิ ทิวฐิเหล่านั้นทั้งหมดไป

“(อภัพพฐานอีก ๖)...ที่จะปลงชีวิตมารดา...ที่จะปลงชีวิตบิดา...ที่จะปลงชีวิตพระอรหันต์...ที่จะมีจิตประทุษร้ายต่อพระตถาคตถึงกับทำพระโลหิตให้ห้อ...ที่จะทำลายสงฆ์ (สังฆเภท)...ที่จะถือศาสดาอื่น;¹⁸⁰⁹

“(อภัพพฐานอีก ๖)...ที่จะเชื่อถือว่าสุขทุกข์เป็นสิ่งที่ตนสร้างเอง...ว่าสุขทุกข์ตัวการอื่นสร้างให้...ว่าสุขทุกข์ทั้งตนสร้างเองและตัวการอื่นสร้างให้...ว่าสุขทุกข์เกิดขึ้นเองลอยๆ ตนมิได้สร้าง...ว่าสุขทุกข์เกิดขึ้นเองลอยๆ ตัวการอื่นมิได้สร้าง...ว่าสุขทุกข์เกิดขึ้นเองลอยๆ ทั้งตนก็มีได้สร้าง ตัวการอื่นก็มีได้สร้าง, ข้อ (ที่มีได้เชื่อถือ) ดังนั้น เพราะเหตุไร? ก็เพราะว่า ภิภุชิวสัมบันบุคคลมองเห็นชัดเจนนี้อแล้ว ทั้งเหตุ และกรรมที่เกิดแต่เหตุ”¹⁸¹⁰

- “ภิกษุทั้งหลาย บุคคลละกรรม ๕ อย่างได้ จึงเป็นผู้มีทางเป็นไปได้ ที่จะประจักษ์แจ้งโสดาปัตติผล คือ ขาวาสัมัจฉริยะ กุลมัจฉริยะ ภาษัมัจฉริยะ วัฒนมัจฉริยะ ธรรมมัจฉริยะ”¹⁸¹¹

ในคราวคัดเลือกพระเถระเพื่อทำสังคายนาครั้งที่ ๑ ประธานได้คัดเลือกแต่พระอรหันต์ ๔๙๙ รูป และได้เลือกเอาพระอานนท์เข้าร่วมเป็นรูปที่ ๕๐๐ ทั้งที่ท่านยังเป็นเสขะ นอกจากเพราะเหตุที่ท่านได้เรียนธรรมวินัยไว้มากในสำนักของพระผู้มีพระภาคแล้ว ก็เพราะท่านเป็นพระโสดาบัน “เป็นผู้ไม่มีทางเป็นไปได้ที่จะถึงอกติ เพราะชอบ ชัง หลง หรือกลัว”¹⁸¹²

- พระเจ้ามหานามคากยะ ประทับนั่ง ณ ที่ควรข้างหนึ่งแล้ว กราบทูลความนี้กะพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า:

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระนครกบิลพัสดุ์นี้ มั่งคั่ง เจริญรุ่งเรือง มีประชาชนมาก ผู้คนจอบแฉก ถนนก็แฉกขี้ดเย็บด, หม่อมฉันมานั่งใกล้ชีวิตพระผู้มีพระภาค หรือพระภิกษุทั้งหลายผู้เป็นที่เจริญใจแล้ว ถึงเวลาเย็น เมื่อกลับเข้าสู่พระนครกบิลพัสดุ์ ย่อมผ่านพบช้างบ้าง ม้าบ้าง รถม้าบ้าง เกวียนบ้าง คนบ้าง ซึ่งไปมากันขวักไขว่, เวลานั้น สติของหม่อมฉัน ที่ปรารภพระผู้มีพระภาค ก็เผลอไป สติปรารภพระธรรม ก็เผลอไป สติปรารภพระสงฆ์ ก็เผลอไป, หม่อมฉันจึงมีความดำริตั้งนี้ว่า ถ้าเราสิ้นชีวิตลงในเวลานี้ คติของเราจะเป็นอย่างไร ที่ไปข้างหน้า (อภิสิทธิ์ประายะ) ของเรา จะเป็นอย่างไร?”

“อย่ากลัวเลย ท่านมหานาม อย่ากลัวเลย ท่านมหานาม, พระองค์จักมีมรณกรรมไม่เลวร้าย จักมีกาลกริยาไม่เลวร้าย; ท่านมหานาม บุคคลผู้หนึ่งผู้ใดก็ตาม มีจิตที่อบรมบ่มแล้วด้วยศรัทธา...ด้วยศีล...ด้วยสุตะ...ด้วยจาคะ...ด้วยปัญญา ตลอดกาลยาวนาน, ร่างกายอันนี้ของเรา ซึ่งเป็นสิ่งมีรูป ประกอบด้วยธาตุ ๔ เกิดจากมารดาบิดา เติบโตขึ้นมาด้วยข้าวและขนม เป็นของไม่เที่ยง ต้องขัตติ ต้องนวดฟัน และจะต้องแตกทำลายกระจัดกระจายไปเป็นธรรมตา,

¹⁸⁰⁹ อภัพพฐาน ๒ หมวดนี้ มีใน ม.อ.๑๔/๒๔๕/๑๗๐; อัง.เอก.๒๐/๑๕๓/๓๔; อภิ.วิ.๓๕/๘๓๙/๔๕๔ ด้วย แต่เรียกว่า สิ่งที่มีฐานะไม่มีโชโฆส ที่จะเป็นไปได้

¹⁸¹⁰ อัง.ฉก.๒๒/๓๖๑-๓๖๖/๔๘๘-๔๙๐; พึงเทียบกับอภัพพฐาน ๙ และ ๕ อย่างของพระอรหันต์ ใน ที.ปา.๑๑/๑๑๗/๑๔๖; ๒๘๗/๒๔๗ เช่นว่า พระอรหันต์ชินาสพ ไม่มีทางเป็นไปได้ ที่จะจงใจปลงชีวิตสัตว์ (เทียบกับของพระโสดาบัน ซึ่งไม่มีทางเป็นไปได้ ที่จะปลงชีวิตมารดา ฯลฯ)

¹⁸¹¹ อัง.ปญจก.๒๒/๒๕๗/๓๐๒ (สำหรับปฐมฌานขึ้นไปจนถึงจตุตถฌาน และสภากาตามิผลถึงอรหัตตผล ก็อย่างเดียวกัน), ในสูตรต่อไป คือ ๒๒/๒๕๘-๙/๓๐๓ มีความอย่างเดียวกัน แต่เปลี่ยนธรรมมัจฉริยะ เป็น ออกตัญญูตา ออกตเวทิตา

¹⁸¹² วินย.๗/๖๑๕/๓๘๐

กาบัง แร้งบัง เหยี่ยวบัง สุนัขบัง สุนัขจิ้งจอกบัง สัตว์ต่างชนิดบัง ก็ย่อมกัดกินกายนั้นไป, ส่วนจิตของเขา ซึ่งอบรมบ่มแล้วด้วยศรัทธา อบรมบ่มด้วยศีล สุตะ จาคะ และปัญญา มาแล้ว ตลอดเวลายาวนาน จิตนั้นย่อมเป็นสิ่งไปสูง ไปวิเศษ...”

“...อย่ากลัวเลย ท่านมหานาม อย่ากลัวเลย ท่านมหานาม ท่านจักมีมรณกรรมที่ไม่เลวร้าย จักมีกาลกิรียาที่ไม่เลวร้าย, อริยสาวก ผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ (โสดาปัตติลังคะ ๔) ย่อมเป็นผู้เอนไปหานิพพาน โนมน้อมไปหานิพพาน...”¹⁸¹³

● “ภิกษุทั้งหลาย อานิสงส์ในการประจักษ์แจ้งโสดาปัตติผล ๖ ประการ ดังนี้ กล่าวคือ บุคคลนั้นเป็นผู้แน่นอนในศีลธรรม, เป็นผู้มีความไม่เลื่อมถอยเป็นธรรมดา, ทุกข์ของเขาถูกจำกัดขอบเขตแล้ว, เป็นผู้ประกอบด้วยญาณที่ไม่สาธุการ, เป็นผู้มองเห็นเหตุชัดเจนดีแล้ว, และมองเห็นธรรมที่เกิดจากเหตุชัดเจนดีแล้ว”¹⁸¹⁴

● “บุคคลผู้เป็นทวิฐฐีสัมบัน พ้นแล้วจากอบายอันใหญ่โต ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี่ทุกข์...นี้สมุทัยแห่งทุกข์...นี้โรธแห่งทุกข์...นี้ปฏิบัติให้ถึงนิโรธแห่งทุกข์, เพราะฉะนั้นแล พวกเขาพึงทำความเพียร (เพื่อรู้ชัดตามเป็นจริง) ว่า นี่ทุกข์ ฯลฯ นี้ปฏิบัติให้ถึงนิโรธแห่งทุกข์”¹⁸¹⁵

● “ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนว่า ถ้ามหาสมุทรพึงถึงความเหือดแห้งหมดสิ้นไป เหลือน้ำอยู่เพียง ๒-๓ หยด; เธอทั้งหลายจะเห็นอย่างไร, อย่างไหนจะมากกว่ากัน น้ำในมหาสมุทรที่เหือดแห้งหมดสิ้นไปแล้ว หรือว่าน้ำ ๒-๓ หยดที่ยังเหลืออยู่?”

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ น้ำในมหาสมุทรที่เหือดแห้งหมดสิ้นไปแล้วนั้นแหละ มากกว่า, น้ำ ๒-๓ หยดที่ยังเหลืออยู่ มีนิดหน่อย ไม่ถึงเศษร้อย ไม่ถึงเศษพัน ไม่ถึงเศษแสน

“ภิกษุทั้งหลาย ฉะนั้นเหมือนกัน สำหรับบุคคลผู้เป็นอริยสาวก เป็นทวิฐฐีสัมบัน บรรลุธรรมแล้ว ความทุกข์ส่วนที่หมดสิ้นไปแล้วนั้นแหละ มากกว่า ส่วนที่เหลืออยู่ มีนิดหน่อย ไม่ถึงเศษร้อย ไม่ถึงเศษพัน ไม่ถึงเศษแสน คือมีภพเพียง ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง, ธรรมาภิสมัย (การบรรลุธรรม) มีประโยชน์ยิ่งใหญ่อ่างนี้ การได้ธรรมจักษุ มีประโยชน์ยิ่งใหญ่อ่างนี้”¹⁸¹⁶

¹⁸¹³ ส.ม.๑๙/๑๕๐๗-๑๕๑๒/๔๖๓-๔๖๖

¹⁸¹⁴ อง.นกก.๒๒/๓๖๘/๔๑๑ (ข้อความว่า “ทุกข์ของเขาถูกจำกัดขอบเขตแล้ว” แปลตามรูปศัพท์ว่า ทุกข์ของเขาถูกกระทำให้มีที่สิ้นสุดแล้ว, ข้อความนี้ ในพระไตรปิฎกฉบับของไทย มี “น” ซึ่งเข้าใจว่าเกินเข้ามา ฉบับของพม่าไม่มี)

¹⁸¹⁵ ส.ม.๑๙/๑๗๑๙/๕๕๒ (ต้นสูตรนี้ ได้เปรียบเทียบให้เห็นความยิ่งใหญ่ของอบาย; ในอีกสูตรหนึ่ง ที่ ส.ม.๑๙/๑๔๑๑/๔๒๘ ได้ตรัสเปรียบเทียบระหว่างพระเจ้าจักรพรรดิกับอริยสาวกโสดาบันว่า พระเจ้าจักรพรรดิ แม้จะครองราชย์เป็นอิสราธิบดีทั้ง ๔ ทวีป และสวรรคตแล้วไปสวดยพิทยสมบัติในสวรรค์ แต่ไม่เป็นโสดาบัน ก็ไม่พ้นจากนรก ไม่พ้นจากอบาย ส่วนอริยสาวกผู้เป็นโสดาบัน แม้จะเลี้ยงชีพด้วยก้อนข้าวที่เดินนิมิตพบาตได้มา นุ่งห่มผ้าปอนๆ แต่ก็พ้นจากนรก พ้นจากอบาย)

¹⁸¹⁶ เป็นข้อความตอนหนึ่ง ใน ส.นิ.๑๖/๓๑๑-๓๓๐/๑๖๒-๑๖๘ ซึ่งเปรียบเทียบระหว่างความทุกข์ส่วนที่เหลืออยู่ของพระโสดาบัน กับส่วนที่หมดไปแล้ว อีกหลายนัย คือว่า เหมือนฝุ่นที่ปลายเล็บ กับผืนแผ่นดินทั้งหมด, เหมือนน้ำที่ติดยปลายหญ้าคา กับน้ำเต็มสระ โบกขรรณีกว้างยาวลึกด้านละ ๕๐ โยชน์, เหมือนก้อนดินเท่าเมล็ดกระเบา ๗ ก้อน กับมหาปฐพี, เหมือนก้อนหินเท่าเมล็ดพันธุ์ผักกาด ๗ ก้อน กับขุนเขาหิมาวันต์ รวมทั้งหมด ๑๐ สูตรสั้นๆ; พระสูตรชุดเดียวกันนี้ มาใน ส.ม.๑๙/๑๗๔๕-๑๗๕๖/๕๖๙-๕๗๗ ด้วย ต่างกันเพียงคำสรุปท้าย เปลี่ยนเป็นว่า “สำหรับบุคคลผู้เป็นอริยสาวก เป็นทวิฐฐีสัมบัน บรรลุธรรมแล้ว ผู้รู้ตามเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ ฯลฯ นี้ปฏิบัติให้ถึงนิโรธแห่งทุกข์ ทุกข์ที่สิ้นไปหมดไปแล้ว นั้นแหละมากกว่า ส่วนที่เหลืออยู่ มีนิดหน่อย ไม่ถึงการนับ การเปรียบเทียบ หรือแม้เศษเสี้ยว คือภพที่มีภพ ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง, เพราะฉะนั้นแล เธอทั้งหลายพึงทำความเพียร (เพื่อรู้ชัดตามเป็นจริง) ว่า นี่ทุกข์ ฯลฯ” และมีสูตรเพิ่มมากขึ้นไปอีก ๒ สูตร ใช้ก้อนหินขนาดเท่าเมล็ดถั่วเขียว ๗ ก้อน กับขุนเขาสิเนรุ เป็นเครื่องเปรียบเทียบ ความทั่วไปไม่มีอะไรแปลก

- “กามสุขในแดนโลก กิติ สุขที่เป็นทิพย์ กิติ ทั้งหมดนั้น มีค่าไม่ถึงเศษเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งความสุขที่ได้ เมื่อเกษียณค้นหา”¹⁸¹⁷
- “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าบุรุษวางก้อนหินเท่าเมล็ดถั่วเขียว ๗ ก้อน ไว้ที่ขุนเขาสิเนรุ, เธอทั้งหลายจะเห็นอย่างไร, ก้อนหินเท่าเมล็ดถั่วเขียว ๗ ก้อนที่บุรุษวางไว้ กับขุนเขาสิเนรุ อย่างไรเห็นจะมากกว่ากัน?
“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขุนเขาสิเนรุนั้นแหละมากกว่า ฯลฯ”
“ภิกษุทั้งหลาย ฉะนั้นเหมือนกัน คุณวิเศษที่ได้บรรลุของสมณพราหมณ์ ปริพาชก ชาวดัทธิอื่น ๆ ทั้งหมด เมื่อเทียบกับผลที่ได้บรรลุของบุคคลผู้เป็นอริยสาวก ซึ่งเป็นทิวฐิตัมบัน ย่อมไม่ถึงเศษเสี้ยวที่ร้อย เศษเสี้ยวที่พัน เศษเสี้ยวที่แสน, ทิวฐิตัมบันบุคคล มีผลที่บรรลุ ยิ่งใหญ่อย่างนี้ มีอภิญญายิ่งใหญ่อย่างนี้”¹⁸¹⁸

ง) คุณสมบัติและข้อปฏิบัติก่อนเป็นโสดาบัน

พึงสังเกตความหมายของศรัทธา คีล จาคะ ปัญญา ระดับนี้ เทียบกับในตอนว่าด้วยพระโสดาบัน โดยตรง ที่ผ่านมาแล้ว

- “ผู้ใด ไม่มีโสดาปัตติลังคะ ๔ ประการ (ศรัทธาในพระรัตนตรัย และศีลที่อริยชนชื่นชม หรือชอบรับ) เลยโดยประการทั้งปวง, ผู้นั้น เราเรียกว่ายังเป็นคนนอก อยู่ข้างฝ่ายปุถุชน”¹⁸¹⁹
- **พระเจ้ามหานาม:** พระองค์ผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงไร บุคคลจึงจะชื่อว่า เป็นอุบาสก?
พระพุทธเจ้า: เพราะการที่บุคคลเป็นผู้ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ ถึงพระธรรมเป็นสรณะ ถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ, ด้วยเหตุเพียงนี้แล บุคคลชื่อว่า เป็นอุบาสก
พระเจ้ามหานาม: พระองค์ผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงไร อุบาสกจึงจะชื่อว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล?
พระพุทธเจ้า: เพราะการที่อุบาสกเป็นผู้งดเว้นจากปาณาติบาต...จากอกุศลนาทาน...จากกาเมศูมิจฉมาจาร...จากสุราเมรัยมีชชปมาทัญฐาน, ด้วยเหตุเพียงนี้แล อุบาสกชื่อว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล
พระเจ้ามหานาม: พระองค์ผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงไร อุบาสกจึงจะชื่อว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา?
พระพุทธเจ้า: ในข้อนี้ อุบาสกเป็นผู้มีศรัทธา เชื่อโศทธิ (ปัญญาตรัสรู้) ของตถาคตว่า ด้วยเหตุผลดังนี้ ๆ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ฯลฯ เป็นพระผู้ทรงพระเจริญ, ด้วยเหตุเพียงแค่นี้ อุบาสกชื่อว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา
พระเจ้ามหานาม: พระองค์ผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงไร อุบาสกจึงจะชื่อว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยจาคะ?
พระพุทธเจ้า: ในข้อนี้ อุบาสกอยู่ครองเรือน ด้วยใจปราศจากมลทินคือความหวงแหน ฯลฯ ยินดีในการให้การแบ่งปัน, ด้วยเหตุเพียงนี้แล อุบาสกชื่อว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยจาคะ
พระเจ้ามหานาม: พระองค์ผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงไร อุบาสกจึงจะชื่อว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา?
พระพุทธเจ้า: ในข้อนี้ อุบาสกเป็นผู้มีปัญญา ฯลฯ ทะลวงกิเลสได้ (หรือเจาะสังขารรวมได้) อันให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ, ด้วยเหตุเพียงนี้แล อุบาสกชื่อว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา”¹⁸²⁰

¹⁸¹⁷ พุ.อ.๒๕/๕๒/๘๗; ความสุขที่ได้เมื่อเกษียณค้นหา แปรจาก ดันหักขยสุข

¹⁸¹⁸ ส.น.๑๖/๓๓๑-๒/๑๖๘-๙

¹⁸¹⁹ ส.ม.๑๙/๑๖๐๐/๕๐๐ (พึงตั้งข้อสังเกตไว้ด้วย เกี่ยวกับความหมายของปุถุชน และอริยบุคคล ในบาลีเดิม กับในยุคอรทกถา-ฎีกาว่า ในสมัยหลังๆ จะตั้งหรือที่ๆ มากขึ้น หรืออย่างไร); ดู ปุถุชน ในแง่อินทรีย์ ๕ ที่ ส.ม.๑๙/๘๘๙/๒๖๘

ขอทำความเข้าใจของลัทธิขงจื๊อ และขั้วมานูสรี ซึ่งเป็นรองจากพระโศตบับมาแสดง อีกครั้งหนึ่ง

● “ภิกษุทั้งหลาย ตา (หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ขารมณ ๖ วิญญาณ ๖ ฯลฯ) ชั้นที่ ๕) ไม่เที่ยง เป็นของปรวนแปร กลายเป็นอย่างอื่นได้, ผู้ใดเชื่อ น้อมใจตั้งต่อธรรมเหล่านี้, ผู้นี้เรียกว่าเป็นลัทธิขงจื๊อ...”

“ถ้าสำหรับผู้ใด ธรรมเหล่านี้ ทนการเพ่งพิสูจนด้วยปัญญาอย่างนี้บ้างพอประมาณ, ผู้นี้เรียกว่าเป็นขั้วมานูสรี...”¹⁸²¹

ต่อไป จะแสดงโศตบับตติยังคะ ๔ ที่ต่างออกไปอีกหมวดหนึ่ง ซึ่งมีใช้เป็นคุณสมบัติของผู้ที่เป็นโศตบับแล้วอย่างหมวดก่อนๆ แต่เป็นองค์ปฏิบัติที่จะทำให้เป็นโศตบับ หรือข้อปฏิบัติที่นำไปสู่ความเป็นโศตบับ

● **พระพุทธเจ้า:** สารีบุตร พุตกัณว่า โศตบับตติยังคะ โศตบับตติยังคะ (องค์คุณเครื่องบรรลูลัทธิขงจื๊อ), โศตบับตติยังคะ เป็นไฉน?

พระสารีบุตร: พระองค์ผู้เจริญ การเสวนาลัทธิขงจื๊อ (ลัทธิขงจื๊อเสวนะ) เป็นโศตบับตติยังคะ ๑ การฟังธรรมของลัทธิขงจื๊อ (ลัทธิขงจื๊อเสวนะ) เป็นโศตบับตติยังคะ ๑ การคิดหาเหตุผลโดยถูกวิธี (โยนิโสมนสิการ) เป็นโศตบับตติยังคะ ๑ การปฏิบัติธรรมหลักย่อยคล้ายแก่หลักใหญ่ (ขั้วมานูสรีปฏิบัติ) เป็นโศตบับตติยังคะ ๑”¹⁸²²

“ภิกษุทั้งหลาย โศตบับตติยังคะ ๔ ประการเหล่านี้ กล่าวคือ การเสวนาลัทธิขงจื๊อ การฟังธรรมของลัทธิขงจื๊อ การคิดหาเหตุผลโดยถูกวิธี การปฏิบัติธรรมหลักย่อยคล้ายแก่หลักใหญ่”¹⁸²³

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการเหล่านี้ เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อการประจักษ์แจ้งโศตบับตติผล”¹⁸²⁴

ความจริง ธรรมหมวดนี้ มิใช่จะเป็นไปเพื่อโศตบับตติผลเท่านั้น แต่อำนวยความสะดวกเกี่ยวกับความก้าวหน้าทางปัญญาทุกระดับจนถึงการบรรลุอรหัตตผล จึงอาจเรียกชื่ออื่น ๆ ได้อีกหลายอย่าง แต่ท่านเน้นสำหรับการปฏิบัติขั้นนี้ จึงมีชื่อเฉพาะว่าโศตบับตติยังคะ¹⁸²⁵

¹⁸²⁰ ส.ม.๑๙/๑๕๕๐-๑๕๕๔/๔๙๗; เทียบ ฌ.อฎฐก.๒๓/๑๑๕-๖/๒๒๓-๖; ดูความเต็มในตอนที่ผ่านมาแล้ว

¹⁸²¹ ส.ช.๑๗/๔๖๙-๔๗๘/๒๗๘-๒๘๒ (เคยอ้างแล้ว) แต่ใน ส.ม.๑๙/๘๗๗-๘๘๙/๒๖๕-๒๖๘ ทรงแสดงคำอธิบายของพระอริยบุคคลระดับต่างๆ ในแง่ของอินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ตามนัยนั้น ผู้ที่มีอินทรีย์ ๕ อ่อนกว่าพระโศตบับเป็นขั้วมานูสรี ผู้ที่มีอินทรีย์ ๕ อ่อนลงไปกว่านั้นอีก เป็นลัทธิขงจื๊อ ส่วนผู้ที่มีอินทรีย์ ๕ เลย โดยประการทั้งปวง ท่านจัดเป็นคนนอก อยู่ข้างฝ่ายบุดูชน

¹⁸²² ส.ม.๑๙/๑๔๒๗/๔๓๔

¹⁸²³ ส.ม.๑๙/๑๖๒๐/๕๐๙; ที.ปา.๑๑/๒๔๐/๒๓๙; ธรรม ๓ ข้อแรก ก็คือปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นหลักธรรมสำคัญ (เสวนาลัทธิขงจื๊อ = กัลยาณมิตรตตา, ฟังธรรมของลัทธิขงจื๊อ = ปรโตโฆสะฝ่ายดี) ฟังดูคำอธิบายในภาคมีขณิมาปฏิบัติทา ส่วนธรรมานุกรมปฏิบัตินั้น หมายถึงการปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักการ ตามความมุ่งหมาย คือหลักย่อยคล้ายแก่หลักใหญ่ หลักเบื้องต้นเอื้อแก่หรือเป็นไปเพื่อหลักเบื้องปลาย เช่น ปฏิบัติศีลถูกหลัก เป็นไปเพื่อการบรรลุมรรคผล นิพพาน มิใช่ปฏิบัติโดยมง่าย ไร้หลักการ หรือทำให้เขาไปด้วยตันทาและทิฐิ; คัมภีร์จูฬนิทเทส (ขุ.จ.๓๐/๗๙๗/๔๑๗) แสดงตัวอย่างธรรม หรือธรรมหลักใหญ่ เช่น สติปัญญา ๔ มรรคมีองค์ ๘ เป็นต้น (คือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ นั้นเอง) และอนุธรรม หรือธรรมหลักย่อย เช่น การบำเพ็ญศีล การสำรวมอินทรีย์ ความรู้ประมาณในอาหาร ซาครียานุโยค และสติสัมปชัญญะ เป็นต้น ฟังปฏิบัติธรรมหลักย่อย เช่น ศีลและการสำรวมอินทรีย์นี้ อย่างมีจุดหมาย ให้สอดคล้อง และอุดหนุนแก่ธรรมหลักใหญ่ เช่น สติปัญญา ๔ เป็นต้นนั้น

¹⁸²⁴ ส.ม.๑๙/๑๖๓๔/๕๑๖; อ้างใน ขุ.ปฎิ.๓๑/๖๖๒/๕๖๘

คุณสมบัติหลักของบุคคลโสดาบัน

ความเข้าใจเพิ่มเติมเกี่ยวกับคุณสมบัติสำคัญของบุคคลโสดาบัน

เนื่องด้วยธรรม ๕ ประการ คือ ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา เป็นคุณสมบัติสำคัญของอริยสาวก ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสเน้นอยู่เสมอ และใช้เป็นเครื่องวัดความเจริญก้าวหน้าของอริยสาวก ทั้งก่อนบรรลุนิโสดาปัตติผล และเมื่อเป็นพระโสดาบันแล้ว นอกจากนั้น ยังมีขอบเขตครอบคลุมโสดาปัตติยังคะ (องค์คุณของพระโสดาบัน) เข้าไว้ทั้งหมด จึงเห็นควรกล่าวถึงคุณสมบัติ ๕ ข้อนี้ไว้เป็นการเฉพาะอีกครั้งหนึ่ง

ในการนี้ ขอให้สังเกตคุณสมบัติข้อที่ ๑ คือ ศรัทธาไว้เป็นพิเศษ ว่าเหตุใดจึงเป็นคุณสมบัติที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในทุกกรณี สำหรับการปฏิบัติระดับนี้ ทั้งที่พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญา ถิ่นปัญญาเป็นธรรมสำคัญสุดยอดในกระบวนการปฏิบัติ

เมื่อพูดอย่างภาษาของคนสมัยปัจจุบัน ธรรม ๕ ประการ ที่เรียกรวมว่า *สัมปทา* บ้าง *ทรัพย์สิน* บ้าง *อริยาวุฒิ* (*อารยวุฒิ*) บ้าง มีความหมายโดยย่อ ดังนี้

๑. **ศรัทธา** คือ ความเชื่อ ความมั่นใจ เพราะได้พิจารณาไตร่ตรองมองเห็นเหตุผลด้วยปัญญาแล้ว แยกย่อยออกได้เป็น ๓ ด้าน คือ

ก. ความเชื่อ ความมั่นใจในพระพุทธเจ้า ในฐานะที่เป็นบุคคลต้นแบบ ซึ่งยืนยันถึงวิสัยความสามารถของมนุษย์ว่า มนุษย์สามารถหยั่งรู้สัจธรรม เข้าถึงความจริงและความดิ่งามสูงสุดได้ ด้วยสติปัญญา และความเพียรพยายามของมนุษย์เอง

มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ เจริญงอกงามขึ้นได้ ทั้งในด้านระเบียบชีวิต ที่สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางกาย วาจา ทั้งในด้านคุณธรรม ที่พึงอบรมให้แก่กล้าขึ้นในจิตใจ ทั้งในด้านปัญญาความรู้คิดเหตุผล จนสามารถหลุดพ้นจากเครื่องผูกมัดบีบคั้น ที่เรียกว่ากิเลสและกองทุกข์ ทำทุกข์ให้สิ้นไป ประสบความเป็นอิสระดิ่งามเลิศล้ำสมบูรณ์ได้ และในการที่จะเข้าถึงภาวะเช่นนี้ ย่อมไม่มีสัตว์วิเศษใดๆ ไม่ว่าจะโดยเชื่อว่า เทพ มาร หรือพรหม ที่จะเป็นผู้ประเสริฐ มีความสามารถเกินกว่ามนุษย์ ซึ่งมนุษย์จะต้องหันไปหา หรือวิรโรเพื่อขออุทานูปาดลบันดาล

อนึ่ง บุคคลผู้ฝึกตนจนลุถึงภาวะนี้แล้ว ย่อมมีคุณความดีพิเศษมากมาย ซึ่งสมควรดำเนินตาม และเมื่อมนุษย์มั่นใจในความสามารถที่จะทำเช่นนั้นได้ ก็ควรพยายามปฏิบัติสร้างคุณความดีพิเศษนั้นให้มากขึ้นในตน หรือปฏิบัติให้เข้าถึงธรรมที่บุคคลต้นแบบนั้นได้ค้นพบและนำมาแสดงไว้แล้ว

ข. ความเชื่อ ความมั่นใจในธรรม ทั้งความจริงและความดิ่งาม ที่บุคคลต้นแบบซึ่งเรียกว่า พระพุทธเจ้า ได้แสดงไว้ นั่น ว่าเป็นสิ่งที่พระองค์ได้ปฏิบัติเห็นผลประจักษ์กับตนเองมาก่อน เรียกว่าค้นพบแล้ว จึงนำมาประกาศเปิดเผยไว้

¹⁸²⁵ ในบาลีต่อจากที่อ้างในเชิงอรรถก่อน คือ ส.ม.๑๙/๑๖๓๕-๑๖๕๓/๕๑๗-๕๑๘; พุ.ปฎิ.๓๑/๖๖๒-๓/๕๖๘-๙ กล่าววาทธรรม ๔ อย่างนี้เป็นไปเพื่อประจักษ์สทาคามีผล จนถึงอรหัตตผล และเป็นไปเพื่อประโยชน์ทางปัญญามากมายหลายอย่าง เช่น เพื่อความเจริญงอกงามแห่งปัญญา เพื่อความไพบูลย์แห่งปัญญา เพื่อความมีปัญญาแหลมคม เพื่อความมีนิพเพธิกปัญญา คือปัญญาที่ทำลายกิเลสได้ ฯลฯ โดยเฉพาะที่ว่า เป็นไปเพื่อความเจริญงอกงามแห่งปัญญานั้น ทำให้ได้ชื่อว่า “ปัญญาวุฒิธรรม” ด้วย ซึ่งภายหลังนิยมเรียกเพียงสั้นๆ ว่า วุฒิ ๔ หรือวุฒิธรรม ๔; ใน อภ.จตุกก.๒๑/๒๔๘-๙/๓๓๒ ก็แสดงไว้โน้มน้าว เป็นไปเพื่อความเจริญแห่งปัญญา คือเป็นปัญญาวุฒิธรรม และเป็นธรรมมีอุปการะมาก แก่ผู้เป็นมนุษย์ ซึ่งอาจเรียกง่าย ๆ ว่า พุทธการธรรม.

ธรรมนั้น เป็นสภาวะดำรงอยู่ หรือเป็นไปตามธรรมชาติของมันเอง เป็นกฎเกณฑ์อันแน่นอน คือนิยามแห่งเหตุและผล อย่างที่เรียกว่าเป็นกฎธรรมชาติ ไม่ขึ้นกับการปฏิบัติของตถาคต คือ ไม่ว่าจะไม่มีใครค้นพบหรือไม่ เป็นกลาง เทียงธรรมต่อทุกคน ทำลายต่อปัญญาและการเพียรพยายามฝึกรบมตนของมนุษย์ บุคคลทุกคน เมื่อพัฒนาตนให้พร้อม มีปัญญาแก่กล้าพอแล้ว ก็รู้และได้ประจักษ์กับตน เมื่อรู้หรือบรรลุแล้ว ก็สามารถแก้ปัญหา ดับทุกข์ หลุดพ้นเป็นอิสระได้จริง

ค. ความเชื่อ ความมั่นใจในสงฆ์ คือ ชุมชน หรือสังคมแบบอย่าง ซึ่งเป็นพยานยืนยันว่า มนุษย์ทั่วไปมีความสามารถที่จะบรรลุความจริงความดีงามสูงสุดได้อย่างบุคคลต้นแบบ แต่ชุมชนหรือสังคมนั้นจะมีขึ้นได้ เป็นไปได้ ก็ด้วยการยอมให้ธรรม คือความจริงความดีงาม ปรากฏผลประจักษ์ออกมาทางบุคคล ด้วยการปฏิบัติ

ชุมชนหรือสังคมนี ย่อมประกอบด้วยบุคคลทั้งหลาย ผู้ฝึกปรือ ศึกษา ซึ่งมีความสูงมแก่กล้าไม่เท่ากัน ก้าวหน้าองงามอยู่ในระดับแห่งพัฒนาการต่างๆ กัน แต่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพราะมีหลักการร่วมกัน คือมีธรรมเป็นแก่นร่วม มีธรรมเป็นเครื่องวัด เป็นที่รองรับผลประจักษ์ และเป็นที่ยอมรับแสดงออกของธรรม จึงเป็นชุมชนที่มีความดีงามน่าชื่นชม ควรเชิดชูรักษาและเข้าร่วม เพราะเป็นสังคมที่มีสภาพเอื้ออำนวยมากที่สุด แก่การที่จะดำรงธรรมให้สืบต่อไปในโลก เป็นแหล่งแพร่ขยายความดีงามและประโยชน์สุขแก่โลก

รวมความหมายของศรัทธา ๓ อย่างนั้น ได้แก่ ความมั่นใจว่า ความจริงความดีงาม และกฎเกณฑ์แห่งเหตุและผล มีอยู่ตามธรรมชาติของธรรมชาติ มนุษย์มีความสามารถที่จะเข้าถึงและหยั่งรู้ความจริงความดีงามและกฎธรรมชาตินั้นได้ และได้มีบุคคลผู้ประเสริฐซึ่งได้ค้นพบ เข้าถึง และนำความจริงนั้นมาเปิดเผย เป็นเครื่องยืนยันและนำทางไว้แล้ว ผู้ที่มีความมั่นใจในกฎธรรมดาแห่งเหตุผล และมั่นใจในความสามารถของมนุษย์แล้ว ย่อมเพียรพยายามปฏิบัติเพื่อให้ผลสำเร็จเกิดจากเหตุคือการกระทำ เชื่อการกระทำ และผลของการกระทำที่เป็นไปตามนิยามแห่งเหตุและผล จนมีหลักประกันความเข้มแข็งทางจริยธรรม พยายามศึกษาให้รู้เข้าใจและกระทำการไปตามทางแห่งเหตุปัจจัยอย่างมั่นคง ไม่หวังพึ่งอำนาจดลบันดาลจากภายนอก และจะมั่นใจว่า สังคมที่ดีงาม หรือสังคมอุดมคตินั้น มนุษย์สามารถช่วยกันสร้างขึ้นได้ และประกอบด้วยมนุษย์ผู้ดำเนินชีวิตดีงามตามเหตุผลนี้เอง ซึ่งได้ฝึกรบมตนเพื่อเข้าถึงธรรม หรือเพื่อบรรลุคุณความดีพิเศษอย่างพระพุทเจ้า

สรุปค้อมอีกชั้นหนึ่งว่า เมื่อตรองเห็นเหตุผลแล้ว มั่นใจว่าพระพุทเจ้ารู้จริงดีจริง จึงเชื่อว่าธรรมที่พระองค์ตรัสเป็นจริงดีจริง แล้วเชื่อว่า หมู่ชนที่เป็นอยู่ด้วยธรรมนั้น มีได้จริง ได้มีจริง ควรให้มี และควรเข้าร่วมจริง

๒. ศีล คือ ระเบียบความประพฤติ หรือถ้าจะพูดให้เต็มความหมายแท้จริง คือระเบียบความเป็นอยู่ ทั้งส่วนตัว และที่เกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อมทางกายวาจา ตลอดจนการทำมาหาเลี้ยงชีพ ซึ่งได้กำหนดวางไว้ เพื่อให้ความเป็นอยู่นั้น กลายเป็นสภาพอันเอื้ออำนวยแก่การปฏิบัติกิจต่างๆ ที่เป็นไปเพื่อเข้าถึงจุดหมายที่ดีงาม ซึ่งเป็นอุดมคติของคนในสังคมหรือชุมชนนั้น

โดยทั่วไป ระเบียบความประพฤตินี้ มีลักษณะเป็นการปิดกั้นโอกาสที่จะทำความชั่ว และส่งเสริมโอกาสสำหรับทำความดี โดยฝึกคนให้รู้จักสร้างสัมพันธด้านกายวาจาที่ดีงาม กับสภาพแวดล้อม อันจะก่อผลเอื้ออำนวยแก่การดำรงอยู่ ทั้งของตน และชุมชนหรือสังคมของตน และเอื้ออำนวยแก่การทากิจต่างๆ ที่ยิ่งๆ ขึ้นไป พร้อมกันนั้น ก็เป็นการฝึกรบมชีวิตด้านกายและวาจาของบุคคล ให้มีความพร้อมยิ่งขึ้น ในอันที่จะเสวยผล และที่จะทำกิจเช่นนั้นด้วย

เฉพาะอย่างยิ่ง เห็นความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางสังคม คือการอยู่ร่วมกันด้วยดีระหว่างมนุษย์ด้วยกัน เพื่อว่า ในสภาพที่เกื้อกูลเช่นนั้น สมาชิกแต่ละคน นอกจากจะสามารถดำรงตนอยู่ได้ด้วยดีแล้ว ก็จะมีโอกาสกระทำการสิ่งที่ดีงาม และพัฒนาตนให้เข้าถึงสิ่งที่มีคุณค่าสูงขึ้นไปอีกด้วย

สำหรับสังคมมนุษย์ในวงกว้าง ระเบียบความประพฤติขั้นต้นอย่างน้อยที่สุด หรือศีลขั้นพื้นฐานที่จะสร้างสภาพเกื้อกูลให้เกิดขึ้น ก็คือหลักที่เรียกว่าศีล ๕ ซึ่งมีสาระสำคัญ ได้แก่ การไม่ละเมิดต่อชีวิต ต่อทรัพย์สิน ต่อของรักของกันและกัน การไม่ใช้วาจาละเมิดความจริงเพราะเห็นแก่ตนและมุ่งทำลายผู้อื่น และการไม่ยอมทำลายสติสัมปชัญญะหรือความสำนึกผิดชอบชั่วดีของตนด้วยการตกไปในอำนาจของสิ่งเสพติด¹⁸²⁶

ส่วนระเบียบความประพฤติที่ซับซ้อนไปกว่านี้ ย่อมรวมไปถึงข้อกำหนดกฎเกณฑ์ ขนบธรรมเนียม และข้อปฏิบัติปลีกย่อยต่างๆ ที่วางไว้เพื่อความเรียบร้อยดีงาม และเพื่อให้เกิดสภาพการดำรงชีวิตอันเกื้อกูลแก่การที่จะเข้าถึงจุดมุ่งหมายจำเพาะของชุมชนนั้น สังคมนั้น หรือระบบการนั้นๆ ศีลจึงมีความเข้มงวดกวดขัน เคร่งครัดหยาบ ประณีต และรายละเอียดต่างๆ กัน ดังมีศีล ๘ ศีล ๑๐ ศีล ๒๒๗ เป็นต้น

เมื่อว่าโดยสรุป ศีลตามความหมายของพระพุทธศาสนา มีลักษณะสำคัญ คือ

- ๑) ทำให้เกิดสภาพความเป็นอยู่ ที่เกื้อกูลแก่การปฏิบัติกิจต่างๆ รวมทั้งการพัฒนาตน เพื่อเข้าถึงจุดหมายที่ดีงามโดยลำดับ จนถึงจุดหมายสูงสุดของชีวิต
- ๒) ทำให้สมาชิกของสังคมหรือชุมชนนั้นอยู่ร่วมกันด้วยดี สังคมสงบเรียบร้อย สมาชิกต่างดำรงอยู่ด้วยดี และมุ่งหน้าปฏิบัติกิจของตนๆ โดยสะดวก
- ๓) ฝึกหัดขัดเกลาตนเอง ทำให้กิเลสเบาบางลง ด้วยการควบคุมยับยั้งสังวร ปรึการแสดงออกทางกายวาจา ให้เอื้อแก่สภาพความเป็นอยู่ที่เกื้อกูลและการอยู่ร่วมกันด้วยดีนั้น อันเป็นขั้นต้นของการพัฒนาชีวิตของตน ให้พร้อมที่จะเป็นที่รองรับของกุศลธรรมทั้งหลาย เฉพาะอย่างยิ่งคือเป็นพื้นฐานของสมาธิ หรือการฝึกปรือคุณธรรมทางจิตใจที่สูงขึ้นไป¹⁸²⁷

แม้ว่าจะมีศีลที่สูงกว่าศีล ๕ อีกหลายระดับ หลายประเภท แต่ศีลหรือระเบียบความประพฤติทุกอย่าง ซึ่งเป็นที่ต้องการในการปฏิบัติธรรม ดังที่เรียกว่า ศีลซึ่งอริยชนชื่นชม (อริยกันตศีล) นั้น ก็มีสาระสำคัญอย่างเดียวกันทั้งหมด คือ เป็นศีลที่ประพฤติปฏิบัติถูกต้องตามหลักการ ไม่เหลวไปเพราะตณหา ที่มุ่งแสวงหาอิฏฐารมณ์เป็นผลตอบแทน หรือเพราะทิฏฐิ ที่นำเอาความยึดถือเกี่ยวกับตัวตนมาปิดบังวัตถุประสงค์ที่แท้จริงของศีล ปฏิบัติโดยเข้าใจความมุ่งหมาย มิใช่สักว่ายึดถือ ทำตามๆ กันไปโดยมกมาย

สำหรับชาวบ้านทั่วไป เมื่อปฏิบัติถูกต้องอย่างนี้แล้ว แม้เพียงศีล ๕ ก็เป็นปฏิบัติของพระโสดาบัน

๓. สุตตะ แปลว่า สิ่งที่ได้สดับ หมายถึงความรู้ที่ได้จากการได้ยินได้ฟัง การสดับ เรื่องราวข่าวสาร การอ่าน การเล่าเรียน อย่างไรก็ตาม ความรู้ที่ได้จากการศึกษาศิลปวิทยาต่างๆ เกี่ยวกับการทำมาหาเลี้ยงชีพ และการประกอบกิจต่างๆ ในโลก แม้จะเป็นสุตตะ แต่ก็ยังไม่เพียงพอสำหรับความเป็นอริยสาวก

¹⁸²⁶ สติสัมปชัญญะ หรือความสำนึกผิดชอบชั่วดีนี้ ย่อมเป็นหลักประกันหรือเครื่องคุ้มกันของศีลทั้งหมด

¹⁸²⁷ พึงสังเกตว่า ศีลขั้นพื้นฐานที่สุด (เช่น ศีล ๕) จะมีสาระที่มุ่งเพื่อการไม่เบียดเบียน ซึ่งเป็นขั้นต้นที่สุดของการสร้างสภาพแวดล้อมทางสังคมที่เกื้อกูล ศีลต่อจากนั้นขึ้นไป จะหันไปเน้นการสร้างสภาพเกื้อกูล ทั้งของสิ่งแวดล้อมและความเป็นอยู่ส่วนตัว และการฝึกหัดขัดเกลาตนเอง เพื่อจุดหมายที่จำเพาะมากยิ่งขึ้น

สำหรับความเป็นอยู่และกิจการทั้งหลายในโลกนั้น บุคคลหนึ่งๆ อาจมีสัจจะในศิลปวิทยาเพียงอย่างหนึ่ง ก็พอสำหรับการดำรงชีวิต คนหนึ่งก็มีสัจจะในเรื่องหนึ่ง ต่างคนก็ต่างสัจจะกันไป สัจจะของคนหนึ่ง ไม่จำเป็นสำหรับอีกคนหนึ่ง ไม่มีสัจจะใดที่จำเป็นสำหรับทุกคนเสมอเหมือนกัน นอกจากนั้น สัจจะประเภทนี้ ยังมีใช้สัจจะที่ปราศจากโทษ แม้ว่าโดยความมุ่งหมายเดิม สัจจะเหล่านั้นจะเป็นสิ่งที่มีขึ้นเพื่อแก้ปัญหา ทำให้มนุษย์หลุดพ้นจากทุกข์ ประสบอิสรภาพและมีความสุข แต่มีบ่อยครั้งที่กลับเกิดผลตรงข้าม กลายเป็นเครื่องมือสร้างปัญหา ก่อความทุกข์ให้หนักและซับซ้อน แก้ไขยากยิ่งขึ้น จึงมิใช่เป็นสัจจะที่เต็มตามความหมายในที่นี้

สัจจะที่เป็นคุณสมบัติของอริยสาวกนั้น หมายถึง *ความรู้ที่จำเป็นสำหรับทุกคน* เพื่อให้รู้จักวิธีที่จะดำเนินชีวิตให้ดีงาม ทำให้รู้จักใช้สัจจะอื่นๆ มีวิชาชีพเป็นต้น ไปในทางที่เป็นคุณเป็นประโยชน์ ทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น เป็นส่วนเสริมสำหรับปิดกั้นโทษ ช่วยทำให้สัจจะอื่นมีคุณค่าเต็มบริบูรณ์ เป็นเครื่องมือแก้ไขปัญหาคือความหมายที่แท้จริง เป็นคุณด้านเดียว

ยิ่งกว่านั้น สัจจะอย่างนี้เท่านั้น เป็นความรู้ที่ทำให้กลายเป็นอริยะ หรืออารยชนได้ สัจจะนี้ก็คือความรู้ในอริยธรรม คือหลักความจริงความดีงามที่อริยชนแสดงไว้ หรือคำแนะนำสั่งสอนต่างๆ ที่แสดงหลักการครองชีวิตประเสริฐ ชี้มรรคาไปสู่ความเป็นอริยชน

สัจจะในศิลปวิทยาต่างๆ จะต้องมิใช่สัจจะในอริยธรรมนี้ควบหรือแทรกอยู่ด้วย เป็นส่วนเติมเต็มเสมอไป จึงจะพอให้เกิดความมั่นใจว่า จะเป็นเครื่องมือแก้ไขปัญหา มิใช่เครื่องมือสร้างเสริมปัญหา

อย่างไรก็ตาม สัจจะทุกอย่าง รวมทั้งสัจจะในอริยธรรม แม้จะเป็นความรู้ที่ถูกต้อง แต่ก็ยังเป็นเพียงความรู้อย่างคลั่งสำหรับเก็บสะสมวัตถุติบ ยังไม่สำเร็จกิจแท้จริง อย่างดี ถ้าก้าวไปอีกขั้นหนึ่ง ก็กลายเป็นความรู้ที่ย่อยเข้าเป็นของตนเองแล้ว ที่เรียกว่าทิวฐิติ หรือความรู้ระดับทฤษฎี ซึ่งก็ยังไม่เพียงพอ จะต้องนำไปใช้เป็นอุปกรณ์ของปัญญา ซึ่งเป็นความรู้ระดับแยกแยะ วิจัย วินิจฉัย และจัดการ โดยนำไปปฏิบัติตามหลักที่ว่า ให้หลักย่อยคล้อยแก่หลักใหญ่ (ธรรมานุธรรมปฏิบัติ) จึงจะสำเร็จผลในการใช้งานอย่างแท้จริง

๔. จาคะ แปลว่า การสละ หรือสละให้ หมายถึงการให้ที่แท้จริง ซึ่งเป็นการสละออกไป สละทั้งข้างนอกและข้างใน ข้างนอกสละวัตถุ ข้างในสละกิเลสความโลภ ไม่มีความรู้สึกตระหนี่หวงแหน ไม่ปรารถนาผลได้ตอบแทน เพราะการให้ของอริยสาวกนั้น ท่านกระทำด้วยจิตที่สูงพ้นระดับความต้องการผลตอบแทนใดๆ ไปแล้ว ไม่ว่าจะเป็ นลาภ ยศ สุข หรือสวรรค์ ก็ตาม

ลักษณะด้านจาคะของอริยสาวก เท่าที่ท่านบรรยายไว้ เช่นคำว่า ชอบให้ ชอบบริจาค (ทานสังฆวิภาครัต = ยินดีในการให้การแจก) แสดงอยู่ในตัวถึงการมีความสุขสบายใจในการกระทำเช่นนั้น และการที่มีได้กระทำเพราะมุ่งหวังผลประโยชน์ตอบแทนแก่ตน อริยสาวกจึงไม่มีปัญหาในเรื่องที่จะมาเกิดความทุกข์ความเดือดร้อน หรือความเศร้าโศกผิดหวังในภายหลังว่า ทำแล้ว ไม่ได้เช่นนั้น ไม่เป็นอย่างนี้ เพราะในเมื่อความโลภไม่ครอบงำใจ ไม่หมายใจคิดจะเอา ไม่มีความหวงแหนปิดบังอยู่ข้างในแล้ว ใจก็เปิดกว้างออก ความเข้าใจผู้อื่นก็เกิดขึ้น มองเห็นความทุกข์ความเดือดร้อนของเขาโดยง่าย จิตใจก็โน้มโน้มไปเองในทางที่จะให้ มุ่งแต่จะสงเคราะห์ช่วยเหลือ ให้เขาได้รับประโยชน์ แก้ปัญหาให้เขา ทำให้เขามีความสุข มีความยินดีพอใจสุขใจในการให้

การสละ และการแบ่งปันนั้นๆ ถ้าจะคิดในแง่ผลตอบแทน การให้นั้นแหละเป็นการได้อยู่ในตัว เพราะอริยสาวกมีฉันทะในกุศลธรรม คือต้องการทำความดี หรือต้องการให้มีสิ่งที่ดีงาม ด้วยการให้นั้น อริยสาวกก็เป็นอันได้กระทำสิ่งที่ดีงาม และความดีงามก็ได้เกิดมีขึ้น อริยสาวกมีเมตตา ปรารถนาให้โลกมีความสุข และที่ได้ให้ นั้น ก็ด้วยอำนาจเมตตาการุณา ด้วยการให้นั้น โลกก็มีความสุขเพิ่มขึ้นแล้ว

นอกจากนั้น อริยสาวกยังได้ความมีใจบริสุทธิ์ ความมีจิตผ่องใส ความมีกิเลสลดน้อยลงไป การได้ฝึกฝนอบรมตน ความก้าวหน้าในธรรม ความสุขความอิ่มใจจากสภาพที่เป็นบุญเป็นกุศลเหล่านั้น และความเข้าใจถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น¹⁸²⁸

ในเรื่องนี้ ฟังอรรถาธิบายของพระสารีบุตรที่ว่า

“บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมไม่ให้ทานเพราะเห็นแก่อุปธิสุข (สุขเชิงอกิลเลส คือโลกียสุข หรือสุขในไตรภพ) ย่อมไม่ให้ทานเพื่อภาพใหม่ แต่บัณฑิตเหล่านั้น ย่อมให้ทานเพื่อกำจัดกิเลส เพื่อไม่ก่อภาพต่อไป”¹⁸²⁹

นอกจากการให้การแบ่งปัน เพื่อช่วยเหลือสงเคราะห์โดยทั่วไปแล้ว จาคะของอริยสาวกยังแสดงออกอีกด้านหนึ่ง หรืออีกขั้นหนึ่ง คือสามารถเฉลี่ยสิ่งของต่างๆ กับคนที่มีศีลมีกัลยาณธรรม (คนประพฤติชอบและมีความดีงาม) ทั้งหลายได้ เหมือนดั่งว่า ย่อมให้ทรัพย์สมบัติของตนเป็นของสาธารณะ สำหรับคนมีศีลธรรมจะร่วมใช้ร่วมบริโภคได้ทั้งหมด หรือว่า ในสังคมของคนมีศีลธรรม แต่ละคนยินดีสมัครใจให้ทรัพย์สินของตนเป็นของกลาง ใช้สอยบริโภคร่วมกันได้

อนึ่ง ในฐานะที่อริยสาวกเป็นสัตบุรุษ ย่อมให้ทานอย่างสัตบุรุษ¹⁸³⁰ ลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งที่ท่านเน้นไว้เกี่ยวกับการให้อย่างสัตบุรุษ ได้แก่ การให้โดยเคารพ คือให้ด้วยความตั้งใจจริง ให้ความสำคัญแก่ผู้รับ แก่สิ่งของที่ให้ และแก่การให้นั้น ไม่ว่าผู้รับจะตกอยู่ในสภาพอย่างไร ต่ำต้อยด้อยเพียงไร ก็ไม่ดูถูกเหยียดหยาม ไม่แสดงอาการดั่งว่าจะทิ้งเสีย หรือหน้าไหว้คิ้วขมวดรำคาญ แต่มีเมตตากรุณา ให้ด้วยความเต็มใจ มุ่งให้เขาได้รับประโยชน์¹⁸³¹

๕. ปัญญา แปลว่า ความรู้ทั่ว หรือรู้ชัด ได้แก่ ความเข้าใจ ความหยั่งรู้เหตุผล หรือความรู้ประเภทจำแนกแยกไยงวิจัยจัดแจง สามารถวินิจฉัยได้ว่า จริง เท็จ ดี ชั่ว ถูก ผิด ควร ไม่ควร คุณ โทษ ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ รู้ความสัมพันธ์ระหว่างเหตุและผล หรือปัจจัยต่างๆ รู้ภาวะตามเป็นจริงของสิ่งต่างๆ รู้ว่าจะนำไปใช้หรือปฏิบัติอย่างไร จึงจะแก้ปัญหาได้ หรือให้สำเร็จผลที่มุ่งหมาย เป็นความรู้ระดับเข้าถึง ใช้งาน หรือแก้ปัญหา แต่ในที่นี้ท่านหมายถึงเฉพาะความรู้ที่จะใช้แก้ปัญหาชีวิตของมนุษย์ คือดับทุกข์ หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า ความรู้ที่จะทำให้รู้จักดำเนินชีวิตให้ถูกต้องดีงาม ไม่ให้เกิดปัญหา ไม่ให้เป็นที่มาของทุกข์

¹⁸²⁸ เหตุที่คนให้ทาน ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

¹⁸²⁹ พุ.ม.๒๙/๘๒๕/๕๑๗ (ในที่นี้แปล อุปธิ ว่ากิเลส)

¹⁸³⁰ การให้อย่างสัตบุรุษ เรียกว่า *สัปปริสทาน* กำหนดอาการและคุณสมบัติต่างๆ ของผู้ให้ ที่นอกเหนือออกไปจากการคำนึงถึงความต้องการของผู้รับ ท่านแสดงไว้หลายหมวด หมวดหนึ่งมี ๕ คือ ๑. ให้โดยเคารพ ๒. ให้โดยอ่อนน้อม ๓. ให้ด้วยมือของตน ๔. ให้มีใช้ตั้งทั้งช่วง (บางแห่งเป็น ให้ของบริสุทธิ์ หรือให้ของไม่เป็นแดน) ๕. ให้โดยเข้าใจถึงผลที่จะตามมา (อาคมนทวิภูฏิก อรรถกถาว่า เห็นว่าจะมีผลบ้าง เชื้อกรรมและผลกรรมบ้าง) – ม.อ.๑๔/๑๕๑/๑๑๔; อัง.ปญจก.๒๒/๑๔๗/๑๔๒; อัง.นวก.๒๓/๒๒๔/๔๐๕

อีกหมวดหนึ่งมี ๕ คือ ๑. ให้ด้วยศรัทธา ๒. ให้โดยเคารพ ๓. ให้โดยกาลอันควร คือถูกเวลา ๔. ให้โดยจิตใจไม่มีแง่งอน (คือใจโปร่งโล่ง มีจาคะเต็มที่ไม่ม่มีเงื่อนไข นี้แปลตามอรรถกถา บางท่านแปลว่า โดยมีจิตอนุเคราะห์) ๕. ให้โดยไม่กระทบตนและผู้อื่น (เช่นไม่ให้เพื่อยกตนข่มผู้อื่น) – อัง.ปญจก.๒๒/๑๔๘/๑๕๒

อีกหมวดหนึ่งมี ๘ คือ ๑. ให้ของสะอาด ๒. ให้ของประณีต ๓. ให้ถูกเวลา ๔. ให้ของสมควร ๕. ให้ด้วยวิจรรณญาณ ๖. ให้เนื่องๆ ๗. เมื่อให้จิตผ่องใส ๘. ให้แล้วเบิกบานใจ – อัง.อญจก.๒๓/๑๒๗/๒๔๘

¹⁸³¹ ตรงกับลักษณะด้านจาคะของอริยสาวกว่า “ยาจโยคะ” แปลว่า เป็นผู้ควรแก่การขอ คือหน้าตาต้อนรับ ยินดีจะให้ หรือแปลกอีกอย่างหนึ่งว่า ใส่ใจคำร้องขอ.

ปัญญาในความหมายนี้ มีวิธีพูดได้หลายแง่หลายด้าน เช่นว่า ความเข้าใจโลกและชีวิตตามความเป็นจริง หรือรู้หรือยั้ง หรือมองเห็นปฏิจจสมุปบาท หรือความคิดเหตุผลที่ไม่ถูกนิรวรณ ๕ ครอบงำ หรือที่ท่านแสดงไว้ เป็นความหมายของปัญญาสัมปทา ในฐานะคุณสมบัติของอริยสาวกว่า ปัญญาที่หยั่งถึงความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป (หรือรู้เท่าทันคติธรรมตาของโลกละชีวิต เช่น เกิดแก่เจ็บตาย ความเจริญและความเสื่อม) อันเป็น อริยะ ทะलगกิเลส (หรือเจาะลัจธรรมได้) อันจะให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ แต่ไม่ว่าจะบรรยายโดยสำนวน ความอย่างใด ก็มีสาระสำคัญอย่างเดียวกัน

ไม่ว่าใครจะมีโลกียปัญญายกเยื้องแก่กล้าแตกต่างกันออกไปอย่างไร ซึ่งทำให้เป็นผู้เก่งกล้าสามารถในการดำเนินกิจการต่างๆ ในโลก เช่น โดดเด่นในการเมือง รุ่งเรืองทางเศรษฐกิจ เป็นนักประดิษฐ์เชี่ยวชาญประยุกต์วิทยา หรือเป็นนักค้นคว้าและค้นพบทางวิทยาศาสตร์ แต่ความรู้ที่ขาดไม่ได้ หรือจำเป็นสำหรับทุกคน ในการที่จะแก้ปัญหาชีวิตของตน หรือที่จะดำเนินชีวิตอยู่ด้วยดี ก็คือ ปัญญาที่เป็นคุณสมบัติของอริยสาวกนี้

อย่างไรก็ดี ความรู้ประเภทสุตะ ก็เป็นอุปกรณ์สำคัญของปัญญา ซึ่งทำให้ปัญญาได้ข้อมูลที่จะนำไปใช้ และสร้างความเข้าใจได้ชัดเจนกว้างขวางยิ่งขึ้น สุตะจึงเป็นปัจจัยแก้ปัญญาด้วย

ไม่เฉพาะแต่สุตะทางธรรมเท่านั้น ที่เป็นปัจจัยแก้ปัญญาของอริยสาวกได้ แม้สุตะทางโลก ก็เป็นปัจจัยแก้ปัญญาทางธรรมได้ โดยเฉพาะประสบการณ์ชีวิต เพราะผู้ที่รู้จักคิด (โยนิโสมนสิการ) อาจเกิดปัญญาเข้าใจโลกและชีวิตได้ จากสุตะในวิชาการและอาชีพต่างๆ ที่ตนประกอบ

แต่เมื่อกล่าวอย่างรวบยอด สำหรับการดำเนินชีวิตที่ดั่งม หรือความก้าวหน้าในธรรม ความสำเร็จ เด็ดขาดอยู่ที่ปัญญา บางคนมีสุตะมาก แต่ไม่รู้จักคิด ก็หาเกิดปัญญาไม่ และไม่สามารถใช้สุตะให้เป็นประโยชน์ บางคนมีสุตะเพียงเล็กน้อยจนแทบไม่ต้องพูดถึง แต่มีปัญญามาก รู้จักคิด ก็รู้จักดำเนินชีวิตที่ดี แก้ปัญหาได้

สำหรับผู้มีปัญญา ยังมีสุตะมาก ปัญญาที่ยิ่งทำการสำเร็จประโยชน์มาก แต่ถึงขาดแคลนสุตะ ก็อาจทำประโยชน์ให้สำเร็จได้ ในการแสดงคุณสมบัติของอริยสาวก จึงมีหลายครั้งที่ปรากฏว่า เมื่อจะต้องลดจำนวนข้อลงให้เหลือเพียง ๔ เอาไว้แต่ที่จำเป็นมากกว่า ท่านจึงลดสุตะออกไป เหลือเพียง ศรัทธา คีล จาคะ และปัญญา

อนึ่ง **ปัญญา** ไม่เพียงแต่ให้ความสำเร็จแก่สุตะเท่านั้น แต่เป็นฐานรองรับ และให้ความถูกต้องแก่คุณสมบัติข้ออื่นๆ ทั้งหมด ปัญญาทำให้**ศรัทธา** เป็นศรัทธาที่ถูกต้องตามหลัก ไม่ผิดพลาดตกกลายเป็นความมกมาย ปัญญาทำให้**ประพุดิคีล** ได้ถูกต้อง เป็นคีลที่อริยชนชื่นชมยอมรับ อย่างที่เรียกว่าอริยกันตคีล ไม่กลายเป็นลัทธิพตปรมาส ปัญญาทำให้มี**จาคะ** ที่เป็นความสละแท้จริงได้ เพราะถ้าไม่มีปัญญาที่จะเข้าใจโลกและชีวิตตามความเป็นจริง ยังไม่มองเห็นสภาวะที่แท้และคติธรรมตาของสิ่งทั้งหลาย และยังไม่ได้เรียนรู้เกี่ยวกับความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไปกว่าแล้ว ก็ย่อมเป็นธรรมตาที่จะต้องให้คุณค่าแก่วัตถุความเป็นอย่างสูง ยากที่จะไม่หลงไหลปรารถนามากขึ้นไปในโลกียสุข และจึงยากที่จะทำการสละออกไปโดยไม่หวังผลได้ตอบแทน เป็นกามคุณ หรือความเป็นความมีในรูปใดรูปหนึ่ง

โดยนัยนี้ ปัญญาจึงเป็นแกน และเป็นตัวคุมคุณสมบัติอื่น เป็นคุณสมบัติหลักของอริยสาวก และเป็นจุดมุ่งของการฝึกอบรมตนของอริยสาวกต่อไป

สรุปว่า คุณธรรมที่เป็นหลักแท้ๆ มี ๔ อย่าง คือ **ศรัทธา คีล จาคะ** และ **ปัญญา**

๑. **ศรัทธา** ความเชื่อความมั่นใจในปัญญา คุณธรรม และความเพียรพยายามของมนุษย์ ซึ่งทำให้สามารถเข้าถึงความจริง ความดีงามสูงสุดได้ ตามกฎกรรมตาแห่งเหตุและผล ดังได้มีท่านผู้นำทางไว้ และซึ่งจะทำให้มนุษย์สร้างสังคมที่ดีงาม อันดำรงอยู่โดยธรรมได้

๒. **ศีล** การรู้จักบังคับควบคุมตนได้ ซึ่งทำให้ความเป็นอยู่ พฤติกรรม และลักษณะความสัมพันธ์กับผู้อื่นและสภาพแวดล้อมของบุคคลนั้นๆ เกิดความเหมาะสมพอดี ที่จะเกื้อกูลแก่ความเจริญงอกงามแห่งคุณธรรมของตน และความอยู่ร่วมกันด้วยดีของสังคม

๓. **จาคะ** ความสละ ที่ทำให้ไม่ตัดลีนหรือคิดการต่างๆ เข้าข้างตนเอง และทำให้พร้อมที่จะเอื้อเพื่อเกื้อกูลแก่ผู้อื่น

๔. **ปัญญา** ความรู้ตระหนักรู้ที่ทันถึงความจริงของสิ่งทั้งหลาย ที่เป็นไปตามกฎกรรมตา มีความเกิดขึ้นเสื่อมสิ้นไปตามเหตุปัจจัยของมัน ซึ่งทำให้วางใจวางท่าที่ต่อสิ่งต่างๆ ได้ถูกต้อง โดยมีจิตใจหลุดพ้นเป็นอิสระ สามารถวินิจฉัยแยกการอันควรมิควรทำ กำหนดความพอเหมาะพอดี และการที่จะใช้หรือพัฒนาต่อไปของคุณธรรมอื่นๆ ทั้งหมดอย่างเหมาะสม

ส่วน **สุตะ** ไม่ว่าจะจะเป็นความรู้ที่มาในรูปของคำแนะนำชี้แจง คำกระตุ้นชักจูง ตักเตือน หรือการเล่าเรียนก็ตาม ย่อมเป็นเครื่องช่วยเสริมคุณธรรมทั้ง ๔ ให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้น ปฏิบัติต่อโลกและชีวิตได้ผลดียิ่งขึ้น แต่จะเป็นสิ่งที่ต้องการมากน้อยเพียงไร และสำเร็จประโยชน์แค่ไหน ย่อมสัมพันธ์กับความรู้จักคิดของผู้นั้น

ในที่สุด ขอย้อนกลับไปย้ำความสำคัญของศรัทธา ที่เป็นคุณสมบัติข้อแรก อีกครั้งหนึ่ง โดยฐานเป็นคุณสมบัติจำเป็นยิ่งในขั้นต้น

สิ่งที่ต้องการให้สังเกต ก็คือ ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น ในการบรรยายความหมายของศรัทธานั้น ตามปกติท่านแยกออกเป็น ๓ อย่าง คือ ศรัทธาในพระพุทเจ้า ในพระธรรม และในพระสงฆ์ แต่บางคราว เฉพาะอย่างยิ่งเมื่อแสดงศรัทธาของอริยสาวก ตั้งแต่แรกเริ่มก่อนเป็นโสดาบัน ท่านแสดงศรัทธาเจาะจงลงไปแต่เดียวว่า “เชื่อโพธิ (ปัญญาตรัสรู้) ของตถาคตว่า ด้วยเหตุผลดังนี้ๆ พระผู้มีพระภาคนั้น เป็นพระอรหันต์ ฯลฯ”

ศรัทธาตามคำบรรยายนี้ ท่านเรียกสั้นๆ ว่า “**ตถาคตโพธิศรัทธา**” (ความเชื่อปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคต หรือเชื่อปัญญาตรัสรู้ธรรมของพระผู้ทรงค้นพบ) ซึ่งดังที่ได้กล่าวแล้วว่า หมายถึงความเชื่อความมั่นใจในพระปรีชาญาณของพระพุทเจ้า ในฐานะที่ทรงเป็นต้นแบบ หรือองค์แทน หรือผู้นำของมนุษย์ทั้งหลาย ที่ยืนยันถึงสมรรถวิสัยของมนุษย์ทั้งหลายว่า มนุษย์สามารถหยั่งรู้สังขาร เข้าถึงความดีงามสูงสุดได้ ด้วยสติปัญญาและความเพียรพยายามฝึกฝนพัฒนาตนเอง

ทั้งนี้ ดังคำอุปมาที่พระพุทเจ้าตรัสเรียกพระองค์เองว่า ทรงเป็นลูกไก่ตัวพี ที่เจาะทำลายเปลือกไข่คืออวิชชาออกมาได้¹⁸³² หรือทรงเป็นผู้ค้นพบทางเก่า และทรงชี้หนทางนั้นแก่หมู่ชน¹⁸³³ ที่จะได้ดำเนินไปให้ถึงตาม

การตรัสรู้ของพระพุทเจ้า ก็คือการประกาศยืนยันความสามารถนี้ของมนุษย์ทั้งหลาย และดังนั้นตถาคตโพธิศรัทธา หรือความเชื่อในปัญญาตรัสรู้ของพระพุทเจ้า ก็คือ ความเชื่อความมั่นใจในปัญญาที่จะหยั่งรู้สังขารของมนุษย์ หรือความเชื่อความมั่นใจในความสามารถของมนุษย์นั่นเอง

¹⁸³² วินย.๑/๓/๔

¹⁸³³ ส.นิ.๑๖/๒๕๓/๑๒๙; ส.ข.๑๗/๑๒๖/๘๒; ๑๙๗/๑๓๒; ม.ญ.๑๔/๑๐๑/๘๕

เมื่อพูดให้สั้นเข้าอีก ตถาคตโพธิสัทธา¹⁸³⁴ สำแดงถึงความเชื่อความมั่นใจในตนเองของมนุษย์ทุกๆ คน ความมั่นใจตนเองในที่นี้ มิใช่ความเชื่อตนเองอย่างเห็นแก่ตัว หรืออย่างมีมานะอหังการ แต่หมายถึง ความมั่นใจตนเองในฐานะที่เป็นมนุษย์คนหนึ่ง หรือความมั่นใจในความเป็นมนุษย์ของมนุษย์นั่นเอง และมีใช้ความยึดมั่นวางใจในปัญญาของตนเพียงเท่าที่มีอยู่ในขณะนั้นๆ แต่หมายถึง ความเชื่อในปัญญาของมนุษย์อย่างเป็นทางการๆ พูดอย่างสมัยใหม่ว่า เชื่อในศักยภาพแห่งปัญญาของตน ในฐานะที่เป็นมนุษย์คนหนึ่งว่า สามารถพัฒนาฝึกปรือจนได้ผลดีที่สอดพ่วงแก่ความต้องการของมนุษย์¹⁸³⁵

พระพุทธเจ้าทรงเป็นมนุษย์คนแรก ที่ประกาศยืนยันความสามารถอันนี้ของมนุษย์ ทรงเป็นบุคคลแรกที่ไม่ทรงอ้างอำนาจหรือแรงดลบันดาลของเทพหรืออำนาจสูงสุดใดๆ จึงทรงเป็นเครื่องหมายหรือสัญลักษณ์แห่งความเชื่อมั่นในตนเองของมนุษย์ทั้งหลาย

ในทางปฏิบัติ ตถาคตโพธิสัทธา ย่อมครอบคลุมถึงศรัทธาในพระรัตนตรัย ครบทั้งสามอย่างพร้อมในตัวในเวลาเดียวกัน คือ **เชื่อว่า** มนุษย์มีปัญญาที่สามารถพัฒนาขึ้นไปจนแก้ปัญหาขั้นสุดท้ายของตน ลุถึงอิสรภาพสูงสุดและความสุขที่สมบูรณ์ได้ ดังที่องค์พุทธะทรงทำให้ประจักษ์เป็นต้นแบบนำทางไว้ **เชื่อว่า** หลักการและจุดหมายที่มนุษย์จะพัฒนาไปให้ถึงได้นั้น เป็นความจริงที่ดำรงอยู่ตามธรรมดาแห่งเหตุและผล และ **เชื่อว่า** ได้มีบุคคลทั้งหลายที่พัฒนาตนดำเนินตามจนสำเร็จผลเช่นนั้น เกิดเป็นชุมชนมนุษย์ที่ประเสริฐ เป็นพยานยืนยันความจริง เป็นแหล่งเผยแพร่ธรรม แผลขยายบุญ พร้อมทั้งจะหนุนนำผู้เข้าร่วมสมทบได้ทันที

ในเมื่อตถาคตโพธิสัทธามีความหมายอย่างนี้ ศรัทธาจึงเป็นธรรมล้ำค้ายิ่ง แม้ในพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาแห่งปัญญา แต่ก็ย่อมเห็นได้ชัดว่า ศรัทธานี้มีความหมายต่างจากที่เห็นกันทั่วไป คือ เป็นศรัทธาในปัญญา และเป็นศรัทธาเชื่อมต่อบัญญา หรือนำไปสู่ปัญญา ไม่เป็นศรัทธาที่มกมาย แต่เป็นศรัทธาที่ทำให้หายมกมาย และเป็นสิ่งจำเป็นในตอนต้นๆ ก่อนที่จะบรรลุผลแห่งความสามารถของตน หรือก่อนที่ปัญญาจะบริบูรณ์เท่านั้น

อนึ่ง ในที่นี้ จะเห็นความสำคัญสูงสุดของศรัทธาในพระรัตนตรัย หรือตถาคตโพธิสัทธา อย่างน้อย ๒ ประการ คือ

- ประการแรก หลักธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็คำสอนเกี่ยวกับจุดหมายสูงสุด หรือข้อปฏิบัติใดๆ ก็ตาม ล้วนตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งหลักการนี้ทั้งสิ้น คือหลักการแห่งตถาคตโพธิ ที่ยืนยันว่า มนุษย์สามารถตรัสรู้สัจธรรม และเข้าถึงความดีสูงสุดด้วยปรีชาญาณ และความเพียรพยายามฝึกตนของมนุษย์เอง และในการนี้ ไม่มีแหล่งอำนาจสูงสุดภายนอกใดๆ ที่จะทำได้ดีกว่ายิ่งกว่า หรือเกินกว่ามนุษย์ ถ้าหลักการแห่งตถาคตโพธินี้ไม่เป็นจริงแล้ว จุดหมายและระบบปฏิบัติทั้งปวงในพระพุทธศาสนา ก็ย่อมเป็นโมฆะทั้งสิ้น คำสอนต่างๆ ก็จะกลายเป็นสิ่งไร้ความหมายไปทั้งหมด

¹⁸³⁴ การที่พระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่า “ตถาคต” ในตถาคตโพธิสัทธานี้ ก็เป็นข้อที่น่าสังเกตอย่างหนึ่ง เพราะคำแทนองค์พระพุทธเจ้ามีหลายคำ แต่ละคำก็มีความหมายเน้นคุณลักษณะหรือนัยที่ต่างกันไป ในกรณีนี้ ทรงใช้คำว่า ตถาคต ซึ่งตรงกับที่ทรงใช้ในกรณีนี้ที่ตรัสถึงกฎธรรมชาติว่า เป็นสิ่งที่มิได้อยู่ตามธรรมดาของมันเอง ไม่ว่าจะตถาคตทั้งหลายจะเกิดขึ้นหรือไม่ แต่ตถาคตเป็นผู้ค้นพบแล้วนำมาประกาศเปิดเผย (ดู อัง.ติก.๒๐/๕๗๖/๓๖๘; ส.นิ.๑๖/๖๑/๓๐); นอกจากนั้น คำว่า “ตถาคต” ซึ่งใช้ในที่หลายแห่ง ท่านแปลว่า “สัตว์” (ม.ม.๑๓/๑๔๗/๑๔๓; ส.สพ.๑๘/๗๔๔/๔๘๐; ฯลฯ) อธิบายใน ม.อ.๓/๑๓๕ เป็นต้น); นักศึกษาที่สนใจ อาจค้นคว้าเปรียบเทียบ **โพธิ** นี้ กับ **พุทธภาวะ** ของฝ่ายมหายาน

¹⁸³⁵ ข้อว่า ปัญญาของมนุษย์มีขอบเขตหรือไม่ ไม่เป็นปัญหาในที่นี้ เพราะปัญญามนุษย์ที่ฝึกปรือดีแล้ว ย่อมเป็นปัญญาสูงสุดเท่าที่จะมีหรือเป็นไปได้ ถ้าปัญญานั้นมีขอบเขต ก็ไม่มีแหล่งปัญญาเหนือกว่าใดๆ อีก ที่จะมาเสริมเติมแก่ปัญญามนุษย์นั้นได้ ซึ่งจะพึงหันไปมัวหวังรออยู่ (แม้แต่ปัญญาของเทพเจ้าสูงสุด ก็เป็นเพียงปัญญาที่มนุษย์ปรุงถวาย); ดู ทศนะ ใน เกวัญภูตสูตร ที.สี.๙/๓๔๓-๓๕๐/๒๗๗-๒๘๓; พรหมนิมิตตนิกสูตร ม.ม.๑๒/๕๕๑-๖/๕๕๐-๕.

- ประการที่สอง สำหรับผู้ปฏิบัติ ถ้าสาวก หรือศาสนิก ไม่มีความเชื่อมั่นในหลักการแห่งตถาคตโพธิ์นี้ เขาก็ไม่อาจก้าวหน้าไปในมรรคาของพระพุทธศาสนาได้ พุทธก็อย่างหนึ่งว่า เขาจะลงมือปฏิบัติธรรมต่างๆ ในพระพุทธศาสนาอย่างจริงจังได้อย่างไร ว่าที่แท้ก็คือ เขาไม่อาจเป็นสาวกหรือศาสนิกแห่งพระพุทธศาสนาได้นั่นเอง

ตถาคตโพธิ์สัทธา จึงเป็นคุณสมบัติที่จำเป็นของอริยสาวก และของชาวพุทธทุกๆ คนด้วยประการ
 ณะนี้¹⁸³⁶

เท่าที่กล่าวมานี้ ได้แสดงให้เห็นว่า ความเป็นโสดาบันเป็นขั้นตอนสำคัญของจุดหมายแห่งการปฏิบัติธรรม ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสอนย้ำไว้เป็นอย่างมาก และเมื่อพิจารณาถึงสภาพปัจจุบัน ก็เป็นหลักการซึ่งเหมาะสมที่จะยกขึ้นมาตั้งเป็นเป้าหมายของการดำเนินชีวิต และชักชวนกันให้หันมาใส่ใจ

นอกจากความเป็นโสดาบันแล้ว เรื่องสืบเนื่องที่ได้ย้ำให้หันไปสนใจกันให้มากด้วย ก็คือ ธรรม ๕ อย่าง อันได้แก่ ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา ธรรมทั้ง ๕ นี้ ก็เช่นเดียวกับความเป็นโสดาบัน คือ ตามหลักการเดิม ก็เป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสย้ำมากอยู่แล้ว และในแง่ของสภาพปัจจุบัน ก็มีความเหมาะสมที่จะนำมาใช้ปฏิบัติด้วยเช่นเดียวกัน

ข้อดีอย่างหนึ่งของธรรม ๕ นั้น ก็คือ เป็นคุณสมบัติที่พัฒนาขึ้นไปได้ตามลำดับ ทั้งก่อนเป็นโสดาบัน และเมื่อเป็นโสดาบันแล้ว

สังคัมปัจจุบัน ต้องการศรัทธาที่ประกอบด้วยเหตุผล ไม่มุงมาย ต้องการความมั่นใจในความเป็นมนุษย์ ชนิดที่สัมพันธ์กับจุดหมายที่ติงาม

สังคัมปัจจุบัน ต้องการศีลธรรม คือธรรมขั้นศีล ที่ประพฤติปฏิบัติกันด้วยความเข้าใจความมุ่งหมาย และเชื่อตรงต่อหลักการอย่างแท้จริง ซึ่งจะเป็นเครื่องควบคุมที่ธำรงรักษาสังคัมเอาไว้ได้

สังคัมปัจจุบัน เจริญด้วยสุตะ เผยแพร่และปล่อยปละข้อมูลข่าวสารกันมากมายล้นเหลือ แต่ดูเหมือนว่าสุตะเหล่านั้นจะทำให้มนุษย์ลึบสน และกลายเป็นตัวการก่อปัญหาต่างๆ มากมายยิ่งขึ้น สังคัมจึงต้องการสุตะในอริยธรรม ที่จะมาเผยแพร่ และชี้จุดคลายปม ให้ชัด ตรง และพอดี ที่จะนำชีวิตและสังคัมให้ดำเนินไปในทางที่ถูกต้อง

¹⁸³⁶ ขอนำสังคัมที่ยังในตอนนั้น คือ ในสมัยหลัง ได้เกิดมีคำสอนเรื่อง *ศรัทธา ๔* ขึ้นในพระพุทธศาสนา คือ ๑. *กัมมัสัทธา* เชื่อกรรม ๒. *วิปากัสัทธา* เชื่อผลของกรรม ๓. *กัมมัสถกตาสัทธา* เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน ๔. *ตถาคตโพธิ์สัทธา* เชื่อปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ศรัทธา ๔ ที่เป็นชุดอย่างนี้ ไม่มีในส่วนของพระไตรปิฎก หรือแม้แต่ในอรรถกถาใดๆ เลย นอกจากตถาคตโพธิ์สัทธาอย่างเดียว ซึ่งตั้งรูปศัพท์ขึ้นมาจากข้อความในบาลีว่า “สพฺพหติ ตถาคตสฺส โพธิ” = ตถาคต + โพธิ + สพฺพฯ ดังได้อธิบายแล้ว การที่มีเป็นชุด หรือเป็นหมวดขึ้น เกิดจากการเก็บรวมเอาธรรมข้อนั้นข้อนี้ จากที่นั่นบ้าง ที่โน่นบ้าง มาผสมกัน แต่ก็ไม่มีในรูปศัพท์อย่างนั้นจริง เช่น รูปศัพท์ว่า กัมมัสถกตาสัทธา ไม่มี มีแต่ กัมมัสถกตญาณ เช่น ขุ.ม.๒๙/๓๓๗/๒๒๗; อภิ.ส.๓๔/๘๗๒/๓๓๘; อภิ.วิ.๓๕/๘๒๒/๔๔๓; ในพระสูตรยุคต้น มีแต่ กัมมัสถกตา คือ อภ.ปญจก.๒๒/๑๖๑/๒๐๗; ส่วนในชั้นอรรถกถา มีเพิ่มเป็น กัมมัสถกตปัญญา (เช่น ที.อ.๑/๔๐๘; ๓/๑๕๕; ส.อ.๑/๑๐๕) บ้าง กัมมัสถกตาทิฎฐิ (เช่น ม.อ.๑/๒๕๕; ส.อ.๓/๒๖๖) บ้าง เป็นต้น แต่ล้วนเป็นเรื่องของปัญญาทั้งสิ้น, ส่วนกัมมัสัทธา และวิปากัสัทธา ก็เป็นศัพท์ที่ผูกขึ้น โดยถือตามหลักคำสอนเกี่ยวกับกรรม ซึ่งโดยมากมาในเรื่องทิฎฐิ คือ มิจจาทิฎฐิ และลัมมาทิฎฐิ เช่น ม.ม.๑๒/๔๘๕/๕๒๕ แต่รูปศัพท์อย่างนั้นโดยตรงไม่มี, แม้แต่ที่แปลกันว่า “เชื่อกรรม” ในองค์คุณของอุบาสก หรืออุบาสกธรรม ๕ ประการ คำบาลีที่เอามาแปลก็เป็น “กัมมํ ปจฺเจติ” (อภ.ปญจก.๒๒/๑๗๕/๒๓๐) ซึ่งมีความหมายว่า “มุงกรรม” (คือ มุงความสำเร็จผลด้วยการกระทำ) ไม่มุงทามงคล; อย่างไรก็ตาม การศึกษาเรื่องนี้ อาจเป็นประโยชน์ในการสืบสาววิวัฒนาการแห่งพระคัมภีร์และวัฒนธรรมของพระพุทธศาสนา ยุคหลังพุทธกาล.

สังคมปัจจุบันได้ประสบปัญหาทางเศรษฐกิจ ซึ่งมีที่ท้าวว่าจะทวีความร้ายแรงยิ่งขึ้นตามลำดับ สภาพเช่นนี้ต้องการความเสียสละ ความไม่เห็นแก่ตัว การช่วยเหลือแบ่งปันกันด้วยใจบริสุทธิ์ อย่างจริงใจ โลกไม่มีความอุดมสมบูรณ์เพียงพอ ที่จะทนให้มนุษย์ซึ่งมีอำนาจล้นเหลือ สามารถแสวงสุขแบบปรนเปรอบำรุงบำเรอด้วยกามามิส จากการเอาอย่างไม่รู้จักอึดได้อีกต่อไป มนุษย์จะต้องรู้จักความสุขด้วยการให้ และสามารถอยู่ร่วมกันด้วยดีได้ โดยรู้จักเผื่อแผ่แบ่งปัน และมีความสุขจากการกระทำเช่นนั้นด้วย

สังคมปัจจุบัน ประกอบด้วยมนุษย์ที่มีความภาคภูมิใจในภูมิปัญญาของตนเป็นอย่างยิ่ง เพราะได้เจริญก้าวหน้าด้วยวิทยาการต่างๆ สามารถทำสิ่งแปลกมหัศจรรย์ เอาชนะธรรมชาติแวดล้อมได้มากมาย มนุษย์ได้พัฒนาโลกิยปัญญาอย่างเก่งกล้าสามารถ จนมีอำนาจเกินตัว และกำลังเริ่มแผ่อิทธิพลออกไปในจักรวาล แต่เพราะขาดปัญญาในแนวโลกุตระ เพื่อมาเป็นดังหมุดตรึงเพียงชนิดเดียว มวลมนุษย์ก็กำลังจะกลับกลายเป็นเหยื่อแห่งหลุมอันตรายที่เกิดจากปัญญาของตนเอง ประสบความติดตัน ทั้งทางวัตถุ และทางจิตใจ สังคมปัจจุบันกำลังต้องการอริยปัญญา เพื่อมาแก้ปัญหาลเหล่านี้¹⁸³⁷

เมื่อมองเทียบกับสภาพของสังคมปัจจุบัน และพฤติกรรมของประชาชน ที่แพร่หลายอยู่ในบัดนี้ จะเห็นชัดเจนว่า บุคคลโสดาบันมีคุณสมบัติข้อเด่น ที่ควรรักษาไว้เป็นพิเศษ สำหรับเป็นคติแก่การดำเนินชีวิต ๒ ข้อ คือ

๑. บุคคลโสดาบัน มีความเข้าใจ และมั่นใจ ในกฎกรรมดาแห่งเหตุและผล เชื่อมั่นในวิธีการแห่งปัญญา อย่างแข็งขันมั่นคงเพียงพอที่จะมุ่งหวังผลสำเร็จต่างๆ จากการกระทำด้วยสติปัญญาและความเพียรพยายามตามทางแห่งเหตุผลเท่านั้น (เชื่อกรรม) ไม่หวังพึ่งโชคกลาง หรือการอ่อนวอนขออภินิหารจากอำนาจวิเศษภายนอกแต่อย่างใดเลย (แต่เพราะปัญญาที่รู้แจ้งสภาวธรรมของบุคคลโสดาบันยังไม่บริบูรณ์เต็มที่ ความมั่นใจนั้น จึงไม่เป็นไปโดยลำพังตนเอง ยังต้องอิงอาศัยฝากไว้กับท่านผู้ได้เข้าถึงความจริงนั้นมาก่อนแล้ว เป็นตัวอย่างนำทางให้ ดังที่เรียกว่า ศรัทธาในโพธิของตถาคต หรือศรัทธาในพระรัตนตรัย ซึ่งเป็นศรัทธาขั้นที่บริสุทธิ์เต็มที่ และเป็นศรัทธาขั้นสุดท้าย ก่อนที่ปัญญาจะบริบูรณ์และเข้ามาแทนที่ต่อไป พุทธอภัยหนึ่งว่า พฤติกรรมยังไม่เป็นไปด้วยปัญญาล้วนๆ แต่ยังอาศัยปัญญาที่หนุนด้วยแรงศรัทธา)

๒. บุคคลโสดาบัน ได้ก้าวหน้าแน่วตั้งไปแล้วในทางแห่งการตรัสรู้ เขาเข้าใจโลกและชีวิตมากพอที่จะไม่หลงตีราคาโลกธรรมต่างๆ ไปตามแรงปลุกปั่นของกิเลส เขาได้เริ่มรู้จักความสุขสงบผ่องใส ความเป็นอิสระเบิกบาน เป็นต้น ที่เป็นด้านโลกุตระ ซึ่งทำให้เรามองเห็นคุณค่าของธรรม จนเกิดฉันทะ คือความรักความพอใจในธรรม ต้องการธรรมอย่างจริงจัง จนไม่มีทางที่จะกลับมาล้มเหลวในการเสพแสวงสิ่งปรนเปรอทางวัตถุอีกต่อไป

บุคคลโสดาบันนั้น เมื่อเขาประพฤติดี ประกอบการสุจริต (ศีล) ก็ตาม เมื่อทำการเสียสละบริจาคให้การช่วยเหลือแก่ผู้อื่น (จาคะ) ก็ตาม เขาจึงไม่หวังผลตอบแทน ไม่หวังได้ลาภ เกียรติยศ สรรเสริญ สุข สวรรค์ อย่างโลกิยปุณฺชนทั้งหลาย และเขาจึงมีความเข้มแข็งมั่นคงในจริยธรรมอย่างเป็นธรรมดา เพราะการไม่ได้ผลตอบแทนเหล่านี้ ย่อมไม่อาจเป็นเหตุให้เขาเกิดความย่อมนระย่อทอดถอนใจในการทำมาดี

¹⁸³⁷ การรื้อฟื้นธรรม ๕ อย่างนี้ขึ้นมาสอนเนนกัน จะช่วยแก้ปัญหาล้ำคัญอีกอย่างหนึ่ง ชนิดเป็นผลพลอยได้อีกด้วย คือ การที่คำสอนที่เผยแพร่กันอยู่ มักทำให้พระพุทธศาสนาถูกชาวตะวันตกไม่นับถือ เข้าใจผิดไป โดยมองว่า เป็นศาสนาที่มีคำสอนแต่ในแง่ลบ และถอนตัว ไม่เอาการ ไม่เอาสังคม

ชีวิตของบุคคลโสดาบัน ได้พัฒนามาถึงขั้นที่สรุปได้ ด้วยคาถาพุทธพจน์ในพระธรรมบทว่า

“มนุษย์มากมายนักหนา ถูกความกลัวคุกคามเข้า พากันยึดเอา ภูเขาบ้าง ป่าบ้าง สวน และต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์บ้าง เป็นที่พึ่ง สิ่งเหล่านั้นไม่เป็นที่พึ่งอันเกษมได้เลย นั่นไม่ใช่สรณะอันอุดม คนยึดเอาสรณะอย่างนั้น จะพ้นไปจากสรรพทุกข์หาได้ไม่

“ส่วนผู้ใดถึงพระพุทธรเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรณะ มองเห็นด้วยปัญญาโดยถ่องแท้ ซึ่งทุกข์ เหตุให้ทุกข์เกิดขึ้น ความก้าวล่วงทุกข์ และอริยมรรคามีองค์ ๘ อันให้ถึงความสงบระงับทุกข์ นี่แหละคือสรณะอันเกษม นี่คือสรณะอันอุดม คนถึงสรณะอย่างนี้แล้ว ย่อมปลดปล่อยพ้นจากทุกข์ทั้งปวง”¹⁸³⁸

ขอยกพุทธพจน์ข้างต้นมาเตือนความจำให้แน่นแฟ้น อีกครั้งหนึ่ง

“เหล่าชนทั้งหลาย ทั้งคนที่พวกเขอพึงอนุเคราะห์ และคนที่พอจะรับฟังคำสอน ไม่ว่าจะ เป็นมิตร เป็นผู้ร่วมงาน เป็นญาติ หรือสโถโหดก็ตาม พวกเขาพึงชักชวน พึงสอนให้ตั้งอยู่ให้ดำรงมั่น ในองค์คุณของโสดาบัน ๔ ประการ”

หัวหน้าครอบครัว หัวหน้าวงศ์ตระกูล หัวหน้าสถาบันและกิจการต่างๆ ผู้ปฏิบัติหน้าที่ได้บริบูรณ์ มีคุณค่าสมแก่ฐานะ ก็คือ ท่านที่สามารถทำให้คนในครอบครัว ในวงศ์ตระกูล ในสถาบันและกิจการเหล่านั้น เช่น บุตรภรรยา คนอาศัย คนในงาน เจริญอกงามขึ้นด้วยคุณธรรม ๕ ประการเหล่านี้ ดังบาลีว่า

“คนภายใน อาศัยหัวหน้าตระกูลผู้มีศรัทธา ย่อมงอกงามด้วยความเจริญทั้ง ๕ คือ เจริญอกงามด้วยศรัทธา...ศีล...สุตะ...จาคะ...ปัญญา เหมือนดังพฤษพาใหญ่ อาศัยขุนเขาหิมวันต์ เจริญด้วย ส่วนทั้งอกงามทั้ง ๕ คือ เจริญอกงามด้วยกิงใบ...เปลือก...กะเทาะ...กระพี้...และแก่น”¹⁸³⁹

ไม่แต่เพียงการทำหน้าที่ต่อครอบครัว และการอนุเคราะห์ญาติมิตรเป็นต้นเท่านั้น แม้การตอบแทนคุณของบิดามารดา ก็จะสมบูรณ์ต่อเมื่อได้ปลูกฝังท่านไว้ในคุณธรรมเหล่านี้ ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย สำหรับบุคคลสองท่าน เราไม่กล่าวว่าจะกระทำกรตอบแทนคุณได้ง่ายเลย, สองท่านคือใคร คือ มารดาและบิดา, หากบุตรจะเขามารดาไว้บนบ่าข้างหนึ่ง เขาบิดาไว้บนบ่าข้างหนึ่ง ประณินับดี, ถึงเขาจะมีอายุยืนร้อยปี อยู่ได้ตลอดศตวรรษ, และเขาพึงปฏิบัติท่านทั้งสองด้วยการซัดสี นวดพั้น อาบน้ำให้ และแม้ว่าท่านทั้งสองนั้นจะพึงถ้ายจุจจะปะสัสวระบนบ่าทั้งสองของเขา, นั่นก็ยังไม่ชื่อว่าท่านอันได้กระทำคุณ หรือตอบแทนแก่มารดาบิดา; ถึงบุตรจะพึงสถาปนามารดาบิดาไว้ในราชสมบัติ ทรงอิสราธิบดีย์ บนมหาปฐพี อันมีสัตตวัตนะมากมาย นี้ ก็ยังไม่ชื่อว่าท่านอันได้ทำคุณ หรือได้ตอบแทนแก่มารดาบิดา, ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะมารดาบิดามีอุปการะมาก เป็นผู้บำรุงเลี้ยง แสดงโลกนี้แก่บุตรทั้งหลาย;

“ส่วนว่า บุตรคนใด ชักงู ปลูกฝัง ประดิษฐาน ซึ่งมารดาบิดา ผู้ไม่มีศรัทธา ไว้ในศรัทธาสัมปทา ...ซึ่งมารดาบิดาผู้ซัดสี ไว้ในศีลสัมปทา...ผู้มีมัจฉริยะ ไว้ในจาคสัมปทา...ผู้ทรมปัญญา ไว้ในปัญญาสัมปทา, ด้วยกรกระทำเพียงนี้ จึงชื่อว่าท่านอันได้ทำคุณ ได้ตอบแทนแก่มารดาบิดา”¹⁸⁴⁰

¹⁸³⁸ พุ.ธ.๒๕/๒๔/๔๐

¹⁸³⁹ อง.ปญจก.๒๒/๔๐/๔๗; คำว่าหัวหน้าตระกูล มาจาก กุลปติ คือ กุลบดี; คำว่า กุล ในภาษาบาลี ตามปกติแปลว่าครอบครัว หรือวงศ์ตระกูล แต่ศัพท์เดิมหมายถึง หมู่ พวก กลุ่ม ขยายความออกไปนัยหนึ่งว่า หมู่ชนมีชาติเสมอกัน และอาจขยายความหมายกว้างออกไปถึง หมู่ชนที่มีกิจการร่วมกัน หรือมีผลประโยชน์ร่วมกัน เข้ากับคำปัจจุบันว่า องค์กร สถาบัน บริษัท เป็นต้น ตัวอย่างเช่น หัวหน้าสถาบันของนาลันทามหาวิหารสมัยโบราณ (ที่รู้จักกันในชื่อว่า มหาวิทยาลัยนาลันทา) ก็เรียกว่า “กุลปติ”

บันทึกพิเศษท้ายบท

เพื่อความเข้าใจลึกกลงไปจำเพาะเรื่อง

บันทึกที่ ๑: ความหมายของ สุตวา อริยสาวก และอริยธรรม เป็นต้น

อริยสาวก ผู้มีสุตะ คือสุตวันต์ หรือสุตวา อริยสาวก ล้วนมากับ อัสนุตวา ปุณฺชน คือ ปุณฺชน ผู้ไม่มีสุตะ ซึ่งมีคำบรรยายลักษณะตรงข้ามว่า “ปุณฺชน ผู้ไม่มีสุตะ ผู้ไม่พบเห็นอริยชน ไม่ฉลาดในอริยธรรม มิได้ฝึกฝนในอริยธรรม, ผู้ไม่พบเห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในสัปปริสธรรม มิได้ฝึกฝนในสัปปริสธรรม”

อรรถกถาอธิบายว่า อัสนุตวา ปุณฺชน ผู้ไม่มีสุตะนั้น ก็คือ อันธปุณฺชน หรืออันธพาลปุณฺชน, คำว่า ไม่พบเห็นอริยชน หมายความว่า มิได้เห็นเยี่ยมเยียนพบหาอยู่เสมอๆ ถึงพบเห็น ก็ไม่รู้จักทำให้เกิดประโยชน์ และคำว่าพบเห็นนั้น หมายถึงพบเห็นด้วยปัญญา มิใช่เพียงพบเห็นด้วยตาเนื้อหนัง

คำว่า อริยธรรม หรืออารยธรรม ในบาลีหมายถึง กุศลกรรมบถ ๑๐ (อภ.ทสก.๒๔/๑๖๘/๒๕๖) บ้าง อเสขธรรม หรือสัมมัตตะ ๑๐ (คือมรรคมีองค์ ๘ และเพิ่มสัมมาญาณ กับสัมมาวิมุตติ เป็น ๑๐, อภ.ทสก.๒๔/๑๓๕/๒๕๘) บ้าง ผ่อนเอาเพียงเบญจศีลบ้าง (อภ.ปญจก.๒๒/๑๗๙/๒๓๘; อธิบายใน อภ.อ.๓/๗๕; อภ.อ.๒/๔๐๙) ส่วนอรรถกถาที่อธิบายข้อความตามที่มาข้างต้นนั้น ให้ความหมายกว้างๆ ว่า อริยธรรม ได้แก่ ธรรมต่างๆ มี สติปัญญา เป็นต้น

คำว่า อริยะ หรืออริยชน ท่านว่า ตามปกติหมายถึงพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพุทธสาวกทั้งหลาย แต่ในที่นี้ อริยะ มากับสัตบุรุษ อริยะหมายถึงพระพุทธเจ้าอย่างเดียว และให้สัตบุรุษ หรือสัปปริสชน หมายถึง พระปัจเจกพุทธเจ้า กับพุทธสาวกทั้งหลาย; ดู ม.อ.๑/๒๘; ส.อ.๒/๑๒๔; อภ.อ.๑/๖๔; สกคณ.อ.๕๐๓ (ที่มาย่อ ซึ่งอาจใช้ประกอบ คือ ขุ.ม.๒๙/๒๓๙/๑๗๙; ๔๓๐/๒๙๘; ที.อ.๑/๘๐; นิท.อ.๑/๓๓๙; ปฏิส.อ.๒๔๕, ๓๑๙; วินย.ฎีกา ๑/๖๘; ๒/๘๒)

บันทึกที่ ๒: เหตุที่คนให้ทาน

มีพุทธพจน์แสดงเหตุที่คนให้ทานอยู่ ๒-๓ หมวด เห็นว่าน่าสนใจ จึงคัดมาดูกันดังนี้

หมวดหนึ่งว่า ๑. บางคนหวังผลจึงให้ มีจิตผูกพันกันจึงให้ หวังจะสะสมจึงให้ คิดว่าเราจากโลกนี้ไปแล้ว จะได้กินได้ใช้จึงให้ ๒. บางคนให้โดยคิดว่า การให้เป็นการกระทำที่ดี ๓. บางคนให้ด้วยคิดว่า พ่อแม่ ปู่ย่าตายาย เคยให้ เคยทำมา เราไม่ควรให้เสียประโยชน์แก่ของวงศ์ตระกูล ๔. บางคนให้ด้วยคิดว่า เราหุงหากินเองได้ คนเหล่านี้หุงหาไม่ได้ เมื่อเรายิ่งหุงหาได้ ไม่ควรจะไม่ให้แก่คนที่หุงหาไม่ได้ ๕. บางคนให้ด้วยคิดว่า การให้ การแจกทานของเราจะเป็นเหมือนดั่งมหายัญ ของฤาษีปางก่อนทั้งหลาย (มุ่งเกียรติ) ๖. บางคนให้ด้วยคิดว่า เมื่อเราให้ จิตจะผ่องใส เกิดโสมนัสแช่มชื่นใจ ๗. บางคนให้โดยฐานเป็นอสังการ เป็นบริวารของจิต (เป็นเครื่องประกอบส่งเสริมคุณภาพของจิต แต่งจิตให้ตั้งงาม คือเป็นการฝึกฝนอบรมจิต เช่น ทำให้จิตใจของผู้ให้และผู้รับอ่อนโยนลง หรือเป็นการฝึกตนให้เป็นคนเสียสละมากขึ้น หรือเป็นการปลูกฝังเจริญเมตตากรุณาธรรม เช่นตั้งใจว่า ขอให้คนตกทุกข์ จงกลายเป็นผู้มีสุข เป็นต้น พุทธตามภาววิชาการว่า เป็นเครื่องประกอบ หรือเป็นส่วนช่วยแก้สมถวิปัสสนา), อภ.สตตก.๒๓/๔๙/๖๑-๔; ทั้งหมดนี้ และต่อจากนี้ เรียงลำดับจากเหตุจูงใจอย่างต่ำขึ้นไปสูง ตามลำดับ

อีกหมวดหนึ่งว่า ๑. ให้เพราะประจบเหตุ (มีผู้รับมาถึงเข้า) ๒. ให้เพราะกลัว ๓. ให้เพราะนึกว่า เขาเคยให้แก่เรา ๔. ให้เพราะคิดว่า เขาก็ให้แก่เรา (หวังตอบแทน) ๕. ให้เพราะคิดว่า การให้เป็นสิ่งที่ดี ๖.=๔ ในหมวดแรก ๗. ให้เพราะคิดว่า เมื่อเราให้ กิตติศัพท์อันงามจะเฟื่องฟู ๘. ให้เพื่อเป็นอสังการ เป็นบริวารของจิต, ที.ปา.๑๑.๓๔๕/๒๗๑; อภ.อญจก.๒๓/๑๒๑/๒๔๐

อีกหมวดหนึ่งว่า ๑. ให้เพราะชอบกัน ๒. ให้เพราะโกรธ ๓. ให้เพราะหลง ๔. ให้เพราะกลัว ๕.=๓ ในหมวดแรก ๖. ให้เพราะคิดว่า เราให้ทานนี้แล้ว เมื่อตาย จะได้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ๗.=๖ ในหมวดแรก ๘.=๗ ในหมวดแรก, อภ.อญจก.๒๓/๑๒๓/๒๔๐

ท้ายพุทธพจน์หมวดแรก มีข้อความกล่าวถึงภพที่ผู้ให้ด้วยเหตุจูงใจนั้นๆ จะไปเกิดด้วย แต่ข้อนั้น เป็นการกล่าวถึงผลที่จะเกิดมีมาตามเหตุโดยธรรมดาของมัน ไม่เกี่ยวกับความปรารถนาของผู้ให้ทาน

¹⁸⁴⁰ อภ.ทก.๒๐/๒๗๘/๗๘.

ตอน ๖: ชีวิตที่ดี เป็นอย่างไร?

บทความประกอบที่ ๒

ศิลปะเจตนารมณ์ทางสังคม

๓

บทที่ ๑๙

คำสอนและหลักปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา ส่วนที่เกี่ยวข้องกับสังคม และสะท้อนถึงเจตนารมณ์ของพระพุทธศาสนา ในด้านความสัมพันธ์ทางสังคมได้มากที่สุด ก็คือ คำสอนและหลักปฏิบัติในชั้นศีล เพราะศีลเป็นระบบการควบคุมชีวิตด้านนอก เกี่ยวด้วยการแสดงออกทางกายวาจา เป็นระเบียบว่าด้วยความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม โดยเฉพาะอย่างยิ่งความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกัน การดำเนินกิจการต่างๆ ของหมู่ชน การจัดสภาพความเป็นอยู่ และสิ่งแวดล้อม ให้เรียบร้อยและเกื้อกูลแก่การดำรงอยู่ด้วยดีของหมู่ชนนั้น และแก่ความผาสุกแห่งสมาชิกทั้งปวงของหมู่ชน อันจะเอื้ออำนวยให้ทุกคนสามารถบำเพ็ญกิจกรณีย์ที่ตั้งมียิ่งๆ ขึ้นไป เพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุดของชีวิตตามความตกลงนับถือของพวกตน หรือเพื่อเข้าถึงประโยชน์และความดีงามสูงสุดตามอุดมการณ์ของหมู่ชนนั้น ตลอดจนเกื้อกูลแก่การที่หมู่ชนนั้นจะเผยแพร่อุดมการณ์ กิจการ และประโยชน์สุขความดีงามของตนให้แก่ขยายกว้างขวางออกไป¹⁸⁴¹

ศีลพื้นฐาน หรือขั้นต้นที่สุด ก็คือ การไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ว่าจะด้วยกาย หรือวาจา และการไม่ทำลายสติสัมปชัญญะที่เป็นตัวคุมศีลของตน ศีลขั้นต้นสุดนี้ นิยมเรียกว่า **ศีล ๕**

เรื่องศีลกับสังคม หรือคำสอนในพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับสังคมนั้น เป็นเรื่องใหญ่ มีขอบเขตกว้าง ควรยกขึ้นพูดต่างหากอีกเรื่องหนึ่ง แต่เพราะในตอนที่ผ่านมา มีความพาดพิงถึง จึงนำบางส่วนที่เกี่ยวข้อง และควรทราบมาชี้แจงแทรกไว้คราวหนึ่งก่อน

สามคำสำคัญในชุดของศีล: ศีล วินัย ลีกขาบท

อย่างไรก็ตาม แม้จะพูดเรื่องนี้เพียงเป็นส่วนแรก แต่ในเบื้องต้น จะต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับถ้อยคำเล็กน้อย คือ คำว่า “ศีล” นี้ เราพูดอย่างชาวบ้านว่าเป็นคำพระคำหนึ่ง และคำพระแทบทุกคำก็มาจากภาษาบาลี

บรรดาคำเหล่านี้ แต่เดิม ในภาษาบาลีเอง หลายคำมีความหมายแยกไปได้หลายนัย ซ้ำซ้อนอยู่แล้ว พอนำมาใช้ในภาษาไทย พูดต่อๆ กันไป ความหมายที่เข้าใจก็ผิดเพี้ยนคลาดเคลื่อนไปต่างๆ บางคำถึงกับมีความหมายกลายเป็นตรงข้ามจากเดิมก็มี จึงต้องคอยซักซ้อมทวนกันไว้ให้ดี

“ศีล” ที่แปลง่ายๆ ว่า ความประพฤติที่ดีนี้ มีคำในชุดเดียวกันที่สำคัญ ซึ่งควรเข้าใจให้ชัด และแยกกันให้ถูก รวม ๓ คำ คือ **ศีล วินัย และลีกขาบท** ทั้ง ๓ คำนี้ ในภาษาบาลีเดิม มีความหมายแยกต่างกันอย่างชัดเจน แต่บางครั้ง ก็มีการใช้แบบหลวมๆ หรือแบบภาษาชาวบ้าน โดยในบางโอกาสก็ใช้แทนกันบ้าง แต่ถ้าพูดกันเป็นงานเป็นการ อย่างที่เรียกว่าเป็นวิชาการ ก็ใช้ในความหมายที่เคร่งครัด แยกกันออกไป ไม่ให้สับสนปนเป ส่วนในภาษาไทย คำพระจากภาษาบาลีเหล่านี้ ได้ใช้ปนเปและผิดเพี้ยนไปไม่น้อยแล้ว คงแก้ไขไม่ไหว ผู้ที่ศึกษาควรรู้ตระหนักไว้ และใช้อย่างรู้เท่าทัน โดยมีความเข้าใจในความหมายที่แท้ชัดแจ้งอยู่ภายในของตน

¹⁸⁴¹ หนังสือและผลงานทางวิชาการของปราชญ์สมัยปัจจุบัน (ส่วนมากเป็นชาวตะวันตก) ที่ศึกษาวิจัยเกี่ยวกับพระพุทธศาสนากับสังคม มักมองข้ามคำสอนชั้นศีล โดยเฉพาะศีลที่เป็นวินัยของภิกษุสงฆ์ จึงมักพลาด หรืออย่างน้อย ก็ขาดความสมบูรณ์ไปมาก

ในที่นี้ เมื่อเป็นเรื่องแรก ก็ไม่ควรใช้เวลากับเรื่องนี้มาก ขอแสดงความหมายที่แท้ของคำทั้ง ๓ ดังนี้

“ศีล” (บาลี: สील) คือ ความประพฤติดีงามสุจริต ที่แสดงออกทางกายและวาจา เป็นคุณสมบัติของคนประพฤติดีอย่างนั้น เป็นคำรวมๆ เพราะฉะนั้น ตามปกติ จึงใช้เป็นคำเอกพจน์ (ไม่เป็นข้อๆ)

“วินัย” (บาลี: วินย) คือ ระเบียบหรือแบบแผนความประพฤติความเป็นอยู่และการประกอบกิจ ดำเนินการต่างๆ ซึ่งจัดตั้งวางไว้โดยเป็นประมวลแห่งข้อบัญญัติ ข้อปฏิบัติ ข้อกำหนด กฎน้อยใหญ่ สำหรับฝึกฝนควบคุมกำกับความประพฤติและการปฏิบัติ ให้เป็นไปในแนวทางอันหนึ่งอันเดียวกัน ที่จะเกิดความเรียบร้อยดีงาม และความเจริญองงามสัมฤทธิ์ความมุ่งหมาย วินัยนี้ก็เป็นคำรวมๆ จึงใช้เป็นคำเอกพจน์

“สิกขาบท” (บาลี: สิกขาบท = ข้อศึกษา, ข้อฝึกความประพฤติ) คือ ข้อบัญญัติ โดยเฉพาะข้อที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ เป็นข้อปฏิบัติ ที่จะต้องทำหรือต้องเว้นการใดๆ ตามที่บัญญัติไว้ นั้น เพื่อให้มีความประพฤติและการปฏิบัติที่ถูกต้องดีงาม จะเห็นว่า สิกขาบทเป็นข้อๆ เมื่อพูดถึงหลายข้อ ก็เป็นพหูพจน์

ตามที่ว่านี้ สิกขาบททั้งหลายทั้งหมด รวมกันเป็นวินัย, การปฏิบัติตามสิกขาบททั้งหลาย คือตั้งอยู่ในวินัย (หรือความประพฤติที่ถูกต้องตามสิกขาบท เป็นไปตามวินัย) ก็เป็นศีล เช่นว่า

สิกขาบท ๒๒๗ ข้อ เรียกรวมกันว่า วินัยของภิกษุ, ภิกษุที่ตั้งอยู่ในวินัยของภิกษุ (ประพฤติถูกต้องตามสิกขาบทสำหรับภิกษุ) ก็เป็นผู้มีศีล

สิกขาบท ๓๑๑ ข้อ เรียกรวมกันว่า วินัยของภิกษุณี, ภิกษุณีที่ตั้งอยู่ในวินัยของภิกษุณี (ประพฤติถูกต้องตามสิกขาบทสำหรับภิกษุณี) ก็เป็นผู้มีศีล

สิกขาบท ๕ ข้อ สำหรับคฤหัสถ์ คือชาวบ้านทั้งหลาย มีเว้นจากปาณาติบาต เป็นต้น (ปัจจุสิกขาบท หรือเบญจสิกขาบท) เมื่อคฤหัสถ์ประพฤติถูกต้องตามสิกขาบท ๕ นี้ ก็เป็นผู้มีศีล (บางที่เรียกเป็นศัพท์ว่า เบญจสิกขาบทศีล)¹⁸⁴²

ที่ว่ามานี้ เป็นความหมายหลัก หรือเป็นการใช้คำอย่างเคร่งครัด แต่ดังที่กล่าวแล้วว่า มีการใช้คำเหล่านี้ อย่างหลวมๆ ด้วย คือบางที่เรียกแทนกันได้ ที่คุ้นกันดี ก็ได้แก่ สิกขาบท ๕ หรือเบญจสิกขาบท ซึ่งนิยมเรียกกันว่า ศีล ๕ หรือเบญจศีล ในพระไตรปิฎกมีเรียกว่า ศีล ๕ หรือเบญจศีล น้อยอย่างยิ่ง เหตุที่เรียก คงเป็นเพราะคำว่าเบญจสิกขาบทยาว เรียกยาก เวลาพูดอย่างไม่เคร่งครัด โดยเฉพาะในคาถา ซึ่งต้องการคำสั้นๆ ก็เลยเรียกเป็นเบญจศีล แต่ในสมัยอรรถกถา เรียกเบญจศีล (ปัจจุศีล) มากมาย

ครั้งมาเมืองไทย คนทั่วไปเรียกสิกขาบท ๕ นั้น ตามนิยมของยุคหลังนี้ว่า ศีล ๕ หรือเบญจศีล จนไปๆ มาๆ แทบไม่รู้จำคำว่าสิกขาบท (แต่เวลาสมาทาน ถ้าสังเกต จะเห็นชัด)

เมื่อศีลมาใช้แทนสิกขาบท ศีลก็เลยกลายเป็นตัวข้อปฏิบัติแต่ละอย่าง เป็นข้อๆ ได้ ใช้เป็นพหูพจน์ได้ ไม่ใช่แค่เป็นคุณสมบัติของคน ไม่ใช่แค่เป็นภาวะของคนที่ประพฤติดีถูกต้องตามวินัย เป็นไปตามสิกขาบท

¹⁸⁴² สิกขาบทสำหรับคฤหัสถ์ ๕ ข้อ เป็นหลักปฏิบัติที่ถือกันมาในสังคมสืบแต่โบราณ พระพุทธศาสนายอมรับตามนั้น และก็มีได้มี ข้อบัญญัติมากมายที่จะประมวลขึ้นเป็นวินัย ดังนั้น ตามปกติ จึงไม่พูดถึงวินัยของคฤหัสถ์ (เหมือนรู้กันว่าก็คือศีล ๕ นั้นแหละ) แต่บางที่ พระอรรถกถาจารย์บางท่าน จัดหลักธรรมบางชุดให้เรียกว่าเป็นวินัยของคฤหัสถ์ ดังที่คัมภีร์สมังคลาสิกขาภิเษกบอว่า สิงคาลกสูตร เป็นคิหิวินัย คือวินัยของคฤหัสถ์ (ที.อ.๓/๑๕๑) และปรมัตตโชติกาจัดให้ว่า การเว้นจากอกุศลกรรมมด ๑๐ เป็น อคาริยวินัย คือวินัยของผู้ครองเรือน (ขุททก.อ.๑๑๗.)

ส่วนวินัยนั้น ในภาษาบาลีเดิม เป็นคำใหญ่มาก และมีความหมายกว้างขวางมากหลายนัย เช่นเป็นระบบใหญ่คู่กับธรรม ในคำว่า “ธรรมวินัย” ความหมายหลายอย่างของวินัยอยู่นอกชุด ๓ ที่รวมกับศีลและสิกขาบทนั้น พอเข้ามาในภาษาไทย เพราะเป็นคำที่มีความหมายกว้างอย่างที่ว่า และในชุดนี้เอง ก็เป็นคำที่อยู่กลาง ระหว่างศีลกับสิกขาบท ในเมื่อคำเหล่านี้ เวลาใช้อย่างหลวมๆ ก็พอแทนกันได้อยู่แล้ว คนจับที่คำต้นคือศีล กับคำท้ายคือสิกขาบท คงรู้สึกว้าพ้อแล้ว ก็เลยหยุดเอาแค่นั้น คำว่าวินัยก็เลยมีความหมายค่อนข้างพร่าๆ คลุมๆ

ยิ่งกว่านั้น ขณะที่ในวัดหรือในพระศาสนา วินัยใช้กันในความหมายแบบกว้างๆ คลุมๆ และพร่าด้วย คำนี้ก็กลับออกไปเป็นคำที่ใช้มากในสังคมของชาวบ้านชาวเมือง ตลอดจนในวงงานกิจการสมัยใหม่ แต่มีความหมายแคบลงไปมาก กลายเป็นเรื่องของการควบคุมตัวและควบคุมกันให้อยู่ในระเบียบ ให้ทำตามข้อบังคับ ให้เป็นไปตามกติกา เช่น วินัยจราจร และแถมว่า ในแง่หนึ่ง วินัยมีความหมายกลายเป็นคุณสมบัติของคน คือความเข้มแข็งที่สามารถบังคับควบคุมตนให้อยู่ให้ทำได้ตามหลักการ ตามกฎกติกา (ตรงนี้ก็สับสนกับศีลด้วย)

ถึงตอนนี้ เหมือนมีการแบ่งแยกกันออกไป คือ ทางฝ่ายวัด หรือทางพระศาสนา ใช้คำว่า “ศีล” ส่วนทางฝ่ายคนนอกวัด หรือทางบ้านเมือง และสังคมภายนอก ใช้คำว่า “วินัย” ดังที่ว่า เวลาพูดคำว่าศีลขึ้นมา คนไทยทั่วไปก็จะนึกว่าเป็นเรื่องไปที่วัด หรือทางศาสนา ทั้งที่ว่า ทั้งศีล และวินัย เป็นคำสำคัญทั้งคู่ในพระพุทธศาสนา

ที่นี้ เรื่องมิใช่แค่นั้น หันกลับมาดูที่วัด เมื่อคน (รวมทั้งพระ) ทางการแพทย์หรือศาสดาของพระพุทธศาสนา ออกไปๆ ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับถ้อยคำทางธรรมวินัยนั้น ก็รางเลือนลงๆ แม้แต่สามคำในชุดที่พูดถึงนี้ ก็เสื่อมถอยจากวิถีชีวิตลงไปอีก กล่าวคือ ใน ๓ คำนั้น จะเห็นว่า คำแรกคือศีล ที่เป็นคุณสมบัติในตัวคน หรือเป็นภาวะของคนนั้น ก็คือเป็นจุดหมายของ ๒ คำหลัง เพราะที่ฝึกบุคคลด้วยสิกขาบท โดยควบคุมตรวจสอบให้เป็นไปพร้อมด้วยวินัยนั้น ก็เพื่อให้เขาเป็นคนมีศีล หรือเพื่อให้ศีลเกิดขึ้นในตัวคน ไปๆ มาๆ ในที่สุด คำว่าศีลคำเดียว กลายเป็นใช้แทนได้หมด ทั้งแทนสิกขาบทก็ได้ แทนวินัยก็ได้ เลยเหลือแต่ศีลคำเดียว วินัยกับสิกขาบทเหมือนอยู่แค่หลังฉาก แต่พร้อมกับที่ศีลมีความหมายคลุมหมดยุค ก็พราหมณ์ไปด้วย

แล้วเรื่องก็ไม่ใช่ว่าเท่านั้นอีก ที่ว่าศีลเป็นจุดหมายนั้น หมายถึงเป็นจุดหมายในการพัฒนาคน ดังที่ในหลักการศึกษาคือ ไตรสิกขา มีศีลเป็นข้อต้นในชุดศีล สมาธิ และปัญญา เรียกให้เต็มว่า อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา แปลง่ายๆ รวบรัดว่า ศึกษาคือฝึกฝนพัฒนาให้มีศีลยิ่งขึ้นไป ให้จิตใจมีคุณภาพยิ่งขึ้นไป และให้มีปัญญายิ่งขึ้นไป ตรงนี้เป็นเรื่องของการศึกษา ซึ่งเป็นเรื่องของคน ที่ว่าชีวิตคนจะดีได้ โลกมนุษย์จะดีได้ ก็ต้องพัฒนาคนให้ดี ให้สมบูรณ์ ให้มีคุณภาพสูงสุด อย่างน้อยคนก็เป็นผู้ไปทำกิจกรรมแม้แต่ในสังคม ศีลก็จึงมาอยู่ที่ตัวคน แล้วก็แยกเป็นแต่ละบุคคล

แต่มองย้อนออกไปดูในกระบวนการฝึกคนนั้น จะเห็นชัดว่า ในการพัฒนาคนแม้แต่ละคนๆ ให้เจริญงอกงามนั้น ต้องมีการรู้จักอยู่ร่วมสัมพันธ์กับคนอื่นๆ ในสังคม มีการทำกิจกรรมในสังคมนั้น ทั้งแต่ละคนและร่วมกัน ตั้งแต่กิจกรรมเพื่อเจริญกาย จนถึงกิจกรรมเพื่อเจริญปัญญา มีการจัดสภาพแวดล้อม การจัดสรรแบ่งปันปัจจัยสี่และสรรพามิส การกินอยู่ การประกอบอาชีพ การปกครอง ฯลฯ สารพัด นี่คือ **วินัย**

แม้ว่าวินัยจะเพื่อศีล อยู่ในชุดร่วมกับศีลก็ตาม แต่วินัยก็มีขอบข่ายเขตแดนแตกต่างจากศีล มิใช่เป็นเพียงคำที่ใช้แทนกันได้ หรือสับสนปนเป หรือพราหมณ์ อย่างที่ความเข้าใจของคนได้เสื่อมลงไป

ได้อธิบายมาเพียงนี้ พอให้เข้าใจความหมายของถ้อยคำที่สำคัญ เพื่อเป็นฐานของการที่จะพูดเรื่องศิลปะกันต่อไป ในด้านหนึ่ง ก็จะได้รู้เข้าใจความหมายที่แท้จริงให้ชัดเจน แต่พร้อมกันนั้น ในอีกด้านหนึ่ง ก็จะได้ตระหนักถึงสภาพปัจจุบัน ที่ได้มีความเข้าใจความหมายของถ้อยคำเหล่านี้ไม่เพียงพอ โดยมองเห็นว่าความหมายได้คับแคบคลาดเคลื่อนผิดเพี้ยนไปอย่างไร แล้วศึกษาอย่างรู้เท่าทันที่จะให้ได้ผลตามที่มุ่งหมาย

ขอแทรกเล็กน้อยว่า ในเรื่องวินัย ในความหมายเชิงสังคมนั้น ได้กล่าวไว้ในบทที่ว่าด้วยเรื่องกรรมบ้างแล้ว ควรจะศึกษาอย่างโยงถึงกันด้วย

เมื่อทำความเข้าใจกันอย่างนี้แล้ว ก็จะพูดถึงเรื่องศิลปะในเชิงสังคม โดยถือความหมายของคำตามที่เข้าใจกันแบบคลุมๆ ในปัจจุบัน เช่นเป็นคำที่ใช้แทนกันได้ และใช้ปนกันไปกับคำในชุดเดียวกัน ครั้นแล้ว พร้อมด้วยความรู้เท่าทันนั้น ก็ศึกษาับสาระของเรื่องราวให้ชัดเจน ดังที่จะกล่าวต่อไป

ศิลปะระดับธรรมอยู่ที่ตัวคน ศิลปะระดับวินัยขยายผลเพื่อสังคม

ศิลปะ ตามความหมายกว้างๆ อย่างที่ใช้เป็นคำไทยนั้น กล่าวได้คร่าวๆ ว่า มี ๒ ระดับ

หนึ่ง ระดับทั่วไป ได้แก่ *ระดับธรรม* หรือระดับที่ยังเป็นธรรม คือ เป็นข้อแนะนำสั่งสอน หรือหลักความประพฤติที่แสดง (เทลิตะ)¹⁸⁴³ ให้รู้เข้าใจ ผู้ที่ทำดีทำชั่ว มีความประพฤติดีประพฤติชั่ว หรือรักษาศีล ละเมิดศีล ย่อมได้รับผลดีผลชั่วเองตามเหตุปัจจัย ตามกฎกรรมคาแห่งความดีความชั่ว ที่เรียกว่ากฎแห่งกรรม หรือตามกฎแห่งกรรมนั้น

สอง ระดับเฉพาะ ได้แก่ *ระดับวินัย* หรือระดับที่เป็นวินัย คือ เป็นแบบแผนข้อบังคับที่บัญญัติ คือวางหรือกำหนดขึ้น (บัญญัติตะ)¹⁸⁴⁴ ไว้ เป็นทำนองประมวลกฎหมาย สำหรับกำกับความประพฤติของสมาชิกในหมู่ชนหรือชุมชนหนึ่ง โดยสอดคล้องกับความมุ่งหมายของหมู่คณะ หรือชุมชนนั้นโดยเฉพาะ ผู้ละเมิดบทบัญญัติแห่งศิลปะประเภทวินัยนี้ มีความผิดตามอาญาของหมู่ ช้อนเข้ามาอีกชั้นหนึ่ง เพิ่มจากกุศลเจตนาที่จะได้รับผลตามกฎแห่งกรรมของธรรมชาติ

เมื่อพิจารณาตามหลักนี้ จะเห็นได้ว่า สังคมวงกว้าง คือหมู่มนุษย์ทั้งหมด มีสภาพต่างกันไป ทั้งโดยกาลและเทศะ ตกอยู่ใต้อิทธิพลของภาวะเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง เป็นต้น ซึ่งแปลกกันไปตามถิ่น ตามยุคสมัย การที่จะวางบทบัญญัติเกี่ยวกับศิลปะในส่วนรายละเอียดลงไว้เป็นแบบแผนอย่างเดียวกันตายตัวโดยอาญา อย่างที่เรียกว่าวินัยนั้น มิใช่ฐานะที่จะพึงกระทำ เพราะไม่อาจให้สังคมทุกยุคทุกสมัยทุกสภาพแวดล้อม ดำรงอยู่ด้วยดี และมีสภาพเกื้อกูล ด้วยประมวลบทบัญญัติที่มีข้อปลีกย่อยอย่างหนึ่งอย่างเดียวกันทั้งหมด

ดังนั้น สำหรับสังคมมนุษย์ทั่วไป พระพุทธศาสนาจึงแนะนำสั่งสอน หรือเสนอหลักกรรมหมวดที่นิยมเรียกกันว่า *ศีล ๕* ไว้เป็นข้อกำหนดอย่างต่ำ หรือหลักความประพฤติอย่างน้อยที่สุดในระดับศีล¹⁸⁴⁵ เลยจากนั้นขึ้นไป ก็มี *ศีลในกรรมบท* คือกุศลกรรมบท ๗ ข้อต้น หรือ*ศีลที่เป็นองค์แห่งมรรค* ได้แก่ สัมมาวาจา สัมมากรรมสัมมาสังขาร และสัมมาอาชีวะ¹⁸⁴⁶ ซึ่งเป็นหลักของศิลปะอย่างกว้างๆ

¹⁸⁴³ แสดงธรรม บัญญัติวินัย ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

¹⁸⁴⁴ แสดงธรรม บัญญัติวินัย ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

¹⁸⁴⁵ ศีล วินัย ศีลธรรม ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

¹⁸⁴⁶ คัมภีร์รุ่นอรุณกถา เรียกศีลชุดนี้ว่า “อวิชชาฎฐมกศีล” แปลว่า ศีลมีอาชีวะเป็นที่แปด หรือศีลที่ครบ ๘ ทั้งสัมมาชีพ (สัมมาวาจา=วิสุจิริต ๔ + สัมมากรรมสัมมาสังขาร=กายสุจิริต ๓ + สัมมาอาชีวะ ๑) ดู วิสุทธิ.๑/๑๓

คืออย่างนี้ พระพุทธเจ้าทรงสอนตามฐานะที่มันเป็นธรรม คือ คำแนะนำหรือหลักความประพฤติ ซึ่งเมื่อปฏิบัติหรือไม่ปฏิบัติ ย่อมก่อให้เกิดผลดีหรือผลร้ายไปตามกฎแห่งกรรมตา ถ้าคนผู้ใดเห็นชอบว่าตนควรประพฤติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ก็ยกเอาข้อธรรมชั้นศีลเหล่านี้มาเป็นข้อปฏิบัติของตน เพียรพยายามตั้งใจทำตามนั้น ถือกันว่า ถ้าเขาปฏิบัติได้แม้เพียงศีล ๕ ก็สมควรแก่การเรียกว่าเป็นชาวพุทธ

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าคนผู้ใดต้องการเป็นชาวพุทธ พระพุทธศาสนาก็กำหนดเงื่อนไขให้เขารับเอาข้อธรรมอย่างน้อย ๕ ข้อขึ้นไปถือปฏิบัติ เมื่อถึงตอนนี้ ธรรมชั้นศีล ๕ ข้อนั้น ก็ได้ชื่อว่าเป็น *สิกขาบท ๕* แปลว่าข้อลำเนียง หรือข้อฝึกหัดความประพฤติ ๕ อย่าง

ผู้ที่เป็นอุบาสกอุบาสิกา มีข้อกำหนดความประพฤติอย่างต่ำเท่านี้ แต่ถ้าผู้ใดมีอุตสาหะ จะประพฤติปฏิบัติให้ยิ่งขึ้นไปอีก เช่น รักษาอุโบสถมืองค์ ๘ ในวันอุโบสถอีกส่วนหนึ่ง ก็ได้¹⁸⁴⁷

สิกขาบทนี้แหละ ที่ทำให้ศีลระดับธรรม กลายมาเป็นศีลระดับวินัย เพราะวินัยคือประมวลแห่งสิกขาบททั้งหลายนั่นเอง แต่ถึงกระนั้น พระพุทธศาสนาก็มิได้วางประมวลบทบัญญัติเป็นวินัยไว้ สำหรับให้มวลมนุษย์ทั้งหมดต้องปฏิบัติเสมอเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เป็นเรื่องของมนุษย์หมู่หนึ่ง ชุมชนหนึ่ง หากเห็นงาม จะพึงบัญญัติขึ้นให้เหมาะกับสภาพแวดล้อมและความมุ่งหมายของพวกตน โดยอาจนำเอาข้อธรรมต่างๆ ในชั้นศีลซึ่งมีอยู่มากมาย มาเลือกกำหนดเป็นวินัยบังคับใช้แก่พวกตน ดังเช่นที่พระอรรถกถาจารย์ถือเอาการเว้นจากอกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็น *อาคารียวินัย*¹⁸⁴⁸ (วินัยของผู้ครองเรือน หรือวินัยของชาวบ้าน) บ้าง ถือเอาหลักความประพฤติที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในสิงคาลกสูตร เช่น การเว้นอกติ ๔ การไม่เสพอบายมุข ๖ และความสัมพันธ์ตามหลักทศ ๖ เป็นต้น ว่าเป็น *คิหิวินัย*¹⁸⁴⁹ (วินัยของคฤหัสถ์ ตรงกับอาคารียวินัยนั่นเอง) บ้าง

นี่เป็นเรื่องของศีลสำหรับสังคมาวงกว้าง หรือสังคมคฤหัสถ์ แต่สำหรับชุมชนที่เรียกว่าภิกษุสงฆ์ หลักการต่างๆ ในเรื่องศีล สามารถวางให้แน่นแฟ้นยิ่งกว่าที่กล่าวมานั้น เพราะภิกษุสงฆ์เป็นชุมชนที่พระพุทธเจ้าทรงตั้งขึ้นเอง ตามหลักการและความมุ่งหมายที่ทรงกำหนดไว้โดยเฉพาะ เพื่อให้มีสภาพเกื้อกูลที่สุดแก่การปฏิบัติ ที่มุ่งตรงต่อจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา และการเผยแพร่ความดีงามที่เกิดจากการปฏิบัติเช่นนั้นให้กว้างขวางออกไปเพื่อประโยชน์สุขของชาวโลก ดังนั้น พระองค์จึงได้ทรงบัญญัติระเบียบข้อบังคับต่างๆ ขึ้นควบคุมความเป็นอยู่และความประพฤติทั่วไปของภิกษุทั้งหลายที่เป็นสมาชิกของสงฆ์นั้น เท่าที่จะให้บังเกิดผลตามหลักการและวัตถุประสงค์

¹⁸⁴⁷ อุโบสถประกอบด้วยองค์ ๘ (อภฺจฺคสมฺพนฺคตฺอุโปสถ) หรืออุโบสถมืองค์ ๘ (อภฺจฺคกฺกฺอุโปสถ) มาใน อภฺ.ติก. ๒๐/๕๑๐/๒๗๓; อภฺ.อภฺจฺก. ๒๓/๑๓๑-๕/๒๕๓-๒๖๓) หรือองค์อุโบสถ ๘ (อภฺจฺจฺ อุโปสถ) ใน วินย. ๘/๕๓๖/๓๔๕; ๑๒๖๙/๕๒๑ เป็นที่มาของคำว่า “ศีล ๘” ซึ่งเป็นคำเรียกชั้นหลัง ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก.

¹⁸⁴⁸ ขุททก. อ. ๑๔๔; สุตต. อ. ๒/๑๐๑

¹⁸⁴⁹ สิงคาลกสูตร หรือ ลีคาโลวาสสูตร มาใน ที.ปา. ๑๑/๑๗๒-๒๐๖/๑๔๔-๒๐๗; อรรถกถาที่กล่าวอย่างนั้น คือ ที.อ. ๓/๑๖๗ (หลักที่ตรัสไว้ในสูตรนี้ คือ การละกรรมกิเลส ๔, การเว้นอกติ ๔, การไม่เสพอบายมุข ๖, หลักทศ ๖ รวมถึงคำสอนเรื่องมิตระแท้ มิตระเทียม การจัดสรรทรัพย์เพื่อใช้สอย และสังคหวัตถุ ๔)

คำกล่าวของพระอรรถกถาจารย์นี้ อาจเกิดจากการที่ชาวพุทธได้เคยยึดถือกันอย่างนั้นก็ได้ แม้ชาวพุทธในปัจจุบัน ก็น่าจะทำตามแบบอย่างนี้ โดยคัดเลือกเอาธรรมชั้นศีล ทั้งในสูตรนี้ และในอื่นๆ เช่น อุบาสกธรรม ๕ เป็นต้น มากำหนดเป็นวินัยของพวกตน ถึงแม้ไม่อาจให้เป็นวินัยของชาวพุทธทั้งหมด จะกำหนดเฉพาะถิ่นเฉพาะกลุ่ม เฉพาะชุมชนของพวกตน ก็ยังดี

ความจริง ศีลประเภทนี้ มีในทุกยุคสมัย ตัวอย่างที่ท่านแสดงไว้ เช่น *กุตธรรม* (หลักความประพฤติประจำตระกูล เผ่าชนวรรณะ หรือกลุ่มอาชีพต่างๆ อย่างที่ปัจจุบันเรียกรยาบรรณ หรือจรรยาธรรมของอาชีพหรือของสถาบัน) *เทศธรรม* (จรรยาธรรมของถิ่น) ท่านจัดเป็นศีลประเภทอาจารย์ (วิสุทธิ. ๑/๑๘; วิสุทธิ. ฎีกา ๑/๕๔)

บุคคลที่จะเป็นสมาชิก คือบวชเป็นพระภิกษุ ต่างก็เข้ามาโดยสมัครใจ จึงเป็นอันต้องถือว่าได้ยอมรับที่จะปฏิบัติตามระเบียบข้อบังคับเหล่านั้นเสมอเหมือนกันทั้งหมด ประมวลบทบัญญัติ คือระเบียบข้อบังคับทั้งหลายเหล่านั้นนั้นแล เป็นวินัยของภิกษุทั้งหลาย¹⁸⁵⁰

วินัยหรือประมวลบทบัญญัตินี้ ประกอบด้วยลักษณะต่างๆ มากมาย มีทั้งข้อกำหนดเกี่ยวกับความเป็นอยู่ส่วนตัว ข้อกำหนดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกคือพระภิกษุด้วยกัน และความสัมพันธ์กับคนภายนอกเช่นกับคฤหัสถ์ทั้งหลาย ตลอดจนการปฏิบัติต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอื่นๆ ระเบียบว่าด้วยการปกครองและการดำเนินกิจการต่างๆ ของสงฆ์ เป็นต้น แม้ภิกษุณีในสงฆ์ที่ทรงตั้งขึ้นภายหลัง ก็ทรงบัญญัติลักษณะต่างๆ ขึ้นเป็นวินัยเช่นเดียวกัน

ส่วนผู้ที่สมัครจะเข้าเป็นสมาชิก แต่ยังมีคุณสมบัติบางอย่างไม่ครบถ้วน ก็อาจรับเข้ามาเป็นสามเณรหรือสามเณรีก่อน โดยมีฐานะและสิทธิแห่งความเป็นสมาชิกยังไม่สมบูรณ์ และได้ทรงบัญญัติลักษณะทั่วไปเป็นเครื่องกำกับความประพฤติ ๑๐ ข้อ ซึ่งรวมอยู่ในประมวลกฎหมายที่เรียกว่าวินัยนั้น¹⁸⁵¹

ภาวะที่ดำรงอยู่ด้วยดี หรือประพฤติดี โดยไม่ละเมิดวินัย (คือไม่ละเมิดลักษณะทั้งหลายในวินัย) นั้นแหละเรียกว่า ศิล

ความสำนึกในการรักษา ศิล หรือปฏิบัติตาม ศิล แยกออกได้เป็น ๒ ด้าน คือ การฝึกหัดขัดเกลาตนเอง (เพื่อความก้าวหน้าในคุณธรรมที่ยิ่งๆ ขึ้นไป) อย่างหนึ่ง และการคำนึงถึงประโยชน์ของผู้อื่นหรือของสังคม อย่างหนึ่ง โดยเฉพาะในวินัยของพระสงฆ์ ท่านเน้นความสำนึกอย่างนี้ไว้หนักแน่น

ความสำนึกอย่างแรก คือการฝึกหัดขัดเกลาตนเองนั้น พอจะมองเห็นกันได้ชัดอยู่แล้ว ส่วนที่ควรยำไว้ ณ ที่นี้ คือ การคำนึงถึงประโยชน์สุขของส่วนรวม หรือของผู้อื่น

เมื่อมีพระภิกษุกระทำการไม่ดีไม่งามขึ้น สมควรจะบัญญัติลักษณะบท พระพุทธเจ้าทรงประชุมสงฆ์ สอบสวนผู้กระทำการได้ความสมจริงแล้ว จะทรงชี้โทษของการกระทำนั้นว่า ไม่เป็นไปเพื่อปสาทะ คือความเลื่อมใสแก่คนที่ยังไม่เลื่อมใส หรือเพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นของผู้เลื่อมใสอยู่แล้ว มิแต่จะทำให้เกิดความไม่เลื่อมใสแก่คนที่ยังไม่เลื่อมใส และทำให้ผู้ที่เลื่อมใสอยู่แล้ว บางพวกกลายเป็นอย่างอื่นไป แล้วตรัสแถลงประโยชน์ที่มุ่งหมาย หรือวัตถุประสงค์ในการบัญญัติลักษณะบท เสร็จแล้วจึงทรงบัญญัติลักษณะบทข้อนั้นๆ ขึ้นไว้¹⁸⁵²

ข้อความที่ว่า ไม่เป็นไปเพื่อความเลื่อมใส ของคนที่ยังไม่เลื่อมใส เป็นต้นนั้น แสดงความคำนึงถึงประโยชน์สุขของส่วนรวมและของผู้อื่น

ประโยชน์สุขของส่วนรวมอย่างแรก ก็คือ ความดำรงอยู่ด้วยดีของชุมชนที่เรียกว่าสงฆ์ หรือจะว่าของพระศาสนาก็ได้ เพราะความมั่นคงของสงฆ์และของพระศาสนาต้องอาศัยศรัทธาของประชาชน

ประโยชน์สุขสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ก็คือประโยชน์สุขของประชาชน หรือชาวบ้าน ผู้เลื่อมใสและจะเลื่อมใสนั่นเอง เพราะ **ปสาทะ** คือความเลื่อมใส ความพอใจ ความชื่นชมยินดีไปรังสบายของจิตใจ ความสดใสบูใจ

¹⁸⁵⁰ ความหมายบางอย่างของวินัย ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

¹⁸⁵¹ วินัย.๔/๑๒๐/๑๓๐; ๘/๑๐๐๐/๓๔๘; ชุ.ขุ.๒๕/๒/๑; ลักษณะบท ๑๐ สำหรับสามเณร และสามเณรีนี้ สมัยหลังๆ นิยมเรียกกันอย่างภาษาชาวบ้านว่า ศิล ๑๐, ในวินัยปิฎก ท่านจำกัดความคำว่า สามเณร และสามเณรี อย่างง่ายๆ ว่า ทสสิกขาบทิก และทสสิกขาบทิกา ตามลำดับ (วินัย.๒/๖๒๔/๔๐๗; แปลว่า ผู้รักษาลักษณะบท ๑๐)

¹⁸⁵² ข้อความนี้ มีทั่วไปเกือบทุกลักษณะบท ในวินัยปิฎกเล่ม ๑ - ๒ - ๓ ตั้งแต่ วินัย.๑/๒๐/๓๕ เป็นต้นไป

มันใจที่เราจิตใจให้หันมาพอใจสนใจใส่ใจในคนในเรื่องที่ติงาม เป็นคุณธรรมสำคัญอย่างหนึ่ง เป็นสิ่งเกื้อกูลแก่จิตใจ เป็นปัจจัยแห่งความสุข ช่วยให้เกิดสมาธิ และเอื้ออำนวยแก่การใช้ปัญญา ทำให้เกิดกำลังพร้อมที่จะเข้าใจเรื่องที่เป็นปัจจุภาวะ¹⁸⁵³ เรียกได้ว่า เป็นประโยชน์ขั้นพื้นฐานของจิตใจ เป็นการทำให้ประโยชน์ขั้นแรกแก่บุคคล เป็นจุดได้กำลังตั้งตัวที่จะก้าวขึ้นสู่การพัฒนาจิตพัฒนาปัญญา

เมื่อพระพุทธเจ้าจะทรงเทศนาอริยสัจแต่ละครั้ง พระองค์ทรงค่อยๆ สอนเตรียมพื้นจิตใจและปัญญาของผู้ฟังให้พร้อมขึ้นไปทีละขั้นๆ จนผู้นั้นมีจิตที่คล่อง สบาย นุ่มนวล ปลอดภัยจากนิวรณ์ เบิกบาน ผ่องใส คือมี **ปสาทะ** แล้ว จึงทรงแสดงอริยสัจ ๔¹⁸⁵⁴

การที่พระภิกษุรูปใดรูปหนึ่งประพฤติติงาม ตั้งอยู่ในศีล จึงมิใช่เพื่อมุ่งประโยชน์ที่พึงมีมาแต่ตนจากความเลื่อมใสของชาวบ้าน ซึ่งจะเป็นการปฏิบัติผิดพลาดอย่างเต็มที่ แต่ต้องมุ่งเพื่อประโยชน์สุขของสงฆ์ และของชาวบ้านที่สัมพันธ์เกี่ยวข้อง

สำหรับภิกษุผู้ถูกข่ม การปฏิบัติเพื่อสงฆ์และเพื่อประชาชน ยังต้องดำเนินควบคู่ไปกับการฝึกหัดขัดเกลาตนเอง แต่สำหรับพระอริยบุคคล โดยเฉพาะพระอรหันต์ ซึ่งหมดกิจที่จะต้องฝึกตนในด้านศีล หรือหมดกิเลสโดยสิ้นเชิงแล้ว การรักษาศีล หรือปฏิบัติตามวินัย ก็มีแต่การกระทำเพื่อประโยชน์สุขของสงฆ์และประชาชนด้านเดียว เข้ากับคติที่เป็นหลักใหญ่แห่งการดำเนินชีวิตและการบำเพ็ญกิจของพระพุทธเจ้าและพุทธสาวกที่ว่า “ปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน...เพื่อเอื้ออนุเคราะห์โลก¹⁸⁵⁵ และคติแห่งการมีจิตเอื้อเอ็นดูแก่ชุมชนที่จะเกิดมาภายหลัง เพื่อเป็นแบบอย่างที่ดีงามของอนุชน หรืออย่างน้อยก็เพื่อเชิดชูความดีงามไว้ในโลก เป็นการ **เคารพธรรม เคารพวินัย** นั้นเอง¹⁸⁵⁶

ด้วยเหตุนี้ พระอริยบุคคลจึงรักษาศีลประพฤติปฏิบัติอยู่ในเหตุผลอย่างเคร่งครัด การอ้างว่าตนหมดกิเลสแล้ว ไม่จำเป็นต้องรักษาศีลขบขั่นนั้นข้อนี้ หรือจะทำอย่างนั้นอย่างนั้นก็ไม่ได้ เพราะจิตไม่ยินดียินร้ายดังนี้เป็นต้น ย่อมมิใช่ลักษณะของอริยชน

ความจริง มีใช้แต่ศีลเท่านั้น แม้ข้อวัตรต่างๆ มากมาย ในการถือธุดงค์ข้อหนึ่งๆ¹⁸⁵⁷ ซึ่งมีใช้จึงจำเป็นแก่ตัวท่าน และมีใช้ข้อบังคับในวินัย พระอรหันต์บางท่านก็ปฏิบัติโดยสม่ำเสมอ เพื่อเป็นทิวทัศน์ธรรมสุขวิหารส่วนตน และหวังจะอนุเคราะห์ชนรุ่นหลังให้ได้มีแบบอย่างที่ดีงาม¹⁸⁵⁸

¹⁸⁵³ เช่น “เมื่อมีความผ่องใส ก็จะเข้าอาณูชสมวัตได้ในปีนั้น หรือไม่ก็น้อมตั้งไปเพื่อปัญญา” (ม.อ.๑๔/๘๒-๘๘/๗๕-๗๘); “เมื่อระลึกถึงตถาคต จิตก็ผ่องใส เกิดปราโมทย์ และละอุปกิเลสของจิตได้” (อ.จ.ต.๒๐/๕๑๐/๒๖๕); นอกจากนี้ อาจดูประกอบ อ.จ.ป.๒๒/๒๐๐/๒๓๒; ๒๑๘/๒๘๔; ๑๙๙/๒๗๑; ๓๐๘/๓๓๖; อ.จ.น.๒๒/๓๓๐/๔๓๙; อ.จ.เอ.๒๐/๔๕-๔๗/๑๐; อ.อ.ติ.๒๕/๑๙๙/๒๔๐; อ.อ.สุ.๒๕/๓๕๕/๔๐๙; ที.ล.๓/๑๗๗/๑๔๑; ที.ม.๑๐/๑๓๓/๑๖๕; ๑๕๓/๑๘๗

¹⁸⁵⁴ ดู วินย.๔/๒๖/๓๐; ๒๙/๓๕; ๓๖/๔๔; ๕๘/๖๗; ๕/๒/๔; ๖๕/๘๕; ๗/๒๕๐/๑๐๗; ที.ล.๓/๑๗๖/๑๔๐; ๒๓๗/๑๙๐; ที.ม.๑๐/๔๘/๔๗; ๕๐/๕๑; ม.ม.๑๓/๗๔/๖๗; ๕๙๙/๕๕๕; อ.จ.อ.๒๒/๑๐๒/๑๙๐; ๑๑๑/๒๑๓; ๑๑๒/๒๑๗; อ.อ.๒๕/๑๑๒/๑๔๗ (เนื้อความเหมือนกันทุกแห่ง ต่างแต่บุคคล).

¹⁸⁵⁵ เช่น ที.ม.๑๐/๒๑๑/๒๕๕; ๓๑๐/๓๖๙; อ.จ.เอ.๒๐/๑๓๙/๒๘; ฯลฯ (ดูในตอนที่ด้วยภาวะของผู้บรรลุนิพพาน); ตัวอย่างเพิ่มเติมเกี่ยวกับคตินี้ ดู **บันทึกพิเศษท้ายบท**

¹⁸⁵⁶ เคารพธรรม เคารพวินัย ดู **บันทึกพิเศษท้ายบท**

¹⁸⁵⁷ ศีลกับพรต แตกต่างกัน ตามนัยคัมภีร์มหานิทเทสว่า **ศีล** หมายถึงการสังวร ยับยั้ง ไม่ละเมิด **พรต** (บาลีว่า “วต”) หมายถึงการสมทานถือปฏิบัติ, ข้อปฏิบัติที่เรียกว่าธุดงค์ทั้งหลาย เป็นวตหรือพรตเท่านั้น ไม่เป็นศีล (อ.ม.๒๓/๘๑/๗๗; ๙๑๘/๕๕๔ แต่บาลีฉบับอักษรไทยสับสน เอา วต/พรต กับ วต/วัตร ปนเปกัน) ข้อปฏิบัติที่เป็นวต/พรต แต่ไม่เป็นศีล อย่างธุดงค์นั้น เป็นข้อปฏิบัติ

จึงควรระลึกไว้ด้วยว่า ในการพิจารณาเรื่องลัทธิพทปราสาท ไม่เพียงลุ่มมองเหตุผลและความมุ่งหมายที่เกี่ยวกับความดีงามและประโยชน์สุขของหมู่ชนด้วย การรักษาศีล ข้อวัตร ตลอดจนขนบธรรมเนียม ประเพณี พิธีการบางอย่าง ซึ่งกระทำด้วยความเข้าใจ มุ่งหมายเพื่อความเรียบร้อยดีงามเป็นแบบอย่างอันดี เป็นเครื่องประสานหมู่ชนและเชิดชูธรรม หากทำเท่าที่จำเป็นพอสมควรแก่เหตุผลและความมุ่งหมายที่ดีงามนั้น มิใช่อำพรางตนเอง ก็มีใช้ข้อที่พึงดำเนินดีเตียน

การประพฤตินในเรื่อง ศิล วัตร ข้อปฏิบัติ ขนบธรรมเนียม ประเพณี พิธีการ แบบแผน ระบบ ระเบียบต่างๆ ที่ผิดพลาด ก็คือ การถือโดยมลายักว่าทำตามๆ กันมา อย่างไม่เข้าใจความมุ่งหมาย ไม่เห็นเหตุผล จนหลงไปว่าจะถึงความบริสุทธิ์ จะบรรลุจุดหมายสุดท้าย เพียงด้วยศีลพรต ด้วยระบบระเบียบพิธีเหล่านี้ เป็นเหตุให้ศีลพรตข้อวัตรระบบระเบียบพิธีการเหล่านั้น ขยายรูปแบบกลประหลาดพิสดาร เติลิดออกไปเป็นข้อปฏิบัตินอกแนวทางของพระพุทธศาสนา¹⁸⁵⁹ หรือรักษาศีลบำเพ็ญระเบียบปฏิบัติต่างๆ โดยมีตถาคตปฏิญญาแอบแฝง อยากได้ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข สวรรค์ เป็นผลตอบแทน มุ่งหวังจะได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ จนบดบังความมุ่งหมายที่แท้จริง และปิดกั้นไม่ให้เข้าถึงจุดหมายของการปฏิบัติธรรม หรือรักษาศีลบำเพ็ญข้อวัตร ทำตามระเบียบ แบบแผนพิธี อย่างอัสติบุรุษ คือเกิดความมัวเมาลุ่มหลงตนเอง ยกเอาคุณความดีเหล่านี้ขึ้นมาเป็นข้อเปรียบเทียบเพื่อยกตนข่มผู้อื่น¹⁸⁶⁰

ผู้รักษาศีล ประพฤติตามวินัย ควรเข้าใจ วัตถุประสงค์ คือประโยชน์ที่มุ่งหมายของวินัย ที่พระพุทธเจ้าทรงแถลงก่อนบัญญัติสิกขาบทแต่ละข้อ ซึ่งมีอยู่ ๑๐ ประการ (ในที่นี้ จัดหมวดย่อยใส่ไว้ เพียงเพื่อให้ดูง่าย) คือ

ก) ว่าด้วยประโยชน์แก่สงฆ์หรือส่วนรวม

๑. เพื่อความดีงามที่เป็นไปโดยความเห็นชอบร่วมกันของสงฆ์

๒. เพื่อความผาสุกแห่งสงฆ์

ข) ว่าด้วยประโยชน์แก่บุคคล

๓. เพื่อกำราบคนหน้าด้านไม่รู้จักอาย

๔. เพื่อความอยู่ผาสุกแห่งเหล่าภิกษุผู้มีศีลดีงาม

ส่วนพิเศษ เพื่อความเคร่งครัด ชัดเภา ฝึกอบรมตนเองให้ยิ่งกว่าปกติ เน้นที่ความมกน้อยสันโดษ แต่เป็นเรื่องของความสมัครใจ ความเหมาะสมกับอุปนิสัยและขึ้นกับความพร้อม ใครจะถือปฏิบัติหรือไม่ก็ได้ ไม่มีความผิด ต่างจากศีล ซึ่งสมาชิกทุกคนของหมู่พึงรักษาเสมอเหมือนกัน ถ้าไม่รักษา ย่อมมีผลเสียหาย ทั้งส่วนตัวและส่วนรวม (ถ้าเป็นศีลแบบวินัย มิใช่โทษตามบัญญัติอีกด้วย)

วต/พรตบางอย่าง แม้จะมองดูเคร่งครัดอย่างยิ่ง แต่ผิดหลักการของพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทรงห้าม และบางอย่างถือเป็นความผิดทางวินัยด้วย เช่น การถือพรตไม่พูด ที่เรียกว่า มุคพรต (วินย.๔/๒๒๔-๖/๓๐๙-๓๑๓; ย่อมตัดปัญหาจากการพูดผิด เช่น พูดเท็จเป็นต้นได้หมด) ทรงดำหนว่าเป็นการอยู่อย่างปลุกเสก การถือพรตกินเฉพาะผลไม้ที่หล่นเองจากต้น (เช่น อัง.ติก.๒๐/๕๙๖/๓๘๑; ย่อมตัดปัญหาการเบียดเบียนสัตว์และพืชได้หมด) เป็นข้อปฏิบัติที่ทรามตนเกินพอดี ของพวกเดียรฉัตรที่หลบลี้สังคม

อนึ่ง ยังมีข้อปฏิบัติอีกพวกหนึ่งคู่กับศีล เป็นส่วนปลีกย่อย เรียกว่า "วัตร" พูดเทียบสั้นๆ ว่า ศีลเป็นหลักความประพฤติพื้นฐาน วัตรเป็นข้อปฏิบัติเสริมให้ดีตามเคร่งครัดยิ่งขึ้นเพื่อสนับสนุนการรักษาศีล เช่น เพื่อตัดหรือลดโอกาสที่จะละเมิดศีลข้อใดข้อหนึ่ง

¹⁸⁵⁸ เช่น ปฏิปทาของพระมหากัสสปเถระ (ส.นิ.๑๖/๔๘๑/๒๓๙)

¹⁸⁵⁹ ดู ความหมายของลัทธิพทปราสาท ในบทว่าด้วยประเภทและระดับของผู้บรรลุนิพพาน และในตอนต้นของบทนี้

¹⁸⁶⁰ เช่น เป็นพหูสูต เป็นวินัยธร เป็นธรรมกถึก ถืออยู่ป่า ถือผ้าบังสุกุล ถือรุกขมูล ถือฉันมื้อเดียว หรือได้ฌานสมาบัติเป็นต้นแล้ว ภูมิใจตน คิดดูถูกผู้อื่นว่าไม่ได้ไม่เป็นอย่างนั้น ท่านว่าเป็นอัสติบุรุษ (ม.อ.๑๔/๑๘๔-๑๙๐/๑๓๗-๑๔๐); มีศีลสัมพาแล้ว ดีใจภูมิใจ ยกตนข่มผู้อื่น ชื่อว่าเป็นผู้ประมาท (ม.ม.๑๒/๓๔๘/๓๖๕); แม้คุณธรรม หรือความดีพิเศษอื่นๆ ก็ไม่พึงถือเป็นเหตุยกตนข่มผู้อื่น เช่นเดียวกัน (ดู ม.ม.๑๒/๔๖๔/๔๙๘; ที.ปา.๑๑/๒๓๗/๒๓๖ = อัง.จตุกก.๒๑/๒๘/๓๕; ขุ.จ.๓๐/๖๙๑/๓๔๖ เป็นต้น)

- ค) ว่าด้วยประโยชน์แก่การเจริญธรรมพัฒนาชีวิต
๕. เพื่อปิดกั้นความเสื่อมเสียที่ก่อความเดือดร้อนในปัจจุบัน
๖. เพื่อป้องกันความเสื่อมเสียที่ก่อความเดือดร้อนในเบื้องหน้า
- ง) ว่าด้วยประโยชน์แก่ประชาชน
๗. เพื่อความเลื่อมใสของคนที่ยังไม่เลื่อมใส
๘. เพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นไปของคนที่เลื่อมใสแล้ว
- จ) ว่าด้วยประโยชน์แก่พระศาสนา
๙. เพื่อความดำรงมั่นแห่งลัทธิธรรม
๑๐. เพื่อสนับสนุนวินัยให้หนักแน่น¹⁸⁶¹

ในอังคุตตรนิกาย พระพุทธเจ้าทรงแสดงวัตถุประสงค์ของการบัญญัติสิกขาบท โดยตรัสเป็นคู่ๆ รวม ๑๐ คู่ เห็นควรยกมากล่าวไว้ที่นี้ด้วย ๑ คู่ คือ ๒ ข้อต่อไปนี้

๑. เพื่อเอื้ออนุเคราะห์แก่คฤหัสถ์ทั้งหลาย
๒. เพื่อตัดรอนฝักฝายของภิกษุผู้มีความปรารถนาชั่วร้าย¹⁸⁶²

จะเห็นได้ว่า วัตถุประสงค์เหล่านี้ แสดงถึงเจตนารมณ์ที่เน้นความดีงามและประโยชน์สุขของสังคมเป็นอย่างมาก และบรรดาบทบัญญัติทั้งหลายในวินัยนั้น เรื่องที่ยืนยันถึงการให้ความสำคัญแก่ส่วนรวมได้ดีที่สุดอย่างหนึ่ง ก็คือบทบัญญัติเกี่ยวกับสังฆกรรมต่างๆ อันได้แก่การดำเนินกิจการของสงฆ์ โดยการร่วมกันคิด ร่วมกันพิจารณาของภิกษุทั้งหลายผู้เป็นสมาชิก

แต่สังฆกรรมทั้งหลายจะเป็นไปได้ด้วยดี ก็เพราะสงฆ์มีความสามัคคี ไม่แตกแยก ข้อนี้จึงเป็นเหตุผลหลักอย่างหนึ่ง ที่ทำให้พระพุทธเจ้าทรงย้ำความสำคัญของสังฆเภท และสังฆสามัคคี โดยตรัสว่า *สังฆสามัคคี* เป็นธรรมเอก ที่เมื่อเกิดมีในโลก ก็จะเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน ส่วนสังฆเภท ก็เป็นธรรมเอกฝ่ายตรงข้าม¹⁸⁶³

ไม่ต้องพูดถึงการดำเนินกิจการของส่วนรวม แม้แต่ในความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในชีวิตประจำวัน พุทธบัญญัติต่างๆ ก็ล้วนเป็นการแสดงออกถึงเจตนารมณ์ที่เกี่ยวกับประโยชน์สุข และความดีงามของสงฆ์และสังคมทั้งสิ้น ดังจะเห็นได้จากข้อปฏิบัติสามัญอย่างหนึ่ง คือ การแสดงความเคารพ

ตัวอย่างหลักปฏิบัติที่มุ่งเพื่อเชิดชูธรรมความดีงามและประโยชน์สุขของสังฆะและสังคม

ก) การกราบไหว้ตามแก่อ่อนพรรษา

ในวงพุทธบริษัท เป็นที่ทราบกันดีว่า คฤหัสถ์กราบไหว้แสดงความเคารพแก่พระภิกษุ ส่วนในหมู่พระภิกษุ ก็แสดงความเคารพกันตามลำดับความแก่อ่อนโดยพรรษา หรือตามลำดับอายุสมาชิกราบในหมู่สงฆ์ พระภิกษุที่อ่อนพรรษากว่า จึงกราบไหว้พระภิกษุที่แก่พรรษากว่า¹⁸⁶⁴

การแสดงความเคารพกันตามความหมายของพระพุทธศาสนานี้ มิใช่เป็นเรื่องแสดงความสูงต่ำ ว่าจะในด้านเกียรติยศ อำนาจภายนอก หรือคุณธรรมภายในก็ตาม

¹⁸⁶¹ วินย.๑/๒๐/๓๗; อัง.ทสก.๒๔/๓๑/๗๔

¹⁸⁶² อัง.พุก.๒๐/๔๓๖/๑๒๓

¹⁸⁶³ พุ.อิตติ.๒๕/๑๙๖-๑๙๗/๒๓๗-๒๓๘ (ดูประกอบ วินย.๕/๒๕๙/๓๕๒; ๗/๔๐๖/๒๐๗)

¹⁸⁶⁴ การเคารพตามอายุสมาชิกราบ ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

ด้านภายนอก มองเห็นง่ายอยู่แล้ว ว่าเฉพาะด้านคุณธรรมภายใน คฤหัสถ์ แม้เป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงเพียงใด¹⁸⁶⁵ ก็กราบไหว้พระภิกษุที่ยังเป็นปุถุชน ส่วนในหมู่พระสงฆ์ พระภิกษุผู้เป็นอริยบุคคลสูงสุด คือเป็นพระอรหันต์ แต่อ่อนพรรษากว่า ก็แสดงความเคารพแก่ภิกษุปุถุชนผู้แก่พรรษากว่า ที่เป็นเช่นนั้นเพราะระเบียบแบบแผนเกี่ยวกับการแสดงความเคารพหรือกราบไหว้กันแบบนี้ มีไว้เพื่อความเป็นระเบียบเรียบร้อย ความดีงามและความอยู่ร่วมกันผาสุกของสงฆ์หรือสังคม

ความเรียบร้อยดีงามของสงฆ์ หรือการอยู่ร่วมกันผาสุกของสังคมนั้น รวมอยู่ในคำว่าธรรม หรือเป็นธรรมอย่างหนึ่ง ผู้ที่ปฏิบัติตามระเบียบหรือธรรมเนียมการแสดงความเคารพเช่นนั้น ย่อมถือว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความเรียบร้อยดีงามของสงฆ์ หรือพูดอย่างสั้นๆ ว่า ปฏิบัติเพื่อเชิดชูธรรม ซึ่งเท่ากับว่าปฏิบัติด้วยความเคารพธรรมนั่นเอง และการทำความเคารพโดยมีความเข้าใจเช่นนี้ ย่อมเป็นการบำเพ็ญความดีของผู้ที่แสดงความเคารพนั่นเองด้วย คือเป็นความดีของผู้เคารพเองที่ได้กระทำเช่นนั้น

พระอริยบุคคลทั้งหลาย โดยเฉพาะพระอรหันต์ ไม่มีความยึดติดถือมั่นในเรื่องตัวตน ที่จะเป็เหตุให้ถือเอาการกราบไวนั้นมาเป็นเครื่องวัดว่าสูงต่ำกว่าใคร หรือเป็นเครื่องสำหรับยกย่องถือตัว ท่านจึงปฏิบัติไปตามหลักที่วางไว้โดยชอบ ตั้งจิตมุ่งเพื่อความเรียบร้อยดีงามของสงฆ์ หรือของสังคม เพื่อเชิดชูธรรม เพื่อเคารพธรรมเคารพวินัย ตลอดจนเพื่ออนุเคราะห์บุคคลที่ท่านกราบไวนั้นเอง¹⁸⁶⁶ หากผู้นั้นด้อยภูมิธรรม แต่ยังมีคุณความดีอยู่ ก็จะได้เครื่องเตือนสติตน ให้สังวรระวัง พยายามประพฤติปฏิบัติให้ดีงาม และเร่งชวนชวายุฝึกอบรมตนให้บรรลุมุขิธรรมที่สูงขึ้นไป

หากพระอริยบุคคลจะดเว้น ไม่กราบไหว้ ไม่แสดงความเคารพใคร ในกรณีใดหนึ่ง ท่านก็จะกระทำด้วยเหตุผลที่มุ่งเพื่อประโยชน์แก่คนผู้นั้นในแง่ใดแง่หนึ่ง หรือเพื่อประโยชน์แก่ส่วนรวมบางอย่าง แต่มิใช่เพราะกิเลสเนื่องด้วยความยึดถือตัวตน

¹⁸⁶⁵ คฤหัสถ์ที่เป็นพระอรหันต์ก็มี แต่คัมภีร์มิลินทปัญหาบอกว่า คฤหัสถ์ผู้เป็นอรหันต์นั้น จะอยู่ในเพศคฤหัสถ์เพียงภายในวันเดียว เพราะจะต้องบวชเป็นภิกษุ หรือไม่ก็นิพพานในวันนั้น (มิลินท.๓๐๐); ในคัมภีร์มิลินทปัญหา ท่านแสดงเหตุผลไว้ด้วยว่า ทำไมคฤหัสถ์ไสดำเนินจึงสมควรแสดงความเคารพแก่ภิกษุปุถุชน แต่ไม่ได้กล่าวถึงพระอริยบุคคลที่สูงกว่านั้น อย่างไรก็ตาม มีตัวอย่างในพระไตรปิฎก เช่น จิตตคฤหบดี ซึ่งเป็นอนาคามี ก็กราบไหว้แม่แต่พระสุธรรมภิกษุซึ่งคิดไม่ดีต่อท่าน (วินย.๖/๑๓๑-๒/๕๙); อรรถกถา สุตต.๑.๑/๓๗๐ ถึงกับอ้างพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย พระอนาคามี ถ้าเป็นคฤหัสถ์ ก็ควรกระทำการกราบไหว้ เป็นต้น แก่สามเณร แม่ที่บวชในวันนั้น” พุทธพจน์นี้ ยังไม่พบในพระไตรปิฎก แต่ก็ลงกันโดยหลักการ

¹⁸⁶⁶ พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระองค์แสดงธรรมแก่ผู้ใดก็ตาม แม่แก่คนชราหรือพรานกระจอก ก็ทรงแสดงโดยเคารพทั้งสิ้น (คือ ทำด้วยความตั้งใจ ให้ความสำคัญ มุ่งให้เป็นประโยชน์แก่เขาจริงๆ) ทั้งนี้เพราะทรงเคารพธรรม (ดู อก.ปญจก.๒๒/๙๙/๑๓๗) การที่คนทั้งหลายแสดงความเคารพ สุกขา อ่อนน้อมต่อกัน ตามฐานะ ภาวะ และชนบทรณนิยมประเพณี ก็พึงยึดถือหลักเคารพธรรมเช่นนี้ จะได้ไม่เกิดปัญหา ทั้งในแง่ไม่ทำเพราะมานะอหังการ ถึงสูงถือตัวว่าเขาไม่ดีกว่าเรา และทั้งในแง่ทำเพราะประจบประแจง เป็นต้น (การแสดงความเคารพเพิกนกร หรือแสดงผิดฐานะ ผิดภาวะ หรือไม่จริงใจ ก็กลายเป็นการไม่เคารพธรรมได้ เช่นเดียวกับการไม่ทำความเคารพ การไม่เอื้อเพื่อต่อชนบทรณนิยม เพราะมานะอหังการ)

อันที่จริง ด้วยความเคารพธรรม ทุกคนย่อมต้องเคารพซึ่งกันและกัน เช่น เคารพในความเป็นมนุษย์ ในความเป็นสัตว์ที่ฝึกได้ในคุณธรรมที่แต่ละคนมีต่างๆ กัน เป็นต้น แต่ความเคารพ กับการแสดงความเคารพ เป็นคนละอย่างกัน ความเคารพเป็นเรื่องชั้นในการแสดงความเคารพเป็นเรื่องชั้นนอก ซึ่งอ่อนเสริมเข้ามาเพื่อประโยชน์ในระดับสังคม เป็นเรื่องของวิธีการแสดงออกที่ตกลงกันกำหนดขึ้นไว้ สุดแต่เหมาะสม เท่าที่จะเป็นไปได้เพื่อประโยชน์ร่วมกันของส่วนรวม มีความสงบเรียบร้อยดีงาม เป็นต้น ซึ่งว่าโดยหลักการก็คือ ความเคารพธรรมในระดับที่มุ่งเพื่อการดำรงธรรมของสังคมนั่นเอง (ในกรณีนี้ ผู้ได้รับการแสดงความเคารพ ก็ต้องแสดงความเคารพเหมือนกัน โดยอาการที่เรียกว่า เอื้อเฟื้อ เช่น แสดงความเอื้อเฟื้อต่อการแสดงความเคารพของเขา เป็นต้น)

ส่วนพระอริยบุคคลที่เป็นคฤหัสถ์ ย่อมกราบไหว้แสดงความเคารพแก่พระภิกษุแม่ที่เป็นปุถุชนด้วยเหตุผลเกี่ยวกับธรรม หรือเพื่อเชิดชูธรรม ซึ่งพอสรุปได้ ดังนี้¹⁸⁶⁷

- ก. พระภิกษุสละวิถีชีวิตอย่างชาวบ้าน ซึ่งแสวงหาความสุขสำราญปรนเปรอด้วยกามสุขต่างๆ ยอมสมัครใจออกมามีความเป็นอยู่ที่ขาดความพรั่งพร้อมสะดวกสบาย ถือข้อปฏิบัติ ผีกัดขัดเกลารตนเองต่างๆ และรักษาวินัยซึ่งเป็นของยากที่ปุถุชนจะประพฤติตามได้ แม้แต่ตนซึ่งเป็นอริยบุคคลก็ยังไม่ต้องปฏิบัติตวันเข้มงวดถึงอย่างนั้น นับว่าเป็นผู้ทำสิ่งที่ทำได้ยาก
- ข. พระภิกษุเป็นผู้ดำรงฐานะและภาวะของท่าน ที่ชาวพุทธตกลงหรือยอมรับกันไว้ว่า เป็นผู้มุ่งหน้าไปแล้วในมรรคาแห่งการปฏิบัติฝึกรบมตน และประพฤติเพื่อประโยชน์สุขของชาวโลก นับเป็นภาวะและฐานะที่ควรเคารพยกย่อง
- ค. พระภิกษุเป็นผู้ร่วมอยู่ในสงฆ์ คือ เป็นสมาชิกแห่งชุมชนซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวกับธรรมโดยตรง เป็นที่ชุมนุมผู้มีคุณธรรมหรือประพฤติปฏิบัติความดีไว้ได้มากที่สุด เป็นสมาชิกของคนที่โดยมากมีคุณธรรม เป็นสัญลักษณ์ของธรรมหรือการดำรงอยู่แห่งธรรม ภิกษุแต่ละรูปย่อมเป็นตัวแทนแห่งสงฆ์นั้น เมื่อกราบไหว้ภิกษุนั้นๆ ในฐานะที่เป็นภิกษุรูปหนึ่ง (ไม่ใช่ในฐานะพระชื่อ ก. พระชื่อ ข.) ก็คือเคารพกราบไหว้ให้เกียรติแก่สงฆ์ และเป็นการเคารพเชิดชูธรรมด้วย
- ง. พระภิกษุเป็นตัวแทนของสงฆ์ดังกล่าวแล้ว และภิกษุสงฆ์นั้นย่อมเป็นพุทธบริษัทส่วนที่ทำการศึกษาศึกษา ปฏิบัติ และสั่งสอนเผยแผ่ธรรมได้ดีที่สุด เหมาะที่สุด จึงเป็นชุมชนที่ดำรงรักษารธรรมวินัย คือหลักธรรมคำสอนและระเบียบแบบแผนของพุทธศาสนาไว้ได้ อย่างที่เรียกว่า สืบต่อศาสนา และอย่างบางที่เรียกภิกษุว่าเป็นศาสนทายาท การเคารพกราบไหว้ให้เกียรติแก่พระภิกษุในฐานะตัวแทนของสงฆ์ มีความหมายเท่ากับเป็นการเชิดชูสงฆ์ไว้ให้ดำรงอยู่เพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลก
- จ. อย่างน้อยที่สุด คฤหัสถ์ย่อมเคารพกราบไหว้พระภิกษุ ด้วยเมตตาจิตต่อพระภิกษุนั้น คือ ปรารถนาดี หวังประโยชน์สุข ความเจริญงอกงามในธรรมแก่ท่าน โดยฐานเป็นเครื่องช่วยให้ท่านหมั่นระลึกและคอยสำนึกอยู่เสมอ ถึงฐานะ ภาวะ และหน้าที่ของตน ที่จะต้องประพฤติปฏิบัติด้วยความเพียรพยายามให้สมควร¹⁸⁶⁸

ดังนั้น พระภิกษุสามเณร ถึงจะเป็นปุถุชน แต่เมื่อเป็นผู้เพียรพยายามฝึกตน ก็สมควรแก่อัญชลีของคฤหัสถ์แม่ที่เป็นอริยบุคคล พุทธอีกนัยหนึ่งว่า ภิกษุสามเณรรูปใด เมื่อชาวบ้านกราบไหว้ ยังคอยเกิดสำนึกที่จะสำรวจตนว่าเป็นผู้มีคุณความดีสมควรแก่อัญชลีกรรมของเขาหรือไม่ ภิกษุสามเณรรูปนั้นก็ยิ่งนำไหว้

อนึ่ง การแสดงความเคารพกันตามความแก่อ่อนโดยพระราชของพระภิกษุทั้งหลายนั้น เป็นเรื่องต่างหากจากการดำเนินกิจการของสงฆ์ ที่เรียกว่าสังฆกรรม เพราะสังฆกรรมสำเร็จด้วยมติของสงฆ์ ซึ่งพระภิกษุผู้เปรียบ

¹⁸⁶⁷ พึงเทียบกับความในมิลินทปัญหาด้วย (มิลินท.๒๑๙-๒๒๑)

¹⁸⁶⁸ แม้ในกรณีที่จะไม่ไหว้ ไม่แสดงความเคารพ ก็เพราะมีเมตตาจิต ได้พิจารณาเห็นแล้วว่า การทำเช่นนั้นจะเป็นประโยชน์แก่อกุลแก่ภิกษุนั้น (แต่พึงสังเกตว่า ถ้าจะถือตามคติของภิกษุสงฆ์ เช่นในกรณีลงพรหมทัณฑ์แก่ภิกษุ - วินย.๗/๖๒๔/๓๘๙ หรือของภิกษุณีสงฆ์ ในกรณีประกาศไม่ไหว้ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง วินย.๗/๕๓๔/๓๓๖ การกระทำเช่นนั้นควรให้เป็นไปโดยมิตร่วมกันของชุมชน)

แหลม สามารถ เป็นผู้ดำเนินการประชุม¹⁸⁶⁹ ส่วนภิกษุที่จะเป็นประมุขหรือเป็นหัวหน้า ก็เป็นเรื่องของภิกษุทั้งหลายพร้อมกันเคารพนับถือ โดยกำหนดเอาภิกษุผู้มีคุณสมบัติเหมาะสม ที่เรียกว่า ปสาทนียธรรม (ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส)¹⁸⁷⁰ ซึ่งตามปกติ ภิกษุผู้บวชนานมีประสบการณ์มาก ย่อมควรที่จะมีโอกาสได้รับฐานะนี้มากกว่าภิกษุผู้บวชภายหลัง เพราะได้มีเวลาที่จะศึกษาปฏิบัติฝึกปรือตนมานานกว่า แต่ข้อนี้ไม่เป็นตัวตัดสิน

ข) พุทธบัญญัติห้ามภิกษุอวดอุตริมนุสสรธรรม

บทบัญญัติในวินัย ซึ่งแสดงถึงเจตนาธรรมที่มุ่งเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม ให้ความสำคัญแก่สงฆ์ ที่ควรกล่าวไว้ในที่นี้อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่พุทธบัญญัติไม่ให้ภิกษุอวด อุตริมนุสสรธรรม คือคุณวิเศษ หรือการบรรลุธรรมอย่างสูงที่เกินปกติของมนุษย์สามัญ เช่น สมภาติ ฌาน สมบัติ มรรคผล ถ้าอวดโดยที่ตนไม่มีคุณวิเศษนั้นจริง คือหลอกเขา ย่อมต้องอาบัติปาราชิก ขาดจากความเป็นภิกษุ¹⁸⁷¹ แต่ถึงแม้ว่าจะได้บรรลุคุณวิเศษนั้นจริง ถ้าพูดอวดหรือบอกกล่าวแก่ชาวบ้าน หรือผู้อื่นใดที่มีใฝ่ภิกษุหรือภิกษุณี ก็ไม่พ้นเป็นความผิด เพียงแต่เบาลงมา เป็นอาบัติปาจิตตีย์¹⁸⁷²

ต้นเหตุที่จะให้มีพุทธบัญญัตินี้ เกิดจากในคราวทูลทูลขกัฏ ภิกษุพวกหนึ่ง คิดหาอุบายจะให้พวกตนมีอาหารฉันโดยไม่ลำบาก จึงกล่าวสรรเสริญกันและกันให้ชาวบ้านฟังตามที่เป็นจริงบ้าง ไม่จริงบ้าง ว่าทำนุรูปนั้นได้ ฌาน ทำนุรูปนั้นเป็นโสดาบัน ทำนุรูปนั้นเป็นพระอรหันต์ ทำนุรูปนั้นได้อภิญญา ๖ เป็นต้น ชาวบ้านเลื่อมใสพากันบำรุงเลี้ยงภิกษุกุณมน้อย่างบริบูรณ์ เมื่อพระพุทธรูปเจ้าทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบทขึ้นห้าม โดยทรงติเตียนว่าไม่สมควรที่จะอวดอ้างคุณความดีพิเศษกันเพราะเห็นแก่ท้อง และสำหรับผู้ที่อวดอ้างโดยไม่เป็นจริง ทรงติเตียนอย่างรุนแรงว่าเป็นมหาโจรที่เลวร้ายที่สุดในโลก เพราะบริโภคอาหารของชาวบ้านชาวเมืองโดยฐานขโมย

พุทธบัญญัติอีกข้อหนึ่ง ในจำพวกห้ามอวดอุตริมนุสสรธรรม คือ สิกขาบทที่มีให้ภิกษุแสดงอิทธิปาฏิหาริย์แก่ชาวบ้าน ภิกษุใดแสดง ภิกษุนั้นมีความผิด ต้องอาบัติทุกกฏ¹⁸⁷³ ต้นเหตุเกิดจากเศรษฐีท่านหนึ่งเอาบาตรไม้จันทร์แขวนไว้ที่ปลายไม้ไผ่ แล้วประกาศทำพิสูจน์ว่า ใครเป็นพระอรหันต์ มีฤทธิ์จริง ก็ขอถวายบาตรนั้น แต่ให้เหาะไปเอาลงมาเอง พระปิ่นโกลการัทวาชะได้ยินคำทำ ประสงค์จะรักษาเกียรติของพระศาสนา

¹⁸⁶⁹ ภิกษุผู้เฉียบแหลมสามารถ (พยุตต ปฏิพล) เป็นผู้ประกาศเรื่องให้สงฆ์ทราบ ตั้งญัตติ ขอมติ และประกาศมติสงฆ์ ได้แก่ตำแหน่งที่เรียกว่าผู้สวดกรรมวาจา (เช่นที่เรียกในการอุปสมบทว่า กรรมวาจาจารย์ หรือคู่สวด) แต่ในสมัยปัจจุบัน คนทั่วไปอาจไม่ค่อยทราบความหมายและความสำคัญของตำแหน่งนี้ เพราะสังฆกรรมสืบทอดมาโดยเน้นในรูปของพิธีกรรมตามประเพณี (สังฆกรรมต่างๆ เช่น อุปสมบท = วินย.๔/๘๖/๑๐๔; ๗/๕๗๘/๓๕๗; อุโบสถ = ๔/๑๔๔/๒๐๓; กำหนดศีลมา = ๔/๑๕๔/๒๐๙; ปวารณา = ๔/๒๒๖/๓๑๓; กฐิน = ๕/๙๖/๑๓๖; แต่งตั้งภิกษุเป็นเจ้าหน้าที่ต่างๆ เช่น ๕/๑๔๑-๖/๑๔๕-๙; ๗/๒๗๘/๑๒๖; ๓๒๗-๓๓๒/๑๔๖-๘; การลงโทษ เช่น ๖/๓/๔; ๔/๑๙; ๘๘/๔๒; ๑๓๔/๖๒; ๑๗๕/๗๖; ๗/๑๑๔/๔๓; การระงับอธิการณ์ เช่น ๖/๖๑๑/๓๒๔; ๖๒๗/๓๓๑; สังคายนา = ๗/๖๑๕/๓๘๑; ฯลฯ)

¹⁸⁷⁰ ม.อุ.๑๔/๑๑๓/๙๔; และพึงดู อรรถกถาสุตต ใน อง.จตุกก.๒๑/๒๒/๒๘ ด้วย (อย่างไรก็ดี ระบบการบริหารของสงฆ์เช่นนี้ ย่อมต้องอาศัยระบบการฝึกฝนอบรมเบื้องต้นที่เป็นเหตุก่อน (การฝึกหัดขัดเกลาที่เริ่มแต่บวช) ในสมัยใด ระบบการศึกษาอบรมที่เป็นเหตุนั้นบกพร่องหรือขาดหาย ระบบปกครองสงฆ์พุทธแบบเดิมนั้น ก็ไม่อาจดำเนินไป กลายเป็นต้องอาศัยระบบอื่นเข้ามาแทน ทั้งนี้เพราะระบบสงฆ์แท้ อาศัยรากฐาน คือมีมวลภิกษุสมาธิซึ่งมีการศึกษา (ที่แท้) เป็นผู้ขัดเกลาดีแล้ว นอกจากนั้น มีข้อน่าสังเกตอีกอย่างหนึ่งว่า ในบางสมัยที่ระบบนี้เลือนรางไปแล้ว เมื่อรัฐวัดคิดจะขึ้นขึ้นใหม่ บางทีก็มุ่งแต่เรียกร้องเอาผล โดยมิได้คำนึงที่จะทำเหตุ)

¹⁸⁷¹ วินย.๑/๒๒๗-๒๓๑/๑๖๕-๑๗๑

¹⁸⁷² วินย.๒/๓๐๔-๕/๒๐๘-๒๑๑

¹⁸⁷³ วินย.๗/๒๙-๓๓/๑๒-๑๖

จึงเหาะขึ้นไปเอาบาตรลงมา ทำให้ชาวเมืองตื่นตื่นเลื่อมใสกันมาก พระพุทธเจ้าทรงทราบ จึงทรงบัญญัติสิกขาบทห้าม โดยทรงตำหนิว่า ไม่สมควรแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ ซึ่งเป็นธรรมล้ำสามัญมนุษย์ เพราะเห็นแก่บาตรที่เป็นของมีค่าต่ำ ทรงเปรียบเทียบการเช่นนั้นว่า เป็นเหมือนสตรีที่เผยอวัยวะพึงสงวนให้เขาดูเพราะเห็นแก่เงินทองของต่ำค่า

ตามเรื่องที่เกิดขึ้นนั้น เหตุผลส่วนที่ปรากฏชัด ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงปรารภก่อนที่จะทรงบัญญัติสิกขาบทเหล่านี้ ก็คือ เป็นการไม่สมควร ที่จะอวดคุณความดี และความเก่งกล้าสามารถพิเศษของตน เพราะเห็นแก่ภลาภสักการะ หรือผลประโยชน์ต่างๆ แต่ในเวลาทีทรงบัญญัติจริง ปรากฏว่า ทรงเปิดกว้างให้สิกขาบทนั้นมีขอบเขตครอบคลุมเหตุจูงใจทุกอย่าง ไม่จำกัดเฉพาะการอวดหรือแสดงเพราะเห็นแก่ภลาภสักการะและผลประโยชน์ที่จะได้เท่านั้น

ในเรื่องนี้ เพื่อเสริมความเข้าใจให้กว้างขึ้น สมควรที่จะพิจารณาถึงเจตนารมณ์ที่ลึกซึ้งลงไปอีกด้วย เช่น การที่ไม่ทรงประสงค์ให้ประชาชนตื่นตื่นหลงใหลกับสิ่งที่เข้าใจว่าสูงส่งเกินวิสัยของตน แล้วหันไปคิดพึ่งพาฝากความหวังไว้กับผู้อื่น สิ่งอื่น จนละเลยการเพียรพยายามทำตามเหตุผลที่เป็นวิสัยของตน¹⁸⁷⁴ ดังนี้ เป็นต้น

แต่สิ่งที่ควรพูดถึงในที่นี้ ก็คือ เจตนารมณ์ที่คำนึงถึงสงฆ์ ตามหลักการของพระพุทธศาสนา การดำรงอยู่แห่งธรรมวินัยเพื่อประโยชน์สุขของชาวโลกนั้น ขึ้นอยู่กับสงฆ์ที่เป็นส่วนรวม การที่จะสืบต่อพระศาสนาหรือรักษารธรรมวินัย จึงต้องทำให้สงฆ์คงอยู่ยั่งยืน พูดอย่างชาวบ้านว่า พระพุทธเจ้าทรงฝากธรรมวินัยไว้กับสงฆ์ มิใช่ไว้กับบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งไม่อาจคงอยู่ได้นาน

พระพุทธเจ้าทรงมุ่งหมายให้ประชาชนทำนุบำรุงภิกษุทั้งหลาย และสัมพันธ์กับภิกษุทั้งหลายในฐานะที่เป็นสงฆ์ ให้ท่าน บำรุง และสัมพันธ์กับพระภิกษุ ในฐานะที่ท่านเป็นภิกษุรูปหนึ่ง หรือเป็นตัวแทนผู้หนึ่งของสงฆ์ มิใช่ในฐานะของบุคคลชื่อ ก. ชื่อ ข. ชื่อ ค. แม้ว่าภิกษุรูปใดรูปหนึ่งหรือบางรูปเก่งกล้าสามารถ หรือบรรลุลุทธิธรรมวิเศษ ความสัมพันธ์ของท่านกับประชาชน ก็จะแสดงออกทางสงฆ์หรือผ่านสงฆ์ ให้สงฆ์มีส่วนร่วมในผลสำเร็จของท่านด้วย

คำที่พูดนี้พอจะมองเห็นไม่ยาก ในกรณีที่ภิกษุรูปหนึ่งมีความดีงามความสามารถพิเศษ ถ้าความดีงามความสามารถนั้นเป็นไปในฐานะที่ท่านเป็นภิกษุรูปหนึ่ง ผลได้ที่มีมาถึงภิกษุรูปนั้น จะมีมาถึงสงฆ์ด้วย หรือสงฆ์จะมีส่วนได้รับผลด้วย สงฆ์จะเจริญงอกงามไปกับภิกษุรูปนั้น แต่ในทางตรงข้าม ถ้าความดีงามความสามารถของภิกษุนั้น แสดงออกในฐานะบุคคลผู้มีชื่อนี้โดยเฉพาะ เป็นพวกกลุ่มนั้นกลุ่มนี้โดยเฉพาะ ภิกษุนั้นจะเจริญเติบโตขึ้น แต่เป็นความเจริญเติบโตส่วนตัวหรือเฉพาะกลุ่มส่วนตัว ที่บั่นรอนให้สงฆ์ชุกโครมอ่อนแอลง

การอวดคุณวิเศษของภิกษุ ย่อมทำให้ประชาชนรวมจุดความสนใจไปที่ภิกษุนั้น และหันไปทุ่มเทความอุปถัมภ์บำรุงให้ แต่ในเวลาเดียวกัน สงฆ์จะด้อยความสำคัญลง ภิกษุส่วนใหญ่ไม่ได้รับความเอาใจใส่ ขาดผลได้ และสงฆ์ส่วนรวมก็จะอ่อนกำลังลง

ด้วยเหตุนี้ จึงมีตัวอย่างพระอรหันต์บางท่านในสมัยพุทธกาล เมื่อความดีเด่นและความสามารถพิเศษของท่านปรากฏเป็นที่รู้ขึ้น และในเมื่อความสนใจต่อตัวท่าน เปลี่ยนจากความสนใจในฐานะภิกษุรูปหนึ่ง กลายเป็นความผูกพันในตัวบุคคล พร้อมกับมีภลาภผลติดตามมา ตัวท่านกลายเป็นที่รวมความสนใจแทนสงฆ์ หรือเป็นเหตุให้ความสนใจต่อภิกษุส่วนมากและความสำคัญของสงฆ์ลดลง ท่านก็หลีกเลี่ยงไปเสียจากที่นั้น¹⁸⁷⁵

¹⁸⁷⁴ ดู ตอนต่อไป ที่ว่าด้วยเรื่องพันสามัญวิสัย

¹⁸⁷⁵ พึงพิจารณาเรื่อง พระอิสิทัตตะ และพระมหกะ ใน ส.สพ.๑๘/๕๔๖-๕๕๗/๓๔๙-๓๕๘; อภ.อ.๑/๔๑๗

กล่าวโดยสรุป การอวด หรือบอกกล่าวอวดิมนต์ธรรม คือคุณวิเศษของตน แก่ชาวบ้าน แม้จะเป็นจริง ก็มีผลเสียหายที่สำคัญแก่ส่วนรวม ดังนี้

๑. ทำให้ชาวบ้านตื่นตระหนกความสนใจมารวมที่บุคคลผู้เดียว หรือกลุ่มเดียว แทนสนใจสงฆ์ ดังได้กล่าวแล้ว และชาวบ้านผู้ไม่รู้ไม่เข้าใจ ก็จะคิดเปรียบเทียบ เกิดความรู้สึกถูกดูแคลนท่านอื่น กลุ่มอื่น อยากรู้ถูกต้องบ้าง ผิดพลาดบ้าง เป็นโทษแก่ตนเอง และแก่พระศาสนาโดยส่วนรวม ความซอมน้ำใจสัมพันธ์กับข้อต่อๆ ไปด้วย

๒. เมื่อมีการอวดกันได้ ไม่เฉพาะท่านที่รู้จักได้จริงเท่านั้นที่จะอวด ท่านที่สำคัญตนผิดก็จะอวด แต่ที่ร้ายแรงยิ่งก็คือ เป็นช่องให้ผู้ไม่ละอายทั้งหลายพากันฉวยโอกาสอวดกันวุ่นวาย ชาวบ้านซึ่งไม่รู้ไม่มีประสบการณ์เอง ก็แยกไม่ถูกว่าอย่างไรจริงอย่างไรเท็จ บางคราวที่เท็จ มองในสายตาชาวบ้าน กลับเห็นเป็นอัศจรรย์ น่าเชื่อถือกว่า ดังที่ผู้เชี่ยวชาญการหลอกหรือเล่นกลลวงชาวบ้านได้สำเร็จกันมามาก ข้อนี้สัมพันธ์กับข้อต่อไปอีก

๓. ชาวบ้านระดับโลกิยบุคคลทั้งหลาย มีความพอใจนิยมชมชอบต่างๆ กัน ตื่นเต้นในต่างสิ่งต่างระดับกัน และผู้ที่บรรลุธรรมวิเศษ ก็มีบุคลิกลักษณะคุณสมบัติและความสามารถด้านอื่นๆ ต่างๆ กันไป มิใช่จะมีคุณสมบัติที่พร้อมจะเป็นผู้นำตามรอยบาทพระศาสดาได้เหมือนกัน บางท่านบรรลุธรรมวิเศษแล้ว พูดสอนอธิบายไม่เป็น คล้ายกับพระปัจเจกพุทธะ รู้แต่พระพหูสุตที่ยังไม่บรรลุก็ได้ เปรียบได้กับคนที่ได้ไปเที่ยวถิ่นห่างไกลเห็นมาด้วยตนเอง กลับมาแล้ว บางคนพูดคุยเล่าให้คนอื่นฟัง ไม่จับจิตจับใจ ส่วนบางคน ไม่เคยไปจริงเลย แต่เล่าได้เป็นคั่งเป็นแคว นำตื่นตื่น เหมือนอย่างคุณครูบางท่าน สอนวิชาภูมิศาสตร์เมืองฝรั่งเก่ง ทั้งที่ตนเองไม่เคยไป หรือในด้านบุคลิกลักษณะ บางท่านสำเร็จอริยผลแล้วก็จริง แต่รูปร่างไม่ชวนเลื่อมใส เช่นอย่างพระอรหันต์ชื่อลฤณภูภิกษุ ผู้มีร่างเตี้ยค่อม ถูกพระหนุ่มเณรน้อยคอยล้อเลียนเย้าเหยียดอยู่เสมอ จนพระพุทธรเจ้าต้องทรงช่วยอนุเคราะห์¹⁸⁷⁶ ในกรณีเช่นนี้ ท่านที่บรรลุจริงนั้นแหละ เมื่อบอกเขา กลับจะทำให้คนไม่เชื่อ หรือถ้าเชื่อเข้า ก็เลยมืดหรือคลายความเลื่อมใสในพระศาสนาหลงไป ส่วนคนที่ไม่ได้จริง แต่พูดคล่อง หลอกล่อลักษณะดี กลับนำฝูงชนสู่ทางผิดไปได้จำนวนมาก

๔. เมื่อท่านที่บรรลุจริง อวดด้วย สอนแก่ด้วยบ้าง ท่านที่บรรลุจริง สอนไม่เป็น แต่อวดเขาบ้าง ท่านที่ไม่รู้จักจริง ลำคัญตนผิดคิดว่าบรรลุแล้ว เทียบบอกเล่าไปบ้าง ท่านที่ไม่บรรลุ แต่ชอบหลอก พูดลวงเขาไปบ้าง ต่อไปหลักพระศาสนาก็จะสับสนปนเปกันไม่รู้ว่อันใดแท้อันใดเทียม บางท่านมีส่วนรู้จักจริงในประสบการณ์ บางแง่บางอย่าง แต่ทำอรรถกับพยัญชนะให้เคลื่อนคลาดจากกัน เพราะหย่อนความรู้ทางปริยัติ ก็ทำให้หลักธรรมสับสน พาดคนเข้าใจเขว และเสียเอกภาพแห่งคำสอนของพระศาสดา

ความจริงนั้น การยืนยันความตรัสรู้ เป็นภารกิจของพระศาสดา ซึ่งเป็นผู้นำ จำเป็นต้องประกาศหรือยืนยัน ในเมื่อจะทำหน้าที่ตั้งพระศาสนา และปกป้องพระศาสนานั้นพร้อมทั้งหมู่สาวก ส่วนหมู่สาวกภายหลัง เมื่อสมัครเข้ามา ก็คือยอมรับคำสอนของพระศาสดาแล้ว การยืนยันหรืออ้างอิงจึงไปอยู่ที่องค์พระศาสดาและคำสอนของพระองค์ ความรับผิดชอบในการสอน ไม่อยู่ที่อ้างการบรรลุของตน แต่อยู่ที่สอนให้ตรงกับคำสอนของพระศาสดา หรือสอนตัวพระพุทธรศาสนาแท้ๆ

ดังนั้น สาวกทั้งหลายจึงมุ่งว่าจะสอนให้ถูกต้องตามคำสอนของพระพุทธรเจ้า เอาความเชื่อตรงต่อคำสอนของพระศาสดา เป็นเกณฑ์พื้นฐานที่จะวัดความถูกต้องของการสอนพระพุทธรศาสนา ไม่จำเป็นต้องอ้างการบรรลุของตนเป็นหลักเกณฑ์ตัดสิน ก็จะดำรงเอกภาพแห่งคำสอน และเอกภาพแห่งพระพุทธรศาสนาทั้งหมดเอาไว้ได้

¹⁸⁷⁶ ส.นิ.๑๖/๗๐๔/๓๒๕; พ.อุ.๒๕/๑๕๑/๒๐๐; พ.อ.๔/๓๕; ๗/๔๔; พ.อ.๓/๑๘๘

อนึ่ง เมื่ออวดคุณวิเศษออกไปแล้ว มีผู้เลื่อมใส เออลากสักการะมาถวาย ของถวายนั้นกลายเป็นของที่ได้มาเพราะการพุดอวดนั่นเอง ทางพระวินัยถือว่าเป็นลามกไม่บริสุทธิ์

พุดให้ลึกลงไปอีก ท่านว่า ไม่ต้องกลัวว่าผู้บรรลุนิธิผลแล้วจะมาพุดอวดอ้างหรือป่าวประกาศ เพราะเป็นธรรมชาติของพระอริยะทั้งหลายเองที่ว่าท่านไม่อวด หรือพุดอีกอย่างหนึ่งว่า ผู้ที่อวดว่าตนเป็นพระอริยะ ก็คืออวดว่าไม่ได้เป็นอริยะนั่นเอง ผู้ที่อวดคุณวิเศษที่มีจริง จะมีก็แต่ปุถุชนซึ่งได้คุณวิเศษชั้นโลกีย์ เช่น ฌานสมบัติ เป็นต้น¹⁸⁷⁷

ค) ทำไมจึงทรงยกย่องสังฆทานว่ามีผลมากที่สุด

เรื่องที่พุดมานี้ โยงไปถึงคติเกี่ยวกับสังฆทาน ซึ่งเป็นธรรมสำคัญอีกข้อหนึ่ง ทาน คือการให้ ในทางพุทธศาสนา แบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ ให้แก่บุคคลหรือให้เจาะจงจำเพาะตัวผู้หนึ่งผู้ใด เรียกว่า *ปาฏิบุคลคฤทาน* และให้แก่สงฆ์หรือให้มุ่งเพื่อส่วนรวม เรียกว่า *สังฆทาน*

คำสอนในเรื่องนี้มีว่า สำหรับการให้แก่บุคคล การให้แก่คนชั่วหรือคนมีคุณความดีน้อย มีผลน้อย การให้แก่คนมีคุณความดีมาก มีผลมาก แต่การให้แก่ส่วนรวมหรือสงฆ์ มีผลมากกว่าการให้แก่บุคคลไม่ว่ากรณีใดๆ พระพุทธเจ้าทรงแยกประเภทปาฏิบุคลคฤทาน หรือการให้แก่บุคคลออกไป เช่น ให้แก่พระพุทธเจ้า ให้แก่พระปัจเจกพระพุทธเจ้า ให้แก่พระอรหันตสาวก ตลอดจนไปจนถึงให้แก่ปุถุชนมีศีล ปุถุชนหุศีล และให้แก่สัตว์ดิรัจฉาน ทรงเปรียบเทียบว่า ให้แก่สัตว์ดิรัจฉาน มีคุณความดีเป็นร้อย ให้แก่ปุถุชนหุศีล มีคุณความดีเป็นพัน ให้แก่ปุถุชนมีศีล มีคุณเป็นแสน ให้แก่นักบวชภายนอกที่ไม่มีราคะ มีคุณเป็นแสนโกฏิ ให้แก่พระโสดาบัน มีคุณเป็นอสงไขย ให้แก่บุคคลมีคุณความดียิ่งกว่านั้นไป เป็นอันไม่ต้องพุดถึง

ส่วนของที่ให้เพื่อสงฆ์ ก็อาจจะถวายแก่สงฆ์สองฝ่าย (ภิกษุสงฆ์ และภิกษุณีสงฆ์) มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ซึ่งนับว่าเป็นสังฆทานชั้นครบถ้วนที่สุด ถัดจากนั้น ก็อาจจะถวายแก่สงฆ์สองฝ่ายในเมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ตลอดจนมาจนถึงถวายโดยให้จัดภิกษุหรือภิกษุณีจำนวนเท่านี้เท่านี้จากสงฆ์มารับ (เป็นตัวแทนสงฆ์ โดยไม่เจาะจงว่าองค์นั้นองค์นี้) หรือแม้แต่เมื่อกาลเวลาล่วงไปนาน ธรรมวินัยจะจวนจะสิ้น จะถวายแก่พวกพระหุศีลเหลือแต่ผ้าเหลือห้อยคอ แต่ถวายในนามของสงฆ์ ก็ยังมีผลมากมาย พระพุทธเจ้าทรงสรุปว่า

“เราไม่กล่าวว่ ปาฏิบุคลคฤทาน (ให้แก่บุคคล) มีผลมากกว่าของที่ให้แก่สงฆ์ โดยปริยายใดๆ เลย”¹⁸⁷⁸

พระพุทธเจ้าเคยทรงสนทนากับคฤหบดีคนหนึ่งในเรื่องนี้

ตริสถาม: นี่แน่ท่านคฤหบดี ท่านในตระกูล ท่านยังให้อยู่หรือ?

คฤหบดีทูลตอบ: ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ยังให้อยู่ และท่านนั้น ข้าพระองค์ถวายในพระภิกษุผู้ถือชฎีปา ถือบิณฑบาต ถือครองผ้าบังสุกุล ซึ่งเป็นพระอรหันต์ หรือบรรลุนิธิธรรม

พระพุทธเจ้าได้ตรัสแนะนำว่า ท่านคฤหบดีเป็นคฤหัสถ์ อยู่ครองเรือน ยุ่งอยู่กับครอบครัว ยากที่จะรู้ได้ว่า พระองค์ไหนเป็นพระอรหันต์ หรือบรรลุนิธิธรรม

¹⁸⁷⁷ ดู วินย.อ.๒/๓๐๔

¹⁸⁷⁸ ดู ม.อ.๑๔/๗๑๐-๗๑๓/๔๕๘-๔๖๑; และพึงเทียบ อง.นวก.๒๓/๒๒๔/๔๐๗

พระองค์ตรัสว่า ไม่ว่าพระองค์อยู่ป่า หรือพระองค์อยู่บ้าน ไม่ว่าพระองค์บิณฑบาต หรือพระองค์รับนิมนต์ ไม่ว่าพระองค์ห่มผ้าบังสุกุล หรือพระองค์ห่มจีวรที่คหบดีถวาย ถ้าเป็นผู้ฟังชาน ถือตัว เหนือหิม ปากกล้า พุดเลอะ สติเพื่อน ไม่มีสัมปชัญญะ ใจไม่ตั้งมั่น จิตพล่าน ไม่สำรวมอินทรีย์ ก็นำดีเตียนทั้งนั้น, ถ้าไม่ฟังชาน ไม่ถือน้ำ ไม่เหน็ดหิม ไม่ปากกล้า ไม่พุดเลอะ มีสติมั่น มีสัมปชัญญะ ใจตั้งมั่น จิตแน่วแน่ สำรวมอินทรีย์ ก็นำสรรเสริญทั้งนั้น

สุดท้าย ตรัสเชิญชวนคฤหบดีให้ให้ทานในสงฆ์ เมื่อถวายทานในสงฆ์ จิตจักผ่องใส เมื่อจิตผ่องใส ตายก็ถึงสุคติ¹⁸⁷⁹

รวมความว่า การแสดงออกและการปฏิบัติตนของพระภิกษุ นอกจากมุ่งเพื่อฝึกอบรมตนแล้ว พึงคำนึงถึงประโยชน์ของสงฆ์และประชาชน อย่างน้อยที่สุด ในขั้นต้น จะต้องทำให้คนที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับตน หรือคนที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้องกับ มีจิตใจปลอดโปร่งเบิกบานผ่องใสด้วยข้อปฏิบัติทางวินัย ขึ้นต่อไป ถ้าสามารถยิ่งกว่านั้น ก็พึงทำให้เขาเจริญอกงามขึ้นโดยศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา ด้วยการแนะนำสั่งสอนธรรม

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า พระภิกษุมีหน้าที่เพื่อชาวบ้านอยู่ ๒ ด้าน หน้าที่ทางวินัย ได้แก่ ทำจิตใจของประชาชนให้ผ่องใสด้วยศีลวัตร และหน้าที่ทางธรรม ได้แก่ นำเอาความจริง ความดีงาม ไปเผยแพร่ให้เขาเจริญยิ่งขึ้นไป

ส่วนคฤหัสถ์ คือชาวบ้าน เมื่อเข้าไปเกี่ยวข้องกับพระภิกษุ พึงมุ่งเพื่อประโยชน์ทางจิตใจ ที่จะได้รับสิ่งซึ่งทำให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นไปในธรรม และเมื่อจะอุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุ พึงคำนึงถึงประโยชน์ที่สงฆ์จะได้รับ แม้ในกรณีที่เป็นปาฏิบุคลิก เมื่อจะเลือกเกี่ยวข้องกับบำรุงภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ก็พึงทำด้วยประสงค์ที่จะให้สงฆ์ดำรงอยู่ยั่งยืน เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมากตลอดกาลยาวนาน

หัวใจของวินัย: เคารพสงฆ์ ถือสงฆ์และกิจสงฆ์เป็นใหญ่ มั่นในสามัคคี

ชุทธธรรม ถือหลักการ มีประโยชน์สุขของประชาชนเป็นจุดหมาย

เนื้อหาเท่าที่กล่าวมาแล้วในบทนี้ ได้บรรยายเจตนาธรรมทางสังคมของศีล ซึ่งแสดงออกในรูปลักษณะต่างๆ เฉพาะบางแง่มุมด้านที่เห็นว่าน่าสังเกต ความจริงยังอ้อมค้อมและย้อนไปย้อนมา เห็นควรสรุปย่อไว้ ณ ที่นี้ว่า สารสำคัญ ที่เป็นแกนกลางแห่งเจตนาธรรมทางสังคมของศีล โดยเฉพาะศีลที่เป็นระดับวินัย ก็คือ ความเคารพในสงฆ์ การถือน้ำและกิจของสงฆ์เป็นใหญ่ การถือความเจริญมั่นคงของสงฆ์หรือประโยชน์สุขของส่วนรวมเป็นสำคัญ และการมีความรับผิดชอบอย่างสูงต่อสงฆ์และประโยชน์สุขของสงฆ์ เจตนาธรรมนี้ พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายได้ประพฤติปฏิบัติเป็นแบบอย่างไว้แล้ว

ความเคารพในสงฆ์ มีความหมายเนื่องอยู่ด้วยกันกับความเคารพในธรรมและความเคารพในวินัย หรือความเคารพธรรมวินัย เพราะการรับผิดชอบต่อสงฆ์และปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขแห่งสงฆ์ ก็คือ การปฏิบัติที่ชอบด้วยธรรม และเป็นไปตามวินัย¹⁸⁸⁰

การมีความรับผิดชอบต่อสงฆ์และประโยชน์สุขของสงฆ์ มีความหมายเนื่องอยู่ด้วยกันกับการปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน เพราะสงฆ์หมายถึงส่วนรวม และสงฆ์ได้มีขึ้นก็เพื่อประโยชน์สุขของพหูชน¹⁸⁸¹

¹⁸⁷⁹ อ.จ.ฉก.ก.๒๒/๓๓๐/๔๓๗

¹⁸⁸⁰ ดูตัวอย่างมติอรรถกถา วินย.อ.๓/๕๗๙

¹⁸⁸¹ ดูคดีแห่งการปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน ที่กล่าวถึงแล้วข้างต้น

พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ดำเนินการปฏิบัติเช่นนี้ ดังพุทธพจน์ว่า

“ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชา ทรงอาศัยธรรมนั่นเอง
 ลักการะ เคารพ นอบน้อมธรรม มีธรรมเป็นธงชัย มีธรรมเป็นตราฐ เป็นธรรมาธิปไตย จัดการ
 รักษาคุ้มครองป้องกันอันตรายธรรม แก่ภิกษุ...ภิกษุณี...อุบาสก...อุบาสิกาทั้งหลาย โดยนัยว่า
 กายกรรม...วจีกรรม...มโนกรรม...อาชีวะ...คามนิคม อย่างนี้ไม่ควรเสพ อย่างนี้ไม่ควรเสพ”¹⁸⁸²

“เราลักการะ เคารพ อาศัยธรรมที่เราได้ตรัสรู้ตนเองเป็นอยู่ และเมื่อใด สงฆ์ประกอบด้วย
 ความเติบโตใหญ่ เมื่อนั้น เราย่อมมีความเคารพแม้ในสงฆ์”¹⁸⁸³

ด้วยเหตุนี้ เมื่อมีภิกษุจำนวนมากขึ้น เจริญด้วยความรู้และประสบการณ์ คณะสงฆ์แพร่หลายขยาย
 กว้างขวางออกไป พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงบัญญัติสังฆกรรมประเภทต่างๆ ขึ้น และทรงมอบอำนาจให้ที่ประชุมสงฆ์
 เป็นใหญ่ในสังฆกรรมเหล่านั้น ทรงหยุดเลิกการให้อุปสมบทโดยพระสาวกรายบุคคล เปลี่ยนเป็นการให้อุปสมบท
 โดยสงฆ์ และต่อมาก็ทรงหยุดการให้อุปสมบทแม้โดยพระองค์เอง ดังนี้เป็นต้น¹⁸⁸⁴

ดังนั้น เมื่อพระนางมทปชาบดีโคตมี นำคู่ผ้าชุดใหม่ที่ทรงตัดเย็บเอง เข้ามาถวายแด่พระพุทธเจ้า พระ
 พุทธองค์จึงตรัสว่า:

“ดูกรพระนางโคตมี ไบรตทรงถวายแก่สงฆ์เถิด เมื่อท่านถวายแก่สงฆ์ ทั้งเรา ทั้งสงฆ์ จัก
 เป็นอันได้รับการบูชา”¹⁸⁸⁵

และเมื่อจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็ได้ตรัสว่า

“ดูกรอาณนที ธรรมและวินัย ที่เราได้แสดงแล้ว บัญญัติแล้ว แก่เธอทั้งหลาย นั่นคือ
 ศาสดาของพวกเธอ เมื่อเราล่วงลับไป”¹⁸⁸⁶

ภายหลังพุทธปรินิพพานแล้ว คราวหนึ่ง วัสสการพราหมณ์ได้ถามพระอาณนทีว่า

“ท่านพระอาณนทีผู้เจริญ มีภิกษุสักกรุปหนึ่งไหม ที่ท่านพระโคตมะได้ทรงแต่งตั้งไว้ว่า: เมื่อ
 เราล่วงลับไป ภิกษุนี้จักเป็นหลักอ้างอิง ซึ่งเป็นผู้ที่พวกท่านคอยแสวงหาอยู่ในบัดนี้?”

พระอาณนทีตอบว่า ไม่มี และแม้แต่ภิกษุที่สงฆ์เลือกตั้ง ที่ภิกษุเถระจำนวนมากแต่งตั้งเตรียมไว้ล่วงหน้า
 ก่อนพุทธปรินิพพาน ก็ไม่มี แต่กระนั้น

“ดูกรพราหมณ์ พวกเรามีใช่จะไร้หลักอ้างอิง พวกเรามีหลักอ้างอิง คือมีธรรมเป็นหลักอ้างอิง”

ท่านอธิบายการมีธรรมเป็นหลักอ้างอิงว่า

“ดูกรพราหมณ์ ลิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงรู้ผู้ทรงเห็น
 พระองค์นั้น ทรงบัญญัติไว้ ปาติโมกข์ที่ทรงแสดงไว้ มีอยู่ ซึ่งเมื่อถึงวันอุโบสถ พวกข้าพเจ้ามี
 จำนวนเท่าใดอาศัยเขตคามหนึ่งอยู่ ทั้งหมดทุกกรุปนั้น ก็จะมาประชุม ณ ที่เดียวกัน ครั้นแล้วจะเจริญ
 ภิกษุรูปที่ทรงจำปาติโมกข์ได้คล้องให้สวดแสดง ถ้าขณะเมื่อสวดแสดงอยู่ ปรากฏภิกษุมีอาบัติคือมี
 โทษที่ล่วงละเมิด อาตมภาพทั้งหลาย จะปรับโทษให้เธอปฏิบัติตามธรรม ตามค่านุศาสน์ การที่เป็น
 ดังนี้ จะชื่อว่าพวกภิกษุผู้เจริญทำการปรับโทษ ก็หาไม่ได้ ธรรม (ต่างหาก) ปรับโทษ”

¹⁸⁸² อิง.ปญจก.๒๒/๑๓๓/๑๖๘; ดูประกอบที่ อิง.ติก.๒๐/๔๕๓/๑๓๘; พุ.ปฎิ.๓๑/๖๑๕/๕๒๕

¹⁸⁸³ อิง.จตุกก.๒๑/๒๑/๒๗

¹⁸⁸⁴ ดู วินย.๔/๘๕/๑๐๓

¹⁸⁸⁵ ม.อ.๑๔/๗๐๗/๔๕๗

¹⁸⁸⁶ ที่.ม.๑๐/๑๔๑/๑๗๘.

และภิกษุที่เป็นหลัก ก็มีอยู่ตามคำอธิบายของท่านว่า

“ดูกรพราหมณ์ ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส ๑๐ ประการ ที่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงรู้ ผู้ทรงเห็น พระองค์นั้น ได้ตรัสไว้ มีอยู่ ซึ่งในบรรดาอาตมภาพทั้งหลาย หากผู้ใดมีธรรมเหล่านั้น พวกอาตมภาพก็จะสักการะ เคารพ นับถือ บูชา อิงอาศัย ท่านผู้นั้น เป็นอยู่¹⁸⁸⁷

ภิกษุผู้ได้รับมอบหมายให้วินิจฉัยอธิกกรรม (ตัดลินคคติ) ต้องถือหลักปฏิบัติว่า พึงเป็นผู้เคารพสงฆ์ มิใช่เคารพบุคคล พึงเคารพศีลธรรม (ความจริง ความถูกต้อง ความเป็นธรรม) มิใช่เคารพอาามิส¹⁸⁸⁸

พระอรหันตสาวกผู้ใหญ่ ก็ต้องประพฤติน่าเป็นตัวอย่างในการเอาใจใส่กิจของสงฆ์ เช่นเรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงเตือนให้พระมหากัปปินะไปร่วมประชุมอุโบสถสังฆกรรม ตรวจสอบทบทวนการประพฤติปฏิบัติตามพระวินัย แม้ว่าท่านเป็นพระอรหันต์ผู้บริสุทธิ์อยู่แล้ว¹⁸⁸⁹ และพระมหากัสสปอยู่ห่างที่ประชุมสงฆ์ทำอุโบสถประมาณ ๔ กิโลเมตร เมื่อถึงวันอุโบสถ แม้จะเดินทางลำบาก ต้องลุยข้ามแม่น้ำสายหนึ่งระหว่างทาง ท่านก็เดินเข้าไปเข้าร่วมประชุม¹⁸⁹⁰

พระภิกษุอรหันต์ หรืออนาคามี ที่เข้านิโรธสมาบัติได้ ก่อนจะเข้าสมาบัตินั้น ต้องกำหนดใจไว้ก่อนว่า “ถ้าเมื่อเราเข้านิโรธอยู่ ๗ วัน สงฆ์ต้องการจะทำสังฆกรรมอะไรสักอย่างหนึ่ง เช่น ญัตติกรรม เป็นต้น เราจักออกทันที ไม่ทันให้ภิกษุใดต้องมาเรียก” เพราะอาณาคือ อำนาจของสงฆ์ เป็นเรื่องสำคัญที่ต้องเคารพ¹⁸⁹¹

เมื่อมีเรื่องราว เหตุการณ์สำคัญเกี่ยวกับประโยชน์สุขของสงฆ์ส่วนรวม หรือกระทบถึงความเลื่อมความเจริญของพระศาสนา ภิกษุทั้งหลาย โดยเฉพาะพระอรหันต์ จะต้องใส่ใจชวนช่วยจัดทำดำเนินการ เช่น การจัดทำสังคายนา ชำระสงฆ์ให้บริสุทธิ์ การปกป้องธรรมจากความคลาดเคลื่อน หรือจากบุคคลและลัทธิที่จ้วงจาบ กล่าวร้าย การรักษาพระศาสนาให้อยู่รอดระหว่างมีภัย ตลอดจนการช่วยกันสร้าง สรรหา และรักษาตัวบุคคล ผู้สามารถรักษาหรือเชิดชูพระศาสนา เป็นต้น¹⁸⁹²

แลเมื่อกิจของสงฆ์เกิดขึ้นเช่นนั้นแล้ว ผู้ใดเพิกเฉยละเลย สงฆ์ย่อมลงโทษเอาได้ แม้ว่าท่านผู้นั้นจะเป็นพระอรหันต์ และเหตุที่ทำให้ไม่ได้มาร่วมจะเป็นกิจส่วนตัวที่ติงามไร้โทษ เช่น เข้าฌานสมาบัติอยู่ เป็นต้น¹⁸⁹³ ก็ตาม เมื่อสงฆ์มีมติลงโทษ ผู้ถูกลงโทษมีโอกาสแก้แค้นขจัดเหตุผล แต่เมื่อสงฆ์ชี้ขาดอย่างไร ก็ปฏิบัติตามอย่างนั้น เช่น กรณีของพระอานนท์ในการสังคายนาครั้งที่ ๑¹⁸⁹⁴ ดังเคยกล่าวถึงในตอนว่าด้วยภาวะทางความประพฤติของผู้บรรลุนิพพานข้างต้นแล้ว

¹⁸⁸⁷ ม.อ.๑๔/๑๐๘-๑๑๓/๔๑-๕; ปสาทนียธรรม ๑๐ นั้นคือ มีศีล เป็นพหุสูต สันโดษ ได้ฉาน ๔ และอภิญญา ๖

¹⁸⁸⁸ วินย.๘/๑๐๘๓/๔๐๔ (เคารพในที่นี้ ถ้าเกรงเข้าใจความหมายในภาษาไทยคลาดเคลื่อน ท่านแปลว่า หน้า คือ หน้าในสงฆ์ มิใช่หน้าในบุคคล หน้าในศีลธรรม มิใช่หน้าในอาามิส)

¹⁸⁸⁹ วินย.๔/๑๕๓/๒๐๘

¹⁸⁹⁰ วินย.๔/๑๖๒/๒๑๔ (วินย.อ.๓/๑๓๔ ว่าไกล ๑ คาวุต คือ ๔ ก.ม. แต่บางท่านว่า ๓ คาวุต คือ ๑๒ ก.ม.)

¹⁸⁹¹ ดู วิสุทฺธิ.๓/๓๖๗; ปฏิสฺ.อ.๓๗๘; วินย.ฎีกา ๓/๕๙๕

¹⁸⁹² เช่น สังคายนาครั้งที่ ๑ - ๒ - ๓ และกรณีพระเจ้ามลิந்த์ (วินย.๗/๖๑๔/๓๘๐; ๖๓๘-๖๔๑/๔๐๓-๗; วินย.อ.๑/๕๗; มลินท.๑๐; วิกงฺค.อ.๕๘๑)

¹⁸⁹³ เช่น วินย.อ.๑/๓๕; มลินท.๑๒ เป็นต้น

¹⁸⁹⁴ วินย.๗/๖๒๒/๓๘๗.

ไม่เฉพาะเรื่องราวสำคัญใหญ่โต เกี่ยวกับความเจริญความเสื่อมของพระศาสนา หรือประโยชน์สุขของส่วนรวมทั้งหมดเท่านั้น แม้แต่กิจธุระเล็กๆ น้อยๆ ของบุคคลในหมู่ ที่ต้องอาศัยเรี่ยวแรงหลายคนช่วย เช่น การตัดเย็บทำจีวรในสมัยโบราณ เป็นต้น ก็เป็นธรรมเนียมที่จะต้องเอาใจใส่ชวนช่วยกันจัดช่วยกันทำ โดยเฉพาะยิ่งจะต้องร่วมมือกันเป็นพิเศษ ในเมื่อเป็นเรื่องเนื่องอยู่กับสังฆกรรม เช่น ในกฐินกรรม ซึ่งสงฆ์ตกลงกันมอบผ้าของส่วนรวมให้แก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ภิกษุทุกรูป ไม่ว่าจะเป็พระเถระหรือมีคุณพิเศษใดๆ ก็พึงต้องมาช่วยกันทำผ้าั้นเป็นจีวรให้สำเร็จ¹⁸⁹⁵

อย่างไรก็ตาม เรื่องความรับผิดชอบใ้ใจช่วยกิจธุระในหมู่สงฆ์นี้ อาจแยกประเภทเพื่อจัดระดับความสำคัญ ได้เป็น ๒ อย่าง คือ

ก. กิจธุระภายในสงฆ์ ที่เป็นเรื่องปลีกย่อยเฉพาะส่วนเฉพาะกรณี หรือกิจธุระของเพื่อนร่วมหมู่คณะ ซึ่งพึงเอาใจใส่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ในฐานะที่มีชีวิตอยู่ร่วมกัน อันพึงปฏิบัติตามหลักสร้างสามัคคี ซึ่งเรียกว่า สาราณียธรรม ข้อที่ใ้ตั้งเมตตากายกรรมต่อกัน คือ ช่วยเหลือกิจธุระกัน เกื้อกูลกัน ช่วยรักษาพยาบาลกันในยามเจ็บไข้ เป็นต้น และตามหลักสาราณียธรรมอีกหมวดหนึ่ง ในข้อ กิงกรณียะสุทักขตา คือ ชยน์ช่วยเหลือกิจธุระของผู้ร่วมหมู่คณะ หรือของชุมชน ไม่ว่าจะเรื่องน้อย ไม่ว่าจะเรื่องใหญ่ เอาใจใส่ชวนช่วยทุกอย่าง¹⁸⁹⁶

ข. กิจการเกี่ยวกับสงฆ์ ซึ่งกระทบถึงประโยชน์สุขหรือความเจริญมั่นคงของส่วนรวมทั้งหมด หรือเรื่องที่ต้องอาศัยการพิจารณาตัดสินใจร่วมกัน อันพึงปฏิบัติตามหลักอภิปรายธรรม อย่างน้อยสองข้อแรก คือ หมั่นประชุมกันเนื่องนิตย์ และพร้อมเพรียงกันประชุม เลิกประชุมพร้อมกัน พร้อมเพรียงกันทำกิจการนิตย์ของสงฆ์¹⁸⁹⁷

สำหรับกิจธุระประเภทแรก (ก.) ถ้าภิกษุรูปใดหนึ่งดูตาย ไม่เอาใจใส่ช่วยเหลือ ย่อมถูกตำหนิติเตียน และอาจยกขึ้นเป็นข้อกล่าวโทษ เพื่อเรียกตัวมาชี้แจงเหตุผล และแนะนำตักเตือนได้ แต่ก็มีข้อยกเว้น เช่น งานนั้นมีผู้รับผิดชอบโดยเฉพาะจัดทำได้อยู่แล้ว หรือมีผู้ที่ช่วยเหลือจำนวนมากพอแก่การ และภิกษุนั้นมีกิจสำคัญของตนเองอยู่ คือสุดแต่เหตุผลสมควร

ดังตัวอย่างเรื่องภิกษุใหม่รูปหนึ่ง ในเวลาบ่ายเข้ากุฏิอยู่เงียบ ภิกษุทั้งหลายทำจีวรกัน ไม่ออกมาช่วยพวกภิกษุจึงไปทูลกล่าวโทษแด่พระพุทธเจ้า พระองค์โปรดใ้เรียกตัวเธอมาซักถาม ทรงทราบว่าเขาบำเพ็ญฌาน ก็ตรัสไม่ให้ภิกษุทั้งหลายติเตียนเธอ¹⁸⁹⁸ หรือบางคราวคนหมู่มากวุ่นกังวลกับเรื่องของส่วนรวมอย่างไร จุติหมาย ไม่ได้สาระ ภิกษุที่เร่งปฏิบัติธรรมเงียบอยู่ ไม่มาวุ่นกับหมู่ ยังชื่อว่าทำตัวถูกต้องกว่า¹⁸⁹⁹

ส่วนกิจธุระประเภทที่สอง (ข.) ไม่มีข้อยกเว้น เพราะเป็นกิจสงฆ์โดยตรง เมื่อสงฆ์ประชุมดำเนินกิจ ที่เรียกว่าสังฆกรรม ภิกษุต้องเข้าประชุมโดยพร้อมเพรียงกัน หากอาพาธ หรือมีเหตุใ้เข้าประชุมไม่ได้ ก็ต้องมอบฉันทะแก่สงฆ์ ดังนี้เป็นต้น¹⁹⁰⁰

¹⁸⁹⁵ วินย.อ.๓/๒๑๒

¹⁸⁹⁶ สาราณียธรรมหมวดแรก เช่น อัง.นวก.๒๒/๒๘๒/๓๒๒; สาราณียธรรมหมวดที่สอง มาใน อัง.ทสก.๒๔/๕๐/๓๓ และมักรู้จักกันในชื่อว่า นกักรณธรรม เช่น อัง.ทสก.๒๔/๑๗/๒๕ แต่กิงกรณียะสุทักขตานี้ มาในหมวดธรรมอื่นอีกหลายแห่ง เช่น วินย.๔/๑๐๐/๑๔๖; อัง.ปฎจก.๒๒/๘๖/๑๒๘; อัง.เอกาทสก.๒๔/๒๒๑/๓๖๖

¹⁸⁹⁷ เช่น ที.ม.๑๐/๗๐/๙๐; อัง.สตุตก.๒๓/๒๑/๒๑; สมคคา วุฏฐิติสฺสนฺติ แปลนัยหนึ่งว่า พร้อมเพรียงกันออกทำงาน และอีกนัยหนึ่งว่า พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม (ที.อ.๒/๑๖๐)

¹⁸⁹⁸ ส.น. ๑๖/๖๙๖-๙/๓๒๒-๔

¹⁸⁹⁹ ดูเรื่อง อัตตทัตถเถรวัตถุ ใน ธ.อ.๖/๒๔ (บาลี = ชุ.ธ.๒๕/๒๒/๓๗)

¹⁹⁰⁰ เช่น วินย.๔/๑๘๒/๒๓๗

แต่ในการร่วมชวนขยายจัดดำเนินการที่เป็นส่วนรายละเอียด จะต้องคำนึงถึงและให้โอกาสแก่บุคคลผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้อง หรือผู้ควรรับผิดชอบในเรื่องนั้นๆ ด้วย คือ จะต้องดู ต้องฟัง ต้องหวัง ที่บุคคลเหล่านั้นเป็นเบื้องต้น การไม่ตระหนักรู้ ไม่คำนึงถึงพระเถระผู้มีประสบการณ์ ซึ่งมีฐานะที่จะรับผิดชอบ เข้าใจก็เจ้าการทำนั่นไป ท่านว่าเป็นทางเลือกอย่างหนึ่งของผู้ยังเป็นเสขะ¹⁹⁰¹

เรื่องของศิลปะทางด้านสังคม ซึ่งอยู่ในฝ่ายของวินัยนั้น ย่อมครอบคลุมเรื่องการจัดระเบียบชีวิตด้านนอกทั้งหมด เท่าที่จะช่วยทำสภาพความเป็นอยู่โดยทั่วไป กิจกรรมทั้งหลายของหมู่ชน ความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม และสภาพแวดล้อมที่ควรจัดได้ ให้มีสภาวะที่เกื้อกูลแก่ความเจริญงอกงามของชีวิตด้านใน และสอดคล้องกับการที่ชีวิตด้านในที่เจริญงอกงามนั้น จะสะท้อนผลดีงามออกมาแก่ชีวิตด้านนอก คือเหมาะแก่การที่ทุกๆ คนจะพากันปฏิบัติตามหลักศีล สมาธิ ปัญญา โดยเฉพาะจะได้สามารถฝึกจิตและปัญญาให้เจริญ เพื่อจะได้ประสบชีวิตที่มีความสุขแท้จริง พร้อมด้วยจิตใจที่เป็นอิสระผ่องใสเบิกบาน ในท่ามกลางสังคมและสภาพแวดล้อมที่สงบเรียบร้อยรื่นรมย์ และร่มเย็นเป็นสุข

ศีลระดับวินัยที่ได้บัญญัติวางไว้แล้วอย่างครบถ้วน สำหรับเป็นแบบแผนแห่งความเป็นอยู่ หรือเป็นระบบชีวิตด้านนอกทั้งหมดของชุมชนหมู่หนึ่งๆ ในทางพระพุทธศาสนา มีแบบอย่างที่เด่นชัด คือ วินัยของสงฆ์

ผู้ที่ได้ศึกษาและสังเกต จะเห็นว่า วินัยบัญญัติของสงฆ์ มีใช้ศิลปะในความหมายแคบๆ อย่างที่มักเข้าใจกันง่ายๆ แต่ครอบคลุมเรื่องเกี่ยวกับความเป็นอยู่ทั่วไป ที่เรียกว่าชีวิตด้านนอกของภิกษุสงฆ์ทุกแห่ง เริ่มตั้งแต่

- กำหนดคุณสมบัติ สิทธิ หน้าที่ และวิธีการรับสมาชิกใหม่เข้าสู่ชุมชน คือสงฆ์ การดูแลฝึกอบรมสมาชิกใหม่
- การแต่งตั้งเจ้าหน้าที่ทำกิจการของสงฆ์ พร้อมด้วยคุณสมบัติและหน้าที่ที่กำหนดให้
- ระเบียบเกี่ยวกับการแสวงหา จัดทำ เก็บรักษา แบ่งสรรปัจจัย ๔ เช่น ประเภทต่างๆ ของอาหาร ระเบียบการรับและจัดแบ่งส่วนอาหาร การทำจีวรและข้อปฏิบัติเกี่ยวกับจีวร ประเภทของยา
- การปฏิบัติต่อภิกษุอาพาธ ข้อปฏิบัติของคนไข้ และผู้รักษาพยาบาลไข้
- การจัดสรรที่อยู่อาศัย ข้อปฏิบัติของผู้อยู่อาศัย
- ระเบียบการก่อสร้างที่อยู่อาศัย การดำเนินงานและรับผิดชอบในการก่อสร้าง
- การจัดผังที่อยู่อาศัยของชุมชนสงฆ์ คือวัด ว่า พึ่งมีอาคาร หรือสิ่งก่อสร้างอย่างใดๆ บ้าง
- ระเบียบวิธีดำเนินการประชุม การโจทหรือฟ้องคดี ข้อปฏิบัติของโจทก์ จำเลย และผู้วินิจฉัยคดี วิธีดำเนินคดี และตัดสินคดี การลงโทษแบบต่างๆ ฯลฯ

ว่าโดยสาระ วินัยก็ได้แก่ ระบบแบบแผนทั้งหมดสำหรับหมู่ชนหนึ่ง ที่จะให้หมู่ชนนั้นตั้งอยู่ได้ด้วยดี สามารถมีชีวิตอยู่ตามหลักการของตน และสามารถปฏิบัติกิจดำเนินการต่างๆ เพื่อเข้าถึงจุดหมายของตน

เมื่อพูดในวงกว้าง ตามโวหารปัจจุบัน วินัยมีความหมายครอบคลุมระบบแบบแผนเกี่ยวกับการปกครอง การบริหาร การศาล นิติบัญญัติ การเศรษฐกิจ การศึกษา เป็นต้น ทั้งหมดเท่าที่ชุมชน ตลอดจนถึงประเทศชาติจะตกลงใช้ปฏิบัติเป็นทางการ โดยตราไว้เป็นธรรมนูญ กฎหมาย ประกาศ หรือคำสั่งต่างๆ

ด้วยเหตุนี้ ในทางพระพุทธศาสนา วินัยจึงเป็นพื้นฐานที่รองรับไว้ ซึ่งระบบชีวิตทั้งหมดที่เป็นแบบของพระพุทธศาสนา และเป็นที่ยอานวยโอกาสให้การปฏิบัติตามหลักการของพระพุทธศาสนาดำเนินไปได้ด้วยดี วินัยของภิกษุสงฆ์ ก็เป็นเครื่องช่วยให้สงฆ์เป็นแหล่งที่บุคคลผู้เป็นสมาชิก คือภิกษุ สามารถเจริญงอกงาม ได้รับประโยชน์ที่พึงได้จากพระพุทธศาสนา

¹⁹⁰¹ ดู อ. สจตต. ๒๓/๒๖/๒๕

เมื่อวินัยยังอยู่ สงฆ์ก็ยังอยู่ เมื่อสงฆ์ยังอยู่ ประโยชน์ที่บุคคลพึงได้จากระบบชีวิตแบบพุทธ ก็ยังคงอยู่ โดยเหตุผลดังนี้ ความเคารพสงฆ์ การถือสงฆ์และกิจของสงฆ์เป็นใหญ่ ความรับผิดชอบต่อความมั่นคงและประโยชน์สุขของสงฆ์ จึงเป็นเจตนารมณ์ของศีลในทางสังคม

วินัยสำหรับภิกษุสงฆ์ ที่เป็นส่วนแกนของสังคมพุทธ ท่านได้บัญญัติวางสำเร็จรูปไว้แล้ว ส่วนวินัยแบบพุทธชนดิศขยายเต็มรูปสำหรับสังคมรอบนอก เป็นเรื่องทีพึงนำเอาเจตนารมณ์ของวินัยนั้นมาบัญญัติจัดวาง ให้เหมาะสมสภาพแวดล้อมและความเป็นอยู่ตามยุคสมัย ดังตัวอย่างที่พระเจ้าอโศกมหาราช เป็นต้น เคยทรงพยายามจัดทำมาแล้ว

เมื่อเข้าใจศีลระดับวินัยดีแล้ว ก็จะรู้จักแยกได้ ระหว่างศีลที่เป็นธรรม กับศีลระดับวินัย ศีลที่เป็นธรรมก็รวมอยู่ในคำว่าธรรม ส่วนศีลระดับวินัยก็เรียกว่าง่าย ๆ ว่าวินัย แล้วก็จะเข้าใจว่าเหตุใด แต่เดิมท่านจึงเรียกพระพุทธานุศาสน์ทั้งหมดว่า “**ธรรมวินัย**” และเหตุใด ธรรมและวินัยจึงเป็นส่วนประกอบทั้งหมดของพระพุทธานุศาสนา

วินัยในความหมายที่กว้างใหญ่เลยจากศีล

เท่าที่กล่าวมานั้น แสดงความหมายของวินัยในขอบเขตที่ศีลคลุมมาถึงได้ หรือที่ยังเนื่องโดยตรงกับศีล แต่ที่จริง วินัยมีความหมายกว้างขวางมาก ถ้าศึกษาให้เข้าใจ จะช่วยให้มองเห็นแนวคิดและระบบของพระพุทธานุศาสนาชัดเจนขึ้น

ความหมายพื้นฐานของวินัยมี ๒ อย่าง คือ

- ก. การฝึกให้มีความประพฤติและความเป็นอยู่เป็นระเบียบแบบแผน หรือการบังคับควบคุมตนให้อยู่ในระเบียบแบบแผน รวมทั้งการใช้ระเบียบแบบแผนต่างๆ เป็นเครื่องจัดระเบียบความประพฤติ ความเป็นอยู่ของคน และกิจการของหมู่ชน
- ข. ระเบียบแบบแผน กฎเกณฑ์ ข้อบังคับต่างๆ ที่วางลงไว้เป็นหลัก หรือเป็นมาตรฐาน สำหรับใช้ฝึกคน หรือใช้บังคับควบคุมตน ตลอดจนเป็นเครื่องจัดระเบียบความประพฤติ ความเป็นอยู่ของคน และกิจการของหมู่ชนให้เรียบร้อยดีงาม

ในความหมายหลัก ๒ นั้น มองลึกลงไป มีความหมายแฝงและแยกแยะออกไปได้เป็น ๕ อย่าง คือ

๑. การฝึกตน และสอนคนให้ฝึกตน ที่จะประพฤติปฏิบัติให้ดีงาม ถูกต้อง เป็นระเบียบ มีแบบแผน เพื่อจะได้มีความเจริญอกงาม พัฒนาชีวิตในด้านต่างๆ อย่างได้ผลดี นี้คือ *การศึกษา*
๒. การดูแลบังคับควบคุมคนให้ประพฤติให้ถูกต้องตามระเบียบแบบแผน และใช้ระเบียบแบบแผน เป็นเครื่องจัดระเบียบความประพฤติความเป็นอยู่ของคน และกิจการของหมู่ชน นี้คือ *การปกครอง*
๓. การบัญญัติจัดตั้งวางตราระเบียบแบบแผน กฎเกณฑ์ ข้อบังคับต่างๆ ที่จะใช้เป็นหลัก หรือเป็นมาตรฐาน สำหรับใช้ฝึกหรือบังคับควบคุมคน ดังที่กล่าวมานั้น นี้คือ *นิติบัญญัติ*
๔. ตัวระเบียบแบบแผน กฎเกณฑ์ ข้อบังคับต่างๆ ที่วางไว้เป็นหลัก หรือเป็นมาตรฐาน สำหรับใช้ฝึกหรือบังคับควบคุมคน ตามวัตถุประสงค์ดังกล่าวแล้วนั้น นี้คือ *นิติบัญญัติ*
๕. การวินิจฉัยตัดสินกรณีพิพาทอรรถคดี ให้ยุติตามระเบียบแบบแผน กฎเกณฑ์ต่างๆ ที่วางเป็นหลักไว้ นั้น เพื่อคงความถูกต้องเป็นธรรมและความเรียบร้อยสงบสุข นี้คือ *วินัยคดี* (ไทยว่า ตุลาการ)

ในแง่วิวัฒนาการของสังคม มองตามพุทธมตินี้ สถาบันตามความหมายข้างบนนี้ เกิดมีขึ้นตามความจำเป็นให้ต้องการของสังคมมนุษย์ คือ เมื่อคนมาอยู่ร่วมกันมากขึ้น และต่างก็แสวงหาปัจจัยสี่และวัตถุประสงค์ เกิดการทะเลาะวิวาทขัดแย้งแย่งชิงกัน ทำให้ต้องมีผู้ระงับกรณีพิพาท และมีการปกครองขึ้น¹⁹⁰² ผู้ปกครองจะให้ผู้ใต้ปกครองอยู่กันด้วยดี ก็ต้องมีกฎเกณฑ์กติกาที่จะเป็นข้อยึดถืออยู่ดี และเป็นเครื่องจัดระเบียบสำหรับบังคับควบคุม จึงเกิดมีการบัญญัติกฎระเบียบ ก็ตั้งเป็นข้อบังคับหรือกฎหมายขึ้น เกิดมีเป็นนิติบัญญัติ และเมื่อมีการพิพาท ก็ตัดสินวินิจฉัย มีการลงโทษ

ทั้งนี้ การบัญญัติกฎระเบียบ ตลอดจนตัดสินวินิจฉัยกรณีพิพาทนั้น เดิมเป็นกิจของผู้ปกครองเอง ต่อมา สังคมเจริญเติบโตมากขึ้น ซับซ้อนขึ้น มีการวางระบบจัดกระบวนการวิธีและขั้นตอนต่างๆ ขึ้น เกิดเป็นสถาบันเป็นองค์กรขึ้นมาทำหน้าที่ฝ่ายนิติบัญญัติ และตุลาการ แยกออกจากฝ่ายบริหาร เพื่อสนองงานต่างหากออกไป แม้ระบบศาล กระบวนการยุติธรรม ก็เป็นความหมายหนึ่งของวินัยนั้นด้วย

อย่างไรก็ตาม ที่พูดถึงวิวัฒนาการของสังคม เพื่อให้เห็นความหมายของวินัยในแง่การปกครองนั้น ไม่ใช่ประเด็นสำคัญ ข้อที่ต้องการพูดในที่นี้ คือจะชี้ถึงการเปลี่ยนจุดเน้นแห่งความหมายของวินัยนั้น

จะเห็นว่า ตามวิวัฒนาการของสังคมมนุษย์นั้น เพราะความจำเป็นในการอยู่ร่วมกัน จึงต้องมีการปกครองเกิดขึ้น โดยมาพร้อมด้วยการใช้อำนาจตัดสินกรณีพิพาท และการวางข้อกำหนดกฎกติกาที่เป็นเครื่องยุติในการปกครองรวมทั้งการตัดสินวินิจฉัยกรณีพิพาทนั้น แต่พื้นฐานของความจำเป็นของสังคมนั้น วินัยเครื่องขึ้นนำของการปกครองอย่างที่ว่านี้ มุ่งหมายเพียงแต่ให้คนอยู่ร่วมกันได้เรียบร้อยดี ไม่เบียดเบียนกันนัก ประพฤติดี มีศีลธรรม ตั้งหน้าตั้งตาประกอบกิจการงานให้ดำเนินไป ให้สังคมมั่นคงมั่งคั่งเจริญไปพลุลย์ ถ้าได้ผู้ปกครองที่ดี ชาวประชามั่นใจในความมีธรรมเป็นธรรมและชอบธรรม ก็เรียกว่าได้ผู้ปกครองที่เป็นจักรพรรดิธรรมราชา

ในระบบสังคมที่ว่านี้ แม้จะมีสิ่งที่เรียกว่าการศึกษา ก็เป็นเพียงการพัฒนาคนให้มีความรู้ความสามารถในศิลปะในศาสตร์ ที่จะใช้ประกอบกิจการงานอาชีพให้ได้ผลดียิ่งขึ้น เพื่อสนองความต้องการโดยจำเป็นของสังคมอย่างที่ว่านั้น

การที่พระพุทธศาสนาเกิดขึ้น มีความหมายสำคัญตรงที่ทำให้วินัยคือการขึ้นนำจัดการกับมนุษย์นี้เปลี่ยนพลิกไป พูดไม่ให้ยาวนานกว่า การจัดการกับมนุษย์ที่สืบเนื่องมาจากความจำเป็นทางสังคมเพื่อให้เขาอยู่ร่วมกันได้ด้วยดี โดยมีการปกครองเป็นหลักเป็นแกนนี้ เป็นการจัดการกับมนุษย์ด้วยวิธีการทางสังคมจากภายนอกบีบเข้ามาให้จำต้องทำ ไม่เพียงพอ และไม่จริงจัง ควรก้าวต่อไปสู่การจัดการที่ตัวมนุษย์เองโดยตรง

โดยมองเห็นว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ เปลี่ยนจากร้ายให้เป็นดี จากหยาบร้ายให้กลายเป็นนุ่มนวล ประณีต มีศักยภาพที่จะพัฒนาให้มีคุณภาพสูงสุด ทั้งด้านความประพฤติดีงามในความสัมพันธ์ปฏิบัติต่อคนต่อของ ทั้งด้านภายในทางจิตใจที่จะให้เข้มแข็งมีคุณธรรมมีความสุข และด้านปัญญาที่จะให้เฉลียวฉลาดสามารถสร้างสรรค์แก้ปัญหาจนแม้เข้าถึงสัจธรรมได้ มนุษย์นี้แหละเป็นตัวทำการ สังคมมนุษย์เป็นโลกแห่งกรรม เกิดจากการกระทำของมนุษย์ เป็นไปตามเจตจำนงในการกระทำของเขา จึงต้องจัดการที่ตัวมนุษย์นี้ โดยให้เขาพัฒนาตนขึ้นไป

¹⁹⁰² วิวัฒนาการของสังคมทำนองนี้ พระพุทธเจ้าตรัสแสดงไว้ในอัครคัมภีร์สุต (ที.ปา.๑๑/๖๒/๑๐๐) ซึ่งในหนังสือนี้ได้กล่าวโยงไว้กับหลักปฏิบัติสมุทปาบท ในตอนว่าด้วยปัจจัยการทางสังคม ในบทที่ ๔

วินัยคือการชี้แจงจัดการกับมนุษย์ที่ตัวมนุษย์นั้น เป็นการชี้แจงให้มนุษย์จัดการกับตัวเอง ด้วยการพัฒนา คีล จิตใจ และปัญญาขึ้นไป โดยผู้ชี้แจงเป็นกัลยาณมิตรให้ และนี่เองคือพระพุทธานุชา

ถึงตอนนี้ คือในพระพุทธานุชาวินัยจึงกลายเป็นการชี้แจงจัดการมนุษย์ในความหมายของการศึกษา และจากนั้น เพื่อให้การศึกษาดำเนินไปได้และก้าวไปดี วินัยในความหมายของการปกครอง การวางกฎระเบียบ ข้อฝึก ข้อปฏิบัติ ตลอดจนจนกระบวนการที่นิยมเรียกว่ายุติธรรมทั้งหมด (รวมอยู่ในการระงับอธิกรณ์) ก็พร้อมเข้ามาเป็นเครื่องมือของการศึกษานี้

โดยนัยนี้ วินัยจึงมีความหมายเป็นการศึกษา หรือระบบการจัดการมนุษย์โดยมีการศึกษาเป็นหลักเป็น แกน แวดล้อมด้วยวินัยแห่งการปกครอง แห่งวินัยบัญญัติ และแห่งวินัยวินิจัย ที่ได้กล่าวแล้ว เฉพาะอย่างยิ่งให้เป็น การปกครองโดยไม่ต้องใช้อำนาจ และข้อบัญญัติทั้งหลาย มิใช่เป็นข้อบังคับ แต่เป็น “สิกขาบท” คือข้อฝึกข้อศึกษา

เมื่อได้ทำความเข้าใจในหลักทั่วไปดังนี้แล้ว ก็ขอย้อนมาพูดถึงความหมายของคำว่าวินัย เป็นการลำดับ ความอีกครั้งหนึ่ง คราวนี้ขอกล่าวถึงความหมายโดยพยัญชนะ

คำว่า “วินัย” มีความหมายตามรูปศัพท์ที่แปลกันสืบมาว่า การนำไปให้พิเศษ แปลเป็นไทยให้สมสมัย ก็ คือ การชี้แจงอย่างพิเศษ และการจัดการให้ดีนั่นเอง โดยเฉพาะ จัดการบุคคล ให้เจริญติงามเป็นคนที่มีสมบูรณ์ หมดทุกข์หมดปัญหา จัดการสังคม คือคนที่มารวมกันอยู่ให้สงบสุขเรียบร้อยมั่นคง จัดการเรื่องราว ให้เรียบร้อย เสร็จสิ้นไปด้วยดี

วินัยนี้ ในรูปคุณศัพท์ที่เป็น “วินิต” (วินิต, เป็นคำกริยาช่องสาม) มีใช้บ่อย โดยมากใช้กับบุคคลหรือหมู่ ชน แปลว่าอันนำไปให้พิเศษแล้ว หมายความว่า ฝึกดีมีการศึกษาแล้วนั่นเอง ถ้าเป็นเรื่องราว (อย่างในคำว่า วินิต- วัตถุ) ก็คือเป็นเรื่องราว หรือกรณี ที่ได้ดำเนินการตัดสินวินิจัยให้เรียบร้อยเสร็จสิ้นไปด้วยดีแล้ว

พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระองค์จะยังไม่ปรินิพพาน จนกว่าบรรดาสาวกทั้ง ๔ บริษัท จะเป็นผู้ “วินิต” คือมี การศึกษาดีแล้ว อรรถกถาหลายแห่งก็อธิบายว่า วินัย ได้แก่ สิกขา ๓ (ไตรสิกขา, การศึกษาครบ ๓ ด้าน)¹⁹⁰³

ทั้งนี้ ความหมายของวินัยจะชัดเจนสมบูรณ์ ต่อเมื่อสัมพันธ์เชื่อมต่อกับความหมายของธรรม

ธรรม เป็นส่วนเนื้อหาและหลักการ ตั้งแต่ความจริงของธรรมชาติตามกฎธรรมดา มาจนถึงหลักความ ประพฤติ และความเป็นอยู่ที่เป็นวิถีชีวิตอันประเสริฐ **วินัย** เป็นภาคปฏิบัติที่นำเอาเนื้อหา และหลักการนั้นไป จัดสรรให้ความประพฤติและความเป็นอยู่แห่งวิถีชีวิตอันประเสริฐคือพรหมจริยะนั้น เกิดมีเป็นรูปร่างจริงจังขึ้น และสามารถแผ่ขยายกว้างขวางออกไปในสังคมมนุษย์

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า **วินัย**คือเครื่องมือของ**ธรรม** สำหรับจัดสรรสังคมหรือชุมชน ให้เป็นไปตามหลักการ และความมุ่งหมายของธรรม หรือเป็นเครื่องมือสำหรับจัดระบบแห่งวิถีชีวิตอันประเสริฐให้เกิดมีเป็นจริงขึ้น

ธรรมมุ่งเนื้อหา เน้นที่บุคคล วินัยมุ่งรูปแบบ เน้นที่ระบบ

¹⁹⁰³ พุทธพจน์ที่ว่า “น ตาวาหิ ปาปิมี ปรินิพพายิสฺสามิ ยาว เม ภิกขุ น สาวกา ภวิสฺสนฺติ วิยตฺตา วินิตฺตา วิสารทา พุทฺธสุตา ธมฺมธรา ธมฺมานุทฺทมฺมปฏิบัติปหานา...” (และมารเจ้าบาป เราจะยังไม่ปรินิพพาน ตราบใดที่ภิกษุสาวกทั้งหลายของเรา ยังไม่เป็นผู้เฉียบแหลม ยัง ไม่ได้ศึกษาดี ไม่เป็นพหูสูตร ไม่แก่ล้า ไม่ทรงธรรม ยังไม่ปฏิบัติธรรมถูกต้อง, ที.ม.๑๐/๕๕/๑๒๒); อรรถกถาหลายแห่งอธิบาย ว่า “ชื่อว่าธรรม โดยความหมายว่าเป็นสภาวะ, ชื่อว่าวินัย โดยความหมายว่าอันพึงศึกษา” (นิท.อ.๑๔๓; ปฏิส.อ.๒/๒๐; วิภค.อ. ๓๔๘); คัมภีร์แห่งหนึ่งว่า “วินัย คือไตรสิกขา” (วินโย สิกขตฺตยํ, วิภค.มุลฎีกา ๑๕๔); อีกแห่งหนึ่งว่า “ที่ไม่เป็นวินิต คือไม่ได้ศึกษา ด้วยอริศีลสิกขา เป็นต้น” (ม.ฎีกา ๑/๗๘)

ถ้าหลงลืมความหมายที่ลึกซึ้งของวินัย ไม่นำเอาเจตนารมณ์ทางสังคมของพระพุทธศาสนาที่มีอยู่ในวินัย มาใช้ปฏิบัติ ไม่นำเอาสาระสำคัญของวินัยออกมาจัดดำเนินการในด้านวิธีการ และไม่จัดสรรระเบียบแบบแผนแห่ง ความเป็นอยู่และความประพฤติ หรือระบบชีวิตแบบพุทธชนิดที่สมสมัยปฏิบัติได้จริง ขึ้นมาเผยแพร่ พร้อมไปกับการแสดงเนื้อหาและหลักการของธรรม ก็น่ากลัวว่าพระพุทธศาสนาจะต้องประสบภาวะการณ์ที่เป็นผลต่อไปนี้ คือ

- เขตแดนแห่งการปฏิบัติตามหลักการของพระพุทธศาสนา หรือวงการดำเนินชีวิตแบบพุทธ จะรัดตัว แคบเข้า และจะเป็นแต่ฝ่ายรับ ไม่ได้เป็นฝ่ายรุกเลย ทำให้ชุมชนพุทธถอยร่นห่างออกไปจากสังคม มนุษย์ยิ่งขึ้นเรื่อยๆ เหมือนหนีไปรวมกันอยู่บนเกาะที่ถูกน้ำล้อมรอบ ขาดจากชาวมนุษย์อื่น
- สภาพแวดล้อมต่างๆ โดยเฉพาะสภาพสังคมจะเปลี่ยนแปลงไปตามอำนาจปรุงแต่งและแรงกระทบ จากปัจจัยภายนอกอย่างอื่นๆ โดยที่พุทธศาสนาแทบไม่มีส่วนร่วมสร้างสรรค์ควบคุมด้วยเลย และเมื่อสภาพแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ไม่เกื้อกูลต่อการปฏิบัติตามหลักการของพระพุทธศาสนา สภาพเช่นนั้นก็มีผลกระทบต่อพระพุทธศาสนา ซึ่งอาจเป็นไปถึงขั้นที่การปฏิบัติตามหลักการของ พระพุทธศาสนาไม่อาจเป็นไปได้เลย หากเป็นไปเช่นนั้น ก็อาจนับได้ว่าเป็นการปล่อยปละละเลย ตก อยู่ในความประมาทอย่างหนึ่งของชาวพุทธเอง¹⁹⁰⁴

ถ้าไม่เข้าใจสาระสำคัญของวินัย และเจตนารมณ์ของศีลในทางสังคม ไม่แต่เพียงเจตนารมณ์นั้นจะไม่ขยาย กว้างออกไปสู่การปฏิบัติในสังคมพุทธฝ่ายคฤหัสถ์ทั่วไปด้วยเท่านั้น แม้แต่เจตนารมณ์ส่วนที่มีอยู่แล้วในวินัยของ สงฆ์เอง ก็จะไม่เลือกรางทดเหลืออยู่เพียงในสภาพของพิธีกรรม

ด้วยเหตุนี้ หากจะฟื้นฟูการปฏิบัติวินัย การเน้นแต่เพียงความเคร่งครัดด้านรูปแบบอย่างเดียว ย่อมไม่ เพียงพอ ภารกิจสำคัญที่ยังไม่ได้ทำสืบต่อจากเดิม หรือได้หดหายไปแล้วยิ่งกว่าเดิม ซึ่งควรฟื้นฟู ก็คือ การรักษา เจตนารมณ์ทางสังคมของศีลในวินัยของสงฆ์ให้คงอยู่ ไม่เลือกรางทดหายไป จนเหลืออยู่แต่ในรูปของพิธีกรรม แห่งๆ

ภารกิจสำคัญนั้น อีกด้านหนึ่ง ก็คือ การขยายเจตนารมณ์ทางสังคมของศีลนั้น ให้กว้างออกไปสู่การ ปฏิบัติในสังคมคฤหัสถ์รอบนอกด้วย โดยจัดสรรวินัย ที่เป็นระบบชีวิตและระเบียบสังคมแบบพุทธของชาวบ้าน ให้เกิดขึ้นอย่างเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมของกาลสมัย.

¹⁹⁰⁴ ข้อกำหนดแห่งประเพณีไทยเกี่ยวกับการบวชเรียนที่ว่า เด็กชายไปเรียนหนังสือที่วัด บวชเณร บวชพระเรียนหนังสือ จะมีैयाเรียน ต้องได้บวชเรียนเป็นคนสุกก่อน นับเป็นตัวอย่างง่าย ๆ ของการสร้างวินัย คือระบบชีวิตและระเบียบสังคมแบบพุทธ ของสังคมไทยในอดีต ซึ่งได้ช่วยให้การดำเนินชีวิตแบบพุทธ และพระพุทธศาสนาเอง ได้เจริญมั่นคงแพร่หลายไปในสังคมไทยเป็นอย่างมาก ความเสื่อมลงของระบบชีวิตหรือวินัยส่วนนี้ ได้มีผลกระทบต่อพระพุทธศาสนาในทางที่ไม่น่าพอใจอย่างไร คงจะเป็นเรื่องที่มีมองเห็นได้ไม่ ยาก (ประเพณีนี้ เหมาะสมหรือไม่ มีแง่เสียหรือบกพร่องอย่างไร ไม่เป็นข้อที่จะวิจารณ์ในที่นี้)

บันทึกพิเศษท้ายบท

เพื่อความเข้าใจลึกกลงไปจำเพาะเรื่อง

บันทึกที่ ๑: แสดงธรรม ปัญญาวิสัย

ธรรม เป็นหลักความจริงที่มีอยู่ เป็นไปอยู่ตามธรรมดาของมัน พระพุทธเจ้าทรงค้นพบแล้วนำมาเปิดเผยแสดงไว้ตามปกติ จึงพูดว่า “**ธรรมเทศนา**” แปลว่า แสดงธรรม หรือข้อความที่แสดงธรรม (คำว่า **ธรรมบัญญัติ** พบใช้ในพระไตรปิฎกแห่งหนึ่ง คือ อัง.ปญจก.๒๒/๗๓/๔๙ แต่มีความหมายเท่ากับธรรมเทศนา หรือกว้างออกไปอีกหน่อย หมายถึงจัดวางหรือเรียบเรียงธรรมให้เป็นรูปเป็นร่างฟ้ง่ายขึ้น)

ส่วน **วินัย** เป็นแบบแผนกฎระเบียบที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติ คือกำหนดวางลงไว้ตามความมุ่งหมายเฉพาะ เพื่อประโยชน์แก่งฆ์ที่พระองค์ได้ทรงตั้งขึ้น (แต่ก็สัมพันธ์กับธรรม คือเพื่อให้สงฆ์นั้นได้รับประโยชน์จากธรรม หรือเข้าถึงธรรมได้อย่างดีที่สุด) ตามปกติจึงพูดว่า “**วินัยบัญญัติ**” แปลว่า บัญญัติวินัย หรือข้อบัญญัติในวินัย (คำว่า **วินัยเทศนา** มีใช้บ้าง เฉพาะในคัมภีร์รุ่นหลังมากๆ เช่น วินัย.ฎีกา ๑/๗, ๑๐๘ และใช้ในความหมายพิเศษ หมายถึงสำนวนวินัย หรือวิธีแสดงวินัยบัญญัติ);

แม้ว่าคำว่า “บัญญัติ” จะใช้กับธรรมด้วยในบางครั้ง (เช่น ที.สี.๙/๒๙๘/๒๓๗; อัง.ติก.๒๐/๕๗๖/๓๖๘; ส.นิ.๑๖/๖๑/๓๐) แต่ก็มีความหมายเพียงว่า เอาความจริงที่มีอยู่แล้ว มาวางรูป เรียบเรียง จัดลำดับ จัดเข้าเป็นหมวดหมู่ เพื่อให้มองเห็นชัดเจน เห็นง่าย สะดวกแก่การทำความเข้าใจ และนำไปปฏิบัติ มีใช่วงข้อกำหนดขึ้นใหม่อย่างในวินัย

พึงสังเกตว่า สำหรับพุทธพจน์ในมหาปริณีพพานสูตร, ที.ม.๑๐/๑๔๑/๑๗๘ ว่า “...มยา ธมโม จ วินโย จ เทสิโต ปญฺพโต” อรรถกถา ที.อ.๒/๒๕๓ ให้แปลว่า ธรรมทั้งที่แสดงและบัญญัติ วินัยทั้งที่แสดงและบัญญัติ ในกรณีนี้ พึงทราบว่าเป็นคำที่แสดงและบัญญัติ ที่ใช้กับธรรมและวินัย มีความหมายต่างกันตามแนวที่อธิบายมาแล้ว

บันทึกที่ ๒: คีล วินัย คีลธรรม

คีลที่ยังเป็นธรรม (ไม่เป็นวินัย) ก็คือ ธรรมชั้นคีล (ไม่พียงนำมาสืบสนกับคำว่าคีลธรรม ที่ใช้ในภาษาไทย ซึ่งมีความหมายอีกอย่างหนึ่งตามแบบของไทย ดังที่มักอธิบายกันว่า คีลธรรมหมายถึงคีลและธรรม คีลคือการเว้นชั่วหรือเว้นจากข้อห้าม ธรรมคือความประพฤติดี หรือคำแนะนำสั่งสอนให้ทำความดี; แต่ตามหลักการที่แท้ของพระพุทธศาสนา ธรรมภาคปฏิบัติทั้งหมดก็คือ ไตรสิกขา ซึ่งแบ่งเป็น ๓ ระดับ คือ คีล สมาธิ และปัญญา ทั้งคีล ทั้งสมาธิ ทั้งปัญญา ล้วนเป็นธรรมทั้งสิ้น จึงมีธรรมชั้นคีล ธรรมชั้นสมาธิ และธรรมชั้นปัญญา, คำว่า คีลธรรม ในภาษาไทย ถ้าจะแปลให้เข้าหลักนี้ ก็ต้องว่า ธรรมชั้นคีล หรือถ้าจะให้กว้างกว่านั้น ก็ว่า คีล และธรรมอื่นๆ นอกจากคีล คือรวมถึงสมาธิและปัญญาด้วย หรือให้คีลในที่นี้เท่ากับคำว่า วินัย คีลธรรมก็จะหมายถึงวินัยและธรรม ตรงกับคำดั้งเดิมว่าธรรมวินัย)

คีล ๕ นั้น ในบาลีชั้นเดิม เมื่อกล่าวถึงความประพฤติของคนทั่วไป ท่านใช้ว่า ธรรม ๕ (เช่น ส.สพ.๑๘/๔๘๓/๓๐๓; อัง.ปญจก.๒๒/๑๔๕/๑๙๑; ๑๗๑-๓/๒๒๗; ๒๖๓-๒๖๖/๓๐๖-๓๐๘ และพึงดู อัง.ทสก.๒๔/๑๖๑-๒/๒๗๗-๒๘๑); เมื่อใช้ในฐานะเป็นข้อฝึกหัดของชาวพุทธคฤหัสถ์ หรือกฎความประพฤติของอริยสาวกฝ่ายฆราวาส เรียกว่า **สิกขาบท ๕** (เช่น ที.ปา.๑๑/๒๘๖/๒๔๗; ชุ.เปต.๒๖/๑๒๑/๒๓๙; อภิ.วิ.๓๕/๗๖๗/๓๘๘); ส่วนที่เรียกว่า คีล ๕ ตรงๆ พบแห่งหนึ่งใน วินย.๗/๒๖๒/๑๑๗ และในข้อความร้อยกรองของคัมภีร์ชั้นรอง เช่น ชุ.พุทธ.๓๓/๒/๔๓๕ ต่อมาในชั้นอรรถกถา จึงใช้กันดื่น

บันทึกที่ ๓: ความหมายบางอย่างของ “วินัย”

“วินัย” ตามความหมายว่าประมวลบทบัญญัติ หรือระเบียบนั้น เรียกตามอรรถกถาว่า “บัญญัติวินัย”, วินัย มีความหมายสำคัญนอกจากนี้อีก ๒ – ๓ นัย ความหมายที่น่าสนใจและใกล้เคียงกับความหมายที่กล่าวมานี้ คือ วินัยที่ใช้ในคำว่า **อริยวินัย** ซึ่งเป็นคำที่พบบ่อย แปลได้ว่า แบบแผนของพระอริยะ ระบบชีวิตหรือระบบการฝึกฝนอบรมของอารยชน เทียบได้กับคำว่า **สุคตวินัย** ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสแสดงความหมายไว้เองว่า หมายถึงพระธรรม อันได้แก่พรหมจรรย์ คือหลักการครอง

ชีวิตอันประเสริฐ (อง.จตุกก.๒๑/๑๖๐/๑๙๗) เข้ากันได้กับที่อรรถกถาอธิบายว่า “อริยวินัย” หมายถึงพระพุทธศาสนา (ที.อ.๑/๒๓๓; ม.อ.๓/๗๕๐; ฌ.อ.๒/๒๓๒; ฌ.๓/๓๓๓) นับว่าเป็นความหมายที่กว้างกว่านัยที่ใช้เป็นศีล (อริยวินัย มาในคาถาที่ ฌ.จก.๒๒/๓๑๖/๓๕๕; นอกนั้นมาในรูปคำแยกเป็น อริยสุต วินัย คือ วินัย.๕/๑๗๔/๒๕๐=ฌ.๓๖๙/๑๘๑=ที.ส.๓/๑๓๙/๑๑๓=ม.อ.๑๔/๖๙๕/๔๔๗=ถ.น.๑๖/๓๐๔/๑๕๖=อง.ติก.๒๐/๕๓๑/๓๐๖=อง.จตุกก.๒๑/๑๕๙/๑๙๗; ที.ส.๓/๓๗๗/๓๐๕; ม.ม.๑๒/๑๐๒/๗๓; ๕๕๓/๔๘๘; ม.ม.๑๓/๓๗/๓๔; ม.อ.๑๔/๘๕๕/๕๔๒; ถ.น.๑๖/๖๘๒/๓๑๖; ถ.ส.๑๘/๑๗๑/๑๑๙; ๒๘๕/๑๙๖; ถ.ม.๑๙/๑๔๘๓/๔๕๓; ฌ.อ.๒/๓๐๘/๒๐๘; ๔๙๙/๒๑๔; ๕๔๘/๓๓๕; ฌ.อ.๒/๑๑๑/๑๕๒; ฌ.อ.๒/๒๒๖/๓๑๔; ๓๓๔/๔๖๐; ฌ.อ.๒/๒๔๒/๔๔๘; ฌ.อ.๒/๑๑๙/๒๕๒=๑๕๖/๒๖๘; ๑๖๕/๒๘๔; ฌ.ม.๒๙/๗๕๒/๔๕๘)

ความหมายของวินัย ท่านแสดงไว้ค่อนข้างครบถ้วน ใน วินัย.อ.๑/๒๖๕; ฌ.อ.๒/๓๑๑ ว่ามีถึง ๔ นัย, และ ๒ นัยแรกของ ๔ นัยนั้น อรรถกถาบางแห่งแยกย่อยออกไปอีกถึง ๑๐ ความหมาย (ม.อ.๑/๒๙; ถ.อ.๒/๓๐๘; สุตต.อ.๑/๙; นิท.อ.๒/๓๐๘; สงคณิ อ.๕๐๔)

บันทึกที่ ๔: การปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน

ตัวอย่างข้อความในพระบาลี ที่แสดงถึงหลักการปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน และเพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก นอกจากที่อ้างในดับพหังตันแล้ว ยังมีอีกมากมายแห่ง ขอยกมาอ้างเพิ่มเติมอีก เช่น

- การส่งพระสาวกออกประกาศพระศาสนา ก็เพื่อวัตถุประสงค์นี้ (วินัย.๔/๓๒/๓๙; ถ.ส.๑๕/๔๒๘/๑๕๓);
- พระสุคตและสุคตวินัยดำรงอยู่ในโลก ก็เพื่อประโยชน์นี้ (อง.จตุกก.๒๑/๑๖๐/๑๙๗);
- การที่ทรงแนะนำให้เล่าเรียนและปฏิบัติธรรม หรือให้สังคายนาธรรม ก็เพื่อให้พรหมจรรย์ คือหลักพระศาสนาดำรงอยู่ยั่งยืนนาน จะได้เกิดประโยชน์สุขแก่พหูชน เอื้ออนุเคราะห์แก่ชาวโลก (ที.ม.๑๐/๑๐๗/๑๔๐; ที.ปา.๑๑/๑๐๘/๑๓๙; ๒๒๕/๒๒๕);
- ตรัสย้ำเรื่องความสามัคคีของสงฆ์ ตรัสเตือนให้ระวังมิให้เกิดสังฆเภท การวิวาท การสั่งสอนธรรมวินัยผิดพลาด และความเป็นผู้ที่มีความเห็นผิด เป็นต้น ก็เพราะคำนึงถึงประโยชน์สุขของพหูชน (ดู ฌ.อ.๒/๑๙๖/๒๓๗; ม.อ.๑๔/๕๔/๕๑; ๕๕/๕๑; วินัย.๖/๖๓๗/๓๓๗; ที.ปา.๑๑/๓๑๘/๒๕๘; ฌ.อ.๒/๒๓๗/๓๓๗; ฌ.อ.๒/๓๑๗/๓๓๗; ฌ.อ.๒/๓๑๗/๓๓๗; วินัย.๘/๑๐๙๘-๑๑๐๑/๔๑๓-๔๑๕; ฌ.อ.๒/๑๓๑-๑๓๘/๒๕-๒๘; ฌ.อ.๒/๒๖๘/๑๓๐)

ความหมาย และหลักการสำคัญ ของการปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก ก็คือ การ **ประดิษฐานพหูชนไว้ในอริยวินัยธรรม** อันได้แก่ ความมีกัลยาณธรรม ความมีกุศลธรรม (ในฐานะเป็นพระคุณของพระพุทธเจ้า = ฌ.อ.๒/๓๐/๗๐; ในฐานะเป็นคุณสมบัติของมหาบุรุษ = ฌ.อ.๒/๓๕/๔๖; และพึงดูประกอบ ฌ.อ.๒/๒๖๘/๑๓๑ ซึ่งกล่าวถึงคุณสมบัติของภิกษุณะที่ชื่อว่าปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน คุณสมบัติข้อสำคัญคือยังพหูชนให้ออกไปจากอสังฆธรรม แล้วประดิษฐานพหูชนไว้ในสังฆธรรม)

บันทึกที่ ๕: เคารพธรรม เคารพวินัย

พระพุทธเจ้าก็ทรงเคารพธรรม และตรัสว่า เมื่อใดสงฆ์ใหญ่ขึ้น เมื่อนั้นพระองค์ก็เคารพแม่ในสงฆ์ (อง.จตุกก.๒๑/๒๑/๒๗; และดู ฌ.อ.๒/๒๖๘/๑๓๑ ด้วย); ว่าโดยหลักใหญ่ การปฏิบัติเช่นนี้ ย่อมเป็นการเคารพทั้งในพระศาสนา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ และในสิกขา ตามหลักการะ ๖ – ๗ (อง.จก.๒๒/๓๐๓/๓๖๙; ๓๔๐/๔๗๔; ฌ.อ.๒/๒๙/๒๙)

อนึ่ง มีข้อสังเกตเกี่ยวกับคำว่า “เชื่อ” ในเมื่อใช้กับพระอรหันต์อีกเล็กน้อย กล่าวคือ

ในแง่หนึ่ง คำว่า **เชื่อ** ใช้กับธรรม หรือสังฆธรรม ซึ่งพระพุทธศาสนาจัดเป็นขั้นตอนหนึ่งแห่งพัฒนาการทางปัญญา (ตรงกับภาษาอังกฤษว่า **faith** และ **belief**) ในแง่หนึ่ง พระอรหันต์เป็นผู้พ้นไปแล้วจากขั้นของความเชื่อ เพราะได้หยั่งรู้สังขารประจักษ์แจ้งด้วยตนเองแล้ว จึงไม่ต้องเชื่อต่อใครอื่น

แต่ในอีกแง่หนึ่ง คำว่า **เชื่อ** ใช้กับวินัยหรือคำสั่ง เป็นเรื่องของระเบียบสังคม (มักใช้ว่าเชื่อฟัง ตรงกับภาษาอังกฤษว่า **obey – obedience**) ในแง่หนึ่ง พระอรหันต์เป็นผู้เชื่อฟัง หรือมีวินัยอย่างยิ่ง ดังมีพุทธพจน์แห่งหนึ่งตรัสแสดงให้เห็นว่า พระอรหันต์ (และพระอริยบุคคลอื่นๆ) ถ้าพระพุทธเจ้าตรัสสั่งให้ก้าวลงไปในหล่ม ก็ปฏิบัติตาม โดยไม่ปฏิเสธหรือหลีกเลี่ยงเลย (ดู ม.ม.๑๓/๑๖๔/๑๖๖)

บันทึกที่ ๖: การเคารพตามอายุสมาชิกภาพ

การกำหนดเอาอายุสมาชิกภาพเป็นหลักในการแสดงความเคารพกันเช่นนี้ เป็นวิธีที่เหมาะสม สะดวก และได้ผลจริงจัง ในทางปฏิบัติ สอดตามวัตถุประสงค์ของพระพุทธเจ้า ที่ทรงมุ่งให้สังคมเป็นชุมชนแบบอย่าง ซึ่งไม่มีการถือชาติชั้นวรรณะ

ทางเลือกอีกอย่างหนึ่งในเรื่องนี้ คือ กำหนดเอาภูมิธรรมที่ได้บรรลุเป็นหลัก แต่ทางเลือกนี้จะก่อให้เกิดความสับสน วุ่นวายเป็นอันมาก และจะไม่สำเร็จผลแท้จริง เพราะเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น ยากจะพิสูจน์ว่าใครจริงใครเท็จ และผู้บรรลุเองก็ยอม ไม่เที่ยวवादอ้าง ทางเลือกนี้ก็มีภิกษุบางท่านเสนอ แต่พระพุทธเจ้าไม่ทรงยอมรับ

หลักการที่พระพุทธเจ้าทรงวางไว้ในเรื่องนี้ นับว่าเป็นข้อที่นำศึกษา เพราะในขณะเดียวกับที่ทางด้านความสัมพันธ์ทาง สังคม อันเป็นภายนอก ให้ถือเอาอายุสมาชิกภาพเป็นหลักกำหนด แต่ทางด้านการศึกษาฝึกฝนอบรมเพื่อเข้าถึงจุดหมายสูงสุด อันเป็น ด้านใน และเป็นสาระสำคัญของพระพุทธศาสนา กลับถือเอาคุณธรรมเป็นอุดมคติ และเป็นสาระแห่งการเคารพที่แท้ นับว่าเป็น หลักการแบบคู่กันกัน คู่กลมกัน และคู่จุดนำซึ่งกันและกัน ระหว่างระบบความสัมพันธ์ทางสังคม กับระบบการศึกษาหรือคุณธรรม ในจิตใจ ระหว่างชีวิตในทางปฏิบัติ กับชีวิตด้านในที่เป็นอุดมคติ หรือระหว่างวินัย กับธรรมนั่นเอง

พระภิกษุที่ได้รับการเคารพตามบัพัญญุตินัย หรือตามระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคม ย่อมต้องรู้ตระหนัก ตามหลักการแห่งธรรมว่า สิ่งที่จะทำให้ตนเป็นผู้ควรแก่การเคารพกราบไหว้จริง สอดกับภาวะหรือฐานะ ก็คือภูมิธรรมภายในที่ได้ บรรลุ หรือความประพฤติปฏิบัติชอบ (ความมีสุปฏิบัตินัย เป็นต้น ตามหลักสังฆคุณ ๘) ซึ่งจะต้องฝึกอบรมให้เกิดมีขึ้นในตน

จึงมีพุทธพจน์ตรัสเตือนผู้ใหญ่ไว้หลายแห่ง เช่น ในธรรมบทว่า “คนไม่ใช่เป็นเถระ (ผู้ใหญ่) เพียงเพราะมีผมหนวด (ถึง) ้วยของเขางะแก่หง่อม ก็เรียกว่าแก่เปล่า ส่วนผู้ใดมีสังฆะ ธรรม อหิงสา ความควบคุม และฝึกตน ผู้นั้นแหละเป็นปราชญ์ คายมลทินแล้ว เรียกว่าเป็นเถระ” (ขุ.ธ.๒๕/๒๙/๕๐)

บาลีแห่งหนึ่ง (ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๓๐; ที.อ.๓/๒๔๕) แบ่งเถระเป็น ๓ พวก คือ ชาติเถระ (ผู้ใหญ่โดยกำเนิด คือตาม อายุ) ธรรมเถระ (ผู้ใหญ่โดยธรรม) และ สมมติเถระ (ผู้ใหญ่โดยสมมติ คือตามที่ตกลงเรียกขาน หรือลัทธิว่าเรียกกัน, เถระ ตาม กำหนดทางวินัย ก็จัดเข้าได้ในสมมติเถระ)

(เรื่องวุฒิ ๓ คือ ชาติวุฒิ ้วยวุฒิ และคุณวุฒิ ฟังมีในชั้นอรรถกถา คือ ขา.อ.๑/๓๒๘; วินย.ฎีกา ๔/๓๙๙; และใน สุตต.อ.๒/๑๖๗ เพิ่มบัญญัติวุฒิ เข้ามาอีกอย่างหนึ่ง เป็นวุฒิ ๔)

อีกแห่งหนึ่ง ตรัสคุณธรรมที่จะทำให้เป็นเถระไว้ ๔ ประการ (เถรกรณธรรม ๔ = อัง.จตุกก.๒๑/๒๒/๒๘; ฟังดูเถร- ธรรม ๑๐ ใน อัง.ทสก.๒๔/๙๘/๒๑๕ ด้วย)

(พุทธบัญญัติให้ภิกษุแสดงความเคารพตามอ่อนแก่พรรษา มาใน วินย.๗/๒๖๐-๒๖๔/๑๑๓-๑๑๘; กรณียกเว้น ก็ เพราะเคารพธรรม = วินย.๗/๒๘๔/๑๓๐; และฟังดู ส.สพ.๑๘/๒๑๑/๑๕๕)

ตอน ๖: ชีวิตที่ดี เป็นอย่างไร?

บทความประกอบที่ ๓

เรื่องเหนือสามัญวิสัย: ปาฏิหาริย์ - เทวดา

๓

บทที่ ๒๐

เรื่องที่ถูกกล่าวหาตบตีถึงในบทตอนที่ผ่านมา ซึ่งควรชี้แจงเพิ่มเติม ยังมีอีกหลายเรื่อง ในที่นี้ เห็นควรทำความเข้าใจเกี่ยวกับ เรื่องฤทธิ์ ปาฏิหาริย์ และ เรื่องเทวดาหรือเทพเจ้าต่างๆ ซึ่งรวมอยู่ในหัวข้อใหญ่เดียวกัน คือ เรื่องเหนือสามัญวิสัย ความจริง เรื่องเหนือสามัญวิสัยมีขอบเขตกว้างขวาง ครอบคลุมถึงเรื่องอื่นจากสองอย่างนั้นด้วย แต่ในที่นี้ จะกล่าวเฉพาะสองเรื่องนั้น โดยฐานเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับสิ่งที่กำลังพิจารณา

ถ้าถามว่า ในทัศนะของพระพุทธศาสนา อิทธิปาฏิหาริย์ ก็ดี เทวดา หรือเทพเจ้าต่างๆ ก็ดี มีจริงหรือไม่ และถ้าตอบตามหลักฐานในคัมภีร์มีพระไตรปิฎก เป็นต้น โดยถือตามตัวอักษร ก็ต้องว่า “มี” หลักฐานที่ยืนยันคำตอบนี้ มีอยู่มากมายทั่วไปในคัมภีร์ จนไม่จำเป็นจะต้องยกมาอ้างอิง

อย่างไรก็ตาม ปัญหาเกี่ยวกับความมีหรือไม่มี และจริงหรือไม่จริงของสิ่งเหล่านี้ เป็นสิ่งยากที่จะทำให้คนทั้งหลายตกลงยอมรับคำตอบเป็นอย่างหนึ่งอย่างเดียวกันได้ และหลายท่านมองเห็นโทษของความเชื่อถือในสิ่งเหล่านี้ว่าทำให้เกิดผลเสียหายมากมายหลายประการ จึงได้มีปราชญ์บางท่านพยายามแปลความหมายของสิ่งเหล่านี้ ให้เห็นนัยที่ลึกซึ้งลงไปอย่างน่าสนใจ

สำหรับในที่นี้ จะไม่ขอยุ่งเกี่ยวกับการตีความหรือแปลความหมายใดๆ เลย เพราะเห็นว่าไม่มีความจำเป็น แม้จะถือตรงตามตัวอักษรว่าสิ่งเหล่านี้มีและเป็นจริงอย่างนั้น พระพุทธศาสนาก็มีหลักการที่ได้วางไว้แล้ว อย่างเพียงพอที่จะปิดกั้นผลเสีย ซึ่งจะพึงเกิดขึ้น ทั้งจากการติดข้องอยู่กับการหาคำตอบว่ามีหรือไม่มี จริงหรือไม่จริง และทั้งจากความเชื่อถือมงายในสิ่งเหล่านั้น

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า มนุษย์จำนวนมากมาย ตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน มีความเชื่อถือ หรือไม่ก็หวั่นเกรงต่ออำนาจผีสงเทวดา สิ่งศักดิ์สิทธิ์อิทธิปาฏิหาริย์ต่างๆ พระพุทธศาสนาถ้าทำให้สิ่งเหล่านั้นมีจริงเป็นจริง โดยประกาศอิสรภาพให้แก่มนุษย์ท่ามกลางความมีอยู่ของสิ่งเหล่านั้น

พระพุทธศาสนาได้วางหลักการต่างๆ ไว้ ที่จะทำให้มนุษย์ได้รับแต่ผลดีในการเกี่ยวข้องกับเรื่องเหนือสามัญวิสัย อย่างน้อยก็ให้มีผลเสียน้อยกว่าการที่จะมัวไปวุ่นวายอยู่กับปัญหาว่าสิ่งเหล่านั้นมีจริงหรือไม่ จุดสำคัญในเรื่องนี้อยู่ที่ว่า เราเข้าใจหลักการที่พระพุทธศาสนาวางไว้ และได้นำมาใช้ปฏิบัติกันหรือไม่

สรุปความเบื้องต้นในตอนนี้อ่า พระพุทธศาสนาไม่สนใจกับคำถามว่า อิทธิปาฏิหาริย์มีจริงหรือไม่ เทวดามีจริงหรือไม่ และไม่วุ่นวาย ไม่ยอมเสียเวลากับการพิสูจน์ความมีจริงเป็นจริงของสิ่งเหล่านี้เลย

สิ่งที่พระพุทธศาสนาสนใจ ก็คือ มนุษย์ควรมีทำที่ และควรปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างไร พูดอีกอย่างหนึ่งว่า สำหรับพระพุทธศาสนา ปัญหาว่าผีสงเทวดา อำนาจลึกลับ อิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ มีอยู่จริงหรือไม่ ไม่สำคัญเท่ากับปัญหาว่า ในกรณีที่มีอยู่จริง สิ่งเหล่านั้นมีฐานะอย่างไรต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ และอะไรคือความสัมพันธ์อันถูกต้อง ระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหล่านั้น

อาจมีบางท่านแย้งว่า ถ้าไม่พิสูจน์ให้รู้แน่เสียก่อนว่ามีจริงหรือไม่ จะไปรู้ฐานะและวิธีปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นได้อย่างไร ก่อนจะตอบ ควรแย้งกลับเสียก่อนว่า เพราะมีผู้เชื่อถือและยึดมั่นอยู่ว่าจะต้องพิสูจน์เสียก่อนนี้แหละ จึงได้เกิดข้อผิดพลาดในทางปฏิบัติเกี่ยวกับเรื่องเหล่านี้ขึ้นแล้วมากมาย โดยที่จนกระทั่งบัดนี้ ก็ยังพิสูจน์กันไม่เสร็จ คำตอบในเรื่องนี้ แยกออกได้เป็นเหตุผล ๒ ข้อใหญ่

ประการแรก เรื่องเหนือสามัญวิสัยเหล่านี้ ทั้งเรื่องอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ก็ดี เทพไท่เวทาก็ดี จัดเข้าในประเภทสิ่งลึกลับ ที่พูดอย่างรวบรัดตามความหมายแบบชาวบ้านว่า พิสูจน์ไม่ได้ คือเอามาแสดงให้เห็นจริงจนต้องยอมรับโดยเด็ดขาดไม่ได้ ทั้งในทางบวกและในทางลบ

หมายความว่า ฝ่ายที่เชื่อ ก็ไม่อาจพิสูจน์จนคนทั่วไปเห็นจะแจ้ง จนหมดสงสัย ต้องยอมรับกันทั่วทั้งหมด ฝ่ายที่ไม่เชื่อ ก็ไม่สามารถพิสูจน์ให้เห็นชัดแจ้งเด็ดขาดลงไป จนไม่ต้องเหลือเยื่อใยไว้ในใจของคนอื่นๆ ว่ายังอาจจะมี ทั้งสองฝ่ายอยู่เพียงชั้นความเชื่อ คือ เชื่อว่ามี หรือเชื่อว่ามี หรือไม่เชื่อว่ามี (ถึงว่าให้เห็นจริง ก็ไม่สามารถแสดงให้เห็นจริงอย่างนั้นด้วย)

ยิ่งกว่านั้น ในสภาพที่พิสูจน์อย่างสามัญไม่ได้นี้ สิ่งเหล่านี้ยังมีลักษณะพิเศษอีกอย่างหนึ่ง คือ เป็นของลึกลับๆ โผล่ๆ หรือลับๆ ล่อๆ หมายความว่า บางทีมีเค้าให้ตื่นใจว่าคราวนี้ต้องจริง แต่พอจะจับให้มัน ก็ไม่ยอมให้สัมผัสจริง ครั้นทำบางอย่างได้สมจริง ก็ยังมีแง่ให้เคลือบแคลงต่อไป เข้าแนวที่ว่า ยิ่งค้น ก็ยิ่งลับ ยิ่งลับ ก็ยิ่งล่อให้ค้น ค้นตามที่ถูกล่อ ก็ยิ่งหลง แล้วก็หมกมุ่นเวียนอยู่กับสิ่งเหล่านั้น จนชักจะเลื่อนลอยออกไปจากโลกของมนุษย์

ในเมื่อเป็นสิ่งที่ไม่อาจพิสูจน์ เป็นสิ่งลึกลับ ล่อๆ และมักทำให้หลงใหลเช่นนี้ การมั่ววุ่นวายกับการพิสูจน์สิ่งเหล่านั้น ย่อมก่อให้เกิดโทษหลายอย่าง ทั้งแก่บุคคลและสังคม

นอกจากเสียเวลาและเสียกิจการเพราะความหมกมุ่นวุ่นวายแล้ว เมื่อต้องมั่ววุ่นอยู่นานกว่าจะพิสูจน์ได้ว่ามีจริงหรือไม่ และก็พิสูจน์กันไม่เสร็จสักที ผู้ที่เชื่อและไม่เชื่อ ก็ต้องมาทุ่มเถียงหาทางหักล้างกัน แดกสามัคคีทะเลาะวิวาทกันเพราะเรื่องที่ไม่ชัดเจน และในระหว่างนั้น แต่ละพวกละฝ่ายต่างก็ปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นไปตามความเชื่อและไม่เชื่อของตน ไม่มีโอกาสที่จะแก้ไขการปฏิบัติต่างๆ ที่เกิดโทษก่อผลเสียแก่ชีวิตและสังคม เพราะต้องรอให้พิสูจน์เสร็จก่อน จึงจะยุติการปฏิบัติให้ลงเป็นอันเดียวกันได้ ซึ่งก็ยังไม่เสร็จจนบัดนี้ จึงเป็นอันต้องยอมรับผลเสียกันอย่างนี้เรื่อยไปไม่เห็นที่สิ้นสุด

ถ้าหากไม่ยอมรับ หรือไม่ยอมรับ ก็ต้องใช้วิธีบังคับข่มเหงกัน โดยฝ่ายที่เชื่อบังคับฝ่ายที่ไม่เชื่อให้ปฏิบัติอย่างตน หรือฝ่ายที่ไม่เชื่อบังคับฝ่ายที่เชื่อไม่ให้ปฏิบัติตามความเชื่อของเขา

ดังจะเห็นได้ในลัทธินิยมทางการเมือง และระบอบการปกครองบางอย่าง ที่ยึดมั่นว่าตนนิยมวิธีวิทยาศาสตร์ เมื่อผู้ปกครองในระบบนั้นเห็นว่าความเชื่อในสิ่งเหล่านี้เป็นของเหลวไหลลงมาย เมื่อเขาจับหลักในเรื่องนี้ไม่ถูก และหาทางออกให้แก่ประชาชนไม่ได้ แต่ต้องการทำให้ประชาชนปฏิบัติตามลัทธินิยม (คือความเชื่อ) ของเขา ก็ต้องใช้วิธีบังคับให้ประชาชนเลิกปฏิบัติตามความเชื่อของประชาชน หรือปลุกเร้าป้อนความเชื่อในทางตรงข้าม คือความเชื่อว่สิ่งเหล่านั้นไม่มีจริง แก่ประชาชน หรือทำทั้งสองอย่าง

แต่วิธีการปิดกั้นบังคับ หรือปลุกเร้านี้ เป็นการทิ้งช่องว่างอันกว้างใหญ่ไว้ เพราะมิใช่เป็นการแก้ไขที่ต้นเหตุ คือมิได้ชำระสัตว์ผู้ยังไม่ข้ามพ้นความสงสัย¹⁹⁰⁵ เพียงแต่เก็บซ่อนเอาเชื่อและแรงกดดันอัดไว้

¹⁹⁰⁵ น โสเธนติ มจจ อวติณณงข (พ.ศ.๒๔๘๕/๓๑๔/๓๗๔)

ตราบได้อำนาจบังคับและแรงปลุกเร้ายังเข้มแข็ง ก็ยังข่มขู่ไว้ได้ แต่เมื่อได้อำนาจบังคับและแรงปลุกเร้าอ่อนแอคลายจางลง เชื่อและแรงกดดันนั้น ก็มีโอกาที่จะไหลออกองกวมเฟื่องฟูได้ต่อไป และเมื่อถึงเวลานั้น การปฏิบัติในเรื่องเหล่านี้ ก็จะเป็นไปอย่างมง่าย ขาดหลัก ปราศจากทิศทาง ทำให้เกิดผลเสียได้เหมือนอย่างเดิมอีก โดยมีได้รับการแก้ไขแต่อย่างใด

อีกประการหนึ่ง ในเมื่อสิ่งเหล่านี้อยู่เพียงในระดับแห่งความเชื่อของปุถุชน ก็ย่อมผันแปรกลับกลายเป็นดังจะเห็นได้ว่า บางคนเคยไม่เชื่อถือสิ่งเหนือสามัญวิสัยเหล่านี้เลย (คือ เชื่อว่าสิ่งเหล่านี้ไม่มีไม่เป็นจริง) และถูกดูหมิ่นความเชื่อนั้นอย่างรุนแรง ต่อมาได้ประสบเหตุการณ์ลบล้างที่เป็นเงื่อนไขต่อแห่งความเชื่อนั้นเข้า ก็กลับกลายเป็นคนที่มีความเชื่ออย่างปักจิตฝังใจตรงข้ามไปจากเดิม และเพราะเหตุที่ไม่มีหลักส่งนำทางในการปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้น ก็กลายเป็นผู้หมกมุ่นหลงใหลในสิ่งเหล่านั้น ยิ่งไปกว่าคนอื่นๆ อีกมากมาย ที่เขาเชื่ออย่างนั้นแต่เดิมมา

ในทำนองเดียวกัน บางคนที่เคยเชื่อถือนั่นคงอยู่ก่อน ต่อมาได้ประสบเหตุการณ์ที่เชื่อว่าสิ่งที่เชื่อจะไม่เป็นไปสมจริง หรือไม่แน่นอน ความเชื่อนั้นก็กลับสั่นคลอนไป หรือบางทีอาจกลายเป็นผู้ไม่เชื่อไปเสียก็มี

ในกรณีเหล่านี้ มนุษย์ทั้งหลายล้วนแต่มีวุ่นวายกับปัญหาว่า มีหรือไม่มี จริงหรือไม่จริง เชื่อหรือไม่เชื่อเท่านั้น พวกกันขาดหลักการในทางปฏิบัติ ที่จะเตรียมป้องกันผลเสียต่อชีวิตและสังคมจากความเชื่อหรือไม่เชื่อของพวกเขา พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการปฏิบัติ มุ่งสอนสิ่งที่ทำได้ ให้มนุษย์ได้รับประโยชน์พอกับทุกระดับแห่งความพร้อม หรือความแก่กล้าสูงของตนๆ

สำหรับเรื่องเหนือสามัญวิสัยเหล่านี้ พระพุทธศาสนาก็ได้วางหลักการในทางปฏิบัติไว้อย่างชัดเจนว่า เมื่อสิ่งเหล่านั้นมีจริง มนุษย์ควรวางตัวหรือปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างไร และที่วางตัวหรือปฏิบัติอย่างนั้นๆ ด้วยเหตุผลอะไร เหมือนดังพูดว่า ท่านจะเชื่อหรือไม่เชื่อก็ตาม แต่ท่านควรปฏิบัติต่อสิ่งนั้นให้ถูกต้อง

ผู้ที่เชื่อก็ตาม ไม่เชื่อก็ตาม สามารถและสมควรทำตามหลักปฏิบัติที่พระพุทธศาสนาแนะนำไว้นี้ได้ เพราะตามหลักปฏิบัตินี้ ทั้งผู้เชื่อและผู้ไม่เชื่อ จะประพฤติตนต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างแทบไม่มีอะไรแตกต่างกันเลย จะผิดแปลกกันบ้าง ก็เพียงในสิ่งหยาบหยาบเล็กน้อยเท่านั้น

นอกจากนั้น ยังเป็นวิธีปฏิบัติที่ทำให้เกิดผลดีแก่ทุกฝ่าย โดยที่ทั้งผู้เชื่อและไม่เชื่อ ต่างก็มีความเอื้อเพื่อเอื้อเอ็นดูต่อกัน ผู้ที่เชื่อ ก็ปฏิบัติไปโดยไม่เกิดผลเสียแก่ชีวิตและสังคม ผู้ไม่เชื่อ ก็สามารถปฏิบัติต่อผู้ที่เชื่อได้ถูกต้อง และสามารถแนะนำผู้ที่เชื่อ ให้ปฏิบัติต่อสิ่งที่เขาเชื่อในทางที่จะเป็นประโยชน์ ทั้งสองฝ่ายต่างมีเมตตาเคารพซึ่งกันและกัน

หลักการในทางปฏิบัติ หรือความเป็นศาสนาแห่งการปฏิบัตินี้แหละ ที่เป็นคุณพิเศษของพระพุทธศาสนา ซึ่งพระพุทธศาสนาได้ริเริ่มขึ้นใหม่ อันทำให้ต่างจากศาสนาปรัชญาทั้งหลายอื่น ตลอดจนลัทธินิยมอุดมการณ์ทั้งหลาย แม้ในสมัยปัจจุบัน

หลักการจำเพาะในกรณีนี้คือ สำหรับสิ่งที่ไม่อาจพิสูจน์ และมีไช้ธรรมสำหรับเข้าถึง ให้ใช้การวางท่าทีหรือวิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง¹⁹⁰⁶

เมื่อคนทั้งหลายปฏิบัติตามหลักการที่พระพุทธศาสนาแนะนำไว้แล้วอย่างนี้ ถ้ายังมีคนกลุ่มใดสนใจที่จะค้นคว้าพิสูจน์ความมีจริงเป็นจริงของสิ่งเหล่านี้ต่อไป ก็นับว่าเป็นงานอดิเรกของคนเหล่านั้น ซึ่งคนทั่วไปอาจวางใจเป็นกลาง และปล่อยให้เขาทำไป เท่าที่ไม่ก่อให้เกิดผลเสียใดๆ แก่สังคม เปรียบได้กับนักค้นคว้าวิจัยในวิชาการสาขาต่างๆ อย่างอื่นๆ

¹⁹⁰⁶ หลักข้อนี้ รวมอยู่ใน “เกณฑ์วินิจฉัยความหมายและคุณค่าของพุทธธรรม” ซึ่งเป็นอีกบทหนึ่งต่างหาก ที่คิดว่าน่าจะเพิ่มเติม ในหนังสือ พุทธธรรม เมื่อมีโอกาส

เท่าที่กล่าวมา เห็นได้ชัดอยู่แล้วว่า เหตุผลในข้อแรก มุ่งที่ประโยชน์ในทางปฏิบัติของมนุษย์ทั้งหลาย อย่างไรก็ตาม การที่พระพุทธศาสนาไม่สนใจในปัญหาเกี่ยวกับความมีอยู่จริงหรือไม่ ของฤทธิ์ปาฏิหาริย์และเทพเจ้าทั้งหลาย จนถึงขั้นที่ว่า เมื่อวางท่าทีและปฏิบัติตนถูกต้องแล้ว ใครจะสนใจค้นคว้าพิสูจน์เรื่องนี้ต่อไป ก็ปล่อยให้เขาไปตามเรื่องนั้น ท่าทีเช่นนี้ย่อมเกี่ยวเนื่องถึงเหตุผลประการที่สอง ซึ่งสัมพันธ์โดยตรงกับหลักการขั้นพื้นฐานของพระพุทธศาสนาด้วย กล่าวคือ ความมีอยู่จริงหรือไม่ของสิ่งเหล่านี้ ไม่กระทบต่อหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนา

หมายความว่า ถึงแม้ว่าอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์และเทพเจ้าจะมีจริง แต่การปฏิบัติตามหลักการ และการเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา ย่อมเป็นไปได้ โดยไม่ต้องเกี่ยวข้องกับสิ่งเหนือสามัญสัยทั้งสองประเภทนั้น แต่ประการใดเลย

สำหรับเรื่องอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ ฟิงอ้างพุทธพจน์ว่า

พระพุทธเจ้า: นี่แน่ะสุนักขัตต์ เธอเข้าใจว่าอย่างไร? เมื่อเราทำอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ ซึ่งเป็นกรรมของมนุษย์ยังยวดก็ตาม ไม่ทำก็ตาม กรรมที่เราได้แสดงแล้วเพื่อประโยชน์ที่มุ่งหมายใด จะนำออกไปเพื่อ (ประโยชน์ที่มุ่งหมายนั้น คือ) ความหมดสิ้นทุกข์โดยชอบ ได้หรือไม่?

สุนักขัตต์: พระองค์ผู้เจริญ เมื่อพระองค์ทรงกระทำอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ ที่เป็นกรรมของมนุษย์ยังยวดก็ตาม ไม่กระทำก็ตาม กรรมที่พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงเพื่อประโยชน์ที่มุ่งหมายใด ก็ย่อมจะนำออกไปเพื่อ (ประโยชน์ที่มุ่งหมายนั้น คือ) ความหมดสิ้นทุกข์โดยชอบได้

พระพุทธเจ้า: นี่แน่ะสุนักขัตต์ เธอเข้าใจว่าอย่างไร? เมื่อเราบัญญัติสิ่งที่ถือว่าเป็นต้นกำเนิดของโลกก็ตาม ไม่บัญญัติก็ตาม กรรมที่เราได้แสดงไว้แล้วเพื่อประโยชน์ที่มุ่งหมายใด จะนำออกไปเพื่อ (ประโยชน์ที่มุ่งหมายนั้น คือ) ความหมดสิ้นทุกข์โดยชอบ ได้หรือไม่?

สุนักขัตต์: พระองค์ผู้เจริญ เมื่อพระองค์ทรงบัญญัติสิ่งที่ถือว่าเป็นต้นกำเนิดของโลกก็ตาม ไม่บัญญัติก็ตาม กรรมที่พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงแล้วเพื่อประโยชน์ที่มุ่งหมายใด ก็ย่อมจะนำออกไปเพื่อ (ประโยชน์ที่มุ่งหมายนั้น คือ) ความหมดสิ้นทุกข์โดยชอบได้¹⁹⁰⁷

ส่วนเรื่องเทพเจ้า จะได้พิจารณาเหตุผลเป็นแง่ๆ ต่อไป เฉพาะในเบื้องต้นนี้ ฟิงพิจารณาพุทธภาษิตว่า

“การถือไม่กินปลาไม่กินเนื้อ ก็ดี การประพฤติเป็นชีเปลือย ก็ดี ความมีศีระะไล่น ก็ดี การมุ่นมวดยวมเป็นชฎา ก็ดี การอยู่คลุกฝุ่นธุลี ก็ดี การนุ่งห่มหนังเสืออินทนิลก็ดี การบูชาไฟ ก็ดี การบำเพ็ญพรตหมายจะเป็นเทวดา ก็ดี การบำเพ็ญตบะต่างๆ มากมายในโลก ก็ดี พระเวท ก็ดี การบวงสรวงสังเวย ก็ดี การบูชายัญ ก็ดี การจำพรตตามฤดู ก็ดี จะชำระสัตว์ผู้ยังข้ามไม่พ้นความสงสัย ให้บริสุทธิ์ได้ ก็หาไม่”¹⁹⁰⁸

ที่กล่าวมานี้ เป็นหลักการทั่วไปที่ควรทราบไว้ก่อน ต่อจากนี้ ถ้ายอมรับว่าอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์และเทวดามีจริง ก็พึงทราบฐานะของสิ่งเหล่านั้นต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ พร้อมทั้งวิธีปฏิบัติที่ถูกต้องต่อสิ่งเหล่านั้น ดังต่อไปนี้

¹⁹⁰⁷ ที.ปา.๑๑/๒-๓/๓-๔; ฟิงเทียบกับพุทธพจน์ที่แสดงสิ่งที่ทรงพยากรณ์และไม่ทรงพยากรณ์ ใน ม.ม.๑๓/๑๕๐-๑๕๒/๑๔๗-๑๕๓ ด้วย

¹⁹⁰⁸ ขุ.สุ.๒๕/๓๑๕/๓๗๔ (คำว่า การบำเพ็ญพรตหมายจะเป็นเทวดานั้น แปลตาม สุตต.อ.๒/๖๖ รูปศัพท์เป็น อมรา ถ้าแปลตามรูปศัพท์ ก็ได้รับความเพียงว่า เทวดาทั้งหลาย ก็ดี)

อิทธิปาฏิหาริย์

อิทธิปาฏิหาริย์ คืออะไร? และแค่นั้น?

อิทธิปาฏิหาริย์ เป็นอภิญญา คือความรู้ความสามารถพิเศษยอดเยี่ยมอย่างหนึ่ง มีชื่อเฉพาะว่า อิทธิวิธิ หรือ อิทธิวิชา (การแสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ) แต่เป็นโลกียอภิญญา คืออภิญญาระดับโลกีย์ ซึ่งพัวพันเกี่ยวเนื่องอยู่ในโลก เป็นวิสัยของปุถุชน ยังอยู่ในอำนาจของกิเลส เช่นเดียวกับโลกียอภิญญาอื่นๆ ทั้งหลาย คือ หูทิพย์ ตาทิพย์ การรู้ใจคนอื่น และระลึกชาติได้

โลกียอภิญญาทั้ง ๕ อย่างนี้ มีคนทำได้ตั้งแต่ก่อนพุทธกาล ไม่เกี่ยวกับการเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนา คือ พระพุทธศาสนาจะเกิดขึ้นหรือไม่ก็ตาม โลกียอภิญญาเหล่านี้ก็เกิดมิได้ พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า สิ่งเหล่านี้ไม่ใช่ตัวแท้ของพระพุทธศาสนา และไม่จำเป็นสำหรับการเข้าถึงพระพุทธศาสนา

สิ่งที่เกิดขึ้นด้วยการเกิดของพระพุทธศาสนา และเป็นตัวพระพุทธศาสนา คือ ความรู้ที่ทำให้ดับกิเลสดับทุกข์ได้ เรียกชื่ออย่างหนึ่งว่า *อัสวัคชยญาณ* แปลว่า ญาณที่ทำอัสวะให้สิ้นไป จัดเข้าเป็นอภิญญาข้อสุดท้าย คือข้อที่ ๖ เป็นโลกุตระอภิญญา คืออภิญญาระดับโลกุตระ ซึ่งทำให้มีจิตใจเป็นอิสระ ปลอดโปร่งผ่องใส พ้นจากอำนาจครอบงำของเรื่องโลกๆ หรือสิ่งที่เป็นวิสัยของโลก ทำให้ปุถุชนกลายเป็นอริยชนโดยสมบูรณ์

โลกียอภิญญาทั้งหลายเสื่อมถอยได้ แต่โลกุตระอภิญญาไม่กลับกลาย ได้โลกุตระอภิญญาอย่างเดียว ประเสริฐกว่าได้โลกียอภิญญาทั้ง ๕ อย่างรวมกัน แต่ถ้าได้โลกุตระอภิญญา โดยได้โลกียอภิญญาด้วย ก็เป็นคุณสมบัติส่วนพิเศษเสริมให้ดีขึ้น

โลกุตระอภิญญาเท่านั้นเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับชีวิตที่ติงามของมนุษย์ ซึ่งทุกคนควรได้ควรถึง ส่วนโลกียอภิญญาทั้งหลาย มิใช่สิ่งจำเป็นสำหรับชีวิตที่ติงาม เป็นเพียงเครื่องประกอบเสริมคุณสมบัติตั้งได้กล่าวแล้ว¹⁹⁰⁹

ปาฏิหาริย์ ไม่ใช่แค่ฤทธิ์ แต่มีถึง ๓ อย่าง

อิทธิปาฏิหาริย์นี้ พระพุทธเจ้าทรงจัดเป็นปาฏิหาริย์อย่างหนึ่งใน ๓ อย่าง คือ¹⁹¹⁰

๑. *อิทธิปาฏิหาริย์* ปาฏิหาริย์ คือ การแสดงฤทธิ์ต่างๆ
๒. *อาเทศนาปาฏิหาริย์* ปาฏิหาริย์ คือ การทลายใจคนอื่นได้
๓. *อนุศาสน์ปาฏิหาริย์* ปาฏิหาริย์ คือ คำสอนที่เป็นจริง สอนให้เห็นจริง และนำไปปฏิบัติได้ผลสมจริง

ความหมายตามบาลีดังนี้

๑. *อิทธิปาฏิหาริย์*: “บางท่านประกอบฤทธิ์ต่างๆ ได้มากมายหลายอย่าง คนเดียวเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนเป็นคนเดียวก็ได้ ทำให้ปรากฏก็ได้ ทำให้หายไปก็ได้ ทะลุฝา กำแพง ภูเขาไปได้ไม่ติดขัด เหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นต่ำลงแม้ในแผ่นดินเหมือนในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำไม่แตกเหมือนเดินบนดินก็ได้ เหาะไปในอากาศเหมือนนกก็ได้ ใช้มือจับต้องลูกบอลพระจันทร์ พระอาทิตย์ ซึ่งมีกำลังฤทธิ์เดชมากมายถึงเพียงนี้ก็ได้ ใช้อำนาจทางกายจนถึงพรหมโลกก็ได้”

¹⁹⁰⁹ คำชี้แจงเกี่ยวกับอิทธิปาฏิหาริย์ ในฐานะเป็นอภิญญา พร้อมทั้งหลักฐานอ้างอิงทั้งหลาย ได้แสดงไว้แล้วอย่างมากมายในตอนก่อนๆ

¹⁹¹⁰ ที.สี.๙/๓๓๙-๓๔๒/๒๗๓-๖; ที.ป.๑๑/๒๒๘/๒๓๒; อัง.ติ.ก.๒๐/๕๐๐/๒๑๗; พุ.ป.ก.๓๑/๗๑๘-๗๒๑/๖๑๖-๘

๒. *อาเทศนาปาฏิหาริย์*: “ภิกษุยอมทลายใจ ทลายความรู้สึกในใจ ทลายความนึกคิด ทลายความไตร่ตรองของสัตว์อื่น บุคคลอื่นได้ว่า ใจของท่านเป็นอย่างนี้ ใจของท่านเป็นไปโดยอาการนี้ จิตของท่านเป็นดังนี้”

อย่างนี้ ว่าตามแก้วกฐสูตรในทีฆนิกาย แต่ใน ที.ปา.๑๑/๗๘/๑๑๒ ในอังคุตตรนิกาย และในปฏิสัมภิทามัคค์ที่อ้างแล้ว ให้ความหมายละเอียดออกไปอีกว่า

๒. *อาเทศนาปาฏิหาริย์*: “บางท่าน ทายใจได้ด้วยสิ่งที่กำหนดเป็นเครื่องหมาย (นิมิต) ว่า ใจของท่านเป็นอย่างนี้ ใจของท่านเป็นไปโดยอาการอย่างนี้ จิตของท่านเป็นดังนี้ ถึงหากเธอจะทายเป็นอันมาก ก็ตรงอย่างนั้น ไม่พลาดเป็นอื่น; บางท่าน ไม่ทายด้วยสิ่งที่กำหนดเป็นเครื่องหมายเลย แต่พอได้ฟังเสียงของมนุษย์ อมนุษย์ หรือเทวดาแล้ว ก็ทายใจได้ว่า ใจของท่านเป็นอย่างนี้...; บางท่าน ไม่ทายด้วยนิมิต ไม่ฟังเสียง...แล้วจึงทาย แต่ฟังเสียงวิตกวิจารณ์ของคนที่กำลังตรีกำลังตรองอยู่ ก็ทายใจได้ว่า ใจของท่านเป็นอย่างนี้...; บางท่าน ไม่ทายด้วยนิมิต ไม่ฟังเสียง...แล้วจึงทาย แต่ใช้จิตกำหนดใจของคนที่เขาสมาธิ ซึ่งไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์แล้ว ย่อมรู้ชัดว่า ท่านผู้นี้ตั้งมั่นในสังขาร (ความคิดปรุงแต่งในใจ) ไว้อย่างไร ต่อจากความคิดนี้แล้ว ก็จะคิดความคิดโน้น ถึงหากเธอจะทายมากมาย ก็ตรงอย่างนั้น ไม่พลาดเป็นอื่น”

(อาเทศนาปาฏิหาริย์นี้ ดูคล้ายเจโตปริยญาณ หรือปรจิตตวิธานัน คือการหยั่งรู้ใจผู้อื่น แต่ไม่ตรงกันทีเดียว เพราะยังอยู่ในขั้นทาย ยังไม่เป็นญาณ)

๓. *อนุศาสนีปาฏิหาริย์*: “บางท่านยอมพร่ำสอนอย่างนี้ว่า จงตรีกอย่างนี้ ขยาดรึกอย่างนี้ จงมนสิการอย่างนี้ ขย่ามนสิการอย่างนี้ จงละสิ่งนี้ จงเข้าถึงสิ่งนี้ขยู่เถิด”

(เฉพาะในแก้วกฐสูตร ในทีฆนิกาย อธิบายเพิ่มเติม โดยยกเอาการที่พระพุทธเจ้าอุบัติในโลกแล้ว ทรงสั่งสอนธรรม ทำให้คนมีศรัทธา ออกบวช บำเพ็ญศีล สำรวมอินทรีย์ มีสติสัมปชัญญะ สันโดษ เจริญฌาน บรรลุอุภยฌานทั้ง ๖ ซึ่งจบลงด้วยอัสสวัชชย เป็นพระอรหันต์ว่าการสอนได้สำเร็จผลอย่างนั้นๆ ล้วนเป็นอนุศาสนีปาฏิหาริย์)

อิทธิปาฏิหาริย์ ไม่ใช่ธรรมที่เป็นแก่นสาร

ในสมัยพุทธกาล เคยมีบุตรคฤหบดีผู้หนึ่ง ทูลขอให้พระพุทธเจ้าแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ เขากราบทูลว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมืองนาลันทานี้ เจริญรุ่งเรือง มีประชาชนมาก มีผู้คนกระจายอยู่ทั่ว ต่างเลื่อมใสในองค์พระผู้มีพระภาค ขออัญเชิญพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้โปรดทรงรับสั่งพระภิกษุไว้สักรูปหนึ่ง ที่จะกระทำอิทธิปาฏิหาริย์ ซึ่งเป็นธรรมเหนือมนุษย์ โดยการกระทำ เช่นนี้ ชาวเมืองนาลันทานี้จักเลื่อมใสยิ่งนัก ในพระผู้มีพระภาคเจ้า สุตที่จะประมาณ”

พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบบุตรคฤหบดีผู้นั้นว่า

“นี่แน่แก้วกฐี เรามีได้แสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้ว่า มาเถิด ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงกระทำอิทธิปาฏิหาริย์ ซึ่งเป็นธรรมเหนือมนุษย์ แก่คนหนุ่มสาวชาวคฤหบดีทั้งหลาย”

พระองค์ได้ตรัสแสดงเหตุผลต่อไปว่า ในบรรดาปาฏิหาริย์ ๓ อย่างนั้น ทรงรังเกียจ ไม่โปรด ไม่โปรด พระทัยต่ออิทธิปาฏิหาริย์ และอาเทศนาปาฏิหาริย์ เพราะทรงเห็นโทษว่า คนที่เชื่อ ก็เห็นจริงตามไป ส่วนคนที่ไม่เชื่อ ได้ฟังแล้ว ก็หาช่องขัดแย้งคัดค้านเอาได้ว่า ฤษัษุที่ทำปาฏิหาริย์นั้น คงใช้คัมภีร์วิद्या และมณีกาวิद्या ทำให้คนมัวหม่อมถึงทะเลาะกัน และได้ทรงชี้แจงความหมายและคุณค่าของอนุศาสน์ปาฏิหาริย์ให้เห็นว่า เอามาใช้ปฏิบัติเป็นประโยชน์ ประจักษ์ได้ภายในตนเอง จนบรรลุถึงอัสวัคชัย อันเป็นจุดหมายของพระพุทธศาสนา

นอกจากนั้น ยังได้ทรงยกตัวอย่าง ฤษัษุรูปหนึ่งมีฤทธิ์มาก อยากรู้ความจริงเกี่ยวกับจุดดับสิ้นของโลก วัตฤชชาติ จึงเหาะเที่ยวไปในสวรรค์ ดันดันไปแสวงหาคำตอบจนถึงพระพรหม ก็หาคำเฉลยที่ถูกต้องไม่ได้ ในที่สุดต้องเหาะกลับลงมา แล้วเดินดินไปทูลถามพระองค์ เพื่อความรู้จักโลกตามความเป็นจริง แสดงถึงความที่อิทธิปาฏิหาริย์มีขอบเขตจำกัด อับจน และมีใช้แก่นธรรม¹⁹¹¹

อีกคราวหนึ่ง เมื่อสังการวพราหมณ์ กราบทูลถึงเรื่องแทรก ซึ่งที่ประชุมราชบริษัท ได้ยกขึ้นมาสนทนากันในราชสำนักว่า

“สมัยก่อนมีพระฤษัษุจำนวนน้อยกว่า แต่มีฤษัษุแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ซึ่งเป็นธรรมเหนือมนุษย์ได้มากกว่า สมัยนี้ มีพระฤษัษุจำนวนมากกว่า แต่มีฤษัษุผู้แสดงอิทธิปาฏิหาริย์ ซึ่งเป็นธรรมเหนือมนุษย์ กลับมีน้อยกว่า”

พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า ปาฏิหาริย์มี ๓ อย่าง คือ อิทธิปาฏิหาริย์ อาเทศนาปาฏิหาริย์ และอนุศาสน์ปาฏิหาริย์ แล้วทรงแสดงความหมายของปาฏิหาริย์ทั้งสามอย่างนั้น ในที่สุด ได้ตรัสถามพราหมณ์ว่า ชอบใจปาฏิหาริย์อย่างไร ปาฏิหาริย์ใดดีกว่า ประณีตกว่า

พราหมณ์ได้ทูลตอบว่า อิทธิปาฏิหาริย์ และอาเทศนาปาฏิหาริย์ คนใดทำ คนนั้นจึงรู้เรื่อง คนใดทำ ก็เป็นของคนนั้นเท่านั้น มองดูเหมือนเป็นมายากล อนุศาสน์ปาฏิหาริย์จึงจะดีกว่า ประณีตกว่า¹⁹¹² (คนอื่นพิจารณา รู้เข้าใจ มองเห็นความจริงด้วย และนำไปปฏิบัติได้ แก่ทุกข์แก้ปัญหาก็ได้)

อิทธิฤทธิ์ ชนิดอริยะ และชนิดอนารยะ

บาลีอีกแห่งหนึ่ง ชี้แจงเรื่องอิทธิวิธี (การแสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ) ว่ามี ๒ ประเภท คือ

๑. **ฤทธิ์ ที่มีใช้อริยะ** คือ ฤทธิ์ที่ประกอบด้วยอาสวะ ยังมีอุปธิ (มีกิเลสและทำให้เกิดทุกข์ได้) ได้แก่ ฤทธิ์อย่างที่เราเข้าใจกันทั่วๆ ไป ดังได้บรรยายมาข้างต้น คือ การที่สมณะหรือพราหมณ์ ผู้ใดผู้หนึ่งบำเพ็ญเพียรจนได้เจโตสมาธิ แล้วแสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ เช่น แปลงตัวเป็นคนหลายคน ไปไหนก็แหวกทะเลฝ่ากำแพงไป เหนินฟ้า ดำดิน เดินบนน้ำ เป็นต้น
๒. **ฤทธิ์ ที่เป็นอริยะ** คือ ฤทธิ์ที่ไม่ประกอบด้วยอาสวะ ไม่มีอุปธิ (ไม่มีกิเลส ไม่ทำให้เกิดทุกข์) ได้แก่ การที่ฤษัษุสามารถทำใจกำหนดหมายได้ตามต้องการ บังคับความรู้สึกรู้สึกของตนได้ จะให้มองเห็นสิ่งที่น่าเกลียด เป็นไม่น่าเกลียดก็ได้ เช่น เห็นคนหน้าตาน่าเกลียดซัง ก็วางจิตเมตตาทำใจให้รักใคร่มีไมตรีได้ เห็นสิ่งไม่น่าเกลียด เป็นน่าเกลียดก็ได้ เช่น เห็นคนรูปร่างน่ารักยั่วชวนให้เกิดราคะ จะมองเป็นอสุชะไป ก็ได้ หรือจะวางใจเป็นกลาง เฉยเสีย ปล่อยวางทั้งสิ่งที่น่าเกลียดและไม่น่าเกลียด ก็ได้¹⁹¹³ เช่นในกรณีที่จะใช้ความคิดพิจารณาอย่างเที่ยงธรรม ให้เห็นสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง เป็นต้น

¹⁹¹¹ ดู ภาวัญญูสูตร, ที.สี.๑/๓๓๘๘-๓๕๐/๒๗๓-๒๘๓

¹⁹¹² ดู อัง.ติก.๒๐/๕๐๐/๒๑๗-๒๒๐

¹⁹¹³ ที.ปา.๑๑/๑๐/๑๒๒; อธิบายใน พุ.ปฏิ.๓๑/๖๕๐/๕๕๕

เรื่องฤทธิ์ ๒ ประเภทนี้ ย่อมย้ำความที่กล่าวไว้ข้างต้น ให้เห็นว่า อิทธิปาฏิหาริย์ จำพวกฤทธิ์ที่เข้าใจกันทั่วไป ซึ่งทำอะไรได้ผดแผงพิสดารเป็นที่น่าอัศจรรย์นั้น ไม่ได้ได้รับความยกย่องในพระพุทธรศาสนา ไม่ใช่หลักการที่แท้ของพระพุทธรศาสนา

ฤทธิ์ที่สูงที่ดีตามหลักพระพุทธรศาสนา ได้แก่ความสามารถบังคับความรู้สึกของตนเองได้ หรือบังคับจิตใจให้อยู่ในอำนาจของตนได้ เป็นฤทธิ์ที่ไม่มีพิษมีภัยแก่ใครๆ ซึ่งผู้ได้ฤทธิ์อย่างต้นอาจทำไม่ได้ แถมบางครั้งผู้มีฤทธิ์อย่างต้นนั้นยังเอาฤทธิ์ของตนไปใช้เป็นเครื่องมือสนองกิเลส ตรงข้ามกับฤทธิ์อย่างที่สอง ที่เป็นเครื่องมือสร้างคุณธรรม กำจัดกิเลส มิให้จิตใจถูกล่อไปในอำนาจของราคะ โทสะ หรือโมหะ¹⁹¹⁴

การที่พระพุทธรเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุแสดงอิทธิปาฏิหาริย์แก่ชาวบ้าน ย่อมเป็นหลักฐานยืนยันถึงการที่ไม่ทรงสนับสนุนการใช้อิทธิปาฏิหาริย์¹⁹¹⁵

เมื่อว่าตามรูปศัพท์

ปาฏิหาริย์	แปลว่า การกระทำที่ตักกลับ ชับไล่ หรือกำจัดเสียได้ซึ่งปฏิบัติ
อิทธิ หรือ ฤทธิ์	แปลว่า ความสำเร็จ
อาเทศนา	แปลว่า ระบุ อ้าง สำแดง ชี้บ่ง จะแปลว่า ปรากฏชัด ก็พอได้
อนุสาสนี	แปลว่า คำพร่ำสอน

โดยถือความหมายอย่างนี้ คัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ได้แปลความหมายปาฏิหาริย์ทั้งสามนั้นออกไปให้เห็นเพิ่มขึ้นอีกแนวหนึ่ง คือกล่าวว่ คุณธรรมต่างๆ เช่น เนกขัมมะ เมตตา ฌาน อนัตตานุปัสสนา ตลอดจนถึงอรหัตตมรรค เรียกว่าเป็น *อิทธิปาฏิหาริย์* ได้ทั้งนั้น โดยความหมายว่า สำเร็จผลตามหน้าที่ และกำจัดธรรมที่เป็นปฏิบัติของมัน เช่น กามฉันท์ พยาบาท ตลอดจนกิเลสทั้งปวงได้ เรียกว่าเป็น *อาเทศนาปาฏิหาริย์* ได้ โดยความหมายว่า ผู้ที่ประกอบด้วยธรรมเหล่านี้ทุกคน ย่อมมีจิตบริสุทธิ์ มีความคิดไม่ขุ่นมัว เรียกว่าเป็น *อนุสาสนี-ปาฏิหาริย์* ได้ โดยความหมายของการสั่งสอนว่า ธรรมข้อนั้นๆ ควรปฏิบัติ ควรฝึกอบรม ควรเพิ่มพูน ควรตั้งสติให้เหมาะสมอย่างไร เป็นต้น¹⁹¹⁶ คำอธิบายอย่างนี้ แม้จะไม่ใช้ความหมายอย่างที่ใช้ทั่วไป แต่ก็มีความรู้ประกอบที่ น่าสนใจ

ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า อิทธิปาฏิหาริย์เป็นโลกียอภิญาอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นส่วนเสริมคุณสมบัติของผู้ที่ได้โลกุตระอภิญาเป็นหลักอยู่แล้ว ให้พร้อมบริบูรณ์ยิ่งขึ้นสำหรับการบำเพ็ญกิจเกื้อกูลแก่ชาวโลก จึงมีพุทธพจน์บางแห่งเรียกภิกษุผู้ประกอบด้วยปาฏิหาริย์ครบทั้ง ๓ ประการ คือ อิทธิปาฏิหาริย์ อาเทศนาปาฏิหาริย์ และอนุสาสนีปาฏิหาริย์ ว่า เป็นผู้สำเร็จสิ้นเชิง จบหรือถึงจุดหมายสิ้นเชิง เป็นต้น และเป็นผู้ประเสริฐสุดในหมู่เทวดา และมนุษย์ทั้งหลาย¹⁹¹⁷

¹⁹¹⁴ ดู วัตถุประสงค์ของการปฏิบัติเช่นนี้ใน อภ.ปญจก.๒๒/๑๔๔/๑๘๙; ฤทธิ์ประเภทนี้เป็นพวกเมตตาดุจโศกมุตติ ซึ่งถึงขั้นเป็นสุภาวิโมกข์ เกิดจากเจริญโพชฌงค์ประกอบด้วยเมตตาก็ได้ (ส.ม.๑๙/๕๙๗/๑๖๔); เป็นผลของการเจริญสติปฏิฐาน ๔ ก็ได้ (ส.ม.๑๙/๑๒๕๓-๑๒๖๒/๓๗๖-๙); เป็นผลของการเจริญสมาธิก็ได้ (ส.ม.๑๙/๑๓๓๒-๖/๔๐๑-๓); บางแห่งเรียกผู้ปฏิบัติได้เช่นนี้ว่า อริยชนผู้เจริญอินทรีย์แล้ว (ม.อ.๑๔/๘๖๓/๕๕๖)

¹⁹¹⁵ วินย.๗/๓๓/๑๖; อรรถกถาอธิบายว่า ทรงห้ามแต่วิภูพณฤทธิ์ (ฤทธิ์ผืนแพก คือเปลี่ยนจากรูปร่างปกติ เช่น แปลงตัวเป็นต่างๆ เนรมิตให้เห็นสิ่งต่างๆ พุแต่ไม่เห็นตัว ให้เห็นตัวเหมือนเดียวน เป็นต้น) ไม่ห้ามอธิษฐานฤทธิ์ (เช่น อธิษฐานตัวเป็นหลายคน เดินน้ำดำดิน เป็นต้น) ดู วินย.๑.๓/๓๓๗ แต่คำอธิบายนี้ดูไม่น่านิยม

¹⁹¹⁶ พุ.ปฎิ.๓๑/๗๑๘-๗๒๒/๖๑๖-๖๒๐

¹⁹¹⁷ อภ.ติ.๒๐/๕๘๔/๓๗๕; อภ.ทส.๒๔/๒๑๗/๓๕๓

แต่ทั้งนี้ ย้ำว่า ต้องมีอนุสาสนีปาฏิหาริย์เป็นหลัก หรือเป็นข้อยืนตัวแน่นอน และมีปาฏิหาริย์ ๒ ข้อต้น เป็นเครื่องเสริม

แม้ในการใช้ปาฏิหาริย์ ก็ถือหลักอย่างเดียวกัน คือ ต้องใช้อนุสาสนีปาฏิหาริย์เป็นหลักอยู่เสมอ หากจะต้องใช้อธิปาฏิหาริย์หรืออาเทศนาปาฏิหาริย์บ้าง ในเมื่อมีเหตุผลสมควร ก็ใช้เพียงเพื่อเป็นเครื่องประกอบเบื้องต้น เพื่อนำเข้าสู่อนุสาสนีปาฏิหาริย์ มีอนุสาสนีปาฏิหาริย์เป็นเป้าหมาย และจบลงด้วยอนุสาสนีปาฏิหาริย์ ดังจะได้กล่าวต่อไป

โทษแก่ปุถุชน ในการเกี่ยวข้องกับเรื่องฤทธิ์

สำหรับปุถุชน ฤทธิ์อาจเป็นโทษได้ ทั้งแก่ผู้มีฤทธิ์เอง และแก่คนที่มาเกี่ยวข้องกับผู้มีฤทธิ์ ปุถุชนผู้มีฤทธิ์ อาจเกิดความเมาฤทธิ์¹⁹¹⁸ ในลักษณะต่างๆ เช่น เกิดมานะว่าเราทำได้ในสิ่งที่คนอื่นทำไม่ได้ คนอื่นทำไม่ได้ อย่างเรา มีความรู้สึกยกตนข่มผู้อื่น กลายเป็นอัสติบุรุษไป หรืออาจเกิดความหลงใหลมัวเมาในลาภสักการะที่เกิดจากฤทธิ์นั้น นำฤทธิ์ไปใช้เพื่อก่อความชั่วความเสียหายอย่างประเทวทัต เป็นต้น

อย่างน้อย การติดใจเพลินอยู่ในฤทธิ์นั้น ก็ทำให้ไม่สามารถปฏิบัติเพื่อบรรลुरुคุณธรรมที่สูงขึ้นไป ไม่อาจชำระกิเลสทำจิตใจให้บริสุทธิ์ได้ และเพราะฤทธิ์ของปุถุชนเป็นของเสื่อมได้ แม้แต่ความหวังกังวลมัวยุ่งกับการรักษาฤทธิ์ ก็กลายเป็นปถิโพธ คืออุปสรรค ที่ทำให้ไม่สามารถใช้ปัญญาพิจารณาตามวิธีของวิปัสสนาอย่างได้ผลดี ท่านจึงจัดเอาฤทธิ์เป็นปถิโพธอย่างหนึ่งของวิปัสสนา (เรียกว่าอิทธิปถิโพธ) ซึ่งผู้จะฝึกอบรมปัญญาพึงตัดเสียให้ได้¹⁹¹⁹

ส่วนปุถุชนที่มาเกี่ยวข้องกับผู้มีฤทธิ์ ก็มีทางประสบผลเสียจากฤทธิ์ได้เป็นอันมาก ผลเสียข้อแรกทีเดียว ก็คือ คนที่มาเกี่ยวข้อง อาจตกไปเป็นเหยื่อของผู้มีฤทธิ์หรือหลอกลวงว่ามีฤทธิ์ ซึ่งมีอกุศลเจตนาเนาเอาฤทธิ์มาเอ่ยอ้างเพื่อแสวงหาลาภสักการะ

อย่างไรก็ตาม ในเรื่องนี้มีข้อพึงสังเกตว่า ตามปกติ ผู้มีฤทธิ์ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติชอบ จะใช้ฤทธิ์ในกรณีเดียว เมื่อมีเหตุผลอันสมควร เพื่อเป็นลื่อนำไปสู่การแนะนำสั่งสอนสิ่งที่ถูกต้อง คืออนุสาสนีปาฏิหาริย์ ถ้าไม่มีเหตุผลเกี่ยวกับการแนะนำสั่งสอนธรรมแล้ว ผู้มีฤทธิ์จะใช้ฤทธิ์ทำไม นอกจากเพื่อผูกคนไว้กับตนเป็นสะพานทอดไปสู่ชื่อเสียงและลาภผล¹⁹²⁰

ดังนั้น จึงควรยึดถือเป็นหลักไว้ทีเดียวว่า การใช้อิทธิปาฏิหาริย์ จะต้องมีอนุสาสนีปาฏิหาริย์ตามมาด้วย ถ้าผู้ใดอ้างหรือใช้อิทธิปาฏิหาริย์โดยมิใช่เป็นเพียงบันไดที่จะนำไปสู่อนุสาสนีปาฏิหาริย์ ฟังถือไว้ก่อนว่า ผู้นั้นปฏิบัติผิดในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ เขาอาจมีอกุศลเจตนาหลอกลวง มุ่งแสวงหาลาภสักการะ หรืออย่างน้อยก็เป็นผู้มัวเมาหลงใหลเข้าใจผิดในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์นั้น

¹⁹¹⁸ อิทิมตะ (เป็นพวกเดียวกับเมาความรู้ เมาศีล เมามาน เป็นต้น ดู อภิ.วิ.๓๕/๘๔๙/๔๖๘)

¹⁹¹⁹ วิสุทธิ.๑/๑๑๒, ๑๒๒

¹⁹²⁰ แต่อย่าลืมนำ การตั้งใจใช้ความประพฤติศีลและวัตรเป็นเครื่องชักจูงผูกพันไว้กับตน เพื่อผลในทางชื่อเสียง ความมกยของสรรพธรรม หรือลาภ ก็เป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงติเตียนมากเช่นเดียวกัน

หลักการนี้ผ่อนลงมาใช้ได้แม้กับพฤติกรรมเกี่ยวกับเรื่องของขลังสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ไป¹⁹²¹ โดยอาจให้ยึดถือกันไว้ว่า ผู้ใดนำเอาของขลังสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือสิ่งลึกลับต่างๆ มาใช้ในการเกี่ยวข้องกับประชาชน โดยมิได้นำประชาชนไปสู่ความรู้ความเข้าใจในธรรม มิได้ต่อท้ายของขลังเป็นต้นนั้นด้วยการแนะนำสั่งสอนให้เกิดปัญญา คือความรู้ความเข้าใจถูกต้องเกี่ยวกับความจริงความดีงามที่ควรรู้และควรประพฤติปฏิบัติ เพื่อช่วยนำเขาให้ค่อยๆ ก้าวพ้นเป็นอิสระออกไปได้จากของขลังสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้น ฟังถือว่า ผู้นั้นเป็นผู้ปฏิบัติผิด และนำประชาชนไปในทางที่ผิด

อนึ่ง แม้ในกรณีที่มีได้ตกไปเป็นเหยื่อของผู้อวดอ้างฤทธิ์ การไปมั่ววุ่นวายเพลิดเพลินหรือฝักใฝ่กับอิทธิปาฏิหาริย์ทั้งหลาย ก็เป็นการไม่ปฏิบัติตามหลักการของพระพุทธศาสนาอยู่ในตัวแล้วตั้งหลายแง่

แง่ที่หนึ่ง ในเมื่ออิทธิปาฏิหาริย์ไม่ใช่สาระสำคัญของพระพุทธศาสนา ไม่เกี่ยวกับจุดหมายของพระพุทธศาสนา ไม่ช่วยย้่ามนุษย์หลุดพ้นจากกิเลส การไปฝักใฝ่ในเรื่องเช่นนี้ ย่อมเป็นการพว่เวลาและแรงงานที่ควรใช้สำหรับการปฏิบัติธรรมให้หมดไปในทางที่ผิด

แง่ที่สอง คนที่ไปเกี่ยวข้องกับผู้อ้างฤทธิ์หรืออำนาจลึกลับศักดิ์สิทธิ์ มักมุ่งเพื่อไปขอความช่วยเหลือ หวังอำนาจดลบันดาลให้เกิดโชคลาภ เป็นต้น การปฏิบัติเช่นนี้ ย่อมไม่ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา ที่เป็นกรรมวาท กิริยวาท และวิริยวาท สอนให้คนหวังผลสำเร็จจากการลงมือทำด้วยความเพียรพยายามตามเหตุตามผล การมั่วหวังผลจากการอ้อนวอนขอความช่วยเหลือจากอำนาจดลบันดาล อาจทำให้กลายเป็นคนมีนิสัยเฉื่อยชา กลายเป็นคนงอมืองอเท้า อย่างน้อยก็ทำให้ขาดความเพียรพยายาม ไม่รีบเร่งลงมือทำสิ่งที่ควรจะทำ ไม่เร่งเว้นสิ่งที่ควรงดเว้น ขัดกับหลักความไม่ประมาท

นอกจากนั้น ถ้าจะฝักใฝ่กับอิทธิปาฏิหาริย์ ก็ควรฝึกตนให้ทำปาฏิหาริย์นั้นได้เองจะดีกว่า (แต่ก็ยังขัดกับหลักการแง่ที่หนึ่งข้างต้นอยู่ดี) เพราะการฝักใฝ่หวังผลจากอิทธิปาฏิหาริย์ของผู้อื่น หรือจากอำนาจดลบันดาลทั้งหลาย เป็นการพึ่งสิ่งภายนอก ทำให้ชีวิตขึ้นต่อสิ่งอื่นมากยิ่งขึ้น แทนที่จะอาศัยอำนาจภายในน้อยลง และเป็นตัวของตัวเองมากยิ่งขึ้น จึงอาจทำให้กลายเป็นคนมีชีวิตที่เลื่อนลอย มักเป็นอยู่ด้วยความเพ้อฝัน เป็นคนขาดประสิทธิภาพ ขาดอำนาจและความมั่นใจในตนเอง ขัดต่อหลักการพื้นฐานของพระพุทธศาสนา ที่สอนให้พึ่งตนเอง สอนให้ทำตนให้เป็นที่พึ่งได้ หรือสามารถพึ่งตนได้ และสอนมรรคาแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระ ซึ่งในขั้นสุดท้าย ให้ข้ามพ้นได้แม้กระทั่งศรัทธาที่มีเหตุผล ไปสู่ความเป็นอยู่ด้วยปัญญาบริสุทธิ์ ไม่ต้องอิงอาศัยแม้กระทั่งพระศาสดา เริ่มต้นมรรคาจากการอิงอาศัยปัญญาส่องนำขององค์พระศาสดาผู้เป็นกัลยาณมิตร ไปสู่การยืนได้ลำพังตน โดยไม่ต้องอาศัยการประคับประคองของพระศาสดา¹⁹²²

¹⁹²¹ ของขลัง สิ่งศักดิ์สิทธิ์ อำนาจลึกลับนั้น รวมถึงสิ่งที่ท่านเรียกว่าตริจฉานวิชาบางอย่างด้วย (ตริจฉานวิชา คือ วิชาที่ขวางต่อทางสวรรค์นิพพาน หรือวิชาภายนอกที่ไม่เข้ากับจุดหมายของพระศาสนา โดยมากเป็นวิชาจำพวกการทำนายทายทัก และการรักษาโรคต่างๆ ซึ่งจะจัดเป็นความบกพร่องเสียหายในด้านศีล หากภิกษุนำมาใช้เป็นเครื่องมือหาเลี้ยงชีพ หรือหาลาภสักการะ ตริจฉานวิชาเป็นคนละอย่างกับกับอิทธิปาฏิหาริย์, ตริจฉานวิชา มาใน ที.สี.๙/๑๙-๒๕/๑๑-๑๕ และกล่าวซ้ำไว้อีกหลายสูตรในพระไตรปิฎกเล่ม ๙ นั้น, มีสิกขาบทห้ามเรียนห้ามสอนใน วินย.๓/๓๒๒/๑๗๗; ๗/๑๘๔/๗๑ อธิบายใน ที.อ.๑/๑๒๑; นิห.๒/๑๑๗ เป็นต้น)

¹⁹²² อย่่าลืมน่าว่า หลักพึ่งตนเอง เป็นตัวของตัวเอง นี้ ท่านให้สมดุลด้วยหลักการเคารพ หรือคารวะธรรม ที่กล่าวไว้ในตอนก่อน และฟังสังเกตว่า ผู้เป็นอิสระแล้วอย่างแท้จริง กลับเป็นผู้เชื่อฟังคำสั่ง มีวินัยอย่างยิ่ง (การเชื่อฟัง กับความเชื่อที่เรียกว่าศรัทธา มีแง่ต่างกัน การเชื่อฟังหรือปฏิบัติตามคำสั่งอย่างมีวินัยนั้น เกิดจากศรัทธาอย่างหนึ่ง เกิดจากปัญญาอย่างหนึ่ง พระอรหันต์ปฏิบัติตามคำสั่งรักษาระเบียบวินัยด้วยปัญญา).

แนวปฏิบัติที่ถูกต้อง ในการเข้าไปเกี่ยวข้องกับเรื่องฤทธิ์

เมื่อพิจารณาในแง่ผลต่อคนที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับฤทธิ์แล้ว คราวนี้ลองมาพิจารณาดูแนวปฏิบัติจากพระจริยาวัตรของพระบรมศาสดาและพระสาวกทั้งหลายผู้เรื่องฤทธิ์ ว่าท่านใช้ฤทธิ์หรือปฏิบัติต่ออิทธิปาฏิหาริย์กันอย่างไร

สำหรับองค์พระพุทธเจ้าเอง ปรากฏชัดจากพุทธดำรัสที่อ้างแล้วข้างต้นว่า ทรงรังเกียจ ไม่ทรงโปรด ทั้งอิทธิปาฏิหาริย์และอาเทศนาปาฏิหาริย์ แต่ทรงสนับสนุนอนุสาสนีปาฏิหาริย์ และทรงใช้ปาฏิหาริย์ข้อหลังนี้อยู่เสมอเป็นหลักประจำแห่งพุทธกิจ หรือว่าให้ถูกแท้คือ เป็นตัวพุทธกิจทีเดียว ทั้งนี้ ด้วยเหตุผลดังแสดงแล้วข้างต้น

แต่ก็ปรากฏอยู่บางคราวว่า มีกรณีที่ทรงใช้อิทธิปาฏิหาริย์บ้างเหมือนกัน และเมื่อพิจารณาจากกรณีเหล่านั้นแล้ว ก็สรุปได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้อิทธิปาฏิหาริย์ เฉพาะในกรณีที่ทรงทรมานผู้มีฤทธิ์ ผู้ถือฤทธิ์เป็นเรื่องสำคัญ หรือผู้ถือตัวว่าเป็นผู้วิเศษ ให้ละความหลงใหลมัวเมาในฤทธิ์ พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า ใช้ฤทธิ์ปราบฤทธิ์ เพื่อให้ผู้ชอบฤทธิ์หรือล้าพองในฤทธิ์ ตระหนักในคุณค่าอันจำกัดของฤทธิ์ มองเห็นสิ่งอื่นที่ดงามประเสริฐกว่าฤทธิ์ และพร้อมที่จะเรียนรู้หรือรับฟังสิ่งอันประเสริฐนั้น ซึ่งจะทรงชี้แจงสั่งสอนแก่เขาด้วยอนุสาสนีปาฏิหาริย์ต่อไป

ทั้งนี้ ตรงกับหลักที่กล่าวข้างต้นว่า ใช้อิทธิปาฏิหาริย์ประกอบอนุสาสนีปาฏิหาริย์ แต่เป็นการใช้ประกอบในขอบเขตจำกัดอย่างยิ่ง คือเฉพาะในกรณีที่ผู้รับคำสอนฝึกฝนในฤทธิ์หรือเมฤทธิ์ แสดงทวิภูฏิมานะต่อพระองค์เท่านั้น เช่น เรื่องการทรมานพระพรหม เป็นต้น

ส่วนพระมหาสาวกทั้งหลาย ก็มีเรื่องราวเล่ามาบ้างว่า ใช้ฤทธิ์ประกอบอนุสาสนีแก่ผู้ฝึกฝนฤทธิ์ เช่น เรื่องที่พระสารีบุตรสอนหมู่ภิกษุศิษย์พระเวททัต ด้วยอาเทศนาปาฏิหาริย์ควบกับอนุสาสนีปาฏิหาริย์ พระมหาโมคคัลลาน์ สอนด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ควบกับอนุสาสนีปาฏิหาริย์

ส่วนการทำอิทธิปาฏิหาริย์เพื่ออนุเคราะห์ช่วยเหลือ มีเรื่องเล่ามาบ้างน้อยเหลือเกิน แต่กรณีที่ขอร้องให้ช่วยเหลือด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ ไม่พบในพระไตรปิฎกเลยแม้แต่แห่งเดียว จะมีผู้ขอร้องพระบางรูปให้แสดงอิทธิปาฏิหาริย์บ้าง ก็เพียงเพราะอยากดูเท่านั้น¹⁹²³ และการแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ให้ชาวบ้านดู พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามไว้แล้วดังได้กล่าวข้างต้น

ในที่นี้ ขอขำขคิดตามหลักพระพุทธศาสนาไว้อีกครั้งหนึ่งว่า ในชีวิตที่เป็นจริง ในระยะยาว หรือตามปกติธรรมดาของมนุษย์ มนุษย์ก็ต้องอยู่กับมนุษย์ และเป็นอยู่ด้วยเหตุผลสามัญของมนุษย์เอง จะมัวหวังพึ่งอำนาจภายนอกที่มองไม่เห็น ซึ่งไม่ขึ้นกับตนเองอยู่อย่างไร

ทางที่ดี ควรจะหันมาพยายามฝึกหัดตนเอง และฝึกปรือกันเอง ให้มีความรู้ความสามารถชำนาญในการแก้ปัญหา ตามวิถีทางแห่งเหตุผลอย่างสามัญของมนุษย์นี้แหละ ให้สำเร็จโดยชอบธรรม ความสามารถที่ทำได้สำเร็จอย่างนี้ ท่านก็จัดเป็นฤทธิ์อย่างหนึ่ง และเป็นฤทธิ์ที่ถูกต้องตามหลักการของพระพุทธศาสนา มีทั้ง *อามิสฤทธิ์* และ *ธรรมฤทธิ์*¹⁹²⁴ โดยถือธรรมฤทธิ์เป็นหลักนำ

¹⁹²³ อิทธิปาฏิหาริย์ในคัมภีร์ ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

¹⁹²⁴ *อามิสฤทธิ์* (ความสำเร็จ หรือความรุ่งเรืองทางวัตถุ, วัตถุรุ่งเรือง หรือวัตถุเป็นแรงบันดาลใจ) และ *ธรรมฤทธิ์* (ความสำเร็จ หรือความรุ่งเรืองแห่งธรรม, ธรรมรุ่งเรือง หรือธรรมเป็นแรงบันดาลใจ) มาใน อง.ทุก.๒๐/๔๐๓/๑๑๗; อนึ่ง ความมีรูปโฉมงามผิวพรรณผุดผ่อง ความมีอายุยืน ความมีสุขภาพดี ความมีเสน่ห์ที่ผู้คนชอบชมอยู่ใกล้ ก็เรียกว่าเป็นฤทธิ์ เช่นกัน (ดู ที.ม.๑๐/๑๗๑/๒๐๔; ม.อุ.๑๔/๔๙๖/๓๓๐)

สรุปเหตุผลข้อใหญ่ ที่แสดงถึงขอบเขตจำกัด หรือจุดติดตันของอิทธิปาฏิหาริย์ ตลอดถึงอำนาจศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายทั้งปวง ซึ่งทำให้ไม่สามารถเป็นหลักการสำคัญของพระพุทธานุศาสตร์ ไม่เกี่ยวข้องกับจุดหมายของพุทธธรรม และไม่ใช่ว่าจำเป็นสำหรับการดำเนินพุทธมรรคา ไม่อาจเป็นที่พึ่งอันเกษมหรือปลอดภัยได้ เหตุผลนั้นมี ๒ ประการ คือ-

๑. ทางปัญญา อิทธิปาฏิหาริย์ เป็นต้น ไม่อาจทำให้เกิดปัญญาหยั่งรู้สังขารม เข้าใจสภาวะธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริงได้ ดังตัวอย่าง เรื่องพระภิกษุผู้มีฤทธิ์ที่เหาะไปหาคำตอบเกี่ยวกับสังขารมทั่วจักรวาล จนถึงพระพรหม ผู้ถือตนว่าเป็นผู้สร้างผู้บันดาลโลก ก็ไม่สำเร็จ และเรื่องฤาษีผู้มีฤทธิ์ เหาะไปดูที่สุตโลกพิภพจนหมดอายุ ก็ไม่พบ เป็นตัวอย่าง¹⁹²⁵

๒. ทางจิต อิทธิปาฏิหาริย์ เป็นต้น ไม่อาจกำจัดกิเลส หรือดับความทุกข์ได้จริง จิตใจมีความชุ่มฉ่ำ กัลลกลุ่ม เราร้อน ถูกโลภะ โทสะ โมหะ ครอบงำ ก็ไม่สามารถแก้ไขให้หลุดพ้นเป็นอิสระได้ แม้จะใช้สมาธิสมาบัติข่มระยับไว้ ก็ทำได้เพียงชั่วคราว กลับออกมาสู่การเผชิญโลกและชีวิตตามปกติ เมื่อใด ก็เลสและความทุกข์ก็หวนคืนมารังควานได้อีก เมื่อนั้น ยิ่งกว่านั้น อิทธิปาฏิหาริย์อาจกลายเป็นเครื่องมือรับใช้กิเลสไปก็ได้ ดังเรื่องพระเวททัตเป็นตัวอย่าง¹⁹²⁶

เวทดา

มนุษย์ กับ เวทดา เปรียบเทียบฐานะกัน

ข้อควรพิจารณาเกี่ยวกับเรื่องเวทดา¹⁹²⁷ ว่าโดยส่วนใหญ่ ก็เหมือนกับที่กล่าวแล้วในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ เพราะคนมักเข้าไปเกี่ยวข้องกับเวทดา เพื่อผลในทางปฏิบัติ คือหวังพึ่ง และขออำนาจลดบันดาลต่างๆ เช่นเดียวกับที่หวังและขอจากอิทธิฤทธิ์ และเวทดาก็เป็นผู้มีฤทธิ์

หลักการทั่วไปที่บรรยายแล้วในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ เฉพาะอย่างยิ่ง ส่วนที่เกี่ยวกับคุณและโทษ จึงนำมาใช้กับเรื่องเวทดาได้ด้วย แต่ก็ยังมีเรื่องที่ควรทราบเพิ่มเติมอีกบางอย่าง ดังนี้

ว่าโดยภาวะพื้นฐาน เวทดาทุกประเภท ตลอดจนถึงพรหมที่สูงที่สุด ล้วนเป็นเพื่อนร่วมทุกข์ เกิดแก่เจ็บตาย เวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏ เช่นเดียวกับมนุษย์ทั้งหลาย และส่วนใหญ่ก็เป็นปุถุชน ยังมีกิเลสคล้ายมนุษย์

แม้ว่าจะมีเทพเป็นอริยบุคคลบ้าง ส่วนมากก็เป็นอริยะมาก่อนตั้งแต่ครั้งยังเป็นมนุษย์ แม้ว่าเมื่อเปรียบเทียบโดยเฉลี่ยตามลำดับฐานะ เวทดาจะเป็นผู้มีคุณธรรมสูงกว่า แต่ก็อยู่ในระดับใกล้เคียงกัน จนพูดรวมๆ ไปได้ว่า เป็นระดับสุดติดด้วยกัน

¹⁹²⁵ ที.ส.๙/๓๓๓/๒๗๗ และ ส.ส.๑๕/๒๙๗/๘๘; อญ.จตุกก.๒๑/๔๕/๖๑ (เคยอ้างแล้วทั้งสองเรื่อง)

¹⁹²⁶ วินย.๗/๓๕๐/๑๖๔ (เคยอ้างแล้ว); อย่างไรก็ตามก็ดี ถ้าความคิดร้ายรุนแรงขึ้น ฤทธิ์ก็เสื่อมได้ เพราะฤทธิ์ต้องอาศัยสมาธิสมาบัติเป็นฐาน และผู้จะเข้าสมาธิสมาบัติได้ ต้องทำจิตให้บริสุทธิ์ผ่องใส ปราศจากนิวรณ์.

¹⁹²⁷ คำว่าเวทดา หรือเทพ ใช้คลุมถึงพรหมทั้งหลายด้วย โดยแบ่งเป็นเวทดาชั้นกามาวจร (ผู้ยังเกี่ยวข้องกับกาม บางที่เรียกว่า กามาวจรสวรรค์ หรือสวรรค์ชั้นที่ยังเกี่ยวข้องกับกาม ๖ ชั้น คือ จาตุมาทราชา ทวาตังส ยามา ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมมิตตวสวัตตี) ต่อจากนั้น มีเทพชั้นรูปาวจร (รูปพรหม) ๑๖ ชั้น และสูงสุด มีเทพชั้นอรูปาจร (อรูปรหม) (ดู สงคท.๒๙ เป็นต้น)

ในแง่ความได้เปรียบเสียเปรียบ บางอย่างเทวดาดีกว่า แต่บางอย่างมนุษย์ก็ดีกว่า เช่น ท่านเปรียบเทียบระหว่างมนุษย์ชาวชมพูทวีป กับเทพชั้นดาวดึงส์ว่า เทพชั้นดาวดึงส์เหนือกว่ามนุษย์ ๓ อย่าง คือ มีอายุทิพย์ ผิวพรรณทิพย์ และความสุกทิพย์ แต่มนุษย์ชาวชมพูทวีปก็เหนือกว่าเทวดาชั้นดาวดึงส์ ๓ ด้าน คือ กล้าหาญกว่า มีสติดีกว่า และมีการประพาศพรหมจรรย์ (หมายถึงการปฏิบัติตามอริยมรรค)¹⁹²⁸

แม้ว่าตามปกติพวกมนุษย์จะถือว่าเทวดาสูงกว่าพวกตน และพากันอยากไปเกิดในสวรรค์ แต่สำหรับพวกเทวดา เขาก็ถือว่า การเกิดเป็นมนุษย์ เป็นสุคติของพวกเขา ดังพุทธพจน์ยืนยันว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นมนุษย์นี้แล นับว่าเป็นการไปสู่สุคติของเทพทั้งหลาย”¹⁹²⁹

เมื่อเทวดาองค์ใดองค์หนึ่งจะจุติ เพื่อนเทพชาวสวรรค์จะพากันอวยพรว่า ให้ไปสู่สุคติ คือไปเกิดในหมู่มนุษย์ทั้งหลาย เพราะโลกมนุษย์ เป็นถิ่นที่มีโอกาสเลือกประกอบกุศลกรรม ทำความดีงามต่างๆ และประพาศปฏิบัติธรรมได้อย่างเต็มที่^๓ (ความชั่วหรืออกุศลกรรมต่างๆ ก็เลือกทำได้เต็มที่เช่นเดียวกัน)

การเกิดเป็นเทวดาที่มีอายุยืนยาว ท่านถือว่า เป็นการเสียหรือพลาดโอกาสอย่างหนึ่งในการที่จะได้ประพาศพรหมจรรย์¹⁹³⁰ (ปฏิบัติตามอริยมรรค) เรียกอย่างสามัญว่า เป็นโชคไม่ดี

พวกชาวสวรรค์มีแต่ความสุข ชวนให้เกิดความประมาทมัวเมา สติไม่มั่น ส่วนโลกมนุษย์มีสุขบ้าง ทุกข์บ้าง เฉลี่ยระคน มีประสบการณ์หลากหลาย เป็นบทเรียนได้มาก เมื่อรู้จักกำหนด ก็ทำให้ได้เรียนรู้ ช่วยให้สติเจริญว่องไว ทำงานได้ดี¹⁹³¹ เกื้อกูลแก่การฝึกตน และการที่จะก้าวหน้าในอารยธรรม

เมื่อพิจารณาในแง่ระดับแห่งคุณธรรมให้ละเอียดลงไปอีก จะเห็นว่า มนุษย์ภูมินั้น อยู่กลางระหว่างเทวภูมิหรือสวรรค์ กับ อบายภูมิ มีนรก เป็นต้น

พวกอบายเช่นนรานั้น เป็นแดนของคนบาปต่อยคุณธรรม แม้ชาวอบายบางส่วนจะจัดได้ว่าเป็นคนดี แต่ก็ตกไปอยู่ในนั้น เพราะความชั่วบางอย่างให้ผลถ่วงดึงลงไป ส่วนสวรรค์ก็เป็นแดนของคนดีค่อนข้างมีคุณธรรม แม้ว่าชาวสวรรค์บางส่วนจะเป็นคนชั่ว แต่ก็ได้ขึ้นไปอยู่ในแดนนั้น เพราะมีความดีบางอย่างที่ปะทุแรง ช่วยผลักดันหรือจูดขึ้นไป

ส่วนโลกมนุษย์ ที่อยู่ระหว่างกลาง ก็เป็นประจวบเหมาะที่ผ่านหมุนเวียนกันไปมา ทั้งของชาวสวรรค์ และชาวอบาย เป็นแหล่งที่สัตว์โลกทุกพวกทุกชนิดมาทำมาหากกรรม เป็นที่คนชั่วมาสร้างตัวให้เป็นคนดี เตรียมไปสวรรค์ หรือคนดีมาสู้มัวตัวให้เป็นคนชั่ว เตรียมไปนรก ตลอดจนเป็นที่ผู้รู้จะมาสะสางตัวให้เป็นคนอิสระ เลิกทำมาหากกรรม เปลี่ยนเป็นผู้หว่านธรรม ลอยพ้นเหนือการเดินทางหมุนเวียนต่อไป

พวกอบายมีหลายชั้น¹⁹³² ชั้นเดียวกันก็มีบาปกรรมใกล้เคียงกัน พวกเทพก็มีหลายชั้นชอยละเอียดยิ่งกว่าอบาย มีคุณธรรมพื้นฐานประณีตลดหลั่นกันไปตามลำดับ ชั้นเดียวกันก็มีคุณธรรมใกล้เคียงกัน

ส่วนโลกมนุษย์แดนเดี่ยวนั้น เป็นที่รวมของบาปกรรมและคุณธรรมทุกอย่างทุกระดับ มีคนชั่ว ซึ่งมีบาปกรรมหยาบหนาเหมือนดังขวานรกชั้นต่ำสุด และมีคนดี ซึ่งมีคุณธรรมประณีตเท่ากับพรหมผู้สูงสุด ตลอดจนท่านผู้พ้นแล้วจากภพภูมิทั้งหลาย ซึ่งแม้แต่เหล่าเทพमारพรหมก็เคารพบูชา

¹⁹²⁸ ดู วจ.นวก.๒๓/๒๒๕/๔๐๙

¹⁹²⁹ พุ.ยติ.๒๕/๒๖๑-๒/๒๘๙-๒๙๐.

¹⁹³⁰ วจ.อภุจก.๒๓/๑๑๙/๒๒๙

¹⁹³¹ ดู เค้า วจ.อ.๓/๓๔๕

¹⁹³² อบายภูมิ มี ๔ คือ นรก ตีรัจฉาน เปต และ อสุรกาย (พ.ยติ.๒๕/๒๗๓/๓๐๑ เป็นต้น).

ภาวะเช่นนี้ นับได้ว่าเป็นลักษณะพิเศษของโลกมนุษย์ ที่เป็นวิสัยกว้างสุดแห่งบาปอกุศลและคุณธรรม เพราะเป็นที่ทำมาหากิน และเป็นที่ย่านธรรม

เท่าที่กล่าวมานี้ จะเห็นข้อเปรียบเทียบระหว่างมนุษย์กับเทวดาได้ว่า เมื่อเทียบโดยคุณธรรมและความสามารถทั่วไปแล้ว ทั้งมนุษย์และเทวดาต่างก็มีได้เท่าเทียม หรือใกล้เคียงกัน เป็นระดับเดียวกัน แต่มนุษย์มีวิสัยแห่งการสร้างสรรค์ปรับปรุงมากกว่า ข้อแตกต่างสำคัญจึงอยู่ที่โอกาส กล่าวคือ มนุษย์มีโอกาสมากกว่าในการที่จะพัฒนาคุณธรรมและความสามารถของตน

ถ้ามองในแง่แข่งขัน (ทางธรรมไม่สนับสนุนให้มอง) ก็ว่า ตามปกติ ถ้าอยู่กันเฉยๆ เทวดาทั่วไปสูงกว่า ดีกว่า เก่งกว่ามนุษย์ แต่ถ้ามนุษย์ปรับปรุงตัวเมื่อไร ก็จะขึ้นไปเทียมเท่า หรือแม้แต่สูงกว่า ดีกว่า เก่งกว่าเทวดา¹⁹³³

มนุษย์กับเทวดา ความสัมพันธ์ใด ที่ล้ำสมัย ควรเลิกเสีย

เมื่อทราบฐานะของเทวดาแล้ว ฟังทราบความสัมพันธ์ที่ควร และไม่ควร ระหว่างเทวดากับมนุษย์ต่อไป ในลัทธิศาสนาที่มีมาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล เขาเชื่อว่ามิเทวดาใหญ่ น้อยมากมาย และมีเทพสูงสุดเป็นผู้สร้างโลก และบันดาลทุกสิ่งทุกอย่าง ซึ่งมนุษย์ไม่มีทางจะเจริญเลิศล้ำกว่าเทพนั้นได้ มนุษย์จึงสร้างความสัมพันธ์กับเทพ ด้วยวิธีอ่อนวอนขอความช่วยเหลือด้วยวิธีการต่างๆ เช่น สวดสรรเสริญ ยกย่อง สดุดี บวงสรวง สังเวช บูชาัญญ เป็นการปรนเปรอเอาอกเอาใจ หรือไม่ก็ใช้วิธีเรียกร้องความสนใจ บีบบังคับให้เห็นใจ เชิงร้ายให้เกิดความรังอนใจ จนเทพทนนิ่งอยู่ไม่ได้ ต้องหันมาดูแลหาทางแก้ไข หรือสนองความต้องการให้ ทั้งนี้ โดยใช้วิธีข่มขู่บีบบังคับลงโทษ ทรมานตนเอง ที่เรียกว่าประพาศิพตและบำเพ็ญตบะต่างๆ

สรุปให้เห็นชัดถึงวิธีสัมพันธ์กับเทพเจ้าเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. วิธีอ่อนวอนขอความช่วยเหลือ ด้วยการเซ่นสรวง สังเวช บูชาัญญ ดั่งลูกอ่อนวอนขอต่อพ่อแม่ บางทีเลยไปเป็นดังประจบ และแม่ติดสินบนต่อผู้มีอำนาจเหนือ
๒. วิธีบีบบังคับให้ทำตามความประสงค์ ด้วยการบำเพ็ญพรตทำตบะ ดั่งลูกที่ตอกชกหัวกัดทั้งตนเอง เรียกร้องเชิงบีบบังคับ ให้พ่อแม่หันมาใส่ใจความประสงค์ของตน

แต่จะเป็นวิธีใดก็ตาม ย่อมรวมลงในการมุ่งหวังผลประโยชน์แก่ตน ด้วยการพึ่งพาล้างภายนอกทั้งสิ้น เมื่อพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นแล้ว ก็ได้สอนให้เลิกเสียทั้งสองวิธี และการเลิกวิธีปฏิบัติทั้งสองนี้แหละ ที่เป็นลักษณะพิเศษของพระพุทธศาสนาในเรื่องนี้

ในการสอนให้เลิกวิธีปฏิบัติเหล่านี้ พระพุทธศาสนาสามารถแสดงเหตุผล ชี้ให้เห็นคุณโทษ และวางวิธีปฏิบัติที่สมควรให้ใหม่ด้วย

¹⁹³³ ใน อ.ญ.อ.ก.จ.๓๓/๑๖๑/๓๑๔ มีพุทธพจน์ว่า ต่อเมื่อพระพุทธเจ้าทรงมีอิทธิฤทธิ์สละนระครบ ๘ ปริวัฏฐิ (รอบทั้ง ๘ ด้าน คือ ๑. จำโอกาสได้ ๒. เห็นรูปทั้งหลาย ๓. สนทนากันได้กับเทวดาเหล่านั้น ๔. รู้ว่าเทวดาเหล่านั้นมาจากเทพนิยายไหน ๕. รู้ว่าเทวดาเหล่านั้น จุตจากที่นั่น ไปเกิดที่นั่น ด้วยวิบากของกรรมใด ๖. รู้ว่าเทวดาเหล่านั้น มีอาหารอย่างไร เสวยสุขทุกอย่างอย่างไร ๗. รู้ว่าเทวดาเหล่านั้นมีอายุยืนยาวเท่าใด ๘. รู้ว่าพระองค์เคยอยู่ร่วมกับเทวดาเหล่านั้นหรือไม่) จึงจะทรงปฏิญาณได้ว่าทรงบรรลุแล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ. อิทธิฤทธิ์สละนระนี้ น่าจะแปลว่า ญาณสละนระของพระพุทธเจ้าเหนือกว่าเทพ หรือญาณสละนระที่ทำให้ทรงเป็นผู้เหนือกว่าเทพ (เทียบคำแปลกับ ชุ.จ.๓๐/๖๕๔/๓๑๒; นิห.อ.๒/๓๒๘; สุตต.อ.๒/๕๓๐) เพราะทำให้ทรงรู้จักเทวดาดีกว่าที่พวกเทวดารู้จักตนเอง (เช่น พระพรหมไม่รู้อายุของตน จึงเข้าใจตนเองผิดว่าไม่เกิดไม่ตาย) อิทธิฤทธิ์สละนระนี้ เป็นส่วนหนึ่งของทิพยจักขุ (ดู ม.อ.๓/๓๐๕) จึงเป็นคุณสมบัติจำเป็นอย่างหนึ่งสำหรับความเป็นสัมมาสัมพุทธะ เช่นเดียวกับตถาคตญาณข้ออื่นๆ แต่ไม่จำเป็นสำหรับภรรอรุหัตตผล หรือนิพพาน (แต่เดิมมา ตั้งแต่ก่อนพุทธกาล ความนับถือเทวดาเป็นของสามัญ และฝังรากลึก ดังนั้น การจะแสดงความประเสริฐของมนุษย์ได้ ก็ต้องให้เห็นว่ามนุษย์สามารถทำตนให้เหนือกว่าเทวดาได้อย่างไร).

หวังพึ่งเทวดา ได้ผลนิดหน่อย แต่เกิดโทษมากมาย

การหวังพึ่งเทวดา ย่อมมีผลในขอบเขตจำกัด หรือมีจุดติดตันอย่างเดียวกับที่กล่าวแล้วในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ คือ ในทางปัญญา เทวดาต่างๆ ไปก็ยังมีวิเศษฯ ไม่รู้สังขารธรรม เช่นเดียวกับมนุษย์ ดังเรื่องพระภิกษุรูปที่เหาะไปถามปัญหาแก่เทวดา จนแม่แต่พระพรหมก็ตอบไม่ได้ และเรื่องพระพุทธเจ้าทรมานพกพรหม ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

ส่วนในด้านจิตใจ เทวดาก็เหมือนกับมนุษย์ คือ ส่วนใหญ่เป็นปุถุชน ยังมีกิเลส มีเชื่อความทุกข์มากบ้าง น้อยบ้าง ยังหมุ่นเวียนขึ้นๆ ลงๆ อยู่ในสังสารวัฏ ดังเช่นพระพรหม แม้จะมีคุณธรรมสูง แต่ก็ยังประมาทเมาว่าตนอยู่เที่ยงแท้รันดร¹⁹³⁴ พระอินทร์เมาประมาทในทิพยสมบัติ¹⁹³⁵ คนอื่นหวังพึ่งพระอินทร์ แต่พระอินทร์เองยังไม่หมดราคะ โทสะ โมหะ ยังมีความหวาดกลัวสะดุ้งหัวนไหว¹⁹³⁶

การอ้อนวอนหวังพึ่งเทวดา นอกจากขัดกับความเพียรพยายามโดยหวังผลสำเร็จจากการกระทำ ชัดหลักพึ่งตนเองและความหลุดพ้นเป็นอิสระ ดังได้กล่าวในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์แล้ว ยังมีผลเสียที่ควรสังเกตอีกหลายอย่าง เช่น

- ในเมื่อเทวดาเป็นปุถุชน การที่มนุษย์ไปเฝ้าประจบยกยอ บันบานต่างๆ ไม่เพียงแต่มนุษย์เท่านั้นที่จะประสบผลเสีย เทวดาทั้งหลายก็จะพลอยเสียไปด้วย เพราะจะเกิดความหลงใหลมัวเมาในคำยกย่องสรรเสริญติดในลาภสักการะ คือสิ่งเช่นสรวยสังเวศ และปรารถนาจะได้ให้มากยิ่งขึ้นๆ โดยนัยนี้ ทั้งเทวดาและมนุษย์ต่างก็มัวมาฝากใฝ่่วนวายอยู่กับการบันบาน และการให้ผลตามบันบาน ละทิ้งกิจการที่ของตน หรือก็ไม่ก็ปล่อยปละละเลยให้บกพร่องย่อหย่อน เป็นผู้ตกอยู่ในความประมาท แล้วทั้งมนุษย์และเทวดา ก็พากันเสื่อมลงไปด้วยกัน

- เทวดาบางพวก เมื่อมัวเมาติดในลาภสักการะความยกย่องนับถือแล้ว ก็จะหาทางผูกมัดหมูชนไว้กับตน โดยหาทางทำให้คนต้องพึ่งเขาอยู่เรื่อยไป เพื่อผลนี้ เทวดาอาจใช้วิธีการต่างๆ เช่น ล่อด้วยความสำเร็จสมปรารถนาเล็กๆ น้อยๆ เพื่อให้คนหวังผลมากยิ่งขึ้น และบันบานเช่นสรวยมากยิ่งขึ้น หรือแม่แต่แก้งทำเหตุให้คนต้องมาติดต่อขอผล ถลำตนเข้าสู่วงการ

- เมื่อเทวดาประเภทหวังลาภ มาวุ่นวายกันอยู่มาก เทวดาดีที่จะช่วยเหลือคนดีโดยไม่หวังผลประโยชน์ก็จะพากันเบือนหน้า หลบลิ้นปลิวตัวออกไป คนที่ทำดี ก็ไม่มีใครจะคอยช่วยเหลือให้กำลังใจ ฝ่ายเทวดาใฝ่ลาภ ก็จะช่วยต่อเมื่อได้รับสิ่งบน หรืออย่างน้อยคำขอร้องอ้อนวอน มนุษย์ก็เลยรู้สึกกันมากขึ้นเหมือนว่า ทำดีไม่ได้ดี ทำชั่วจึงจะได้ดี ก่อให้เกิดความสับสนระส่ำระสายในสังคมมนุษย์มากยิ่งขึ้น

- เมื่อเทวดาติงามปลีกตัวไป ไม่เกี่ยวข้อง (ตามปกติธรรมเนียมของเทวดา ก็ไม่ต้องการมาเกี่ยวข้องกับวุ่นวายหรือแทรกแซงในกิจการของมนุษย์อยู่แล้ว)¹⁹³⁷ ก็ยังเป็นโอกาสสำหรับเทวดาร้ายใฝ่ลาภ จะแสวงหาผลประโยชน์ได้มากยิ่งขึ้น เช่น เมื่อมนุษย์อ้อนวอนเรียกร้องเจาะจงต่อเทพบางท่านที่เขา นับถือ เทพใฝ่ลาภพวกนี้ก็จะลงมาสวมรอยรับสมอ้างหลอกมนุษย์ โดยมนุษย์ไม่อาจทราบ เพราะเป็นเรื่องเหนือวิสัยของตน แล้วเทวดาสวมรอยก็ทำเรื่องให้พวกมนุษย์หมกมุ่นมัวเมายิ่งขึ้น

¹⁹³⁴ ส.ส.๑๕/๕๘๖/๒๑๕

¹⁹³⁵ ม.ม.๑๒/๔๓๗/๔๖๘

¹⁹³⁶ ส.ส.๑๕/๘๖๔/๓๒๒

¹⁹³⁷ โลกมนุษย์ไม่สะอาด มีกลิ่นเป็นที่รังเกียจแก่เทวดา (ดู ที่.ม.๑๐/๓๐๖/๓๖๒; ขุพุทธก.อ.๑๒๙; สุตต.อ.๒/๘๖)

โดยนัยนี้ จะเห็นได้ว่า คนที่ได้รับความช่วยเหลือจากเทวดา ไม่จำเป็นต้องเป็นคนดี และคนดีก็ไม่จำเป็นต้องได้รับความช่วยเหลือจากเทวดา ที่เป็นเช่นนี้ เพราะทั้งมนุษย์และเทวดาต่างก็เป็นปุถุชน และต่างก็ปฏิบัติผิด พากันทำให้ระบบต่างๆ ที่ตั้งมาในโลก คลาดเคลื่อนเลื่อมทรมาลงไป

สร้างความสัมพันธ์ที่ถูกต้อง ระหว่างมนุษย์กับเทวดา

อนึ่ง ขอกล่าวถึงข้อสังเกตบางอย่าง เพื่อจะได้มองเห็นแนวทางในการปฏิบัติต่อไปชัดเจนขึ้น

ประการแรก เทวดาประกาศิต หรือกำหนดเหตุการณ์ หรือบันดาลชะตากรรมแก่มนุษย์โดยเด็ดขาดแต่ฝ่ายเดียวไม่ได้ แม้ตามปกติจะถือกันว่า เทวดามีฤทธิ์มีอำนาจเหนือกว่ามนุษย์ แต่ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า ถ้ามนุษย์ปรับปรุงตัวขึ้นมาเมื่อใด ก็สามารถเท่าเทียม หรือเหนือกว่าเทวดาได้ และสิ่งที่จะกำหนดว่าใครจะเหนือใคร ก็อยู่ที่คุณธรรมและความเพียรพยายาม

ดังมีเรื่องมาในชาดก กษัตริย์สองเมืองจะทำสงครามกัน ฝ่ายหนึ่งไปถามพระฤาษีมีฤทธิ์ ซึ่งติดต่อกับพระอินทร์ได้ ได้รับทราบคำสั่งของพระอินทร์ว่าฝ่ายตนจะชนะ จึงประมาท ปล่อยเหล่าทหารสุมกันบนเนิน ส่วนกษัตริย์อีกฝ่ายหนึ่งทราบข่าวทำนายว่าฝ่ายตนจะแพ้ ยิ่งตระเตรียมการให้แข็งแรงยิ่งขึ้น ครั้นถึงเวลารบจริง ฝ่ายหลังนี้ ก็เอาชนะกองทัพกษัตริย์ฝ่ายที่มัวประมาทได้ พระอินทร์ถูกต่อว่า จึงกล่าวเทศน์ออกมาว่า “ความบากบั่นพากเพียรของคน เทพทั้งหลายก็เกียดกันไม่ได้”¹⁹³⁸

เทวดาที่อยู่ตามบ้านเรือนนั้น ตามปกติมนุษย์ให้เกียรติและเอาใจมาก แต่ถ้ามองแง่หนึ่งแล้ว ก็เป็นผู้อาศัย ถ้าเจ้าบ้านมีคุณธรรมสูง เช่นเป็นอริยสาวก มีความมั่นใจในคุณธรรมของตน หรือมั่นใจในธรรมตามหลักศรัทธา ที่กล่าวแล้วในตอนก่อน เทวดาก็ต้องเคารพเชื่อฟัง อยู่ในบังคับบัญชา มิใช่เป็นผู้มีอำนาจบังคับเจ้าบ้าน

ดังเช่น เทวดาผู้อยู่ ณ ชุมประตู่บ้านของอนาถบิณฑิกเศรษฐี (ท่านเจ้าบ้านไม่ได้สร้างที่อยู่ให้โดยเฉพาะ) เมื่อท่านเศรษฐียากจนลง ได้มาสั่งสอนให้เลิกถวายทาน ท่านเศรษฐีเห็นว่า เป็นคำแนะนำไม่ชอบธรรม ถึงกับไล่ออกจากบ้านทันที เทวดาหาที่อยู่ไม่ได้ ในที่สุดไปหาพระอินทร์ จะให้ช่วยพามาขอขมาเศรษฐี ได้รับคำแนะนำวิธีที่จะขอขมาโทษ เมื่อปฏิบัติตามนั้นแล้ว จึงได้รับอนุญาตกลับเข้าอยู่ ณ ที่เดิมได้¹⁹³⁹

ประการที่สอง เมื่อคนถูกเทวดาให้โทษ จะถือเอาเป็นเกณฑ์ว่าเขาทำผิดหรือเป็นคนชั่ว ยังไม่ได้ เพราะคนดีถูกเทวดาร้ายกลั่นแกล้ง ก็มีไม่น้อย ดังเช่นเทวดาซึ่งอยู่ ณ ชุมประตู่ของอนาถบิณฑิกเศรษฐีที่ได้กล่าวถึงแล้ว ท่านเรียกว่าเป็นเทวดามิจจาทีฏฐิบัง เทวดาอันธพาลบัง เทวดานั้นไม่พอใจว่า เมื่อพระพุทธรูปหรือพระสาวกเสด็จมาบ้านเศรษฐี เขาจะต้องลงมาที่พื้นดิน ครั้นเศรษฐียากจนลง จึงได้โอกาสเข้ามาสั่งสอนเศรษฐี เพื่อยุให้เลิกเกี่ยวข้องกับพระพุทธรูป แต่ได้ผลตรงข้ามดังกล่าวแล้ว

เทวดาบางองค์แก่งคนให้ระแวงกันเล่นเท่านั้นเอง¹⁹⁴⁰ แม้แต่พวกเทวดาตามป่า เมื่อพระไปอยู่อาศัยเพื่อปฏิบัติธรรม บางพวกก็ไม่พอใจ เพราะคนดีมีคุณธรรมสูงกว่าตนเข้ามาอยู่ ทำให้พวกตนอึดอัดใจ ทำอะไรๆ ไม่สะดวก จึงหาทางแก่งด้วยวิธีต่างๆ¹⁹⁴¹ ซึ่งพระพุทธรูปเจ้าทรงแนะนำให้แก้ไขด้วยการแผ่เมตตา เอาความดีเข้าตอบ

¹⁹³⁸ พุ.ชา.๒๗/๕๐๕/๑๒๘; ชา.อ.๔/๒๒๗-๒๓๔

¹⁹³⁹ ฐ.อ.๕/๑๐; ชา.อ.๑/๓๓๙

¹⁹⁴⁰ ดู เรื่องพระโกณฑธาน, อภ.อ.๑/๒๘๔; ฐ.อ.๕/๔๗

¹⁹⁴¹ เช่น พุททก.อ.๒๖๑; สุตต.อ.๑/๒๔๖; ฐ.อ.๒/๑๒๘

แต่ในกรณีนี้ที่พวกเขาไปแนะนำให้ทำอย่างนั้นนั้น หากพิจารณาแล้วเห็นว่าเป็นการกระทำที่ไม่ถูกต้องชอบธรรม พุทธสาวกผู้รู้หลัก ย่อมมีความเข้มแข็งมั่นคงในจริยธรรม และจะไม่ยอมปฏิบัติตามคำของเทวดานั้นเป็นอันขาด ไม่ว่าจะเทวดาจะขู่ หรือล่อด้วยรางวัลอย่างใดๆ¹⁹⁴²

ประการที่สาม เทวดาบางองค์มีพฤติกรรมทางร้าย ชอบทำตนเป็นปฏิปักษ์ ขัดขวางความเจริญของมนุษย์ทั้งหลายอยู่เป็นประจำ เทวดาอย่างนี้ มนุษย์ไม่เพียงแต่มีควรอ่อนน้อมหรือร้องหรือหวังพึ่งเท่านั้น แต่ควรปราบหรือพิชิตให้ได้ทีเดียว และถ้าฝึกปรือความสามารถของตนให้ดี มนุษย์ก็สามารถเอาชนะได้ด้วย ดังตัวอย่างสำคัญคือ “มาร”¹⁹⁴³

มารนี้ เป็นเทพในสวรรค์ชั้นสูงสุดของระดับกามาวจร คือชั้นที่ ๖ ได้แก่ ปฐมมิตตวสวัตติ แต่ชอบขัดขวางรังควานผู้อื่น เมื่อเขาจะทำความดี เฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อใครจะเปลื้องตนให้เป็นอิสระจากกาม ถือว่าผู้นั้นจะข้ามออกนอกเขตอำนาจของมาร¹⁹⁴⁴ ก็เป็นอันจะต้องเผชิญหน้ากับมารทีเดียว

มารมีฤทธิ์มีอิทธิพลยิ่งใหญ่มาก แม้แต่พระอินทร์ พอมารมาก็หนีไม่รอดหน้า ไปหลบอยู่สุดขอบจักรวาล พระพรหมก็หลีกเลียง¹⁹⁴⁵ บางคราวมารก็ขึ้นไปรังควานถึงพรหมโลก ซึ่งเป็นชั้นรูปาวจร สูงกว่าระดับของตน¹⁹⁴⁶ พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า “บรรดาผู้ยิ่งใหญ่ มารเป็นเลิศ”¹⁹⁴⁷

แม้มารจะมีอำนาจยิ่งใหญ่ถึงอย่างนี้ แต่มนุษย์ผู้ฝึกอบรมดีแล้ว ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ก็พิชิตมารได้ด้วยคุณธรรมของตน และมนุษย์ที่มีคุณธรรมสูงเช่นนี้ เทพเจ้าทั้งปวง ตลอดถึงพรหม ย่อมนบไหว้¹⁹⁴⁸

เท่าที่กล่าวมาอย่างนี้ มิได้มุ่งหมายจะลบหลู่ หรือชักชวนให้มิจิตกระด้างต่อเทวดาทั้งหลายแม้แต่น้อย เพียงแต่จะสร้างความเข้าใจ เพื่อเตรียมวางจิตให้ถูกต้อง สำหรับการดำเนินตามวิถีปฏิบัติที่จะกล่าวต่อไป

ความสัมพันธ์แบบชาวพุทธ ระหว่างมนุษย์กับเทวดา

อาศัยความเข้าใจเกี่ยวกับฐานะของเทวดา และเหตุผลเกี่ยวกับโทษของการสัมพันธ์กับเทวดาด้วยท่าที่ที่ผิดดังกล่าวมา พระพุทธศาสนาจึ้สอนให้ละเลิกวิธีการแบบหวังพึ่งขอผลเสียทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นการอ่อนน้อมหรือการบีบบังคับก็ตาม แล้วชี้แนวทางใหม่ คือการวางท่าที่แห่งเมตตา มีไมตรีจิตอยู่ร่วมกันฉันมิตร เคารพนับถือซึ่งกันและกัน ในฐานะที่เป็นเพื่อนร่วมทุกข์ หรือเพื่อนร่วมสังสารวัฏ และในฐานะที่โดยเฉลี่ย เป็นผู้มีความดีในระดับสูง พร้อมทั้งให้มิต่างที่แห่งการไม่วุ่นวาย ไม่ก้าวก่ายแทรกแซงกัน โดยต่างก็เพียรพยายามทำกิจของตนไปตามหน้าที่

ท่าที่แห่งการไม่รบกวาน และไม่ชวนกันให้เสียเช่นนี้ ถ้าสังเกต ก็จะพบว่า เป็นสิ่งที่ปรากฏชัดเจนในประเพณีความสัมพันธ์แบบชาวพุทธ ระหว่างมนุษย์กับเทวดา เพราะมีเรื่องราวเล่ากันมามากมายในคัมภีร์ต่างๆ เฉพาะอย่างยิ่งอรรถกถาชาดก และอรรถกถาธรรมบท

¹⁹⁴² เช่น ปัมภารวาสีตีสถเรวัตถุ, ธ.อ.๘/๑๒๓

¹⁹⁴³ ได้กล่าวข้างต้นแล้วว่า จะพูดไปตามเรื่องราวในคัมภีร์ ไม่แปลความหมายทางนามธรรม

¹⁹⁴⁴ เขตอำนาจของมาร เรียกว่า มารโยย (มารเชย); ดู ม.อ.๑/๔๕; สุตต.อ.๑/๕๔

¹⁹⁴⁵ ดู ขา.อ.๑/๑๒๓; พุทฺธ.อ.๕๒๑

¹⁹⁴⁶ ดู ม.มู.๑๒/๕๕๖/๕๕๗

¹⁹⁴⁷ อัง.จตุกก.๒๑/๑๕/๒๒

¹⁹⁴⁸ ดู อ.อิต.๒๕/๒๖๐/๒๘๘; พุ.เถร.๒๖/๓๗๙/๓๕๙; พุ.เถร.๒๖/๔๗๑/๔๘๙

ตามประเพณีนี้ เทวดาที่ช่วยเหลือมนุษย์ ก็มีอยู่เหมือนกัน แต่ลักษณะการช่วยเหลือ และเหตุที่จะให้ช่วยเหลือ ต่างออกไปจากแบบก่อน คือ เทวดาที่ช่วยเหลือ มาช่วยเอง ด้วยคุณธรรมคือความดีของตัวเอง มิใช่เพราะการเรียกร้องอ้อนวอนของมนุษย์ และเทวดาก็มิได้เรียกร้องต้องการหรือรอการอ้อนวอนนั้น ทางฝ่ายมนุษย์ผู้ได้รับความช่วยเหลือ ก็ทำความดีไปตามปกติธรรมดา ด้วยคุณธรรมและความสำนึกเหตุผลของเขามิได้คำนึงว่าจะมีใครมาช่วยเหลือหรือไม่ และมีได้เรียกร้องขอความช่วยเหลือใดๆ ส่วนตัวกลาง คือเหตุให้มีการช่วยเหลือเกิดขึ้น ก็คือความดีหรือการทำความดีของมนุษย์ มิใช่การเรียกร้องอ้อนวอน หรืออามิสสินทานใดๆ

เทวดาองค์เด่น ที่คอยช่วยเหลือมนุษย์ตามประเพณีนี้ ได้แก่ท้าวสักกะ ที่เรียกกันว่า พระอินทร์ คดีการช่วยเหลือของพระอินทร์อย่างนี้ นับว่าเป็นวิวัฒนาการช่วงต่อ ที่เชื่อมจากคติแห่งเทวานุภาพของลัทธิศาสนาแบบเดิม เข้าสู่คติแห่งกรรมของพระพุทธศาสนา¹⁹⁴⁹ แม้จะยังมีใช้เป็นตัวแท่งบริสุทธ์ตามหลักการของพระพุทธศาสนา แต่ก็ยังเป็นคติที่วิวัฒน์เข้าสู่ความเป็นพุทธ ถึงขั้นที่ยอมรับเป็นพุทธได้

สาระสำคัญของคตินี้ ก็คือ มนุษย์ที่ดี ย่อมทำความดีไปตามเหตุผลสามัญของมนุษย์เอง และทำอย่างมั่นคงแน่วแน่เต็มสติปัญญา จนสุดความสามารถของตน ไม่คำนึงถึง ไม่รีรอ ไม่เรียกร้องความช่วยเหลือจากเทวดาใดๆ เลย

เทวดาที่ดี ย่อมใส่ใจคอยดูแลช่วยเหลือมนุษย์ที่ดี ด้วยคุณธรรมของเทวดาเอง เมื่อมนุษย์ผู้ทำดีได้รับความเดือดร้อน หากเทวดายังมีความดีอยู่บ้าง เทวดาก็จะทนดูไม่ไหวต้องลงมาช่วยเอง¹⁹⁵⁰

พูดง่ายๆ ว่า มนุษย์ก็ทำดี โดยไม่คำนึงถึงการช่วยเหลือของเทวดา เทวดาก็ช่วย โดยไม่คำนึงถึงการอ้อนวอนของมนุษย์

ถ้าใครยังห่วง ยังหวังเหยื่อโยในทางเทวานุภาพอยู่ ก็อาจจะท่องคติต่อไปนี้ไว้ตลอดใจว่า:

“การเพียรพยายามทำดี เป็นหน้าที่ของมนุษย์ การช่วยเหลือคนทำดี เป็นหน้าที่ของสวรรค์ เราทำหน้าที่ของมนุษย์ให้ดีที่สุดก็แล้วกัน”¹⁹⁵¹

ถ้ามนุษย์ไม่เพียรทำดี มัวแต่อ้อนวอนเทวดา และถ้าเทวดาไม่ใส่ใจช่วยคนทำดี มัวแต่รอการอ้อนวอนหรือคอยช่วยคนที่อ้อนวอน ก็คือเป็นผู้ทำผิดต่อหน้าที่

เมื่อมนุษย์และเทวดาต่างขาดคุณธรรม ปฏิบัติผิดหน้าที่ ก็จะไปประสบความหายนะไปด้วยกัน ตามกฎแห่งกรรมดา ที่ควบคุมทั้งมนุษย์และสวรรค์อยู่ด้วยกัน

¹⁹⁴⁹ การช่วยและการแก่งของพระอินทร์ ดู บันทึกพิเศษท้ายบท

¹⁹⁵⁰ เทียบกับสภาพปัจจุบัน น่าสังเกตว่า มนุษย์ในบัดนี้ ดูเหมือนจะหนักในการอ้อนวอนมาก ถ้าเพียรพยายามก่อนจึงอ้อนวอน ก็พอทำเนา แต่ที่มีมาก กลับเป็นว่า ตนไม่ได้พากเพียรอะไร ก็ไปบวงสรวงอ้อนวอนเทวดา ส่วนเทวดาเล่า ก็รอการอ้อนวอนก่อน จึงมาและใครอ้อนวอน ก็มาช่วยคนนั้น ไม่ต้องคำนึงว่าเขาทำดีหรือไม่ ที่จะทดลอง-ทดสอบความดีก่อน เป็นอันไม่ต้องพูดถึง ถ้าเป็นอย่างนี้ ลองมาทายกันว่า เทวดาที่ลงมา จะเป็นเทวดาแบบไหน น่าเกรงใจกว่า เทวดาไฟลาม และเทวดาสวมรอย จะมากันมาก หรือไม่ก็เทวดาใจอ่อน ที่มีมาชุกชุกกับมนุษย์ จนพาเสียไปด้วยกัน

¹⁹⁵¹ ถ้าจะให้ถูกแท้ ควรว่า “การเพียรพยายามทำดี เป็นคุณธรรมของมนุษย์ การช่วยเหลือคนทำดี เป็นคุณธรรมของสวรรค์” แต่ใช้คำว่าหน้าที่ เพราะฟังง่ายและกำชับการปฏิบัติมากกว่า

สรุปวิธีปฏิบัติต่อเรื่องเหนือสามัญวิสัย

พัฒนาการแห่งความสัมพันธ ๓ ชั้น

ชุมชน หรือสังคม ตามหลักการของพระพุทธศาสนา ประกอบด้วยผู้คนมากมายซึ่งกำลังก้าวเดินอยู่ ณ ตำแหน่งแห่งที่ต่างๆ บนหนทางสายใหญ่สายเดียวกัน ซึ่งทำไปสู่จุดหมายปลายทางเดียวกัน และคนเหล่านั้นก้าวออกมาจากจุดเริ่มต้นที่ต่างๆ กัน

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า สัตว์ทั้งหลายเจริญอยู่ในขั้นตอนต่างๆ แห่งพัฒนาการในอริยธรรม สังคมประกอบด้วยมนุษย์ซึ่งมีชีวิตที่พัฒนาอยู่ในระดับต่างๆ กัน เราต้องยอมรับความแตกต่างหลากหลายนี้ และจัดสรรเอื้ออำนวยความช่วยเหลือเกื้อกูลที่เหมาะสมกับเขาในการที่จะพัฒนาต่อไป

เมื่อมองดูการเดินทาง หรือพัฒนาการของมนุษย์ ในแง่ที่เกี่ยวกับเรื่องเทวดา ก็ให้เห็นลำดับขั้นแห่งพัฒนาการ เป็น ๓ ชั้น คือ

ขั้นที่ ๑ ชั้นอันอ่อนน้อมหวังพึ่งเทวดา จัดว่าเป็นขั้นก่อนพัฒนา

ขั้นที่ ๒ ชั้นที่อยู่ร่วมกันด้วยไมตรีกับเทวดา คือจุดเริ่มต้นของชุมชนแบบพุทธ หรือชุมชนอารยะ

ขั้นที่ ๓ ชั้นได้รับความเคารพบูชาจากเทวดา เป็นระดับพัฒนาการของผู้เข้าถึงจุดหมายของ

พระพุทธศาสนา

ข้อควรย่ำก็คือ คนผู้ใดผู้หนึ่ง จะได้ชื่อว่าเป็นชาวพุทธ ก็ต่อเมื่อเขาก้าวพ้นจากชั้นอันอ่อนน้อมหวังพึ่งเทพเจ้า เข้าสู่ขั้นอยู่ร่วมกันด้วยไมตรี ซึ่งเขาจะดำเนินชีวิตด้วยความเพียรพยายามกระทำการตามเหตุผล เลิกมองเทวดาในฐานะผู้มีอำนาจ ที่จะต้องวิงวอนประจบเอาใจ เปลี่ยนมามองในฐานะเป็นญาติมิตรดั่งยามที่ควรเคารพนับถือมีเมตตาต่อกัน¹⁹⁵² ไม่ควรมัวสุมคลุกคลีกัน ไม่ควรรบรบกวนก้าวก่ายกัน และไม่ควรรสมคบกันทำสิ่งเสียหายไม่ชอบด้วยเหตุผล

เมื่อมองพัฒนาการนั้นในแง่ที่เกี่ยวกับอิทธิปาฏิหาริย์ (รวมถึงอำนาจศักดิ์สิทธิ์เร้นลับอื่นๆ) ก็จะมีลำดับ ๓ ชั้นเหมือนนั้น คือ ชั้นหวังพึ่ง ชั้นเสริมกำลัง และชั้นเป็นอิสระสิ้นเชิง

ขั้นที่ ๑ เป็นชั้นรอคอยอำนาจภายนอกดลบันดาล ทำให้หมกมุ่นฝักใฝ่ ปล่อยทิ้งเวลาความเพียรและการคิดเหตุผลของตน จัดเป็นขั้นก่อนพัฒนา หรือนอกชุมชนอารยะ

ขั้นที่ ๒ คือขั้นที่ทำอิทธิปาฏิหาริย์ได้เองแล้ว และใช้อิทธิปาฏิหาริย์นั้น เพื่อเสริมกำลังในการทำคามดีอย่างอื่น เช่นในการช่วยเหลือผู้อื่นจากภัยอันตราย และเป็นเครื่องประกอบของอนุศาสน์ปาฏิหาริย์

¹⁹⁵² มีข้อสังเกตว่า ชาวไทยพุทธสมัยเก่า ที่เชื่อผีสังเทวดา เมื่อจะทำการใดที่อาจกระทบกระเทือนเทวดา เขาพูดว่าให้ “บอกกล่าวเทวดา” หรือ “บอกกล่าวพระภูมิเจ้าที่” ข้อนี้อาจเป็นหลักฐานอย่างหนึ่ง ที่แสดงถึงการปรับตัวเข้าสู่แนวทางของพระพุทธศาสนา เปลี่ยนจากการเช่นสรวงสังเวียนอย่างพราหมณ์

แต่การบวงสรวงบนบาน กลับมาเฟื่องฟูใหม่ในสมัยปัจจุบัน ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะว่า ในเมื่อคนไม่เข้าใจทำที่แบบพุทธต่อเทวดาก็จึงมีแต่คน ๒ พวกเถียงกันอยู่ คือ พวกว่าเทวดามี กับพวกว่าเทวดาไม่มี จะเถียงกันอย่างไรก็ตาม พวกที่เชื่อว่ามี ก็ยังมีอยู่ และที่มากก็คือ พวกที่ระแวงไว้ก่อนว่ามี พวกที่ว่ามี และระแวงว่ามี ก็ไม่รู้วิธีปฏิบัติอย่างอื่น นอกจากการบวงสรวงอันอ่อนน้อม ดังนั้น ทั้งที่มี การดูว่าให้เลิกบวงสรวงอันอ่อนน้อมเทวดา แต่การบวงสรวงอันอ่อนน้อมบนบานนั้น ก็กลับยิ่งแพร่หลายงอกงามยิ่งขึ้น

ข้อสังเกตนี้เป็นจริงหรือไม่ ขอให้ผู้มีโอกาสช่วยกันค้นคว้ามาบอกกันต่อไป.

ถ้าเป็นสิ่งมงคลศักดิ์สิทธิ์อย่างอื่น¹⁹⁵³ ชั้นที่ ๒ นี้ก็อนุโลมไปถึงการมีสิ่งเหล่านั้นในฐานะเป็นเครื่องเสริมกำลังใจ หรือเป็นเพื่อนใจให้เกิดความอุ่นใจ ทำให้เพียรพยายามทำความดีงามได้แข็งแรงยิ่งขึ้น มีความมั่นใจในตนเองมากยิ่งขึ้น หรือเป็นเครื่องเตือนสติ และเร่งเร้าให้ประพฤติสิ่งที่ดีงาม

ชั้นนี้พอจะยอมรับได้ว่าเป็นการเริ่มต้นเข้าสู่ระบบชีวิตแบบชาวพุทธ แต่ท่านไม่พยายามสนับสนุน เพราะยังอาจปะปนกับชั้นที่ ๑ ได้ง่าย ควรรีบก้าวต่อไปผ่านพ้นไปเสีย ควรระลึกอยู่เสมอถึงคุณสมบัติของอุบาสกที่ดี ข้อที่ ๓ ว่า “ไม่ถือมงคลตื่นข่าว มุ่งกรรม คิดมุ่งเขาผลจากการกระทำ ไม่มุ่งหามงคล”¹⁹⁵⁴

ชั้นที่ ๓ คือการมีชีวิตจิตใจเป็นอิสระ ดำเนินชีวิตที่โปร่งเบาแท้ โดยไม่ต้องอาศัยอิทธิปาฏิหาริย์ หรือสิ่งอื่นภายนอกมาเสริมกำลังใจของตนเลย เพราะมีจิตใจเข้มแข็งเพียงพอ สามารถบังคับควบคุมจิตใจของตนเอง ปราศจากความหวาดหวั่นกลัวภัย อย่างน้อยก็มีความมั่นใจในพระรัตนตรัยอย่างบริบูรณ์ เป็นหลักประกัน ชั้นที่ ๓ นี้ จัดเป็นขั้นเข้าถึงพระพุทธศาสนา

ก้าวสู่ขั้นมีชีวิตอิสระ เพื่อจะเป็นชาวพุทธที่แท้

ในการนำคนให้พัฒนาผ่านขั้นต่างๆ เหล่านี้ งานสำคัญก็คือ การสั่งสอนแนะนำ และผู้ที่ถือกันว่าเป็นหลักในการทำหน้าที่นี้ ก็คือพระภิกษุสงฆ์ การพัฒนา หรือก้าวหน้าในทาง จะไปได้ช้าหรือเร็ว มากหรือน้อย ย่อมขึ้นต่อปัจจัย ทั้งฝ่ายผู้แนะนำสั่งสอน และคนที่รับคำสั่งสอน

ผู้สอนย่อมมีความสามารถมากน้อยต่างกัน คนที่ฟัง ก็เป็นผู้ก้าวหน้าออกจากจุดเริ่มต้นต่างๆ กัน มีความพร้อม หรือความแก่กล้าแห่งอินทรีย์ ไม่เหมือนกัน จริงอยู่ จุดหมายของการสอนและการก้าวหน้า ย่อมอยู่ ณ ชั้นที่สาม ถ้าผู้สอนมีความสามารถ ชำนาญในอนุศาสน์ และคนรับคำสั่งสอนพร้อมอยู่แล้ว ก็อาจใช้เพียงอนุศาสน์อย่างเดียว หากก้าวครั้งเดียวจากชั้นที่ ๑ เข้าสู่ชั้นที่ ๓ ทันที

พระยังเชี่ยวชาญในอนุศาสน์มาก ก็ยังสามารถช่วยให้คนรับคำสั่งสอน เป็นผู้พร้อมขึ้นด้วย และก้าวหน้าได้ด้วย แต่พระทุกรูปมีใช้จะเก่งอนุศาสน์เหมือนกันหมด การผ่อนปรนจึงเกิดขึ้น

ตามปกติ ในการนำคนก้าวหน้าออกมา และเดินหน้าไปสู่ขั้นต่างๆ นั้น ผู้สอนจะต้องเข้าไปหาให้ถึงตัวเขา ณ จุดที่เขายืนอยู่ หรือไม่ก็ต้องหาอะไรหีบยื่นโยนไปให้ เพื่อเชื่อมตัวให้ถึงกัน แล้วจึงดึงเขาออกมาได้ เมื่อผู้สอนไม่มีความสามารถ ปราศจากเครื่องมือสื่อโยงชนิดพิเศษ ก็ต้องเข้าไปให้ถึงตัวเขา แล้วพาเขาเดินออกมาด้วยกันกับตน โดยเริ่มจากจุดที่เขายืนอยู่นั่นเอง

คงจะเป็นด้วยเหตุเช่นนี้ จึงมีการผ่อนปรนในรูปต่างๆ ซอยละเอียดออกไป อันจัดรวมเข้าในขั้นที่ ๒ ของการพัฒนา

หลักการของการผ่อนปรนนี้ก็คือ การใช้สิ่งที่เขายึดถืออยู่เดิมนั่นเอง เป็นจุดเริ่มต้น วิธีเริ่มอาจทำโดยแกะสิ่งที่เขายึดหรือเกาะติดอยู่นั้น ออกจากฐานเดิม แล้วหันเหปลายหน้ามาสู่ทิศทางที่ถูกต้อง พร้อมทั้งใช้สิ่งที่เขายึดเกาะอยู่นั้น เป็นเครื่องจูงเขาออกมาจนพ้นจากที่นั้น

¹⁹⁵³ คำว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์ น่าจะเป็นคำที่คลุมเครือ และกว้างเกินไป ในบรรดาสิ่งของจำพวกนี้ ส่วนที่พอจะอ้างพุทธาณูญาได้ คงจะมีแต่มงคลอย่างเดียว ดังนั้น ในวงการพุทธ น่าจะจำกัด ไม่ใช้คำว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ใช้แต่คำว่า “มงคล” เพื่อชี้ดวงให้แคบเข้า และง่ายแก่การทะลอมเข้าสู่ธรรม (แต่มงคลเอง เดียวนี้ก็ใช้กันพว่).

¹⁹⁵⁴ อ.ป.ญจก.๒๒/๑๗๕/๒๓๐

วิธีการนี้เห็นได้จากพุทธบัญญัติเกี่ยวกับการเหยียบผืนผ้า เรื่องมีว่า คราวหนึ่ง เจ้าชายโพธิ (โพธิราช-กุมาร) สร้างวังแห่งหนึ่งเสร็จใหม่ จึงนิมนต์พระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขไปฉันที่วังนั้น เจ้าชายได้ให้ปูลาดผ้าขาวทั่วหมดถึงบันไดขั้นที่ ๑ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จถึงวัง ก็ไม่ทรงเหยียบผ้า จนเจ้าชายโปรดให้ม้วนเก็บผืนผ้าแล้ว จึงเสด็จขึ้นวัง และได้ทรงบัญญัติสิกขาบทไว้ ห้ามภิกษุเหยียบผืนผ้า

ต่อมา หญิงผู้หนึ่ง ซึ่งแท้งบุตรใหม่ๆ ได้นิมนต์พระมาบ้านของตนแล้ว ปูผ้าผืนหนึ่งลง ขอร้องให้พระภิกษุทั้งหลายเหยียบเพื่อเป็นมงคล ภิกษุเหล่านั้นไม่ยอมเหยียบ หญิงนั้นเสียใจ และติเตียนโพชนะว่า ภิกษุทั้งหลาย ความทราบถึงพระพุทธองค์ จึงได้ทรงวางอนุบัญญัติ อนุญาตให้ภิกษุทั้งหลายเหยียบผืนผ้าได้ ในเมื่อชาวบ้านขอร้อง เพื่อเป็นมงคลแก่พวกเขา¹⁹⁵⁵

พุทธบัญญัตินี้ น่าจะเป็นสาเหตุ หรือข้ออ้างอย่างหนึ่ง ที่ทำให้พระสงฆ์ได้โอนอ่อนผ่อนตามความประสงค์ของชาวบ้าน เกี่ยวกับพิธีกรรม และสิ่งที่เรียกว่าวัตถุมงคล¹⁹⁵⁶ ต่างๆ ขยายกว้างออกไป เปิดรับเครื่องรางของขลังและสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นๆ เข้ามามากมาย จนบางสมัยรู้สึกกันว่าเกินขอบเขตอันสมควร¹⁹⁵⁷

¹⁹⁵⁵ วินย.๗/๑๒๐-๔/๔๖-๕๐; ม.ม.๑๓/๔๘๖/๔๔๐; อรรถกถา (วินย.๑.๓/๓๔๕; ม.อ.๓/๒๙๙; ธ.อ.๖/๓) ขยายความว่า เจ้าชายโพธิไม่ทรงมีโอรสหรือธิดา ได้ทรงให้ปูลาดผ้าครั้งนั้น โดยตั้งความปรารถนาว่า ถ้าจะทรงได้โอรส ก็ขอให้พระพุทธองค์ทรงเหยียบผืนผ้า นั้นพระพุทธเจ้าทรงทราบว่าจะไม่มีโอรสธิดา จึงไม่ทรงเหยียบ และได้ทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามภิกษุทั้งหลายเหยียบผืนผ้า เพราะทรงประสงค์จะอนุเคราะห์ภิกษุสงฆ์ในภายหลัง เพราะในพุทธกาลมีภิกษุที่รู้จักผู้อื่นอยู่มาก ภิกษุเหล่านั้นยอมเหยียบหรือไม่เหยียบได้ ตรงตามความคิดของชาวบ้านเจ้าของผ้านั้น แต่นานไป ภิกษุหลังพุทธกาลทำไปโดยไม่รู้ไม่เข้าใจ ชาวบ้านก็จะติเตียนเอาว่า พระสมณนี้ไม่เก่งเหมือนอย่างสมัยก่อน จึงทรงบัญญัติสิกขาบทไว้ เป็นการช่วยคุ้มครองภิกษุรุ่นหลังทั้งหลาย และอธิบายต่อไปว่า ในกรณีนี้หญิงแท้งไปแล้ว หรือมีครรภ์แก่ เขาขอเพื่อเป็นมงคลจึงเหยียบได้

ถ้าพิจารณาตามแนวของอรรถกถา อาจมองเห็นความต่อไปว่า กรณีของเจ้าชายโพธิ เป็นการบนบานขอลูก จึงทรงบัญญัติไม่ให้เหยียบ ส่วนกรณีของหญิงแท้งบุตร เป็นการขอเพื่อเป็นสิริมงคลเท่านั้น จึงทรงอนุญาตให้เหยียบ

อย่างไรก็ดี ถ้าไม่ดูอรรถกถา พิจารณาย่างพื้นๆ ตามเรื่องในบาลี จะสันนิษฐานความได้ใหม่ที่ดูจะสมเหตุสมผลอยู่มากกว่า ที่ไม่ทรงเหยียบผ้าที่วังของเจ้าชายโพธิ ก็เพราะทรงรักษามรรยาท พระองค์เสด็จมาถึง ยังไม่ได้ล้างพระบาท จึงไม่ทรงเหยียบ เพราะไม่ประสงค์จะให้ผ้าเปื้อนสกปรก (มีอนุบัญญัติต่อไปด้วยว่า ถ้าภิกษุล้างเท้าแล้ว อนุญาตให้เหยียบได้) ส่วนกรณีของหญิงนั้น ทรงยกเว้นให้ เพราะเขาขอร้องเอง โดยมีเหตุผลว่าต้องการมงคล.

¹⁹⁵⁶ **มงคล** เป็นคนละอย่างกันกับเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ แต่นามารวมไว้ในที่นี้ด้วย เพราะเมื่อพูดในทางปฏิบัติแล้ว ก็มีข้อพิจารณาคล้ายคลึงกัน เช่น ในแง่ผลดีผลเสีย และการวางท่าทีที่ถูกต้อง เป็นต้น; แต่ว่าโดยความหมาย อิทธิปาฏิหาริย์เป็นเรื่องของความสามารถพิเศษของตัวผู้ทำอิทธิปาฏิหาริย์เอง ส่วนมงคลมีที่มาจากหลายแง่ เช่น อาจเชื่อว่า บุคคลหรือสิ่งที่เป็นมงคลนี้ มีความศักดิ์สิทธิ์อิทธิปาฏิหาริย์หรืออำนาจพิเศษเป็นของตนเองก็ได้ อาจเชื่อว่า บุคคลหรือสิ่งนั้นเป็นสื่อหรือทางผ่านของอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่เร้นลับอยู่ต่างหากก็ได้ หรืออาจเชื่ออย่างประณีตขึ้นมาอีกว่า บุคคลหรือสิ่งนั้นทรงไว้ซึ่งคุณธรรมความดีงาม ความสุข ความบริสุทธิ์ จึงเกิดเป็นความศักดิ์สิทธิ์หรือเป็นมงคลขึ้นมาในตัวเอง อย่างที่ชาวบ้านจำนวนมากเชื่อต่อพระสงฆ์เป็นต้นก็ได้;

มงคลนี้ มีส่วนไปเกี่ยวข้องอยู่ในเรื่องตริจฉานวิชาไม่น้อย (ตริจฉานวิชา เป็นคนละเรื่องกันกับอิทธิปาฏิหาริย์) เพราะคนเห็นตริจฉานวิชาบางอย่างเป็นแหล่งที่มาของมงคล ตริจฉานวิชานั้น ถ้าภิกษุใช้เป็นเครื่องเลี้ยงชีพแสวงหาลาภ ก็เป็นมิถิฉาชีพ จัดเป็นความบกพร่องด้านศีล (โดยมารวมอยู่ในเรื่องมหาศีล)

¹⁹⁵⁷ ปราชญ์สมัยใหม่บางท่านเห็นว่า ความโอนอ่อนผ่อนตาม (permissiveness) จนเกินไป เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนา และลักษณะนี้ นับว่าเป็นจุดอ่อนสำคัญของพระพุทธศาสนาด้วย

ในข้อนี้ ผู้เขียนขอแสดงความเห็นว่า ความโอนอ่อนผ่อนตามโดยไม่วางหลักและขอบเขตของตนไว้เป็นจุดยืนที่แน่นอน จึงจะเป็นจุดอ่อนที่เสียหาย แต่พุทธศาสนามีจุดยืนที่แน่นอน เช่นเรื่องสิ่งเหนือสามัญวิสัยนี้ ก็จะมองเห็นหลักการและขอบเขตที่เป็นจุดยืนได้ชัดเจน ปัญหาอยู่ที่ว่า เราเข้าใจจุดยืนของพุทธศาสนากันดีหรือไม่ อีกประการหนึ่ง ความโอนอ่อนผ่อนตามนั้น ถึงแม้จะมีจุดยืน ก็ยังมีผลเสียอยู่บ้าง แต่กระนั้น ผลดีที่ได้จากเหตุผลแง่อื่น เช่นที่วิจารณ์ไว้ในหน้าแรกของตอนนี้ ก็นับว่ามาก พอคุ้มได้.

อย่างไรก็ตาม ถ้าเข้าใจหลักการที่กล่าวมาข้างต้นดีแล้ว และปฏิบัติตามหลักการนั้นด้วย ปฏิบัติให้ตรงตามพุทธบัญญัตินี้ ในแง่ที่ว่า ทำต่อเมื่อเขาขอร้องด้วย ความผิดพลาดเสียหายและความเพ้อเผื่อเลยเถิด ก็คงจะไม่เกิดขึ้น

ส่วนทางด้านเวทดา ความผ่อนปรนในระดับพัฒนาการขั้นที่ ๒ ก็เปิดโอกาสให้ชาวพุทธผู้อยู่ในสภาพแวดล้อมซึ่งนับถือบูชาเวทดามาแต่เดิม แสดงความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลแก่เวทดาได้ต่อไป ถึงจะทำพิธีกรรมแก่เวทดา ก็สนับสนุน¹⁹⁵⁸ เพียงแต่มีข้อแม้ว่า ต้องทำฐานสงเคราะห์อนุเคราะห์ แสดงเมตตาจิตต่อกัน มิใช่จะอ่อนวอนหรือขอผลตอบแทน

เมื่อไปอาศัยอยู่ ณ ที่นั่นใดก็ตาม ทำการบำรุงถวายทานแก่ท่านผู้ทรงศีลแล้ว ก็ตั้งจิตเพื่อแผ่อุทิศส่วนบุญไปให้แก่เวทดาทั้งหลายในที่นั้นด้วย เวทดาทั้งหลาย ได้รับความเอื้อเฟื้อแล้ว ก็จะมีเมตตาริจิตตอบแทน

“เวทดาทั้งหลาย ๕ ได้รับการบูชา (ยกย่องให้เกียรติ) จากเขาแล้ว ย่อมบูชาเขา ๕ ได้รับความนับถือจากเขาแล้ว ย่อมนับถือเขา และย่อมเอ็นดูเขา เหมือนแม่เอ็นดูลูก”¹⁹⁵⁹

อย่างไรก็ดี ไม่ตรัสจิตตอบแทนจากเวทดาที่ว่านี้ เป็นเรื่องของเวทดาเอง ผู้อุทิศกุศลไม่ต้องไปคิดหวังเอาหน้าที่ของเราเพียงตั้งจิตเมตตาแผ่ความดีให้เท่านั้น

สำหรับคนที่มีความเข้าใจในหลักการนี้เป็นอย่างดีแล้ว เมื่อเขานึกถึงเวทดา ก็จะนึกถึงด้วยจิตใจที่ดีงาม มีแต่ความปรารถนาดี เมื่อทำความดี หรือทำสิ่งใดที่ดีงามเป็นบุญเป็นกุศล จะแผ่บุญกุศลนั้นไปให้แก่เวทดาด้วย ก็ไม่มีข้อเสียหายอะไร มีแต่จะส่งเสริมคุณภาพจิตของตนเอง และแผ่ความดีงามร่มเย็นให้กว้างออกไปในโลก

เมื่อยังก้าวไม่พ้นจากพัฒนาการขั้นที่ ๒ สู่ขั้นที่ ๓ อยู่ตราบใด หากยังรักษาความลัมพันธ์ให้อยู่ภายในหลักการแห่งความอยู่ร่วมกันด้วยดีนี้ได้ ไม่ถดถอยกลับไปสู่การประจบเอาใจ หรือเรียกร้องอ่อนวอน การกระทำต่างๆ ก็จะรักษาตัวมันเอง ให้อยู่ภายในขอบเขตที่จะไม่เกิดผลเสียหาย ทั้งแก่ชีวิต แก่สังคม อีกทั้งจะได้ผลดีทางจิตใจเป็นกำไรอีกด้วย

วิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง ต่อสิ่งเหนือสามัญวิสัย

เท่าที่บรรยายมาอย่างยืดยาวในเรื่องนี้ ก็เพียงเพื่อให้เห็นวิธีปฏิบัติที่ถูกต้องสมควร ต่อสิ่งเหนือสามัญวิสัย โดยไม่ขัดกับหลักการของพระพุทธศาสนา ซึ่งมุ่งให้เกิดประโยชน์ ทั้งแก่ชีวิตของบุคคล และแก่สังคม

ขอสรุปอีกครั้งหนึ่งว่า วิธีปฏิบัติต่อเวทดา และอิทธิปาฏิหาริย์ ตลอดจนมงคฤทธิต่างๆ เป็นเรื่องไม่ยุ่งยากอย่างไร ถ้าเราประพฤติถูกต้องตามธรรมอยู่แล้ว ก็ดำเนินชีวิตไปตามปกติ

เมื่อเราอยู่ในสังคมนี้ ก็ย่อมได้ยินได้ฟังเกี่ยวกับเวทดาบ้าง สิ่งศักดิ์สิทธิ์ อิทธิฤทธิ์บ้าง บางครั้งเราก็ระแวงว่า สิ่งเหล่านั้นมีจริง หรือว่าไม่มีจริง ถ้ามีจะอย่างไร เป็นต้น ฟังมันใจตน และเลิกกังวลฟุ้งซ่านอย่างนั้นเสีย แล้วดำเนินวิธีปฏิบัติ ที่ไม่ผิดทุกกรณี ซึ่งเป็นวิธีปฏิบัติสำเร็จได้ที่ในใจนี้เอง คือ

¹⁹⁵⁸ เชน อก.จตุกก.๒๑/๖๑/๘๙; อก.ปมจก.๒๒/๔๑/๔๙

¹⁹⁵⁹ วินย.๕/๗๓/๙๒; ที.ม.๑๐/๘๔/๑๐๕; ชุ.อุ.๒๕/๑๗๓/๒๒๑ (มีข้อสังเกตสำคัญ ๒ อย่าง สำหรับบาลีตอนนี้ คือ ๑. เป็นพุทธพจน์ที่ตรัสแก่พราหมณ์ คือพวกที่นิยมลัทธิบูชาয়เช่นสรวงเทพเจ้ามาแต่เดิม ๒. ความเชื่อสมัยนั้นมีว่า เมื่อมนุษย์สร้างสถานที่สำคัญๆ สำหรับกิจการของพวกตน เวทดาทั้งหลายก็เข้าสถิตครองที่นั้นๆ กันเอง ตามฐานะของตนๆ ไม่มีการสร้างที่อยู่ต่างหากให้เวทดา ไม่มีพิธีอัญเชิญใดๆ).

สำหรับเทวดา เราพึงมีท่าทีแห่งเมตตา ทำใจให้อ่อนโยนต่อสรรพสัตว์ ตั้งจิตปรารถนาดี หวังให้สัตว์ทั้งหลาย รวมทั้งเทวดาด้วย ที่เป็นเพื่อนร่วมโลกทั้งปวง ต่างอยู่เป็นสุข เคารพความดีของกันและกัน

แลในสิ่งคมนี่ เราคงต้องพบกับคนทั้ง ๒ ประเภท คือ ผู้ที่ฝึกฝนหมกมุ่นหวังพึ่งเทวดา และผู้ที่ไม่เชื่อถือมีจิตกระด้างซึ่งเคียดเหยียดหยาม ทั้งต่อเทวดาและผู้นับถือเทวดา ต่างวิวาทขัดแย้งกัน เรามีโอกาส ก็พึงชักจูงคนทั้งสองพวกนั้นให้มาอยู่ ณ จุดกลางที่พอดี คือความมีจิตเมตตาต่ออ่อนโยนต่อเทวดาและต่อกันและกัน

พร้อมนั้น ในด้านกิจการหน้าที่ของตน เราพึงกระทำด้วยความเพียรพยายามเต็มความสามารถไปตามเหตุผล ถ้ายังห่วงการช่วยเหลือของเทพเจ้า ก็พึงวางจิตว่า ถ้าความดีของเราเพียงพอ และเทพเจ้าที่ติงมามีน้ำใจสุจริตมีอยู่ ก็ปล่อยให้เป็นเรื่องของเทพเจ้าเหล่านั้นท่านจะพิจารณาตัดสินใจเอง ส่วนตัวเรา นั้น จะตั้งจิตมั่น เพียรพยายามทำกิจของตนไปจนสุดกำลังสติปัญญาความสามารถ และจะฝึกฝนตนให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นไป ทั้งในทางปัญญา และคุณธรรม จนข้ามพ้นเข้าสู่พัฒนาการขั้นที่สาม ซึ่งเป็นอิสระ และสมควรเป็นที่เคารพบูชาของเทวดาได้

(ที่ว่านี้ มิใช่หมายความว่า จะให้ตั้งใจประพฤติดีเพื่อให้เทวดาเคารพบูชา หรือให้กระด้างกระเดื่องต่อเทวดา ซึ่งจะกลายเป็นมานะอหังการไป แต่หมายความว่า เราทำความดีของเราไปตามเหตุผลของเรา เป็นเรื่องของเทวดาเขาเคารพเอง เพราะเทวดานั้น มีความดีที่จะเคารพความดีของคนดี)

ส่วนเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ และสิ่งมงคลศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย ก็พึงปฏิบัติอย่างเดียวกัน เปลี่ยนแต่เพียงท่าทีแห่งเมตตา มาเป็นท่าทีแห่งความมีพลังจิต สร้างฤทธิ์และมงคลให้เกิดมีเป็นของตนเอง

ฤทธิ์ ที่ควรสร้างได้ตั้งแต่เบื้องต้น ก็คือ ความเพียรพยายามบากบั่นเข้มแข็ง พร้อมทั้งความหนักแน่นในเหตุผล ซึ่งเป็นแรงบันดาลใจความสำเร็จแห่งกิจการนี้

มงคล ก็คือคุณธรรม และความสามารถต่างๆ ที่ได้ปลูกฝังสร้างขึ้น อันเสริมส่งและค้ำชูชีวิตไปสู่ความสุขความเจริญและความเกษมสวัสดิ¹⁹⁶⁰

ทางด้านพระภิกษุ ผู้สัมพันธ์กับประชาชนในฐานะผู้นำทางจิตใจ เมื่อจะต้องเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านี้ พึงเตรียมใจระมัดระวัง ถือเหมือนดังเข้าพญายักษ์โดยไม่ประมาท

สำหรับผู้เก่งกาจทางอนุศาสน์ ก็ไม่สู้กระไร อาจอาศัยความเชี่ยวชาญในเชิงสอน นำชาวบ้านก้าวสู่พัฒนาการขั้นสูงๆ ได้โดยรวดเร็ว แต่ก็มีข้อควรระวังอยู่บ้าง เพราะบางท่านสามารถใช้อนุศาสน์ ทำให้คนเล็กเชื่อถือสิ่งที่เขาเคยยึดถืออยู่เดิมได้ แต่หยุดแค่นั้น หรือไม่อาจชี้แนะให้เขาเกิดปัญญามองเห็นทางถูกต้องที่จะเดินต่อไป ทำให้ชาวบ้านมีอาการอย่างที่ว่า **ศรัทธาก็หมด ปัญญาที่ไม่มี** ตกอยู่ในภาวะเค้งคว้าง เป็นอันตรายทั้งแก่ชีวิตของเขาเอง และแก่สังคม

ส่วนท่านที่ไม่ถนัดในเชิงสอนเช่นนั้น และจะเข้าไปใช้สิ่งที่เขายึดอยู่เป็นจุดเริ่มต้น มีข้อที่จะต้องตระหนักมันไว้ในใจหลายอย่าง¹⁹⁶¹ สำหรับอิทธิปาฏิหาริย์ เป็นอันตัดไปได้ เพราะมีพุทธบัญญัติห้ามไว้แล้ว ไม่ให้พระสงฆ์แสดงแก่ชาวบ้าน คงเหลืออยู่แต่มงคล หรือสิ่งที่จะให้เกิดมงคล

¹⁹⁶⁰ ดู มงคลสูตร, พุ. พุ. ๒๕/๕/๓; พุ. ส. ๒๕/๓๑๗/๓๗๖

¹⁹⁶¹ สภาพปัญหาอย่างหนึ่งในปัจจุบันก็คือ พระที่เก่งทางอนุศาสน์ ก็มักไม่เอื้อเพื่อเอ็นดูแก่พระพวกอื่นที่ยังอาศัยสิ่งจูงล่อ ฝ่ายพระพวกอื่นนั้น ก็มักไม่ใส่ใจในอนุศาสน์ชนิดนำออกสู่ความเป็นอิสระ ออกจากกิเลสบ้างเสียเลย หรือไม่ก็ก้าวเพลินหมกมุ่นอยู่ที่เดิมอย่างเดียว ไม่ยอมเดินหน้า (พวกที่เห็นแก่ลาภ ไม่ต้องพูดถึง) เมื่อเป็นเช่นนั้น จุดบรรจบประสานจึงไม่มี พาให้ชาวบ้านสับสน หรือถึงกับแตกสามัคคี ดูถูกหยามเหยียดและซึ่งเคียดต่อกัน

เบื้องต้นที่สุด จะต้องกำหนดแน่วแน่เป็นเครื่องป้องกันตัวไว้ก่อนว่า จะต้องไม่ใช่สิ่งเหล่านี้เป็นเครื่องมือเลี้ยงชีวิต แสงสว่าง ซึ่งเป็นมัจฉาชีพ และเป็นความบกพร่องเสียหายในด้านศีล

ต่อจากนั้น มีข้อเตือนสำนึกในทางปฏิบัติโดยตรง คือ ต้องระลึกไว้เสมอว่า ข้อที่ ๑ การที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านี้ ก็เพื่อช่วยประชาชนให้เป็นอิสระจากสิ่งเหล่านี้ เช่น เกี่ยวข้องกับฤทธิ์ เพื่อช่วยให้เขาเป็นอิสระจากฤทธิ์

จากนั้น เพื่อความเป็นอิสระตามข้อที่หนึ่งนี้ ข้อที่ ๒ จึงตามมาว่า เมื่อเริ่มจุดตั้งต้น ณ ที่ใด จะต้องพาเขาเดินหน้าจากจุดนั้นเรื่อยไป จนกว่าจะถึงจุดหมาย คือความเป็นอิสระ จะถอยหลังไปจากจุดนั้นอีกไม่ได้

แล้วตามนัยของข้อที่ ๒ นี้ จะปรากฏผลในทางปฏิบัติว่า ความฝักใฝ่หมกมุ่นในสิ่งเหล่านี้ จะต้องลดลงหรืออย่างน้อยไม่เพิ่มมากขึ้น หรือกำหนดออกไปอีกเป็นท่าทีของการปฏิบัติได้ว่า จะไม่ส่งเสริมความฝักใฝ่หมกมุ่นในสิ่งเหล่านี้ ให้แพร่หลายขยายตัว จะมีแต่การควบคุมให้อยู่ในขอบเขต และการทำให้ลดน้อยลง คือเปลี่ยนแปลงขั้นพัฒนาการเข้าสู่ขั้นที่ ๒ ให้หมด

นอกจากนี้ ควรพยายามเน้นให้ปฏิบัติตามพุทธานุญาตที่ว่า ทำต่อเมื่อเขาขอ ซึ่งจะเป็นการกระชับขอบเขตให้รัดตัวเข้ามาอีก

ข้อที่ ๓ ซึ่งไม่อาจลืมได้ คือ ต้องให้อนุศาสน์ชนิดนี้ออก (ออกจากกิเลส ออกจากวิภวัญจะ ออกสู่ความเป็นอิสระ) เสมอ ในเมื่อได้โอกาส เพื่อทั้งเร่งรัดและกำกับให้เป็นไปตามจุดมุ่งหมาย

ทางด้านประชาชน ที่กำลังพัฒนาข้ามจากขั้นที่ ๑ สู่ขั้นที่ ๒ การผ่อนปรน หรือโอนอ่อนผ่อนตาม จะมีได้อย่างมากที่สุด ก็เพียงเท่าที่อยู่ในขอบเขตซึ่ง

๑. ไม่เป็นการอ่อนน้อมหวังพึ่งอำนาจดลบันดาลจากภายนอก (หลักพึ่งตน และความเป็นอิสระ)
๒. ไม่เป็นเหตุให้หมกมุ่นหลงใหล หรือจะมัววิโรธไม่ลงมือทำ (หลักทำการด้วยความเพียรตามเหตุผล)

ปฏิบัติถูกต้อง คือเดินหน้า เป็นชาวพุทธ คือไม่หยุดพัฒนา

จากความผ่อนปรนนี้ ความสัมพันธ์ และวิธีปฏิบัติ เท่าที่พอจะเป็นไปได้ จึงมีดังนี้

ก. เกี่ยวข้องกับอิทธิปาฏิหาริย์ ตลอดถึงสิ่งมงคลได้ โดยพยายามทำสิ่งเหล่านี้ ในความหมายใหม่ ที่สามารถทำได้ด้วยตนเอง เช่น ธรรมฤทธิ์ อริยฤทธิ์ และมงคลที่เกิดจากการประพฤติธรรม เป็นต้น แต่ก็ยอมผ่อนลงไปอีกอย่างมากที่สุด จนถึงยอมให้เกี่ยวข้องกับมงคลตามแบบของชาวบ้านได้ เฉพาะในแง่ที่เป็นเครื่องเสริมกำลังใจ (เสริมในทางที่ดีงาม ไม่ใช่ฮึกเหิมที่จะทำการชั่วร้าย) และเสริมความเพียรพยายามให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น โดยย้ำว่า จะต้องไม่เป็นเครื่องห่วงเหนียว หรือลดทอนความเพียรพยายามทำการตามเหตุผล เป็นอันขาด

ข. สัมพันธ์กับเทพเจ้าทั้งหลาย โดยวิธีอยู่ร่วมกัน (เกือบ=ต่างคนต่างอยู่) ด้วยเมตตาเกื้อกูลกันด้วยไมตรี ผ่อนลงไปอย่างมากที่สุดจนถึงยอมรับการทำเวทอาพลิ¹⁹⁶² (ของถวายแก่เทวดา หรือแผ่นบุญอุทิศแก่เทวดา) ในความหมายว่าเป็นการเอื้อเพื่อเกื้อกูล หรืออุปการะแก่เทวดา (ไม่ใช่ขนบาน อ่อนน้อม หรือขอให้โปรดปราน)

¹⁹⁶² เเวตอาพลิ (มาใน อก.จตุกก.๒๑/๖๑/๘๙ และ อก.ปญจก.๒๒/๔๑/๔๙ ซึ่งเคยอ้างแล้ว) เป็นพจน์อย่างหนึ่ง ในพลิ ๕ ที่พระพุทธเจ้าทรงเห็นชอบให้คฤหัสถ์กระทำ อีก ๔ คือ ญาติพลิ-สงเคราะห์ญาติ อติถิพลิ-ต้อนรับแขก บุษเปตพลิ-ทำบุญอุทิศให้ผู้ล่วงลับ ราชนพลิ-บำรุงราชการ เช่นเสวยยาณี; “พลิ” นี้ เป็นคำหนึ่ง ในบรรดาคำเดิมของศาสนาพราหมณ์น้อยคำ ที่พระพุทธเจ้าทรงยอมให้ผ่านเข้ามาในพระพุทธศาสนา หรือพระพุทธศาสนายอมรับเข้ามาใช้ โดยเกือบมิได้เปลี่ยนความหมายเลย (คำอื่นที่นำมาใช้ แต่เปลี่ยนความหมายใหม่ทีเดียว เช่น ยัญ ตบะ เป็นต้น) ทั้งนี้ เพราะพลิ แต่เดิมมา มีความหมายเป็นการสละให้ เพื่อเกื้อกูลหรือบำรุงเลี้ยงอยู่ด้วยแล้ว

ยิ่งผ่อนปรนให้มาก ก็ยิ่งจำเป็นจะต้องย่ำข้อเตือนสำนึกไว้ให้หนักแน่น ไม่จำเพาะชาวบ้านจะต้องคอยเตือนตนเองเท่านั้น แม้พระสงฆ์ก็ควรช่วยเตือนชาวบ้านบ่อยๆ เพราะชาวบ้านมีโอกาสใกล้ชิดสภาพแวดล้อมทางธรรมน้อย และมีกิจของฆราวาสวุ่นวาย คอยชักให้แซ่เขื่อนได้ง่าย

ข้อเตือนสำนึกที่ว่านั่นก็คือ จะต้องรู้ตัวอยู่เสมอว่า ตนยังอยู่ระหว่างกำลังพัฒนา ขณะนี้อยู่ที่ขั้นนี้ๆ ต้องระลึกไว้ว่า แม้ว่าขณะนี้ยังยุ่งเกี่ยวกับเทวดา ยุ่งยุ่งเกี่ยวกับมงคล แต่ก็หวังอยู่เสมอว่าจะก้าวไปสู่ขั้นแห่งความเป็นอิสระสักวันหนึ่ง ถ้าพูดรวบรัดก็คือ จะต้องสำนึกอยู่เสมอว่า “เราจะต้องเดินหน้า ไม่ใช่ขยับอยู่กับที่”

คำว่า “เดินหน้า” มีความสำคัญเป็นพิเศษ สำหรับพัฒนาการในอริยธรรมขั้นต้น เพราะหมิ่นเหม่ที่จะตกลงไปจากความเป็นสมาชิกในชุมชนชาวพุทธ ถอยหลังกลับไปอยู่ในชุมชนก่อนอารยะได้ง่ายเหลือเกิน เพราะในขั้นต้นสุดนี้ สิ่งที่ใช้ร่วมในพุทธศาสนา กับในศาสนาเดิม ยังมีมาก และสิ่งนั้นบางทีก็เป็นสิ่งเดียวกันแท้ๆ เช่น มงคล และพลี เป็นต้น ต่างแต่ทำที่แห่งความเข้าใจสำหรับขั้นนี้ และจำกัดขอบเขตของการปฏิบัติ

ถ้าเกิดเหตุเพียงแค่ว่าเผลอ ลืมท่าทีของการวางจิตใจนี้เสียเท่านั้น พฤติกรรมของผู้ปฏิบัติก็อาจพลิกกลับเป็นตรงข้ามได้ทันที คือ หล่นจากสมาชิกภาพในชุมชนพุทธ ถอยกลับไปอยู่นอกชุมชนอารยะ (น่ากลัวว่าจะได้เป็นกันมาเสียอย่างนี้หลายครั้งแล้ว) ดังนั้น คำว่า “เดินหน้า” จึงเป็นข้อเตือนสำนึกที่สำคัญ ที่จะต้องมาด้วยกันเสมอ กับความสำนึกในท่าทีที่เป็นขอบเขตของการปฏิบัติ^{1963.1}

เมื่อใดเดินทางก้าวหน้าถึงขั้นที่ ๓ เมื่อนั้นจึงจะปลอดภัยแท้ เพราะได้เข้าอยู่ในชุมชนอารยะ เป็นโสดาบันขึ้นไป ไม่มีการถอยหลังหรือลั้งเล่ใดๆ อีก มีแต่จะเดินหน้าอย่างเดียว เพราะเข้าใจความหมายของพระรัตนตรัย มั่นใจในความเป็นไปตามเหตุผล จนมีศรัทธาที่ไม่หวั่นไหว ไม่ต้องอ้างอิงปัจจัยภายนอก ไม่ว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือเทวฤทธิ์ใดๆ และไม่มีกิเลสรุนแรงพอที่จะให้ทำความชั่วร้าย หรือให้เกิดปัญหาใหญ่ๆ เป็นปมในใจที่จะต้องระบาย กับทั้งรู้จักความสุขอันประณีต ซึ่งเกิดจากความสงบผ่องใสภายในแล้ว จึงมีความเข้มแข็งมั่นคงในจริยธรรมอย่างแท้จริง

ภาวะที่มีคุณธรรม มีความสุข และเป็นอิสระ ซึ่งอิทธิพลภายนอกไม่อาจมาครอบงำชักจูงได้เพียงเท่านั้น เป็นความประเสริฐเพียงพอ ที่เทพเจ้าเหล่าเทวดาจะบูชาไปไหว^{1240.2} และพอที่จะทำให้ชีวิตของผู้นั้น เป็นอุดมมงคล คือมงคลอันสูงสุดอยู่แล้วในตัว

มนุษย์เป็นยอดแห่งสัตว์ที่ฝึกได้ เรียกว่าอย่างสมัยใหม่ว่า มีศักยภาพสูง สามารถฝึกได้ ทั้งทางกาย ทางจิต และทางปัญญา ให้วิเศษ ทำอะไรๆ ได้ประณีตวิจิตรพิสดารแสนอัศจรรย์ อย่างแทบไม่น่าเป็นไปได้¹⁹⁶⁴

การมัวเพลินหวังผลจากฤทธาณภาพและเทวานุภาพพลบันดาล ก็คือการตกอยู่ในความประมาท ละเลยปล่อยให้ศักยภาพของตนสูญไปเสียเปล่า และจะไม่รู้จักเติบโตในอริยมรรคา

ส่วนผู้ใด ไม่ประมาท ไม่รือร้อ เร่งฝึกตนไม่หยุดยั้ง ผู้นั้นแหละ จะได้ทั้งอิทธิฤทธิ์และเทวฤทธิ์ และจะบรรลุสิ่งเลิศล้ำ ที่ทั้งฤทธาณภาพและเทวานุภาพไม่อาจอำนวยให้ได้

(รวมกับความหมายว่าบูชา) พลีในศาสนาพราหมณ์นั้น เขาให้แก่เทวดา ผี คน ตลอดจนถึงนก และสัตว์อื่นๆ สิ่งที่เป็นพลี ได้แก่ อาหาร เช่น ข้าว และเบรียง เป็นต้น ตลอดจนดอกไม้ น้ำหอม ฐูป ไม้จันทน์ หมาก เครื่องเทศ เป็นต้น;

ในรัตนสูตร (ขุ.ขุ.๒๕/๗/๕; ขุ.สุ.๒๕/๓๑๔/๓๖๗) มีข้อความแนะนำเชิงสอน หรือเชิงชวนเทวดา ให้สร้างเมตตาคุ้มครองรักษาหมู่มนุษย์ ซึ่งทำพลีให้ทั้งกลางวันกลางคืน อรรถกถายบายความให้เห็นว่า การแผ่ส่วนบุญให้ หรือให้มีส่วนร่วมในการทำความดี (ปัดตีทาน) ก็เป็นความหมาย (แบบพุทธ) อย่างหนึ่งของพลี และที่บาลีแนะนำอย่างนั้นหมายความว่า พวกมนุษย์มีอุปการะแก่พวกเทวดา เทวดา (ผู้ได้รับพลี) จึงควรมีความกตัญญู ช่วยคุ้มครองรักษาพวกมนุษย์ (ขุพุทธ.อ.๑๘๕; สุตต.อ.๒/๑๓)

^{1963.1} ลัจฉริยา ทางออกที่สี่ ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

^{1240.2} พระพุทธ เป็นมนุษย์หรือเทวดา ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

¹⁹⁶⁴ ฟังสังเกตว่า ศัพท์ธรรมที่หมายถึงการฝึกฝนอบรม มีมากมาย เช่น หมะ ภาวนา วินย (-วินิต) ลิกขา เป็นต้น แต่น่าเสียดายว่า ในสมัยต่อๆ มา ความหมายของบางคำ ได้แปรเปลี่ยนจากเดิม ผิดไปไกล

บันทึกพิเศษท้ายบท

เพื่อความเข้าใจลึกกลงไปจำเพาะเรื่อง

บันทึกที่ ๑: อิทธิปาฏิหาริย์ในคัมภีร์

การแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ของพระพุทธเจ้า

เท่าที่พบในพระไตรปิฎก คือ

- ◆ ทรมานหัวหน้าชฎิล ชื่ออรุเวลกัสสป (ทรมาน มาจาก ทมนะ แปลว่า ฝึก คือทำให้หมดทิฏฐิमानะ หันมายอมรับถือปฏิบัติสิ่งที่ถูกต้อง ไม่ใช่ทำให้เจ็บปวด) – วินย.๔/๓๗-๕๑/๔๕-๖๐;
- ◆ ทรมานพกวพรหม – ม.ม.๑๒/๕๕๑-๕/๕๕๐-๗; ส.ส.๑๕/๕๖๖/๒๐๘;
- ◆ ทรมานพรหมอีกองค์หนึ่ง – ส.ส.๑๕/๕๗๓/๒๑๑;
- ◆ แก่ความเห็นของสุนักขัตต์ และแก้คำทำของอเจลล ชื่อปาฏิโกบุตร – ที.ปา.๑๑/๔-๑๒/๖-๒๙;
- ◆ ทรมานโจรองคูลิมาล – ม.ม.๑๓/๕๒๔/๔๗๙;
- ◆ ทำให้พระภิกษุพวกหนึ่งประหวั่นใจแล้ว มาเฝ้าเพื่อพระองค์จะตรัสสอน – ส.ข.๑๗/๑๖๗/๑๑๒;
- ◆ ทำให้จำเพาะบางคนเห็นมหาบุรุษลักษณะในที่เร้นลับ – ที.ส.๙/๑๗๐/๑๓๖; ๑๗๕/๑๓๙; ม.ม.๑๓/๕๘๗/๕๓๑; ๖๐๘/๕๕๓ = ขุ.สุ.๒๕/๓๗๖/๔๔๓;
- ◆ แม่เมตตาให้ช้างร้ายนาพาศิรีมีอากการเชื่อง (ไม่ใช่อิทธิปาฏิหาริย์โดยตรง) – วินย.๗/๓๗๘/๑๘๙;
- ◆ ผจญอาฬวกยักษ์ (ไม่ใช่แสดงฤทธิ์โดยตรง) – ส.ส.๑๕/๘๓๘/๓๑๔; ขุ.สุ.๒๕/๓๑๐/๓๕๙;

เรื่องที่มาในอรรถกถา เช่น

- ◆ ยมกปาฏิหาริย์ แก่คำทำของพวกเดียรถีย์ – ที.อ.๑/๗๗; ธ.อ.๖/๖๒; ชา.อ.๖/๒๓๑; (ทั้งนี้อิงบาลีใน ขุ.ปฎิ.๓๑/๐/๔; ๒๘๔/๑๘๒ และ วินย.๗/๓๑/๑๔);
- ◆ ทรงนำพระภิกษุใหม่ ๕๐๐ รูป เกี่ยวชมธรรมชาติในป่าหิมพานต์ แก่ความคิดถึงคุรุรักคู่ครอง – ชา.อ.๘/๓๓๕; เป็นต้น

การแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ของพระสาวก

ที่พบในบาลี คือ

- ◆ พระปิณฑิลภาร์ทวาช แก่คำทำ เหาะขึ้นไปเอาบาตรบนยอดไม้ (ต้นบัญญัติไม่ให้ภิกษุแสดงอิทธิปาฏิหาริย์แก่ชาวบ้าน) – วินย.๗/๓๑/๑๔;
- ◆ พระมหาโมคคัลลัน ปราบมาร – ม.ม.๑๒/๕๕๙/๖๐๑;
- ◆ พระบิลินทวัจจะ นำบุตรของอุปฐาก กลับคืนจากโจร – วินย.๑/๑๗๓/๑๒๕;
- ◆ พระบิลินทวัจจะ อธิษฐานวังพระเจ้าพิมพิสารเป็นทอง เพื่อช่วยแก่ชาวบ้านจากข้อหาโจรกรรม – วินย.๒/๑๓๙/๑๑๙-๑๒๑;
- ◆ พระทัพพัลลบุตร ใช้นิ้วเป็นประตูที่ป่องทาง นำพระภิกษุทั้งหลายไปยังเสนาสนะต่างๆ – วินย.๑/๕๔๑/๓๖๙; ๖/๕๙๓/๓๐๖;
- ◆ พระสาตตะ ใช้ฤทธิ์ให้ชาวบ้านเห็น ทำให้ต้องแสดงฤทธิ์ให้ชาวบ้านดูต่อพระพักตร์ เพื่อให้ชาวบ้านใจสงบพร้อมที่จะฟังธรรม – วินย.๕/๑/๓;
- ◆ พระสาตตะ ปราบนาคของชฎิล (ต้นบัญญัติห้ามภิกษุดื่มสุรา) – วินย.๒/๕๗๕/๓๘๓;
- ◆ พระเวททัต ทำให้เจ้าชายขอชาติศัตรูเลื่อมใส – วินย.๗/๓๔๙/๑๖๔;
- ◆ พระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลัน กลับใจหมู่ภิกษุศิษย์พระเวททัต ด้วยอนุสาสน์ปาฏิหาริย์ ที่ควบด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ และอาเทศนาปาฏิหาริย์ – วินย.๗/๓๔๔/๑๘๘;
- ◆ พระมหกะ บันดาลให้มีลมเย็น แดดอ่อน และฝน ช่วยพระเถระที่กำลังเดินทางยามร้อนจัด จิตตคฤหบดีเห็น จึงขอให้ทำฤทธิ์ให้ดู และท่านได้บันดาลให้เกิดไฟ – ส.ส.๑๘/๕๕๖/๓๕๗;

- ◆ พระมหาโมคคัลลาน์ บันดาลให้เวชยันตปราสาทสิ้นสะเกือน เพื่อเตือนสำนึกให้พระอินทร์ไม่มัวเมาประมาท – ม.ม.๑๒/๔๓๗/๔๖๘;
- ◆ พระมหาโมคคัลลาน์ บันดาลให้มิกคารมาตุปราสาทสิ้นสะเกือน เพื่อเตือนสำนึกของพวกริกษผู้จัดจ้าน ฟุ้งเฟ้อ – ส.ม.๑๔/๑๑๕๕/๓๔๖;
- ◆ พระอภิภู สาวกของพระสิขีพุทธเจ้า แสดงธรรมโดยไม่ให้คนเห็นตัว ให้เสียงได้ยินไปได้พันโลกธาตุ – ส.ส.๑๕/๖๑๖/๒๒๙; อัง.ติก.๒๐/๕๒๐/๒๙๑; ขุ.ปฎิ.๓๑/๖๘๖/๕๙๖;

ส่วนเรื่องที่เล่าในอรรถกถา มีมากมาย เช่น

- ◆ พระจุลลันถก บันดาลให้เห็นตัวท่านเป็นพันองค์ – อัง.อ.๑/๒๒๘,๒๓๕; ฐ.อ.๒/๗๔; วิสุทฺธิ.๒/๒๑๙ (อิงบาลี ขุ.ปฎิ.๓๑/๖๘๕/๕๙๒);
- ◆ พระมหาโมคคัลลาน์ ทรมานหนโฑปนนันทนคราช – ชา.อ.๗/๓๕๖; วิสุทฺธิ.๒/๒๓๓;
- ◆ พระปุลณณะ ช่วยพ่อค้าชาวเรือจากการทำร้ายของอมมนุษย์ – ม.อ.๓/๗๓๑-๔ (เพิ่มความจากปุณโณวาทสูตร, ม.อ.๑๔/๗๖๔/๔๘๕ และมีเรื่องพระพุทธเจ้าเสด็จสุมนาปรันตชนบท เป็นที่มาของพระพุทธบาท ๒ แห่ง);
- ◆ สามเณรสังกิจจะ ช่วยภิกษุ ๓๐ รูป โดยอาสาให้โจรจับตัวไปบูชายัญแทน และกลับใจโจรได้หมด – ฐ.อ.๔/๑๑๑;
- ◆ สุมณสามเณร ปราบพญานาค – ฐ.อ.๘/๘๙;
- ◆ พระสุนทรสมุทฺร เหาะหนีหญิงนางโลม – ฐ.อ.๘/๑๕๒; ฯลฯ

เรื่องฤทธิ์ของคนอื่นๆ

มีมาในบาลีบ้างบางแห่ง เช่น

- ◆ พรหมลัมมาภิกษุ ทรมานพรหมมิจฉาภิกษุ – ส.ส.๑๕/๕๘๖/๒๑๕;
- ◆ ฤาษีชื่อโรหิตัสสะ มีฤทธิ์ เห็นหวาดด้วยความเร็ว ดังว่าอย่างเท่าเดียวก็ข้ามมหาสมุทรไปแล้ว เหาะไปตลอด ๑๐๐ ปี ไม่หยุดเลย ก็ไม่ถึงที่สุดโลก ตายเสียก่อน – ส.ส.๑๕/๒๙๗/๘๘; อัง.จตุกก.๒๑/๔๕/๖๑;
- ◆ พระอินทร์ แปลงเป็นช่างหูก มาถวายบิณฑบาตแก่พระมหากัสสป – ขุ.อ.๒๕/๘๐/๑๑๕;

ส่วนในอรรถกถา

มีเรื่องมากมาย โดยมากเป็นการกระทำของเทวดา ยักษ์ วิชยาร ฤาษีตาบต่างๆ ผู้ที่มีบทบาทมากท่านหนึ่ง คือ พระอินทร์ ซึ่งมักแปลงกายบ้าง ไม่แปลงกายบ้าง ลงมาช่วยคนดีบ้าง ทดสอบความดีของคนดีบ้าง ดังเช่น แปลงเป็นหนุมกัตเชือก รัตครรภีปลอมของนางจิญจมาณวิกา – ฐ.อ.๖/๔๕; ชา.อ.๖/๑๓๐; อิติ.อ.๑๑๓ และพบได้ทั่วไปในอรรถกถาชาดก;

นอกจากนั้น มีกล่าวถึงเป็นกลางๆ มีใช้เป็นเหตุการณ์เฉพาะครั้งเฉพาะคราว เช่น

- ◆ เป็นเหตุหนึ่งของแผ่นดินไหว – ที.ม.๑๐/๙๘/๑๒๖;
- ◆ แสดงความสำคัญของมโนกรรม – ม.ม.๑๓/๗๐/๖๓;
- ◆ เหตุให้อริชฐานต้นไม้ เป็นดินก็ได้ เป็นน้ำก็ได้ เป็นต้น – อัง.จก.๒๒/๓๑๔/๓๘๐;
- ◆ กล่าวถึงคนที่เป็นโลกาธิปไตย เร่งปฏิบัติธรรม เพราะกลัวว่าสมณพราหมณ์และเทวดาผู้มีฤทธิ์ จะล่วงรู้จิตของตน – อัง.ติก.๒๐/๔๗๙/๑๘๘

บันทึกที่ ๒: การช่วย และการแก้ของพระอินทร์

การช่วยเหลือของพระอินทร์นั้น ดูเหมือนจะมีไม่เกิดจากเพียงคุณธรรมเท่านั้น แต่แทบจะถือเป็นหน้าที่ทีเดียว เพราะมีข้อกำหนดกำกับอยู่ด้วย คือ การที่อาสน์ร้อน เป็นสัญญาณเตือน

เรื่องอาสน์ร้อนนี้ ก็น่าจะเป็นหลักฐานอย่างหนึ่ง ที่แสดงถึงช่วงต่อของความเปลี่ยนแปลง จากการถูกบีบคั้นด้วยแรง ตบะหรือการบำเพ็ญพรตแบบเก่า หันมาเน้นในแง่ที่คุณธรรมความดีของคน เป็นแรงเร่งเร้าแทน และพระอินทร์ในระยะช่วงต่อนี้ ก็ยังเกี่ยวข้องกับพลังบีบบังคับที่เกิดจากตบะแบบเก่าอยู่ด้วย

ในสถานการณ์บีบบังคับแบบเท่านั้น การปฏิบัติของพระอินทร์ก็มักจะเป็นไปในรูปของการแข่งขันชิงชัยชิงอำนาจกับมนุษย์แบบโลกๆ ที่ติดมากับระบบเก่า เช่น พยายามหาทางทำลายตะขบของมนุษย์ เป็นต้น ซึ่งเห็นได้ชัดว่า ไม่ใช่วิธีการแห่งคุณธรรมตามคติของพระพุทธศาสนา เช่น

- ◆ โลมส์กัสนิปชาดก, ชา.อ.๕/๓๘๐;
- ◆ อลัมพลาชาดก, ชา.อ.๗/๓๙๖;
- ◆ นพินิกาชาดก, ชา.อ.๘/๑

ส่วนเรื่องเข้าสู่คติของพระพุทธศาสนาบ้างน้อยบ้าง มีมากมายหลายเรื่อง เช่น ใน

- มหาสุวราชชาดก, ชา.อ.๕/๓๕๑;
- กัณหาชาดก, ชา.อ.๕/๔๒๙;
- อภิตติชาดก, ชา.อ.๖/๑๙๗;
- สุรจุจฉาชาดก, ชา.อ.๖/๓๐๕;
- สิวราชชาดก, ชา.อ.๗/๓๗๗;
- ลัมพลาชาดก, ชา.อ.๗/๓๐๒;
- กุสชาดก, ชา.อ.๘/๑๓๓;
- เตมียชาดก, ชา.อ.๙/๒;
- เวสสันดรชาดก, ชา.อ.๑๐/๔๕๙;
- เรื่องพระจักขุบาล, ธ.อ.๑/๑๖;
- เรื่องสามเณร, ธ.อ.๘/๑๒๙; ฯลฯ

อนึ่ง พึงสังเกตด้วยว่า ตามเรื่องในชาดกเหล่านี้ เมื่อพระอินทร์จะช่วยนั้น มิใช่จะช่วยง่ายๆ โดยมากมักจะมิพบทดลองก่อน เพื่อทดสอบว่า มนุษย์ที่ทำดีนั้น มีความแน่วแน่มั่นคงในความดีนั้นแท้จริงหรือไม่;

อีกเรื่องหนึ่ง ที่ถือว่าแสดงคติทางพุทธศาสนาอย่างสำคัญ จัดเข้าในทศชาติ คือ **มหาชนกชาดก**

ตามเรื่องว่า เมื่อเรือแตกกลางทะเล คนทั้งหลายหวาดกลัว ร้องไห้ วอนไหว้ เทวดาต่างๆ พระโพธิสัตว์ผู้เดียว ไม่ร้องไห้ ไม่คร่ำครวญ ไม่วอนไหว้ เทวดา คิดการต่างๆ ตามเหตุผล และเพียรพยายามสุดกำลัง ในที่สุด มณีเมขลา เทพธิดารักษาสมุทร มาช่วยเองตามหน้าที่ของเทวดา (ชา.อ.๙/๕๙)

อนึ่ง นอกจากตรวจดูเองแล้ว พระอินทร์ยังมีท้าวโลกบาลเป็นผู้ช่วย คอยส่งบริวารมาตรวจดูความประพฤติของชาวโลกไปรายงานให้ทราบด้วย (อ.จ.ติก.๒๐/๔๗๖/๑๘๐; อ.จ.อ.๒/๑๕๖).

บันทึกที่ ๓: สัจจกิริยา ทางออกที่ดี สำหรับผู้ยังหวังอำนาจดลบันดาล

สำหรับชาวพุทธในระยะพัฒนาขั้นต้น ผู้ยังหวัง ยังหวัง หรือยังมีเยื่อใยที่ตัดไม่ค่อยขาด ในเรื่องแรงดลบันดาล หรืออำนาจอัศจรรย์ต่างๆ ประเพณีพุทธแต่เดิมมา ยังมีวิถีปฏิบัติที่เป็นทางออกให้อีกอย่างหนึ่ง คือ “**สัจจกิริยา**” แปลว่า การกระทำสัจจะ หมายถึงการอ้างพลังสัจจะ หรือการอ้างเอาความจริงเป็นพลังบันดาล คือยกเอาคุณธรรมที่ตนได้ประพฤติปฏิบัติบำเพ็ญมา หรือที่มีอยู่ตามความจริง หรือแม้แต่สภาพของตนเองที่เป็นอยู่จริงในเวลานั้น ขึ้นมาอ้าง เป็นพลังอำนาจสำหรับขจัดปิดเป่าภัยอันตรายที่ได้ประสบ ในเมื่อหมดทางแก้ไขอย่างอื่น

วิธีการนี้ไม่กระทบกระเทือนเสียหายต่อความเพียรพยายาม และไม่เป็นการขอร้องวิงวอนต่ออำนาจดลบันดาลจากภายนอกอย่างใดๆ ตรงข้าม กลับเป็นการเสริมย้ำความมั่นใจในคุณธรรมและความเพียรพยายามของตน และทำให้มีกำลังใจเข้มแข็งยิ่งขึ้น อีกทั้งไม่ต้องยุ่งเกี่ยวกับวัตถุหรือพิธี ที่จะเป็นช่องทางให้ขยายกลายรูปพื้นเผื่อออกไปได้

สัจจกิริยาพบบ่อยในคัมภีร์พุทธศาสนารุ่นอรุณกถา เฉพาะอย่างยิ่งชาดก นับเป็นวิถีปฏิบัติที่ใกล้จะถึงความเป็นพุทธอย่างแท้จริง ดังหลักฐาน (หลายเรื่องมีลักษณะน่าจะเหลือเชื่อ แต่คงเป็นธรรมดาของวรรณคดี);

- ✦ พิสูจน์ความเป็นลูก – ชา.อ.๑/๒๐๖;
- ✦ ทำให้ต้นไม้ออกลวง เพื่อช่วยฝูงลิงให้ดื่มน้ำได้โดยปลอดภัย – ชา.อ.๑/๒๕๙; ม.อ.๓/๑๖๙;
- ✦ ลูกนกขอให้ตนพินัยไฟป่า – ชา.อ.๑/๓๑๙;
- ✦ ช่วยให้ชนะสภา – ชา.อ.๒/๘๗;
- ✦ ให้เด็กหายจากพิษงู – ชา.อ.๕/๔๖๐;
- ✦ ให้เรือพินัยจากทะเลร้าย – ชา.อ.๖/๗๗;
- ✦ ให้ประดานกพ้นจากที่กักขัง – ชา.อ.๖/๓๓๖;
- ✦ บริจาคพระเนตรแล้ว กลับมีพระเนตรขึ้นใหม่ – ชา.อ.๗/๔๘ (อ้างใน มลินฺนท.๑๗๐);
- ✦ ให้ผู้ไปสละชีวิตแทนบิดาปลอดภัย (มีแฉ่งเวทดาบ้าง) – ชา.อ.๗/๒๑๒;
- ✦ อ้างความซื่อสัตย์ต่อสามี ทำให้สามีหายจากโรคเรื้อน – ชา.อ.๗/๓๑๑;
- ✦ พระมเหสีขอให้มิโอรส – ชา.อ.๘/๒;
- ✦ ให้พ้นจากการจองจำเพราะถูกใส่ความ – ชา.อ.๘/๕๕;
- ✦ ให้ลูกหายจากพิษลูกศร – ชา.อ.๘/๑๕๒;
- ✦ ให้สามี ที่กำลังจะถูกฆาตกรรม พินัย – ชา.อ.๑๐/๑๓๓;
- ✦ นางโสเภณีให้แม่คงคาไหลกลับ – มลินฺนท.๑๗๓;
- ✦ พระเจ้าอโศกขอกิ่งมหาโพธิ์โดยไม่ต้องตัด – วินย.อ.๑/๙๕;
- ✦ ให้พ้นจากการถูกลงโทษให้ขังเหยียบ ในกรณีถูกใส่ความว่าเป็นโจร – ที่.อ.๒/๔๑๒; (แต่ ชา.อ.๑/๓๐๑ ว่าเป็นอาญาแห่ง เมตตา);
- ✦ ลูกอ้างใจจริงของแม่ ให้พินัยควายป่าไล่ – ม.อ.๑/๒๗๖; ส.อ.๒/๑๘๖; ส.อ.๒/๑๘๕;
- ✦ องคฺคิมลประสงค์ความสวัสดิ์แก่หญิงกรรมแก่ – ม.อ.๓/๓๑๓ (อ้างบาลี ม.ม.๑๓/๕๓๑/๔๘๕);
- ✦ ราชาหมากกับปิณะ ข้ามแม่น้ำด้วยม้า – ส.อ.๒/๒๙๙; อ.อ.๑/๓๔๘;
- ✦ พระราชาเหวี่ยงอย่างมหาภิเนษ – ธ.อ.๔/๔๙๑;
- ✦ เลี้ยงดอกไม้ไปบูชา และนิมนต์พระพุทธเจ้า – อ.อ.๑/๒๘๘;
- ✦ ให้ลูกหายจากพิษงู – อ.อ.๒/๑๗๖;
- ✦ ทำให้สามีหายป่วย – อ.อ.๓/๑๑๗ (แต่บาลีว่าหายเพราะฟังโอวาทของภรรยา – อ.อ.อ.๒๒/๒๘๗/๓๓๒);
- ✦ เลี่ยงทายว่ามีทักษิณบุญคุณหรือไม่- อ.อ.๓/๓๔๑;

มีข้อที่ควรเสนอไว้ช่วยกันพิจารณาอย่างหนึ่งว่า บางทีประเพณีการทาสัจจกิริยา อาจเป็นเครื่องแสดงอย่างหนึ่งว่า จริยธรรมยังมั่นคงแข็งแรงอยู่ในสังคมหรือไม่ การเลื่อมไปของประเพณีสัจจกิริยา อาจแสดงถึงความเสื่อมถอยอ่อนแอลงในทาง จริยธรรม เพราะในเมื่อไม่มีคุณธรรมที่จะให้เกิดความมั่นใจในตนเอง ก็ต้องหันกลับไปอ้างและวิงวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์มีเทวฤทธิ์ เป็นต้น คงเป็นด้วยเหตุนี้ การกระทำตามระบบเดิม เช่น การบงบาน การวิงวอน การสาปแช่ง การสวดสาบานผสมสาป จึงยืนยง และแพร่หลายว่า (การสวดสาบานตามความหมายเดิมล้วนๆ เป็นเพียงคำมั่น แต่ที่ทำกันมาก มีการอ้างสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาสาปแช่งด้วยว่า ถ้าทำ หรือไม่ทำอย่างนั้น ขอให้ประสบผลร้ายอย่างนั้นๆ)

บันทึกที่ ๔: พระพุทธ เป็นมนุษย์ หรือเทวดา

คติพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับเทวดานี้ เมื่อปฏิบัติให้ถูกต้องด้วยความเข้าใจ ก็ทำให้ชาวพุทธอยู่ร่วมกันได้ด้วยดีกับผู้ที่ ยังนับถือเทพเจ้า พร้อมทั้งสามารถรักษาหลักการของตนไว้ได้ด้วย

อย่างไรก็ตาม บางท่านสังเกตว่า ท่าที่เช่นนี้ ทำให้พระพุทธศาสนาเสียเปรียบ เพราะคนทั่วไปมีความโน้มเอียงในทางที่ จะไม่มั่นใจตนเอง และครั้นที่จะคิดเหตุผล จึงมักถูกดึงลงไปสู่ลัทธิให้วิงวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ขอฤทธิ์ดลบันดาลได้ง่าย

ข้อนี้อาจเป็นจุดอ่อนที่พิจารณากันไปได้อย่างต่าง ๆ แต่ปัญหาจะอยู่ที่ว่า เราได้ยกเอาขอบเขตที่ท่านวางไว้ขึ้นมาปฏิบัติกันหรือเปล่า และคอยย้ำความเข้าใจที่ถูกต้องกันไว้หรือไม่ ยิ่งถ้ารู้ว่าไม่มีจุดอ่อนอยู่แล้ว ก็ควรจะยิ่งระมัดระวังรักษาหลักการให้แข็งขันยิ่งขึ้น

มองอย่างหนึ่ง เหมือนกับพูดว่า ชาวพุทธฝ่ายชาวบ้านจะไปนับถือกราบไหว้ยักษ์ย่อง (แต่ไม่ใช่ให้อ้อนวอนหรือมั่วสุม) เทพเจ้ากับเขาอย่างไรก็ได้ แต่อย่านับถือให้สูงกว่าความสามารถของมนุษย์ที่ตนมีอยู่ ก็แล้วกัน เทวดาจะสูงเท่าใดก็ได้ แต่ที่สูงที่สุดนั้นคือมนุษย์ คือท่านผู้เป็นศาสดาของเทวะและมนุษย์ทั้งหลาย ผู้เป็นต้นแบบสำหรับมวลมนุษย์

ถ้าไม่คล่องใจที่จะนึกถึงภาพเทพเจ้าที่ตนเคารพเทิดทูน มากกราบไหว้มนุษย์ ก็อาจจะมองมนุษย์ผู้สูงสุดใหม่อีกแนวหนึ่งว่า เป็นผู้ได้พัฒนาตนจนถึงภาวะสูงสุด พ้นไปแล้ว ทั้งจากความเป็นเทพเจ้า และความเป็นมนุษย์ โดยขอให้พิจารณาพุทธพจน์ดังต่อไปนี้ (ข้อความมีลักษณะเล่นถ้อยคำ จึงแปลรักษาสำนวน เพื่อผู้ศึกษามีโอกาสพิจารณา)

ครั้งหนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้ากำลังเสด็จพุทธดำเนินทางไกล พราหมณ์ผู้หนึ่ง ซึ่งได้เดินทางไกลทางเดียวกับพระองค์ มองเห็นรูปจักรที่รอยพระบาทแล้ว มีความอัศจรรย์ใจ ครั้นพระองค์เสด็จลงไปประทับนั่งพักที่โคนไม้ต้นหนึ่งข้างทาง พราหมณ์เดินตามรอยพระบาทมา มองเห็นพุทธลักษณะการที่ประทับนั่ง สงบลึกซึ้ง น่าเลื่อมใสยิ่งนัก จึงเข้าไปเฝ้าแล้ว —

ทูลถาม: ท่านผู้เจริญคงจักเป็นเทพเจ้า

ตรัสตอบ: แน่พราหมณ์ เทพเจ้าเราก็จักไม่เป็น

ทูลถาม: ท่านผู้เจริญคงจักเป็นคนธรรพ์

ตรัสตอบ: คนธรรพ์เราก็จักไม่เป็น

ทูลถาม: ท่านผู้เจริญคงจักเป็นยักษ์

ตรัสตอบ: ยักษ์เราก็จักไม่เป็น

ทูลถาม: ท่านผู้เจริญคงจักเป็นมนุษย์

ตรัสตอบ: มนุษย์เราก็จักไม่เป็น

ทูลถาม: เมื่อถามว่า ท่านผู้เจริญคงจักเป็นเทพ ท่านก็กล่าวว่า เทพเราก็จักไม่เป็น เมื่อถามว่า ท่านผู้เจริญคงจักเป็นคนธรรพ์...เป็นยักษ์...เป็นมนุษย์ ท่านก็กล่าวว่า จักไม่เป็น เมื่อเช่นนั้น ท่านผู้เจริญจะเป็นใครกันเล่า

ตรัสตอบ: นี่แน่พราหมณ์ อาสวะเหล่าใด ที่เมื่อยังละไม่ได้ จะเป็นเหตุให้เราเป็นเทพเจ้า...เป็นคนธรรพ์...เป็นยักษ์...เป็นมนุษย์ อาสวะเหล่านั้น เราละได้แล้ว ถอนรากเสียแล้ว...หมดสิ้น ไม่มีทางเกิดขึ้นได้อีกต่อไป

เปรียบเหมือนดอกชูด ดอกปทุม ดอกนุณฑริก เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ แต่ตั้งอยู่พ้นน้ำ ไม่ถูกน้ำฉาบติด ฉนั้นใดเราก็จักนั้นเหมือนกัน เกิดในโลก เติบโตขึ้นในโลก แต่เป็นอยู่เหนือโลก ไม่ติดกัวด้วยโลก ฉนั้นนั้น;

นี่แน่พราหมณ์ จงถือเราว่าเป็น “พุทธะ” เถิด

ตอน ๖: ชีวิตที่ดี เป็นอย่างไร?

บทความประกอบที่ ๔

ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ

๓

บทที่ ๒๑

มีคำถามและคำกล่าวเชิงค่อนว่าพระพุทธศาสนา ที่ได้พบบ่อยครั้ง ซึ่งน่าสนใจ และเกี่ยวข้องกับ เนื้อความในบทตอนที่ผ่านมา เห็นควรนำมาพิจารณาในที่นี้ คือคำพูดทำนองว่า

- พระพุทธศาสนาสอนให้ละตัณหา ไม่ให้มีความอยาก เมื่อคนไม่อยากจะ ไม่อยากรำรวย จะพัฒนา ประเทศชาติได้อย่างไร? คำสอนของพระพุทธศาสนาขัดขวางต่อการพัฒนา
- นิพพานเป็นจุดหมายของพระพุทธศาสนา การปฏิบัติธรรมก็เพื่อบรรลุนิพพาน แต่ผู้ปฏิบัติธรรมจะ อยากในนิพพานไม่ได้ เพราะถ้าอยากได้ ก็กลายเป็นตัณหา กลายเป็นปฏิบัติผิด เมื่อไม่อยากจะแล้ว จะปฏิบัติได้อย่างไร คำสอนของพระพุทธศาสนาขัดแย้งกันเอง และเป็นการให้ทำในสิ่งที่เป็นไปได้

คำถามและคำค่อนว่า ๒ ข้อนี้ ฟังดูเหมือนว่าจะกระทบหลักการของพระพุทธศาสนาตลอดสาย ตั้งแต่ การดำเนินชีวิตประจำวันของชาวบ้าน จนถึงการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพาน หรือตั้งแต่ระดับโลกีย์ จนถึง โลกุตระ แต่ที่จริง ความสงสัยหรือการค่อนว่านั้น มิได้กระทบอะไรต่อพระพุทธศาสนา แต่กลับสะท้อนให้เห็นว่า ผู้ที่สงสัยหรือค่อนว่าก็ตาม ไม่เข้าใจทั้งธรรมชาติของมนุษย์ และมองพระพุทธศาสนาไม่ออก

ความเข้าใจพรวามัวสับสนที่เป็นเหตุให้เกิดคำถามและคำค่อนว่าเช่นนี้ มีอยู่มาก แม้แต่ในหมู่ชาวพุทธเอง และเป็นปัญหาเกี่ยวกับถ้อยคำหรือเป็นเรื่องทางภาษาด้วย

จุดสำคัญ คือ คนทั่วไปได้ยินว่า พระพุทธศาสนาสอนให้ละตัณหา และตัณหาที่นั่นแปลว่าความอยาก แล้วจะด้วยเหตุใดก็ตาม ต่อมาคนทั่วไป ไปนั้น ก็ไม่รู้จักแยกแยะ รู้เข้าใจเพียงแค่ว่า ตัณหาคือความอยาก และความอยากก็คือตัณหา ไปๆ มาๆ เลยเข้าใจคำว่าความอยากเป็นตัณหาทั้งหมด และเข้าใจต่อไปว่า พระพุทธศาสนาสอนให้ละความอยาก หรือสอนไม่ให้มีความอยากใดๆ เลย

นอกจากนั้น บางทีรู้จักข้อธรรมอื่นที่มีความหมายทำนองเดียวกันนี้ แต่รังเกียจที่จะแปลว่าความอยาก จึงเลี่ยงแปลเป็นอื่นไปเสีย เมื่อถึงคราวจะพูดเรื่องเกี่ยวกับความอยาก จึงลืมนึกถึงคำนั้น

ถ้าจะศึกษาธรรม ถ้าจะเข้าใจพระพุทธศาสนา จะต้องแก้ไขความเข้าใจผิดนี้ เบื้องแรก พูดไว้สั้นๆ ก่อนว่า ตัณหาเป็นความอยาก (ชนิดหนึ่ง) แต่ความอยากไม่ใช่คือตัณหา ความอยากเป็นตัณหาที่มี ไม่เป็นตัณหาที่มีความอยากที่ดี ซึ่งจำเป็นสำหรับการปฏิบัติธรรม และต้องใช้ในการพัฒนามนุษย์ ก็มี

ความอยากนี้เป็นเรื่องใหญ่ จะต้องเข้าใจกันให้ชัดเจนที่ ถ้ามีจะนั้นจะไม่มีการเข้าถึงพระพุทธศาสนา เรื่องนี้เป็นอย่างไร พุดนำไว้แค่นี้ เดี่ยวอธิบายเรื่องโน้นเรื่องนี้ไป ก็จะค่อยๆ เข้าใจได้เอง

ก่อนจะพูดลึกลงไปในรายละเอียด มาศึกษาหลักของชีวิตในการกระทำต่างๆ ลักเล็กน้อย

กลไกชีวิตในการกระทำ

มีข้อสงสัยว่า คนทั้งหลายที่ทำอะไรต่างๆ นี้ ก็ทำด้วยความอยากทั้งนั้น คือมีความอยากจะทำ จึงทำ และอยากทำอะไร ก็ทำอันนั้น ถ้าหมดตัณหา ไม่มีความอยากเสียแล้ว ไม่มีตัณหาเป็นแรงชักจูงให้ทำโน่นทำนี่แล้ว ก็ไม่ต้องเคลื่อนไหวอะไรเลย แล้วจะอยู่ได้อย่างไร มิกลายเป็นคนนิ่งเฉย ไม่กระตือรือร้น ไม่มีชีวิตชีวาไปหรือ คงเป็นอย่างที่เรียกว่าหมดอาลัยตายอยาก

ข้อสงสัยนี้ ที่จริงไม่ต้องตอบ เดียวก็เข้าใจเอง ตอนแรก ขอให้มองง่ายๆ ว่า ที่ว่าทำอะไรๆ ทุกอย่างนั้น ก็รวมอยู่ในการเคลื่อนไหว ไม่ว่าจะทำอะไร ก็เคลื่อนไหวทั้งนั้น (แม้แต่ “ทำการไม่เคลื่อนไหว” ก็ต้องมีการเคลื่อนไหวในใจ)

เป็นธรรมดาตามธรรมชาติ การเคลื่อนไหวเป็นลักษณะที่สำคัญของชีวิต เมื่อเป็นชีวิต และยังมีชีวิต ก็มีการเคลื่อนไหว ถ้ามว่า ที่คนสัตว์ทั้งหลายเคลื่อนไหวทำอะไรๆ นั้น เคลื่อนไหวทำไปได้อย่างไร หรือว่าชีวิตมีกลไกการทำงานอย่างไร ในการเคลื่อนไหวทำการต่างๆ

อย่างที่เคยพูดแล้ว คนสัตว์ไม่เหมือนใบไม้กิ่งไม้ ที่สับดียวแกว่งไกวไปตามแรงลม เป็นต้น ซึ่งเป็นปัจจัยภายนอก แต่คนสัตว์เคลื่อนไหวทำอะไรได้เองจากปัจจัยภายใน แล้วปัจจัยภายในเหล่านั้นมีอะไรบ้าง

เมื่อด้านร่างกายอวัยวะดี พร้อมที่จะขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวแล้ว ในใจ เริ่มด้วยต้องมีความรู้ ข้างหน้าข้างหลัง ข้างบนข้างล่าง ที่ไกลที่ใกล้ ตรงไหนมีหรือไม่มีอะไร ฯลฯ พูดง่ายๆ ว่ารู้ที่ที่จะไปได้ คือมีความรู้

เมื่อรู้ที่ไปแล้ว ที่นี้ก็จะต้องเลือก ตกลง ตัดสินใจว่าจะไปที่ไหน ทางไหน ตลอดจนว่าจะทำอะไร อย่างไร ตัวการในใจที่ทำการตัดสินใจ ตกลงใจ หรือตัวเจ้าของอำนาจตัดสินใจนี้ ซึ่งเป็นตัวบงการ หรือสั่งการนั้น เรียกว่าเจตนา

ถามต่อไปว่า เมื่อรู้ที่ที่จะไป รู้เรื่องที่จะทำแล้ว เจตนาจะเลือกตัดสินใจไปไหน จะทำอันใด ตรงนี้แหละ สำคัญ คือ เจตนาที่มีแรงจูงใจให้เลือกตัดสินใจ โดยทำตามแรงจูงใจนั้น ถ้าพูดให้ง่าย อย่างภาษาชาวบ้าน แรงจูงใจนี้ก็คือความอยาก เมื่ออยากไปไหน อยากได้ อยากทำอะไร เจตนา ก็เลือกตัดสินใจเคลื่อนไหวไปนั้น ไปทำอันนั้น

ก็ถามต่อไปว่า ความอยากนี่คืออะไร อย่างง่ายๆ ก็บอกว่า ความอยากก็มาจากความชอบใจและไม่ชอบใจ ตัวชอบอะไร อะไรถูกลิ้นถูกหูถูกตาถูกใจ ก็อยากได้ อยากเอา อยากกิน อยากเสพ ฯลฯ ถ้าอะไรไม่ถูกลิ้นไม่ถูกหูไม่ถูกตาไม่ถูกใจ ตัวไม่ชอบ ก็อยากหนีไปเสีย อยากทิ้ง อยากทำลาย ฯลฯ แล้วเจตนา ก็ตัดสินใจทำตามนั้น ความอยาก ที่ชอบใจหรือไม่ชอบใจแล้วจะเอาหรือไม่เอานี้ เรียกว่า “ตัณหา”

เป็นอันว่า ในการเคลื่อนไหวทำอะไรๆ นี้ มี**ปัญญา**ช่วยบอกช่วยส่องสว่างให้ความรู้ว่ามีอะไรอยู่ที่ไหน เป็นอย่างไร แล้ว**ตัณหา**อยากจะทำอะไร **เจตนา**ก็สั่งให้ชีวิตร่างกายเคลื่อนไหวทำอะไรๆ ไปตามนั้น

แต่ตรงนี้ หยุดคิด มาคิดดูหน่อย การที่ชีวิตจะเคลื่อนไหวทำหรือไม่ทำอะไรๆ ที่จริงนั้น ชีวิตมีความประสงค์ มีความต้องการ พูดง่ายๆ ว่า มีความอยากที่ลึกลงไปอีก คืออยากเป็นอยู่ อยากรอด อยากปลอดภัย อยากแข็งแรงสมบูรณ์ อยากมีความสุข อยากเป็นอยู่ให้ดีที่สุด พูดรวมๆ ว่า อยากมีชีวิตที่ดีงามสมบูรณ์

ที่นี้ ก็ถามว่า ที่ปัญญาว่ามีอะไรอยู่ที่ไหนตรงไหน เป็นของกินได้หรือไม่ได้ อร่อยไหม ฯลฯ แล้วตัณหา ชอบใจอยากกินอย่างไรที่อร่อยถูกลิ้น ไม่ชอบไม่อยากกินที่เห็นว่าไม่อร่อย แล้วเจตนา ก็ให้กินและไม่ให้กินไปตามเสียงชักจูงกระซิบบอกของตัณหา นั้น ถ้ามว่า อย่างนี้แค่นี้พอไหม ที่จะให้มีชีวิตดีงามสุขสมบูรณ์

ตอนนี้ ปัญญาเองนั่นแหละก็จะบอกว่า รู้แค่นั้นไม่พอหรอก จะไปพออะไรกัน มองเห็น รู้ว่าอันนั้นอร่อย แดงแดงสีเสียวสวย น่ากิน ตัดทาบบอกว่าอยากกิน ลองกินเข้าไปสิ ก็เหมือนใส่ยาพิษให้ทีละน้อย นานไปในระยะยาว จะแย่นั่นเอง ถึงอันนั้นก็เถอะ ไม่ถึงกับมียาพิษแต่ก็ ตัดทาบว่าอร่อย อยากกิน ลองกินเข้าไปสิ ตามใจตัดทาบสิ ไม่ช้าหรอก จะเป็นโรคอ้วน ฯลฯ รู้แค่นั้นไม่พอเลย ความรู้แค่นั้นใช้ไม่ได้ แค่อู๊วก็เท่านั้นเอง ก็เอาซื้อจันไปใช้ แต่ที่จริงไม่ใช่ ยังไม่เป็นปัญญา เป็นความรู้เิ่งๆ เป็นอัญมณีเท่านั้น ไม่ใช่ปัญญา ก็อวิชชานั้นแหละ รู้ไม่พอ แล้วก็โง่โง่ไม่ได้

ปัญญาเก็บบอกว่า ที่ไหนมีแหล่งเที่ยวสนุก มีการเล่น มีของกินของเสพมั่วได้เต็มที่ มีวิธีไปให้สะดวกอย่างนี้ๆ เจ้าตัดทาบได้แจ้งจากความรู้ จับเอาที่ถูกต้องใจชอบใจ อยากไปเที่ยวเล่นกินเสพสนุกสนาน บอกว่าอย่าไปเลยโรงเรียน ฟังวิชาทำกิจกรรมทักษะเหนื่อยยาก ไม่สนุกสนาน บอกเจตนาสั่งการให้หนีเรียนไปเที่ยวสถานอบายมุขแทน

เมื่อปัญญาพัฒนาขึ้นไป เป็นปัญญาจริง นอกจากรู้ว่าที่ไหนมีอะไร อันนั้นอันนี้เป็นอะไรแล้ว ก็รู้ด้วยว่า ที่ชีวิตต้องการจะเป็นชีวิตดีงามมีความสามารถสมบูรณ์ดีมีความสุขจริงนั้น อะไรจะทำให้ชีวิตเป็นอย่างนั้นได้ อะไรมีคุณมีโทษอย่างไร มองเห็นเหตุปัจจัยในกาลทั้งใกล้ทั้งไกล ว่าทำอันนี้ไป ในระยะสั้นได้ผลอันนั้นแล้ว ต่อไปในระยะยาวจะมีผลอันนั้นตามมาอีก รู้เข้าใจเหตุผลว่าทำไมจึงควรทำอันนี้แบบนี้ ทำไมจึงไม่ควรทำอันนั้นอย่างนั้น รู้ว่าถ้าไปเที่ยวมั่วที่สถานอบายมุข จะสนุกสนานเฉพาะหน้า แต่ในเวลายาวไกล ทั้งร่างกายของตัว และพ่อแม่ครอบครัว ตลอดจนไปจนถึงสติปัญญา จะแย่แย่นั่นหมด ส่วนในทางตรงข้าม ถ้ายอมงดสนุก ไปเรียนวิชาทำกิจกรรมทักษะ ถึงเดี๋ยวนี้จะไม่ค่อยได้ ต้องขยันและเหนื่อยบ้าง แต่นานไปเราจะได้พัฒนาทุกด้าน และทุกอย่างก็ดีขึ้นสำหรับชีวิต

เจ้าตัดทาบนี้ละ เป็นตัวการ อยากนั้นอยากนี้ จะเอาอย่างนั้นอย่างนี้ ทั้งที่เจ้าปัญญาเก็บรู้จริงว่า อันนั้นอันนั้น อันไหนดีจริงหรือไม่ มีคุณมีโทษ ในระยะสั้นระยะยาวอย่างไร รู้ดีรู้หน้อย รู้ผิดๆ ยังไม่ทันรู้จริง ไม่รู้ชัด เจ้าตัดทาบได้แ่งที่ชอบใจ เอาแค่ออยาก ก็บอกหัวหน้าเจ้าเจตนาให้สั่งการไป ขึ้นอยู่อย่างนี้ ในที่สุด ชีวิตจะแย เอาดีไม่ได้

เป็นอันว่า เมื่อปัญญาแท้ตัวจริงมา รู้ว่าจะตามใจตัดทาบ เอาตามที่ตัวชอบตัวอยากว่าจะได้เสพได้สนุกเท่านั้นไม่ได้ จะก่อบัญหาพาทุกข์โทษภัยมาให้ ขบวนการอวิชา-ตัดทาบ-เจตนา ก็สะดุด หยุดชะงักหรือผ่อนซาไป

ดังที่ว่าแล้ว ปัญญาจริงว่าอะไรดีหรือไม่ดี อะไรเป็นคุณเป็นประโยชน์ อะไรมีโทษ รู้เหตุผล รู้จักพิจารณา แยกแยะสืบสาว มองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งทั้งหลาย เช่น รู้ว่าชีวิตจะดีมีความสุข ต้องมีสุขภาพดี แล้วปัญญา ก็บอกช่องทางหาข่าวสารข้อมูล พร้อมทั้งมองเหตุผลและความสัมพันธ์อิงอาศัยกันของสิ่งทั้งหลาย แล้วปัญญา ก็บอกได้ว่า จะให้ชีวิตมีสุขภาพดี ควรกินอันนั้นๆ ควรอยู่อย่างนั้นๆ ควรจัดสภาพแวดล้อมเช่นนั้นๆ ควรทำกิจวัตรวิธีนั้นๆ ควรบริหารร่างกาย บริหารจิตใจ รู้จักใช้เวลาอย่างไรๆ ฯลฯ

แต่สิ่งที่ปัญญาบอกทั้งหมดนี้ ไม่มีอะไรที่ตัดทาบชอบใจอยากได้ออยากเอาเลย ตัดทาบเอาแต่สิ่งที่ชอบใจ อยากให้ตัวได้ ให้ตัวเสพ ให้ตัวอร่อย ให้ตัวโก้ ให้ตัวโอ ให้ตัวพอง ให้ตัวยิ่งใหญ่ และอะไรที่ไม่ชอบ ก็ขัดตาขัดใจ อยากจะให้ตัวพ้นไป อยากจะทำลาย หรือกำจัดเสีย

เป็นอันว่า สิ่งที่ปัญญารู้และบอกให้ว่าเป็นสิ่งที่ดีจริงแก่ชีวิตนี้ ตัดทาบไม่เอาด้วย อาศัยตัดทาบไม่ได้ ก็เลยไม่มีแรงจูงใจที่จะไปกระชิวชวนให้เจตนาสั่งการให้ทำอะไรมากมายที่ปัญญาบอกให้ ขบวนการของชีวิตก็ติดขัด ทำทำอะไรจะไม่เดิน

ตรงนี้แหละที่มีแรงจูงใจอีกอย่างหนึ่ง หรืออีกตัวหนึ่งเข้ามา คือ ที่จริงนั้น คนเรามีความอยากหรือความต้องการอีกอย่างหนึ่งประจำอยู่ในใจ แต่ในชีวิตประจำวันนั้น อะไรๆ ที่เข้ามาทางตาหูจมูกลิ้นและสัมผัสกาย ซึ่งเป็นส่วนเปลือกผิวของชีวิต ก็จะเป็นของเด่นของไว พอเห็นได้ยินหรือเจออะไร ความรู้สึกที่สบายไม่สบาย ถูกหูถูกตา

หรือไม่ ก็นำหน้าออกมา แล้วก็ตามด้วยชอบหรือชัง นี่คือเข้าทางของตัณหา แล้วตัณหาก็อยากได้อะไรอย่างหนึ่ง ตัวชอบ อยากหนีอยากทำลายสิ่งที่ตัวเกลียด ชัง ไม่ชอบ แล้วเจตนาที่สั่งการให้ชีวิตทำการไปตามนั้น ถ้าชีวิตเป็นของตื้นๆ ไม่มีอะไรลึกซึ้งซับซ้อน เราก็พออาศัยตัณหาพาชีวิตวนเวียนเรื่อยเรื่อยไปได้อย่างนี้ เหมือนอย่างแมวอย่างหนู หรือปูกิ้งก่าไก่ จนกว่าจะหมดเวลาถึงคราชีวิตต้องจากไป

แต่อย่างที่ว่าแล้ว ในชีวิตของคนที่เป็นสัตว์ประเสริฐนั้น เรามีใช้มีตัณหาเท่านั้นเป็นแรงจูงใจ แต่เรามีความอยากหรือความต้องการอีกอย่างหนึ่งที่ประณีตลึกซึ้งไป นั่นคือความไม่ตี ได้แก่ความต้องการให้ชีวิตดงามดำเนินไปอย่างถูกต้อง มีความสุขที่แท้จริงยั่งยืน ให้ชีวิตมีคุณสมบัติทุกอย่างถูกถ้วนสมบูรณ์อย่างที่มีนครจะมีจะเป็นไปได้ และไม่เฉพาะชีวิตของตนเท่านั้น ไม่ว่าจะไปพบพาสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับอะไร ก็อยากให้สิ่งนั้นๆ ดงามสมบูรณ์เต็มตามสภาวะที่ควรจะเป็นของมัน แล้วก็ไม่ใช่แค่อยากให้มีมันดงามสมบูรณ์เท่านั้น แต่อยากทำให้มันดงามสมบูรณ์เต็มสภาวะของมันด้วย

ขอให้ทุกคนลองนึกเข้าไปข้างในจิตใจ จะเห็นว่าเรามีความต้องการอันนี้อยู่ ความอยากความต้องการอันนี้คือแรงจูงใจที่เรียกว่า **“ฉันทะ”**

เป็นอันว่า คราวนี้ ขบวนการของชีวิตที่เคลื่อนไหวทำอะไรๆ ก็เปลี่ยนใหม่ เรียกว่าพัฒนาขึ้นมาสู่ขั้นของการพัฒนาคุณภาพชีวิต โดยมี **ปัญญา** ช่วยบอกช่วยส่องสว่างให้ความรู้ว่าอะไรไม่ดีมีโทษ อะไรดีมีคุณค่าเป็นประโยชน์ และจะทำให้ดงามสมบูรณ์ได้อย่างไร แล้ว **ฉันทะ** ก็ต้องการให้ดงามสมบูรณ์และอยากทำให้ดงามสมบูรณ์อย่างนั้น ตามด้วย **เจตนา** ก็สั่งให้ชีวิตร่างกายเคลื่อนไหวทำอะไรๆ ไปตามนั้น

เมื่อมนุษย์พัฒนาขึ้นมา ชีวิตก็ปลอดลดขบวนการของ **อวิชชา→ตัณหา→เจตนา** (เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **อวิชชา→ตัณหา→อกุศลกรรม**) ให้เข้ามาปฏิบัติการณ์ได้น้อยลงไปๆ

พร้อมกันนั้น ก็เปิดให้ขบวนการที่ก้าวหน้าของ **ปัญญา→ฉันทะ→เจตนา** (หรือเรียกให้ชัดขึ้นอีกว่า **ปัญญา→ฉันทะ→กุศลกรรม**) เข้ามาดำเนินการมากขึ้นๆ จนกลายเป็นวิถีชีวิตของอริยชนในที่สุด

เมื่อปัญญาแท้มา ปัญญาเทียมคืออวิชชาหลีกเลี่ยงไป พอปัญญาแท้บอกอย่างที่ยกตัวอย่างเมื่อกี้ว่า ชีวิตต้องการสุขภาพที่ดี โดยมีวิธีทำวิธีปฏิบัติอย่างนี้ๆ สิ่งปัญญาแท้บอกนั้นไม่ถูกใจอย่างที่ตัณหาชอบ อย่างที่ตัณหาอยากเอาอยากเสพเลย เป็นอันว่า ตัณหาชอบใจเมื่อได้อวิชชาคอยพะเน้าพะนอ แต่พอปัญญาแท้มา ตัณหาไม่เอาด้วยและอยู่ไม่ได้ ตอนนี้แหละ ฉันทะจะได้โอกาส

พอปัญญาบอกให้ว่า ชีวิตจะดงามสมบูรณ์มีสุขภาพได้ สิ่งนี้มีคุณค่า เป็นประโยชน์ต่อชีวิตอย่างนี้ๆ ควรปฏิบัติจัดทำอะไรต่างๆ อย่างนี้ๆ ฉันทะที่อยากให้ดงามสมบูรณ์ และอยากทำให้ดงามสมบูรณ์ ก็เข้ามารับเรื่องจากปัญญา แล้วก็แจ้งจงเจตนาให้สั่งการบัญชาออกมาเป็นการกระทำทั้งหลายที่จะให้สำเร็จผลตามนั้น

เท่าที่พูดมา คงพอให้ความเข้าใจพื้นฐานในเรื่องแรงจูงใจ คือความอยาก ความปรารถนา หรือความต้องการ ที่มี ๒ อย่าง คือ ตัณหา กับ ฉันทะ และคงชัดเจนแล้วว่าแตกต่างกันอย่างไร

ก่อนผ่านไป มีข้อที่ขอให้สังเกต อันจะช่วยให้ยังเห็นความหมายของความต้องการ ๒ อย่างนั้นชัดเจนยิ่งขึ้น กล่าวคือ ในสายขบวนการของอวิชชา-ตัณหา นั้น พอเริ่มต้นโดยมีความรู้สึกชอบใจ หรือไม่ชอบใจขึ้นมา อยากได้อะไรอยากเอาอยากเสพ ก็จะเกิดมีตัวตนขึ้นมาจับสมอ้างเป็นผู้ได้ เป็นผู้เอา เป็นผู้เสพขึ้นมาทันที แล้วแน่นอน ก็ย่อมมีเป็นคู่กันขึ้นมาว่าเป็น ตัวเราตัวกูผู้ได้ผู้เอาผู้เสพ กับสิ่งที่จะเอาจะได้อะไร (ต่อจากนั้น ยังมีตัวเขา ตัวมันตัวมัน ที่จะมากุศคามมาขัดมาขวาง มาแย่ง มาชิง ฯลฯ ต่อไปอีก)

แล้วลืกลงไป ก็จะอยากให้เราตัวกูที่จะได้จะเอาจะเสพนั่น มันคงถาวรยั่งยืน จะได้เสพเรื่อยไปตลอดไป แล้วก็ให้ตัวเรานั้นยิ่งใหญ่มาก จะได้แน่ใจที่จะเสพจะได้ให้มากที่สุด โดยไม่มีตัวอื่นมาขัดขวางได้ ฯลฯ (รวมทั้งถ้าเจอสิ่งที่ไม่อยากไม่ปรารถนาไม่ต้องการ ก็จะต้องพ้นไปให้ได้ จะต้องกำจัดทำลาย หรือถ้าไม่ไหว ก็ตีกลับมาบางที่ถึงกับอยากให้เราตัวกูนี้มลายตายหายสูญจากมันไป)

แต่ในขบวนการของปัญญา-ฉันทะนั้น ตรงกันข้าม เมื่ออยากให้สิ่งนั้นๆ ดึงมาสมบูรณ์ ก็เป็นความอยากเพื่อความดึงมาสมบูรณ์ของสิ่งนั้นๆ ตามสภาวะของมัน โดยไม่ต้องมีตัวตนที่ไหน ไม่ว่าตัวเราตัวเขาหรือตัวใคร ที่จะต้องมาเป็นผู้อยาก ผู้อะไรๆ คือเป็นธรรมชาติอยู่ตามสภาวะอย่างนั้นเอง

ที่นี้ ก็สรุปไว้ให้สั้นอีกครั้งหนึ่ง ว่าความอยาก ความปรารถนา ความต้องการ ที่เป็นแรงจูงใจให้คนทำการหรือทำกรรมต่างๆ นั้น มี ๒ อย่าง ได้แก่

๑. **ตัณหา** คือ ความอยากเสพ อยากได้ อยากเอาเข้ามาให้แก่ตัว เอามาบำเรอตัว อยากให้ตัวเป็นหรือไม่เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ เป็นความต้องการเพื่อตัวตน

๒. **ฉันทะ** คือ ความชื่นชมยินดีในความดึงมาสมบูรณ์ของสิ่งนั้นๆ อยากให้สิ่งนั้นๆ อยู่ในภาวะที่ดึงมาสมบูรณ์ และอยากทำให้มันดึงมาสมบูรณ์เต็มตามสภาวะของมัน เป็นความต้องการเพื่อความดึงมาสมบูรณ์ของสิ่งนั้นๆ เอง

ขออย่าที่ว่า ต้องการเพื่อความดึงมาสมบูรณ์ของสิ่งนั้นๆ ก็รวมทั้งความต้องการเพื่อความดึงมาสมบูรณ์ของชีวิตของเราด้วย เช่น อยากให้แขนขาของเราดึงมาสมบูรณ์ แต่เป็นความอยากให้แขนขานั้น ดึงมาสมบูรณ์ ในฐานะ และตามสภาวะที่มันเป็นแขนขา ซึ่งเป็นอวัยวะส่วนหนึ่งของชีวิตนี้ที่ควรจะให้ดึงมามีสุขภาวะสมบูรณ์ตามสภาวะของมันนั้น (ลองพิจารณาดูว่า ความอยากที่มีต่อแขนขาตรงตามสถานะและสภาวะนี้ จะดีกว่าอยากให้แขนขาของตัวตนของเราสวยดีน่าพอใจ หรือไม่? - นี่ก็ฉันทะ กับตัณหา ที่ทำหยาบปัญญาผู้แยกแยะ)

แง่ความหมายที่ช่วยให้อ่านใจตัณหา และฉันทะ ชัดยิ่งขึ้น

แง่ที่ ๑) การไม่กระทำ อาจเป็นการกระทำอย่างแรง

เมื่อมองว่า การเคลื่อนไหวเป็นลักษณะทั่วไปอย่างหนึ่งแห่งชีวิตของคนสัตว์ ดังที่กล่าวแล้วว่าคนสัตว์ก็เคลื่อนไหวไปตามความรู้ ซึ่งอาจจะเป็นความรู้เพียงขั้นตอบสนองอารมณ์ที่รับรู้ (สิ่งเร้า) หรือความรู้ขั้นปัญญาที่กำหนดได้ว่าควรหรือไม่ควรก็ได้

เมื่อถือว่าการเคลื่อนไหวนี้เป็นการกระทำ จะเห็นว่า มีกรณีมากมายที่ตามปกติคนสัตว์จะเคลื่อนไหวหรือกระทำ แต่กลับหยุด คือไม่เคลื่อนไหว หรือชะงักการกระทำเสีย ในกรณีเช่นนี้ จะเห็นได้ว่า การหยุด การเฉยนิ่ง หรือการไม่กระทำ ก็คือการกระทำอย่างหนึ่งนั่นเอง และเป็นกรกระทำอย่างแรงเสียด้วย

ดังจะให้เห็นต่อไปว่า ตัณหาเป็นเหตุให้กระทำการที่เป็นเงื่อนไข เพื่อได้สิ่งเสพเสวย หรือปกป้องรักษาความมั่นคงถาวรของอัตตาที่ยึดถือไว้ คำว่า “กระทำ” ในที่นี้ จะต้องรวมถึงการไม่กระทำด้วย

กรณีที่ตัณหาจะทำให้กระทำการไม่กระทำ อาจมีได้ตั้งหลายอย่าง เช่น ไม่กระทำ เพราะถ้ากระทำ ก็จะเป็นเหตุให้ตนพรากจากสุขเวทนาที่กำลังเสพอยู่ หรือเพราะการเคลื่อนไหวไปกระทำนั้น จะเป็นเหตุให้ตนยากลำบาก ประสบทุกขเวทนา

บางที แม้แต่เมื่อการกระทำนั้นจะเป็นประโยชน์ เป็นผลดีแท้จริงแก่ชีวิต แต่ตัณหากลับความอยากกลัวความพรากจากสุขที่กำลังเสวยอยู่ ก็ชักจูงให้ไม่กระทำ

ครั้นมนุษย์พัฒนาปัญญาขึ้นมาแล้ว และสามารถกระตุ้นฉันทะขึ้นมาเป็นแรงจูงการกระทำได้มากขึ้น เมื่อรู้ว่าสิ่งใดควร สิ่งใดเป็นประโยชน์ มีคุณค่าแท้จริง มนุษย์ก็กระทำการนั้นได้ ทั้งนี้เมื่อกระทำจะต้องประสบทุกขเวทนา และฝ่าฝืนตัณหาที่จะไม่ให้กระทำ บางคราว ตัณหาเห็นว่าจะได้สุขเวทนา จะให้กระทำ แต่ปัญญาเห็นว่าทำแล้วจะเสียคุณภาพชีวิต กลับไม่ยอมให้กระทำก็มี

การที่มนุษย์มีปัญญามากขึ้น แต่ตัณหายังคงอยู่ ก็พลอยทำให้ตัณหาละเอียดอ่อนขึ้นด้วย และต่างก็คอยเข้าแทรกซ้อนและอาศัยประโยชน์จากกันและกัน พฤติกรรมของมนุษย์ผู้มีปัญญาจึงมีความซับซ้อนหลายชั้น เซึ่งกว่าสัตว์ทั้งหลายอื่น ข้อสำคัญอยู่ที่ว่าตัณหากับปัญญา ใครจะเหนือใคร คือตัณหาเป็นฝ่ายครอบงำหรือปัญญาเป็นฝ่ายควบคุม

ถ้าหมั่นใช้โยนิโสมนสิการ ปัญญาก็คมได้ และปัญญาจะคมกล้ามากขึ้นเรื่อยๆ พากันทะเข้ามาเป็นแรงขับเคลื่อนวิถีชีวิตมากขึ้นๆ จนกระทั่งตัณหาเลิกราหมดไป

ถ้ามองอย่างที่ว่ามานี้ ก็จะเห็นว่า เมื่อยกเอาตัณหาซึ่งเป็นตัวกำกับการกระทำ (รวมทั้งการไม่กระทำ) ขึ้นนอกออกไปเสียตัวหนึ่งแล้ว การเคลื่อนไหว หรือการกระทำ ก็ยังคงดำเนินต่อไป แถมดีขึ้นอีกด้วย

ส่วนบทบาทบางอย่างที่เคยต้องอาศัยตัณหาคอยบงการเพื่อปกป้องรักษาอัตตา ก็เปลี่ยนมาใช้ปัญญาที่พัฒนาขึ้นมาอย่างเพียงพอแล้ว ช่วยบอกนำเพื่อความมีชีวิตที่ดีงามแทน จึงเป็นการพ้นจากอำนาจครอบงำของตัณหา เปลี่ยนมาเป็นอยู่ด้วยปัญญาที่พากันทะเข้ามาแทน

แง่ที่ ๒) ตัณหา เป็นแรงจูงใจให้กระทำในระบบเงื่อนไข

แง่ที่สองนี้ ก็มีสาระอย่างเดียวกับแง่ที่หนึ่งนั่นเอง แต่มองต่อไปอีกชั้นหนึ่ง คือ เมื่อมองดูให้ลึกซึ้งถึงแก่นแท้ ตัณหาหาได้เป็นแรงจูงใจให้กระทำไม่

ดังที่กล่าวแล้วว่า ตัณหาต้องการเสพ อยากได้อะไรอย่างหนึ่งที่จะทำให้สุขเวทนาแก่ตน ต่างจากฉันทะที่ต้องการภาวะที่ดีงามสมบูรณ์ของสิ่งนั้นๆ หรือทุกสิ่งที่เกี่ยวข้อง อันนี้มีผลต่อการกระทำ และการไม่กระทำอย่างซับซ้อน

ขอยกตัวอย่าง คนมีฉันทะมองเห็นพื้นบ้าน ก็อยากให้อากาศ (ต้องการภาวะดีงามสมบูรณ์ของพื้นบ้าน) ถ้าไม่สะอาด ก็อยากทำให้สะอาด จึงไปหยิบไม้กวาดมากวาด เขามีความสุขความพอใจ ทั้งในการกวาด (ที่เป็นเหตุของผลที่ต้องการ) และมีความสุขเมื่อเห็นพื้นบ้านสะอาด (ซึ่งเป็นผลโดยตรงของการกระทำการกวาด)

กล่าวฝ่ายเด็กชาย ฮ. ไม่มีฉันทะ ไม่รักความสะอาด อยากกินขนมเสฟให้ร่อยอย่างเดียว คุณแม่แนะนำให้กวาด ก็ไม่ทำ คุณแม่จึงบอกว่า “ลูกกวาดบ้านหน่อยนะ เดี่ยวแม่จะซื้อขนมร่อยมาให้” พอได้ยินอย่างนี้ เด็กชาย ฮ. ก็ฉวยไม้กวาดมาทำการกวาดพื้นบ้าน

ที่จริง เด็กชาย ฮ. ไม่ได้ต้องการความสะอาด การที่เขากวาดพื้นบ้านนั้น เขาไม่ได้ต้องการความสะอาดที่เป็นผลของการกระทำคือการกวาด แต่เขากระทำการกวาดนั้น เพราะการทำการกวาดเป็นเงื่อนไขที่จะให้เขาได้ขนมเสฟ

มองเห็นได้ชัดเลยว่า เด็กชาย ฮ. มิได้มีความสุขในการกวาด (ทุกข์ด้วยซ้ำ) และก็ไม่ได้ตั้งใจกวาดให้ดี (คุณแม่ต้องให้ใครคอยคุมให้ดี) เพราะการกวาดนั้นเป็นเหตุของความสะอาด ซึ่งมีใช่เป็นผลที่เขาต้องการ

การกวาดเป็นเพียงเงื่อนงำที่จะให้เขาได้ผลที่ต้องการ คือได้ขนมอร่อยมาเสพ ความสุขของเด็กชาย ฮ. ต้องรอไปจนกว่าจะได้เสพ

ย้ำได้ว่า ตัณหาไม่ได้ต้องการสิ่งหรือภาวะที่เป็นผลของการกระทำนั้นโดยตรง ตัณหาให้กระทำต่อเมื่อการกระทำนั้น เป็นเงื่อนงำอันจำเป็นที่จะให้ได้สิ่งที่ตัณหาต้องการ แต่ถ้ามีทางอื่นใดที่จะให้ได้สิ่งที่ต้องการโดยไม่ต้องทำ ตัณหาก็คงจะให้หลีกเลี่ยงการกระทำเสีย หันไปเลือกทางไม่ต้องทำนั้นแทน พุดง่าย ๆ ว่าไม่ให้ทำ ตัณหาจึงเป็นแรงจูงใจไม่ให้กระทำเสียมากกว่า

เมื่อจะจูงใจไม่ให้ทำนั้น ตัณหาอาจแสดงออกในรูปของความเกียจคร้าน โดยติดอยู่กับสุขเวทนาที่กำลังเสพในภาวะเดิม ไม่อยากพรากจากไป หรือแสดงออกในรูปของความกลัว เช่น กลัวจะประสบทุกข์เวทนาในเวลากระทำการ หรือกลัวสูญเสียความมั่นคงถาวรยิ่งใหญ่อันยิ่งใหญ่ของอัตตา เป็นต้น

บางคราว ในเมื่อการไม่กระทำจะเป็นเงื่อนงำให้ตัณหาได้สิ่งที่มันต้องการ คือได้เวทนาอร่อยเพิ่มขึ้นหรือเสริมความถาวรมั่นคงยิ่งใหญ่อันยิ่งใหญ่ของอัตตาได้มากขึ้น ตัณหาก็คงให้ไม่ทำ โดยไม่คำนึงว่าผลดีงามแท้จริงที่พึงเกิดจากการกระทำนั้น จะเสียไปหรือไม่

ตัวอย่าง เช่น เด็กคนหนึ่งไม่ยอมไปโรงเรียน เพราะรู้ว่าทำอย่างนั้นแล้ว คุณแม่จะต้องเอาใจ เพิ่มสตางค์ค่าขนมให้ (ในกรณีนี้ จะเห็นได้ชัดว่า การไม่ทำคือการกระทำอย่างแรง) หรือเหมือนอย่างคนที่หยุดทำงานด้วยเห็นแก่จะได้เสพสุราเล่นการพนัน และคนยอมรับเงินค่าจ้างให้่งดเว้นการกระทำที่ถูกต้องบางอย่าง เป็นต้น

แม้กระทั่งในกรณีของความเกียจคร้าน ของบางอย่างในบ้าน หรือในโรงเรียน สมควรจะทำหรือช่วยกันทำขึ้นเองได้ กลับยอมเสียเงินไปซื้อหามา เป็นต้น เป็นเหตุให้เสียสันโดษ คือไม่ได้ความเอิบอิมพิงพอใจจากสิ่งที่เป็นผลสำเร็จแห่งการกระทำของตนเอง

ในกรณีเหล่านี้ทั้งหมด สิ่งที่จะช่วยให้เกิดการกระทำได้ ก็คือฉันทะ ที่เกิดจากปัญญา ซึ่งทำให้รู้เข้าใจอย่างถูกต้องซึ่งสิ่งที่มีคุณค่าเป็นประโยชน์แท้จริง รู้ว่าอะไรควรทำ อะไรไม่ควรทำ แล้วปลุกฉันทะที่จะทำสิ่งนั้นๆ ให้เกิดให้มีให้สำเร็จขึ้น

อนึ่ง แม้ในกรณีที่ให้กระทำ การกระทำด้วยตัณหาที่ไม่ปลอดภัย เพราะความเป็นเงื่อนงำดังได้กล่าวแล้ว ทำให้มีสูตรว่า ตัณหาให้ทำ เพราะพอใจเวทนาอร่อยที่ได้จากการกระทำนั้น ยิ่งทำ ยิ่งอร่อย ก็ยิ่งชอบใจ และยิ่งชอบใจ ก็ยิ่งทำ ทำจนกระทั่งผลดีที่พึงประสงค์จากการกระทำนั้นเสียหายหรือล้มเหลวไป ก็มีบ่อยๆ

ส่วนฉันทะ ที่เกิดสืบเนื่องมาจากปัญญา จะจูงใจให้กระทำ เพราะพอใจผลดีหรือภาวะดีงามที่จะเกิดมีขึ้นจากการกระทำนั้น ยิ่งทำยิ่งเห็นผลดี คือภาวะดีงามเพิ่มพูนก้าวหน้าขึ้น ก็ยิ่งพอใจ และยิ่งพอใจ ก็ยิ่งทำ ทำจนกว่าภาวะดีงามนั้นจะเต็มเปี่ยมบริบูรณ์ เป็นการกระทำที่พอดีกับวัตถุประสงค์

โดยนัยนี้ จึงชัดเจนว่า ตัณหาเป็นแรงจูงใจให้ไม่ทำ และแม้เมื่อจูงใจให้ทำ ก็ไม่ปลอดภัย แต่ให้ผลร้ายมากกว่าผลดี จึงควรทำตนให้พร้อมที่จะเลิกใช้เลิกอาศัยมัน โดยหันไปสร้างเสริมปัญญา ปลุกฉันทะขึ้นมาแทน

ความเข้าใจหลักธรรม ตามหลักฐานทางวิชาการ

“ฉันทะ” คือคำหลัก ที่ต้องแยกแยะความหมาย ให้หายสับสนทางภาษา

ได้ชี้แจงทำความเข้าใจแล้วว่า ความเข้าใจพร้อมับสนต่อความหมายของความอยาก ที่มองกันแคบๆ โดยเอาความอยากเป็นต้นเหตุไปหมดนั้น เป็นความผิดพลาด เนื่องจากปัญหาทางภาษา เกี่ยวกับความหมายของ ถ้อยคำภาษาบาลี ที่นำมาใช้ในภาษาไทย และรู้เข้าใจกันไม่เพียงพอ

ที่นี้ ดูในภาษาบาลีบ้าง คำบาลีที่มีความหมายว่าเป็นความอยาก ก็มีหลายคำ และบางคำก็มีความซับซ้อนทั้งในด้านความหมาย และในการใช้พูดใช้เขียน พูดได้ว่าชวนให้สับสนมาก จึงต้องค่อยๆ ทำความเข้าใจกันให้ถี่

เบื้องต้น ขอนำคำสำคัญที่ซับซ้อนมาตั้งให้ดู แล้วสะสางให้คลายสงสัยไปตามลำดับ เมื่อเข้าใจหายสับสนในคำสำคัญที่ซับซ้อนนี้แล้ว ก็จะเข้าใจได้ดีโล่งตลอด ขออย่าว่า ให้ค่อยๆ แยกแยะ ทำความเข้าใจไปตามขั้นตอน จนกว่าจะได้หลักที่ชัดเจน

คำศัพท์ธรรมในกรณีนี้ ที่น่าศึกษา ซึ่งมีการใช้ทั้งในแง่ที่เป็นคำกลางสำหรับความอยาก มีความหมายพื้นฐานกว้างที่สุด ครอบคลุมความอยากในแง่ต่างๆ ได้ทั้งหมด และในแง่ที่เป็นคำหลัก ซึ่งมีความหมายเฉพาะทางด้านกุศล เป็นฝ่ายดี ได้แก่ “ฉันทะ”

ฉันทะ โดยทั่วไปแปลกันว่า ความพอใจ แต่ที่จริงแปลได้มากมายหลายอย่าง เช่นว่า ความยินดี ความพอใจ ความชอบ ความชื่นชม ความอยาก ความปรารถนา ความต้องการ ความใฝ่ ความรัก ความใคร่

เพื่อความสะดวก ในที่นี้ ขอใช้คำแปลคำเดียวเป็นคำกลางไว้ก่อนว่า “ความอยาก”

เมื่อประมวลความตามที่พระอรุณกถาจารย์จัดแยกไว้ จำแนกได้ว่า ฉันทะมี ๓ ประเภท คือ¹⁹⁶⁵

๑. **ตัณหาฉันทะ** ฉันทะคือตัณหา หรือฉันทะที่เป็นตัณหา เป็นฝ่ายชั่ว หรืออกุศล
๒. **กัตตุกัมยตาฉันทะ** ฉันทะคือความใคร่เพื่อจะทำ ได้แก่ ความต้องการทำ หรืออยากทำ บางทีถือเป็นคำกลางๆ เข้าได้ทั้งกุศลและอกุศล แต่ในที่ทั่วไป ท่านใช้ในความหมายที่เป็นกุศล เป็นฝ่ายดี
๓. **กุศลธรรมฉันทะ** ฉันทะในกุศลธรรม หรือธรรมฉันทะที่เป็นกุศล เป็นฝ่ายดีงามหรือกุศล มักเรียกสั้นๆ เพียงว่า กุศลฉันทะ (ความรักดี ความใฝ่ดี) หรือธรรมฉันทะ (ความรักธรรม หรือความใฝ่ธรรม)

ข้อที่ ๑ ฉันทะที่เป็นตัณหาฉันทะ¹⁹⁶⁶ นั้น ท่านใช้เป็นโวพจน์คำหนึ่งของตัณหา เช่นเดียวกับราคะ และโลภะ เป็นต้น¹⁹⁶⁷ ฉันทะประเภทนี้ ในบาลีมีใช้มากมาย ที่คุ้นตากันมาก คือในคำว่า “กามฉันทะ” ซึ่งเป็นข้อแรกในนิวรรณ์ ๕ กามฉันทะนี้ ท่านว่าได้แก่กามตัณหาตนเอง¹⁹⁶⁸

¹⁹⁶⁵ ดู นิต.อ.๑/๒๐, ๗๓; ปฎิ.อ.๑๔๑-๒; สงคณิ.อ.๕๒๗; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๑/๒๔๑; ๓/๓๖๖

¹⁹⁶⁶ คำว่า ตัณหาฉันทะ กัตตุกัมยตาฉันทะ และกุศลธรรมฉันทะ ตามปกติ เป็นเพียงคำสำหรับใช้อธิบาย (โดยมากใช้ในอรรถกถา) ว่า ฉันทะในกรณีนั้นๆ เป็นฉันทะประเภทใด ในบาลีใช้เพียงว่า “ฉันทะ” ผู้ศึกษาจะต้องกำหนดแยกเอาเอง ตัวอย่างที่มาของ “ตัณหาฉันทะ” เช่น ม.อ.๓/๕๐๒; ส.อ.๑/๗๖; ๒/๓๔๑, ๓๗๔; ๓/๓๖๕

¹⁹⁶⁷ โวพจน์ของตัณหา นอกจากฉันทะ ราคะ และโลภะ มีอีกหลายคำ เช่น อนุสัย นันทิ อิจฉา มายา ปณิธิ สีเนห (เสนหา) อาสา อภิชฌา ฯลฯ (ดู อภ.อ.๓๔/๖๕๑/๒๗๒; ๗๓๗/๒๔๐; อภ.วิ.๓๕/๒๔๙/๑๕๓)

¹⁹⁶⁸ ที่มาตรงกับฉันทะ ๓ ประเภทที่อ้างแล้ว เฉพาะอย่างยิ่ง นิต.อ.๑/๗๓; ปฎิ.อ.๑๔๑-๒ (กามฉันทะ แปลว่า ความพอใจหรือความอยากในกาม หรือแปลว่า ฉันทะคือความใคร่ ก็ได้)

ฉันทะนี้ บางแห่งมาด้วยกันกับไวพจน์ทั้งหลายเป็นกลุ่ม เช่น ในพุทธพจน์ว่า

“ฉันทะ รากะ นันทิ ตัณหา อุปาทาน...โต๓ ในจักขุ ในรูป ในจักขุวิญญาณ ในธรรม
ทั้งหลายที่พึงทราบด้วยจักขุวิญญาณ (และในหมวดขยายตนเองอื่นครบทั้ง ๖)...เพราะสลัดทิ้งได้
ซึ่งฉันทะ...เหล่านั้น เราย่อมรู้ชัดว่า จิตของเราหลุดพ้นแล้ว”¹⁹⁶⁹

แต่ส่วนมากมาลำพังโดดๆ ถึงกระนั้น ก็สังเกตไม่ยากว่ามีความหมายเท่ากับตัณหา เพราะถ้าเอาคำว่า
ตัณหาใส่ลงไปแทนที่ฉันทะในกรณีนั้นๆ ก็จะได้ความเหมือนกัน เช่น ฉันทะในภพ¹⁹⁷⁰ ฉันทะในกามคุณ
ทั้งหลาย¹⁹⁷¹ ฉันทะในกาย¹⁹⁷² ฉันทะในเมถุน¹⁹⁷³ ฉันทะในสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่เป็นอัตตา คือ รูป เวทนา
เป็นต้น¹⁹⁷⁴ เสียง กลิ่น รส เป็นต้น¹⁹⁷⁵

ที่สร้างรูปเป็นศัพท์เฉพาะอย่างเดียวกับตัณหา ก็มี เช่น รูปฉันทะ สัทฉันทะ คันธฉันทะ รสฉันทะ
โผฏฐัพพฉันทะ และธรรมฉันทะ¹⁹⁷⁶ แม้แต่ฉันทะในคน¹⁹⁷⁷ ก็มี ซึ่งก็หมายถึงความรักใคร่ หรือความมีใจผูกพัน
นั่นเอง ดังจะเห็นได้ชัดในคัมภีร์ภิกษุสูตร ตรัสถึงฉันทะในบุตรและภรรยา¹⁹⁷⁸ และในสูตรเดียวกันนี้ ตรัสว่า “ฉันทะ
เป็นมูลแห่งทุกข์” ตรงกับที่ตรัสในอริยสัจข้อที่ ๒ ว่า ตัณหาเป็นสมุทัย คือเหตุเกิดแห่งทุกข์ และอีกแห่งหนึ่ง ตรัสว่า
พึงละฉันทะ (ในสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา)¹⁹⁷⁹ เท่ากับที่ตรัสในธรรมจักรว่า ตัณหาเป็นสิ่งที่พึงละเสีย¹⁹⁸⁰

ข้อที่ ๒ ฉันทะที่เป็นกัตตุกัมมตาฉันทะ หมายถึง ความต้องการจะทำ หรือความอยากทำ ดังได้
กล่าวแล้ว ฉันทะประเภทนี้ ตรงกับที่อภิธรรมจัดเข้าเป็นเจตสิกอย่างหนึ่งในจำพวกภิกษณเจตสิก คือเจตสิกที่
เรียกรายแพร่กระจายทั่วไป เกิดกับจิตฝ่ายกุศลก็ได้ ฝ่ายอกุศลก็ได้¹⁹⁸¹

กัตตุกัมมตาฉันทะที่คุ้นกันดีที่สุด ก็คือฉันทะที่เป็นธรรมข้อแรกในอิทธิบาท ๔¹⁹⁸² และที่เป็นสาระของ
สัมมปธานทั้ง ๔ ข้อ¹⁹⁸³ ฉันทะประเภทนี้ มีความหมายใกล้เคียงกับวิริยะ หรือพยายาม (ความพยายาม) และ

¹⁹⁶⁹ ม.อ.๑๔/๑๗๑/๑๒๗; โดยทั่วไป ท่านถือว่า ฉันทะ รากะ นันทิ ตัณหา เป็นไวพจน์กัน มีความหมายตรงกัน แต่ในบางกรณีที่ต้องให้
เห็นความต่าง ท่านจะอธิบายความต่างนั้น ในแง่ของระดับความรุนแรง เช่น ความต่างระหว่าง ฉันทะ กับ รากะ และฉันทะ
ว่า ฉันทะ คือรากะที่มีกำลังน้อยบ้าง ฉันทะ คือตัณหาที่ยังอ่อนกำลัง แต่เมื่อเกิดบ่อยๆ กลายเป็นตัณหาที่แรง ก็เป็นรากะ บ้าง,
โลภะที่มีกำลังน้อย เป็นฉันทะ เมื่อมีกำลังแรงขึ้นไปอีก ทำให้ติดได้ เป็นรากะ เมื่อมีกำลังเพิ่มขึ้นไปกว่านั้นอีก กลายเป็นรากะอย่าง
หนา จัดเป็นฉันทะ บ้าง (ดู ที.อ.๒/๑๒๕; อ.อ.๓/๓๔๗; ส.อ.๓/๓๓๕; วินย.ฎีกา ๑/๕๕๑; ๔/๕๑๖; วิสุทธิ.ฎีกา ๑/๒๓๙)

¹⁹⁷⁰ พุ.เถร.๒๖/๔๑๕/๔๔๔ (พึงเทียบกับ กามฉันทะ = กามตัณหา; ภาวฉันทะนี้ ก็ย่อมตรงกับภาวตัณหา)

¹⁹⁷¹ พุ.เถร.๒๖/๓๙๙/๔๑๖

¹⁹⁷² ม.ม.๑๓/๒๗๒/๒๖๗; พุ.สุ.๒๕/๓๑๒/๓๖๓

¹⁹⁷³ พุ.สุ.๒๕/๔๑๖/๔๙๗

¹⁹⁷⁴ ส.ช.๑๗/๑๔๒-๔/๔๔-๖

¹⁹⁷⁵ ส.สพ.๑๘/๓๔๓/๒๔๒ (ดู ส.ส.๑๕/๗๓๒/๒๗๔; พุ.เถร.๒๖/๔๐๑/๔๓๓ ด้วย)

¹⁹⁷⁶ เช่น ส.น.๑๖/๓๔๕-๓๕๑/๑๗๓-๘ (เทียบกับ รูปตัณหา สัทตัณหา ฯลฯ ธรรมตัณหา ซึ่งมีต้น เช่น ส.น.๑๖/๑๐/๓ ฯลฯ; พึงสังเกต
ด้วยว่า คำ “ธรรมฉันทะ” ในกรณีนี้ หมายถึงอยากในธรรมารมณ์ คือสิ่งที่เจตคิด เป็นคนละอย่างกับธรรมฉันทะ ในข้อที่ ๓)

¹⁹⁷⁷ ส.ส.๑๕/๗๖๒/๒๙๐

¹⁹⁷⁸ ส.สพ.๑๘/๖๒๗-๘/๔๐๓-๖ (ในสูตรนี้ ฉันทะมาด้วยกันกับรากะ และเปมะ คือความรัก)

¹⁹⁷⁹ ส.ช.๑๗/๑๔๒-๔/๔๔-๖

¹⁹⁸⁰ วินย.๔/๑๕/๒๐; ส.ม.๑๘/๑๖๖๗/๕๒๙

¹⁹⁸¹ วิสุทธิ.๓/๓๖, ๔๐; สงคท.๗; สงคท.ฎีกา ๑๐๑ (ท่านอธิบายโดยวิธีแสดง ลักษณะ รส ปัจจุบันฐาน และปทัฐานของฉันทะไว้ด้วย
แต่ไม่ขอนำมาลงไว้ที่นี่ ผู้สนใจพึงศึกษาดูตามที่มาซึ่งได้ให้ไว้)

¹⁹⁸² อิทธิบาท ๔ มีที่มามากมาย เช่น ที.ปา.๑๑/๒๓๑/๒๓๓; อภิ.วิ.๓๕/๕๐๕/๒๓๒; ตลลิต ส.ม.๑๘/๑๐๐๘-๑๒๕๒/๓๒๖-๓๗๕; อภิ.วิ.
๓๕/๕๐๕-๕๑๑/๒๓๒-๓๐๖ (ดูอธิบาย ปณจ.อ.๔๗๙)

¹⁹⁸³ เช่น อ.จตุก.๒๑/๖๘/๙๖; ๑๔/๒๐; ๑๓/๑๘; ส.ม.๑๘/๑๐๘๐-๑๐๘๘/๓๑๘-๓๒๒; อภิ.วิ.๓๕/๔๖๕-๕๐๔/๒๗๙-๒๙๑.

อุตสาหะ บางที่ท่านก็กล่าวซ้อนกันไว้ เพื่อเสริมความหมายของกันและกัน¹⁹⁸⁴ นับว่าเป็นคุณธรรมสำคัญที่จำเป็น สำหรับการปฏิบัติธรรม และการบำเพ็ญกิจการดีต่างๆ

อย่างไรก็ดี กัตตุกัมยตาฉันทะนี้ ท่านมักรวมเข้าไว้ด้วยกันกับฉันทะประเภทที่ ๓ คือ กุศลธรรมฉันทะ เสมือนจะถือว่าฉันทะ ๒ ประเภทนี้เป็นอย่างเดียวกัน เช่น ฉันทะในอิทธิบาท ๔ และในสัมมปธาน ๔ นั้น ก็ เป็นทั้งกัตตุกัมยตาฉันทะ และกุศลธรรมฉันทะ¹⁹⁸⁵ ดังนั้น จึงขอผ่านไปยังฉันทะประเภทที่ ๓ ที่เดียว ส่วน เหตุผลที่ว่าทำไมจึงจัดกัตตุกัมยตาฉันทะเข้าร่วมกับกุศลธรรมฉันทะ จะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า

ข้อที่ ๓ ฉันทะที่เป็นกุศลธรรมฉันทะ ที่เรียกชื่อเต็ม มีที่มาแห่งหนึ่งในพระสูตร ซึ่งตรัสแสดง องค์ประกอบ ๖ ประการ อันยากที่จะปรากฏให้ได้พบในโลก¹⁹⁸⁶ กุศลธรรมฉันทะนี้ เป็นองค์ประกอบข้อสุดท้าย ใน ๖ ข้อนั้น ซึ่งนับว่าเป็นปัจจัยสำคัญยิ่ง ที่จะช่วยให้บุคคลได้รับประโยชน์จากพระพุทธศาสนา หรือสามารถ ดำเนินชีวิตที่ดีงาม เพราะบุคคลใด แม้จะมีองค์ประกอบ ๕ ข้อแรกครบถ้วนแล้ว แต่ถ้าบุคคลนั้นขาดกุศลธรรม ฉันทะเสียอย่างเดียว ก็ไม่สามารถใช้องค์ประกอบข้ออื่นๆ ให้เป็นประโยชน์ได้ ดังพุทธพจน์ ญ ที่นั่นว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ความปรากฏขึ้นแห่งองค์ประกอบ ๖ ประการ เป็นของหาได้ยากในโลก ... คือ ความปรากฏขึ้นแห่งพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ๑ บุคคลผู้แสดงธรรมวินัย ที่พระตถาคตประกาศแล้ว ๑ การได้กำเนิดเกิดมาในถิ่นแดนของอารยชน (อธิบายตนะ) ๑ ความเป็นผู้มีอินทริย์ไม่บกพร่อง ๑ ความไม่เป็นไปะยะปะปัญญาชอน ๑ ความไม่ใฝ่ในกุศลธรรม (กุศลธรรมฉันทะ) ๑...”

ฉันทะที่กล่าวถึงในการปฏิบัติธรรม ส่วนมากเป็นฉันทะใน **สัมมปธาน ๔** คือในข้อความว่า

“บุคคลนั้น ยังฉันทะให้เกิดขึ้น พยายาม ระดมความเพียร ยกชูจิตไว้ ยืนหยัดเพื่อความ ไม่เกิดขึ้นแห่งบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด...เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว...เพื่อความเกิดขึ้น แห่งกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด...เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนรางไป เพื่อความเพิ่มพูน ไพบูลย์ เจริญ บริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว”

ขอแทรกตรงนี้ ฟังสังเกตเป็นพิเศษว่า พุทธพจน์นี้ ซึ่งถือเป็นคำจำกัดความของ **สัมมปธาน** (ความ เพียรชอบ, ความเพียรสมบูรณ์แบบ) แสดงฉันทะว่าเป็นตัวนำ หรือตัวแท้ของความเพียร ที่เป็นโพธิปักขิยธรรม แม้ฉันทะที่เข้ามาในข้อความอื่นๆ ซึ่งเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม ก็มีรูปความคล้ายกัน เช่น ฉันทะเพื่อบรรลุ กุศลธรรมทั้งหลาย¹⁹⁸⁷ ฉันทะในการสมาทานสิกขา¹⁹⁸⁸ ฉันทะเพื่อเจริญปัญญาอินทริย์¹⁹⁸⁹

¹⁹⁸⁴ เช่น ในพุทธพจน์แสดงสัมมปธานที่อ้างแล้ว และใน ชุ.สุ.๒๕/๔๒๔/๕๒๙; อัง.ติก.๒๐/๕๐๑/๒๒๔; ส.ม.๑๙/๑๗๑๗/๕๕๐; อัง. จตุกก.๒๑/๙๓/๑๒๒; ๑๙๔/๒๖๕; อัง.ฉก.๒๒/๒๙๑/๓๔๑; ฐ.อ.๕/๙ ๗๗

¹⁹⁸⁵ ไขความฉันทะเป็นกัตตุกัมยตาฉันทะ เช่น ม.อ.๓/๓๙๑ (บาลี = ม.ม.๑๓/๖๕๙/๖๐๖); อัง.อ.๓/๑๒๐ (บาลี = อัง.ฉก.๒๒/๒๙๑/ ๓๔๑); อัง.อ.๓/๑๗๑ (บาลี = อัง.ฉก.๒๒/๓๕๐/๔๘๑); ที่ไขความแล้วระบุลงไปด้วยว่าเป็นกุศลหรือ ธรรมฉันทะ เช่น ที่.อ.๓/๒๕๗ (บาลี = ที่.ปา.๑๑/๒๓๐/๒๓๒); ม.อ.๓/๒๒๕ (บาลี = ม.ม.๑๓/๓๓๔/๓๒๕); อัง.อ.๑/๕๓๙ (บาลี = อัง.เอก.๒๐/๒๐๙/๕๑); ม.อ.๓/๑๘๒ (บาลี = ม.ม.๑๓/๒๓๗/๒๓๓); อัง.อ.๒/๒๘๓ (บาลี = อัง.ติก.๒๐/๕๒๑/๒๙๔); ส.อ.๓/๒๑๔ (บาลี = ส.ม.๑๙/๑๓๗/๓๗); วินย.ฎีกา ๒/๒๙๑; วิภังค.อ.๓๗๘ (บาลี = อภิ.วิ.๓๕/๔๘๕/๒๘๕; อรรถกถาแห่งนี้จำแนกเพิ่มอีกว่า ฉันทะมีมากมายหลายอย่าง คือ ตณหาฉันทะ ทิฏฐิฉันทะ วิริยฉันทะ ธรรมฉันทะ, แต่เกินจำเป็นสำหรับการศึกษาในที่นี้)

¹⁹⁸⁶ อัง.ฉก.๒๒/๓๖๗/๔๙๑; องค์ประกอบ ๖ ประการนี้ ยากที่ใครๆ จะได้ประสบครบถ้วน ถ้าประสบเข้าแล้ว ก็นับว่าเป็นโอกาสดียิ่ง เพราะเป็นการได้ปัจจัยต่างๆ พร้องพร้อมบริบูรณ์สำหรับการปฏิบัติธรรม หรือเจริญก้าวหน้าในอริยธรรม

¹⁹⁸⁷ อัง.ฉก.๒๒/๓๕๐/๔๘๒

¹⁹⁸⁸ อัง.ติก.๒๐/๕๒๑/๒๙๔; อัง.สตุตต.๒๓/๑๘/๑๕

ทำนองเดียวกันนี้ ในขั้นรวบรวมยอดเลยทีเดียว เช่น ฉันทะเพื่อละสรรพกิเลส¹⁹⁹⁰ เกิดฉันทะในนิพพาน¹⁹⁹¹ ดังนั้น จึงจัดว่าเป็นทั้งกัตตุกัมมตามฉันทะ และกุศลธรรมฉันทะ¹⁹⁹² คือ เป็นทั้งฉันทะที่อยากจะทำ และเป็นฉันทะในสิ่งที่ตั้งงาม พุดง่ายๆ ว่า ต้องการทำสิ่งที่ตั้งงาม

คัมภีร์วิภังค์แห่งพระอภิธรรมปิฎก¹⁹⁹³ อธิบาย “ฉันทะ” ในสัมมปปธาน ๔ และในอิทธิบาท ๔ ว่า เป็นกัตตุกัมมตากุศลธรรมฉันทะ ดังความตามบาลีว่า

ในปธาน ๔: ฌนโท ชเนตตี: ตตถ กตโม ฌนโท? โย ฌนโท ฌนทิกตา กตตุกมยตา กุสลโธ
ธมมจฌนโท, อโย กุจจติ “ฌนโท”

“บทว่า ยังฉันทะให้เกิด: ไซความว่า ฉันทะ เป็นไฉน? ความพอใจ ความมีใจใฝ่อยู่
ความเป็นผู้ใคร่ที่จะทำ ฉันทะในธรรม ซึ่งเป็นกุศล อันใด นี้เรียกว่า ฉันทะ”

ในอิทธิบาท ๔: ตตถ กตโม ฌนทิกทปิโท? อธิ ภิกขุ ยสฺมิ สมเย โลกุตฺตโร ฉานํ ภเวติ...,
โย ตสฺมิ สมเย ฌนโท ฌนทิกตา กตตุกมยตา กุสลโธ ธมมจฌนโท, อโย กุจจติ “ฌนทิกทปิโท”

“ในอิทธิบาท ๔ นั้น ฉันทอิทธิบาท เป็นไฉน? ในสมัยใด ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญ
โลกุตระฉาน..., ความพอใจ ความมีใจใฝ่อยู่ ความเป็นผู้ใคร่ที่จะทำ ฉันทะในธรรม ซึ่งเป็นกุศล
อันใด ในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ฉันทอิทธิบาท”

คำอธิบายในคัมภีร์วิภังค์ข้างบนนี้ นับว่าเป็นต้นแบบของคำอธิบายฉันทะฝ่ายดีในอรรถกถาทั้งหลาย และคงจะเป็นต้นเค้าของการจัดเอาฉันทะประเภทที่ ๒ มารวมเข้าเป็นข้อเดียวกับฉันทะประเภทที่ ๓ นี้

“ฉันทะ” อย่างไหนเป็นต้นตอของทุกข์ อย่างไหนคือที่ตั้งต้นของกุศลธรรม

ได้อธิบายมา ให้เห็นความหมายของฉันทะอย่างกว้างขวางครอบคลุมครบทุกแง่ทุกมุม ถือว่าเพียงพอแล้ว ก่อนจะผ่านไป ขอแสดงตัวอย่างสำคัญให้เห็น “ฉันทะ” ที่มาในรูปศัพท์เดียวกัน ในพุทธพจน์ที่แสดงหลักการสำคัญต่างกรณี และมีความหมายที่เรียกว่าตรงกันข้าม กรณีหนึ่งเป็นอกุศล อีกกรณีหนึ่งเป็นกุศล ความเข้าใจฉันทะที่มาในพุทธพจน์ต่างกรณีกันนี้ นอกจากย้ำความหมายของฉันทะที่เข้าใจได้ทั้งด้านอกุศล และด้านกุศลแล้ว ก็จะช่วยกระชับความเข้าใจความหมายของฉันทะที่ยังเห็นพวๆ ให้ชัดเจนและมั่นใจยิ่งขึ้น

ฉันทะที่ว่านี้ มาในรูปศัพท์เดียวกันว่า “ฉันทมูลกะ” แปลว่า มีฉันทะเป็นมูล คือเป็นต้นตอ หรือเป็นจุดก่อตัวเริ่มต้น พุทธพจน์ต่างกรณีที่ว่านั้น บางแห่งว่า ทุกข์ไม่ว่าอย่างใดมีฉันทะเป็นมูล บางแห่งว่า ธรรมทั้งปวงมีฉันทะเป็นมูล สารจะเป็นอย่างไร ขอยกมาให้พิจารณาตนเอง

¹⁹⁸⁹ พุ.ปฏิ.๓๑/๔๕๕/๓๓๗

¹⁹⁹⁰ พุ.ปฏิ.๓๑/๔๕๕/๓๓๗

¹⁹⁹¹ พุ.ธ.๒๕/๒๖/๔๔ (ธ.อ.๖/๑๔๑ ว่าเป็นกัตตุกัมมตามฉันทะ)

¹⁹⁹² พึงพิจารณา ฉันทะในธรรมทั้งหลาย (พุ.เถร.๒๖/๓๓๒/๓๑๕), ฉันทะในธรรมบททั้งหลาย (ส.ส.๑๕/๗๘๘/๒๙๘), และฉันทะเพื่อการบรรลุอรหัตผล (ส.ม.๑๙/๑๑๖๘/๓๕๐) ด้วย; ส่วนไขความในอรรถกถา พึงดูที่เชิงอรรถของฉันทะข้อที่ ๒ ซึ่งผ่านมาแล้ว; นอกจากนี้ ท่านว่าฉันทะเป็นองค์ธรรมในขณะแห่งมรรคทั้ง ๔ ผลทั้ง ๔, เป็นมรรค, เป็นอภิสมัย, เป็นวิราคะ และเป็นวิมุตติ (ดู พุ.ปฏิ.๓๑/๑๕๖-๙/๑๐๗-๙; ๕๒๙/๔๒๔; ๖๙๗/๖๐๔; ๕๙๒/๕๐๒; ๕๙๗/๕๐๕)

¹⁹⁹³ อภิ.วิ.๓๕/๔๖๗/๒๘๐; ๔๘๕/๒๘๕; ๔๙๖/๒๘๘; ๕๐๗/๒๙๒; ๕๒๐/๒๙๘; ๕๓๒/๓๐๒ (บาลีว่า “กตตุกมยตา กุสลโธ ธมมจฌนโท” พึงสังเกตว่า ที่นี้เป็น กุสลโธ ธมมจฌนโท; ส่วนในบาลีที่อ้างในวรรคก่อนเป็น กุสลดมมจฌนโท, ฉบับพม่าว่า กุสเล ธมเม ฌนโท)

นัยที่ ๑: จันทร เป็นมูลแห่งทุกข์ และเป็นมูลของอุปาทานขันธ ๕

เริ่มด้วยพุทธพจน์ที่ว่า ทุกข์มีจันทรเป็นมูล ดังนี้¹⁹⁹⁴

ดูกรนายคามาณี ความที่ว่านั้น พิงทราวปิทยปริยายนี้ว่า ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อจะเกิด ก็เกิด ทุกข์ทั้งหมดนั้น มีจันทรเป็นมูล มีจันทรเป็นต้นเหตุ เพราะจันทรเป็นมูลแห่งทุกข์

ขอต่อด้วยพุทธพจน์ว่า เบญจอุปาทานขันธมีจันทรเป็นมูล ดังนี้¹⁹⁹⁵

ภิกษุขึ้นขึ้นชมภาษิตของพระผู้มีพระภาคว่า สาคู แล้วทูลถามปัญหายิ่งขึ้นไปว่า ข้าแต่ พระองค์ผู้เจริญ ก็อุปาทานขันธ ๕ เหล่านี้ มีอะไรเป็นมูล? (ตรัสตอบว่า) ดูกรภิกษุ อุปาทาน ขันธ ๕ เหล่านี้ มีจันทรเป็นมูล

พุทธพจน์ ๒ แห่งนี้ กล่าวได้ว่ามีความหมายตรงกัน ดังพุทธพจน์ในพระธรรมจักรที่คู้กันดี ตรัสแสดง ความหมายไว้ว่า “โดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์”¹⁹⁹⁶

อรรถกถา-ฎีกาที่อธิบายความตอนนี้ ที่ว่าอุปาทานขันธ ๕ มีจันทรเป็นมูล บอกตรงกันทุกแห่งว่า ที่ตรัส ว่า “มีจันทรเป็นมูล” หมายความว่า มีต้นเหตุเป็นมูล หรือไม่ก็ว่า มีต้นเหตุจันทรเป็นมูล¹⁹⁹⁷ และบางแห่งก็อธิบาย โยงต่อไปด้วยว่า ที่อุปาทานขันธ ๕ มีจันทรเป็นมูล คือมีต้นเหตุจันทรเป็นมูล ก็ตรงกับที่ว่าต้นเหตุเป็นทุกขสมุทัย นั้นแหละ

นัยที่ ๒: จันทร เป็นมูลของธรรมทั้งปวง

มีพุทธพจน์แห่งหนึ่งว่า “จนฺทมูลกา... สัพเพ ธมฺมา” แปลว่า ธรรมทั้งปวง มีจันทรเป็นมูล หรือแปลให้ เป็นภาษาไทยมากขึ้นว่า ธรรมทั้งปวง มีความต้องการเป็นต้นกำเนิด หรือว่ามีความอยากเป็นที่ตั้งต้น

ข้อความสั้นๆ เหนือนี้ ก็แสดงหลักที่สำคัญอยู่แล้ว แต่ที่น่าสนใจและน่าสังเกตเป็นอย่างยิ่ง ก็คือ พุทธพจน์ แสดงหลักข้อนี้ รวมอยู่ในพุทธพจน์ที่เป็นข้อความยาวแสดงหลักธรรมใหญ่ถึง ๑๐ ข้อ จะเรียกว่าเป็นประมวล หลักการสำคัญ ๑๐ ประการของพระพุทธศาสนาก็ได้ มีตั้งแต่หลักปฏิบัติสำคัญไปจนถึงจุดหมายของ พระพุทธศาสนา

ขอยกมาให้ทราบกันไว้ ดังนี้¹⁹⁹⁸

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าพวกอัญญเดียรฉิยปริพาชกพึงถามอย่างนี้ว่า ท่านทั้งหลาย ธรรมทั้งปวงมี อะไรเป็นที่ตั้งต้น...มีอะไรเป็นที่จบ เธอทั้งหลายถูกถามอย่างนี้แล้ว พึงตอบแก่อัญญเดียรฉิย ปริพาชก เหล่านั้น อย่างนี้ว่า ท่านทั้งหลาย:

- (๑) ธรรมทั้งปวง มีจันทรเป็นที่ตั้งต้น [จนฺทมูลกา... สัพเพ ธมฺมา]
- (๒) ธรรมทั้งปวง มีมนสิการเป็นที่ก่อก่อตัว [มนสิการสมภวา สัพเพ ธมฺมา]
- (๓) ธรรมทั้งปวง มีผัสสะเป็นแหล่งเกิด [ผัสสสมุทฺทยา สัพเพ ธมฺมา]
- (๔) ธรรมทั้งปวง มีเวทนาเป็นที่ชุ่มนุ่ม [เวทนาสมิสรณฺวา สัพเพ ธมฺมา]

¹⁹⁹⁴ ส.สพ. ๑๘/๖๒๘/๔๐๖

¹⁹⁹⁵ ม.อ. ๑๔/๑๒๑/๑๐๑; ส.ช. ๑๗/๑๘๔/๑๒๒

¹⁹⁹⁶ ส.ม. ๑๓/๑๖๖๕/๕๒๘

¹⁹⁹⁷ เช่น ม.อ. ๔/๕๒; ส.อ. ๒/๓๓๖; ม.อ. ๓๑๓; ส.อ. ๒/๒๘๘

¹⁹⁹⁸ อ.ทศก. ๒๔/๕๘/๑๑๓; อ.อ. ๒๓/๑๘๘/๓๕๐ แสดงเพียง ๘ ข้อแรก

(๕) ธรรมทั้งปวง มีสมาธิเป็นประมุข	[สมาธิปมุข สัพเพ ธมมา]
(๖) ธรรมทั้งปวง มีสติเป็นอธิปไตย	[สติอธิปไตย สัพเพ ธมมา]
(๗) ธรรมทั้งปวง มีปัญญาเป็นยอดยิ่ง	[ปัญญาตุตธา สัพเพ ธมมา]
(๘) ธรรมทั้งปวง มีวิมุตติเป็นแก่น	[วิมุตติสธา สัพเพ ธมมา]
(๙) ธรรมทั้งปวง มีอมตะเป็นที่หยั่งลง	[อมิตตธา สัพเพ ธมมา]
(๑๐) ธรรมทั้งปวง มีนิพพานเป็นที่จบ	[นิพพานปริโยสานา สัพเพ ธมมา]

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอถูกถามดังนี้ พึงตอบแก่อัญญเดียรฉัตรปริพาชกเหล่านั้น อย่างนี้แล

หลักธรรมชุดนี้ เห็นได้ชัดเจนทันทีว่า เป็นข้อธรรมสำคัญยิ่งอยู่ในระบบการปฏิบัติของพระพุทธศาสนา เป็นการเจริญหรือพัฒนาคุณลักษณะจนจบถึงจุดหมาย จึงเป็นธรรมดาที่จะมีได้เฉพาะธรรมที่เป็นกุศล คือฝ่ายดี อย่างน้อยก็ต้องเป็นธรรมกลางๆ ที่มาร่วมในพวกกุศลได้ เพราะฉะนั้น ฉันทะในที่นี้ จึงแน่นอนว่าไม่เป็นอกุศล

ในอรรถกถา ท่านไขความว่า ธรรมทั้งปวง หมายถึงเบญจขันธ์ คือรวมสังฆธรรมทั้งหมด (ก็ต้องเว้นนิพพานที่เป็นจุดหมาย อันเป็นที่จบลงของสังขาร)

พึงสังเกตความแตกต่างว่า ในตอนก่อน ที่ว่าอุปาทานขันธ์ ๕ (เบญจอุปาทานขันธ์) มีฉันทะเป็นมูล และท่านไขความว่าอันนั้นมีต้นหาคันทะ คือต้นหานั้นเองเป็นมูล แต่ที่นี่ไม่ใช่อุปาทานขันธ์ ๕ หากเป็นขันธ์ ๕ (ที่ไม่เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน)

ขอพูดเป็นความรู้แทรกเล็กน้อย **ขันธ์ ๕** (เบญจขันธ์) กับ **อุปาทานขันธ์ ๕** (เบญจอุปาทานขันธ์) ต่างกันอย่างไร มีพุทธพจน์ตรัสแสดงไว้ ตัวตัดสินคือ ขันธ์ ๕ ที่เป็นสภาวะ และเป็นอุปาทานิยะ คือเป็นปัจจัยแห่งอาสวะ เป็นปัจจัยแห่งอุปาทาน จึงเป็นอุปาทานขันธ์ ๕ (ถ้าปราศอาสวะ ปราศอุปาทาน ก็เป็นขันธ์ ๕ ล้วน)¹⁹⁹⁹

นอกจากนั้น มีคัมภีร์ชั้นฎีกาหลายแห่ง เมื่ออธิบายหลักธรรม ๑๐ ข้อชุดนี้ บอกไว้ตรงทีเดียวว่า เหล่ากุศลธรรม มีฉันทะเป็นมูล (ฉนหมูลกา กุสลา ธมมา) นี้คือระบุว่า ฉันทะเป็นมูลของกุศลธรรม และแห่งหนึ่งระบุเจาะจงลงไปด้วยว่า คือ กัตตุกัมยตฉันทะ ซึ่งก็คือเป็นกุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ (หรือจะเรียกเต็มก็ว่า กุศลธรรมฉันทะ) ด้วยนั่นเอง²⁰⁰⁰

“ฉันทะ” ถึงจุดลงตัวของความหมายที่ใช้เป็นมาตรฐาน

เมื่อได้ทราบความหมายของฉันทะ ตั้งแต่ความหมายพื้นฐาน จนถึงความหมายที่แตกย่อยไปต่างๆ ตลอดจนการใช้ที่แผกผันไปในกรณีหลากหลาย พอมองเห็นได้กว้างขวางครอบคลุมเป็นภาพรวมที่พอเข้าใจ ไม่ลับสนพื้นผิวแล้ว ก็คิดว่าคงพร้อมที่จะสรุปลงตัวได้

ที่ว่าลงตัว ก็คือ จะยุติเป็นความหมายหลักอันชัดเจน ที่จะใช้ในการศึกษา โดยมีความเข้าใจร่วมกัน ถือเป็นมาตรฐานต่อไป

รวมความว่า ศัพท์ธรรมที่มีความหมายกว้าง ครอบคลุมความอยาก หรือความต้องการ ซึ่งเป็นแรงจูงใจของมนุษย์ได้ทุกอย่าง ก็คือคำว่า “ฉันทะ”

¹⁹⁹⁹ พุทธพจน์แสดงขันธ์ ๕ และอุปาทานขันธ์ ๕ ดู ส.ข.๑๗/๙๕/๕๘; ดูอธิบายใน ที.อ.๓/๒๕๗; ส.อ.๒/๒๙๗; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๑๓๕
²⁰⁰⁰ ที่ว่า ธรรมทั้งปวง หมายถึงเบญจขันธ์ ดู อ.อ.๓/๓๑๙; ส่วนฎีกา พึงดู วิสุทธิ.ฎีกา ๒/๑๓๖; ที.ฎ.๑/๑๓๑; ม.ฎ.๑/๑๓๒, อ.ฎ.๑/๑๖๔

ฉันทะที่ไม่ดี เป็นอกุศล เป็นฝ่ายชั่ว ตรงกับคำว่า ตัณหา ในเมื่อตัณหาก็คือเป็นคำเด่น เป็นที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว เพราะฉะนั้น ฉันทะที่ไม่ดีนี้ ก็ใช้คำว่า *ตัณหา* แทนไปเสียเลย

ฉันทะที่ดี เป็นกุศล มีชื่อเต็มว่า *กุศลธรรมฉันทะ* บางทีเรียกสั้นเป็น *กุศลฉันทะ* บ้าง *ธรรมฉันทะ* บ้าง ในเมื่อฉันทะที่ไม่ดีเรียกว่าตัณหาไปแล้ว ไม่ต้องกลัวว่าจะสับสน ฉันทะที่ดีนี้ ก็เรียกคำเดียวกันว่า *ฉันทะ* ไปเลย

ส่วนฉันทะอย่างกลางๆ ที่เรียกว่า กัตตุกัมยตาฉันทะ คือความต้องการทำ หรืออยากทำ โดยทั่วไปก็ใช้ในความหมายข้างดี ถือเป็นกุศลธรรมฉันทะอยู่แล้ว เพราะฉะนั้นก็รวมอยู่ในคำว่า *ฉันทะ* นั้นแหละด้วย

ถึงตอนนี้ ก็ยุติได้ เป็นอันว่าเหลือ ๒ คำ บอกว่า แรงจูงใจ คือ ความอยาก ความปรารถนา หรือความต้องการ มี ๒ อย่าง คือ

๑. ความอยาก ความต้องการที่ไม่ดี เป็นอกุศล เรียกว่า *ตัณหา* (อยากเสพ อยากได้ อยากเอา)

๒. ความอยาก ความต้องการที่ดี เป็นกุศล เรียกว่า *ฉันทะ* (อยากทำ คืออยากทำให้ดีงามสมบูรณ์)

เป็นอันว่า ใช้คำหลักเพียง ๒ คำ คือ ตัณหา กับ ฉันทะ เท่านั้นพอแล้ว ครั้นยุติได้แบบนี้ ก็ปลอดภัยโปร่งโล่งสบายใจ โดยมีความมั่นใจพร้อมด้วย เพราะที่ลงตัวนั้น ก็สอดคล้องตามมติที่ถือสืบมา ของอรรถกถาและคัมภีร์ทั้งหลาย ที่สุดท้ายก็แบ่งความปรารถนาหรือความอยากเป็น ๒ อย่างเช่นนี้

เมื่อชัดเจน ไม่สับสนแน่แล้ว ก็ขอเล่ามติเก่าๆ เหล่านี้เสริมไว้เป็นความรู้ประกอบเล็กน้อย

คัมภีร์จำนวนมาก เมื่อกำลังอธิบายเรื่องโน้นเรื่องนี้ ก็มีข้อเกี่ยวโยงถึงตัณหาหรือฉันทะ ก็ชี้แจงแยกแยะ แม้ว่ามักไม่ระบุชัด แต่เห็นได้ว่าท่านต้องการให้รู้ความต่างระหว่างฉันทะ ๒ อย่าง (ที่บอกชัดโดยระบุออกมาว่ามี ๓ อย่างนั้น ไม่พบเลย)²⁰⁰¹ บางแห่งระบุชัดออกมาเลยว่าเป็น ๒ อย่าง คือชื่อนั้นๆ ว่าโดยทั่วไปก็คือแยกเป็น ๒ อย่าง ได้แก่

๑. *ตัณหาฉันทะ* คือ ฉันทะที่เป็นตัณหา

๒. *กัตตุกัมยตาฉันทะ* คือ ฉันทะที่เป็นความอยากทำ

พบในอรรถกถา ๒ คัมภีร์ ที่ประมวลสาระในเรื่องนี้เขียนไว้เป็นหลักชัดเจนไปทีเดียว คือ ในคัมภีร์ปัญจสุทนี และปรมัตถทีปนี²⁰⁰² ท่านกล่าวไว้ว่า *ความปรารถนา* (บาลีว่า ปตถนา แปลเป็นไทยง่ายๆ ว่า ความอยาก) มี ๒ อย่าง คือ

๑. *ความปรารถนาที่เป็นตัณหา* (*ตณฺหาปตถนา* แปลง่ายๆ ว่า อยากด้วยตัณหา)

๒. *ความปรารถนาที่เป็นฉันทะ* (*ฉนฺทปตถนา* แปลง่ายๆ ว่า อยากด้วยฉันทะ)

นี่คือหลักที่ท่านแสดงไว้ อันถือได้ว่าเป็นการมาถึงจุดบรรจบที่พึงยุติการจำแนกแรงจูงใจแห่งความอยาก ความต้องการเป็น ๒ อย่าง คือ ตัณหา กับฉันทะ ดังที่ได้แจกแจงมาแล้วนั้น

²⁰⁰¹ มีแต่คำอธิบายอันให้รู้โดยนัย ดังที่มักพูดว่า “กามฉันทะ ได้แก่ฉันทะคือกาม, ไม่ใช่กัตตุกัมยตาฉันทะ, ไม่ใช่ธรรมฉันทะ”, เช่น นิท.อ.๑๗; สงฺกเถ ๑.๔๒๘; วิสุทฺธิ.ฎิ.๑/๒๔; ๑๓/๓๖๖; วินย.ฎิ.๑/๕๕๕; อัง.ฎิ.๑/๙๑

²⁰⁰² ม.อ.๑/๕๕-๕๖; อิติ.อ.๗๙; ท่านยกตัวอย่างจากบาลีมาอธิบายด้วยว่า: คำว่า ปรารถนา ในพุทธดำรัสว่า “ผู้ที่ปรารถนาอยู่ จึงมีความเพื่อพรา” กับทั้งความห่วงใยในสิ่งที่หมายใจเอาไว้” (ขุ.สุ.๒๕/๔๒๐/๕๑๐) เป็นความปรารถนาแบบตัณหา, ความปรารถนาในพุทธพจน์ว่า “กระแสนของมารร้าย เราตัดได้ ทลาย ทำให้หมดล้าพองแล้ว เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มากด้วยปราโมทย์ พึงปรารถนาความเกษมเกิด” (ม.ม.๑๒/๓๙๑/๔๒๑) เป็นความปรารถนาแบบฉันทะ ซึ่งเป็นกุศล ได้แก่ความอยากทำ; คำอธิบายทั้งนี้ ท่านปรารถนาว่า “ปรารถนา” ในบาลีอีกแห่งหนึ่งว่า “แม้ภิกษุใดเป็นเสขะ ยังมีได้บรรลุอรหัตตผล เมื่อปรารถนาธรรมอันเป็นโยคเกษมอยู่” (ม.ม.๑๒/๓/๖; พึ่งดู ส.สพ.๑๘/๒๑๓/๑๕๖; อัง.จตุกก.๒๑/๘๗/๑๑๓) คำว่า ปรารถนา ในที่นี้ ก็เป็นความปรารถนาแบบฉันทะเช่นกัน

การศึกษาเชิงเปรียบเทียบ: ตัณหา กับฉันทะ

ตามที่ได้ทำความเข้าใจและได้มองเห็นกันมา มีจุดเริ่มต้นสำหรับพิจารณาในขั้นต่อไป คือ ให้ถือว่าแรงจูงใจในการกระทำของมนุษย์แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท ดังนี้

๑. ความพอใจ ชอบใจ ยินดี อยาก รักใคร่ ต้องการ ที่ไม่ดี ไม่สบาย ไม่เกื้อกูล เป็นอกุศล เรียกว่า **ตัณหา**
๒. ความพอใจ ชอบใจ ยินดี อยาก รักใคร่ ต้องการ ที่ดีงาม สบาย เกื้อกูล เป็นกุศล เรียกว่า **ฉันทะ**

แรงจูงใจแห่งตัณหา

ตัณหา แปลว่า ความกระหาย ความทะยาน ความอยาก ความเส่นหา ความร้น ความกระลั่นกระสาย ความกระวนกระวาย ²⁰⁰³ไม่รู้อิ่ม

หลักสำคัญที่ควรทราบเกี่ยวกับตัณหา คือ ตามหลักปฏิจจสมุปบาท ตัณหาเกิดจากเวทนาเป็นปัจจัย โดยมีวิชชาเป็นมูลราก กล่าวคือ เมื่อบุคคลรับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่น่าชอบใจ หรือไม่น่าชอบใจก็ตาม เช่น เห็นรูปสวย หรือน่าเกลียด ได้ยินเสียงไพเราะ หรือหวนกหู เป็นต้น แล้วเกิดความรู้สึกสุข หรือทุกข์ หรือเฉยๆ ขึ้น ในเวลานั้น ตัณหาก็คงเกิดขึ้นในลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ ถ้ารู้สึกสุข ก็ยินดี ขึ้นชอบ คล้อยตาม ไป ติดใจ ใฝ่รัก อยากได้ ถ้ารู้สึกทุกข์ ก็ยินร้าย ขัดใจ ชัง อยากเลี่ยงหนี หรืออยากให้สูญสิ้นไปเสีย ถ้ารู้สึกเฉยๆ ก็เพเลินๆ เรื่อยเฉื่อยไป

อาการอย่างนี้เป็นไปของมันได้เอง โดยไม่ต้องใช้ความคิด ไม่ต้องใช้ความรู้ความเข้าใจอะไรเลย (ตรงข้าม ถ้ามีความรู้ความเข้าใจ หรือใช้ความคิดแทรกเข้ามาในเวลานั้น เช่น รู้ว่า รูปที่น่าเกลียดนั้น เป็นสิ่งมีประโยชน์ หรือรู้ว่าเสียงไพเราะนั้น เป็นสัญญาณอันตราย หรือเกิดสำนึกทางจริยธรรม หรือวัฒนธรรมประเพณีว่าสิ่งนั้นไม่เหมาะสมกับภาวะหรือฐานะของตน เป็นต้น ตัณหาอาจถูกตัดตอน กระบวนการไม่ไหลต่อเนื่อง เรื่อยไปอย่างเดิม แต่เกิดพฤติกรรมรูปอื่นรับช่วงไปแทน) จึงอาจพูดอย่างง่าย ๆ ว่า ตัณหาอิงอาศัยเวทนา โดยมีวิชชาเป็นตัวหนุน หรือตัณหาแอบอิงเวทนา อยู่บนฐานแห่งวิชชา

ในเมื่อตัณหาไฟ หรือผูกพันมุ่งหมายเวทนาอย่างนี้ ตัณหาจึงร่นรันทนไปหาสิ่งที่จะทำให้เวทนาแก่มนได้ และสิ่งที่ตัณหาต้องการ ก็คือสิ่งใดก็ตามที่จะอำนวยเวทนาอันอร่อยซึ่งตัณหาชอบ สิ่งทั้งหลายที่อำนวยเวทนาได้เมื่อจัดรวมเข้าเป็นประเภทแล้ว ก็มีเพียง ๖ อย่าง เรียกว่าอารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งต้องกาย) และธรรมารมณ์ (เรื่องในใจ)

เฉพาะอย่างยิ่ง อารมณ์จำพวกที่เด่นชัดกว่า เป็นรูปธรรม คือ ๕ อย่างแรก ซึ่งเรียกว่า กามคุณ ๕ (ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าใคร่ที่น่าพอใจ) อารมณ์ ๖ โดยเฉพาะกามคุณ ๕ นี้ เป็นสิ่งที่ตัณหาต้องการ และเป็นที่เกิดของตัณหา โดยนัยนี้ จึงขยายความหมายของตัณหาออกไปได้ว่า ตัณหา คือ ความกระหายอยากในสิ่งที่ให้เวทนา หรือความกระหายอยากในอารมณ์ที่ชอบใจ หรือในกามคุณทั้งหลาย ²⁰⁰⁴ หรือความกระหายอยากได้อารมณ์ที่ชอบใจมาเสพสรวยเวทนาอันอร่อย พูดสั้นๆ ว่า อยากได้ หรืออยากเอา

²⁰⁰³ ผู้ต้องการ อาจดูความหมายได้ที่ อ.อ.๕๓; อิตฺติ.อ.๗๕, ๒๕๙; สุตต.อ.๑/๒๑; ปฏิโล.๙๔.

²⁰⁰⁴ ที่ว่าตัณหาเกิดในอารมณ์ ๖ หรือกามคุณ ๕ นี้ เป็นการพูดกันสั้นๆ อย่างรวบรัด ถ้าจะพูดขยายให้เต็มความ ก็ว่า ในปิยรูปสาตรูป ซึ่งมี ๑๐ หมวดๆ ละ ๖ อย่าง คือ อายตนะภายใน ๖ อารมณ์ ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิตัก ๖ และวิจารณ์ ๖ มีพุทธพจน์ตรัสว่า ตัณหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในปิยรูปสาตรูปเหล่านี้ เมื่อจะตั้งหลักลง ก็ย่อมตั้งหลักลงที่ปิยรูปสาตรูปเหล่านี้ และเมื่อจะถูกละ เมื่อจะดับ ก็ย่อมถูกละได้ ดับได้ ที่ปิยรูปสาตรูปเหล่านี้ (ที.ม.๑๐/๒๙๗-๘/๓๔๓-๘; ส.น.๑๖/๒๕๘/๓๓๑; ขุ.ปฎิ.๓๑/๘๓/๕๗; อภิ.วิ.๓๕/๑๕๕/๑๓๑; ๑๖๑/๑๓๓)

อย่างไรก็ตาม เรื่องของตัณหายังไม่จบเพียงเท่านั้น การเสพละเอียดจากอารมณ์เช่นนั้น ได้สร้างเสริมความรู้สึกอย่างหนึ่งซึ่งสั่งสมขึ้นด้วยความหลงผิด คือความรู้สึกว่า มีตัวตนหรืออัตตาผู้เสพละเอียด

เมื่อเข้าใจอย่างนั้นแล้ว ก็ต้องมีความเห็นต่อเนื่องไปอีกว่า การที่จะได้เสพละเอียดอยู่เรื่อยไป ก็ต้องมีตัวตนผู้เสพละเอียดที่เที่ยงแท้ถาวร คราวนี้ ความกระหายอยากในความมีอยู่เที่ยงแท้ถาวรของอัตตาก็เกิดขึ้น ควบคู่ไปกับความเห็นว่ามีตัวตนที่คงอยู่เที่ยงแท้ถาวรได้

แต่เมื่อความเข้าใจเช่นนั้น เป็นเพียงความเห็นที่ยึดถือเอาเอง และเมื่อความเห็นนั้นเอียงไปข้างหนึ่งแล้ว ก็ย่อมมีความเห็นอีกอย่างหนึ่งซึ่งเอียงไปในทางตรงข้าม เกิดขึ้นมาซ้อนเป็นคู่คอยแย้งกันไว้ว่า ตัวตนนั้นมีอยู่เพียงชั่วคราว แล้วก็จะดับสิ้นพินาศขาดสูญไป ไม่คงอยู่เที่ยงแท้ถาวร

ความเห็นหรือความยึดถือนี้ กลับไปสัมพันธ์กันอีกกับการเสพละเอียด กล่าวคือ ความมีอยู่คงอยู่แห่งตัวตนนั้น จะมีความหมาย ก็เพราะได้เสพละเอียดที่ชื่นชอบใจ เมื่อใดได้เสพละเอียด เมื่อใดความกระหายอยากในความเที่ยงแท้ถาวรของอัตตาก็ยังได้รับการเสริมย้าให้แรงกล้า แต่เมื่อใดไม่ได้เสพละเอียด ความดำรงอยู่ของตัวตนก็ดูจะไร้ความหมาย เมื่ออาการที่ไม่สมนั้นเป็นไปอย่างรุนแรง ก็ถึงกับเบื่อหน่ายเกลียดชัง ไม่ปรารถนาความดำรงอยู่แห่งตัวตน อยากให้ตัวตนพินาศขาดสูญสิ้นไปเสียจากภาวะเช่นนั้น ซึ่งเรียกว่าเป็นความกระหายอยากในความขาดสูญแห่งอัตตา เกิดเป็นตัณหาขึ้นอีกชนิดหนึ่ง ซึ่งมีขึ้นควบคู่ไปกับความเห็นที่คอยรอให้โอกาสอยู่แล้วว่า มีตัวตนชั่วคราวซึ่งดับสิ้นขาดสูญไปได้

ตัณหาในความพินาศขาดสูญของอัตตานั้น เกิดขึ้นมาเคียงซ้อน เป็นคู่แย้ง คอยขัดกันกับตัณหาในความคงอยู่เที่ยงแท้ถาวรของอัตตา

ส่วนตัณหาอย่างแรกนั้น ถึงตอนนี้ก็มีใช้มีความหมายเพียงว่า ความกระหายอยากในสิ่งที่ให้เวทนาเท่านั้น แต่ควรขยายออกไปให้ชัดเจนขึ้นอีกว่า เป็นความกระหายอยากที่จะได้สิ่งอำนวยความสะดวกมาปรนเปรออัตตาหรืออยากให้อัตตาได้เสพละเอียดอ่อนร้อจากอารมณ์ที่น่าชื่นชม

เป็นอันว่า ตัณหาทุกอย่าง มีศูนย์รวมมุ่งมาที่ตัวตน หรือเพื่ออัตตาทั้งสิ้น

บทบาทและการทำหน้าที่ของตัณหาเหล่านี้ ได้เป็นตัวกำกับการดำเนินชีวิตส่วนใหญ่ของมนุษย์ ผู้คอยพะเน้าพะนอหล่อเลี้ยงมันไว้ และเหตุทุนให้มันเป็นผู้บังคับบัญชาที่ตนจงรักเชื่อฟัง พร้อมกันนั้น มันก็เป็นแหล่งก่อปมปัญหาให้แก่ชีวิตและสังคมของมนุษย์ เป็นที่มาของความหวัง ความหวาดกลัว ความระแวง ความเคียดแค้นชิงชัง ความมัวเมาลุ่มหลง และความทุกข์ความเดือดร้อนต่างๆ

รวมความว่า ตัณหา แยกออกได้เป็น ๓ อย่าง หรือ ๓ ด้าน คือ

๑. ความกระหายอยากได้อารมณ์ที่น่าชอบใจ มาเสพละเอียดปรนเปรอตน หรือความทะยานอยากในกาม เรียกว่า *กามตัณหา*
๒. ความกระหายอยากในความถาวรมั่นคง มีอยู่คงอยู่ตลอดไป (รวมถึงใหญ่โตโดดเด่น) ของตนหรือความทะยานอยากในภพ เรียกว่า *ภพตัณหา*
๓. ความกระหายอยากในความดับสิ้นขาดสูญ (รวมทั้งพินาศ บันรอน) แห่งตัวตน หรือความทะยานอยากในวิภพ เรียกว่า *วิภพตัณหา*

สามอย่างนี้ เรียกสั้นๆ ว่า ความอยากในกาม ในภพ และในวิภพ²⁰⁰⁵

ตามกฎแห่งปัจจยการ ตัดหนานำไปสู่การแสวงหา ที่เรียกเป็นคำศัพท์ว่า *ปริเยสนา*²⁰⁰⁶ (จะเรียกสั้นๆ ว่า เอสนา ก็ได้) คือ ไปหา ไปเอา หรือรับเอา หรือหาทางอย่างใดอย่างหนึ่งที่จะให้ได้สิ่งที่ต้องการนั้นๆ มาเสพเสวย ผลสนองการแสวงหา นั้น ก็คือการได้ เมื่อได้สิ่งที่ต้องการนั้นมาให้ตนเสพเสวยแล้ว ก็เป็นอันตัดตอนได้ ถือว่าจบไปช่วงหนึ่ง

มีสิ่งที่ข้อย้ำไว้ เพื่อให้กำหนดไว้ไนใจ เป็นสิ่งเตือนความสังเกตุอย่างหนึ่งในตอนนี้ คือ การแสวงหาไม่ใช่สิ่งเดียวกับการกระทำ และอาจจะไม่เกี่ยวข้อง หรือไม่ต้องใช้การกระทำเลยก็ได้ ดังจะพิจารณากันต่อไป

แรงจูงใจแห่งฉันทะ

หันไปพูดถึงฉันทะบ้าง ได้กล่าวไว้ข้างต้นว่า ฉันทะในที่นี้ หมายถึง กุศลธรรมฉันทะ ที่เรียกสั้นๆ ว่า กุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ ซึ่งโดยทั่วไปจะระบุชื่อ กัดตักมยตา พวงไว้ด้วย

กุศลธรรมฉันทะ²⁰⁰⁷ แปลว่า ฉันทะในกุศลธรรม คือ ความพอใจ ความชอบ ความอยากในสิ่งที่ดีงาม **กุศลฉันทะ** แปลว่า ฉันทะในกุศล ถึงแม้จะตัดคำว่าธรรมออก ก็มีความหมายเท่าเดิม คือตรงกับกุศลธรรม ฉันทะนั้นเอง

กุศล แปลว่า ดีงาม ฉลาด เกื้อกูล คล่อง สบาย ไร้โรค เอื้อต่อสุขภาพ ได้แก่ สิ่งที่เกิดอกุศลแก่ชีวิตจิตใจ สิ่งที่มีผลดี เกื้อกูลแก่ความเจริญองงามในทางที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนและคนอื่น²⁰⁰⁸

²⁰⁰⁵ ตัณหา ๓ นี้ อาจเทียบกับ *libido*, *life-instinct* และ *death-instinct* ของ Freud ได้บ้าง แต่ไม่ใช่ตรงกันทีเดียว; กามตัณหา จะจำกัดความว่า ตัณหาในกามคุณ ๕ ก็ได้ (สงคณิ อ.๕๒๒) ว่า ตัณหาในแง่ของความชื่นชอบกาม ในอารมณ์ ๖ ก็ได้ (ปญจ.อ.๓๑๒) ภาวตัณหา คือความอยากความใคร่ที่ประกอบด้วยภวทัญญู (คือสัสตทัญญู ความเห็นว่าเที่ยง) วิภวตัณหา คือความอยากความใคร่ที่ประกอบด้วยอุจเฉททัญญู (ความเห็นว่าขาดสูญ) กามตัณหา คือตัณหาออกจากรู้ (ดู อภิ.วิ.๓๕/๕๓๓/๔๙๔; อิติ.อ.๒๖๐ ไขความ ขุ.อิตี.๒๕/๒๓๖/๒๖๘)

พึงสังเกตว่า เมื่อพิจารณาตามหลักพุทธศาสนา ความผูกพันในกาม เป็นสิ่งลึกซึ้ง และเป็นพื้นฐานยิ่งกว่าความยึดถือตัวตน หรือความเห็นเกี่ยวกับอัตตา เช่น ในสังโยชน์ ๑๐ สักกายทัญญู (ความเห็นเกี่ยวกับตัวตน) ถูกละได้ตั้งแต่เป็นโสดาบัน กามราคะ ละได้ต่อเมื่อเป็นพระอนาคามี และเมื่อบรรลอรทัตตผลจึงจะละรูปราคะและอรุปราคะได้, ในอุปาทาน ๔ อัตตวาทุปาทาน (ความยึดมั่นในภาวะว่าตัวตน = สักกายทัญญู - อภิ.ส.๓๔/๗๘๔/๓๐๗; วิสุทฺธิ.๓/๑๘๒) ละได้ในชั้นโสดาบัน ส่วนกามุปาทาน (ความยึดมั่นในกาม ซึ่งรวมถึงรูปราคะและอรุปราคะ) จะละได้ต่อเมื่อบรรลอรทัตตผล (เช่น วิสุทฺธิ.๓/๑๘๓, ๓๓๘)

²⁰⁰⁶ ตมฺหํ ปฏิจฺจ ปริเยสนา = อาศัยตัณหา จึงมีการแสวงหา, *ปริเยสนา ปฏิจฺจ ลาภ* = อาศัยการแสวงหา จึงมีการได้ (ที.ม.๑๐/๕๗/๖๕; อัง.นวก.๒๓/๒๒๗/๔๑๓; อภิ.วิ.๓๕/๑๐๒๓/๕๒๗; และดูประกอบ ส.นิ.๑๖/๓๔๔/๑๗๓ ซึ่งตั้งคำถามในชื่อว่า ฉันทะ)

ใน ที.อ.๒/๑๒๔; อัง.อ.๓/๓๔๖ และ วินย.ฎีกา ๔/๔๙๓ ท่านแบ่งตัณหาออกเป็น ๒ อย่าง คือ เอสนาตัณหา (ตัณหาในการแสวงหา) และ เอสิตตัณหา (ตัณหาในสิ่งที่แสวงหามาแล้ว)

ใน ขุ.ม.๒๙/๔๕๗/๓๑๔; ที.อ.๒/๔๒๓ กล่าวถึงฉันทะว่ามี ๕ อย่าง คือ ปริเยสนฉันทะ (ฉันทะในการแสวงหา), ปฏิภามฉันทะ (ฉันทะในการได้), ปริโภคฉันทะ (ฉันทะในการบริโภคหรือใช้), สันนิธฉันทะ (ฉันทะในการสะสม), และวิลีชชนฉันทะ (ฉันทะในการแจกจ่าย หมายถึงหว่านเงิน หรือเลี้ยงคนเพื่อเอามาเป็นบริวาร) และว่าฉันทะทั้ง ๕ นี้ เป็นเพียงตัณหาเท่านั้น

²⁰⁰⁷ พึงเทียบกับ กุศลธรรมอสันตุญญี (อสันตุญฺจิตา กุสเลสุ ฌมเมสุ) คือความไม่สันโดษในกุศลธรรมทั้งหลาย ซึ่งเป็นคุณธรรมสำหรับเกื้อหนุนการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า และเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติธรรมควรมี คู่กับความเพียรพยายาม ไม่ท้อถอย (ที.ปา.๑๑/๒๒๗/๒๒๗; อัง.ทุก.๒๐/๒๕๑/๖๔; ๔๒๒/๑๑๕; อัง.ฉก.๒๒/๓๕๑/๔๘๒; อภิ.ส.๓๔/๑๕/๘; ๘๗๕/๓๓๙)

²⁰⁰⁸ ความหมายหลักของกุศล มี ๓ คือ *อาโรคยะ* (ความไม่มีโรค, มีสุขภาพ) *อนวัชชะ* (ไร้โทษ) และ *โกศลสัมภุต* (เกิดจากความฉลาดหรือเกิดจากปัญญา) นอกจากนี้แปลว่า มีผลเป็นสุข (สุขวิบาก) เกษม (เขมมะ) เป็นต้น ก็ได้ ดู ปฏิส.อ.๑๕๖, ๒๔๖; สงคณิ อ. ๑๐๓, ๑๓๔; ที.อ.๒/๓๒๕; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/๖๑ เป็นต้น

ส่วน**ธรรมฉันทะ** แปลว่า ฉันทะในธรรม หรือความต้องการธรรม คำว่า ธรรม ที่มาในคำว่า กุศลธรรม มีความหมายกลางๆ คือแปลว่า สิ่ง หรือ หลัก แต่เมื่อแยกออกมาใช้ลำพังเดี่ยวๆ ก็อาจแปลความหมายได้กว้างขึ้น

ความหมายหลักของธรรมในกรณีนี้มี ๒ อย่าง คือ **ความจริง** (สภาวะธรรม หรือคำสอนที่แสดงสภาวะธรรมนั้น ตรงกับที่บัณฑิตใช้คำว่าลัทธิธรรม) และ**ความดีงาม สิ่งที่ดีงาม หรือภาวะที่ดีงาม** (คุณธรรม ปัจจุบันดูเหมือนนิยามเรียกส่วนหนึ่งของความหมายนี้ว่า จริยธรรม) ธรรมฉันทะ จึงแปลได้ว่า ฉันทะในความจริง ฉันทะในความดีงาม หรือความต้องการความจริง ความต้องการสิ่งที่ดีงาม

ความต้องการความจริง เล็งไปถึงความรู้ คือ เท่ากับพูดว่า ต้องการรู้ความจริง ต้องการเข้าถึงตัวธรรม คือตัวจริง ตัวแท้ ความหมายที่แท้ เนื้อหาสาระที่เป็นแก่นแท้ ภาวะที่แท้จริงของสิ่งทั้งหลาย ตลอดจนความดีงามที่เป็นคุณค่าอันแท้จริงของสิ่งนั้นๆ

แล้วในแง่ที่ต้องการความดีงาม ก็โยงต่อไปถึงการกระทำ คือต้องการทำให้สิ่งหรือภาวะที่ดีงามเกิดขึ้น

โดยนัยนี้ ธรรมฉันทะก็แปลได้ว่า ความไม่ความจริง หรือความรักความจริง (ใฝ่รู้) ความใฝ่ในสิ่งดีงาม หรือรักความดีงาม (ใฝ่ดี รักดี) พูดให้ง่ายว่า ความอยากรู้ อยากทำ หรือใฝ่รู้ใฝ่ทำ อาจใช้คำสั้นๆ คำเดียวว่า ความใฝ่ธรรม แล้วให้เข้าใจร่วมกันไว้ว่า คลุมถึงความหมายที่กล่าวมาทั้งหมด เมื่อนัดหมายรู้กันอย่างนี้แล้ว จะแปลฉันทะเดี่ยวๆ ล้วนๆ ว่า ความใฝ่ธรรม ก็ได้

เป็นอันว่า สิ่งที่ฉันทะต้องการ ก็คือ ธรรม หรือกุศล (ธรรม) พูดอย่างไทยแท้ว่า สิ่งที่ฉันทะต้องการ คือความจริง และสิ่งที่ดีงาม แล้วมีความหมายขยายออกไปว่า ต้องการรู้ความจริง ต้องการทำให้สิ่งที่ดีงามหรือภาวะที่ดีงามเกิดขึ้น อยากทำให้สิ่งที่เป็นคุณประโยชน์สำเร็จผลเป็นจริงขึ้น

ความหมายที่แยกแยะออกไปนี้ สองให้เห็นว่า ฉันทะสัมพันธ์กับการกระทำ คือ การกระทำเพื่อให้รู้ความจริง และการกระทำเพื่อสร้างภาวะที่ดีงาม หรือทำให้สิ่งที่ดีงามเกิดขึ้น

ตรงนี้เท่ากับอธิบายแล้วว่า ทำไมพอพูดถึงฉันทะที่ดี คือกุศลธรรมฉันทะนี้ ตามปกติจึงระบุกัตตุกัมมตา คือความใคร่ที่จะทำ หรือความอยากทำ พ่วงไว้ด้วย

ความต้องการความรู้และภาวะที่ดี เรียกร้องการกระทำ จะเข้าถึงความรู้ เข้าถึงความจริง ลุถึงภาวะดีงาม สมบูรณ์ ก็ต้องทำ พูดเชิงล้อว่า อยากธรรม ก็อยากทำ หรือใคร่ธรรม ก็ใคร่ทำ

ดังนั้น กัตตุกัมมตา คือความใคร่ทำ หรืออยากทำ จึงเป็นลักษณะของกุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะนี้ จนกระทั่งถือกันง่าย ๆ พูดกันสั้นๆ ว่า ฉันทะเป็นชื่อของกัตตุกัมมตา หรือกัตตุกัมมตานี้แหละคือฉันทะ ไปๆ มาๆ พอพูดถึงฉันทะ คือกุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะนี้ คัมภีร์ทั่วไปก็พูดสั้นๆ ว่า ฉันทะ คือกัตตุกัมมตาฉันทะ

ด้วยเหตุนี้ ตามกฎแห่งปัจจัยการ ท่านจึงกล่าวว่า ฉันทะนำไปสู่อุตสาหะ²⁰⁰⁹ หรือไม่ก็กล่าวไว้นำหน้า วายามะ หรือวิริยะ²⁰¹⁰ พูดง่าย ๆ ว่า ฉันทะทำให้เกิดการกระทำ (เทียบกับตัณหา ซึ่งทำให้เกิดการแสวงหา)

พร้อมกันนั้น ท่านก็กล่าวถึงมูลฐานของฉันทะว่า ฉันทะมีโยนิโสมนสิการเป็นสมมูลฐาน²⁰¹¹ หมายความว่า ฉันทะเกิดจากโยนิโสมนสิการ (การคิดแยกคาย คิดถูกวิธี รู้จักคิด หรือคิดเป็น)

ความข้อนี้แสดงให้เห็นว่า ฉันทะอยู่ในกระบวนการมรรคฝ่ายปัญญา ฉันทะตั้งต้น เมื่อเริ่มมีการใช้ปัญญา (เทียบกับตัณหา ซึ่งอาศัยอวิชชาเป็นฐานก่อตัว) เนื้อความตอนนี้อย่างจะต้องชี้แจงกันต่อไป

²⁰⁰⁹ ม.ม.๑๓/๒๓๘/๒๓๓; ๖๕๙/๖๐๖

²⁰¹⁰ ดูที่มาในฉันทะข้อที่ ๒ กัตตุกัมมตาฉันทะ ที่ผ่านมาแล้ว

²⁰¹¹ วิสุทธิฎีกา ๓/๑๑๐

อธิบายเชิงเปรียบเทียบ

สรุปความเท่าที่กล่าวมา เพื่อเป็นพื้นฐานสำหรับทำความเข้าใจกันต่อไป ดังนี้

๑. **ตัณหา** มุ่งประสงค์เวทนา และจึงต้องการสิ่งสำหรับเอามาเสพส่วยเวทนา หรือสิ่งที่จะปรนเปรอตัวตน ตัณหาอาศัยอวิชชาคอยหลอเลี้ยงและให้โอกาส พัวพันเกี่ยวเนื่องอยู่กับเรื่องตัวตน เอาอัตตาเป็นศูนย์กลาง และนำไปสู่ปริเยสนา หรือการแสวงหา

๒. **ฉันทะ** มุ่งประสงค์อรรถะคือตัวประโยชน์ (หมายถึงสิ่งที่มีคุณค่าแท้จริงแก่ชีวิต คล้ายกับที่ปัจจุบันเรียกว่าคุณภาพชีวิต) และจึงต้องการความจริง สิ่งที่ดีงาม หรือภาวะที่ดีงาม ต้องการทำให้ดีงามสมบูรณ์เต็มสภาวะ ฉันทะก่อตัวขึ้นจากโยนิโสมนสิการ คือความรู้จักคิดหรือคิดถูกวิธี คิดตามสภาวะและเหตุผล เป็นภาวะกลางๆ ของธรรม ไม่ผูกพันกับอัตตา และนำไปสู่อุตสาหะ หรือวิริยะ คือทำให้เกิดการกระทำ

ข้อควรย้าในตอนนี้มี ๒ อย่าง คือ

ก. เพื่อจะแยกว่า เมื่อใครคิดพูดทำอะไร จะเป็นตัณหาหรือไม่ ถึงตอนนี้จะเห็นชัดว่า ความต้องการหรือกิจกรรมใดไม่เกี่ยวกับการหาสิ่งมาเสพส่วยเวทนา ไม่เกี่ยวกับการปกป้องรักษาหรือเสริมขยายความมั่นคงถาวรของอัตตา (ลึกลงไปแม้แต่การที่จะบีบคั้นลิดรอนอัตตา) ความต้องการหรือกิจกรรมนั้น ไม่ใช่เรื่องของตัณหา

ข. ข้อความว่า ตัณหานำไปสู่การแสวงหา ฉันทะทำให้เกิดการกระทำ นี่เป็นจุดสำคัญที่จะให้เข้าใจความแตกต่างระหว่างตัณหา กับฉันทะได้ชัดเจน เป็นขั้นออกสู่ปฏิบัติการ และเป็นขั้นตอนสำคัญที่มีผลในทางจริยธรรมเป็นอย่างมาก จึงจะหันมาพิจารณากันที่จุดนี้ต่อไป

ดังได้กล่าวแล้วว่า ตัณหาต้องการสิ่งที่จะเอามาเสพส่วยเวทนา ความสมประสงค์ของตัณหาอยู่ที่การได้สิ่งนั้นๆ มา วิธีการใดๆ ก็ตาม ที่จะให้ได้สิ่งนั้นมา เรียกเป็นคำเฉพาะในที่นี้ว่าการแสวงหา หรือปริเยสนา

ในการได้สิ่งเสพส่วยมาอย่างหนึ่ง วิธีการที่จะได้ อาจมีหลายวิธี บางวิธีไม่ต้องมีการกระทำ (เช่นมีผู้ให้) บางวิธีอาจต้องมีการกระทำ แต่ในกรณีที่ต้องมีการกระทำ สิ่งที่ตัณหาต้องการ จะไม่เป็นเหตุเป็นผลกันกับการกระทำนั้นโดยตรง ยกตัวอย่าง

นาย ก. กวาดถนน ได้เงินเดือน ๕๐๐ บาท

ถ้าหนูหน่อยอ่านหนังสือเล่มนี้จบ คุณพ่อจะพาไปดูหนัง

หลายคนคิดว่า การกวาดถนนเป็นเหตุให้ได้เงินเดือน จึงสรุปว่า การกระทำคือการกวาดถนนเป็นเหตุ เงินเดือนเป็นผล การได้เงินเดือนเป็นผลของการกระทำคือการกวาดถนน แต่ตามความจริงแท้ ข้อสรุปนี้ผิด เป็นเพียงระบบความคิดแบบสะสมเคยชินและหลอกตัวเองของมนุษย์

ถ้าจะให้ถูก ต้องเติมสิ่งที่ขาดหายไปแทรกเข้ามาด้วย ได้ความใหม่ว่า การกระทำคือการกวาดถนน เป็นเหตุให้ถนนสะอาด ความสะอาดของถนนจึงจะเป็นผลที่แท้ของการกระทำคือการกวาดถนน ส่วนการกวาดถนนแล้วได้เงินเดือน เป็นเพียงเงื่อนไขที่มนุษย์กำหนดวางกันขึ้น หาได้เป็นเหตุเป็นผลกันแท้จริงไม่ (เงินไม่อาจเกิดขึ้นได้จากการกวาดถนน บางคนอาจกวาดถนนแล้วไม่ได้เงิน หรืออีกหลายคนได้เงินเดือนโดยไม่ต้องกวาดถนน)

คำพูดที่เคร่งครัดตามหลักเหตุผลในกรณีนี้ จึงต้องว่า การกวาดถนนเป็นการกระทำที่เป็นเหตุให้ถนนสะอาด แต่เป็นเงื่อนไขให้นาย ก. ได้เงินเดือน ๕๐๐ บาท

ในตัวอย่างที่สอง ก็เช่นเดียวกัน หลายคนคงคิดว่า การอ่านหนังสือจบเป็นเหตุ และการได้ไปดูหนังกับคุณพ่อเป็นผล แต่ความจริง การอ่านหนังสือจบเป็นเพียงเงื่อนไขให้ได้ไปดูหนัง ส่วนที่เป็นเหตุเป็นผลแท้จริงก็คือ การอ่านหนังสือจบ เป็นเหตุให้ได้ความรู้ในหนังสือนั้น การกระทำคือการอ่านเป็นเหตุ และการได้ความรู้เป็นผล

ตามตัวอย่างทั้งสองนี้ ถ้าพฤติกรรมของนาย ก. และหนูหน้อย เป็นไปตามตัณหา นาย ก. ย่อมต้องการเงินเดือน หากได้ต้องการความสะอาดของถนนไม่ และเขาก็ย่อมไม่ต้องการทำการกวาดด้วย แต่ที่ต้องกวาด ก็เพราะจำต้องทำ เพราะเป็นเงื่อนไขที่จะให้ได้เงิน

ส่วนหนูหน้อย ก็ย่อมต้องการดูหนัง หากได้ต้องการความรู้จากหนังสือนั้นไม่ และโดยนัยเดียวกัน ก็มิได้ต้องการที่จะกระทำการอ่านหนังสือ แต่ที่กระทำคืออ่านหนังสือ ก็เพราะเป็นเงื่อนไขที่จะให้ได้สิ่งที่ตัณหาต้องการคือการดูหนัง

โดยนัยนี้ พุทธตามกฎธรรมชาติ หรือตามกระบวนการธรรมชาติ ตัณหาไม่ทำให้เกิดการกระทำ และไม่ทำให้เกิดความต้องการที่จะทำ การกระทำเป็นเพียงวิธีการอย่างหนึ่งตามเงื่อนไข ที่จะช่วยให้การแสวงหาสิ่งเสพล่วงสำเร็จลุล่วงตามความต้องการของตัณหา

ตัวอย่างทั้งสองนั้น แสดงความหมายของฉันทะชัดเจนอนุญด้วยแล้ว ฉันทะต้องการกุศล หรือต้องการวัตรธรรม ต้องการภาวะดีงามหรือความรู้เข้าใจในความจริงแท้

ถ้ามีฉันทะ นาย ก. ย่อมต้องการความสะอาดของถนน และหนูหน้อยก็ต้องการความรู้ในหนังสือนั้น ความสะอาดเป็นผลของการกระทำ คือการกวาดถนน ความรู้ก็เป็นผลของการอ่านหนังสือ ทั้งสองคนต้องการผลของการกระทำโดยตรง ผลเรียกร่องเหตุ คือสิ่งบ่งชี้หรือกำหนดการกระทำ เมื่อกระทำ ผลก็เกิดขึ้น การกระทำคือการก่อผล หรือการกระทำคือการเกิดผล เมื่อนาย ก. กวาด ความสะอาดก็เกิดขึ้น และเกิดขึ้นทุกขณะที่กวาด เมื่อหนูหน้อยอ่านหนังสือ ความรู้ก็เกิด และเกิดเรื่อยไปพร้อมกับที่อ่าน การกระทำคือการได้ผลที่ต้องการ

ฉันทะต้องการภาวะดีงามที่เป็นผลของการกระทำ และจึงต้องการการกระทำที่เป็นเหตุของผลนั้นด้วย

โดยนัยนี้ ฉันทะทำให้เกิดการกระทำ และทำให้เกิดความต้องการที่จะทำ หรือทำให้อยากทำ ความข้อนี้นย้อนหลังไปบรรจบกับหลักที่อ้างไว้ข้างต้น คือ ทำให้มองเห็นเหตุผลว่า ทำไมท่านจึงจัดรวมฉันทะประเภทที่ ๒ คือ กัตตุกัมยตาฉันทะ (ความต้องการที่จะทำ หรือความอยากทำ) เข้าเป็นข้อเดียวกับกุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ²⁰¹²

ถ้าพฤติกรรมเป็นไปโดยฉันทะ นาย ก. ก็มีความตั้งใจกวาดถนน ที่เป็นส่วนต่างหากจากการได้เงินเดือน หนูหน้อยก็อ่านหนังสือได้ โดยคุณพ่อไม่ต้องล่อด้วยการพาไปดูหนัง และมีค่าใช้จ่ายเท่านั้น ผลทางจริยธรรมมีมากกว่านี้ แต่ตอนนี้ เอาแค่ว่า **ตัณหา** คือ ต้องการเสพล **ฉันทะ** คือ ต้องการธรรมและต้องการทำ

ปัญหาจากระบบเงื่อนไขของตัณหา

การมีตัณหา หรือมีฉันทะ เป็นแรงจูงใจในการกระทำ ก่อให้เกิดผลในทางจริยธรรม หรือผลในทางปฏิบัติแตกต่างกันออกไปได้มาก

เมื่อบุคคลมีตัณหาเป็นแรงจูงใจ การกระทำเป็นเพียงเงื่อนไข สำหรับการได้สิ่งเสพล่วงมาปรนเปรอตนเอง เขาไม่ต้องการทั้งการกระทำและผลของการกระทำนั้น จุดมุ่งประสงค์ของเขา อยู่ที่การได้สิ่งเสพล่วงนั้นมา

ในหลายกรณี การกระทำที่เป็นเงื่อนไขนั้น เป็นเพียงวิธีการอย่างหนึ่งที่จะให้ได้สิ่งที่เขาต้องการ ดังนั้น

ก) ถ้าเขาสามารถหาวิธีการอื่นที่จะให้ได้โดยไม่ต้องทำ เขาก็จะหลีกเลี่ยงการกระทำนั้นเสีย หันไปใช้วิธีที่จะได้โดยไม่ต้องทำแทน เพราะถ้าเป็นไปได้ การได้โดยไม่ต้องทำ ย่อมตรงกับความต้องการของตัณหามากที่สุด

ข) ถ้าจำเป็นจริงๆ ไม่สามารถหลีกเลี่ยงเงื่อนไขนั้นได้ เขาก็จะทำด้วยความรังเกียจ จำใจ ไม่เต็มใจ และไม่ตั้งใจจริง

²⁰¹² อ้างหลักฐานเพิ่มอีกแห่งหนึ่งว่า “กัตตุกัมยตาอุทฺทกฺขณฺโณ กุสลฉันทะ” แปลว่า กุศลฉันทะ มีความต้องการจะกระทำ เป็นลักษณะ หรือแปลอย่างง่ายว่า ลักษณะของกุศลฉันทะ คืออยากทำ (วินย.ฎีกา ๒/๒๙๑)

โดยนัยนี้ ผลเท่าที่เรามองเห็นได้ ก็คือ

- เมื่อจะหลีกเลี่ยงการกระทำที่เป็นเงื่อนไข เขาอาจหันไปใช้วิธีลัดหรือวิธีอื่นใดซึ่งง่ายที่จะให้ได้สิ่งเสพมา โดยไม่ต้องทำ ผลอย่างแรงคือการทุจริตในรูปแบบต่างๆ เช่น นาย ก. อดอยากได้เงิน ไม่มีเงินหะและอดสาหะในงานเสียเลย เขาทนทำงานรอเวลาอยู่ไม่ได้ จึงหันไปหาเงินด้วยวิธีลักขโมยแทน หรือหนูหน้อยอดอยากไปดูหนัง ทนอ่านหนังสือไม่ได้ อาจขโมยเงินคุณแม่ไปดูเอง โดยไม่ต้องรอให้คุณพ่อพาไป
- ในเมื่อเขามีแต่ต้นเหตุที่อยากได้ แต่ไม่มีเงินหะที่อยากทำ เขาจึงทำงานที่เป็นเงื่อนไขอย่างชนิดลั้กว่าทำหรือทำพอให้เสร็จ หรือทำคลุมๆ พอให้เขาเห็นว่าทำได้ทำ ผลคือไม่ได้ความประณีตหรือความดีเลิศของงาน และผู้ทำก็เพาะนิสัยไม่ดีให้แก่ตนเอง กลายเป็นผู้ขาดความใฝ่สัมฤทธิ์ มั่งง่าย จับจด เป็นต้น เช่น นาย ก. ลั้กว่ากวาดถนนไปวันๆ พอครบเดือนๆ เพื่อได้เงิน หนูหน้อยอ่านหนังสือพอให้คุณพ่อเห็นว่าจบแล้ว โดยไม่ได้ความรู้ความเข้าใจ หรืออาจคดโกงหลอกหลวง เช่น ไม่ได้อ่านเลย หรืออ่านหน้าแรก หน้ากลาง หน้าหลัง รอจนเวลาผ่านไปพอควร ก็มาบอกคุณพ่อกว่าอ่านจบแล้ว
- ในเมื่อเงื่อนไขหลักมีช่องโหว่ เกิดความย่อหย่อน หละหลวม เลี่ยงหลบ หลอกได้ เป็นต้น ก็เป็นเหตุให้ต้องสร้างเงื่อนไขรองต่างๆ เข้ามากระหนาบ เพื่อป้องกัน กวดขัน และอุดทางรั้ว ซึ่งเป็นการแก้ที่ปลายเหตุ ทำให้ระบบต่างๆ ซับซ้อน ลับสน นุงนัง ยึดตายดิ่งขึ้น เช่น ต้องหาคนมาคุม นาย ก. ทำงาน ตั้งผู้ตรวจงาน สำรวจเวลาทำงาน หรือให้พี่มาคอยดูหนูหน้อยอ่านหนังสือ คุณพ่อซักถามปัญหาเกี่ยวกับเนื้อเรื่องในหนังสือที่อ่าน เป็นต้น

ครั้นต้นเหตุเข้าไปครอบงำพฤติกรรมในการปฏิบัติเงื่อนไขรองนั้นได้อีก ความทุจริตหละหลวมย่อหย่อนทั้งหลาย ก็เกิดแทรกซ้อนมากมาย จนอาจทำให้ระบบทั้งหมดพอนพะ หรือเน่าละไป

- ในเมื่อสิ่งทีผู้กระทำต้องการเป็นอย่างหนึ่ง แต่สิ่งที่เป็นผลของการกระทำนั้นเป็นอีกอย่างหนึ่ง ผลของการกระทำก็ไม่อาจเป็นตัวกำหนด หรือบ่งชี้ปริมาณและคุณภาพของการกระทำได้ เพราะการกระทำไม่เป็นไปเพื่อผลของมันเอง แต่กลายเป็นเพียงทาสสำหรับรับใช้สิ่งอื่น เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมเกิดความไม่พอเหมาะพอดีระหว่งการกระทำ กับผลทีพึงประสงค์ กล่าวคือ เมื่อตามความจริง ภาวะดีงามทีควรจะมีควรจะเป็น คืออย่างนี้ อยู่ทีตรงนี้ และจะสำเร็จได้ด้วยการกระทำเท่านี้ แต่การกระทำของผูู้ทำ กลับเกินเลยมากไปเสียบ้าง ขาดหย่อนน้อยไปเสียบ้าง ไม่พอดีทีจะให้เกิดภาวะซึ่งเป็นผลดีอันพึงประสงค์นั้น ทั้งนี้เพราะการกระทำนั้นไปมุ่งรับใช้ความต้องการสิ่งเสพเสวย ทีเป็นผลตามเงื่อนไขการได้สิ่งเสพเสวยจึงกลายเป็นตัวกำหนดหรือบ่งชี้การกระทำ

สูตรสัมพันธ์สำหรับการกระทำที่เป็นเงื่อนไขของการได้สิ่งเสพเสวย หรือสูตรของต้นเหตุ มีว่า “ยิ่งได้สิ่งเสพ ก็ยิ่งทำฯ” หรือ “ยิ่งได้เวทนาอร่อย ก็ยิ่งทำฯ” ซึ่งเป็นสูตรเปิดท้าย ทำไปไม่รู้จบ และถ้ามองกลับด้าน ก็กลายเป็นว่า “ถ้าไม่ได้สิ่งเสพ ก็ไม่ทำ” หรือ “ถ้าไม่ได้เวทนาอร่อย ก็ไม่ทำ”

เมื่อการกระทำไม่เป็นไปเพื่อผลของมัน และไม่พอดีกับผลทีเป็นภาวะพึงประสงค์ นอกจากผลดีนั้นจะบกพร่องแล้ว ยังจะก่อให้เกิดโทษหรือผลร้ายต่างๆ ได้มากมายอีกด้วย ตัวอย่างทีเห็นง่ายๆ ก็คือ การกินอาหาร เมื่อกินด้วยต้นเหตุล้วนๆ คราวอร่อย ก็กินจนอืดเกินอิม ครั้นไม่อร่อยอย่างใจ ก็กินน้อยจนท้องร้องครวญ ไม่พอดีกับความต้องการของร่างกาย ทำให้เจ็บป่วย เกิดโรค (การกระทำคือกรกิน เป็นเหตุของผลคือร่างกายได้รับอาหารพอแก่สุขภาพ และเป็นเงื่อนไขของการได้เสพรอร่อย)

ผลร้ายในข้อนี้มีได้อย่างซับซ้อน ตั้งแต่ในชีวิตของบุคคล จนถึงปัญหาสังคมในวงกว้าง ดังจะพิจารณาในตัวอย่างต่อไป

- ในเมื่อการกระทำ กับสิ่งที่ตมหาต้องการ ไม่เป็นเหตุเป็นผลแก่กันโดยตรง ตมหาจึงรังเกียจการกระทำ คือ ไม่ต้องการกระทำ ตมหาพยายามหลีกเลี่ยงการกระทำ โดยพยายามให้ได้โดยไม่ต้องทำ และเมื่อจำเป็นต้องทำ ก็ทำโดยจำใจ ดังกล่าวแล้ว ผู้กระทำด้วยตมหา (ตามระบบเงื่อนไข) จึงยอมไม่ได้รับความสุขความพึงพอใจในการกระทำนั้น และแม้ในผลสำเร็จของการกระทำที่เกิดขึ้นมีเพิ่มพูนขึ้นเรื่อยๆ ควบคู่ไปกับการกระทำ

มองอีกแง่หนึ่งว่า สิ่งที่ตมหาต้องการ คือของเสพเสวยนั้น ตั้งอยู่ลอยๆ ไม่สัมพันธ์ต่อเนื่องกันกับการกระทำ ดังนั้น トラบใดที่ยังไม่ได้สิ่งเสพเสวย ความกระหายอยากต่อสิ่งนั้นก็ไม่เปลี่ยนแปลงยิ่งกว่านั้น ความเป็นไประหว่างกระทำตามเงื่อนไขนั้นแหละ อาจกลายเป็นตัวเร่งเร้าหรือกดดันให้ตมหาตื่นเต้นหัวนโหวหรือหัวนหวาดยิ่งขึ้น

โดยนัยนี้ ภาวะทางจิตของผู้เป็นอยู่หรือกระทำด้วยตมหา จึงได้แก่ความร้อนรน กระวนกระวาย ความฟุ้งซ่าน ความเครียด ความกระสับกระส่าย พังด้วยอกุศลธรรมอื่นๆ อันอาจเกิดตามมา เช่น ความหวาดกลัว ความระแวง ความริษยา เป็นต้น

ความไม่สมคดในระหว่าง กิติ การไม่ได้สมหวังในบั้นปลาย กิติ ล้วนนำไปสู่ผลร้ายทางจิตใจที่รุนแรง ให้เกิดความข้องคับใจ ตลอดถึงโรคทางจิต ผลร้ายทางจิตข้อนี้ เป็นสิ่งสำคัญยิ่ง เพราะเป็นสิ่งที่บ่มปัญหาทางจิตใจ ที่ระบายขยายออกไปเป็นปัญหาชีวิต ปัญหาสังคมที่กว้างขวาง พึงเทียบกับผลดีของฉันทะด้วย เพื่อความชัดเจนเพิ่มขึ้นในบางแง่

ผลดีจากระบบตรงไปตรงมาของฉันทะ

ส่วนบุคคลผู้มีฉันทะเป็นแรงจูงใจ ต้องการภาวะที่เป็นผลของการกระทำโดยตรง อันเป็นเหตุให้เขามีความต้องการทำ ดังได้กล่าวแล้ว ดังนั้น ผลที่ติดตามมา จึงปรากฏในทางตรงข้ามกับตมหา ซึ่งจะเห็นได้โดยพิจารณาเทียบเอาจากเหตุผลที่แสดงไว้แล้วในตอนว่าด้วยตมหาข้างต้น ในที่นี้ จะกล่าวไว้เพียงโดยย่อ กล่าวคือ

- ไม่ทำให้เกิดการทุจริต แต่ทำให้เกิดความสุจริต ความขยัน อดทน ความซื่อตรงต่องาน และแม้แต่ความซื่อตรงต่อเหตุผลที่เป็นไปตามกฎธรรมชาติ
- ทำให้ตั้งใจทำงาน นำไปสู่ความประณีต ความดีเลิศของงาน เพาะนิสัยใฝ่สัมฤทธิ์ ทำจริงจัง อดทน และสู้งาน
- ตรงข้ามกับความสับสนซับซ้อนในระบบ และการคอยจ้องจับผิดกัน จะมีความร่วมมือร่วมใจ การประสานงาน และการมีส่วนร่วม เพราะต่างมุ่งผลสัมฤทธิ์ของงาน ที่เป็นจุดหมายร่วมกัน มีใฝ่มุ่งสิ่งเสพเสวยเพื่อตัวเพื่อตน ที่จะต้องคอยจกจกยเกี่ยวเกี่ยวกัน
- เนื่องด้วยการกระทำเป็นไปเพื่อผลของมันเอง ผลจึงเป็นตัวกำหนด หรือชี้บ่งปริมาณและคุณภาพของงานที่เป็นเหตุของมัน ดังนั้น จึงยอมเกิดความพอเหมาะพอดี ระหว่างการกระทำกับผลที่พึงประสงค์ คือทำเท่าที่ภาวะซึ่งเป็นผลดีจะเกิดมีขึ้น เช่น กินอาหารพอดีที่จะสนองความต้องการของร่างกายให้มีสุขภาพดี โดยไม่ตกเป็นทาสของการเสพรส

- เนื่องด้วยผู้ทำด้วยฉันทะ ต้องการผลของการกระทำโดยตรง และต้องการทำให้ผลนั้นเกิดขึ้น อีกทั้งเขาย่อมได้ประจักษ์ผลที่เกิดต่อเนื่องไปกับการกระทำ เพราะการกระทำ คือการก่อผลซึ่งเขาต้องการ ความต้องการทำ กิติ การประจักษ์ผลต่อเนื่องไปกับการกระทำทุกขั้นตอน กิติ ทำให้เขาได้รับความพึงพอใจ ความอึดใจ ปิติปราโมทย์ ความสุข และความสงบตั้งมั่นของจิตใจ²⁰¹³

ด้วยเหตุนี้ ในทางธรรม จึงจัดฉันทะเข้าเป็นอิทธิบาทอย่างหนึ่ง อิทธิบาทเป็นหลักสำคัญในการสร้างสมาธิ ฉันทะจึงทำให้เกิดสมาธิ ซึ่งท่านให้ชื่อเฉพาะว่า ฉันทสมาธิ²⁰¹⁴ และจึงเป็นเครื่องส่งเสริมสุขภาพจิต ตรงข้ามกับต้นเหตุที่ทำให้เกิดโรคจิต

แม้ในกรณีที่ไม่สำเร็จ คือไม่สามารถทำให้ผลของการกระทำนั้นเกิดมีจนลุล่วงถึงที่สุด ฉันทะก็ไม่ก่อให้เกิดทุกข์ ไม่ทำให้เกิดปมปัญหาในใจ ทั้งนี้ เพราะการกระทำที่สำเร็จผลหรือไม่ ก็คือความเป็นไปตามเหตุผล เหตุเท่าใด ผลก็เท่านั้น หรือเหตุเท่านี้ ปัจจัยขัดขวางเท่านั้น ผลก็มีเท่านั้น เป็นต้น ผู้ทำการด้วยฉันทะ ได้เริ่มต้นการกระทำมาจากความคิดหรือความเข้าใจเหตุผล และได้ประจักษ์ผลความมากกับการกระทำที่เป็นเหตุ จึงไม่เกิดทุกข์หรือปมในใจเพราะฉันทะ

ถ้าทุกข์หรือปมนั้นจะเกิดขึ้น ก็เป็นเพราะเปิดช่องให้ตัณหาสอดแทรกเข้ามา (เช่นเกิดความห่วงกังวลเกี่ยวกับตัวตนขึ้นว่า คนนั้น คนนี้จะว่าเราทำไม่สำเร็จ หรือว่า ทำไมเขาทำได้ เราทำไม่ได้ ดังนี้ เป็นต้น²⁰¹⁵)

สภาพการกิน ภายใต้ครอบงำของระบบเงินในไซ

เพื่อความเข้าใจในด้านหลักการต่อไปอีก พึงพิจารณาตัวอย่างต่อไปนี้

เมื่อร่างกายขาดอาหาร ย่อมต้องการอาหารมาบำรุงเลี้ยงร่างกาย เพื่อให้ชีวิตดำรงอยู่ได้ต่อไป ความต้องการอาหารนี้ แสดงออกเป็นอาการอย่างหนึ่ง เรียกว่าความหิว คือต้องการกิน เมื่อกระบวนการดำเนินมาถึงตอนนี้ ถือว่าตัดตอนออกไปได้เป็นช่วงที่หนึ่งของพฤติกรรมในการกิน

ช่วงนี้ทางธรรมถือว่า เป็นกระบวนการทำงานของร่างกาย ซึ่งเป็นส่วนวิบาก เป็นกลางในทางจริยธรรม คือไม่ดีไม่ชั่ว ไม่เป็นกุศลไม่เป็นอกุศล แม้แต่พระอรหันต์ก็มีความหิว

ความหิวเป็นแรงเร้า ทำให้เกิดการกระทำคือการกิน และเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมในการกิน เช่น หิวมากทำให้กินมาก หิวน้อยทำให้กินน้อย

²⁰¹³ ความตอนนี อาจยกเอาคำบรรยายการเจริญอานาปานสติ ใน ขุ.ปฎิ.๓๑/๓๙๐/๒๖๕ เป็นตัวอย่างประกอบ ณ ที่นั้น ท่านกล่าวถึงว่า เมื่อผู้เจริญอานาปานสติ กำหนดลมหายใจเข้าออกอยู่ ฉันทะก็เกิดขึ้น เมื่อฉันทะเกิดขึ้น ลมหายใจก็ละเอียดขึ้น กำหนดลมหายใจนั้นต่อไป ปราโมทย์ก็เกิด ดังนี้ เป็นต้น (ดูประกอบ วินย.ฎีกา ๒/๒๙๑)

²⁰¹⁴ “ถ้าภิกษุอาศัยฉันทะ ได้สมาธิ ได้ภาวะจิตมีอารมณ์เดียว, นี้เรียกว่า ฉันทสมาธิ” (ส.ม.๑๙/๑๑๕๐/๓๔๔)

²⁰¹⁵ ความคิดลักษณะนี้ เป็นขันธ์มานะ แต่ต้องมีตัณหาเป็นพื้นอยู่ คือความอยากในความมั่นคงถาวรของตน ซึ่งโยงต่อไปจนถึงมานะในตอนที่ความอยากให้เราได้ชื่อว่าเป็นผู้ทำสำเร็จ (พืงอ้าง อภิ.ป.๔๒/๔๑๘/๒๔๑ แต่บาลีตอนนี้คงตกข้อความสำคัญไป ดังปรากฏข้อความเต็มที่น่าไปอ้างใน วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๑๑๗ เฉพาะส่วนที่ประสงค์ในที่นี้ ได้แก่ว่าความว่า มานสังโยชน์ อาศัยภวราคะสังโยชน์ (เกิดขึ้นได้โดยเหตุปัจจัย); ตามหลักฝ่ายอภิธรรมถือว่า มานะมีโลภะเป็นปทัฏฐาน และเกิดเฉพาะในจิตที่เป็นโลกมุล หรือโลภะสหรคต (ประกอบด้วยโลภะ) พูดอย่างง่าย ๆ มานะก็สืบทอดมาจากตัณหาตนเอง ดู อภิ.ส.๓๔/๙๑๙/๓๕๘; สงคท.๙; สงคท.ฎีกา ๑๐๙; วิสุทธิ.๓/๔๔)

แต่ความหิวไม่ใช่สิ่งเดียวที่กำหนดหรือบ่งชี้พฤติกรรมในการกิน พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า ความหิวอย่างเดียว ไม่อาจอธิบายพฤติกรรมทั้งหมดของการกิน หรือว่า คนไม่ใช้กินเพราะหิวอย่างเดียว ดังนั้น จึงได้กล่าวว่าเมื่อความหิวเกิดขึ้นแล้ว หรือเมื่อความต้องการกินเกิดขึ้นแล้ว ถือเป็นจบช่วงที่หนึ่งของพฤติกรรมในการกิน

ที่นี้ พอเข้าสู่ช่วงที่สอง ตามปกติสำหรับมนุษย์ปุถุชน ก็จะมีแรงเร้าหรือแรงจูงใจอีกอย่างหนึ่ง เข้ามา กำหนดพฤติกรรมในการกินร่วมกับความหิวด้วย ตัวความนี้ก็คือตัณหา

ตัณหาที่เข้ามาในตอนนั้น มีได้ทั้งสองอย่าง อย่างแรกคือ ความรณในการปกป้องความมั่นคงถาวรของตัวตน หรือ ภวตัณหา ซึ่งจะเห็นได้ชัดในกรณีที่หิวมาก คือร่างกายขาดอาหารมาก และตกอยู่ในภาวะที่อยากจะได้อาหารมากิน ตัณหานี้จะก่อให้เกิดความรู้สึกกลัวตาย ความวิตกกังวล ความกระวนกระวาย ความทรมานทรมาย เพิ่มเติมเข้ามา ผนวกกับความทุกข์ตามปกติจากการอดอาหาร ยิ่งตัณหาแรงเท่าใด อาการก็ยิ่งเป็นไปมากตามอัตรา จากนั้นก็จะมีการแสวงหาอาหาร พฤติกรรมในการแสวงหาที่ตัณหาเป็นผู้บัญชา นั้น ย่อมดำเนินไปได้อย่างรุนแรง และไม่ต้องคำนึงถึงความชอบธรรม²⁰¹⁶ อย่างไรก็ตาม พฤติกรรมขึ้นแสวงหานี้ จะขอข้ามไปก่อน เพื่อจะได้เห็นเรื่องซึ่งกำลังพิจารณา คือขั้นการกิน

ตัณหาอย่างที ๒ ที่จะเข้ามา ก็คือ กามตัณหา หรือความกระหายอยากในการเสพเวทนาอันอร่อย กามตัณหาจะเข้ามาร่วมกับความหิว ในการกำหนดพฤติกรรมการกิน

การร่วมกำหนดนี้ อาจเป็นไปในทางเสริมกันก็ได้ บั่นทอนกันก็ได้ เหมือนกับผู้ได้รับผลประโยชน์สองฝ่ายเข้ามาซึ่งผลประโยชน์กัน ถ้าต่างได้ผลประโยชน์ก็ช่วยกัน ถ้าฝ่ายหนึ่งได้ อีกฝ่ายหนึ่งไม่ได้ ก็ขัดกัน

ถ้าความหิวกำหนดฝ่ายเดียว พฤติกรรมก็จะเป็นไปในรูปที่ว่าหิวมาก ก็กินมาก หิวน้อยก็กินน้อย ถ้าตัณหากำหนดฝ่ายเดียว พฤติกรรมก็จะเป็นไปในรูปว่า อร่อยมากก็กินมาก อร่อยน้อย ก็กินน้อย

แต่นั้นเป็นเพียงข้อสมมติ ตามปกติ ตัณหาไม่เคยยอมปล่อยให้ความหิวกำหนดพฤติกรรมฝ่ายเดียว ตัณหาจะต้องแทรกเข้ามาเสมอ และเมื่อความหิวกับตัณหาเข้ามาด้วยกันกำหนด ความหิวจะเอาอกเอาใจตัณหา โดยช่วยเหลือว่า ถ้าหิวมาก ก็ช่วยให้อร่อยมากขึ้น แต่ก็ช่วยได้เพียงบางส่วนเท่านั้น ไม่อาจให้หิวกับอร่อยเท่ากัน

²⁰¹⁶ อาจมีผู้สงสัยว่า ในเมื่อการแสวงหาเป็นพฤติกรรมที่เกิดจากตัณหา ผู้ไม่ใช้ตัณหา ก็เป็นอันไม่ต้องแสวงหาอาหารหรืออย่างไร พึงเข้าใจว่า คำว่า ปริยสนา หรือแสวงหา ที่กล่าวข้างต้น เป็นคำที่ใช้อย่างศัพท์เฉพาะ เพื่อแยกความหมายให้ต่างจากคำว่า กระทำ โดยให้หมายถึงวิธีการต่างๆ ที่จะให้ได้สิ่งที่ต้องการมา อันเป็นความหมายที่กว้าง จะมีการกระทำหรือไม่ก็ได้

แต่ในกรณีใด การแสวงหาเป็นเหตุโดยตรงของผลที่จะเกิดขึ้น ในกรณีนั้น การแสวงหาที่เป็นเพียงการกระทำอย่างหนึ่งในความหมายอย่างปกติธรรมดา เหมือนอย่างในกรณีนี้ ร่างกายต้องการอาหาร จะต้องกินอาหารจึงจะดำรงชีวิตอยู่หรือมีสุขภาพดีได้ การแสวงหาเป็นเหตุโดยตรงแห่งการเกิดมีของอาหารที่จะต้องกินนั้น การแสวงหาจึงเป็นการกระทำเพื่อผลของมันเอง

จุดที่จะตัดสินความแตกต่างว่าเป็นอะไรแน่ อยู่ที่ว่ากินเพื่ออะไร ถ้ากินเพื่อเสพรส คือการกินเป็นเงื่อนไขสำหรับการได้เสพรส อร่อย ระบบแห่งความเป็นเหตุเป็นผลก็คลาดเคลื่อนเสียไป แต่ถ้ากินเพื่อสนองความต้องการของร่างกาย ความเป็นเหตุเป็นผลก็ต่อเนื่องกันไปตลอดระบบ

ผู้ที่ไม่ปฏิบัติการด้วยตัณหา เริ่มต้นพฤติกรรมในกรณีอย่างนี้ ด้วยความคิด ความรู้เข้าใจ หรือความสำนึกเหตุผลว่า อาหารเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับชีวิต (ที่จะดำรงอยู่ด้วยดี สามารถทำกิจหน้าที่บำเพ็ญคุณประโยชน์ต่างๆ ได้) จึงจะต้องหาอาหารมากินเพื่อสนองความต้องการของร่างกาย ถ้าความเป็นเหตุเป็นผลดำเนินไป โดยมีความคิดหรือความสำนึกอย่างนี้เป็นฐาน ทางธรรมถึงกับกำหนดให้การแสวงหาอาหารโดยทางชอบธรรม เป็นหน้าที่อย่างหนึ่งที่จะต้องทำทีเดียว และให้เพียรพยายามในการแสวงหาด้วย แม้แต่พระภิกษุ ซึ่งควรมีชีวิตที่ขึ้นต่ออาหารน้อยที่สุด ท่านก็ให้มีอุตสาหะในการแสวงหาตามวิธีที่เป็นแบบแผนของตน (ดู วินย.๔/๘๗/๑๐๖; ๑๔๓/๑๓๓ เรื่องโนที่มานี้ อาจช่วยให้เห็นความต่างอีกแง่หนึ่ง ระหว่างการแสวงหาที่เป็นการกระทำและเป็นหน้าที่ กับ การแสวงหาที่เป็นเพียงการหาทางให้ได้มาเสพรสโดยไม่ต้องทำ)

ได้เสมอไป ผลในทางพฤติกรรมจึงปรากฏว่า บางที่หิวมากแต่ไม่อร่อย กินน้อยเกินไป บางที่หิวไม่มาก แต่อร่อย กินมากเกินไปจนท้องแน่นอึด บางที่หิวน้อยไม่อร่อย ไม่ยอมกินเสียเลย ดังนี้ เป็นต้น

จุดที่เป็นปัญหาก็คือ ตามปกติ ความหิวเป็นสัญญาณบอกความต้องการของร่างกาย เมื่อกินพอดีกับความหิว ก็พอดีกับความต้องการของร่างกาย แต่เมื่อกินด้วยต้นเหตุตามความอร่อย บางคราวก็น้อยไป บางคราวก็มากเกินไป เกิดเป็นโทษแก่ร่างกาย

ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่า การกิน เป็นการกระทำ และการได้สนองความต้องการของร่างกาย เป็นผลโดยตรงของการกระทำคือการกินนั้น

ส่วนในกรณีของต้นเหตุ การกินเป็นการกระทำ การได้เสพรสอร่อย ต้องอาศัยการกิน แต่ไม่ใช่ผลโดยตรงของการกระทำคือการกินนั้น พุดตามหลักข้างต้นว่า การกินเป็นเหตุให้ร่างกายได้รับอาหารสนองความต้องการ แต่เป็นเงื่อนไขให้ต้นเหตุได้เสพรสอร่อยสนองความอยาก

โดยนัยนี้ ต้นเหตุมีได้ต้องการการกระทำคือการกิน และต้นเหตุก็มีได้ต้องการภาวะที่ร่างกายได้รับอาหาร ซึ่งเป็นผลของการกระทำนั้น ต้นเหตุต้องการเสพรสอร่อยอย่างเดียว แต่การกินเป็นเงื่อนไขอันจำเป็นที่จะให้ต้นเหตุได้เสพรสอร่อย ไม่มีทางเลือกอย่างอื่น จึงต้องกิน ถ้ายิ่งอร่อยก็ยิ่งกิน ไม่คำนึงว่าจะเกินความต้องการของร่างกายหรือไม่ แต่ถ้าไม่อร่อยก็จะไม่ยอมกิน ไม่คำนึงว่าร่างกายจะได้รับอาหารน้อยเกินไปหรือไม่ ช้ำยังรู้สึกว่าการเคี้ยวการกลืนกิน ล้วนเป็นการกระทำที่ยากลำบาก ผืน นำเหน็ดเหนื่อยไปหมด ร่างกายจึงเป็นเพียงผู้พลอยได้รับผลโดยเขาไม่ได้ตั้งใจให้เลย

ถ้าจะพูดเป็นภาพพจน์ ก็เหมือนดังว่า ชีวิตร่างกายที่ต้องการอาหารเป็นฝ่ายหนึ่ง คนที่กินด้วยต้นเหตุเป็นอีกฝ่ายหนึ่ง เมื่อกายขาดอาหาร ก็ต้องการเอาอาหารเข้ามาเพิ่มเติม ซึ่งทำได้โดยการกิน ชีวิตทางกายต้องการกิน แต่กายกินเองไม่ได้ ต้องอาศัยคนช่วยกินให้ ภาวะเช่นนี้ทำให้กายลำบากมาก เพราะคนไม่ค่อยเอาใจใส่ที่จะช่วย และช่วยอย่างเสียมิได้ กายจึงได้อาหารพอบ้างไม่พอบ้าง บางคราวขาดแคลนมาก ต้องร่ำร้องโอดครวญ คนจึงช่วยกินให้

เมื่อเป็นเช่นนี้ กายจึงหาวิธีหลอกล่อให้คนชอบกิน โดยให้รางวัลว่า ในเวลากิน ให้คนได้รสอร่อย ปรากฏว่า คราวนี้ได้ผล พอกายส่งสัญญาณนิดเดียว คนก็ขมิ้ขมันชวนชววยกิน บางที่กายไม่หิวเลย ไม่ส่งสัญญาณสักนิด คนเจออร่อยเข้า ก็กินเสียมากมายจนเกินที่กายต้องการ

เป็นอันว่า คราวนี้การกินมีความหมายสำหรับทั้งสองฝ่าย คือ สำหรับชีวิตทางกาย การกินหมายถึงการได้อาหารมาเพิ่มเติมเสริมซ่อมส่วนขาดแคลน แต่สำหรับคน การกินหมายถึงการได้เสพรสอร่อย คราวนี้ไม่แต่กายเท่านั้นที่อยากกิน คนก็อยากกินด้วย

(ความจริงคนไม่ใช่อยากกิน เขาไม่ได้ต้องการเอาอาหารใส่ผ่านลงไปหรอก เขาอยากเสพรสอร่อยเท่านั้นเอง ขอให้ลองนึกสมมติดูว่า ถ้าคนต้องกินอาหารสัก ๒ จาน โดยไม่มีรสชาติใดเลย การเคี้ยวและการกลืนจะกลายเป็นสิ่งที่ต้องผินทน ยากลำบากหรือทุกข์ทรมานเพียงใด แต่ถ้าอร่อย อาจรู้สึกแต่เพียงรส ไม่ได้นึกถึงการเคี้ยวกลืน จนแม้แต่จานที่ ๓ ก็แทบจะมาไม่ทัน)

เมื่อทำให้คนอยากกินได้แล้ว กายก็ค่อยสบายขึ้น เพียงคอยนอนรออยู่ คนเขากระตือรือร้นกินของเขาเอง พอคนกินอร่อยของเขาไป กายก็พลอยได้รับอาหารที่ต้องการไปด้วย

อย่างไรก็ตาม วิธีสร้างเงื่อนไขหลอกคนอย่างนี้ มิใช่จะได้ผลดีมากมายนัก บางครั้งก็กลับทำให้กายประสพผลร้ายอย่างหนัก ถ้าคนนั้นเป็นคนชนิดไม่มีสำนึก ไม่รู้จักคิดคำนึงถึงอะไรๆ เสียเลย ถูกหลอกเสียเต็มที จะเอาแต่เสพสออย่างเดียว ความเดือดร้อนก็ทวนกลับมาตกแก่กาย บางคราวกินไม่พอที่กายต้องการ เพราะไม่อร่อย บางคราวอร่อย กินไม่ใช่แค่เกินต้องการเท่านั้น แต่กินถึงขนาดที่กายรับไม่ไหว ป่วยไข้ไปเลย

เป็นอันว่า การกระทำที่เป็นเหตุคือการกิน ไม่พอเหมาะพอดีที่จะให้เกิดผล คือการแก้ไขความขาดแคลนที่ร่างกายต้องการ ยิ่งกว่านั้น ยังมีบ่อยครั้งที่คนผู้ถูกหลอกนั้น ไปเที่ยวก่อเรื่องวุ่นวายต่างๆ ข้างนอก พาคนอื่นตลอดจนสังคมเดือดร้อนกันไปหมด

การสืบพันธุ์: ระบบธรรมชาติที่แทบเลือนหาย ภายใต้อารยธรรมแห่งกามคุณ เรื่องทำนองนี้ อีกสักเรื่อง ที่อาจจะชัดยิ่งขึ้นไปอีก น่าจะได้แก่เรื่องการสืบพันธุ์ของมนุษย์ มองอย่างภาพพจน์เสมือนดังว่า ชีวิตที่ต้องการสืบพันธุ์ เป็นฝ่ายหนึ่ง คนที่เสพเวทนา เป็นอีกฝ่ายหนึ่ง ชีวิตต้องการผลคือพันธุ์ไว้สืบต่อตน แต่ชีวิตไม่สามารถทำกิจเพื่อให้เกิดผลนั้นเองได้ จำต้องอาศัยคนช่วยทำให้

เพื่อให้ได้ผลเป็นอย่างดี ชีวิตจึงล่อคนด้วยรางวัลคือสุขเวทนา เฉพาะอย่างยิ่งทางด้านกายสัมผัสเนื่องด้วยการทำกิจนั้นแก่คน จนทำให้การกระทำนั้น มีความหมายแก่ทั้งสองฝ่าย กล่าวคือ สำหรับชีวิต กิจกรรมเพศสัมพันธ์ หมายถึงการได้พันธุ์ไว้สืบต่อตน สำหรับคน กิจกรรมเพศสัมพันธ์หมายถึงการได้เสพสุขเวทนา

เมื่อเรื่องเป็นไปถึงขั้นนี้แล้ว ชีวิตก็ไม่ต้องยากลำบาก เพียงแต่รอคอยอยู่เฉยๆ เมื่อคนกระทำตามความต้องการของเขา ชีวิตก็พลอยได้รับผลที่ตนต้องการไปด้วย

อย่างไรก็ตาม เรื่องนี้ก็เหมือนกับในกรณีของการกินอาหาร กล่าวคือ ในเมื่อคนกระทำการ มิใช่เพื่อได้พันธุ์ซึ่งเป็นผลของการกระทำนั้นโดยตรง แต่กระทำเพราะมันเป็นเงื่อนไขให้เขาได้รับสุขเวทนา การกระทำก็จึงไม่เป็นไปอย่างพอเหมาะพอดีเพียงพอที่จะให้เกิดผลของมัน คือการได้พันธุ์ที่ชีวิตต้องการ แต่ความอยากเสพสุขเวทนาในด้านนี้ ได้ทำให้คนกระทำการซึ่งถือกันว่าเป็นพอดี และรุนแรงได้มากมาย จนเกิดเป็นโรคภัยไข้เจ็บและอาชญากรรมทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ทั้งขนาดย่อยและขนาดใหญ่ เป็นผลร้ายทั้งแก่คนผู้หนึ่งเอง และแก่ผู้อื่นตลอดจนสังคมทั่วไปทั้งหมด

เรื่องของการสืบพันธุ์นี้ ยังมีความเป็นไปที่ซับซ้อนยิ่งกว่าการกินอาหารอีก กล่าวคือ ความไม่สมดุล มิใช่มีเพียงแต่ความไม่พอเหมาะพอดี ระหว่างการกระทำกับผลที่ต้องการเท่านั้น คนผู้ถูกล่อให้กระทำ ยังหันกลับมาย้อนหักหลังชีวิตผู้เป็นเจ้าของความมุ่งหมายในการกระทำอีกด้วย คือ มีบ่อยครั้งที่คนต้องการเสพแต่สุขเวทนาอย่างเดียว ไม่ต้องการให้ชีวิตได้ผลคือพันธุ์ที่มันต้องการ คนจึงกระทำการที่เป็นเงื่อนไขให้เขาได้เสพเวทนาอันอร่อยสนองความต้องการของเขาฝ่ายเดียว พร้อมกับใช้วิธีต่างๆ ชัดขวางกีดกันไม่ให้ชีวิตพลอยได้รับผลที่มันต้องการแต่อย่างใดทั้งสิ้น

เพียงเท่านั้นก็ยังไม่พอทำเนา เมื่อคนเจริญด้วยตัณหามากขึ้น เขายังทำสภปรกเข้ากับชีวิต หรือเอาเปรียบชีวิตมากขึ้นไปอีก จะว่าเขาซ่อนกลชีวิตเข้าข้างก็ได้ คราวนี้ เขาพุ่งความสนใจมายังสุขเวทนาที่ชีวิตใช้เป็นรางวัลล่อเขา แล้วก็ครุ่นคิดหาทางที่จะทำให้สุขเวทนานั้นเข้มข้นแหลมคมหนักหน่วงท่วมทับยิ่งขึ้น เขาคิดค้นอุปกรณ์และวิธีการต่างๆ ขึ้นมายุ่งยู่เร่งเร้าโหมกระพือไฟแห่งตัณหา ให้มีความรณรานที่จะเสพเวทนาอย่างแรงกล้ายิ่งขึ้น และจัดสรรปรุงแต่งวัสดุอุปกรณ์พร้อมทั้งวิธีการสำหรับเสพสววย ให้วิจิตรผลาดผลงพิสดารที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ ดังที่เกิดมีสถานอบายมุขและแหล่งบำเรอต่างๆ

ในการนี้ เขามีได้แยะหรือให้โอกาสแก่ความต้องการของชีวิตอย่างไรเลย และเขายังได้นำเอาวิธีการอย่างนี้ไปใช้ปฏิบัติกับกิจกรรมในการกินอีกด้วย จึงปรากฏเป็นการเสพติดในแบบต่างๆ แพร่หลายทั่วไป²⁰¹⁷

มนุษย์ที่ว่าเจริญมีอารยธรรม ควรจัดการสรรวิธีปฏิบัติ ที่จะให้เรื่องการสืบพันธุ์นี้ เกิดมีผลดีแก่ชีวิตและสังคม โดยพัฒนาจิตใจของคนให้มีความซื่อตรงจริงใจและความปรารถนาดีอย่างแท้จริงต่อชีวิตและต่อสังคมนั้น และให้คนรู้จักมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ที่มองเห็นตระหนักรู้เท่าทันความมุ่งหมายแท้จริงของความต้องการในระบบของธรรมชาติ เพื่อปฏิบัติแต่พอดี ไม่ปล่อยให้เกิดความลุ่มหลงมัวเมาจนเกินไป ให้ระบบกิจกรรมสนองความต้องการด้านนี้ ทั้งความต้องการแท้ของธรรมชาติ และความต้องการเทียมของคน พอสมควรกัน เป็นไปด้วยความรู้จักประมาณ มิฉะนั้น อารยธรรมที่เรียกว่า กันนี้ ก็จะเป็นได้แค่อารยธรรมจอมปลอม และน่าจะต้องล่มสลายเพราะกัดกินตัวมันเอง ที่จะไปถึงสันติสุขนั้น เป็นอันไม่ต้องพูดถึง

กินด้วยปัญญา พาให้กินพอดี

หันกลับมาพูดเรื่องการกินต่อไปอีก เท่าที่กล่าวมา ได้พูดถึงแรงเร้าที่กำหนดพฤติกรรมในการกินแล้ว ๒ อย่าง คือ ความหิว และตัณหา แต่ความจริงยังมีแรงเร้าอีกอย่างหนึ่ง ที่สามารถเข้ามาร่วมกำหนดพฤติกรรมนี้ด้วย แรงเร้า นั้น คือฉันทะ ความใฝ่ธรรม หรือความใฝ่ดี

ในกรณีของความหิวนั้น ฉันทะ หมายถึงความต้องการภาวะดีงาม ที่มีคุณค่าเป็นคุณประโยชน์แก่ชีวิตอย่างแท้จริง กล่าวคือ ความดำรงอยู่ด้วยดีของชีวิต หรือความเป็นอยู่อย่างดีงามของชีวิต หรือภาวะดีงามที่ชีวิตควรจะเป็น คือเมื่อชีวิตจะเป็นอยู่ ก็พึงเป็นอยู่ด้วยดี อย่างก็อกุล อย่างมีคุณประโยชน์ ได้แก่สุขภาพ ความอยู่สบาย ความไม่มีโรค ความไม่มีปัญหา ความไม่เป็นภาระ (เกินกว่าที่ควรจะเป็น) ความคล่องแคล่วก็อกุลแก่การทำงาน เฉพาะอย่างยิ่งความเกื้อหนุนต่อการพัฒนาชีวิต

กระบวนธรรมที่ฉันทะจะเกิดขึ้น ไม่เหมือนกับตัณหา กระบวนธรรมของตัณหา นั้น ก่อตัวขึ้นภายในความห่อหุ้มของอวิชชา พออร่อย พอถูกใจ ก็ชอบ พอไม่อร่อย ไม่ถูกใจ ก็ไม่ชอบ พอได้เวทนา ตัณหาก็กเกิดต่อเนื่องตามกันไปได้อย่างเป็นไปเอง ตามที่รู้สึก โดยไม่ต้องใช้ความคิด ไม่ต้องใช้ความสำนึกหรือความเข้าใจใดๆ ทั้งนั้น²⁰¹⁸

ส่วนกระบวนธรรมของฉันทะ เป็นกระบวนธรรมแบบดับอวิชชา หรือจะเรียกว่ากระบวนธรรมแห่งปัญญาก็ได้ คือ ต้องใช้ความคิด ความเข้าใจ หรือมีความสำนึก รู้ กล่าวคือ เมื่อจะกินอาหาร เกิดความสำนึกรู้ หรือความรู้คิดเข้ามาแทรก ไม่ปล่อยกระแสความรู้สึกไหลเรื่อยจากเวทนาสู่ตัณหาเตลิดไป กระบวนธรรมฝ่ายอวิชชาตัณหาก็กดับ หรือเสียบหาย กลายเป็นกระบวนธรรมดับอวิชชาขึ้นมาแทน

²⁰¹⁷ แ่งที่การสืบพันธุ์เทียบกับการกิน ยุติเพียงแค่นี้ในด้านตัณหาเท่านั้น ส่วนในด้านฉันทะ ไม่มีแ่งที่จะเทียบได้ เพราะการสืบพันธุ์ไม่มีเหตุผลเกี่ยวกับการให้ชีวิตเข้าถึงภาวะที่ดีงามใดๆ มีแต่อำนาจของภวตัณหาที่จะรักษาความมั่นคงถาวรของอัตตาอย่างเดียว

พูดอีกนัยหนึ่งว่า การปฏิบัติธรรมต้องอาศัยการกิน แต่ไม่ต้องอาศัยการสืบพันธุ์ หรือว่า การกินจำเป็นสำหรับการปฏิบัติธรรม แต่การสืบพันธุ์ไม่จำเป็นสำหรับการปฏิบัติธรรม หรือว่า ชีวิตที่มีอยู่แล้วนี้ จะเป็นอยู่ได้ต้องอาศัยการกิน แต่ไม่ต้องอาศัยการสืบพันธุ์ ดังนั้น จึงไม่มีเหตุผลสำหรับให้ฉันทะเกิดขึ้น

²⁰¹⁸ ความคิดความเข้าใจที่ว่าเป็น เป็นชนิดที่แทรกเข้ามาตัดหน้าตัณหา จึงไม่พึงสับสนกับความนึกคิดที่เกิดตามเพื่อรับใช้สนองตัณหา คือคิดหาทางแสวงหามาปรนปรือมัน

ตัวเริ่มที่เข้ามาดับอวิชชา และตัดหน้าตัณหา ก็คือโยนิโสมนสิการ²⁰¹⁹ ซึ่งแปลกันมาว่า การพิจารณาโดยแยบคาย แปลงง่าย ๆ ว่า ความคิดแยบคาย คิดถูกทาง หรือคิดเป็น คือคิดตรงสภาวะ หรือคิดตรงตามเหตุตามผล

ในกรณีนี้ โยนิโสมนสิการ คิดสอบถามสืบสาวว่า การกินเป็นการกระทำเพื่อผลอะไร อะไรเป็นผลของการกระทำคือการกิน หรือพูดง่าย ๆ ว่า กินเพื่ออะไร และสำนึกรู้ว่า การกินเป็นการกระทำเพื่อผล คือการที่ร่างกายได้อาหารไปซ่อมเสริมตัวมัน หรือกินเพื่อสนองความต้องการของร่างกายให้ร่างกายมีสุขภาพ ไร้โรค อยู่สบาย แคล้วคล่อง เหมาะแก่การทำการ ซึ่ง เป็นภาวะดีงามที่ควรจะมีจะเป็นสำหรับชีวิต เพื่อให้กายเป็นกายที่ดี เพื่อให้ชีวิตเป็นชีวิตที่ดี ตามสภาวะของมัน

ทั้งนี้ มีใช้กินเพื่อมุ่งเออร์ดอรร้อย เพื่อสนุกสนานมัวเมา เพื่อโอ้โก้หรูหรา เป็นต้น²⁰²⁰ จนกลายเป็นผลร้ายต่อสุขภาพบ้าง เป็นเหตุเบียดเบียนกันบ้าง ก่อให้เกิดกิเลสอื่นๆ เพิ่มขึ้นบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อผลที่พึงประสงค์ของการกินอาหาร

การคิดตามเหตุผล ตรงตามสภาวะ คือโยนิโสมนสิการนี้ ไม่ใช่แรงจูงใจ โดยตัวของมันเอง แต่มันเป็นปัจจัยให้เกิดแรงจูงใจฝ่ายกุศล ที่เรียกว่าฉันทะ คือนำไปสู่ความพอใจ ความปรารถนา ความต้องการ ในภาวะดีงาม ภาวะอยู่ดี หรือภาวะที่ควรจะเป็นของชีวิต อันได้แก่ความมีสุขภาพ ความคล่องสบายของกายนั้น

เมื่อฉันทะเกิดขึ้นแล้ว ก็เข้ามาร่วมกำหนดพฤติกรรมในการกิน เป็นแรงเร้าที่สาม เป็นตัวควบกับความหิว และเป็นตัวคานกับตัณหา โดยเกิดแทรกซ้อนสลับกับตัณหา นั้น ถ้ามีกำลังมากพอ ก็จะตัดโอกาสของตัณหาไปเสียทีเดียว

ฉันทะที่เกิดขึ้นในกรณีของการกินนี้ ก็จะช่วยนำไปสู่คุณธรรมที่เรียกว่า *โภชนเมตตัญญุตตา* แปลว่า ความรู้จักประมาณ หรือรู้จักพอดี ในการกิน หรือกินพอดี

เท่าที่กล่าวมาในเรื่องการกินนี้ จะเห็นว่ามีแรงเร้า หรือแรงจูงใจอยู่ ๓ ประเภท คือ ความหิว ซึ่งเป็นแรงจูงใจเฉพาะกิจ เป็นกลางๆ ในทางจริยธรรม คือไม่ดี ไม่ชั่ว โดยตัวของมันเอง และมีตัณหา กับฉันทะ ซึ่งเป็นแรงจูงใจทั่วไปที่เข้ามาประกอบรวม โดยเป็นภาวะตรงข้ามของกันและกัน ตัณหาเป็นฝ่ายเสียหรืออกุศล ฉันทะเป็นกุศล หรือฝ่ายดี

²⁰¹⁹ พึ่งเทียบกระบวนธรรม “โยนิโสมนสิการ เป็นอาหารของสติสัมปชัญญะ, สติสัมปชัญญะ เป็นอาหารของอินทริยสังวร...โยนิโสมนสิการบริบูรณ์ ย่อมทำให้สติสัมปชัญญะบริบูรณ์, สติสัมปชัญญะบริบูรณ์ ย่อมทำให้อินทริยสังวรบริบูรณ์” (อง.ทสก.๒๔/๖๒/๑๒๗)

²⁰²⁰ พึ่งระลึกถึงคำสอนให้พิจารณาในการบริโภคใช้สอยปัจจัยสี่ ที่ท่านใช้คำว่า “โยนิโส ปฏิสังขา” (ไวพจน์คำหนึ่งของโยนิโสมนสิการ; บทพิจารณาในสมัยหลังเรียกกันเป็นแบบว่า ตังขณิกปัจจเวกขณ แต่เรียกกันอย่างชาวบ้านว่า ปฏิสังขา-โย) ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสบ่อยๆ เฉพาะการบริโภคอาหารโดยการพิจารณาอย่างนี้ ท่านจัดเป็นโภชนเมตตัญญุตตา เช่น ม.ม.๑๓/๒๙/๒๗; ม.ญ.๑๔/๙๖/๘๓; ส.ส.พ.๑๘/๓๑๘/๒๒๑; อง.ติ.๒๐/๔๕๕/๑๔๓; อง.จตุกก.๒๑/๓๗/๕๑; อง.ญจก.๒๓/๙๙/๑๖๙; *๑*

ข้อพิจารณาเชิงซับซ้อน

เมื่อใฝ่ร้าย กับใฝ่ดี แทรกซ้อนซึ่งกัน

อาจมีผู้แย้งขึ้นมาในตอนนั้นว่า ความอยากมีสุขภาพดี น่าจะเป็นตัณหา เพราะคนอาจจะอยากมีสุขภาพดี แข็งแรง เพื่อจะได้สามารถเสพสุขเวทนาได้อย่างเต็มที่ คำแย้งนี้เกิดจากความคิดแบบตีกลุ่ม ไม่ถูกหลักวิภังคชาต หรือหลักพุทธศาสนาที่ว่า ให้แยกแยะองค์ประกอบ เหตุผล บัณฑิตต่างๆ ออกไปวินิจฉัยเป็นอย่างๆ ให้ชัด จึงจะได้ ความจริงแน่แท้ ไม่ใช่เอาขั้นตอน บัณฑิตและองค์ประกอบต่างๆ เข้ามาปะปนสับสนกัน แล้ววินิจฉัยตีกลุ่มลงไป

ในกรณีนี้ ความมีสุขภาพ ไร้โรค อยู่สบาย เป็นธรรม เป็นภาวะดีงามเกื้อกูลอยู่ในตัวของมัน ตัดตอน ขาดไปได้ ส่วนใครจะเอาความมีสุขภาพไปใช้เพื่ออะไร ก็เป็นอีกขั้นตอนหนึ่ง²⁰²¹ เขาอาจจะต้องการมีสุขภาพ มีร่างกายดี เพื่อจะใช้บำเพ็ญประโยชน์ หรือเพื่อปฏิบัติธรรมกำจัดกิเลสก็ได้ ไม่จำเป็นต้องมุ่งเพื่อเอาไปใช้เสพเสวย สุขเวทนาเสมอไป และนั่นก็คือ ต้องตัดเป็นอีกช่วงตอนหนึ่ง

ความจริง ความคิดของคนทั่วไปที่สำเร็จออกมาครั้งหนึ่งๆ มักจะมีองค์ประกอบหรือปัจจัยต่างๆ ผสม ซ้อนกันอยู่ ซึ่งจะต้องแยกแยะออกไปเสมอ บางทีก็ซับซ้อน ต้องชวยละเอียดยิ่งไปกว่าที่กล่าวมาเสียอีก

บางคนอาจคิดว่า เรากินแต่พอดี จะได้เป็นคนแข็งแรงสวยงาม หรือว่าจะได้เป็นคนมีสุขภาพดี ความคิด อย่างนี้อาจขอยได้เป็น ๓ ตอน คือ รู้คิดว่า ผลที่พึงประสงค์ของการกิน คือความมีสุขภาพหรือร่างกายแข็งแรง หรือรู้ว่ากินเพื่อสุขภาพ ให้ร่างกายคล่องสบาย ตอนหนึ่ง เกิดความพอใจ หรือต้องการความมีสุขภาพ ความ คล่องสบายของร่างกาย ที่เป็นภาวะเกื้อกูลนั้นอย่างบริสุทธิ์ล้วนๆ ตอนหนึ่ง อยากให้มีความมีสุขภาพหรือความ แข็งแรง เป็นของฉัน หรือให้ตัวฉันเป็นเจ้าของความมีสุขภาพหรือความแข็งแรง หรืออยากให้ตัวฉันได้ชื่อว่าเป็น คนแข็งแรงมีสุขภาพดี หรือว่าฉันจะได้เป็นคนสวยงาม อีกตอนหนึ่ง

อาจคิดซ้อนต่อไปอีกด้วยซ้ำว่า ฉันจะมีสุขภาพดี ฉันจะแข็งแรงกว่าเขา ฉันจะสวยงามกว่าคนนั้นคนนี่ เป็นต้น

จะเห็นว่า ในความคิดเช่นนั้น มีทั้งฉันทะและตัณหา เกิดต่อซ้อนกันอยู่ โดยฉันทะเกิดแล้ว ตัณหาเกิด ตาม จัดเข้าในหลักว่า กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศลได้ และเมื่อกระบวนการความคิดเดินมาถึงขั้นเกิดมีตัวตนเจ้าของ ตัณหาขึ้นแล้ว ก็เป็นอันได้เริ่มต้นเพาะเชื้อสำหรับการก่อตัวของทุกข์และปมปัญหาต่างๆ ไว้สืบต่อไป

อย่างไรก็ตาม ข้อที่ว่านี้ เป็นเรื่องปกติธรรมดาสำหรับการทำความดีของปุถุชนทั้งหลาย ที่จะยังมีตัณหา คอยเข้ามาแทรกซ้อนอยู่ด้วยเสมอ และจึงยังเป็นความดีที่สั่งสมทุกข์หรือก่อทุกข์ได้ ข้อที่จะพึงปฏิบัติในกรณี เช่นนี้ก็ คือ พยายามใช้โยนิโสมนสิการ ตั้งสติสัมปชัญญะ และปลูกฝังฉันทะไว้คอยตัดทางหรือตัดหน้าอิริยา- ตัณหาอยู่เสมอๆ และพยายามไม่ให้ตัณหาเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์จากฉันทะต่อไปได้ หรือเมื่อมีอันเป็นไปว่า ตัณหาเกิดขึ้นแล้ว ก็พยายามหันเหทิศทาง หักให้ตัณหากลับเป็นปัจจัยแก่ฉันทะตามหลักอกุศลเป็นปัจจัยแก่ กุศลได้อีก ทำได้เพียงเท่านี้ ก็นับว่าเป็นปุถุชนขั้นดีมากแล้ว และเรื่องนี้จะได้พูดกันต่อไปอีก

²⁰²¹ พึงเทียบกับสติ ซึ่งเป็นกุศล เป็นธรรมฝ่ายดี เกื้อกูล แต่อาจนำไปใช้ผิด เป็นมิจจาสติ ก็ได้ ใช้ถูก เป็นสัมมาสติ ก็ได้.

เมื่อไม่มีอะไรลดตัณหา ก็พึ่งพาได้แต่ฉันนะ

ลักษณะของตัณหาที่ขอยกขึ้นมาเน้นไว้อีกครั้งหนึ่ง คือข้อที่ว่า ตัณหาจะเป็นแรงจูงใจ หรือแรงรื้อให้กระทำ ต่อเมื่อการกระทำนั้นเป็นเงื่อนไขให้ตัณหาได้เสพเสวยสุขเวทนา ลักษณะข้อนี้สื่อถึงความเป็นไปในทางตรงข้าม คือ เมื่อจะไม่ได้เสพเสวยเวทนาอันอร่อย ตัณหาที่ไม่ยอมรื้อหรือจูงใจให้กระทำ หน้าข้างที่กลับจูงใจหรือรื้อไปในทางตรงข้าม คือจูงใจไม่ให้นำเสียอีก ทั้งที่การกระทำนั้นเป็นไปเพื่อผลดีที่พึงประสงค์

ตัวอย่างเช่น เมื่อป่วยไข้ ร่างกายต้องการยาสำหรับเข้าไปช่วยทำลายเชื้อโรค ทำลายพิษ หรือซ่อมแซมส่วนเสียหาย ยานั้นไม่อำนวยความสะดวกอันอร่อย ตัณหากลับจูงใจไม่ให้นำเสีย คือไม่ให้กิน ในกรณีนี้ ก็ต้องอาศัยฉันนะมาช่วยชักจูงใจให้ยอมกินยา

ยิ่งกว่านั้น แม้แต่อาหารอร่อยที่ตัณหาเคยชอบ บางคราวร่างกายเจ็บไข้ ทั้งที่ร่างกายก็ต้องการอาหารนั้น แต่กระบวนการทางสรีรวิทยาหรือความวิปริตของร่างกาย เพราะการรุกรานของโรค ทำให้ไม่เกิดความหิว และไม่รู้สึกอร่อย ในยามเช่นนั้น กามตัณหาไม่ช่วยเลย ยิ่งบางทีวิภวตัณหาเข้าเสริมซ้ำ หมดอาลัยตายอยากกับชีวิตเสมือนดังว่า เมื่อเสพเวทนาอร่อยไม่ได้แล้ว จะอยู่ไปทำไม ไม่มีความหมาย เลยจูงใจไปในทางตรงข้าม จะไม่ยอมกิน

ในกรณีนี้ ก็ต้องใช้โยนิโสมนสิการ คำนึงเหตุผลและประโยชน์ ปลูกฉันนะขึ้นมา จึงมีแรงจูงใจให้กิน ยิ่งฉันนะแรงกล้า จิตใจก็ยิ่งเข้มแข็ง (ฉันนะหนุนวิริยะ และทำให้เกิดสมาธิ) กินได้อย่างเต็มใจ ทั้งที่ฝืนตัณหา

แต่บางทีคนไข้บางคนไม่ยอมใส่ใจคำนึงเหตุผลที่จะทำให้เกิดฉันนะ ผู้หวังดีเลยใช้วิธีรื้อภวตัณหา ทำให้เกิดความรู้สึกกลัวตาย และปกป้องตัวตนรุนแรงขึ้น ก็กินได้เหมือนกัน บางทีอาจถึงกับกินยาและอาหารอย่างล้นลานทีเดียว แต่ในกรณีที่เกิดจากแรงรื้อของภวตัณหา จิตใจจะมีดมัวหรือทुरนทुरาย ไม่สงบผ่องใสเหมือนอย่างทำด้วยฉันนะ เพราะฝ่ายแรกมีวิชชาห่อหุ้ม แต่ฝ่ายหลังเกิดจากปัญญา

คนนอนอยู่ที่อยากให้ตัวได้สิ่งที่ปรารถนา พ้นไปจากสิ่งไม่ปรารถนา รักษาความมั่นคงของอัตตาไว้

เมื่อคนโกรธแค้นชิงชังกันถึงขั้นฆ่าฟันกันตายนั้น ว่ากันให้ถูกต้องแท้จริงแล้ว เขาหาได้ฆ่าด้วยต้องการความตายของคนอีกฝ่ายหนึ่งไม่ ความตายของศัตรูของเขา ก็เหมือนกับความตายของคนอื่นๆ ทั้งหลาย คือ ไม่มีคุณค่าที่เขาจะเอาไปใช้ประโยชน์อะไรได้ การที่เขาฆ่าศัตรู ก็เพราะการฆ่าหรือการทำให้ตายนั้น เป็นเงื่อนไขดีที่สุดที่จะทำให้เขาได้สิ่งที่ตนต้องการ คือการดำรงรักษาความถาวรมั่นคงและความยิ่งใหญ่แห่งตัวตนเอาไว้ได้ ความพินาศเสียได้จากสิ่งที่คุกคามต่อความมั่นคงของอัตตา ความพินาศพินแยกขาดออกไปได้ระหว่างตัวเขา กับสิ่งที่ไม่ปรารถนา หรือการทำให้ภวะไม่น่าปรารถนา คือความพินาศย่อยยับอย่างร้ายแรงที่สุดที่เขานึกคิดได้เกิดขึ้นแก่บุคคลที่เขาไม่ปรารถนา

แต่ในกรณีที่เขารู้แน่ชัดว่า ความมีชีวิตอยู่ต่อไปของศัตรูของเขา จะไม่อาจกระทบกระเทือนความมั่นคงถาวรแห่งตัวตนของเขาได้ และเขาพบวิธีการอื่นที่ได้ผลกว่าการฆ่า ซึ่งจะขยายความยิ่งใหญ่แห่งอัตตาของเขาได้มากยิ่งขึ้น หรือซึ่งจะทำให้ศัตรูประสพภวะที่ไม่น่าปรารถนาได้อย่างรุนแรงยิ่งกว่าความตาย เขาก็กลับจะไม่ใช้วิธีฆ่า ไม่ยอมให้ศัตรูตาย และหันไปใช้วิธีอื่นซึ่งเป็นเงื่อนไขที่ดีกว่านั้นแทน

ยิ่งกว่านั้น ในกรณีที่เขาไม่สามารถฆ่าหรือทำร้ายศัตรู ไม่สามารถกำจัดบุคคลหรือภวะที่เขาไม่ปรารถนาให้หมดสิ้นไปได้ กลับปรากฏบ่อยๆ ว่า เขาหันมาคิดฆ่าตัวตาย หรืออยากตายเสียเอง

ว่าโดยสำนวนภาษา อาจพูดได้ว่า เขาปรารถนาความตาย แต่ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ เหตุผลที่แท้มีว่า ในเมื่อเขาไม่สามารถบรรลุเงื่อนไขอย่างอื่นที่จะทำให้เขาหลุดพ้นไปได้จากบุคคลหรือภาวะที่ไม่ปรารถนา คือไม่สามารถฆ่าหรือกำจัดบุคคลหรือภาวะที่ไม่ปรารถนา นั้น การฆ่าตนเอง หรือการทำให้ตนเองตายเสีย จึงกลายเป็นเงื่อนไขอย่างเดียวที่จะทำให้เขาพ้นไปได้จากภาวะที่ไม่ปรารถนา ดังนั้น เขาจึงอยากตายให้พ้นไปเสีย

หมายความว่า ตามที่จริง เขาไม่ได้ปรารถนาความตาย สิ่งที่เขาต้องการ คือความพราวพ้นไปจากภาวะที่ไม่ปรารถนาต่างหาก เมื่อฆ่าหรือทำร้ายศัตรูไม่ได้ เมื่อแก้ไขหรือกำจัดภาวะที่ไม่ปรารถนาไม่ได้ เงื่อนไขเดียวที่จะทำให้พ้นไป ก็คือทำตัวให้ตายเสียเอง เหมือนอย่างคนที่กำลังจะฆ่าตัวตาย เพราะผิดหวังรัก คนรักแต่งงานกับคนอื่นไปแล้ว หรือเพราะเป็นโรคภัยน่ารังเกียจ ที่ไม่มีทางรักษา ทั้งสองอย่างนี้เป็นภาวะไม่น่าปรารถนา ที่เขาไม่อาจแก้ไขหรือกำจัดได้ ดังนั้น ทางเดียวที่เหลืออยู่ ที่จะช่วยให้เขาพ้นมันไปได้ ก็คือฆ่าตัวตาย

แต่ถ้าในเวลาที่กำลังจะฆ่าตัวตายนั้น เกิดมีคนมาบอกว่า คนที่รักของเขายังไม่ได้แต่งงาน และยังคงรักเขาอยู่อย่างเดิม หรือว่ามีหมอมเหวตาทัรักษาโรคนั้นได้จริง เขาจะเลิกอยากตายทันที เพราะมีเงื่อนไขอื่นที่ดีกว่า ซึ่งจะทำให้เขาพ้นจากภาวะที่ไม่ปรารถนา นั้น

อีกตัวอย่างหนึ่งซึ่งอาจช่วยให้ชัดเจนขึ้น ในการต่อสู้ หรือสงครามระหว่างหมู่ชน หรือคนต่างเผ่าที่ยังป่าเถื่อน บางทีฝ่ายชนะฆ่าคนฝ่ายแพ้ที่เป็นชายทั้งหมด รวมไปถึงเด็กและคนแก่ แต่ไม่ฆ่าผู้หญิงสาว อย่างน้อยก็ไม่ฆ่าทันที แต่จับเอาไว้ประนเปรอพวกตนก่อน

การที่เขาฆ่าผู้ชายตลอดไปถึงเด็กเสียทั้งหมดนั้น ก็เหมือนดังที่กล่าวแล้ว คือ เขาหาได้ต้องการเอาความตายของคนเหล่านั้นไปใช้ประโยชน์อะไรไม่ แต่ที่ได้ฆ่าอย่างล้างพวกล้างเผ่า ทั้งที่ชนะอยู่แล้ว และมีใช้มีเหตุผลเฉพาะที่จะต้องฆ่าคนเหล่านั้นเป็นส่วนตัวของแต่ละคน ก็เพราะความหวาดกลัว เนื่องมาจากความต้องการอ้างรักษาความมั่นคงแห่งตัวตน การทำให้คนเหล่านั้นตาย เป็นสิ่งที่พวกเขาเห็นว่าเป็นเงื่อนไขที่ดีที่สุดสำหรับความมั่นคงถาวรแห่งตัวตนของพวกเขา

ส่วนการที่พวกเขาไม่ฆ่าพวกผู้หญิงสาว ก็มีใช้เพราะพวกเขาปรารถนาความมีชีวิตอยู่ของหญิงเหล่านั้น แต่ประการใด สิ่งที่เขาต้องการ คือสุขเวทนาซึ่งจะได้จากหญิงเหล่านั้นต่างหาก แต่ความคงมีชีวิตอยู่ของหญิงเหล่านั้น เป็นเงื่อนไขอันจำเป็นที่จะทำให้พวกเขาได้สุขเวทนาที่ต้องการ พวกเขาจึงไว้ชีวิตพวกเธอ

ฉันทะต่อของ ขยายสู่เมตตาต่อคน

ความตอนนี้มีแง่ที่โยงไปถึงข้อธรรมสำคัญได้อีกข้อหนึ่ง คือ เมตตา (ตลอดไปถึงพรหมวิหารธรรมข้ออื่นๆ ด้วย) เห็นว่าควรจะนำมาพิจารณาประกอบกันไว้ ณ ที่นี้ เพราะจะช่วยให้พลอยเข้าใจความหมายของตัณหา และฉันทะชัดเจนขึ้นด้วย

เมตตา เป็นข้อธรรมที่รู้จักกันทั่วไป แต่มีปัญหาเกี่ยวกับความเข้าใจอยู่บ้าง คำแปลสามัญของเมตตา คือ ความรัก ความมีไมตรี ความปรารถนาดี ความอยากให้ผู้อื่นมีความสุขและประสบแต่สิ่งที่เป็นคุณประโยชน์ คำแปลนี้ดูก็น่าจะเข้าใจได้ง่าย แต่ปัญหาเกิดขึ้นในแง่ที่ว่า มักจะมีความเข้าใจสับสนปะปนกัน ระหว่างความรักที่เป็นเมตตา กับความรักที่เป็นอกุศล

ความรักที่เป็นอกุศลนั้น มักเรียกว่า สีนหะ หรือ เสนหา ซึ่งหมายถึงความรักใคร่เยื่อใยเฉพาะบุคคล ความพอใจโปรดปรานผูกพันส่วนตัว หรือความรักที่เจือด้วยความเห็นแก่ตัว ทำให้จิตใจคับแคบติดข้องมัวหมองลง หรือตื่นเต้นเร่าร้อน

สภาวะนี้ตรงข้ามกับเมตตา ซึ่งเป็นความรักที่บริสุทธิ์ มีต่อเพื่อนมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายในฐานะที่เป็นเพื่อนร่วมโลก หรือเพื่อนร่วมทุกข์ ร่วมสังสารวัฏ เป็นความรักอย่างเป็นกลางๆ อย่างเผื่อแผ่ ทำให้ใจเปิดกว้างออกไป เย็นสบาย และผ่อนคลาย

พระอรชกถาจารย์เกรงความสับสนปนเป จึงพยายามกล่าวถึงลักษณะที่พึงสังเกตต่างๆ สำหรับป้องกันความเข้าใจเคลื่อนคลาด เช่นว่า สมบัติหรือผลสำเร็จของเมตตา คือระงับพยาบาทได้ วิบัติหรือความล้มเหลวของเมตตา คือเกิดเสนาหา และว่า ความพยาบาทเป็นศัตรูทางไกลของเมตตา ส่วนศัตรูใกล้ตัวของเมตตาที่พึงระมัดระวังอย่างยิ่งก็คือ ราคะ เพราะเข้ามาง่าย ผลเมื่อใดถึงตัวทันที²⁰²²

สินะหะ คือ เสนหา เป็นไวพจน์คำหนึ่งของตัณหา เมื่อพูดให้ตรงจุด ความรักฝ่ายอกุศลที่ตรงข้ามกับเมตตา ก็คือความรักที่เกิดจากตัณหาหรือความรักเจือตัณหาที่ตนเอง ลักษณะของตัณหาที่สังเกตได้ง่าย ซึ่งได้กล่าวแล้วบ่อยๆ คือ มุ่งจะเสพเวทนา และเกี่ยวกับการปกป้องรักษาตัวตน

ดังนั้น หลักที่จะใช้ตัดสินว่าความรักใดเป็นตัณหา หรือเกิดจากตัณหาหรือไม่ ก็ดูว่าเป็นความรักที่ปรารถนาความเป็นอยู่ดีแห่งชีวิตของผู้อื่นอย่างตรงไปตรงมา หรือเป็นความรักที่ต้องการความเป็นอยู่ดีแห่งชีวิตของผู้อื่นเพียงเพื่อเป็นเงื่อนไขสำหรับตนจะได้ใช้เสพเวทนา หรือเป็นเงื่อนไขสำหรับรองรับ เสริมหรือค้ำประกันความมั่นคงถาวรของตน

บางคนกล่าวว่า เขารักภรรยา รักสามี รักเพื่อน หรือรักคนผู้ใดผู้หนึ่ง อย่างมากมายจริงจัง ชีวิตของภรรยาเป็นต้นนั้น เป็นสิ่งมีค่าสูงสุด ซึ่งเขาจะต้องทะนุถนอมเอาใจใส่ ดังเอาชีวิตของเขาเองเป็นเดิมพัน

ครั้นอยู่ต่อมา สิ่งทั้งหลายเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา หรือมีเหตุการณ์ผันผวนบางอย่าง ทำให้ภรรยาของเขามีร่างกายเป็นต้น อันไม่เอื้ออำนวยแก่การที่เขาจะเสพสุขเวทนาเท่าที่ปรารถนา หรือสามีหรือเพื่อนของเขาเป็นต้น ไม่อยู่ในฐานะหรือภาวะที่จะเสริมหรือเอื้อแก่ความมั่นคงแห่งตนของเขาได้อีกต่อไป ความรักที่เคยมีกลับจางคลายหรือถึงกับสลายลง ชีวิตของภรรยาหรือสามีหรือเพื่อน เป็นต้นนั้น ก็ไม่มีคุณค่าที่เขาจะทะนุถนอมใส่ใจที่จะให้เป็นอยู่ดีอีกต่อไป ความรักอย่างนี้ทำให้เมตตาไม่ เป็นแต่เพียงความรักเจือตัณหา หรือตัวตัณหาที่ตนเอง ที่ฉวยโอกาสใช้ความเป็นอยู่ดีแห่งชีวิตของผู้อื่น เป็นเงื่อนไขสำหรับการที่ตนจะได้เสพเวทนาอันอร่อยหรือค้ำจุนหนุนเสริมความมั่นคงถาวรแห่งอัตตาของตน

เมื่อเดินทางไปในท้องทุ่งถิ่นชนบท มองเห็นต้นไม้ใหญ่ มีลำต้นแข็งแรง บริบูรณ์ด้วยกิ่งก้านแผ่ขยายเป็นปริมณฑล มีใบเขียวสดงามสะพรั่งสมบูรณ์ด้วยร่มเงา คนที่กำลังมีจิตใจเปิดกว้าง เบิกบานกับความงามของธรรมชาติ ย่อมมีจิตยินดีในความเจริญงอกงามและความสมบูรณ์ของต้นไม้ต้นนั้น สุขสบายใจที่เห็นต้นไม้ต้นนั้นอยู่ในสภาพที่ดี และอยากให้เห็นต้นไม้ต้นแข็งแรงสมบูรณ์ปราศจากภัยเบียดเบียน

จิตของเขาในเวลานั้น เป็นจิตที่โน้มโน้มเข้าไปหา หรือแผ่ออกไปสู่ภาวะที่ดงามของต้นไม้ คิดในทางเกื้อกูลแก่ต้นไม้ ไม่มีความนึกคิดเกี่ยวกับตัวตน ไม่มีความคิดที่จะเอามาหรือเอาตัวตนเข้าไปเสพเสวยสุขเวทนา เป็นภาวะจิตที่ยินดีในความดำรงอยู่ด้วยดีของต้นไม้ต้นนั้นตามสภาพของมัน ภาวะจิตนี้เป็นกุศล ดงาม ไร้โรค โปรงสบาย เกื้อกูลทั้งแก่ตัวผู้คิดเองและแก่ผู้อื่น ความชื่นชมยินดีพอใจต่อความดงามสมบูรณ์ของต้นไม้ต้นนั้น หรือความอยากให้เห็นต้นไม้ต้นดงามสมบูรณ์ อันนี้คือ **ฉันทะ** จะพูดว่าความปรารถนาดีต่อต้นไม้ต้นนั้น ก็ได้

²⁰²² ดู สงกณี อ.๓๐๘-๙; วิสุทธิ.๒/๑๒๑-๑๒๒.

ในทำนองเดียวกันนี้ เมื่อมองเห็นบุคคลอื่นมีสุขภาพดี แข็งแรง อยู่เป็นปกติสุขแล้ว ถ้าเรามีจิตใจสบาย ยินดีในความมีชีวิตที่ดีดำรงอยู่ด้วยดีของเขา อยากให้เขาเป็นอยู่ดี แข็งแรง ปราศจากโรค มีความสุข จิตใจที่แผ่กว้างออกไปในผู้อื่น โดยไม่วนเวียนพัวพันอยู่กับตัวตนอย่างนี้ ความปรารถนาดีอยากให้คนสัตรีอยู่ในภาวะดีงาม สุขสมบูรณ์ของเขา นี่คือฉันทะที่แสดงออกต่อคนสัตรี มีชื่อเรียกพิเศษว่า *เมตตา*

แม้ว่าฉันทะจะขยายไปถึงเมตตากรุณา ตัณหาที่ยังตามไปรั้งควาน

แต่สำหรับคนจำนวนไม่น้อย จิตมีใครจะเดินไปตามกระบวนธรรมอย่างนี้ ถ้าเป็นกรณีของตนไม่และสิ่งอื่นๆ ในธรรมชาติ ก็อาจเป็นไปได้ง่ายสักหน่อย แต่ถ้าเป็นคนด้วยกันมักทำได้ยาก ตัณหาในรูปใดรูปหนึ่งมักวิ่งเข้ามาขัดหรือครอบงำกุศลจิตนั้นเสียมีทันช้า เช่น เมื่อเห็นคนแข็งแรง สมบูรณ์ รูปร่างสวยงามเจริญตา ถ้าเป็นคนต่างเพศ แทนที่จะอนุโมทนา ตัณหากลับเข้าชักพาให้มองเห็นเป็นแหล่งที่พึงเสพลุสขเวทนา ถ้าเป็นเพศเดียวกัน ก็มักให้รู้สึกเป็นเครื่องบีบบังคับกดดันแก้อัตตา ทำให้ตนด้อยหรือลดความสำคัญลง

โดยนัยนี้ แทนที่จะมีจิตใจเปิดกว้างเพื่อแผ่เมตตาด้วยเมตตา อยากให้เขาอยู่ในภาวะดีงามสุขสมบูรณ์ที่เขาควรจะเป็นของเขา ก็กลับเอามาปะทะกระแทกกับตัวตน เลยกดเคี้ยวรัดตัวมัวหมองลงด้วยตัณหา กลายเป็นลิเนหะ หรือระคะบัง อีสสามัจฉริยะ หรือความริษยาและหึงหวงบ้าง²⁰²³ ซึ่งล้วนเป็นอกุศล ไม่ดี มีโรค ไม่โปร่ง ไม่สบาย ไม่เกื้อกูลทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น

ความที่กล่าวมานี้ ให้คิดอย่างหนึ่งว่า หากจะตรวจสอบความรักของตนต่อบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งว่าเป็นเมตตาแท้จริง หรือมีเมตตาอยู่บ้าง แต่เจือด้วยตัณหา หรือว่าเป็นเพียงอาการของตัณหาเท่านั้น ก็พึงถามตนเองว่า ถ้าเราไม่อาจหาสุขเวทนาจากตัวเขาได้ และถ้าชีวิตของเขาไม่เป็นเครื่องค้ำจุนความมั่นคงถาวรแห่งตัวตนของเราอีกต่อไป เราจะยังคงรักเขาหรือไม่ เราจะยังเห็นชีวิตของเขามีคุณค่าที่พึงใส่ใจทะนุถนอมหรือไม่ เราจะยังยินดีในความดำรงอยู่ด้วยดีของเขาต่อไปอีกหรือไม่

ความรักของพ่อแม่ที่มีต่อลูก ถือกันว่าเป็นตัวอย่างมาตรฐานของเมตตา พ่อแม่รักลูก ห่วงดีต่อลูก ยินดีในความดำรงอยู่เป็นอยู่ด้วยดีของลูก อยากให้ชีวิตของลูกเจริญงอกงาม มีความสุข ปราศจากโรคภัย ความรัก ความปรารถนาดีนี้ เป็นไปโดยพ่อแม่มิได้หวังที่จะใช้ชีวิตร่างกายของลูกเป็นที่เสพลุสขเวทนา และถึงแม้ชีวิตของลูกจะไม่เป็นเงื่อนไขช่วยค้ำจุนความมั่นคงถาวรแห่งตัวตนของพ่อแม่ พ่อแม่ก็ยังรักและหวังดี เอาใจใส่ในการที่จะให้ลูกดำรงชีวิตอยู่ด้วยดี ข้อนี้นับว่าเป็นคุณธรรม คือ เมตตา ของพ่อแม่

อย่างไรก็ตาม ในเมื่อพ่อแม่ยังเป็นปุถุชน ตัณหาก็ย่อมมีโอกาสแทรกซึมเข้ามาเจือปนในความรักของพ่อแม่ได้บ้าง ไม่อาจให้เป็นเมตตาที่บริสุทธิ์สิ้นเชิง ดังจะเห็นได้ในอาการที่ยึดมั่นต่อลูกว่าเป็นเราเป็นของเรา พ่อแม่มักหวังอยู่มากบ้างน้อยบ้าง ที่จะให้ชีวิตของลูกเป็นเครื่องช่วยเสริมความมั่นคงถาวร หรือความยิ่งใหญ่แห่งตัวตน เช่น อยากให้ลูกมีฐานะดี เพื่อตนจะได้ภูมิใจพลอยมีเกียรติ หรือกลัวลูกตกต่ำ เพราะกลัวว่าตนจะเสียหน้า เป็นต้น

²⁰²³ ในหลักปัญหาสูตร, ที.ม.๑๐/๒๕๖/๓๑๑ แสดงกระบวนธรรมอันหนึ่งว่า: ฉันทะ (หมายถึงตัณหาฉันทะ คือตัณหาตนเอง) → ปิยะอปิยะ (การแบ่งแยกเป็นที่รักที่ไม่รัก) → อีสสามัจฉริยะ (ความริษยาและหึงหวง) ในที่นี้แสดงแต่เรื่องดีงามสวย เพราะเกี่ยวกับฉันทะ ตัณหา และเมตตา ถ้าพบสิ่งไม่สวยงาม อ่อนแอ เป็นทุกข์ เดือดร้อน ฝายกุศล ก็จะทำให้เกิดกรุณา ฝายอกุศล เกิดความดูถูกเหยียดหยามหรือความเกลียดชัง แต่จะไม่บรรยายในตอนนี้นี้ เพราะไม่ตรงกับเรื่องที่กำลังพิจารณา

(ภาวะเช่นนี้ ถ้าเป็นไปอย่างเบาบางในขอบเขตแห่งคุณธรรม ก็ต้องยอมให้ โดยถือเป็นธรรมดาของปุถุชน แต่ถ้าปล่อยให้ขยายตัวครอบงำพฤติกรรมทั่วไปของตน ก็สามารรถก่อโทษได้มากเหมือนกัน อย่างไรก็ตามในแง่ที่เป็นเมตตา จุดสำคัญอยู่ที่ความไม่เป็นเงื่อนไขดังได้กล่าวแล้ว กล่าวคือ ถึงแม้ลูกจะไม่สามารถเป็นเครื่องสนับสนุนคำจูนความมั่นคงถาวรแห่งตัวตนของพ่อแม่ พ่อแม่ก็ยังรักลูก ยังปรารถนาความดำรงอยู่ด้วยดีแห่งชีวิตของลูก เมื่อลูกถูกคนทั้งปวงทอดทิ้งหมด ไม่มีใครต้องการแล้ว ก็จะมีแต่พ่อแม่ที่ยังคงหวังดี หรือเป็นที่พึ่งพิง ดังคำที่ว่า พ่อแม่ตัดลูกไม่ขาด)

เมื่อเกิดความกระทบกระทั่งระหว่างลูกกับคนอื่น พ่อแม่มักขัดเคืองต่อฝ่ายอื่น มีใจเอนเอียงมาทางลูก ไม่สามารถตั้งความปรารถนาดีเสมอกันต่อทั้งสองฝ่าย แล้วพิจารณาเรื่องราวด้วยใจเป็นกลางอย่างแท้จริง เพราะความรักนั้น ยังพัวพันแทรกเจืออยู่ด้วยตัณหา ยังเป็นความรักที่สามารถทำให้เกิดการแบ่งแยกเป็นที่รักและที่ไม่รัก จึงยังเป็นความรักที่สามารถก่อปัญหาทำให้เกิดทุกข์ได้ต่อไป

ความเข้าใจลักษณะทั่วไปของเมตตา ช่วยเสริมความเข้าใจเกี่ยวกับฉันทะด้วย เพราะข้อธรรมทั้งสองนี้เป็นเรื่องของความรัก ความอยาก ความต้องการเหมือนกัน²⁰²⁴ และเป็นฝ่ายกุศล คือดีงาม โปร่งสบาย เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจเหมือนกัน

แต่ข้อสำคัญก็คือ ฉันทะเป็นข้อธรรมพื้นฐาน ที่มีขอบเขตกว้างขวาง เกี่ยวข้องและใช้ในเรื่องทั่วไป ส่วนเมตตาเป็นข้อธรรมในขอบเขตที่เกี่ยวข้องกับคนและสัตว์ หรือเป็นไปในคนและสัตว์ทั้งหลาย เรียกตามสำนวนบาลีว่า มีสัตว์เป็นอารมณ์²⁰²⁵ โดยที่เมตตา นั้น (และพรหมวิหารอื่นอีกทั้ง ๓ ข้อ) มีฉันทะ (กัตตุกัมมตา-ฉันทะ) เป็นจุดเริ่ม เป็นที่ตั้งต้น หรือเป็นตัวเริ่มการ²⁰²⁶

ทวนความหมาย และกระบวนการเกิดของฉันทะ

ตัวอย่างเรื่องต้นไม้ที่งอกงาม และภาวะจิตที่โหนมน้อมไปสู่สิ่งดีงามโดยไม่มีความรู้สึกรู้สึกนึกคิดเกี่ยวกับตัวตน หรือความอยากเสพเสวยเวทนาเข้าไปเกี่ยวข้องแทรกแซง ซึ่งได้พูดไว้เพื่อเป็นเครื่องนำทางเข้าสู่ความเข้าใจเกี่ยวกับเมตตานั้น ก็คืออธิบายความหมายของฉันทะนี้เอง เมตตาเริ่มทำงานด้วยฉันทะ และมีขอบเขตจำกัดเฉพาะในกรณีที่เกี่ยวข้องกับคนและสัตว์เท่านั้น ส่วนฉันทะเกี่ยวข้องกับทุกสิ่งทุกอย่าง ดังนั้น การพูดเรื่องฉันทะจึงเป็นการพูดในเรื่องที่ครอบคลุมกว้างขวางออกไป

เท่าที่กล่าวมานี้ ก็ควรสรุปความหมายของฉันทะได้อีกครั้งหนึ่งว่า ฉันทะ คือภาวะจิตที่ยินดี พอใจตลอดจนต้องการให้เกิดมีความดำรงอยู่ด้วยดีของสิ่งทั้งหลายตามสภาวะที่ควรจะเป็นจะมีของมัน ความต้องการเพื่อความดีงามตามสภาวะของสิ่งนั้นๆ เอง ความอยากให้ได้ งาม สมบูรณ์เต็มตามสภาวะของสิ่งนั้นๆ ตามที่มันควรจะเป็นของมัน หรือจะว่าต้องการความดำรงอยู่ด้วยดีของสิ่งทั้งหลายในอุดมสภาวะของมันก็ได้

²⁰²⁴ ตัวอย่างเทียบ เมตตา = หิตสุชูปนยณกามตา (ความอยากหรือต้องการนำประโยชน์สุขเข้าไปให้) - สุตต.อ.๑/๑๖๑; ฉันทะ = กตตุกัมมตา = กตตุกามตา (ความอยากทำ หรือต้องการทำ) - เช่น อภิ.วิ.๓๕/๔๖๗/๒๕๐; วิสุทธ.๓/๔๐ ฯลฯ ที่เคยอ้างแล้ว.

²⁰²⁵ ดู สงฺคณี อ.๓๑๐; วิสุทธ.๒/๑๒๓

²⁰²⁶ กัตตุกัมมตาฉันทะ เป็นที่ตั้งต้น (อาทิ) ของพรหมวิหารธรรมทั้ง ๔ ข้อ (สงฺคณี อ.๓๑๐; วิสุทธ.๒/๑๒๕; วิสุทธ.ฎีกา ๒/๑๓๖; ดูประกอบ อง.อภฺจก.๒๓/๑๕๙/๓๕๐; อง.ทสก.๒๔/๕๘/๑๑๔); ท่านกล่าวในวิสุทธ.ฎีกา ๒/๑๓๖ ว่า แม้แต่ อุเบกขา ก็ทำได้เรีสร้างจากความต้องการประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย (หิตฉันทะ) ไม่ เป็นแต่ในกรณีนั้น การไม่ชวนชวายเป็นการปฏิบัติที่ถูกต้อง เหมือนดังมารดาวางใจคอยดูเฉยอยู่ในเมื่อบุตรตั้งใจทำกิจของเขาดีอยู่แล้ว

พูดแยกให้เห็นออกไปหลายๆ แง่ว่า ความยินดีในภาวะดีงาม หรือในความเป็นสิ่งดีของสิ่งที่ดีนั้นๆ ความต้องการให้สิ่งทั้งหลายดำรงอยู่ในภาวะที่ดี ที่ถูกต้อง ทั้งดงาม ทั้งองาม ที่เรียบร้อย ที่สุขสมบูรณ์ของมัน หรือให้ภาวะที่ดี ที่ถูกต้อง สมบูรณ์อย่างนั้น เกิดมีเป็นจริงขึ้น ความหมายนี้รวมไปถึงว่า ถ้าภาวะดีงามสมบูรณ์นั้นยังไม่มี หรือสิ่งนั้นๆ ยังไม่เป็นอย่างนั้น ก็ต้องการทำให้มีให้เป็นอย่างนั้นด้วย ตลอดจนต้องการให้เกิดผลดีที่ตรงไปตรงมาตามเหตุปัจจัยของมัน (ไม่ใช่ผลดีตามความสมอยากแก่ตัวตนของเรา)

สำหรับผู้มีภาวะจิต หรือคุณธรรมข้อนี้ สมมติว่า เขาไปเห็นพื้นเรือนที่เบื่อนเปราะอะ สถานที่สาธารณะที่รกรุงรัง โถงของห้องเรียนที่ออกไปตั้งเกาะเกาะหูลุดอยู่ข้างทางเดิน ต้นไม้ที่เหี่ยวแห้ง หนทางสัญจรที่เป็นหลุมบ่อ เด็กที่ผอมโซเสื้อผ้ารุ่งริ่ง คนเจ็บป่วยไม่มีใครดูแลรักษา ท้องถิ่นมีโจรขโมยมาก มีการข่มเหงรังแกกัน การติดยาเสพติด การพนันแพร่หลาย เด็กไม่เอาใจใส่ศึกษาเล่าเรียน มีความหยาบคายกระด้าง แดกแยกไม่สามัคคี และมีการไม่ประพฤติธรรมต่างๆ หรือในด้านตรงข้าม เห็นสถานที่ที่สะอาดเรียบร้อย หมู่ไม้ที่ร่มรื่น ชุมชนที่อยู่สงบ บุคคลผู้มีอาการสงบเยือกเย็นเอิบอิม เป็นต้น เขาจะรู้สึกและมีพฤติกรรมอย่างไร ผู้ที่ศึกษาเข้าใจความหมายดังที่กล่าวมาแล้ว ย่อมตอบได้ทันที

จะเห็นได้ว่า ในขอบเขตความหมายของฉันทะนี้ คนจะมีความรักและต้องการภาวะที่ดีงามสมบูรณ์ของสิ่งทั้งหลาย เช่น รักความสะอาด รักความสงบเรียบร้อย รักธรรมชาติ ชื่นชมสภาพแวดล้อมทั้งดงามรื่นรมย์สมตามสภาวะของมัน ต้องการคุณธรรมต่างๆ คำสมัยใหม่ที่ว่า คุณภาพชีวิต คงจะรวมอยู่ในความหมายเหล่านี้ด้วย หรืออาจจะพูดว่า ความหมายอย่างหนึ่งของฉันทะ คือ ความรักในคุณภาพชีวิตก็ได้²⁰²⁷

จะเห็นไม่ยากว่า ในภาวะจิตเช่นนี้ ไม่จำเป็นต้องมีความอยากเสพสุขเวทนา หรือมีความนึกคิดที่จะเอามาให้แก่ตัวตน หรือเอาตัวตนเข้าไปครอบครองผูกพันเกี่ยวข้องกับด้วยเลย²⁰²⁸ นับว่าเป็นกระบวนแห่งกุศลธรรมบริสุทธิ์ หรือล้วนๆ

กระบวนธรรมเช่นนี้ ไม่เกิดขึ้นเองลอยๆ แต่จะต้องมีความคิด หรือความรู้ความเข้าใจเข้ามาเกี่ยวข้องกับ เพราะกระแสที่ไหลเรื่อยไปโดยไม่ต้องใช้ความคิด ก็คือกระแสวิชา-ตัณหา ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนความรักในความดีและสิ่งที่ดี หรือการที่จะกำหนดได้ว่าอะไรเป็นสิ่งที่ดี ต้องอาศัยความรู้คุณค่าของสิ่งหรือภาวะนั้นต่อชีวิต หรือรู้ความจริงเกี่ยวกับสิ่งนั้นก่อน มิใช่เพียงกระทบเข้าก็รู้สึกสุขทุกข์ แล้วก็เกิดความชอบใจจิตใจต่อไปเองทันทีเหมือนอย่างกระแสฝ่ายวิชา-ตัณหา ด้วยเหตุนี้ ในการที่จะเกิดฉันทะ จึงต้องใช้โยนิโสมนสิการซึ่งเป็นปัจจัยของปัญญา เข้ามาตัดกระแสวิชา-ตัณหา เปลี่ยนเป็นกระบวนธรรมดับวิชา-ตัณหา

โยนิโสมนสิการที่แปลตามศัพท์ว่า ทำในใจโดยแยบคายนี้ อาจทำหน้าที่เพียงคอยชักนำกระแสความคิดให้เดินถูกทางเข้าสู่แนวของฉันทะที่เคยปลูกฝังไว้ก่อนแล้ว หรืออาจถึงกับต้องคิดพิจารณาแยกแยะสืบสาวหาเหตุผลอย่างหนักก็ได้

²⁰²⁷ ผู้มีฉันทะมาก คงจะกลายเป็นนักแสดงคุณภาพชีวิต และแสงสิ่งที่เป็นคุณค่าแท้จริงของชีวิตกระมัง ในบาลีท่านเรียกนักแสดงกุศลธรรมว่า “กุสลาหุเอสึ” (พ.สุ.๒๕/๔๒๓/๕๒๑; พ.ม.๒๙/๙๓๖/๕๙๗) หมายถึงผู้แสวงอริยมรรค หรือแสวงนิพพาน

พระพุทธเจ้าเมื่อเสด็จออกแสวงสังขารม ก็ทรงเป็น กิงกุสลาหุเอสึ (ผู้แสวงหาว่าอะไรเป็นกุศล; ที.ม.๑๐/๑๓๙/๑๗๖) หรือ กิงกุสลาหุเอสึ (แปลเหมือนกัน, ม.ม.๑๒/๓๑๗/๓๑๘) กุศลในกรณีนี้ ฝรั่งมักแปลว่า the good.

²⁰²⁸ ที่ว่าไม่จำเป็น หมายความว่า ถ้าปล่อยให้ตัณหาแทรกตัวเข้ามา ความอยากและนึกคิดอย่างนั้นก็มีได้.

เมื่อโยนิโสมนสิการเกิดแล้ว กระแสฝ่ายอวิชาที่หยุดหรือขาดตอนไป เมื่อพิจารณาเห็นคุณค่าของสิ่งนั้น หรือภาวนานั้น รู้ว่านั่นเป็นสิ่งที่ดีแล้ว หรือรู้ว่าดีคืออย่างนั้นอย่างนี้แล้ว จิตใจจะโน้มโน้มลาดเอนพุ่งไปหาสิ่งนั้นเอง กระบวนธรรมเดินไปอย่างนี้เป็นธรรมดาของมัน ไม่ต้องบังคับหรือหาสิ่งใดมาหลอกล่อชักจูง อย่างนี้เรียกว่า เกิดฉันทะขึ้นในภาวะหรือสิ่งนั้นๆ²⁰²⁹ อยากทำให้ดี จากนั้นก็จะเกิดอุตสาหะ ที่จะทำสิ่งดีงามหรือภาวะที่ดีงามนั้น ให้เกิดมีเป็นจริงเป็นจังขึ้น จนกระทั่งสำเร็จ

กระบวนธรรมอย่างนี้ ในบางกรณีที่เป็นเรื่องเฉพาะ ท่านอาจขอขยับขั้นตอนออกไปให้เห็นองค์ธรรมย่อยๆ ในระหว่าง ละเอียดชัดเจมมากยิ่งขึ้น เช่น ในกัมมัฏฐานวิสุทธิ และจังกีสุตระ พระพุทธเจ้าทรงแสดงลำดับขั้นตอน ความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม ตั้งแต่เกิดศรัทธา จนบรรลุสังขารธรรม

มีขั้นตอนที่ควรจะกล่าวในที่นี้ คือ เมื่อฟังธรรมและทรงจำไว้ได้แล้ว ก็พิจารณาเนื้อความ เมื่อพิจารณาความ ก็เข้าใจสมตามธรรมที่พินิจ เมื่อเข้าใจตาม ฉันทะก็เกิด เมื่อเกิดฉันทะแล้ว ก็อุตสาหะ ฯลฯ²⁰³⁰

ขั้นตอนที่ว่าพิจารณาเนื้อความหรือไตร่ตรองความ (อตุลุปปริกษา) ก็คือขั้นของโยนิโสมนสิการนั่นเอง ส่วนการเข้าใจตามธรรมที่พินิจ (ธัมมนิชฌานักขันติ) ก็เป็นผลต่อเนื่องจากการพิจารณาไตร่ตรองนั้น รวมทั้งสองอย่างเป็นขั้นของการใช้ปัญญา กล่าวคือ เมื่อพิจารณาเข้าใจมองเห็นสิ่งที่ดีมีคุณค่าเป็นความจริงแล้ว จิตก็โน้มไปหาเรียกว่าเป็นฉันทะ คือยินดีพอใจต้องการสิ่งหรือภาวะดีงามที่เป็นธรรมเป็นสังขารนั้น พุทธรวบรัดให้เหลือแต่ขั้นตอนใหญ่ๆ ว่า โยนิโสมนสิการนำไปสู่ฉันทะ แล้วนำต่อไปสู่อุตสาหะ ดังได้กล่าวมาแล้ว

ฉันทะอยากชั่ว ตัณหาอยากดี มีหรือไม่?

อาจมีผู้สงสัยว่า ในเมื่อฉันทะอยากทำดี หรืออยากให้มีภาวะที่ดีแล้ว ฉันทะจะอยากทำชั่ว หรืออยากให้มีภาวะที่ชั่วบ้างไม่ได้หรือ ฟังพิจารณาว่า เหตุที่คนทำชั่ว ก็เพราะเห็นแก่การจะได้เสพเวทนาอันอร่อย หรือไม่ก็ต้องการจะเสริมหนุนความมั่นคงถาวรยิ่งใหญ่ของตัวตนที่ยึดถือไว้ หรือไม่ก็เพราะต้องการให้ตัวตนพราวพ้นไปจากสิ่งหรือภาวะที่ไม่ปรารถนา หรือเพราะมีลักษณะการดำเนินชีวิตโดยทั่วไป อย่างที่เรียกว่า เป็นอยู่แค่ปลายเส้นประสาท กล่าวคือ ได้รับความรู้ความเข้าใจ ก็ชอบใจ อยากได้ จะเอา ได้รับความรู้ความเข้าใจไม่ถูกใจ ก็ขี้ใจ ซัง อยากทำลาย ประพฤติตัวและกระทำการต่างๆ ไปตามอำนาจของความชอบใจ ขี้ใจ หรือความชอบความชังเท่านั้น

รวมความก็คือ ที่ทำชั่ว ก็เพราะเป็นไปตามกระบวนธรรมของอวิชา-ตัณหา หรือเรียกให้เต็มว่า อวิชา-ตัณหา-อุปาทาน

เป็นอันว่า อวิชา-ตัณหาตนเอง เป็นเหตุของการทำความชั่ว ความอยากทำชั่วจึงต้องมาจากอวิชา-ตัณหา (ตามหลักความเป็นเงื่อนไขที่กล่าวแล้ว) ส่วนฉันทะเกิดสืบเนื่องจากรู้ความเข้าใจ ความชื่นชมความดีงามสมบูรณ์ตามสภาวะ หรือความสำนึกในเหตุผลที่ได้พิจารณาแล้วโดยอิสระจากความรู้สึกชอบใจไม่ชอบใจ จนรู้เห็นว่า อะไรเป็นสิ่งมีคุณค่า เป็นคุณประโยชน์แท้จริง จึงโน้มโน้มใจไปหาสิ่งนั้น

²⁰²⁹ ฟังระวางความสับสน ระหว่างฉันทะ กับตัณหา เพราะเมื่อเข้าไปสู่สถานที่สะอาดเรียบร้อยร่มรื่น เป็นต้น ตัณหาทำให้เกิดความยินดีพอใจเช่นเดียวกัน แต่ข้อแตกต่างอยู่ที่ว่า ตัณหายินดีพอใจในสุขเวทนาที่ได้รับจากการได้เห็นได้ยินได้สัมผัสสัมผัสอารมณ์ต่างๆ ที่ชอบใจในที่นั้น ไม่ใช่ยินดีพอใจในภาวะดีงามโดยตรง การกระทำที่จะเกิดความยินดีของตัณหา ก็คือ หยุดเพื่อจะได้เสพอารมณ์เสวยเวทนาที่พอใจได้มากๆ อาจลงนั่งหรือนอนหลับไปด้วยความขี้เกียจ.

²⁰³⁰ ลำดับขั้นตอนทั้งหมดคือ: สัทธา → อุปสังกมม → ปยิปุสสน → โสดาวธาน → ธัมมัสสวนะ → ธัมมชารณา → อตุลุปปริกษา → ธัมม-นิชฌานักขันติ → ฉันทะ → อุตสาหะ → ตุลนา → ปธาน → อัญญารชานา (หรือสังขารูปัตติ) ดู ม.ม.๑๓/๒๓๘/๒๓๓; ๖๕๗/๖๐๕.

เมื่อจิตโน้มหม่อมไปสู่สิ่งหรือภาวะที่ดีนั้นแล้ว ก็จึงเป็นอันพ้นไปเองโดยอัตโนมัติ จากการที่จะกระทำ ความชั่วตามอิทธิพลครอบงำของความชอบใจไม่ชอบใจที่เกิดจากตัณหา โดยนัยนี้ ฉันทะจึงไม่อาจเป็นความ ออยากทำชั่ว หรือความอยากให้มีภาวะที่ชั่ว

อย่างไรก็ตาม การกระทำโดยฉันทะ ก็อาจมีการผิดพลาดได้ เนื่องจากการคิดพิจารณาไม่สมบูรณ์ หรือ ความรู้ความเข้าใจไม่เพียงพอ เป็นต้น ผลดีที่ต้องการอาจไม่เกิดขึ้น หรือผลร้ายกลับเกิดขึ้น แต่ในเมื่ออิทธิพล ตัณหาที่เป็นตัวการที่แท้ของการทำชั่ว ถูกตัดออกไปแล้ว การที่จะพูดถึงความผิดพลาดเหล่านั้น และวิธีแก้ไข ต่างๆ ก็เป็นเรื่องคนละชั้นตอนที่ควรจะไปพิจารณาต่างหากจากที่นี้

ในทางตรงข้าม ก็อาจมีผู้ถามว่า ตัณหาอยากในทางที่ดี คืออยากทำดี อยากในสิ่งดีงาม และภาวะที่ดีบ้าง ไม่ได้หรือ ซึ่งก็ตอบได้ทันทีว่าได้ และเป็นอย่างนี้บ่อยครั้งด้วย แต่ความอยากในทางดีของตัณหา จะเป็นไปใน ลักษณะของความเป็นเงื่อนไข โดยมุ่งหวังว่าจะอาศัยภาวะดีงามนั้น เสพเวทนาอันอร่อยได้มากขึ้น หรือภาวะนั้น จะช่วยเสริมขยายความมั่นคงถาวรยิ่งใหญ่อีก่อตัวของตน

ความอยากคืออย่างนี้ ตามปกติเป็นบทบาทของภวตัณหา²⁰³¹ เช่น อยากเกิดเป็นเทวดา (จะได้มีนางฟ้า มากมายเป็นบริวาร จะได้เป็นผู้ยิ่งใหญ่ อายุยืนนาน เสวยของทิพย์) อยากเป็นวีรบุรุษวีรสตรี (ตัวตนจะได้ขยาย ใหญ่ขึ้นด้วยค่ายก้องสรรเสริญ) อยากเป็นพระโสดาบัน (จะได้เป็นผู้สูงเสียดกว่ามนุษย์สามัญ) หรืออย่างง่าย ๆ อยากเป็นคนดี (จะได้มีเกียรติคนยกย่องนับถือ เพิ่มความมั่นคงยิ่งใหญ่อีกในตัวตน) ดังนี้ เป็นต้น

พูดอย่างรวบรัดว่า จะดีหรือชั่วก็แล้วแต่ ขอให้เป็นเงื่อนไขเพื่อจะได้เสพสุขเวทนา หรือปกป้องรักษา เสริมขยายอรรถาภิธาน²⁰³² ตัณหาอยากได้ทั้งนั้น และเพราะตัณหาอยากดีบ่อยๆ นี้แหละ จึงทำให้เกิดความ สับสนปนเปกับฉันทะ เป็นปัญหาในการทำความเข้าใจและแยกออกจากกัน

ระวังไว้ ฉันทะมา ตัณหาอาจจะสอด หรือแทรกสลับ

ความสับสนปนเปกันระหว่างฉันทะกับตัณหา เกิดจากการที่ธรรมสองอย่างนี้ เกิดแทรกหรือซ้อนหรือ สลับกันได้ และเป็นปัจจัยแก่กันและกันได้

เป็นธรรมชาติของมนุษย์ปุถุชนที่ยังมีตัณหาเป็นเจ้าเรือน ไม่ว่าฉันทะจะเกิดขึ้นหรือไม่ ตัณหาก็ย่อมมียื่น พื้นคอยรอโอกาสอยู่ ถ้าฉันทะไม่เกิด ตัณหาก็กำหน้าที่ของมันเรื่อยไป ถ้าฉันทะเกิดขึ้นมา ตัณหาก็กอยหาช่องที่ จะแทรกซ้อนแอบแฝงหรือเข้าแทนที่

อนึ่ง มนุษย์เป็นสัตว์ที่เจริญ สามารถมีปัญญาและคุณธรรมได้มาก เมื่อมนุษย์พัฒนาสูงขึ้นไปในด้านจิต และปัญญา ตัณหาก็พลอยมีอาการละเอียดอ่อนตามไปด้วย และแสดงตัวออกในลักษณะที่ประณีตซับซ้อนยิ่งขึ้น ดังนั้น พอฉันทะเกิดขึ้น คือมองเห็นว่าอะไรเป็นภาวะดีงามมีคุณค่าแท้จริง พาใจโน้มหม่อมเข้าไปหาสิ่งนั้นแล้ว ตัณหาก็กอาจเข้าแทรกซ้อนได้ทันที โดยการวางท่าทีของการเข้าครอบครอง การยึดถือเป็นของตน การเอาตัวตน เข้าผูกพัน การเป็นเจ้าของหรือออกรับแทน การแบ่งแยกหรือกั้นออกกว่าเป็นส่วนของเรา ส่วนของคนอื่น

²⁰³¹ ดู วิสุทธิ.๓/๑๑๘

²⁰³² อยากทำลายอรรถาภิธาน หรืออยากให้อรรถาภิธานดับสูญ ซึ่งเป็นวิภวตัณหา ก็ดูคล้ายเป็นอยากดีได้เหมือนกัน เช่น อยากเป็นพระอรหันต์ โดยมี อุจเฉทปฏิญญา จะได้ดับสูญเลิกเกิดเสียที (แต่ถ้าอยากเป็นพระอรหันต์เพื่อจะได้เป็นบุคคลสูงสุดในพระพุทธศาสนา ก็กลายเป็น ภวตัณหา)

เมื่อค้นหาเกิดขึ้นแล้ว ก็เท่ากับว่าได้เพาะเชื้อสำหรับการก่อตัวของความทุกข์และปัญหาต่างๆ พร้อมด้วยแล้ว ตัวอย่างเช่น เมื่อทำงานอะไรสักชิ้นหนึ่ง ที่เริ่มต้นด้วยฉันทะ ถ้าผู้ทำนั้นดำรงอยู่ในฉันทะต่อเนื่องเรื่อยไป เขาจะมีความพึงพอใจซาบซึ้งในคุณค่า ในภาวะดีงามหรืออุดมสภาวะของสิ่งนั้น ที่การทำงานกำลังพาไปให้เข้าถึง²⁰³³ จิตใจของเขาจึงโน้มดิ่งต็มด้าแนวแน่ในอุดมสภาวะ และในงานที่ทำ เขาจึงทำงานโดยมีปีติปราโมทย์และสมาธิ

แต่ถ้าเมื่อฉันทะได้เริ่มต้นขึ้นให้ลงมือทำการได้แล้ว ค้นหาแทรกสอดเข้ามาตัดตอน และเข้าแทนที่เสีย ก็เกิดความรู้สึกกำชับเข้ามาว่างานของเรา ผลงานของเรา เราจะได้มันได้นี้ ค้นหาที่อาจจะช่วยให้ทำงานด้วยความตื่นเต้นแล้วร้อนกระวนกระวาย และอาจตามมาด้วยความหวาดระแวง เช่นว่า คนโน้นคนนี้เขาว่าเราเป็นอย่างไร ว่างานของเราเป็นอย่างไร กลัวว่างานของเราจะสู้ของคนที่โน้นคนนี้ได้ เกิดการแข่งขัน ตลอดไปจนกระทั่งความอิจฉาริษยา ความหวงแหน ความข้องขัดกระทบใจ

ถ้ากลายเป็นอย่างนี้ เขาจะไม่ได้ปีติปราโมทย์ในงาน แต่อาจจะได้ความภาคภูมิใจแบบตื้นหามาณะ ซึ่งเป็นความรู้สึกแบบที่มีคู่ลบฝ่ายตรงข้าม เช่น เขาอาจจะมีความหวังว่าเมื่อทำสำเร็จ เขาจะได้รับความยกย่องสรรเสริญ คนอื่นทั้งหลายจะพากันแสดงความชื่นชม (เสริมขยายความมั่นคงของอัตตา)

ครั้นสำเร็จ ถ้าคนทั้งหลายไม่แสดงความชื่นชมยกย่อง หรือชื่นชมยกย่องไม่มากไม่นานเท่าที่เขาหวัง เขาก็จะผิดหวัง เกิดความทุกข์ความข้องคับใจ บางที แม้แต่เมื่อได้รับความยกย่องชื่นชมสมหวังแล้ว แต่เมื่อกาลเวลาแห่งเหตุการณ์นั้นผ่านไปตามธรรมดาแห่งความไม่คงที่ยั่งยืน ถ้าเขาพอใจไม่ถูก ก็กลับหวนละห้อยรำพึงเสียดายวันขึ้นชั่วโมงใหม่ที่อดีตเคยได้รับการพะเน้าพะนอครั้งนั้น ทำให้เกิดความเศร้าซึม หรือเฉาใจได้อีก

ยิ่งกว่านั้น บางคนพอประสบความสำเร็จ ได้รับความยกย่องเชิดชูแล้ว เกิดลืมนัด ไม่ได้ใช้ปัญญาชำระล้างจิตใจให้เรียบร้อย อัตตาที่พองขยายแบ่งบานออกไปแล้ว ไม่กลับคืนสภาพเดิม (คือได้เกิดความยึดมั่นในตัวตนที่ได้รับความยกย่องอย่างนั้น เป็นมานะอย่างเหนียวแน่นแล้ว) ก็เลยต้องการความพะเน้าพะนอ และการยอมรับความยิ่งใหญ่ของตัวตนนั้นจากผู้อื่นอย่างโดดเด่นเกินไป จนถึงกับเกิดมีพฤติกรรมที่ผิดแปลกไม่สมควรเกิดปัญหาและโทษภัยทั้งแก่ตนและผู้อื่นแผ่ขยายต่อไปอีก

อนึ่ง ขอย้ำคำที่กล่าวข้างต้นว่า ค้นหาอาจเกิดแทรกซ้อนเข้ามาในตอนใดก็ได้ เช่นในกรณีนี้ บุคคลผู้นั้นอาจทำงานด้วยแรงฉันทะมาด้วยดีโดยตลอด จนกระทั่งสำเร็จแล้ว จึงเกิดค้นหาเข้ามาถือครองว่านี่ผลงานของเราก็ได้ หรือค้นหาอาจเข้าแทรกสลับกับฉันทะมาเรื่อยๆ ก็ได้

ข้อสำคัญอยู่ที่ว่า ไม่ว่าค้นหาจะเกิดที่ไหนในช่วงจังหวะใด ก็จะเข้าผูกปมปัญหาเตรียมไว้ในที่นั้น ถ้าไม่รุนแรงพอที่จะลุกลามไปเป็นอันตรายแก่ผู้อื่นหรือทำให้สังคมยุ่งยากเดือดร้อน อย่างน้อยก็เป็นปัญหาที่ก่อทุกข์อยู่ในใจ หรือเป็นอิทธิพลแฝงเร้นอยู่ในบุคลิกภาพของตน

²⁰³³ ภาวะปราศจากโทษ (อนวัชชภาวะ) ซึ่งไม่มีความรู้สึกกระทบเข้ามาว่าจะเกิดข้อเสียหายหรือผลร้ายใดๆ แก่อะไรๆ หรือใครๆ; พิจารณามติของอรกถาแห่งหนึ่งด้วย ที่ท่านว่า “ครัทธา อันมีความเลื่อมใสยิ่งในอารมณ์ เป็นลักษณะ เป็นปัจจัยพิเศษแก่ฉันทะ อันมีความใคร่จะทำเป็นสภาวะ” (อรกถาเนตติปริกขณ์ ฉบับอักษรพม่า หน้า ๗๐; ฉบับไทยยังไม่ได้พิมพ์)

อยากนิพพาน อย่างไรเป็นฉันทะ อย่างไรเป็นตัณหา

เมื่อเข้าใจความแตกต่างระหว่างตัณหากับฉันทะในเรื่องราวหรือในกิจทั่วๆ ไปแล้ว ก็จะเข้าใจด้วยความความยินดี พอใจ ความต้องการหรืออยากนิพพาน ในกรณีใดเป็นตัณหา ในกรณีใดเป็นฉันทะ

เมื่อบุคคลพึงธรรม เกิดความเข้าใจ มองเห็นโทษของกิเลสว่า โลภะ โทสะ โมหะ ทำให้จิตใจขุ่นมัวเศร้าหมอง เป็นเหตุให้ทำกรรมชั่วต่างๆ ก่อความเดือดร้อนทั้งแก่ตนและผู้อื่น ถ้ากำจัดกิเลสเหล่านั้นได้แล้ว จิตใจจะสงบผ่องใส มีความสุข ไม่มีความเร่าร้อนกระวนกระวาย ดังนี้เป็นต้นแล้ว เขามองเห็นคุณค่าของความปราศจากกิเลส ความมีจิตปลอดโปร่ง สงบ ผ่องใสเห็นว่า เป็นภาวะดีงาม จิตใจของเขาก็ยินดี โหม่นหมองโอบไปหาภาวะนั้น อาการอย่างนี้ คือสิ่งที่เรียกได้ว่าฉันทะ

ภาวะจิตที่มีฉันทะอย่างนี้ ในบาลีท่านใช้ว่า ยินดี (อภิธรรม หรือ อภิรัต) ในนิพพานบ้าง ปราภณนา (อภิปัตถนา) นิพพานบทบ้าง ปราภณนาโยคเกษมธรรมบ้าง²⁰³⁴ จัดเป็นภาวะจิตที่เป็นกุศล และเป็นคุณสมบัติของ ผู้ปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุนิพพาน

แต่ถ้าคิดอยากได้นิพพาน อยากบรรลุนิพพาน หรืออยากเป็นผู้บรรลุนิพพาน โดยนึกขึ้นมาทำนองว่า นิพพานเป็นภาวะอย่างหนึ่ง สิ่งๆ หนึ่ง หรือสถานที่แห่งหนึ่ง อันน่าปรารถนา ซึ่งตนจะได้เข้าไปครอบครอง เข้าถึง หรือเข้าไปอยู่

ในความคิดนั้น จะมีความรู้สึก หรือความเห็นชอบแฝงอยู่ด้วยว่า นิพพานนั้นจะอำนวยความสะดวกให้คุณได้เสียส่วย หรือว่าเป็นภาวะนิรันดร ที่ตนจะได้คงอยู่ยั่งยืน ตลอดจนกระทั่งว่าเป็นที่ขาดสูญ ซึ่งตัวตนจะได้หมดสิ้นไปเสียที ความยินดี ปราภณนา หรือต้องการนิพพานในกรณีเช่นนี้ จัดว่าเป็นตัณหา และจะเป็นอุปสรรคขัดขวางการบรรลุนิพพาน

แม้ความอยากเป็นพระอรหันต์ ก็มีคติอย่างเดียวกัน

อนึ่ง ความตอมนี่ชวนให้สังเกตเห็นอาการ หรือลักษณะอีกอย่างหนึ่ง ที่แตกต่างกันระหว่างฉันทะกับตัณหา กล่าวคือ ฉันทะต่อเนื่องกับการกระทำโดยตรง เป็นความพร้อม หรือเตรียมตัวที่จะทำการ หรือจะเข้าไปหาสิ่งต้องการ ซึ่งมองเห็นประจักษ์อยู่ในเวลานั้น

พูดได้ว่า ฉันทะเป็นส่วนหนึ่ง หรือเป็นขั้นตอนหนึ่งของการกระทำนั้นทีเดียว โดยเป็นจุดเริ่มต้นของการกระทำ หรือเป็นการเริ่มที่จะลงมือทำ ส่วนตัณหา เป็นความปรารถนา ในสิ่งที่เป็นเสมือนว่าตั้งอยู่ห่างออกไปในที่ของมันเองแห่งหนึ่ง ต่างหากจากตัวผู้ปรารถนา ขาดตอนจากกัน ตัณหาที่มีความเข้าใจเพียงมั่วๆ มองเห็นสิ่งนั้นไม่ชัดเจน เพียงแต่หวังที่จะได้รับผลที่ต้องการจากสิ่งนั้น แล้วก็หาทางที่จะให้ได้สิ่งนั้นมา หรือเข้าครอบครองเสียส่วยสิ่งนั้น²⁰³⁵

²⁰³⁴ เรียกพระพุทธเจ้าว่าเป็นนิพพานาธิบดี คือผู้ยินดีในนิพพาน (ขุ.สุ.๒๕/๓๐๒/๓๔๔); ว่าคนผู้ยินดีในนิพพาน ย่อมหลุดพ้นจากสรรพทุกข์ (ส.ส.๑๕/๑๗๕/๕๒); ว่าภิกษุผู้ไม่มีมัวเพลินงาน ไม่มีมัวเพลินการคย การนอน การคลุกคลี การคิดฟุ้งฝันพิสดาร ชื่อว่าเป็นผู้ยินดีในนิพพาน ละสักกายะเพื่อทำความจบสิ้นทุกข์ได้ (อง.ฉก.๒๒/๒๕๕-๖/๓๒๘-๙); ว่าภิกษุผู้รู้จักข่มจิตในเวลาควรข่ม รู้จักประคองจิต ทำจิตให้ร่าเริง และเฟื่องดูเฉย ในเวลาที่ควรทำเช่นนั้นๆ ชื่อว่าเป็นผู้ยินดีในนิพพาน สามารถบรรลุนิพพานได้ (อง.ฉก.๒๒/๓๕๖/๔๘๖); พระเถรีกล่าวถึงตนเองยินดีในนิพพาน (ขุ.เถรี.๒๖/๔๓๒/๔๔๙; ๔๗๔/๔๙๙); ว่าผู้ปรารถนานิพพาน จึงจะดำเนินชีวิตได้ด้วยดีในโลก (อยู่ไหนไปไหน ก็เป็นไปด้วยดี, ขุ.สุ.๒๕/๓๓๑/๓๙๖); ทรงสอนภิกษุผู้ปรารถนาโยคเกษมธรรม (ม.ม.๑๒/๓/๖); ทรงสอนให้ภิกษุทั้งหลาย เป็นผู้มากด้วยปราโมทย์ ปราภณนาเกษมธรรม คือฉันทะ (ม.ม.๑๒/๓๙๑/๔๒๑).

²⁰³⁵ อรรถกถาและฎีกาบางแห่ง แสดงมติว่า ตัณหาเป็นความปรารถนาอารมณ์ที่ยังไม่มาถึง เสมือนการที่โจรเหยียดมือออกไปในที่ที่มีดี (วิสุทธิ.๓/๑๘๒; สงค.ฎีกา ๒๓๕)

ตัณหาให้ละแน่ แต่ฉันทีละอีกแบบหนึ่ง

ในทางปฏิบัติ มีข้อสรุปที่พึงยอมรับกันไว้ก่อนว่า

ประการที่หนึ่ง เป็นธรรมชาติของปุถุชนที่ย่อมมีตัณหาครองใจเป็นพื้นอยู่ และตัณหาที่นั่นจะเกิดขึ้นได้เสมอ ไม่ว่าในขั้นตอนหรือเวลาใด ที่ผลพลอยโอกาสแก่มัน

ประการที่สอง ตัณหาเกิดขึ้นมาเมื่อใด ก็จักชักนำเอาปัญหาหรือความทุกข์เข้ามาให้ด้วย จึงควรละหรือกำจัดเสีย

ประการที่สาม ในเมื่อตัณหาที่เป็นตัวก่อโทษนั้น พร้อมที่จะเกิดอยู่เสมอ การที่ปุถุชนจะหลีกเลี่ยงมันโดยสิ้นเชิง ย่อมจะเป็นไปไม่ได้ ดังนั้น ในกรณีที่สมควรหรือจำเป็น น่าจะมีวิธีปฏิบัติในทางที่จะทำให้ตัณหาก่อประโยชน์ หรือเอาตัณหาไปใช้ประโยชน์ได้ นี่เป็นฝ่ายอุกุศล

ส่วนในฝ่ายกุศลหรือฝ่ายดี ก็เป็นอันยอมรับในทางตรงข้ามว่า ฉันทีละเป็นประโยชน์ก็เกื้อกูล ช่วยให้มีชีวิตเข้าถึงภาวะดีงามทุกอย่างที่มีคุณค่าแท้จริง จึงควรใช้และปลูกฝังให้เกิดมีมากขึ้นโดยลำดับ เมื่อฉันทีละเกิดขึ้น ก็ย่อมเป็นการปิดกั้นหรือป้องกันและกำจัดตัณหาไปด้วยในตัว

ท่านแสดงหลักการทั่วไปไว้ว่า ตัณหาเป็นสิ่งที่พึงละ²⁰³⁶ ส่วนฉันทีละเป็นกรณียะ คือสิ่งที่พึงกระทำ²⁰³⁷

อย่างไรก็ตาม อาจจะมีข้อสังเกตอีกแนวหนึ่งก็ได้ว่า ทั้งตัณหาและฉันทีละ เป็นสิ่งที่พึงละเสียทั้งสองอย่าง แต่การละนั้นต่างกัน ดังที่ท่านขยายความไว้จบสาระได้ว่า ตัณหาเกิดที่ไหน ควรละเสียที่นั่น²⁰³⁸ คือละหรือกำจัดเสีย ณ จุดที่มันเกิดขึ้น ส่วนฉันทีละ ท่านให้ละด้วยการทำให้สำเร็จตามฉันทีละนั้น คือ ละด้วยการทำตามฉันทีละนั้นจนสำเร็จผล ทำให้ฉันทีละนั้นหมดไปเอง หรือไม่ต้องมีฉันทีละนั้นอีกต่อไป

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ตัณหา เป็นความต้องการชนิดที่ควรดับหรือละทิ้งไปเสียโดยทันทีและถาวรไม่ต้องเก็บเอาไว้ใช้อะไรต่อไป ส่วนฉันทีละ เป็นความต้องการชนิดที่ควรทำตามจนสำเร็จหมดความต้องการนั้นไปเอง พูดสั้นๆ ว่า ตัณหาละด้วยการสลัดทิ้ง ฉันทีละละด้วยการทำให้สำเร็จ

การละฉันทีละด้วยการทำให้สำเร็จ ซึ่งจะเรียกว่า การละฉันทีละด้วยฉันทีละ คือเอาฉันทีละละฉันทีละ หรือทำให้ฉันทีละละตัวมันเองนี้ มีเรื่องมาในบาลี ขอนำมาลงไว้เพื่อให้พิจารณาเห็นชัดเจนด้วยตนเอง เรื่องนี้เป็นคำสนทนากล้ามตอบปัญหา ระหว่างพราหมณ์คนหนึ่งกับพระอานนท์

พราหมณ์: ท่านพระอานนท์ผู้เจริญ บุคคลอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระสมณโคตม เพื่อประโยชน์อะไร?

พระอานนท์: เพื่อละฉันทีละ²⁰³⁹

²⁰³⁶ เป็น ปหาตัพพะ หรือปหาตัพพธรรม ในฐานะสมุทัยอริยสัง = วินย.๔/๑๕/๒๐; พุ.ม.๑๘/๑๖๖๗/๕๒๙; ในฐานะตัณหา ๖ กอง = ที.ปา. ๑๑/๔๒๕/๓๐๓; พุ.ปฎิ.๓๑/๖๔/๓๘; ในฐานะภวตัณหา = อัง.จตุกก.๒๑/๒๕๔/๓๓๓; นอกนี้ดู ม.ญ.๑๔/๗๖/๖๖; ส.ส.พ.๑๘/๑๕๑/๑๐๔; อัง.จตุกก.๒๑/๒๕๗/๒๓๖; พุ.ม.๒๙/๘๕๐/๕๒๗; มาโดยชื่อว่า ฉันทีละ = ส.ข.๑๗/๓๓๕-๓๔๑/๒๒๗-๒๑๔

²⁰³⁷ ส.นิ.๑๖/๓๑๐/๑๖๑; นอกนี้ดู ส.ม.๑๘/๑๗๑๗/๕๕๐; อัง.จตุกก.๒๑/๓๓/๑๒๒; อัง.ปณจก.๒๒/๒๙๑/๓๔๑; อัง.อญจก.๒๓/๑๗๑/๓๓๑; อัง.ทสก.๒๔/๕๒/๑๐๑; ทำให้เกิดขึ้น (คือควรทำให้เกิดขึ้น) เช่น ส.ม.๑๘/๑๐๙๐/๓๑๙ ฯลฯ (คือใน สัมมัมปชาน ทั้งหมด)

²⁰³⁸ เช่น ที.ม.๑๐/๒๙๗-๘/๓๔๓-๘; ส.นิ.๑๖/๒๕๘/๑๓๑; ฯลฯ ฯลฯ (เคยอ้างแล้ว)

²⁰³⁹ ฉันทีละ ในข้อความว่า “เพื่อละฉันทีละ” นี้ อรรถกถา ส.อ.๓/๓๖๕ ๖ ๗ หมายความว่าตัณหาฉันทีละ คือตัวตัณหาที่นั่นเอง ถ้าถือตามนี้ ก็ต้องหมายความว่า พระอานนท์ตอบว่าประพฤติพรหมจรรย์เพื่อละตัณหา และที่ท่านอธิบายต่อไปว่า ใช้ฉันทีละละฉันทีละ ก็ต้องหมายความว่า ใช้กุศลฉันทีละ (ในอิทธิบาท) มาละตัณหาฉันทีละ แต่คำตอบของพระอานนท์ปรากฏอยู่ชัดเจนว่า ทั้งฉันทีละที่ทำให้การ

พราหมณ์: มีมรรคา มีปฏิบัติเพื่อละฉันทะนั้นไหม?

พระอานนท์: มีของท่าน

พราหมณ์: มรรคา ปฏิบัติเพื่อละฉันทะนั้น เป็นไหน?

พระอานนท์: ภิกษุเจริญอิทธิบาท ที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิ และปะชานสังขาร เจริญอิทธิบาท ที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิ จิตตสมาธิ วิมังสาสมาธิ และปะชานสังขาร, นี่แลพราหมณ์ คือ มรรคา คือปฏิบัติเพื่อละฉันทะนั้น

พราหมณ์: เมื่อเป็นอย่างนั้น ฉันทะที่มีอยู่ ก็ยังคงมีอยู่นะสิ มิใช่ไม่มี, และข้อที่บุคคลจักละ ฉันทะด้วยฉันทะนั้นเอง ย่อมมิใช่ฐานะที่จะเป็นไปได้

พระอานนท์: ถ้าอย่างนั้น เราจักขออนถามท่านในเรื่องนี้ ท่านเห็นควรอย่างไร ก็พึงตอบอย่าง นั้น; นี่แน่ะพราหมณ์ ท่านเข้าใจว่าอย่างไร ก่อนนี้ ท่านได้มีฉันทะ (ในเรื่อง) ว่า เราจักไป วัด, เมื่อท่านไปถึงวัดแล้ว ฉันทะเพื่อการนั้น ก็สงบระงับไป ใช่ไหม?

พราหมณ์: ใช่อย่างนั้น ท่าน

พระอานนท์: ก่อนนี้ ท่านได้มีความเพียร...ได้มีจิตใจจดจ่อ (จิตตะ)...ได้มีปัญญาไตร่ตรอง (วิมังสา) ในเรื่องว่า เราจักไปวัด, เมื่อท่านไปถึงวัดแล้ว ความเพียร...จิตใจจดจ่อ...ปัญญา ไตร่ตรอง (วิริยะ จิตตะ วิมังสา) เพื่อการนั้น ก็สงบระงับไป ใช่ไหม?

พราหมณ์: ใช่อย่างนั้น ท่าน

พระอานนท์: ฉันทะนั้นเหมือนกันแล ท่านพราหมณ์ ภิกษุใดเป็นพระอรหันตชีณาสพ...ฉันทะ เพื่อการบรรลุลุครหัตต์ ที่ภิกษุนั้นเคยมีในกาลก่อน เมื่อเชอบรรลุลุครหัตต์แล้ว ฉันทะเพื่อการนั้น ก็สงบระงับไป, วิริยะ เพื่อการบรรลุลุครหัตต์...จิตตะ เพื่อการบรรลุลุครหัตต์...วิมังสา เพื่อการ บรรลุลุครหัตต์ ที่ภิกษุนั้นเคยมีในกาลก่อน เมื่อเชอบรรลุลุครหัตต์แล้ว วิริยะ...จิตตะ...วิมังสาเพื่อ การนั้น ก็สงบระงับไป²⁰⁴⁰

จะละตัณหา ก็ใช้ตัณหาได้ แต่ไม่วายต้องระงับ

ส่วนตัณหา ที่ท่านว่าให้ละเสีย ณ ที่มันเกิด หรือถอนทิ้งเสียที่เดี๋ยวนั้น เป็นหลักการทั่วไป แต่ในทาง ปฏิบัติ ท่านก็ยอมรับความอ่อนแอ ความเคยชิน และความไม่พร้อมต่างๆ ของปุถุชนเหมือนกัน ดังนั้น จึงเกิดมี วิธีปฏิบัติตามข้อสรุปประการที่สาม ซึ่งได้กล่าวไว้ข้างต้น คือ เอาตัณหาไปใช้ประโยชน์ ทำให้เกิดผลในทางที่งดงาม

ตามตัวอย่างที่ท่านแสดงไว้ในบาลี การเอาตัณหาไปใช้ประโยชน์นั้น สามารถใช้แม้แต่เพื่อประโยชน์สูงสุด คือเพื่อบรรลุนิพพาน โดยเกิดเป็นหลักการย่อยลงมาว่า พึงอาศัยตัณหาละตัณหา

ดังข้อความที่พระอานนท์กล่าวกะภิกษุณีนรูปหนึ่งทีหลงรักท่านว่า

และฉันทะที่สงบระงับไป ก็คือฉันทะในอิทธิบาทอย่างเดียวกัน และฉันทะในอิทธิบาทนั้น ก็เป็นที่ยอมรับเป็นเสียงเดียวกันว่า เป็นกัตตุกัมยตาทุกสกลฉันทะ ตามคำอธิบายของพระอานนท์จึงได้ความหมายว่า ละกสกลฉันทะเสียด้วยการทำให้สำเร็จผลตามกสกล ฉันทะนั้นเอง แต่ถ้ายืนยันความหมายของฉันทะคำแรกว่าเป็นตัณหาตามอรรถกถา ก็ต้องให้เรื่องยุติลงว่า เป็นการยกย่องเล่น คำพูด คือ เริ่มคำตอบด้วยฉันทะที่เป็นตัณหา แต่อธิบายด้วยฉันทะที่เป็นกสกล เป็นกัตตุกัมยตา แต่ไม่ว่าจะถือความหมายของ ฉันทะในคำตอบประโยคแรกนั้นว่าอย่างไรก็ตาม ก็ปล่อยผ่านไป เพราะข้อความในท่อนอธิบายต่อไป ก็เพียงพออยู่แล้วสำหรับ อ้างเพื่อยืนยันหลักการที่เขียนไว้ข้างต้น ถ้ารังเกียจคำว่า “ละ” สำหรับฉันทะ ก็อาจพูดว่าฉันทะควรระงับเสียด้วยการทำให้สำเร็จ.

²⁰⁴⁰ ส.ม.๑๙/๑๑๖๓-๘/๓๔๔ (คำแปลตัดข้อความซ้ำๆ ออก; คำว่าวัด บาลีว่าอาราม จะแปลว่าสวนก็ได้ ในที่นี้ แปลอย่างไรให้ฟังกันง่าย)

“แนะนำของหญิง ข้อที่เรากล่าวว่ กายนี้เกิดจากตัณหา พิงอาศัยตัณหาละเอียดซึ่งตัณหาตั้งนี้ เราอาศัยเหตุผลอะไรกล่าว;

“ในข้อนี้ ภิกษุได้สดับข่าวว่า ภิกษุมีชื่ออย่างนี้ ได้ประจักษ์แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในปัจจุบันที่เดียว ซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เข้าถึงอยู่ ดังนี้ เธอจึงมีความคิดอย่างนี้ว่า เมื่อไรเล่าหนอ แม้เราก็จักประจักษ์แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ...เข้าถึงอยู่บ้าง ดังนี้,

“กาลต่อมา ภิกษุนั้นอาศัยตัณหา ละตัณหาได้”²⁰⁴¹

สาระของข้อความนี้มีเพียงว่า ภิกษุได้ยืนยันว่าภิกษุอื่นบรรลุอรหัตตผล ก็อยากบรรลุอรหัตตผลบ้าง หรือยืนยันว่า ภิกษุอื่นได้เป็นพระอรหันต์ ก็อยากเป็นพระอรหันต์บ้าง

ความอยากของภิกษุนี้ มีลักษณะที่เห็นได้ชัดว่าเป็นตัณหา คือ ภาวะอรหัตตผล หรือความเป็นพระอรหันต์นั้น เป็นเหมือนสิ่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ในที่ต่างหากจากเธอ และมีตัวเธอที่อยากจะทำครอบครอง เป็นเจ้าของ หรือเข้าไปอยู่ในภาวะนั้น

การเอาตัณหามาใช้ในกรณีอย่างนี้ จัดว่าเป็นอุบาย คือวิธียกย่องนำเข้าไปให้ถึงจุดหมาย เป็นวิธีเร้าล่อให้กระทำการที่เป็นเงื่อนไข เมื่อบุคคลที่ถูกเร้าล่อ เริ่มกระทำการที่เป็นเงื่อนไขแล้ว ก็จะต้องใช้ออกาสในระหว่างนั้น ค่อยๆ สร้างความรู้ความเข้าใจให้เขาเกิดความรักความซาบซึ้งในภาวะดีงามที่เป็นผลของการกระทำนั้น โดยตรง จนเขาเกิดฉันทะขึ้นเองอีกชั้นหนึ่ง แล้วเขาก็จะเปลี่ยนแรงจูงใจและพฤติกรรมของเขาเอง ถ้าทำได้อย่างนี้ ก็นับว่าเป็นความสำเร็จ และจัดเป็นการศึกษาอบรมได้อย่างหนึ่ง แต่ถ้าเปลี่ยนจากตัณหาให้เกิดเป็นฉันทะไม่ได้ ก็กลายเป็นความล้มเหลว

บางครั้ง ผลที่เอามาเร้าล่อ อาจเป็นสิ่งที่ไม่ใช่ผลของการกระทำนั้นโดยตรง เช่น เมื่อพระนันทะพุทธอนุชาผนวชแล้ว เกิดความคิดถึงคู่รัก เมื่อหน่ายพรหมจรรย์ คิดจะสึก พระพุทธเจ้าทรงทราบ จึงทรงพาไปเที่ยวชมนางฟ้า จนพระนันทะหายคิดถึงคู่รัก เกิดความอยากได้นางฟ้าแทน พระพุทธเจ้าจึงตรัสรับรอง เอาพระองค์เองเป็นประกันว่าจะให้พระนันทะได้นางฟ้า โดยมีเงื่อนไขว่า พระนันทะต้องตั้งใจประพฤติพรหมจรรย์ และเมื่อพระนันทะตั้งใจประพฤติพรหมจรรย์ตามเงื่อนไขแล้ว ก็เป็นจุดเริ่มต้นของโอกาสในการนำพระนันทะก้าวหน้าต่อไป ซึ่งในที่สุด เธอก็ได้บรรลุอรหัตตผล²⁰⁴²

วิธีการอย่างนี้ เรียกว่าอย่างสามัญ ก็คือการล่อด้วยรางวัล แต่ไม่ปรากฏว่าท่านใช้วิธีนี้บ่อย ท่านคงใช้เมื่อจำเป็น ในเมื่อปัจจัยแวดล้อมต่างๆ กำหนดว่าเป็นวิธีที่ดีที่สุด และคงใช้อย่างระมัดระวัง โดยคำนึงถึงผลติดตาม

ตัวอย่างวิธีอย่างนี้ในชีวิตประจำวัน เช่น บอกให้เด็กกวาดถูเรือนแล้ว จะให้รางวัล หรือบอกลูกว่า อ่านหนังสือเล่มนั้นเล่มนี้จบแล้ว จะซื้อของนั้นนี้ให้

การกระทำอย่างนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาอบรม ผู้ทำจะต้องทำอย่างมีความรับผิดชอบ โดยคิดเตรียมไว้แล้วว่า จะชักจูงเด็กเข้าสู่ความมีฉันทะได้อย่างไร ไม่ใช่ล่อว่าทำพอด้านๆ อย่างน้อยเริ่มแรก ผู้มีความรับผิดชอบย่อมทำเช่นนั้น โดยมีความหวังว่า เมื่อล่อให้เด็กเริ่มกวาดถู หรืออ่านหนังสือแล้ว เด็กอาจจะค่อยๆ เกิดความรู้สึกรักความสะอาด หรือรักความรู้ขึ้นมาได้เอง จากการได้เห็นผลดีที่เกิดจากการกระทำนั้น

²⁰⁴¹ อัง.จตุกก.๒๑/๑๕๙/๑๙๕, อรรถกถาอธิบายว่า ตัณหาของภิกษุนั้น ในกรณีนี้ เป็นกุศลตัณหา! (อัง.๒/๔๔๑)

²⁰⁴² ดูเรื่องใน พุ.อุ.๒๕/๖๗/๑๐๓; พุ.เถร.๒๖/๒๗๖/๒๙๓; เรื่องนี้ ในชั้นอรรถกถานำไปเล่ากันมาก, ดู พ.อ.๑/๑๐๙; อุ.อ.๒๑๓; สุตต.อ.๑/๓๖๖; พ.อ.๒/๑๒๑-๔.

แต่ทางที่ดี ผู้ล่อเร้าควรใช้โอกาสระหว่างนั้น ช่วยทำอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่จะให้เด็กใช้โยนิโสมนสิการ ในทางที่จะเข้าใจคุณค่าของความสะอาดและความรู้ จนเกิดความรักความซาบซึ้ง ชอบความสะอาดหรือใฝ่ความรู้ เกิดมีฉันทะที่จะกวาดถูหรืออ่านหนังสือได้เอง โดยไม่ต้องเป็นเงื่อนไขเพื่อรางวัลอีกต่อไป

วิธีใช้ตัณหาชักจูง หรือเป็นปัจจัยแกฉันทะอย่างนี้ ถ้าฉันทะเกิดจริง ก็ดีไป แต่ถ้าฉันทะไม่เกิด ก็กลายเป็นความล้มเหลว และกลับเกิดผลเสียมากยิ่งขึ้น เพราะเท่ากับไปเร้าตัณหาให้ขยายตัวเข้มข้นยิ่งกว่าเดิม เป็นการสร้างนิสัยที่ไม่ดี และเท่ากับเอาเชื้อแห่งปัญหาและความทุกข์ไปใส่ไว้ในชีวิตของเด็ก ซึ่งจะขยายผลร้ายไปถึงสังคมด้วย โดยอาจกลายเป็นว่า จะมีแต่คนที่ร้อเอารางวัล ถ้าไม่มีอะไรล่อ ก็ไม่ยอมทำความดี

ผู้จะใช้วิธีการเช่นนี้ จึงต้องระมัดระวัง คิดเตรียมการเพื่อผลที่ประสงค์ไว้โดยรอบคอบ จนมั่นใจว่า จะต้องสำเร็จ และเอาใจใส่คอยช่วยอยู่ตลอดเวลาจนกว่าผลสำเร็จคือความเกิดขึ้นแห่งฉันทะจะปรากฏ

อีกตัวอย่างหนึ่ง เพื่อเสริมความเข้าใจเกี่ยวกับความซับซ้อนแห่งบทบาทของตัณหาและฉันทะ

นักศึกษาคนหนึ่งเลือกเรียนวิชาแพทย์ เพราะเห็นว่าเป็นอาชีพที่ทำเงินได้ดี รวยเร็ว ถ้าเขานึกเพียงในแนวของกามตัณหาเท่านั้น เขาอาจจะเรียนพอสักว่าให้สำเร็จตามเงื่อนไข ได้ใบสำคัญออกไปประกอบอาชีพ หรือเพราะเหตุที่เขาไม่ตั้งใจเรียน เขาอาจทนความอยากไม่ได้ รอไม่ไหว ออกไปเสียในระหว่าง

แต่ถ้าเขาเป็นคนฉลาด เขามองเห็นเหตุผลต่างๆ ว่า เมื่อจะไปเป็นแพทย์ ก็ควรจะเป็นแพทย์ที่ดี มีความรู้ความเชี่ยวชาญความสามารถมาก เขายากเป็นหมอดี ที่มีชื่อเสียงประสบความสำเร็จด้วย ความคิดแนวภวตัณหา นั้น เป็นเงื่อนไขให้เขาตั้งใจเรียนจริงจัง ความเป็นหมอดี ในแง่ของความสำเร็จได้รับยกย่องของภวตัณหา นั้น ไปสัมพันธ์เข้ากับความเป็นหมอดีที่เป็นภาวะดีงาม และที่เป็นอุดมสภาวะของความเป็นหมอ ซึ่งเป็นที่ชื่นชอบของฉันทะ ฉันทะอาจเกิดขึ้น และช่วยส่งหนุนให้เขาตั้งใจศึกษาหาความรู้ความชำนาญในวิชาแพทย์อย่างจริงจัง หรือในขณะที่ตั้งใจเรียนตามเงื่อนไขของภวตัณหา นั้นแหละ เขาเกิดความรู้ความเข้าใจซาบซึ้งในคุณค่าของความรู้และงานแพทย์ เขาเกิดฉันทะ กลายเป็นผู้รักการเรียนและการฝึกฝนในวิชาแพทย์อย่างจริงจัง

อย่างไรก็ตาม นักศึกษาผู้นี้ เมื่อเรียนสำเร็จ ได้ปริญญาแพทยศาสตร์ พร้อมด้วยความรู้ความชำนาญที่จะให้เป็นหมอดีที่มีความสามารถ แต่เขายังอาจจะมุ่งไปหางาน หรือแสวงแต่ตำแหน่งหน้าที่ ซึ่งจะทำให้ได้รายได้มากที่สุด หรือจะให้เด่นดังได้ง่าย

นักศึกษาอีกผู้หนึ่ง เห็นเพื่อนมนุษย์หรือเพื่อนร่วมชาติจำนวนมาก ยังได้รับทุกข์ทรมานจากโรคภัยไข้เจ็บมากมาย มีสภาพความเป็นอยู่ที่ไม่เกื้อกูลแก่สุขภาพ เขอยากรู้วิธีแก้ไข และทำการแก้ไขสภาพเช่นนี้ เขายากช่วยเหลือ เขอยากเห็นคนทั้งหลายมีสุขภาพสมบูรณ์แข็งแรง หน้าตาเอิบอิ้มแจ่มใส อยากเห็นบ้านเมืองร่มเย็นเรียบร้อย ดำรงอยู่ในสภาพที่ดีที่สุด เขาจึงเลือกเรียนวิชาแพทย์ ด้วยฉันทะที่แสดงออกทางกรุณา

ด้วยความคิดเริ่มต้นเช่นนี้ เขาก็มีฉันทะตั้งใจเล่าเรียนฝึกฝน ให้รู้และชำนาญตรงจุดที่จะนำไปใช้ประโยชน์ในการแก้ไขปัญหา และช่วยเหลือผู้คนอย่างที่คิดไว้ หากเขาสามารถดำรงรักษาฉันทะนี้ให้สืบเนื่องอยู่ได้ตลอด ครั้นสำเร็จแล้ว เขาก็เลือกงานหรือตำแหน่งหน้าที่ ที่จะทำให้เขาทำงานแก้ไขสภาพขาดอนามัย และช่วยเหลือคนให้พ้นจากโรคภัยได้ดีที่สุด โดยไม่คำนึงถึงรายได้หรือชื่อเสียง หรือไม่คำนึงมากนัก

บทสรุป

มนุษย์เป็นสัตว์วิเศษ ต้องเพิ่มเดชด้วยฉันทะ มิใช่จะมัวเป็นทาสของตัณหา

ถึงตอนนี้ ควรจะลงข้อสรุปเสียทีหนึ่ง มีสภาพความจริงที่เป็นจุดเริ่มต้นของการพิจารณาอยู่ว่า เป็นธรรมดาของมนุษย์ปุถุชนย่อมยังมีตัณหา การที่จะให้มนุษย์ปุถุชนเหล่านี้ทำการใดโดยไม่มีตัณหาเข้ามาเกี่ยวข้อง ชักจูงด้วยเลยนั้น เป็นอันแทบไม่ต้องหวัง ดังนั้น จึงไม่ต้องกลัวว่าคนจะไม่มีตัณหา

ข้อควรคำนึงอยู่ที่ว่า ตัณหาเป็นสิ่งมีโทษ เป็นตัวการก่อทุกข์หรือปัญหาทั้งหลาย ทั้งแก่บุคคลและสังคม จึงต้องหาทางแก้ไข ไม่ให้มีโทษภัยเหล่านั้น วิธีแรก คือ ละ หรือไม่ให้เกิดขึ้นอย่างสิ้นเชิง ซึ่งทำได้โดยการดับ อวิชชาด้วยปัญญาแล้ว ดำเนินชีวิตด้วยปัญญาอย่างเดียว

แต่สำหรับปุถุชน ผู้ดำเนินชีวิตอยู่ท่ามกลางสิ่งล่อเร้าเย้ายวนและเรื่องราวกระทบกระทั่งต่างๆ โดยยังมี อวิชชา ตัณหา อุปาทาน พรั่งพร้อมอยู่ภายใน คอยรอขนานรับสิ่งล่อเร้าเป็นต้นนั้นอยู่ตลอดเวลา ถึงจะระมัดระวัง นึกอยากจะใช้ปัญญาเพียงไร ก็อดไม่ได้ที่จะพลอย ปล่อยให้ตัณหาได้โอกาสแสดงบทบาทเบาบาง แรงบ้ำง โจมแจ้ง หรือไม่ก็แอบแฝง ไม่ที่จุดหรือขั้นตอนแห่งใด ก็แห่งหนึ่ง

หนทางแก้ไขที่พึงเน้นก็คือ การพยายามใช้ และปลูกฝังฉันทะ ที่เป็นความต้องการสิ่งดีงามขึ้นมา ให้เป็นตัวชักนำการกระทำให้มากที่สุด

มนุษย์เป็นสัตว์ที่มีสมองเจริญมากแล้ว จะอยู่ด้วยอวิชา-ตัณหาอย่างสัตว์ทั้งหลายอื่นไม่ได้ จะต้องมีความต้องการภาวะดีงาม หรือความไม่ผิด เป็นแรงควบคุม หรือถ่วงคานไว้บ้าง มิฉะนั้นก็จะสามารถทำความชั่วร้ายก่ออันตรายได้อย่างร้ายแรงที่สุด เพียงเพื่อได้สิ่งเสพละเอียดสุขเวทนา หรือปกป้องเสริมรักษาความมั่นคงถาวรแห่งอัตตาของตน หรือหาทางพ้นไปจากสิ่งที่ไม่ถูกใจไม่ปรารถนา

มนุษย์จำนวนมากทีเดียว แม้แต่เมื่อรู้จักฉันทะบ้างแล้ว แต่ตัณหายังแรงกล้าเกินไป ก็ยังทนทำการโดยทางดีตามที่สำนึกแห่งความดีหรือสังคมกำหนดไว้ให้ตลอดไปไม่ไหว คอยแต่จะหลีกไปหาทางลัด เพื่อให้ได้สิ่งที่ตัณหาต้องการ

เรื่องของปุถุชนทั่วไป จึงยังอยู่ในขั้นของการเลือกเอา ระหว่างการดำรงอยู่เพียงด้วยแรงตัณหาอย่างเดียว หรือปล่อยให้ตัณหาเป็นตัวนำครอบงำพฤติกรรมส่วนใหญ่ กับการที่สามารถเชิดชูฉันทะให้เป็นตัวเด่นขึ้นมา และนำชีวิตให้หลุดพ้นจากอำนาจบงการของอวิชาตัณหาอุปาทานมากขึ้นโดยลำดับ

ข้อควรปฏิบัติก็คือ ถ้าเป็นไปได้ ควรให้มีแต่ฉันทะล้วนๆ แต่ถ้าทำไม่ได้ ยังยอมให้ตัณหาออกโรง ก็ควรหันเหให้เป็น ตัณหาที่หนุนฉันทะ คือเป็นปัจจัยแก่ฉันทะ

เมื่อสามารถสร้างเสริมฉันทะขึ้นมา นำพฤติกรรมได้ ตัณหาก็ถูกควบคุมและขัดเกลาไปเองในตัว อย่างนี้จึงจะเป็นวิธีการละ และควบคุมตัณหา ตามหลักพุทธธรรม มิใช่ไปคุมไปกักดไปปลดกันที่อย่างไม่รู้เรื่องรู้ราวไม่รู้ที่ไปที่มา ปล่อยให้ อวิชชาสุมตัวหนุนอยู่หลังตัณหา จะยิ่งก่อผลร้ายมากกว่าผลดี

ถึงจะพันต้นหา ได้ฉันทะมา ก็ยังต้องเดินหน้าไปกับปัญญา จนกว่าจะพันปัญหาแท้จริง

มีข้อความสำคัญ ที่ขอนำมาอ้างไว้ เป็นข้อควรสังเกต และช่วยทบทวน ๓ ประการ คือ

๑. เด็กชายสองคน คือ ด.ช.ต้นหา กับ ด.ช.ฉันทะ ไปเห็นเครื่องรับวิทยุเครื่องหนึ่ง ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่เคยรู้จักมาก่อน และได้ฟังเสียงจากวิทยุชิ้นนี้ด้วยกัน ด.ช.ต้นหาได้ฟังเสียงจากวิทยุแล้ว ชอบใจเสียงไพเราะและเสียงแปลกๆ เขาคิดว่า ถ้าเขามีวิทยุไว้สักเครื่อง คงจะสนุกสนานเพลิดเพลินมาก เขาจะเปิดฟังทั้งวันทีเดียว และเขาทราบมาว่า คนที่มีวิทยุมีไม่มาก ใครมีก็โก้ เขาคิดว่า ถ้าเขามีวิทยุแล้ว เขาจะเด่นมาก เพื่อนๆ จะพากันมารุมดูเขา เขาจะถือวิทยุเดินอย่างภาคภูมิใจ ไปไหนก็จะเอาไปด้วย จะเอาไปอวดคนโน้นคนนี้ คิดอย่างนี้แล้ว ด.ช.ต้นหา ก็อยากได้วิทยุเป็นกำลัง กลับถึงบ้าน ก็ไปรบเร้าคุณพ่อคุณแม่ ให้ไปซื้อมาให้เขาเครื่องหนึ่งให้จงได้ เขาถึงกับคิดว่า ถ้าคุณพ่อคุณแม่ไม่ซื้อให้ เขาจะไปด้อมๆ ที่ร้าน ถ้าได้ช่อง ก็จะขโมยมาสักเครื่อง

ส่วน ด.ช.ฉันทะ ได้ฟังเสียงจากวิทยุแล้ว ก็แปลกประหลาดใจ เขาเริ่มคิดสงสัยว่า เสียงนั้นเกิดขึ้นได้อย่างไร เครื่องที่ทำให้เกิดเสียงนั้นคืออะไร มันทำให้เกิดเสียงได้อย่างไร เขามั่นอย่างไร มันมีประโยชน์อย่างไร จะเอาไปใช้ทำอะไรได้บ้าง เขาคิดดังนั้นแล้ว ก็เกิดความอยากรู้อยากเห็นอันมาก จึงคอยสังเกต หรือไปเที่ยวสอบถามว่าใครจะบอกเรื่องนี้แก่เขาได้ ครั้นรู้จักช่างแล้ว ก็หาโอกาสเข้าไปซักถาม ได้ความรู้หลายอย่าง ตลอดจนรู้ว่า มันมีประโยชน์อย่างไรบ้าง ด.ช.ฉันทะ ครั้นเห็นว่ามันเป็นสิ่งมีประโยชน์ ใจเขาซาบซึ้งในคุณค่าของมัน บอกตัวเองว่า ดีแน่ แล้วก็เกิดความอยากจะทำวิทยุขึ้นมาบ้าง

ขอให้ลองพิจารณาว่า กระแสความคิดของเด็กสองคนนี้ จะมีผลต่อพฤติกรรมและวิถีชีวิตของเขาอย่างไร และผลที่กว้างไกลออกไปถึงคนที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนถึงสังคมและประเทศชาติ จะเป็นอย่างไร

ในกระบวนการแห่งความคิดและพฤติกรรมของเด็กทั้งสองนี้ องค์ธรรมในตอนเริ่มต้นเหมือนกัน คือ

หุ (อาตมภาพใหม่) + **เสียง** (อารมณ์) → **ได้ยิน** (โสตวิญญาณ) = **ผัสสะ** (รับรู้เสียง) → **เวทนา** (=สุขเวทนาคือสบายหู)

แต่ต่อจากเวทนาแล้ว กระบวนการแยกไปคนละอย่าง

ด.ช.ต้นหา เมื่อได้เวทนาเป็นสุข สบายหูแล้ว ก็ชอบใจติดใจอยากฟังต่อไป คือเกิดตัณหาขึ้น เขาคิดเพื่อไปตามความอยากนั้น ซึ่งล้วนเป็นอโยนิโสมนสิการ เพราะไม่ได้คิดตามสภาวะและตามเหตุผลเกี่ยวกับเรื่องวิทยุและเสียงวิทยุชิ้นนี้เลย มีแต่ความคิดสืบทอดจากต้นหา คิดเกี่ยวกับการเสพเวทนา และการเสริมขยายตัวตน เมื่อคิดอย่างนั้น ก็เป็นการหลอเลี้ยวอวิชชาเอาไว้ ทำให้ต้นหาเพิ่มพลังแข็งแรงและขยายตัวขึ้นอีก พฤติกรรมของเขาก็จึงเป็นไปตามความบงการของต้นหา

ส่วน ด.ช.ฉันทะ เมื่อกระบวนการสืบทอดมาถึงเวทนาแล้ว เขาไม่ไหลเรื่อยต่อไปยังต้นหา แต่เกิดมีความคิดที่เป็นโยนิโสมนสิการขึ้นมาตัดหน้าต้นหาเสีย ทำให้ต้นหาชะงักดับไป โยนิโสมนสิการนั้น คือ การคิดตามสภาวะและเหตุผลว่า อารมณ์หรือสิ่งที่ประสบนั้น คืออะไร เป็นอย่างไร เป็นมาอย่างไร เป็นเพราะอะไร มีคุณโทษอย่างไร เป็นต้น ความคิดนี้ นำไปสู่การรู้เข้าใจคุณค่าของสิ่งที่ติงาม เกิดความซาบซึ้ง มีจิตใจโน้มโน้มไปในทางที่จะรู้ความจริงและที่จะทำให้ดีให้งามให้สมบูรณ์ จึงเกิดเป็นฉันทะขึ้น และนำ ด.ช.ฉันทะไปสู่การเรียนรู้และการกระทำสร้างสรรค์ต่อไป²⁰⁴³

²⁰⁴³ ข้อนี้มุ่งเน้นในระดับทฤษฎีภูมิภักตละ คือประโยชน์ปัจจุบัน หรือระดับศีลธรรมสำหรับชีวิตประจำวัน

๒. ฉันทะเป็นองค์ธรรมฝ่ายกุศล ดิงาม ไร้โทษ เป็นคุณประโยชน์ เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจ แต่ฉันทะจะเป็นคุณประโยชน์ ก่อให้เกิดผลดีเพียงใด ย่อมขึ้นอยู่กับความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความจริงและคุณค่าของสิ่งที่มีนั้นเกี่ยวข้อง เพราะฉันทะอาศัยโยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นนุภาพของปัญญา

ถ้าความรู้ความเข้าใจไม่ลึกซึ้งชัดเจนแน่แท้ ฉันทะก็อาจทำให้เกิดความผิดพลาดได้เหมือนกัน ดังนั้นเพื่อให้ฉันทะเป็นอุปการะที่ช่วยชักนำชีวิตไปสู่จุดหมายที่ถูกต้องได้อย่างมั่นใจ การฝึกอบรมเจริญปัญญา หรือการให้การศึกษาระดับปัญญา จึงถือเป็นหลักการใหญ่ของพระพุทธศาสนา

จุดเริ่มต้นที่สำคัญ คือจะต้องฝึกโยนิโสมนสิการ รู้จักคิดตามสภาวะ และสืบค้นเหตุปัจจัย ให้ก้าวหน้าไปในความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องว่า ความจริงแท้เป็นอย่างไร อะไรมีคุณค่าแท้จริงแก่ชีวิต อะไรเป็นอรรถ คือตัวประโยชน์แท้ที่ควรเป็นจุดหมาย และก้าวหน้าไปในกุศลธรรม โดยเกิดความใฝ่รู้ ใฝ่ธรรม รักความจริง รักความดีงาม รักที่จะดำรงส่งเสริมคุณภาพชีวิต พร้อมกับทำกุศลธรรมเหล่านั้นให้เกิดให้มีเพิ่มพูนขึ้น จนถึงขั้นมีปัญญาที่ชีวิตจิตใจให้หลุดพ้นเป็นอิสระได้²⁰⁴⁴

๓. ในกรณีนี้ฉันทะเป็นปัจจัยแก้ขัดมหา มั่นย้อมให้เกิดโทษได้แม้แก่คนดี แม้ว่าคนดีอาจจะไม่เอาตัวตนเข้าไปยึดถือครอบครองความดีที่สร้างขึ้นด้วยฉันทะ จนถึงกับเกิดความเย่อหยิ่งลำพอง ยกตนข่มผู้อื่น หรือลุ่มหลง มัวเมา ประมาท แต่บางทีความยึดถืออย่างอ่อนๆ เช่นว่า ทำไมบ้านเรา วัดเรา โรงเรียนเรา ตำบล บ้านเมืองของเรา จึงไม่สะอาดเรียบร้อยเหมือนของเขา หรือว่าเด็กนี้ นักเรียนนี้ ลูกศิษย์นี้ เราพยายามสั่งสอนอบรมนันทาทางช่วยแนะนำแก้ไขช่วยเหลือทุกอย่าง ทำไมเขาไม่ดีขึ้นมาเลย หรือว่าคนหมู่นี้ เราพยายามช่วยให้พัฒนาตัวเองทุกอย่างทุกประการ ทำไมเขาไม่กระตือรือร้น ไม่ดีขึ้นมาทันอกทันใจเอาบ้างเลย ดังนั้นเป็นต้น ก็ทำให้คนดีเป็นทุกข์เดือดร้อนได้ไม่น้อย และบางครั้งเมื่อเหตุปัจจัยของเรื่องนั้นๆ อยู่นอกเหนืออำนาจบังคับบัญชาของคนดี ก็ยังเป็นเรื่องบีบคั้นใจให้คนดีเป็นทุกข์มากขึ้น

ทุกข์ชนิดนี้ ดูเหมือนจะเป็นความทุกข์พิเศษของคนดี ที่คนชั่วจะรู้สึกเป็นทุกข์เดือดร้อนด้วยเลย จะเรียกว่า คนดีก็มีทุกข์แบบของคนดีก็ได้²⁰⁴⁵ และเมื่อทุกข์แล้ว ก็เป็นโอกาสให้วางจริกละเริ่มหมุ่นได้อีก โดยอาจ

²⁰⁴⁴ ข้อนี้เกี่ยวข้องกับประโยชน์ทั้ง ๓ ชั้น คือ ทิฏฐิธัมมิกัตถะ สัมปรายิกัตถะ และปรมาตถ์.

²⁰⁴⁵ คนที่มีฉันทะมานั้น ถ้าขัดมหา (รวมทั้งมานะ และทิฏฐิ) เข้ามาแทรกซ้อนรับช่วงจากฉันทะ เข้าครอบงำจิตใจได้ ก็อาจทำให้เกิดทุกข์หรือผลเสียหายที่ร้ายแรงได้มากเหมือนกัน ขอเสนอไว้พิจารณาบ้างบางอย่าง เช่น

- เพราะความรักในความดีงามความบริสุทธิ์แห่งชีวิต ดันหาอาจเอาผูกเข้าเป็นความรักความยึดมั่นในความดีของตน จนในแง่หนึ่งเป็นเหตุให้คนดีมีความวิตกกังวลมากมาย เกี่ยวกับการรักษาความดีงามและความบริสุทธิ์แห่งชีวิตของตน หวั่นกลัวต่อเหตุวุ่นวายต่างๆ กลัวถูกคนเข้าใจผิด เป็นทุกข์ในเรื่องเช่นนี้มากกว่าคนทั่วไป ข้อนี้น่าจะนำมาพิจารณาด้วย ในการศึกษาสาเหตุของสิ่งที่จิตวิทยาตะวันตกเรียกว่า **guilt-feeling**
- บางคนมีความต้องการอย่างแรงกล้าที่จะสร้างสรรค์สังคมให้ดีงาม หรือสถาปนาความดีงามขึ้นในสังคม แต่ทำไม่ได้ใจปรารถนาหรือประสบเหตุขัดขวางมาก ก็เกิดความขัดใจ ยึดมั่นในความเห็นของตนมากขึ้น ดึงดันในทิฏฐิ หรือเกิดความปรารถนาให้ตนได้ชื่อว่าเป็นผู้สร้างผู้สถาปนาสังคมใหม่ที่ดีงามนั้น จึงมุ่งที่จะทำให้อ่างเห็นไปใช้วิธีรุนแรง กำจัดกวาดล้างผู้ที่ตนเห็นว่าขัดขวางด้วยโหด โดยไม่มีความรักหรือปรารถนาความดีงามแก่ชีวิตของคนเหล่านั้นเลย ฉันทะที่ครอบด้วยขัดมหา มานะ ทิฏฐิ จึงอาจนำไปสู่สิ่งที่เรียกว่า **violence** ได้เหมือนกัน
- ระบบงาน ระบบสังคม หรือระบบการดำเนินชีวิตที่มีการแข่งขันกันมาก ย่อมทำให้คนเกิดความรู้สึกนึกถึงตัวตนเด่นชัดมากขึ้น จึงเป็นระบบที่ส่งเสริมความยึดถือตัวตน และเป็นเหตุให้คนต้องพยายามทำการในทางที่จะสนองภพขัดมหามากยิ่งขึ้น ระบบเช่นนี้ ถ้าใช้ในสังคมที่คนมีพื้นในทางฉันทะมาก ก็จะทำให้เกิดความเจริญก้าวหน้าด้านต่างๆ อย่างรวดเร็ว แต่พร้อมกันนั้นก็ทำให้เกิดปัญหาจิตใจ มีความกดดัน คนมีความทุกข์ เครียด มี stress มี anxiety เป็นโรคจิตกันมาก แต่ถ้านำระบบเช่นนี้มาใช้ในสังคมที่คนหย่อนฉันทะ ก็จะทำให้มีความทุกข์ ความสับสน ฟอนพะยั้งขึ้น (ที่ว่า “น่าจะ” ก็เพราะจะต้องพิจารณาปัจจัยด้านอื่นๆ ประกอบด้วย)

เกิดความขุ่นมัว หม่นหมอง น้อยใจ ซัดเคือง ฟุ้งซ่าน หุนหัน เป็นต้น อาจให้ทำการบางอย่างผิดพลาด หรือขาดความสุขุมรอบคอบ เกิดผลเสียได้

โดยนัยนี้ ความเป็นคนดีจึงยังไม่เพียงพอ คนดียังต้องการสิ่งที่จะช่วยให้ทำความดีโดยไม่มีทุกข์ และเป็นคนดีผู้ไม่เป็นที่แอบแฝงของความชั่ว หรือไม่อาจกลับกลายเป็นคนไม่ดีได้อีก พุดงายๆ ว่าต้องการเครื่องป้องกันไม่ให้ตัวตนย้อนกลับเข้ามา ได้แก่อุปกรณ์ปัญญาที่จะทำจิตใจให้หลุดพ้นเป็นอิสระ นี่คือนิสรณะ นี่คือนิสรณะนี่คือจุดที่คนต้องการโลกุตระธรรม และควาให้ฉันทะทำหน้าที่นำชีวิตไปถึงจุดหมายขั้นนี้ด้วย²⁰⁴⁶

ปัญญาตามหน้าที่ ตัดทอนหนทางที่ มีฉันทะเต็มที

มาถึงจุดนี้ เข้าใจว่า ข้อสงสัยที่สำคัญอย่างหนึ่ง คงจะหมดหรือหายไปด้วย คือข้อสงสัยที่ว่า พระอรหันต์เป็นผู้หมดสิ้นตัณหาแล้ว เมื่อไม่มีตัณหาซึ่งเป็นแรงชักจูงการกระทำต่างๆ พระอรหันต์มีกลายเป็นผู้อยู่นิ่งเฉย ไม่กระตือรือร้น ไม่อยากทำอะไร กลายเป็นคนไม่มีชีวิตชีวาไปหรือ

ทั้งนี้พร้อมทั้งความสงสัยที่ว่า พระอรหันต์เป็นอยู่ด้วยปัญญา จะอยู่อย่างไร มีแต่ปัญญา ไม่มีตัณหา จะทำการอะไรได้หรือ

เนื้อความเท่าที่ได้อธิบายมา น่าจะเป็นคำตอบที่กระจ่างแจ้งชัดเจนพอแล้ว เพราะได้แสดงให้เห็นว่า มิใช่ตัดทอนอย่างเดียวนั่น ที่เป็นแรงจูงใจชักนำพฤติกรรมของคน และตัณหาไม่ได้จูงใจให้ทำเช่นนั้น แต่จูงใจให้ไม่ทำ รวมทั้งให้ชี้แจงด้วย แต่ที่ร้ายก็คือ ไม่ว่าตัณหาจะจูงใจให้ทำหรือไม่ให้ทำ ก็เปะปะปั่นป่วนวุ่นใจไม่ได้ทั้งนั้น จึงต้องพัฒนาคนให้มีแรงจูงใจที่แน่ใจว่าดีแท้ ไม่เสียหาย

เป็นอันว่า เมื่อคนพัฒนามากขึ้น ตัณหาก็ลดบทบาทลงไป พร้อมกับการจางลงของโมหะหรืออวิชชา โดยมีปัญญาพาดันมาทำงานอย่างชาญฉลาด ให้เกิดผลดีทั้งแก่ชีวิตและแก่ทุกคนทุกสิ่งที่เกี่ยวข้อง

จนในที่สุด เมื่อคนพัฒนาตนจนสิ้นโมหะ เป็นพระอรหันต์ ก็ไม่ต้องพึ่งตัณหาให้ช่วยพาทำอะไรๆ แต่มีปัญญาที่รู้จริง ช่วยให้ฉันทะซึ่งชัดว่าทำอะไรจะเป็นคุณเป็นประโยชน์ดีแน่ มาครองบทบาทเต็มที่ในการทำกิจกรรมและกิจการทุกอย่าง

ถึงตอนนี้ ฉันทะพาคนทำตามที่ปัญญาบอก และพระอรหันต์ไม่มีอะไรต้องทำเพื่อตัวเอง เพราะเป็นบุคคลที่เต็มแล้วอิมแล้ว ก็จึงคิดแต่จะทำอะไรให้คนอื่นและให้ทั้งโลกมีความสุข ดังที่เคยบอกคติของพระอรหันต์ที่ว่า พุทฺชนสุขายะ โลกานุกัมปายะ คือ ทำการเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน เพื่อเกื้อการุณย์แก่ชาวโลก

ตรงนี้ คือจุดที่พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้นำ นอกจากนำคนในการพัฒนาตน ก็นำอริยชนในการบำเพ็ญประโยชน์สุขแก่มวลชน พระพุทธเจ้าทำไม่หยุด เพราะทรงเป็นอิสรชน เป็นเสรีชนที่แท้ แม้แต่ข้างในก็ไม่มีตัณหา มาเหนี่ยวรั้ง แต่ตรงข้าม ทรงมีฉันทะเต็มเปี่ยม จึงทำได้เต็มที่

ฉันทะที่เต็มเปี่ยมนี้ เป็นพระคุณสมบัติอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า เรียกว่าเป็นพุทธธรรมอย่างหนึ่ง ในพุทธธรรม ๑๘ ประการ คือข้อที่ว่า “(พระพุทธเจ้า) ทรงมีฉันทะไม่ลดถอยเลย”²⁰⁴⁷

ฉันทะที่พาทำงานทำการทำกิจกรรมทั้งหลายทั้งปวงนี้ ทำงานอะไร ก็ทำงานปลดปล่อยประชาชนให้พ้นจากกิเลสความชั่วร้าย จากทุกข์ภัย ปวงปัญหา พาให้รู้ถึงสันติสุข ด้วยน้ำพระทัยแห่งพระมหากรุณานั้นเอง

²⁰⁴⁶ ข้อนี้น่าจะเห็นจุดผ่าน จากสัมปรายิกัตตะ หรือประโยชน์เบื้องหน้าสำหรับชีวิตด้านใน มาสู่ปรมาตต์ หรือประโยชน์ที่เป็นจุดหมายสูงสุด.

²⁰⁴⁷ พุทธธรรมข้อนี้ เป็นข้อที่ ๑๐ คำบาลีว่า “นตฺถิ จนฺทสฺส ทานี” (เช่น ที่.อ.๓/๑๘๘; มลินท.อ.๓๖๕; ที่.ปา.ฎี.๖๗ เป็นต้น)

ปัญญาและกรุณา ตัวกำกับและขับเคลื่อนการทำงานของมหาบุรุษ

โยงกับความที่กล่าวมาแล้ว มีข้อที่ควรเน้น ซึ่งน่าจะแยกออกมาพูดให้ชัดยิ่งขึ้น กล่าวคือ ได้อธิบายให้เห็นว่า เมื่อปัญญาเกิดขึ้น มันมิได้เกิดลำพังตัวเปล่าๆ แต่พ่วงเอาคุณธรรมที่สำคัญๆ เกิดตามมาด้วย

เมื่อคนตกอยู่ใต้อวิชชา ไม่ใช้ความรู้ อยู่ด้วยความรู้สึก ก็ปล่อยให้ตัดสินใจพาไป และฟังตัณหาพาให้ทำอะไรๆ แต่พอปัญญาพัฒนาขึ้นมา จันท์จะได้โอกาส พร้อมทั้งมีกำลังมากขึ้น ก็เข้ามาทำการกระทำของคน ให้ไม่ต้องมีหม่อมหม่อมกอยู่ใต้อวิชชาและตัณหา แต่ก้าวขึ้นมาสู่การมีชีวิตที่ดำเนินไปด้วยปัญญา โดยมีจันท์สนองงาน และมีใช้เท่านั้น จันท์ยังส่งแรงขับเคลื่อนออกมาทางคุณธรรมต่างๆ ที่จะทำให้เกิดความดีงามความสมบูรณ์สมความมุ่งหมาย โดยเฉพาะคุณธรรมที่เด่นในการที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับคนสัตว์ คือกรุณา ดังที่ได้พูดพาดพิงไว้

เพื่อเชื่อมความ ขอบทพจนานุกรมสาระหลักการว่า เมื่อเกิดปัญญาเข้าใจมองเห็นความจริงของสิ่งทั้งหลาย ลึกซึ้งกว้างขวางออกไป ก็ดี มองเห็นภาวะดีงามและคุณค่าของสิ่งทั้งหลายนั้นๆ ก็ดี ถ้าไม่ปล่อยให้ตัณหาแทรกเข้ามาชิงตัดหน้ารับช่วงไปเสียก่อน ก็ย่อมจะต้องเกิดมีจันท์ รู้สึกซาบซึ้ง มีใจน้อมน้อมไปหาคุณค่าและภาวะดีงาม พร้อมทั้งอยากให้เห็นสิ่งนั้นๆ ดำรงอยู่ในภาวะที่ดีงามสมบูรณ์ของมัน

โดยนัยนี้ ถ้าสิ่งทีประสพยังไม่บรรลุอุดมสภาวะและคุณค่าอันสมบูรณ์ ก็ย่อมเกิดมีจันท์ที่จะทำให้ดีให้สมบูรณ์ตามนั้น นี่เป็นกรณีเกี่ยวกับสิ่งทั้งหลายโดยทั่วไป

แต่ถ้าเป็นกรณีของสัตว์บุคคล จันท์ที่เกิดขึ้น ก็จะแสดงออกในภาวะจิตที่มีชื่อพิเศษว่า *เมตตา* คือความรัก ความปรารถนาดี อยากให้สัตว์บุคคลอื่นดำรงอยู่ในภาวะดีงาม ประสพประโยชน์สุข บรรลุอุดมสภาวะของเขา คือความปลอดภัยโปร่งโล่งสบาย ไม่มีอะไรบีบคั้นกายใจ

อย่างไรก็ตาม ความต้องการของจันท์ต่อสัตว์บุคคล คือการที่อยากให้เขาอยู่ในภาวะดีงามสมบูรณ์นั้น มิใช่แสดงออกมาเป็นเมตตาอย่างเดียว แต่แสดงออกแตกต่างกันไปตามสถานการณ์ที่สัตว์บุคคลนั้นประสพ

การที่จันท์แสดงออกเป็นเมตตา หรือไมตรี อยากให้เขาอยู่ดีมีความสุข ก็คือในสถานการณ์ที่เป็นปกติ แต่ถ้าเขาอยู่ในสถานการณ์อย่างอื่นที่เปลี่ยนไปจากปกติ จันท์ก็แสดงความรักปรารถนาดีในลักษณะอาการที่ต่างออกไป และได้ชื่อต่างกันไปตามสถานการณ์นั้นๆ

ถ้าในสถานการณ์ปกติที่จะมีเมตตานั่น เป็นที่ ๑ สถานการณ์ที่ ๒ ก็ได้แก่คราวที่สัตว์บุคคลนั้นตกต่ำลงไปจากปกติ คือเกิดความเดือดร้อนเป็นทุกข์ เช่น เจ็บไข้ ขาดแคลน ในสถานการณ์ที่ ๒ นี้ จันท์ที่อยากให้เขาดีงามสมบูรณ์ ก็แสดงออกเป็น *กรุณา* คือภาวะที่พลอยมีใจหวั่นไหว อยากแก้ไข คิดช่วยเหลือให้เขาพ้นจากทุกข์

ต่อไปเป็นสถานการณ์ที่ ๓ คือยามที่ผู้อื่นนั้นขึ้นสูงกว่าเดิมที่เป็นปกติ อย่างที่เรียกว่าได้ดีมีสุข เช่น เรียนจบ ได้งาน หายป่วย เลิกกินเหล้า หันมาทำความดี คราวนี้จันท์ที่อยากให้เขาดีงามสมบูรณ์ ก็ให้สนใจ จึงมี *มุทิตา* คือพลอยยินดี อนุโมทนา ส่งเสริม หรือช่วยสนับสนุน อยากให้เขาดีงามเจริญก้าวหน้าดียิ่งขึ้นไป

สถานการณ์สุดท้าย คือที่ ๔ ข้อนี้นี้พิเศษ คือ เมื่อผู้หนึ่งรับผิดชอบตัวเองได้ หรือเขาควรรับผิดชอบตนเอง เป็นความสมควรที่จะเป็นอย่างนั้น ที่เขาจะอยู่หรือดำเนินไปในภาวะนั้น เราไม่ควรยุ่งด้วย เช่น ในกระบวนการยุติธรรม และในการฝึกคน ดังที่พ่อแม่รัก อยากให้ลูกเจริญงอกงาม ดูแลลูกเล็กที่กำลังหัดเดินเตาะเตาะ ก็วางที่เฉยๆ อยู่ใกล้ๆ ให้เขาหัดเดินไป โดยพร้อมที่จะแก้ไขถ้ามีอะไรพลาดพลั้ง แต่ไม่ใช้มือสงสารกลัวจะล้มจะเจ็บแล้วคอยอุ้มอยู่เรื่อย การวางที่เฉยๆ โดยรู้เข้าใจ ไม่เข้าไปยุ่งวุ่นวายก้าวก่ายแทรกแซงนี้ เรียกว่า *อุเบกขา*²⁰⁴⁸

²⁰⁴⁸ ธรรม ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา นี้ นิยมเรียกชื่อรวมชุดว่า พรหมวิหาร ๔ (ธรรมประจำใจอันประเสริฐ) ท่านแสดงหลักไว้ว่า ธรรมทั้ง ๔ นี้ มีจันท์เป็นจุดเริ่มต้น หรือเป็นที่ตั้งต้น (สพพสมปิ จ เอเตสึ กตตุกมยตาจนโธ อาทิ, เช่น สงฺคณิ อ.๒๔๙) - ดู เชิงอรุณ หน้า ๖๒๗

อาจจะสงสัยว่า อุเบกขานี้มีฉันทะ มีความปรารถนาดีอย่างไร นี่แหละคือยอดความปรารถนาดี ที่ต้องมี ต้องใช้ปัญญาแท้จริง คือต้องการความไม่ผิดพลาดแก่เขา ต้องการความไม่ผิดธรรมแก่เขา อยากให้เขาดำเนินไปในความถูกต้อง ในความสมควรจะเป็นเช่นนั้น ในความไม่เสียหาย ให้เขาเป็นไปโดยธรรม ถูกธรรม ชอบธรรม

นี่คือคุณธรรมสำคัญที่เกิดมีตามฉันทะมา ทุกคนฝึกให้มิได้ แต่ถ้าเป็นพระอรหันต์ จะมีความพิเศษ เพราะเหตุที่ท่านเป็นอิสระสมบูรณ์ ไร้ทุกข์ ท่านมองดูชาวโลก เห็นชาติดินรนุ่นวายกันอยู่ในทุกข์ คุณธรรมเด่นของท่านก็มาอยู่ที่ข้อ *กฐณา*

สำหรับปุถุชน ปัญหาเกิดขึ้นในแง่ที่ว่า เมื่อรับรู้สถานการณ์อย่างนี้ มักมีวิชาตันทนหาครองใจเสียก่อน คือตนกำลังแสวงหาหนทางอ้อมเพื่อจะเสพอยู่เสียบ้าง กำลังห่วงกังวลเกี่ยวกับความมั่นคงยิ่งใหญ่ของตัวเอง หรือมีอัตตาที่คอยจะกระทบอยู่เสียบ้าง เลยไม่มีช่องให้ปัญญาโล่งบริสุทธิ์เกิดขึ้นที่จะนำเอากรุณาเข้ามาได้

แต่อาจมีบ้างบางเวลา ที่จิตใจของปุถุชนนั้น ว่างโล่งโปร่งเบา และเขาใช้โยนิโสมนสิการ คือการทำใจแยบคาย หรือคิดถูกทางถูกวิธีตามสภาวะและเหตุผล ตัดโอกาสของอวิชา-ตันทนเสีย ปัญญาบริสุทธิ์ก็เข้ามาเปิดช่องทางให้กรุณาเล่นผ่านออกไปได้ ภาวะจิตที่ประกอบด้วยกรุณาก็เกิดขึ้นแก่ปุถุชนนั้น

แต่สำหรับพระอรหันต์ ผู้สิ้นอวิชา-ตันทน ไม่มีความพวงพืดติดในการแสวงหาสิ่งเสพเสวยเวทนา หรือความห่วงกังวลเกี่ยวกับตัวตน ปัญญาบริสุทธิ์ย่อมพร้อมอยู่ตลอดเวลาที่จะให้ฉันทะเผยแสดงกรุณาออกมา ไม่ว่าในเวลาใดก็ตามที่ประสพอารมณ์ คือสัตว์บุคคลผู้ตกทุกข์ได้อยู่ในพันธนาการ

โดยนัยนี้ ความสิ้นอวิชา-ตันทน-อุปาทานแล้ว จึงเป็นเพียงเครื่องชำระให้การกระทำของพระอรหันต์ เป็นไปโดยบริสุทธิ์ ปลอดภัยไร้โทษ ปราศจากกิเลส เช่น ความกลัวและความเกียจคร้านที่จะเหนียวรั้ง ส่วนพลังกำกับและนำการกระทำของท่าน ก็คือ *ปัญญา* และ *กฐณา*²⁰⁴⁹

การเคลื่อนไหวและการกระทำของมหาบุรุษพิสุทธ์ชน คือ พระอรหันต์ทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้า เป็นต้น เมื่อได้ปัญญาเปิดช่องและส่องนำทาง โดยมีกรุณาเป็นแรงส่งมุ่งสู่เป้าหมาย²⁰⁵⁰ ย่อมเป็นไปอย่างเข้มแข็งจริงจัง ให้เกิดงานยิ่งใหญ่ที่เรียกว่าพุทธกิจ และศาสนกิจต่างๆ เพื่อประโยชน์สุขของมวลประชาชาวโลก เป็นผลล้ำแดงแห่งพุทธธรรม และพระพุทธศาสนาที่ดำรงอยู่ยั่งยืนมาจนบัดนี้

²⁰⁴⁹ พุทธคุณโดยสรุป ท่านถือกันมาเป็นหลักว่ามี ๒ อย่าง คือ ๑. *ปัญญา* ซึ่งให้สำเร็จพุทธภาวะ ความเป็นอัครตณณะ และอัครตทิตสมบัติ เป็นต้น และ ๒. *กฐณา* ซึ่งให้สำเร็จพุทธกิจ ความเป็นโลกนาถ และปรทิตปฏิบัติ เป็นต้น (ดู วินย.ฎีกา ๑/๓๖๖; วิสุทธ.ฎีกา ๑/๓๓๘) ในภายหลัง บางครั้งท่านเน้นวิสุทธิคุณ แยกออกมาเป็นข้อหนึ่งด้วย แต่ตามปกติก็ถือว่า วิสุทธิคุณเนื่องอยู่ในพระปัญญาอยู่แล้ว เพราะเป็นผลเกิดเองจากการตรัสรู้ ท่านจึงไม่แยกเป็นข้อหนึ่งต่างหาก;

ในคัมภีร์วิสุทธิฎีกา (ฉบับพม่า หน้า ๓๔, ฉบับไทยยังไม่ได้พิมพ์) แสดงไว้ว่า พุทธกิจมี ๒ อย่าง คือ *ญาณกิจ* และ *กฐณากิจ* แปลง่ายๆ ว่า งานที่ทรงทำด้วยพระญาณ และงานที่ทรงทำด้วยพระกฐณา; ปัญญาของพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลาย ปลอดจากอหังการมมังการ และกฐณาก็ปราศจากเสนาหาและความโศก ส่วนมนุษย์ปุถุชนมีกฐณา ก็ยังเป็นกฐณาเทียม คือยังมีเสนาหา เป็นความรักผูกพันเยื่อใยติดในบุคคล และมีโศก ยามสงสารใคร ก็ยังมีจิตใจเหี่ยวแห้งหมองเศร้า ไม่โปร่งผ่องใส

อนึ่ง เมื่อพระพุทธศาสนาแยกออกเป็น ๒ นิกายแล้ว ก็ถือกันว่า ฝ่ายเถรวาทเน้นด้านปัญญา มหายานเน้นด้านกฐณา

²⁰⁵⁰ ในอรรถกถามีคำเทียบความนี้ เช่น “กฐณาเวคสมุสสุสาหิตมานส” แปลเอาความว่า (พระพุทธเจ้า) ทรงมีพระหฤทัยอุตสาหะขึ้นด้วยกำลังแห่งกฐณา (จึงทรงแสดงธรรม; ธ.อ.๑/๑, เทียบใน อิต.๑.๔๑๙ มีคำว่า กฐณาสมุสสุสาหิต) และพึงอ้างพระบาลีแสดงความปลอดภัยเมื่อพระพุทธเจ้าจะทรงเริ่มประกาศพระศาสนาว่า “สตุเตสุ จ การุณยตํ ปฏิจจ” ความว่า “(พระผู้มีพระภาค) ทรงอาศัยพระการุณยภาพ (จึงทรงพิจารณาดูชาวโลก)” ดู วินย.๔/๘/๑๑ = ม.ม.๑๒/๓๒๓/๓๒๕ = ส.ส.๑๕/๕๕๗/๒๐๒; ที.ม.๑๐/๔๔/๔๓.

สรุปข้อควรกำหนดเกี่ยวกับตัณหาและฉันทะ

เพื่อสะดวกในการพิจารณา อาจสรุปข้อควรกำหนดเกี่ยวกับตัณหาและฉันทะได้ ดังนี้

	ตัณหา	ฉันทะ
ความหมายเบื้องต้น	- ความอยาก ความร่าเริง ทะยาน อยาก คือ อยากได้ อยากเอา อยาก เป็น อยากไม่เป็น; ต้องการเสพ	- ความยินดี พอใจ ความใฝ่ รัก อยาก คือ ใฝ่ธรรม ใฝ่ดี ใฝ่สัจจะ อยากรู้ อยากทำ; ต้องการธรรม, ต้องการทำ
ความหมายตามหลัก	- ความอยากได้สิ่งเสพที่อำนาจสุข เวทนา อยากในภาวะมั่นคงถาวรของ อรรถา อยากให้อรรถาพราก ขาดหาย สูญสิ้นไปจากภาวะที่ไม่ปรารถนา <i>ส่วนง่าย:</i> ความอยากเพื่อตัวตน เพื่อ ตัวของเรา เช่น อยากเสพ อยากได้ อยากเอามาบำเรอตัว อยากให้ตัวเป็น หรือไม่เป็นอย่างนั้นอย่างนี้	- ความยินดีในภาวะที่สิ่งนั้นๆ เป็นสิ่งที่ดี ต้องการภาวะดีงามและความดำรงอยู่ ในอุดมสภาวะของสิ่งทั้งหลาย อยากทำ ให้คุณค่า หรือภาวะที่ดี งามยิ่งขึ้นจน บรรลุอุดมสภาวะ <i>ส่วนง่าย:</i> ความต้องการภาวะที่ดี งาม สมบูรณ์ เต็มตามสภาวะของสิ่งนั้นๆ และอยากทำให้ดี งาม สมบูรณ์อย่างนั้น
กระบวนการ	- (อิทัปา+) เวทนา → ตัณหา → ปริเยสนา	- โยนิโสมนสิการ → ฉันทะ → อุตสาหะ
สิ่งที่ประสงค์	- อารมณ์ ๖ (สิ่งเสพที่อำนาจสุขเวทนา หรือพะเนออรรถา), อามิส	- ธรรม, กุศล (ความจริง ความดีงาม คุณภาพชีวิต)
ลักษณะพึงสังเกต	- มีอรรถาเป็นศูนย์กลาง จะเอาเข้ามา - มุ่งหาสุขเวทนา หรือสิ่งพะเนอตน - มีดี หรือไม่คำนึงถึงความรู้ความเข้าใจ คุณโทษ เป็นต้น ของสิ่งนั้นๆ - เป็นเงื่อนไขกับการกระทำ ไม่ต้องการ การกระทำ - ผลประโยชน์ตอบแทนเป็นตัวกำหนด การกระทำ	- ไม่พัวพันกับอรรถา โนม่น้อมไปหา - มุ่งอรรถะ คือสิ่งมีคุณค่าเป็นประโยชน์ แท้จริง แก่ชีวิตและแก่ทุกสิ่ง - เกิดจากรู้ความเข้าใจ เห็นคุณค่า สัมพันธ์กับปัญญา - เป็นเหตุกับการกระทำ เป็นจุดเริ่มต้น หรือส่วนหนึ่งของการกระทำ - จุดมุ่งหมายของงานนั้นเอง เป็น ตัวกำหนดการกระทำ
อาการ – ผลต่อจิต	- กระวนกระวาย เร่าร้อน ไม่เอื้อสมมติ เช่น ชอบใจ อยากได้ ฟุ้งซ่านคิดพล่านไป - ข้องคับใจ ทุกข์ต่างๆ โรคทางจิต - กามสุข, สามีสุข, สุขพึงพา	- สบาย เอื้อสมมติ เช่น ชื่นชมความดีของคน คำ สอน ธรรมชาติ จิตดีมีค่าซาบซึ้งสงบ ตั้งมั่น - เอื้อต่อสุขภาพจิต - สุขประณีต, นiramisสุข, สุขอิสระ
วิธีปฏิบัติ	๑. <i>นัยตรง:</i> พึงละโดยถอนขาด - เกิดที่ไหน ดับหรือละที่นั่น - ควบคุมโดยเพิ่มปัญญาและฉันทะ ๒. <i>อุปาย:</i> อาศัยตัณหาละตัณหา - ให้เป็นปัจจัยแก่ฉันทะ (หนูนฉันทะ)	- พึงกระทำ คือสร้างขึ้นและปฏิบัติตาม - ระวังด้วยการทำให้สำเร็จตามนั้น

พัฒนาคนได้ ด้วยการพัฒนาความต้องการของเขา

เท่าที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ เท่ากับเป็นการเสนอหลักการอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนาว่า คนเรานี้ โดยธรรมชาติ ย่อมมีแรงจูงใจ ทั้งฝ่ายดี และฝ่ายชั่ว ซึ่งพร้อมที่จะนำออกมาใช้ได้

การกระทำที่ดีงาม กิจกรรมทุกอย่างที่เป็นไปเพื่อแก้ปัญหาของมนุษย์ ตลอดจนการบรรลุจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา จะต้องอาศัยแรงจูงใจฝ่ายดี ที่เรียกว่าฉันทะ ทำนองเดียวกับที่การกระทำชั่ว และกิจกรรมที่ก่อปัญหาสร้างความทุกข์ทุกอย่าง ย่อมถูกกระตุ้นด้วยตัณหา ที่มีอวิชชาเป็นมูลราก

ดังนั้น จึงเป็นหน้าที่ของกระบวนการฝึกอบรมสั่งสอนทุกอย่าง ไม่ว่าจะเรียกชื่อว่า การศึกษา การปฏิบัติธรรม หรือชื่ออื่นใดก็ตาม ที่จะต้องช่วยให้บุคคลปลุกฟื้นความต้องการที่เรียกว่าฉันทะ ขึ้นมาเป็นพลังชักจูงการกระทำ และนำชีวิตไปสู่จุดหมายที่ดีงาม ซึ่งอำนวยประโยชน์สุขที่แท้จริง ทั้งแก่ชีวิตเอง และแก่โลกที่แวดล้อมอยู่

ถ้าสร้างฉันทะ คือความรักธรรม หรือความใฝ่ดีนี้ ขึ้นมาเป็นคู่แข่งกับตัณหา ที่อยากได้อะไรปรนเปรอตนเองนั้นไม่สำเร็จ ก็หวังได้ยากนัก ที่จะแก้ไขจัดปัญหาความชั่วร้ายนานาในสังคมปัจจุบัน หรือจะทำงานพัฒนาที่ดีให้เห็นผล เพราะใจคนพร้อมที่จะไหลไปตามตัณหาอยู่แล้ว การจะใช้แต่พลังฝ่ายลบมาหักห้าม เช่น บอกว่า อย่าทำผิดศีล อย่าละเมิดระเบียบ เป็นต้น หาเพียงพอไม่ เพราะแม้แต่การรักษาศีลนั่นเอง ขาดฉันทะเสียแล้ว ก็แทบจะทำได้ไม่ไหว

ฉันทะที่เป็นพลังฝ่ายบวกด้วยกัน แต่เป็นปฏิปักษ์กันกับตัณหาที่แหละ จะเป็นตัวช่วยข่ม และปราบตัณหาที่ได้ผล เป็นกุญแจที่จะไขความสำเร็จในการแก้ปัญหาความชั่วร้ายทั้งหลาย และช่วยให้ก้าวหน้าไปในกุศลธรรมได้สำเร็จ

ถ้าเด็กรักความสะอาดเรียบร้อยแล้ว ก็ยากนักที่เขาจะตามใจตัณหาขมทิ้งขว้างเศษของลงอย่างมั่งง่าย ถ้าเขาทำอะไรเปรอะเปื้อน ก็ยากนักที่เขาจะยอมปล่อยให้ที่นั้นเลอะเทอะอยู่ต่อไป หรือแม้แต่คนอื่นมาทำเปื้อนเปรอะไว้ ก็ยากที่เขาจะต้องรอสัญญาให้ได้รางวัลก่อนจึงจะทำความสะอาด

ฉันทะอาจกลายเป็นปัจจัย ซึ่งทำให้คนดีมีความทุกข์ได้ ถ้าเขายังเป็นปุถุชนที่ยอมให้ความยึดติดถือมั่นครอบงำจิตใจ และอาจให้เขาเกิดการรุนแรงเสียหายขึ้นก็ได้ ถ้าเขายังมีสติปัญญาไม่เพียงพอ และตกอยู่ใต้อำนาจของความยึดมั่น แต่ฉันทะเป็นพลังสำคัญที่จะให้เริ่มก้าวหน้าไปได้ในกุศลธรรม จึงจำเป็นจะต้องปลุกฟื้นขึ้นอย่างรู้เท่าทัน ส่วนโทษทั้งสองแง่ ที่เกิดจากความเป็นปุถุชนนั้น มีทางหลีกเลี่ยง และแก้ไขได้ ดังจะศึกษากันต่อไป

ถ้าธรรมฉันทะ หรือกุศลฉันทะมีกำลังแรงกล้า ก็ย่อมข่มกำลังตัณหาได้

ในทางร้าย ความริษยา ทำให้เห็นคนอื่นได้ดี ทนอยู่ (ที่จะไม่กีดกันหรือทำร้าย) ไม่ได้ ฉันทะใด ในฝ่ายดี ด้วยกุศลฉันทะ ถ้ายังไม่บรรลุความดีงามสูงสุด ก็ทนหยุดนิ่งเฉย (ที่จะไม่ทำให้อับ) ไม่ได้ ฉันทะนั้น

เมื่อฉันทะมีกำลังแรงกว่าตัณหา:

นักเรียนนักศึกษา ทั้งที่ว่าตนค้นคว้าเขียนคำตอบเพียงครึ่งแรงก็พอที่จะสอบผ่านได้คะแนนดี แต่กลับเพียรชวนขายให้เข้าถึงความรู้จริงแท้ หรือรวบรวมความรู้ให้ได้มากจนสุดกำลัง

พ่อค้า ทั้งที่ผลิตของออกจำหน่ายอย่างนี้ ก็พอที่จะบังตาลูกค้าให้ถูกใจขายได้กำไรดี แต่กลับพยายามทำสินค้าของตนให้ดีด้วยคุณภาพแท้จริง

ข้าราชการหรือคนทำงาน ทั้งที่ทำงานเรื่อยๆ ก็พอที่จะได้เงินเดือนหรือค่าตอบแทนอย่างสบาย แต่กลับมุ่งหน้าทำงานให้สัมฤทธิ์ผลอย่างดีที่สุดแห่งหน้าที่ของตน

เพื่อนร่วมงาน หรือผู้บังคับบัญชา เมื่อผู้ร่วมงาน หรือผู้ใต้บังคับบัญชาของตนสร้างผลสำเร็จที่ดีขึ้นได้ ทั้งที่เกิดความริษยาตามธรรมชาติของปุถุชน แต่กลับช่วยกันส่งเสริมประกาศ เพื่อให้ความสำเร็จนั้นเป็นประโยชน์ กว้างออกไปแก่ส่วนรวม

ผู้ปกครอง ทั้งที่รู้ว่า ถ้าปล่อยให้ประชาชนไม่มีความรู้ ไม่มีโอกาสในเรื่องอย่างนี้ๆ ตนจะเสวย ผลประโยชน์ มีฐานะมั่นคงอยู่หนึ่งเฉยอย่างสุขสบาย แต่เพราะเห็นแก่ความตึงามสูงสุด และความเจริญงอกงาม ของราษฎร์ กลับชวนชวยให้ความรู้และโอกาสที่สมควรแก่ประชาชน

คนผู้อยู่ในฐานะจะเอาเปรียบได้ ก็ไม่ยอมเอาเปรียบ ผู้ที่ได้เปรียบเขาอยู่ ก็ไม่ยอมหนึ่งเสวยความ ได้เปรียบอยู่เฉย

ที่เป็นเช่นนี้ เพราะกลัวเสียธรรม มากกว่ากลัวเสียผลประโยชน์ ตรงข้ามกับตัณหาซึ่งยอมเสียธรรมดีกว่า ยอมเสียผลประโยชน์

เพราะธรรมฉันทะนี้แหละ จึงทำให้พระโพธิสัตว์ท่อมเทพองค์ยอมสละชีวิตบำเพ็ญประโยชน์สุขแก่ สรรพสัตว์²⁰⁵¹ และเพราะรักโพธิญาณ มุ่งหมายเด็ดเดี่ยวต่อสังขารม เจ้าชายสิทธัตถะจึงสละความสุขสำราญใน ราชสมบัติ เพียรฝ่าความเป็นอยู่ที่ยากลำบาก บำเพ็ญโพธิมรรคจนได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า²⁰⁵²

²⁰⁵¹ พึงสังเกต คำว่า สรรพสัตว์ ส่วนนปัจจุบันเอาแค่ มวลชน

²⁰⁵² ตัวอย่างพฤติกรรมเนื่องด้วยตัณหา และฉันทะ ต่อไปนี้ หากชี้แจงขยายความไว้ ก็จะยืดยาวกินเนื้อที่มาก จึงเพียงเสนอเป็นข้อ สำหรับพิจารณา

บางคนชอบเรียบริ้อย เพราะอยากหุงหยา แต่บางคนชอบเรียบริ้อย เพราะอยากให้ทุกอย่างเป็นไปด้วยดี อย่างแรกเป็นแรงจูงใจ เกิดจากตัณหา ความอยากหุงหยาเป็นเพียงเงื่อนไขที่ต้องการเรียบริ้อย จึงทำให้ฉาบฉวย ผิดเพี้ยนเกินพอดี และอาจก่อปัญหาได้ มากมาย ส่วนแรงจูงใจในกรณีหลัง เป็นธรรมฉันทะ

คนทำการด้วยตัณหา คอยห่วงจะเอาชนะคน, คนทำการด้วยฉันทะ มุ่งแต่จะเอาชนะงาน; คนทำงานด้วยตัณหา ทำฮือฮาใหญ่โต เมื่อเริ่มต้น พอหายไฉ่ฉ่างตื่นตื่น ก็ซบเซารามือหรือลึกลับดักเปิด, คนทำงานด้วยฉันทะ ทำจริงจังยั่งยืนจนเสร็จ; คนหนักใน ตัณหา เอาแต่สนุกสนานเฮฮาอยู่ไปวันๆ (กรณีนี้ อาจมีปัจจัยซับซ้อน เช่น เอาความรู้แนววิปัสสนามาเป็นข้ออ้าง), คนหนักในฉันทะ สามารถอดทน ทำการเพื่อผลดีในระยะยาว (กรณีนี้ อาจมีปัจจัยซับซ้อน เช่น ถ้ามีฉันทะมาก เมื่อตัณหาเข้าเป็นปัจจัยหนุน ก็อาจ ยิ่งวางแผนใหญ่โต); ตัณหามักง่าย ฉันทะไม่กลัวยาก

คนมีธรรมฉันทะ ใครรู้ข้อบกพร่องของตนและกิจของตน ยินดีปรีดาที่ได้รับรู้รับฟัง เพราะได้เครื่องชี้ช่องที่จะปรับปรุงตนและกิจ ของตนให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น อย่างน้อยก็ได้แง่ที่จะตรวจตราให้มั่นใจในความสมบูรณ์นั้น, ส่วนคนหนักในตัณหา มัวห่วงความมั่นคง ยิ่งใหญ่ของภาพตัวตน จึงคอยรับแต่ความกระทบกระเทือนบีบคั้น และวุ่นวายกับการปกป้องตัวตนนั้นเสีย ไม่ได้ประโยชน์จากคำ ต่าทวนวิจารณ์

ตัณหาทำให้ยุ่งง่ายในวิธีการ ตนจะได้สำเร็จไม่ว่าด้วยวิธีชั่วร้ายไร้อธรรมอย่างไร เอาทั้งนั้น, ส่วนคนมีธรรมฉันทะ นอกจากต้อง ฉลาดในวิธีการแล้ว ยังต้องให้วิธีการนั้นชอบธรรมด้วย การใช้ธรรมฉันทะจึงต้องการสติปัญญา ความสามารถ เห็นอกว่าปกติ

เด็กบางคน เครื่องใช้ของเล่นเสีย ทั้งที่มีเงินเกินพอที่จะซื้อหาของใหม่ แต่นั่งแก๊ไขอยู่นั่นแล้ว ผู้ใหญ่ไม่พึงมองเพียงในแง่ความ ประหยัด ความประหยัดอาจเป็นเพียงปัจจัยประกอบ สิ่งสำคัญคือ นั่นอาจเป็นเครื่องแสดงถึงธรรมฉันทะ เด็กต้องการให้สิ่งที่เขา เกี่ยวข้องเป็นไปในภาวะดีงามสมบูรณ์ อย่างน้อยก็อยากรู้ความจริง พึงส่งเสริมให้ถูกเป้า

ผู้มีธรรมฉันทะ พึงระวังทางผิดพลาดที่สำคัญ ๒ อย่าง คือ ๑. ปล่อยให้ตัณหาเข้ามาแทรก สวมรับหรือชิงเอาบทบาทไปทำ แทน หรือต่อจากฉันทะ เช่น แก๊ไขอะไรไม่สำเร็จแล้ว เสียใจว่าตนเองไม่เก่ง (ตัวอย่างนี้อ่อนๆ ไม่เลวร้าย) ๒. ขาดความรู้หรือไม่แสวง ปัญญา ผู้รักธรรมจะต้องรู้แน่ชัดด้วยวาอะไรเป็นธรรม มิฉะนั้นอาจทำการผิดพลาดได้ ความรักธรรมและความรู้ธรรม ต้องมา ด้วยกัน จึงจะทำความจริงความถูกต้องดีงามที่ประสงค์ ให้สำเร็จได้ (ข้อนี้ช่วยเน้นหลักการใหญ่ของพุทธธรรม ที่ถือปัญญาเป็นองค์ ธรรมหลัก ในมรรคาแห่งการพัฒนาชีวิต)

ตอน ๖: ชีวิตที่ดี เป็นอย่างไร?

บทความประกอบที่ ๕

ความสุข ๑: ฉบับแบบแผน

๓

บทที่ ๒๒

ลักษณะสำคัญของนิพพาน ที่สืบเนื่องมาจากความหมายว่า “ดับ” ซึ่งนับว่าเด่นหน้าสนใจ มีอยู่ ๓ อย่าง คือ

๑. **ดับขวิชชา** หมายถึง การเกิดญาณทัศนะอันสูงสุด หยั่งรู้สังขารธรรม
๒. **ดับกิเลส** หมายถึง กำจัดความชั่วร้าย และของเสียด่างๆ ภายในจิตใจ หหมดเหตุที่จะก่อปัญหาความเดือดร้อนวุ่นวายต่างๆ แก่ชีวิตและสังคม
๓. **ดับทุกข์** หมายถึง หหมดความทุกข์ บรรลุความสุขอันสูงสุด

เฉพาะลักษณะที่ ๓ คือ ความสุข หรือความดับทุกข์สิ้นทุกข์นี้ แม้จะได้ย่ำไว้บ้างแล้ว ในตอนว่าด้วยภาวะจิตของผู้บรรลุนิพพาน แต่ยังมีข้อที่ควรศึกษาเป็นพิเศษอีกบางอย่าง จึงนำมากล่าวเพิ่มเติมไว้ต่างหาก ณ ที่นี้

ความสุขมีความสำคัญมากในการปฏิบัติธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา กล่าวได้ว่า *พุทธจริยธรรมไม่แยกต่างหากจากความสุข*

เริ่มแต่ขั้นต้น ในการทำความดีหรือกรรมดีต่างๆ ไป ที่เรียกว่าบุญ ก็มีพุทธพจน์ตรัสว่า “บุญเป็นชื่อของความสุข”²⁰⁵³

ในการเจริญภาวนา บำเพ็ญเพียรทางจิต ความสุขก็เป็นปัจจัยสำคัญที่จะให้เกิดสมาธิ ดังพุทธพจน์ว่า “ผู้มีสุข จิตย่อมตั้งมั่น (เป็นสมาธิ)”²⁰⁵⁴ และถือเป็นหลักว่า สมาธิมีสุขเป็นปทัฏฐาน ครั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิ บรรลุฌานแล้ว ความสุขก็เป็นองค์ประกอบของฌาน ดังที่เรียกว่าเป็นองค์ฌาน ต่อไปจนถึงฌานที่ ๓²⁰⁵⁵ ฌานสมาบัติที่สูงกว่านั้นขึ้นไป แม้จะไม่มีสุขเป็นองค์ฌาน แต่ก็กลับเป็นความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไปอีก²⁰⁵⁶

จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ นิพพาน ก็เป็นความสุข และเป็นบรมสุข คือสุขสูงสุดด้วย²⁰⁵⁷

นอกจากนั้น จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา ที่เป็นบรมสุขหรือโพธิ์นั้น ก็พึงบรรลุได้ด้วยความสุข หรือด้วยข้อปฏิบัติที่มีความสุข มิใช่บรรลุด้วยความทุกข์ หรือด้วยข้อปฏิบัติที่เป็นทุกข์²⁰⁵⁸

²⁰⁵³ พุ.อิติ.๒๕/๒๐๐/๒๔๐; อัง.สัทตก.๒๓/๕๙/๙๐

²⁰⁵⁴ เช่น ที่.ปา.๑๑/๔๕๕/๓๒๙; พุ.ปฏิ.๓๑/๑๘๓/๑๒๖; ส.ม.๑๙/๓๗๙/๑๐๐; ๑๓๙๒/๔๒๑

²⁰⁵⁵ เช่น ที่.ปา.๑๑/๒๓๒/๒๓๓; ม.ม.๑๒/๑๐๒/๗๒; *ลพ* *ลพ*

²⁰⁵⁶ เรื่องนี้จะบรรยายต่อไป

²⁰⁵⁷ ม.ม.๑๓/๒๘๗/๒๘๑; พุ.ธ.๒๕/๒๕/๔๒ (ดูที่มาต่างๆ ซึ่งอ้างแล้วในตอนว่าด้วยภาวะจิตของผู้บรรลุนิพพาน)

²⁰⁵⁸ ดู ม.ม.๑๒/๔๒๕-๖/๔๕๗-๘; ม.ม.๑๓/๕๐๔-๕/๔๕๘-๙ (พระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับการปฏิบัติของพระองค์เอง ทุกข์ในกรณีนี้หมายถึงทุกข์เนื่องจากทวารกิริยา); ไม่พึงสับสนกับ ทักษาปฏิบัติ และ สุขาปฏิบัติ ซึ่งคำว่าทุกข์ในที่นี้ หมายถึงยากลำบากเท่านั้น (อัง.จตุกก.๒๑/๑๖๑-๓/๒๐๐-๔); พวกนิครนถ์มีความเห็นว่า “ความสุขจะพึงลู้งด้วยความสุขไม่ได้, ความสุขจะพึงลู้งได้ด้วยทุกข์” ดังนั้น พวกนิครนถ์จึงบำเพ็ญตบะ กระทำอัตตกิลมณายุค คือทรมานตน (ม.ม.๑๒/๒๒๐/๑๘๗) พระพุทธเจ้าเมื่อก่อนตรัสรู้ ก็เคยทรงเข้าพระทัยอย่างนั้น จึงได้ทรงบำเพ็ญทวารกิริยาเสียเวลาไปยาวนาน (ม.ม.๑๓/๔๘๙/๔๔๓)

รู้จักความสุข และเสพบริโภคอย่างมีปัญญา ที่ทำให้เป็นอิสระเสรี

ความสุขมีหลากหลาย สูงขึ้นไปตามลำดับขั้น

พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระองค์ได้ทรงบรรลุถึงความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกาม และความสุขอย่างอื่นที่ประณีตยิ่งไปกว่านั้นแล้ว จึงทรงยืนยันได้ว่าจะไม่ทรงเวียนกลับมาหากามอีก แต่ถ้าพระองค์ยังไม่ทรงประสบความสุขที่ประณีตเช่นนั้นแล้ว ก็จะไม่ทรงสามารถยืนยันได้ว่า พระองค์จะไม่ทรงเวียนกลับมาหากามอีก

พร้อมกันนั้นก็ได้ตรัสทำนองเตือนผู้ปฏิบัติธรรมให้ระลึกไว้ว่า ถึงหากอริยสาวกจะมองเห็นอย่างชัดเจนตามความเป็นจริงด้วยสัมมาปัญญาว่า กามทั้งหลายมีความหวานชื่นน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนี้มากยิ่งขึ้น แต่ก็ถ้าอริยสาวกนั้นยังไม่ประสบ ยังไม่รู้จักปิติและความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกาม หรือความสุขที่ประณีตยิ่งไปกว่านั้น ก็ยังวางใจไม่ได้ว่าเธอจะไม่วกเวียนกลับมาหากามอีก²⁰⁵⁹

ในทำนองเดียวกันนั้น ได้ตรัสเตือนภิกษุทั้งหลายไว้โดยจำเพาะว่า ถ้าผู้บวชแล้ว ยังมีได้ประสบปิติและมีความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกาม หรือความสุขที่ลึกซึ้งยิ่งกว่านั้น ก็เลสทั้งหลาย เช่น อภิชฌา พยาบาท ความฟุ้งซ่าน ภัยจคร้าน เบื่อหน่าย ก็จะเข้าครอบงำจิตได้²⁰⁶⁰ หมายความว่า ก็จะไม่มียินดีประพุดติพรหมจรรย์ หรือทนประพุดติพรหมจรรย์อยู่ไม่ได้

ความที่ยกมาอ้างเหล่านี้ นอกจากจะแสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาถือความสุขเป็นเรื่องสำคัญแล้ว ยังให้ข้อสังเกตต่อไปอีกว่า การที่อริยสาวกละกามนั้น มิใช่เป็นเพราะกามไม่มีความสุข หรือเพราะพระพุทธศาสนาสอนให้ละเว้นความสุข พระพุทธศาสนายอมรับความสุขตามที่เป็นจริง สอนให้ปฏิบัติเพื่อบรรลุความสุข และยอมรับว่ากามมีความสุข แต่อริยสาวกละกาม เพราะเห็นว่า กามมีความสุขก็จริง แต่ยังปะปนด้วยทุกข์มาก และข้อสำคัญก็คือ ยังมีความสุขอย่างอื่นที่สุขกว่า ลึกซึ้งประณีตกว่าสุขที่เกิดจากกาม หรือความสุขที่เกิดจากการเสพเสวยรสอร่อยของโลกอย่างสามัญชน อริยสาวกละกาม ก็เพราะได้ประสบความสุขที่ประณีตกว่านั้น

ความข้อนี้แสดงว่า ความสุขมีแตกต่างกัน เป็นขั้น เป็นระดับ สิ่งที่ควรศึกษาในตอนนั้นก็คือว่า พระพุทธศาสนาจัดแบ่งความสุขออกเป็นขั้น หรือระดับ อย่างไร

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต ทรงจำแนกความสุขออกไปทั้งโดยประเภท และโดยระดับ เป็นคู่ๆ มากมายหลายคู่ เช่น สุขของคฤหัสถ์กับสุขของบรรพชิต กามสุขกับเนกขัมมสุข โลภียสุขกับโลกุตรสุข สุขของพระอริยะกับสุขของปุถุชน เป็นต้น²⁰⁶¹

แต่วิธีแบ่งที่เป็นลำดับขั้นชัดเจน ละเอียด และดูง่าย ไม่ซับซ้อน น่าจะได้แก่วิธีแบ่งเป็น ๑๐ ขั้น หรือความสุข ๑๐ ขั้น ซึ่งมีในที่มาหลายแห่ง แบ่งดังนี้²⁰⁶²

๑. กามสุข สุขเนื่องด้วยกาม ได้แก่ ความสุขโสมนัสที่เกิดขึ้นด้วยอาศัยกามคุณ ๕
๒. ปฐมฌานสุข สุขเนื่องด้วยปฐมฌาน ซึ่งส่งผลจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย ประกอบด้วย วิตก วิจาร ปิติ สุข และเอกัคคตา
๓. ทุตติยฌานสุข สุขเนื่องด้วยทุติยฌาน ซึ่งประกอบด้วย ปิติ สุข และเอกัคคตา

²⁰⁵⁹ ม.ม. ๑๒/๒๑๑/๑๘๐

²⁰⁶⁰ ม.ม. ๑๓/๑๙๖/๒๐๕

²⁰⁶¹ ความสุขจัดเป็นคู่ๆ ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

²⁰⁶² นัย ม.ม. ๑๓/๑๐๐/๙๖; ส.สพ. ๑๘/๔๑๓/๒๗๘

๔. ตติยฌานสุข สุขเนื่องด้วยตติยฌาน ซึ่งประกอบด้วย สุข และเอกัคคตา
๕. จตุตถฌานสุข สุขเนื่องด้วยจตุตถฌาน ซึ่งประกอบด้วย อุเบกขา และเอกัคคตา
๖. อากาสาณัญญาตนสมาบัติสุข สุขเนื่องด้วยอากาสาณัญญาตนสมาบัติ ซึ่งล่วงพ้นรูปสัญญาได้ ลิ่นเชิง ปฏิขสัญญาล่วงไปหมด ไม่มณฑิการนาหัตตสัญญา นึกถึงแต่อากาศอันอันนัตเป็นอารมณ์
๗. วิญญาณัญญาตนสมาบัติสุข สุขเนื่องด้วยวิญญาณัญญาตนสมาบัติ ซึ่งคำนึงวิญญาณอันอันนัตเป็นอารมณ์
๘. อากิญจัญญาตนสมาบัติสุข สุขเนื่องด้วยอากิญจัญญาตนสมาบัติ ซึ่งคำนึงภาวะที่ไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์
๙. เนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติสุข สุขเนื่องด้วยเนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ อันถึงภาวะที่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่
๑๐. สัญญาเวทิตนโรธสมาบัติสุข สุขเนื่องด้วยสัญญาเวทิตนโรธสมาบัติ อันถึงภาวะที่ดับสัญญาและเวทนาทั้งหมด

ถ้าจะจัดให้ย่อเข้า สุข ๑๐ ข้อนี้ รวมเข้าได้เป็น ๓ ระดับ²⁰⁶³ คือ

๑. **กามสุข** สุขเนื่องด้วยกาม
๒. **ฌานสุข** หรือ (อัญญ) สมาบัติสุข สุขเนื่องด้วยฌาน หรือสุขเนื่องด้วยสมาบัติ ๘ แยกเป็น ๒ ระดับย่อย
 - ๒.๑ สุขในรูปฌาน หรือสุขเนื่องด้วยรูปฌาน ๔
 - ๒.๒ สุขในอรุฌาน หรือสุขเนื่องด้วยอรุฌาน ๔
๓. **นิโรธสมาบัติสุข** สุขเนื่องด้วยนิโรธสมาบัติ

สุขทั้ง ๑๐ ชั้นนี้ ท่านยอมรับว่าเป็นความสุขทั้งนั้น หากแต่เป็นความสุขที่ดีกว่า ประณีตลึกซึ้งยิ่งกว่ากันขึ้นไปตามลำดับชั้น เพราะความสุขชั้นต้นๆ มีส่วนเสีย หรือแ่งที่เป็นทุกข์แทรกอยู่ด้วยมาก เมื่อเป็นสุขชั้นสูงขึ้นไป ก็ยิ่งประณีตบริสุทธิ์มากขึ้น

ท่านสอนให้มองความสุขเหล่านั้นตามความเป็นจริง ทั้งด้านที่เป็นสุข และด้านที่มีทุกข์เข้ามาปน คือมองทั้งส่วนดีและส่วนเสีย หรือทั้งแ่งที่เป็นคุณและแ่งที่เป็นโทษ (เรียกเป็นคำศัพท์ว่า ทั้ง *อัสสาหะ* และ *อาทินะ*) นอกจากนั้น ยังให้รู้จักทางออก ทางรอดพ้น หรือภาวะเป็นอิสระที่ดีกว่า ซึ่งไม่ขึ้นต่อส่วนดีส่วนเสียนั้นด้วย (เรียกเป็นคำศัพท์ว่า *นิสสรณะ*)

เมื่อเห็นโทษของสุขที่หายาบ ก็จะหน่ายหายติด และโน้มใจไปหาสุขที่ประณีตยิ่งกว่า เมื่อรู้จักและได้ประสบความสุขที่ประณีตประจักษ์กับตัวแล้ว ก็จะละความสุขที่หายาบกว่าเสียได้ มุ่งบรรลุลุสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไปตามลำดับ อย่างน้อยก็จะไม่มัวเมาหมกมุ่นในสุขที่หายาบนั้นจนเกินไป

เมื่อใด จิตหลุดพ้นแต่ตขาดแล้ว ตัดเยื่อใยได้สิ้น ก็จะไม่วกเวียนกลับมาหาความสุขที่หายาบอีกต่อไป²⁰⁶⁴ คงเสวยแต่สุขที่ประณีตสำหรับจิตที่เป็นอิสระอย่างเดี่ยว

ข้อที่ว่านี้ ก็เป็นลักษณะด้านหนึ่งของความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม

²⁰⁶³ ความสุขจัดเป็นระดับ (อีกชุดหนึ่ง) ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

²⁰⁶⁴ จะเห็นได้ในตอนต้นๆ แล้วว่า ผู้ได้สุขในฌานสมาบัติ ที่วกเวียนกลับมาหาความสุขอีก มีตัวอย่างเป็นอันมาก และหลายท่านได้สุขในฌานสมาบัติทั้งที่ยังอยู่ครองเรือน จึงเสพเสวยสุขทั้งสองอย่างไปด้วยกัน อย่างไรก็ดี ท่านเหล่านั้นทั้งสองพวก ย่อมมีพื้นความพร้อมมากกว่าคนทั่วไป ที่จะสลัดกามสุข และเดินทางในการปฏิบัติธรรมที่สูงขึ้นไป.

“เด็กช่อนี้ไร้เดียงสา นอนหงายแบบเบาๆ ย่อมเล่น (แม้แต่) อุจจาระปัสสาวะของตนเอง, เธอจะเห็นประกายไต้ ความสนุกนี้ เป็นความสนุกของเด็กช่อน้อยอย่างเต็มที่สิ้นเชิง ใช่หรือไม่?”

“เป็นเช่นนั้น พระเจ้าข้า”

“สมัยต่อมา เด็กนั้น อาศัยความเจริญเติบโต อินทรีย์ทั้งหลายแก่กล้าขึ้น ย่อมเล่น เครื่องเล่นทั้งหลายสำหรับเด็ก คือ เล่นไถ่น้อยๆ เล่นตีไม้หึ่ง เล่นหกคะเมน เล่นกั้งหัน น้อยๆ เล่นตวงทราย เล่นรถน้อยๆ เล่นธนูน้อยๆ, เธอจะเห็นประกายไต้ ความสนุกนี้ ดีกว่า และประณีตกว่าความสนุกอย่างก่อน ใช่หรือไม่?”

“เป็นเช่นนั้น พระเจ้าข้า”

“สมัยต่อมา เด็กนั้น อาศัยความเจริญเติบโต อินทรีย์ทั้งหลายแก่กล้าขึ้น มีกามคุณทั้ง ๕ พริ้งพริ้วอมบริบูรณ์ ย่อมบำเรอตนด้วยรูปทั้งหลาย...ด้วยเสียง...กลิ่น...รส...โณภูมิจึงพะ ทั้งหลาย ซึ่งน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าชอบใจ ชวนให้รัก ชักให้อยาก เย้ายวนชวนติดใจ, เธอจะเห็นประกายไต้ ความสนุกนี้ ดีกว่า และประณีตกว่าความสนุกอย่างก่อนๆ ใช่หรือไม่?”

“เป็นเช่นนั้น พระเจ้าข้า”²⁰⁶⁹

บุคคลผู้สูงเสียดฟ้าสูงสุดในโลกมนุษย์ทางฝ่ายคฤหัสถ์ ก็คือพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งเป็นผู้มีอำนาจมากที่สุด เพียบพร้อมด้วยโอกาสสมบัติทุกประการ และตามคติพระพุทธศาสนาถือว่าจะต้องเป็นผู้ทรงคุณธรรมอย่างสูงเยี่ยมด้วย โดยนัยนี้ พระเจ้าจักรพรรดิจึงนับว่าเป็นผู้มีความสุขพร้อมมากที่สุด เหนือกว่ามนุษย์ทั้งหลายทั้งปวง พระพุทธเจ้าทรงยกเอาความสุขของพระเจ้าจักรพรรดิ ขึ้นมาบรรยายเป็นตัวอย่าง แสดงความสุขอย่างสมบูรณ์ที่สุดของมนุษย์ เพื่อเปรียบเทียบกับความสุขประเภทและระดับอื่นๆ ให้เห็นลำดับขั้นความประณีตของความสุขทั้งหลาย

พระเจ้าจักรพรรดิตามอุดมคติ ทรงมีรัทธะ ๗ และฤทธิ์ ๔ ประการ รัทธะ ๗ ประการ คือ

ทรงมีจักรแก้ว อันแสดงถึงพระราชอำนาจที่เกิดขึ้นโดยธรรม และประกอบด้วยความชอบธรรม ทำให้พระองค์แผ่ขยายอาณาจักรแห่งความร่มเย็นออกไปได้ทั่วผืนแผ่นดิน จดขอบมหาสมุทรทั้งสี่ทิศ ด้วยธรรมวิธี และโดยความชื่นชมยินดีของผู้ยอมรับพระราชอำนาจนั้น

ทรงมีช้างแก้ว และม้าแก้ว ซึ่งสามารถนำพระองค์เสด็จตรวจดูพระราชอาณาเขตทั่วผืนแผ่นดินได้หมดสิ้นภายในเวลารวดเร็ว

ทรงมีแก้วมณี ซึ่งทรงพลังส่องแสงสว่างกว้างไกล จะให้ยกทัพใหญ่ไปยามราตรี หรือให้ราษฎรทำงานในยามค่ำคืนดูเวลากลางวันก็ได้

ทรงมีนางแก้ว ซึ่งนอกจากจะมีรูปร่างผิวพรรณงดงามเหนือกว่าสตรีมนุษย์ไม่ว่านางใดแล้ว ยังมีสัมผัสกายอันแสนวิเศษ ดังคำพรรณนาว่า นุ่มนวลละมุนดังสำลีหรือปุยพู่ ยามหนาว กายนางก็อุ่น ยามร้อน กายนางก็เย็น กลิ่นหอมดังกลิ่นจันทร์ กลิ่นปากก็หอมดังกลิ่นบัว อีกทั้งพูดเพราะ รู้จักปรนนิบัติ ถูกพระทัยทุกประการ

ทรงมีขุนคลังแก้ว ผู้มีตาทิพย์มองเห็นแหล่งทรัพย์สิ้นทั่วไป สามารถหาเงินทองมาให้พระองค์ใช้ได้ตามพระทัยปรารถนา และ

ทรงมีปรีณายกแก้ว ผู้มีความสามารถยอดเยี่ยมในการปกครอง ไม่แต่เพียงถวายคำแนะนำในข้อราชการต่างๆ ได้ถูกต้องเท่านั้น ยังสามารถบัญชางาน สั่งราชการแทนพระองค์ ได้ทุกอย่างทุกประการอีกด้วย

²⁰⁶⁹ อภ.ทสก.๒๔/๔๓/๒๑๗ (คล้ายบางส่วนใน ม.มู.๑๒/๔๕๓/๔๘๘)

ส่วนฤทธิ์ หรือลัทธิคุณ ๔ ประการ คือ พระเจ้าจักรพรรดิทรงมีพระรูปโฉมงามสง่าเหนือกว่ามนุษย์ทั้งหลายอื่น ทรงมีพระชนมายุยืนยาวยิ่งกว่ามนุษย์อื่น ทรงมีสุขภาพแข็งแรง มีพระโรคน้อย และประการสุดท้าย ทรงเป็นที่รักของประชาราษฎร์ ซึ่งจงรักภักดีต่อพระองค์ดังลูกรักพ่อ และพระองค์ก็รักประชาราษฎร์ดังพ่อรักลูก เมื่อยามเสด็จไป ณ ที่ไหนๆ ประชาษฎร์จะเฝ้ารับเสด็จและอยากเห็นพระองค์นานๆ ไม่เจ็ดตา และพระองค์ก็ทรงปรารถนาจะพบปะกับประชาราษฎร์นานๆ เช่นเดียวกัน

ความสุขของพระเจ้าจักรพรรดิเช่นนี้ ย่อมดีกว่า เยี่ยมกว่าความสุขของเด็กหนุ่มที่กล่าวมาแล้ว ตลอดจนความสุขของมนุษย์ทั้งหลายโดยทั่วไป

อย่างไรก็ตาม พระพุทธเจ้าตรัสว่า แม้พระเจ้าจักรพรรดิจะทรงมีความสุขสมบูรณ์ถึงเพียงนี้ แต่เมื่อเทียบกับความสุขอันเป็นทิพย์ในสวรรค์แล้ว ความสุขของพระเจ้าจักรพรรดิก็เป็นของเล็กน้อยเหลือเกิน ไม่ถึงแม้แต่เศษเสี้ยว เหมือนนำเอาก้อนหินเล็กๆ ก้อนเท่าฝ่ามือ ไปวางเทียบกับภูเขาหิมาลัย²⁰⁷⁰

ถึงแม้ทิพย์สุขในสรวงสวรรค์จะเป็นความสุขที่ล้ำเลิศ ยอดเยี่ยมกว่าความสุขของมนุษย์อย่างมากมาย แต่ก็ยังมีความสุขที่ประณีตล้ำลึกยิ่งกว่าทิพย์สุขนั้นขึ้นไปอีก และเป็นความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกาม ไม่ต้องพึ่งสิ่งเสพจากภายนอก ผู้ที่ได้ประสบความสุขอย่างนี้ประจักษ์กับตัวแล้ว ถึงแม้มาเห็นมนุษย์ที่มีความสุขพร้อมพร้อมบริบูรณ์กำลังเสพความสุขอยู่ ก็จะไม่รู้สึกอิจฉามนุษย์นั้น หรือนึกอยากได้ความสุขอย่างนั้นบ้างแต่ประการใดเลย เหมือนเทวดาที่เสวยทิพย์สุข มาเห็นมนุษย์เสพสุขที่ทราวมกว่า จะไม่รู้สึกอิจฉาหรือนึกยินดียินดีอยากได้แต่อย่างใด และมีใช้เพียงกามสุขของมนุษย์เท่านั้น แม้แต่ทิพย์สุขของเทวดา ท่านก็ไม่ปรารถนา เพราะท่านได้พบความสุขที่ดีกว่า สูงกว่าแล้ว

ในเรื่องนี้ พระพุทธเจ้าทรงเล่ากรณีของพระองค์เองเป็นตัวอย่าง ดังบาลีว่า²⁰⁷¹

“ดูก่อนมาคณฺทิตฺตํ เรายินแหละ ครึ่งก่อน เมื่อยังครองเรือนอยู่ มีกามคุณทั้งห้าพร้อมพร้อมเต็มที บำรุงบำเรอด้วยรูป...เสียง...กลิ่น...รส...โผฏฐัพพะทั้งหลาย...ที่น่าปรารถนา นำใคร่ นำชอบใจ ชวนให้รัก ชักให้อยาก เข้ายวนชวนติดใจ; เรามีปราสาท ๓ หลัง ปราสาทหนึ่งสำหรับฤดูฝน ปราสาทหนึ่ง สำหรับฤดูหนาว ปราสาทหนึ่ง สำหรับฤดูร้อน เรายินนี้ได้รับการบำเรอด้วยดนตรีทั้งหลาย ที่ล้วนแต่สตรี ไม่มีบุรุษเจือปนเลย อยู่ในปราสาทประจำฤดูฝน ไม่ต้องลงจากปราสาทเลยตลอดเวลาสี่เดือน;

“สมัยต่อมา เรายิน ได้ล่วงรู้ถึงความเกิดขึ้น ความคงอยู่ไม่ได้ คุณและโทษของกามทั้งหลาย กับทั้งทางออกหรือภาวะรอดพ้นของมัน ตามความเป็นจริง จึงละกามตัณหา บรรเทาความร่ำรอนเพราะกามเสียได้ หมดความกระหายอยาก เป็นอยู่โดยมีจิตสงบระงับภายใน,

“เรายิน มองเห็นสัตว์ทั้งหลายอื่น ผู้ยังไม่หมดราคะในกามทั้งหลาย ถูกกามตัณหาเกาะกิน ถูกแผดเผาด้วยความเวรอันแห่งกาม เสพเสวยกามทั้งหลายอยู่ ก็มีใต้นึกเฝะยานต่อสัตว์เหล่านั้น ไม่รู้สึกยินดีในกามนั้น ช้อนั้นเพราะเหตุไร? ก็เพราะว่า เรายินรมย์อยู่ด้วยความชื่นชมยินดี ที่ไม่ต้องมีกาม ไม่ต้องมีอกุศลธรรมทั้งหลาย จึงไม่เฝะยานถึงความสุขที่ทราวมกว่า ไม่นึกยินดีในความสุขที่ทราวมกว่านั้น

²⁰⁷⁰ ม.อ.๑๔/๔๙๐-๕๐๑/๓๒๔-๓๓๒; ผู้ต้องการทราบคติธรรมจากความรุ่งเรืองของพระเจ้าจักรพรรดิเพิ่มอีก พึงดู มหาสุทฺธสนสูตร, ที่.ม.๑๐/๑๖๓-๑๘๖/๑๙๖-๒๒๘; มัชฌิมนิกายชาดก, ชา.อ.๔/๔๗ .

²⁰⁷¹ ม.ม.๑๓/๒๘๑-๒/๒๗๔-๖; พึงเข้าใจคำว่า กาม กามคุณ กามสุข ในความหมายที่กว้างของภาษาบาลี ไม่ใช่แคบอย่างในภาษาไทย

“ดูก่อนมาคิดเทียบะ เปรียบเหมือนว่า คฤหบดี หรือบุตรคฤหบดี ผู้มั่งคั่ง จำรวยทรัพย์ มี โภคะมาก มีกามคุณทั้ง ๕ พรังพร้อมบริบูรณ์ ได้รับการบำรุงบำเรอ...เขาประพาสสุจริต... เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ในหมู่เทวดาชั้นดาวดึงส์; เทพบุตรนั้น แวดล้อมด้วยหมู่นางอัปสร มี กามคุณ ๕ ขึ้นเป็นทิพย์ พรังพร้อมบริบูรณ์ ประนเปรออยู่ในสวนสวรรค์นั้นทวัน, เทพบุตรนั้น มองเห็นคฤหบดีหรือบุตรคฤหบดีที่มีกามคุณ ๕ พรังพร้อมบริบูรณ์ บำรุงบำเรออยู่ เขาจะ เห็นประการใด? เทพบุตรนั้น...จะนึกอิจฉาต่อคฤหบดีหรือบุตรคฤหบดี หรือไฝทะยานต่อกามคุณทั้ง ๕ ของของมนุษย์ หรือจะประหวัดใจถึงกามทั้งหลายอย่างมนุษย์ หรือหาไม่

“ไม่เลย ท่านพระโคตมผู้เจริญ, เพราะเหตุใด, ก็เพราะกามทั้งหลายที่เป็นทิพย์ ดีเยี่ยมกว่า ประณีตกว่ากามทั้งหลายอย่างของมนุษย์

“ดูก่อนมาคิดเทียบะ ฉะนั้นเหมือนกัน เรายัง...ไม่ไฝทะยานต่อสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ไม่รู้สึกยินดีในกามนั้น...ก็เพราะเรารักร่มอยู่ ด้วยความชื่นชมยินดี ที่ไม่ต้องมีกาม ไม่ต้องมี อกุศลกรรม อีกทั้งเป็นสุขเหนือกว่าทิพย์สุข จึงไม่ไฝทะยานต่อความสุขที่ทรมานกว่า ไม่นึกยินดี ในความสุขที่ทรมานกว่านั้น”

ส่วนเสีย หรือข้อดีของกามสุข

กาม คืออะไร? “กาม” แปลว่า ความอยาก ความรัก ความใคร่ ความปรารถนา หรือสิ่งที่อยาก ที่รัก ที่ใคร่ ที่ปรารถนา พุดง่าย ๆ ว่า สิ่งเสพ วัตถุบำรุงบำเรอความสุข เครื่องอำนวยความสะดวกสบาย คน สัตว์ ทรัพย์เงินทอง ข้าวของสารพัด ที่อยากได้อย่างมี ที่จะครอบครองเอาไว้ให้ได้ความสุข รวมแล้วก็จัดแยกได้เป็น “กามคุณ ๕” คือ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งต้องกาย ที่ใคร่ที่ไฝปรารถนา ที่จะให้ “กามสุข” คือสุขทางประสาททั้ง ๕ สุขทางวัตถุ หรือ สุขทางเนื้อหนัง บางทีเรียกว่า **สามีสสุข** คือสุขอาศัยามิส หรือสุขจากสิ่งเสพ (**สามีสสุข** ก็เรียก)

ถึงตอนนี้มีปัญหาว่า กามสุขนั้น มีมากมาย หลายอย่าง หลายระดับ ที่ล้ำเลิศก็มี ที่เป็นทิพย์ก็มี และท่าน ก็ยอมรับว่าเป็นความสุข แต่กามสุขทั้งหมดนั้นมีข้อบกพร่องอย่างไร และความสุขที่ว่าประณีตยิ่งขึ้นไปอีกนั้นดีอย่างไร ทำไมท่านผู้ได้ประสพรู้จักสุขประณีตนั้นแล้ว จึงว่าดีเยี่ยมกว่ากามสุข ถึงกับละเลิกกามสุขไปเสียทีเดียว

ส่วนเสีย คือโทษและข้อบกพร่องต่างๆ ของกามนี้ กล่าวโดยย่อ มองได้ ๓ ด้าน หรือมี ๓ ตำแหน่ง คือ มองที่ภายในตัวบุคคล มองที่ตัวกามนั่นเอง และมองที่ปฏิบัติการของผู้เสพเสวยกามในสังขมหรือในโลก

อย่างแรก มองที่ในตัวบุคคล หมายถึง มองที่กระบวนการก่อทุกข์ภายในตัวบุคคล คือการที่บุคคล ปฏิบัติผิดต่อโลกและชีวิต ทำให้สิ่งทั้งหลายกลายเป็นกาม แล้วก่อทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่ตนเอง

อย่างที่สอง มองที่ตัวกาม หมายถึง มองที่สิ่งซึ่งได้ชื่อว่ากาม ที่มนุษย์พากันแสวงหาเสพเสวย หรือ มองดูที่รสของกาม มองดูความสุขความพึงพอใจอันจะได้จากกามนั่นเองว่า มีจุดบกพร่องอย่างไร

อย่างที่สาม มองที่ปฏิบัติการในโลก หมายถึง มองดูที่ผลอันเกิดจากความสัมพันธ์ทางสังขม เป็นต้น ของมนุษย์ทั้งหลายผู้แสวงหาและเสพเสวยกาม

ความจริง ทั้งสามอย่างสัมพันธ์อาศัยกัน แต่แยกมอง เพื่อเห็นลักษณะที่เป็นไปในด้านต่างๆ

ด้านที่ ๑ มองดูที่ในตัวบุคคล ได้แก่ กระบวนการก่อทุกข์ตามหลักปัจจุสมุปบาท เริ่มแต่การรับรู้ ประสพการณ์ต่างๆ แล้ว วางท่าที่ต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างผิดพลาด ปล่อยให้กระแสกระบวนการดำเนินไปตาม แนวทางของอวิชชา-ตัณหาอยู่เสมอ จนกลายเป็นการสั่งสมอันเคยชิน จะเรียกง่ายๆ ว่า การสั่งสมความพร้อมที่จะ มีทุกข์ หรือความพร้อมที่จะมีและก่อปัญหา ก็ได้ กระบวนการนี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในเรื่องพัฒนาการของ บุคคล เริ่มตั้งแต่เกิดในครรภ์จนเติบโต ดังที่ได้เล่ามาส่วนหนึ่งแล้ว จึงจะเล่าต่อจากส่วนนั้นต่อไป

“สมัยต่อมา เด็กนั้น อาศัยความเจริญเติบโต อินทรีย์ทั้งหลายแก่กล้าขึ้น มีกามคุณทั้ง ๕ พรึงพร้อมบริบูรณ์ ย่อมปรนเปรอตน...เขาเห็นรูปด้วยตาแล้ว ย่อมติดใจในรูปที่น่ารัก ย่อมชดใจในรูปที่ไม่น่ารัก...ฟังเสียงด้วยหู...ดมกลิ่นด้วยจมูก...ลิ้มรสด้วยลิ้น...ต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย...ทราบธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว ย่อมติดใจในเสียง...กลิ่น...รส...โผฏฐัพพะ...ธรรมารมณ์ ที่น่ารัก ย่อมชดใจในเสียง...กลิ่น...รส...โผฏฐัพพะ...ธรรมารมณ์ที่ไม่น่ารัก มีที่ตั้งสติไว้กำกับตัว เป็นอยู่โดยมีจิตคับแคบ ไม่รู้จักตามเป็นจริง ซึ่งภาวะหลุดรอดปลดปล่อยพ้นของจิต และภาวะหลุดรอดปลดปล่อยพ้นตัวยบัญญัติ ที่จะทำให้บาปอกุศลกรรมซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ตัวเขา ตั้ไปได้โดยไม่เหลือ;

“เขาคอยประคบเอาความยินดีในวัยเข้าไว้อย่างนี้แล้ว พอเสวยเวทนาอย่างหนึ่งอย่างใด เป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ตาม เขาขอมครุ่นคำนึง ย่อมบ่นถึง ย่อมหมกใจอยู่กับเวทนานั้น, เมื่อเขาครุ่นคำนึง ใฝ่บ่นถึง หมกใจอยู่กับเวทนานั้น ความติดใจใคร่อยาก (นั่นก็, ความเห็นใจ) ย่อมเกิดขึ้น ความติดใจใคร่อยากในเวทนาทั้งหลายนั้นแหละ (กลายเป็น) เป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย เขาก็มีภพ เพราะภพเป็นปัจจัย ก็มีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย ก็มีชรามรณะ ความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์ ความเสียดใจ ความคับแค้น ผิดหวัง ก็มีพรึงพร้อม ความเกิดแห่งของทุกข์ทั้งสิ้นนี้ จึงมีตัวยุประการดังนี้”²⁰⁷²

ด้านที่ ๒ ข้อบกพร่องของกามเอง ท่านมักแสดงด้วยอุปมาต่างๆ ซึ่งมีกล่าวถึงบ่อยๆ ว่า กามทั้งหลาย มีความหวานชื่นน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนี้ยิ่งนัก

๑. เปรียบเหมือนสุนัขที่เพรียและหิวโหย เขาโยนท่อนกระดูกเปื้อนเลือดให้ ก็เหะอยู่นั่นเอง จนเหนื่อยอ่อน ก็อร่อยไม่เต็มอยาก และไม่เต็มอิ่มได้จริง

๒. เปรียบเหมือนขึ้นเนื้อที่แรงหรือเหยี่ยวเป็นต้นคาบบินมา เหยี่ยวแรงตัวอ่อนเห็นเข้า ก็โผล่เข้ามาดมจิกแย่งเอา คือเป็นของไม่สิทธิขาดแก่ตัว ผู้อื่นแย่งชิงได้ คนทั้งหลายต่างก็ต้องการหมายปองจะเอา เป็นเหตุให้เกิดการแก่งแย่งชิงเบียดเบียนประทุษร้ายตลอดจนสังหารเช่นฆ่ากัน ถ้าไม่รู้จักรวังใจ ก็จะเดือดร้อนแสนสาหัส

๓. เปรียบเหมือนคนถือคบเพลิงหิ้วลูกโปลงเดินทวนลม ไม่ช้าก็ต้องทิ้งเสีย มิฉะนั้นก็จะไหม้มือไหม้แขนและอวัยวะต่างๆ อาจถึงตาย หรือไม่ก็สาหัส

๔. เปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิงอันร้อนแรง ผู้ที่รักชีวิต ทั้งที่รู้ว่า หากตกลงไป ถ้าไม่ตาย ก็ต้องเจ็บสาหัส และไม่อยากจะตกหลุม แต่ก็มีคนแข็งแรงคอยจับแขนจุดดึงเข้าไปหาหลุมอยู่เรื่อย

๕. เปรียบเหมือนความฝัน มองเห็นทุกอย่างเจิดจ้าอำไพ แต่ไม่ทันนาน ก็ผ่านหายหมดไป พอตื่นขึ้นมา ก็มองไม่เห็นอะไร เหลือไว้แต่ความเสียดาย

๖. เปรียบเหมือนทรัพย์สมบัติที่ขอยืมเขามา เอาออกแสดงดูโก้เก๋หรูหรา วางท่าอวดกัน ผู้คนก็กล่าวขวัญชื่นชม แต่ครอบครองเอาไว้ได้เพียงชั่วคราว และอย่างไม่มั่นใจ ไม่เป็นสิทธิของตนแท้จริง เจ้าของ (ธรรมชาติ) ตามมาพบที่ไหนเมื่อไร ก็ต้องคืนเขาไปที่นั่น เมื่อนั้น ไม่มีทางผ่อนปรน ส่วนตนเองก็มีแต่ตัว โผล่มาแล้ว ก็ผลุบไป

²⁰⁷² ม.มู.๑๒/๔๕๓/๔๘๘; พึงระลึกถึงพุทธพจน์ที่ว่า “อารมณวิจิตรทั้งหลายในโลก หาใช่เป็นกามไม่, ราคะที่เกิดจากความคิดของคน (ต่างหาก) เป็นกาม, อารมณวิจิตรทั้งหลายในโลก ย่อมดำรงอยู่ (ตามสภาพของมัน) อย่างนั้นเอง, ดังนั้น ชีรชนทั้งหลาย จึงขจัด (แต่เพียง) ตัวความอยาก (ตัณหาฉันทะ) ในอารมณวิจิตรเหล่านั้น (คือมิใช่กำจัดอารมณวิจิตร)” (อง.จก.๒๒/๓๓๔/๔๖๐)

๗. เปรียบเหมือนต้นไม้ไม่มีผลตกในราวป่า ผู้คนผ่านมา เมื่ออยากได้ลูกผล เขาจะตัดด้วยวิธีใด ก็ใช้วิธีนั้น ผู้ที่ขึ้นต้นไม้เป็น ก็ปีนป่ายขึ้นไปเก็บ ส่วนคนที่ขึ้นไม่เป็น ก็จะเอาให้ได้ ที่เป็นคนร้ายนึลยพาล มีมีดมีขวานก็จะตัดทำลายเสียทั้งต้น คนที่อยู่บนต้นไม้ ถ้ามลงมาไม่ทัน ก็จะถูกต้นไม้ล้มทับแขนขาหักชอกช้ำ หรือถึงล้มตายไป²⁰⁷³

๘. เปรียบเหมือนเขียงสับเนื้อ เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับใคร ก็เท่ากับเอาชีวิตเข้าไปเสี่ยงให้ถูกบั่นถูกสับ

๙. เปรียบเหมือนหอกและหลาว มักจะคอยทิ่มแทงให้ได้ผล ไม่เล็กก็ใหญ่ ไม่เจ็บน้อยก็เจ็บมาก

๑๐. เปรียบเหมือนหามูเข้าไปถึงข้อ ก็ไม่วายต้องคอยระวัง ไม่อาจปลงใจสนิท หรือวางจิตปลอดโปร่งได้แท้จริง อาจจกเอา คือนำภัยอันตรายมาให้ได้เสมอ²⁰⁷⁴

ข้อเสีย หรือจุดบกพร่องของกามสุขนี้ อาจกล่าวโดยย่อว่า ความเอร็ดอร่อยสนุกสนานหวานชื่นที่คนปรารถนา กามอำนวยให้เพียงชั่วครู่ยามในเวลาที่ไม่เสพ แต่ความเจ็บปวดชอกช้ำที่คนไม่ต้องการ กามกลับประทุปลงให้อย่างแน่นแฟ้น ติดตามฝังใจไปนานแสนนาน เท่านั้นยังมีหน้า แม้ส่วนที่เป็นความเอร็ดอร่อยสนุกสนานหวานชื่นนั้นแหละ เมื่อจางคลายหายลับดับล่วงผ่านไปแล้ว ยังทิ้งความเสียดายหวนหาอาลัยเอาไว้ทรมานใจคนบางคน ให้พิโรธพันไปได้อีกนาน

ตอนที่ ๓ เกี่ยวกับปฏิบัติการโดยสัมพันธ์กับโลกและสังคม ข้อเสียของกามในด้านนี้ ท่านบรรยายเริ่มตั้งแต่ความทุกข์ยาก ความลำบากเดือดร้อนที่ต้องประสบ ในการทำมาหาเลี้ยงชีพ และแสวงหาหลังสมกามวัตถุไว้เสพเสวย ซึ่งเป็นสิ่งปกติธรรมดาที่แต่ละคนจะต้องอดทนในการดำรงชีวิตอยู่ในโลก ต้องทนแดดทนฝน ทนหนาวทนร้อน ทนเหนียวเหนียว บ้างขาดแคลนอดอยากถึงตายไปก็มี บ้างขยันหมั่นเพียรสู้ทำงานด้วยความเหนื่อยยากแต่งานกลับไม่สัมฤทธิ์ผล ไม่ได้เงินทอง หรือขาดทุนย่อยยับไป ต้องเคঁราโศกกลัดกลุ้มทรมานทรมาย เมื่อหามาได้แล้ว ก็เป็นทุกข์ในการระวังรักษา บางทีประสบภัย เช่น ถูกโจรปล้น คนลัก ไฟไหม้ เดือดร้อนวุ่นวายไปอีก

ครั้นได้กามวัตถุมาไว้ครอบครอง มนุษย์ผู้เขลาต่อสังขาร ก็มีกลุ่มหลงตกเป็นทาสของมัน ยกเอากามวัตถุที่เป็นของไม่จริงไม่แท้ มาเป็นเหตุถูกเหยียดหยามกัน ก่อทุกข์ให้แก่กันมากขึ้น บ้างก็อิจฉาริษยากัน ทะเลาะวิวาทขัดแย้งเบียดเบียนกัน เพราะเห็นแก่กามวัตถุ แย่งชิงกันซึ่งกามวัตถุในรูปของทรัพย์สินต่างๆ

อย่างที่กล่าวในบาลีว่า “ราชาก็วิวาทกับราชา กษัตริย์ก็วิวาทกับกษัตริย์ พรหมณ์ก็วิวาทกับพรหมณ์ คหบดีก็วิวาทกับคหบดี แม่ทะเลาะกับลูก ลูกก็ทะเลาะกับแม่ พ่อก็ทะเลาะกับลูก ลูกก็ทะเลาะกับพ่อ พี่น้องชายก็ทะเลาะกับพี่น้องชาย พี่น้องหญิงก็ทะเลาะกับพี่น้องชาย พี่น้องชายก็ทะเลาะกับพี่น้องหญิง พี่น้องหญิงก็ทะเลาะกับพี่น้องหญิง” บ้างก็ลงไม้ลงมือ หรือถึงกับใช้ศาสตราวุธเช่นฆ่ากัน ถึงตายบ้าง ทุกข์ปางตายบ้าง

ถึงพวกที่ตระเตรียมอาวุธยุทโธปกรณ์ เข้าปะทะทำสงครามล้างผลาญกัน ใช้หอกดาบแหลนหลาวจ้าวปืนยิงแทง ตัดศีรษะ ระเบิดกัน ก็เพราะกาม ต่างด้วยผลประโยชน์หลากหลาย เป็นเหตุ

²⁰⁷³ เทียบความนัยหนึ่งว่า กามสุข เหมือนผลไม้บนต้นไม้ ซึ่งที่โคน มีผู้ตัด คือความไม่เที่ยงแท้ยั่งยืน และความแก่ ความตาย เป็นต้น กำลังทำลายกัดกินให้กร่อนลงไปอยู่ตลอดเวลา จนจะต้องล้มไปในที่สุด ผู้บริโภคกามสุข ย่อมต้องถูกคุกคามด้วยความหวาดหวั่นเสียวใจ ในความไม่จริง และไม่แน่นอนนี้ อยู่ตลอดเวลา ยิ่งผู้ใดลุ่มหลงติดเพลินมัวเมา มาก ไม่รู้จักยอมเลิกละสลบปล่อยเสียบ้าง ก็จะต้องถูกต้นไม้ล้มทับเอา ให้ได้รับความทุกข์ เจ็บปวดแสนสาหัส

²⁰⁷⁴ อุปมา ๑๐ ข้อนี้ มีคำบรรยายเฉพาะ ๗ ข้อต้น ใน ม.ม. ๑๓/๔๗-๕๓/๔๑-๔๕ ส่วนในที่นี้อัน กล่าวถึงเฉพาะหัวข้อครบทั้ง ๑๐ อุปมา เช่น วินย. ๒/๖๖๒/๔๓๒; ๖/๒๗๖/๑๐๘; ม.ม. ๑๒/๒๗๔/๒๖๒; อัง. ปญจก. ๒๒/๗๖/๑๑๐; แสดงความหมายโดยย่อใน ขุ.ม. ๒๔/๑๒๗/๗; ๒๗/๒๒; ขุ.จ. ๓๐/๗๖๖/๓๔๔; วินย. อ. ๒/๔๖๕; อัง. อ. ๓/๔๕; นิท. อ. ๑/๓๗; วินย. ฎีกา ๓/๓๖๒; มีกล่าวถึงเพียงบางแง่ เช่น ส.สพ. ๑๘/๓๓๔/๒๓๔.

บ้างก็ประกอบการทุจริต มีจี ปล้น แย่งชิง คบขู้ เป็นต้น ถูกจับได้ เขาก็นำไปลงโทษทัณฑ์ต่างๆ เป็นครูโทษบ้าง ลหุโทษบ้าง ครั้นตายแล้ว ก็ยังต้องได้รับความทรมานในอบาย ทูคติ วินิบาต นรกอีก ทั้งนี้ก็เพราะสาเหตุจากกาม²⁰⁷⁵

มีข้อน่าสนใจอีกอย่างหนึ่งว่า ผู้ที่มองเห็นโทษ หรือส่วนเสียของกาม ว่ามีข้อบกพร่องต่างๆ ดังที่กล่าวมาอย่างนี้ และได้ประสบความสุขที่ประณีตดีเยี่ยมกว่ากามสุข ประจักษ์กับตน จนไม่นึกอยากได้กามคุณแล้วนั้น ท่านมองเห็นความจริงเกี่ยวกับกามสุขว่ามีสภาวะหรือธรรมชาติเป็นอย่างไร ในเรื่องนี้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสชี้แจงไว้ในรูปของการเปรียบเทียบต่อไปอีก มีใจความว่า

เปรียบเทียบเหมือนคนโรคร้อน ตัวสุกเป็นแผลไปทั่ว ถูกเชื้อโรคบ่อนไซ ใช้เล็บเกาปากแผล ย่างตัวที่หลุมถ่านไฟ ต่อมาเมื่อรักษาเขาหายโรค มีความสุขสบาย จะไปไหนหรือทำอะไรได้ตามปรารถนา เขาเห็นคนอื่นที่เป็นโรคร้อนเกาแผลย่างตัวอยู่ที่หลุมถ่านไฟ เขาขอมไม่รู้สึกกระหายยินดีต่อคนโรคร้อนนั้น ที่จะย่างตัวที่หลุมไฟ หรือที่จะกินยาเช่นนั้นอีก นี่ฉันใด ผู้ที่เคยได้รับการบำรุงบำเรอด้วยกามคุณทั้งหลายก็เหมือนกัน เมื่อเขาละกามตัณหาแล้ว และได้ประสบสันติสุขภายใน ชนิดที่ไม่ต้องอาศัยกาม ซึ่งดีเยี่ยมยิ่งกว่าแม้แต่ทิพยสุข เขาเห็นคนอื่น ๆ ที่ปรนเปรอเสพเสวยกามอยู่ ขอมไม่นึกกระหายทะยานต่อคนเหล่านั้น และไม่รู้สึกยินดีในกามนั้น

คนที่เคยเป็นโรคร้อน และรักษาตัวหายแล้วนั้น ถ้ามีคนแข็งแรงกว่า มาช่วยกันจับตัวเขาจุดเข้าไปหาหลุมถ่านไฟ เขาจะตั้งรณพยายามเบี่ยงตัวหลบ เพราะไฟนั้นร้อนมาก ถูกเข้าไม่สบายเลย เรียกว่ามีสัมผัสเป็นทุกข์ ต่างจากครั้งก่อน เมื่อเขายังเป็นโรคร้อนอยู่ เขาเข้าไปเอง ไปผิงย่างตัวที่ไฟ เห็นเป็นสุขสบาย ทั้งที่ไฟนั้นก็หลุมเดียวกันแท้ๆ ร้อนมากเหมือนกัน ที่เป็นเช่นนั้น ก็เพราะคนเป็นโรคร้อน มีอินทรีย์เสียหายบกพร่องไป เกิดสัญญาวิปริตต่อไฟ ซึ่งมีสัมผัสทุกข์ว่าเป็นความสุข ข้อนี้ฉันใด กามทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน

ความจริงนั้น กามทั้งหลายเป็นสิ่งมีสัมผัสทุกข์ มีความเผาลน เรา้ร้อน เป็นปกติธรรมดาเหมือนกันทุกกาลเวลา แต่คนถูกกามตัณหาบ่อนไซ มีอินทรีย์เสียหายบกพร่องไป จึงเกิดสัญญาวิปริตต่อกาม ซึ่งมีสัมผัสทุกข์แท้ๆ ว่าเป็นความสุข²⁰⁷⁶

คนโรคร้อนที่เอาเล็บเกาปากแผล ผิงย่างตัวที่หลุมถ่านไฟนั้น เขายังเกา และยิงย่างตัว ปากแผลก็ยิ่งสกปรก มีกลิ่นเหม็น น่าพะยั้งขื่น ความสุข ความเอร็ดอร่อย ความจำชื่นใจที่เขาจะได้ ก็อยู่ที่การได้เกาที่ปากแผล หรืออยู่ตรงแค่ปากแผลที่ได้เกาเท่านั้น ถ้าเขายังไม่หายจากอาการคันตราบไต่ การที่จะให้เขารู้จักความสุขอย่างอื่นที่ดียิ่งกว่านั้น ขอมไม่อาจทำได้ ก็เขายังคันหัวอยู่ จะให้เขารู้จักความสุขชนิดไม่ต้องเกาที่คันได้อย่างไร เมื่อใด เขาหายโรค มีสุขภาพดีเป็นปกติแล้ว เมื่อนั้น เขาจึงจะสามารถรู้จักความสุขอย่างอื่นที่ดีกว่า และเมื่อนั้นเขาจะไม่ปรารถนาความสุขอันพึงได้จากการเกา ณ ที่คันอีกต่อไป

ในเรื่องกามนี้ก็เช่นเดียวกัน คนที่ถูกกามตัณหาบ่อนไซ เมื่อเขาเสพเสวยกามทั้งหลาย กามตัณหาที่ยังขยายตัวแรงกล้ายิ่งขึ้น และความร่ารอนกามก็ยิ่งเร้าร้อนมากขึ้น และแล้วความสุขความเอร็ดอร่อยความจำชื่นใจที่เขาจะได้ ก็มีแต่ที่จะเกิดจากกามคุณทั้ง ๕ เท่านั้น ถ้าเขายังไม่พ้นหาย ไม่ปลอดโปร่งจากความบ่อนไซของกามตัณหา ยังถูกความร่ารอนกามเร้าร้อนอยู่ตราบไต่ การที่จะให้เขารู้จักความสุขอย่างอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่านั้น ขอมไม่อาจทำได้ ก็กามตัณหาเร้าร้อนเขาอยู่ จะให้เขารู้จักความสุขภายใน ชนิดไม่ต้องร่ารอน หรือไม่ต้องอาศัยกามได้อย่างไร

²⁰⁷⁵ คำความจาก ม.ม.๑๒/๑๙๘/๑๖๙

²⁰⁷⁶ นำพิจารณาความจริงเกี่ยวกับสัมผัสทั้งหลาย ทางตา หู จมูก ลิ้น และกาย ที่ว่าสุขทุกข์นั้น โดยมองในแง่ของมิติ และความถี่

เมื่อใด กามตัณหาไม่บ่อนโซเซเขา เขาปลอดภัยจากความเร้าร้อนของกามแล้ว เมื่อนั้น เขาจึงจะสามารถ รู้จักความสุขภายใน ที่ประณีตกว่าได้ และนี่คือภาวะไร้โรค ไม่มีอะไรบ่อนเบียนจิตใจ หรือความมีสุขภาพจิต สมบูรณ์ ซึ่งท่านกล่าวว่าเป็นความหมายอย่างหนึ่งของนิพพาน²⁰⁷⁷

ในลักกสูตร²⁰⁷⁸ พระพุทธเจ้าทรงสนทนากับอุบาสกชาวแคว้นศากยะจำนวนมาก ทรงซักถาม ได้ความ ยอมรับจากอุบาสกเหล่านั้นว่า คนที่ประกอบกรรมอันสุจริต ไม่แต่ต้องอุทิศกรรมใดๆ เลย ได้ทรัพย์วันละ ครึ่งเหรียญทุกวัน หรือวันละ ๑ เหรียญ ๒ เหรียญ ตลอดขึ้นไปจนถึงวันละ ๑๐๐ เหรียญ ทุกวัน ย่อมสมควรจะ เรียกได้ว่าเป็นคนขยันหมั่นเพียร

แต่คนที่ขยันหมั่นเพียรนั้น แม้จะเก็บรักษาทรัพย์ที่ได้มาเอาไว้สักร้อยปี จนมีทรัพย์สินเงินทองมากมาย ทรัพย์สมบัติกองใหญ่ๆ นั้น ก็ไม่สามารถทำให้เขามีความสุขอย่างเดี๋ยวล้วนๆ ได้ แม้แต่เพียงคืนเดียว วันเดียว หรือแม้แต่ครึ่งวัน ทั้งนี้เพราะกามทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยง ชาดแก่เน่าสลาย ไม่แท้ไม่จริง เป็นสิ่งที่จะต้องเลื่อน หายไปเป็นธรรมดา ต่างจากผู้ที่มีปฏิบัติธรรมตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งสามารถบรรลุผลที่ทำให้มีความสุข อย่างเดี๋ยวล้วนๆ ได้ ตลอดเวลาที่ยาว นานแสนนาน

พระพุทธเจ้ายืนยันว่า ทรงมีความสุขยิ่งกว่าบุคคลที่โลกถือกันว่ามีความสุขที่สุด

พระพุทธเจ้าเอง ก็ทรงยืนยันว่า พระองค์ทรงมีความสุขอย่างยิ่ง สุขยิ่งกว่าบุคคลที่โลกถือกันว่ามี ความสุขที่สุด คือพระราชามหาจักรี

ครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้าเสด็จไปพบพวคนิกบวชนิครนถ์ ซึ่งกำลังบำเพ็ญตบะ ประพฤติพรตทรามานตน ต่างๆ และทรงสนทนากับนิครนถ์เหล่านั้น เกี่ยวกับข้อปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายแห่งศาสนาของเขา

พวคนิครนถ์บำเพ็ญตบะทรามานตน เพราะเขาถือหลักการอย่างหนึ่งว่า ความสุขจะบรรลุด้วยความสุขหา ได้ไม่ ความสุขจะบรรลุถึงได้ด้วยความทุกข์ และเพื่อให้มีหลักฐานเสริมคำอ้างของตน พวคนิครนถ์ก็ยกเอาพระ เจ้าพิมพิสารมาเปรียบเทียบกับพระพุทธเจ้าว่า ถ้าคนได้ถึงความสุขได้ด้วยความสุขละก็ พระเจ้าพิมพิสารก็จะต้อง ทรงบรรลุความสุข (หมายถึงความสุขสูงสุดที่เป็นจุดหมายของศาสนา) เพราะพระเจ้าพิมพิสารเป็นอยู่สุขสบาย กว่าพระพุทธองค์

การที่พวคนิครนถ์กล่าวอย่างนี้ ก็เพราะพูดไปตามความรู้สึกสามัญที่ว่า พระเจ้าพิมพิสารเป็นพระเจ้า แผ่นดิน มีทรัพย์สมบัติและพระราชอำนาจพร้อมบริบูรณ์ทุกอย่างทุกประการ ก็คงเป็นอยู่สุขสบายกว่า พระพุทธเจ้า ซึ่งทรงสละโลกียสมบัติแล้ว เทียวจาริกเร่ร่อนไปประทับนอนตามภูผาป่าไม้ และปฏิบัติศีลวัตรทาง ศาสนา ซึ่งก็คงทุกข์ยากลำบากลำบากนเหมือนกับพวกตน

แต่พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธโดยทรงแสดงให้เห็นว่า แม้แต่หลักฐานที่พวคนิครนถ์ยกขึ้นอ้างเพื่อสนับสนุน หลักการของพวกตนนั้น ก็เป็นหลักฐานที่ผิดพลาด ใช้ไม่ได้เสียแล้ว เพราะพระเจ้าพิมพิสารมิได้มีความสุขกว่า พระองค์เลย แต่ตรงข้าม พระองค์มีความสุขยิ่งกว่าพระเจ้าพิมพิสาร

²⁰⁷⁷ ย่อและขยายจากความตอนหนึ่งในมคัคคินทียสูตร, ม.ม.๑๓/๒๘๓-๗/๒๗๗-๒๘๑ ตามความในสูตรนี้ เทียบความสุข โดยก้าวจาก กามสุขไปถึงภาวะนิพพานทีเดียว ไม่ได้กล่าวถึงฉนสุขไว้ด้วยโดยตรง; แต่ภาวะในฉน ท่านก็เรียกว่าเป็นนิพพานได้โดยปริยาย คือเทียบได้บางแง่ ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น)

²⁰⁷⁸ อัง.ทสก.๒๔/๔๖/๘๗

ในแง่หนึ่ง อาจมองว่า ท่านพยายามชี้ให้เห็นความจริงตามสถานะที่มันเป็นอยู่นั่นเอง แต่ใจปฏิกษณมีกิเลสลุ่มหลงมันอยู่ จึงเห็นเป็นว่าท่านว่ารุนแรง

อีกแง่หนึ่ง มองได้ว่า ในการเปรียบเทียบกันนั้น เมื่อความสุขที่คนนิยมกันอยู่ ท่านยังว่าต่ำด้อยค่าถึงเพียงนี้ ก็ย่อมเป็นการเชิดชูสุขอย่างประณีตที่ท่านนำมาวางเทียบ ให้เห็นสูงเด่นชัดเจนยิ่งขึ้น

แต่แง่แท้ที่ควรระวัง ก็คือ เพราะเหตุที่ความสุขเป็นบ่วงรัด หรือเป็นกับดักที่เหนียวแน่น คนทั้งหลายลุ่มหลงกันนัก ยกที่จะปลีกตัวออกได้ ท่านจึงระดมตีความสุขให้หนัก พร้อมกับยกย่องแสดงคุณของสุขที่ประณีตขึ้นไป เพื่อเป็นการเร่งเร้าชักชวนให้คนพากันขมิ้มมันปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงความสุขที่ประณีตนั้น โดยไม่มันนอนใจ

อนึ่ง ในทางปฏิบัติ ก็มีไว้ว่า ท่านที่บรรลุสุขประณีตแล้ว จะละทิ้งเลิกราจากความสุขทันทีเสมอไป หลายนานก็ยังคงดำเนินชีวิตโดยเสวยสุขควบกันไปทั้งสองอย่าง หรือทั้งสองระดับ

ในกรณีนี้ ก็เท่ากับว่า ท่านที่บรรลุความสุขประณีตอย่างสูงแล้ว มีทางเลือกในการเสวยสุขมากขึ้น เป็นผู้ใดทำได้กำไร หรือได้เปรียบในเรื่องความสุข เหนือกว่าคนทั่วไป

รวมความแล้ว จุดมุ่งของท่านอยู่ที่ต้องการให้ไม่ประมาท และให้ตระหนักว่า ถึงอย่างไร ไม่ว่าจะละเลิกความสุขหรือไม่ก็ตาม แต่สิ่งสำคัญที่จะทำก็คือ จะต้องพยายามทำความสุขที่ประณีตให้เกิดขึ้นแก่ตนให้ได้ หรือจะต้องหาทางรู้จักมัน ได้ประสพมันประจักษ์กับตัวบ้างให้ได้ และพัฒนาสุขที่สูงขึ้นไป จนถึงความสุขที่สูงสุด

ถึงจะยังบริโภคความสุข ก็ต้องมีปัญญารักษาอิสรภาพไว้ รั้นทางปลอดภัยจากกามทุกข

อย่างไรก็ตาม พึงตระหนักว่า ตามปกติ กามสุข กับความสุขอย่างประณีตนั้น ไปด้วยกันไม่ค่อยได้ เพราะกามสุขพัวพันอยู่กับอารมณ์ที่ให้ตื่นเต้น ประกอบด้วยความเร้าร้อนกระวนกระวาย หากอารมณ์มาสนองระงับให้เกิดความสงบ ส่วนความสุขประณีตเริ่มต้นจากความสงบ ดังจะเห็นว่า ฌานสุขจะเกิดขึ้น ต่อเมื่อจิตสังัดจากกาม สังัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายก่อน

ดังนั้น สำหรับปุถุชน การที่จะเสวยทั้งกามสุข และทั้งได้ความสุขประณีต โดยเฉพาะฌานสุขด้วย จึงเป็นไปได้ยาก เพราะปุถุชนพอใจอะไรแล้ว มักติด มักหมกมุ่นหลงใหลง่าย เมื่อพุ้งซ่านกระวนกระวายเพริศไปด้วยแรงปรารถนากามสุขแล้ว ก็ยากที่จะให้สงบเข้าสู่แนวแห่งฌานสุข จึงปรากฏเรื่องราวที่ฤษีและนักบวชเลื่อมจากฌานเพราะติดใจกามกันบ่อยๆ ต่อเมื่อเป็นอริยชน อย่างบุคคลโสดาบัน จึงจะอยู่กับกามสุขได้ด้วยดีโดยปลอดภัย

ด้วยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนย้ำให้รู้จักวางใจอย่างถูกต้องต่อกามสุข ให้มีปัญญาที่จะสลัดตัวออกได้ ดังทำทีในการปฏิบัติที่ตรัสไว้ต่อไปนี้

ในปาสาฬาสีสูตร²⁰⁸² ท่านเปรียบเทียบกามคุณเหมือนบ่วงดักของนายพราน แล้วกล่าวถึงสมณพราหมณ์ที่เกี่ยวข้องในเรื่องนี้ไว้ ๓ พวก

พวกที่หนึ่ง คือ สมณพราหมณ์ที่บริโภคกามคุณทั้ง ๕²⁰⁸³ โดยมีความติด หลงใหล หมกมุ่น ไม่รู้เท่าทันเห็นโทษ ไม่มีปัญญาพาตัวรอด เป็นเหมือนเนื้อป่าที่ติดบ่วงและนอนทับบ่วงอยู่ ย่อมจะประสบความเสื่อมความพินาศ ถูกพรานทำเอาได้ตามปรารถนา

²⁰⁸² ม.มู.๑๒/๓๒๘/๓๓๓

²⁰⁸³ ขอย้ำความหมายของกามคุณ ๕ ว่า มิใช่มีขอบเขตแคบๆ อย่างที่มักเข้าใจกัน รูปสวयงามที่บำเรอตา เสียงไพเราะที่บำเรอหู รสอาหารอร่อยที่ถูกลิ้น สัมผัสที่นึ่งที่นอนอ่อนนุ่มเป็นต้นที่ปรนเปรอกาย ล้วนเป็นกามคุณทั้งสิ้น พุดง่าย ๆ ว่า กามมิใช่เฉพาะเรื่องทางเพศเท่านั้น แต่ครอบคลุมสิ่งทีเสวยเพื่ออามิสสุขทั้งหมด ดังนั้น แม้แต่นักบวช ก็ยังเกี่ยวข้องกับเสวกามคุณได้

พวกที่สอง คือ สมณพราหมณ์ที่บริโภคมกคุณ ๕ โดยไม่ติด ไม่หลงใหล ไม่หมกมุ่น รู้เท่าทันเห็นโทษ มีปัญญาพาตัวรอดได้ เป็นเหมือนเนื้อป่าที่นอนทับบ่วง แต่ตัวไม่ติดบ่วง ย่อมจะไม่ประสบความเลื่อมความพินาศ ไม่ถูกพรานคือมารร้ายทำอะไรเอาตามปรารถนา

พวกที่สาม คือ ภิกษุที่สังัดจากกาม ปลอดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย ได้บรรลुरुูปฌาน และอรูปปฌาน ขึ้นโตขั้นหนึ่ง ตลอดจนบรรลุสัญญาเวทนิโรธและเป็นผู้สิ้นอาสวะแล้ว (ประสบสุขประณีตสูงสุดแล้ว) ได้ชื่อว่าทำให้มารตาบอด มองไม่เห็นร่องรอย ถึงภาวะที่มารมองไม่เห็น เป็นเหมือนเนื้อป่าเที่ยวไปในป่าใหญ่ จะเดินจะนั่งจะนอน ก็ปลอดโปร่งเบาใจ เพราะไม่อยู่ในสายตาของนายพราน

ข้อที่ต้องการเน้นในที่นี้ ก็คือ ตามความในสูตรนี้ จะเห็นว่า พระพุทธเจ้ามิได้ทรงเพ่งแต่จะสอนให้ละเลิกความเกี่ยวข้องกับกามคุณไปถ่ายเดียว แต่ทรงสอนให้รู้จักปฏิบัติต่อกามคุณอย่างถูกต้อง โดยยังคงความเป็นอิสระอยู่ได้ ไม่ตกไปเป็นทาสของกามคุณ และมีให้กามคุณกลายเป็นสิ่งก่อโทษทุกข์ภัย

การเกี่ยวข้องกับเสพกามคุณตามแบบของสมณพราหมณ์พวกที่สอง นับว่าเป็นวิธีปฏิบัติที่พึงเน้นมากที่สุดสำหรับคนทั่วไป ตามวิธีปฏิบัติแบบนี้ คำแสดงหลักที่ควรสังเกตเป็นพิเศษ คือคำว่า *ปัญญาพาตัวรอด* ซึ่งแปลจาก “*นิสสรณปัญญา*” จะแปลว่า ปัญญาที่พาตัวรอดก็ได้ หมายถึง ปัญญาที่รู้จักทำตนให้เป็นอิสระได้ อาจเรียกแบบง่าย ๆ ว่า ปัญญาที่ทำให้ตัดหน่อเอาไว้ไม่อยู่ หรือปัญญาที่ทำให้ตัดหน่อหักไม่ติด

นิสสรณปัญญานี้ ตามปกติอรรถกถาทั้งหลายอธิบายว่า หมายถึงการรู้จักพิจารณาเมื่อบริโภคใช้สอยปัจจัย ²⁰⁸⁴ โดยมองถึงความมุ่งหมายที่แท้จริงของการบริโภคสิ่งเหล่านั้น คือมองที่ตัวประโยชน์ หรือคุณค่าที่แท้ของสิ่งเหล่านั้นต่อชีวิต เช่น ใช้เครื่องนุ่มห่มเพื่อป้องกันหนาวร้อนแดดลมเหลือบยุ้ง และปกปิดที่อาย มิใช่มุ่งเพื่อยั่ววนอวดโก้หรูหรา เป็นต้น บริโภคอาหารเพื่อยังชีพให้ร่างกายมีกำลังอยู่สบายทำกิจได้ด้วยดี มิใช่เพื่อสนุกสนานมัวเมาหรืออวดโก้ฟุ้งเฟ้อ เป็นต้น

การรู้จักปฏิบัติโดยใช้ปัญญาพิจารณาอย่างนี้ นอกจากจะทำให้จิตใจเป็นอิสระ ไม่ตกเป็นทาสของวัตถุไม่ก่อให้เกิดโทษ และความทุกข์ ที่เกิดจากการวอกเวียนวุ่นอยู่ในวงจรอันคับแคบแห่งความหงุดหงิดดีใจเสียใจสมใจผิดหวังแล้ว ยังทำให้เกิดความพอดีในการบริโภคหรือใช้สอย ซึ่งเป็นคุณแก่ชีวิตอีกด้วย ท่านจึงเรียก *การปฏิบัติด้วยนิสสรณปัญญา* ว่าเป็น*ความรู้จักประมาณ*²⁰⁸⁵

ผู้ปฏิบัติถูกต้องต่อกามสุข ย่อมก้าวหน้าไปสู่สุขที่ประณีตได้ง่ายขึ้น เมื่อประสบสุขประณีตแล้ว สุขประณีตนั้น ก็กลับเป็นเครื่องช่วยควบคุมการแสวงหาและการเสพกามสุข ให้อยู่ในขอบเขตแห่งความถูกต้องดีงาม เพราะบุคคลผู้นั้นเห็นคุณค่าของสุขประณีตที่สูงกว่า และความสุขประณีตต้องอาศัยกุศลธรรม

ครั้นบุคคลนั้นบรรลุภูมิธรรมสูงยิ่งขึ้นไปอีก ประสบสุขประณีตยิ่งขึ้นไปอีก ในที่สุดก็จะไม่วกเวียนมาหา กามสุขอีกเลย

²⁰⁸⁴ เช่น ที.อ.๓/๒๖๖; ม.อ.๒/๔๗; ส.อ.๒/๒๐๖; อัง.อ.๒/๓๑๐,๓๖๘; นิท.อ.๒/๑๙๙,๓๖๖; คำว่ารู้จักพิจารณา ตรงกับปฏิสังขยา โยนิโส = โยนิโส ปฏิสังขยา เป็นไวพจน์คำหนึ่งของ โยนิโสมนสิการ

²⁰⁸⁵ ดู ชุ.ม.๒๙/๙๖๔/๖๑๑ (บางแห่งท่านจัดเป็นการกำจัดอาสวะ ด้วยการให้หรือรู้จักใช้ ดู ม.ม.๑๒/๑๔/๑๗; ที.ปา.๑๑/๑๑๓/๑๔๒); เฉพาะความรู้จักประมาณในการกินอาหาร เรียกว่าโภชนเมตตัญญาตา มีที่มาจากมาย เช่น ม.ม.๑๓/๒๙/๒๗; ม.อ.๑๔/๙๖/๘๓ (เคยอ้างแล้วในตอนว่าด้วยปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ); มีข้อความระวางอย่างหนึ่งว่า ไม่พึงสับสนระหว่างความรู้จักประมาณในการกินอาหาร กับวิธีฝึกให้เป็นผู้รู้จักประมาณในการกินอาหาร.

บริโศกคามสุขอย่างอิสระ รู้จักจัดรู้จักใช้ขยายประโยชน์สุข ก็เป็นผู้ประเสริฐ เป็นอริยสาวก

ดังที่กล่าวแล้วว่า ถ้าเป็นคนมีนิสัยรณปัญญา บริโศกคามสุขหรืออามิสสุขนี้ ด้วยปัญญารู้เท่าทัน รักษาจิตใจให้เป็นอิสระได้ ไม่ตกเป็นทาสของวัตถุ และกินใช้กามวัตถุด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันนั้น โดยเข้าใจความเป็นไปได้ในทางที่จะทำให้ดี และมองเห็นช่องที่จะเสียหายเกิดโทษ รู้จักจัดการวัตถุและกิจการให้เกื้อกูลเป็นคุณก่อเกิดประโยชน์สุข ทั้งแก่ตนเอง และแก่ผู้อื่น ทั้งแก่ตน แก่ครอบครัว แก่คนใกล้ชิดข้างเคียง แก่บรรดาหมู่ชนในความดูแลรับผิดชอบ แก่คนร่วมงานร่วมกิจการ คนในวงการ ตลอดจนคนในสังคมทั้งหมด พร้อมทั้งตระหนักในการที่จะนำทั้งตนและผู้อื่น ให้พัฒนาสูงขึ้นไปในอริยมรรคา ถ้าอย่างนี้ ก็เป็นบุคคลที่ท่านถือว่าเป็นอริยสาวก

สำหรับพระสงฆ์หรือชาววัด ผู้พึงหมายความสุขอิสระภายในที่สูงขึ้นไป จะได้ยื่นท่านสอนให้ละสละกามให้ปลดปล่อยตัวพ้นไปจากวัตถุทั้งหลาย แต่สำหรับคฤหัสถ์หรือบรรดาชาวบ้าน²⁰⁸⁶ ท่านไม่ได้มาสอนเน้นให้เว้นกามอย่างนั้น แต่ท่านมุ่งสอนให้ปฏิบัติจัดการกับการเสพบริโภควัตถุ และการอยู่กับกามสุข ให้เป็นไปด้วยดีอย่างที่ว่าให้ห่างโทษภัย และให้เกื้อกูลเป็นคุณเป็นประโยชน์อย่างกว้างขวางมากมายและสูงที่สุด

แน่นอนว่า ปัญญาไร้ทางรอด ที่เรียกว่า “นิสสรณปัญญา” นั้น ย่อมเป็นแกนนำสำหรับชีวิตของคฤหัสถ์หรือสาครชน ทั้งในการที่จะบริหารกามโภคะ ให้ปลอดภัยไร้โทษ ทางการเบียดเบียน แต่ให้เป็นประโยชน์เกื้อกูลดังว่าแล้ว และในการที่จะชี้แนะให้ก้าวต่อไปในการพัฒนาชีวิตขึ้นสู่ประโยชน์สุขที่สูงขึ้นไป ท่านจึงเน้นย้ำการใช้ปัญญานี้อยู่เสมอ ในการเกี่ยวข้องและปฏิบัติต่อทุกสิ่งทุกอย่าง ให้รู้ทั่วทันใน ๓ จุดหลัก คือ คุณ-โทษ-ทางออก หรือ จุดเด่น ข้อดี ส่วนเสีย ข้อด้อย และจุดหลุดรอดออกไปเป็นอิสระ ซึ่งเป็นภาวะที่เต็มสมบูรณ์ พ้นจากข้อดี ข้อด้อยที่ยังลุ่มพัวกันนั้น ในทุกชั้นทุกตอนที่ไม่ถึง

ตามปกติ สำหรับชาวบ้านทั่วไป ซึ่งพื้นความรู้ความเข้าใจยังไม่ดีหรือไม่มาก และยังไม่ได้ดีมุ่งที่จะสละละบ้านเรือนออกมา พระพุทธเจ้าทรงสอนด้วยการแสดงธรรมตั้งแต่พื้นฐานขึ้นไปตามลำดับ ดังที่เรียกว่า **อนุப்புพิกถา** คือเทศนาหรือคำบรรยายธรรม ที่แสดงสูงขึ้นเป็นขั้นๆ โดยลำดับ

อนุப்புพิกถานั้น ประกอบด้วยคำบรรยายย่อย ๕ ตอน (๓ กถา กับ ๒ ความสืบเนื่อง) คือ **ทานกถา** คำบรรยายเรื่องการให้ การสละ การเอื้อเพื่อเผื่อแผ่แบ่งปันเกื้อกูลกัน **ศีลกถา** คำบรรยายเรื่องความประพฤติดีงาม ไม่เบียดเบียนกัน ไม่ก่อความเดือดร้อนแวงภัยในสังคม ต่อด้วย **สัจจกถา** คำบรรยายว่าด้วยสวรรค์ คือชีวิตความเป็นอยู่ที่ดี ซึ่งมีความสุขด้วยกามวัตถุทั้งหลาย ให้เห็นถึงชุมชนจนถึงหมู่เทพให้เท่า ที่อยู่กันดีมีความสุขในระดับของกามสุขนั้น นี่ก็คือผลจากทาน และศีลนั่นเอง เห็นได้ชัดว่า ทั้งหมดในตอนนี้เป็นหลักคำสอนให้คนรับผิดชอบสร้างสรรค์ชีวิตและสังคมให้อยู่ดี มีความสุขสมบูรณ์ในระดับของกามสุข

กถา คือคำบรรยายธรรมแท้ๆ มี ๓ เรื่องนี้²⁰⁸⁷ และนี่ก็คือการนำชาวบ้านหรือเหล่าคหบดีชนผู้ฟังเหล่านั้น มาถึงจุดหมายสูงสุดที่พวกเขาดิ้นรนเพียรพยายามแสวงหา ให้เห็นว่า เมื่อดำเนินชีวิตประพฤติปฏิบัติตาม ๒ กถาแรกแล้ว ก็มีความสุขสมบูรณ์ เสวยกามโภคะอย่างพร้อมด้วยดี อย่างที่ทรงบรรยายในกถาที่ ๓ เป็นอันบรรลุความมุ่งหวังสมดังที่หมาย

²⁰⁸⁶ คำเรียกชาวบ้าน มีมากมาย เช่น คฤหัสถ์ คหบดี คหิ กามโภคี สาคร อาคาริก อคาริก เควาสี ชรเมลี ชรวาลี (ชรวาส หมายถึง การครองเรือน ไม่ใช่ตัวคนที่ครองเรือน).

²⁰⁸⁷ อนุப்புพิกถา (อนุพูพิกถา ก็เขียน) นี้ แท้จริง ในพระไตรปิฎก และในคัมภีร์ทั้งหลาย มีเรื่องย่อยที่เรียกว่า “กถา” เพียง ๓ คือ ทานกถา สิลกถา และสัจจกถา เท่านั้น ส่วนกามาทีนพ และเนกขัมมานิสงส์ ไม่มีกถาต่อท้าย ทำนองเป็นเทศนาสืบเนื่องโดยปรารภสาระใน ๓ กถาแรก โดยเฉพาะสัจจกถา เพื่อชี้ทางออกสู่การก้าวเข้าถึงความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไป แต่ในตำราสมัยหลังนี้ มีการตั้งคำศัพท์ขึ้นเป็น “กถา” ที่ ๔ และ ที่ ๕ ว่า กามาทีนวกถา และเนกขัมมานิสงส์กถา แม้แต่ในเล่มคัมภีร์ ทั้งพระไตรปิฎก (ฉบับอักษรพม่า) และ อรรถกถา ฎีกา ก็มีการปรุ่่งคำว่ากามาทีนวกถา~ ตั้งขึ้นเป็นหัวข้อ แต่ไม่มีเนกขัมมานิสงส์กถา (ในเนื้อคัมภีร์เอง ไม่มีคำที่ปรุ่่งขึ้นนั้น)

แต่พระพุทธรเจ้าไม่ทรงหยุดแค่นี้ ต่อจากนั้น พอพร้อมได้ที่ พระองค์ก็ตรัสต่อไปถึงกามาที่นพ ให้เห็นว่า กามสุขที่พึงพาอาศัยวัตถุสิ่งเสพบริโภคทั้งหลายนั้น ถึงจะดีเลิศดังที่ว่า ก็ยังมีจุดอ่อน มีข้อเสียข้อบกพร่อง ที่เปิดช่องและเป็นปัจจัยให้เกิดโทษทุกข์ความเสียหายต่างๆ เมื่อผู้ฟังมองเห็นและเข้าใจดีแล้ว อยากหาทางออก ก็ทรงแสดงต่อไปถึงเนกขัมมานิสงส์ คือการมีชีวิตที่ปลอดโปร่ง ไม่ต้องพึ่งพาขึ้นต่อวัตถุสิ่งเสพเหล่านั้น และมีความสุขอย่างอิสระ ที่เป็นคุณสมบัติประจำอยู่ในตัวเอง ทำให้จิตใจของผู้ฟังเปิดโล่งรับ และไฟที่จะเดินหน้าต่อไป เพื่อให้ถึงความสุขที่เป็นนิรามิส ที่ว่าสุขได้อย่างดี โดยไม่ต้องมีไม่ต้องอาศัยกามนั้น

นี่ก็คือการที่พระพุทธรเจ้าทรงสร้างความพร้อมให้แก่ผู้ฟัง เป็นการเตรียมจิตของเขาให้พัฒนาขึ้นมาทีละขั้น อย่างที่พูดกันมาในภาษาเก่าว่าฟอกอภัยอาศัยให้หมดจดเป็นขั้นๆ

ดังที่พระไตรปิฎกบรรยายความตอนนั้นว่า ครั้นเมื่อพระพุทธรเจ้าทรงทราบว่ เหล่าผู้ฟังนั้น มีจิตพร้อม นุ่มนวล ไร้ความขุ่นข้อง คล่องโปร่ง ราวเรียง ผ่องใสดี เหมือนดั่งผ้าที่สะอาดหมดจด พร้อมที่จะรับน้ำย้อม ก็ทรงแสดงอริยสัง ๔ ประการ นี่คือเมื่อใจเขาเปิดแล้ว ก็ใส่ปัญญา ให้เขาเข้าถึงสังขารธรรม มองเห็นความจริงของชีวิต ด้วยตัวเอง จนเกิดดวงตาปัญญาเห็นธรรม ที่เรียกว่าธรรมจักษุ กลายเป็นอริยชน ตั้งแต่บุคคลโสดาบันขึ้นไป

คนที่มีธรรมจักษุ เป็นอริยชนอย่างนี้แล้ว ส่วนมากก็อยู่เป็นคฤหัสถ์ครองบ้านครองเรือน ปกครองหมู่คนหรือชุมชนต่อไป²⁰⁸⁸ ยังบริโภคกามโมคะ เสพกามสุข แต่เป็นกามสุขที่มีนิรามิสสุขประสานพร้อมกันไปด้วย อันเป็นหลักประกันที่จะไม่ให้อภัยสุขก่อโทษความเดือดร้อนเสียหาย มีแต่เสริมสร้างประโยชน์สุขและความดีงาม ทำให้อริยชนนั้นดำเนินชีวิตเป็นหลัก และเป็นแบบอย่างให้แก่ชุมชนและสังคม และแน่นอนว่าจะก้าวหน้าสูงขึ้นไปในอริยมรรคา ไม่มีการถอยหลังตกต่ำลงมา

เป็นอันว่า กามสุข หรือสามิสสุข ที่เอร็ดอร่อย ชูซ่า ซาบซ่า หวานชื่นนี้ แม้จะเป็นความสุขที่ปรากฏโดดเด่น เป็นที่ปรารถนากันยิ่งนัก แต่เป็นความสุขที่พึ่งพาสิ่งเสพ ขึ้นต่อวัตถุหรือของนอกตัว ไม่เป็นอิสระ ไม่เป็นไทแก่ตน ต้องยึดถือครอบครองเอาเป็นของตัวเอง

พร้อมกันนั่นเอง ในขณะที่การเสพกามสุขนั้น ไม่รู้จักอิ่มไม่รู้จักพอ พร่องอยู่ตลอดเวลา ต้องหาต้องเอา และแต่ละคนมุ่งม่นทะยานหาให้ยิ่งขึ้นไป แต่สิ่งเสพที่ดีเยี่ยม ยอดปรารถนา นั้น มีไม่เพียงพอ พาให้เหล่าผู้เสพคอยเฟื่องเลี้ยงจ้องกัน เป็นไปกับด้วยความหวาดระแวง มีการขัดแย้งแก่งแย่งช่วงชิง ต้องคอยหวงแหนปกป้อง เป็นเหตุนำมาซึ่งการเบียดเบียน ถ้าไม่รู้จักควบคุมยับยั้ง ก็จะขยายการเบียดเบียนให้กว้างขวางรุนแรงยิ่งขึ้นๆ เกิดความเดือดร้อนทุกข์ภัยขยายระดับและขอบเขตออกไป จนกระทั่งเกิดความพินาศย่อยยับไม่จบสิ้น

ยิ่งกว่านั้น ถึงแม้ได้ครอบครองและมีไว้ให้ได้เสพสมใจที่มันหมาย แต่สิ่งเหล่านั้น ซึ่งเป็นของนอกตัว อาจหลุดลอยสูญหายไปได้ แม้ไม่สูญหาย ก็ไม่ได้ตั้งใจ ไม่เป็นไปตามใจของตัวเอง กลับกลายเป็นเสียบ้าง มันเองเป็นไปอย่างที่ไม่ปรารถนาบ้าง และไม่ว่าจะอย่างไร ก็มันจะต้องปรวนแปรเสื่อมสลาย ไม่อาจคงอยู่อย่างนั้นได้ยั่งยืนตลอดไป และก็จะต้องพลัดพรากจากกันไปในที่สุดอย่างแน่นอน

พร้อมกับความทุกข์ที่มี ก็จึงพ่วงมาด้วยความห่วงกังวลทวนใจ แม้เมื่อเสพอยู่มีความสุขสมหมาย นอกจากไม่รู้จักเต็มอิ่มจริงแล้ว ในความสุขนั้นเอง ที่ไม่เต็มอิ่มนั้น ก็ไม่ปลอดโปร่งโล่งล้าวน เหมือนมีกามีเสี้ยนมีเศษมีหนามมีความแปดเปื้อนมีที่ปวดที่ไประเกะระกะ คอยรบกวนรวนร้าวให้เกิดความเคืองระคาย เป็นสุขระคนทุกข์ ข้างหน้าก็หวาดพร้อมไปกับที่หวัง ข้างหลังก็หวอนหาอาลัย เหลือทิ้งไว้แต่ความเสียดาย ไม่เป็นความสุขที่ผ่องใสเบิกบานหมดจดโล่งล้าวนทั่วตลอดอย่างแท้จริง

²⁰⁸⁸ ที่ว่า ผู้ได้ธรรมจักษุ เป็นอริยชนแล้ว ส่วนใหญ่ยังครองเรือนเสวยกามโมคะ อยู่กับกามสุขที่ปลอดภัยนั้น พึงดูตัวอย่างเรื่องใน วินัย.๕/๑/๔

ส่วนความสุขที่ประณีตสูงขึ้นไป เป็นความสุขอิสระ อยู่ภายใน ไม่ขึ้นต่ออะไรอื่น เป็นไทแก่ตัว หมดจด ผ่องใส ไม่เป็นพิษภัยแก่ใครๆ แต่เมื่อตัวคนที่มีที่เสวยสุขนั่นเอง ยังมีกิเลส ก็ยังอาจสยบติดเพลินในความสุขนั้น เป็นเหตุให้เกิดความประมาท ปล่อยปละละเลยกิจหน้าที่ สิ่งที่ต้องทำก็ไม่ทำ เรื่องราวที่พึงเอาใจใส่รับผิดชอบ และประโยชน์ของส่วนรวม ก็เสียหาย และอาจจะเวียนกลับมาหาสามีสสุขอีกก็ได้ อีกทั้งมัวเพลิน ก็ลืมไม่เพียร พยายามปฏิบัติต่อไป เพื่อกำจัดเหตุแห่งทุกข์ คือกิเลสอันเป็นเชื้อที่ยังเหลืออยู่ จึงยังบกพร่อง ไม่ได้งามสมบูรณ์

ดังนั้น ทั้งกามสุข หรือสามีสสุข ก็ตาม นิรามีสสุข ก็ตาม ของผู้ยังมีกิเลส ก็ยังไม่เป็นอิสระแท้จริง ยังไม่ สมบูรณ์ เพราะยังมีตัวตนที่ติดพัน ยังไม่สิ้นเชื้อทุกข์ ไม่หมดมูลของปัญหา ต้องพัฒนาจิตปัญญาต่อไป จนกว่า จะถึงอากวักขัย ให้สิ้นกิเลส ไร้ทุกข์ ไม่ติดในอะไรๆ และอะไรๆ ก็ฉาบทาไม่ติด เหมือนน้ำไม่เปียกใบบัว ตัวอยู่ ไนโลก แต่ใจอยู่นอกโลก อยู่เหนือทุกข์ เหนือสุขที่ต้องเสวยเวทนาแม้แต่เวทนาภายในที่ละเอียด เป็นความสุขที่ไม่ต้องเสพไม่ต้องเสวย แต่เสวยสุขได้เต็มอ้อมตามปรารถนา เปรียบเหมือนทางร่างกาย เป็นคนที่แข็งแรงสมบูรณ์ ไร้โรค ไม่มีอะไรบกพร่องค้ำเคือง ปลอดภัย โปร่ง โล่งเบา สงบ สว่าง เบิกบาน สะอาด ผ่องใส ไร้ทุกข์ เป็น ความสุขที่เยี่ยมสมบูรณ์ในตัวของมันเอง

เมื่อไม่มีตัวตนที่จะติดในอะไรๆ เป็นอิสระสิ้นเชิงแล้ว อยู่ไหน ที่ใด ไม่ต้องมีอะไร ก็เป็นสุขอยู่แล้ว เรียกว่าไม่มีอะไรจะต้องทำเพื่อตัวเองอีกต่อไป แม้แต่จะหาความสุข ก็ได้แต่ทำเพื่อโลก เพื่อความสุขของมวลชนทั่วทั้งปวง ตลอดไป นี่คือการถึงความสุขสุดท้ายแห่งภาวะจบสิ้นไปแห่งทุกข์ เลยเขตแดนที่ทุกข์จะเอื้อมมาถึงได้ เป็นจุดหมายสำหรับทุกคน

อย่างไรก็ตาม กามสุขนั้น ถึงแม้จะมีส่วนเสีย มีจุดอ่อน มีข้อด้อยข้อบกพร่องอย่างไร มันก็เป็นความสุข อย่างหนึ่ง และเป็นความสุขที่เกี่ยวข้องกับคนส่วนใหญ่ ยิ่งในเมื่อมันมีศักยภาพที่จะก่อทุกข์ภัยขยายโทษผลร้าย ออกไป ทั้งแก่ชีวิตและสังคม ก็ยังต้องเอาใจใส่ที่จะป้องกันและแก้ปัญหา รวมแล้วก็คือเป็นเรื่องที่จะต้องบริหารจัดการ จัดการให้ดี พร้อมกับการที่จะต้องคอยปลุกคอยเตือนให้คนไม่ลืมนึกที่จะพัฒนาตนให้ก้าวหน้าสู่ความสุขที่สูงขึ้นไป

กามสุขนั้น เมื่อบริหารจัดการให้ดี ก็เป็นประโยชน์สุขสำคัญ ที่จำเป็นในขั้นพื้นฐาน ทั้งที่ยังเป็นของขาด พร่องแหง่นี่แหละ ก็ยังเป็นคุณที่ดีแก่ชีวิต และขยายออกไปให้เกื้อกูลเป็นประโยชน์แก่สังคม ให้อยู่กัน ร่วมเย็นสุข ยิ่งกว่านั้น ก็จะเป็นฐานที่ค้ำจุนสนับสนุนในการพัฒนาตนให้ก้าวขึ้นสู่ประโยชน์สุขที่สูงขึ้นไป

ด้วยเหตุนี้ พอจัดเป็นระบบ จึงปรากฏว่า ท่านจัดให้กามสุขที่บริหารจัดการได้ดีนั้น เป็นคุณค่าเป็น ประโยชน์ที่เป็นจุดหมายแห่งชีวิตของมนุษย์อย่างหนึ่ง คือเป็น **“อัตถะ”** อย่างหนึ่ง โดยเป็นอัตถะ คือประโยชน์ที่ พึงมุ่งหมาย หรือที่พึงลูถึงให้ได้ เป็นขั้นพื้นฐาน เรียกว่า **“ทิวฐฐัมมิกัตถะ”** แปลกันว่า ประโยชน์ปัจจุบัน คือ ประโยชน์ขั้นตาเห็น ที่ปรากฏอยู่ต่อหน้า มองเห็นประจักษ์ได้ ก็คือ กามสุข หรือสุขทางวัตถุ ที่พึงพาอาศัยนั่นเอง

ประโยชน์ขั้นตาเห็น เป็นปัจจุบัน หรือทิวฐฐัมมิกัตถะนี้ ซึ่งเป็นความสุขในระดับรูปธรรม เกี่ยวข้องกับ วัตถุ สิ่งเสพ ของบริโภค และการอยู่ร่วมกัน การจัดสรรความสัมพันธ์ให้ดีงามเกื้อกูล ว่าโดยสรุป ก็ได้แก่

- การขยันหมั่นเพียรประกอบกิจการงาน ทำมาหาเลี้ยงชีพ ให้มีทรัพย์สินเงินทองเลี้ยงตัวเลี้ยงครอบครัวและคน ในความดูแลรับผิดชอบเป็นอย่างน้อย ให้ทุกคนเอิบอิมเป็นสุข
- การมีความสัมพันธ์ที่ดีงามในสังคม อยู่ร่วมกับคนอื่นได้ดี มีสถานะเป็นที่ยอมรับนับถือ ตลอดจนพรั่งพร้อม ด้วยเกียรติยศ อิสริยยศ และบริวารยศ
- การมีครอบครัวที่ผาสุก ดำรงรักษาตระกูลวงศ์ให้เป็นแบบอย่าง เป็นที่นับถือ เอื้อประโยชน์สุขแก่สังคม และ
- การดูแลร่างกาย บริหารสุขภาพ เช่น รู้จักประมาณในการบริโภค กินพอดี ให้อยู่สบายไร้โรค แข็งแรงสมบูรณ์

ส่วนความสุขประณีตเป็นอิสระข้างในที่เป็นไทแก่ตน จำพวกนิรามิสสุขนั้น ก็เป็น อัตตะ คือประโยชน์ที่เป็นจุดหมายของชีวิต สูงขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง หรือเป็นอีกด้านหนึ่ง เรียกว่า “สัมปรายิกัตตะ” แปลกันว่า ประโยชน์เบื้องหน้า คือ ประโยชน์ขั้นเลยตาเห็น ได้แก่ ลีกลงไปข้างใน อยู่ในใจ ก็เลยตาเห็น หรือลึกลงไปข้างหน้า ในชีวิตข้างหน้า ในอนาคต ก็เลยตาเห็น เป็นภาวะที่ไม่ปรากฏต่อหน้า มองเห็นประจักษ์แก่ตาไม่ได้

ตัวอย่างเช่น ในฝ่ายทิวฏฐัมมิกัตตะ คนมีของกินเสพบริโภคพร้อมบริบูรณ์ ถือกันว่ามีความสุข ก็มองเห็นชัดอยู่ แต่ในฝ่ายสัมปรายิกัตตะ คนไปช่วยคนอื่นให้เขาพ้นทุกข์มา แสจนจะปลอบปลื้มใจมีความสุข หรือมีศรัทธาดีมีศรัทธาซึ่งในธรรมในความดี มีความสุขสงบเย็น อย่างนี้ก็เลยสายตาเข้าไปข้างใน ไม่มีใครมองเห็น และความสุขที่มากับความดีอย่างนี้ มีผลต่อไปถึงชาติภพข้างหน้า ก็เลยสายตามองไม่เห็นอีก จึงเป็นสัมปรายิกัตตะ

ประโยชน์ขั้นเลยตาเห็น เป็นของลึกล้ำเลยตา หรือสัมปรายิกัตตะนี้ ในความหมายอย่างกว้างๆ ก็รวมความสุขอย่างประณีตอิสระภายในทุกอย่าง ตั้งแต่ความสุขจากความมีศรัทธา ความมีศีลดีงาม สุขจากสมาธิ สุขจากฌาน ฯลฯ จนแม้กระทั่งนิพพานสุข ดังนั้น ในที่ต่างๆ ไปในพระสูตรทั้งหลาย จะกล่าวถึงอัตตะเพียง ๒ อย่าง คือ ทิวฏฐัมมิกัตตะ และสัมปรายิกัตตะ ซึ่งก็เป็นการเหมาะที่จะพูดสอนชาวบ้านทั่วไป พูดแค่ความสุขที่เขาคุ้นอยู่กับตัว และอีกอย่างหนึ่งก็คือสุขที่เลยจากนั้นไป ก็จะพูดกันง่ายหน่อย

แต่อย่างนี้ก็กล่าวแล้ว ในบรรดาความสุขอย่างอิสระนิรามิสนั้น สุขหลายอย่างก็ยังไม่สมบูรณ์ กลับกลายเป็นได้ ติดได้ ประมาทได้ ดังนั้น บางที เมื่อพูดกับผู้ที่มิถุนอยู่บ้างแล้ว และศึกษากันจริงจัง ก็เลยต้องแยกให้ละเอียดออกไป แล้วจากสัมปรายิกัตตะนั้น ก็แยกเอาความสุขแท้แห่งอัสวัคชัย คือสุขของพระอรหันต์ หรือนิพพานสุข ให้ต่างหากออกไป และมีชื่อที่เรียกให้ว่า “ปรมัตตะ” แปลว่า ประโยชน์สูงสุด

เป็นอันว่า อัตตะ คือประโยชน์ที่เป็นจุดหมายของชีวิต ที่ทุกคนควรไปถึงให้ได้นั้น ถ้าแบ่งอย่างพินๆ ก็แยกเป็น ๒ อย่าง ได้แก่ *ทิวฏฐัมมิกัตตะ* คือ ประโยชน์ขั้นตาเห็น และ *สัมปรายิกัตตะ* คือประโยชน์ขั้นเลยตาเห็น (รวมปรมัตตะไว้ด้วย) แต่ถ้าแบ่งแบบซอยละเอียด ก็แยกเป็น ๓ อย่าง คือ²⁰⁸⁹

๑. *ทิวฏฐัมมิกัตตะ* ประโยชน์ขั้นตาเห็น เน้นให้ มีสุขภาพ ทรัพย์ ยศ-เกียรติ-ไมตรี บ้านที่เป็นสุข
๒. *สัมปรายิกัตตะ* ประโยชน์เลยตาเห็น เน้นให้มีจิตใจงามประณีตเป็นสุขด้วยการเจริญจิตปัญญา
๓. *ปรมัตตะ* ประโยชน์สูงสุด มีปัญญาแจ่มที่แท้ทำให้จิตใจบริสุทธิ์ผ่องใสเบิกบานเป็นสุขอิสระแท้จริง นอกจากให้พัฒนาชีวิตก้าวสูงขึ้นไปเพื่อเข้าถึงอัตตะทั้ง ๓ ชั้นนี้แล้ว ก็ให้มองกว้างออกไป ที่จะบำเพ็ญอัตตะทั้ง ๓ นั้น ไม่เฉพาะแก่ตนเอง แต่ให้ช่วยผู้อื่น และช่วยกันด้วย จึงมี อัตตะ ๓ อีก เป็นชุดที่ ๒ ดังนี้¹³⁷²

๑. *อัตตัตตะ* จุดหมายเพื่อตน หรือ ประโยชน์ตน คือ ประโยชน์ ๓ ชั้นข้างต้น ซึ่งพึงทำให้เกิดขึ้นแก่ตนเอง หรือพัฒนาชีวิตของตนขึ้นไปให้ได้ให้ถึง
๒. *ปรัตตะ* จุดหมายเพื่อผู้อื่น หรือ ประโยชน์ผู้อื่น คือ ประโยชน์ ๓ ชั้นข้างต้น ซึ่งพึงช่วยเหลือผู้อื่นให้ได้ให้ถึง ด้วยการชักนำสนับสนุนให้เขาพัฒนาชีวิตของตนขึ้นไปตามลำดับ
๓. *อุภยัตตะ* จุดหมายร่วมกัน หรือ ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย คือ ประโยชน์สุขและความดีงามร่วมกันของชุมชนหรือสังคม รวมทั้งสภาพแวดล้อมและปัจจัยต่างๆ ซึ่งพึงช่วยกันสร้างสรรค์ บำรุงรักษา เพื่อเกื้อหนุนให้ทั้งตนและผู้อื่นก้าวไปสู่จุดหมาย ๓ ชั้นข้างต้น

²⁰⁸⁹ บอกรเฉพาะที่แยกเป็น ๓ แล้ว เช่น ชุ.ม.๒๙/๒๗๒/๒๐๕; ๓๒๐/๒๗๑; ๓๒๗/๔๓๒; ชุ.จ.๓๐/๖๗๓/๓๓๓; ที่จัดเป็นอัตตัตตะ ปรัตตะ และอุภยัตตะ เช่น ส.น.๑๖/๖๗/๓๕; ส.ม.๑๙/๖๐๔/๑๖๗; อัง.ทุก.๒๐/๔๖/๑๐; อัง.ปญจก.๒๒/๕๑/๗๒

เนื่องจากความสุข มีความสำคัญอยู่ที่การรู้จักบริหารจัดการดังกล่าวแล้ว พระพุทธเจ้าจึงตรัสสอนบรรดา
 สาครชนคนชาวบ้าน ให้ปฏิบัติธรรมที่จะนำมาซึ่งสิริสุขอันมีกตละ ให้รู้จักปฏิบัติต่อทรัพย์สินเงินทอง เป็นต้น
 อย่างถูกต้องและเกื้อกูล คำตรัสสอนเหล่านี้กระจายอยู่ในที่ต่างๆ ในพระไตรปิฎก

อนึ่ง เมื่อทรงสอนหลักธรรมเพื่อประโยชน์ชั้นตาเห็นนั้น นอกจากทรงย้ำนิสสรณปัญญาวิธีทางรอดที่กล่าว
 แล้ว ก็ทรงสอนธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์เลยตาเห็น คือสัสมปรายกัตถะ ควบไปด้วย เพราะธรรมในระดับ
 ของความสุขที่ประณีตนั้น นอกจากเป็นหลักประกันสำหรับตนเอง ที่จะไม่ให้ความสุขที่สร้างขึ้นมา เป็นพิษเกิดโทษ
 แก่ตนเองแล้ว ก็เป็นประกันที่จะไม่ให้ความสุขของตนนั้น ก่อทุกข์ภัยแก่ผู้อื่น หรือเบียดเบียนสังคม แต่ตรงข้าม
 เขาจะได้ใช้กามโมคะของเขานั้น ช่วยเหลือเกื้อกูลบำเพ็ญประโยชน์สุขแก่เพื่อนมนุษย์ขยายกว้างออกไป พร้อม
 กันนั้น ก็จะได้เป็นการเตือนตัวเองให้ไม่ลืมนึกที่จะพัฒนาความสุขอิสระอันประณีตนั้นให้ก้าวต่อสูงขึ้นไปด้วย

หลักธรรมเพื่อการพัฒนาชีวิตของชาวบ้านผู้เจริญงอกงาม ให้ก้าวไปในสัสมปรายกัตถะ ซึ่งหมายรวม
 ต่อไปถึงปรมาตตะด้วย ที่ตรัสเป็นหลักอยู่เสมอ เป็นเชิงกำกับคุมเรื่องความสุขไว้ มีชื่อต่างๆ แต่ชื่อที่เป็นหลัก คือที่
 ตรัสว่า อริยสาวก/อริยสาวิกาเจริญด้วย “อริยาวุฒิ” (ความเจริญงอกงามอย่างอริยชน) ๕ ประการ ได้แก่²⁰⁹⁰

๑. *ศรัทธา* ความซาบซึ้งมั่นใจในคุณพระรัตนตรัย ซึ่งมีแกนอยู่ที่ตถาคตโพธิสัทธา คือ ศรัทธาใน
 ปัญญาตรัสรู้ของตถาคต ที่ทำให้มนุษย์เป็นพุทธะ เท่ากับมั่นใจในความเป็นมนุษย์ที่จะฝึกให้เลิศ
 ประเสริฐจนมีปัญญาแจ่มเป็นพุทธะได้ ข้อนี้เน้นเป็นจุดตั้งต้นของการศึกษาพัฒนาชีวิต
๒. *ศีล* ความประพฤติดีงาม ดำเนินชีวิตที่ปลอดเว้นการเบียดเบียน โดยมีศีล ๕ ที่อาจพัฒนาสู่ศีล ๘
๓. *สุตะ* สดับฟังข้อมูลคำสอนหลักธรรมคำอธิบายที่จะนำมาไตร่ตรองพิจารณาวิเคราะห์ให้เข้าใจ
 ความหมาย โดยเฉพาะที่จะเกื้อหนุนการพัฒนาชีวิตให้ก้าวต่อไป
๔. *จาคะ* ความมีน้ำใจเผื่อแผ่เสียสละ ครอบงำด้วยใจที่ไม่ตระหนี่คับแคบ ใส่ใจรับฟังทุกข์สุขของ
 คน พร้อมทั้งจะให้ปันช่วยเหลือ
๕. *ปัญญา* ความมีปัญญารู้เท่าทันความเป็นจริง หยั่งถึงสภาวะแห่งการเกิดขึ้นและความดับสลาย ทำ
 ให้สามารถลดละความชั่วร้าย กิเลสตั้งตัวไม่ได้ และสามารถแก้ปัญหาต่างๆ ให้สิ้นไป

ใน ๕ ข้อนี้ ที่ถือว่าจำเป็นจริงๆ ต้องมาเติมชุด ๔ ข้อ คือ ศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญา ส่วนสุตะ คือ
 ความรู้ข้อมูล ก็ควรจะมี ยิ่งเป็นพุทธะได้เรียนรู้มาก ก็ยิ่งดี แต่ถึงจะขาดไป ก็พอยอมได้ ถ้ามีปัญญา ก็ฟังพาสุตะ
 น้อยลง แต่ถึงเล่าเรียนนาน มีสุตะมาก แต่ถ้าขาดปัญญา ก็ไม่สัมฤทธิ์ผล ปัญญาสำคัญที่สุด อยากรู้ก็ตาม รวม
 แล้ว คุณสมบัติเหล่านี้ ถือว่าเป็นกำไรของชีวิต

หลักธรรมว่าด้วยการบริหารจัดการความสุขและกามโมคะ ที่ว่ากระจายอยู่หลายแห่งในพระไตรปิฎกนั้น
 ที่ตรัสยาวเป็นพระสูตรใหญ่ทีเดียวก็มี คือ สิงคาลกสูตร แสดงระบบการดำเนินชีวิตของคหิภูริชน ทั้งส่วนตัว
 ชุมชน และสังคม ในพระไตรปิฎกบาลี อักษรไทย ฉบับสยามรัฐ เป็นเนื้อความยาวถึง ๑๔ หน้า พระอรชกถา-
 จารย์อธิบายว่า พระสูตรนี้ ตรัสให้เป็นคิหิวินัย คือวินัยชาวบ้าน หรือแบบแผนชีวิตของอารยชน²⁰⁹¹

²⁰⁹⁰ อง.ปญจก.๒๒/๖๓-๖๔/๓๑; อง.อญจก.๒๓/๑๑๕/๒๒๓; “วุฒิ” นี้ ถ้าแปลตรงศัพท์แท้ ก็คือ “กำไร”, ใน อง.ทสก.๒๔/๗๔/๑๕๗ ตรัสถึง
 อริยสาวกที่เจริญด้วยอริยาวุฒิ ๑๐ ประการ เป็นฝ่ายสิริสุขอันมีกตละ ๕ ข้อ (เจริญด้วย เรือกสวนไร่นา เงินทองธัญชาติ บุตรภรรยา คน
 รับใช้กรรมกรคนทำงาน สัตว์สี่เท้า) แล้วคุมด้วยฝ่ายสัสมปรายกัตถะ ๕ ข้อ (ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา)

²⁰⁹¹ ที.ป.๑/๑๗๒-๒๐๖/๑๕๔-๒๐๗; อรรถกถาที่กล่าววว่า พระสูตรนี้ชื่อว่า “คิหิวินัย” คือ ที.อ.๓/๑๕๑; ก่อนที่จะมีโอกาสเพิ่มเติมหนังสือ
พุทธธรรม สำหรับการพิมพ์ครั้งใหม่นี้ ได้ประมวลสาระของสิงคาลกสูตรแสดงไว้แล้วในหนังสือ *วินัยชาวพุทธ* (พ.ศ. ๒๕๔๓)

ลึงคาลกสูตร ที่ว่าเป็นแบบแผนชีวิตของอารยชนนั้น ถือตามพุทธดำรัสที่ตรัสตอนเริ่มต้นพระสูตรนั้นเองว่า “อริยวินัย” พระพุทธเจ้าตรัสพระสูตรนี้ จบลงด้วยคาถาแสดงหลักการสร้างความมั่นคงสามัคคีของสังคม ที่เรียกว่า **สังคหวัตถุ ๔** ประการ เท่ากับเป็นบทสรุปลงท้าย ขอนำมาแสดงไว้เหมือนเป็นตัวอย่าง ดังนี้

การให้ปัน ๑ พุศพออย่างรักกัน ๑ การบำเพ็ญประโยชน์ ๑ ความเสมอกันในธรรมทั้งหลาย ๑ (สี่ข้อนี้) พึงปฏิบัติให้เหมาะสม ในบุคคลที่พึงสงเคราะห์ด้วยธรรมทั้ง ๔ นั้นๆ

ธรรม ๔ ประการเหล่านี้แล เป็นหลักยึดเหนี่ยวใจคนในโลก เป็นเหมือนสลักกรทที่แล่นไปอยู่ ถ้าธรรมเครื่องยึดเหนี่ยวเหล่านี้ไม่พึงมีไซ้ ไม่ว่าจะมารดา หรือแม้ว่าบิดา ก็ไม่พึงได้รับความนับถือหรือบูชา แม้จากการที่เขาเป็นบุตร

แต่เพราะเหตุที่บัณฑิตทั้งหลายเห็นตระหนักถึงสังคหธรรมเหล่านี้ บัณฑิตเหล่านั้นจึงถึงสถานะที่ยิ่งใหญ่ และเป็นผู้อันหมู่ชนสรรเสริญ

อย่างนี้ ก็เป็นความสุขในระดับกามสุขที่พัฒนาให้ประณีตขึ้นมา เหมือนเป็นช่วงต่อที่ประโยชน์ชั้นทิฏฐิธรรมกำลังหนุนประโยชน์ชั้นสัมปราย แต่ในกรณีทั่วไป ที่ทรงเทศนาสั้นๆ ประโยชน์ชั้นทิฏฐิธรรมจะเน้นอยู่ที่เรื่องทรัพย์สินเงินทอง เพราะเศรษฐกิจเป็นเรื่องสำคัญสำหรับชีวิตของฆราวาสชนคนครองบ้านครองเรือน เป็นเรื่องที่คุมและคุมชีวิตด้านอื่นๆ ไปด้วยแทบทั้งหมด และเมื่อเห็นเฉพาะพระสูตรอย่างนั้น บางทีเลยเข้าใจไปว่า ประโยชน์ชั้นทิฏฐิธรรม คือทิฏฐิธรรมกัตถะ หมายถึงเรื่องเงินทองเท่านั้น

ในที่นี้ จะนำพุทธพจน์ในเรื่องนี้มาแสดงไว้เล็กน้อย พอให้เห็นตัวอย่างที่ประโยชน์ชั้นทิฏฐิธรรมเน้นเรื่องทรัพย์สินเงินทอง แล้วก็โยงต่อขึ้นสู่ประโยชน์ชั้นสัมปรายไปเลย

แต่ก่อนจะไปที่พุทธพจน์เช่นนั้น ขอยกพระสูตรสั้นๆ มาให้ดู พอให้เห็นกรณีที่ประโยชน์ชั้นทิฏฐิธรรมหมายถึงกามสุขด้านอื่นที่ไม่ใช่เงินทอง (ในกรณีนี้ เป็นการบริหารจัดการในเรื่องสุขภาพร่างกาย) ดังนี้

“พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระนครสาวัตถี ... สมัยนั้น พระเจ้าปเสนทิโกศลเสวยพระสุธาหารหุงด้วยข้าวสารหนึ่งทะนาน ครั้นเสวยแล้ว ทรงอืดอืด เสด็จมาเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายบังคมแล้วประทับนั่ง ณ ที่ควรข้างหนึ่ง

“ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบวา พระเจ้าปเสนทิโกศลเสวยแล้วทรงอืดอืด จึงได้ทรงภาษิตพระคาถานี้ ในเวลานั้น ว่า

“บุคคลผู้มีสติอยู่เสมอ ได้อาหารมา ก็รู้จักประมาณ จะมีเวทนาเบาบาง แก่ช้า ครอบงำอยู่ได้ยืนยาว”

“สมัยนั้น มาณพริชสูทศน์ ยืนอยู่เบื้องพระปฤษฎางค์ของพระเจ้าปเสนทิโกศล ลำดับนั้น พระเจ้าปเสนทิโกศลได้ตรัสกะเขาว่า มาณเณระ สูทศน์ เธอจงเรียนคาถานี้ในสำนักพระผู้มีพระภาค แล้วจงกล่าวในเวลาเราบริโภคอาหาร เราจะให้เงินค่าอาหารแก่เธอวันละ ๑๐๐ กหาปณะทุกวัน

“สูทศน์เฝ้าพระราชาดำรัสของพระเจ้าปเสนทิโกศลว่า เป็นพระมหากษัตริย์อย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าข้า เขาเรียนคาถานี้ในสำนักพระผู้มีพระภาคแล้ว ในเวลาที่พระเจ้าปเสนทิโกศลเสวยพระกระยาหาร ก็กล่าว ... (คาถานั้น)

“ครั้งนั้น พระเจ้าปเสนทิโกศล ยิ่งพระองค์มีโดยลำดับ จนทรงอยู่โดยมีพระกระยาหารหนึ่งทะนานข้าวสุกเป็นอย่างมาก

ในกาลต่อมา พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงมีพระวรกายกระปรี้กระเปร่าคล่องแคล่วดี ได้ทรงดู
พระวรกายด้วยฝ่าพระหัตถ์แล้ว ทรงเปล่งพระอุทานนี้ ณ เวลานั้นว่า

“พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงอนุเคราะห์เราด้วยประโยชน์ ๒ อย่าง
ครบหมดเลยหนอ ทั้งประโยชน์ชั้นทิฏฐิธรรม และประโยชน์ชั้นสัมปรายะ”²⁰⁹²

พระสูตรต่อไปนี้ ก็เป็นตัวอย่าง que แสดงประโยชน์ชั้นทิฏฐิธรรม ด้วยการบริหารจัดการการกัมมโภคะและกัมม
สุข ในแง่ที่เน้นเรื่องทรัพย์สินเงินทอง ซึ่งเมื่อสิ่งเกิดให้ดี จะเห็นว่าโยงต่อขั้นสู่ชั้นสัมปรายะด้วยเช่นกัน

ฟังสังเกตด้วยว่า พระสูตรนี้ตรัสแก่นาถบิณฑิกเศรษฐี ซึ่งเป็นโสดาบันบุคคล และนำเสนอใจมากกว่า ใน
สุข ๓ ข้อต้น ทรงใช้คำว่า “กุลบุตร” แต่ในสุขข้อที่ ๔ ทรงเปลี่ยนเป็น “อริยสาวก” (ขั้นสู่ระดับสัมปรายะ)

ครั้งนั้นแล ท่านอนาถบิณฑิกคฤหบดี เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายบังคม
แล้ว นั่ง ณ ที่ควรข้างหนึ่ง ครั้นแล้ว พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสว่า

ดูกรคฤหบดี สุข ๔ ประการนี้ อันคฤหัสถ์ ผู้บริโภคกัมม ฟังได้ฟังถึง อยู่เสมอๆ... กล่าวคือ
(๑) สุขเกิดจากความมั่งคั่ง (อติสุข) (๒) สุขเกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์บริโภค (โภคสุข)
(๓) สุขเกิดจากความไม่เป็นหนี้ (อนณสุข) (๔) สุขเกิดจากอนวัชชกรรม (อนวัชชสุข)

(๑) ดูกรคฤหบดี ก็สุขเกิดจากความมั่งคั่ง เป็นไฉน? คือ กุลบุตร มีโภคะอันหามาได้
ด้วยความขยันหมั่นเพียร เก็บรวบรวมขึ้นมากด้วยกำลังแขน อย่างอาบเหงื่อต่างน้ำ เป็นของ
ชอบธรรม ได้มาโดยธรรม, เคยยอมได้ความสุข ได้ความโลมನೆสว่า เรามีโภคะที่หามาได้ด้วย
ความขยันหมั่นเพียร เก็บรวบรวมขึ้นมากด้วยกำลังแขน อย่างอาบเหงื่อต่างน้ำ เป็นของชอบธรรม
ได้มาโดยธรรม, นี้เรียกว่า อติสุข

(๒) ดูกรคฤหบดี ก็สุขเกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์บริโภค เป็นไฉน? คือ กุลบุตร กินใช้
และทำสิ่งดีงามเป็นบุญทั้งหลาย ด้วยโภคะที่หาได้ด้วยด้วยความขยันหมั่นเพียร อันเก็บรวบรวม
ขึ้นมากด้วยกำลังแขน อย่างอาบเหงื่อต่างน้ำ ซึ่งเป็นของชอบธรรม ได้มาโดยธรรม, เคยยอมได้
ความสุข ได้ความโลมನೆสว่า ด้วยทรัพย์ที่หาได้ด้วยด้วยความขยันหมั่นเพียร...ได้มาโดยธรรม เรา
ก็ได้กินใช้ และได้ทำสิ่งดีงามอันเป็นบุญทั้งหลาย, นี้เรียกว่า โภคสุข

(๓) ดูกรคฤหบดี ก็สุขเกิดจากความไม่เป็นหนี้ เป็นไฉน? คือ กุลบุตร ไม่ติดหนี้สินใครๆ
ต่อใครๆ ไม่ว่าน้อยหรือมาก เคยยอมได้ความสุข ได้ความโลมನೆสว่า เราไม่ติดหนี้สินใครๆ ต่อ
ใครๆ เลย ไม่ว่าน้อยหรือมาก, นี้เรียกว่า อนณสุข

(๔) ดูกรคฤหบดี ก็สุขเกิดจากอนวัชชกรรม เป็นไฉน? คือ อริยสาวก เป็นผู้
ประกอบด้วยกายกรรม ที่ติงามไร้โทษ ประกอบด้วยวจีกรรม ที่ติงามไร้โทษ ประกอบด้วย
มโนกรรม ที่ติงามไร้โทษ เคยยอมได้ความสุข ได้ความโลมನೆสว่า เราเป็นผู้ประกอบด้วยกายกรรม...
ประกอบด้วยวจีกรรม... ประกอบด้วยมโนกรรม ที่ติงามไร้โทษ, นี้เรียกว่า อนวัชชสุข

“เมื่อตระหนักถึงความสุขจากความไม่เป็นหนี้แล้ว คนจะพึงจะลึกลงถึงสุขที่เกิด
จากความมั่งคั่ง, เมื่อกินใช้ ก็เห็นแจ้งชัดด้วยปัญญาถึงโภคสุข, เมื่อมองเห็นแจ้ง
ชัด เขามีปัญญาดี ย่อมรู้ถึงทั้งสองส่วนเทียบกัน (แลเห็นว่า) ความสุข ๓ อย่าง
ข้างต้นนั้น มีค่าไม่ถึงเสียอยู่ที่ ๑๖ ของความสุขที่เกิดจากอนวัชชกรรม”²⁰⁹³

²⁰⁹² โทณปากสูตร, ส.ส.๑๕/๓๖๔/๑๑๘

²⁰⁹³ อัง.จตุกก.๒๑/๖๒/๙๐; อนวัชชกรรม เช่น รักษาอุโบสถ ช่วยเหลือรับใช้ ปลุกสวด ปลุกป่า สร้างสะพาน (ขุททก.อ.๑๒๓; สุตต.อ.๒/๙๖)

ขอให้ดูอีกพระสูตรหนึ่ง คราวนี้แยกชุด โดยตรัสชั้นทิวฐัมมัจจบแล้ว จึงต่อด้วยชั้นลัมปราย์ ที่ตามมา ทั้งเพื่อเสริมค่าและควบคุม ตามเรื่องว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิคมของชาวโกปิยะ ชื่อกักร-
ปต์ต์ ใกล้เมืองโกปิยะ โกปิยบุตร ชื่อทิมชาณฺฑ เข้าไปเฝ้า และได้กราบทูลถาม ดังความต่อไปนี้²⁰⁹⁴

ทิมชาณฺฑ: ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์เป็นคฤหัสถ์ ผู้บริโภคมาน นอนมีบุตรเบียด ใช้ไม้
จันทน์แคววันกาลิ ทรวงดอกไม้ของหอมและเครื่องลูบไล้ ยังยินดีเงินทองอยู่ ข้าแต่พระองค์
ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดแสดงธรรมแก่ข้าพระองค์ ที่จะพึงเป็นไปเพื่อประโยชน์
ในทิวฐัมมัจจ เพื่อความสุขในทิวฐัมมัจจ เพื่อประโยชน์เพื่อความสุขในลัมปราย์เถิด

พระพุทธเจ้า: ดูกรพคชบิณฑิ ธรรม ๔ ประการนี้ เป็นไปเพื่อประโยชน์เพื่อความสุข
ในทิวฐัมมัจจ แก่กุลบุตร กล่าวคือ **อุฏฐานสัมปทา** **อารักขสัมปทา** **กัลยาณมิตตตา** **สมชีวิตา**

(๑) **อุฏฐานสัมปทา** เป็นไฉน? คือ กุลบุตรหาเลี้ยงชีพด้วยความขยันในกาารงาน ไม่ว่าจะ
เป็นกสิกรรมก็ดี พาณิชยกรรม ก็ดี ไคร้กักรกรรม ก็ดี ราชการทหาร ก็ดี ราชการพลเรือน ก็ดี
ศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ดี เธอเป็นผู้ขยันขันขานานาน ไม่เกียจคร้าน ในงานนั้น
ประกอบด้วยปัญญาเครื่องสอบสวนตรวจตรา รู้จักวิธีปฏิบัติในเรื่องนั้นๆ สามารถทำ สามารถ
จัดการ, นี้เรียกว่า **อุฏฐานสัมปทา**

(๒) **อารักขสัมปทา** เป็นไฉน? คือ กุลบุตรมีโภคทรัพย์ ที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร
รวบรวมขึ้นมาได้ด้วยกำลังแขน อย่างอาบเหงื่อต่างน้ำ เป็นของชอบธรรม ได้มาโดยธรรม เธอ
จัดการรักษาคุ้มครองโภคทรัพย์เหล่านั้น โดยพิจารณาว่า ทำอย่างไร ราชาทังหลายจะไม่พึงวิป
โรคเหล่านี้ของเราเสีย พวกโจรจะไม่พึงลักไปเสีย ไฟจะไม่พึงไหม้เสีย น้ำจะไม่พึงพัดพาไปเสีย
ทายาทอปริยจะจะไม่พึงผลาญไปเสีย, นี้เรียกว่า **อารักขสัมปทา**

(๓) **กัลยาณมิตตตา** เป็นไฉน? คือ กุลบุตรเข้าอยู่อาศัยในคามหรือนิคมใดก็ตาม เธอเข้า
สนิสนมสนทนาปราศรัย ถกถ้อยปรึกษา กับท่านที่เป็นคหบดีบ้าง บุตรคหบดีบ้าง พวกคน
หนุ่มที่มีความประพฤติเป็นผู้ใหญ่บ้าง คนสูงอายุที่มีความประพฤติเป็นผู้ใหญ่บ้าง ผู้
ประกอบด้วยศรัทธา ประกอบด้วยศีล ประกอบด้วยจาคะ ประกอบด้วยปัญญา, เธอศึกษา
เยี่ยงอย่างความเพียบพร้อมด้วยศรัทธาของท่านผู้เพียบพร้อมด้วยศรัทธา ศึกษาเยี่ยงอย่าง
ความเพียบพร้อมด้วยศีลของท่านผู้เพียบพร้อมด้วยศีล ศึกษาเยี่ยงอย่างความเพียบพร้อมด้วย
จาคะของท่านผู้เพียบพร้อมด้วยจาคะ ศึกษาเยี่ยงอย่างความเพียบพร้อมด้วยปัญญาของท่านผู้
เพียบพร้อมด้วยปัญญา, นี้เรียกว่า **กัลยาณมิตตตา**

(๔) **สมชีวิตา** เป็นไฉน? คือ กุลบุตรเลี้ยงชีวิตพอเหมาะ ไม่ให้ฟุ่มเฟือยเกินไป ไม่ให้
ฝืดเคืองเกินไป โดยรู้เข้าใจทางเพิ่มพูน และทางลดถอยแห่งโภคทรัพย์ ว่าทำอย่างนี้ รายได้
ของเราจึงจะเห็นอรายจ่าย และรายจ่ายของเราจึงจักไม่เห็นอรายได้ เปรียบเหมือนคนซึ่งตาซึ่ง
หรือลูกมือคนซึ่ง ยกตาซึ่งขึ้นแล้ว ย่อมรู้ว่าหย่อนไปเท่านั้น หรือเกินไปเท่านั้น..., ถ้าหากกุลบุตรนี้มี
รายได้น้อย แต่เลี้ยงชีวิตฟุ้งเฟ้อ ก็จะมีผู้กล่าวว่าเขาได้ว่า กุลบุตรผู้นี้ กินใช้ทรัพย์สมบัติเหมือนคน
กินมะเดื่อ, ถ้ากุลบุตรนี้มีรายไ้มาก แต่เลี้ยงชีวิตอย่างฝืดเคือง ก็จะมีผู้กล่าวว่าเขาได้ว่า กุลบุตร
ผู้นี้คงจะตายอย่างคนอนาถา, แต่เมื่อกุลบุตรนี้เลี้ยงชีวิตพอเหมาะ...นี้จึงเรียกว่า **สมชีวิตา**

²⁰⁹⁴ ๑. อนุจก. ๒๓/๑๔๔/๒๕๙ (คนถีนันเรียกกันสืบมาว่า พคชบิณฑิ); มีคล้ายกันใน ๑. อนุจก. ๒๓/๑๔๕/๒๕๔; ๑๗๒/๓๓๓; ๑๗๓/๓๓๔;

ดูรพคฆปชช โภคะที่เกิดขึ้นโดยชอบอย่างนี้แล้ว ย่อมมี **อบายมุข** (ช่องทางเลื่อม) & ประการ คือ เป็นนักร้องหญิง เป็นนักร้องสุรา เป็นนักร้องการพนัน มีมิตรชั่วสหายชั่ว ฝักใฝ่ในคนชั่ว เปรียบเหมือนอ่างเก็บน้ำแหล่งใหญ่ มีทางน้ำไหลเข้า & ทาง มีทางไหลออก & ทาง หากคนปิดทางน้ำเข้าเสีย เปิดแต่ทางน้ำออก อีกรทั้งฝนก็ไม่ตกต้องตามฤดูกาล เมื่อเป็นเช่นนั้น อ่างเก็บน้ำใหญ่นั้น เป็นอันหวังได้แต่ความลดน้อยลงอย่างเดียว ไม่มีความเพิ่มขึ้นได้เลย...

ดูรพคฆปชช โภคะที่เกิดขึ้นโดยชอบอย่างนี้แล้ว ย่อมมี **อายมุข** (ช่องทางเพิ่มพูน) & ประการ คือ ไม่เป็นนักร้องหญิง ไม่เป็นนักร้องสุรา ไม่เป็นนักร้องการพนัน มีมิตรดี มีสหายดี ใฝ่ใจในกัลยาณชน เปรียบเหมือนอ่างเก็บน้ำแหล่งใหญ่ มีทางน้ำไหลเข้า & ทาง มีทางไหลออก & ทาง หากคนเปิดทางน้ำเข้า ปิดทางน้ำออก และฝนก็ตกต้องตามฤดูกาล เมื่อเป็นเช่นนั้น อ่างเก็บน้ำใหญ่นั้น ย่อมเป็นอันหวังได้แต่ความเพิ่มขึ้นอย่างเดียว ไม่ลดน้อยลงเลย...

ดูรพคฆปชช ธรรม & ประการนี้แล เป็นไปเพื่อประโยชน์เพื่อความสุขในทิฏฐิธัมม์ แก่กุลบุตร

ดูรพคฆปชช ธรรม & ประการนี้ เป็นไปเพื่อประโยชน์เพื่อความสุขในสัมปรายีย์ แก่กุลบุตร กล่าวคือ **สัทธาสัมปทา สีสสัมปทา จาคสัมปทา ปัญญาสัมปทา**

(๑) **สัทธาสัมปทา** เป็นไฉน? ในข้อนี้ กุลบุตรมีศรัทธา คือ เชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคตว่า แม้เพราะเหตุนี้ๆ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ๗๓๗ เป็นผู้เบิกบานแล้ว เป็นผู้จำแนกแจกธรรม...นี้เรียกว่าสัทธาสัมปทา

(๒) **สีสสัมปทา** เป็นไฉน? ในข้อนี้ กุลบุตรเป็นผู้งดเว้น จากปาณาติบาต ๗๓๗ จากการดื่มน้ำเมา คือสุราเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท...นี้เรียกว่าสีสสัมปทา

(๓) **จาคสัมปทา** เป็นไฉน? ในข้อนี้ กุลบุตรอยู่ครองเรือน โดยมีใจปราศจากมลทินคือความตระหนี่ มีน้ำใจเผื่อแผ่เสียสละเต็มที่ มีมือที่แบ (พร้อมที่จะให้) ยินดีในการสละ ควรแก่การขอ ยินดีในการเจือจานแบ่งปัน...นี้เรียกว่าจาคสัมปทา

(๔) **ปัญญาสัมปทา** เป็นไฉน? ในข้อนี้ กุลบุตรเป็นผู้มีปัญญา คือ ประกอบด้วยขริยปัญญาที่ยังถึงอุทยและอัสดง ชำแวกเรื่องได้ ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยถูกต้อง...นี้เรียกว่าปัญญาสัมปทา

ดูรพคฆปชช ธรรม & ประการนี้แล เป็นไปเพื่อประโยชน์เพื่อความสุขในสัมปรายีย์ แก่กุลบุตร

ผู้ขยันหมั่นในงาน ไม่ประมาท รู้จักจัดการ เลี้ยงชีวิตพอดี ทพยที่หามา ก็รู้จักดูแลรักษา มีศรัทธา พร้อมด้วยศีล รู้ความต้องการทันคำคน ปราศจากความตระหนี่ ชำระทางสัมปรายีย์ ให้เป็นความสวัสดิ ไว้ทุกเวลา

ธรรม ๘ ประการดังกล่าวนี้ ของคนครองเรือน ผู้มีศรัทธา อันพระผู้มีสัจจะเป็นพระนาม ตรัสว่า นำสุขมาให้ทั้งสองสถาน ทั้งประโยชน์ทิฏฐิธัมม์ และความสุขสัมปรายีย์ แลด้วยประการดังนี้ จาคธรรม และปวงบุญ ก็จะมีเจริญเพิ่มพูน แก่เหล่าคุณุหัตถ์ทั้งหลาย

ชาวบ้าน หรือคฤหัสถ์ทั้งหลาย แม้จะยังอยู่กับกามสุข เมื่อบริหารจัดการกามโภคะให้เป็นประโยชน์ทิฏฐิธัมม์ได้ และไม่ลืมที่จะทำความคุ้นเคยไว้กับประโยชน์สุขสัมปรายีย์ ก็มั่นใจได้แน่นอนว่า จะมีชีวิตที่ดีที่เจริญงอกงามมีความสุขอย่างปลอดภัย พร้อมทั้งช่วยรักษาสังคมให้สุขสวัสดิเจริญก้าวหน้าพัฒนาอย่างยั่งยืน

สุขใน สุขประณีต จนถึงสุขสูงสุด

ก้าวสู่ความสุขที่ประณีตสูงขึ้นไป

ก่อนจะกล่าวถึงความสุขที่ประณีต เห็นควรแสดงความหมายทั่วไปของความสุข และความทุกข์ ชนิดที่มีเป็นพื้นอยู่ในจิตใจ ซึ่งสัมพันธ์กับความสุขอย่างอื่น ๆ ทั้งหมด กล่าวคือ ครั่งหนึ่ง มีปริพาชกถามพระสารีบุตรว่า อะไรคือความสุข อะไรคือความทุกข์ ในธรรมวินัยนี้ พระสารีบุตรได้ตอบว่า

“ความไม่ยินดี นั่นแลท่าน เป็นทุกข์ ในธรรมวินัยนี้, ความยินดี จึงเป็นสุข;

“เมื่อมีความไม่ยินดี (อนภิวติ) ก็เป็นอันหวังทุกข์นี้ได้ คือ แม้เดินอยู่ ก็ไม่ประสบความสุขความสำราญ แม้ยืนอยู่...แม้นั่งอยู่...แม้นอนอยู่...แม้อยู่ในบ้าน...แม้อยู่ในป่า...แม้อยู่ที่โคนไม้...แม้อยู่ในเรือนว่าง...แม้อยู่ในที่แจ้ง...แม้อยู่ที่ท่ามกลางหมู่ภิกษุ ก็ไม่ประสบความสุขความสำราญ, เมื่อมีความไม่ยินดี ย่อมเป็นอันหวังทุกข์นี้ได้,

“(แต่) เมื่อมีความยินดี (ขภิวติ) ก็เป็นอันหวังความสุขนี้ได้ คือ แม้เดินอยู่ ก็ประสบความสุขความสำราญ แม้ยืนอยู่...แม้นั่งอยู่...แม้นอนอยู่...แม้อยู่ในบ้าน...แม้อยู่ในป่า...แม้อยู่ที่โคนไม้...แม้อยู่ในเรือนว่าง...แม้อยู่ในที่แจ้ง...แม้อยู่ที่ท่ามกลางหมู่ภิกษุ ก็ย่อมประสบความสุขความสำราญ, เมื่อมีความยินดี ก็เป็นอันหวังความสุขนี้ได้”²⁰⁹⁵

จากนี้ ฟังทราบความสุขประณีต ในระดับตั้งแต่ตามสุขขึ้นไป ว่ามีเค้าความรู้สึกอย่างไร ดังที่ท่านแสดงไว้โดยอุปมา สรุปมาพิจารณากันดูต่อไปนี้

ก้าวสุดท้ายก่อนจะบรรลุดุจมาน ก็คือการละ **นิวรรณ์ ๕** (กามฉันท์ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทัจจกุกกุจะ และวิจิจจา) ได้ ผู้ละนิวรรณ์ได้แล้ว จะมีความรู้สึกปลอดโปร่งโล่งเบาสบายและอิมใจเกิดขึ้น เป็นพื้นนำของการจะได้ความสุขในฉมานต่อไป ดังที่ท่านอุปมาไว้ ๕ ประการ

๑. เปรียบเหมือนการเกิดปราโมทย์ มีโสภณสุขชื่นฉ่ำใจ ของคนที่เคยกู้ยืมเงินคนอื่นมาประกอบภาระงานแล้ว ประสบความสำเร็จ ใช้นี้สินได้หมดแล้ว และยังมีเงินเหลือไว้เลี้ยงครอบครัว

๒. เปรียบเหมือนการเกิดปราโมทย์ มีโสภณสุขชื่นฉ่ำใจ ของคนที่พินหายจากความเจ็บป่วยเป็นไข้หนัก กลับกินข้าวกินปลาได้ มีกำลังกายแข็งแรง

๓. เปรียบเหมือนการเกิดปราโมทย์ มีโสภณสุขชื่นฉ่ำใจ ของคนที่พ้นจากการถูกจองจำ ไปได้โดยสวัสดิ์ ไม่มีภัย และไม่ต้องเสียทรัพย์สิน

๔. เปรียบเหมือนการเกิดปราโมทย์ มีโสภณสุขชื่นฉ่ำใจ ของคนที่หลุดพ้นจากความเป็นทาส อาศัยตนเองได้ ไม่ขึ้นกับคนอื่น เป็นไทแก่ตัว จะไปไหนก็ไปได้ตามใจปรารถนา

๕. เปรียบเหมือนการเกิดปราโมทย์ มีโสภณสุขชื่นฉ่ำใจ ของคนมั่งมีทรัพย์ ผู้เดินทางข้ามพันหนทางไกล กันดาร ที่หาอาหารได้ยาก และเต็มไปด้วยภัยอันตราย มาถึงถิ่นบ้านอันเกษมปลอดภัยโดยสวัสดิ์

ต่อแต่นั้น ก็จะได้ประสบความสุขใน **ฉมาน ๔** ที่ประณีตยิ่งกว่านั้นขึ้นไปอีกตามลำดับ กล่าวคือ

ใน **ฉมานที่ ๑** ซึ่งประกอบด้วย วิตก วิจาร์ ปิติ สุข และเอกคคตา ผู้ปฏิบัติ ทำกายของตนให้ชุ่มชื้นเอิบอาบซาบซ่านด้วยปิติและความสุข ไม่มีส่วนใดของกายทั่วทั้งตัว ที่ปิติและความสุขจะไม่ถูกต้อง เปรียบเหมือนแป้งลีกลายที่เขاتهใส่ภาชนะล่ำริด เอน้ำพรมปล่อยไว้ พอถึงเวลาเย็น ก็มียางซึมไปจับติดถึงกันทั่วทั้งหมด ไม่กระจายออก

²⁰⁹⁵ อ.ทสก.๒๔/๖๖/๑๓๐

ใน *ฉานที่ ๒* ซึ่งประกอบด้วยปีติ สุข และเอกัคคตา ผู้ปฏิบัติ ทำกายให้ชุ่มชื้นเอิบอาบซาบชานด้วยปีติและความสุข ที่เกิดจากสมาธิ ทั่วไปหมดทั้งตัว เปรียบเหมือนห้วงน้ำลึก ที่น้ำผุดขึ้นภายใน ไม่มีน้ำไหลจากที่อื่น หรือแม้แต่ฝนไหลเข้ามาปน กระแสน้ำเย็นผุดพุ่งขึ้นจากห้วงน้ำนั้น ทำให้ห้วงน้ำนั้นเองชุ่มชื้นเอิบอาบซาบซึมเยือกเย็นทั่วไปหมดทุกส่วน

ใน *ฉานที่ ๓* ซึ่งประกอบด้วยสุข และเอกัคคตา ผู้ปฏิบัติ ทำกายให้ชุ่มชื้นเอิบอาบซาบชานด้วยความสุขที่ปราศจากปีติ ทั่วไปหมดทุกส่วน เปรียบเหมือนกอบัวเหล่าต่างๆ ที่เติบโตขึ้นมาในน้ำ แลอยู่ในน้ำ และน้ำหล่อเลี้ยงไว้ ย่อมชุ่มชื้นเอิบอาบซาบซึมด้วยน้ำเย็นทั่วไปหมดทุกส่วน ตั้งแต่ยอดตลอดเหง้า

ใน *ฉานที่ ๔* ซึ่งประกอบด้วยอุเบกขา และเอกัคคตา ผู้ปฏิบัติ แผ่จิตใจอันบริสุทธิ์ผ่องแผ้วไปทั่วทั้งกาย เหมือนเอาผ้าขาวล้วนบริสุทธิ์ มาぬ่มห่มตัวตลอดหมดทั้งศีรษะ²⁰⁹⁶

ต่อจากความสุขในฉาน ๔ นี้ไป ก็มีความสุขในรูปฉานอีก ๔ ชั้น ซึ่งประณีตยิ่งขึ้นไปตามแนวเดียวกันนี้โดยลำดับ

แม้ว่าฉานสุขทั้งหลายจะประณีตลึกซึ้ง ดีเยี่ยมกว่าความสุข แต่ก็ยังมีข้อบกพร่องหลายอย่าง มิใช่ความสุขที่สมบูรณ์

มีพุทธพจน์ตรัสว่า ในอริยวินัย (ระบบอริยะ หรือแบบแผนของอารยชน) เรียก *กามคุณ ๕* ว่าเป็นโลก หรือว่า *โลกก็คือกามคุณ ๕* นั่นเอง ผู้ยังติดอยู่ในกามสุข ก็คือติดข้องอยู่ในโลก

ผู้ใดเข้าถึงฉาน จะเป็นรูปฉาน หรือรูปฉานก็ตาม ท่านเรียกผู้นั้นว่า ได้มาถึงที่สุดของโลกแล้ว และอยู่ ณ ที่สุดแห่งโลก แต่ก็ยังเป็นผู้นั่งอยู่ในโลก ยังสลัดตัวไม่พ้นจากโลก

ส่วนผู้ใดก้าวล่วงรูปฉานขั้นสุดท้ายไปได้แล้ว เข้าถึงสัญญาเวทิตินิโรธ และเป็นผู้หมดอาสวะเพราะเห็น (สังขาร) ด้วยปัญญา ผู้นี้จึงจะเรียกได้ว่า ได้มาถึงที่สุดแห่งโลกแล้ว อยู่ ณ ที่สุดแห่งโลก และทั้งได้ข้ามพ้นโยงโยที่เหนียวพันให้ติดอยู่ในโลกไปได้แล้ว²⁰⁹⁷

นี่คือการมาถึงความสุขขั้นสุดท้าย หรือสุขที่สมบูรณ์ ของผู้มีจิตใจเป็นอิสระ ได้แก่สุขของผู้บรรลุนิพพานแล้ว ซึ่งรวมถึงสุขเนื่องด้วยสัญญาเวทิตินิโรธสมาบัติ อันเป็นสุขขั้นที่ ๑๐ ในบรรดาสุข ๑๐ ชั้น ที่กล่าวถึงมาโดยลำดับ

ข้อบกพร่องซึ่งทำให้ฉานสุขไม่สมบูรณ์ เฉพาะที่สำคัญ คือ ภาวะในฉานยังไม่โปร่งโล่งเต็มที่ ยังถูกจำกัด มีความคับแคบด้วยสัญญาและองค์ธรรมอื่นๆ ที่เนื่องอยู่ในฉานนั้นๆ²⁰⁹⁸ ยังมีความค้ำบังนึกด้วยสัญญาเกี่ยวกับฉานขั้นต่ำกว่าพุ่งขึ้นมาในใจได้ จึงยังนับว่ามีสิ่งรบกวนหรือมีความบีบเบียน²⁰⁹⁹ ถึงแม้จะจัดเป็นนิรามิสสุข แต่ก็ยังเป็นเหตุให้ติดให้ยึดเกิดความถือมั่น คืออุปาทานได้ อาจกลายเป็นเครื่องขัดขวางการบรรลุนิพพาน หรือขัดขวางความสุขสมบูรณ์ที่สูงขึ้นไป²¹⁰⁰ จึงยังเป็นสิ่งที่ไม่เพียงพอ ยังต้องก้าวข้ามหรือละไปเสียให้ได้²¹⁰¹ เป็นภาวะปรุโปร่งถูกปัจจัยทางจิตสรรค์สร้างขึ้นมา ไม่เที่ยงแท้ จะต้องดับไปตามสภาวะ²¹⁰² และเป็นภาวะเสื่อมถอยได้

²⁰⁹⁶ ที.สี.๙/๑๒๖-๑๓๐/๙๖-๑๐๐; ๓๒๕/๒๕๗; ม.มุ.๑๒/๔๗๐/๕๐๓; ม.ม.๑๓/๓๔๓/๓๓๑; ม.อุ.๑๔/๓๐๓/๒๐๘; อัง.ปณจก.๒๒/๒๘/๒๖

²⁰⁹⁷ ดู อัง.นวก.๒๓/๒๔๒/๔๔๘ (โยงโยที่เหนียวพันให้ติดอยู่ แปลเอาความจากคำว่า “วิสตัดิกา” ซึ่งตามปกติท่านอธิบายว่า หมายถึงตัณหา และแปลกันว่า ตัณหาเครื่องข้อง)

²⁰⁹⁸ ดู อัง.นวก.๒๓/๒๔๖/๔๗๐ (มีสัมพาทะ)

²⁰⁹⁹ ดู อัง.นวก.๒๓/๒๔๕/๔๕๘ (มีอาพาธ)

²¹⁰⁰ ดู ม.อุ.๑๔/๔๐/๔๐; ๙๐/๗๘

²¹⁰¹ ดู ม.อ.๑๓/๑๘๕/๑๙๒; ม.อุ.๑๔/๗๕/๖๖

²¹⁰² ดู ม.ม.๑๓/๒๒/๒๑; อัง.เอกาทสก.๒๔/๒๒๓/๓๗๒

ลักษณะสำคัญอีกอย่างหนึ่งของฉันทานุสฺส คือ ยังเป็นสุขระดับเวทนา หมายความว่า เป็นสุขที่เกิดจากการเสวยอารมณ์ หรือเสพรสอารมณ์²¹⁰³ ถ้ามองในแง่นี้ ฉันทานุสฺสก็ยังมีลักษณะร่วมอย่างหนึ่งกับกามสุข คือเป็นสุขเวทนา โดยนัยนี้ สุข ๘ ชั้นต้น จึงอาจจัดเข้าเป็นประเภทเดียวกัน คือ สุขอาศัยการเสพรสอารมณ์

สุขเหนือเวทนา

เป็นอันว่า เหลือแต่สุขชั้นสุดท้าย คือข้อที่ ๑๐ อย่างเดียว ที่ต่างออกไป โดยเป็นสุข แต่ไม่เป็นเวทนา หรือเป็นสุขได้โดยไม่ต้องมีการเสวยอารมณ์ จะเรียกว่า สุขเหนือเวทนา ก็ได้ ตามที่ท่านแสดงไว้ มุ่งเอาสุขเนื่องด้วยสัญญาเวทิตนโรธ สัญญาเวทิตนโรธนี้ เป็นสมบัติที่ดับสัญญาและเวทนา จึงเป็นธรรมดาที่จะไม่มีเวทนา

อาจมีผู้สงสัยว่า ถ้าไม่มีเวทนา จะเป็นสุขได้อย่างไร เพราะความสุขเป็นเวทนาอย่างหนึ่ง แต่ตามความเป็นจริง ความสุขที่ไม่เป็นเวทนา ก็มี ดังพุทธพจน์ที่ตรัสในเรื่องนี้ว่า

“ทานนทึ ภิกขุกำวล่วงเนวสัญญานาสัญญาตนะโดยประการทั้งปวงแล้ว เข้าถึงสัญญาเวทิตนโรธอยู่, นี้แล คือความสุขอื่น ที่ดีเยี่ยมกว่า และประณีตกว่าความสุข (ในเนวสัญญานาสัญญาตนะ) นั้น”

“อาจเป็นไปได้ ที่อัญตยเวทียปริพาชกจะพึงกล่าวว่า พระสมณโคตมตวัตรัสสัญญาเวทิตนโรธไว้ และทรงบัญญัติ (จัดเอา) สัญญาเวทิตนโรธนั้นเข้าในความสุขด้วย, ข้อนั้นคืออะไรกัน ข้อนั้นเป็นไปได้อย่างไรกัน;

“เขอพึงกล่าวชี้แจงกะอัญตยเวทียปริพาชกที่พูดอย่างนั้นว่า; นี้แน่ท่าน พระผู้มีพระภาคจะทรงบัญญัติไว้ในความสุข หมายเอาเฉพาะสุขเวทนาอย่างเดียวเท่านั้น ก็หาไม่, ในที่ใดๆ พบความสุขได้ ในภาวะใดๆ มีความสุข พระตถาคตย่อมทรงบัญญัติฐานะภาวะนั้นๆ ไว้ในความสุข (คือจัดเอาฐานะหรือภาวะนั้นๆ เข้าเป็นความสุข)”²¹⁰⁴

สัญญาเวทิตนโรธ เป็นภาวะเทียบคล้ายภาวะนิพพาน และสุขโดยไม่มีการเสวยอารมณ์ หรือสุขไม่เป็นเวทนา แห่งสัญญาเวทิตนโรธนี้ ก็เป็นประจุนิพพานสุข²¹⁰⁵

เรื่องนี้ พระสารีบุตรก็เคยอธิบายไว้ในนิพพานสูตร²¹⁰⁶ ความย่อว่า ครั้งหนึ่ง ท่านได้กล่าวกะภิกษุทั้งหลายว่า

“ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย นิพพานนี้เป็นสุข นิพพานนี้เป็นสุข”

พระอุทายิถามท่านว่า จะมีความสุขได้อย่างไร ในภาวะที่ไม่มีการเสวยอารมณ์ พระสารีบุตรตอบว่า นิพพานที่ไม่มีการเสวยอารมณ์ (ไม่มีเวทนา) นี้แหละเป็นสุข จากนั้น ท่านได้อธิบายด้วยวิธียกตัวอย่างภาวะในสมบัติ เป็นเครื่องเทียบเคียงให้เข้าใจโดยนัยอ้อม

ตามคำอธิบายของพระสารีบุตรนั้น ท่านมิได้ใช้เฉพาะแต่สัญญาเวทิตนโรธอย่างเดียวเท่านั้นเป็นเครื่องเทียบ ท่านใช้ภาวะในฉันทานุสฺส ตั้งแต่ปฐมฉันทานุสฺสขึ้นไปทีเดียว เป็นเครื่องแสดงให้เห็นแง่ที่จะเทียบเคียงเข้าใจความสุขแห่งภาวะนิพพานได้

²¹⁰³ เวทนาในฉันทานุสฺส เป็นเวทนาที่ไม่มีการเบียดเบียน ซึ่งท่านถือว่าเป็นเวทนาที่มีส่วนดี หรือส่วนที่เป็นคุณมากที่สุด (ม.ม. ๑๒/๒๐๕/๑๗๖)

²¹⁰⁴ ม.ม. ๑๓/๑๐๒/๙๘; ส.ส.พ. ๑๘/๔๒๔/๒๕๒; ดูประกอบ ม.อ. ๓/๑๐๙; ส.อ. ๓/๑๕๓

²¹⁰⁵ ดู วิสุทธิ. ๓/๓๖๕; วิสุทธิ. ฎีกา ๓/๖๔๗; ฎีกาแห่งมัชฌิมนิกาย ฉบับอักษรพิมพ์ ๒/๑๘๔ (ฉบับไทยยังไม่พิมพ์)

²¹⁰⁶ อัง. นวก. ๒๓/๒๓๘/๔๒๙

ทั้งนี้เมื่ออธิบายว่า ในฉนวนแต่ละชั้น ตามปกติจะมีสัญญามนสิการ (ความคำนึงนึกด้วยสัญญา) ที่เกี่ยวข้องกับฉนวนชั้นต่ำกว่าที่ถัดลงไป ฟุ้งขึ้นมาในใจได้ เช่น ผู้ที่บรรลุฉนวนที่ ๓ ซึ่งปราศจากปีติ มีเฉพาะสุขและเอกัคคตา ก็ยังมีสัญญามนสิการที่ประกอบด้วยปีติ คอยฟุ้งเข้ามาในใจได้

การที่สัญญามนสิการเช่นนี้ฟุ้งขึ้นมา นับว่าเป็นอาการรบกวน เป็นสิ่งบีบคั้น ทำให้ไม่สบายสำหรับผู้กำลังอยู่ในฉนวนนั้นๆ (คำว่าอาการรบกวนบีบคั้นทำให้ไม่สบายนี้ ท่านใช้ศัพท์ว่า อาพาธ ที่ปกติแปลกันว่า ความเจ็บไข้หรือป่วย) อาการรบกวน บีบคั้น ทำให้ไม่สบายนี้เอง คือสิ่งที่เรียกว่าความทุกข์ เหมือนกับคนที่มีความสุข ถ้าจะเกิดมีทุกข์ ก็คือเกิดสิ่งที่รบกวนบีบคั้นทำให้ไม่สบาย

โดยนัยนี้ เมื่อไม่มีสัญญามนสิการฟุ้งขึ้นรบกวน ผู้อยู่ในฉนวนใด ก็ดื่มด่ำในฉนวนนั้นเต็มที่ ดังนั้น ภาวะในฉนวนตามปกติของตนเอง แม้ไม่มองในแง่ของเวทนา ก็นับว่าเป็นความสุขอยู่แล้วในตัว พูดอีกอย่างหนึ่งว่า จะเห็นว่า ภาวะของฉนวนเป็นความสุข ก็เมื่อเอาอาการรบกวนบีบคั้นเข้ามาเทียบ

ภาวะโปร่งโล่งเต็มอิมสมบูรณ์ตามปกติ เช่นที่เป็นไปในฉนวนต่างๆ ในเมื่อไม่มีสัญญามนสิการฟุ้งเข้ามา รบกวนบีบเบียนนี้แหละ พอจะเป็นเครื่องเทียบให้เข้าใจได้โดยอ้อม ถึงความสุขแห่งนิพพาน หรือว่า **สุขแห่งนิพพาน** ก็คือภาวะที่โปร่งโล่งเป็นอิสระเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ ที่ไม่มีอะไรๆ รบกวนบีบคั้นกดดันแต่อย่างใดเลย

วิธีอธิบายของพระสารีบุตรอย่างนี้ นับว่าเป็นวิธีให้เข้าใจความสุขโดยเอาความทุกข์เข้าเทียบ คือ เมื่อสมบูรณ์ดีเป็นปกติ ไม่มีทุกข์ ก็เป็นสุข

ที่ว่าไม่มีทุกข์นั้น เป็นไปได้ทั้งในแง่บวก และแง่ลบ ในทางลบคือ ถูกบีบคั้นบั่นรอนกดดัน เหมือนถูกกดให้ยุบลงไป หรือทำให้ขาดให้พร่อง ต้องแก้ด้วยให้พ้นจากสิ่งกดบีบหรือเติมให้เต็มถึงสภาพสมบูรณ์ปกติอย่างเต็ม ในทางบวก คือถูกเร้าถูกกลนให้ยึดพองเป่งบวม ก็เป็นภาวะเสมือนบวมพร่องขาดแคลนเช่นเดียวกัน ต้องแก้ไขให้กลับคืนสภาพสมบูรณ์เป็นปกติอย่างเต็มอีก

การสนองความต้องการโดยแก้ไขสภาพที่ผิดปกติไปอย่างนี้ ภาษาปุถุชนอาจเรียกว่าเป็นการแสวงหาความสุข หรือการได้เสวยความสุข แต่โดยสภาวะที่แท้แล้ว ก็คือ การเกิดทุกข์ขึ้น แล้วแก้ไขทุกข์ ทำให้ทุกข์ระงับไป หรือทำให้คืนสภาพสมบูรณ์เป็นปกติเดิมนั่นเอง

วิธีอธิบายแนวนี้ ก็ตรงกับความหมายของนิพพานในแง่ที่เป็นภาวะไร้โรค มีสุขภาพดี สมบูรณ์แข็งแรง อย่างที่กล่าวแล้วข้างต้น ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ ความมีสุขภาพดี มีความแข็งแรงสบาย เคลื่อนไหวได้คล่องแคล่ว ตามปกติอาจไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นความสุข เพราะไม่ได้เสพเสวยอารมณ์อะไร แต่จะรู้สึกได้ว่าเป็นความสุข ยิ่งใหญ่ล้ำค่าที่สุด เมื่อเอาอาพาธ คือโรค หรือความเจ็บไข้ เข้ามาเทียบ

พูดอีกนัยหนึ่งว่า เมื่อเจ็บไข้ จึงจะรู้ได้ชัดว่า ความมีสุขภาพดี หรือภาวะไร้โรค เป็นความสุขอันยิ่งใหญ่ ร่างกายที่ไร้โรค มีสุขภาพดีแข็งแรงสมบูรณ์ โสภโธสิระคายรบกวน เป็นความสุขแน่แท้ ฉันทิโต จิตใจที่ปราศจากสิ่งมัวหมองรบกวน ไม่มีอะไรคั่งค้างกังวล ไม่เกาะเกี่ยวพันอยู่กับอารมณ์ที่เสพเสวยอย่างใดๆ ก็ฉันทิโน ย่อมปลอดโปร่งเปิดกว้าง แผ่โล่งไปไร้ขีดจำกัด มีลักษณะอย่างที่ท่านเรียกว่า “มีจิตใจไร้เขตแดน”²¹⁰⁷

ภาวะจิตเช่นนี้ จะให้เกิดความรู้สึกอย่างไร จะเป็นสุข ผ่องใส เบิกบาน โปร่งโล่งอย่างไร เป็นประสบการณ์เฉพาะที่ผู้หลุดพ้นแล้วมีเป็นพิเศษ ต่างหากจากปุถุชนทั้งหลาย ซึ่งปุถุชนไม่เคยได้ประสบ จึงยากที่จะนึกคิดคาดคะเนให้แจ่มแจ้ง แต่ก็คงพอนึกถึงได้ว่าจะต้องเป็นภาวะที่เลิศล้ำแน่ทีเดียว

²¹⁰⁷ “วิมรียาทิกเตน เจตสา” มีมาหลายแห่ง เช่น ม.อ.๑๔/๑๕๖/๑๑๓; ส.น.๑๖/๔๐๘/๒๐๗; อ.ง.ต.ก.๒๐/๕๔๕/๓๓๔; ๗๗

สุขได้ไม่ต้องพึ่งเวทนา คืออิสรภาพ และเป็นสุขภาวะที่สมบูรณ์

เมื่อมองไปถึงตัวสภาวะ สุขที่ยังเป็นเวทนา หรือสุขที่ยังอาศัย ยังขึ้นต่อการเสวยอารมณ์ ล้วนเป็นทุกข์ทั้งสิ้น เพราะสุขเวทนามีเช่นเดียวกับเวทนาอื่นๆ (คือทุกข์ และอทุกข์ขมสุข) ล้วนเป็นสิ่งขารธรรม (หมายถึงสังขารในความหมายของสังขตธรรม ที่คลุมชั้น ๕ ทั้งหมด ไม่ใช่สังขารที่เป็นข้อที่ ๔ ในชั้น ๕) จึงย่อมเป็นทุกข์ทั้งสิ้น (หมายถึงทุกข์ในไตรลักษณ์) ดังพุทธพจน์ตรัสชี้แจงแกภิกษุรูปหนึ่ง ดังนี้

ภิกษุ: เมื่อข้าพระองค์หกลึกเร้นอยู่ในที่ลับ ได้เกิดความครุ่นคิดในใจอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเวทนาไว้ ๓ อย่าง คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกข์ขมสุขเวทนา...แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสข้อความนี้ไว้ด้วยว่า การเสวยอารมณ์ (เวทนา) ไม่ว่าจะอย่างไรอย่างใด ล้วนจัดเข้าไปในทุกข์; ข้อที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การเสวยอารมณ์ไม่ว่าอย่างไรอย่างใด ล้วนจัดเข้าไปในทุกข์ดังนี้ พระองค์ตรัสหมายถึงอะไรหนอ?

พระพุทธเจ้า: ถูกแล้ว ถูกแล้ว ภิกษุ เรากล่าวเวทนาไว้ ๓ อย่าง คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกข์ขมสุขเวทนา...แต่เราก็ได้กล่าวข้อความนี้ไว้ด้วยว่า การเสวยอารมณ์ไม่ว่าอย่างไรอย่างใด ล้วนจัดเข้าไปในทุกข์, ความข้อ (หลัง) นี้...เรากล่าวหมายถึงภาวะที่สังขารทั้งหลายนั้นแล เป็นสิ่งไม่เที่ยง...เรากล่าวหมายถึงภาวะที่สังขารทั้งหลายนั้นแล มีความสิ้น ความสลาย ความจางหาย ความดับ ความแปรปรวนไปได้เป็นธรรมดา”²¹⁰⁸

เมื่อใด รู้เข้าใจตามเป็นจริงว่า เวทนาทั้ง ๓ คือ สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี อทุกข์ขมสุขก็ดี ล้วนไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ยังต่าง ๆ ประจักษ์ชัด เป็นของอาศัยกันๆ เกิดขึ้น มีอันจะต้องสิ้น ต้องสลาย ต้องจางหาย ต้องดับไปเป็นธรรมดา แล้วหมดใคร่หาติดในเวทนาทั้ง ๓ นั้น จนจิตหลุดพ้นเป็นอิสระได้แล้ว²¹⁰⁹ เมื่อนั้น จึงจะประสบสุขเหนือเวทนา หรือสุขที่ไม่เป็นเวทนา ไม่พึ่งพาอาศัยขึ้นต่อการเสวยอารมณ์ ที่เป็นขั้นสูงสุด

เวทนาจะเกิดขึ้นได้ ต้องอาศัยผัสสะ คือการรับรู้ ที่เกิดจากอายตนะ มีตา เป็นต้น ประจวบกับอารมณ์ มีรูป เป็นต้น แล้วเกิดการเห็น การได้ยิน เป็นต้น พุดงายๆ หนึ่งว่า เวทนาต้องอาศัยอารมณ์ ขึ้นต่ออารมณ์ ถ้าไม่มีอารมณ์ เวทนามิเกิดขึ้นได้ เวทนาจึงแปลว่า การเสวยอารมณ์ หรือเสพรสอารมณ์

เมื่อเวทนาอาศัยอารมณ์ สุขที่เป็นเวทนา ก็ต้องอาศัยอารมณ์ ฉานสุขอาศัยเฉพาะธรรมารมณ์อย่างเดียว แต่กามสุขต้องอาศัยอารมณ์ทุกอย่าง เฉพาะอย่างยิ่ง อารมณ์ ๕ อย่างต้น ที่เรียกว่ากามคุณ ซึ่งเป็นอารมณ์

โลกิยปฏิสุขดำเนินชีวิต โดยมุ่งแสวงหากามสุข จึงเท่ากับฝากความสุขความทุกข์ ฝากชีวิตของตนไว้กับอารมณ์เหล่านั้น คราวใดกามคุณารมณ์พร้อมอำนวย ก็สนุกสนานร่าเริง คราวใด กามคุณารมณ์เหล่านั้นผันผวนแปรไป หรือขาดแคลน ไม่มีอารมณ์จะเสพรสเสีย ก็ชบเซาเศร้าสร้อยหงอยละเหี่ย

ต่างจากท่านผู้รู้จักความสุขที่ประณีตสูงขึ้นไป เฉพาะอย่างยิ่งสุขที่ไม่อาศัยเวทนา ซึ่งไม่ฝากชีวิตไว้กับอารมณ์เหล่านั้น ถึงแม้กามคุณารมณ์จะเสื่อมสลายแปรไป ก็ยังคงเป็นสุขอยู่ได้ ดังพุทธพจน์ว่า

“เทพและมนุษย์ทั้งหลาย มีรูปเป็นที่ยินดี รื่นรมย์ด้วยรูป บันเทิงด้วยรูป...บันเทิงด้วยเสียง...บันเทิงด้วยกลิ่น...บันเทิงด้วยรส...บันเทิงด้วยสัมผัสกาย...บันเทิงด้วยธรรมารมณ์;

²¹⁰⁸ ส.สพ.๑๘/๓๘๓/๒๖๘; สุขเวทนา ก็เป็นทุกข์ เช่นเดียวกับทุกขเวทนา และอทุกข์ขมสุขเวทนา ยังกล่าวไว้อีกใน ส.สพ.๑๘/๓๖๒/๒๕๔; พุ.อ.ติ.๒๕/๒๓๑/๒๖๖; พุ.สุ.๒๕/๓๘๗/๔๗๗

²¹⁰⁹ ม.ม.๑๓/๒๓๗/๒๖๗; “ข้อที่เวทนาเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนได้เป็นธรรมดา, นี้เป็นข้อเสีย (อาทีนะ) ของเวทนาทั้งหลาย” (ม.ม.๑๒/๒๐๖/๑๗๗)

“เพราะรูป...เสียง...กลิ่น...รส...โณภูฐัพพะ...ธรรมารมณฺ์ แปรปรวน เลือนหาย ดับสลายไป เทพและมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมอยู่เป็นทุกข์;

“ส่วนตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธะ ทราบตามความเป็นจริงแล้ว ซึ่งความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ไม่ได้ คุณ โทษ ของรูป...เสียง...กลิ่น...รส...โณภูฐัพพะ...ธรรมารมณฺ์ พร้อมทั้งทางออก จึงไม่เป็นผู้มีรูปเป็นที่ยินดี ไม่รื่นรมย์อยู่ด้วยรูป ไม่บันเทิงอยู่ด้วยรูป ฯลฯ ธรรมารมณฺ์, เพราะรูป ฯลฯ ธรรมารมณฺ์ ปรวนแปร เลือนหาย ดับสลายไป ตถาคตก็อยู่เป็นสุขได้”²¹¹⁰

ที่เป็นเช่นนี้ เพราะโลกียปุถุชนมีประสบการณ์จำกัด คับแคบ รู้จักแต่เพียงกามสุขอย่างเดียว เวลาประสบสุขเวทนาสมปรารถนา ก็เสวยสุขเวทนานั้นอย่างถูกมัดตัว ลุ่มหลงมัวเมาหมกมุ่นในกามสุข และในกามคุณยิ่งขึ้น เวลาประสบทุกข์เวทนา ก็โศกเศร้าหงอยเหงาหรือทुरนทुरาย แล้วก็หันมาฝันใฝ่ครุ่นคำนึงฝากความหวังไว้กับกามสุขต่อไปอีก เพราะโลกียปุถุชนนั้น ไม่รู้ทางออกจากทุกข์เวทนาออกเหนือไปจากกามสุข

ส่วนอริยสาวก ผู้รู้จักสุขประณีตกว่าแล้ว เมื่อประสบสุขเวทนาจากกามคุณารมณฺ์ ก็เสวยสุขเวทนานั้นอย่างไม่ถูกมัดตัว ไม่ลุ่มหลงมัวเมาหมกมุ่นตกเป็นทาสของกามคุณนั้น ครั้นได้ประสบทุกข์เวทนา ก็ไม่ซบเซาเศร้าทुरนทुरาย และก็ไม่หันไปรอกหากามสุข เพราะรู้จัก *นิสสรณะ* คือทางออก หรือภาวะรอดพ้นเป็นอิสระที่ดีกว่า ซึ่งไม่ต้องอาศัยกามสุข คือมีประสบการณ์เกี่ยวกับความสุขที่กว้างขวางกว่า มีปัญญารู้เท่าทันสุขทุกข์ตามความเป็นจริง และรู้จักสุขอย่างอื่นที่ดีกว่า *ความสุขของท่านไม่ขึ้นต่อเวทนา ไม่จำเป็นต้องอาศัยการเสพรามณฺ์เสมอไป*²¹¹¹

ความสุขที่ไม่เป็นเวทนา ไม่พึ่งพา ไม่ขึ้นต่ออารมณ์นี้ เป็นเรื่องยากที่คนทั่วไปจะเข้าใจได้ เพราะไม่เคยประสบ ตัวอย่างที่จะเทียบก็ไม่มี แต่กระนั้นก็อาจพูดให้เห็นได้ว่า ตามปกติ คนทั่วไปก็มีความสุขพื้นฐานอยู่อย่างหนึ่ง ซึ่งต่างจากความสุขจากการเสพรามณฺ์

ความสุขพื้นฐานที่ว่านี้ เป็นทั้งความสุขโดยตัวของมันเอง และเป็นฐานรองรับที่ช่วยให้ได้รับความสุขจากการเสพรามณฺ์ต่างๆ ความสุขพื้นฐานนี้ ได้แก่ภาวะที่จิตใจปลอดโปร่งผ่องใสเบิกบาน ไม่มีความมัวหมอง วุ่นวาย หรือเรื่องติดค้างกังวลใจใดๆ จะเรียกว่าจิตว่าง หรือมีความสะอาดสว่างสงบ หรืออย่างไรก็ตามที่ ผู้ที่มีภาวะจิตเช่นนี้ ย่อมเรียกได้ว่าเป็นผู้มีความสุข นี่เป็นขั้นที่หนึ่ง

ขั้นต่อไป ผู้ที่มีภาวะจิตใจเช่นนี้ ถ้าจะไปเสพรามณฺ์ใดก็ตาม ไม่ว่าจะป็นรูป เสียง กลิ่น รส โณภูฐัพพะ ก็ตาม ก็จะได้รับความสุขจากการเสพรามณฺ์นั้นๆ เต็มที่

เรื่องนี้จะเห็นได้ชัดในทางตรงข้าม เช่น คนผู้หนึ่งกำลังจะรับประทานอาหาร ถ้าเวลานั้น จิตใจของเขาไม่ปลอดโปร่งผ่องใส มีเรื่องโศกเศร้า หรือขุ่นมัว หรือกำลังกลุ้มกังวลวุ่นวายใจอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้ว่าอาหารนั้นจะเป็นอย่างอร่อยที่เขาเคยชอบ แต่คราวนี้เขาอาจจะไม่รู้สึกรออร่อยเลย อาจฝืนกิน หรือถึงกับกินไม่ลงก็ได้ แต่ถ้าจิตใจของเขาเบิกบานผ่องใส เขาจะรู้สึกรออาหารเต็มที แม้บางทีอาหารไม่ดีนัก แต่เขาก็รับประทานได้อย่างอร่อย

ตัวอย่างเทียบในทางร่างกายก็มี นอกจากเรื่องร่างกายมีสุขภาพดีแข็งแรงอย่างที่กล่าวแล้ว พึงเห็นได้เช่น คนมีร่างกายเปราะเปื้อนฝุ่นหรือสิ่งสกปรก ตัวเหนอะหนะด้วยเหงื่อ หรือเจ็บโน่นเจ็บนี่ยุบยิบไป เขาจะลงนั่งฟังเพลงที่ไม่สบาย หรือจะลงมือทำงานอะไรที่ละเอียด ก็ไม่ได้ผลดี แต่ถ้าเขาได้ชำระล้างร่างกายให้สะอาดปลอดโปร่งโล่งเบาแล้ว จะเสพรามณฺ์ใด ก็ได้สุขเต็มที่ จะลงมือทำงานที่ต้องการความประณีตใดๆ ก็จะทำให้ดี

²¹¹⁰ ส.สพ. ๑๘/๒๖๑-๘/๑๕๙-๑๖๑; ดูประกอบ ม.มู. ๑๒/๔๐๙/๔๔๐; ม.อ. ๑๔/๘๒๒/๕๑๖; พุ.สุ. ๒๕/๔๐๖/๔๘๒

²¹¹¹ ดู ส.สพ. ๑๘/๓๖๓-๓๗๒/๒๕๔-๕.

เป็นอันว่า คนที่มีความสุขชั้นใน หรือความสุขพื้นฐานแล้ว ยังจะเสวยความสุขชั้นนอก หรือชั้นเสวยอารมณ์ได้อีกด้วย นอกจากผลดีในด้านความสุขแล้ว ยังจะได้ประสิทธิภาพในการทำงานของจิตเพิ่มเข้ามาอีก

ส่วนผู้ที่ขาดความสุขชั้นในแล้ว ก็เสียผลทั้งสองชั้น คือ ทุกข์ทั้งข้างใน และข้างนอก ยิ่งกว่านั้น ประสิทธิภาพในการทำงานของจิตก็เสียไปด้วย ความสุขพื้นฐานชั้นในนี้ ยังสามารถฝึกปรือให้บริสุทธิ์ เด่นชัด และประณีตลึกซึ้งขึ้นไปกว่าที่คนทั่วไปรู้สึกได้อีกมาก ความสุขเนื่องด้วยนิพพาน ก็พึงนึกพอเป็นเค้าอย่างนี้

สรุปว่า นิพพาน เป็นทั้งความสุขเอง และเป็นทั้งภาวะที่ทำให้พร้อมที่จะเสวยความสุข

เมื่อคนวางใจถูกต้องต่อกาม คลายความติดพันในกามคุณ ไม่เอาความสุขของตนไปฝากไว้กับกาม เลิกหมกมุ่นในกามสุขได้ เขาก็มีสิทธิหรือเป็นผู้พร้อมที่จะทำความรู้จักกับฉานสุขที่ประณีตลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป เมื่อเขาประสบฉานสุขแล้ว ถ้าเขายังต้องการเสพกามสุขอยู่ เขาก็จะเสพได้ตามปกติ และมีความละเมียดละไม แต่เขาจะไม่ทำความชั่วเพราะเห็นแก่กามสุข เพราะเขามองเห็นคุณค่าของฉานสุขสูงกว่า และฉานสุขนั้นต้องอิงอาศัยความดีงาม

เมื่อเขาได้รับฉานสุขแล้ว จิตของเขาจะตีมน้อมดิ่งไปในอารมณ์ของฉานอันประณีต ซึ่งมีหลายชั้นตอน ลึกซึ้งกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ จนถึงขั้นสูงสุด เป็นดั่งกลืนหายไปกับภาวะประณีตลึกซึ้งนั้น²¹¹² ภูมิชั้นแห่งการบรรลุเช่นนั้น นับว่าประเสริฐ สุดสูงสุดเลิศ ยกที่ใดๆ จะเข้าถึงได้

อย่างไรก็ตาม ผู้ใดสามารถปล่อยวาง ละความติดใจพัวพันในภาวะเลิศล้ำตีมน้อมดิ่งของฉานสมบัติเหล่านี้ได้ คือถอนความติดในกามมาได้ชั้นหนึ่งแล้ว ยังถอนความติดในฉานสมบัติได้อีก ไม่มีความเกี่ยวเกาะติดพันในสิ่งใดๆ เลย เขาก็จะถึงภาวะหลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ นี่คือภาวะที่เรียกว่า “นิพพาน”

นิพพานเป็นภาวะที่ตรงข้ามกันหมด กับภาวะที่กล่าวมาก่อนหน้า ไม่ว่าจะเป็ กาม หรือฉานสมบัติก็ตาม เพราะในขณะที่ภาวะของกามและฉานสมบัติ ยังเป็นภาวะแห่งการเข้าหา เข้าไปยึด เข้าไปรวม ต้องมีที่ฝากตัว ต้องมีที่ขึ้นต่อ แต่นิพพานเป็นภาวะหลุดออก ปลอดภัย โปร่งโล่ง

แต่ทั้งที่เป็นภาวะตรงข้ามนี้แหละ ผู้ประจักษ์แจ้งนิพพานแล้ว กลับเป็นผู้มีสิทธิหรือเป็นผู้พร้อมที่จะเสวยความสุขชนิดก่อนๆ ทั้งหมด ทั้งกามสุขและฉานสุข และเสวยได้อย่างดีที่สุด โดยไม่มีพิษมีภัยอีกด้วย

การที่เขาเลิกละเมอฉานสมบัติ (การร่วมรักร่วมเพศ) ตลอดจนปล่อยทิ้งหรือตัดใจจากฉานสมบัติทั้งหมดมาได้ กลับทำให้เขาสามารถเข้าถึงสมบัติอื่นที่สูงยิ่งขึ้นไปกว่านั้นได้อีก

เป็นอันว่า ผู้ประจักษ์นิพพาน ได้ทั้งความสุขของนิพพานเอง และสามารถเสวยสุขอย่างก่อนๆ ที่ผ่านมาแล้วได้ทั้งหมด และได้รับแห่งการเสวยนั้นอย่างเต็มเปี่ยมที่สุดด้วย

ส่วนผู้ใดไม่ได้ผ่านฉานสมบัติมาโดยตลอด แต่ได้บรรลุนิพพาน ผู้นั้นก็ขาดสิทธิที่จะเสวยสุขในฉานสมบัติเหล่านั้นไปส่วนหนึ่ง แต่กระนั้น เขาก็ยังได้ประสบนิพพาน เสวยวิมุตติสุขที่ประเสริฐกว่า

สรุปว่า เมื่อเลิกติดกาม ก็มีสิทธิได้ฉานสุข เมื่อเลิกติดฉานสุข ก็มีสิทธิได้นิพพานสุข เมื่อได้นิพพานสุข ก็มีวิมุตติสุข คือสุขจากความพ้นเป็นอิสระ จึงปลอดภัยโปร่งโล่งเบิกบานสดใส แล้วกลับได้สุขหมดทุกอย่าง

ย่ำว่า จะได้นิพพาน ต้องละได้หมดก่อน แม้กระทั่งฉานสมบัติ ก็ไม่ติด จึงมีวิมุตติโล่งเป็นอิสระ เมื่อละได้หมดแล้ว (เป็นอิสระแล้ว ไม่ติดอยู่ในอะไรๆ แล้ว จะเอาอะไร) ก็ได้ทั้งหมด

ไม่มีความสุขใดยิ่งใหญ่กว่า เหนือกว่า ความสุขในความเป็นอิสระ

²¹¹² ภาวะอย่างนี้ คงพอเทียบได้ หรือเป็นอย่างที่ฝรั่งเรียกว่า ภาวะ mystic หรือ mystical state.

ถึงวิมุตติ สุขเต็มสุดแล้ว จะเลือกสุขอย่างไรก็ได้ ทำไมมองลงมาไม่ถึงกามสุข

บางคนเป็นห่วงกามสุข กลัวถ้าไปนิพพานเสียแล้ว เขาจะไม่ได้เสวยกามสุข อาจบอกเขาได้ว่า อย่ากลัวเลย ถ้าท่านไปทางนิพพาน ท่านจะได้รู้จักความสุขมากยิ่งขึ้น มีความสุขที่ดีกว่า เยี่ยมกว่าอีกด้วย ท่านจะมีความสุขให้เลือกเสพได้มากขึ้น และเมื่อถึงเวลานั้น ถ้าท่านยังอยากเสพกามสุข ท่านก็เสพได้ และจะเสพได้ดียิ่งกว่าเดี๋ยวนี้นี้ เพราะจะไม่มีอะไรบกวนให้เสียรสเลย

เมื่อว่าอย่างนี้ บางคนอาจค้านขึ้นโดยเป็นห่วงในทางตรงข้ามว่า จะให้คนบรรลุนิพพานแล้วเสพกามสุขได้อย่างไรกัน

ฟังตอบว่า เรื่องอย่างนี้ไม่ต้องเป็นห่วง เป็นเรื่องธรรมดาที่จะเป็นไปเอง ไม่ต้องไปกังวล คนที่ถึงนิพพานแล้ว เป็นผู้มิลิทธิ และเป็นผู้พร้อมดีที่สุด ที่จะเสวยความสุขได้ทุกอย่าง การที่เขาจะเสพกามสุขอย่างไรดีหรือไม่เสพ ก็เป็นเรื่องสุดแต่ความพอใจของเขาเอง

แต่ที่นี้ *ธรรมตาปรากฏเป็นของมันเองว่า* ผู้ที่บรรลุนิพพานแล้วไม่เสพกามสุข ที่เขาไม่เสพ มิใช่เพราะเขาเสพไม่ได้ แต่เป็นเพราะเขาไม่เ็นก็อยากจะเสพ คือกิเลสที่เป็นเหตุให้อยากเสพไม่มี เขาได้ประสบลสิ่งอื่นที่ดีกว่า จนไม่เห็นกามคุณนั้นมีคุณค่าที่เขาจะเกี่ยวข้องเสพเสวยเสียแล้ว

เรื่องนี้ก็คล้ายกันกับความคิดที่ว่า พระอรหันต์บรรลุนิพพานแล้วจะมองเห็นตามเป็นจริงว่า สิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตา ไม่มีตัวตน คนเป็นเพียงส่วนประกอบต่างๆ มีธาตุ ๔ เป็นต้น มาประชุมกันเข้า ไม่มีนาย ก. นาง ข. เป็นต้น เมื่อเห็นอย่างนี้แล้ว ก็คงฆ่าคนได้ไม่บาป แต่ความจริง เมื่อมองเห็นอนัตตาเช่นนั้น กิเลสคือโทษที่จะเป็นเหตุให้ทำการฆ่า ก็หมดไปเสียแล้ว การฆ่าก็เลยไม่มีทางที่จะเกิดมีขึ้นมาได้

ความเป็นจริงในเรื่องนี้ปรากฏว่า ผู้ได้นิพพานสุขแล้ว จะเสวยความสุขลงมาถึงชั้นฌานสุข ดังที่กล่าวว่า ใช้ฌาน ๔ เป็นทิวฐธรรมสุขวิหาร คือเป็นเครื่องพักผ่อนอยู่สบายในปัจจุบัน

เรื่องผู้บรรลุนิพพานไม่เสพโลกามิส ไม่แสวงกามสุขนี้ เปรียบอย่างหนึ่ง เหมือนคนเคยอยู่ในที่คุมขัง เขาได้อาศัยบางสิ่งบางอย่างในที่นั้น ช่วยทำให้เกิดความสนุกสนานเพลิดเพลิน เสมือนกลบหรือทำให้ลืมความคับแคบอึดอัดไปได้บ้าง ต่อมา เมื่อมีโอกาสหลุดออกไปจากสถานที่นี่ บางคนอาจจิตใจลึ่งที่เคยให้ความสนุกสนานเพลิดเพลินจนไม่ยอมออกไป บางคนพะว้าพะวังล้งเลอยู่ แต่คนที่ได้รู้จักอิสระภาพอย่างแท้จริงแล้ว จะค่อยๆ ตัดใจได้ และไม่ซ้า ก็จะไม่ห่วงอาลัยที่คุมขังนั้นอีกต่อไป

ท่านที่แนะนำชักชวนทั้งหลาย เช่นพระพุทธเจ้า ได้เคยเจริญมัยในกามสุขมาก่อนแล้ว และต่อมาได้รู้จักสุขที่ประณีตขึ้นไป ทั้งฌานสุข และนิพพานสุข เป็นอันว่าได้รู้จักความสุขทุกประเภท การที่แนะนำชักชวนนั้นก็ย่อมเป็นไปด้วยความจริง โดยได้ผ่านประสบการณ์จริง เป็นเครื่องยืนยันอย่างแน่นแฟ้นว่า สุขใดที่ท่านว่าดีหรือไม่ดี หรือว่าอย่างไรก็ดี ก็ควรจะเป็นเช่นนั้นจริง

เมื่อเปรียบเทียบกับสุขที่ประณีต โดยเฉพาะนิพพานสุข กามสุขมีส่วนเสียหรือข้อบกพร่องดังที่ควรกล่าวถึงนอกเหนือจากที่กล่าวมาแล้ว หรือที่ควรย้ำไว้อีก ดังนี้

๑. ทำให้ชีวิตขึ้นกับสิ่งภายนอก ไม่อิสระ ไม่เป็นตัวของตัวเอง แม้กระทั่งเป็นทาสของวัตถุ ซึ่งมักหลอกให้เรารู้สึกว่าเป็นเจ้าของบังคับมันได้ แต่ยิ่งเข้ายึดถือครอบครองมันจริงจังมากเท่าใด เราก็ยิ่งหมดอำนาจในตัว กลายเป็นทาสของมันมากขึ้นเท่านั้น

ความเป็นทาส หรือขึ้นต่อกามคุณนั้น เป็นไปทั้ง ๒ ชั้นตอน คือ

ก่อนจะได้รับได้เสพ มันก็เป็นตัวบังคับและกำหนดทิศทางให้เราวิ่งเล่นไปทำการต่างๆ เพื่อหาเอาเวทนาที่ชอบมาเสพเสวย ถ้าเป็นไปอย่างรุนแรงก็คือ มีชีวิตอยู่เพื่อมันเท่านั้น

ครั้นได้รับเอามาเสพแล้ว มันก็ปรุงแต่งบังคับเราให้วิ่งไปตามมันอีก โดยให้เกิดตัณหา ตามด้วยรัก โกรธเกลียด โลก หลง แล้วแสดงอาการต่างๆ ออกมาตามอำนาจกิเลสเหล่านั้น เป็นไปตามกระบวนการที่ว่า ตัณหาปรุงให้หาเวทนา พอได้เวทนาแล้ว เวทนาจึงทำให้เราปรุงแต่งตัณหาอีก วนเวียนเรื่อยไป

แล้วลงท้าย ความเปลี่ยนแปลงผันผวนแปรไปของสิ่งเหล่านั้น ทั้งที่มันก็เป็นไปตามธรรมชาติของธรรมชาติมันเอง ก็มีอิทธิพลบีบบังคับเข้ามาถึงชีวิตจิตใจของเรา ทำให้ใตกร้าวุ่นหมองทุกข์ระทมคับแค้นไปตาม

ส่วนสุขที่ประณีตชั้นใน เป็นนิรามิส คือไม่ต้องขึ้นต่อวัตถุภายนอก จึงเป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง นอกจากนั้น ยังเป็นหลักประกันที่ช่วยรักษาไม่ให้ลุ่มหลงหมกมุ่นในกามสุข ช่วยคุ้มครองให้เกี่ยวข้องกับกามสุขในทางที่ไม่เกิดโทษพิษภัย และไม่ให้เกิดความทุกข์เพราะความบีบบังคับที่เกิดจากความผันผวนแปรของวัตถุ

๒. ในเมื่อความสุขต้องอาศัยกามคุณ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งอยู่ภายนอก คนที่อยู่ด้วยกามสุข จึงเท่ากับเอาความสุข รวมทั้งโชคชะตาของตนทั้งหมด ไปฝากไว้กับสิ่งอื่นที่อยู่ภายนอก และสิ่งภายนอกเหล่านั้น ก็ขึ้นต่อเหตุปัจจัยหลากหลายที่เป็นไปตามวิถีของมัน ซึ่งผู้แสวงกามสุขนั้นบังคับ ควบคุมไม่ได้ จึงเป็นธรรมดาที่ว่า ผู้ที่เอาความสุขของตนไปฝากไว้กับสิ่งอื่น ซึ่งไม่แน่นอนเช่นนั้น จะต้องเต็มไปด้วยโอกาสที่จะพบกับความผิดหวัง และความยุ่งยากวุ่นวายนานับการ ยิ่งอยู่อย่างไม่รู้เท่าทันมากเท่าใด ก็ยิ่งประสบทุกข์ได้มากเท่านั้น

๓. ทำให้ชีวิตหม่นมัวอยู่แค่กระบวนการรับรู้ คืออินทรีย์ หรืออายตนะ ที่ติดต่อกับโลกภายนอก อันนับได้ว่าเป็นกิจกรรมชั้นนอกของชีวิต และเป็นระดับที่ผิวเผิน นอกจากนั้น การหม่นมัววิ่งตามมันไปนี้ ก็เป็นเรื่องที่น่าเห็นใจน้อยเมื่อหน่ายไม่น้อย ส่วนสุขชั้นในอันประณีต ช่วยให้มีมนุษย์เป็นอิสระจากกระบวนการรับรู้ชั้นได้บ้าง ทำให้รู้จักที่จะเป็นอยู่ได้โดยไม่ต้องขึ้นต่ออินทรีย์เหล่านั้นสิ้นเชิง ไม่ต้องอาศัยมันเกินสมควร อย่างน้อยก็ได้พักผ่อน และหันมาพบกับส่วนที่ลึกซึ้งลงไปอยู่ชั้นในของชีวิตบ้าง

๔. เพราะเป็นสุขที่ขึ้นต่อวัตถุภายนอก กามสุขจึงต้องอาศัยอารมณ์ที่จะเข้ามาบ่อนให้แก้ตัณหา ผ่านทางอินทรีย์ต่างๆ ถ้าไม่มีอารมณ์ที่ต้องการบ่อนเข้ามา ก็จะอยู่เป็นทุกข์ ส่วนสุขประณีตภายใน ไม่ต้องอาศัยอารมณ์ที่จะต้องถูกบ่อนเข้ามา ผู้มีความสุขประเภทนี้ แม้จะขาดอารมณ์สนองอินทรีย์ ก็สามารถอยู่เป็นสุขได้

นอกจากนี้ เพราะเหตุที่กามสุขต้องขึ้นต่ออารมณ์จากภายนอกนี้เอง กามสุขจึงเป็นสุขชนิดที่อยู่กับตัวเองไม่ได้ ถ้าอยู่หนึ่ง ก็จะกระสับกระส่าย ต้องร่ำรนไปหาสิ่งที่จะเสพ ซึ่งว่าตามความเป็นจริงแล้ว อาการร่ำรนกระสับกระส่ายเช่นนั้น ล้วนเป็นความทุกข์ทั้งสิ้น แต่คนที่ร่ำรนนั้น มักจะพยายามหลอกตัวเองให้มองข้ามหรือไม่มองเสีย โดยมองแต่ส่วนที่ตนประสบได้เสพสม

ยิ่งกว่านั้น ครั้นได้เสพอารมณ์นั้นสมปรารถนา แม้จะเป็นอารมณ์ที่ชอบใจถูกใจ ผู้เสพก็ไม่สามารถเสวยอารมณ์นั้นอยู่ได้นาน ถ้าเสพอยู่นาน ก็จะกลายเป็นทนเสพ แล้วที่สุขก็จะกลายเป็นทุกข์ สุขจากกามจึงอาศัยการเปลี่ยนอารมณ์อยู่เรื่อยๆ และท่านจึงแสดงหลักไว้ว่า อริยาบทบังทุกข์²¹¹³ ส่วนผู้รู้จักสุขลึกซึ้งซึ่งดำเนินแล้ว ย่อมไม่ถูกทรมานด้วยความร่ำรนกระสับกระส่าย สามารถเสวยสุขอยู่ในอาการอย่างใดอย่างหนึ่งได้นานๆ ตามใจปรารถนา เช่น กรณีของพระพุทธเจ้า กับพระเจ้าพิมพิสาร เป็นต้น

²¹¹³ สันตติ บังอนิจลักษณะ, อริยาบท บังทุกข์ลักษณะ, ฆนะ บังอนัตตลักษณะ (วิสุทธิ.๓/๒๗๕)

๕. กามสุข เป็นสุขที่ถูกตัดทอนปรุงแต่ง อยู่ในอิทธิพลของตัณหา คือเนื่องด้วยความชอบใจ-ไม่ชอบใจ ที่สั่งสมเป็นความเคยชินไว้ ดังนั้น ผลจะปรากฏว่า อาการและลักษณะที่ชอบใจและไม่ชอบใจนั้น ผันแปรไม่แน่นอน ของอย่างเดียวกัน การแสดงออกก็ทำทางรูปลักษณะเดียวกัน คนหนึ่งชอบ คนหนึ่งไม่ชอบ คนหนึ่งเห็นเป็นสุข (ได้สุขเวทนา) อีกคนหนึ่งเห็นเป็นทุกข์ (เกิดทุกข์เวทนา)²¹¹⁴

แม้แต่บุคคลเดียวกัน คราวหนึ่งเห็นหรือได้ยินแล้ว พอใจ อีกคราวหนึ่งเห็นหรือได้ยินแล้ว ชัดใจ หรือในกรณีที่ต่างบุคคลรับรู้อารมณ์เดียวกันแล้ว ต่างก็ชอบใจ ก็อาจกลายเป็นเหตุให้ต่างบุคคลนั้นเอง กลับชัดใจซึ่งกันและกัน เพราะต่างก็ปรารถนาสิ่งเดียวกัน ภาวะเช่นนี้นำไปสู่ปัญหาต่างๆ เช่น ความขัดแย้งภายในจิตใจบุคคล ความกระทบกระทั่งระหว่างบุคคล เป็นต้น เป็นต้นของความยุ่งยากเดือดร้อนวุ่นวายเป็นอันมาก ซึ่งทุกคนพอจะคาดคิดเห็นได้

โดยนัยนี้ กามสุขหรืออามิสสุขนี้ จึงตรงข้ามกับความสุขด้านใน ไร้อามิส ซึ่งเกิดแก่ใครเมื่อใด ก็มีแต่เป็นคุณ ให้ความสบาย เป็นที่พอใจแก่ผู้เห็นทันที และเกื้อกูลแก่ผู้อื่นทุกคนที่เกี่ยวข้อง ยิ่งเป็นสุขกันได้มากคน ออกไปก็ยิ่งดี มีแต่ส่งเสริมกันให้เป็นสุขยิ่งขึ้น เพราะไม่มีอะไรที่จะต้องแก่งแย่งช่วงชิงกัน ต่างก็สุขเหมือนกัน จึงมีแต่จะนำไปสู่การระงับปัญหาและความสงบสุข

๖. โดยเหตุที่กามสุขเกิดจากการสนองรับตัณหา ถ้าตัณหาเกิดขึ้นแล้ว ไม่ได้รับการสนอง ตัณหาอันนั้นไม่ระงับไป ปมปัญหาที่เกิดขึ้นทันที ปมปัญหาหรือภาวะติดขัดบีบคั้นนั้น ท่านเรียกว่า “ทุกข์”

พอทุกข์เกิดขึ้น ผลเสียก็ตามมา ผลเสียนี้ ถ้าไม่ชิงอยู่ภายใน ก็ต้องหาทางระบายออกข้างนอก หรือไม่ก็ทั้งสองอย่าง

ผลเสียที่ชิงอยู่ข้างใน ได้แก่อาการกลัดกลุ้มกระวนกระวายคับแค้นเคঁรั้หมองและทุกข์ใจต่างๆ รวมเรียกว่า ความหลงใหลพันเพื่อน

ผลเสียที่หาทางออกข้างนอก อาจระบายทางเบา เช่น เทียวขอคำแนะนำความช่วยเหลือในรูปแบบต่างๆ อาจเป็นความช่วยเหลือแนะนำทางปัญญาและคุณธรรม หรืออาจไปแสวงหาความช่วยเหลือจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์อำนาจ ลี้กลับดลบันดาลต่างๆ บ้างก็พยายามกลบเกลื่อนทุกข์ ด้วยกามสุขชนิดที่หยาบและร้อนแรงยิ่งๆ ขึ้นไป หรืออาจระบายออกทางรุนแรงต่อผู้อื่น เช่น ก่อเหตุขัดแย้งรุกรานผู้อื่น หรือทำการในทางทำลายไปรอบตัว เท่าที่ตนจะเกี่ยวข้องไปถึง เกิดพฤติกรรมที่เป็นภัยมากมาย หรือไม่ก็หันกลับเข้ามาเกลียดชังตัวเอง ทำการเข้มนวดบีบรัดต่างๆ แม้กระทั่งทำลายตนเอง

ในเรื่องนี้ มีพุทธพจน์ที่พึงสังเกตแห่งหนึ่งว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เหตุที่อกาณเฑาะท์ทุกขีเป็นไฉน? ตัณหาเป็นเหตุที่อกาณเฑาะท์ (นิทาน-สมภพ) แห่งทุกขี...”

“วิบากแห่งทุกขีเป็นไฉน?...เรากล่าวว่ ทุกขีมีความหลงพันเพื่อน เป็นวิบาก หรือมีการหาทางปลดเปลื้องภายนอก เป็นวิบาก”²¹¹⁵

²¹¹⁴ เคยมีการถกเถียงกันว่า ในกามคุณ ๕ อย่าง อย่างไรก็ดี เป็นเยี่ยม พระพุทธเจ้าตรัสว่าอยู่ที่ชอบหรือถูกใจ (ดู ส.ส.๑๕/๓๕๗/๑๑๖)

²¹¹⁵ อ.จ.ภ.ก.๒๒/๓๓๔/๔๖๕

การหาความสุขแบบสนองตัณหา ก่อปัญหาได้ทุกชั้นตอน โดยเฉพาะในชั้นถูกขัดให้ไม่ได้รับการสนองเท่านั้น แม้ในชั้นแสวงหาสิ่งเสพต่างๆ มาสนองตัณหาก็คือ ในชั้นที่หามาได้และเสพสนองตัณหาแล้วก็ดี ปัญหาที่เกิดขึ้นได้ทั้งนั้น กล่าวคือ ในชั้นแสวงหา ก็อาจใช้วิธีการเบียดเบียน เป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น เมื่อได้มาเสพสนองแล้ว ก็อาจหลงใหลมัวเมาทะยานอยากมากและรุนแรงยิ่งขึ้น ทำให้เกิดปัญหาในแง่อื่นๆ ต่อไปอีก

เมื่อเป็นเช่นนี้ ปุถุชนชั้นดี จึงต้องใช้สติปัญญา นำเอาคุณธรรมเข้ามาควบคุมพฤติกรรมของตน บรรเทาพิษภัยของตัณหาลงบ้าง

แต่วิธีคุมที่ช่วยให้ปลอดภัยได้มาก คือ การให้คนผู้เสพความสุขเหล่านี้ มีความสุขฝ่ายนิรามิสเป็นทางออก (นิสสรณะ) อยู่บ้าง

ทางออกหรือนิสสรณะนี้ จะช่วยผ่อนพฤติกรรมที่สืบเนื่องจากตัณหาให้ประณีต หรืออยู่ในขอบเขตที่ดีงามได้อย่างมาก เพราะสุขฝ่ายที่ไม่ขึ้นต่ออามิส^{๒๑๑} อยู่ด้านตรงข้ามกับตัณหา ปรากฏตัวขึ้นในเวลาสร้างตัณหา มีอยู่ได้โดยไม่ต้องอาศัยตัณหา ใครเข้ามาอยู่กับความสุขชนิดนี้ ก็ย่อมพ้นจากพิษภัยที่จะเกิดจากตัณหาของตนไปได้ทันที

เพราะความสุขมีส่วนเสีย อาจก่อโทษได้มากอย่างนี้ และมนุษย์ทั้งหลายก็ชอบหรือฝักใฝ่ความสุขกันอยู่แล้ว ไม่จำเป็นต้องไปกระตุ้นเข้าอีก ดังนั้น ท่านจึงไม่สนับสนุนให้มุ่งหาความสุข ไม่ให้เอาความสุขเป็นจุดหมายของชีวิต

การทำบุญหรือทำความดีในทางพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็ทาน คีล หรือภาวนาก็ตาม ว่าตามหลักแท้แล้ว ท่านไม่สอนให้มุ่งหาผลตอบแทนเป็นความสุข เช่น โชคลาภ ยศ เกียรติ อำนาจ บริวาร การไปเกิดในสวรรค์ เป็นต้น แต่ท่านสนับสนุนให้ทำเพื่อพัฒนาชีวิต ก้าวสูงขึ้นไปในความสุขที่แท้จริงยั่งยืน ที่ทำให้ลดกิเลส ท่างไกลความชั่วร้าย ทำลายความลั้สมก่อตัวของตัณหาเชื่อกุศล ทำให้ผู้ทำความดีนั้นประสบสุขประณีตที่ลึกซึ้งภายใน ซึ่งจะนำความร่มเย็นเป็นสุขมาให้ทั้งแก่ตนและผู้อื่น เกื้อกูลทั้งแก่ชีวิตของตนและแก่สังคม โดยมีนิพพานสุขเป็นจุดหมายสุดท้าย

ดังความในบาลีแห่งหนึ่งว่า

“บัณฑิตย่อมไม่ให้ทาน เพราะเห็นแก่ความสุขกลัวกิเลส (อุปธิสุข คือสุขที่เป็นเหตุก่อทุกข์ได้ช็อก มุ่งเอาความสุขเป็นสำคัญ) เพื่อจะมีภพต่อไปอีก แต่บัณฑิตยอมให้ทาน เพื่อหมดสิ้นกิเลส เพื่อไม่มีภพต่อไปอีกโดยแท้

“บัณฑิตยอมไม่บำเพ็ญฌาน เพราะเห็นแก่ความสุขกลัวกิเลส เพื่อจะมีภพต่อไปอีก แต่บัณฑิตยอมบำเพ็ญฌานเพื่อความหมดสิ้นกิเลส เพื่อไม่มีภพต่อไปอีกโดยแท้

“บัณฑิตมุ่งภาวะเย็นใจ (คือนิพพาน) มีจิตโน้มไปทางนั้น น้อมใจไปในภาวนานั้น จึงให้ทาน บัณฑิตเหล่านั้น ย่อมมีนิพพานเป็นที่หมาย เสมือนธรรวที่ไหลเรื่อยสู่กลางสาคร”^{๒๑๖}

^{๒๑๑} พุ.ม.๒๙/๘๒๕/๕๑๗.

ทบทวนความสุขที่คนสามารถพัฒนาไปถึงได้

เท่าที่ได้กล่าวมาในเรื่องความสุข เห็นควรสรุปให้เห็นขั้นตอน และประเภท ชัดเจนขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งจะได้ดังนี้

- ก. **เวทียิตสุข** (สุขที่เป็นเวทนา หรือสุขที่มีการเสวยอารมณ์)
 - ๑. **กามสุข** สุขเนื่องด้วยกาม สุขเกิดจากกามคุณ หรือสุขจากสิ่งเสพทางผัสสะทั้ง ๕
 - ๒. **ฌานสุข** สุขเนื่องด้วยฌาน หรือสุขที่เป็นวิบากแห่งฌาน
 - สุขเนื่องด้วยรูปฌาน ๔ ชั้น
 - สุขเนื่องด้วยอรูปฌาน ๔ ชั้น
 - ข. **อเวทียิตสุข** (สุขที่ไม่เป็นเวทนา หรือสุขที่ไม่มีการเสวยอารมณ์)
 - ๓. **นิโรธสมาบัติสุข** สุขเนื่องด้วยนิโรธสมาบัติ คือการเข้าสัญญาเวทียิตนิโรธ
- ข้างบนนี้ จัดตามหลักความสุข ๑๐ ชั้น ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

แต่ในที่นี้ จะขอจัดใหม่อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งก็คล้ายกันมาก แต่ให้ความรู้สึกยืดหยุ่น หรือกว้างออกไปสักหน่อย โดยแบ่งเป็น ๓ ดังนี้

- ๑. **กามสุข** สุขเนื่องด้วยกาม
- ๒. **ฌานสุข** สุขเนื่องด้วยฌาน
- ๓. **นิพพานสุข** สุขเนื่องด้วยนิพพาน²¹¹⁷

กล่าวโดยสัมพันธ์กับบุคคลผู้เสพเสวยความสุขเหล่านี้ จะเป็นดังนี้

²¹¹⁷ ที่จัดอย่างนี้ ถัดตามแนวพุทธพจน์ ใน ขุ.อ.๒๕/๕๒/๘๗ ที่ตรัสถึงความสุข ๓ อย่าง คือ **กามสุข ทิพยสุข และ ตัณห์กัษยสุข**;
 คำว่ากามสุข ซัดอยู่แล้ว ส่วนทิพยสุข (บาลีเป็นทิวียสุข) อรรถกถา อ.อ.๑๓๕ อธิบายว่า หมายถึงฌานสุขนั่นเอง (เฉพาะชั้นโลกิยฌานสุข; ที่ท่านว่าทิพยสุขเป็นฌานสุข เพราะถือว่าฌานเป็นทิพยวิหาร ตามหลักใน ที.ป.๑๑/๒๒๘/๒๓๒ ซึ่ง ที.อ.๓/๒๕๖ ว่าได้แก่สมาบัติ ๘ ส่วนทิพยสุขที่หมายถึงสุขของเทวดา ก็รวมอยู่ในกามสุขแล้ว) ข้อสุดท้าย ตัณห์กัษยสุข แปลว่าสุขเนื่องด้วยภาวะไร้ตัณหา (ความสิ้นไปแห่งตัณหา) ก็คือสุขเนื่องด้วยนิพพาน หรือนิพพานสุขนั่นเอง เพราะตัณห์กัษยเป็นไวยากรณ์คำหนึ่งของนิพพาน
 แต่อรรถกถาที่อ้างข้างต้น ไขความว่า ตัณห์กัษยสุข หมายถึงผลสมาบัติสุข ซึ่งเป็นสุขที่พระอรหันตบุคคลทุกท่าน ตั้งแต่พระโสดาบันขึ้นไปเสวยได้ โดยทำนิพพานเป็นอารมณ์ ในที่นี้ ใช้คำว่านิพพานสุข ให้ความหมายหลวมๆ คลุมถึงผลสมาบัติสุขที่กล่าวนี้ด้วย สุขเนื่องด้วยนิโรธสมาบัติที่เป็นภาวะเทียบคล้ายนิพพานด้วย คลุมถึงวิมุตติสุขที่ท่านกล่าวถึงบ่อยๆ ด้วย (วิมุตติสุข คือผลสมาบัติขั้นสุดท้ายซึ่งเป็นของพระอรหันต์ ดู วินย.อ.๓/๓; อ.อ.๔๐, ๔๖; วินย.ฎีกา ๔/๔๒๑)
 การจัดเป็น ๓ อย่างนี้ ไม่ห่างจากแบบที่ประมวลจากสุข ๑๐ ชั้นข้างต้นเลย
 อรรถกถาที่แบ่งประเภทสุขละเอียดที่สุด คงได้แก่ อ.จ.อ.๑/๕๖ = อ.จ.อ.๒/๓๒๖ ซึ่งแบ่งสุขเป็น ๗ ชั้น คือ มนุษยสุข ทิพยสุข ฌานสุข วิปัสสนาสุข มรรคสุข ผลสุข นิพพานสุข; สุข ๗ อย่างนี้ อาจจัดรวมได้เป็น ๔ ประเภท คือ
 ๑. **กามสุข** รวมถึง มนุษยสุข และทิพยสุข (เฉพาะในความหมายว่า สุขของเทวดา หรือสุขในสวรรค์)
 ๒. **ฌานสุข** ได้แก่ โลกิยฌานสุข หรือโลกิยสมาบัติสุข บางแห่งเรียกเป็นทิพยสุข ในแง่เป็นทิพยวิหาร
 ๓. **วิปัสสนาสุข** สุขเนื่องด้วยวิปัสสนา ที่ชัดคือที่เป็นวิปัสสนูปกิเลสอย่างหนึ่ง (ดู นิท.อ.๒/๓๔๓; วิสุทฺธิ.๓/๒๗๑; วินย.ฎีกา ๒/๓๖๗)
 ๔. **โลกุตตรสุข** ได้แก่ มรรคสุข ผลสุข และนิพพานสุข (สูตร.อ.๒/๑๖๖) และในคำว่าผลสุข ให้รวมถึง ผลสมาบัติสุข ซึ่งคลุมเอาวิมุตติสุขเข้าด้วย (ผลสมาบัติสุข เป็นโลกุตตรสุข ตาม อ.อ.๔๓; ปฎิส.อ.๓๒๒; วิสุทฺธิ.๓/๓๕๕)

๑. **กามสุข** ผู้เสพ ได้แก่ มนุษย์ปुरुชน และอริยบุคคลชั้นโสดาบัน และสกทาคามี²¹¹⁸
๒. **ฉานสุข** ผู้เข้าถึง ได้แก่ มนุษย์ปुरुชน และอริยบุคคลทุกชั้น ตั้งแต่พระโสดาบันถึงพระอรหันต์ เฉพาะท่านที่เจริญฉานชั้นนั้นๆ ได้แล้ว²¹¹⁹
๓. **นิพพานสุข** ผู้เข้าถึง ได้แก่ พระอริยบุคคลทั้งหลาย ตั้งแต่พระโสดาบัน จนถึงพระอรหันต์ (แต่ต้องแยกแยะออกไปอีก ถ้าเป็นผลสมมาบัติสุข ก็ได้สำหรับผู้บรรลุผลชั้นนั้นๆ ถ้าเป็นนิโรธสมมาบัติสุข ก็ได้เฉพาะพระอนาคามีและพระอรหันต์ที่ได้สมมาบัติ ๘ แล้ว)

ถ้าจัดโดยถือบุคคลเป็นหลัก การเสวยความสุข จะมีวิธีดังนี้

๑. **มนุษย์ปुरुชน** อาจเสพกามสุข และเสวยฉานสุข
๒. **อริยบุคคล** ชั้นโสดาบัน และสกทาคามี อาจเสวยกามสุข ฉานสุข และนิพพานสุขประเภทผลสมมาบัติสุข
๓. **อริยบุคคล** ชั้นอนาคามี และพระอรหันต์ อาจเสวยฉานสุข และนิพพานสุข ทั้งประเภทผลสมมาบัติสุข และนิโรธสมมาบัติสุข (ถ้าได้สมมาบัติ ๘ แล้ว)

สิ่งสำคัญที่พึงย้ำไว้เป็นพิเศษในเรื่องความสุขนี้ มีอยู่ว่า พระพุทธศาสนาไม่สอนให้บุคคลทำการต่างๆ เพื่อเห็นแก่ความสุขก็จริง แต่ก็ยอมรับความจริงอยู่เสมอว่า ความสุขเป็นส่วนสาระสำคัญที่จำเป็นของจริยธรรม เป็นสิ่งที่ให้ความหมายแก่การประพฤติธรรม จะว่าเป็นหลักยึดหรือฐานค้ำชูของการประพฤติธรรม ก็ว่าได้

ทั้งนี้ ไม่ว่าจะพูดในระดับที่เรียกว่าการปฏิบัติธรรม ก็ตาม หรือในระดับจริยธรรมทั่วไป ก็ตาม ความสุขที่พระพุทธศาสนาพูดถึงนี้ หมายถึงความสุขที่เป็นพื้นฐานอยู่ภายในจิตใจ ซึ่งจิตใจสามารถสัมผัสได้เองทันทีทุกเวลาที่มันพร้อม ไม่ต้องอิงอาศัยกระบวนการรับรู้ที่ขึ้นต่ออารมณ์ของโลกภายนอก เป็นความสุขที่ทำให้ชีวิตนี้มีความเป็นอิสระในส่วนของมันได้

ความสำคัญและจำเป็นของความสุขสำหรับผู้ปฏิบัติธรรม จะเห็นได้ดังที่กล่าวไว้แล้วตั้งแต่ต้น และควรจะนำเอาสาระมากล่าวย้ำไว้อีกว่า ผู้ปฏิบัติธรรมใด ถ้ายังไม่ประสบความสุขประณีตลึกซึ้งภายในที่ไม่อาศัยกาม ก็ยังวางใจไม่ได้ว่าจะไม่เวียนกลับมาหากามอีก

แม้ท่านที่บวชเป็นบรรพชิตแล้ว ถ้าตราบไถยังไม่ได้สัมผัสความสุขประณีตลึกซึ้งภายใน ชนิดที่ไม่ต้องอาศัยอามิส ก็ยังไม่ปลอดภัยอยู่ตรงนั้น ก็เลสจะสามารถเข้าครอบงำใจ อาจให้ครองพรหมจรรย์อยู่ไม่ได้

ท่านชักชวนแม้แต่ปुरुชน ให้พยายามสร้างสมความสุขชนิดนี้ไว้ หรือให้รู้จักความสุขอย่างนี้ไว้บ้าง เพราะนอกจากจะทำให้เขามีความสุขเพิ่มมากขึ้นจากกามสุขที่ตนมีอยู่แต่เดิม เป็นการเพิ่มคุณค่าให้แก่ชีวิตของตนแล้วยังทำให้ชีวิตมีทางออกในทางความสุข ที่จะไม่ต้องถูกบีบบังคับด้วยตัณหา ให้วิ่งพล่านร่นรนอย่างไม่มีความสุขจนก่อแต่ปัญหาต่างๆ ให้เพิ่มมากขึ้น ทั้งแก่ตนเองและแก่โลก

อาจพูดย่ำลงไปได้ทีเดียวว่า ถ้ามนุษย์ไม่ยอมหันมาทำความรู้จักกับความสุขฝ่ายนิรามิสไว้ และไม่เอาใจใส่ความสุขด้านนี้กันบ้างแล้ว การโลดแล่นทะยานหาแต่กามสุขอย่างเดียว จะนำมนุษย์ไปสู่ความมีชีวิตที่ผิวเผินประกอบด้วยความคับแค้นกระวนกระวายเบื่อหน่ายระทมทุกข์ภายในจิตใจ และการแข่งขันแย่งชิงเอาวัดเอาเปรียบ การเบียดเบียน ตลอดจนการทำลายล้างระหว่างกัน จนในที่สุดมนุษย์จะพาตนเองและโลกไปสู่ความพินาศ

²¹¹⁸ รวมทั้งเทวดาชั้นกามาจรสวรรค์ ทั้ง ๖

²¹¹⁹ รวมทั้งพรหมทั้งหมด (รูปพรหม ๑๖ อรูปพรหม ๔)

ในเมื่อ แม้แต่ปุถุชนผู้อยู่ท่ามกลางการแสวงหากามสุข ความสุขด้านในยังจำเป็นถึงอย่างนั้นแล้ว ผู้ดำเนินชีวิตชนิดที่ปลีกออก หรือลด หรือเสียดสละกามสุข ก็ยังจำเป็นต้องเข้าถึงความสุขประเภทนี้มากขึ้นเป็นทวีคูณ

ไม่ต้องพูดถึงผู้ที่ออกบวช หรือท่านที่เรียกกันว่ามุ่งปฏิบัติธรรมชั้นสูง แม้แต่ผู้ที่บำเพ็ญตนเป็นนักเสียดสละ ดำเนินชีวิตเพื่ออุดมคติ ก็จะต้องพยายามมีความสุขชั้นในให้ได้บ้าง มิฉะนั้น ความเสียดสละ หรือความมีอุดมคตินั้น ก็จะขาดหลักประกันที่มั่นคง มีหวังที่จะพลาดหล่นจากอุดมคติ หมุนกลับลงมาหารบบที่เป็นบาปร้ายได้อีก

พูดง่าย ๆ ว่า ถ้าจะเสียดสละ ก็ต้องมีความสุขในการอยู่อย่างเสียดสละด้วย ถ้าจะมีอุดมคติ ก็ต้องมีความสุขในความมีชีวิตตามอุดมคติด้วย

ในวงกว้างออกไป ก็ควรพูดว่า ถ้าทำให้คนรู้จักความสุขด้านในไม่ได้ ทำให้เห็นคุณค่าของความสุขด้านในนั้นไม่สำเร็จ การทะยานหากามสุขก็จะครอบงำมนุษย์ เป็นตัวกำหนดชะตากรรมของโลกโดยสิ้นเชิงอยู่ต่อไป ไม่ว่าศาสนาปรัชญา หรือนักจริยธรรม จะระดมกำลังกันสั่งสอนมนุษย์ว่าอย่างไร

บทสรุป

หลักการพื้นฐานแห่งการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าว่า ความสุขได้ถึงได้ด้วยความสุข

เพื่อให้เห็นทัศนคติของพระพุทธศาสนาต่อความสุขชัดเจนยิ่งขึ้น ขอย้อนกลับไปขยายข้อความที่อ้างไว้ตอนต้นบทความนี้ว่า จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา พึ่งบรรลุได้ด้วยความสุข หรือด้วยข้อปฏิบัติที่มีความสุข มิใช่บรรลุด้วยความทุกข์ หรือด้วยข้อปฏิบัติที่เป็นทุกข์

ครั้งหนึ่ง โภทราชกุมารกราบทูลแสดงทัศนะแด่พระพุทธเจ้า และมีพุทธดำรัสดังความต่อไปนี้:

โภทราชกุมาร: ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ หม่อมฉันมีความเห็นอย่างนี้ว่า ความสุขจะพึงบรรลุด้วยความสุข หาได้ไม่ ความสุขจะพึงบรรลุได้ ก็ด้วยความทุกข์

พระพุทธเจ้า: ดูกรราชกุมาร ก่อนแต่สัมผัสโภทิจ เมื่อเป็นโภทิสต์ ยังมีได้ตรัสรู้ แม้เราก็ได้มีความคิดตั้งนี้ว่า ความสุขจะพึงบรรลุด้วยความสุข หาได้ไม่ ความสุขจะพึงบรรลุได้ ก็ด้วยความทุกข์

พระพุทธเจ้าตรัสเล่าต่อไปว่า ด้วยพระดำริดังกล่าวนี้ ต่อมาพระองค์ก็ได้เสด็จออกบรรพชา ทรงศึกษาในสำนักของอาฬารดาบส กาลามโคตร และอุททกดาบส รามบุตร จนจบความรู้ของสำนักทั้งสองแล้ว เสด็จต่อไปจนถึงอุรุเวลาเสนานิคม แล้วทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา ทรมานพระองค์ด้วยวิธีการต่างๆ จนในที่สุดทรงอดอาหาร จนพระวรกายซูบผอมอย่างยิ่ง ดังบาลีที่ตรัสเล่าไว้ว่า

“เพราะความเป็นผู้มีอาหารน้อยนั้นแล อดวัยระน้อยใหญ่ของเรา จึงกลายเป็นเหมือนเถาวัลย์แปดสิบข้อ หรือเหมือนเถาวัลย์ข้อดำ ตะโพกของเรา เป็นเสม็ดอ่อนเท่าคูนู กระดูกสันหลังผุระกะ เหมือนเถาวัลย์ภูพานหี ซี่โครงขึ้นนูนเป็นร่องๆ ดังกลอนศาลาเก่าที่เครื่องมุงหล่นโหมมอยู่ ดวงตาคูมสิกเข้าไปในเบ้าตา ประหนึ่งดวงดาวปรากฏในบ่อน้ำลึก ผิวศีรษะที่รับสัมผัสอยู่ก็เหี่ยวแห้ง ดุจดั่งผลน้ำเต้าสดที่ตัดมาทิ้งสดๆ ถูกลมและแดดกระทบเหี่ยวแห้งไปฉะนั้น เราคิดว่าจะลูปผิวหนังทั้งอง ก็จับถูกกระดูกสันหลัง คิดว่าจะลูปสันหลัง ก็จับถูกหนังทั้งอง หนังทั้งองกับกระดูกสันหลังติดถึงกัน เมื่อคิดว่าจะถ่ายอุจจาระหรือปัสสาวะ ก็ชวนเซล้มลง ณ ที่นั้นเอง เมื่อจะให้กายนี้มีความสุขสบาย เขามีลูปตัว ขนทั้งหลายมีรากเนา ก็หลุดร่วงจากกาย”

ในที่สุดทรงพระดำริว่า

“สมณะหรือพราหมณ์ทั้งหลาย เหล่าหนึ่งเหล่าใด ในอดีตกาล...ในอนาคต...ในปัจจุบัน ได้เสวยทุกข์เวทนาอันเผ็ดร้อนแรงกล้า ที่เกิดเพราะความเพียร อย่างยิ่งก็เพียงเท่านี้ ไม่ยิ่งไปกว่านี้ และด้วยทฤทธิยาอันเผ็ดร้อนนี้ เราก็หาบรรลุนิพพานพิเศษวิเศษที่สามารถทำคนให้เป็นอริยะ ซึ่งเหนือกว่าธรรมชาติของมนุษย์สามัญได้ไม่ มรรคาเพื่อความตรัสรู้ คงจะมีเป็นอย่างอื่นกระมังหนอ

“ดูกรราชากุมาร เรานั้นได้มีความคิดตั้งนี้ว่า เรายังรู้ประจักษ์ใจอยู่ในคราวงานวัปปมงคลของท้าวศากยะผู้พระบิดา เรานั่งอยู่ในร่มไม้หว่าเย็นสบาย สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน มีวิตก มีวิจาร์ มีปีติ และสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ นี้กระมังหนอจะพึงเป็นมรรคาเพื่อความตรัสรู้; เรานั้นได้มีความรู้สึกขัดแย้งตามสติว่า นี่แหละคือมรรคาเพื่อความตรัสรู้; เรานั้นได้มีความคิดว่า เรากลับใหม่ ต่อกความสุข โดยไม่ต้องมีกาม ไม่ต้องมีอกุศลธรรมทั้งหลาย และได้มีความคิดต่อไปว่า เราไม่กลับ ต่อกความสุข โดยไม่ต้องมีกาม ไม่ต้องมีอกุศลธรรมทั้งหลาย

“เรานั้นได้มีความคิดตั้งนี้ว่า การที่บุคคลผู้มีร่างกายผ่ายผอมเหลือเกินอย่างนี้จะบรรลุความสุขอย่างนั้น มิใช่จะทำได้ง่ายเลย ถ้ากระไรเราพึงบริโภคอาหารหยาบ คือข้าวสุกและขนมสดเถิด”

ต่อจากนั้น พระโพธิสัตว์ก็ได้ทรงเสวยอาหารหยาบ จนมีกำลังขึ้นแล้ว ทรงบำเพ็ญฌาน จนบรรลุจตุตถฌาน และได้ตรัสรู้²¹²⁰

ปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายของพระพุทธศาสนา เป็นข้อปฏิบัติที่มีความสุขดังที่กล่าวมานี้ แต่ก็มีข้อต่อจรรว้ง คือ ผู้ปฏิบัติจะต้องไม่ติดใจหลงใหลในความสุขที่เกิดขึ้นแก่ตน ไม่ปล่อยให้ความสุขที่เกิดขึ้นนั้นครอบงำจิตใจของตน ยังมีจิตใจเป็นอิสระ สามารถก้าวหน้าไปในธรรมเบื้องสูงต่อไป จนบรรลุความเป็นอิสระหลุดพ้นโดยสมบูรณ์ ซึ่งเมื่อบรรลุจุดหมายนั้นแล้ว ก็สามารถเสวยความสุขที่เคยเสวยมาแล้ว โดยที่ความสุขนั้นไม่มีโอกาสครอบงำจิตใจ ที่จะทำให้เกิดพันหลงใหลและก่อปัญหาอย่างอื่นขึ้นได้เลย²¹²¹

ในบางกรณีที่เป็นการแสดงความหมายเชิงเปรียบเทียบ หรือยกย่องความเชิงภาษา พระพุทธเจ้าถึงกับทรงเรียกการหมั่นบำเพ็ญฌาน ๔ ว่าเป็นสัญลักษณ์โยค คือความหมกมุ่นในความสุขชนิดหนึ่ง แต่เป็น การหมกมุ่นความสุขชนิดที่ต้งามเป็นประโยชน์ เป็นไปเพื่อความตรัสรู้

เหตุที่ตรัสตั้งนั้น เพราะตามปกติ นักบวชในสมัยพุทธกาล นิยมบำเพ็ญตบะและข้อปฏิบัติต่างๆ ที่บีบรัดเข้มงวดทรมาณตน ซึ่งเมื่อเทียบกันแล้ว ทำให้รู้สึกว่าการบำเพ็ญสมณธรรมในพุทธศาสนาอ่อนเบาสบายเป็นอย่างมาก นักบวชในลัทธิศาสนาอื่นจึงมักยกเป็นข้อตำหนิตีติย่นว่า พระสงฆ์ในพุทธศาสนาเป็นอยู่ย่อหย่อนสุขสบาย ดังตัวอย่างพุทธพจน์ที่ตรัสในคราวหนึ่งว่า

“ดูกรจุนทะ ชื่อนี้เป็นฐานะซึ่งเป็นไปได้ คือ การที่อัญญเดียรติย์ปริพาชกจะพึงกล่าวอย่างนี้ว่า พวกพระสมณะศากยบุตรทั้งหลาย เป็นผู้ใฝ่ประกอบตนหมกมุ่นอยู่ในความสุข; เชอพึงพูดที่อัญญเดียรติย์ปริพาชกที่กล่าวอย่างนั้น ตั้งนี้ว่า สุขสัญลักษณ์โยค (การประกอบตัวให้พัวพันหรือหมกมุ่นในความสุข) ชนิดไหนละท่าน? เพราะว่าสัญลักษณ์โยค มีมากมายหลายอย่างหลายประการ?

²¹²⁰ ม.ม.๑๓/๔๘๘-๕๐๘/๔๔๓-๔๖๑; พจนานุกรมก็มีความเห็นว่า สุขจะบรรลุได้ด้วยทุกข์ จึงได้บำเพ็ญตบะทรมาณตนด้วยวิธีการต่างๆ

ดู ม.ม.๑๒/๒๒๐/๑๘๗ (เคยอ้าง)

²¹²¹ ดู ม.ม.๑๒/๔๒๕-๓/๔๕๗-๔๖๐

“ดูกรจุนทะ สุขัลลิกานุกโยค ๔ อย่างต่อไปนี้เป็นของทราวม เป็นของชาวบ้าน เป็นของปฤชชน เป็นอนาจระ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่ออภิญญา เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน; ๔ อย่างไหน? กล่าวคือ คนพาลบางคนในโลกนี้ ฆ่าสัตว์แล้ว ทำตนให้เป็นผู้เขิบอิม...บางคนถือเอาของที่เขามาได้ให้แล้ว ทำตนให้เป็นผู้เขิบอิม...บางคนพูดเท็จแล้ว ทำตนให้เป็นผู้เขิบอิม...บางคนพรั่งพร้อมเต็มที่ บำรุงบำเรอตนด้วยกามคุณทั้ง ๕...

“ดูกรจุนทะ สุขัลลิกานุกโยค ๔ อย่างต่อไปนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อนิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่ออภิญญา เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน โดยส่วนเดียว; ๔ อย่างไหน? กล่าวคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน...ทุติยฌาน...ตติยฌาน...จตุตถฌาน...”²¹²²

เรียนรู้ให้ชัด วิธีปฏิบัติต่อความสุข

ความเท่าที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น สอดคล้องกับหลักการทั่วไปเกี่ยวกับความสุข ตามคำสอนของพระพุทธศาสนา หลักการทั่วไป หรือหลักการใหญ่ของพระพุทธศาสนาสำหรับปฏิบัติต่อความสุข มี ๓ หัวข้อ ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ความพยายามจะมีผล ความเพียรจะมีผลได้อย่างไร? ภิกษุในธรรมวินัยนี้

- (๑) ไม่เอาทุกข์ทับถมตน ที่ไม่มีทุกข์ทับถม
- (๒) ไม่ละทิ้งความสุขที่ชอบธรรม
- (๓) ไม่หมกมุ่นสยบในความสุข (แม้ที่ชอบธรรม) นั้น”²¹²³

แต่หลักการใหญ่นั้น ไม่ได้จบแค่ ๓ ข้อนี้ พระพุทธเจ้าตรัสต่อไปถึงตอนสำคัญ ซึ่งสรุปสาระสำคัญได้เป็นข้อที่ ๔ ว่า พึงเพียรพยายามกำจัดเหตุแห่งทุกข์ให้หมดสิ้นไป ข้อนี้เป็นเกณฑ์ตัดสินสุดท้าย ที่จะให้ถึงจุดหมาย เพราะจะบรรลุธรรมสูงสุด ลิ่นทุกข์สุขสมบูรณ์ ก็ต้องกำจัดเหตุแห่งทุกข์ให้หมดสิ้น

พร้อมกันนั้น การทำความเพียรเพื่อกำจัดเหตุแห่งทุกข์นี้ เมื่อว่าตามหลักของการปฏิบัติตามลำดับ ก็พูดได้อีกสำนวนหนึ่งว่า เพียรปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขที่สูงขึ้นไป จนถึงสุขสูงสุดที่เป็นภาวะอันไร้ทุกข์โดยสิ้นเชิง

ดังนั้น จึงสรุปหลักที่ตรัสซึ่งจัดได้เป็น **วิธีปฏิบัติต่อความสุข ๔ ข้อ** ดังนี้

๑. ไม่เอาทุกข์ทับถมตนที่ไม่เป็นทุกข์
๒. ไม่ละทิ้งสุขที่ชอบธรรม
๓. แม้ในสุขที่ชอบธรรมนั้น ก็ไม่หมกมุ่นสยบ
๔. เพียรทำเหตุแห่งทุกข์ให้หมดสิ้นไป
(โดยนัยว่า เพียรปฏิบัติเพื่อเข้าถึงสุขที่สูงขึ้นไปจนสูงสุด)

นี่เป็นหลักเกณฑ์มาตรฐาน ที่ชาวพุทธจะพึงใช้ปฏิบัติ ในการเกี่ยวข้องกับความสุข

²¹²² ที.ปา.๑๑/๑๑๔-๕/๑๔๓-๕

²¹²³ ม.อ.๔/๑๒/๑๓ (ตรัสเพื่อแสดงความแตกต่าง ระหว่างพระพุทธศาสนา กับลัทธิของนิครนถ์ ซึ่งเป็นคำสอนประเภทอัตตกิลมณานุกโยค).

อย่างไรก็ตาม แม้จะมีหลักการที่เป็นแกนกลางให้แบบนี้ แต่ความละเอียดอ่อน ความกว้างขวางลึกซึ้งแห่งความเข้าใจเกี่ยวกับความสุข ก็ยังแตกต่างกันไป และเป็นข้อที่พื่อนำมาพิจารณาประกอบด้วย เช่น ผู้ที่เห็นโทษของกามสุข เมื่อหน่ายกามสุขแล้ว และด้วยมุ่งหวังความสุขที่ประณีตขึ้นไป จึงบำเพ็ญข้อปฏิบัติบางอย่าง ซึ่งบางตอนมีลักษณะยากลำบาก ผู้ยังข้องอยู่ในกามสุขอาจจะมองการกระทำของเขาว่าเป็นการหาทุกข์มาใส่ตัวก็ได้

ในกรณีเช่นนี้ เมื่อผู้ปฏิบัตินั้นมีความพร้อมอยู่แล้ว เมื่อหน่ายกามสุขอยู่แล้ว ซึ่งการอยู่ในกามสุขกลับกลายเป็นความทุกข์สำหรับเขาก็ดี หรือแม้ยังไม่พร้อมดีนัก แต่มองเห็นโทษของกาม เห็นคุณค่าของความสุขที่ประณีตกว่า ซึ่งเป็นอิสระ ไม่ต้องพึ่งพาการเสพ ไม่ต้องขึ้นต่อวัตถุเป็นต้นภายนอก และมีความหวังว่าจะได้สุขที่ประณีตนั้นก็ดี ข้อปฏิบัติที่ยากลำบากนั้น ก็กลายเป็นแบบฝึกหัดสำหรับฝึกตน

ถ้าหากบุคคลนั้นสมัครใจจะฝึก และข้อปฏิบัตินั้นก็มิเคยเกิดไปจนกลายเป็นการทรมานตัวเอง ท่านก็ยอมให้ในความหมายที่ว่าเป็นการฝึกนั้นแล

นอกจากนั้น ความเป็นอยู่บางด้านของผู้ประสพสุขอันประณีตแล้ว บางครั้ง เมื่อมองดูในสายตาของคน ที่ข้องในกามสุข อาจเห็นเป็นความทุกข์ไปก็ได้ เช่นเดียวกับคนที่อยู่ในความสุขอันประณีต มองเห็นความเป็นอยู่ของคนที่ยังข้องในกามสุขว่าเป็นความทุกข์ แต่ทั้งนี้ ผู้ที่อยู่ในภาวะนั้นเอง ย่อมรู้ตัวว่าตนมีความสุขหรือไม่

เป็นอันว่า ปัญหาที่ว่าพระพุทธศาสนาเป็นคำสอนที่นิยมสุข หรือนิยมทุกข์ (เป็นสุขนิยม หรือทุกข์นิยม) ใฝ่สุขหรือใฝ่ทุกข์ เป็นอันตัดทิ้งไปได้แล้ว เพราะไม่ใช่ทั้งนั้น

ยังเหลือปัญหาแต่เพียงในแง่ความเข้าใจ เกี่ยวกับความหมาย หรือขอบเขตความลึกซึ้งของความสุข ซึ่งก็สรุปได้คือ เหลือเพียงการเลือกระหว่าง กามสุข (ความสุขที่พึ่งพาสิ่งเสพข้างนอก) กับสุขที่ประณีตกว่ากามสุข (ความสุขข้างในที่สร้างขึ้นเองได้อย่างเป็นไทแก่ตน) ในแง่นี้ ข้อยุติก็คือ ท่านถือว่า ความสุขประณีตสำคัญกว่า

จึงตกลงว่า ควรมีความสุขประณีต อย่างน้อยก็มีทั้งกามสุขและสุขประณีตด้วย คืออย่างน้อยก็ให้ได้ อย่างบุคคลโสดาบัน และสกทาคามี ที่ว่า *กามสุขก็ยังเสพไม่ทิ้งไป สุขอิสระข้างในก็ถึงด้วย*

หลักการทั่วไปสำหรับการก้าว จากระดับกามสุข ไปสู่สุขที่ประณีตกว่า หรือจากสุขด้วยเสพ ไปสู่สุขอิสระ ก็คือ ความพร้อม และการฝึก และก็มีหลักทั่วไปตามมาอีกข้อหนึ่งว่า บุคคลทุกคนควรมีความสุขอันชอบธรรมที่เหมาะสมกับระดับชีวิตของตน หรือที่เป็นผลแห่งความเพียรพยายามฝึกฝนตนเอง อย่างน้อยหนึ่งขั้น

หากผู้ใดขาดความสุขที่พึงได้พึงถึง ทั้งสองด้าน เช่น กามสุขก็สูญเสียไปแล้ว ความสุขประณีตก็มิได้ปฏิบัติตัวเพื่อให้ได้ คนนั้นท่านถือว่าเป็นผู้มีชีวิตพลาดที่สุด

โดยนัยนี้ พระภิกษุผู้สละกามสุขไปแล้ว และมีได้ตั้งใจฝึกฝนตนเพื่อความสุขที่ประณีต หรือฝึกไม่สำเร็จ จึงอยู่ในฐานะตกต่ำ เป็นผู้พลาดจากประโยชน์ ยิ่งกว่าชาวบ้านที่เสพกามสุข พุดงายๆ ในแง่นี้ ว่า พระไม่ตีเติมทีดีกว่าคฤหัสถ์ หรือนำสงสารกว่าคฤหัสถ์ ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรผู้บวชแล้วอย่างนี้ แต่เป็นผู้มีความละโมภ มีราคะแรงกล้าในกามทั้งหลาย มีจิตพยาบาท มีความดำริแหว่งแหว่ง มีสติเลอะเลือน ไร้สัมปชัญญะ ใจไม่มีสมาธิ จิตพถ่าน ปล่อยอินทรีย์ ไม่สำรวจ, บุคคลผู้นี้ เรากล่าวว่า มีอุปมาเหมือนตุ้มพินเผาผีที่ไฟไหม้ปลายนเสียแล้วทั้งสองข้าง อีกตรงกลางก็เปื้อนคูด จะใช้ประโยชน์เป็นเครื่องใช้ในบ้าน ก็ไม่ได้ผล เป็นเครื่องใช้ในป่า ก็ไม่ได้ผล โภคะของคฤหัสถ์ เขาก็เสื่อมไปเสียแล้ว ประโยชน์ที่มุ่งหมายของความเป็นสมณะ เขาก็ทำให้บริบูรณ์ไม่ได้”²¹²⁴

²¹²⁴ ลี.ข.๑๗/๑๖๗/๑๑๓; พุ.อิตี.๒๕/๒๗๑/๒๙๙

มองความสุขเชิงปฏิบัติ วัดจากการพัฒนาของชาวบ้านขึ้นไป

เมื่อพิจารณาโดยถือความสุขเป็นหลัก พอจะสรุปแนวทัศนะของพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับความสุข ได้ดังนี้

๑. กรณีที่เสวยความสุข

ก. **ขั้นดีเลิศ** คือ การเสวยความสุข พร้อมทั้งรู้จักความสุขอย่างประณีตด้วย ความสุขอย่างประณีตนั้น จะเป็นเครื่องคุ้มครองรักษา และค่าประกัน ให้การเสวยความสุขอยู่ในขอบเขตแห่งความดีงาม ให้เสวยกามอย่างมีศีลธรรม ไม่ก่อปัญหาทั้งแก่ตนและคนอื่น แต่สามารถเป็นอยู่อย่างเกื้อกูล ทำให้เกิดประโยชน์สุขทั้งแก่ตนเอง และสังคม โดยมีลักษณะทั่วไป คือ รู้เท่าทันเห็นโทษ อันได้แก่ช่องเสีย หรือแง่ที่บกพร่องของกามสุขนั้น รู้จักประมาณในการเสพ ไม่หลงใหลมัวเมา เช่น ในทางเพศ ผู้มีครอบครัวก็มีสทธานโศษ คือความพอใจมีอยู่แค่คู่ครองของตน อยู่ร่วมกันด้วยธรรม เช่น ซื่อตรงจงรักต่อกัน และซึ้งก้องกันให้เจริญก้าวหน้าในความดีงาม และในความสุขที่ประณีตสูงขึ้นไป เช่น คู่อริยสาวกบิดามารดาของนายนกุล เป็นต้น²¹²⁵

ข. **ขั้นดี** คือ การเสวยความสุขที่มีศีลธรรม แต่ยังห่างเหินจากความสุขอย่างประณีต มีลักษณะคล้ายกับการเสวยความสุขขั้นดีเลิศนั่นเอง คือ เสวยกามสุขไปตามปกติธรรมดา โดยยอมรับ และรู้เท่าทันความจริงว่า เมื่อมีกาม ก็ต้องมีทุกข์บ้างเป็นคู่กัน มองเห็นแง่เสีย หรือโทษของกามนั้น แล้วดำเนินชีวิตอย่างให้มีทุกข์น้อยที่สุด ให้กามเกิดโทษก่อบุญหาน้อยที่สุด ไม่หมกมุ่น รู้จักประมาณ และพยายามปฏิบัติตนให้เป็นที่เกิดของประโยชน์สุขให้มาก ทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่น แต่เพราะยังขาดความสุขอย่างประณีตไว้เป็นทางออกและเป็นหลักประกัน จึงยังเสี่ยงต่อการที่จะถูกล่อลวงให้ถลาลึกลงไปในกามสุข อาจกลับหมกมุ่นสยบได้อีก ไม่มั่นคงปลอดภัยแท้จริง

ค. **ขั้นทราม** คือ การเสวยความสุขอย่างหมกมุ่นมัวเมา จิตใจฝักใฝ่หลงใหลครุ่นคิดอยู่แต่ในเรื่องการแสวงหา และปรนเปรอตนด้วยสิ่งเสพต่างๆ มีลักษณะเด่น เช่น ในเรื่องอาหาร และเรื่องทางเพศ ก็มีกามกระตุ้นปลุกเร้า ให้มีความตื่นเต้นความเครียดความกระสับกระส่ายร่ารอนกระวนกระวาย อย่างเกินเลยกว่าระดับที่เรียกกันว่า เป็นความต้องการตามธรรมชาติ ของการกินอาหาร และการสืบพันธุ์ อาจปรุงแต่งวิธีการและอุปกรณ์ต่างๆ ขึ้นมา เพื่อปลุกเร้าความเครียดกระวนกระวายเช่นนี้ โดยอาศัยความต้องการที่เรียกกันว่าตามธรรมชาตินั้นเป็นเพียงเชื้อสำหรับจุดไฟ แล้วโหมความอยากเร้ารุ่มหรือร่ารอนให้รุ่มแรงมากกว่าปกติ และให้เป็นไปอยู่บ่อยๆ หรือเนื่องนิตย์ แม้กระทั่งถึงขั้นที่เรียกว่าวิปริต

ในสภาพเช่นนั้น การกินอาหารที่มีไซ้เพื่อหล่อเลี้ยงกาย และเพศสัมพันธ์ที่มีไซ้เพื่อการสืบพันธุ์ จะเป็นไปอย่างโดดเด่น จนถึงขั้นหมกมุ่นถึงต่อจุดหมายเดิม กลายเป็นกิจกรรมเสพเพื่อสนองตัณหาอย่างเดี๋ยวล้วน หรือกามเพื่อกามโดยสิ้นเชิง และตามมาด้วยภาวะที่เรียกว่า อยู่เพื่อกาม หรือมีชีวิตอยู่เพื่อกินเสพเท่านั้น

ในระดับสังคม เมื่อสภาพที่เลยจากขั้นปลดปล่อยระบายนตามธรรมชาติ กลายเป็นขั้นความเครียดกระวนกระวายที่ปรุงแต่งโดยจงใจเช่นนี้ จนเป็นไปอย่างแพร่หลายเกร่อแล้ว สังคมนั้นจะเป็นเหมือนอยู่ในภาวะสงครามตลอดกาลชนิดหนึ่ง

ตามปกติ ในภาวะสงคราม ย่อมจะมีการปลุกเร้าใจคนให้เกิดความโกรธแค้นเกลียดชัง เกินกว่าระดับความรู้สึกที่จะเป็นไปเองตามธรรมดา จนคนอยาก และพร้อมเต็มที่ ที่จะทำการล้างผลาญเช่นฆ่าทำลายกัน และมีความชื่นชมสนใจในการที่ได้กระทำเช่นนั้น

²¹²⁵ อภ.จตุกก.๒๑/๕๕/๘๐

ในภาวะการปรุงแต่งนี้ก็เช่นเดียวกัน จะมีการยั่วปลุกเร้าให้เกิดความที่นกระหาย และความหมกมุ่น ครุ่นคิดอยากเสพออย่าง เกินกว่าที่จะเป็นไปเองตามธรรมดา

ภาวะเช่นนี้ เป็นคู่กับสงครามเกลียดโกรธ อาจเรียกว่าสงครามกาม และเป็นทางมาของสงครามเกลียดโกรธได้ด้วย พูดได้ว่า คนเขาอยู่กันสบายๆ ทำการสร้างสรรค์ต่างๆ กันดีๆ กลับมาแก้งยู่เย้า ให้เขาเกิดความทุกข์ความเครียดบีบคั้น ให้ทนอยู่สุขสบายไม่ได้ เหมือนยั่วให้คนโกรธ จนต้องหาความสาแก่ใจด้วยการทำลาย

เมื่อ *ภาวะสงครามกาม* เป็นไปอย่างยึดเยื้อ มีกิจกรรมปลุกยู่ เช่นการโฆษณา คอยหนุนนอยู่เรื่อยๆ คนจะมีความโหมเอียงไปในทางที่จะไม่มองเห็นคนในฐานะที่เป็นเพื่อนมนุษย์ หรือแม้แต่เป็นมนุษย์ แต่จะมองเห็นคนในแง่ที่เป็นสิ่งสำหรับเสพ เป็นเหยื่อ หรือเป็นแหล่งที่อำนวยความสะดวก และตั้งความหวังในการที่มองเช่นนั้น หรือถ้าคนนั้นมีชื่ออยู่ในฐานะจะเป็นที่เสพ หรืออำนวยความสะดวกได้ ก็จะมองเห็นในแง่เป็นคู่แข่ง คู่แค้นแย่ง หรือตัวขัดขวาง หรือไม่ก็เป็นสิ่งเกะกะ ไร้ประโยชน์ น่ารังเกียจ น่ารำคาญ

เมื่อใจคนฝักใฝ่หมกมุ่นครุ่นอยู่กับกาม และการเสพต่างๆ ฉันทะในการทำหน้าที่การงานก็เป็นไปได้ยาก ทำให้ขาดความรักงาน ไม่ตั้งใจในการทำงาน ไม่มีสมาธิ ระบบฉันทะจะเลื่อนหาย ระบบตณหาจะเป็นใหญ่ คนได้แต่รอคอยจังหวะเวลาที่จะไปหาสิ่งเสพ ทำกิจการต่างๆ เพื่อมุ่งเอากามในรูปของผลประโยชน์เท่านั้น การทำงานเพื่อผลสำเร็จของงาน เพื่อความดีเลิศของงาน จะเสื่อมหาย มีแต่การทำงานพอให้เสร็จ หรือพอให้เห็นว่าเสร็จ ตลอดจนการที่จะได้กามโดยทางลัด ที่ไม่ต้องทำงาน เป็นทางมาของการทุจริตและอาชญากรรมนานา

เมื่อใจโหมไปเ็นทางที่จะมองเห็นกันเป็นเหยื่อ หรือเป็นผู้แข่งแย่ง ครุ่นใฝ่อยู่กับการแสวงหาสิ่งเสพ และวางแผนปกป้องกามส่วนที่ตนจะได้ หรือที่ยึดเป็นของตน ความหวาดระแวงริษยาข่มเหงกัน ก็เป็นไปได้อย่างมาก ในสภาพเช่นนั้น โอกาสที่มนุษย์จะรู้จักปีติสุขอย่างประณีต แม้แต่เพียงความสุขอย่างง่ายๆ เช่น ความซาบซึ้งในไมตรีจิตมิตรภาพ และน้ำใจเมตตาต่อกัน การได้รับความเอิบอิ่มสดชื่นเบิกบานเยือกเย็นใจในบรรยากาศสงบร่มรื่น ด้วยจิตที่เปิดออกรับรู้ความงามของธรรมชาติ เป็นต้น ก็หาได้ยาก แม้แต่กามสุขชนิดที่ซาบซึ้งชุ่มเย็นด้วยมีคุณค่าทางจิตใจประกอบ คนก็แทบจะไม่รู้จัก

เมื่อปราศจากความสุขอย่างสงบจำเ็นเช่นนี้แล้ว สุขภาพจิตของมนุษย์ก็ตกอยู่ในอันตราย เพราะความสุขแบบกามตณหาล้วนๆ ที่เร้าร้อนร่ารอน ปราศจากประณีตรสแห่งคุณค่าทางจิต เช่นความรักความเห็นใจ ความเอ็นดูเอื้อเฟื้อ เป็นต้น ย่อมไม่ช่วยเกื้อกูลแก่สุขภาพจิต คนสองฝ่ายเข้ามาหากัน หรือเข้ามาครอบครองเสพกัน เพราะกามเป็นเหตุ ต่างก็มุ่งจะเอาจากกันเท่านั้น เป็นความสุขที่มาพร้อมกับการสูญเสียสุขภาพจิตมากกว่า

ยิ่งกว่านั้น การคบหา หรือสัมพันธ์เพื่อเอาจากกัน ก็ดี งานที่มีใ้เพื่อองาน²¹²⁶ แต่เพื่อผลประโยชน์ตอบแทน ก็ดี การคอยเพ่งมองแก่งแย่งผลประโยชน์กัน ก็ดี มักนำไปสู่ความผิดหวัง ความหวาดระแวง ความคับแค้น และคับข้องใจ ชนิดที่แห้งแล้ง ทำลายสุขภาพจิตเป็นอย่างมาก สังคมที่ตกอยู่ในสภาพเช่นนี้ แม้จะมีกามอย่างนับว่าค่อนข้างบริบูรณ์ คนย่อมไม่มีความสุขแท้จริง แต่มีทุกข์มาก และทุกข์ชนิดแห้งแล้ง ย่อมเป็นทุกข์แท้ๆ ที่เหี้ยมโหดมาก ถึงสังคมจะเพียบพร้อมด้วยสิ่งเสพ แต่ชีวิตก็เปราะ และเหมือนไร้ความหมาย

²¹²⁶ งานเพื่อนาน ในที่นี้ มีใ้หมายถึง งานเพื่อนานโดยตัวของมันเอง หรืองานล้วนๆ แต่ให้เล็งถึงประโยชน์สุขของหมู่มนุษย์ และความดีงามที่เป็นจุดมุ่งหมายของการทำงานนั้น

ในสังคมที่ขาดแคลนผู้รู้จักความสุขสงบข้างในอย่างประณีต ก็ไม่มีแหล่งที่จะอำนวยความสะดวกประณีตนั้น แม้แก่ผู้ที่ต้องการอย่างยวดยิ่ง ในขณะที่ปัญหาตามมามากกว่า ในสังคมที่หนักในกามสุขนั้น จะมีคนจำนวนไม่น้อยที่ประสบความผิดหวังจากกามสุข หรือถูกผลร้ายของกามสุขกระทบเข้าไปในรูปใดรูปหนึ่ง แล้วเกิดปฏิกิริยาต่อกามสุขนั้น กลายเป็นเบื่อหน่าย หรือถึงกับเล่นไปทางเอียงสุดตรงข้าม กลายเป็นเกลียดชังกามสุขเสียทีเดียว เลยไปพบเข้าเข้ากับคนอื่นอีกพวกหนึ่ง ซึ่งพ้นออกไปจากฐานะที่จะเสวกามสุขอย่างปกติธรรมดา เช่น คนสูงอายุเฒ่าแก่ช่วยตัวเองไม่ได้

สำหรับบุคคลเหล่านี้ กามสุขเขาก็ไม่พร้อมที่จะเสพ หรือรังเกียจเสียแล้ว ถ้าไม่มีความสุขข้างในอย่างประณีตเป็นทางออกไว้ให้อีก ก็จะประสบปัญหาทางจิตอย่างหนัก ถ้ายังมีกำลัง ก็อาจจะหันไปทางออกอย่างอื่น เช่น สิ่งมีนเมา และสารเสพติดต่างๆ เป็นต้น ก่อให้เกิดปัญหาลังคมหนักยิ่งขึ้น

เมื่อกระแสกามตันหนำรุนแรงไหลท่วมท้น และมนุษย์ไม่สำนึกที่จะกลับตัวได้ทัน ลังคมที่ฟอนพะก็จะเปื่อยยุ่ยกินตัวเองหมดสภาพไป พร้อมทั้งความล่มสลายของอารยธรรมติดตามมา

๒. กรณีที่ไม่เสวยกามสุข

ก. **ขั้นดีเลิศ** ได้แก่ การได้เสวยความสุขอิสระภายใน ที่เป็นสุขแท้ สุขไท อันประณีต ซึ่งมีความเต็มอิ่มสมบูรณ์ในตัวแล้ว โดยที่จิตของผู้นั้นหลุดพ้นจากความไม่ปรารถนาต่อกามสุข ไม่นิยมมา หรือไม่วกเวียนมาหา กามสุขนั้น ความเป็นไปเองโดยธรรมดา บุคคลเช่นนี้ ย่อมหลุดพ้นจากปัญหาที่จะเกิดจากกามไปได้โดยสิ้นเชิง

ข. **ขั้นดี** ได้แก่ การละกามสุข ของผู้หวังจะได้ และกำลังฝึกเพื่อจะได้ความสุขอย่างประณีต การละกามสุขในกรณีนี้จะเป็นสิ่งสมควร ต่อเมื่อบุคคลนั้นเบื่อหน่ายกามสุขแล้ว มีความพร้อมที่จะฝึกตนเพื่อเข้าถึงความสุขอย่างประณีตต่อไป หรือแม้ยังไม่พร้อมในแง่ของความเบื่อหน่ายอย่างนั้น แต่ได้มองเห็นหยั่งทราบถึงโทษของกาม และเล็งเห็นคุณของสุขอิสระที่ประณีตกว่า พร้อมทั้งมีความหวังว่าจะได้ความสุขประณีตนั้น และสมัครใจที่จะฝึกตน การสมัครใจและรู้ตัวว่ากำลังฝึกตน จะป้องกันไม่ให้เกิดผลเสียเนื่องด้วยการกักกดหรือฝืน

แต่เมื่อใดไม่ต้องการจะฝึก หรือหมดกำลังศรัทธาที่จะฝึกเสียแล้วอย่างแน่นอน ก็พึงยอมรับความพ่ายแพ้ และเลิกการฝึกได้ เช่น ถ้าบวชเป็นภิกษุ ก็ลาสิกขาเสียโดยสมัครใจ

สำหรับผู้ทำเช่นนี้โดยสุจริตใจ แม้แต่การสักๆ บวชๆ ซึ่งตามปกติมิใช่เป็นวิธีการที่ทานสนับสนุนเลย ก็เป็นเครื่องช่วยทำให้เกิดความพร้อม จัดเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการฝึกได้ด้วย เช่น พระจิตตหัตถสภารีบุตร ที่บวชและสึกถึง ๗ ครั้งแล้ว ในที่สุดได้บรรลุอรหัตตผล²¹²⁷ เป็นต้น

ค. **ขั้นหาม** ได้แก่ การละกามสุข เนื่องจากปฏิกิริยาต่อกาม แล้วเล่นไปสุดทางตรงข้าม ประพฤติพรต เข้มงวดบีบคั้นตนเอง ระบายความเกลียดชังกาม โดยเอากายตนหรือชีวิตเป็นเป้า ระดมทุกข์เข้าทับถมตน การบีบคั้นตนเช่นนี้ หรือการกักกด โดยขาดความหมายของความเข้าใจและการฝึกฝนที่กล่าวในข้อ ๒ ข. ย่อมกลายเป็นการเบียดเบียนตน และกลายเป็นปัญหาทางจิตอีกอย่างหนึ่ง

²¹²⁷ อัง.ฉก.๒๒/๓๓๑/๔๓๙-๔๔๖ (ท่านผู้นี้ได้วิหารสมาบัติขั้นสูงแล้ว ก็ยังสัก); เรื่องนี้มีอ้างอิงใน อัง.อ.๓/๑๖๔; ฐ.อ.๒/๑๒๒; ข.อ.๒/๑๑๓.

พึงระลึกไว้ว่า พระพุทธศาสนาถือว่า การไม่เบียดเบียนตนเอง เป็นหลักการสำคัญ เป็นการปฏิบัติธรรมอย่างหนึ่ง เช่นเดียวกับการไม่เบียดเบียนผู้อื่น²¹²⁸ ผู้ปฏิบัติด้วยดีน หรือด้วยปฏิกิริยาเช่นที่กล่าวมานั้น พึงแก้ไขด้วยการเปลี่ยนแปรไปเป็นการฝึกในข้อ ๒ ข.²¹²⁹

พระพุทธศาสนาสอนให้มองดูรู้เห็น และยอมรับสิ่งทั้งหลายตามสภาพที่เป็นจริง สนับสนุนให้ฝึกตนเพื่อก้าวหน้าองงามในธรรมยิ่งๆ ขึ้นไป ผู้ที่มีความพร้อม และฝึกฝนตนอยู่ในระดับต่างกัน ก็อยู่ร่วมกันโดยสงบสุขปรารถนาดี และเกื้อกูลต่อกัน ส่งเสริมประโยชน์สุขอันชอบธรรม และความก้าวหน้าของกันและกันตามระดับ ไม่ข่มขู่บีบบังคับ หรือหมิ่นแคลนกันและกัน ร่วมกันสร้างบรรยากาศของสังคม ให้มีความร่มเย็น ไม้ตรี ดิงาม เจริญพัฒนา พร้อมไปด้วยกันกับความสงบสุข

²¹²⁸ เช่น ม.อ.๑๔/๑๔๖-๗/๑๑๓; อัง.จตุกก.๒๑/๑๘๖/๒๔๓; ที.ปา.๑๑/๒๗๔/๒๔๔ ฯลฯ; แต่ต้องระลึกไว้ด้วยว่า การเบียดเบียนตนเองนี้เป็นคนละเรื่องกันกับการเบียดเบียนผู้อื่นเมื่อมีเหตุ ซึ่งเป็นการปฏิบัติธรรมอีกอย่างหนึ่ง

²¹²⁹ ในสังคมไทย ได้มีประเพณีการบวชอย่างหนึ่ง เรียกว่า “บวชเรียน” ซึ่งนอกจากเปิดโอกาสแห่งการบวช สำหรับผู้พร้อมที่จะฝึกตนเพื่อเข้าถึงความสุขอย่างประณีตแล้ว ก็ใช้การบวชเป็นช่องทางสำหรับการศึกษาศึกษาแก่มวลชน ด้วยการฝึกฝนเยาวชน ทั้งด้านวิชาการ ศีลธรรม และวัฒนธรรม เป็นเครื่องเตรียมคนให้พร้อมที่จะเข้าสู่สังคม

ผู้บวชส่วนมาก บวชตั้งแต่วัยเด็ก ตามความประสงค์ของผู้ปกครอง เมื่อบวชและได้เรียนพอสมควรแล้ว ก็ตัดสินใจโดยสมัครใจว่า จะบวชอยู่ต่อไป หรือจะกลับคืนสู่เพศคฤหัสถ์ด้วยความยินดีต้อนรับของสังคม

โดยวิธีนี้ ระหว่างที่บวชอยู่ ผู้บวชย่อมรู้ตระหนักรู้ว่า ตนอยู่ระหว่างการฝึก ซึ่งถ้าตนไม่ต้องการอยู่จริง ก็จะฝึกอยู่เพียงชั่วคราวเท่านั้น แล้วก็จะละเลิกไป เมื่อเป็นเช่นนั้น จิตก็ยอมรับความจริงได้ และแม้แต่คนที่ไม่พร้อม ก็อาจตั้งใจฝึกตนให้ดีที่สุดตลอดช่วงเวลาชั่วคราวนั้น

วิธีฝึกโดยสอดคล้องกับความเป็นจริงเช่นนี้ จึงทำให้เกิดผลดี โดยไม่เกิดโทษที่เนื่องมาจากความกักตุน แล้วดันรนออกนอกกลุ่มนอกทาง หรือหากจะมีโทษบ้าง ก็เหลือน้อยที่สุด

โดยนัยนี้ หากยังคงรักษาประเพณีบวชอย่างนี้ไว้ ก็จะต้องเปิดโอกาสให้การฝึกเป็นไปโดยสมัครใจอย่างเสรีด้วย จึงจะเป็นการชอบธรรมแก่บุคคล และก่อประโยชน์สุขแก่สังคม

บันทึกพิเศษท้ายบท

เพื่อความเข้าใจลึกกลงไปจำเพาะเรื่อง

บันทึกที่ ๑: ความสุข จัดเป็นคู่ๆ

ความสุข ที่แสดงไว้เป็นคู่ๆ ใน อง.ทูก.๒๐/๓๐๙-๓๒๑/๑๐๐-๒ (ไขความตาม อง.อ.๒/๖๙) มีดังนี้:

๑. **คิหิสุข** (สุขของคฤหัสถ์ หรือสุขของชาวบ้าน) กับ **บรรพชาสุข** หรือ **บรรพชิตสุข** (สุขในชีวิตการบวช หรือสุขของนักบวช)
๒. **กามสุข** (สุขเกิดจากกาม) กับ **เนกขัมมสุข** (สุขเกิดจากความปลอดโปร่งจากกาม หรือจากความสละออก ไม่โลภ)
๓. **อุปธิสุข** (สุขกัลลหุภย ได้แก่สุขในไตรภุมิ หรือโลกียสุข) กับ **นิรูปธิสุข** (สุขไม่กัลลหุภย ได้แก่โลกุตระสุข)
๔. **สวาสสุข** (สุขก่ออาสวะ) กับ **ขณาสวสุข** (สุขไม่ก่ออาสวะ หรือสุขไร้อาสวะ)
๕. **สามิสสุข** (สุขอิงอามิส สุขอาศัยเหยื่อล่อ สุขขึ้นต่อวัตถุสิ่งเสพ หรือสุขทางเนื้อหนัง) กับ **นิรามิสสุข** (สุขไม่อิงอามิส สุขไม่ต้องอาศัยเหยื่อล่อ หรือสุขไม่ขึ้นต่อสิ่งเสพ)
๖. **อริยสุข** (สุขของพระอริยะ) กับ **อนริยสุข** (สุขของผู้ไม่เป็นอริยะ คือสุขของปุถุชน)
๗. **กายิกสุข** (สุขทางกาย) กับ **เจตสิกสุข** (สุขทางใจ)
๘. **สัปปีติกสุข** (สุขเจือปีติ ได้แก่สุขในนิมิตที่ ๑ และที่ ๒) กับ **นิปปีติกสุข** (สุขไม่เจือปีติ ได้แก่สุขในนิมิตที่ ๓ และที่ ๔)
๙. **สาตสุข** (สุขมีรสขึ้น อรรถกถาว่าได้แก่ สุขในนิมิต ๓ ขั้นต้น) กับ **อุเบกขาสสุข** (สุขเกิดแต่อุเบกขา คือสุขเมื่อจิตได้ดุล เต็มที่ มองดูเฉยอย่างเป็นกลาง พร้อมที่จะเห็นตามเป็นจริง และวินิจฉัยโดยถูกต้องเสมือนคนมีปัญญาผู้มองจากนอก เหตุการณ์ ทำหน้าที่ได้แก่สุขในนิมิตที่ ๔)
๑๐. **สมาธิสุข** (สุขเกิดจากสมาธิ ไม่ว่าจะอุปจาระ หรืออัปปนา ก็ตาม) กับ **อสมามิทธิสุข** (สุขที่ไม่ถึงสมาธิ)
๑๑. **สัปปีติการัมมณสุข** (สุขเกิดแก่ผู้พิจารณาฌาน ๒ ขั้นแรกที่มีปีติ) กับ **นิปปีติการัมมณสุข** (สุขเกิดแก่ผู้พิจารณาฌานที่ ๓ และที่ ๔ ซึ่งไม่มีปีติ)
๑๒. **สาตารัมมณสุข** (สุขเกิดแก่ผู้พิจารณาฌาน ๓ ขั้นแรกที่มีรสขึ้น) กับ **อุเบกขารัมมณสุข** (สุขเกิดแก่ผู้พิจารณาฌานที่ ๔ ซึ่งมีอุเบกขา)
๑๓. **รูปารัมมณสุข** (สุขมีรูปธรรม หรือรูปฌานเป็นอารมณ์) กับ **อรูปารัมมณสุข** (สุขมีอรูปธรรม หรืออรูปฌานเป็นอารมณ์)

แต่ละคู่มีคำสรุบท้ายว่า สุขอย่างหลังเป็นเลิศ หรือยอดเยี่ยมกว่า
 หนึ่ง ฟังระลึกไว้ด้วยว่า อุเบกขาที่กล่าวถึงในสุขข้างต้นนั้น ไม่ใช่อุเบกขาเวทนา

บันทึกที่ ๒: ความสุข จัดเป็น ๓ ระดับ (อีกแบบหนึ่ง)

มีการจัดแบ่งระดับความสุขอีกอย่างหนึ่ง ที่เจียดเข้ามากับการจัดกลุ่มแบบที่แสดงไว้ในตัวบท คือ ใน ส.สพ.๑๘/๔๕๐-๒/๒๙๓ ซึ่งท่านจำแนกสุขเป็น ๓ เหมือนกัน คือ

๑. **สามิสสุข** สุขอาศัยอามิส ได้แก่กามสุขนั่นเอง
๒. **นิรามิสสุข** สุขไม่อาศัยอามิส ท่านหมายถึงสุขในนิมิต ๓ ขั้นต้น
๓. **นิรามิสตรสุข** สุขยิ่งกว่านิรามิสสุข หรือสุขเหนือกว่านิรามิสสุข ท่านหมายถึง ความสุขโสภณัสสที่เกื้อหนุนแก่พระชินฺหาสพ ผู้พิจารณาจิตซึ่งหลุดพ้นแล้วจากราคะ โทสะ และโมหะ

อรรถกถากล่าวว่า สุขอย่างที่ ๓ คือนิรามิสตรสุขนั้น เป็นโลกีย์ (เรียกอย่างง่าย ๆ ว่า สุขเกิดจากปัจเจกเวทณญาณของพระอรหันต์นั่นเอง) แต่เหนือกว่าสุขอย่างที่สอง คือนิรามิสสุข ซึ่งอาจเป็นโลกีย์ก็ได้ โลกุตระก็ได้ (เป็นโลกุตระในเมื่อเป็นฌานของพระอริยบุคคล) (ส.อ.๓/๑๕๘)

ที่กล่าวว่า เขียดเข้ามากับการจัดกลุ่มข้างต้น ก็เพราะมีความคล้ายคลึงในแง่ของขอบเขต กล่าวคือ

สามิสสุข ตรงกับกามสุข

นิรามิสสุข อยู่ในเขตของฉานสุข และ

นิรามิสตรสุข พัน หรือนอกเหนือออกไปจากฉานสุข

ส่วนข้อแตกต่างที่สำคัญ ก็คือ กามสุข ฉานสุข และนิโรธสมาบัติสุข ครอบคลุมหมด ทั้งสุขที่เป็นเวทนา และสุขที่ไม่ใช่เวทนา (ดังจะอธิบายต่อไป) แต่สามิสสุข นิรามิสสุข และนิรามิสตรสุขในที่นี้ รวมอยู่ในสุขที่เป็นเวทนาเท่านั้น

ดังนั้น นิรามิสสุขอย่างสูง จึงถึงตติยฉานเท่านั้น ไม่คลุมฉานสุขทั้งหมด (ในจตุตถฉาน ท่านแยกออกไปเรียกว่านิรามิสอุเบกขา ใน ลี.สพ. ๑๘/๔๕๔/๒๙๔ ซึ่งครอบคลุมถึงอรุณฉานได้ด้วย เพราะอรุณฉานอยู่ในระดับของจตุตถฉานนั่นเอง)

ส่วนนิโรธสมาบัติสุข กับนิรามิสตรสุข นั้น แยกออกไปคนละด้านทีเดียว กล่าวคือ นิโรธสมาบัติสุข แม้จะพ้นจากฉาน แต่ยังเป็นเรื่องของสมาบัติ และพระอรหันต์กับพระอนาคามีที่ชำนาญสมาบัติ ๘ เท่านั้น จึงจะเข้าได้ ส่วนนิรามิสตรสุขในที่นี้ ท่านหมายเอาสุขจากปัจจุเวกษณญาณ เฉพาะของพระอรหันต์ ซึ่งจะเป็นอุกโตภาควิมุต หรือปัญญาวิมุต (ไม่ได้สมาบัติ ๘) ก็ได้: อย่างไม่จำกัด ถ้าเพ่งเฉพาะศัพท์ น่าจะจัดนิโรธสมาบัติสุข เป็นสุขที่ยิ่งกว่านิรามิสได้ โดยปริยายหนึ่งเหมือนกัน

ตอน ๖: ชีวิตที่ดี เป็นอย่างไร?

บทความประกอบที่ ๖

ความสุข ๒: ฉบับประมวลความ²¹³⁰

๓

บทที่ ๒๓

ความนำ

พุทธศาสนา คือ ระบบการพัฒนาความสุข

ในพระพุทธศาสนา มีการกล่าวถึงความสุขชื่อต่างๆ หลากหลายมากมาย และจัดแบ่งไว้ ทั้งโดยขั้น และโดยประเภท เป็นสุข ๒ อย่าง ๓ อย่าง ๓ ชั้น ๕ ชั้น ฯลฯ ๑๐ ชั้น สูงขึ้นไป จนถึงความสุขอย่างสูงสุด

ลองดูชื่อความสุข ในคัมภีร์ทั้งหลาย จะเห็นว่ามากมายเหลือเกิน ที่สำคัญก็มี ไม่สำคัญก็มี เช่นว่า บริโภคสุข อุปโภคสุข โภคสุข กายสุข จิตตสุข กายิกสุข เจตสิกสุข กามสุข สามีสุข หรืออามีสุข นิรามีสสุข อุตฺตสุข เกียรติสุข ปุถุชนสุข มนุษยสุข ทิพยสุข มหาชนสุข สรรพโลกสุข มรุตฺตสุข กุศลสุข ธรรมิกสุข ภาวนาสุข นิตยสุข สังสารสุข โยคสุข โลภียสุข โลภุตรสุข วัฏฏสุข วิวัฏฏสุข โอปาริกสุข สุขุมสุข สมานสุข วิปัสสนาสสุข อริยสุข อนริยสุข วิเวกสุข สันติสุข วิโมกขสุข วิมุตติสุข สัมโพธิสุข บรมสุข ดังนี้ เป็นต้น

ทั้งนี้ เมื่อพูดในแง่การปฏิบัติ ท่านกล่าวถึงความสุขต่างๆ พร้อมทั้งบอกด้วยว่า อย่างไร อย่างไร อย่างไร ยังมีข้อเสียอย่างไร ความสุขอีกอย่างหนึ่ง หรืออีกขั้นหนึ่ง ดีกว่าอย่างไร

การบอกให้รู้ว่าความสุขมีมากมาย แล้วก็มีความสุขที่ดีกว่ากัน สูงกว่ากันขึ้นไป ก็เป็นการบอกให้รู้ว่าเราจะต้องมีการก้าวหน้า หรือพัฒนาขึ้นไปในความสุข หรือให้ถึงความสุขที่สูงขึ้นไปๆ เหล่านั้นด้วย

เป็นอันว่า ความสุขมีมากมาย มีหลายขั้น หลายระดับ หลายประเภท และความสุขนั้นพัฒนาได้ และทุกคนก็ควรที่จะพัฒนาขึ้นไป จนกว่าจะถึงความสุขที่ดีเลิศยอดเยี่ยมที่สุด

ที่นี้ การที่มีความสุขมากมายหลายอย่างหลายขั้น และสุขอย่างนั้นดีกว่า แล้วอย่างไรยังดียิ่งกว่านั้นอีก ตลอดจนที่เราควรพัฒนาขึ้นไปให้ถึงความสุขที่สูงขึ้นไปนั้น ก็แสดงว่า ความสุขขั้นนั้นๆ ถึงจะดี แต่ก็ยังมีความไม่สมบูรณ์ เรียกอย่างภาษาพระว่า มีข้อดี และข้อด้อย

ตรงนี้สำคัญ เมื่อเราจะพัฒนาก้าวหน้าไปได้ ก็ต้องรู้ข้อดี และข้อด้อย เป็นการจับจุดให้ชัด แล้วจึงจะพัฒนาไปได้ ดังนั้น พระพุทธศาสนาเวลาพูดถึงอะไร ก็จึงบอกให้ดูทั้งข้อดีและข้อด้อย หรือข้อดีและข้อเสียของสิ่งนั้นๆ เรื่องนั้นๆ พูดตามภาษาพระ ข้อดีเรียกว่า อัสนาทะ ข้อด้อยเรียกว่าอาทินวะ

²¹³⁰ เรื่องความสุขบทนี้ เพิ่มขึ้นมาในการพิมพ์ครั้งใหม่ ที่หนังสือ *พุทธธรรม* แรกมีข้อมูลในคอมพิวเตอร์ ซึ่งทำให้มีโอกาสเพิ่มเติม โดยเฉพาะเรื่องความสุขนี้ เป็นเรื่องพื้นฐานที่ทุกคนสนใจ จึงได้ตั้งใจไว้นานแล้วว่า จะเขียนบทเสริมความเข้าใจขึ้น ต่างหากจากเรื่องเดิมในบทที่ ๑๕ ที่มีหลักอ้างอิงมากและซับซ้อน ต่อมา ได้รับอาราธนาพูดเรื่องนี้ เมื่อวันที่ ๒๔ ก.พ. ๒๕๕๓ ในวาระที่ ศาสตราจารย์เกียรติคุณ แพทย์หญิง คุณสาคร ธนมิตรดี ที่ปรึกษาของโครงการศึกษาเพื่อพัฒนาสุขภาวะฯ มีอายุครบ ๘๐ ปี และได้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือครั้งแรกเมื่อเดือนธันวาคม ปีนั้น ในชื่อว่า *ความสุข ทุกแห่งทุกมุม* จึงนำความในหนังสือนั้นมาจัดเรียงให้กะทัดรัดขึ้น

เนื่องจากเรื่องความสุขในบทนี้ เป็นการสรุปสาระ จึงมีเนื้อความที่ซ้ำกับเรื่องแรงจูงใจ (ตณฺหา-ฉันทะ) ในบทที่ ๑๔ และเรื่องความสุขในบทก่อน คือบทที่ ๑๕ หลายแห่ง เพราะเป็นหลักการเดียวกันที่พูดแตกแงออกไป ขอให้ถือการซ้ำ เป็นการทบทวน

ยิ่งกว่านั้น ยังมีด้านที่ ๓ ต่อไปอีกว่า จะต้องมีนิสสรณะ คือทางออก หรือจุดที่ไปถึงแล้ว จะพ้นจากข้อดีและข้อด้อยนั้น หมายความว่าไปสู่ภาวะที่สมบูรณ์หรือดีกว่านั้น

ที่นี้ เมื่อพูดถึงความสุขแต่ละอย่างๆ ก็ให้ใช้หลักแง่ด้าน ๓ ประการนี้ มาตรวจดูด้วยว่า ความสุขอย่างนี้ ชั้นนี้ ก็ดีนะ มันมีอัสสาหะ คือข้อด้อยอย่างนี้ๆ แต่มันก็มีอาที่นวะ คือมีข้อด้อยข้อเสียอย่างนี้ๆ ด้วย

แล้วในเมื่อมันยังไม่สมบูรณ์อย่างนี้ เราจะมีทางออกหรือทางพ้นไปจากสภาพที่ไม่สมบูรณ์นั้นอย่างไร จะได้หมดปัญหาปลอดโปร่งโล่งไปได้ นี่แหละนิสสรณะ พอถึงจุดนี้ การพัฒนา ก็เดินหน้าต่อไปได้

เท่าที่พูดมานี้ เป็นการบอกให้รู้ว่า ทางพระพุทธศาสนาถือว่า ความสุขมีมากมาย แตกต่างหลากหลาย และความทุกข์นั้นเป็นภาวะที่ต้องพัฒนา และการปฏิบัติในพระพุทธศาสนา พูดในสำนวนหนึ่ง ก็คือการพัฒนาให้ก้าวไปในความสุขเหล่านี้

เมื่อพูดมาถึงจุดนี้ ก็จะเห็นว่า การพัฒนาความสุขเป็นเรื่องใหญ่ และจะพูดว่า พระพุทธศาสนา คือระบบการพัฒนาความสุข ก็ได้

พุทธศาสนาสอนว่า สุขถึงได้ด้วยสุข

ไม่ค่อยได้สังเกตกันว่า พระพุทธศาสนานี้เป็นศาสนาแห่งความสุข ยิ่งบางทีไปเจอคำสอนบางเรื่องทำนองว่า นั่นก็ทุกข์ นี่ก็ทุกข์ ก็นึกว่าพุทธศาสนาเต็มไปด้วยเรื่องทุกข์ บางคน พอเจออริยสัจ ๔ ขึ้นต้นข้อแรกว่า “ทุกข์” หรือพระดำรัสสรุปอริยสัจว่า ทั้งในกาลก่อนและบัดนี้ เราสอนแต่ทุกข์ และนิโรธแห่งทุกข์ ก็อาจจะถึงกับบอกว่า พระพุทธศาสนา เป็นศาสนาแห่งความทุกข์

เรื่องนี้ควรย้ำกันบ่อยๆ ว่า อริยสัจนั้น พระพุทธเจ้าตรัสกิจต่ออริยสัจกำกับไว้ ถ้าใครทำกิจต่ออริยสัจ ผิดไป ก็พลาดตั้งแต่ต้น ไม่ได้รู้จัก และไม่มีความถึงพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะทุกข์นี้ เป็นอริยสัจข้อแรก จึงควรจะแม่นยำที่สุด ถ้าจะให้ง่าย ก็ท่องคำบาลีติดลิ้นไว้เลยว่า “ทุกข์ อริยสัจจํ ปริญญะเยยุ” (ทุกข์อริยสัจ พึงปริญญา)

เป็นอันว่า กิจหรือหน้าที่ของเราต่อทุกข์ คือ “ปริญญา” พูดเป็นภาษาไทยง่ายๆ ว่า ทุกข์นั้นสำหรับรู้ เข้าใจ หรือรู้เท่าทันด้วยปัญญา คือ ทุกข์เป็นเรื่องสำหรับปัญญา ไม่ใช่เป็นเรื่องสำหรับเก็บไว้บีบใจ แต่ให้ใช้ปัญญารู้เข้าใจและแก้ไขให้เสร็จสิ้นไป อย่างที่ว่า ถ้าทุกข์มา ก็สั่งให้ปัญญาเอาไปจัดการ นี่คือเริ่มเดินถูกทาง

คราวนี้ ก็มาถึงเรื่องความสุข ถ้าจะให้เห็นได้ง่าย ก็ดูที่พุทธประวัติ ทุกคนรู้ว่า ก่อนพระพุทธเจ้าตรัสรู้ ได้ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา คือบำเพ็ญตบะทรมาณร่างกายต่างๆ ตามนิยมของยุคสมัย ครั้นแล้ว ทรงมองเห็นว่าเป็นการปฏิบัติที่ผิด จึงได้ทรงละเลิกทุกรกิริยา หันมาทรงดำเนินในทางสายกลาง อันเป็นมัชฌิมาปฏิปทา จนได้ตรัสรู้ นี่คือ เรามักรู้ หรือเรียนกันมาอย่างนี้ ซึ่งเป็นทำนองคำสรุป แต่ถ้าเราเข้าไปดูพุทธประวัติ ณ จุดนี้ จากพระไตรปิฎกโดยตรง ก็จะรู้จักพระพุทธศาสนาชัดเจนมากขึ้น

พระพุทธเจ้าตรัสเล่าไว้ มีในโพธิราชกุมารสูตร เป็นต้น ว่า พระองค์เอง ก่อนตรัสรู้ ทรงดำริว่า “ความสุขจะลู่ถึงด้วยความสุขไม่ได้ แต่ความสุขนั้นจะต้องลู่ถึงด้วยความทุกข์” จึงได้เสด็จออกผนวช

ครั้นแล้ว ได้เสด็จไปศึกษาในอาศรมของสองดาบส หลังจากนั้นทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาด้วยความเพียรอย่างแรงกล้า ได้รับความเวทนาแสนสาหัส ก็ไม่เป็นผลอะไร ได้ทรงตระหนักว่า จะลู่ถึงคุณวิเศษด้วยทุกรกิริยาหาได้ไม่ ตรงนี้สำคัญมาก คือทรงเล่าต่อไปถึงพระดำริว่า “ทางแห่งโพธิจะพึงมีเป็นอย่างอื่น”

ครั้นแล้ว ทรงระลึกได้ถึงเหตุการณ์แต่ครั้งทรงพระเยาว์ เมื่อประทับอยู่เจียบสัดพระองค์เดียว ณ ใต้ร่มเงาต้นหว้าอันสงบเย็นสบาย ได้ทรงเข้าถึงปฐมฌาน อันมีปีติและความสุขเป็นจุดเด่น

ครั้งนั้น ทรงสว่างพระทัยว่า นั่นคือทาง ดังที่ตรัสกับพระองค์เองว่า “นี่แหละ คือทางแห่งโพธิ” (เอเสวมคโค โพธิยา)²¹³¹

เมื่อทรงระลึกขึ้นได้ และชัดพระทัยดังนั้นแล้ว ยังทรงถามพระองค์เองอีกว่า เรากลัวไหม ต่อความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกามไม่ต้องมีอกุศลธรรมนั้น ทำนองตรวจสอบว่าเป็นความสุขที่จะมีพิษภัยอะไรไหม ก็ทรงมีคำตอบเป็นทำนองความมั่นพระทัยว่า เรามีได้กลัว

นี่แหละ จึงได้ทรงละเลิกทุกกริยา แล้วดำเนินในมรรคาแห่งความสุขอย่างนั้น ซึ่งเราสรุปด้วยคำว่า มัชฌิมาปฏิปทาใส่ลงไป แล้วก็ได้ตรัสรู้

จุดต่างที่จะต้องเน้นไว้ คือ ลัทธิมากมายในชมพูทวีปถือว่า “สุขจะลู่ถึงด้วยสุขไม่ได้ จะลู่ถึงสุขต้องด้วยทุกข์” จึงบำเพ็ญตบะ ทำทุกกริยา แต่พุทธศาสนายกว่า “สุขลู่ถึงได้ด้วยสุข” จึงเลิกทำทุกกริยา ไม่ให้บำเพ็ญตบะ ซึ่งเป็นอัตตทิลมถาญโยค ไม่ให้มัวทรมานตนให้ลำบากเสียเวลาเปล่า

ความสุขขั้นต้นที่รู้จักกันเป็นพื้น คือความสุขทางวัตถุ หรือความสุขจากสิ่งเสพนั้น ต้องขึ้นต่อกาม ต้องอาศัยกาม จึงเรียกว่ากามสุข เมื่อพัฒนาความสุข ก็คือจะมีความสุขที่เหนือกว่าสูงกว่าดีกว่านี้ขึ้นไป ที่ต่างหากหรือต่างออกไปจากกามสุขนั้น ซึ่งเมื่อได้ความสุขนั้นแล้ว จะมีคู่กันพร้อมไปด้วยกับกามสุข หรือจะอยู่กับความสุขที่ดีกว่าประณีตกว่านั้นอย่างเดียวโดยเลิกหรือทิ้งกามสุขเสียเลย ก็สุดแต่พอใจเลือก

ลักษณะสำคัญของความสุขที่พัฒนาสูงขึ้นไปในนั้น นอกจากลดโทษหมดข้อเสียของความสุขที่พึ่งวัตถุแล้ว ก็คือเป็นความสุขที่เป็นอิสระมากขึ้น สามารถมีความสุขได้โดยไม่ต้องพึ่งพา ไม่ต้องขึ้นต่อการเสพวัตถุ ดังนั้น ในคำที่ตรัส จึงมีข้อความว่า “ความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกามไม่ต้องมีอกุศลธรรม” หมายความว่า การพัฒนาความสุขนั้น ก้าวไปกับความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกาม ไม่ขึ้นต่อกาม เป็นอิสระจากกาม คือก้าวไปพร้อมด้วยความต้องการหรือความปรารถนา ที่เรียกว่าฉันทะนั่นเอง

อีกอย่างหนึ่ง ในการปฏิบัติที่ถูกต้องนี้ ข้อที่สำคัญก็คือ มีปัญญาที่ทำให้จิตใจเป็นอิสระ ถึงแม้ความสุขอย่างประเสริฐที่ดีเลิศนั้น จะเกิดจะมีอยู่ตลอดเวลา ก็ไม่มาครอบงำจิตใจ เช่น ไม่อาจทำให้ติดเพลินหลงมัวเมาหลงลำพองสยบตัวตกอยู่ใต้ความประมาท เป็นต้น นี่ก็คือ ความสุขต้องมากับอิสรภาพ ในความสุขต้องมีอิสรภาพ และในอิสรภาพที่แท้ก็มีมีความสุข

ทำไมพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นมา จึงเป็นความเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ อย่างที่ว่าแผ่นดินไหว ดินกันไปตลอดถึงพรหมโลกชั้นสูงสุด ก็เพราะเป็นแนวคิดและวิถีชีวิตอย่างใหม่ อันให้ลู่ถึงสุขด้วยสุขนี่แหละ

ความสุขที่เป็นจุดหมาย ซึ่งใช้คำเรียกว่าเป็นบรมสุขนั้น มากับปัญญาที่รู้แจ้งทำจิตใจให้เป็นอิสระ ที่แม้แต่ความสุขอย่างสูงก็ครอบงำไม่ได้ และความสุขนั้นก็เป็นที่อิสระ สุขแท้สุขจริง ไม่มีพิษไม่เป็นภัย ไม่ต้องหาไม่ต้องพึ่งพา ไม่ขึ้นต่ออะไร มีประจำอยู่กับตัว จะอยู่ไหนไปไหนเมื่อใด ก็สดใสเบิกบานเป็นสุขทุกเวลา

สำหรับคนทั้งหลายที่ยังไม่ได้ลู่ถึงสุขสูงสุคนั้น ก็ไม่เป็นไร เมื่อรู้เข้าใจหลักแล้ว ก็มาพัฒนาความสุขกันต่อไป

²¹³¹ เช่น ม.ม.๑๓/๔๘๘-๕๐๘/๔๔๓-๔๖๑; ในบทนี้ ที่มีส่วนมาก เคยอ้างแล้วในบทก่อนๆ จึงจะไม่บอกซ้ำอีก จะบอกเฉพาะที่แปลก

ภาคหลักการ

ความสุข คืออะไร

เมื่อจะพัฒนาความสุข ก็มาดูความหมายของความสุขเสียก่อนว่า ความสุขมีความหมายว่าอย่างไร

ความสุข คือ การได้สนองความต้องการ หรือใช้ภาษาง่ายๆ ว่า คือ ความสมอยากสมปรารถนา

ขอทำความเข้าใจไว้ก่อนว่า นี่ยังไม่ใช้ความหมายที่ครอบคลุมทั้งหมด แต่ครอบคลุมในระดับพื้นฐานที่มีขอบเขตกว้างมาก เป็นความหมายที่สำคัญอย่างยิ่ง ความสุขที่คนทั่วๆ ไป รู้จัก ก็อยู่แค่ความหมายนี้

เราอยากอาบน้ำแล้ว ได้อาบน้ำ ก็มีมีความสุข อยากรับประทานอาหารอะไรแล้ว รับประทานอาหาร ก็มีมีความสุข เด็กอยากเล่นแล้ว ได้เล่น ก็มีมีความสุข นี่ก็คือได้สนองความต้องการ หรือสนองความอยากความปรารถนานั่นเอง²¹³²

ตรงนี้ ขอแทรกเรื่องปัญหาทางภาษา เวลานี้ คำว่า “ต้องการ” กับ “ปรารถนา” กับ “อยาก” บางทีก็ต้องระวังการใช้ เนื่องจากในทางวิชาการสมัยใหม่บางสาขา มีการใช้โดยแยกความหมายให้แตกต่างกัน โดยเฉพาะระหว่างความต้องการ กับความอยาก ให้มีความหมายเป็นคนละอย่าง

สำหรับในที่นี้ จะใช้คำว่าต้องการกับปรารถนาแบบปนกันไปเลย ไม่แยก ให้เหมือนกับว่ามี ความหมายอย่างเดียวกัน ถ้าเทียบกับคำภาษาอังกฤษ ให้ถือว่าเท่ากับ desire ทั้งนั้น

เมื่อบอกว่า ความสุข คือการได้สนองความต้องการ หรือการได้สมอยากสมปรารถนา เรื่องก็เลยโยงไปหาคำว่า ต้องการ หรือปรารถนา ซึ่งต้องมาทำความเข้าใจกัน

ความต้องการ หรือความปรารถนานี้ เป็นเรื่องใหญ่มาก ขอยกพุทธพจน์มาตั้งเป็นหลัก พระองค์ตรัสว่า “ฉันทมูลกา สัพเพ ธมมา” แปลว่า ธรรมทั้งปวงมีฉันทะเป็นมูล หมายความว่า เรื่องของมนุษย์ทุกสิ่งทุกอย่าง มีความต้องการเป็นมูล มีความอยากเป็นต้นทาง

เพราะฉะนั้น

๑. เราจะต้องทำความเข้าใจเรื่องความอยาก ความปรารถนา ความต้องการนี้ ให้ชัดเจน

๒. ในเมื่อความสุขเป็นการได้สนองความต้องการ หรือได้สนองความปรารถนา มันก็บ่งชี้ว่า การที่จะพัฒนาความสุขได้นั้น ก็ต้องพัฒนาความอยาก พัฒนาความปรารถนา หรือพัฒนาความต้องการด้วย มิฉะนั้น การพัฒนาความสุข ก็จะไม่สำเร็จ

เป็นอันว่า **ความต้องการนี้ เป็นสิ่งที่ต้องพัฒนา**

ก็จึงมาทำความเข้าใจเรื่องความต้องการ หรือความอยากกันต่อไป ขอให้ถือหลักความต้องการนี้เป็นเรื่องใหญ่ ไม่ควรไปหลบไปเลี้ยงที่จะศึกษามัน

²¹³² บางทีเราใช้คำว่าความต้องการให้ตรงกับคำว่า need อย่างไรก็ดีในเศรษฐศาสตร์ คล้ายจะบัญญัติให้แปลคำนามพหูพจน์ของคำนี้ คือ needs ว่า “ความต้องการจำเป็น” ส่วนความอยากความปรารถนา ก็หมายถึง desire เป็นต้น ทำให้ดูเหมือนกับว่า ในภาษาไทยไม่มีคำที่มีความหมายตรงกับ need ของฝรั่ง จึงต้องมาคิดกันใหม่ และหาคำตรงแท้ไม่ได้ ก็เลยต้องใช้เป็นชื่อความหรือวลี

คำว่าต้องการเชิงจำเป็นนี้ น่าจะตรงกับคำเก่าที่เคยใช้มาก่อนว่า “จำปรารถนา” เช่น ภาษิตว่า สติ สัพพตฺต ปตฺติยา แปลว่า “สติจำปรารถนาในที่ทั้งปวง” หมายความว่า สติเป็นธรรมที่ต้องใช้หรือจำเป็นในทุกกรณี “จำปรารถนา” ก็ใกล้ๆ กับคำว่าจำเป็น แต่ไม่ตรงกันแท้ เช่นในตัวอย่างว่า ในกระท่อมหลังหนึ่ง ที่เราจะเข้าไปนอน ไม่มีอะไรเลย นอกจากพื้นดินที่เฉอะแฉะ และขรุขระ เราก็บอกว่า จำปรารถนาเตียง นี่ก็คือ ไม่ว่าเราจะอยากได้หรือไม่ แต่ก็จำปรารถนา อย่างคนเจ็บป่วยก็จำปรารถนา ยา ดังนั้นเป็นต้น โบราณมีคำนี้ จึงไม่สับสนระหว่างคำว่า ต้องการ กับปรารถนา

ความคลุมเครือพวามัวในหลักความอยากความต้องการนี้ ทำให้มองอะไรไม่ชัด พัฒนาไม่เดินหน้า แก้ปัญหาไม่สำเร็จ ไม่ว่าจะเป็นการศึกษา จริยธรรม วิชาการ หรือกิจการอะไรก็ตาม ถ้าจับจุดนี้ไม่ได้ ก็เป็นอันว่าไปไม่ถึงไหน ไม่ถึงเนื้อตัวไม่ถึงสาระของเรื่องนั้นๆ

ความต้องการ คืออะไร และสำคัญอย่างไร

ศัพท์ธรรมสำหรับความอยากหรือความต้องการนี้ ค่อนข้างซับซ้อน ต้องใช้เวลาทำความเข้าใจเล็กน้อย ขอยกพุทธพจน์มาดูกันอีกครั้งหนึ่ง คือที่ตรัสว่า “ฉนฺทมูลกา สพุเพ ธมฺมา” (ธรรมทั้งปวงมีฉันทะเป็นมูล หรือเป็นราก เป็นฐาน เป็นต้น)

คำสำคัญคือ “ฉันทะ” แปลว่า ความต้องการ หรือความอยาก จะแปลว่าความปรารถนา ที่เป็นคำบาลีว่า “ปรารถนา” ก็ได้

ที่ว่าซับซ้อน ก็คือ เริ่มแรก “ฉันทะ” ความต้องการ หรือความอยากนี้ ในขั้นพื้นฐาน เป็นคำกลางๆ ใช้ในทางดีก็ได้ ในทางร้ายก็ได้ เป็นกุศลก็ได้ เป็นอกุศลก็ได้ มีทั้ง กามฉันท์ เนกขัมมฉันท์ บริโภคฉันท์ ธรรมฉันท์ ฯลฯ

ในขั้นนี้ ท่านแยก “ฉันทะ” คือความต้องการนี้ ว่ามี ๒ อย่าง คือ

๑. **ตัณหาฉันทะ** แปลว่า ฉันทะคือตัณหา หรือฉันทะที่เป็นตัณหา (ฉันทะ คือความอยากได้ อยากเอา อยากเป็น อยากมี อยากมลาย)
๒. **กัตตุกัมยตาฉันทะ** แปลว่า ฉันทะคือกัตตุกัมยตา หรือฉันทะที่เป็นกัตตุกัมยตา (ฉันทะ คือความอยากทำ ฝึจะทำ ฝึสร้างสรรค์)

อย่างแรกเป็นฝ่ายร้าย เป็นอกุศลฉันทะ อย่างหลังเป็นฝ่ายดี เป็นกุศลฉันทะ ที่จริง อย่างนี้ก็ดูง่าย และก็ชัดดีอยู่ แต่ถ้อยคำยาวไปหน่อย เรียกยาก

ตรงนี้ก็มาถึงที่ซับซ้อน คือ ในเวลาแสดงธรรม อธิบายธรรม หรือพูดจาสื่อสารกันทั่วไป ก็อยากใช้คำที่สั้นๆ ง่ายๆ ในที่สุดก็ปรากฏผลออกมาว่า

- เวลาพูดถึงฉันทะ ที่อยากในทางไม่ดี เป็นอกุศล ก็ใช้คำเดียวไปเลยว่า “ตัณหา” (ไม่ต้องพูดว่า ตัณหาฉันทะ)
- ถ้าจะพูดถึงฉันทะ ที่อยากในทางดี เป็นกุศล ก็ใช้คำเดียวไปเลยว่า “ฉันทะ” (ไม่ต้องไปพูดให้ยาวว่า กัตตุกัมยตาฉันทะ หรือกุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ หรือสภาวะฉันทะ ฯลฯ)

ตอนนี้ก็เลยพูดได้ง่าย สั้นนิดเดียว รู้เรื่องกันไป ไม่ต้องยืดยาดเยิ่นเย้อ พอบอกว่า “ตัณหา” ก็คือความอยากที่ไม่ดี (คือฉันทะฝ่ายอกุศลนั่นเอง) พอพูดว่า “ฉันทะ” ก็คือความอยากที่ดี (คือฉันทะฝ่ายกุศล หรือกัตตุกัมยตาฉันทะนั้นเอง)

ถ้าไม่รู้ที่ไปที่มา ก็งงง ว่าคำไหนหมายถึงอะไร คำไหนดี คำไหนร้าย ก็สับสนยุ่งไปหมด เช่นไปเจอถามฉันทะ กิ่ง ไหนว่าฉันทะเป็นฝ่ายดี ทำไมนี่ไม่ตีละ ดังนี้ เป็นต้น จึงต้องพูดทำความเข้าใจกันให้ชัด

ถึงตอนนี้ ก็สรุปได้ คือบอกว่า ความอยาก หรือความต้องการนั้น มี ๒ อย่าง คือ

๑. **ตัณหา** คือ ความอยากความต้องการที่เป็นอกุศล ได้แก่ อยากได้ อยากเอา อยากมี อยากเป็น อยากทำลาย
๒. **ฉันทะ** คือ ความอยากความต้องการที่เป็นกุศล ได้แก่ อยากทำ (ให้มันดี) ฝึฝึก ฝึศึกษา ฝึปฏิบัติ ฝึจัดทำ ฝึสร้างสรรค์

ในคัมภีร์ภาษาบาลีชั้นอรรถกถา เมื่อท่านจะแยก ๒ อย่างนี้ ท่านก็หาคำกลางมาตั้งก่อน ได้พบว่าท่านใช้คำว่า ปตถนา คือความปรารถนามาวางเป็นคำกลาง แล้วท่านก็แยกให้ดู บอกว่า ปตถนา (คือความปรารถนา) มี ๒ อย่าง (ก็คือที่แยกให้ดูแล้วข้างบนนั่นเอง) ได้แก่

๑. *ตณฺหาปตถนา* คือ ความปรารถนาที่เป็นตณฺหา (ปรารถนาเอา, ต้องการเสพ)

๒. *ฉนฺหาปตถนา* คือ ความปรารถนาที่เป็นฉนฺหา (ปรารถนาดี, ต้องการทำให้ดี)

มีข้อสังเกตว่า คนไทยทั่วไป โดยเฉพาะชาวพุทธไทยนี้เอง พอพูดถึงความอยาก ก็มักจะบอกว่าไม่ดี ไม่ถูก ใช้ไม่ได้ แล้วก็ชอบบอกกัน สอนกัน ไม่ให้อยาก ซึ่งนับว่าเป็นอันตราย อาจกลายเป็นการทำร้าย ทั้งตัดรอนการพัฒนาคน และขัดขวางการพัฒนาสังคมประเทศชาติ

ส่วนคนอื่นอีกพวกหนึ่งก็เลยเถิดไปในทางตรงข้าม ชอบพูดชอบสอนว่าให้อยากได้ออยากเอา อยากมั่งอยากมี บางทีถึงกับสอนให้โลภ ให้อยากเด่นอยากดัง อยากเป็นใหญ่เป็นโต บอกว่าต้องอย่างนี้ ประเทศชาติสังคมจึงจะพัฒนา แต่ไม่ได้พัฒนาจริงเลย มีแต่พัฒนาไปสู่ความพินาศ อย่างน้อยก็ทำให้เกิดการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืน ทั้งการเมืองและเศรษฐกิจ พาคนพาโลกออกไปจากสันติภาพ

ทั้งสองพวกนี้ ก็คือสุดโต่ง สุดซั่วไปคนละด้าน แต่เหมือนกัน ร่วมกันตรงที่มีความไม่รู้ คือไม่รู้จักความอยาก ไม่รู้ไม่เข้าใจธรรมชาติของความต้องการ แล้วก็จัดการกับความอยากนั้นไม่ถูกต้อง

เพราะฉะนั้น เรื่องความอยาก จึงต้องรู้จัก และแยกให้ได้ ดังที่นำมาให้ดูนั้น เมื่อแยกได้แล้ว เรื่องราวอะไรต่างๆ ก็จะกระจ่างแจ้งชัดเจนขึ้นอย่างมากมาย

เมื่อได้เห็นความหมายที่แตกต่างกันระหว่างความอยาก ๒ แบบนั้นไปคร่าวๆ แล้ว ก็จะให้จับสาระ หรือลักษณะสำคัญของความแตกต่างนั้นให้แจ่มแจ้งขึ้นอีก เป็นการชี้จุดสำคัญให้เด่นชัดยิ่งขึ้น

๑. *ตณฺหา* เป็นความอยากเพื่อตัวตนของเรา หรือเพื่อตัวเราเอง เช่น อยากเอาเข้ามาให้แก่ตัว เอามาบำเรอตัว ให้ตัวเสพ ให้ตัวได้ ให้ตัวเป็นหรือไม่เป็นอย่างนั้นอย่างนี้

๒. *ฉนฺหา* เป็นความอยากเพื่อสภาวะของสิ่งนั้นๆ เอง เพื่อความดี เพื่อความงาม เพื่อความสมบูรณ์ของสิ่งนั้นๆ

ขอยกตัวอย่างง่ายๆ ในวัด เช่นว่า คนมาในวัดแล้ว เข้าไปในบริเวณที่มีต้นไม้ไม้ต่างๆ เห็นกระรอกกระแตวิ่งโลดเต้นกระโดดกระโจนไปมา

คนหนึ่งก็ชื่นชม มองว่า เจ้ากระรอกนี่น่ารัก คล่องแคล่ว มั่นกระโดดไปกระโดดมา ตีนะ เป็นภาพที่งามตา ขอให้กระรอกเหล่านี้มีร่างกายแข็งแรงสมบูรณ์ ทำหมูไม้ที่รมรื่นในห้างดงามน่าเพลินใจ ช่วยให้วัดเป็นรมณีสถาน นานเท่านานต่อไปเถิด อย่างนี้คืออยากเพื่อสภาวะที่เต็มสมบูรณ์ของสิ่งนั้นเอง เรียกว่ามีความอยากหรือความต้องการที่เป็นกุศล เป็นฉนฺหา

ส่วนอีกคนหนึ่ง ก็เห็นกระรอกตัวเดียวกันนั้นแหละ แต่เขามองไปก็คิดไปว่า เจ้ากระรอกตัวนี้อ้วนดี เนื้อมาก ถ้าเราจับได้ เอาไปลงหม้อแกงเย็นนี้ คงอร่อยทีเดียวละ นี่คืออยากเพื่อตัวตนของตนเอง เรียกว่ามีความอยากที่เป็นอกุศล เป็นตณฺหา

อีกตัวอย่างหนึ่ง นักเรียนจบมัธยมศึกษาแล้ว คิดเลือกจะเรียนแพทย

คนหนึ่งอยากเป็นแพทย์ เพราะอยากมีรายได้มาก อยากหาเงินง่าย จะมั่งคั่งร่ำรวย และมีหน้ามีตา มีเกียรติสูง นี่คืออยากเพื่อตัวตนของตนเอง เรียกว่ามีความอยากหรือความต้องการที่เป็นอกุศล ก็เป็นพวกตณฺหา

ส่วนอีกคนหนึ่งอยากเป็นแพทย์ เพราะอยากทำให้คนหายจากโรค อยากเห็นประชาชนแข็งแรงมีสุขภาพดี อยากให้ชาวบ้านพ้นความเดือดร้อน อยากให้บ้านเมืองมีพลเมืองที่มีคุณภาพอยู่กันร่มเย็นเป็นสุข อย่างนี้คืออยากเพื่อสภาวะที่เต็มสมบูรณ์ของสิ่งนั้นๆ ที่เป็นวัตถุประสงค์อย่างตรงไปตรงมาของอาชีพแพทย์นั่นเอง เรียกว่ามีความอยากหรือความต้องการที่เป็นกุศล เป็นฉันทะ

คนมีความอยากต้องการอย่างไร เมื่อเขาได้สนองความต้องการอย่างนั้น เขาก็มีความสุข ดังนั้นความสุขของคนจึงต่างกันไปตามความต้องการ

คนหนึ่งอยากให้การระลอกแข็งแรงสมบูรณ์เป็นอยู่สุขสบายของมัน พอเห็นการระลอกนั้นกระโดดโลดเต้นว่าเรริงดี ความต้องการของเขาก็ได้รับการสนอง เขาก็มีความสุขทันที

อีกคนหนึ่งอยากเอาการระลอกมาต้มกินให้ลิ้นของตัวเองได้อร่อย ต้องไล่จับไล่ยิงเอาการระลอกนั้นมาต้มมาแกงให้มันตาย จนกว่าตัวเองจะได้กิน ความต้องการของเขาจึงจะได้รับการสนอง แล้วเขาจึงมีความสุข

มองกว้างไกลออกไป คนมีฉันทะรักที่จะทำเหตุของความเจริญ คนมากด้วยสติปัญญาได้แต่รอเสพผลของความเจริญนั้น พูดสั้นๆ ว่า พวกฉันทะเป็นนักสร้าง พวกสติปัญญาเป็นนักเสพ พวกฉันทะจึงมีความสุขในการสร้างสรรค์ พวกสติปัญญาจึงมีสุขต่อเมื่อได้เสพ

ในสังคมที่เป็นอยู่นี้ ไม่อาจหวังว่าจะทำการใดให้กระเสตมตาเหือดหายไปได้ หรือจะให้วิถีของฉันทะขยายขึ้นมาเป็นใหญ่ สิ่งที่ทำคือพยายามดูไว้ ไม่ปล่อยให้กระเสตมตาท่วมทับไหลพาลงเหวไป และคอยส่งเสริมวิถีแห่งการสนองฉันทะให้ดำเนินไปได้

ตราบิต คนผู้มีความสุขในแนวทางของการสนองฉันทะ ยังมีเป็นหลักเป็นแกนอยู่ สังคมมนุษย์ก็จะยังพอดำเนินไปได้

สิ่งที่ต้องทำตลอดเวลา ก็คือ ความไม่ประมาทในการพัฒนามนุษย์ ให้ก้าวหน้าไปในการพัฒนาความสุข

พอจะได้ใจของผู้อื่นไป เป็นปิติ ได้สติใจสงบมา เป็นความสุข

ก่อนจะพูดต่อไปถึงหลักในการปฏิบัติจัดการกับความต้องการ ขอแทรกเรื่องน่ารู้ ที่จะช่วยให้เข้าใจหรือรู้จักความสุขได้ชัดเจนมากขึ้น

ได้บอกแล้วว่า ความสุข คือการได้สนองความต้องการ หรือความสมอยากสมปรารถนา

ที่จริง ความสมอยาก หรือการได้สนองความต้องการนั้น พูดอีกสำนวนหนึ่ง ก็คือ การทำให้ความต้องการสงบระงับไปนั่นเอง เหมือนอย่างระงับความกระหาย ด้วยการดื่มน้ำ หรือระงับความหิว ด้วยการกินอาหาร เมื่อความหิวคือความต้องการอาหารสงบไป หรือเมื่อความกระหายคือความต้องการน้ำสงบไป ก็เป็นความสุข

ดังนั้น เมื่อพูดตามความหมายนี้ ความสงบระงับไปของความต้องการนั่นเอง เป็นความสุข หรือพูดให้สั้นว่า ความสุขคือความสงบ

ที่นี้ ในการสนองความต้องการ หรือสมอยากสมปรารถนานั้น จิตใจว่าจะมาถึงความสงบที่เป็นภาวะแห่งความสุข บางทีก็ได้ประสบหรือได้เสวยภาวะที่นำขึ้นชมยินดีมาเป็นลำดับหลายชั้นหลายอย่าง โดยเฉพาะที่เด่นก็คือ “ปิติ” ซึ่งมักพูดเข้าคู่เข้าชุดกันว่า “ปิตินุช”

ถ้าเรามองเห็นและเข้าใจภาวะจิตที่เป็นขั้นตอนต่างๆ ในกระบวนการสนองความต้องการนี้แล้ว ก็จะเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้นว่าความสุขเป็นความสงบอย่างไร และความสงบนั้น มีความหมายสำคัญแค่ไหนและดีอย่างไร

เริ่มที่ปิติ กับสุขนี้แหละ ว่าไปตามหลักก่อน ท่านพูดให้ง่ายว่า ความปลื้มใจในการได้อารมณ์ที่ปรารถนา เป็นปิติ การเสวยรสอารมณ์ที่ได้แล้ว เป็นสุข เช่น คนเดินทางกันดารมาแสนเหน็ดเหนื่อย เมื่อเห็นน้ำหรือได้ยินว่ามีน้ำ ที่จะได้กินได้ดื่ม ก็เกิดปิติ พอเข้าไปสู่มวงงาหมู่ม้าและได้ลงดื่มกินอาบน้ำนั้น ก็มีความสุข

เพื่อให้เข้าใจชัดยิ่งขึ้น ท่านแสดงตัวอย่างให้เห็นเป็นขั้นเป็นตอนไว้²¹³³ เหมือนดั่งว่า คนผู้หนึ่งเดินทางกันดารมาแสนไกล แดดก็ร้อนจนเหงื่อซึมตัว ทั้งหิวทั้งกระหายเหลือเกิน

ถึงจุดหนึ่งเห็นคนเดินทางสวนมา ก็ถามว่า ในทางที่ผ่านมามีน้ำดื่มที่ไหนบ้างไหม นายคนนั้นตอบว่า โน่น ดูลิ ข้างหน้าโน่น ท่านผ่านดงนั้นไป จะมีทั้งสระน้ำใหญ่และไพรสนธ์ พอได้ฟังคำบอกแค่นั้น เขาก็ดีใจเหลือเกิน ว่าจะวิ่งขึ้นมาเลย

เมื่อเดินต่อจากที่นั้นไป ได้เห็นกลีบ ก้าน ใบ และดอกบัว เป็นต้น ที่ตกเกลื่อนบนพื้นดิน ก็ยิ่งดีใจว่าวิ่งมากขึ้นๆ เมื่อเดินต่อไปอีก ก็ได้เห็นคนมีผ้าเปียกผมเปียก ได้ยินเสียงโกป่าและนกยูง เป็นต้น แล้วใกล้เข้าไปๆ ก็เห็นไพรสนธ์เขียวในบริเวณเขตสระน้ำ เห็นดอกบัวที่เกิดในสระ เห็นน้ำใสสะอาด เขาก็ยิ่งดีใจว่าวิ่งปลาบปลั้มยิ่งขึ้นไปๆ ทุกทีๆ

แล้วในที่สุด มาถึงสระ ก็กระโจน หรือก้าวลงไป พอถึงน้ำ ได้สัมผัส ก็จำขึ้น ใจที่ฟูขึ้นพองออกไป ก็สงบเข้าที่ เขาอาบดื่มตามชอบใจ ระวังความกระวนกระวายหมดไป เคี้ยวกินเหง้ารากใบบัว เป็นต้น จนอิ่มหนา แล้วขึ้นจากสระ มาลงนอนใต้ร่มไม้เย็นสบาย มีลมอ่อนๆ ไชยมา พุดกับตัวเองว่า สุขหนอๆ

ตามตัวอย่างที่ท่านยกมาเปรียบเทียบนี้ จะเห็นว่า

ความดีใจปลาบปลั้มว่าวิ่ง นับตั้งแต่ชายผู้หนึ่งได้ยินว่ามีสระน้ำและหมู่ม้า จนกระทั่งได้เห็นน้ำ นั่นคือปิติ ซึ่งเป็นอาการว่าวิ่งยินดีในอารมณ์ที่เป็นขั้นก่อนหน้า

ส่วนการที่เขาได้ลงไปอาบน้ำ กิน ดื่ม แล้วนอนรำพึงว่า สุขหนอๆ ที่ได้ร่มไม้เย็นสบาย มีสายลมอ่อนๆ ไชยมา นั่นคือ สุข ซึ่งอยู่ในตอนที่ได้เสวยรสอารมณ์

ปิตินั้นมีลักษณะฟู พอง พลุ่ขึ้น ชูซ่า ซาบซ่า ปลาบปลั้ม ซึ่งก็แสนจะดีอย่างยิ่ง แต่ถึงจะดีอย่างไร ปิติจะค้างอยู่ไม่ได้ เพราะยังไม่สม ยังไม่ลุลุดหมาย สุดท้ายก็ต้องมาจบลงที่ความสุข ต้องดีสุดตรงที่สุข ซึ่งก็คือสงบเข้าที่นั่นเอง

ถ้ายังไม่สงบ ก็ยังไม่สม ยังจบยังสมบูรณ์ไม่ได้ จึงมาดีที่ตรงที่สุดตรงที่สมและสงบลงได้ เรียกว่าเป็นสุข ที่จริง ถ้าดูให้ละเอียด แยกให้ครบ ยังมีภาวะจิตอีกช่วงหนึ่ง อยู่ระหว่างปิตีกับสุข อันนี้ก็สำคัญ เมื่อที่เรามองแต่ด้านที่จะได้สนองระดับดับความต้องการได้สมอยากสมปรารถนา คือด้านได้ แต่เมื่อดูให้ละเอียด ก็ดูด้านของตัวความต้องการเองด้วย

ความต้องการนั้นก็มีอาการของมันเอง คือ ความร้อนรุ่ม ความเร่าร้อน ความกดดัน ยิ่งถ้ารุนแรง ก็กลายเป็นความกระวนกระวาย ความเครียด ความกระสับกระส่าย จนถึงขั้นทุรนทุราย

ที่นี้ ในกระบวนการสนองความต้องการนั้น เมื่อเข้ามาในขั้นตอนของการสนองที่จะได้สมปรารถนา ขณะที่ปิติฟูฟ้าแรงขึ้นนั่นเอง อีกด้านหนึ่ง มันก็ทำให้ความกระวนกระวาย เครียด เขม็ง กระสับกระส่ายที่เป็นอาการของความต้องการ ซึ่งมีผลทั้งต่อจิตและกาย ได้ผ่อนคลาย ระวังไป หายเร่าร้อน เย็นลง ราบลง กลายเป็นความเรียบรื่น ภาวะนี้เรียกว่า “ปัสสัทธิ”

²¹³³ สงคณี อ.๑๖๖

ปัสส์หัตินี้แหละ เป็นตัวนำโดยตรงเข้าสู่ความสุข เพราะฉะนั้น เมื่อชอยละเอียดให้ชัด ท่านจึงพูดตามลำดับดังนี้ว่า “ปิติ ปัสส์หัตติ และสุข”

(ความต้องการฝ่ายตัณหา จะมีอาการเร่าร้อน กระวนกระวาย เครียด เป็นต้นนี้ได้เต็มที่ เพราะอยู่บนฐานของโมหะ และอิงกับความยึดถือตัวตน แต่ความต้องการฝ่ายนั้นทะมากับปัญญาเป็นปกติอยู่แล้ว ปัญญาจึงทำหน้าที่จัดปรับแก้และกันปัญหาเหล่านี้ไปพร้อมในตัว)

พอพูดถึงอาการของความต้อการ ก็เลยมีแง่ซับซ้อนเล็กน้อยที่ควรจะต้องรู้ด้วย คือ นอกจากการระบับความต้อการด้วยการสนองที่พูดมานั้น ก็มีการระบับความต้อการด้วยการไม่สนอง ซึ่งเป็นการกระทำในทางตรงข้าม

ทีนี้ เมื่อความต้อการเกิดขึ้น ถ้าพยายามระบับด้วยการไม่สนองมัน ไม่ยอมตามมัน โดยขัดขวางหรือขัดขึ้นฝืนใจ กดข่มหรือบังคับ ก็จะทำให้มีอาการรุนแรง เกิดความเร่าร้อนกระวนกระวายทรมานทรมายมากขึ้น และอาจจะระบายหรือระเบิดออกมา ทำให้เกิดทุกข์แก่ตน และเป็นภัยแก่คนอื่นมากมาย แล้วในโลกนี้ ก็แก้ไขกันด้วยวิธีสร้างโทษภัยแบบตอบโต้หรือตอบแทนย้อนกลับไป และเป็นการชู้ไว้ ไม่ใช่สงบจริง

เมื่อมาเข้าสู่กระบวนการฝึกศึกษาพัฒนาคน การมีจิตสำนึกที่จะฝึกตนก็ช่วยได้ระดับหนึ่ง แม้จะฝืนใจแต่ข้างดีก็มีผลที่รู้สึกว่าได้ฝึกตนขึ้นมา แล้วก็อาจจะดีใจที่ได้ทดสอบกำลังความสามารถในการฝึกตนนั้น

แต่การฝึกฝนพัฒนายังมีวิธีมากกว่านี้ ทั้งวิธีการทางจิต และทางปัญญา

วิธีทางจิต ก็เช่น การให้ฝ่ายกุศลมีกำลังเหนือกว่า อย่างง่ายๆ ก็เช่น ให้ฉันหะ ที่ใฝ่รู้ใฝ่ดี ที่อยากค้นคว้าหาความรู้ แรงเข้มกว่าตัณหา ที่ใฝ่ฆ่าใฝ่เสพ ที่อยากหนีโรงเรียนไปกินเหล้ากับเพื่อนสุราบาน

อีกอย่างหนึ่งคือใช้วิธีแทนที่ เช่น มองไปที่เงินของคุณ จ. อยากจะขโมยเอาเสีย แต่นึกถึงว่าคุณ จ. หาเงินมาด้วยความยากลำบาก มีทุกข์มากอยู่แล้ว ไม่ควรไปเพิ่มทุกข์ให้เขา เกิดกรรมหรือการุณย์ขึ้นมา ตัณหาก็ก็นิ่งหายสงบไป

ส่วนวิธีทางปัญญา ก็เช่นว่า เขาเอาทองคำมาขายให้ในราคาแสนจะถูก ก็ตาลุกอยากได้เหลือเกิน แต่พอรู้ทันว่าเป็นทองเกี ความอยากได้ก็หายวับไปหมดสิ้น สงบลงได้ แต่ปัญญาอย่างนี้ ควรเรียกชื่อว่าเป็นปัญญาเทียม แครู้ทันทองเกี พอแก้ปัญหาเฉพาะหน้าไปที่

จะเป็นปัญญาแท้ ก็ต้องอย่างพระสาวกที่มองเห็นความจริงว่า เงินทองเพชรนิลจินดาประดาทรัพย์ ไม่ใช่แก่นสารของชีวิต ไม่เป็นของเราของเขาของใครจริง ทำชีวิตให้ตั้งงามประเสริฐเป็นสุขแท้จริงไม่ได้ ทั้งเราทั้งมันก็เป็นไปตามธรรมชาติ คืออนิจจังทุกขังอนัตตาทั้งนั้น ถ้าจะอยู่กับมัน ก็ต้องใช้ประโยชน์อย่างรู้เท่าทัน ไม่ให้เป็นเหตุก่อโทษทุกข์ภัย เมื่อจะเปิดโล่งสู่ความเป็นอิสระเสรีมีสุขที่แท้ ก็สละละได้ทั้งหมดในทันที อย่างนี้คือปัญญาที่ทำให้ตัณหาไม่มีที่ตั้งตัว จึงสงบจริง

รวมแล้ว ไม่ว่าจะสงบระบับด้วยการสนองความต้อการก็ตาม หรือสงบระบับด้วยวิธีทางจิตทางปัญญาให้ไม่ต้องสนองความต้อการที่ไม่ถูกไม่ดีก็ตาม ความสงบนั้นก็มีความสุข และความสงบก็คือความสงบ สันติเป็นสุข สุขเป็นสันติ คือสันติสุข ดังความหมายที่ได้ว่ามา

สองทางสายใหญ่ ที่จะเลือกไปสู่ความสุข

เรื่องความต้องการนี้สำคัญมาก ถึงแม้ตั้งหลักไว้ให้เห็นกันแล้ว ก็ยังมีแง่มุมปลีกย่อยที่ควรพูดเพิ่มเติมอีก ให้เกิดความคุ้นเคยไว้

อย่างง่าย ๆ ตามปกติ คนทั่วไป ก็มีทั้งฉันทะ และตัณหา เป็นต้นทุนอยู่ด้วยกัน ข้อสำคัญอยู่ที่ว่า คนผู้มีหน้าที่รับผิดชอบสังคม หรือผู้อยู่ในฐานะที่ควรเป็นกัลยาณมิตร จะต้องเข้าใจหลักความต้องการนี้ และรู้จักส่งเสริมความต้องการฝ่ายฉันทะขึ้นไป พร้อมกับรู้จักคุมและขัดเกลาความต้องการฝ่ายตัณหา อย่างน้อยให้เป็นการระแสรงอยู่เรื่อยไป

ด้านฉันทะที่เป็นทุน ก็เช่นว่า คนทั่วไป อยู่ไหนไปไหน ก็อยากเห็นสภาพแวดล้อมที่เป็นระเบียบเรียบร้อย สะอาดตา เมื่อได้สัมผัสธรรมชาติที่งดงามรื่นรมย์ ก็ชื่นชมสบายใจ มีความสุข และอยากให้สิ่งทั้งหลายโดยรอบอยู่ในสภาวะที่งดงามสมบูรณ์อย่างนั้น อยากให้ผู้คน ลัทธิ ต้นไม้ แม้กระทั่งหญ้า ขึ้นไปถึงท้องฟ้า สดชื่นงาม น่าอึดใจ

แม้แต่ร่างกายแขนขาหน้าตาของตน ก็อยากให้แข็งแรงสะอาดหมดจดสดใส อยู่ในภาวะที่งดงามสมบูรณ์ของมัน (ตรงนี้เป็นจุดสังเกต ที่ใช้ได้ดี ในการฝึกแยกฉันทะกับตัณหา)

พร้อมกันนั้น อีกด้านหนึ่ง คนทั่วไปก็ต้องการสนองความต้องการทางผัสสะของตน ต้องการเสพรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสกาย ที่เป็นอารมณ์อันน่าพอใจ ที่ชอบใจ ที่ท่านใช้คำรวมๆ เรียกว่า อามิส บ้าง ว่า กาม บ้าง

เนื่องจากพวกกามามิสนี้ มีสัมผัสที่หยาบ มีการกระตุ้นเร้าที่แรง จึงมีกำลังล่อเร้าชักพาไปได้มาก ความรู้เท่าทันที่จะไม่หลงตามเหยื่อล่อจึงต้องได้รับการย้ำเน้น

ที่นี้ มาดูความอยาก ๒ อย่างนั้นเทียบกัน ให้เห็นความหมายชัดขึ้นไปอีก

บอกแล้วว่า ความอยากอย่างที ๒ ที่เป็นกุศล คือฉันทะนั้น เริ่มอย่างง่าย ๆ ด้วยความรู้สึกชื่นชมยินดีพอใจ ในความดีความงามความสมบูรณ์ของสิ่งนั้นๆ

ที่นี้ เมื่อมีความพอใจ มีความต้องการที่จะได้รับความพอใจอย่างนั้น แต่ถ้าสิ่งนั้นๆ ตลอดจนคนนั้นๆ ยังไม่มีความดีงามสมบูรณ์ หรือมี แต่ยังไม่เต็มที่ ก็แล้วแต่ ก็อยากให้มีมันดี อยากให้มีมันงาม อยากให้มีมันสมบูรณ์

เมื่ออยากให้มีมันดีงามสมบูรณ์ แต่มันยังไม่เป็นเช่นนั้น จะต่อไปอย่างไร นี่ก็คือมาถึงขั้นที่ อยากทำ สิ่งนั้นๆ ให้มันดีงามสมบูรณ์ ตรงนี้แหละที่จะได้เจอตัวฉันทะจริงๆ ที่ท่านเรียกว่า “กัตตุกัมยตาฉันทะ” (ฉันทะคือความอยากทำ)

พอพูดมาถึงตรงนี้ ก็คงมองเห็นแนวทางของการที่จะพัฒนาความต้องการที่เป็นฉันทะนั้นต่อไป

ที่นี้ เพื่อเทียบกันต่อไป ก็หันมาดูความอยากประเภทตัณหา ที่เป็นอกุศล คือความพอใจใคร่อยากในรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสกาย ที่มาสนองความต้องการในการเสพ อันนี้เรียกง่ายๆ ว่า ความอยากเสพ พออยากเสพขึ้นมา มันก็คือการอยากได้อะไรเขาเพื่อตัวเรา ตรงนี้ข้อแตกต่างอย่างพิเศษก็ไหลออกมา

อะไรที่ไหลขึ้นมาตอนนั้น นั่นก็คือ พอความอยากแบบนี้เกิดขึ้น ก็ต้องมีตัวเจ้าของเรื่องขึ้นมา คือมีตัวที่จะเป็นผู้ได้ผู้เอาผู้เสพ แม้แต่เป็นผู้อยาก มีตัวผู้อยาก ตัวผู้ได้ ตัวผู้เสพ ชัดขึ้นมาเลย คืออยากได้อะไรเขามาให้แก่ตัว เพื่อตัวจะได้เสพ นี่คือจุดกำเนิดของ “ตัวตน”

แต่ถ้าเป็นความอยากประเภทที่ ๒ คือฉันทะ ก็มีลำดับการทำงานต่างไปอีกแบบหนึ่งเลย อย่างที่ว่าแล้ว คือ พออยากในความดีความงาม พอใจ ชื่นชมในความดีความงามความสมบูรณ์ของสิ่งนั้นๆ

พอเห็นมันเป็นอย่างนั้น ก็มีความสุขอยู่ขั้นหนึ่งแล้ว โดยไม่ต้องทำอะไร พร้อมกันนั้น ก็อยากให้สิ่งนั้นมันดีของมัน ให้มันงามของมัน ให้มันสมบูรณ์ของมันต่อไป

ทีนี้ ถ้ามันยังไม่ดี ยังไม่งาม ยังไม่สมบูรณ์ ก็อยากให้มันดีมันงามมันสมบูรณ์ ทีนี้ทำอย่างไร เมื่ออยากให้มันดีมันงาม แต่มันยังไม่ดีไม่งาม ไม่สมบูรณ์ ก็อยากทำ ให้มันดี ให้มันงาม ให้มันสมบูรณ์

เมื่อจะทำให้มันดีให้มันงามให้มันสมบูรณ์ แต่ไม่รู้ว่าจะทำอย่างไรมันจึงจะดีจึงจะงามจึงจะสมบูรณ์

ถึงตอนนี้ ระบบเหตุปัจจัยก็มาเรียกร้องเอง คือก็เลยอยากรู้อะไรจะต้องทำอะไรอย่างไร เพื่อให้มันดีงามสมบูรณ์ ถึงตรงนี้ก็เกิดความอยากรู้ หรือความใฝ่ที่จะรู้

ตามลำดับนี้ เห็นได้ว่า ความหมายของ “ฉันทะ” นั้น กว้างมาก ตั้งแต่ชื่นชม (มีความสุข) ด้วยความยินดีพอใจในความดีความงามความสมบูรณ์ของสิ่งนั้นๆ คนนั้นๆ แล้วก็อยากให้สิ่งนั้นๆ คนนั้นๆ ดีงามสมบูรณ์ สดใสมีความสุขต่อไป หรือไม่ก็อยากทำให้สิ่งนั้นๆ คนนั้นๆ มีความดีงามสมบูรณ์สดใสมีความสุข แล้วก็อยากรู้ว่าจะทำอย่างไร สิ่งนั้นๆ คนนั้นๆ จึงจะดีงามสมบูรณ์มีความสุขได้อย่างนั้น

จุดต่างอย่างแรกที่ควรสังเกตไว้ คือ ฉันทะต้องการให้คนอื่นให้ของนั้นๆ ดีงามสมบูรณ์เต็มตามสภาวะของเขาของมัน เมื่อเราพบคนหรือของที่ดีงามสมบูรณ์ตามสภาวะ ความต้องการของเราก็ได้รับการสนองเดี่ยวนั้นเลย เราจึงมีความสุขได้ทันที เช่นที่มีความสุขกับธรรมชาติ ต่างกับตัณหาซึ่งต้องรอนองด้วยการได้เสพจึงมีความสุข

จุดต่างอย่างสำคัญยิ่งก็คือ ตลอดกระบวนการของความอยากแบบฉันทะนี้ มีแต่ความอยาก แต่ไม่เกิดตัวผู้อยาก หรือตัวตนที่จะทำอะไรๆ (ตรงข้ามกับกระบวนการของตัณหา ที่จะต้องเกิดมีอัตตาตัวตนขึ้นมาเป็นผู้เสพ เป็นเจ้าของ เป็นผู้ครอบครอง)

ถ้าระหว่างมีฉันทะ หรือทำอะไรอยู่ด้วยฉันทะ เกิดมีความรู้สึกตัวตนขึ้นมา ก็แสดงว่ากิเลสสังกตอัตตา ได้โอกาสแฝงตัวเข้ามาแล้ว และตัวที่มักเข้ามาแบบอ่อนๆ ก็คือ *มานะ* (ความถือตัว, ความรู้สึกอยากให้ตัวสำคัญ)

ตัวแท้ของฉันทะที่อยากโดยไม่ต้องเกิดมีตัวผู้อยากนี้ ก็คืออยากทำ เพราะฉะนั้น คำว่าฉันทะหรือความอยากที่เป็นกุศลนี้ ท่านจึงให้ความหมายว่า ได้แก่ กัตตุกัมยตาฉันทะ

ไม่ว่าที่ไหน พอแสดงความหมาย หรือจำกัดความ ก็บอกว่า “ฉนฺโหติ กตตุกมฺยตาฉนฺโห” ฉันทะ คือ ความต้องการที่เป็นความอยากจะทำ (ให้มันดี ให้มันงาม ให้มันสมบูรณ์)

ที่พูดซ้ำบ่อยนี้ ก็เพราะเป็นเรื่องสำคัญมาก มันเป็นต้นทางของการที่จะพัฒนามนุษย์

พอเรามีฉันทะ อยากให้อะไรๆ ดี งาม สมบูรณ์ ถ้าเห็นแม้แต่พื้นบ้านพื้นบริเวณวัดว่ามันสะอาดดีงาม เราก็ชื่นชม สบายใจ แต่ถ้าเห็นมันสกปรก ยังไม่สะอาด เราก็อยากให้มันสะอาดให้มันเรียบร้อยดี แล้วเราก็อยากจะทำให้มันสะอาด เราก็ไปฉวยไม้กวาดมา แล้วก็ทำงานกวาดไป ถ้าเราไม่รู้ว่าจะกวาดอย่างไร เราก็อยากรู้วิธีที่จะกวาด แล้วเราก็ไปหาเรียนวิธีกวาดเอามา เมื่อเรารู้วิธีแล้ว เราก็มาทำการกวาด แล้วเราก็พัฒนาความเป็นนักกวาดขึ้นมา ก็เชี่ยวชาญชำนาญ กวาดได้เก่งขึ้นๆ พร้อมทั้งมีความสุขไปด้วยตลอดเวลาที่กวาด

นี่ก็คือกระบวนการที่เรียกว่าการศึกษา เพราะฉะนั้น ฉันทะนี้ จึงเป็นต้นรากของกระบวนการศึกษา หรือการพัฒนามนุษย์

แต่ถ้าตัณหาจะไม่เกิดกระบวนการของการศึกษาอย่างนี้ พอตัณหาอยากจะได้ เอามาให้ตัวเสพ พอได้มา พอได้เสพ ก็จบ

ถ้าการศึกษาพัฒนาคนให้มีความสุขด้วยฉันท์ได้ จริยธรรมไม่หนีไปไหน

ถึงตรงนี้ก็จะต้องเน้นด้วยว่า การพัฒนาความสุขนั้น เป็นการพัฒนาชีวิต เป็นการพัฒนาลังคม และเป็น การพัฒนาธรรมอย่างอื่นๆ ไปด้วยพร้อมทั้งหมด

โดยเฉพาะที่เรามักพูดกันบ่อยๆ เวลาพูดถึงเรื่องศาสนา คือเรื่องจริยธรรม บางทีก็พูดกันว่า “ศาสนากับ จริยธรรม” โดยโยงเรื่องจริยธรรมไปเป็นเรื่องของศาสนา

เมื่อโยงอย่างนี้ ก็ต้องบอกด้วยว่า การพัฒนาความสุขนั้นแหละ เป็นการพัฒนาจริยธรรม และในทาง กลับกัน การพัฒนาจริยธรรม ก็ต้องเป็นการพัฒนาความสุข

ทั้งนี้ ถ้าทำถูกต้อง ก็จะได้รู้ความหมายที่แท้ ทั้งของจริยธรรม และของความสุขด้วย

ในเมื่อพูดถึงจริยธรรม ก็เลยขอตั้งข้อสังเกตแทรกไว้เป็นพิเศษ ว่า จริยธรรมในความหมายที่เราใช้กันนี้ มักจะเป็นไปในเชิงที่ทำให้เกิดความรู้สึกค่อนข้างจะฝืนใจทำ

อย่างเช่นจะให้คนประพฤติดี ก็คิดกันพูดกันว่า ต้องไม่ทำโน่น ต้องไม่ทำนี่ ที่เป็นการเสียหาย ไม่ทำบาป ไม่ทำชั่ว มักให้เกิดความรู้สึกเหมือนกับว่า ฝืนใจ หรือจำใจต้องทำ

ทีนี้ ถ้ามองตามหลักธรรมที่แท้ การพัฒนาจริยธรรมก็เป็นด้านหนึ่งของการพัฒนาความสุข ถ้าเป็น จริยธรรมที่แท้ ก็ต้องเป็นจริยธรรมแห่งความสุข ถ้าเป็นจริยธรรมที่ “ฝืนใจ” หรือเป็นไปด้วยทุกข์ ก็ยังเป็น จริยธรรมจริงไม่ได้ เอาดีไม่ได้ และจะไปได้ไม่ไกล ก้าวไม่ถึงไหน

ที่ว่านี้ มีใ้หมายความว่า จริยธรรมจะไม่มีฝืนใจเสียเลย ก็มีบ้าง และที่จะมีการฝืนใจนั้น ก็มี ๒ อย่าง คือ

ก) ในขั้นต้นๆ อาจมีการฝืนบ้าง เหมือนในการบวก อาจมีลบบ้าง แต่พอเข้าทางดีแล้ว เป็นจริยธรรม แท้ เป็นนักฝึก ที่ก้าวหน้า ก็บวกไปๆ ของที่ร้าย ก็หลุดหาย ไม่ต้องมัวลบ เพิ่มขึ้นมาก็ แจกกันไปๆ จนเต็มแล้ว ก็แจกออกไป ให้อย่างเดียว

ข) เป็นเรื่องเกี่ยวกับความแตกต่างกันของมนุษย์ สำหรับคนพวกหนึ่ง ที่พระเรียกว่า พวก “ทุกขา ปฏิปทา” ก็จะฝืนใจมากสักหน่อย แต่พอเต็มใจฝืน ฝืนจนตัวเอง ก็กลายเป็นฝึก แทนที่จะทุกข์ที่ ต้องฝืน ก็กลายเป็นสุขที่ได้ฝึก ทีนี้ก็เดินหน้าได้ และอาจจะไปถึงขั้นดี

อันนี้ก็ขอตั้งเป็นข้อสังเกตสำคัญไว้

เมื่อพูดถึงจริยธรรมแล้ว ก็โยงไปถึงการศึกษา ก็เลยซ้อนเข้ามาด้วย คือคนเรานี้ ทางพระท่านเรียกว่าเป็น สัตว์ที่ต้องฝึก จะดีเลิศประเสริฐได้ ก็ด้วยการฝึก

การฝึก ก็คือศึกษา ศึกษา ก็คือพัฒนา พัฒนาชีวิตด้วยการศึกษา โดยคนต้องฝึกตนให้ดียิ่งขึ้น เอาดีได้ ด้วยการฝึก จะอยู่แค่สัญชาตญาณไม่ได้ จึงเรียกว่าเป็นธรรมชาติของมนุษย์

ในเมื่อธรรมชาติของมนุษย์เป็นสัตว์ที่ต้องฝึก จะดีจะเลิศจะประเสริฐได้ด้วยการฝึก ก็แสดงว่า การศึกษาเป็นเรื่องที่สอดคล้องกับธรรมชาติของมนุษย์ เป็นธรรมชาติของมนุษย์อย่างนั้นเอง ที่จะต้องเจริญอก งามขึ้นไปด้วยการศึกษา จึงย้ำไว้ให้ชัดอีกทีว่า “มนุษย์ คือสัตว์ที่ต้องศึกษา”

ทีนี้ ถ้าการศึกษาเดินไปถูกทาง เป็นไปด้วยดี ก็จะต้องเป็นการศึกษาที่มีความสุข คือศึกษาด้วยความสุข หรือเป็นการศึกษาแห่งความสุข ถ้าคนไม่มีความสุข ก็ต้องสงสัยว่ายังไม่ใช้การศึกษาที่แท้ ยังไม่ใช้การศึกษาที่ ถูกต้อง

การศึกษานั้นพัฒนาชีวิตคน เมื่อคนมีการพัฒนาด้วยการศึกษา ชีวิตของเขาก็พัฒนาขึ้นไปๆ เขาก็ดำเนินชีวิตได้ถูกได้ดียิ่งขึ้นๆ การดำเนินชีวิตที่ดีที่ถูกต่อนั้นนั่นแหละ เรียกว่า “จริยธรรม”

เพราะฉะนั้น จริยธรรมกับการศึกษาจึงต้องมาด้วยกัน แต่ที่จริง ไม่ต้องบอกว่า “ต้อง” หรือ เพราะเมื่อมันเป็นธรรมชาติ พอถูกต้องแล้ว มันก็เป็นอย่างนั้นของมันเอง ควรพูดใหม่ว่า จริยธรรมกับการศึกษาจึงมาด้วยกัน

นี่ก็หมายความว่า ตัวมนุษย์นี่ เป็นสัตว์ซึ่งมีธรรมชาติที่จะต้องฝึก ต้องหัด ต้องพัฒนา ต้องมีการศึกษา และเมื่อศึกษาถูกต้อง เป็นไปตามธรรมชาติของเขานั้น สอดคล้องกันแล้ว เขาก็จะยิ่งเจริญงอกงามมีความสุข ยิ่งขึ้น การศึกษาก็จึงเป็นการพัฒนาความสุขไปด้วย และพร้อมกันนั้น รวมอยู่ด้วยกัน ก็พัฒนาทุกอย่างที่อยู่ในตัวคนนั้น ก็คือพัฒนาคนหมดทั้งตัว พัฒนาทั้งคน พัฒนาทั้งชีวิตของเขานั่นเอง

นี่แหละมันจึงไปด้วยกัน ที่ว่า การศึกษาคือการพัฒนาความสุข การศึกษาเป็นการพัฒนาจริยธรรม การพัฒนาจริยธรรมเป็นการพัฒนาความสุข ฯลฯ อะไรต่ออะไรทั้งหมดนั้น ก็คืออยู่ในนี้

ก็อย่างที่พระพุทธเจ้าตรัสนั่นแหละว่า ถ้าทำเหตุปัจจัยถูกต้อง ก็ไม่ต้องไปเรียกไปร้อง ธรรมชาติก็เป็นไปของมันเอง ท่านว่า เมื่อเกิดบีบิตแล้ว กายใจก็เปรียบื่นผ่อนคลาย ไม่ต้องไปเรียกร้อง ไม่ต้องแม่แต่ตั้งใจ ปัสสัทธิก็ตามมา ตามธรรมชาติของธรรมชาติ ที่มันเป็นเช่นนั้นเอง

เหมือนแม่ไก่อยากเห็นลูกไก่ ก็ขึ้นไปกกไข่ตามเวลา พอถึงวาระ ลูกไก่ก็กะเทาะเปลือกไข่ออกมา แต่ถ้าแม่ไก่ไม่ขึ้นไปกกไข่ ถึงจะไปยืนตะโกนร้องทั้งวันที่หน้าแล้ว ทั้งเหน้อยเปล่า และไข่ก็เน่า ไม่ว่าจะลูกเท่าหรือลูกไก่ ก็ไม่ออกมา

สมัยก่อน เลิกสงครามโลกใหม่ๆ รถยนต์ยังไม่ทันสมัย เทคโนโลยียังไม่ก้าวหน้าอย่างเดี๋ยวนี้ เวลาจะออกรถ ต้องเอาคนที่ล่ำสันแข็งแรงมายืนหน้ารถ ออกแรงเต็มที่ หมุนเหล็กสตาร์ท บางทีกว่าเครื่องจะติดสตาร์ทรถได้ เหนื่อยแทบแย่ แต่เดี๋ยวนี้เอานิ้วขยิบนิดเดียว เครื่องก็ติด สตาร์ทรถได้ทันที

ตรงนี้ก็เพื่อให้แยกและต่อกระบวนการของมนุษย์ กับกระบวนการของธรรมชาติ เราจะใช้ประโยชน์จากกระบวนการของธรรมชาติ เราก็จัดทำกระบวนการของมนุษย์ขึ้นมาเรียกกระบวนการของธรรมชาติให้ทำงาน จะเหน้อยจะยากลำบากหนักหนาหรือไม่ ก็ในตอนที่กระบวนการของมนุษย์ที่ว่าทำอะไรจะเชื่อมให้กระบวนการของธรรมชาติมารับช่วงต่อไปได้

ถ้าจัดกระบวนการของมนุษย์ โดยเฉพาะในขั้นสมมุติ ให้ดีให้มีประสิทธิภาพได้ พอเชื่อมให้กระบวนการของธรรมชาติมารับช่วงไป มนุษย์ก็สบาย ลงไปนั่งหัวเราะได้เปรมปรีดี

ถ้าทำได้ถูกต้องตรงอย่างนี้ ตัวคนนั้น ก็ไม่ต้องฝืนใจ คนอื่นจนถึงรัฐ ก็ไม่ต้องมาใช้อำนาจบังคับข้อนั้นไปอีกที

หน้าที่ของมนุษย์ก็คือแค่ รู้เหตุปัจจัย แล้วทำให้ถูกต้อง ไม่ต้องไปร้อง ไม่ต้องไปฝืน แต่สำหรับบางคน บางทีถ้าจะไม่ฝืนธรรมชาติ กลายเป็นฝืนใจตัวเอง ก็ต้องหัดเต็มใจฝืน และพอเต็มใจฝืน อยากรู้ตัวเองได้แล้ว การฝืนนั้นกลายเป็นการฝึกไป ธรรมชาติก็จะเดินหน้าพาก้าวไปเอง

ที่นี้ ดังที่ว่าแล้ว การศึกษาเป็นการพัฒนาคน ให้มีความสุขและมีคุณสมบัติอื่นๆ ที่ดียิ่งขึ้นๆ แล้วชีวิตของเขาก็ยิ่งดีขึ้นๆ และเมื่อเขาดำเนินชีวิตที่ตั้งงามได้ การดำเนินชีวิตที่ตั้งงามนั้น เราเรียกว่า “จริยธรรม” นี่คือความหมายของการศึกษา ของจริยธรรม เป็นต้น ตามหลักพระพุทธศาสนา

แล้วที่นี้ คำว่า “พุทธศาสนา” ที่เราพูดในที่นี้ ก็เป็นการพูดโดยเอาภาษามาเป็นเครื่องสื่อสาร คือ ถ้าพุทธศาสนาเป็นความจริง สอนหรือบอกความจริง คำที่บอกที่สอนนั้นก็คือธรรมชาตินั่นเอง ว่าไปตามธรรมดาอย่างนั้นเอง เราก็พูดเป็นคำซ้อนเชิงภาษาว่า พุทธศาสนาแสดงธรรมไปตามที่สิ่งนั้นๆ มันเป็นของมันอย่างนั้นๆ นี่คือเราใช้คำว่าพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องสื่อสารเพื่อให้เข้าใจกันได้ง่าย หมายถึง คำบอกความจริงของธรรมชาติ

เรื่องที่พูดมาในช่วงนี้ เป็นการขอแทรกเข้ามาให้สังเกตไว้ก่อน คือให้ดูเรื่องการศึกษา หรือการพัฒนาจริยธรรม ว่าจะต้องเป็นการศึกษาแห่งความสุข เป็นจริยธรรมแห่งความสุข จึงจะเป็นของแท้จริง เพราะฉะนั้นมันจึงเป็นเรื่องเกี่ยวกับการพัฒนาความสุข

ถ้าการศึกษายังเป็นไปด้วยความฝืนใจ ขาดความไม่ฝืนใจ คือไม่มีความต้องการที่จะฝืนตน คนก็ไม่สามารถจะมีความสุขได้ ก็ไม่สามารถเป็นการศึกษาที่แท้ แล้วจริยธรรมก็เป็นจริยธรรมแบบจำใจ เมื่อเป็นจริยธรรมแบบจำใจ ก็ไม่สามารถเป็นจริยธรรมที่จริงแท้ได้

กฎมนุษย์สร้างระบบเงื่อนไข

ยังมีการเข้าใจผิดกันมาก หลายคนคิดว่า ถ้ากระตุ้นตัณหา ทำให้คนโลภมากๆ จะได้ขยันทำงานกันยกใหญ่ เพื่อจะได้มีใช้มีเสพ ว่ากันให้ฟังเพื่อเหลือล้นไปเลย แล้วที่นี้ เศรษฐกิจจะดี จะขยายตัวมากมาย

ดูเผินๆ ที่ว่ามา คล้ายว่าจะเป็นอย่างนั้นจริง แต่ไม่ใช่ ยังดูไม่เป็น จึงได้พลาดกันมา ควรศึกษากันให้ดี

อันนั้น พูดสั้นๆ ว่า เป็น *ความฉลาดในการจัดการตัณหา ในระบบเงื่อนไข* แต่ถึงจะฉลาดจัดการเก่งอย่างไร วิธีนี้ก็แทบไม่มีทางจะสร้างคนอย่างไร้สไนต์ขึ้นมาได้ จะได้ก็แค่นักวิทยาศาสตร์ที่ทำงานในระบบเศรษฐกิจอุตสาหกรรม (ซึ่งบางทีก็ทำให้ประชาชนตื่นและตื่นกันไปตื่นกันมา ตามผลการวิจัยผ่านไอที ชนิดที่ไม่ได้แก่นสารจริงจัง ถ้าจะผ่อนเบาปัญหา ก็ต้องเอาฉันทะมาช่วยอีกนั่นแหละ)

ดูเรื่องง่ายๆ ก่อน แคร่งกายแขนขาหน้าตาของตัวเอง คนหนึ่งมีฉันทะ ก็ใส่ใจดูแลด้วยอยากให้มันแข็งแรงสะอาดหมดจดสดใสอยู่ในภาวะที่ดีงามสมบูรณ์ของมัน อีกคนหนึ่งอยู่กับตัณหา ตามปกติจึงขี้เกียจ ไม่ดูแลมันเลย ต่อมาเกิดตัณหา จะยั่วยวนล่อตาล่อใจคนอื่น จึงเป็นเงื่อนไขให้ต้องพยายามแต่งให้สวยที่สุด ขอให้ดูว่าใน ๒ รายนี้ อย่างไหนดีกว่า อย่างไหนจะพอดี และให้ผลดีแก่ชีวิตร่างกายมากกว่า นี่ก็ง่ายๆ ในชีวิตประจำวัน

ที่นี้ก็มาดู ระบบเงื่อนไข ในการจัดการตัณหา

เมื่อก็ได้บอกให้เห็นความแตกต่างระหว่างกระบวนการของฉันทะ กับกระบวนการของตัณหา อย่างที่ ๑ แล้ว คือ ในกระบวนการของตัณหา จะเกิดมีข้าศึก หรือตัวตนขึ้นมา

ที่นี้ ก็ถึงความแตกต่างอย่างที่ ๒ คือ กระบวนการของตัณหา ที่ใช้ตัณหาเป็นแรงจูงใจ เป็นตัวขับเคลื่อนอารยธรรมด้วยระบบเงื่อนไข (พร้อมๆ กับเป็นกลไกของการพัฒนาที่เรียกกันว่าไม่ยั่งยืน)

พอตัณหาเกิดขึ้น ก็อยากจะเสพ แต่ยังไม่ถึงของที่จะเสพ ก็หาทางจะได้จะเอามา ตอนนั้นมันจะไม่เดินหน้าไปตามกระบวนการของเหตุปัจจัย แต่จะมาเชื่อมต่อเข้ากับกระบวนการแบบเงื่อนไข

ตรงนี้ ขอให้สังเกต เดี่ยวจะเถียงว่า เออ ตัณหาก็คงทำให้อยากทำเหมือนกันนี่ เปล่า ไม่ใช่อยากทำหรืออยากทำมันอยากที่จะเสพ อยากจะได้ อยากจะเอา แต่มันยังไม่มีจะเสพ มันยังไม่ได้ แล้วทำอย่างไรจะได้มาเสพละก็เลยมาเข้ากับระบบเงื่อนไขว่า คุณต้องทำนี่ แล้วคุณจะได้มัน ถ้าคุณไม่ทำอันนี้ คุณก็ไม่ได้อันนั้น

นี่แหละ ตัณหาจึงทำให้เกิดการกระทำในระบบเงื่อนไข

เมื่อทำตามเงื่อนไข ทำเพราะเป็นเงื่อนไข ก็ไม่ใช่ทำเพราะอยากทำ ก็ไม่มีฉันนะ เมื่อการกระทำไม่เป็นการสนองความอยากทำ คนนั้นก็ไม่มีความสุข เขาไม่อยากทำ เขาก็ไม่เต็มใจทำ การกระทำนั้นก็กลายเป็นความทุกข์

พวกตัมหนานั้น ทำแต่ตามเงื่อนไข เพราะถ้าตัวไม่ทำ ก็จะไม่ได้อะไรมาเสพ และเขาจะสุขต่อเมื่อได้เสพ แต่ตอนทำนี่จำใจ ก็จึงต้องทำไปด้วยความทุกข์ ต้องรอเวลาที่จะได้เสพ อีกตั้งเมื่อไรว่าจะได้ความสุข ตอนทำนี่ ยาว กว่าจะได้สุขสักที ต้องทุกข์ไปตั้งนาน

แถมรอว่าเวลาที่จะได้เสพยังไม่มา รอานานักหนา ก็พาให้เครียด ไปๆ มาๆ กระบวนการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืน และคนที่ทำการพัฒนา ก็ได้พัฒนาความเครียด ถ้าอยู่ไปกับการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืนแบบนี้ ก็จะมีผลกำไร คือได้ความเครียดอย่างยั่งยืน

แต่ทางฝ่ายฉันนะนั้น มีความอยากจะทำให้มันดีอยู่แล้ว ก็ทำงานด้วยความอยากทำอยู่ตลอดเวลา ก็เลยสุขทุกเมื่อ ไม่รู้จักเบื่อ ไม่รู้จักเครียด สุขได้เรื่อยไปตลอดเวลาที่ทำนั้น อันนี้เป็นความสุขที่เกิดโดยตรงตามเหตุปัจจัย เป็นไปตามกระบวนการของมัน

ไม่ว่าจะเล่าเรียน จะทำงาน หรือจะทำการอะไร ก็เป็นไปตามหลักเดียวกัน ถ้าทำด้วยฉันนะนี้ ก็ทั้งได้ผลดี และมีแต่สุขทุกวัน

คงยอมรับกันได้ว่า หลักที่พูดมานั้นสำคัญมาก ท่านถือว่า ฉันนะเป็นจุดเริ่ม พระพุทธเจ้าตรัสว่า การเกิดขึ้นของฉันนะเป็นเหมือนแสงอรุณ เปรียบเหมือนว่า ก่อนที่ดวงอาทิตย์จะอุทัย ย่อมมีแสงเงินแสงทองขึ้นมา ก่อนฉันใด ถ้าฉันนะเกิดขึ้นแล้ว ก็หวังได้แน่ใจว่าจะเจริญงอกงามในอริยมรรคอันมีองค์ ๘ หรือในลักษณะคือการศึกษา ฉันนั้น

เรื่องของฉันนะนั้น ก็เป็นอย่างนี้ ไม่ต้องชี้แจงมาก เพราะเป็นเรื่องธรรมดาของกระบวนการธรรมชาติ ที่เป็นไปของมันเอง ตามแต่เหตุปัจจัย ตอนนี่เรามีเรื่องซับซ้อน เพราะมาเจอกระบวนการของมนุษย์ ที่ใช้ระบบเงื่อนไข

เคยยกตัวอย่างบ่อยๆ ให้เห็นว่า โลกมนุษย์เวลานี้ อยู่ในระบบเงื่อนไขแทบทั้งนั้น มนุษย์มีความฉลาด ก็จัดตั้งกฎสมมุติซ้อนขึ้นมา บนกฎธรรมชาติ เพื่อให้ได้ผลตามเงื่อนไข

กฎธรรมชาติ คือกฎแห่งความเป็นไปตามเหตุปัจจัย ที่มีอยู่เป็นธรรมดา ส่วนกฎสมมุติฉันนั้น มนุษย์ที่ฉลาดจัดตั้งขึ้น โดยมาตกลงกันวางเป็นเงื่อนไข ให้เป็นไปตามเหตุปัจจัยชนิดที่สมมุติขึ้นมาตามตกลง

จะเห็นว่า ในโลกมนุษย์ มีกฎ ๒ กฎนี้ซ้อนกันอยู่ทั่วไป เป็นองค์ประกอบสำคัญของอารยธรรมปัจจุบัน ตัวอย่างซึ่งเห็นได้ง่าย ก็คือในเรื่องการทำงาน ขอยกมาพูดประกอบไว้

เรามีสถานที่ราชการ หรืออะไรก็แล้วแต่ อาจจะเป็นมหาวิทยาลัยก็ได้ ที่มีบริเวณกว้างขวาง มีอาคารมากมาย สวยงาม เราก็อยากให้มีสถานที่ร่มรื่น มีสนามหญ้าเขียวขจี มีต้นไม้ชานาพรรณ มีใบดกและดอกหลากสี สวยงามบานสะพรั่ง เป็นที่สดชื่นรื่นรมย์

เมื่อต้องการอย่างนี้ เราจะทำอย่างไร ตอนนี่แหละ มนุษย์มีปัญญาฉลาด รู้จักแบ่งงานกันทำ ก็เลยจัดตั้งเป็นระบบสมมุติขึ้นมา

เราอยู่ถึงกฎธรรมชาติที่ว่า ต้นไม้แม้แต่หญ้า จะงอกงามเขียวขจีสดชื่นได้ ก็ด้วยอาศัยอาหารหล่อเลี้ยง มีเครื่องบำรุงดี มีน้ำ มีปุ๋ย เป็นต้น อันนี้เป็นเรื่องของเหตุปัจจัยในธรรมชาติ เป็นกฎที่แน่นอน

เมื่อเรารู้้อย่างนี้ เราก็มาคิดว่า เราจะทำอย่างไร ให้เหมือนกับว่าไปขับเคี่ยวผลัดกัน ให้เหตุปัจจัยทั้งหลายดำเนินไปตามกระบวนการของธรรมชาตินั้น

ถึงตรงนี้ เราก็ตั้งกฎมนุษย์ซ้อนขึ้นมา

อย่างที่ว่าแล้ว กฎมนุสย์เป็นสมมุติ คือเป็นข้อตกลง โดยรู้และยอมรับร่วมกัน “สมมุติ” แปลว่า รู้ร่วมกัน แล้วก็ยอมรับกันตามนั้น ก็คือตกลง

กฎสมมุติของมนุสย์นั้น เรียกกันว่า “กฎหมาย” ก็เป็นกฎโดยหมายรู้ คือตามสัญญา ว่าไปตามสมมุติ ที่ตกลงกันว่าเอาอย่างนั้นะ

เอาเป็นว่า ฉันจะจ้างคนขึ้นมาละนะ ให้เขาเป็นคนสวน มาทำหน้าที่รดน้ำ พรวนดิน ตัดแต่งต้นไม้ กำจัดวัชพืช เป็นต้น ดูแลบำรุงพืชพันธุ์ให้เป็นสวนที่รื่นรมย์สวยงาม โดยจะให้เงินเดือน ๗,๐๐๐ บาท

นี่ก็เป็นกฎขึ้นมาแล้ว ใครมาทำงานนี้ การทำงานนั้นก็เป็เหตุให้เขาได้ผลตามกฎนี้ คือ ทำสวน ๑ เดือน ได้เงิน ๗,๐๐๐ บาท การทำสวนเป็นเหตุ การได้เงินเดือน ๗,๐๐๐ บาทเป็นผล เป็นเหตุเป็นผล เป็นไปตามเหตุปัจจัยตรงไปตรงมาชัดเจนเลยทีเดียว

เอ้อ มองดูก็จริงนี่ คนต้องทำสวนรดน้ำพรวนดินอยู่ ๑ เดือน แล้วเขาก็ได้เงินเดือน ๗,๐๐๐ บาท เงินเดือน ๗,๐๐๐ บาท เป็นผลของการทำสวน ชัดเลย

แต่ตอนนี่ที่จริงมี ๒ กฎซ้อนกันอยู่ คือ

๑. **กฎธรรมชาติ** ว่าต้นไม้จะงอกงามได้เพราะมีปุ๋ย มีน้ำ มีอะไรต่างๆ ที่พร้อมพร้อมสมบูรณ์ อันนี้คือกฎธรรมชาติที่แน่นอนเด็ดขาด แล้วก็

๒. **กฎมนุสย์** ซ้อนเข้ามา เพื่อมาขบเคลื่อนผลักดันเหตุปัจจัยให้เป็นไปตามกฎธรรมชาตินี้ ซึ่งเป็นกฎสมมุติ หรือกฎมนุสย์ หรือกฎหมายก็แล้วแต่ บอกว่า ให้มีคนมาทำงานที่เรียกว่าทำสวน และเมื่อทำสวนครบ ๑ เดือน จะได้เงิน ที่เรียกว่าเงินเดือน ๗,๐๐๐ บาท เราก็มีกฎที่ว่าด้วยเหตุปัจจัยของมนุสย์ขึ้นมา

เหตุปัจจัยในกฎมนุสย์ ก็มาช่วยขบเคลื่อนผลักดันให้เหตุปัจจัยในกฎธรรมชาติดำเนินไป ทำให้เกิดผลออกมาสมาความปรารถนาของมนุสย์

แต่ก็อย่างที่ว่านั่นแหละ กฎมนุสย์นี้เป็นกฎสมมุติ คือเป็นไปตามที่ได้ตกลงกัน มันไม่แน่นอนเด็ดขาดเหมือนอย่างกฎธรรมชาติ คืออาจจะเบี่ยง หรืออาจจะหลอกกันได้ เช่นว่า

ทำสวนครบ ๑ เดือนแล้ว แต่ผู้จ้างอาจจะไม่ให้เงิน ๗,๐๐๐ บาท บางทีเขาให้แค่ ๕,๐๐๐ บาท ถ้าไม่ยอมก็ต้องทะเลาะหรือฟ้องร้องกัน

หรือในทางตรงข้าม นายคนที่มารับจ้างทำสวนเอาเงินเดือน ๗,๐๐๐ บาท อาจจะตั้งใจทำงาน แกกึ่หลบนอน หลบหนิ่ง แอบตีเมเหล้า อะไรต่างๆ ถึงวันก็มาเอาเงินเดือนไป แต่ไม่ทำเหตุปัจจัยตามกฎธรรมชาติ

ทีนี้ เมื่อเขาไม่ทำตามกฎธรรมชาติ ถึงเขาจะได้เงินเดือน ๗,๐๐๐ บาท หรือเพิ่มเป็นหมื่นหนึ่ง ต้นไม้ก็ไม่งามขึ้นมาได้

เป็นอันว่า ในสองกฎที่มาซ้อนกันอยู่นั้น กฎมนุสย์นี้บิดเบี่ยงได้ หมายความว่าไม่ทำตามที่ได้ตกลงกันได้ แล้วพอไม่ทำตาม เป็นอย่างไร มนุสย์ก็ทะเลาะกัน มนุสย์ก็มาวุ่นวายกันด้วยเรื่องเงื่อนไขในกฎสมมุติของมนุสย์นี่แหละ ระบบสมมุตินี้จึงยุ่งยากก่อกำปัญหาามากที่สุด เสร็จแล้วมันก็ไม่ใช่ของจริงสักอย่าง

ในกฎมนุสย์นี้ กลายเป็นว่า ความจริงไม่ได้อยู่ที่กฎ แต่ความจริงมาอยู่ที่คน จะให้ได้ผล จึงต้องฝึกคนให้ซื่อสัตย์ ไปๆ มาๆ ก็เป็นปัญหาในเรื่องของการศึกษา คือการที่จะพัฒนาตัวคน อย่างน้อยให้เขารักธรรม รักความจริง อยู่กันด้วยสัจจะ

ย้ำอีกทีว่า กฎสมมุติของมนุษย์นี้ เป็นระบบเงื่อนไข คุณต้องทำสวน ๑ เดือน แล้วคุณจึงจะได้เงินเดือน ๗,๐๐๐ บาท มองดูก็เป็นเหตุเป็นผลเหมือนสมจริง แต่ดูให้ชัด เป็นเหตุผลจริงหรือ

การทำสวน ๑ เดือน ย่อมไม่ทำให้เงิน ๗,๐๐๐ บาทเกิดขึ้นมาได้ มีที่ไหน ไม่มีหรอก แต่มันเป็นไปได้โดยเงื่อนไขว่า เมื่อคุณทำสวนครบ ๑ เดือนแล้ว จะมีการให้เงิน ๗,๐๐๐ บาท อันนี้แหละเรียกว่า “ระบบเงื่อนไข”

ทีนี้ ถ้าคนสวนทำงานเพียงตามระบบเงื่อนไข ก็คือเขาทำสวนเพราะมันเป็นเงื่อนไขที่จะให้เขาได้เงิน ๗,๐๐๐ บาท แต่ในใจของเขานั้น เขาไม่ได้มีความต้องการอะไรกับการที่จะให้ต้นไม้งอกงาม

แล้วการที่คนมารับจ้างทำสวน โดยต้องการแต่เงิน ๗,๐๐๐ บาท ไม่ได้ต้องการให้ต้นไม้งามนี้ เป็นไปได้ไหม อ้าว ก็เป็นไปได้ เพราะเขาต้องการได้เงิน เขาจึงมาทำสวน เขาไม่ได้อยากทำให้ต้นไม้เติบโตงอกงามอะไรนี้ เห็นแล้วยังว่าเรื่องมันยุ่งตรงนี้

ตรงนี้ก็ทวนอีกที ถ้าคนทำสวนต้องการแต่ผลตามกฎของมนุษย์ ไม่ได้ต้องการผลที่ตรงไปตรงมาตามกฎธรรมชาติ ก็คือเขาไม่มีความอยากที่เป็นกุศล คือไม่มีความต้องการให้ต้นไม้ขึ้นดี นี่คือ เขาไม่มีฉันทะ เขามีแต่ตัณหา คืออยากได้เงิน ๗,๐๐๐ บาท ตัณหาก็จึงทำให้เกิดการทำงานตามระบบเงื่อนไขของกฎสมมุติที่ตกลงกันไว้

ถึงตอนนี้ จุดที่จะเน้นก็คือว่า เมื่อคนไปทำสวน โดยไม่มีฉันทะ คือไม่มีความต้องการที่จะให้ต้นไม้เติบโตงอกงาม เขาก็ไม่รักงาน เขาก็จำใจฝืนใจทำ เพราะฉะนั้น เขาก็จึงทำงานด้วยความทุกข์

นี่คือปัญหาหนึ่งที่สำคัญของคนในโลกปัจจุบัน ที่กลายเป็นว่า อารยธรรมเจริญขึ้นมา คนก็เจริญไปด้วยความทุกข์ คนทำงานทำการเรียนหนังสือกันด้วยความทุกข์ เพราะพากันมาอึดอ้อยู่ในระบบเงื่อนไขเสียหมด พูดตรงๆ ก็คืออยู่ในระบบตันทานั่นเอง

ถ้าให้ระบบเงื่อนไขมนุษย์กฎธรรมชาติได้ ก็จะมีผลดีจริง

ตันทานี้มีพวกที่มักพ่วงพามาด้วยกัน ๓ อย่าง รวมเป็นชุด เรียกว่า ปัญญจธรรม (ธรรมที่ทำให้ยึดขาด เย็นเย้อย่างยาก) ขอแปลง่ายๆ ว่า “กิเลสตัวป็น” ไม่ต้องอธิบายความหมาย พูดถึงแต่นัยก็จะให้จำง่ายๆ ได้แก่

๑. ตัณหา อยากได้
๒. มานะ อยากใหญ่
๓. ทิฏฐิ ใจแคบ (ยึดติดเอาแต่ความคิดเห็นของตัวเอง, ทิฏฐิ ก็เขียน)

กิเลสตัวป็น ๓ ข้อนี้ มุ่งเพื่อตัว รวมศูนย์ไว้ที่ตัวทั้งนั้น พูดง่ายๆ ว่า เป็นชุดความเห็นแก่ตัว เป็นตัวก่อปัญหาในระบบเงื่อนไข ถ้าเมื่อไรมันมาเป็นแรงขับเคลื่อนระบบเงื่อนไขแล้วละก็ จะปั่นป่วนวุ่นวายกันไปหมด ไม่ใช่แค่ว่าทำงานเล่าเรียนศึกษาจะเป็นทุกข์เท่านั้น ปัญหาสารพัดในโลกนี้ก็จะมีให้เดือดร้อนไปทั่วกัน

รู้อย่างนี้แล้ว ก็ต้องแก้ปัญหา และด้วยความรู้นั้น ก็แก้ปัญหาได้ นี่ก็ง่ายๆ คือว่า ถ้ามนุษย์ฉลาด ก็พยายามโยกกฎสมมุติของมนุษย์ ให้ไปหนุนกฎธรรมชาติให้ได้

มนุษย์ที่ฉลาดตั้งกฎสมมุติขึ้นเพื่ออะไร ก็เพื่อมาหนุนให้กระบวนการของกฎธรรมชาติดำเนินไป ในทางที่จะให้เกิดผลสมตามที่มีมนุษย์มุ่งหมาย เราอยากให้ต้นไม้เติบโตงอกงาม ต้นไม้จะงามได้ถ้ามีการดูแล เช่น ตัดแต่งให้ปุ๋ย รดน้ำ เราก็จึงใช้วิธีแบ่งงาน จัดให้มีคนมาทำสวน โดยให้เขาทำเป็นหน้าที่แบบทำจริงทำจ้อย่างไม่ต้องห่วงกังวลอะไรเลย ในเรื่องความเป็นอยู่ก็มีเงินเดือนเลี้ยงชีพอย่างเพียงพอ บอกเขาว่า คุณไม่ต้องเดือดร้อนหรือห่วงอะไรแล้ว ก็ตั้งหน้าตั้งตาทำงานทำสวนนี้ให้เต็มที่ไปเลยนะ

นี่คือ เอราระบบเงื่อนไขของกฎมนุษย์มาเชื่อมต่อให้แล้ว ก็เปิดโอกาส และหนุนให้คนนั้นทำเหตุปัจจัยให้ เป็นไปตามกฎธรรมชาติได้อย่างเต็มที่

ที่นี้ ถ้าคุณคนทำสวนนั้นมีฉันทะ เกออยากเห็นต้นไม้ดีเห็นต้นไม้งามสมบูรณ์ แล้วก็อยากทำให้มันเป็น
อย่างนั้นอยู่แล้ว พอไม่ต้องห่วงใยในเรื่องชีวิตความเป็นอยู่อะไรแล้ว แกก็ทำสวนเต็มที่สบายไปเลย ก็ได้ทำให้
ต้นไม้งามสมบูรณ์ ได้ทั้งความสุข ได้ทั้งเงินทองเครื่องยังชีพไปด้วย *งานก็ได้ผล คนก็เป็นสุข*

ถ้าอย่างนี้ ระบบเงื่อนไขของกฎหมาย ก็มาเชื่อมประสานหนุ่การทำงานในระบบเหตุปัจจัยของกฎ
ธรรมชาติ ให้ดำเนินไปด้วยดีอย่างได้ผลสมดังที่มนุษย์ปรารถนา

แต่ที่นี้ ถ้าเกิดว่า นายคนทำสวนนั้นไม่มีฉันทะที่เป็นเหตุปัจจัยตัวเริ่มต้นในกระบวนการของกฎ
ธรรมชาติละ ก็จบกัน

นี่ก็เข้าในทางตรงข้าม ถ้าคนทำสวนนั้นมีแต่ตัณหา ต้องการแต่ผลในระบบเงื่อนไข คราวนี้ละ ตัวเขาเอง
ก็ทำงานด้วยความทุกข์ เพราะมีแต่จำใจฝืนใจ และเมื่อเขาจำใจทำงาน การทำสวนก็ไม่ได้ผลดี

ถ้าเป็นอย่างนี้กันมาก หรือทั่วๆ ไป ระบบการทั้งหลายของโลกมนุษย์ก็รวน ก็แปรปรวนเสียไป พุดง่ายๆ
ว่า *งานก็ไม่ได้ผล คนก็เป็นทุกข์*

ไม่ใช่แค่นั้น พอคนทำงานไม่มีฉันทะ แต่มากด้วยตัณหา เขาไม่ตั้งใจทำงาน เลียงงาน หลบงาน ไม่ซื่อ
หาทางบิดเบี้ยว โกง ตลอดจนมีการทุจริตต่างๆ เช่น หาทางลัดในระบบเงื่อนไขนั้น และมีการรั่วไหลต่างๆ ก็ต้อง
มาเน้นการจัดตั้งระบบควบคุม

แล้วที่นี้ พอตัณหาเข้าไปครอบงำระบบควบคุมนั้น ระบบควบคุมก็ยิ่งต้องจัดให้คุมกันซ้อนขึ้นไป
หลายๆ ชั้น และตัณหาก็อำพวาก็เลศซูดตัวปั่นมาก่อความวุ่นวายกันครบทั้งชุด ในที่สุด คุมกันไปคุมกันมา
ตัณหาก็อำพไปถึงอบาย ได้ผลอย่างทีคนไทยเคยอ่านโคลงโลกนิติที่ว่า “บาทลั่น เสือตาย” นั้นแล

เพราะฉะนั้น จึงอย่าให้ระบบเงื่อนไขมาทำลายหรือสยบฉันทะ แต่ต้องให้พวกมัน มีความฉลาดที่จะจัดให้
ระบบเงื่อนไขนั้น มาหนุ่ฉันทะที่จะขับเคลื่อนกระบวนการของธรรมชาติไปให้ได้

ในยุคปัจจุบัน ที่เรามีระบบเงื่อนไขของตัณหาเป็นใหญ่อยู่ที่นี่ การที่ความเจริญอกงามในทางที่ดียังพอมิ
พอเป็นไปได้ ก็เพราะยังพอมิพวกฉันทะแอบอาศัยแฝงตัวอยู่ในระบบนี้บ้าง

สำหรับโลกมนุษย์นี้ เอาแค่ว่า อย่าเพลินประมาทปล่อยให้ระบบตัณหาขึ้นมาเป็นกระแสใหญ่ จนพวก
ฉันทะอยู่ไม่ได้ ต้องหลบหลีกค่อยๆ เลื่อนหายหมดไป แต่ต้องให้ระบบฉันทะเป็นหลักเป็นแกนไว้ ถึงพวกตัณหาจะ
ทำพิษบ้าง ก็ยังคงพอมิความมั่นคงปลอดภัย

ทั้งนี้ จะเอาอย่างไรเราไม่ได้ ต้องยอมรับรู้อยู่กับความจริงว่า ระบบเงื่อนไขนี้แหละที่พาโลกขับเคลื่อนไป
จะอย่างไรได้ ในเมื่อ ณ เวลาหนึ่งๆ คนอยู่ในระดับการพัฒนาที่ไม่เท่ากัน และมนุษย์ส่วนใหญ่ก็ยังอยู่ในระดับ
ตัณหา ข้อสำคัญอยู่ที่ว่า ผู้จัดการระบบเงื่อนไขต้องเป็นคนแบบฉันทะ และจัดการระบบเงื่อนไขนี้ให้ฉันทะมี
ช่องทางเข้าไปเป็นใหญ่ กับทั้งให้มาตรการเด็ดขาดอยู่ที่ความไม่ประมาทในการจัดให้คนได้พัฒนาตนของเขา

ได้พุดมาพอเป็นตัวอย่าง ในเรื่องความอยากความต้องการนี้ ที่เป็นเรื่องใหญ่มาก เราไม่ค่อยจะจับกันที่
จุดนี้ จึงต้องย้ำไว้ ต้องพุดกันให้ชัด อย่าไปเลียงที่จะพุดถึงมัน ต้องให้รู้ทั้งความอยากฝ่ายกุศล และความอยาก
ฝ่ายอกุศล ต้องแยกได้ รู้ความแตกต่างระหว่างความอยากความต้องการ ๒ ประเภทนี้ ซึ่งเป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่ง

พอรู้เข้าใจแล้ว จะแก้ปัญหาอะไร ก็ถูกจุดได้ง่าย และจะก้าวไปในการพัฒนาความสุขด้วยความมั่นใจ
เป็นอย่างดี

รู้ทันว่าอยู่ในระบบเงื่อนไซ ก็ใช้มันให้ได้คุณค่า

มีคำถามที่เป็นเรื่องของยุคสมัยว่า ฉันทะในการทำงานเวลานี้ จะเป็นอย่างไร?

“ฉันทะ” แปลง่ายๆ ก็คือชอบนั่นเอง ก็มีผู้เล่าว่า มีคนมาสมัครงาน เขาสัมภาษณ์ว่า คุณชอบงานนี้ไหม?

คำว่า “ชอบ” นี้กำกวม คนหนึ่งตอบว่าชอบ แต่หมายความว่า ชอบที่เงินเดือนดี จะได้เงินมากๆ ทำงานสบายไม่ต้องหนัก ไม่ต้องเหนื่อย งานง่าย สะดวก ทั้งมีเวลาพักเยอะ แล้วก็เงินก็เยอะ นี่ชอบอย่างหนึ่ง

ที่นี้ อีกคนหนึ่งตอบว่า “ชอบ” ชอบอย่างไร? ก็ชอบที่งานนี้ถูกกับความถนัดความสามารถ ทำแล้วจะมีประโยชน์ ช่วยประเทศชาติ ดีแก่สังคมอย่างนั้นอย่างนี้ มันเป็นงานที่ดึงดูดสร้างสรรค์อย่างนั้นอย่างนี้ ชอบเพราะว่าอย่างนี้

เป็นอันว่า คำว่า “ชอบ” ในที่นี้เป็นคำกำกวม กำกวมระหว่างตันทา กับฉันทะ ถ้าจะให้ชัด ก็ต้องพยายามสร้างความเข้าใจในคำว่า “ฉันทะ” ให้ชัดขึ้นในสังคมไทย

ถ้าถามว่า งานนี้คุณมีฉันทะไหม? ก็หมายความว่า มันถูกกับความถนัดความสามารถ เรามองเห็นคุณค่าประโยชน์ของมัน ต้องมองด้วยปัญญา ไม่ใช่ชอบเพียงเพราะว่ามีเงินเดือนดี สบาย ชี้แจงได้ พักผ่อนเยอะ อย่างนี้ก็อยู่แค่ความรู้สึกเห็นแก่ตัว นี่คือการตันทา

ถ้ามีฉันทะ ก็อย่างที่ว่า เราทำงานนี้ เรารักงานจริงๆ รักเพราะเห็นคุณค่า เห็นประโยชน์ว่า งานนี้เป็นกำลังสร้างสรรค์สังคม แล้วก็พัฒนาประเทศชาติ

ถ้างานที่เราทำอยู่นั้น ไม่ชัดในเรื่องประโยชน์ทางสังคม หรือถ้าเรามองไม่เห็นคุณค่าที่เป็นประโยชน์ต่อสังคมประเทศชาติ แต่เราจำเป็นต้องทำ ก็สร้างฉันทะขึ้นมาในแง่ที่มองเห็นว่ามีคุณค่าในการพัฒนาตัวเรา มันจะทำให้เราได้พัฒนาชีวิตของเรา เพราะว่าการนั้นมีความหมายอย่างหนึ่งก็คือ เป็นแดนพัฒนาชีวิตของเรา

คุณค่าอย่างหนึ่งของงานนั้น ไม่ว่าจะงานอะไร จะชอบหรือไม่ชอบก็ตาม ก็คือจะทำให้เราได้พัฒนาตัวเอง เช่น ยิ่งงานยาก เราก็ยิ่งได้พัฒนาตัวมาก คือได้ฝึกตน ได้พัฒนาสติปัญญาและความสามารถต่างๆ

เพราะฉะนั้น ถ้าปลูกฉันทะได้ดีแล้ว คนมีความใฝ่ฝึก ใฝ่ศึกษา ตอนนี้แหละ เขาจะชอบแม้แต่สิ่งที่เคยไม่ชอบ ชอบแม้แต่งานที่ยาก ตามคติที่ว่า “ยิ่งยาก ยิ่งได้มาก” คือ ยิ่งงานยาก เราก็ยิ่งได้พัฒนาตัวเองมาก กว่างานนั้นจะเสร็จ กว่างานนั้นจะเดินไปได้ดี เราก็ได้พัฒนาตัวเองไปมากมาย

ที่ทำงานเป็นแดนพัฒนาชีวิตของเรานั้น ขอให้คิดต่างๆ งานกินเวลาส่วนใหญ่ของชีวิตเรา เช่น วันละ ๘ ชั่วโมง คือเท่ากับ ๑ ใน ๓ ของวัน เหลืออีก ๑๖ ชั่วโมง ก็นอนบ้าง เดินทางบ้าง เหนื่อยเสียแล้ว หมดไปอีกเยอะ เพราะฉะนั้น เราจะเอาอะไร ก็ต้องเอากับเวลา ๘ ชั่วโมงนี้ อย่าให้เสียเปล่า ถ้าไปมัวทุกข์ฝืนใจกับงานนี้ เราก็แ่เสียไปวันละ ๘ ชั่วโมงเปล่าๆ และชีวิตเราก็จะเต็มไปด้วยความทุกข์ด้วย

เพราะฉะนั้น ก็รีบสร้างฉันทะขึ้นมา ให้เห็นคุณค่าที่จะรักงานขึ้นมาให้ได้ บอกตัวเองว่า งานนี้ ทำไปเถอะ เราจะได้พัฒนาตัวเอง พัฒนาทักษะ พัฒนาความสามารถในการแก้ปัญหา พัฒนาปัญญา พัฒนาจิตใจ ให้มีความอดทน ให้มีความเพียร ให้รู้จักควบคุมตน ให้มีสติ ให้มีสมาธิ เป็นต้น งานทุกอย่างใช้พัฒนาตัวเราได้ทั้งนั้น เพราะฉะนั้น อย่างน้อยก็ได้พัฒนาตัวเอง ถ้ามีฉันทะอย่างนี้ การทำงานก็จะมีจุดหมาย และมีความสุขมากขึ้น

ถ้าเกิดไปทำงานที่ไม่ถูกใจ ไม่ชอบใจ จิตก็อึดอันวนเวียนไปมา ไม่มีทางออก จิตอัน เดินไม่ได้ ไม่มีทางออกไป ก็คือทุกข์ทั้งนั้น จิตที่เป็นทุกข์ ก็คือจิตที่อึดอัน ไม่มีทางไป ออกไม่ได้ ก็กววนอยู่นั้น พอจิตมีทางไปแล้ว ก็โล่ง มีความสุข เพราะฉะนั้น ถ้าไปประสบปัญหา ก็สร้างฉันทะขึ้นมาด้วยวิธีแบบนี้ งานทุกอย่างเราจะมิฉันทะได้หมด ดังที่ว่า ถึงอย่างไรมันก็เป็นโอกาสที่จะได้พัฒนาตัวเรา มันมีคุณค่าที่จะใช้พัฒนาชีวิตของเราได้

พอเข้าไปอยู่ในงาน ก็ต้องเจอผู้คน พอเจอผู้คน ถ้าไม่มัวคิดอดีตอัน ก็เป็นโอกาสให้ฝึกตนเองได้ทันที เราลองหัดพูดกับเขาสัก พูดอย่างไรจะได้ผลดี พูดอย่างไรจะไม่ขัดใจกัน พูดอย่างไรจะสร้างมิตร พูดอย่างไรจะทำให้เขาร่วมมือ แล้วงานของเราจะได้สำเร็จ อะไรอย่างนี้ นี่ก็คือเป็นการฝึกตัวเราเองไปหมด

ดังนั้น งานก็เป็นการศึกษาไปในตัว ที่จริงงานก็คือสิ่งที่จะต้องทำ แล้วฉันหะก็คืออยากทำ แล้วอยากรู้ อยากทำ ก็คือการศึกษา การศึกษาก็อยู่ที่อยากรู้อยากทำ พออยากรู้อยากทำก็ได้เนื้อแท้ของการฝึก การศึกษาก็คือการฝึก อยากฝึกก็คืออยากศึกษา อยากศึกษาก็คืออยากรู้อยากทำ

เราไปทำงาน เราทำด้วยอยากทำ เราได้ฝึกตัวเอง ก็เป็นการศึกษานั่นเอง ที่จริง ไม่ว่าจะเล่าเรียนหรือทำงาน ก็เป็นการศึกษาทั้งนั้น คือเป็นการพัฒนาชีวิตของตัวเอง ถ้าปฏิบัติถูกต้องแล้ว ทั้งชีวิตนี้ก็คือการศึกษา และก็ถือเป็นโอกาสที่จะได้พัฒนาตัว พัฒนาชีวิตนั่นเอง

ที่นี้ ตอบสรุปตามหลักวิชา ความหมายของฉันหะตามหลักนี้ ใช้อะไรก็ได้ ดีและได้ผลทั้งนั้น ไม่ใช่เฉพาะเรื่องการทำงาน คือ มีความหมาย ๒ แห่ง

๑. **ฉันหะ ในแง่ต้องการให้สมบูรณ์ตามสภาวะ** คือ เราเข้าไปเกี่ยวข้องกับอะไร เราก็อยากทำให้สิ่งนั้นเรื่องนั้น งานนั้น ดี เรียบร้อย งดงาม ให้มันสมบูรณ์ เต็มตามสภาวะของมัน ที่มันควรจะเป็น

๒. **ฉันหะ ในแง่ต้องการตรงไปตรงมาตามเหตุปัจจัย** คือ อยากให้ได้ผลดีที่ตรงตามเหตุปัจจัยของมัน เช่นที่ยกตัวอย่างอยู่เสมอกว่า งานการอาชีพอะไรก็ตาม ก็มีวัตถุประสงค์ที่ตรงตามสภาวะของงานนั้น อย่างอาชีพแพทย์ ก็เพื่อรักษาคนให้หายโรค อาชีพครู ก็เพื่อสอนให้เด็กเป็นคนดีมีความรู้

เราทำงานอาชีพอะไร ก็ถามตัวเองให้ชัดว่า วัตถุประสงค์โดยตรงของงานอาชีพของเรานี้คืออะไร อย่างงานของรัฐ ขององค์กรทั้งหลาย เขาก็ต้องตั้งวัตถุประสงค์ไว้ทั้งนั้น เราจะทำงาน เราก็ศึกษาให้ชัด และดูว่าวัตถุประสงค์อย่างนั้น เรายอมรับไหม พอใจไหม ชื่นชมไหม เมื่อตกลงใจแล้ว ก็จะได้ทำให้ตรงให้ถูก และด้วยความพอใจตั้งใจ ก็ทำงานโดยอยากให้เกิดผลตามวัตถุประสงค์อันนั้น อย่างนี้คือฉันหะ

ส่วนเงินทองหรือเงินเดือนค่าตอบแทน เป็นต้น ก็เป็นเรื่องของระบบเงื่อนไข ถ้าเรามีฉันหะแล้ว ก็มองด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันว่า มันคือเครื่องสนับสนุนค่าจุนให้เรารั้งหน้าตั้งตาทำงานอาชีพเพื่อวัตถุประสงค์นั้นๆ ได้เต็มที่ โดยไม่ต้องห่วงกังวลเรื่องการเงินความเป็นอยู่ ถึงแม้อยู่ในระบบเงื่อนไข แต่เรารู้ทันและเข้าถึงสาระ

ที่นี้ เมื่อเราทำงานด้วยฉันหะ เพื่อวัตถุประสงค์ของอาชีพอย่างถูกต้อง รัฐและองค์กรเป็นต้น ที่รู้เท่าทันสภาวะของระบบเงื่อนไขนั้น ก็ทำหน้าที่เอาใจใส่ดูแลอุดหนุนค่าจุนต่างๆ ด้วยเงินเดือน เป็นต้น โดยไม่มองแค่ว่าจะเป็นเงื่อนไขเพื่อบังคับคนให้ทำงาน แต่มุ่งเกื้อกูลหนุนให้คนมีฉันหะที่จะตั้งใจ และตั้งหน้าตั้งตาทำงานนั้นได้เต็มที่ โดยไม่ต้องห่วงกังวลเรื่องเงินทองค่าใช้จ่ายในการเป็นอยู่ ให้คนทำงานไม่ต้องคิดที่จะไปหาที่อื่นหรือทางอื่น

ถ้าเป็นไปตามที่ว่ามันนี้ คือ เราก็มีฉันหะตั้งใจทำงานเพื่อวัตถุประสงค์ของงาน และใจก็รักอยากให้ได้ผลอย่างนั้น แล้วพร้อมกันนั้น เงินเดือนค่าตอบแทนก็มาถึงแก่เรา ให้ตัวเราและครอบครัวอยู่กันอย่างสุขสวัสดิ์

อย่างนี้ก็คือความถูกต้องดีงาม ให้เรามีความสุขทั้งสองด้าน คือด้านตัวงานที่ทำ ก็มีความสุขว่าได้ทำถูกต้องด้วยฉันหะแล้ว และด้านค่าเลี้ยงชีพที่จะอุดหนุนเป็นหลักประกันให้แก่การทำงานของเรา ก็มาหนุนจริงจังให้เราทำตามฉันหะต่อไปได้เต็มที่ เราก็มีความสุขที่ทุกอย่างจะดำเนินเดินหน้าต่อไปได้เป็นอย่างดี มันใจว่าฉันหะของเราจะออกผลสมวัตถุประสงค์ แก่องค์กรแก่ประเทศชาติ อย่างราบรื่นยืนยาวต่อไป นี่คือ ระบบของฉันหะ

ความสุขในการเรียน กับความสุขในการศึกษา

คราวนี้ หันมามองทางด้านการศึกษา ในการศึกษาชั้น ต้องให้เกิดฉันทะให้ได้ ถ้าฉันทะไม่เกิด การเรียนก็จะไม่มีความสุขจริง อย่างดีก็จะได้แค่สนุก คือได้แค่ความสุขของนักแสดง เหมือนดูหนังดูละคร

ถ้าเกิดฉันทะขึ้นแล้ว กระบวนการเรียนจะสนุกสนานหรือไม่ ก็เป็นเรื่องย่อย ไม่ค่อยสำคัญ ความสนุกก็เพียงมาช่วยเสริมให้เด็กได้รับการกระตุ้นให้เกิดความสนใจ และเป็นอุปกรณ์เครื่องประกอบ ที่ช่วยสื่อให้เข้าใจสาระได้ง่าย แต่ความสนุกนั้นไม่ใช่เนื้อหาของการศึกษา ยังไม่เข้าไปในกระบวนการของการศึกษาแท้จริง พุดโยงกับหลักที่พุดมาแล้ว ก็คือ เป็นเพียงเงื่อนไข ซึ่งจะต้องรู้จักใช้ในการที่จะหนุนฉันทะเพื่อเข้าสู่การศึกษาให้ได้จริง

การศึกษาเริ่มที่ฉันทะ เด็กต้องมีฉันทะขึ้นมาในตัวของเขา ความสนุกจะมีประโยชน์ก็เมื่อมาใช้กระตุ้นให้เกิดฉันทะได้สำเร็จ ถ้าได้แค่สนุก แต่ฉันทะไม่มา ก็ต้องพึ่งพาความสนุกอยู่นั้น และต้องเพิ่มความสนุกมากขึ้นเรื่อยๆ แล้วครูก็เหนื่อย เพราะต้องกระตุ้นกันอยู่อย่างนี้ แล้วก็ต้องหาทางแปลกใหม่ให้สนุกได้ต่อไปอีก จะมาสอนทีหนึ่ง ก็ไปนั่งคิดว่าทำอย่างไรจะทำให้เด็กสนุก ยุ่งจนเหนื่อยกับการหาวิธีให้เด็กสนุก

การสอนสนุก เป็นความเก่งที่น่าชื่นชม แต่ต้องเชื่อมต่อไปถึงฉันทะให้ได้ ดังนั้น จึงต้องระวัง ต้องแยกได้ มิให้ความสุขนั้นเป็นแค่การได้สนองความต้องการในการเสพ อย่างที่พุดเมื่อกี้ ว่าเหมือนดูหนังดูละคร ถ้าอย่างนี้ ครูหรือผู้สอนก็จะเป็นเหมือนนักแสดง และความสุขจากการได้เสพแล้วสนุก ก็คืออยู่ในขั้นของการสนองตัณหาตนเอง

ทีนี้ ถ้าสนุกจากการได้เสพทางตาหูเพื่อสนองตัณหา ก็จะพบปัญหาอันจะต้องเตรียมกันเตรียมแก้ ปัญหาพื้นฐาน คือ ความติดเสพ การติดอยู่แค่ขั้นเสพ และความชินชาเบื่อหน่าย ที่ทำให้ต้องกระตุ้นมากขึ้นเรื่อยๆ ทั้งโดยปริมาณและดีกรี

เรียนหรือดูการสอนคราวนี้ สนุกมาก แต่คราวต่อไป ถ้าสอนอย่างนั้นอีกๆ ก็ชักชิน แล้วก็ชักจะเบื่อ คราวหน้าจึงต้องหาทางให้สนุกมากขึ้น หรือเปลี่ยนแง่มุมใหม่ เพิ่มดีกรีของการกระตุ้นในการสนองตัณหา ยิ่งขึ้นไป ทีนี้ก็สนองกันต้องไม่หยุด และก็หยุดไม่ได้ คุณครูก็เหนื่อย จนชักจะหมดแรง และในที่สุด นักเรียนก็หมดเหมือนกัน คือวนอยู่แค่นั้น วายเวียนอยู่กับตัณหา ไม่ไปไหน เพราะตัน ไม่มีทางไป

ที่ว่าติดเสพ ก็คือเหมือนติดดูหนังดูละคร หรือแม้แต่ติดความสุข จะเอาแต่สนุก หาความสุข ที่ว่ามาเรียนนั้น ไม่ใช่ตั้งใจอยากเรียน แต่ตั้งใจจะมาดูการแสดงอีก ไม่ได้มีจิตใจที่จะเรียน ที่จะหาความรู้ ที่จะค้นคว้า ถ้าให้ไปค้นคว้าเอง ไม่เอา ได้แต่รอมาเฝ้าดูการแสดง ถ้าอย่างนี้ ก็ยิ่งเพิ่มแรงให้แก่กระแสนั่น

ที่ว่าติดอยู่แค่ขั้นเสพ ก็หมายความว่า ถ้าทำไม่ถูก จิตใจของผู้เรียน ก็ไม่ไปสู่การเรียนรู้ ก็ติดก็ข้องอยู่แค่การเสพความสุข เพลินอยู่กับภาพและเสียงและเรื่องราวที่สนุกสนานเท่านั้น ไม่เชื่อมไม่ต่อไม่ก้าวไปสู่การเรียนรู้สาระที่ต้องการ เฉพาะอย่างยิ่งก็คือ ไม่เกิดมีฉันทะขึ้นมา

เพราะฉะนั้น จะต้องระวังที่จะมองความหมายของการให้เด็กสนุกในการเรียนนี้ ให้ถูกให้ตรง

การทำให้สนุกนี้ เป็นการกระตุ้นความสนใจเบื้องต้น เรียกว่าเป็นบุพภาค เป็นขั้นของปัจจัยภายนอก ก็คือมาทำหน้าที่สื่อตนเอง จึงไม่ใช่จบที่นั่น เมื่อไม่จบที่นั่น จึงต้องจับความมุ่งหมายให้ได้

เป้าหมายในการทำหน้าที่ของปัจจัยภายนอก อยู่ที่การสร้างปัจจัยภายในให้เกิดขึ้น

หมายความว่า ครูอาจารย์เป็นปรโตโฆสะ (เสียงบอกข้างนอก) แต่เป็นปรโตโฆสะที่ดี ที่เราจัดเป็นกัลยาณมิตร ครูอาจารย์หรือกัลยาณมิตรนี้ ก็มาสื่อสารช่วยกระตุ้นการดูการฟังการคิด โดยมีเป้าหมายที่จะให้เด็กสร้างหรือเกิดปัจจัยภายในของเขา คือให้เขาเกิดมีฉันทะนี้เองขึ้นมา จะได้เป็นจุดเริ่มต้นที่จะขับเคลื่อนกระบวนการของการศึกษาในชีวิตของเขาต่อไป

เพราะฉะนั้น ความสำเร็จในการทำหน้าที่ของครู นอกจากการถ่ายทอดข่าวสารข้อมูลแล้ว สารที่แท้ ที่เป็นเนื้อตัวของการศึกษา ก็คือการทำให้เด็กเกิดมีฉันทะ ที่เป็นปัจจัยภายในของตัวเองนี้ขึ้นมาได้นั่นเอง

ถ้าครูไม่มีเป้าหมายที่ว่านี้ ก็ได้แค่ไปกระตุ้นกันอยู่อย่างนั้น อย่างที่ว่าเมื่อชินชานักเข้า ก็เบื่อง่าย แล้วเมื่อกระตุ้นไม่ไหวหมดแรงไป ก็จบกันเท่านั้น

ครูอาจารย์ กัลยาณมิตร หรือปัจจัยภายนอกนี้ จึงต้องทำหน้าที่ให้สมฐานะที่เป็นสื่อ คือเชื่อมต่อกับปัจจัยภายนอก เข้าสู่ปัจจัยภายใน หรือกระตุ้นให้เด็กเกิดมีปัจจัยภายในของเขาเองขึ้นมาให้ได้ มิฉะนั้น ครูก็จะกลายเป็นผู้ทำให้เด็กเป็นนักฟังพา ให้เขาติดนอนอยู่กับการฟังพา

ถ้าครูรู้งาน เข้าใจหน้าที่ของตนจริง เวลาจะสอน ก็ทำหน้าที่เป็นสื่อ โดยมีเป้าหมายว่า เราจะพูดจาหรือจัดกิจกรรมที่จะช่วยให้เด็กเข้าใจเนื้อหาสาระได้ง่าย และช่วยกระตุ้นให้เขาสนใจอยากเรียนอยากรู้ ใฝ่รู้ใฝ่ทำหาทางชักนำให้เขาเกิดมีฉันทะขึ้นมา

รวมความว่า การเรียนให้สนุกมีสาระอยู่ที่เป็นปฏิบัติการของปัจจัยภายนอก ในการช่วยการเรียนนี้ให้ง่าย และกระตุ้นความสนใจ โดยมีจุดหมายที่จะสื่อทำให้เกิดปัจจัยภายในคือฉันทะขึ้นมา

ถ้าเขาเกิดมีฉันทะขึ้นมาได้จริงละก็ คราวนี้เขาจะเดินหน้าไปได้เองเลย ที่นี้ ไม่ต้องรอครูแล้ว แม้แต่ว่าครูไม่มา ฉันทะมีเรื่องที่จะทำในการศึกษาหาความรู้ ฉันทะอยากจะทำให้อ่านหนังสือนี้ อยากไปเข้าห้องสมุด อยากไปหาหนังสือดู แล้วก็ค้นก็อ่านก็ดูด้วยความสุข เพราะได้สนองความอยากรู้นั้น คือได้สนองความอยากหรือความต้องการที่เรียกว่าฉันทะ นี้คือเข้าทางถูกแล้ว การศึกษาก็มาของมันเอง ตามกระบวนการของธรรมชาติ

เรื่องนี้สำคัญมาก เพราะว่า ถ้าคนเราเกิดมีความอยากที่เป็นกุศลคือฉันทะนี้ขึ้นมา เป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาแล้ว มันจะเปลี่ยนวิถีชีวิต เปลี่ยนวิถีแสวงหาความสุข และความสุขอย่างใหม่จะมีเพิ่มขึ้นมาชนิดที่นึกไม่ถึงทีเดียว

แต่ก่อนนั้น เรามีแต่ตัณหา คอยแต่อยากได้ อยากเอา อยากเสพ เทียบพลานหาของชอบ หารูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสที่พอใจ เอามาเสพ พอได้เสพ ก็สมใจมีความสุข มีความสุขจากการเสพสิ่งที่ชอบ แต่พอเจอสิ่งที่ไม่ชอบ ก็ไม่พอใจ ซัดใจ กลายเป็นความทุกข์ แล้วสุขทุกข์ของเรา ก็เลยขึ้นต่อความพอใจและไม่พอใจที่เป็นไปตามตัณหา มองเห็นความสุขความทุกข์อยู่แค่นี้

แต่พอมีฉันทะขึ้นมาแล้ว เป็นอย่างไร คราวนี้ก็มีประสบการณ์ที่ได้รู้จักความอยากอย่างใหม่ อยากรู้นั้นรู้นี้ มองเห็นอะไรๆ น่าจัดน่าทำให้ดี และพอได้ค้นหา ได้ทำ ก็มีความสุข แล้วความสุขก็มีเพิ่มขึ้นไปเรื่อยไม่รู้จบ

แม้กระทั่งว่าไปเจออะไรที่ไม่น่าพอใจ ที่เคยเจอแล้วเป็นทุกข์ แต่คราวนี้ไม่อย่างนั้น ของที่ไม่ชอบนั้นแหละ พอมองเห็นว่ามันมีอะไรน่าศึกษา แม้แต่ว่ามันไม่ดีอย่างไร และทำไม ก็อยากรู้ ก็เลยกลายเป็นชอบสิ่งที่ไม่ชอบ เพราะจะได้ศึกษา จะได้ค้นหาให้รู้ ถึงตอนนั้นก็คือ ฉันทะมาเปลี่ยนให้คนชอบสิ่งที่ไม่ชอบ และมีความสุขได้ แม้แต่จากสิ่งที่ไม่ชอบ ก็คือมีความสุขจากการเรียนรู้ และจากการลงมือทำของตนเอง

ขอให้ทราบด้วยว่า ฉันทะนี้เป็นพวกเดียวกับปัญญา ต้องมากับปัญญา ไม่เหมือนตัณหาที่มากับอวิชชา ไม่ต้องมีปัญญาเลย ตัณหามาได้เรื่อย แต่ฉันทะนี้จะพัฒนาไปได้ด้วยปัญญา

ฉันทะมากับปัญญาอย่างไร เช่นว่า ของนี้ เรื่องนี้ ไม่ถูกใจ ไม่น่าชอบใจ ตัณหาไม่เอาด้วยแล้ว แต่พอมา รู้เข้าใจว่า เออ อันนี้มีประโยชน์ เอามาใช้ทำอย่างนั้นอย่างนี้ได้ พอปัญญาบอกให้เป็นอย่างนี้ ฉันทะก็มาประสาน มาร่วมด้วย ตัณหาไม่เอา ก็ไม่เป็นไร แต่ฉันทะเอาด้วย คราวนี้ทั้งอยากรู้และอยากทำก็เข้ามา แล้วความสุขก็ ตามมาจากการได้สนองฉันทะนั้น

พอฉันทะมา ความชอบใจ-ไม่ชอบใจของตัณหา ก็แทบหมดอิทธิพลไปเลย สิ่งที่เคยไม่ชอบ ซึ่งทำให้ ทุกข์ เพราะตัณหาไม่เอา แต่พอปัญญาบอกแล้วฉันทะมา อันที่ไม่ชอบนั้น ก็กลับทำให้มีความสุข

นี่แหละ พอมนุษย์เริ่มมีการศึกษา เขาก็สามารถมีความสุขได้แม้กับสิ่งที่ไม่สนองตัณหา และพอเข้าทาง อย่างนี้แล้ว เขาก็จะพัฒนาต่อไป โดยที่ความชอบใจและไม่ชอบใจก็จะค่อยๆ หมดยกสิ่งที่จะครอบงำลากจูง จิตใจของเขา ความสนใจ ความคิด ความสุขของเขาไหลไปอยู่ที่การรู้การทำ จะเห็นว่า คนอย่าง ไลน์สโตนก็เกิดขึ้นมาได้แบบนี้

ไม่ต้องลึกลงถึงขั้นสร้างไลน์สโตนหรอก ถ้าการศึกษาพัฒนาฉันทะขั้นพื้นฐาน ขึ้นมาได้ บ้านเมืองก็จะมี **นักผลิต** เพิ่มขึ้น พอมาดูลูกกับ **นัก(รอ)บริโภค** ที่ไม่คิดทำอะไร นอกจากคิดหาทางสนองตัณหา

ทวนอีกทีว่า กระบวนการดำเนินมาอย่างนี้ คือ ชื่นชมพอใจในภาวะที่ดิงามสมบุรณ์ ก็อยากให้มีมันคืออยาก ให้มันงามอยากให้มีมันสมบุรณ์ต่อไป ถ้ามันไม่ดิงามสมบุรณ์ ก็อยากทำให้มันดิงามสมบุรณ์ ก็เลยอยากรู้ว่าจะทำอย่างไรให้มีมันดิงามสมบุรณ์อย่างนั้นได้ (หรืออยากรู้ก่อน แล้วอยากทำตามมา ก็ได้)

พอรู้แล้ว ก็ทำตามตามที่อยากทำ พอได้ทำสนองตามที่อยากนั้น ความสุขก็เดินหน้าเพิ่มมาเรื่อยๆ ตามความก้าวหน้าของการที่ได้ทำ

ที่นี้ อยากรู้ ก็อยากทำ ก็เดินหน้าคู่กันไป พร้อมด้วยความสุขก็มี และการศึกษาก็มา เข้ากระบวนการใหญ่ไปด้วยกัน

เป็นอันว่า **อยากรู้** คู่กับ **อยากทำ** แล้วก็นำมาซึ่งการศึกษา พร้อมทั้งความสุข ถ้าไม่เกิด ๒ อย่างนี้ ก็หวังให้มีการศึกษาได้ยาก และเด็กก็จะเรียนอย่างไม่มีความสุข กลายเป็นการศึกษาที่ฝืนใจ นั่นก็คือไม่ใช่ การศึกษาที่แท้จริงนั่นเอง

เพราะฉะนั้น จึงต้องเน้นจุดนี้ คือ สร้างฉันทะขึ้นมาให้ได้ แล้วการศึกษาก็จะเดินหน้าไปเอง เหมือนที่ พระพุทธเจ้าตรัสว่า เมื่ออรุโณทัยนำหน้า ดวงสุริยาก็ตามมาแน่นอน

ที่ขออย่าไว้เป็นเรื่องใหญ่อีกอย่างหนึ่ง คือ ฉันทะที่ขยายมาทางด้านสังคม ในการสัมพันธ์กับเพื่อนมนุษย์ ที่กระจายออกไปเป็นคุณธรรม เรียกว่าพรหมวิหาร ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา อันนี้ก็โยงกันหมด

ถ้าจับจุดที่ว่ามานี้ได้แล้ว ก็พอมองเห็นกระบวนการพัฒนาความสุขว่าจะดำเนินไปอย่างไร ตามรูปเค้าที่มองเห็นได้ พอเราพัฒนาความต้องการได้ เราก็พัฒนาความสุขได้ เพราะการพัฒนาความต้องการนั่นเอง เป็นการพัฒนาความสุข

ที่นี้ พอเลื่อนจากตัณหาขึ้นสู่ฉันทะ หรือพัฒนาฉันทะให้มากขึ้นได้ ความสุขก็เพิ่มขยายมิติออกไปอีก การพัฒนาความสุขก็ก้าวลึกลงกว้างออกไปทุกด้าน

แค่มีความสุขในการเรียน ยังไม่พอ ต้องขอให้ เรียนแล้วกลายเป็นคนมีความสุข

ถึงตรงนี้มีข้อที่ขอแทรกเสริมเล็กน้อย ในเรื่องที่สองเสริมกันเหมือนเป็นคติว่า “เรียนให้สนุก มีความสุขในการเรียน” นั้น พึงเข้าใจว่าการเรียนอย่างมีความสุขนี้ เป็นเรื่องในขั้นของวิธีการเท่านั้น แม้จะสำคัญ ก็ไม่เพียงพอ ความสุขนั้นเป็นเรื่องใหญ่ ไม่ใช่อยู่แค่นั้นขั้นของปฏิบัติการในการศึกษา แต่เป็นเนื้อตัว และเป็นจุดหมายของการศึกษาทีเดียว ถ้าเข้าใจความสุขให้ถูกต้องแล้ว จะเห็นว่าการศึกษาเป็นการพัฒนาความสุข เพื่อให้ผู้ศึกษากลายเป็นคนมีความสุข

การพัฒนาความสุขที่ตรงตามความหมาย จะเรียกร่องความเพียบพร้อมแห่งการพัฒนาคุณสมบัติทั้งหลายซึ่งมนุษย์ที่สมบูรณ์ควรจะมีขึ้นมาเอง

เรื่องที่มีความสุขเป็นจุดหมายของการศึกษานี้ ได้เคยพูดเคยเขียนไว้ที่อื่นแล้ว จึงขอใช้วิธีง่าย ๆ คือจับข้อความที่ได้พูดได้เขียนไว้แล้วมาจัดเรียงต่อกัน ตามที่พิมพ์ไว้ในหนังสือ ๒-๓ เล่ม ได้ความดังนี้²¹³⁴

การศึกษาจะต้องถือเป็นหน้าที่ที่จะทำให้คนมีความสุข ไม่ใช่แค่เรียนอย่างมีความสุข แต่ให้เป็นคนมีความสุข เมื่อเขามีความสุข ก็คือสุขเป็นประจำอยู่แล้ว เพราะฉะนั้น เมื่อเรียน ก็เรียนอย่างมีความสุขด้วย

การศึกษปัจจุบันทำคนให้มีความสุข หรือทำคนให้เป็นผู้วิหิงโยทระหยาความสุข การศึกษาที่ผิดพลาดจะทำให้เกิดภาวะที่ตรงข้าม คือ ทำให้คนไม่มีความสุข แต่การศึกษากลายเป็นเครื่องมือดูตลบความสุขออกจากคน ทำให้เขาหมดความสุข และทำให้เขากลายเป็นคนวิหิงโยทระหยาความสุข

การศึกษาที่ผิดพลาด ทำให้คนที่เรียนไปๆ ก้าวหน้าไป ยิ่งจบชั้นสูงขึ้น ก็ยิ่งวิหิงโยทความสุขมากขึ้น ขาดแคลนความสุขมากขึ้น จนกระทั่งเขาออกไปพร้อมด้วยความวิหิงโยทนี้ แล้วโลดแล่นไปในสังคมเพื่อจะแสวงหาความสุขให้กับตนเอง และแย่งชิงความสุขกัน แล้วก็ก่อความเดือดร้อนเบียดเบียนแก่ผู้อื่น

คนที่ไม่มีความสุขนั้น เมื่อมีความสุข *หนึ่ง* ก็ระบายนความสุขให้แก่ผู้อื่น *สอง* ก็จะกอบโกยหาความสุขให้กับตนเอง

ถ้าอย่างนี้ ก็จะกลายเป็นการศึกษาชนิดที่เตรียมคนไว้ เพื่อว่าเบื้องหน้า เมื่อจบการศึกษาแล้ว เขาจะได้ออกไปดิ้นรนทะเลาะแข่งขันแย่งชิงกันหาความสุข กอบโกยความสุขให้แก่ตัวให้มากที่สุด

เรื่องนี้จะต้องระวังตรวจสอบกันดูว่าเป็นอย่างนี้หรือเปล่า ถ้าเราดำเนินการศึกษามาผิด ก็เป็นอันว่าเราได้ทำให้การศึกษานี้ เป็นเครื่องมืออะไรอย่างหนึ่ง ที่สูบหรือดูดความสุขออกไปจากตัวเด็ก หมายความว่า เราได้ทำให้คนเป็นผู้วิหิงโยทขาดแคลนความสุข

เพราะฉะนั้น พอสำเร็จการศึกษาไป ใจก็มุ่งแต่ว่า ที่นี้แหละ ฉันจะหาโอกาสกอบโกยความสุขให้มากที่สุด

ถ้าการศึกษาเป็นแบบนี้ การศึกษาจะต้องเป็นพิษ ไม่ใช่การศึกษาที่ถูกต้อง การศึกษาที่ถูกต้อง จะต้องทำคนให้เป็นสุข หรือเป็นสุขมากขึ้น และเป็นสุขอย่างถูกต้อง ตั้งแต่บัดนี้และเดี๋ยวนี้

²¹³⁴ หนังสือเหล่านี้พิมพ์มานานแล้ว ในช่วงประมาณ ๒๕ ปี บางเรื่องได้แต่ข้อมูล ยังหาเล่มหนังสือไม่เจอ จึงบอกรายละเอียดไม่ได้ บอกแต่ชื่อเรื่องไว้ พร้อมทั้งข้อมูลที่เป็นเค้า คือ *การศึกษา: เครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา*, พ.ศ. ๒๕๓๐; *แง่คิดข้อสังเกตเกี่ยวกับการศึกษา* (ปาฐกถาวันสถาปนากรมวิชาการครบ ๔๔ ปี); *สันติภาพเกิดจากอิสรภาพและความสุข*, พ.ศ. ๒๕๓๗

เมื่อมองดูโลกของมนุษย์ที่ว่าพัฒนามากแล้วในปัจจุบันนี้ จะเห็นว่า คนทั้งหลายต่างก็วุ่นวายกับการหาความสุข จนแต่ละคนไม่มีเวลาที่จะให้แก่ผู้อื่น พร้อมกันนั้น ความสุขก็กลายเป็นสิ่งที่เขาขาดแคลนอยู่ตลอดเวลา ไม่มีในปัจจุบัน แต่รออยู่ข้างหน้า ต้องคอยตามหาด้วยความหวังว่าจะได้ในอนาคต

ดังปรากฏว่า อาการหิวกระหายความสุขนี้แพร่ระบาดไปทั่ว ไม่ว่าจะในครอบครัวก็ตาม ในโรงเรียนก็ตาม ที่ทำงานก็ตาม ทั่วสังคมไปหมด สภาพจิตใจที่ขาดแคลนความสุขอย่างนี้ เป็นกันดาษดื่น ปรากฏให้เห็นทั่วไปในสังคมทุกวันนี้

ดังนั้น จะต้องมาทบทวนและเน้นย้ำกันว่า การศึกษาที่แท้ คือการทำให้คนมีความสุข และรู้จักวิถีที่จะหาความสุขอย่างถูกต้อง

คนที่มีการศึกษาในความหมายนี้ก็คือ คนที่ได้รับการฝึกฝนพัฒนาแล้ว ให้รู้จักแก้ปัญหา ดับทุกข์ ทำตนให้เป็นสุขได้ แล้วจากนั้นก็พัฒนาก้าวขึ้นสู่ความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไป พร้อมทั้งสามารถเพื่อแผ่ขยายความสุขแก่ผู้อื่นได้กว้างขวางออกไปด้วย

คนมีความสุข ย่อมมีความโน้มเอียงที่จะระบายทุกข์ออกไปแก่ผู้อื่น และแม้แต่จะหาความสุขด้วยการระบายความทุกข์ เมื่อเขามีทุกข์ และหาทางระบายทุกข์ของตนออกไป ดังเช่นเด็กนักเรียนมีปมทุกข์ที่ไปก่อเรื่องร้าย ก็ย่อมเป็นภัยแก่ผู้อื่น แก่สังคม ทำให้เดือดร้อนกันไปทั่ว

ในทางกลับกัน คนที่มีความสุข ย่อมมีความโน้มเอียงที่จะแผ่กระจายความสุขไปให้แก่คนอื่น ไม่ว่าจะโดยรู้ตัวก็ตาม ไม่รู้ตัวก็ตาม

ฉะนั้น เราจะต้องทำให้คนมีความสุข เพื่อให้ความสุขแผ่ขยายออกไปในโลก

ดังที่ได้เป็นจุดหมายด้านสังคม ที่ท่านใช้คำว่า “อပ္พยาปชฌิ สุขิ โลกิ” แปลว่า “เข้าถึงโลกที่เป็นสุข ไร้การเบียดเบียน”

มนุษย์จะต้องทำเพื่อจุดหมายนี้ คือ ช่วยกันทำให้โลกมีความสุขยิ่งขึ้น ไร้การเบียดเบียนยิ่งขึ้น เกื้อกูลกันมากขึ้น และมีความสุขร่วมกันอย่างยั่งยืนสืบต่อไป

ความสุขมีมากมาย ธรรมชาติรอบกายก็รอจะให้ความสุข

หันมาดูหลักทั่วไป ควรพูดถึงประเภทของความสุขกันบ้าง ความสุขประเภทที่ว่าไปแล้วก็มี *ความสุขจากกาย* จากการได้สนองผัสสะในเรื่อง รูป รส กลิ่น เสียง และสัมผัสกาย ที่น่าใคร่ น่าปรารถนา พุดง่าย ๆ ว่าเป็นเรื่องของการสนอง *ตัณหา* ว่าด้วยกามสุข หรือสามิสสุข แล้วก็ก้าวมาสู่ *ฉันทะ* ซึ่งเป็นแรงจูงใจฝ่ายดี ที่มีการพัฒนา นำมาสู่การศึกษา การสร้างสรรค์ การเข้าถึงความจริงของธรรมชาติ และการพัฒนาขึ้นไปในความสุข

เมื่อมาถึงฉันทะ เรื่องความสุขก็ก้าวต่อไป ดังที่ได้พูดในเรื่องระบบการทำงาน ว่าด้วย *ความสุขในการทำงาน* แล้วมาถึง *ความสุขในการศึกษา* แต่เรื่องของความสุขจากฉันทะยังมีต่อไปอีก

จากนั้นก็ยังมี *ความสุขทางสังคม* สุขจากไมตรีจิตมิตรภาพ สุขในการอยู่ร่วมกับผู้อื่นด้วยใจมีเมตตา กรุณา เป็นต้น สุขในครอบครัวในหมู่ในชุมชน ที่อยู่กันด้วยความมีน้ำใจ เอาใจใส่กัน รักกัน ระลึกถึงกัน พร้อมเพรียง ซาบซึ้งบันเทิงใจในสามัคคีรส มีเอกภาพด้วยสาธารณีธรรม

แล้วก็มี *ความสุขกับธรรมชาติ* สุขจากการไปอยู่กับธรรมชาติ หรืออยู่ท่ามกลางธรรมชาติ สัมผัสความสดชื่นงามสดชื่นนารีรมย์ ของธรรมชาติรอบตัว ทั้งหมู่ไม้ สายลม ชุนเขา ผืนน้ำ ท้องฟ้า ซึ่งชมพรรณไม้ที่สะพรั่งด้วยดอกไม้ และศัพท์สำเนียงเสียงแห่งความวิเวก ของหมู่คน ลัทธิป่า และท้องฟ้าครึนครางคราววรวงกาล เป็นต้น

ความสุขด้านสังคมนั้น ในพระพุทธศาสนาย้ำเน้นอย่างยิ่ง และสุขด้านธรรมชาติ ท่านก็ชื่นชมไว้มากมาย ให้เป็นแบบอย่าง บางทีก็มาด้วยกันทั้งสุขด้านสังคม และสุขกับธรรมชาติ ให้อยู่กันด้วยความรักสามัคคีแม่แต่ในแดนดงพงไพร ดังในโคลีงคสาธสูตรเป็นตัวอย่าง

พระพุทธเจ้าเสด็จไปทรงเยี่ยมพระภิกษุ ๓ รูป ที่ป่าโคสิงคสาธวัน ทรงทักทายไถ่ถามตอนหนึ่งว่า “ตุกรอนรูท ทำอย่างไร เธอทั้งหลาย จึงยังพร้อมเพรียงสามัคคี ชื่นบานต่อกัน ไม่วิวาท เป็นเหมือนน้ำนมกับน้ำ แลดูกันด้วยจักขุอันเป็นที่รักอยู่ได้?” ...

ที่ปานั้น ท่านพระสารีบุตรกล่าวถามพระมหาสาวกรูปอื่นว่า

“ป่าโคสิงคสาธวันนี้ นารีรมย์ รัตวิแจ่มกระจ่าง ต้นสาธะผลิดอกบานสะพรั่งเต็มต้นหมด ทั้งป่า ส่งกลิ่นหอมฟุ้งไปทั่ว ดูกดกกลิ่นทิพย์ก็ปานฉนั้น ท่าน...เอ๋ย ป่าโคสิงคสาธวัน จะพึงงามด้วยภิกษุเห็นปานไร?...”

ในพระไตรปิฎก มีคำภีร์จำนวนมากที่เป็นคำประพันธ์ร้อยกรอง คือเป็นคาถา และมีคาถามากมายเป็นคำพรรณนาชื่นชมธรรมชาติ ตัวอย่างง่ายๆ คือมหาเวสสันดรชาดก ซึ่งขอยกมาให้ดูเป็นตัวอย่างนิดหน่อย เช่นว่า

“ณ ที่ใกล้สระโปกขรณีนัน มีฝูงนกดูเหว่าเมารสดอกไม้ ส่งเสียงไพเราะจับใจ ทำปานนั้นให้ตั้งอิกทิกกักก้อง เมื่อคราวหมู่ไม้ผลิดอกแย้มบานตามฤดูกาล รสหวานดั่งน้ำผึ้งแย้มหยดจากเกสรดอกไม้มลงมาค้ำอยู่ที่บนใบบัว...”

“ปานนั้นมิปานกลืนสุคนธ์ ที่ลมรำเพยพัดมา หอมฟุ้งตระหลบอบอวล เหมือนดั่งจะเชิญชวนคนมาถึงให้เบิกบาน ด้วยดอกไม้อะกิงไม้อันมีกลิ่นหอม หมู่แมลงภูขึ้นชมกลิ่นดอกไม้ พวกกันบินว่อนวูบ้นลือเสียงอยู่โดยรอบ”

ในคราวที่พระกาฬุทายีกราบทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าเสด็จไปเยี่ยมพระพุทธรูปที่กรุงกิลพัสดุ์ ก็พรรณนาถิ่น พรรณนาทางเสด็จ เป็นคาถาชมธรรมชาติที่งดงามรื่นรมย์ บนเส้นทางที่จะเสด็จผ่านไป ประมาณ ๖๐ คาถา แล้วพระพุทธเจ้าก็ทรงรับนิมนต์

ขอยกคาถาของพระกาฬุทายีมาดูเป็นตัวอย่าง ๒ คาถา ดังนี้

“จำปา ช้างนำว กากะทิง ส่งกลิ่นหอม ยามลมรำพายพัด ยอดอันสะพรั่งด้วยดอก เต็นตา ดังว่ามีใจอาทร พวกกันแน่มกึ่งดั่งน้อมกรลงมา นบถวายบุษชาติด้วยกลิ่นสุคนธ์ ข้าแต่พระผู้ทรงมหาศรัย บัดนี้เป็นเวลาที่ควรจะเสด็จครวไถ

“เหล่านกแก้ว นกสาธิกา ต่างลีลันงามตา รูปสวย เสียงไพเราะ บินขึ้นบินลงไปมา กลุ้มรุมยอดไม้ ชันร้องอยู่สองข้างทาง พวกกันส่งเสียงกู่กันไปกู่กันมา บัดนี้เป็นเวลาที่พระองค์จะได้ทรงเห็นพระชนกแล้ว”²¹³⁵

²¹³⁵ พุทธดำรัสที่ป่าโคสิงคสาธวัน, ม.ม.๑๒/๓๖๒/๓๘๗; คำของพระสารีบุตร, ม.ม.๑๒/๓๗๐/๓๙๘; คาถาจากมหาเวสสันดรชาดก, ขุ.ชา.๒๘/๑๔๐/๔๐๔; คาถาของพระกาฬุทายี, อป.๑.๒/๓๑๘-๓๒๔

รวมความว่า พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ มีจิตบริสุทธิ์แล้ว ก็สัมผัสซึ่งความสุขสงบงามน่ารื่นรมย์ของธรรมชาติ และอยู่กับธรรมชาติอย่างมีความสุขเป็นธรรมดา ส่วนพระเสขะและปุถุชน ก็ได้บรรยายกาศที่สงบงามมีความสุข และจิตใจที่รื่นรมย์ เป็นสภาพที่เอื้อเกื้อหนุนการปฏิบัติในการพัฒนาจิตพัฒนาปัญญาสูงขึ้นต่อไป

นี่ก็เป็นเครื่องชี้แนวทางในการพัฒนาจริยธรรมด้วย ให้เห็นการที่ความดีงามพัฒนาไปด้วยกันกับความสุข ให้คนมีความสามารถที่จะสร้างความสุขขึ้นเองได้ และในการพัฒนาชีวิต คนก็มีความสุขไปด้วยทั้งหมดนี้ก็เกิดจากฉันทีมนั่นเอง ซึ่งเท่ากับบอกด้วยว่า การศึกษาที่แท้ เป็นการพัฒนาจริยธรรมอยู่ในตัวมันเอง

ที่นี้ก็มาถึงความสุขอย่างสุดท้าย คือ *ความสุขทางปัญญา* ซึ่งอยู่ในระดับของความสุขที่เป็นอิสระ

ปัญญานี้เป็นตัวปลดปล่อย ทำให้หลุดพ้น ให้เป็นอิสระ เราทำอะไรทางกายวาจาติดขัด คือติดขัดทางพฤติกรรม เพราะไม่รู้ว่าจะทำอะไร พอปัญญามา รู้ว่าจะทำอะไรได้อย่างไร ก็โล่งไปที เราไปไหน ไม่รู้ว่าอะไรเป็นอะไร ใครเป็นใคร ปลอดภัยใหม่ จะออกทางไหน จะพ้นไปได้อย่างไร เราควรจะทำอะไร ใจก็บีบคั้นอันอึดอัด พอรู้ ก็โล่ง ใจก็หายบีบคั้น หหมดทุกข์ หรือเกิดปัญหาชีวิต คิดไม่ตก ก็ทุกข์ใหญ่ พอปัญญามา ก็แก้ปัญหาได้ ใจก็หลุดพ้นจากทุกข์

ปัญญาทำให้เกิดอิสรภาพในแง่ ในด้าน ในขั้นต่างๆ ไปเรื่อยๆ พอแก้ปมหัวใจของทุกข์หลุดไปได้ ก็ถึงอิสรภาพขั้นสุดท้ายที่สมบูรณ์ ก็เป็นความสุขที่สมบูรณ์ด้วย

จะพัฒนาความสุข ต้องพัฒนาความต้องการต่อเพื่อนมนุษย์ด้วย

เรื่องความต้องการเท่าที่พูดมา เน้นที่ความต้องการต่องานการหรือสิ่งที่ทำ แล้วได้พูดถึงฉันทีมนั้นๆ ตลอดจนถึงแวดล้อม แต่ที่ขาดไม่ได้ จะต้องขยายไปถึงความต้องการต่อคน หรือต่อเพื่อนมนุษย์ด้วย จึงจะครบ

นี่ก็คือเรื่องฉันทีมนั้นๆ บอกแล้วว่า ฉันทีมนั้น คือ ความต้องการให้มันดี ให้มันงาม ให้มันสมบูรณ์ เป็นความปรารถนาดีที่มีต่อสิ่งทั้งหลายทั่วไปได้หมด ต่อสรรพสิ่งแล้ว ก็ต่อสรรพสัตว์ด้วย

ที่นี้ พอมีฉันทีมนั้นต่อสรรพสัตว์ เริ่มตั้งแต่เพื่อนมนุษย์เป็นต้นไป พูดเป็นภาษาไทยก็คือ ความปรารถนาดี

อยากให้เขาดี อยากให้เขาเจริญอกงาม อยากให้เขาแข็งแรงสมบูรณ์ และอยากให้เขาสดชื่นเบิกบานมีความสุข

มนุษย์ด้วยกันนี่ เป็นส่วนสำคัญที่มนุษย์จะต้องเกี่ยวข้องในชีวิต เป็นเรื่องใหญ่สำหรับมนุษย์ทุกคน เพราะตัวคนแต่ละคนก็เป็นมนุษย์อยู่แล้ว เมื่ออยู่กับเพื่อนมนุษย์ แล้วขยายกว้างออกไป ก็อยู่กับสัตว์ทั้งหลายอื่น ฉันทีมนั้นที่มีต่อมนุษย์และต่อสัตว์ทั้งหลาย นับว่ามีความหมายที่สำคัญเป็นพิเศษ

จะเห็นว่า ความปรารถนาดี หรือความต้องการให้ดี ต่อเพื่อนมนุษย์และเหล่าสัตว์นั้น มีลักษณะแง่ด้านที่พิเศษกว่าความปรารถนาดี หรือความต้องการให้ดี ที่มีต่อสิ่งทั้งหลายทั่วไป

ดังนั้น ฉันทีมนั้นในกรณีนี้ จึงมีศัพท์พิเศษให้ แถมมีหลายคำที่จะใช้แยกไปตามสถานการณ์ต่างๆ ที่เขาประสบอีกด้วย

รวมแล้ว แทนที่จะใช้ต่อเพื่อนมนุษย์ด้วย “ฉันทีมนั้น” คำเดียว ก็แยกออกไปเป็น ๔ คำ

๑. เริ่มด้วยว่า ถ้ามีฉันทีมนั้น คือความปรารถนาดี หรือความต้องการให้ดีนั้น ต่อเพื่อนมนุษย์ในยามปกติ เห็นใคร ก็อยากให้เขามีร่างกายสมบูรณ์งดงาม มีหน้าตาอิมเอิบผ่องใส อยากให้เขามีความสุข ซึ่งก็เป็นความอยากเพื่อคนนั้น หรือเพื่อสัตว์นั่นเอง ไม่ใช่เรื่องตัวตนของเรา ความอยากอย่างนี้เป็นความปรารถนาดีพื้นฐาน เป็นอย่างทีหนึ่ง เป็นข้อแรก เรียกว่า *เมตตา*

๒. ที่นี้ต่อไป ถ้ามุขะย หรือสัตว์อื่นก็ตาม ไม่อยู่ในสภาพที่เป็นปกติ ไม่สมบูรณ์ ไม่งดงาม มีความบกพร่อง ประสบทุกข์ ยากลำบาก หรือตกต่ำลงไป เราก็อยากให้เราพ้นจากความทุกข์ จากความยากไร้ขาดแคลน จากความเจ็บไข้ได้ป่วย เป็นต้นนั้น อย่างที่ว่าแล้ว สำหรับมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายนี้ ท่านให้ความสำคัญพิเศษ มีศัพท์เรียกแยกไปเลย ท่านเรียกความอยากให้เราพ้นจากความเดือดร้อนเป็นทุกข์นี้ว่า **กฏณา**

๓. ต่อไปอีก ถ้าคนนั้นเกิดไปเจริญงอกงามสมบูรณ์ยิ่งขึ้น หรือเด็กคนนั้นเจริญเติบโตขึ้น มีร่างกายแข็งแรงสมบูรณ์ หน้าตาสวยงามผ่องใส หรือใครทำความดีงามก้าวหน้าประสบความสำเร็จ นี่ก็เขาขึ้นสูงกว่าเดิม หรือเหนือกว่าปกติ เราก็พลอยชื่นชมยินดีด้วย เรียกว่า **มุทิตา**

๔. ในสถานการณ์ที่อาจจะเรียกว่าพิเศษ ถ้าคนนั้นเขารับผิดชอบตัวเขาเองได้ หรือเขาควรรับผิดชอบต่อตนเอง เป็นความสมควรที่จะเป็นอย่างนั้น ที่ควรจะให้เขาอยู่หรือดำเนินไปในภาวะอย่างนั้น เราไม่ควรเข้าไปแทรกแซง เช่น พ่อแม่ดูแลลูกเล็กอยู่ เขากำลังหัดเดินเตาะแตะ เราปรารถนาดี ต้องการให้เขาเจริญงอกงาม ก็วางทีเผลอให้เขาหัดเดินไป ไม่ใช่มีดวงสารกั้วว่าเดี๋ยวเขาจะล้ม จะเจ็บ แล้วคอยอ้อมอยู่เรื่อย

ความปรารถนาดี ต้องการความไม่ผิดพลาดแก่เขา ต้องการความไม่ผิดธรรมแก่เขา อยากให้เขาดำเนินไปในความถูกต้อง ในความสมควรจะเป็นอย่างนั้น ในความไม่เสียหาย ให้เขาเป็นไปโดยธรรม ถูกธรรม ชอบธรรม ไม่เข้าไปก้าวก่ายวุ่นวายแทรกแซง ที่โบราณแปลกันมาว่าวางเฉยนี้ เรียกว่า **อุเบกขา**

รวม ๔ อย่าง มี “**ฉันทะ**” เป็นจุดเริ่มต้นทั้งนี้ หมายความว่า ฉันทะแสดงตัวออกมา

๑) เป็นความปรารถนาดี ต้องการให้เขาอยู่ดีมีความสุขในยามเขาเป็นปกติ เรียกว่า **เมตตา**

๒) เป็นความปรารถนาดี ในยามที่เขาตกต่ำลงไป ต้องการให้เขาพ้น ถอนตนขึ้นมาได้หายทุกข์ สู้สภาวะที่ดี เรียกว่า **กฏณา**

๓) เป็นความปรารถนาดี ในยามที่เขาก้าวไปได้ดีแล้ว สูงขึ้นไป ต้องการให้เขาดีงามเจริญยิ่งขึ้นไปอีก เรียกว่า **มุทิตา**

๔) เป็นความปรารถนาดี ในยามถึงวาระที่เขาจะอยู่กับความรับผิดชอบของตัวเขาเอง ต้องการให้เขามีความถูกต้อง ไม่ผิดพลาด ไม่เสียหาย เป็นไปตามธรรม เรียกว่า **อุเบกขา**

คนโดยมากนึกถึงความปรารถนาดีได้แค่ ๓ สถานการณ์ คือนึกไปได้แค่ข้อที่ ๓ ซึ่งไม่พอ ใน ๓ ข้อแรกนั้น ยังเป็นขั้นที่อยู่แค่ความรู้สึก แม้จะเป็นความรู้สึกที่ดีงามสูงส่ง พัฒนามาได้ไกลแล้ว แต่ก็ยังไม่เต็ม ไม่สมบูรณ์ ก็ต้องถามว่า แล้วข้อที่ ๔ สมบูรณ์อย่างไร

ตอบให้สั้นสักหน่อยว่า คนเราจะมีแต่**ด้านรู้สึก** อย่างเดียว ถึงจะดีเลิศประเสริฐยิ่งอย่างไร ก็ไม่พอ ก็อยู่แค่คน ไม่ถึงธรรม ไม่บรรจบกับธรรม คนนั้นก็ไปได้**แค่ดี แต่อาจจะไม่ถูก**

จะต้องมี**ด้านรู้**ให้เต็มด้วย จึงจะถึงธรรมได้ จึงจะถูกต้องจริงได้ และจึงจะหมดทุกข์ มีสุขที่สมบูรณ์ได้ พุดตรงตามศัพท์พระก็คือ พัฒนาด้านจิตใจไปจนเต็มทุกอย่าง ก็ไม่พอ ไม่สมบูรณ์ จิตใจเองนั้นแหละ ไม่สามารถหลุดพ้นเป็นอิสระ ต้องพัฒนาปัญญาให้สมบูรณ์ แล้วปัญญานั้นแหละจะทำให้จิตใจเป็นอิสระ เป็นจิตใจที่สมบูรณ์ได้

สามข้อแรก ยังอยู่ในขั้นของลำพังจิต ส่วนข้อสี่ คือมีปัญญาทำให้จิตลงตัว เป็นอิสระได้แล้ว

เป็นอันว่า สามข้อแรกยังเป็นขั้นความรู้สึก ใช้คำฝรั่งบางท่านเข้าใจง่ายขึ้น คือยังอยู่ในขั้นของ emotion แม้จะเป็น positive emotion อย่างเยี่ยมยอด มนุษย์ก็ยังคงขึ้นไปอีกขั้นหนึ่ง ให้ถึงปัญญา ต้องมีปัญญามารับ มาชำระมายก emotion ขึ้นอีกทีหนึ่ง²¹³⁶ ขึ้นบรรจบกับปัญญานี้ เป็นข้อที่ ๔

มนุษย์ต้องไปให้ถึงปัญญา จะสมบูรณ์ต่อเมื่ออยู่ด้วยปัญญา ที่ทำให้จิตเป็นอิสระได้ ถ้ามนุษย์ไม่มี ปัญญา ก็แก้ปัญหามาไม่จบ แม้แต่ในระดับต้นๆ ง่ายๆ ถึงแม้จิตใจดี มีความรู้สึกที่ดี ก็ใช้ผิด ทำผิดได้

ยกตัวอย่างว่า นายคนหนึ่งไปขโมยเงินเขามาได้ ๕,๐๐๐ บาท เออ นี่เขาประสบความสำเร็จ มีเงินใช้ สบายละ เข้าหลักว่าเขาได้ดีมีสุข เราจะทำอย่างไร ก็บอกว่าเข้าข้อ ๓ แล้วนี่ เราก็มุทิตา พลอยยินดีด้วยสิ อย่างนี้ ไม่ถูกแล้ว ขึ้นปฏิบัติธรรมกันอย่างนี้ อยู่กันแค่ความรู้สึก แม้จะเป็นความรู้สึกที่ดี เดี่ยวคงยุ่งแน่ จะลักขโมยกันใหญ่ สังคมก็จะเดือดร้อน ไม่ดีแน่ ไปส่งเสริมไม่ได้

นี่แหละ ตรงนี้ ปัญญาที่รู้ธรรม รู้ความถูกต้อง ก็มาปรับจิตใจให้ประสานกันลงตัว เป็นความปรารถนาดี ต้องการให้เขามีความถูกต้อง จิตใจก็ลงตัวพอดีได้ที นี่คือเป็น *อุเบกขา*

ถ้าวิเคราะห์ออกไป ก็เห็นได้ว่า ในอุเบกขานี้ ก็มีฉันทะ เป็นความปรารถนาดี อยากจะให้เขาดี ให้งาม ให้ สมบูรณ์ จะสมบูรณ์ก็ต้อง ถูกต้อง ตรงตามธรรม ก็จึงวางใจเป็นกลาง เรียกว่าอุเบกขา เพื่อให้กระบวนการแห่ง ความถูกต้องเป็นธรรมจะได้ดำเนินการต่อไปตามกฎกติกากัน เป็นต้น คือให้เป็นไปตามธรรมนั่นเอง

ก็สรุปว่า สามข้อแรก คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อยู่แค่จิตใจ ได้แค่รักษาคน พอถึงอุเบกขา ก็ไปถึง ปัญญา รักษาธรรมได้ด้วย ถ้าคนไปละเมิดธรรม ก็ต้องเอาธรรมไว้ ก็เลยต้องรักษาธรรม ความยุติธรรม ความ เป็นธรรม รักษาความถูกต้อง

ก็มาจบ มาเต็ม ที่อุเบกขา ซึ่งเป็นความรู้สึกที่เกิดจากมีปัญญาเข้ามาร่วม แล้วก็อุเบกขาเพื่อรักษาธรรม เป็นตัวสร้างสมดุล ให้ ๔ ข้อ ครอบบริบูรณ์เต็มทีนั่นเอง จึงเป็นพระพรหมผู้อภิบาลโลกได้จริง ตามความหมายใน แบบของพุทธศาสนา

ความสุขเหนือกาล เมื่อเหนือการสนองความต้องการ

ในตอนก่อนโน้น ได้บอกความหมายของความสุขว่า คือการได้สนองความต้องการ แต่ก็บอกไว้ด้วยว่า เป็นความหมายที่ไม่ครอบคลุม

ทำไมจึงไม่ครอบคลุม คือไม่ครอบคลุมทั้งหมด ถ้าใช้ภาษาทางพระ ก็อาจจะบอกว่า นั่นคลุมแคในระดับ โลภียะ แต่ความสุขยังมีเลยขึ้นไปอีก เป็นความสุขในระดับโลกุตระ พอพูดอย่างนี้ บางทีรู้สึกว่ายากไป

เพื่อให้ชัด ก็ต้องพูดถึงขั้นระดับของความสุขอีกครั้งหนึ่ง

- ที่ผ่านมานั้น เราแบ่งความสุขเป็น ๒ ตามประเภทของความต้องการ
- แต่ตอนนี้ ตรงข้ามกับ “ต้องการ” ยังมี “ไม่ต้องต้องการ” ก็ได้

ถึงตอนนี้ ก็เลยต้องแบ่งขั้น หรือระดับของความสุข ขยายกว้างออกไปอีก เป็น ๒ ระดับใหญ่ และย่อย เป็น ๓ ขั้น คือ

²¹³⁶ เคยบอกข้างต้นว่า ความอยาก-ปรารถนา-ต้องการ แปลว่า desire แต่ในด้านธรรมนี้ จะใช้ love แทนก็ได้ ฉันทะ เป็น love of truth และ love of good เมื่อออกมาทางเมตตากรุณา ก็เป็น love of fellow beings แล้ว love of Dhamma, love of truth, love of justice, love of righteousness ก็โยงถึงธรรม เรียกร้องปัญญา ไปถึงอุเบกขา

ระดับ ๑. ความสุขที่เกิดจากการสนองความต้องการ

- ก) ชั้น ๑ ความสุขเมื่อได้สนองตัณหา (ความสุขจากการสนองความต้องการที่เป็นอกุศล)
- ข) ชั้น ๒ ความสุขเมื่อได้สนองฉันทะ (ความสุขจากการสนองความต้องการที่เป็นกุศล)

ระดับ ๒. ชั้น ๓ ความสุขที่ไม่ต้องสนองความต้องการ (ความสุขทุกกาล โดยไม่ต้องสนองความต้องการ)

จะเห็นว่า สุขระดับที่ ๒ หรือชั้นที่ ๓ ไม่เข้ากับความหมายที่ได้บอกไว้ คือความสุขที่ไม่ต้องขึ้นต่อการสนองความอยากใดๆ ไม่ต้องขึ้นต่อการสนองตัณหา และไม่ต้องขึ้นต่อการสนองฉันทะ เป็นความสุขที่เป็นอิสระ เพราะเป็นความสุขที่มีอยู่ในตัว เป็นคุณสมบัติภายใน มีอยู่เป็นประจำตลอดเวลา ไม่ต้องพึ่งพาการได้หรือการทำอะไรทั้งนั้น

ถ้าเราต้องสนองอะไร จึงจะได้ความสุข ก็แสดงว่าความสุขนั้นยังไม่มีอยู่ จึงต้องรอการได้สนอง ต้องหาบ้าง ต้องสร้างขึ้นมาบ้าง ก็ต้องทำให้มีขึ้นมาอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ความสุขชั้นที่ ๓ นี้มีเป็นคุณสมบัติในตัวอยู่แล้ว จึงไม่ต้องขึ้นต่อการสนอง ทั้งไม่ต้องหา และไม่ต้องสร้าง

ตรงนี้ก็จะมีผู้สงสัยว่า ผู้ที่มีความสุขชั้นนี้ ไม่มีความต้องการอะไรเลยหรือ เป็นคนที่หมดความต้องการแล้วใช้เต็ม หมดตัดถนนั้นไม่ว่าอะไร แต่หมดฉันทะด้วย หรืออย่างไร

สงสัยอย่างนี้แล้ว ถ้ามองออกมา เป็นความดี เพราะจะได้รู้ชัดกันไป ก็ตอบว่ามีสิ ฉันทะนะ ท่านที่ถึงขั้นนี้แล้วมีฉันทะอยู่เต็มที เพียงแต่ว่าความสุขของท่าน ไม่ต้องขึ้นกับการสนองฉันทะนั้นแล้ว

นี่คือข้อที่ขอย้ำ คือบุคคลผู้มีความสุขที่ไม่ขึ้นต่อการสนองทั้งตัณหาและฉันทะ โดยที่ผู้นั้นมีฉันทะอยู่เต็มเปี่ยมด้วย นี่แหละคือคนที่ได้พัฒนาความสุขมาครบจบแล้ว

กว่าจะพัฒนาชีวิตมาถึงขั้นนี้ได้ ก็มีแต่ฉันทะอย่างเดียวแล้ว และยังอยู่เหนือฉันทะนั้นอีกด้วย

ยกตัวอย่างสูงสุด คือพระพุทธเจ้า มีหลักว่า พระพุทธเจ้าทรงมีคุณสมบัติชุดหนึ่ง เรียกว่าพุทธธรรม ๑๘ ประการ ไม่ต้องแจกแจงว่ามีอะไรบ้าง เอาเฉพาะข้อที่ประสงค์ในที่นี้ คือข้อว่า พระพุทธเจ้า “ทรงมีฉันทะไม่ถดถอยเลย” (นตฺถิ ฉนฺทสฺส หานิ)

พอยกพระคุณสมบัติข้อนี้ขึ้นมา ก็เห็นชัดทันที พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญพุทธกิจมากมายแค่ไหน นั่นก็เป็นไปด้วยฉันทะ ซึ่งฉายออกมากับพระมหากษัตริย์ พระพุทธเจ้าไม่ทรงหยุดเลยตลอด ๔๕ พรรษา พูดอย่างภาษาชาวบ้านว่า นอนกลางดินกินกลางทราย เสด็จดำเนินไปทั้งวันทั้งคืน ไปบำเพ็ญพุทธจริยา เพื่อประโยชน์สุขของประชาชาโลก

เราพูดกันว่า พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญพุทธกิจด้วยพระมหากษัตริย์ และได้บอกแล้วว่า กษัตริย์นั้นมีจุดเริ่มต้นจากฉันทะ แล้วด้วยฉันทะ ก็ออกสู่ปฏิบัติการในการเสด็จไปทำงานสั่งสอน และไม่อาจจะทรงปฏิบัติกิจอะไรๆ พระองค์ทรงมีฉันทะนั้นเต็มเปี่ยมเสมอไป ไม่รู้จักลดน้อยลง นี่คือพุทธธรรมอย่างหนึ่งใน ๑๘ ประการ

พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลาย มีฉันทะเต็มบริบูรณ์ แต่ความสุขของท่านไม่ขึ้นต่อการสนองฉันทะ คือท่านมีความสุขอยู่แล้วเป็นธรรมดาอย่างนั่นเอง

ในที่นี้ก็ได้จัดแบ่งความสุขเป็น ๓ ชั้น หรือ ๒ ระดับนี้แล้ว ถ้าจะเรียกสุข ๓ ชั้นนี้เป็นภาษาต่างๆ อาจเสนอคำทำนองต่อไปนี้ ท่านผู้ใดช่วยหาคำที่ชัดและถนัดกว่านี้ได้ ก็ยิ่งดี

ความสุข ๓ อย่างนั้น คือ

๑. *ความสุขที่ต้องหา* ได้แก่ สุขแบบสนองตัณหา
๒. *ความสุขที่สร้างเองได้* ได้แก่ สุขแบบสนองฉันทะ
๓. *ความสุขที่มีในตัวตลอดเวลา* ได้แก่ สุขที่ไม่อาศัยการสนอง

ความสุขขั้นที่ ๑ คือสุขด้วยการสนองตัณหา เรียกว่าความสุขที่ต้องหา ก็เพราะว่า สิ่งเสพที่จะสนองตัณหา นั้น เป็นวัตถุสิ่งของ เป็นกามามิส ซึ่งอยู่ข้างนอก เราต้องไปหา ต้องไปเอามาเสพ ต้องเอาของข้างนอกนั้น มาเจอกับผัสสะของเรา จึงเป็นความสุขที่ต้องหา

ความสุขขั้นที่ ๒ คือสุขด้วยการสนองฉันทะ เรียกว่าความสุขที่สร้างเองได้ เพราะว่าการอยากเรียน อยากรู้ อยากศึกษา อยากทำโน่นทำนี่ให้ดี ความชื่นชมธรรมชาติอะไรเหล่านี้ เราสนองได้ด้วยสติตั้งใจของเราเอง ด้วยการกระทำของเราเอง ไม่ต้องพึ่งพา ไม่ต้องรอ ไม่ต้องขึ้นต่อวัตถุสิ่งเสพที่ไหน จึงสร้างขึ้นเองได้

ความสุขขั้นที่ ๓ คือสุขที่ไม่ขึ้นต่อการสนองความต้องการ ไม่ว่าจะสนองฉันทะหรือสนองตัณหา เรียกว่าความสุขที่มีอยู่กับตัวตลอดเวลา ข้อนี้ก็เป็นธรรมดา เพราะเมื่อเรามีความสุขเป็นคุณสมบัติอย่างหนึ่งของชีวิตของเราแล้ว เรามีความสุขอยู่เสมอเป็นประจำอยู่แล้ว เราก็ไม่ต้องไปหาไปทำอะไรอีกเพื่อจะให้มีความสุข

เป็นอันว่า สุข ๓ คือ *สุขต้องหา สุขสร้างขึ้นมาเองได้ และ สุขมีในตัวตลอดเวลา* ตอนนี้อย่าจู้จี้จุกจิกว่า ใ้ก่อนแต่ก็ควรคิดหมายว่า ทำอย่างไรเราจะมีให้ครบทั้ง ๓ อย่าง ถ้ามีได้ครบ ก็น่าจะเป็นคนที่สมบูรณ์แบบที่เดียว ใครหนอคือบุคคลที่มีสุขครบทั้ง ๓ อย่างนี้

อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่า ผู้ที่มีสุขขั้น ๓ สมบูรณ์จริงแล้ว ทั้งที่ถ้าต้องการ จะเสวยสุขให้ครบพร้อมหมดทั้ง ๓ ได้อย่างสบายๆ แต่กลายเป็นว่า เขาพอใจอยู่กับสุขในขั้นที่เป็นอิสระ ไม่แยแสสุขอย่างแรกที่พึงพิงขึ้นต่อสิ่งเสพอีกต่อไป เรื่องเป็นอย่างนี้ เพราะอะไร ก็ค่อยๆ ดูต่อไป

สุขเพราะได้ไถ่ที่คืน กับสุขเพราะไม่มีที่คืนจะต้องเกา

เพื่อก้าวไปในความเข้าใจเรื่องความสุข ขอนำความจากพุทธพจน์ในมัจฉนิกายสูตร มาอ่านกันอีก เป็นเครื่องทบทวนแนวการมองความสุข พุทธพจน์นี้ตรัสเกี่ยวกับพัฒนาการของชีวิตคนในการมีความสุข ตั้งแต่ความสุขของเด็กทารก ไปจนถึงสุขสูงสุด ในขั้นของนิพพานเลยทีเดียว

พระพุทธเจ้าตรัสเป็นทำนองอุปมา ในเรื่องการหาการเสพความสุขของคน ให้เห็นว่า แม้แต่ในชีวิตตามปกติของคน ก็ยังมีการพัฒนาในทางความสุขอยู่แล้ว ในที่นี้ จะนำแต่สาระมาบรรยาย ดังนี้

ทรงยกตัวอย่างว่า เด็กอ่อนตั้งแต่แรกเกิดนอนแบบเบาะ เกิดใหม่ อยู่ในวัยเริ่มแรก ที่ยังไม่ลุกเดิน เล่นสนุกแม้แต่กับมูตรครูด หัวเราะระรื่น เมื่อได้ละเลงอุจจาระปัสสาวะของตนเอง

ต่อมา เด็กนั้นโตขึ้นมาหน่อย ๓ ขวบ ๕ ขวบ ตอนนี้อยู่เล่นมูตรครูดไม่สนุกแล้ว ก้าวไปเล่นดินเล่นทราย แล้วก็สนุกกับการเล่นของเล่นเครื่องเล่นทั้งหลาย ตุ๊กตาบ้าง รถยนต์คันน้อยๆ รถไฟขบวนน้อยๆ เครื่องบินลำน้อยๆ ก็สนุกกับของเล่น มีความสุขในการเล่นได้เล่นสิ่งเหล่านี้

เด็กเล็กนั้น มีความสุขอย่างยิ่งกับของเล่น รักใคร่ทะนุถนอมของเล่นนั้น ยึดถือเอาเป็นจริงจัง เช่นอย่างหนูน้อยบางคน มีหมอนที่เขารักสุดชีวิต เก้าจะดำปื้ออยู่แล้ว ก็ยังรักใคร่หวงแหนหนักหนา ถ้าใครทำทำมาแย่งเอาไป หนูน้อยนั้นจะร้องไห้ทรนทรายดังจะเป็นจะตายเลยทีเดียว

ต่อมา เด็กนั้นโตขึ้น เป็นหนุ่มเป็นสาว ตอนนั้น ของเล่นนั้น ไม่เอาแล้ว ไม่สนุกด้วยแล้ว ใครจะเอามาให้ก็ไม่ชอบใจ ไม่เห็นจะสนุกมีความสุขอะไร เขาไม่มีความต้องการที่จะสนองให้มีความสุขอย่างนั้นอีกแล้ว

แต่เมื่อโตขึ้นมาเป็นหนุ่มเป็นสาวแล้ว เขาก็มีความสุขอีกประเภทหนึ่ง คือความสุขในการได้เสพผัสสะ ในรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส นี่มาอีกชั้นหนึ่ง

จากนั้น ก็จะมีความสุขที่พัฒนาต่อไปอีก แต่ถ้าใครไม่พัฒนาขึ้นไปสู่ความสุขที่สูงขึ้นไปนั้น ถ้าเขามาสะดุดหยุดที่นี้ ไม่ช้าก็จะถึงเวลาที่เขาจะต้องสิ้นหวัง หรือไม่สามรถเสพกามอาภิสเหล่านั้น แล้วเขาก็จะต้องคับแค้นแสนทุกข์เพราะมัน

ส่วนคนที่พัฒนาในขั้นสูงต่อขึ้นไป ก็จะพบความสุขที่ประณีตลึกซึ้ง ซึ่งไม่ขึ้นต่อกามอาภิส ถึงขั้นแห่งความสุขที่เป็นอิสระ เป็นไทแก่ตน เป็นเสรีชนที่แท้ อย่างที่ว่าเป็นความสุขซึ่งมีในตัวเป็นประจำตลอดเวลา ไม่ต้องหาไม่ต้องสนองอีกต่อไป

ผู้ที่เข้าถึงความสุขอย่างอิสระ ที่ไม่ต้องขึ้นต่อกามอาภิสแล้วนี้ เมื่อหันมาเห็น หรือมองดูหมู่ชนที่ยังเสพหาความสุขจากรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสกายกันอยู่ ก็จะไม่มองเห็นการเสพกามอาภิสนั้นว่าเป็นความสุขตามไปด้วย แต่จะมีความรู้สึกต่อคนที่กำลังแสวงกามสุขนั้นด้วยความรู้สึกที่เปลี่ยนไป เหมือนอย่างคนที่เติบโตเป็นผู้ใหญ่แล้ว ไปเห็นเด็กมีความสุขกับการได้เล่นของเล่น ก็จะไม่เห็นเป็นความสุขไปด้วย แต่จะรู้สึกคล้ายดังว่าจะฆ่าหรือสังหารด้วยเข้าใจ

ถึงตรงนี้ ท่านได้เทียบการพัฒนาความสุขในขั้นนี้ โดยยกตัวอย่างคนเป็นโรคเรื้อน

คนเป็นโรคเรื้อนนั้น ก็มีอาการคัน เมื่อคัน เขาก็เกา เมื่อเกาแล้ว เขาก็ยิ่งคัน ยิ่งคันก็ยิ่งเกา ยิ่งเกาก็ยิ่งคัน ครั้นได้เกาแล้วก็มีความสุข เขาก็จึงมีความสุขจากการเกา

ยิ่งกว่านั้น เพราะความไม่สบายของโรคเรื้อน ทำให้เขาอยากเอาตัวไปย่างไฟอีกด้วย ให้สมใจอยาก จะมีความสุข เขาเอาตัวไปย่างไฟที่ร้อนเหลือเกิน ที่คนธรรมดาถือว่าทนไม่ไหว แล้วเขาก็มีความสุข

เป็นอันว่า คนเป็นโรคเรื้อนนี้ เพราะเขามีอาการคัน ก็ทำให้เขาได้ความสุขจากการเกา และจากการเอาตัวไปย่างไฟ

พระพุทธเจ้าตรัสถามพราหมณ์ที่พระองค์ทรงสนทนาด้วยนั้นว่า ถ้าหากว่า ต่อมา คนเป็นโรคเรื้อนนี้ได้พบหมอดี มียาที่ได้ผลชะงัด หมอนั้นรักษาเขาจนหายจากโรคเรื้อน และเขาก็ไม่คันอีกต่อไป แล้วที่นี้ คนผู้หายจากโรคเรื้อนแล้วนั้น ยังอยากจะทำความสุขจากการเกาที่คันอีกไหม ยังอยากจะทำเอาตัวไปย่างไฟอีกไหม

พราหมณ์ทูลตอบว่า ไม่อย่างนั้นแล้ว มีแต่ตรงข้าม ตอนนั้นถ้าใครจับตัวเขาจะพาไปหาไฟ เขาจะดิ้นหนีสุดชีวิตเลย พระพุทธเจ้าก็ตรัสให้เห็นว่า พัฒนาการของความสุขเป็นไปทำนองนี้ คนที่พบความสุขที่เหนือกว่ากามอาภิสแล้ว ก็จะไม่เห็นความสุขในการเสพกามอาภิสนั้นต่อไป เพราะเขามีความสุขที่ดีกว่านั้นแล้ว

ถ้าพูดแบบง่าย ๆ ก็บอกว่า มนุษย์ในระดับหนึ่ง มีความสุขจากการเกาที่คัน แล้วมนุษย์ที่พัฒนาขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง ก็มีความสุขจากการไม่มีที่คันจะต้องเกา อันไหนจะเป็นความสุขแท้จริง หรือเหนือกว่ากัน ก็พิจารณาได้เอง

สาระที่ควรพูดถึงในตอนนี้ก็คือนี่ว่า เวลาที่พูดกันถึงคำว่าสุขภาวะ หรืออย่างว่า สุขภาพ ขอถามว่า คนที่ร่างกายแข็งแรงสมบูรณ์ ไม่มีโรคอะไร เวลาที่เขาอยู่ด้วยร่างกายที่แข็งแรงสมบูรณ์นี้ ภาวะนี้ถือเป็นการมีความสุขไหม คือภาวะที่ไม่มีโรค ไม่มีอาหาร ไม่มีอะไรระคายเคืองเสียดแทง ไม่มีอะไรบีบคั้น (โรค แปลว่าสิ่งที่เสียดแทง, อาหาร แปลว่า บีบคั้น) ไม่มีทุกข์

ภาวะที่ร่างกายสมบูรณ์แข็งแรง ไม่มีความบกพร่องใดๆ แม้แต่ที่จะต้องเกา อวัยวะทุกอย่างทำหน้าที่ได้เต็มที่นี้ ถือว่าเป็นสภาวะ เป็นความสุขอยู่แล้วในตัว และที่เห็นนั้น ภาวะแห่งความสุขของร่างกายที่สมบูรณ์แข็งแรงไร้โรค ไม่มีความติดขัดระคายเคืองนี้แหละ เป็นความสุขหลักอย่างสูงสุด ที่เป็นจุดหมายแห่งชีวิตของคุณ

ถึงใครจะอยากได้ความสุขอันใดก็ตาม ถึงเขาจะมีวัตถุประสงค์มากมายพร้อมเพียงไร แต่ถ้าเขาขาดสภาวะของความเป็นสมบูรณ์ไร้โรคนี้เสียอย่างเดียว กามามีสสุขทุกอย่างของเขาก็ลดค่าหมดความหมายลงไปตามลำดับ จนกระทั่งว่า ในที่สุด ถ้าร่างกายของเขาถูกโรคภัยบ่อนทำลายเสียหายเหมือนดังจะหมดสภาพ กามามีสสุขทุกอย่างที่เขาว่าตนมีมากล้นเต็มที ก็หมดความหมายไปอย่างสิ้นเชิง หน้าที่ยังกลายเป็นการซ้ำเติมทุกข์ให้ยิ่งแสนซอกซ้ำไปเสียอีกด้วย นี่แหละ ความสุขหลักที่แท้ หรือตัวสภาวะ จึงอยู่ที่นี้

หันไปมองด้านจิตใจบ้าง จิตใจที่เต็มอิ่ม โปร่งโล่ง เบิกบาน ผ่องใส ไม่มีอะไรระคายเคืองกระทบกระทั่งเสียดแทงเลย เป็นจิตใจที่มีความสมบูรณ์ในตัว ก็เป็นสภาวะ หรือเป็นความสุขอย่างหนึ่ง ทำนองเดียวกับร่างกายที่สมบูรณ์แข็งแรงไร้โรคนั่น แต่ที่จริง ยิ่งกว่านั้นอีก เพียงแต่ว่า เรื่องจิตใจนี้ ละเอียดอ่อนมาก คนทั่วไปมองถึงได้ยาก แต่ดูตัวอย่างง่ายๆ เอรายที่หนักหน้อย คนแม้ที่มีร่างกายแสนจะแข็งแรง แต่มีเรื่องทุกข์หนักคับแค้นใจยิ่งนัก ปรากฏว่า กามามีสว่างไม่ว่ามากมายเหลือล้นแค่ไหน ก็ทำให้เขามีความสุขไม่ได้ แต่ตรงข้าม ผู้ที่มีจิตใจโปร่งเบิกบานผ่องใสสมบูรณ์ แค่อยู่นั่งกับหม้อกับดิน ไม่มีอะไร ก็มีมีความสุขได้จริงๆ

ก่อนผ่านไป ขอตอบข้อที่ถามทั้งวันทีเดียวว่า “ใครหนอ คือบุคคลที่เสวยสุขครบทั้ง ๓ อย่าง” (ทั้งสุขสนองตัณหา สุขสนองฉันทะ และสุขไม่ต้องสนอง) คำตอบคือ บุคคลโสดาบัน

การพัฒนาความสุข: วัตถุประสงค์

ได้พูดไปมากแล้ว ถึงขั้นระดับของความสุข ซึ่งสัมพันธ์กับเรื่องความต้องการที่ว่ามา นอกจากพูดถึงระดับและขั้นของความสุขแล้ว ก็ได้พูดถึงประเภทของความสุขไว้อย่างกว้างๆ ด้วย

ในที่นี้ เพื่อเป็นความรู้ประกอบ พอให้ผ่านๆ ताไว้ ขอแสดงประเภทของความสุข แบบที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้เป็นชุดๆ เช่น แห่งหนึ่ง ตรัสความสุขไว้ ๑๓ คู่ แม้ว่าในที่นี้จะไม่ได้ต้องการให้สนใจอะไรมาก ก็เอ่ยถึงไว้ให้ไต่ยิน เพื่อจะได้มองเห็นในแง่ที่ว่า ความสุข สามารถแบ่งจำแนกออกไปได้มากมาย

สุข ๑๓ คู่นี้ เป็นความสุขในประเภทและในขั้นเดียวกันบ้าง คาบเกี่ยวเกยกันในระดับต่างๆ บ้าง ท่านไม่ได้มุ่งในแง่จัดประเภท แต่ให้เห็นความเข้าชุดกันเป็นคู่ๆ ยกตัวอย่าง เช่น

คู่หนึ่ง: กายิกสุข คือ ความสุขทางกาย

เจตสิกสุข คือ ความสุขทางใจ

คู่หนึ่ง: สามีสุข คือ ความสุขอิงอามิส สุขที่ต้องอาศัยกามวัตถุ หรือขึ้นต่อสิ่งเสพ

นิรามิสสุข คือ ความสุขไม่อิงอามิส ไม่ต้องอาศัยกามวัตถุ ไม่ขึ้นต่อสิ่งเสพ สุขในระดับเป็นอิสระ

คู่หนึ่ง: คิหิสุข คือ ความสุขของคฤหัสถ์ สุขแบบชาวบ้าน

ปัพพชิตสุข คือ ความสุขของบรรพชิต สุขแบบผู้บวช

คู่หนึ่ง: กามสุข คือ ความสุขจากกาม สุขกับรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสสกาย ที่นำใคร่น่าปรารถนา สุขกับการได้การเสพ

เนกขัมมสุข คือ ความสุขปลีกหรือปลอดจากกาม สุขปลอดโปร่งจากสิ่งล่อเจ้าเข้ายวน สุขแบบสลัดออก ไม่ยุ่งกับการได้การเอา

ที่ยกมานี้เพียง ๔ คู่ เพื่อให้ดูเป็นตัวอย่าง จะได้เห็นว่ ความสุขมีมากมาย พระพุทธเจ้าตรัสไว้เพื่อให้เห็นแง่มุมที่จะจำแนกแยกแยะดูความแตกต่าง แบ่งได้หลากหลาย ถึงแม้บางแห่งจะแบ่งเป็นสุข ๑๐ อย่าง ก็ไม่ใช่เป็นเรื่องหลักสำคัญ แต่เป็นข้อที่รู้ไว้ เมื่อจับสาระตามที่กล่าวมาได้แล้ว พอพบ ก็จะมองออกว่าความสุขอย่างนี้ๆ อยู่ในตำแหน่งแห่งที่ตรงไหน เป็นอย่างไร

นอกจากนี้ ในแง่ความรู้ประกอบนั้น เมื่อมองอย่างกว้างๆ ก็สามารถจัดประเภทความสุขได้ในเชิงอุดมคติด้วย กล่าวคือ เมื่อถือว่าความสุขเป็นจุดหมายของการศึกษา ก็โยงไปได้ถึงหลักในเรื่องภพภูมิ โดยเฉพาะการแบ่งเป็นภูมิต่างๆ คือ การจัดตามระดับจิตและระดับชีวิต ที่จะพัฒนาขึ้นไป

อย่างที่รู้กันมาเป็นประเพณีว่า สรรพโลกนี้แบ่งเป็นภูมิต่างๆ มากมาย จัดได้เป็น ๓ ระดับ คือ *กามภูมิ* (ระดับที่ยังเกี่ยวข้องกับกาม) *รูปภูมิ* (ระดับรูปพรหม) *อรูปภูมิ* (ระดับอรูปพรหม) เรียกรวมว่า "*ไตรภูมิ*"

แล้วเหนือไตรภูมิ มีอีกระดับหนึ่ง คือ *โลกุตตรภูมิ* (ระดับเหนือโลก, เขียนอย่างเต็มเป็น โลกุตตรภูมิ)

ภูมิในไตรภูมินี้ หมายถึงโลกหรือแดนอันเป็นที่อยู่ของประดาสัตว์ที่มีชีวิตในระดับเดียวกันนั้นๆ ก็ได้ หมายถึงระดับจิตของสัตว์ที่พัฒนาถึงระดับนั้นๆ ก็ได้

ความหมายที่ ๒ คือระดับจิตนี้ ใช้กับโลกุตตรภูมิได้ด้วย ดังนั้น จึงมีความหมายต่อไปอีกว่า สัตว์ที่อยู่ในโลกเดียวกัน เฉพาะอย่างยิ่ง มนุษย์ทั้งหลายในโลกนี้ อาจจะมีผู้ที่พัฒนาอยู่ในภูมิต่างๆ ของไตรภูมิ จนถึงโลกุตตรภูมิได้ทั้งหมด

ถ้าจะจัดประเภทให้สะดวกที่จะเข้าใจได้ง่าย ก็แบ่งทั้งหมดให้เป็น ๓ คือ

๑. กามภูมิ คือ *ชั้นกาม* (ชั้นที่เกี่ยวข้องกับกาม)
๒. รูปภูมิ และอรูปภูมิ เรียกรวมกันเป็น *ชั้นพรหม*
๓. โลกุตตรภูมิ คือ *ชั้นเหนือโลก* (หรือชั้นโลกุตระ)

เมื่อมองในแง่ความสุข ก็จัดระดับได้เป็น

๑. *ชั้นกาม* ระดับ *กามสุข* มีความเป็นเทพหรือสวรรค์ เป็นอุดมคติ คือมีการพัฒนาถึงขั้นที่มีกามสุขอย่างเลิศ แม้จะยังมีทุกข์ตามประสาปุถุชน แต่ว่างเว้นจากการเบียดเบียน ไม่ต้องมีทัณฑอาชญา
๒. *ชั้นพรหม* ระดับ *ฉานสุข* มีความเป็นพรหม เป็นอุดมคติ
๓. *ชั้นโลกุตระ* ระดับ *นิพพานสุข* มีอรหัตตผล เป็นอุดมคติ

พระพุทธศาสนาเป็นระบบการศึกษาเพื่อพัฒนามนุษย์ ซึ่งมีหลักว่า ตลอดทุกเวลา แต่ละคนพึงพัฒนาตนให้ตั้งงามประเสริฐมีความสุขสูงขึ้นไป และในแต่ละเวลานั้น คนทั้งหลายอยู่ในระดับการพัฒนาที่ต่างๆ กันไปด้วยเหตุนี้ โลกควรมีสภาพที่เอื้อต่อการอยู่ดีของเหล่าชนที่มีระดับการพัฒนาต่างๆ กัน และเกื้อหนุนให้แต่ละคนพัฒนาตนยิ่งขึ้นไปได้ด้วยดี

เมื่อตั้งความสุข หรือสุขภาวะ คือความเป็นสุข ขึ้นเป็นจุดหมายของการศึกษา มนุษย์ก็พึงพัฒนาตนสูงขึ้นไปในภูมิทั้งหลายที่ว่มานั้น ให้เข้าถึงความสุขที่ประณีตสูงขึ้นไป

ด้วย *ศีลศึกษา* พัฒนากายให้มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมอย่างเป็นคุณเป็นประโยชน์ และพัฒนาศีลให้อยู่ในสังคมอย่างเกื้อกูลมีความสุขร่วมกัน หรือพูดสั้นๆ ว่า พัฒนาด้วยทานและศีล ก็จะเข้าถึงความสุขอย่างชาวสวรรค์

ด้วย**จิตตศึกษา** ในสภาพแวดล้อมที่เอื้อนั้น พัฒนาจิตใจให้งอกงามในคุณธรรม โดยเฉพาะพรหมวิหารธรรม มีความเข้มแข็งมั่นคง และมีความสุข โดยมีสมาธิเป็นที่ตั้ง ก็เจริญด้วยความสุขของจิตใจ จนสามารถเข้าถึงนิพพานได้

ด้วย**ปัญญาศึกษา** อาศัยสภาพจิตที่พร้อมนั้น พัฒนาปัญญาให้เกิดความรู้เข้าใจเท่าทัน มองเห็นสิ่งทั้งหลายตรงตามเป็นจริง หรือตามที่มันเป็น หยั่งถึงเหตุปัจจัย รู้จักดำเนินการให้สำเร็จลุลุลุดหมาย แก้ปัญหาได้ทุกชั้นได้ ทำจิตใจให้เป็นอิสระ มีความสุขที่ไร้ทุกข์ เข้าถึงนิพพานสุข

ในขณะที่พวกเขาสำรวจค้นคว้าด้วยวัตถุและกิจกรรมทางกามสุข พวกเขันพรหมอ้อมอยู่กับความสุขทางจิตถึงขั้นนิพพานสุข และพระอรหันต์ลุนิพพานสุขสมบูรณ์ พ้นไปแล้วจากเยื่อใยในอามิสสุข บุคคลโสดาบันเข้าถึงความสุขใน ๓ ภูมิ นั้น ทั้งกามสุข ทั้งอภิจิตตสุข และโลกุตระสุข โดยยังไม่ทิ้งอย่างหนึ่งอย่างใด

ภาคปฏิบัติ

ทุกข์มีทุกข์มา อย่าเสียท่าเอาใจรับ แต่จงเรียกปัญญาให้มาจับเอาทุกข์ไปจัดการ

เมื่อจะพัฒนาความสุข ก็ต้องไม่มองข้ามคำว่า “ทุกข์” เพราะรู้ชัดๆ ว่า ทุกข์นั้นก็มิใช่ เหมือนเป็นของคู่กัน แต่ตรงข้ามกับสุข เมื่อทุกข์เป็นของจริงที่มีอยู่ เมื่อมองจะเอาความสุข ก็ต้องไม่มองข้ามความทุกข์ คือมองอะไร ก็ต้องมองให้ครบ มองให้เต็มตา มองตามความเป็นจริง ไม่ใช่หลีกหลบสายตา แล้วก็เลยไปค้างคาอยู่ในใจ

ยิ่งกว่านั้น ถ้าบอกว่ามีความสุข แต่ยังมีทุกข์อยู่ ก็เป็นสุขแท้สุขจริงไม่ได้ เพราะฉะนั้น ที่ว่าพัฒนาความสุข ก็หมายถึงลดทุกข์ หลดทุกข์ บำราศทุกข์ ปลอดทุกข์ ดับทุกข์ได้ไปด้วย

ดังนั้น เมื่อพูดถึงกระบวนการพัฒนาความสุขนี้ ก็อาจพูดอีกแนวหนึ่ง โดยเอา “ทุกข์” มาแทนคำว่า “สุข” กลายเป็นกระบวนการดับทุกข์ ก็อันเดียวกันนั่นเอง แต่อันนี้เด็ดขาดกว่า เพราะว่า ในกระบวนการดับทุกข์นั้น ไม่ว่าจะสุขแค่ไหน ก็ต้องให้ถึงขั้นไม่มีทุกข์เหลืออยู่เลย จึงจะจบ จึงจะครบเต็มความหมาย

ถ้าบอกว่ากระบวนการพัฒนาความสุข ก็เป็นปลายเปิดเรื่อยไป ไม่รู้ว่าเมื่อไรจะถึงจุดหมาย ด้วยเหตุนี้เมื่อว่าตามหลักวิชา ท่านจึงใช้สำนวนนี้ หรือในแนวนี้ว่าเป็นการ “ดับทุกข์”

อย่างไรก็ตาม มีแง่ที่ต้องพูดเพิ่มเติมให้เข้าใจชัดขึ้นอีกว่า คำว่า “ดับทุกข์” ที่ถือว่าแปลจากคำพระว่า “นิโรธ” นั้น ได้แฝงปมปัญหาในทางภาษาเอาไว้ด้วย คือปมความไม่ชัด ที่อาจจะทำให้เข้าใจเขว กล่าวคือ เวลาเราพูดว่าดับทุกข์ จะทำให้รู้สึกเหมือนว่า ทุกข์มีอยู่ๆ เราก็คอยดับๆ เราก็เลยจะต้องคอยดับทุกข์กันอยู่เรื่อยไป

ความจริงนั้น “นิโรธ” ในภาวะที่แท้ หมายถึงการไม่มีทุกข์เกิดขึ้น หรือภาวะที่ทุกข์ปราศไร้หายหมดไปเลย นี่คือความหมายที่ต้องการ นิโรธ ในขั้นสุดท้าย ก็คือนิพพาน จึงเป็นภาวะที่ไม่มีทุกข์เกิดขึ้นอีก

บางครั้งท่านอธิบายด้วยคำว่า “อนุปาหนิโรธ” ก็แปลว่า ความดับไปโดยไม่มีการไม่เกิดขึ้น คือดับเด็ดขาด ดังนั้น เพื่อให้สะดวก นิโรธแห่งทุกข์ เราก็แปลว่า ความไม่มีทุกข์เกิดขึ้นอีก หรือภาวะไร้ทุกข์นั่นเอง

สำหรับในที่นี้ ไม่ใช่คำว่ากระบวนการดับทุกข์ คือหลบภาษาที่ใช้คำว่าทุกข์ และคงจะเพื่อให้สะดวกปากคนไทย หรือให้ถนัดใจคนฟัง ก็ใช้คำว่า “สุข” จึงบอกว่าเป็นกระบวนการพัฒนาความสุข

แต่ทั้งนี้ ก็ให้รู้กันว่า เราไม่ได้มองข้ามเรื่องความทุกข์ แต่จะว่าไปด้วยกัน เพราะฉะนั้น ในคำว่ากระบวนการพัฒนาความสุข ก็มีความหมายรวมไปถึงการจัดการในเรื่องความทุกข์ด้วย

ในเรื่องทุกข์นี้ ที่พูดมานั้น ยังไม่ใช่จุดสำคัญที่แท้ ข้อที่มองข้ามไม่ได้ จะต้องไม่พลาด จึงต้องย้ำไว้ก่อน ก็คือท่าที่ต่อความทุกข์ อันนี้ต้องชัด ถ้าพลาดไปก็จะได้พัฒนาความสุข

นี่ก็คือเรื่องที่พระเรียกว่า กิจในอริยสัจ ข้อทุกข์ พูดให้สั้นว่า กิจต่อทุกข์ หรือหน้าที่ต่อทุกข์ ตรงนี้ถ้าทำ ผิด ก็พลาดหมด เสียกระบวนการตั้งแต่ต้น และคนก็มักจะมองข้ามข้อนี้ไป

นี่นี้ เมื่อจะดูว่า ท่าที่ หรือวิธีปฏิบัติต่อทุกข์ คืออย่างไร ในฐานะที่ทุกข์เป็นข้อที่ ๑ ในอริยสัจ ๔ ก็ควร พูดยุติให้ครบอริยสัจทั้ง ๔ เพื่อจับให้ถูกว่า เราจะต้องทำอะไรต่ออริยสัจแต่ละข้อนั้น ขอให้ดูตามลำดับต่อไปนี้

๑. **ทุกข์** สภาพกดดันบีบคั้น เป็นที่ตั้งแห่งปัญหา หรือสิ่งสรรพอันมีวิสัยให้เกิดปัญหา, กิจคือ ปริณญา แปลว่า รู้รอบ หรือรู้เท่าทัน
๒. **สมุทัย** เหตุให้เกิดทุกข์, กิจคือ ปหานะ แปลว่า ละ กำจัด ทำให้หมดสิ้นไป
๓. **นิโรธ** ภาวะไร้ทุกข์, กิจคือ สังนิภิรียา แปลว่า ทำให้แจ้ง ทำให้ประจักษ์ ทำให้เป็นจริงขึ้นมา หรือให้ได้ให้ถึง
๔. **มรรค** วิธีปฏิบัติให้ถึงภาวะไร้ทุกข์, กิจคือ ภาวนา แปลว่า ทำให้เป็นให้เกิดให้มี เจริญ ปฏิบัติ หรือลงมือทำ

กิจต่ออริยสัจ ๔ นั้น วาระนี้มีใช้โอกาสที่จะอธิบาย เพียงแต่ให้รู้ตระหนักไว้ ต้องถือว่าสำคัญอย่างยิ่ง คู่กับตัวอริยสัจ ๔ เองทีเดียว เพราะถ้าปฏิบัติต่ออริยสัจไม่ว่าข้อใดผิดหน้าที่ การที่จะก้าวหน้าไปในธรรม ก็ล้มเหลว หมดความหมาย เป็นอันไม่มีทางได้ตรัสรู้หรือเข้าถึงธรรม

ในที่นี้ ย้ำเฉพาะหน้าที่ต่อทุกข์ ซึ่งพูดให้เห็นหลักเป็นคำบาลีว่า “ทุกข์ ปริณญะยัม” (ทุกข์ ฟังปริณญา) หมายความว่า ทุกข์เป็นสิ่งที่จะต้องรู้เข้าใจด้วยปัญญา พูดให้สั้นอีกหน่อยว่า ทุกข์นั้นสำหรับรู้เข้าใจ หรือ ทุกข์นั้นสำหรับปัญญา รู้ อย่างน้อยขอให้เข้าใจง่ายๆ ว่า เหมือนเราจะแก้ปัญหาก็ต้องรู้ปัญหา จึงจะแก้สำเร็จได้

ที่จริง ความหมายของทุกข์ ไม่ใช่แค่ที่คนทั่วไปพูดกัน ไม่ใช่แค่ความรู้สึกเจ็บปวดกายใจไม่สบายเท่านั้น แต่คือสิ่งทั้งหลายซึ่งอยู่ในวิสัยที่จะทำให้เกิดความบีบคั้นได้ ในเมื่อปฏิบัติไม่ถูกต้องต่อมัน จึงเป็นเรื่องใหญ่ที่ถึงกับต้องปริณญา ให้รู้เท่าทัน

แต่รวมแล้วก็คือ ทุกข์เป็นเรื่องสำหรับปัญญารู้ ทุกข์เป็นเรื่องของปัญญา สำหรับปัญญาจัดการให้จบไป ไม่ใช่สำหรับเอามาใส่เก็บตองไว้ให้ปวดหรือปวดเนาอยู่ในหัวใจให้หมดความสติเสกิบาน

พูดให้สั้นอีกทีว่า ถ้าทุกข์มา ก็เอาปัญญาออกไปปรับหน้ามัน จงเจอกับทุกข์ด้วยปัญญา อย่าเอาจิตใจไปยุ่งกับมัน ด้านที่คนไทยเรียกว่าอารมณ์นั้นแหละไม่ต้องวุ่นวาย อย่าไปรับมันมาไว้ให้ใจเราถูกบีบคั้น ถ้าใจรับเอามันมาแล้ว ก็อย่าเก็บเอาไว้ให้อัดอั้นในใจ รีบส่งต่อให้ปัญญาเอาไปหาทางจัดการ

ถ้าเอาทุกข์มาเก็บอัดไว้ในใจ นอกจากไม่ได้แก้ไข มีแต่ทุกข์เปล่าๆ แล้ว ตัวเราก็ไม่พัฒนา แต่ถ้าส่งต่อให้ปัญญา นอกจากมีทางแก้ไข ชีวิตของเราก็จะได้พัฒนา

จำเป็นหลักไว้เลยว่า ทุกข์ไม่ใช่ฐานะของใจ แต่ทุกข์เป็นฐานะของปัญญา ใจมีหน้าที่ใช้ปัญญา ใจไม่มีหน้าที่เป็นทุกข์ เจ้าของเรื่องคือปัญญา ที่มีหน้าที่แก้ปัญหาดับทุกข์ ปัญญาดับทุกข์ได้ แถมระหว่างนั้นยังสร้างสุขให้ด้วย

ใจมีหน้าที่ประจักษ์ในความสุข จงพัฒนาใจให้เก่งในการมีสุข และพัฒนาปัญญาให้เก่งในการแก้ปัญหาดับทุกข์ ใจดี ต้องมีสุขได้ ปัญญาดี ต้องดับทุกข์ได้ แต่ใจจะดีมีสุขจริงแท้ ก็เมื่อมีปัญญาดับทุกข์ให้หมดไปสิ้น

เป็นอันว่า ต้องทำให้ถูก ต้องปฏิบัติให้ตรงตามกิจต่ออริยสัจ ถ้าเจอทุกข์ ใครเอามาแก้บอกดัดตนบีบคั้น ทำจิตใจให้คับแคบ หมกมุ่น ชุ่มมัว เสร้าหมอง นั่นคือทำหน้าที่ต่อทุกข์ไม่ถูก ปฏิบัติผิดหน้าที่แล้ว ต้องหยุด แล้วหันไปทำให้ถูก เอาปัญญามาจัดการอย่างที่ว่าไปแล้วนั้น

ส่วนความสุขนั้น ไปเข้าในข้อ ๓ คือข้อนิโรธ แต่อยู่ในขั้นสัมพัทธ์ ที่จะต้องเดินหน้าต่อไป เป็นขั้นๆ จนกว่าจะถึงขั้นสุดท้ายที่สูงที่สุด และหน้าที่ของเราต่อข้อนี้ ก็คือสังขจิตริยา ที่แปลว่าทำให้ประจักษ์แจ้งเป็นจริง หรือสำเร็จ บรรลุถึง ควรทำให้ได้ ไม่ว่าจะเล็ก ไม่ว่าจะน้อย ให้เป็นประจำทุกวัน

ดังได้กล่าวแล้วว่า สุขนั้นมีมากมาย หลายชั้น หลายประเภท และนี่แหละก็คือเรื่องทีบอกว่าจะได้พัฒนากันไป

ตรงนี้ ถือว่าเป็นต้นทาง เริ่มออกเดินทาง เพราะฉะนั้น อย่าให้พลาด ต้องเริ่มให้ดี เพื่อจะเข้าทางได้ แล้วก็เดินหน้าไปอย่างมั่นใจด้วยกัน

ทั้งทุกข์และสุข ปฏิบัติให้ถูก มีแต่สุข ทุกข์ไม่มี

เมื่อเริ่มออกเดินทาง จับเรื่องได้ จับจุดถูก ได้หลักใหญ่ ดังที่ว่าแล้ว ต่อจากนั้นไป ในระหว่างทาง หรือ ตลอดทาง ก็มีหลักย่อยในการปฏิบัติต่อความสุขและความทุกข์ไว้ช่วยอีก เป็นข้อสำคัญที่เป็นประโยชน์ทาง ปฏิบัติโดยตรง และพระพุทธเจ้าก็ตรัสไว้เองด้วยเช่นเดียวกัน นั่นคือ วิธีปฏิบัติต่อความสุข ซึ่งก็รวมวิธีปฏิบัติต่อ ความทุกข์ไว้ด้วยในตัว

วิธีปฏิบัติต่อความสุขนี้ ขอบ่าไปตามพุทธพจน์ที่แสดงไว้ในพระสูตรชื่อว่าเทวทหสูตร มี ๔ ข้อง่ายๆ คือ

๑. ไม่เอาทุกข์ทัฬหณตนที่ไม่เป็นทุกข์
 ๒. ไม่ละทิ้งสุขที่ชอบธรรม
 ๓. แม้ในสุขที่ชอบธรรมนั้น ก็ไม่หมกมุ่นสยบ
 ๔. เพียรทำเหตุแห่งทุกข์ให้หมดสิ้นไป
- (โดยนัยว่า เพียรปฏิบัติเพื่อเข้าถึงสุขที่สูงขึ้นไปจนสูงสุด)

ในข้อ ๑ *ไม่เอาทุกข์ทัฬหณตนที่ไม่เป็นทุกข์* จะเห็นว่า คนเราที่ชอบเอาทุกข์มาทัฬหณตน คือ ตัวเอง อยู่ดีๆ ไม่ได้เป็นทุกข์อะไร แต่ชอบหาทุกข์มาใส่ตัว ตัวอย่างง่ายๆ ได้แก่ คนกินเหล้าเมายา เสพยาเสพติด ตัวเอง ก็อยู่สบายๆ กลับไปเอาสิ่งเหล่านั้นที่รู้กันอยู่ชัดๆ ว่ามีโทษมาก ตั้งแต่เป็นอันตรายต่อร่างกาย แต่ทั้งที่รู้อย่างนี้ ก็เอามาใส่ตัวเองให้เกิดทุกข์เกิดปัญหาขึ้นมา

ลึกเข้าไป ทางจิตใจ บางคนที่เกี่ยวเก็บอารมณ์อะไรต่างๆ ที่กระทบกระทั่งนิดๆ หน่อยๆ ทางตาบ้าง ทาง หูบ้าง ได้เห็นสิ่งนั้นสิ่งนี้ ได้เห็นคนนั้นคนนี้ เขาทำอันนั้นอันนี้ ได้ยินเขาว่าอย่างนั้นอย่างนี้ ก็รับเข้ามาเก็บเอาไว้ เป็นเรื่องเล็กๆ น้อยๆ ผ่านไปแล้ว แต่พอมีเวลาไปนั่งเงียบๆ ก็ยกเอามาคิด เอามาปรุงแต่งในใจ ทำให้ใจเสร้า หมอง ชุ่มมัว ไม่สบายใจ ก็กลายเป็นทุกข์ อย่างนี้ก็เป็นการเอาทุกข์มาทัฬหณตนอย่างหนึ่ง

ทางพระก็สอนว่า ผู้ที่ยังอยู่กับชีวิตในระดับชาวบ้านนั้น ถ้าจะปรุงแต่งก็ไม่ว่า แต่ขอให้ปรุงแต่งในทางดี อย่าไปปรุงแต่งไม่ดี ถ้าปรุงแต่งไม่ดี ท่านเรียกว่าอุปญญาภิสังขาร ได้แก่ปรุงแต่งเรื่องร้ายๆ เรื่องบาปอกุศล เป็น เรื่องโลภะ โทสะ โมหะ ก็กลายเป็นปรุงแต่งทุกข์

ท่านให้เปลี่ยนใหม่ ให้มีสติมาทันมายัง ด้านที่ไม่ดี ปล่อยให้หายไปเลย แล้วก็ปรุงแต่งดีๆ ให้เป็นปัญญาภิ-
สังขาร ให้เป็นเรื่องบุญเรื่องกุศล ปรุงแต่งจิตใจในทางที่ดี อย่างน้อยให้มีปราโมทย์ ต่อไปปีติ บัณฑิต เข้าทางดีไป
เรื่อยๆ อย่างนี้ก็จะแก้ปัญหาได้ และเดินหน้าไปในทางของความสุข

ในสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าตรัสถึงพวกนิกคณธ์ที่บำเพ็ญตบะ คนพวกนี้เอาทุกข์มาทับถมตนชดๆ
เวลาโกนผม ก็ไม่ใช้วิธีโกน แต่เอาแหวนมาถอนผมทีละเส้นๆ จนหมดศีรษะ พวกนักบำเพ็ญตบะนั้น คิดวิธี
ขึ้นมาทำกันต่างๆ แม้แต่เตียงที่ดีๆ จะทรมาณตัวเอง ก็เอาตะปูไปตอกๆ แล้วก็นอนบนตะปู หรือนอนบนหนาม
แล้วก็อดข้าวอดน้ำ เวลาร้อนก็ไปยืนแช่ตัวในแม่น้ำ เวลาร้อนก็มายืนตากที่กลางแดด อย่างนี้เป็นต้น

การบำเพ็ญตบะเหล่านี้ พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นการเอาทุกข์มาทับถมตนที่ไม่ได้เป็นทุกข์ ก็นำมาเล่าไว้
เป็นการยกอดีตมาให้ฟัง เพื่อจะได้เทียบเคียง สำหรับยุคปัจจุบัน ก็ขอนึกตัวอย่างเอาเอง ตามหลักที่ว่าไม่เอาทุกข์
ทับถมตนที่ไม่ได้เป็นทุกข์นี้

ในข้อ ๒ *ไม่ละทิ้งสุขที่ชอบธรรม* ความสุขที่ชอบธรรม ก็มีทุกๆ ไป อย่างชาวบ้านที่ประกอบกิจการงาน
อาชีพสุจริต ได้เงินทองมา ก็ใช้จ่ายบริโภค เลี้ยงดูครอบครัว และผู้คนที่ตนรับผิดชอบ ตามหลักความสุขของ
ชาวบ้าน (คิหิสุข) ๔ อย่าง ว่าสุขจากการมีทรัพย์ สุขเกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์ สุขจากความไม่เป็นหนี้ และสุขจาก
ประกอบกรรมดีงามอันปราศจากโทษ จากการทำกรรมดี วิกรรม มโนกรรมที่สุจริต ความสุขที่ไม่มีการ
เบียดเบียนใคร เป็นต้น ถ้าเป็นสุขที่ชอบธรรมอย่างนี้ ท่านไม่ให้ละเลยทอดทิ้ง

ความสุขที่ชอบธรรมมีนานัปการ พุดตามหลักนั้น ตามหลักนี้ ได้มากมาย อย่างที่ผ่านมาแล้ว ก็มีสุขได้
ทั้งนั้น จะเอาสุขจากทาน คีล ภาวนา ก็ได้ ซึ่งสูงขึ้นไปถึงสุขในการเจริญสมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนา หรือจะ
เอาสุขจากชุดเมตตากาธนา หรือชุดสังคหวัตถุ ฯลฯ ได้ทั้งนั้น คงไม่ต้องอธิบายอีก

รวมความก็คือ สุขที่ชอบธรรมเหล่านี้ ไม่ต้องไปรังเกียจ ไม่ต้องไปละทิ้ง (พวกลัทธิบำเพ็ญตบะ เขามุ่ง
ทรมาณตน เขาจึงหลีกเลี่ยงความสุข)

ต่อไปข้อที่ ๓ *แม้ในสุขที่ชอบธรรมนั้น ก็ไม่หมกมุ่น ไม่สยบ* ข้อนี้สำคัญมาก เป็นการพัฒนา
ก้าวหน้าไปไกล เพราะว่า เมื่อประสบความสุขที่ชอบธรรม เราไม่ละทิ้ง เรามีความสุขอย่างนั้นได้ นั่นก็คืออย่างยิ่ง
แล้ว แต่คนก็อาจจะเกิดปัญหาขึ้นมากับความสุขนั้นได้อีก นั่นก็คือ เกิดความติด ความหลงเพลิน หมกมุ่น ที่จะ
ทำให้เสียเกียจ ทำให้ประมาท แล้วก็ทำให้เสื่อมได้ ใครผ่านจุดนี้ไปได้ ก็จะเป็นผู้ที่ได้พัฒนาในขั้นที่สำคัญ

พุทธรวบรัดว่า แม้ในสุขที่ชอบธรรม ก็ไม่สยบ ไม่หลงติด ไม่มัวเมา ไม่หมกมุ่น เมื่อปฏิบัติได้ถูกต้องใน
ขั้นนี้ ก็จะเป็นการพัฒนาที่สำคัญ คือ ความสุขไม่อาจครอบงำเราได้

หนึ่ง ไม่ทำให้เราตกลงไปในความประมาท ความสุขไม่กลายเป็นโทษ

สอง ไม่ทำให้เราสูญเสียอิสรภาพ เราไม่ตกเป็นทาสของความสุข ยังคงเป็นอิสระอยู่ได้

สาม เปิดโอกาสให้การพัฒนาความสุขเดินหน้าก้าวต่อสูงขึ้นไป

สุดท้าย ข้อ ๔ *เพียรกำจัดเหตุแห่งทุกข์ให้หมดสิ้นไป* เป็นขั้นจะไปให้ถึงความสุขที่สมบูรณ์เด็ดขาด
หมายความว่า トラบโด เหตุแห่งทุกข์ยังมีอยู่ ยังเหลืออยู่ ทุกข์ยังมีเชื้ออยู่ ก็ยังไม่จบสิ้น ทุกข์ก็ยังเกิดขึ้นอีกได้
ยังมีทุกข์แฝงอยู่ ก็เป็นความสุขที่ยังไม่สมบูรณ์ จึงต้องกำจัดเหตุแห่งทุกข์ให้หมดสิ้นไป

จากข้อนี้ จะช่วยให้เราเข้าใจว่า ทำไมท่านจึงใช้คำว่าดับทุกข์ เพราะเป็นคำที่ชี้ชัด และเด็ดขาด

ถ้าบอกว่าพัฒนาความสุข นั่นก็ดี ก็พัฒนาก้าวหน้ากันไป แต่อย่างที่บอกแล้ว คือเป็นแบบปลายเปิด ไม่
รู้จุดหมายที่เสร็จสิ้นสมบูรณ์ชัดเจนไป

ในช่วงต้น บอกผ่านมาทั้งเชิงลบเชิงบวกแล้ว ในที่สุด จะเสร็จสิ้นสมบูรณ์ ก็ต้องปิดรายการด้วยคำเชิงลบ ให้เด็ดขาดว่า ทุกข์ไม่เหลือแล้ว มีแต่สุขอย่างเดียว เต็มเปี่ยม สมบูรณ์

อย่างไรก็ตาม คำว่า “เพียรกำจัด...” ก็บอกอยู่ในตัวว่า การกำจัดเหตุแห่งทุกข์นั้น ก้าวไปกับความเพียร เหตุแห่งทุกข์มิใช่จะต้องหมดบับบับ เช่น ทำให้ โลภะ โทสะ โมหะ ลดน้อยลงไป ตัณหา มานะ ทิฏฐิ เบบางลงไป ซึ่งก็จะดำเนินไปด้วยการปฏิบัติตามมรรค มีการเจริญศีล สมาธิ ปัญญา บรรเทากิเลสทั้งหลาย ลดอวิชชาลงไป เมื่อพูดเชิงสัมพัทธ์ นี่ก็คือการทำความสุขให้เพิ่มขึ้นมาๆ

เพราะฉะนั้น ข้อ ๔ นี้ พูดอีกสำนวนหนึ่ง ก็คือการพัฒนาความสุขนั่นเอง แต่เพื่อให้ชัดเจน ก็บอกกำกับไว้ด้วยว่า พัฒนาจนสูงสุด หรือจนสมบูรณ์ จึงได้ใฝ่ในวงเล็บไว้ด้วยว่า “โดยนัยว่า เพียรปฏิบัติเพื่อเข้าถึงสุขที่สูงขึ้นไปจนสูงสุด” ก็คือพัฒนาจนถึงความสุขที่สมบูรณ์ ที่เป็นบรมสุขนั่นเอง

ทั้งนี้ จะทำสำเร็จอย่างนั้นได้ ก็ต้องรับกันกับข้อ ๓ ที่ว่า แม้ในสุขที่ชอบธรรม ก็ไม่หมกมุ่นสยบ ไม่มัวติดเพลิน แล้วประมาท จม หยุด ปล่อยตัวอยู่แค่นั้น หรือเถลไถลออกไป พอข้อ ๓ เปิดโอกาสให้ ความเพียรก็พาขึ้นมาข้อ ๔ ต่อไป เป็นอันจบกระบวนการ

นี่ก็คือวิธีปฏิบัติต่อความสุข ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ให้แล้ว

ที่นี้ เรื่องการปฏิบัติต่อความสุขนี้ อาจนำมาพูดง่ายๆ โดยจับเอาจุดที่เด่นในการใช้ประโยชน์ของเรา ซึ่งอาจจะเรียกว่าจุดเด่นในการปฏิบัติ เป็น ๓ อย่าง คือ

หนึ่ง **ไม่ประมาท** ข้อนี้สำหรับคนทั่วไป รีบยกขึ้นมาตั้งเป็นหลักจำ เพื่อเตือนใจให้มีสติไว้แต่ต้น เพราะความสุขนี้ชวนให้เพลิดเพลิน หลงใหล แล้วก็ผิดเพี้ยน เฉื่อยชา เกียจคร้าน ประมาท อย่างที่ว่าแล้ว จึงต้องระวังไม่ให้เกิดความประมาท

ดูสิ คนสำคัญ วงศ์ตระกูล สังคม ประเทศชาติ จนถึงอารยธรรมใหญ่ๆ ที่ประสบความสำเร็จรุ่งเรืองขึ้นมาแทบทุกราย พอเจริญอกงามถึงจุดหนึ่งแล้ว ก็มักลุ่มหลง มัวเมา แล้วก็ถึงจุดจบล่มสลายพินาศหายไป เรื่องราวมากมายในประวัติศาสตร์บอกให้เรารู้เท่าทันไว้อย่างนี้

ในครอบครัวนี้แหละสำคัญนัก คุณพ่อคุณแม่ต้องไม่ประมาท แม้แต่เมตตาที่แสนดี พอมีมากเกินไป ดีแต่เอาอกเอาใจ ได้แต่โอ้ บำรุงบำเรอลูกเป็นการใหญ่ จนมากเกินไป ไม่รู้จักเอาอุเบกขาเข้ามาดู ไปๆ มาๆ ลูกกลายเป็นอ่อนแอ ประมาท ไม่พัฒนา เฉื่อยชิวติไม่ได้ ไปแต่ในทางหลงมัวเมา แล้วครอบครัวก็เสื่อมลง วงศ์ตระกูลเสียหาย

ถึงแม้แต่ละคนก็เหมือนกัน ตอนแรกมีความเพียรพยายามสร้างเนื้อสร้างตัวมาอย่างดี แต่พอมีสิ่งปรารถนาปรารถนาเต็มที ที่นี้ก็หลงมัวเมา ประมาท แล้วก็ตกลงไปในทางแห่งความเสื่อม

เป็นอันว่า หนึ่ง ในความสุขนั้น ระวังไว้ อย่าได้ประมาท

สอง **ใช้เป็นโอกาส** เมื่อบอกแล้วว่า ยามมีทุกข์ เราถูกบีบคั้น อึดอัด ซัดซ้อง จะทำอะไรก็ยากไปหมด ต้องใช้ความเพียรมาก แต่นั่นก็ดีไปอย่างหนึ่ง เพราะเมื่อมันติดขัด มันยาก เราก็งย็เพียรพยายามมาก เราก็เลยได้เรียนรู้ ได้ฝึก ได้หัด ได้พัฒนาตนมาก พอทำให้เหมาะ กลายเป็นเจริญอกงาม มีความสำเร็จกันใหญ่

ที่นี้ ความสุขละ ได้อย่างไร สุขนั้นซึ่งบอกอยู่แล้ว คือแปลว่าคล่อง ว่าสะดวก ว่าง่าย นี่ก็ดีไปอีกแง่หนึ่ง คือเมื่อมันสะดวก มันคล่อง มันง่าย จะทำอะไร หรือมีอะไรจะต้องทำ ก็รีบทำเสีย นี่ละคือ เมื่อความสุขมา ก็ใช้มันเป็นโอกาส

เพราะฉะนั้น พอมีความสุขขึ้นมา ก็ต้องรีบใช้เป็นโอกาส มันคล่องมันสะดวกมันง่าย จะทำอะไรก็ทำ แทนที่จะถูกสุขล่อไปตกหลุมแห่งความลุ่มหลง ให้มัวเพลินผัดเพี้ยนประมาท เรามีปัญญาเข้มแข็งไปในทางตรงข้าม กลับใช้ความสุขเป็นโอกาส ขวนขวายจัด เร่งรัดทำ ที่นี้ก็ดีกันใหญ่ ยิ่งเจริญงอกงามพัฒนายิ่งขึ้นไป

ถ้าเป็นคนที่พักผ่อนอย่างนี้ ไม่ว่าจะสุขหรือทุกข์มา ก็เอาประโยชน์ได้ทั้งนั้น และที่ชื่อน่ากบฏปฏิบัติธรรมก็คือ ต้องทำได้อย่างนี้ โดยรู้จักใช้โยนิโสมนสิการ คือคิดเป็น คิดแยกคาย ไม่ว่าจะดีว่าร้ายมา มองเห็นประโยชน์ได้หมด

อ้อ สุขมาแล้ว เออ ดี คราวนี้คล่อง สบาย ง่าย สะดวก โอกาสให้ ฉันทำเต็มที่

อ้อ ทุกข์มาหรือ เอ้อ ดี มันยาก จะได้เพียรกันใหญ่ เข้ามาเถอะ ฉันสู้เต็มที่

คติของนักฝึกตนบอกว่า “ยิ่งยาก ยิ่งได้มาก” เป็นจริงได้อย่างไร ผากให้ไปคิดกันดู

ข้อหนึ่งว่า ไม่ประมาท ข้อสองว่า ใช้เป็นโอกาส ก็รับช่วงต่อกันไป ไม่ว่าจะในสุขในทุกข์ เราเอาประโยชน์ได้ จึงดีทั้งนั้น

สาม ไม่พึ่งพา อิสรภาพเป็นคุณลักษณะสำคัญ เป็นจุดหมายของพระพุทธศาสนา คนจะมีอิสรภาพแท้จริงได้ ต้องมีอิสรภาพของจิตใจเป็นฐาน และความเป็นอิสระของจิตใจนั้น ก็เด่นขึ้นมาที่ความเป็นอิสระจากความทุกข์

ความเป็นอิสระจากความทุกข์นี้ ก็เหมือนต่อขึ้นมาจากข้อแรกที่ว่าไม่ประมาท คือไม่ถูกความสุขครอบงำ ทำให้หลง มัวเมา แล้วตกไปในความประมาท ข้อนี้ขึ้นอยู่กับข้อแรก ข้อนี้พ้นไปได้เลย ไม่ต้องพึ่งพา

คนที่พัฒนาดี เป็นคนที่สามารถมีความสุข แต่ก็สามารถเป็นอิสระ ไม่ติด ไม่ต้องพึ่งพา ไม่ขึ้นต่อความสุขนั้น คนที่พัฒนาสมบูรณ์แล้ว *ทั้งมีความสุขที่ไม่พึ่งพา และไม่ต้องพึ่งพาความสุขนั้นด้วย*

เมื่อเป็นอิสระ ยังรักษาอิสรภาพไว้ได้ จึงจะสามารถก้าวหน้าพัฒนาต่อไป

สี่ พัฒนาต่อไป ก็คือบอกหรือเตือนว่า ยังต้องไปต่อ ข้างหน้า หรือสูงขึ้นไป ยังมีอีก

เป็นอันว่า รั้งกัน สอดคล้องกันหมด ตั้งแต่ไม่ประมาท จนถึงไม่พึ่งพา แล้วก็คือมาพัฒนาสู่ความสุขที่สูงขึ้นไป ให้กำจัดเหตุแห่งทุกข์ได้จนหมดสิ้น

ทั้งมีความสุขอยู่ และพัฒนาอย่างมีความสุข แล้วก็พัฒนาสู่ความสุขที่สูงขึ้นไปอีก จนถึงความสุขที่สูงสุด เป็นกระบวนการของความทุกข์ทั้งหมด มีแต่ความสุขตลอดกระบวนการพัฒนาความทุกข์นั้น

ความสุขที่พึ่งเน้น สำหรับคนทั่วไป เริ่มต้นแต่ในบ้าน

เพื่อประโยชน์ในทางปฏิบัติ หรือใช้งาน ควรเน้นความสุขใน ๓ เรื่องที่พระพุทธเจ้าตรัสบ่อย คือ เรื่อง *ความสุข* เรื่อง *ความสุขทางสังคม* และเรื่อง *ความสุขในการพัฒนาชีวิต*

ความสุขของคนทั่วไป ที่ตรัสบ่อย ก็คือ เรื่อง *ความสุข* เพราะเกี่ยวข้องกับมนุษย์ส่วนใหญ่ หรือชาวบ้าน ชาวเมือง และมวลชาวโลก เป็นความสุขสนองผัสสะ อาศัยการเสพ พึ่งพาขึ้นต่ออามิสวัตถุ เป็นความสุขจากการได้ การเอา เพื่อตัวเอง ให้แก่ตัวเอง ให้ตัวเองได้เสพ ซึ่งเมื่อคนปฏิบัติต่อมันไม่ถูก บริหารไม่เป็น จัดการไม่ดี ก็เป็นบ่อเกิดของปัญหาสารพัดในโลกนี้ ที่ขัดแย้งแย้งชิงเบียดเบียนข่มเหงกัน ตั้งแต่ระดับบุคคล จนถึงระดับโลก จึงต้องย้ำว่า ถ้าจะแก้ปัญหของมนุษย์ให้ตรงจุด ให้ได้ผล ก็ต้องแก้ที่นี้ คือ ให้มนุษย์พัฒนาปัญญาที่รู้เท่าทัน และบริหารจัดการความสุขนี้ ให้ถูกต้อง ให้ถูกทาง อย่างน้อยให้คุณเห็นโทษ ให้การเกื้อกูลเห็นการเบียดเบียน อย่างไรก็ตาม เรื่องความสุข ได้พูดไว้ใหม่บทก่อนพอสมควรแล้ว ในที่นี้จึงอ้างถึงไว้ให้รู้จุดเน้น เพียงแค่นี้

ความสุขอย่างที่ ๒ ที่เห็น คือ *ความสุขทางสังคม* ที่ว่าเป็นความสุขจากความเป็นมิตร มิใช่ไตรจิต มิตรภาพ การอยู่ร่วมกันในสังคมด้วยเมตตา กรุณา เป็นต้น ถ้าว่าโดยหลักกรรม หลักใหญ่สำหรับความสุขข้อนี้ก็ ได้แก่ พรหมวิหาร ๔ และสังคหวัตถุ ๔ ถ้าจะให้สังคมประชาธิปไตยมั่นคง ก็ไปให้ถึงสารณียกรรม ๖ กันเลย

ความสุขทางสังคมนี้โดยพื้นฐานย่อมมุ่งไปที่หลักพรหมวิหาร ซึ่งได้อธิบายความหมายไปแล้ว แต่ในที่นี้จะพูดอีกครั้งโดยเน้นเชิงปฏิบัติ เหมือนให้เห็นตัวอย่าง โดยจับที่จุดแกน คือในบ้าน หรือในครอบครัว เริ่มต้นที่ความสุขของคุณพ่อคุณแม่ เมื่อเห็นลูกอยู่ดีมีสุข

เวลาอธิบายเรื่องพรหมวิหาร ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ก็จะยกเรื่องพ่อแม่มาเป็นตัวอย่าง โดยอธิบายเริ่มที่พ่อแม่ เพราะธรรมชาติเอื้ออยู่แล้วให้พ่อแม่มีคุณธรรมชุดนี้ โดยเฉพาะแม่นั้นถือเป็นแกน ในคัมภีร์จึงยกแม่เป็นหลักในการอธิบาย

ตามปกติ ท่านยกแม่ขึ้นมาเป็นตัวอย่างว่า แม่อยากให้ลูกมีความสุข เห็นลูกร่างกายแข็งแรงสมบูรณ์ ไม่เจ็บ ไม่ไข้ ไม่ป่วย สมใจตัว นี่คือได้สนองความต้องการพื้นฐานที่อยากให้ลูกมีความสุขแล้ว แม่ก็มีความสุข

ความต้องการหรืออยากให้ลูกสมบูรณ์แข็งแรงมีความสุขอย่างนี้ เรียกว่า เมตตา

ที่นี้ พ่อลูกเจ็บไข้ได้ป่วย แม่แต่นิดหน่อย แม่ก็มีจิตใจห่วง ทนอยู่ไม่ได้ ก็ร่วมกับพ่อ ต้องไปหาทางแก้ไขบำบัดเยียวยา ลูกให้หายเจ็บหายไข้หายป่วยให้ได้ ถ้าลูกยังไม่หายทุกข์ ยังไม่กลับเป็นสุข แม่และพ่อก็สุขไม่ได้ พ่อลูกหายป่วยเป็นปกติขึ้นมา แม่และพ่อก็สมใจ สมปรารถนา ได้สนองความต้องการที่อยากให้ลูกมีความสุข แล้วแม่และพ่อก็มีความสุข

ความต้องการหรืออยากให้ลูกพ้นคลายหายจากทุกข์กลับฟื้นขึ้นมาเป็นสุขอย่างนี้ เรียกว่า กรุณา

แล้วถ้าลูกเติบโตเจริญงอกงาม มีร่างกายสดสวยงามสง่า ประสบความสำเร็จในการศึกษาสอบได้คะแนนสูง หรือได้งานดีมีความก้าวหน้าในตำแหน่งหน้าที่ คือดียิ่งขึ้นไป แม่และพ่อก็สมใจ สมปรารถนา ได้สนองความต้องการที่อยากให้ลูกเจริญงอกงามมีความสุขยิ่งขึ้นไป แล้วแม่และพ่อก็มีความสุข

ความต้องการหรืออยากให้ลูกเจริญงอกงามมีความสุขยิ่งขึ้นไป โดยพลอยมีใจยินดีเบิกบานมีความสุขไปด้วยอย่างนี้ เรียกว่า มุทิตา

ถึงข้อนี้ ว่าโดยทั่วไป พ่อแม่ทำกันได้ครบ แต่ครบแค่นี้ยังไม่พอ ครบในข้อที่พูดมาแล้วเท่านั้น ยังไม่ครบพรหมวิหาร ได้แค่นี้ ยังไม่ช่วยให้ลูกเติบโตจริง ถ้าใช้ศัพท์สมัยใหม่ ก็ว่า อาจจะไม่ได้อุบัติภาวะ ถ้าหนักหน่อยก็บอกว่า จะได้แต่ลูกแห่งอ่อนแอกับแม่พ่อเรื่อยไป

จึงถึงข้อ ๔ ให้ไม่ลืมว่าอุเบกขาต้องมาด้วย พุดรบรรทัดว่า ในสถานการณ์หรือกรณีที่ลูกจะต้องฝึกหัดรับผิดชอบชีวิตของเขาเอง ก็ดี ควรรับผิดชอบการกระทำของตนเอง ก็ดี ถึงเวลาที่เขาจะรับผิดชอบชีวิตของเขาแล้ว ก็ดี พ่อแม่ต้องยอมปล่อย ไม่ทำให้เขา แต่ดูให้เขาทำ ให้เขาดำเนินชีวิตกิจการไปตามวิถีด้วยตัวเอง ไม่เข้าไปชวนขวายก้าวกายแทรกแซง นี่ก็คือตั้งแต่ลูกตั้งไข่หัดเดิน ไปจนถึงลูกแต่งงานแยกบ้านไปตั้งเรือนดูแลรับผิดชอบครอบครัวของเขา

ท่านมักยกตัวอย่างตอนลูกออกรเรือ มีครอบครัวของเขาเองแล้วอย่างนี้ว่า เมื่อลูกโต รับผิดชอบตัวเองได้แล้ว เขาแต่งงานมีครอบครัวแล้ว ก็อย่าเที่ยวไปยุ่งย่ามแทรกแซงในบ้านของเขา ไม่ใช่คอยบอกว่า ในบ้านของลูกนี้ ต้องจัดอย่างนั้น ต้องจัดอย่างนี้ เอานั่นออกไป เอานี่เข้ามา เทียวเข้าไปยุ่งวุ่นวายทุกอย่าง คิดว่าอยากจะทำให้ลูกมีความสุข ลูกเลยสุขไม่ได้ กลายเป็นตัวเองไปเป็นเหตุให้ลูกมีทุกข์ ให้ลูกตัวกับลูกแต่งขัดแย้งหรืออึดอัดกัน

เมื่อมีปัญหาอยู่แล้ว ลูกเราโตแล้ว เขารับผิดชอบตัวเองได้ และถึงเวลาที่เขาจะต้องรับผิดชอบตนเอง เราก็ค่อยดู มองด้วยปัญญามีอะไรจะต้องแก้ก็ช่วยเหลือแก้ปัญหา ก็จึงไปทำ คอยดูอยู่ ไม่ใช่ทอดทิ้ง และเป็นที่ปรึกษาให้ แต่ไม่เข้าไปยุ่งยามแทรกแซง อุเบกขาทำหน้าที่ตรงนี้

ความต้องการหรืออยากให้ลูกอยู่ในความถูกต้องสมควรตามเหตุผล ไม่ทำความผิดพลาดเสียหาย ดำเนินไปตามธรรม โดยมีใจเป็นกลางวางเรียบนิ่งไม่หวั่นไหวเอนเอียงลงตัวอย่างนี้ นี้เรียกว่า อุเบกขา

ข้ออุเบกขานี้ควรยำ ต้องให้ชัด เพราะคนมากมายไม่ค่อยเข้าใจ หรือเข้าใจผิดไปเลย แล้วใช้ไม่เป็น ไปกันไม่ค่อยถึง

บอกแล้วว่า อุเบกขาเป็นที่บรรจบของความรู้ กับความรู้สึก เป็นที่ดุลระหว่างรู้ กับรัก เป็นที่จิตใจประสานกับปัญญา

สามข้อแรก ตั้งแต่เมตตา ก็ต้องประสานกับปัญญา ต้องใช้ปัญญา แต่นั่นก็คือแนะนำว่าต้องใช้ ควรใช้ควบคู่กันไป จึงจะได้ผลดี แต่ในทางปฏิบัติจริง จะเอาปัญญามาใช้หรือไม่ ก็ไม่แน่ เช่นรักอย่างไร้ปัญญา ก็มี ส่วนข้ออุเบกขานี้เกิดจากปัญญาเลยทีเดียว ปัญญามา จึงมีอุเบกขาได้

(ถ้าปัญญาไม่มา อุเบกขาโดยไม่เกิดจากปัญญา ก็ไม่ใช่อุเบกขาแท้ เป็นอุเบกขาเทียม เรียกว่า “เฉยใจ”)

ในแง่ที่อุเบกขามาจุด ฟังทราบว่า สามข้อแรกทำให้เด็กพัฒนาด้านความรู้สึก มีจิตใจดี หรือที่เวลานี้นิยมเรียกว่าพัฒนาด้านอารมณ์ ทำให้มีความรัก มีไมตรี รู้จักสงสารเห็นใจคน อยากช่วยเหลือร่วมมือ เป็นต้น

แต่ถ้าขาดอุเบกขา เสียดุล พ่อแม่กลายเป็นเอาแต่รักเอาแต่โอ้อวด นอกจากทำให้เด็กอ่อนแอแล้ว เขาก็จะคอยแต่รอรับ ถ้าเอียงมาก ก็กลายเป็นนักเรียกร้อง กลายเป็นคนเอาแต่ใจตัว ต้องให้คนอื่นเอาใจ เห็นใจคนอื่นไม่เป็น เป็นต้น นี่แค่ตัวอย่าง

ที่นี่ ด้านสำคัญ อุเบกขาเป็นตัวขับเคลื่อนการพัฒนา โดยเฉพาะในเรื่องสติปัญญา ความเข้มแข็งเก่งกล้า สามารถ ความรู้จักรับผิดชอบ

ที่จริง พ่อแม่เลี้ยงลูก จะให้ลูกพัฒนา เริ่มแต่ให้เขาทำโน่นเป็น ทำนี้ได้ด้วยตนเอง ก็ต้องใช้อุเบกขาอยู่แล้ว แต่มักไม่สังเกต และไม่รู้จักใช้อุเบกขาให้ได้ประโยชน์สูงสุด

เอาง่ายๆ คุณแม่มีเมตตา รักลูกมาก ลูกยังเล็กมาก ก็บ้วนข้าว บ้วนน้ำให้ แต่แน่นะ ตามความถูกต้องสมควร เด็กจะเติบโตขึ้นไป ก็ต้องกินอาหารเป็น ใช้ช้อน ใช้ช้อน ใช้จานชามเป็น ฯลฯ รับผิดชอบชีวิตของตัวเอง

คุณแม่บ้วนไปๆ แล้วถึงเวลาหนึ่ง ปัญญา ก็บอกว่า เออละ ต่อไปนี้ ลูกควรจะกินเองได้ ควรใช้ช้อนเป็น เป็นต้น คุณแม่ก็บอกลูกให้รู้จักใช้ช้อน ให้ลูกลองทำเอง คุณแม่ก็หยุด ไม่บ้วน ปล่อยให้เขาทำได้เอง นี่คืออุเบกขา แม้แต่ปอกผลไม้ ปอกกล้วย เป็นต้น คุณแม่เคยปอกให้ใส่ปาก ต่อมาก็บอก ก็ดูให้ลูกทำได้ทำเป็นเอง

ถ้าคุณพ่อคุณแม่ไม่หยุดแค่ขั้นเบื้องต้นแค่นี้ ก็ใช้ปัญญาต่อไปว่า ลูกเราควรทำอะไรเป็นบ้าง ควรทำแกงในเรื่องอะไร ก็ใช้วิธีอุเบกขา เอาเรื่องที่จะฝึกมาบอก เป็นที่ปรึกษา และดูให้เขาทำ ปล่อยให้เขาทำ ต่อไปลูกก็เก่งทำได้หมด

ถ้าอยู่แค่เมตตาการุณา ก็ทำให้ลูกๆ เรื่อยไป ถ้าอุเบกขามา ก็ทำให้ลูกดู แล้วก็ดูให้ลูกทำฯ เรื่องก็อย่างนี้เอง

ถ้าใช้แค่เมตตาภาวนา ก็ได้รับความสุข ที่ถูกสุขสมปรารถนาเฉพาะหน้าไปทีหนึ่งๆ แต่ถ้ามีอุเบกขามากุมมาดูล ก็จะได้ความสุขที่ยืนนานระยะยาว เพราะได้เห็นลูกพัฒนา มีความสามารถก้าวไปด้วยดีในวิถีชีวิตที่ยาวไกลในโลกอันกว้างใหญ่

เป็นอันว่า พ่อแม่เป็นตัวอย่างของการนำบ้าน นำครอบครัวให้มีความสุขเชิงสังคม จะต้องพัฒนามนุษย์ให้มีธรรมชุดนี้ โดยเฉพาะเข้าใจ และใช้อุเบกขาให้ถูกต้อง

มองอย่างกว้าง อุเบกขาต้องการธรรม ต้องการความถูกต้อง ให้มวลมนุษย์ที่เรารักเราปรารถนาดีนั้น มีธรรม มีความถูกต้อง มีความไม่ผิดพลาด ซึ่งเป็นความปรารถนาดีอย่างสูงสุด แล้วเมื่อสมปรารถนาสมใจของเรา ตัวเราก็จะมีความสุขที่ประณีตลึกซึ้งยืนยาวและแท้จริง

เมื่อบ้านดี ครอบครัวมีความสุขอย่างถูกต้อง ถูกธรรมอย่างนี้ บ้านนั้นครอบครัวนั้น ก็เป็นหน่วยแทนที่จะร่วมสร้างกันขึ้นเป็นสังคมที่เจริญงอกงามมีความสุข

พัฒนากามสุขที่สุขแย้งกัน ให้มีความสุขที่สุขด้วยกัน

มองออกไปอีกด้านหนึ่ง แม้แต่ท่ามกลางกามสุขที่ผูกอยู่กับความเห็นแก่ตัว เมื่อมนุษย์มีธรรมชุดพรหมวิหารมาแผ่ขยายจิตใจออกไปแล้ว จิตใจของเขาก็จะเริ่มคลายออกจากความเห็นแก่ตัวนั้น เขาก็มีจิตใจที่ไม่แต่เพียงคิดอยากได้โน่นได้นี้ และหาทางให้ได้เสพสมปรารถนาแล้วก็มีมีความสุข เอาสุขแต่ตัว แต่ตอนนี้เขาไม่คิดแค่นั้น บางครั้งเขาคิดถึงความสุขของคนอื่นขึ้นมาบ้าง และเขาก็มีความสุขเพิ่มขึ้นอีกประเภทหนึ่ง ที่พอจะมากุมมาดูลได้บ้าง คือฉันทะและความสุขเชิงสังคมนี้ ที่ว่า เมื่อเห็นใคร ก็อยากให้เขามีหน้าตาดี มีร่างกายแข็งแรง สมบูรณ์ มีความสุข เป็นต้น ไม่ใช่เอาแต่ตัว แต่คิดจะให้คนอื่นเป็นสุขด้วย

อย่างที่ว่าแล้ว แค่ออกอยากให้เขามีความสุข ก็เป็นเมตตา ก็คือไมตรี หรือมีความเป็นมิตรนั่นเอง ถ้าอยากให้เขาพ้นจากทุกข์ ก็เป็นกรุณา ถ้าพลอยสุขด้วยเมื่อเขามีความสุขสำเร็จยิ่งขึ้นไป ก็เรียกว่ามุทิตา แล้วเมื่อเขาจะทำอะไรผิดพลาด เราอยากให้เขาอยู่ในความถูกต้อง เป็นไปในทางที่ชอบธรรม เราก็วางใจอยู่ในอุเบกขาที่จะรักษาธรรมไว้ พอมี ๔ อย่างนี้ จิตใจคนก็กว้างใหญ่แผ่ขยายออกไป สมอย่างที่เราเรียกว่าเป็นพรหม แล้วคนก็มีความสุขเพิ่มขึ้น และที่สำคัญคือ เป็นความสุขร่วมกัน หรือสุขด้วยกัน

ถ้าอยู่แค่ความสุขแบบกามสุข คือความสุขที่อาศัยอามิสัตถุภายนอก ก็แน่ชัดว่า จะเป็นความสุขแบบแย้งกัน แย่งกันสุข ซิงกันสุข ถ้าฉันได้ คุณก็เสีย หรือฉันได้ คุณอด คุณได้ ฉันอด ถ้าฉันสุข เขาก็ไม่ได้สุข หรือเขาอาจจะทุกข์ไปเลย หรือถ้าเขาสุข ฉันก็ไม่ได้สุข หรือฉันอาจจะได้ความทุกข์ สรุปรก็คือ ไม่ได้สุขร่วมกัน แต่เป็นการแย้งกันสุข หรือสุขแบบแย้งกัน

อย่างที่พูดแล้ว ผลเสียที่สำคัญของกามสุข หรือสามิสสุข อยู่ตรงนี้ และที่โลกเดือดร้อน มีปัญหาเบียดเบียนรบราฆ่าฟันกันนัก ก็เพราะแย่งกามสุขกันนี้แหละ จึงต้องปฏิบัติจัดการกับมันให้ลดปัญหา และขยายประโยชน์ พร้อมทั้งให้คนพัฒนาสูงขึ้น

แต่ถ้าเป็นความสุขจากชุดพรหมวิหาร เริ่มแต่เมตตาไป ก็เป็นการร่วมกันสุข คือเป็นความสุขร่วมกัน สุขด้วยกัน ออกอยากให้เขามีความสุข เมื่อเขาสุขสมใจเราแล้ว เราก็สุขด้วย แม่ต้องการให้ลูกมีความสุข ถ้าลูกยังไม่สุข แม่ก็สุขไม่ได้ ต้องให้ลูกมีความสุข แม่จึงจะเป็นสุขได้ ลูกสุขได้ แม่ก็สุขด้วย ก็จึงสุขด้วยกัน ร่วมกันสุข

อันนี้ก็คือการพัฒนาความสุขขึ้นไปอีกขั้นหนึ่ง เป็นความสุขเชิงสังคม ก้าวจากความสุขแบบแย่งกัน หรือสุขแบบตัวใครตัวมัน แย่งกันสุข ขึ้นมาเป็นความสุขแบบร่วมกัน หรือสุขด้วยกัน ซึ่งเป็นการศึกษาและพัฒนาจริยธรรมอย่างสำคัญยิ่ง จะช่วยให้โลกก้าวไปสู่สันติสุขได้อย่างมั่นใจ

เพราะเหตุฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงเน้นมากให้สร้าง ให้พัฒนาความสุขทางสังคมขึ้นมาให้ได้ จึงเน้นเหลือเกินในเรื่องเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา

แต่ที่จริงไม่ใช่เท่านั้น อันนี้เป็นเรื่องของการพัฒนาจิตใจให้มีคุณภาพ ถ้าจะให้มันเป็นผลจริง ก็ต้องออกสู่ปฏิบัติการด้วยสังคหวัตถุ และสาราณียธรรมด้วย

ในที่นี้ แม้จะไม่พูดเรื่องการบริหารจัดการความสุขโดยตรง แต่เรื่องความสุขก็โยงเข้ามา ในแง่ของการพัฒนาที่สัมพันธ์กับความสุขเชิงสังคม จึงต้องพูดบ้างเล็กน้อยตามที่จำเป็น หรือพาดพิงอิงกัน

ดังที่กล่าวแล้ว พระพุทธเจ้าตรัสเรื่องความสุขว่าจะจัดการอย่างไรให้เป็นไปโดยถูกต้องชอบธรรม ให้ไม่เสียหาย อย่างน้อยก็ให้ลดทุกข์บรรเทาโทษลงมา และให้รู้จักใช้ในทางบวก ให้เป็นคุณเป็นประโยชน์ให้มากที่สุด

พระองค์ตรัสตามที่มีนัยเป็นว่า สุขนั้นก็เป็นสุข แล้วก็ตรัสต่อไปตามหลักที่เคยบอกแล้วว่า สุขนั้นมีอัสสาหะ คือข้อดี มีอาทีนวะ คือข้อเสีย และมีนิสสรณะ คือทางออกที่แก้ไข หรือให้หลุดพ้นไปจากข้อบกพร่องนั้นอย่างไรด้วย (จะใช้เป็นคำไทยให้ง่ายขึ้นว่า อัสสาห์ อาทีนั และนิสสรณ ก็ได้)

จะเอานิสสรณของสุข ก็มีที่นั่นแหละ คือมาพัฒนาความสุขที่สูงขึ้นไป เริ่มด้วยการพัฒนาความสุขทางสังคมนี้เอง ถึงจะยังเสพความสุข ท่านก็ไม่ว่าอะไร แต่นอกจากใช้ศีล ๕ คมัยกันไว้บ้างแล้ว ก็มาพัฒนาความสุขทางสังคมขึ้นไป ก็จะช่วยให้ประตามนุษย์ ไม่มัววุ่นวายอยู่กับตัวเองมากเกินไป และไม่มัวมุ่งแต่แข่งขันแย่งชิงกัน แต่จะมีการช่วยเหลือร่วมมือกันมากขึ้น ขณะที่ตัวเองก็มีความสุขเพิ่มขึ้นมาอีกด้านหนึ่ง ที่ยั่งยืนกว่าความสุขด้วย

บางทีคนไม่รู้ตัวว่า การหาความสุขให้กับตัวเอง ที่มัวแต่เห็นแก่ความสุขของตนนั้น ไปๆ มาๆ โดยไม่รู้ตัว มันทำให้กลายเป็นคนที่ทุกข์ง่าย และเมื่อทุกข์ได้ง่าย ก็มีความโน้มเอียงที่จะมีทุกข์มากขึ้น เรื่องเป็นอย่างไรร

หันไปดูด้านความสุขแบบร่วมกันสุขนั้น เริ่มจากเราเห็นคนทั้งหลายอยู่ดีมีความสุข เราก็มีความสุขไปด้วย นี่คือเมตตา ที่นี้ ต่อไปก็คือกรุณา ที่ว่าเราอยากเห็นเขาพ้นจากทุกข์ หายป่วยหายไข้ และพอเขาหายได้จริง มีร่างกายแข็งแรงดี เราก็มีความสุข แต่ข้อกรุณานี้ ไม่ใช่ให้ผลแค่นั้น ยังมีผลดีมากกว่านั้นอีก

แม้แต่ที่เราเจ็บไข้อยู่ หรือว่าเราเกิดเจ็บไข้ได้ป่วยขึ้นมา เราเป็นโรคนั้นเป็นโรคนี้ มีความทุกข์ทรมานเหลือเกิน ที่นี้ ถ้าเรามัวแต่ใส่ใจเรื่องตัวเอง นึกถึงตัวเองว่า ทำไมฉันถึงต้องเป็นอย่างนั้น ทำไมฉันถึงต้องเป็นอย่างนี้ ก็ทุกข์แยเลย บางคนหนักกว่านั้นอีก คิดว่าโรคนี้ ใครจะเป็นก็เป็นไป ทำไมจะต้องเป็นกับเราด้วย คิดอย่างนี้ ก็มีแต่จะต้องทุกข์ แล้วก็ทุกข์มากเกินกว่าธรรมดาด้วย

ที่นี้ ถ้ามีกรุณา พอเราเจ็บไข้ได้ป่วย ก็ไม่ครุ่นคิดอยู่แค่ตัวเอง แต่จะมองกว้างออกไปถึงเพื่อนมนุษย์ ก็คิดถึงคนอื่นๆ ว่า เออ นี่เราเจ็บไข้ เป็นโรคนี้ ขนาดนี้ ยังมีทุกข์เวทนาและยากลำบากอย่างนี้ แล้วคนในโลกนี้ แม้แต่ในเมืองไทยเรานี้ ที่ยากจนข้นแค้น ไร้ญาติขาดมิตร ไม่มีเงินซื้อยา ไม่มีคนดูแล เขาจะเป็นอย่างไร

เราเจ็บป่วยอย่างนี้ก็จริง แต่ยังมีญาติมิตรดูแล ยังมีคนพาไปหาคุณหมอ หรือบางทีคุณหมอก็มารักษาให้ อย่างน้อยก็ยังมียู่ที่กินที่นอน แล้วคนที่ป่วยอย่างนี้ แถมไม่มีที่อยู่ที่กินที่นอน จะทุกข์ยากลำบากแค่ไหน

พอนึกขึ้นมาอย่างนี้ โรคที่เจ็บป่วยของตัวเอง ก็กลายเป็นเบา เลยบางทีหมดความหมาย คือแทบไม่รู้สึกละเลย ความเจ็บป่วยของเราไม่สำคัญอะไรเลย

พอคิดด้วยกรุณาต่อไปอีกชั้นหนึ่ง ความเจ็บป่วยของเรากลับเป็นเครื่องเตือนใจให้ดีกว่า เออ ถ้าเราไม่ป่วยอย่างนี้ เราก็คงลืมนึกไปเลย ถึงคนในโลกที่ยังมีทุกข์จากโรคร้ายไข้เจ็บอย่างนี้ ตอนนั้นเรานึกขึ้นมาได้แล้ว เราจะไปช่วยคนเหล่านั้นอย่างไรดี

นี่ก็คือว่า ความเจ็บป่วยของเรานี้ กลับมาเป็นสัญญาณเตือนว่า เราจะต้องเร่งหาทางไปช่วยเพื่อนมนุษย์เหล่านั้น ซึ่งมีอยู่มากมาย ที่ซัดสนชั้นแค้นทุกข์ยากลำเค็ญ ไร้ญาติขาดมิตร ขาดคนดูแลเอาใจใส่ เราจะต้องไปช่วยคนเหล่านั้นให้พ้นทุกข์

รวมแล้วก็กลายเป็นว่า โรคนี้มากกระตุ้นเร้ากรุณา นอกจากมองออกไปที่จะหาทางช่วยคนอื่นแล้ว ก็กลายเป็นว่า ทำให้ทุกข์ของตนเองลดน้อยลงไป หรือบางทีก็เลยไม่ทุกข์ แต่ความเจ็บไข้ นั้นแทบหมดความหมายไปเลย

จะเห็นว่า คุณธรรมเหล่านี้สำคัญมาก ไม่ใช่เป็นแค่นามธรรมที่นอนอยู่เฉยๆ ในจิตใจ แต่ส่งผลกว้างไกลอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าจึงทรงเน้นการพัฒนาบุญ และแน่นอนว่าจุดสำคัญ ตัวตั้งต้น ที่ว่าเป็นมูล ก็คือฉันทะ ซึ่งในที่นี้ ได้เน้นการพัฒนาฉันทะในเชิงสังคม และก็เพียงแต่ยกตัวอย่างมาเน้นให้ฟังว่า มันเป็นเรื่องที่จะต้องเอาใจใส่กันให้จริงจัง

ตอนนี้ก็เป็นอันได้พูดถึงว่า กามสุขที่อาศัยอามิสที่เสพที่ได้ที่เอาเพื่อตัว ซึ่งมีทางก่อทุกข์ภัยได้หนักหนา นั้น นอกจากต้องบริหารจัดการให้ดีแล้ว ต้องให้ประสานไปด้วยกันกับการพัฒนาตัวคน ให้เขาเกิดมีความสุขทางสังคม โดยส่งเสริมฉันทะที่เป็นไปต่อเพื่อนมนุษย์ ทางเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ที่จะทำให้เขามีความสุขร่วมกันกับเพื่อนมนุษย์ แล้วไปกระตุ้นเร้าให้มนุษย์ทำความดีช่วยเหลือกันต่างๆ อย่างน้อยก็จะมาช่วยดูแล ทำให้ปัญหาจากกามสุขเบาบางลงไป

ชีวิตจะวัฒนา ถ้าได้ปราโมทย์มาเป็นพื้นใจ

ได้บอกไว้ว่า อยากจะเห็นความสุขที่จะใช้ในทางปฏิบัติกันเลย ๓ อย่าง และใน ๓ นั้น อย่างที่ ๓ คือ **ความสุขในการพัฒนาชีวิต**

ความสุขในการพัฒนาชีวิตนี้ อยู่ในประเภทของความสุขภายในที่ว่าสร้างขึ้นเองได้ โดยเฉพาะที่ต้องถือว่าสำคัญมาก คือเป็นความสุขที่เกิดพร้อมกันไปกับการพัฒนาของชีวิต หรือความสุขที่ดำเนินไปด้วยกันกับความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม

เมื่อเราพัฒนาชีวิตของเรา คือ พัฒนากาย พัฒนาศีล พัฒนาจิตใจ พัฒนาปัญญา จะเรียกว่าเจริญภาวนา หรือเรียกว่าปฏิบัติธรรม หรือเรียกว่าอะไรก็ตาม เมื่อการพัฒนาชีวิต เจริญภาวนา หรือปฏิบัติธรรมนั้นเดินหน้าไป ก็จะมีความสุขซุดนี้ขึ้นมา ดังที่บอกแล้วว่าเป็นความสุขข้างใน

ที่จริง ไม่ใช่ว่าความสุขเป็นชื่อของธรรมนี้ทั้งซุด แต่ความสุขเป็นส่วนหนึ่งของธรรมซุดนี้ และธรรมทั้งหลายในซุดนี้ เป็นอาการของความสุข เป็นเหตุเป็นผลเนื่องกันอยู่กับความสุข และเราก็กำลังพูดถึงเรื่องความสุขก็เอาความสุขเป็นจุดเน้น เลยเรียกเป็นซุดความสุข

ธรรมซุดนี้เป็นภาวะของจิต จะเรียกว่าสุภาพะหรืออะไรก็แล้วแต่ มีอยู่ด้วยกัน ๕ ข้อ พระพุทธเจ้าทรงเห็นอยู่เสมอ ถ้าใครปฏิบัติธรรมได้ผล ก็จะก้าวไปในธรรม ๕ ข้อนี้ ถ้าใครไปปฏิบัติธรรมแล้ว ไม่มี ๕ ข้อนี้เกิดขึ้น ก็ไม่พึงหวังที่จะประสบความสำเร็จ

พระพุทธรเจ้าตรัสให้เห็นตัวอย่าง เช่น ไปฟังธรรมมา ก็ยกเอาธรรมนั้นมาวิจย พอปัญญาเดินหน้าแล้ว เต็มก็เกิดธรรมที่เป็นภาวะจิตชุดนี้ นี่คือการปฏิบัติถูก

ที่นี้ ความสุขที่เนื่องด้วยการพัฒนาชีวิต หรือจะเรียกว่าสุขในการปฏิบัติธรรมก็แล้วแต่ ๕ ข้อนี้ ก็ เหมือนกับในชุดความสุขทางสังคม คือมีฉันทะเป็นฐาน และดำเนินไปตามลำดับ แต่ไม่แสดงออกไปข้างนอก เป็น คุณสมบัติที่เป็นไปภายในโดยตรงกับตนเอง ท่านเรียกว่า “ธรรมสมาธิ” นับว่าเป็นชื่อที่แปลก

ธรรมสมาธิ มี ๕ ข้อ ซึ่งมาต่อกันตามลำดับ คือ

๑. **ปราโมทย์** ความว่าเริงเบิกบานใจ หรือว่าเริงบันเทิงใจ เป็นคุณสมบัติพื้นฐานของจิตใจ ซึ่งทุกคนควร จะมีตลอดเวลา มีพุทธพจน์ในธรรมบทว่า

ปาโมชชพหุโถ ภิกขุ ปสนโน พุทธศาสน
 อธิคฺคเณ ปทํ สนตํ สงฺขารูปสมํ สุขํ

แปลว่า ภิกษุผู้มากด้วยปราโมทย์ เลื่อมใสในคำสอนของพระพุทธรเจ้า จะบรรลุถึงสันตบพที่สงบสังขาร อันเป็นสุข

อีกแห่งหนึ่ง ตรัสถึงภิกษุปฏิบัติดีปฏิบัติชอบมาแล้ว ก็ลงท้ายว่า

ติโต ปาโมชชพหุโถ พุทฺธสฺสนตํ กริสฺสติ

แปลว่า แต่นั้น ผู้มากด้วยปราโมทย์ จักทำทุกขให้หมดสิ้นไป

นี่ก็หมายความว่า คุณสมบัติประจำใจอย่างแรกที่สำคัญ ซึ่งแสดงว่ากำลังพัฒนาก้าวหน้าไป และมีทางที่จะพัฒนาต่อไปได้ดี ก็คือ ปราโมทย์ ซึ่งเมื่อมีมาก ก็หวังได้ว่าจะลูถึงนิพพาน หรืออยู่ใกล้นิพพานแล้ว

๒. **ปีติ** ความอิมใจ ปลาบปลื้มใจ พอมีปราโมทย์ ใจร่าเริงแล้ว ก็จะเกิดมีปีติ

๓. **ปัสสัทธิ** ความสงบเย็น เรียบรื่นใจ ผ่อนคลายกายใจ ไม่เครียด ฟังสังเกตว่า ปัสสัทธิ คือความผ่อนคลายนี้ เป็นจุดเชื่อมถึงกันระหว่างกายกับใจ ถ้ากายเครียด ใจก็เครียด ถ้าใจเครียด กายก็เครียด พอมีปีติ อิมใจแล้ว ปัสสัทธิก็มา ก็จะสงบเย็นผ่อนคลาย

๔. **สุข** ความแจ่มชื่นรื่นใจ คล่องใจ ไม่มีอะไรกดดันบีบคั้น พอปัสสัทธิมาแล้ว สุขก็ตามมา

๕. **สมาธิ** ภาวะที่จิตมั่นแน่ว อยู่ตัว ไม่มีอะไรกววน และจิตนั้นอยู่กับสิ่งที่ต้องการได้ตามต้องการ สุขมาแล้ว สมาธิก็เกิดได้

เมื่อสมาธิมาแล้ว ก็ได้จุดเชื่อมต่อจิตสู่ปัญญา โดยสมาธิทำให้จิตใจพร้อมที่จะเป็นฐานให้แก่การทำงานของปัญญา เมื่อปัญญาพัฒนาเดินหน้าไป การที่จะพัฒนาอะไรทางด้านชีวิตจิตใจ ก็เป็นไปได้อำนาจดำเนินไปได้ด้วยดี

เป็นอันว่า ในการพัฒนามนุษย์ ต้องให้จิตใจมีคุณสมบัติสำคัญ ๕ อย่างนี้เกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการเล่าเรียนศึกษา หรือการทำงาน ต้องให้ใจมีภาวะจิต ๕ อย่างนี้ จึงจะเดินหน้าไปด้วยดี การพัฒนาชีวิต หรือการปฏิบัติธรรมจึงจะได้ทางที่ปลอดโปร่ง

ถ้าเดินไม่ถูกทาง ก็ยุ่ง ก็จะเกิดภาวะตรงข้าม ความเครียด เป็นต้น ก็จะมา ปราโมทย์ก็ไม่มี ปีติก็ไม่มี ปัสสัทธิก็ไม่มี สุขก็ไม่มี สมาธิก็ไม่เกิด กลายเป็นว่ามีแต่ตัวกววน ตัวก็ตขวาง จิตใจไม่ดี ไม่ปลอดโปร่ง เลยพัฒนาคนไม่ไป หรือเอาดีไม่ได้

ถ้ามีคุณสมบัติด้านในชุดนี้แล้ว ก็จะเชื่อมถึงกันหมด คือคุณธรรมทางสังคม กับคุณธรรมในตัวเอง ซึ่งสอดคล้องรับกันอยู่แล้ว ก็มาโยงกันหรือประสานกัน กลมกลืนเข้าด้วยกัน

เมื่อเรามีเมตตาต่อผู้อื่น ก็คือตัวเราปฏิบัติเมตตาธรรมนั้น จึงเป็นการฝึกตัวเอง เป็นการพัฒนาตน การทำประโยชน์แก่ผู้อื่น ก็เป็นการพัฒนาชีวิตของตนเอง เป็นการปฏิบัติธรรมของตัวเราเอง ดังนั้น เมื่อมีเมตตาแก่เขา เมื่อเราทำประโยชน์แก่คนอื่น การปฏิบัติธรรมของตัวเราเอง ก็เจริญงอกงาม

พร้อมกันนั่นเอง พอเรามีเมตตาแผ่ออกไป ใจก็มีปราโมทย์เกิดขึ้นได้ด้วย พอมีปราโมทย์แล้ว ธรรมอื่นก็เข้ากระบวนมา ปิติ เป็นต้น ก็เกิดด้วย

ในข้ออื่นก็เหมือนกัน เราไปช่วยคนที่เขามีความทุกข์ด้วยกรุณา พอเห็นเขามีร่างกายดีขึ้น หายเจ็บ หายไข้ หายป่วย สบายขึ้น เราก็เกิดมีปิติอิ่มใจ แล้วข้ออื่นๆ รวมทั้งความสุขก็ตาม

ที่นี้ เมื่อเราเป็นคนมีปราโมทย์ ำเริงเบิกบานอยู่เสมอ มีปัสสัทธิ ไม่เครียด ใจเรียบรื่น ผ่อนคลาย ตลอดเวลา อยู่ที่ไหน อยู่กับใคร ก็ทำให้บรรยากาศดี ใครพบใครเห็นใครพูดจาด้วย เขาก็สบายใจ พลอยเป็นสุขตามไป เราก็กลายเป็นสื่อนำคุณธรรมและความสุขให้มีให้มาแก่คนรอบข้างได้ง่าย ก็เลยเป็นการเกื้อกูลแก่ความดีงาม ความเจริญและความสุขของคนอื่นไปด้วย

อย่างไรว่า พอเข้าทางถูกแล้ว สิ่งที่ต้องการก็ตามกันมาเองเป็นกระบวน เป็นของโยงต่อเนื่องกันไปหมด เป็นเรื่องเดียวกัน

เพราะฉะนั้น วิธีปฏิบัติธรรมอย่างง่าย ๆ ก็แค่ทำให้ปราโมทย์ทั้งวัน ถ้าจะให้ยิ่งดี ก็เจริญเมตตาไปด้วย ถึงแม้ไม่ปรารถนา หน้าตา ก็จะเอิบอิมงดงาม แถมมากด้วยมิตรสหาย ที่ร่วมมือร่วมใจ อยู่กันอย่างสุขสันต์ อีกทั้งชุมชนและงานการก็จะเจริญงอกงามไปด้วยพร้อมกัน

ถึงตรงนี้ได้พูดถึงความสุขผ่านมาแล้วหลายอย่าง ทั้ง *กามสุข* *ความสุขทางสังคม* และ *ความสุขในการพัฒนาของชีวิต* ก็ลองนำมาโยง เอามาเทียบกันดู

ความสุขประเภทที่ ๑ คือ *กามสุข* พวกความสุขอิงอามิส เป็นความสุขที่เอามาจากข้างนอก เอาเข้ามาให้แก่ตัว ต่างคนก็ต่างจะเอา หรือจ้องจะเอา ก็เลยเป็นความสุขที่แย่งกัน เป็นไปในทางที่จะก่อทุกข์แก่คนอื่น และแก่กันและกัน จึงต้องระวัง ต้องควบคุม การที่ตรัสคิด ๕ ก็เพื่อมาคุมเรื่องกามสุขนี้ คุมการแสวงหา คุมการเสพวัตถุของมนุษย์ทั้งหลาย ให้อยู่ในขอบเขตที่จะไม่ก่อความเดือดร้อนหวนวาย ไม่ให้เบียดเบียนกันเกินไป

จะหาจะเสพกันแค่นี้ จะแข่งจะแย่งชิงกันไป ก็อย่าให้ถึงกับเดือดร้อนเหลือเกินจนโลกถูกเป็นไฟ นี่แหละที่เอาศีล ๕ มาคุม ก็บอกให้รู้ว่าความสุขประเภทนี้ต้องอยู่ในความควบคุม ให้อยู่อย่างพอดี

ส่วน *ความสุขทางสังคม* เป็นการให้หรือเอื้อความสุขแก่ผู้อื่น แก่สังคม จากใจของคนที่มีเมตตา กรุณา เป็นต้น ที่อยากให้ อยากเห็นคนอื่นเป็นสุข จึงเป็นความสุขด้วยกัน

สุดท้าย *ความสุขในการพัฒนาชีวิต* ชุด ๕ มีปราโมทย์เป็นต้น เกิดขึ้นภายในใจ ไม่กระทบกระทั่งใคร เป็นความดีงาม บางทีก็เกิดจากการทำดีต่อผู้อื่น และเป็นต้นทางของการทำดียิ่งขึ้นไป กว้างออกไป แผลออกไป จึงเรียกว่าเป็นความสุขข้างในไปถึงกัน นอกจากไม่เสียหายแก่ใครแล้ว ก็มีแต่ส่งเสริมความดีงาม ความเกื้อกูล

ดังนั้น ความสุข ๒ อย่างหลังนี้ ตรงข้ามกับการบั่นรอนเบียดเบียน กลับเป็นความสุขที่เกื้อหนุนชีวิต และเกื้อกูลสังคม มาช่วยหมู่มนุษย์ที่อยู่กับกามสุข ทั้งในทางผ่อนเบาบรรเทาโทษภัยจากการเบียดเบียนกัน ให้นำไปใช้กามโภคะในทางที่เกื้อกูลกัน อยู่ร่วมกันให้ดีได้ พร้อมทั้งมีชีวิตของตนๆ ที่ประณีตขึ้น และมีทางออกไปสู่การพัฒนาชีวิตให้ดีงามสูงขึ้น จึงต้องเน้นให้มนุษย์ที่อยู่กับกามสุข ต้องพัฒนาความสุข ๒ ชุดหลังนี้ด้วย

ตรงข้ามกับความสุขที่ว่าถ้าบริหารจัดการไม่ดี ก็มีหวังจะทำให้เบียดเบียนกันในสังคมและบั่นรอนชีวิตของตน จึงต้องควบคุม แต่สุขสองอย่างหลังนี้ มาหนุนาการพัฒนาชีวิตและการพัฒนาสังคม เป็นไปในทางที่ดี จึงต้องส่งเสริมกันให้เต็มที่

สังคมจะมีสันติสุขได้ คนต้องรู้จักความสุขจากการให้

เรื่องความสุขทางสังคม และความสุขของสังคมนั้น บอกแล้วว่าเป็นเรื่องใหญ่ ท่านสอนไว้มากมายให้ตระหนักว่าต้องเอาใจใส่ถือเป็นเรื่องสำคัญ

ถึงแม้จะพูดไปแล้ว ก็ยังมีเรื่องที่ต้องพูดเพิ่มอีก เมื่อกึ่งนั้นเน้นแง่คุณธรรมในใจ คือ ที่ว่าเป็นความสุขทางสังคม ก็เป็นความสุขในตัวคน ในใจของคน ที่เป็นมิติทางสังคม ที่โยงไปในด้านของสังคม เป็นการจำแนกให้เห็นว่า คนเราแต่ละคนนี้ มีความสุขได้หลายด้าน และด้านหนึ่งคือความสุขทางสังคม

ที่นี้จะให้ชัดว่า ความสุขทางสังคมนั้น ที่จริงหมายถึงออกไปเป็นความสุขของสังคมพร้อมไปด้วย จึงต้องพูดต่อไปถึงหลักธรรมที่โยงจากคุณธรรมในใจออกไปสู่การปฏิบัติในสังคม จนเต็มกระบวนการ ครบวงจร

ขอเริ่มง่ายๆ ถามว่า เมื่อในใจคนเกิดมีเมตตา อยากให้คนอื่นเป็นสุข มีกรุณา อยากให้คนอื่นหลุดพ้นไปจากทุกข์นั้น เขามักแสดงออกไปด้วยการทำอะไร ที่เป็นพื้นฐานที่สุด

คำถามนั้น มาบรรจบกับคำถามนี้ว่า ธรรมะอะไรที่พระพุทธเจ้าตรัสบ่อยที่สุดสำหรับชาวบ้าน คำตอบก็ง่าย บอกว่า “ทาน”

พุทธศาสนาเริ่มต้นด้วยทาน ชาวบ้านทั่วไปพอจะเข้าใจหลักที่เรียกว่า บุญกิริยาวัตถุ ๓ ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติชุดของคฤหัสถ์ ที่เทียบคู่กับชุดไตรสิกขาของพระสงฆ์

พูดง่ายๆ ว่า ของพระ คือ *ไตรสิกขา* ของโยม คือ *บุญกิริยา* ๓ คือ ทาน ศีล ภาวนา

บุญกิริยา ที่เรียกเต็มว่า *บุญกิริยาวัตถุ ๓* (หรือบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ก็ตาม) เริ่มด้วยข้อแรกคือ ทาน

หลักธรรมสำคัญๆ สำหรับประชาชน หรือมนุษยชน ขอให้สำรวจดูเถิด มีทานเป็นข้อแรกทั้งนั้น

ทาน อันแปลง่ายๆ ว่า “การให้” ที่สำคัญอย่างนี้ บ่งบอกความหมายอะไร

ก็บอกให้รู้ให้ตระหนักว่า ในเรื่องของมนุษย์นั้น การแสวงหาวัตถุ การจัดสรรวัตถุ การครอบครองวัตถุ และการเสพวัตถุ เป็นเรื่องใหญ่ที่สุด

แล้วที่แสวงหา ที่จัดสรร ที่ครอบครองนั้น ก็มาจบมารวมมาลงที่ “เสพ” (คลุ่มทั้งบริโภคน) นี่แหละ

มนุษย์มีแนวคิด มีความครุ่นคิดพื้นฐานอะไร อย่างน้อยจากแรงบีบคั้นของความต้องการอยู่รอด ทำให้เขาหาทางดิ้นรนแสวงหาเพื่อตัวเอง เขาก็คิดถึงการที่จะได้จะเอา จะได้จะเอา จะได้จะเอา จนกระทั่งความคิดนี้เป็นความเคยชินติดเป็นพื้นใจ

เมื่อแสวงหา ได้มา เอาไว้ๆ ก็ไม่รู้จบ ไม่รู้พอ แต่วัตถุสิ่งเสพมีจำกัด แล้วการแย่งชิงเบียดเบียนกันก็เกิดขึ้น และแพร่ขยายออกไป สังคมมนุษย์ จนถึงทั้งโลก ก็เดือดร้อน บอกว่าไม่มีสันติภาพ

ทางแก้คือธรรมก็จึงเริ่มต้นที่ทาน ด้วยการให้ อย่างน้อยก็สร้างดุลไว้ ถ้าเป็นไปได้ พอไหว ก็ฝังเข้าไปให้เป็นนิสัยของจิต เป็นความเคยชินของความคิดติดเป็นพื้นใจ

เริ่มต้นก็บอกว่า คุณอย่าคิดแต่จะได้จะเอาอย่างเดียว จะทำให้เบียดเบียนกัน แล้วคุณเองก็จะเดือดร้อนด้วย ทางที่ถูกที่ดี คู่กับการได้การเอา ก็ต้องมีการให้ด้วย คือ พร้อมกับจะได้จะเอา ก็ให้มีทานขึ้นมาเข้าคู่กัน

เป็นอันว่า คู่กับพฤติกรรมพื้นฐานอันแรกของมนุษย์ ที่แสวงหา จะได้ จะเอา จะเสพ เพื่อตนเอง ก็มีภารกิจให้ปันแก่ผู้อื่นบ้าง

เพราะฉะนั้น ทานจึงขึ้นมาเป็นข้อแรก เป็นข้อธรรมพื้นฐานสำหรับสังคมมนุษย์ ที่เราจัดว่าเป็นฝ่ายคฤหัสถ์ หรือชาวบ้าน

อย่างไรว่าเมื่อกี้ ทานนี้มาเป็นฐานที่จะพัฒนาคนขึ้นไปสู่ธรรมอื่นๆ ต่อๆ ไป ที่กว้างที่สุด ก็คือในชุด บุญกิริยาวัตถุ ๓ สำหรับพัฒนาชีวิตของคน โดยจัดเป็น ทาน ศีล ภาวนา

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ชาวบ้านทั่วๆ ไป ที่ยังไม่ค่อยมีพื้นความรู้ ตามปกติทรงแสดงคำสอนปูพื้นขึ้นไปตามลำดับก่อน เรียกว่าอนุพุทธิกถา มี ๕ ข้อ ก็เริ่มด้วยทานกถา คือเรื่องทาน แล้วจึงต่อด้วยศีลกถา เรื่องศีล ลักคกถา เรื่องสวรรค์ กามาทินพ โทษของกาม และเนกขัมมานิสงส์ อานิสงส์แห่งเนกขัมม

แล้วก็มาเข้าอยู่ในชุดสังคหวัตถุ ๔ หลักการสงเคราะห์ สำหรับยึดเหนี่ยวพเนิกสังคมทั้งหมดไว้ ได้แก่ ทาน ปิยวาจา อัตถจริยา สมานัตตตา

แล้วก็ชุดทศพิธราชธรรม ธรรมของพระราชา ๑๐ อย่าง คือคุณธรรมสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน หรือผู้ปกครอง ได้แก่ ทาน ศีล บริจาคละ อาชชวะ มัททวะ ตบะ อักโกธะ อวิหิงสา ชันติ อวิโรธนะ

แม้แต่ในชุดบารมี ๑๐ ที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญ ก็มีลำดับว่า ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ชันติ ลังจะอธิษฐาน เมตตา อุเบกขา

ทานยังอยู่ในธรรมชุดอื่นอีก และเป็นข้อแรกเป็นธรรมดา ความสำคัญของทานก็คงไม่ต้องพูดให้มาก คนไม่มีจะกิน จะอดตาย ทุกข์แค่นั้นก็รู้กัน และทานนี้แหละแก้ได้

กว้างออกไป คนแย่งชิงเบียดเบียนกัน แสนจะเดือดร้อน ก็เอาทานมาช่วย อย่างน้อยก็พอบรรเทา แต่นี่ก็เห็นไม่ยากว่า ทานช่วยให้เกิดความสุขของสังคมได้อย่างไร

นอกจากคุณค่าในตัวของมันเองแล้ว ทานก็มาเป็นตัวประกอบ ที่สำคัญยิ่ง คือเป็นตัวหนุนศีล เมื่อมีการให้กันแล้ว ก็ทำให้มนุษย์รักษาศีล หรือคงอยู่ในศีลง่ายขึ้น ทำให้ไม่ต้องแย่งชิงกัน เพราะมีการให้แล้ว

คนที่ไม่มีเลย จะต้องคิดแย่งเขา พอทานมา ก็หยุดได้ บางคนมีความเข้มแข็งทางศีลธรรมมากหน่อย ถ้าไม่ขาดแคลนมากนัก ก็ไม่เอา ไม่ไปลักขโมย ไม่ไปเบียดเบียนใคร แต่เมื่ออดอยากขาดแคลนมากนัก ทนไม่ไหวก็จะเอา อย่างนี้ทานก็ช่วยได้

แต่คนบางพวกที่แทบไม่มีภูมิคุ้มกันทางศีลธรรมเลย พอขาดแคลนนิดหน่อย หรือแม้จะไม่ขาดแคลนเห็นของใครก็อยากได้ออยากเอา อย่างนั้นก็ต้องพิจารณาวิธีพัฒนากันอีกชั้น

รวมแล้ว มนุษย์มีหลายระดับ ถึงอย่างไรก็ให้มีทานไว้ พอมีการแบ่งปัน มีการดูแลเอาใจใส่ ใครขาดแคลน ก็ให้ ก็ผ่อนเบาให้การเบียดเบียนการลักขโมยแย่งชิงลดน้อยลงไป เป็นการเกื้อหนุนการรักษาศีลในสังคม

เอาเป็นว่า ทานเป็นฐานที่จะช่วยค้ำหนุนพยุงศีลไว้ ไม่ให้มนุษย์ต้องเบียดเบียนกันมาก มนุษย์จะรักษาศีลได้สะดวกขึ้น

ที่นี้ต่อจากเป็นตัวช่วยหนุนศีลแล้ว ทานก็ไปประกอบภาวนาด้วย แม้แต่ผู้ที่บำเพ็ญสมณะวิปัสสนาก็เอาใจใส่ไม่ละเลยการให้ทาน โดยถือเป็นเรื่องสำคัญ

ไม่เพียงด้วยเหตุผลทั่วไปที่ได้ว่ามา และเพราะเป็นธรรมอยู่ในชุดบุญกิริยาเดียวกันที่พึงบำเพ็ญให้ครบ ไม่ใช่เท่านั้น พระพุทธเจ้ายังตรัสถึงการบำเพ็ญสมณะวิปัสสนา ที่ได้ทานเป็นจิตตาลังการและเป็นจิตตบริหารอีกด้วย

การบำเพ็ญทานของผู้บำเพ็ญภาวนานี้ เป็นจิตตาลังการ คือเป็นอสังการของจิต เป็นจิตบริหาร คือเป็นบริหารของจิต หมายความว่า การไปให้ไปสละบำเพ็ญทานนั้น ส่งผลทางจิตใจมาช่วยประกอบประดับปรับแต่งจิต โดยทำให้จิตนุ่มนวล อ่อนโยน โน้มโน้มไปในกุศล เสริมเพิ่มกำลังให้แก่จิต รวมแนวมุ่งมาทางกุศลได้ดี ช่วยเปิดจิต สลัดออกไป ทำให้จิตโล่ง โปร่ง เบา ผ่อนคลาย ทำให้จิตงามผ่อง น้อมสู่สมาธิ เอื้อต่อการชำระจิต และการที่จะพัฒนาสูงขึ้น

แม้แต่เกิดปีติสุขจากการบำเพ็ญทาน ก็ช่วยการเจริญภาวนาได้อย่างดียิ่งแล้ว ช่วยให้เห็นหน้าไปในภาวนา ช่วยให้เห็นสมาธิวิปัสสนาได้ง่าย

เพราะอย่างนี้แหละ คุฤทศ์ แม้จะเป็นอริยสาวก บรรลुरुธรรมสูงขึ้นไหน ก็บำเพ็ญทานกันทั้งนั้น

ทานนี้มีความหมายกว้าง คือ การให้ การเผื่อแผ่ การแบ่งปัน การจัดสรรความช่วยเหลือกันในสังคมนตรี อย่างที่ว่าแล้ว เป็นฐานที่จะให้มนุษย์อยู่กันดีมีความสุข จึงสำคัญมาก

เรารู้กันดี และเป็นสิ่งที่สังเกตกันทั่วไปว่า ทานเป็นเรื่องเด่นในพระพุทธานุศาสตร์ ดังที่ได้สั่งสอนและสะสมกันมา จนกระทั่งในเมืองไทย ในแง่ที่เป็นเมืองพุทธนี้ มองเห็นกันชัดว่า คนไทยเป็นคนที่ยกย่อง สละง่าย มีน้ำใจแบ่งปัน

แต่ทั้งนี้ก็ต้องทำให้ถูก ต้องทำโดยไม่ประมาท เช่นว่าให้ด้วยปัญญา ให้โดยรู้จักพิจารณา ระวังระวังผลข้างเคียงที่จะเสียหาย

แล้วก็ต้องไปประสานกับการปฏิบัติธรรมอื่น ไม่ควรไปนี้กว่า ฉันทมาถึงขั้นภาวนาแล้ว ฉันไม่ต้องให้ทานแล้ว อะไอย่างนี้ ไม่ถูกต้อง

ช่วยกันย้ำว่า ต้องให้ทานมาเกื้อหนุนภาวนา อย่างน้อยให้เป็นอย่างที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า บำเพ็ญทานให้เป็นจิตตาลังการ เป็นจิตบริหาร อันจะช่วยให้การบำเพ็ญสมาธิวิปัสสนาของตนได้ผลดียิ่งขึ้น ดังได้ว่ามา

ไม่เฉพาะสังคมา แม้ในสังขะ พระก็ถือหลักแบ่งปันลาภ

ที่ว่ามานั้นพูดในแง่คุฤทศ์ ที่นี้มาดูในแง่ของพระภิกษุ ในสังขะหรือในสังคมาของพระนี่ อย่างนี้กว่าชีวิตของพระจะอยู่แต่กับเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรม หรือแม้แต่สมาธิวิปัสสนา

มีข้อสังเกตแทรกเข้ามาว่า คำว่า “ปฏิบัติธรรม” นี้คนไทยใช้กันไปใช้กันมา เวลานี้เหลือความหมายทั้งแคบทั้งคลุมเครือ จนบางที่ต้องเลี่ยง ไม่ใช้เสียเลย หรือต้องใช้อย่างระมัดระวัง ที่จริง การปฏิบัติธรรมนั้น ถ้าใช้ในความหมายที่ถูกต้อง ก็พูดได้ว่าเรื่องของพระก็คือการปฏิบัติธรรม และไม่ว่าใคร ถ้าจะเป็นคนให้ถูกต้อง ก็ต้องปฏิบัติธรรมในความหมายนี้ทั้งนั้น

ชีวิตของพระนั้น จะให้ดี ก็ดูที่วินัยก่อน จึงจะเห็นชัดว่า ชีวิตของพระนั้นเป็นชีวิตในสังขะ แล้วจะต่างกับชาวบ้านอย่างไร ก็ดูที่นี้

ที่นี้ ชีวิตพระที่อยู่รวมในสังขะนั้น เมื่อปฏิบัติตามพระวินัย ก็มีสภาวะไปปรับกันกับหลักธรรม เพราะที่แท้แล้ว แก่นสารของวินัยก็อยู่ที่ธรรมนั่นเอง แต่ต้องจับให้ถูกที่

ไม่ต้องพูดยืดยาว ชีวิตพระอยู่ในสังขะ ที่อยู่ได้ด้วยสามัคคี โดยมีวินัยเป็นเครื่องสร้างและดำรงสามัคคีนั้น พอถึงสามัคคี นี้ก็มาถึงธรรมทันที แล้วตรงนี้ เรามาดูหลักธรรมที่เป็นฐานของสามัคคีนี้ให้ชัดให้ดี

ตรงนี้แหละ ก็มีหลักธรรมที่เน้นไว้ในพระสูตรต้นตปิฎก และพระวินัยปิฎกก็ย้ำไว้อีก ได้แก่หลักธรรมชุดที่เรียกว่า สาราณียธรรม ๖ ประการ เป็นหลักธรรมทางสังคมา สำหรับดำรงสังขะโดยตรง

ธรรมชุดนี้ เป็นหลักในชั้นปฏิบัติ เช่น นำเอาเมตตาซึ่งเป็นคุณธรรมในจิตใจ มาแสดงออกในชั้นปฏิบัติการ เป็นหลักธรรมสำหรับการอยู่ร่วมกัน ซึ่งเน้นมากสำหรับชีวิตของพระในสังฆะ มีอะไรบ้าง ก็มาทบทวน ลักนิดหนึ่ง สารานียธรรม ๖ ข้อ คือ

๑. **เมตตาทายกรรม** ทำต่อกัน หรือแสดงออกต่อกันทางกายด้วยเมตตา คือ ทำการต่างๆ ในการเอื้อเพื่อช่วยเหลือร่วมมือกัน

๒. **เมตตาวจีกรรม** พูดต่อกัน หรือแสดงออกต่อกันทางวาจาด้วยเมตตา คือ พูดจาด้วยใจรัก ด้วยความปรารถนาดี เช่น ใช้ถ้อยคำสุภาพอ่อนโยน ปรีกษา แนะนำ ให้ความรู้ สั่งสอน เป็นต้น

๓. **เมตตามโนกรรม** คิดต่อกัน หรือใจนึกถึงกันด้วยเมตตา คือ มีใจหวังดี ปรารถนาดีต่อกัน ยิ้มแย้มแจ่มใส

๔. **สาธาณโภคี** หรือ สาธารณโภคิตา ได้มาแบ่งกันกินใช้ หมายความว่า มีลาภ ไปได้ของใช้ของฉันมา ก็เพื่อแบ่งปัน ให้ได้ใช้ได้ฉันได้บริโภคทั่วถึงกัน (สาธาณโภคี แปลว่า เสวยหรือบริโภคให้เป็นของสาธารณะ คือ ให้เป็นของร่วมกัน ทั่วถึงกัน)

๕. **ศีลสัมมัญญา** มีศีลเสมอกัน เสมอกันต่อหน้าวินัย หรือต่อหน้ากฎหมาย มีการปฏิบัติรักษาวินัย ประพฤติให้เสมอกัน ไม่ทำตัวให้เป็นที่น่ารังเกียจแก่หมู่คณะ

๖. **ทิวฐีสัมมัญญา** มีทิวฐิ มีแนวคิด มีหลักการที่ยึดถือร่วมกันเสมอกัน

ที่นี้ มาดูในแง่ที่ทั้งค้างไว้ คือในเรื่องของท่าน ดูว่าชีวิตของพระองค์มีการปฏิบัติในด้านการให้ปันอย่างไร ในเมื่อพระไม่ได้เป็นผู้ประกอบอาชีพ ไม่ได้แสวงหาและสะสมวัตถุสิ่งของ ไม่ได้ครอบครองทรัพย์สิน ไม่เป็นเจ้าของวัตถุที่จะไปแจกแก่ใคร พระจะให้ปันอย่างไร

ในที่นี้ ไม่พูดถึงธรรมทาน คือการให้ธรรม ที่เป็นหลักของพระ สำหรับเข้ากับของฝ่ายโยม ที่มีการให้วัตถุทาน หรืออามิสทาน

สำหรับพระ ทางด้านวัตถุ การให้ทานก็มาออกในหลักการ “แบ่งปันลาภ” เมื่อว่าตามหลักสารานียธรรมนี้ ก็คือข้อ ๔ สาธาณโภคี ที่นำมาให้ดูข้างบนแล้ว ที่ว่า ได้ของใช้ของฉันมา ก็เพื่อแบ่งปันให้ได้ใช้ได้บริโภคทั่วถึงกัน

เรื่องวัตถุนี้ ถ้าไม่ดูทางด้านวินัย ก็จะไม่รู้ว่าพระพุทธศาสนาให้ความสำคัญมากแค่ไหน พูดกว้างๆ ก็คือเรื่องปัจจัยสี่ และส่วนที่สำคัญในชีวิตของการอยู่ร่วมกัน ก็คือการแบ่งปันลาภที่ว่าไปแล้วนั้น ซึ่งเป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าตรัสเน้นสำหรับพระ เพราะฉะนั้น ในพระวินัยจึงมีการวางหลักการ และกฎเกณฑ์กติกาต่างๆ ในการแบ่งปันลาภให้ทั่วถึง และให้เป็นธรรม

ในพระวินัยนั้น นอกจากเน้นเรื่องวัตถุแล้ว ก็ว่าด้วยเรื่องสังคัม คือระบบในการอยู่ร่วมกัน แม้แต่การแบ่งปันลาภนั้น ก็คือเรื่องทางสังคัมนั่นเอง รวมแล้ว วินัยของพระ ก็คือการจัดตั้งวางระบบในเรื่องวัตถุกับเรื่องสังคัม และวินัยก็มาบรรจบกับธรรม ที่ความ **สามัคคี** ที่เป็นหลักดำรงสังฆะ และเป็นความสุขของสังคัม

ถ้าจะดูให้รู้เข้าใจพระพุทธศาสนา ก็อย่ามองดูแต่ด้านธรรมะที่เด่นด้านนามธรรม พุทธศาสนามีใช้หมายถึงเฉพาะเรื่องหลักธรรมอย่างเดียว ต้องดูให้คลุมด้านวินัย ที่ว่าด้วยเรื่องวัตถุและสังคัมพร้อมไปด้วย ให้ครบตามที่ท่านเรียกไว้ว่าเป็น “ธรรมวินัย”

ให้ความดีงามในจิตใจบุคคล ออกมาเป็นปฏิบัติการเกื้อสังคม

เรื่องความสุขของสังคมยังไม่จบ เมื่อได้หันไปพูดถึงหลักธรรมที่เป็นสาระของการจัดระบบสังคมแล้ว ที่นี้ก็ย้อนกลับมาที่เรื่องของคฤหัสถ์อีก

ที่จริง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องสังฆะของพระ หรือสังคมของชาวบ้าน ในขั้นพื้นฐานแท้ๆ คือลึกลงไปในจิตใจ ก็ใช้ฐานทางคุณธรรมชุดเดียวกัน คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา (พรหมวิหาร ๔) นั่นเอง

แต่บนฐานทางนามธรรมในระดับจิตปัญญาชั้น เวลาจัดออกมาเป็นระบบปฏิบัติการทางสังฆะ และในสังคม ก็ต้องเป็นหลักธรรมอีกระดับหนึ่ง ซึ่งนำไปใช้กับเรื่องสมมุติได้

นี่ก็หมายความว่า สาราณียธรรม ๖ ของพระที่ว่าไปแล้ว ก็ตั้งอยู่บนฐานทางจิตปัญญาของหลักพรหมวิหาร ๔ แต่ที่นี้สำหรับสังคมของโยม จะจัดตามหลักสาราณียธรรมของพระ ก็ยากจะไปได้ไหว อย่างข้อ ๔ ที่ว่าไปแล้ว คือ สาธารณโภคี มีของกินของใช้เป็นของกลางบริโภคได้ทั่วกัน อย่างนี้ในสังฆะทำได้ แต่สังคมของโยมยังคงไปไม่ไหว จะทำได้อย่างดีก็แค่ตีความแบบอนุโลมหรือเลี่ยงๆ ไป

เพราะฉะนั้น หลักธรรมชั้นปฏิบัติการในสังคมของโยม จึงจัดออกมาเป็นอีกชุดหนึ่งที่ต่างออกไป ถ้าถามว่าหลักนั้นคือหลักอะไร ใครบ้างจะตอบได้ไหม

ตรงนี้ ขอแทรกหน่อย คือ ญาติโยมชาวพุทธนี้เอง ก็ยังไม่ค่อยจะเข้าใจ ยิ่งแยกไม่ออก ยิ่งเอามาประสานกันไม่ได้ ระหว่างหลักธรรมระดับนามธรรมทางจิตปัญญา กับหลักธรรมระดับปฏิบัติการในสังคมมนุษย์

อย่างที่พบกันอยู่ทั่วไป คนจำนวนมากยกเรื่องเมตตา กรุณา เป็นต้น ซึ่งเป็นคุณธรรมในใจ แต่เอามาพูดเหมือนอย่างเป็นหลักชั้นปฏิบัติการในสังคม แล้วตัวเองก็สับสน และพาคนอื่นในห้วงและไขว่ไขว่ไปด้วย²¹³⁷

ตอนนี่จึงขอทำความเข้าใจ เมื่อก็บอกว่า บนฐานทางจิตปัญญาของหลักพรหมวิหาร ก็ออกมาเป็นหลักปฏิบัติการในสังฆะ ได้แก่หลักสาราณียธรรม ๖ (สาราณียธรรม ก็เขียน)

ในสาราณียธรรมนี้ จะเห็นชัดว่า เมตตาไม่ใช่แค่แช่อยู่ในใจ แต่ออกมาสู่การปฏิบัติ เป็น เมตตา กายกรรม (การกระทำทางกายที่มีเมตตา หรืออุสึกุจจะช่วยเหลือร่วมมือด้วยเมตตา) เมตตา วาจากรรม (การกระทำทางวาจาที่มีเมตตา หรือพูดด้วยเมตตา) เมตตา มโนกรรม (การกระทำทางใจที่มีเมตตา หรือคิดการต่างๆ ด้วยเมตตา)

ที่นี้ ในสังคมของโยมบ้าง เมตตา เป็นต้น ในหลักพรหมวิหารนั้น จะออกมาเป็นหลักชั้นปฏิบัติการเรียกว่าอะไร ก็ตอบไปเสียเลยว่า คือ หลักสังคหัตถ์ ๔

ขอทวนความหลังนิดหนึ่งว่า ตอนแรกเราพูดถึงงานในชุดพัฒนาตัวเอง คือบุญกิริยาวัตถุ ๓ เป็น ทาน ศีล ภาวนา ที่นี้มาเป็นชุดปฏิบัติการในสังคมของสาธารณชน คือชาวบ้านทั้งหลาย ก็ได้แก่สังคหัตถ์ ๔

²¹³⁷ ดังในกรณีของ Dr. Joseph L. Sutton จากมหาวิทยาลัยอินเดียนา ที่มาทำงานในเมืองไทย เมื่อ ๓๘ ปีมาแล้ว (1962) ตอนตั้งคณะรัฐประศาสนศาสตร์ ที่มาเป็น NIDA ท่านผู้นี้ได้เขียนวิเคราะห์สังคมไทย เกี่ยวกับเรื่องพระพุทธรูปศาสนากับการพัฒนา ไว้ในหนังสือ *Problems of Politics and Administration in Thailand* (Bloomington: Institute of Training for Public Service, Department of Government, Indiana University, 1962) โดยอ้าง Albert Schweitzer ตอนหนึ่งว่า ในสังคมชาวพุทธนี้ ตามหลักพุทธศาสนา ที่ว่าทำความดี ก็ไม่ต้องไปทำอะไร เพราะมีความหมายคำว่า ไปนอนแผ่เมตตาอยู่ในมุ้ง (แปลจับความให้เข้าใจง่ายๆ ไม่ใช่แปลคำต่อคำ) ในกรณีนี้ ก็นำมองว่า คนไทยเองคงประพฤตินิมนต์ธรรม ทำให้เขาเห็นแล้วพลอยเข้าใจผิดเลยเถิดไป คนไทยจึงควรเข้าใจธรรมให้ถูกต้อง แล้วแก้ไขตัวเอง

สังคหวัตถุ ๔ (หลักการสงเคราะห์ หรือหลักยึดกุมสังคม) คือ ทาน ปิยวาจา อุตถจริยา สมานัตตตานิหะละ เป็นชุดออกสังคม ที่คู่กับชุดในใจคือ **พรหมวิหาร ๔** (ธรรมประจำใจของพรหม หรือธรรมประจำใจอย่างประเสริฐ) ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา

ลองจับคู่ซี เป็นชุดมี ๔ เท่ากัน แต่ไม่ใช่แค่นั้น ก็เอาฝ่ายปฏิบัติการตั้ง

๑. **ทาน:** ๑) เขาไม่เดือดร้อนอะไร ก็เผื่อแผ่ให้ ไปให้ เพื่อแสดงความรักความปรารถนาดี เอื้อเพื่อ โอบอ้อมอารี นี่คือ **ทานด้วยเมตตา**

๒) เขามีความทุกข์ เดือดร้อน เจ็บไข้ได้ป่วย ก็ไปให้ เพื่อช่วยเหลือ นี่คือ **ทานด้วยกรุณา**

๓) เขาทำความดี สร้างสรรค์ความเจริญองกามของสังคม เช่น เป็นนักประดิษฐ์ที่ดี ก็ไปให้ เพื่อให้กำลังใจส่งเสริม นี่คือ **ทานด้วยมุทิตา**

๒. **ปิยวาจา:** ๑) อยู่กันตามปกติ ก็พูดด้วยความรักความปรารถนาดี พุดจาสุภาพอ่อนโยน นี่คือ **ปิยวาจาด้วยเมตตา**

๒) เขามีทุกข์มีปัญหาชีวิต ก็ไปพูดปลอบโยน แนะนำบอกวิธีแก้ไขปัญหา ให้กำลังใจ นี่คือ **ปิยวาจาด้วยกรุณา**

๓) เขาทำความดี บำเพ็ญประโยชน์ ไปทำบุญทำกุศล ก็พูดอนุโมทนา ชวนกันส่งเสริม นี่คือ **ปิยวาจาด้วยมุทิตา**

๓. **อุตถจริยา:** ๑) อยู่กันตามปกติ ก็ทำประโยชน์แก่เขา ช่วยออกแรงทำนั่นทำนี่ให้ ด้วยความรักความปรารถนาดี นี่คือ **อุตถจริยาด้วยเมตตา**

๒) เขามีความทุกข์เดือดร้อน ตกน้ำ ไฟไหม้ มิงานใหญ่เหลือกำลัง ต้องการเรี่ยวแรงกำลังช่วยเหลือ ก็ไปช่วยให้เขาพ้นทุกข์พ้นปัญหา ด้วยเรี่ยวแรงกำลังกาย หรือกำลังปัญญาความสามารถ นี่คือ **อุตถจริยาด้วยกรุณา**

๓) เขาทำความดี หรือบำเพ็ญประโยชน์กัน เช่น มิงานวัด ก็มาช่วยจัดเตรียมการต่างๆ ส่งเสริมการทำความดี นี่คือ **อุตถจริยาด้วยมุทิตา**

ภาคแสดงออก หรือปฏิบัติการ จะต้องขึ้นมาที่สังคหวัตถุอย่างนี้ จะมัวไปพูดอยู่แค่เมตตา กรุณา มุทิตา ไม่ได้ เพราะเราเองคลุมเครือนี้แหละ ฝรั่งจึงว่าเอาได้ ก็สมที่เขาว่า ไม่ต้องไปตำเขา แต่ควรชี้แจงให้เข้าใจ

ต่อไป ข้อสุดท้าย **สมานัตตตานิหะละ** ความมีตนเสมอ หมายความว่า เสมอภาคกัน มีความเป็นธรรม เทียงธรรม จึงเข้ากับข้ออุเบกขา

อุเบกขา ก็มาออกที่สมานัตตตานิหะละ ซึ่งแสดงออกในแง่ต่างๆ มีตนเสมอกัน ไม่เลือกที่รักมักที่ชัง หรือไม่เลือกที่รักผลักที่ชัง ไม่ดูถูกดูหมิ่นกัน ไม่เอารัดเอาเปรียบกัน มีความเป็นธรรม แล้วก็ทำตนให้เสมอสมานเข้ากันได้

จะเห็นว่า ถ้าปฏิบัติตามหลักธรรมชุดสังคหวัตถุนี้ ก็จะสร้างความสุขขึ้นได้ในสังคม พร้อมทั้งทำสังคมให้สามัคคี ซึ่งเป็นความสุขของสังคม เป็นบรรยากาศที่เอื้อให้แต่ละบุคคลอยู่เป็นสุข และก้าวไปได้ด้วยดีในกิจการหน้าที่และการพัฒนาชีวิตของตน อีกทั้งการปฏิบัติธรรมเพื่อสังคมเหล่านี้ ก็คือการปฏิบัติธรรมของตัวเรานั่นเอง

เพราะฉะนั้น ท่านจึงว่า การทำเพื่อผู้อื่น ก็คือการปฏิบัติธรรมของตนเอง เราทำให้แก่เขา ก็คือเราพัฒนาชีวิตของตนเองไปด้วยพร้อมกัน

ขอให้ดูพระโศภิตร์ ท่านปฏิบัติธรรมบำเพ็ญบารมีด้วยการช่วยผู้อื่น และการช่วยผู้อื่นนั้น ก็คือการทำตัวท่านเองปฏิบัติธรรมอย่างเต็มที่ทีเดียว เพราะการที่จะช่วยคนอื่นให้สำเร็จได้ จะต้องใช้ปัญญาความสามารถ มีการฝึกตนอย่างสูง

จะเห็นว่า กว่าจะช่วยแก้ปัญหาให้เขาได้สำเร็จทีหนึ่ง ตัวเรานี้พัฒนาไปมากมาย ไม่ว่าจะเป็ยสติปัญญา ความสามารถอะไรทั้งหลาย ได้พัฒนาทั้งหมด เพราะฉะนั้น การปฏิบัติธรรมที่ถูกต้อง จึงเป็นไปในลักษณะที่ พระพุทธเจ้าตรัสไว้

พระพุทธเจ้าตรัสหลักธรรมไว้เป็นคู่กัน คู่ที่ ๑ คือ ไม่เบียดเบียนตน ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ต่อมา คู่ที่ ๒ ว่า ทำประโยชน์ตน (อัตตัตถะ) ทำประโยชน์ผู้อื่น (ปรัตถะ) หรือขยายออกไปเป็น ๓ ก็ได้ คือ ประโยชน์ตน (อัตตัตถะ) ประโยชน์ผู้อื่น (ปรัตถะ) และประโยชน์ร่วมกันทั้งสองฝ่าย (อุภยัตถะ)

แต่โดยมากท่านแบ่งแค่ ๒ คือ ประโยชน์ตน และประโยชน์ผู้อื่น สองอย่างนี้จะมาคู่กันเสมอ ขอให้สังเกตไว้ ก็ยกเอามาเน้นให้ตระหนัก

บุคคลเอื้ออารี สังคมสามัคคี ทุกคนได้ ทุกคนดี มีสุขด้วยกันและทั่วกัน

เรื่องของพระนั้น นอกจากเน้นเรื่องการแบ่งปันลาภแล้ว ในหลักใหญ่ กว้างออกไป ก็เห็นเรื่องความสามัคคี ถือเป็นสามัคคีนี้สำคัญมาก ตรงข้ามกับสังฆเภท คือการทำให้สังฆแตกกัน ซึ่งถือเป็นอนันตริยกรรม อันจัดเป็นบาปหนักที่สุด เพราะท่านถือความสามัคคีของหมู่ชนเป็นเรื่องสำคัญอันดับ ๑

ถึงแม้ในสังคมคฤหัสถ์ พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงเน้นให้เห็นความสำคัญของการทำชุมชนและสังคมให้เป็น ปึกแผ่นมั่นคงมีเอกภาพ ด้วยหลักสังคหวัตถุ ๔ นี้

ตั้งที่ว่า ในบรรดาพระสาวกฝ่ายคฤหัสถ์ที่ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะ ก็มี ๒ ท่านที่เป็นคล้ายอัครสาวก แต่ไม่เรียกว่าอัครสาวก เรียกได้ว่าเป็นอัครอุบาสก คือเป็นอุบาสกเยี่ยมยอดคู่กัน ได้แก่ จิตตคฤหบดี ผู้เป็นเลิศทางธรรมกถึก และอีกท่านหนึ่ง คือ หัตถกาฬวก (เรียกรวมคำให้สะดวกลิ้นไทย ที่จริงคือ หัตถกะอาฬวกะ)

หัตถกาฬวกนี้ เป็นเอตทัคคะในทางรวมใจหมู่ชน หมายความว่าเก่งในการสร้างความสามัคคี สร้างความเป็นปึกแผ่นของสังคม ด้วยหลักสังคหวัตถุ ๔ คือ เป็นผู้หน้าที่สามารถใช้สังคหวัตถุ ๔ ประการ ทำให้หมู่ชนของท่านอยู่ร่วมกันด้วยความสามัคคี แน่นแฟ้นมั่นคง พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นตราชูของอุบาสกบริษัท

(ตราชูของอุบาสกบริษัท หรืออัครอุบาสก ก็มีคู่หนึ่งเหมือนกัน ได้แก่ ชุชชุตตรา ซึ่งเป็นเอตทัคคะทางพหูสูต และนันทมารดา ซึ่งเก่งทางฌาน)

ที่น่าเรื่องแบบนี้มาเน้นไว้ก็เพราะว่า ดูเหมือนชาวพุทธไทยเราจะมองพุทธศาสนาในเชิงที่เป็นเรื่องของปัจเจกบุคคลไปเสียแทบหมด ไม่ได้สังเกตว่า พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ถือเรื่องส่วนรวม เรื่องของชุมชน เรื่องของสังคม เป็นสำคัญเพียงใด จะต้องเข้าใจดูสภาพในเรื่องนี้กันไว้ให้มากสักหน่อย

พูดผ่านๆ ว่า ในหมู่สังฆท่านเน้นความสามัคคี แล้วในสังคมคฤหัสถ์ท่านเน้นสังคหวัตถุ ก็มีจุดรวมที่สามัคคีเหมือนกัน แต่ของพระพูดเป็นกลางๆ แคนามธรรมได้ ส่วนของชาวบ้านต้องโยงไปรูปธรรมให้ถึงวัตถุด้วยเรื่องหมู่ชน ชุมชน สังคมนี่ พระพุทธศาสนาถือเป็นเรื่องสำคัญมาก อย่างนี้ก็อยู่แค่เรื่องเฉพาะตัว

ที่ว่าเฉพาะตัว ก็หมายความว่า มันเป็นเรื่องของธรรมชาติอย่างนั้น ชีวิตของเราจะพัฒนาได้ ก็ต้องเป็นไปโดยกระบวนการภายในตามธรรมชาติของมัน

แม้แต่ทางร่างกาย กินอาหารเข้าไปแล้ว ต้องย่อยสลายดูดซึมแม่ไป ใครอื่นก็ช่วยย่อยให้ไม่ได้ ว่าอย่าไม่
เป็น คนอื่นตะโกนบอกให้ ก็ว่าไม่ได้ เทวดาก็บันดาลไม่ไหว ใจมีทุกข์ คนอื่นรักเราแค่ไหน ก็เอาสุขใส่ให้ไม่ได้
เราไม่เข้าใจ เขาจะเอาปัญญาใส่ให้ก็ไม่ได้ เราคุณเลขไม่เป็น เพื่อนจะคิดคุณในหัวเขาส่งมาใส่สมองเรา ก็ไม่ได้
ด้วยเหตุผลที่เป็นเรื่องของธรรมชาติอย่างที่ว่านั้น จึงว่าต้องพึ่งตนเอง ต้องฝึกต้องหัดต้องพัฒนาให้เกิด
ให้มีให้ทำได้ด้วยตัวเอง

แต่ถึงอย่างนั้น ท่านก็ยังให้คนอื่นมีใจหวังดีมานำมาหนุนมากระตุ่นมาเร้ามาสื่อ เรียกว่ามาช่วยกันอย่าง
เต็มที่ ด้วยวิธีเอาปัจจัยภายนอกมาหนุนนำทำการ

ท่านผู้ฉลาด และมีใจปรารถนาดี ก็คิดวิธีเอากระบวนการทางสังคมของมนุษย์ มาเชื่อมต่อกับ
กระบวนการเหตุปัจจัยของธรรมชาติ พอกระบวนการเหตุปัจจัยในตัวเราเริ่มดำเนินไป ก็สมีใจปรารถนา

นี่แหละที่ว่าคนอื่นช่วยเราได้ไหม ก็ช่วยได้ ช่วยโดยเป็นปัจจัยภายนอก เริ่มตั้งแต่มีใจเมตตาปรารถนาดี
มีความรัก มีความหวังดี แล้วมาทำหน้าที่ของปัจจัยภายนอกนั้น

ดังเช่น จะให้เราปัญญา ก็มาเป็นครูสอนให้ แต่ถ้าเราไม่เรียน ถึงครูจะมาสอน ก็รู้ไม่ได้ ครูเอาปัญญา
มายัดใส่สมองให้เราได้ไหม ก็บอกว่าไม่ได้ เราก็ต้องเอาปัจจัยภายในของเรามาต่อ

พอเรารู้จักฟัง ตั้งใจฟัง รู้จักพิจารณา มีโยนิโสมนสิการแล้ว สิ่งที่สลับมาเป็นข้อมูล เรียกว่าสุตะ ก็เกิด
เป็นปัญญาของเราขึ้นมา ไม่ใช่ว่าครูอาจารย์เอาปัญญามายัดใส่ให้

เคยย้ำบ่อยๆ ว่า โยมขอศีลพระ พระบอกว่า ฉันให้ไม่ได้หรอกศีล โยมต้องปฏิบัติเอง อ้าวแล้วจะทำ
อย่างไร

โยมมาขอศีล “มะยัง ภันเต ติสระเถณะ สะหะ ปัญจะ สีตานิ ยาจามะ” ท่านคะ ท่านขอรับ พวกเรา
ขอศีล ๕ ...

พระพุทธโงใจบอกว่า ฉันให้ไม่ได้หรอกโยม ศีลนะ ใครจะไปให้กันได้ละ ศีลนั้นให้กันไม่ได้หรอก ศีลเกิด
ในตัวเองจากการปฏิบัติ แล้วจะให้อย่างไรได้ โยมอยากได้ศีลใช่ไหม โยมเอาอันนี้ไปรักษา ไปปฏิบัติ แล้วโยมจะ
มีศีลเอง ก็บอกเลิกขาบทไป

โยมขอศีล พระบอกเลิกขาบทให้ ไม่ใช่ให้ แค่บอกให้ คือบอกให้ไปปฏิบัติ โยมก็บอกว่า เอา! ตกลง
“ปาณาติปาตา เวระมะณีสิกขาปะทัง สะมาทิยามิ” ข้าพเจ้าสมาทานรับเอาข้อปฏิบัติ ที่จะงดเว้นจากการทำชีวิต
สัตว์ให้ตกลงง นี่เรียกว่าสิกขาบท คือข้อฝึก ข้อศึกษา

โยมขอศีลแล้ว พระบอกข้อฝึกให้ แล้วโยมไปฝึกปฏิบัติตามนั้น โยมก็มีศีลเอง

โยมขอสมาธิ พระบอกว่า ฉันให้ไม่ได้หรอก สมาธิให้ได้อย่างไร โยมต้องปฏิบัติให้มันขึ้นในตัวของโยมเอง
พระให้สมาธิไม่ได้ เอ้า! ฉันบอกกรรมฐานให้ คือบอกสิ่งที่จะไปใช้ปฏิบัติ พอโยมรับกรรมฐานไปแล้ว ก็เอาไปใช้
ปฏิบัติฝึกตนเอง เพื่อให้เกิดสมาธิขึ้น

โยมขอปัญญา พระก็เหมือนกันอีก บอกว่า ปัญญาฉันฉันให้ไม่ได้หรอก แต่ฉันจะบอกสุตะให้ คือบอก
ข้อมูล บอกคำสอน แล้วคุณก็ไปพินิจพิจารณาวิจัยไตร่ตรองเอา ก็จะเกิดความรู้ความเข้าใจเป็นปัญญาขึ้นมา
อย่างนี้เป็นต้น

โยมขอศีล พระบอกเลิกขาบทให้ไปรักษา

โยมขอสมาธิ พระบอกกรรมฐานให้ไปปฏิบัติ

โยมขอปัญญา พระบอกสุตะให้ไปวิจัย

เป็นอันว่า การที่เราปฏิบัติธรรมในเชิงสังคัมนั้น การทำให้แก่สังคัม มีผลใหญ่แก่ตนเอง ๒ ประการ
หนึ่ง ขณะที่เราปฏิบัติธรรมทางสังคัม เช่น ไปช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ ก็คือตัวเราเองกำลังปฏิบัติธรรม ซึ่ง
เป็นการฝึกตนอย่างดีมาก

สอง เราสร้างสภาพแวดล้อมที่เอื้อ ซึ่งกลับมาหนุนให้เราเองปฏิบัติธรรม พัฒนาชีวิตได้สะดวกขึ้น
แง่ที่สอง ก็สำคัญมาก ถ้าสังคัมมีแต่ความวุ่นวายเบียดเบียนกัน เราจะปฏิบัติธรรมได้อย่างไร จะศึกษา
เล่าเรียน ค้นหนังสือ ฝึกสมาธิ ก็ติดขัดไปหมด โดยเฉพาะในหมู่สงฆ์ พระที่อยู่ร่วมกัน ก็ต้องทำสังฆะให้สงบ
เรียบร้อย มีความสามัคคี ร่วมมือร่วมใจกันดี ให้เป็นบรรยากาศที่เอื้อ เป็นสภาพแวดล้อมที่เกื้อหนุน แล้วแต่ละ
คนจะปฏิบัติธรรม จะทำงานทำการอะไรในชีวิตประจำวัน ก็ทำงานทำได้สะดวก และปลอดโปร่งสบายใจ แถมยัง
มาให้แรงช่วยกันอีกด้วย ผลมา ๒ ทาง ทั้งตัวเองก็ได้โดยตรง ทั้งสภาพเอื้อก็ส่งผลย้อนกลับมาหนุนด้วย

เพราะฉะนั้น เรื่องด้านสังคัมนี้ พุทธศาสนาจึงเน้นมาก เวลามองพุทธศาสนา จะมองเฉพาะธรรมไม่ได้
ต้องมองทางวินัยด้วย แล้วก็ยังมีธรรมะประเภทหนึ่งที่ยู่ระหว่างธรรมกับวินัย ซึ่งเน้นมากในเชิงวัตถุกับสังคัม

อย่างน้อย เวลาเราไปปฏิบัติธรรมทางสังคัม ด้วยเมตตากรุณา เราเกิดปีติปราโมทย์ ปลอดปลื้มเอิบอิ่มใจ
ร่าเริงเบิกบานผ่องใส เราก็ได้คุณธรรมสำคัญประจำใจในการพัฒนาชีวิต

เมื่อเราเห็นคนหายทุกข์ มีความสุข เราก็สุขยิ่งขึ้นไป ได้ทั้งสุขทางสังคัม และสุขข้างใน ที่ช่วยให้ตัวเรา
เองยิ่งพัฒนา

จึงขอให้จำไว้ ขอให้ได้ ๒ ชุดนี้มาคู่กัน คือ

ในทางสังคัม เราออกสู่การปฏิบัติด้วยสังคหัตถ์ ๔ โดยมีพรหมวิหาร ๔ เมตตา กรุณา มุติตา อุเบกขา
อยู่ในใจ ซึ่งจะเป็นตัวที่ทำให้เกิดความสุขร่วมกัน และพร้อมกันนั้น

ในใจของเราเอง ก็มีชุดธรรมสมาธิ ๕ คือ ปราโมทย์ ปีติ ปัสสัทธิ สุข สมาธิ ที่จะพัฒนาชีวิตของตนพร้อม
อยู่ด้วย โดยมีความสุขเป็นทุนประจำอยู่ข้างใน

อย่างน้อยข้อที่ ๑ คือ ปราโมทย์ ขอให้ม่ประจำใจ อย่างที่พระพุทธเจ้าตรัสเห็นไว้

อริยชนอย่างพระโสดาบัน นับว่าเป็นแบบอย่างในเรื่องนี้ ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสให้เห็นจิตใจที่มีธรรม
และมีความสุข ๒ ด้านคู่กันไป พระองค์ทรงอุปมาว่า พระโสดาบันปฏิบัติธรรมนั้น ทั้งตั้งใจเอาจริงเอาจังใน
การศึกษา และใฝ่ใจกิจส่วนรวมช่วยเหลือผู้อื่น มีใจว่าเอาแต่ตัว เหมือนอย่างแม่โค ขณะที่เล็มหญ้า ก็เลียยหน้า
แลดูลูกน้อยไปด้วย คำนึงว่าเขาได้กินไหม เขามีไหม ดูเขาไป ให้สุขสบายด้วยกัน ฟังดูพุทธพจน์ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนโคแม่ลูกชอน ปร่อมเล็มหญ้ากินด้วย ชำเลียงแลดูลูกน้อยไปด้วย
ด้วย ฉันทิต ชื่อนี้ก็เป็นธรรมชาติของบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยวิญญู (พระโสดาบัน) คือ จริงแท้อยู่
ว่า ขริยสาวกปร่อมถึงความชวนชวยในกิจธุระใหญ่น้อยที่ควรทำอย่างไร ของเพื่อนสหพรหมจารี
ทั้งหลาย แต่กระนั้น ขริยสาวกนั้นก็มีความใฝ่ใจอย่างแรงกล้าในอธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และ
อธิปัญญาสิกขา (พร้อมไปด้วย) ฉันทิต”²¹³⁸

ท่านมุ่งหวังให้คนทั้งหลายประพฤติตนดังเช่นบุคคลโสดาบันอย่างนี้

2138 ม.ม. ๑๒/๕๔๗/๕๘๗

คนมีปัญหา แม้แต่ทุกข์ ก็เห็นคุณค่า และใช้ประโยชน์ได้

ความจริง ตอนนี่ ถึงเวลาที่จะพูดเรื่องคุณและโทษของความสุข แต่ขอพูดเรื่องทุกข์แทรกคั่นเสียก่อน เพราะผ่านทุกข์แล้วจะได้มีแต่สุข และทุกข์นั้นก็มิทั้งคุณและโทษที่ควรจะพูดเช่นกัน

ทุกข์นั้น เราไม่ชอบ เพราะมันบีบคั้น ทำให้อึดอัด ติดขัด คับข้อง นี่คือความหมายของทุกข์ จึงเป็นธรรมดาว่า คนเจอทุกข์ ย่อมไม่ชอบใจ แต่คนมีโยนิโสมนสิการ สามารถเอาประโยชน์จากทุกข์ได้ ทำได้อย่างไร

บอกแล้วว่า ทุกข์เป็นสภาพบีบคั้น เมื่อมันบีบคั้น คนก็อึดอัดขัดข้อง จึงทำให้เขาดิ้นรนเพื่อให้หลุดให้พ้นไป ถ้าเขารู้จักดิ้น นอกจากมีความเป็นไปได้นั้นมากกว่าเขาจะหลุดพ้นไปได้แล้ว การดิ้นรนนั้น ก็จะทำให้เขาเข้มแข็ง ได้เรียนรู้จากประสบการณ์ในการดิ้นรนหาทางนั้น มีการพัฒนาขึ้นไปในด้านต่างๆ มากทีเดียว

ข้อสำคัญอยู่ที่ว่า มนุษย์ที่มีจิตมีใจ รู้จักคิดได้นี้ ถ้าวางจิตใจถูกต้องและคิดถูกทาง ก็ดีไป แต่ถ้าวางจิตใจผิด และคิดเขวไป นอกจากไม่หลุดพ้นแล้ว ยังจะซ้ำเติมตัวเองอีกด้วย

ยกตัวอย่าง คนเกิดมาจนชั้นแค้น หรือตกทุกข์ได้ยาก ถ้าวางจิตใจไม่ถูกต้อง และไม่รู้จักคิด มัวนั่งจับเจ้าเศร้าใจทอดอาลัยอยู่ ก็คือเอาทุกข์นั้นมาทับถมตัวเอง ก็ยิ่งจมลงไป

ทีนี้ ถ้าคนนั้นวางใจถูก และดิ้นรนเพียรพยายามแก้ปัญหาก็ดี รู้จักคิดหาทาง ก็สามารถผ่านพ้นทุกข์นั้นไป และอาจจะประสบความสำเร็จที่ยิ่งใหญ่ก็ได้

การดิ้นรนให้พ้นจากทุกข์ที่บีบคั้นนี้ บางทีถึงกับเป็นระบบของสังคมก็มี เองง่ายๆ ก็ได้แก่ระบบแข่งขันของสังคมตะวันตกที่กำลังแผ่ขยายไปครอบงำโลกทั้งหมด เป็นโลกาภิวัตน์นี้แหละ

ระบบแข่งขัน ก็คือเอาทุกข์มาบีบ ทำให้คนต้องดิ้น และระบบแข่งขันนี้ซ้อนไว้กับระบบตัวใครตัวมัน คือปัจเจกชนนิยมอย่างเข้ม เมื่อดิ้นรนไป ก็หวังพึ่งใครไม่ได้ด้วย ทำให้มุ่งมั่นเด็ดเดี่ยวและใช้พลังเต็มที่ จึงทำให้คนเข้มแข็ง และต้องเร่งรัดชวนชวายุกระตือรือร้นตลอดเวลา

นี่ก็ทำให้ต้องตั้งอยู่ในความไม่ประมาท และก็ได้ผลคือเจริญก้าวหน้าสมหมาย แต่จะเป็นความเจริญที่พึงปรารถนาแค่ไหน และการดิ้นรนแบบนี้มีข้อดีข้อเสียอย่างไร ก็ไว้ค่อยว่ากันอีกที

อย่างไรก็ตาม ความไม่ประมาทที่เกิดจากถูกบีบคั้นในระบบแข่งขันทำให้ต้องกระตือรือร้นดิ้นรนกันนี้ยังเป็นเพียงความไม่ประมาทเทียม เป็นเรื่องภาวะดิ้นรนจากความบีบคั้นที่มาถึงจิตใจเท่านั้น ไม่ใช่ความไม่ประมาทที่เกิดจากปัญญา จึงพ่วงปมปัญหาเอาไว้มากมาย ทั้งทางจิตใจ เช่นความเครียด และทางสังคม ที่ขาดความสัมพันธ์เชิงน้ำใจ เป็นต้น เป็นเรื่องที่ยังต้องแก้ปัญหากันอย่างหนักต่อไป

แต่เอาเถิด มนุษย์ที่ไม่ประมาท ถึงอย่างไรก็ยังดีกว่ามนุษย์ที่จมอยู่กับความลุ่มหลงมัวเมา

บางทีผู้นำสังคมก็ต้องใช้ หรือแม้แต่สร้าง ความไม่ประมาทเทียมนี้ขึ้น เพื่อให้คนลุกขึ้นมากกระตือรือร้นชวนชวายุบ้าง ดีกว่าจะปล่อยให้จมอยู่ในความประมาท จับเจ่านอนคุดคู้ ไม่รู้จักคิดจะไปไหนหรือจะทำอะไร

เป็นอันว่า เราจะต้องให้คนรู้จักใช้ประโยชน์จากความทุกข์ คือเมื่อทุกข์บีบคั้นให้ดิ้นรนชวนชวายุ ก็ทำให้เกิดความเข้มแข็ง แล้วการที่มีทุกข์ ก็คือเกิดปัญหา ซึ่งทำให้หาทางแก้ไข

เมื่อพยายามแก้ไขปัญหา เราก็จะได้พัฒนาตัวเอง ด้านที่หนึ่งซึ่งเป็นหัวใจ ก็คือได้พัฒนาปัญญา กว่าจะได้แก้ปัญหาได้เสร็จ ผ่านลุล่วงไป ก็ได้ปัญญามากมาย

พร้อมกันนั้นก็พัฒนาทั้งด้านกาย ด้านวาจา และด้านจิตใจ เช่น พฤติกรรมก็คล่องขึ้น จิตใจก็เข้มแข็ง มีสติ มีสมาธิขึ้น เป็นต้น สารพัด อะไรต่ออะไรก็มากขึ้นใหญ่

เพราะฉะนั้น ทุกข์จึงใช้ให้เป็นประโยชน์ได้ และเราก็ต้องเอาประโยชน์จากทุกข์ให้ได้ นี่แหละ ท่านจึงให้หลักว่า คนมีปัญญา แม้เจอปัญหาประสบทุกข์ ก็สามารถมีความสุขได้ ถึงแม้อยู่ท่ามกลางทุกข์ ก็ต้องรู้จักมีความสุขได้ด้วย

เป็นอันว่า เอาประโยชน์จากทุกข์ให้ได้ ทุกข์ก็จะมีทางเป็นคุณ ดังว่ามานี้

ความสุขมีคุณมาก โทษก็หนัก ต้องรู้จักใช้

คราวนี้ก็มาถึงเรื่องคุณและโทษของความสุข บอกแล้วว่า สิ่งทั้งหลายนั้น โดยทั่วไปพระพุทธเจ้าจะตรัสทั้งในแง่ว่ามีคุณอย่างไร มีโทษอย่างไร และในเมื่อยังมีคุณมีโทษอยู่อย่างนี้ มีจุดไหนที่โทษที่จะพ้นไปได้จากข้อดี ข้อดีอยู่เหล่านั้น ก็คือพัฒนาต่อไปนั่นเอง

วิธีมองสิ่งทั้งหลายอย่างที่ตรัสนี้ จะทำให้มีการพัฒนาต่อไปเรื่อย พอไปถึงจุดหนึ่ง เราก็ยอมรับว่าอันนี้มีข้อดีอย่างนี้ แต่ยังมีข้อด้อยข้อเสียอย่างนั้น แล้วทางออกอยู่ที่ไหน ก็พัฒนาต่อไป พอไปถึงตรงนั้น ก็ดูข้อดีอันนั้น ข้อด้อยอันนี้ แล้วที่โทษจะพ้นไปได้ ก็ไปต่อ

พูดตามภาษาหลัก ก็บอกว่า เป็นวิธีการพัฒนาโดยรู้ข้อดี ข้อด้อย และทางออก คือ รู้อัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรณะ ๓ อย่างนี้ไปเรื่อย แล้วก็เดินหน้าไปเรื่อย จะทำงานทำการอะไร ก็คอยดูชุด ๓ นี้ไว้ ก็จะมีการพัฒนาเรื่อยไป อย่างมัวเพลินนึกว่าอะไรๆ ก็สมบูรณ์แล้ว ก็เลยหยุด เนย ละเลย ประมาท ก็จะเสียการ

ที่นี้ก็มาดูกันต่อไปในเรื่องคุณและโทษของความสุข แต่ในที่นี้ มีโอกาสที่จะพูดลึกลงไปถึงรายละเอียดว่า สุขแต่ละอย่าง แต่ละประเภท แต่ละชั้น มีคุณ มีโทษ มีข้อดี ข้อเสีย จุดเด่น จุดด้อย และที่ดีที่พ้นไปอย่างไร ซึ่งเป็นเรื่องที่จะต้องศึกษาแยกแยะออกไป จึงจะพูดถึงจุดใหญ่หรือจุดสำคัญที่โยงไปถึงเรื่องอื่นๆ ได้กว้างขวาง และเกี่ยวข้องกับคนทั่วไปค่อนข้างชัดเจน

ในระดับหนึ่งที่นับว่าสำคัญ พูดได้ว่าเกี่ยวข้องกับคนทั่วไป โยงไปถึงเรื่องการพัฒนาชีวิต การปฏิบัติธรรม เจริญภาวนา หรือการศึกษาทั้งหมด ก็คือเรื่องสมาธิ

ในเรื่องนี้ สุขมีคุณ เป็นข้อดีที่เด่นเห็นชัด ว่าตามคำบาลี ก็คือ “สุขปทภูสาโน สมาธิ” แปลว่าสมาธิมีสุขเป็นบรรทัดฐาน ก็คือสุขนี้เป็นบรรทัดฐาน เป็นเหตุใกล้ของสมาธิ

“สุข” แปลว่าคล่อง แปลว่าสะดวก แปลว่าง่าย คือ ไม่มีอะไรบีบคั้น ไม่ติดขัด ไม่ถูกกดดัน ก็ไม่ต้องดิ้นรน ไม่พlungพล่าน ไม่กระวนกระวาย ก็สงบ พอสุขก็สงบ พอสงบ สมาธิก็มาง่าย มาได้เลย พร้อมอยู่แล้วที่จะเป็นสมาธิ

เพราะฉะนั้น สมาธิจึงอาศัยสุขเป็นที่ตั้ง ก็เลยพูดเป็นหลักไว้ให้รู้กันว่า สุขปทภูสาโน สมาธิ แปลว่าสมาธิมีสุขเป็นบรรทัดฐาน ได้แค่นี้ก็ชัดแล้วว่า สุขมีคุณมาก

แล้วสุขก็เป็นอาการของชีวิตที่มีคุณภาพ อย่างพระอรหันต์เวลาว่าง ไม่มีกิจที่ต้องทำ ท่านก็พักอยู่ด้วยภาวะจิตที่เป็นสุขในเวลาปัจจุบัน เรียกว่าทิฐฐุธรรมสุขวิหาร ซึ่งตามปกติก็มักอยู่ด้วยฌาน ถึงไม่มีอะไรทำที่จะเป็นสุข ก็อยู่อย่างมีความสุขตลอดเวลาในวาระนั้นๆ อันนี้ก็ไม่ว่าเป็นต้องพูดมากนัก

ส่วนในด้านโทษ ก็ต้องพูดว่า โทษของสุขมีไม่น้อย ข้อที่สำคัญก็คือ สุขนั้นชวนให้ประมาท ทำให้มัวเมา ลุ่มหลง เพลิน ผัดเพี้ยน เรื่อยเปื่อย เฉื่อยชา

แม้สมาธิที่มีสุขเป็นบรรทัดฐาน ก็มีโทษในแง่หนึ่งด้วย ใช้คำบาลีว่า สมาธิเป็นโกสัชชปักข์ คือเป็นพวกเดียวกับความขี้เกียจ (โกสัชชะ แปลว่า ความเกียจคร้าน, ปักข์ แปลว่า พวก หรือฝ่าย)

แต่ในเวลาเดียวกัน สมาธิก็เป็นโพธิปักขียะ อยู่ในโพธิปักขียธรรม ๓๗ ประการ คือเป็นธรรมในฝ่ายแห่งการการตรัสรู้ อยู่ข้างโพธิ คือโพธิ ความตรัสรู้นั้นก็ต้องอาศัยสมาธิ

ตรงนี้ควรจับเป็นข้อสังเกตไว้ คือ สมาธิ นี้ อยู่ใน “โพธิปักข์” เป็นธรรมในฝ่ายของการตรัสรู้ แต่มันก็เป็น “โกสัชชปักข์” เข้าพวกกับความขี้เกียจด้วย

เพราะฉะนั้น เวลา mong ธรรม อย่าไปมองในแง่ดีอย่างเดียว แ่งที่จะเสียก็มี ต้องมองไว้ด้วย แล้วก็ระวังอย่าประมาท ถ้าปฏิบัติสมาธิ ใช้ไม่ถูกต้อง ทำให้เกิดความเกียจคร้าน ก็เสีย

เพราะฉะนั้น ท่านจึงให้ใช้สติคอยระวัง ระวังดูไว้ ตอนนี้ได้สมาธิแล้ว มันจะไปทางจะเกียจคร้านหรือเปล่า เฉื่อยชาไหม ติดไหม ถ้าเพลินสมาธิ ติดสุขไป ก็กลายเป็นประมาท มีโทษมาก เป็นอันว่า ต้องระวังไว้ รู้จักใช้ให้เป็น อย่าให้จมลงไปในความประมาท

คนเรานี่ พอมีความสุข โดยเฉพาะความสุข ก็มีความเป็นไปได้อีกมาก ที่จะลุ่มหลง เพลิดเพลิน มัวเมา สยบติด แล้วก็ประมาท พอสุขแล้ว ก็ไม่กระตือรือร้น ไม่อยากทำอะไร ทั้งที่มีอะไรที่จะต้องทำ ก็ปล่อย เรื่อยเรื่อย ผัดเพี้ยน แล้วก็เลยขี้เกียจ แล้วก็กลายเป็นคนอ่อนแอ

เพราะฉะนั้น คนที่มีความสุขแล้ว ถ้าไม่มีสติ มัวเพลิน เรื่อยเปื่อยเฉื่อยชา ก็จะประมาท แล้วก็อ่อนแอ แล้วก็เสื่อม อาจจะต้องถึงกับวิบัติ หรือพินาศ ไม่ว่าบุคคล หมู่ชน ประเทศชาติ จนถึงอารยธรรมทั้งหลาย เข้าวงจรรนี้กันมามากมาย

พอมีโทษอย่างนี้ ก็รู้สึกเหมือนว่าสุขจะมีคุณค่าตกต่ำมากๆ แต่ที่จริง สุขก็คือสุข คนที่มีกิเลสต่างหาก ปฏิบัติต่อสุขไม่ถูกต้อง จึงทำให้ประมาท เป็นต้น อย่างที่ว่านั่น

ที่นี้ ความสุขที่เป็นเรื่องใหญ่ เกี่ยวข้องกับมนุษย์จำนวนมาก หรือชาวโลกทั่วไป ก็คือ *กามสุข* จึงหนีไม่พ้นที่จะต้องพูดถึงกามสุขนั้นอีก แม้ว่าจะพูดถึงมาแล้วหลายครั้ง แต่ที่ต้องพูดคราวนี้ เพราะโยงไปต่อกับด้านการปฏิบัติ

กามสุข หรือสุขอาศัยอามิส สุขจากวัตถุที่แสวงหามาเสพ ที่ได้ที่เอาเพื่อตัวเอง มีโทษมากอย่างไร จึงจำเป็นต้องเอาศีล ๕ มาคุม อันนี้คือจุดอ่อน เป็นข้อด้อยข้อเสียพื้นฐานของกามสุขนั้น คือมันเป็นเหตุของการแย่งชิงเบียดเบียนกันในสังคมนมนุษย์

เนื่องจากสิ่งที่จะมาสนองให้เกิดความสมปรารถนานั้นอยู่ข้างนอก และมันก็มีไม่เพียงพอแก่ความต้องการของมนุษย์ เพราะฉะนั้น ในเมื่อต่างคนต่างก็ต้องการ และทุกคนก็อยากได้ให้มากที่สุด คนก็เพ่งก็จ้องกัน ก็กลายเป็นปฏิบัติกัน ก็ขัดแย้งกัน แล้วก็แย่งชิงกัน

ตามมาด้วยการข่มเหง การใช้เล่ห์กลต่างๆ การหลอก การลวง การลักขโมย การหาพวก หาอำนาจมา กดบีบกัน ฯลฯ

รวมแล้วก็เป็นเหตุให้เกิดการเบียดเบียนกันในสังคม ตั้งแต่ระหว่างบุคคล ไปจนถึงระหว่างประเทศ แม้กระทั่งเป็นสงครามโลก เป็นที่มาของทุกข์ภัยสารพัด แก่ปัญหาที่ไม่รู้จบสิ้น ปากร้องหาสันติภาพ มือกวัดแกว่งดาบกันไปมา นี่คือโทษประการแรกของกามสุข

การเบียดเบียนกัน ที่เป็นปัญหาต่อทุกข์ภัยแผ่ขยายออกไปภายนอกนั้น ก็มีต้นตออยู่ในใจ คือความอยากได้ไม่รู้จักพอ อันเป็นลักษณะธรรมดาสามัญของตัณหา แล้วความไม่รู้จักพอ ที่สนองไม่รู้จักอ้อมไม่รู้จักเต็ม นั้น ก็เกิดเป็นปัญหาที่ก่อทุกข์ขึ้นมภายในตัวเองด้วย

ตัวคนนั้นเอง ยิ่งได้มาก ก็ยิ่งอยากได้มากขึ้น ที่เคยได้ในดีกรีและปริมาณเท่านี้ เคยเป็นสุข ต่อมาได้เท่านี้ไม่เป็นสุขแล้ว กลายเป็นชินชา ของที่เคยทำให้สุข ก็เปลี่ยนเป็นเฉย จากนั้นก็เบื่อหน่าย

พอเบื่อหน่ายแล้ว ที่เคยขาดไม่ได้ ก็กลายเป็นจำใจทน ที่เคยทำให้สุข ก็กลายเป็นทำให้ทุกข์ ความอยากก็เปลี่ยนไป กลายเป็นต้องการว่า เมื่อไรจะหาย เมื่อไรจะไปสักที นี่ก็คือทุกข์ภัยอย่างหนึ่ง

แต่ก่อนนั้นไม่มีเงินสักบาทเดียว พอหาเงินได้พันบาท ก็ดีใจเป็นสุขเหลือล้น มีรายได้วันละพันบาท แหมมีความสุขจัง ต่อไปก็หวังใหม่อยากได้วันละแสน ผันว่าถ้าได้วันละแสนบาทนี้ ต่อไปฉันไม่เอาอะไรแล้ว แสนสบายมีความสุขเต็มที่ เกิดได้วันละแสนบาทขึ้นมาจริงๆ ตอนแรกสุขเหลือเกิน ยินดีปรีดาสุขสันต์สรรหาเต็มที่

ถ้ามองลึกลงไปในตอนนี้ จะเห็นความคับขยายของตัณหา ที่ก่อปัญหาทำให้เกิดทุกข์จากความไม่รู้จักพอขึ้นมา ๒ อย่าง

หนึ่ง ก็คือ พอได้วันละแสนแล้วอย่างนี้ ถ้าวันไหนเกิดได้วันละพันบาท ที่เมื่อก่อนเคยได้แล้วมีความสุขเต็มที่นั้น คราวนี้กลายเป็นทุกข์ไปแล้ว ที่เคยได้แล้วเป็นสุข ก็กลายเป็นทุกข์ไปเลย

สอง ที่ว่าได้วันละแสนจะไม่เอาอะไรอีกแล้วนั้น ต่อมา ก็ชินชา เบื่อ แล้วก็อยากได้วันละล้าน จึงจะสุขสมใจได้ แล้วก็เชยขึ้นเรื่อยไปไม่รู้จักจบ

นี่ก็เหมือนอย่างที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า แม้แต่เนรมิตภูเขาให้เป็นทองคำทั้งลูก ก็ไม่พอแก่ความต้องการของบุคคลผู้เดียว เพราะความต้องการนั้นไม่รู้จบไม่รู้พอดังที่ว่ามีมา

เรื่องอย่างนี้ท่านเล่าไว้มากมาย ให้รู้ทันว่าความต้องการของมนุษย์นี้ไม่มีที่สิ้นสุด ความอยากได้ไม่มีที่จบสิ้น จึงทั้งเป็นเหตุของการเบียดเบียนกันก่อทุกข์ภัยข้างนอกมากขึ้น และข้างในใจของตัวเองก็ยังมีทุกข์ซับซ้อนมากขึ้น แล้วพร้อมกันนั้น ความทุกข์จากความเบื่อหน่ายชินชาก็เข้ามาซ้ำอีกชั้นหนึ่งด้วย

ของเสพเต็มไปหมด สุขกลับลด ทุกข์ก็ง่าย

แล้วจากการที่ใช้อ้อมไม่รู้พอ เทียวเล่นไปแสวงหา ว่างโล่งใจว่าตามหาความสุขอยู่เรื่อยไปอย่างนี้ ต่อไปก็จะเกิดภาวะอันหนึ่งขึ้น คือกลายเป็นคนที่ “ทุกข์ง่าย สุขได้ยาก”

แต่ก่อนนี้ ย้อนหลังไปตั้งแต่เป็นเด็กเล็ก ก่อนหัดเดิน เด็กจำนวนมาก หัวเราะง่าย ยิ้มระรื่น สนุกสนาน ร่าเริงมาก ได้อะไรนิดหน่อย ก็สุข เห็นอะไรนิดหน่อยก็สุข

แต่พอโตขึ้นๆ กลายเป็นคนที่สุขได้ยากขึ้นๆ อย่างที่ว่า ของที่เคยได้เคยเสพแล้วเป็นสุขนักหนา กลายเป็นชินชาเบื่อหน่าย ทำให้เฉยหรือฝืนใจเป็นทุกข์ไปหมด จะต้องได้อย่างที่ปรารถนามากมายเหลือล้น จึงจะสุขได้ แต่ก็สนองความต้องการไม่ได้สมใจ ได้แต่ว่างโล่งใจว่าความสุขอยู่เรื่อยไป ไม่ถึงสักที แล้วก็กลายเป็นคนที่สุขได้ยากขึ้นๆ ทุกที

พอเป็นคนที่ไม่สุขได้ยาก ก็จะมีภาวะตรงข้ามด้วย คือกลายเป็นที่ทุกข์ได้ง่าย

ก่อนนี้ จะไม่มี จะขาดอะไรไปบ้าง มีความไม่สะดวกบางอย่าง จะต้องทำอะไร บ้าง จะต้องใช้เรี่ยวแรงกำลังบ้าง ก็ไม่เห็นเป็นไร ไม่ใช่เรื่องที่จะทุกข์

ต่อมา มั่งมีศรีสุข มีพร้อมทุกอย่าง จะทำอะไร ก็มีคนทำให้ หรือสั่งเอาได้ทุกอย่าง แสวงสะดวกสบาย ไม่ต้องใช้กล้ำแกมเนื้ออื่นใด นอกจากแค่งล้ามนิ้ว ทีนี้ก็ติดสุขติดสะดวก ขาดอะไรนิด ไม่มีอะไรหน้อย ของมาไม่ทันเดี๋ยวเดียว ไม่ได้อะไรอย่างใจ ต้องทำอะไรบางอย่าง ต้องออกแรงบ้าง ทุกอย่างคือทุกข์ไปหมด

นอกจากสุขได้ยากแล้ว ก็กลายเป็นคนที่ทุกข์ได้ง่าย แล้วก็มีทุกข์มากมายขึ้นด้วย

อย่างนี้ก็สวนทางการพัฒนาชีวิตๆ นี่คือตรงข้ามกับการพัฒนาเลยทีเดียว ถ้ามนุษย์พัฒนาขึ้นมา ยิ่งเติบโตขึ้น เขาก็ต้องเก่งขึ้นในการมีความสุขด้วย ต้องมีความสุขได้เองมากขึ้น ต้องสุขได้ง่ายขึ้น และทุกข์ได้ยากขึ้น

คนที่ว่าพัฒนา ก็ต้องมีความสุขที่พัฒนาด้วย ต้องมีความสุขมากขึ้น เป็นคนที่สุขได้ง่ายขึ้น เป็นคนที่ทุกข์ได้ยากขึ้น ต้องเป็นคนชนิดที่ว่า จะอยู่อย่างไร จะต้องทำอะไร ถ้าเป็นวิสัยธรรมดาของมนุษย์ละก็ ฉันสุขได้ทั้งนั้น เป็นคนที่พูดได้ว่า ไหนนะ ใครจะมาทำให้ฉันทุกข์นะหรือ อย่าพยายามให้เหนื่อยเลย ไม่สำเร็จหรอก

แต่เวลานี้ ดูที่ท่าว่าจะกลับกัน กลายเป็นว่า คนสมัยนี้สุขได้ยากนักหนา แต่ทุกข์ได้ง่ายผิดธรรมดา

ดูเด็กยุคไอที มีลักษณะอย่างนี้กันมาก เหตุอย่างหนึ่งเป็นเพราะว่า ความเจริญทางเทคโนโลยีที่ฟุ้งฟรุ มาสนองความต้องการในการเสพ และทำให้สะดวกสบายให้งายนั่นเอง ทำให้คนชินชากับการเสพงายและความสะดวกสบายเหล่านั้น จนกลายเป็นขาดไม่ได้ ต้องได้ ต้องง่าย ต้องทันใจถึงใจ ฉันจึงจะสุขได้ ถ้าไม่ ก็คือทุกข์ แล้วก็กลายเป็นคนที่ทุกข์ได้ง่าย สุขได้ยากอย่างที่ว่า

แต่สาเหตุที่แท้ๆอยู่ที่การพัฒนาที่ไม่ถึง ไม่ทัน แล้วก็ไม่ได้ถูกทาง ทำให้ความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีนั้น แทนที่จะมาเป็นเครื่องเสริมเติมความสุข กลับกลายเป็นตัวที่มาตัดรอนความสามารถที่จะมีความสุข ทำให้มนุษย์กลายเป็นสัตว์ที่หมดสมรรถภาพในการมีความสุข

นี่คือสภาพที่มนุษย์รับมือกับเทคโนโลยีไม่ถูก ประโยชน์แท้ที่ควรจะได้จากเทคโนโลยี ก็พลาด เลย แทนที่จะได้ผลบวก กลับกลายเป็นลบไป

จะต้องเตรียมใจเตรียมปัญญาให้ดี ยิ่งมีวัตถุฟุ้งพร้อม มีความงาย มีความสะดวกสบายมาก เราก็ยิ่งต้องฝึกฝนพัฒนาคน ให้เขายังมี **ความสามารถที่จะมีความสุข**

มนุษย์นี้มีศักยภาพที่จะมีความสุข เขาจึงพัฒนาความสามารถที่จะมีความสุขนั้นได้ แต่เมื่อมนุษย์มัววิ่งเล่นหาความสุขโดยการมุงแต่เสพภายนอก เขาก็ทำตัวเองให้สุขได้ยากขึ้น แล้วก็ละเลยไม่พัฒนาศักยภาพในการที่จะมีความสุข

เมื่อไม่พัฒนาความสามารถที่จะมีความสุข ก็กลายเป็นสูญเสียความสามารถที่จะมีความสุขนั้นไป จนในที่สุดเขาก็อาจจะหมดความสามารถที่จะมีความสุข

เพราะฉะนั้น อย่าลืมหาพัฒนาความสามารถที่จะมีความสุขอันนี้ ควรถือเป็นหลักทีเดียวว่า เมื่อเราเติบโตขึ้น มีชีวิตที่พัฒนาขึ้น เราต้องมีความสามารถที่จะมีความสุขได้ง่ายขึ้น

ถ้ามิฉะนั้นก็ไม่มีทางจบ ตัวเองก็หาสุขไม่จบ คือไม่พบ และทุกข์ก็ขยาย แต่สุขก็ยากขึ้น แล้วก็ต้องเบียดเบียนกันมากขึ้นๆ ทุกที เพราะฉะนั้น โลกก็ต้องเดือดร้อนอย่างนี้เรื่อยไป ไม่อาจลู่ถึงสันติภาพได้สักที

แต่ถ้าพัฒนาความสุขให้ถูก ก็แก้ปัญหาทุกอย่างไปในตัว ธรรมต่างๆ ทั้งหลายก็จะเข้ามาสู่การใช้ปฏิบัติอย่างถูกต้องเหมาะสมถูกที่ เพราะในระบบที่ถูกต้อง ธรรมทั้งหลายย่อมประสานกลมกลืน พากันมา แล้วก็โยงถึงกัน

เป็นอันว่า กามสุขหรือสามิสสุขมีโทษมากอย่างที่ว่ามา แล้วยังเป็นเหตุให้ทำความชั่วอื่นๆ เพราะต้องการ กามสุขในระบบเงื่อนไข ขยายเขตแดนของการทำความชั่วความทุจริตทั้งหลายกว้างขวางออกไป ดังได้พูดมาแล้ว ก็ขอให้นำมาโยงกับเรื่องตอนนี้ด้วย

นั่นคือเรื่องของต้นหาในระบบเงื่อนไข ที่คนมุ่งให้ได้สิ่งที่ตนต้องการ โดยหลีกเลี่ยงหรือไม่เต็มใจทำเหตุ ปัจจัยที่ตรงไปตรงมาในกระบวนการของธรรมชาติ เราจึงต้องพัฒนาคนด้วยการพัฒนาความต้องการ ให้เขา เข้ามาในระบบที่กฎมนุษย์ไปเชื่อมต่อกับกฎธรรมชาติด้วยฉันทะให้ได้

ตรงนี้ก็เป็นอย่างนั้นว่า เรื่องคุณและโทษของสุข พูดไว้แค่นี้ก่อน พอให้เห็นแนวทาง จุดสำคัญที่อย่างน้อย ขอให้ได้ใน การปฏิบัติโดยมีนิสสรณปัญญา ต่อความสุขทุกอย่าง ตั้งแต่กามสุขขึ้นไป トラบใดที่ยังไม่สิ้นกิเลส คือ ระวังว่า เมื่อมีสุข ต้อง **“รู้ประมาณ และไม่ประมาณ”** แล้วอย่าอ่อนแอ เป็นต้น ก็จะตามมาได้

จะสุขง่าย ทุกข์ได้ยาก หากฝึกไว้

ได้บอกแล้วว่า ความสุขประเภทแรก คือ ความสุขจากการเสพ ความสุขอิงอามิส หรือกามสุข นั้น เป็น เรื่องใหญ่ที่สุดของโลกมนุษย์ ต้องระวังที่จะจัดการให้ดี เพราะเป็นความสุขแบบแย่งกัน จึงต้องรู้จักควบคุม

ดังที่ตรัสคือ ๕ ไว้ ก็เพื่อมาคุมเรื่องการหา และการเสพวัตถุ ให้อยู่ในขอบเขต จะหาจะเสพกันแค่ไหน จะ แย่งจะแย่งชิงกันไป ก็อย่าให้ถึงกับเดือดร้อนหนักหนา เบียดเบียนกันจนเป็นยุคมิคสัญญี

เมื่อมนุษย์อยู่ในศีล ๕ ก็พอยู่กันไปได้ แต่ไม่เป็นหลักประกันว่าจะมีความสุขอะไรได้มาก ถ้าจะให้ชีวิต และสังคมดีขึ้น ก็ต้องพัฒนากันไป ทำนจึงบอกคือ ๘ ให้เอามาฝึกตนเพิ่มขึ้น

หลักการของศีล ๘ นั้น ก็คือว่า หลังจากเราปล่อยตัว หาความสุขจากการพึ่งพาวัตถุเสพมา ๗ หรือ ๘ วัน แล้ว ก็ขอพักเสียวันหนึ่ง มาอยู่ง่ายๆ อาศัยวัตถุ หรือของเสพน้อยๆ และเอาเวลาที่จะบำรุงบำเรอตัวเองนั้นไปทำ ประโยชน์อย่างอื่น โดยให้เป็นวันรักษาศีล ๘ วันหนึ่ง ตามหลักที่เรียกว่าถืออุโบสถ ในวันขึ้น ๘ และ ๑๕ ค่ำ แรม ๘ และ ๑๔ หรือ ๑๕ ค่ำ รวมเป็นเดือนละแค่ ๔ วัน

ศีล ๕ มุ่งที่จะไม่เบียดเบียนคนอื่นทั้งนั้น ศีล ๘ ก็เพียงเปลี่ยนข้อ ๓ ของศีล ๕ เป็นวันเมถุน แล้วก็เพิ่ม มาอีก ๓ ข้อ โดยข้อที่เปลี่ยนและเพิ่มเข้ามานี้ ไม่เกี่ยวกับคนอื่นเลย เป็นเรื่องของตัวเองทั้งนั้น คือ

ข้อ ๖ เว้นจากการบริโภคอาหารในเวลาวิกาล คือ เที่ยงไปแล้วไม่กิน ไม่ต้องมัวบำเรอลิ้น

ข้อ ๗ เว้นจากการร้อง รำ ดนตรี ดูฟังการละเล่นต่างๆ ที่เป็นการหาความสุขด้วยการบำเรอตา บำเรอหู

ข้อ ๘ เว้นจากการเสพสุขบำเรอสัมผัสสกาย ด้วยการนอนฟูกฟู หูหาว หนานุ่ม

นี่คือ ใน ๘ วัน ก็เอาเป็นวันฝึกตัวเองเสียวันหนึ่ง เป็นวิธีการง่ายๆ ในการทำตัวให้สุขได้ง่าย และรักษา อิศราภาพในการมีความสุขไว้

ฝึกอย่างไร? คือ คนเราก็หาความสุขจากสิ่งเหล่านี้ เป็นเรื่องส่วนตัวตามปรารถนา แต่ท่านบอกว่า อันนี้ เป็นเรื่องส่วนตัวของคุณก็จริง แต่ถ้าไม่ระวัง ความสุขของคุณจะไปขึ้นต่อสิ่งเหล่านี้ จะมีแต่ความสุขแบบพึ่งพา แล้วพึ่งพาเท่าไรก็ไม่พอ ก็ยิ่งหามาเสพมาครอบครอง จนเป็นเหตุให้แย่งชิงเบียดเบียนกันอย่างที่ว่าแล้ว เพราะฉะนั้น ให้ฝึกตัวไว้ รักษาอิศราภาพไว้

เราเคยตามใจตัว หรือค่อนข้างตามใจตัวเอง บำเรอลิ้นด้วยอาหาร หาความสุขจากการเสพรสอร่อยมา ๗ วัน ถึงวันที่ ๘ ก็ฝึกตัวด้วยศีลข้อ ๖ ลองดูว่าชีวิตจะอยู่ดีมีความสุขได้โดยไม่ต้องขึ้นกับอาหารที่ตามใจลิ้นได้ไหม

หมายความว่า เคยกินอาหารอร่อยเป็นหลักมาเรื่อย คราวนี้เปลี่ยนเป็นกินเพื่อสุขภาพ เอาคุณภาพชีวิตเป็นหลักบ้าง เอาแค่อาหารพอหล่อเลี้ยงร่างกาย ไม่ตามใจลิ้น

ในทางตาทางหู ก็เช่นเดียวกัน เคยต้องคอยดูคอยฟังเรื่องบำเรอตา บำเรอหู มา ๗ วันแล้ว ถึงวันที่ ๘ ก็เอาศีลข้อ ๗ มาฝึก ไม่ต้องตามใจมัน งดเสียบ้าง เอาเวลาที่จะตามใจคอยบำเรอ ตา หู นั้น ไปใช้ทางอื่น เช่น ไปพัฒนาจิตใจ หรือไปบำเพ็ญประโยชน์แก่เพื่อนมนุษย์ ไปทำความดีสร้างสรรค์ชีวิตและสังคม ทำการทำงานอดิเรกที่เป็นประโยชน์

เคยนอนตามใจตนเอง ต้องใช้ที่นอนฟูๆ หุหุรา พอวันที่ ๘ ก็รักษาศีลข้อที่ ๘ นอนพื้น นอนเสื่อ ลักวันลองดูซิว่าเราจะอยู่สุขสบาย โดยไม่ต้องเอาความสุขไปฝากไว้กับสิ่งเหล่านี้ จะมีชีวิตที่ดีได้ไหม

ด้วยวิธีนี้ เท่ากับเราระวังไว้ ไม่ปล่อยให้ตัวเองมีความสุขของเราต้องพึ่งพาวัตถุเสพ ขึ้นต่อกามามิสมากเกินไป เราจะรักษาอิสรภาพไว้ได้ และไม่ตกลงไปในกระแสของความหมกมุ่นในการเสพวัตถุเสพกามจนกลายเป็นมนุษย์ที่ทุกข์ง่าย สุขได้ยาก

การฝึกตัวอย่างนี้ จะทำให้เราเป็นคนที่สูงง่าย ทุกข์ได้ยาก เดินหน้าไปในการมีความสุขที่เป็นอิสระ ที่ไม่ต้องพึ่งพาวัตถุมากเกินไป แล้วก็เข้มแข็ง ไม่สูญเสียความสามารถในการมีความสุข

แล้วที่สำคัญ มันเข้าทางของการพัฒนาความสุข เป็นจุดเชื่อมต่อกับก้าวขึ้นไปสู่การพัฒนาจิตใจและพัฒนาปัญญาที่สูงขึ้นไป

ตอนนี้ เราอาจจะพิสูจน์ว่าเรายังมีอิสรภาพ ยังเป็นอิสระในการมีความสุข ยังมีความสุขโดยไม่ต้องขึ้นต่อของเสพมากนักหรือไม่ วิธีที่พิสูจน์ง่ายๆ ก็มาดูคน ๒-๓ พวก ต่อไปนี้

คนจำนวนมากปล่อยให้ตัวเองไปเรื่อยๆ กับการหาความสุขด้วยการกินเสพ ต้องกินอาหารอร่อย ดูฟังสิ่งบำเรอตา บำเรอหู ดูการละเล่นให้สนุก อยู่กับทีวี นอนพุกหนุนนุ่ม และหาสิ่งเหล่านี้ให้มากขึ้น เสพให้มากขึ้น มีของเสพที่ตีติเศษยิ่งขึ้น

ไปๆ มาๆ ชีวิตและความสุขของเขาต้องขึ้นต่อกามวัตถุสิ่งเสพไปหมด ขาดมันไม่ได้ ชีวิตอยู่ดีลำพังตนเองมีความสุขไม่ได้ เพราะสิ่งเสพสิ่งบำเรอนั้นเป็นทางมาทางเดียวของความสุขของเขา

พวกที่เข้าทางนี้ บางคนจะไปถึงจุดที่ว่า ความสุขของเขาต้องขึ้นต่อสิ่งเสพวัตถุบำเรออย่างสิ้นเชิง จะต้องมียัน ขาดมันไม่ได้ ถ้าไม่มีเขาจะทรมานทรมาย เหมือนกับบอกว่า “ฉันต้องมีมัน ถ้าไม่มีมัน ฉันอยู่ไม่ได้ ฉันต้องตายแน่ๆ” ถ้าถึงขนาดนี้ ก็แสดงว่าเขาสูญเสียอิสรภาพไปหมดสิ้นแล้ว

แต่คนที่ฝึกตัวตามหลักถืออุโบสถ รักษาศีล ๘ นี้ จะอยู่ง่าย สูงง่ายขึ้น ค่อยๆ เป็นอิสระจากเครื่องบำเรอทั้งหลาย มีความสุขที่ไม่ต้องพึ่งพาได้มากขึ้น จึงไม่สูญเสียอิสรภาพ

เวลาพูดถึงสิ่งบำเรอความสุขเหล่านั้น เขาจะบอกว่า “มีก็ดี ไม่มีก็ได้” มีก็ดี ฉันก็สบาย แต่ไม่มีมันฉันก็อยู่ได้นะ นอนเสื่อนอนกระดาน ฉันก็นอนได้ เป็นอิสระคล่องตัวดี แล้วแถมไม่เป็นโรคปวดหลังอีกด้วย

(บางคนนอนพุกไปนานๆ เป็นโรคปวดหลัง ไม่ได้ฝึกตัวเอง จนต้องถูกหมอบังคับ หมอบอกว่า “ต่อไปนี่คุณต้องนอนพื้น นอนเสื่อ นอนกระดาน จะได้ไม่ปวดหลัง” อย่างนี้เป็นต้น)

เป็นอันว่า เราก็รักษาอิสรภาพไว้ได้ เราสามารถพูดได้ว่า “มีก็ดี ไม่มีก็ได้” ถ้าพูดหรือคิดอย่างนี้ได้ ก็แสดงว่ายังมีอิสรภาพ

ต่อมา เราเก่งขึ้นไปอีก ก็จะมองเห็นและรู้สึกว่สิ่งบำเรอพุ่มเฟือยหุหุราเหล่านั้นเกาะเกาะ เกินจำเป็น

ถึงตอนนี้ เราจะพูดว่า “มีก็ได้ ไม่มีก็ได้” หรือยิ่งกว่านั้นว่า “มีก็ได้ ไม่มีก็ได้” มีฉันก็ไม่ว่า แต่ถ้าไม่มีก็ดี ฉันจะได้เป็นอิสระ คล่องตัวดี

เราฝึกตัวไปแม้แต่ในขั้นต้น เราก็จะมีชีวิตที่คล่องตัวขึ้นมาก ซึ่งทำให้เราทั้งสามารถใช้เวลาให้เป็นประโยชน์มากขึ้น และสามารถมีความสุขได้ง่ายขึ้นด้วย สิ่งเหล่านั้นจะมีคุณค่าพอดีของมัน คือบริบูรณ์ในตัว ไม่ใช่จะต้องเพิ่มปริมาณขึ้นทุกที โดยมีสุขเพียงพอเท่าเดิม

เราจะกลายเป็นคนที่ว่า ฉันอยู่โดยลำพังเอง ฉันก็สุขได้ แต่มีสิ่งเหล่านี้มา ก็ใช้มันอย่างรู้เท่าทัน เป็นเครื่องเสริมสุข ทำให้ฉันมีความสุขมากขึ้นได้ ให้สิ่งเหล่านั้นเป็นเพียงสิ่งเสริมสุข แต่อย่าให้มันเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับความสุขของเรา ถ้าสิ่งเหล่านั้นเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับความสุขของเรา ก็แสดงว่าเราหมดอิสรภาพแล้ว เราต้องเป็นคนมีสุขได้ในตัวเอง แล้วสิ่งเหล่านั้นมาเสริมความสุขของเรา

แล้วท่านก็แนะนำไว้ด้วยว่า เมื่อรักษาอุโบสถ ก็ให้เอาเวลาที่ได้จากทรงเสด็จไปทำพวกอนวัชชกรรม คือพอเราไม่ยุ่งกับการหาเสพบำรุงบำเรอตัว เราก็ได้เวลาเพิ่มขึ้นมาเฉยๆ อีกเยอะ

ที่นี่ ในวันที่รักษาอุโบสถนั้น ก็เอาเวลาที่เพิ่มขึ้นมา มากๆ ไปจัดใช้ให้เป็นประโยชน์ ค้นคว้าหาความรู้ อ่านหนังสือธรรม หรือเรื่องที่ดีๆ ไปให้ความรู้แก่เด็ก ร่วมกิจกรรมสร้างสรรค์ เจริญภาวนา หรือไปบำเพ็ญประโยชน์ เช่น ไปเลี้ยงเด็กกำพร้า ไปเยี่ยมผู้เฒ่าชรา ฯลฯ

นี่เป็นการพัฒนาขึ้นมาอีกขั้นหนึ่ง เมื่อมีโอกาส ก็ควรลองดู รักษาศีล ๘ เพียง ๘ วันครั้งเดียว ไม่ยาก แต่คุณค่าเหลือคัมภ์ ทำให้รักษาอิสรภาพของชีวิตไว้ได้ และทำให้เป็นคนสุขง่ายด้วยวัตถุน้อย อดต่อการปฏิบัติธรรม เจริญภาวนายิ่งขึ้นไป แถมยังดีต่อสุขภาพ ส่งเสริมคุณภาพชีวิต ทำให้ใช้เวลาอย่างเป็นประโยชน์มากขึ้นอีกด้วย

บทลงท้าย

ความสุขที่สมบูรณ์ คืออย่างไร

ที่นี่ก็มาถึงลักษณะของความสุขอย่างสูงสุด ซึ่งตามหลักพระพุทธศาสนา พูดสรุปรวบรัดทีเดียว ก็คือ “นิพพาน ปรมิ สุข” นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง หรือเป็นความสุขที่สูงสุด

ตอนนี้ เมื่อพัฒนาความสุขมาจนแตะหรืออ้างอิงพาดพิงถึงความสุขอย่างสูงสุดแล้ว ก็ควรจะรู้ว่าความสุขสูงสุดมีลักษณะอย่างไร เพื่อจะเอาไว้ใช้ตรวจสอบความสุขของเราว่าเข้าในแนวทางที่ถูกต้องไหม มีทางที่จะพัฒนาดีขึ้นไปได้ไหม

อย่างน้อยก็จะได้ใช้เป็นแนวในการปรับปรุงความสุขของเราให้มีคุณภาพดีขึ้น มีคุณให้มาก มีโทษให้น้อย แล้วตัวเราเองก็จะปฏิบัติต่อความสุขที่มีอยู่ได้ถูก ได้ดีขึ้นด้วย

ลักษณะง่ายๆ ของความสุขอย่างสูงสุด หรือความสุขสมบูรณ์ ที่พอจะปรากฏออกมาให้พูดถึงได้ ก็คือ

๑. เป็น **สุขตลอดเวลา** ไม่ต้องหา เป็นคุณสมบัติประจำ มีอยู่กับตัว
๒. เป็น **สุขอิสระ** ไม่ต้องพึ่งพา ไม่ขึ้นต่ออะไรๆ เช่น ไม่อาศัยสิ่งเสพ
๓. เป็น **สุขล้วน** บริสุทธิ์บริบูรณ์ ไม่มีทุกข์แฝงหรือค้ำคาเหลืออยู่เลย

เพื่อให้คล่องปาก อาจพูดเปลี่ยนลำดับว่า สุขอิสระ-สุขล้วน-สุขตลอดเวลา

ข้อแรก ความสุขอย่างสูงสุดนั้น มีอยู่ในตัวตลอดเวลา เพราะเป็นคุณสมบัติของชีวิตไปแล้ว เป็นของประจำตัว เมื่อมีอยู่ข้างในของตัวเอง มีอยู่กับตัวแล้ว ก็ไม่ต้องหา

เหมือนอย่างพระพุทธเจ้า จะเสด็จไปไหน จะจาริกอรอนแรมไปกลางป่า บนเขา มีคน หรือไม่มีใครอย่างไร ก็มีความสุข เพราะความสุขเป็นคุณสมบัติอยู่ข้างใน ไม่ต้องหาแล้ว

ข้อสอง เป็นความสุขที่ไม่ต้องพึ่งพา ไม่ขึ้นต่ออะไรๆ เป็นสุขที่อยู่กับตัวเอง จึงเป็นอิสระ เป็นไทแก่ตัว ตรงข้ามกับความสุขที่เป็นสุขแบบพึ่งพาเต็มที่ แล้วปัญหาทั้งหลายก็เกิดขึ้นมาเพราะการที่ต้องพึ่งพากัน ต้องพึ่งพาวัตถุนี้แหละ

ความสุข หรือสามีสสุขนั้น (เรียกให้สะดวกขึ้นไทยว่า “อามิสสุข” ก็ได้) เป็นสุขที่ขึ้นต่อสิ่งเสพ อาศัยของรักของชอบข้างนอก ไม่เป็นอิสระกับตัวเอง

อย่าง รูป รส กลิ่น เสียง ของสัมผัสทั้งหลาย เราต้องขึ้นกับมันทั้งนั้น คือจะมีสุขได้ ก็ต้องพึ่งมัน ต้องอาศัยมัน ต้องไปเที่ยวหาเอามา และครอบครองไว้ ต้องคอยดูแลให้ดี ต้องคุ้มครองป้องกัน หวงแหนหนักหน้อยกับมัน ตัวเองก็ไม่เป็นอิสระ แล้วก็ทำให้ขัดแย้งกัน ต้องแย้งชิงกับคนอื่น เป็นเหตุให้เบียดเบียนกัน

แต่เมื่อเราพัฒนาความสุขที่เป็นอิสระขึ้นมาได้ ตัวเองก็มีความสุขได้โดยไม่ต้องพึ่งพา แล้วก็ไม่ต้องแย่งชิงเบียดเบียนกัน

ข้อสาม เป็นความสุขที่สมบูรณ์ ลักษณะที่สมบูรณ์ก็คือ ไม่มีทุกข์แฝง ไม่มีอะไรบกวน หรือค้างคาระคาย

คนในโลกจำนวนมากบอกว่าเขามีความสุข แต่ลึกลงไป ยังมีทุกข์หรือมีเหตุแห่งทุกข์แฝงอยู่ เช่น มีกังวล หวั่นใจ หวาด ระแวง ห่วง ค้างคา ระคายใจ บ้างก็มีการเหงา หงอย อ้างว้าง ว้าเหว บอกว่ามีความสุข แต่เสวยสุขเหล่านั้นไม่โล่ง ไม่โปร่ง ไม่ได้สุขเต็มที่

हीं พอหมดเหตุแห่งทุกข์ในตัวแล้ว ก็มีความสุขสมบูรณ์เต็มที่ ไม่มีทุกข์อะไรจะเหลือจะแฝง ที่จะมารบกวนระคายใจ จะเสวยสุขอื่นอะไร ก็ได้ความสุขนั้นเต็มที่ เป็นความสุขอยู่แล้วในตัวด้วย และทำให้พร้อมที่จะเสวยสุขอื่นอย่างเต็มอิมด้วย

เหมือนอย่างพระอรหันต์ ซึ่งมีสุขประเภทสมบูรณ์นี้ อย่างที่ว่ามีความสุขอยู่ตลอดเวลา เพราะเป็นคุณสมบัติอยู่ในตัว ทั้งที่สุขอยู่แล้วนี้ พร้อมกันนั้นท่านก็เสวยความสุขอย่างอื่นด้วยตามปรารถนา และได้ความสุขจากภาวะแห่งความสุขอันนั้นเต็มที่

ดังเช่น พระอรหันต์อยู่ว่างๆ ไม่มีกิจอะไรจะพึงทำ ท่านก็เข้าฌาน ๔ เสวยฌานสุข เรียกว่าเอาฌาน ๔ เป็น ทิฏฐธรรมสุขวิหาร แปลว่า เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน และในเวลาที่จะเสวยฌานสุขนั้น ท่านก็สุขเต็มที่จากฌาน เพราะไม่มีอะไรแฝงระคายในใจ

ต่างจากพวกมนุษย์ปุถุชนที่ยังมีเชื้อแห่งทุกข์แฝงอยู่ในใจ ถึงได้ฌานเข้าฌานอะไร ก็ยังมีเชื้อทุกข์แฝงอยู่ข้างใน ไม่โล่งไม่โปร่งแท้ นี้แหละเป็นความแตกต่างอันหนึ่ง

ย้ำอีกทีว่า สุขสูงสุดนี้ ทั้งสมบูรณ์เป็นความสุขในตัวด้วย และทำให้มีความพร้อมที่จะเสวยสุขอื่นได้เต็มที่ด้วย เมื่อเป็นผู้พร้อมอย่างนี้แล้ว จะเสวยสุขอะไรก็ได้

ลองดูในมาคัคณตียสูตร ที่เคยพูดถึงมาแล้ว พระพุทธเจ้าตรัสว่า ถ้าเราไม่บรรลุสุขที่สูงอันประณีตนั้น เราก็รับประกันตัวไม่ได้ว่าเราจะไม่หวนกลับมาหาความสุข แต่เพราะเราได้เข้าถึงความสุขที่ประณีตนี้แล้ว ก็เลยไม่มีความคิดที่จะเสพเสวยความสุขนั้น นี่คืออย่างไร

ถ้าจะอุปมา ก็เหมือนกับผู้ใหญ่มาเห็นเด็กเล่นขายของ ก็ไม่รู้ลึกลงมาว่าทำอย่างนั้นจะมีความสุข ที่ไม่เสวยสุขนั้น ไม่ใช่เพราะว่าทำไม่ได้ แต่เพราะมีความสุขที่ยิ่งกว่านั้น เลยไปแล้ว จิตใจก็เป็นไปเอง มันเป็นพัฒนาการในทางความสุข ตามภาวะของจิตใจที่จะเป็นไปอย่างนั้น

แต่ทั้งนี้ ท่านมีความพร้อมที่จะเสวยสุขได้เต็มที่ อย่างไม่มีอะไรค้างคาใจใดๆ ทั้งสิ้น จึงเป็นสุขที่เรียกได้ว่าสมบูรณ์

ก็เลยเท่ากับสรุปอีกทีหนึ่งว่า ทั้งสุขตลอดเวลา เพราะว่ามีสุขประจำอยู่ในตัว และจะเสวยสุขอะไรก็ได้แล้วแต่ปรารถนาได้เต็มที่ เพียงแต่ถ้าจะไม่เสวยสุขอย่างไหน ก็เพราะพ้นเลยความปรารถนา และมีสุขอย่างอื่นที่จะเลือกซึ่งเหนือกว่า เป็นเรื่องของพัฒนาการทางความสุขที่จะเป็นไปอย่างนั้นเอง

เมื่อสุขของบุคคล คือสุขเพื่อมวลชนทั้งโลก

อีกอย่างหนึ่งที่ยोगกับเมื่อกี้ คือว่า เพราะมีความสุขอย่างสมบูรณ์ โลง ไม่มีอะไรค้างคาใจเลยนี้แหละ พระอรหันต์จึงสัมผัสเข้าถึงสิ่งที่จะทำให้เกิดความสุขได้ทันที เช่น ถึงกันกับธรรมชาติ ไม่มีอะไรในใจของตัวที่จะมากีดขวางกันมาขวางมา

เหมือนอย่างพระอรหันต์ขึ้นบนภูเขา เข้าไปในป่า ก็เกิดความสุขฉับพลัน พอสัมผัสธรรมชาติ ท่านก็มีความสุขทันที

ไม่เหมือนคนที่ยังมีทุกข์ มีเชื้อทุกข์อยู่ เข้าไปในที่ๆ น่าจะมีความสุข แต่เจ้าตัวความกังวล ความหวั่น ความไม่สบายใจ ความคิดถึงการแข่งขัน เรื่องการค้าขาย เรื่องการเมือง ฯลฯ อะไรต่างๆ สารพัด ก็ตามไปรั้งความใจ ทำให้สัมผัสไม่ถึงความสุข หรือแม้สุข ก็สุขไม่ได้เต็มที่

สำหรับพระอรหันต์นั้น สภาพแวดล้อมทั่วไป มีแต่สิ่งที่มาเสริมความสุขให้ จนกระทั่งถึงว่า แม้แต่สิ่งที่ไม่เอื้อ ก็เป็นที่รื่นรมย์ได้หมด และไม่เฉพาะตัวท่านเองที่มีความสุขพร้อมอยู่เสมอแล้วเท่านั้น ผู้คนอื่นมาอยู่ใกล้ท่าน สภาพที่เคยวุ่นวาย ก็กลายเป็นที่สบายใจไปด้วย ดังที่มีคำตรัสเป็นคาถาธรรมบทว่า

คาเม วา ยถิ วารณเณ นิมนเน วา ยถิ วา ถเล
 ยตถ อรหณโต วิหระนติ ตํ ภูมिरามเณยยกํ

แปลว่า: ไม่ว่าบ้าน ไม่ว่าป่า ไม่ว่าที่ลุ่ม ไม่ว่าที่ดอน ท่านผู้ไกลไกลที่อยู่ที่ไหน ที่นั่นไซ้ รั เป็นภูมิสถานอันรื่นรมย์

พระอรหันต์จะไปอยู่ที่ไหน ท่านเองก็สำเร็จใจได้หมด แล้วก็พาคนอื่นให้รื่นรมย์ไปด้วย ท่านสามารถมองสิ่งปฏิญกุล ของน่ารังเกียจ ให้ดูดีน่าสบายใจ ก็ได้ เพราะมีอำนาจบังคับสัญญาตามต้องการ (เป็นภาวิตินทรีย์)

นี่ก็เป็นเรื่องของความสามารถในการมีความสุข ที่ว่าเป็นไปเองตามการพัฒนาของมนุษย์

การปฏิบัติธรรมนั้น ถ้าถูกทางแล้ว ความสุขก็จะเลื่อนขั้นพัฒนาไปอย่างนี้ เมื่อความสุขสมบูรณ์ ธรรมอื่นก็สมบูรณ์ด้วย เป็นไปเองตามกระบวนการธรรมชาติ อย่างเรื่องแม่ไก่ฟักไข่ จึงแน่นอน ไม่มีอะไรจะต้องสงสัย

จึงได้บอกไว้ จะพูดว่า พระพุทธศาสนาคือระบบการพัฒนาความสุขก็ได้ จะพูดว่ากระบวนการกำจัดทุกข์ก็ได้ จะพูดว่าอะไร เมื่อเข้าแนวธรรม ลงกับธรรมตาของธรรมชาติ ก็พูดได้ทั้งนั้น ทั้งหมดก็เป็นแง่ความหมายที่มายोगถึงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

ยังไม่จบ ขอบอกเพิ่มว่า ความสุขที่บริสุทธิ์บริบูรณ์นั้น ปรากฏเป็นคุณสมบัติที่มีความหมายแผ่ขยายออกไป ที่ควรต้องกล่าวไว้อีกอย่างหนึ่ง คืออะไร

ขยายความหน้อยหนึ่งว่า พอคนพัฒนาตนสมบูรณ์ มีความสุขที่สมบูรณ์แล้ว ก็หมายความว่า คุณสมบัติต่างๆ ก็มาถึงจุดสมบูรณ์ทั้งหมด โดยมาบรรจบที่ปัญญาอันสมบูรณ์เป็นโพธิ์ รู้เข้าใจทั่วถึงเท่าทันสิ่งทั้งหลาย ทำให้จิตใจหลุดพ้นเป็นอิสระ และวางใจต่อสิ่งทั้งหลายถูกต้องลงตัวพอดีทั้งหมด

ถึงจุดนี้ บุคคลนั้นก็จะเป็น “กตกรณีย์” คือเป็นผู้ทำสิ่งที่ต้องทำเสร็จแล้ว ไม่มีอะไรต้องทำเพื่อให้ตัวเป็นอยู่อย่างนี้ อะไรที่จะทำเพื่อให้ตัวเป็นสุข ก็ไม่ต้องทำแล้ว แม้แต่จะฝึกตนเพื่อให้พัฒนาในชีวิต ในการศึกษาอะไร ก็ไม่ต้องทำแล้ว ไม่มีอะไรต้องทำเพื่อตัวเองอีกต่อไป

พูดง่ายๆ ว่า พระอรหันต์มีลักษณะสำคัญ คือ เป็นผู้ไม่มีอะไรต้องทำเพื่อตัวเองอีกต่อไปแล้ว เพราะมีชีวิตที่สมบูรณ์แล้ว ศึกษาพัฒนาจบแล้ว เป็นอิสระ เป็นภาวิติ

เมื่อตัวเองสมบูรณ์จนหมดตน ไม่มีอะไรจะต้องทำเพื่อตนเองอีกต่อไปแล้ว ไม่ว่าจะเพื่อให้มีความสุข ไม่ว่าจะเพื่อพัฒนาตน ไม่ว่าจะเพื่ออะไรแล้ว คราวนี้จะทำอะไรต่อไป ชีวิตก็ยังอยู่ แคมชีวิตที่ยังมีนั้น ก็เป็นชีวิตที่ได้พัฒนาแล้วอย่างดี เต็มที่ทั้งพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา เยี่ยมด้วยประสบการณ์เยี่ยมยอด

ที่นี้ก็นำเรื่องราวพลังงานเท่าที่มีอยู่ทั้งหมดนั้นมาทำการเพื่อโลก คือเพื่อประโยชน์สุขของชาวโลกต่อไป

ตอนนี้ก็จึงมาบรรจบกัน คนที่พัฒนาสูงสุดหมดกิเลส มีความสุขสมบูรณ์แล้ว ก็ใช้คำสั้นๆ ว่านิพพาน ก็คือบุคคลนั้นนิพพาน พอบุคคลนิพพาน ที่นี้ก็ทำการเพื่อโลก จึงเป็นคติพุทธศาสนา

พูดสั้นๆ ว่า **“บุคคลนิพพาน ทำการเพื่อโลก”**

อึ้ง ตรงนี้ มองมาได้จากหลายแง่ และแง่หนึ่งที่ยากจะให้มองในตอนนี ก็คือ การที่คุณสมบัติด้านปัญญาที่สมบูรณ์ ส่งผลให้คุณสมบัติด้านจิต (ที่ปัจจุบันนิยมใช้คำว่าอารมณ์) สมบูรณ์ด้วย ก็คือปัญญาทำให้จิตหลุดพ้นเป็นอิสระ

แล้วจิตที่เป็นอิสระของผู้ไม่มีอะไรต้องทำเพื่อตัวเองแล้ว ตนเองมีความสุขสมบูรณ์แล้ว พร้อมด้วยปัญญาที่มองเห็นหมู่มนุษย์ที่ยังมีทุกข์ ก็พ่วงเอากรุณาที่แท้มา จึงมุ่งหน้าแต่จะไปแก้ไขทุกข์ นำสุขมาให้แก่หมู่มนุษย์เหล่านั้นสืบต่อไป และนั่นก็คือชีวิตที่แท้ของพระอรหันต์

มีแต่ที่ฟังกล่าวแทรกกว่า เป็นธรรมชาติของคน เมื่อมีทุกข์ ก็จะระบายกระจายทุกข์ออกไป ถ้าระบายออกได้ทางปาก โดยจัดทางระบายให้ปลอดภัย ก็จะผ่อนคลายมีทางแก้ไขปัญหาได้ดี แต่ถ้าไม่จัดช่องระบายทางปากให้ดี ก็อาจใช้กำลังร่างกายเป็นต้น แผ่ขยายทุกข์ออกไปในหมู่มนุษย์ให้เป็นปัญหาที่พาให้เดือดร้อนกันไปทุกที่

ในทางตรงข้าม คนที่มีความสุข ก็มีพลังที่จะแผ่รังสีแห่งความสุขให้กระจายแพร่ออกไป ยิ่งเป็นผู้ที่มีความสุขเต็มเปี่ยมสมบูรณ์แล้ว เมื่อตนได้หลุดพ้นเป็นอิสระ ก็อยากจะไปช่วยคนอื่นที่ยังถูกมัด ให้หลุดพ้นเป็นอิสระด้วย

ดังนั้น พระอรหันต์จึงเปรียบเหมือนคนที่หลุดพ้นออกไปจากเครื่องผูกมัด เป็นอิสระเสรีแล้ว เมื่อหาเดือดร้อนวุ่นวายกับเรื่องของตัวเองแล้ว ปัญญาที่มองกว้างออกไป ได้เห็นผู้คนทั้งหลายถูกมัดอยู่ ก็ทำให้เกิดพลังแห่งกรุณา ที่ปรารถนาจะช่วยคนเหล่านั้นให้หลุดออกมาด้วย ดังนั้น เมื่อตนเองไม่มีอะไรต้องวุ่นพะวงอีกแล้ว ก็เที่ยวแก้มัดคนอื่นไปทั่ว

เป็นอันว่า เมื่อบุคคลนิพพาน และความสุขก็สมบูรณ์ ไม่มีอะไรต้องทำให้แก่ตัวเองอีกแล้ว ก็ทำการเพื่อโลกต่อไป

ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสกับพระอรหันต์ทั้งหลาย ในคราวส่งพระสาวกชุดแรก ๖๐ องค์ ไปประกาศ พระพุทธศาสนาว่า ทั้งพระองค์เอง และพระสาวกเหล่านั้นก็เช่นเดียวกัน ได้หลุดพ้นแล้วจากบ่วงผูกมัดทั้งปวง ทั้ง บ่วงทิพย์ และบ่วงมนุษย์ เป็นอิสระเสรีแล้ว

เพราะฉะนั้น “จะระณะ ภิกขเว ... พุชฺชนสุชาเย โลกานุกัมปายะ” ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงจาริก ไป เพื่อประโยชน์และความสุขแก่เหล่าพหูชน เพื่อเกื้อการุญต์แก่ชาวโลก

นี่คือคติพระอรหันต์ ตัวเองหมดกิจที่ต้องทำเพื่อตัวเองแล้ว ที่นี้ก็ทำเพื่อโลกอย่างเดียว เหมือนอย่าง พระพุทธเจ้า และเหล่าพระอรหันตสาวก ดังที่กล่าวมา

รวมความว่า ตั้งแต่เริ่มต้น การปฏิบัติธรรมก็มีสองด้านคู่กันไป ทั้งการทำเพื่อขัดเกลาตนเอง และการ ช่วยเหลือเกื้อกูลแก่ผู้อื่น บางวิถีที่กว้างออกไป ก็ปฏิบัติเพื่อผู้อื่นมากขึ้น โดยเฉพาะพระโพธิสัตว์

ทั้งนี้ การปฏิบัติก้าวหน้าไป ให้ตนเองได้พัฒนามากขึ้น ก็มีความหมายรวมไปถึงการทำเพื่อผู้อื่นด้วย โดยที่การทำเพื่อผู้อื่นนั้น ก็เป็นวิธีการที่รวมอยู่ในการพัฒนาตนเอง

การปฏิบัติธรรมทั้งหมด ตลอดจนกระบวนการ ทั้งการทำกิจในการฝึกตัวเองก็ตาม ในการทำเพื่อผู้อื่นก็ ตาม แม้ถึงเป็นพระโพธิสัตว์ ก็คือการพัฒนาตัวเอง เพราะยังมีตัวเองที่ต้องฝึกต้องพัฒนาอยู่ ตอนแรก ไม่ว่าทำที่ ตน หรือทำแก่คนอื่น ก็คือกิจเพื่อตน เป็นกิจคู่กันไปในการพัฒนาตน

แต่พอพัฒนาตนจบแล้ว เรียกว่าจบกิจในพระศาสนา ที่นี้ก็ทำเพื่อผู้อื่นอย่างเดียว จึงมาถึงคติที่ว่า “บุคคลนิพพาน ทำการเพื่อโลก” ดังได้กล่าวแล้ว

ถึงตอนนี้ ความสุขสูงสุด ที่บริสุทธิ์บริบูรณ์ของบุคคล ก็แผ่ขยายออกไปเป็นความสุขของมวลชนทั้งโลก ตรงนี้ ก็เหมือนกับว่า พุทธพจน์สำคัญว่าด้วยความสุขที่เป็นจุดหมายสูงสุดของการพัฒนาชีวิต กับพุทธ พจน์สำคัญว่าด้วยความสุขที่เป็นจุดหมายอันยิ่งใหญ่ของการบำเพ็ญพุทธกิจ มาประสานบรรจบ และส่งต่อผลแก่ กัน คือ พุทธพจน์ว่า นิพพานํ ปรมํ สุขํ (นิพพานเป็นบรมสุข) มาบรรจบรับกันกับพุทธพจน์ว่า พุชฺชนสุชาเย โลกานุกัมปายะ (เพื่อความทุกข์ของพหูชน เพื่อเกื้อการุญต์แก่ชาวโลก)

พูดสั้นๆ ว่า สภาวะสูงสุดแห่ง “บรมสุข” อำนวยผลกว้างใหญ่เป็น “พหูชนสุข” ซึ่งถือความโดยนัยว่า “บุคคลนิพพาน ทำการเพื่อโลก” ดังได้กล่าวมาแล้วนั้น

พระพุทธศาสนา จึงเป็นระบบการพัฒนาความสุข และเป็นศาสนาแห่งความสุข ตามนัยที่ได้กล่าวมา ฉะนั้นแล

บรรณานุกรม

เพื่อความเหมาะสมเฉพาะกรณี ซึ่งจะเป็นการสะดวกแก่ผู้อยู่ในวงการศึกษาศาสนา และเป็นการแนะนำคัมภีร์พุทธศาสนาภาษาบาลีแก่ผู้ศึกษาไปด้วยในตัว ในที่นี้ จะไม่ถือตามหลักการทำบรรณานุกรมแบบทั่วไป เช่น ไม่เรียงรายชื่อตามลำดับอักษร และไม่ขึ้นต้นด้วยนามผู้นิพนธ์หรือรจนาน เป็นต้น แต่จะเรียงตามอนุกรมแห่งหมวดและชื่อจำแนกของคัมภีร์โดยตรง;²¹³⁹

อนึ่ง เฉพาะพระไตรปิฎก แม้หลายเล่มจะพิมพ์ต่างครั้งต่างปี แต่ เล่ม/ข้อ/หน้า คงอย่างเดียวกัน จึงจะไม่เขียนรายละเอียดแยกเป็นรายเล่ม, จำนวนหน้า นับเฉพาะเนื้อคัมภีร์แท้ๆ ไม่นับส่วนประกอบต่อท้าย มีปทานุกรม เป็นต้น

ก. พระไตรปิฎก

พระไตรปิฎกบาลีอักษรไทย ฉบับสยามรัฐ, *สุขามรรคัสสเถปิฎก*, ๔๕ เล่ม. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๔๖๘ - ๒๔๗๓²¹⁴⁰

๑. วินยปิฎก

วินย.๑/๑-๖๕๖/๑-๔๔๓	= วินยปิฎก มหาวิงฺค (ปรจฺมภาค)
วินย.๒/๑-๘๘๑/๑-๕๗๑	= วินยปิฎก มหาวิงฺค (ทุติยภาค)
วินย.๓/๑-๕๐๔/๑-๒๖๗	= วินยปิฎก ภิกขุณีวิงฺค
วินย.๔/๑-๒๕๒/๑-๓๖๒	= วินยปิฎก มหาวคฺค (ปรจฺมภาค)
วินย.๕/๑-๒๖๑/๑-๓๕๖	= วินยปิฎก มหาวคฺค (ทุติยภาค)
วินย.๖/๑-๖๙๔/๑-๓๗๔	= วินยปิฎก จุลลวคฺค (ปรจฺมภาค)
วินย.๗/๑-๖๖๔/๑-๔๒๓	= วินยปิฎก จุลลวคฺค (ทุติยภาค)
วินย.๘/๑-๑๓๖๖/๑-๕๕๕	= วินยปิฎก ปริวาร

๒. สุตตนฺตปิฎก

ที.ที.๙/๑-๓๘๕/๑-๓๑๒	= ทีฆนิกาย สীগฺกขนฺธวคฺค
ที.ม.๑๐/๑-๔๗๕/๑-๓๔๒	= ทีฆนิกาย มหาวคฺค
ที.ปา.๑๑/๑-๓๓๐/๑-๓๙๖	= ทีฆนิกาย ปาฎิกวคฺค
ม.มฺ.๑๒/๑-๕๖๖/๑-๖๑๑	= มชฺฌนิกาย มฺลปณฺธนาสก
ม.ม.๑๓/๑-๗๕๙/๑-๖๘๙	= มชฺฌนิกาย มชฺฌนปณฺธนาสก
ม.ปุ.๑๔/๑-๘๖๕/๑-๕๔๘	= มชฺฌนิกาย อุปรินฺธนาสก

²¹³⁹ ผู้ต้องการ Bibliography ของคัมภีร์ฉบับภาษาอังกฤษ ซึ่งจัดตามแนวเดียวกันนี้ พึงดู Christmas Humphreys, ed. *A Buddhist Students' Manual* (London: The Buddhist Society, 1956), pp.228-240.

²¹⁴⁰ พิมพ์ครั้งแรก ที่โรงพิมพ์พาณิชย์สุภาพผล; ครั้งที่ ๒ พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย เริ่มแต่ พ.ศ.๒๔๙๘

- ถึ.ถึ.๑๕/๑-๙๕๗/๑-๓๕๓ = ลัญจตุตถนิกาย สคาถาคัค
- ถึ.ถึ.๑๖/๑-๗๒๗/๑-๓๓๒ = ลัญจตุตถนิกาย นันทนาคัค
- ถึ.ถึ.๑๗/๑-๖๑๑/๑-๓๔๐ = ลัญจตุตถนิกาย ขนุทธาวาคัค
- ถึ.ถึ.๑๘/๑-๘๐๓/๑-๔๘๙ = ลัญจตุตถนิกาย สฬายตนาถาคัค
- ถึ.ถึ.๑๙/๑-๑๘๐๓/๑-๕๘๙ = ลัญจตุตถนิกาย มหาวารวาคัค

- ถึ.ถึ.๒๐/๑-๒๔๔/๑-๖๐ = องคตุตถนิกาย เอกนินปาต
- ถึ.ถึ.๒๑/๒๔๕-๔๓๙/๖๑-๑๒๕ = องคตุตถนิกาย ทุกนินปาต
- ถึ.ถึ.๒๒/๔๔๐-๕๕๙/๑๒๗-๓๘๕ = องคตุตถนิกาย ติกนินปาต
- ถึ.ถึ.๒๓/๑-๒๗๔/๑-๓๔๖ = องคตุตถนิกาย จตุกนินปาต
- ถึ.ถึ.๒๔/๑-๒๗๑/๑-๓๐๙ = องคตุตถนิกาย ปญจกนินปาต
- ถึ.ถึ.๒๕/๒๗๒-๔๐๑/๓๑๑-๕๐๓ = องคตุตถนิกาย ฉกนินปาต
- ถึ.ถึ.๒๖/๑-๙๐/๑-๑๕๐ = องคตุตถนิกาย สตุตถกนินปาต
- ถึ.ถึ.๒๗/๑-๒๐๔/๑๕๑-๓๖๑ = องคตุตถนิกาย อฏฐกนินปาต
- ถึ.ถึ.๒๘/๒๐๕-๒๘๓/๓๖๓-๔๘๗ = องคตุตถนิกาย นวกนินปาต
- ถึ.ถึ.๒๙/๑-๒๐๗/๑-๓๓๔ = องคตุตถนิกาย ทสกนินปาต
- ถึ.ถึ.๓๐/๒๐๘-๒๓๑/๓๓๕-๓๙๓ = องคตุตถนิกาย เอกาทสกนินปาต

- ถึ.ถึ.๓๑/๑-๑๐/๑-๑๕ = ชุททนิกาย ชุททกปาจ
- ถึ.ถึ.๓๒/๑๑-๓๗/๑๕-๗๒ = ชุททนิกาย ฐมมปาท
- ถึ.ถึ.๓๓/๓๘-๑๗๘/๗๓-๒๒๘ = ชุททนิกาย อุทาน
- ถึ.ถึ.๓๔/๑๗๙-๒๙๓/๒๒๙-๓๒๓ = ชุททนิกาย อิติวุตถก
- ถึ.ถึ.๓๕/๒๙๔-๔๔๔/๓๒๔-๕๕๘ = ชุททนิกาย สุตตนินปาต
- ถึ.ถึ.๓๖/๑-๘๕/๑-๑๕๖ = ชุททนิกาย วิมานวตถุ
- ถึ.ถึ.๓๗/๑๖๖-๑๓๖/๑๕๗-๒๕๙ = ชุททนิกาย เปตวตถุ
- ถึ.ถึ.๓๘/๑๓๗-๔๐๑/๒๖๐-๔๔๑ = ชุททนิกาย เถรคาถา
- ถึ.ถึ.๓๙/๒๖๖/๔๐๒-๔๗๔/๔๔๒-๕๐๗ = ชุททนิกาย เถรีคาถา
- ถึ.ถึ.๔๐/๑-๒๕๕๙/๑-๕๗๑ = ชุททนิกาย ชาตก (เอก-จตุตถาลีสนินปาต)
- ถึ.ถึ.๔๑/๑-๑๒๖๙/๑-๕๕๓ = ชุททนิกาย ชาตก (ปญญาส-มหานินปาต)
- ถึ.ถึ.๔๒/๑-๙๘๗/๑-๖๓๐ = ชุททนิกาย มหานินทเทส
- ถึ.ถึ.๔๓/๑-๘๒๑/๑-๔๒๙ = ชุททนิกาย จุฬนินทเทส
- ถึ.ถึ.๔๔/๑-๗๔๑/๑-๖๔๒ = ชุททนิกาย ปฏีสสมภิกขาคัค
- ถึ.ถึ.๔๕/๑-๔๑๒/๑-๕๗๔ = ชุททนิกาย อปทาน (ปรคมภาค)
- ถึ.ถึ.๔๖/๑-๑๘๐/๑-๔๐๒ = ชุททนิกาย อปทาน (หุตติยภาค)
- ถึ.ถึ.๔๗/๑-๒๘/๔๐๓-๕๕๙ = ชุททนิกาย พุทธรวัต
- ถึ.ถึ.๔๘/๑-๓๖/๕๕๑-๕๕๘ = ชุททนิกาย จริยาปิฎก

๓. อภิธรรมปิฎก

ขมิ.ถึ.๓๔/๑-๙๘๗/๑-๓๘๑	= อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี
ขมิ.วิ.๓๕/๑-๑๑๑๘/๑-๕๕๘	= อภิธรรมปิฎก วิกงค
ขมิ.ฐา.๓๖/๑-๕๑๕/๑-๑๒๘	= อภิธรรมปิฎก ฐาตุกถา
ขมิ.ปุ.๓๖/๑-๑๕๒/๑๒๙-๒๓๖	= อภิธรรมปิฎก ปุคฺคลปญฺจตฺติ
ขมิ.ก.๓๗/๑-๑๘๙๗/๑-๖๖๒	= อภิธรรมปิฎก กถาวตฺถุ
ขมิ.ย.๓๘/๑-๑๕๕๑/๑-๗๕๓	= อภิธรรมปิฎก ยมก (ปจฺจมาค)
ขมิ.ย.๓๙/๑-๑๔๕๔/๑-๕๕๖	= อภิธรรมปิฎก ยมก (หุติยมาค)
ขมิ.ป.๔๐/๑-๑๗๖๗/๑-๕๗๖	= อภิธรรมปิฎก ปญฺจาน (ปจฺจมาค)
ขมิ.ป.๔๑/๑-๒๒๖๘/๑-๖๔๗	= อภิธรรมปิฎก ปญฺจาน (หุติยมาค)
ขมิ.ป.๔๒/๑-๗๓๐/๑-๔๒๘	= อภิธรรมปิฎก ปญฺจาน (ตฺติยมาค)
ขมิ.ป.๔๓/๑-๘๗๖/๑-๕๓๑	= อภิธรรมปิฎก ปญฺจาน (จตุตฺถมาค)
ขมิ.ป.๔๔/๑-๑๔๙/๑-๖๐๐	= อภิธรรมปิฎก ปญฺจาน (ปญฺจมาค)
ขมิ.ป.๔๕/๑-๑๔๘๘/๑-๕๓๘	= อภิธรรมปิฎก ปญฺจาน (จฺจจฺจมาค)

ในหมวดพระไตรปิฎก หรือพระบาลีนี้ มีอยู่ ๓ คัมภีร์ ที่ตำนานถือว่า เป็นผลงานของพระเถระจำเพาะองค์ คือ

- **นิตเทส** (มหานิทเทส และ จุฬนิตเทส) และ **ปฎิสัมภิตามัคคี** ว่าเป็นผลงานของพระสารีบุตร อัครสาวก
- **กถาวัตถุ** (ในอภิธรรมปิฎก) ว่าเป็นผลงานของพระโมคคัลลีสุนทรติสสเถระ สมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ ประมาณ พ.ศ.๒๓๖

รวมเนื้อพระไตรปิฎกบาลีอักษรไทย ๔๕ เล่ม = ๒๑,๙๒๖ หน้า (วินัยปิฎก ๓,๓๕๑ หน้า; สุตตันตปิฎก ๑๒,๐๗๗ หน้า; อภิธรรมปิฎก ๖,๕๙๘ หน้า)

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง. ๔๕ เล่ม. กรุงเทพฯ: กรมการศาสนา, พ.ศ. ๒๕๑๔ (พิมพ์ครั้งที่ ๒)

ข. คัมภีร์รุ่นก่อนอรรถกถา

คัมภีร์ต่อไปนี้ ชาวพุทธบางประเทศ เช่น พม่า จัดรวมอยู่ในพระไตรปิฎกด้วย คือ

- เนตติ.๑-๒๘๙** = **เนตติปกรณ์** (ว่าเป็นของพระมหากัจจายนเถระ ในพุทธกาล). กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพล ในบริเวณวัดสระเกศ, พ.ศ. ๒๕๒๓.
- เปฏก.๑-๒๓๙** = **เปฏโกปเทศปกรณ์** (ว่าเป็นของพระมหากัจจายนเถระ ในพุทธกาล). กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพล ในบริเวณวัดสระเกศ, พ.ศ.๒๕๒๓.
- มิลินท.๑-๕๓๔** = **มิลินทปญฺหา** (พระนาคเสนเถระ ประมาณ พ.ศ.๕๐๐). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.๒๕๖๖.

ค. คัมภีร์รุ่นอรรถกถา ฎีกา และต่อๆ มา

คัมภีร์รุ่นนี้ มีจำนวนมากมายาวมายิ่ง ในที่นี้จะกล่าวถึงเพียงบางส่วน โดยเฉพาะที่ได้อ้างอิงในหนังสือนี้ และได้พิมพ์เป็นเล่มอักษรไทย ซึ่งเป็นจำนวนน้อย (ส่วนมากยังอยู่ในใบลาน) ยุคนี้ (ยุคแปล กลับจากภาษาสิงห์ เป็นภาษาบาลี) ถือว่า เริ่มตั้งแต่พระพุทโธศาจารย์ ก่อน พ.ศ. ๑๐๐๐ เล็กน้อย²¹⁴¹

พิเศษ: ปกรณ์พิเศษ และคัมภีร์ที่เนื่อง

วิสุทธิ. ๑/๑-๒๙๑; ๒/๑-๒๙๔; ๓/๑-๓๙๖ = *วิสุทธิมคค ปกรณ์วิเสส* (พระพุทโธศาจารย์). ๓ ภาค.
กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๔๘๒ (ครั้งที่ ๒).²¹⁴²

วิสุทธิ.ฎีกา ๑/๑-๔๑๔; ๒/๑-๓๕๐; ๓/๑-๖๕๙ = *ปรมตถมณัฐสา มหาฎีกา* (พระธรรมบาล แห่งชมพูทวีป ตอนใต้). ๓ ภาค. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๐๕ (ครั้งที่ ๒), ๒๕๐๗ (ครั้งที่ ๑), ๒๕๐๘ (ครั้งที่ ๒).

๑. สายพระวินัย

วินย.ป. ๑/๑-๖๓๐; ๒/๑-๕๖๙; ๓/๑-๖๓๖ = *สมนตปาสาทิกา วินยญจกถา* (พระพุทโธศาจารย์). ๓ ภาค.
กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๔๙๖ (ครั้งที่ ๓), ๒๔๙๗ (ครั้งที่ ๓), ๒๔๙๗ (ครั้งที่ ๖).

วินย.ฎีกา ๑/๑-๗๑๘; ๒/๑-๕๖๓; ๓/๑-๔๑๗; ๔/๑-๓๖๙ = *สารตถทีปนี วินยฎีกา* (พระสารีบุตรเถระ แห่งลังกาทวีป). ๔ ภาค. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๑๑ (ครั้งที่ ๒), ๒๕๑๑ (ครั้งที่ ๒), ๒๕๑๑ (ครั้งที่ ๒), ๒๕๒๑ (ครั้งที่ ๓).

วิมตี. ๑-๕๖๓ (ยังไม่จบ) = *วิมตีวินยวินยฎีกา* (พระกัสสปเถระ แห่งแคว้นโจฬะ ชมพูทวีปตอนใต้). ภาค ๑.
กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพล, พ.ศ. ๒๕๒๓ (ครั้งที่ ๑).

วินย.โยชนา ๑/๑-๕๙๘; ๒/๑-๖๖๙ = *สมนตปาสาทิกาย อตถโยชนา* (พระญาณกิตติ แห่งเชียงใหม่ พ.ศ. ๒๐๐๐ เศษ). ๒ ภาค. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๔๙๕ (ครั้งที่ ๒), ๒๔๙๗ (ครั้งที่ ๒).

กงขา. ๑/๑-๒๒๕ (ยังไม่จบ) = *กงขาวิตรณี ปาติโมกขวณณนา มาติกญจกถา* (พระพุทโธศาจารย์). ภาค ๑. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, พ.ศ. ๒๔๘๔ (ครั้งที่ ๑).

๒. สายพระสูตร

ที.ป. ๑/๑-๕๖๔; ๒/๑-๕๕๐; ๓/๑-๓๓๖ = *สุมงคลวิถาสินี ทีฆนิกายญจกถา* (พระพุทโธศาจารย์). ๓ ภาค.
กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๔๖๒ (ครั้งที่ ๑).

ม.ป. ๑/๑-๔๑๓; ๒/๑-๕๗๐; ๓/๑-๗๕๔ = *ปปัญจสูทนี มัชฌิมนิกายญจกถา* (พระพุทโธศาจารย์). ๓ ภาค.
กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๔๖๓ (ครั้งที่ ๑).

ถึ.ป. ๑/๑-๔๑๗; ๒/๑-๕๒๗; ๓/๑-๕๒๑ = *สารตถปปกาสินี ถึยุดตนิกายญจกถา* (พระพุทโธศาจารย์). ๓ ภาค.
กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๔๖๓ (ครั้งที่ ๑).

ปจ.ป. ๑/๑-๕๘๘; ๒/๑-๕๑๔; ๓/๑-๔๕๑ = *มิเนรณุปฺรณี องคุตตรนิกายญจกถา* (พระพุทโธศาจารย์). ๓ ภาค.
กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๔๖๓ (ครั้งที่ ๑).

²¹⁴¹ ความจริง อรรถกถามีในลังกามาแล้ว พระพุทโธศาจารย์แปลจากภาษาสิงห์หลเป็นมคธ อีกต่อหนึ่ง

²¹⁴² ว่าโดยเนื้อหา มักจัดวิสุทธิมคคค์เข้าในสายอภิธรรม.

- ขุททก.อ. ๑-๒๘๔ = *ปรมตถโชติกา ขุททกปาฐวณณนา, ขุททกนิกายจกเถา* (พระพุทโธเสถียร).
กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๔๖๓ (ครั้งที่ ๑).
- ข.อ. ๑-๔/๑-๖๐๘; ๕-๘/๑-๖๒๘ = *ธมมปทจกเถา* (พระพุทโธเสถียร แปลจากภาษาสิงห์). ๘ ภาค.
กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๔๕๗-๒๔๖๒ (ครั้งที่ ๒-๕).
- อ.อ., อุทาน อ. ๑-๕๕๒ = *ปรมตถทีปนี อุทานวณณนา, ขุททกนิกายจกเถา* (พระธรรมบาลเถระ).
กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๔๖๕ (ครั้งที่ ๑).
- อิตติ.อ. ๑-๔๘๘ = *ปรมตถทีปนี อิติวุตตวณณนา, ขุททกนิกายจกเถา* (พระธรรมบาลเถระ). กรุงเทพฯ:
มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๔๖๓ (ครั้งที่ ๑).
- สุตต.อ. ๑/๑-๓๓๑; ๒/๑-๕๓๓ = *ปรมตถโชติกา สุตตนิปาตวณณนา, ขุททกนิกายจกเถา* (พระพุทโธเสถียร). ๒ ภาค. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๔๖๘ (ครั้งที่ ๑).
- วิมาน.อ. = *ปรมตถทีปนี วิมานวตถวณณนา, ขุททกนิกายจกเถา* (พระธรรมบาลเถระ). ฉบับอักษรไทย
ยังไม่ได้พิมพ์.
- เปต.อ. = *ปรมตถทีปนี เปตวตถวณณนา, ขุททกนิกายจกเถา* (พระธรรมบาลเถระ). ฉบับอักษรไทยยัง
ไม่ได้พิมพ์.
- เถร.อ. ๑/๑-๒๐๓ (ยังไม่จบ) = *ปรมตถทีปนี เถรคาถาตถวณณนา, ขุททกนิกายจกเถา* (พระธรรมบาล-
เถระ). ภาค ๑. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๐๘ (ครั้งที่ ๑).
- เถรี.อ. = *ปรมตถทีปนี เถรีคาถาตถวณณนา, ขุททกนิกายจกเถา* (พระธรรมบาลเถระ). ฉบับอักษรไทย
ยังไม่ได้พิมพ์.
- ชา.อ. ๑/๑-๓๔๙; ๒/๑-๔๑๕; ๓/๑-๓๖๐; ๔/๑-๕๑๖; ๕/๑-๕๔๑; ๖/๑-๓๘๑; ๗/๑-๔๕๕; ๘/๑-๔๘๓; ๙/๑-
๔๕๖; ๑๐/๑-๕๐๒ (รวม = ๔,๔๕๘ หน้า) = *ชาตจกเถา* (พระพุทโธเสถียร แปลจากภาษาสิงห์). ๑๐
ภาค. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๔๖๕-๒๔๖๗ (ครั้งที่ ๑).
- นิต.อ. ๑/๑-๓๙๑; ๒/๑-๔๐๒ = *สททมมปปชโชติกา นิตเทสวณณนา, ขุททกนิกายจกเถา* (พระอุปเสนา-
เถระ แห่งลังกาทวีป). ๒ ภาค. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๔๖๔ (ครั้งที่ ๑).
- ปฏิส.อ. ๑-๔๖๐ (ยังไม่จบ) = *สททมมปปกาสินี ปฏิสมภิตามคควณณนา, ขุททกนิกายจกเถา* (พระมหานาม-
เถระ แห่งลังกาทวีป). ภาค ๑. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๔๖๕ (ครั้งที่ ๑).
- อป.อ. = *วิสุททชนวิธาสินี อปทานวณณนา, ขุททกนิกายจกเถา* (ไม่ทราบนามผู้รจนาน). ฉบับอักษรไทย
ยังไม่ได้พิมพ์.
- พุทฺธ.อ. ๑-๕๔๗ = *มจฺรตถวิธาสินี พุทฺธวณณนา, ขุททกนิกายจกเถา* (พระพุทโธทัตเถระ แห่งแคว้น
โจฬะ). กรุงเทพฯ: มุลินธิภูมิพอล, พ.ศ. ๒๕๒๒ (ครั้งที่ ๑).
- จริยา.อ. = *ปรมตถทีปนี จริยาปฏิทวณณนา, ขุททกนิกายจกเถา* (พระธรรมบาลเถระ). ฉบับอักษรไทยยัง
ไม่ได้พิมพ์.
- มจฺค.อ. ๑/๑-๓๙๐; ๒/๑-๔๘๒ = *มจฺคตถทีปนี มจฺคตถวณณนา* (พระสิริมังคลาจารย์ แห่งเชียงใหม่
พ.ศ. ๒๐๐๐ เป็นต้น). ๒ ภาค. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๔๙๘, ๒๕๑๕.

๓. สายพระอภิธรรม

สงคณิ.อ. ๑-๕๙๘ = *อภุจสาลินี ฌมมสังคณีนวณณนา, อภิธมมฏจกถา* (พระพุทธโฆสจารย์). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๔๖๒ (ครั้งที่ ๑).

วิญจ.อ. ๑-๖๓๑ = *สมโมหวิโนทนี วิงคควณณนา, อภิธมมฏจกถา* (พระพุทธโฆสจารย์). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๔๖๕ (ครั้งที่ ๑).

ปญจ.อ. ๑-๖๗๗ = *ปรมตถทีปนี ธาตุกถาทีปญจปกรณฎจกถา* (พระพุทธโฆสจารย์) กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๔๖๕ (ครั้งที่ ๑).

สงคท. ๑-๕๙ = *อภิธมมตถสงคท* (พระอรุณทเถระ แห่งลังกาทวีป). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๔๙๗ (ครั้งที่ ๒).

สงคท.ฎีกา. ๖๑-๒๓๙ = *อภิธมมตถวิภาวินี อภิธมมตถสงคทฎีกา* (พระสุมังคลาจารย์ แห่งลังกาทวีป). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๔๙๗ (ครั้งที่ ๒).

ปญจิกา ๑/๑-๖๐๑; ๒/๑-๗๒๔; ๓/๑-๖๑๘ = *ปญจิกา อภิธมมตถวิภาวินีอุตถโยชนา* (พระญาณกิตติ แห่งเชียงใหม่). ๓ ภาค. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๔๗๔ (ครั้งที่ ๑), ๒๔๗๖ (ครั้งที่ ๑), ๒๕๐๕ (ครั้งที่ ๑).

สงคณิ.มูถ. ๑-๓๑๕ = *ฌมมสังคณีนมูถฎีกา* (พระอานันทาจารย์ ชาวอินเดีย). กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพล, พ.ศ. ๒๕๒๒ (ครั้งที่ ๑).

สงคณิ.อนุ. ๑-๓๔๕ = *ฌมมสังคณีนอนุฎีกา* (พระจุลธรรมपालเถระ). กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพล, พ.ศ. ๒๕๒๒ (ครั้งที่ ๑).

๔. ลัทธศาสตร์

รูปสิทธิ. ๑-๓๙๓ (+๑๔๑) = *รูปสิทธิปกรณ์* (พระพุทธชัยเถระ แห่งชมพูทวีปตอนใต้). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรประเสริฐ, พ.ศ. ๒๕๐๗ (ครั้งที่ ๑).

หมายเหตุ: ในเชิงอรรถหลายแห่ง เมื่อบอกคัมภีร์ที่มา (อาคตสถาน) ฉบับอักษรพม่า หรือฉบับอักษรโรมันของอังกฤษ มีข้อความในวงเล็บต่อท้ายว่า “(ฉบับไทยยังไม่พิมพ์)” พึงทราบว่า ข้อความนี้มีมาแต่เดิมในการพิมพ์ครั้งที่ ๑ ของ *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ* พ.ศ. ๒๕๒๕ ครั้นถึงเวลานี้ พ.ศ. ๒๕๕๔ คัมภีร์เหล่านั้นมีการตีพิมพ์ในอักษรไทยทยอยเพิ่มขึ้นมาหลายคัมภีร์แล้ว แต่ในการพิมพ์ *พุทธธรรมฯ* ในปี ๒๕๕๔ นี้ ยังไม่ได้สอบเทียบที่มาเหล่านั้น จึงคงข้อความในวงเล็บต่อท้ายไว้ตามเดิมก่อน

บันทึกของผู้เขียน

ความเป็นมา - คำชี้แจง - ความคิดเห็นเบื้องต้น - อนุโมทนา

(ในการพิมพ์ครั้งแรก ของฉบับปรับปรุงและขยายความ พ.ศ. ๒๕๒๕)

หนังสือพุทธธรรมเล่มนี้ เป็นฉบับแก้ไขเพิ่มเติมและขยายความ ของหนังสือชื่อเดียวกัน ซึ่งได้พิมพ์เผยแพร่เมื่อ ๑๐ ปีล่วงแล้ว คือ ใน พ.ศ. ๒๕๑๔ ครั้งผู้เขียนอยู่ในนาม พระศรีวิสุทธิโมลี

พุทธธรรมฉบับเดิม นั้น รวมอยู่ในหนังสือชุด "วรรณไวทยาการ" ซึ่งเป็นชุมนุมบทความทางวิชาการ ที่โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย จัดพิมพ์ถวาย พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ในโอกาสที่พระชนม์ครบ ๘๐ พรรษาบริบูรณ์ วันที่ ๒๕ สิงหาคม ๒๕๑๔

หลังจากนั้น พุทธธรรมฉบับเดิม ได้มีการจัดพิมพ์อีก ๒ ครั้ง คือ คณะสงฆ์วัดพลับพลาชัย พิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ พระศีลขันธโรภิต (วิรัชต์ ลีริทฺโต) วันเสาร์ที่ ๓ เมษายน ๒๕๑๙ และกรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระวันรัต (ทรัพย์ โสภกมหาเถร) วัดสังฆวิศยาราม วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน ๒๕๒๐

พุทธธรรมฉบับปัจจุบันนี้ มีเนื้อหามากขึ้นเป็นประมาณ ๖ เท่าตัว ของฉบับเดิม²¹⁴³ ทั้งนี้ เนื้อหาส่วนเดิมได้รับการแก้ไขปรับปรุงให้ชัดเจนยิ่งขึ้น และมีส่วนที่เขียนขยายความบ้าง เสริมแทรกเพิ่มเข้ามาบ้าง อีกมากมาย ทำให้พุทธธรรมที่พิมพ์ครั้งนี้ เป็นเหมือนหนังสือเล่มใหม่ อย่างน้อยก็มีส่วนที่เพิ่มเติมใหม่ มากกว่าส่วนที่เป็นของเดิมหลายเท่า

ความเป็นมาของการพิมพ์ "พุทธธรรม ฉบับแก้ไขเพิ่มเติมและขยายความ" นี้ มีโดยย่อว่า เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๕๒๑ ศาสตราจารย์ระวี ภาวิไล ในนามของคณะระดมธรรม ได้ติดต่อกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ที่ถือลิขสิทธิ์หนังสือพุทธธรรมแต่เดิม ขออนุญาตพิมพ์หนังสือพุทธธรรมเผยแพร่ใหม่ โดยไม่หวังผลกำไร ซึ่งศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก ประธานกรรมการมูลนิธิฯ ก็ได้กรุณาเอื้อเพื่อแจ้งขอความเห็นชอบจากผู้เขียน

ต่อมา ท่านผู้ขออนุญาตพิมพ์ ได้พบสนทนาอุปจฉายเรื่องนี้จะผู้เขียน ผู้เขียนได้อนุโมทนา แต่ขอเวลาให้ท่านรับรองการพิมพ์ไว้สักหน่อย เพื่อถือโอกาสแก้ไขเพิ่มเติมความบางตอน ซึ่งในการพิมพ์ครั้งแรกได้เขียนอย่างเร่งรีบ และทั้งได้มีข้อคิดเพิ่มเติมหลายประการ ระหว่างช่วงเวลายาวนานที่ผ่านมา นับแต่การพิมพ์ครั้งแรกนั้น ซึ่งท่านผู้ศรัทธาจัดพิมพ์ ก็ได้ผ่อนตามโดยเอื้อเพื่อ ทั้งที่ได้เตรียมการเกี่ยวกับทุนเป็นต้นรอไว้แล้ว คราวนั้นผู้เขียนกะเวลาลำหรับการแก้ไขเพิ่มเติมไว้ว่า จะเสร็จภายในประมาณ ๓ เดือน

เมื่อจะเริ่มงานแก้ไขเพิ่มเติมหนังสือพุทธธรรมนั้น ผู้เขียนมีงานเขียนหนังสือค้างอยู่หลายเล่ม เป็นเหตุให้ในเวลาก่อนหน้านั้นหลายเดือน ได้เลือกที่จะรื้อฟื้นงานสารานุกรมพุทธศาสตร์ (เริ่มเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗) ขึ้นทำต่อก่อน และเพื่อให้งานนั้นสำเร็จแน่นอน จึงตั้งข้อกำหนดเอากับตนเองว่า จะไม่รับเทศน์ พูด (บรรยาย หรือปาฐกถา) และสอนจนกว่างานเขียนจะเสร็จ อย่างน้อยสารานุกรมนั้นอย่างหนึ่ง

โดยนัยนี้ การแก้ไขเพิ่มเติมหนังสือพุทธธรรม จึงเป็นงานซึ่งแทรกเข้ามา ในขณะที่งานเขียนสารานุกรมพุทธศาสตร์เสร็จสิ้นไปแล้วประมาณ ๑๙๐ หน้ากระดาษพิมพ์ดีด (จบอักษร ก. และประวัติพุทธศาสนาในบางประเทศ)

อย่างไรก็ดี การแก้ไขเพิ่มเติมหนังสือพุทธธรรมทำได้เสร็จสิ้นในระยะเวลาที่คาดหมายไม่ แต่ได้ยึดเยื้อเรื่อยมาเปลี่ยนฐานะจากงานแทรก กลายเป็นงานยืน นับถึงเสร็จสิ้นบัดนี้ครบ ๓ ปี งานเขียนสารานุกรมพุทธศาสตร์จึงชะงักค้างเติ่งอยู่ และข้อกำหนดต่างๆ ที่ตั้งไว้เพื่องานนั้น ก็ได้โอนมาใช้กับหนังสือพุทธธรรมนี้แทนที่

²¹⁴³ พุทธธรรมฉบับนี้ พิมพ์ด้วยตัวคอมพิวเตอร์ พิมพ์เฉพาะเนื้อหนังสือหนา ๑,๐๔๒ หน้า ถ้าพิมพ์ด้วยระบบเรียงพิมพ์ธรรมดา จะหนาประมาณ ๑,๖๐๐ หน้า

อย่างไรก็ตาม การที่งานแรกได้กลายเป็นงานหลัก เวลาที่คาดไว้ ๓ เดือน ได้กลายเป็น ๓ ปี และการแก้ไขเพิ่มเติม ได้กลายเป็นโครงการทำงานใหม่เช่นนี้ ได้มีผลสะท้อนและผลกระทบบางอย่างที่ขอกกล่าวถึงไว้ คือ

๑. ผลในด้านตัวผู้เขียนเอง งานหลักที่กำลังทำอยู่ขณะนั้น คือ สารานุกรมพุทธศาสตร์ หยุดชงัก และขาดตอนลงอีก ดังกล่าวข้างต้น แต่ข้อนี้ไม่เป็นความเสียหายอย่างใด เพราะหนังสือพุทธธรรมก็เป็นงานที่ตั้งใจอยู่แล้วว่าจะทำต่อไป จึงเท่ากับเป็นเพียงการสลับลำดับงานเท่านั้น

๒. ผลต่อผู้มีศรัทธาจัดพิมพ์ ทำให้ต้องใช้ขันติธรรมรอคอยเป็นเวลายาวนาน และเป็นภาระมากขึ้นในด้านการหาทุนจัดพิมพ์เพิ่มใหม่อีก มากยิ่งกว่าส่วนที่ได้เตรียมไว้แล้วสำหรับพิมพ์พุทธธรรมเล่มเดิม ทั้งในแง่ของเนื้อหนังสือที่เพิ่มขึ้น และในแง่ของราคาค่าพิมพ์ที่แพงขึ้นเรื่อยๆ แข่งกับเวลาที่ผ่านไป

ในข้อนี้ ผู้เขียนจำเป็นต้องขอภัยที่อาจจะได้ก่อให้เกิดความยุ่งยากลำบากต่างๆ อันเนื่องมาจากความล่าช้านั้น และขออนุโมทนาต่อศาสตราจารย์ ภาวไล ที่ท่านตามใจผู้เขียนในเรื่องเวลา และรับภาระต่างๆ ที่กล่าวแล้วด้วยความเต็มใจ

๓. ผลต่องาน คือหนังสือพุทธธรรมนี้ เพราะเหตุที่เข้ามาในฐานะเป็นงานแรก ซึ่งตั้งใจว่าจะแก้ไขเพิ่มเติมเพียงเท่าที่จำเป็น และคาดเวลาไว้เพียงระยะสั้นๆ ประมาณ ๓ เดือน จึงมิได้จัดวางโครงเรื่องใหญ่ขึ้นใหม่ งานเริ่มด้วยการแก้ไขเพิ่มเติมเล็กๆ น้อยๆ ที่นั่นบ้าง ที่นี้บ้าง กระจายกันไป ต่อจากนั้น ความเดิมส่วนใดเห็นว่าสั้นนัก ก็เขียนขยายออกไป เรื่องใดยังไม่เห็นสมควรรู้ ก็เขียนแทรกเข้าใหม่ทั้งเรื่อง

ยิ่งเขียนไป งานก็ยิ่งบานปลายออกไป ผลปรากฏว่า บางเรื่องที่เคยครั้งก่อนเคยสั้น กลับกลายเป็นยาวมาก บางเรื่องที่เคยครั้งก่อนนั้นยาวมาก กลับกลายเป็นสั้นไป เรื่องที่เพิ่มเข้าใหม่บางเรื่อง ยาวกว่าเรื่องที่มีในฉบับเก่า ส่วนเพิ่มบางเรื่องในบทต้นๆ เขียนภายหลังส่วนเพิ่มในบทข้างปลาย บางบทที่อาจขยายความได้มาก แต่ไม่อยู่ในข่ายที่จะแก้ไขเพิ่มเติม ก็คงอยู่อย่างเดิม บทที่เกือบจะไม่เปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมเลย ได้แก่ บทที่ ๓ ไตรลักษณ์ ถัดนั้นไป ได้แก่ บทที่ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ซึ่งมีแก้ไขเพิ่มเติมเพียงส่วนน้อย

อย่างไรก็ตาม แม้จะเพิ่มเติมอย่างกระจัดกระจาย และไม่ได้เตรียมวางโครงเรื่องก่อนเริ่มงานใหม่ แต่ก็ยังคุมโครงเรื่องอยู่ได้ คือ อยู่ในโครงใหญ่เดิมที่วางไว้ตั้งแต่เขียนครั้งแรก ซึ่งเป็นโครงเรื่องที่ครอบคลุมความได้กว้างขวาง และมีเค้าโครงทั่วไปที่อยู่ในใจของผู้เขียนเอง เมื่อเขียนเพิ่มไปแรกไป ก็จัดเข้าโครงเรื่องนั้นไปด้วยพร้อมกัน

โดยนัยนี้ ส่วนที่อาจถือได้ว่าเป็นความยังไม่เรียบร้อยบางอย่าง ก็มีเพียงความล็กเล็ก ๆ น้อยๆ คือ ความบางบทบางตอน ยังมีความยาวสั้นไม่สม่ำเสมอ หรือไม่ได้ส่วนกัน ๑ เนื้อความบางอย่างปรากฏซ้ำๆ ในต่างบทต่างตอน ๑ การสะกดคำศัพท์ธรรม แม้จะถูกต้อง แต่ไม่ลงเป็นแบบเดียว จึงอาจสะดุด และขัดตาบ้าง ๑

หนังสือนี้เต็มไปด้วยหลักฐานที่มาก หรืออ้างอิงคัมภีร์มากมาย จนหลายท่านอาจเห็นว่าเกินจำเป็น การที่ทำเช่นนั้นมิใช่เป็นการยึดมั่นติดคัมภีร์ หรือเกาะตำราแน่น โดยถือว่า เมื่อเป็นคัมภีร์แล้ว ต้องถูกต้องตายตัว

เป็นการแน่นอนว่า ในคัมภีร์ที่ล่วงเวลามาแสนนาน โดยเฉพาะคัมภีร์รุ่นหลังๆ ย่อมจะมีส่วนที่คลาดเคลื่อน บันทึกผิด เดิมพลาด ปนอยู่ด้วยบางส่วน แต่กระนั้น คัมภีร์ทั้งหลายก็เป็นหลักฐานสำคัญมาก และความสำคัญนั้นก็ลดหลั่นกันเป็นระดับๆ ตามฐานะ และยุคสมัยของคัมภีร์เหล่านั้น²¹⁴⁴

ถ้าเราถือว่าความคิดเห็นของเราสำคัญ เราก็ไม่อาจปฏิเสธความสำคัญของคำอธิบาย และทัศนะในคัมภีร์เหล่านั้น เพราะท่านผู้รวบรวมเรียบเรียงและบันทึกคัมภีร์เหล่านั้น ก็เป็นบุคคล และมักเป็นบุคคลผู้รู้ ซึ่งหลายท่านสามารถเป็นตัวแทนของวงการศึกษาพระพุทธศาสนาสมัยนั้นๆ อีกทั้งอยู่ในยุคที่ใกล้คำสอนเดิมแท้ยิ่งกว่าเรา

²¹⁴⁴ อ้างคัมภีร์อีกว่า โบราณท่านจัดลำดับความสำคัญของหลักฐานไว้ เป็น ๑. *พาหัจจบท* (สูตร หรือความที่ยกมาจากพระบาลี) ๒. *รส* (ความที่สอดคล้องกับสูตร) ๓. *อาจริยวงส์* (= อัจจริยวาท) ๔. *อธิบาย* (อัตโนมัตติ) ๕. *การณตรีย* (เหตุผลประกอบของ ๔ อย่างนั้น), ดู มลินท.๒๐๓ แต่ฉบับอักษรไทย ข้อความตอนอธิบายตกหายไป พึงดู Miln.148; ในสมัยอรรถกถา จัดเป็น ๑. *สูตร* (= พระไตรปิฎก) ๒. *สูตรานุโลม* (ข้อที่สอดคล้องกับสูตร) ๓. *อาจริยวาท* (=อรรถกถา) ๔. *อัตโนมัตติ*, ดู ที่.๒/๒๑๙; และพึงดูหลักมหาปเทศ ๔ ด้วย (ที่.ม.๑๐/๑๑๓/๑๔๔; อิง.จตุกก.๒๑/๑๘๐/๒๒๗ และแบบวินัย ๕/๙๒/๑๓๑)

การอ้างหลักฐานไว้มาก เป็นการยอมรับความสำคัญ ของสิ่งที่สำคัญ ตามฐานะแห่งความสำคัญของสิ่งนั้นๆ ถ้าเป็นคัมภีร์รุ่นหลังๆ ก็เป็นการที่เรายอมรับฟังความคิดเห็นของท่านผู้อื่นด้วย เรื่องราวส่วนใดต้องการหลักฐาน ก็เป็นอันได้ให้หลักฐานไว้แล้ว ไม่ต้องเถียงกันในแง่ไหนอีก เรื่องราวส่วนใดควรแก่การแสดงทัศนะ ก็ได้เปิดโอกาสแก่ทัศนะที่ได้เคยมีมาแล้ว

พระพุทธศาสนาสอนว่า ไม่ควรปลงใจเชื่อด้วยการอ้างตำรา หรืออย่าเชื่อเพียงเพราะอ้างคัมภีร์ คือ อย่าเชื่อตำราลงไป บางท่านตีความเลยไปว่า พระพุทธศาสนาสอนไม่ให้เชื่อตำรา หรืออย่าเชื่อตำรา

ความจริง ทั้งการเชื่อตำรา และการไม่เชื่อตำรา ถ้าทำโดยขาดวิจยารณญาณ ก็สามารถเป็นความมกมายได้ด้วยกันทั้งคู่ คือ เชื่ออย่างมกมาย และไม่เชื่ออย่างมกมาย

ทางปฏิบัติที่รอบคอบ และไม่ผิด ในการไม่เชื่อตำรา ก็คือ ไม่ให้เป็นการไม่เชื่ออย่างเลื่อนลอย ก่อนจะตัดสินใจหรือแม้ตัดขาดกับตำรา ควรศึกษาให้ชัดเจนตลอดก่อนว่า ตำราว่าอย่างไร ดูว่าท่านพูดไว้อย่างไรให้เต็มที่ก่อนแล้ว ต่อ นั้น จะตีความ หรือเห็นต่างออกไปอย่างไร ก็ว่าของเราไป โดยเฉพาะ ท่านผู้เขียนคัมภีร์ทั้งหลายล้วนลวงลับไปสิ้นแล้ว ท่านเสียเปรียบ ไม่มีโอกาสลุกขึ้นมาแสดงความเห็น หรือคอยตามโต้เถียงเรา เราจึงควรให้โอกาส โดยไปตามค้นหาแล้ว พาท่านออกมาพูดเสียให้เต็มที่ เมื่อรับฟังท่านเต็มที่แล้ว เราจะเห็นด้วย หรือไม่เห็นด้วย ก็นับว่าได้ให้ความเป็นธรรมแก่ท่านแล้วพอสมควร

ความประสงค์อีกอย่างหนึ่ง ในการแสดงหลักฐานที่มาไว้มาก หรือถือเอาคัมภีร์ที่อ้างอิงเป็นหลักเป็นแกนเป็นเนื้อตัวของหนังสือนี้ ก็เพื่อทำให้หนังสือนี้เป็นอิสระจากผู้เขียน และให้ผู้เขียนเอง ก็เป็นอิสระจากหนังสือด้วย เท่าที่จะเป็นไปได้ด้วยว่า ผู้เขียนจัดทำหนังสือนี้เป็นนักศึกษาผู้หนึ่ง ทำหน้าที่เป็นผู้สืบค้นรวบรวมเอาเนื้อหาทั้งหลายของพุทธธรรมมาส่งวางให้แก่ผู้อ่าน ถ้าสิ่งที่นำมาส่งวางให้ นั้น เป็นของแท้จริง หยิบมาถูกต้อง ผู้นำมาส่งก็หมดความรับผิดชอบ จะหายไปไหนก็ได้ ผู้ได้รับ ไม่ต้องนึกถึง ไม่ต้องมองที่ผู้นำส่งอีกต่อไป คงอยู่กับของที่เขานำมาส่งเท่านั้นว่า จะเอาไปใช้เอาไปทำอะไรอย่างไรต่อไป แต่ถ้าของส่วนใดยังไม่ใช่ตัวของแท้ที่ถูกต้อง ผู้นำส่ง ก็ยังเปลืองตัวไม่หมด ยังไม่พ้นความรับผิดชอบโดยนัยนี้ การทำให้งานและตัวเป็นอิสระจากกันได้ จึงเป็นเครื่องวัดความสำเร็จของหนังสือนี้

เท่าที่ท่ามาถึงคราวนี้ คงจะยังหวังไม่ได้ว่าจะทำตัวให้เป็นอิสระได้สิ้นเชิง แต่ก็พึงประกาศให้ทราบความมุ่งหวังไว้ ผู้เขียนนำเอาตัวพุทธธรรมมาแสดงแก่ผู้อ่านได้สำเร็จ ก็เหมือนกับได้พาผู้อ่านเข้าไปเฝ้าพระบรมศาสดาเองแล้ว ผู้อ่านก็ไม่ต้องเกี่ยวข้องกับผู้อื่นอีกต่อไป พึงตั้งใจสดับ และพิจารณาพุทธธรรมที่แสดงจากพระโอษฐ์ของพระบรมศาสดาโดยตรง

โดยเหตุที่หนักในด้านหลักฐาน หนังสือนี้จึงเน้นในด้านหลักการและวิธีปฏิบัติทั่วไป มากกว่าภาคปฏิบัติโดยตรง เพราะรายละเอียดของการปฏิบัติ ขึ้นต่อบัจฉัยแวดล้อมที่เกี่ยวข้อง และสิ่งที่จะต้องปฏิบัติเฉพาะกรณี พร้อมทั้งกลวิธีที่เหมาะสม

อย่างไรก็ตาม หลักการและวิธีปฏิบัติทั่วไปนี้แหละ เป็นแหล่งที่มาแห่งรายละเอียดของการปฏิบัติ ซึ่งเมื่อเข้าใจดีแล้ว ย่อมสามารถคิดกำหนดวางรายละเอียดเฉพาะกรณีต่างๆ ได้เอง และทั้งมีเครื่องมือสำหรับตรวจสอบความถูกต้องของการปฏิบัติด้วย

ใน พุทธธรรมฉบับเดิม หลักฐานที่มา หรือคัมภีร์ที่อ้างอิง ได้จำกัดเลือกเอาเฉพาะในพระบาลี คือพระไตรปิฎกแทบทั้งสิ้น มีหลักฐานจากคัมภีร์รุ่นหลัง เช่น อรรถกถาเข้าไปปนน้อยอย่างยิ่ง

ส่วนใน พุทธธรรมฉบับแก้ไขเพิ่มเติมและขยายความ นี้ แม้จะยังไม่ทิ้งหลักการเดิม คือ ถือพระไตรปิฎกเป็นหลัก แต่ได้เปิดรับหลักฐานจากคัมภีร์รุ่นหลังเข้ามามากด้วย เพื่อให้ผู้ศึกษาได้รับรู้รับฟัง มีเครื่องประกอบพิจารณามากยิ่งขึ้น การนำเอามติของคัมภีร์รุ่นหลัง เช่น อรรถกถา เป็นต้น เข้ามาปะปนด้วยนั้น ถ้าไม่ระมัดระวัง อาจทำให้เกิดผลเสียขึ้นได้ เพราะคำสอนที่แท้ของพระพุทธเจ้า เราย่อมถือเอาตามพุทธพจน์ในพระบาลี คือพระไตรปิฎก มติของคัมภีร์รุ่นหลัง เราถือเป็นเพียงส่วนเสริมช่วยให้กระจ่าง และยอมรับเฉพาะส่วนที่สอดคล้องกับพระบาลี

หนังสือทางพระพุทธศาสนาที่แต่งกันทั่วไปจำนวนมาก ที่ไม่ได้แสดงหลักฐานที่มา บางครั้งก็ทำให้ผู้อ่านสับสนหรือถึงกับเข้าใจผิด จับเอาเรื่องในคัมภีร์รุ่นหลัง หรือมติของพระอรหันตเถรจารย์ เป็นต้น ว่าเป็นคำสอนเดิมแท้ของพระพุทธเจ้า บางที แม้แต่ผู้แต่งหนังสือเหล่านั้นเอง ก็สับสนหรือเข้าใจผิดอยู่ก่อนแล้ว จึงเป็นข้อพึงระมัดระวังในเรื่องความสับสนเกี่ยวกับหลักฐานที่มา

มีตัวอย่างที่น่าสนใจ เช่น บางท่านผู้ศึกษาพระอภิธรรม เข้าใจว่า หลักปัจจุสมุปบาท หรือปัจจุอาการ เป็นเรื่องของกระบวนการธรรมช่วงยาวคร่อมชีวิตสามชาติ และวางใจว่าความหมายเช่นนี้เป็นไปตามหลักอภิธรรม แต่ความจริงกลับเป็นไปในทางตรงข้ามว่า ปฏิจุสมุปบาทแบบอภิธรรมแท้ๆ (หมายถึงพระอภิธรรมปิฎก) เป็นเรื่องของความเป็นไปในขณะจิตเดียวเท่านั้น ส่วนที่จะตีความให้เป็นช่วงยาวคร่อมสามชาติได้นั้น ทำได้ด้วยอาศัยปัจจุสมุปบาทแนวพระสูตรต่างหาก

ที่กล่าวกันว่า คำอธิบายคร่อมสามชาติเป็นหลักอภิธรรมนั้น ความจริง เป็นคัมภีร์อภิธรรมชั้นอรหันตเถรและฎีกา ซึ่งอธิบายตามแนวการจำแนกความแบบพระสูตร (สูตรต้นตมาขันธ์) ที่ได้ยกมาแสดงในอภิธรรมปิฎกนั้นด้วย (เรื่องนี้ได้ชี้แจงไว้แล้วในบทที่ ๔)

เพื่อป้องกันความสับสนและความเข้าใจผิดเกี่ยวกับหลักฐานที่มาอย่างนั้น ในหนังสือนี้ แม้จะอ้างอิงคัมภีร์รุ่นหลังเข้ามาร่วมด้วยมาก แต่ก็ได้ช่วยให้ผู้อ่านสามารถแยกหลักฐานฝ่ายพระบาลี กับฝ่ายคัมภีร์รุ่นหลังออกจากกัน โดยระบุแยกไว้ให้ชัดในเนื้อความ แยกคำอธิบายไว้ต่างหากกัน และแสดงหลักฐานที่มากำกับไว้ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้งสองหรือสามอย่าง

เกี่ยวกับการอ้างหลักฐานที่มา มีข้อควรทราบบางอย่าง คือ

ก. สำหรับผู้คุ้นกับคัมภีร์พุทธศาสนาอยู่แล้ว เมื่อเห็นอักษรย่อคัมภีร์ ก็รู้ได้ทันทีว่า อันใดเป็นคัมภีร์ในพระไตรปิฎก อันใดเป็นคัมภีร์รุ่นหลัง แต่สำหรับผู้ไม่คุ้น อาจลึกลับได้ง่ายๆ จากเลขบอกที่มา คือ คัมภีร์ในพระไตรปิฎกเรียงเลข ๓ ช่อง เป็น เล่ม/ข้อ/หน้า ส่วนคัมภีร์รุ่นหลังเรียงเลขเพียง ๒ ช่อง เป็นเล่ม/หน้า นอกจากนี้ คัมภีร์ที่เป็นอรหันตเถร อักษรย่อจะลงท้ายด้วย อ. ที่เป็นฎีกา จะลงท้ายด้วย ฎีกา²¹⁴⁵

ข. ตามปกติ เรื่องใดอ้างหลักฐานที่มาในคัมภีร์ชั้นต้นที่สำคัญกว่าแล้ว ก็ไม่จำเป็นต้องอ้างหลักฐานที่มาในคัมภีร์ชั้นรองลงไป ที่สำคัญน้อยกว่า เช่น อ้างพระไตรปิฎกแล้ว ก็ไม่ต้องอ้างอรหันตเถรอีก เว้นแต่มีเหตุผลพิเศษ เช่น มีคำอธิบายเพิ่มเติม เป็นต้น

ค. เมื่ออ้างที่มาหลายแห่ง จะเรียงตามลำดับประเภท หมวด และรุ่นของคัมภีร์ เช่น เรียงพระไตรปิฎกก่อน อรหันตเถร อรหันตเถรก่อนฎีกา หรือในจำพวกพระไตรปิฎกด้วยกัน ก็เรียงพระวินัยก่อนพระสูตร พระสูตรก่อนพระอภิธรรม ในพระสูตรด้วยกัน ก็เรียงตามลำดับนิกาย ในนิกายเดียวกัน ก็เรียงตามลำดับคัมภีร์ เป็น วินย. ที.ล. ที.ม. ที.ปา. ม.ม. ม.ม. ฯลฯ อภิ.ล. อภิ.วิ. ฯลฯ วินย.อ. ที.อ. ม.อ. ฯลฯ วิภค.อ. ฯลฯ วินย.ฎีกา ฯลฯ เว้นแต่มีเหตุผลพิเศษ เช่น เป็นคัมภีร์ลำดับหลัง แต่กล่าวถึงเรื่องนั้นไว้มาก เป็นหลักฐานใหญ่เฉพาะกรณีนั้น ก็เรียงไว้ข้างต้น หรือคัมภีร์ที่กล่าวถึงเรื่องนั้นไว้คล้ายกัน ก็เรียงไว้เป็นกลุ่มเดียวกัน เป็นต้น

อนึ่ง มิใช่เฉพาะหลักฐานที่มาเท่านั้น ที่มีมากมาย แม้เชิงอรรถชี้แจงเรื่องปลีกย่อยต่างๆ ก็มากมายเช่นกัน ผู้อ่านบางท่าน อาจรู้สึกกรงจิ้งจอกคาญตา แต่ขอให้เห็นแก่นการศึกษา ซึ่งจะได้รับประโยชน์

ข้อความในเชิงอรรถนั้น เป็นแง่มุมอื่นๆ ของเรื่องราวที่อยู่ข้างบน จะเขียนไว้ด้วยกัน ก็จะทำให้พ้นเผื่อ จึงเขียนไว้ต่างหากบ้าง เป็นความรู้ที่เกินจำเป็น ใครสนใจจึงควรอ่านเพิ่มเติมบ้าง เป็นความรู้พิเศษที่มีประโยชน์ แต่จะเขียนแทรกในเนื้อความข้างบน ก็เข้ากันไม่สนิท จึงแยกไว้ต่างหากบ้าง ดังนี้ เป็นต้น

²¹⁴⁵ อักษรย่อคัมภีร์ ที่ใช้ระบบอื่นก็มี แต่ที่นี่ ใช้ระบบนี้ โดยเห็นว่าดีที่สุด ด้วยเหตุผลข้อนี้ด้วยอย่างหนึ่ง

เฉพาะอย่างยิ่ง ความในเชิงอรรถบางตอนอาจเป็นประโยชน์มาก แก่ผู้ต้องการค้นคว้าให้กว้างขวางยิ่งขึ้นไป
เชิงอรรถมากแห่ง เป็นเหมือนคำความของเรื่องใหญ่อื่นๆ ที่ควรแก่การศึกษา เป็นเครื่องชี้ช่องสำหรับการแสวงหา
ความรู้ขยายพิสดารออกไป เป็นเหมือนมีหนังสืออื่นอีกหลายเล่มรวมติดอยู่ด้วย

เมื่อเห็นในด้านหลักฐาน ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่หนังสือนี้จะหนักไปทางวิชาการ หรืออาจพูดได้ว่า มุ่งแสดงหลัก
วิชาทางพระพุทธศาสนาโดยตรง คำนี้ถึงการอธิบายหลักธรรม มากกว่าจะคำนึงถึงพื้นฐานของผู้อ่าน

ดังนั้น หนังสือพุทธธรรมนี้ จึงเป็นหนังสือสำหรับผู้ที่ศึกษาพระพุทธศาสนาอยู่แล้ว หรือสำหรับผู้ต้องการศึกษา
อย่างจริงจัง มุ่งหาความรู้อย่างไม่กลัวความยาก ใจสู้ จะเอาชนะทำความเข้าใจให้จงได้ ไม่ใช่หนังสือสำหรับชวนให้ศึกษา
หรือเข้าไปหาผู้อ่าน เพื่อชักจูงให้มาสนใจ คือ ถือเอาหลักวิชาเป็นที่ตั้ง มีใช้ถือเอาผู้อ่านเป็นที่ตั้ง แต่กระนั้น ก็มีใช้จะยาก
เกินกำลังของผู้อ่านทั่วไป ที่มีความใฝ่รู้และตั้งใจจริง จะเข้าใจได้

ในเมื่อเป็นหนังสือแสดงหลักวิชา ก็ย่อมมีคำศัพท์วิชาการทางพระพุทธศาสนา คือ ถ้อยคำทางธรรมที่มาจาก
ภาษาบาลีเป็นจำนวนมาก ข้อนี้ก็เป็นเหตุอีกอย่างหนึ่ง ที่ทำให้หนังสือนี้ยากยิ่งขึ้น สำหรับผู้ไม่คุ้นกับศัพท์ธรรม หรือคำ
ที่มาจากบาลี แต่ก็เป็นเรื่องจำเป็นที่ไม่ควรหลีกเลี่ยง ในเมื่อต้องการจะรู้หลักกันจริงๆ

อันที่จริง พุทธธรรมนั้น ถ้ารู้แจ้งเข้าใจจริงแล้ว เมื่อพูดชี้แจงอธิบาย แม้จะไม่ใช่ศัพท์ธรรมคำบาลีสักคำเดียว ก็
เป็นพุทธธรรม แต่ตรงข้าม ถ้าไม่รู้ไม่เข้าใจ หรือรู้ผิดเข้าใจผิด แม้จะพูดออกมาทุกคำล้วนศัพท์บาลี ก็ทำให้เป็นพุทธ
ธรรมไม่ กลายเป็นแสดงลัทธิอื่นที่ตนสับสนหลงผิดไปเสีย

อย่างไรก็ตาม สำหรับผู้ที่รู้เข้าใจด้วยกันแล้ว คำศัพท์กลับเป็นเครื่องหมายรู้ ที่ช่วยสื่อถึงสิ่งที่เข้าใจได้
โดยสะดวก พูดกันง่าย เข้าใจทันที หรือแม้สำหรับผู้ศึกษาประสงค์จะเข้าใจ หากอดทนเรียนรู้คำศัพท์สักหน่อย คำศัพท์
เหล่านั้นแหละ จะเป็นสื่อแห่งการสอน ที่ช่วยให้เข้าใจพุทธธรรมได้รวดเร็ว หากจะชี้แจงสั่งสอนกันโดยไม่ใช้คำศัพท์เลย
ในที่สุด ก็จะต้องมีศัพท์ธรรมภาษาอื่น รูปอื่น ชุดอื่น เกิดขึ้นใหม่อยู่ดี แล้วข้อนั้นอาจจะนำไปสู่ความสับสนยิ่งขึ้น

โดยนัยนี้ คำศัพท์อาจเป็นสื่อนำไปสู่ความเข้าใจพุทธธรรมก็ได้ เป็นกำแพงกั้นไม่ให้เข้าถึงพุทธธรรมก็ได้ เมื่อ
เข้าใจเช่นนี้แล้ว พึงนำศัพท์ธรรมมาใช้ประโยชน์อย่างรู้เท่าทัน คือรู้เข้าใจ ใช้ถูกต้อง รู้กาลควรใช้ ไม่ควรใช้ ให้สำเร็จ
ประโยชน์ แต่ไม่ยึดติดถือคั่ง

ได้กล่าวแล้วว่า ผู้เขียนเขียนหนังสือนี้อย่างผู้ศึกษา ในฐานะผู้ศึกษา จึงรับฟังความรู้และความคิดไปเรื่อยๆ
แม้ว่าผู้เขียนจะเป็นผู้ได้อ่านหนังสือค่อนข้างน้อย และอ่านค่อนข้างช้า แต่หนังสือนี้ก็นับว่า เป็นผลงานที่ได้อาศัยแหล่ง
ความรู้แหล่งความคิดหลายแห่ง ความรู้และโดยเฉพาะความคิดส่วนมาก ไม่มีกล่าวไว้ หรือสื่อแสดงพาดพิงถึงใน
หนังสือหรือแหล่งเหล่านั้นก็จริง แต่ได้อาศัยสิ่งที่อ่านหรือรับฟังเหล่านั้น เป็นช่องให้เกิดความคิดแทรกขึ้นบ้าง เป็นจุด
กระทบให้เกิดแง่คิดใหม่ของตนเองขึ้นบ้าง เป็นจุดเร้าให้ไปสืบค้นแสหาความรู้ที่แท้จริงบ้าง

ในบรรดาหนังสือที่ได้อ่านไม่มากนัก ได้พบหลายเรื่องทีเดียว ที่กล่าวความทำนองที่เรียกกันว่า โจมตี
พระพุทธศาสนา โดยเฉพาะหนังสือภาษาต่างประเทศ

ผู้ที่เขียนเรื่องราวโจมตี หรือตำหนิตติเตียนพุทธศาสนานั้น ย่อมทำด้วยเหตุต่างๆ กัน ที่ทำด้วยเข้าใจผิด ก็มี ที่
ทำด้วยมุ่งร้ายเจตนาไม่เป็นกุศล ก็มี ที่ปรารถนาดี แต่เห็นไม่ได้ตัวอย่าง จึงติเตียนกล่าวรุนแรงด้วยโทมนัส ก็มี ที่ตำหนิ
อย่างมีเหตุผล และถูกต้องบางแง่บางจุด ก็มี

แต่ไม่ว่าเขาจะโจมตีหรือตำหนิด้วยเหตุใดก็ตาม ถ้าเรามีใช้สักว่าเชื่อตามเขาไปงายๆ และมีใช้สักว่าขัดเคืองตั้ง
ทำคอยค้านหรือด่าตอบเขาอย่างเดียว หากวางใจเป็นกลาง ตั้งใจศึกษาพิจารณาถ้อยคำกล่าวเหล่านั้น ด้วยหาที่ปฏิบัติต่อ
คำติชมที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนไว้²¹⁴⁶ เราย่อมสามารถถือเอาประโยชน์จากคำกล่าวร้ายติเตียนเหล่านั้นได้ทุกกรณี และ
ตามปกติ เราควรได้ประโยชน์จากคำติมากกว่าคำชม เพราะเขาชมสิ่งที่เราได้ทำหรือทำได้อยู่แล้ว แต่คำติ ซึ่งถึงสิ่งที่เราทำ
ไม่ได้ หรือยังไม่ได้ทำ ถึงชาติผิด เราจึงจักคิด ก็มองเห็นแง่คิดที่เป็นประโยชน์อยู่ดี

²¹⁴⁶ ที.สี. ๗/๑/๓-๔.

บรรดาคำโจมตีติเตียนเหล่านั้น บางรายก็มองเห็นได้แต่แรกอ่านแรกฟังว่าพลาด เกิดจากความเข้าใจไม่ถูก บางรายก็ทำให้เกิดแง่คิดที่ประโยชน์ บางรายก็ช่วยชี้จุดที่ได้ตรวจสอบตัวของเราเอง หรือสอบสวนสืบค้นหาความจริง

โดยมาก คำติเตียน แม้ที่นับว่ามีเหตุผล มีส่วนถูกต้อง ก็มักกลับสน ระหว่างพฤติการณ์ของชาวพุทธ กับคำสอนที่แท้จริง คือมองดูพฤติการณ์ต่างๆ ของชาวพุทธ ที่เขาเห็นว่าเป็นโทษ แล้วจับเอาคำสอนบางแง่บางจุดที่เห็นว่าสอดคล้องสมกับพฤติการณ์เหล่านั้นขึ้นมาติเตียน น้อยนักที่จะเข้าไปถึงแก่นสารแห่งพุทธธรรมแท้จริง

คำตำหนิเช่นนั้น ย่อมสามารถใช้เป็นเครื่องปลุกให้ชาวพุทธพิจารณาตรวจสอบตนเอง แล้วแก้ไขปรับปรุง พฤติกรรมของตน ให้ถูกต้องตรงตามหลักธรรมที่แท้จริง หรือในแง่ตัวคำสอน เมื่อมองเห็นแง่เห็นจุดที่จะศึกษา ตรวจสอบใหม่ๆ แล้วไปสืบค้นคำสอนดู พบประเด็นธรรมที่เป็นคำตอบแก้ข้อกล่าวหาหรือคำตำหนิเหล่านั้นได้ มองเห็นความดีงามประเสริฐของธรรม ก็ทำให้เอิบอิมใจ ปลื้มปิติในธรรม

เป็นอย่างไรที่พุทธสาวกครั้งพุทธกาลเปล่งอุทานว่า "อิโห พุทธิโย, อิโห ธมฺโม, อิโห ธมฺมุตฺตํ สุวาทุชาตตา"²¹⁴⁷ พุทเป็นไทยว่า พระพุทธเจ้านี้ท่านเลิศล้ำจริง พระธรรมนี้เลิศล้ำจริง พระธรรมตรัสไว้ดีแล้ว เลิศล้ำจริง หรืออย่างสั้นว่า "อิโห ธมฺมุตฺตํ"²¹⁴⁸ แปลง่ายๆ ว่า พระธรรม ช่างเป็นธรรมดีงามเลิศล้ำแท้

เมื่อแรงใจเช่นนี้เกิดขึ้นแล้ว ก็จะมีศรัทธาเป็นฉันทะอันแรงกล้า อยากจะประกาศความดีงามของธรรม ให้เป็นที่รู้ทั่วกัน หรืออยากจะชวนผู้อื่นทั้งหลายให้ได้เห็น ได้ชมความเลิศล้ำของธรรมนั้นด้วย

เข้าทำนองที่ผู้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าและพระธรรม กล่าวความไว้ในบาลีว่า

โส อหิ วิจิริสฺสามิ คามา คามิ ปุรา ปูริ
 นมฺสฺสฺมาโน สมฺพุทฺธิ ธมฺมุตฺตํ จ สุธมฺมุตฺตํ²¹⁴⁹

แปลความว่า "ข้าฯ นี้จักท่องเที่ยวไป ตลอดทุกบ้าน ตลอดทุกเมือง พร่ำบ่นน้อมองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระธรรมที่สูงสุดดี" หรืออย่างที่พระเถรสาวกมักกล่าวกันสั้นๆ ว่า "ปสฺส ธมฺมุตฺตมฺมุตฺตํ"²¹⁵⁰ (เชิญมาชมความดีที่ธรรมเป็นธรรมดี หรือมาดูดี พระธรรมเป็นธรรมดีแท้)

การเขียนหนังสือพุทธธรรม ก็ย่อมได้อาศัยความซาบซึ้ง และฉันทะอย่างนี้ เป็นแรงดลใจที่สำคัญ และอีกประการหนึ่ง เพราะเหตุที่ได้เขียนพุทธธรรมในฐานะผู้ศึกษา การเขียนนี้ จึงเป็นการเขียนเพื่อการศึกษาของตนเองด้วย และจึงยินดีรับฟังคำทักท้วง แนะนำ ตลอดจนแก้ไขปรับปรุง ในเมื่อพบส่วนพลาดพลั้งบกพร่อง ตามคำบอกกล่าวด้วยท่าทีแห่งความมีเมตตากรุณาหวังดีต่อกัน และด้วยความมีฉันทะต่อธรรม ที่จะให้งานสัมฤทธิ์ความสมบูรณ์ต่อไป

อันตรายอย่างหนึ่งต่อความก้าวหน้าในธรรม ซึ่งหาได้ไม่ยากนัก ก็คือ บางท่านมีความเชื่อความเห็นหรือความรู้บางอย่าง ซึ่งได้รับมาอย่างคลุมเครือ และยึดถือเอาไว้ว่าเป็นพระพุทธศาสนา แล้วยึดติดถือมั่นในความเชื่อความเห็นหรือความรู้ที่แน่นอนหนารุนแรง จนเป็นเหตุบังหน้าบังตาตนเอง ทำให้ไม่ยอมรับฟังแม้แต่พระดำรัสของพระพุทธเจ้าเอง อาจถึงกับปฏิเสธคำสอนของพระพุทธเจ้าว่าไม่ใช่พระพุทธศาสนา

การมีท่าทีอย่างผู้ศึกษา ย่อมมีส่วนช่วยป้องกันอันตรายนี้ได้ เพราะเหตุที่เปิดใจกว้างรับฟังเสมอ พร้อมกับมีฐานของตนเองมั่นอยู่พอสมควร เมื่อได้ยินสิ่งที่ขัดแย้งกับข้อที่เคยยึดถือ ก็ทำให้พยายามสืบค้นให้รู้ชัดว่านั่นคืออะไร ทำให้ความรู้ความเข้าใจที่มีอยู่ชัดเจนขึ้น และได้ความรู้ความเข้าใจใหม่ๆ ก้าวหน้าไป

²¹⁴⁷ ม.ม.๑๓/๕๑๘/๔๗๔; ค.ถ.ป. ๒๒๒/๒๓/๔๗

²¹⁴⁸ พุ.เถร.๒๖/๓๖๓/๓๓๙; ๓๖๔/๓๔๐; พุ.อ.ป.๓๓/๓๗/๖๒

²¹⁴⁹ ส.ส.๑๕/๘๖๐/๓๑๖; พุ.สุ.๒๕/๓๑๑/๓๖๑; ๓๐๓/๓๕๙; พุ.อ.ป.๓๒/๘/๖๙; ๓๓/๘/๑๙; และดูที่.ม.๑๐/๑๙๓/๓๓๘; ๒๑๐/๒๕๓; ๒๑๗/๒๕๙; ดูประกอบ พุทธสุโพธิ ธมฺมุตฺตมฺมุตฺตํ สงฺขลฺปฏิบัติ ที่ พุ.ม.๒๙/๗๒๗/๔๓๕; ๘๘๙/๕๕๕; พุ.จ.๓๐/๔๙๒/๒๔๒.

²¹⁵⁰ พุ.เถร.๒๖/๑๖๑/๒๖๖; ๓๐๗/๓๐๔; ๓๒๓/๓๑๐; ๓๒๗/๓๑๒; ๓๓๑/๓๑๔; ๓๓๕/๓๑๗; ๓๕๒/๓๒๙; ๓๙๗/๔๐๗.

เรื่องหนึ่งที่ควรกล่าวถึงไว้ด้วย คือ ปัญหาเกี่ยวกับการใช้ถ้อยคำซึ่งมีความหมายคลาดเคลื่อน เลือนกลาย แปลกออกไปตามกาลสมัย

ตัวอย่างสำคัญ คือ คำว่า "ปฏิบัติธรรม" ซึ่งความหมายที่แท้ ควรได้แก่การนำเอาธรรมไปใช้ในการดำเนินชีวิต หรือการดำเนินตามธรรม แต่ปัจจุบัน มักเข้าใจคำนี้ในความหมายว่า เป็นการฝึกอบรมทางจิตปัญญาชั้นหนึ่งระดับหนึ่ง โดยเฉพาะ ซึ่งมีลักษณะเป็นรูปแบบ และทำไปตามแบบแผนที่ได้กำหนดวางไว้ หนังสือนี้เองก็ได้พลอยใช้ตามความหมายแคบๆ อย่างนี้ด้วยหลายแห่ง ผู้ศึกษาพึงอ่านโดยตระหนักตามคำชี้แจงนี้

ที่กลายเป็นจนน่าขำ ก็คือ คำว่า "ศึกษา" ที่มาคู่กันกับ "ปฏิบัติ" เป็น ศึกษาและปฏิบัติ ความจริง แต่เดิมนั้น ศึกษาหรือศึกษานั้นแหละ คือตัวแท้ของการปฏิบัติ หรือเป็นตัวการปฏิบัตินั่นเอง เพราะศึกษา ได้แก่ คีล สมภา ปัญญา ซึ่งเป็นเรื่องของการปฏิบัติฝึกหัดอบรม²¹⁵¹ โดยเฉพาะการเจริญปัญญา หรือทำให้เกิดปัญญา ย่อมเป็นการปฏิบัติระดับสูงสุด ซึ่งจะทำให้บรรลุผลคือปฏิเวธ ต่อมา คำว่าศึกษาถูกใช้ในความหมายของการเล่าเรียน อาจถึงกับเล่าเรียนโดยไม่ต้องคิด หรือคิดอย่างเลื่อนลอย คิดฟุ้งซ่านไป ไม่มีหลักไม่มีระเบียบ คำว่า "ศึกษา" จึงมีความหมายกลายมาเท่ากับ คำว่า "ปริยัติ"

อีกคำหนึ่ง แต่เป็นเรื่องของความหมายตามหลัก ไม่ใช่ความหมายเลือนกลาย คือ คำว่า "บาลี" หรือ "พระบาลี" กับคำว่า "ภาษาบาลี" บาลี หรือพระบาลี หมายถึง ข้อความจากพระไตรปิฎก ซึ่งแยกต่างจากคัมภีร์รุ่นหลัง มี อรรถกถา เป็นต้น²¹⁵² ส่วนภาษาบาลี หมายถึง ภาษาที่ใช้จารึกรักษาพระบาลีนั้น มักเรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า ภาษามคธ ทั้งพระไตรปิฎก และคัมภีร์รุ่นหลัง เช่น อรรถกถา เป็นต้นนั้น มีจารึกไว้เป็นภาษาบาลี คือ อรรถกถา เป็นต้น ก็ใช้ภาษาบาลีด้วย แต่คำว่าบาลีหรือพระบาลีหมายถึงพระไตรปิฎกเท่านั้น ไม่ใช่ อรรถกถาฎีกา หรือคัมภีร์อื่นๆ คำว่าบาลี และพระบาลี มีใช้ในหนังสือนี้มากมายหลายแห่ง ผู้ศึกษาพึงเข้าใจตามนี้

พุทธธรรมฉบับเดิม กล่าวถึงหลักธรรมบางอย่างไว้รวบรัดเกินไป หรือเพียงยกขึ้นมาแสดงให้รู้จักไว้ ไม่ได้ชี้แจงเนื้อหาสาระให้ชัดเจน หรือชี้แนวทางปฏิบัติไว้ พุทธธรรมฉบับแก้ไขเพิ่มเติมและขยายความนี้ จึงได้แก้ไขข้อบกพร่องย่อหย่อนนั้นให้เบาลง ยกตัวอย่างเช่นเรื่อง ปรีติโชติสะ + กัลยาณมิตร และโยนิโสมนสิการ ในชุดปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ คราวก่อนนั้น มัวแต่คำนึงว่าหลักธรรมสำคัญชุดนี้ถูกมองข้ามไปเสีย ไม่มีใครนึกถึง จึงเพิ่งแต่จะย้ำความสำคัญ โดยยกเอาพุทธพจน์ที่แสดงความสำคัญของธรรมชุดนั้นมายืนยันไว้เป็นอันมาก แต่ไม่ได้แสดงหลักการและวิธีปฏิบัติไว้ จึงอาจเป็นเหตุให้ไม่ได้ผลเท่าที่ควร เพราะแม้เวลาล่วงเลยมาถึง ๑๐ ปี ก็ยังมีผู้กล่าวถึงหลักธรรมจำพวกนี้น้อยเหลือเกิน ดังนั้น พุทธธรรมฉบับใหม่นี้ จึงหันไปสนใจในด้านเนื้อหา โดยได้มุ่งแสดงหลักการและแนวทางปฏิบัติเป็นสำคัญ หัวข้อที่ว่าด้วยหลักธรรมเหล่านี้ จึงมีรายละเอียดขยายออกไปเป็นอันมาก

หลักธรรมอื่นๆ ที่อยู่ในการจำพวกนี้ ยังมีอีกหลายอย่าง เช่น ธรรมจันทะ หรือ กุศลจันทะ ที่เป็นคู่ตรงข้ามกับ ตณหา²¹⁵³ เรื่อง โลกียสัมมาทิฐิ โลกุตระสัมมาทิฐิ มัชฌิมนิเทศนา ที่เป็นคู่กับ มัชฌิมาปฏิปทา และเรื่อง ทัทธิมิจจาทิฐิ ๓ ที่ขัดต่อหลักกรรม เป็นต้น

พุทธธรรมฉบับนี้ แม้จะเขียนให้คนสมัยปัจจุบันอ่าน แต่ด้วยเหตุที่เน้นด้านหลักวิชา โดยยึดเอาหลักฐานที่มาในคัมภีร์เป็นสำคัญ ดังนั้น จึงมีลักษณะที่นับได้ว่า เป็นการเชื่อมต่อระหว่างแบบแผนประเพณี กับสภาพปัจจุบัน ยังมีใช้เป็นการเสนอพุทธธรรมในรูปแบบใหม่แท้ ที่ถือเอาสภาพทางจิตและปัญญาของยุคสมัยปัจจุบันเป็นหลัก และด้วยภาษาของคนสมัยปัจจุบันโดยเฉพาะ ดังนั้น พุทธธรรมภาคประยุกต์ ที่เคยปรารภถึงเมื่อคราวเขียน พุทธธรรมฉบับเดิม นั้น คงยังอาจจะต้องมีต่อไปอีก

²¹⁵¹ ดู วินย.อ.๑/๒๖๔; ม.อ.๓/๑๔๗, ๕๒๓; อัง.อ.๓/๓๙๑

²¹⁵² ดูการใช้ เช่น ใน วิสุทธ.๑/๑๓๕; ๓/๑๙ เป็นต้น.

²¹⁵³ เรื่อง ธรรมจันทะ หรือกุศลจันทะ ได้เริ่มกล่าวไว้ในงานอื่น คือ ในบทความเกี่ยวกับการศึกษา และปรัชญาการศึกษา ในช่วง พ.ศ. ๒๕๑๖ ถึง ๒๕๑๘

พุทธธรรมฉบับนี้ ถือหลักฐานทางคัมภีร์เป็นสำคัญ จึงเต็มไปด้วยข้อความที่แปลจากคัมภีร์ภาษาบาลี ทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่นๆ สำหรับพระบาลี คือความในพระไตรปิฎกนั้น แม้ว่าจะแปลตรงจากฉบับเดิมที่เป็นภาษาบาลี เพราะเป็นหลักฐานชั้นต้น แต่ก็ได้อาศัย พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เป็นที่ปรึกษา ได้รับประโยชน์มิใช่น้อย ส่วนคัมภีร์ภาษาบาลีรุ่นหลังต่อๆ มา ที่แปลเป็นภาษาไทยแล้ว มีเป็นจำนวนน้อย อันใดพออาศัยได้ ก็ได้ใช้ปรึกษาบ้าง ประกอบบ้าง ไปตามควร คัมภีร์โดยังไม่ได้ตีพิมพ์ในประเทศไทย หรืออุปกรณ์การศึกษาค้นคว้า คัมภีร์อย่างใดๆ ยังไม่ได้จัดทำในประเทศไทย ก็ได้อาศัยงานที่พิมพ์ในประเทศอังกฤษบ้าง พม่าบ้าง เป็นส่วนเสริม จึงขอจารึกคุณความเกื้อกูลที่ได้รับจากแหล่งเหล่านั้นไว้ ณ ที่นี้ด้วย

การที่ พุทธธรรมฉบับแก้ไขเพิ่มเติมและขยายความนี้ เกิดมีขึ้นได้ ก็ด้วยอาศัยศรัทธา และความดำริที่จะจัดพิมพ์ของ ศาสตราจารย์ระวี ภาวิไล เป็นเหตุเริ่มต้น ดังได้กล่าวแล้ว ดังนั้น จึงถือว่า ท่านผู้ศรัทธาเริ่ม และดำเนินการจัดพิมพ์นี้ เป็นผู้มีส่วนอย่างสำคัญแก่ความสำเร็จของหนังสือนี้

อนึ่ง หนังสือ พุทธธรรมฉบับแก้ไขเพิ่มเติมและขยายความ เล่มนี้ สืบเนื่องมาจากหนังสือ พุทธธรรมฉบับเดิมที่พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๔ พุทธธรรมฉบับเดิม นั้น เกิดมีขึ้นด้วยอาศัยความดำริ และการอาราธนาของโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สหาคมนักสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย โดยมี นายสุลักษณ์ ศิวรักษ์ เป็นผู้ติดต่อ และประสานงาน จึงถือว่า ท่านผู้ดำริ และติดต่ออาราธนาครั้งนั้น เป็นผู้มีส่วนอย่างสำคัญเช่นเดียวกัน

แม้ว่าผู้เขียนเองจะมีความตั้งใจที่จะเขียน และที่จะแก้ไขเพิ่มเติมขยายความหนังสือพุทธธรรมอยู่แล้ว ก็จริง แต่ถ้าไม่ได้อาศัยการอาราธนา และการบอกแจ้งความจำนงเป็นเหตุกระตุ้นเตือนแล้ว ก็จะต้องรือล่าช้าอยู่ และแน่นอนว่าหนังสือจะยังไม่สำเร็จในบัดนี้

ดังนั้น ผู้เขียน นอกจากจะขออนุโมทนาคุณเจตนาของท่านผู้ต้นคิดทั้งสองคราวนั้น ในฐานะที่เป็นเจ้าภาพแล้ว ยังขออนุโมทนาเป็นส่วนพิเศษอีกอย่างหนึ่ง ในการที่ท่านได้ช่วยให้ผู้เขียน มีเหตุบีบรัดตนเองให้เร่งทำงานนี้จนเสร็จสิ้น

ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ คุณสนัย เศรษฐบุญสร้าง เป็นกำลังอาสาสมัครสำคัญยิ่ง ที่ทำให้งานสำเร็จ โดยได้เป็นหัวแรงในการจัดทำอาร์ตเวิร์ค เป็นผู้ประสานงาน และรับภาระด้านธุรการทุกอย่าง ได้เสียสละอย่างมากในหลายๆ ด้าน และอดทนต่องานที่ยืดเยื้อเรื้อรังจนเสร็จจุล่ง จึงขออนุโมทนา คุณสนัย เศรษฐบุญสร้าง พร้อมทั้งคณะเพื่อนผู้ร่วมทำอาร์ตเวิร์ค ไว้ ณ ที่นี้เป็นพิเศษ ในการดำเนินการขั้นต้น คุณบุญชา เฉลิมชัยกิจ ได้ช่วยเหลือ ทำให้งานด้านธุรการเข้าสู่รูปที่เป็นมาอย่างปัจจุบัน และร้านเม็ดทราย ที่ได้พิมพ์อักษรคอมพิวเตอร์ก็ ได้ทำงานด้วยความเอื้อเฟื้อ

ในด้านการจัดเตรียมต้นฉบับ ผู้ที่มีศรัทธาเสียสละช่วยพิมพ์ตีต้นฉบับของพุทธธรรมเล่มใหม่นี้ ยังคงเป็นบุคคลเดียวกับผู้พิมพ์ตีต้นฉบับพุทธธรรมเล่มเดิมนั่นเอง คือ คุณชลธีร์ ธรรมวรางกูร ซึ่งได้ช่วยพิมพ์ตีต้นฉบับงานของผู้เขียนแทบทุกเรื่องที่ได้ผ่านออกมาแล้ว นับว่าเป็นผู้มีอุปการะเกื้อหนุนเป็นอย่างมาก จึงขออนุโมทนาไว้ด้วยเช่นกัน

อนึ่ง ขอขอบพระคุณ ท่านเจ้าคุณวิสุทธีสมโพธิ รองเลขาธิการมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ได้ช่วยรับภาระตรวจรูปหนังสือพุทธธรรมนี้ ตลอดเวลา ๕ เดือน ที่ผู้เขียนไม่อยู่ในประเทศ

ทางด้านวัดพระพิเรนทร์ ซึ่งเป็นที่ได้อาศัยอยู่เขียนหนังสือ มีบุคคลภายในหลายบุคคลผู้ได้คอยชวนช่วยดูแลเอื้อเฟื้อจัดอำนวยความสะดวกในความเป็นอยู่ประจำวัน แม้กระทั่งคอยจัดแบ่งอาหารที่บิณฑบาตได้มาถวาย ทำให้งานเขียนที่ต้องเร่งรัดทำอย่างหนัก และอุทิศเวลาจริงจังนี้ ดำเนินมาได้ตลอดไม่ติดขัด โดยเฉพาะ คือ พระมหา อินศร จินตปาณโณ พระภิกษุวัณโณ สมจิตโต พระภิกษุณาย ปรณยาปทีโป พระภิกษุคำนวดน สิทธิจโนโท และนายสมาน คงประพันธ์ พระมหาอินศร จินตปาณโณ นั้น นอกจากเกื้อกูลในด้านความเป็นอยู่ทั่วไปแล้ว ยังได้ช่วยงานเรียงลำดับต้นศัพท์สำหรับทำดรรชนีด้วย

นับว่าทุกท่านทุกคนที่กล่าวถึงแล้วนี้ ได้มีส่วนช่วยทำหนังสือพุทธธรรม และเชื่อว่าได้บำเพ็ญกุศลร่วมกันในการยังธรรมวิทยาทานนี้ให้สำเร็จ จึงขออนุโมทนาขอบคุณ ขอบใจ ในความร่วมมือร่วมใจและความสนับสนุนของท่านไว้ ณ โอกาสนี้

พระราชวรมุนี (ประยูรท์)

๒๙ ธันวาคม ๒๕๒๔

บันทึกการจัดทำข้อมูล

โดย

นายแพทย์ ณรงค์ เลหาวิรภาพ

ผม กับ คุณสุรเดช พรทวีทัศน์ เป็นเพื่อนกันตั้งแต่สมัยเป็นนักเรียนมัธยม ที่โรงเรียนวัดสุทธิวาราม ตอนปลายปี พ.ศ. ๒๕๕๐ ช่วงเทศกาลลอยกระทง คุณสุรเดชได้มาเที่ยวเชียงใหม่ และเราได้พบปะกันที่ร้านอาหารแห่งหนึ่ง ในระหว่างนั้น ได้มีการพูดคุยกันถึงเรื่องการดำเนินการปรับปรุงหนังสือพุทธธรรม โดยจะพิมพ์ลงในคอมพิวเตอร์ เป็นดิจิทัลไฟล์ เนื่องจากในเวลานั้น ต้นฉบับที่เป็นไฟล์คอมพิวเตอร์ไม่มี การที่จะจัดพิมพ์หนังสือใหม่ในแต่ละครั้ง ต้องใช้การทำสำเนาจากต้นฉบับเดิม ทำให้ไม่สามารถปรับเปลี่ยนรูปแบบของหนังสือให้แตกต่างออกไปได้ ไม่สามารถเพิ่มเติมปรับปรุงเนื้อหา เนื่องจากจะไปกระทบกับการเรียงหน้าดัชนีของเดิม (หนังสือพุทธธรรม มีหน้าที่เป็นดัชนี จำนวนร้อยละหน้า คิดเป็นคำราวๆ ๓ หมื่นกว่าคำ)

เกี่ยวกับหนังสือพุทธธรรมนั้น ผมเคยได้ยืมหนังสือนี้มาจากอาจารย์หม่อท่านหนึ่ง ตั้งแต่สมัยที่ผมยังเป็นนักศึกษาแพทย์ แต่ก็ไม่ค่อยได้เปิดอ่าน สุดท้ายจึงได้นำไปคืนท่านเสีย ก็พอจะรู้เพียงว่าหนังสือเล่มนี้คงเป็นหนังสือที่มีคุณค่าอย่างมาก เนื่องจากได้เคยติดตามผลงานอื่นๆ ของท่านพระอาจารย์พระพรหมคุณาภรณ์ มาพอสมควร

เมื่อคุณสุรเดชได้ปรารถนาเกี่ยวกับการจัดพิมพ์เนื้อหาของหนังสือลงเป็นฉบับคอมพิวเตอร์ เพื่อจะได้ถวายแด่ท่านพระอาจารย์พระพรหมคุณาภรณ์ เพื่อใช้ในการปรับปรุงเพิ่มเติมเนื้อหาของหนังสือ ผมจึงได้เอ่ยปากขอรับเรื่องมาดำเนินการ โดยคิดว่า การเอาต้นฉบับมาพิมพ์ลงในคอมพิวเตอร์ เป็นดิจิทัลไฟล์นั้น ไม่น่าจะยากเย็นอะไร แต่อีกใจหนึ่งก็นึกสงสัยว่า เรื่องง่ายๆ แค่นี้ ทำไมถึงไม่มีคนอาสาทำ

ครั้งพอได้เริ่มลงมือพิมพ์ จึงค้นพบคำตอบว่า อันที่จริงแล้ว การจัดพิมพ์มีปัญหาในขั้นตอนต่างๆ ที่ต้องนำมาวางแผน เพื่อหาทางแก้ไขกันหลายเรื่องทีเดียว ด้วยเนื้อหาที่มาก คำศัพท์ที่ยาก และรายละเอียดต่างๆ ที่ต้องไม่ผิดพลาด ทำให้กว่าจะเสร็จ ก็ใช้เวลาดำเนินการมาจนถึงปลายปี ๒๕๕๓

เหตุที่ต้องใช้เวลาในการจัดพิมพ์นานถึง ๓ ปีนั้น พอจะเรียบเรียงปัญหา และแนวทางแก้ไขได้ ดังนี้

๑. ขั้นตอนการพิมพ์ต้นฉบับ ในการพิมพ์หนังสือที่มีจำนวนพินกว่าหน้า และเป็นภาษาทางธรรม ที่ไม่คุ้นเคยสำหรับคนทั่วไป อีกทั้งมีระบบการจัดรูปแบบของหนังสือที่เป็นลักษณะเฉพาะ แต่ได้ว่าจ้างผู้พิมพ์จัดการพิมพ์เอกสารทั่วไป ทำให้มีข้อความที่ผิดจากต้นฉบับเป็นจำนวนมาก ต้องกลับมาตรวจสอบความถูกต้อง และแก้ไขต้นฉบับ

ในขั้นตอนนี้ ทางคุณสุรเดชได้ขอความร่วมมือจากทางธรรมสภา²¹⁵⁴ ระดมคนมาช่วยกันตรวจสอบต้นฉบับ และส่งกลับมาแก้ไขถึง ๓ รอบ ซึ่งแต่ละรอบก็กินเวลาหลายเดือน หลังจากการตรวจทานถึง ๓ รอบ ก็

²¹⁵⁴ รายชื่อคณะทำงานฝ่ายคณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๑. ดร.อธิเทพ ผาธา ๒. ดร.ศศิวรรณ กำลังสินเสริม ๓. พระมหาสมพงษ์ คุณภาโร ๔. นางสาวสมอรุา สันทวีวงศ์ ๕. นายธานี สุวรรณประทีป

มั่นใจว่ามีความถูกต้องสมบูรณ์ดีแล้ว (แต่ภายหลัง ระหว่างการทำดัชนี ก็พบข้อความที่พิมพ์ผิด ตกหล่นอยู่หายไประยะหนึ่งก็มี) จึงได้เริ่มทำการทำเครื่องหมายดัชนีลงในต้นฉบับ

๒. ขั้นตอนนี้เป็นขั้นตอนที่ผ่านไปได้ยากที่สุด เนื่องจากจำนวนคำที่ต้องค้นหา มีมากมาย และกระจายไปทั่วเล่ม ดูแล้วเรื่องนี้จะเกินความสามารถของผม ที่จะทำได้เพียงลำพังคนเดียว แต่การจะแบ่งงานออกเป็นส่วนๆ ก็ยังมีวิธีการไม่ออก เพราะการทำดัชนี ต้องเรียงกันไปจาก ก.-ฮ. และจะค้นหาทีละคำไปจนหมดเล่ม ดูจะเป็นงานที่ต้องใช้กำลังคนและเวลามาก

ได้ทดลองทำในตอนแรก ก็ไม่สามารถทำได้ พยายามหาโปรแกรมสำเร็จรูปที่มาช่วยให้งานเร็วขึ้น ก็ไม่พบที่นำมาใช้ด้วยกันได้ จนในที่สุด หลังจากผ่านการลองผิดลองถูกมาหลายแบบ สรุปงานนี้ไม่สามารถทำได้ด้วยตัวของผมเพียงคนเดียว จึงตัดสินใจว่า ต้องหาผู้ช่วยมาทำงานเต็มเวลา พอดีกับคุณอัญชูลี จันทรพิลา ซึ่งเคยช่วยจัดงานภาวนาของทางหมู่บ้านพลัม (ท่านดิช นัท ฮันน์) มีเวลาว่าง และกำลังจะมาอยู่ที่เชียงใหม่ จึงได้มาช่วยเป็นกำลังหลักในการจัดวางดัชนีลงในเนื้อหา

แนวคิดของการทำงานตรงนี้ คือ การทำตารางคำขึ้นมาใหม่ โดยจัดพิมพ์ทุกคำในดัชนี ลงเป็นไฟล์ EXCEL โดยทุกคำจะมีเลขหน้ากำกับ เพื่อนำมาใช้ระบุตำแหน่งลงในหน้าต่างๆ ของหนังสือ ซึ่งการพิมพ์ตรงนี้ก็ยังมีรายละเอียดปลีกย่อยลงไปอีก เพราะในดัชนีนั้น มีประเภทของคำที่จะค้นคว้ายู่หลายแบบ บางคำเป็นคำเดี่ยวๆ ก็ไม่ยาก แต่ส่วนใหญ่จะเป็นดัชนีชนิดที่มีคำบรรยาย ซึ่งคำบรรยายนั้น อาจจะไม่ตรงกับเนื้อหาในหนังสือก็ได้ ทำให้ต้องใช้การตีความควบคู่กันไป คนทำต้องอ่าน และจับใจความไปด้วย ทำให้ใช้เวลามากทีเดียว

คำดัชนีอีกประเภทหนึ่ง จะเป็นการอ้างอิงเป็นช่วงของหน้า บางครั้งก็อ้างไปจนจบบทก็มี

คำดัชนีตรงที่เลขหน้าเป็นหน้าที่มี / เนื่องจากมีการแทรกเนื้อหาเข้ามาใน แต่ไม่สามารถเลื่อนหน้าดัชนีได้

คำดัชนีที่อ้างอิงตรงเชิงอรรถ ซึ่งบางคำก็อ้างอิงทั้งเนื้อหาหลัก และเชิงอรรถอยู่ในหน้าเดียวกัน แต่การทำดัชนี ต้องแยกออกมา เพื่อให้ผู้อ่านทราบว่า คำนี้มีการอ้างอิงอยู่สองตำแหน่งในหนึ่งหน้า

แต่จากการตัดสินใจสร้างตารางคำขึ้นมา ทำให้เราสามารถใช้อ้างอิงของโปรแกรมมาเรียงหน้า เพื่อให้ทราบว่า ในแต่ละหน้ามีคำใดบ้าง ที่ใช้ทำดัชนี จึงทำให้สามารถแบ่งงานออกมาเป็นส่วนๆ เพื่อลงดัชนีได้ ขั้นตอนของการพิมพ์ตารางคำดัชนี และการค้นหาคำเพื่อลงดัชนี กินเวลาประมาณ ๕-๖ เดือน

๓. หลังจากการลงดัชนีเสร็จสิ้น ก็เป็นขั้นตอนของการตรวจสอบอีกรอบหนึ่ง ซึ่งพบว่ายังมีคำที่ตกหล่น และไม่ได้พิมพ์ลงในตารางคำอยู่อีกจำนวนหนึ่ง ซึ่งต้องทำเพิ่มเติมให้สมบูรณ์ เช่น ดัชนีที่ตามคำว่า ดู....., และ ดู....., ดูที่..... ฯลฯ แต่ตอนนี้ คุณอัญชูลี ไม่ได้ย้ายเชียงใหม่แล้ว ผมจึงต้องขอความช่วยเหลือจากคุณสุภัทรี เลขาวิกรภาพ ภรรยาของผม มาช่วยรับงานในส่วนที่เหลือเพื่อให้เสร็จสมบูรณ์ ซึ่งก็กินเวลาจนถึงวันที่ ๑๙ ต.ค. ๒๕๕๓ เป็นวันที่แก้ไขไฟล์เป็นครั้งสุดท้าย และได้มอบให้กับท่านพระอาจารย์พระพรหมคุณาภรณ์ เพื่อใช้ในการเรียบเรียง เพิ่มเติมเนื้อหาต่อไป

บันทึกไว้ระลึก

เมื่อ ๔๐ ปีล่วงแล้ว หนังสือ *พุทธธรรม* นี้ พิมพ์เสร็จเป็นเล่มครั้งแรก โดยรวมอยู่ในหนังสือชุด "วรรณ-
ไวทยากร" ซึ่งเป็นชุมนุมบทความทางวิชาการ ที่โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์
แห่งประเทศไทย จัดพิมพ์ถวาย พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิพงศประพันธ์ ในโอกาสที่พระชนม์ครบ ๘๐
พรรษาบริบูรณ์ ณ วันที่ ๒๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๔

ต่อมาอีก ๑๐ ปี ถึงเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๔ หนังสือ *พุทธธรรม* นั้นเข้าสู่การพิมพ์ครั้งใหญ่ ซึ่งใช้
เวลานาน โดยคณะกรรมการ และธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นผู้ขอพิมพ์ เสร็จเมื่อวันวิสาขบูชา พ.ศ.
๒๕๒๕ เล่มหนังสือขยายขนาด และมีความหนาเพิ่มจาก ๒๐๖ หน้า เป็นเกิน ๑,๐๐๐ หน้า จึงเรียกชื่อให้ต่างออกไป
ว่า *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ* พร้อมทั้งเป็นเหตุให้ต่อมาต้องมีชื่อกำหนดหมายหนังสือพุทธธรรมเก่าที่
มีมาแต่แรกว่าเป็น *พุทธธรรม ฉบับเดิม*

ในระบบการพิมพ์สมัยก่อนนั้น เมื่อพิมพ์หนังสือครั้งหนึ่ง ก็จัดเตรียมตัวหนังสือขึ้นแทนพิมพ์กันครั้งหนึ่ง
พิมพ์เสร็จแล้ว ก็แล้วกันไป ถ้าจะพิมพ์ใหม่ ก็ต้องจัดเตรียมอย่างนั้นใหม่ทั้งหมด ดังนั้น ยิ่งหนังสือมีขนาดใหญ่ ก็
ยิ่งพิมพ์ใหม่ได้ยาก ถ้าจะให้สะดวกขึ้น ก็ต้องใช้วิธีถ่ายแบบจากหนังสือเก่า ซึ่งเป็นเหตุให้การเพิ่มเติมหรือ
เปลี่ยนแปลงใดๆ แทบไม่อาจเป็นไปได้

หนังสือ *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ* ก็ประสบปัญหาดังว่านั้น เมื่อเป็นเล่มใหญ่แล้ว แม้จะหวัง
มานานกว่าจะเพิ่มเติม ทั้งที่ส่วนซึ่งจะเพิ่มเติมนั้น เทียบกันแล้วน้อยกว่าในช่วง ๑๐ ปีแรกที่ขยายเล่มออกไป แต่
คราวนี้ ต้องรอการจัดเตรียมข้อมูลใหม่ เวลาผ่านไป ถึงบัดนี้อีก ๓๐ ปี งานที่ตั้งใจจึงสำเร็จ ดังที่ปรากฏตัวใหม่
เป็นหนังสือเล่มเดิมที่ตัดชื่อให้สั้นเรียกง่ายขึ้นว่า *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย* ใน พ.ศ. ๒๕๕๔ นี้

ระหว่างกาลเวลายาวนานกว่าหนังสือเล่มนี้จะสำเร็จดังที่ปรากฏนี้ ได้มีเหตุการณ์เกี่ยวข้องกับหลายอย่างเกิดขึ้น
และมีท่านที่ร่วมใจเกื้อกูลและเกื้อหนุนในด้านต่างๆ ทางตรงบ้าง ทางอ้อมบ้าง โดยมีต้องบอกกล่าวขออภัยเลย
จำนวนมาก เมื่อเรื่องราวผ่านและงานลุล่วงไป ควรจะได้จารึกเรื่องราวและอุปการะไว้

บันทึกต่อไปนี้ โดยทั่วไป ผู้อ่านผู้ให้หนังสือคงไม่เกี่ยวข้องที่จะต้องอ่าน แต่เขียนไว้เป็นบันทึกเพื่อระลึก เหมือน
จะให้เรื่องราวที่เกี่ยวข้องคงอยู่ด้วยกันกับหนังสือ ท่านผู้ใดสนใจอ่าน ก็อาจถือว่าได้รู้เรื่องฟุ้งงมประเทืองใจ

ต่อได้นิด แล้วติดค้างนาน ปีตรรายการไป ๒๕ ปี

เรื่องราวแต่เริ่มแรก เมื่อครั้งโครงการตำราฯ อารธนาเขียนหนังสือ ที่ทำให้ *พุทธธรรม* ซึ่งต่อมาเรียกว่า *ฉบับ
เดิม* เกิดขึ้น โดยมีเลขานุการของโครงการตำราฯ ได้แก่ อาจารย์สุลักษณ์ ศิวรักษ์ เป็นกลไกผลักดันให้งานก้าว
ดำเนินไปจนลุล่วง ใน พ.ศ. ๒๕๑๔ และเหตุการณ์สำคัญครั้งต่อมา ที่ทำให้ *พุทธธรรม* นั้นขยายเป็น *พุทธธรรม
ฉบับปรับปรุงและขยายความ* โดย ศาสตราจารย์ระวี ภาวิไล ผู้ประสานงานคณะกรรมการ และผู้อำนวยการธรรม
สถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นผู้แจ้งขอจัดพิมพ์ ตลอดจนได้มีหลายท่านเกื้อหนุนช่วยงานด้านต่างๆ จน
หนังสือเสร็จในช่วงต้นแห่งการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปีใน พ.ศ. ๒๕๒๕ นั้น ได้เขียนเล่าไว้เป็น "บันทึกของ
ผู้เขียน" ท้ายเล่มของ *พุทธธรรม ฉบับดังกล่าว* นั้นแล้ว

แทบจะทันทีที่งานเขียน *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ* เสร็จ และต้นฉบับเข้าสู่กระบวนการตีพิมพ์
ความคิดที่จะเขียนเพิ่มเติมก็ได้เกิดขึ้นแล้ว

ทั้งนี้ โดยปรารถนาว่า ในการเขียนขยายความที่ผ่านมา ยิ่งงานก้าวไป การขยายก็ยิ่งพิสดารขึ้น ทำให้บทย่อยๆ มีเนื้อความยืดยาวขึ้นๆ พอเทียบกัน บทต้นๆ กลายเป็นสั้นมาก แต่จำต้องปล่อยไปก่อน พร้อมกับคิดว่าจะต้องหาโอกาสเขียนขยายบทต้นๆ ให้มีเนื้อความเพิ่มขึ้นพอสมควร

อย่างไรก็ตาม มีเรื่องที่เกี่ยวข้องโอกาสควรจัดการให้เสร็จไปก่อน กล่าวคือ ผู้เขียนมีโรคสำคัญประจำตัวหลายอย่าง และอย่างหนึ่งคือโรคกระดูกพรุนในกะโหลกศีรษะอักเสบเรื้อรัง (mastoiditis) แม้ว่าจะได้รับการผ่าตัดแก้ไขไปแล้วอย่างสำเร็จผลดี โดย น.พ.ธำรง ธีรานบุตร ที่วชิรพยาบาล เมื่อใกล้ พ.ศ.๒๕๑๐ แต่เพราะแก้วหูซึ่งขาดมาก่อน ยังไม่ได้รับการแก้ไข เชื้อโรคจึงเข้าไปทำให้เกิดการอักเสบลามเข้าไปถึงกระดูกพรุนนั้นอยู่เรื่อยๆ มีอาการปวดกระดูกกะโหลกศีรษะอย่างค่อนข้างเป็นประจำตลอดเวลาเกินกว่าสิบปี มีความทรมานเป็นอันมากตลอดมา

ระหว่างที่ พุทธธรรมฯ จะเข้าโรงพิมพ์ งานเพลาลงเหมือนเปิดช่องให้ เป็นจังหวะเหมาะ ณ วันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๕ ก็ได้รับความเกื้อการุณย์จาก พ.อ. น.พ. ชาญ สุวรรณวิรัช จัดให้เข้ารับการผ่าตัดใน ร.พ.พระมงกุฎเกล้า โดย พ.อ. น.พ. สมศักดิ์ จันท์ศรี ผ่าตัดดู mastoid และทำแก้วหูเทียม แล้วต่อแต่นั้น ก็นับว่าปลอดภัยไปรื่องจากโรคนี้ พร้อมกับได้ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ สำเร็จมาในเดือนพฤษภาคมปีนั้น

ความคิดที่จะเขียนขยายความในบทต้นๆ ของ พุทธธรรมฯ ยังค้างอยู่ แต่ไม่ได้โอกาส และถึงตอนนี้ก็มีงานใหญ่แทรกเข้ามา คือต้องย้อนกลับไปทำงาน พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ที่ได้ถวายโอกาสให้มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยพิมพ์จำหน่ายนารายได้เข้าเป็นทุนการศึกษาของพระภิกษุสามเณร ตั้งแต่ปี ๒๕๑๘ เรื่อยมา

เรื่องเกิดขึ้นเมื่อคุณสาทร และคุณพิสมร ศรศรีวิชัย ได้มีศรัทธาในหนังสือนี้มาก ถึงกับไปซื้อหนังสือจากมหาจุฬาฯ ทั้งนำไปแจกเอง และนำมาถวายให้ผู้เขียนแจก จนเมื่อหนังสือจวนหมด จึงขออนุญาตพิมพ์ขึ้นใหม่ โดยแจ้งความประสงค์ในเดือน พ.ค. ๒๕๒๕ ตอนที่ พุทธธรรม ฉบับที่เสร็จพอดี ฝ่ายมหาจุฬาฯ ก็จะพิมพ์ด้วย แต่พอคิดจะพิมพ์จำนวนมาก ก็ไม่มีทุนพอ คราวนั้น คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ก็ชวนญาติมิตรร่วมกันตั้ง “ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์” ถวายแก่มหาจุฬาฯ เพื่อให้พิมพ์ได้ทั้งในคราวนั้น และในระยะยาวสืบไป

แต่การพิมพ์ไม่ง่าย ปรากฏว่าอาร์ตเวิร์คที่จัดทำไว้เดิมในระบบโมนोไทป์ (Monotype) ได้สูญหายไปแล้ว จะต้องจัดทำใหม่ในระบบที่ก้าวแซ่งขึ้นมาวูบหนึ่งในเวลา นั้น คือ ระบบคอมพิวเตอร์กราฟิก (Compugraphic) และผู้เขียนได้ถือโอกาสเพิ่มเติมเนื้อหนังสืออีกไม่น้อย แต่ความยากและสิ้นเปลืองเวลาอยู่ที่งานทำอาร์ตเวิร์ค กว่าจะได้เริ่มงาน ก็ถึง พ.ศ. ๒๕๒๖

พร้อมกันนั้น ในบรรดาโรคที่รุมเร้าเรื่อยมา บางโรคได้พาให้ถูกรับเข้าพักรักษาตัวในโรงพยาบาลพลโยธิน นับแต่ พ.ศ. ๒๕๒๖ นั้น รวม ๓ คราว โดยมีนายแพทย์เกษม อารยางกูร พี่ชายของตนเอง เป็นผู้อำนวยการดูแลรักษา และระหว่างนั้น คุณประพัฒน์ และคุณหมอกาญจนา เกษสอาด และคุณหมอสุมาลี ดันดีวีรสุต ก็ช่วยตามแก้ปัญหาโรคอาพาธที่เคียงคู่กับงานไปเรื่อยๆ

เนื่องจากระบบการพิมพ์เวลานั้นไม่มีตัวอักษรโรมันที่จะพิมพ์คำบาลี โยมสั่งทำอุปกรณ์พิเศษมาจากบริษัทต้นทาง ก็มีประสิทธิภาพไม่พอ ต้องจัดแต่งด้วยมือ โดยอาศัยความร่วมมือประสานกันระหว่างผู้เขียนกับผู้เรียงตัวพิมพ์ ในการนี้ คุณบุญเลิศ วุฒิกจรคณาภิรักษ์ แห่งบริษัท ยูนิตี้โปรดักส์ จำกัด มีความเพียรที่จะสู้กับงานที่ยากงานจึงเดินหน้าไปได้ แต่กว่าหนังสือจะเสร็จก็แสนนาน เข้าพรรษาใหม่ไม่ไปถึงวันที่ ๑๒ ส.ค. ๒๕๒๘ แล้ว

แต่ก่อนที่งาน พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม จะเสร็จนี้ ศาสตราจารย์ระวี ภาวิไล ก็ได้แจ้งไว้แล้วว่า จะพิมพ์ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ อีกเป็นครั้งที่ ๓ และพอดีทางมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ก็ประสงค์จะพิมพ์เช่นกัน ครั้นศาสตราจารย์ระวี ภาวิไล ได้ทราบเช่นนั้น ก็ถวายโอกาสแก่มหาจุฬาฯ ให้เป็นเจ้าของการพิมพ์ครั้งที่ ๓ แทนไป

ข้อสำคัญอยู่ที่ว่า เมื่อได้รับแจ้งขอให้มีการพิมพ์ครั้งใหม่ ผู้เขียนซึ่งได้คิดไว้นานแล้วว่าจะขยายความบทต้นๆ ก็จึงต้องเร่งเขียนให้ทันก่อนจะพิมพ์ครั้งที่ ๓ นั้น

อย่างไรก็ดี อีกด้านหนึ่งคือโรคที่ติดอยู่กับตัว ก็ก้าวหน้าด้วย โรคเดิมนั้นคือระบบหายใจ โดยมีปอดที่ชำรุดเป็นทุนเก่ามาตั้งแต่เป็นวัณโรคขั้นรุนแรงก่อนนั้น ๒๐ กว่าปี ไปเป็นเลือดมากมาย ครั้นหายแล้วก็มีแผลเป็นที่ขั้วปอด และคุณหมอหลายท่านว่าเป็นหิดในระดับหนึ่ง แล้วล่าสุดเมื่อกลับจากอเมริกามาถึงวัดในปี ๒๕๒๔ พอเจออากาศย่านวรจักร ซึ่งมีมลภาวะสูงมาก ก็ทรุด จากนั้น โรคปอดก็หนักลงๆ เคียงคู่มากับงาน

พอ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม เสร็จ อาการของโรคมายังขึ้นพูดแทบไม่ออกแล้ว ใครมาหาแม่แต่พูดกับเขาคอนเดียนอยู่ใกล้ๆ ก็ต้องใช้แรงตะเบ็งแล้วเจ็บหน้าอก ญาติโยมบอกว่าอยู่ที่วัดเดิมต่อไปไม่ได้แล้ว เตรียมหาที่ให้อ้ายไปอยู่นอกเมือง แต่ไม่ทันเสียแล้ว เพราะถึงเวลาเข้าพรรษาปี ๒๕๒๘ ดังที่ว่าข้างต้น

ในพรรษาปี ๒๕๒๘ นั้น เป็นอันว่าจะต้องเขียนส่วนขยายในบทต้นๆ ของพุทธธรรมตามที่ตั้งใจไว้ให้เสร็จ แต่ก็ต้องทนอยู่กับสภาพที่ลำบากของระบบการหายใจที่ทรุดมากอย่างนั้น แล้วก็ปรากฏว่า ทางฝ่ายโยมได้จัดเตรียมการแก้ปัญหาไว้ชั้นหนึ่งแล้ว

พอเข้าพรรษา โยมก็นิมนต์ออกไปอยู่ที่อื่นแบบรายวัน คือ ทุกเช้า คุณโยมชม และโยมคุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ จัดรถมารับจากวัดไปนั่งเขียนพุทธธรรม ที่ศาลากระจก ในเขตบ้านของคุณเล็ก นันทากวีวัฒน์ โดยมีคุณอิมจิตต์ ศิลป์ อำนวยความสะดวกแทนเจ้าบ้าน พอเย็นลง รถก็พากลับมาส่งเข้าวัด

ที่ศาลากระจกนั้น ทุกวัน โยมชม คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ และโยมหม่อมจรรยา ผลนิवास จัดภัตเพลถวาย โดยมีผู้ใกล้ชิดร่วมคณะ เช่น อาจารย์ลดา รัตกลีกร และอาจารย์เลิศลักษณ์ บุญยะกมล ทั้งนี้ตลอดพรรษาต่อเนื่องมา จนจะสิ้นปี ๒๕๒๘ กระทั่งงานเพิ่มเติมพุทธธรรมส่วนนั้นสำเร็จ

เวลาประมาณ ๕ เดือนตั้งแต่เข้าพรรษา จนถึงปี ๒๕๒๘ พุทธธรรมที่เพิ่มเติมเสร็จ มีเพียงส่วนเดียว คือบทที่ ๓ ไตรลักษณ์ ซึ่งจำเป็นที่สุด เพราะทั้งสำคัญ และของเดิมนั้นสั้นที่สุดเพียง ๑๓ หน้า เทียบไม่ได้เลยกับเล่มใหญ่ที่ขยายเป็นพันหน้า ส่วนที่เขียนเพิ่มเติมคราวนี้ได้ ๖๗ หน้า (บทที่ ๓ จึงขยายเป็น ๘๐ หน้า)

พอขึ้นปีใหม่ ๒๕๒๙ ก็หันไปเร่งงานพิมพ์ แต่ในระบบการพิมพ์แบบเก่าก็ดังที่กล่าวแล้ว แม้ว่าขณะนั้น เวลาเพิ่งผ่านมาหลังพิมพ์ครั้งแรกเพียง ๓ ปี อาร์ตเวิร์ค ฟิล์ม และเพลตยังไม่ผู้ก็จริง (ที่โรงพิมพ์เก่า อาร์ตเวิร์คสูญหายไป ๑๙๙ หน้า) แต่จะขยับเขยื้อนเลื่อนอะไรแทบไม่ได้เลย

แม้แต่เลขหน้าทั้งหมดก็ต้องคงตามเดิม (เลขหน้านั้นเกี่ยวกับดัชนีด้วย เพราะในดัชนี ๑๒๖ หน้า ตามเปลี่ยนตัวเลขที่มากมายไม่ไหวแน่) จึงต้องใช้วิธีแทรกของใหม่ลงไปแล้วใช้เลขหน้าแบบ / ดังที่ในบทที่ ๓ นั้น มีส่วนที่เพิ่มเติมคือ หน้า 70/1-70/52 และ 78/1-78/15 (นอกจากนี้ มีเพิ่มเล็กน้อยในบทที่ ๔ เป็นบันทึกพิเศษท้ายบท หน้า 150-150/4 และแก้ไขแทรกเพิ่มได้บ้างเล็กๆ น้อยๆ กระจายไปในหลายแห่ง)

ในขั้นเตรียมงานเข้าโรงพิมพ์นี้ ผู้ที่ช่วยงานยืนเป็นหลัก ในการพิมพ์ดีดต้นฉบับให้ ก็คือคุณชลธีร์ ธรรมวารากรเช่นเคย (พิมพ์มาทั้งเล่มตั้งแต่เริ่มฉบับเดิม) ต่อมา ในขั้นเรียงพิมพ์ คุณชุตินา ณะปุระ (สุวรรณกุล) ช่วยพิสูจน์อักษร ครั้นแล้ว คุณวรเดช อมรรวิพัฒน์ ขอทำดัชนีเฉพาะส่วนเพิ่ม ๗๒ หน้านี้ถวาย (ได้ ๗ หน้า) โดยมีคุณณรงค์ หอมจันทร์มาช่วย แล้วคุณพนิตา อังจันทร์เพ็ญ กับคุณวรเดช และคุณณรงค์ นำสำเนาต้นฉบับไปอ่านแทนผู้อ่านทั่วไป และเสนอแนะท้วงติง เพื่อให้รอบคอบรัดกุม แล้วการตีพิมพ์ก็เดินหน้าไป

การทั้งหมดนั้นนับว่าเร่งรีบ เพราะแข่งกับปัญหาโรคภัย ที่บังคับว่าต้องย้ายออกไปจากกรุงเทพฯ ให้เร็วที่สุด และลงท้าย การพิมพ์ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ สำหรับมหาจุฬาฯ อันเป็นครั้งที่ ๓ ก็เสร็จ

จากนั้น ผู้เขียนก็ถูกรับออกจากวัดพระพิเรนทร์ ไปอยู่ที่ศาลากลางสระ นอกเมืองนอกกรุง ในวันที่ ๑๘ กรกฎาคม ๒๕๒๙ ก่อนเข้าพรรษา ๓ วัน เป็นการย้ายพ้นจากกรุงเทพฯ ไปอย่างถาวร ไม่ย้อนกลับมาอยู่อีกเลย พร้อมกับที่หนังสือ *พุทธธรรมฯ* ก็เป็นอันจบยุคปิดรายการ เลิกวางแผนมาตลอดเวลา ๒๕ ปี

ชีวิตกรุงกลางมลพิษปิดไป เปิดฉากใหม่ พลิกผันไปทันที

ตั้งว่าแล้ว ถึงแม้การออกจากกรุงเทพฯ จะเป็นเรื่องรีบด่วน แต่ผู้เขียนเองกำลังเร่งงานอย่างยิ่ง ไม่มีโอกาสใส่ใจ เรื่องการย้ายจึงเป็นความชวนชวยด้วยความห่วงใยของญาติโยม และในขั้นต้น จะหาที่ถาวรก็ไม่ทัน จึงเพียงให้มีที่พักพื้นฟูสุขภาพชั่วคราวพ้นจากอากาศกรุงเทพฯ ไปก่อน ฝ่ายผู้เขียนเร่งเรื่องหนังสืออย่างเดียว ก็ได้แต่เพียงทราบแล้วอนโมทนา

สถานที่ไปพักนี้ เรียกว่า “ศาลากลางสระ” ทางโยมเล่าว่า คุณหมอกาญจนา เกษสอาด ได้รับแจ้งผ่านทางคุณรังสิต และอาจารย์วราณี เลิศศิริ ว่า ระหว่างหาสถานที่ถาวรยังไม่ลงตัวนี้ คุณบุญเจิด และคุณสายใจ หลิมสุนทร ขอเชิญพระไปพักที่ศาลานี้ อันเป็นอาคารที่คุณบุญเจิดได้สร้างไว้ในสระน้ำใหญ่ โดยยังไม่ได้ใช้ทำกิจการอะไรเลย ภายในแคมป์เครื่องจักรกล ที่ลำลูกกา ปทุมธานี

เมื่อไปพักจะเข้าพรรษา ๒๕๒๙ โยมก็ถวายศาลานี้ อันมีขนาด ๘ x ๘ เมตร โดยตั้งป้ายเป็น “สถานพำนักสงฆ์ศาลากลางสระ เพื่อฟื้นฟูสุขภาพ (ชั่วคราว)” และได้เป็นที่จำพรรษาอยู่นานถึง ๓ ปีเต็ม

(ต่อมา เมื่อพระไปอยู่ที่วัดญาณเวศกวันแล้ว คุณบุญเจิด หลิมสุนทร ก็ให้ช่างถอนศาลาย้ายขึ้นไปตั้งที่สถานพำนักสงฆ์สายใจธรรม ให้เป็นศาลากลางสระ บนเขาตองยาง ซึ่งในขณะนั้น พ.ศ. ๒๕๕๔ ผู้เขียนได้มาอยู่จำพรรษาอีกคล้ายกับเมื่อ ๒๕ ปีก่อนโน้น แต่คราวนี้พักอยู่รูปเดียว และวาระนี้ เป็นโอกาสที่ได้หันกลับมาตรวจชำระจัดข้อมูลคอมพิวเตอร์ของหนังสือ *พุทธธรรมฯ* นั้น เป็นความหมั่นเวียนมาใหม่ เมื่อเวลาผ่านไปหนึ่งเลี้ยวศตวรรษ)

ในการย้ายจากวัดพระพิเรนทร์ ไปอยู่ที่ศาลากลางสระครั้งนั้น มีพระสมัครไปอยู่ด้วย ๒ รูป คือ พระมหาอินศร จินตาปญโญ (ปัจจุบัน คือ พระครูปลัดสุวัฒนพรหมคุณ) และพระฉาย ปญญาทีโป (ปัจจุบัน คือ พระครูสังฆรักษ์ฉาย ปญญาทีโป) ซึ่งอยู่ด้วยกันตลอด ๓ พรรษานั้น จนได้เป็นพระ ๓ รูปแรกซึ่งมาจำพรรษาที่วัดญาณเวศกวัน

การไปพักที่ศาลากลางสระนี้ เป็นการเปลี่ยนฉากชีวิตแบบพลิกผันผันสภาพเก่า มาสู่บรรยากาศใหม่อย่างแทบสิ้นเชิง ตัดตอนจากสภาพต่อเนื่องเก่าที่เป็นมาทั้งหมด ความเป็นอยู่เปลี่ยนแปลงไป วัตถุประสงค์ของการเป็นอยู่เปลี่ยนแปลงไป กิจกรรมในชีวิตประจำวันเปลี่ยนแปลงไป สิ่งแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไป ผู้คนที่พบพานเกี่ยวข้องเปลี่ยนแปลงไป แม้แต่บุคคลใกล้เคียง นอกจากพระ ๒ รูปที่มาด้วยแล้ว ก็มีผู้ใหม่ที่ญาติโยมชวนมาอยู่ดูแลพระ เริ่มด้วยคุณวันชัย ประคองศิลป์ และคุณประกาศิต แยมบุญชู ต่อด้วยคนอื่นๆ กระทั่งคุณขจร เข็มทอง ซึ่งขับรถได้ด้วย มาอยู่ในช่วงต่อจนเข้าประจำที่วัดญาณเวศกวัน

เรื่องสำคัญที่หยุดหายใจขาดตอนไปอย่างชัดเจน ก็คืองานหนังสือหลักอย่าง *พุทธธรรม* และ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* แม้ว่าจะมีผู้สนใจขอพิมพ์ตามโอกาส ก็เป็นการพิมพ์ซ้ำอย่างเดิมไปเรื่อยๆ ไม่มีอะไรเป็นที่สังเกต งานหนังสือเปลี่ยนเป็นเรื่องปลุกย่อย เล่มเล็กๆ น้อยๆ ที่มีผู้ลอกเทปมาให้ตรวจเพื่อพิมพ์แจกกัน แต่ก็มีหนังสือเชิงวิชาการด้วย เพราะเมื่อพอจะออกไปพูดได้ ก็มีหน่วยงาน สถาบัน และองค์กรต่างๆ (เฉพาะอย่างยิ่ง ที่ต่อเนื่องที่สุดคือ คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์) นิมนต์ไปพูด แล้วขอพิมพ์ งานหนังสือจึงออกมาในแนวใหม่

ทั้งนี้พอที่ว่า ปี ๒๕๒๙ นั้น เริ่มเข้าสู่ยุคการพิมพ์หนังสือด้วยคอมพิวเตอร์ ในระบบ desktop publishing โยมได้จัดซื้อเครื่อง Mac Plus ตามด้วย Mac SE มาถวาย ผู้เขียนตรวจจบลอกเทปแล้ว ก็ส่งให้พระครูปลัดฯ (ตั้งแต่ยังเป็นพระมหาอินศร) พิมพ์ แล้วรับกลับมาตรวจ ส่งกลับไปพิมพ์ ทำดังนี้เรื่อยมา จนกระทั่งเมื่อไปอยู่ที่วัด

ญาณเวศวันแล้ว งานตรวจบทลอกเทปและจัดพิมพ์เป็นหนังสือเล่มย่อยๆ อย่างที่แม่แรงก็ไม่ทันความประสงค์ของผู้ขอพิมพ์นี้ ได้กลายเป็นงานหลักที่จำต้องทำอย่างไม่รู้จักจบสิ้น และกินเวลาแทบทั้งหมดของชีวิตตลอดระยะเวลาไม่น้อยกว่า ๒๐ ปีต่อมา

งานจรรยาที่เข้ามาในปี ๒๕๓๐ แล้วต่อเนื่องมาจนบัดนี้ได้แก่การที่มหาวิทยาลัยมหิดลเริ่มโครงการจัดทำพระไตรปิฎกคอมพิวเตอร์ ที่เรียกย่อว่า BUDSIR โดยจุฬฯ ผู้อำนวยการสำนักคอมพิวเตอร์ที่นั่น ซึ่งไม่เคยรู้จักกันมาก่อน คือ ดร.ศุภชัย ตั้งวงศ์ศานต์ ได้ติดต่อไปขอปรึกษาเกี่ยวกับพระไตรปิฎกบาลีที่จะนำลงในคอมพิวเตอร์ พอทางมหาวิทยาลัยทำงานนี้เริ่มออกผลสำเร็จในปีต่อมา โยมก็จัดหาเครื่องคอมพิวเตอร์ desktop PC มาถวายให้ใช้กับงานใหม่นั้น เลยกกลายเป็นว่าพระครูปลัดฯ ใช้ Mac พิมพ์หนังสือ ขณะที่ผู้เขียนใช้ PC คั้นพระไตรปิฎก

เรื่องที่ว่ามานี้ เป็นเครื่องบอกไว้ แม้จะออกมาอยู่นอกเมืองมีชีวิตเปลี่ยนไปและห่างไกลญาติโยมหนักแล้ว แต่การดูแลเกื้อกูลพระของฝ่ายโยมก็มีได้ลดลงเลย กลับจะยิ่งหนักแน่นขึ้นไปอีก เพราะอยู่ในระยะฟุ้งหวนโยและดำเนินการแก้ปัญหา

ดังนั้น นอกจากคณะโยมผู้อุปถัมภ์สถานพำนัก คือครอบครัวคุณบุญเจิด และคุณสายใจ ทลิมสุนทร กับคุณสุพงษ์ และคุณนารี ประจุมาศ พร้อมด้วยมารดา คือโยมยายรวม เพียรอุส่าห์ ที่ได้ดูแลอย่างใกล้ชิดและบริบูรณ์แล้ว โยมคุณหญิงกระจ่างศรี และคุณชม รักตะกนิษฐ พร้อมด้วยเพื่อนสนิทคือโยมหม่อมจรรยา ผลนิवास กับทั้งผู้ใกล้ชิดมิตรสหายและศิษย์ ซึ่งได้อุปถัมภ์ตลอดมาแต่ครั้งจำพรรษาที่วัดพระพิเรนทร์ ก็ได้มาดูแลบำรุงสม่ำเสมอ ต่อมา เครื่องคอมพิวเตอร์ที่กล่าวข้างต้น ก็มาจากโยมคุณหญิงกระจ่างศรี เป็นผู้นำคณะในการจัด รวมไปถึงเรื่องรถยนต์และคนขับ ที่เกิดมีเพื่อการใช้งานตามลำดับ โดยพระไม่เพียงมิได้ออกปากเท่านั้น แต่ไม่ทันได้นึกถึงเลย

อย่างไรก็ตาม ในระยะที่พักอยู่ ณ ศาลากลางสระนั้น เรื่องหลักแท้จริงซึ่งเป็นการแก้ปัญหาที่มุ่งหมายในการนิมนต์พระให้มาพักที่นั่น มี ๒ อย่าง คือ การบำบัดโรค และการหาสถานที่ถาวรซึ่งเป็นสัปปายะสำหรับสุขภาพและการทำงานธรรมะของผู้เขียน

ในเรื่องแรก คือการบำบัดโรค พอไปพักที่นั่นไม่นาน ถึงปี ๒๕๓๐ ก็เริ่มมีความก้าวหน้าชัดเจน โดยคุณหมอสุมาลี ดันตวิโรสุต ได้เอาพระติดต่อประสานงานอย่างจริงจัง ด้านโรคปอดหอบหืดลม นำส่งคุณหมอสุชัย เจริญรัตนกุล ที่โรงพยาบาลศิริราช ได้ตรวจและติดตามดู เฉพาะอย่างยิ่งได้สั่งยาที่เหมาะสม ได้ผล ช่วยให้ดีขึ้นมาก ประกอบกับอากาศนอกกรุงก็ช่วย ทำให้สามารถพูดได้พอสมควร ดังที่ในระยะนั้น ได้รับนิมนต์ไปพูดข้างนอกไม่น้อยครั้ง แม้ว่าจะมีโรคที่จะรักษาให้หายได้เห็นชัดๆ และอวัยวะภายในก็บอบช้ำมาจากโรคร้ายที่ได้เป็นมาก่อนแล้ว อีกทั้งต่อมา ร่างกายก็ทรุดโทรมลงตามวัย โรคจึงกลับแรงขึ้นๆ (ใน ๒ ปีหลังนี้ การไต่อย่างรุนแรง ในบางช่วงแม้แต่พูดก็ไม่ได้ และขณะเขียนบันทึกนี้ เข้าระยะเปลี่ยนฤดู ก็กำลังเกิดอาการอึดอัดในระบบหายใจค่อนข้างทรมาณมาก)

อีกโรคหนึ่ง คือ อาการท้องเสียท้องเดินประจำวัน ที่เป็นมา ๒๐-๓๐ ปี ทำให้อ่อนเพลีย และไม่สะดวกต่อการเดินทาง คราวหนึ่งไปตรวจที่ ร.พ.วิชัยยุทธ คุณหมอสมนพันธ์ บุญยุคุปต์ จับตัว giardia ได้ ก็เลยให้ยาถูก ทำให้ถึงขั้นหมดปัญหาไปได้โรคหนึ่ง แม้ว่าโรคนี้จะหวนกลับมาบ้าง แต่เมื่อจับจุดได้แล้ว ในคราวต่อๆ มา ก็แก้ปัญหาไม่ยากนัก (ที่วิชัยยุทธนี้ ได้เข้าพักรักษาตัวอีกบ่อยครั้ง เนื่องจากหลายโรค และทางโรงพยาบาลได้อุปถัมภ์มาตลอด)

ส่วนการหาที่สัปปายะ ก็เป็นเรื่องใหญ่ที่ญาติโยมเอาจริงเอาจังมาก ทั้งดูวัด และดูที่สร้างวัด โยมท่านนี้มีที่ที่เหมาะสม โยมท่านนั้นมีที่ที่เหมาะสมที่โน่น ไกลบ้าง ไกลบ้าง โยมก็พากันไปและนิมนต์พระไปดู แม้แต่โยมนอกคณะบางท่านก็ได้ยินเรื่องและสนใจ บางทีก็ร่วมหาร่วมไปช่วยดู เช่น คุณธัมมานันทะ เป็นอันว่าเดินทางกันบ่อย บางแห่งก็นิมนต์ไปทดลองพักดูก่อน บางแห่งตอนไปดูเป็นเขตสีเขียว แต่ต่อมาถูกยกเลิก กลายเป็นเขตอุตสาหกรรม

เวลาล่วงมาๆ วันหนึ่ง ชาวมาทางคุณหมอกัญญาณา เกษสอาด ว่ามีที่ดินแปลงหนึ่งอยู่ด้านหลังพุทธมณฑล ญาติโยมก็ไปดูกัน ในที่สุด ณ วันที่ ๘ เมษายน ๒๕๓๑ โยมทั้งหมดที่ใกล้ชิดเรื่อง ก็ได้มีมติลงกันเป็นอันเดียวว่า ที่ดินทางด้านหลังของพุทธมณฑลนั้น เป็นที่เหมาะสมที่สุด

คุณนงยุทธ์ ชนะปุระ และคุณชุตินา ชนะปุระ (สุวรรณกุล) ชายที่ดิน ๒๕ ไร่ ที่วังน้อย (ซึ่งเคยนิมนต์พระไป ทดลองพัก แต่ยุดิว่าไม่เหมาะเพราะมีสภาพแวดล้อมไม่ดี) แล้วนำเงินที่ได้ มาซื้อที่ดินแปลงดังกล่าว ๑๑ ไร่ ๒๔ ตารางวา เมื่อได้รับหนังสืออนุญาตสร้างวัดจากทางราชการ และสร้างกุฏิได้ ๑ หลังเสร็จแล้ว ก็นิมนต์พระไปพำนัก ตั้งแต่วันเข้าพรรษาที่ ๑๘ กรกฎาคม ๒๕๓๒ เป็นต้นมา²¹⁵⁵

โดยนัยนี้ ผู้เขียนก็ได้ย้ายเข้ามาอยู่ในวัดอันเป็นที่ถาวร ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๓๒ แต่ระหว่างความเปลี่ยนแปลง ครั้งใหญ่ที่พลิกผันให้เรื่องต่อเนืองขาดตอนไปในปี ๒๕๒๙ นั้น มีกิจจกอย่างหนึ่งที่ถูกลืมวาทหายไป คือ หลังกลับ จากอเมริกาในปี ๒๕๒๔ แล้ว ปีต่อมา ทาง Harvard ได้ติดต่อนิมนต์ไปสอนอีก แต่ในระยะนั้น กำลังเร่งงานพิมพ์ พุทธธรรมฯ ต่อด้วย พจนานุกรมฯ ดังที่เล่าแล้ว ซึ่งเป็นงานหนักต่อเนื่องกันหลายปี จึงผัดไว้ แล้วขอเลื่อนมาเรื่อยๆ จนในที่สุดรับปากว่าจะไปได้ในปี ๒๕๓๐ ทางโน้นจึงเงยบรออยู่ (ถ้ามาดูที่กุฏิเมืองไทย ก็หายตัวไปแล้ว) แต่พอย้าย ออกจากกรุงเทพฯ สภาพเปลี่ยนไป พบเรื่องราวใหม่ๆ การไป Harvard เลยถูกกลบหายไปเลย กระทั่งไม่นานนี้เอง เปิดพบเรื่องนี้ในบันทึกเก่าๆ จึงนึกขึ้นได้ แต่ก็สายไปนานนักแล้ว แก้อะไรไม่ได้ จนครั้งสุดท้าย เจอ อาจารย์สแวนเธอร์มาเมืองไทย ก็เก็ชยณย้ายจากฝั่งตะวันออก ไปอยู่ถิ่นผู้เฒ่าบนฝั่งตะวันตกเสียแล้ว

โยมทำเพื่อพระ พระพึงมีธรรมเพื่อโยม

ได้เล่าแล้วว่า ในวันเข้าพรรษา ๑๘ ก.ค. ๒๕๓๒ พระ ๓ รูป ได้รับนิมนต์มาเริ่มอยู่ที่วัดญาณเวศกวัน แต่ ลังก่อสร้าง ที่พระเรียกว่าเสนาสนะ เพิ่งสร้างเสร็จหลังเดียว เป็นกุฏิไม้ขนาด ๖.๐๐ x ๑๐.๐๐ เมตร กั้นเป็นห้องพระ อยู่ ๓ ห้อง ลูกศิษย์อยู่ ๑ ห้อง เต็มพอดี และเนื่องจากเป็นกุฏิไม้ตื้นสูง จึงใช้ไม้ตื้นนั้นเป็นเหมือนศาลา อเนกประสงค์ ที่ทำวัตรสวดมนต์ รับแขก ทำบุญ ทำพิธีทุกอย่าง สมบูรณ์ทุกประการ (ขาดอย่างเดียว คือ วัน อุโบสถ ต้องนั่งรถไปร่วมสังฆกรรมที่วัดพระพิเรนทร์)

ที่จริง โยมสร้างกุฏิ ๒ หลัง แต่อีกหลังหนึ่งซึ่งเล็กขนาด ๖.๐๐ x ๖.๐๐ เมตร สำหรับเจ้าอาวาส สร้างไม่ทัน เป็นกุฏิไม้ไม้ตื้นสูงเช่นเดียวกัน เหมือนกัน เพียงแต่เล็กเท่านั้น แต่มีข้อพิเศษ คือทำตู้หนังสือเป็นฝาทั้ง ๔ ด้าน ให้เป็นที่เก็บหนังสือทั้งหมด ตั้งแต่พื้นจดพาดและรอบทุกด้าน เว้นแต่ช่องหน้าต่างกับบานประตู ที่สำหรับอยู่ได้จริงจึงเล็ก ลงไปอีกมาก และหนังสือที่มากก็หนักจนกุฏิทรุดในเวลาต่อมา

ที่ดิน ๑๑ ไร่เศษ พังเหมือนค่อนข้างกว้างใหญ่ แต่ที่จริงเป็นที่น้ำมากมาย ทั้งสระใหญ่ และคลองสาธารณะที่ แล่นเฉียงตลอด แบ่งวัดเป็น ๒ ฝั่ง บริเวณที่เหลือก็เป็นที่ดินของต้นไม้ ต่อมา ญาติโยมจะสร้างโบสถ์ ไม่มีที่ลง จึงจะ สร้างในสระน้ำ แต่ในที่สุด ก็ไม่ลงตัว จึงรวมใจกันซื้อที่เพิ่มใหม่

²¹⁵⁵ ได้รับหนังสืออนุญาตสร้างวัดที่ทางราชการออกให้ ลว. ๑๑ ม.ค. ๒๕๓๒ หลังจากนั้น มีประกาศกระทรวงศึกษาธิการ ตั้งเป็นวัดใน พระพุทธศาสนา ชื่อว่า “วัดญาณเวศกวัน” ณ วันที่ ๑๙ พฤษภาคม ๒๕๓๗ ต่อมาญาติโยมร่วมกันซื้อที่ดินเพิ่มแปลงใหม่ ๘ ไร่ ๓๓ ตร.วา เพื่อเป็นที่สร้างโบสถ์ ซึ่งได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา เมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน ๒๕๕๒ และมีพิธีผูกสีมาในวันที่ ๑๒ มกราคม ๒๕๕๔ นอกจากนั้น มีการซื้อที่ดินด้านทิศใต้ท้ายวัด ทำเป็นเขตวนวิเวก เมื่อ ๓ ธ.ค. ๕๒ เนื้อที่ ๑ ไร่ ๙๔ ตร.วา และเมื่อ ๔ ก.ค. ๕๕ เนื้อที่ ๒ ไร่ ๑ งาน ๕๖ ตร.วา แล้วท้ายสุด เมื่อ ๒๒ ส.ค. ๒๕๕๗ พี่น้องตระกูล “สุจริต” รวมใจอุทิศบรรพบุรุษบรรพ การี ถวายที่ดินต่อท้ายวัดออกไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ๔ ไร่ ๓ งาน ๑๙ ตร.วา (แต่เมื่อแบ่งที่ดินแปลงที่ถวายสุดท้ายนี้ ทาง การวัดที่ดินเป็นโฉนดสำหรับถนนสาธารณะแยกออกไป ๑ แปลง เนื้อที่ ๑ งาน ๙๒ ตร.วา และส่วนที่ถวายวัดแยกเป็น ๒ โฉนด รวม เนื้อที่ ๔ ไร่ ๑ งาน ๓๗ ตร.วา ดังนั้น ที่ดินวัดญาณเวศกวันจึงมีอยู่ในปัจจุบัน ๒๗ ไร่ ๑ งาน ๔ ตร.วา)

กาลเวลาผ่านไป ๒๒ ปี ถึงปัจจุบัน ผู้มองวัดญาณเวศกวันในบัดนี้ คงเห็นสภาพที่แตกต่างไปจากเดิมทางไกล บริเวณที่ดินวัดขยายกว้างขวางออกไปเกินเท่าตัวเป็นกว่า ๒๗ ไร่ พร้อมด้วยเสนาสนะคืออาคารสิ่งก่อสร้างที่เด่นขึ้นมาหลายหลาย ทั้งหมดนี้เป็นผลการสร้างสรรค์ของพุทธบริษัทโยม

วัดนี้มีหลักที่มีมาตามปกติ ซึ่งเป็นอยู่อย่างนั้นเองโดยไม่ต้องถือ คือ พระมิ่งานได้แก่การศึกษาและสั่งสอนธรรม ส่วนวัตถุประสงค์เงินทองเป็นเรื่องของโยม เมื่อพระทำงานไปตามหลักของตัว มัวมุงอยู่กับงาน แถมเวลาไม่พอ ก็ไม่ทันได้คิดที่จะบอกจะขอหรือจะชวนใคร แล้วในกระแสของงานนั้น อยู่ๆ โยมก็มาสนับสนุน พอรู้ ก็เห็นโยมเริ่มเรื่องไปแล้ว โยมก็บอกเล่าไต่ถามทำกันไป เรื่องก็เป็นไปเอง กลายเป็นภาพที่สรุปออกมาว่า โยมเห็นพระทำงาน โยมก็มาทำเพื่อพระ เพราะทั้งพระสงฆ์และพระพุทธศาสนานั้นมีไว้ ก็เพื่อทำธรรมะให้ก่อเกิดประโยชน์สุขแก่ประชาชน

ธรรมนั้นแหละคือทุนที่แท้ พระทำทุนด้วยการศึกษา แล้วก็ใช้ทุนนั้นให้เกิดผลผลิตเป็นประโยชน์สุขจากการพัฒนาชีวิตจิตปัญญาของประชาชน และตัวพระองค์ก็ได้กำไร คือยังได้พัฒนาองกมยิ่งขึ้นไปในศีล สมาธิ ปัญญา (ไม่ใช่กำไรวัตถุ)

ตั้งที่ว่าแล้ว บรรดาวัตถุประสงค์กองทุนในวัดญาณเวศกวันนี้ ที่ได้เกิดขึ้นมาทั้งหมดนั้น เป็นงานของโยม โยมเริ่มตั้งแต่หลายท่านรวมกันไปบ้าง แยกกันไปบ้าง เทียมองหาสถานที่ จะเป็นวัดหรือไม่ก็ตาม ที่เป็นสัปปายะเกื้อกูลต่อสุขภาพและแก่กันของผู้เขียน เมื่อโยมว่าดี ก็นิมนต์พระไปดู จนกระทั่งได้ที่ซึ่งโยมเห็นร่วมกัน และพระเห็นชอบ เมื่อที่นั้นไม่ใช่วัด โยมโยมก็ดำเนินการสร้างเป็นวัด

การก่อสร้างเป็นเรื่องของโยม ตั้งแต่กฎ ๒ หลังแรกที่พูดถึงแล้วเป็นตัวอย่าง เมื่อโยมจะสร้างวางแบบ พระก็เพียงขอให้ให้มีได้สูงจริงๆ อย่างวัดบ้านนอก และจำกัดให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัย เรียบง่ายพออยู่ได้ แล้วโยมก็ทำกันไป วัสดุที่ใช้ไม่เกะจากกรรือบ้าน (ที่สุขุมวิท ๑) ของโยมคุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ โดยโยมหมอบจรรยา ผลนิवास ออกทุนใหญ่ และคุณหญิงชระ ณะปุระ เป็นผู้อำนวยการสร้าง ครั้นงานก่อสร้างเริ่มต้นแล้ว ได้นิมนต์พระไปดูตอนช่างตอกเสาเข็มด้วยมือ (ตอกด้วยกำลังคน เพราะเป็นเข็มไม้ยาวคงไม่เกิน ๖ เมตร) จากนั้นพระก็ไม่ได้ยุ่งเกี่ยวอะไรจนเสร็จแล้วก็นิมนต์ไปจำพรรษา²¹⁵⁶

งานก่อสร้างในยุคต่อๆ มา เมื่อวัดมีไวยาวัจกรแล้ว ตัวไวยาวัจกรเอง คือคุณประพัฒน์ เกษสอาด เป็นสถาปนิก จึงได้รับภาระเป็นผู้กำกับงานด้านนี้สืบมา โดยมีคุณหมอกาญจน เกษสอาด ร่วมดูแลด้วยความเอาใจใส่จริงจัง อีกทั้งยังมีคุณสันติ ตันติวิรสุต และคุณสุรพงษ์ ศิริวิชกุล เป็นเหมือนโยธาธิการและวิศวกรประจำวัดตลอดมาด้วย

ผู้เขียนมาอยู่ที่วัดญาณเวศกวัน ตั้งแต่ปี ๒๕๓๒ นับถึงปัจจุบันคงอยู่มาแล้ว ๒๓ ปี แต่ที่จริงไม่ใช่ เพราะไม่ได้อยู่ที่เดียวนี้ตลอด ตอนต้นนั้น อยู่ที่วัดญาณเวศกวันพรรษาเดียว แล้วไปจำพรรษาที่อื่น คือที่สายใจธรรม ๕ ปี จึงย้อนกลับมา จากนั้นก็ถูกโรคพาธบังคับให้จำพรรษาที่วัดญาณเวศกวันยาวนาน

จนสุดท้าย เมื่อร่างกายมีที่ท้าวจะหมดสภาพ ทำงานสุดท้ายคือสอนพระใหม่ไม่ไหว จึงปลีกตัวไปจำ ๓ พรรษาล่าสุดที่สายใจธรรม อันเป็นที่ตรวจชำระ พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย นี้ได้จนเสร็จ เมื่อตัดช่วงต้นและช่วงท้ายออกไป เป็นอันว่าได้จำพรรษาที่วัดญาณเวศกวัน ๑๕ ปี

ถึงตรงนี้ ควรเล่าเรื่องของ “สายใจธรรม” ไว้ด้วย ย้อนไปเรื่องเก่า เมื่อพักอยู่ชั่วคราวที่ศาลากลางสระ และโยมโยมที่เกี่ยวหาที่เหมาถวายเพื่อให้ย้ายไปอยู่ถาวรนั้น คุณบุญเจิด หลิมสุนทร ผู้อุปถัมภ์ถวายศาลากลางสระ ก็

²¹⁵⁶ หลังเล็กที่เป็นกุฏิเจ้าอาวาส คงเพราะมีหนังสือมากหนักเป็นต้นๆ ต่อมา วางขวดกลมบนพื้นด้านตะวันตก ขวดก็กลิ้งมาทางตะวันออก จึงรู้ว่าทรุด ในที่สุด โยมโยมเห็นว่าน่ากลัวอันตราย ก็นิมนต์เจ้าอาวาสย้ายออกไป และสร้างกุฏิใหม่ตามที่คุณพรภักดิ์ บุญยเกษตร ออกแบบถวาย ส่วนกุฏิเก่าที่จะรื้อ พอตีคุณสันติ ตันติวิรสุต ไปหาช่างมาย้ายเลื่อนไปตั้งบนตอม่อที่ทำขึ้นใหม่ จึงรักษาของเก่าไว้ได้ แล้วใช้ทั้งเป็นที่เก็บหนังสือ และที่พูดคุยธรรมะกับพระใหม่ จนกระทั่งเจ้าอาวาสพูดไม่ไหว นิราศไปในปี ๒๕๕๓

เป็นท่านหนึ่งซึ่งมองดูที่สัปบายะด้วย และเคยนิมนต์ผู้เขียนไปดูบางแห่ง ครั้นการสร้างวัดญาณเวศกวันเริ่มขึ้นแล้ว ก็เข้าใจว่างานนี้จบ เรื่องจึงจึงยับยั้งมา และคุณบุญเจ็ด พร้อมทั้งครอบครัว ก็ได้ตามมาถวายอุปถัมภ์พระ ณ ที่ตั้งวัดญาณเวศกวันด้วยอย่างสม่ำเสมอ

อยู่มาวันหนึ่งในปี ๒๕๓๒ นั้น คุณบุญเจ็ด ได้ไปนิมนต์พระ ๓ รูปให้ไปเยี่ยมชมที่พักสงฆ์ ที่คุณบุญเจ็ด และครอบครัวกำลังสร้างถวาย ที่เขาตองยาง พระก็ไปดู ที่นั่น ช่างสร้างศาลาหลังใหญ่ กำลังขึ้นหลังคาอยู่ บนเนินค่อนข้างกลมบนส่วนยื่นออกมาจากภูเขา ชาวบ้านเรียกว่าจมูกเขา

คุณบุญเจ็ดเล่าว่า ยังมองที่สัปบายะเรื่อยมา จนกระทั่งขึ้นมาพบจุดนี้ เห็นว่าเหมาะสมมาก พอดีเจ้าของที่ คือ คุณจ้อย อารามศรี ซึ่งรู้จักกันดี กำลังจะขายที่ดินนั้นให้แก่บริษัทเอกชนรายหนึ่ง คุณบุญเจ็ดจึงได้ชวนให้คุณจ้อยมี ครั้ทหาหันมาร่วมใจถวายที่ดิน คุณจ้อยพอใจด้วย ก็ล้มเลิกความคิดที่จะขาย เปลี่ยนเป็นถวาย จึงได้ดำเนินการสร้างที่พักสงฆ์ตั้งที่ว่า

ที่พักสงฆ์บนเขาตำโรงตองยาง (เรียกง่าย ๆ ว่า เขาตองยาง) นี้ อยู่ในที่ดินเนื้อที่ ๓๑ ไร่ ๑ งาน ๒๘ ตารางวา เมื่อแรกสร้าง มีศาลาใหญ่ ๑ หลัง และเรือนพัทธาติโยม (ที่กำลังก่อสร้าง) ๑ หลัง อยู่ในเขต อ.พนมสารคาม จ. ฉะเชิงเทรา พระสามรูปได้รับนิมนต์ไปพักค้างแรมครั้งแรก เมื่อวันที่ ๒๕ ตุลาคม ๒๕๓๒ เป็นเวลา ๑ สัปดาห์ และระหว่างนั้น ในวันที่ ๒๙ ตุลาคม คุณบุญเจ็ด และคุณสายใจ หลิมสุนทร พร้อมทั้งครอบครัวและญาติมิตร กับครอบครัวคุณจ้อย อารามศรี โดยมี พ.ท. ลัน ประจุมาศ เป็นประธาน ได้ประกอบพิธีถวายเป็นสถานพำนักสงฆ์

ปีต่อมา ๒๕๓๓ พระสามรูปได้รับนิมนต์ไปจำพรรษา ณ ที่พักสงฆ์บนจมูกเขาตองยาง แต่ปลายปี ๒๕๓๓ นั้นเอง คุณสายใจ หลิมสุนทร (เพียรอุส่าห์) ผู้ร่วมก่อตั้งและเป็นกำลังใหญ่ในการอุปถัมภ์บำรุง ได้ป่วยด้วยโรคมะเร็งปอด และถึงแก่กรรมในวันที่ ๓๐ เมษายน ๒๕๓๔

ในช่วงมีพิธีบำเพ็ญกุศลต่อจากนั้น ได้ตกลงกันตั้งชื่อที่พักสงฆ์ว่า “สถานพำนักสงฆ์สายใจธรรม” เพื่อเป็นอนุสรณ์แก่คุณสายใจสลับไป ครั้นปลงศพแล้ว เจ้าภาพได้ถวายปัจจัยที่มีผู้ทำบุญในงานแก่พระสงฆ์ จึงได้ตกลงตั้งเป็นกองทุนสายใจธรรมขึ้นในวันที่ ๙ พฤษภาคม ๒๕๓๔

อนึ่ง ระหว่างที่คุณสายใจป่วยหนัก คุณบุญเจ็ดได้ย้ายศาลากลางสระที่ลำลูกกามาตั้งเป็นอนุสรณ์ที่สายใจธรรม โดยขนย้ายวัสดุชิ้นส่วนมา (๒๒ เม.ย.) ประกอบขึ้นอย่างเดิม แล้วติดป้ายชื่อ “ศาลาสายใจธรรม” (๑๔ มิ.ย.) [ต่อมาใช้ป้ายเดิมที่ลำลูกกาว่า “สถานพำนักสงฆ์ศาลากลางสระ เพื่อฟื้นฟูสุขภาพ (ชั่วคราว)"] และติดตั้งป้ายชื่อสถานพำนักสงฆ์สายใจธรรม ในต้นเดือนกรกฎาคม ปีนั้น

หลังพรรษาปี ๒๕๓๓ แล้ว พระสงฆ์ยังได้จำพรรษาที่สายใจธรรมต่อเนื่องมาอีกจนถึง พ.ศ. ๒๕๓๗ รวมเป็น ๕ ปี ทั้งนี้ เหตุผลสำคัญอย่างหนึ่ง คงสืบเนื่องจากมรณกรรมของคุณสายใจ คือเพื่ออุทิศกุศลแก่เธอ โดยรำลึกถึงกำลังศรัทธาและความอุปถัมภ์มากมายที่ได้บำเพ็ญไว้

ออกเยี่ยมเยือน ก่อนเข้าเฝ้าในฉากสุดท้าย

อย่างไรก็ตาม เวลาทั้งที่วัดญาณเวศกวัน และสถานพำนักสงฆ์สายใจธรรม นับต่อจากศาลากลางสระ ที่ลำลูกกา รวมกันทั้งหมดเกือบ ๒๕ ปีนั้น ถ้าพูดในแง่หนังสือหลัก คือ พุทธธรรมฯ และ พจนานุกรมฯ แล้ว ก็ต้องเรียกว่าเป็นช่วงเวลาชะงักงัน มีความก้าวหน้าเพียงเล็กน้อย

สาเหตุหลักของความชะงักงันนี้ ก็คือ ความยากนักหนาในการที่จะนำข้อมูลหนังสือเก่ามาจัดใหม่ ในเมื่อข้อมูลนั้นมากมายอย่างยิ่ง และมีลักษณะพิเศษ คือมีข้อความภาษาบาลีอักษรโรมันบ้าง มีดัชนีที่ละเอียดซึ่งมีใช้เพียงดัชนีคำ แต่มีดัชนีความอีกด้วยบ้าง ทั้งหมดนี้จะต้องนำมาจัดทำเป็นข้อมูลใหม่ในคอมพิวเตอร์ พร้อมกับที่ใน

ระหว่างนั้น ตัวผู้เขียนก็ประสบปัญหาจากโรคต่างๆ ที่บางอย่างก็สะสมแรงขึ้น บางอย่างก็ก้าวหน้าไปพร้อมกับความเสื่อมถอยของร่างกายตามวัย อีกทั้งสาละวนกับการทำหนังสือปลีกย่อยเล่มเล็กเล่มน้อยที่ไม่รู้จักปลิ้นดั่งที่กล่าวแล้ว

ความจริง ช่วงเวลา ๕ พรรษาที่อยู่ ณ สายใจธรรมนั้น ว่าโดยเปรียบเทียบ เป็นช่วงที่ผู้เขียนมีสุขภาพดีขึ้น โรคของอวัยวะภายในที่สะสมระยะยาวมีอาการเบาลง เรื่องที่เด่นกลายเป็นปัญหาของอวัยวะที่ค่อนข้างด้านภายนอก เฉพาะอย่างยิ่ง ตา และสายเสียง ซึ่งแม้จะรุนแรงและเสียงมาก แต่ก็มาในช่วงเวลาสั้น พอผ่านได้ ก็พ้นไปเลย

เมื่อต้นเดือน พ.ย. ๒๕๓๔ แก้วตาทั้ง ๒ ข้างเป็นแผล (corneal abrasion) คุณหมอกัญญา เกษสอาด ว่าเสียงมาก ถ้ามีแผลเป็น ตาจะบอด ให้เข้า ร.พ.ศิริราช คุณหมอญาติ เจียมไชยศรี ก็ทำให้ปลอดแผลเป็นได้ ในช่วงปิดตา พระครูปลัดฯ พาไปซื้อหมอน (เพื่อไม่มีตา) ที่บริเวณพระราชานุสาวรีย์ สมเด็จพระบรมราชชนก หลายวัน กลับมาวัดแล้ว ก็ยังต้องใช้ครอบปิดตาอีกนาน รวมเวลาใช้ตาไม่ได้เกือบ ๓ เดือน (๖ พ.ย. ๓๔ - ๓๑ ม.ค. ๓๕)

ปีต่อมา เกิดอาการพูดไม่ออก คุณหมอกัญญา เกษสอาด ส่งไป ร.พ.ศิริราช คุณหมอวัฒน์ ลิขิตติก ตรวจแล้วบอกว่า สายเสียงอักเสบมาก บวมแดงหนาขึ้นมาหมดเหมือนตัวตะขาบ ในที่สุด ให้กลับไปตัดสินใจว่าจะรับการผ่าตัดสายเสียงหรือไม่ ตกกลางคืนไม่ผ่า ให้ร่างกายรักษาตัวเอง เมื่อจำเป็นก็สื่อสารด้วยการเขียนกระดาษ กว่าจะใช้เสียงได้ใกล้ปกติราว ๓ เดือน (ส.ค. - ต.ค. ๒๕๓๖)

อย่างไรก็ดี ในระยะตาไม่เห็น ปี ๓๔-๓๕ และพูดไม่ได้ ปี ๓๖ นั้น งานหนังสือเล่มย่อย ก็ไม่หยุด ตอนตาไม่เห็น มีผู้ลอกเทปมาจะพิมพ์หนังสือ ก็ใช้วิธีให้พระครูปลัดฯ อ่านให้ฟัง เป็นท่อนๆ และพูดบอกข้อความที่แก้ไขปรับปรุงในใจกลับออกไปให้พระครูปลัดฯ เขียน ทำไปอย่างนั้นจนจบเล่ม ที่จำได้ อย่างน้อยก็ออกมาเป็นหนังสือ พระกับป่า มีปัญหาอะไร? (ต่อมาอาจารย์ฝรั่งที่อเมริกาแปลเป็นภาษาอังกฤษส่งมาให้ช่วยดู แต่ไม่มีเวลา ยังเก็บไว้) และเรื่อง *คุณภาพ: สารแห่งสุขภาพและความสมบูรณ์* (ปัจจุบัน รวมอยู่ในหนังสือ *การแพทย์ยุคใหม่ ในพุทธทัศน์*)

ส่วนในช่วงที่พูดไม่ได้ พอดีมีเรื่องด่วนต้องส่งให้ทันตามที่เขาขอ พอมีเสียงนิดๆ ก็พูดผืนคอแค่เหมือนกระซิบอย่างยากเย็นจนจบ คือเรื่อง *พุทธวิธีแก้ปัญหาเพื่อศตวรรษที่ ๒๑* ซึ่ง อ. Bruce Evans แปลเป็นภาษาอังกฤษในชื่อว่า *A Buddhist Solution for the 21st Century*

เป็นอันว่า ในระยะประมาณ ๑๐ ปีแรกตั้งแต่ออกจากกรุงเทพฯ ขณะโรคของอวัยวะภายในยังกรุ่นๆ สะสมตัวมาเรื่อยๆ โรคของอวัยวะภายนอก อย่างเรื่องตาดำและสายเสียงอักเสบ รวมทั้งผ่าตัด cyst กลางหลัง ถอดเล็บอะไรพวกนี้ เป็นเพียงเรื่องผ่านๆ ช่วงเวลาสั้นๆ ก็เลยเป็นช่วงเวลาที่ยุติโยมนิมนต์ให้พักจากงานหนังสือปลีกย่อยที่หนาแน่น โดยแทรกคั่นด้วยการเดินทางไปต่างประเทศ

ผู้เขียนได้ไปนมัสการสังเวชนียสถานในอินเดียถึง ๓ ครั้ง คือ ในปี ๒๕๒๘ (ก่อนไปอยู่นอกเมือง), ๒๕๓๓ และ ๒๕๓๘; ไปสิงคโปร์ (ได้เยี่ยมวัดป่าเลไลยก์ และวัดอานันทเมตตยาราม เป็นต้น) และ Perth ในออสเตรเลีย (ได้เยี่ยมวัดป่าโพธิญาณ) ในปี ๒๕๒๙; ไปสหรัฐอเมริกา ในปี ๒๕๓๕ (เมื่อวัดวชิรธรรมปทีปอยู่ที่ Mount Vernon), ๒๕๓๗, ๒๕๓๘ และ ๒๕๓๙ (๓ ปีทำยนี้ โดยการนิมนต์ของคุณหมอสุนทร ศรีหงส์ อดีตนายกสมาคมแพทย์ไทยในอเมริกา และโยมบุญประจวบ) แต่บางที่งานเร่ง ก็ต้องนำติดตัวไปทำ ที่จำได้คือครั้งสุดท้าย ปี ๒๕๓๙ ตรวจนิติศาสตร์แนวพุทธ ระหว่างเดินทาง

ถึงปี ๒๕๔๐ ชีวิตเปลี่ยนแปลงใหญ่อีกครั้งหนึ่ง ถ้าเทียบกับ ๑๐ ปีแรกที่ออกมาจากกรุง ครั้งนั้นเป็นการย้ายถิ่นมาเคลื่อนไหวในแดนใหม่ แต่คราวนี้เป็นกรเข้าสู่ฉากใหม่แห่งความเงียบ เป็น ๑๕ ปีที่หมดสิ้นความเคลื่อนไหว แม้แต่ในวัดที่อยู่ ก็ไม่ได้ออกจากบริเวณกุฏิหรือที่พักมาพบใครๆ หรือร่วมกิจกรรมใดๆ ด้านหน้าวัด ต้องตัดหมดสิ้นแม้แต่การออกมาร่วมฉันอาหารและทำวัตรสวดมนต์ เหลืออยู่เฉพาะพิธีที่โบสถ์ในวันสำคัญ เช่น วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา และพิธีอุปสมบทพระใหม่ ซึ่งก็จะตัดออกไปทั้งหมดด้วยในตอนท้ายของช่วงนี้

แพทย์เอื้ออารี ช่วยให้มีโอกาสทำงาน

การที่ พ.ศ. ๒๕๕๐ เป็นปีเริ่มต้นความเปลี่ยนแปลงนี้ ก็มาจากโรคของอวัยวะภายในที่สะสมตัวก้าวมากับกาลเวลา พร้อมกับความชำรุดทรุดโทรมของอวัยวะเหล่านั้น สัมพันธ์กับความเสื่อมตามวัย

ผู้เขียนมีโรคประจำตัวมาแต่เยาว์หลายอย่าง เริ่มด้วยในขวบแรกของชีวิต ก็แทบไม่รอดเพราะโรคในท้อง คือระบบทางเดินอาหาร ต่อแต่นั้น ก็ป่วยด้วยโรคนี้เรื่อยมา แม้ที่ถูกผู้ใหญ่ชวนให้บวชเณร ก็เพราะโรคนี้ พุดรบรรทัดให้เห็นภาพง่ายๆ ว่า เมื่อบวชแล้ว นับเฉพาะเอกซเรย์ด้วยวิธีกลืนแป้ง (barium sulfate) และสวนแป้ง (barium enema) ผ่านมาอย่างละนับสิบๆ ครั้ง ไม่นับการส่องกล้องทั้งจากบน และจากล่าง (GI Endoscopy) โดยเฉพาะช่วงหลายปีมานี้ ด้วยความเอื้ออารีของคุณหมออดุม คชินทร ร.พ.ศิริราช ได้ทำให้ค่อนข้างประจำ ล่าสุดทำเมื่อ ๑๕ ธ.ค. ๒๕๕๓ แล้ว ยังไม่ทันครบปี ๑๕ ก.ย. ๒๕๕๔ ก็ทำอีก ลงท้ายว่า เวลานี้ โรคด้านระบบทางเดินอาหารมาบรรจบประสานกับโรคระบบหายใจ จึงทำให้งานพุดสอนธรรม แม้แต่คุณธรรมะกับพระใหม่ต้องปิดรายการลงไป

ก่อนถึงโรคยี่หนักใหญ่ คั้นด้วยโรคขนาดกลาง คือเรื่องกระดูกสันหลัง ผู้เขียนมีปัญหามาแต่อายุยังน้อย ปวดหลังง่าย เพียงนั่งรถไป ทางไม่เรียบ รถกระแทกหน่อย ก็มักปวดหลังรุนแรงไปคราวละ ๗ วัน คุณหมอลดาวัลย์ ร.พ.บ้านสวน เคยให้ดูฟิล์มเอกซเรย์ว่า กระดูกสันหลังคดไปมาเหมือนตัว S ตนเองคิดว่าเหตุหนึ่งน่าจะเป็นเพราะนั่งพับเพียบแบบถนัดข้างเดียว คือ พอนั่งเข้าที่ที่ถนัดหนึ่งแล้ว ก็ชินแถบนั้น นั่งสบายทั้งวันแทบไม่ต้องลุก ไม่ต้องพลิกเลย แต่อีกข้างหนึ่งไม่ถนัด จึงได้บ่นเรียน เวลานี้ ถ้ามีโอกาส ก็บอกเด็กๆ เมื่อนั่งพับเพียบ ก็ให้รู้ตัวที่จะพลิก ให้ทับซ้ายทับขวาเสมอเท่ากัน

แต่ไม่เพียงเท่านั้น กระดูกสันหลังท่อนคอ (ช่วง cervical) เสื่อม ปวดและชาลงแขนมานานแล้ว คุณหมอเห็นสภาพที่เสื่อมจนเคยสงสัยว่าเป็นมะเร็ง จึงตรวจเป็นกรณีใหญ่ แต่ก็รอดมา ปัญหากระดูกนั้นโยงกว้าง หลายคุณหมอเคยให้ทำ bone scan ทั้งตัวมาแล้วอย่างน้อย ๓ ครั้ง

ปัญหาที่ใกล้ปัจจุบัน คือท่อนใต้เอว (lumbar) มี ๒ ปล้องที่หมอนรองกระดูกเสื่อมปูดออกมาดันเส้นประสาทให้ปวดมาก ในระยะที่อาการรุนแรง ก็ได้คุณหมออารีศักดิ์ โชติวิจิตร กับคุณหมอสมยศ วรรณสินธพ ที่ศิริราช ช่วยแก้ไข โดยที่ทางวัดเอง ด้านญาติโยมวัด คุณหมอดำรงค์ (พลโท นพ.ดำรงค์ ธนะชานนท์) ก็คอยติดตามถามไถ่ รวมแล้วก็ต้องระวังตัวเองให้ดี

เอาเรื่องใหญ่แต่สั้นมาคั้นอีกอย่างหนึ่ง คือ ตาเป็นต้อหินทั้งสองข้าง เรื่องนี้ค้นพบเมื่อกกลางปี ๒๕๔๖ เนื่องจากรู้สึกวงงนอนอย่างหนักและมันซึมต่อเนื่องเป็นเดือน ไม่พบเหตุ (ตามปกติ ตั้งแต่วบวชพระ ผู้เขียนไม่เคยปวดหรือมีน้ต้อหิน นอกจากคราวมีไข้หวัด) แกรมปวดฟัน ปวดกราม ปวดหูและกระดูกสันหลังแกมหน้าหู เจ็บในท้องเหมือนมีแผล คุณหมอค้นหาปมด้านต่างๆ ทั้งคุณหมอเกษม อารยางกูร ท่วงโย ผ่านไปถึงคุณหมอกาญจนา เกษสอาด โยงไปที่คุณหมอสุมาลี นิรมานนิตย์ ซึ่งจัดให้เข้าพักใน ร.พ.ศิริราช โดยคุณหมอปวน สุทธิพิณิจธรรม จองห้องให้ที่ตึก ๘๔ ปี นอนพักรับการตรวจ ๖ วัน (๑๗-๒๒ มิ.ย. ๒๕๔๖) โดยความอุปถัมภ์ที่ท่านคณบดีดำเนินการ

เข่าร.พ.แล้ว ก็ค้นหาโรค ในที่สุด คุณหมอมอริซาคิ สิงคาลวณิช ตรวจพบว่าตาทั้งสองข้างเป็นต้อกระจก แต่นั่นเรื่องง่าย ปมใหญ่คือพบว่าความดันตาขึ้นสูง ตาเป็นต้อหินทั้งสองข้าง โดยเฉพาะตาซ้ายมีเขตการมองเห็นแคบลง และอีกด้านหนึ่ง จากการทำ ultrasound ก็พบว่ามียูก่อนนิ้วในถุงน้ำดี

เมื่อพบอย่างนี้ การดูแลต้อหินก็เริ่มต้นทันที แต่เนื่องจากคุณหมอผู้เชี่ยวชาญเรื่องนี้ที่ศิริราช เป็นแพทย์หญิง จึงไม่ถนัด ต่อมาคุณศิริธร รัตนิน ได้นิมนต์มารักษาประจำที่คุณหมอสรพพัฒน์ รัตนิน แล้วมีคุณหมอหทัยรัตน์ พิพิทธิจิตรกร ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญโรคนี้ร่วมดูแล ก็ได้เป็นคนใช้ในอุปถัมภ์ของโรงพยาบาลจักรรัตนิน สืบมาจนปัจจุบัน ซึ่งรวมทั้งได้ผ่าตัดต้อกระจกทั้งสองข้างเสร็จไปแล้วด้วย

ในปีต่อมา ๒๕๔๗ ถือได้ว่าเป็นเรื่องสืบเนื่อง คุณหมอกาญจนา คุณหมอสุมาลี คุณหมอป่วน เป็นต้น ก็จัดให้ผู้เขียนเข้ารับการรักษาตัด โดยศัลยแพทย์ คือ คุณหมออัษฎเดช นิมนานวุฒิพงษ์ ตัดถุงน้ำดีทิ้งไปในวันที่ ๔ ตุลาคม แก้ปัญหาท้องอืดท้องคลื่นไส้และความเสี่ยงภัยจากการอักเสบเฉียบพลัน

อีกด้านหนึ่ง คือเรื่องฟัน ถ้าไม่เกิดปัญหาชัดเจนมา มักเรื่อยเรื่อย ญาติโยมที่เป็นทันตแพทย์ก็เตือนบ่อยๆ คุณหมอลิทธิ ส. ศรีโสภาค ซึ่งคุ้นกับพระมาตั้งแต่วัดพระพิเรนทร์ ได้บวราณาไว้ เกิดปัญหาที่นิมนต์พระไปที่คลินิก

อีกท่านหนึ่ง คือ คุณหมอกฤษณา โรหิตรัตนะ ซึ่งได้มาปลูกและบำรุงรักษาสวนป่าที่วัดตั้งแต่แรก ก็คอยเตือน เมื่อเกิดเรื่องต้องแก้ไข ก็ส่งพระให้คุณหมอเพื่อนๆ ทำให้ ช่วยให้ผู้เขียนฟันปัญหาสำคัญโล่งไปได้บ่อยครั้ง

เมื่อปี ๒๕๔๓ มีปัญหารากฟันอักเสบควรวินิจฉัยที่ใหญ่ที่แก๊ซนาจนที่สุด โดยอาศัยคุณหมอหลายท่าน เริ่มที่คุณหมอลิทธิ ส. ศรีโสภาค แล้วคุณหมอสุรสิทธิ์ เกียรติพงษ์สาร ทำรากฟันจนเสร็จ ปิดท้ายที่คุณหมอธารินทร์ วัชรมน รวม ๔ เดือนครึ่ง (๘ ม.ค. - ๒๕ พ.ค.) เป็นการอุปถัมภ์ครั้งใหญ่ ซึ่งคุณหมอกฤษณาประสานจัดการตลอด

เวลานี้ เพื่อนๆ ที่รับราชการ เกษียณกันแล้ว คุณหมอกฤษณาก็นัดเพื่อนสนิทมาช่วยทำฟันถวายพระด้วย บางทีเดินทางไปถึงที่พระอยู่ไกลๆ อย่างเมื่อปลายปี ๒๕๕๓ ผู้เขียนอาพาธอยู่ เกิดปัญหาฟันแตกแทรกเข้ามา ที่อุดหลุด คุณหมอกฤษณาก็พาเพื่อนทันตแพทย์รุ่นผู้ใหญ่ คือ พล รท. ทพ. สุรรัตน์ นัยสวัสดิ์ คุณหมอวิโรจน์ รัตนปริคณณ์ และคุณหมอม่วงเพชร อิลูร์ตัน พร้อมด้วยคุณแป้ว นำเครื่องมือมาทำการอุดฟันนอกสถานที่ถวายถึงที่เขาดงยาง

จุดเปลี่ยนสู่การเข้าเเจียง

คราวนี้ก็มาถึงโรคใหญ่ข้างในตัว ไม่ใช่แค่ติดตัว แต่เป็นเนื้อเป็นตัวของตัวเลยทีเดียว คือ เกิดมากับอวัยวะที่ไม่บริบูรณ์ หรือไม่สมบูรณ์

เรื่องก็คือ ได้มีอาการไม่ปกติบางอย่างมานาน ในที่สุดแพทย์สรุปว่า ผู้เขียนมีเส้นเลือดใหญ่ที่ขึ้นไปเลี้ยงสมองแคบเล็กกว่าปกติมาแต่กำเนิดทั้ง ๔ เส้น คือ carotid arteries ๒ เส้น ที่ขึ้นทางคอ ซ้าย-ขวา ด้านหน้า และ vertebral arteries ๒ เส้น ที่สอดร้อยกระดูกสันหลังขึ้นไปทางท้ายทอย ซ้าย-ขวา (คือด้านหลัง)

การค้นหาดูตรวจสอบและติดตามเรื่องนี้ โดยปกติต้องใช้วิธี MRA (magnetic resonance angiography) เป็นเหตุให้ผู้เขียนต้องนอนเข้าไปในช่องหรืออุโมงค์เพื่อการนี้บ่อยมาก

อาการที่ชัดมากเพราะต้องทนอยู่กับที่นานจนเป็นเหตุการณ์ที่จำเเนน คือ ในการเดินทางไป-กลับจากอเมริกา ๒-๓ เทียวสุดท้าย (ช่วงปี ๒๕๓๗-๓๙) เครื่องบินขึ้นอยู่ในระดับสูงนานมาก ตลอดเวลานั้น เกิดอาการรู้สึกแสบในสมอง แม้จะจัดให้หนึ่งพักในที่แสนสบายก็ทรมาณมาก หลับไม่ได้เลย อาการนี้ ในยามปกติ ก็เกิดขึ้นบ่อยในบางระยะ หลังจากพูดบรรยายธรรมยาวติดกัน ๒-๓ วัน แล้วในวันต่อไป ก็อาจตามมาด้วยอาการสมองแสบ สมองด้าน สมองซา ที่แสนทรมาณ นอนก็เฉย ถึงจะอ่อนเพลียเท่าใด สมองก็ไม่มีความรู้สึกว่าจะหลับหรือไม่หลับ

อีกอาการหนึ่งที่ชัดเป็นปกติ คือ เวลาพูดกับใครๆ ต้องหน้าตรง ถ้าพูดหันหน้าผิดหนึ่ง เดียวก็จะหน้ามืด แต่โดยเคยชิน ก็จะมีหันหน้ากลับมาตรง (คุณหมออธิบายว่า เส้นเลือดในคอโค้งงออยู่ พอหันหน้า เส้นเลือดจะพับเลือดขึ้นสมองไม่ได้) ฉันทานอาหารเสร็จ จะมีอาการศีรษะกระตุกหรือกระชาก ถ้าอ่านตัวหนังสือนิดหน่อย จะเกิดอาการสมองบิด ทรมาณมาก เสียงานไปก่อนวัน (บางทีรุนแรง ไม่สบายไปตลอดสัปดาห์) นั่งยืนในบางท่า ตาเห็นภาพซ้อน นอนบางทีโดยคาดหมายไม่ได้ ก็เกิดอาการหายใจไม่พอขึ้นมา แล้วก็นอนพยายามหายใจอยู่นั้น เป็นอันไม่ได้หลับ

ครั้นแล้ว ณ วันที่ ๖ มิถุนายน ๒๕๔๐ มีโทรศัพท์นิมนต์ให้ไป ร.พ.ศิริราช เพื่อพบศัลยแพทย์จากอเมริกา คือคุณหมอมิเกล สโตติอุโร ก็ได้ไปตามนิมนต์ คุณหมอบอกว่าดูฟิล์ม MRA แล้ว เส้นเลือดข้างคอด้านหน้าที่เลี้ยงสมองของผู้เขียน (carotid arteries) ทั้ง ๒ เส้น ทั้งเล็ก และคด แฉกตีบจะอุดตัน ข้างซ้ายตีบ ๘๐% ข้างขวาตีบ

๖๐% อยู่ในภาวะเสี่ยงมาก อาจจะถูกตัดเมื่อไรก็ได้ และการที่เส้นเลือดนั้นคงโด้งงไป ก็อาจเกิดจากถูกเลือดที่ติดขัดทางผ่านตันขึ้นไป คุณหมอแนะนำให้เข้าพักใน ร.พ.คินันท์ และผ่าตัดในวันรุ่งขึ้นเลย โดยผ่าข้างซ้ายที่หนักกว่า เสร็จแล้ว ก็ต้องผ่าข้างขวาในโอกาสต่อไป คุณหมوترียมให้จัดหาห้องพัก แต่เจ้าตัวขอไปปรึกษาภักก่อน

วันรุ่งขึ้น ผู้เขียนกลับมาเข้าโรงพยาบาล แล้ววันต่อมา ๘ มิ.ย. ๒๕๔๐ ก็รับการผ่าตัดเส้นเลือดใหญ่เลี้ยงสมอง carotid artery ข้างซ้าย ทำ carotid endarterectomy เสร็จแล้ว คุณหมอบอกว่า ได้ขูดลอกสิ่งแปลกปลอมที่พอกหนาทำให้เส้นเลือดตีบตันออกไป ได้เย็บร่นเส้นเลือดที่โด้งงให้ตรง และตัดเอาเส้นเลือดดำจากโคนขาซ้ายมาปะขยายเส้นเลือดใหญ่นั้น เรียบร้อยแล้ว

เป็นอันเสร็จการ ก็กลับมาอยู่พักฟื้นที่วัดญาณเวศกวัน ในระยะพักฟื้นนี้ ร่างกายก็ปรับตัวไป แต่ผลที่ชัดเจนอย่างหนึ่ง คือ ต่อนั้นมา หันหน้าหันคอไปพูดกับคนอื่นได้ ไม่วูบมืดไปอย่างสมัยก่อน

แต่แปลกว่า พอผ่าตัดไปได้ครบ ๑ ปี วันนั้น ฉันอาหารอยู่กับพระอื่นในครัววัดตามปกติ จู่ๆ ก็วูบไป พุบหน้าลงบนโต๊ะอาหาร ให้คนเอาเครื่องมาวัดความดัน จำไม่ได้ว่าเท่าไร แต่ชีพจรขึ้น ๑๐๐ พอลุกจากโต๊ะก็เซจะล้ม แล้วตั้งแต่นั้นมา ระบบชีพจรและความดันก็แปรปรวน คาดหมายไม่ได้ จนเป็นเหตุให้ต้องงดการออกมาฉันภัตกับพระอื่น คือต้องอยู่ฉันองค์เดียวที่กุฏิตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

ระลึกได้ (แต่ไม่ได้จดไว้ ถ้าไม่ตรงก็ขออภัย) ว่า ใน ๑-๒ วันหลังผ่าตัด เมื่อมาเยี่ยมที่เตียงคนไข้ คุณหมอเล่าว่า ตอนผ่าตัด เนื่องจาก carotid body (ตัวส่งสัญญาณให้สมองสั่งการปรับการหายใจและการไหลเวียนของโลหิตให้พอดีกับความต้องการของร่างกาย อยู่ตรงข้ามเส้นเลือดนั้นตรงจุดที่แยกเป็นเส้นในกับเส้นนอก) เป็นของเล็กมาก มองไม่เห็น เครื่องมือได้ไปกระทบให้เสียไป (ต่อมา มีคุณหมอตานอื่นอธิบายให้เข้าใจว่า ถ้า carotid body ข้างซ้ายเสียไป แต่ของข้างขวายังอยู่ อาจชดเชยกันได้ แต่ข้างซ้ายนี้เป็นหลัก การชดเชยอาจจะไม่ได้เต็มที่)

การที่เกิดเหตุวูบ ต่อด้วยชีพจร-ความดันโลหิตแปรปรวนสืบมานี้ คิดเดาว่า อาจเป็นเพราะร่างกายพยายามปรับตัวอย่างมากมานานตั้งปี เป็นงานที่หนัก พอถึงจุดครบปีนั้น ตรงจังหวะที่ระบบของร่างกายส่วนนั้นอ่อนล้าเหมือนบอกว่าจะไม่ไหวแล้ว ก็เลยปล่อยระส่ำระสายไปหมด เหมือนคนยืนอุ้มของหนักอยู่นาน พยายามสู้ แต่ถึงจุดหนึ่งทนไม่ไหว ก็ปล่อยมือหลุดโครมลงไป จึงวุ่นวายกระจัดกระจาย แล้วมาเริ่มต้นกันใหม่ ถ้าอย่างนี้ ก็ดูร่างกายว่าจะพยายามปรับตัวต่อไปไหว หรือสำเร็จหรือไม่

ดังได้บอกแล้ว พ.ศ. ๒๕๔๐ เป็นจุดเปลี่ยน ก็คือการผ่าตัด carotid artery ข้างซ้ายนี้เอง เป็นเหตุตั้งต้นเป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่มาก ที่ชีวิตเข้าฉากใหม่ ต่างจากครั้งก่อนห่างไกล

สิบปีก่อน คือ ๒๕๓๑-๒๕๓๙ เปลี่ยนเพียงว่า ย้ายออกจากกรุงเทพฯ มาอยู่นอกเมือง แต่ในฉากใหม่ ๑๕ ปีต่อจากนั้นถึงบัดนี้ (๒๕๔๐-๒๕๕๔) อยู่แค่ในบริเวณกุฏิหรือที่พัก แม้แต่ในวัดก็ไม่ปรากฏตัว เว้นแต่ออกมาเดินบริหารร่างกายในบางเวลา และร่วมพิธีสำคัญที่โบสถ์เท่านั้น

ยิ่งกว่านั้น ๓ ปีสุดท้ายของฉากใหม่ ๑๕ ปีนั้น คือ ๒๕๕๒-๒๕๕๔ ยังบีบแคบลงไปอีก เป็นฉากเล็กย่อย ที่ห้อยติดปลายของฉากใหญ่นั้น คือถึงวาระที่ไม่สามารถใช้กำลังทำงานในการพุทธธรรมแม้แต่แก่พระใหม่ จึงค่อยๆ ออกจากวัดญาณเวศกวันไปจำ ๓ พรรษาเสียบๆ ในที่ห่างไกลออกไป และถ้าพื้นการทำงานพุทธธรรมไม่ได้ ก็เป็นอันปิดฉากใหญ่สุดท้ายนั้น

ขอทวนความว่า การที่ผู้เขียนออกงานปรากฏตัวนอกกุฏิไม่ได้นั้น ต่อมาตัวเหตุสำคัญที่พูดข้างต้นได้รัดตัวแน่นลงไปอีก กล่าวคือ ที่บอกว่าฉันแล้วอ่านตัวหนังสือไม่ได้นั้น เวลานี้ต้องพูดว่า ฉันอาหารแล้วต้องลงนอนภายใน ๑๐ นาที และใน ๑๐ นาทีก่อนลงนอนนั้น ต้องไม่มีการใช้ตาเพ่ง และไม่มีการใช้ความคิด เช่น ไม่ว่าจะอ่านตัวหนังสือ หรือใครจะถามอะไรให้คิดตอบ ไม่ได้ตั้งนั้น ทำได้แค่เดินไปห้องน้ำ แปร่งฟัน ที่ทำตามเคยชินได้โดยไม่

ต้องคิด (ถ้าใช้ตาฟัง หรือคิดจะตอบอะไร จะปวดขึ้นมาเฉพาะจุดที่หน้าผากซ้าย แล้วสมองก็จะไม่สบาย เกิดปัญหาติดเยื่อต่อไป เสียการเสียนาน, ที่เป็นอย่างนี้ เข้าใจว่า เป็นเพราะสมองขาดเลือดอย่างรุนแรง ไม่ใช่แค่ว่าอาหารลงกระเพาะแล้ว สมองว่าง หรือว่าพอนั่งห้องตึ๊ง หน้าตาก็หยาบ อย่างคนทั่วไป)

คุณหมอบางท่านพยายามอธิบายความคืบหน้าของอาการที่ซับซ้อนนี้ว่า ก่อนนี้ เมื่ออายุน้อยหน่อย อวัยวะต่างๆ เช่นเส้นเลือดนั้น ยังมีความยืดหยุ่นได้มาก ถึงเส้นเลือดจะเล็กแคบเกินไป ก็เบ่งตัวขยายพอให้ดีขึ้น แต่พอสูงอายุ อวัยวะอย่างเส้นเลือดนั้น แข็งกระด้างขึ้น เลือดจึงไหลเวียนยากยิ่ง

รวมแล้ว ที่ว่ามานี้ ได้เป็นเหตุให้ไปฉันทอาหารที่อื่นไม่ได้ แม้แต่ในวัด ฉันได้เพียงในที่จะนอนได้ทันที จึงต้องตัดปัญหา รับนิมนต์ไปงานไหนๆ ไม่ได้ แม้แต่ในวัดก็ไปร่วมได้เฉพาะพิธีที่โบสถ์ตอนบ่าย

พิธีตอนบ่าย ตามปกติมีการพูดด้วย จึงควรเล่าไว้เป็นความรู้จักกันว่า ในกิจกรรมอย่างนี้ จะมีเรื่องความแปรปรวนของชีพจรและความดันโลหิตเกี่ยวข้องโดยตรง

เมื่อลงมาพูดที่โบสถ์ในวันสำคัญ เช่น วิสาขบูชา ผู้เขียนจะมีชีพจร ๑๓๐ ต่อนาที และความดันโลหิตตัวบน ๑๖๐-๑๘๐ นี้คือเข้าที่แล้ว แต่ตอนเริ่มพูด เมื่อชีพจร-ความดันยังไม่ทันขึ้น บางทีแทบหน้ามืดเลยทีเดียว แต่พอชีพจร-ความดันขึ้น ก็แข็งแรงเหมือนคนปกติ บางทีมีคณะมาฟังพูดที่ได้กุฎิ ตอนเริ่มพบกันเปลี่ยแทบหน้ามืด แต่พอเริ่มแล้ว ก็แข็งแรงขึ้นๆ พอพูดจบ คุณหมอซึ่งมาฟังหลายท่าน เข้ามาจับชีพจรดู ก็พบสภาพอย่างนั้น ได้แต่แปลกใจ

การที่ได้ทำ carotid endarterectomy นี้ คุณหมอบางท่านกลับยังเป็นห่วงว่า ที่จุดนั้นอาจเกิดมี plaque จับ ทำให้เส้นเลือดตีบเร็วขึ้น จึงจะให้ทำ MRA เพื่อตามดูสม่ำเสมอขึ้นอีก กลายเป็นว่าผู้เขียนยังต้องนอนเข้าอุโมงค์เพิ่มขึ้น ก่อนผ่าตัด ก็ทำมาแล้วมาก ตอนนี นอกจากทำ MRA ดูเส้นเลือดสมองแล้ว เรื่องอวัยวะอื่นที่ทำ MRI (magnetic resonance imaging) ก็มีเพิ่มขึ้น รวมเกิน ๑๐ ครั้งไปเท่าไรจำไม่ได้ จนคุ้นชินกับกระบวนการตรวจแบบนี้ เวลาลงนอนเข้าเครื่องก็สบาย เสียงต่างๆ ตลอดจนโคล้งเคล้งโครมคราม ฟังแปลกดี มีความนุ่มเอียงที่จะหลับ ถ้าไม่เป็นการที่ต้องกลั่นการกลืนน้ำลาย ก็หลับสะดวก เวลาคอนซ์โมง รู้สึกว่าเร็ว เดี่ยวก็เสร็จเสียแล้ว

เวลายาวนานเกิน ๑๐ ปี ได้ทำให้เคยชินกับสภาพชีวิตที่อยู่แต่ในวัดแค่บริเวณกุฎิอย่างนี้ โดยมีกิจกรรมการพูดธรรมที่โบสถ์เฉพาะในวันสำคัญปีละ ๒-๓ ครั้ง การนั่งในพิธีบวชพระใหม่ปีละ ๔-๕ รุ่น พูดคุยธรรมะกับพระใหม่รุ่นละ ๖-๘ รูป และนานๆ มีคณะนัดมาฟังบรรยายที่ได้กุฎิครั้งหนึ่ง

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ปัญหาเส้นเลือดสมอง จะเป็นเรื่องใหญ่ทำให้ต้องเปลี่ยนวิถีชีวิต แต่ก็ไม่ถึงกับปิดรายการจนกระทั่งถึงตอนนี เมื่อมาบรรจบกับที่เล่าแล้วว่า ก่อนจะผ่านปี ๒๕๕๒ นั้นไป ชีวิตได้เข้าฉากย่อยที่ห้อยท้ายฉากใหญ่ ๑๕ ปี กลายเป็น ๓ ปีที่งานพูดอธิบายธรรมแม้แต่แก่พระใหม่ต้องปิดลง และออกจากเงียบในวัด ไปจำพรรษาเงียบซ้อนเงียบในชนบท ตรงนี้จึงจะใกล้จุดจบ

ตอนนี้คือช่วงที่บทบาทเด่นเป็นการแสดงของโรคปอดและระบบการพูดการหายใจ ที่ถึงจุดถูกบังคับให้เลือกตัดสินใจว่า ทางข้างหน้า คือที่ไหน

อนุโมทนาผู้ตรวจรักษา และถ้ามีผู้ถูกละเลย ก็หวังได้รับอภัย

โรคประจำตัวที่ยืนหยัดอยู่ยึดเยื้อยาวนานที่สุด ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๒ จนมาเป็นฉากล่าสุดของชีวิตขณะนี้ ใน พ.ศ. ๒๕๕๔ ก็คือโรคปอด

ผู้เขียนเคยมาอยู่ที่วัดพระพิเรนทร์ตั้งแต่อายุเต็ม ๙ ขวบ (เรียนจบประถมศึกษาใน ๓ ปี) ได้ทุนเรียนดีของกระทรวงศึกษาธิการ มาเข้าเรียนชั้นมัธยมปีที่ ๑ ใน ร.ร.มัธยมวัดปทุมคงคา เมื่อปี ๒๔๙๑ แต่เนื่องจากเป็นเด็กขี้โรคมาแต่เกิด พอถึงชั้น ม.๓ พ.ศ. ๒๔๙๓ ในวันเปิดภาคปลาย ไปเรียนยังไม่ครบวัน ก็ป่วยกลับมา แต่มีไข้เพิ่งป่วยในวันนั้น หากป่วยเรื่อยมา บางปีในชั้นประถม ป่วยตอนเช้าสอบไล่ โรงเรียนยอมจัดให้สอบพิเศษคนเดียว

เมื่อป่วยไม่รู้จัก ผู้ใหญ่ก็เลยปรึกษากัน แล้วชวนกลับจังหวัดสุพรรณบุรี ไปบวชเณรในปีต่อมา ๒๕๓๔

ครั้งเป็นสามเณรมาถึงอายุ ๑๔ ปี ใน พ.ศ. ๒๕๔๖ ก็มาอยู่ที่วัดพระพิเรนทร์อีก วัดนี้ตั้งอยู่ในย่านวรจักร-เจริญกรุง ที่เป็นถิ่นกลางกรุงสมัยนั้น มีอากาศเสียเป็นมลภาวะสูงอย่างที่สุด ผู้ที่อยู่วัดนี้ยาวนาน มักเป็นโรคปอดเฉพะอย่างยิ่งวัณโรค (ชาวบ้านรอบวัดก็คงคล้ายกัน) เช่น เจ้าอาวาส และรองเจ้าอาวาส แทบทุกองค์ที่ทันนับได้ ถ้าไม่ถูกโรคอื่นตัดรอนไปเสียก่อน ก็เป็นโรคหอบ เป็นวัณโรค ถึงมรณภาพด้วยโรคปอดแทบทั้งสิ้น (ที่ผู้เขียนทันทรู้ ๕ รูป ลงเอยอย่างนี้ รวมทั้งรูปหนึ่งที่ย้ายพร้อมด้วยโรคปอดไปเป็นเจ้าอาวาสที่วัดอื่นแล้วถึงมรณภาพที่นั่น)

ผู้เขียนนั้นชื่อโรคมีร่างกายอ่อนแออยู่แล้ว ไม่ต้องรอนจนแก่ อยู่ที่วัดพระพิเรนทร์นั้นมา พอถึงปี ๒๕๐๒ ยังเป็นสามเณร อายุ ๒๐ ปี เรียนอยู่ที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ชั้นพุทธศาสตร์ ปีที่ ๒ ก็เป็นวัณโรคอย่างรวดเร็วและรุนแรงมาก ไอเป็นเลือดฟุ้งๆ พี่ชายคือ นพ.เกษม อารยางกูร เป็นผู้รักษา ต้องหยุดเรียนหลายเดือนไปจนถึงเวลาสอบ ทางมหาจุฬาฯ พิจารณาแล้วยอมให้เข้าสอบ จึงได้ผ่านมา แต่หลังจากนั้น ต้องไปนอนในโรงพยาบาลนานมาก

เวลาผ่านไปหลายปี (จบ ป.ศ.๕ และ พท.บ. ในช่วงนี้ โดยมีร่างกายผ่ายผอมอย่างยิ่ง) แม้จะหายจากวัณโรค แต่มีแผลเป็นผากไว้ที่ซั้วปอด และถุงลมก็เสียไปบ้าง อีกทั้งยังอยู่ในสภาพแวดล้อมที่ก่อโรค และร่างกายก็ทรุดโทรมลงทั่วไป เป็นฐานที่ก่อตัวของโรคอื่นๆ ได้ง่าย เฉพะอย่างยิ่ง โรคว่านเครือในระบบหายใจ จนถึงการใช้เสียง

ตลอดเวลา ๒๐ ปีเศษต่อแต่นั้นมา ขณะมีปอดที่ซำรุดเป็นทุนประจำตัว โรคอื่นๆ ทั้งเก่าและใหม่ ก็ก้าวควบคู่และบ่าบดแก้วไขพร้อมกันไป เช่น โรคท้อง โรคมาสตอยด์อักเสบเรื้อรัง กระดูกสันหลังไม่ตี จนกระทั่งปัญหาเส้นเลือดใหญ่ไปสมอง ดังที่เล่าแล้ว แต่เนื่องจากช่วงเวลานั้นอยู่ในวัยก่อนไปข้างต้น ร่างกายซ่อมแซมชดเชยช่วยตัวเองได้มากหน่อย และอยู่กับงานการมากมายที่เร่งรัดจนลืมนปัญหาสุขภาพไปได้มาก เวลาที่ผ่านมา โรคาก็ค่อยๆ เติบโต

จนในที่สุด ถึง พ.ศ. ๒๕๒๙ โรคระบบหายใจ เรื่องของปอด หลอดลม หืด ตลอดจนการใช้เสียง เข้าขั้นวิกฤต ต้องย้ายออกจากกรุง ไปพักที่ศาลากลางสระ แล้วไปต่อที่ถาวรนอกเมืองอย่างที่เล่าแล้ว

ถึงตอนนั้นก็ควรจะเล่าว่า ในสภาพที่ร่างกายมีโรคหลากหลาย ทั้งโรคหลักยืนพื้นและโรคบริวารต่างๆ ทำให้ผู้เขียนมีชีวิตอยู่ในโรงพยาบาลมาก ตั้งแต่ก่อนออกมาอยู่นอกเมือง ปีต่อปีบ้าง ซ้อนครั้งในปีเดียวก็มี จึงได้รับความเอื้ออาทรจากโรงพยาบาลแทบทุกแห่งในกรุงเทพมหานคร

ที่เรียกได้ว่าประจำ เข้าพักนับสิบครั้ง คือ ร.พ.ศิริราช แล้วที่อื่นก็มีทั้งก่อนและหลังที่นั่น เช่น วชิรพยาบาล พทลโยธิน ร.พ.สงฆ์ ร.พ.กลาง จุฬาลงกรณ์ พระมงกุฎเกล้า วิชัยยุทธ รามาธิบดี โรคทรวงอก สมิติเวช บำรุงราษฎร์ ราชวิถี วิภาวดี กรุงเทพ พญาไท ธนบุรี เจ้าพระยา ล้วนเคยเข้ารับการรักษา อย่างน้อยก็ตรวจด้วยเครื่องจำพวกส่องกล้อง หรือ scan เฉพะที่ไปเข้าเครื่องตรวจต่างๆ บ่อยที่สุด คือ อูรุษงษ์ เอกขเรย์ ในที่นี้ขอถือเป็นโอกาสสอนโมทนาทุกแห่ง (มักนึกกันถึงการที่สถาบันต่างๆ ได้ถวายปริญญาเกิตติมศักดิ์ แต่ที่จริง การอุปถัมภ์รักษาของโรงพยาบาลทั้งหลายนี้ ควรอนุโมทนาไม่น้อยกว่าเลย)

เนื่องจากมีโรคปอดเป็นพื้นดังที่ว่า เมื่อเข้าตรวจหรือพักรักษาใน ร.พ.ใดก็ตาม แทบทุกครั้งจึงมีการ X-ray ปอดนำหรือฟุ้งด้วย ๒-๓ फिल्म นับเฉพะฟิล์มปอดที่ละหน้าแผ่นอย่างนี้ ก็สะสมมาเป็นจำนวนร้อยๆ (นานแล้วฟิล์มรุ่นเก่าที่เก็บไว้หมดอายุเน่าเหม็นเป็นพิษอย่างร้ายแรง ต้องทิ้งไปจำนวนหนึ่ง) ยิ่งมาระยะหลัง เทคโนโลยีก้าวหน้า ถ่ายที่ละเป็นชุด รวมแล้วไม่ได้นับว่าเท่าไร

นับแต่ CT Scan ปอด ก็หลายครั้ง (มี HRCT คือ High-Resolution Computed Tomography เฉพะปอดบ้าง รวมไปถึงตับและไตบ้าง) เช่น ปี ๒๕๔๐ ที่ผ่าตัดเส้นเลือดใหญ่ไปสมองตอนกลางปีนั้น ที่จริงต้นปีก็ประเดิมก่อนแล้วด้วยโรคเยื่อหุ้มปอดอักเสบ หายใจแทบไม่ได้ เจ็บปวดมาก (นับว่าติดเชื้อ mycoplasma) เข้า ร.พ.ธนบุรี ๒ โดยคุณหมอไชยรัตน์ เพิ่มพิกุล ดูแล พอออกมาได้ในเดือนกุมภาพันธ์ เดือนต่อมา ก็ต้องเข้า ร.พ.ธนบุรีนี้อีก คราวนี้ นอกจาก CT Scan ปอดตับไตแล้ว ยังทำอีกทั้ง GI และส่งไปทำ bone scan ที่ศิริราช

ที่อุรุพงษ์ เอกชเรย์ (เดี๋ยวนี้นี้เรียกว่า อุรุพงษ์ เมติคัล เซนเตอร์) ทำ High-Resolution CT scan of the lungs ในปี ๒๕๔๔ แล้ว ปีต่อมา ๒๕๔๕ ก็ทำอีก

ทำติดกันซ้อน ๒ ปีอย่างนี้ ยังมีอีก ล่าสุด มีนาคม ๒๕๕๓ ทำ HRCT ปอดที่ ศิริราช ปีรุ่งขึ้น เมษายน ๒๕๕๔ ทำ HRCT ปอดที่ พญาไท ๒

เฉพาะ X-ray รวมแล้วนับพันครั้ง จนคุณหมอกาญจนาคเลยแสดงความไม่สะดวกใจที่จะให้ X-ray เพิ่มบ่อยๆ เพราะเกรงว่าจะถึงจุดที่ร่างกายรับไม่ไหว

ตามที่เคยเล่าแล้วว่า ในช่วงเกือบ ๒๕ ปีที่ออกจากกรุงเทพฯ มาแล้วนี้ งานหนังสือหลักอย่าง พุทธธรรม หยุดชะงัก มีแต่งานตรวจบทลอกเทป หรือมีบทถอดเสียงเป็นตัวหนังสือมาให้ตรวจ แล้วพิมพ์เป็นหนังสือเล่มย่อยๆ ย่อยๆ มากมายจนรวมได้กว่า ๓๐๐ เล่ม

หนังสือเหล่านี้ หลายท่านที่ขอพิมพ์ มีกำหนดงานแน่นอนและเร่งด่วน ที่นี้ เมื่อผู้เขียนต้องเข้าโรงพยาบาลบ่อยๆ อย่างคาดหมายไม่ได้ บางทีจนเจียนถึงเวลาซึ่งงานที่ต้องพิมพ์หนังสือให้ท่าน ผู้เขียนจึงเอาต้นฉบับบทลอกเทปหรือบทถอดเสียงเหล่านี้ไปตรวจคนเดียวคนเดียวใช้ในโรงพยาบาลด้วย จนกลายเป็นเรื่องที่ค่อนข้างเป็นธรรมดา คือการไปนอนในโรงพยาบาลเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตแห่งการทำงาน จะเรียกว่าบูรณาการหรืออย่างไรก็แล้วแต่

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากบทลอกเทป/ถอดเสียงเหล่านี้มีมากมายเหลือเกิน จึงตรวจไม่ทัน นานเข้า เรื่องค้าง จึงสู้กันจนตรวจไม่ไหว เมื่อ ๕-๖ ปีมานี้ ได้เอาเรื่องที่ค้างทั้งหลายมาวางซ้อนเป็นตั้ง วัตถุประสงค์ (อยู่ที่ภูเขาบ้าง ที่วัดญาณเวศกวันบ้าง บวกกัน) ปรากฏว่าสูงเกิน ๑ เมตร

บางเรื่องสำคัญ และเป็นงานใหญ่ ท่านผู้นิมนต์พูด และแจ้งขอพิมพ์ มีความตั้งใจมาก ทวงอยู่เกือบสิบปี จนเลิกไปเองบ้าง หรืออาจจะระอ้างบ้าง เช่น เรื่อง “หนึ่งศตวรรษของพระพุทธศาสนาในประเทศไทย” (มหาจุฬาฯ เป็นเจ้าของรายการ และขอพิมพ์) และเรื่องใหญ่ซึ่งท่านที่ตามปกติระลึกถึงกันมาก นิมนต์ไปพูดที่เชียงใหม่ (จำชื่อเรื่องไม่ได้แล้ว) ลอกเทปส่งมาให้ตรวจ ตั้งใจจริงจังมากที่จะพิมพ์ แต่ก็ยังไม่มีโอกาสที่จะตรวจจนบัดนี้ (บางที เมื่อเรื่องค้างกันอยู่มาก ใครใกล้ ทวงได้ เร่งง่าย ติดตามไม่ปล่อย ก็เสร็จก่อน) หรืออย่างอาจารย์อเมริกันที่แปล พระกับป่า มีปัญหาอะไร? ส่งมาให้ตรวจ คงกว่าสิบปีแล้ว ก็ไม่ได้ตั้งใจจะละเลย ใจจริงก็คิดจะหาโอกาสทำสอง คาดว่าอาจจะเมื่อหนึ่งเมื่อนี้ แล้วเวลาก็ผ่านไปนับว่าแสนจะรวดเร็ว จนเหมือนละลายไม่ใส่ใจ ไม่เห็นความสำคัญ

ทั้งหมดที่กล่าวมา ถือว่าเป็นการล่วงเกินต่อท่านเหล่านั้น แม้จะไม่ได้ตั้งใจ นี่จึงเท่ากับได้โอกาสที่ประมวบรวมขอภัยต่อทุกท่านในการที่เสมือนได้ละลายล่วงเกินดังได้กล่าวไปแล้ว

เมื่อขอภัยคนไกล ก็นึกมาถึงคนใกล้

เมื่อขอภัยคนไกล ก็ควรขอภัยคนใกล้ด้วย ในวงผู้ศรัทธาใกล้ชิดวัด มีผู้ที่เสียสละเร็วแรงและเวลามาช่วยงานวัดอย่างเอาจริงเอาจังหลายท่าน โดยเฉพาะด้านการแสดงธรรม ซึ่งเป็นศาสนกิจหลักของพระ คุณทองสุข ช่างวิซซุการ ได้มาช่วยงานนานมากแล้ว ดังที่เมื่อพระครูธรรมธรครุฑสิทธิ์ คุณวโร มีรายการบรรยายธรรมประจำวันเสาร์-วันอาทิตย์ ที่โบสถ์ชั้นล่าง คุณทองสุขก็นำอุปกรณ์มาบันทึกภาพ-เสียงไว้ และช่วยกิจอย่างนี้ของพระรูปอื่นด้วย

สำหรับผู้เขียนนั้น (ในกรณีนี้ เป็นผู้พูด) ดังที่กล่าวแล้วว่าอาพาธมานาน ไม่มีกิจกรรมประจำ และแทบไม่ปรากฏตัว แต่ทุกครั้งหรือแทบทุกครั้งที่มีกิจต้องพูด เช่น แสดงธรรมในวันสำคัญหรือพูดในพิธีบวชนาคที่โบสถ์ คุยธรรมะกับพระใหม่ และมีรายการเฉพาะในการบรรยายธรรมแก่บางคณะที่ได้กุฎี แม้จะเป็นรายการที่คาดหมายไม่ได้ คุณทองสุขก็สละเวลาเอาจริงเอาจังกับการทำงานบันทึกภาพและเสียงเพื่อถวายแก้ววัด แล้วกลับไปบ้านยังต้องทำงานตัดต่อใช้เวลาอีกมากมาย รวมทั้งทำแจกฟรีแก่ผู้ต้องการอีกด้วย (เรียกชื่องานของตนว่า “ญาณพาหนะ”)

โดยเฉพาะในระยะหลังๆ นี้ เมื่อผู้เขียนพูดได้น้อยลงๆ เหลือแต่คุณธรรมะกับพระใหม่ในเวลาค่า คุณทองสุขก็เอาจริงเอาจังกับงานนี้ ทั้งที่ต้องอยู่ที่วัดจนถึง ๒๒-๒๓ น. และประมาณเดือนธันวาคม ๒๕๔๘ เมื่อคุณทองสุขตัดสินใจหยุดทำธุรกิจ ก็ได้ใช้เวลาว่างมาทำงานธรรมทานด้านภาพและเสียงถวายอย่างเต็มที่ ถึงแม้ผู้เขียนไปพักในชนบท ไปพักที่ภูเขา ไม่ว่าจะกำหนดเวลาลงในวันไหน คุณทองสุขก็เดินทางไปบันทึกภาพและเสียงที่นั่น

ที่ต้องขอภัยก็อยู่ตรงจุดนี้ ที่ว่า พอคุณทองสุขสละเรี่ยวแรงเวลามากถวายแก่ธรรมะเต็มที่ ผู้เขียนกลับตรงข้าม กลายเป็นพูดได้น้อยลงๆ จนอย่างที่ว่า เวลานี้ต้องหยุดเลิกแม้แต่รายการคุณธรรมะแก่พระใหม่ ดังนั้น ในช่วงครึ่งปีที่ผ่านมา จึงมีรายการที่คุณทองสุขไปบันทึกภาพและเสียงที่ภูเขาเพียงครั้งเดียว เมื่อพระใหม่รุ่นพรรษา ๒๕๕๔ บวชมาครบพรรษาใกล้วาระจะลาสิกขาแล้ว ยังไม่เคยพบกันเลย จึงหาโอกาสไปพบครั้งหนึ่งครั้งเดียวก่อนจะลาจากวัดไป นี่ก็เท่ากับว่าผู้เขียนได้ทำให้เสียความตั้งใจของผู้ศรัทธา คือคุณทองสุขนั้น จึงควรขอภัยไว้ด้วย

ด้านงานภาพและพูด หรือแสงเสียงนี้ ในยุคก่อนมีระบบคอมพิวเตอร์ เรื่องพูดก็บันทึกกันด้วย cassette tape เมื่อพัฒนาขึ้นก็มี video tape ที่บันทึกได้ทั้งภาพและเสียง สำหรับผู้เขียนและที่วัดนี้ video tape แทบทั้งหมดเป็นของที่หน่วยงานหรือสถาบันข้างนอกถ่ายภาพไว้และถวาย ต่อมานานๆ ยังแทบไม่ได้ถ่ายมาเข้าระบบคอมพิวเตอร์ ปรากฏว่าของหมดอายุ ขึ้นราเสียหายหมด ได้ทราบที่พระยกทิ้งเสียเปล่าไปเป็นกล่องขนาดใหญ่

ส่วนด้านเสียงหรือพูดล้วนๆ ที่บันทึกด้วย cassette tape มีมานานักหนา สำหรับของผู้เขียนคงมีจำนวนหนึ่งที่ก่อน พ.ศ. ๒๕๒๐ ครั้นหลังปี ๒๕๒๐ นั้นแล้ว มีมากมาย เพราะถึงยุคได้รับนิมนต์ไปพูดบ้าง มีคณะมาพบที่วัดบ้าง บ่อยๆ เมื่อมีผู้ขอพิมพ์เป็นหนังสือ ก็ได้ใช้ประโยชน์บ้าง แต่ส่วนมากก็เพียงเก็บไว้ ไม่มีเวลาจัดการ

ในปี ๒๕๕๒ คุณตรีรัตน์ ปิ่นประยงค์ ได้มาช่วยงานอนุรักษ์ข้อมูล โดยรับเทปชุดที่พระครูปลัดสุวัฒนพรหมคุณบันทึกเก็บไว้ ตั้งแต่ปี ๒๕๒๗ (ทยอยรับจนถึง ก.ย. ๒๕๕๓) รวม ๓,๗๖๑ ม้วน ไปถ่ายข้อมูลเสียงเป็น MP3 เก็บไว้ในแผ่น CD ๒๗๗ แผ่น (ไม่รวมแผ่น backup) ในระยะแรก มาช่วยโดยส่วนตัวก่อน ต่อมา ๑ มิ.ย. ๒๕๕๒ กระทรวงศึกษาธิการมีหนังสือขอตัวคุณตรีรัตน์ แล้ว ณ ๒๑ ก.ค. ๒๕๕๒ ทาง กฟผ. ก็ได้มีบันทึกส่งตัวเป็นทางการ คุณตรีรัตน์ได้มาทำงานนี้แบบอุทิศแรงอุทิศเวลาจนงานเสร็จสิ้น ถึง ๓๐ ก.ย. ๒๕๕๓

หลังจากนั้นไม่นาน พระครูธรรมธรครชิต คุณวโร เข้ามารับภาระดูแลงานด้านนี้ ก็ได้หาทางอนุรักษ์โดยการนำเทคโนโลยีที่ก้าวหน้าสูงขึ้น มาจัดดำเนินการ ครั้นถึงปัจจุบันนี้ ก็เห็นกันว่า การเก็บรักษาข้อมูลไว้ใน Hard Disk ขนาดใหญ่ ที่มีความจุสูงเป็น terabyte จะได้ผลดีและปลอดภัยกว่า

ในระยะหลังนี้ ตั้งแต่ปี ๒๕๔๕ ดร.พีระพนธ์ โสฬสสถิตย์ ได้ทำงานแบบอาสาสมัครอยู่เรื่อยๆ ให้แก่วัดตลอดมาจนถึงปัจจุบัน โดยทำการถ่ายข้อมูลงานพูดของผู้เขียน จาก cassette tape (คราวนี้เป็นเทปชุดที่ผู้เขียนบันทึกด้วยเครื่องเล็กในยาม และเก็บไว้เอง) ซึ่งบันทึกไว้ตั้งแต่ปี ๒๕๑๘ เรื่อยมา ขณะนี้ถึงข้อมูลเดือน ต.ค. ๒๕๓๗ ตอนแรกเก็บใน CD แต่นับจาก ๑๗ ต.ค. ๒๕๕๒ ได้เปลี่ยนมาเก็บไว้ใน Hard Disk ขนาดใหญ่ดังที่ว่านั้น ๒ ชุด เป็นการสำรองเพื่อเสียหาย เป็นน้ำใจเสียสละที่ควรแก่การอนุโมทนาอย่างยิ่ง

ที่จริง คนใกล้ก็โยงถึงคนไกล เมื่อพูดถึงคุณทองสุข ก็นึกถึงคุณเนติ แก้วเคน แห่ง TV 7 ซึ่งคงเรียกได้ว่าเป็นคนไกลใจใกล้ ได้มาบันทึกภาพและเสียงในวันสำคัญและงานพิธีนานมาแล้ว ตั้งแต่ราวปี ๒๕๔๑ ต่อมาได้เอาจริงเอาจัง นอกจากมาถ่ายทำในพิธีแล้ว ก็นิมนต์พูดโดยขอมาบันทึกพิเศษที่วัด เพื่อออกในรายการประจำ (ทราบว่าออกในรายการ "ธรรมะรับอรุณ") แต่ตั้งที่ว่า ผู้เขียนเข้าสู่ยุคจะเสียบหาย นัดถ่ายทำได้สักครั้งสองครั้ง แล้วก็รอกันไปจนคุณเนติเกษียณอายุงาน แม้จะเปลี่ยนมาทำงานแบบสัญญาปีต่อปี แต่คุณเนติก็จริงจังยังรอไม่เลิกล้มความตั้งใจ จนกระทั่งในช่วงท้ายที่ผู้เขียนไปอยู่ไกลเจียบหาย อาจจะมีการพูดจาอธิบายอะไรโดยไม่มีกำหนดแน่นอนนี้ ก็กลายเป็นว่าคุณทองสุข ซึ่งมีฝีมือเป็นที่ยอมรับแล้ว ช่วยส่งภาพ-เสียงที่บันทึกนั้นให้แก่คุณเนติด้วย

หลายปีมาแล้ว คุณทองสุข ช่างวิซซุการ ได้เป็นเหมือนศูนย์กลางของสื่อภาพและเสียงของวัดไปโดยปริยาย เพราะเมื่อมาบันทึกภาพที่ภูเขของผู้เขียน คุณทองสุขก็ประสานกับฝ่ายพระ คือ พระการุญ กุศลนุโ

พระกรุณานั้น จริงจ้งกับงานบันทึกเสียง งานจึงไปด้วยกันกับคุณทองสุข ต่อจากพระกรุณีย์ พระมาโนช ธรรมครูโก ก็รับเสียงธรรมไปจัดใส่ CD ทำเป็นเรื่องชุด และเรื่องรายปี เมื่อใครต้องการนำไปเผยแพร่กว้างออกไป ก็รับจากแหล่งผลิตนี้ เช่น พล.ต.ทองขาว พ่วงรอดพันธุ์ ที่จัดรายการประจำต่างๆ มานานแล้ว หรืออย่างคุณบุบผา คณิตกุล ซึ่งเหมือนมีเครือข่ายเผยแพร่หลายแห่ง ก็รับภาพและเสียงบ้าง เฉพาะเสียงบ้าง ส่งออกเผยแพร่ ทำกันไป ตามศรัทธาอย่างโล่งคล่อง โดยผู้เขียนอาพาธได้สบายๆ ไม่ต้องมีภาระเกี่ยวข้อง นอกจากพระมาโนชที่มักขอชื่อเรื่อง

ไม่นานนี้ ในช่วงกลางปี ๒๕๕๓ ทั้งเสียงพูดที่ทำเป็น CD เหล่านี้ และที่พิมพ์เป็นเล่มหนังสือ ได้เข้ามารวมกันใน โครงการที่ คุณพัชชร์ กิตินุกูลศิลป์ ตั้งขึ้น โดยที่คุณพัชชร์นั้น และคุณวิเชียร แซ่ฉั่ว ปรีชาขอมมาทางพระครูธรรมธร ครรชิต คุณวโร ผู้ช่วยเจ้าอาวาส ว่าจะพิมพ์และทำสื่อเหล่านี้จัดส่งไปถวายแก่สำนักเรียนและวัดต่างๆ เพื่อใช้สอนพระ บวชใหม่ ทั้งนี้มีคุณวุฒิชัย กิตินุกูลศิลป์ และ ผศ.ดร.ประณมพร จว่างพานิช ร่วมดำเนินการ ได้ตั้งชื่อโครงการนี้ว่า “บวช เรียนชุดนี้ ตัวก็ได้บุญ บุญคุณก็ได้ตอบแทนพ่อแม่” นี่เป็นงานใหญ่ ต้องใช้กำลังศรัทธา กำลังทุน และ กำลังคนมาก ถึงตอนนั้น ผู้เขียนเข้าช่วงเจ็บไปแล้ว จึงไม่ได้พบกับคณะผู้ศรัทธา เอกสารมาถึง ก็อนุโมทนา

บรรดางานที่พูดมานี้ บางรายการได้กลายเป็นเรื่องใหญ่ที่ค้างค้ำไปด้วย อย่างเรื่องชุด “จากจิตวิทยา สู่จิต ภาวนา” ที่อาจารย์คณะศึกษาศาสตร์ ม.เกษตรศาสตร์ ได้มาพักค้างแรมถ่ายทำ video ที่ภูเขามือปี ๒๕๓๔ และ ต่อมาได้ถอดเสียงเป็นตัวหนังสือมาให้ตรวจชำระ (ต้นฉบับขนาด A4 ๒๐๐ หน้าเศษ) เพื่อพิมพ์เผยแพร่ เวลาผ่านไป มาจนบัดนี้ จะ ๒๐ ปีแล้ว ก็ไม่มีเวลาทำให้ (ได้นำเฉพาะตอนเริ่มเรื่องออกมาพิมพ์เป็นหนังสือเล่มเล็กๆ ในชื่ออื่น)

แล้วเรื่องใหญ่อีก คำอธิบายธรรมแก่พระใหม่รุ่นพรรษา ๒๕๓๙ รวม ๖๐ ตอน (ต่อมาตั้งชื่อชุดว่า “ตามพระใหม่ไปเรียนธรรม”) คราวหนึ่งคุณบุบผา คณิตกุล มีอุตสาหกรรมจัดการให้ถอดเสียงพิมพ์เป็นตัวหนังสือลงใน คอมพิวเตอร์จนจบ ตั้งแต่ยุคใช้ diskette (floppy disk) แล้วยังพิมพ์ดีดออกมาเป็นต้นฉบับถวายให้ตรวจด้วย (ต้นฉบับขนาด A4 คงใกล้ๆ ๕๐๐ หน้า) ถ้าทำเสร็จออกมาเป็นเล่ม ก็คงมีขนาดใกล้เคียงกับ พุทธธรรม ฉบับใหญ่นี้ แต่ก็ไม่มีเวลาและเรี่ยวแรงทำอะไร จนเดี๋ยวนี้ diskettes เหล่านั้นเสียไปหมดแล้ว เท่ากับสูญเปล่า

อย่างไรก็ตาม โดยมีได้นัดหมาย ต่อมาได้ทราบว่ ทั้งชุด “จากจิตวิทยา สู่จิตภาวนา” และชุด “ตามพระใหม่ ไปเรียนธรรม” นี้ คุณวราภา อโณทยานนท์ โดยศรัทธาเริ่มของตนเอง ระหว่างศึกษาหรือทำงานอยู่ในอเมริกา ได้ พิมพ์ลงในคอมพิวเตอร์จนจบ และต่อมาได้ถวายข้อมูลไว้ให้แล้ว ทั้งหมดนี้ ควรอนุโมทนาอย่างยิ่ง แต่โอกาสที่จะมี ชีวิตเหลือให้ทำงานนี้ ยังไม่เห็น ถ้าไม่ได้ทำ ก็เป็นอันว่าได้แต่ขออภัย

ตอนนั้น คนใกล้คนใกล้มาปนกันแล้ว ก็นึกถึงคุณอรุณ สุวรรณแทน ซึ่งเคยอยู่ชิวาโก เกษียณแล้วกลับมา หนองคาย นี่ก็เอาจริงเอาจังในการเผยแพร่และสนับสนุนการศึกษาธรรมของพระเถร จะว่าเป็นศูนย์กลางหนึ่งของการแจกหนังสือธรรมทางภาคอีสานตอนบนก็ได้ ติดตามหนังสือธรรมที่จะนำไปเผยแพร่ และเลือกพิมพ์แจกเองด้วย

พอเอ่ยถึงชิวาโก ก็ต้องพูดถึงคุณสมบัติ วัฒนพงษ์ ซึ่งได้มีอุปการะแก่งานมานานสัก ๒๐ ปีแล้ว คุณสมบัติ ทำงานทางคอมพิวเตอร์ และไปช่วยงานด้านนี้ที่วัดธัมมารามในเมืองนั้นเรื่อยมา แล้วด้วยความมีน้ำใจอย่างสูง ทั้งที่อยู่แสนไกล ไม่ต้องบอกเลย พอทราบว่าผู้เขียนใช้สื่อความรู้จำพวกใด น่าจะใช้อุปกรณ์คอมพิวเตอร์อะไรใหม่ ถ้าไม่ มาเอง ก็จัดส่ง ป.ณ. บ้าง ผ่าคนอื่นบ้าง มาถวาย ทั้งที่ช่วงหลายปีนี้ มาถึงวัดไม่พบ ก็ยังฝากความเกื้อกูลมาไม่ขาด

หันกลับมาที่ พุทธธรรมฯ โยมคณะหนึ่งที่มาวัดอุปถัมภ์ประจำแต่ต้น คือ กลุ่มพันธ์ห้า ก็สืบเนื่องจากการที่ โยมมัสใจ (คุณเจือจันทน์ อัสพรธ) มีฉันทะในหนังสือนี้ แล้วจัดรายการทำบุญสืบกันมา ส่วนเล่มหนังสือเอง ระหว่างรอจัดใหม่ในคอมพิวเตอร์ ก็ได้มีผู้ศรัทธาพิมพ์แบบถ่ายภาพเล่มเก่าต่อกันมา จนถึงครั้งที่ ๓๑ ในปี ๒๕๕๓ โดยมูลนิธิบรรจจสนธิและสหปฏิบัติ เป็นต้น กับทั้งได้มีผู้ศรัทธาทำเป็นฉบับอ่านใน CD เผยแพร่ ที่ทราบตรง ก็คือ อาจารย์ละม่อม บุษพานิช โยมวัดใกล้ชิต ได้อ่านลงใน CD จบทั้งพันกว่าหน้า และเมื่อท่านมีอายุครบ ๘๐ ปี ลูกศิษย์ทำบุญในวันที่ ๑๙ พ.ค. ๒๕๕๐ อาจารย์ละม่อมก็ได้ทำ พุทธธรรมฯ ฉบับ CD นี้ ถวายพระ และแจกกันด้วย

นอกจากหนังสือหลัก เช่น พุทธธรรมฯ ที่พูดไว้ต่างหากแล้ว หนังสือหลากหลายมากมายมาจากบทลอกเพป ซึ่งพระมหาอินศร จินดาบุญโอบ (บัดนี้คือ พระครูปลัดสุวัฒนพรหมคุณ) เป็นผู้พิมพ์ตั้งแต่ราวปี ๒๕๒๙ โดยเริ่มด้วยเครื่อง MAC จนกระทั่ง ๑๗ ต.ค. ๒๕๔๖ จึงได้เปลี่ยนมาใช้เครื่อง PC จากนั้นการพิมพ์หนังสือเก่าก่อนนั้น ก็ติดขัด ต้องรอรแปลงข้อมูลจาก MAC มาสู่ PC เรื่องเรื้อรังมา จนกระทั่งคุณวีระ สันติบุรณ มาอุปการะช่วยทำงานนี้

พระครุชิต คุณวโร (บัดนี้คือ พระครูธรรมธรครุชิต) เป็นศูนย์ประสานงานนี้ โดยนำข้อมูล MAC จากพระครูปลัดฯ แล้วคุณวีระ ซึ่งแม้จะอยู่ถึงสิงคโปร์ มาในช่วงกลางปี ๒๕๔๕ รับข้อมูลนั้นไปให้เลขานุการแปลงสู่ PC รวม ๓ งวด เสร็จแล้วทยอยส่งแก้วัดจนถึง ๕ ก.ย. ๒๕๔๕ ได้ข้อมูลหนังสือ ๑๙๐ เล่ม จากนั้น ๑๕ ก.ย. ๒๕๔๕ ถึง ๓๑ ก.ค. ๒๕๔๖ เป็นกาละของงานตรวจทานและจัดรูปแบบตัวอักษร โดยผู้ศรัทธา คือ พระครุชิต พลโท ไทวิทย สัจจิโรจน์ ทญ.กฤษณา โรหิตร์ธนะ คุณพงษ์สวัสดิ์ และคุณฉวีวรรณ อักษรสวัสดิ์ และ ดร.กุลจิรา สัจจิโรจน์ ทำให้ข้อมูลพร้อมที่จะนำมาจัดรูปเป็นเล่มหนังสือ (เช่น จาริกบุญ จาริกธรรม ที่ผู้เขียนได้นำมาจัดเล่มพิมพ์ไปแล้ว)

การทั้งปวงที่กล่าวมา ทุกท่านทำโดยเป็นอสังขาริก ขออนุโมทนาตามที่นึกขึ้นได้ ซึ่งยอมไม่ครบในคราวนี้

เตรียมเข้าฉากเล็กสุดท้าย เพราะฉากใหญ่ได้เวลาจะปิดลง

ในที่สุด โรคปอด รวมทั้งปัญหาของระบบหายใจทั้งหมด ก็ได้เป็นฉากล่าสุด หรืออาจเป็นฉากสุดท้ายของชีวิต

ทวนอีกทีว่า ในเวลา ๑๕ ปี นับแต่ พ.ศ. ๒๕๔๐ เมื่อผ่าตัดแก้ไขเส้นเลือดใหญ่ที่ไปเลี้ยงสมอง ทำ carotid endarterectomy แล้ว ผู้เขียนก็เข้าสู่ฉากชีวิตแห่งความเจ็บ อยู่เพียงในบริเวณกุฏิ หรือในบริเวณที่พักเท่านั้น

เมื่อไม่ออกมาร่วมกิจกรรมทั่วไป ไม่ปรากฏตัวในที่สาธารณะ แม้แต่ในวัด กิจกรรมที่ยังเหลืออยู่ ก็คือการพุทธธรรมเฉพาะพิธีที่โบสถ์ในวันสำคัญ ปีละ ๒-๓ ครั้ง (เช่น วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา) การเป็นอุปชฌาย์ในพิธีบวชพระใหม่ปีละ ๔-๕ รุ่น แล้วพูดคุยธรรมะกับพระใหม่เหล่านั้นรุ่นละ ๖-๙ รูป และมีคณะนัดมาฟังบรรยายที่ได้กุฏินานๆ ครั้งหนึ่ง

นอกจากร่นถอยมาอยู่เงียบในวัดแล้ว ต่อจากนี้ ก็มีแต่จะถอยเลยต่อไปในชนบท ยิ่งเจ็บหายและไกลออกไปจากหมู่คน แต่กว่าจะถอยร่นต่อไปอย่างนั้นได้ ก็ต้องเจ็บอยู่แค่หลังวัดถึง ๕ ปี แม้แต่ที่สายใจธรรม ซึ่งเคยเดินทางไปพักบ้าง ก็หยุด จนกระทั่งขึ้นปีใหม่ ๒๕๔๕ แล้ว จึงได้ไปเยี่ยมที่นั่นอีก และต่อไปเยี่ยมที่พักสงฆ์ธรรมวาสี ที่เขื่อนกระเสียวด้วย รวมแห่งละ ๔-๖ วัน

ถึงปี ๒๕๔๗ พี่ชาย ซึ่งเป็นอดีตนายอำเภอ ผาสุก อารยางกูร พอเกษียณก็ทำสวนปายอยู่ที่อำเภอหนองพอก จังหวัดร้อยเอ็ด ได้ส่งข่าวมาในมติให้ไปพักที่นั่น ว่าได้สร้างกุฏิถวายภายในบริเวณที่มีรั้วรอบอย่างดี และได้เริ่มไปพักครั้งแรก ๑ เดือน ตอนสิ้นปี ๒๕๔๗ ต่อขึ้นปีใหม่ ๒๕๔๘ คราวเกิด เหตุการณ์ใหญ่ tsunami/สึนามิ

เวลาผ่านไป โรคปอดออกอาการชัดยิ่งขึ้น การไอรุนแรงขึ้นๆ แต่ในช่วงใกล้ปี ๒๕๕๐ แม้จะไอรุนแรง แต่เวลาพูดคุยธรรม ก็หายไอ (ซึ่งใจและความดันเลือดก็แรงขึ้นมาช่วย) แต่หยุดพูดเมื่อไร ก็ไออย่างหนักเมื่อนั้น

ในช่วงนี้ ผู้เขียนถือว่า งานสอนหรือพูดคุยธรรมะกับพระใหม่ เป็นภารกิจอย่างเดียวที่ยังผูกพันกับวัดญาณเวศกวัน (เป็นงานเดียวที่ยังทำได้ ซึ่งถือเป็นงานสำคัญ)

อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่ปี ๒๕๕๐ นั้น โรคปอดและสภาพร่างกายของผู้เขียนยิ่งทรุดลงๆ รวดเร็วมากขึ้น ต่อมาในขณะที่กำลังอธิษฐานธรรม ที่เคยมีกำลังขึ้นชั่วคราวและหยุดไอนั้น ตอนนั้นก็กลายเป็นว่า ไอทั้งระหว่างกำลังพูด และจะหน้ามืดเป็นลมขณะพูด ถึงขั้นต้องขอหยุดพูดก่อนเวลา

ถึงตอนนั้น จึงใช้วิธีใหม่ คือ พอบวชพระใหม่แล้ว ก็ออกไปพักในชนบทระยะหนึ่งก่อน พอให้มีกำลังที่จะมาพูดกับพระใหม่ เช่นกลับมาจำพรรษาหลัง แต่ไม่ว่าจะอย่างไร โรคก็มีแต่ก้าวหน้ารุนแรงขึ้น จนต้องยุติการพุทธธรรมแก่พระใหม่ และเมื่อเป็นเช่นนั้น ก็หยุดเป็นอุปชฌาย์ด้วย พร้อมกับที่ภารกิจผูกพันกับวัดญาณเวศกวันก็จบสิ้นไป

ถึงจุดนี้ คือ ช่วงเข้าพรรษาปี ๒๕๕๒ จึงได้ออกจากวัดญาณเวศกวันไปอยู่ในชนบทตลอดมา โดยในระยะแรก สลับไปมาระหว่างสายใจธรรม ที่เขาตองยาง กับสทรธรรมวาลี ที่ อ.ด่านช้าง

เป็นอันว่า นับแต่ขึ้นไป ได้หมดกิจกับวัดญาณเวศกวันแล้ว ทำงานอะไรๆ ให้ไม่ไหว และไม่ได้นำจำพรรษาที่วัดนี้อีก แม้ว่าพระใหม่รุ่นที่บวชในระยะหลัง ก่อนลาสิกขา มักพร้อมกันไปหาถึงในชนบทนั้นบ้าง แต่ถือว่าเป็นเพียงการไปเยี่ยมเยียน ถ้าพอมีกาลัง ก็พูดคุยกันบ้างอย่างไม่เป็นการทำงาน ส่วนกิจอื่น ที่จะทำให้ปรากฏตัว เป็นอันไม่มี

ที่ อ.ด่านช้าง ณ สถานพำนักสงฆ์สทรธรรมวาลีนั้น คุณบุบผา และคุณธวัช คณิตกุล ได้สร้างหมู่กุฏิที่พระไปพักได้หลายรูป โดยคุณบุบผา คุณธวัช และคุณกานดา อารยางกูร ดูแลอุปถัมภ์ และได้มีพระไปพักหาความสงบ สดกกันเรื่อยมา ผู้เขียนกับพระครูสังฆรักษ์ฉาย ก็ได้ไปพักบ้าง แต่ไม่บ่อย

ที่นั่นมีศาลาหลังหนึ่ง อยู่ใกล้ชายขอบอ่างเก็บน้ำ ถูกฟ้าผ่า จึงถูกทอดทิ้ง ไม่ได้ใช้ประโยชน์อันใด คราวหนึ่ง คุณวนิดา อิศรางกูร ณ อยุธยา ได้ให้ช่างมาดัดแปลงแต่งศาลานั้นใหม่ ทำพื้น ทำฝา กันห้องเป็นอย่างดี พระพักได้ ๔ รูป และได้ถวายให้ไปพักตามโอกาส

ณ กุฏิศาลาหลังนี้ ที่สถานพำนักสงฆ์สทรธรรมวาลี ใน อ.ด่านช้าง นั้นเอง ที่จึงหะมาลงตัวพอดี เมื่อผู้เขียนหมดกำลังปอดที่จะพูดธรรมะแก่พระใหม่ เลิกกิจที่ผูกพัน ไม่ได้ไปที่วัดญาณเวศกวันอีก แล้วโดยมิได้คาดหมาย ก็พอดีข้อมูลคอมพิวเตอร์ของหนังสือ พุทธธรรมฯ เสร็จ มาให้ทำงานตรวจชำระจัดทำเป็นเล่มใหม่ เป็นอันให้ใช้เวลาที่ตัวเขียนบทยานี้ ทำงานเต็มทีกับหนังสือเล่มนี้

ดังที่ได้เล่าแล้วว่า เมื่อวันที่ ๑๒ พฤษภาคม ๒๕๕๓ คุณหมอนรงค์ เลขาวิรูปภาพ จากจังหวัดเชียงใหม่ ได้เดินทางไปกับคุณสุรเดช พรทวีทัศน์ และคุณนริศ จรัสจรรยาวัตร นำข้อมูลที่จัดทำในระบบคอมพิวเตอร์ เต็มทั้งเล่มของ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความพร้อมดัชนี มาถวาย

แต่แม้จะอยู่ในที่เงียบห่างไกล งานตรวจชำระหนังสือ พุทธธรรมฯ ก็ยังไม่ได้เริ่มต้นที่ จนกระทั่งงานหนังสือเล่มอื่นที่ค้างเบาลง และโรคอาพาธรุนแรงยิ่งขึ้น ถึงสิ้นเดือนธันวาคม ๒๕๕๓ จึงได้เริ่มขึ้น จนถึงบัดนี้ จะขึ้นเดือนธันวาคม ๒๕๕๔ งานเสร็จ ครบเวลาออกจากกรุงเทพฯ ผ่านมาแล้ว ๒๕ ปี

ถึงตอนนี้ ต้องย้อนไปเล่าความเป็นมาของการจัดทำข้อมูลคอมพิวเตอร์ ของหนังสือ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง และขยายความ ที่ผู้เขียนเองทำไม่ได้ และไม่ได้ทำ แต่มีมากมายท่านได้เพียรพยายามจัดทำกันมา ติดขัดต่างๆ นานา กว่าสำเร็จ ควรบันทึกไว้แสดงความระลึกในน้ำใจของท่านเหล่านั้น

ผู้มีน้ำใจมากมาย ช่วยกันสร้างโอกาสให้ พุทธธรรมใหม่ใกล้จะเกิด

ย้อนทวนเรื่องราว ในช่วงเกือบ ๒๕ ปีที่ออกจากกรุงเทพฯ มาแล้วนี้ ตั้งแต่ที่ศาลากลางสระ ลำลูกกา มาที่วัดญาณเวศกวัน ตลอดถึงสายใจธรรม งานหนังสือหลัก โดยเฉพาะ พุทธธรรมฯ ได้ชะงักงันหยุดหายไป มีแต่งานตรวจบทถอดเสียงพิมพ์เป็นหนังสือเล่มย่อมๆ ย่อยๆ มากมาย

แต่ที่จริง การนำข้อมูล พุทธธรรมฯ ลงในคอมพิวเตอร์นั้น แม้ว่าผู้เขียนจะตัวเองไม่ไหว (พิมพ์ดีดก็ไม่ใช่จนบัดนี้) แต่หลายท่านหลายคนได้พยายามทำกันมาตลอดเวลาประมาณ ๒๐ ปี แม้ส่วนมากจะยังค้างอยู่ และเป็นอันยกเลิกไปโดยปริยาย แต่ก็ควรบันทึกไว้ เป็นการอนุโมทนาระลึกในน้ำใจ (รวมทั้งน้ำพักน้ำแรง และการสละเวลา)

พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ นั้น ได้วางหลักไว้ว่า มีแต่การพิมพ์แจกเป็นธรรมทานอย่างเดียว เว้นเฉพาะมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ซึ่งเป็นแห่งเดียวที่จะพิมพ์จำหน่ายได้ เพื่อนำผลกำไรเข้าเป็นทุนการศึกษาสำหรับพระภิกษุสามเณร และที่มหาจุฬาฯ ก็มีการพิมพ์หนังสือเล่มนี้มาเรื่อยๆ คงจะให้มืออยู่หาได้ต่อเนื่อง

ในระยะแรกๆ ที่มหาจุฬาฯ นั้น คุณนพพร โชคไพโรศรี เป็นผู้จัดการโรงพิมพ์ และอยู่มาคราวหนึ่ง ได้รับแจ้งว่า คุณนพพรได้จัดการให้พนักงานพิมพ์ข้อมูล พุทธธรรมฯ ลงในคอมพิวเตอร์จนเสร็จ และบอกว่า ได้ผ่านการตรวจของพระอาจารย์ใหม่มหาจุฬาฯ แล้ว ๓ ท่าน แต่เมื่อดู printout บางส่วน ก็พบว่ายังมีผิดพลาดอีกมาก

อย่างไรก็ตาม ปัญหาอยู่ที่ว่า ข้อมูลที่โรงพิมพ์มหาจุฬาฯ จัดทำขึ้นนั้น อยู่ในระบบ Apple Macintosh แต่ที่ผู้เขียนและผู้เกี่ยวข้องจะใช้งานได้ ต้องเป็นระบบ PC เป็นอันว่าติดปัญหาที่ซับซ้อนขึ้นอีก เมื่อโรงพิมพ์มหาจุฬาฯ ส่งข้อมูลมาให้ ก็ต้องหาทางแปลงข้อมูลจากระบบ Mac มาเป็นข้อมูลในระบบ PC พอถึงตอนนั้น ซึ่งมีการส่งข้อมูลกันผ่านทางผู้รู้ผู้ชำนาญในเรื่องดังกล่าว ผู้เขียนไม่ได้ทราบเรื่องต่อเนื่องตลอด จึงไม่อาจเล่าให้ชัดเจนได้

แต่เท่าที่พอทราบ ส่วนที่คุณนพพร โชคไพโรศรี จัดพิมพ์ในระบบ MAC มาถึงผู้เขียนเมื่อวันที่ ๒๕ มีนาคม ๒๕๔๐ ในรูปที่แปลงเข้าระบบ PC แล้ว แต่เต็มไปด้วยรูปเครื่องหมาย (ตัวอักษรบน-ล่าง ทุกตัว ผิดเพี้ยนไปหมด) และข้อมูลขาดหายไปบ้าง โดยเฉพาะบทที่ ๒๐ ไม่พบเลย อย่างไรก็ตาม ทั้งหมดนี้ จะต้องใช้เร็วแรงและเวลาที่จะแก้ไขและจัดปรับอีกมากทีเดียว

ในเรื่องนี้ ดร.สมศีล ฌานวงศ์ ก็เป็นผู้หนึ่งที่พยายามช่วย และในช่วงปี ๒๕๔๕ ได้นำข้อมูลที่คุณนพพร ถวายไว้นี้ ไปมอบให้คุณวิทยา ว่องวานิช ช่วยหาทางแปลงและจัดให้ใช้งานได้ คุณวิทยาอยู่ในวงการคอมพิวเตอร์ เฉพาะอย่างยิ่ง ด้าน Apple Macintosh มายาวนาน แน่ใจว่ามีความชำนาญมาก ได้ทราบว่า คุณวิทยาได้ช่วยทำโปรแกรมแก้ไขตัว ให้เป็นอักษรปกติ เสริจเป็นส่วนมาก และได้แปลงจัดเป็น .txt files แล้ว ดร.สมศีลได้รับจากคุณวิทยามามอบให้ผู้เขียน เมื่อวันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๖ นับว่างานก้าวไปมาก (ขาดบทที่ ๒๐ ซึ่งไม่พบตั้งแต่ในชุดที่มาจากคุณนพพร) แต่เนื่องจากเป็น .txt files สำหรับหนังสือใหญ่อย่างพุทธธรรมนี้ การที่จะจัดปรับให้ลงรูปที่เรียบร้อย เป็นงานอีกหลายขั้นตอน เมื่อรับมาแล้ว ข้อมูลก็รอรอเวลาต่อไป

ต่อมา ใกล้เคียงปี ๒๕๔๘ คุณสุรเดช พรทวีทัศน์ และคณะ ได้ดำเนินการที่จะจัดตั้ง Web site เพื่อเผยแพร่ความรู้ทางพระพุทธศาสนา และเก็บรักษาลงานของผู้เขียน ครั้นใกล้ พ.ศ. ๒๕๕๐ เข้ามา คุณสุรเดช พรทวีทัศน์ หวังจะนำข้อมูลหนังสือ พุทธธรรม ขึ้น Web site นั้น โดยเอาจริงเอาจังกับเรื่องนั้นมาก แต่คุณสุรเดชคิดว่า จะจัดทำข้อมูลใหม่ในระบบ PC โดยตรง ไม่ต้องยุ่งกับข้อมูลเก่าที่มาจาก MAC และจะให้ได้ผลที่น่าพอใจ จึงไปหาสำนักพิมพ์ที่ผ่านงานใหญ่มาแล้วอย่างชำนาญ จนทุกอย่างเหมือนใกล้จะลงตัว

อย่างไรก็ตาม เมื่อมาพบคุยกันในรายละเอียด ในที่สุด ผู้ชำนาญก็ไม่ยอมรับงาน สาเหตุก็คือเรื่องดัชนีนั้นเอง คือลำพังดัชนีทั่วไปตามปกติ ซึ่งเป็นดัชนีค่า แม้จะมากมาย ก็สู้ไหว มีโปรแกรมที่ช่วยได้ แต่พอพบดัชนี ความ หรือดัชนี concept ก็มองไม่เห็นว่าจะมีโปรแกรมอะไรช่วยได้ เป็นอันว่าสู้ไม่ไหว จึงติดตันตรงนี้

จากนั้น เรื่องก็เหมือนจะเจียบไป มาได้ยืมข่าวอีกในเดือนตุลาคม ๒๕๕๐ คุณนริศ จรัสจรรยาวงศ์ นำเรื่องมาบอกแจ้งให้ได้ทราบว่า คุณหมอนรงค์ เลขาวิรัชภาพ ที่เชียงใหม่ พิมพ์พุทธธรรมลงคอมพิวเตอร์ไปถึงหน้า ๒๒๐ และได้เริ่มงานทำดัชนีแล้วด้วย แต่เวลานั้น ข้อมูลที่นำมาให้ดู ยิ่งขาดอีกมาก และมีผิดพลาดไม่น้อย จึงยังไม่มั่นใจนัก แต่คุณหมอนรงค์มีความเสียสละและเข้มแข็งจริงจัง จึงได้ดำเนินการมาจนสำเร็จ ถึงตรงนี้ เรื่องก็มาบรรจบกับที่คุณหมอนรงค์เองเล่าไว้แล้ว ในบันทึกของคุณหมอนรงค์เอง ที่ได้นำลงไว้ข้างต้นก่อนนั้นแล้ว

ในปีเดียวกัน คือ ๒๕๕๐ นั้น ที่มหาวิทยาลัยมหิดล ดร.ศุภชัย ตั้งวงศ์คานต์ จะพัฒนางานพระไตรปิฎกฉบับคอมพิวเตอร์ ขึ้นเป็น BUDSIR VI เมื่อได้ทราบว่าจะนำข้อมูล พุทธธรรมฯ ลงคอมพิวเตอร์ ยังติดขัดกันอยู่ จึงจัดการให้พิมพ์ข้อมูล พุทธธรรมฯ จากเล่มหนังสือเก่าลงไปรวมใน BUDSIR VI ด้วย โดยสำเร็จอย่างรวดเร็ว และมีความแม่นยำค่อนข้างสูง เพราะใช้ระบบพิมพ์ซ้อนตรวจสอบกันเอง เมื่อ BUDSIR VI เสร็จในเดือน ธ.ค. ๒๕๕๐ ก็ได้นำชุด BUDSIR VI มาถวาย พร้อมทั้ง พุทธธรรม ฉบับ Printout จาก BUDSIR VI ๑,๐๘๘ หน้า เข้าเล่มทำปกเรียบร้อย ๑ เล่ม (ต่อมา เดือน ม.ค. ๕๑ ก็ฝาก CD บรรจุข้อมูล พุทธธรรม ใน BUDSIR VI มาถวาย)

ต่อมา เมื่อส่งข่าวให้คุณหมอนรงค์ทราบเรื่องนี้ เพื่อจะรับข้อมูล พุทธธรรม จาก BUDSIR VI ไปใช้ งานจะได้ก้าวลัดขั้นตอนไปได้เร็วขึ้น แต่คุณหมอนรงค์ตอบว่า เวลานั้น งานด้านของคุณหมอนเองได้ก้าวไปอีกไกลแล้ว และการตรวจสอบแก้ไขต่างๆ ก็เสร็จไปอีกมาก ไม่ใช่เป็นอย่างที่ฝากมาให้ดูนานแล้วนั้น

จึงเป็นอันว่า งานจัดทำข้อมูล พุทธธรรม ของคุณหมอมณรงค์ ก็ดำเนินต่อไปตามปกติ

(หลังจาก BUDSIR VI ออกมาในปลายปี ๒๕๕๐ แล้ว ต่อมา ที่มทิดล ดร.ศุภชัย ตั้งวงศ์ทานต์ ได้เริ่มงานพัฒนา BUDSIR ต่อไปอีก และจะเสร็จตั้งแต่ราว สิงหาคม ๒๕๕๔ แต่พอดีเวลานั้น ส่วนเนื้อหาของ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย นี้ ก็เสร็จตอนจะสิ้นเดือนสิงหาคมนั้น ดร.ศุภชัยจึงตกลงรับเนื้อหา พุทธธรรม ที่จัดใหม่ไปลงใน BUDSIR ใหม่ แทนข้อมูลเก่าปี ๒๕๕๐ นั้นด้วย)

งานหลักที่แทรกเข้ามาได้ ในช่วงเงียบหาย ๒๕ ปี

ตรงนี้ก็ต้องย้อนทวนเรื่องอีก ที่ว่า ในช่วงตั้งแต่ออกจากกรุงใน ปี ๒๕๒๙ มาจนบัดนี้รวม ๒๕ ปี งานหนังสือหลักหยุดชะงักไปนั้น ที่จริง ในระดับงานรองๆ ก็มีการเคลื่อนไหวบ้างในช่วง ๓ ปี พ.ศ. ๒๕๔๔-๒๕๔๖ คือ

- พุทธธรรม ฉบับเดิม (เล่มเล็ก) นำข้อมูลลงในคอมพิวเตอร์ และปรับปรุงจัดรูปเล่มใหม่ พิมพ์ใหม่เป็นครั้งที่ ๑๐ ใน พ.ศ. ๒๕๔๔
- พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม นำข้อมูลลงในคอมพิวเตอร์ และเพิ่มเติมเล็กน้อย พิมพ์ใหม่เป็นครั้งที่ ๑๐ ใน พ.ศ. ๒๕๔๕
- พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ นำข้อมูลลงในคอมพิวเตอร์ และเพิ่มเติมอีกบ้าง พิมพ์ใหม่เป็นครั้งที่ ๑๐ ใน พ.ศ. ๒๕๔๖

พุทธธรรม ฉบับเดิม ก็คือ พุทธธรรม ครั้งแรกเริ่ม ที่โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ได้มีมติให้เขียน ซึ่งมี ๒๐๖ หน้า และได้พิมพ์รวมในชุด “วรรณไวทยาการ” เมื่อ ๒๕ สิงหาคม ๒๕๑๔ นั้นเอง

เฉพาะส่วนของ พุทธธรรม นั้น ผู้เขียนได้ขอให้ถือว่าสมาคมสังคมศาสตร์ฯ เป็นผู้ดูแลตั้งเป็นเจ้าลิขสิทธิ์โดยเกียรติ ต่อมามีการพิมพ์ในงานศพ เป็นต้นบ้าง ไม่มากครั้ง และผู้เขียนก็มีงานหนังสืออื่น บวกกับโรคภัย ที่ทำให้ย้ายถิ่น จึงค่อนข้างลืมหนังสือเล่มนี้

ต่อมา มีเหตุให้ต้องปรับขยายวิธีการอนุญาตพิมพ์ เพราะเมื่อลิขสิทธิ์อยู่ที่สมาคมสังคมศาสตร์ฯ คนทั่วไปนึกถึงชื่อสมาคม ก็ไม่ค่อยนึกถึงหนังสือธรรมะ ก็เลยมองข้ามไป และคนจะพิมพ์หนังสือธรรมะ ก็มักพิมพ์แจก และตามปกติ พระก็ปล่อยให้พิมพ์ตามสบาย แต่เป็นเรื่องของสถาบันหรือองค์กรที่มีกฎระเบียบ ต้องทำให้รัดกุม เป็นธรรมดาที่ตึงาม แต่คนก็รู้สึกติดขัด กลายเป็นว่า พอจะขออนุญาตก็ชักจะรู้สึกไม่คล่องว่า นี่หนังสือพระ ต้องจ่ายค่าลิขสิทธิ์ด้วย แล้วยังมีกระบวนการวิธีตามระเบียบแบบแผนอีก เพราะฉะนั้น หนังสือนี้ อยู่กับองค์กรของโยม กลายเป็นค่อนข้างนอนนิ่ง ไม่ตรงกับความมุ่งหมายที่จะให้หนังสือเผยแพร่ไป ให้เป็นประโยชน์กว้างออกไปมากที่สุด

ดังนั้น จึงปรับเปลี่ยนเล็กน้อย คือ ด้านสมาคมสังคมศาสตร์ฯ คงตามเดิม ในฐานะผู้ใช้สิทธิอำนาจเป็นเจ้าของลิขสิทธิ์ที่จะอนุญาตและรับค่าลิขสิทธิ์ตามกฎหมายระเบียบ แต่ด้านผู้เขียน ซึ่งไม่มีไม่รับค่าลิขสิทธิ์เป็นปกติอยู่แล้ว เมื่อใครมาขอพิมพ์ ก็สามารถอนุญาตได้ด้วย การขยายวิธีปฏิบัตินี้ เริ่มตั้งแต่พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ ซึ่งมีการจัดทำข้อมูลใหม่ และขยายเพิ่มเติมเป็นอันมาก จึงขอเล่าไว้ด้วย

(ความจริง หลังจาก พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ เสร็จแล้ว ผู้เรียบเรียงเคยตั้งใจจะให้หยุดเลิกพิมพ์ พุทธธรรม ฉบับเดิม เสียเลย โดยจะแจ้งให้โครงการตำราฯ ทราบด้วย เพราะ พุทธธรรม ฉบับเดิม รวมอยู่ใน พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ นั้นแล้ว และเคยคิดจะทำ พุทธธรรม ฉบับย่อ ขึ้นอีกเล่มหนึ่ง เป็นสรุปความของฉบับปรับปรุงและขยายความ แต่ยังไม่มีความ และเมื่อ พุทธธรรม ฉบับเดิม พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ ออกมา ฉบับเดิม นั้นก็มีเหตุผลที่จะอยู่ต่อไป)

เรื่องการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ มีว่า เมื่อปี ๒๕๔๔ (พุทธธรรม ฉบับเดิม อายุครบ ๓๐ ปี) คุณณัฐพร พรหมสุทธิ ขอพิมพ์ พุทธธรรม ฉบับเดิม นั้นแจกเป็นธรรมทาน ในมงคลวารคล้ายวันเกิดอายุครบ ๗๖ ปี ของมารดา คือ คุณประยูร พรหมสุทธิ ณ วันที่ ๑๓ สิงหาคม

เริ่มแรก ในช่วงกลางปี ๒๕๔๔ คุณณัฐพรได้รับข้อมูลคอมพิวเตอร์ที่พิมพ์ขึ้นใหม่ จาก ร.พ. สหธรรมิก นำไปตรวจรูปตัวเอง แล้วนำมาถวาย แต่ข้อมูลนั้นอยู่ในระบบ Apple Macintosh ซึ่งผู้เรียบเรียงติดขัด คราวนั้นสำนักพิมพ์ธรรมสภา ได้ช่วยแปลงข้อมูลเป็นระบบ PC แล้ว พระครูปลัดปิฎกวัฒน์ (ต่อมา คือพระครูปลัดสุวัฒนพรหมคุณ) จัดปรับข้อมูลจนเข้ารูปที่จะพิมพ์เป็นเล่มหนังสือ และส่งมอบแก่ผู้เรียบเรียง ซึ่งได้เปลี่ยนแปลงตัวอักษรใหม่และปรับช่องบรรทัด จนเหลือเพียง ๒๘๔ หน้า

จากนั้น ผู้เรียบเรียงได้เขียนปรับปรุงเพิ่มเติมเป็นอันมาก ทำให้ พุทธธรรม ฉบับเดิม พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ ขยายจาก ๒๘๔ เป็น ๓๗๕ หน้า และใช้เป็นแบบสืบทอด

พืงสังเกตว่า หนังสือ พุทธธรรม ฉบับเดิม มีข้อมูลไม่ซับซ้อน และเนื้อของเดิมมีเพียง ๒๐๖ หน้า การจัดทำเป็นข้อมูลคอมพิวเตอร์จึงไม่ยาก แล้วยังได้เพิ่มเติมอีกมากด้วย เป็นอันเสร็จสิ้นไป

แต่ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม และ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ไม่ใช่ง่ายอย่างนั้น ทั้งมีข้อมูลมากมาย และข้อมูลนั้นก็ซับซ้อน มีการจัดวางรูปแบบต่างๆ ใช้ตัวอักษรต่างแบบต่างชนิด การนำข้อมูลพจนานุกรม ๒ เล่มนี้ลงในคอมพิวเตอร์จึงรอมเวลานาน ถึงว่าถ้ามีข้อมูลขึ้นมา ก็ใช้เวลาจัดอีกมาก เฉพาะอย่างยิ่ง ฉบับประมวลธรรม นับว่ายากเป็นพิเศษ

ในเรื่องนี้ พระมหาเจิม สุวโจ แห่งมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นท่านแรกที่ได้สมัครใจเริ่มพิมพ์ข้อมูลเฉพาะของ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ลงในคอมพิวเตอร์ ท่านทำงานอยู่หลายปีจนเตรียมข้อมูลเสร็จแล้วนำมามอบให้เมื่อ ๒๘ พฤษภาคม ๒๕๔๑ ควรรอนโมทนาอย่างยิ่ง

โดยมิได้นัดหมายกัน หลังจากชุดของพระมหาเจิมแล้ว มีชุดของผู้อื่นตามมาอีก แต่ทั้งที่มีข้อมูลในคอมพิวเตอร์แล้ว ผู้จัดทำเองก็ไม่มีเวลาตรวจ เป็นอันติดตัน

ในระยะนั้น รศ. ดร.สมศีล ฉานวงศ์ ราชบัณฑิต ซึ่งมีฉันทะมากในหนังสือหลักอย่างนี้ ก็ได้ริเริ่มงานพิมพ์ข้อมูลของพจนานุกรมทั้ง ๒ เล่ม ลงในคอมพิวเตอร์ โดยมีบุตรหญิง-ชาย เป็นผู้ช่วยพิมพ์ข้อมูล (บุตรหญิง ตั้งแต่ยังเป็น ด.ญ.ภาวนา ฉานวงศ์ บัดนี้คือ แพทย์หญิงภาวนา ฉานวงศ์ และบุตรชาย ตั้งแต่ยังเป็น ด.ช.ปัญญา ฉานวงศ์ บัดนี้คือ นายปัญญา ฉานวงศ์ เป็นนักศึกษาปริญญาเอก ในสหรัฐอเมริกา)

เนื่องจากผู้เขียนเองไม่มีเวลาตรวจสอบข้อมูล จึงตกลงว่า เมื่อ ดร.สมศีล ฉานวงศ์ พิมพ์ข้อมูลหนังสือลงในคอมพิวเตอร์แล้ว ช่วยรับภาระพิสูจน์อักษรให้ด้วยตลอดทั้งหมด ก็เป็นอันถือว่าพร้อมที่จะพิมพ์ ดร.สมศีล ฉานวงศ์ ก็รับภาระนั้น และยังได้หาพระช่วยตรวจทานอีกชั้นหนึ่ง ให้แน่ใจว่าตรงกับข้อมูลเดิมในเล่มหนังสือ

ในที่สุด พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ พ.ศ. ๒๕๔๕ ก็เสร็จออกมา ต่อด้วย พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ ใน พ.ศ. ๒๕๔๖ เป็นครั้งแรกที่ใช้ข้อมูลในระบบคอมพิวเตอร์ โดยคงเนื้อหาไว้อย่างเดิมตามฉบับเรียงพิมพ์เก่า ยังไม่ปรับปรุงหรือเพิ่มเติม

เมื่อข้อมูลในคอมพิวเตอร์มีพร้อมไว้แล้ว การที่จะปรับปรุงเพิ่มเติมอย่างไรๆ ก็ทำได้ง่าย รอแต่เวลาและโอกาส ถึงแม้ผู้เขียนเองจะยังติดขัดในด้านเวลาและโอกาสนั้น แต่ก็ยังได้ยกเอา พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ขึ้นมาชำระเพิ่มเติม เสร็จช่วงที่ ๑ ไปแล้ว ทำให้การพิมพ์ครั้งที่ ๑๑-๑๒ พ.ศ. ๒๕๕๑ มีเนื้อหาเพิ่มขยายจาก ๓๗๖ เป็น ๕๘๐ หน้า

งานแปล พุทธธรรม เริ่มแล้ววัน ๑๕ ปี

ตามที่ได้เล่าว่า เมื่อ พุทธธรรม (ฉบับเดิม พ.ศ. ๒๕๑๔) ในชุด “วรรณไวทยากร” เสร็จแล้ว ได้มอบให้โครงการตำราฯ สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย เป็นผู้ถือลิขสิทธิ์ไว้โดยเกียรตินั้น ได้มีเรื่องที่ยังไปถึงการแปลพุทธธรรมเป็นภาษาอังกฤษ ซึ่งควรเล่าไว้ด้วย

เรื่องมีว่า ก่อนที่ผู้เขียนจะย้ายออกจากกรุง จำไม่ชัดว่าปีไหน แต่คงในช่วงปี ๒๕๒๕-๒๕๒๘ Dr. Grant Olson ซึ่งหลังจบการศึกษาปริญญาเอกแล้ว ทำงานอยู่ที่มหาวิทยาลัยคอร์เนลล์ (Cornell University) ได้รับทุนจากมูลนิธิ จอห์น เอฟ. เคนเนดี มาขออนุญาตแปล พุทธธรรม ฉบับเดิม นี้ เป็นภาษาอังกฤษ แต่ผู้เขียนได้แจ้งให้ขออนุญาตโครงการตำราฯ แทน ตามที่ได้ตั้งหลักไว้วันนั้น

Dr. Olson ตกลงกับโครงการตำราฯ แล้ว แปลอยู่สิบปีเศษ ในที่สุด State University of New York Press, Albany พิมพ์เผยแพร่ในปี ๒๕๓๘ (1995) ในชื่อว่า *Buddhadhamma: Natural Laws and Values for Life* เสร็จแล้วส่งหนังสือตัวอย่างมาถวาย แต่จนบัดนี้ ผู้เขียนก็ยังไม่มีความอ่าน (คุณ Grant แปลฉบับปี ๒๕๑๔ - ๒๐๖ หน้า แต่ขณะนี้ทราบว่ามีผู้เริ่มแปลฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ ที่ขยายเป็น ๓๗๕ หน้า)

ไม่เฉพาะ พุทธธรรม ฉบับเดิม เล่มเล็กเท่านั้น ที่มีการแปลเป็นภาษาอังกฤษ แต่เล่มใหญ่คือ ฉบับปรับปรุงและขยายความ ยังมีเรื่องราวการแปลที่ยืดยาว เรื่องเริ่มไม่ห่างจากที่คุณ Grant เริ่มจะแปล ฉบับเดิม เล่มเล็กนั้น

เรื่องนี้เป็นกรริเริ่มของมูลนิธิพุทธธรรม เท่าที่ทราบ คุณณรงค์ ณะประ ประธานมูลนิธิพุทธธรรมนั้น ได้ Mr. Bruce Evans มาอยู่กับมูลนิธิตั้งแต่นั้นปี ๒๕๓๕ โดยมุ่งให้ทำงานหลักคือแปล พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ เป็นภาษาอังกฤษ แล้วอาจารย์ Bruce ก็ทำงานนี้อย่างจริงจังเป็นเวลายาวนานมากถึงประมาณ ๗ ปี ผู้เขียนทราบความเป็นมาเป็นไปเพียงบางส่วนบางด้านที่มาเกี่ยวข้อง จึงพูดเรื่องนี้ได้เพียงคร่าวๆ เฉพาะแง่เฉพาะจุด

ชื่อของมูลนิธิที่ว่า “พุทธธรรม” นั้น ตรงกับชื่อหนังสือพุทธธรรม บางครั้งได้ยินว่ามีคนเข้าใจผิด จับเอามาโยกกัน ทำนองว่าเป็นมูลนิธิของผู้เขียน หรือเป็นกิจการที่ผู้เขียนมีส่วนร่วม หรือเกี่ยวข้องอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ที่จริง ไม่เกี่ยวข้องกันเลย ถ้าจะเกี่ยวข้องก็คือโดยศรัทธาในธรรม แต่ไม่เกี่ยวข้องกับกิจการใดๆ แม้แต่การรับรู้เรื่องราวความเป็นไป ก็ไม่ใกล้เคียงไปเลย

เท่าที่เกี่ยวข้องซึ่งทำให้รู้บ้าง นานแล้ว ตั้งแต่ผู้เขียนยังอยู่ในกรุงเทพฯ คุณณรงค์ ณะประ และคุณชุตินา กับมิตรสหายใกล้ชิด คงจะรู้จักผู้เขียนจากหนังสือพุทธธรรม ได้มีศรัทธาในธรรมจริงจัง และไปพบปะสนทนาที่วัดวันหนึ่ง คุณณรงค์ และคณะ ไปพบและบอกว่าจะตั้งมูลนิธิขึ้นทำงานทางธรรม จึงขอชื่อมูลนิธิ ผู้เขียนคิดชื่อไหนชื่อนี้ให้ เวลาผ่านไป คงจะมากมายหลายชื่อ แต่ก็ไม่ถูกใจ ในที่สุด ผู้ขอชื่อก็เลือกชื่อตนเอง แล้วจึงบอกแก่ผู้เขียนภายหลังว่าเลือกกันเองตั้งชื่อว่า “มูลนิธิพุทธธรรม” ทั้งนี้ คงเพราะความพอใจในหนังสือพุทธธรรม มีหนังสือพุทธธรรมเป็นแรงจูงใจ และมูลนิธินี้ก็เน้นที่จะพิมพ์งานหนังสือทั้งหลายของผู้เขียนนี้เองออกเผยแพร่

ส่วนผู้เขียนยุ่งกับงานเร่งหนังสือและการที่จะหนีพาโรคออกไปบำบัดแก้ไขนอกเมือง ก็ไม่ทราบว่าการของมูลนิธิพุทธธรรมเป็นไปอย่างไร จะรู้ก็ในเวลาขออนุญาตพิมพ์หนังสือต่างๆ เหมือนที่อื่นๆ ก็ได้รู้แต่ในแง่ที่ว่าคุณณรงค์ ณะประ เสียสละมาก ทำงานเอาจริงเอาจังอย่างยิ่ง ก็อนุโมทนาในฐานะเป็นญาติโยม

ถึงตอนรับ อ. Bruce มาทำงาน จุดเน้นของคุณณรงค์ ณะประ ก็ยิ่งชัดเจนออกมา คือการมุ่งที่งานแปล พุทธธรรม เมื่อ อ. Bruce แปล พุทธธรรม ก้าวหน้าไป ตามปกติก็ต้องให้ผู้เขียนตรวจยอมรับคำแปลก่อนที่จะเผยแพร่เป็นธรรมดา แต่ผู้เขียนมีภาระด้านอื่นมากมาย เฉพาะงานตรวจบทถอดเสียงทำหนังสือเล่มเล็กๆ ที่ทยอยผ่าน ก็ไม่ทันดังที่เล่าข้างต้นแล้ว ต้นฉบับคำแปล พุทธธรรม จาก อ. Bruce ก็มารอตั้งอยู่ที่ผู้เขียนมากขึ้นๆ ปีแล้วปีเล่า

เข้าใจว่ามี ๒ เรื่องที่คุณนงยูทธ์ และ อ. Bruce เห็นและเร่งเป็นพิเศษให้ช่วยรีบดูเพื่อพิมพ์แยกเป็นเล่มเล็กต่างหาก และเสร็จออกมา คือ บทที่ ๔ ปฏิจจสมุปบาท (*Dependent Origination*) และบทที่ ๕ กรรม (*Good, Evil and Beyond*) ส่วนนอกนั้นก็ได้แต่กองสุมกันรออยู่นั่นเอง

ในที่สุด จนกระทั่ง อ. Bruce แปลจบหมดเล่มกว่าพันหน้าแล้ว จนกระทั่ง อ. Bruce ทำฉบับย่อขึ้นมาต่างหาก ยาวราวครึ่งหนึ่งของฉบับเต็ม ผู้เขียนก็ไม่มีเวลาดูให้ เวลาผ่านไป จนเดือนกันยายน ๒๕๔๐ ผู้เขียนได้เริ่มอ่านคำแปลบทที่ ๑ ไปได้เล็กน้อย เท่าที่พอนึกได้ เรื่องมีต่อไปว่า ผู้เขียนคงจะหาผู้รับภาระแทน ก็เลยจะให้ ดร.สมศีล ฉานวงศ์ ช่วยรับไปตรวจ แต่ ดร.สมศีล ว่าถ้าจะตรวจ ก็ขอให้ผู้เขียนอยู่ด้วย ก็เลยวางวิธิตตรวจว่า ดูพร้อมด้วยกันทั้ง ๓ บุคคล คือ ผู้เขียน ผู้แปล และ ดร.สมศีล ก็นัดมาอ่านมาดูกันที่วัด ปรากฏว่างานยิ่งช้าอย่างหนัก เริ่ม ๒๐ ต.ค. ๔๐ วันนั้นได้แค่ ๔ หน้า ไหม่ซำก็รู้ว่าวิธีนี้ไปไม่ไหว เลยวางแนวการแปลที่ต้องการ ที่จะให้ผู้แปลช่วยปรับเข้าตามตกลง แล้วขอให้ผู้แปลไปตรวจและจัดปรับเอง อ. Bruce ขอเวลา ๑ ปี

ถึงตอนนั้น ดูเหมือนว่า อ. Bruce จะหมดงานกับมูลนิธิพุทธธรรม เรื่องก็จะจบโดยแทบว่างเปล่าไป ทางฝ่ายญาติโยมเสียชีวิต จึงจัดทุนอุปถัมภ์แก่ อ. Bruce ที่จะอยู่ทำงานต่อมาอีก ๑๓ เดือน จนสิ้นเมษายน ๒๕๔๒ อ. Bruce ก็นำต้นฉบับที่ชำระใหม่เสร็จหมดเล่ม ๒๒ บทมาส่งให้ แล้วต่อมาราวสิ้นเดือนพฤษภาคม ๒๕๔๒ Mr. Bruce Evans ก็เดินทางกลับไปอยู่ที่บ้านเดิมในออสเตรเลีย

ส่วนต้นฉบับตรวจแล้วที่ อ. Bruce นำมามอบให้ นั้น เป็นเรื่องใหญ่ เวลานั้นยังไม่ได้คิดกันว่าจะทำอะไร เพราะคิดไว้แค่ว่าจะให้งานตรวจเสร็จเสียที เรื่องนี้หลังจากนั้น ผู้เขียนเองก็จำไม่ได้ว่าเป็นไปอย่างไร เพราะมีเรื่องอื่นมากมาย และตัวผู้เขียนเองก็เข้าช่วงเจ็บหลังผ่าตัดเส้นเลือดใหญ่ไปเลี้ยงสมอง ดังที่เล่าไปแล้ว

อย่างไรก็ดี รวมเรื่องแล้ว ตัวผู้เขียนเอง แม้ไม่ได้ตั้งใจ แต่ได้เป็นเหตุให้ญาติโยมเสียงานเสียการ ล้มเปลี่ยนเงินทองไปกับงานแปลหนังสือพุทธธรรมนี้ ทั้งการลงทุนของมูลนิธิพุทธธรรม และโยมที่จัดทุนให้อีก ๑๓ เดือน รวมแล้วคงหลายล้านบาท เขาส่งงานมา ตัวก็ไม่มีแรงไม่มีเวลาใส่ใจ แล้วก็มีแต่ต้นฉบับงานแปลที่เหมือนหิ้งค่าง หรืออาจจะกลายเป็นหิ้งไปเลย ไม่ได้อะไร

แต่ในด้าน อ. Bruce พึงเห็นคุณค่าไม่ได้ว่างเปล่า แต่ได้ทำประโยชน์ไว้เป็นชิ้นเป็นอันชัดแล้ว นอกจากงานแปลบทว่าด้วยปฏิจจสมุปบาท และบทว่าด้วยกรรม ที่พิมพ์เผยแพร่ไปแล้ว (งานอื่นยังมีอีก เช่น *Towards Sustainable Science* ที่แปลจาก *พุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์*) เรื่องที่ตรวจกล่าวให้เห็นเด่นไว้ ก็คือ การแปลหนังสือ *ธรรมนูญชีวิต* (*A Constitution for Living*) ซึ่งเมื่อเสร็จแล้ว ก็ได้มาตรวจพร้อมกัน ๓ บุคคล ทั้ง ผู้แปล ผู้เขียน และ ดร. สมศีล ฉานวงศ์ จนเสร็จในช่วงปลายปี ๒๕๔๐ นั้น

งานแปลที่ได้ตรวจกันจริงจรงหน้อยอย่าง *ธรรมนูญชีวิต* นี้ ทำให้คำแปลเป็นที่ปลอดภัยว่าจะไม่ทำให้เกิดความเข้าใจผิดพลาดหรือไขว้เขว และที่เสริมคุณค่าขยายประโยชน์ก็คือ *A Constitution for Living* นี้ ทั้งมูลนิธิพุทธธรรมที่ลงทุนให้แปล และ อ. Bruce ผู้ลงแรงแปล ได้ยกให้เป็นผลงานธรรมทาน ผู้เขียนก็เลยอนุญาตพ่วงไปกับ *ธรรมนูญชีวิต* (พากย์ภาษาไทย) ได้หมด ไม่ว่าใครจะขอไปพิมพ์แจกที่ไหนๆ

นอกจากนั้น เมื่อมีงานเร่งด่วนอะไร อ. Bruce ก็เต็มใจทำให้ ดังเช่นเรื่องที่แปลออกมาเป็น *A Buddhist Solution for the 21st Century* เรื่องราวเป็นมาอย่างนี้ จึงขออนุโมทนามูลนิธิพุทธธรรม และ อ. Bruce Evans ไว้ที่นี้ด้วย แม้ความเกี่ยวข้องนี้ จะเป็นไปตามหลักความสัมพันธ์ที่ต่างหากกัน โดยญาติโยมศรัทธา ก็มาเกื้อหนุนพระก็ทำงานธรรมไป ไม่ยุ่มยามกับกิจการของโยม

หลัง อ. Bruce เสร็จงานแปล *พุทธธรรม* และเดินทางกลับถิ่นเดิมแล้ว เรื่องหนังสือ *พุทธธรรม ฉบับแปลภาษาอังกฤษ* ก็เสียไป จนมีเล่มใหม่ปรากฏขึ้นมาตอนสิ้นปี ๒๕๔๙ นับจากที่ อ. Bruce เริ่มต้นงานนี้เมื่อสิ้นปี ๒๕๓๕ นับเวลาคว่าๆ เป็น ๑๕ ปี

พุทธธรรม ฉบับแปลภาษาอังกฤษ หยอยสู่สายตา

แท้จริง ในช่วงหลังของสิบห้าปีที่ว่านั้น ความคิดและกิจการมในการแปล พุทธธรรม เป็นภาษาอังกฤษ มิใช่เพียงหาย แต่มีพระภิกษุชาวต่างประเทศหลายรูปคิดเรื่องนี้ บางท่านเมื่อเดินทางจากยุโรป มาแวะเยี่ยมผู้เขียน ก็พูดเรื่องนี้ ครั้นแล้ว ใกล้สิ้นปี ๒๕๔๔ วันหนึ่ง พระอาจารย์ชยสาโรแห่งวัดป่านานาชาติ มาพบที่วัดญาณเวศกวัน โดยมีพระภิกษุอเมริกันติดตามมาด้วย ชื่อว่าพระสุริโย ซึ่งได้มาจำพรรษาที่วัดญาณเวศกวัน จนหลังวิสาขบูชา ๒๕๔๖ แล้ว จึงได้ลาเดินทางไปเป็นเจ้าอาวาสที่วัดในประเทศอังกฤษ (Abbot of Hartridge Monastery, Devon, UK)

ปรากฏว่า พระสุริโยสนใจหนังสือ พุทธธรรม อยู่แล้ว ท่านสื่อสารกับเพื่อนภิกษุนานาชาติ ต่อมาท่านเล่าว่า ท่านพอใจอยากจะทำฉบับที่ ๓ คือ ไตรลักษณ์ แต่มีสพรหมจารีชาวสวิสส์อยากให้คุณแปลฉบับที่ ๖ เป็นต้น ที่ว่าด้วยนิพพาน ท่านก็เลยจะแปลบทดังกล่าวให้ท่านผู้นั้นก่อน เมื่อถึงกลางปี ๒๕๔๕ ก็ได้ทราบว่าท่านกำลังก้าวไปในการทำงานแปลฉบับที่ ๖ ว่าด้วยนิพพานนั้น และในการที่จะแปลนั้น ท่านได้ดูงานแปลของ อ. Bruce แล้วด้วย แต่ท่านตกลงแปลของท่านเองใหม่

ไม่เฉพาะทางด้านพระภิกษุเท่านั้น แต่ปรากฏว่า โยมก็มีศรัทธาร่วมฉันท์ด้วย และในฐานะพุทธบริษัท ก็ส่งสารรับแจ้งข่าวกันเอง เรื่องราวดำเนินไปโดยผู้เขียนเป็นผู้ตามรู้ภายหลัง แม้แต่การทำงานนี้ของพระสุริโย ผู้เขียนก็ทราบเมื่อท่านมาถามข้อสงสัยในหนังสือที่แปล ครั้นไปอยู่ในอังกฤษ พระสุริโยก็ส่งคำถามผ่านมาทางพระในวัด

เวลาที่ผ่านไปมาถึงกาลนั้น ได้มองเห็นแล้วว่า ตนเองไม่มีเรี่ยวแรงและเวลาที่จะตรวจคำแปลภาษาอังกฤษได้อย่างแน่นอน ถ้าขึ้นหรือผู้เขียนตรวจ ก็คงเหมือนอย่างครั้ง อ. Bruce ต้นฉบับก็จะมากองรอและสุมกัน ไม่มีวันจะได้พิมพ์ จึงตกลงได้ว่า ให้ผู้ที่แปลนั้นเป็นที่น่าเชื่อถือ มีเหตุผลสมควรไว้วางใจ และให้ผู้แปลหาท่านผู้ทรงภูมิปัญญา ที่ทั้งรู้ภาษาและรู้ธรรม ช่วยอ่าน ช่วยให้คำแนะนำปรึกษา ก็เป็นอันถือว่ายอมรับ และได้ปฏิบัติอย่างนี้สืบต่อมา

จนกระทั่งสิ้นปี ๒๕๔๙ Suriyo Bhikkhu ซึ่งอยู่ในอังกฤษ ก็เตรียมต้นฉบับคำแปลภาษาอังกฤษของ พุทธธรรม บทที่ ๓ *The Three Signs* (ไตรลักษณ์) พร้อมเข้าสู่โรงพิมพ์ ผู้เขียนได้รับแจ้งขอให้เขียนคำอนุโมทนา ในการที่หนังสือนั้นจะมาพิมพ์ในเมืองไทย โดยคุณสิริจันทร์ ภิรมย์ภักดี พร้อมด้วยบุตร คือ คุณจวบจันทร์ ภิรมย์ภักดี และคุณพรภิรมย์ ภิรมย์ภักดี จัดพิมพ์เผยแพร่เป็นธรรมทาน กว่าหนังสือจะพิมพ์เสร็จก็ดูเหมือนจะใกล้กลางปี ๒๕๕๐ และได้แจกเริ่มแต่ในงานวันวิสาขบูชานานาชาติ เป็นต้นไป (นี้เล่าตามที่ได้ยินมาและพอจำได้)

พระสุริโยนั้นมีอาพาชยึดเยื่อติดตัวตลอดมา แม้จะพยายามรักษา และได้แพทย์ช่วยทุกแผน รวมทั้งแผนไทยและแผนจีน ก็ไม่หาย เมื่อไปอยู่อังกฤษ ก็ต้องทนสู้กับโรคนี้มาตลอด จนในที่สุด ตามข่าว แพทย์ว่าความจำเป็นในเรื่องอาหารบังคับ ท่านจะต้องเป็นคฤหัสถ์ จึงเป็นอันว่าต้องลาสิกขา แต่แม้อยู่ในเพศคฤหัสถ์ เป็นคุณ Robin Moore แล้ว ก็ทำงานแปล พุทธธรรม ต่อเรื่อยมา แล้วก็ทราบว่าเดินทางมาเมืองไทยประมาณกลางปี ๒๕๕๒

เรื่องดำเนินมาที่จะให้งานแปลพุทธธรรมสืบต่อไป โดยคุณสิริจันทร์ ภิรมย์ภักดี นั้นเอง อุปถัมภ์ทั้งคำเครื่องบินคำเป็นอยู่ในเมืองไทย ทุกอย่าง จนในที่สุด ถึงสิ้นปี ๒๕๕๒ พุทธธรรม ฉบับแปล บทที่ ๖-๑๐ ในชื่อว่า *Nibbāna: The Supreme Peace* ก็พร้อมเข้าสู่โรงพิมพ์ (ผู้เขียนรู้เมื่อถึงเวลาเขียนคำอนุโมทนา เช่นเดียวกับทุกเล่มอื่น) และกว่าจะพิมพ์เสร็จ ก็คือช่วงวิสาขบูชา พฤษภาคม ๒๕๕๓

หลังจากนั้น ก็ตามด้วยคำแปลของบทที่ ๔ คือ ปฏิจจนสมุปบาท ในชื่อว่า *Dependent Origination: The Buddhist Law of Conditionality* ออกในวันวิสาขบูชา พฤษภาคม ๒๕๕๔

ถึงตอนนั้น เมื่อสภาวะของเพศเปลี่ยนไป จากพระเป็นคฤหัสถ์ วิถีชีวิตความเป็นอยู่ที่แตกต่าง ก็เหมือนกับบังคับในตัว ให้คุณ Robin Moore ต้องคิดต้องจัดต้องทำอะไร ให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ที่ใหม่สำหรับตนนั้น โดยเฉพาะก็คืองานที่ทำ จะต้องมียาได้ พอถึงจุดนี้ ก็โยนไปถึงเรื่องลิขสิทธิ์ของหนังสือที่แปล

แต่ ณ จุดนี้ ก็พอดีว่า เวลานั้น มีผู้อื่นที่ศรัทธามีฉันทะ แล้วด้วยความศรัทธาเริ่มของตนเอง ได้แปลหนังสือของผู้เขียนนี้ เป็นภาษาอังกฤษมาบ้างแล้ว อย่าง ดร.สมศีล ฌานวงศ์ระ ก็แปล *วินัยชาวพุทธ* เป็นงานบุญกุศล ตั้งแต่ยุคที่ยังไม่ได้คิดว่าจะต้องวางหลักที่ว่านี้ และคุณโสภณวิสิ นภัททิย์ ก็แปลเรื่องที่ใจชอบเองมาแล้วหลายเล่ม เรื่องจึงมาเข้าหลักที่ว่า ถ้าจะอยู่ในโลกที่ดี ก็ต้องมีสมมติที่ชัดเจน ผู้เขียนจึงบอกกล่าวไว้ให้เป็นที่ชัดเจนโล่งเบาสบายใจ

ในเมื่อหนังสือหรืองานทุกเล่มทุกเรื่องของผู้เขียน ที่เป็นฉบับเดิมในภาษาไทย ก็ไม่มีค่าลิขสิทธิ์ใดๆ ใครจะพิมพ์ก็ออกมา และอนุญาตฟรีไปแต่ไหนแต่ไร เป็นธรรมดาอยู่แล้ว เมื่อใครมาแปลเป็นภาษาอังกฤษหรือเป็นภาษาอื่นใดก็ตาม ผู้เขียนเห็นว่า ตนเองไม่ได้ไปทำอะไรอีก ผู้แปลนั้นแหละใช้ความสามารถของตน แล้วยังสละเวลาสละแรงงานทำการแปลนั้น เพราะฉะนั้น การแปลนั้นก็คือผลงานของเขา ลิขสิทธิ์ในงานแปลจึงถือว่าเป็นของเขาคือผู้แปลนั่นเอง เป็นแต่ขอให้ผู้แปลมีความรู้ความสามารถ ทำอย่างมีความรับผิดชอบรอบคอบก็จะดี จบแค่นั้น

เรื่องของคุณ Robin Moore ก็บรรจบลงกันกับเรื่องของผู้แปลท่านอื่น ที่ซักจะมีเพิ่มขึ้นในระยนั้น ถ้าผู้เขียนจะชี้แจงให้ทราบทีละท่าน ก็คงไม่สะดวก วันหนึ่งจึงเขียนบันทึกไว้ทำนองเป็นหลักกลาง พออ่านก็รู้ จะได้ไม่ต้องชี้แจงกันอีก ก็เลยขอนำมาลงไว้ที่นี้ด้วย แต่เมื่อนำมาพิมพ์เป็นหลักฐาน ก็ขอปรับปรุงขัดเกลาอีกบ้างเพื่อให้แสดงความคิดที่ชัดเจนตรงใจมากขึ้น (ชื่อเดิมว่า "บันทึกเพื่อทราบและอนุโมทนา" ขอเปลี่ยน โดยลงวันที่เดิม) ดังนี้

บันทึกเรื่องลิขสิทธิ์งานแปล

ขอแจ้งไว้เพื่อเป็นหลักในการปฏิบัติต่อไปว่า เนื่องจากหนังสือทั้งปวงของอาตมภาพเป็นงานธรรมทาน เพื่อประโยชน์สุขของประชาชน ไม่มีค่าลิขสิทธิ์อยู่แล้ว เมื่อท่านผู้ใดเห็นคุณค่า และมีบุญเจตนานำไปแปลเผยแพร่ ไม่ว่าจะแปลจากภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทย หรือจากภาษาไทยเป็นภาษาอังกฤษ หรือภาษาอื่นใด ก็เป็นการช่วยกันเผยแพร่ธรรมบำเพ็ญประโยชน์ให้กว้างออกไป

ผู้ที่ทำงานแปลนั้น ย่อมต้องใช้ความรู้ความสามารถของตนในการที่จะแปล โดยสละเรี่ยวแรงสละเวลามีใช้น้อย ถ้าผลงานแปลนั้นทำด้วยความรู้ความตั้งใจ นำเชื่อถือหรือเป็นที่วางใจได้ ในเมื่ออาตมภาพไม่ถือค่าลิขสิทธิ์ในงานต้นเรื่องนั้นอยู่แล้ว ลิขสิทธิ์ฉบับแปลนั้นๆ ก็ย่อมถือได้ว่าเป็นของผู้แปล ในฐานะเป็นเจ้าของผลงานแปลนั้น โดยผู้แปลดูแลรับผิดชอบค่าแปลของตน และเป็นผู้พิจารณาอนุญาตเอง ในการที่จะให้ผู้หนึ่งผู้ใดนำฉบับแปลของตนไปดำเนินการอย่างหนึ่งอย่างใด ไม่ว่าจะพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน หรือพิมพ์จำหน่าย ทั้งในประเทศและต่างประเทศ ตามแต่จะเห็นสมควร

ทั้งนี้ สิ่งที่ผู้แปลจะพึงร่วมมือเป็นการแสดงความเอื้อเฟื้อ ก็คือ ทำการให้ชัด มิให้เกิดความเข้าใจผิดไปว่าอาตมภาพได้รับค่าตอบแทนหรือผลประโยชน์ใดๆ และแจ้งให้อาตมภาพในฐานะเจ้าของเรื่องเดิมได้ทราบทุกครั้งที่มีการตีพิมพ์ และถ้าเป็นไปได้ น่าจะมอบหนังสือที่ตีพิมพ์เสร็จแล้วประมาณ ๑๐ เล่ม เพื่อเป็นหลักฐานและเป็นข้อมูลทางสถิติต่อไป

อนึ่ง ผู้แปลอาจแสดงน้ำใจเอื้อเฟื้ออีก โดยแสดงเจตนาตามความในข้อใดข้อหนึ่ง หรือทุกข้อ ต่อไปนี้

ก) ให้อาตมภาพเจ้าของเรื่องต้นเดิมนั้นก็ตาม วัดญาณเวศกวันก็ตาม พิมพ์งานแปลนั้นเผยแพร่ได้ โดยพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน

ข) ให้อาตมภาพ อนุญาตให้ผู้ใดผู้หนึ่งพิมพ์งานแปลนั้นเผยแพร่ได้ เฉพาะในกรณีที่เป็น การพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน

ค) ให้ათมภาพก็ตาม วัตถุประสงค์วันก็ตาม อนุญาตให้ผู้หนึ่งพิมพ์งานแปลนั้น
เผยแพร่ได้ เฉพาะในกรณีที่เป็นกรพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

๗ พฤศจิกายน ๒๕๕๒

คุณ Robin Moore นั้น เคยพูดบอกนานมาแล้วว่า ทำงานแปลนี้ด้วยความพอใจ คือตนเองต้องการทำ (มี
ฉันท์) และพื้นฐานในพระศาสนาที่ชัดเจน แต่เมื่อเป็นคฤหัสถ์ และจะทำงานนี้ต่อไปอีกนาน เพราะหนังสือใหญ่
โดยเฉพาะเป็นชาวต่างประเทศ ก็ต้องมีหลักประกัน เฉพาะอย่างยิ่งตามกฎหมายบ้านเมือง เช่นว่ามีการทำเป็น
หลักแหล่ง ตรงนี้ก็จะมาบรรจบกับงานของมูลนิธิพุทธธรรม ดังได้ทราบต่อมาว่า คุณ Robin Moore ได้ตกลง
ทำงานกับมูลนิธิพุทธธรรม ในการแปลหนังสือ *พุทธธรรม* ในระยะยาวต่อไป

วณไปเวียนมา ศาลากลางสระเป็นที่พื้นขึ้นใหม่ให้ *พุทธธรรม* จบได้เป็นเล่ม

ได้เล่าแล้วว่า เมื่อวันที่ ๑๒ พฤษภาคม ๒๕๕๓ ขณะที่อยู่พักอยู่ ณ สถานพำนักสงฆ์ธรรมวาสี ที่ด่าน
ช้าง สุพรรณบุรี คุณหมอนรงค์ ได้เดินทางไปกับคุณสุรเดช และคุณนริศ นำข้อมูลที่จัดทำในระบบคอมพิวเตอร์
เต็มทั้งเล่ม ของ *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ* พร้อมดัชนี มาถวาย

เวลานั้นอยู่ในช่วง ๓ พรรษาท้ายล่าสุด (๒๕๕๒-๕๔) ซึ่งผู้เขียนจำพรรษาในศาลากลางสระ ที่สายใจธรรม
ตลอดมา แต่นอกพรรษา ยังได้เดินทางไปพักสลับกันบ้าง ระหว่างสายใจธรรม ที่เขาตองยาง กับสธรรมวาสี ที่ด่าน
ช้าง โดยถือว่าถอนการจากวัดญาณเวศกวันแล้ว เพราะทำกิจอะไรๆ แม้แต่คุยธรรมะกับพระใหม่ก็ไม่ไหว แล้วเรื่อง
ก็ลงเอยว่า ช่วงเจ็บหายท้ายสุดนี้ กลายเป็นโอกาสให้ทำงานได้เต็มที่กับหนังสือ *พุทธธรรมฯ* ที่ค้างมา ๒๐ กว่าปี

หลังจากได้รับข้อมูลคอมพิวเตอร์ ของ *พุทธธรรม* ที่ด่านช้าง สุพรรณบุรี แล้ว ก็มาจำพรรษา ๒๕๕๓ ที่สาย
ใจธรรม เขาตองยาง รอเวลาที่จะได้ทำงานนี้ให้เสร็จเสียที แต่ที่จริง ข้อมูล *พุทธธรรม* ที่ได้รับครั้งนั้นยังไม่ยุติจริง
คุณหมอนรงค์ยังส่งมาอีกๆ จนในที่สุด ถึงฉบับที่รับ ๑๖ ต.ค. ๕๓ เป็นฉบับทำงาน

แต่ตลอดพรรษาที่ยังไม่ได้เริ่มงาน ตั้งแต่เดือนกรกฎาคม ๒๕๕๓ จนจะขึ้นปีใหม่ ๒๕๕๔ รวมครึ่งปี
นอกจากแรงงานย่อยที่ค้างให้เสร็จ โรคก็มากระหนาบตลอด ทั้งโรคปอดที่ไอรุนแรง ต้องหยุดพูดและสื่อสารด้วยการ
เขียนกระดาษเป็นระยะๆ (เครื่องโทรศัพท์ต้องฝากไว้กับผู้ดูแล) และโรคเก่าของท้อง ที่คราวนี้หนักมาก ท้องร่วงทุก
วันบ้าง วันเว้นวันบ้าง จนสมองทำงานได้น้อย บางทีต้องไม่ใช้ความคิดครึ่งก่อนวัน และต้องนอนเอาศีรษะลงต่ำให้
เลือดไหลลงไปเพียงพอ ได้เข้า ร.พ.ศิริราช คุณหมอนอดุม คชินทรทำ GI Scope ให้แล้ว ออกมารักษาตัวต่อไป

แต่ก่อนสิ้นปี ๓ วัน ในวันที่ ๒๙ ธันวาคม ๒๕๕๓ ก็เริ่มงานตรวจชำระข้อมูลคอมพิวเตอร์ ของ *พุทธธรรม*
ตอนนี้ จับจุดโรคท้องพอได้แล้ว เพลาลงด้านหนึ่ง แต่อาการไอรุนแรงขึ้นๆ จนถึงขนาดไออย่างแทบขาดใจ คือ ไอ
จนหายใจไม่ทัน หรือไอจนไม่มีช่องจังหวะให้หายใจ ต้องสู้อากาศสู้กันพร้อมกันไป งานก็เดินหน้ามาเรื่อยๆ แต่ที่จริง
อีกโรคหนึ่งที่แฝงมานานก็ค่อยๆ แข็งกล้าขึ้น

พอถึงเดือนเมษายน ๒๕๕๔ คำวันที่ ๕ เกิดอาการถ่ายปัสสาวะเป็นเลือดตลอดคืน และถ่ายบ่อยด้วย คุณ
หมอนเกษม อารยางกูร และคุณหมอกาญจนา เกษสอาด จัดการให้รีบเข้าโรงพยาบาลด่วน โดยคุณนรงค์ ช่วงประยูร
ขับรถออกจากภูเขาแต่เช้า โดยมีพระชัยยศ พุทธิวิโร ช่วยดูแล พาไปเข้าโรงพยาบาลเจ้าพระยา ที่ศาสตราจารย์
นายแพทย์ศุภชัย ไชยธีระพันธ์ เป็นประธานกรรมการบริหาร แล้วก็เลยได้รับการอุปถัมภ์ทุกอย่าง จาก ร.พ.
เจ้าพระยา และมูลนิธิชวาล-มัลย์ ไชยธีระพันธ์ ทั้งคราวนั้น และสืบต่อมา เพราะมีการรักษาต่อเนื่องที่ต้องนัดให้ไป
โรงพยาบาลเป็นประจำ รวมทั้งคุณหมอศุภชัยเอง ก็ดูแลเรื่องหัวใจให้มั่นใจไว้ด้วย

คราวนั้น โรงพยาบาลรับเข้าพักโดยเป็นคนไข้ของ คุณหมอสุชาย สุนทรภา ตอนแรก คุณหมอวิชัย ศิลาวิเศษฤทธิ์ รับหน้าก่อน ตรวจพบการติดเชื้อในกระแสเลือด ซึ่งต้องแก้ไขด่วน และระหว่างพักใน ร.พ. ๖ วัน ก็ตรวจโรคต่อมลูกหมากอักเสบ จากค่า PSA ในเลือดที่สูงถึง 35 หรือ 37 ต้องตามดูหลังออกจาก ร.พ. ครั้งนั้นแล้วต่อๆ ไปอีกว่าจะใช้มะเร็งหรือไม่

ขณะที่แก้ไขโรคที่ซ่อนเข้ามานั้นกันอยู่ การไออย่างรุนแรงที่ติดตัวก็ตามมาแสดงเต็มที่ ทางโรงพยาบาลจึงจัดการเรื่องนี้ด้วย โดยคุณหมอนธิษฐ์ หงส์พันธ์ เป็นเจ้าของเรื่อง จึงเกิดการรักษาตามระบบที่มีการนัดหมายต้องไปจากภูเขาสู่ ร.พ. ชนิดต่อเนืองเรื่อยไป และแต่ละโรคก็มียาประจำ จึงเป็นอีกยุคที่ฉันยามากมาย

ด้านการไอนี้ คุณหมอสั่งยาให้มากหลายอย่าง เพราะไปโยงกับโรคทางเดินอาหารเข้าด้วย แต่เฉพะยาแก้ไอที่คุณหมอสั่งมา มีขนาดที่นับว่าชะงัด ทำให้การไอเงียบหายไปได้ แต่ยาที่ชะงัดนั้นใช้ไป ก็ทั้งหยุดไอและหมดเสียงจนพูดไม่ได้ พอหยุดยาให้เสียงมา มีการพูดจาสื่อสารเล็กๆ น้อยๆ ก็กลับไออีก พอใช้ยา หยุดไอได้ เสียงก็หายไปอีก ก็ต้องหยุดยาให้พูดได้อีก วนเวียนอยู่อย่างนี้

คุณหมอให้ตรวจต่างๆ และให้ดูผลการตรวจที่แสดงว่า โรคซึ่งเป็นมานานได้บั่นทอนร่างกายให้อวัยวะต่างๆ ชำรุด ชนิดที่คุณหมอบอกแก่คนไข้ตรงๆ ว่ารักษายาก ทั้งหลอดลมตีบ หลอดลมยวบ หายใจออกได้ยากและไม่หมด หายใจเข้าก็ได้น้อย หลอดอาหารก็โป่ง ทำให้ลำไส้ลึกลงไปเรื่อยๆ ลึกลงไปในปอด ก็มีหลอดลมที่หนาเพราะการอักเสบเรื้อรัง ปลายล่างปอดทั้งสองข้าง ยื่นยานลงไปมาก ลมคั่งค้างขังอยู่ ไม่ไปกับลมหายใจ ทำให้ปอดคราก

ที่ว่าเรื่องนี้อย่างกับโรคทางเดินอาหาร คุณหมอจะย้ำให้แน่ใจก็ส่งไปศิริราช ในเดือนกันยายน ๒๕๕๔ นี้ ที่ว่าคุณหมอดูดม คชินทรทำ GI Scope ให้อีก คราวนี้บอกกว่า ทั้งน้ำกรดน้ำดี (ตัดถุงน้ำดีทิ้งแล้ว ไม่มีที่เก็บ) ไหลย้อนท้นขึ้นมา ลวกบริเวณที่ผ่านจนถึงแถวกล่องเสียงบวมซ้ำกันไป คุณหมอนี้คือเนื่องจาก GERD (gastroesophageal reflux disease) ก็เป็นอันให้รู้กันไป แต่ที่คงไม่โยงกันคือ เวลาเปลี่ยนฤดูอย่างขณะนี้ อึดอัดไม่สบายอย่างมากในระบบหายใจ อันนี้น่าจะเป็นเรื่องของทิดเก่าแก่

แต่เป็นอันต้องยอมรับความจริงว่า ด้วยปัญหาหลอดเลือดใหญ่ไปสมองเล็กเป็นปัญหาซับซ้อน ผู้เขียนนี้ ออกไปฉันอาหารที่ได้อื่นไม่ได้ และอาการไอรุนแรงที่ซ่อนเข้ามาซ้ำซ้ำอีก ทำให้ออกงานหรือกิจสาธารณะที่มีการสื่อสารพูดจาเป็นเรื่องเป็นราวจริงจังไม่ได้ ยิ่งกว่านั้น ในการบำบัดรักษา เส้นเลือดสมองที่เล็กเรียกร้องให้นอนลดศีรษะต่ำ แต่โรคกรดไหลย้อนบอกให้นอนยกศีรษะสูง ขัดกันโดยตรงข้าม ทางแก้ไขจึงแทบปิดตาย อย่างไรก็ตามทั้งหมดนี้ เมื่อได้รู้เข้าใจกัน ก็ถือเป็นอันจบไป

เมื่อโรคเป็นอย่างนี้ งานก็ยิ่งร่อไม่ได้ แต่กลายเป็นยิ่งเร่ง การบำบัดโรครักษาชีวิตดำเนินไป เวลาก็น้อยลงด้วย งานก็ต้องให้ทัน เป็นอันว่า งานตรวจชำระจัดข้อมูลคอมพิวเตอร์ของหนังสือ พุทธธรรม เดินหน้าเคียงคู่โรค และเวลา ไม่ได้ลดหย่อนไป

งานตรวจจัดข้อมูล พุทธธรรม ถึงจะมีโรคเป็นปlicoใหญ่ แต่ด้านอื่นได้สัปปายะอย่างนับว่าพร้อมทีเดียว บริเวณภูเขาคือที่สงบสงัด ห่างไกลผู้คน วันหนึ่งๆ พบแค่ผู้นำอาหารมาประเคน อากาศก็โปร่งโล่ง ไกลมลภาวะ ถึงจะมีร่างกายกะปรองกะเปร่งไม่ดี ก็สะดวกที่จะบริหารอิริยาบถ

เป็นความหม่นเวียนบรรจบที่ควรจะแปลกใจ สถานที่ผู้เขียนถูกโรคไล่มาพักอาศัยและทำงานอยู่องค์เดียว กลางหมู่ไม้ในขณะนี้ ณ พ.ศ. ๒๕๕๔ คือ “ศาลากลางสระ” หลังเดียวกับที่ได้เคยพักอาศัยเมื่อแรกหนีโรคออกจากกรุงเทพฯ เมื่อ ๒๕ ปีก่อน ใน พ.ศ. ๒๕๒๙ แต่ที่ตั้งของศาลานี้ ในปัจจุบัน กับในอดีตนั้น เป็นต่างแห่ง ห่างไกลกัน

เมื่อ ๒๕ ปีก่อนนั้น ศาลากลางสระนี้ อยู่ที่กลางสระน้ำจริงๆ ในอำเภอลำลูกกา จังหวัดปทุมธานี แต่ขณะนี้ศาลากลางสระนั้น ถูกถอนและย้ายมาตั้งเหนือดินดอน บนภูเขา ที่อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา

ตั้งที่ได้เล่าข้างต้น เมื่อ ๒๕ ปีแล้วนั้น คุณบุญเจิด และคุณสายใจ หลิมสุนทร ได้ถวายศาลากลางสระนี้ ที่ลำลูกกา ให้ผู้เขียนพักอาศัยชั่วคราวเพื่อฟื้นฟูสุขภาพ แล้วต่อมา คุณบุญเจิด และคุณสายใจ ก็ได้มาสร้างสถานพำนักสงฆ์บนเขาตงยางนี้ และได้นิมนต์ผู้เขียนและคณะมาจำพรรษาครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๕๓๒ ครั้นคุณสายใจถึงแก่กรรม คุณบุญเจิดจึงได้ให้ย้ายศาลากลางสระจากที่พักชั่วคราวที่ลำลูกกา มาตั้งเป็นอนุสรณ์ถึงคุณสายใจ ที่สถานพำนักสงฆ์เขาตงยางนี้ ซึ่งได้ตกลงกันตั้งชื่อว่าสถานพำนักสงฆ์สายใจธรรม เป็นอนุสรณ์ไว้ก่อนแล้ว

คุณบุญเจิด หลิมสุนทร พร้อมทั้งลูกหลาน ญาติพี่น้อง ได้อุปถัมภ์บำรุงสถานพำนักสงฆ์สายใจธรรมนี้ตลอดมา การที่มาพักในศาลากลางสระคราวนี้ ก็โดยได้รับนิมนต์มาอีกเหมือนเดิม และคุณบุญเจิดก็มาดูแลอำนวยความสะดวกอย่างสม่ำเสมอ โดยเฉพาะก่อนเข้าพรรษา ๒๕๕๔ นี้ ศาลากลางสระผู้ฟังไปมากเพราะปลวกกิน ก็ได้มีการซ่อมครั้งใหญ่ กับทั้งได้บดซ่อมถนนทางขึ้นเขาที่ถูกฝนใหญ่กัดเซาะเสียหายอย่างมาก ให้กลับใช้สัญจรได้โดยสะดวก

ตลอดเวลา ๒ พรรษาที่ศาลากลางสระ ซึ่งผู้เขียนทำงานหนังสือโดยมุ่งที่พุทธธรรม พร้อมไปกับการอาพาธอย่างรุนแรงนี้ คุณสุพงษ์ และคุณนารี (น้องของคุณสายใจ) ประจุมาศ ซึ่งได้ร่วมสร้างและอุปถัมภ์ที่สายใจธรรมตลอดมาต่อเนื่องจากลำลูกกา ก็ได้มาประจำอยู่บนภูเขา ที่เรือนพักญาติโยม และเป็นผู้นำในการดูแลความเป็นอยู่ของพระและการอุปถัมภ์ต่างๆ โดยตลอด

เพื่อประโยชน์สุขแห่งมหาชน

ตั้งแต่เริ่มงานตรวจจัดข้อมูล พุทธธรรม ในคอมพิวเตอร์ เมื่อวันที่ ๒๙ ธันวาคม ๒๕๕๓ ถึงบัดนี้ เข้าสู่เดือนที่ ๑๒ บรรจบเดือนเดียวกันของอีกปีหนึ่ง คือ ๒๕๕๔ นับคร่าวๆ ว่า เป็นเวลา ๑ ปี งานนี้จึงจบลง

แท้จริงนั้น ตัวงานแท้ๆ คือเนื้อหาหนังสือจริงๆ จบตั้งแต่ปลายเดือนสิงหาคม ๒๕๕๔ แต่งานส่วนประกอบ ทั้งต้นเล่ม และท้ายเล่ม ยังอีกมิใช่น้อย รวมทั้งรอให้คุณหมอนรงค์เพิ่มเติมจัดปรับัดชั้นที่มากมายให้ลงตัว งานนี้อาจจะเรียกว่าเบ็ดเตล็ดจึงยืดมาอีกหลายเดือน

ว่าถึงข้อมูลคอมพิวเตอร์ ที่เป็นเนื้อหาหนังสือแท้ๆ ซึ่งเป็นของเดิมตามเล่มที่พิมพ์แบบเก่า นั้น คุณหมอนรงค์เลขาวิกรภาพ ได้จัดทำอย่างดียิ่ง คือครบถ้วนตรงตามฉบับเดิมนั้น และได้ตรวจสอบพิสูจน์อักษรมาอย่างดีด้วย

ในการตรวจจัดข้อมูลเพื่อทำเป็นฉบับที่จะตีพิมพ์เป็นเล่มใหม่ เรื่องสำคัญอย่างหนึ่งคือขนาดเล่ม ดูตามที่คุณหมอนรงค์จัดมา เป็นขนาด A4 คือเท่ากับกระดาษถ่ายเอกสาร ซึ่งใหญ่มาก กว้างยาวกว่าเล่มหนังสือเก่าไม่น้อย แต่กระนั้นเนื้อหาหนังสือที่มากมายแต่เดิมรวมกับที่จะเพิ่มใหม่ มีจำนวนหน้ามากมาย ถาลดขนาดเล่มให้เท่าของเดิม จะทำให้หนังสือหนาขึ้นไปอีกอย่างเหลือเกิน ในที่สุดจึงตัดสินใจ คงขนาดเล่มไว้ตามที่คุณหมอนรงค์จัดทำมา

เรื่องสำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ ขนาดตัวอักษร คุณหมอนรงค์ได้จัดทำมาตามที่ได้หารือตกลงกันไว้ คือตัวพื้นเป็น Dillenia 16 pt. แต่พอเห็นของที่ทำออกมาเป็นรูปร่างจริง ก็บอกตนเองว่าตัวเล็กเกินไป ผู้ใหญ่ยังอ่านลำบาก เมื่อพิจารณาไป ในที่สุด ตกลงขยายตัวพื้นนั้นเป็น Dillenia 17 pt.

อย่างไรก็ตาม พอตัวใหญ่หน่อย อ่านง่ายขึ้น แต่กินที่มาก จำนวนหน้าจะเพิ่มมากมาย จึงหาทางออกโดยลด Line Spacing (ของคุณหมอนรงค์ทำมาเป็น Single) ทำบรรทัดให้ถี่ โดยทั่วไปให้เป็น Line Spacing 20 pt. แต่ยัดหยุ่นสุดแต่จะลงตัวลงหน้า ให้ได้ความพอดีในที่นั้นๆ พอยุ่ดียวนี้ ปรากฏว่า แม้ตัวหนังสือจะโตขึ้น แต่กลับกินที่น้อยลง จำนวนหน้าลดเหลือน้อยกว่าที่คุณหมอนรงค์ได้จัดทำมา โดยมีความจุเพิ่มประมาณ ๙ ต่อ ๑๐ (Line Spacing ของตัว 14 pt. ในเชิงอรรถ และดัชนี ก็ลดเป็น 16, 15 หรือ 14 pt. ทำให้จำนวนหน้าลดลงมากมาย)

นอกจากงานจัดปรับความเรียบร้อยทั่วไป เช่น จัดระบบ Header การขึ้นหน้าใหม่ ขึ้นบท ขึ้นตอน ขึ้นภาค ใหม่ สิ่งที่แปลกไปมาก คือ ซอยย่อหน้าถี่กว่าเดิมมากมาย เพื่อให้อ่านง่ายขึ้น จัดระบบหัวข้อ แทรกเพิ่มหัวข้อ เปลี่ยนตัวเลขอาระบิกทั้งหมด เป็นตัวเลขไทย (เว้นแต่ตัวเลขลำดับเชิงอรรถ)

ในหนังสือเก่า มีภาพและแผนภูมิจำนวนหนึ่ง เมื่อทำเป็นภาพถ่ายจากของเดิม ที่ไม่ค่อยชัดอยู่แล้ว ก็ยังไม่ชัดหนักขึ้น พระชัยยศ พุทธิวิโร ถนัดด้านนี้ จึงเขียนให้ใหม่ทั้งหมด ทำให้หนังสือเรียบร้อย ดูดีมีความสมบูรณ์มากขึ้น

ด้านแบบตัวอักษร ได้ตกลงใจไว้แล้วว่า ควรแยกส่วนที่เป็นพุทธพจน์ วจนะ และวาทะ ซึ่งยกมาอ้างจากคัมภีร์ ให้เห็นต่างออกไปชัดเจน อันจะอำนวยความสะดวกมากในการศึกษา จึงพิจารณาว่าจะใช้แบบตัวอักษรใดดี

ในที่สุดได้ตกลงใช้ font ชื่อ ThaiBuran ที่อาจารย์ธีระ ปิยคุณากร แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้ถวายไว้ครั้งล่าสุด (มาด้วยกันกับ ดร.สมคิด ฉานวงศ์) เมื่อวันที่ ๑๙ มีนาคม ๒๕๕๔ จึงขออนุโมทนาอาจารย์ธีระไว้ด้วย

แม้ Jaakoon Font ที่ ดร.สมคิด ฉานวงศ์ ประดิษฐ์ขึ้นมา และถวายไว้มานานแล้ว ตั้งแต่ ๒๗ กรกฎาคม ๒๕๔๙ ก็ได้ใช้ในบางแห่งที่เหมาะสม ซึ่งตัวอักษรแบบอื่นเข้ากับที่นั้นไม่ได้ดี

ด้านเนื้อหา เนื่องจากได้เห็นตัวอย่างพอสมควร ผู้จัดทำข้อมูลได้ตรวจสอบกับเล่มหนังสือเก่ามาดีแล้ว จึงตรวจจัดไปเรื่อยๆ ตามข้อมูลที่มีอยู่นั้น ถ้าไม่รู้ลึกซึ้ง ก็ไม่ตรวจสอบกับเล่มหนังสือเก่า งานจึงเน้นที่การจัดวางรูปแบบ หรือ format ส่วนในดัชนีทั้งหมด ไม่ตรวจเลย ยกให้เป็นเรื่องของผู้จัดทำข้อมูล (ปรากฏว่า พระชัยยศ พุทธิวิโร ได้อ่านดัชนีด้วย และได้แจ้งคำผิดที่ควรแก้หลายแห่ง)

ในเชิงอรรถ ซึ่งมีตัวเลขบอกอากศสถาน คือที่มา มากมายอย่างยิ่ง ผู้เขียนรู้ตัวว่าสายตาเป็นต้น สู้ไม่ไหวแน่ จึงไม่ตรวจตัวเลขเลย ที่จริง ของเดิมในเล่มหนังสือเก่า ก็มีที่พิมพ์ผิดพลาดไปบ้าง ดังที่คุณ Robin Moore ได้พบบ้าง สงสัยบ้าง ระหว่างทำงานแปล และบอกแจ้งสอบถามมาหลายแห่ง ทำให้ได้ตรวจสอบเฉพาะที่นั้นๆ ขออนุโมทนาคุณ Robin ไว้ด้วย แต่รวมแล้ว เรื่องตัวเลขบอกที่มา ก็ดี ความในดัชนี ก็ดี ตลอดจนเนื้อความทั้งหมดในหนังสือ ท่านผู้อ่านผู้ศึกษานั้นแหละ ที่จะช่วยได้ จะทำให้เกิดความสมบูรณ์ ด้วยการบอกแจ้งมาในกาลต่อไป

ผู้มีอุปการะแก่งานตรวจจัดข้อมูลหนังสือนี้ท่านหนึ่ง ที่ควรจารึกนามไว้ คือ คุณสาทร ศรศรีวิชัย แม้จะล่วงลับหลายปีแล้ว แต่งานที่คุณสาทรทำถวายฝากไว้ เมื่อถึงเวลาตรวจจัดข้อมูลหนังสือ ก็ช่วยงานได้มากที่สุด

เคยเล่าข้างต้นแล้วว่า คุณสาทร และคุณพิสมร ศรศรีวิชัย มีศรัทธาพยายามช่วยเผยแพร่พจนานุกรมทั้งสองเล่มอย่างเอาจริงเอาจัง และก็นุหนหนังสือพุทธธรรมเล่มที่ด้วย คุณสาทรคงหาทางช่วยให้เกิดความสำเร็จในการตีพิมพ์ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ นี้จากข้อมูลคอมพิวเตอร์

อยู่มาวันหนึ่ง คุณสาทรได้รับเอาข้อมูลคอมพิวเตอร์ที่แปลงจากระบบ MAC เป็นระบบ PC ซึ่งยังติดอุปสรรคต่างๆ และตั้งค้างอยู่ (ดังเล่าข้างต้นแล้ว) นำเอาไปตรวจสอบ เช่น พิสูจน์อักษร โดยเทียบกับเล่มหนังสือเก่าอย่างละเอียดลออ ไม่ทราบว่าจะทำงานนานเท่าใด จนเสร็จแล้ว ก็นำมาฝากถวาย ผู้เขียนได้รับเมื่อวันที่ ๒๒ ก.พ. ๒๕๕๐ เมื่อได้รับแล้วก็เก็บรักษาไว้ โดยไม่รู้ว่าจะเมื่อไรจะได้ใช้ หรือจะมีโอกาสใช้หรือไม่

ที่ว่าผู้มีอุปการะแก่งาน ต้องชี้แจงเล็กน้อย กล่าวคือ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ ระหว่าง ๒๕ ปีที่ผ่านมา โดยเฉพาะในระยะต้นๆ ได้มีผู้ขอพิมพ์เฉพาะบท โดยแยกเอาไปทำเป็นเล่มเล็กๆ ต่างหาก และเมื่อพิมพ์เล่มเล็กๆ แยกออกไปอย่างนั้น ผู้เขียนก็จึงมีโอกาสรปรับปรุงเพิ่มเติม เป็นเหตุให้บทที่แยกพิมพ์นั้นๆ มีเนื้อความสมบูรณ์กว่าในเล่มใหญ่ของเดิม

บทที่แยกพิมพ์เป็นเล่มต่างหาก ได้แก่ บทที่ ๓ (ไตรลักษณ์) บทที่ ๕ (กรรม) บทที่ ๖-๗ (เกี่ยวกับนิพพาน) และบทที่ ๑๘ (โยนิโสมนสิการ – วิชิต) โดยเฉพาะบทที่ ๕ กรรม มีการเพิ่มเติมและจัดระบบแปลกออกไปมากหน่อย (บทที่ ๑๓ อิทธิปาฏิหาริย์ และเทวดา, และบทที่ ๒๑ สมบัติ ก็มีพิมพ์แยก แต่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง)

เมื่อคุณหมอนรงค์จัดทำข้อมูล ก็พิมพ์ตามเล่มใหญ่ทั้งหมด จึงไม่มีส่วนที่ปรับขยายของเล่มเล็ก และถ้าผู้เขียนจะตรวจสอบกับเล่มเล็กนั้นๆ ว่ามีแก้ไขแทรกเพิ่มขยายตรงไหนบ้าง งานก็หนักขึ้นไม่น้อย

ปรากฏว่า ในการตรวจสอบข้อมูลนี้ คุณสาทรได้นำเล่มเล็กๆ ซึ่งเป็นบทที่นำไปแยกพิมพ์ต่างหากมาเทียบด้วย และทำบันทึกไว้ในเล่มใหญ่ว่า ตรงนี้มีแทรกเท่านี้บรรทัด ตรงนั้นมีเพิ่มเท่านี้ย่อหน้า ตรงนี้มีเปลี่ยนแปลงตลอดจนในที่ทั่วไป ก็จะเขียนข้อสังเกตไว้ เช่นว่า ตรงนี้สงสัยว่าจะเป็นตัวนั้น ฯลฯ จึงได้บอกว่าละเอียดลออ และผู้เขียนก็ได้อาศัยบันทึกที่คุณสาทรทำไว้นี้ มาช่วยด้วยในการทำงาน

ที่นี้ ในเล่มหนังสือของคุณสาทรนั้น ก็ได้เก็บจดหมายของพระไพศาล วิสาโล ไว้ นี่ก็อยู่ในประเภทเป็นอุปการะแก่กัน คือ ท่านเขียนมาบอกให้ว่า ในเล่มใหญ่ที่พิมพ์ไว้เท่านั้น มีเปลอ มีสงสัย มีไม่ชัดที่นั้นๆ ของท่านไพศาลนี้ต่ำกว่าของคุณสาทร เขียนที่วัดป่าสุคะโต ลงวันที่ ๒๖ ม.ค. ๒๕๓๓ แต่เป็นแผ่นๆ จะกระจัดกระจายหายได้ง่าย พอได้เห็นหนังสือของคุณสาทรมา ก็เลยอาศัยเป็นที่เก็บรักษาไว้ โดยไม่รู้เหมือนกันว่าจะได้ใช้เมื่อไร หรือจะได้ใช้หรือไม่ เป็นอันว่าในที่สุดท้ายก็ได้ใช้ นี่คือ ถึงตัวอยู่ไกล ก็ได้สารมาช่วยทำงาน จึงอนุโมทนาไว้ด้วยพร้อมกัน

ในหนังสือ พุทธธรรมฯ ของเก่า มีบทความประกอบต่อเป็นส่วนท้ายของภาค ๑ คือมัชฌิมนิเทศนา รวม ๕ บท คราวนี้ เห็นว่าควรแยกกันให้เห็นชัดเจน จึงยกเอาบทความประกอบ ๕ บทนั้น แยกออกไปตั้งรวมกันเป็นภาคหนึ่งต่างหาก จัดเป็นภาคสุดท้าย คือ ภาค ๓ ตั้งชื่อภาคนั้นว่า “อารยธรรมวิถี” การที่แยกไปอย่างนี้ จะช่วยให้ผู้ศึกษามองเห็นระบบได้ชัดขึ้น นอกจากนั้น ยังได้เพิ่มบทความประกอบขึ้นมาอีก ๑ บท รวมเป็น ๖ บท

แห่งหนึ่งที่ตั้งใจไว้นานนักแล้วว่าน่าจะทำ คงตั้งแต่ก่อนพิมพ์หนังสือเสร็จครั้งแรกนั้นแหละ คือ ในบทโยนิโสมนสิการ อยากจะเขียนแสดงตัวอย่างที่เป็นเรื่องราวในปัจจุบัน สำหรับวิธีคิดแบบต่างๆ เสริมเข้าไปกับตัวอย่างจากพระไตรปิฎก แต่จะต้องใช้เวลามากหน่อย คราวนี้ก็ยังมีโช้อโอกาสที่จะเพิ่ม เพราะถึงตอนนี้ ถ้าขึ้นทำ ก็คงกลายเป็นงานเขียนของหนักขึ้นใหญ่ เดี่ยวจะพาพับฐานไปด้วยกัน จึงปล่อยผ่านไปก่อน รอไว้ทำข้างหน้า ถ้าโอกาสจะมี

ทั้งที่ตั้งใจไว้ว่าคราวนี้แทบทั้งหมดจะคงอย่างเดิมไปก่อน แต่เมื่อตรวจและจัดไป เห็นตรงนั้นควรเพิ่ม ตรงนี้ควรขยาย ก็เขียนแทรกลงไป รวมแล้วส่วนที่เพิ่มขึ้นจากเดิมคงไม่น้อยกว่า ๔๐๐ หน้า

ดังที่กล่าวแล้ว งานตรวจจัดข้อมูลหนังสือนี้ เป็นเรื่องของข้อมูลในระบบคอมพิวเตอร์ สิ่งที่ทำเป็นอย่างแน่นอนคืออุปกรณ์คอมพิวเตอร์ ทั้งฮาร์ดแวร์ และซอฟต์แวร์ ถ้าไม่มี ก็ทำงานไม่ได้เลย นี่เป็นข้อจำกัดของเทคโนโลยี ที่นับว่าเสรี แต่ไม่เป็นอิสระ อยู่ป่าอยู่เขา ก็เลยเหมือนกับไม่ไปรังโล่งจริง

ในปี ๒๕๕๓ ด้านฮาร์ดแวร์ เครื่องคอมพิวเตอร์ที่ใช้มาเสื่อมสภาพ เสีย ต้องหาใหม่ ส่วนด้านซอฟต์แวร์ เมื่อคุณหมอนรงค์นำข้อมูลคอมพิวเตอร์ของ พุทธธรรม มาถวาย โปรแกรมทำงานหนังสือที่ผู้เขียนใช้อยู่ กลายเป็นของตกรุ่งนานนักแล้ว ใช้กันไม่ได้ จึงได้อาศัยไวยาวัจกรคือลูกศิษย์ ผู้ถือบัญชีนิตยภัตหลวง จัดจ่ายได้อุปกรณ์ ๒ อย่างนั้นมา เป็นอันทำงานตรวจจัดข้อมูลคอมพิวเตอร์ของหนังสือ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย นี้ สำเร็จได้ด้วยพระบรมราชูปถัมภ์ที่สืบมาตามราชประเพณี

ในกาลพิเศษแห่งมหามงคลสมัย เฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ ในวันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๕๔ นี้ ขอถือความสำเร็จเสร็จสิ้นแห่งหนังสือธรรมทานนี้ เป็นการถวายพระพรอนุโมทนาพระราชกุศล ที่ได้ทรงบำเพ็ญ ขอจงทรงเจริญพระชนม์มั่งยืนนาน เพื่ออภิบาลปวงประชาให้เกษมศานต์บรรลุประโยชน์สุขโดยธรรม

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๕ ธันวาคม ๒๕๕๔

บันทึก เรื่องทุนพิมพ์หนังสือ พุทธธรรม

วันเสาร์ที่ ๑๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๕๔

เรื่อง การพิมพ์หนังสือ **พุทธธรรม** จากข้อมูลจัดใหม่ในระบบคอมพิวเตอร์ ด้วยปัจจัยจาก
๑. “กองทุน ป. อ. ปยุตโต เพื่อเชิดชูธรรม” ส่วนจากพินัยกรรมของคุณชมพูนุท กมลโชติ
๒. ทุนที่แจ้งขออนุญาตตามบุญเจตนาของผู้วายชนม์

เจริญพร คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ในนามกองทุนและทุนที่แจ้ง

ตามที่โยมและพระเคยปรารภกันว่า ทาง “กองทุน ป. อ. ปยุตโต เพื่อเชิดชูธรรม” น่าจะใช้ทุนบริจาค ส่วนซึ่งมาจากพินัยกรรมของคุณชมพูนุท กมลโชติ ทำบุญกุศลที่สำคัญอุทิศแก่เธอ และบัดนี้ ในเมื่อข้อมูลในระบบคอมพิวเตอร์ ของหนังสือ **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ** ได้ผ่านการตรวจจัดเรียบร้อยแล้ว พร้อมทั้งจะจัดพิมพ์เป็นเล่มหนังสือ ก็อาจจะพิจารณานำทุนที่กล่าวนั้นมาใช้ในการจัดพิมพ์นี้ ทั้งนี้ มีความเป็นมาและเหตุผลดังแจ้งในเอกสารประกอบบันทึก ฉบับที่ ๑

อนึ่ง เมื่อวันที่ ๒๕ สิงหาคม ๒๕๕๔ โยมคุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ได้มีหนังสือแจ้งขออนุญาต ในนามของ น.ส. ชุณหรัชน์ สวัสดิฤกษ์ ผู้วายชนม์ ซึ่งเป็นญาติทางมารดาที่จังหวัดสุราษฎร์ธานี ที่ได้มอบ ภาระไว้กับน้องสาว คือ น.ส. วชิรี สวัสดิฤกษ์ ให้ติดต่อขอร่วมพิมพ์หนังสือ **พุทธธรรม** เพื่อแจกเป็นธรรมทานพร้อมกับของวัด ตามความดังแจ้งในเอกสารประกอบบันทึก ฉบับที่ ๒

เรื่องราวในสองกรณีที่กล่าวมานั้น สอดคล้องกัน คือ เป็นกุศลกริยาที่ผู้ศรัทธาพร้อมใจกันระลึกถึงบุญเจตนาของท่านผู้วายชนม์ที่ได้ตั้งมโนปณิธิไว้ และชวนชวายเป็นกัลยาณมิตรที่จะให้เจโตปณิธานของท่านเหล่านั้นบรรลุผล นับว่าเป็นการทำกุศลใหญ่ร่วมกันในครั้งสำคัญ

สำหรับบุญเจตนาของโยมชุณหรัชน์ สวัสดิฤกษ์ นั้นชัดเจนอยู่แล้ว ตามหนังสือแจ้งของโยมคุณหญิงเอง แต่ทุนบริจาคตามพินัยกรรมของคุณชมพูนุท กมลโชติ อยู่ใน “กองทุน ป. อ. ปยุตโต เพื่อเชิดชูธรรม” ที่โยมคุณหญิงได้ตั้งขึ้น จึงสุดแต่โยมคุณหญิงจะพิจารณาเห็นสมควรสั่งการแก่ผู้ที่เกี่ยวข้องต่อไป

ในการนี้ อาตมภาพได้มอบหมายให้พระชัชยศ พุทธิวิโร ช่วยทำหน้าที่ประสานงาน ให้เรื่องเดินหน้าไป

(พระพรหมคุณาภรณ์)

ขอแสดงความยินดีอย่างสูงในความสำเร็จของหนังสือ**พุทธธรรม** ฉบับปรับปรุงขยาย ที่สำเร็จเร็วเกินคาด และขออนุโมทนาสาธุการทุกท่านที่ช่วยให้งานนี้เสร็จสำเร็จผล ทั้งนี้ ทางกองทุนรู้สึกปิติสมหมายที่ได้มีโอกาสดำเนินการสนองงานด้านทุนจัดพิมพ์ให้ลุล่วงตามวัตถุประสงค์

(คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ)

ในนาม “กองทุน ป. อ. ปยุตโต เพื่อเชิดชูธรรม”

๑๗ ธันวาคม ๒๕๕๔

เอกสารประกอบบันทึก ฉบับที่ ๑

“กองทุน ป. อ. ปยุตโต เพื่อเชิดชูธรรม” ส่วนที่ใช้พิมพ์พุทธธรรม

บันทึกเรื่องทุนพิมพ์หนังสือพุทธธรรมนี้ เมื่อเริ่มเขียน พอกกล่าวถึง “กองทุน ป. อ. ปยุตโต เพื่อเชิดชูธรรม” ก็ต้องแปลกใจว่า ไม่พบหลักฐานบอกไว้ว่าตั้งขึ้นเมื่อไร และจำก็ไม่ได้ เคยได้ยินโยมคุณหญิงเล่าด้วยว่า ครั้งหนึ่งคิดจะดำเนินการขั้นต่อไป โดยตั้งเป็นมูลนิธิ แต่ได้ระงับไว้

เมื่อไม่ชัด จึงค้นหาหลักฐานในเอกสารต่างๆ เริ่มแต่ข้อมูลทั้งหมดในคอมพิวเตอร์ โดยเฉพาะบัญชีต่างๆ แต่ได้ร่องรอยอย่างมากเพียงว่า ในวันที่ ๙ ต.ค. ๒๕๔๑ กองทุนนี้มีอยู่แล้ว

ต่อจากนั้น ได้ค้นหาในบันทึกที่เป็นลายมือเขียนเวลาออกจาก ๙ ต.ค. ๔๑ นั้นไป จนในที่สุด ก็ได้พบว่า โยมคุณหญิง ร่วมด้วยมิตรสนิท ญาติใกล้ชิด ลูกศิษย์ บุคคลข้างเคียงและผู้คุ้นเคย มีคุณโยมหมอจรรยา ผลนิवास เป็นต้น ได้มีศรัทธาตั้ง “กองทุน ป. อ. ปยุตโต เพื่อเชิดชูธรรม” นั้นขึ้น ด้วยการเปิดบัญชีธนาคาร ชื่อ “ป. อ. ปยุตโต เพื่อเชิดชูธรรม” เมื่อวันที่ ๑๒ พฤษภาคม ๒๕๔๑ โดยมีวัตถุประสงค์ง่ายๆ ตรงๆ ตามข้อความที่ตั้งเป็นชื่อทุน และได้นำมาให้พระรับเป็นทุนที่วัด ในมงคลวารทำบุญอายุ ๗ รอบ ครบ ๘๔ ปี ของคุณโยมหมอจรรยา ผลนิवास ในวันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๕๔๑

ในระยะหลายปีต้นๆ หลังจากตั้งขึ้นแล้ว กองทุนดังกล่าวได้เพิ่มพูนขึ้นโดยลำดับ แต่ต่อมา โยมผู้เป็นหลักของทุนทั้งสองท่าน ก็เข้าสู่วัยชรามากขึ้นๆ และอาตมภาพก็เข้าสู่ระยะที่อาพาธต่อเนื่องไม่ออกมาด้านหน้าวัดสืบมาจนปัจจุบัน กองทุนที่เติบโตขึ้นมีใช้น้อย ก็เหมือนถูกปล่อยลืมนไป

ครั้งถึงต้นปี ๒๕๔๗ รุ่งๆ โดยไม่ทราบทางไปทางมา ก็มีจดหมายจากคุณชมพูนุท กมลโชติ แจ้งว่า เธอได้ทำพินัยกรรมบริจาคเงินในบัญชีเงินฝากของเธอทั้งหมดที่ธนาคารแห่งหนึ่ง ให้แก่ “กองทุน ป. อ. ปยุตโต เพื่อเชิดชูธรรม”

จากนั้น ไม่ทันครบ ๓ ปี คุณชมพูนุท กมลโชติ ก็ถึงแก่กรรมจากไป และในวันที่ ๗ ก.พ. ๕๐ นับได้ ๓ ปี ๑ วัน ตั้งแต่คุณชมพูนุท กมลโชติ เขียนจดหมายแจ้งศรัทธาของเธอมา ก็มีหนังสือแจ้งจากคุณนิรินธรณ์ สุขะวัลลิ ผู้จัดการมรดก นำส่งเงินตามพินัยกรรมนั้นมาเข้าในกองทุน

ดังได้กล่าวแล้วว่าทั้งโยมและพระพันภาวะที่จะใส่ใจนี้ถึง กองทุน ป. อ. ปยุตโต เพื่อเชิดชูธรรม แต่ก็ได้ปรารภกันว่า น่าจะใช้ทุนที่มาจากพินัยกรรมของคุณชมพูนุท กมลโชติ ทำกุศลอุทิศแก่เธอ

ก) การพิมพ์หนังสือพุทธธรรม และทุนที่จะพึงใช้ในการพิมพ์

หันไปดูด้านต้นทางของทุนบริจาค่นั้น เมื่อวันที่ ๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๕๑ คุณฉลอง จันทร์หอม (ทนายความผู้ดำเนินการร้องต่อศาลแพ่ง เพื่อให้ตั้งผู้จัดการมรดกของคุณชมพูนุท กมลโชติ) พร้อมด้วยคุณอาภรณ์ จันทร์หอม คุณวิบูลย์ สันติวรคุณ คุณนิภาพรรณ สันติวรคุณ และคณะ ได้แจ้งขออนุญาตพิมพ์ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ เพื่อแจกเป็นธรรมทาน จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

คุณนิรันดร์ สุขะวัลลิ ผู้จัดการมรดกของคุณชมพูนุท กมลโชติ เมื่อทราบข่าวนั้น ก็ได้ปรึกษากับบิดา มารดา และญาติ ของคุณชมพูนุท แล้วพร้อมใจกันแจ้งขอร่วมกับคุณฉลอง จันทรหอม ในการพิมพ์ *พุทธธรรม* เป็นธรรมทาน อีก ๒,๐๐๐ เล่ม โดยมุ่งให้เป็นกุศลแก่คุณชมพูนุท กมลโชติ

กุศลฉันทะของท่านผู้ศรัทธาที่กล่าวมานี้ แสดงที่ตั้งแห่งบุญเจตนา ๒ อย่าง ซึ่งโยงถึงกัน คือ

๑. ความปรารถนาที่จะเผยแพร่หนังสือ *พุทธธรรม*
๒. น้ำใจระลึกถึงและประสงค์จะอุทิศกุศลแก่คุณชมพูนุท กมลโชติ

โดยนัยนี้ ถ้านำปัจจัยใน “กองทุน ป. อ. ปยุตโต เพื่อเชิดชูธรรม” ข้างต้น เฉพาะส่วนทุนบริจาคตามพันธกรรมของคุณชมพูนุท กมลโชติ มาใช้ก่อน ในการพิมพ์หนังสือ *พุทธธรรม* เผยแพร่ เพื่ออุทิศกุศลแก่เธอ ในคราวสำคัญนี้ ก็จะสมบุญเจตนาของวงศ์ญาติและท่านที่ดูแลพันธกรรมของเธอ

หลังจากนั้น เมื่อมีการพิมพ์ครั้งใหม่ และถ้าพิจารณาเห็นสมควร จึงค่อยใช้ปัจจัยส่วนอื่นใน “กองทุน ป. อ. ปยุตโต เพื่อเชิดชูธรรม” นั้น มาสนับสนุนการพิมพ์ต่อไป

อนึ่ง การพิมพ์ครั้งนี้ บรรจบกับกระแสฉันทะของผู้ศึกษาจำนวนมากที่ต้องการหนังสือ *พุทธธรรม* เฉพาะอย่างยิ่ง ประสงค์ให้มีการพิมพ์ฉบับที่จัดพิมพ์ใหม่อันเรียบร้อยสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

หนังสือ *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ* นี้ นับเวลาตั้งแต่พิมพ์ครั้งแรกถึงปัจจุบัน กาลล่วงไปใกล้ครบ ๓๐ ปีแล้ว ระหว่างช่วงเวลานั้นนั้น ทั้งรอจะเขียนเพิ่มเติมสัก ๓-๔ บท ทั้งติดขัดในด้านการพิมพ์ครั้งใหม่ ที่ต้นแบบหนังสือเดิมที่พิมพ์ด้วยระบบการพิมพ์แบบเก่า ได้ผุพังไปแล้ว การพิมพ์ใหม่ต้องใช้วิธีถ่ายภาพจากหนังสือเก่าๆ โดยเลือกเล่มที่ดูว่าพิมพ์ชัดที่สุดเท่าที่จะหาได้ และเลือกหน้าที่ชัดที่สุดจากหลายๆ เล่ม นำมาถ่ายแบบพิมพ์ใช้กันมาเรื่อยๆ

ผู้มีฉันทะหลายท่าน หาทางดำเนินการให้มีข้อมูลหนังสือนี้ในระบบคอมพิวเตอร์ แต่มีข้อติดขัดยุ่งยากมาก การจึงยังไม่ลุล่วง

ข) ต้นฉบับหนังสือพุทธธรรม ที่พร้อมสำหรับการพิมพ์

กาลผ่านมากจนกระทั่ง เมื่อวันที่ ๑๒ พ.ค. ๒๕๕๓ คุณหมอนรงค์ เลหาวิรภาพ จากจังหวัดเชียงใหม่ ได้นำข้อมูลที่จัดทำในระบบคอมพิวเตอร์ ของหนังสือ *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ* พร้อมดัชนีมาถวาย โดยเดินทางมากับคุณสุรเดช พรทวีทัศน์ และคุณนริศ จรัสจรรยาวงศ์

ตามเรื่องว่า คุณหมอนรงค์ เลหาวิรภาพ ทราบเรื่องจากคุณสุรเดช พรทวีทัศน์ เพื่อนสนิทแต่สมัยเรียนชั้นมัธยม และได้ออกปากรับเรื่องเมื่อปลายปี ๒๕๕๐ จากนั้น ได้เพียรพยายาม และได้รับความร่วมมือจากท่านที่ชำนาญเฉพาะเรื่อง ดำเนินการจนสำเร็จ รวมใช้เวลาเกือบ ๓ ปี โดยสละเรี่ยวแรง เวลา และกำลังทรัพย์เป็นอันมาก แล้วเดินทางมาถวายข้อมูลและคำชี้แจง

ผู้เรียบเรียงเร่งรัดการต่างๆ จนอีก ๓ วันจะขึ้นปีใหม่ ๒๕๕๔ จึงถึงโอกาสเริ่มงาน และได้ตรวจชำระ ร้อยเรียง จัดรูปวาง ตลกดจนแทรกเสริม ตัดแต่ง และเพิ่มเติมข้อมูลที่ได้รับนั้น จนบัดนี้ งานนับว่าเสร็จ ควรเตรียมดำเนินการตีพิมพ์

ค) งานดำเนินการ ในการพิมพ์หนังสือ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง

ถ้ามีข้อยุติตามที่กล่าวมา ก็เป็นอันว่า ทาง “กองทุน ป. อ. ปยุตโต เพื่อเชิดชูธรรม” จะพิจารณาใช้ทุนบริจาคส่วนซึ่งมาจากมรดกของคุณชมนพุนุท กมลโชติ เพื่อจัดพิมพ์หนังสือ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ ฉบับที่จัดทำข้อมูลในระบบคอมพิวเตอร์ดังที่กล่าวมา

อนึ่ง เพื่อเป็นที่สังเกต และเรียกได้ง่าย จะย่นชื่อหนังสือให้สั้นเป็น พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง
ในชั้นดำเนินการ มีข้อพิจารณาเกี่ยวกับการจัดพิมพ์ ดังนี้

๑. ขนาดหนังสือ และการจัดพิมพ์

- หน้านหนังสือ ใหญ่มาก คือ กระดาษ A4 (กว้างและสูงกว่าเล่มใหญ่เดิม)
- หนังสือมี ๓ ภาค รวม 1,360 หน้า คือ
 - ภาค ๑ = 540 หน้า (ส่วนหน้า ๓๐ + เนื้อ ๕๑๐ หน้า)
 - ภาค ๒ = 368 หน้า
 - ภาค ๓ = 452 หน้า (เนื้อ ๒๕๘ + ทำยเล่ม ๕๔ + ดัชนี ๑๔๐)
- หนังสือหนา มาก จึงควรเป็นปกแข็ง และต้องพิจารณาการจัดเล่มว่า
 - ก) พิมพ์เป็นเล่มเดียว ซึ่งคงต้องพิจารณาความหนาบางของกระดาษ
 - ข) พิมพ์แยกภาค เป็น ๓ ภาค ๓ เล่ม
 - ค) พิมพ์ทั้ง ๒ แบบ (ทั้งรวมเล่มเดียว และแยก ๓ เล่ม)
- ในการพิมพ์ครั้งนี้ น่าจะพิมพ์ ๓,๐๐๐ หรือ ๕,๐๐๐ เล่ม พิมพ์แค่ให้เสร็จออกมา เพราะหนังสือนี้ทำโดยหย่อนความชำนาญในโปรแกรมคอมพิวเตอร์ อาจเกิดข้อบกพร่องโดยไม่คาด หลังจากนั้น ถ้าหนังสือไม่มากและผู้เขียนยังอยู่ ก็จะมีโอกาสแก้ไขได้

๒. ผู้ร่วมดำเนินการ

- เนื่องจากผู้เขียนทำหนังสือนี้ระหว่างอาพาธอยู่เจี๊ยบๆ ในชนบทไกลจากวัดญาณเวศกวัน อาพาธรุนแรงเป็นช่วงๆ แทบไม่มีการติดต่อ (เช่น งดพูดโทรศัพท์มาก่อนปี สื่อสารโดยเขียนกระดาษเกือบครึ่งปี) ในระยะที่ผ่านมานี้ พระชัยยศ พุทธิวิโร ซึ่งพักอยู่ไม่ไกล ได้ช่วยรับส่งข่าวสารและตามดูแลเมื่อไปโรงพยาบาล จึงขอให้ท่านช่วยงานนี้ โดยเป็นผู้ประสานงาน
- เพื่อให้มีการสื่อสารพอเข้าใจกัน ด้านวัด ขอให้ถือโดยตำแหน่งว่า รองเจ้าอาวาส คือ พระครูปลัดสุวัฒนพรหมคุณ และผู้ช่วยเจ้าอาวาส คือ พระครูธรรมธรรชิต คุณวโร เป็นที่ปรึกษา
- ส่วนทาง “กองทุน ป. อ. ปยุตโต เพื่อเชิดชูธรรม” ผู้ที่เกี่ยวข้องรับผิดชอบงานด้านผู้ตั้งหรือประธานกองทุน โดยเฉพาะผู้ที่รู้ความเป็นมาตั้งแต่มีทุนบริจาคจากมรดกของคุณชมนพุนุท กมลโชติ เข้ามา คือฝ่ายการเงินของวัดญาณเวศกวัน ซึ่งขณะนี้ มี คุณลัดดา กนกพันธรางกูร และ ม.ล.จารุวัฒนา ชินธรรมมิตร ถ้าโยงถึงวัดเป็นทางการ ก็ที่ไวยาวัจกร คือ คุณประพัฒน์ เกษสอาด ทั้งนี้สุดแต่จะพิจารณา ตามวิถีของงาน และให้ผู้ทำงานสะดวกราบรื่น

๓. ส่วนพ่วงของงานดำเนินการ

- การพิมพ์นี้ เป็นการแจกจ่ายเดี่ยว และได้บอกให้กำชับกันว่า ไม่มีการรับบริจาค
- ส่วนพ่วงกำกับงาน คือ ขอให้มีความสุขเป็นบรรทัดฐานของงานนี้ ของงานนี้จงอย่าได้เป็นภาระกั่วงวลใดๆ ขอให้เป็นการทำไปตามสะดวก คล่องๆ ง่ายๆ สบายๆ ขอให้โยมและทุกท่านที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้มีแต่ปิติปราโมทย์ เพราะหนังสือที่ท่านนี้ก็เพื่อประโยชน์สุขของประชาชน ก็เริ่มต้นที่ท่านผู้เกี่ยวข้องกับงานนี้ ขอให้เจริญบุญกุศล มีปิติและมีความสุขนั้นก่อนเป็นปฐม

ง) ข้อสังเกต ประกอบบันทึก

ที่จริง บันทึกนี้ ดูตามรูปร่าง น่าจะเขียนโดยใช้เวลาไม่มาก แต่กลายเป็นว่า กว่าที่จะเขียนเสร็จเวลาผ่านไปหลายวัน แต่งานนี้ก็ทำให้เกิดประโยชน์พลอยได้ขึ้นอย่างหนึ่ง คือได้หลักฐานวันเวลาดังกองทุนนี้ มิฉะนั้น เรื่องราวอาจจะสูญหาย มีแต่ชื่อคุณลอยๆ ไม่รู้ว่าเป็นมาเป็นไปอย่างไร พร้อมกันนั้นก็ช่วยเสริมให้ประวัติวัดมีเรื่องราวที่เกี่ยวข้องชัดเจนมากขึ้น

นอกจากนั้น ระหว่างที่ค้นหาหลักฐาน ดูเอกสารทั้งหลาย ก็ได้คิดไปถึงความเพียรพยายามของญาติโยมผู้ศรัทธา ที่อุปถัมภ์วัด บำรุงพระศาสนา เกื้อหนุนศาสนกิจของพระสงฆ์ และทำงานบุญกุศล ซึ่งต้องคิดต้องดำเนินการต่างๆ บางทีแบกภาระใหญ่ๆ ไว้ สะสมความหนักและเหน็ดเหนื่อยมามากมาย เมื่อเวลายาวนานผ่านไป ก็ควรจะให้โยมผู้ศรัทธามีโอกาสหวนมองย้อนรำลึกถึงบุญกุศล และผลงานแห่งศรัทธานั้น ด้วยความเอิบอ้อมปลาบปลื้มใจ จึงได้เขียนไว้ในบันทึก เพื่อให้ท่านที่เกี่ยวข้องช่วยกันนำพางานจัดพิมพ์หนังสือนี้ ให้ดำเนินไปพร้อมด้วยความสุขความเบิกบานใจ อย่าได้มีความไม่สะดวกไม่สบายใจอย่างใดเลย

อนึ่ง การที่ผู้เรียบเรียงทำหนังสือจนเสร็จมาได้แบบนี้ ก็ด้วยได้อาศัยความเกื้อกูลหนุนกำลังในด้านต่างๆ ดังได้เขียนเล่าไว้อีกแผ่นหนึ่ง เป็นการอนุโมทนา โดยถือว่าเป็นส่วนร่วมที่ทำให้งานนี้เกิดมีขึ้นมาสำเร็จประโยชน์สมตามความมุ่งหมาย

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

เอกสารประกอบบันทึก ฉบับที่ ๒

ทุนที่แจ้งตามเจตนาของผู้วายชนม์

(ลายมือ) กราบบนั้สการ พระเดชพระคุณ พระพรหมคุณาภรณ์

กราบบนั้สการ พระเดชพระคุณที่เคารพอย่างสูง

ในมงคลวโรกาส ที่หนังสือพุทธธรรมใกล้วันเสร็จพร้อมพิมพ์ในเวลาอันใกล้นี้ โยมใคร่จะขออนุญาตร่วมพิมพ์สักจำนวนหนึ่งในวงเงินทุนห้าแสนบาท โดยผู้ขออนุญาตเป็นญาติทางมารดาของโยมที่จังหวัดสุราษฎร์ธานี คือ น.ส. ชุณหรัชนั้ สวัสดิฤกษ์ ผู้วายชนม์ ครู ร.ร.สายน้ำผึ้ง ที่กรุงเทพฯ อายุ 85 ปี เป็นผู้มีศรัทธาอย่างสูงในงานเขียนของพระเดชพระคุณ ได้มอบภาระไว้กับน้องสาว ผู้ยังดำรงชีวิตอยู่ที่ปักษ์ใต้บ้านเดิม คือ น.ส. วัชรี สวัสดิฤกษ์ ได้ขอร้องให้โยมเป็นผู้ติดต่อขอร่วมพิมพ์ เพื่อแจกเป็นธรรมทานพร้อมกับของวัด โยมจึงขอโอกาสนี้ กราบเรียนขออนุญาตพิมพ์มา ณ โอกาสนี้ เพื่อพระเดชพระคุณจะโปรดพิจารณา

โยมกราบสำนึกพระคุณอย่างสูง หวังว่าจะไม่เป็นการรบกวนพระเดชพระคุณจนเกินไป

กราบบนั้สการ

คุณหญิง กระจ่างศรี รักตะกนิษฐ

๒๕ สิงหาคม ๒๕๕๔

เพื่อความเข้าใจในการใช้ดัชนี

เนื่องจากผู้ใช้ดัชนีต่อไปนี้จะพบความไม่สมบูรณ์บางอย่าง จึงขอโอกาสทำความเข้าใจไว้ก่อนเล็กน้อย

จะเห็นว่า ดัชนีของหนังสือพุทธธรรมนี้มีปริมาณข้อมูลมากมาย (เดิมมี ๑๖๙ หน้า แต่ปีบปรทลดลงจนเหลือ ๑๔๐ หน้า) กับทั้งมีดัชนีแบบสรุปความรวมอยู่มาก ผู้ทำ คือ น.พ.ณรงค์ เลขาหวิรภาพ ต้องใช้กำลังความเพียรจนความยุ่งยากลำบากมาก จึงสำเร็จได้ และที่สำคัญในกรณีนี้ เป็นงาน ๒ ส่วน ในต่างสถานที่ ใช้ต่างอุปกรณ์มาบรรจบกัน คือ ผู้เขียนตรวจจัดเนื้อเล่มหนังสืออยู่ในชนบทภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนคุณหมอนรงค์จัดเรียงดัชนีอยู่ที่เมืองเชียงใหม่

เริ่มแรก หนังสือเล่มนี้เป็นของเก่ามีอยู่ก่อนในระบบงานแผนกระดาษ คุณหมอนรงค์พิมพ์ทั้งเล่มลงในคอมพิวเตอร์แล้วนำไปถวายพระ ฝ่ายพระมีโปรแกรมรุ่นเก่าครั้ง พ.ศ. ๒๕๔๐ ได้รับข้อมูลแล้ว เปิดไม่ได้ จึงอาศัยไวยาวัจกรใช้ปัจจัยนิตยภัตหลวงจัดหาโปรแกรมใหม่มาล่าสุด กลายเป็นใหม่กว่าของคุณหมอ

ฝ่ายพระตรวจจัดเนื้อเล่มหนังสือ แล้วส่งคุณหมोजัดปรับดัชนีให้ลงกัน คุณหมอใช้โปรแกรมที่โน่นทำงาน แต่ต่างรุ่นคงไม่เข้ากัน พอเปิดขึ้นมา เนื้อความในหนังสือเคลื่อนหน้าเลื่อนไป ดัชนีที่ทำจึงบอกเลขหน้าตามของที่เลื่อนนั้นต่างไปจากของจริง พอฝ่ายพระได้รับดัชนีมา หน้าไม่ตรงกับของจริง คิดว่าจะปรับให้ตรงกัน (Update Index) แต่โปรแกรมใหม่ที่พระใช้ ไม่เข้ากัน

นอกจากนี้ ยังมีความไม่กลมกลืนเล็กๆ น้อยๆ ที่ยังต้องรอการแก้ไขไม่น้อย เช่น ตัวเลขบ้าง วงเล็บบ้าง ขีดติดตัวอักษร เครื่องหมายที่ต่อท้ายคำ หล่นไปอยู่บรรทัดล่าง รวมแล้ว ยังแก้ไขไม่ไหว เป็นอันต้องยอมปล่อยไปก่อน แต่ขออภัยเพื่อโปรดช่วยเข้าใจไว้

อย่างไรก็ดี ถึงจะมีความไม่เรียบร้อย และไม่เต็มประโยชน์ดังที่ว่า อย่างน้อยก็เห็นคุณค่าต่อไปนี้

๑. ดัชนีนำคำศัพท์ที่แสดงหลักธรรม บอกข้อธรรม ตลอดจนถ้อยความ เรืองราว ที่น่ารู้ น่าสนใจ หรือน่าศึกษาให้เข้าใจ มารวมไว้เป็นขุมเป็นแหล่ง
๒. เฉพาะอย่างยิ่ง ดัชนีนี้แสดงสรุปความและสรุปแนวคิดเกี่ยวกับคำหรือข้อธรรมที่สำคัญไว้ด้วย เช่น กรรม นิพพาน ภิกษุ ฤทธิ โลก เป็นต้น จึงเอื้อต่อการศึกษาเพิ่มขึ้นอีก

ในที่สุด เป็นอันต้องยุติเท่าที่ได้ เมื่อต้นแบบหนังสือออกเดินทางไปเข้าโรงพิมพ์ในวันที่ ๒๒ ม.ค. ๒๕๕๕ ตอนเช้า ได้จำต้องยอมรับให้มีข้อติดขัดบกพร่องที่ว่าแล้วนั้น โดยได้อย่างดีที่สุดแล้ว ตัวเลขบอกหน้าของดัชนีผิดไม่ถึงกับไกลนัก ส่วนมากต่างไป ๒-๕ หน้า

แต่ในวันที่ ๒๒ ม.ค. นั้นเอง ตอนกลางคืน ได้จัดการทำให้ดัชนีบอกเลขหน้าตรงตามจริงได้ จึงกลายเป็นว่า ต้องปรับแก้ “เพื่อความเข้าใจในการใช้ดัชนี” นี้อย่างพอผ่านๆ และส่งพร้อมกับดัชนีใหม่ ตามไปเข้าโรงพิมพ์แทนของเก่าให้ทันอย่างค่อนข้างฉุกเฉิน

เมื่อมองเห็นความยากลำบาก ความหนัก ทั้งในความคิดและในทางปฏิบัติ ที่ผ่านมาด้วยความขยันหมั่นเพียรและตั้งใจจริง อันให้สำเร็จประโยชน์ที่เป็นกุศล ก็พึงอนุโมทนาคุณหมोजัดดัชนี ความยุ่งยากขัดข้องในงานนี้ นับว่าเป็นอนุสรณ์ที่มีใช้หาได้ง่าย และคงจะนำความเจริญจิตใจเจริญปัญญามาให้ อย่างยั่งยืนนานสืบไป

ดัชนี

"อ" (คำปฏิเสธในภาษาบาลี), ๗๐๔-๗๐๕
(อัญญา)สมาบัติสุข, ๑๐๒๕
กฎ, ๑๐๗, ๖๘๖, ๘๗๘, **ดูวินัย**
กฎเกณฑ์, ๕๕๑, ๕๕๒, ๕๖๙, ๖๙๑, ๘๘๔
กฎธรรมชาติ, ๒๗๗, ๕๑๕, ๕๕๑, ๖๙๒, ๗๒๒, ๗๕๖, ๙๙๐,
๙๙๒, ๑๐๒-๑๐๔, ๕๑๔-๕๑๕, **ดูนิยาม**; -*, ๙๐๙; -กับ
จริยธรรม, ๖๘๗; -**กับศีลในพุทธศาสนา**, ๗๑๖-๗๑๘; -
จริยธรรมคือการใช้กฎธรรมชาติให้เป็นประโยชน์, ๕๓๔
กฎธรรมชาตา, ๔๓๓, ๔๙๙, ๖๒๙, ๖๓๕, ๗๐๑, ๘๔๙, ๘๖๐,
๘๘๒, ๙๐๘, ๙๑๑, ๙๑๗; -คุมทั้งมนุษย์และสัตว์, ๕๕๘
กฎหมาย, ๗๑๒, ๗๑๘, ๙๑๗, ๙๓๓; -เป็นสิ่งคมนิยม, ๒๕๕;
-อาจจัดเป็นนิติของวิญญู, ๒๖๒
กฎแห่งกรรม, ๒๗๖-๒๗๙, ๔๗๗, ๙๑๗-๙๑๘, ๗๑๖-๗๑๗,
ดูกรรม; -อยู่ฝ่ายโลกีย์สัมมาทิฏฐิ, ๖๙๒
กฎิน: -*, ๘๒๕
กฎินกรรม, ๙๓๒
กตกรณีย, ๓๔๓, ๓๖๕
กตญาณ, ๘๕๖-๘๕๘
กตัญญู: -เหตาคาวรกตัญญูต่อมนุษย์ผู้ทำพลี(อ), ๙๖๕
กตัญญูกตเวที, ๕๗๑
กตัตตากรรม, ๓๒๒
กตिका: -(สังคมนิยม), ๒๕๗
กตตูกมยตา: -*, ๙๘๑, ๑๐๐๔
กตตูกมยตาลกโณ กุสลณโ: -*, ๙๙๐
กตตูกมยตา: -*, ๑๐๐๔
กถาวัตถุ, ๓๒๔
กถาวิจิตร: -(เอตทัคคะ)(อ), ๓๖๘
กรณิ: -**กรณิเดียวกันมองให้เพียรหรือเกียจคร้านก็ได้**, ๖๔๘-
๖๕๐; -**พรหมจารีกับพรหมจารีมีคติเสมอกัน**, ๖๗๐-
๖๗๑; -แยกแยะแบบวิภังชวาท, ๖๖๑
กรณียะ, ๓๙๒, ๑๐๑๐
กรรรม, ๖๙, ๘๗, ๙๘, ๑๐๑, ๑๐๒, ๑๑๖, ๑๒๗, ๑๓๘, ๑๗๓,
๔๘๒, ๖๓๒, ๖๖๐, ๖๖๔, ๖๘๗, ๗๑๖, ๗๑๘, ๗๑๙, ๗๔๕,
๘๒๓, ๘๘๖, ๘๘๗, ๙๑๗; -*, ๔๐๕, ๙๐๖, ๙๑๐, ๙๕๔; -
กรรม ๑๒ อีกชุดหนึ่ง, ๓๒๔; -กรรม ๒ โดยคุณภาพ,
๒๔๒; -กรรม ๓ โดยทางแสดงออก, ๒๔๓; -กรรม ๔ โดย
การให้ผล, ๒๔๓; -กรรม ๔ สัมभवต, ๓๒๑-๓๒๔; -
กรรม=การแสดงออก, ๒๔๐; -กรรม=เจตนา=สังขาร, ๑๘,
๒๓, ๒๔๐, ๓๑๖; -กรรม=อาชีพการงาน, ๒๔๑, ๓๑๙; -
กรรม๑๒, ๓๒๑-๓๒๔; -กรรม๑๖, ๓๒๒; -กรรมกับ

อนัตตาขัดกันหรือไม่, ๓๑๑-๓๑๖, ๕๐๐; -กรรมคืองานเป็น
ปถิโพธ, ๘๐๓; -กรรมจำแนกสี่ตัว, ๒๘๒-๒๘๔, ๓๑๖; -
กรรมชำระล้างได้อย่างไร, ๒๘๘-๒๘๙; -กรรมดีของตนเอง
ได้ผลกว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์, ๘๖๔; -กรรมติดตามตัว พาเอาไป
ได้แต่กรรม, ๓๒๐; -กรรมถูกโจมตี(อ.), ๗๑๔; -กรรมใน
ความเข้าใจของชาวบ้าน, ๙; -กรรมในตารางสรุป, ๘๗๔; -
กรรมในเรื่องกัมมัสกตาญาณ, ๕๘๒-๕๘๔; -กรรมเป็นของ
ของตนเป็นกำเนิด ฯลฯ, ๖๕๐; -กรรมเป็นของตนเป็น
กำเนิด ฯลฯ, ๓๑๖, ๓๒๐; -กรรมเป็นเครื่องกำหนดผล
และบัณฑิต, ๕๗๐; -กรรมเป็นวิสัยหรือเขตแดนของมนุษย์,
๒๓๘; -กรรมไม่ดำไม่ขาว เห็นไปเพื่อความสิ้นกรรม ได้แก่
โพชฌงค์, ๘๓๘; -กรรมไม่ว่างเปล่าจากผล, ๒๕๕; -กรรม
สูงสุด, ๒๗๕; -กัมมัสกตาเป็นคำผูกขึ้นยุคหลัง(อ.), ๙๑๐; -
กัลยาณเมตตราสำหรับชาวบ้านมุ่งระดับโลกีย์สัมมาทิฏฐิ,
๕๖๙; -การกระทำของปุถุชนกับอริยบุคคล, ๕๓๐; -เกณฑ์
วินิจฉัยกรรมดีกรรมชั่ว, ๒๕๔-๒๖๙, ๓๑๗; -แก้ความ
โกรธด้วยพิจารณากรรม, ๖๕๐, ๖๕๒; -ข้อคิดสำหรับผู้ยังไม่
เชื่อกรรม, ๕๙๑-๕๙๒; -ความเชื่อกรรมเป็นโลกีย์สัมมา
ทิฏฐิ, ๕๘๓, ๖๘๙, ๖๙๑; -ความเห็นผิดว่าวิญญานเที่ยง
เสวยวิบากแห่งกรรม, ๕๐๖; -จากเวทนาพาหุสติแห่ง
กรรม, ๙๕๘; -ตัวอย่างปัจจัยการแห่งกรรมแบบต่างๆ,
๘๗๖; -ไตรลักษณ์ยืนยันหลักกรรม, ๑๓๕; -ทางทำกรรม,
๓๑๖; -ทำกรรมแล้วจะได้เสวยอะไร, ๖๗๐; -ในไตรวิภัง
หรือวิภัง๓(อ.), ๑๘; -ในไตรวิภัง หรือวิภัง๓, ๒๓๔; -
ปฏิจจสมุปปาทช่วยให้เข้าใจหลักกรรม, ๒๐๒; -ผู้มั่นใน
พระรัตนตรัยหวังผลจากการกระทำ, ๘๖๕; -มนุษย์เป็นแดน
ที่สัตว์โลกมาทำมหากกรรม, ๙๕๔; -มรรคมีองค์ ๘ เป็นทาง
สิ้นกรรม, ๕๓๐-๕๓๑; -มุ่งเอาผลจากการกระทำ, ๙๖๐; -
ลัทธิความเชื่อ ๓ พวกที่ผิดหลักกรรม, ๒๘๕-๒๘๘, ๘๖๐;
-โลกเป็นไปตามกรรม, ๒๓๘-๒๓๙; -สุขทุกข์มิใช่เกิดจาก
กรรมเก่าเท่านั้น, ๑๘๐-๑๘๑; -หลักกรรมต่างจากลัทธิ
กรรมเก่า, ๘๖๐; -เหตุปัจจัยของกรรมดี-กรรมชั่ว, ๖๒๐; -
อธิปัญญามิใช่เพียงแต่เห็นชอบตามหลักกรรมซึ่งมีมาก่อน
พุทธกาล, ๕๖๒
กรรม ๖,๐๐๐, ๘๘๗
กรรมกร, ๕๗๓, ๗๔๓, ๗๓๗-๗๓๘
กรรมกิเลส, ๕๖๑, ๗๒๙; -*, ๙๑๘
กรรมเก่า, ๒๐๕, ๗๕๑, **ดูพุพเพทวาท**; -กรรมเก่า=ตาหุ ฯลฯ
เป็นเจ้าบพบาทเดิมของชีวิต, ๘๗๘; -ลัทธิกรรมเก่าเป็นของ
นิครนถ์(อ), ๓๙๓

กรรมชั่ว, ๑๑๖, ๕๓๗, ๕๖๘, ๑๐๐๙
 กรรมฐาน, ๔๓๘, ๕๔๗, ๖๖๔, ๗๐๙, ๗๗๗-๗๘๐; -*, ๖๕๒; -
กรรมฐาน ๒ แบบ และดู สมถะวิปัสสนา; -กรรมฐาน ๔๐
 ตามความเหมาะสมกับจริตและระดับของสมาธิที่จะสำเร็จ,
 ๘๐๖-๘๐๙; -กรรมฐาน๒แบบ, ๔๔๙; -กรรมฐาน40, ๘๐๔-
 ๘๐๖; -กรรมฐานกับจริต ไม่พึงถือตายตัว, ๘๐๙; -
 กรรมฐานกับสมาธิต่างๆ, ๗๘๐; -กรรมฐานย่อเป็น ๒
 ประเภท, ๘๐๖; -ความต่างแห่งหนึ่ง; สมถะ-วิปัสสนา(อ.),
 ๖๗๘; -ความหมาย, ๘๐๔-๘๐๕; -ความหมายเดิมในพระ
 บาลี(อ.), ๖๖๙; -ตัวอย่างการเจริญอานาปานสติ, ๘๑๑-
 ๘๒๐; -นิมิตและภาวนา, ๘๑๑-๘๑๒; -ประโยชน์ของทำ
 หนึ่ง, ๘๑๗; -พิธีกรรมกรรมฐาน, ๘๐๘; -เรียนกรรมฐาน มีสนธิ
 ๕(อ.), ๘๐๘; -ลำดับขั้นการเจริญ, ๘๐๓; -สำหรับการเจริญ
 สมถะ, ๗๗๗; -เหตุผลเกี่ยวกับกรรมฐานที่ได้และไม่ได้
 ปฏิภาคนิมิตและอัปนาสมาธิ, ๘๑๒
 กรรมดี, ๑๐๒๓; -ภคินที่วินัยนัยกรรมดี กรรมชั่ว, ๓๑๗
กรรมนิยาม, ๑๖๒, ๖๙๙, ๘๗๖; -*, ๖๓; -กรรมนิยามกับสังค
 มนิยมน์, ๒๗๒; -กรรมนิยามกับสังคมนิยมน์ และพีชนิยาม,
 ๒๗๒; -กรรมนิยามคุมสังคมนิยมน์, ๖๙๙; -ถือเอา
 ประโยชน์จากกรรมนิยามกับสังคมนิยมน์, ๒๗๔
 กรรมนิเวศ, ๒๖๕
 กรรมนี้, ๗๘๙, **ดู กัมมนี้**
 กรรมบถ, ๖๙๐, ๗๑๑, **ดู ศุภกรรมบถ, อสุภกรรมบถ**; -
 ความผิดหรืออุกระดบกรรมบถ, ๕๖๐; -องค์แห่งการละเมิด
 (อ), ๗๒๖
 กรรมภพ, ๑๗๒, ๑๗๓, ๑๗๖, ๑๗๙, ๑๘๒, ๑๘๔, ๑๘๙
 กรรมวิภังค์, ๑๗๖, ๖๓๒
 กรรมวาจา, กรรมวาจาจารย์: -*, ๙๒๕
 กรรมวาท, กรรมวาที, ๖, ๙๕๐; -ลัทธิศาสนาอื่นถือหลักกรรมก็มี
 (อ), ๕๘๔
 กรรมวิบาก, ๘๗๖; -เป็นอินโดย(อ.), ๒๗๖
 กรรมสมุทัย, ๒๖๕
 กรรมสิทธิ์, ๕๕๐, ๗๒๔
 กรรมใหม่(ของนิครนถ์), ๒๘๗
 กวาด, กวาดทราย, ๕๕๑, ๗๘๗; -*, ๗๘๖
 กระต่าง, ๕๙๖; -(ผดกรรม), ๒๘๓
 กระตุก, ๖๓๐, ๖๗๗, ๗๕๕, ๗๖๕
 กระตือรือร้น, ๑๑๓, ๑๑๙, ๕๖๕, ๖๒๓, **ดู วิริยะ**
 กระตุ่น, ๕๘๑, ๕๘๖, ๖๘๐
 กระทำ, การ, **ดู กรรม**; -**ความสำเนียงรับผิดชอบที่เป็นโลกียสัมมา**
ทัญญู, ๕๘๓; -ความหมาย (เกี่ยวกับแรงจูงใจ), ๙๗๕; -หวัง
 ผลจากการกระทำ, ๘๗๗
กระทำชอบ, ดู สัมมา กัมมัตตะ
 กระทำสืบ ๆ กันมา, ๑๙๘
 กระทุ้ง(นำเรื่องวิสุทธิมรรค), ๘๒๔

กระบวน, ๙๔, ๑๑๓
 กระบวนการ, ๕๔๐, ๕๕๘, ๖๘๕-๖๘๖; -**ค้นหากับแนวทาง**
 แต่งกัน, ๑๐๕๔; -**ตัวอย่างปัจจัยการแบบต่างๆ**, ๘๗๖
 กระบวนการก่อการกระทำ, ๒๓๖
 กระบวนการก่อทุกข์, -ก่อเกิดทุกข์, ๑๐๒๙
 กระบวนการก่อผล, ๒๗๖
 กระบวนการก่อวิบาก, ๒๕๖
 กระบวนการเกิดทุกข์, ๘๕๐, ๘๕๒, ๕๑๗-๕๑๙
กระบวนการแก้ปัญหา, ๖๘๕-๖๘๖
 กระบวนการของกรรมนิยาม, ๒๕๗
 กระบวนการของธรรมชาติ, ๑๕๘, ๒๓๘, ๒๘๕, ๕๑๗, ๕๒๕,
 ๕๕๑; -จากกระบวนการของธรรมชาติ สู่วิธีปฏิบัติของ
 มนุษย์, ๕๑๖; -**นิโรธ**, ๕๑๔-๕๑๖; -**มรรค = วิธีการใช้กฎ**
ของกระบวนการให้เป็นประโยชน์แก่ชีวิต, ๕๒๔-๕๒๕
 กระบวนการญาณทัศนะ, ๓๓
 กระบวนการดับทุกข์, ๘๕๐, ๘๕๒, ๕๑๔-๕๑๕, ๖๘๕-๖๘๖; -
แบบต่างๆ, ๕๑๗-๕๑๙
 กระบวนการทำงานของจิต, ๗๗๑; -*, ๖๓; -**ขณะบรรลุมรรค**,
 ๔๘๖
 กระบวนการทำงานในจิตใจ, ๗๖๓
 กระบวนการธรรมชาติ, ๒๓๕
 กระบวนการปฏิบัติ, ๕๕๕; -**แบบลำดับขั้นตอน**, ๕๒๑-๕๒๓; -
 เพื่อบรรลุวิมุตติ, ๘๒๒; -**สติปัญญา**, ๗๖๙-๗๗๑
 กระบวนการปฏิบัติธรรม, ๕๘๕, ๕๘๗, ๕๒๑-๕๒๔, ๖๔๐-
 ๖๔๑; -**แบบต่างๆ**, ๕๒๒-๕๒๔
 กระบวนการปรุงแต่ง, ๒๗๖
 กระบวนการฝ่ายจิต, ๒๘
 กระบวนการฝึก, ๑๐๖๕
 กระบวนการฝึกอบรม, ๕๕๓, ๕๕๕, ๕๕๖, ๑๐๒๑
 กระบวนการพัฒนาปัญญา, ๗๖๖, ๗๖๓-๗๖๔, **ดู พัฒนา**
ปัญญา, กระบวนการ; -กับกาลยามมิตร, ๕๖๕; -จากศรัทธา
 ถึงญาณทัสสนะ, ๖๐๑; -**ในแง่สัมมาทัญญู**, ๕๕๗-๕๕๙; -
 บทบาทของโยนิโสมนสิการ, ๖๑๙; -**ศรัทธาเป็นเพียงขั้นต้น**
 , ๕๘๗-๕๘๙
กระบวนการรับรู้, ๒๒, ๔๗๗, ๖๓๒, ๗๖๔, ๑๐๕๘, ๑๐๕๔-
 ๑๐๕๕; -**กระบวนการรับรู้บริสุทธิ์**, ๕๗
 กระบวนการศึกษาหรือพัฒนาคน, ๘๗๗
 กระบวนการศึกษาอบรม, ๕๘๕
 กระบวนการสนองรับความอยาก, ๘๔๕
กระบวนการหาความสุขของมนุษย์, ๘๔๔-๘๔๕
 กระบวนการแห่งกุศลธรรม, ๕๑๗
 กระบวนการแห่งความคิด, ๒๗๖
 กระบวนการแห่งเจตน์จำนง, ๒๓๖, ๒๗๕
 กระบวนการแห่งชีวิต, ๑๖๔, ๑๗๓
 กระบวนการแห่งปัจจุสมุพบาท, ๘๖๑

กระทบวงการแห่งปัจจัย, ๒๗๖, ๒๘๕, ๒๘๗, ๕๕๗
 กระทบวงการแห่งเหตุ, ๓๑๒
 กระทบวงการแห่งเหตุปัจจัย, ๑๖๓, ๑๖๗, ๑๙๓, ๑๙๘, ๒๐๕
 กระทบวงการแห่งเหตุและผล, ๓๒๖
 กระทบวงการให้ผลของกรรม, ๒๗๖
 กระทบวงการให้ผลของการกระทำ: -*, ๖๓
 กระทบวนกุศลธรรมนำสู่วิมุตติ, ๕๒๑
 กระทบวนความคิด, ๑๘๒, ๖๕๓, ๙๙๙; **-ที่บริสุทธิ์ อิสระหรือไม่
 ทุกข์หรือไม่**, ๖๒๕-๖๒๖
 กระทบวนกรรม, ๑๐๓, ๔๓๓, ๕๐๑, ๕๑๔, ๕๑๗, ๕๑๙, ๕๒๐,
 ๕๒๕, ๕๓๔, ๕๕๘, ๗๗๓, ๘๕๓, ๘๖๑, ๙๘๘, ๙๙๐, ๙๙๓,
 ๙๙๗, ๑๐๐๓, ๑๐๐๕, ๑๐๐๖, ๑๐๑๕, ๑๐๒๙, ๗๗๓-
 ๗๗๕; **-กระทบวนกรรม(ตามสถานะ)**, ๖๘๕; **-กระทบวน
 ธรรมในการเกิดสมาธิ**, ๗๙๕; **-วิเคราะห์ที่กระทบวนกรรม**,
 ๖๖๒
 กระทบวนกรรมของฉันทะ, ๙๙๗
 กระทบวนกรรมของตัณหา, ๙๙๗; **-ของตัณหากับของฉันทะ
 เทียบกัน**, ๑๐๒๐
 กระทบวนธรรมดับอวิชชา-ตัณหา, ๑๐๐๕
 กระทบวนธรรมในชีวิตประจำวัน, ๒๑๑
 กระทบวนธรรมแบบดับอวิชชา, ๙๙๗
 กระทบวนธรรมแบบวิวิญญู, ๓๒๗
 กระทบวนธรรมแบบสังสารวัฏ, ๓๕-๓๖, ๕๗, ๓๒๖
 กระทบวนธรรมแบบเสพเสวยโลก, ๕๗
 กระทบวนธรรมปฏิจจสมุปบาท, ๖๒๔; -*, ๖๓๕; **-สมุทยวารและ
 นิโรชวาร**, ๓๒๗
 กระทบวนธรรมฝ่ายกอกุศล, ๔๙๒
 กระทบวนธรรมฝ่ายดับทุกข์, ๔๙๒
 กระทบวนธรรมฝ่ายปัญญา, ๘๘๘
 กระทบวนธรรมฝ่ายอวิชชา - วิมุตติ, ๔๙๒
 กระทบวนธรรมฝ่ายอวิชชา - ตัณหา, ๔๙๒
 กระทบวนธรรมฝ่ายอวิชชาตัณหา, ๙๙๗
 กระทบวนธรรมแห่งการเกิดขึ้นพร้อม, ๕๑๓
 กระทบวนธรรมแห่งความเกิดทุกข์, ๕๒๑
 กระทบวนธรรมแห่งความจำ, ๑๘
 กระทบวนธรรมแห่งความดับทุกข์, ๕๘๗, ๕๑๔-๕๑๕; **-แบบ
 ต่างๆ**, ๕๑๗-๕๑๙
กระทบวนธรรมแห่งความหลุดพ้น, ๕๑๗-๕๑๙
 กระทบวนธรรมแห่งนันทต์, ๒๐๙
 กระทบวนธรรมแห่งปฏิจจสมุปบาท. **ดูกระทบวนธรรมปฏิจจสมุ
 ปบาท**; **-ในฐานะสมุทัย**, ๖๘๖
 กระทบวนธรรมแห่งเหตุปัจจัย, ๔๙๓
กระทบวนธรรมแห่งอวิชชา-ตัณหา: **-กับกระทบวนธรรมแห่ง
 วิชา-วิมุตติ**, ๖๒๕-๖๒๖
 กระทบวนพฤติกรรม, ๑๗๓, ๑๗๖, ๑๘๒, ๑๘๔, ๑๘๘, ๑๙๓

กระทบวนวิธี: **-กระทบวนวิธี(คู่กับกระทบวนกรรม)**, ๖๘๕; **-ภาค
 กระทบวนวิธี(สรุปมัชฌิมาปฏิปทา)**, ๘๗๖-๑๑๕๐
กระทบวนวิธีปฏิบัติ, ๕๕๑-๕๕๒
 กระทบวนสมาธิ, ๕๔๖
 กระทบวนสมาธิภาวนา, ๗๙๕
 กระทบวนแห่งสังขารกรรม, ๙๕
 กระทบพุ่มมือ, ๖๕๑
 กระทบเพาะอาหาร: **-เป็นแผล(กายจิตสัมผัสพันธ์)**, ๗๘๙
 กระทบยาหาร, ๘๕๑
 กระทบวนกระวาย, ๗๖, ๑๒๐, ๑๓๘; -*, ๘๗
 กระทบแล้, ๙๕, ๑๐๒, ๗๗๑, ๗๗๒, ๗๗๔
 กระทบแล้การรับรู้, ๗๖๓, ๗๗๑
 กระทบแล้ความคิด, ๕๓๔, ๕๘๙, ๖๒๔, ๖๓๐, ๖๗๗, ๘๗๒,
 ๑๐๐๕, ๑๐๑๕
 กระทบแล้หน้า, ๗๑; **-กระทบแล้หน้าเขียว**, ๕๘๐; **-สมาธิอุปมาดัง
 กระทบแล้หน้าไหลทางเดียว**, ๗๘๔-๗๘๕; **-อุปมากระทบแล้หน้าเย็น
 , ๑๐๔๗**
 กระทบแล้ไฟฟ้า, ๗๑
 กระทบแล้โลก, ๘๖๕
 กระทบแล้อวิชชา-ตัณหา, ๑๐๐๕, ๑๐๐๖
 กระทบไฟหัว, ๖๙๖, ๙๒๒, **ดูเคารพ**
 กรุณา, ๖๙, ๑๑๕, ๑๒๗, ๑๓๔, ๒๘๒, ๔๑๒, ๔๓๘, ๔๙๐,
 ๕๓๐, ๕๓๕, ๖๕๐, ๖๗๗, ๗๐๓, ๗๐๔-๗๐๕, ๗๐๖, ๗๐๘,
 ๗๑๘, ๗๔๗; -*, ๑๐๐๓; **-กรุณา กับพุทธศาสนา ๒ นิกาย
 (อ.)**, ๑๐๑๙; **-กรุณา ในฐานะแรงจูงใจ**, ๓๘๑, ๑๐๑๙; **-
 กรุณา=อิทธิงสาธาตุ(อ.)**, ๗๐๔; **-กรุณา กับพระอรหันต์**,
 ๓๙๙, ๑๐๑๗-๑๐๑๙; **-กรุณาช่วยแก้ไขสังคมนตรีมนต์ที่ไม่
 เกื้อกูล**, ๒๖๐; **-กรุณาเทียม ของปุณฺณ(อ.)**, ๑๐๑๙; **-กรุณา
 ในปฏิจจสมุปบาท**, ๑๙๒; **-ของพระพุทธเจ้าและพระ
 อรหันต์ไม่มีโสภและเสนหา(อ.)**, ๑๐๑๙; **-ความหมายและ
 ความสัมพันธ์กับฉันทะและปัญญา**, ๑๐๑๘-๑๐๒๐; **-จิตที่
 เหมาะและสมาธิที่ให้สำเร็จ**, ๘๐๗-๘๐๙; **-ในการฝึกอบรม
 เด็ก**, ๗๐๐; **-ในแดนแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญา**, ๘๗๘; **-
 เป็นแกนนำของการบำเพ็ญปรัตถะ**, ๕๔๒; **-เป็นคุณภาพทาง
 อารมณ์อย่างใหม่ที่เกิดขึ้น เมื่อพ้นความเป็นปุณฺณ**, ๖๗๖; **-
 เป็นตัวนำพฤติกรรมคู่กับปัญญา หลังหลุดพ้น**, ๘๖๒; **-เป็น
 พุทธคุณหลัก คู่กับปัญญา**, ๑๐๑๙; **-รักษาผู้อื่นเท่าที่รักษา
 ตนด้วย**, ๗๖๒
กรุณากิจ: -*, ๑๐๑๙
 กรุณาคุณ, ๘๘๖
 กรุณาจิต, ๔๓๔
 กรุณาเจตสิก, ๒๗
 กรุณาเจโตวิมุตติ, ๔๓๔, ๔๔๓
 กรุณาเวศสมุสสาหิตมานัส: -*, ๑๐๑๙
 กรุณาสมุสสาหิต: -*, ๑๐๑๙

กฤษณา: -อุปมาคปบัณฑิต, ๕๖๘

กลไก, ๕๕๓-๕๕๔

กล้วย(อุปมา): -*, ๗๖๗

กลวิณี, ๘๐๘, ๘๒๑, ๘๒๒; -กรรมฐาน, ๘๐๔; -การสอน, ๘๖๑; -มรรค, ๘๕๓

กลอนเรีอน, ๘๓๒

กลับตัวได้, ๒๖๘

กล้วย, ๑๒๐, ๑๒๓, ๑๔๖; -ความ, ๘๖๐; -งตเว้นขุศุสเพราะ
กล้วยหรือมิใช่, ๕๕๗; -ไม่ขึ้นกับเหตุผลล้วนๆ, ๔๕๕; -ศรัทธา
ช่วยให้หายกล้วยได้(อ), ๕๕๘; -**อาการแสดงอย่างหนึ่งของ
ตณหาที่จูงใจไม่ให้เกิดกระทำ**, ๑๐๑๘-๑๐๑๙

กลางแจ้ง, ๖๗๕

กลาปวิปัสสนา: -พระสารีบุตรใช้กับเนวสัญญานาได้, ๔๘๕

กลาปล้อมสนะ, ๔๗๘

กล้าหาญ, ความ, ๘๓๒

กลิ่น, ๓๙๓, ๔๖๙, ๔๗๑, ๔๘๑, ๕๐๖, ๖๗๔, ๖๘๙, ๗๐๒,
๗๕๐, ๗๕๕, ๗๘๓, ๘๗๙, ๘๘๕, ๑๐๒๖, ๑๐๒๗, ๑๐๒๘,
๑๐๓๐, ๑๐๕๑, ๑๐๕๔; -*, ๔๓๓; -กลิ่น๒ขย่าง, ๖๖๗

กลุ้มใจ, ๗๗๐

กวิตแก้ว, ๖๗๓

กวาดถนน, ๘๘๙

กวี, ๖๕๘

กษัตริย์, ๒, ๑๔๙, ๔๐๓, ๘๔๗; -ความหมายของธัมมัญญูในแง่
กษัตริย์(อ), ๖๓๗; -ปัจจัยการทางสังคม(การเกิดของ
กษัตริย์ในฐานะมหาสมมต), ๒๑๐, ๒๔๑-๒๔๒, ๘๗๖; -
เป็นวรรณะสูง ในแง่ทิวฐธัมมิกะ, ๔๒๑; -แพ้ศึกเพราะเชื่อ
เทวดา ขณะเพราะไม่ประมาท, ๘๕๖; -มีทรัพย์คือธนู
(พราหมณ์บัญญัติ), ๔๘๘; -วิวาทกันเพราะกาม, ๑๐๓๑; -
หน้าที่และคุณธรรม, ๘๗๑; -อภิวาข, ๓๒๐

กษัตริย์: -*, ๘๐๐

กลีกรรม, ๗๔๑, ๑๐๔๔; -เป็นทรัพย์ประจำตัวของแพศย์
(พราหมณ์บัญญัติ), ๔๘๘

กลิน(๑๐): -กลิน๑อย่างแรกต่อรูปได้, ๘๖๖; -กลิน 8 อย่าง
สำหรับนำโลกียวิชชา-อภิญา, ๔๕๕; -**จริตที่เหมาะสมและ
สมาธิที่ให้สำเร็จ**, ๘๗๓-๘๐๙; -วงเล็บ วงใหญ่, ๘๐๙; -ให้
ถึงปฏิภาคนิมิต, ๘๑๑

ก่อกำเจิบินแดนตง, ๖๕๗

กของทัพ, ๑๔๑, ๕๓๖, ๑๐๒๖

กของทุกข์, ๖๔๔, ๖๒๓-๖๒๕, **ดูทุกข์**

กของกรรม, ๕๕๓, **ดูกรรมขันธ์**

กอบัว(อุปมา), ๑๐๔๗

กอบัวที่ช่วยความเย็นชวน, ๖๗๔

กอบัววิมุติ, ๔๓๗

กักกต, ๑๐๖๖

กั้งขา, ๘๘๗

กั้งขาวิตรณวิสุทธิ, ๔๗๗, ๖๓๒, ๖๓๙; -*, ๘๘๖

กั้งวล, ๑๒๐, ๑๒๗, ๗๗๐

กัตตุกัมยตาภูคณินทนะ: -*, ๑๐๑๑

กัตตุกัมยตาภูคณินทนะ, ๘๘๑

กัตตุกัมยตารัตนทนะ, ๘๗๘, ๘๘๐, ๘๘๔, ๑๐๐๔; -*, ๘๗๘; -
รวมอยู่ในภูคณินทนะ, ๘๘๐, ๘๗๙-๘๘๑

กัณดา, ๑๓๘

กัณดัก, ๑๐๓๕

กัมพล, ๖๗๕

กัมมนียะ, กัมมนียะ(ควรแก่งาน), ๔๘๔, ๗๘๙; -*, ๗๘๔

กัมมนียะ(กัมมนียะ, กัมมนียะ(ควรแก่งาน), ๒๔๗

กัมมัสถา: -เป็นขัณฑรรมที่ผูกขึ้นภายหลัง(๒), ๘๑๐

กัมมัญญะ(ควรแก่งาน), ๒๔๗

กัมมันตะ, ๗๑๑

กัมมัสถกตบัญญัติ: -*, ๘๑๐

กัมมัสถกตา: -*, ๘๑๐

กัมมัสถกตญาณ, กัมมัสถกตญาณ, ๔๔; -*, ๔๖, ๘๑๐; -**ข้อ
ควรทราบอื่น เช่น มีมาก่อนพุทธกาล**, ๕๕๓-๕๕๔; -เป็น
โลกียสัมมาทิฐิ, ๕๕๓, ๖๘๒

กัมมัสถกตาทิฐิ: -*, ๘๑๐

กัมมัสถกตาสถา: -เป็นคำที่ผูกขึ้นในยุคหลังๆ, ๕๕๓; -เป็นคำ
ที่ผูกขึ้นในยุคหลังๆ(อ), ๘๑๐

กัมมัสถกตาสัมมาทิฐิ, ๕๕๓-๕๕๔

กัมมัสถกตาสัมมาทิฐิ: -*, ๕๕๔

กัลยาณกรรม, ๖๒๐

กัลยาณชน, ๕๒๙, ๕๓๖, ๗๔๒, ๗๖๑, ๑๐๔๕; -*, ๘๘๗

กัลยาณกรรม, ๓๙๙, ๘๘๖, ๘๘๗, ๘๙๓, ๙๐๖, ๙๓๙

กัลยาณปุณฺณ, ๑๔๕, ๘๘๖; -ลักษณะการดำเนินชีวิต, ๘๖๖

กัลยาณพจน์, ๕๗๔

กัลยาณมิตตตา, ๑๒๕, ๒๗๑, ๕๓๘, ๗๔๑, ๑๐๔๔; -
ความหมาย, ๕๖๕, ๕๗๓; -ทำให้ได้โปรดโทษระที่มุ่งหมาย,
๕๖๔

กัลยาณมิตร, ๖, ๓๘, ๒๗๐, ๕๒๑, ๕๔๒, ๕๔๘, ๕๖๓-๖๐๖,
๖๔๑, ๗๐๑, ๗๖๑, ๘๒๔, ๘๔๐, ๘๖๖, ๘๖๗, ๘๗๕, ๘๕๐; -
*, ๘๘๗; -กับการฝึกสติ, ๖๙๕; -กับสัมมาทิฐิ, ๖๙๑-๖๙๒,
๖๙๙; -กัลยาณมิตรชนิดที่ทำหน้าที่ได้ผล, ๕๕๘; -การได้
ฐานะและทำหน้าที่สำเร็จ, ๕๕๒; -การทำหน้าที่ของ
กัลยาณมิตร, ๕๘๒-๕๘๗; -ขอบเขตการทำหน้าที่ โดยส่ง
ต่อแก่ศรัทธาหนุนโยนโสภนสิการ, ๖๒๒, ๖๒๔-๖๒๕; -ครู
ทำหน้าที่กัลยาณมิตร, ๘๐๐; -ความมีกัลยาณมิตรสำหรับ
ภคีสถ, ๕๖๗-๕๖๘; -ความมีกัลยาณมิตรสำหรับภิกษุ,
๕๖๓-๕๖๗; -ความสำคัญของกัลยาณมิตร, ๕๖๖-๕๖๘; -
ความหมายและการทำหน้าที่, ๕๖๕, ๕๘๒; -ความหมาย
และการทำหน้าที่(อ), ๕๒๙; -คุณสมบัติของกัลยาณมิตร,
๕๖๙-๕๘๒; -คุณสมบัติอาจารย์สอนกรรมฐาน, ๘๐๔; -

ช่วยให้เกิดคุณธรรม ระวังอบุคุณธรรม, ๕๖๖; -โดยใจความ, ๘๗๗; -ตัวอย่างพ่อแม่ทำหน้าที่กัลยาณมิตร, ๖๗๖-๖๗๙; -ในกระบวนการธรรมแห่งการศึกษาหรือกระบวนการพัฒนาปัญญา, ๕๘๔-๕๘๖, ๖๗๙-๖๘๓; -ในการเจริญสมาธิฝึกกรรมฐาน, ๘๐๓; -ในความหมายที่เป็นปรโตโฆสะที่ดี, ๕๖๓-๕๖๔; -ในตัวอย่างปัญหาทางการศึกษาลสมัยใหม่, ๖๖๔-๖๖๖; -ในตารางสรุป, ๘๗๔; -บัณฑิตหรืออัสตบุตรุษในฐานะกัลยาณมิตร, ๕๗๓; -ประโยชน์อย่างหนึ่งของความมีกัลยาณมิตร, ๕๗๙; -เป็นช่องทางให้บุคคลติดต่อกับโลกอย่างถูกต้องโดยทางสังคม, ๖๗๖; -เป็นบุพนิมิตแห่งมรรค, ๕๒๘-๕๒๙, ๕๖๖; -เป็นปัจจัยทางสังคม, ๕๒๘-๕๒๙; -พระพุทธเจ้าในฐานะกัลยาณมิตรสูงสุด, ๕๗๙-๕๘๐, ๖๘๓-๖๘๔; -พระพุทธเจ้าเป็นกัลยาณมิตรของมวลสัตว์, ๕๖๖; -พระสงฆ์เป็นกัลยาณมิตรของชาวบ้าน, ๕๗๗; -พิธีกรรมฐานจากกัลยาณมิตร, ๘๐๘; -มีกัลยาณมิตร=พรหมจรรย์ทั้งหมด, ๕๒๘-๕๒๙, ๕๓๖, ๕๖๖, ๗๖๑; -และโพชฌงค์, ๕๖๖; -ศรัทธาเชื่อมบุคคลกับกัลยาณมิตรและโยงสูโยนิโสมนสิการ, ๖๘๒-๖๘๓; -สำหรับภิกษุมุ่งปรมาตม์ ๒ อรรถะต้น, ๕๖๙; -หน้าที่ปลูกโยนิโสมนสิการและให้สัมพันธ์กับสิ่งที่สาม, ๕๘๕; -หลักครองชีวิต=มีกัลยาณมิตรและไม่ประมาท, ๕๓๖; -ให้ผู้เรียนมีอิสรภาพทางความคิด, ๕๘๕-๕๘๗; -อาศัยศรัทธาเป็นทางเดิน, ๖๒๕

กัลยาณมิตร ลักษณะ: -*, ๕๗๓

กัลยาณมิตรธรรม๗, ๘๐๔

กัลยาณมิตรธรรม๘, ๕๗๓-๕๗๕

กัลยาณมิตรหาย, ๕๒๙, ๕๓๖

กากข้าว, ๖๗๕

กากับนกพิราบ(ชาตก): -*, ๕๖๗

กากับกล้วย(อุปมา): -*, ๗๖๗

กาม, ๘๗, ๕๒๙, ๕๑๐, ๕๒๕, ๕๗๐, ๗๐๒, ๗๐๔, ๗๐๕, ๗๑๐, ๗๒๓, ๗๓๗, ๗๓๘, ๗๔๒, ๗๔๔, ๗๔๗, ๘๕๑, ๘๖๑, ๘๕๗, ๘๘๖, ๑๐๒๘, ๑๐๓๓, ๑๐๓๖, ๑๐๕๒, ๑๐๕๖-๑๐๕๗, ๑๐๕๗, ๑๐๕๙-๑๐๖๘; -*, ๕๒๗, ๘๕๒; -กาม2, ๑๐๒๖; -กามกับลักษณะจิตที่หลุดพ้นแล้ว, ๖๔๔; -กามเพื่อกาม กามปรุงแต่ง ภาวะสงครามกาม, ๑๐๖๔; -กามมีสัมผัสเป็นทุกข์ คนเห็นเป็นสุขเพราะสัญญาวิปริต, ๑๐๓๒; -การแสดงโทษของกาม, ๘๖๖; -ข้อบกพร่องของกามเองโดยอุปมา 10, ๑๐๓๐; -เข้าฌาน สังคจากกาม, ๔๕๐-๔๕๓; -เข้าฌาน สังคจากกาม, ๗๗๙, ๗๘๒; -ความหมาย, ๓๗๗, ๑๐๒๖; -ความหมาย(อ.), ๑๓๗, ๖๔๒, ๑๐๓๕; -คุณและโทษของกามคืออะไร, ๖๔๒, ๖๔๔, ๖๔๕; -จะชื่อว่าปริญา กามต่อเมื่อรู้ทั้งส่วนดีส่วนเสียและทางออก, ๖๔๔; -ได้ปีติสุขประณีตจะไม่หลงไหลกาม, ๒๘๑; -ได้สุขที่สูงกว่าจึงไม่ทะยานหาสุขที่ร่ามกว่า, ๖๔๕, ๑๐๒๖-๑๐๒๙, ๑๐๕๘,

๑๐๖๕; -ได้สุขประณีตกว่า จึงยืนยันได้ว่าไม่เวียนกลับหากาม และกิเลสจึงไม่ครอบงำผู้บวช, ๑๐๒๔; -ตรวจสอดตาคดที่ไม่เสวนากาม, ๕๕๗; -โทษของกามมองได้ ๓ ด้าน, ๑๐๒๙-๑๐๓๑; -เนกขัมมะ, ๔๔๕; -ปฏิบัติยากต่อกาม, ๑๐๖๕; -ปีติสุขประณีตไม่อาศัยกาม, ๑๐๒๔, ๑๐๒๘; -พระพุทธเจ้าไม่วกกลับหากามเพราะรู้นิสสณะ ประสปีติสุขที่ประณีตกว่า, ๖๔๔-๖๔๕; -ยอมรับว่ากามมีสุข แต่ทุกข์โทษมาก, ๑๐๒๔; -รางวัลเป็นกาม, ๗๓๗; -ลึกซึ้งกว่าการถืออัตตา(อ.), ๘๘๗; -อัสสาหะของกาม, ๑๐๒๖; -อารมณ์ไม่ใช่กาม กามเกิดจากความคิดของตนเอง(อ.), ๑๐๓๐; -อารมณ์ไม่ใช่กาม กามเกิดจากความคิดของตนเอง, ๓๗๗; -อุปาทาน, ๑๘๔

กามคุณ(๕), ๓๖, ๕๒, ๓๒๙, ๔๓๘, ๖๔๔, ๗๘๓, ๘๐๗, ๘๗๓, ๑๐๒๔, ๑๐๒๗, ๑๐๒๙, ๑๐๓๐, ๑๐๓๒, ๑๐๓๖, ๑๐๕๑, ๑๐๕๒, ๑๐๕๓, ๑๐๕๗, ๑๐๖๑; -กามคุณคือโลก, ๑๐๔๗; -กามคุณอย่างไหนเลิศ(อ.), ๑๐๕๕; -การเกี่ยวข้องกับกามคุณของสมณพราหมณ์ ๓ พวก, ๑๐๓๕-๑๐๓๖; -การเป็นทาสของกามคุณสองชั้นตอน, ๑๐๕๓; -เป็นที่อำนวยการเสนาสนะ, ๘๘๕; -อย่าความหมาย(อ.), ๑๐๓๕; -สุขกามคุณเหมือนไฟมีเชื้อเปลวไม่บริสุทธิ์, ๑๐๓๔

กามคุณารมณ์, ๑๐๕๐

กามฉันท์, กามฉันทะ, ๒๔๙, ๓๔๘, ๘๗๘, ๑๐๒๖, ๑๐๔๖; -*, ๔๕๐, ๖๑๙, ๗๖๕; -ความหมาย(ในฐานะนิเวศน์), ๗๘๓; -คือกามตัณหา, ๓๗๘; -ตรงกับอภิขมา, ๕๖๐; -โทษและอุปมา, ๗๘๕; -ในฐานะสังโยชน์(อ.), ๔๐๘; -เป็นคู่ปรับของเอกคตาหรือสมาธิ, ๘๒๘; -เป็นอุปภิเลสแห่งจิต, ๗๘๖; -แยกย่อยเป็น ๒ พร้อมอาหารอนาหาร, ๘๓๔

กามฉันทนิเวศน์, ๒๖๓

กามตัณหา, ๒๓๑, ๘๔๙, ๑๐๑๓, ๑๐๒๖, ๑๐๒๘, ๑๐๓๒, ๑๐๖๔; -*, ๑๗๒; -กับพระพุทธเจ้า, ๖๔๔; -**กับพฤติกรรมการกินและสืบพันธุ์**, ๘๙๔-๑๐๐๐; -ความหมาย, ๑๘๗, ๘๘๖

กามธาตุ, ๒๓๒, ๒๕๒

กามฉันท, ๑๐๒๖

กามภาพ, ๑๗๒, ๒๓๓

กามโมคิ, ๕๓๓; -กามโมคิ(วิภังขาท), ๖๖๑; -กามโมคิ๑๐ (ตัวอย่างวิภังขาท), ๖๗๑

กามราคะ, ๒๒๕, ๔๒๕, ๔๒๘, ๘๘๖, ๑๐๒๖; -*, ๔๐๘, ๔๕๐, ๔๗๓, ๘๘๗; -ตรงกับกามฉันท, ๗๘๕; -ในฐานะสังโยชน์, ๔๐๘; -รับกามสมาธิ, ๔๒๘

กามวัตถุ, ๒๘๒, ๗๔๗, ๑๐๓๑

กามวัตถุ, ๗๐๒, ๗๐๘, ๗๕๕

กามสังกัปป, ๗๐๒, ๗๐๕

กามสังวร, ๗๒๘

กามสุข, ๑๒๗, ๑๖๙, ๔๙๖, ๕๒๕, ๖๘๖, ๗๙๐, ๘๕๐, ๘๖๕-
 ๘๖๖, ๘๘๕, ๙๐๐, ๑๐๒๔-๑๐๒๕, ๑๐๒๘, ๑๐๕๖-๑๐๕๗,
 ๑๐๕๙, ๑๐๖๑-๑๐๖๘; -ก่อปัญหา ตรงข้ามกับนิรามิสสุขซึ่ง
 ดับปัญหา, ๑๐๕๕; -ข้อเสียเพิ่มอีกเมื่อเทียบกับสุขประณีต,
 ๑๐๕๓-๑๐๕๖; -ขึ้นต่ออารมณ์ ไม่ได้อารมณ์ก็เป็นทุกข์,
 ๑๐๕๔-๑๐๕๕; -คนที่แย่มากที่สุดคือ คนที่กามสุขก็ลัด
 ออกมาสุขสูงกว่าก็ได้, ๑๐๖๑-๑๐๖๓; -ความหมายของ
 กามสุข, ๑๐๖๖; -ชะตากรรมของโลกจะเป็นอย่างไร ถ้าการ
 ทาหมสุขครอบงำมนุษย์สิ้นเชิง ไม่มีใครรู้จักนิรามิสสุข,
 ๑๐๕๘; -ติดกามสุข=ติดในโลก, ๑๐๔๗; -แนวที่กามสุขก่อ
 ทุกข์และปัญหา, ๑๐๕๓-๑๐๕๖; -ปฏิบัติต่อกามสุขได้
 ถูกต้อง ก็ก้าวสู่สุขประณีตได้ง่าย, ๑๐๓๖; -เป็นเวทนา จึง
 เป็นทุกข์, ๑๐๕๐; -เปรียบเทียบกับฌานสุข, ๑๐๓๔; -มักไป
 กันไม่ได้กับสุขประณีต, ๑๐๓๕; -มีลักษณะไม่แน่นอน ที่
 เคยสุขแล้วทุกข์ ที่เคยทุกข์แล้วสุข, ๑๐๕๕; -ไม่ต้อง
 กลัวไปนิพพานจะไม่ได้กามสุข, ๑๐๕๓; -ไม่ติดกามสุข มี
 สิทธิได้ฌานสุข, ๑๐๕๒; -ลักษณะร่วมกับฌานสุข, ๑๐๔๘; -
 คีลวัตรที่มุ่งเพื่อกามสุข, ๔๒๓; -สรุปพุทธทัศนะเกี่ยวกับ
 การเสวยและไม่เสวยกามสุข แค่วันนี้ แค่วันแล้ว,
 ๑๐๖๓-๑๐๖๖; -เหตุผลที่ห้ามพูดติดกามสุข, ๑๐๓๕; -
 อุปมาคนโรคเรื้อนเกาแผล, ๑๐๓๒; -อุปมาดังผลไม้บน
 ต้นไม้(อ.), ๑๐๓๑

กามสุขขัลลิกานุโยค, ๕๒๕, ๘๕๐; -เป็นอาคาพหปฏิบัติ(ทาง
 ภาวนา)(อ), ๕๒๗

กามสุคติภพ7, ๓๒๒

กามเสนาหา, ๑๐๒๖

กามาพจรสวรรค์๗: -*, ๑๐๕๘

กามารมณ, ๑๔๕, ๗๒๘

กามาวจร, ๒๕๒, ๓๕๗, ๑๐๒๖; -*, ๑๒๒, ๓๕๒

กามาวจรกิริยาจิต, ๓๒๒

กามาวจรกุศลกรรม, ๓๒๒

กามาวจรกุศลจิต, ๒๕๔

กามาวจรจิต, ๒๗, ๕๖๒

กามาวจรวิปากจิต, ๒๒๘

กามาวจรสมาธิ: -อุปจารสมาธิสูงสุดในระดับนี้, ๘๑๑

กามาวจรสวรรค์ ๖. **ดูกามาพจรสวรรค์ ๖**; -อานิสงส์อุปจาร
 สมาธิ, ๗๙๑

กามาภิระ, ๑๓๘, ๑๗๕, ๓๗๑, ๔๕๑, ๕๕๕, ๗๘๗, ๘๕๑

กามาภิระ, ๑๗๔

กามุปาทาน, ๑๗๒, ๑๗๓, ๑๙๗, ๑๙๙; -*, ๑๖๕, ๓๘๗

กามเมสุมิฉิจจาร, ๒๑๑, ๒๔๒, ๗๑๒, ๗๑๔, ๗๒๙, ๘๙๐,
 ๘๙๕, ๙๐๐, ๗๒๓-๗๒๙; -สมาธิในกามเมสุมิฉิจจาร(อ),
 ๗๗๙; -องค์4ของกามเมสิต, ๗๒๖

กาย, ๒๖, ๓๐, ๖๘, ๘๗, ๑๐๑, ๑๐๕, ๑๐๙, ๑๒๖, ๑๔๑, ๑๕๐,
 ๑๗๑, ๒๖๔-๒๖๙, ๓๒๐, ๓๒๙-๓๓๐, ๓๙๒, ๓๙๓, ๔๖๕-

๔๖๖, ๔๖๙, ๔๗๑, ๔๙๕, ๕๐๖, ๕๓๕, ๕๓๖, ๕๔๐, ๕๕๖,
 ๕๕๒-๕๕๓, ๕๕๖, ๖๕๖, ๖๖๗, ๖๗๐, ๖๗๔, ๖๘๕, ๖๘๙,
 ๗๑๑-๗๑๒, ๗๑๑-๗๑๒, ๗๑๕, ๗๒๒, ๗๒๙, ๗๕๐,
 ๗๕๕, ๗๕๗, ๗๗๓, ๘๔๐, ๘๔๑-๘๔๒, ๘๖๘, ๘๗๐,
 ๘๗๗, ๘๗๘, ๘๘๓, ๘๘๖, ๙๐๑, ๙๐๓, ๙๐๔, ๙๑๔, ๙๗๙,
 ๑๐๒๖, ๑๐๓๐, ๑๐๖๓, ๑๐๖๗; -*, ๓๔, ๑๐๓๒; -กับอนุสัย
 ๓, ๔๖๘; -กายปัสสัทธิ, ๘๓๖; -กายฝึกได้, ๘๖๕; -กายพระ
 อรหันต์เมื่อสิ้นชีพ, ๕๑๐; -กายสงบผ่อนคลายด้วยโยนิโส
 มนสิการ, ๖๒๑; -กายสงบผ่อนคลายเป็นสมาธิบริวาร(อ.),
 ๘๓๙; -กายแห่งนาม(นามกาย), ๔๗๐; -กายแห่งนาม(นาม
 กาย)(อ.), ๗๘๓; -การยึดกายเป็นอัตตา, ๔๙๗; -การยึดกาย
 เป็นอัตตา(อ.), ๒๕; -เกิดจากอะไร, ๒๐๕; -ความประพฤติ
 ทางกาย, ๖๕๐-๖๕๑; -ความสุขซาบซ่านในฌาน, ๑๐๔๖; -
 จากตัณหา, ๑๐๑๒; -เจริญกาย, ๒๘๘; -เจริญอานาปานสติ
 ไม่เมื่อยกาย, ๔๖๑, ๘๑๓, ๘๑๔; -ท่าทีของพระอรหันต์,
 ๓๙๗-๓๙๘; -ทำให้มีกำลังและสงบระงับก่อนตรัสรู้, ๔๕๑;
 -ทำให้มีกำลังและสงบระงับก่อนตรัสรู้(อ.), ๔๕๑; -ที่อาศัย
 เกิดของเวทนา, ๔๖๗; -ในเรื่องสติปัญญา, ๗๕๙, ๗๖๕; -ใน
 เรื่องสติปัญญา(อ.), ๖๒๕; -เป็นกรรมเก่า, ๒๐๕, ๘๗๘; -
 ผ่อนคลายสงบเมื่อจิตไม่ถูกครอบงำกดดัน, ๔๖๙; -พัฒนา
 ทางกายเหตุใดไม่อยู่ในไตรสิกขา(อ.), ๘๖๙; -ภิกษุใน
 อนาคตมิได้อบรมกาย, ๖๕๗-๖๕๘; -มีโทษเป็นเรื่องทาง
 กาย, ๗๘๓; -สติระลึกรู้กายมีแค่งาย, ๗๖๖-๗๖๙; -สัมผัส
 วิโมกข์ด้วยกาย, ๔๑๒-๔๑๓; -สัมผัสวิโมกข์ด้วยกาย(อ.),
 ๔๓๕; -เสวยสุขด้วยกาย(ฌาน), ๗๗๙; -อบรมกาย, ๗๐๘; -
 อาการชูกหมอมของพระโพธิสัตว์, ๑๐๕๙; -เอากายเป็นบ้ำ
 ระบายความเกลียดชังกาม, ๑๐๖๕

กาย วิญญาณ, ๑๗๑

กายกรรม, ๕๕, ๒๔๓, ๒๖๓, ๖๙๐, ๗๐๙, ๗๑๑, ๗๔๓, ๗๖๒,
 ๗๖๔, ๘๓๐, ๑๐๔๓; -**พลอยเป็นสัมมาสัมมันตะ**, ๕๕, ๘๔๑

กายกัมมัฏญุตตา, ๒๗

กายกตาสติ, ๘๐๕; -*, ๔๖๘, ๘๐๕; -**จิตที่เหมาะและสมาธิที่
 ให้สำเร็จ**, ๘๐๖-๘๐๙; -ได้ถึงปฏิภาคนิมิต, ๘๐๙, ๘๑๑

กายจิตสัมผัส: -กับโรคภัยไข้เจ็บและสุขภาพ(อ), ๗๘๙

กายใจ, ๗๖๘-๗๖๙; -(ปัสสัทธิ), ๘๓๖

กายทวาริต, ๒๖๓, ๕๗๐, ๕๙๒, ๖๕๑, ๗๑๐, ๗๖๑

กายในกาย ภาวิน-ภาวินอก, ๗๖๖, ๗๖๘; -ความหมาย(อ),
 ๗๖๗

กายปัสสัทธิ, ๒๗, ๘๓๖, ๘๓๔-๘๓๕

กายปาคุญญุตตา, ๒๗

กายภาพ, ๘๔๐

กายภาวนา: -*, ๕๕๖

กายมฤตตา, ๒๗

กายลหุตตา, ๒๗

กายวิญญาณุติ, ๒๖, ๔๑; -*, ๑๗๑

กายวิญญาน, ๒๗, ๓๐
 กายสมาจาร, ๕๕๕, ๗๒๔
 กายสังขาร, ๑๗, ๒๙, ๑๗๑, ๒๔๓, ๒๘๕
 กายสัมมเจตนา, ๒๙; -*, ๑๗๑
 กายสัมผัส, ๓๑, ๑๗๒, ๕๙๖
 กายสัมผัสสาขาเวทนา: -*, ๓๑
 กายสูจจริต, ๕๗๐, ๕๙๒, ๖๕๑, ๗๖๑, ๘๙๒; -*, ๙๑๗
 กายานุปัสสนา สติปฏิฐาน, ๗๕๕
กายานุปัสสนาสติปฏิฐาน, ๘๓๗; -*, ๘๖๖, ๘๑๓; -โดยอานา
ปานสติ, ๘๑๕, -หัวข้อย่อย, ๗๖๕
กายิกสุข, ๑๐๖๗
 กายินทรีย์, ๓๖
 กายชุกตา, ๒๗
 กาย กายานุปัสสนา, ๔๖๑
กาย **กายานุปัสสนา**, ๗๖๗
การกเวทกาทินานัตตวาท, ๒๐๔
การกเวทกาทิเอกัตตวาท, ๒๐๔
 การงาน, ๑๑๕, ๑๔๙, ๘๗๒, **ดูงาน**: -*, ๑๒๒; -พระอรหันต์,
 ๓๖๖
การณ: -*, ๖๒๑
 การณปริยาย: -ประเภทแห่งนิพพาน(๑), ๓๘๖
 การณมนสิการ: -*, ๖๒๒
 การนุชาয়ัญ: -*, ๒๘๔
 การเมื่อง, ๕๒๗, ๗๕๓, ๙๑๗
การศึกษา, **ดู ศึกษา**, **การ**, **ดูศึกษา**, **การ**
การุณย์, ๕๗๘-๖๕๒
 การุณยภาพ: -*, ๑๐๑๙
 กาล, ๑๑๙, ๕๗๘, ๖๘๕; -กาล3, ๑๗๕, ๔๗๗; -**กาลที่ควรเจริญ**
หรือไม่ควรเจริญโพชนงค์ข้อใดๆ, ๘๓๖-๘๓๘; -กาลเป็น
 บัญญัติ(๑.), ๓๑๔; -ในกาลัญญาตา, ๕๗๐; -ไม่จำกัดกาลไม่
 ขึ้นกับกาล, ๖๗๙
 กาลกิริยา, ๘๙๘
 กาลเทศะ, ๑๑๙, ๑๒๓, ๖๘๕, ๖๙๑, ๗๕๓, ๘๗๐
กาลวินิมุต, ๔๑; -*, ๓๑๔
 กาลเวลา, ๑๑๖; -การกระทำได้ผลเพราะทำเหมาะสมกาลหรือไม่,
 ๖๖๓; -**ทำที่ต่อกาลเวลาของการเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน**,
 ๖๕๕-๖๕๖
 กาลสมัย, ๖๕๓, ๘๗๑
 กาละ, ๑๑๖
กัลัญญาตา, ๕๗๐
 กาลามขันธ์, ๒๖๕, ๕๙๐
 กาลามสูตร: -**คำสอนในกาลามสูตร**, ๕๙๐-๕๙๒; -ทัศนคติตาม
 แนวกาลามสูตร, ๕๘๙
 กาลี, ๗๓๗

ก้ำวหน้า, ๑๑๓, ๑๑๗, ๑๒๐, ๗๕๕, ๗๘๘, ๘๐๐, ๑๐๖๖, **ดู**
วิริยะ, **ดูวิริยะ**: -อัมปมาทช่วยให้ก้ำวหน้า, ๗๖๐
 ก้ำกับขญ์, ๖๖๗, **ดูสติ**, **ดูสติ**
 ก้ำเนต, ๑๔๗
 ก้ำแพง, ๕๙๙
 ก้ำยาน, ๖๗๕
 ก้ำไร, ๑๐๒๑
 ก้ำลัจจิต, ก้ำลัจใจ, ๕๔๘-๖๒๒, **ดูวิริยะ**, **ดูวิริยะ**: -สัมพันธ์กับ
 การใช้ปัญญา, ๗๙๕
 ก้ำหนด, ๖๕๔-๖๘๐, **ดูสติ**, **ดูสติ**: -การกำหนดเป็นกิจของสติ
 (๑), ๗๗๖
กำหนดทุกข์, ๖๘๕-๖๘๖
กำหนดปัญหา, ๖๘๕-๖๘๖, **ดูทุกข์**, **ดูทุกข์**
กำหนดรู้, **ดูปริญญา**, **ปริญญาญยธรรม**, **ดู ปริญญา**, **ปริญญา**
ญยธรรม
 กิงกรณเณยสุทักขตา, ๙๓๒
 กิงกุตลคเวลี, กิงกุตลคานุเขสิ: -*, ๑๐๐๕
 กิจ, ๖๘, ๗๘, ๙๕, ๑๔๔, ๑๔๘, ๕๗๐-๕๗๒, ๕๗๕, ๕๘๒,
 ๖๒๕, ๖๔๖, ๖๔๘, ๖๕๖, ๖๖๙-๖๗๐, ๖๗๔, ๗๔๘, ๗๘๙,
 ๗๙๓, ๗๙๙, ๘๐๐, ๘๐๒, ๘๓๖, ๘๖๒, ๘๖๙; -กรรมว่าโดย
 กิจ, ๓๒๑; -**กิจขององค์กรธรรมต่างๆ**, **ดู รัส**, **ดู รัส**; -กิจที่ชาว
 พุทธพึงปฏิบัติต่อพระรัตนตรัย, ๖๘๓; -กิจในกิจญาณ,
 ๘๑๓; -**กิจในญาณ**, **ดู กิจญาณ**, **ดู กิจญาณ**; -**กิจใน**
อริยสัง, **ดู กิจในอริยสัง**, **ดู กิจในอริยสัง**; -กิจเสียเพราะ
 นิรวณ, ๘๙๕; -ทำกิจให้สำเร็จ=ฤทธิ์(๑.), ๘๐๑; -ผู้พร้อม
 ที่สุดที่จะทำกิจ, ๘๔๕; -มรรคว่าโดยกิจ, ๘๓๙; -สิ่งที่
 เกี่ยวกับหน้าที่หรือปรารถนาเพื่อทำกิจ จัดเป็นเรื่องปัจจุบัน,
 ๖๕๕-๖๕๙; -**ผู้กิจ=วิริยะ**, อยู่กับกิจ=สมาธิ, ๘๓๓; -หน้าที่
 ของอินทรีย์แต่ละอย่าง, ๘๒๘-๘๓๑; -อานาปานสติเกื้อกูล
 การทำกิจ, ๘๑๓
 กิจกรรม, ๑๑๖, ๕๓๗, ๕๔๖, ๖๗๗, ๗๔๘; -กิจกรรมทางจิต
 ปัญญาของมนุษย์จัดเป็น 2 แขนง, ๘๗๘; -กิจกรรมทุกอย่าง
 ต้องมีแรงจูงใจ, ๑๐๒๑; -กิจกรรมปลุกยูกิจกรรมสนอง
 ตัณห์ล้น, ๑๐๖๔; -กิจกรรมเพศสัมพันธ์, ๙๖๖; -กิจกรรม
 ไร้โทษ, ๗๔๕; -กิจกรรมสนองความอยาก, ๘๔๕; -กิจกรรม
 สัมมัญ=การรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ, ๗๗๓; -เจตนาเป็น
 กิจกรรมของจิต, ๒๗๕; -ใช้กิจกรรมสร้างสมาธิด้วยอิทธิ
 บาท, ๘๐๒; -ลักษณะที่เอียงสุดหรือสายกลาง, ๕๒๗; -
 แสงงามสุข=ยุ่งแต่กิจกรรมชั้นนอกของชีวิต, ๑๐๕๔; -
 หลักตัดสินกิจกรรมใดเกิดจากตัณหาหรือฉันทะ, ๘๘๙
 กิจการ, ๕๔๖, ๗๕๗, ๘๗๑, ๘๗๓; -การคิดแบบเป็นอยู่ในขณะ
 ปัจจุบัน สนับสนุนการวางแผนเตรียมการล่วงหน้า, ๖๕๗-
 ๖๕๙; -กิจการเกี่ยวกับสงฆ์, ๘๓๒; -กิจการของหมู่ชนอยู่ใน
 สาระของวินัย, ๘๓๓; -กิจการส่วนรวม, ๖๕๖-๖๕๗; -คนที่
 จะประสบความสำเร็จในกิจการ, ๗๔๖; -ภิกษุทุกรูปต้อง

ร่วมกิจการของหมู่คณะ, ๗๒๒; -ลักษณะการที่เอียงสุดหรือ
สายกลาง, ๕๒๗; -ศีลสัมพันธกับการดำเนินกิจการต่างๆ,
๑๑๔

กิจของสงฆ์: -เป็นหน้าที่ของภิกษุ, ๓๓๒; -พระอรหันต์เป็นผู้นำ
ในการใส่ใจกิจสงฆ์, ๓๓๑-๓๓๓; -หลักการถือกิจของสงฆ์
เป็นใหญ่ (เจตนาธรรมของศีลในแง่สังคัม), ๓๒๙, ๓๓๔

กิจญาณ: -ในฐานะวิธีการแก้ปัญหา, ๘๕๕-๘๕๘

กิจตั้งม, ๗๕๑

กิจฐานะ, ๕๗๘; -กิจฐานะในหมู่สงฆ์มี๒ประเภท, ๓๓๒

กิจในผัสสาตนะ, ๔๖๙

กิจในอริยสัจ, ๑๓๐; -ไม่เข้าใจในกิจในอริยสัจจึงหลงว่าพุทธ
ศาสนามองโลกแง่ร้าย, ๘๕๔

**กิจในอริยสัจ, ๖๓๔-๖๓๕, ๘๕๔-๘๕๘; -กิจญาณ, ๘๕๕-
๘๕๘; -ในแง่การแก้ปัญหา, ๖๓๔-๖๓๕**

กิจวัตร, ๖๓๕

กิจส่วนรวม: -พระโสดาบันใส่ใจกิจส่วนรวม, ๘๘๔

กิจจญาณ, ๘๕๕

กิตติศัพท์, ๕๙๐, ๕๙๒, ๙๑๓; -เกี่ยวกับกรรมดี-กรรมชั่ว, ๒๖๘

กิน. ดู โภชนะ มัตตัญญุต

กินใช้: -ทำที่ต่อการกินใช้ทรัพย์สมบัติ, ๖๗๒

กินแต่ผักตองๆ(วัตรเตียรถีย์), ๖๔๑

กินผลไม้ที่หั่นแฉง(วัตรเตียรถีย์), ๖๗๕

กิริยวาท, ๖, ๙๕๐

กิริยา: -การกระทำล้วนๆของพระอรหันต์, ๓๖๒

กิริยาจิต, ๒๗

กิริยามารยาท, ๕๓๙

กิริยาอัปยากฤต: -*, ๖๖

กิลีส, ๖๙, ๑๐๐, ๑๑๕, ๑๔๐, ๑๘๖, ๒๓๔, ๒๕๓, ๒๖๓, ๓๑๗,
๓๙๙, ๔๐๑, ๔๒๓, ๔๒๗-๔๒๙, ๔๓๗, ๔๗๖, ๔๙๐, ๔๙๔,
๕๓๘, ๕๔๐, ๕๔๘, ๕๕๕, ๕๕๙, ๕๖๗, ๕๘๐, ๕๘๖, ๕๘๙,
๖๒๓, ๖๒๗, ๖๔๖, ๖๗๕, ๖๙๓, ๖๙๖, ๗๒๒, ๗๒๗, ๗๔๓,
๗๕๗, ๗๖๓, ๗๖๗, ๗๗๑, ๗๗๔, ๗๘๓, ๗๘๗-๗๘๙,
๗๙๓, ๗๙๔, ๘๐๕, ๘๓๙, ๘๕๑-๘๕๒, ๘๖๑, ๘๖๒, ๘๖๘,
๘๗๗, ๘๘๕, ๙๐๐-๙๐๓, ๙๐๔-๙๐๗, ๙๑๑, ๙๒๐, ๙๒๓,
๙๔๕, ๙๔๗-๙๕๐, ๙๖๕, ๙๙๗-๙๙๙, ๑๐๐๙, ๑๐๑๖,
๑๐๑๙, ๑๐๓๕, ๑๐๕๘; -*, ๕๑๘, ๖๗๘, ๘๑๐, ๘๒๐,
๘๘๓, ๘๘๘; -การละกิเลสได้เป็นฤทธิ์อย่างหนึ่ง(อ.), ๘๐๑;
-กิเลสกับบุพพณ, ๓๓๒; -กิเลสกับเสรีภาพ, ๖๙๙; -กิเลสมี
ในตนหรือไม่ รู้ด้วยปัญญา มิใช่ด้วยศรัทธา, ๖๐๒; -กิเลส
รากเหง้าและกิเลสต่างๆที่ก่อทุกข์, ๑๓๓; -คนบวชแล้ว ถ้า
ยังไม่บรรลุปิติสุขประณีตเหนืออาม กิเลสยังครอบงำได้,
๑๐๒๔; -ความสังคกิลเลสแบบเตียรถีย์ กับแบบพุทธ, ๖๗๕;
-จำพวกอกุศลมูล, ๒๖๓; -ฌานสมาบัติ(สมถะ)ไม่พ้นกิเลส
จริง, ๔๒๗-๔๒๙; -ฌานสมาบัติ(สมถะ)ไม่พ้นกิเลสจริง,
๘๒๑-๘๒๓; -ญาณพิจารณากิเลสที่ละแล้วและที่ยังเหลือ,

๔๘๐; -ดับกิเลส เป็นลักษณะหนึ่งของนิพพาน, ๑๐๒๓; -
ดับกิเลส(นิโรธ) 5 แบบ, ๘๖๒-๘๖๓; -ทานศีลกำจัดกิเลส
หยาบ, ๕๔๐; -เทวดาส่วนใหญ่ยังมีกิเลส, ๙๕๒, ๙๕๕; -
นิพพานแ่งดับกิเลส, ๓๘๖, ๓๙๕; -นิพพานแ่งดับกิเลส(อ.),
๔๓๕; -ในไตรวิภัง(อ.), ๑๘; -พ้นกิเลสจริงด้วยวิปัสสนา,
๔๓๑; -ไม่มีกิเลสจึงเป็นพราหมณ์ที่แท้, ๓๑๙; -หมดกิเลส
แล้วยังรักษาศีล-วินัยเคร่งครัด, ๙๒๐; -อิทธิปาฏิหารย์
กำจัดกิเลสไม่ได้และอาจเป็นเครื่องมือสอนของกิเลส, ๙๔๘,
๙๕๒

กิลีสกาม, ๑๐๒๖-๑๐๒๗

กิลีสนิพพาน: -*, ๔๓๕

กิลีสปรินิพพาน, ๓๘๖; -*, ๓๙๔

กิลีสวิภัง, ๑๗๖; -*, ๑๘

กิลีสัญญา, ๓๗, ๔๓

กิลีสาสวะ: -สิ้นกิเลสสวะจึงเป็นบุคคลเลิศ, ๓๒๐

กีฬา: -ฌานกีฬา(อ), ๗๙๓

กุกกัจเจตสิก, ๒๗

กุกกัจจะ, ๗๘๔, ดู อุทัจจกุกกัจจะ

กุกกัจวัตร, ๔๒๒

กุกปวิโมกข์, ๘๒๒

กุมาร(สิทธัตถะ): -*, ๘๑๔

กุล: -*, ๙๑๒

กุลกรรม: -*, ๙๑๘

กุลบดี: -*, ๙๑๒

กุลบุตร, ๔๘๗, ๑๐๖๒, ๕๗๖-๕๗๗, ๗๔๑-๗๔๒

กุลปติ: -*, ๙๑๒

กุลมัจฉริยะ, ๘๘๔, ๘๘๘

กุลฺล, ๒๗, ๑๑๕, ๑๒๔, ๑๓๙, ๑๔๗, ๑๘๘, ๒๒๖-๒๒๘,
๒๔๑, ๒๗๕, ๕๑๙, ๕๒๘, ๕๓๗, ๕๖๖, ๖๒๒, ๖๕๐, ๖๖๔-
๖๖๖, ๖๗๗, ๗๐๔, ๗๐๕, ๗๓๗, ๗๔๔, ๗๙๗, ๗๙๘,
๘๓๕, ๘๖๖, ๘๖๒, ๘๗๘, ๘๘๔, ๘๘๗, ๘๙๓, ๘๙๘,
๑๐๐๔, ๑๐๐๘-๑๐๑๐, ๑๐๑๖; -*, ๖๖, ๑๑๘, ๘๘๔, ๑๐๐๕,
๑๐๑๑; -กุลตามนัยกาลามสูตร, ๕๕๐; -ความแตกต่างจาก
บุญ, ๒๕๐; -ความหมาย, ๒๔๖-๒๕๐, ๗๑๗; -ความหมาย
(อ.), ๘๘๗; -ในคำจำกัดความของสัมมาทิฐิ, ๖๘๗-๖๘๙; -
เป็นปัจจัยกับอกุศลได้, ๒๕๐, ๙๙๙; -เป็นสิ่งประสงค์ของ
ฉันท์, ๑๐๒๐; -เพียรเจริญและเพียรอนุรักษกุศล, ๗๕๕; -
โยนิโสมนสิการช่วยให้กุศลออกงาม, ๖๒๐; -วิธีคิดแบบเรา
กุศล, ๖๔๗-๖๕๓; -สมาธิในฝ่ายกุศลกับฝ่ายอกุศล(อ.),
๗๗๙

**กุลกรรม, ๒๔๒, ๒๔๙, ๒๕๒, ๕๒๓, ๙๕๓; -กุลกรรมภู
ริอิน, ๓๒๑**

กุลกรรมภ(๑๐), ๒๔๓, ๔๐๔, ๕๕๗, ๗๑๒-๗๑๓, ๗๑๒-
๗๑๓, ๗๑๑, ๘๖๖, ๘๖๗, ๙๑๗; -จัดเข้าในองค์มรรคได้บ้าง
, ๕๒๓-๕๒๔; -บาลีเน้นแบ่งกและกล่าวถึงมากกว่าศีล ๕,

๕๒๔; -ปัญหาการจัดเข้าในไตรสิกขา, ๕๖๐; -เป็นที่มาของ
เบญจธรรม, ๗๒๗; -เป็นธรรม(อ.), ๖๓๘; -เป็นธรรมจริยา
เป็นต้น, ๕๒๓, ๕๖๐; -เป็นลัทธิปริยัติธรรม(อ.), ๕๖๙; -เป็น
อริยธรรม, ๑๓๓; -ศีลธรรมอยู่ภายในกุศลกรรมบถ, ๕๖๑; -
สัมมาทิฏฐิระดับนี้เป็นโลกิยะ(อ.), ๕๘๔

กุศลจิต, ๒๗, ๑๐๓๓

กุศลเจตนา, ๒๔๙, ๒๕๒

กุศลฉันทะ, ๒๔๙, ๓๗๘, ๓๘๔, ๓๘๗, ๓๙๐, ๑๐๒๑, **ดูธรรม
ฉันทะ**; -*, ๓๘๐, ๑๐๑๐; -เกี่ยวกับกรรมดี-กรรมชั่ว, ๒๘๑;
-ลักษณะของกุศลฉันทะ(อ), ๓๙๐

กุศลตัณหา: -*, ๑๐๑๒

กุศลธรรม, ๖๖, ๖๘, ๑๑๖, ๑๒๗, ๑๕๐, ๒๔๔, ๒๔๗, ๒๕๒,
๒๖๙, ๓๙๙, ๔๒๔, ๔๘๘, ๕๓๖, ๕๔๐, ๕๗๔, ๕๘๖, ๕๙๒,
๕๙๙, ๖๔๖, ๖๔๗, ๖๕๓, ๖๗๗, ๗๕๕, ๗๕๗, ๗๖๗, ๗๗๗,
๗๘๓, ๗๙๙, ๘๑๒, ๘๒๘, ๘๓๗, ๘๓๘, ๘๖๖, ๘๖๗,
๙๐๔-๙๐๕, ๙๓๙, ๙๗๘, ๙๘๑, ๙๘๘, ๑๐๐๕, ๑๐๑๖,
๑๐๒๑, ๑๐๓๖; -*, ๘๒๗; -กรรมฐานทุกอย่างเกี่ยวพันกุศล
ธรรม, ๘๐๙; -การคิดให้เกิดกุศลธรรม, ๖๒๒; -การที่โยนิโส
มนสิการปลูกเร้ากุศลธรรม, ๖๒๕-๖๒๖; -การมี
กัลยาณมิตรเป็นธรรมเอกให้กุศลธรรมเกิดและเจริญอก
งาม, ๕๖๖; -กุศลกรรมที่เกิดจากสัมมัตตะ=อรรถ, ๖๓๘; -
กุศลธรรมกับโยนิโสมนสิการ, ๗๐๕; -กุศลธรรมเฉพาะ
กรณี=บุญกิริยา, ๕๓๙; -กุศลธรรมทั้งหมดมีโยนิโส
มนสิการเป็นมูลราก, ๖๒๐; -กุศลธรรมทั้งหมดรวมลงใน
อริยสัง ๔, ๘๔๖; -กุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้น, ๔๘๙; -
กุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้น(อ.), ๕๒๘; -กุศลธรรมไปบุลย์
ด้วยสัมมาทิฏฐิ, ๖๘๘; -ความไม่สิ้นโทษในกุศลธรรม,
๗๕๕; -ความหมายของกุศลธรรม, ๒๖๓; -ตัดสินว่าควรค
หาเกี่ยวข้องใช้สอยและมีผลหรือไม่ ด้วยกุศลธรรมเจริญ
หรือเสื่อม, ๖๖๔, ๖๖๗, ๖๖๙; -ตรวจสอบตถาคต, ๕๙๗; -
ตัดสินดีชั่วด้วยกุศลธรรมเจริญหรือเสื่อม, ๒๖๗; -ตัดสินดี
ชั่วด้วยกุศลธรรมเจริญหรือเสื่อม, ๒๖๑-๒๖๒; -ตัวอย่าง
กุศลธรรมที่เกิดจากโยนิโสมนสิการความตาย, ๖๔๘; -
เนกขัมมชาต=กุศลธรรม(อ.), ๗๐๔; -ในเรื่องอิทธิบาท,
๘๐๑; -มติพรหมณ์กับพุทธว่าคุณหลักกับบรรพชิตใครจะ
บำเพ็ญสำเร็จ, ๖๖๙; -ไม่ประมาทในกุศลธรรม, ๗๖๑; -และ
อื่นๆ, ๖๗๖-๖๗๙, ๖๘๓; -วิจิตรในกุศลธรรม, ๗๘๔; -
สรรเสริญแต่ความก้าวหน้าในกุศลธรรม, ๘๙๔; -อัปมาท
เป็นยอดและเป็นมูล, ๗๖๐

กุศลธรรมฉันทะ, ๓๗๘, ๓๘๔; -*, ๓๗๘; -ครอบคลุมกั
ตุกัมยตาฉันทะ, ๓๗๙-๓๘๑; -ความหมายและชี้แจง,
๓๘๗-๓๘๘; -ที่มาในบาลี, ๓๘๐

กุศลธรรมอสังคตทิฏฐิ: -*, ๓๘๗

กุศลภาวนา: -วิธีคิดแบบกุศลภาวนา, ๖๔๗-๖๕๓

กุศลมูล, ๒๔๒, ๒๗๕; -*, ๒๔๒; -เกณฑ์ตัดสินดีชั่ว, ๒๖๑

กุศลศีล, ๕๑๙; -**ความสัมพันธ์กับศรัทธา**, ๕๑๘-๕๑๙; -
จุดหมายเพื่อความไม่มีวิปฏิถาวร, ๖๓๙

กุศลสมาธิ: -*, ๗๘๐

กุศลสติปัญญา, ๓๘; -*, ๔๐

กุศลธรรมจตุรโ: -*, ๓๘๑

กุศลสุปฏิสัมปทา, ๕๕๕

กุศลฐานะอสังคต: -*, ๑๐๐๕

กุศลสมาธิสังขาร, ๒๕๒

กุศลสมาธิสังขาร: -*, ๒๕๓

กุศลโล รถมจตุรโ: -*, ๓๘๑

กุศลวัตถุ ๘, ๖๔๘-๖๔๙

กุหา, ๗๕๐

กุ: -พระอนาคามีก็ยังมีความรู้สึกตัวของกุ(อ), ๔๙๕

กฎาคา(อุปมาปัญญา), ๘๓๒

กัยมเงิน(อุปมา), ๑๐๔๖

เกินนิโรธ, ชัน, ๖๘๕-๖๘๖

เกณฑ์: -เกณฑ์อย่างต่ำสุดของศีลคือไม่เบียดเบียน, ๘๖๘; -**วัด
ความตรัสรู้และการแก้ปัญหาสำเร็จ**, ๘๕๖-๘๕๘

เก็บข้อมูล, ๖๘๕-๖๘๖

เกร็งตัว, ๗๖๙

เกลียด,เกลียดชัง, ๖๔๘, ๖๕๒, ๘๕๕, ๑๐๕๕

เกลียดชัง, ๒๓๑

เกลียวคลื่น, ๕๘๐

เกลียว(อุปมาสติ), ๗๖๔

เกาะ(นิพพาน), ๓๓๗

เกวลิ,เกพลี, ๓๔๔, ๔๒๑; -*, ๓๓๗

เกษม, ๑๔๕, ๗๒๙, ๘๕๒; -เกษมจากโยคะ, ๖๒๐; -พิพิงขึ้น

เกษมหรือไม่มี, ๘๖๔; -ไวพจน์ของนิพพาน, ๓๘๒

เกษมธรรม: -*, ๑๐๐๙

เกสร, ๗๓๐

เกา, ดู โรคเรื้อน

เกาที่ฉันท(อุปมา), ๘๔๗

เกิด, ๖๖, ๗๑, ๗๓, ๘๔, ๙๖, ๑๐๙, ๑๓๗, ๑๔๔, ๒๓๑

เกิด,เกิดใหม่, ๕๐๖, ๕๘๑, **ดู ชาต**; -คำสอนเกี่ยวกับการเกิด
ใหม่ถูกโจมตี(อ), ๗๑๔; -มีอุปาทานจึงเกิด(อ), ๕๐๙

เกิดขึ้น, ๖๗, ๗๑, ๗๓, ๙๔, ๑๐๙, ๑๑๒, ๘๒๙, ๗๖๖-๗๖๗, **ดู
สติปัญญา, สมุทัย, อุทัยพยานุปัสสนา, ฯลฯ**

เกิดดับ, ๗๑, ๗๔

เกิด-ดับ, ๖๒๙-๖๓๐

เกิด-ดับ. ดู สติปัญญา, อุทัยพยานุปัสสนา, ฯลฯ

เกียจคร้าน, ๑๔๘, ๖๗๓, ๗๒๙, ๗๔๔-๗๔๕, ๗๕๕, ๘๒๘-
๘๒๙, ๘๓๕, ๑๐๒๔, ๗๔๔-๗๔๕, ๘๒๘-๘๒๙, **ดู โภสช**

ชช, วิริยะ; -*, ๕๒๘, ๕๘๔, ๗๕๒; -ความเกียจคร้านเกิดจาก
ตัณหาหรือเป็นรูปหนึ่งของตัณหา, ๓๖๔, ๙๗๗, ๑๐๑๙; -

พึงเว้นคนเกียจคร้าน, ๕๖๙; **-เรื่องเดียวกัน คนหนึ่งมอง แล้วเกียจคร้าน อีกคนหนึ่งเพียร, ๖๔๘-๖๕๐**

เกียรติ, ๕๓๕, ๕๓๗, ๕๑๑, ๑๐๕๖; -ทำที่ตบเกียรติ, ๗๕๓

เกียรติกุณ, ๕๓๐

เกียรตียศ, ๑๒๓, ๕๙๗, ๗๒๒

เกียรตัตต(อุปมา), ๖๒๓

เกือกูถ, ๑๑๕, ๑๒๕, ๑๓๗, ๑๔๘, ๑๕๑

แก้, ๘๕, ๕๘๑, **ดู ขรา**; -แก้เปล่า, ๙๔๐; -เหม็นขี้โคตึก, ๕๗๑; - อานาปานสติช่วยให้แก้ข้าง, ๘๑๓

แก้กล้า ดูที่ อินทรีย์

แก้ไข, ๖๓๑; -แก้นิสัยของจิต ด้วยโยนิโสมนสิการ, ๖๔๘; - **ตัวอย่างวิธีแก้ไขความคิดอกุศล โดยเฉพาะอาฆาต, ๖๕๐-๖๕๓**

แก้แยะ, ๖๔๖

แก้เฒ่า, ๖๕๖, ๗๕๘

แก้แค้น, ๖๒๙-๖๓๐; -ประโยชน์ทางจิตปัญญาเป็นแก่นสารแห่งชีวิตมนุษย์, ๘๗๑; -ภิกษุที่ถึงแก่นในธรรมวินัย, ๖๗๕; -วิธีคิดที่จับแก่นของเรื่องให้ได้(อ), ๖๘๐; **-วิมุตติเป็นแก่นของธรรมทั้งปวงและของชีวิตประเสริฐ, ๘๔๓**

แก้ไม่หอม: -*, ๘๓๒

แก้ปัญหา: -วิธีคิดแบบแก้ปัญหา, ๖๘๕-๖๘๖, ดู ปัญหา

แก้ลักลั่น, ๖๔๕, ๖๘๐, **ดู วิริยะ**

แก้มณี, ๑๐๒๗

แก้ส(ก้ำซ), ๕๑๖

แก้, ๖๒๓

โก้, ๖๔๖, ๖๕๙

โกฏลิมพลีตัน(อุปมา): -*, ๘๓๒

โกรธ, โกรธ, ๒๔๙, ๒๕๐, ๒๕๙, ๒๖๓, ๕๙๔, ๕๙๖, ๖๒๒, ๗๐๑, ๗๘๓, ๘๔๕, ๘๗๐, ๑๐๐๐, ๑๐๕๔, ๑๐๖๔, ๗๗๐; -*, ๕๗๔; -โกรธแค่ไหนผิดกรรมบถ, ๕๖๐; -ดับที่ใจโตวิมุตติ(อ), ๔๓๖; -ตัวอย่างพุทธโฆษาท, ๖๕๒; -ผลกรรม, ๒๘๓; - **อุบายมนสิการแก้ไขความโกรธ, ๖๕๒-๖๕๓**

โกรธ, ๑๔๘, ๒๖๙

โกศลสัมภุต, โกศลสัมภุต, ๒๔๗; -*, ๘๘๗

โกศลชช, ๘๓๐

โกศลสัมภุต. ดู โกศลสัมภุต

โกกับเหี่ยว(ขาดก): -*, ๕๖๗

โกวัลย์, ๔๒๑; -*, ๓๓๗

ขณะ: -แต่ละขณะที่กำลังเกิดขึ้น เป็นปัจจุบันธรรม, ๖๕๕; -วิภาชชวาทแยกเป็นขณะๆ, ๖๖๒

ขณะจิต: -ขณะจิตที่บรรลุมรรคผล, ๔๘๖; -องค์มรรคทั้งหมดและองค์ธรรมต่างๆ ทำหน้าที่พร้อมเสร็จในขณะจิตเดียว เป็นไปได้อย่างไร, ๘๓๙-๘๔๑

ขณะปัจจุบัน: -แง่ที่เกี่ยวกับสติปัญญา, ๖๕๕; -มีชีวิตอยู่ในขณะปัจจุบัน, ๘๔๕; -วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน,

๖๕๔-๖๕๙; -สภาพจิตที่ติดตามทันปัจจุบัน, ๗๗๓-๗๗๕; -เหตุใดสติตามทันขณะปัจจุบันจึงเป็นหลักสำคัญของวิปัสสนา, ๗๗๒-๗๗๘

ขณิกาวาท: -พุทธศาสนามีชื่อหนึ่งว่าขณิกาวาท, ๖๖๒

ขณิกสมาธิ, ๗๘๐, ๘๒๒; -*, ๗๖๖; -การพัฒนามาจนเป็นอัปปนา, ๗๘๑-๗๘๒; -ความหมาย, ๗๘๐; -ใช้เริ่มวิปัสสนา หรือเป็นวิปัสสนาสมาธิได้, ๔๒๗, ๔๔๙, ๔๘๔, ๔๘๖, ๗๘๑, ๗๘๒, ๗๙๔; -ตัวอย่างขณิกสมาธิ, ๗๘๒; -เท่ากับมูลสมาธิหรือปริกรรมสมาธิ เปรียบเหมือนต้นไฟ, ๗๘๑; -เป็นขั้นปริกรรมภาวนา, ๘๑๑

ขณิกปฏิบัติ: -*, ๘๒๖

ชน, ๖๕๓, ๖๗๗, และดูที่ ผม

ชนบทรรมเนียม: -จัดเข้าในมติของวิญญู, ๒๖๒; -ประเพณี, ๒๕๕, ๕๔๗, ๕๗๐, ๖๙๘, ๘๘๔, ๙๒๑

ชนปีกนกเค้า(นุ่งห่ม), ๖๗๕

ชนมสตี, ๑๐๖๐

ชนสตีวैया(นุ่งห่ม), ๖๗๕

ชนพิน, ๖๕๐

ชนขึ้น, ๗๒๖

ชนตั้งหา, ๖๗๙

ชนมเห, ๑๐๖๔

ชนมิ่ง, ๗๐๘

ชนมัย, ๗๑๒, ๑๐๑๕; -เด็กขโมยเงินซื้อยารักษาแม่(ปัญหาจริยธรรม), ๘๗๘

ชนญาณ, ๕๑๗-๕๒๒

ชนภูเงิน, ๗๓

ชนะ, ๒๒๙, ๔๘๙

ชนัน, ชนันหมั่นเพียร, ๗๔๑-๗๔๔, ๗๔๑, **ดู วิริยะ, อุฏฐานสัมปทา**; -แก้จนพร้อมส่งเสริมความขยัน(อ), ๗๕๒

ชนันหมั่นเพียร, ๑๑๙, ๗๕๑

ชนายความ(อรรค): -*, ๖๘๐

ชนัง, ๔๐๘

ชนชวา, ๑๑๓, ๑๒๕, ๖๔๘; -ชนชวาช่วยเหลือก็เป็นศีล, ๕๖๑

ชนผ่าซาก, ๖๗๒

ชน: -การขอของพระภิกษุ, ๗๓๔, ๗๕๐; -ขอทาน, ๔๐๗; ขอทาน(อ.), ๘๒๓

ชนกลาง, ๕๕๒

ชนงู, ๒๒๒-๒๒๕; -*, ๔๙๕

ชนชัง, **ดูมงคล**; -ทำที่และวิธีปฏิบัติต่อของชัง, ๙๕๐, ๙๖๐, ๙๖๑

ชนใช้, ๘๐๘

ชนปรุงแต่ง, ๗๖

ชนรัก, ๕๔๐, ๙๐๔

ชนเรา. ดู ของกู

ของเล่น, ๗๙๗

ของหนัก(อุปมาทุกข์), ๘๕๘

ข้อดี-ข้อเสีย. **ดูอัสสาหะ,อาทีนวะ;** -ของศรัทธาปาสาหะในบุคคล, ๕๙๙-๖๐๑; -ของสมาธิ, ๖๔๕

ข้อเท็จจริง, ๕๕๑

ข้อธรรม, ๖๔๐, ๖๔๕, **และดู องค์ธรรม;** -ผลที่มุ่งของข้อธรรมต่างๆ, ๖๓๘-๖๔๑

ข้อบกพร่อง. ดู อาทีนวะ

ขอบเขต, ๖๒๙, ๖๓๕; -ข้อธรรมต่างๆมีขอบเขตคุณค่าและจุดหมายจำเพาะของมัน, ๖๔๐; -ขอบเขตของปัญหา, ๖๘๕-๖๘๖; -ขอบเขตความสำคัญของสมาธิ, ๘๒๐-๘๒๓; -ขอบเขตความสำคัญและประโยชน์, ๕๘๘-๕๙๐; -ขอบเขตงานของศรัทธา, ๖๐๑, ๖๒๒; -ความหมายของโยนีโสมนสิการ, ๖๒๔

ข้อบังคับ. ดู วินัย

ข้อบัญญัติ, ๘๗๘

ข้อปฏิบัติ, ๕๑๔, ๕๑๗, ๕๖๑, **ดู ปฏิปทา;** -การนับถือพระรัตนตรัยเป็นข้อปฏิบัติที่ส่วนไหนของมรรค, ๖๘๒; -การปฏิบัติผิดต่อข้อปฏิบัติที่ถูก. **ดู สลัปปตปราชส;** -ข้อปฏิบัติเข้มงวดบางอย่างที่รับเข้ามาในพุทธศาสนา(อ), ๖๔๑; -ข้อปฏิบัติที่เคร่งครัดแต่ผิด, ๖๔๑; -ข้อปฏิบัติที่เป็นกลางตามกฎหมายธรรมชาติ, ๕๑๑; -ข้อปฏิบัติเป็นเรื่องของมรรค, ๘๕๐, ๘๕๕; -**ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์. ดู มรรค;** -ฟังข้อปฏิบัติต่างๆ ทั้งแง่ดีแง่เสีย, ๖๔๕; -วัตรเป็นข้อปฏิบัติเสริม, ๖๔๑

ข้อผิด-ข้อถูก, ๖๘๕

ข้อฝึกหัด, ๕๕๒, ๗๑๖

ข้อพิสูจน์, ๖๘๕

ข้อมูล, ๕๘๑, ๖๗๖, ๖๘๕-๖๘๖

ข้อสังเกต(ในการศึกษาพุทธธรรม), ๘๗๖-๑๑๕๐, ๘๗๖-๑๑๕๐

ข้อเสนอนอ, ๕๘๑

ข้อเสีย. ดูอาทีนวะ

ข้อเสียหาย: -ตรวจสอบตถาคต, ๕๙๗

ข้อห้าม: -มองศีลเป็นข้อห้าม ไม่ถูกแท้, ๕๖๑; -มองศีลเป็นข้อห้าม ไม่ถูกแท้(อ), ๘๖๘

ข้อเดิลา, ๖๔๖-๖๔๗, ๖๗๒

ข้อเคือง, ๖๕๒, ๗๖๐-๗๖๒, **ดู โทสะ,ปฏิฆะ,พยาบาท**

ข้อแย้ง, ๗๘, ๙๔, ๑๑๒, ๑๒๖, ๖๓๑, ๖๓๒, ๖๓๕, ๖๘๖, **ดู ทุกข์**

ข้อสัน, ๕๔๗, ๗๓๓

ข้อสมมติ: -ข้อสมมติเพชร, ๘๑๗; -เหตุผลและลักษณะการนั่ง, ๘๑๗

ข้อติยบวิวาร, ๗๖๒

ข้อติยราช, ๑๔๙, ๔๘๙

ข้อติยราชประเพณี: -ทางด้านกรปกครองในประเทศไทย, ๘๗๑

ข้อติยะ, ๕๓๖, **ดู กษัตริย์**

ชั้น,ชั้นตอน: -**ชั้นตอนของวิธีการวิทยาศาสตร์และวิธีคิดแบบอริยสัจ,** ๖๘๕-๖๘๖; -ชั้นแห่งพัฒนาการในอริยธรรมเกี่ยวกับเรื่องเวทนา, ๘๕๙

ชั้นดี: -รักษาผู้ขึ้นเท่ากับรักษาตนด้วย, ๗๖๒

ชั้นดี,ชั้นดีญาณ, ๔๗; -ไวพจน์ของทิวาลี(อ), ๖๙๐

ชั้นดีบารมี, ๖๕๒

ชั้นดีโลภวิจจะ, ๗๔๓

ชั้นที่มีศรัทธามั่นในพระตถาคต/ศรัทธาในพระรัตนตรัยไม่หวั่นไหว=พระโสดาบันไม่หวังพึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์เทวดาทุกชนิด, ๘๘๒

ชั้นดี ๕, ๕๙, ๖๘, ๗๒, ๘๕, ๙๔, ๙๖, ๑๐๕, ๑๓๙, ๓๗๔, ๓๗๗, ๓๘๖, ๓๘๘-๓๙๐, ๓๙๔-๓๙๖, ๔๑๙, ๔๒๒, ๔๔๓, ๔๔๔, ๔๔๗, ๔๕๔, ๔๗๗, ๔๙๔, ๕๑๑, ๕๑๒, ๖๓๕, ๖๕๓, ๖๘๙, ๗๐๒-๗๐๓, ๗๖๕, ๘๓๔, ๘๗๔, ๘๘๖-๘๘๗, ๙๐๑, ๑๐๕๐; -*, ๒๓๓, ๔๗๐, ๔๗๔, ๕๐๕, ๕๐๖; -ชั้นดี ๕ กับความเป็นตถาคต, ๕๐๗-๕๐๘; -ชั้นดีที่เป็นวิบาก, ๓๒๑; -ความเข้าใจของอริยบุคคล, ๔๗๒-๔๗๔; -ความยึดถืออัตตา, ๒๐๖, ๔๙๖-๕๐๐; -คำบรรยายทั่วไป, ๑๓-๒๗; -ชาติ, ๑๗๒; -ตถาคตพ้นจากการนับด้วยชั้นดี ๕ ทุกอย่าง, ๕๐๙; -ไตรลักษณ์, ๖๔-๖๕, ๑๖๔; -นิพพาน ดับชั้นดี, ๔๐๑; -ในปุพเพนิวาสานุสติ, ๑๘๐; -ในอุปาทาน(อ), ๑๙๙; -ปฏิเสธสมุปปาท, ๑๖๔; -พิจารณาชั้นดี ในวิปัสสนา, ๔๖๓-๔๖๘, ๔๗๑; -พิจารณาแยกแยะให้เห็นภาวะเป็นอนัตตา, ๖๒๙-๖๓๐, ๖๖๑; -รู้ชั้นดีโดยไตรลักษณ์แล้วอยู่เป็นสุข, ๖๓๓; -ไร้แก่นสารตั้งพองน้ำเป็นต้น, ๖๓๐; -สังขารทุกขตา, ๑๖๐; -อุปปัตติภาพ, ๑๗๖

ชั้นดี. ดู ธรรมชั้นดี

ชั้นดีปรินิพพาน, ๓๘๖, ๗๖๐; -*, ๓๙๔; -ชั้นดีปรินิพพานของพระพุทธเจ้า, ๙๓๐; -ชั้นดีปรินิพพานของพระพุทธเจ้า(อ), ๔๓๕

ชั้นดีวิบัติ, ๙๔

ชั้นดีวินิมุต(นิพพาน): -*, ๓๘๙

ข้อสอง (ปฏิเสธสมุปปาท), ๓๓๒

ข้อบัญญัติ. ดู วินัย

ขาดแคลนอาหาร: -ทำให้ใจโตนิมิตติเสื่อมได้, ๔๓๗

ขาดสติ, ๑๑๐, ๒๓๓, ๖๖๒, ๑๐๐๙, **ดู อุจเฉททิวาลี,อุจเฉททิวาลี**

ข้าม: -ข้ามฝั่ง, ๖๗๓; -รวบรวมสำหรับใช้ข้ามไป ไม่ใช่แบกไว้, ๕๓๑

ขาดักพรหม(พรหมชาล), ๕๐๔

ข้ายเมฆมม(นิมิต), ๘๒๐

ข้าราชการ(กับฉันทะ), ๑๐๒๑

ข้าว, ๗๓๔; -*, ๙๖๕

ข้าวกล้า(อุปมา), ๕๗๓

ข้าวดี-ข้าวไม่ดี, ๖๕๖
 ข้าวดี-ข้าวร้าย,ข้าวสาร, ๖๗๗
 ข้าวตั้ง, ๖๗๕
 ข้าวฟ่าง, ๖๗๕
 ข้าวสุก, ๑๐๖๐
 ข้าวศึก: -ข้าวศึกภายใน, ๒๖๔; -ธรรมที่เป็นข้าศึก, ๘๒๗
ชิปปาภิญา, ๘๔๑
ชีณาสพ, ๓๔๓, ๕๐๗, ๖๗๕, ๑๐๖๗, ๖๐๒-๖๐๖, ดู อรหันต์: -
 *, ๓๗๗, ๔๕๘; -ตีบราคะ โทสะ โมหะ(๒), ๔๓๕; -ไม่มีโรค
 ทางใจ(สุขภาพจิตสมบูรณ์), ๗๗๒
 ชุตร้อง(ศรัทธากับความคิด), ๖๒๔
 ชุททกาปีติ: -*, ๘๒๖
 ชุน, ชุนมัว(น้ำ-จิต), ๕๔๑, ๖๒๖
 ชุนคลังแก้ว, ๑๐๒๗
 ชุนนาง, ๗๙๘
 ชุมทรัพย์: -มองคนที่โทษเหมือนชื้อชุมทรัพย์, ๕๖๘
 ชูเขี้ยว, ๗๕๐
 เขตแดน: -เขตแดนของมนุษย์กับธรรมชาติ, ๒๓๘; -ตถาคตมีใจ
 ไว้เขตแดน, ๕๘๑; -ผู้อื่น, ๖๔๓
 เขตบ้าน, ๖๗๓, ๖๗๔
 เข้มแข็ง, ๖๒๒, ๖๒๔, ๖๘๐, ๗๕๔, ๗๕๗, ๘๓๓
 เข้มงวด, ๖๘๖, ๖๔๐-๖๔๑
 เข้มทิศ(อุปมาปัญญา-สัมมาทิฐิ), ๕๕๖, ๘๒๕
 เข้ม, ๒๔๗, ๒๔๘; -*, ๙๘๗; -พระอรหันต์, ๓๗๓
 เขากระต่าย, ๖๖๗
เข้าใจผิด: -ว่าการเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน ทำให้ไม่มีการ
วางแผนเตรียมการ, ๖๕๓-๖๕๔
 เข้าถึงสิ่งจะ(การปฏิบัติ), ๕๙๕
 เขียงลับเนื้อ(อุปมากรรม), ๑๐๓๑
 แข็งกระด้าง(ผลกรรม), ๒๘๔
 แข่งขัน, ๑๒๐, ๑๒๖; -ฉันท์กับระบบแข่งขัน(๒), ๑๐๑๖
 แข็งดี, ๒๖๓; -*, ๕๘๖
ไข, ๖๔๙-๖๕๐
 ไข(เปรียบร่างกาย), ๗๗๒
 ไขน้ำ(อุปมาฝึกตน), ๕๗๑
 ไข่มุก(นิมิต), ๘๒๐
 คัจฉิต, ๔๘๑
คณนา(นับลมหายใจ), ๘๑๘-๘๑๙
 คณะ(ปัลลิว), ๘๐๓
 คณะสังฆ, ๗๕๓, ๗๙๓
 คดี, ๗๗๐, ๘๓๑, ๘๓๓
 คติ, ๒๓๒, ๔๗๙, ๗๖๗; -กรณีนี้ทั้งพรหมจรรย์และอพรหมจรรย์
มีคติเสมอกัน, ๖๗๐-๖๗๑; -คติของปรโตโฆสะและโยนิโส
มนสิการ, ๘๗๘; -คติสำหรับยุคปัจจุบันจากคุณสมบัติพระ

โสดาบัน, ๙๑๑-๙๑๒; -พระอรหันต์หลังสิ้นชีพ, ๕๑๐; -
เอตทัคคะทางมคฺติ(๒), ๓๖๘
 คติธรรม: -*, ๑๐๒๘; -เกี่ยวกับอำนาจและการปกครอง, ๗๕๓
 คติธรรมตา, ๕๓๘, ๕๘๓, ๖๓๑, ๖๓๒, ๖๓๕, ๖๔๘, ๘๐๗
 คตินิยม, ๗๐๒
 คนเขลา(ผลอุปนิสัย), ๖๔๐
 คนไข้, ๖๔๗
 คั้นคว่ำ, ๕๙๖
 คนงาน, ๕๗๓, ๗๔๓, ๗๓๗-๗๓๘; -หน้าที่คนงานกับนายงาน,
 ๗๓๒
 คนโง่: -ด้วยโยนิโสมนสิการ ฟังคนโง่คนบ้าพูด ก็บรรลุธรรมได้
 , ๕๘๒
 คนจน, ๗๔๕
คนเจ็บไข้. ดูคนไข้
 คนชวนนิบหาย, ๕๗๕
 คนดี: -**ควรคบหา เสวนา เอามาร่วมงาน, ๕๓๘-๕๓๙; -มีทุกข์**
แบบคนดี,ทุกข์เพราะฉันท์ก็ได้, ๑๐๒๑, ๑๐๑๖-๑๐๑๗
 คนดี แต่พูด(มีตรเทียม), ๕๗๕
 คนเทษยะ, ๔๘๙
 คนธรรม, ๘๗๐
 คนนอก(ชุมชนชารยะ), ๙๐๐; -*, ๙๐๑
คนบ้า. ดู คนโง่
 คนปกกลอก(มีตรเทียม), ๕๗๕
 คั้นพบ, ๕๑๔, ๕๔๔, ๖๘๔, ๘๗๖, ๙๐๘; -**พระพุทธเจ้าทรง**
คั้นพบทางเก่า, ๙๐๘
 คนมี, ๗๔๕
คนแมนเป็น,แมนธ(อุปมา), ๘๓๙-๘๔๑
 คนรับใช้, ๕๗๓, ๗๔๓, ๗๓๗-๗๓๘; -*, ๕๘๐; -ในฐานะทิศ
 เบื้องล่าง, ๗๓๒
 คนร้าย, ๖๕๗
 คนรุ่นใหม่, ๗๕๑
 คนวัด, ๖๕๙
 คนสัตว์: -กับการกระทำและการเคลื่อนไหว, ๘๗๕; -**เป็น**
อารมณ์ของเมตตา, ๑๐๐๔-๑๐๐๕
 คนหัวประจบ(มีตรเทียม), ๕๗๕
ค้นหาเหตุผล. ดู วิมังสา
 คบ,คบหา, ๕๒๙, ๕๘๖, ๕๙๕, ๖๐๐, ๘๓๕, ๑๐๖๔, ๕๓๘-
 ๕๓๙, ๕๗๓-๕๗๕; -**คบพาล คบบัณฑิต, ๕๖๘; -คบหากคน**
ดี. ดู กัลยาณมิตร,ปรโตโฆสะที่ดี,เสวนาสัตบุรุษ; -แต่ไหน
จึงจะเป็นการคบหา, ๕๘๒; -เงื่อนไข่ว่าคนใดควรคบหา
หรือไม่, ๖๖๔; -หลักธรรมและพุทธทาสิต, ๕๖๗-๕๖๘
 คบเพลิงธรรม, ๑๔๗
 คบเพลิงหญ้า(อุปมากรรม), ๑๐๓๐
 ครอบ, ๘๕, ๑๔๑
 ครอบ(ตั้งด้วยปัจจัย๓), ๑๐๒๖

ครองจักรวาลทิถุเวท, ๖๗๓
 ครองชีพประเสริฐ, ๕๓๓, **ดู พรหมจรรย์**
 ครองชีวิต, ๕๓๓, ๖๔๕
 ครองชีวิตประเสริฐ, ๕๓๖, **ดู พรหมจรรย์**
 ครองผ้าบังสุกุล, ๖๗๓
 ครองเรือน, ๕๓๓, **ดู กามโมคี, คฤหัสถ์, ฆราวาส**; - พระพุทธเจ้า
 สมัยทรงครองเรือน, ๖๔๔
 ครอบครอง, ๖๔๖, **ดู อนัตตา**
 ครอบครอง, ๕๓๕, ๕๕๐, ๖๗๗, ๗๒๘, ๑๐๖๓, ๖๖๔-๖๖๖; -*,
 ๖๔๒
 ครอบงำ, ๖๗๖, **ดู กิเลส, ตัณหา, อวิชชา, ฯลฯ**
 คร่ำ ๑, ๖๖๔
 คร่ำครวญ, ๕๕๖, **ดู ปรีเทวะ**
 คริสต์: -*, ๗๑๔
 ครุ, ๕๖๕
 ครุกรรม, ๓๒๒
 ครุฑ, ๔๒๑
 ครุฑ, ๑๐๓๒
ครู, ครูอาจารย์. ดู กัลยาณมิตร
คฤหบดี, ๑๓๗. ดู คหบดี
 คฤหัสถ์, ๑๑๓, **ดู ชาวบ้าน**; -*, ๕๕๔; - ข้อที่ควรพิจารณา
 หนึ่ง, ๓๒๐; - ความเป็นคฤหัสถ์ไม่เกี่ยวกับการบรรลุนิพพาน,
 ๔๘๖-๔๘๘; - คำแนะนำในการถวายทานแด่พระภิกษุ,
 ๕๒๘-๕๒๙; - ทรงบัญญัติวินัยสงฆ์เพื่ออนุเคราะห์คฤหัสถ์,
 ๕๒๒; - ที่มาของคติว่า คฤหัสถ์บรรลอรหัตตต้องบวชวันนั้น(อ.), ๔๘๘; - เป็นโสดาบันมาก, ๕๕๑;
 - เป็นอรหันต์ก็มี(อ.). **ดู**; - พรต/วัตร ไม่จำเป็นสำหรับคฤหัสถ์,
 ๔๒๔; - วินัยสำหรับคฤหัสถ์, ๕๑๘-๕๑๙; - หลักการและเหตุผลที่ต้องแสดงความเคารพแก่พระภิกษุ,
 ๕๒๒-๕๒๔
คตของกรรม, ๕๕๗, ดู โลกีย์สัมมาทิฐิ; - คือความรับผิดชอบ
 การกระทำตามหลักกรรม, ๖๕๑
 คตของเบา, ๖๔๔
 คตคติ, ๑๐๒๖
 คตัง, ๗๓๓
 คตังหลวง, ๕๓๖, ๑๐๒๖
 คลายกำหนด: -*, ๔๖๓
 คลื่น(อุปมา), ๗๗๘
 คลุกคลี, ๕๕๐, ๕๕๒; -*, ๑๐๐๙; - โทษของการคลุกคลีกับ
 คฤหัสถ์, ๕๗๗, ๕๗๘; - ภิกษุในขนาดจะคลุกคลีกับภิกษุณี
 เป็นต้น, ๖๕๔
 คลุมเครือ, คิต: -*, ๖๕๐
 ควรแก่การงาน, ควรแก่งาน, ๔๔๑, ๔๕๑, ๔๕๖, ๕๒๓, **ดู กัมมนี้**
ยะ; - ประโยชน์แท้ที่ต้องการของการเจริญสมาธิ, ๗๙๒; -

ลักษณะสำคัญของจิตที่เป็นสมาธิ, ๔๘๔, ๗๘๙, ๘๕๑,
 ๗๘๕-๗๘๖
 ควรแก่การลับ, ๖๗๔
 ควร-ไม่ควร: - ความรู้ชั้นโลกีย์ลัทธิ, ๖๕๑, ๘๗๘
 ควัน(นิมิต), ๘๒๐
ความคิด. ดู คิด, ความ, วิตักกะ, สังขาร, โยนิโสมนสิการ
 ความคิดปรุงแต่ง, ๗๗๓, **ดู ปรุงแต่ง, สังขาร**
 ความจริง, ๑๐๑, ๑๒๑; -*, ๗๕
ความจำ ๒๑. ดู สติ, สัญญา
 ความดี: - ความดีควรตั้งสม, ๓๒๐, **ดู ดี, ความ, กุศล, บุญ**
 ความตาย, ๑๔๐, ๒๓๑
**ความพร้อม: - อินทรีย์๔ เป็นเครื่องวัดความพร้อม, ๘๒๘-
 ๘๓๒, ดู พร้อม, ความ**
 ความรับผิดชอบ, ๒๘๕, **ดู รับผิดชอบ, ความ, กรรม**
 ความรู้, ๗๔๕, ๗๗๑, **ดู รู้, ความ**; - ความรู้ ๒ ราชการ, ๘๕๖; -
 ความรู้ที่เป็นปัญญา, ๙๐๖; - เป็นสิ่งหนึ่งซึ่งตั้งต้องการ,
 ๙๙๐-๙๙๑
 ความสงบ, ๑๔๖
ความเห็นที่เข้ากันได้กับทฤษฎีของตน. ดู ทฤษฎีนิชฌานขันธ
 ภาว, ๖๒๓
 ภาวสนา, ๖๘๕
 ภาวดี, ๕๕๒, ๕๕๕, ๖๐๒, ๖๖๔, ๖๗๓, ๗๓๗, ๗๔๑,
 ๑๐๒๙, ๑๐๔๔
คบตีบุตร, ๕๗๕-๕๗๖
 คบปฏิวัตร, ๕๖๐
 คัดเลือก(กับการได้รับผลกรรม), ๖๖๔
คั่น. ดู โรคเรื้อน
คั่น(ปติโพธิ์), ๘๐๔
 คั่นฉันทะ, ๔๗๙
 คั่นตัตถา, ๑๗๒
 คั่นสติเจตนา, ๒๗
 คั่นสติปัญญา, ๒๖, ๓๗
 คั่นธะ, ๒๖, ๓๐, **ดู กลิ่น**; -*, ๓๔
 คั่นโพธิ์: -*, ๑๐๒๖
 คั่นธาวินิชา, ๔๔๗
 คับข้อง, ๖๒๖, ๖๔๕, ๖๓๔-๖๓๕, **ดู ทุกษ์**
คับคั่ง, ๖๕๖-๖๕๗
 คับคั่น, ๘๕, ๑๓๘, ๑๔๗, ๕๕๖, ๖๓๓, ๖๔๔, ๗๘๒, ๗๘๓,
 ๘๓๓, **ดู อุปายาส**
 คับแค่นใจ, ๑๓๘
 คัพภปริหรณมูลกทุกษ์, ๘๔
 คัพภวิปัติมูลกทุกษ์, ๘๕
 คัพภภูฏานมูลกทุกษ์, ๘๖
 คัพภุสยกัตถ์, ๑๗๗
 คัพภุสยิตมูลกทุกษ์, ๘๖

คัพโภกกันติมูลกทุกซ์, ๘๔, ๘๖

คัมภีร์, ๖๗๖

คัมภีร์ธัญจะ กะถัง กัตตา, ๕๗๔

คากรของ(ผ้า), ๖๗๕

คำขाय: -*, ๗๒๓; -บรรพชิตไม่พึงเอาธรรมมาค้าขาย, ๕๘๐

คำตอบแทน, ๗๓๔

คาถา, ๖๓๐, ๖๓๖-๖๓๗; -ผู้บรรพชิตธรรมแม่เพียงคาถาเดียว

ถ้าธรรมานุธรรมปฏิบัติ ก็เป็นพหูสูตทรงธรรม, ๖๓๗

ค่านิยม, ๕๘๐, ๗๕๑, ๗๗๓, ๘๗๗, **ดู ทิฎฐิ**; -การหล่อหลอม

และแก้ไขโดยโยนิโสมนสิการหรือโยนิโสมนสิการ, ๖๗๗;

-ความคิดของปุถุชน, ๗๐๕; -**ความสำคัญ**, ๖๙๐-๖๙๑; -

ค่านิยมแห่งความสุจริต, ๖๙๕-๖๙๖; -ปุถุชนอยู่ที่อำนาจ

ค่านิยมแต่โยนิโสมนสิการช่วยให้พ้น, ๖๙๓; -เป็น

โลกียทิฎฐิ, ๖๙๒; -**ผลสำคัญจากปรโตโฆสะจากमितร**,

๕๘๒-๕๘๓

คาม, ๗๔๑, ๘๓๐, ๑๐๔๔; -*, ๖๖๘

คามณี, ๒๘๙

คามนิคม, ๙๓๐

การวรรณะ: -*, ๙๕๐

การวะ, ๙๓๙, **ดู เคารพ**

การุต: -*, ๙๓๑

คำติชม: -ทำที่วิธีปฏิบัติของชาวพุทธต่อคำติชม, ๕๙๔

คำถาม, **ดู ปัญหา**; -**คิดแบบตั้งคำถาม**, ๖๒๙; -**วิธีตอบ**, ๖๖๖-

๖๖๗; -**วิมังสา**, ๘๐๐

คำนวน, ๗๓๕

คำพูด: -**คำหยาบคายขัดขวางสมาธิ**, **ดู วาจา, ถ้อยคำ**; -คำหยาบ

คายขัดขวางสมาธิ(อ), ๕๒๔

คำเรียก: -คำเรียกของผู้บรรลุนิพพาน, ๓๔๓; -คำเรียกพระ

โสดาบัน, ๘๘๘

คำสอน, ๕๖๗, ๕๗๖, ๕๘๑, ๕๘๓, ๕๘๔, ๕๘๙, ๕๙๑, ๕๙๓,

๖๓๖, ๖๔๙, ๖๕๒, ๖๕๔, ๖๕๖, ๖๖๔, ๖๘๓, ๘๓๖, ๘๗๕,

๘๔๕; -การคัดลอกพระไตรปิฎกมาอ้างไม่ครบความ อาจทำ

ให้เข้าใจคำสอนผิด, ๖๗๕; -แ่งแตกต่างระหว่างธรรมกับ

วินัย, ๘๗๘, ๙๓๔-๙๓๘; -ตรงกับคำว่าศาสนา, ๔๗๒; -**เป็น**

ความหมายหนึ่งของ"วาจา", ๖๖๐-๖๖๑; -**มรรค**=คำสอน

ภาคปฏิบัติทั้งหมด, ๕๒๕, ๘๕๒; -**สอนความจริงที่เป็น**

ประโยชน์, ๘๔๖-๘๔๘; -เหตุที่คำสอนด้านจิตปัญญา

มากกว่าคำสอนเพื่อแก้ปัญหาด้านนอก, ๘๗๑; -**เหตุที่ทำให้**

มนสิการคำสอนได้ยาก, ๖๕๖-๖๕๗; -**อริยสังคอรอบคลุมคำ**

สอนทั้งหมด, ๘๗๓; -**อโศกมหาราชกับการเผยแพร่คำสอน**,

๘๗๑

คำแสดงคุณลักษณะ(ของพระอรหันต์), ๓๖๕

คิด, ความ, ๗๐๒, ๘๖๐, **ดู โนกรรม, โยนิโสมนสิการ, วิตักกะ**

, **สังกัปปิ**; -การคิดเหตุผลเกื้อกูลแก่การรู้สังขาร, ๗๗๕; -

ความคิดรับใช้คน หรือคนรับใช้ความคิด, ๖๒๖; -**คิดแบบ**

การคิดแบบปัจจัยการแบบวิเศษชาวแบบบรรลัสมพันธ์

(อ), ๖๘๐; -**คิดอย่างอิสระอาศัยโยนิโสมนสิการ**, ๖๗๙-

๖๘๑; -**ทำที่แห่งความคิด**, ๖๗๖; -**ลักษณะความคิดที่เป็น**

ปัจจุบัน อดีต อนาคต ทางธรรมซึ่งต่างจากที่เข้าใจทั่วไป,

๖๕๔-๖๕๕; -**ลักษณะความคิดที่มีชีวิตชา/ตีณาหาเป็น**

ตัวเด่น, ๖๒๖; -**วิธีแก้ไขความคิดอกุศล**, ๖๕๐

คิดค้นหาเหตุผล, **ดู วิมังสา, ดู วิมังสา**

คิดจจจ่อ, **ดู จิตตะ**

คิดตรงตามแนวเหตุผล, **ดู อากาปริวิตักกะ**

คิดถูกวิธี, **ดู โยนิโสมนสิการ**

คิดปรุงแต่ง, **ดู ปรุงแต่ง**

คิดปรุงแต่ง, ความ, ๒๓๒

คิดเป็น, **ดู โยนิโสมนสิการ**

คิดไม่ถูกวิธี, **ดู โยนิโสมนสิการ**

คิลาณปัจจุภัคส์ชบิชาว, ๕๗๗, **ดู ยา**

คิทีวัตร, ๕๖๐

คิทีวินัย, ๗๒๙, ๘๑๘; -*, ๘๖๘

คิทีสุข, ๑๐๖๗

คุณ, ๑๐๐๑; -**คุณของพระเจ้าเป็นต้นในอนุสติ**, ๑๐, ๘๐๔-

๘๐๖; -**คุณของพระเจ้าเป็นต้นในอนุสติ** 10, ๘๐๕; -**คุณ**

คืออัสสาทะ, ๖๔๒-๖๔๕, **ดู อัสสาทะ**; -**เชื่อ/เห็นว่ามารดา**

บิดามีคุณเป็นต้น เป็นโลกียสัมมาทิฎฐิ, ๕๘๓; -**ปาณาติบาต**

มีโทษมากน้อยตามคุณของสัตว์, ๗๒๗

คุณค่า, ๒๔๖, ๔๙๑, ๕๒๖, ๕๓๑, ๖๔๐, ๖๔๒, ๖๖๐, ๖๖๑,

๗๑๕, ๗๑๗, ๗๒๗, ๗๓๕, ๗๖๙, ๘๐๐, ๘๒๙, ๘๖๓,

๘๖๘, ๘๗๗-๘๗๘, **ดู จันพะ, อรรค**; -**ขอบเขตคุณค่าของ**

ทรัพย์, ๗๔๔; -**ความเคารพในคุณค่าแห่งปัญญาของตน**,

๕๙๖; -**ความเพียรพยายามเป็นเครื่องตัดสินคุณค่าทาง**

จริยธรรมของหลักกรรม, ๒๘๗; -**ความรู้คุณค่าอยู่ชั้นโลกีย**

สัมมาทิฎฐิ, ๖๙๑, ๘๗๘; -**คุณค่าของความมีกัลยาณมิตร**,

๕๗๙; -**คุณค่าของชีวิต**, ๕๓๗; -**คุณค่าคืออรรถ(อ)**, ๖๘๐; -

คุณค่าทางจิตปัญญาเนื่องด้วยทรัพย์, ๗๔๘; -**คุณค่า**

ทางด้านความดงามอ่อนโยนของชีวิต, ๖๗๖; -**คุณค่าทาง**

สังคมของสติ, ๗๖๒; -**คุณค่าที่เด่นของอริยสังข**, ๘๗๓; -

คุณค่าในแง่สนองความต้องการประเภท, ๖๔๖, **ดู คุณค่า**

แท้-คุณค่าเทียม; -**ชีวิตที่ยังมีกามควรมีคุณค่าทางจิตด้วย**,

๑๐๖๔; -**พิจารณาคุณค่าของปัจจัย** 4, ๗๕๐; -**วัดด้วย**

ตัณหา/วัดด้วยปัญญา, ๗๐๑

คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม: -**ความหมายของคุณค่าแท้-คุณค่า**

เทียม, ๖๔๖, ๑๐๓๖; -**คุณค่าแท้จริงแก่ชีวิต**, ๘๘๙, ๑๐๒๐;

เครื่องตีค่าเพื่อวัดราคา, ๖๔๖; -**วิธีคิดแบบมองคุณค่าแท้-**

คุณค่าเทียม, ๖๔๖-๖๔๗

คุณโทษ: -เกณฑ์ตัดสินดี-ชั่ว โดยพิจารณาคุณโทษต่อชีวิตต่อ บุคคล ต่อสังคม, ๒๖๒; **-วิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก,** ๖๔๒-๖๔๕

คุณธรรม, ๖๖, ๑๑๕, ๑๒๔, ๑๒๗, ๓๖๖, ๕๐๔, ๕๑๙, ๕๓๕, ๕๕๙, ๕๖๕, ๕๗๐, ๖๒๗, ๖๕๓, ๖๖๔, ๖๗๖, ๖๙๓, ๖๙๖, ๗๒๘, ๗๓๕, ๗๕๕, ๗๕๗, ๗๘๘, ๘๐๖, ๘๗๗, ๘๘๗, ๘๘๘, ๘๙๓, ๙๐๒, ๙๐๔, ๙๐๗, ๙๑๙, ๙๔๐, ๙๔๘, ๙๘๐, ๙๘๘, ๑๐๐๔, ๑๐๐๕, ๑๐๐๗, ๑๐๑๘, ๑๐๒๗, ๑๐๕๕, ๑๒๒-๑๒๔, ๕๓๘-๕๔๐, ๗๐๖-๗๐๘, ๗๑๕-๗๑๖; **-***, ๖๐๔, ๗๔๔, ๘๘๓, ๙๒๑; -คนโกรธทำลายคุณธรรมของตนเอง, ๖๕๒; **-ควรให้เทวดาช่วยมนุษย์ด้วยคุณธรรมของเทวดาเอง มิใช่ด้วยการอ้อนวอน,** ๙๕๗-๙๕๘; -ความเชื่อมั่นในคุณธรรมเป็นระดับโลกีย์สัมมาทิฐิ, ๕๘๓; -คุณธรรมของพระมหากษัตริย์หรือผู้ปกครองบ้านเมือง, ๘๗๑; **-คุณธรรมของพระโสดาบัน,** ๘๘๒-๘๘๕, ๘๙๐-๙๐๒, ๙๐๒-๙๐๓; -คุณธรรมเด่นในระดับต้นคือศรัทธา, ๖๘๒; **-คุณธรรมต่างๆของกัลยาณมิตร,** ๕๗๓; -คุณธรรมที่เป็นแก่นของอตถะ3, ๕๔๒; -คุณธรรมที่เป็นพื้นใจกับระดับแสดงออก, ๗๐๙; -คุณธรรมเป็นเครื่องกำหนดว่ามนุษย์กับเทวดาใครเหนือกว่า, ๙๕๖; -คุณธรรมเป็นปาฏิหาริย์, ๙๔๘; -คุณธรรมพื้นฐานของอารยชน, ๘๗๔, ๘๘๕; -คุณธรรมมาแทนตบะเป็นต้น, ๙๖๗; -ทรงสรรเสริญแต่ความก้าวหน้าในคุณธรรม, ๘๙๔; -เทียบมนุษย์ สวรรค์ อดาย ในแง่คุณธรรม, ๘๕๒, ๘๕๕; -ฝึกตนให้ก้าวไป ไม่ต้องรอเทวดา, ๙๖๓; -พิชิตมารหรือพรหมจะไหว้กับด้วยคุณธรรม, ๙๕๗, ๙๖๕; -มงคลความศักดิ์สิทธิ์เกิดจากคุณธรรม(๒), ๙๖๑; -ฤทธิ์อาจขัดขวางการบรรลุคุณธรรมที่สูงขึ้นไป, ๙๔๙; **-วิธีคิดแบบอุปายปลูกเจ้าคุณธรรม,** ๖๕๑-๖๕๓; -สมานัตตตาดำเนินสูงส่งมุ่งความเสมอกันโดยธรรม(๒), ๖๐๔; **-สังกิริยาเป็นวิธีหนึ่งซึ่งยอมรับได้,** ๙๖๗-๙๖๙

คุณบท: -คุณบทของพระอรหันต์, ๓๖๕; -คุณบทแห่งนิพพาน และเทียบพระธรรม, ๓๓๓

คุณประโยชน์, ๙๙๗, ๑๐๐๑, ๑๐๑๖

คุณภาพ: **-คุณภาพของจิตใจ. ดู คุณภาพจิต;** -คุณภาพของสัมมาทิฐิต่างกันแต่เริ่มถึงที่สุด, ๕๕๗; -คุณภาพทางอารมณ์อย่างใหม่เมื่อพ้นความเป็นปุถุชน, ๖๗๖; -ผลของตมทา/นันทะต่อคุณภาพของงาน, ๙๙๒, ๑๐๒๑

คุณภาพจิต, ๔๗๖, ๗๐๐, ๗๐๙, ๗๑๗, ๗๒๒, ๗๒๖, ๗๓๓, ๗๓๕, ๗๓๖, ๗๔๘, ๗๗๗, ๘๑๓, ๘๖๒, ๕๕๖-๕๕๘; **-***, ๗๔๔; -คิดอดีตอนาคตด้วยตมทาทำลายคุณภาพจิต, ๖๕๙; **-คุณภาพของจิตที่ดีงาม จิตเป็นสมานและจิตที่สมบูรณ์,** ๗๘๔-๗๘๗; -คุณภาพจิตมีผลต่อความเป็นไปทางกาย(๒), ๗๘๙; -นิรวันทำลายโพชฌงค์ส่งเสริมคุณภาพจิต, ๘๓๓; -ผลกรรมระดับคุณภาพจิต, ๒๖๙; **-โยนิโสมนสิการแบบสร้างเสริมคุณภาพจิต,** ๖๗๙; -อธิจิตตสิก

ชา/สมานคือการศึกษาด้านฝึกอบรมพัฒนาคุณภาพจิต, ๔๗๖, ๘๗๗, ๕๕๖-๕๕๘, ๘๖๙

คุณภาพชีวิต: -คุณภาพชีวิตเป็นสิ่งประสงค์ของนันทะ, ๙๗๖, ๑๐๑๖, ๑๐๒๐; -คุณภาพชีวิตเป็นสิ่งประสงค์ของนันทะ(๒), ๑๐๐๕; -ไตรสิกขาครอบคลุมการสร้างเสริมคุณภาพชีวิต, ๘๗๗; -อยู่ในความหมายของอตถะ โดยเฉพาะสัมปรายิกัตถะ, ๕๓๗, ๘๘๙

คุณลักษณะ, ๕๘๙, ๖๗๗, **ดู คุณสมบัติ;** -คุณลักษณะของโพชฌงค์ตรงข้ามกับนิรวัน, ๘๓๓

คุณวิเศษ, ๑๒๕, ๓๙๖, ๕๓๗, ๕๕๑, ๙๒๕, ๙๒๘; -ความเป็นโสดาบันเลิศกว่าคุณวิเศษภายนอก, ๙๐๐; -เป็นสิ่งประจักษ์แก่ตน ไม่ต้องเชื่อต่อพระศาสดา, ๖๐๒; -ผู้ที่ยังอวดก็คือปุถุชนที่ได้คุณวิเศษชั้นโลกีย์, ๙๒๘

คุณวุฒิ, ๙๔๐

คุณสมบัติ, ๑๐๕, ๑๔๗, ๖๓๒, ๖๔๑, ๖๖๕, ๘๒๑, ๕๗๓-๕๗๕; **-***, ๑๒๑, ๕๖๕; -การเข้าใจจรธรรมเป็นคุณสมบัติสำคัญของคน, ๖๓๗; -คนมีคุณสมบัติเสมอกัน ได้รับผลต่างกัน เพราะมีปัจจัยอื่นร่วมอีก, ๖๗๑; **-คุณสมบัติของกัลยาณมิตร,** ๕๖๙-๕๗๒; **-คุณสมบัติของบงกชิต,** ๕๗๐-๕๗๓; -คุณสมบัติของผู้บำเพ็ญเพียร, ๗๕๗; -คุณสมบัติของผู้ปฏิบัติกรรมฐานให้ได้ผลเร็ว(๒), ๘๑๐; -คุณสมบัติของผู้สอนอยู่ในหลักมีกัลยาณมิตร(๒), ๕๖๕; **-คุณสมบัติของยอดกัลยาณมิตร,** ๕๘๐-๕๘๒; -คุณสมบัติของอุบาทกที่ดี, ๙๖๐; **-คุณสมบัติที่ทำให้เป็นโสดาบัน,** ๖๓๗-๖๓๘, **ดู โสดาปัตตียังคะ;** **-คุณสมบัติพื้นฐานของอารยชน,** ๘๘๒-๘๘๕, ๙๐๒-๙๑๐, **ดู โสดาบัน;** -คุณสมบัติสูงสุดคือปัญญา, ๕๘๘; -จัดองค์ธรรมเข้าต่างหมวดตามคุณสมบัติ, ๘๒๔; -จิตที่เหมาะสมแก่งานมีคุณสมบัติ8, ๔๘๘; **-จิตที่เหมาะสมแก่งานมีคุณสมบัติ9,** ๗๘๕-๗๘๖; -พระพุทธรูปทรงเป็นฉายิ ฉานลีสสิ, ๗๙๓; -ศรัทธาเป็นคุณสมบัติสำคัญยิ่งและเด่นในระดับต้นจนถึงขั้นโสดาบัน, ๖๘๒, ๙๐๘-๙๐๙; -ศรัทธาไม่เป็นคุณสมบัติของพระอรหันต์ แต่เป็นอัสลัทธะ, ๕๘๙, ๖๐๒

คุณสมบัติเป็น: -คุณสมบัติของธรรมว่าเอหิภิกขุ, ๗๙๘ **คุณขัง(อุปมาหลุดได้ไม่ติดใจ),** ๑๐๐๖-๑๐๐๗

คุ้มครองรักษา, ๕๓๖

คุ้มครองสังขะ. ดู สังขานุรักษ์

คุ้มภัย, ๕๗๙

คุ้มครอง, ๕๓๗, ๗๒๔, ๗๓๐, ๑๐๖๓

คุ้ม, ๑๐๖๒

คุ้มบริวาร, ๘๑๕, ๘๑๗

คุ้มรอด: **-***, ๘๒๕

คู่สอง(คู่เคียง), ๖๗๔-๖๗๕

เคยชิน, ๖๒๖, ๖๖๔, ๖๔๗-๖๔๘, ๗๗๓-๗๗๕; -สร้างเคยชินใหม่แก่จิต, ๗๗๔

เคียบะ, ๑๕๑, ๖๓๖-๖๓๗

เคร่งครัด: -การปฏิบัติเคร่งครัดที่ถูกต้องและผิด, ๖๔๐-๖๔๑

เครียต, ๘๓๖, ๑๐๖๓

เครีของนุ่งห่ม(ของขีณูเตียรถีย์), ๖๗๕

เครีของปรุงของจิต, ๖๔๗, **ดู และดู สังฆาร**

เครีของผูกมัด, ๖๖๘, **ดู และดู สังโยชน์**

เครีของผูกมัด, ผูกมัด, ๑๓๓

เครีของมือ, ๕๑๖, ๕๒๗, ๖๘๑, ๕๕๑-๕๕๒

เครีของยนต์, ๑๐๑

เครีของวาง, ๖๖๑, **ดู ของขลัง, มงคล**

เครีของเล่น(ของเล่น), ๑๐๒๗

เครีของวัด: -เครีของวัดตัวของโสตาบัน, ๘๓๒; -เครีของวัด

สุขภาพจิตนิรวณโพชฌงค์, ๘๓๓; -และปุณฺณ, ๘๓๓

เครีของหมาย(ความเป็นพุทธศาสนิก), ๖๘๒

เครีของหยูกยา, ๖๖๗, **ดู ศิลานปัจฉัย, เกสัช, ยา**

เครีเลื่อนไหว(เป็นการกระทำ), ๓๗๕

เคลือบแคลง. ดู กังขา, วิจิกิจจา, สงสัย

เค้ามูล, ๕๓๘

เคารพ, ๑๒๓

เคารพ, ความ, ๕๓๖, ๖๓๖, ๘๓๗; -*, ๓๐๖; -การเคารพตามอายุ

สมาธิภาพ, ๔๔๐; -การเคารพตามอาวุโสไม่กระทบสังฆ

กรรม, ๓๒๕; -การเคารพพระรัตนตรัยอยู่ส่วนไหนของ

มรรค, ๖๘๒; -ขอบเขตความหมายและแง่ที่ควรสังเกต,

๓๒๕; -ขอบเขตความหมายและแง่ที่ควรสังเกต(อ), ๖๓๗; -

ความเคารพกับเจตนาธรรมทางสังคัม, ๓๒๒-๓๒๕; -ความ

เคารพอ่อนนุ่มจัดเป็นศีล, ๕๖๑; -การวะ, ๓๓๓; -การวะ 6,

๓๓๓; -**เคารพกรรมสิทธิ์. ดู อทินนาทาน;** -ทั้งผู้แสดงความ

เคารพและผู้รับความเคารพต่างก็เคารพกันและกัน, ๓๔๓; -

เทวดาต้องเคารพเชื่อฟังเจ้าบ้านที่มีคุณธรรม, ๕๕๖; -บุคคล

ที่ทั้งควรคบทั้งควรเคารพ, ๕๗๔; -ผลกรรม, ๒๘๕; -พึง

แยกเคารพกับแสดงความเคารพ, ๓๒๓; -ภิกษุพึงเคารพใน

อาหารบิณฑบาต, ๘๓๕; -มนุษย์กับเทวดาพึงเคารพนับถือ

กันและกัน, ๓๕๗; -มนุษย์ฝึกตนแล้ว เทพพรหมก็เคารพ

บูชา, ๘๖๔; -หลักการเคารพช่วยคานหลักฟังตน(อ), ๓๕๐

เคารพธรรม เคารพวินัย, ๓๒๐, ๓๒๓, ๓๒๕, ๓๓๑, ๓๓๓, ๓๓๔,

๓๔๐; -การกราบไหว้และเคารพกันโดยสาระก็มุ่งการเคารพ

ธรรม, ๓๔๓, ๓๒๕

เคารพสงฆ์: -เป็นเจตนาธรรมทางสังคัมของศีล, ๓๓๔; -

พระพุทธเจ้าก็ทรงเคารพสงฆ์, ๓๓๐, ๓๓๓; -พระอรหันต์

เป็นตัวอย่างการเคารพสงฆ์, ๓๖๓

เคาระะฆัง. ดู ระฆัง

เคียว, ๖๒๓

เค้านเคียง, ๕๓๔, ๘๕๕, **ดู โหสะ, พยาบาท, อาฆาต; -วิธีระงับ**

ความเค้านเคียง, ๖๕๐-๖๕๓

แคล้อย, ตัน(อุปมา): -*, ๘๓๒

แคลงใจ. ดู วิจิกิจจา, สงสัย

โค, ๑๔๐, ๑๔๓

โค(อุปมา), ๕๘๒, ๖๕๑; -*, ๕๗๓

โคจรว, ๑๔๓

โคจร(ลับปายะ เป็นต้น), ๓๖, ๕๖๖; -*, ๘๑๑

โคตวิ, ๑๕๑, ๓๑๓, ๗๔๔, ๘๔๗

โคตรฎฎฎฎ, ๔๗๓

โคถึก(อุปมาเคียบแก้แต่กาย), ๕๗๑

โคถึก., ๑๔๓

โคนไม้, ๑๔๘, ๘๑๕, ๑๐๔๖, **ดู รุกขมูล;** -กับความสงสัยกิเลส,

๖๗๕

โคบาล(อุปมาพหูสูตที่ได้แต่สอนเขา), ๕๘๒; -*, ๕๗๓

โคมัย(อุปมา), ๘๓๖-๘๓๘

โครงเรื่อง(ของ"พุทธธรรม"), ๘๗๓-๘๗๔

โครงสร้าง, ๖๔๗

โครักรกรรม, ๗๔๑, ๑๐๔๔

โคถนเลน(อุปมาช่วยคนขึ้นไม้ไต้), ๕๘๐

โควัตร, ๔๒๒

โคร. ดู กาม, ราคะ, โลภะ

โครักรรม, ๕๕๕, **ดู วิมังสา**

จนลัญญา, ๗๒

จนะ(บังอนัตตลักษณะ): -*, ๑๐๕๕

จนาวาส, ๓๓๘, ๖๖๓-๖๗๐

จนาวาสกรรมฐาน: -*, ๖๖๓

ฆ่า, ฆ่าสัตว์, ๘๓๖, ๑๐๐๐, ๗๑๘-๗๑๙; -การฆ่าไม่บาปก็มี

หรือ?, ๑๐๕๓; -**ความโลกทรพย์เป็นเหตุแห่งการฆ่าได้**

หรือ?, ๖๖๒; -ฆ่าตัวตายคืออะไร?, ๑๐๐๑; -พระฆ่าตัวตาย,

๔๓๘

ฆาตกรรม, ๗๒๖

ฆานวิญญาณ, ๒๗, ๓๐, ๑๗๑, ๕๐๖

ฆานลัมผัส, ๓๑

ฆานลัมผัสสชาเวทนา: -*, ๓๑

ฆานะ, ๒๖, ๓๐, ๑๗๑, ๓๓๐, ๕๐๖, ๖๖๖, ๖๘๕, **ดู จมูก;** -*,

๓๔, ๘๔๒

ฆานะลัมผัส, ๑๗๒

ฆานินทรีย์, ๓๖, ๔๗๐

โฆษณา, ๕๖๓, ๑๐๖๔

งตงาม. ดู งาม

งตเว้น: -งตเว้นขุกุสเพราะกลัวหรือไม?, ๕๕๗; -ศีลไม่แคบแก่

งตเว้น(อ), ๘๖๘

งมง่าย, ๑๒๖, ๒๗๘, ๓๑๖, ๔๐๘, ๔๒๓, ๕๘๗, ๕๘๘, ๖๓๖,

๖๓๗, ๗๕๓, ๘๖๕, ๘๘๔, ๙๐๔, ๙๐๗, ๙๐๘, ๙๑๐, ๙๒๑,

๙๔๑, ๙๔๓; -*, ๙๐๑; -เกี่ยวกับศีลพรต, ๔๒๒; -ภิกษุบาง

รูปอยู่ป่าเพราะงมง่าย, ๖๗๒

งอกงาม, ๑๐๖๖, ๖๘๓-๖๘๔, **ดู เจริญ, ฝึกอบรม, พัฒนา, ภาวนา, ลิกขา;** -ความงอกงามของเด็ก, ๖๗๗; -ความงอกงามทางอารมณ์และพุทธิปัญญา, ๘๖๙; -ความงอกงามแห่งปัญญาและกุศลธรรม, ๖๗๗

งาน, ๕๒๗, ๕๕๗, ๕๕๕, ๖๔๖, ๘๐๐, ๘๐๒, ๘๓๓, ๘๓๖, ๖๔๘-๖๔๙, ๗๔๔-๗๔๖, **ดู กรรม, กัมมันตะ, กิจ, จันตะ, วิริยะ, สัมมาอาชีวะ, อาชีวะ, อุฏฐานสัมปทา;** -กรรมฐาน, ๘๐๔; -คุณสมบัติกับการถูกเลือกไปทำงาน, ๖๗๒; -งานกับอิริยาบถ(อ), ๘๑๘; -งานของพระอรหันต์-เทศนา ศึกษา ปกครอง, ๓๖๙; -งานของโยนีสมนสิการ 2 ช่วง, ๖๗๖; -**งานพรวาสาภิงานบรรพชاذอย่างไหนมีผลมาก**, ๖๖๙-๖๗๐; -งานในฐานะปติโพธของกรรมฐาน, ๘๐๔; -งานเพื่องานหรืองานเพื่อผลประโยชน์, ๑๐๖๔; -งานไม่ขาดเป็นอุดมมงคล, ๗๔๕; -**จันตะและวิริยะกับงาน**, ๗๙๖-๗๙๘; -ถูกกระทบจากภาวะสงครามกาม, ๑๐๖๔; -ทบทวนความหมายของงาน(อ), ๔๐๖; -**เป็นเหตุปรารถนาให้เกียจคร้านหรือเพียรก็ได้**, ๖๔๘-๖๔๙; -ลักษณะเด่นของสมาธิคือจิตควรแก่งาน, ๗๘๕, ๘๖๘; -สติกำหนดงาน, ๗๗๐; -สมาธิช่วยให้งานมีประสิทธิภาพ, ๗๘๙; -อานาปานสติช่วยแก้กฏ, ๘๑๓; -อิทธิบาทช่วยให้ทำงานอย่างสุขและได้ความสำเร็จ, ๘๐๐

งาม, ความ: -**ความงามกับจันตะ**, ๑๐๐๑-๑๐๐๓; -คุณค่างอกงามของชีวิตเมื่อพ้นความเป็นปุถุชน, ๖๗๗; -งามในเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด, ๕๗๗, ๘๙๕; -ในดินแดนแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญา, ๘๗๘

ง่าย: -**พระพุทธเจ้าตรัสธรรมไว้ง่าย ไม่มีเงื่อนงำ**, ๖๐๑

งู, ๖๕๗, ๑๐๓๑

เงาหน้า(อุปมา), ๗๘๕-๗๘๖

เงิน, เงินทอง, ๕๒๗, ๑๐๑๓, ๑๐๒๖; -ตายเขาไปไม่ได้, ๓๒๐

เงินเดือน, ๘๘๙, ๑๐๒๑

เงียบเสียง, ๖๗๔, **ดู ป่า, สัตว์**

เงื่อนไข: -**คำสอนที่มีเงื่อนไขควรออกมาให้ชัด**, ๖๗๕; -**ผลงานไม่เป็นที่ต้องการของต้นเหา แต่เป็นเพียงเงื่อนไขให้ต้องทำงาน**, ๙๗๑-๑๐๒๒; -**วิเศษชวาท แจ้งจำแนกโดยเงื่อนไข**, ๖๖๔-๖๖๖

เงื่อนงำ: -**การตอบปัญหาที่มีและไม่มีเงื่อนงำ**, ๖๖๖; -**ธรรมทรงประกาศไว้ชัดไม่มีเงื่อนงำ**, ๖๐๑

เงื่อนปม, ๑๒๐, ๑๒๗

เงื่อนปมแห่งทุกข์, ๘๔๕

แจ้ง, แจ้งด้าน, ๖๖๗, ๖๖๐-๖๖๑, **ดู วิเศษชวาท;** -*, ๖๘๐

แจ้งเดียว-หลายแจ้ง; -หลายแจ้ง, **ดู วิเศษชวาท**

แจ้งมุม, **ดู วิเศษชวาท**

แจ้งเสีย, **ดู อาที่นวะ**

โง่ง, โง่งเถลา, โง่งเงา, ๕๕๑, ๖๗๒; -*, ๕๘๖; -**ไม่ถึงตัวใดก็ไม่เป็นใหญ่**, ๕๗๑

จงกรม, ๖๗๔, ๗๕๖; -*, ๘๑๘

จงใจ, ความ, ๙๙

จงรักภักดี, ๑๐๒๘

จตุกณัย(ฌาน), ๔๒๔, ๘๒๑

จตุกณะ(อานาปานสติ): -*, ๘๑๖

จตุตถฌาน, ๔๒๔, ๔๔๖, ๖๐๒, ๗๗๙, ๘๐๖, ๘๑๓, ๑๐๒๕, ๑๐๖๑, ๑๐๖๘, ๘๒๑; -*, ๔๕๕, ๘๙๘; -**เกี่ยวกับองค์ฌาน**, ๘๒๖-๘๒๗; -**ใช้ประโยชน์ได้อเนกประสงค์**, ๔๕๕; -**ได้จตุตถฌานแล้วบรรลุอรหัตตยังก็เป็นปัญญาวิมุต**, ๔๕๕; -**ในในคราวตรัสรู้**, ๘๕๑; -**พระพุทธเจ้าปรินิพพานเมื่อออกจากฌานนี้(อ)**, ๔๓๕; -**สมาธิในรูปฌานเป็นระดับจตุตถฌาน**, ๔๕๕, ๔๘๕; -**สุทธาวาส(อ)**, ๔๒๘

จตุตถฌานสุข, ๑๐๒๕

จตุธาตุมหาวิภูฐาน, ๘๐๖, ๘๐๗-๘๐๙

จตุมคฺค: -*, ๘๓๙

จตุมรรค(ต่างกับขัฏฐังคิกมรรคอย่างไร), ๘๓๙

จตุโวการภาพ, ๑๗๒

จน, **ดู ยากจน**

จมอยู่ในโคลนเลน(อุปมา), ๕๘๐

จมูก, ๘๕, ๓๓๒, ๓๓๓, ๔๗๑, ๗๕๐, ๗๕๕, ๗๕๗, ๗๗๓, ๘๐๑, ๑๐๒๖, ๑๐๓๐; -*, ๑๐๓๒; -**เป็นกรรมเก่า**, ๘๗๘

จร(ความหมายของ"จริยะ"): -*, ๕๓๓

จรณะ, ๔๗๕, ๘๙๑

จรต ภิภขเว จาริกิ, ๗๗๒

จรรย(=จริย), ๕๓๓

จรรยาบรรณ: -*, ๙๑๘; -**จรรยาบรรณของนักบวช**, ๕๘๐, ๗๓๔

จริง, ความ, ๕๒๖, **ดู ธรรม, สัจจะ;** -**ความจริงเปิดเผยตัวอยู่ตลอดเวลา**, ๗๗๔; -**ความจริงมีอยู่ตามธรรมดา**, ๗๕๕-๗๕๖; -**ในแดนแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญา**, ๘๗๘; -**พระพุทธเจ้าสอนความจริงที่เป็นประโยชน์**, ๘๘๗; -**วิเศษชวาท พอดี ตรง เท่าความจริง**, ๖๗๒; -**เห็นตามเป็นจริง=เห็นทั้งคุณและโทษ**, ๖๔๒-๖๔๕

จริง-เท็จ: -**ความรู้ขึ้นความเชื่อและเหตุผลยังไม่แน่**, ๕๙๓

จริต, ๖๕๓; -**กรรมฐานเหมาะกับจริต** อย่าถือตายตัว, ๘๐๙; -**ตรวจสอบจริตก่อนบอกกรรมฐาน**, ๘๐๘; -**ประเภทลักษณะทั่วไปและกรรมฐานที่เหมาะสม**, ๘๐๖-๘๐๙

จริตเสีย, ๖๗๒

จิตินสีย, ๗๕๑

จิมจิต, จิมวิภูฐาน: -*, ๓๙๔

จริย, จริยะ, ๖๘๗; -**วิเคราะห์ศัพท์พหุพจน์จริยะ(อ)**, ๕๓๓

จริยธรรม, ๑๑๒, ๑๑๕, ๑๒๔, ๑๒๗, ๔๙๐, ๕๓๓, ๕๓๑, ๗๐๔, ๘๔๔, ๘๘๕, ๘๘๘; -**กิจกรรมที่เกิดจากตัณหากับจันตะ**, ๙๘๙-๙๙๑; -**คริสต์ว่าเกิดครั้งเดียว(อ)**, ๗๑๔; -**ความดี**

ความชั่ว, ๒๔๕; -**ความแตกต่างระหว่างจริยธรรมแบบพุทธกับแบบเทวนิยม**, ๗๑๘; -**ความสำเร็จของปัจจัยทางสังคม**,

๕๒๓; -ความสุขจำเป็นสำหรับจริยธรรม, ๔๙๖, ๑๐๒๓, ๑๐๕๘-๑๐๕๙; -ความหิวเป็นกลางทางจริยธรรม, ๙๙๓, ๙๙๘; -คำกล่าวหาว่าพุทธศาสนาเป็นจริยธรรมแห่งความคิด, ๗๑๓; -**คำจำกัดความแห่งสัมพันธกับศีลธรรม**, ๕๓๕-๕๓๖; -คุณค่าทางจริยธรรมของหลักกรรมตัดสินด้วยความเพียรพยายาม, ๒๕๘; -คุณค่าทางจริยธรรมของหลักขันธ ๕, ๒๕; -คุณค่าทางจริยธรรมของหลักปฏิจลัมปะบาท, ๑๕๕; -จริยธรรมกับการปฏิบัติธรรม, ๑๐๕๘; -จริยธรรมขั้นความคิดกับขั้นปฏิบัติการ, ๗๐๙; -**จริยธรรมความหมายกว้างกว่าศีลธรรม**, ๕๓๕-๕๓๖; -จริยธรรมคือการใช้กฎธรรมชาติให้เป็นประโยชน์, ๕๓๔; -จริยธรรมในดินแดนกิจกรรมทางจิตปัญญาของมนุษย์, ๘๗๘; -จริยธรรมพูดตามสมมติลัจจะ, ๑๖๕; -จุดหมายของจริยธรรม, ๕๓๖, **ดูตัดละ**; -ในพุทธศาสนา พัฒนาการทางกายไม่แยกจากจริยธรรม(อ), ๘๖๙; -ในพุทธศาสนา สัจธรรมโยงถึงจริยธรรมเสมอ, ๕๐๑; -ในภาษาไทยจริยธรรมยังมีความหมายลึกลับ, ๕๓๕; -ปัญหาทางจริยธรรมตอบง่ายด้วยวิภาษวิธี, ๘๗๘; -**ผลทางจริยธรรมของต้นหากับฉันทะ**, ๙๙๐-๙๙๒; -พรหมจรรย์=จริยธรรมประเสริฐ=พุทธจริยธรรม, ๕๓๔, ๘๙๕; -พระโสดาบันมีความเข้มแข็งทางจริยธรรม, ๘๘๘, ๙๐๓, ๙๑๑, ๙๕๗, ๙๖๕; -พุทธธรรมอาจจัดแยกเป็นศีลธรรมและจริยธรรม, ๑๐; -มรรค=จริยธรรมทั้งหมด, ๕๒๕, ๘๕๓, ๘๖๗; -**มรรคในฐานะพุทธจริยธรรม**, ๕๓๒-๕๓๖; -ระบบจริยธรรมพุทธว่า กายวาจา สัมพันธกับใจ, ๗๑๕; -ลักษณะการปฏิบัติหน้าที่ของสติ, ๗๖๓; -วิเคราะห์ศัพท์และความหมาย, ๖๘๗, ๕๓๓-๕๓๔; -สติหรืออัมปะบาทในแง่จริยธรรม, ๗๕๙, ๗๖๓; -**สรุปจริยธรรม**, ๑๑๕๔; -สังกิริยาแสดงว่าจริยธรรมยังมั่นคงในสังคม, ๙๖๙; -อัตราและอนัตตาในแง่จริยธรรม, ๔๔๐

จริยศึกษา, ๕๓๓
 จริยา, ๗๖๑; -*, ๕๓๓
 จริยา(คู่กับจิต), ๗๙๒, ๘๐๓; -ตรวจสอบจริยาก่อนบอกกรรมฐาน, ๘๐๘
 จริยาวัตร, ๙๕๑
 จอกแทน, ๖๕๑, ๗๘๖
 จองจำ, ๘๖, ๗๒๕
 จองล้างภายใน, ๒๖๔
จองแจ, ๖๕๖-๖๕๗
 จอมปลวก, ๗๓๐
 จักขุ, ๑๐๙
 จักขุ, จักขุ, ๒๖, ๒๗, ๓๐, ๑๗๑, ๒๖๔, ๓๙๓, ๕๐๖, ๕๒๕, ๕๔๑, ๕๕๖, ๖๓๒, ๖๖๖, ๖๘๙, ๗๕๕, ๗๘๓, ๘๘๓, ๘๘๔, ๘๗๙; -*, ๓๔
 จักขุทรี, ๓๖, ๔๗๐, ๗๕๕
 จักขุประสาท, ๔๗๗

จักขุวิญญาณ, ๒๗, ๓๐, ๑๗๑, ๓๓๑, ๔๖๕, ๔๗๗, ๕๐๖, ๖๓๒, ๘๔๑, ๘๗๙
 จักขุสัมผัส, ๓๑, ๑๗๒, ๔๖๕, ๘๔๑
 จักขุสัมผัสสชาเวทนา: -*, ๓๑
 จักกร(ในรอยพระพุทธรูป), ๘๗๐
 จักกร(สำหรับสังหาร), ๘๘๖
 จักกรแก้ว, ๑๐๒๗
 จักกรพรต, ๕๔๗; -*, ๘๙๙; -**ตัวอย่างสุขอย่างเยี่ยมของมนุษย์**, ๑๐๒๗-๑๐๒๘; -มีหน้าที่จนเจือคนยากไร้, ๗๓๓; -โสดาปัตติผลเลิศล้ำกว่าความเป็นจักรพรรดิ, ๘๘๖
จักกรวรรตวิตร, ๕๔๗, ๗๕๓, ๘๗๑
 จักกรวาล, ๙๑๑, ๙๕๒, ๙๕๗
 จักขุ, ๒๓๓, **ดู จักขุ**
 จันฑาล, ๒, ๑๔๑, ๔๘๙
 จัดการ, ๖๓๑, ๗๔๑, ๘๗๓, ๑๐๔๔
 จัดหมวดหมู่, จัดประเภท, ๖๒๙
 จันฑ์แดง(อุปมา): -*, ๘๓๒
 จันฑ์, ๓๓๘, ๓๔๒, ๘๐๑, ๘๒๐, ๘๒๗, ๘๘๖, ๙๔๕
 จับผิด: -*, ๕๘๖
 จับหลักจับประเด็น: -*, ๖๘๐
 ชาติสัมปะทา, ๕๓๘, ๗๔๒, ๙๑๒; -*, ๕๘๗
 ชาติ, ๒๒๖, ๒๗๕, ๕๖๙, ๕๗๒, ๕๗๓, ๗๔๑, ๘๐๕, ๘๘๒, ๘๘๓, ๘๘๕, ๘๙๙, ๙๐๐, ๙๒๙, ๑๐๔๔, ๘๘๖-๘๘๘, ๘๙๑-๘๙๒; -*, ๒๔๒, ๕๘๗; -ความหมายสำหรับอุปาสก, ๙๐๐
 ชาติานุสติ, ๘๐๕, ๘๐๗-๘๐๘
 ชาติมหาชาติ, ๓๔๐; -*, ๙๕๒
 จาริก(คุกก), ๒๒๙
 จาริก, ๔๐๕, ๕๓๒, ๕๓๓, ๕๙๐, ๕๙๒; -ภิกษุจาริกไปรูปเดียวในทางที่ผิดก็มี, ๖๖๔; -ให้ภิกษุจาริกไปเพื่อพูน, ๗๙๒
 จาริก, จาริกคิลา(อโศก), ๗๕๓; -*, ๗๕๓
 จำ. **ดู สติ, สัญญา**; -*, ๗๖๓
 จำ, ความ, ๑๐๕
 จำแนก(วิภังขวา), ๖๒๙, ๖๓๒, ๖๖๑-๖๖๖
 จำแนกแจกธรรม, ๗๕๗
จำแนกตอบ. ดูวิภังขวา
 จำพรรษา, ๘๑๔
 จำเพาะตน(รู้ประจักษ์ เลขขั้นศรัทธา), ๖๐๑
 จำเลย, ๗๗๐, ๘๓๓
 จำหมาย, ความ, ๗๒
 ใจ, ๑๓, ๒๕, ๔๑, ๖๘, ๑๐๑, ๑๐๕, ๒๔๕, ๒๘๙, ๔๗๖, ๔๘๔, ๔๙๗, ๕๗๙, ๕๙๑, ๕๙๙, ๖๒๔, ๖๕๐, ๖๖๒, ๖๖๘, ๖๗๓, ๖๘๖, ๖๘๙, ๗๐๒, ๗๑๐, ๗๔๗, ๗๕๖, ๗๖๓, ๗๖๗, ๗๖๘, ๗๗๐, ๘๑๔, ๘๒๔, ๘๒๖, ๘๓๓, ๘๓๙, ๘๖๐, ๘๖๒, ๘๓๓, ๙๖๕, ๑๐๐๙, ๑๐๒๕, ๑๐๔๗, ๙๗๘-๙๘๐, ๑๐๑๖-๑๐๑๗,

๑๐๒๘-๑๐๒๙; -ก่อบัญญาเกิดโรคจิต เพราะทำงานด้วย
 ตัณหา แต่สุขภาพจิตดีเมื่อทำงานด้วยฉันทะ, ๙๙๒; -ก่อบ
 ัญญาเกิดโรคจิต เพราะทำงานด้วยตัณหาแต่สุขภาพจิตดี
 เมื่อทำงานด้วยฉันทะ, ๑๐๐๘; -ก่อบัญญาเกิดโรคจิตเพราะ
 ทำงานด้วยตัณหา แต่สุขภาพจิตดีเมื่อทำงานด้วยฉันทะ,
 ๑๐๒๐; -กายจิตสัมพันธ์ถึงขั้นจิตช่วยกาย(๑), ๗๘๙; -**กาย
 หน้อย จิตฟุ้งซ่าน กายสงบ จิตตั้งมั่น**, ๗๘๑-๗๘๒; -**การ
 แก้นิสัยความสงสัยสมเคยชินของจิต**, ๖๔๗-๖๔๘; -การชำระ
 จิตมีความสำคัญในการแก้ปัญหา, ๘๗๒; -การตั้งจิตในการ
 ฟังธรรม(๑), ๕๘๖; -การตั้งจิตในการแสดงธรรม, ๕๗๘; -
 การตั้งจิตไว้ผิดเป็นเหตุแห่งกรรมชั่วตั้งจิตไว้ชอบเป็นเหตุ
 แห่งกรรมดี, ๖๒๐; -การเตรียมจิตให้พร้อมที่จะฟังอธิบาย
 ด้วยการฟังอนุพุทธิกถา, ๘๔๖; -**การทำจิตให้เป็นสมาธิ
 และพัฒนาเป็นขั้นๆ**, ๗๘๑-๗๘๒; -การปฏิบัติต่อจิตใน
 การเจริญสมาธิ, ๘๑๖, ๘๓๖-๘๓๘; -กำหนดจิตด้วยจิต,
 ๕๙๙; -**เกือกกลแก่จิตแก่คุณภาพจิต. ดู กุศล**; -ความขัดแย้ง
 ในจิตใจเพราะกามสุข, ๑๐๕๕; -คำสอนด้านจิตและปัญญา
 เป็นด้านใน, ๘๗๐; -จิต89หรือ121, ๒๗; -**จิตกับผลเสียที่
 เกิดจากนิวรรณ์**, ๗๘๓, ๗๘๔-๗๘๖; -จิตขณะบรรลุมรรค
 ผล, ๔๘๖; -จิตจะเป็นสมาธิต้องอาศัยอาหารให้กายมีกำลัง
 (๑), ๔๕๑; -**จิตที่เป็นสมาธิสมบูรณ์ขึ้นฉับพลันหรือจิตที่ควร
 นำไปใช้งานมีองค์คือคุณสมบัติ**, ๗, ๔๔๑, ๔๕๑, ๔๕๖,
 ๗๘๔; -จิตที่มีตบใจไม่ยอมไปเพื่อเพียร, ๕๙๖; -จิตที่สติ
 ทำกิจสมณะและวิปัสสนา, ๗๗๖; -**จิตในความหมายของ
 กรรมฐาน**, ๘๐๔-๘๐๕; -**จิตในความหมายของสมาธิ**,
 ๗๗๙-๗๘๐; -จิตในจิต และจิตในจิตภายนอก, ๗๖๘; -*,
 ๗๖๗; -จิตในเรื่องสติปัญญาและการเป็นจุดที่กำหนดของ
 สติ, ๗๕๙, ๗๖๗, ๗๖๕-๗๖๖; -จิตในเวลาที่สติและโยนิโส
 มนสิการทำงานในวิปัสสนา, ๗๗๘; -จิตเป็นกรรมนี้, ๗๘๙,
ดู กัมมเนยะ, ครอบงำ; -จิตเป็นสมาธิขณะตรัสรู้
 และหลุดพ้นแล้ว, ๘๕๑; -จิตเป็นสมาธิอาศัยสุขและสืบจาก
 โยนิโสมนสิการได้, ๖๒๑; -จิตผ่องใสไปสุดติ, ๙๒๙; -จิตพ้น
 จากขาสวะมีใช้ด้วยปรารถนาเขา, ๓๑๘; -จิตไม่ตั้งมั่น
 รุ่นวาย, ๖๗๓; -จิตไม่ถูกอารมณ์ครอบงำที่ตั้งมั่น, ๔๖๙; -
 จิตและปัญญา, ๑๐๐๗; -จิตและปัญญาในกระบวนการ
 ศึกษาหรือพัฒนาคน, ๘๗๘; -**จิตหลุดพ้น ความหลุดพ้น
 ของจิต. ดู เจโตวิมุตติ**; -ใช้ปัญญาชำระจิต, ๑๐๐๘; -ได้สุข
 อย่างใดก็ตาม จึงพึงเป็นอิสระ ไม่หมกมิด, ๑๐๖๐; -ถ้าไม่มี
 ทางออกสำหรับผู้ผิดหวังจากกามสุขจะเกิดปัญหาจิตอย่าง
 หนัก, ๑๐๖๕; -**ทำจิตให้บริสุทธิ์ ชำระจิต. ดู ปัญญา, สจิตตป
 ริโยหปะนะ, อธิปัญญาสิกขา**; -นิวรรณ์ทำลาย โภชนงค์
 ส่งเสริมสุขภาพจิต, ๘๓๓; -**ในอนาคตภิกษุจักมิได้อบรมจิต**
 , ๖๕๗-๖๕๘; -บำเพ็ญเพียรทางจิต, ๑๐๒๓; -ประโยชน์ของ
 การมีจิตปสาธา(๑), ๙๒๐; -ปัญญาที่ทำให้หลุดพ้น=
 วิปัสสนา, ๗๗๖; -ปัญญาปฏิบัติให้หลุดพ้น, ๗๘๗; -ปัญหา

ทางจิตจากปฏิกิริยาต่อกาม, ๑๐๖๖; -ผลสำเร็จทางจิตชวน
 ให้หลงผิดเป็นนิพพาน, ๔๙๕; -ผลสำเร็จอย่างสูงทางจิต
 (อภิปัญญา), ๗๘๘; -ผู้บวชแล้วถ้ายังไม่บรรลุสุขประณีต
 ก็เลยยอมครอบงำจิตได้, ๑๐๒๔; -**ฝึกอบรมจิต. ดู จิตตวิ
 สุทธิ, ภาวนา, สมณะ, สมาธิ, อธิจิตตสิกขา**; -พระพรหมีที่มี
 ขำนาจเหนือจิต, ๓๙๗; -ภาวะจิตเมื่อมีฉันทะต่อธรรมชาติ,
 ๑๐๐๒, ๑๐๒๐; -เมื่อจิตและปัญญาหลุดพ้นเป็นอิสระ,
 ๘๖๒, ๘๗๖; -เมื่อมีสุข จิตก็เป็นสมาธิ(สุขเป็นปทัฏฐานของ
 สมาธิ), ๑๐๒๓, ๗๙๕-๗๙๖; -เมื่อมีสุขจิตก็เป็นสมาธิ(สุข
 เป็นปทัฏฐานของสมาธิ), ๖๒๑; -ยึดจิตเป็นอัตตา, ๔๙๗; -
 ยึดจิตเป็นอัตตา(อ.), ๒๕; -**รักษาจิตด้วยสติ 4 สถาน**,
 ๗๖๐-๗๖๒; -**รู้จิตในเจโตปริยญาณ(๑)**, ๗๖๘; -เข้าจิตให้
 เพียร, ๗๕๕; -ลักษณะของจิตที่ตั้งงาม จิตเป็นสมาธิ และจิต
 สมบูรณ์ของพระอรหันต์, ๔๔๑, ๗๘๔-๗๘๗; -ลักษณะของ
 จิตที่ตั้งงาม จิตเป็นสมาธิและจิตสมบูรณ์ของพระอรหันต์,
 ๔๕๑; -ลักษณะบางของจิตที่ขบขมดีแล้ว, ๖๔๔,
 ๗๐๘; -สภาพจิตในการเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน, ๖๕๕; -
 สมาธิหรืออภิจิตตสิกขาฝึกปรีโสสมรรคภาพและคุณภาพจิต,
 ๔๗๖, ๗๑๖, ๕๕๖-๕๕๘, ๘๖๙; -สัมมาสมาธิมุ่งทำจิตให้
 เหมาะเป็นที่ยึดธรรมทั้งหลายมาทำงานร่วมกันเพื่อบรรลุ
 จุดหมาย, ๘๓๘; -สุขจากการพิจารณาจิตที่หลุดพ้น,
 ๑๐๖๗; -สุขประณีตอาศัยจิตสงบ, ๑๐๓๕; -เสวยสุขโดยไม่มี
 วิต 7 วัน(นิโรธสมาบัติ), ๗๙๑; -**องค์มรรคทั้งหมดเกิด
 พร้อมในขณะจิตเดียวกัน**, ๘๓๓-๘๓๔; -องค์มรรค
 ทั้งหมดเกิดพร้อมในขณะจิตเดียวกัน(๑), ๔๔๗; -อุปมาจิต
 ไม่ชุ่มน้ำและจิตเป็นสมาธิ, ๗๘๗; -อุปมาจิตไม่ชุ่มน้ำและ
 จิตเป็นสมาธิ(๑), ๗๘๖

จิตการุณย์, ๖๕๒
 จิตเขว, ๔๔๗
จิตควรแก่การงาน. ดู ควรแก่การงาน
 จิตใจ, ๒๔๕, ๕๕๖, ๕๖๖, ๕๖๙, ๕๗๓, ๕๗๖, ๕๘๔, ๖๒๒,
 ๖๕๙, ๖๘๓, ๗๒๒, ๗๒๖, ๗๓๔, ๗๔๘, ๗๕๗, ๗๗๐,
 ๘๓๓, ๘๓๗, ๘๔๐, ๘๔๕, ๘๕๕, ๘๗๗, ๕๓๘-๕๔๐, ๕๕๕-
 ๕๕๓, ๖๕๔-๖๕๕, ๗๑๔-๗๑๗, ๘๖๑-๘๖๒, ๘๖๗-๘๖๙,
ดู จิต; -การให้ผลของกรรมในระดับจิตใจ, ๒๖๙; -**กินใช้
 ทรัพย์ แต่จิตใจเป็นอิสระ**, ๖๗๒; -ยึดจำกัดติดตันของ
 ฤทธิ์และเทวดา, ๙๕๒, ๙๕๕; -คนที่ประพฤติดีทั้งกายวาจา
 จิตใจก็ปลอดโปร่งผ่องใสเป็นคนน่าเลื่อมใสรอบด้าน, ๖๕๑;
 -คนมีใจอิสระไม่คิดเอาไม่คิดเป็น ทำดีเล็กน้อยก็เป็นสัมมา
 ปฏิภา, ๕๑๗; -ความเจริญของกาม/คุณค่าทางจิตใจ,
 ๕๓๗, **ดู สัมปรายิกัตถะ**; -**ความเป็นอิสระทางจิตใจของ
 ผู้สอน**, ๕๗๙-๕๘๐; -คุณค่าของทรัพย์ในดำเนินจิตใจ, ๗๓๖;
-จริยธรรมคลุมการปฏิบัติทางจิตและปัญญาทั้งหมดด้วย,
 ๕๓๔-๕๓๖; -จิตใจกว้างขวางยิ่งใหญ่(พรหม), ๗๐๗; -
 จิตใจของผู้คร่ำครึมั่นในพระรัตนตรัยยอมแข็งแรงเหมือนมี

สุภาพดี, ๘๖๕; -จิตใจของพระอรหันต์, ๓๘๘; -จิตใจได้
 ประโยชน์หรือโทษจากการรับรู้, ๖๗๖; -จิตใจที่มีศรัทธา
 สัมพันธ์กับความประพฤติ, ๕๑๙; -จิตใจในการทำงานของ
 ไตรสิกขา, ๕๕๕; -จิตใจเป็นอิสระจะไม่หวังพึ่งฤทธิ์และ
 เทวดา, ๙๖๐; -จิตใจเป็นอิสระด้วยปัญญา, ๓๖๔; -จิตใจไม่ขุ่น
 มัวจึงจะรู้ประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่นเป็นต้น, ๕๔๐; -
 ตรวจจสบกษากว่ามิโลภะ โทสะ โมหะครอบงำจิตหรือไม่,
 ๕๙๕; -ทางสายกลาง ไม่เอียงสุดทางด้วยจิต, ๕๒๗; -ธรรม
 เน้นที่จิตใจ วินัยเน้นที่ระบบ, ๘๗๘; -**ปัจจัยการแห่งกรรม
 ระดับจิตใจ**, ๘๗๖; -ผลของโยนิโสมนสิการและอโยนิโส
 มนสิการต่อชีวิตจิตใจ, ๖๒๓; -ผลสำเร็จทางจิต=สัมปราย
 กัตถะ, ๕๓๗; -พุทธศาสนาสอนให้แก้ปัญหาเศรษฐกิจและ
 สังคมที่ในจิตใจเท่านั้นหรือ, ๘๗๐; -ภิกษุเป็นผู้นำทางจิตใจ,
 ๙๖๓; -โยนิโสมนสิการช่วยให้บุคคลติดต่อกับโลกอย่าง
 ถูกต้องทางจิตใจ, ๖๗๖; -ฤทธิ์ขัดขวางการทำใจให้บริสุทธิ์,
 ๙๔๙; -ศีลธรรมไม่มุ่งลึกลงจิตและปัญญา, ๕๓๕; -สติช่วย
 ให้จิตใจโปร่งเบาเป็นอิสระ, ๗๖๔, ๗๖๘; -สติเป็นที่พึ่งของ
 ใจ, ๘๓๐; -**สภาพของจิตใจที่ปล่อยไปตามกระบวนการรับรู้
 ที่ตีแผ่ครอบงำ**, ๗๗๒-๗๗๔; -**สภาพจิตใจที่มีสติกำกับ**,
 ๗๗๓-๗๗๕; -**สมาธิในชีวิตประจำวันช่วยให้จิตใจผ่อนคลาย
 คลายสุขสบาย**, ๗๘๘; -ให้ประสบการณ์เป็นประโยชน์อย่าง
 เดียวไม่เกิดพิษภัยแก่จิตใจ, ๗๘๘

จิตใจไว้เขตแดน, ๕๘๑, ๖๔๓, ๑๐๔๙

จิตตกำมัมมัญญา, ๒๗

จิตตนิยาม, ๒๓๖, ๒๓๗, **ดู จิตนิยาม**; -*, ๖๓; -จิตนิยามกับ
กรรมนิยาม, ๒๔๖

จิตตปัสสัทธิ, ๒๗, ๘๓๖, ๘๓๔-๘๓๕

จิตตปาคุญญา, ๒๗

จิตตภาวนา: -*, ๕๔๖

จิตตมุตฺตา, ๒๗

จิตตลหุตฺตา, ๒๗

จิตตวิสุทธิ, ๔๗๖, ๖๓๙

จิตตสมาธิ, ๗๙๖, ๗๙๙, ๑๐๑๑, ๘๐๑-๘๐๒; -*, ๔๖๑

จิตตสังขาร, ๑๗, ๑๗๑, ๘๑๕

จิตตสัมปทา, ๕๖๐

จิตตยะ(อิทธิบาท), ๗๙๖, ๘๐๑, ๑๐๑๑; -วิธีทำให้เกิดสมาธิด้วย
จิตตยะ, ๘๐๐, ๗๙๘-๗๙๙

จิตตั้งมั่น. ดู สมาธิ

จิตตัสสัคคตา, ๗๗๘-๗๘๐

จิตตานุปัสสนา, ๘๑๕, ๘๓๗

จิตตชุกตา, ๒๗

จิตเต จิตตานุปัสสนา, ๔๖๑, ๗๕๙

จิตเตกัคคตา: -*, ๔๓๐, ๔๔๔

จิตเตจิตตานุปัสสนา, ๗๖๕

จิตนิยาม, ๑๖๒; -*, ๖๙๙

จิตนัลลย, ๖๗๗, ๗๗๔

จิตนุมนวล. ดู ควรแก่การงาน,สมาธิ

จิตปัญญา, ๑๑๔

จิตไปสูงไปวิเศษ, ๘๙๙

จิตพร้อมด้วยองค์ ๘, ๔๕๑, ๔๕๖, ๔๘๔, ๗๘๔

จิตพลาณ, ๑๐๖๒

จิตแพทย์, ๗๖๙

จิตฟุ้งซ่าน(เหตุหนึ่งที่อยู่ป่า), ๖๗๒

จิตภาวนา, ๔๔๘, **ดู จิตตภาวนา**

จิตมั่นชอบ. ดู สัมมาสมาธิ

จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว. ดู สมาธิ, เอกัคคตา, จิตเตกัคคตา

จิตไร้สำนึก(กลัว), ๔๐๐

จิตว่าง, ๑๐๕๑

จิตวิเคราะห์, ๗๖๙

จิตวิทยา, ๒๗๗, ๕๐๐, ๖๗๒; -*, ๑๐๑๖

จิตวิสุทธิ, ๗๘๗, **ดู จิตตวิสุทธิ**

จิตสำนึก, ๑๒๕, ๖๓๑

จิตสุดท้าย. ดู จริมจิต

จิตหลุดพ้น. ดู เจโตวิมุตติ, อรูปาเจโตวิมุตติ

จินตนาการ, ๗๖๘

จินตนาการ(ให้มีพระเจ้าผู้สร้าง), ๑๐๗

จินตตามยปัญญา, ๔๖

จิวรที่คหบดีถวาย, ๖๗๓

จิวรภิกษา, ๓๖๗

จิวรลีครา: -*, ๓๖๘

จิวราริมุต: -*, ๔๓๓

จุดชนวน, ๕๘๕

จุดเชื่อม, จุดเชื่อมต่อ: -บุคคลกับโลก, ๖๗๖; -**ปัจจัยทางสังคม
กับปัจจัยภายในตัว**, ๕๘๔-๕๘๖

จุดตั้งต้น, จุดแยก(โยนิโส๒แบบ), ๖๕๓

จุดหมาย, ๑๑๒, ๑๑๓, ๑๑๘, ๕๑๔, ๕๒๙, ๕๕๗, ๕๕๘, ๕๖๙,
 ๕๘๗, ๖๕๕, ๗๑๖, ๗๓๓, ๗๔๔, ๗๔๙, ๗๕๑, ๗๖๔, ๗๗๒,
 ๘๐๐, ๘๐๒, ๘๒๕, ๘๓๘, ๘๔๑, ๘๕๓, ๘๕๕, ๘๕๗, ๘๖๖,
 ๘๖๙, ๖๔๒, **ดู อัถณะ, อรรถะ: -ของชีวิตมิใช่กามสุข แต่มี
 ๓ ชั้น**, ๕๓๖-๕๔๓; -ของชีวิตมิใช่กามสุข แต่มี ๓ ชั้น,
 ๑๐๕๖; -ของชีวิตมิใช่กามสุข แต่มี ๓ ชั้น, ๕๘๓; -**ของพุทธ
 จริยธรรม**, ๕๓๔-๕๔๓; -ของศรัทธา, ๖๘๑; -ของศีลธรรม
 แคนต้นกว่าของจริยธรรม, ๕๓๕; -ขาดศรัทธาเป็นอุปสรรค
 ต่อการก้าวสู่จุดหมาย, ๕๙๖; -ความสัมพันธ์กับการปฏิบัติ,
 ๘๖๓; -ความหมายของสิกขาสมบุรณ์เมื่อต่อด้วยจุดหมาย,
 ๕๔๖; -จุดหมายของสมาธิ=ยถาภูตญาณทัศนะ, ๗๘๗,
 ๘๒๕; -**จุดหมายคือนิโรธ**, ๖๓๔-๖๓๕; -**จุดหมายชีวิตกับวิธี
 ดำเนินชีวิตผ่อนให้สอดคล้องกัน**, ๕๓๙-๕๔๐; -**ฉันท์เป็น
 แรงชักนำไป**, ๗๙๖-๗๙๘; -**ตัวอย่างจุดหมายของข้อธรรม
 ต่างๆ**, ๖๓๘-๖๓๙; -แต่ศรัทธาอย่างเดียวไม่พอให้ถึง

จุดหมาย, ๖๐๑; -ในความหมายของอรรถ, ๖๓๖; -บางที
ศรัทธาแรงถึงเร็วกว่าปัญญามาก, ๕๙๖; -เป็นสัจฉิ
กาตัพพรหม, ๕๕๕; -โยนิโสมนสิการนำสู่จุดหมายของ
พุทธธรรม, ๖๑๙; -รู้เข้าใจจุดหมายจึงจะได้ทางสายกลาง,
๖๔๐, ๕๒๕-๕๒๗; -สมาธิเป็นวิธีการ ไม่ใช่จุดหมาย,
๗๙๒; -สัมพันธ์กับความเป็นอุปกรณ์แห่งธรรม, ๕๓๑-
๕๓๒; -อาศัยศรัทธาแสดงว่ายังไม่ถึงจุดหมาย, ๕๕๘

จุดหมายสูงสุด, ๗๑๕, ๗๔๕, ๘๓๑, ๘๓๒, ๘๖๗; -ของ
พระพุทธศาสนา=อภิปาเจโตวิมุตติ, อาสวักขยญาณ,
๗๙๐, ๘๒๒-๘๒๓; -ของพระพุทธศาสนาเป็นสุขและถึง
ด้วยสุข, ๑๐๒๓, ๑๐๕๙-๑๐๖๑; -ต้องถึงด้วยโยนิโส
มนสิการ, ๕๕๕; -ต้องอาศัยแรงจูงใจ, ๑๐๒๑; -ปัจจัย
แวดล้อมสำคัญในการเข้าถึงจุดหมายสูงสุด, ๗๕๗; -
สัมมาทิฐิวิชชิตโลกุตรระจิงให้ถึง, ๕๕๓

จุดหมายแห่งชีวิตประเสริฐ, ๑๐๔

จุดอ่อน: -ลักษณะอ่อนอ่อนโยนผ่อนตามเป็นจุดอ่อนของพุทธ
ศาสนาหรือมีจุดยืนอย่างไร. ดู อาทีนวะ; -ลักษณะอ่อน
อ่อนโยนผ่อนตามเป็นจุดอ่อนของพุทธศาสนาหรือมีจุดยืน
อย่างไร(อ), ๖๖๑

จติ, ๒๑๓, ๓๓๙, ๔๔๒, ๔๖๒, ๘๒๓, ๘๕๑, ๙๕๓, ดู
จุดปฐาตญาณ, นิพพาน; -*, ๙๕๔

จติจิต, จติวิญาณ: -*, ๘๑๕

จุดปฐาตญาณ, ๓๗๒, ๔๑๙, ๔๕๑, ๔๕๔, ๘๒๓, ๘๕๑; -*,
๔๕๒; -จำเป็นสำหรับการบรรลุนิพพานหรือไม่, ๔๔๒

จุฬศีล: -*, ๗๓๔

จุฬีสถาบัน, ๔๗๗; -*, ๘๘๖

เจตจำนง, เจตน์จำนง, ๒๓๘, ๗๑๕, ดู เจตนา

เจตนาคติ, ๗๐๓

เจตนา, ๖๙, ๑๖๓, ๑๗๑, ๑๗๒, ๒๓๘, ๒๔๐, ๒๔๙, ๒๕๕,
๒๗๗, ๔๙๔, ๖๗๐, ๖๗๒, ๗๐๐, ๗๒๓; -*, ๔๔๔, ๗๑๔; -
กับกรรมในช่วงกว้างไกล, ๒๗๕; -ความหมาย ความสำคัญ
ความเป็นตัวนำในสังขารและการทำกรรม, ๑๗, ๒๓; -
ความหมาย ความสำคัญ ความเป็นตัวนำในสังขารและการ
ทำกรรม(อ.), ๑๗๑; -เจตนา ๖หมวด, ๒๗; -เจตนาเจตสิก,
๒๗; -เจตนาเป็นกรรม, ๒๔๐, ๒๕๖, ๓๑๖; -เจตนามีใน
ฉาน, ๘๒๗; -เป็นเกณฑ์ตัดสินกุศล/อกุศล, ๒๖๑; -เป็น
สาระของกรรมนิยาม, ๒๕๕; -เป็นสิ่งสำคัญในศีล เป็น
สาระของศีลและกำหนดโทษมากน้อยในการละเมิดศีล
, ๗๒๗, ๗๑๔-๗๑๗; -เป็นสิ่งสำคัญในศีลเป็นสาระของศีล
และกำหนดโทษมากน้อยในการละเมิดศีล, ๗๒๒

เจตนาจรณ(เวรมณี). ดู ศีล

เจตนารมย์ทางสังคมของศีล, ๘๗๔, ๙๑๔-๙๔๐; -จะต้องนำมา
จัดสังคมคฤหัสถ์ชาวพุทธปัจจุบัน, ๙๓๗; -โทษของการไม่
เข้าใจ, ๙๓๔-๙๓๗; -สรุปสั้น, ๙๒๙, ๙๓๔

เจตสิก, ๒๖, ๔๑, ๖๙; -*, ๑๓, ๔๔๗; -ความหมายหนึ่งในศีล
(อ), ๗๒๒; -นันทะในฐานะเจตสิก, ๙๗๙; -นามกาย=กอง
เจตสิก(อ), ๗๘๓; -ในความหมายของสมาธิ, ๗๗๙; -ใน
ฉานสมาบัติ(อ), ๔๔๔

เจตสิกสุข, ๑๐๖๗

เจโตปริยญาณ, ๔๑๙, ๔๕๔, ๗๙๐, ๘๒๓, ๙๔๖; -*, ๔๕๒,
๗๖๘

เจโตวิถี, ๓๙๗

เจโตวิมุต, ๔๑๗

เจโตวิมุตติ, ๑๒๔, ๒๐๐, ๓๖๒, ๓๙๙, ๔๒๗, ๔๒๘, ๔๗๑,
๔๙๐, ๕๖๑, ๗๑๑, ๗๘๘, ๘๓๔, ๘๘๖, ๘๙๓, ๑๐๑๒; -*,
๔๑๑, ๕๕๘; -ความเข้าใจผิดเกี่ยวกับเจโตวิมุตติ(อ), ๔๕๕;
-ความหมาย, ๔๒๙; -ความหมาย(อ), ๘๓๔; -เป็นเครื่อง
กำหนดความแตกต่างระหว่างปัญญาวิมุตติกับอุกัทธาควิมุต
, ๔๗๔; -ผลของสมณะ, ๓๓๐; -อภิปาเจโตวิมุตติ, ๔๕๓,
๔๖๐, ๕๓๒, ดู อภิปาเจโตวิมุตติ

เจโตวิภูฏ: -*, ๓๖๘

เจโตสมณะ: -*, ๔๔๖

เจโตสมาธิ, ๙๔๗

เจ็บไข้, ความ, ๘๖, ๑๔๓

เจ็บไข้, เจ็บป่วย, ๖๕๖, ๗๕๘, ๗๘๙, ๘๐๔, ๘๖๕, ๑๐๐๕,
๑๐๔๖, ๖๕๐-๖๕๑

เจรจาขอ. ดู สัมมาวาจา

เจริญ, ๑๑๗, ๑๒๐, ๑๒๕, ๑๓๘, ๑๔๙

เจริญ, เจริญก้าวหน้า, เจริญออกงาม, ๕๓๕, ๕๙๕, ๕๙๖, ๘๐๐,
๖๘๓-๖๘๔, ดู พัฒนา, ภาวนา; -คนและสิ่งต่างๆควรเสพ
หรือไม่อยู่ที่ทำให้กุศลธรรมและอกุศลธรรมเจริญหรือเสื่อม
, ๖๖๔, ๖๖๗-๖๖๙; -ความเจริญออกงามของเด็ก, ๖๗๗; -
ความเจริญออกงามแห่งปัญญาและกุศลธรรม, ๖๗๗; -
ความเจริญที่ควรสร้าง/ไม่ควรสร้าง, ๒๖๐; -ธรรมที่ให้เจริญ
อย่างเดียว ไม่เสื่อมเลย, ๓๓๖

เจริญกรรมฐาน, การ, ๖๘

เจริญใจ, ๕๖๓, ๘๘๘

เจริญปัญญา. ดู พัฒนาปัญญา, ภาวนา, วิปัสสนา

เจริญสมาธิ. ดู สมาธิ, สมาธิภาวนา

เจ้า, ๗๙๘; -โยนิโสมนสิการทำให้คนเป็นเจ้านายของความคิด,
๖๒๖

เจ้าการ, ๔๑๑, ๘๒๔, ๘๒๘, ดู อินทรีย์

เจ้าที่เจ้าการ, ๕๗๘, ๙๓๓

เจ้าของ, เจ้าของครอบครอง, ๙๗

เจ้าทรัพย์, ๖๖๒

เจ้าใหญ่, ๙๗, ดู อธิปไตย

แจกแจง, ๖๒๙, ๖๓๒, ๖๖๐, ดู วิภังชวาท

โจทก์, ๗๗๐, ๙๓๓

โจร, ๓๙๘, ๖๕๒, ๗๔๓, ๙๖๖, ๑๐๐๕, ๑๐๓๑, ๖๖๒, ๗๓๗-๗๔๑; -*, ๑๐๐๙

โจรกรรม, ๗๒๖

ใจ, ๑๐๕, ๑๐๙, ๑๒๓, ๑๒๗, ๑๔๐, ๓๑๖, ๓๒๐, ๓๙๓, ๔๖๙, ๔๗๑, ๕๔๑, ๕๔๖, ๕๘๙, ๖๗๐, ๖๗๔, ๖๘๕, ๗๒๘, ๗๕๐, ๗๕๕, ๗๗๓, ๘๔๑, ๘๖๔, ๘๗๘, ๙๐๑, ๑๐๓๐, ๑๐๖๗, ๖๕๐-๖๕๑, ๗๑๒-๗๑๓, **ดู จิต, จิตใจ**

ใจ, สิ่งที่อยู่ด้วย. ดู ธรรม, ธรรมารมณ์

นิกามภาพจรสรวรรค: -*, ๙๕๒

นินทุฎฎกา, ๘๔๒

นพิกัญญะ, ๔๑๙, ๔๓๖

นระนิทาน, ๕๗๔

นันทนันทิตี, ๒๐๙

นันทปตติยา, ๙๘๔

นันทพราคะ, ๒๔, ๕๓, ๕๕, ๒๐๗, ๖๔๒-๖๔๔; -*, ๕๗๑, ๘๗๙

นันทสมานี, ๗๙๖, ๗๙๘, ๘๐๑, ๙๙๓, ๑๐๑๑; -*, ๔๖๑, ๘๐๑

นันทะ, ๒๕๐, ๔๒๓, ๔๓๗, ๔๘๑, ๔๘๓, ๔๘๗, ๔๙๑, ๕๑๐, ๖๕๐, ๗๐๑, ๘๒๗, ๘๔๕, ๙๐๕, ๙๙๓, ๑๐๑๐; -*, ๑๑๘, ๔๔๔, ๕๒๓; -**กระบวนธรรมแห่งนันทะ**, ๑๐๐๕-๑๐๐๖; -

ความสัมพันธ์กับการกระทำ อุตสาหะวิริยะและโยลิมนสิการ, ๘๘๘; -ความหมายที่คลุมตมหนา ตรงกับตมหนา และแยกต่างจากตมหนา, ๘๘๘, ๑๐๐๕, ๙๗๒-๙๘๔, ๑๐๒๐, ๗๙๖-๗๙๗; -ความหมายที่คลุมตมหนา ตรงกับตมหนาและแยกต่างจากตมหนา(อ), ๘๘๔; -ความหมายที่คลุมตมหนา ตรงกับตมหนาและแยกต่างจากตมหนา, ๙๙๐; -**นันทเจตสิก**, ๒๗; -**นันทะ3**, ๙๗๘; -**นันทะ๕(อ)**, ๘๘๗; -**นันทะกับการกินและการสืบทอด**, ๙๙๓-๑๐๐๐; -**นันทะกับการแก้ปัญหาชีวิตและสังคม**, ๑๐๒๑-๑๐๒๒; -**นันทะนำเข้ากระบวนธรรมที่นำไปสู่การเรียนรู้และการทำงาน(ต่อจากตมหนา)**, ๑๐๑๕; -**นันทะในธรรม**, ๕๙๕, ๗๙๘; -**นันทะเป็นไปเพื่อคุณภาพชีวิต**, ๑๐๐๕; -**นันทะเป็นพื้นฐานของเมตตา**, ๑๐๑๘, ๑๐๐๓-๑๐๐๕; -**นันทะมุ่งอุตมสภาวะและคุณค่าสมบูรณ์(ความดีเลิศ)**, ๑๐๑๘; -**นันทะไม่**

อยากทำชั่ว แต่อาจทำผิดพลาดได้ และทำให้คนดีมีทุกข์, ๑๐๑๖-๑๐๑๗; -**นันทะไม่**อยากทำชั่ว แต่อาจทำผิดพลาดได้และทำให้คนดีมีทุกข์, ๑๐๐๗, ๑๐๒๑; -**นันทะสูญเสียไป** ในภาวะสงครามกาม, ๑๐๖๔; -**นันทะอาจเกิดแทรกสลับ** และเป็นปัจจัยแก่กันกับตมหนา, ๗๙๗, ๑๐๑๖, ๑๐๐๗-๑๐๐๙, ๑๐๑๒-๑๐๑๔; -**ตมหนาคือมีนันทะมาก** ตมหนาคือหยาบหนานันทะหรือ(อ), ๗๙๗; -**ตัวอย่างพฤติกรรมเทียบกับตมหนา**, ๑๐๒๑-๑๐๒๒; -**ตารางเปรียบเทียบแสดงข้อควรทราบทั่วไป(เทียบกับตมหนา)**, ๑๐๒๐; -**ธรรมทั้งปวงมีนันทะเป็นมูล**, ๘๔๒, ๘๘๒; -**ในแดนแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญา**, ๘๗๘; -**บุคคลใดดำนมนันทะมาก**, ๙๑๑; -**เป็นอิทธิบาท** ช่วยให้เกิดสมาธิและวิธีใช้เพื่อสร้างสมาธิ, ๙๙๓, ๑๐๐๘,

๗๙๖-๗๙๘, ๗๙๙-๘๐๑; -**ผลทางจริยธรรมและจิตใจ**, ๑๐๒๐, ๙๙๐-๙๙๓; -**ลัทธิผิดหลักกรรมทำให้คนไม่มีนันทะ**, ๒๘๖; -**ศรัทธาเป็นปัจจัยแก่นันทะได้(อ)**, ๑๐๐๘; -**หลักการปฏิบัติตมหนาคือ**, ๑๐๑๔, ๑๐๒๐, ๑๐๑๐-๑๐๑๑; -**หลักการปฏิบัติตมหนาคือ** เพื่อให้ใช้เป็นประจำ, ๑๐๑๔; -**หลักตัดสินกิจกรรมว่าทำด้วยตมหนาคือ**, ๘๘๙-๙๙๑; -**หลายประเภท(อ)**, ๘๘๐

นันทะ(ศัพท์วินัย), ๙๓๒

นันทาคติ, ๒๕๐, ๗๐๗, ๗๒๙, ๘๘๔

นันทะเดียว: -*, ๙๒๑

นันทะ(พฤติกรรมตมหนา): -*, ๑๐๒๒

นันทะ, นันทะใจ, ๗๘๑, ๖๔๒-๖๔๔

นันทะ, ๒๔๗

นันทะ, ๗๖๕, ๗๗๓, ๘๘๕

นันทะ(เป็นการกระทำ), ๘๗๕

นันทะ. ดู อุทกขมสุข, อุเบกขา

นันทะใจ, ๑๐๐๘

นันทะ, ๑๑๖

นันทะ(พฤติกรรมตมหนา): -*, ๑๐๒๒

นันทะ, ๙๔๔

นันทะ, ๙๖๖

นันทะกรรม, ๓๒๑

นันทะจำนวนมาก. ดู พุทฺธ

นันทะ, ๖๕๗, ๖๗๓, ๗๕๘, ๗๖๒; -(**ควรอยู่หรือไม่**), ๖๖๗

นันทะ, ๑๐๒๘

นันทะหลัง, ๙๒๐; -**ถือตมหนาคือ** เพื่อเป็นตัวอย่างอนุเคราะห์นันทะหลัง, ๖๖๔

นันทะ, ๕๘๕

นันทะ, ๗๙๘-๗๙๙; -**ไม่โกรธตอบ=ชนะสงคราม**, ๖๕๒

นันทะใจ, ๖๕๒

นันทะเลิศ: -(**ชาวบ้าน**), ๖๗๒; -(**ผู้อยู่ป่า**), ๖๗๒

นันทะ(แง่ดี-นันทะของกามโคตี๑๐), ๖๗๑-๖๗๒

นันทะ, ๒๖, ๔๑; -*, ๓๔

นันทะ, ๘๕, ๙๔, ๑๔๕, ๕๖๖, ๗๔๕, ๗๕๘, ๘๔๗, ๘๔๙, ๘๕๒; -**ชราครอบงำ** ทำให้หันต่อโลกหน้า, ๒๘๑; -**พึงคำนึงถึง** ไม่ประมาทเร่งเพียร, ๖๕๖

นันทะ, ๘๖

นันทะ, ๓๗๘, ๕๑๓, ๕๑๕, ๖๐๑, ๖๒๔, ๑๐๓๐, ๕๑๗; -**ความหมายในชีวิตประจำวัน**, ๑๘๒; -**ความหมายย่อ**, ๒๓๐; -**คำจำกัดความตามแบบ**, ๑๗๒; -**อธิบายช่วงกว้าง**, ๑๗๔

นันทะ, -*, ๘๑๒

นันทะ, นันทะใจ, นันทะใจ, ๓๒๑

นันทะ, ให้ปฏิบัติ, ๕๗๔

ช่วยเหลือ, ช่วยเหลือ, ช่วยเหลือ, ๕๓๕, ๕๓๘, ๕๓๙, ๖๒๔, ๖๗๗, ๘๗๐, ๖๕๐-๖๕๑; -การช่วยเหลือของมิตร มองในแง่ การศึกษา, ๕๕๒; -การช่วยเหลือจัดเป็นศีล, ๕๖๑

ช่องว่าง(ที่ห่อหุ้มเป็นเรือนและร่างกาย), ๖๒๙-๖๓๐

ชอบใจ-ไม่ชอบใจ, ๖๕๕; -**กระบวนการคิดแบบอริชชา-ตัณหา, ๖๒๕-๖๒๖**; -คิดตามอำนาจความชอบไม่ชอบ=ตกอดิต ลอยอนาคต, ๖๕๕; -ดูพาล/บัณฑิตที่ทำความเพียงด้วย ความชอบใจไม่ชอบใจหรือไม่, ๕๗๒

ชอบธรรม, ๑๐๖๖; -**(การแสวงหาทรัพย์), ๖๗๑-๖๗๒**

ชะตากรรม, ๒๓๘, ๕๖๖, ๑๐๕๓

ชกุง, ๕๗๓, ๕๗๔, ๕๗๖, ๖๒๓, ๖๘๐, ๕๖๓-๕๖๕, ๕๕๒-๕๕๓; -พระพุทธรูปเจ้าสอนไม่ชกุงให้เชื่อ, ๕๕๑

ชกุนา, ๕๕๒, ๖๔๗

ชัง, ๖๗๘, **ดู โทสะ, พยาบาท**

ชัญ(ใคร่ต่าง), ๘๒๔

ชย(ผู้มีชยทั้งโลกนี้โลกหน้า), ๗๔๘

ชัว, ความ, ๕๑๕, ๕๕๕, ๕๕๘, ๖๕๐, ๖๕๒, ๖๗๘, ๖๘๐, ๕๕๑, **ดู กรรม, บาป, อุกุศล**; -ความชัวต้องมาจากอริชชาตัณหา อุปาทาน, ๑๐๐๖

ชัว-ดี. ดู ดี, ชัว

ชากิริยานโยค: -*, ๗๘๗, ๘๐๑

ช้าง, ๑๒๔, ๑๔๑

ช้าง(อุปมา), ๕๗๑, ๖๐๓; -*, ๘๓๒

ช้าง, รอยเท้า. ดู รอยเท้าช้าง

ช้างถาก: -*, ๕๕๒

ช้างบั้นหม้อ(อุปมาวิตถกวิจารณ์), ๘๒๖

ช้างแปรนีสัย(ขาดก): -*, ๕๖๗

ช้างรต, ๔๘๘

ช้างศร(อุปมา), ๕๗๑

ช้างถ่าน, ๔๘๘

ช้างหม้อ, ๑๔๐

ช้างผูก, ๘๖๗

ช้างอาชานัย(ฟ้าผ่าไม่สะดุ้ง), ๗๔๕

ชาดก, ๖๕๒, ๘๖๘, ๖๓๖-๖๓๗; -*, ๒๗๑; -ชาดกเกี่ยวกับการ คบหา(อ), ๕๖๗; -ตัวอย่างเรื่องมุนษย์ชนะคำทำนายของ เทวดา, ๕๕๖

ชาดัสสปราเชยยกทุกข์, ๘๖

ชาดัสสปันพันทุกข์, ๘๖

ชาติ, ๘๔, ๑๑๓, ๑๓๘, ๑๔๑, ๑๔๗, ๑๕๑, ๓๗๘, ๔๖๒, ๕๑๓, ๕๑๕, ๕๖๖, ๖๐๑, ๖๐๓, ๘๔๖, ๘๔๗, ๘๔๘, ๘๕๒, ๑๐๓๐, ๕๑๗-๕๑๘; -*, ๘๗; -**ความหมายในชีวิตประจำวัน, ๑๘๒**; -ความหมายย่อ, ๒๓๐; -คำกำจัดความตามแบบ, ๑๗๒; -**ชาติเป็นปัจจัยแก่ขรามธนะ, ๑๘๔, ๑๘๘, ๑๘๒**; -ชาติสิ้น แล้ว, ๓๔๒, ๔๕๑; -ชาติสิ้นแล้ว(อ), ๔๖๓; -ชุมชนสงฆ์ไม่ถือ

ชาติขึ้น, ๘๔๐; -เทียบช่วงวิญญาน, ๑๗๖; -นิพพานไม่กำจัด ชาติขึ้น, ๔๘๗; -อธิบายช่วงกว้าง, ๑๗๔

ชาติกัณ-ชาติหน้า, ๑๘๐; -**(การพิสูจน์เพื่อศีลธรรม), ๗๕๑**

ชาติตระกูล, ๗๕๑

ชาติเถระ, ๘๔๐

ชาติทุกข์, ๘๖; -*, ๘๔

ชาตินิโฆธ, ๔๗๒

ชาตินี้: -(กรรมให้ผล), ๓๒๑

ชาตินี้(ทิวภูมิมีมิถ), ๔๒๑

ชาตินี้-ชาติหน้า, ๗๑๗, ๗๒๘, ๕๕๑

ชาติภพ, ๔๗๒

ชาติ-ภูมิ, ๘๔๐

ชาติหน้า(กรรมให้ผล), ๓๒๑

ช้าย, ๓๒๐, ๗๒๕

ช้ายเขตบ้าน, ๖๗๓

ช้ายแดน, ๕๕๘, ๖๗๓

ช้ายฝั่ง, ๖๕๑

ช้าวชนบท, ๕๓๖, ๖๕๗

ช้าวนิคม, ๕๓๖

ช้าวบ้าน, ๕๓๕, ๕๓๘, ๕๖๑, ๖๗๐, ๗๔๘, ๘๓๖, ๑๐๖๑, ๑๐๖๗; -*, ๖๔๒; -ความเป็นปัจจุบันอยู่ที่กิจที่ทำ, ๖๕๖; -

คำสอนเกี่ยวกับกัลยาณมิตร, ๕๖๗-๕๖๘; -ช้าวบ้านอย่าง เลิศใน 10 ประเภท, ๗๓๖; -ช้าวบ้านอย่างเลิศใน 1๐ ประเภท , ๖๖๑; -ทรงย้ำให้ภิกษุสอนอริยสังแก่ช้าวบ้าน, ๘๔๘; -**พระ ไม่ดีแกว่าช้าวบ้าน(ในแง่ความสุข), ๑๐๖๑-๑๐๖๓**; - พระสงฆ์เป็นกัลยาณมิตรของช้าวบ้าน, ๕๗๗; -**ศีลหรือวินัย กับช้าวบ้าน, ๕๑๘-๕๒๘**; -ศีลสำหรับช้าวบ้าน, ๗๒๘; - **หน้าที่และความสัมพันธ์กับพระสงฆ์, ๕๗๗-๕๗๘**

ช้าวพุทธ, ๕๓๘, ๕๕๓, ๗๑๘; -*, ๘๖๕; -ความเป็นช้าวพุทธใน แ่งที่เกี่ยวกับเทวดา, ๕๕๕; -ช้าวพุทธกับศรัทธา(อ), ๗๗๗; - ช้าวพุทธกับศีล/วินัย(อ), ๕๑๘; -ช้าวพุทธทุกคนต้องมี ตถาคตโพธิสัทธา, ๘๑๐; -ช้าวพุทธยังมักเลี่ยงการพิจารณา เรื่องลัทธิผิดหลักกรรม(อ), ๘๖๐; -ช้าวพุทธเองเข้าใจสับสน ในเรื่องตัณหา, ๘๗๑; -**พระรัตนตรัยเป็นหลักยึดเหนี่ยว เบื้องต้น/กิจต่อพระรัตนตรัย, ๖๘๒-๖๘๓**; -พระรัตนตรัย เป็นหลักยึดเหนี่ยวเบื้องต้น/กิจต่อพระรัตนตรัย(อ), ๘๖๔; - ไม่ควรหยุดแค่นี้ก็ยึดสมาธิทิวภูมิ, ๕๕๕; -ไม่ใ้ใจสมาธิทิวภูมิ ต่างกันแต่เริ่มถึงที่สุด, ๕๕๕; -ศีล ๕ เป็นกำหนดความ ประพฤติอย่างต่ำ, ๕๑๘; -หลักการปฏิบัติต่อความสุข, ๑๐๖๒

ช้าวโลก, ๘๓๒, ๖๘๓-๖๘๔

ช้านาญ(เกี่ยวกับฉาน). ดู วลี

ช้านาญเชิงปฏิบัติ(สิปปะ), ๗๔๖

ช้าวแรกกิเลส, ๗๕๗, **ดู กิเลส, ปัญญา**

ช้าวแหละ(ศัพท์), ๗๗๐

ชีวหา, ๒๖, ๓๐, ๑๗๑, ๓๓๐, ๕๐๖, ๖๘๙; -*, ๓๔, ๘๔๒
ชีวหาวิญญาน, ๒๗, ๓๐, ๖๘, ๑๗๑, ๕๐๖
ชีวหาลัมผัส, ๓๑, ๑๗๒
ชีวหาลัมผัสสภา เวทนา: -*, ๓๑
ชีวหินทรีย์, ๓๖, ๔๗๐
ชี้นำ, ๖๘๔
ชี้นั้น, ๖๖๗, ๖๘๐, ๖๗๖-๖๗๙
ชีเปลือย, ๖๔๑, ๘๔๔; -*, ๕๒๗
ชีไพร, ๗๙๒; -*, ๗๙๓
ชีวทัศน์, ๔๖, ๑๕๘, ๑๖๓, ๔๙๑, ๕๔๐, ๖๙๐; -(พระอรหันต์), ๓๗๘
ชีวะ, ๒๐๔, ๒๐๖, ๓๗๘, ๖๖๖, ๘๔๗, ๘๘๗
ชีวิต, ๖๘, ๖๙, ๑๐๕, ๑๐๘, ๑๑๖, ๑๒๗, ๑๔๕, ๑๖๔, ๕๑๓, ๕๒๗, ๕๓๕, ๕๔๖, ๕๔๘, ๕๕๖, ๕๕๘, ๖๓๕, ๖๔๗, ๖๕๖, ๖๖๘, ๖๘๓, ๖๙๐, ๖๙๙, ๗๑๒, ๗๑๗, ๗๒๔, ๗๒๕, ๗๒๖, ๗๓๓, ๗๔๕, ๗๔๗, ๗๕๐, ๗๕๗, ๗๖๖, ๗๗๓, ๘๐๐, ๘๓๓, ๘๕๐, ๘๐๓, **และดู ปาณาติบาต, พรหมจรรย์, โลก, ศิล, สัมมาอาชีวะ**; -*, ๕๖๗, ๗๑๔; - กามทำให้ชีวิตขึ้นต่อสิ่งภายนอกและวางนอญแต่กิจกรรมขึ้นนอก, ๑๐๕๓; - **การแก้ปัญหาชีวิตด้านใน-ด้านนอก**, ๘๗๐-๘๗๓; - การคิดแบบอริยสังข์เกี่ยวกับชีวิตโดยตรง, ๖๓๕; - การมองโลกและชีวิตของผู้บรรลุนิพพานแล้ว, ๔๙๑; - การรับรู้เพื่อประโยชน์แก่สติปัญญาเกี่ยวกับปัญหาแก่ชีวิตจิตใจ, ๖๗๖; - **เกื้อกูลแก่ชีวิต. ดู กุศล, คุณภาพชีวิต**; - คนบางพวกเอาชีวิตเป็นเป้าหมายความซังกาม, ๑๐๖๕; - ความสำคัญของมโนกรรมคือทิวทัศน์ที่มองเห็นโลกและชีวิตอย่างไร, ๖๙๐; - คุณค่าของแรงงาน, ๗๓๓; - คุณค่าความอ่อนโยนของชีวิตเมื่อพ้นความเป็นปุถุชน, ๖๗๖; - คุณค่าแท้จริงแก่ชีวิตได้แก่อัตถะ, ๕๖๙, ๖๔๖, ๘๘๙; - จริยธรรม=ประยุกต์ความรู้กฎธรรมชาติดีเพื่อประโยชน์แก่ชีวิตและสังคมมนุษย์, ๕๓๔; - **จุดหมายชั้นของชีวิต**, ๕๓๖-๕๔๓, **ดู อัตถะ, อรรถะ**; - **จุดหมายของพุทธจริยธรรมคือ** ชีวิตที่อิสระไร้ทุกข์ไร้ปัญหา, ๕๓๔; - **จุดหมายชีวิตกับวิธีดำเนินชีวิตผ่อนให้สอดคล้องกัน**, ๕๓๙-๕๔๐; - **ฉันท์กับคุณค่าแท้แก่ชีวิต**, ๑๐๐๕; - **ฉันท์กับคุณค่าแท้แก่ชีวิต(๒)**, ๑๐๑๖; - **ฉันท์ทำให้ยอมสละชีวิตได้**, ๗๙๘; - **ชีวิตกับการกินและการสืบพันธุ์**, ๙๙๖-๑๐๐๐; - **ชีวิตกับสังคมและธรรมชาติ**, ๖๙๘; - **ชีวิตของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนา (มองในแง่ความเข้าใจเกี่ยวกับสมาธิ)**, ๗๙๒-๗๙๓; - **ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร** ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร โดยสรุป, ๘๗๔; - **ชีวิตชดเชยเพื่อกินเสพ และภาวะสงครามกามที่ทำให้ชีวิตเปราะ**, ๑๐๖๔-๑๐๖๕; - **ชีวิตตั้งมาอาศัยปัจจัย ทั้งในบุคคลและปัจเจกทางสังคม**, ๕๒๙; - **ชีวิตที่ก้าวหน้าในชุมชนอารยะจนกลายเป็นมงคลที่เทพยดาตื่นไหว**, ๙๖๕; - **ชีวิตที่ดีที่สุดได้ด้วยรู้ธรรมและใช้ธรรม**, ๘๖๔; - **ชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา**, ๒๘๒,

๖๗๖, ๖๘๖, ๘๖๒, ๑๐๕๓-๑๐๕๗, ๗๗๓-๗๗๕; - **ชีวิตที่มีตนเป็นที่พึ่งคือมีธรรมเป็นที่พึ่ง(๒)**, ๖๒๕; - **ชีวิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระ**, ๘๗๗; - **ชีวิตในสังคมสงฆ์กับสังคมคฤหัสถ์**, ๘๗๒; - **ชีวิตแบบตณหาพาไป(อันธพาลปุถุชน)**, ๘๖๕; - **ชีวิตพระสงฆ์ในฐานะทักษิณเอยอาศัยวัตถุแต่น้อยและเป็นอิสระจากระบบของสังคม**, ๔๐๗, ๕๗๗, ๗๓๕, ๗๔๘; - **ชีวิตมนุษย์อยู่กันอย่างไรเพื่ออะไรและควรเป็นอยู่อย่างไรจึงจะปราศจากปัญหาไร้ทุกข์**, ๘๔๔-๘๔๕; - **ชีวิตและคุณธรรมพื้นฐานของอารยชน**, ๘๗๔, ๘๘๑-๘๘๓; - **ชีวิตแห่งความยึดมั่นถือมั่น**, ๑๖๘; - **ดับกิเลส** ชีวิตจึงจะหมดปัญหา, ๑๐๒๓; - **ตัวอย่างกระบวนการแห่งชีวิต**, ๘๗๖; - **ถวายชีวิตเมื่อจะเรียนกรรมฐาน(๒)**, ๘๐๘; - **ทำที่ซงพระพรหันต์ต่อชีวิต**, ๓๙๗; - **ทุกข์พื้นฐานและประโยชน์พื้นฐานของชีวิต**, ๖๘๕; - **โทษของกามเกิดจากการปฏิบัติผิดต่อชีวิต**, ๑๐๒๙; - **ธรรมเน้นชีวิตด้านใน** วินัยเน้นด้านนอก, ๘๗๘; - **ประโยชน์ทางจิตปัญญาเป็นประโยชน์แก่นสารของชีวิต**, ๘๗๑; - **ปัญหาชีวิตเกิดจากตณหา**, ๘๙๒; - **ผลของโยนิโสมนสิการและโยนิโสมนสิการต่อชีวิตจิตใจ**, ๖๒๓; - **ผู้สอนธรรมมีชีวิตอิสระ**, ๕๗๙-๕๘๐; - **พรหมจรรย์=ชีวิตประเสริฐ=การครองชีวิตตามหลักพุทธศาสนาทั้งหมด=มรรค**, ๕๓๓, ๘๖๗; - **พระโพธิสัตว์สละชีวิตช่วยแม่แต่ตั้ง**, ๖๕๒; - **พึงปฏิบัติต่อเรื่องฤทธิ์และเทวดาโดยไม่ให้เสียหายแก่ชีวิต**, ๙๖๒; - **มงคลที่ทำให้ชีวิตประสบความสำเร็จ**, ๗๔๕; - **มนุษย์ดำรงชีวิตอยู่ในระดับต่างๆกัน**, ๘๗๒; - **มรรค=วิธีใช้กฎธรรมชาติให้เป็นประโยชน์แก่ชีวิตจนถึงที่สุด**, ๕๒๔-๕๒๕; - **มรรคาพัฒนาชีวิตมีปัญญาเป็นหลัก(๒)**, ๑๐๒๒; - **มองชีวิตตามสภาวะ**, ๕๖๙, ๕๘๓; - **เมื่อถึงสัมปรายภค** ชีวิตไม่ว่างเปล่าไร้ค่า, ๕๓๘; - **ไม่ควรเอาความสุขเป็นจุดมุ่งหมายของชีวิต**, ๑๐๕๖; - **โยนิโสมนสิการพึงใช้ในการดำเนินชีวิตทุกส่วนทุกเวลา**, ๕๘๗; - **เรียนรู้และปฏิบัติให้ถูกต้องต่อโลกและชีวิต**, ๘๕๘-๘๖๐; - **ลักษณะของการมีชีวิตอยู่ในขณะปัจจุบัน**, ๗๗๐; - **วิจิกิจฉาสงสัยที่ไปที่มาของชีวิต**, ๔๐๘; - **ศีล/วินัย** คมชีวิตด้านนอก, ๙๑๔, ๙๓๓; - **ศีลเพื่อส่งเสริมชีวิตและสังคม**, ๗๒๘-๗๓๒; - **สติช่วยให้ประสพการณ์เป็นประโยชน์อย่างเดียว** ไม่ก่อพิษอันตราย, ๗๘๘; - **สัมปรายภค=ประโยชน์แก่ชีวิตด้านในหรือด้านคุณภาพชีวิต**, ๕๓๗; - **สุขไร้อามิสช่วยให้ชีวิตสุขพร้อมกับคุมปัญหาจากความสุขไปด้วย**, ๑๐๕๖-๑๐๕๗; - **หน้าที่ของกัลยาณมิตรชี้ไปที่โลกและชีวิต**, ๕๘๕; - **เหตุแห่งทุกข์ชนิดอื่นพ้นคู่ชีวิต**, ๖๓๕; - **ให้ฉันท์เป็นพลังนำการดำเนินชีวิต**, ๑๐๒๑; - **อริยสังข์เป็นเรื่องของชีวิตของทุกคนและให้จัดการกับชีวิตของตนด้วยปัญญาของมนุษย์เอง**, ๘๗๓; - **อะไรเป็นกฎเกณฑ์วัดความสุขและชีวิตที่ดีงาม**, ๗๔๗

ชีวิตคู่ครอง, ๕๓๗, ๗๒๘

ชีวิตประจำวัน, ๗๒, ๕๒๗, ๕๓๗, ๕๕๕, ๕๖๙, ๖๔๕, ๖๔๖, ๗๖๙, ๖๕๕-๖๕๕, ๖๕๕-๖๕๕; -กิจกรรมสามัญที่สุดคือการรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ, ๗๗๓; -ชนิดกรรมที่เป็นไปได้ในชีวิตประจำวัน, ๗๘๐; -เจริญสมาธิในชีวิตประจำวันคือสร้างสมาธิด้วยสติ, ๘๐๒; -ตัวอย่างวิภังคชาตในชีวิตประจำวัน, ๖๗๒; -ทิวทัศน์มีกัตถะ(อ), ๑๐๑๕; -นิพพานในชีวิตประจำวัน, ๓๘๗, ๓๙๐; **-ประโยชน์ของสมาธิในชีวิตประจำวัน**, ๗๘๘-๗๘๙; -ฝึกคิดด้วยโยนิโสมนสิการ, ๖๙๗; -โยนิโสมนสิการพึงใช้ทุกเวลาในชีวิตประจำวัน, ๖๗๖; -สติปัญญาหรือวิปัสสนาปฏิบัติได้ในชีวิตประจำวัน, ๗๖๖

ชีวิตประเสริฐ, ๙๐๕, **ดู พรหมจรรย์**; -คือพรหมจรรย์=มรรค=จริยธรรมพุทธ, ๕๓๖; -ชีวิตประเสริฐเป็นไปได้หรือไม่ได้เพราะอะไร, ๒๘๘; -เพื่อประจักษ์แจ้งขวิยัสัจเป็นต้น, ๘๔๖; **-มีอะไรเป็นอันสงฆ์ ยอด แก่น อธิปไตย**, ๘๔๓; -ไม่ขึ้นต่อปัญหาอภิปรัชญา, ๘๔๗

ชีวิตประเสริฐ(พรหมจรรย์), ๑๑๓, ๑๓๙

ชีวิตส่วนตัว(พระอรหันต์), ๓๖๖

ชีวิตหน้า, ๔๒๑, **ดู สัมปรายิกะ**

ชีวิตอุคตม, ๗๔๔

ชีวิตินทรีย์, ๒๗, ๔๑, ๑๗๒

ชี้ให้ชัด, ๕๗๔

ชื่อเสียง, ๑๒๓, ๔๓๗, ๕๓๐, ๕๙๗, ๑๐๑๓

ชุมชน, ๑๒๕, ๕๕๒, ๕๕๗, ๖๔๙, ๗๒๒, ๘๗๑, ๘๗๒, ๙๐๓, ๙๐๔, ๙๓๒, ๙๓๓, ๙๑๗-๙๒๐; -(ควรขยู่หรือไม่), ๖๖๗; **- (ตามหลักสงฆ์)**, ๖๘๓-๖๘๔; -(รู้จักชุมชน), ๕๗๐; -(วินัย), ๘๗๘

ชุมชนชาวพุทธ, ชุมชนแบบพุทธ, ชุมชนพุทธ, ๔๐๔, ๙๓๗, ๙๔๐; **-ชุมชนแบบอย่าง=สงฆ์**, ๖๘๓-๖๘๔; -ลักษณะของสมาชิกและพัฒนาการ, ๙๕๙, ๙๖๕

ชุมชนภายหลัง, ๙๒๐; -ชุมชนผู้ที่เกิดภายหลังจะเถิดด้วยอย่างพระเถระที่ย่อยหย่อน, ๖๕๘

ชุมชนอารยะ: **-ชุมชนก่อนอารยะ**, ๙๖๕; -ลักษณะสมาชิกและขั้นทั้ง๓ของพัฒนาการ, ๙๕๙, ๙๖๕; -สมาชิกกลุ่มแรก=โสดาบัน, ๘๘๑, ๘๘๕; -สังฆานุสารี ธรรมานุสารีก็รวมอยู่ด้วย, ๘๘๖

ชุมชนอิสระ(=สงฆ์), ๗๓๕, ๗๔๙, ๕๗๙-๕๘๐

ชุมชนอุดมคติของพุทธ, ๔๑๐

ชุมชน: -*, ๖๐๕; -ไม่มีลิตบุรุษ ไม่เป็นสภา, ๕๗๑; -เวทนาเป็นที่ชุมนุมของธรรมทั้งปวง, ๘๔๒; -อิทธิพลของเพื่อนชุมนุม, ๕๕๒

ชู้, ๑๐๓๒

เซน(ศาสนา): -*, ๓๓๗

เซวาร์, ๕๕๕, ๗๕๑

เซิงตะกอน, ๗๔๕

เซิงเทิน, ๕๙๙

เซ็อ, ๕๕๑, ๘๗๗, **ดู ศรัทธา, ทิวทัศน์, สัมมาทิฐิ**; **-ความเชื่อเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์และเวทมนตร์**, ๙๔๑-๙๗๐; -ความรู้ระดับความเชื่อและเหตุผลยังไม่แน่, ๕๙๓; -เชื่อ(ธรรม)กับเชื่อฟัง(วินัย)มีความหมายและการใช้ไม่เหมือนกัน, ๙๓๙; -เชื่อ(ธรรม)กับเชื่อฟัง(วินัย)มีความหมายและการใช้ไม่เหมือนกัน(อ), ๙๕๐; -เชื่อกรรม เชื่อคุณธรรม เป็นโลกีย์สัมมาทิฐิ, ๕๕๓; -เชื่อกรรม(อ), ๔๐๕; -เชื่อกรรมเชื่อชาติหน้าที่ถูกและผิด, ๒๘๔; -บุคคลโสดาบันเข้มนันด้วยปัญญา จนไม่ต้องเชื่อคนอื่น, ๘๘๙; **-ผลดีผลเสียของศรัทธาตั้งไม่ใช่เหตุผล**, ๖๗๙-๖๘๑

เซ็อก(อุปมาสติ), ๗๗๖

เซ็อไฟ(ไฟที่จะแจ่มนวลหรือไม่), ๑๐๓๔

เซ็อโรค, ๕๑๖, ๑๐๐๐

โซค, โซคชะตา, ๒๕๔, ๓๑๖, ๘๖๔, ๘๖๖, ๑๐๕๔, ๑๐๕๖; **-คนไม่มั่นคงพระรัตนตรัยจึงหวังผลจากโซคชะตา**, ๘๖๕-๘๖๖; -ลัทธิหรือคอยโซค(ผิดหลักกรรม), ๘๖๐; -วิธีแก้ปัญหาแบบพุทธไม่ขัดทอดไม่นอนคอยโซคชะตา, ๘๗๐; -วิธีของหมอดูชาวพุทธ(อ), ๘๖๕

โซคเคราะห์. ดู โลกธรรม

โซคกลาง, ๙๑๑

โซคลาภ, ๔๒๓, ๕๕๐

โซจ่าย, ๕๖๙, ๗๔๓-๗๔๔

โซฮ้อย(พิจารณาคุณค่าแท้-เทียม), ๖๔๖-๖๔๗

โซนะ(เซน): -*, ๓๓๗

ซัดทอด(โซคชะตา), ๘๗๐

ซากศพ. ดู อสุภะ

ชื่อตรงต่อสัจจะ, ๖๘๑

ชื่อลิตย์, ๖๗๒, ๗๒๘, ๗๓๑

ซุง: -*, ๕๕๒

ซูปซึต, ๖๕๖

เซ็ง, ๗๘๓, ๘๔๕

เซ่นสรวง, ๙๕๕, ๙๕๕; -*, ๙๕๙, ๙๖๒; **-ยังไม่มั่นในพระรัตนตรัยก็ยั้งเซ่นสรวง**, ๘๖๓-๘๖๕

ฌาน, ๓, ๔, ๑๒๑, ๑๒๒, ๒๕๐, ๓๓๐, ๔๑๒, ๔๑๓, ๔๒๘, ๔๓๓, ๔๓๘, ๔๔๑, ๔๗๗, ๔๘๒, ๔๘๘, ๕๖๐, ๕๖๑, ๗๕๐, ๗๘๒, ๘๐๔, ๘๒๓, ๘๔๑, ๘๕๑, ๘๕๑, ๘๖๕, ๘๗๓, ๙๔๖, ๙๔๘, ๑๐๒๕, ๑๐๔๖, ๑๐๔๗, ๑๐๕๒, ๑๐๖๗, ๑๐๕๖-๑๐๕๗, ๗๙๑-๗๙๓, **ดู รูปฌาน, อรูปฌาน, สมณะ, สมาธิ, สมาบัติ**; -*, ๓๖๘, ๔๓๓, ๕๓๕, ๕๔๖, ๕๔๙, ๕๕๙, ๗๘๓, ๘๑๖, ๘๓๑; -ความเข้าใจผิดบางอย่างเกี่ยวกับฌาน, ๔๔๑; -ความหมายของฌาน, ๘๒๑; **-จิตเป็นสมาธิสมบูรณ์ถึงขั้นฌานมีองค์ ๘**, ๗๘๔; **-เจ้าชายสิทธัตถะบำเพ็ญฌาน**, ๑๐๕๙-๑๐๖๑; -ฌาน กับอุปจารและอัปปนาสมาธิ, ๗๘๐; -ฌาน=ที่สุดโลก, ๑๐๔๗; -ฌาน๒ชุดเพ่งอารมณ์กับเพ่งลักษณะ,

๔๒๕; -ฉาน๔กับฉาน ๕, ๔๒๔; -ฉาน๔กับฉาน๕, ๘๒๑, ๘๒๖; -ฉาน๔กับฉาน๕(๑), ๗๘๑; -ฉาน๔เป็นคำจำกัดความของสัมมาสมาธิตามแนวพระสูตร, ๗๗๙; -ฉาน๔เป็นตหังคนิพพาน, ๔๐๐; -ฉาน๔เป็นทิวฏฐธรรมสุขวิหาร, ๔๕๘, ๗๘๙, ๑๐๕๓, ๗๙๐-๗๙๑; -ฉาน๔เป็นทิวฏฐธรรมสุขวิหาร(๑), ๔๖๘; -ฉาน๔เป็นวิภังขณนิโรธ หรือวิภังขณวิมุตติ หลุดพ้นชั่วคราว, ๗๘๘, ๘๖๒; -ฉาน๔เป็นวิภังขณนิโรธหรือวิภังขณวิมุตติหลุดพ้นชั่วคราว, ๔๓๘; -ฉาน๔เป็นวิภังขณนิโรธหรือวิภังขณวิมุตติหลุดพ้นชั่วคราว, ๔๐๑; -**ฉาน๘**, ๘๒๑; -ฉานกับการแบ่งประเภทพระอรหันต์และอริยบุคคลอื่นๆ, ๔๑๘, ๔๕๐; -ฉานกับาวลี๕(๑), ๘๒๒; -ฉานต่อด้วยวิปัสสนา, ๘๒๓; -ฉานที่ตำหนิกัมม, ๔๒๕; -ฉานเป็นสุขัลลิกานโยค, ๑๐๖๐; -นักฉาน(๑), ๓๖๘; -ในฉานมีองค์ธรรมอื่นอีก มีใช้เฉพาะองค์ฉาน, ๘๒๗; -ในปัจจุการทางสังคม, ๒๑๐; -บัณฑิตไม่ บำเพ็ญฉานเพื่ออุบธิสุข แต่เพื่อสลักกิเลส, ๑๐๕๖; -บำเพ็ญวิปัสสนาในฉานได้หรือไม่, ๔๔๒; -**ประเภทและชั้นของฉาน**, ๘๒๑; -ผู้ได้ฉานทั้ง4=สุขา ปฏิปทา, ๘๔๑; -ผู้ไม่ได้ฉานมาก่อนขณะถึงอริยมรรคจิตย่อมถึงฉาน, ๔๕๘, ๔๘๖; -พระพุทธเจ้าทรงนิยมฉาน, ๗๙๓; -พระอนาคามีที่ไม่ได้ฉานจะไปสุทธาวาสอย่างไร(๑), ๔๒๘; -มีทั้งฉานและปัญญาที่อ่าวอยู่ใกล้กันพพาน, ๘๒๕; -รายชื่อฉาน๔และองค์ฉาน, ๔๒๔, ๘๒๕-๘๒๗; -ลักษณะความสุขในฉาน๔แต่ละชั้น, ๑๐๔๗; -วิปัสสนาและมรรคผลก็เรียกว่าฉานได้, ๔๒๕; -สุขทุกข์ในฉานคืออะไร, ๑๐๔๙; -สุขในฉาน, ๓๗๔, **ดู ฉานสุข**; -สุขเป็นองค์ฉาน และฉานเองก็เป็นสุข, ๑๐๒๓; -เสียงเป็นข้าศึกแห่งฉาน(๑), ๘๑๗; -ออกจากฉานคือจิตตกมัวงค์, ๔๘๒; -อาจหลงยึดเอาประสบการณ์ในฉานเป็นอัตตา, ๔๙๗

ฉานกัมปา: -*, ๗๘๓

ฉานงค(องค์ฉาน), ๘๒๖

ฉานจตุกณันย, ๔๒๔, **ดู ฉาน๔**

ฉานจิต, ๔๓๔; -*, ๘๑๒; -ฉานจิตที่เป็นบาทของวิปัสสนา, ๔๘๓

ฉานปัญญาจกนัย, ๔๒๔

ฉานวิโมกข์, ๘๓๖

ฉานวิสัย(เป็นอินไทย): -*, ๒๗๖

ฉานสมาบัติ, ๒๕๐, ๓๗๐, ๔๒๕, ๔๓๑, ๔๓๕, ๔๔๖, ๔๔๙,

๔๕๕, ๔๗๖, ๔๘๒, ๔๘๕, ๔๙๐, ๔๙๑, ๔๙๖, ๕๓๔, ๕๓๗, ๖๘๖, ๗๘๘, ๘๐๓, ๘๒๓, ๘๒๘, ๘๓๑, ๑๐๒๓, ๑๐๕๒, **ดู เรื่องทั่วไปดูที่ฉาน**: -*, ๘๒๑, ๑๐๒๕; -ขมกิลสได้ชั่วคราว, ๘๕๒, **ดู วิภังขณนิโรธ**: -ฉานสมาบัติกับพระปัญญาวิมุตและอุกโตภาควิมุต, ๔๕๐; -ได้หลังบรรลุมรรคผลหรือไม่, ๔๔๒; -บำเพ็ญควบคู่มากับวิปัสสนา, ๔๕๘; -เป็นวิหารธรรมต่างๆ, ๔๓๕, ๔๓๖; -ไม่ใช่หนีพพาน, ๔๓๖; -อาจติดเพลินได้ดังติดขมที่คณียภาพ, ๕๕๔

ฉานสัมปยุตตธรรม, ๔๘๓

ฉานสัมมาทิวฏฐิ, ๕๘๓-๕๘๔

ฉานสี่ลี(พระพุทธเจ้า), ๗๙๓

ฉานสุข, ๑๐๒๕, ๑๐๕๓, ๑๐๖๘, ๑๐๕๖-๑๐๕๗; -*, ๑๐๓๓; -

ฉานสุขยังบกพร่องกว่าหนีพพานสุขอย่างไร, ๑๐๕๖-๑๐๕๙; -เทียบกับกามสุข, ๑๐๓๔; -**เป็นสุขเวทนา แต่ยังเป็นทุกข์**, ๑๐๕๐-๑๐๕๑; -ไปกันไม่ค่อยได้กับกามสุข เพราะต้องจิตสงบ, ๑๐๓๕; -**ไม่ติดฉานสุข จึงมีสิทธิได้หนีพพานสุข**, ๑๐๕๒; -ลักษณะของฉานสุข โดยอุปมา, ๑๐๕๖; -ลักษณะร่วมกับกามสุขคือเป็นเวทนา, ๑๐๔๘

ฉานอัปนา(ขณะจิตเดียว), ๔๘๑

ฉายี(นักฉาน), ๗๙๓

ญัตติ: -*, ๘๒๕

ญัตติ-กรรม, ๙๓๑

ญาณ, ๑๑๔, ๔๐๑, ๔๔๐, ๔๔๒, ๔๔๖, ๔๘๘, ๕๒๕, ๕๕๕, ๕๙๙, ๖๔๘, ๖๘๓, ๗๖๙, ๗๘๓, ๗๙๑, ๘๐๘, ๘๒๓, ๘๓๓, ๘๓๙, ๘๘๒, ๙๔๖; -*, ๔๙๙, ๘๓๓; -**ญาณ๑๖และการจัดเป็นโลกียโลกุตระ**; -*, ๔๘๐; -ญาณของพระใสดาบัน(๑), ๘๒๒; -**ญาณเกี่ยวกับอริยสัง โดยเฉพาะกิจญาณ**, ๘๕๕-๘๕๘; -ญาณที่กำหนดสังขารเป็นวิปัสสนา(๑), ๔๓๐; -**ญาณในวิปัสสนา**. **ดู วิปัสสนาญาณ**; -ญาณหยั่งรู้ความยิ่งและหย่อนแห่งบุคคล, ๖๗๐; -ในดินแดนแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญาของมนุษย์, ๘๗๘; -เป็นจุดหมายของวิปัสสนา, ๔๒๗

ญาณกถา: -*, ๖๓๒

ญาณกรณี, ๕๕๖

ญาณกิจ: -*, ๑๐๑๙

ญาณคล้ายแก่สังขะ. **ดู สังขานุโลมิกญาณ**: *, ๕๘๔

ญาณจริต. **ดู พุทธิจริต**

ญาณทัศนะ, **ญาณทัสสนะ**, ๔๕๓, ๔๖๐, ๔๗๙, ๔๙๔, ๕๓๕, ๕๕๑, ๖๐๒, ๗๗๕, ๑๐๒๓, ๑๐๕๓, **ดู ยถากุตญาณทัสสนะ**; -กระบวนธรรมแห่งญาณทัสสนะ, ๖๒๕; -**ญาณทัศนะมรปริวัฏฏ์3มีอาการ12ในอริยสัง**, ๘๕๖-๘๕๘; -ญาณทัศนะวิเศษ, ๓๔๒, ๑๐๖๐; -**ญาณทัสสนะของพระผู้เหนือเทพ**. **ดู อริเวทญาณทัสสนะ**; -ในกระบวนการพัฒนาปัญญา, ๖๘๐; -ในวิชา๘ได้แก่วิปัสสนาญาณ(๑), ๔๕๒; -ปัญญาเจริญจนเป็นญาณทัศนะ, ๖๐๑; -ยังไม่ใช้ขานินสังส์(สูงสุด)ของพรหมจรรย์, ๔๓๗, ๕๓๒; -**สมาธิภาวนาประเภทที่2**, ๗๙๐; -อาจสืบมาจากครัทธาได้, ๕๘๙

ญาณทัสสนวิสุทธิ, ๔๗๙

ญาณที่ไม่สาธาณะ, ๘๙๙

ญาณเห็นจุดอุบัติ. **ดู จุตูปปาตญาณ**

ญาณปริญา: -*, ๘๘๖

ญาณิ, ๘๕, ๘๖, ๖๐๑, ๖๕๒, ๗๑๒, ๗๔๕, ๘๔๘; -**(ปถิโพธ)**, ๘๐๔; -*, ๘๘๘; -**ควรชักชวนให้ตั้งอยู่ในองค์คุณของ**

โสดาบัน, ๘๘๑, ๙๑๒; -ความหมายศัพท์(อ), ๗๔๖; -ญาติ
พวกพ้องมากดี เหมื่อนหมู่มากไม่กลัวลม, ๕๖๘; -ขู่
ร่วมกันเกินครึ่งเดือน=ญาติ, ๕๖๘; -ขู่ร่วมชีวิตตั้ง
สมาคมนญาติ, ๕๖๘

ญาติพริ, ๗๔๓; -*, ๙๖๔

ญาติมิตร: -ควรมองเหวดตาเป็นญาติมิตร, ๙๕๙; -ควรให้อยู่ใน
อารยวัณ๕, ๙๑๒

ญาติสังคหะ: -*, ๗๔๖

ญาติสาลีเทหิต, ๘๔๗

ญาติธรรม(+ความหมาย): -*, ๕๒๘

ญาติ, ๔๘๘; -*, ๕๒๘

ฎีกา, ๖๒๑

รูปนะ, ๖๖๖-๖๖๗

รูปนา(ในอานาปานสติ): -*, ๘๒๐

รูปนียปัญหา, ๖๖๖

ฐาน(ของสมาธิ), ๘๒๔

ฐานะ, ๕๓๗, ๕๖๙, ๕๗๓, ๕๗๖, ๕๘๐, ๕๘๘, ๕๙๐, ๖๔๔,
๖๔๖, ๖๗๗; -ฐานะที่แสดงความเป็นพาลหรือบัณฑิต,
๕๗๒; -ฐานะที่เห็นได้ยาก, ๘๕๐; -ฐานะไม่เกี่ยวกับการ
บรรลุนิพพาน, ๔๘๗; -ได้ฐานะกัลยาณมิตรเมื่อก่อศรัทธา
ได้, ๕๘๒

ฐานันดร(ของพระอรหันต์), ๓๖๗

ฐิตะ, ๒๔๘; -*, ๗๘๔

ตนต์วี, ๑๐๒๘

ตรุณวิปัสสนา. ดู ตรุณวิปัสสนา

ดลบันดาล, ๙๔, ๕๒๖, ๘๖๔, ๙๐๙, ๙๑๑, ๑๐๕๕, ๘๖๕-๘๖๖,

ดู บันดาล

ดวงชีวะ, ๑๐๐

ดวงดาว: -(นิมิต), ๘๒๐

ดวงตา(อุปมาคนหาทรัพย์), ๗๓๖-๗๓๗

ดวงประทีป(อุปมาพระอรหันต์สิ้นชีพ), ๕๑๐

ดอกจำปา(อุปมา): -*, ๕๕๒

ดอกบัว(นิมิต), ๘๒๐

ดอกไม้, ๗๓๐, ๘๒๐; -*, ๙๖๕

ตอกอุบล-ปทุม-บุณฑริก(อุปมา), ๕๘๑

ตักฤกศร(อุปมาฝึกตน), ๕๗๑

ตัม, ๗๑, ๗๓, ๙๖, ๑๐๒, ๑๑๒, ๑๓๘; -ความหมายของนิพพาน
เกี่ยวกับดับอย่างไร, ๑๐๒๓; -ดับวิตกวิจารณ์ได้ รู้ประจักษ์เอง,
๖๐๒

ดับกรรม, ๕๓๐

ดับกิเลส, ๓๘๖, ๔๐๑, ดูนิพพาน, นิโรธ

ดับทุกข์, ๕๑๓, ๕๑๕, ๕๑๖, ๕๒๒, ๕๒๖, ๕๓๔, ๖๓๔, ๘๔๕,
๘๗๗, ๙๐๖, ๙๔๕, ๖๒๓-๖๒๕, ๖๘๕-๖๘๖; -(หลักปฏิบัติ

โดยใจความ). ดู นิพพาน, นิโรธ

ดับไฟ(อุปมา), ๘๓๗

ดับภาพ, ๒๓๓, ๕๙๒-๕๙๓

ด้านดี-ด้านเสีย, ๖๔๒, ดู อัสสาทะ, อาทีนะ

ดาบศ, ๑๐๙, ๙๖๗

ดาว, ๗๓

ดาวดึงส์, ๙๕๓, ๑๐๒๙

ดำเนิน(ฤทธิ์), ๙๔๗

ดำเนิน(ฤทธิ์), ๘๐๑; -*, ๙๔๘

ดำเนินชีวิต, ๕๓๓, ๖๘๓, ดู ชีวิต

ดำรงมั่น. ดู อันตรธาน

ดำริ, ๕๕๑, ๗๐๒, ๑๐๒๖, ๑๐๖๒, ดู วิตก, สังกัปป์; -ความดำริ
เป็นที่เกิดของกาม, ๑๐๒๖; -วิธีแก้ความดำริบาปอกุศล,
๖๕๐

ดำริชอบ. ดู สัมมาสังกัปปะ

ดิน, ๘๐๔, ๘๙๖, ๘๙๗

ดินฉาบ, ๖๓๐

ดินฟ้าอากาศ. ดู อุต

ติรัจฉาน, ๘๙๐; -*, ๙๕๓; -ความแรงหรือเบาแห่งโทษของ
ปาณาติบาต, ๗๒๖-๗๒๗; -ติรัจฉานมีเมณิกการแต่ไม่มี
ปัญญา, ๖๒๓; -ผลแห่งทานแก่ติรัจฉานเป็นต้น, ๙๒๘; -
สถานสารีเป็นต้นพันแล้วจากกำเนิดติรัจฉาน, ๔๗๑; -สี
หราชเป็นยอดติรัจฉาน(อุปมา), ๘๓๒

ติรัจฉานวิชา. ดู ติรัจฉานวิชา

ตี, เต็ง, ๖๙, ๑๒๐, ๑๒๑, ๑๒๔

ตีกำเรียบ, ๖๕๗

ตีชั่ว, ความดี-ความชั่ว, ๓๒๕, ๕๕๕, ๖๗๘, ๗๗๐, ๘๖๐, ดู
กรรม, กรรมดี, กรรมชั่ว, กุศล, บาป, บุญ, อกุศล; -การใช้ทรัพย์
ทำดีหรือไม่ของกามโลกี๑๐, ๖๗๑-๖๗๒; -การประเมิน
ความดีความชั่วแบบวิภังชวาท, ๖๖๐; -ตรวจสขบตถาคต,
๕๙๗; -ทำอย่างสิ้นกรรม=ไม่ตีไม่ชั่ว, ๕๓๐-๕๓๑; -ใน
ดินแดนแห่งกิจกรรมทางปัญญา, ๘๗๘; -เป็นเรื่องของ
มรรค, ๕๑๕; -มองหาแง่ดีของคนที่เราโกรธ, ๖๕๒; -ถ้าไม่
รับผิดชอบตีชั่วเป็นสัมมาทิฐิขึ้นโลกีย์, ๕๖๙, ๕๘๓, ๖๙๑

ตีเยี่ยม(ในบรรดาภิกษุอยู่ป่า), ๖๗๒

ตีมน้ำเมา. ดู สุราเมรัย

ตีมองง้าว(ในอุปมา), ๖๕๑

ตีอกระต่าง, ๒๖๓

ดูเลย, ดูเลยภาพ, ๑๐๖๗; -(การนั่ง), ๘๑๗

ดูสิต, ดูสิตกาย, ๖๗๐; -*, ๙๕๒

ดูญ, ดูหมิ่น, ๒๖๓, ๒๘๓, ๕๙๗, ๖๗๗, ๑๐๓๑, ดู (ผลกรรม);
-* , ๑๐๐๓

ดูหนึ่ง(ตัวอย่างพฤติกรรมตถนหา-นันทะ), ๙๙๐

เติก, ๑๐๑๖; -ควรปล่อยให้ประสพการณเสรีหรือไม่, ๖๖๔-
๖๖๖; -ตัวอย่างพ่อแม่เป็นกัลยาณมิตรหรือบาปมิตรแก่เด็ก

, ๖๗๖-๖๗๗; -มีปัญญาเป็นผู้ใหญ่, ๕๗๑

เด็กกำพร้า(พระสารีบุตรบวชให้), ๓๖๘

เด็กตั้งไข่(อุปมาอุปจารสมาธิ): -*, ๗๘๑
 เด็กเล็ก(ตัวอย่างพฤติกรรมมนุษย์), ๗๘๗
 เด็กชายน, ๑๐๒๗
 เดินทาง(อุปมา), ๖๕๖, ๖๕๐-๖๕๑; -ตัวอย่างแสดงความต่างปีติ
 กับสุข, ๘๒๗; **-เหตุปรารถนาก็จะให้เกิดคร้านหรือเพียรก็ได้**
 , ๖๔๘-๖๔๙
 เติมน้ำ, เติมน้ำ, ๘๐๑, ๘๔๕-๘๔๗; -*, ๘๔๘
 เตียงสำ, ๑๐๒๗
 เตียรถีย์, ๑๐๒, ๖๗๔, ๙๖๖; -*, ๙๒๑
 เตียรชุน, ๒๖๓, ๖๔๔, **ดู ทุกข์**
 แดด, ๖๔๗; -(อุปมา), ๖๕๖
 แदनตง,, แदनป้า, แदनไฟร: -(ควรขยู่หรือไม่), ๖๖๗
 แदनตง, แदनป้า, แदनไฟร, ๖๗๓, ๖๗๔, ๖๕๖-๖๕๘
 แदनมีจจุราช, ๖๗๓
 ได้คิด, ๖๔๘, **ดู สังเวค, สังเวช**
ได้ยิน, ๑๐๑๕, ๑๐๕๐
 ตกแหว, ๕๕๔
 ตติยฌาน, ๔๒๔, ๔๔๖, ๔๔๗, ๖๐๒, ๗๗๙, ๘๕๑, ๑๐๒๕,
 ๑๐๖๑, ๑๐๖๘, ๘๒๑; **- (องค์ฌาน)**, ๘๒๖-๘๒๗; -*, ๔๒๘,
 ๔๕๗
 ตติยฌานสุข, ๑๐๒๕
 ตมิตา, ๑๐๘, ๑๕๒
 ตณิ, ๔๗๐
 ตถาคต, ๖๓, ๑๕๐, ๔๘๙, ๕๐๕, ๕๒๕, ๘๑๔, ๘๙๐, ๘๙๔,
 ๘๙๖, ๙๐๐, ๙๐๓, ๑๐๔๘, **ดู พระพุทธเจ้า**: -*, ๓๘๙,
 ๙๐๙, ๙๒๖; -ตถาคต จะขยู่ดีหรือไม่ ปฏิจจสมุปปาทกัมี,
 ๑๕๒; -ตถาคตใช้ภาษาแต่ไม่ยึดติด, ๓๗๘; -ตถาคตเพียง
 บชกทางให้, ๓๒๐, ๗๕๖; -ตถาคตไม่ติดโลกมีใจไร้พรมแดน,
 ๕๘๑; -ตถาคตสรรเสริญการขนุเคราะห์สกุล, ๕๗๗; -
 ตถาคตหลังจากตายเป็นอย่างไร, ๘๙๗; **-ประโยชน์ของ**
ศรัทธาที่แน่วแน่ และโทษของการติดในบุคคล, ๕๙๙-
 ๖๐๑; -ไม่ตอบขยู่ยากตปัญญา, ๘๔๗; **-เรียกอริยสังเพราะ**
**ตถาคตเป็นอริยะและเป็นอริยะเพราะตรัสรู้หรือสัง, ๘๔๘-
 ๘๔๙; -วิธีตรวจสอบตถาคต**, ๕๙๖-๕๙๘; -ไล่ตบบันไม้
 ประทุษร้ายตถาคต, ๘๙๘; -เหตุได้นามตถาคต, ๓๙๒
 ตถาคตพละญาณ: -*, ๘๕๔
 ตถาคตโพธิ, ๗๕๗, ๘๒๘; -*, ๘๑๐
 ตถาคตโพธิสัทธา, ๘๒๘, ๘๐๘-๘๐๙; -*, ๘๙๔
 ตถาคตภษาษิต(ในอนาคตภษาษิตไม่สนใจ), ๖๕๘
 ตถาคตวิหาร: -(ชานาปานสตีสมาธิ), ๘๑๔; -*, ๔๗๑
ตถาคตสาวก(=อริยะ, สัตบุรุษ), ๕๖๔-๕๖๕
 ตถาคตชรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า, ๒๐๖, ๒๘๙, ๓๓๐
 ตถาคตชรหันตสัมมาสัมพุทธะ, ๑๐๕๑
 ตทั้งคณิพพาน, ๔๐๐, ๖๓๓
 ตทั้งคณิพุต, ๑๓๘

ตทั้งคณิโรธ, ๔๐๑, ๘๖๒
 ตทั้งคณิพพาน: -*, ๔๐๑
ตทั้งคณิมุตติ, ๔๓๘
 ตณ, ๑๒๕, ๑๓๗
 ตณ, ตณเอง, **ดู อัตตา, อนัตตา**: -คนโกรธทำร้ายตนเอง, ๖๕๒; -
 ตณเป็นที่พึ่ง, ๒๘๕, ๖๒๔-๖๒๕, ๖๓๒-๖๓๔; -ตณเป็นที่พึ่ง
 (อ), ๖๒๒; -ตณและบุคคลอื่น, ๖๗๗; -ทุกข์เพราะเห็นชั้นนี้
 ๕เป็นตณ สุขเพราะเห็นว่าไม่เป็น, ๖๓๓; -โยนิโสมนสิการ
 ทำให้พึ่งตนเองได้, ๖๑๙; -อิตตัญญูตา, ๕๖๙; -อิตตตา(อ),
 ๔๐๘
 ตันกัลวย(อุปมาสังขาร), ๖๓๐
 ตันกำเนิด: -ของกรรมทั้งปวง=มนสิการ, ๘๔๒; -ต้นกำเนิดของ
 โลก, ๘๔๔
 ตันเค้า, ๖๒๑, ๖๒๒; -*, ๖๔๐
 ตันเดิมของสิ่งทั้งหลาย(ยึดอิตตตา), ๔๙๗
 ตันบัญญัติ: -(ตติยปริวาส)(อ), ๗๙๘; -(อิทธิปาฏิหาริย์และตีมี
 สุรา), ๙๖๖
 ตันไม้(อุปมา), ๕๖๘, ๗๗๘
 ตันไม้มีผลตก(อุปมากรมโทษ), ๑๐๓๑
 ตันไม้ศักดิ์สิทธิ์(ที่พึ่งผิด), ๘๖๔, ๙๑๒
 ตันเลียบ(อุปมาคนตระหนี่), ๗๓๘
 ตันหว่า: -*, ๘๑๔
 ตันหว่า(อุปมา): -*, ๘๓๒
 ตันเหตุแห่งกรรม๓, ๒๖๕
 ตันข้อสด(อุปมาบุญชนเหี่ยวแห้ง), ๖๕๖
 ตบะ, ๓, ๔, ๘๕, ๔๒๒, ๖๗๓, ๖๘๖, ๘๙๗, ๙๖๗; -*, ๕๒๗,
 ๙๖๔; -คนยังไม่รู้ตบะจะทำให้บริสุทธิ์ไม่ได้, ๙๔๔; -นิครนถ์
 บำเพ็ญตบะเพื่อให้สิ้นกรรมเก่า, ๒๘๗, ๑๐๓๓; -นิครนถ์
 บำเพ็ญตบะเพื่อให้สิ้นกรรมเก่า(อ), ๑๐๒๓, ๑๐๖๐; -ใน
 พุทธกาลนักบวชนิยมบำเพ็ญตบะ, ๑๐๖๐; -บำเพ็ญตบะปี
 เทวดา, ๘๕๔; -พระพุทธรเจ้าตีตบะทุกกรรมหรือไม่,
 ๖๖๙
ตรงไปตรงมา(วิธีของวิฆชาพา), ๖๗๒
 ตรวิก, ๓๓๔, ๔๒๓, ๕๐๙, ๕๕๐, ๕๕๕
 ตรวจตรง(กิจของปัญญา): -*, ๗๗๖
 ตรวจสขบ, ตรวจตรา, ๖๘๕, **ดู วิมังสา**; **-การตรวจสอบพระ**
ศาสดาก่อนฟังธรรม, ๕๙๖-๕๙๘; -ตรวจสอบภิกษุก่อน
 รัทธาขยู่เรียน, ๕๙๕; -ตรวจสอบภุมิปัญญาคน๓ด้าน(อ),
 ๖๘๐; **-หลักตรวจสอบการสอน**, ๕๘๐-๕๘๒
 ตระกุล, ๕๕๐, ๕๗๐, ๕๗๓, ๖๗๓, ๘๒๘; -(ปิลิโพธ), ๘๐๓; -
 การให้ผลของกรรม, ๒๗๓, ๒๘๔; -ความหมายคำว่า
 ตระกุล(อ), ๙๑๒
 ตระกุลเลื่อมใส: -(เอตทัคคะ)(อ), ๓๖๘
 ตระหนี่, ๒๖๓, ๒๖๙, ๔๓๘, ๗๗๘, **ดู มัจฉริยะ**
 ตระหนี่, ความ, ๑๔๕

ตรีวิสุทธิ, ๑๑๓, ๑๔๗, ๑๕๑, ๓๓๒, ๓๓๔, ๕๒๕, ๕๓๗, ๕๕๖, ๕๕๘, ๕๕๙, ๖๘๘, ๘๔๙, ๘๕๓, ๘๗๖, ๑๐๓๔, ๑๐๖๐, ๖๔๒-๖๔๓, ๘๓๒-๘๓๓, **ดู โภธิ,อาสาวิภยญาณ, อรหัตตผล**; -*, ๑๐๑๙, ๑๐๒๓; -การตรัสรู้สืบเนื่องจากสัมมาทิฎฐิ, ๕๖๓; -การตรัสรู้อาศัยความไม่สิ้นโคธในกุศลธรรม(อ), ๙๘๗; -การยืนยันการตรัสรู้เป็นกิจของพระศาสนา, ๕๒๗; -**เกณฑ์วัดความตรัสรู้=ญาณ3**, ๘๕๖-๘๕๘; -**ทั้งก่อนและหลังตรัสรู้ ทรงอยู่ด้วยอานาปานสติมาก**, ๘๑๓-๘๑๔; -กรรมสามัคคีในการตรัสรู้, ๘๓๙; -บรรยายการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า, ๖๒๘, ๑๐๕๙-๑๐๖๑, ๘๕๐-๘๕๑; -ปฏิญาณการตรัสรู้ต่อเมธีขุฑุณโทษและทางออกของโลกและอุปาทานชั้นที่ ๕, ๖๔๓; -ปัญหาเป็นใหญ่ในการตรัสรู้, ๖๐๓; -**พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร?=อริยสัจ4=ปฏิจจสมุปบาทและนิพพาน**, ๘๕๐-๘๕๑; -พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร?=อริยสัจ4=ปฏิจจสมุปบาทและนิพพาน, ๘๕๔; -พระพุทธเจ้าพุทธพระองค์ปฏิบัติกรรมอย่างเดียวกันจึงได้ตรัสรู้, ๕๕๙; -พระพุทธเจ้ายอมสิ้นพระชนม์ถ้าไม่ตรัสรู้(อ), ๕๒๘; -พระโสดาบันเดินหน้าแนวตั้งสู่ความตรัสรู้, ๘๓๗, ๘๑๑, ๘๘๙-๘๙๒; -ไม่ตรัสรู้ขริยสัจ จึงเร็วชนตลขตกถานาน, ๘๔๖; -โยนิโสมนสิการแบบที่จำเป็นสำหรับการตรัสรู้, ๖๒๗; -สิ่งที่ตรัสรู้มีมากมายที่สอนเพียงเล็กน้อย, ๘๔๘

ตรัสรู้ฉับพลัน: -(เอตทัคคะ)(อ), ๓๖๘
 ตราขีง, ๗๔๑, ๑๐๔๔; -(อุปมา), ๘๐๖
 ตริตวิท. **ดู วิทก, สัมมากรมันตะ**; -พระพรหมันตีจะตริตวิทกสิ่งใดหรือไม่ตามประสงค์, ๓๓๗
 ตรุณวิบัติสัณหา, ๔๔๘, ๔๗๗
 ต้องการ, ความ(กำหนดคุณค่าแท้-เทียม), ๖๔๖
ต้องการจะกระทำ, ความ. ดู กัตตุกัมยตาฉันทะ
 ต้อนรับแขก, ๕๔๗, ๗๔๓
 ตอในใจ ๕, ๕๖๖
ตอบแ่งเดียว. ดู เอกังสพยากรณ์
ตอบโดยย่อ. ดู ปฏิปจฉาพยากรณ์
 ตอบแทน, ๖๕๓; -การกระทำที่เป็นการตอบแทนคุณมารดาบิดาแท้ๆจริง, ๙๑๒
ตอบปัญหา. ดู ปัญหา, พยากรณ์
 ตบเกียง(อุปมา), ๕๕๒
 ตบขาบ, ๖๕๗
 ตะวันตก: -**มองไตรสิกขาตามหลักวิชาการศึกษาตะวันตก**, ๘๖๙; -มองพุทธศาสนา(อ), ๙๑๑; -มากกว่าตะวันออกทั้งนันทะและตัณหา(อ), ๗๙๗
 ตักกะ, ๕๙๐, ๗๐๒, **และดู ตรรก**
 ตั้งขณิกปัจจเวกขณ์: -*, ๙๙๘
 ตั้งมั่น, ๔๔๑, ๔๕๑, ๖๖๘, ๖๗๓, **ดู สมานิ, สมานิตะ**
ตั้งสมมติฐาน, ๖๘๕-๖๘๖
 ตัณห์ทักขยลฺข: -*, ๙๐๐, ๑๐๕๗

ตัณห์ทักขย, ตัณห์ทักขัย(นิพพาน), ๓๓๖; -*, ๑๐๕๗
 ตัณหา, ๑๕, ๒๓, ๗๘, ๑๐๐, ๑๐๒, ๑๒๒, ๑๒๖, ๑๓๙, ๑๔๒, ๒๔๒, ๓๑๑, ๓๓๕, ๓๗๔, ๔๐๘, ๔๒๒, ๔๖๒, ๔๗๖, ๔๙๘, ๕๐๐, ๕๐๔, ๕๐๖, ๕๑๘, ๕๓๐, ๕๖๓, ๖๒๗, ๖๓๒, ๖๓๔, ๖๔๗, ๖๕๔, ๖๕๖, ๖๗๓, ๗๐๒, ๗๓๓, ๗๕๐, ๗๖๔, ๘๒๘, ๘๕๐, ๘๕๘, ๘๖๑, ๘๖๒, ๘๖๘, ๘๗๗, ๙๐๔, ๙๒๑, ๑๐๒๖, ๑๐๒๙, ๑๐๕๕, ๑๐๕๘, ๘๘๓-๘๘๔, ๖๙๙-๗๐๑; -*, ๑๑๘, ๑๗๒, ๕๐๙, ๕๒๗, ๘๙๑, ๑๐๔๗, ๑๐๕๗; -**ข้อควรทราบทั่วไปโดยตารางเปรียบเทียบ**, ๑๐๒๐; -ความเข้าใจในอนัตตตาช่วยทำลายความเห็นแก่ตัว, ๑๓๕; -ความคิดตอกตอลอยอนาคตคือคิดตามแนวตัณหา, ๖๕๙, ๖๕๔-๖๕๕; -ความสัมพันธ์กับอวิชชา, ๑๗๕, ๑๙๖; -**ความหมายย่อ**, ๑๘๒, ๒๓๐, ๓๖๕, ๘๘๕, ๘๘๙, ๘๙๐, ๑๐๒๐; -**คำจำกัดความตามแบบ**, ๑๗๒; -ฉันทะที่ตรงกับตัณหา, ๘๘๔, ๘๗๘-๘๘๐; -ตลาคตไม่มีตัณหาในการที่มีกรรมสะขาคตมตจต, ๕๙๘; -ตัณหา 6, ๑๗๒; -ตัณหา ๖, ๔๗๑; -ตัณหา๒(อ), ๘๘๗; -ตัณหา3และความหมาย, ๑๘๗, ๘๖๑; -ตัณหา๓และความหมาย(อ), ๘๘๗; -**ตัณหาและความหมาย(อ.)**, ๑๗๒; -ตัณหา๓; -*, ๘๘๕, ๑๐๑๐; -**ตัณหากับการกินและการสืบพันธุ์**, ๘๙๓-๑๐๐๐; -**ตัณหากับฉันทะ ในฐานะแรงจูงใจคู่ปรับกัน**, ๘๗๑-๑๐๒๒, ๗๖๖-๗๙๗; -ตัณหากับในแง่สัมพันธ์กับความหมายของนิพพาน, ๓๘๕; -ตัณหากับพฤติกรรมของปุถุชน, ๖๓๓; -ตัณหากับโยนิโสมนสิการแบบที่2, ๖๗๙; -ตัณหาเกิดขึ้นถ้าสนองระงับไม่ได้ปัญหาเกิดขึ้นทันที, ๑๐๕๕; -**ตัณหาเกิดจากโยนิโสมนสิการ**, ๖๒๓-๖๒๕; -**ตัณหาเกิดที่ไหน ต้องการอะไร**, ๘๘๕-๘๘๖; -ตัณหาเกิดแทรกกลับเป็นปัจจัยแก่ฉันทะได้, ๗๙๗, ๑๐๐๗-๑๐๐๘, ๑๐๑๒-๑๐๑๔; -ตัณหาเกิดสืบจากอวิชชา อิงอาศัยเวทนา, ๘๖๐, ๘๘๔-๘๘๕; -**ตัณหาในแง่ความสัมพันธ์กับความหมายของนิพพาน**, ๓๘๕; -**ตัณหาในแง่สัมพันธ์กับความหมายของนิพพาน**, ๘๕๓; -**ตัณหาในฐานะสมุทัยส่วนหน้าโรง**, ๖๘๖, ๘๕๒; -**ตัณหาในฐานะสมุทัยส่วนหน้าโรง(อ)**, ๖๓๕; -**ตัณหาปรุงเวทนา เวทนาที่ปรุงตัณหา**, ๑๐๕๔; -**ตัณหาเป็นมูลรากของวิภูฏะ(อ)**, ๖๒๖; -**ตัณหาอาจใช้ในทางดีมีประโยชน์**, ๑๙๗, ๒๐๐; -**ตัวอย่างพฤติกรรมเทียบตัณหากับฉันทะ**, ๑๐๒๑-๑๐๒๒; -**ทำบุญทำงานเพื่อทำลายการสั่งสมตัณหา**, ๑๐๕๖-๑๐๕๗; -**นิกันตี=ตัณหาละเอียด(อ)**, ๔๔๘; -**ในกระบวนการรับรู้**, ๓๒; -**ในกระบวนธรรมที่ต่างจากฉันทะ**, ๑๐๑๕; -**ในฐานะตัวการให้เกิดทุกข์**, ๑๙๙; -**ในดินแดนแห่งกิจกรรมทางปัญญา**, ๘๗๘; -**เป็นเครื่องตัดลินความเชื่อกรรมที่ผิด**, ๒๘๔; -**เป็นตัวการให้ได้ชื่อว่ายอยู่เพียงจริงหรือไม่**, ๖๗๔; -**เป็นตัวตีราคาคุณค่าเทียบ**, ๖๔๖, ๗๐๑; -**เป็นปทาตัดพหกรรม**, ๘๘๘; -**เป็นไวพจน์ของราคะ**, ๕๒๙; -**เป็นสมุทัยของสังขาร**, ๔๖๗; -**เป็นอยู่โดยไม่อาศัยตัณหา และเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน**,

๗๖๘, ๗๗๐; -**ผลทางจริยธรรม**, ๕๕๐-๕๕๓; -พัฒนาการทางกายที่ขาดจริยธรรม ย่อมกลายเป็นเครื่องมือของตัณหาสำหรับย่อยแ่งโลกามิส(อ), ๘๖๕; -โยนิโสมนสิการสกัดและแย่งบทบาทกับอวิชชาตัณหา, ๖๒๗, ๖๒๕-๖๒๖; -ลดตัณหา ชัดการพัฒนาหรือไม่, ๕๗๑; -ลักษณะความคิดที่มีตัณหาเป็นตัวเด่น, ๖๒๖, ๗๐๕; -หลักการปฏิบัติต่อตัณหาเพื่อให้เป็นประโยชน์, ๑๐๑๐; -หลักการปฏิบัติต่อตัณหาเพื่อให้ใช้เป็นประโยชน์, ๑๐๒๐, ๑๐๑๑-๑๐๑๓; -**หลักตัดสินกิจกรรมว่าเกิดแรงจูงใจแบบไหน**, ๕๘๕-๕๘๓; -หัวเงื่อนไขหรือข้อที่สองของปฏิจลสมุปบาท, ๓๓๒; -อธิบายเวทนาเป็นปัจจัยแก้ตัณหา ตัณหาเป็นปัจจัยแก้อุปาทาน, ๑๗๓, ๑๘๔; -อยากนิพพานเป็นตัณหาหรือ, ๕๗๑; -อิทธิพลของตัณหาต่อการแก้ปัญหา, ๘๗๒

ตัณหาจาริต: -*, ๑๗๗
 ตัณหาจันทะ, ๕๗๒-๕๘๐; -*, ๖๕๐, ๑๐๐๓, ๑๐๑๐, ๑๐๓๐
 ตัณหาปัตถนา, ๕๘๔
 ตัณหามูลกรรม ๕: -*, ๒๐๗
 ตัณหาอุปาทาน, ๖๓, **ดู ตัณหาอุปาทาน**
 ตัดสินสิ่งจะไม่พึงใช้ศรัทธา, ๖๘๑
 ตัตรมัมหมัตตตตา(เจตสิก), ๒๗; -*, ๑๔, ๘๒๗
 ตัทธิต: -*, ๔๐๕
 ตัฏการภายนอก, ๕๘, ๑๐๗
 ตัฏก-ของกุ(วิเคราะห์คำ): -*, ๔๕๕
 ตัวแก่น, ๕๕, ๕๘, ๑๐๓, ๑๐๗, ๑๑๗
 ตัวจริง(ที่คงที่ยั่งยืน), ๕๔
 ตัวตน, ๑๐๘, ๑๑๐, ๑๒๗, ๑๓๖, ๔๔๘, ๔๕๐, ๖๓๕, ๖๕๐, ๖๗๔, ๗๐๑, ๘๕๐, ๘๖๒, ๘๖๖, ๑๐๐๖, ๑๒๒-๑๒๔, ๑๐๐๑-๑๐๐๓, ๗๖๗-๗๗๑, ๗๘๖-๗๘๗, **ดู อัตตา**
อนัตตา; -ตัวตนแบบในใจของคน, ๑๖๕; -ตัวตนกับคุณค่าแท้คุณค่าเทียม, ๖๔๖; -**วิธีคิดแยกแยะให้เห็นความไม่เป็นตัวตน**, ๖๒๕-๖๓๐; -สิ่งที่ถูกยึดถือเป็นตัวตน, ๗๗๑
 ตัวบงการ, ๑๓๘
 ตัวบีบ, ๑๑๗
 ตัวปั้น, ๑๒๖
 ตัวสัตว์, ตัวบุคคล, ๑๐๐, ๑๐๒
ตัวอย่าง, ๖๕๒, ๖๕๕; -กัลยาณมิตร, ๕๖๕; -ตัวอย่างการโยนิโสมนสิการในคัมภีร์(อ), ๖๒๓; -ตัวอย่างของผู้มีคุณสมบัติจักษุโม(อ), ๕๗๔; -ตัวอย่างปฏิจลสมุปบาทในชีวิตประจำวัน, ๑๕๑
 ตา, ๘๕, ๓๕๒, ๔๗๑, ๖๐๒, ๖๖๗, ๖๗๔, ๗๕๐, ๗๗๓, ๘๐๑, ๑๐๒๖, ๑๐๓๐, ๑๐๕๐, **ดู จักขุ**; -*, ๕๒๐, ๑๐๓๒; -เจริญชานาปานสติ ตาไม่เห็นขย, ๔๖๑, ๘๑๓-๘๑๔; -ตรวจสขบตถาคตด้วยสิ่งที่รู้ได้ด้วยตาหู, ๕๕๗; -ตาเป็นกรรมเก่า, ๘๗๘

ตาข้างเดียว(อุปมาคนมีศรัทธา), ๖๐๑
 ตาข่ายดักศาสตารจารย์: -*, ๔๕๘
ตาณะ(นิพพาน), ๓๓๖
 ตาดี(ในอุปมา), ๖๓๐
 ตาเดียว(ในอุปมา), ๗๓๗
 ตาทิพย์, ๗๘๘, ๕๔๕, **ดู ทิพพจักขุ, ทิพยจักขุ**; -(ขุนคลังแก้ว), ๑๐๒๗
 ตาบอด(อุปมา), ๗๓๗
 ตาบอดถือตะเกียง(อุปมาพหูสูตได้แต่สอน), ๕๘๒
 ตาย, ๗๓, ๘๕, ๘๗, ๑๔๒, ๑๔๕, ๕๕๑, ๖๐๐, ๖๕๑, ๖๕๕, ๖๕๗, ๗๒๔, ๗๔๘, ๗๖๕, ๘๖๖, **ดู วิฆาตตัณหา, อัพยาทบัญญัติ, อุจเฉททิฏฐิ**; -*, ๕๒๘, ๑๐๓๑; -**คนฆ่าไม่ต้องการความตาย**, ๑๐๐๐-๑๐๐๑; -คนทุกคนต้องตายใช่หรือไม่, ๖๖๖; -เทียบความตายกับนิโรธสมาบัติ(อ), ๔๓๕; -ผลดีผลเสียของการระลึกถึงความตายด้วยโยนิโสมนสิการและโยนิโสมนสิการ, ๖๔๘; -ผลดีผลเสียของการระลึกถึงความตายด้วยโยนิโสและโยนิโสมนสิการ, ๖๒๓; -พระขรรค์หันต์ไม่กลัวตาย, ๓๕๗; -พวกหนึ่งขึ้นชมว่าตายแล้วชีวิตจะสูญ, ๕๐๕; -มรณสติ, ๘๐๕; -ไม่รู้จะตายวันตายพรุ่ง, ๓๑๘; -สัตว์หลังจากตาย มีหรือไม่มี, ๘๔๗
 ตาวกาลิกโต, ๗๔
 ต่ำทรม(มีใช้เพราะชาติตระกูล), ๓๑๕
 ตำบล, ๑๐๑๖
 ตำรา, ๕๗๕, ๕๘๓, ๕๕๐; -*, ๘๐๘
ตำหนิ(แง่ติชมกามโคเค๑๐), ๖๗๑-๖๗๒
 ตำแหน่ง, ๕๒๗, ๑๐๑๓
 ติ-ชม(ทำที่ต่อคำติชมพุทธศาสนา), ๕๕๔
 ติต, ติตช้อง, ติตค่าง, ติตไคว, ติตใจ-ชัดใจ, ติตพัน, ๖๕๕
 ติต, ติตช้อง, ติตค่าง, ติตไคว, ติตใจ-ชัดใจ, ติตพัน, ๖๒๖, ๖๔๓, ๖๗๑, ๖๗๗, ๖๗๔-๖๗๖, ๗๖๐-๗๖๒, **ดู ราคะ, โลภะ, โหส**
 ติตช้อง, ติตไคว, ๒๓๒, ๒๓๓
 ติตใจ, ๖๘
 ติตบุคคล(เป็นอุปสรรคความหลุดพ้น), ๕๘๘, ๕๕๕-๖๐๑
 ติตเพลิน, ๑๑๘, ๑๒๐, ๑๒๕
 ติตล้า: -*, ๕๒๗
 ติตถิยปริวาส, ๗๕๘
 ติเตียน, ๕๗๖, ๕๕๐, ๕๕๒; -ทำที่ต่อคำติเตียนพุทธศาสนา, ๕๕๔; -พระพุทธเจ้าติเตียนบะทุกอย่างหรือไม่มี, ๖๖๕; -ลักษณะภิกษุที่ควรตีไม่ว่าอยู่ป่าอยู่บ้าน, ๖๗๓
 ติรัจฉานโยนิกทุกข์, ๘๖
ติรัจฉานวิชา: -*, ๕๕๐; -ต่างจากปฎิหาริย์(อ), ๘๖๑; -อาจเกิดจากปฏิบัติสมาธิผิด, ๖๔๐
ตีคลุม(ผิดหลักวิภังขาท), ๖๖๐-๖๖๑
 ตีน(ตีนเองแล้วจึงปลุก), ๕๘๑

ต้นก็เป็นสุข(เมตตา), ๖๕๓
 ต้นข้าว, ๓๑๖
 ต้นแล้วเบิกบานแล้ว, ๘๘๑, ๘๘๔
 ตุ่มหู, ๗๘๖
 ตูลนา, ๔๖; -*, ๕๒๓, ๑๐๐๖
 ตูลาการ, ๕๔๗
 เตโช, ๔๐, ๓๙๐, ๘๐๔
 เตโชธาตุ, ๒๖; -*, ๓๖๘
 เต็มอิมทุกขณะ, ๘๔๕
 เตรียมการ(ถูกหลักพุทธศาสนา), ๖๕๗, ๖๕๙
 เตวิชชะ, ๔๒๑, ๔๓๖
 เต่า(อุปมาเกิดเป็นคนได้ยาก): -*, ๗๑๔
 เตียง(อุปมาสติ), ๗๗๖
 เตือนตน, ๖๕๒
แตกกายทำลายขันธ์, ๕๙๑-๕๙๒, **ดูตาย**
 แตกดับ,แตกสลาย, ๖๗, ๙๔, ๑๐๑, ๑๐๔, ๑๑๓, ๑๑๖
 แตกต่างระหว่างบุคคล,ความ, ๕๗๐, ๖๔๑, ๖๕๓, ๖๗๐, ๖๕๐-
 ๖๕๑, **ดู อินทรีย์,ปฏิบัติ**: -ตัวการคืออินทรีย์๕, ๘๓๐; -
 ตัวการคืออินทรีย์๖, ๘๔๐
 แตกแยก, ๖๕๗; -(นิครนถ์)(๒), ๖๕๙
แต่งตั้งเจ้าหน้าที่, **ดู วินัย**
 แต่งสรรค์, ๖๖
 ไตรตรอง, ๕๙๕, ๖๓๗, **ดู วิมังสา**
 ไตรชาตุ, ๒๕๒
 ไตรปิฎก, ๙, ๕๐๔, ๕๓๘, ๕๖๓, ๖๐๑, ๖๔๘, ๗๑๔, ๘๗๕; -*,
 ๖๕๙, ๘๒๒; -การคัดลอกตัดความมาอาจทำให้เข้าใจผิด,
 ๖๗๕; -การใช้คำว่านิพพาน, ๓๙๔; -ตัวอย่างบาลีไม่พบใน
 พระไตรปิฎกแต่อย่างไรในวิสุทธิมคค์(๒), ๘๔๙; -ผู้ทรง
 ไตรปิฎกเป็นกัลยาณมิตรได้, ๘๐๔; -พระไตรปิฎกฉบับ
 ภาษาไทย(๒), ๕๕๑; -ศรัทธาไม่มาในพระไตรปิฎก(๒),
 ๙๑๐; -ศีล ๕ในพระไตรปิฎกนิยมเรียกอย่างอื่น, ๕๖๐
 ไตรปิฎก,พระ, ๖๘, ๒๓๒
 ไตรเพท, ๔๒๑
 ไตรภพ, ๙๐๖
 ไตรภูมิ, ๑๐๖๗
 ไตรมาส, ๘๑๔
ไตรลักษณ์, ๗๓, ๑๓๖, ๑๖๔, ๒๐๕, ๒๒๓, ๔๔๓, ๔๔๗, ๔๘๓,
 ๔๘๘, ๔๙๙, ๕๖๒, ๘๐๗, ๘๓๓, ๘๘๓, ๑๐๕๐, **ดู ไม่เที่ยง**
อนิจจตา,ทุกข์,ทุกขตา,อนัตตา,อนัตตตา; -*, ๘๒๐; -
 ความหมายทุกข๓อย่าง, ๑๖๐; -ไตรลักษณ์กำหนดประเภท
 ของความหลุดพ้น(๒), ๔๑๖; -ไตรลักษณ์และปฏิบัติจสุมุ
 บาทครอบคลุมนิภาววิธิ, ๖๘๖; -ในคำจำกัดความสัมมา
 ทิฎฐิ, ๖๘๙; -ในตารางสรุป, ๘๗๔; -ในสติปัฏฐาน, ๗๖๗; -
 เป็นกฎธรรมชาติแม้ตถาคตไม่อุบัติก็มีอยู่, ๖๒; -พิจารณา
 ไตรลักษณ์ก็เรียกว่ามาน, ๔๒๕; -พิจารณาไตรลักษณ์ก็

เรียกว่ามาน(๒), ๘๒๕; -ไม่เข้าใจความหมายของศีลธรรม,
 ๕๖๑; -สรุปผลการปฏิบัติสติปัฏฐานในแง่ไตรลักษณ์, ๗๗๑
 ไตรวิภัง, ๑๗๖, **ดู วิภัง**
 ไตรวิชชา, ๔๒๑
 ไตรสิกขา, ๔๖๓, ๔๗๕, ๕๕๒, ๗๑๕, ๘๓๘, ๕๒๑-๕๒๔, **ดู**
สิกขา ๓,อริศีลสิกขา,อริจิตตสิกขา,อริปัญญาสิกขา; -การ
 จัดหมวดหมู่โดยเทียบกับมรรค, ๕๒๒, ๕๔๔-๕๔๖; -
ความสัมพันธ์กับมรรคและการฝึกที่พร้อมไปด้วยกันกับ
มรรค, ๕๕๑-๕๕๗, ๖๙๕-๖๙๗; -**ความหมายของสิกขา**
และสาระสำคัญของไตรสิกขาแต่ละข้อ, ๕๔๕-๕๕๘, ๘๖๓;
 -ไตรสิกขากับการแบ่งประเภทของพระอริยบุคคล, ๔๐๘,
 ๔๑๑; -ไตรสิกขาครอบคลุมนจริยธรรมทั้งหมด, ๕๓๖; -
ไตรสิกขาเทียบกับระบบบุญกิริยา, ๕๓๙-๕๔๐; -
 ไตรสิกขาเป็นระบบการปฏิบัติธรรมที่ครบถ้วนสมบูรณ์,
 ๕๔๔; -ไตรสิกขามองในแง่ของการศึกษา, ๖๙๔; -**มรรคใน**
ฐานะไตรสิกขา, ๕๔๓-๕๕๖
 ถินน, ๖๕๑, ๖๗๗; -อุปมาขั้นตอนของการปฏิบัติตามหลัก
 ไตรสิกขาและเจริญองค์มรรค, ๕๔๔, ๕๕๓-๕๕๔
 ถ่อ(อุปมาในอนาปานสติ), ๘๑๙
 ถอนผมถอนหนวด, ๖๔๑
 ถอย(ไม่ใช่เพราะชาติ), ๓๒๐
 ถั่วหมัก(อุปมาขี้มกายนก), ๖๔๙
 ถากไม้(อุปมาฝึกตน), ๕๗๑
 ถ่ายทอด, ๕๔๘
 ถาวร, ๑๐๓, ๑๑๐
 ถิ่น, ๖๕๓, ๖๘๕; -(กรรมให้ผล), ๒๗๓; -(ควรวชชู่หรือไม้), ๖๖๗
 ถิ่นเจตสิก, ๒๗
 ถิ่นมิทชนิวัตร, ๒๖๓
 ถิ่นมิทชชะ, ๘๓๕, ๘๙๕, ๑๐๔๖; -*, ๖๑๙, ๗๖๕; -**ความหมาย**,
 ๗๘๓; -โทษและอุปมาภาษาชชะและถูกกล่าวร้ายคลุม, ๗๘๖; -
 แบ่งย่อยเป็น๒และอาหารขานาหาร, ๘๓๔; -เป็นคู่ปรับของ
 วิตก, ๘๒๘
 ถิ่นะ, ๗๘๓
ถือ(ถือเขวถือผิดเกี่ยวกับศีลวัตร), **ดู ปรามาส,ลิลัพพตปรามาส**
ถือครองผ้าบังสุกุล, ๖๔๑, ๖๕๑, **ดู ผ้าบังสุกุล**
 ถือค้ำ, ๑๓๗
 ถือตีัว, ๒๖๓, ๖๗๓, **ดู มานะ**
 ถือตีัว,ความ, ๑๑๐, ๑๑๕, ๑๒๖
 ถือทรงผ้าบังสุกุล, ๔๒๒
 ถือบิณฑบาต, ๔๒๒, ๖๗๓
 ถือผิด: -*, ๑๑๘
 ถือมัน, ๑๐๐, ๑๑๒, ๑๑๘, ๑๓๗
 ถือมันตัวตน, ๑๐๐
 ถืออยู่ป่า, ๔๒๒
 ถืออำนาจ, ๑๑๕

ถือเอาของที่เขาไม่ได้ให้. ดู อนินนทาน

ถูกกับใจคิด,ถูกใจ,ความ. ดู รุจี

ถูกทำร้าย(สมมุติฐานหนึ่งของเวทนา), ๒๘๗

เถยยบริโภค, ๔๐๖

เถรกรรมธรรม ๔, ๔๔๐

เถรธรรม ๑๐, ๔๔๐

เถรวาท๙: -เถรวาทเน้นปัญญา มหายานเน้นกรุณา(๑), ๑๐๑๓;

-วิธีเจริญสมาธิแบบประเพณีเถรวาท, ๘๐๓-๘๒๐

เถรสองบาตร(ศีลวัตร), ๔๒๓

เถระ, ๖๖๐, ๘๑๐; -ในอนาคตพระเถระจะมีมาก มากชุกนำไปในทาง
เขียนแซ่, ๖๕๕; -เหตุให้เป็นเถระและเถระ3ประเภท, ๙๔๐

เถรี, ๔๘๘; -*, ๑๐๐๙

เถรวัด, ๖๓๐

เถรวัดญาณาวสี, ๑๐๕๙

เถรวัดยี่, ๑๐๕๙

เถรเรื่องลี้กได้(กัลยาณมิตร), ๕๗๔

ไถหวาน, ๗๓๔; -(สำเร็จก็เป็นฤทธิ์)(๑), ๘๐๑

ทดลอง,ทดสอบ, ๕๕๙, ๕๙๖, ๖๘๕-๖๘๖, **ดู วิมังสา**

ทนได้ยาก: -*, ๗๕

ทนต่อภัยคำ(กัลยาณมิตร), ๕๗๔

ทมนะ, ๙๖๖

ทมะ: -*, ๙๖๕

ทรงเจ้าเข้าผี, ๒๗๗

ทรงธรรม(คาถาเดี่ยวแต่เข้าใจและปฏิบัติถูก), ๖๓๗

ทรมาณ, ๙๕๔, ๙๕๐-๙๕๑; -(ความหมาย), ๙๖๖

ทรมาณตน,ทรมาณกาย, ๖๘๖, ๘๕๐, ๘๖๖, ๙๕๕, **ดู อัตตภิกลม**
ถาญโยค,ทุกรกิริยา; -*, ๙๒๑

ทรัพย์, ๑๔๑, ๑๔๕, ๓๙๙, ๔๙๑, ๕๓๗, ๕๓๘, ๕๓๙, ๕๖๙,
๕๗๖, ๗๑๒, ๗๒๔, ๗๒๖, ๗๓๐, ๗๓๘, ๘๗๐, ๙๐๖,
๑๐๒๗, ๑๐๓๑, ๑๐๓๔, **ดู โภคะ**; -การจัดทรัพย์เพื่อใช้

สอย(๑), ๙๑๘; -การละเมิดต่อทรัพย์สิน, ๙๐๔; -การ
แสวงหาและการใช้จ่ายทรัพย์ของกามโลศี. ๖๗๑-๖๗๒; -

เก็บรักษาสะสมทรัพย์อย่างผั่งขย่างปลวก, ๗๓๐; -

ขอบเขตแห่งคุณค่าของทรัพย์, ๗๔๔; -ขีดจำกัดของ
ความสุขจากทรัพย์, ๑๐๓๓; -ศฤหัตถ์ศรมีสู่ขในกามีและ

ใช้จ่ายทรัพย์, ๗๔๒; -ความหมายและการปฏิบัติต่อทรัพย์,
๗๓๕-๗๔๕; -โจรฆ่าเจ้าทรัพย์เพราะโลหะหรือ, ๖๖๒; -

ทรัพย์๕ของพุทธอารยชน, ๘๘๗, ๘๘๕; -**ทรัพย์๕ของ**
พุทธอารยชน, ๙๐๒; -ทรัพย์๕ของพุทธอารยชน(๑),

๘๙๔; -ทรัพย์ตายแล้วเขาไปไม่ได้, ๓๒๐; -ทรัพย์ประจำตัว
ของวรรณะ4, ๔๘๘; -ผู้ปกครองปล่อยให้มีคนไร้ทรัพย์จึง

เกิดชาชฎากรรมแพร่หลาย, ๒๔๒; -ไม่พึงปรารถนาทรัพย์
โดยไม่ชอบธรรม, ๕๗๑; -วินัยของภิกษุ; -ทรัพย์สินส่วนตัว

หรือของสงฆ์, ๗๕๒; -สรุปการปฏิบัติต่อทรัพย์ของคฤหัตถ์,
๗๕๑-๗๕๓; -หน้าที่จักรพรรดิจัดสรรเพิ่มทรัพย์แก่ผู้

ยากไร้, ๗๓๓; -อาจได้ทรัพย์ด้วยเหตุปัจจัยต่างกัน, ๖๖๓; -
อุปมากามตั้งทรัพย์สมบัติที่ยืมเขามา, ๑๐๓๐

ทรัพย์ากร, ๗๓๕

ทราม(มิใช่เพราะชาติ), ๓๑๙

ทฤษฎี, ๑๒๖, ๓๗๘, ๔๒๑, ๕๕๙, ๕๕๐, ๖๐๒, ๖๙๐, ๘๗๓; -
(=วาหะ), ๖๖๐

ทฤษฎี, ๕๙๓-๕๙๔, ดู ทฤษฎี

ทวนกระแด้, ๓๓๕

ทวยเทพ, ๗๕๓

ทวาร: -คัมภีร์ของทวาร, ๕๔; -ประเภทของความรู้, ๔๐

ทศชาติ, ๙๖๘

ทศพล, ๑๔๗

ทศพิชราชธรรม, ๘๗๑

ทศลักขาบทิก, -ปทิก: -*, ๙๑๙

ททาว, ๗๖๒

ทอง, ๑๐๒๖; -(อุปมานิพนธ์), ๗๘๖

ทนต์ฐะ,ไม่, ๕๙๙, ๖๕๘, **ดู วิริยะ**

ทัตถอย,ทัตถัท, ๑๑๓, ๑๕๐, ๖๕๖, **ดู ถินมิทระ**

ทัตถไม, ๕๓๑, **ดูที่ ศัสตรา**

ทะนงตน-ตัว,ความ, ๑๑๐, ๑๒๖

ทะยาน,ทะยานอยาก, ๖๔๔, **ดู ตัณฑหา**

ทะยานอยาก, ๑๐๐, ๒๓๒

ทะเลทราย, ๘๒๗

ทะเลาะ. **ดู วิวาท; -*, ๖๒๓**

ทักษิณ,ทักษิณา, ๗๔๓, ๗๓๗-๗๓๘; -*, ๒๘๔

ทักษิณย์,ทักษิณย์บุคคล, ๓๔๔, ๘๙๗, ๙๖๙

ทัตถกรรม(แก่พระอรหันต์), ๓๗๐

ทัตถะ, ๗๑๒

ทัตถาภินญา, ๘๔๑

ทัตถใหญ่, ๑๐๒๗

ทัตถคติ, ๕๕๑, ๖๙๐, ๗๐๓, ๗๖๗, ๗๗๑, ๗๗๓, ๘๘๕; -การ
หล่อหลอมและแก้ไขทัตถคติด้วยโยนิโสมนสิการโดย

อาศัยมิตร, ๖๗๖-๖๗๙; -ทัตถคติของพุทธศาสนาต่อ
ความสุข, ๑๐๕๙-๑๐๖๐; -ทัตถคติแบบลัจฉานุรักษ์, ๕๙๓-

๕๙๔; -เป็นผลสำคัญจากการเสวนามิตร, ๕๘๒-๕๘๓
ทัตถะ,ทัตถนะ, ๖๗๕, ๘๘๙; -ทัตถะต่อโลกและชีวิต, ๖๙๐, **ดู**

ชีวทัตถ,โลกทัตถ; -ทัตถะแบบพุทธเกี่ยวกับการเสวย
ความสุข, ๑๐๖๓-๑๐๖๖; -ทัตถะหรือทัตถนะ=โสตาปัตติ

มรรค, ๔๐๒; -ทัตถะหรือทัตถนะ=โสตาปัตติมรรค(๑),
๘๘๖; -ทัตถนะเป็นกิจของปัญญา, ๘๒๙; -ผู้มีทัตถะ

สัมบูรณ์=โสตาปัตติ(ทัตถสัมบูรณ์), ๑๕๒, ๘๘๙
ทัตถैयाภาพ, ๕๕๔

ทัตถ, ๔๐๓

ทัตถสมุติกา, ๕๙๘

ทัตถสัมบูรณ์(พระโสตาปัตติ), ๑๕๒, ๘๘๙; -*, ๘๘๙

ทัศนนิริยะ(อารยชนโดยรูปลักษณะ): -*, ๔๐๔
 ทาง. **ดู มรรค, มรรคา**; -ทาง=คำแปลหนึ่งของโยนิ, ๖๒๑, ๖๒๒;
-อุปมาการฝึกตามไตรสิกขาและเจริญมรรคตั้งทางสามช่วง
 , ๕๕๓-๕๕๔
 ทางกร้าน(=กามสุขัลลิกานุโยค): -*, ๕๒๗
 ทางกันดาร(อุปมากินอาหารตั้งกินเนื้อลูก): -*, ๗๑๘
 ทางกาย, ๖๘๕, ๘๓๔, ๖๕๐-๖๕๑, **ดู กาย**
 ทางเกรียม(=อรรถกิลมณานุโยค): -*, ๕๒๗
 ทางเก่า(พระพุทธรูปเจ้าค้นพบ), ๔๖๒, ๕๑๔, ๙๐๘
 ทางไกลกันดาร(อุปมาเดินทางเสร็จ), ๑๐๔๖
 ทางใจ, ๘๓๔, **ดู ใจ**
 ทางดับกรรม, ๕๓๐, **ดู มรรค**
ทางด้านทุกข์. ดู มรรค
 ทางดี-ทางเล็ย, ๖๗๒, **ดู อัสสาทะ, อาทีนวะ**
 ทางน้ำ, ทางบก, ทางอากาศ, ๕๓๒
ทางรอด. ดู นิสสรณะ
ทางรอดพ้น(ญายะ). และดู นิสสรณะ
ทางวาจา. ดู วาจา
 ทางสายกลาง, ๕๑๐-๑๑๕๐, **ดู มรรค, มัชฌิมาปฏิปทา**; -ขยาย
ความเรื่องความเป็นสายกลาง, ๕๒๕-๕๒๘; -*ความหมาย*
ทั่วไป ความเป็นคู่กับมัชฌิมาธรรม และไม่ใช่ของแหวะ
ที่สุด๒อย่าง, ๘๖๖; -ความหมายทั่วไป ความเป็นคู่
 กับมัชฌิมาธรรมเทศนา และไม่ใช่ของแหวะที่สุด๒อย่าง, ๕๑๔,
 ๘๗๗; -ความหมายทั่วไปความเป็นคู่กับมัชฌิมาธรรม
 เทศนา และไม่ใช่ของแหวะที่สุด๒อย่าง, ๘๕๓; -ความหมาย
 ทั่วไปความเป็นคู่กับมัชฌิมาธรรมเทศนาและไม่ใช่ของแหวะ
 ที่สุด๒อย่าง, ๘๕๐; -ใช้ตรวจสอบความถูกต้องพอดีของ
 กิจกรรมและกิจการได้ทุกอย่าง, ๕๒๗; -ไม่ใช่เรื่องเพียรเกิน
 หรือหย่อน(อ), ๕๒๘; -หลักกำหนดอยู่ที่หลักปฏิบัติถูก
 ความมุ่งหมาย, ๖๔๐
 ทางสายตรง(มรรค), ๔๘๗
 ทางออก, ๖๔๒-๖๔๕, **ดู นิสสรณะ**; -ทางออกสำหรับผู้ผิดหวัง
 จากกามสุข, ๑๐๖๕
 ทำหาย, ๗๙๘, ๘๐๐, **ดู วิริยะ**
 ทำที่, ๕๕๖, ๕๕๘, ๖๒๖, ๖๓๑, ๖๓๕, ๖๗๗; -**ทำที่ของพุทธ**
ศาสนาต่อปัญญา, ๘๓๒; -**ทำที่ต่อกาลเวลา**, ๖๕๕-๖๕๖; -
ทำที่ต่อคำติชมพุทธศาสนา, ๕๙๔; -**ทำที่ต่อทรัพย์สมบัติ**,
 ๖๗๑-๖๗๒; -**ทำที่ต่อโลกและชีวิตของปุถุชนกับพระ**
อรหันต์, ๓๗๖; -**ทำที่ต่อโลกและชีวิตอย่างมีสัมมาทิฐิ**,
 ๗๐๑; -**ทำที่แบบพุทธต่อเวทดา**, ๔๔๑, ๕๕๖-๕๖๕; -**ทำที่**
แบบพุทธต่ออิทธิปาฏิหาริย์, ๙๔๑-๙๕๒, ๙๕๘-๙๖๕; -
ทำที่แบบสังฆานุรักษ์ต่อความเชื่อเป็นต้น, ๕๕๓-๕๕๔; -
ทำที่แบบสังฆานุรักษ์ต่อความเชื่อเป็นต้น, ๖๘๑; -**ทำที่แห่ง**
การรับรู้ยังมีปัญญา, ๖๗๖; -**ทำที่แห่งปัญญาและความ**
เป็นอิสระ, ๖๓๑

ทาน, ๑๒๗, ๒๕๐, ๒๕๓, ๔๐๕, ๔๐๗, ๔๓๘, ๕๑๗, ๕๗๖,
 ๗๐๙, ๗๑๓, ๗๑๘, ๗๒๘, ๗๔๖, ๙๕๖, ๙๖๒, ๗๓๑-
 ๗๓๒; -**การให้ทานอย่างสัตบุรุษ**, ๙๐๖; -**แก้ความโกรธด้วย**
ให้ทาน, ๖๕๓; -**ความหมายของทานในฐานะบุญกิริยา**,
 ๕๓๙-๕๔๐; -**ทานกับอภินันทาน**, ๗๑๖, ๗๒๓; -**ทานจุดมุ่ง**
เพื่อสงฆ์, ๙๒๖; -**ทานในจาคานุสติ**, ๘๐๕; -**ทานในอนุพุท**
กถา, ๖๔๕; -**ทานในอนุพุทกถา**, ๘๔๖; -**ทานเป็น**
ความหมายหนึ่งของพรหมจรรย์(อ), ๕๓๓; -**นัตถิกวาทเห็นว่า**
ทานไม่มีผล, ๕๒๒, ๘๙๖; -**บัณฑิตให้ทานมิใช่เพื่อให้อามิส**
สุข, ๙๐๖; -**บัณฑิตให้ทานมิใช่เพื่ออามิสสุข**, ๑๐๕๖-
 ๑๐๕๗; -**ผลกรรมของทาน**, ๒๘๓; -**สังฆทานมีผลมากกว่า**
ปาฏิบุคลิกทาน, ๙๒๘-๙๒๙; -**สัมมาทิฐิขั้นโลกีย์ว่าทานมี**
ผล, ๖๘๙; -**เหตุที่คนให้ทาน**, ๙๑๓; -**เหตุอย่างหนึ่งที่ทรง**
สอนให้ทานในสงฆ์, ๖๗๒-๖๗๔
 ทานสังวิภาครัต, ๙๐๕
ท่านั่ง(ในการเจริญสมาธิ), ๘๑๖-๘๑๘
 ทายก, ๘๓๕
 ทายใจ, ๗๘๘, **ดู อาเทศนปาฏิหาริย์**
 ทายัชชปริโภค, ๔๐๗
 ทายาท, ๓๑๖, ๗๓๐; -(ของกรรม), ๖๕๐
 ทายิกา, ๘๘๒
 ทารก, ๑๐๒๖
 ทาส, ๔๒๓; -**ความเป็นทาสกับเสรีภาพ**, ๖๙๙; -**ทาสของกาม**
กิเลสตัณหาทิฐิศีลพรต, ๗๗๐, ๘๖๑, ๘๘๓, ๑๐๓๑; -**ทาส**
ของทรัพย์, ๗๔๖-๗๔๗; -**ทาสของโลกและชีวิต**, ๕๓๘; -
ทาสของวัตถุหรืออามิส, ๕๒๖, ๖๔๖, ๑๐๓๖, ๑๐๓๗,
 ๑๐๕๓; -**พวกอารยันเหยียดเจ้าถิ่นเดิมของชมพูทวีปเป็น**
มีลักษณะเป็นทาส, ๔๐๓; -**อโยนิโสมนสิการ ทำให้คนเป็นทาส**
ของความคิด, ๖๒๖; -**อุปมาเมื่อพ้นความเป็นทาส**, ๑๐๔๖
 ทำกิจ, ๑๑๓
 ทำจิต, ๑๑๒
 ทำใจ, ๖๗๗, ๖๔๗-๖๔๘, **ดู มนสิการ**
 ทำใจ, ๘๙๖
 ทำดีได้ดี-**ทำชั่วได้ชั่ว**, ๒๖๙, ๒๗๑, ๓๑๗, ๕๕๗; -**ความเห็นว่าเป็น**
ทำดีได้ดี-ทำชั่วได้ชั่วเป็นโลกีย์สัมมาทิฐิ มีก่อนพุทธกาล
ยังไม่พอที่จะเป็นอธิปัญญา, ๕๖๒, ๕๘๓; -**ทำดีไม่ได้ดี ทำ**
ชั่วได้ดีเป็นความวิปริตที่อาจเกิดจากการบนบานเทวดาก็ได้,
 ๙๕๕
 ทำนาย, ทำนายทายทัก, ๗๓๔; -*, ๙๕๐
ทำในใจโดยแยบคาย. ดู โยนิโสมนสิการ
 ทำบุญ, ทำทาน: -*, ๘๖๕
 ทำบุญ, ทำบุญทำทาน, ๗๓๐, ๗๓๔, ๗๔๓
 ทำบุญอุทิศให้ผู้ล่วงลับ: -*, ๙๖๔
 ทำร้าย: -(คนโกรธทำร้ายตนเองก่อนคนอื่น), ๖๕๒
 ทำลายตนเอง(ทางระบายนุรักษ์), ๑๐๕๕

ทำให้เกิดมี. ดู กาวนา,ภาเวตัพพธรรม

ทำให้แจ้ง. ดู สัจฉิกิริยา

ทิวฐิติวฐิ ๔๐๘

ทิวฐิตธรรม, ๓๘๘, ๔๒๐, ๔๘๗; -*, ๔๓๕

ทิวฐิตธรรมนิพพาน, ๔๐๐; -*, ๔๓๕

ทิวฐิตธรรมเวทนียกรรม, ๓๒๑

ทิวฐิตธรรมสุขวิหาร(ปกติ=ฌาน๔), ๔๓๓, ๔๓๕, ๔๕๘, ๔๙๐, ๗๘๙, ๘๙๒, ๙๒๐, ๑๐๕๓, ๗๙๒-๗๙๓; -*, ๓๙๔, ๔๔๙, ๘๙๒; -ได้แก่ชานาปานสติสมาธิ(ก็มี), ๘๑๔; -พระอรหันต์ โยนิโสมนสิการชั้น๕, ๔๖๘; -สมาธิกาวนาประเภทที่1, ๗๙๐

ทิวฐิตัมมิเก, ๓๘๗

ทิวฐิตัมมิกัตถะ, ๑๑๓, ๔๙๒, ๕๓๕, ๕๗๒, ๖๔๐, ๗๖๑, ๕๓๖-๕๔๓, ๗๔๑-๗๔๒; -กัมมัสสกตาสัมมาทิวฐิมุงเพื่อประโยชน์ระดับนี้, ๕๘๓; -ความมีกัลยาณมิตรสำหรับชาวบ้านมุ่งประโยชน์ระดับทิวฐิตัมมิกัตถะและสัมปรายภัตถะ, ๕๖๗, ๕๖๙, ๕๗๕-๕๗๖; -ความหมายของทิวฐิตัมมิกัตถะ, ๕๓๗; -ในแผนภูมิกระบวนการศึกษาและชีวิตประเสริฐ, ๘๗๗; -ประโยชน์ของฉันทะในระดับทิวฐิตัมมิกัตถะ, ๑๐๑๕-๑๐๑๖; -หลักธรรมเพื่อให้ทิวฐิตัมมิกัตถะ, ๕๓๘

ทิวฐิต, ๔๓

ทิวฐิตาสว, ๑๗๔, ๑๗๕

ทิวฐิต, ๘๖, ๑๑๐, ๑๒๖; -ไวพจน์ของทิวฐิต(อ), ๖๙๐

ทิวฐิตทิวฐิต: -การปฏิบัติสติปัญญา ไม่อิงอาศัยทิวฐิต, ๗๗๑; -ความคิดของปุถุชนเป็นไปตามทิวฐิตเช่น คำนิยม, ๗๐๕; -อิทธิพลของทิวฐิตต่อการแก้ปัญหา, ๘๗๒

ทิวฐิตทิวฐิต, ๑๕, ๒๕๐, ๓๑๙, ๔๒๑, ๔๒๒, ๔๗๗, ๕๐๙, ๕๑๓, ๕๓๑, ๕๕๘, ๖๓๔, ๖๔๖, ๙๐๔, ๙๒๑, ๘๘๓-๘๘๔, ๕๓๒-๕๓๓; -*, ๕๒๗, ๘๓๑, ๙๐๑, ๙๑๐, ๑๐๑๖; -การปฏิบัติสติปัญญา ไม่อิงอาศัยทิวฐิต, ๗๖๘; -ก้าวจากศรัทธาสู่ทิวฐิตก่อนถึงฉันทะ, ๕๘๙; -ความหมายและความสำคัญของทิวฐิต(มโนกรรม), ๒๔๓, ๖๙๐; -ทิวฐิตกับคำว่าวาทะ, ๖๖๐; -ทิวฐิตต่างๆนอกพุทธศาสนาและทิวฐิต, ๘๔๗, ๘๙๖-๘๙๗; -ทิวฐิตที่เป็นอริยะ, ทิวฐิตในความหมายที่ดี, ๘๘๓, ๘๘๙; -ทิวฐิตอาจเกิดด้วยอิทธิพลจากมิตรหรือเสวนา, ๕๕๒-๕๕๓; -ในฐานะความรู้ประเภทหนึ่ง, ๓๙, ๔๔, ๔๖, ๙๐๕; -ในฐานะอุปาทานอย่างหนึ่ง, ๑๘๔; -ภวทิวฐิตและวิภวทิวฐิตของใจเทพและมนุษย์, ๕๐๕; -ไวพจน์ของทิวฐิต, ๔๗; -สมณพราหมณ์ตัดช้อยในทิวฐิตจึงทะเลาะวิวาทกัน, ๓๔๓

ทิวฐิตเจตสิก, ๒๗

ทิวฐิตินันทะ: -*, ๙๘๐

ทิวฐิตินชฌานักขันตี, ๕๙๐, ๕๙๓-๕๙๔

ทิวฐิติมานะ, ๙๕๑, ๙๖๖

ทิวฐิติวฐิต: -ความหมายละลำดับในวิปัสสนา, ๔๗๗; -ความหมายและลำดับในวิปัสสนา, ๖๓๒; -เป็นอรรถคือจุดหมายของจิตวิสุทธิ, ๗๘๗; -เป็นอรรถคือจุดหมายของจิตวิสุทธิ, ๖๓๙

ทิวฐิตัมบัน,บุคคล, ๘๘๙-๘๙๐, ๘๙๗-๙๐๐; -*, ๘๙๒

ทิวฐิตัมปทา, ๕๖๐

ทิวฐิตัมมัญญา, ๘๘๓

ทิวฐิตปาทาน, ๑๗๒, ๑๗๓, ๑๙๗, ๑๙๙; -*, ๑๖๕

ทิวฐิตมมิก: -*, ๔๘๗

ทิวฐิตทิวฐิต: -ความเข้าใจอันตตาช่วยทำลายทิวฐิต, ๑๓๕; -ทิวฐิตกับการประจักษ์แจ้งนิพพาน, ๖๘๘

ทิวฐิตจิต,ทิวฐิตจิต: -*, ๑๗๗

ทิวฐิตสมบุรณ์(=ทิวฐิตัมบัน), ๑๕๒

ทิวฐิตจักขุ,ทิวฐิตจักขุ, ๔๑๙, ๔๕๔, ๘๒๓; -*, ๔๕๕, ๙๕๔; -ตัวอย่างผู้ได้ทิวฐิตจักขุมาก่อนเป็นอรหันต์(อ), ๔๕๗; -ทิวฐิตจักขุเป็นฐานที่สละและเป็นยอดแห่งโลกียภิกขุญา, ๗๙๐

ทิวฐิตโสต,ทิวฐิตโสต,ทิวฐิตโสต, ๔๑๙, ๔๕๔, ๔๕๗, ๗๘๒, ๗๙๐, ๘๒๓; -*, ๔๕๒

ทิวฐิต, ๙๐๐, ๙๕๓, ๑๐๐๗, ๑๐๒๖, ๑๐๒๘, ๑๐๒๙

ทิวฐิตวิหาร(ฌาน,สมาบัติ ๘), ๔๓๕, ๑๐๕๖-๑๐๕๗

ทิวฐิตสมบัติ, ๙๕๕; -*, ๘๙๙

ทิวฐิตสุข, ๑๐๓๒, ๑๐๒๘-๑๐๒๙, ๑๐๕๖-๑๐๕๗

ทิวฐิตัญญา, ๗๙๐

ทิวฐิตสุข: -*, ๑๐๕๗

ทิวฐิต ๖(หลักธรรม), ๕๖๗, ๕๗๖, ๕๗๙, ๙๑๘, ๗๓๐-๗๓๒

ทิวฐิต(อุปมาไฟดับไปที่ศึไหนด), ๕๐๙

ทิวฐิตเบื้องขวา, ๕๗๙, ๗๓๑

ทิวฐิตเบื้องซ้าย, ๕๗๖, ๗๓๑

ทิวฐิตเบื้องบน, ๕๗๗, ๗๓๒

ทิวฐิตเบื้องหน้า-หลัง-ล่าง, ๗๓๐-๗๓๒

ทิวฐิตไม่มีภัย(นิพพาน), ๔๘๗

ทิวฐิตวัตร, ๔๒๒

ทิวฐิตแจ้ง, ๑๐๔๖

ทิวฐิตดิน, ๑๐๒๖

ทิวฐิตทำงาน, ๕๔๘

ทิวฐิตที่พึง: -กรรมเป็นที่พึงพำนักของสัตว์, ๓๒๐, ๖๕๐; -การแก้ปัญหาแบบพุทธไม่หวังพึ่งการอื่นนอก, ๘๗๐; -ความดีเป็นที่พึงของสัตว์ในปรโลก, ๓๒๐; -ความหมายของการมีตนเป็นที่พึ่งและการมีตนเป็นที่พึ่ง, ๖๒๔-๖๒๕, ๖๓๒-๖๓๔; -ความหมายของการมีตนเป็นที่พึ่งและการมีตนมีธรรมเป็นที่พึ่ง(อ), ๖๒๒, ๖๒๕; -ชาวบ้านขาดที่พึ่งเพราะพระสงฆ์คลุกคลีคิดหัตถ์, ๕๗๗; -ที่พึ่งอันเกษมและไม่เกษม, ๙๑๒, ๘๖๓-๘๖๖; -ที่พึ่งอันประเสริฐคือที่พึ่งตน, ๓๒๐

ที่สุด๒: -ที่สุดในทางปฏิบัติ(ข้อปฏิบัติ), ๔๒๓, ๕๒๕, ๘๕๐; -
ที่สุดในทางปฏิบัติ(ข้อปฏิบัติ)๑), ๕๒๗

ที่สุดโลก, ๕๑

ที่หมาย: -ของผู้บรรลุนิพพานระดับต่างๆ, ๖๐๑

ที่อยู่อาศัย: -**ชำระ ทำความสะอาดก่อนฝึกสมาธิ, ดู เสนาสนะ**
.สัปปายะ; -ในอนาคตภิกษุจะเห็นแก่ที่อยู่หรือหาว, ๖๕๙; -
เป็นปถวิโพธิอย่างหนึ่ง, ๘๐๓; -สังตภิเลศเพราะที่อยู่(บัญญัติ
เดียวยุติ), ๖๗๕; -อย่างหนึ่งในปัจจัย 4, ๓๓๓

ทุกกฎ(อาบัติ), ๒๒๕

ทุกข์, ๒๖, ๕๑, ๙๔, ๑๐๐, ๑๑๔, ๑๒๑, ๑๔๐, ๑๔๔, ๒๔๗,
๒๕๑, ๒๖๗, ๓๑๑, ๓๓๕, ๓๓๖, ๓๓๗, ๓๓๘, ๔๐๘, ๔๔๓,
๔๕๑, ๔๖๒, ๔๘๒, ๔๙๙, ๕๑๔, ๕๓๘, ๕๕๑, ๕๕๖, ๕๕๘,
๕๕๙, ๕๖๗, ๕๘๑, ๕๘๖, ๖๓๓, ๖๗๘, ๗๑๓, ๗๒๔, ๗๒๗,
๗๕๗, ๗๖๕, ๗๗๐, ๗๗๓, ๗๘๘, ๗๙๔, ๘๐๖, ๘๒๓,
๘๓๘, ๘๔๑, ๘๕๑, ๘๗๐, ๘๘๕, ๘๙๗, ๙๐๐, ๙๐๒, ๙๐๕,
๙๐๖, ๙๑๒, ๙๔๗, ๙๕๒, ๙๘๕, ๙๙๙, ๑๐๐๕, ๑๐๒๕,
๑๐๓๐, ๑๐๖๗, ๘๙๐-๘๙๒, ๙๗๘-๙๘๐, ๑๐๐๘-๑๐๑๐,
๑๐๑๓-๑๐๑๔, ๑๐๖๑-๑๐๖๓, ๕๒๕-๕๒๘, ๕๗๗-๕๗๘,
๖๒๓-๖๒๕, ๖๕๐-๖๕๓, ๖๗๖-๖๗๗, ๖๘๗-๖๘๘, ๖๙๙-
๗๐๑, ๗๔๗-๗๔๙, ๘๔๖-๘๔๘, ๘๗๖-๑๑๕๐; -(อิริยาบถ
บังทุกข์), ๑๐๕๕; *, ๑๒๒, ๔๔๔, ๗๘๐; -กระบวนการเกิด
ทุกข์และดับทุกข์แบบต่างๆ, ๕๑๓, ๕๑๕, ๕๑๖-๕๒๒; -**กาม**
ทุกข์เกิดจากปฏิบัติผิดต่อสิ่งทั้งหลาย, ๑๐๒๙-๑๐๓๑; -
กามมีทุกข์มากกว่าความหวานชื่น, ๑๐๒๔; -**การเกิดทุกข์**
เพราะขาดโยนิโสมนสิการ, ๖๒๕-๖๒๖; -กิจในทุกข์คือ
ปริญา(กำหนดรู้), ๖๓๔, ๘๕๔-๘๕๕; -โกรธเขา-ตัวเป็น
ทุกข์เอง, ๖๕๒; -**ข้อเสียของกามสุขที่ทำให้ทุกข์เกิดขึ้นได้**,
๑๐๕๓-๑๐๕๖; -**ขันธกับอุปาทานขันธ หรือชีวิตกับชีวิตที่**
เป็นทุกข์, ๒๔; -ความจนเป็นทุกข์ในโลก, ๗๕๒; -ความดับ
ทุกข์และการมีสุขเป็นลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งของนิพพาน,
๑๐๒๓; -**ความหมายของทุกข์ตามนัยขรรณิก**, ๖๔; -
จุดหมายของพุทธจริยธรรมคือความดับทุกข์, ๕๓๔; -
จุดหมายของพุทธศาสนาลงถึงด้วยสุขมิใช่ด้วยทุกข์, ๑๐๒๓,
๑๐๕๙-๑๐๖๑; -**เจริญสติปัญญาคืออยู่อย่างไม่มีทุกข์ที่**
จะต้องดับ(ชีวิตที่มีสุข/ทุกข์เป็นพื้นฐาน), ๘๔๔-๘๔๕; -
ฉันท์เป็นมูลแห่งทุกข์, ๙๗๙; -**ฉานสมบัติไม่ช่วยให้พ้นทุกข์**
ได้จริง, ๔๒๘; -ตัวอย่างอธิบายการเกิดทุกข์ใน
วงจรมัจจุสมุปบาท, ๑๘๒, ๑๙๐, ๑๙๒; -**ถ้ากลัวทุกข์ขย่ำ**
ทำกรรมชั่ว, ๓๒๐; -**ถ้าไม่รู้จักสุขไร้อามิสกันบ้างเลย** ทุกข์
ละปัญหาจะหนักมาก, ๑๐๕๘; -**ทำกรรมเป็นที่ตั้งแห่ง**
ทุกข์เวทนาขมได้เสวยสุข, ๖๗๐; -**ทิวฐิว่าโลกเที่ยงเป็นต้น**
จะมีหรือไม่มีคนที่มีทุกข์ขย่ำนั้นเอง, ๘๔๗; -**ทุกข์กับการยึด**
ติดถ่อมมผลกรรม, ๒๗๔; -**ทุกข์เกิดจากตัณหา สืบจาก**
อวิชชา, ๑๐๕๕; -**ทุกข์เกิดจากเมตตาที่ไม่บริสุทธิ์**, ๑๐๐๔; -
ทุกข์ดับหายด้วยวิธีคิดแบบอริยสัจ, ๖๓๓-๖๓๕; -**ทุกข์ตา**

หรือภาวะทุกข์ทุกอย่าง, ๑๖๐; -**ทุกข์ตาหรือภาวะทุกข์ทุกอย่าง**
(๑), ๓๘๕; -**ทุกข์ที่แท้จริงเป็นทุกข์แท้ละเต็มโหดมาก**,
๑๐๖๕; -**ทุกข์โหม่นสจากราคะ โทสะ โมหะ**, ๔๐๑; -**ทุกข์**
โหม่นสจากราคะโทสะ โมหะ, ๒๖๗; -**ทุกข์ที่เนमानคือ**
อย่างไร, ๗๗๙, ๑๐๔๙; -**ทุกข์ในฐานะเป็นส่วนเสียของโลก**
และกามเป็นต้น, ๖๔๒-๖๔๕; -**ทุกข์ในฐานะเวทนาอย่าง**
หนึ่ง เกิดจากอะไรและสัมพันธ์กับปฏิขันธ์, ๑๖๘, ๗๖๕,
๗๗๐, ๗๗๓, ๘๘๕, ๑๐๐๕, ๑๐๒๙; -**ทุกข์ในตารางสรุป**,
๘๗๔; -**ทุกข์ในไตรลักษณ์**, ๓๗๙, ๔๙๙, ๖๓๑, ๖๓๒,
๘๗๘-๘๘๐; -**ทุกข์ในระบอบแห่งขัน(๑)**, ๑๐๑๖; -**ทุกข์ในแล้ว**
พาให้ทุกข์หนักด้วย, ๑๐๕๒; -**ทุกข์ในอริยสัจกับ**
ในปฏิจจสมุปบาท, ๘๕๑-๘๕๓; -**ทุกข์ในอริยสัจเช่น**, ๔๕๑,
๘๙๗, ๘๙๙, ๖๓๔-๖๓๕, ๖๘๕-๖๘๖, ๘๔๙-๘๕๐, ๘๕๘-
๘๖๐; -**ทุกข์ในอริยสัจเช่น(๑)**, ๘๙๙; -**ทุกข์แบบของคนที่ซึ่ง**
เกิดจากฉันทะ, ๑๐๒๑, ๑๐๑๖-๑๐๑๗; -**ทุกข์เป็นปริญา**
ไฉยธรรม, ๘๕๘; -**ทุกข์เป็นพื้นจิตของปุถุชน** ความรู้ทุกข์
เป็นพื้นจิตของอริยชน, ๘๗๗, **ดู อริยสัจ, ไตรลักษณ์, เวทนา**
.นิพพาน, สุข; -**ทุกข์เป็นภาวะขาดอิสรภาพ**, ๓๖๔; -**ทุกข์**
ผ่อนคลายเป็นวิธีคิดแบบสามัญชน, ๖๓๑-๖๓๓; -**ทุกข์**
พื้นฐานของชีวิต, ๖๘๕; -**ทุกข์มีอวิชชาแฝงอยู่ด้วย**, ๑๗๔,
๑๙๐; -**ทุกข์และสุขคืออะไร**, ๑๐๔๖; -**เวทนาเองก็ยังมีทุกข์**,
๙๕๕; -**นิครนถ์ว่าสุขลึกลับได้ด้วยทุกข์**, ๑๐๓๓; -**นิครนถ์ว่า**
สุขลึกลับได้ด้วยทุกข์(๑), ๑๐๒๓, ๑๐๖๐; -**นิพพานดับทุกข์**
ไม่ใช่ดับอัตตา, ๕๐๕; -**ในเรื่องการดับทุกข์(นโรธ)ชั้น**
๘๖๒-๘๖๓; -**บัญญัติศึกษาและแสดงธรรมเพื่อความสิ้น**
ทุกข์, ๘๔๓; -**บัณฑิตถูกสุขทุกข์กระทบไม่ขึ้น**๗๗๗, ๕๗๐;
-**พระโพธิสัตว์ดำริเกี่ยวกับทุกข์**, ๔๖๒; -**พระโสดาบันมีทุกข์**
เหลืออยู่น้อยนิด, ๘๙๙; -**พระอรหันต์ไม่มีทุกข์ทางใจ**,
๓๙๘; -**ภาวะที่จับสั่นแห่งทุกข์(นิพพาน)**, ๓๓๘; -**มองเห็น**
นิพพานเป็นทุกข์จะก้าวหน้ในธรรมไม่ได้, ๓๗๓; -
มัจฉาทิวฐิว่าเวียนว่ายตายเกิดไปทุกข์ก็หมดเอง, ๘๘๗; -
รับรู้ประสบการณ์ในทางที่จะทำให้เกิดหรือไม่ให้เกิดทุกข์,
๖๗๖-๖๗๗; -**ฤทธิ์ดับทุกข์ไม่ได้**, ๙๔๕, ๙๔๗, ๙๕๒; -
โลภุตรลัทธิมาทิวฐิช่วยลดทุกข์ได้แท้จริง, ๘๘๔; -**วิธีแก้ทุกข์**
ที่ผิดคือระบายทุกข์ออกไปหรือทับถมตน, ๘๖๖; -**วิธีดับ**
ทุกข์แก้ปัญหตามหลักกัจจายน, ๘๕๕; -**วิธีระบายและกลบ**
ทุกข์ของตน, ๑๐๕๕; -**สติปัญญาเป็นมรรคาเอกเพื่อให้ทุกข์**
息ตง, ๗๖๔, ๗๗๐; -**สมาธิช่วยให้ผ่อนคลาย**, ๗๘๘; -
สัตว์นุษย์ทำกิจเพื่อผู้ตกทุกข์, ๕๗๑; -**สัตว์พ้นทุกข์ด้วยอาศัย**
กัลยาณมิตรคือพระพุทธรเจ้า, ๕๖๖; -**สิ่งที่ทำให้มนุษย์และ**
เทพทุกข์ตถาคตหาทุกข์ไม่, ๑๐๕๐; -**สุขของปุถุชนคือการ**
สร้างทุกข์ขึ้นแล้ววิ่งตามดับ(หาสุขคือเราทุกข์) ได้สุขคือดับ
ทุกข์, ๑๐๔๙, ๑๐๕๕, ๘๔๔-๘๔๕; -**สุขที่เป็นเวทนาคือสุข**
อาศัยอารมณ์เป็นทุกข์ทั้งสิ้น, ๑๐๕๐; -**เสรีภาพในการเป็น**
ทาสของกิเลสและความทุกข์, ๖๙๙; -**เหตุและวิบากของ**

ทุกษ์, ๑๐๕๕; -ขลุ่ยอย่างมีศิษย์มีอาจารย์เป็นทุกษ์, ๒๖๓; -
 อุปมาทุกษ์๕ข้อ, ๘๕๘; -เขกบุคคลมีจนาทิวฐิเกิดขึ้นเพื่อ
 ทุกษ์แก่พหูชน, ๒๔๔

ทุกษ์กาย, ๘๕

ทุกษ์เกิดจากการเกิดอยู่ในครรรภ์, ๘๔

ทุกษ์เกิดจากการคลอด, ๘๕

ทุกษ์เกิดจากการบริหารครรรภ์, ๘๔

ทุกษ์เกิดจากการวิบัติของครรรภ์, ๘๕

ทุกษ์เกิดจากการอยู่ในครรรภ์, ๘๖

ทุกษ์เกิดจากการออกจากครรรภ์, ๘๖

ทุกษ์เกิดจากการออกมาภายนอก, ๘๕

ทุกษ์เกิดจากคนอื่นทำให้, ๘๕

ทุกษ์เกิดจากทำตัวเอง, ๘๕

ทุกษ์ของมนุษย์, ๘๖

ทุกษ์ของสัตว์ดิรัจฉาน, ๘๖

ทุกษ์ของสัตว์นรก, ๘๖

ทุกษ์ของสัตว์ในแดนปรต, ๘๖

ทุกษ์จร: -*, ๘๗

ทุกษ์จากคนอื่นทำให้, ๘๖

ทุกษ์ใจ, ๘๕

ทุกษ์ซ่อนเร้น, ๘๖

ทุกษ์โดยตรง, ๘๖

ทุกษ์โดยนิปริยาย, ๘๖

ทุกษ์โดยปริยาย, ๘๖

ทุกษ์โดยอ้อม, ๘๖

ทุกษตา, ๖๗, ๗๔, ๗๕, ๗๗, ๑๐๓, ๑๐๘, ๘๘๓; -ทุกษตา3,
 ๑๖๐; -**ทุกษตากับขันธ์๕**, ๑๖๔

ทุกษ์ตามสภาพสังขาร, ๗๗

ทุกษ์ติดพันตัวของผู้ที่เกิดแล้ว, ๘๖

ทุกษ์ที่ตัวทำแกตัวเอง, ๘๖

ทุกษทุกษ์, ๘๖, ๑๓๔; -*, ๓๘๕

ทุกษทุกษตา, ๑๖๐

ทุกษนโรธ, อริยสัง, ๑๕๕, ๒๒๙, ๔๕๑, ๘๕๑, ๘๕๖-๘๕๘, **ดู**
นโรธ, อริยสัง; -(ความหมาย), ๘๕๙-๘๕๐

ทุกษนโรธคามินีปฏิปทา: -อริยสัง, ๔๕๑

ทุกษนโรธคามินีปฏิปทา, อริยสัง, ๘๕๑; **-(กิจ=ภาวนา)**, ๘๕๕-
 ๘๕๘, **ดู มรรค, อริยสัง; -(ความหมาย)**, ๘๕๙-๘๕๐; -
อริยสัง, ๘๕๖-๘๕๘

ทุกษ์เนื่องจากต้องขึ้นต่อผู้อื่นของผู้ที่เกิดแล้ว, ๘๖

ทุกษ์ในไตรลักษณ์, ๗๘

ทุกษ์ในอริยสัง๔, ๘๕

ทุกษ์ปิดบัง, ๘๖

ทุกษ์เปิดเผย, ๘๖

ทุกษ์แฝง, ๗๙

ทุกษ์ไม่ปิดบัง, ๘๖

ทุกษ์รวบยอด: -*, ๘๗

ทุกษ์ลักษณะ, ๗๔, ๗๗; **-(อิริยาบถบัง) (อ)**, ๑๐๕๕

ทุกษ์ขวัญฐาน, ๔๗๗

ทุกษ์เวทนา, ๗๒, ๘๖, ๑๓๔, ๓๙๒, ๔๓๘, ๖๗๐, ๘๑๗, ๑๐๕๕,
 ๑๐๕๐-๑๐๕๑, **ดู ทุกษ์; -(คราวทวารกิริยา)**, ๑๐๖๐; -*, ๘๗

ทุกษ์เวทนี, ๓๒๔

ทุกษ์สมุทัย, ๗๘

ทุกษ์สมุทัย, อริยสัง, ๑๕๔, ๔๕๑, ๘๕๑, ๘๕๖-๘๕๘; **-(กิจ=**
ปทาน), ๘๕๕-๘๕๘, **ดู อริยสัง; -(ความหมาย)**, ๘๕๙-
 ๘๕๐; -*, ๖๓๕

ทุกษ์อริยสัง, ๗๗, **ดู ทุกษ์**

ทุกษ์กษณะ(นิพพาน), ๓๓๖

ทุกษ์ขัง, ๑๐๓, ๑๒๐

ทุกษ์ขัง, ๒๐๕

ทุกษ์ขา ปฏิปทา, ๘๔๑

ทุกษ์กิริยา, ๑๔๗, ๘๕๑; **-(สภาพพระวรกายควรวาเพิ่ม)**,
 ๑๐๕๕; -*, ๑๐๒๓

ทุกษ์, ๒๖๖, ๘๕๔

ทุกษ์มโต, ๗๔

ทุกษ์ขวตฤตยา, ๗๔, ๗๘

ทุกษ์ขวตฤโต, ๗๕

ทุกษ์ขาปฏิปทา: -*, ๑๐๒๓

ทุกษ์ติ, ๘๗, ๑๔๑, ๒๖๕, ๒๖๘, ๒๘๐, ๓๒๓, ๕๙๒, ๖๕๑, ๘๙๐,
 ๑๐๓๒; **-(เพราะบาป)**, ๒๕๑; **-(สัมพันธ์กับอวิชชา)**, ๑๗๗

ทุกษ์จิต, ๘๗, ๑๒๓, ๒๖๓, ๕๔๑, ๗๒๓, ๘๖๖; -*, ๑๐๑๖; **-ความ**
ฝืนนิยมทุกษ์จิต, ๖๕๕; **-ทุกษ์จิต**, ๕๒๐; **-ทุกษ์จิตเกิดจาก**
ตัณหา หายเพราะฉันทะ, ๙๙๐-๙๙๒; **-ทุกษ์จิตในภาวะ**
สังขารมกาม, ๑๐๖๔; **-ทุกษ์จิตเพราะกาม**, ๑๐๓๒; **-ปีติสุข**
ประณีตช่วยเสริมการเว้นทุกษ์จิต, ๒๘๑

ทุกษ์ติญาณ, ๕๒๔, ๕๔๖, ๕๔๗, ๕๔๙, ๕๘๓, ๖๐๒, ๗๗๙, ๘๕๑,
 ๑๐๒๔, ๑๐๖๑, ๘๒๑, **ดู ญาณ; -(องค์ญาณ)**, ๘๒๖-๘๒๗; -
 *, ๕๒๘, ๕๕๗

ทุกษ์ติญาณสุข, ๑๐๒๔

ทุกษ์ทสะ(นิพพาน), ๓๓๖

ทุกษ์, ๒๖๗, ๕๕๗, ๗๕๗

ทุกษ์ภิกษุ, ๕๒๕; **-(อุปมาทุกษ์)**, ๘๕๘

ทุกษ์ศีล, ๓๒๒, ๔๐๖, ๖๗๕, ๙๑๒; **-ความทุกษ์ศีลดับที่เจโตวิมุตติ**
ปัญญาวิมุตติ, ๓๖๒; **-ความทุกษ์ศีลดับที่เจโตวิมุตติ ปัญญา**
วิมุตติ(อ), ๔๓๖; **-ผลทานแก่คนทุกษ์ศีล**, ๕๒๘

เทศนิค(มรรค), ๕๑๖

เทพ, ๑๐๒, ๑๒๓

เทพ, ๑๐๒, ๑๒๓

เทพ, ๑๐๒, ๑๒๓, ๕๕๓, ๕๕๗, ๕๕๙, ๕๕๙, ๗๕๓,
 ๗๕๑, ๘๓๕, ๘๕๘, ๙๐๙, ๙๕๖, ๑๐๐๗, ๙๕๑-๙๕๔,
 ๙๕๒-๙๗๐, ๑๐๒๘-๑๐๒๙; -*, ๕๐๑, ๑๐๕๗; **-การบวง**
บำเรอเทพเจ้าก็จัดอยู่ในข้อปฏิบัติเอียงสุด(อ), ๕๒๗; **-การ**

แบ่งชั้นเวทดาจนถึงพรหม, ๔๕๒; -การให้ผลของกรรม, ๒๗๓; -**คนที่อ่อนนอนเวทดาแสดงว่ายังไม่มั่นในคุณพระรัตนตรัย**, ๘๖๓-๘๖๕; -คนยังไม่รู้ไม่เข้าใจเวทาก็ทำให้บริสุทธิ์หลุดพ้นไม่ได้, ๔๔๔; -คนยังไม่รู้ไม่เข้าใจเวทาก็ทำให้บริสุทธิ์หลุดพ้นไม่ได้(๑), ๔๔๔; -ความเพียรพยายามของมนุษย์ เทพเกียดกันไม่ได้, ๔๕๖; -**จุดติดตันที่เวทดาช่วยมนุษย์ไม่ได้๒ด้าน**, ๔๕๕-๔๕๖; -ชาวพุทธควรมีทำที่และปฏิบัติต่อเวทดาอย่างไร, ๔๔๑, ๔๕๕-๔๕๘, ๔๕๘-๔๖๕; -**ชาวพุทธอุทิศกุศลให้เวทดาได้ แต่ไม่อ่อนนอนหวังพึ่ง**, ๔๖๒-๔๖๓; -ถ้าเวทดาจะช่วยมนุษย์ก็ควรให้ช่วยด้วยคุณธรรมของเวทดาเอง, ๔๕๘; -เทพที่ถูกทิวศูริครองใจ, ๕๐๕; -เทพทุกข้เพราะกามคุณมารมย์เสื่อมสลาย, ๑๐๕๑; -เทพและพรหมไม่รู้นิพพานและที่ดับธาตุ๔, ๓๔๐; -เวทดาต้องเคารพเชื่อฟังเจ้าบ้านที่มีคุณธรรม, ๔๕๖; -เวทดาต้องเชื่อฟังพระโสดาบัน, ๘๘๘; -เวทดาทำได้ไม่เท่ากับที่กรรมดีและจิตปัญญาของมนุษย์ที่ฝึกแล้วจะทำได้เอง, ๘๖๔; -เวทดาที่ซุ่มประทุ เวทดาตามป่า เวทดามีจนาภิภูสิเวทดาอันธพาล, ๔๕๖; -เวทดาที่มีจริงหรือไม่?, ๔๔๑; -**เวทดา มีฐานะและข้อได้เปรียบเสียเปรียบมนุษย์อย่างไร**, ๔๕๒-๔๗๐; -ในเวทदानุสติ, ๘๐๕; -บำเพ็ญศีลพรตด้วยอยากไปเกิดเป็นเทพ, ๔๔๔; -บุญมีอุปการะแม่แก่เทพ, ๒๕๓; -**พระพุทธเจ้ามีญาณและความบริสุทธิ์เหนือเทพ**, ๔๖๔-๔๗๐; -พระพุทธเจ้ามีญาณและความบริสุทธิ์เหนือเทพ(๑), ๔๕๔; -พระพุทธเจ้าไม่อ้างเทพเจ้า, ๔๐๕; -มนุษย์ปรับปรุงตนให้สูงกว่าเทพได้ จนเทพพรหมเคารพบูชา, ๓๑๖, ๘๖๔, ๔๕๔, ๔๕๗, ๔๖๕; -ลัทธิว่าสุขทุกข์สุดแต่เทพผู้เป็นใหญ่ บันดาล(ผิดหลักการกรรม), ๘๖๐; -**วิธีที่มนุษย์สัมพันธ์กับเวทดา ก่อนพุทธกาลและโทษของความสัมพันธ์นั้น**, ๔๕๕-๔๕๖; -สภาพความสัมพันธ์ผิดๆกับเวทดาบางอย่างในปัจจุบัน(๑), ๔๕๘

เทพให้: -*, ๘๖๕

เทพนิกราย: -*, ๔๕๔

เทพบุตร, ๑๐๒๔

เทพสูงสุด, ๑๐๐, ๑๐๓

เวทคติ, ๔๕๖

เวทดา, ๑๐๘, ๑๔๓

เวทदानุสติ(จริตที่เหมาะสมและสมาธิที่สำเร็จ), ๘๐๕, ๘๐๗-๘๐๘

เวทดาพลี, ๗๔๓, ๘๖๔

เวทธรรม, ๘๓๕

เวทนิยม, ศาสนา(ศีลต่างจากพุทธ), ๗๑๖-๗๑๘

เวทบัญชา, ๗๑๗

เวทประสังข์, ๗๑๔, ๗๑๖-๗๑๘

เวทภูมิ. ดู เวทดา

เวทฤทธิ์, ๘๖๕

เวทโลก(การเกิดที่นั่น): -*, ๒๘๐

เทววัตร, ๔๒๒

เทวโองการ(ข้อได้เปรียบของศีลแบบนี้), ๗๑๔, ๗๑๖-๗๑๘

เทวะ, ๔๖๓, ๕๓๒, ๘๔๘, ๘๙๑, ๙๐๒, ๗๑๗-๗๑๘

เทวา: -*, ๘๖๕

เทวานุภาพ: -เป็นคติศานาแก่พุทธเป็นคติแห่งกรรม, ๔๕๘; -สิ่งที่เทวานุภาพทำให้ไม่ได้, ๘๖๕

เทศกรรม: -*, ๔๑๘

เทศนา(เป็นงานหลักของพระอรหันต์), ๓๖๘

เทศนากรรม: -*, ๑๐

เทศะ. ดู กาลเทศะ

เทินศิริระ, ๕๓๑

เทียง, ๗๔, ๑๐๓, ๑๓๖, ๘๖๖, ๘๙๗

เทียงแท้, ๑๓๘, ๑๔๕

เทียวกลางคืน(อบายมุข), ๕๗๕, ๗๒๙

เทียววินทบาท, ๖๔๙

เทียวไปรูปเดียว, ๖๗๓

เทือกเขาใหญ่ซับซ้อน(อุปมาในไตรสิกขา), ๕๕๓-๕๕๔

แทน(อุปมาสติ), ๗๗๖

โหม่นัส, ๗๗, ๘๕, ๑๔๐; -*, ๘๗

โทษ, ๕๙๐, ๕๙๒, ๖๕๐, ๖๗๗, ๘๓๕, ๑๐๒๕, ๖๔๒-๖๔๕, **ดู**

อาทีนวะ: -*, ๕๒๗; -โทษขงกาม, ๘๖๖, ๑๐๒๕, ๑๐๒๙-๑๐๓๑; -โทษของการไม่ปฏิบัติตามหลักกรรมปฏิบัติ, ๖๓๗; -**โทษของพฤติกรรมตถตา**, ๙๙๐-๙๙๒; โทษมากน้อยของการละเมิดศีล ๕, ๗๒๗; -โทษอาจเกิดจากฉันท์ได้, ๑๐๒๑; -พึงทำทนต์เห็นโทษในทรัพย์สมบัติ, ๖๗๒; -พึงมองคนมีปัญญาชี้โทษเหมือนขอกชุมทรัพย์, ๕๖๘; -วัดมีโทษ18ไม่เป็นลัทธิบายะ, ๘๑๐; -ครัทธาไม่ประกอบด้วยปัญญาอาจมีโทษได้มาก, ๕๘๙

โทษหัตถ์(เพราะกาม), ๑๐๓๒

โกล, ๗๗๗

โอสจจริต(ลักษณะและกรรมฐานที่เหมาะสม), ๘๐๗-๘๐๘

โอสจจิต, ๒๕๙

โอสจเจตสิก, ๒๗

โอสยะ, ๖๙, ๑๒๓, ๑๓๓, ๑๓๙, ๒๔๒, ๓๗๑, ๔๒๔, ๔๙๐, ๕๓๐, ๕๓๒, ๕๓๖, ๕๗๑, ๕๙๕, ๖๐๑, ๖๐๒, ๖๕๒, ๗๐๒, ๗๐๔, ๗๐๖, ๗๒๗, ๗๖๕, ๗๖๙, ๘๐๗, ๘๕๘, ๘๘๕, ๙๔๘, ๙๕๒, ๙๕๕, ๑๐๐๙, ๑๐๕๓, ๑๐๖๗, ๕๔๐-๕๔๑, ๕๔๓-๕๔๔, **ดู อุกุศลมูล, กิเลส:** -*, ๖๘๙, ๑๐๑๖; -ความดับที่ต่างกันระหว่างผู้เข้านโรธสมาบัติกับผู้บรรลุนิพพาน(๑), ๔๓๕; -โทษกับความหมายเป็นต้นของนิพพาน, ๓๘๕, ๓๘๖, ๓๙๕; -โทษกับอริยบุคคล, ๔๐๙; -โทษเกิดจากรักเกิดจากโทษ, ๖๐๐; -โทษของพระโสดาบันมีแค่ไหน, ๘๙๗; -โทษครอบงำ บังปัญญา, ๓๖๕; -โทษครอบงำสัตว์, ๓๓๕; -โทษเป็นเหตุแท้ของการฆ่า, ๖๖๒; -โทษเป็นเหตุหนึ่งแห่งกรรม, ๓๒๓, ๓๖๒, ๖๒๐; -โยนิโสมนสิการช่วยให้

โทษไม่เกิดและเกิดแล้วก็ได้, ๖๒๑; -ระคะกินความถึงโทษ, ๔๒๙

โทษภัย, ๔๐๑

โทษาคติ, ๗๒๙, ๘๘๔

โทษ, ๑๐๔๖; -(ศีลที่เป็นโทษ), ๘๘๓

ไทย: -กรรมศรัทธากัมมัฏสกลตาภิธานเป็นต้นเป็นคำของไทย, ๕๘๓; -ชาติยราชประเทศไทยในการปกครอง, ๘๗๑; -**ความเชื่อถือและความเข้าใจเกี่ยวกับหลักธรรมที่แพร่หลายในสังคมไทย ซึ่งทำให้คนนอกตำหนิพุทธศาสนา**, ๗๑๓-๗๑๕; -เทพเทวาในเมืองไทย(๑), ๘๖๕; -**ไทยพุทธสมัยก่อนปฏิบัติต่อเทวดาอย่างไร. ดู ภาษาไทย**; -ไทยพุทธสมัยก่อนปฏิบัติต่อเทวดาอย่างไร(๑), ๘๕๙; -ประเพณีบวชเรียนกับสังคมไทย, ๑๐๖๖; -วิตกในภาษาไทยกับในทางธรรม, ๘๒๖

ธนู: -(ทรัพย์ประจำตัวกษัตริย์), ๔๘๘; -(อุปมา), ๘๔๗

ธมมจจนโทษ: -*, ๙๘๑

ธมมานุกรมปฏิบัติโน: -*, ๕๗๔

ธรรม, ๖๘, ๖๙, ๙๕, ๙๘, ๕๓๕, ๕๓๙, ๕๘๖, ๕๙๘, ๗๑๒, ๗๔๔, ๘๘๘, ๙๐๒, ๙๔๐, ๑๐๐๖, **และดู พระธรรม**; -"ผู้ใดเห็นธรรมผู้นั้นเห็นเรา", ๖๐๐; -*, ๖๒๕; -**การตรวจสอบพระศาสนาจนเกิดศรัทธาว่าธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสรู้ไว้ดีแล้ว**, ๕๙๖-๕๙๘, ๕๙๖-๕๙๘; -การตรวจสขบภิกษุก่อนเกิดศรัทธาเรียนธรรม, ๕๙๕; -**การตั้งจิตในการแสดงธรรม**, ๕๗๘; -การปฏิบัติที่ถูกต้องคือธรรมเป็นผู้ลงโทษผู้ทำผิดไม่ใช่คนทำต่อกัน, ๓๓๐; -การมีตนเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นที่พึ่งและความหมาย, ๓๒๐, ๓๗๔, ๓๓๐-๓๓๑, ๓๓๐-๓๓๑, ๖๓๒-๖๓๔, ๖๓๒-๖๓๔; -การมีตนเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นที่พึ่งและความหมาย(๑), ๖๒๕; -การรู้ความมุ่งหมายและปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักธรรมานุธรรมปฏิบัติ, ๖๔๐; -การลำดับธรรมเป็นต้นในกระบวนธรรมแห่งการศึกษา, ๕๘๔; -ข้อธรรมต่างๆยังมีอัสสาหะมโหที่นวะ, ๖๔๕; -ความแตกต่างและความสัมพันธ์ระหว่างธรรมกับวินัย, ๗๒๒, ๘๗๘, ๙๓๖, ๙๓๘, ๙๔๐; -**ความเป็นปัจจุบันทางธรรมต่างจากความเข้าใจของคนทั่วไป**, ๖๕๔-๖๕๕, ๖๕๔-๖๕๕; -ความสงสัยในธรรมดีหรือชั่วหรือไม่, ๕๙๖, ๕๙๘; -ความหมายของธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล, ๒๖๓; -ความหมายของธรรมในอัมมัญญสำหรับราชา(๑), ๖๓๗; -คุณบทของพระธรรมเทียบกับนิพพาน(๑), ๓๓๓; -คุณสมบัติของธรรมที่เป็นเหนือปัสสโก, ๗๙๘; -เคารพธรรมกับเชื่อและเชื่อฟัง, ๙๓๙; -จุดหมายของธรรมคือความสิ้นทุกข์โดยชอบ, ๙๔๔; -ฉันท์ในธรรม, ๙๙๙; -ฉันท์ในธรรม(๑), ๙๘๑; -ชื่อเดิมของศีล ๕ คือธรรม ๕, ๓๓๘; -ชื่อเดิมของศีล ๕ คือธรรม ๕, ๕๖๐; -ตถาคตหลุดพ้นจากกรรม 10, ๕๘๑; -ตัดหายอ้อมเสียธรรมเพื่ออามิส ฉันท์หายอ้อมเสียอามิสไม่ยอมเสียธรรม, ๗๙๘, ๑๐๒๒; -ทรงแสดงธรรมที่ผู้

ปฏิบัติบรรลุดุจดหมายได้ในชาตินี้, ๔๘๗; -ทะเลาะกันเรื่องธรรมคืออะไรเหมือนตาบอดคลำช้าง, ๓๔๒; -ท่าที่ต่อคำติชมธรรม, ๕๙๔; -**ที่เคารพกราบไหว้กันนั้นมีสาระอยู่ที่การเคารพธรรม**, ๓๒๒-๓๒๔, ๓๒๒-๓๒๔; -กรรม 6 ที่ทำให้สามารถปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่น, ๕๗๔; -กรรม=บุญ, ๒๕๓; -กรรม=มารค ผล นิพพาน, ๔๔๗; -กรรม๒ที่พระพุทธเจ้ารู้ชัดคุณ, ๗๕๕; -กรรม๒ข้อที่ควรเสพและไม่ควรเสพ, ๖๖๗; -**ธรรมกับการใช้แรงงานของสมณะ**, ๗๒๙-๗๓๕; -**ธรรมของผู้แสดงธรรม**, ๕๗๘, ๕๘๐-๕๘๒, ๕๘๐-๕๘๒; -กรรมขั้นรูปาวจรและอุปปาวจรก็เป็นงามได้, ๑๐๒๖; -กรรมขั้นศีล ศีลระดับธรรม, ๕๖๑, ๗๒๒, ๙๑๗, ๙๓๘; -กรรมคือกรรมหลักใหญ่=สติปัญญา, มรรค, โลกุตระธรรม, อริยธรรมเป็นต้น(๑), ๖๓๖, ๙๐๑; -กรรมคือกรรมหลักใหญ่=สติปัญญา=มรรค, โลกุตระธรรม, อริยธรรม, เป็นต้น(๑), ๙๐๑; -กรรมคือธรรมารมณ, ๓๐, ๓๑, ๔๑, ๖๗๔, ๗๗๐; -กรรมคือธรรมารมณ(๑), ๓๔; -กรรมคู่กับอกรรม อรรถคู่กับอนรรถ, ๖๔๑; -**ธรรมเครื่องเจริญปัญญา. ดู ปัญญาวิเศษธรรม**; -กรรมเครื่องอยู่ประจำของพระอรหันต์, ๓๓๓; -กรรมงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด, ๘๕๕; -กรรมตรัสไว้ง่ายชัดเปิดเผยไม่มีเงื่อนงำ, ๖๐๑; -**ธรรมต่างๆเป็นอรรถเป็นอานิสถ์ต่อเนื่องกันไปตามลำดับ**, ๖๓๘-๖๓๙; -**ธรรมถูกอุปาสิกคนหนึ่งตัดพ้อ**, ๖๗๐-๖๗๑; -กรรมทั้งปวงมีฉันทะเป็นมูล, ๘๘๒; -กรรมทั้งปวงไม่ควรถือมั่น(๑), ๔๓๓; -กรรมทั้งปวงรวมทั้งนิพพานเป็นอนัตตา, ๖๓, ๓๗๙, ๔๙๙; -กรรมทั้งปวงรวมทั้งนิพพานเป็นอนัตตา(๑), ๔๙๙; -**กรรมทั้งหมด=ธรรมสำหรับรู้เท่าทันและธรรมสำหรับปฏิบัติ**, ๘๗๖-๑๑๕๐; -กรรมที่คู่กับอรรถ, ๒๖๔, ๕๗๔, ๖๓๖-๖๔๑; -กรรมที่คู่กับอรรถ(๑), ๖๘๐; -**ธรรมที่ใช้ร่วมกับสติในสติปัญญา**, ๗๖๖-๗๖๗; -กรรมที่ตรัสรู้ยากคือปฏิบัติสมุบาทและนิพพาน, ๓๓๕; -กรรมที่ตรัสรู้ยากคือปฏิบัติสมุบาทและนิพพาน, ๘๕๕; -กรรมที่ทำให้เป็นพราหมณ์, ๓๑๗; -**ธรรมที่เป็นคุณสมบัติหลักของโสดาบัน. ดู อารยวัณณะ**; -กรรมที่เป็นต้นกำเนิดของความสิ้นอาสวะ, ๗๐๙; -กรรมที่พระพุทธเจ้าแสดงโดยวิชัย, ๔๖๗; -กรรมที่พระโสดาบันมีอยู่ ละแล้ว, ๘๙๖, ๘๙๗, ๘๙๘; -**ธรรมที่แสดงเป็นกลางๆ. ดู มัชฌิมธรรมเทศนา**; -กรรมที่เหนือเหตุปัจจัย(๑), ๘๖๔; -กรรมที่เหยียดประโยชน์ได้ทั้ง2=ข้อปมาท, ๗๖๑; -กรรมนี้สำหรับผู้ปราศจากความเพียร, ๗๕๕; -กรรมใน "จริยธรรม", ๕๓๓; -กรรมในข้อความว่า มีศีล มีธรรม มีปัญญา หมายถึงธรรมฝ่ายสมาธิ, ๘๙๓; -กรรมในคำว่า ธรรมฉันทะ, ๘๘๘; -กรรมในธรรม(๑), ๗๖๗; -**ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโพชนกัรยชัย**, ๘๓๕-๘๓๖; -กรรมเป็นสิ่งประสงค์ของฉันทะ, ๑๐๒๐; -**ธรรมเป็นอาหารอุดหนุนกัน**, ๕๒๒; -กรรมภาคปฏิบัติ=ไตรสิกขา=มรรค, ๕๒๔, ๘๖๗, ๙๓๘, ๘๗๖-๑๑๕๐; -กรรมล้วนๆเป็นไป ไม่มีผู้ทำและผู้

เสวยผลของกรรม(อ), ๕๐๑; -**ธรรมและวินัยจะละอะเลื้อนไปด้วยกันเพราะภิกษุในอนาคตชาติการฝึกอบรม**, ๖๕๗-๖๕๘, ๖๕๗-๖๕๘; -**ธรรมวัดความเป็นผู้ใหญ่**, ๕๗๑; -**ธรรมอุปมาเหมือนแพ** ถ้าหับใช้ข้าม, ๕๓๑; -**ธรรมเอกที่ช่วยให้กุศลธรรมเกิด**~๓๖๖=กัลยาณมิตร, ๕๖๖; -**ปฏิบัติธรรมต้องรู้** ความสัมพันธ์และวัตถุประสงค์ของทุกข้อธรรม, ๕๓๒; -**ประมวลธรรมทั้งหมดตามแนวอริยสัจเป็นปริยไถยธรรมเป็นต้น**, ๘๕๘; -**พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร? 2** หนั, ๘๕๔; -**พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ตรัสรู้โดยดำเนินตามแนวธรรม** อย่างเดียวกัน, ๕๙๙; -**พระมีอุปการะแก่ชาวบ้านตัวการ** แสดงธรรม, ๕๗๗; -**พระเสขะมั่นใจว่าพระพุทธเจ้าแสดง** ธรรมที่แน่แท้ซึ่งไม่มีสมณพราหมณ์อื่นสอนได้, ๔๗๐; -**พระโสดาบันเป็นผู้ถึงแล้ว**, ๘๘๙; -**พระอรหันต์เป็นตัวอย่าง** ในการถือธรรมวินัยเป็นใหญ่, ๓๖๙; -**พิจารณาธรรมตาม** หลักในกาลามสูตร, ๕๓๐; -**พุทธพจน์ให้สาวกจาริกแสดง** ธรรม, ๕, ๕๓๒, ๗๒๒; -**พุทธเป็นธรรม** เป็นลัทธิบุรุษ, ๕๗๑; -**เพียรเพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ**, ๖๔๘-๖๕๐, ๖๔๘-๖๕๐; -**ฟังธรรม** สนทนาธรรมตามกาล, ๕๖๘; -**ภิกษุอุทิศ** ตัวเพื่อกิจเกี่ยวกับธรรม **อยู่เพื่อธรรม หล่อเลี้ยงธรรมแก่** สังคม. **ดู ชุมชนอิสระ**; -**มีธรรม** ๕ ฟังธรรมย่อมถึงสัมมัตตนิยามได้, ๕๖๖; -**ไม่พึงปรารถนาความสำเร็จเป็นต้นแก่ตน** โดยไม่ชอบธรรม, ๕๗๑; -**ไม่พึงเอาธรรมมาค้าขาย**, ๕๘๐; -**ยอดธรรมเพื่อตรัสรู้คือปัญญาวิริย**, ๖๐๓; -**โยนิโสมนสิการ** ช่วยให้วินัยบรรลุลุทธิ(อ), ๖๒๓; -**ระงับธรรมที่เป็น** ปฏิปักษ์ด้วยตทั้งคนโรธ,ตทั้งควิมุตติ, ๘๖๒; -**ระงับธรรมที่เป็น** ปฏิปักษ์ด้วยตทั้งคนโรธ,ตทั้งควิมุตติ, ๔๓๘; -**ลักษณะ** ของการที่ภิกษุปฏิบัติถูกต้องในการไปแสดงธรรม, ๓๙๗, ๕๗๘; -**ลักษณะที่ภิกษุปฏิบัติถูกต้องในการไปแสดงธรรม**, ๕๗๘; -**เล่าเรียน** ปฏิบัติ สังคายนารธรรมเป็นต้นก็เพื่อประโยชน์สุขของพุทธชน, ๓๓๙; -**โลกมนุษย์เป็นที่มาหา** กรรม และเป็นที่น่าหวาดระแวง, ๙๕๔; -**วิจัยธรรมให้ถึงต้นเค้า**, ๖๔๐; -**สตรีที่ธรรมรักษา**, ๗๑๒; -**สมณะและวิปัสสนาเป็น** ธรรมเคียงคู่กันไป, ๘๔๑; -**สรุปธรรม 10** แ่ง, ๘๔๒; -**หน้าที่** ของทักษิโณยในการดำรงสืบทอดธรรม, ๔๐๖; -**หน้าที่ทาง** ธรรมและทางวินัยของภิกษุต่อคฤหัสถ์, ๙๒๙; -**หมวดธรรม** ที่มีศรัทธาจะต้องมีปัญญาอยู่ด้วย, ๕๘๗

ธรรมกถา, ๔๓๔
 ธรรมกถีก: -*, ๓๖๘, ๔๓๖, ๕๒๑
 ธรรมของมนุษย์ที่ยังขาด, ๙๔๔, **ดู อุดริมนุสสรธรรม**
 ธรรมขั้นต้น, ๕๖๒; -**(จัดองค์มรรคเข้า)**, ๕๔๔-๕๕๕
 ธรรมขั้นต้น, ๕๔๕
 ธรรมคุณ, ๘๓๕
 ธรรมจริยา, ๕๕๗, ๗๔๖; -**ชื่อเรียกและที่มาต่างๆ**, ๕๖๐-๕๖๑; -**ธรรมจริยา ๑๐=กุศลกรรมบถ ๑๐**, ๕๒๓-๕๒๔; -**ปัญหาการ** จัดเข้าในไตรสิกขา, ๕๖๐; -**เป็นลัทธิปริสธรรม(อ)**, ๕๖๙; -

ศีลธรรมอยู่ภายในหลักธรรมจริยานี้, ๕๖๑; -**สัมมาทิฐิ** ระดับนี้เป็นโลกีย์(อ), ๕๘๔
 ธรรมจักร, ๑๔๗; -**สัมมจักปวัตตนสูตร**, ๙๗๙
 ธรรมจักกัษ, ๘๙๙; -**(เกิด๒คราว)(อ)**, ๔๕๕; -**(ความหมายแคบ)**, ๘๘๗-๘๘๘
 ธรรมเจดีย์, ๓๙๖
 ธรรมฉันทะ, ๙๗๘, ๙๘๐, ๙๘๔, ๙๘๘, ๙๙๐, ๑๐๒๑-๑๐๒๒, **ดู ฉันทะ**; -**เครื่องตัดสินความเชื่อ** ธรรมว่าถูกหรือไม่, ๒๘๔; -**ธรรมฉันทะกับกรรม**, ๒๘๑
 ธรรมฉันทะ(อยากธรรมารมณ์), ๙๗๙
 ธรรมชาติ, ๑๑๙, ๕๑๓, ๕๑๔, ๕๓๔, ๕๕๑, ๕๖๙, ๕๙๑, ๖๘๕, ๗๑๗, ๗๒๒, ๗๔๗, ๗๕๕, ๘๖๘, ๑๐๒๑, ๑๐๖๓, ๕๑๖-๕๑๗, ๖๓๑-๖๓๒, ๗๕๖-๗๕๗; -**กลืนใช้ของ** ธรรมชาติ หรือแต่งเอาก็ได้, ๘๐๕; -**การรู้สภาวะ** ของธรรมชาติเป็น สัมมาทิฐิระดับโลกุตระ, ๖๙๓; -**การอยู่กลมกลืนกับ** ธรรมชาติ, ๑๓๔; -**ฉันทะกับความงาม** ของธรรมชาติ, ๗๙๘, ๑๐๐๑-๑๐๐๓; -**ชีวิตแบบ** พุทธไม่ตัดขาดกับธรรมชาติ(อ), ๘๖๙; -**ธรรมชาติกับการพัฒนาบุคคล**, ๖๙๗-๖๙๘; -**ธรรมชาติกับมนุษย์** และสังคม, ๒๑๐, ๖๙๗-๖๙๙; -**ธรรมชาติเป็นฐาน** โยงของพระธรรมในพระรัตนตรัย (อ), ๘๖๔; -**ในดินแดน** ภารกิจทางจิตปัญญาของมนุษย์, ๘๗๘; -**ฝึกสมาธิ** โดยวิธีธรรมชาติ, ๗๕๕; -**พุทธศาสนสอน** เน้นด้านจิตใจ เพราะยำเรื่องธรรมชาตินุสรมนุษย์ที่คงตัว, ๘๗๐-๘๗๑; -**มนุษย์ควบคุม** เอาชนะธรรมชาติได้จริงหรือ?, ๙๑๑; -**มนุษย์บังคับ** ควบคุมเอาชนะธรรมชาติได้จริงหรือ?, ๑๖๗, ๘๗๗; -**มัชฌิมนธรรมเทศนา** หรือปฏิภาณสุปาบาท แสดงกระบวนการของธรรมชาตินั้นๆ ส่วนมัชฌิมาปฏิปทา หรือมรรคแสดงวิธีปฏิบัติของมนุษย์ อริยสัจนำความจริงของสิ่งเหล่านี้มาเสนอในรูปที่เอื้อต่อการเข้าใจและใช้ประโยชน์, ๘๕๒, ๘๖๑, ๘๗๗, ๕๑๓-๕๑๖, ๘๕๓-๘๕๕; -**ไม่มีสิ่งเหนือ** ธรรมชาติ, ๑๖๖; -**วิภาษวาเป็น** วิถีคิดตรงตาม ธรรมชาติแท้ๆ, ๖๗๒

ธรรมชาติแวดล้อม. ดู อุดฺตุณฺนิยาม

ธรรมญาณ: -*, ๘๙๒
 ธรรมจิตฺติ, ๑๕๒
 ธรรมจิตฺติญาณ, ๖๓๒
 ธรรมดา, ๑๐๕, ๑๐๘, ๑๑๒, ๑๑๔, ๑๑๕, ๑๒๒, ๑๒๗, ๑๔๓, ๔๗๙, ๕๓๔, ๕๕๖, ๕๕๗, ๕๖๖, ๕๗๙, ๖๒๓, ๖๔๒, ๖๔๘, ๖๕๓, ๖๖๔, ๖๘๖, ๖๘๗, ๗๔๕, ๗๕๖, ๗๗๔, ๗๘๕, ๘๕๕, ๘๖๑, ๘๖๒, ๘๖๓, ๘๗๐, ๘๗๒, ๘๗๗, ๘๘๕, ๘๘๘, ๙๓๘, ๑๐๐๖, ๑๐๐๘, ๑๐๑๔, ๑๐๕๐, ๑๐๕๔, ๙๐๒-๙๐๔; -*, ๘๑๗, ๙๐๙; -**ความจริง** คงอยู่ตามธรรมดา ไม่เกี่ยวกับ พระพุทธเจ้าอุบัติหรือไม่, ๑๕๒, ๘๗๖; -**ความหมาย** ของ ธรรม(อ), ๘๖๔; -**ธรรมดา** ของธรรมชาติมีอิทธิพลบีบบังคับจิตใจเพราะตัณหาของมนุษย์เอง, ๑๐๕๔; -**ธรรมดาเป็นไป**

เองว่า ผู้ที่ได้นิพพานไม่เสภาพกามสุข, ๑๐๕๓; -ธรรมดาแห่ง เหตุปัจจัยหรือแห่งเหตุและผล, ๒๗๖, ๕๕๓, ๖๒๕, ๖๓๑, ๙๐๙; -มีขณธรรมเทศนามีขอบเขตอยู่แค่ธรรมดาของ ธรรมชาติ, ๕๑๔; -ศีลวัตรที่ผิดวิสัยธรรมดา, ๖๔๑

ธรรมตัตถา, ธรรมตัตถา: -*, ๙๗๙

ธรรม-เถระ, ๙๔๐

ธรรมที่ควรกำหนดรู้. ดู ปริญญาญยธรรม

ธรรมที่ควรเจริญ. ดู กาวะตัพพธรรม

ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง. ดู สังคิกัตตัพพธรรม

ธรรมที่ควรละ. ดู ปหาตัพพธรรม

ธรรมที่ถูกปรุงแต่ง, ๖๖

ธรรมที่มีปัจจัย, ๖๖

ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่ง, ๖๖

ธรรมที่ไม่มีปัจจัย, ๖๖

ธรรมเทศกธรรม ๕, ๕๗๘

ธรรมเทศนา, ๖๔๕, ๙๓๘; -กรณีพระสารีบุตรฟังธรรมแล้ว บรรลุอรหัตตผล, ๔๕๘; -ธรรมเทศนาที่บริสุทธิ์และไม่ บริสุทธิ์, ๗๓๔, ๕๗๘; -ธรรมเทศนาที่เป็นสามกักังคิก, ๘๔๖; -เป็นความหมายหนึ่งของพรหมจรรย์(อ), ๕๓๓

ธรรมธารณา, ธรรมธารณา: -*, ๕๒๓, ๑๐๐๖

ธรรมนิชฌานักขันตี: -*, ๕๒๓

ธรรมนิยาม, ๑๕๒, ๑๖๒, ๘๗๖; -ธรรมนิยามคุมธรรมชาติ, ๖๙๙

ธรรมนุญ, ๙๓๓

ธรรมเนียม, ๕๗๐; -(การปกครอง)(อ), ๖๓๗; -(จริยชน), ๑๐๒๖

ธรรมบพ, ๘๘๖, ๙๑๒, ๙๔๐; -*, ๙๘๑

ธรรมบ่มวิมุตติ. ดู วิมุตติปริยาณियธรรม

ธรรมบวรบาย, ๗๒๔

ธรรมปฏิบัติ, ๖๘

ธรรมปวัตติ, ๙๔

ธรรมเป็นที่สงบ(นิพพาน), ๘๐๕

ธรรมเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขปัจจุบัน, ๗๔๑-๗๔๒

ธรรมเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขภายหน้า, ๗๔๑-๗๔๒

ธรรมภาสิต(เกี่ยวกับการคบหา), ๕๖๗-๕๖๙

ธรรมมรรคา, ๖๘๓

ธรรมมัจฉริยะ, ๘๘๔, ๘๙๘

ธรรมมาภิสัมย์, ๘๙๙

ธรรมมีกถา, ๗๗๒

ธรรมมีอุปการะมาก. **ดู พุทธการธรรม-ปัญญาวุฒิธรรม ๔; -** ธรรมสมาธิในไสมนเลิการเป็นมูล, ๖๒๑; -ปัญญาวุฒิธรรม๔ (อ), ๙๐๒; -ขับปมาทธรรมช่วยให้มรรคเกิด, ๗๖๑

ธรรมวิธี, ๔๘๗

ธรรมวาทะ, ๔๔๓

ธรรมราชา, ๙๓๐

ธรรมฤทธิ์, ๙๕๑, ๙๖๔

ธรรมววัตถาน, ๔๔๖

ธรรมวาที, ๑๕๑, ๓๗๘

ธรรมวิจัย: -ความสังคิกเลส๓อย่างแบบของเตยริยี่กับแบบ ของภิกษุในธรรมวินัยนี้, ๖๗๕; -ธรรมวินัยเป็นชื่อเดิมของ พุทธศาสนาทั้งหมด, ๙๓๔; -พุทธดำรัสให้ถือธรรมวินัยเป็น ศาสดา, ๙๓๐; -สังคิกสูตรปรารภให้มีการร้อยกรองธรรม วินัยแสดงว่าสนับสนุนการคิดวางแผนกิจการ(อ), ๖๕๙; -**สิ่ง ที่หาได้ยากเป็นต้นในธรรมวินัยนี้**, ๖๓๙-๖๔๐

ธรรมวิจัย(สัมโพชฌงค์), ๗๗๕, ๗๗๘, ๘๓๒-๘๓๘; -ควิร เจริญหรือไม่วেলাใด, ๘๓๗; -เป็นความหมายหนึ่งของโล กุตรสัมมาทิฎฐิและเป็นโพธิ(อ), ๘๓๘

ธรรมวิชัย, ๘๗๑

ธรรมวิธี, ๑๐๒๗

ธรรมวินัย, ๑๔๗, ๒๓๑, ๓๖๗, ๔๗๒, ๔๘๘, ๔๘๙, ๕๐๕, ๕๗๘, ๖๐๑, ๖๖๗, ๗๔๙, ๗๕๔, ๗๘๐, ๘๐๑, ๘๑๕, ๘๔๓, ๘๙๐, ๘๙๘, ๙๒๔, ๙๒๖, ๙๒๘, ๙๓๘, ๑๐๔๖, ๑๐๖๑, ๘๙๑-๘๙๒, ๖๓๖-๖๓๗, ๖๕๖-๖๕๗, ๗๕๗-๗๕๙, **ดู ธรรม,วินัย; -*, ๔๗๗**

ธรรมวิเศษ, ๙๒๖-๙๒๘

ธรรมสัมปทา, ๑๓๗

ธรรมสวณะ, ธรรมสวณะ, ๕๔๐; -*, ๕๒๓, ๑๐๐๖

ธรรมสัญญาเจตนา, ๒๗

ธรรมสามัคคี: -ธรรมสามัคคี=โพธิ, ๘๓๙

ธรรมวิเสต, ๘๘๙

ธรรมหลักใหญ่. ดูธรรม,ธรรมานุธรรมปฏิบัติ

ธรรมชวริต: -*, ๖๓๖

ธรรมเขก, ๑๑๓; -เพื่อประโยชน์สุขของพหูชนและตรงข้าม, ๙๒๒

ธรรมโองการ: -*, ๗๕๓

ธรรมาธิปไตย, ๑๓๕, ๙๓๐

ธรรมานุธรรม: -*, ๖๓๖

ธรรมานุธรรมปฏิบัติ, ๙๐๕; -*, ๕๘๕, ๙๐๑; -**เกี่ยวเนื่องกับ ความเข้าใจอรรถ-ธรรม, ๑๑๕๕; -**ความหมายและ ความสำคัญ(อ), ๖๓๖; -**ในหลักพระรัตนตรัย=เข้าร่วมสงฆ์ ,ในหลักมัชฌิมาปฏิปทา=ตัวมรรค, ๖๘๒-๖๘๓; -เป็นหลัก ปฏิบัติสำคัญยิ่งและหาได้ยาก, ๖๓๙-๖๔๐; -**เป็นองค์ธรรม สำคัญของความเป็นพหูสูต, ๖๓๗

ธรรมานุธรรมปฏิปทา: -*, ๖๘๓

ธรรมานุสारी, ธรรมานุสारी, ๔๗๑, ๖๐๑, ๘๒๙, ๘๘๖, ๙๐๑

ธรรมายตนะ, ๔๑

ธรรมารมณ, ๒๖๔, ๓๙๓, ๔๖๙, ๕๐๖, ๖๘๙, ๗๕๕, ๘๘๕, ๑๐๓๐, ๑๐๕๑; -*, ๓๘๙, ๘๑๗, ๘๗๙; -ขอบเขต ความหมายและประเภทของความรู้(อ.), ๓๐, ๓๔

ธรรมุัจฉ, ธรรมุัจฉจะ: -*, ๔๗๘

ธัมมตถา. ดู ธรรมตถา

- สัมมัตถมหา, ธรรมัตถมหา, ๑๗๒
- สัมมธรรณา. ดู ธรรมธรรณา**
- สัมมนิซฆานักขันตี: -*, ๑๐๐๖
- สัมมปฏิสัมพันธ์, ๔๑๘
- สัมมสังัญญา, ๒๖**
- สัมมัญญุตตา, สัมมัญญา, ๕๖๙; -ความหมายสำหรับภิกษุ, ๖๓๗; -
ความหมายสำหรับราชา(อ), ๖๓๗
- สัมมัญญิตติญาณ, ๔๗๗
- สัมมัตถะ: -*, ๖๓๖
- สัมมัสสวณะ. ดู สัทธัมมัสสวณะ**
- สัมมาทาส, ๘๓๒
- สัมมานุสัมมปฏิบัติ. ดู ธรรมานุธรรมปฏิบัติ**
- สัมมานุสัสสนา, ๘๑๖, ๗๖๕-๗๖๖; -(สติปัญญาฐาน), ๗๕๙
- สัมมานุสติ, ๘๐๕, ๘๐๗-๘๐๙
- สัมมานุสारी. ดู ธรรมานุสारी**
- สัมมาตนะ. ดู ธรรมมาตนะ: -*, ๓๘๙
- สัมมุตถัจจวิคคหิตมานัส, ๔๔๗
- สัมมุตถัจจะ. ดู ธรรมุตถัจจะ**
- สัมเมสุ สัมมานุสัสสนา, ๔๖๑
- ชาตุ, ๙๖, ๒๐๙, ๖๗๘; -ชาตุ ๑๘(อ), ๒๐๙, ๔๗๐; -ชาตุ ๔, ๒๖,
๓๔๐, ๗๖๕, ๘๐๖, ๘๓๖, ๘๔๘, ๑๐๕๓; -*, ๖๔๓; -ชาตุ ๖,
๒๒๖, ๔๗๑; -พิจารณาแยกธาตุให้หายไกรธ, ๖๕๓
- ชาตุกรรมฐาน, ชาตุกัมมัญญา: -*, ๘๐๖
- ชาตุนานัตต์, ๒๐๙
- ชาตุมนสิการ, ๗๖๕, ๘๑๒; -*, ๖๕๒, ๘๐๖
- ชาตุมัตถะ: -*, ๘๐๖
- ชิตี(เอตทัคคะ): -*, ๓๖๘
- ชีวชน, ๑๑๓, ๑๔๐, ๑๕๐, ๕๖๘, ๕๗๑, ๖๕๖; -*, ๑๐๓๐
- ชุตงค์, ๙๒๐; -*, ๔๓๖, ๖๗๒; -เงื่อนงำที่ตัดสินว่าภิกษุใดควร
ถือหรือไม่, ๖๖๔; -มหาภิกษุสละพระชุตงค์เพื่อเป็น
แบบอย่างและเป็นเอตทัคคะด้านนี้, ๓๖๗; -มหาภิกษุสละ
ชุตงค์เพื่อเป็นแบบอย่างและเป็นเอตทัคคะด้านนี้(อ), ๓๖๘
- ชุระ(เขาคุระ, ไม่ทศชุระ), ๕๙๙, ๗๕๔, ๗๕๗, **ดู วิริยะ**
- ชูลี, ๘๒๓
- ชุระ(นิพพาน), ๓๓๖**
- ชูป, ๗๑; -*, ๙๖๕
- น เอโส เม อุตตา, ๒๒๓
- น จ ภิกขุ โลก อุปาทิยติ, ๗๖๘**
- น ยุชชติ: -*, ๕๐๘
- น อูเปติ: -*, ๕๐๘
- น กะเวียน(อุปมา), ๕๗๑
- น กะเวียน(ชาต): -*, ๕๖๗
- น กะเวียน(ชาต): -*, ๕๖๗
- น กะเวียน(อุปมา), ๗๓๘
- น กะเวียน(อุปมา), ๕๗๑
- น คร, ๘๔๗; -(ควรอยู่หรือไม่)(อ), ๖๖๘
- น ตติ อุตตา กุโต นิสตติ วา, ๑๐๖
- น ทิ(อุปมา), ๑๐๕๖
- น มัสการ, ๕๘๖
- น ยวิปัสสนา, ๔๗๘**
- น ยะ, ๕๙๐
- น รก, ๘๗, ๑๐๐, ๑๒๓, ๑๔๑, ๒๕๓, ๒๖๖, ๒๘๐, ๓๒๓, ๔๗๑,
๕๕๒, ๖๕๑, ๘๘๐, ๘๘๗, ๙๕๓, ๑๐๓๒, ๗๑๗-๗๑๘; -*,
๒๘๐, ๘๘๙; -บางคนไปจ่าย บางคนไปยก, ๒๘๘; -บุคคล
สัทธานุสารขึ้นไปพ้นนรก, ๔๗๑
- น วกรรม(ปลิวโพธิ), ๘๐๓
- น วกัมมิเก, ๓๖๗
- น วลีวธิกา, ๗๖๕**
- น วลีวธิกาปัพพะ: -*, ๘๐๕
- น ทาทก, ๓๔๔
- น ทาทกะ, ๔๐๓
- น อกใจ, ๗๒๔, ๗๒๘
- น อิง, ๖๗๗
- น อิงหญิง, ๑๐๑๒
- น ขน, ๖๕๑, ๑๐๔๖, ๖๔๘-๖๔๙; -*, ๘๑๘; -ถึงนอนคนเดียวก็
ไม่เชื่อว่าอยู่คนเดียว, ๖๗๓; -พระอรหันต์นอนหลับได้เสมอ
ทุกที่, ๓๙๙
- น อนใจ, ๑๑๖, ๑๑๘, ๑๕๐
- น อนนพนาม(วัตรเตียรณีย์), ๖๔๑
- น อมตัง, ๖๔๔, **ดู วิมุตติ, อธิมุตติ**
- น อมต(อุปมา)เที่ยวไปผู้เดียว, ๕๖๘
- น กายกรรม(อุปมาสติ), ๗๖๒
- น กาคิต, ๗๕๓
- น กาทะ, ๘๗๖
- น กบวช: -ความเชื่อและข้อปฏิบัติบางอย่างของนักบวชภายนอก
, ๖๔๑; -จรรยาบรรณของนักบวช, ๕๘๐, ๗๓๔; -ตัวอย่าง
นักบวชเสื่อมจากมาน, ๑๐๓๕; -นักบวชก็เกี่ยวข้อง
กามคุณ(อ), ๑๐๓๕; -นักบวชก่อนพุทธกาลนิยมกับ
อิทธิปาฏิหาริย์(อ), ๗๕๒; -นักบวชในพุทธกาลนิยมตบะ,
๑๐๖๐; -นักบวชภายนอกจะมาบวชในพุทธศาสนาต้อง
ประพตติตติยปริวาส, ๗๕๘; -ผลแทนแก่นักบวชภายนอก,
๙๒๘; -สุขของนักบวช, ๑๐๖๗
- น กปฏิบัติ(ลักษณะนักปฏิบัติพุทธธรรม), ๗๕๓
- น กปรัชญา, ๘๘
- น กปรัชญา, ๘๘, ๑๐๕
- น กพรต(กับมานะทิศา): -*, ๗๙๓
- น กเรียน, ๘๐๐, ๑๐๑๖; -(กับนันทะ), ๑๐๒๑
- น กเลงการพนัน, ๗๔๑-๗๔๒**
- น กเลงสุรา, ๗๔๑-๗๔๒**
- น กวัดคน, ๖๗๑

นักวิชาการ, ๕๓๕
 นักวิทยาศาสตร์ (อุปมาในสติปัญญา), ๗๗๐
 นักศึกษา(กับฉันท์), ๑๐๑๓, ๑๐๒๑
 นั่ง, ๖๕๑, ๖๗๓, ๘๑๗, ๑๐๔๖
 นัตถิกทมิฬ, นัตถิกวาท, ๑๐๑, ๕๙๒, ๖๖๐, ๘๙๖; -*, ๒๐๑
 นัตถิกวาท, นัตถิกทมิฬ, ๒๐๕
 นัตถิตา, ๒๐๑
 นันของเรา, นั้นเป็นตัวตนของเรา, ๕๐๗
 นันท์, ๓๔๐, ๔๘๒, ๖๗๔, ๘๗๙, ๑๓๐๐; -*, ๓๙๕
 นันท์วิระ, ๕๕
 นบถือ: -(คนกับเทวดา), ๙๖๒; -(นับถือพระรัตนตรัย), ๖๘๒
 นาค, ๔๒๑, ๙๖๗
 นางแก้ว, ๑๐๒๗
 นางฟ้า, ๑๐๐๗, ๑๐๑๒
 น้ำเชื้อ, ๕๙๐
 นาคี(อุปมาคนตีรวย), ๗๕๒
 นาถกรรมธรรม(๑๐), ๕๕๒, ๕๖๗; -*, ๕๘๗, ๘๓๒
 นานัตต์, ๒๐๙
 นานัตตัญญา, ๔๑๒, ๑๐๒๕
 นานาพรรณ, ๖๕๑
 นาบุญ, ๔๐๕, ๘๙๑
 นาภี, ๔๒๓
 นาม, ๑๐๑, ๑๗๑, ๓๑๙, ๔๒๑, ๖๓๐, ๖๖๑, ๖๓๒, **ดู นามรูป**; -
 *, ๑๓
 นามกาย, ๔๑๓, ๔๑๙, ๔๗๐; -*, ๔๓๕, ๗๘๓
 นามขันธ์, ๒๒; -*, ๓๔, ๔๔๓
 นามธรรม, ๑๓, ๙๔, ๑๐๑, ๔๒๙, ๔๓๕, ๔๗๗, ๔๗๘, ๖๓๐,
 ๖๓๒, ๗๔๙, ๘๑๒, ๕๓๓-๕๓๔, ๗๗๑-๗๗๒
 นามรูป, ๙๖, ๔๐๑, ๔๖๒, ๔๗๗, ๔๗๘, ๕๑๘, ๖๓๕; -*, ๘๔๒;
-การแยกแยะในการเจริญวิปัสสนา, ๖๓๒; -คำจำกัดความ
 และความหมาย, ๑๗๑, ๑๘๒, ๒๓๐; -นามรูปดับที่ไหน,
 ๓๔๑; -แยกแยะสัตว์บุคคลโดยวิภาษวาท, ๖๖๑; -อธิบายใน
 วงจรปัจจุสมุปบาท, ๑๗๓; **-อธิบายในวงจรปัจจุสมุปบาท**,
 ๑๘๓, ๑๙๑; -อธิบายในวงจรปัจจุสมุปบาท, ๑๘๖; -
 อภิธรรมนิยมแยกแยะเป็นนามรูป, ๖๒๙
 นามรูปปริศนหะ, -ปริศนหะ, ๖๓๐, ๖๓๒
 นามรูปปริศนหะ, -ปริศนหะ, ๖๓๒; -*, ๖๓๐
 นามรูปปริศนหะ, ๔๗๗
 นามรูปปัจจุสมุปบาท, ๔๗๗
 นามรูปปัจจุสมุปบาท, ๖๓๒
 นามรูปวิภูฐาน, วัตถาน, ๔๗๗, ๖๓๐, ๖๓๒
 นามและรูป: -*, ๑๓
 นาย: -ควรเป็นนายเหนือทรัพย์, ๖๗๒; -โยนิโสมนสิการทำให้
 คนเป็นนายของความคิด, ๖๒๖; -หน้าที่นายบารุบรับใช้และ
 คนงาน, ๗๓๒

นายกรัฐมนตรีน(อุปมาสติ), ๗๖๔
 นายประตู่(อุปมาสติ), ๗๕๙, ๗๖๓
 นำเลื่อมใส, ๖๕๑; -(ผลกรรม), ๒๘๓
 นาฬิกา, ๘๗๖
 น้ำ, ๖๕๑, ๗๔๓, ๘๐๔, ๘๙๖-๘๙๗, ๕๓๑-๕๓๒, ๗๓๗-๗๔๑;
-อุปมาการใช้โพชนงค์ดองเอาน้ำสะอาดไฟ, ๘๓๖-๘๓๘; -
 อุปมาคนสมาธิคิตั้งน้ำกับน้ำนม, ๖๕๗, ๗๕๘; -อุปมาจิต
 ไม่ชุ่มมัวหรือมีสมาธิเหมือนน้ำใสสงบ, ๕๔๑, ๕๕๕, ๗๘๔; -
 อุปมาจิตไม่ชุ่มมัวหรือมีสมาธิเหมือนน้ำใสสงบ(๒), ๗๘๖; -
 อุปมาจิตสมาธิมีกำลังตั้งน้ำไหลทางเดียว, ๗๘๕; **-อุปมาใจ
 มีนิรณเเหมือนน้ำมีสิ่งเจือปนปิดบังต่างๆ**, ๗๘๕-๗๘๖; -
 อุปมาพระพุทธเจ้าเป็นต้นไม่ติดโลกดั่งบัวไม่ติดน้ำ, ๓๗๑,
 ๕๘๑, ๙๗๐; -อุปมาเลือกเอาแต่ส่วนดีของคนเหมือนกอบ
 น้ำน้อยในที่มิโคลนตม, ๖๕๑
 น้ำใจ, ๕๓๙, ๕๗๖, ๑๐๖๔
 น้ำนมมารตาคือโลหิต, ๑๐๒๖
 น้ำมัน, ๕๑๖
 น้ำเมา, ๕๗๕
 น้ำศักดิ์สิทธิ์, ๓๑๗
 นิกาย(เถรวาท-มหายาน): -*, ๑๐๑๙
 นิคม, ๕๕๕, ๗๓๘, ๗๔๑, ๗๖๒, ๘๔๗, ๑๐๒๖, ๑๐๔๔; -*,
 ๖๖๘
 นิกรณ์, ๗๐๘; -*, ๓๓๗, ๓๙๓, ๑๐๖๑; -แตกแยกกันเป็นเหตุ
 ปรารภสังคี่สูตร(๒), ๖๕๙; -ถือลัทธิกรรมเก่า(บุพเพกต
 วาท)(๒), ๘๖๐; -ถือว่าสุขลู่ถึงได้ด้วยทุกข์, ๑๐๓๓; -ถือว่า
 สุขลู่ถึงได้ด้วยทุกข์(๒), ๑๐๒๓, ๑๐๖๐; -สื่อนหลักการสัน
 กรรมต่างจากพุทธ, ๕๓๐
 นิคหะ, ๒๘๖
 นิจุลัญญา, ๔๐๑, ๔๗๖, ๔๗๘
นิจจะ(นิพพาน), ๓๓๗
นิจจตะ(พระอรหันต์), ๒๔๘, ๓๗๓
 นิจศีล: -*, ๗๒๓
 นิชฌาน, ๔๖
 นิชฌามปฏิปทา: -*, ๕๒๗, ๖๔๑
 นิติบัญญัติ, ๕๔๗, ๗๑๘, ๘๓๓
 นิทรรณ, ๒๔๗
 นิตานสมภพ(แห่งทุกข์), ๑๐๕๕
 นินทา, ๑๔๖, ๕๗๕
นิปปัญจะ(นิพพาน), ๓๓๖
 นิปปริยายถา(อภิธรรมเทศนา), ๔๘๓
 นิปปริยายทุกข์, ๘๖
นิปปิติกสุข, ๑๐๖๗
นิปปิตการิมมณสุข, ๑๐๖๗
 นิปเปติกา, ๗๕๐
 นิปปริยาย, นิปปริยาย, ๔๒๗, ๔๘๓, ๔๘๕; -*, ๔๓๕, ๕๓๓

นิพณะ(นิพพาน), ๓๓๖

นิพพาน, ๖๖, ๖๙, ๑๐๒, ๑๐๔, ๑๓๘, ๑๓๙, ๑๔๕, ๔๒๕, ๕๒๕, ๕๒๕,
๕๓๖, ๕๔๑, ๕๔๖, ๕๕๖, ๕๖๒, ๖๐๑, ๖๔๐, ๖๔๒, ๖๔๔,
๗๐๘, ๗๕๐, ๗๕๒, ๗๕๓, ๗๕๔, ๘๐๘, ๘๒๙, ๘๓๓,
๘๓๕, ๘๓๘, ๘๗๔, ๘๘๔, ๑๐๖๑; -*, ๓๔, ๖๗, ๒๔๘,
๕๐๖, ๕๒๕, ๕๐๑, ๕๕๐, ๕๕๔, ๑๐๐๕, ๑๐๕๗; -การใช้
ตัณหาละตัณหาเพื่ออุนิพพาน, ๑๐๑๑; -การบรรลุอุนิพพาน
ถ้าทวิภูฏิกเป็นไปได้ ถ้าทวิภูฏิกไม่มีทางสำเร็จ, ๖๘๘; -การ
เป็นโสดาบันเป็นปฐมที่คนแห่งนิพพานเป็นการเข้าสู่กระแส
นิพพาน, ๘๘๖; -การเป็นอยู่ที่เรียกว่าใกล้หรือไกลนิพพาน,
๘๒๕; -คนมุ่งนิพพานแม้ทำความดีอะไรเล็กน้อยก็เป็นการ
ปฏิบัติถูกต้อง, ๕๑๗; -ความเข้าใจผิดถือเอาวิปัสสนูปกิเลส
เป็นนิพพาน, ๔๔๕, ๔๔๗; -ความรู้สึของคนปัจจุบันต่อ
นิพพาน, ๘๘๑; -ความหมายของนิพพานโดยวิเคราะห์ศัพท์,
๓๘๕; -คำเรียกนิพพานเป็นมหานคร, ๓๓๖, ๕๐๔, ๘๘๑; -
คำเรียกผู้บรรลุอุนิพพาน, ๓๔๓; -คุณบของนิพพาน, ๓๓๓;
**-จะตรัสจะตอบเรื่องใดหรือไม่อยู่ที่ว่าจะเป็นไปได้เพื่อการ
บรรลุอุนิพพานหรือไม่, ๘๔๗-๘๔๘; -หินตะในนิพพาน,
๘๘๑; -นิพพาน=นิโรธแห่งภพ, ๔๗๒; -นิพพาน=นิสสรณ
นิโรธหรือนิสสรณวิมุตติ, ๔๐๒, ๔๓๙, ๘๖๓; -นิพพาน=
ปรมาตมะ, ๕๓๖-๕๓๘; -นิพพาน=วิมุตติอย่างหลังในวิมุตติ
๒อย่าง(อ), ๔๓๒; -นิพพาน=สิ้นอาสวะ(อ), ๔๓๕; -นิพพาน
๒อย่าง, ๔๒๐; -นิพพาน๓อย่าง(อ), ๓๘๖; -นิพพานกับ
ปรินิพพาน(อ), ๓๓๑; -นิพพานในความหมายของนิโรธ
อริยสัง, ๘๕๐, ๕๑๓-๕๑๔; -นิพพานประจักษ์ได้ในชีวิตนี้,
๔๘๗; -**นิพพานเป็นทั้งสุขและภาวะพร้อมที่จะเสวยสุข,
๑๐๕๒; -นิพพานเป็นบรมสุข, ๑๐๒๓; -นิพพานเป็น
ประโยชน์ของธรรมทั้งปวง, ๘๕๒; -นิพพานเป็นภาวะไร้
โรค มีสุขภาพจิตสมบูรณ์เป็นความสุขจากการไม่มีที่ค้นที่
จะต้องเกา, ๑๐๓๒-๑๐๓๓; -นิพพานเป็นสังฆิกาดังพุทธธรรม
, ๘๕๘; -นิพพานเป็นสิ่งที่เห็นยากเข้าใจยาก, ๘๕๐, ๘๕๓; -
นิพพานเป็นอรรถที่สุดของวิมุตติ, ๖๓๙; -นิพพาน
ไม่ใช่เรื่องดับหรือทำลายอัสสา, ๕๐๔; -นิพพานไม่เป็นผล
ของมรรค, ๓๔๒; -**นิพพานสุขเลิศอย่างไร, ๑๐๔๗-๑๐๕๒;
-นิพพานอย่างเดียวมอง2ด้าน, ๓๘๕; -นิพพานอย่างเดียว
มอง๒ ด้าน, ๓๙๐; -ในอุปสมานุสติ, ๘๐๕; -บัณฑิตทำทาน
บำเพ็ญทานเพื่อนิพพาน, ๑๐๕๖; -บางกรณีที่มีนิพพานเป็น
อารมณ์, ๔๓๓; -บางกรณีที่มีนิพพานเป็นอารมณ์(อ), ๔๓๕;
-ปัญหาเรื่องสุภาทิเสสและอนุภาทิเสส, ๔๒๐; -เป็นสิ่งที่
พระพุทธเจ้าตรัสรู้กับปัจจุสมุปาบท, ๑๕๓, ๓๓๕, ๘๕๑,
๘๕๓-๘๕๔; -**สอนให้เห็นนิพพานเป็นขั้นตอนด้วยหลัก
นิโรธหรือวิมุตติ, ๘๖๒-๘๖๓; -**มีลิตนปัญหาทุกข้อที่ได้
เป็นอรหันต์ต้องบวชในวันนั้น(อ), ๘๒๓; -ลักษณะสำคัญ
อย่างของนิพพานที่เนื่องจากความหมายว่าดับ, ๑๐๒๓; -ลัทธิ
มัจฉาทิฏฐิบางอย่างยึดถือภาวะในนิพพานเป็นนิพพาน, ๔๒๘;******

-วิมุตติญาณทัตถะเพื่ออนุภาทาปรินิพพาน, ๖๓๙; -สติ
ปัญฐานเป็นมรรคาเอกเพื่ออุนิพพาน, ๗๖๔; -สุขบางอย่าง
ช่วยให้บรรลุอุนิพพาน, ๑๐๓๔; -หลักฐานแสดงว่านิพพานเป็น
อนัตตา, ๔๙๙; -เหตุที่ผู้บรรลุอุนิพพานไม่เสวยสุขและ
เห็นอนัตตาแต่ไม่ฆ่าคน, ๑๐๕๓; -เห็นนิพพานเป็นสุขจึงจะ
ปฏิบัติถูกต้อง, ๓๗๓; -อยากนิพพานเป็นต้นหาหรือไม่,
๙๗๑, ๑๐๐๙; -ขยู่เป็นสุขด้วยสัมมาปัญญา=ตักข
นิพพาน, ๖๓๓; -เอานิพพานเป็นอารมณ์ของสมาธิ(อ),
๗๘๐

นิพพานคามินีปฏิบัติ(=ธรรมานุธรรมปฏิบัติ): -*, ๖๘๓

นิพพานธรรม: -*, ๖๗

นิพพานธรรม(=ธรรม): -*, ๖๓๖

นิพพานธาตุ. ดู **นิพพาน**; -การใช้คำและวิวัฒนาการการใช้คำ,
๓๙๑, ๓๙๔

นิพพานนคร, ๓๓๖

นิพพานสุข, ๑๐๕๓, ๑๐๕๖-๑๐๕๗; -**ได้นิพพาน=เสวยสุขได้
ทุกอย่างทุกระดับ(ถ้าต้องการ), ๑๐๕๓; -นิพพานสุขไม่เป็น
เวทนา, ๑๐๔๘; -ไม่ติดนิพพานจึงมีสิทธิได้นิพพานสุข,
๑๐๕๓**

นิพพานาภิวัต(พระพุทธเจ้า): -*, ๑๐๐๙

นิพพิทา, ๒๓๑, ๔๕๒, ๕๐๕, ๕๑๓, ๑๐๖๑, ๕๑๗-๕๑๙, ๘๔๗-
๘๔๘; -**เป็นอรรถของญาณทัตถะและมีวิราคาเป็น
อรรถ, ๖๓๘-๖๓๙; -**สืบจากโยนิสมนสิการก็ได้, ๖๒๑

นิพพิทาญาณ, ๔๗๙

นิพพิทานุปัสสนาญาณ, ๔๗๙

นิพพุตะ(พระอรหันต์), ๒๔๘

นิพพุตะ(พระอรหันต์), ๓๗๓

นิพพุติ(นิพพาน), ๓๓๖

นิพเพธกาคิยสมาธิ: -*, ๔๐๑

นิพเพธกาคิยสัญญา: -*, ๔๐

นิพเพธกปัญญา: -*, ๙๐๒

นิพพิททุกข: -*, ๘๗

นิพพานธมโม อตตสุเสว อภาวโต อตตสุโม: -*, ๖๗

นิพพานปริยโยสณา, ๘๔๒

นิพเพธิกปัญญา: -*, ๘๘๙

นิพเพธิกา: -*, ๘๘๕

นิมิต, ๖๗๓, ๘๒๙; -*, ๖๔๒

นิมมานวติ: -*, ๘๕๒

นิมิต, ๑๒๖, ๑๔๗

นิมิต(หลายนัย), ๔๓๓, ๔๓๔, ๔๖๖, ๗๕๐, ๗๕๕, ๗๕๗, ๗๗๖,
๘๐๘, ๘๓๖, ๘๔๖; -*, ๔๑๘, ๔๕๓, ๗๙๕; -นิมิต3, ๘๑๑; -
นิมิตกับอุปจารและอัปปนาสมาธิ(อ), ๗๘๑; -นิมิตเกิดจาก
สัญญา, ๘๒๐; -ภิกษุในอนาคตจะทำเลศนียหาลาม, ๖๕๙; -
เห็นตายแล้ว เกิดด้วยสมาธิ อาจถูกนิมิตหลอกเอา, ๒๘๐; -

อัปมงคลยาสัมผัสสัมภพเป็นนิमित(อ), ๘๑๒; **-อาการเกิดและลักษณะของนิमित**, ๘๑๙-๘๒๐

นิยม, ความ(อิทธิพล), ๕๕๒

นิยมณ์, ๒๓๙

นียยานิกสมมติ: -*, ๗๘๐

นียาม, ๕๘๖, ๙๐๒-๙๐๔; -นียาม5, ๑๖๒

นริตตัง, นริตตาทา, ๕๑๑

นริรันดร, ๑๐๐, ๖๖๒, ๙๕๕, ๑๐๐๙

นริรามีส, ๗๖๕, ๘๓๖, ๑๐๕๔, ๑๐๕๘, ๑๐๖๘

นริรามีสตรสุข, ๑๐๖๗

นริรามีสสุข, ๑๒๗, ๑๓๒, ๓๗๔, ๑๐๔๗, ๑๐๖๗; -(มาน), ๘๖๒;

-, ๔๙๖

นริรามีสอุเบกขา, ๑๐๖๘

นริราส, นริราสา(พระอรหันต์), ๓๗๒

นริตตติปฏิสัมภทา, ๔๑๘

นริรูปตาปะ(นิพพาน), ๓๓๗

นริรูปติสุข, ๑๐๖๗

นริรูปธิบุญ, ๒๕๑

นริโรธ, ๗๗, ๒๓๑, ๓๓๖, ๓๙๕, ๔๔๗, ๔๗๒, ๕๕๑, ๕๙๓,

๗๕๕, ๘๗๔, ๘๘๗, ๘๙๙, ๙๓๑, ๑๐๖๑, ๕๑๓-๕๑๘,

๖๘๗-๖๘๘, ๘๕๖-๘๕๘; -*, ๔๖, ๔๓๕, ๘๙๙; -กิจใน

นริโรธ=สังฆิกิริยา, ๖๓๕, ๘๕๔-๘๕๘; **-ความเชื่อมต่อ**

ระหว่างกระบวนการธรรมชาติของนริโรธกับวิธีปฏิบัติของ

มนุษย์ตามมรรค, ๕๑๕-๕๑๖; -ความหมายทางปฏิบัติและ

กิจ, ๖๓๕; -ความหมายและแนวอธิบายสังเขป, ๘๕๐,

๘๖๑-๘๖๓; -จำกัดความด้วยปัจจุสมุปบาทนริธวาร,

๔๖๒, ๕๑๓, ๘๕๒; **-ญาณ3**, ๘๕๖-๘๕๘; **-เทียบปฏิบัติสมุ**

บาท, ๘๕๑-๘๕๓; -นริโรธ5(วิมุตติ5), ๔๐๑, ๘๖๒-๘๖๓; -

นริโรธเป็นสังฆิกาดัตถกรรม, ๘๕๘; -นริโรธแห่งภพ=นิพพาน

, ๔๗๒, ๕๐๕; -นริโรธแห่งเวทนา, ๔๖๑; -นริโรธแก้ปัญหตาม

หลักกัจจายน, ๘๕๕; **-ในวิธีคิดแบบอริยสัง**, ๖๓๓-๖๓๕; **-**

ในวิธีคิดแบบอริยสังเทียบวิธีวิทยาศาสตร์, ๖๘๕-๖๘๖; -

ปัญหาการแปลคำว่านริโรธ(=การทำให้ไม่เกิดทุกข์หรือไม่มี

ทุกข์ที่จะต้องดับ), ๓๒๘, ๘๔๕; -เป็นธรรมที่ไม่เคยได้ยินมา

ก่อน, ๔๖๒; -ลักษณะทั่วไปและเหตุที่ต้องต่อด้วยมรรค,

๕๑๔; -อุปมาอย่างไร, ๘๕๘

นริโรธสมาบัติสุข, ๗๙๐, ๑๐๕๗, ๑๐๕๘

นริโรธสมาบัติสุข, ๑๐๖๘

นริโรธสัมมุตติ, ๘๓๗

นริโรธอริยสัง, ดู นริโรธ

นริโรธอริยสัง, ๕๑๓

นริวรรณ์, ๓๖๕, ๔๐๑, ๔๒๕, ๔๒๖, ๔๓๘, ๔๕๓, ๕๒๐, ๕๙๙,

๗๙๐, ๘๘๖, ๙๐๗, ๙๒๐, ๙๗๘, ๑๐๔๖; -*, ๑๗๘, ๒๔๗,

๕๔๑, ๕๕๕, ๙๕๒; -การชำระจิตไม่ให้มีนริวรรณ์=

ชาคริยานุโยค, ๗๘๖; -ขณะฟังธรรมด้วยดี นริวรรณ์อาจระงับ

และโพชนงค์อาจเจริญบริบูรณ์, ๘๓๗; -ขั้นตอนที่ระงับ

นริวรรณ์ได้และการบรรลุอุปาจารสมาธิอัปนาสมาธิ, ๕๖๐,

๗๘๐, ๘๑๑, ๘๒๐; -ขั้นตอนที่ระงับนริวรรณ์ได้และการบรรลุ

อุปาจารสมาธิอัปนาสมาธิ(อ), ๘๒๖; **-ความเป็นคู่ปรับกัน**

ระหว่างนริวรรณ์๕กับองค์ฌาน๕, ๘๒๘; **-ความหมายโดย**

สาระและตามพุทธพจน์, ๗๘๓-๗๘๕; **-คู่ปรับและคู่ปราบ**

ของนริวรรณ์๕คือโพชนงค์7, ๘๓๒-๘๓๔; **-โทษต่างๆของ**

นริวรรณ์และอุปมาต่างๆ, ๗๘๔-๗๘๖; -นริวรรณ์10, ๘๓๔; -

นริวรรณ์๕ที่เริ่มด้วยอภิชฌากับที่เริ่มด้วยกามฉันท(อ),

๗๘๓; -นริวรรณ์๖(คือ+อวิชชา)(อ), ๗๘๓; -เป็นเครื่องชี้ความ

ต่างระหว่างพระเสขะกับพระอรหันต์(อ), ๔๗๑; **-เป็นหัวข้อ**

ในธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน(ข), ๗๖๕; -โยนิโสมนสิการ

ทำให้ละนริวรรณ์และไม่เกิดนริวรรณ์, ๖๒๑; -ลักษณะหรือ

บุคลิกภาพของคนมีนริวรรณ์, ๗๘๘; -อาหารขของนริวรรณ์คือข

โยนิโสมนสิการ, ๖๑๙; -อาหารของนริวรรณ์คือโยนิโส

มนสิการ(อ), ๖๒๓; **-อาหารและอนาหารของนริวรรณ์**, ๘๓๔-

๘๓๕

นริวาลี, ๙๓

นริสตรณนริโรธ(=นิพพาน), ๘๖๓

นริสตรณบัญญัติ, ๗๓๖, ๗๔๗, ๑๐๓๖

นริสตรณวิมุตติ(=อุปาทิสถนิพพาน), ๔๓๙; -*, ๓๙๑

นริสตรณะ, ๑๐๒๕, ๑๐๕๑, ๑๐๕๖, ๖๔๒-๖๔๕; -*, ๗๐๖; -

ความหมาย, ๖๔๒; -ในการตรัสรู้ ตั้งผู้ชี้ตคุณโทษและ

นริสตรณะของกรรมทั้งหลายเช่นอุปาทานชั้น๕, ขายตนะ

ภายใน๖, อินทริย๕, อินทริย๖, เวทนา, วิญญาณัญจิวติ, โลก,

กามและนริสตรณะของทุกขคือขรามณะ, ๔๗๑, ๖๔๓-

๖๔๔; -ในการตรัสรู้ตั้งผู้ชี้ตคุณโทษและนริสตรณะของกรรม

ทั้งหลายเช่นอุปาทานชั้น๕, ขายตนะภายใน๖, อินทริย๕,

อินทริย๖, เวทนา, วิญญาณัญจิวติ, โลก, กามและนริสตรณะของ

ทุกขคือขรามณะ, ๔๗๔

นริสัย(ศัพท์วินัย), ๖๕๘

นริชของเรา, เป็นตัวตนของเรา, ๘๙๖

นริล, ๘๐๕

นุ่งห่ม, ๖๗๕, ๖๗๗, **ดู เครื่องนุ่งห่ม, จีวร**

นุ่งห่มผ้าบังสุกุล, ๖๔๑, **ดู ผ้าบังสุกุล**

นุ่งห่มหนึ่งเสื่อ, ๙๔๔

นุ่งหนาว, ๔๔๑, ๖๗๒, **ดู พุทฺธุตตะ, ครอบแก้ว**

เนกขัมมธาตุ(=กุศลธรรมทั้งปวง): -*, ๗๐๔

เนกขัมมวิตก, ๗๐๔, ๗๐๘, ๗๐๙, ๗๘๒

เนกขัมมสังกัปปิ, ๗๐๔, ๗๐๒-๗๐๓, ๗๐๕-๗๐๗

เนกขัมมสุข, ๑๕๐, ๑๐๒๔, ๑๐๓๔, ๑๐๖๗

เนกขัมมมะ, ๔๔๕, ๕๙๒, ๗๐๖, ๘๐๘, ๘๔๖, ๙๔๘; -เนกขัมมมะ

= อโลภะ(อ), ๗๐๔; -เนกขัมมมะ=อุเบกขา(อ), ๗๐๖; -มาคู่

กับกาม, ๖๔๔

เนกขัมมมานิสังสะ, ๖๔๕

เนติ มม, ๒๒๓
 เนติ เนติ, ๓
 เนรเทศ, ๗๒๕
 เนรมิต, ๘๙๗; -, ๙๔๘
 เนรียกทุกข์, ๘๖
 เนวลัญญาเนวลัญญาตน, ๔๕๐; -, ๔๓๖
 เนวลัญญาเนวลัญญาตนสมาบัติ, ๔๔๖, ๑๐๒๕
 เนวลัญญาเนวลัญญาตนสมาบัติตีสุข, ๑๐๒๕
 เนวลัญญาเนวลัญญาตนสมาบัติ, ๔๐๑, ๔๑๒, ๔๓๖, ๔๔๒, ๔๕๒, ๔๕๖, ๔๘๒, ๔๘๓, ๘๒๑, ๑๐๔๘; -, ๔๗๔
 เนวลัญญาเนวลัญญา, ๒๒๖
 เนโสมลสมิ, ๒๒๓
 เนื่อ, ๖๓๐, ๖๗๗, ๗๕๕; -บางคนเจริญแต่เนื่อ ปัญญาไม่เจริญ, ๕๗๑; -อุปมากรมโทะษตั้งขึ้นเนื่อที่เหยี่ยวคาบมา, ๑๐๓๐
เนื่อปลา(อุปมาวิธีปฏิบัติต่อกามคุณ), ๑๐๓๕-๑๐๓๖
 เนื่อฟาน(อุปมาใหญ่ที่ปัญญาความสามารถ), ๕๗๑
 เนื่อสัตว์(อุปมาสกไม่ควรราย): -, ๗๒๓
 เนื่อหนึ่ง, ๑๐๒๙, ๑๐๖๗
 เนื่อหา, ๙๓๖; **(จริยธรรมกว้างกว่าศีลธรรม)**, ๕๓๕-๕๓๖
 แนวการสอนธรรมแบบหลัก(=อนุพุทธิกถา), ๖๔๕
 แนวความคิด, ๕๑๓, ๖๖๔-๖๖๖, ๖๗๖-๖๗๗
 แนวธรรม: -แนวธรรมที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ปฏิบัติเพื่อขจัดทุกข์อย่างเดียวกัน, ๕๙๙; -แนวธรรมแบบ อรรถธรรมานุธรรมปฏิบัติมาในบาลีมากมาย, ๖๓๘
 แนวแน่, ๖๕๐, **ดู สภา**
 แนวปฏิบัติธรรม, ๖๓๗, **ดู ปฏิบัติธรรม**
 แนววิธี, ๖๕๓
 เนะหน้า, ๕๗๓, ๕๘๔, ๕๘๖, ๖๒๕, ๖๘๐, ๖๘๔, ๕๖๓-๕๖๕, **ดู กัลยาณมิตร**
 แนะนำประโยชน์, ๕๗๕, ๕๗๗
 โน จัญฐาเน นิโยชเย, ๕๗๔
โน้มเอียง, ความ, ๖๖๔-๖๖๖
 บก: -อุปมามรรคไม่ใช่สำหรับยึดตั้งเกยแพที่ใช้แล้วไว้บนบก ไม่แบกไป, ๕๓๑-๕๓๒; -อุปมาไม่รู้นิพพานตั้งปลาไม่รู้จักบก, ๓๓๔
 บกพร้อม, ส่วน, ๖๗๒, ๖๓๔-๖๓๕, **ดู อาที่นวะ**
 บทกวี, ๖๕๘
 บทธรรม, ๖๐๓
 บทบัญญัติ, ๖๔๑, ๗๙๓, ๘๑๗, ๙๒๕, ๙๒๑-๙๒๒, **ดู วินัย**; -, ๗๙๒; -ปัญหาด้านนอกของสังคัม มีใช้เรื่องที่จะวางบทบัญญัติไว้ตายตัว, ๘๗๐
 บทบาท, ๕๘๗, ๖๕๓, ๗๕๗, ๗๗๗, ๘๗๘; **-การช่วงชิงบทบาทระหว่างอริยชาติตนหากกับโยนิโสมนสิการ**, ๖๒๕-๖๒๖; -บทบาทของครัทธาในกระบวนการพัฒนาปัญญา, ๖๒๓,

๕๘๗-๕๘๙; -อริยชาติตนหาเป็นเจ้าบทบาทใหญ่ในวิภูฏะ(อ), ๖๒๖
 บทเรียน, ๑๒๑
 บทเรียน(ประโยชน์ของอดีต), ๖๕๔
 บทบาน, ๙๕๕, **ดู เซนสรวง, อื้อนนวน**; **-การบนบานแสดงว่ายังไม่มั่นในพระรัตนตรัย**, ๘๖๓-๘๖๕
 ปม(ไตรสิกขา), ๕๕๕
 ปวมกุศล, ๓๔๓
 ปรมเทพ, ๔๓๔
 ปรมธรรม, ๑๐๓, ๑๐๕, ๑๑๒
 ปรมศาสนา, ๘๖๔, **ดู ศาสดา, พระพุทธเจ้า, ฤดูกาล**
ปรมสังข์(นิพพาน), ๓๓๖, ๓๘๒
 ปรมสุข(นิพพาน), ๓๓๖
 ปรมัตถฐาน(ของลมาธิ=สุข), ๗๙๖
 ปรมพชช, ๕๗๓
 ปรมพชา, ๑๐๕๙, ๖๖๙-๖๗๐, **ดู บวช**
 ปรมพชากรรมฐาน: -, ๖๖๙
ปรมพชาสุข, ๑๐๖๗
 ปรมพชาอุปสมบท, ๗๙๘
 ปรมพชิต, ๕๒๕, ๕๗๐, ๖๖๗, ๗๒๗, ๗๔๙, ๘๔๘, ๑๐๒๔, **เทียบ คฤหัสถ์ ดู นักบวช**; -ข้อที่ปรมพชิตควรพิจารณาเนื่อของ ๆ, ๓๒๐; -จรรยาบรรณของปรมพชิต, ๕๘๐; -ต้องได้สุขประณีตจึงจะไม่เวียนกลับทากาม, ๑๐๕๘; -ปรมพชิตกับคฤหัสถ์อาศัยกัน, ๕๗๗; -บุญมีอุปการะแก่ปรมพชิต, ๒๕๓; -พระมหจรรยไม่ใช่เพียงครองเพศปรมพชิต, ๕๓๓; -พหามณ์ว่าคฤหัสถ์เหนือกว่า พุทธว่าขุที่ปฏิบัติถูกหรือผิด, ๖๖๙; -ไม่ว่าปรมพชิตไม่ว่าคฤหัสถ์ปฏิบัติถูกก็สำเร็จปฏิบัติดีก็เหลวเหมือนกัน, ๕๒๘
ปรมพชิตสุข, ๑๐๖๗
 ปรมพชิต, ๕๔๘, ๘๐๘, ๘๓๖
 ปรมล้ง, ๖๑๕, ๘๑๗
 ปรมลุนิพพาน(วิจารณ์ศัพท์), ๔๘๑
 ปรมกรรมกสิณ: -, ๔๕๙
ปรมกรรมนิมิต, ๘๑๑
ปรมกรรมภานา, ๘๑๑
ปรมกรรมสมาธิ, ๘๑๑; **-ตัวอย่างจากคัมภีร์**, ๗๘๒; -เป็นขนิภิสมาธิ, ๗๘๑
 ปรมการ, ๕๔๐, ๗๓๕; -, ๗๔๕
 ปรมการ ๘, ๗๕๓
 ปรมการ(ของจิต), ๙๑๓
 ปรมการ(ของสมาธิ), ๘๓๘; -, ๔๑๘
 ปรมการ, ๗๔๔, ๘๐๕; -, ๘๖๕
 ปรมการ, ๗๕๘
 ปรมการ, ๕๖๙, ๖๕๙, ๗๓๘, ๗๕๐, ๘๕๑, ๑๐๓๖, ๗๓๔-๗๓๖; -, ๘๖๙; -การปรมการ๔แบบของภิกษุสามเณร, ๔๐๖; **-การ**

**บริโภคปัจจัย4เฉพาะอย่างยิ่งอาหาร โดยพิจารณาคุณค่า
แท้คุณค่าเทียม, ๖๔๖-๖๔๗; -การบริโภคปัจจัย4เฉพาะ
อย่างยิ่งอาหาร โดยพิจารณาคุณค่าแท้คุณค่าเทียม(อ),
๙๙๘; -หลักการบริโภคของทักษิไณย, ๔๐๖**

ปริมุติ, ๔๒๑, ๔๒๒

ปริวาร, ๑๐๓๔, ๑๐๕๖; -ธรรมอื่นล้วนเป็นปริวารของบัญญัติ
(อ), ๘๓๒

ปริษัฏ, ๕๒๘, ๕๓๓; -*, ๓๖๘

ปริสุทธี, ๔๒๑, ๕๓๓, ๕๓๗, ๖๔๑, ๘๔๑, ๘๖๘, ๘๗๖, ๘๘๖,
๕๕๑, ๖๓๖-๖๓๗, ๗๑๔-๗๑๕, ๗๒๘-๗๒๙, ๘๖๑-๘๖๒,
**ดู ปริสุทธี; -การสอนของภิกษุที่บริสุทธิ์และไม่บริสุทธิ์,
๕๓๗; -ความบริสุทธิ์ที่ไม่บริสุทธิ์เป็นของเฉพาะตน, ๓๒๐; -
ความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะของภิกษุ, ๗๕๐; -ตรวจสอบภิกษุ
ก่อนศรัทธาเรียนธรรม, ๕๕๕; -ถ้ายังไม่รู้ไม่เข้าใจ จะ
บำเพ็ญตะบะบวสรวหรือให้เทวดาก็ทำให้บริสุทธิ์หลุด
พ้นไม่ได้, ๙๔๔-๙๔๕; -ปัญหาบริสุทธิ์และกระบวนการ
ความคิดบริสุทธิ์, ๖๑๙, ๖๒๖; -สติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา,
๗๗๙, **ดู จตุตถนิมิต; -สติปัญฐานช่วยให้บริสุทธิ์, ๗๖๔,
๗๗๑; -สัตว์บริสุทธิ์ด้วยขะไร, ๗๔๔; -ลัทธิพทพราหมณ์คือ
ถือว่าบริสุทธิ์หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและวัตร, ๔๒๒****

ปริหาร, ๕๔๗, ๙๓๓; -(ราชการ), ๘๗๑; -กรรมฐานที่ต้อง
บริหาร, ๘๐๖; -เวทนาเกิดจากการบริหารตนเองไม่สม่ำเสมอ
, ๒๘๗

บริหารกรรม, ๘๔

บริหารร่างกาย, ๘๖

บวงบารโห(มีผลหรือไม่); -*, ๖๖๙

บ่วงรัด, ๑๐๓๕

บวงสรวง, ๙๔๔, ๙๕๕, **ดู อ้อนวอน; -*, ๘๖๕**

บวช, ๑๔๗, ๔๘๙, ๗๐๖, ๗๑๓, ๗๙๘, ๑๐๖๗; -การบวชทำได้
ยากและสิ่งที่ผู้บวชทำได้ยาก, ๖๔๐; -คิดว่าคุณุหัสเป็น
อรหันต์ต้องบวชวันนั้น(อ), ๙๒๓; -บวชด้วยศรัทธา
(เอตทัคคะ)(อ), ๓๖๘; -บวชมิใช่เพื่อเห็นแก่ปัจจัย4, ๖๖๘; -
บวชแล้วถ้าไม่ได้สุขประณีต ก็เลสจะครอบงำอาจเวียนกลับ
ได้, ๑๐๒๔, ๑๐๕๘; -บวชแล้วไม่ได้สมณธรรม แยกกว่า
ชาวบ้าน, ๑๐๖๒; -บวชสักๆ๗ครั้งจึงบรรลอรหัตตก็มี,
๑๐๖๕; -พุทธศาสนามีได้มุ่งให้คนบวชกันหมด, ๗๔๘

บวชเรียน, ประเพณีไทย: -เป็นการศึกษามวลชนและการเตรียม
คนเข้าสู่สังคม ของชาวไทยโบราณ, ๑๐๖๖; -วิธีปฏิบัติต่อ
ประเพณีนี้ในปัจจุบัน ในปัจจุบันเพื่อให้ขอบธรรมแก่บุคคล
และก่อประโยชน์สุขแก่สังคมไม่ใช่ปฏิบัติเพียงโดยไม่รู้หรือ
ความอยากให้เป็นอยากไม่ให้เป็น, ๑๐๖๖

บังคับควบคุมตน. ดู สัจญมะ

บังคับให้เชื่อ, ๕๘๘, ๖๘๐

บังคับสุก, ๔๒๒, **ดู ผ้าบังสุกุล**

บัญญัติ, ๔๑, ๙๕, ๑๕๑, ๑๖๓, ๑๘๖, ๕๑๐, ๕๓๓, ๖๐๑, ๗๒๒,
๘๔๓, ๘๔๗, ๘๗๑, ๙๔๘, **ดู วินัย; -*, ๕๒๗, ๖๓๗; -
บัญญัติเกี่ยวกับความสังคกิลแบบเตียรลียกับแบบพุทธ,
๖๓๕; -บัญญัติตถาคตด้วยขะไร, ๕๐๙; -บัญญัติทางศาสนา
เป็นต้นจัดเข้าในพวกมติของวิญญ, ๒๖๒; -บัญญัติเป็นกาล
วินมุตและเป็นอนัตตา, ๔๙๙; -บัญญัติเป็นกาลวินมุตและ
เป็นอนัตตา(อ.), ๓๑๔; -แยกให้ถูกระหว่างดีชั่วที่เป็น
บัญญัติของสังคมที่เป็นกรรมนิยาม, ๒๕๕; -ระวังความ
สับสนระหว่างบัญญัติกับตัวสิ่งนั้นเช่นร่างกายไม่เที่ยง
ไม่ใช่บัญญัติร่างกายไม่เที่ยง, ๓๑๔; -วิธีบัญญัติวินัยสงฆ์
ของพระพุทธเจ้า, ๙๑๙; -วิธีบัญญัติวินัยสงฆ์ของ
พระพุทธเจ้า(อ), ๖๙๙; -สำหรับวินัยใช้ว่าบัญญัติ, ๙๓๘**

บัญญัติแห่งอิตตา, ๑๑๐

บัณฑิต, ๑๑๓, ๑๔๑, ๑๕๐, ๕๓๖, ๕๖๕, ๕๗๙, ๕๙๕, ๕๙๙,
๙๐๖, ๘๙๖-๘๙๗, **ดู เทียบ พาล; -การคบหาบัณฑิต,
๕๖๗-๕๖๙; -การคบหาบัณฑิตในกระบวนการศึกษา,
๕๘๒; -การยอมรับของบัณฑิตเป็นเกณฑ์ตัดสินความดี
ความชั่วอย่างหนึ่ง, ๒๖๑; -ความหมายลักษณะคุณสมบัติ
ของบัณฑิต, ๖๘๗, ๕๓๖-๕๓๘, ๕๓๐-๕๓๓; -ความหมาย
ลักษณะคุณสมบัติของบัณฑิต(อ), ๕๖๕; -คำพูดของบัณฑิต
เป็นแก่นสาร, ๒๖๖; -ธรรมที่ตรัสรู้นั้นบัณฑิตจึงเข้าใจได้,
๕๐๙; -ธรรมที่ตรัสรู้นั้นบัณฑิตพึงเข้าใจได้, ๓๓๔; -บัณฑิต
ทำงาน บำเพ็ญทานมิใช่เพื่ออามิสสุข, ๑๐๕๖; -บัณฑิตไม่
ควรท้อแท้, ๖๕๖; -บัณฑิตสุขทุกขะ ไม่ขึ้นลงๆ, ๑๗๘**

บัณฑิตเสวนา: -*, ๕๖๕

บันดาล, ๙๖, ๘๖๐, ๘๖๔, ๘๗๓, ๙๕๖, ๑๐๒๖, ๘๖๕-๘๖๖, **ดู
เทวดา, สิ่งศักดิ์สิทธิ์, อิทธิปาฏิหาริย์**

บันได(ศรัทธาสู่นิพพาน), ๕๘๗, ๖๘๑

บันเทิง, ๕๘๒, ๖๕๗

บัวไม่ตมิดน้ำ(อุปมาผู้หลุดพ้น), ๙๗๐

บากบั่น, ๕๙๙, ๗๕๔, ๗๕๕, ๗๕๗, **ดู วิริยะ**

บาตร, ๖๕๖, ๙๖๖; -(ไม้จันทร์), ๗๒๕

บาท: -บาทแห่งวิปัสสนา, อภิญา, นิโรธสมบัติ, ๔๕๕, ๗๙๑; -
ศีลวัตรเป็นบาทของสมาธิ, ๔๒๓; -สมาธิหรือฌานสมบัติ
มุ่งให้เป็นบาทของวิปัสสนา, ๔๗๖, ๔๘๕, ๕๖๒, ๗๘๘,
๗๙๐-๗๙๑; -สมาธิหรือฌานสมบัติมุ่งให้เป็นบาทของ
วิปัสสนา(อ), ๔๔๔

บาท(รู้คาถา๘บาทเข้าใจจริงปฏิบัติถูกก็พอ), ๖๓๗

บาทฐาน, ๔๑๘, ๔๒๓, ๗๐๖, ๗๑๗, ๗๙๐

บ้าน, ๖๗๔, ๗๒๕, ๗๓๑, ๑๐๑๖, ๑๐๒๖, ๑๐๔๖, ๑๐๖๒

บ้านเมือง, ๕๔๗, ๗๕๒, ๑๐๑๖

บาป, ๑๗๒, ๑๘๘, ๒๔๑, ๕๖๘, ๖๕๐, ๖๗๓, ๖๙๑, ๗๑๘,
๗๕๐, ๗๕๔, ๗๕๕, ๗๘๑, ๘๕๓, ๑๐๕๓, ๑๐๕๕, ๕๕๓-
๕๕๔, **และดู อกุศล เทียบ บุญกุศล; -*, ๗๑๔; -**

ความหมายของบาป, ๗๑๗; -ความเห็นผิดว่าบาปไม่มี, ๘๘๖;
-สงฆ์พระพุทธเจ้าไม่เป็นบาป, ๕๕๘

บาปกรรม, ๘๕, ๒๔๓, ๒๕๓, ๓๑๗, ๓๔๖, ๕๕๑, ๗๒๗

บาปกรรม, ๒๕๓, ๕๕๓

บาปอกุศลกรรม, ๘๘๐, ๑๐๓๐; -บาปอกุศลกรรมดับไม่เหลือใน
เจตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ, ๔๓๖

บารมี, ๖๕๒

บาลี, ๘๗, ๒๓๓, ๒๔๕, ๒๕๓, ๕๖๗, ๕๘๓, ๖๓๗, ๖๔๕, ๖๖๗,
๖๗๕, ๗๖๕, ๗๘๑, ๗๘๗, ๗๙๐, ๘๐๐, ๘๗๕, ๖๒๖-๖๒๙,
๖๓๒-๖๓๔, ๖๓๘-๖๓๙, ๖๕๕-๖๕๖; -*, ๗๕, ๕๗๔, ๖๐๔,
๖๒๑, ๖๖๔, ๘๐๕, ๘๐๖, ๘๔๐; -ตัวอย่างบาลีที่ไม่พบ
แต่อ้างอิงในวิสุทธิมรรค(อ), ๘๔๔

บำเพ็ญประโยชน์, ๕๓๑, ๗๕๑, ๗๕๕; -*, ๗๔๕; -ไม่โกรธ
ตอบ=บำเพ็ญประโยชน์แก่ทั้งสองฝ่าย, ๖๕๒

บำเพ็ญพรต. ดู พรต

บำเพ็ญเพียร. ดู เพียร

บำเพ็ญเพียรทางจิต, ๑๐๒๓

บำรุงบำเรอ, ๑๒๖

บำรุงบำเรอ, บำเรอตน, ๕๕๐, ๖๔๔, ๖๘๖, ๘๖๕-๘๖๖

บำเรอ(เทพเจ้า, สิ่งบูชา), ๕๒๗, ๖๖๘-๖๖๙

บิณฑบาต, ๓๙๗, ๔๒๑, ๕๗๗, ๖๔๙, ๖๗๐, ๖๗๓, ๗๓๔,
๗๔๙, ๗๕๘, ๘๑๔, ๙๒๘, ๙๖๗, **ดูอาหาร**; -*, ๔๓๓, ๔๓๖;
-การบริโภคของภิกษุสามเณร4แบบ, ๔๐๖; -ความหมาย
ของบิณฑบาต, ๔๐๗; -เคารพในอาหารบิณฑบาต, ๘๓๕; -
ในอนาคตภิกษุจะประกอบขณสนาเพราะเห็นแก่อาหาร
ขর্বอย, ๖๕๕; -บัญญัติเดิวยถียี่สังคิกเสสเพราะบิณฑบาต,
๖๗๕; -บิณฑบาต 2 คราวสำคัญที่ถวายแต่พระพุทธเจ้า,
๓๙๔; -บิณฑบาต2คราวสำคัญที่ถวายแต่พระพุทธเจ้า,
๓๙๑; -บิณฑบาตที่ควรเสพไม่ควรเสพ, ๖๖๗; -เหตุควร
คำนึงเพื่อไม่ประมาทเร่งเพียร, ๖๕๖

บิดา, ๘๖, ๕๓๒, ๖๕๒, ๖๗๐, ๖๘๙, ๗๑๒, ๗๔๖, ๘๙๖,
๑๐๒๖; -(ปิตุฆาต), ๘๙๘

บิดามารดา, ๗๔๕-๗๔๖, **ดู บิดามารดา**; -*, ๘๖๘

บิบบัน, ๙๔, ๑๒๓, ๖๓๑, ๖๗๘, ๖๓๒-๖๓๕, **ดู ทุกข์**; -อโยนิ
โสมนสิการทำให้คนถูกความคิดบิบบัน, ๖๒๖

บิบบันกัดคันขัดแย้ง, ๗๑, ๑๐๔

บิบบังคับ, ๖๘๐, ๙๕๗; -*, ๗๑๐

บิบบิเบียน, ๑๒๗

บุคคล, ๑๒๔, ๖๓๗, **ดู สังคม, วินัย, ธรรม, แยกต่างระหว่าง
บุคคล**; -การจัดลำดับองค์ธรรมในมรรคตามที่สัมพันธ์กัน
ในตัวบุคคล, ๕๕๑; -การถือวัตรขึ้นกับความแตกต่าง
ระหว่างบุคคล, ๖๔๑; -**การพัฒนาบุคคล**, ๖๙๗-๖๙๘; -เกิด
ทุกข์เกิดปัญหาเพราะปฏิบัติผิดต่อโลกและชีวิต, ๑๐๒๙; -
ควรมีความสุขอันชอบธรรม, ๑๐๖๒; -**ความแตกต่าง
ระหว่างบุคคลเกี่ยวกับความต้องการทรัพย์**, ๗๓๖-๗๓๗; -

คุณค่าของบุคคลผู้เลิศคือเกิดประโยชน์แก่พหุชน, ๓๖๖; -
คุณสมบัติในด้านความเข้าใจอรรถธรรม, ๖๓๗; -จุดเชื่อม
บุคคลกับโลก, ๖๗๖; -ใช้โยนิโสมนสิการตรวจสอบภูมิ
ปัญญาของบุคคล(อ), ๖๘๐; -ไตรสิกขาของบุคคลใน
สภาพแวดล้อมทางสังคม, ๕๕๒; -ทำนุให้เคารพสงฆ์มีใช้
เคารพบุคคล, ๙๓๑; -ธรรมเนียมที่บุคคล วินัยเน้นที่ระบบ
หรือสังคม, ๘๗๘, ๙๓๖; -บางแง่เกี่ยวกับความแตกต่าง
ระหว่างบุคคล, ๖๕๓, ๖๗๐, ๖๕๐-๖๕๑; -บุคคล ผู้ที่ได้รับ
ยกย่องสูงสุดในพุทธศาสนา คือผู้มีปัญญา, ๕๕๘; -**บุคคล
กับสังคมใครปรุ้งแต่งใคร**, ๖๔๘; -บุคคลต่างประเภท
เกี่ยวกับการปฏิบัติต่อทรัพย์, ๗๓๖; -บุคคลที่จะได้ผลในการ
พึงสัทธรรม, ๕๘๖; -**บุคคลที่เป็นสัปายะในการเจริญ
กรรมฐาน(อ)**, ๘๑๑; -บุคคลมีคุณสมบัติเสมอกัน แต่มีข้อ
ต่างอย่างอื่นจึงได้รับผลไม่เหมือนกัน, ๖๗๑; -ปัจจัยแห่ง
สัมมาทิฐิที่เป็นฝ่ายภายในบุคคล, ๕๖๓, **ดู โยนิโส
มนสิการ**; -บุคคลัญญา, ๕๗๐; -ผลเสียจากการวุ่นวายกับ
เทวดาและอิทธิปาฏิหาริย์, ๙๔๒; -พัฒนาการของบุคคล
ตั้งแต่ปฏิสนธิ, ๑๐๒๙; -ศรัทธาเป็นอุปการณสำคัญแต่ถ้า
กลายเป็นการติดในบุคคล ก็กลายเป็นอุปสรรคต้องละ,
๕๕๘, ๕๙๘-๖๐๑; -**สิ่งที่เชื่อมบุคคลกัลลภยานมิตรแล้ว
โยงสูโยนิโสมนสิการคือศรัทธา**, ๖๘๒-๖๘๓; -หลักการที่ว่า
ควรคบบุคคลหรือไม่, ๖๖๔; -หลักการที่ว่าควรคบบุคคล
หรือไม่(อ), ๖๖๗; -องค์มรรคขั้นศีลขยายออกเป็นข้อปฏิบัติ
ทั้งเพื่อบุคคลและเพื่อสังคม, ๗๑๑

บุคคลหาได้ยาก(ผู้ธรรมานุธรรมปฏิบัติ), ๖๔๐

บุคลิกภาพ, ๑๐๑, ๑๘๔, ๒๗๐, ๓๓๒, ๔๘๖, ๔๙๑, ๗๑๘,
๗๘๘, ๑๐๐๘, **ดู ภาพ, อุปัตติภาพ**; -การก่อบุคลิกภาพใน
กระบวนการปฏิบัติสมุพบาท, ๑๘๔, ๑๘๖; -การให้ผลของ
กรรมในระดับบุคลิกภาพ, ๒๓๘, ๒๕๘; -บุคลิกภาพของผู้
บรรลุนิพพาน, ๓๔๓, ๓๗๖; -โลกุตระสัมมาทิฐิเปลี่ยน
บุคลิกภาพได้อย่างมาก, ๖๙๓; -สติปฏิฐานช่วยให้มี
บุคลิกภาพใหม่, ๗๗๒

บุคลิกลักษณะ, ๘๒๗

บุญ, ๖๖, ๑๗๒, ๑๘๘, ๒๔๑, ๓๑๗, ๕๐๖, ๕๓๗, ๖๘๙, ๗๓๔,
๗๔๒, ๙๐๖, ๙๖๒, ๑๐๔๓, ๗๐๒-๗๐๓, **ดู กุศลเทียบบาป
, อกุศล**; -*, ๘๖๕; -การทำบุญด้วยอวิชชากับการทำที่ถูกต้อง
, ๕๑๗; -การทำบุญแบบคำกำไร, ๒๗๘; -ความหมายและ
ความต่างจากกุศล, ๗๑๗; -ความเห็นผิดว่าบุญไม่มี, ๘๘๖; -
บัณฑิตไม่ทำบุญเพื่อเห็นแก่อามิสสุข, ๑๐๕๖-๑๐๕๗; -
บุญเป็นชื่อของความสุข, ๑๐๒๓; -บุญเป็นโลกีย์อำนาจ
วิบากแก่นันท์, ๒๕๒, ๖๘๙; -อริยสาวกทำบุญไม่หวัง
ผลตอบแทน, ๘๘๘

บุญกรรม, ๒๕๓

บุญกิริยา: -ทำนุสนให้ไม่ประมาทในบุญกิริยา, ๕๓๖; -**บุญ
กิริยา คือระบบผ่อนของ ไตรสิกขาเน้น๒อรรถะแรกมุ่ง**

สำหรับคฤหัสถ์, ๕๓๙-๕๔๐; -บุญกิริยาเป็นไวพจน์หนึ่งของ
 กุศลธรรม, ๕๓๙, ๕๓๖
 บุญกิริยาวัตถุ(๓,๑๐), ๒๕๒, ๒๕๔, ๓๒๒, ๕๓๙-๕๔๐
 บุญชัยภรณ์, ๒๕๓
 บุญเขต, ๖๕๓
 บุญธรรม(ไม่เป็นศัพท์ทางธรรม), ๒๕๓
 บุญบาป, ๖๙๑, ๗๑๘-๗๑๙; -(ไม่ติด), ๓๗๑
 บุญเทริก(อุปมาไม่ติดโลก), ๕๕๑, ๙๗๐
 บุตร, ๘๗, ๕๓๓, ๕๗๑, ๗๔๕, ๙๗๙; -(ต้องให้เขียน), ๗๔๖
 บุตรคฤหบดี, ๕๙๕
 บุตรธิดา, ๖๕๒, ๗๓๐; -*, ๘๖๘
 บุตรภรรยา, ๕๗๓, ๗๔๓, ๗๔๖, ๗๓๗-๗๓๘; -ควรถังให้อยู่
 ในอารยวัฒน์, ๙๑๒
 บุตรี, ๗๒๕
 บุญชน, ๕๒๕, **บุญชน**
 บุญกิจ(ของผู้เข้าเฝ้าโรหิตสมบัติ), ๔๘๕
 บุญนิมิต: -กัลยาณมิตรและโยนิโสมนสิการเป็นบุญนิมิตของ
 มรรคและโพธิฌงค์, ๕๒๙, ๖๑๙, ๕๖๖; -สัมมาทิฐิเป็น
 บุญนิมิตของการตรัสรู้ขริยสัจ, ๖๘๘; -ฮัปมาทเป็น
 บุญนิมิตของขริยมรรค, ๗๖๐
บุญนิมิตแห่งมัชฌิมาปฏิบัติ, ๕๖๓-๖๐๖, ๖๐๗-๖๘๖
 บุญภาค: -*, ๖๓๖; -การละนิเวรอันเป็นบุญภาคของอัปนา
 สมาธิ, ๕๖๐; -บุญภาคแห่งมัชฌิมาปฏิบัติเชื่อมต่อบุคคล
 กับโลก, ๖๗๖; -บุญภาคแห่งมัชฌิมาปฏิบัติในทางปฏิบัติ,
 ๖๘๓; -โยนิโสมนสิการเป็นบุญภาคของปัญญา, ๑๐๑๖; -
 ศรัทธาอยู่ในส่วนบุญภาคของมัชฌิมาปฏิบัติ, ๖๘๒; -
 อุปลารสมาธิเป็นบุญภาคของอัปนาสมาธิ, ๗๘๐
 บุญภาคของการศึกษา, ๘๗๔, ๕๖๓-๖๐๖, ๖๐๗-๖๘๖
 บุญเหตุ, ๔๕๖
 บุญช, ๔๘๗, ๗๒๖; -คนมีแต่ศรัทธาเหมือนบุญชตาเดียว, ๖๐๑;
 -ความเพียรเรี่ยวแรงของบุญช, ๗๕๕; -บุญช๔ในสาวกสงฆ์
 , ๘๙๑; -อุปมาคนรอคำตอบข้อปัญหาตั้งบุญชต้องศรี
 ไม่ยอมถนอชนก็ยรรยาคำตอบว่าใครยิง, ๘๔๗
 บุญชา, ๕๓๙, ๕๗๐, ๖๘๙, ๘๓๕, ๘๖๖, ๙๓๐, ๕๙๑-๕๙๒,
 ๖๖๘-๖๖๙; -*, ๘๖๕; -การบูชาจะดีก็เพราะทำกรรมดี,
 ๓๑๘; -คนบูชาเทวดา เทวดาก็บูชาคน, ๘๖๒; -เทพพรหม
 บูชามนุษย์ที่ฝึกอบรมแล้ว, ๘๖๔, ๙๕๓, ๘๖๕
 บูชาธรรม, ๔๐๗
 บูชาไฟ, ๗๑๑, ๙๔๔
 บูชายัญ, ๒, ๖, ๒๖๐, ๒๖๒, ๓๙๘, ๔๐๕, ๙๔๔, ๙๕๕, ๙๖๖-
 ๙๖๘, **บุญชายัญ**; -*, ๘๖๒, ๘๖๕
 บุญจักษณ, ๓๘๖
 บุญจักษณธรรม, ๗๒๗

บุญจักษณ, ๗๒, ๗๘, ๑๓๙, ๔๐๙, ๔๗๘, **บุญจักษณ**; -*, ๙๘๓; -
 บุญเป็นโลกีย์อำนาจผลแก่บุญจักษณ, ๒๕๑; -บุญจักษณ
 ว่างเปล่าตั้งพองน้ำเป็นต้น, ๖๓๐
 บุญจโคจร: -*, ๕๗๙
บุญจกรรม(คู่กับบุญจศีล), ๗๒๗
 บุญจศีล, ๔๒๒, ๗๑๑, ๘๙๕; -(=อริยธรรม), ๙๑๓; -(คู่กับ
 บุญจกรรม), ๗๒๗, **บุญจศีล ๕**
 เบาใจ, ความ, ๗๔
 เบิกบาน, ๑๑๒, ๑๑๔, ๑๒๐, ๑๒๒, ๑๒๗, ๕๓๔, ๕๔๖, ๗๔๘,
 ๗๘๕, ๗๘๗, ๘๕๐, ๘๖๒, ๘๖๘, ๘๗๖, ๘๗๗, ๙๑๑
 เบียดเบียน, ๑๒๓, ๑๒๕, ๕๒๗, ๕๓๕, ๕๓๙, ๕๔๑, ๕๗๒,
 ๕๘๔, ๖๘๐, ๖๘๖, ๗๐๘, ๗๑๕, ๗๒๒, ๗๔๗, ๗๘๒,
 ๗๙๕, ๘๒๔, ๘๗๐, ๕๙๑, ๖๔๖-๖๔๗, **บุญจศีล**; -การไม่
 เบียดเบียนตนเป็นการปฏิบัติธรรมอย่างหนึ่ง, ๑๐๖๖; -
 เกณฑ์ต่ำที่สุดของศีลคือการไม่เบียดเบียน, ๘๖๘; -
 เบียดเบียนตนและผู้อื่นเป็นเกณฑ์ตัดสินกรรมดีกรรมชั่ว
 อย่างหนึ่ง, ๒๖๗; -ผลกรรมแห่งการเบียดเบียนสัตว์, ๒๘๓;
 -มนุษย์เบียดเบียนกันเพราะกาม, ๑๐๓๑; -อันธพาลบุญชน
 พร้อมทั้งจะเบียดเบียนใครๆเพื่อเห็นแก่ตน, ๘๖๕
 เปื้อนเปื้อนหนาย, ๗๔๗, ๘๓๔, ๘๔๕, ๘๕๐, ๘๖๑, ๘๖๖, ๙๘๖,
 ๑๐๒๔, ๑๐๖๕; -เพราะในโลกมีเขาที่นวะ ความเปื้อนหนาย
 จึงมีได้, ๖๔๓
 เปื้องหน้า, ๖๔๔, ๖๗๐, **บุญจศีล**, **บุญจศีล**
 แยก(อุปมากรรมกับแพ), ๕๓๑
 แบ่งปัน, ๘๘๓, **บุญจศีล**, **บุญจศีล**; -การปฏิบัติต่อทรัพย์ของกาม
โภค๑๐, ๖๗๑-๖๗๒; -คุณลักษณะของโสดาบัน, ๘๘๗,
 ๘๙๓, ๙๐๐, ๙๑๑, ๙๐๕-๙๐๖
 แบบแผน, ๕๒๗, ๕๔๖, ๕๖๙, ๖๓๒, ๘๒๑, **บุญจวินัย**; -*, ๘๐๘; -
การเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผน, ๘๐๓-๘๑๒; -แบบ
 แผนการดำเนินชีวิต=พุทธจริยธรรม, ๕๓๔; -แบบแผนของ
 อริยชน, ๑๐๔๗, **บุญจวินัย**
 แบบอย่าง, ๖๘๔, ๖๙๖; -วิภาษวาทเป็นแบบอย่างของการ
 ตรงไปตรงมา, ๖๗๒; -หลักของวินัยอย่างหนึ่งคือการทำ
 เพื่อเป็นแบบอย่างแก่อนุชน, ๘๒๐
 โบกขรณ์, ๖๕๑; -*, ๘๙๙
 โปราณ, ๑๐๘
 โปราณจารย์, ๗๖๗
 โบกกล้วย(อุปมา): -*, ๗๖๗
 โปคา(อุปมาคคนชั่ว), ๕๖๘
 โปประตุลา(อุปมาสิ่งที่สอน), ๘๔๘
 โปไม้, ๕๓๑; -(อุปมาคคน), ๕๖๘
 โปสำคัญ(ตัวอย่างพฤติกรรมตมหา-ฉันทะ), ๑๐๑๓
 ปกครอง, ๑๒๕, ๑๔๙, ๒๑๐, ๕๙๗, ๖๕๘, ๘๓๓, ๑๐๒๒,
 ๑๐๒๗, **บุญจวินัย**; -*, ๗๙๒; -การปกครองเป็นงานอย่างหนึ่ง
 ของพระอรหันต์, ๓๖๙; -ตัวอย่างพฤติกรรมของผู้ปกครอง

ที่มีฉันทะ, ๑๐๒๒; -ถ้าเข้าใจสาระของวินัยแล้วก็เอามาจัดการปกครองบ้านเมืองได้, ๕๔๗; -ธรรมของจักรพรรดิ, ๕๔๗, ๗๓๓, ๘๗๑; -ในพุทธกาล ชมพูทวีปมีการปกครอง ๒แบบและทำที่พุทธบางอย่างต่อการปกครอง, ๗๕๓; -**วิธีปกครองโดยสงฆ์**, ๓๓๐-๓๓๑; -วิวัฒนาการของสังคมในการเกิดมีผู้ปกครอง, ๒๑๐, ๘๗๖; -วิวัฒนาการของสังคมในการเกิดมีผู้ปกครอง(๑), ๗๕๒; -หน้าที่ของผู้ปกครองเกี่ยวกับทรัพย์, ๗๕๒; -อโศกมหาราชและชัตติยราชประเพณีไทย, ๘๗๑

ปภินนทกเจตสิก, ๒๗, ๘๗๙

ปภินนทกโสภณเจตสิก, ๒๗

ปภินนทกกุศลเจตสิก, ๒๗

ปภินนทกทุกขะ: -*, ๘๗

ปกฺณ, ๒๔๗

ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญญูทึ: -*, ๓๓๓

ปณฺณตฺตฺวา, ๘๔๒

ปฏิบํภึ, ๖๘

ปฏิภิรียา, ๑๑๔, ๗๗๐, ๗๗๓; -**ปฏิภิรียาต่อกามสุข**, ๑๐๖๕-๑๐๖๘

ปฏิภูล, ๓๗๑, ๖๗๗, ๘๐๖

ปฏิภูลมณสิการ, ๖๗๗, ๗๖๕

ปฏิขนิมิต: -*, ๘๓๔

ปฏิขลัญญา, ๔๑๒, ๑๐๒๕

ปฏิฆะ, ๑๘๘, ๒๒๒; -(สังโยชน์), ๔๑๑; -*, ๔๐๘, ๔๗๓

ปฏิฆานุสัย, ๑๖๙, ๓๗๔, ๔๖๘

ปฏิจสฺมฺบัน, ๔๖๗, ๕๐๖

ปฏิจสฺมฺบันธรรม, ๒๐๓, ๒๐๕, ๔๔๘, ๔๖๗, ๕๐๑

ปฏิจสฺมฺปาบาท, ๖๒, ๓๔๑, ๔๐๘, ๔๓๓, ๔๕๕, ๔๖๓, ๕๑๓, ๕๑๘, ๖๐๑, ๖๒๔, ๖๓๒, ๖๘๖, ๘๗๔, ๘๘๓, ๘๙๑, ๙๐๗, ๙๘๕, ๕๑๘-๕๑๙, ๕๒๑-๕๒๒, **ดู ปัจจยการ,อิทัปัจจยตา**; -*, ๔๗๐; -กรรมในฐานะส่วนหนึ่งแห่งปฏิจสฺมฺปาบาท, ๑๗๖, ๒๓๔, ๒๔๑, ๓๐๑, ๓๑๙; -เข้าใจปฏิจสฺมฺปาบาทแล้วได้ประโยชน์จากหลักกรรม, ๒๘๘; -**ความรู้ปฏิจสฺมฺปาบาทเป็นสัมมาทิฏฐิ**, ๖๘๙; -คำจำกัดความและความหมายหัวข้อของธรรมของปฏิจสฺมฺปาบาท, ๒๓๐; -โดยตรง, ๑๙๓; -ตัวอย่างปฏิจสฺมฺปาบาทแห่งการก่อทุกข์จากกาม, ๑๐๒๙; -**ปฏิจสฺมฺปาบาทที่เริ่มจากอโยนิโสมนสิการ**, ๖๒๓-๖๒๕; -**ปฏิจสฺมฺปาบาทเทียบกับอริยสัง**, ๘๕๑-๘๕๔; -**ปฏิจสฺมฺปาบาทแนวดับทุกข์ที่ต่างออกไป**, ๕๑๗-๕๒๓; -**ปฏิจสฺมฺปาบาทในฐานะมีขณธรรมเทศนา**, ๘๕๓; -ปฏิจสฺมฺปาบาทในฐานะมีจฉาปฏิปทาและสัมมาปฏิปทา, ๕๑๗; -ปฏิจสฺมฺปาบาทในฐานะสมุทัยแบบกระบวนการหลังโรง, ๖๘๖, ๘๕๒, ๘๖๑, **ดู ปฏิจสฺมฺปาบาทสมุทวาร**; -ปฏิจสฺมฺปาบาทในฐานะสมุทัยแบบกระบวนการหลังโรง(๑), ๖๓๕; -ปฏิจสฺมฺปาบาทเป็นกฎ

ธรรมชาติ, ๖๒, ๑๕๒, ๕๑๓-๕๑๔; -**ปฏิจสฺมฺปาบาทเป็นกระบวนธรรมแกนกลางของอริยสังและเป็นเนื้อหาทางวิชาการ**, ๘๕๓-๘๕๔; -ปฏิจสฺมฺปาบาทเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้คู่กับนิพพาน, ๑๕๓, ๓๓๕, ๘๕๔, ๘๕๐-๘๕๑; -ปฏิจสฺมฺปาบาทเป็นไปได้ในขณะจิตเดียว, ๑๕๗; -**ปฏิจสฺมฺปาบาทฝ่ายดับคือความหมายของนิโรธ**, ๘๕๑-๘๕๓, **ดู ปฏิจสฺมฺปาบาทนิโรธวาร**; -เป็นกฎเดียวกับไตรลักษณ์, ๖๒, ๖๘๖; -เป็นวิภังขวิธีแบบหนึ่ง(๑), ๖๒๙; -ผู้ใดเห็นปฏิจสฺมฺปาบาทผู้นั้นเห็นธรรม, ๑๕๒; -ลึกซึ้งเข้าใจยาก, ๑๕๓; -ลึกซึ้งเข้าใจยากมาก, ๘๕๑; -วิธีคิดแบบปฏิจสฺมฺปาบาท, ๖๒๘, ๖๖๓; -**สรุปผลการปฏิบัติสติปัฏฐานตามแนวปฏิจสฺมฺปาบาท**, ๗๗๑-๗๗๒; -หลักแจ้งหัวข้อหรือหลักประยุกต์, ๑๕๔; -หลักทั่วไป, ๑๕๔

ปฏิจสฺมฺปาบาท สมุทวาร, ๒๒๙, ๓๒๗, ๕๑๓, **ดูปฏิจสฺมฺปาบาท**; -(๔ แบบ); -*, ๓๒๙

ปฏิจสฺมฺปาบาทนิโรธวาร, ๒๒๙, ๕๑๓, ๘๕๑-๘๕๓, **ดู ปฏิจสฺมฺปาบาท**

ปฏิจฉนฺนทกฺขี, ๘๖

ปฏิญาณ(พระพุทธเจ้า): -**ด้วยการมีอิเทวญาณทัศนะ**, ๙๕๓-๙๕๕; -**ด้วยการรู้ประจักษ์คุณโทษทางออกของโลกและดูปาทานชั้นที่ ๕**, ๖๔๓; -**ด้วยความหยั่งรู้วิริยสัง**, ๔๖๐, ๘๔๖, ๘๕๖; -**ปฏิญาณการตรัสรู้ด้วยความชำนาญในอนุพุทพวิหารสมาบัติ**, ๔๕๓; -**ปฏิญาณว่าไม่วกกลับหากามเพราะรู้คุณโทษทางออกของกามและประสพปีติสุขที่ประณีตกว่า**, ๖๔๔-๖๔๕

ปฏิบัติ, ๘๗๓, ๕๖๙-๕๗๐, **ดู ปฏิบัติธรรม,ภาวนา,ปฏิบัติปา**; -การเป็นอยู่ในขณะปัจจุบันคือคิดในทางปฏิบัติกิจหรือเกี่ยวกับการปฏิบัติได้, ๖๕๙, ๖๕๕-๖๕๖; -กิจต่อมรรคคือการปฏิบัติหรือภาวนา, ๖๓๕, ๑๑๕๕; -**ธรรม**, ๘๗๖-๑๑๕๐; -**ธรรมชั้นปฏิบัติสำหรับปฏิบัติหรือภาคปฏิบัติทั้งหมด=มรรค=มัชฌิมาปฏิปทา**, ๘๗๗, ๖๘๕-๖๘๖; -**ปฏิบัติโดยรู้จุดหมายจึงจะเป็นทางสายกลาง**, ๖๔๐; -**ปฏิบัติถูกต้องต้องเป็นไปตามหลักธรรมานุธรรมปฏิบัติ**, ๖๓๖; -พิจารณาว่าสิ่งใดควรถือปฏิบัติหรือไม่ตามหลักกาลามสูตร, ๕๙๐; -**ไม่ว่าคุณศัพท์ไม่ว่าบรรพชิตจะสำเร็จผลหรือไม่อยู่ที่ปฏิบัติถูกต้องหรือผิด**, ๖๖๙; -**สงฆ์คือหมู่ชนผู้ปฏิบัติตามมรรค**, ๖๘๔; -**หลักปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์โดยใจความ**, ๘๗๗

ปฏิบัติการ: -**คุณธรรมในใจกับจริยธรรมภาคปฏิบัติการ**, ๗๐๙; -**ปฏิบัติการแก้ปัญหา**, **ดูมรรค**; -**ปฏิบัติการของผู้สวैयाกมในสังคม**, ๑๐๒๙; -**ปัญญาภาคปฏิบัติการ**, ๗๗๗-๗๗๘; -**ภาคปฏิบัติการของโยนิโสมนสิการ**, ๖๒๗; -**มรรคว่าโดยปฏิบัติการ**, ๘๓๙

ปฏิบัติคล้ายตามอรรถ, **ดูโยนิโสมนสิการ**

ปฏิบัติคล้ายตามอรรถ: -*, ๖๓๖

ปฏิบัติง่าย(สุขา ปฏิปทา), ๘๔๑

ปฏิบัติตามลำดับขั้น. **ดู อนุப்புพปฏิบัติ:** -*, ๕๙๕
ปฏิบัติธรรม, ๕๓๓, ๕๔๐, ๕๕๑, ๕๖๒, ๕๗๗, ๕๘๒, ๕๘๘,
 ๖๔๘, ๗๐๖, ๗๑๕, ๗๑๖, ๗๓๕, ๗๖๔, ๗๘๐, ๘๐๓, ๘๒๔,
 ๘๒๘, ๘๓๐, ๘๖๖, ๘๖๗, ๙๙๙, ๑๐๐๖, ๑๐๐๙, ๑๐๒๓,
 ๑๐๒๔, ๑๐๒๕, ๑๐๓๓, ๙๗๙-๙๘๑, ๕๕๕-๕๕๖, ๖๔๐-
 ๖๔๑, ๗๕๖-๗๕๗, ๗๙๒-๗๙๓, ๗๙๘-๗๙๙; -*, ๙๙๗; -
 การปฏิบัติธรรมที่สำเร็จ แยกเป็นปฏิบัติ๓, ๘๔๐; -การ
 ปฏิบัติธรรมมีขึ้นได้ทุกที่ทุกเวลา, ๘๐๐; **-ขั้นตอนของ
 ความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม,** ๕๘๔-๕๘๖; -ความสุข
 เป็นสาระจำเป็นของการปฏิบัติธรรม, ๑๐๕๘; -ในการปฏิบัติ
 เมื่อพูดถึงสติก็ถึงปัญญาด้วย, ๗๗๕; -ปฏิบัติธรรมต้อง
 รู้จุดหมายและความสัมพันธ์ของธรรมนั้นๆให้เป็นไปตาม
 อรรถธรรมสัมพันธ์ และธรรมานุธรรมปฏิบัติ, ๕๓๖, ๕๓๑-
 ๕๓๒, ๖๓๖-๖๓๗; -ปฏิบัติธรรมต้องรู้จุดหมายและ
 ความสัมพันธ์ของธรรมนั้นๆให้เป็นไปตามอรรถธรรมสัมพันธ์
 และธรรมานุธรรมปฏิบัติ(๑), ๕๗๔; -ปฏิบัติธรรมเพื่ออะไร
 (แง่หนึ่ง), ๙๓๙; -ปฏิบัติธรรมให้ถูก ต้องให้อริยสังแต่ละข้อ
 ตรงกับกิจของมัน, ๘๕๔; **-ปฏิบัติผิดหลักพุทธธรรม เพราะ
 เข้าใจความคิดขณะปัจจุบันผิด,** ๖๕๓-๖๕๔; -ผู้ให้
 การศึกษาหรือสอนการปฏิบัติธรรมมีหน้าที่ปลุกจันตะ,
 ๑๐๒๑; -โยนิโสมนสิการแบบที่จำเป็นสำหรับการปฏิบัติ
 ธรรม, ๖๒๗; -ระบบปฏิบัติธรรมที่ครบถ้วนคือไตรสิกขา,
 ๕๔๔; **-ศรัทธาในกระบวนการปฏิบัติธรรม,** ๕๘๗-๕๘๙; -
 สัมมาทิฐิเป็นจุดเริ่มต้นของการปฏิบัติธรรม, ๕๖๓; -
**สำหรับคฤหัสถ์ผ่อนลงมาโดยให้วิธีการสอดคล้องกับ
 จุดหมายเป็นระบบบุญกิริยา,** ๕๓๙-๕๔๐

ปฏิบัติธรรมถูกหลัก. ดู ธรรมานุธรรมปฏิบัติ
ปฏิบัติธรรมน้อยคล้ายแก่ธรรมใหญ่. ดู ธรรมานุธรรมปฏิบัติ
ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม. ดู ธรรมานุธรรมปฏิบัติ
**ปฏิบัติธรรมหลักย่อยคล้ายแก่หลักใหญ่. ดู ธรรมานุธรรม
 ปฏิบัติ**
 ปฏิบัติบูชา, ๘๓๕
 ปฏิบัติผิด(มีจนาปฏิบัติ), ๔๘๘
 ปฏิบัติยาก(ทุกขา ปฏิบัติ), ๘๔๑
 ปฏิบัติ๓, ๑๓๙, ๕๔๑, ๖๒๕, ๗๖๖, ๘๕๐, ๘๙๗, ๘๙๙, **ดู**
ปฏิบัติ,ปฏิบัติธรรม,ข้อปฏิบัติ,มรรค; -*, ๖๓๖, ๘๙๙; -การ
 ก้าวจากสภาวะธรรม(นิโรธ)สู่ปฏิบัติ(มรรค), ๕๑๖; -เข้าสู่
 ปฏิบัติที่ไม่ผิดพลาด, ๗๐๙; -ความหมายของปฏิบัติ,
 ๕๑๔; -ปฏิบัติ๒ มิฉลาดปฏิบัติและสัมมาปฏิบัติ, ๕๑๖; -
 ปฏิบัติ๒; ก้านและเกวียน(๑), ๕๒๗, ๖๔๑; -ปฏิบัติของ
 ชาวพุทธมีความสุข, ๑๐๖๐; -ปฏิบัติของพระสงฆ์
 รายละเอียดไม่ต้องเหมือนกัน, ๗๙๒; -ปฏิบัติของเศรษฐี
 ชาวพุทธ(๑), ๗๕๒; -ปฏิบัติเพื่อละจันตะ, ๑๐๑๑; -
 ปฏิบัติสู่สัพพัญญูและนิโรธแห่งเวทนา, ๔๖๑; **-ปฏิบัติให้ถึง
 นิโรธ(ให้ถึงความดับทุกข์หรือทุกขนิโรธ). ดู มรรค; -อิทธิ**

**บาท=ปฏิบัติปฏิบัติและมรรค=ปฏิบัติให้ถึงอิทธิบาท
 กาวนา, ๘๐๑-๘๐๒**
 ปฏิบัติ๔(ตัวการ=อินทรีย์๕), ๘๒๙, ๘๔๐
ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ, ๔๗๘, ๖๓๙
ปฏิบัติสัทธินิโรธ,ปฏิบัติสัทธินิโรธ, ๔๐๒, ๘๖๓
ปฏิบัติสัทธินิมิต,ปฏิบัติสัทธินิมิต, ๔๓๙
 ปฏิบัติ๓, ๙๔๘; -(ของนิเวศน์), ๘๒๘; **-(สมาธิ),** ๗๘๓-๗๘๔
ปฏิบัติสนา(ชานาปานสติ): -*, ๘๒๐
 ปฏิบัติสัทธา(นิพพาน), ๓๓๗
ปฏิบัติจลาพยาकरण, ๖๖๖-๖๖๗
ปฏิบัติจลาพยาकरणปัญหา, ๖๖๖
 ปฏิบัติผล: -*, ๙๒๕
 ปฏิภาณนิมิต. **ดู นิमित;** -**กรรมฐานใดให้สำเร็จได้และเหตุผลที่
 ให้สำเร็จได้หรือไม่ได้,** ๘๑๑-๘๑๒; -เกิดในอุچارสมาธิ
 และเสพอต่อไปในอปัณณากาวนา, ๗๘๐, ๘๑๑, ๘๑๙-๘๒๐
 ปฏิภาณ, ๕๖๘, ๕๖๙, ๘๙๔; -(เอตทัคคะ)(๑), ๓๖๘
 ปฏิรูปเทสวาส, ๒๗๑
 ปฏิภาณจันตะ: -*, ๙๘๗
 ปฏิโลม, ๔๕๓, ๔๗๔, ๖๐๑, ๘๕๐
ปฏิโลมปฏิบัติจลาพยาบาท, ๑๕๔
 ปฏิวัติ: -*, ๗๑๑
 ปฏิเวธอริยะ: -*, ๔๐๔
 ปฏิสงฆา โยนิโส: -*, ๖๔๗, ๑๐๓๖
 ปฏิสนธิ, ๑๗๔, ๒๓๒, ๓๒๑; -*, ๓๙๓
 ปฏิสนธิปุณภาพ: -*, ๑๘๒
 ปฏิสนธิวิญญาน, ๑๗๓
 ปฏิสังขรณ์, ๑๔๙
 ปฏิสังฆา: -*, ๖๒๑
 ปฏิสังฆาญาณ,ปฏิบัติสังฆาปุณณญาณ, ๔๗๙
 ปฏิสังฆาโย: -*, ๙๙๘
 ปฏิสังฆิกขณา: -*, ๖๒๑
 ปฏิสัมภีที่ปัตตะ, ๔๑๙
 ปฏิสัมภีทา(๔), ๔๑๙; -*, ๓๖๘, ๔๑๘; **-แสดงความสำคัญ
 ของการเข้าใจอรรถสัมพันธ์,** ๖๓๗
 ปฏิเสธ, ๗๔; -ความหมายเชิงปฏิบัติของสติ, ๗๕๙, ๗๖๓; -
เหตุผลที่คำจำกัดความคือเป็นความปฏิเสธ, ๗๑๔-๗๑๗; -
 เหตุผลที่ปฏิเสธลัทธิผิดหลักกรรม๓, ๘๖๐
 ปฏิเสธนา, ๖๔๖
 ปฐพี, ๗๔๕
 ปฐมณาน, ๔๐๐, ๔๐๑, ๔๒๔, ๔๒๗, ๔๔๗, ๔๔๙, ๕๕๘, ๖๐๒,
 ๗๗๙, ๗๘๒, ๘๔๑, ๘๕๑, ๑๐๒๔, ๑๐๔๘, ๑๐๖๑, ๘๒๑; -
 *, ๔๒๘, ๔๓๕, ๔๓๖, ๔๕๗, ๘๘๔, ๘๘๙; **-ขั้นตอนของการ
 ปฏิบัติ,** ๘๑๙-๘๒๐; -ถ้าไม่ได้มานาก่อนพอถึงอริยมรรค
 ย่อมไม่ได้, ๔๕๘; -เป็นขั้นเริ่มรูปร่างสมาธิ, ๘๑๑; -สิทธิชัตถ
 กุมารได้แต่ยังเยาว์, ๑๐๖๐; -สิทธิชัตถกุมารได้แต่ยังเยาว์

(อ), ๘๑๔; -องค์ฌาน, ๔๒๔, ๘๒๖-๘๒๗; -อัสภักขัยใน
ปฐมฌาน, ๔๔๓
ปฐมฌานวิปัสสนาปัญญา, ๔๘๓
ปฐมฌานสุข, ๑๐๒๔
ปฐมทัศน์แห่งนิพพาน(=โสดาปัตติมรรค), ๘๘๖
ปฐมเทศนา, ๕๒๕, ๘๕๔
ปฐมยาม, ๔๕๑
ปฐมวัย, ๖๕๖, ๗๕๘
ปฐมวัย, ๔๐, ๓๓๐, ๘๐๔
ปฐมวิชา, ๒๖
ปณิธาน, ประณิธาน, ๓๑๘, ๔๒๒
ปณิธิ: -, ๘๗๘
ปณิตะ(นิพพาน), ๕๐๕
ปตฺต, ปตฺติ, ๔๘๑
ปตฺตนา(ความปรารถนา)๒, ๘๗๑
ป/ถ: -, ๖๒๑
ปถมนสิกขา: -, ๖๒๒
ปทปรมะ(คิดเองไม่เป็น), ๕๘๕
ปะทะ(นิพพาน), ๓๓๗
ปัทฏฐาน: -, ๕๕๔, ๘๗๘, ๘๘๓; -ปัทฏฐานของวิปัสสนา เช่น
ฌาน, ๔๗๖; -ปัทฏฐานของวิปัสสนาเช่น ฌาน, ๔๘๔; -
ปัทฏฐานของวิปัสสนาเช่น ฌาน, ๗๙๑; -ปัทฏฐานของ
สติ, ๗๖๓; -ปัทฏฐานของสมาธิ=สุข, ๘๒๕; -ปัทฏฐาน
ของอภิญา, ๗๙๑
ปทุม, ๑๔๕
ปทุม(อุปมาไม่ติดโลก), ๕๕๑, ๘๗๐
ปธาน, ๗๕๗; -, ๕๒๓, ๑๐๐๖; -**ปธาน๔โดยความหมายและว่า
เป็นมัชฌิมาปฏิปทา**, ๗๕๕; -ปธาน๔โดยความหมายและว่า
เป็นมัชฌิมาปฏิปทา(อ), ๕๒๗; -โพชฌงค์เป็นยอด
ของปธาน, ๘๓๘
ปธานสังขาร, ๑๐๑๑, ๗๙๘-๗๙๙; -, ๔๖๑; -**ความหมาย**,
๘๐๑-๘๐๒
ปธานียังคะ: -, ๘๙๔
ปปัญจสนญาณสงขา: -, ๓๓๔
ปปัญจกรรม, ๒๒๔
ปปัญจสัญญา, ๑๕, ๓๕, ๓๗, ๔๓, ๒๒๔
ปปัญจา, ๓๕, ๒๒๔, ๓๓๖
ปปัญจา, ปปัญจกรรม, ๑๒๖
ปภัสสร, ๒๔๗
ปยุรฺปาสน, ปยุรฺปาสนา: -, ๕๒๓, ๑๐๐๖
ปรการวาท, ๒๐๒, ๒๘๕
ปรจิตตวิชานัน, ๘๔๖
ปรโตโฆสะ, ๒๗๐, ๖๙๑, ๘๖๖, ๘๗๔-๘๗๕, **ดู กัลยาณมิตร,**
ศรัทธา; -, ๖๖๗, ๘๐๑; -ขั้นตอนในกระบวนการของ
การศึกษา, ๘๗๗; -**คติคนเป็นไปตามสภาพแวดล้อม**,

๘๗๘; -ความรู้ประเภทสุตะเป็นปรโตโฆสะ, ๔๗; -ความรู้
ประเภทสุตะเป็นปรโตโฆสะ(อ), ๘๘๗; -**ความหมาย
เบื้องต้น**, ๕๖๓-๕๖๔; -เทียบกับหลักโสดาปัตติยังคะหรือ
กระบวนการพัฒนาปัญญา, ๖๘๓; -ปรโตโฆสะที่ดีเป็นที่ให้
บุคคลติดต่อกับโลกอย่างถูกต้องโดยทางสังคม, ๖๗๖; -ปร
โตโฆสะที่ดีเป็นแหล่งของศรัทธาช่วยให้เกิดสัมมาทิฐิได้
เพียงชั้นโลกีย์แต่ช่วยกระตุ้นโยนิโสมนสิการได้, ๖๒๒,
๕๕๙, ๕๘๔-๕๘๕, ๑๑๕๔, ๖๙๑-๖๙๒; -ปรโตโฆสะอย่าง
เดียวไม่พอให้บรรลุจักรวรร, ๘๗๘; -ปรโตโฆสะอาศัย
ศรัทธาเป็นทางเดิน, ๖๒๕; -**ศรัทธาเชื่อมบุคคลกับปรโตโ
ฆะที่ดีและโยงโยนิโสมนสิการ**, ๖๘๒-๖๘๓
ปรทุตฺตา: -, ๓๓๖
ปรนนิบัติ, ๗๓๑
ปรนเปว, ๑๐๐, ๑๑๖, ๕๔๐, ๖๔๖, ๗๕๐, ๗๕๖-๗๕๗, ๘๔๔-
๘๔๕, **ดู กาม, กามคุณ, กามสุข**
ปรนนิมิตวสวัตตี, ๘๕๗; -, ๘๕๒
ปรมสุข(นิพพาน), ๓๓๖
ปรมัตถ์, ปรมัตถ์: -ปรมัตถ์=นิพพาน, เช่น, ๓๘๒
ปรมัตถ์, ปรมัตถะ, ๓๑๓, ๓๓๖, ๓๘๒, ๓๘๗, ๔๒๐, ๔๔๒,
๖๔๐, ๕๓๖-๕๓๗, **ดู อัถตะ, อรรถะ**; -, ๔๘, ๓๘๕; -
ความหมายในฐานะประโยชน์หรือจุดหมายสูงสุด, ๕๓๘; -
คำสอนแกภิกษุมุ่งปรมัตถ์, ๕๖๙; -คู่กับสมมติเช่น, ๓๑๓; -
คู่กับสมมติเช่น(อ), ๔๘; -**ปรมัตถะ=นิพพาน**, เช่น, ๓๓๖,
๕๓๗; -**ประโยชน์ของฉันทะในระดับปรมัตถ์**, ๑๐๑๖-
๑๐๑๗; -เป็นข้อพิเศษของพุทธศาสนา, ๕๓๘; -**สังฆานุโล
มิกญาณเข้าแนวสู่การบรรลุปรมัตถะ**, ๕๕๓
ปรมัตถเทศนา, ๔๙
ปรมัตถสังจาจะ(อนัน), ๔๙, ๕๕๕
ปรมาตมัน, ๑๐๕
ปรโลก, ๑๔๐, ๑๔๒, ๑๔๖, ๔๒๑, ๘๖๖, ๕๙๑-๕๙๒; -, ๔๐๕;
-**ข้อคิดเกี่ยวกับปรโลก**, ๕๙๑; -**ความเห็นว่าเป็นปรโลกมีเป็น
โลกีย์สัมมาทิฐิ**, ๖๘๙; -บุญเป็นที่พึงในปรโลก, ๓๒๐; -
ปรโลกไม่ใช่ในนิพพาน, ๓๓๘
ปรทิตปฏิบัติ: -ปรทิตปฏิบัติสำเร็จด้วยกรุณา(อ), ๑๐๑๙; -ผู้
หลุดพ้นหมดภาระของตนแล้ว บำเพ็ญแต่ปรทิตปฏิบัติ
ต่อไป, ๓๖๕, ๓๖๗, ๘๖๒
ประ(นิพพาน), ๓๓๗
ประกาศธรรม, ประกาศพระศาสนา: -ทรงประกาศพระศาสนา
เพื่อประโยชน์สุขของพุทฺชน, ๓๖๖, ๙๓๙; -**พุทธดำริในการ
ที่ประกาศธรรม**, ๘๕๐-๘๕๑, ๘๕๓-๘๕๔; -พุทธพจน์สั่ง
สาวกออกประกาศพระศาสนา, ๕, ๕๓๒
ประกาศิต, ๘๕๖
ประจบ, ๗๓๔, ๗๕๐; -, ๗๑๐
ประจักษ์, ๑๒๗, ๑๕๐, ๕๕๖, ๕๕๘, ๕๖๑, ๖๘๐, ๘๕๒, ๕๘๕-
๕๘๖, ๕๘๗-๕๘๘, ๖๔๓-๖๔๔; -**รู้เห็นประจักษ์จนไม่ต้อง**

ชาติยศรัทฐา, ๓๗๙, ๖๐๑-๖๐๓; -อุปมาการรู้นิพพาน
ประจักษ์เฉพาะตัว, ๓๘๙

ประจักษ์กับตัว, ๔๑๓, **ดู กายสักขี**

ประจักษ์แจ้ง, ๑๑๓, ๑๑๘, ๑๕๐, ๖๑๙, ๖๓๕, ๖๘๒, ๖๘๓,
๘๔๒, ๘๕๕, ๖๔๘-๖๔๙, **ดู สัจฉิกิริยา**

ประชา, ประชาชน, ๑๒๕, ๑๔๑, ๑๔๗, ๕๓๑, ๕๔๗, ๖๕๗,
๗๒๖, ๗๕๓, ๗๕๘, ๗๙๓, ๘๔๘, ๘๕๐, ๙๑๙, ๑๐๒๒, **ดู**
คฤหัสถ์, ชาวบ้าน, ชาวโลก, มนุษย์, โลก, สังคม; -การ
เกี่ยวข้องกับของขลังสิ่งศักดิ์สิทธิ์ฤทธิ์ปาฏิหาริย์, ๙๕๐; -ข้อ
ที่ภิกษุพึงปฏิบัติเกี่ยวกับเวทดาฤทธิ์และมงคล, ๙๖๔; -
ความสัมพันธ์กับภิกษุเพื่อประโยชน์แก่งฆ์, ๙๒๖; -**ความ**
อยู่ดีและความพร้อมเพรียงหรือไม่ของประชาชนเป็นข้อ
ควรคำนึงในการบำเพ็ญเพียรของสงฆ์, ๖๕๖-๖๕๗,
๗๕๗-๗๕๘; -พระสงฆ์ควรปฏิบัติต่อประชาชนอย่างไร,
๙๒๙; -มรรคและไตรสิกขาจัดในรูปที่ผ่อนให้เหมาะสำหรับ
ประชาชน, ๘๖๗, ๕๒๓-๕๒๔, ๕๓๙-๕๔๐; -ศีลสำหรับ
ประชาชน, ๗๑๙, ๗๒๙

ประชาชาษฎ์, ๑๐๒๘

ประชุม, ๙๔, ๙๖, ๙๘, ๑๐๒, ๑๕๑, ๓๙๖, ๕๔๗, ๙๓๒, ๙๓๓

พระนิทาน. ดู ปถนิทาน

ประตุถาย(ในอุปัชฌา), ๘๔๘

ประเด็น: -, ๖๘๐

ประตุเมือง(อุปัชฌา), ๕๙๙, **ดู นายประตุ**

ประทุษร้าย, ๕๔๐, ๖๕๒, **ดู โทสะ, ศีล ๕**

ประเทศ, ประเทศชาติ, ๒๗๒, ๕๔๗, ๑๐๑๕, ๑๐๒๖

ประพฤติ, ๑๓๙, ๑๔๑, ๑๔๗, ๕๓๓, ๕๓๕, ๕๓๘, ๕๓๙, ๕๕๖,
๕๖๑, ๗๔๖, ๗๕๕, ๕๕๕-๕๕๖, ๖๕๐-๖๕๑, ๗๔๒-๗๔๔, **ดู**
กรรม, กายกรรม, วาจากรรม, มโนกรรม, ศีล, สุจริต, ทุจริต,
ธรรมจริยา, พรหมณ์จรรย์, ปฏิบัติ

ประพฤติวัตร, ๘๕

ประเพณี, ๕๔๗, ๕๗๐, ๖๓๐, ๗๒๘, ๘๕๕, ๑๐๖๖, ๖๒๔-
๖๒๕, ๖๙๘; -(ความสัมพันธ์มนุษย์กับเวทดา), ๙๕๘; -(บวช
เรียน), ๙๒๑; -(บวชเรียน)(๒), ๙๓๗; -(ปฏิบัติวิปัสสนา),
๖๓๒; -(ราช)(๒), ๖๓๗; -(วงศ์ตระกูล), ๙๑๓; -การปกครอง
ของไทย, ๘๗๑

ประมวล, ประมวลกฎหมาย, ๙๑๗; -(เทียบวินัย), ๙๑๙; -(ศีล
แบบเวทโองการ), ๗๑๗

ประมวลธรรม(เป็น๕หมวดและ๑๐แห่ง), ๘๔๑-๘๔๓

ประมวลบทบัญญัติ, -สิกขาบท(=วินัย), ๙๓๘, ๙๑๘-๙๑๙

ประมาณ, รู้จัก, ๕๖๙, ๑๐๓๖, **ดู รู้จักประมาณตน, มัตตัญญูตา**
, โภชนมัตตัญญูตา; -, ๖๔๗

ประมาณ, ๒๖๓, ๔๓๘, ๕๗๖, ๖๗๓, ๗๒๔, ๗๓๑, ๗๓๘, ๗๔๓,
๘๓๐, ๘๕๓, ๙๖๗, ๑๐๑๖, **ดู ไม่ประมาณ, อัมปมาท;** -,
๙๒๑; -ความประมาณของชาวพุทธ, ๙๓๗; -ทั้งที่เทวดาว่า

ชนะ แต่ประมาณก็แพ้, ๙๕๖; -ทั้งมนุษย์และเทวดาพากัน
ประมาณ, ๙๕๕, ๙๖๕; -อินทร์พรหมก็ยั้งประมาณ, ๙๕๕

ประมุข(ของธรรมทั้งปวง=สติ), ๘๔๒

ประเมิน, ๖๖๐-๖๖๑

ประยูกต์, ๕๓๙, ๕๕๑, ๗๑๑, ๗๑๓, ๗๑๖, ๕๓๔-๕๓๕; -มรรค
และจริยธรรมเป็นขั้นประยูกต์, ๕๑๕

ประโยชน์, ๑๐๐, ๑๒๑, ๑๒๕, ๑๓๗, ๑๔๐, ๑๔๗, ๑๕๑, ๓๖๖,
๕๒๕, ๕๕๑, ๕๖๔, ๕๖๘, ๕๖๙, ๕๗๓, ๕๗๖, ๕๘๓, ๕๘๗,
๖๒๕, ๖๒๗, ๖๔๕, ๖๕๖, ๖๕๙, ๖๖๓, ๘๗๓, ๘๙๕, ๙๓๕,
๙๘๕, ๙๙๗, ๕๓๐-๕๓๑, ๕๓๔-๕๓๕, ๕๓๖-๕๓๗, ๕๘๒-
๕๘๓, ๕๘๘-๕๙๐, ๕๙๙-๖๐๑, ๖๔๗-๖๔๘, ๘๖๓-๘๖๔, **ดู**
อรรถ, อรรถ, คุณค่า, จุดหมาย; -, ๖๒๓, ๖๘๐, ๑๐๑๖; -
การคิดเตรียมปกป้องประโยชน์ส่วนรวม, ๖๕๗-๖๕๙; -
ความมีกัลยาณมิตรและโยนิโสมนสิการเป็นไปเพื่อประโยชน์
ยิ่งใหญ่, ๕๖๖, ๖๒๐; -ชาวพุทธถือประโยชน์เป็นตัวถูก,
๓๑๘; -**บัญญัติห้ามอุตริมนุชยธรรมและแสดงฤทธิ์ก็เพื่อ**
ประโยชน์ส่วนรวม, ๙๒๕-๙๒๖; -ประโยชน์ตนบริบูรณ์
แล้ว จึงสามารถทำเพื่อประโยชน์ผู้อื่นได้เต็มที่, ๘๖๒; -
ประโยชน์ต่างๆไปของการมีกัลยาณมิตร, ๕๗๙; -ประโยชน์
ทางจิตปัญญาเป็นแก่นสารแท้ของชีวิตมนุษย์, ๘๗๑, ๘๗๒;
-**ประโยชน์ที่ควรถือเอาจากทรัพย์,** ๗๔๓-๗๔๔; -ประโยชน์
ที่เป็นคุณค่าแท้คุณค่าเทียม, ๖๔๖; -ประโยชน์ที่เป็น
จุดหมายของพรหมจรรย์คืออะไร, ๔๓๗; -ประโยชน์ใน
ความหมายของคำว่าอรรถ, ๓๖๖, ๖๓๖; -**ประโยชน์ในแง่**
ระดับต่างๆของสมาธิทั้งโดยสรุปและเตรียมบาลีตาม
อรรถกถา, ๗๘๗-๗๙๓; -เป็นบัณฑิตเพราะบรรลุประโยชน์
๒หรือเพราะคิดการเพื่อประโยชน์แก่ชาวโลก, ๕๗๒; -
พยายามทำโดยคำนึงถึงความเป็นประโยชน์หรือไม่เป็น
เครื่องแสดงความดีเป็นพาลและบัณฑิต, ๕๗๒; -
พระพุทธเจ้าสอนแต่ความจริงที่เป็นประโยชน์, ๘๔๖-
๘๔๘; -พระพุทธเจ้าสอนเพื่อประโยชน์แก่ผู้ฟัง ไม่ชักจูงให้
เชื่อ, ๕๓๑; -พระอรหันต์ทำประโยชน์ตนเสร็จสิ้นแล้ว, ๓๖๕;
-โพชนงค์ช่วยข้อปฏิบัติอื่นให้เกิดประโยชน์มาก, ๘๓๗; -
ภิกษุที่จะสามารถปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่น,
๕๗๔; -**มิตรดีในระดับที่ภูมิมักถละและสัมปรายักถละ,**
๕๗๕-๕๗๖; -โยนิโสมนสิการใช้ประโยชน์ได้ทุกที่ทุกเวลา,
๖๗๖; -**โยนิโสมนสิการให้มีการรับรู้เพื่อประโยชน์ทาง**
สติปัญญาและเป็นไปเพื่อประโยชน์สุข, ๖๗๖-๖๗๗; -
ราคา โทสะ โมหะ ตณหา นิวรณ์๕ครอบงำแล้วไม่รู้จัก
ประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่นและประโยชน์ทั้งสองฝ่าย,
๓๖๕, ๗๘๕-๗๘๖; -สติมีประโยชน์ที่พึงใช้ทุกกรณี, ๘๓๐,
๘๓๘; -**สรุปศรัทธาในแง่การใช้ประโยชน์๓ระดับ,** ๖๗๙-
๖๘๑; -สละโภคะมาบวชแล้วประโยชน์ที่มุ่งของเพศสมณะก็
ไม่ล้ำเอาก็นับว่าแย่งที่สุด, ๑๐๖๓; -สอนมุ่งเพื่อประโยชน์แก่
ผู้รับคำสอน, ๕๗๘

ประโยชน์ตน, ๑๔๘, ๕๔๒, **ดู** **อัตตัตถะ**
 ประโยชน์ทั้งศของฝ่าย, ๑๔๘, ๕๔๒, **ดู** **อุภยัตถะ**
 ประโยชน์ที่ลึกล้ำ, ๑๑๓
 ประโยชน์เบื้องต้น, ๑๑๓; -กายหน้า, -โลกหน้า, -ลึกล้ำ, ๕๒๐, ๕๓๗, **ดู** **สัมปรายิกัตถะ**
 ประโยชน์ปัจจุบัน: -บัดนี้, -ขั้นต้น, -โลกนี้, ๕๒๐, ๕๓๗,
ดู **ทิวฐุถัมมิกัตถะ**
 ประโยชน์ผู้อื่น, ๑๔๘, ๕๔๒, **ดู** **ปรัตถะ, ปรหิต**
 ประโยชน์สามัญ, ๑๑๓
 ประโยชน์สุข, ๑๑๒, ๕๔๖, ๖๔๖, ๖๗๗, ๗๑๓, ๗๑๕, ๘๖๖, ๘๖๘, ๙๐๓, ๑๐๑๘, ๑๐๒๑, ๑๐๖๓, ๑๐๖๖, ๗๓๔-๗๓๖, ๗๕๑-๗๕๓, **ดู** **ประโยชน์, อัตตะ, อรรถะ**; -*, ๑๐๐๔, ๑๐๖๔; -เจตนาธรรมอย่างหนึ่งของศีล/เน้นวินัยความรับผิดชอบต่อประโยชน์สุขร่วมกันและกันของพหูชน, ๘๗๘, ๙๓๔; -ทรงส่งพระสาวกออกจาริกเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน, ๔, ๗๙๒; -**ธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขปัจจุบันและภายหน้าของคฤหัสถ์**, ๗๔๑-๗๔๒; -**ผู้หลุดพ้นแล้ว มีปัญญาและกรุณาเป็นแรงนำชีวิตไปในการบำเพ็ญประโยชน์สุขแก่ผู้อื่นอย่างบริบูรณ์**, ๘๖๑-๘๖๒; - พระพุทธเจ้า พระอรหันต์ มหาบุรุษ สงฆ์และคติการปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของชาวโลก ของประชาชน ของสังคม ของส่วนรวม ของสงฆ์แก่ผู้อื่น แก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย, ๔๐๗; - พระพุทธเจ้า พระอรหันต์ มหาบุรุษ สงฆ์และคติการปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน ของชาวโลก ของประชาชน ของสังคม ของส่วนรวม ของสงฆ์แก่ผู้อื่น แก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย, ๙๓๙; - พระพุทธเจ้า พระอรหันต์ มหาบุรุษ สงฆ์และคติการปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน ของชาวโลก ของประชาชน ของสังคม ของส่วนรวม ของสงฆ์แก่ผู้อื่น แก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย, ๔๐๕; - **พระพุทธเจ้าพระอรหันต์ มหาบุรุษ สงฆ์ และคติการปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน ของชาวโลก ของประชาชน ของสังคม ของส่วนรวม ของสงฆ์ แก่ผู้อื่น แก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย**, ๙๑๙-๙๒๖, ๙๒๙-๙๓๓
 ประโยชน์สูงสุด, ๕๓๘, ๑๐๑๑, **ดู** **ปรมัตถะ**
 ประวัติการแสวงหาสังฆธรรม, ๘๕๒
 ประวัติศาสตร์, ๑๐๘
 ประวิचार, ๖๘๕
 ประสพการณ์, ๕๕๘, ๕๗๙, ๖๒๕, ๖๙๐, ๗๖๘, ๙๐๗, ๙๒๕, ๙๒๗, ๙๓๓, ๑๐๒๙, ๑๐๕๓, ๑๐๕๐-๑๐๕๑; -**การรับรู้ที่ได้รับประโยชน์หรือโทษจากประสพการณ์**, ๖๗๖-๖๗๗; - การหลงยึดเอาประสพการณ์เต็มตัวเคลิบเคลิ้มหรือประสพการณ์ในฉนเป็นอัตตาเป็นนิพพาน, ๔๔๑; - **ตัวอย่างวิภังชชาวเด็กควรได้รับประสพการณ์อย่างเสรีหรือไม่**, ๖๖๔-๖๖๖; - ประสพการณ์ล้วนๆกับประสพการณ์ที่เป็นภาพปรุงแต่ง, ๗๗๓; - ประสพการณ์อย่างเดียวกันคน

มองแล้วปรุงแต่งเห็นไปคนละอย่าง, ๖๔๗; - สมาธิช่วยให้สามารถใช้ประสพการณ์ในทางที่เป็นประโยชน์อย่างเดียว, ๗๘๘
 ประสาท(๕), ๒๖, ๗๐๒, ๑๐๐๖, ๑๐๒๙; -*, ๘๕๒
 ประสิทธิภาพ, ๗๘๙; -ภาวะจิตดีงาม/สมาธิเสริมประสิทธิภาพในการเรียน การทำงาน, ๑๐๕๒
 ประเสริฐ, ๕๒๘, ๕๓๓, **ดู** **อริยะ, เลิศ**; - คนทราวมประเสริฐเพราะกรรมมีใช้เพราะชาติตระกูล, ๓๑๙; - คนทราวมหรือประเสริฐเพราะกรรมมีใช้เพราะชาติตระกูล, ๓๑๖; - ชาวบ้านชนิดประเสริฐสุด, ๖๗๒; - ปัญญาเป็นองค์ธรรมประเสริฐสุด(๑), ๘๓๒; - ผู้มีปฎิหาริย์ครบสามประเสริฐสุด, ๔๔๘; - พระอัญญาชนิตประเสริฐสุด, ๖๗๒
 ประหม่า(ไม่ขึ้นต่อเหตุผลแท้), ๔๙๕
 ประหยัด, ๕๓๘
 ประหาร, ๗๒๕, ๘๗๖
 ปรัชญา, ๕๐๔, ๕๓๕, ๗๕๓, ๙๔๓, ๑๐๕๙; - การพิจารณาพิจารณาในแง่ของปรัชญาพ้นขอบเขตของพุทธธรรม(๑), ๓๙๕; - ปรัชญาสายหนึ่งๆเทียบได้กับวาทีหนึ่งๆ, ๖๖๐
 ปรัตถะ, ๑๑๓, ๑๔๘, ๖๔๐, ๕๔๒, **ดู** **ประโยชน์, อัตตะ, อรรถะ**; - คุณธรรมแก่นำของปรัตถะคือกรุณา, ๓๘๑, ๕๔๒; - พระอรหันต์พร้อมที่สุดสำหรับการบำเพ็ญปรัตถะ, ๓๖๕, ๓๖๗; - สาระของปรัตถะคือช่วยให้เขาพึ่งตนได้, ๕๔๒
 ปรบใจ, ๑๑๘
 ปรบปรุงตนเอง, ๖๗๒
 ปรบภายนอก, ๑๑๙
 ปรบภายใน, ๑๑๙
 ปรบปรว, ๕๙๐
 ปรากฏการณ์, ๖๒๘, ๖๓๒, ๖๖๒, ๗๐๒, ๘๗๗; - **ปรากฏการณ์คล้ายกันอาจเกิดจากเหตุปัจจัยต่างกัน พึงจับเหตุปัจจัยให้ถูกต้อง**, ๖๖๓
 ปรชัญญ์, ๑๔๐, ๑๔๔, ๕๑๐, ๕๓๖, ๕๖๘, ๕๗๒, ๗๒๗, ๗๔๕, ๙๔๐; - แแย้งข้อตำหนิของปรชัญญ์ตะวันตกว่าพุทธศาสนาเป็นคำสอนปฏิเสธอนตัวเป็นต้น, ๗๑๓
 ปรณยาม(ข้อต่างจากอานาปานสติ); -*, ๘๑๖
 ปรามัญจ, ๕๒๓
 ปรามาส, ๕๒๒; -*, ๓๙, ๘๙๑
 ปรามิทธิ, ๔๓๓, ๔๔๖, ๖๒๑, ๑๐๔๖, ๕๑๗-๕๑๙, ๕๒๑-๕๒๒; - (ในการเกิดสมาธิ), ๗๙๕; - (เพื่อปฏิบัติ), ๖๓๙; -*, ๘๒๕, ๙๒๐, ๙๘๔, ๙๙๓, ๑๐๐๙
 ปรายณะ(นิพพาน), ๓๓๖
 ปรารณา, ความ. **ดู** **ฉันทะ, ตัณหา**; - **ความปรารณา๒ประเภท คือ ตัณหากับฉันทะ**, ๙๗๑; - ความปรารณาของพาลกับบัณฑิต, ๕๗๐; - ความสำเร็จมีใช้เพียงด้วยปรารณา แต่ต้องปฏิบัติ, ๓๑๘; - บางท่านอยู่ปัดด้วยความปรารณาตาม, ๖๗๒; - ปรารณานิพพานเป็นฉันทะหรือตัณหา, ๑๐๐๙

ปราศรัย, ๕๗๐, ๕๗๓; -บัณฑิตไม่ปราศรัยอยากได้กาม(อ), ๖๔๒
ปราศรัยมัวหมอง. ดู วิคตูปกิเลส
 ปราสาททศกัญญา, ๑๐๒๘
 ปริกขิตถนาวาสังโยชนัน, ๓๔๓
 ปริคคหะ, ๒๐๗
 ปริจฉินนากาส(กสิณ), ๘๐๕
 ปริญา, ๗๘
 ปริญา(กิจในทุกข์), ๑๓๐, ๔๖๖, ๖๓๕, ๘๕๕-๘๖๐, **ดู กิจในอริยสัจ**; -จะชื่อว่าปริญญากามตอเมื่อรู้ส่วนดีส่วนเสียและทางชอกตามเป็นจริง, ๖๔๔; -ปริญา3, ๔๗๕
 ปริญา(ความหมายปัจจุบัน), ๑๐๑๓
 ปริญากิจ, ๗๘, ๘๘
 ปริญาญยธรรม, ปริญาญยธรรม, ๔๐, ๔๓, ๘๕๕-๘๕๘
 ปริณญะ, ๘๕๕
 ปริณายกแก้ว, ๑๐๒๗
 ปริตตกุศล, ๗๕๑
 ปริตตสุตติ, ปริตตสุตนา: -*, ๓๓๒
 ปริเทวะ, ๘๕, ๑๓๘, ๓๗๘, ๓๘๘, ๔๖๒, ๕๑๓, ๕๖๖, ๖๒๔, ๖๓๓, ๗๖๔, ๘๔๗; -*, ๘๗
 ปรินิพพาน, ๑๔๗, ๒๑๑, ๓๔๔, ๔๓๘, ๔๔๑, ๔๔๓, ๕๕๓, ๖๐๑, ๘๒๘, **ดู นิพพาน**; -*, ๔๘๘, ๕๘๑; -การใช้คำนิพพานกับปรินิพพาน(อ), ๓๓๐; -ปรินิพพานประจำชี้เอง, ๓๓๒
 ปรินิพพานจิต, ๔๒๑
 ปริปักกเวทนี, ๓๒๔
 ปริปัจฉา, ๔๖; -*, ๘๐๘
 ปริพาชก, ๑๐๙, ๓๔๒, ๖๗๐, ๘๑๔, ๘๔๒, ๙๐๐, ๑๐๔๖, ๑๐๔๘, ๑๐๖๐; -*, ๔๙๙; -**ความสังตกิเลสตามบัญญัติของปริพาชก**, ๖๗๕
 ปริยัติ, ๖๖, ๙๒๗; -(ปัลลิวท), ๘๐๔
 ปริยัติธรรม: -*, ๓๓๓
 ปริยาย, ๔๖๙, ๔๘๓, ๔๘๕, ๖๐๒, **ดู นิปริยาย**; -*, ๔๓๕
 ปริยายกถา(พระสูตร), ๔๘๓
 ปริยายทัตสวารี, ๕๗๘
 ปริยายทุกข์, ๘๖
 ปริเยสนนินทนะ: -*, ๘๘๗
 ปริเยสนนา(ต่อจากตี้นหา), ๒๐๗, ๘๘๗, ๑๐๒๐, ๘๘๙-๙๙๐; -*, ๙๙๔
 ปริเยสนนानันตตี, ๒๐๙
ปริโยทตะ(จิตสมภา), ๒๔๘, ๔๘๔; -*, ๗๘๔
 ปริโยสาน(นิพพาน), ๓๓๗
 ปริวิญ, ปริวิญญู(๓), ๔๖๐, ๘๔๖, ๑๑๕๕; -*, ๙๕๕
 ปริวาส, ๗๘๘
 ปริวิมังสา: -*, ๖๒๑

ปริสัญญุตตา, ๕๗๐
ปริสุทระ(จิตสมภา), ๒๔๘, ๔๘๔; -*, ๗๘๔
 ปริฬาหนานันตตี, ๒๐๙
 ปริชา, ๖๗๓, ๘๒๔, ๘๓๕
 ปริชาญาณ, ๕๓๔, ๘๗๗, ๙๐๘, ๙๐๙; -*, ๕๓๐
 ปริक्षा, ๕๖๕, ๕๗๔, ๕๘๖, ๖๒๕
 ปรงแต่ง, ๖๙, ๗๒, ๑๐๖, ๒๖๓, ๓๙๗, ๔๔๓, ๔๔๘, ๖๓๑, ๖๖๐, ๖๔๗-๖๔๘, ๖๕๓-๖๕๔, ๖๖๔-๖๖๖, **ดู สังขาร**; -การปรงแต่งที่เป็นอภุศลเป็นอันตรายปกปิดอย่างหนึ่ง, ๒๖๓; -แง่ต่างของการปรงแต่งด้วยอวิชชาที่ด้วยตี้นหา, ๖๒๖
 ปรงแปร, ๖๙
 ปรงปักกมมุลกทุกข์, ๘๕
 ปรงปักกมทุกข์, ๘๖
 ปลงใจ, ๑๑๘
 ปลงตก, ๖๓๑
 ปลดปล่อย(จิต): -*, ๘๓๔
 ปลิ้น, ๖๖๒, ๑๐๓๑
 ปลวก(อุปมาขยันก่อทรัพย์), ๗๗๐
 ปลอดกิเลส, ๑๑๕
 ปลอดทุกข์, ๑๑๔, ๑๑๗
 ปลอดไปปรัง, ๑๑๒, ๑๑๔, ๑๑๗, ๑๒๗, ๕๓๔, ๕๔๘, ๕๕๕, ๖๕๐-๖๕๑
 ปลอดไปปรังโล่งใจ, ความ, ๗๔
 ปลอดภัย, ๗๔, ๑๐๐, ๑๒๒, ๑๒๕, ๓๓๗, ๘๐๐, ๖๕๖-๖๕๗, **ดู เขมระ, เกษม**
 ปล่อยวาง, ๑๒๔, ๔๔๖, ๘๒๙
 ปล่ขยชินทรี, ๖๗๓
 ปลา, ๕๕๑; -*, ๗๘๖
 ปลาเนา(อุปมาคนคนชั่ว), ๕๖๘
ปลาจุมุก(อานาปานสติ), ๘๑๙
 ปลายผักหญ้า, ๖๕๕
 ปลายสุต, ๑๔๐, ๒๓๑
 ปลิวโพธิ, ๙๔๙; -**ปลิวโพธิ ๑๐ประการ**, ๘๐๓-๘๐๔; -ฤทธิ์เป็นปลิวโพธิของวิปัสสนา(อ), ๗๙๓
 ปลุกใจ, ๑๒๕, ๖๒๓
 ปลุกเจ้า, ๖๒๒, ๖๒๕, ๖๗๘
ปลุกเจ้าคุณธรรม, วิธีคิด, ๖๔๗-๖๕๓
ปลุกเจ้าใจ. ดู สังเวค, สังเวช
 ปลุกให้ว่าแจ้ง, ๕๗๔
 ปลุกป่า: -*, ๗๔๕
 ปวดศีรษะ(กายจิตสัมผัสพันธ์), ๗๘๙
 ป่วย, ป่วยไข้, ๑๐๐๐, ๖๕๐-๖๕๑, **ดู พยาธิ**
 ปวัตติกาล, ๓๒๑
 ปวารณา: -*, ๘๘๘, ๙๒๕
ปวิเวก(แบบพุทธกับเตียรถีย์), ๖๗๕

ปวีเวกสุข, ๑๐๓๔
 ปศุสัตว์: -, ๓๒๑
 ปสาท(ประสาท), ๔๑
 ปสาทนียธรรม(๑๐), ๓๒๕; -, ๓๓๑
 ปสาทะ, ๕๓๘, ๕๓๙, ๓๑๓
 ปหาตพพ์, ๘๕๔
 ปหาตัพพธรรม, ๔๐, ๘๕๔-๘๕๕; -, ๑๐๑๐
 ปหาน, ปหานะ(กิจในสมุทัย), ๓๓๗, ๖๓๕, ๗๕๐, ๘๕๕-๘๖๐,
ดู กิจในอริยสัง
 ปหานปรธาน, ๗๕๔-๗๕๕
 ปหานปริญา, ๔๗๖
 ปโหติ: -, ๖๘๘, ๘๓๓
 ป้องกัน, ๑๑๗, ๑๑๙, ๑๕๐
ป้องกัน(ภัยที่ยังไม่มาถึง), ๖๕๖-๖๕๙
 ปิคม, ๕๓๙
ปัดคะ(กิจของวิริยะ), ๘๒๘-๘๒๙
 ปัจฉนีกกรรม, ปัจฉนีกกรรม, ๔๓๔, ๔๕๕
 ปัจฉยาการ, ๑๕๖, **ดู ปฏิจจสมุปบาท; -ตัวอย่างปัจฉยาการแบบ**
ต่างๆ, ๘๗๖; -โยนิโสมนสิการแบบปัจฉยาการ(ข), ๖๘๐
 ปัจฉเวกชนิ: -, ๖๒๑, ๘๒๐
 ปัจฉเวกชนญาณ, ๘๘๐, ๑๐๖๗; -, ๕๕๖
ปัจฉเวกชนวลี: -, ๘๑๒
ปัจฉเวกชนสัมมาทัญญู: -, ๕๘๔
 ปัจฉตตญาณ, ๖๐๑
 ปัจฉตตบุคคล, ๘๗๘
 ปัจฉตตัง เวทิตัพพัง วิญญูหิ, ๓๘๗, ๔๐๑
 ปัจฉัย, ๗๖, ๗๙, ๑๑๕, ๑๓๖, ๔๖๒, ๕๓๙, ๕๘๒, ๕๘๕, ๖๒๘,
 ๖๓๑, ๖๓๘, ๖๔๔, ๖๕๐, ๗๙๖, ๗๙๙, ๘๔๐, ๘๗๗, ๘๙๖,
 ๙๓๙, ๑๐๕๐, ๑๐๕๔, ๖๐๐-๖๐๑, ๖๒๓-๖๒๕, ๖๓๒-
 ๖๓๔, ๖๖๒-๖๖๓, ๘๖๐-๘๖๑, **ดู ปฏิจจสมุปบาท, สังขาร,**
เหตุ, ปัจฉัย: -, ๕๐๑; -24แบบปฏิฐาน, ๑๗๘; -ความหมาย
ละความต่างจากเหตุ, ๑๓๓; -ความหมายและความต่างจาก
เหตุ, ๑๕๗; -จุดเชื่อมปัจฉัยทางสังคัมกับปัจฉัยในตัวบุคคล,
๕๘๔-๕๘๖; -ทรัพย์เป็นปัจฉัยอุดหนุนเท่านั้น, ๗๕๑-
๗๕๓; -ปัจฉัย๓ที่ให้ตั้งกรรม, ๑๐๒๖; -ปัจฉัยของกรรมชั่ว,
๖๒๐; -ปัจฉัยภายในและปัจฉัยภายนอกประสานกัน, ๖๒๕;
-มิตรหรือเสวนาเป็นปัจฉัยแก่ศรัทธา, ๕๘๒; -สืบหาปัจฉัย
ทั้งด้านมนุษย(สมุทัย)และปัจฉัยที่เกี่ยวข้อง, ๖๓๕
 ปัจฉัยทางสังคัม, ๕๖๓, **ดู กัลยาณมิตร, ปรโตโฆสะ**
 ปัจฉัยปริคคะหะ, ปัจฉัยปริคคะหะ, ๖๓๒
 ปัจฉัยปัจฉเวกชนิ, ๗๕๐
 ปัจฉัยภายนอก. **ดู กัลยาณมิตร, ปรโตโฆสะ, เทวดา, สิ่ง**
ศักดิ์สิทธิ์, อธิปไตย, อธิปไตย; -ชั้นศรัทธาอาศัยปัจฉัยภายนอก
จึงเสื่อมได้, ๖๐๑; -นิสัยหวังพึ่งปัจฉัยภายนอก, ๘๖๔; -ยัง

ไม่มั่นในพระรัตนตรัย จึงหวังพึ่งปัจฉัยภายนอก, ๘๖๕,
 ๘๖๗
 ปัจฉัยภายใน(ตัวบุคคล), ๕๖๓, **ดู โยนิโสมนสิการ**
 ปัจฉัยแวดล้อม, ๗๕๓, ๘๔๔; -ปัจฉัยแวดล้อมทางสังคัมกับการ
 ให้ผลของกรรม, ๒๗๐; -ปัจฉัยแวดล้อมมีความสำคัญต่อ
 การเข้าถึงจุดหมายของพุทธธรรม, ๗๕๗
ปัจฉัยสันนิสิตศีล, ๔๗๖, ๗๕๐; -, ๘๖๙
 ปัจฉัยสัมพันธ, ๒๓๕; **-(วิจิตติ), ๖๒๘**
 ปัจฉัยสี่, ๔๗๖, ๗๔๙, ๗๓๒-๗๓๓; -, ๘๖๙, ๘๘๘, ๙๓๘; -ใน
 แวงวินัย/ศีลสำหรับภิกษุสงฆ์, ๗๕๐, ๙๓๓; -ในหลักเกี่ยวกับ
 ทักขินา, ๔๐๕; -ปัจฉัยสี่ที่ควรเสพและไม่ควรเสพ(อ), ๖๖๗;
 -ปัจฉัยสี่สำคัญต่อการเจริญกรรมฐาน, ๘๑๐; -พิจารณาให้
 เป็นการบริโภคด้วยปัญญา/คุณค่าแท้คุณค่าเทียม, ๑๐๓๖,
 ๖๔๖-๖๔๗; -พุทธศาสนายอมรับความจำเป็นของปัจฉัยสี่,
 ๗๔๖; -ภิกษุพึงรู้ประมาณในการรับปัจฉัยสี่, ๕๖๙
 ปัจฉัยแห่งนามรูป, ๔๗๗, **ดู นามรูป, นามรูปปัจฉัยปริคคะ**
ญาณ
ปัจฉัยแห่งสัมมาทัญญู, ๘๖๖, ๕๕๙, ๕๖๓-๖๘๖, ดู
กัลยาณมิตร, ปรโตโฆสะ, โยนิโสมนสิการ; -, ๘๘๗, ๙๐๑;
-แห่งสัมพันธกับหลักพระรัตนตรัย, ๖๘๑-๖๘๔; -หลัก
ทั่วไป, ๕๖๓-๕๖๔
 ปัจจุบัน, ๑๒๖, ๔๖๔, ๔๗๒, ๕๐๗, ๕๓๙, ๖๓๐, ๘๔๗, ๑๐๖๐,
 ๕๙๑, ๕๙๒-๕๙๓; -การกำหนดอารมณ์ปัจจุบันในสติปฏิ
 ฐาน, ๘๔๕; -การคิดในแนวทางของปัญญา คิดปรารภเพื่อ
 ทำกิจหน้าที่จัดเป็นปัจจุบัน, ๖๕๙, ๖๕๔-๖๕๖; -คนมักเล็ง
 หนความรับผิดชอบต่อปัจจุบัน, ๘๖๐; -เมื่อชุกสุทธธรรม
 ครบจำแล้ว แม้ปัจจุบันก็อยู่เป็นทุกข, ๒๖๕; **-ลักษณะ**
การคิดและการเป็นอยู่ปัจจุบันในทางธรรมซึ่งต่างจากที่มัก
เข้าใจกันทั่วไป, ๖๕๔-๖๕๕, ๗๗๐; -เหตุใดสติตามทัน
ในขณะปัจจุบัน จึงเป็นหลักสำคัญของวิปัสสนา, ๗๗๒-
๗๗๘; -องค์ธรรมส่วนปัจจุบันของปฏิจจสมุปบาท, ๑๗๕; -
อย่ามีวอกแวกติดใจห้วงอนาคต เร่งทำกิจปัจจุบัน, ๓๑๘; -
อยู่ด้วยสิ่งที่เป็นปัจจุบันจึงมีประโยชน์, ๓๗๒; -อยู่ในปัจจุบันคือ
ความหมายของการอยู่เดียวที่แท้, ๖๗๔
 ปัจจุบันธรรม, ๖๕๔
 ปัจจุบันผล, ๑๗๕, ๑๗๖
 ปัจจุบันเหตุ, ๑๗๕, ๑๗๖
 ปัจจุบันฐาน: -(ของสมาธิ), ๘๒๕; -, ๙๗๙
 ปัจเจกบุคคล, ๕๓๔
 ปัจเจกพุทธเจ้า, ๙๒๗-๙๒๘; -, ๘๑๗; -ทรงฉานกีฬา(อ),
 ๗๙๓; -อยู่ในความหมายของคำว่าอริยะและสัตบุรุษ, ๔๐๔,
 ๙๑๓, ๕๖๔-๕๖๕; -อาศัยโยนิโสมนสิการอย่างเดียว ไม่
 ต้องพึ่งปรโตโฆสะ คือเริ่มที่ปัญญาไม่ผ่านศรัทธา(อ), ๕๓๐,
 ๕๕๘; -อาศัยโยนิโสมนสิการอย่างเดียว ไม่ต้องพึ่งปรโตโ
 ฆสะคือเริ่มที่ปัญญา ไม่ต้องผ่านศรัทธา, ๕๘๘

ดู ปัญญาวิมุตติ: -ปัญญาเห็นอนัตตาทำให้หมดความเห็นแก่ตัว, ๑๓๓, ๔๔๐; -ปาฏิหาริย์และเทวดาเองก็อับจนในด้านปัญญา มนุษย์ฝึกตนได้ด้วยปัญญา ไม่ต้องรอเทวดา, ๙๕๒, ๙๕๕; -ปาฏิหาริย์และเทวดาเองก็อับจนในด้านปัญญา มนุษย์ฝึกตนได้ด้วยปัญญาไม่ต้องรอเทวดา, ๙๖๕; -ปาฏิหาริย์และเทวดาเองก็อับจนในด้านปัญญามนุษย์ฝึกตนได้ด้วยปัญญาไม่ต้องรอเทวดา, ๙๖๓; -เป็นความหมายหนึ่งของโยนิ(ช), ๖๒๑; -ผลกรรมที่ทำให้มีปัญญาน้อยปัญญามาก, ๒๘๔; -ผลทางปัญญาที่ต่างกันระหว่างศรัทธากับโยนิโสมนสิการ(อ), ๗๗๗; -มองด้วยปัญญาเห็นโลกตั้งทนไปไม่ใหญ่, ๓๙๘; -มารหมิ่นว่าสตรีมีปัญญาแค่นี้วิภิกษุณีว่าในการหยั่งรู้สังขารม ไม่มีความเป็นหญิงไม่มีความเป็นชาย, ๔๘๘; -มีจลาจลกับบิณฑปัญญา, ๗๐๘; -เมื่อปัญญาผู้ประจักษ์ก็ไม่ต้องอาศัยศรัทธา, ๖๐๓; -โยนิโสมนสิการในฐานะนุภาคของปัญญา วิธีการแห่งปัญญาและในกระบวนการพัฒนาปัญญา, ๑๐๑๖, ๕๖๓-๕๖๔, ๖๒๕-๖๒๖, ๗๗๗-๗๗๘; -โยนิโสมนสิการในฐานะนุภาคของปัญญาวิธีการแห่งปัญญาและในกระบวนการพัฒนาปัญญา, ๖๑๙, ๖๘๐; -รู้ปฏิจาสัมบุปปาท, ๔๖๒; -โลกุตระสมาธิเจริญองค์กับการเจริญปัญญา ไม่ต้องแยกพูด(อ), ๘๐๓; -วิธีการแห่งปัญญา(แบบพุทธกับวิทยาศาสตร์), ๘๗๓, ๖๘๕-๖๘๖; -ศรัทธาที่ถูกต้องก็อึดอยู่กับปัญญาหรือเป็นขั้นหนึ่งของการพัฒนาการทางปัญญา, ๙๑๑, ๙๓๙, ๙๐๘-๙๐๙; -ศรัทธาที่ไม่ถูกทางอาจเสื่อมเพราะปัญญา, ๔๓๗; -ศรัทธามั่นในพระรัตนตรัย=ปัญญาเจริญถึงขั้นแก้ปัญหตามแนวอริยสัจ=จัดการกับชีวิตด้วยปัญญาของมนุษย์เอง, ๘๖๕, ๘๗๑, ๘๗๓; -ศีล สมาธิ ปัญญาเป็นการแบ่งขั้นของพระอริยบุคคล, ๔๐๘, ๔๐๙, ๔๑๑; -สันทมปฏิบัติกรทางปัญญา, ๘๑๓, ๘๒๒, ๘๓๒-๘๓๓, ๘๓๘-๘๓๙; -สมาธิปัมปัญญา ปัญญาปัมจิตให้หลุดพ้น, ๓๗๑, ๕๕๕, ๗๘๗; -สมาธิเพื่อปัญญา(ปัญญาเป็นที่หมายของสมาธิ), ๗๘๗, ๗๙๐, ๗๙๓, ๘๒๒, ๗๗๙-๗๘๐, ๗๘๔-๗๘๕; -สมาธิล้วนๆไม่พอให้ถึงนิโรธสมาบัติต้องอาศัยปัญญาช่วยสมาธิ, ๔๓๕; -สัมมาทิฐิเป็นไวพจน์ของปัญญา, ๖๙๓; -**หลักการพัฒนาปัญญา**, ๕๘๕-๕๘๖, ๖๓๘-๖๔๑; -**เหตุใดนิยมให้เจริญสมาธิเป็นฐานก่อนเจริญปัญญา**, ๗๙๔-๗๙๕; -ให้มีปัญญาที่จะสลัดตัวจากามสุขได้, ๑๐๓๕

ปัญญาขั้น, ๕๔๔-๕๕๕

ปัญญาจักขุ, ๕๘๖, ๘๘๘

ปัญญาตรัสรู้, ดู โภธิ

ปัญญาแตกฉาน, ดู ปฏิสัมภี

ปัญญาแหงโลกุตระ, ๙๑๑

ปัญญาพละ, ๖๘๙

ปัญญาพาตัวรอด, ดู นิสสรณปัญญา

ปัญญาภาวนา, ๕๓๕, ๕๔๐; -, ๕๔๖

ปัญญาอึ้ง, ๔๘๗, **ดู อภิญญา**

ปัญญาวิมุต: -พระปัญญาวิมุตกับอุกโตภาควิมุต, ๔๗๔

ปัญญาวิมุต(บุคคล), ๔๕๙, ๘๒๓, ๑๐๖๘; -ได้เจโตวิมุตติด้วย, ๔๓๑; -ปัญญาวิมุต5, ๔๕๐, ๔๘๒; -มีมากกว่าอุกโตภาควิมุต, ๔๓๖; -แยกคำปัญญาวิมุตกับปัญญาวิมุตติ(อ), ๔๒๙

ปัญญาวิมุตติ, ๒๐๐, ๓๖๒, ๓๙๙, ๔๔๐, ๔๔๑, ๔๖๐, ๕๖๑, ๗๐๑, ๘๙๓, ๑๐๑๒, **ดู เจโตวิมุตติ, วิมุตติ**; -, ๕๘๘; -กำหนดความต่างระหว่างพระเสขกับบโเสขะ, ๔๗๑; -ความเข้าใจผิดเกี่ยวกับปัญญาวิมุตติ(อ), ๔๕๕; -ความหมาย, ๔๒๙; -ผลของวิปัสสนา, ๔๓๐

ปัญญาวิสุทธิ; -, ๕๒๒

ปัญญาวิมุต, ๙๔๐

ปัญญาวิมุตติธรรม(๔), ๖๓๗, **ดู กระบวนการพัฒนาปัญญา, โสตาปัตติยงค์**; -, ๕๕๕, ๙๐๒

ปัญญาสัมปทา, ๕๓๘, ๗๔๒; -, ๕๘๗

ปัญญาสิกขา(คำนอกบาลี); -, ๕๔๕

ปัญญาอินทรี, ๔๗๐, ๖๐๓, ๖๘๙, ๗๗๕, ๘๒๙, ๙๘๐, ๘๓๒-๘๓๓

ปัญญา, ๑๑๗, ๑๒๖, ๕๐๕, ๕๑๓, ๕๑๕, ๕๒๖, ๕๓๔, ๕๔๖, ๕๕๒, ๕๕๗, ๕๖๓, ๕๘๐, ๖๖๓, ๖๗๐, ๗๐๑, ๗๑๕, ๗๒๖, ๗๔๕, ๗๔๘, ๗๖๙, ๗๗๔, ๘๐๐, ๘๓๘, ๘๔๐, ๑๐๒๑, ๑๐๐๘-๑๐๑๐, ๑๐๑๓-๑๐๑๔, ๘๕๑-๘๕๓, **ดู กุฏ**; -การ

สุขก่อนปัญหาลุขไร้อามิสดับปัญหาและช่วยประกันไม่ให้คนทำชั่วเพราะกามสุข, ๑๐๕๕, ๑๐๕๖, ๑๐๕๘, ๑๐๖๓; -การรับรู้ชนิดที่เป็นประโยชน์ทางสติปัญญากับที่ก่อปัญหา, ๖๗๖, ๖๗๗; -**เกณฑ์วัดความสำเร็จในการแก้ปัญหา**, ๘๕๖-๘๕๘; -แก้ปัญหาแบบพุทธหรืออริยสัจคือแก้ตามเหตุปัจจัยโดยใช้สติปัญญาของมนุษย์เอง, ๘๖๑, ๘๖๔, ๘๗๐-๘๗๓; -**ข้อควรคำนึงบางอย่างในการแก้ปัญหา**, ๖๔๒; -คุณค่าแท้คือคุณค่าที่ช่วยแก้ปัญหาของมนุษย์, ๖๔๖; -**จัดเข้าในพวกปริญาญธรรม**, ๘๕๘; -ดับกิเลสหมดเหตุก่อปัญหา, ๑๐๒๓; -**ตัวอย่างใช้วิฆชาตอปปัญญา**, ๖๖๔-๖๖๖; -ถ้าไม่มีทางออกสำหรับผู้ผิดหวังจาก

กามสุขจะเกิดปัญหาทางจิตและปัญหาลังคมอย่างหนัก, ๑๐๖๕; -ธรรมแก้ปัญหาจากภายใน วินัยแก้ปัญหาจากภายนอก, ๘๗๘; -บัณฑิตกับการตั้งและตอบปัญหา, ๕๗๐; -บุคคลผู้พร้อมที่สุดที่จะแก้ปัญหาชีวิตและสังคม, ๘๔๕; -ปฏิจาสัมบุปปาทคือวงจรแห่งปัญหา, ๑๙๒; -ปัญญาคือความรู้ที่ใช้แก้ปัญหาได้, ๙๐๗; -ปัญหา=การขาดอิสรภาพ, ๓๖๔; -ปัญหาการแปลคำว่านิโรธ, ๒๒๙, ๓๒๘, ๘๔๕; -ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ, ๘๗๔, ๘๗๑-๑๐๒๒; -**ปัญหาจากกาม และแนวทางที่กามสุขก่อทุกข์ก่อปัญหา**, ๑๐๒๙-๑๐๓๑, ๑๐๕๓-๑๐๕๖; -ปัญหาจากการกลบระบายเปลื้องทุกข์ของบุคคล, ๘๔๕, ๑๐๕๕; -ปัญหาจากความรักความเมตตาที่ไม่บริสุทธิ์, ๑๐๐๔; -ปัญหาชีวิตกับปัญหาลังคมเกิด

ปัญหา, ๑๑๗, ๑๒๖, ๕๐๕, ๕๑๓, ๕๑๕, ๕๒๖, ๕๓๔, ๕๔๖, ๕๕๒, ๕๕๗, ๕๖๓, ๕๘๐, ๖๖๓, ๖๗๐, ๗๐๑, ๗๑๕, ๗๒๖, ๗๔๕, ๗๔๘, ๗๖๙, ๗๗๔, ๘๐๐, ๘๓๘, ๘๔๐, ๑๐๒๑, ๑๐๐๘-๑๐๑๐, ๑๐๑๓-๑๐๑๔, ๘๕๑-๘๕๓, **ดู กุฏ**; -การ

สุขก่อนปัญหาลุขไร้อามิสดับปัญหาและช่วยประกันไม่ให้คนทำชั่วเพราะกามสุข, ๑๐๕๕, ๑๐๕๖, ๑๐๕๘, ๑๐๖๓; -การรับรู้ชนิดที่เป็นประโยชน์ทางสติปัญญากับที่ก่อปัญหา, ๖๗๖, ๖๗๗; -**เกณฑ์วัดความสำเร็จในการแก้ปัญหา**, ๘๕๖-๘๕๘; -แก้ปัญหาแบบพุทธหรืออริยสัจคือแก้ตามเหตุปัจจัยโดยใช้สติปัญญาของมนุษย์เอง, ๘๖๑, ๘๖๔, ๘๗๐-๘๗๓; -**ข้อควรคำนึงบางอย่างในการแก้ปัญหา**, ๖๔๒; -คุณค่าแท้คือคุณค่าที่ช่วยแก้ปัญหาของมนุษย์, ๖๔๖; -**จัดเข้าในพวกปริญาญธรรม**, ๘๕๘; -ดับกิเลสหมดเหตุก่อปัญหา, ๑๐๒๓; -**ตัวอย่างใช้วิฆชาตอปปัญญา**, ๖๖๔-๖๖๖; -ถ้าไม่มีทางออกสำหรับผู้ผิดหวังจาก

กามสุขจะเกิดปัญหาทางจิตและปัญหาลังคมอย่างหนัก, ๑๐๖๕; -ธรรมแก้ปัญหาจากภายใน วินัยแก้ปัญหาจากภายนอก, ๘๗๘; -บัณฑิตกับการตั้งและตอบปัญหา, ๕๗๐; -บุคคลผู้พร้อมที่สุดที่จะแก้ปัญหาชีวิตและสังคม, ๘๔๕; -ปฏิจาสัมบุปปาทคือวงจรแห่งปัญหา, ๑๙๒; -ปัญญาคือความรู้ที่ใช้แก้ปัญหาได้, ๙๐๗; -ปัญหา=การขาดอิสรภาพ, ๓๖๔; -ปัญหาการแปลคำว่านิโรธ, ๒๒๙, ๓๒๘, ๘๔๕; -ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ, ๘๗๔, ๘๗๑-๑๐๒๒; -**ปัญหาจากกาม และแนวทางที่กามสุขก่อทุกข์ก่อปัญหา**, ๑๐๒๙-๑๐๓๑, ๑๐๕๓-๑๐๕๖; -ปัญหาจากการกลบระบายเปลื้องทุกข์ของบุคคล, ๘๔๕, ๑๐๕๕; -ปัญหาจากความรักความเมตตาที่ไม่บริสุทธิ์, ๑๐๐๔; -ปัญหาชีวิตกับปัญหาลังคมเกิด

ปัญหา, ๑๑๗, ๑๒๖, ๕๐๕, ๕๑๓, ๕๑๕, ๕๒๖, ๕๓๔, ๕๔๖, ๕๕๒, ๕๕๗, ๕๖๓, ๕๘๐, ๖๖๓, ๖๗๐, ๗๐๑, ๗๑๕, ๗๒๖, ๗๔๕, ๗๔๘, ๗๖๙, ๗๗๔, ๘๐๐, ๘๓๘, ๘๔๐, ๑๐๒๑, ๑๐๐๘-๑๐๑๐, ๑๐๑๓-๑๐๑๔, ๘๕๑-๘๕๓, **ดู กุฏ**; -การ

สุขก่อนปัญหาลุขไร้อามิสดับปัญหาและช่วยประกันไม่ให้คนทำชั่วเพราะกามสุข, ๑๐๕๕, ๑๐๕๖, ๑๐๕๘, ๑๐๖๓; -การรับรู้ชนิดที่เป็นประโยชน์ทางสติปัญญากับที่ก่อปัญหา, ๖๗๖, ๖๗๗; -**เกณฑ์วัดความสำเร็จในการแก้ปัญหา**, ๘๕๖-๘๕๘; -แก้ปัญหาแบบพุทธหรืออริยสัจคือแก้ตามเหตุปัจจัยโดยใช้สติปัญญาของมนุษย์เอง, ๘๖๑, ๘๖๔, ๘๗๐-๘๗๓; -**ข้อควรคำนึงบางอย่างในการแก้ปัญหา**, ๖๔๒; -คุณค่าแท้คือคุณค่าที่ช่วยแก้ปัญหาของมนุษย์, ๖๔๖; -**จัดเข้าในพวกปริญาญธรรม**, ๘๕๘; -ดับกิเลสหมดเหตุก่อปัญหา, ๑๐๒๓; -**ตัวอย่างใช้วิฆชาตอปปัญญา**, ๖๖๔-๖๖๖; -ถ้าไม่มีทางออกสำหรับผู้ผิดหวังจาก

สืบจากตัณหา, ๓๘๖, ๓๙๒, ๓๙๓, ๑๐๐๘; -ปัญหาชีวิตกับปัญหาสังคมเกิดสืบจากตัณหา(อ), ๗๙๗; -ปัญหาทางจิตจากปฏิกิริยาต่ออารมณ์, ๑๐๖๖; -ปัญหาที่เกิดจากสภาวะคือความรู้แบบเล่าเรียน, ๓๐๕, ๓๑๐; -ปัญหาในความหมายของทุกข์, ๕๑๓, ๕๑๕, ๖๓๕, ๘๔๓, ๘๕๕, ๘๕๕; -**ปัญหาและวิธีตอบปัญหา๔แบบ**, ๖๖๖-๖๖๗; -ปัญหาสังคมจะแก้ไม่เสร็จถ้าสร้างฉันทะไม่ได้, ๑๐๒๑; -**พระพุทธเจ้าไม่สนพระทัยปัญหาทางอภิปรายทรงสอนแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ปัญหาได้**, ๘๔๗-๘๔๘; -โยนิโสมนสิการชวญแก้ปัญหา, ๖๒๖; -**วิธีแก้ปัญหตามหลักกัญญาณ**, ๑๑๕๕; -**วิธีคิดแบบแก้ปัญหา**, ๖๓๓-๖๓๕, ๖๘๕-๖๘๖; -หาความสุขด้วยการสนองตัณหา ตัณหาเกิดขึ้นสนองระงับไม่ได้ ก็เกิดปัญหา, ๘๔๕, ๑๐๕๖

ปัญหาชีวิต, ๓๐๖, ดู **ชีวิต, ปัญหา**

ปัญหาทางจริยธรรม, ๘๗๘, ดู **จริยธรรม**

ปัญหาทางเศรษฐกิจ, ๗๓๕, ดู **ทรัพย์, ปัญหา**

ปัญหาที่ไม่ตรงพยากรณ์, ดู **อุพยากตปัญหา**

ปัญหาพยากรณ์4, ๖๖๖

ปัญหาสังคม, ๒๐๙, ๒๒๓, ดู **ปัญหา, สังคม**

ปัญฐานันย, ๑๗๘

ปัตติทาน: -*, ๘๖๕

ปัสสนะ, ๔๖

ปัสสัทธิ, ๒๔๗

ปัสสัทธิ, ๒๔๙, ๓๓๖, ๕๕๘, ๖๒๑, ๖๓๙, ๘๓๑, ๘๓๖, ๕๑๗-๕๑๙, ๘๓๒-๘๓๓, ๘๓๔-๘๓๕; -*, ๖๑๙, ๗๖๖; -**ควรเจริญหรือไม่เวลาใด**, ๘๓๖-๘๓๘; -ในกระบวนธรรมเกิดสมาธิ, ๗๙๕

ปัสสวาระ, ๘๖, ๑๐๖๐; -*, ๘๗

ปัสสาสะ, ดู **อัสสาสะ**

ป่า, ๑๒๓, ๕๓๕, ๕๖๘, ๖๗๓, ๗๒๕, ๗๓๕, ๘๑๕, ๘๑๖, ๑๐๓๑, ๑๐๔๖, ๑๐๖๓, ๖๕๖-๖๕๘; -*, ๓๖๘, ๗๔๕; -ความมีใจใฝ่รักการอยู่ป่าก็เป็นใจโตวิมุตติได้อย่างหนึ่ง, ๔๓๔; -เตียรถียว่าสังตักิเลสเพราะป่า, ๖๗๕; -ถือว่าภิกษุอื่นไม่ได้อยู่ป่าอย่างตน=เป็นอัสตบุรุษ(อ), ๔๓๖, ๘๒๑; -ทานแก่พระอยู่ป่าอยู่ถิ่นบ้านขอให้เป็นพระดีก็ดีทั้งนั้น, ๕๒๙; -เทวดากับพระที่ไม่อยู่ป่า, ๕๕๖; -นับถือป่าเขาเป็นที่พึ่งที่ผิด, ๘๖๔; -นิพพานแปลว่าไม่มีป่ากิเลสก็ได้(อ), ๓๘๕; -พระป่ากับพระบ้านอย่างไหนดี, ๖๗๒, ๖๗๔; -พระป่าไม่อาจตัดความรับผิดชอบทางสังคม, ๗๙๒; -พระพุทธเจ้าทรงเสพเสนาสนะป่าเพื่อประโยชน์แก่คนรุ่นหลัง, ๓๖๗; -พระอยู่ป่าพระพุทธเจ้าสรรเสริญก็มี ดีก็มี, ๖๖๓; -ภิกษุอยู่ป่า๕ประเภท, ๖๗๒; -ภิกษุอยู่ป่าควรไม่ประมาทเร่งเพียร, ๖๕๗; -ไม่ใช่พระทุกคนควรอยู่ป่า, ๗๙๒; -หลักเกณฑ์ว่าแดนป่าใดควรอยู่หรือไม่, ๖๖๗

ปากกาล(กรรม), ๓๒๑

ปากทานปริยาย(กรรม), ๓๒๒

ปากมาก, ๖๗๓

ปากัญฐาน(กรรม), ๓๒๒

ปากจิตต์ย, ๘๒๕

ปากัญ, ๖๗๕

ปาก้ำ, ๖๗๕, ๘๓๖

ปาฏิบุคลิกทาน-บุคลิก, ๕๒๘, ดู **เทียบ/สังฆทาน**

ปาฏิบุคลิก, ๕๒๘

ปาฏิโมกข์, ๑๕๑, ๗๕๐, ดู **ปาติโมกข์**; -*, ๖๙๙

ปาฏิโมกข์สังวรศีล, ๗๒๐, ๗๕๐, ดู **ปาติโมกข์สังวรศีล**

ปาฏิหาริย์, ๓, ๔, ๖๔๐, ดู **อิทธิปาฏิหาริย์, อาเทศนาปาฏิหาริย์, อนุสาสนีปาฏิหาริย์**; -ความหมาย, ๙๔๘; -**ปาฏิหาริย์**, ๙๔๕-๙๔๗

ปาฐะ: -*, ๘๗

ปาณะ, ๘๙๖

ปาณาติบาต, ๒๑๑, ๒๔๒, ๒๘๒, ๒๘๗, ๒๘๙, ๓๙๙, ๗๑๒, ๗๑๔, ๗๒๙, ๘๓๐, ๘๕๕, ๙๐๐, ดู **ศีล ๕**; -**โทษมากโทษน้อยและองค์ของการละเมิด**, ๗๒๓-๗๒๗

ปาณาติปาตา เวรมณี, ๗๑๐

ปาติโมกข์, ๓๖๙, ๕๖๖, ๖๕๗, ๘๗๑, ๙๓๐

ปาติโมกข์สังวรศีล, ๔๗๖, ๕๖๑-๕๖๒

ปาทักฆมาณ, ๔๘๓

ปาปชน, ๗๖๑

ปาปมิตร, ๓๘, ๗๖๑, ดู **มิตรเทียบกัลยาณมิตร**; -ปาปมิตรหนุนอุกฤษฏกรรม, ๖๒๓; -**พ่อแม่บางคนทำตนเป็นปาปมิตรของลูก**, ๖๗๖-๖๗๙; -หมายถึงผู้ชักนำให้เกิดมิจฉาปฏิฐิ, ๕๕๒, ๖๙๑

ปาปสหาย, ๗๖๑

ปาพจน์: -*, ๔๗

ปาระ(นิพพาน), ๓๓๖

ปาราชิก, ๘๒๕

ปาริสุทธิ: -*, ๘๒๐

ปาริสุทธิศีล ๔, ๔๒๒, ๔๗๖, ๗๕๐; -*, ๕๒๒

ปาริหารยกรรมฐาน, ๘๐๖

ปาล: -*, ๕๓๓

ปิฎกสัมปทาน, ๕๙๐

ปิดตา(อุปมา), ๘๖๓

ปิดตวิสัยทุกข์, ๘๖

ปิตุฆาตกรรม, ๓๒๑

ปิยะ: -*, ๗๑๔

ปิยรูป สาตรูป: -*, ๘๘๕

ปิยวชช: -*, ๕๗๖

ปิยวาจา, ๕๗๖, ๖๕๓, ๗๐๙, ๗๓๑-๗๓๒

ปิยวิปโยค, ๘๕๕; -*, ๘๗

ปิยะอปิยะ: -*, ๑๐๐๓

ปิโย, ๕๗๓
 ปิสุณาย วาจา ย เวรมณี, ๗๑๐
 ปิสุณาวาจา, ๒๘๙, ๗๒๓-๗๒๔
 ปิต, ๘๐๕
 ปิติ, ๒๗, ๔๒๔, ๔๓๔, ๔๕๒, ๔๘๑, ๔๘๓, ๗๗๙, ๗๘๑, ๗๙๗, ๘๓๗, ๑๐๔๖, ๑๐๔๙, ๑๐๖๐, ๑๐๖๗, ๑๐๒๔-๑๐๒๕, ๕๑๗-๕๑๙, ๘๒๑, **ดู ปัสสัทธิ, สุข, สมานิ**; -, ๕๘๘, ๖๑๙, ๗๖๖, ๘๒๕; -กำหนดปิตินิพานานาปานสติ, ๘๑๕; -ความต่างจากสุข, ๘๒๖; -**ความหมายเป็นต้นในฐานะองค์ฌาน**, ๘๒๕-๘๒๗; -**ความหมายเป็นต้นในฐานะองค์โพฆฌงค์**, ๘๓๒-๘๓๘; -ในกระบวนธรรมเกิดสมาธิ, ๗๙๕; -ปิติ๕ อย่างตามที่พระอรชรรคจารย์จำแนกไว้(๖), ๘๒๖; -ปิติจากกามคุณเหมือนไฟมีควันเพราะมีเชื้อหญ้าไม้, ๑๐๓๔; -ปิติเพื่อปัสสัทธิ, ๖๓๙; -ปิติสู่ที่ไม่อาศัยกาม, ๑๐๒๔, ๑๐๓๔; -เป็นคู่อริของพยาบาท, ๘๒๘; -มีปิตินิพานิกขา, ๗๘๙; -สืบจากโยนิโสมนสิการก็มี, ๖๒๑
 ปิติปราโมทย์(ทำงานด้วยฉันทะ), ๙๙๓, ๑๐๐๘
 ปิศาย, ๑๔๑
 ปิพันธุจ, ๗๖
บุคคลัญญาตา, ๕๗๐
 ปุญญาภิสังขาร, ๑๗๑, ๒๕๒, ๒๕๔, ๓๙๒, ๕๑๗; -, ๑๗๑; -เนื่องจากอวิชชา, ๒๕๒, ๕๑๗
 ปุญญาภิสันหะ: -, ๒๕๓
 ปุตตสิเนหิ, ๗๐๗
 ปุณฺณ, ๖๙, ๙๘, ๑๐๕, ๑๑๕, ๑๑๗, ๑๕๐, ๔๗๑, ๔๙๑, ๕๐๐, ๕๐๔, ๖๓๓, ๖๙๓, ๗๒๗, ๗๔๙, ๗๘๙, ๘๐๔, ๘๘๑, ๘๙๕, ๙๐๕, ๙๔๓, ๑๐๐๔, ๑๐๐๗, ๑๐๑๙, ๑๐๒๔, ๑๐๔๙, ๑๐๕๖, ๑๐๖๑, ๑๐๖๗, ๑๐๓๔-๑๐๓๕; -, ๔๓๓, ๔๔๖; -**การเป็นอยู่ด้วยปัญญาหรืออารมณ์**, ๖๗๖-๖๗๗; -การแยกเรียกและใช้คำปุณฺณ อริยะ และทักษิโณณ, ๔๐๔; -**การรับรู้การคิดและพฤติกรรมตามปกติ ถูกอวิชชาตัณหาอุปาทาน/ค่านิยมความเคยชินครอบงำ โดยมีโยนิโสมนสิการชักนำและไม่มีสติกำกับ หรือคิดพูดทำเพื่อสนองตัณหาทิวฐิ**, ๖๒๕-๖๒๖; -การรับรู้การคิดและพฤติกรรมตามปกติถูกอวิชชาตัณหาอุปาทาน/ค่านิยมความเคยชินครอบงำ โดยมีโยนิโสมนสิการชักนำและไม่มีสติกำกับ หรือคิดพูดทำเพื่อสนองตัณหาทิวฐิ, ๖๙๓; -การรับรู้การคิดและพฤติกรรมตามปกติถูกอวิชชาตัณหาอุปาทาน/ค่านิยมความเคยชินครอบงำ โดยมีโยนิโสมนสิการชักนำและไม่มีสติกำกับ หรือคิดพูดทำเพื่อสนองตัณหาทิวฐิ, ๓๗๗, ๗๐๓, ๗๐๕, ๗๗๓; -ข้อต่างจากอริยชนที่สำคัญ, ๘๗๗; -คฤหัสถ์อริยะให้วิภิกษุปุณฺณ ภิกษุอริยะอ่อนไหววิภิกษุปุณฺณแก่, ๘๒๓; -คำจำกัดความของปุณฺณโดยองค์ประกอบ, ๘๒๙, ๙๐๐; -คำจำกัดความของปุณฺณโดยองค์ประกอบ(๖), ๙๐๑; -เครื่องวัดความเจริญของปุณฺณ, ๘๙๓; -จะต้องมีสุขไร้อาภิม

หรือปิติประณีตไว้บ้างเพื่อช่วยเสริมคุณค่าชีวิตและมีทางออกในการหาความสุขไม่หลงใหลไม่ทำชั่วเพราะกาม, ๑๐๕๖; -จะต้องมีสุขไร้อาภิมหรือปิติประณีตไว้บ้างเพื่อช่วยเสริมคุณค่าชีวิตและมีทางออกในการหาความสุขไม่หลงใหล ไม่ทำชั่วเพราะกาม, ๑๐๕๘; -ญาณหัตถ์ต่อความเป็นปุณฺณกับอริยภูมิ, ๔๗๙; -ต่างจากอริยชนในแง่การกระทำคือทำกรรมดีชั่วกัลป์กิเลส, ๓๖๒, ๕๓๐, ๙๙๙, ๑๐๑๐, ๑๐๑๑, ๑๐๑๔; -ต่างจากอริยสาวกในแง่ที่ไม่รู้ทันและพอกพูนทิวฐิ, ๓๗๘; -ทานแก่ปุณฺณมีผลแค่นี้, ๘๒๘; -เทวดาส่วนใหญ่เป็นปุณฺณ, ๕๕๒, ๕๕๕-๕๕๖; -ปุณฺณกับความสุข ลักษณะที่ต้องอาศัยเวทนาและอารมณ์และระดับความสุขที่สามารถช่วย, ๑๐๕๐; -ปุณฺณตามปกติ มีแต่กรุณาเทียม(๖), ๑๐๑๙; -ปุณฺณถึงได้อภิญญาเกิดโทษและเสื่อมได้, ๔๕๙, ๙๔๕, ๙๔๘-๙๕๐; -ปุณฺณพหุสุตราจสอนกรรมฐานแก่กว่าพระอรหันต์หลายท่าน, ๘๐๔; -ปุณฺณยังยึดติดคือสัตว์, ๔๒๔; -ปุณฺณระดับต่างๆเช่นกัลยาณปุณฺณและอัสสุตวา ปุณฺณ, ๘๖๕; -ปุณฺณระดับต่างๆเช่นกัลยาณปุณฺณและอัสสุตวาปุณฺณ, ๙๑๓; -ปุณฺณระดับต่างๆเช่นกัลยาณปุณฺณและอัสสุตวาปุณฺณ(๖), ๘๘๖; -ปุณฺณเห็นชั้นนี้๕เป็นอิตตา, ๔๖๗; -ปุณฺณอาจมองภาวะจิตใจพระอรหันต์ไม่เข้าใจหรือเข้าใจผิด, ๓๙๙; -ปุณฺณอาจมองภาวะจิตใจพระอรหันต์ไม่เข้าใจหรือเข้าใจผิด, ๔๔๑; -พระปุณฺณมีเชื่อที่จะอวดอุตริมนุชยธรรม, ๘๒๘; -**พฤติกรรมในการกิน การสืบพันธุ์**, ๙๙๓-๑๐๐๐; -ภิกษุสามเณรปุณฺณบริโภคหรือไม่ก็เป็นหนี้, ๔๐๖; -เห็นสุขทุกข์ชัดกับพระอรหันต์, ๓๗๒; -อานิสงส์ของสมาธิสำหรับปุณฺณ, ๗๙๑, ๘๒๑; -อาศัยกัลยาณมิตรช่วยปลูกโยนิโสมนสิการ, ๕๘๕; -อุปมาความต่างระหว่างปุณฺณกับผู้บรรลุนิพพาน, ๓๘๙
 ปุณฺณกัลยาณภะ: -, ๘๘๖
 ปุณฺณภูมิ, ๔๗๑
 ปุณฺณสุข, ๑๐๓๔
 ปุณฺณตตะ, ๒๐๑
 ปุพเปตพลี: -, ๘๖๔
 ปุพเพตพลี, ๗๔๓
 ปุพพันตะ: -, ๑๗๑
 ปุพพันตาปรินตะ: -, ๑๗๑
 ปุพเพตวาท, ๑๐๓
ปุพเพตวาท, กตเหตุวาท, ๘๖๐
 ปุพเพทวิสาสนุสติญาณ, ๓๗๒, ๔๕๑, ๖๕๕, ๗๙๐, ๘๒๓, ๘๕๑; -, ๔๕๒; -จำเป็นสำหรับการบรรลุนิพพานหรือไม่, ๔๔๒
 ปุณฺณปุณฺณ(นิมิต), ๘๒๐
 ปุริมจิต, ๒ุริมวิญญาน, ๔๒๑
 ปุริสบุคคลไปปริยญาณ, ๖๗๐
 ปุริสภาวะ, ๔๑

ปุริสภูมิ ๘, ๘๙๗
 ปุริสินทรีย์, ๒๖; -*, ๓๔
 ปุพุกะ: -*, ๘๐๕
 เป็นอยู่: -ด้วยความรู้เท่าทันธรรมดา, ๘๗๗, **ดูธรรมดา**; -ด้วยใจ
 ไร้เขตแดน, ๖๔๓, **ดู ใจ**; -ด้วยปัญญา, ๖๗๖, ๗๗๐, **ดู**
ปัญญา; -ในขณะปัจจุบัน, ๖๕๔-๖๕๙, ๗๗๐, **ดู ปัจจุบัน**; -
 อย่างมีทุกข์/ความรู้ทุกข์เป็นพื้นฐาน, ๘๔๕, **ดู ทุกข์**
 เปยยวชฺช: -*, ๕๗๖
 เปรต, ๘๖, ๑๔๑; -*, ๙๕๓
 เปรตวิสัย, ๔๗๑, ๘๙๐
 เปรมปรีดิ์, ๖๗๔
 เปรียง: -*, ๙๖๕
 เพลศวิน(นิมิต), ๘๒๐
 เพลวเทียน(อุปมาสมมติ), ๗๘๗
 เปลี่ยนแปลง, ๖๓๑, ๖๘๖, **ดู อนิจจตา, ทุกขตา, วิปริณาม**
 เปลือกปอกของ, ๖๗๕
 เป้าหมาย, ๖๒๒, ๖๓๔, ๖๓๖, ๖๔๐, **ดู จุดหมาย**
 เปิดเผย: -*, ๘๑๐; -ความเปิดเผยเป็นคุณสมบัติอย่างหนึ่งของ
 ผู้ที่จะบรรลุวิมุตติได้ในเวลาไม่นาน, ๗๕๗; -ธรรมนี้เปิดเผย
 ไม่มีเงื่อนงำ, ๖๐๑
 แบ่ง(อุปมา), ๗๘๗, ๑๐๔๖
 แปรรูป, ๗๔, ๗๙, ๑๑๒, ๑๓๘, ๑๔๖, ๖๓๑, ๖๓๓, ๑๐๕๐, **ดู**
อนิจจตา, ทุกขตา, วิปริณาม
 แปรรูปภาพ, ๗๔
 แปลความหมาย, ๗๗๓
 แปลงตัว: -*, ๙๔๘
 โปร่งโล่ง, ๕๓๘, ๑๐๔๙, ๑๐๕๒, **ดู เบิกบาน, อิสระ, วิมุตติ,**
นิพพาน, อนันตนะ
 ผงธุลี(อุปมา), ๘๒๓
 ผดุงธรรม, ๗๓๔, ๗๔๖-๗๔๗
 ผนวย, ๖๘๖, ๘๕๑, **ดู บวช**
 ผม, ๖๔๑, ๖๕๓, ๖๕๖, ๖๗๗; -(ขนเล็บ)(๒), ๘๓๕
 ผมนคน(ผ้ากัมพล), ๖๗๕
 ผมงอก(ไม่วัดความเป็นผู้ใหญ่), ๕๗๑
 ผรณชาติ(มีในฉาน): -*, ๘๒๖
 ผรุสวาจา, ๒๘๙, ๗๒๓-๗๒๔
 ผรุสวาท, ๒๑๑, ๒๔๒
 ผรุสยา วาจา ย เวรณ, ๗๑๐
 ผล, ๑๑๘; -**เกณฑ์กำหนดว่าข้อปฏิบัติหรืองานใดมีผลหรือไม่**
มากหรือน้อย, ๖๖๘-๖๖๙; -**ความเห็นว่าคุณานเป็นต้นมีผล**
ไม่มีผล, ๕๙๒, ๖๘๙, ๘๖๖; -**จับเหตุปัจจัยให้ลงกับตัวผล**,
 ๖๖๓; -**ทำมีสมมติด้วยอิทธิบาทได้ผลงานดี**, ๗๙๘; -**ทุกข์**
และนิโรธเป็นผล, ๖๓๔; -**บรรลุต่างกันเพราะอินทรีย์ต่างกัน**
 , ๘๓๐; -**เป็นความหมายหนึ่งของอรรถ**, ๖๓๖; -**ผลของการ**
รักษา/ละเมิดศีล, ๗๑๖-๗๑๗; -**ผลของกุศลเป็นสุข(๒),**

๙๘๗; -**ผลของไตรสิกขาตามลำดับ**, ๗๘๗; -**ผลของ**
พรหมจรรย์, ๕๓๒; -**ผลของสมาธิภาวนา**, ๗๙๑; -**ผล**
คล้ายกันอาจเกิดจากเหตุปัจจัยต่างกันและเหตุปัจจัย
เดียวกันอาจมีผลรวมต่างกันเพราะมีปัจจัยอื่นร่วม,
 ๖๖๓; -**ผลดีร้ายจากตณฺหา/ฉันทะ**, ๙๙๐-๙๙๓; -**ผลที่มุ่ง**
หมายของข้อธรรมต่างๆ, ๖๓๘-๖๔๑; -**ผลเสียจากฉันทะที่**
ถูกตณฺหาแทรกซ้อนหรือขาดปัญญา, ๑๐๒๒; -**ผลเสียจาก**
ฉันทะที่ถูกตณฺหาแทรกซ้อนหรือขาดปัญญา(๒), ๑๐๑๖; -
พิจารณาผลร้ายของความคิดอกุศลเช่นความโกรธ, ๖๕๐,
 ๖๕๒; -**สืบจากผลไปหาเหตุ**, ๖๒๘; -**สืบสาวจากผลไปหาเหตุ**,
 ๖๘๕, ๖๓๓-๖๓๕
 ผล(ในมรรคผล), ๗๕๐, ๖๘๓-๖๘๔; -*, ๓๙๕, ๔๓๒, ๘๒๐,
 ๘๘๘, ๙๘๑; -**เข้าใจผิดเอาวิปัสสนูปกิเลสเป็นผล**, ๔๔๗; -
ความหมายของมรรคผล(เทียบมรรคมีองค์ ๘), ๘๓๓; -
ผล=ปฏิบัติสัทธิวิมุตติ, ๘๖๓; -**วิมุตติ=ผล**, ๓๘๑, ๔๓๓; -
สมณะวิปัสสนามาคู่กันในผลด้วย, ๔๓๐; -**สมณะวิปัสสนามา**
คู่กันในผลด้วย(๒), ๔๔๗
 ผลกรรม, ๘๖, **ดู กรรม**; -*, ๘๗
 ผลญาณ(=ปัญญาวิมุตติ), ๔๓๐, ๔๗๙; -*, ๕๕๖
 ผลตอบแทน, ๗๑๗, ๗๑๘, ๗๙๘, ๘๐๐; -**อาศัยเพื่อ**
ผลตอบแทนแรงงานแต่แรงงานของภิกษุผู้มีใช้เพื่อ
ผลตอบแทนทางอาชีวะ, ๗๔๘, ๗๓๓-๗๓๔
 ผลประโยชน์, ๕๓๐, ๕๔๐, ๕๗๘, ๗๒๖, ๑๐๒๑-๑๐๒๒,
 ๑๐๖๔-๑๐๖๕
 ผลปัญญา(=ปัญญาวิมุตติ), ๔๓๐
 ผลไม้ทรง(ผ้า), ๖๗๕
 ผลไม้ที่หล่นเอง(วัตรกีน): -*, ๙๒๑
 ผลไม้ที่หล่นเอง(วัตรกีน), ๖๔๑, ๖๗๕
ผลวิบาก, ๕๙๑-๕๙๒
ผลสมจริง, ๕๘๑
 ผลสมังคี(๔): -*, ๔๑๐, ๔๗๑
 ผลสมาธิ(=ใจโตวิมุตติ), ๔๓๐
 ผลสมาบัติ, ๔๓๓, ๔๕๘, ๔๘๕; -*, ๔๓๕, ๔๔๙, ๑๐๕๗
 ผลสมาบัติสุข, ๑๐๕๘
ผลสัมมาทิฐิ, ๕๘๓-๕๘๔
 ผลสำเร็จ(ทางจิต), ๕๓๗, ๖๘๖, ๗๘๘, ๗๙๐, ๗๙๔, **ดูสมาบัติ,**
อภิญาญา, จิต; -**ผลสำเร็จของภิกษุพึงเป็นไปเพื่อสงฆ์**, ๙๒๖;
 -**ผลสูงสุดของสมณะและสมณะ+วิปัสสนา**, ๘๒๑
 ผลสุข: -*, ๑๐๕๗
 ผลเหตุสนธิ, ๑๗๙
 ผลิต, การ, ๔๐๖, ๗๓๓, ๗๓๕
 ผลุตสัมพุทธา, ๘๔๒
 ผ่องใส, ๖๘, ๘๕, ๑๑๒, ๑๑๔, ๑๑๗, ๑๒๐, ๑๒๒, ๑๒๕, ๑๒๗,
 ๕๓๔, ๕๓๘, ๕๕๘, ๕๕๙, ๖๕๖, ๗๔๘, ๖๕๐-๖๕๑, **ดู เบิก**
บาน, ปรีโยทตะ

ผ่อนคลาย. ดู ปัสสัทธิ

ผักดอง, ๖๔๑

ผักหญ้า, ๖๕๙

ผักเพ็ชร์, ๑๑๙, ๑๔๒

ผ้านแปร, ๖๗, ๗๖, ๑๐๓, ๑๒๗

ผืนพิสดาร. ดู ปบัญญัติ

ผัสสนานันตตี, ๒๐๙

ผัสสะ, ๒๗, ๙๙, ๔๖๒, ๕๑๘, ๗๔๕, ๑๐๑๕, ๑๐๕๐; -*, ๔๔๔;

-ความหมายในการรับรู้, ๓๑; **-คำจำกัดความและ**

ความหมายในปัจจุสมุปบาท, ๑๗๒, ๑๘๒, ๒๓๐; -

ตัวอย่างคำถามจากความเข้าใจผิด, ๖๖๗; -เป็นสมุทัยของ

กรรมทั้งปวง, ๘๒๒; -อธิบายในวงจรปัจจุสมุปบาท,

๑๗๓, ๑๘๓, ๑๘๗, ๑๙๑; -อภิชชาสัมผัส, ๔๖๗

ผัสสายนณะ, ๓๖, ๕๒, ๔๖๙

ผ้าเก่า(อุปมา), ๖๕๑

ผ้าแกมกัน, ๖๗๕

ผ้าขาวล้วน(อุปมา), ๑๐๔๗

ผ้าคารอง, ๖๔๑

ผ้าตัด, ๕๑๖

ผ้านุ่มหอม. **ดู จีวร**; -*, ๘๓๕

ผ้าบังสุกุล, ๖๕๑, ๖๕๙, ๖๗๓, ๖๗๕, ๙๒๘, **ดู บังสุกุล**; -*,

๔๓๖, ๖๔๑, ๙๒๒

ผ้าปาน, ๖๗๕

ผ้าเปลือกไม้, ๖๗๕

ผ้าสุก, ๗๕๐, ๗๕๘, ๘๑๐, ๘๓๗, ๙๒๑, ๖๔๖-๖๔๗; -คนที

สนทนากันผ้าสุก, ๕๗๕; **-เหตุควรคำนึงแล้วเร่งเพียรเพื่อ**

ว่าแม้เหตุนั้นเกิดขึ้นก็จะอยู่ผ้าสุก, ๖๕๖-๖๕๗

ผ้าสุกวิหาร, ๘๓๗

ผ้าสุกวิหาร, ๘๙๔

ผ้าห่อศพ, ๖๗๕

ผ้าเหลืองห้อยคอ, ๙๒๘

ผิตหวัง, ๑๓๘, ๖๒๖, ๖๓๓, **ดู อุปายาส**

ผิวเหม็น(จากตัณหา): -*, ๑๐๒๒

ผิวพรรณ, ๓๗๒, ๖๕๒, ๖๕๖, ๗๘๙; -(ทิพย์), ๙๕๓; -(ผล

กรรม), ๒๘๓

ผี: -*, ๙๖๕

ผีสังเวดา. ดู เทวดา

ผีง(อุปมาขันธ์หาทรัพย์), ๗๓๐

ผุสติ, ๔๘๑

ผุสนา(อานาปานสติ): -*, ๘๒๐

ผุกโกธ, ๒๖๓, ๒๖๙

ผู้เขียน: -*, ๖๕๐

ผู้ครองแผ่นดิน. ดู ราชา, กษัตริย์, จักรพรรดิ

ผู้ครองเรือน. ดู คฤหัสถ์, กามโกตี

ผู้ครอบครอง, ๙๔

ผู้คุม, ๘๗๖

ผู้ตั้งใจ, ผู้เจตนา, ๙๘

ผู้เดินทาง, ๑๐๒

ผู้เดียว(ที่ดีและไม่ดี), ๖๗๔-๖๗๕

ผู้ทรงศีล, ๙๖๒

ผู้ทำ, ผู้ทำกรรม, ๑๐๒

ผู้ทุกข์, ๑๐๒

ผู้นำ, ๑๒๕; -(จะนำทางเข็มนาฬิกา), ๖๕๘; -(เห็นผิด), ๙๓๙

ผู้นิพพาน, ๑๐๒

ผู้บรรลุจุดหมายแห่งชีวิตประเสริฐ, ผู้ปฏิบัติถูกต้องแล้ว, ๑๐๔

ผู้บริหาร, ๑๒๕

ผู้บังคับบัญชา(กับนันทะ), ๑๐๒๒

ผู้ปฏิบัติเพื่อสทาคามิผล, ๔๑๐

ผู้ปฏิบัติเพื่อโสดาปัตติผล, ๔๑๐

ผู้ปฏิบัติเพื่ออนาคามิผล, ๔๑๐

ผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัตตผล, ๔๑๐

ผู้ป่วย, ๕๑๖, **ดู คนเจ็บไข้, คนไข้**

ผู้ร่วมงาน, ๗๔๓, ๘๔๘, ๘๘๑, ๗๓๗-๗๓๘

ผู้วิเศษ, ๙๕๑

ผู้สร้าง, ผู้สร้างสรรคบันดาล, ผู้บันดาล, ๑๐๓

ผู้สร้างกฎ, ผู้วางกฎ, ๑๐๗

ผู้สร้างโลก, ๙๕๒, ๙๕๔

ผู้สร้างสิ่งสารวะ, ๑๐๒

ผู้สอน, ๕๔๘, ๕๕๘, ๕๖๕, **ดู กัลยาณมิตร, ครู, อาจารย์**

ผู้ส่าย, ๙๓, ๙๗, ๑๓๘

ผู้ส่วยผล, ๑๐๒

ผู้ใหญ่: -(เครื่องวัด), ๕๗๑; -(ที่แท้), ๙๔๐; -(บาป-กัลยาณมิตร),

๖๗๗; -(อุปมาสมาธิ)(๖), ๗๘๑

เผยแผ่, ๑๒๕

เผยแผร์, ๖๘๓, ๘๗๑

เฝ้า, ๑๐๐๑

เฝ้าผลาญ, ๗๘๙, **ดู ไฟธาตุ**

เผือกมัน, ๖๗๕

เผือกแผ่, ๖๗๗, ๖๗๑-๖๗๒, **ดู ทาน, จาคะ, แบ่งปัน**

แผนการ, ๖๓๕, **ดู วางแผน, เตรียมการ**

แผ่นดิน, ๕๔๗, ๖๕๙, ๗๑๑, ๗๔๕, ๘๒๔

แผ่นดินไหว, ๓๙๒, ๙๖๗

โผงผาง, ๖๗๒

โผงผู้พะ, ๖๘๙, ๗๐๒

โผงผู้พพัฒน์, ๑๗๒

โผงผู้พพัฒน์เจตนา, ๒๗

โผงผู้พพัฒน์, ๒๖, ๓๗

โผงผู้พพะ, ๒๖, ๓๐, ๒๓๒, ๒๓๓, ๓๙๓, ๔๖๙, ๔๗๑, ๔๙๑,

๕๐๖, ๗๕๕, ๗๘๓, ๙๗๙, ๙๘๕, ๑๐๕๑, ๑๐๕๔, ๑๐๒๖-

๑๐๒๗, ๑๐๒๘-๑๐๒๙; -*, ๓๔

ไผ่, ๗๖๒

ผน,ผนตี,ผนแล้ง,ผนใหญ่(อุปมา), ๗๔๒, ๘๑๓, ๘๕๘, ๑๐๔๕

ผ้ง, ๕๓๑, ๖๓๙, ๖๗๓

ผ้งโน้น (นิพพาน), ๓๓๖

ผ่น: -(อุปมากาม), ๑๐๓๐

ผ่นเพื่อ, ๖๕๔-๖๕๕, **ดู เพื่อผ่น**

ผ่นร้าย,ไม่(อานิสงค์เมตตา), ๖๕๓

ผ่ายเ็น, ๕๓๖, ๗๖๒

ผีมือ(ลึบปะ), ๗๔๕-๗๔๖

ผีร้าย(ในใจ), ๕๘๖

ผี,ผีปรีอ,ผีกอบรม,๓๑, ๕๓๔, ๕๔๖, ๗๔๕, ๗๕๑, ๗๗๕,

๘๕๕, ๙๕๗, ๕๖๓-๕๖๕, ๘๖๗-๘๖๘, **ดูภาวนา,ลึษา,หมะ**

,พัฒนา; -กระบวนกรผีกคน, ๘๗๗; -**ในอนาคต ธรรม**

และวันจะเลอะเลือน เพราะภิกษุสามเณรขาดการฝึกฝน

อบรม, ๖๕๗-๖๕๘; -**ฝึกปรีอสติปัญญา**, ๘๖๔; -**ฝึกฝน**

อบรมปัญญา. **ดู วิปัสสนา,อธิปัญญาลึษา**; -**พระพุทธรเจ้า**

ทรงฝึกพระองค์แล้วจึงทรงสอนให้ฝึก, ๕๘๑; -**คัมภีร์ธรรม**

เกี่ยวกับการฝึกอบรม(อ), ๘๖๕; -**องค์ธรรม๒๒อย่างระบบ**

การฝึกอบรม, ๕๒๑

ฝึก,ฝึกปรีอ,ฝึกอบรม๓๑๑: -**มีตอในใจจะไม่่นขมไปเพื่อการ**

ฝึกฝนอบรม, ๕๘๖

ฝึก,ฝึกฝน, ๖๙, ๑๓๖

ฝึกจิต,ฝึกอบรมจิต, ๕๓๕-๕๓๖

ฝึกตน,ฝึกอบรมตน, ๔๔๔, ๕๔๐, ๕๗๑, ๖๔๑, ๖๗๓, ๖๗๗,

๗๑๕, ๗๑๗, ๗๔๔, ๗๒๐, ๗๒๙, ๑๐๖๖, ๙๐๘-๙๐๙,

๑๐๖๑-๑๐๖๓; -**การฝึกตนเป็นลักษณะขงบ้นจิต**, ๕๗๑;

-**ฝึกตนดีแล้ว แมแต่เทพพรหมก็บูชา**, ๘๖๔

ฝึกสมาธิ. **ดู สมาธิ,สมาธิภาวนา,สมณะ**

ฝึกหัดยิงแม่น(อุปมาธรรมสามัคคี), ๘๔๐

ฝึกเค็ขง, ๗๔๑, ๑๐๔๔, **ดู ยากจน,ยากไร้**

ผีน, ๖๘๕, ๑๐๖๖

ผ่น,ผ่นละออง, ๖๗๗, ๘๑๓, ๘๓๖-๘๓๘

ผุ่นปลา, ๕๔๑

ผืด, ๑๒๔

ผืด,ผืดธรรม,ผืดรู้,ผืดัจจะ, ๕๓๗, ๙๘๘, ๑๐๑๖, **ดู ธรรม**

ฉันทะ,กุศลฉันทะ,ฉันทะ

ผืดะยาน, ๖๔๔

ผืดัก, ๖๗๗

ผืดัก, ๖๗๒

ผืดัมฤทธิ์(เสียเพราะตณะ มาด้วยฉันทะ), ๙๙๐-๙๙๒

พญานาค, ๙๖๗

พญามัจจุราช, ๑๔๕, **ดู มัจจุราช**

พญาสีหมฤคราช. **ดู สีหมฤคราช**

พญาสีหราช. **ดู สีหราช**

พต(วัตร), ๔๒๒

พันทุกษ์, ๘๗๗, **ดู ทุกษ์,หลุดพ้น,วิมุตติ**

พนน, ๕๗๕, ๗๒๙, ๙๗๗, ๑๐๐๕

พญัญชนะ, ๕๗๗, ๕๙๘, ๖๕๘, ๘๕๕, ๙๒๗; -*, ๖๕๕

พญับเตต, ๑๓๙, ๖๓๐

พญัปนา, ๗๐๒

พญากรณ, ๔๔๕, ๘๓๑, ๘๙๐-๘๙๒; -**เจริญปัญญาขึ้นทรีย์อย่าง**

เดียวพญากรณอรหัตได้, ๖๐๒-๖๐๖; -**ทรงพญากรณคดี**

ของสาวก, ๖๗๐-๖๗๑; -**ปัญหาที่ทรงพญากรณและไม่**

พญากรณ, ๘๔๗-๘๔๘; -**พญากรณที่ขอหัตผลไม่ต้อขาคัย**

ศรัทธา, ๖๐๒

พญาธิ, ๗๕๘, ๘๔๙; -*, ๘๕

พญาธิทุกษ์, ๘๖; -*, ๘๗

พยาน, ๗๑๒; -(กายลักชี), ๑๑๓; -(เท็จ), ๗๒๗; -(ในธรรม),

๔๕๗

พยาบาท, ๒๔๒, ๒๔๙, ๒๘๙, ๔๒๕, ๔๓๔, ๔๓๘, ๕๖๐, ๗๐๗,

๘๕๕, ๙๔๘, ๑๐๒๔, ๑๐๖๖, ๑๐๖๒, ๗๐๔-๗๐๕, ๗๓๗-

๗๔๑, **ดู เทียบเมตตา**; -*, ๔๐๘, ๔๐๙, ๔๕๘, ๖๑๙, ๖๔๔; -

ความหมายในฐานะนิวรรณ์, ๗๘๓; -**โทษและอุปมา**, ๗๘๕-

๗๘๖; -**แบ่งย่อยเป็น๒พร้อมทั้งอาหารขานาหาร**, ๘๓๔; -

ปิตเป็นคู่ปรับได้, ๘๒๘; -**ผลกรรมของพยาบาท**, ๒๘๓; -

รับด้วยเมตตา, ๑๐๐๒

พยาบาทนิวรรณ์, ๒๖๓, **ดู นิวรรณ์**

พยาบาทวิตถ, ๗๐๒, ๗๐๘, ๗๕๕

พยาบาทสังกัปป, ๗๐๒, ๗๐๕

พยาบาล, ๕๑๖

พยายาม, ๘๗, ๑๑๓, ๑๒๓, ๗๕๕, ๘๐๑, **ดู เพียร**

พยายามชอบ. **ดู ลัมมาวายามะ**

พริต, ๔๐๘, ๔๒๒, ๖๔๑, ๘๙๗, ๙๔๔, ๙๕๕, ๙๖๗, ๖๖๘-

๖๖๙, **ดู วัตร,ลิลีพตปรามาส**; -*, ๙๒๐

พริฐา, ๑๔๗, ๘๑๔, ๙๒๒

พริหม, ๘, ๑๐๒, ๑๐๘, ๑๔๓, ๓๗๙, ๔๕๓, ๕๐๔, ๕๕๘, ๘๑๔,

๘๔๘, ๘๘๖, ๙๐๒, ๙๔๗, ๙๕๒-๙๕๕; -*, ๓๘๙, ๔๔๘,

๕๐๑, ๑๐๕๘; -**กรรมแย่งคำสอนพราหมณ์ที่ว่าพราหมเป็น**

ผู้สร้าง(อ.), ๒๘๔; -**ความหมายของคำว่าพราหมในพุทธ**

ศาสนา, ๗๐๗, ๕๓๓-๕๓๔; -**พราหมช่วยมนุษย์ไม่ได้เท่ากับ**

ที่กรรมดีและจิตปัญญาของมนุษย์ทำได้อเอง, ๘๖๔; -**พราหม**

ยังไม่รู้ธรรมตาธรรมชาติเพียงพอยังมีความเห็นผิด หลง

อายุของตน ต้องถูกทรมานยังไม่กล้าสู้หน้ามาร, ๓๓๙; -

พราหมยังไม่รู้ธรรมตาธรรมชาติเพียงพอยังมีความเห็นผิด

หลงอายุของตน ต้องถูกทรมานยังไม่กล้าสู้หน้ามาร(อ),

๙๕๕; -**มนุษย์ฝึกตนให้ประเสริฐกว่าได้จนเทพพรหมพึงนบ**

ไหว, ๓๑๖, ๘๖๔, ๙๕๗

พริหมจรรย์, ๑๐๒, ๑๑๓, ๑๕๑, ๓๒๐, ๓๔๔, ๓๗๐, ๓๘๖,

๓๙๒, ๓๙๖, ๔๒๒, ๔๕๑, ๔๗๕, ๔๘๗, ๕๖๐, ๕๙๖, ๖๐๒,

๖๔๗, ๘๙๕, ๘๙๗, ๑๐๑๒, ๑๐๕๘, ๙๓๘-๙๓๙, ๕๓๓-

๕๓๔, ๕๓๖, **ดู ชีวิตประเสริฐ, จริยธรรม, มรรค**; -, ๔๗, ๘๘๔; -ความมีกัลยาณมิตร=พรหมจรรย์ทั้งหมด, ๕๓๖, ๕๖๖, ๗๖๑, ๕๒๘-๕๒๙; -เงื่อนโซ่ที่พระพรหมจรรย์คือ พระศาสนาจะชื่อว่ามีมั่นคงแพร่หลาย, ๕; -จะประพฤติพรหมจรรย์อยู่ไม่ได้ดีถ้าไม่บรรลุปีติสุขประณีตที่ไม่ต้องอาศัยกาม, ๑๐๒๔, ๑๐๕๘; -จุดหมายของพรหมจรรย์ผ่นอนให้ได้เป็น๓ขั้น, ๕๓๖; -ในอนาคตภิกษุจะประพฤติพรหมจรรย์โดยไม่ยินดี, ๖๕๕; -พรหมจรรย์คือพระศาสนา นี้เพื่อประโยชน์สุขของพหูชนแก่อกุลแก่เวชนมนุษย์ทั่วไป, ๓๖๖, ๓๗๐, ๕๓๒; -พรหมจรรย์คือมรรค=จริยธรรมประเสริฐหรือระบบพุทธจริยธรรมทั้งหมดอันกว้างขวางกว่าศีลธรรม, ๘๖๗, ๕๓๒-๕๓๖; -พรหมจรรย์ชนิดที่เป็นข้อปฏิบัติเอียงสุดก็มี(อ), ๕๒๗; -**พรหมจรรย์นี้ประพฤติเพื่อละฉันทะ**, ๑๐๑๐-๑๐๑๑; -พรหมจรรย์นี้ประพฤติเพื่ออนุปาทาปริณิพพาน(อ), ๓๓๐; -พรหมจรรย์นี้เพื่อประจักษ์แจ้งขริยสังข์, ๘๔๖; -พรหมจรรย์นี้มีอกุปปาเจโตวิมุตติเป็นแก่นเป็นจุดหมาย, ๕๓๒; -**พรหมจรรย์นี้ไม่ขึ้นต่อกับปัญหาอภิปรายซึ่งจะไม่ทรงตอบเพราะไม่เป็นอาทิพรหมจรรย์**, ๘๔๗-๘๔๘; -พรหมจรรย์เป็นไปใต้ตาหู่ไม่ได้ถูกถามเพราะไม่ได้ขึ้นกับทิวสิว่าชีวิตกับสรีระเป็นอันเดียวกันเป็นต้น, ๒๐๔; -พรหมจรรย์เป็นไปใต้เพราะตาหู่ไม่ได้ถูกถามเพราะไม่ได้ขึ้นกับทิวสิว่าชีวิตกับสรีระเป็นอันเดียวกันเป็นต้น, ๒๘๘; -**พรหมจรรย์มีผลทั้งนั้นหรือไม่**, ๖๖๘-๖๖๙; -พรหมจริยะ=เสฏฐจริยะ(อ), ๕๓๓; -พระสงฆ์มีหน้าที่แสดงธรรมประกาศประวัตติพรหมจรรย์แก่ชาวบ้านทั้งพระสงฆ์และชาวบ้านต่างอยู่ประวัตติพรหมจรรย์อาศัยกัน, ๕๗๗; -**มนุษย์เหนือเทวดาในข้อที่มีการประวัตติพรหมจรรย์คือปฏิบัติตามมรรค**, ๕๕๒-๕๗๐; -วิเคราะห์ศัพท์ คำแปลความหมายของพรหมจรรย์(อ), ๕๓๓; -สทาร์สันโดษก็เป็นพรหมจรรย์, ๗๒๘; -สรูปพรหมจรรย์โดยใจความ, ๘๗๗; -สังคหวัตถุ๔ก็เป็นพรหมจรรย์(ข), ๖๐๔; -อาทิพรหมจรรย์หนึ่ง, ๓๙๖

พรหมจริยปริโยสาน, ๕๓๖

พรหมจริยะ, ๘๖๗, ๘๗๗, ๕๓๓-๕๓๔, ๕๓๖, **ดู พรหมจรรย์**

พรหมจริยา, ๕๓๓

พรหมจารี, ๕

พรหมจารี, ๕, ๕๓๓, ๕๓๔, ๕๗๔; -, ๘๑๐; -**กรณีทีพรหมจารี (อีกความหมายหนึ่ง)อพรหมจารีมีคติเสมอกัน**, ๖๗๐-๖๗๑; -ความหมายตามพุทธพจน์, ๕๓๒

พรหมชาล, ๕๐๔; -, ๔๘๘

พรหมทัณฑ์; -, ๑๒๔

พรหมเทพ, ๓๔๐

พรหมปารีสัชชา, ๗๙๑

พรหมภพ(มีธรรมธำปารรถไปได้แน่); -, ๘๘๓

พรหมลิขิต; -, ๗๗๗

พรหมโลก, ๓๔๐, ๔๓๘, ๗๙๑, ๘๐๑, ๘๔๕; -(มารรังครวญถึง), ๘๕๗

พรหมวัตร, ๔๒๒

พรหมวิหาร, ๔๑๒, ๘๐๖, ๘๓๗; -, ๖๕๒; -ความหมายที่แปลว่าธรรมของผู้เป็นใหญ่, ๗๐๗; -ตั้งใช้ให้ครบทั้ง ๔ ข้อ, ๗๐๐; -**ในฐานกรรมฐาน. ดู อัมปมัญญา**; -เป็นคุณธรรมพื้นใจอยู่ฝ่ายสัมมาสังกัปปต้องสัมพันธ์กับสังคหวัตถุที่เป็นจริยธรรมภาคปฏิบัติการ, ๗๐๖, ๗๐๙; -พรหมวิหาร=พรหมจรรย์(อ), ๕๓๓; -พรหมวิหารบางครั้งเป็นชื่อของ ขานปานสติสมาธิ, ๘๑๔

พรหมวิหารธรรม, ๕๓๕, ๑๐๐๑; -ทั้ง๔ข้อมีฉันทะเป็นจุดตั้งต้น(อ), ๑๐๐๔

พรหมสัมมาทิวสิ, พรหมมิจฉาทิวสิ, ๖๖๗

พรหมัน, ๓

พร้อม, ความ, ๕๓๘, ๖๗๙, ๙๖๐, ๑๐๖๕, ๖๖๔-๖๖๖, **ดู อินทรีย์** พร้อมเพรียง, ๑๕๑

พร้อมเพรียง, ความ, ๓๙๖, ๗๕๘, **ดู สามัคคี, วินัย, สงฆ์**

พระ, ๘๓๖, **ดู ภิกษุ**

พระเจ้า, ๑๐๗

พระเถระ, ๑๒๕

พระธรรม, ๑๑๕, ๑๔๑, ๔๐๘, ๗๘๔, ๘๓๒, ๘๙๖, ๘๘๘, ๙๐๐, ๙๐๘, ๙๑๒, ๙๓๙, **ดู ธรรม, พระรัตนตรัย**; -, ๒๘๒; -คุณูปภาพของพระธรรมเทียบกับของนิพพาน; -(อ), ๓๓๓; -ธรรมคุณ๖, ๘๓๑; -พระธรรมในฐานะองค์แห่งพระรัตนตรัยและความหมายของศรัทธาต่อพระธรรมในแง่เป็นคุณสมบัติของชาวพุทธ, ๙๐๒; -**พระธรรมในฐานะองค์แห่งพระรัตนตรัยและความหมายของศรัทธาต่อพระธรรมในแง่เป็นเครื่องนำเข้าสู่มรรคและเป็นฐานแห่งพัฒนาการในกระบวนการศึกษา**, ๖๘๑-๖๘๔; -พระธรรมในฐานะองค์แห่งพระรัตนตรัยและเป็นสรณะอันเกษมซึ่งทำให้ดับทุกข์แก้ปัญหาได้ถูกต้องตามหลักอริยสังข์, ๘๖๔; -พระธรรมในธัมมานุสติ, ๘๐๕; -สาระของการนับถือพระธรรมในหลักพระรัตนตรัย(อ), ๘๖๔

พระบรมศาสดา, ๖๖๙, **ดู พระศาสดา**

พระบาท, รอย, ๙๗๐

พระบ้านพระป่า, ๖๖๑, ๖๗๓

พระปัจเจกพุทธเจ้า. ดู ปัจเจกพุทธเจ้า

พระผู้เป็นเจ้า, ๑๐๕, ๒๑๑, ๔๓๔

พระผู้มีพระภาค; -เจ้า, ๕๓

พระผู้มีพระภาค, -เจ้า, ๑๕๑, ๕๗๘, ๕๘๘, ๕๙๘, ๖๐๐, ๖๐๓, ๗๕๖, ๗๗๒, ๘๐๘, ๘๓๐, ๘๔๖, ๕๙๗-๕๙๘, ๖๖๙-๖๗๐, ๘๔๖-๘๔๙, **ดู พระพุทธเจ้า**; -ทรงแสดงธรรมแก่ทั้งจริง, ๔๗๐

พระผู้สร้าง(กับปัจเจกสมุปบาท), ๑๕๘

พระพักตร์, ๕๙๗

พระพุทธเจ้า, ๘๗, ๙๙, ๑๐๙, ๑๑๓, ๑๑๕, ๑๒๑, ๑๓๙, ๑๔๑, ๒๓๐, ๒๓๓, ๔๒๒, ๖๓๐, ๖๓๕, ๖๔๑, ๖๔๕, ๖๔๘, ๖๖๔, ๖๗๐, ๗๑๑, ๗๒๘, ๘๐๘, ๘๓๓, ๘๕๕, ๘๗๔, ๘๘๘, ๘๙๑, ๘๙๒, ๘๙๖, ๙๐๐, ๙๐๒, ๙๐๘, ๙๑๒, ๙๓๕-๙๓๖, **ดู พระรัตนตรัย, ตถาคตโพธิสัทธา**; -, ๒๘๒, ๒๒๓, ๘๑๖; -กรณีที่ว่าอริยะและสัตว์บุรุษหมายถึงพระพุทธเจ้า, ๔๐๔, ๙๑๓, ๕๖๔-๕๖๕; -**ก่อนตรัสรู้เคยทรงเข้าใจผิดว่าสุขได้ด้วยทุกข์**, ๑๐๕๙; -**ก่อนตรัสรู้เคยทรงเข้าใจผิดว่าสุขได้ด้วยทุกข์(อ)**, ๑๐๒๓; -**การตั้งคณะสงฆ์ การบัญญัติวินัย** ทำที่ต่อทรัพย์, ๗๕๓; -**การตั้งคณะสงฆ์ การบัญญัติวินัย** ทำที่ต่อทรัพย์(อ), ๖๙๙; -**แก้ความโกรธโดยการระลึกถึงการบำเพ็ญบารมีเสียสละของพระพุทธเจ้า**, ๖๕๒; -**ความตรัสรู้สำเร็จด้วยมีนันทะ**, ๑๐๒๒; -**ความหมายของศรัทธาต่อพระพุทธเจ้าองค์แห่งพระรัตนตรัย ในแง่เป็นเครื่องนำเข้าสู่มรรคและชักนำพัฒนาการในกระบวนการศึกษา**, ๖๘๑-๖๘๔; -**คำบรรยายการตรัสรู้**, ๘๕๐-๘๕๑; -**คำสรรเสริญของนิครนถ์**, ๗๐๘; -**เคยทรงเป็นกิงกุสลาอนุเอสี(อ)**, ๑๐๐๕; -**เคยทรงสอนใช้อุปายล่อลวงรางวัล/การใช้ตัณหาละตัณหา**, ๑๐๑๒; -**ตรัสว่าที่ต่อคำติชมพระองค์และพระธรรมพระสงฆ์**, ๕๙๔; -**ตรัสว่า"ผู้ใดเห็นธรรมผู้นั้นเห็นเรา"**, ๖๐๐; -**ตัวอย่างการพัฒนาสมาธิจากมุลสมาธิถึงอปปนาสมาธิ ตามประวัติการบำเพ็ญเพียรของพระพุทธเจ้า**, ๗๘๑-๗๘๒; -**ตัวอย่างทรงแสดงธรรมโดยให้ผู้ฟังมีอิสรภาพในการใช้ปัญญาของตนเอง**, ๕๘๖; -**ตัวอย่างพระพุทธเจ้าทรงแม่เมตตา(อ)**, ๗๐๘; -**ไตรสิกขาไม่ใช่แค่ศีล ๕ศีล ๑๐สมาบัติ และความเชื่อกรรมว่าทำได้ ทำชั่วได้ชั่วซึ่งมีคนอื่นสอนได้อยู่แล้ว ไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะอุบัติหรือไม่**, ๕๖๒; -**ทรงค้นพบทางเก่าที่พระพุทธเจ้าปางก่อนเคยดำเนิน**, ๔๖๒, ๕๑๔, ๙๐๘; -**ทรงเคารพธรรมเมื่อสงฆ์ใหญ่ขึ้นก็ทรงเคารพสงฆ์**, ๙๓๐; -**ทรงเคารพธรรมและเมื่อสงฆ์ใหญ่ขึ้นก็ทรงเคารพสงฆ์**, ๙๓๙; -**ทรงชี้วิธีแก้ปัญหาของมนุษย์ตามหลักเหตุปัจจัยทั้งภายในภายนอก โดยถือจิตปัญญาเป็นหลัก**, ๘๗๐-๘๗๒; -**ทรงใช้โยนิโสมนสิการอย่างเดียวก็พอ คือเริ่มที่ปัญญา ไม่ต้องผ่านศรัทธา**, ๕๘๘; -**ทรงใช้โยนิโสมนสิการอย่างเดียวก็พอ คือเริ่มที่ปัญญา ไม่ต้องผ่านศรัทธา(อ)**, ๕๕๘; -**ทรงใช้วิธีตอบด้วยการย้อนถามบ่อย**, ๖๖๗; -**ทรงใช้สมาธิเพื่อทิวรรุธรรมสุขวิหการ ทรงเป็นฌายี ฉานาสีล** โดยที่สมาธิช่วยเสริมการบำเพ็ญกิจเพื่อพหูชนไม่ปรากฏทรงฌานกัฬา, ๗๙๐; -**ทรงใช้สมาธิเพื่อทิวรรุธรรมสุขวิหการ ทรงเป็นฌายี ฉานาสีล** โดยที่สมาธิช่วยเสริมการบำเพ็ญกิจเพื่อพหูชนไม่ปรากฏทรงฌานกัฬา, ๗๘๙, ๗๙๒-๗๙๓; -**ทรงติเตียนตบะทุกอย่างหรือไม่**, ๖๖๙; -**ทรงบำเพ็ญแบบอย่างแห่งการแสดงธรรมและอาชีวะบริสุทธิ์**, ๗๓๔; -**ทรงบำเพ็ญประโยชน์โดยไม่เป็นกรรมดี**, ๕๓๑; -**ทรงบำเพ็ญพุทธกิจเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน**,

๙๒๐, ๙๓๙; -**ทรงบำเพ็ญพุทธกิจเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน(อ)**, ๓๖๖; -**ทรงปฏิญาณโพธิญาณเพราะญาณทัตตะนครบ12อาการในอริยสัจ**, ๘๕๖; -**ทรงปฏิบัติต่อทุกข์อย่างไรและได้แสดงฤทธิ์อะไรบ้าง**, ๙๖๖, ๙๕๐-๙๕๑; -**ทรงประพุดตนาในการรับมิตชขอต่อสงฆ์และประโยชน์สุขแห่งสงฆ์**, ๙๒๙-๙๓๐; -**ทรงปรารถนาดีต่อนาคตเป็นการสนับสนุนการคิดวางแผนเตรียมการ(อ)**, ๖๕๙; -**ทรงเป็นกัลยาณมิตรองค์เอกและคุณสมบัติที่ทรงเป็นเช่นนั้น**, ๘๐๔, ๕๖๖, ๕๘๐-๕๘๒, ๖๘๓-๖๘๔; -**ทรงเป็นพุทธะพันความ เป็นมนุษย์และเทวดา**, ๙๖๙-๙๗๐; -**ทรงเป็นวิภังษาที่มีโชกั้วสวาท**, ๖๖๐, ๖๖๙; -**ทรงพยากรณ์คติของสาวกที่ตาย และมีอุปาทานหนึ่งตัดพ้อในคำพยากรณ์นั้น**, ๖๗๐-๖๗๑; -**ทรงมีญาณทัตตะเหนือเทพจึงปฏิญาณการตรัสรู้**, ๙๕๓-๙๕๕; -**ทรงมีบุพเพศำหรับวิภังษาภิญา**, ๔๕๖; -**ทรงมีพระปัญญาและกรุณาบริสุทธิ์เป็นพุทธคุณหลัก๒อย่าง(อ)**, ๑๐๑๙; -**ทรงไม่สิ้นโทษในกุศลธรรมจึงได้ตรัสรู้(อ)**, ๘๘๗; -**ทรงยกย่องหรือติเตียนคนมีหรือไม่มี**, ๗๕๑; -**ทรงย่ำให้พระสอนอริยสัจแก่ชาวบ้าน**, ๘๔๘; -**ทรงเล่าประวัติของพระองค์ที่เคยพรั่งพร้อมด้วยกามสุข การสละออกผนวชจนตรัสรู้**, ๑๐๒๘, ๑๐๕๙-๑๐๖๑; -**ทรงเล่าประวัติของพระองค์ที่เคยพรั่งพร้อมด้วยกามสุข การสละออกผนวชจนตรัสรู้(อ)**, ๕๒๘; -**ทรงวางระบบสงฆ์ให้เป็นชุมชนอิสระ**, ๕๘๐; -**ทรงสรรเสริญพระอยู่ป่าก็มีไม่สรรเสริญก็มี บางองค์จะไปอยู่ป่าไม่ทรงอนุญาต**, ๖๖๓, ๗๙๒; -**ทรงสอนแต่ความจริงที่เป็นประโยชน์ สิ่งที่ดีตรัสรู้มีมาก ทรงสอนเพียงเล็กน้อย ไม่สนพระทัยปัญหาอภิปริชญา**, ๘๔๖-๘๔๘; -**ทรงเสพเสนาสนะป่าเป็นแบบอย่างเพื่อประโยชน์แก่ชนรุ่นหลัง**, ๓๖๗; -**ทรงแสดงกามสูตร**, ๕๙๐-๕๙๒; -**ทรงแสดงธรรมแม่เคารพแก่คนขอทาน(อ)**, ๙๒๓; -**ทรงแสดงมัชฌิณธรรม**, ๖๖๓; -**ทรงให้ตรวจสอบพระองค์ก่อนสดับธรรมสงฆ์พระพุทธเจ้าไม่เป็นบาป**, ๕๙๖-๕๙๘; -**ทรงอยู่ด้วยอาณานิปาณสติมากทั้งก่อนและหลังตรัสรู้ ทรงได้ปฐมเตียงเป็นพระกุมารกัด้วยอาณานิปาณสติ เคยประทับในป่าลึกเริ่น3เดือนก็อยู่ด้วยอาณานิปาณสติ**, ๘๑๓-๘๑๔; -**เทวดาบูชาให้เล็กเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า**, ๙๕๖; -**ในพุทธานุสติ**, ๘๐๕; -**ปัจฉิมวาจาพระพุทธเจ้า**, ๗๖๐; -**फलทณแก่พระพุทธเจ้า**, ๙๒๘; -**พระฉวีผุดผ่องพิเศษ2คราว บินชบาตมีผลเสมอกัน2คราวสังเวชนียสถานและเหตุหนึ่งที่ทรงได้นามตถาคต**, ๓๙๑; -**พระพุทธเจ้าจะอุบัติหรือไม่ ธรรมดาก็คงอยู่อย่างนั้นทรงเป็นผู้ค้นพบ**, ๑๕๒, ๗๕๖, ๘๗๖; -**พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ตรัสรู้ตามแนวธรรมเดียวกัน**, ๕๙๙; -**พระพุทธเจ้าทำนั้นใช้เนวสัญญานาสัญญายุตนะทำอนุพัทธธรรมวิปัสสนาได้**, ๔๘๕; -**พระพุทธเจ้าในฐานะองค์แห่งพระรัตนตรัย สรรณะอันเกษมซึ่งทำให้ดับทุกข์แก้ปัญหาก็ได้ถูกต้องตามหลัก**

อริยสัจ, ๘๖๔; -พระพุทธรูปในฐานะองค์แห่งพระรัตนตรัย และความหมายของศรัทธาต่อพระพุทธรูปในแง่เป็น คุณสมบัติของพุทธรูปอารยชน, ๙๐๒; -**พระสารีบุตรแสดง ความเลื่อมใสยิ่งในพระองค์**, ๕๓๘-๕๓๙; -พระโสดาบัน เลื่อมใสมั่นในพระพุทธรูปเจ้าและบทพุทธานุคุณ, ๘๙๑; - พุทธพจน์สิ่งสาวกประกาศพระศาสนา, ๕, ๗๙๒, ๕๓๒- ๕๓๓; -เมื่อตรัสรู้ใหม่ ไม่ทรงน้อมพระทัยที่จะประกาศ ธรรม, ๓๓๔; -แม้การติดในพระองค์ก็ทรงให้ละ, ๕๘๘, ๕๙๙-๖๐๑; -ไม่ทรงสันทนสนทนการบำเพ็ญสมาธิเพื่อ ประโยชน์บางอย่าง ไม่ทรงสันทนสนทนอิทธิปาฏิหาริย์, ๗๙๒; -**ยืนยันทรงไม่วกเวียนหากามเพราะบรรลุสุขที่ประณีตกว่า** , ๖๔๒-๖๔๕; -**ยืนยันพระองค์ว่าทรงมีสุขอย่างยิ่ง**, ๑๐๓๓- ๑๐๓๔; -แรงหนุนการปฏิบัติธรรมที่ทรงยับยั้ง, ๘๒๔; - **ลักษณะหรืออาการที่ทรงสอนอย่าง**, ๕๘๐-๕๘๒; -สาระ ของการนับถือพระพุทธรูปในหลักพระรัตนตรัย(อ), ๘๖๔; - **สิ่งที่ตรัสรู้คืออริยสัจ๔/ปฏิจสุมุบาทและนิพพาน**, ๘๕๐- ๘๕๑; -สิ่งที่ตรัสรู้คืออริยสัจ๔/ปฏิจสุมุบาทและนิพพาน, ๘๕๕; -สิ่งที่ทำให้ตรัสรู้จำเพาะอาณาปานสติสมาธิและ โยนิโสมนสิการปฏิจสุมุบาท(อ), ๖๒๙; -**เหตุผลที่ทรง แสดงอริยสัจตามลำดับข้ออย่างที่เป็นอย่าง**, ๘๕๘-๘๗๐; -อยู่ใน สมาธิไม่ทรงได้ยินเสียงฟ้าผ่า, ๗๙๔; -**อรรถเหตุผลและ คุณพิเศษต่างๆที่ประจักษ์ได้ในตนไม่ต้องอาศัยศรัทธาใน พระองค์**, ๖๐๑-๖๐๓; -อริยสัจเป็นสามูกังสีกาเทศนาของ พระพุทธรูปทั้งหลาย, ๘๔๖; -อริยสัจเป็นหลักที่แสดงตาม แนวการแสวงสังฆธรรมของพระพุทธรูป, ๖๘๕, ๘๕๓-๘๕๔

พระพุทธรูปศาสนา. ดู พุทธรูปศาสนา

พระภิกษุสงฆ์. ดู ภิกษุสงฆ์

พระภูมิเจ้าที่: -, ๓๕๕

พระมารดา, ๑๔๗

พระรัตนตรัย, ๓๓๖, ๔๑๐, ๕๓๘, ๗๙๕, ๘๘๒, ๘๙๔, ๙๐๐, ๙๑๑, ๙๖๕, ๘๖๕; -, ๒๘๒; -**ความสัมพันธ์ระหว่างพระ รัตนตรัยกับการดำเนินมัชฌิมาปฏิปทา และเทียบกับ หลักโสดาปัตติยัคะหรือกระบวนการพัฒนาปัญญา**, ๖๘๒-๖๘๓; -ความสำคัญสูงสุดของความเชื่อในพระ รัตนตรัย, ๙๐๙; -ความหมายของพระรัตนตรัยในฐานะ สรรณะอันเกษมช่วยให้แก้ปัญหาดับทุกข์ถูกต้องตามหลัก อริยสัจ, ๘๖๕; -**ความหมายของศรัทธาในพระรัตนตรัยใน ฐานะเครื่องนำเข้าสู่รรคและชกนนำพัฒนาการใน กระบวนการศึกษา**, ๖๘๑-๖๘๔, ๖๘๑-๖๘๔; -คุณของพระ รัตนตรัยช่วยการฝึกจิตคนลัทธิชาวจิตได้ดี, ๘๐๗; -ถ้ามี ศรัทธามั่นในพระรัตนตรัย โลกธรรมย่อมไม่อาจทำให้ หวั่นไหว, ๘๖๕; -ถ้ายังหวังพึ่งอำนาจเทพเจ้าลัทธิลัทธิ ก็แสดงว่ายังไม่มั่นในคุณพระรัตนตรัย, ๙๖๐, ๘๖๔-๘๖๖; -สาระของการนับถือพระรัตนตรัยคือ ความมั่นใจใน คักยภาพสูงสุดของมนุษย์ที่พระพุทธรูปได้ทรงแสดงให้เห็น

ปรากฏนำไปเป็นตัวอย่าง มั่นใจว่าความจริงความดีงามแท้ อยู่ที่ธรรมดาของธรรมชาติ ซึ่งประจักษ์ได้เองด้วยปัญญา ทุกสิ่งเป็นไปตามเหตุปัจจัยและมั่นใจว่าสังคมดีงามสูงสุด ทุกคนร่วมสร้างได้ด้วยการทำธรรมให้ประจักษ์ตามวิถีแห่ง พระพุทธรูป(อ), ๘๖๔; -หลักและความหมายของศรัทธาใน พระรัตนตรัยในแง่เป็นคุณสมบัติของพุทธรูปอารยชน, ๙๐๓, ๙๐๒-๙๐๔

พระราชา, ๑๔๗

พระวินัย, ๖๘

พระเวท, ๗, ๔๒๑, ๔๔๔

พระศาสนา, ๑๒๕, ๔๐๘, ๕๘๘, ๘๘๔, ๘๙๗, ๙๓๙, ๙๕๐, ๕๙๖-๕๙๘, ๖๐๐-๖๐๓, **ดู ศาสนา, พระพุทธรูป**; -, ๘๑๐; -การติดในองค์พระศาสดาต้องละ, ๕๘๘, ๕๙๙-๖๐๑; -**คุณ วิเศษที่รู้ประจักษ์ในตนไม่ต้องเชื่อต่อพระศาสดา**, ๖๐๑- ๖๐๓; -**ตรวจสอบพระศาสดาก่อนสัทธิธรรม**, ๕๙๖-๕๙๘

พระศาสนา, ๑๕๑. **ดู ศาสนา**

พระสงฆ์, ๑๑๕, ๑๔๑

พระสงฆ์(ภิกษุทั้งหลาย), ๗๑๖, **ดู ภิกษุ, ภิกษุสงฆ์, บรรพชิต**; -, ๗๙๒, ๘๖๘; -ความสัมพันธ์กับชาวบ้านในฐานะ กัลยาณมิตรและทิศเบื้องบน, ๗๓๒, ๕๗๗-๕๗๘; -**ชีวิต ความเป็นอยู่ มองจากแง่สมาธิ**, ๗๙๒-๗๙๓; -ดำเนิน ปฏิปทาต่างๆกันตามความถนัดและความพร้อม, ๗๙๒; - ต้องรับผิดชอบต่อส่วนรวม, ๗๙๓, **ดู สงฆ์**; -เทียบกับลัทธิ ศาสนาอื่นยุคพุทธกาล นับว่ามีความเป็นอยู่ผ่อนคลายไม่ เครียด, ๑๐๖๐; -ไม่ควรมองคิล/วินัยแคบเพียงแง่ลบ, ๕๖๑; -เหตุผลที่ชาวบ้านเชื่อว่าศักดิ์สิทธิ์(อ), ๙๖๑

พระสงฆ์(องค์แห่งพระรัตนตรัย), ๔๐๘, ๘๘๔, ๘๙๒, ๘๙๖, ๙๐๐, ๙๐๘, ๙๑๒, ๙๓๙, ๘๙๗-๘๙๙, ๙๐๒-๙๐๔, **ดู สงฆ์ ,พระรัตนตรัย**; -คำสรรเสริญพระสงฆ์ว่า สุปฏิปันโน ภคว โท สาวกสงโม, ๔๐๓; -ในฐานะองค์แห่งพระรัตนตรัย และ ความหมายของศรัทธาต่อพระสงฆ์ในแง่เป็นคุณสมบัติของ พุทธรูปอารยชน, ๙๐๓; -**ในฐานะองค์แห่งพระรัตนตรัย และ ความหมายของศรัทธาต่อพระสงฆ์ในแง่เป็นเครื่องนำเข้าสู่รรคและชกนนำพัฒนาการในกระบวนการศึกษา**, ๖๘๑- ๖๘๔; -ในฐานะองค์แห่งพระรัตนตรัย สรรณะอันเกษมซึ่งนำ ทางให้แก้ปัญหาดับทุกข์ตามหลักเหตุปัจจัยของอริยสัจ, ๘๖๔; -ในสังฆานุสติ, ๘๐๕; -สังฆคณู, ๘๙๑; -สาระของ การนับถือพระสงฆ์(อ), ๘๖๔

พระสัมพันธัญญะ, ๑๐๙

พระสัมพุทธเจ้า, ๑๔๗

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า, ๑๐๙, ๑๕๑

พระสุตฺต, ๑๕๐, ๒๓๐, **ดู สุตฺต**

พระอริยะ. ดู อริยะ

พระชาติทิพย์พันธุ์, ๑๓๙

พราน, ๔๘๙, ๑๐๓๖; -, ๙๒๓

พราหมณ์, ๓๗๙, ๔๐๓, ๔๒๑, ๕๓๗, ๕๓๘, ๖๔๔, ๖๗๓, ๗๙๘, ๘๔๗, ๘๗๐, ๑๐๖๐, ๑๐๑๐-๑๐๑๑, ๗๑๑-๗๓๕, ๘๔๗-๘๔๘, **ดู** **วรรณะ**; -*, ๕๕๙, ๕๖๒; -การเลียนศัพท์ในศาสนาพราหมณ์แต่ใช้ในความหมายใหม่, ๘, ๔๐๓; -การเลียนศัพท์ในศาสนาพราหมณ์แต่ใช้ในความหมายใหม่(อ), ๓๔๔; -กำเนิดพราหมณ์ ในปัจฉยการทางสังคม, ๒๑๐; -ใช้คำว่าพราหมณ์หมายถึงพระอรหันต์, ๓๔๔, ๓๖๙; -บัญญัติทรัพย์ประจำวรรณะและมีภิกขุขาจารย์เป็นทรัพย์ของวรรณะตน, ๔๘๘; -เป็นพราหมณ์โดยมิใช่โดยชาติกำเนิดแต่ด้วยกรรมด้วยธรรม, ๘; -เป็นพราหมณ์มิใช่โดยชาติกำเนิด แต่ด้วยกรรมด้วยธรรม, ๓๑๙; -เป็นพราหมณ์มิใช่โดยชาติกำเนิด แต่ด้วยกรรมด้วยธรรม, ๓๑๙; -เป็นพราหมณ์มิใช่โดยชาติกำเนิด แต่ด้วยกรรมด้วยธรรม, ๓๑๗; -เป็นวรรณะสูงในเทวัญภูมิภิกษุ, ๔๒๑; -**มีมติว่า** **คุณส์ดีดีกว่าบรรพชิต งานฆราวาสมีผลกว่างานบรรพชา**, ๖๖๙-๖๗๐; -วิเวกกันเพราะกรรม, ๑๐๓๑; -ศาสนาพราหมณ์, ๔๐๓; -ศาสนาพราหมณ์(อ), ๓๔๔, ๕๖๔; -อย่างไรจึงจะชื่อว่าพราหมณ์แท้ และบรรลุประโยชน์ของความเป็นพราหมณ์, ๑๕๓; -อย่างไรจึงจะชื่อว่าพราหมณ์แท้และบรรลุประโยชน์ของความเป็นพราหมณ์, ๖๔๓; -ชอกชวรินชธรรมวินัยนี้เสมอกันกับทุกวรรณะอื่น, ๓๒๐; -อิศวรนิรมิตวาทเป็นลัทธิของพราหมณ์(อ), ๘๖๐

พฤติกรรม, ๑๐๐, ๑๒๖, ๔๙๑, ๔๙๕, ๕๕๒, ๕๕๒, ๕๕๒, ๕๕๕, ๖๕๘, ๗๑๗, ๗๑๘, ๗๒๖, ๗๖๓, ๗๖๔, ๗๗๑, ๗๘๘, ๘๗๗, ๘๘๕, ๑๐๐๔, ๑๐๐๕, ๑๐๑๒, ๑๐๑๔, ๑๐๑๗, ๖๙๑-๖๙๒; -ตัวอย่างพฤติกรรมเนื่องด้วยตัณหาเทียบกับนั้นหะ, ๑๐๑๕, ๙๘๙-๙๙๓, ๑๐๒๑-๑๐๒๒; -เป็นจุดกำหนดของสติ, ๗๖๖; -ผลของโยนิโสมนสิการและอโยนิโสมนสิการต่อพฤติกรรม, ๖๒๓, ๖๙๓; -พฤติกรรมเกี่ยวกับคำนิยม, ๖๙๔; -พฤติกรรมเกี่ยวกับคุณค่าและเทียบ, ๖๔๖; -พฤติกรรมของปุถุชน, ๖๙๓; -พฤติกรรมที่เป็นภัยซึ่งเกิดจากการกลบเกล็นทุกข์, ๑๐๕๕; -**พฤติกรรมในการกินและการสืบทอด**, ๑๐๖๓-๑๐๖๔; -พฤติกรรมหลังการหลุดพ้นซึ่งดำเนินไปด้วยปัญญาและกรุณา, ๘๖๒; -อาจเกิดพฤติกรรมวิปริตจากความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น, ๔๙๔

พฤติการณ(เกี่ยวกับของขลังสิ่งศักดิ์สิทธิ์), ๕๕๐
 พลวิปัสสนา, ๔๗๘
 พลละ 5, ๔๖๗
 พลละ ๕: -*, ๔๖๓
 พลละ(๕), ๘๒๔; -*, ๕๕๗, ๘๓๙; -พลชยเจริญเต็มบริบูรณ์เพราะเจริญมรรค, ๘๔๑; -พลละ=มีสมาธิปฏิบัติ(อ), ๕๒๗
 พลั้ง, ๑๑๔, ๒๗๕, ๖๒๔, ๖๗๙, **ดู** **พละ**
 พลั้งของพระมหากษัตริย์ 5, ๘๗๑
 พลั้งงาน(ใช้น้อยเพราะสมาธิ), ๗๘๙, ๘๑๓
 พลั้งจิต, ๗๘๔, ๗๘๘, ๗๙๔, ๘๖๓, **ดู** **สมาธิ**

พลัดพราก, ๘๕, ๑๑๒, ๑๑๔, ๑๑๘
 พลี(๕), ๗๔๓; -*, ๙๖๔; -พลีกรรมเทวดาแก่ไศพระพุทธเจ้าอนุญาต, ๘๖๒
 พวงดอกไม้(นิมิต), ๘๒๐
 พหุณิกขมณฺสกทุกข์, ๘๕
 พหุการธรรมะ: -*, ๕๖๗, ๘๐๒
 พหุชนหิตาย พหุชนสุชาเย, ๓๖๖, ๗๙๒
พหุสกรรม, ๓๒๒
พหุสรมมีภิกขา(ไตรสิกขา), ๕๕๕
 พหุสกรรม, ๔๖
 พหุเวทนี, ๓๒๔
 พหุชน, ๑๒๑
 พหุชน(หลักเป็นอยู่และบำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน), ๒๔๕, ๔๖๓, ๗๑๒, ๗๙๒, ๗๙๓, ๘๒๐, ๘๒๒, ๘๒๓, ๘๓๙, **ดู** **ประโยชน์สุข**
 พหุสูต, ๑๕๑, ๕๖๕, ๕๗๓, ๘๘๗, ๘๙๕, ๙๒๗; -*, ๓๖๘, ๔๓๖, ๕๒๑, ๕๓๑; -ควรคบมิตรที่เป็นพหุสูตฯลฯผู้ขึ้นได้ทั้งที่ตนไม่ได้บรรลุ แต่ปุถุชนก็อาจสอนได้ดีกว่าพระอรหันต์, ๕๖๘, ๘๐๔; -ควรคบมิตรที่เป็นพหุสูตฯลฯสอนผู้อื่นได้ทั้งที่ตนไม่ได้บรรลุ แต่ปุถุชนก็อาจสอนได้ดีกว่าพระอรหันต์(อ), ๕๗๙; -ควรคบมิตรที่เป็นพหุสูตฯลฯสอนผู้อื่นได้ทั้งที่ตนไม่ได้บรรลุ แต่ปุถุชนก็อาจสอนได้ดีกว่าพระอรหันต์, ๕๘๒; -ถ้าเข้าใจอรรถธรรมและปฏิบัติถูกต้องแม้เพียงรู้คาถาเดียวก็เป็นพหุสูต, ๖๓๗; -เสนาสนะที่เหมาะสมพึงมีพระเถระพหุสูต, ๘๑๐

พอ. ดู **พ่อแม่**
 พ่อค้า(กับฉันท์), ๑๐๒๑
 พ่อดี, ๖๔๖, ๖๗๒, ๕๒๕-๕๒๖; -*, ๕๒๘
 พ่อแม่, ๒๑๑, ๖๕๒, ๗๓๓, ๘๖๖, **ดู** **มารดาบิดา**; -*, ๖๐๔; -ความรักของพ่อแม่, ๑๐๐๓; -พระจักรพรรดิกับราชบุตรรักกันเหมือนพ่อกับลูก, ๑๐๒๘; -พ่อแม่ในฐานะกัลยาณมิตรหรือบาปมิตร, ๕๖๕, ๖๗๖-๖๗๙

พักผ่อน. ดู **ทิวฏฐธรรมสุขวิหาร**
 พักณา, ๖๙, ๑๑๖, ๑๑๙, ๑๒๐, ๑๒๓, ๘๗๓, ๑๐๑๖, **ดู** **ภาวนา, สิกขา, ทมะ, ฝึก, ฝึกอบรม**; -กระบวนการพัฒนาคน3ด้าน, ๘๗๗; -ประโยชน์อย่างหนึ่งของสมาธิคือการพัฒนาบุคลิกภาพ, ๗๘๘; -พัฒนาจิตปัญญา, ๘๗๗, ๑๐๐๗; -พัฒนาตนเอง/ชีวิต/คุณธรรม, ๖๒๗, ๙๐๔, ๙๐๗-๙๐๘; -มนุษย์มีวิสัยแห่งการพัฒนาตนได้มาก, ๙๕๕; -มรรคาแห่งการพัฒนาชีวิตมีปัญญาเป็นหลัก(อ), ๑๐๒๒; -ให้ละลดตัณหา ชัดการพัฒนหรือไม่, ๘๗๑
 พัฒนาการ: -ความเชื่อเป็นขั้นหนึ่งของพัฒนาการทางปัญญา, ๙๓๙, **ดู** **พัฒนาปัญญา**; -**ไตรสิกขา**กับ**พัฒนาการตามหลักวิชาการศึกษาสมัยใหม่**, ๘๖๙; -พัฒนาการของชีวิตจิตใจกับท่าที่ต่อสิ่งต่างๆ, ๓๗๖; -พัฒนาการของบุคคลทางด้าน

อาศัยปัจจัยบางอย่าง, ๘๗๗; -พัฒนาการของบุคคลตั้งแต่เกิดในครรภ์, ๑๐๒๙; **-พัฒนาการของบุคคลสัมพันธ์กับสังคมและธรรมชาติพัฒนาการที่ถูกต้องและวิธีสุดโต่ง**, ๖๙๗-๖๙๘; -พัฒนาการของบุคคลสัมพันธ์กับสังคมและธรรมชาติพัฒนาการที่ถูกต้องและวิธีสุดโต่ง, ๖๙๓; -พัฒนาการทางจิตกับสภาพกายจิตสัมพันธ์(อ), ๗๘๙; -พัฒนาการทางจิตปัญญากับความจำเป็นของวัตถุ, ๗๔๗, ๗๔๙; -พัฒนาการในอริยธรรมที่เกี่ยวกับท่าต่อเวทดาและอิทธิปาฏิหาริย์มีขั้น, ๙๖๕, ๙๕๘-๙๖๐; -สังคมสังคมและสังคมทั่วไปประกอบด้วยสมาชิกซึ่งมีพัฒนาการทางจิตปัญญาในระดับต่างๆกัน, ๘๖๔, ๘๗๒, ๙๐๓

พัฒนาปัญญา, ๕๖๕, ๕๕๑, ๕๕๖, ๖๐๑, ๖๑๙, ๕๕๗-๕๕๙, ๕๕๕-๕๕๘, ๖๓๗-๖๓๘, ๖๗๙-๖๘๓, **ดู ปัญญา, กระบวนการพัฒนาปัญญา, ปัญญาฉัชรธรรม, ศรัทธา, ปราโตโฆสะ, กัลยาณมิตร, โยนิโสมนสิการ**; -*, ๕๖๗

พันธสัญญา(ทางสังคม), ๒๕๕

พันธู์, ๙๖๖

พันธู์กรรม, ๒๓๖

พบปัญหา. ดู รูปนะ

พากเพียร, ๑๑๖

พาศิขยกรรม, ๗๔๑, ๑๐๔๔

พายเรือเก็บผัก(อุปมาสติเป็นต้น), ๗๗๘

พาล, ๑๗๘, ๗๔๕, ๑๐๖๑, ๘๙๖-๘๙๗, **เทียบ บัณทิต, สัตบุรุษ**; -กับการทำความและรับผลกรรม, ๒๖๘; -การคบคนพาล, ๕๖๘; -ภิกษุพาล, ๕๗๐; -ลักษณะต่างๆ, ๒๖๖, ๕๗๐-๕๗๒

พาลปู้ดชน, ๑๔๕

พาทุสัจจะ, ๗๔๖, ๘๘๗; -*, ๕๘๗

พิการ, ๘๗๖

พิจารณา, ๖๒๑, ๖๗๖, ๘๓๓, **ดู โยนิโสมนสิการ, มนสิการ, ปังจเวกขณ์**; -คุณค่าแต่คุณค่าเทียบ, ๖๔๖-๖๔๗; -ในสติปัญญาฐานขั้น, ๗๕๙, ๗๖๙-๗๗๑; -**ในอนาปานสติ**, ๘๑๖; -**พิจารณาคติ. ดู วินัย**; -สิ่งที่ควรพิจารณาเอง ๆ, ๓๒๐

พิน(อุปมา), ๗๕๖

พิธีกรรม, ๙๖๑; -*, ๙๒๕; -ความเลื่อมแห่งเจตนาธรรมณ์ของศีล/วินัย, ๙๓๗; -พิธีกรรมของพราหมณ์(อ.), ๒๘๔; -**พิธีชำระตนให้บริสุทธิ์. ดู โสโงยกรรม**; -พิธีมอบตัวและรับกรรมฐาน, ๘๐๘

พิธีการ, ๙๒๑

พิธีรีตอง, ๔๐๘

พิพากษา, ๗๗๐, ๗๑๗-๗๑๘

พิษ, ๕๑๖, ๖๕๗, ๑๐๐๐; -(จากประสพการณ์), ๗๘๘

พิสูจน์, ๕๕๘, ๕๗๘, ๖๘๕, ๙๔๒, ๕๘๗-๕๙๐, ๕๕๕-๕๖๖, **ดู ธรรม**

พิขนิยาม, ๑๖๒, ๒๓๖, ๒๓๗, ๒๗๒; -*, ๖๒, ๖๙๙

พี่น้อง, ๖๕๒, ๗๑๒, ๑๐๓๑

พี่เลี้ยง, ๖๔๑

พี่ง(พระรัตนตรัย/สิ่งภายนอก), ๙๕๔, ๙๕๗, ๘๖๓-๘๖๕, **ดู พี่ง**

พี่งตน, ๓๒๐, ๖๙๒; -การพี่งตนเป็นคุณค่าอย่างหนึ่งของหลักกรรม, ๓๑๖; -ความหมายอย่างหนึ่งของการพี่งตนได้และพี่งตนก็คือกรรม, ๓๗๔, ๖๓๒-๖๓๔; -ความหมายอย่างหนึ่งของการพี่งตนได้และพี่งตนก็คือกรรม(อ), ๖๒๒, ๖๒๕; -**ธรรมที่ทำให้พี่งตนได้. ดู นาทกณธรรม**; -หัวพี่งเวทดาปาฏิหาริย์ขัดหลักพี่งตนวิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง, ๙๕๐, ๙๕๕, ๙๖๓-๙๖๔

พี่งกรรม, ๓๒๐, ๖๓๓, **ดู พี่ง**; -*, ๖๒๕

พี่ง, ๕๑๐, ๗๑๕, ๘๗๖

พิน(อุปมาศีล), ๘๒๔

พินจิต, พินนิสัย. ดู จริยา, จริต

พุท, พุทธะ, ๘๖๕, **ดู พระพุทธเจ้า**; -*, ๘๖๙

พุททกัลยาณมิตร, ๖๘๓

พุททกาล, ๒, ๙๙, ๙๒๖, ๙๔๕; -*, ๗๑๑, ๙๕๕; -ก่อนพุททกาล ฌานสมาบัติความเห็นว่าทำได้ดี ทำชั่วได้ดีมีอยู่แล้ว นักบวชทำสมาธิมุ่งเอาฤทธิ์เล่นฌานกีฬา(อ), ๕๘๔, ๗๙๒, ๗๙๓; -ก่อนพุททกาล ฌานสมาบัติความเห็นว่าทำได้ดีทำชั่วได้ดีมีอยู่แล้ว นักบวชทำสมาธิมุ่งเอาฤทธิ์เล่นฌานกีฬา, ๔๒๘; -ในพุททกาลก็มีภิกษุสงสัยว่ากรรมกับอนัตตาขัดกัน พระโสดาบันส่วนมากเป็นคฤหัสถ์ นักบวชยังนิยมตบะชมพุททวิปมีการปกครอง๒แบบคนมากสละโลกามีสดด้วยฉันทะในธรรม คำว่าบุญบาปพุททศาสนารับเอามาใช้แปลงความหมายจากเดิมบ้าง วิธีสัมพันธ์กับเวทดาเปลี่ยนไป เทวานุภาพเปลี่ยนมาสู่กรรม, ๒๕๔, ๓๑๑, ๕๘๓, ๗๙๘, ๙๕๕, ๑๐๖๐, ๘๘๑-๘๘๒

พุททกิจ, ๙, ๓๖๖, ๖๕๔, ๙๕๑; -*, ๗๑๑, ๑๐๑๙

พุททคุณ, ๘๑๑, ๘๓๕

พุททจริยธรรม, ๘๗๗, ๑๐๒๓, ๕๓๒-๕๓๖, **ดู พรหมจรรย์, มรรค**

พุททจริยา, ๙

พุททดำริ; -(ในการออกผนวช/ประกาศธรรม), ๘๕๐-๘๕๑

พุททดำริ(ในการออกผนวช/ประกาศธรรม), ๘๕๓

พุททธรรม, ๑, ๑๐๓, ๑๐๖, ๑๑๐, ๑๑๔, ๗๑๑, ๗๑๕, ๗๕๓, ๗๕๗, ๗๕๙, ๗๙๒, ๘๕๔, ๙๕๒, ๑๐๑๔, ๑๐๑๙, ๗๖๒-๗๖๔, ๘๒๒-๘๒๓, **ดู พุทธศาสนา, พระพุทธเจ้า, ธรรม, ธรรมวินัย**; -*, ๑๐๒๒; -การเน้นความสำคัญของปัญญาและโยนิโสมนสิการคอยชี้ขอบเขตความสำคัญของศรัทธา, ๕๘๕, ๕๙๖, ๖๐๑, ๖๑๙, ๖๘๕, ๕๘๗-๕๘๙; -**ข้อสังเกตบางประการในการศึกษาพุททธรรมเกี่ยวกับหลักการทั่วไปขอบเขต ชีวิตที่ดีและจุดหมาย**, ๘๗๖-๑๑๕๐; -พุททประสงคในการแสดงพุททธรรม, ๑๕๘; -ลักษณะทั่วไป, ๖;

-**เหตุผลที่แสดงคำสอนสำคัญหลายอย่างในรูปคำปฏิเสศ**, ๗๐๔-๗๐๕, ๗๑๔-๗๑๕; -**เหตุผลที่แสดงมัชฌิมาปฏิปทา**
ต่อจากมัชฌิมนิเทศนามรรคต่อจากทุกข์สมุทัยนิโรธ,
๕๑๓-๕๑๔

พุทธบริษัท, ๙๒๒

พุทธบัญญัติ, ๙๒๒, ๙๔๐; -(ไม่ให้เหยียบผืนผ้าในที่นิมนต์),
๙๖๑; -(ไม่ให้เอาอุตราและแสดงฤทธิ์), ๙๒๕

พุทธบาท, ๙๖๗

พุทธบิดา, ๑๔๗; -*, ๘๑๔

พุทธบุตร: -*, ๘๑๗

พุทธปฏิปทา, ๗๕๑

พุทธประวัติ, ๓๓๑, ๗๙๓, ๘๕๑

พุทธประสงค์(แห่งพุทธธรรม), ๑๕๘

พุทธปรินิพพาน, ๙๓๐

พุทธปัจฉิมวาจา: -*, ๖๕๖

พุทธพจน์, ๗๘, ๙๔, ๙๙, ๑๐๖, ๑๒๕, ๑๒๖; -*, ๑๒๑

พุทธพจน์(ที่ไม่ใช้ภาษาพระเวท), ๗

พุทธภาวะ: -*, ๙๐๙, ๑๐๑๙

พุทธภาสิต, ๕๗๙, ๕๗๗-๕๖๙

พุทธมรรคา, ๙๕๒

พุทธมามกะ, ๑๔๕

พุทธวิสัย(เป็นอจินไตย): -*, ๒๗๖

พุทธศาสนา, ๕๐๔, ๕๒๕, ๕๗๖, ๖๓๘, ๖๔๐, ๖๗๕, ๖๘๖,

๘๖๔, ๑๐๑๖, ๑๐๒๑, ๑๐๖๖, ๕๘๔-๕๘๕, ๖๕๓-๖๕๔; -*,

๗๑๑, ๘๖๕, ๘๖๙; -**การปฏิบัติตามหลักการและเข้าถึง**

จุดหมายของพุทธศาสนาไม่ต้องเกี่ยวข้องกับสิ่งเหนือ

สามัญวิสัย ท่าที่ต่อปาฏิหาริย์และความสัมพันธ์กับเวทดา

จึงเปลี่ยนใหม่, ๙๔๑-๙๗๐; -**การรักษาศีลนอกแนวทาง**

พุทธศาสนา, ๙๒๐-๙๒๒; -**การรักษาเอกภาพคือสาวกให้**

ตรงตามพระศาสนาไม่มีหน้าที่ยืนยันการตรัสรู้ของตน,

๙๒๗; -**ความแตกต่างระหว่างศีลแบบพุทธกับเวทนิยม**,

๗๑๖-๗๑๘; -**ความมุ่งหมายในการบำเพ็ญสมาธิที่ต่างกัน**

ลัทธิศาสนาเก่าก่อน อันแสดงออกในชีวิตของพระสงฆ์ด้วย,

๗๘๘, ๗๙๒-๗๙๓; -**จะต้องเข้าใจเจตนารมณ์ของวินัยและ**

หลักสงฆ์แล้วนำออกปฏิบัติ พุทธศาสนาจึงจะแสดงตัวได้

ชัดทั้งในด้านแนวคิดและปฏิบัติทางการทางสังคม, ๖๘๓, ๘๗๑,

๙๓๗; -**จะต้องเข้าใจเจตนารมณ์ของวินัยและหลักสงฆ์แล้ว**

นำออกปฏิบัติ พุทธศาสนาจึงจะแสดงตัวได้ชัดทั้งในด้าน

แนวคิดและปฏิบัติทางการทางสังคม(อ), ๗๙๓; -**จัดจุดหมาย**

ชีวิตเป็นขั้นและขั้นปรมาตมเป็นข้อพิเศษของพุทธศาสนา

, ๕๓๖-๕๔๓; -**จุดหมายและระบบปฏิบัติทั้งหมดขึ้นต่อ**

หลักการแห่งตถาคตโพธิ์, ๙๐๙; -**ถือว่าสังคมประกอบด้วย**

มนุษย์ที่มีระดับพัฒนาการทางจิตปัญญาต่างกัการ

แก้ปัญหาเอาใจใส่ด้านจิตปัญญามากถือเป็นแกนของเรื่อง,

๘๗๒; -**ท่าที่ต่อคำติชมพุทธศาสนา**, ๕๙๔; -**ท่าที่ต่อวัตถุ**

ทรัพย์อำนาจการหาเลี้ยงชีพ ความจนความมีและ

ครอบครวั, ๘๗๑, ๗๒๙-๗๕๓; -**ท่าที่ที่ให้ความสำคัญแก่**

ปัญญา ลดความสำคัญแก่ครัทธา, ๕๕๕, ๕๖๓, ๕๘๘,

๗๘๕, ๘๓๒, ๑๐๑๖, ๕๘๔-๕๘๕; -**ท่าที่ที่ให้ความสำคัญแก่**

ปัญญา ลดความสำคัญแก่ครัทธา(อ), ๗๗๗, ๑๐๑๙; -

ธรรมวินัยคือหลักการที่ครอบคลุมพุทธศาสนาทั้งหมด,

๘๗๘; -**นิยมสุขหรือนิยมทุกข์ สรุปลักษณะต่อการแสวง**

ความสุข, ๑๐๒๓-๑๐๒๔, ๑๐๕๙-๑๐๖๖; -**บางแห่งที่**

ตะวันตมอง, ๗๑๓; -**บางแห่งที่ตะวันตมอง(อ)**, ๙๑๑; -**บาง**

ที่เรียกว่าอริยวินัย, ๙๓๙; -**เป็นกรรมวาท กิริยวาท วิริยวาท**

, ๖; -เป็นวิภังชวาท, ๖๖๐; -เป็นศาสนาหรือปรัชญา, ๑; -**เป็น**

ศาสนาแห่งการปฏิบัติ, ๒๘๐; -**พึงแยกหลักการออกมาให้**

ดีจากหลักการในพุทธศาสนา(อ), ๘๖๐; -**พุทธจริยธรรม**

หรือระบบการครองชีวิตแบบพุทธทั้งหมดได้แก่พรหมจรรย์

หรือมรรคอันเป็นธรรมภาคปฏิบัติทั้งหมด, ๕๒๕, ๘๕๓,

๘๖๗, ๕๓๓-๕๓๖; -**พุทธศาสนาเกิดมีและอยู่มาเพราะการ**

บำเพ็ญกิจด้วยปัญญาและกรุณาซึ่งกลายเป็นจุดเน้นที่

ต่างกันไน๒นิกาย(อ), ๕๘๔; -**มองความสำคัญของ**

สภาพแวดล้อมและปัจจัยทางสังคม, ๕๒๙, ๗๕๗; -**มีชื่อ**

หนึ่งว่าชเนิกวาท, ๖๖๒; -มีหลักการพื้นฐานว่า สังขธรรมมีอยู่

ตาม ธรรมดา ศาสดาเพียงค้นพบ จึงเป็นแต่ผู้บอกทางให้

ทุกคนต้องเพียรปฏิบัติเอง ไม่มีการอ่อนวอน, ๗๕๕-๗๕๖;

-**ยอมรับเอาข้อปฏิบัติเข้มงวดบางอย่างเข้ามาและโอนอ่อน**

ในเรื่องเวทดาปาฏิหาริย์เป็นต้นโดยไม่ให้เสียหลักการ(อ),

๙๖๑; -**ยอมรับเอาข้อปฏิบัติเข้มงวดบางอย่างเข้ามา และ**

โอนอ่อนในเรื่องเวทดาปาฏิหาริย์เป็นต้นโดยไม่ให้เสีย

หลักการ(อ), ๖๔๑; -**เรื่องอัตตาทอนตตเป็นจุดสำคัญที่แสดง**

ความต่างจากศาสนาอื่น, ๕๐๔; -**เรื่องอัตตาทอนตตเป็น**

จุดสำคัญที่แสดงความต่างจากศาสนาอื่น(อ), ๔๙๘; -**วิธี**

แก้ปัญหาแบบพุทธรู้หน้าความจริงตามที่มันเป็น, ๑๐๖๖,

๘๗๐-๘๗๓; -**วิภาทวิภูลีใกล้เคียงกับพุทธศาสนา(อ)**, ๕๐๔; -

วิวัฒนาการวัฒนธรรมหลังพุทธกาล(อ), ๙๑๐; -**สมณธรรม**

ในพุทธศาสนาเทียบลัทธิอื่นสมัยเดียวกันนั้นว่าอ่อนสบาย,

๑๐๖๐; -**สิ่งที่มากับพุทธศาสนาไม่ใช่โลกียภิญญาและ**

แม้แต่กัมมัตสภกตาสัมมาทวิภูลีซึ่งมีอยู่แล้วก่อนและนอก

พุทธศาสนา, ๙๔๕; -**เห็นพุทธศาสนามองโลกแง่ร้ายเพราะ**

ไม่เข้าใจหลักกิจในอริยสัจ, ๘๕๔; -**อริยสัจซึ่งเป็นหลักที่**

คลุมคำสอนในพุทธศาสนาได้ทั้งหมดแสดงลักษณะของ

พุทธศาสนาที่สอนแต่ความจริงที่เป็นประโยชน์, ๘๗๓,

๘๔๖-๘๔๘

พุทธศาสนา,พระ, ๑๐๐, ๑๐๓, ๑๐๘, ๑๑๔, ๑๑๘

พุทธศาสนิกชน, ๗๑๓, **ดู ชาวพุทธ,อุบาสก,อริยสาวก**; -(สรณ

คัมภ์), ๖๘๒

พุทธสาวก, ๑๐๒, ๓๖๖, ๖๐๒, ๖๗๒, ๙๑๓, ๙๒๐, ๙๕๗,

๘๘๑-๘๘๒; -*, ๔๐๔, ๗๙๓

พุทธอุปลุก, ๓๗๐
 พุทธโฆวาท(เกี่ยวกับความโกรธ), ๖๕๒
 พุทธธานุสติ, พุทธธานุสสติ, ๘๐๕, ๘๐๗-๘๐๘; *, ๗๖๓
พุทธิจริต, ๘๐๗-๘๐๘
 พุทธิบัญญัติ, ๘๖๙
 พุทธิ(ว่ากำกับลมหายใจ)(๑), ๘๑๘
 พุทธิ, ๕๗๑, ๖๕๓, ๗๔๖, ๘๖๐, ๖๗๒, **ดู วาจา, วจีกรรม, กรรม**
,ศีล, สัมมาวาจา; *, ๖๘๐
พูดคำมีประโยชน์. **ดู สัมผัสปลลาปะ, อัถตลัญญิตตา วาจา**
พูดคำสมานสามัคคี. **ดู ปิสฺฐนา วาจา, สัมมคคกรรมี วาจา**
พูดคำสัตย์. **ดู มุสาวาท, สัจจวาจา**
พูดคำสุภาพ. **ดู มุรฺสวาจา, สันนหฺวาจา**
พูดคำหยาบ. **ดู มุรฺสวาจา**
 พุทธิเทีจ, ๘๓๖, **ดู มุสาวาท**
พูดเพื่อเจ้อ. **ดู สัมผัสปลลาปะ**
พูดมีเหตุผล. **ดู สัมผัสปลลาปะ**
พูดสอเสียด. **ดู ปิสฺฐนา วาจา**
พูดอย่างรักกัน. **ดู ปิยวาจา**
 พุทธอวตฺตอุตฺตริมฺนุชฺยปริวรรต, ๙๒๕, ๙๒๗, **ดู อุตฺตริมฺนุชฺยปริวรรต**
 พุยตุต: *, ๙๒๕
 เฟงลักษณะ(ฉานวิปัสสนา), ๔๒๕
 เฟงอารมณ์(ฉานสมถะ), ๔๒๕
 เฟชฌฆาตภายใน, ๒๖๔
 เฟลิ่ง, ๑๐๕๒
 เฟศ, ๕๖๙, ๗๒๔, ๗๒๖, ๑๐๐๓, ๑๐๖๓, ๑๐๖๖; *, ๑๐๓๕
เทศคฤหัสถ์. **ดู คฤหัสถ์**
 เทศลัมพันธ์, ๙๖๖, ๑๐๖๓
 เทียวิ, ๔๑๗, ๔๓๗, ๔๖๗, ๕๖๗, ๕๗๑, ๕๙๕, ๖๑๙, ๖๒๒,
 ๖๕๘, ๘๒๔, ๘๒๘, ๘๓๓, ๘๘๐, ๑๐๖๐, ๗๕๔-๗๕๙,
 ๗๘๑-๗๘๒, **ดู วิริยะ, ปธาน, สัมมาวายามะ, สัมผัสปลลาปะ,**
เพียรพยายาม; *, ๔๕๑, ๖๒๕; -ความเพียร๔อย่าง, ๗๕๕;
 -ความเพียรต้องทำเอง ตถาคตเพียงบอกทาง, ๗๕๖; -
คุณสมบัตินี้ของผู้บำเพ็ญเพียร และสมัยที่เหมาะสมหรือไม่
เหมาะที่จะบำเพ็ญเพียร, ๗๕๗-๗๕๘; -คุณสมบัตินี้ของผู้
บำเพ็ญเพียร และสมัยที่เหมาะสมหรือไม่เหมาะที่จะบำเพ็ญ
เพียร(๑), ๘๑๐; -ดู พาลหรือบัณฑิตที่ความเพียร, ๕๗๒; -
เป็นองค์ธรรมใช้ประจำในสติปัฏฐาน, ๗๖๖-๗๖๘; -พึงคบ
คนมีความเพียร, ๕๖๙; -พุทฺธพจนให้เร่งเพียร, ๓๑๘, ๘๔๘,
 ๖๕๕-๖๕๗; -**เพียรไม่ยอมถอยหลังกับเพียรพอดี**, ๗๕๕-
 ๗๕๗; -**เรื่องเดียวกัน คนหนึ่งมองแล้วเกียจคร้าน อีกคน**
หนึ่งมองแล้วเพียร, ๖๔๘-๖๕๐; -ศรัทธาทำให้เพียร, ๕๙๙;
 -หลักปฏิบัติที่จะให้ความเพียรมีผล, ๑๐๖๑
 เพียร, พยายาม, ๘๗, ๑๑๙, ๑๓๙, ๑๕๑
เพียรกำจัด, เพียรละ. **ดู ปธาน, ปธาน**
เพียรเจริญ, เพียรสร้าง. **ดู ภาวนา, ปธาน**

เพียรเด็ดเดี่ยว(เอกทัตตะ): *, ๓๖๘
เพียรป้องกัน, เพียรระวัง. **ดู สัจจปธาน**
 เพียรพยายาม, ๔๘๗, ๖๘๐, ๘๖๗, ๙๐๘, ๙๐๙, **ดู วิริยะ, ปธาน,**
สัมมาวายามะ; -การบิณานเวทดาขัดหลักเพียรพยายาม,
 ๙๕๕; -ความเพียรพยายามต้องทำเอง ตถาคตเป็นเพียงผู้
 บอกทางให้, ๓๒๐; -**เป็นเกณฑ์กำหนดการปฏิบัติต่อเวทดา**
ฤทธิ์มงคลเป็นต้น, ๙๖๓-๙๖๔; -เป็นเกณฑ์ตัดสินคุณค่า
 ของหลักกรรม, ๒๘๗, ๓๑๖; -เป็นเครื่องกำหนดว่ามนุษย์
 กับเทพใครจะเหนือกว่า, ๙๕๖; -พุทฺธอารยชนหวังผลสำเร็จ
 และแก้ปัญหาด้วยเพียรพยายามทำตามเหตุผล, ๘๖๕,
 ๘๗๐, ๙๑๑; -ไม่ต้องรอเวทดา อยู่ร่วมโลกด้วยไม่ตรีก็พอ
 ความเพียรของมนุษย์ก็เกิดขึ้นไม่ได้, ๙๖๓, ๙๕๖-๙๕๘
เพียรรักษา, เพียรอนุรักษ์, เพียรส่งเสริม. **ดู อนุรักษนา, ปธาน**
เพียรสร้างสรรค์. **ดู ปธาน, สังฆาร**
 เพื่อน, ๕๖๕, ๗๒๙, ๑๐๓๑, **ดู มิตร, กัลยาณมิตร, คบหา, เสวนา**;
 *, ๕๒๙, ๘๖๘; -อิทธิพลต่อปฏิภาณหรือค่านิยม, ๕๕๒
 เพื่อนแก่เจ็บตาย, ๕๘๓
 เพื่อนพรหมจรรย์, เพื่อนพรหมจรรย์, ๒๖๙, ๕๗๔, ๕๙๖, ๗๕๗
 เพื่อนมนุษย์, ๗๕๒, ๑๐๐๒, ๑๐๑๓, ๖๗๖-๖๗๙, ๗๔๖-๗๔๗
 เพื่อนร่วมงาน, ๕๗๓, ๕๗๖, ๑๐๒๒, **และดู ผู้ร่วมงาน**
 เพื่อนร่วมชาติ, ๑๐๑๓
 เพื่อนร่วมทุกข์(เช่นเทพพรหม), ๙๕๒, ๙๕๗, ๑๐๐๒
 เพื่อนร่วมโลก, เพื่อนร่วมสังสารวัฏ, ๑๐๐๒
 แพ, แพ้น้อย(ขุปมา), ๕๓๑, ๕๖๙
 แพทย์, ๕๑๖, ๖๓๕, ๗๗๐, ๘๕๓, ๘๖๐, ๘๘๒, ๑๐๑๓
แพร์(สื่อมวลชน), ๖๖๔-๖๖๖
 แพศย์, ๑๔๑, ๓๒๐, ๔๐๓, ๘๔๗, **ดู วรรณะ**; -ทรัพย์สินประจำตัว
 ศิษย์ศิษย์, ๔๘๘; -ไม่ปล่อยวางการทางสังคม, ๒๑๐
 แพะ, ๖๒๓
 โภชนงค์(๗), ๒๔๓, ๔๖๗, ๕๙๙, ๗๕๕, ๗๗๕, ๘๒๘, ๕๒๐-
 ๕๒๒, ๘๒๔; *, ๒๔๗, ๔๖๓, ๕๘๗, ๗๙๕, ๘๓๙, ๘๔๘; -
 กัลยาณมิตรเป็นบุพนิมิตของโพชนงค์, ๕๖๖; -**ความหมาย**
หัวข้อและความเป็นปฏิบัติกับนิวรรณ์, ๘๓๒-๘๓๓; -**แต่**
ละข้อส่งผลต่อกัน อรรถกถาพร้อมในขณะจิตเดียว, ๘๓๖-
 ๘๓๗; -ทำวิชชาวิมุตติให้บริบูรณ์, ๘๑๔, ๘๓๖; -**ธรรมเป็น**
ที่ตั้งแห่งโพชนงค์รายข้อ, ๘๓๕-๘๓๖; -นิวรรณ์ทำลาย
 โพชนงค์ส่งเสริมคุณภาพสุขภาพจิต, ๘๓๓; -ปฏิบัติพร้อม
 ไปด้วยธรรมอื่นได้ประโยชน์มาก, ๘๓๗; -**เป็นความหมาย**
ของภาวนา, ปธาน และเป็นกรรมไม่ดำไม่ขาว เป็นต้น,
 ๘๓๘; -เป็นมัชฌิมาปฏิปทา(๑), ๕๒๗; -**เป็นสนาม**
ปฏิบัติทางปัญญา, ๘๓๒-๘๓๘; -เป็นหัวข้อในสติปัฏ
 ฐาน(๑), ๗๖๖; -พลอยเจริญบริบูรณ์เพราะเจริญมรรค,
 ๘๔๑; -โพชนงค์14, ๘๓๔; -**เมื่อจิตเป็นอย่างไร ควรเจริญ**
โพชนงค์ข้อใด, ๑๑๕๕; -โยนิโสมนสิการคำคำที่สุตให้เกิด
 โพชนงค์, ๖๑๙; -โยนิโสมนสิการสำคัญที่สุดให้เกิดโพชนงค์

, ๖๒๑; -สติปัญญาทำให้โพชนงค์บริบูรณ์, ๘๑๔, ๘๓๖; -
 อาหารและขนอาหาร, ๘๓๕; -อินทรีย์อ่อนแก่ด้วยโพชนงค์,
 ๘๓๑
 โพชนะ, ๘๓๒
 โพธิ์, ๔๗, ๘๔๔, ๙๐๐, ๙๐๘, ๙๑๑, ๙๐๘-๙๑๐, **ดู** **ตรีสรู**
ตถาคตโพธิ์; -โพธิ์=ธรรมวิชัย(อ), ๘๓๘; -โพธิ์=ธรรม
 สามัคคี(อ), ๘๓๙; -ลุด้วยกรรมสูงสุด, ๒๗๕; -ลุด้วยสุข,
 ๑๐๒๓
 โพธิ์(ความตรัสรู้), ๑๑๓
 โพธิญาณ, ๑๑๓, ๑๐๒๒
 โพธิปักขิยธรรม(๓๗), ๘๓๕, ๘๓๘; -*, ๔๖๓, ๘๓๙, ๙๐๑; -
 เกิดพร้อมในมรรคขณะจิตเดียว, ๘๓๙; -เกิดพร้อมใน
 มรรคขณะจิตเดียว(อ), ๔๔๗; -**เนื่องอยู่กับมรรคมีองค์ ๘**
และพลอยเจริญบริบูรณ์เพราะเจริญมรรค, ๘๔๑-๘๔๒; -
 ปัญญาเป็นยอดของทั้งหมด, ๘๓๒; -เป็นมงคลมาปฏิบัติ
 (อ), ๕๒๗; -หมายเหตุอินทรีย์๕(อ), ๘๓๒
 โพธิมรรคา, ๑๐๒๒
 โพธิสัตว์, ๕๕, ๖๕๒, ๗๐๘, ๘๑๔, ๙๖๘, ๑๐๕๕, ๖๔๒-๖๔๔; -
 *, ๒๓๖, ๒๔๒; -ทรงคิดเกี่ยวกับทุกซีกของโลก, ๘๒, ๔๖๒; -
 สละชีวิตบำเพ็ญประโยชน์เพราะเห็นหะ, ๑๐๒๒; -ขยู่ด้วย
 ขานาปานสติมาก, ๘๒, ๔๖๒
 โพธิสัตว์ภาสิต, ๒๗๒
 โพธิ์, ๕๓๖, ๘๐๑, **ดู** **อนุรักษนาธาน**
 โพธิ์, ๘๑๔
โพธิ์, ๖๗๒; -(เสียงพิน), ๗๕๖-๗๕๗
 พงน้ำ(อุปมา), ๖๓๐
 พัง(แสดงภูมิปัญญา): -*, ๖๘๐
 พังตามกันมา, ๕๙๑, ๕๙๓-๕๙๔, **ดู** **อนุสสวะ**
 พังกรรม, ๕๘๖, ๖๓๗, ๗๙๙, ๘๐๗, **ดู** **สติบธรรม, สัทธัมมัสสว**
นะ; -พังกรรมตามกาลเป็นตุตมมกค, ๕๖๘; -อาจให้
 โพชนงค์บริบูรณ์ในขณะนั้น, ๘๓๗; -อาศัยโยนิโส
 มนสิการ(อ), ๖๒๓
 พังสัทธรรม, **ดู** **สัทธัมมัสสวนะ, สติบธรรม**; -คนอย่างไรเห็นพัง
 แล้วจะบรรลุสัมมัตตนิยาม, ๕๘๖
 ฟัน, ๖๕๐, ๖๕๓
 ฟ้า(เทวดา), ๘๗๐
 ฟ้าผ่าไม่ได้ยืน, ไม่สะดุ้ง, ๗๙๕
พินจากใช้, ๖๔๙-๖๕๐
 พินเผา(อุปมาภิกษุไม่ตี), ๑๐๖๒
 ฟุ้งซ่าน, ๕๕๕, ๕๖๒, ๕๘๖, ๖๒๓, ๖๒๖, ๖๔๕, ๖๕๕, ๖๕๕,
 ๖๗๓, ๗๕๗, ๗๖๓, ๗๖๕, ๑๐๒๔; -(ควรวีโพชนงค์ซื่อไต),
 ๘๓๗, **ดู** **อุทัจจะ, สมาริ**; -*, ๖๔๐
 ฟุ่มเฟือย, ๕๓๘, ๕๔๐, ๗๔๑, ๑๐๔๔
 ฟุ่มฟองแม่น้ำ, ๖๓๐
เพ็นธรรม, **ดู** **ธรรมวิชัย**

เพ็นหามรรค, ขึ้น, ๖๘๕
 ไฟ, ๑๐๒, ๗๔๓, ๘๐๔, ๘๖๖, ๘๙๗, ๗๓๗-๗๔๑; -การบูชาไฟ,
 ๗๑๑, ๙๔๔; -อุปมากรมสุขดังเปลวไฟที่มัวควัน, ๑๐๓๔; -
 อุปมาขณิกสมาธิเป็นต้น, ๗๘๑; -อุปมาลุนีพพานกับไฟดับ,
 ๓๓๖; -**อุปมาวิธีใหม่ไฟกับการปฏิบัติต่อจิต**, ๘๓๖-๘๓๘; -
 อุปมาสัมมาทิฐิและปัญญาตั้งไฟส่องทาง, ๕๕๖, ๘๒๕
 ไฟกิเลส: -*, ๘๗
 ไฟธาตุไฟเผาธาตุไฟย่อยอาหาร, ๖๕๖, ๗๕๗
 ไฟธาตุไฟเผาธาตุไฟย่อยอาหาร(อ), ๘๑๐
 ไฟฟ้า, ๕๑๖
 ไฟระคะ: -*, ๓๙๔
 ไฟระคะไฟโทะสะ, ๘๖
 ไฟไหม้, ๑๐๓๑
 ภาคินี, ๘๙๔
 ภา, ๑๓๙, ๑๔๖, ๓๑๗, ๓๒๐, ๓๔๐, ๓๘๙, ๓๙๕, ๓๙๘, ๔๔๓,
 ๔๖๒, ๔๗๗, ๔๗๙, ๔๙๐, ๕๑๐, ๕๑๘, ๕๓๕, ๕๕๖, ๗๙๗,
 ๘๖๑, ๙๑๓, ๙๕๓, ๙๗๙, ๙๘๖, ๑๐๓๐, ๑๐๕๖; -*, ๔๓๖,
 ๔๖๙, ๘๖๖; -การให้ผลของกรรม, ๒๗๒; -ความสัมพันธ์
 กับสังขาร, ๑๗๖; -คำจำกัดความและความหมาย, ๑๗๒,
 ๑๘๒, ๒๓๐; -ถ้าทำด้วยปรารถนาภพ แม้แต่เจริญภิกษุ
 ก็เป็นมิจฉาปฏิบัติ, ๕๑๗; -นิพพานคือความดับภพ
 โดยเฉพาะอนุภาที่เสสนิพพานเป็นภาวะสิ้นภพปราศจากภพ
 , ๓๓๕, ๓๘๗, ๓๙๕; -นิพพานคือความดับภพ โดยอนุ
 ภาที่เสสนิพพานเป็นภาวะสิ้นภพปราศจากภพ, ๔๗๒; -
 พระโสดาบันมีภพอย่างมาก๗ไม่ยังภพที่๘ให้เกิด, ๘๙๗,
 ๘๙๙; -**ภาวะดับภพ มีหรือไม่มี**, ๕๙๒-๕๙๓; -อธิบายใน
 วงจรปฏิจจสมุปบาท, ๑๗๓, ๑๘๔, ๑๙๒; -อันสิ่งอย่าง
 หนึ่งของสมมติคือการได้ภพวิเศษ, ๗๙๑
 ภา(ที่ภูธรธรรม), ๓๒๑
ภพหน้า, **ดู** **ชาติหน้า, โลกหน้า, สัมปรายะ**
 ภาใหม่, ๙๐๖
 ภาญาณ, ภาตูปัญฐานญาณ, ๔๗๙
 ภาภูเจเน, ๗๖
 ภาคคติ, ๗๒๙, ๘๘๕
 ภรรยา, ๑๔๔, ๕๓๓, ๗๒๔, ๗๒๘, ๗๔๓, ๗๔๕, ๗๓๗-๗๓๘;
 -*, ๘๖๘; -ชีวิตคู่กับสามีและการอนุเคราะห์กัน, ๗๒๘,
 ๗๓๑; -รักด้วยเมตตาหรือตึงหนา, ๑๐๐๒; -สันโดษด้วย
 ภรรยาตน, ๖๗๐, ๗๒๘, **ดู** **สหารสันโดษ**; -สันโดษด้วย
 ภรรยาตน(อ), ๕๓๓
 ภริยาภิเนหะ, ๗๐๗
 ภา, ๒๓๒
 ภาจักร, ๑๗๕, ๑๗๗
 ภาฉินหะ: -*, ๘๗๙
ภาตึงหา, ๕๐๑, ๘๔๙, ๑๐๑๓, **ดู** **ตึงหา**; -*, ๕๐๖, ๑๐๑๐; -
 กับการกินและการสืบพันธุ์, ๙๔๔, ๑๐๐๐; -กับการกินและ

การสืบพันธุ์(อ), ๙๙๗; -เกิดจากอโยนิโสมนสิการ, ๖๒๓-๖๒๕; -ความหมาย, ๑๙๗, ๕๐๕, ๙๖๑; -ความหมาย(อ), ๙๙๗; -ความหมาย(อ), ๑๗๒; -เจ้าของบทบาทอยากดีแบบหนึ่ง แม้แต่อยากเป็นอรหันต์และส่งเสริมโดยระบบแข่งขัน, ๑๐๐๗; -เจ้าของบทบาทอยากดีแบบหนึ่ง แม้แต่อยากเป็นอรหันต์และส่งเสริมโดยระบบแข่งขัน(อ), ๑๐๑๖; -เป็นพวกปหาดีพุทธธรรม, ๙๔๒, ๙๕๙; -ภวตัณหาตัวการนำสู่สุคติ, ๑๗๗

ภวทิฏฐิ, ๕๐๑; -*, ๔๖, ๙๙๗

ภวนิโรธ, ๕๐๕, ๖๐๑

ภวนตติ, ๓๙๙

ภวรวตา, ๒๓๑

ภวาราคสังโยชน์: -*, ๙๙๓

ภวสัมมุทิตา, ๒๓๑

ภวะ, ๕๐๕

ภวังค์(กับสมาธิและฌาน): -*, ๗๙๑, ๘๑๒; -ในฌานจิตตภวังค์ก็คือออกจากฌาน, ๔๙๒; -ในพระไตรปิฎก ภวังค์หรือภวังคจิตมีในคัมภีร์ปฏิฐานเท่านั้น, ๔๙๔

ภวังคจิต, ๒๓๖, ๔๙๔

ภวาภวะ,ภวาภโว, ๒๓๑

ภวาภเว, ๒๓๒

ภวาย วิภวาย วา ตณฺหา, ๒๓๒

ภวารามา, ๒๓๑

ภวาธวะ, ๑๓๙, ๑๗๔, ๑๗๕, ๓๗๑, ๔๕๑, ๕๕๕, ๗๙๗, ๙๕๑

ภเว ตณฺหา, ๒๓๓

ภักดี, ๕๗๑, ๕๗๓, ๗๑๔, ๗๒๒, ๗๑๖-๗๑๘

ภักษา: -(ของเตียวรียี่), ๖๗๕; -(ปิตี), ๗๙๙

ภังค์, ๒๒๙

ภังคญาณ,ภังคานุปัสสนาญาณ, ๔๗๙

ภัตตฤเทภัก, ๓๖๗, ๓๖๘, ๕๖๑

ภัพพรูปตา, ๕๙๐

ภัย, ๗๔, ๗๖, ๑๑๖, ๑๔๐, ๕๓๑, ๕๙๙, ๗๓๑, ๗๕๙, ๗๙๒, ๘๓๕, ๙๖๔, ๑๐๓๑, ๕๗๕-๕๗๖; -ควรรคิป้องกันภัยภายหน้า, ๖๕๔, ๖๕๖-๖๕๙; -พระขริยไรรักภัย/พระขริยหั้นตีเม็กถั้วภัย, ๓๙๗, ๓๙๙; -ภัยที่เกิดข้างใน, ๒๖๔; -อุปมาคนหนีภัยชุกแต่หน้า, ๙๖๓; -อุปมาทุกข์, ๙๕๙

ภัยเวร(คู่กับศีล ๕), ๕๖๐, ๙๙๕, ๙๙๐, ๙๙๑-๙๙๒

ภัยอนาคต, ดู อนาคตภัย

ภัยขันตราย,ภัยนตราย, ๗๔๓, ๗๔๗, ๙๐๐, ดู ภัย

ภัสสะ(สัพปายะ): -*, ๙๑๑

ภาคภูมิใจ, ๗๕๑, ๑๐๐๙

ภาชนะ(ในอุปมา), ๖๕๑; -(สำริด), ๙๒๖

ภาพ, ๖๒๕, ๖๕๓, ๖๗๕, ๗๙๗

ภาพของอัสตตา, ๑๐๖, ๑๑๐

ภาพตัวตน, ๗๒

ภาพพจน์, ๖๒๖, ๗๗๔

ภาพรวม, ๑๑๐

ภายนอก, ๙๕, ๙๙, ๑๐๐, ๑๑๕, ๑๒๖

ภายนอก-ภายใน,ภายใน-ภายนอก, ๖๗๖, ๖๙๕, ๗๖๙, ๙๓๔; -**องค์ประกอบภายนอกภายใน. ดู** ปรัตติยะ,โยนิโสมนสิการ

ภายใน, ๙๕, ๙๙, ๑๐๐, ๑๒๔, ๑๒๗, ๑๓๙

ภาวะ(คุณภาพและบัณฑิต), ๕๗๐-๕๗๑

ภาวนา, ๔๖, ๗๐๙, ๗๕๐, ๑๐๒๓, ๑๐๕๖, **ดู** ฝึก,ศึกษา,ศึกษา,พัฒนา; -*, ๔๓๖, ๙๖๕; -ความหมายในฐานะบุญกิริยา, ๕๔๐; -เทียบความหมายกับสิกขา(อ), ๕๔๖; -โพชฌงค์เป็นวิธีกำจัดอาสวะด้วยภาวนา, ๙๓๙; -ภาวนา(เจริญกรรมฐาน)๓ ชั้น, ๙๐๔, ๙๑๑-๙๑๒; -ภาวนา=มรรคที่สูงกว่าโสตปฏิบัติมรรค, ๔๐๒; -**ภาวนาคือฝึกอบรม4ด้าน(กาย-ศีล-จิต-ปัญญา-ภาวนา)เช่น**, ๖๕๗-๖๕๙; -ภาวนาในฐานะกิจต่อมรรค, ๖๓๕, ๙๕๕, ๙๕๙

ภาวนาปะธาน, ๗๕๔-๗๕๕; -(โพชฌงค์), ๙๓๙

ภาวนามยปัญญา, ๔๖

ภาวนิโย(กัลยาณเมตฺร), ๕๗๓

ภาวะ, ๖๗, ๖๙, ๗๗, ๑๑๑, ๑๑๔, ๑๒๖, ๒๓๑, ๕๖๙, ๕๙๓, ๖๒๙, ๖๓๒, ๖๓๕, ๖๔๑, ๖๔๒, ๖๔๕, ๖๙๕, ๗๖๗, ๗๗๙, ๗๙๐, ๘๒๒, ๘๒๓, ๘๒๕, ๘๓๙, ๘๔๕, ๘๕๐, ๙๖๓, ๖๖๑-๖๖๓; -ภาวะมีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่, ๙๐๖, ๙๒๑; -ภาวะไม่มีอะไร(อากิญจัญญาตนะ), ๙๐๖, ๙๒๑; -ภาวะสงบ(นิพพาน), ๙๓๕

ภาวะจิต, ๕๖๐, ๗๙๑, ๗๙๙, ๗๙๒, ๘๔๐, ๘๒๑, **ดู** จิต,สมาธิ; -ต่อสิ่งทั่วไปเป็นหนึ่งทะ ต่อสัตว์บุคคลเป็นเมตตยา, ๑๐๑๘; -เป็นที่กำหนดอย่างหนึ่งของสติ, ๗๖๖; -ภาวะจิตที่เป็นสมาธิ, ๗๙๔; -ภาวะจิตปลชดปริงง=โยคเกษม, ๖๖๗

ภาวะดับทุกข์,-ไร้ทุกข์,-หมดหรือปราศปัญหา, ๕๑๔, ๖๓๕, ๙๔๕, ๙๕๕, ๙๖๑, ๙๖๓, **ดู** นิโรธ

ภาวะตั้งงามสมบุรณ์(สิงประสงค์ของจันทะ), ๗๙๖-๗๙๗

ภาวะบาราศันฑราคะ, ๖๔๒-๖๔๔, ดู ฉันทราคะ

ภาวะบีบคั้น, ๙๔๙, **ดู** ทุกข์; -*, ๙๓๔

ภาวะปราศจากทุกข์, ๗๒

ภาวะปลดปล่อยปัญหา. ดู นิสสรณะ,นิโรธ

ภาวะปล่อยวาง(ไวสลัคคะ), ๔๔๖, ๙๒๙

ภาวะมีสัญญาที่ไม่ใช่ไม่มีก็ไม่ใช่. ดู เนวสัญญานาสัญญาตนะ

ภาวะมีสัญญาที่ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่, ๙๐๖

ภาวะไม่มีอะไรเลย, ๙๐๖, **ดู** อากิญจัญญาตนะ

ภาวะสงครามกาม, ๑๐๖๔

ภาวะสงบ(นิพพาน), ๙๓๕

ภาวะสมบุรณ์, ๑๑๔

ภาวะหมดทุกข์,-หมดสิ้นปัญหา. ดู ภาวะดับทุกข์,นิโรธ

ภาคศัพท์, ๘๕๔

ภาคศัพท์ธรรม, ๔๐, ๔๓, ๘๕๕

ภาษา: -ปฏิสัมพันธ์อย่างหนึ่ง, ๔๑๘; -ภาษากับพระอรหันต์, ๓๗๘; -ภาษาธรรม ภาษาทางธรรม, ๕๓๑, ๖๖๔

ภาษาไทย: -*, ๗๕; -กามในภาษาไทยความหมายแคบกว่าทางธรรม(อ), ๖๔๒; -วิตกในภาษาไทย ความหมายไม่ตรงกับนักกับทางธรรม, ๘๒๖; -ศีลธรรมเป็นคำไทย เกิดขึ้นในภาษาไทย, ๕๖๑; -สังเวชนาในภาษาไทยความหมายแปรไปจากทางธรรม(อ), ๖๔๘

ภษิต, ๑๕๐, ๖๓๗; -*, ๑๓๗, ๑๔๒

ภษี: -*, ๘๖๔

ภิกขาวา(ทวีปข์ของพรหมณ์), ๔๘๘

ภิกษุ, ๕, ๑๐๒, ๑๑๓, ๒๕๓, ๔๔๕, ๔๖๓, ๕๒๙, ๕๓๓, ๕๓๕, ๕๖๑, ๕๖๙, ๖๓๐, ๖๔๔, ๗๓๓, ๗๖๑, ๗๘๑, ๘๐๑, ๘๒๔, ๘๓๖, ๘๔๓, ๘๑๘, ๘๓๐, ๑๐๔๖, ๑๐๖๑, ๕๖๓-๕๖๔, ๕๕๔-๕๕๘, ๖๐๐-๖๐๖, ๖๑๙-๖๒๐, ๖๓๒-๖๓๔, ๖๓๖-๖๓๗, ๖๔๗-๖๕๑, ๖๕๖-๖๕๙, ๗๕๔-๗๕๕, ๗๕๗-๗๕๘, ๘๑๓-๘๑๔, **และดู พระสงฆ์,บรรพชิต**; -*, ๖๔๑, ๘๘๔, ๙๒๔; -การศกุกคฤกับคฤหัสถ์, ๕๗๘, ๕๘๐; -**การตรวจสอบภิกษุก่อนขอเข้าศึกษาธรรม**, ๕๙๔-๕๙๕; -การบัญญัติวินัยสำหรับภิกษุ, ๒๒๑; -เกณฑ์ที่กำหนดว่าแดนป่าใดควรอยู่หรือไม่ ตลอดจนอาหารของใช้บุคคลที่ควรใช้ควรคบหรือไม่, ๖๖๗; -ความเป็นทักขิโณยและการบริโภคปัจจัยสี่, ๔๐๖; -ความมีกัลยาณมิตรสำหรับภิกษุเน้นปรมัตถ์, ๕๖๙, ๕๖๓-๕๖๔; -ความสัมพันธ์และหน้าที่ต่อชาวบ้านเพื่อประโยชน์แก่สงฆ์และประชาชน, ๙๒๖, ๙๒๙, ๕๗๗-๕๗๘; -ความหลุดพ้นของภิกษุหรือของอุบาสกไม่ต่างกัน, ๔๘๘; -คำสอนของภิกษุไม่ใช่มาตรฐานความประพฤติสำหรับคนทั่วไป, ๘๗๒; -เงื่อนไขที่รูปใดควรถือจุดตั้งเป็นต้นหรือไม่, ๖๖๔; -ตอในใจทำให้ไม่ขงงามในธรรมวินัย, ๕๙๖; -ตัวอย่างภิกษุปราศรัยเพราะอยากได้กาม(อ), ๖๔๒; -ถ้ามีเพียงศรัทธาที่เหมือนคนตาเดียว, ๖๐๑; -ทรงย้ายให้ภิกษุสอนอริยสังแก่ชาวบ้าน, ๘๘๘; -ทานแก่พระใดมีผลมาก, ๙๒๘; -**ในขนาดคฤหัสถ์การฝึกอบรมจะทำให้ธรรมและวินัยเลอะเลือน**, ๖๕๗-๖๕๘; -บวชๆสักๆเป็นการฝึกจนได้ผลก็มี, ๑๐๖๕; -**บางรูปไม่เหมาะที่จะอยู่ป่า แต่ถึงอยู่ป่าก็ตัดความรับผิดชอบต่อส่วนรวมไม่ได้**, ๗๙๒-๗๙๓; -**พระอยู่เดียวดีก็มีเลวก็มี**, ๖๗๔-๖๗๕; -ภิกษุกับความสงบตักเสถ, ๖๗๕; -ภิกษุกับตักเสถวิชา และข้อพึงปฏิบัติต่อประชาชนเกี่ยวกับเวทธาตุทั้งมงคล, ๙๖๓; -ภิกษุกับสังฆกรรมและกิจธุระในสงฆ์ การที่ต้องร่วมและรับผิดชอบกิจการส่วนรวม, ๗๙๓, ๘๓๓-๘๓๓; -ภิกษุกับสังฆกรรมและกิจธุระในสงฆ์ การที่ต้องร่วมและรับผิดชอบกิจการส่วนรวม(อ), ๙๒๕; -**ภิกษุกับอริยวงศ์**, ๗๔๔-๗๔๕; -ภิกษุกับอริยวงศ์(อ), ๔๓๖; -ภิกษุที่สามารถปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่กุล

แก่ตนและผู้อื่น, ๕๗๔; -ภิกษุอยู่ป่าควรเร่งเพียร พระปามี๕ ประเภทพระพุทเจ้าสรรเสริญก็มี ไม่สรรเสริญก็มี เทียบกับพระบ้านอย่างไหนดี, ๖๕๗, ๖๖๓, ๖๗๒; -มีจณสีพของภิกษุ, ๗๓๔; -มีแต่ปริวาร๘, ๗๕๓; -มีเทศนาวิสุทธิหรือไม่มี, ๕๗๘; -ไม่มีภิกษุได้รับการแต่งตั้งเป็นหัวหน้าแทนพระศาสดาแต่มีภิกษุที่สงฆ์จะเอาเป็นหัวหน้า การปกครองและลงโทษโดยสงฆ์, ๙๒๔; -**ไม่มีภิกษุได้รับแต่งตั้งเป็นหัวหน้าแทนพระศาสดา แต่มีภิกษุที่สงฆ์จะเอาเป็นหัวหน้าการปกครองและลงโทษโดยสงฆ์**, ๙๓๐-๙๓๑; -ลักษณะภิกษุพาล, ๕๗๐; -วิธีเจริญสมาธิตามแบบแผนทำน่ม่งสำหรับภิกษุ, ๘๐๓; -**วิธีที่ภิกษุจะตรวจสอบพระศาสดา**, ๕๙๖-๕๙๘; -วินัยของภิกษุมีทั้งศีลและวัตร, ๔๒๒; -หลักการแสดงความเคารพกันตามแก่อ่อนพรรษา, ๙๒๒, ๙๔๐; -ห้ามรับอาหารจากแลกขสมมต, ๘๘๗; -**เหตุผลที่คฤหัสถ์เคารพพระสงฆ์**, ๙๒๒-๙๒๔
ภิกษุณี, ๕, ๔๔๕, ๔๖๓, ๕๓๓, ๕๔๗, ๖๕๙, ๖๗๔, ๙๒๕, ๙๒๘, ๙๓๐; -การอนุญาตให้ภิกษุณีบวช, ๔๘๘; -ระลึกถึงคุณธรรมของผู้เ็นที่ทักให้สุขสบาย, ๘๙๔
ภิกษุณีสงฆ์, ๕๔๗, ๙๑๙, ๙๒๘; -*, ๙๒๔
ภิกษุสงฆ์, ๓๖๙, ๕๔๗, ๗๒๐, ๗๔๙, ๘๖๖, ๙๑๘, ๙๒๘, ๗๔๔-๗๔๕, **ดู พระสงฆ์,ภิกษุ,สงฆ์**; -*, ๙๒๔; -คำในสมัยต่อมาเรียกภิกษุสงฆ์ ว่าสมมติสงฆ์, ๔๑๐; -ทำที่ต่อคำติเตียนสรรเสริญของคนภายนอก, ๕๙๔; -บัญญัติวินัยไว้เป็นระบบแก้ปัญหาจากด้านนอก, ๘๗๑; -มีหน้าที่นำประชาชนให้พัฒนาในอริยธรรม, ๙๖๐; -ลักษณะบางอย่างแห่งความเป็นอยู่ของภิกษุสงฆ์ในพุทธศาสนา, ๓๙๖; -**ศีลสำหรับภิกษุสงฆ์**, ๗๔๘-๗๕๐; -**หน้าที่ในฐานะมิตรแท้และความสัมพันธ์กับชาวบ้าน**, ๕๗๗-๕๗๘; -ให้ภิกษุสงฆ์นำในระบบเติมแผนของไตรสิกขาสวนคฤหัสถ์เน้นระบบบุญกิริยา, ๕๕๐
ภิกษุสามเณร, ๔๐๖, **ดู ภิกษุ,สามเณร**
ภิกษุสาวก(เครื่องวัดความประพฤติ), ๓๖๖
ภิญโญภาพ,ภียโยภาพ, ๗๕๕, ๘๐๑
ภูเขา, ๘๖๔, ๙๑๒
ภูต, ๒๓๑, ๘๙๗; -*, ๔๗๐, ๕๐๕
ภูตกลิน, ๘๐๔, ๘๐๗-๘๐๘
ภูมิต, ๙๕๓; -การให้ผลของกรรม, ๒๗๓; -ภูมิตกับบุญและกุศล, ๒๕๒; -อาณาปานสติเป็นภูมิตนลิกการของมหาบุรุษ(อ), ๘๑๗
ภูมิต,ภูมิต,ภูมิต: -*, ๖๖
ภูมิตู้กัน,ต่านทานโรค(สมาธิ), ๗๘๘, ๗๘๙
ภูมิตธรรม, ๑๑๒, ๑๒๑, ๗๒๒, ๗๙๑, ๘๘๑, ๘๘๖, ๙๔๐, ๑๐๓๖
ภูมิตปัญญา, ๕๗๓; -(โยนีสมนลิกการตรวจสอบ)(อ), ๖๘๐
ภูมิตศาสตร์, ๙๒๗
ภูมิตหลัง, ๗๗๓

เภสัช, ๔๒๑, **ดู** **คิลานเภสัช,ยา,ปัจจัยสี่**
 โภคทรัพย์, โภคสมบัติ, ๘๗, ๑๔๔, ๑๔๙
 โภคสัมปทา, ๗๓๙
โภคสุข, ๗๔๒-๗๔๔
 โภคะ, ๘๗, ๑๑๓
 โภคะ, โภคทรัพย์, โภคสมบัติ, ๒๕๓, ๗๒๙, ๘๘๗, ๑๐๖๓, ๖๗๑-๖๗๒, ๗๓๖-๗๔๔; -ผลกรรมให้โภคะมากโภคะน้อย, ๒๘๓; -ผู้บารวนา ฟังไม่ประมาณ, ๕๓๖; -ไม่ใช่เครื่องตัดสินความทรมานหรือประเสริฐ, ๓๑๙; -รายละเอียด, ๗๕๖, **ดู** **ทรัพย์**
 โภชนะ, ๖๔๙, ๗๓๔, **ดู** **บิณฑบาต,อาหาร**; -*การฝึกสมาธิ* *ตั้งการสัปปายะด้านโภชนะด้วย(ข)*, ๘๑๑; -โภชนะประณีตช่วยปลัสัทธิ, ๘๓๖
 โภชนัตตัญญูตา, ๙๙๘; -(ความหมาย)(อ), ๖๔๗; -*, ๘๖๙, ๙๙๘, ๑๐๓๖
 โภชาติ, ๓๑๙
 มฤควิทู: -*, ๔๗๔
 มงคล, ๗๔๖; -**ข้อที่ภิกษุและชาวบ้านพึงปฏิบัติในเรื่องมงคล**, ๙๖๓-๙๖๔; -ความหมายจำเพาะเทียบกับบิทธิปาฏิหาริย์และติรัจฉานวิชา(อ), ๙๖๑; -**พุทธานุญาตที่ผ่อนปรนเกี่ยวกับการถือมงคลและการแปรขยาย**, ๙๖๐-๙๖๒; -มงคลแท้จริงอยู่ที่การทำความดี ชาวพุทธไม่ถือมงคลตื่นข่าว มุ่งจากการกระทำ ไม่หวังพึ่งมงคล, ๓๑๗; -มงคลแท้จริงอยู่ที่การทำความดี ชาวพุทธไม่ถือมงคลตื่นข่าว มุ่งผลจากการกระทำ ไม่หวังพึ่งมงคล, ๘๘๗, ๙๖๐, ๙๖๓; -มงคลแท้จริงอยู่ที่การทำความดี ชาวพุทธไม่ถือมงคลตื่นข่าว มุ่งผลจากการกระทำ ไม่หวังพึ่งมงคล(อ), ๙๑๐; -ยังหวังผลจากมงคล แสดงว่ายังไม่มั่นในพระรัตนตรัย, ๘๖๕
 มชฺเณน ธมฺมํ เทเสติ: -*, ๒๐๑, ๕๑๓
 มณีภาววิทยา, ๙๔๗
 มณี(นิมิต), ๘๒๐
 มติ: -(สงฆ์); -*, ๘๒๕; -*, ๖๕๐
 มนตรี, ๗๘๕
 มนสิการ, ๙๙, ๑๗๑, ๔๑๒, ๔๔๗, ๔๘๑, ๖๔๔, ๖๗๔, ๗๙๐, ๘๓๐, ๘๓๗, ๙๔๖, ๑๐๒๕, ๖๔๙-๖๕๓, ๖๕๖-๖๕๗, ๘๑๓-๘๑๔, ๘๑๙-๘๒๐, **ดู** **โยนิโสมนสิการ**; -*, ๘๑๗; -**การขาดมนสิการเป็นอนาหารของโพชฌงค์**, ๘๓๔-๘๓๕; -ความหมายไวพจน์และความต่างจากปัญญา, ๖๒๒, ๖๒๓; -ความหมายไวพจน์และความต่างจากปัญญา(อ), ๖๒๑; -เป็นต้นกำเนิดของกรรมทั้งปวง, ๘๔๒; -**มนสิการโดยแยกกาย**, **ดู** **โยนิโสมนสิการ**; -มนสิการในสมณะ, ๗๗๗; -มนสิการมีนิมิต, ๘๒๗; -มนสิการว่าด้วยปัญญา=โยนิโสมนสิการ, ๗๗๘
 มนสิการเจตสิก, ๒๗
 มนสิการสมภวา, ๘๔๒

มโนมหิริย, ๓๖, ๔๗๐
 มนุษย์, ๘๖, ๘๗, ๑๑๐, ๑๑๙, ๑๒๓, ๑๔๘, ๒๓๓, ๔๕๓, ๔๖๓, ๕๒๗, ๕๒๙, ๕๓๒, ๕๓๗, ๕๔๐, ๕๔๖, ๕๕๕, ๖๔๖, ๖๕๓, ๖๗๔, ๗๕๘, ๘๔๘, ๘๕๒, ๘๕๙, ๘๙๑, ๙๗๐, ๑๐๒๖, ๕๑๗, ๕๕๑-๕๕๒, **ดู** **สัตว์,ประชาชน,โลก,สังคม**; -การค้าขายมนุษย์(อ), ๗๒๓; -**ข้อได้เปรียบเสียเปรียบเมื่อเทียบกับเทวดา**, ๙๕๒-๙๗๐; -**ความสัมพันธ์ที่ถูกต้องกับเทวดาทั้งทำที่และวิธีปฏิบัติในเรื่องเทวดาและอิทธิปาฏิหาริย์**, ๙๔๑-๙๗๐; -ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสังคมและธรรมชาติตามหลักปัจเจกการ, ๒๑๐; -**แง่ที่มนุษย์ต่างจากธรรมชาติพร้อมทั้งความสัมพันธ์กับธรรมชาติและสังคม**, ๖๙๗-๖๙๙; -แดนแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญาของมนุษย์, ๘๗๘; -ถ้าไม่รู้จักสุขไร้อามิสบ้าง การแก่งแย่งกามสุขก็จะครอบงำชะตากรรมของโลกมนุษย์ตลอดไป, ๑๐๕๙; -กรรมทั้งหมดในรูปที่มนุษย์เกี่ยวข้องคืออริยสัจ, ๘๕๔; -บุญมีอุปการะแก่มนุษย์, ๒๕๓; -ประโยชน์ทางจิตปัญญาเป็นแก่นสารเหนือแท้ของชีวิตมนุษย์, ๘๗๑; -**ปาลาติบาตคำนึงถึงสัตว์มนุษย์เป็นหลัก แต่ก็ขยายไปถึงสัตว์ดิรัจฉานด้วย**, ๗๒๖-๗๒๗; -พระพุทธเจ้าประกาศอิสรภาพให้แก่มนุษย์ท่ามกลางเทวดาและอิทธิปาฏิหาริย์, ๙๔๑; -พระพุทธเจ้าเห็นภาวะอย่างมนุษย์และเทวดา, ๙๗๐; -พระสงฆ์คลุกคลีกับชาวบ้านเรียกว่าถูกมนุษย์จับไว้, ๕๗๘; -พุทธจริยธรรมคือมรรคเป็นกระบวนการวิเศษของมนุษย์ในการนำเอาความรู้กฎธรรมชาตินำมาใช้ให้เป็นประโยชน์เพื่อแก้ปัญหาและทำให้ชีวิตให้ดีขึ้น, ๕๒๖, ๕๑๔-๕๑๖, ๕๓๔-๕๓๕, ๖๘๕-๖๘๖; -มนุษย์บังคับควบคุมธรรมชาติได้จริงหรือ?, ๑๖๗; -มนุษย์เป็นทุกข์เพราะกามคุณารมย์สี่ขมสลาย, ๑๐๕๑; -**มนุษย์เป็นสัตว์เจริญทางจิตปัญญา ดันหนักพลอยละเอียดซับซ้อนยิ่งขึ้นด้วย**, ๑๐๐๗-๑๐๐๘; -มนุษย์เป็นสுகุติ, ๓๒๒; -**มนุษย์เป็นอยู่กันอย่างไร เพื่ออะไร และควรเป็นอยู่อย่างไร**, ๘๔๔-๘๔๕; -มนุษย์ฝึกอบรมให้ประเสริฐได้ จนเทพพรหมเคารพบูชา, ๓๑๖, ๘๖๔, ๙๕๔, ๙๕๗, ๙๖๕; -มนุษย์และเทพถูกทมิฬฐิตอย่างครอบงำใจจึงไม่เห็นความจริง, ๕๐๕; -โลกมนุษย์เป็นชุมทางที่ทั้งชาวสวรรค์และชาวอบายมาทำทากรรม และเป็นทีที่วานธรรม, ๙๕๔; -วิสัยความสามารถและความมั่นใจในศักยภาพของตน, ๙๕๔, ๙๖๕, ๙๐๒-๙๐๔; -**วิสัยความสามารถและความมั่นใจในศักยภาพของตน (ข)**, ๘๖๔; -**วิสัยอำนาจของมนุษย์ภายในความแวดล้อมของธรรมชาติและกฎธรรมชาติ**, ๒๓๘, ๖๙๗-๖๙๙; -**เวลามองเหตุแห่งทุกข์และวิธีแก้ มนุษย์มักมองแบบขัดทอดออกไปข้างนอกอย่างเดียว จึงเที่ยวแสวงหาที่พึ่งผิด**, ๘๕๙-๘๖๑, ๘๖๓-๘๖๕; -สภาพและความต้องการของสังคมมั่นใจยุคปัจจุบัน, ๙๑๐, ๑๐๖๔; -สังคมประกอบด้วยมนุษย์ที่มีพัฒนาการทางจิตปัญญาอยู่ในระดับต่างๆกัน, ๗๔๙, ๘๗๒; -หลักสงฆ์แสดงว่าตามหลักพุทธศาสนา

มนุษย์ที่ดีมีส่วนอยู่ในสังคม, ๖๘๓; -เหตุปัจจัยของทุกข์หรือปัญหาทั้งด้านนอกด้านใน แต่เหตุปัจจัยภายในของมนุษย์เองเป็นตัวยื่นโรงที่ต้องเรียนรู้วิธีอริยสัจไว้แก่, ๘๗๐-๘๗๑; -เหตุปัจจัยของทุกข์หรือปัญหาทั้งด้านนอกด้านในแต่เหตุปัจจัยภายในของมนุษย์เองเป็นตัวยื่นโรงที่ต้องเรียนรู้วิธีอริยสัจไว้แก่, ๖๓๕, ๖๘๕; -อริยสัจคือวิธีแก้ปัญหาแบบพุทธซึ่งมนุษย์พัฒนาจิตปัญญาจนแก้ปัญหาได้เอง, ๘๖๐-๘๖๑, ๘๗๐-๘๗๓

มนุษย์ชาติ, ๑๐๘, ๗๓๕, ๗๔๖

มนุษย์ธรรม(=กุศลกรรมบถ๑๐), ๕๒๓

มนุษย์ภูมิ, ๙๕๓, ดู มนุษย์

มนุษย์สมบัติ, ๕๓๕

มนุษย์สัตว์(=สัตว์มนุษย์และสัตว์อื่นฯ), ๕๘๓

มนุษย์สุข: -, ๑๐๕๗

มน, ๓๐, ๑๗๑, ๒๓๓, ๓๓๐, ๕๐๖, ๖๘๙, ดู ใจ, จิต; -, ๒๕, ๓๔, ๘๕๒

มีในกรรม, ๒๖๓, ๓๑๘, ๗๔๓, ๗๖๔, ๙๓๐, ๙๖๗, ๑๐๔๓, ดู กรรม; -มีในกรรมในรูปของทิวทัศน์เช่นค่านิยมสำคัญที่สุดยิ่งกว่ากายกรรมวจีกรรม, ๖๙๐

มีในทวาร, ๔๑, ๔๒, ๑๘๖; -, ๗๒๓

มีในทวาริต, ๒๖๓, ๕๗๐, ๕๙๒, ๖๕๑, ๗๖๑

มีในภาพ, ๑๐๕, ๗๗๖

มีในมยาภินิมมาน, มีในมยิทธิ: -, ๔๕๒

มีในมัยกาย: -, ๓๖๘

มีในวิญญาณ, ๒๗, ๓๐, ๑๗๑, ๕๐๖

มีในสังขาร, ๒๙, ๒๐๓, ๒๔๓, ๒๘๕, ๙๔๖

มีในสัญญาเจตนา, ๒๙, ๒๐๓; -, ๑๗๑

มีในสัมผัส, ๓๑, ๑๗๒

มีในสัมผัสสชา เวทนา: -, ๓๑

มีในสุขจิต, ๕๗๐, ๕๙๒, ๖๕๑, ๗๖๑

มีในม้งการ, ๑๒๖, ๕๘๙, ๗๐๕

มรณกรรม, ๘๙๘

มรณทุกข์, ๘๖

มรณภาพ, ๘๙๔

มรณสติ, ๘๐๕-๘๐๙; -เป็นศัพท์พหุคูณกรรมฐาน, ๘๐๖

มรณสัญญา(ทุกข์า ปฏิปทา), ๘๔๑

มรณะ, ๘๕, ๘๗, ๑๔๑, ๒๖๘, ๒๘๐, ๓๒๓, ๕๖๖, ๘๔๗, ๘๔๙, ๘๕๒

มรดก, ๗๓๗, ๗๔๕, ๘๓๕

มรรค, ๗๗; -การเชื่อมต่อกันระหว่างกระบวนการตามธรรมชาติของนิโรธกับกระบวนการปฏิบัติแห่งมรรคของมนุษย์, ๕๕๑; -การที่เริ่มด้วยสัมมาทิฐิ และเจริญไปจนจบด้วยสัมมาทิฐิ(=เน้นความสำคัญของปัญญา), ๕๑๕; -สมถะและวิปัสสนามากันในมรรคและเป็นองค์มรรค(๑), ๔๔๗

มรรค ผล: -มรรค ผลยังเป็นทุกข์, ๑๖๐

มรรค มีองค์ ๘, ๘๘๙

มรรค(=มรรค), ๕๖๖; -เหตุที่มรรคมาในลำดับสุดท้าย, ๘๖๓

มรรค(๓นัย), ๑๙๓, ๔๐๙, ๔๑๘, ๕๑๗, ๕๒๒, ๕๖๓, ๗๐๔,

๗๕๐, ๗๕๙, ๗๙๓, ๘๒๔, ๘๔๖, ๘๗๔, ๖๘๗-๖๘๘, ดู

มรรคมีองค์ ๘, อริยมรรค, อริยอัฏฐังคิกมรรค,

มัชฌิมาปฏิปทา, อริยสัจ, มรรคา; -, ๕๐๖, ๕๒๗; -การ

เชื่อมต่อกันระหว่างกระบวนการตามธรรมชาติของนิโรธกับ

กระบวนการปฏิบัติแห่งมรรคของมนุษย์, ๕๑๓-๕๑๖; -การ

ดำเนินมรรคต้องอาศัยตถาคตโพธิสัทธา, ๙๑๐; -การที่เริ่ม

ด้วยสัมมาทิฐิ และเจริญไปจนจบด้วยสัมมาทิฐิ(=เน้น

ความสำคัญของปัญญา), ๕๕๖-๕๕๙; -กิจต่อมรรคคือ

ภาวนาแปลว่าเจริญได้แก่ปฏิบัติหรือลงมือทำ, ๖๓๕, ๘๕๕-

๘๕๘; -ความสัมพันธ์กับพระรัตนตรัยในฐานะเครื่อง

นำเข้าสู่มรรค, ๖๘๑-๖๘๔; -ความหมายของมรรคใน

อริยสัจ/มีองค์ ๘)พร้อมทั้งแนวอธิบาย, ๘๕๐, ๕๑๔-๕๑๕,

๘๖๓-๘๖๙; -นัยยะเป็นองค์ธรรมในขณะแห่งมรรคทั้ง๔

และเป็นมรรคทั้ง๔และเป็นมรรค(๑), ๙๘๑; -ดังนั้นมรรคจึง

เป็นภาเวตัพพธรรม, ๘๕๘; -ทัศนยะ=มรรคแรก, ภาวนา=

มรรคสูงสาม, ๔๐๒; -เทียบระบบมรรคกับระบบบุญกิริยา,

๕๓๙-๕๔๐; -ธรรมจักขุได้แก่มรรค(๑)ไปข้าง(๑), ๘๘๘; -เนื่อง

ด้วยสังคมาทางกัลยาณมิตร, ๕๒๘-๕๓๐; -ในการคิดแบบ

อริยสัจและเทียบวิธีวิทยาศาสตร์, ๖๘๖, ๖๓๓-๖๓๕; -ใน

ฐานะไตรสิกขา การจัดเทียบองค์ธรรมและความประสาน

สัมพันธ์ในทางปฏิบัติระหว่างไตรสิกขากับองค์มรรค, ๘๖๗,

๕๔๓-๕๕๖, ๖๙๕-๖๙๗; -ในฐานะทางสิ้นกรรม, ๕๓๐-

๕๓๑; -ในฐานะมรรคสูงสุดหมายถึงชีวิตคืออรรถะต่างๆ,

๕๓๖-๕๔๓; -ในฐานะมัชฌิมาปฏิปทา, ๘๕๓, ๕๒๕-๕๒๘;

-ในฐานะสัมมาปฏิปทา, ๕๑๗; -ในฐานะอุปกรณ์มิใช่

สำหรับยึดแบก, ๕๓๑-๕๓๒; -ในวิธีแก้ปัญหาตามหลักก

ญาณและการตรวจสอบด้วยหลักญาณ๓, ๘๕๕-๘๕๘; -

ปฏิบัติโดยเริ่มที่โยนิโสมนสิการ, ๖๒๔; -เป็นมรรคาสำหรับ

ละโลกะ โทสะ โมหะ, ๕๔๑; -เป็นหลักกลางในฝ่ายวิธีการ

หรือภาคปฏิบัติประยุกต์ขยายได้อีกมาก, ๕๔๙-๕๕๑; -ฝึก

ไตรสิกขา ก็คือทำให้ระบบการดำเนินชีวิตกลายเป็นระบบ

ของมรรค, ๘๖๙; -มรรค=ธรรมานุธรรมปฏิบัติ(๑), ๖๘๓; -

มรรค=พรหมจรรย์คือระบบจริยธรรมหรือคำสอน

ภาคปฏิบัติทั้งหมด ซึ่งเกี่ยวกับวิธีใช้กฎธรรมชาติให้เป็น

ประโยชน์มากที่สุด, ๘๖๗, ๕๒๔-๕๒๕, ๕๓๒-๕๓๖; -

มรรคคือวิธีปฏิบัติ(สมถะวิปัสสนา)๔แบบ, ๔๔๕; -มรรคจะ

เป็นอย่างไรก็สัมพันธ์กับฌานที่เป็นบาท, ๔๘๓, ๔๘๕; -

มรรคเจริญบริบูรณ์ ก็ทำให้โพธิปักขิยธรรมทั้ง๓๗พลอย

เจริญบริบูรณ์ด้วย และในขณะแห่งมรรคขณะจิตเดียว

องค์มรรคและโพธิปักขิยธรรมทั้งหมดเกิดทำงานพร้อม

ครบถ้วน, ๘๓๙, ๘๔๑; -มรรคเจริญบริบูรณ์เริ่มแต่ปฏิบัติ

ถูกต้องต่อกระบวนการรับรู้, ๘๔๑; -มรรคเป็นองค์ ๘เป็น

มรรคเก่า พระพุทธเจ้าเพียงค้นพบและบอก, ๔๖๒; -มรรคมีองค์ ๘ กับมรรค 4 ต่างกันหรือไม่อย่างไร, ๘๓๙; -**มรรคมียองค์ ๘ เป็นมรรคเก่า พระพุทธเจ้าเพียงค้นพบและบอก**, ๕๑๔-๕๑๕; -เมื่อเข้าสู่มรรคแล้ว ก็เป็นเรื่องขององค์ธรรมภายในเฉพาะตัวของบุคคล, ๖๗๖; -**เมื่อมรรคเจริญถึงที่องค์มรรคทั้ง 8 ทำงานพร้อมสำเร็จในขณะเดียวกัน เรียกว่าเป็นมรรคชนิดที่คู่กับผลซึ่งแบ่งเป็นมรรค 4**, ๘๓๙; -ไม่ใช่ทาง 8 สายแต่เป็นสายเดียว มีองค์ประกอบ, ๕๔๔; -วิชา=มรรค, ๓๘๑; -วิมุตติในหนึ่ง=มรรค, ๔๓๙; -วิวิฎฐานา=มรรค(๑), ๘๒๐; -ศรัทธาไม่ใช่องค์มรรคแต่ช่วยเชื่อมต่อให้เข้าสู่มรรค, ๕๘๘; -**ศีลที่เป็นองค์แห่งมรรค**, ๙๑๗; -สมณะและวิปัสสนาмаกู่กัน ในมรรคและเป็นองค์มรรค, ๔๓๐; -สมุจเฉทนิโรธ/สมุจเฉทวิมุตติ=มรรค, ๔๐๑, ๘๖๓; -สังฆารูปกษณาญาณ เป็นวิปัสสนาที่เชื่อมถึงมรรค, ๔๗๙; -ลำดับฐานะ=ผู้ประกอบด้วยมรรคมีองค์ ๘(๑), ๕๖๙; -โสดาบัน=มรรค, ๘๘๙; -หลงผิดเอาวิปัสสนูปกิเลสเป็นมรรค, ๔๔๗; -อสามยิกวิมุตติ=มรรค ๔ ผล(๑), ๔๓๒; -อุปมาอย่างไร, ๘๕๘

มรรค(อวัยวะสืบพันธุ์), ๗๒๖

มรรคญาณ, ๔๗๙; -*, ๔๔๗

มรรคบัญญัติ: -*, ๖๔๐

มรรคผล, ๑๐๙, ๔๒๗, ๔๔๗, ๔๔๘, ๔๖๐, ๔๗๗, ๖๓๒, ๘๒๕, ๘๗๑; -*, ๔๔๖, ๕๘๔, ๘๒๐, ๙๐๑; -กรณีนี้เรียกมรรคผลว่าฉานก็มี, ๔๒๕; -ขณะจิตที่บรรลุเป็นอปปนา, ๔๔๙, ๔๘๖; -ความหลงผิดเกี่ยวกับมรรคผลนิพพาน, ๔๔๕; -ญาณที่พิจารณาผลนิพพาน, ๔๘๐; -ได้มรรคผลแล้วเจริญสมณะเพิ่มเติมได้หรือไม่, ๔๔๒

มรรคภาวนา, ๖๒๔, ๖๘๘

มรรคมียองค์ ๘, ๒๔๓, ๓๔๔, ๔๖๒, ๔๖๗, ๖๒๔, ๘๐๒, ๘๕๘, ๘๖๖, ๘๘๒, ๙๑๓, **ดู มรรค**; -*, ๔๖๓, ๕๖๙, ๙๐๑

มรรควิธี, ๖๔๒, ๘๕๕

มรรคสมังคี ๔: -*, ๔๗๑

มรรคสมังคี(๕): -*, ๔๑๐, ๘๓๙

มรรคสมานี: -*, ๔๒๘, ๘๐๓

มรรคสังข์, ๔๗๗

มรรคสุข: -*, ๑๐๕๗

มรรคา(=มรรค), ๔๐๔, ๔๒๓, ๔๗๗, ๕๑๕, ๕๒๕, ๕๓๐, ๕๓๒, ๕๕๑, ๕๘๙, ๖๘๔, ๗๔๔, ๘๕๕, ๘๖๒, ๘๘๑, ๘๘๔, ๘๘๖, ๙๐๕, ๙๑๐, ๙๕๐, **ดู มรรค**; -ความก้าวหน้าในมรรคา, ๕๕๗; -โพชฌงค์ ๗ เป็นมรรคาให้ถึงอสังขตะ, ๘๓๘; -มรรคาของอารยชนเริ่มด้วยปัจจัยทางสังคม, ๕๒๙, **ดู กัลยาณมิตร, ปรโตโฆสะ**; -มรรคาเพื่อขณะนั้นทะ, ๑๐๑๑; -มรรคาแห่งการตรัสรู้, ๑๐๖๐; -**มรรคาแห่งการพัฒนาชีวิตมีปัญญาเป็นหลัก. ดู ปัญญา**; -มรรคาแห่งการพัฒนาชีวิตมี

ปัญญาเป็นหลัก(๑), ๑๐๒๒; -สติปัญญาเป็นมรรคาเอก, ๗๖๔; -อิทธิบาทเป็นมรรคา, ๘๐๑

มรรยาท, มารยาท, ๕๓๙, ๕๔๗, ๕๗๐; -*, ๘๖๑

มรรลุมชิวิต, ๘๖๕

มฤตยู, ๑๔๐

มถิทิน, ๕๗๑, ๘๑๑, ๘๙๓, ๙๐๐, ๙๔๐

มถิทินภายใน, ๒๖๔

มเลจฉะ, ๔๐๓

มวลชน, ๑๐๖๖; -*, ๑๐๒๒

มหัคคตาเจโตวิมุตติ, ๔๓๔

มหากษัตริย์(สุขน้อยกว่าพระพุทธเจ้า), ๑๐๓๓-๑๐๓๔, **ดู กษัตริย์, ราชา**

มหากัลป ๘๔๐,๐๐๐, ๘๙๗

มหากิริยาจิต: -*, ๑๒๒

มหาโจร(ภิกษุผู้ตรึงนุษย์กรรม), ๘๒๕

มหาตมะ(ไปนรยกา), ๒๘๙

มหานคร, ๕๕๓-๕๕๔

มหาบพิตร, ๕๓๖, ๖๖๐, ๗๖๑

มหาบุรุษ, ๓๔๓, ๓๙๙; -*, ๘๑๗; -เป็นกัลยาณมิตร, ๕๖๕; -เป็นนายของความดี, ๓๙๗

มหาบุรุษลักษณะ, ๘๖๖

มหาบุรุษี่, ๘๑๒; -*, ๘๙๙

มหาพราหม(เห็นผิด), ๓๔๐

มหาโพธิ์, ต้น, ๘๖๙

มหาภูต, มหาภูตรูป(๕), ๒๖, ๑๗๑, ๓๔๐; -(กิลิน), ๘๐๔; -*, ๒๕

มหาเมฆ(อุปมาสัตว์ตบรูฐ), ๕๗๓

มหาชัย, ๙๑๓, **ดู ชัย, บุญชัย**

มหาชาน, ๘; -*, ๑๐๑๙

มหาศีล: -*, ๗๓๔, ๘๖๑

มหาสัตว์, ๒๔๒

มหาสาวก, ๓๖๘, ๘๓๕, ๙๕๑

มหาขำมาตย์, ๖๗๔

มหะคักตี, ๓๙๘

มองแง่เดียวหลายแง่. **ดู วิชชวาท**; -*, ๖๘๐

มองแง่ร้าย, ๖๒๓

มองตามเป็นจริง, ๖๔๒-๖๔๕, ๖๗๖-๖๗๙, **ดู วิปัสสนา, โยนิโส มนสิการ, วิชชวาท, ยถาภูตญาณทัศนะ**

มอบตัว(กรรมฐาน), ๘๐๘

มะเตือ(อุปมา), ๗๔๑, ๑๐๔๔

มะม่วงรสพิเศษ(ชาดก): -*, ๕๖๗

มักง่าย(พฤติกรรมตัณหา): -*, ๑๐๒๒

มักน้อย, ๕๖๖, ๖๗๒, ๗๓๕, ๗๔๙

มักมาก(ในอนาคตพระเถระจะนำ), ๖๕๘

มักคจิต, ๔๘๖

มัจฉาวิภูฐาน, ๔๗๗

มัจฉสมังคี. ดู มรรคสมังคี

มัจฉสมาริ. ดู มรรคสมาริ

มัจฉสัมมาปฏิญฺธิ. ๕๘๓-๕๘๔

มัจฉาคัมภีร์กฏาณทัตสนวิสุทฺธิ, ๖๓๒, ๖๓๓

มัจฉมี, ๖๔๖, ๗๕๑, **ดู ทรัพย์**

มัจฉจักขุ, ๘๘๘

มัจฉาวิภูฐาน: -*, ๗๒๓

มัจฉุราช, ๑๓๓, ๑๔๒, ๑๔๔, ๓๑๘, ๖๕๕, ๖๗๓

มัจฉริยเจตสิก, ๒๗

มัจฉริยเจตสิก, ๒๗, ๒๔๓, ๘๘๔, ๘๘๕, ๘๙๓, ๙๑๒, ๑๐๐๓, และ

ดู โสตาบัน

มัจฉาวิภูฐาน: -*, ๗๒๓

มัจฉนิมยาม, ๔๕๑

มัจฉนิมคิล: -*, ๗๓๔

มัจฉนิมา, ความเป็น(ของมัจฉนิมาปฏิปทา), ๖๔๐

มัจฉนิมาปฏิปทา, ๔, ๖, ๑๐, ๑๓๓, ๒๓๑, ๔๐๔, ๔๒๓, ๘๖๖,

๘๗๔, ๕๑๑-๕๕๓, **ดู มรรค, ทางสายกลาง; -การเตรียมเข้า**

สู่มัจฉนิมาปฏิปทา, ๖๗๙-๖๘๑; -การนับถือพระรัตนตรัยอยู่

ที่ส่วนไหนของมัจฉนิมาปฏิปทา, ๖๘๒; -ความเข้าใจเบื้องต้น

อันรวมทั้งระบบของมัจฉนิมาปฏิปทา, ๕๒๔-๕๕๓; -ความ

ต่อเนื่องและความเป็นคู่กับมัจฉนิมาธรรมเทศนา, ๖๘๗,

๕๑๓-๕๒๔, ๘๕๓-๘๕๔; -ความเทียบเท่าธรรมมานุธรรม

ปฏิบัติ และ เทียบกับ โสตาปฏิบัติ ยัง คะ หรือ

กระบวนการพัฒนาปัญญา, ๖๘๓; -ความสำคัญของศรัทธา

ในระบบของมัจฉนิมาปฏิปทา, ๖๘๒; -ความหมายและความ

เป็นมัจฉนิมาของมัจฉนิมาปฏิปทา, ๕๑๔, ๖๔๐, ๘๕๐, ๘๖๖,

๕๒๕-๕๒๖; -ใช้พิจารณาความถูกต้องของกิจกรรมและ

กิจการได้ทุกอย่าง, ๕๒๗-๕๒๘; -ในฐานะที่เป็นมรรคคือ

วิธีปฏิบัติของมนุษย์และมรรคในฐานะมัจฉนิมาปฏิปทา,

๕๑๔-๕๑๖, ๕๒๕-๕๒๘; -บุพนิมิตหรือบุพภาค๒อย่าง,

๕๖๓-๖๐๖, ๖๐๗-๖๘๖; -บุพภาคในฐานะจุดเชื่อมต่อ

บุคคลกับโลก, ๖๗๖; -บุพนิมิตกับมัจฉนิมาปฏิปทา, ๘๖๕; -

สรุปสาระที่ควรสังเกต, ๘๗๖-๑๑๕๐; -อรรถกถาเรียก

ปฏิบัติสมบูรณ์เป็นมัจฉนิมาปฏิปทาที่มี(อ.), ๒๐๑

มัจฉนิมาธรรม, ๔, ๖; -วิธีคิดแบบมัจฉนิมาธรรม, ๖๖๓

มัจฉนิมาธรรมเทศนา, ๖, ๑๐, ๑๑, ๒๓๑, **ดู สัจจธรรม,**

สภาวะธรรม, เทียบ มัจฉนิมาปฏิปทา; -ความสัมพันธ์กับ

มัจฉนิมาปฏิปทา, ๖, ๖๘๗, ๘๕๓, ๕๑๓-๕๑๔; -ความหมาย

และเหตุผลที่เรียกในหลักการทั่วไป, ๒๐๑, ๕๑๓-๕๑๔; -วิธี

คิดแบบมัจฉนิมาธรรมเทศนา, ๖๖๓; -สรุปสาระที่ควรสังเกต,

๘๗๗

มัจฉนิมาธรรม, ๕๖๓

มัจฉนิมา, ความ, ๖๔๖, ๖๘๐; -(ทางอารมณ์), ๗๘๘

มัจฉนิมา, ๖๘๐, ๕๘๗-๕๙๐, **ดู ศรัทธา**

มัจฉนิมาภาสา: -*, ๗๒๓

มัจฉนิมา, นก(อุปมา), ๗๓๘

มัจฉนิมา, มัจฉนิมา, ๗๓๘

มัจฉนิมา, ๑๑๔, ๑๔๓, ๒๖๓, ๖๔๖, ๖๔๗, ๖๗๑, ๘๕๕, ๘๗๒,

๑๐๑๖, ๑๐๒๖, ๑๐๕๑, ๑๐๕๖, ๑๐๖๓, ๗๔๖-๗๔๗, ๗๖๐-

๗๖๒, ๘๖๕-๘๖๖, **ดู ประมาท, กาม; -*, ๔๓๗, ๕๖๓,**

๑๐๓๑

มัจฉนิมา, คนเลี้ยง(ขาดก): -*, ๕๖๗

มัจฉนิมา, ๑๐๒๗

มัจฉนิมา, ๕๕๗, ๖๕๓

มัจฉนิมา, ๕๕๔, ๖๓๒, ๖๕๑, ๘๖๗, ๘๗๒; -มาตรฐานทาง

สังคมเป็นเกณฑ์อย่างหนึ่งสำหรับตัดสินดีชั่ว, ๒๖๒; -

มาตรฐานวัดความเลื่อมของสังคม, ๗๖๖

มัจฉนิมา, ๓๒๒

มัจฉนิมา, ๒๗

มัจฉนิมา, โยชน: -*, ๙๓๓

มัจฉนิมา, ๑๕, ๒๓, ๑๐๐, ๑๒๖, ๑๓๓, ๒๕๐, ๕๗๐, ๖๓๔, ๖๔๖,

๗๐๕, ๙๐๓, ๙๔๓, ๙๖๓, ๑๐๐๘; -*, ๑๐๑๖; -บทบาทใน

ฐานะปัญญา, ๓๕, ๓๗; -มาจากต้นเหตุ จัดเข้าพวกโลกะ

(อ), ๙๓๓; -อิทธิพลต่อการแก้ปัญหา, ๘๗๒

มัจฉนิมา, หังการ: -*, ๘๒๓

มัจฉนิมา, ๑๒๖, ๗๐๕

มัจฉนิมา, ๘๖

มัจฉนิมา, มารยา, ๒๖๓, ๔๘๗, ๗๕๗; -*, ๘๑๐, ๘๗๘

มัจฉนิมา, ๑๓๓, ๖๓๐, ๙๔๗

มัจฉนิมา, ๕๒, ๙๖, ๑๔๓, ๒๓๑, ๓๓๓, ๓๗๙, ๔๓๘, ๔๕๓, ๔๘๘,

๕๙๘, ๘๔๘, ๙๖๖, ๑๐๓๖; -*, ๘๘๔; -เป็นเทพสูงสุดชั้น

กามาจร ยิ่งใหญ่ที่สุด รั้งครวญถึงพรหม และมนุษย์ที่ฝึก

ตนย่อมปราบได้, ๓๓๓; -เป็นเทพสูงสุดชั้นกามาจร ยิ่งใหญ่

ที่สุดรั้งครวญถึงพรหมและมนุษย์ที่ฝึกตนย่อมปราบได้,

๙๕๗

มัจฉนิมา, ๘๗, ๕๒๒, ๖๕๒, ๖๘๓, ๗๑๒, ๗๔๖, ๘๙๖; -*, ๘๖๘; -

การปลงชีวิตมารดา, ๘๘๘; -ตั้งกรรมที่ด้วยปัจจัย๓, ๑๐๒๖;

-พระพรหมีที่มีจิตเมตตาต่อขบถสัตว์ตั้งมารดาตนอมบุตร,

๓๙๙

มัจฉนิมา, ๗๔๓, ๘๘๘, ๗๓๗-๗๓๘, **ดู พ่อแม่; -ในฐานะที่ศ**

เบื้องหน้า, ๗๓๐; -บุตรควรตอบแทนคุณโดยให้ตั้งอยู่ใน

อารยวัฒนธรรม, ๙๑๒; -อิทธิพลในการก่อปฏิญฺธิ, ๕๕๒

มารยา. ดู มายา

มารยาท. ดู มารยาท

มัจฉนิมา, ๗๙๕

มัจฉนิมา, ๑๐; -*, ๔๓๔

มัจฉนิมา, ๖๙๐

มัจฉนิมา, ๕๑๗, ๖๓๘, ๖๘๘

มิจจาชีพ, ๗๒๓, ๗๓๔, ๙๖๔, **ดู มิจจาอาชีวะ**; -มิจจาชีพของ
ภิกษุ/สมณะ(อ), ๙๖๑

มิจจาญาณ, ๖๓๘

มิจจาทิฏฐิ,มิจจาทิฐิ, ๒๐๕, ๒๑๑, ๒๔๒, ๔๖๗, ๕๑๗, ๖๓๘,
๖๗๕, ๖๘๘, ๖๙๑, ๗๖๑, ๘๘๓, ๕๒๗-๕๒๘, **ดู ทิฏฐิ**; -*,
๔๐๐, ๕๐๔, ๘๘๖, ๙๑๐; -ความสัมพันธ์กับมิจจาลังกับปี,
๗๐๓; -ฉานสมบัตินำพาให้พ้นได้, ๔๒๘; -**ปฏิบัติสมาธิ**
ผิด เจริญปัญญาพลาตก็อาจให้เกิดมิจจาทิฏฐิได้, ๖๔๐; -
ปัจจัย๒แห่งมิจจาทิฏฐิ, ๕๖๔; -ปัจจัย๒แห่งมิจจาทิฏฐิ(อ),
๕๖๓; -มีผลสำคัญต่อการให้ผลของกรรม, ๓๒๓; -ไม่
เกี่ยวกับชาติตระกูล, ๓๑๙; -อิทธิพลของปาปมิตรและเป็น
เครื่องตัดสิ้นความเป็นปาปมิตร, ๕๕๒

มิจจาธรรม, ๒๑๑

มิจจาปฏิบัติ, ๔๙๖

มิจจาปฏิบัติ, ๕๑๖, ๕๑๗, ๕๒๘, ๑๐๓๔, **ดู เทียบ สัมมา**
ปฏิบัติ

มิจจาวณิชาต: -*, ๗๒๓

มิจจาวาจา, ๕๑๗, ๖๓๘, ๖๘๘

มิจจาวาทะ๔(เกี่ยวกับกรรม): -*, ๘๖๐

มิจจาวายาเม, ๕๑๗, ๖๓๘

มิจจาวิมุตติ, ๖๓๘; -*, ๔๓๔

มิจจาสติ, ๕๑๗, ๖๓๘; -*, ๙๙๙

มิจจาสมมติ, ๕๑๗, ๕๒๘, ๖๓๘; -*, ๗๗๙

มิจจาลังกับปี, ๕๑๗, ๖๓๘, ๖๘๘; -แก้ด้วยโยนิโสมนสิการ,
๗๐๘; -ความสัมพันธ์กับมิจจาทิฏฐิ, ๗๐๓; -**มิจจาสังกับปะ**
ตอย่าง, ๗๐๒

มิจจาอาชีวะ, ๕๑๗, ๖๓๘, ๖๙๕, ๗๑๐-๗๑๑

มิใช่ตน,มิใช่ตัวตน,มิใช่ตัวตน, ๗๒, ๑๐๙, ๑๑๒

มิตร, ๕๗๓, ๖๒๔, ๗๒๕, ๗๔๕, ๘๔๘, **และดูกัลยาณมิตร**; -*,
๕๒๙; -**การดกรกระทำไคของมิตรสำคัญในแง่ของการศึกษา**,
๕๘๒-๕๘๓; -**ควรวชวให้ตั้งอยู่ในคุณของโสตาบัน**, ๘๘๑,
๙๑๒; -**ความดีเป็นมิตร**, ๒๖๘; -**พุทธศาสนาให้ทุกคนเป็น**
มิตรกัน, ๕๗๖; -**มิตรชนิดใดมีอิทธิพลที่สุดในการก่อทิฏฐิ**,
๕๘๒; -**มิตรที่ควรคบและวิธีปฏิบัติต่อมิตรตามหลักทิศ๖**,
๕๗๖, ๗๓๑; -**มิตรแท้มิตรเทียมและลักษณะ**, ๕๗๕; -**มิตร**
แท้มิตรเทียมและลักษณะ(อ), ๙๑๘; -**หน้าที่ของพระสงฆ์**
ต่อชาวบ้านตรงกับมิตรแท้แบบแนะนำประโยชน์, ๕๗๗; -
หลักกรรมและพุทธภาษิตเกี่ยวกับมิตร, ๕๖๗-๕๖๙

มิตรภาพ, ๑๑๕, ๑๐๖๔

มิตรสหาย, ๑๔๔, ๖๐๑, ๗๔๓, ๘๔๗, ๗๓๗-๗๓๘, **ดู มิตร**; -
(ทิศเบื้องซ้าย), ๗๓๑; -*, ๗๔๖

มิตี, ๗๖๔; -*, ๑๐๓๒

มิทธเจตสิก, ๒๗

มิทธะ, ๗๘๓, **ดู ถิ่นมิทธะ**

มิลักขะ, ๔๐๓

มิทฺหสุข, ๑๐๓๔

มีคู่ศของ(ความหมายทางกรรม), ๖๗๔

มีบุญ, ๗๕๑

มี-ไม่มี(สิ่งทั้งหลายมีจริงหรือไม่), ๒๐๑, ๕๑๑, ๖๖๓

มีดี,มีดีบอด, ๔๖๕, ๕๘๖, ๖๗๙

มีอช้ายขวา(ในอุปมา), ๖๒๓

มุ่งหมาย,ความ, ๖๘๓, **ดู อรรถ,อรรถะ,อรรถกรรมสัมพันธ์**; -*,
๖๘๐; -**ความมุ่งหมายของสมาธิ**, ๘๒๕, ๗๘๗-๗๘๘; -
ความสัมพันธ์กรรมกับอรรถ, ๖๓๗; -**วิธีคิดแบบหลักการ**
และความมุ่งหมาย, ๖๓๖-๖๔๑

มูญจตุกัมยตาญาณ, ๔๗๙

มุตติ(นิพพาน), ๓๓๖, ๔๒๑

มุตตะ(ประเภทความรู้), ๔๓

มูทิตา, ๑๓๔, ๒๔๙, ๔๑๒; -(**กรรมฐาน**), ๘๐๕-๘๐๙, **ดู พรหม**
วิหาร,อัมปมัญญา; -ในการฝึกอบรมเด็ก, ๗๐๐

มูทิตาจิต, ๔๓๔

มูทิตาเจตสิก, ๒๗

มูทิตาเจโตวิมุตติ, ๔๓๔, ๔๔๓

มูทุ, ๒๔๗

มูทุฏฐะ(จิตสมาธิ), ๒๔๘, ๔๘๔; -*, ๗๘๔

มูนี้, ๑๔๕, ๒๒๖, ๔๒๑, ๔๒๒, ๖๗๓

มูถาวา, ๒๐๗, ๒๑๑, ๒๘๗, ๒๘๙, ๗๑๓, ๗๒๙, ๗๓๐, ๘๙๐,
๘๙๕, ๙๐๐, ๗๒๓-๗๒๗; -องค์4ของการละเมิด, ๗๒๗

มูถาวา เวมณี, ๗๑๐

มูควัตร: -*, ๙๒๑

มูรชากิเชก, ๔๘๙

มูธ,มูธราภ และ**ดู กุศลมูล,อกุศลมูล**; -**ความดำริเป็นรากเงา**
ของกาม, ๑๐๒๖; -**ฉันท์เป็นมูลแห่งทุกข์**, ๙๗๙; -**กรรมผู้มี**
โยนิโสมนสิการเป็นมูล, ๖๒๒; -**กรรมทั้งปวงมีฉันท์เป็น**
มูล, ๘๔๒, ๙๘๒; -**มูล๒ของภวักข**, ๑๗๗; -**โยนิโส**
มนสิการเป็นมูลของกุศลกรรม, ๖๒๐; -**โยนิโสมนสิการเป็น**
มูลเหตุแห่งศรัทธาได้(อ), ๖๒๕; -**โยนิโสมนสิการและอ**
โยนิโสมนสิการเป็นมูลแห่งวิภูฏและวิภูฏะ, ๖๒๓-๖๒๕; -
อวิชชาเป็นมูลรากของตัณหา, ๘๖๑, ๙๘๕; -**อวิชชาและ**
ตัณหาเป็นมูลของวิภูฏะ(อ), ๖๒๖

มูธการณ, ๑๕๖, ๑๕๘, ๑๗๘, ๒๐๕

มูธโก, ๑๐๒, ๖๗๕, ๗๑๑

มูธฐาน, ๕๙๘, **ดู มูล,สมุฏฐาน**

มูธสมาธิ(การพัฒนาจนเป็นอัมปนา), ๗๘๑-๗๘๒

มูธเทต, ๒๖๑, ๖๓๕, ๖๕๐, ๘๕๕

เมฆ, ๘๒๐, ๘๗๖

เมฆตา, ๖๙, ๑๑๕, ๑๓๔, ๑๔๓, ๒๔๙, ๒๗๕, ๓๙๙, ๔๑๒,
๔๓๘, ๔๔๕, ๔๕๙, ๔๘๑, ๕๒๔, ๕๓๕, ๖๒๔, ๖๕๐, ๖๕๒,
๗๐๒, ๗๓๒, ๘๐๖, ๘๘๓, ๙๐๕, ๙๔๓, ๙๔๗, ๙๔๘, ๙๕๖,
๙๕๗, ๙๖๓, ๙๖๔, ๙๖๖, ๑๐๖๔, ๑๐๐๑-๑๐๐๔, ๗๐๔-

๗๐๙, **ดู พรหมวิหาร,เมตตากรุณา**; -(กรรมฐาน), ๗๗๗; -
 *, ๒๔๒, ๖๔๒, ๗๒๙, ๘๑๒, ๘๓๔; -**การฝึกอบรมเด็ก**,
 ๖๙๙-๗๐๑; -ความสัมพันธ์กับฉันท์และแง่ที่เหมือนหรือ
 ต่างกัน, ๑๐๑๘, ๑๐๑๑-๑๐๐๕; -ความหมาย, ๑๐๐๓,
 ๗๐๖-๗๐๘; -**จริยาที่เหมาะสมและสมาธิให้สำเร็จ**,
 ๘๐๗-๘๐๙; -ตัวอย่างเรื่องพระพุทธเจ้าแม่เมตตา(อ),
 ๗๐๘; -เป็นธรรมของผู้ใหญ่ใช้หรือไม่, ๗๐๗; -เป็นลัทธิพิศ
 ฎกกรรมฐาน, ๘๐๖; -เมตตา=อพยาบาล(อ), ๗๐๙; -
เมตตาของพ่อแม่, ๑๐๐๓-๑๐๐๔; -เมตตาอาจให้ช่องแก่
 ราคะ, ๒๕๐; -สมบัติและวิบัติของเมตตา, ๗๐๗, ๑๐๐๒; -
สอนด้วยจิตเมตตา, ๕๗๘; -อันสิ่งของเมตตา, ๖๕๓
 เมตตากรุณา,กรุณีย์, ๒๗๕, ๕๔๐, ๕๔๘, ๕๗๓, ๕๗๗, ๖๗๗,
 ๗๘๘, ๙๐๖, ๙๑๓, **ดู เมตตา,กรุณา**; -คนที่ทราบดีกว่าเรา
 ควรคบต่อเมื่อจะอนุเคราะห์เขาด้วยเมตตากรุณา, ๕๗๕; -
คนที่ไม่มียึดอะไรเลย เราควรคิดในทางเมตตากรุณา,
 ๖๕๐-๖๕๑; -**ในฐานะข้อหนึ่งของเบญจธรรม**, ๗๒๘; -
 ผลกรรม, ๒๘๓; -มีคนนอกติเตียนเมตตากรุณาแบบของ
 พระพุทธกาลนา, ๗๑๔
 เมตตาภาวกรรม, ๘๘๓, ๙๓๒
 เมตตาจิต, ๔๓๔, ๗๖๒, ๙๒๔, ๙๖๒
 เมตตาเจโตวิมุติ, ๔๓๔, ๔๔๓, ๖๒๑, ๗๘๑; -*, ๙๔๘
 เมตตาพรหมวิหาร, ๖๗๗; -*, ๖๕๒
 เมตตาโมกกรรม, ๘๘๓
 เมตตาวิจิตรกรรม, ๘๘๓
 เมถุน,เมถุนธรรม, ๕๓๓, ๖๗๐, ๙๗๙
 เม(ความรู้ ติล ฌาน ฤทธิ์ อาหาร ฯลฯ), ๗๒๗, ๘๓๔, ๙๔๙,
 ๙๕๑
 เมืองแก้ว (นิพพาน), ๓๓๖, ๕๐๔
 เม็ของชายแดน(อุปัชฌา), ๕๙๙
เมืองหลวง(พระเจ้ามาอกัน), ๖๕๘-๖๕๙
 แม่, ๑๐๓๑, **ดู มารดา,พ่อแม่**
 แมงป่อง, ๖๕๗
 แม่ทัพใหญ่(มัจจุราช), ๖๕๕
แม่บ้าน,แม่ธนู(อุปัชฌา), ๑๑๕๔
 แม่บ้าน(อุปัชฌา), ๗๗๘, ๗๘๕, **และดู น้ำ,คงคา**
 แม่น้ำศักดิ์สิทธิ์, ๓๑๗; -*, ๓๔๔
 แม่บท(การปฏิบัติธรรม/วิปัสสนา), ๕๔๔, ๖๓๒
 แมลงเล็ก ๆ, ๗๙๗
 แมว(ในอุปัชฌา), ๕๙๙
โมกชะ(นิพพาน), ๓๓๖
 โมฆบุรุษ, ๕๐๖, ๖๗๐
 โมฆะ, ๕๘๑
 โมหจริต, ๘๐๗-๘๐๙; -*, ๘๑๗
 โมหะ, ๒๐, ๒๗, ๖๙, ๑๒๓, ๑๓๓, ๑๓๙, ๒๔๒, ๓๓๕, ๓๗๑,
 ๓๘๕, ๓๘๖, ๓๙๕, ๔๒๒, ๔๒๔, ๔๙๐, ๕๓๐, ๕๓๒, ๕๓๖,

๕๗๑, ๕๙๕, ๖๐๑, ๖๐๒, ๖๕๐, ๗๖๕, ๘๐๗, ๘๘๕, ๘๙๗,
 ๙๔๘, ๙๕๒, ๙๕๕, ๑๐๐๙, ๑๐๖๗, ๕๔๐-๕๔๓, **ดู อวิชชา,**
ราคะ,โทสะ,กิเลส; -*, ๔๓๕, ๖๘๙; -กับสัมมาทิฐิ, ๗๐๖; -
 กับอริยบุคคล, ๔๐๙, ๔๑๑; -ครอบงำใจบังปัญญา, ๓๖๕; -
 ถือคือสัตว์ด้วยโมหะ, ๔๒๓; -**ในประเภทของความรู้**, ๓๙; -
 เป็นเหตุแห่งกรรม, ๓๒๓, ๓๖๒, ๖๒๐; -ละและทำให้ไม่ให้
 เกิด ด้วยโยนิโสมนสิการ, ๖๒๑; -สัมพันธ์กับอุเบกขา/ทุก
 ขมสุข, ๑๘๗
 โมหัทซัย, ๔๐๑
 โมหาคติ, ๗๒๙, ๘๘๕
 โม่, ๑๐๓๔
 โม่กระทำเป็นการกระทำอย่างหนึ่ง, ๓๖๓
 โม่กระวนกระวาย, ๓๙๒, **ดู กระวนกระวาย**
ไม่กลัว(พระอรหันต์). ดู กลัว
 ไม่กินปลาไม่กินเนื้อ(ไม่ทำให้เกิดปัญญาผู้สังขาร), ๙๔๔
 ไม่คงตัว, ๑๐๔, ๑๑๖
 ไม่คงที่, ๗๑, ๑๐๔, ๑๑๖
 ไม่ชักนำในอสูร(กัลยาณมิตร), ๕๗๔
 ไม่ใช้ตัวตน, ๑๐๙, ๑๒๖
 ไม่ตรี, ๑๑๕, ๑๒๗, ๕๓๗, ๕๓๙, ๗๐๔, ๗๐๗, ๗๐๘, ๘๐๖,
 ๙๔๗, ๙๕๙, ๑๐๐๑, **ดู เมตตา**
 ไม่ตรีจิต, ๓๙๙, ๖๕๓, ๙๕๗, ๙๖๒, ๙๖๔, ๑๐๖๔, **ดู เมตตา**
 ไม่ถือมั่น, ๓๙๒, ๓๙๕, ๔๖๑, **ดู ยึดมั่น,ถือมั่น,อุปาทาน**
 ไม่ทุกข์ไม่สุข, ๘๔๑, **ดู อุทกขมสุขเวทนา,อุเบกขา**
 ไม่เที่ยง, ๙๔, ๑๑๖, ๑๒๑, ๔๓๙, ๔๔๓, ๔๗๑, ๔๘๒, ๔๙๙,
 ๖๔๒, ๖๔๕, ๖๖๖, ๖๘๖, ๖๘๙, ๗๔๗, ๘๑๖, ๘๔๙, ๘๙๗,
 ๙๐๑, ๑๐๓๓, ๑๐๔๗, ๑๐๕๐, ๙๗๘-๙๘๐, ๕๒๓-๕๒๖,
 ๖๒๙-๖๓๐, **ดู อนิจจัง,อนิจจังตา**; -*, ๔๔๔, ๕๖๙, ๑๐๓๑
 ไม่เบียดเบียน, ๙๑๔, **ดู เบียดเบียน,ศีล**
 ไม่ประมาท, ๕๕, ๑๒๑, ๑๒๙, ๑๓๙, ๔๖๗, ๔๖๙, ๕๗๑, ๖๒๓,
 ๖๔๕, ๖๔๘, ๖๕๔, ๖๕๖, ๗๐๘, ๗๘๒, ๘๐๕, ๘๒๔, ๙๕๐,
 ๙๖๓, ๑๐๓๕, **ดู อับปรมาท.เทียบประมาท**; -*, ๗๙๕; -**คำนี้**
ภัยอนาคตและไม่พึงประมาท, ๖๕๖-๖๕๗; -ในผัสสาปตนะ,
 ๔๖๙; -มีกัลยาณมิตรแล้วพึงขุญโดยไม่ประมาท, ๕๓๖
 ไม่เป็นตัวตน, ๑๑๔
 ไม่ใฝ่, ๗๖๒
ไม่มีทางเป็นไปได้. ดูฐานะ,อภัพพะ
 ไม่มีเสียม, ๑๕๑
 ไม่ยุ่งยั้ง, ๑๑๒
 ไม่ยึดติด,ไม่ยึดมั่น, ๑๑๒, ๑๒๔
 ไม่แยบคาย, ๙๙
 ไม่ระยิบ, ๑๑๓
ไม่ละเมิดของรัก. ดูกาเมสุมิจจาร
ไม่โลกจัด. ดู อนภิชณา
ไม้สด,ไม้แห้ง(อุปัชฌา), ๘๓๖-๘๓๘

ไม้สนโตษ, ๓๕๕, **คูสันโตษ, อสันตตฤณี**
 ไม่สุขไม่ทุกข์, ๑๐๓๐, **ดู อุทกขมสุข, อุเบกขา**
 ไม่เห็นแก่ตัว (ด้วยศรัทธาหรือปัญญา), ๔๔๐, ๔๕๐, **ดู เห็นแก่ตัว, จาคะ, ทาน, อนัตตา**
 ไม่เหมาะแก่งาน, ๖๔๙, **ดู ควรแก่งาน**
 ยี่ ทุกข์ ตทนตตา, ๑๐๓
 ยกตนข่มผู้อื่น, ๔๒๓, ๕๗๘, ๖๔๖, ๗๒๑, ๙๔๙, ๑๐๑๖, **ดู มานะ**
 ยกตัวคนเดียวไว้, ๒๖๓, ๒๖๙
 ยกวีตร, ๖๐๐
 ยถากรรม, ๑๒๘
ยถาปัจจัยปวัตติโต, ๙๘
 ยถาภูตญาณ, ๔๗๗, ๖๓๒
 ยถาภูตญาณที่คั่น, ที่สั่น, ๔๖๐, ๔๙๒, ๕๑๘, ๕๑๙, ๕๑๘-๕๑๙, **ดู ญาณทัสนะ**; -เป็นที่หมายของสมาธิและเป็นไปเพื่อนิพพิทา, ๗๘๗, ๘๒๕, ๖๓๘-๖๓๙
 ยทนิจจำ ต่ ทุกข์, ๗๗, ๑๐๓
 ยป: -*, ๕๓๓
 ยมกปาฏิหาริย์, ๙๖๖
 ยศ, ยศศักดิ์, ๕๒๗, ๕๓๕, ๕๓๗, ๘๙๕, ๙๐๕, ๙๑๑, ๙๒๑, ๑๐๓๔, ๑๐๕๖; -*, ๔๓๓, ๕๖๙; -ได้ด้วยการปฏิบัติ มีใช้เพียงปรารภนา, ๓๑๘; -**ท่าที่พุทธต่อยศศักดิ์**, ๗๕๒-๗๕๓; -ผลกรรม, ๒๗๐
 ยชต, ยชตธรรม, ๖๐๓, ๖๒๐, ๖๗๕, ๘๓๒-๘๓๓, ๘๔๓
ยธณาม. ดู ปฏิปจฉาพยากรณ์
ยธยอาหาร. ดู ไฟธาตุ
 ยธหยธน(พระเถระจะนำ), ๖๕๘
 ยักษ์, ๑๔๑, ๙๖๗, ๙๗๐
 ยั้งชีพ, ยั้งชีวิต, ๖๔๗, ๖๗๕, **ดู เลี้ยงชีพ, อาชีวะ, สัมมาอาชีวะ**
. ทรัพย์
 ยั้งยีน, ๙๔, ๑๐๔, ๑๑๒, ๑๓๘
 ยัญ, ๒, ๖, ๒๖๐, ๒๖๒, ๓๙๘, ๙๔๔, ๙๖๖-๙๖๘, **ดู บูชา**
ยัญ; -*, ๒๘๔, ๙๖๔
 ยัญพิธี, ๘, ๔๐๕
ยับยั้งไม่ตอบ. ดู รูปณะ
 ยา, ยารักษาโรค, ๕๑๖, ๖๔๗, ๖๕๑, ๖๖๗, ๘๓๐, ๘๕๓, ๘๕๘, ๙๓๓, ๑๐๐๐, **ดู เกาส์, คิลานเกาส์, ปัจฉยสี**
 ยาจน, ยาใจ, ๒๔๒, ๔๐๗, ๕๔๗, ๗๓๓, ๖๗๖-๖๗๙, **ดู ทรัพย์**; -ความจนเป็นทุกในโลก และเป็นเหตุสำคัญอย่างหนึ่งของอาชญากรรม, ๗๕๒; -ในปัจจุบันการทางสังคม, ๒๑๑; -หน้าที่ผู้ปกครองอย่างหนึ่งคือ แก้ไม่ให้ความยากจนระบด ทาทางให้คนมีทรัพย์โดยยขยัน(อ), ๗๕๒
 ยาง(ภักษาเตยธีย), ๖๗๕
 ยาจโยคะ: -*, ๙๐๖
 ยาถาวสมาธิ: -*, ๗๘๐

ยาถาวะ, ๕๐๕
 ยาน, ยานพาหนะ, ๕๓๒, ๗๕๘, ๗๘๑; -สมยาน/วิปัสสนายาน, ๔๔๕, ๔๔๙
 ยาพิษ, ๖๖๕; -*, ๗๒๓
 ยาม, ๓๑๘, ๔๕๗
 ยามา: -*, ๙๕๒
 ยาเสพติด, ๑๐๐๕, **ดู เสพติด, สิ่งเสพติด**
 ยิง(อุปมา), ๘๔๐
 ยินดี, ๖๔๐, ๖๗๓, ๑๐๔๖
 ยินดียินร้าย, ๖๒๖, ๑๐๓๐, **ดู ติดใจ, ชัดใจ, รับรู้, อายตนะ**
. อารมณ์
 ยึดติด, ยึดติดถือมั่น, ๑๐๐, ๑๑๘, ๑๒๖, ๑๓๗
 ยึดติด, ยึดถือ, ยึดติดถือมั่น, ยึดมั่นถือมั่น, ๑๓๔, ๔๙๐, ๕๓๐, ๕๓๘, ๕๕๓, ๖๒๙, ๘๕๐, ๘๗๗, ๗๔๖-๗๔๗, ๗๖๖-๗๖๘, ๗๗๐, **ดู อุปทาน, อภินิเวส**, **ดู** อุปาทาน, อภินิเวส; -กับระดับจิตต่างๆกันของอริยบุคคล, ๔๙๕; -ความยึดติดถือกับผลกรรม, ๒๗๔; -ความยึดมั่นเกี่ยวกับอตตตา การถืออตตตาไม่มีเลยที่จะไม่ก่อทุกข์, ๔๙๙, ๕๐๓; -ความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น, ๗๔๘; -ความหมายแห่งหนึ่ง, ๘๖๒; -ชีวิตแห่งความยึดมั่นถือมั่น, ๑๖๘; -ดับความยึดมั่นภาพอตตตา ไม่ใช่ดับอตตตา, ๕๐๕; -ธรรมทั้งปวงไม่ควรถือมั่น(อ), ๔๙๓; -ธรรมมีใช้สำหรับยึดถือไว้, ๕๓๑; -อาจเกิดจากปฏิบัติศีลผิด, ๖๔๑
 ยึดถือ, ๙๕, ๑๐๐, ๑๐๑, ๑๓๘
 ยึดเหนี่ยว(หลักของชาวพุทธ), ๖๘๒
 ยีน, ๑๐๔๖
 ยุคนัทสมถวิปัสสนา, ๔๕๘
 ยุคสมัย, ๘๗๑
 युง, ๖๔๖
 यु้งนาง, ๕๓๖, ๗๖๒
 ยุติธรรม, ๗๓๕
 ยุททธิ (=**ฤทธิ์**): -*, ๘๐๑
 เยนกามังคม(พระอรหันต์), ๓๗๖
 เยชยั้ง(ผลกรรม), ๒๘๓
 เยวี่, ๖๕๖, ๗๕๘
 เยวชน, ๖๗๗, ๑๐๖๖
 แยกธาตุ, ๖๕๓
 แยกแยะ, ๖๒๙, ๖๓๒, ๖๖๐, ๖๖๑, **ดู จำแนก, วิชชชวาห**; -*, ๖๘๐
แยกแยะตอบ. ดู วิชชชพยากรณ์
แยกคาย , ทำใจ-พิจารณา. ดู โยนินโสมนสิการ
 โยคเกษม, ๑๕๐, ๔๖๙, ๘๑๔; -*, ๘๘๔
 โยคเกษมธรรม: -*, ๑๐๐๙
 โยควิธ, ๖๘๖
 โยคะ, ๖๙, ๕๖๖; -*, ๘๑๖
 โยนิ(ความหมายศัพท์), ๖๒๑

โยนีส, ๖๒๑, ๖๒๓; -*, ๖๔๐

โยนีส ปฏิสังขยา: -*, ๑๐๓๖

โยนีส มนสิการ: -เป็นปทัฏฐานของกุศลธรรม.

โยนีสปฏิสังขยา: -*, ๖๔๗, ๖๔๘

โยนีสมนสิการ, ๑๓๙, ๖๔๗, ๖๕๐, ๖๕๓, ๖๖๕, ๖๗๖, ๖๗๗, ๖๘๐, ๖๘๒, ๖๘๓, ๖๘๔, ๖๘๕, ๖๙๑, ๗๐๒, ๘๒๔, ๘๖๖, ๘๗๔, ๘๗๕; -กับการเกิดภพ, ๘๙๑; -กัลยาณมิตรมีหน้าที่ช่วยปลุกโยนีสมนสิการและขอบเขตที่ช่วยได้, ๖๒๑; -การทำหน้าที่สกัดและแย่งบทบาทกับอวิชชาตัณหา หักล้างความคิดตนของตัณหา, ๖๓๓; -การที่โยนีสมนสิการเป็นตัวชี้ขาดและเป็นความหมายของการพึ่งตน, ๖๒๒; -ขอบเขตความหมายและความเป็นปัจจัยแก่กันกับศรัทธา/ผลที่ต่างกับศรัทธา, ๖๒๑; -**ความแตกต่างจากปัญญาความสัมพันธ์กับปัญญาและลักษณะการทำงานของโยนีสมนสิการ,** ๖๒๓; -ความสัมพันธ์กับสัมมาสังกัปปะ สัมมาทิฎฐิ และศีล, ๖๔๑; -ความหมายและความเป็นปัจจัยแห่งสัมมาทิฎฐิ, ๙๐๗; -ตัวอย่างในคัมภีร์แสดงการใช้ในลักษณะต่าง ๆ, ๖๒๕; -ตัวอย่างในปัญหาทางการศึกษาสมัยใหม่, ๖๒๖; -ตัวอย่างผลดีในการใช้พิจารณาความตาย, ๖๒๘; -ถ้าชาติโยนีสมนสิการจะปฏิบัติธรรมแล้วได้ทุกตอน เช่น ถีสศีลวิวัตติ, ๖๒๐; -ทำให้คนพ้นอำนาจตัณหาและอิทธิพลของสังคม/มของเลยสังคมไปถึงธรรมชาติ, ๖๓๔; -ทำให้พระพุทธเจ้าบรรล อนุตร วิมุตติ, ๙๙๙; -ธรรมที่ทุกคนควรโยนีสมนสิการ, ๕๑; -ธรรมมีอุปการะมาก๔ ถึง วิมุตติ มีโยนีสมนสิการเป็นมูล, ๑๐๐๕; -ในกระบวนการพัฒนาปัญญาหรือกระบวนการธรรมแห่งการศึกษา โดยเฉพาะเป็นจุดเริ่มของการศึกษา(๑), ๕๘๔; -ในการฝึกให้เกิดฉันทะ, ๒๐๕; -ในหลักพระรัตนตรัยและการดำเนินมัชฌิมาปฏิบัติ, ๖๔๑; -**เป็นตัวนำสู่โลกกุตระ สัมมาทิฎฐิซึ่งให้ถึงจุดหมายของพุทธศาสนา,** ๕๑๙; -เป็นบุพภาคของปัญญา; -*, ๘๘๗; -เป็นปทัฏฐานของกุศลธรรม, ๔๖; -เป็นสมุฏฐานของฉันทะ และในกระบวนการแห่งการเกิดฉันทะ, ๕๘; -เป็นส่วนที่ปล่อยให้ผู้ศึกษาเป็นอิสระในการใช้ปัญญาของเขาเอง, ๕๘๘; -พึงใช้ในการดำเนินชีวิตทุกส่วนทุกเวลา, ๖๑๙; -มีความหมายเท่ากับเป็นการบำเพ็ญวิปัสสนาเป็นตัวทำให้วิปัสสนาต่างจากสมณะ และการร่วมงานกับสติในการเจริญวิปัสสนา, ๖๒๔; -โยนีส ปฏิสังขยา เป็นโวพจน์หนึ่ง, ๙๐๑; -สามแบบเข้าใจใช้เป็นพื้นตรวจสอบภูมิปัญญาของบุคคล, ๖๓๘; -**ปัจจุวิยบุคคลเช่นพระพุทธเจ้าใช้โยนีสมนสิการอย่างเดียวหยั่งรู้ถึงจักรวรมได้,** ๕๒๑, **ดู ปัจจัยของสัมมาทิฎฐิ สัมมาทิฎฐิ, ปรโตโฆสะ, กัลยาณมิตร**

โยนีสมนสิการพหุ: -*, ๖๒๓

โยนีสสัมมัมปธาน, ๖๑๙

โยนีสอุปปรักขา, ๔๖; -*, ๖๓๐

วกษ์ฏ(ไครถาง), ๘๒๔

วกษ์ฏ, ๑๓๘

วณ, ๙๖, ๑๔๖

วณ, ๙๖, ๑๔๖

วณ, ๙๖, ๑๔๖, ๗๘๘

วณไว้เสียง(อุปมา), ๔๘๗

วณไม่, ๖๕๑

วณเย็น, ๕๓๕

วณข้าว(ในอุปมา), ๖๒๓

ร่วม(มีส่วนร่วม). **ดู พระสงฆ์**

ร่วมมือ, ๕๔๐, ๗๔๖

ร่วมสุขร่วมทุกข์, มิตร, ๕๗๕-๕๗๖

วราย, ๗๔๘, ดู ทรัพย์, ยากจน

วส, ๒๖, ๓๐, ๓๓, ๖๘, ๙๖, ๑๑๔, ๑๒๗, ๒๖๔, ๔๖๕, ๔๖๙,

๔๗๑, ๕๐๖, ๖๘๙, ๗๐๒, ๗๕๐, ๗๕๕, ๗๘๓, ๗๙๙, ๘๘๕,

๙๙๓-๑๐๐๐, ๑๐๒๖-๑๐๒๗, ๑๐๕๐-๑๐๕๒; -*, ๔๓๓,

๙๗๙; -ในอนาคต พระจะเห็นแก่รสเลิศ ทำอเนสนา, ๖๕๙;

-รส ๒ ขย่าง, ๖๖๗; -รสของกาม, ๑๐๒๙; -รสคือกิจของ

สมาธิ, ๘๒๕; -รสอร่อยของโลก, ๑๐๒๔

วสนันหะ, ๙๗๙

วสชาติ, ๖๗๖

วสตัณหา, ๑๗๒; -*, ๖๔๗

วสลัญเจตนา, ๒๗

วสลัญญา, ๒๖, ๓๗

วสน, ๖๘๕

วสน, ๖๘๖, ๖๘๖, ๖๕๐-๖๕๑

วสนกรอง(ธรรมวินัย): -*, ๖๕๙

วสนเท้าโค(อุปมา), ๖๕๑

วสนเท้าช้าง(อุปมา), ๖๐๓, ๗๖๐, ๘๔๖; -*, ๘๓๒

วสนปี, ๖๗๓

วสน(อุปมา), ๘๒๐

วสนความเพียร(=วิริยารัมภะ), ๗๕๗, ๘๐๑, ๘๓๖, ๖๔๘-

๖๕๐, **ดู เพียร วิริยะ**

วสนทุกข์(ปฏิบัติยาต่อกาม), ๑๐๖๕

วสนแรง, ๖๖๙-๖๗๐

วสน: -**ระดับของสมาธิ,** ๗๘๐; -ศรัทธาเป็นคุณธรรมเด่นระดับ

เบื้องต้น, ๖๘๒

วสน, ๕๒๐, ๕๒๕, ๕๒๗, ๕๒๙, ๖๓๒, ๘๗๑, ๘๗๓, ๘๗๘,

๙๒๑, ๙๓๖, ๑๐๔๗, ๑๐๕๙, ๕๑๖-๕๑๗, **ดู วินัย; --**

จุดหมายของระบบชีวิต. ดูอิตถะ, อรรถะ; -ฐานะของศรัทธา

ในระบบของพุทธธรรม/ระบบแห่งมัชฌิมาปฏิบัติ, ๖๘๒,

๕๘๗-๕๘๙; -บุคคลกับเสรีภาพหรือเป็นทาสของระบบ,

๖๙๙; -ฝึกตามระบบการศึกษาของไตรสิกขาแล้ว ระบบการ

ดำเนินชีวิตกลายเป็นระบบของมรรค, ๘๖๙; -**ระบบการ**

ครองชีวิตแบบพุทธ ระบบจริยธรรมแบบพุทธหรือระบบ

พุทธจริยธรรม. ดู พรหมจรรย์, มรรค; -ระบบการศึกษา

สำหรับปฏิบัติธรรมที่ผ่อนลงมา. ดู บุญกิริยา; -ระบบการศึกษาสำหรับสร้างอารยชน. ดู มรรค, ไตรสิกขา; -ระบบต่าง ๆ ในโลกอาจเคลื่อนคลาดได้เพราะมนุษย์อ่อนไหวเหวตา, ๙๕๖; -ระบบธรรมชาติปฏิบัติทั้งหมด. ดู มรรค; -ระบบปฏิบัติธรรมเต็มรูป. ดู ไตรสิกขา; -ระบบระบอบเกิดจากกรรม, ๒๗๕; -วินัยคือระบบระเบียบ, ๒๕๖, ๗๒๒, ๘๗๑, ๘๗๘, ๙๓๓-๙๓๗, ๕๔๖-๕๔๘

ระบบกลาง(ภาคปฏิบัติ=ไตรสิกขา), ๘๖๗

ระบบการแก้ปัญหา(ด้านนอกคู่กับด้านใน), ๘๗๑

ระบบการครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์), ๕๓๓, ๘๗๗

ระบบการทางสังคม(วินัย), ๕๔๗

ระบบการเนิ่นชีวิตที่ต้งาม(พรหมจรรย์/มรรค), ๕๓๕, ๘๖๗, ๘๖๙

ระบบการปกครอง(วินัย), ๕๔๗

ระบบการปฏิบัติธรรม, ๕๓๕, ๕๔๔

ระบบการเผาผลาญ. ดู ไฟธาตุ

ระบบการฝึกหรือคุณธรรมในจิตใจ, ๙๔๐

ระบบการฝึกอบรม(ไตรสิกขา), ๘๖๗

ระบบการเมือง(อันใดไปกันได้กับพุทธ), ๗๕๒

ระบบการศึกษาอบรม, ๕๖๕, ๖๑๙, ๘๖๗, ๕๔๓-๕๕๖

ระบบการหายใจ, ๘๑๓

ระบบของพุทธธรรม, ๕๘๗

ระบบของสังคม, ระบบทางสังคม, ๔๐๗, ๕๔๗, ๕๘๐, ๗๓๕

ระบบแข่งขัน(กับฉันทะ): -*, ๑๐๑๖

ระบบความคิด, ระบบคำสอน(=วาตะ), ๖๖๐

ระบบความประพฤติ, ๗๑๑

ระบบความสัมพันธ์ทางสังคม, ๙๔๐

ระบบงาน(ตัดหน้ากับฉันทะ), ๙๔๒

ระบบจริยธรรม(มรรค/พรหมจรรย์), ๕๓๔, ๗๑๗, ๘๕๓, ๘๖๗

ระบบชีวิต, ๘๗๘; -ของอารยชน, ๙๓๘; -แบบชุมชนอิสระของสงฆ์, ๔๐๗, ๕๗๙-๕๘๐; -ภิกษุต้องรับผิดชอบต่อส่วนรวม, ๗๙๓; -ระบบชีวิตแบบพุทธ, ๙๓๔, ๙๓๗, ๙๖๐

ระบบชุมชน, ๘๗๘

ระบบบริหารราชการ, ๘๗๑

ระบบแบบแผน, ๘๗๑, ๖๘๘

ระบบปฏิบัติการ, ๘๗๘

ระบบปฏิบัติธรรม. ดู ระบบการปฏิบัติธรรม

ระบบพื้นฐาน(มรรค), ๕๑๖-๕๑๗

ระบบวิธีการ: -วิธีประพฤติปฏิบัติ(มรรคและขยายจากมรรค), ๕๑๕, ๕๓๔, ๘๕๓, ๕๒๑-๕๒๔

ระบบเศรษฐกิจ (อันใดไปกันได้กับพุทธ), ๕๔๗, ๗๕๓

ระบบสังคม, ๕๔๗, ๘๗๘

ระบบแห่งเหตุผล, ๘๗๗

ระบอบ(สามัคคีธรรม/ราชาธิปไตย), ๗๕๓

ระบอบการปกครอง, ๙๔๒

ระบายน(ทุกข์), ๑๑๕, ๑๐๖๕

ระเบียบ, ๕๓๘, ๕๓๙, ๕๔๖, ๕๕๒, ๖๔๑, ๘๗๘, ๘๘๔, ๙๑๔, ดู วินัย, ศีล; -คิดมีระเบียบ/ไม่เป็นระเบียบ, ๖๑๙, ๖๒๑-๖๒๓, ๖๒๕-๖๒๖; -ศีลเป็นระเบียบกลาง, ๖๔๑

ระเบียบข้อบังคับ. ดู ศีล, วินัย, ลีลา, ขบ, บัญญัติ

ระเบียบวินัย, ๕๓๘, ๕๓๙, ๕๔๖, ๕๗๐, ๗๒๒, ๗๔๕, ดู วินัย; -การพัฒนาด้านระเบียบวินัย, ๘๗๗; -ความจำเป็นที่ต้องมี, ๖๘๘; -อิทธิพลศึกษา, ๘๖๘

ระเบียบสังคม, ๕๔๗, ดู วินัย

ระลึก, ระลึกได้. ดู สติ; -*, ๗๖๓

ระลึกชอบ. ดู สัมมาสติ

ระลึกชาติได้, ๒๗๗, ๗๗๘, ๙๔๕, ดู ปุพเพนิวาสานุสติญาณ

ระวาง, ๖๕๖, ๘๖๐, ๑๐๖๔

รัก, ๖๕๗, ๗๕๘, ๗๙๘, ๑๐๕๔, ดู เมตตา, ลิเนหะ, รากะ; -

เมตตากับรักกุศล และของพ่อแม่, ๑๐๐๑-๑๐๐๓; -ตัวอย่างอริยสาวกที่รักภักดีมัน, ๗๒๘; -ทุกคนรักสุขเกลียดทุกข์เหมือนกัน, ๘๗๐; -มีแต่ความรักในพระศาสนา=มีตาเดียว, ๖๐๑; -รักเกิดจากโทสะ โทสะเกิดจากรัก, ๖๐๐; -รักในตถาคต และเมื่อศรัทธากลายเป็นรักบุคคล, ๕๙๙-๖๐๑; -รักในตถาคต และเมื่อศรัทธากลายเป็นรักบุคคล(๑), ๔๑๔; -อานิสงฆ์เมตตา, ๖๕๓

รักดี, รักธรรม, ๘๗๘, ๑๐๒๑, ดู กุศลฉันทะ, ธรรมฉันทะ, ฉันทะ; -*, ๑๐๒๒

รักษา, ๑๒๓, ๕๓๖, ๖๘๓, ๗๖๒

รักษาทรัพย์, ๗๔๑-๗๔๒

รักษาโรค, ๗๓๔, ดู แพทย์; -*, ๘๕๐

รักษาศีล, รักษาอุโบสถ: -*, ๘๖๕

รักลึกลับ, ๖๘๑, ดู ธรรมฉันทะ, ฉันทะ

รัง(ผึ้ง), ๗๓๐

รัฐสุาธิปไตย, ๑๔๑

รัฐ, ๑๒๕, ๕๗๑, ๑๐๒๖, ๗๕๑-๗๕๓

รัฐศาสตร์: -*, ๖๓๗

รัตัญญู(เอตทัคคะ): -*, ๓๖๘

รัตนตรัย. ดู พระรัตนตรัย

รัตนะ๗(จักรพรรดิ), ๑๐๒๗

รับใช้, ๕๔๐, ๕๖๑, ๗๓๔, ดู ไวยาวัจกรกรรม; -*, ๗๔๕

รับประทานอาหาร(กับสภาพจิต), ๑๐๕๑

รับผิดชอบ, ๖๕๖, ๗๐๐, ๕๔๐-๕๔๑, ๗๑๕-๗๑๖, ๗๔๖-๗๔๘, ๗๘๘-๘๐๐, ดู กรรม, กัมมัฏฐกตญาณ, วินัย; -การหวังพึ่งเหวตาสั่งกักศีลพิธีและลัทธิหลักกรรมต่าง ๆ แสดงการที่คนพยายามเลี่ยงหนีความรับผิดชอบ, ๘๖๐, ๘๖๓; -ความสำนึกรับผิดชอบต่อการกระทำตามหลักกัมมัฏฐกตญาณ=โลกีย์สัมมาทิฐิ, ๕๖๙, ๘๗๗, ๕๘๓; -เจตนาธรรมณ์อย่างหนึ่งของวินัย/ศีลคือความรับผิดชอบต่อส่วนรวม/สังคม, ๘๖๘, ๘๖๙, ๘๗๘, ๙๒๙, ๗๙๒-๗๙๓; -เป็นคุณค่าอย่าง

หนึ่งของหลักกรรม, ๓๑๖; -พระอรหันต์นำในความ
รับผิดชอบต่อส่วนรวม, ๓๙๙; -อุเบกขาคือทำที่เพื่อให้คน
อื่นรู้จักรับผิดชอบตนเอง, ๗๐๐

รับฟังผู้อื่น, ๖๘๐

รับรู้, ๗๖๘, ๗๗๔, ๘๔๕, **ดูผัสสะ, โยนิโสมนสิการ**; -*, ๕๒๐; -
การรับรู้โดยมีโยนิโสมนสิการหรือโยนิโสมนสิการ/การรับรู้
ด้วยปัญญาและลักษณะ, ๕๘๗, ๖๕๓, ๖๗๖-๖๗๗

รากเง่า, รากเหง้า, ตู มูล

รากจรีต, รากจรียา, ๘๐๖-๘๐๙

รากษ, ๓๓๕, ๓๗๑, ๓๘๕, ๓๘๖, ๓๘๗, ๓๙๕, ๔๒๔, ๔๓๐,
๔๓๔, ๔๖๔, ๕๓๒, ๕๗๑, ๖๐๑, ๖๐๒, ๖๔๔, ๖๗๗, ๗๐๒,
๗๐๔, ๗๖๑, ๗๖๕, ๘๐๗, ๘๘๕, ๙๔๗, ๙๕๕, ๑๐๐๓,
๑๐๒๖, ๑๐๒๘, ๑๐๖๒, ๕๔๐-๕๔๑, ๕๔๓-๕๔๔, ๗๖๘-
๗๖๙, **ดูโลหะ, อุกตมูลม, กิเลส**; -*, ๔๓๕, ๖๕๐, ๗๐๖; -กับ
อริยบุคคล, ๔๐๙, ๔๑๑; -ครอบงำใจ บังบัญชา, ๓๖๕; -เจ
โตวิมุตติ/สมณะระบับรากษ, ๔๒๙; -ดับไม่เหลือในเจโต
วิมุตติบัญญัติ(อ), ๔๓๖; -ตรวจสขบตถาคต, ๕๙๗; -
บุคคลใดสตาบันไม่มีรากษแรงขนาตให้ถึงอบาย, ๘๙๗; -เป็น
ตัวกาม(อ), ๑๐๓๐; -เป็นไวพจน์ของตัณหา, ๙๗๘; -เป็น
ศัตรูของเมตตา, ๑๐๐๒; -โยนิโสมนสิการทำให้รากษไม่เกิด,
๖๒๑

รากักขัย(นิพพาน), ๔๐๑

รากานุกสัย, ๑๖๘, ๓๗๔, ๔๖๗

ร่างกระดูก(อสุภะ); -*, ๘๐๕

ร่างกาย, ๖๙, ๘๖, ๑๐๕, ๑๐๙, ๑๔๗, ๒๓๑, ๗๔๕, ๗๕๐,
๗๕๗, ๗๖๕, ๗๗๒, ๘๔๐, ๘๖๐, ๘๗๐, ๘๘๘, ๑๐๕๒,
๖๔๖-๖๔๙, **ดู กาย**; -*, ๘๓๕; -กายจิตสัมพันธ์ สมาธิช่วย
สุขภาพและแก้โรค, ๗๘๙; -กายเหน้อยจิตก็ฟุ้ง กายสงบจิต
ก็เย็นสมาธิได้, ๗๘๑-๗๘๒; -กายเหน้อยจิตก็ฟุ้ง การสงบ
จิตก็เป็นสมาธิได้, ๗๘๗, ๗๙๖; -การให้ผลของกรรม,
๒๗๒; -**ความหิวและพฤติกรรมในการกิน**, ๙๙๔-๑๐๐๐; -
ความใหญ่โตใช้วัดตัวยก, ๕๗๑; -ชำระให้สบายก่อนเจริญ
กรรมฐาน, ๘๑๐; -ชำระให้สบายก่อนเจริญกรรมฐาน(อ),
๘๓๕; -ถึงป่วยกาย ก็อย่าให้ใจป่วย, ๗๗๒; -ถึงเห็นก็ไม่เชื่อ
ว่าเห็นพระพุทธรเจ้า, ๖๐๐; -ในกายคตาสติและจตุธาตววิ
ฐาน, ๘๐๕; -เป็นจุดกำหนดอย่างหนึ่งของสติ, ๗๖๕, ๗๗๒;
-พระอรหันต์ไม่ตีใจห้วง, ๓๙๘; -ร่างกายกับบัญญัติว่า
ร่างกาย, ๓๑๔; -ศีล(ข้อ ๑)มีสาระคือ ไม่ประทุษร้าย
เบียดเบียนชีวิตร่างกาย, ๕๔๐; -ศีล(ข้อ ๑)มีสาระคือ ไม่
ประทุษร้ายเบียดเบียนชีวิตร่างกาย, ๗๒๔; -สติช่วยร่างกาย
ได้, ๗๖๔; -อุปมานิเวรณและโพชฌงค์อาศัยอาหาร, ๖๑๙

ร่างวัล, ๗๑๘, ๗๙๗, ๑๐๒๑, ๑๐๑๑-๑๐๑๓

ราชการ, ๗๔๑, ๗๔๓, ๗๖๔, ๑๐๒๗, ๑๐๔๔; -*, ๙๖๔

ราชกิจ, ๑๔๙

ราชภัฏ, ๗๕๓, ๑๐๒๒, ๑๐๒๗

ราชธานี, ๑๐๒๖

ราชบริษัท, ๙๔๗

ราชบุรุษ; -*, ๕๘๐

ราชประเพณี, ๘๗๑; -*, ๖๓๗

ราชพิธี, ๗๔๓; -*, ๙๖๔

ราชสกุล, ๗๑๒

ราชสมบัติ, ๑๔๑, ๙๑๒, ๑๐๒๒

ราชสังคหวัตถุ(๔), ๘๗๑; -*, ๕๔๗

ราชสีห์(อุปมา), ๕๗๑

ราชอาณาเขต, ๑๐๒๗

ราชอาณาจักร, ๘๗๑

ราชอำนาจ, ๑๐๒๗, ๑๐๓๓

ราชา, ๑๔๑, ๕๗๓, ๕๙๙, ๖๗๔, ๗๒๕, ๗๔๓, ๗๔๕, ๗๓๗-
๗๔๑, **ดูษัตริย์**; -การเกิดมาหาชนสมมตในวิวัฒนาการของ
สังคม, ๘๗๖; -ความหมายของธัมมัญญในแห่งของราชา(อ),
๖๓๗; -แปลว่าผู้ยังประชากราษฎรให้ยินดีด้วยสังคหวัตถุ(๔
อ), ๖๐๔; -วิวาทกันเพราะกาม, ๑๐๓๑; -**สุขน้อยกว่า
พระพุทธรเจ้า**, ๑๐๓๓-๑๐๓๔

ราชาธิปไตย, ๒, ๗๕๓

ราตรี(อุปมา), ๘๒๗

ราตรีเดียวเจริญ/ประเสริฐ, ๓๑๘; -*, ๖๕๕

ร้านริน, ๒๖๓

รายได้-รายจ่าย, ๗๔๑, ๗๔๔, ๑๐๔๔

ไร่เรียง, ๘๓๖, **ดูเบ็บบาน**

ราวป่า, ๖๗๔, **ดู ป่า**

ราชภัฏ, ราชภัฏ, ดูประชาชน

ราชภัฏ, ๑๔๗

รำ, ๖๗๕

รำรวย, ๑๔๑

ริมฝีปากบน(อานาปานสติ), ๘๑๙

ริษยา, ๒๖๓, ๒๘๓, ๔๓๔, ๕๗๑, ๖๔๖, ๖๗๘, ๘๖๐, ๑๐๒๑,
๑๐๓๑, ๑๐๖๔, **ดูอิสสา, อรติ**

รินรมย์, ๔๖๙, ๖๔๔, ๖๔๗, ๖๕๑

รินเรียง(พระกับชาวบ้าน), ๕๗๘

รุกขมูล; -*, ๔๓๖, ๖๗๒, ๘๒๑

รุจิ(ไวพจน์ของทิวลิป), ๔๗, ๕๙๓-๕๙๔; -*, ๖๙๐

รุนแรง, ความ(อาจเกิดจากฉันท์ได้), ๑๐๒๑; -*, ๑๐๒๖

รู้, ความ(=ความรู้), ๖๗๖, ๘๘๕; -กิจกรรมทางจิตปัญญา,
๘๗๘; -**ชั้นโลกียะและโลกุตระ**, ๕๘๓; -ชีวิตเคลื่อนไหวต้อง
อาศัยความรู้, ๑๐๕๓; -ระดับความเชื่อ/เหตุผลยังไม่แน่,
๕๙๓

รู้ความแตกต่างระหว่างบุคคล, ๖๗๐, **ดูแตกต่างระหว่างบุคคล
, ความบริสุทธิ์บุคคลไปปริยญาณ, อินทริยไปปริยัตญาณ
, อินทริย**

รู้ความมุ่งหมาย, ดูอรรถปัญญา

รู้จัก, ความ (วิธีตรวจลอบค้นหา): -*, ๖๘๐
รู้จักกาล. ตุกาลัญญาตา
 รู้จักคิด, ๕๕๘, ๕๕๒, **ดู โยนิโสมนสิการ**
รู้จักชุมชน. ตูปริสัญญาตา
รู้จักตน. ตูอัตตัญญาตา
รู้จักบุคคล. ตูปุคคลัญญาตา
รู้จักประมาณ. ๕๖๙, ๗๓๕, ๑๐๖๓, ตุมัตตะญญาตา โภชเน
มัตตัญญาตา; -*, ๖๔๗
รู้จักผล. ตูอัตถัญญาตา
รู้จักพูด (กัลยาณมิตร). ๕๗๔, ๗๔๖
รู้จักเหตุ. ตูธัมมัญญาตา
 รู้จำเพาะตน (ปัจเจกัตตญาณ), ๖๐๑
 รู้แจ้ง, ๕๖๑; -*, ๖๘๐
 รู้แจ้ง, รู้ชัด, ๑๐๕, ๑๒๑
 รู้ใจคนอื่น, ๙๔๕, **ดู เจโตปริยญาณ**
 รู้ตามสภาวะ, ๖๕๓, **ดู โยนิโสมนสิการ**
 รู้เท่าทัน, ๑๒๒, ๑๔๕, ๖๔๘, ๖๗๑, ๗๗๗, ๖๒๙-๖๓๔, ๖๖๒,
ดู ธรรมตา, คติธรรมตา, สภาวะ; - ธรรมสำหรับรู้เท่าทัน,
 ๘๗๖; - เป็นอยู่ด้วยความรู้เท่าทันธรรมตา, ๘๗๗
 รู้ธรรม (คู่กับวัชรธรรม): -*, ๑๐๒๒
 รูป, ๙๔, ๙๖, ๑๐๕, ๑๑๔, ๑๒๖, ๔๙๑, ๖๓๐; -ไว้แก่นสารตั้งพุ่ม
 พงษ์แม่น้ำ, ๖๓๐
 รูป (ขั้นต้น/อารมณ/อื่นๆ), ๑๔, ๒๖, ๑๗๑, ๒๖๔, ๓๑๑, ๓๙๓,
 ๔๒๑, ๔๔๓, ๔๖๙, ๔๗๗, ๔๙๑, ๔๙๘, ๕๘๑, ๖๕๐, ๖๖๑,
 ๖๗๔, ๖๘๙, ๗๐๒, ๗๕๐, ๗๕๕, ๗๖๘, ๗๘๓, ๗๙๐, ๘๔๑,
 ๘๗๙, ๑๐๕๑, ๑๐๕๔, ๘๙๖-๘๙๗, ๙๘๔-๙๘๕, ๑๐๒๖-
 ๑๐๒๗, ๑๐๒๘-๑๐๒๙, ๖๓๒-๖๓๔, **ดู วัชร ๕, เภยจวัชร,**
อายตนะ, อารมณ, อินทรีย์, นามรูป; -*, ๑๓, ๓๔; - การ
 พิจารณาแยกแยะในวิปัสสนา, ๖๓๐, ๖๓๒; -นามและรูปที่
 ทัฬห, ๓๔๑; -ในวิโมกข์, ๔๑๒; -รูป ๒ ขย่างที่ควรเสัพไม่
 ควรเสัพ, ๖๖๗; -ส่วนที่ส่วนเสีย, ๖๔๓
 รูป (ขั้นต้น/อารมณ/อื่นๆ): -*, ๔๐๘, ๔๓๓
 รูปกาย, ๑๔๖, ๒๗๓, ๔๑๙
 รูปขั้นต้น, ๑๗๓, ๑๘๖, **ดู วัชร ๕; -*, ๓๔**
 รูปงาม: -*, ๙๕๑
 รูปฉันทะ, ๙๗๙
 รูปใหม่, ๑๐๒๘
 รูปฉาน (๕), ๔๐๑, ๔๐๘, ๔๑๘, ๔๓๓, ๔๔๓, ๔๕๐, ๔๘๒,
 ๔๘๕, ๕๒๑, ๑๐๒๕, ๑๐๓๖, ๑๐๔๗, ๑๐๕๗, ๑๐๖๗, **ดู**
ฉาน; -*, ๔๒๘, ๔๓๕; - เป็นรูปาวจรกุศลกรรม, ๓๒๒; - เป็น
 วิชฌมกนโรธ, ๔๐๑; - เป็นสมณะ, ๔๒๖; - รูปฉาน ๕, ๔๒๔,
 ๘๒๑; - วิมุติ, ๔๓๘; - สุขในรูปฉาน, ๗๙๐, ๑๐๒๕, ๑๐๕๗
 รูปเดียว (การอยู่), ๖๗๓
 รูปตัดหน้า, ๑๗๒, ๒๓๓; -*, ๙๗๙

รูปธรรม, ๙๔, ๑๐๑, ๓๑๔, ๔๐๘, ๔๒๔, ๔๒๖, ๔๒๙, ๔๓๕,
 ๔๔๔, ๔๕๒, ๔๗๗, ๔๗๘, ๕๓๓, ๖๓๐, ๖๓๒, ๖๗๘, ๘๑๒,
 ๘๗๘, ๙๘๕, ๑๐๖๗, ๗๗๑-๗๗๒, **ดู รูป; -*, ๑๓, ๒๓๙,**
๔๔๓
 รูปชาติ, ๒๓๒, ๒๕๒
 รูปแบบ, ๔๐๘, ๕๑๖, ๖๔๑, ๖๗๖, ๘๗๘, ๘๓๖, **ดู วินัย**
 รูปพรหม: -*, ๙๕๒, ๑๐๕๘
 รูปภพ, ๑๗๒, ๒๓๓, ๓๒๒, ๔๐๘
 รู้จักจักษ์, ๑๕๐, ๖๔๓-๖๔๔, **ดู วัชร ๕**
 รู้ประมาณในอาหาร, **ดู โภชเนมัตตัญญาตา; -*, ๙๐๑**
 รูปราคา, ๒๒๕, ๔๐๘, ๔๓๕; -*, ๔๗๓, ๙๘๗
 รูปร่าง (กันการได้รับผลกรรม), ๖๖๔
 รูปลักษณะ, ๖๘๕; -*, ๘๓๔
 รูปวิบัติ (กรรม), ๒๗๓
 รูปศัพท์, ๖๒๑; -*, ๘๕๒
 รูปสมบัติ (กรรม), ๒๗๓
 รูปสมบัติ: -*, ๔๑๔, ๔๔๖
 รูปัญญาเจตนา, ๒๗
รูปัญญา, ๒๖, ๓๗, ๔๑๒, ๔๕๒, ๑๐๒๕
 รูปอุปาทานขั้นต้น, ๘๕๒
 รูปัสส กัมมัญญาตา, ๒๖, ๔๑
 รูปัสส มุฑา, ๒๖, ๔๑; -*, ๓๔
 รูปัสส ลุฑา, ๒๖, ๔๑; -*, ๓๔
 รูปาภิมุข: -*, ๔๓๓
 รูปารมณ, ๒๓๓, ๖๓๒, **ดู รูป**
รูปารมณสุข, ๑๐๖๗
 รูปาวจร, ๒๕๒, ๙๕๗, ๑๐๒๖; -*, ๙๕๒
 รูปาวจรกิริยาจิต, ๒๒๘
รูปาวจรกุศลกรรม, ๓๒๒
 รูปาวจรจิต, ๒๗, ๕๖๒
 รูปาวจรวิบากจิต, ๒๒๘
 รูปาวจรสมาธิ (เริ่มแต่ปฐมฉาน), ๘๑๑
รู้ยิ่ง, ๘๔๗-๘๔๘, ดู ภิญา
 รู้เร็ว-รู้ช้า, ๘๔๑
 รู้ลึก, ความ, ๗๒, ๑๐๕, ๑๑๔; -*, ๗๕
 รู้ลึกทุกข์, ความ, ๗๒, ๗๔, ๘๖
 รู้ลึกบีบคั้น, ความ, ๗๔, ๑๑๔
 รู้ลึกสุข, ความ, ๗๕, ๗๙
รู้หลัก. ดู วัชร ๕
 รู้, ๖๖๕
 'เรา' (ความยึดถือ). **ดู อหังการ, มานะ, อัสมิมานะ**
เราๆ (วิจิตร), ๖๒๒, ๖๔๗-๖๕๓, ดู วิธีคิดแบบเราๆ
 เราใจ, ๖๒๓
 เราเป็นนั่น, เราเป็นนี่, ๘๙๖, **ดู เอโสหมสมิ, อหังการ, มานะ**
, อัสมิมานะ

เจ้าวัชฌคาม,ความ, ๖๔๔
 เจ้าให้กล้า, ๕๗๔
 เริงใจ, ๕๓๔
 เริ่มระทมเพียร, ๖๔๘-๖๕๐, **ดูเพียร,ระทมความเพียร**
 เรียกร้องแข็งบีบบังคับ(ตบ), ๓๕๕
 เรียน, ๘๐๗
 เรียนตามกันมา, ๕๓๓, **ดู อุณฺสวสะ**
เรียนรู้, ๖๘๑-๖๘๔
 เรียบร้อย, ๖๕๐-๖๕๑; -, ๑๐๒๒
 เรือ, ๕๓๑, ๗๗๘, ๘๑๔
 เรื่องราว, ๗๕๐, ๖๔๘-๖๕๐
 เรื่องเหนือสามัญวิสัย, ๘๗๔, ๕๔๑-๕๗๐
เรื่อน. ดูโรคเรื่อน
 เรือน(ชอกบวช), ๖๖๘
เรื่อนชั้นมียอด. ดูภูฏาคาร
 เรือนว่าง, ๑๔๘, ๘๑๕, ๑๐๔๖
 แรกนา: -, ๘๑๔
 แร้ง(อุปมา), ๑๐๓๐
 แรงความเพียรประกอบการ(ปธานสังขาร), ๘๐๒
 แรงงาน, ๕๒๗, ๘๗๗; -ความทางอาชีพและสำหรับภิกษุ,
 ๗๔๘, ๗๓๒-๗๓๖; -ความทางอาชีพและสำหรับภิกษุ(อ),
 ๔๐๖
 แรงจูงใจ, ๑๑๘, ๑๒๒, ๖๔๘; --(แรงชักจูง). **ดูฉันทะ,ตัณหา**; -
 ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ, ๘๗๔, ๘๗๑-๑๐๒๒; -แรงจูงใจ
 ในการปฏิบัติศีลแบบทวนเวียนกันแบบพุทธ, ๗๑๗; -
 แรงจูงใจไร้สำนึก, ๗๗๑
 แรงดลใจ(สังเวช): -, ๘๓๖
 โรค, ๖๓๕, ๗๔๗, ๘๓๐, ๑๐๐๐, ๑๐๐๒, ๑๐๑๓-๑๐๑๔,
 ๗๕๗-๗๕๘, **ดูสุขภาพจิต**; -กับกิจกรรมเพศสัมพันธ์,
 ๕๓๖; -ทำให้ใจโศกวิมุตติเสื่อมได้, ๔๓๗; -ผลกรรมโรคมาก
 โรคนี้ขย, ๒๘๓; -**ภาวะไร้โรค = นิพพาน**, ๑๐๔๘-๑๐๕๐; -
โรค ๒ อย่าง (ทางกาย ทางจิต) พระอรหันต์ ไม่มีโรคทาง
จิต, ๗๗๑-๗๗๓; -โรค2ขย (ทางกาย ทางจิต) พระ
 อรหันต์ ไม่มีโรคทางจิต, ๕๘๖; -โรคทำให้คิดฆ่าตัวตาย,
 ๑๐๐๑; -**โรคน้อย. ดู สุขภาพดี**; -สติปัญญาฐานชำระล้างโรคใน
 จิต, ๗๗๒; -**สมาธิช่วยกัน/แก้โรคทางจิต**, ๗๘๘-๗๘๙; -
 อุปมาเกี่ยวกับอริยสัง, ๘๕๓, ๘๕๘, ๘๖๐
 โรคจิต(เพราะตัณหา/ระบบแข่งขัน), ๑๐๒๐, ๙๓๑-๙๓๔; -,
 ๑๐๑๖
 โรคประสาท, ๖๒๓
โรคเรื่อน(อุปมาสุข), ๑๐๓๒-๑๐๓๓
 โรคลม, ๖๕๗
 โรงเรียน, ๖๗๗, ๑๐๑๖
 โรงงาน, ๖๗๕
 ไร, ๒๒๙

โรมัน,อักษร: -, ๖๒๑
รอยฝุ่น(อุปมา), ๘๓๖-๘๓๘
 ไร่แก่นสาร, ๖๓๐, **ดู แก่นสาร**
 ไร่เขตแดน,จิตใจ, ๕๘๑, ๖๔๓, **ดูจิตใจ**
 ไร่ตัว,ไร่ตัวตน, ๖๗, ๑๐๔
 ไร่ทุกข์, ๘๓๘, ๘๔๕, ๘๖๔, ๘๗๗, **ดู ทุกข์,นิโรธ,ดับทุกข์**
 ไร่สาร (เรื่องไม่ต้องตอบ), ๖๖๗, **ดูปัญหา**
 ฤกษ์,ฤกษ์ยาม, ๗๓๔
 ฤๅษี,ฤๅษีกาล, ๖๔๗
 ฤๅษีนาฎภาพ, ๕๒๖, ๙๐๒, ๙๑๑, ๙๖๕
 ฤๅษี, ๑๐๙, ๓๙๘, ๔๙๕, ๗๘๐, ๗๘๘, ๗๙๔, ๗๙๖, ๘๒๓,
 ๙๒๕, **ดู อิทธิปาฏิหาริย์,อิทธิวิ**; -, ๑๐๓๕; -**ความหมาย**
ของฤๅษี, ๘๐๑; -ความหมายของฤๅษี(อ), ๙๕๑; -ตามปกติ
 เท่านั้นที่เทวดามีฤทธิ์อำนาจเหนือกว่า มนุษย์, ๙๕๖; -
 ปฏิบัติผิดในเรื่องสมาธิอาจทำให้มีวุ่นกับเรื่องฤๅษี, ๖๔๐; -
พระพุทธเจ้าและพระสาวกปฏิบัติต่อฤๅษีอย่างไร, ๙๕๐-
 ๙๕๑; -เมารฤๅษี, ๙๔๙; -ฤๅษี ๑๐ ประเภท(อ), ๘๐๑; -ฤๅษี
 ๒ (อริยะ/อนารยะ), ๔๕๙; -ฤๅษี ๒ อย่างที่คนสามัญทำกัน
 ได้ดี, ๙๕๑, ๙๖๔; -ฤๅษี ๒(อริยะ/อนารยะ), ๙๔๗; -ฤๅษี๔
 ของจักรพรรดิ, ๑๐๒๗; -ฤๅษีของปฤๅษณ์ก็เสื่อมได้(อ),
 ๙๕๒; -ฤๅษีของปฤๅษณ์เสื่อมได้, ๔๒๗, ๙๔๙; -ฤๅษีเป็น
 ปกติพรสำหรับวิปัสสนาของปฤๅษณ์, ๘๐๔; -ฤๅษีผันแปร(อ),
 ๙๔๘
 ฤๅษี, ๔๒๓, ๔๒๗, ๙๑๓, ๙๕๒, ๙๕๖, ๙๖๗, ๑๐๓๕; -พระสงฆ์
 ปลีกตัวจากสังคมอย่างฤๅษีที่ไม่ได้, ๗๙๒; -พวกฤๅษี
 ไร่ชอบฆานกีฬา(อ), ๗๙๓
 ไร่โทษ, ๒๑๐, ๗๑๘, ๙๓๓, **ดู วินัย**; -, ๙๒๕; -**การที่ธรรม**
ไร่โทษโดยสงฆ์, ๙๓๐-๙๓๒; -**พระอรหันต์ถูกสงฆ์ไร่โทษ**,
 ๙๓๑-๙๓๒
ไร่มือทำ,ไร่มือปฏิบัติ, ๖๘๕-๖๘๖, **ดู ภาวนา,มรรค**
 ไร่หมู่, ๒๖๓, ๒๖๙; -, ๕๘๖
 ไร่ปนา, ๗๕๐
 ไร่ภาติ, ๔๘๑
 ไร่, ๖๔๗, ๖๕๗, ๘๐๔, ๘๓๖-๘๓๗
 ไร่หายใจ, ๔๘๓, **ดู อานาปานสติ**
ไร่, ๒๔๗
 ไร่โทษ, ๑๐๓๒
 ไร่(กรรมคุณไร่/นิมิต), ๘๒๐; -, ๕๖๗
 ไร่พาง, ๖๗๕
 ไร่(ความรู้ไร่ไร่ตัวลอยในอานาปานสติ), ๘๒๐
 ไร่บบาป. **และดู ล้างบาป**; -, ๓๔๔
ไร่. ดูพหาน
 ไร่คร(อุปมา), ๗๗๐
 ไร่เมิต, ๗๑๗, ๗๒๒, ๙๐๓-๙๐๔, **ดู วิติกมมะ,ศีล**
 ไร่เมป, ๑๐๖๒, **ดู โลก**

ละห้อย, ๖๕๔-๖๕๕

ลักษณะรูป ๔, ๔๑

ลักษณะรูปนิชฌาน, ๔๒๕; -, ๕๒๕

ลักษณะไมย, ลักษณะทรัพย์, ๕๗๖, ๕๘๖, ๖๖๒-๖๖๓, **ดูที่** นินาทาน

ลักษณะ, ๖๘, ๗๕, ๗๗, ๙๘, ๑๑๕, ๑๑๗, ๑๑๘, ๖๒๒, ๖๗๕, ๖๖๔-๖๖๖; -**การสอนของพระพุทธเจ้า**, ๕๘๐-๕๘๒, ๕๘๖-๕๘๘; -**ของการที่ศรัทธาเชื่อมกับโยนิโสมนสิการ** ๒ อย่าง, ๖๘๐; -**ของการรับรู้ด้วยโยนิโสมนสิการ/การเป็นอยู่ด้วยปัญญา**, ๖๗๖; -**ของความคิดที่เป็นปัจจุบันอดีตอนาคตในทางธรรม**, ๖๕๔-๖๕๕; -**ของความคิดที่อวิชชาเด่นหรือเด่นหาเด่น**, ๖๒๖; -**ของบัณฑิตและพาล**, ๕๗๐-๕๗๑; -**ของพระสงฆ์ในด้านนอก**, ๖๘๔; -**ของโยนิโสมนสิการ** ๒ แบบ, ๖๗๙; -**ของโยนิโสมนสิการ** ๔ อย่าง, ๖๒๒; -**ของโยนิโสมนสิการแบบเสริมสร้างกุศล**, ๖๕๓; -**ของสมาธิ/จิตเป็นสมาธิ**, ๕๒๕, ๗๘๔-๗๘๕; -**ชีวิตพระสงฆ์** เกื้อกูลแก่ชาวบ้านแต่ต้องอิสระ, ๕๗๗; -**ในสณฺธิ ๕ ของกรรมฐาน (ข)**, ๘๐๘; -**วิเคราะห์ลักษณะหลายด้านของวิภังชวาท**, ๖๖๑, ๖๗๒

ลักษณะนิสัย, ๘๖๐, ๘๐๗-๘๐๘

ลักษณะสามัญ, ๗๑, ๗๗

ล้งเล. ดู วิจิภิจฉา

ลัทธิ: -(พุทธกาล), ๓; -(อัสตดา), ๔๗

ลัทธิ, เจ้าลัทธิ, ๑๐๕, ๑๐๘

ลัทธิ๓๓(พุทธกาล), ๕๕๐, ๖๙๐, ๘๖๐, **ดูที่** ฐิติ; -**การเป็นโสดาบัน** ประเสริฐกว่าคุณพิเศษในลัทธิอื่น ๆ ทั้งหมด, ๙๐๐; -**มานสมาบัติมีในลัทธิภายนอก**, ๔๒๘; -**ลัทธิให้วอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์**, ๙๖๙

ลัทธิกรรม, ๑๐๓

ลัทธิเก่า. ดู พุทเพกตวาท

ลัทธิคอยโชค. ดู เหตุวาท

ลัทธินิครนถ์, ๑๐๓; -, ๘๖๐

ลัทธินิยม, ๑๒๖

ลัทธินิยม(ทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง), ๔๙๒, ๕๔๑-๕๔๓

ลัทธิพระเป็นเจ้า. ดู อัครนริรมิตวาท

ลัทธิพราหมณ์. **ดู** พราหมณ์; -, ๘๖๐

ลัทธิฤษีชีไพร, ๔๙๖

ลัทธิศาสนา: -**วิธีสัมพันธ์กับเทวดาในลัทธิศาสนาเก่าก่อนพุทธ** ที่เป็นกรรมวาท, ๙๕๔, ๙๕๕; -**หลักสำหรับผู้ยังไม่นับถือ**

ลัทธิศาสนาใด ๆ, ๕๙๒-๕๙๓

ลัทธิศาสนา(จำพวกอาตมวาท), ๑๐๓

ลัทธิเศรษฐกิจ(ยกย่องคนทำลายมาก), ๗๓๕

ลัทธิเลี้ยงโชค, ๑๐๓

ลัทธิอาชีวะ; -, ๘๖๐

ลัทธิฮินดู, ๑๐๓

ลา(มีมนสิการ), ๖๒๓

ล้างบาป. **และดู** ลอยบาป; -, ๗๑๔

ลาม, ๓๓๗, ๕๒๗, ๕๓๕, ๕๓๗, ๕๗๘, ๖๗๓, ๙๐๕, ๙๑๑, ๙๒๑, ๙๒๖, ๙๖๔, ๑๐๕๖; -, ๓๖๘, ๕๖๙, ๙๖๑; -**ต่อจาก** ปรีเยสนา ในปัจจุยการสังคม, ๒๐๗; -**ต่อจาก** ปรีเยสนา ในปัจจุยการสังคม(อ), ๘๘๗; -**ในขนาดตมิกษุจะทำเลศนัย** หาลาม, ๖๕๙; -**เป็นคุณสมบัติพิเศษอย่างหนึ่งของมิกษุ(อ)**, ๔๓๖; -**พฤติกรรม**, ๒๗๐

ลามต่อลาม(มีจฉาอาชีวะ), ๗๓๔, ๗๕๐; -, ๗๑๐

ลามานันต์, ๒๐๙

ลามัจฉริยะ, ๘๘๔, ๘๘๘

ลามลักการะ, ๔๓๗, ๕๓๒, ๙๔๙, ๙๕๕; -**ได้มาด้วย** อวดคุณวิเศษแล้วเขาเลื่อมใสถวายไม่บริสุทธ์, ๒๒๘

ลามก, ๒๕๑

ลามลิกขา, ๒๕๓, ๖๐๐, ๖๕๙, ๗๕๖, ๑๐๖๕

ลำดับ: -**การใช้วิธีคิดแบบต่างๆ ในวิปัสสนา**, ๖๓๖; -**ข้อปฏิบัติ** ตามลำดับ(อ), ๕๒๓, ๑๐๐๖; -**ขั้นตอนในการฝึกสมาธิตาม** แบบแผน, ๘๐๓; -**คิดเป็นลำดับ/มีลำดับ**, ๖๒๒, ๖๒๖; -**ลำดับของศรัทธา ในพุทธธรรม**, ๕๘๗-๕๘๘; -**ลำดับกรรม** ในกระบวนกรรมแห่งการศึกษา(อ), ๕๘๔; -**แสดงกรรม** ตามลำดับ, ๕๗๘

ลำดับขณะ(วิภังชวาท), ๖๖๒

ลำดับญาณ, ๔๗๕, ๖๓๒; -, ๔๘๐

ลำดับของ, ๕๙๔, ๖๗๓

ลำดับียง, ๕๔๘, ๕๘๙, ๖๐๐, **ดู** อดติ

ลิงคอรียะ; -, ๔๐๔

ลิงเฝ้าสวน(ขุปมา), ๖๔๐

ลิ้น, ๘๕, ๓๙๒, ๓๙๓, ๔๖๕, ๔๗๑, ๖๕๙, ๗๕๐, ๗๕๕, ๗๕๗, ๗๗๓, ๙๐๑, ๑๐๒๖, ๑๐๓๐, **ดู** ชิวหา; -, ๑๐๓๒

ลิ้นดูนพदान, ๖๕๐

ลิ้นลับ, ๑๐๕๕, **ดู** อิทธิปาฏิหาริย์, สิ่งศักดิ์สิทธิ์

ลูก, ๗๓๓, ๑๐๐๓, ๑๐๒๘, ๑๐๓๑; -**พ่อแม่เป็นกัลยาณมิตร หรืออุปามิตร**, ๖๗๖-๖๗๗

ลูกไก่อ้วพี(พระพุทธเจ้า), ๙๐๘

ลูกค้า, ๑๐๒๑

ลูกเตียบ, ๖๗๕

ลูกน่อง; -, ๕๘๐

ลูกวัว, ๗๗๖; -, ๖๓๗

ลูกศรชวาบยาพิษ(ขุปมา), ๑๖๘, ๘๔๗

เล่น, ๕๘๒, ๑๐๒๗

เล่นสั้น, ๑๐๒

เลศนัย(นิมิตหาลาม), ๖๕๙, ๗๕๐; -, ๗๑๐

เล่ห์กล, ๖๗๒

เล่าเรียน, ๒๑๐, ๕๔๘, ๖๓๗, ๖๘๓, ๗๗๕, ๘๐๔, ๘๓๓, ๘๖๖, **ดู** สุตะ, พุทสุต, ลิกขา, เรียน; -**ทำที่ต่อสิ่งที่ได้เล่าเรียนมา**, ๕๙๓-๕๙๔; -**เป็นปรีโยทได้**, ๘๐๔; -**มิกษุขนาดตจะสนใจ**

เขียนต่อเรื่องภายนอก, ๖๕๘; -เล่าเรียนธรรมเพื่ออะไร, ๓๓๙; -สมาธิช่วยประสิทธิภาพ, ๗๘๙; -อาจเป็นการปฏิบัติ เอียงสุดได้(อ), ๕๒๗; -อิทธิบาท, ๘๐๐, ๘๐๒

เล่าเรียนต่อกันมา. ดู อนุสสวะ

เล่าสืบ, ๕๙๐

เลี้ยงง่าย, ๗๔๘

เลี้ยงชีพ, ๘๗

เลี้ยงชีพ,เลี้ยงชีวิต, ๕๓๘, ๕๓๙, ๕๕๒, ๕๖๑, ๕๗๙, ๗๓๓, ๗๔๑, ๗๕๐, ๗๕๒, ๘๗๒, ๘๘๓, ๙๐๓, ๑๐๓๑, ๑๐๔๔, **ดู**

อาชีพะ,สัมมาอาชีพะ,ทรัพย์; -*, ๗๒๒

เลี้ยงชีพชอบ. ดู สัมมาอาชีพะ

เลี้ยงดู, ๖๖๔

เลี้ยงตน, ๖๗๑-๖๗๒

เขียนแบบ, ๕๘๒, ๕๘๕, **ดู ปรัตติโฆสะ,กัลยาณมิตร**

เลือกตั้ง(ปัจฉยาการสังคมา), ๒๑๐, ๘๗๖

เลือก, ๖๗๗, ๗๕๕

เลือกไม่ได้, ๑๑๕, ๕๗๘, ๕๘๒, ๕๘๖, ๕๘๘, ๕๘๙, ๕๙๑, ๕๙๖, ๖๔๔, ๖๕๑, ๗๕๐, ๗๕๘, ๘๖๖, ๙๑๙, ๙๒๒, ๕๙๘-๖๐๐,

ดู ปสาทะ,ศรัทธา; -*, ๓๖๘; -เลือกมโหสิการปฏิบัติเคร่งแต่ผิด , ๖๔๑; -ศึกษาฝ่ายอภิธรรมเพื่อความสะดวกได้, ๘๔๓

เลี้ยง, ๖๕๒, ๘๑๙

โลก, ๕๑, ๗๒, ๑๐๓, ๑๐๘, ๑๒๗, ๑๔๓, ๕๑๓, ๕๒๖, ๕๓๐, ๕๓๒, ๕๓๕, ๕๔๖, ๕๔๘, ๕๕๖, ๖๓๕, ๖๔๐, ๖๙๐, ๗๒๗, ๗๕๗, ๘๔๘, ๘๖๕, ๘๗๘, ๘๘๖, ๙๐๕, ๑๐๐๒,

ดู สังคม,พหุชน,ประชาชน,ชีวิต, ดู สังคม,พหุชน,ประชาชน,ชีวิต; -*, ๗๑๔; -การเข้าใจและท่าทีของการรู้เท่าทันเห็นโลกและชีวิต ตามที่เป็น/วิปัสสนา, ๔๒๗, ๕๐๕, ๕๖๙, ๕๘๓, ๖๙๙, ๘๖๒, ๙๑๑, ๙๐๗-๙๐๘, ๘๕๘-๘๖๐; -ความเห็น/คำถามเรื่องโลกเที่ยงโลกไม่เที่ยง ฯลฯ, ๓๗๘, ๘๔๗, ๘๘๗; -ความเห็น/คำถามเรื่องโลกเที่ยงหรือไม่เที่ยง ฯลฯ, ๒๐๖; -จุดเชื่อมต่อบุคคลกับโลก, ๖๗๖; -ชะตากรรมของโลกกับการหาความสุขของมนุษย์, ๑๐๕๙; -ตถาคตไม่ติดโลก, ๕๕๑, ๙๗๐; -ท่าทีของปุถุชนกับพระอรหันต์ต่อโลกและชีวิต, ๓๗๖; -ที่สุดโลก=แดน พันไยติดโลก=หมดอาสวะ, ๑๐๔๗; -โทษของกามเกิดจากปฏิบัติผิดต่อโลก, ๑๐๒๙, ๑๐๓๑; -กรรมที่ไม่เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่โลก, ๒๖๔; -บุคคลโสดบ้นรู้จักโลกแท้จริง, ๘๘๓; -ปัญหาเกี่ยวกับต้นกำเนิดเป็นต้นของโลก ไม่เกี่ยวกับหลักการและจุดหมายของพุทธศาสนา, ๙๔๔; -ผู้ถือเขาสาระในโลกรได้, ๕๗๒, ๘๙๓; -พระพุทธเจ้าและสาวกบำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์แก่โลก, ๙๒๐, **ดู พหุชน;** -พระโพธิสัตว์คิดเกี่ยวกับทุกข์ของโลก, ๔๖๒; -พระอรหันต์เกี่ยวข้องกับโลกคือสิ่งแวดล้อม, ๓๘๘; -พระอรหันต์เข้าใจโลกและชีวิตตามเป็นจริง, ๓๗๘; -เพราะไม่เข้าใจกิจในอริยสังขจึงว่าพุทธศาสนามอง โลกใน

แง่ร้าย, ๘๕๔; -มนุษย์เห็นโลกเป็นอย่างไร, ๗๐๑; -มองโลก/ท่าทีต่อโลก, ๔๙๑, ๕๐๐; -มองโลกตามเป็นจริง=สัมมาทิฐิ, ๘๖๙; -โลกของธรรมชาติ/โลกแห่งเจตน์จำนง/โลกแห่งวัตถุ, ๒๕๔, ๒๗๗; -โลกคือกามคุณ, ๑๐๔๗; -โลกเป็นไปตามกรรมเพราะกรรม, ๓๑๙; -โลกแห่งความลึกลับ, ๒๗๘; -**ส่วนดีส่วนเสียและทางออกของโลก,** ๖๔๒-๖๔๓; -สังขารคือโลกและชีวิต, ๔๔๑; -หน้าที่ของกัลยาณมิตรคือชี้ไปที่โลกและชีวิต, ๕๘๕

โลกจินตนา(อจินไตย): -*, ๒๗๖

โลกทัศน์, ๔๖, ๑๕๘, ๑๖๓, ๔๙๑, ๕๔๐, ๖๙๐; -(พระอรหันต์), ๓๗๘

โลกธรรม, ๑๑๔, ๑๔๕, ๗๐๑, ๗๔๘, ๘๖๔, ๙๑๑; -*, ๘๗; -ผลกรรมระดับโลกธรรม, ๒๗๐; -ไม่อาจทำผู้มั่นในพระรัตนตรัยให้หวั่นไหว, ๘๖๕; -ลอยพ้นโลกธรรม, ๔๙๑

โลกธาตุ, ๘๖๗; -*, ๒๓๖

โลกนาถ(สำเร็จด้วยกรุณา): -*, ๑๐๑๙

โลกนิรุตติ, ๔๙, ๓๗๘

โลกนิโรธ, ๒๐๑

โลกนี้, ๓๓๘, ๖๘๙, ๗๔๘, ๘๖๖, **ดู ทิฏฐธรรม,ชาตินี้,โลกหน้า** **โลกบัญญัติ,** ๔๙, ๓๗๘

โลกบาล, ๙๖๘

โลกพิภพ, ๙๕๒

โลกมนุษย์, ๑๐๒๗, **ดู มนุษย์**

โลกวัตถุธาตุ, ๙๔๗

โลกิโหวาร, ๔๙, ๓๗๘

โลกสมัญญา, ๔๙, ๓๗๘

โลกสมุทัย, ๑๕๗, ๒๐๑

โลกสวรรค์, ๒๘๐, ๒๘๒-๒๘๔, ๓๒๓, ๕๙๑, **ดู สวรรค์,สุดติ**

โลกหน้า, ๒๘๑, ๔๒๐, ๗๔๘, **ดู ชาติหน้า;** -การพิสูจน์, ๒๗๘; -คำสอนที่ไม่อ้างโลกหน้า, ๕๙๒; -เชื่อว่าโลกหน้าจัดเข้าโลกียสัมมาทิฐิ, ๕๘๓; -โลกหน้า=สัมปรายิกะ, ๔๒๑

โลกิยปฏิบัติ, ๙๖๗

โลกานุกมฺบาย, ๓๖๖

โลกาภิวัดน์, ๑๑๒๕

โลกามิส, ๗๙๘, ๗๔๗-๗๔๙; -*, ๘๖๙

โลกายัต, ๒๐๑

โลกิยฉานสุข: -*, ๑๐๕๗

โลกิยฉานสุข,สมมติ,สมวัตติสุข,สัมมาทิฐิ, ดู โลกีย,โลกีย,โลกิยะ

โลกิยสมมติ, ๔๐๑

โลกิยสมวัตติสุข: -*, ๑๐๕๗

โลกิยะ, ๑๑๓, ๖๔๗, ๘๓๕, **ดู โลกีย**

โลกิยะ,โลกิยะ, ๕๓๑, ๕๖๙, ๘๘๗, ๙๒๘, ๙๔๕, ๙๗๑, ๑๐๖๗, ๕๘๒-๕๘๔, **ดู โลกิยสัมมาทิฐิ, เทียบ โลกุตระ: -ฝึกขั้นสมมติขั้นโลกิยะ,** ๘๐๓-๘๒๐; -สมณะล้วนสูงสุดแค่โลกิยะ

กำเริบได้, ๘๒๑-๘๒๓; -สัมมาทิฐิวาระดับโลกีย์, ๕๕๗; -
สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะ ที่เป็นโลกียะ,
๗๑๐; -อภิญญาที่เป็นโลกีย์, ๗๘๘, ๗๘๔

โลกียกุศล, ๒๕๒

โลกียญาณ: -*, ๔๘๐

โลกีย์ธรรม, ๖๖, ๑๒๑, ๑๒๔

โลกีย์นิโรธ, ๔๐๒

โลกีย์ปัญญา, ๙๐๗, ๙๑๑

โลกีย์ปุถุชน, ๙๑๑, ๙๒๗, ๑๐๕๑; -*, ๔๔๖

โลกีย์วิชา, ๔๑๔

โลกีย์วิญญาณ ๓๒: -*, ๑๗๑

โลกีย์วิมุตติ, ๔๓๓, ๔๓๘

โลกีย์สมาธิ, ๘๐๓

โลกีย์สมบัติ(๘), ๔๓๓, ๔๓๗, ๔๘๔, ๑๐๓๓

โลกีย์สัมมาทิฐิ, ๗๐๑; -ความสัมพันธ์กับปรโตโฆสะ, ๕๕๔; -
ความสัมพันธ์กับปรโตโฆสะ(๑), ๕๕๙; -ความสัมพันธ์กับ
โยนิโสมนสิการ, ๖๒๔, ๖๗๙; -ความหมายและสาระสำคัญ,
๒๘๒, ๘๗๗, ๕๕๒-๕๕๔, ๖๙๑-๖๙๒, **เทียบ โลกุต
สัมมาทิฐิ**; -ความอิงอาศัยศรัทธา, ๖๘๐; -เทียบในแดน
แห่งกิจกรรมทางจิตปัญญา, ๘๗๘

โลกีย์สัมมาสังกัปปิ, ๗๐๒-๗๐๓

โลกีย์สุข, ๘๘๕, ๙๐๖, ๙๐๗, ๑๐๒๔, ๑๐๖๗; -*, ๘๘๓

โลกีย์อภิญญา(๕), ๔๑๘, ๔๓๖, ๔๕๔, ๔๗๖, ๗๙๐, ๙๔๕,
๙๔๘, **ดู อภิญญา**; -มีแม้ภายนอกและมีมาก่อนพุทธศาสนา
, ๔๕๙

โลกีย์ะ, ๖๖

โลกุตตรกุศลจิต, ๒๒๘

โลกุตตรจิต, ๒๗

โลกุตตรธรรม, ๖๖, ๑๒๑, ๑๒๔

โลกุตตรมรรค, ๔๐๑

โลกุตตรวิบากจิต, ๒๒๘

โลกุตตรวิมุตติ, ๔๓๒, ๔๓๙

โลกุตตรสุข, ๑๐๒๔, ๑๐๖๗; -*, ๑๐๕๗

โลกุตตระ, ๖๖, ๑๒๑

โลกุตฺร,โลกุตฺตระ: -สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะที่
เป็นโลกุตฺร, ๗๑๐

โลกุตฺรกุศล,โลกุตฺตรกุศล, ๒๕๒

โลกุตฺรญาณ: -*, ๔๘๐

โลกุตฺรธรรม,โลกุตฺตรธรรม(๙), ๒๘๒, ๔๘๘, ๘๓๕; -*, ๓๓๓; -
เป็นสิ่งที่คนต้องการ ช่วยคนดีให้ไม่ทุกข์หรือช่วยให้ทำได้
โดยไม่มีทุกข์, ๑๐๑๗; -เมื่อธรรมมากู้กับอนุธรรม ธรรม
หมายถึงโลกุตฺรธรรมหรืออริยธรรม(๑), ๖๓๖; -โลกุตฺรธรรม
บางอย่างยังเป็นทุกข์, ๑๖๐; -อริยโลกุตฺรธรรมเป็นทรัพย์
ประจำตัวของมนุษย์ทุกคน, ๔๘๙

โลกุตฺรนิโรธ, ๔๐๒

โลกุตฺรปัญญา, ๗๙๕

โลกุตฺรผล, ๘๖๓

โลกุตฺรมรรค, ๗๖๔, ๘๖๓; -*, ๕๒๘

โลกุตฺรสมาธิ: -*, ๘๐๓

โลกุตฺรสัมมาทิฐิ,โลกุตฺตรสัมมาทิฐิ, ๒๘๒, ๗๐๑, **เทียบ**
โลกีย์สัมมาทิฐิ; -ความหมาย ลักษณะ สาระสำคัญ, ๖๙๒,
๘๗๗, ๕๕๓-๕๕๔; -**ต้องอาศัยโยนิโสมนสิการ**, ๕๕๕,
๖๗๙, ๖๙๒; -**ต้องอาศัยโยนิโสมนสิการ(๑)**, ๕๕๕; -เทียบใน
ดินแดนแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญา, ๘๗๘; -พ้นจากอำนาจ
ปรุงแต่งของสังขม, ๖๙๓

โลกุตฺรสัมมาสังกัปปิ, ๗๐๒-๗๐๓

โลกุตฺรสุข, ๘๘๔, ๘๘๕

โลกุตฺรอภิญญา, ๙๔๕, ๙๔๘

โลกุตฺร,โลกุตฺตระ, ๔๐๒, ๔๘๑, ๕๓๑, ๕๕๗, ๕๖๙, ๕๕๓,
๘๓๕, ๘๘๗, ๙๑๑, ๙๗๑, ๑๐๖๗, **เทียบ โลกีย์**; -*, ๖๓๖,
๘๓๘; -ในขนาดตภิกษุชาติการศึกษาอบรมจะไม่สนใจคำ
สอนที่เป็นโลกุตฺร, ๖๕๘; -โลกีย์=อริยะ, ๔๐๔

โลก,โลกะ, ๑๓๓, ๒๔๒, ๓๗๑, ๔๓๘, ๔๔๕, ๔๙๐, ๕๓๐, ๕๓๖,
๕๘๔, ๕๙๕, ๖๔๖, ๗๐๖, ๗๕๒, ๗๘๗, ๘๕๕, ๘๗๐, ๘๘๕,
๙๕๒, ๑๐๐๙, ๑๐๕๔, ๕๔๐-๕๔๓, ๗๐๒-๗๐๓, **ดูราคะ**
,อุกฺลมูล,กาม,อภิขฌา,กิเลส; -*, ๒๔๙, ๖๕๐, ๖๘๙; -ควร
ให้เป็นปัจจัยแก่ฉันทะ, ๘๐๐; -เครื่องตัดสินดีชั่ว, ๒๘๔; -
แค่นั้นจึงจะผิดกรรมบถ, ๕๖๐; -**โจรฆ่าเจ้าทรัพย์เพราะโล
ภะจริงหรือ**, ๖๖๒; -เป็นไวพจน์ของตัณหา, ๙๗๘; -เป็น
สมุฏฐานของมานะ(๑), ๙๙๓; -เป็นเหตุแห่งกรรม, ๓๒๓,
๓๖๒, ๖๒๐; -โลกะ=ราคะ(๑), ๒๕๐; -โลกะเป็นปัจจัยให้
เกิดโทษได้, ๖๖๒

โลกเจตสิก, ๒๗

โลกทวิพย, ๗๔๔

โลกมูล: -*, ๙๙๓

โลกสหระคต: -*, ๙๙๓

โลกะ, ๑๒๓, ๑๓๙

โลกิย, ๘๐๕, ๘๘๘, ๑๐๒๖

โลกิยค: -*, ๘๐๕

วงจฺร, ๑๐๒, ๑๑๖

วงจฺรภิเลส(ที่อาจเกิดพิเศษแก่คนดี), ๑๐๑๖-๑๐๑๗

วงจฺรจิต(กระบวนการรับรู้ของปุถุชน), ๗๗๔

วงจฺรชีวิต(ชนิดมีทุกข์เป็นพื้นฐาน), ๘๔๕

วงจฺรปฏิจสุมฺปาท, ๓๓๒, ๑๐๒๙, **ดู ปฏิจสุมฺปาท**

วงพระจันทร์,วงพระอาทิตย์(นิมิต), ๘๒๐

วงนักษัตร(กัลยาณมิตร/เห็นความหมาย): -*, ๕๗๔

วงกรรม, ๒๔๓, ๒๖๓, ๖๙๐, ๗๐๙, ๗๑๑, ๗๔๓, ๗๖๔, ๙๓๐,
๑๐๔๓, **ดู กรรม**; -กรณีทีผลชกกลายเป็นสัมมาวาจาไปเอง,
๕๕, ๘๔๑

วจีพุทฺฐจิตฺ, ๒๖๓, ๕๗๐, ๕๙๒, ๖๕๑, ๗๑๐, ๗๖๑, **ดู พุทฺฐจิต**
.สัมมาวาจา

วจีวิญญูติ, ๒๖, ๔๑; -*, ๑๗๑

วจีสมาจารี, ๕๙๕, ๗๒๔-๗๒๖

วจีสังขาร, ๑๗, ๒๙, ๑๗๑, ๒๐๓, ๒๔๓, ๒๘๕, ๖๖๐, ๗๐๒

วจีสัญเจตนา, ๒๙; -*, ๑๗๑

วจีสุทฺฐจิตฺ(๔), ๕๗๐, ๖๕๑, ๗๖๑, ๘๙๒, **ดูสุทฺฐจิต, สัมมาวาจา**; -*,
๗๒๓, ๙๑๗

วจนํ สกฺกจํ อุปนิชฺฌายติ: -*, ๖๓๗

วจนฺชา: -*, ๗๒๓

วตฺต: -*, ๕๓๓

วยฺช, ๒๒๙

วรรมกฺลิตฺน, ๔๑๒, ๘๐๕, ๘๐๗-๘๐๙

วรรมณ, ๑๐๓

วรรมณ(๔), ๒, ๔, ๒๑๑, ๔๐๓, ๔๒๑, ๗๙๓, ๙๔๐; -*, ๗๑๑,
๙๑๘; -กรรมปฏิเสธวรรมณ, ๓๑๖; -เป็นสังคมนิยมน์,
๒๖๐, ๒๖๒; -วรรมณไม่เกี่ยวกับการบรรลุนิพพาน, ๔๘๗; -
วรรมณไม่ใช่เครื่องตัดสิ้นความประเสริฐ/ออกบวชแล้ว
เสมอกัน/ความเสมอภาคกันใหม่ติพุทธ, ๔๘๘

วรรมณ(ผิพรรณ, ใต้ด้วยปฏิบัติ), ๓๑๘

วสี ๕(ผาน): -*, ๘๑๒

วัง, ๗๙๘

วัฏฺฏทฺฐกฺ, ๒๕๑

วัฏฺฏมฺลทฺฐกฺ, ๘๗

วัฏฺฏช, ๑๐๒, ๑๘๖, ๒๑๐, ๓๓๕, ๖๐๑, **ดู ไตรวัฏฺฏ**; -*, ๓๓๒,
๕๒๗, ๗๘๐; -วัฏฺฏช ๓; -*, ๑๗๗; -วัฏฺฏช๓, ๒๓๔,
๔๗๗; -*, ๑๘; -**อโยนิโสมนสิการ/อวิชชาตัตถหา เป็นมูล**
แห่งวัฏฺฏช, ๖๒๓-๖๒๕; -อโยนิโสมนสิการ/อวิชชาตัตถหา
เป็นมูลแห่งวัฏฺฏช(๒), ๖๒๖; -อะไรเป็นเบื้องต้น, ๑๗๘

วัฒนธรรม, ๕๔๗, ๖๒๔, ๖๙๑, ๘๘๕, ๑๐๖๖, ๖๖๔-๖๖๖,
๖๙๘; -วัฒนธรรมประเพณีเป็นเกณฑ์ตัดสินดีชั่วในฐานะ
มติของวิญญู, ๒๖๒

วิถนหมัจจริยช, ๘๘๔, ๘๘๘

วัด๑(อาราม), ๕๓๕, ๘๐๓, ๙๓๓, ๑๐๑๖; -*, ๑๐๑๑; -วัดที่
เหมาะแก่การเจริญกรรมฐาน, ๘๑๐; -**สภาพเมื่อวัดดับคั่ง**
จอแจ, ๖๕๖-๖๕๗

วัด2(ไม่ควรขอบเป็นหน้าวัดคน), ๖๗๑

วัดตา(กัลยาณมิตร), ๕๗๔

วัดฺดู, ๑๐๒, ๑๐๙, ๑๒๐, ๑๒๕, ๔๙๕, ๕๓๗, ๕๔๗, ๗๓๓,
๗๓๕, ๗๗๐, ๘๗๗, ๙๑๑, ๑๐๓๖, ๑๐๓๗; -*, ๙๕๑; -
ความอยู่ดีพร้อมทางวัด/ความเป็นทาสของวัด/การ
บริโภควัด, ๔๙๒, ๖๔๖, ๖๘๐, ๑๐๕๔-๑๐๕๕; -ความอยู่ดี
พร้อมพร้อมทางวัด/ความเป็นทาสของวัด/การบริโภควัด
(๒), ๘๖๙; -พุทธศาสนาไม่เอียงสุดทั้งทางวัดและทางจิต/
การยอมรับความจำเป็นของวัดและทำที่ต่าง ๆ ต่อวัด,
๕๒๖, ๗๔๖-๗๔๗; -สิ่งพึงพึ่งวัดน้อย, ๗๔๘

วัดดูกรม, ๙๐๗, ๑๐๒๖

วัดดูธรรม, ๘๑๒

วัดดูประสงค์, ๕๘๘, ๕๓๐-๕๓๒, **ดู จุดหมาย**; -การปฏิบัติ
ธรรม, ๘๓๘; -ปฏิบัติธรรมต้องรู้วัตถุประสงค์ทั้งทั่วไปและ
จำเพาะของแต่ละข้อธรรม, ๕๓๒; -**วัตถุประสงค์ของการ**
เจริญสมาธิ, ๗๘๗-๗๙๑; -วัตถุประสงค์ของการบัญญัติข้อ
วินัย, ๙๑๙, ๙๒๑; -**วัตถุประสงค์ที่ต่างกันของการ**
แสดงปฏิจาสมฺปาปา กับอริยสัง, ๘๕๑-๘๕๔

วัดดูมงคล. ดู มงคล

วัดฺดู, ๑๕๐, ๓๑๗, ๔๐๘, ๖๐๐, ๖๔๑, ๖๕๑, ๗๔๔, ๗๘๘, **ดู**
พรต, ศิลวัตร, สิลพัทพตปรามาส; -การรักษาวัตรของ
อริยบุคคล, ๙๒๑; -ความต่างจากศีล; -*, ๙๒๐; -นิครนถ์
ประพตวัตรธรรมานตน, ๑๐๓๓; -ในเรื่องสิลพัทพตปรามาส,
๔๒๑-๔๒๔, ๙๒๐-๙๒๒; -วัตรเข้มงวดเป็นปฏิภิกิริยาต่อ
กามก็มี, ๑๐๖๕; -วัตรที่ห้ามก็มี(๒), ๙๒๑; -วัตรประพต
เพื่อผูกคนไว้กับคนก็มี/เป็นเชิงสุดก็ได้/กลายเป็นเครื่อง
มัดไว้ก็ได้, ๖๗๓; -วัตรประพตเพื่อผูกคนไว้กับคนก็มี/เป็น
เชิงสุดก็ได้/กลายเป็นเครื่องมัดไว้ก็ได้(๒), ๕๒๗, ๙๔๙

วัดฺดูปฏิบัติ, ๘๐๔

วันพฺรุง(มรณช), ๖๕๕

วปีปมกค, ๑๐๖๐

วปี, ๕๗๑

วปีวุฒิ, ๙๔๐

วปี, ๖๒๓

วัดดูอุปการณ, ๕๓๙, ๖๔๖

ว้าง, ๙๗, ๑๐๑; -*, ๖๗

ว้างใจ, ๑๑๘

ว้างใจ, ว้างทำที่, ๕๘๔, ๖๒๖, ๖๓๑, ๖๓๔, ๖๕๖, ๘๖๐, ๑๐๒๙,
๖๗๖-๖๗๘

ว้างใจเป็นกลาง, ๔๗๙, **ดู อุเบกขา**

ว้างเปล้า, ๔๖๔, ๖๓๐

ว้างเปล้า(จากตัวตน), ๑๓๙

ว้างแผน: -*, ๑๐๒๒; -ความเข้าใจผิดว่าพุทธศาสนาสอนให้คิด
แต่ปัจจุบัน ทำให้ไม่วางแผน แต่ความจริงตรงข้าม, ๖๕๙,
๖๕๓-๖๕๔

วาจา, ๖๙, ๓๒๐, ๕๔๖, ๕๕๖, ๖๗๐, ๗๑๕, ๗๒๒, ๗๒๙, ๗๔๕,
๘๖๘, ๘๗๐, ๘๗๗, ๘๘๓, ๙๑๔, ๙๐๓-๙๐๔, ๕๓๕-๕๓๖,
๕๓๙-๕๔๐, ๕๕๒-๕๕๓, ๖๕๐-๖๕๑, ๗๑๑-๗๑๒, **ดู**
กรรม

วาจาจาม, ๕๗๔

วาจาชอบ. ดู สัมมาวาจา

วาจาเสื่อม. ดู ปิสฺสูนาวาจา

วาจาหยาบ. ดู ผรุสวาจา

ราชาชาหาญ(ชาติภิวาจา), ๕๙๘
 วาดภาพ(ในใจ): -*, ๘๓๔
 วาหะ, ๕๙๐, ๕๙๑-๕๙๒, **ดู ทิฏฐิ:** -*, ๕๒๗; -ความหมายและ
 ไวพจน์(ทิฏฐิ), ๖๖๐; -ความหมายและไวพจน์(ทิฏฐิ)(อ.),
 ๒๐๑; -มิถิลาวาหะผิดหลักการกรม๓-๔พวก(อ), ๘๖๐
 วายน้า(อุปมาฝึกสมาธิ), ๘๘๗
 วายามะ, ๗๖๓, ๙๗๙, ๙๘๘, **ดู เพียร**
 วาโย, ๔๐, ๓๙๐, ๘๐๔, **ดู วาโย**
 วาโยธาตุ, ๒๖
 วาระจิต, ๕๙๗
 ว้าเหว้, ๖๒๖
 วิกขัมภนนิโรธ, ๔๐๑, ๔๒๖
 วิกขัมภนปรินิพพาน: -*, ๔๐๑
 วิกขัมภนวิมุตติ, ๔๒๖, ๔๓๘, ๗๘๘, ๘๒๒
 วิกขัมภนะ, ๔๑๘
 วิกขาปัตตะ(อสุภะ): -*, ๘๐๕
 วิกขิตตะ(อสุภะ): -*, ๘๐๕
 วิการรูป ๓, ๔๑
 วิภพพนฤทธิ์: -*, ๙๔๘
 วิคคหิต: -*, ๔๔๕
วิคตูปกิลเลส(จิตตสมาธิ), ๒๔๘, ๔๘๔; -*, ๗๘๔
 วิเคราะห์, ๙๔, ๙๘, ๑๒๑, ๖๑๙, ๖๒๙, ๖๓๒, ๖๓๕, ๗๐๒,
 ๗๗๖, ๘๕๕, ๗๗๐-๗๗๒, **ดู วิภังชวาห:** -*, ๗๖๗; -**เป็น**
ความหมายของวิภังชวาห/การวิเคราะห์แบบ ต่าง ๆ /ความ
ตรงความจริง, ๖๖๑-๖๖๖; -**เป็น**ความหมายของวิภังชวาห/
 การวิเคราะห์แบบ ต่าง ๆ /**ความตรงความจริง**, ๖๗๒
วิเคราะห์ข้อมูล, ชั้น, ๖๘๕-๖๘๖
 วิงเลยไป(วิภาวทิฏฐิ): -*, ๕๒๗
 วิจฉิททกะ: -*, ๘๐๕
 วิจัย, ๔๖, ๘๓๔-๘๓๕, **ดู ธรรมวิจัย:** -ธรรมที่พระพุทธเจ้าแสดง
 โดยวิจัย, ๔๖๗; -วิจัยธรรมให้ถึงต้นเค้า, ๖๔๐; -ศรัทธาต้อง
 เป็นชนิดที่หมุนวิจัย, ๕๘๘
 วิจาร, ๔๕๒, ๔๘๑, ๖๐๒, ๗๗๙, ๗๘๑, ๘๒๗, ๘๓๔, ๙๔๖,
 ๑๐๒๔, ๑๐๔๖, ๑๐๖๐, ๘๒๑, **ดู ฌาน, องค์ฌาน:** -คู่ปรับ
 ของวิจิจจณา, ๘๒๘; -ในฐานะวจีสังขาร, ๖๖๐; -ในฐานะองค์
 ฌาน/ความหมาย, ๔๒๔, ๘๒๕-๘๒๗
 วิจารเจตสิก, ๒๗
 วิจารณ์, ๕๘๘, ๗๗๐, ๗๑๓-๗๑๕
 วิจารณญาณ, ๑๔๐, ๕๓๘, ๕๗๒; -*, ๙๐๖
 วิจิจจณา, ๑๓๙, ๒๒๗, ๒๔๙, ๔๔๖, ๔๗๒, ๘๘๒, ๘๘๔, ๘๘๕,
 ๘๙๕, ๘๙๗, ๑๐๔๖; -*, ๔๗๓, ๖๑๙, ๗๖๕; -**ความหมาย**
ในฐานะ นีรวรณ, ๗๘๔; -ความหมายในฐานะ สังโยชน,
 ๔๐๘, ๔๐๙, ๔๑๑, ๘๘๔; -โทษของวิจิจจณา, ๗๘๖; -
แบ่งย่อยเป็น ๒ อาหารอนาหาร, ๘๓๔-๘๓๕; -**เป็น**คู่ปรับ
 กับวิจาร, ๘๒๘; -**ละ**ได้ด้วยมนสิกการขริยสัง, ๖๓๔

วิจิจจณาเจตสิก, ๒๗
 วิจิจจณานิรวรณ, ๒๖๓
 วิจิตร(ชาวมณ), ๓๗๗; -*, ๑๐๓๐
 วิชชา, ๓๒๕, ๓๖๕, ๓๘๑, ๓๘๒, ๔๒๗, ๔๒๙, ๔๓๐, ๔๓๕,
 ๔๕๑, ๔๖๑, ๔๘๔, ๔๙๒, ๕๓๖, ๕๕๖, ๖๘๘, ๗๔๔, ๗๘๘,
 ๘๕๑, ๘๙๑, **ดู ปัญญา, มรรค, วิมุตติ:** -**ตั้ง**ข้ออาศัยที่ปฏิ
 ญัตตัง, ๖๘๘; -**ใน**แดนแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญา, ๘๗๘;
 -**ใน**สมุจเจทวิมุตติ, ๔๓๙; -**เป็น**จุดมุ่งของวิปัสสนา, ๔๓๐; -
เป็นสังคิกาทัพพธรรม, ๘๕๘; -**เมื่อ**ปัญญาเป็นวิชาและต่อ
 กับวิมุตติ, ๓๖๕, **ดู วิชชามุตติ:** -**วิชา**=มรรค, ๔๒๙; -**วิชา**
 ตัดวงจรปฏิบัติจลุมปบาท, ๑๙๓
 วิชา **ละ:** -*, ๔๕๒
 วิชา๓, ๔๑๙, ๔๓๖; -**ต่อ**จากจระณะ/ต่อจากฌาน๔, ๔๗๕; -
บรรลุติดต่อกันหรือห่างกันก็ได้, ๔๕๗; -**วิชา** ๒ แรก
 จำเป็นสำหรับวิชาที่ ๓ หรือไม่, ๔๕๓
 วิชาภาคียธรรม๒ (สมณะ+วิปัสสนา), ๔๓๐
 วิชาภาคียสัญญา, ๓๘๘; -*, ๔๐
 วิชาวิมุตติ, ๗๙๐, **ดู วิชา, วิมุตติ:** -**กระ**บวนธรรมแห่งวิชา
 วิมุตติ, ๖๒๕; -**เป็น**สังคิกาทัพพธรรม, ๘๒๒, ๘๕๘; -
 โภชนะที่ทำให้วิชาวิมุตติบริบูรณ์, ๘๑๔, ๘๓๒, ๘๓๖; -
อาหารของวิชาและวิมุตติ, ๕๒๐-๕๒๒
 วิชา(สร้างสมาธิในการเรียน), ๘๐๐
 วิชาการ, ๕๖๑, ๖๗๙, ๗๔๖, ๗๘๓, ๙๐๗, ๑๐๖๖, **ดู วิทยาการ,**
พาหุสังจะ, สิปปะ, สุตตะ: -(ปฏิบัติจลุมปบาท), ๘๕๓-๘๕๔
วิชาการศึกษา(มองดูไตรสิกขา), ๘๖๙
 วิชาชีพ, ๕๕๘, ๗๓๔, ๙๐๕, ๗๔๕-๗๔๖, **ดู อาชีวะ**
, สัมมาอาชีวะ
 วิชาชนมุลทุกุญ, ๘๕
 วิญญาณ, ๗๗๗, ๘๓๓
วิญญาณ, ๑๒๖, ๑๓๙, ๒๕๒, ๓๑๑, ๔๓๓, ๔๔๓, ๔๖๒, ๔๗๗,
 ๔๘๘, ๕๐๗, ๕๑๐, ๕๑๓, ๕๑๕, ๕๕๑, ๖๓๐, ๖๓๓, ๖๘๙,
 ๗๖๘, ๗๙๐, ๘๐๖, ๘๒๑, ๘๙๑, ๙๐๑, ๑๐๒๕, ๘๙๖-
 ๘๙๗, ๕๑๗-๕๑๙, **ดู ชัน, ปฏิจจลุมปบาท:** -*, ๔๐๘,
 ๔๔๔, ๘๘๕; -**ความ**หมายในฐานะขันหนึ่ง, ๑๕, ๒๗; -
ความเห็นผิดว่าวิญญาณดวงนี้แหละเร็วชนทองเที่ยวไป
 เสวยผลกรรม, ๕๐๖; -**คำ**จำกัดความและความหมาย
 ในปฏิจจลุมปบาท, ๑๗๑, ๑๘๒, ๒๓๐; -**ตั้ง**รู้ทั้งส่วนที่
 ส่วนเสียดและทางออก, ๖๔๓; -**ใน**ฐานะความรู้ประเภทหนึ่ง,
 ๓๘, ๔๐; -**ไว้**แก่นสารตั้งมายาก, ๖๓๐; -**วิ**ญญาณ๖, ๒๗,
 ๑๗๑, ๔๗๑, ๙๐๑; -**วิ**ญญาณดับที่นิพพาน, ๓๔๑; -**วิ**ญญาณ
 อันอนันต์(ในอรุณ), ๘๐๖, ๘๒๑, ๑๐๒๕; -**อธิ**บายใน
 วงจรปฏิบัติจลุมปบาท, ๑๗๒, ๑๘๕, ๑๙๑; -**อยู่**ในธาตุ(อ.), ๒๐๘
 ญาณ๖: -*, ๙๘๕
 ญาณ๖ขัน, ๒๖๓, **ดู ญาณ, ชัน:** -*, ๑๓

วิญญาณลลิตี, วิญญาณลลิตี ๗, ๔๗๔; -*, ๒๘๐
 วิญญาณลลิตาย (จริมวิญญาณ), ๔๒๑
 วิญญาณชุปาทานขันธ, ๘๔๒, **ดู วิญญาณ, ขันธ**
 วิญญาณัญญาตนสมวัตตีสุข, ๑๐๒๕
 วิญญาณัญญาตนสมวัตติ, ๑๐๒๕
 วิญญาณัญญาตนัน, ๓๓๘, ๔๑๒, ๔๔๒, ๔๔๖, ๔๕๐, ๔๕๒, ๘๐๖, ๘๒๑; -*, ๔๔๔
 วิญญาตยะ (ประเภทของความรู้อย่างไร), ๔๓
 วิญญาญ, วิญญาญัน, ๔๘๗, ๕๗๘, ๕๙๐, ๗๓๘, ๗๕๗, ๘๘๓, ๘๙๑, ๕๙๒-๕๙๓, **และดู บัณทิต, สัตบุรุษ**
 วิญญาญ/วิญญาญนะ: - วิญญาญอมรภัทหรือไม่/มติของวิญญาญ เป็น เกณฑ์ตัดสินดีชั่วอย่างหนึ่ง, ๒๖๑, ๒๖๒
 วิตก, ๔๕๒, ๔๘๑, ๔๘๓, ๖๐๒, ๗๗๙, ๗๘๑, ๗๙๐, ๘๒๗, ๘๓๔, ๘๔๖, ๑๐๒๔, ๑๐๔๖, ๑๐๖๐, ๘๒๑; -*, ๕๗๘; -
 คู่ปรับกับถิ่นมิทระ, ๘๒๘; -ในฐานะจริต, ๘๐๗; -ในฐานะ
 วีสังขาร, ๖๖๐; -ในฐานะองค์ฌานและความหมาย, ๔๒๔, ๘๒๕-๘๒๗; -ในภาษาไทยความหมายเพี้ยนไป, ๘๒๖; -
 วิตก ๓ ข้าง, ๗๘๒; -วิตกอย่าง(อ), ๘๘๕; -อัปปรนาเป็น
 ไวยพจน์ของวิตก(อ), ๔๔๙
 วิตกกังวล: -*, ๑๐๑๖
วิตกจริต(ลักษณะและกรรมฐานที่เหมาะสม), ๘๐๗-๘๐๙
 วิตกเจตสิก, ๒๗
 วิตกกะ(=วิตกหรือตริตริก), ๓๔, ๗๐๒, ๘๒๖; -*, ๘๔๒
 วิถี, ๔๘๓, ๗๙๓
 วิถีจิต: -*, ๘๑๒
 วิถีชีวิต, ๖๙๐, ๗๑๗, ๑๐๑๕, **ดู ชีวิต, กรรม;** -กรรมกับวิถีชีวิต
 ของมนุษย์, ๒๓๘; -แบบใดเป็นพุทธหรือมิใช่พุทธ(อ),
 ๗๙๓; -ผลกรรมระดับวิถีชีวิต, ๒๗๐
 วิทยา, ๗๔๖
 วิทยาการ, ๕๒๗, ๕๔๘, ๘๑๑, **ดู วิชาการ, สิบปะ, สุตตะ**
 วิทยาธร, ๘๖๗
 วิทยาศาสตร์, ๗๓, ๒๗๗, ๖๘๕-๖๘๖
วิทยุ(ตัวอย่างพฤติกรรมฉันทะ/ตถมหา), ๑๐๑๔-๑๐๑๕
 วิถี, วิถีการ(=มรรค), ๕๑๔, ๕๑๖, ๕๒๕, ๕๒๗, ๕๓๑, ๕๕๑, ๕๗๙, ๘๕๒, ๘๕๘, ๘๗๐, ๖๒๐-๖๒๓, ๖๓๔-๖๓๕, ๘๕๕-
 ๘๕๖, **ดู มรรค, วิถีปฏิบัติ;** -กระบวนการวิถี, ๖๘๕; -เป็น
 ภาวตัพพธรรม, ๘๕๘; -โยนิโสมนสิการเป็นวิถีการให้แก่
 ปัญญา, ๗๗๘; -วิถีกลบเปลื้องระบายนทุกข์ของมนุษย์,
 ๑๐๕๖; -**วิถีการแบบวิทยาศาสตร์/วิถีวิทยาศาสตร์,** ๖๘๕-
 ๖๘๖; -**วิถีแก้ไขความคิดอกุศล,** ๖๕๐-๖๕๓; -วิถีดำเนิน
 ชีวิต=มรรค, ๕๑๔; -วิถีทดสอบคาสตา, ๕๙๖; -วิถีแบบ
 วิทยาศาสตร์/วิถีวิทยาศาสตร์, ๘๔๒; -สมาธิยังอยู่ขั้นวิถีการ
 ไม่ใช่จุดหมาย, ๗๙๒
 วิถีการสอน, วิถีสอน, ๕๖๕; -**เหตุผลในการเรียงลำดับข้อของ**
อริยสัง, ๘๕๗-๘๖๓

วิถีการแห่งปัญญา, ๕๖๓, ๕๘๘, ๙๑๑, ๖๐๗-๖๘๔, ๖๘๕-
 ๖๘๖, **ดู โยนิโสมนสิการ**
 วิถีการแห่งศรัทธา, ๕๖๓-๕๖๔, **ดู ปรโตโฆสะ, กัลยาณมิตร;** -*,
 ๕๕๙
 วิถีแก้ปัญหา. **ดู มรรค, อริยสัง;** -ธรรมแก่จากภายใน วินัยแก่
 จากภายนอก, ๘๗๘; -**วิถีแก้ปัญหาตามหลักกัญญาณ,**
 ๘๕๕-๘๕๖; -วิถีแก้ปัญหาทุกอย่างที่สมเหตุผลต้องดำเนิน
 ตาม แนวอริยสัง, ๘๗๓; -**วิถีแก้ปัญหาแบบพุทธ,** ๘๗๐-
 ๘๗๓; -วิถีแก้ปัญหาแบบอารยชน(โดยใจความ), ๘๗๗; -**วิถี**
คิดแบบแก้ปัญหา=แบบอริยสัง, ๖๘๕-๖๘๖
วิถีคิด(ตามหลักโยนิโสมนสิการ). ดู โยนิโสมนสิการ; -โดยสรุป
๒ ประเภทใหญ่, ๖๒๕-๖๒๙, ๖๗๗-๖๗๙; -**แบบอริยสัง**
เทียบแบบวิทยาศาสตร์, ๖๘๕-๖๘๖
วิถีตอบปัญหา. ดู ปัญหา
 วิถีปฏิบัติ: -ธรรมเป็นหลักการวินัยเป็นวิถีปฏิบัติ, ๘๗๘; -**ใน**
การคิดแบบอริยสัง, ๖๓๔-๖๓๕; -วิถีปฏิบัติที่ทั้งได้ผล และ
 ตนก็ไม่ทุกข์, ๖๓๒; -สองแบบในการบรรลุจุดหมายของ
 พุทธศาสนา(สมณะ+วิปัสสนา), ๘๒๓; -**อริยสัง ๓ ข้อแรกว่า**
ด้วยธรรมดารมรชาติมรรคว่าด้วยวิถีปฏิบัติของมนุษย์,
 ๕๑๔-๕๑๖, **ดู มรรค**
 วิถีวิทยาศาสตร์, ๘๔๒, ๖๘๕-๖๘๖
วิถีสอน. ดู วิธีสอน
 วินัย: -*, ๘๖๕
 วินยัติมุต: -*, ๔๓๓
 วินัย, ๑๕๑, ๒๕๐, ๓๖๗, ๓๖๙, ๕๓๘, ๕๓๙, ๕๔๖, ๕๗๐,
 ๖๙๕, ๗๑๒, ๗๑๘, ๗๔๖, ๗๕๓, ๘๒๔, ๘๗๒, ๘๘๓,
 ๙๑๔-๙๔๐, ๗๑๙-๗๒๓, **ดู ศิล, ธรรม;** -*, ๔๓๓, ๘๑๕; -
 การเทียบความหมายและขอบเขตกับศีล/วินัยเป็นศีล ศีล
 ระดับวินัย, ๗๒๒, ๘๑๗-๘๑๙; -**การรักษาวินัย,** ๘๑๙-
 ๘๒๑, ๗๔๘-๗๕๐; -ความเข้าใจแคบเกี่ยวกับวินัย,
 ๕๖๑; -ความเข้าใจแคบเกี่ยวกับวินัย(อ), ๕๔๗; -**ความ**
จำเป็นต้องมีวินัย, ๖๘๘; -ความหมายและสาระของวินัย/
 ความสัมพันธ์และแง่ที่ต่างกับธรรม, ๘๗๘, ๘๓๓-๘๓๗,
 ๘๓๘-๘๓๙, ๕๔๖-๕๔๘; -จะต้องเอาเจตนาธรรมของวินัย
 ไปจัดระเบียบสังคัมพุทธ(คฤหัสถ์), ๕๔๗, ๘๓๗; -ตัวอย่าง
 สาระของวินัยและความสัมพันธ์กับธรรมในเรื่องความ
 เคารพ, ๙๔๐, ๙๒๒-๙๒๕; -ถ้ามองข้ามวินัย ก็ไม่เข้าใจ
 แนวคิดทางสังคัมของพุทธ, ๘๗๑; -ถ้ามองข้ามวินัย ก็ไม่
 เข้าใจแนวคิดทางสังคัมของพุทธ(อ), ๘๑๕; -**โทษของการไม่**
เข้าใจสาระของวินัย, ๘๓๔-๘๓๗; -เนื่องในอภิสถิติศึกษา/
 การพัฒนาด้านวินัย, ๖๘๖, ๘๗๘, ๖๘๘, ๘๖๗-๘๖๘; -เป็น
 คุณธรรมแก่นของอุภยัตถะ, ๕๔๒; -**เป็นเครื่องธำรงรักษา**
สังคัมและลักษณะด้านนอกของสงฆ์, ๖๘๓-๖๘๔; -เป็น
 ตัวอย่างการที่พระพุทธเจ้าทรงวางระบบแก้ปัญหาจากด้าน
 นอก, ๘๗๑; -วัตถุประสงค์ของการบัญญัติวินัย, ๘๑๙,

๓๒๑; -วิธีบัญญัติสิกขาบท, ๔๑๙; -วินัยกับความเชื่อ, ๔๓๙; -วินัยกับเสรีภาพ, ๖๙๙; **-วินัยของคฤหัสถ์หรือชาวบ้าน**, ๑๘๘-๑๘๙; -วินัยของพระขริยะ, ๗๙๑, **ดู** **อริยวินัย**; -วินัยของภิกษุ, ๔๒๒, ๔๑๙; -วินัยของภิกษุเป็นตัวอย่างของวินัยที่จัดวางไว้แล้ว, ๓๓๓; -วินัยจัดวางให้สงฆ์เป็นชุมชนอิสระ, ๕๕๐; -วินัยเป็นสังคมนิยม, ๒๕๗; -วินัยเพื่อสังวร, ๖๓๙; **-วินัยมุ่งความรับผิดชอบต่อส่วนรวมแห่งสงฆ์ และไม่ให้พระสงฆ์ตัดความรับผิดชอบทางสังคม**, ๓๒๙-๓๓๓, ๗๙๒-๗๙๓; -วินัยสร้างเสริมศีล, ๕๔๗; **-ศีลส่วนที่จัดระเบียบจัดสรรสภาพแวดล้อมทางสังคม=วินัย**, ๕๔๖-๕๔๘; -หน้าที่ทางวินัยของภิกษุต่อชาวบ้าน, ๓๒๙; **-เหตุที่ธรรมและวินัยจะละเอื้อ**, ๖๕๗-๖๕๘

วินัยเทศนา, ๙๓๘

วินัยธรร: -, ๓๖๘, ๓๒๑

วินัยบัญญัติ, ๓๓๓, ๙๓๘; -, ๗๙๒

วินัยปิฎก, ๔๙๙, ๘๗๑, ๘๕๐-๘๕๑; -, ๔๑๖, ๘๖๘

วินัยสงฆ์, ๘๘๗; -, ๖๙๙

วินิจนัย, ๑๓๙, ๑๔๔, ๒๐๗, ๖๓๕, ๗๗๐, ๗๗๖, ๘๕๕; -การวินิจฉัยด้วยวิภาษวาจา, ๖๖๔, ๖๖๐-๖๖๑, ๖๗๒; -วินิจนัยตีชั่ว กุศลอกุศล, ๙๙๙

วินิปาต, ๘๗, ๒๖๘, ๒๘๐, ๒๘๒-๒๘๔, ๓๒๓, ๕๕๒, ๖๕๑, ๘๙๐, ๑๐๓๒

วินิต: -, ๘๖๕

วินิลกะ(อสุภะ): -, ๘๐๕

วินยยุ โสเก อภิขุณาวิทมนสฺส, ๗๖๘

วิบัติ. ดูเทียบ สมบัติ; -**วิบัติ ๔** ที่หนุนาการให้ผลกรรมฝ่ายชั่ว, ๒๗๒-๒๗๕, ๓๒๒; -**วิบัติของเมตตา**, ๗๐๗, ๑๐๐๒; -**วิบัติแห่งอาชีวะ**, ๗๓๔

วิปาก, ๑๐๒, ๑๓๙, ๒๔๓, ๒๔๗, ๒๕๑, ๒๘๘, ๓๑๓, ๓๑๙, ๖๘๙, ๘๙๖, ๑๐๕๗, ๕๕๑-๕๕๒, ๗๐๒-๗๐๓, **ดู** **กรรม, ผล**; -, ๖๖, ๙๕๔; -**กรรมมีวิปาก และไม่มีวิปาก**, ๓๒๔; -**วิปาก๒** ส่วนของศรัทธาเป็นต้น, ๕๕๓; -**วิปาก๒** อย่างของทุกข์, ๑๐๕๕; -**วิปากของกรรม**, ๓๒๓, ๕๐๖; -**วิปากของกรรม(อ)**, ๔๐๕; -**วิปากในฐานวิปากวิภูฏ(ในไตรวิภูฏ)**, ๒๓๔; -**วิปากในฐานวิปากวิภูฏ(ในไตรวิภูฏ)(อ)**, ๑๘

วิปากจิต, ๒๗

วิปฏิสาร: -, ๘๗

วิปฏิสาร,ไม่(อรรถของสังวร), ๕๑๙, ๖๓๙, **ดู** **อวิปฏิสาร**

วิปมุตต์, ๒๔๘

วิปริตนามภูจ, ๗๖

วิปริตนามทุกข์: -, ๓๘๕

วิปริตนามทุกขตา, ๑๖๐

วิปริตนามทุกขตา,วิปริตนามทุกข์, ๗๙, ๘๖

วิปริตนามธมม, ๖๘๖

วิปริต, ๑๐๓๒, ๑๐๖๓

วิปริเยส: -, ๕๐

วิปาส, วิปัสสาส ๓, ๕๐-๕๑

วิปัสสนา, ๑๑๔, ๑๒๑, ๔๒๖, ๔๓๔, ๔๙๐, ๔๙๖, ๕๖๒, ๖๓๐, ๗๙๐, ๗๙๕, ๘๑๓, ๙๔๙, **ดู** **ปัญญา, เทียบ สมถะ**; -, ๔๐๑, ๔๓๓, ๕๕๕, ๖๔๐, ๘๑๖, ๘๘๖, ๑๐๒๒, ๑๐๕๗; -**กรณีปลีกย่อยที่เรียกวิปัสสนาเป็นฌานอย่างหนึ่ง**, ๔๒๕; -**ขั้นตอนวิธีคิดในการเจริญวิปัสสนา**, ๖๓๑-๖๓๓; -**ความต่างกับสมถะในด้านอารมณ์**, ๗๗๖-๗๗๘; -**ความหมายและหลักการทั่วไปของวิปัสสนา**, ๔๒๗, ๔๖๐; -**คำว่าสมาธิหมายถึงวิปัสสนาก็มี(อ)**, ๗๘๐; -**เทียบกับองค์มรรค**, ๔๔๗; -**ในวิปัสสนา ปัญญาแรงไปไม่เป็นไร**, ๘๓๐; -**บทบาทของสติในวิปัสสนา เทียบกับในสมถะ**, ๗๗๖; -**บางที่ใช้คำว่าโยนิโสมนสิการแทนคำว่าเจริญวิปัสสนา(อ)**, ๖๒๒; -**ปัญญา กับสติในวิปัสสนา**, ๘๒๒; -**ผลสำเร็จทางจิตเมื่อสมถะได้ วิปัสสนาคบด้วย**, ๘๒๒; -**เมื่อเจริญมรรค ๘ วิปัสสนาเจริญเข้ากับสมถะไปเอง**, ๘๔๑; -**โยนิโสมนสิการเป็นองค์ธรรมพิเศษที่ให้วิปัสสนาต่างจากสมถะ**, ๗๗๗; -**โยนิโสมนสิการระดับเจริญวิปัสสนา**, ๖๗๗-๖๗๙; -**ฤทธิ์เป็นปติโพธของวิปัสสนา**, ๘๐๔; -**ฤทธิ์เป็นปติโพธของวิปัสสนา(อ)**, ๗๙๓; -**ลักษณะที่ต่างจากสมถะ(อ)**, ๖๗๘; -**วิธีปฏิบัติและสมถะ+วิปัสสนากับวิปัสสนาล้วน**, ๘๔๑, ๘๒๒-๘๒๓; -**วิปัสสนา=ปัญญา/จุดมุ่ง=ญาณ/นำสู่ปัญญาวิมุตติ**, ๔๒๗, ๔๓๐; -**วิปัสสนา=ปัญญา/จุดมุ่ง=ญาณ/นำสู่ปัญญาวิมุตติ(อ)**, ๔๒๗; -**วิปัสสนาคบคู่กับสมถะ**, ๔๔๗, ๔๕๘; -**วิปัสสนาคบคู่กับสมถะ(อ)**, ๔๔๖; -**วิปัสสนาคือปัญญาที่ใช้เพื่อเข้าถึงจุดหมายของพุทธธรรม**, ๘๒๒; -**วิปัสสนาช่วยหนุนสัมมาทิฐิให้เจริญยิ่งขึ้นไป**, ๗๐๑; **-วิปัสสนาโดยสาระของสติปัญญา**, ๗๖๖-๗๗๓; **-วิปัสสนาเป็นภาวะดีพุทธธรรม/ธรรมที่พึงเจริญด้วยอภิญญา**, ๘๔๑-๘๕๘; -**ศีลธรรมไม่คลุมถึงวิปัสสนา แต่พุทธจริยธรรมคลุมวิปัสสนาด้วย**, ๕๓๕; -**สติกับโยนิโสมนสิการเกี่ยวคู่กัน**ในวิปัสสนา, ๗๗๗; -**สติปัญญาใช้เป็นวิปัสสนาได้**, ๗๖๔; -**สมาธิมีอันสงฆ์คือเป็นบาทของวิปัสสนา**, ๗๘๘, ๗๙๐-๗๙๑; -**สมาธิอย่างต่ำที่ใช้เป็นฐานเริ่มได้**, ๔๔๙, ๔๗๖, ๗๘๐, ๗๙๔; **-เหตุใดสติตามทันปัจจุบันจึงเป็นหลักสำคัญของวิปัสสนา**, ๗๗๒-๗๗๘; -**อะไรเป็นตัววิปัสสนา**, ๗๗๕, ๗๗๖

วิปัสสนาญาณ, ๕๖๒; -, ๔๖, ๕๘๔; -**ได้แก่ ญาณทัสสนะ(อ)**, ๔๕๒; -**ได้แก่ อนุโลมิกขันตี(อ)**, ๓๗๔; **-วิปัสสนาญาณ ๑๐**; -, ๔๘๐; -**วิปัสสนาญาณ๑๙**, ๔๗๕, ๔๗๖, ๔๗๗; -**วิปัสสนาญาณอ่อน ๆ**, ๔๔๘, ๔๗๘

วิปัสสนาธรรม(เป็นอนุธรรม): -, ๖๓๖

วิปัสสนาปัญญา, ๔๓๕, ๔๘๓, ๘๖๓, ๘๖๗

วิปัสสนาบาทกณ, ๔๘๓

วิปัสสนาบาทกสมาบัติ, ๔๘๓

วิปัสสนาพุทฺธคสมถะ, ๔๖๐
 วิปัสสนากาวานา, ๕๔๘; -เป็นอนุธรรม(๑), ๖๓๖
 วิปัสสนาญาณิก, ๔๕๘, ๔๖๐; -**ขณะจิตที่บรรลุธรรมผล**, ๔๘๖
 วิปัสสนาวีถิ, ๔๔๘
 วิปัสสนาสมาธิ, ๗๘๐; -*, ๔๐๑, ๗๖๖; -กับพระสุกขาวิปัสสก, ๔๑๘; -คืออะไร, ๗๘๒
 วิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ, ๕๕๓-๕๕๔; -*, ๖๓๓
 วิปัสสนาสุข, ๔๙๖; -*, ๑๐๕๗
 วิปัสสนูปกิเลส(๑๐), ๔๔๘, ๔๗๗; -*, ๔๔๕, ๑๐๕๗
 วิปากทุกข์; -*, ๘๗
 วิปากวิภูฏี, ๑๗๖, ๖๓๒, **ดู ไตรวิภูฏี**
 วิปากสัทธา(คำใหม่ของไทย); -*, ๓๑๐
 วิปุกพะยะ(อสุภะ); -*, ๘๐๕
 วิพากษ์วิจารณ์, ๕๗๔, **ดู วิจารณ์**
 วิภาพ, ๒๓๓
 วิภาพ, วิภาวะ, ๓๔๐, ๕๐๕, ๕๘๖
 วิภาวิภาวะ, ๒๓๑
วิภาตถหา, ๑๘๗, ๑๙๒, ๕๐๐, ๕๐๕, ๘๔๙, ๘๖๑, ๙๘๖; -*, ๑๗๒; -กับการกิน, ๑๐๐๐; -ความหมาย, ๑๘๗, ๕๐๕, ๘๖๑; -ความหมาย(๑), ๘๘๗; -**ความหมาย(๑.)**, ๑๗๒; -อยากเป็นอรหันต์อาจเป็นวิภาตถหาได้(๑), ๑๐๐๗
 วิภาทวิภูฏี, **ดู อุจเจทวิภูฏี**; -*, ๔๖
 วิภาอินันท์, ๒๓๑
 วิภาวาย, ๒๓๒
 วิภาวาย ตณฺหา, ๒๓๒
 วิภาเว ตณฺหา, ๒๓๓
วิภังชพยากรณ์, ๖๖๖-๖๖๗
วิภังชพยากรณ์ยปัญหา, ๖๖๖
 วิภังชวาท, วิภังชวาที, ๙๙๙, ๖๖๐-๖๗๙; -ความหมาย, ๖๖๐; -**ทำให้การวินิจฉัยเรื่องต่าง ๆ ชัดเจนเท่าความจริง**, ๖๗๒; -เป็นชื่อหนึ่งของพุทธศาสนนา, ๖๖๐; -**พระพุทธเจ้าเป็นวิภังชวาที**, ๖๖๐, ๖๖๙; -**วิธีคิดโยนโนสมนสิการแบบภังชวาท**, ๖๖๐-๖๗๙; -**วิธีคิดโยนโนสมนสิการแบบภังชวาท(๒)**, ๖๘๐
 วิภังชวธี, ๖๘๖, ๘๗๘; -*, ๖๒๙
 วิภังชะ, ๖๒๙, ๖๖๐
 วิภาษวธี, ๖๘๖
วิมริยาทิกกจิต, ๒๔๘
 วิมริยาทิกเตน เจตสา; -*, ๑๐๔๙
 วิม้งสา, ๔๖, ๖๘๕, ๗๙๖, ๘๐๑, ๑๐๑๑, ๗๙๘-๘๐๐
 วิม้งสาสมาธิ, ๗๙๙, ๘๐๑, ๑๐๑๑; -*, ๔๖๑
 วิมุตติ, ๓๒๕, ๓๓๒, ๓๖๕, ๓๘๑, ๓๘๒, ๔๒๑, ๔๒๗, ๔๙๒, ๕๑๘, ๕๑๙, ๕๓๖, ๕๖๖, ๕๗๒, ๗๘๘, ๘๓๒, ๕๒๑-๕๒๒,
ดู วิชชาวิมุตติ; -*, ๕๕๕; -ความหมาย๒นัย(๑), ๔๓๒, ๔๓๓; -ความหมายกลาง, ๔๒๙; -**ฉันท์เป็นวิมุตติก็มี(๑)**, ๙๘๑; -บรรลุอนุตรวิมุตติด้วยโยนโนสมนสิการ, ๖๑๙; -

ปัญญาเพื่อวิมุตติ, ๖๔๐; -เป็นจุดหมายของพุทธธรรม/แก่นของพรหมจริยะ, ๘๒๒, ๘๔๓; -เป็นสังคิกาดัพพธรรม/พึงประจักษ์แจ้งด้วยขยปัญญา, ๘๔๒, ๘๕๘; -**เป็นอรรถของวิราคะ/มีอรรถคือวิมุตติญาณทัสสนะหรือนิพพาน**, ๖๓๘-๖๓๙; -ผู้มีองค์คุณ ๕ บรรลุวิมุตติได้เร็ว(๑), ๘๑๐; -วิมุตติ=ปรหมัตถะ, ๕๓๘; -วิมุตติ=วิสุทฺธิ, ๔๒๒; -**วิมุตติ ๕. ดู นิโรธ ๕**; -วิมุตติกับวิโมกข์, ๔๑๑; -วิมุตติของพระหรือขงคฤหัสถ์ก็เหมือนกัน, ๔๘๘; -วิมุตติที่สมบูรณ์ต้องครบสองอย่าง, ๔๓๑; -วิมุตติไม่มีข้อแตกต่างในเรื่องวรรณะ, ๕๒๑; -สัมผัสธรรมด้วยวิมุตติ, ๘๔๓; -สืบจากโยนโนสมนสิการได้, ๖๒๑; -**อาหารของวิชาและวิมุตติ**, ๑๑๕๔
 วิมุตติญาณทัสสนะ, ทัสสนะ, ๕๖๖, ๑๑๕๔; -*, ๔๙๓, ๕๒๑; -**เป็นอรรถของวิราคะ/มีอรรถคืออนุภาทปรินิพพาน**, ๖๓๘-๖๓๙
 วิมุตติปริภาจนียธรรม; -*, ๔๓๘
 วิมุตติวิสุทฺธิ; -*, ๕๒๒
 วิมุตติสุข, ๑๐๕๒, ๘๕๐-๘๕๑; -*, ๑๐๕๗
 วิมุตติสถาว, ๘๔๒
 วิโมกข์, ๔๓๒, ๗๕๐, **ดู วิมุตติ**; -*, ๔๓๕; -วิโมกข์ ๓(๑), ๔๑๖; -วิโมกข์๘, ๔๗๔; -*, ๔๓๐; -วิโมกข์ข้อ๔-๗ในวิโมกข์๘=อรุปรมาณ, ๔๒๔
 วิโมกข์มุข; -*, ๘๓๐
วิระชะ(นิพพาน/พระอรหันต์), ๒๔๘, ๓๗๓
 วิราดลัญญา, ๘๓๗
 วิราคะ, ๘๐, ๑๕๓, ๒๓๑, ๔๐๒, ๔๖๓, ๕๐๕, ๕๙๓, ๖๒๑, ๗๕๕, ๑๐๖๑, ๕๑๗-๕๑๙, ๖๓๘-๖๓๙, ๘๔๗-๘๔๘, **ดู วิมุตติ, นิพพาน**; -**ฉันท์=วิราคะ** ก็มี(๑), ๙๘๑; -**เป็นไวยากรณ์ของนิพพาน**, ๘๕๓; -**วิราคะ=มรรค**, ๔๒๙
 วิราค วิมูจติ; -*, ๔๒๙
 วิริยฉันท์; -*, ๙๘๐
 วิริยพะละ, ๗๕๔
 วิริยสมตา; -*, ๕๒๘
 วิริยสมาธิ, ๗๙๖, ๗๙๘, ๘๐๑, ๑๐๑๑; -*, ๔๖๑
วิริยสัมโพชฌงค์, ๗๕๔, ๘๓๗, ดู วิริยะ
 วิริยะ, ๔๖๑, ๔๘๑, ๔๘๓, ๕๕๗, ๗๕๕, ๗๙๖, ๘๐๑, ๑๐๐๐, ๑๐๑๑, **ดู เพียร**; -*, ๔๒๗, ๔๔๔, ๕๗๓, ๕๘๗, ๖๑๙, ๗๕๗, ๗๖๖, ๘๐๑; -**ความสัมพันธ์กับฉันท์**, ๗๙๙, ๘๗๙, ๘๘๘; -**ความหมายเป็นต้น** ในฐานะอิทธิบาทอินทรีย์และโพชฌงค์, ๗๙๘, ๘๒๘-๘๓๒, ๘๓๒-๘๓๘; -**ช่วยให้อาชีวปาริสุทธิศีลสำเร็จ**, ๗๕๐; -**ต้องอาศัยปัญญาเป็นหลัก**, ๖๐๓; -**มีในฌาน**, ๘๒๗; -**วิธีใช้สร้างสมาธิ**, ๗๙๘-๘๐๐; -**สืบจากครัทธาได้(๑)**, ๕๘๘; -**อยู่ในหลายหมวดธรรม** ต่างกันอย่างไร, ๘๒๔
 วิริยะเจตสิก, ๒๗
 วิริยรัมภะ, ๗๕๔-๗๕๕, **ดู ระดมความเพียร, เพียร, วิริยะ**; -*, ๕๘๗

วิริยนิทรีย์, ๔๗๐, ๗๕๔, ๘๒๘, ๖๐๒-๖๐๖, ๘๓๒-๘๓๓, ดู
อินทรีย์, วิริยะ

วิวิธน์ เทียบ สังสารวัฏ

วิวิธญา(ชานาปานสติ): -*, ๘๒๐

วิวิธน์, ๓๒๗, ๓๓๑; -*, ๓๓๒; -กระบวนธรรมแห่งวิวิธน์/มี
โยนิโสมนสิการเป็นมูล, ๓๓, ๓๕, ๓๖, ๖๒๓-๖๒๕; -ไวพจน์
ของนิพพาน, ๓๓๗

วิวัฒนาการ, ๑๐๘, ๕๔๗, ดู **ปัจจัยการ**; -การใช้คำว่านิพพาน
๒ อย่าง, ๓๓๔; -**ตัวอย่างแสดงวิวัฒนาการของสังคม**,
๘๗๖

วิวาท, ๒๐๗, ๖๕๗, ๗๕๘, ๙๓๙, ๙๔๒, ๙๖๓; -รับวิวาทด้วย
โยนิโสมนสิการ(อ), ๖๒๓; -วิวาทกันเพราะกาม, ๑๐๓๑; -
วิวาทกันเพราะทิวฐิหรือทฤษฏี, ๓๔๓; -ศีลวัตรที่เป็นเหตุ
วิวาทกัน, ๔๒๓

วิวาทมูลทุกขี: -*, ๘๗

วิเวก, ๑๕๐, ๔๐๒, ๔๙๕, ๗๕๕, ๗๗๙, ๑๐๖๐, ดู **นิโรธ ๕** ,
ปวิเวก; -*, ๔๓๘

วิสมโลกะ(ละโมภ), ๒๑๑

วิสวณิชา: -*, ๗๒๓

วิสังขาร, ๖๓, ๖๖, ๑๐๔

วิสังขาร(=อสังขตธรรม), ๔๙๙

วิสังขณินันทะ: -*, ๙๘๗

วิสัยญุต, ๒๔๘

วิสัยตติกา: -*, ๑๐๔๗

วิสัย, ๓๖, ๑๐๙, ๑๑๗, ๑๒๒, ๖๕๓; -วิสัยกว้างสุดแห่งบาป
กุตลและคุณธรรมคือโลกมนุษย์, ๙๕๔; -วิสัยของมนุษย์กับ
วิสัยของธรรมชาติ, ๒๓๘; -**วิสัยความสามารถของมนุษย์**,
๙๐๒-๙๐๔; -ศีลวัตรที่ผิดวิสัยธรรมดา, ๖๔๑

วิสุทธิ ๗, ๔๗๕

วิสุทธิ ๙, ๔๗๕

วิสุทธิ(=นิพพาน), ๓๒๕, ๓๓๒, ๔๒๑, ๔๒๒, ๕๓๖

วิสุทธิ๗, ๘๖๗; -*, ๕๓๒; -ความหมาย, ๔๗๕; -**เป็นแม่บทใน
การเจริญวิปัสสนา**, ๖๓๒

วิสุทธิคุณ: -*, ๑๐๑๙

วิหระ(=จร): -*, ๕๓๓

วิหาร ดู **วัด**

วิหารธรรม, ๔๕๒, ๗๙๔, ๘๙๔, ๘๑๒-๘๑๕; -*, ๔๖๘; -วิหาร
ธรรมส่วนมากของพระโพธิสัตว์=ชานาปานสติ, ๔๖๑

วิหารสมาบัติ: -*, ๑๐๖๕

วิหิงสา, ๔๓๔, ๔๓๘, ๗๐๔-๗๐๕; -*, ๖๔๔

วิหิงสาวิตก, ๗๐๓, ๗๐๘, ๗๕๕

วิหิงสาสังกัปปิ, ๗๐๓, ๗๐๕

วิมังสนา, ๖๘๕

วิมังสา, วิมังสาสมาธิ, ดู **วิมังสา, วิมังสาสมาธิ**

วิมังสาสมาธิ, ๗๙๖

วิรตีเจตสิก, ๒๗

วิบุรุษ, วิรสตรี, ๑๐๐๗

วิภูฐานคามินีวิปัสสนา, ๔๗๙

วิภูฐานวลี: -*, ๘๑๒

วิภูวิภูฉิธรรม๔, ๕๖๗; -*, ๕๘๕, ๘๐๒

วิภูมิ ๓-๔, ๙๔๐

วิฤติพหวมจรรย, ๓๔๓

วิฤติวันต์, ๓๔๓

เวชัยันต์, ๑๔๖

เวท, พระ, ๒, ๗, ๔๒๑, ๙๔๔

เวทกะ, ๙๓

เวทฤ, ๓๔๔, ๔๐๓, ๔๒๑

เวทนา, ๑๒๖, ๒๘๗, ๓๑๑, ๓๗๔, ๓๘๗, ๔๓๓, ๔๓๘, ๔๔๓,
๔๕๘, ๔๖๒, ๔๗๒, ๔๗๕, ๔๘๕, ๔๙๑, ๔๙๙, ๕๑๘, ๕๒๑,
๖๒๙, ๖๓๐, ๖๔๖, ๖๔๗, ๖๖๗, ๖๘๘, ๗๖๘, ๗๗๐, ๗๘๐,
๘๔๑, ๙๗๙, ๑๐๐๐, ๑๐๐๒, ๑๐๐๔, ๑๐๑๕, ๑๐๒๕,
๑๐๓๐, ๑๐๕๗, ๑๐๖๘, ๘๙๖-๘๙๗, ๙๙๖-๙๙๘, ๑๐๐๖-
๑๐๐๗, ๑๐๑๘-๑๐๑๙, ๖๓๒-๖๓๔; - **ที่มุ่งที่อิงของตัณหา**,
๙๘๕-๙๘๖; -*, ๔๐๘, ๔๓๕, ๔๔๔, ๖๒๕, ๘๒๗, ๘๘๕; -
การกำหนดเวทนาโดยสติสัมปชัญญะ, ๔๖๗; -การทำกรรม
กับการเสวยเวทนา, ๒๘๘, ๖๗๐; -ความหมายในฐานะขั้น
หนึ่ง, ๑๖; -**คำจำกัดความและความหมายในปัจจุสมุ
บาท**, ๑๗๒, ๑๘๒, ๒๓๐, ๑๐๕๐; -คุณค่าอย่างหนึ่งของ
อาหารเพื่อรองรับเวทนาเก่าใหม่/ยากเพื่อจำกัดเวทนาจาก
อาพาธ, ๖๔๗; -ตัณหาปรุงเวทนา เวทนาจึงปรุงตัณหา,
๑๐๕๔; -ติดเวทนาในอรุณเป็นอุปาทานอย่างเล็ก,
๔๓๖; -ถามว่าใครเสวยเวทนา เป็นคำถามที่ผิด, ๖๖๗; -ที่
มุ่งที่อิงของตัณหา, ๙๘๙, ๑๐๒๐; -**ในกระบวนธรรม
แบบปัจจัยการทางสังคม**, ๒๐๙, ๑๐๒๐; -ในเรื่องสติ
ปัญญา, ๗๕๙, ๗๖๘, ๗๖๕-๗๖๖; -ในเรื่องสติปัญญา(อ),
๗๖๗; -พระพุทธเจ้าตรัสรู้โดยรู้เวทนาตามเป็นจริง ทั้งแง่ตี
แง่เสียเป็นต้น, ๔๖๑, ๖๔๓; -ไว้แก่นสารตั้งฟองน้ำฝน,
๖๓๐; -ลักษณะการเสวยเวทนาของพระอรหันต์, ๓๘๘,
๓๙๒; -เวทนา๓, ๓๑, ๑๘๗, ๖๗๐, ๑๐๕๐; -เวทนา๕, ๓๑; -
เวทนา๖, ๓๑, ๑๗๒, ๔๗๑; -เวทนาเกิดจากสมุฏฐานได้
หลายอย่าง มีที่เกิดจากกรรมอย่างเดียว, ๑๘๑, ๒๘๗; -
เวทนาดับในสัญญาเวทิตนโรธ, ๘๒๒; -เวทนาดับใน
สัญญาเวทิตนโรธ(อ), ๔๓๕; -เวทนาเป็นที่ชุมขนของ
กรรมทั้งปวง, ๘๒๒; -เวทนาเรียกเป็นวิมุตติได้บาง
ความหมาย(อ), ๔๓๒; -สังขารเกิดจากตัณหาที่อาศัยเวทนา
ซึ่งเนื่องมาแต่อวิชชาสัมผัส, ๔๖๗; -สุขที่เป็นเวทนาอาศัย
อารมณ์ เป็นทุกข์ทั้งสิ้น, ๑๐๕๐; -**สุขระดับเวทนา/สุขที่ไม่
เป็นเวทนา**, ๑๐๔๘-๑๐๕๒; -สุขเวทนาจึงเป็นทุกข์ในแง่ที่
เป็นสังขาร, ๖๔๔; -อธิบายในวงจรปัจจุสมุบาท, ๑๗๓,
๑๘๗, ๑๙๑, ๙๘๕

เวทนาขันธ์, ๔๑, ๑๗๑, ๑๗๓, ๑๘๖, ๒๖๓, **ดู เวทนา**; -*, ๑๓
 เวทนาทางกาย,-ทางทวาร ๕,-ทางใจ, ๓๒๒
 เวทนาทางกาย,-ทางทวาร๕,-ทางใจ, ๑๖๘
 เวทนาที่ติดเพียงกาย,-เพียงชีวิต, ๓๒๒
เวทนานานัตต, ๒๐๙
 เวทนานุปัสสนา, ๗๕๕, ๗๖๕, ๘๑๕
 เวทนาถมิสมรรถนา, ๘๔๒
 เวทนาสุ เวทนานุปัสสี, ๕๖๑
 เวทนาอุปาทานขันธ์, ๘๔๒
 เวทนีย, ๓๒๔
 เวทมนต์, ๑๔๑
เวทยิต, ๓๘๗, ๓๒๒
เวทยิตสุข ๒, ๑๐๕๗
 เวทัลลภคยา, ๑๕๐
 เวทัลลละ, ๑๕๑, ๖๓๖-๖๓๗; -กัถวาพลาตถลัญจธรรมที่ผิดโดยไม่รู้ตัว, ๖๕๘
 เว้นชั่ว, ๕๓๕, ๗๑๒-๗๑๕
 เวไนย,เวไนยชน, ๕๑๔, ๕๘๕, ๘๖๑, ๘๘๖; -เวไนยบุคคลอาศัยโยนิโสมนสิการ(อ), ๖๒๓
 เวย,เววยภัย, ๓๑๗, ๕๔๘, ๕๕๑, **ดู ภัยเวร**; -เวรระงับด้วยโยนิโสมนสิการ(อ), ๖๒๓
 เวยมณี, ๗๑๐
 เวลา, ๕๒๗, ๕๗๐, **ดู กาล**
 เวสารัชชกรณธรรม: -*, ๕๘๗
 เวหัพพะละ, ๓๓๙
 เวียนตายเวียนเกิด, ๑๐๐
 เวียนวายตายเกิด, ๒๗๗, ๘๙๗, **ดู สังสารวัฏ**
 เว้นแคว้น, ๗๔๕
แว่นส่องธรรม. ดู รัชมหาส
 โวล์ลัคคะ(ภาวะปล่อยวาง), ๔๐๒, ๗๘๐
 โวหาร, ๓๑๙, ๖๓๔; -โวหารโลกกับพระอรหันต์, ๓๗๘
โวหารเทศนา(=พระสูตร), ๔๙
 โวหารลัจจะ(=สมมติลัจจะ), ๔๘
 โวฬจนะ: -ของตถมหา(รวมทั้งนันทะ), ๑๐๐๒; -ของตถมหา(รวมทั้งนันทะ) (อ), ๓๗๙; -ของทัญญูหรือทฤษฏี เช่น วาหะ, ลัทธิ, ๖๖๐; -ของนิพพาน(อ), ๑๐๕๗; -ของมนสิการ, ๖๒๑; -ของโยนิโสมนสิการ, ๖๒๑; -ของโยนิโสมนสิการ(อ), ๙๙๘, ๑๐๓๖; -ของสมาธิ=เอกัคคตา, ๗๘๔; -ของรัชมาทัญญู=ปัญญา, ๖๓๓; -**ของโสตาบัน**, ๘๘๙-๘๙๐; -อัปปนา=วิตก(อ), ๔๔๙
ไวยากรณ์, ๖๓๖-๖๓๗
 ไวยาวัจกรรม, ๕๔๐
 ศัพ, ๗๖๕, ๗๗๐, **ดู อสุภะ**; -*, ๘๐๕
 ศร, ลูกศร(อุปมา), ๑๖๖, ๘๔๗
 ศรเสียบใจ,ศรแทงใจ, ๓๙๙, ๕๘๖

ศรัทธา, ๖๙, ๑๔๑, ๑๕๑, ๓๑๗, ๔๐๕, ๔๓๓, ๔๓๔, ๔๓๗, ๔๖๑, ๔๗๒, ๔๙๐, ๕๓๗, ๕๔๘, ๕๖๙, ๕๗๙, ๖๔๑, ๗๔๑, ๘๐๗, ๘๘๒, ๘๘๕, ๘๙๒, ๙๐๘, ๙๑๐, ๙๑๙, ๙๒๙, ๙๔๖, ๙๕๖, ๙๖๓, ๑๐๐๖, ๑๐๔๔, ๑๐๖๕, ๘๘๖-๘๘๘, ๘๙๓-๘๙๕, ๘๙๘-๙๐๑, ๙๐๒-๙๐๔, ๙๑๑-๙๑๒, ๕๑๗-๕๒๓, ๕๗๓, **ดู ลัทธา , เทียบ ปัญญา**; -*, ๔๒๗, ๗๕๗, ๘๑๐, ๘๙๑, ๙๐๖, ๙๕๐, ๑๐๐๘; -**การตรวจสอบภิกษุ/ตรวจสอบพระตถาคตก่อนเกิดศรัทธาเข้าหาขอเล่าเรียน**, ๕๙๕-๕๙๘; -**ขั้นที่มีศรัทธามั่นในพระตถาคต/ศรัทธาในพระรัตนตรัยไม่หวั่นไหว=พระโสตาบันไม่หวั่นไหว=สิ่งศักดิ์สิทธิ์เทวฤทธิ์ใด ๆ**, ๖๘๒, ๙๖๕, ๘๙๐-๘๙๒, ๘๖๕-๘๖๖; -**ขั้นที่มีศรัทธามั่นในพระตถาคต/ศรัทธาในพระรัตนตรัยไม่หวั่นไหว=พระโสตาบันไม่หวั่นไหว=สิ่งศักดิ์สิทธิ์เทวฤทธิ์ใด ๆ** (อ), ๔๑๔; -**ความสัมพันธ์กับกุศลศีลและอวิปฏิสาร**, ๕๑๖-๕๒๐; -**ความหมายของศรัทธาในพระรัตนตรัย**, ๘๘๒, ๙๐๙, ๙๐๒-๙๐๔, ๖๘๑-๖๘๔; -**ความหมายของศรัทธาในพระรัตนตรัย(อ)**, ๒๘๒; -**ความหมายเป็นต้นของศรัทธาในฐานะเป็นอินทรีย์**, ๔๑๘, ๘๒๘-๘๓๒; -**ความหมายเป็นต้นของศรัทธา ในฐานะเป็นอินทรีย์(อ)**, ๔๑๙; -**ตถาคตโพธิศรัทธาและความสำคัญอย่างยิ่งในพุทธศาสนา**, ๙๐๘-๙๐๙; -**ถ้าใช้ศรัทธาอย่างถูกต้องปัญญาเจริญจนเป็นฉาณทัสสนะ**, ๖๐๑; -**ทำที่ต่อศรัทธาของตนไม่เอาศรัทธาของตนตัดลีนลัจจะ/ศรัทธามีวิบาก** ๒ ส่วน, ๖๘๑, ๕๙๓-๕๙๔; -**เทียบฐานะกับโยนิโสมนสิการในกระบวนการพัฒนาปัญญา**, ๖๑๙; -**ในแดนแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญา**, ๘๗๘; -**บางครั้งศรัทธาแรง ปัญญาด้วย ถึงจุดหมายเร็วกว่ามีปัญญา**, ๕๙๖; -**ปัญญาช่วยให้ศรัทธาเจริญถึงขั้นเป็นอภิศรัทธาคือยิ่งหรือเหนือศรัทธา**, ๘๒๙; -**ผลดีผลเสียของศรัทธาแบบไม่ใช่เหตุผล/ศรัทธาแบบภักดีในศาสนาเทวโองการ/ศรัทธาในการปฏิบัติศีลแบบพุทธที่ต้องเข้าใจ**, ๖๗๙-๖๘๑, ๗๑๔-๗๑๘; -**ผลทางปัญญาที่ต่างกับโยนิโสมนสิการ/ศรัทธาที่ต่อหรือไม่ต่อกับโยนิโสมนสิการ(อ)**, ๗๗๗; -**พระอรหันต์พ้นขั้นมีศรัทธาไม่ต้องมีศรัทธา/ศรัทธาไม่เป็นคุณสมบัติของพระอรหันต์**, ๓๗๘, ๖๐๒; -**พุทธพจน์แสดงหลักศรัทธา**, ๕๘๙-๕๙๔, ๕๘๙-๕๙๔; -**มีแต่ศรัทธา เหมือนมีตาข้างเดียว ต้องมีคนช่วยระวัง และไปได้แค่สวรรค์**, ๖๐๑; -**โยนิโสมนสิการก็เป็นปัจจัยส่งเสริมศรัทธาได้(อ)**, ๖๒๕; -**รู้ประจักษ์คุณวิเศษต่าง ๆ ใจตนเองไม่ต้องอาศัยศรัทธา**, ๖๐๑-๖๐๓; -**ศรัทธา ๔ ชุดที่จัดจำแนกไว้ในวงการชาวพุทธไทย(อ)**, ๙๑๐; -**ศรัทธากับการจัดประเภทของความรู้อยู่**, ๓๘; -**ศรัทธาคัลล้อยตามปัญญาจะพอเหมาะพอดีได้ผลก็เพราะมีปัญญาเป็นหลัก**, ๖๐๓, ๘๓๒; -**ศรัทธาเชื่อมกับโยนิโสมนสิการ๒ ลักษณะ**, ๖๘๐; -**ศรัทธาต่อบุคคล ใช้ถูกก็เป็นประโยชน์ แต่ถ้ากลายเป็นติดบุคคล ก็กลายเป็นอุปสรรคต้องละ**, ๕๙๘-๖๐๑; -

ศรัทธาทำให้ไม่เห็นแก่ตัว, ๔๔๑; -ศรัทธาที่ประสงค์ในพุทธศาสนา คือศรัทธาที่เป็นนุพภาคของปัญญา, ๒๘๒, ๕๕๘, ๕๑๑, ๕๐๘-๕๐๙; -ศรัทธาที่ประสงค์ในพุทธศาสนา คือศรัทธาที่เป็นนุพภาคของปัญญา(๑), ๗๗๗; -ศรัทธานำสู่ปัญญาได้๒ทาง, ๕๕๘; -ศรัทธาเป็นองค์ธรรมเด่นสำคัญยิ่งในขั้นต้นของกระบวนการพัฒนาปัญญา สามารถเป็นสัมมาทิฐิ(ระดับโลกีย์)นำเข้าสู่มรรค, ๕๕๔, ๖๘๒, ๕๕๘; -ศรัทธาเป็นองค์ธรรมเด่นสำคัญยิ่งในขั้นต้นของกระบวนการพัฒนาปัญญา สามารถเป็นสัมมาทิฐิ(ระดับโลกีย์)นำเข้าสู่มรรค(๑), ๖๓๑; -ศรัทธาเป็นอวิชชาที่ไม่มีผิดคือ, ๕๑๘; -ศรัทธาผิดยิ่งซึกซ้า แต่ขาดศรัทธาก็เป็นอุปสรรคในการพัฒนาปัญญา, ๕๕๖; -ศรัทธามีเอนกานเป็นองค์ฌาน(๑), ๘๒๖; -ศรัทธามีประโยชน์มากในขั้นศีลธรรม/ในการฝึกศีล/ปฏิบัติโมกขสังวรศีลสำเร็จด้วยศรัทธา, ๖๓๕, ๗๕๐; -ศรัทธาไม่เพียงพอที่จะทำให้ปัญญาเจริญถึงที่สุด/ไม่พอให้เกิดโลกุตระสัมมาทิฐิ, ๕๕๘, ๖๓๒; -ศรัทธาสรางปีติสุข ทำให้เกิดวิริยะ นำไปสู่สมาธิ/สมณะล้วนศรัทธาแก่ไม่เป็นไร, ๕๕๘, ๘๓๐, ๘๓๖; -ศรัทธาสำหรับอุบาทถ, ๙๐๐; -สรุปศรัทธาในกระบวนการธรรมแห่งการศึกษา/การใช้ประโยชน์ ๓ ระดับ, ๕๕๔-๕๕๖, ๖๗๙-๖๘๑; -สรุปศรัทธาในกระบวนการธรรมแห่งการศึกษา/การใช้ประโยชน์ ๓ ระดับ, ๘๗๗; -หมวดธรรมที่มีศรัทธาต้องมีปัญญาด้วย แต่มีปัญญาไม่จำต้องมีศรัทธา, ๕๕๗; -หลักศรัทธาโดยสรุป/วิธีปฏิบัติต่อศรัทธา, ๖๘๑, ๕๕๗-๕๕๙; -แหล่งของศรัทธาคือปราโตโมสะ/เสวนากัลยาณมิตรคือวิธีการแห่งศรัทธา/ศรัทธาทำให้ได้ฐานกัลยาณมิตร/ศรัทธาเชื่อมกัลยาณมิตรกับบุคคล/กัลยาณมิตรอาศัยศรัทธาช่วยปลุกโยนิโสมนสิการ, ๕๗๓, ๖๒๒, ๖๘๐, ๘๖๗, ๕๕๙, ๕๖๓-๕๖๕, ๖๒๔-๖๒๕; -อัจฉริยบุคคลบางคนไม่ต้องอาศัยศรัทธาเริ่มที่ปัญญาไม่ผ่านศรัทธาก็ได้/บางครั้งไม่ต้องเน้น เป็นเพียงองค์ธรรมผ่านไม่เป็นองค์ของมรรค, ๕๕๘, ๕๕๕-๕๕๖

ศรัทธาจริต, ๘๐๗, ดู สัทธาจริต

ศรัทธาเจตสิก, ๒๗

ศรัทธาญาณวิปยุต, ๕๕๘

ศรัทธาญาณสัมปยุต, ๕๕๘

ศรัทธาธิมุต: -*, ๓๖๘

ศรัทธาสัมปทา, ๕๓๘, ๙๑๒

ศรัทธิ(สุติ/สุตตะ), ๔๗, ๔๒๑

ศักดิ์สิทธิ์, ๑๒๒, ๒๕๕, ๓๑๖, ๔๐๘, ๔๙๕, ๕๒๖, ๙๑๒, ๙๖๐,

๑๐๕๕, ๘๖๓-๘๖๔, **ดู** **สังกัถสิทธิ์, เทวดา, อิทธิปาฏิหาริย์;**

-, ๙๖๑

ศักยภาพ(ของมนุษย์/คติจากพระพุทธเจ้า), ๙๐๙, ๙๖๕; -*,

๘๖๔

ศัตวี, ๒๖๔, ๖๒๓, ๑๐๐๒, ๑๐๐๐-๑๐๐๑, ๖๕๒-๖๕๓, ๗๘๓-

๗๘๔

ศัพพี, ๖๓๐, ๗๐๔-๗๐๕

ศัลยแพทย์, ๘๔๗

ศัสตรา, ศัสตราวุธ, ๔๙๔, ๗๑๒, ๑๐๓๑

ศากยบุตร, ๑๐๖๐

ศาล, ๙๓๓

ศาลา, ๑๔๘, ๓๙๘, ๔๗๒, ๕๕๒, ๖๕๒, ๖๖๙, ๗๕๓, ๗๕๗,

๗๘๔, ๘๓๕, ๘๘๓, ๘๘๖, ๙๓๙, ๘๘๙-๘๙๑, **ดู** **พระ**

ศาลา, พระพุทธเจ้า; -*, ๖๕๙; -ฐานะเป็นผู้ค้นพบ, ๗๕๖; -

ตาชายดักศาลาจารย์ชั้นเลิศ(๑), ๔๙๘; -ชวรวินัยเป็น

พระศาลาแทน, ๙๓๐; -เป็นไปไม่ได้ที่พระโศตบั้นจะกลับ

กลายเป็นเถียงศาลาอื่น, ๘๙๘; -ผู้ปฏิบัติธรรมต้องเป็นผู้

เปิดเผยตัวตามเป็นจริงต่อพระศาลาและเพื่อนพรหมจารี

(๑), ๘๑๐; -พระศาลาเป็นกัลยาณมิตร(๑), ๕๒๙; -

พิจารณาคำสอนของต่างศาลาที่ขัดกัน, ๒๘๙; -มีกษุหลง

ไปว่าคำสอนกรรมกับชนิตตาขัดกัน, ๓๑๑; -สาวกยืนยันคำ

สอนให้ตรงกับคำรัสของพระศาลา ไม่ใช่อ้างการบรรลุของ

ตน, ๙๒๗

ศาลตร์, ๗๓๕, ๘๗๘

ศาลน์, ๘๖๖

ศาลนกิจ, ๑๐๑๙

ศาลนทายาท, ๒๒๔

ศาลนา, ๑๕๑, ๕๕๑, ๖๐๑, ๗๔๓, ๘๑๐, ๘๒๖, ๑๐๕๕, **ดู** **พุทธ**

ศาลนา; -ชื่อคำสอนคุณธรรมของศาลนา ก็เข้าโลกีย์

สัมมาทิฐิ, ๕๕๓; -ประโยชน์แก่ศาลนาในการบัญญัติวินัย,

๙๑๙; -ประโยชน์ของสมาธิที่เป็นจุดหมายและอุตมคติของ

ศาลนา, ๗๘๗; -พุทธศาลนาเป็นศาลนาแห่งการปฏิบัติ,

๒๘๐; -ศรัทธาในศาลนาไม่เป็นเกณฑ์สำหรับยกย่องอย่าง

สูง, ๕๕๘; -ศาลนา=วาหะ, ๖๖๐; -ศาลนาคือคำสอน, ๔๗๒,

๕๙๙, ๘๘๖, ๘๙๐; -ศาลนาคือพรหมจรรย์, ๓๖๖, ๔๓๗,

๔๖๓, ๕๓๓; -ศาลนาที่เชื่อในอดีต(๑), ๔๙๘; -ศาลนามีคำ

สอนสากลกับไม่สากล, ๗๑๘; -ศาลนาอื่นที่เป็นกรรมวาทีก็

มีกัมมัส สกตญาณ(๑), ๕๕๔; -ส่งสาวกออกประกาศพระ

ศาลนา, ๙๓๙; -สืบต่อพระศาลนา, ๘๒๖; -หลักศาลนาจะ

คลาดเคลื่อนเพราะสาวกอดูตรีมนุษย์ธรรม, ๘๒๗

ศาลนาเวณนิย(ศีลต่างจากพุทธ), ๗๑๖-๗๑๘

ศาลนาพราหมณ์, ๒, **ดู** **พราหมณ์**

ศาลนาฮินดู, ๑๐๓

ศาลนิก, ๗๑๔, **ดู** **ชาวพุทธ**

ศิลปวิทยา, ๕๔๘, ๕๗๙, ๗๓๐, ๗๔๙, ๙๐๔-๙๐๕, ๗๔๕-๗๔๖

ศิลปวิทยาการ, ๕๓๙, ๖๙๘; -มุ่งแก้แต่ปัญหาด้านนอก, ๘๗๑,

๘๗๓

ศิลปะ, ๗๓๔, ๗๔๑, ๑๐๔๔; -ของนักกายนกรรม, ๗๖๒; -ทำ

สำเร็จ ก็เรียกว่าฤทธิ์(๑), ๘๐๑; -ในแดนแห่งกิจกรรมทาง

จิตปัญญาของมนุษย์, ๘๗๘

ศิลปจารึก(อโศก), ๗๕๓

ศิษย์, ๕๗๓, ๗๖๒, ๑๐๑๖, และดู อาจารย์; -*, ๘๖๘; -การ
อนุเคราะห์กันกับครูอาจารย์ตามหลักทศ๖, ๕๗๗, ๗๓๑; -
เป็นปิลิปท, ๘๐๕; -มีศิษย์อยู่ร่วม, ๒๖๓; -เรียนกรรมฐาน,
๘๐๘

ศิระไล่น, ๙๔๔

ศีล, ๘๖, ๑๑๓, ๑๑๕, ๑๒๗, ๑๔๕, ๑๕๐, ๒๕๓, ๓๓๐, ๔๐๖,
๔๐๘, ๔๕๓, ๕๑๓, ๕๓๖, ๕๔๕, ๕๔๘, ๕๕๒, ๕๕๗, ๕๕๘,
๖๕๒, ๖๗๑, ๖๗๕, ๗๐๔, ๗๔๑, ๗๔๔, ๗๖๓, ๘๓๕, ๘๓๙,
๘๖๙, ๘๗๔, ๘๘๕, ๘๘๗, ๙๐๒, ๙๐๗, ๙๑๐, ๙๒๓, ๙๓๓,
๙๓๘, ๙๔๖, ๙๕๗, ๙๖๔, ๑๐๔๔, ๑๐๕๖, ๘๘๒-๘๘๓,
๘๘๖-๘๘๘, ๘๙๑-๘๙๒, ๘๙๓-๘๙๕, ๘๙๘-๙๐๐, ๙๐๓-
๙๐๔, ๙๑๑-๙๑๒, ๙๒๑-๙๒๔, ๙๓๘-๙๓๙, ๙๖๑-๙๖๒,
๙๗๐-๙๗๑, ๙๗๓-๙๗๕, ดู อธิศีลสิกขา, วินัย, ไตรสิกขา,
สิกขา, วัตร, พรต; -*, ๕๕๗, ๘๖๕, ๙๓๑; -การปฏิบัติศีลต้อง
ให้ถูกหลักกรรมฐานธรรมปฏิบัติ/โทษของการปฏิบัติผิดหลัก
, ๖๔๐-๖๔๑; -การปฏิบัติศีลอาศัยสัมมาทิฐิเป็นจุดเริ่ม/
การฝึกศีลต้องประกอบด้วยและต้องให้เกิดสัมมาทิฐิ จึง
จะได้ผลจริง และศีลก็ช่วยหนุนสัมมาทิฐิ, ๕๕๗, ๖๙๙,
๗๐๑, ๖๙๔-๖๙๗; -การแปลศีลว่าข้อห้ามนั้นยังแคบและ
คลาด/และอย่าลืมรวมถึงอาชิวด้วย, ๕๖๑; -การแปลศีลว่า
ข้อห้ามนั้นยังแคบและคลาด/และอย่าลืมรวมถึงอาชิวด้วย
(๑), ๘๖๘; -การรักษาศีลด้วยสักว่าห้ามโดยไม่สร้างฉันทะ
ไม่อาจให้สำเร็จผลด้วยดี, ๑๐๒๑; -กุศลศีลมีอรรถคือเพื่อ
วิปฏิสาร, ๕๑๙; -ข้อได้เปรียบของศีลแบบเหวโองการ,
๗๑๘-๗๑๙; -ความต่างของการรักษาศีลของปุถุชนกับของ
อริยบุคคล, ๙๑๙-๙๒๑; -ความแตกต่างระหว่างศีลแบบ
พุทธกับศีลแบบศาสนาเทวนิยม, ๗๑๖-๗๑๘; -ความ
สมบูรณ์ด้วยศีลมิใช่เป็นขานิสงส์หรือจุดหมายของพุทธ
ศาสนา, ๕๓๒; -ความหมายของศีล ในลิลลวิสุทธิแห่งวิสุทธิ
๗, ๔๗๖; -ความหมายของศีลระดับวินัย, ๙๑๙, ๕๔๖-
๕๔๘; -ความหมายพื้นฐานของศีล/คำสรุปและสาระ, ๗๒๒,
๗๒๙; -คำสอนของพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับศีล สมาธิ ปัญญา
มีมากมายกว่าเรื่องชาติหน้า นรก สวรรค์, ๒๘๐; -จะต้อง
เอาเจตนารมณ์ทางสังคมาสร้างสังคมาแบบพุทธ,
๕๔๗, ๙๓๗; -เจตนารมณ์ของศีลระดับวินัย/เจตนารมณ์
ทางสังคมาของศีล, ๙๒๙, ๙๓๔, ๕๔๖-๕๔๘; -ชำระศีลก่อน
เจริญสมาธิตามแบบ, ๘๐๓; -ใช้ตรัสจกานวิชาเลี้ยงชีพเป็น
มิจจอาชีพ(๑), ๘๖๑; -ถือผิดเป้าหมายกลายเป็นลัทธิเอียงสุด
(๑), ๕๒๗; -โทษของการไม่เข้าใจเจตนารมณ์ทางสังคมา
ของศีล, ๙๓๔-๙๓๗; -กรรมที่ภิกษุผู้มีศีลควรวินิจฉัย
มนสิการ, ๔๖๘; -ในอนาคตภิกษุจะไม่ได้บรมศีล, ๖๕๗-
๖๕๘; -ผลทานแก่คนมีศีล, ๙๒๘; -ผู้ที่ประพฤตศีลวัตรเพื่อ
มุ่งผูกประชาชนไว้กับตนก็มี(๑), ๙๔๙; -ผู้ชอบรมกายศีลจิต
ปัญญาแล้วกับผู้มีได้ชอบรม เสวยผลกรรมไม่เหมือนกัน,
๒๘๙; -ฝึกศีลเป็นขั้นพัฒนาการทางสังคมาและทางกาย/คำ

สอนขั้นศีลเป็นด้านนอก, ๘๗๐; -ฝึกศีลเป็นขั้นพัฒนาการ
ทางสังคมาและทางกาย/คำสอนขั้นศีลเป็นด้านนอก(๑),
๘๖๙; -พระอรหันต์กับศีล, ๓๖๒; -เมื่อจัดธรรมเป็นธรรม
และอนุธรรม ศีลจัดเป็นอนุธรรม(๑), ๖๓๖; -ศีล ๒ ระดับ/
ศีลที่ยังเป็นธรรม กับศีลที่เป็นวินัย, ๗๑๗, ๗๒๒, ๙๓๔,
๙๑๗-๙๑๙; -ศีลกลาง ๆ เนื่องด้วยธรรมชาติของมนุษย์,
๘๗๐; -ศีลกับสัมมาสังกัปปิ, ๗๐๕; -ศีลเจริญบริบูรณ์ตั้งแต่
อริยบุคคลระดับต้น/ศีลกับระดับพระอริยบุคคล, ๔๐๘,
๔๐๙, ๔๑๑; -ศีลดับที่ใจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ(๑), ๔๓๖; -
ศีลตามแนวศีล ๕/ธรรมจริยา หรือ กุศลธรรมบถ ๑๐/
กรรมกิลเลส ๔, ๕๖๐-๕๖๑; -ศีลที่เป็นไท, ๘๘๓; -ศีลธรรมก็
คือศีลหรือธรรมขั้นศีล, ๕๓๕, ๕๖๑; -ศีลในกรรมบถ/ศีลที่
เป็นองค์แห่งมรรค/ศีลมีอาชิวซึ่งเป็นที่ ศีลประเภทอาจาร
(๑), ๙๑๗, ๙๑๘; -ศีลในขอบเขตความหมายของจริยธรรม,
๕๓๕-๕๓๖; -ศีลในความหมายของ องค์มรรค/การจ้ององค์
มรรคเข้าหวมศีล, ๕๕๓, ๕๖๑, ๕๔๔-๕๔๕, ๗๐๙-๗๑๓; -
ศีลในความหมายของบุญกิริยา, ๕๓๙-๕๔๐; -ศีลใน
ความหมายของอภิสศีลสิกขา/อุปมาการฝึกเหมือนขบรถทาง
ช่วงแรก, ๕๖๑, ๘๖๘, ๘๗๗, ๕๔๕-๕๔๘, ๕๕๓-๕๕๔; -ศีล
ในลิลลวิสุทธิ, ๘๐๕, ๘๐๗; -ศีลในอนุพุทธิกถา, ๖๔๕, ๘๖๖;
-ศีลบมสมาธิ สมาธิบมปัญญา, ๕๕๕, ๗๘๗; -ศีลเป็นการ
ฝึกและปฏิบัติระดับที่ศรัทธาล้ำค่าและเกื้อกูลมาก/ปุถุชน
รักษาศีลสำเร็จด้วยศรัทธา, ๖๘๐, ๖๙๕, ๗๑๘, ๗๕๐,
๕๘๘-๕๙๐; -ศีลเป็นจุดหัวต่อที่กฎเกณฑ์ของมนุษย์เข้าไป
เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ, ๒๕๖; -ศีลเป็นฐานรองรับกระบวนการ
ธรรมทำให้เกิดสมาธิ/ศีลช่วยเปิดทางแก่สมาธิ, ๕๕๕, ๗๙๕,
๕๔๙-๕๕๑, ๘๒๔; -ศีลพื้นฐาน, ๗๒๓-๗๒๙; -ศีลเพื่อ
เสริมความดีงามของชีวิตและสังคม, ๗๒๘-๗๓๒; -ศีลและ
วัตรกับลิลลพตปรามาส/ศีลที่กลายเป็นปกติ/ความ
แตกต่างระหว่างศีลกับวัตร, ๔๒๑-๔๒๔, ๙๒๐-๙๒๒; -ศีล
และวัตรกับลิลลพตปรามาส/ศีลที่กลายเป็นปกติ/ความ
แตกต่างระหว่างศีลกับวัตร(๑), ๙๒๐; -ศีลสำหรับประชาชน
, ๗๑๙-๗๒๒; -ศีลสำหรับภิกษุสงฆ์, ๗๔๘-๗๕๐; -ศีล
สำหรับอุบาสก/อุบาสกพร้อมด้วยศีลนั้นแคไหน, ๕๖๐,
๙๐๐; -ศีลองค์มรรคที่จำแนกเป็นโลโยกรรมหรือ กุศล
กรรมบถ, ๗๑๒-๗๑๓; -ศีลขย่างเสาะ, ๔๗๑; -สังคมาวิตถุ
จัดอยู่ฝ่ายศีล, ๗๐๙; -สาระโดยยของศีล, ๘๗๗; -สำนัก
๒ ด้าน ในการรักษาศีล/วินัย, ๙๑๙; -สุจากความมีศีล(๑),
๑๐๓๔; -เหตุที่คำจำกัดความองค์มรรคขั้นศีลมีลักษณะ
เป็นคำปฏิเสธ, ๗๑๔-๗๑๗

ศีล ๑๐, ๕๔๐, ๕๖๒, ๗๒๐, ๘๐๔; -*, ๙๑๙

ศีล ๒๒๗, ๗๒๐, ๘๐๔

ศีล ๕, ๔๐๔, ๗๒๐, ๘๘๓, ๘๘๕, ๘๘๕, ๙๑๗-๙๑๘, ๗๒๓-
๗๒๙, ดู ศีล, เบญจศีล; -*, ๘๖๘; -ความเป็นมาของการใช้
คำ/ศีล ๕ ไม่ใช่ชื่อเดิมแท้/ชื่อเรียกต่าง ๆ, ๙๓๘; -ความ

เป็นมาของการใช้คำ/ศิลปะ ไม่ใช่ชื่อเดิมแท้/ชื่อเรียกต่าง ๆ, ๕๖๐; -**ต่อมาจัดเบญจธรรมขึ้นมากุ**, ๗๒๘; -เป็นเกณฑ์มาตรฐานต่ำสุดของความประพฤติของมนุษย์, ๗๒๖; -เป็นศิลปะสำหรับคฤหัสถ์โสดาบันกัลยาณชนและชาวพุทธทั่วไป/เป็นอริยธรรม, ๕๖๐, ๘๖๖, ๘๘๓, ๘๘๕, ๘๘๕, ๙๐๐, ๙๑๓, ๙๐๓-๙๐๔; -มีเมฆภายนอกและก้อนพุกาศสนา/อริศิลป์แค่นี้และไม่ใช้แค่นี้, ๕๖๒; -**สภาพสังคมที่ไร้ศิลปะ ๔**, ๗๒๕-๗๒๗; -สาระสำคัญ, ๕๓๙, ๕๔๐, ๙๐๓-๙๐๔; -**องค์ของการละเมิดศิลปะ ๔/การละเมิดที่มีโทษมากโทษน้อย**, ๗๒๖-๗๒๗

ศิลปะ ๘, ๕๔๐, ๗๒๐, ๙๐๔; -*, ๙๑๘

ศิลปะชั้น, ๕๔๔-๕๕๕

ศีลธรรม, ๔๐๕, ๕๕๗, ๗๐๑, ๗๐๔, ๗๑๑, ๗๒๘, ๘๖๖, ๙๑๐, ๑๐๖๓, ๑๐๖๖, **ดูศิลปะ**; -*, ๑๐๑๕; -การให้ผลของกรรมสัมพันธ์กับสภาพศีลธรรมของสังคม, ๒๗๒; -ขอบเขตความหมายที่แคบกว่าจริยธรรม/เป็นคำไทยเท่านั้น/วิจารณ์การใช้คำ, ๕๖๑, ๙๓๘, ๕๓๕-๕๓๖; -เป็นขั้นที่อาศัยศรัทธาศรัทธาลำคัญมาก และเป็นระดับของโลกียสัมมาทิฐิ, ๖๙๑, ๕๘๘-๕๙๐; -โลกุตระสัมมาทิฐิให้ผลทางจริยธรรมดีกว่าระดับศีลธรรมสามัญ, ๕๘๔; -ศีลธรรมของมรรคมีสิบเป็นเพียงปฏิบัติ, ๗๑๔; -อยู่ในแดนของสัมปรายิกัตถะ, ๕๓๗

ศิลปะพรต, ๔๐๘, ๘๘๔, ดู ศิลป์พรต

ศิลปะพรต, ๑๘๔, ๒๒๙, ๑๐๓๓, **ดู ศิลป์พุดาพาน, ศิลป์พุดปรางมาส; -มีผลทั้งนั้นหรือไม่**, ๖๖๘-๖๖๙; -ศิลปะพรตที่ถือพลาดเป็นศิลปะพุดปรางมาส, ๖๔๑; -ซากกลายเป็นเครื่องมัตคนไว้ก็ได้, ๖๗๓

ศิลปะสังวร, ศิลป์สังวร, ๘๒๔, ดู ศิลป์พรต; -*, ๕๕๕

ศิลปะสัมปทา, ศิลป์สัมปทา, ๕๓๘, ๕๖๐, ๗๔๒, ๙๑๒; -*, ๕๘๗, ๙๒๑; -มีเข้านิสงส์หรือขุดหมายของพรหมจรรย์, ๔๓๗

ศึกษา, ๑๕๐, ๑๕๑, ๔๐๙, ๕๒๗, ๕๕๘, ๖๒๔, ๖๓๑, ๗๒๒, ๗๔๑, ๗๔๕, ๗๕๕, ๗๘๑, ๗๙๙, ๙๐๓, ๙๒๔, ๙๓๓, ๑๐๐๕, ๑๐๔๔, ๕๖๙-๕๗๐, **ดู ศึกษา, ไตรสิกขา, ปัญญา, พัฒนาปัญญา, สุตตะ**; - **การใช้ตถหาให้เป็นประโยชน์ในการศึกษาอบรม**, ๑๐๑๑-๑๐๑๓; -(ในด้านแรงจูงใจ)ผู้ดำเนินงานการศึกษาที่มีหน้าที่ปลูกเร้าฉันท์, ๑๐๒๑; -*, ๔๗๑, ๕๒๘; -กระบวนการแห่งการศึกษา/กระบวนการการศึกษาและชีวิตประเสริฐ, ๘๗๗, ๕๘๔-๕๘๖; -การศึกษาที่สมบูรณ์ต้องฝึกทั้งสามสิกขาไปด้วยกัน, ๕๔๘; -การศึกษาปฏิบัติตามลำดับขั้นจนถึงอรหัตตผล(อ), ๕๒๓, ๕๕๕; -การศึกษาระดับปัญญาหรือตัวการศึกษาแท้ ๆ เริ่มด้วยฝึกโยนิโสมนสิการ, ๑๐๑๖; -การศึกษาวิเคราะห์ทุกข์เป็นต้นในสติปัญญา, ๗๗๐; -ควรปล่อยให้เด็กมีประสบการณ์อย่างเสรีหรือไม่, ๖๖๔; -ใช้อิทธิบาทช่วยการศึกษาเล่าเรียน, ๘๐๐; -**ฐานะของสุจริตในการศึกษา**,

๖๙๔-๖๙๖; -**แนวระบรมแบบธรรมมัตถธรรมมานุธรรมปฏิบัติกับหลักการพัฒนาปัญญา**, ๖๓๗-๖๓๘; -บทบาทของศรัทธาในการศึกษา, ๕๕๒; -บุพภาคอย่างใด ๑ของการศึกษาได้แก่ปรโตโฆสะที่ดีหรือกัลยาณมิตร/ฐานะและกิจของกัลยาณมิตรในกระบวนการศึกษา, ๕๖๕, ๕๖๓-๖๐๖, ๕๕๒-๕๕๓; -ประเทศไทยใช้การบวชเป็นการศึกษามวลชน, ๑๐๖๖; -ผู้มีการศึกษามีความหมายรวมถึงฆตเกลากิเลสแก่ทุกข์ได้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา ทำให้เป็นอิสระได้, ๕๔๘, ๘๖๕, **ดู สุตตะ**; -**ผู้สอนในฐานะกัลยาณมิตรอำนวยให้ผู้ศึกษามีอิสระภาพในการใช้ปัญญาด้วยการปลูกโยนิโสมนสิการ**, ๕๘๕-๕๘๗; -พัฒนาการทางกายอย่างเดียวอาจเป็นสิ่งตรงข้ามกับการศึกษา(อ), ๘๖๙; -**ภิกษุว่าสิกขาบท ๑๕๐ ศึกษาไม่ไหว ตรีสุว่าศึกษา ๓ สิกขาไหวก็พอ**, ๕๔๓-๕๔๔; -**มรรคในฐานะระบบการศึกษาสำหรับสร้างอารยชน**, ๕๔๓-๕๕๖; -โยนิโสมนสิการจึงจะให้เกิดการศึกษาที่แท้, ๕๘๕, ๖๙๔, ๖๐๗-๖๐๘; -**ระบบการศึกษา=ไตรสิกขา/มองไตรสิกขาตามแนววิชาการศึกษาของตะวันตก**, ๘๖๗-๘๖๙; -ระบบสงฆ์ตามพุทธประสงค์จะคงอยู่ได้ ภิกษุทั้งหลายจะต้องมีการศึกษา, ๙๒๕; -สัมมาทิฐิเป็นขั้นแรกของการศึกษา/คนเริ่มมีการศึกษาเมื่อเขามีสัมมาทิฐิ, ๕๖๓, ๖๙๔; -อริปัญญาสิกขาในระดับวงกว้าง คลุมตั้งแต่กิจกรรมในการศึกษาเล่าเรียนที่อาศัยกัลยาณมิตรมาถายทอดสู่ตตะ, ๕๔๘; -**เอตทัคคะด้านใครต่อการศึกษา(อ)**, ๓๖๘

ศูทร, ๒, ๑๔๑, ๒๑๐, ๔๐๓, ๘๔๗, **ดู วรรณะ**; -พราหมณ์ว่ามีทรัพย์สินประจำตัวคือเดียวกับไม้คาน, ๔๘๘; -ชอกบวชก็เสมอกับคนอื่น ๆ, ๓๒๐

เศรษฐกิจ, ๔๐๗, ๗๓๕, ๗๕๓, ๘๗๗, ๙๑๑, ๙๑๗, ๙๓๓, **ดู ทรัพย์**; -พุทธศาสนาให้แก่ปัญหาทางเศรษฐกิจที่จิตใจเท่านั้นหรือ, ๘๗๐; -เศรษฐกิจกับความดีความชั่ว, ๒๔๕; -เศรษฐกิจกับหลักการแห่งทักษิณีย์, ๔๐๖; -หน้าที่ของผู้ปกครอง, ๗๓๓

เศรษฐศาสตร์, ๗๓๕

เศรษฐกิจ, ๗๓๗, ๗๘๘, ๙๒๕; -ตัวอย่างถูกทรมานเพราะปฏิบัติผิดต่อทรัพย์(อ), ๗๓๘; -ปฏิบัติทาของเศรษฐกิจชาวพุทธ(อ), ๗๕๒

เศรฐา, เศรฐา, เศรฐา, ๕๙๔, ๖๒๓, ๖๔๘, ๖๕๖, ๑๐๐๘, **ดู โศก, โสกะ, ทุกข์**

เศรฐา, โศก, ๘๕๕, ๘๗๗, ๑๑๘

เศรฐาหมอง, ๕๓๘, ๕๙๑, ๖๒๖, ๗๑๖, ๘๙๖, **ดู กิเลส**; -**ตรวจสอบตถาคต**, ๕๙๗

เศฐฆา, ๖๕๑

เศฐฆา, ๕๗๔

เศฐ, ๑๔๕

โคก, โศกเศร้า, ๕๗๘, ๕๘๖, ๗๖๔, ๑๐๓๐, **ดู โสกะ**; -*, ๑๐๑๙;
-พระจริยวัตรไม่มีโคก, ๓๓๗

โคกเศร้า, ๘๕, ๑๓๘, ๑๔๐

สัททาคามีผล, ๓๗๔, ๔๐๒, ๕๓๒, ๖๘๒, ๘๓๙; -*, ๘๘๘,
๙๐๒; -ประจักษ์แจ้งด้วยการโยนโสมนสิการขึ้นขึ้น, ๔๖๘

สัททาคามีมรรค, ๘๓๙; -*, ๘๘๘

สัททาคามี, ๔๓๓, ๖๐๑, ๑๐๕๘, ๖๗๐-๖๗๑; -*, ๘๙๐; -**การโยนโสมนสิการขึ้นขึ้น**, ๔๖๘; -ความหมายและลำดับใน
ความเป็นอริยบุคคล, ๔๐๙, ๔๒๐, ๘๒๙; -ความหมายและ
ลำดับในความเป็นอริยบุคคล(อ), ๔๐๙; -สมาธิยังไม่
บริบูรณ์, ๔๒๘

สัททาลิขิต, ๒๕, ๗๓๑, ๗๗๐, ๗๗๑

สัททาดัตตนา, ๖๗๙, ๖๘๖-๖๘๗, **ดู ดัตตนา โยนิโสมนสิการ**

สัททกฏ, ๕๗๗, ๖๗๓, ๘๘๗, ๘๘๘

สัททกัจจ(เคารพคืออย่างไร); -*, ๖๓๗

สังคราม, ๑๒๖, ๕๕๖, ๑๐๐๑; -**ภาวะสังคราม**, ๑๐๖๔; -
ไม่โกรธตอบคนโกรธ=ชนะสงครามที่ชนะยาก, ๖๕๒; -
สังครามเพราะงาม, ๑๐๓๑

สังเคราะห์, ๕๓๙, ๕๗๕, ๘๖๖; -สังเคราะห์คนอนาถา, ๘๘๒; -
สังเคราะห์ญาติ, ๗๔๓, ๗๔๖; -สังเคราะห์ญาติ(อ), ๘๖๔; -
สังเคราะห์บุตรภรรยา, ๗๔๖; -หลักการสังเคราะห์, ๕๗๖,
๗๓๒, **ดูสังคหวัตถุ**

สังข์, ๖๘, ๑๕๑, ๓๖๖, ๔๐๖, ๗๘๔, ๗๙๒, ๘๒๔, ๘๘๒, ๘๙๑,

ดู พระสงฆ์, สังคม, วินัย; -*, ๗๕๒; -**การเลือกหัวหน้า**
ปกครองสงฆ์ตามหลักการมีธรรมวินัยเป็นศาสดา, ๙๒๔-
๙๒๖; -กิจธุระสงฆ์ ๒ ประเภท, ๙๓๒; -ความสงฆ์ในสงฆ์
เป็นตอในใจอย่างหนึ่ง, ๕๙๖; -**เจตนาธรรมของศีล/วินัยถือ**
สงฆ์เป็นใหญ่/สังฆกรรม/ประโยชน์ส่วนรวม, ๙๒๑-๙๒๒,
๙๒๙-๙๓๔; -**เจตนาธรรมเพื่อสงฆ์ในการห้ามอวดอุตริ**
มนุชยธรรม/ผลเสียหายจากการอวดอุตริมนุชยธรรมของ
ภิกษุ, ๙๒๖-๙๒๘; -**ตัวอย่างมตีสงฆ์ลงโทษพระอรหันต์**,
๙๓๑-๙๓๒; -ทรัพย์สินเป็นของสงฆ์, ๗๕๓; -**ทำที่ตีศาคา**
ฆมสงฆ์, ๕๙๔; -**ทานแต่สงฆ์โดยเฉพาะสงฆ์สองฝ่ายมีผล**
สูงสุด/เหตุผลอย่างหนึ่งที่ตรัสให้ทานในสงฆ์, ๙๒๘-๙๓๐;
-**พระอรหันต์เป็นตัวอย่างในการเคารพสงฆ์รับผิดชอบต่อ**
กิจส่วนรวม เช่น ทำงานเป็นเจ้าหน้าที่ของสงฆ์, ๙๓๑-
๙๓๓; -**เมื่อสงฆ์เติบโตใหญ่ขึ้น พระพุทธเจ้าก็ทรงเคารพสงฆ์**
, ๙๓๐, ๙๓๙; -**เมื่อสงฆ์ยังพร้อมเพรียงควรไม่ประมาทเร่ง**
เพียร, ๖๕๗, ๗๕๘, **และดู สังฆสามัคคี**; -สงฆ์ ๒ ประเภท;
-สาวกสงฆ์และภิกษุสงฆ์/อริยสงฆ์และสมมติสงฆ์, ๗๔๙;
-สงฆ์แตกแยก ไม่เหมาะแก่การบำเพ็ญเพียร, ๖๕๗, ๗๕๘,
และดู สังฆเภท(ทำลายสงฆ์); -สงฆ์ในฐานะองค์หนึ่งแห่ง
พระรัตนตรัย, ๗๘๘, ๘๐๓, ๖๘๑-๖๘๔, **ดู พระสงฆ์**; -สงฆ์
ในฐานะองค์หนึ่งแห่ง พระรัตนตรัย(อ), ๘๖๔; -สงฆ์เป็น
ชุมชนอิสระทั้งจิตใจและภายนอก/ชุมชนแบบอย่าง พึ่งวัตถุ

น้อย, ๔๐๖, ๗๔๘, ๘๖๔, ๙๔๐, ๕๗๙-๕๘๐; -**สังคมาสงฆ์**
สังคมาคฤหัสถ์มีชีวิตต่างกัน, ๘๗๒; -**สังคมาหมู่อย่างหนึ่ง**
เพื่อป้องกันสงฆ์หน้าแตกแยก(อ), ๖๕๙; -**หลักการ**
แสดงความเคารพกันซึ่งมุ่งเพื่อประโยชน์แก่สงฆ์และเชิดชู
ธรรม, ๙๒๓

สังป, ๑๑๕, ๑๒๐, ๑๒๕, ๑๓๒, ๑๔๐, ๑๔๖, ๑๕๐, ๒๓๒,
๓๘๒, ๓๙๗, ๕๒๕, ๕๓๙, ๕๕๕, ๑๐๕๑, ๑๐๖๑, ๕๕๕-
๕๕๖, ๖๗๗-๖๗๘, ๘๔๗-๘๔๘, **ดู สันติ**; -**พระพุทธเจ้าทรง**
สงบเองแล้ว จึงสอนผู้อื่นให้สงบ, ๕๘๑; -**สงบภายใน**, **ดู**
ปัสสัทธิ

สงวนป่า, ๗๓๕

สังสัย, ๑๓๘, ๑๔๓, ๔๐๘, ๔๙๒, ๕๖๘, ๖๒๕, ๙๔๔, ๙๔๑-
๙๔๓, **ดู กังขา, วิจิจจา**; -**ความสงสัยกับศรัทธา/ศรัทธา**
แนวแน่หายสงสัยมีประโยชน์/รู้ประจักษ์ด้วยปัญญาหมด
สงสัย ไม่ต้องอาศัยศรัทธา, ๕๘๘, ๕๘๙, ๕๙๙, ๖๐๓; -
ความสงสัยจะข้ามพ้นด้วยอำนาจปลดปล่อยหรือด้วยศีล
วัตรเป็นต้นไม่ได้ ต้องพ้นด้วยปัญญาชัดแจ้งธรรม, ๕๘๖; -
ความสงสัยในพระรัตนตรัยเป็นต้นเป็นตอในใจ, ๕๙๖; -**พระ**
โสดาบันหมดสงสัยในพระรัตนตรัยในอริยสัจ, ๘๘๓, ๘๙๐;
-**โยนิโสมนสิการทำให้หมดสงสัย ไม่มีใดเหมือน**, ๖๒๑; -
สงสัยพระพุทธเจ้าไม่เป็นบาปหรือชั่ว, ๕๙๘

สังสาร, ๑๔๗, ๖๗๗, ๘๐๖, **ดู ภรรณา, สังสารวัฏ**

สังเสริมอาชีพ, ๗๕๒

สังต, ๖๕๘, ๖๗๒, **ดู สงบ, ป่า, ปวิเวก**; -**ความสงบกับการอยู่**
เดียว, ๖๗๔; -**สังตภิเสตามบัญญัติของเดียรถีย์กับแบบ**
ของพุทธ, ๖๗๕

สงขตภูจ, ๗๖

สัจตตปริโยทปน, ๕๕๕

สัจฉิกรณ, สัจฉิโรติ, ๔๘๑

สัจฉิกาดัพพ, ๘๕๔

สดี(วิสท), ๘๓๕-๘๓๖

สดีป, สดีปฝั่ง, ๕๖๕, ๖๓๗, ๖๕๘, ๘๓๓, ๘๓๖, **ดู สุตตะ**; -**การ**
สดีปฝั่งช่วยการรู้แจ้งธรรม, ๗๗๕

สดีปธรรม, สดีปัสสธรรม, ๕๔๐, ๕๕๕, ๖๐๐, ๕๑๙-๕๒๓,
๖๘๐-๖๘๓, **ดู สัทธิธรรมสวณะ, สัทธัมมัสสวณะ, ธรรมสวณะ**;
-**ในกระบวนธรรมแห่งการศึกษา**, ๕๘๔-๕๘๖

สดีวี, ๑๔๔

สดีวี(สดีวี), ๔๘๘, ๗๑๒, ๗๒๕-๗๒๗

สดีวาปีเตยยา, ๘๕๒

สดี, ๕๓, ๕๗, ๖๙, ๑๑๖, ๑๑๙, ๑๒๓, ๑๒๗, ๑๓๙, ๑๔๖, ๑๕๑,
๑๙๐, ๒๔๙, ๓๓๐, ๓๗๗, ๓๙๓, ๓๙๗, ๔๐๐, ๔๑๗, ๔๒๑,
๔๓๘, ๔๖๑, ๔๖๘, ๔๖๙, ๔๘๗, ๔๙๔, ๔๙๕, ๕๕๒, ๕๕๓,
๕๕๖, ๕๖๘, ๖๒๒, ๖๔๖, ๖๔๘, ๖๖๘, ๖๘๖, ๖๘๘, ๘๐๕,
๘๘๘, ๙๒๓, ๙๔๘, ๙๖๐, ๑๐๓๐, ๑๐๖๐, ๑๐๖๒, ๗๔๔-
๗๔๕, ๘๖๕-๘๖๘, **ดู สัมมาสติ**; -*, ๔๒๗, ๔๔๘, ๔๕๑,

๕๗๓, ๕๘๗, ๖๑๓, ๗๕๗, ๘๐๑, ๘๓๙; -ขอบเขตที่เป็นสติกับอัปปาท, ๗๖๓; -ความแตกต่างระหว่างสติกับสัญญาในแง่ความจำ/แง่ที่ไม่ใช่ความจำ/สัญญาเป็นปทัฏฐานของสติได้(อ), ๗๖๓; -ความหมายของสติในสัมมาสติ/ในฐานะอัปปาทธรรม/ลักษณะการทำหน้าที่ของสติ, ๗๖๓, ๗๕๘-๗๖๒; -**ความหมายเป็นต้นในฐานะโพชฌงค์**, ๘๓๒-๘๓๘; -**ความหมายเป็นต้นในฐานะอินทรีย์**, ๘๒๘-๘๓๒; -**คุณค่าของสติในทางสังคัม(แห่งหนึ่ง)**, ๗๖๒; -**แง่ที่อาจเข้าใจผิดเกี่ยวกับการใช้สติกำหนด**, ๗๖๓-๗๗๐; -จุดที่จะใช้สติกำกับ, ๗๖๖; -ตัวอย่างการใช้สติหรือมีสติกำกับ, ๔๖๗; -ธรรมที่ใช้ร่วมกับสติเป็นประจำ, ๗๖๖; -เป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน คือมีสติตามทันแต่ละขณะ/เมื่อทำกิจถึงจะปรารถนาดี ตอนาคตก็เป็นอยู่ในปัจจุบัน, ๖๕๕, ๘๔๕; -เป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน คือมีสติตามทันแต่ละขณะ/เมื่อทำกิจถึงจะปรารถนาดี ตอนาคตก็เป็นอยู่ในปัจจุบัน(อ), ๖๕๕; -**ภาคปฏิบัติใช้สติกำหนดในอานาปานสติ**, ๘๑๔-๘๑๗, ๘๑๙; -**มนุษย์มีสติดีกว่าเวทดา**, ๕๕๒-๕๗๐; -มองการปฏิบัติตลอดสายแยกในแง่สมาธินำก่อนหรือเอาสติเป็นใหญ่, ๘๒๒; -โยนิโสมนสิการช่วยหนุนให้เกิดสติและหล่อเลี้ยงสติ/สติที่ช่วยโยนิโสมนสิการ/ต่างเกื้อกูลกัน, ๖๒๕, ๖๗๖, ๕๑๙-๕๒๒, ๗๗๗-๗๗๘; -โยนิโสมนสิการช่วยหนุนให้เกิดสติและหล่อเลี้ยงสติ/สติที่ช่วยโยนิโสมนสิการ/ต่างเกื้อกูลกัน(อ), ๖๒๕; -**วิธีปฏิบัติในการใช้สติกำหนด**, ๗๖๖-๗๗๑; -สติกำกับตัว/ สติเฝ้าชกชก, ๖๗๓; -สติคล้อยตามปัญญา/อาศัยปัญญาจึงทรงตัวได้ที่, ๖๐๓, ๘๓๒-๘๓๓; -สติช่วยปัญญา/สติกับปัญญามาด้วยกัน/กรณีสติเด่นหรือปัญญาเด่น/สตินำทางหรือทำงานร่วมกับปัญญา, ๗๖๔, ๘๐๒, ๗๗๕-๗๗๖; -สติช่วยสมาธิ/สติในการทำสมาธิ/มีสมาธิที่มีสติกำกับ/ฝึกสมาธิโดยใช้สตินำ, ๗๖๔, ๗๘๒, ๗๘๗, ๗๘๙, ๘๐๒-๘๐๓; -สติตั้งขึงใช้ทุกกรณียังมีกำลังมากยิ่งขึ้น, ๘๓๐, ๘๓๘; -สติทำให้รักษาก่อนหรือสั่งวรศีลได้สำเร็จ, ๗๕๐; -สติเป็นตัวเลือกทางแยกเข้าสู่โยนิโสมนสิการหรือไม่และแบบใด, ๖๕๓; -**สติเป็นอธิปไตยของธรรมทั้งปวงและของชีวิตประเสริฐ**, ๘๔๓; -สติมีในฉาน/เป็นองค์ฉาน, ๔๔๑, ๔๘๑, ๗๗๙, ๘๒๗; -สติมีในฉาน/เป็นองค์ฉาน(อ), ๘๒๖; -สติไม่ใช่ตัววิปัสสนา/ความต่างแห่งการทำกิจของสติในสมถะกับในวิปัสสนา, ๗๗๕, ๗๗๖; -**เหตุใดสติตามทันปัจจุบันจึงเป็นหลักสำคัญของวิปัสสนา**, ๗๗๒-๗๗๘; -เหตุใดสติจึงขัดในฉานที่ ๔/อุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์, ๘๒๗, ๘๕๑; -ให้มีสติเมื่อประสบผลกรรม และมีสติในการคำนึงเกี่ยวกับผลกรรม, ๒๗๔, ๒๗๘; -ชอกจากสมาบัติอย่างมีสติ, ๔๔๔; -อุปมานายประตุ เสาหลัก เกลือ นายกฯ, ๗๕๙, ๗๖๓; -เอตทัคคะในด้านมีสติ(จำแนก)(อ), ๓๖๘

สติเจตสิก, ๒๗

สติในทวิรีย, ๔๗๐, ๘๒๘, ๖๐๒-๖๐๖, ๘๓๒-๘๓๓
 สติปัญญา, ๒๑๐, ๖๕๒, ๗๖๘, ๗๙๔, ๘๐๐, ๘๔๕, ๘๖๑, ๘๖๒, ๘๐๒, ๘๐๘, ๘๑๑, ๘๕๘, ๘๖๓, ๑๐๒๑, ๑๐๕๖; -*, ๘๑๗, ๑๐๒๒; -โยนิโสมนสิการช่วยให้รับรู้เพื่อประโยชน์ทางสติปัญญา, ๖๗๖; -สติปัญญาฝึกปรือได้, ๘๖๔
 สติปัญญา๔, ๔๑๐, ๔๑๗, ๔๖๗, ๕๕๙, ๗๖๓, ๗๖๔, ๘๒๔, ๘๒๘, ๘๓๕, ๙๑๓, ๕๒๐-๕๒๒, **ดู สติ**; -*, ๔๔๙, ๔๖๓, ๔๘๗, ๖๒๕, ๘๐๕, ๘๓๓, ๘๓๘, ๘๐๑, ๘๔๘; -**กระบวนการปฏิบัติและผลการปฏิบัติ**, ๗๖๓-๗๗๓; -**ความหมาย ความเป็นมรรคาเอก และใช้ได้ทั้งสมถะและวิปัสสนา**, ๗๖๔; -**เจริญโดยใช้อานาปานสติเป็นฐานก็ได้**, ๘๑๓, ๘๑๔-๘๑๗; -**เจริญสติปัญญาคืออยู่อย่างไม่มีทุกข์ที่ต้องดับ**, ๘๔๔-๘๔๕; -**เจริญสมาธิในชีวิตประจำวัน**, ๘๐๒; -ใช้เป็นเครื่องรักษาตนเองและผู้อื่น, ๗๖๒; -ทำให้โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์, ๘๓๗; -ทำให้โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์, ๘๑๔; -**ธรรมที่ใช้ร่วมกับสติในสติปัญญา**, ๗๖๖-๗๖๗; -ในการสร้างภูมิคุ้มกันโรคทางจิต, ๗๘๘; -**พระพุทธเจ้าตรัสรู้สติปัญญา(อ)**, ๔๖๑; -**พลชยเจริญบริบูรณ์เมื่อเจริญมรรคมีองค์ ๘**, ๘๔๑; -**สติปัญญา=มัจฉิมาปฏิบัติ(อ)**, ๕๒๗; -**สติปัญญากับวิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน**, ๖๕๔; -**สติปัญญาในฐานะสัมมาสติ**, ๗๖๔-๗๖๖; -**สติปัญญาแสดง ความแตกต่างระหว่างพระเสขากับอเสขะ**, ๔๖๙; -**สาระสำคัญ/วิปัสสนาโดยสาระของสติปัญญา**, ๗๖๖-๗๗๓; -**หัวข้อของสติปัญญา๔**, ๗๕๙; -**เหนือความหมายของคำว่าศีลธรรมในภาษาไทย**, ๕๖๑

สติมา, ๗๖๖

สติสัมปชัญญะ, ๑๒๓, ๒๑๐, ๓๗๑, ๔๗๗, ๕๔๐, ๖๗๒, ๗๐๒, ๗๐๓, ๗๒๔, ๗๕๖, ๘๔๕, ๙๐๔, ๙๑๔, ๙๔๖, ๙๙๙, ๕๑๙-๕๒๒, ๗๖๗-๗๗๐; -*, ๖๒๕, ๙๐๑, ๙๙๘; -**จัดเข้าในเบญจธรรม**, ๗๒๘; -ตัวอย่างในทางปฏิบัติ, ๔๖๗; -ที่หมายของสมาธิภาวนาประเภทที่ 3, ๗๙๐; -**พระอรหันต์โยนิโสมนสิการชั้นที่ ๕ เพื่อสติสัมปชัญญะ**, ๔๖๘; -มีในฉาน, ๗๗๙, ๘๒๗; -มีโยนิโสมนสิการเป็นอาหาร เกิดขึ้นมารวมเองในกระบวนการความคิดที่มีโยนิโสมนสิการ, ๖๒๖, ๕๑๙-๕๒๒

สติสัมโพชฌงค์, ๗๕๙

สตฺเตสุ จ การุญตํ ปฏิจฺจ: -*, ๑๐๑๙

สโตการี: -*, ๗๗๕

สถานการณ, ๖๒๓, ๖๒๔, ๖๓๑, ๖๓๔, ๖๘๕, ๗๕๒, ๗๙๔,

๘๖๑, ๘๖๗; -โยนิโสมนสิการพึงใช้ทุกสถานการณ, ๕๘๗

สถานที่ปฏิบัติ(เจริญสมาธิ), ๘๐๓, ๘๑๐

สถานที่อยู่อาศัย, ๘๐๘, **ดู ที่อยู่อาศัย**

สถานศึกษา, ๕๔๘

สถานอบายมุข. ดูอบายมุข

สถานะทางสังคม(การให้ผลของกรรม), ๒๗๓

สถาบัน, ๔๐๗, ๕๒๗, ๕๔๖, ๖๙๘; -สถาบันเกิดจากกรรม, ๒๗๕; -สถาบันทางสังคม จัดเป็นมติของวิญญาณ ในแง่เกณฑ์ ตัดสินความดีความชั่ว, ๒๖๒

สถาบันา, ๘๗๑

สทาร์สันโดษ, ๗๒๓, ๑๐๖๓, ๗๒๗-๗๒๙; -เป็นพรหมจรรย์ อย่างหนึ่ง(๑), ๗๒๘

สหามูลิกา: -*, ๖๙๑

สหพนา, ๕๖๖, ๕๗๓, ๕๗๙, ๕๘๖, ๖๐๒, ๖๗๐, ๖๗๔; -คนที่ สหพนา กับ ผาสุก, ๕๗๕; -สหพนา กับ เทวดา(๑), ๕๕๔

สหพนาธรรม, ๕๕๐; -แก้กฏแก่คนโมหจริต, ๘๐๗; -สหพนา ธรรมตามกาล เป็นศุทตมมงคล, ๕๖๘

สนธิ ๕ (กรรมฐาน): -*, ๘๐๘

สนธิ๓(ปฏิบัติสมุปบาท), ๑๗๙

สนอง, ๖๔๖, ๘๔๔-๘๔๕, **ดู** **คุณค่า, ตัณหา, ปัญญา, เกิเลส, อวิชชา ตัณหา**

สนามปฏิบัติการของ/ทางปัญญา(สมาธิโพชฌงค์), ๗๘๕, ๘๑๓, ๘๒๕, ๘๓๒-๘๓๘, ๘๓๘-๘๓๙

สนามรูป, ๗๙๔

สนุก, สนุกสนาน, ๑๐๒๗

สนุตติ, ๒๖

สนุตาป: -*, ๗๖

สนุตาปฏิฐ, ๗๖

สนุทิจิโก: -*, ๓๓๓

สนุทิจิกิ, ๔๘๗

สบง: -*, ๕๗๔

สบาย, ๑๒๐, ๑๔๐, ๑๔๒

สพพปาปัสส ขกรรม, ๕๕๕

สพเพ ฆมา นาลิ ขภินิเวสยา, ๔๖๖; -*, ๔๙๓

สพยาปทุม: -*, ๒๖๗

สภา, ๗๑๒

สภาพ, ๖๖, ๗๔, ๑๐๓, ๑๑๒, ๑๒๕

สภาพกาย, ๘๔๐

สภาพความเป็นอยู่, ๑๐๑๓

สภาพจิต, ๗๖๔, ๘๐๗; -*, ๘๔๒

สภาพชีวิต. ดู **ชีวิต**

สภาพที่ขึ้นต่อปัจจัย, ๗๖

สภาพที่ทนได้ยาก, ๗๔

สภาพที่แผดเผา, ๗๖

สภาพปรุงแต่ง, ๑๑๒

สภาพปัญหา, ๕๕๗, ๖๓๕, **ดู** **ปัญหา**

สภาพภาพ, ๕๐๖

สภาพแวดล้อม, ๕๒๙, ๕๓๔, ๕๔๒, ๕๕๒, ๖๕๓, ๗๒๖, ๗๓๕, ๗๕๗, ๘๔๐, ๘๖๐, ๘๖๘, ๘๗๐, ๘๗๓, ๘๗๘-๘๗๙, ๖๙๐-๖๙๑, **ดู** **สังคม, โลก**; -การให้ผลของกรรม, ๒๗๓; -คติ

ของปรโตโลสะว่าคนเป็นไปตามสภาพแวดล้อม, ๘๗๘; -จุด

เชื่อมต่อบุคคลกับสภาพแวดล้อม, ๖๗๖; -เป็นปัจจัยร่วมในการก่อผล, ๖๖๓; -เป็นเรื่องของศีล โดยเฉพาะด้านวินัยที่จะจัดสรรรักษาเพื่อประโยชน์สุขของสังคมและเพื่อแก้กฏแก่การฝึกตนยิ่งขึ้นไปในขั้นสมาธิหรือจิตปัญญาทั้งหมด, ๕๔๖, ๖๙๕, ๘๗๘, ๙๑๔; -โลกุตระสัมมาทิฐิไม่ขึ้นต่อสภาพแวดล้อม, ๖๙๒

สภาพสังคม. ดู **สังคม**

สภาพสามัญ, ๗๗

สภาพทุกข์: -*, ๘๗

สภาวะธรรม, ๔๔๐, ๔๖๓, ๔๙๔, ๖๒๓, ๖๙๓, ๖๙๙, ๗๗๖, ๗๘๕, ๗๘๘, ๗๘๙, ๗๙๔, ๘๐๗, ๘๑๒, ๘๑๑, ๘๕๒, ๘๘๘, ๕๑๒-๕๑๓; -ก้าวจากสภาวะธรรมสู่ปฏิบัติ, ๕๑๖; -สภาวะธรรมเป็นเรื่องของมีชฌเนธรรมเทศนา, ๕๑๔

สภาวะลักษณะ, ๔๗๕, ๖๒๑

สภาวะวิสัย, ๒๕๕, ๗๗๐, ๗๗๑

สภาวะสังขาร, ๘๗๖

สภาวะ, ๖๖, ๗๒, ๙๗, ๑๒๕, ๑๓๖, ๑๔๖, ๔๔๔, ๔๗๗, ๔๙๐, ๔๙๒, ๔๙๘, ๕๐๕, ๕๐๘, ๕๑๓, ๕๒๙, ๕๓๕, ๕๓๘, ๕๔๕, ๕๕๗, ๕๕๘, ๕๖๓, ๕๖๙, ๕๘๕, ๖๒๒, ๖๓๒, ๖๔๑, ๖๕๓, ๖๖๐, ๖๖๗, ๖๘๕, ๖๙๒, ๗๐๕, ๗๔๗, ๘๐๕, ๘๒๙, ๘๓๐, ๘๓๓, ๘๔๕, ๘๔๙, ๘๕๓, ๘๕๕, ๙๐๗, ๙๘๙, ๑๐๑๓, ๑๐๔๗, ๑๐๕๐, ๙๙๗-๙๙๙, ๑๐๑๕-๑๐๑๖, ๖๒๕-๖๓๑, ๖๗๗-๖๗๙, ๗๐๑-๗๐๒, ๗๖๖-๗๖๙, ๗๗๑-๗๗๘, ๘๕๘-๘๖๓, ๘๖๔-๘๖๖; -*, ๗๘๐; -โลกุตระสัมมาทิฐิ มองเห็นโลกและชีวิตตามสภาวะ, ๕๘๓; -สภาวะ๗กของ, ๘๙๗

สภาวะที่จริงแท้, ๑๐๗

สภาวะที่ถูกปรุงแต่ง, ๖๙, ๗๐

สภาวะที่ปรุงแต่งจิต, ๖๙, ๗๐

สภาวะปลอดสังขาร, ๖๖

สมคคา วุฏฐิสถสนุติ: -*, ๘๓๒

สมชีวิตา, ๕๓๘, ๗๔๑, ๑๐๔๔

สมณธรรม, ๑๒๕, ๕๓๕, ๗๓๓, ๑๐๖๐

สมณพราหมณ์, ๑๐๘, ๒๑๑, ๒๘๔, ๓๙๖, ๔๓๘, ๔๕๓, ๔๗๐, ๕๙๐, ๖๘๙, ๗๔๓, ๘๙๖, ๙๐๐, ๙๖๗, ๕๙๑-๕๙๒, ๗๓๗-๗๓๘, **ดู** **สมณะ, พราหมณ์**; -ลักษณะการเกี่ยวข้องกับกาม

ของสมณพราหมณ์ ๓ พวก, ๑๐๓๕; -สมณพราหมณ์กับศีล ๖๒๒; -สมณพราหมณ์ที่มีศีลมีกัลยาณธรรมย่อม

ปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน(๑), ๓๖๖

สมณศากยบุตร(ไม่มีวรรณะ), ๓๒๐

สมณะ, ๑๔๓, ๓๗๙; -(ลัทธิติ), ๘; -จะเป็นสมณะและบรรลุประโยชน์ของความเป็นสมณะต่อเมื่อเข้าใจปฏิจตุสมุ

บาท/รู้คุณโทษทางชอกชอกของโลก/ปริณญาการ, ๑๕๓; -ในปัจจุบันการทางสังคม, ๒๑๐

สมณะ๘(ลัทธินิ), ๕๗๗, ๕๙๐, ๕๙๘, ๖๐๒, ๗๖๑, ๘๔๘, ๙๔๗, ๑๐๖๐, ๑๐๖๓, **ดู บรรพชิต,นักบวช,ภิกษุ,พระสงฆ์: -จะเป็นสมณะและบรรพชิตโยชนิของความเป็นสมณะต่อเมื่อเข้าใจปฏิจจสมบพาท/สุคณโทยะทางออกของโลก/ปริญญา**

กาม, ๖๔๓-๖๔๔
สมณะชีพราหมณ์, ๕๗๓, ๕๗๗, **ดูสมณพราหมณ์**

สมณะศากยบุตร(ไม่มีวรรณะ), ๑๐๖๐
สมิณ โน ควุติ, ๕๙๐
สมตาท: -*, ๕๒๘

สมถบุพพังคมวิปัสสนา, ๔๖๐
สมถยานิก, ๔๔๕, ๔๖๐; -วิธีเจริญวิปัสสนา, ๔๘๒

สมถวิธิ, ๕๔๘
สมถวิปัสสนา, ๙๑๓, **ดู สมถะ,วิปัสสนา**

สมถิธ, ๔๑๓, ๔๑๘, ๔๒๖, ๔๘๓, ๔๙๐, ๕๔๗, ๗๘๓, ๗๙๐, ๗๙๕, ๘๑๖, ๘๑๑-๘๑๔, **ดู สมถิ เทียบ วิปัสสนา: -*, ๕๕๕; -กรณีที่มีทั้งสมถะและสมาธิวิปัสสนา, ๔๒๕; -**

ความหมายของสัมมาสมาธิ, ๗๘๐; -ความหมายและผลสำเร็จสูงสุดของสมถะ/สมถะ+วิปัสสนา, ๘๒๑; -

ความหมายและหลักการทั่วไปของสมถะ, ๔๒๖; -เจริญสมถะหลังได้มรรคผลแล้วได้หรือไม่, ๔๔๒; -ที่หมายของสมถะ=สมาธิ, ๔๒๗; -บทบาทของสติในสมถะเทียบกับใน

วิปัสสนา, ๗๗๖; -โยนิโสมนสิการระดับสมถะ, ๖๗๗-๖๗๙; -ลักษณะที่สมถะต่างจากวิปัสสนา/ความต่างในเรื่องอารมณ์กับวิปัสสนา/โยนิโสมนสิการทำให้วิปัสสนาต่างจากสมถะ(๒), ๖๗๘; -วิธีปฏิบัติโดยใช้สมถะ+วิปัสสนา,

๘๔๑, ๘๒๒-๘๒๓; -สติปฏิฐานใช้ได้ทั้งสมถะและวิปัสสนา, ๗๖๔; -สมถะ=สมาธิ/สมถะวิปัสสนาเทียบองค์มรรค,

๔๒๖, ๔๔๗; -สมถะกับวิปัสสนาเจริญคู่เคียงกันไปเองเมื่อเจริญมรรคมีองค์ ๘, ๘๔๑; -สมถะเกื้อกูลแก่วิปัสสนา/

ความสัมพันธ์กับวิปัสสนา, ๔๘๓, ๔๙๖; -สมถะเกื้อหนุนสัมมาทิฐิ, ๗๐๑; -สมถะเข้าคู่กับวิปัสสนา, ๔๔๗, ๔๕๘; -

สมถะเข้าคู่กับวิปัสสนา(๒), ๔๔๖; -สมถะนำไปสู่เจโตวิมุตติบางระดับ, ๔๓๐; -สมถะเป็นภาเวตัพพรหม/ธรรมที่พึงปฏิบัติด้วยขณิกัญญา, ๘๔๒, ๘๕๘; -สมถะมีในสมาธิ, ๔๘๑; -

สมถะล้วน ศรัทธาแก่ไม่เป็นไร, ๘๓๐; -สมถะล้วนมีผลสูงสุดเพียงขั้นโลเก็, ๘๒๑; -อารมณ์ของสมถะ, ๔๘๓

สมบัตติ. เทียบ วิบัติ: -ทรัพย์สมบัตติ. ดู ทรัพย์,โภคะ: -สมบัตติ๔

ที่หนุนการให้ผลของกรรมดี, ๒๗๒-๒๗๕; -สมบัตติ๔ที่หนุนการให้ผลของกรรมดี, ๓๒๒; -สมบัตติของเมตตา,

๗๐๗, ๑๐๐๒
สมบุรณ, ๑๓๒, ๑๐๐๕, ๑๐๔๙

สมภพ(พระอรหันต์สิ้น), ๕๑๐
สมภาวะ: -*, ๕๒๘

สมมติ, ๙๕, ๑๐๔, ๑๑๐, ๑๖๓, ๖๓๐, ๖๕๓, ๖๗๘, ๗๖๗, ๗๗๓, ๘๘๔, ๘๘๗

สมมติฐาน, ๖๘๕-๖๘๖
สมมติเถระ, ๙๔๐

สมมติบัญญัติ, ๓๗๗, ๖๒๗-๖๓๐
สมมติสังฆ์, ๔๑๐, ๗๔๙

สมมติสังฆ์, ๔๘, ๑๖๓, ๑๖๕, เทียบ ปริมัตถสังฆ์จะ
สมยวิมุตติ, ๔๓๓; -*, ๔๓๓

สมยวิโมกข์: -*, ๔๓๓
สมรรถภาพจิต, ๒๔๗, ๔๗๖, ๗๒๒, ๗๒๖, ๘๗๗, ๕๔๖-๕๔๘,

๘๖๙, **ดูสมาธิ,อธิจิตตสิกขา,คุณภาพจิต: -*, ๗๘๙; -เภทณ์ที่ตัดสินชีวิต, ๒๖๒; -ผลกรรมระดับสมรรถภาพจิต, ๒๖๙; -**

สมรรถภาพของจิตที่เป็นสมาธิ, ๗๘๔-๗๘๗
สมรรถวิสัยของมนุษย์, ๙๐๘-๙๐๙

สมออง, ๗๘๘, ๗๙๔
สมัคคกรณินาจา, ๗๒๓

สมัคใจ, ๘๗๒; -*, ๖๔๑
สมังคี, ๖๘๙, ๗๐๒, ๗๑๐

สมันนาหาร: -*, ๖๒๑
สมัย, ๗๙๙, ๖๕๖-๖๕๗

สมายค, ๕๖๘, ๗๒๔
สมาธิ(ของสังคัม/สังฆ), ๖๘๓, ๘๖๔, ๙๐๔

สมาธิภาพ(การแสดงความสามารถ), ๙๒๒, ๙๔๐
สมาทาน, ๒๕๒, ๔๒๒, ๕๖๒, ๘๘๐; -*, ๗๔๕

สมาธิ, ๑๕๐, ๒๔๘, ๔๐๑, ๔๐๙, ๔๑๘, ๔๒๓, ๔๕๕, ๔๖๑, ๔๗๑, ๕๓๖, ๕๓๙, ๕๕๐, ๕๕๖, ๕๕๘, ๕๖๖, ๕๗๑, ๕๗๒,

๖๘๖, ๗๐๖, ๗๐๙, ๗๒๒, ๗๕๐, ๗๖๓, ๗๖๕, ๗๘๐, ๗๘๒, ๘๕๑, ๘๒๐, ๘๒๕, ๘๓๓, ๘๓๘, ๘๔๖, ๘๕๗, ๑๐๔๗, ๑๐๖๒, ๑๐๖๗, ๕๑๗-๕๑๘, ๕๒๒-๕๒๔, ๕๕๒-๕๕๓,

๕๖๑-๕๖๒, ๕๗๓-๕๗๖, **ดู อธิจิตตสิกขา,สมถะ,จิต,คุณภาพจิต,สมรรถภาพจิต,สมาธิ: -*, ๕๗๓, ๕๘๗, ๖๑๙, ๗๕๐, ๗๕๗, ๘๐๑, ๘๔๘; -กรณีที่ว่าสมาธิหมายถึง**

วิปัสสนาได้(๒), ๗๘๐; -กรรมฐานต่าง ๆ ความหมายกับจิตต่าง ๆ และสมาธิที่ให้สำเร็จได้, ๘๐๔-๘๐๕; -การปฏิบัติตามหลักกรรมฐานธรรมปฏิบัติและโทษของการปฏิบัติผิดหลัก, ๖๔๐; -การพัฒนาสมาธิตามลำดับตั้งแต่มูลสมาธิถึงอัปปนา, ๗๘๑-๗๘๒; -กำลังจิตใจสัมพันธ์กับการใช้ปัญญา, ๗๙๕; -ข้อดีข้อเสียของสมาธิ, ๖๔๕; -

ความหมายในฐานะอธิจิตตสิกขา, ๕๕๕, ๕๖๑, ๘๖๘, ๕๕๕-๕๕๘; -ความหมายเป็นต้นในฐานะโพชฌงค์, ๘๓๒-๘๓๘; -ความหมายเป็นต้นในฐานะอินทรีย์, ๘๒๘-๘๓๒; -คำจำกัดความและความหมาย, ๗๘๔, ๗๗๘-๗๘๐; -คำสุภาพ

เกื้อหนุนสมาธิ คำหยาบชัด(๒), ๕๒๔; -จิตเป็นอย่างไรควรเจริญโพชฌงค์ข้อไหน, ๘๓๖-๘๓๘; -เจริญสมาธิตามวิถีธรรมชาติ, ๗๙๕; -เจริญสมาธิตามหลักอิทธิบาท, ๗๙๕-

๘๐๒; -เจริญสมาธิในชีวิตประจำวันด้วยสติปัญญา, ๘๐๒;
 -เจริญสมาธิในชีวิตประจำวันด้วยสติปัญญา(๑), ๗๖๖; -
เจริญสมาธิอย่างสามัญ ใช้สตินำ, ๘๐๒-๘๐๓; -ฉันท์ให้
 เกิดสมาธิ แต่ตัดมหาชาติ, ๙๙๓, ๑๐๐๐, ๑๐๐๘, ๑๐๒๐; -
 ตัวอย่างกรณีที่ธรรม=สมาธิ(๑), ๗๔๔; -**ตัวอย่างวิธีเจริญ
 สมาธิ(อานาปานสติ)**, ๘๑๑-๘๒๐; -**เทียบการได้ยี่นต่างกัน
 แม้ในสมาธิขั้นต้น**, ๗๘๒; -ธรรมที่เป็นสมาบัติแต่ไม่เป็น
 สมาธิ, ๔๘๕; -โยนิโสมนสิการนำไปสู่สมาธิได้/ใช้ฝึกสมาธิได้
 , ๖๒๑, ๖๓๗; -ลักษณะ ารสปัจจุบัน ปทัฏฐานของสมาธิ,
 ๘๒๕; -ลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิ/จิตสมาธิขั้นต้นมีองค์
 ๘, ๔๔๑, ๗๘๔-๗๘๗; -ลักษณะหรือบุคลิกของคนมีสมาธิ,
 ๗๘๘; -ลำพังสมาธิล้วนเป็นสมถะ อยู่แค่โลกีย์กำเริบได้ ไม่
 พอให้ถึงจุดหมายของพุทธธรรม/ผลสำเร็จของขอบเขต
 ความสำคัญของสมาธิ/แค่ใจโตวิมุตติ วิกขัมภน วิมุตติ,
 ๔๑๑, ๔๔๑, ๕๓๒, ๗๘๒, ๘๐๓, ๘๖๒, ๘๒๐-๘๒๓; -**วิธี
 เจริญสมาธิ**, ๗๙๔-๘๒๐; -**วิธีปฏิบัติแยกโดยใช้สมาธินำ
 หรือสติเป็นใหญ่**, ๘๒๒; -**วิธีฝึกที่เน้นสมาธิโดยตรง/เจริญ
 สมาธิอย่างเป็นแบบแผน**, ๘๐๒-๘๑๒; -**คร่ำคร่าช่วยให้เกิด
 สมาธิได้**, ๕๘๘; -**คัตถุของสมาธิ**, ๗๘๓-๗๘๔; -**ศีล(และ
 วัตร)เพื่อสมาธิ**คือลัทธิสมาธิเป็นฐานของสมาธิ, ๔๒๓, ๕๕๕,
 ๗๘๗, ๗๙๕, ๘๒๕, ๙๐๔, ๘๘๓-๘๘๔, ๘๙๑-๘๙๒,
 ๗๑๔-๗๑๗; -**ศีลวิสุทธิเพื่อจิตตวิสุทธิ(สมาธิ)**, ๖๓๙; -**สติ
 ช่วยสมาธิ**, ๗๖๔; -**สมถะ=สมาธิ/สมาธิเป็นจุดมุ่งของสมถะ**,
 ๗๗๖; -**สมถะ=สมาธิ/สมาธิเป็นจุดมุ่งของสมถะ(๑)**, ๔๒๗;
 -**สมาธิ ๓ ระดับ**, ๗๘๐; -**สมาธิ ๓ ระดับ(๑)**, ๔๔๙; -**สมาธิ
 กับการแบ่งประเภทพระอริยบุคคล**, ๔๐๘, ๔๐๙, ๔๑๑; -
 สมาธิกับการพิสูจน์ตายแล้วเกิด, ๒๘๐; -**สมาธิกับปัญญา
 เกื้อหนุนกัน**, ๘๒๕; -**สมาธิเกิดได้ด้วยองค์ธรรมต่าง ๆ**,
 ๔๔๕; -**สมาธิเกิดในอกุศลจิตได้(๑)**, ๗๗๙; -**สมาธิของผู้
 บรรลุมรรคที่ไม่เคยได้มานานมาก่อนถึงอัปปนา**, ๔๕๘,
 ๔๘๖; -**สมาธิขั้นต่าง ๆ มีจริงหรือไม่** เมื่อถึงที่รู้ประจักษ์เอง
 ไม่ต้องเชื่อต่อพระศาสดา, ๖๐๒; -**สมาธิจะขาดแคลนในภาวะ
 สงครามคาม**, ๑๐๖๔; -**สมาธิใดใช้ในวิปัสสนา/สมาธิที่
 จัดเป็นจิตตวิสุทธิ**, ๔๔๙, ๔๗๖, ๗๘๐, ๗๙๔; -**สมาธิที่จะใช้
 เข้านิโรธได้**, ๔๓๕; -**สมาธิที่เจริญไปเองกับปัญญา/มรรค
 สมาธิ=โลกุตระสมาธิ/อานันตริกสมาธิเลิศ/พระอนาคามีมี
 สมาธิบริบูรณ์**, ๗๙๔; -**สมาธิที่เจริญไปเองกับปัญญา/มรรค
 สมาธิ=โลกุตระสมาธิ/อานันตริกสมาธิเลิศ/พระอนาคามีมีสมาธิ
 บริบูรณ์(๑)**, ๔๒๘, ๘๐๓; -**สมาธิในฌาน**, ๔๘๑; -**สมาธิใน
 อรูปฌานเป็นจุดตถุณสมถะ**, ๔๘๕; -**สมาธิปมปัญญาเพื่อ
 ปัญญา/คัลลยตามปัญญา/ต้องให้เป็นที่ทำการของปัญญา**,
 ๕๕๕, ๖๐๓, ๗๘๗, ๘๒๒, ๘๓๒-๘๓๓, ๘๓๘-๘๓๙; -
 สมาธิบริหารปมสัมมาสมาธิ=อริยสัมมาสมาธิ, ๘๓๘; -**สมาธิ
 เป็นประมุขของธรรมทั้งปวง**, ๘๔๒; -**สมาธิเป็นอริยธรรมของ
 สุข/สุขเป็นปทัฏฐานของสมาธิ**, ๖๒๑, ๖๓๙, ๗๙๕, ๘๒๕,

๑๐๒๓, ๕๑๗-๕๑๙; -**สมาธิมิใช่การปลีกตัวไม่รับผัสช
 สังคม/สมาธิที่ถูกต้องช่วยเสริมการบำเพ็ญกิจเพื่อพหูชน**,
 ๗๙๒-๗๙๓; -**สมาธิอยู่นอกความหมายของคำว่าศีลธรรม
 อย่างที่เข้าใจกันในภาษาไทย**, ๕๖๑; -**สมาธิอยู่ในบุญกิริยา
 ส่วนภาวนา**, ๕๔๐; -**สัญญาเวทียตินิโรธก็ช่วยให้สมาธิยิ่ง
 ประณีต**, ๔๕๖; -**สาระโดยย่อ**, ๘๗๗; -**เหตุที่นิยมฝึกสมาธิ
 อย่างจริงจังโดยเฉพาะเป็นฐานก่อน**, ๗๙๔-๗๙๕; -
องค์ประกอบร่วมของสมาธิคือองค์ฌาน, ๘๒๕-๘๒๗; -
องค์มรรคหมวดสมาธิและการจัดหมวด, ๕๕๒, ๗๕๔-
 ๘๔๕; -**องค์มรรคอื่นทั้ง ๗ เกื้อหนุนสมาธิ**, ๘๓๘; -**อรรถ
 (ความหมาย)=อริยเประ(๑)**, ๘๒๕; -**อรรถ(ผลที่มุ่งหมาย)=
 ยถาภูตญาณทัศนะ**, ๗๘๗, ๘๒๕, ๕๑๗-๕๑๙, ๖๓๘-
 ๖๓๙; -**อัปปนาอยู่ฝ่ายสมาธิ**, ๗๖๐; -**อานิสสรัง/ประโยชน์
 ของสมาธิ**, ๗๘๗-๗๙๓, ๘๓๘-๘๓๙; -**อุปมาจิตสมาธิใน
 บางแง่(๑)**, ๗๘๒; -**อุปมาฝึกขั้นสมาธิตั้งชัรบรบนทางช่วงที่
 สอง**, ๕๕๓-๕๕๔
สมาธิขั้นต้น, ๕๕๔-๕๕๕
สมาธิจนจะแน่วแน่. ดูอุปจารสมาธิ
 สมาธิจิต, ๔๘๘, ๘๑๓
สมาธิเสียด ๆ. ดู อุปจารสมาธิ
สมาธิชั่วคราว. ดูถณิกสมาธิ
 สมาธิทวิริย, ๔๗๐, ๘๒๙, ๖๐๒-๖๐๖, ๘๓๒-๘๓๓, **ดู สมาธิ**; -
 *, ๔๔๙; -**คำจำกัดความและความหมาย**, ๗๗๙, ๘๒๙; -
 สมาธิทวิริย=ชริยวิมุตติ, ๘๓๑
 สมาธินิมิต, ๗๕๕, ๘๓๕
สมาธิแน่วแน่,สมาธิแนบสนิท. ดู อัปปนาสมาธิ
 สมาธิบริหาร(๗): -*, ๘๓๙
 สมาธิปัชชา, ๘๔๒
 สมาธิพะระ, ๗๘๐
 สมาธิเพชร,(นั่ง), ๘๑๗
 สมาธิภาวนา, ๔๑๘, ๕๓๕, ๕๕๐, ๗๘๔, **ดูที่ สมาธิ**; -*, ๔๕๘,
 ๕๖๕; -**ประโยชน์และความมุ่งหมายเป็นต้น**, ๗๘๗-๗๙๕;
 -**สมาธิภาวนา 4 อย่าง**, ๗๘๙-๗๙๑
 สมาธิสัมปทา(ไม่ใช่จุดหมายพุทธ), ๔๓๗
 สมาธิสัมโพชฌงค์, ๗๘๐, ๘๓๖-๘๓๘, **ดู สมาธิ**
 สมาธิศึกษา(ไม่มีในบาลี): -*, ๕๕๕
สมาธิสุข, ๑๐๖๗
สมานสามัคคี. ดูที่ ปิสุณาวาจา,สัมมาวาจา
 สมานัตตตา, ๗๓๑-๗๓๒; -*, ๖๐๔
 สมาบัติ, ๔๐๐
 สมาบัติ(๘), ๓, ๔๐๑, ๔๑๑, ๔๓๐, ๔๓๔, ๔๔๒, ๔๔๔, ๔๔๗,
 ๔๕๗, ๔๘๒, ๔๙๐, ๕๑๗, ๗๕๐, ๗๘๕, ๘๒๓, ๘๒๕, ๘๓๑,
 ๑๐๒๕, ๑๐๔๘, ๑๐๕๘, **ดู ฌาน,ฌานสมาบัติ,สมาธิ**; -*,
 ๔๒๘, ๔๔๖, ๔๕๐, ๑๐๕๗; -**การบำเพ็ญเพื่อได้วิชชา/
 อภิญญา**, ๔๕๖; -**ต่อด้วยการตรัสรู้/พระพุทธเจ้าได้เมื่อไร**,

๔๕๒, ๔๕๖; -เป็นวิภักซ์ฆานโรธ/วิภักซ์ฆานวิมุตติ, ๔๓๘; -
เป็นสมถะ, ๔๒๖, ๔๓๕; -เป็นสมถะ(อ), ๔๓๐, ๔๓๓; -
สมาบัติ๘ เป็นคฤกกรรมฝ่ายดี, ๓๒๒; -สมาบัติที่๑/เป็น
สมาบัติแต่ไม่เป็นสมาธิ, ๔๘๕, ๑๐๕๒; -สมาบัติที่๙/เป็น
สมาบัติแต่ไม่เป็นสมาธิ, ๑๐๖๘; -หัวข้อ, ๘๒๑; -อิทธิศีลไม่ใช่
แค่นี้, ๕๖๒; -อานิสังข์, ๗๙๑

สมาบัติเศษสังขาร, ๔๘๕

สมาบัติสุข, ๑๐๒๕

สมาบัติชชนวลี: -*, ๘๑๒

สมาบัติชธรรม, ๔๘๒

สมาบัติตติสัมปยุตตธรรม, ๔๘๓

สมาธิ: -*, ๖๓๖

สมาธิ๒, ๒๔๘

สมาธิ๒๕, ๔๘๔; -*, ๗๘๔

สมุจเฉท, ๔๑๓

สมุจเฉทนิโรธ, ๔๐๑, ๔๒๗, ๘๖๓

สมุจเฉทปรินิพพาน: -*, ๔๐๑

สมุจเฉทวิมุตติ, ๔๒๗, ๔๓๓

สมุจเฉทฐาน, ๘๖, ๑๘๑, ๒๘๗, ๘๕๘, ๘๘๘

สมุตเตชณะ(ความหมายของสิ่งเวช): -*, ๘๓๖

สมุทวาร, สมุทวาร, ๑๕๕, ๕๑๓, ๕๑๗, ๘๕๑-๘๕๓, **ดู
ปฏิจจสมุปบาท**

สมุทวาร, ๗๔๕, **ดู มหาสมุทวาร**

สมุททัย, ๗๗, ๑๗๗, ๕๑๓, ๖๘๖, ๘๔๖, ๘๕๒, ๘๘๗, ๘๘๙,
๘๙๙, ๖๘๗-๖๘๘, **ดู อริยสัง, ทักษสมุททัย, ทักษ:** -*, ๖๓๕; -
กิจต่อสมุททัย, ๖๓๕, ๘๕๕-๘๕๘; -ความหมายเชิงอธิบาย
และแนวอธิบายสังเขป, ๖๓๕, ๘๕๐, ๘๕๙-๘๖๑; -ตั้งรู้
สมุททัยของชินทรีย์ & ชินทรีย์ ๖ เวทนา อุปาทาน
ชั้น & วิญญาณัญญิตี ๘, ๔๗๑; -ค้นหาเป็นสมุททัยของ
สังขาร, ๔๖๗; -ในตารางสรุป, ๘๗๔; -ในวิธีแก้ปัญหตาม
หลักกัจจายน/ญาน๓, ๘๕๕-๘๕๘; -ในวิธีคิดแบบอริยสัง,
๖๓๓-๖๓๕, ๖๘๕-๖๘๖; -เป็นพหุศัพท์, ๘๕๘; -
สมุททัยจำกัดความด้วยปฏิจจสมุปบาท, ๔๖๒, **ดู ปฏิจจสมุ
บาท, สมุททัยวาร:** -อุปมา ๔อย่าง, ๘๕๘

สมุททัยวัญฐาน, ๔๗๗

สมุททัยสังข์, ๔๗๗, **ดู สมุททัย**

สมุททัยอริยสังข์, ๕๑๓, **ดู สมุททัย:** -*, ๑๐๑๐

สมุทตปาปา เวรมณี, ๗๑๐

สังการวาทะ, ๒๐๒

สังขาร, ๘๓

สังขารสี่(พระอรหันต์), ๒๔๘, ๓๗๖

สรณคมน์(เครื่องหมายเป็นพุทธศาสนิก), ๖๘๒

สรณะ, ๑๔๗, ๘๔๕, ๘๐๐, **ดู พระรัตนตรัย, ที่พึง:** -ความหมาย
ของการมีตนมีธรรมเป็นสรณะ, ๖๓๒-๖๓๔; -พระ

รัตนตรัยกับพุทธศาสนิกชน, ๖๘๒; -สรณะที่เกษมไม่เกษม
ดูตามไม่ดูตาม, ๘๖๔, ๙๑๒

สรรพทุขี, ๘๖๔, ๙๑๒; -*, ๑๐๐๙

สรรพมิตร, ๓๖๕

สรรพสขะ, ๓๖๕

สรรพสังขาร, ๑๔๗

สรรพสัตว์, ๑๔๗, ๙๖๓, ๑๐๒๒

สรรพสิ่ง, ๕๑

สรรเจริญ, ๕๓๒, ๕๓๕, ๕๓๗, ๕๗๐, ๕๗๕, ๕๙๐, ๖๗๓, ๙๑๑,
๙๒๑; -*, ๕๖๙; -การอยู่เดี่ยวชนิดที่ทรงสรรเจริญ, ๖๗๔; -
ตถาคตสรรเจริญการอนุเคราะห์สกุล, ๕๗๗; -ตบะที่ทรง
สรรเจริญหรือไม่มี, ๖๖๙; -ทรงสรรเจริญการปฏิบัติถูกไม่ว่า
ของบรรพชิตหรือคฤหัสถ์, ๖๖๙; -ทำที่ต่อคำติเตียน
สรรเจริญพุทธศาสนา, ๕๙๔; -ผลกรรมระดับวิถีชีวิต,
๒๗๐; -พระปาพระบ้านที่ทรงสรรเจริญหรือไม่มี, ๖๖๓, ๖๗๓

สรวิชัย, ๗๘๖

สรณะ(อุปมาคนมีทรัพย์), ๗๓๘; -*, ๗๕๒

สรณะโภคทรัพย์(อุปมาคนดี/คนมีดี), ๖๕๑

สรร้างสรวิชัย, ๕๓๗, ๖๗๗, ๑๐๖๔, **ดู ปธานสังขาร**

สรร้างสรวิชัย, ๑๐๘, ๑๑๓, ๑๑๖, ๑๒๔, ๑๒๗

สรร้างสรวิชัย(โยนิโสมนสิการแบบหนึ่ง), ๖๗๙

สรวิชัย, ๑๐๐๐

สรวิชัย(กับปิยะ), ๒๐๔, ๓๗๘, ๖๖๖, ๗๕๕, ๘๔๗

สรุปรธรรม(๔ พวก ๑๐ แห่ง), ๘๕๑-๘๕๓

สรุปลผล(ขั้นของวิธีวิทยาศาสตร์), ๖๘๕-๖๘๖

สรล(สังเขปหรือมีไซ้), **ดู สังเขป, สังเข**

สรละ, **ดู จาคะ, ทาน**

สรละสรวิชัย, ๕๗๔; -*, ๘๓๕

สรลตออก, **ดู นิสสรณะ**

สรลาก, ๖๖๔

สรลากปฐม(เขตที่คคะ): -*, ๓๖๘

สรลายุ, ๖๗, ๗๓, ๗๖

สรล(สรรเจริญ/ปาตีไมกรี), ๖๕๗, ๘๕๕

สรล, ๖๔๐, ๘๖๔, ๙๑๒; -*, ๗๔๕

สรลันตี, ๑๐๒๕, ๖๗๑-๖๗๒, **ดู อัสนัษะ**

สรลันบุญ(อุทิศแก่เทวดา), ๘๖๒

สรลันประกอบ, ๖๖๑, ๖๒๗-๖๓๐, **ดู องค์, วิชชวาท**

สรลันรวม, ๑๑๓, ๑๑๙, ๕๕๒, ๕๕๗, ๕๖๑, ๖๕๖-๖๕๗, **ดู สงฆ์,**

วินัย, ศีล, สังคม

สรลันรวม, ๕๓๙, ๖๘๔, **ดู สงฆ์, วินัย, สังคม, สมานัตตทา**

สรลันเสีย, ๑๐๒๕, ๖๗๑-๖๗๒, **ดู อาที่นวะ**

สรลัน, ๔๖

สรลันงาม, ๖๔๖, ๖๗๗; -*, ๘๓๔; -ในอนาคต ภิกษุจะประกอบ
อนสนาเพราะเห็นแก่จิวรสวยงาม เป็นต้น, ๖๕๘-๖๕๙

สวรรค์, ๑๐๐, ๑๒๓, ๒๖๘, ๒๘๐, ๒๘๒-๒๘๔, ๔๒๐, ๕๗๖, ๕๗๗, ๕๙๑, ๗๓๒, ๗๔๓, ๙๐๕, ๙๑๑, ๙๑๓, ๙๒๑, ๙๔๗, ๑๐๕๖, ๙๕๒-๙๗๐, ๙๕๗-๙๕๘, ๑๐๒๘-๑๐๒๙, ๗๑๖-๗๑๘, ๗๓๗-๗๓๘; -*, ๘๘๓, ๘๙๙, ๙๕๐; -กรณีพิธีกรรม=บุญ, ๒๕๓; -ได้ด้วยการปฏิบัติ มีใช้เพียงปรารภ, ๓๑๘; -ในอนุพุทธิกถา, ๘๖๖; -มีธรรม ๕ ประการไปได้แน่, ๘๙๓; -ศรัทธาอย่างเดียวให้ผลแก่สวรรค์, ๖๐๑; -โสคาปัตติผลดีกว่าสวรรค์, ๘๘๖

สวรรค์สมบัติ, ๕๓๕

สวรรค์การ, ๗๓๒

สวรรค์, ๗๔๓

สว้าง, ๑๓๒, ๓๘๒, ๖๗๙, ๑๐๕๑

สหคตทุกข์: -*, ๘๗

สหชาติธรรม, ๘๒๕

สหาย, ๕๖๘, ๗๔๕

สหายนะ(อายตนะ๖), ๔๖๒, ๕๑๘, **ดู อายตนะ.ทวาร.อินทรีย์ ๖**; -คำจำกัดความและความหมายในปัจจุสมุขปาฐ, ๑๗๑, ๑๘๒, ๒๓๐; -อธิบายในวงจรปัจจุสมุขปาฐ, ๑๗๓, ๑๘๓, ๑๘๗

สวดนม: -*, ๕๘๐

สอน: -กิจของทักษิณียคือสอนธรรมแก่โลก, ๔๐๖, **ดู ศิกษา.ปรโตโมสะ: -คุณสมบัติของผู้สอนในฐานะกัลยาณมิตร, ๕๗๓-๕๗๕, ๕๗๗-๕๘๒; -วิธีสั่งให้ภิกษุชักชวนสั่งสอนชาวบ้านให้ตั้งอยู่ในองค์คุณของโสคาบัน, ๘๘๑, ๙๑๒; -ตรัสสั่งให้ภิกษุสอนอริยสังแก่ชาวบ้าน, ๘๔๘; -เป็นปลิโพธได้, ๘๐๓; -ระวิงสอนธรรมวินัยนิพิตพลาต, ๖๕๘, ๙๓๙; -ลักษณะพุทธศาสนา สอนความจริงที่เป็นประโยชน์, ๘๔๖-๘๔๘; -ลักษณะอาการสอนของพระพุทธเจ้า, ๕๘๐-๕๘๒; -เหตุที่สอนอริยสังตามลำดับที่เป็นอยู่, ๘๕๗-๘๖๓; -อริยสังเป็นหลักธรรมที่มุ่งสำหรับการสอนให้เข้าใจและเห็นทางปฏิบัติเทียบกับปัจจุสมุขปาฐที่เป็นเนื้อหาทางวิชาการ, ๘๕๓-๘๕๔**

สขิปถาม, ๒๘๔, ๕๘๖, ๕๘๙, ๖๒๕

สอภสวณ. **ดู วินัย.วิมังสา: -คิดแบบสอภสวณ, ๖๒๙; -สอภสวณพระศาสดา/สอภสวณผู้แสดงศรัทธา, ๕๙๖-๕๙๙**

สอเสียด. **ดู ปิสถนาวาจา**

สอุปาทิเสถ, ๔๒๐

สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ, ๔๐๙, **ดู นิพพาน เทียบอนุปาติเสสนิพพานธาตุ: -ปัญหาทำ, ๔๒๐; -มีใช้ที่เดียวในพระไตรปิฎก, ๓๙๑; -วิวัฒนาการยุคชวรวรรณ, ๓๙๔**

สอุปาทิเสสนบุคคล(๗-๘), ๔๐๙, ๔๒๐, **เทียบ อนุปาติเสสนบุคคล: -*, ๓๙๑, ๔๐๙**

สะดุง(ผ้าไม่สะดุง), ๗๙๕

สะเดาะเคราะห์: -*, ๘๖๕

สะพาน, ๕๓๑, ๕๕๖; -*, ๗๔๕

สะถิม, ๗๓๖, **ดู ทร์พย์.สังขาร**

สะฮาด, ๑๓๒, ๓๘๒, ๕๙๘, ๗๑๑, ๑๐๕๒; -*, ๘๓๕

สังกายทิวฐี, ๑๓๙, ๒๒๕, ๔๐๑, ๔๐๘, ๔๐๙, ๔๑๑, ๔๒๓, ๔๖๗, ๘๘๒, ๘๘๔, ๘๘๕, ๘๘๗; -*, ๔๗๓, ๔๙๕, ๕๘๗; -สะได้เพราะมนสิการอธิษฐาน, ๖๓๔

สังกายะ: -*, ๑๐๐๙

สังการ,สังการะ, ๕๗๑, ๘๙๑, ๘๙๖, ๙๒๖, ๕๗๓-๕๗๖

สังคยะ, ๖๔๕, **ดู สวรรค์**

สังกับปี่,สังกับปะ, ๖๙๐, ๗๐๒; -*, ๘๔๒

สังกับปนานัตต์, ๒๐๙

สังเกต(วิธีวิทยาศาสตร์), ๖๘๖

สังขตธรรม, ๘๘, ๑๐๔, ๑๐๖

สังขตธรรม(=สังขาร), ๔๙๗, ๔๙๙, ๑๐๕๐; -*, ๒๓๕, ๔๒๙

สังขตลักษณะ, ๖๗

สังขตะ, ๖๓, ๖๗, ๗๖, ๑๐๖, ๔๖๗

สังขตธรรม(พระพรหัตต์), ๔๗๐

สังขาร, ๙๖, ๙๘, ๑๐๔, ๑๐๖, ๑๑๒, ๑๑๘, ๑๒๑, ๑๒๒, ๑๒๖, ๑๓๙, ๑๔๓, ๑๔๖; -อธิบายในวงจรปัจจุสมุขปาฐ, ๑๘๓

สังขาร(๒นัย), ๖๓, ๓๑๑, ๓๒๖, ๓๗๔, ๓๗๘, ๓๗๙, ๓๘๘, ๔๓๓, ๔๓๕, ๔๔๑, ๔๔๗, ๔๕๙, ๔๙๔, ๕๑๓, ๕๑๕, ๕๕๐, ๕๘๑, ๖๓๐, ๖๔๘, ๖๕๓, ๖๖๔, ๖๘๙, ๗๖๘, ๗๙๐, ๘๕๑, ๘๘๑, ๑๐๕๐, ๘๘๖-๘๘๘, ๑๑๕๔, ๖๒๓-๖๒๕, ๖๓๒-๖๓๕, **ดู ชันธ์ ๕.ไตรลักษณ์: -**(ในไตรลักษณ์), ๖๓; -*, ๔๐๘, ๔๔๖, ๕๖๙; -กรรมในระดับความหมายว่าสังขาร, ๒๔๐; -การเห็นสังขารเป็นัตตาก็เป็นสังขาร(การใช้คำในความหมายซ้อน), ๔๖๗; -ความหมายของสังขาร(ในชันธ์๕), ๑๗; -ความหมายที่คลุมและแทนกันของสังขาร เจตนาและกรรม, ๒๓; -ความหมายสัมพันธ์ระหว่างสังขารกับภพ, ๑๗๖; -**คำจำกัดความและความหมายของสังขาร(ในปัจจุสมุขปาฐ)**, ๑๘๒, ๒๓๐; -คำจำกัดความและความหมายในปัจจุสมุขปาฐ, ๑๗๑; -ตั้งรู้ทั้งส่วนที่ส่วนเสียดและทางออก, ๖๔๓; -ในความหมายแคบอย่างหนึ่ง ลัทธิ=พระเถร ชาวบ้าน สังขาร=สิ่งของเครื่องใช้, ๘๓๖; -พิจารณาสังขารในการเจริญวิปัสสนา, ๔๘๕; -ไว้แก่นสารตั้งต้นกล้วย, ๖๓๐; -สังขารทำให้คนมองเห็นประสบการณ์เดียวกันไปคนละอย่าง, ๖๔๗; -สังขารที่เป็นบุญ, ๒๕๒, **ดู ปุญญาภิสังขาร: -**สังขารในชันธ์ ๕ กับในไตรลักษณ์, ๖๘; -สังขารในชันธ์ ๕ กับในปัจจุสมุขปาฐ, ๑๗; -สังขารในชันธ์ ๕ กับในไตรลักษณ์(อ.), ๖๓; -อธิบายในวงจรปัจจุสมุขปาฐ, ๑๗๒, ๑๙๑

สังขารชันธ์, ๒๘, ๔๑, ๗๐, ๑๗๑, ๑๗๓, ๑๘๖, ๒๖๓, **ดู สังขาร.ชันธ์: -***, ๑๓, ๘๒๗; -ความรู้ที่อยู่ในสังขารกับที่เป็นชันธ์อื่น, ๓๘

สังขารทุกข์, ๘๖, ๑๓๔; -*, ๓๘๕

สังขารทุกขตา, ๑๖๐

สังขารทุกขตา,สังขารทุกขี, ๗๙
 สังขารธรรม, ๔๘๕, ๕๓๕, ๕๓๘, ๕๔๖, ๕๖๑, ๖๖๑, ๑๐๕๐, **ดู**
สังขาร; -มองเห็นตามสภาวะเป็นโลกุตระสัมมาทิฐิ, ๕๕๓
 สังขารนิโรธ, ๔๗๒
 สังขารปริจเฉท, ๔๗๗, ๖๓๒
 สังขารโลก, ๘๖๐
 สังขารสถิตฐาน, ๖๕๐
 สังขารอุปาทานชั้นนี้, ๘๔๒
 สังขารวเสถสมมติ, ๔๘๕
 สังขารูปกษายาณ, ๑๑๔, ๔๗๙
 สังขป ๔(ปฏิจลสมุปบาท), ๑๗๕
 สังคม, ๑๑๓, ๑๑๕, ๔๘๘, ๕๓๕, ๕๔๘, ๖๔๐, ๖๗๑, ๖๘๕,
 ๖๙๕, ๗๑๑, ๗๒๘, ๗๕๓, ๗๕๗, ๘๐๐, ๘๖๑, ๑๐๖๓,
 ๙๐๒-๙๐๔, ๕๕๒-๕๕๓, ๖๖๒-๖๖๕, ๗๑๙-๗๒๔, ๗๔๕-
 ๗๔๙, **ดู** **โลก**, **พหุชน**, **สงฆ์**, **วินัย**, **ศีล**; - **การปฏิบัติผิดในเรื่องฤทธิ์และเทวดาจะทำให้เกิดผลเสียแก่สังคมได้มาก/จะต้องปฏิบัติในเรื่องนี้ไม่ให้เสียหายแก่สังคม**, ๙๖๒-๙๖๔; - **ปัญหาสังคมเนื่องจากตันทา**, ๙๙๕-๙๙๗; -*, ๒๓๙, ๗๑๑; -กรรมชั้นแนวทางของสังคม, ๒๓๘; -การบริโภคของภิกษุสามเณรในแง่พันธะต่อสังคม, ๔๐๗; -การปฏิบัติผิดในเรื่องฤทธิ์และเทวดาจะทำให้เกิดผลเสียแก่สังคมได้มาก/จะต้องปฏิบัติในเรื่องนี้ไม่ให้เสียหายแก่สังคม, ๙๔๒, ๙๔๓, ๙๕๕; -การมีชีวิตอิสระของสมณะให้ระบบของสังคมครอบงำไม่ได้/ความเป็นชุมชนอิสระของสงฆ์ในท่ามกลางสังคม, ๔๐๗, ๗๓๕, ๗๔๙, ๘๖๔, ๙๔๐, ๕๗๙-๕๘๐; -**การศึกษาจะได้ผลดีจริง ผู้สอนต้องเป็นอิสระจากระบบของสังคม(แต่ตนเองก็ต้องฝึกดีแล้วด้วย)**, ๕๗๙-๕๘๐; -การให้ผลของกรรมสัมพันธ์กับสภาพสังคมด้วย, ๒๗๓; -คนที่พร้อมที่สุดที่จะแก้ปัญหาของสังคม, ๘๔๕; -ความจำเป็นที่ต้องมีกัลยาณมิตรในสังคม, ๕๒๙, ๖๙๙; -**ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์สังคมและธรรมชาติ/ปัจจัยการ การปรุงแต่งกัน วิวัฒนาการ/พัฒนาการของบุคคลจะไปสู่ความเป็นอิสระได้อย่างไร**, ๘๗๖, ๖๙๗-๗๐๑; -ความสำคัญของทิวทัศน์โดยเฉพาะระดับค่านิยมต่อสังคม, ๖๙๐; -คุณค่าและความหมายของแรงงานเพื่อธรรมกับเพื่ออาชีพะ, ๗๓๓; -**คุณสมบัติด้านสังคมของบุคคล** โสตาบัน, ๘๘๓; -จริยธรรมคือประยุกต์ความรู้กฎธรรมชาตินี้มาใช้เพื่อประโยชน์แก่ชีวิตและสังคมมนุษย์, ๕๓๔; -จะเกิดปัญหาหนักแก่สังคมถ้าไม่มีทางออกสำหรับผู้ผิดหวังหรือหมดหวังจากความสุข, ๑๐๖๕; -**จึงต้องก้าวจากปัจจัยทางสังคมเข้าไปถึงปัจจัยภายในตัวบุคคลด้วย**, ๕๘๔-๕๘๖; -เจตนาธรรมทางสังคมของศีล/วินัย, ๙๒๙, ๙๑๔-๙๑๐; -**ชีวิตของพระสงฆ์ก็ต้องมีความรับผิดชอบต่อสังคม**, ๙๒๑-๙๒๒, ๙๒๙-๙๓๔, ๗๙๒-๗๙๓; -**ทำที่ต่อทรัพย์**, ๗๕๒; -โทษของกามเกิดจากความสัมพันธ์ผิดใน

สังคม, ๑๐๒๙, ๑๐๓๑; -ในแดนแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญาของมนุษย์, ๘๗๘; -ในสังคมไทยเก่าก่อน ประเพณีบวชเรียนเป็นการเตรียมคนเข้าสู่สังคมและเป็นตัวอย่างวินัยของชาวพุทธคฤหัสถ์ไทย, ๑๐๖๖; -ปฏิบัติธรรมให้ครบถ้วนต้องใช้ธรรมระดับปฏิบัติทางสังคม เช่น สังคหวัตถุด้วย, ๗๐๙, ๗๓๒; -**ปรโตโฆสะหรือกัลยาณมิตร** เป็นที่บุคคลติดต่อกับโลกอย่างถูกต้องโดยทางสังคม, ๖๗๖; -**ปัจจัยฝ่ายสังคม** ของสัมมาทิฐิ, ๘๖๖, ๕๖๓-๕๘๗, **ดู** **ปรโตโฆสะ**, **กัลยาณมิตร**; -**ปัญหาสังคมเนื่องจากตันทา**, ๙๘๖, ๙๙๒, ๑๐๐๘, ๑๐๑๔; -**ปัญหาสังคมหมดจริงด้วยดับกิเลส**, ๑๐๒๓; -**ผลกระทบระดับสังคม**, ๒๗๐; -**ผลต่อสังคมจากพฤติกรรมและความสุขด้วยตัณหา**กับพฤติกรรมและความสุขด้วยฉันทะ, ๗๙๗, ๑๐๑๕; -**ผู้มีฉันทะคิด** สร้างสรรค์สังคมอาจทำผิดพลาดได้เกิดโทษ แต่ถ้าสร้างฉันทะแก่ตนในสังคมไม่สำเร็จจะไม่มีทางแก้ปัญหาสังคมได้เลย, ๑๐๒๑; -**ผู้มีฉันทะคิด** สร้างสรรค์สังคมอาจทำผิดพลาดได้เกิดโทษ แต่ถ้าสร้างฉันทะแก่ตนในสังคมไม่สำเร็จจะไม่มีทางแก้ปัญหาสังคมได้เลย(๑), ๑๐๑๖; -**พุทธศาสนาให้แก้ปัญหาสังคมที่ในใจจริงหรือ**, ๘๗๐-๘๗๓; -**มรรคหรือระบบพุทธทั้งหมด ไม่แยกต่างหากจากสังคม**, ๕๒๘-๕๓๐; -**ศีลเพื่อเสริมชีวิตและสังคมที่ติงาม**, ๗๒๘-๗๓๒; -**สติโดยคุณค่าทางสังคม**, ๗๖๒; -สังคมที่อยู่ในภาวะสงคราม/สังคมที่ไร้ศีล ๕, ๗๒๖, ๑๐๖๔-๑๐๖๕; -สังคมประกอบด้วยมนุษย์ที่มีพัฒนาการทางจิตปัญญา ระดับต่าง ๆ กัน, ๘๗๒; -สังคมปัจจุบันกำลังต้องการอารยวิधि ๕ หรือความเป็นโสตาบัน, ๙๑๑; -สังคมและระบบเป็นเขตรับผิดชอบของวินัย/บุคคลและจิตใจเป็นเขตรับผิดชอบพิเศษของธรรม, ๘๗๘, ๙๓๓-๙๓๗, ๕๕๖-๕๕๘; -สังคมสงฆ์กับสังคมคฤหัสถ์มีชีวิตต่างกัน, ๘๗๒; -สันติสุขของสังคมเป็นขอบเขตหรือจุดเน้นของศีลธรรมเรื่องศีล ระบบบุญกิริยา อุกายัตถะ, ๕๓๕, ๕๓๙-๕๔๓; -**สัมมาทิฐิ** ที่โดยสังคมและเพื่อสังคมได้แก่โลกีย์สัมมาทิฐิ, ๕๘๓, ๖๙๑-๖๙๒; -**สัมมาทิฐิ** ที่ทะลุสังคมไปถึงธรรมชาติแก้ปัญหาชีวิตจิตใจได้เด็ดขาด เป็นอิสระจากสังคมและแก้ปัญหาความทุกข์ของสังคมได้ผลยั่งยืนแน่นอนยิ่งกว่าระดับศีลธรรม ได้แก่ **โลกุตระสัมมาทิฐิ**, ๕๘๔, ๖๙๒; -**สาระของไตรสิกขาไม่จำกัดเฉพาะการปฏิบัติของบุคคล** แต่เกี่ยวกับระดับชุมชนด้วยโดยเฉพาะศีลระดับวินัยที่จัดวางระเบียบสังคม โดยเริ่มจากความสัมพันธ์ทางสังคมย้อนเข้าไปในตัวบุคคล, ๕๔๖-๕๔๘, ๕๕๒-๕๕๓; -**สุขไร้** **อามิสช่วยควบคุมและผ่อนปัญหาจากความสุขทำให้สังคม** **ร่มเย็น**, ๑๐๕๖-๑๐๕๗; -**เหตุใดวินัยจึงจำเป็นสำหรับสังคม**, ๖๙๘; -**อริศีลสิกขา/พัฒนาการทางสังคมชนิดที่เกื้อหนุน** **พัฒนาการทางจิตปัญญาด้วย**, ๘๗๗, ๘๖๗-๘๖๙; -**อริย** **สงฆ์เป็นสังคมแม่พิมพ์/สงฆ์ในฐานะสังคมแบบอย่าง**

สังคมอุคตคติ/สังคมแบบพุทธและลักษณะของสมาชิก/
บุคคลใต้อาบันเป็นระดับต้นที่เข้าสู่สังคมนี, ๗๔๙, ๘๘๕,
๙๓๓, ๙๕๙, ๙๐๒-๙๐๔, ๖๘๓-๖๘๔, ๘๖๕

สังคมนิยามน์, ๒๓๙, ๒๕๔, **ดู นิยาม**; -กัปปกรรมนิยาม, ๒๗๐,
๒๗๑; -กัปปนิยาม, ๒๗๒; -การถือเอาประโยชน์จาก
สังคมนิยามน์และกรรมนิยาม, ๒๗๔

สังคมบัญญัติ, ๒๔๖, ๒๕๕, ๒๕๖

สังคมสังเคราะห์, ๗๐๙

สังคมสังฆ, ๘๗๑, **ดู สังฆ**

สังคหวัตถุ(๕), ๕๕๒, ๗๐๖, ๗๓๒, ๗๔๘; -*, ๕๗๖, ๖๐๔,
๘๖๘, ๙๑๘; -ทำให้ผู้ปกครองได้ชื่อว่าราชา(๖), ๖๐๕; -เป็น
คุณธรรมขั้นปฏิบัติการคู่กับคุณธรรมในใจคือพรหมวิหาร,
๗๐๖, ๗๐๙; -เป็นพรหมจรรย์(๒), ๖๐๕

สังคหะ๔(ปัจจุจตุสมุปบาท), ๑๗๕

สังคายนา, ๑๕๑, ๓๓๑; -*, ๓๒๕; -สังคายนากัปปะประโยชน์สุข
ของพุทธชน, ๓๓๙; -สังคายนาครั้งที่ 1, ๓๓๑; -สังคายนา
ครั้งที่ ๑-๒-๓(๖), ๓๓๑; -สังคายนาครั้งที่๑, ๘๓๘; -
สังคายนาครั้งที่๓, ๓๒๔, ๖๖๐; -สังคายนาเป็นตัวอย่าง
แสดงว่าพุทธศาสนาส่งเสริมการคิดเตรียมการเพื่ออนาคต,
๖๕๙

สังฆกรรม, ๓๖๙, ๕๖๑, ๙๓๒, **ดู สังฆวินัย**; -*, ๗๒๒; -
ต่างหากจากการเคารพตามลำดับพรราชา, ๙๒๔; -พระ
อรหันต์ต้องใส่ใจ, ๙๓๑; -แสดงหลักการถือส่วนรวม
สำคัญ/สงฆ์เป็นใหญ่, ๙๒๒, ๙๓๐, ๙๓๒

สังฆคุณ(๙), ๔๑๐, ๘๓๕

สังฆทาน, ๙๒๘-๙๓๐

สังฆเภท, ๘๘๘, ๙๒๒, ๙๓๙

สังฆสามัคคี(ธรรมเอกเพื่อประโยชน์สุขของพุทธชน), ๙๒๒

สังฆานุสติ, ๘๐๕, ๘๐๗-๘๐๙

สังฆมะ, ๔๒๒

สังโยชน(๑๐), ๑๓๙, ๓๙๘, ๔๐๑, ๔๒๙, ๔๘๒, ๖๐๑; -*,
๔๕๐, ๔๕๘, ๘๘๗; -ลำดับการละสังโยชนี่ในรูปของตัณหา
มานะ ทิฎฐิ, ๒๒๕; -ว่าด้วยสังโยชนี่ข้อที่ ๓ (ลัทธิพตป
รามาส), ๔๒๑-๔๒๔; -สังโยชนี่ ๓ ที่พระโสดาบันละได้,
๘๘๒, ๘๘๔; -สังโยชนี่ ๓ ละได้ด้วยการมนสิการขริยสัง,
๖๓๔; -หัวข้อสังโยชนี่ ๑๐ และการละโดยพระอรหันต์บุคคล,
๔๑๑

สังโยชนี่เบื้องต้น(๕), ๔๗๓

สังโยชนี่เบื้องสูง(๕); -*, ๔๗๓

สังวร, ๕๕, ๔๒๒, ๘๘๓, ๙๐๔, **ดู คีล**; -*, ๙๒๐; -ความหมาย
ของสังวร/เป็นศีลเป็นตัวอภิวินัย, ๕๕๔, ๕๖๒; -ความหมาย
ของสังวร/เป็นศีลเป็นตัวอภิวินัย(๖), ๗๒๒; -สังวรเป็นขรรค
ของวินัยและมีอภิวินัยสาวเป็นขรรค, ๖๓๙

สังวรปธาน, ๗๕๔-๗๕๕

สังวาล(นิมิต), ๘๒๐

สังเวค, ๖๔๘

สังเวควัตถุ; -*, ๘๗

สังเวช, ๑๒๕; -*, ๘๗; -ความหมายไม่ตรงเท่ากับในภาษาไทย
(๖), ๖๔๘, ๘๓๖; -ทำจิตให้ว่างด้วยศรัทธาและสังเวชเป็น
การช่วยให้เกิดสมาธิ, ๘๓๖; -โพชฌงค์ช่วยข้อปฏิบัติอื่นให้
เป็นไปเพื่อสังเวช, ๘๓๗

สังเวชนียสถาน, ๓๙๒

สังเวย, ๘๖๔, ๙๕๔, **ดู บวงสรวง, อ้อนวอน**

สังสัสม, ๒๑๐, ๖๒๓, ๖๒๖, ๗๔๔, ๘๗๖, ๖๔๗-๖๔๘, ๖๖๔-
๖๖๖; -ในขนาดตมิกษุจะนินชของสังสัสม, ๖๕๙

สังสอน, ๕๓๑, ๕๓๔, ๕๓๙, ๕๕๙, ๕๗๓, ๕๘๓, ๖๒๕, ๖๔๕,
๖๕๔, ๖๕๘, ๖๘๔, ๕๖๓-๕๖๕, **ดู สอน, ปรีโตฆะ
, กัลยาณมิตร**

สังสารจักร, ๑๗๕, ๔๐๙

สังสารทุกข์, สสารทุกข์, ๗๕

สังสารวัฏ, สังสารวัฏฏี, ๑๐๐, ๑๗๕, ๑๘๐, ๑๙๓, ๒๒๖, ๓๓๑,
๔๐๘, ๔๙๒, ๕๐๖, ๘๒๙, ๘๘๗, ๙๕๒, ๙๕๕, ๙๕๗,
๑๐๐๒, **ดู วัฏฏะ, ไตรวัฏฏี เทียบวิวัฏฏี**; -*, ๑๘, ๓๓๒,
๕๐๑; -กระบวนการแบบสังสารวัฏ, ๓๓, ๓๕, ๓๖, ๕๗; -
การให้ผลของกรรม, ๓๒๑; -ความเห็นผิดว่าวิญญานดวง
เดียวกันนี้เร็วร้อนท่องเที่ยวไป, ๕๐๖; -เจริญสูงขึ้นใน
สังสารวัฏ, ๒๘๑; -พิจารณาความยาวนานของสังสารวัฏแก้
ความโกรธ, ๖๕๒

สังสารสุทธิกทิวฐิ, ๘๙๗

สังสาระ, ๑๐๒

สังสาระ(เวรอนเพราะไม่รู้ขริยสัง), ๘๔๖

สังเสวนา, ๕๗๓

สังกิริยา(ตัวอย่างเรื่องจากคัมภีร์), ๙๖๗-๙๖๙

สังจวาจา, ๗๒๓; -*, ๗๒๓

สังจจะ, ๔๕, ๑๐๑, ๑๑๔, ๒๒๖, ๓๑๗, ๕๗๑, ๕๘๓, ๖๒๑, ๗๑๓,
๘๕๓, ๙๔๐, ๑๐๐๖, **ดู สังจรธรรม**; -*, ๔๐๑, ๕๘๔; -**การหยั่งรู้
และเข้าถึงสังจจะ**, ๕๙๔-๕๙๕; -**ข้อ ๔ ในเบญจธรรม**,
๗๒๘; -ทำที่แห่งการอนุรักษสังจจะ, ๕๘๙, ๕๙๓-๕๙๔; -**ใน
กิจญาณ**, ๘๕๖-๘๕๘; -ในคำว่าอริยสัง, ๘๔๙; -ไม่พึงเอา
ศรัทธาของตนเป็นเครื่องตัดสินสังจจะ, ๖๘๑; -ไวพจน์ของ
นิพพาน, ๓๓๘

สังจานุปัตติ, สังจานุปัตติ, ๕๙๕; -*, ๑๐๐๖

สังจานุโพช, ๕๙๕; -*, ๕๒๓

สังจานุรักษ(อนุรักษสังจจะ), ๕๘๙, ๖๘๑, ๕๙๓-๕๙๔

สังจานุโลกิญาณ, ๔๗๘, ๔๗๙; -*, ๔๖, ๖๙๓; -**เป็นสัมมาทิฐิ
แนวโลกุตระ**, ๕๘๓-๕๘๔

สังจกัตถปรมาตถิ; -*, ๔๘

สังจิกัตถพพธรรม, ๘๕๘

สังจิกิริยา(กิจตนิโรช), ๔๘๑, ๖๓๕, ๘๕๕, ๘๕๘

สังจญาณ, ๘๕๖-๘๕๘

ทั้งหมด, ๘๑๒, ๑๐๐๔; -สัตว์พันทุกซ์ด้วยอาศัย
พระพุทธรูปเป็นกัลยาณมิตร, ๕๖๖; -สัตว์หลังจากตายมี
หรือไม่เป็นอย่างไร, ๒๐๖, ๘๔๗
สัตว์ดิรัจฉาน, ๘๖, **ดู ดิรัจฉาน**; -มีมณฑลการแต่ไม่มีปัญญา,
๖๒๓
สัตว์นรก, ๘๖
สัตว์ปีก(อุปมา), ๖๐๓; -*, ๘๓๒
สัตว์บุคคล, ๖๕๓, ๖๒๗-๖๓๐, **ดู สัตว์บุคคล**; -เมตตาท่อสัตว์
บุคคลแต่จันท์ต่อสิ่งอื่น ๆ, ๑๐๑๘; -แยกแยะออกเป็น
นามรูปหรือขันธ์ ๕, ๖๖๑
สัตว์ร้าย, ๖๕๗
สัตว์เลี้ยง, ๑๔๔
สัตว์เลี้ยงคณาน, ๖๔๖
สัตว์โลก(กรูณา), ๘๖๒
สัตว์พันธ์หะ, ๘๗๙
สัตว์ตันทา, ๑๗๒; -*, ๘๗๙
สัตว์สัญญาเจตนา, ๒๗
สัตว์สัญญา, ๒๖, ๓๗
สัตว์หะ, ๒๖, ๓๐, ๒๖๔, **ดู เสี่ยง**; -*, ๓๔
สัตว์หัตถะ, ๖๙
สัตว์ธรรม, ๑๒๕, ๑๕๒, ๒๔๔, ๕๗๗, ๕๘๖, ๖๘๙, ๘๓๕, ๘๘๙,
๘๙๙, ๙๒๒, ๙๓๙, ๕๑๙-๕๒๒, ๖๘๐-๖๘๓, **ดู สัตว์**
สัตว์ธรรม, สัตว์ธรรมสวนะ, สัตว์มัมัสสวนะ; -*, ๕๘๔; -
กัลยาณมิตรโยนิโสมนสิการ/ข้อปมาท ช่วยให้สัตว์ธรรม
ดำรงมั่นไม่ขึ้นตรธาน, ๕๖๖, ๖๒๐, ๗๕๙-๗๖๑; -ธรรม ๕
ที่ทำให้สัตว์ธรรมขึ้นตรธานหรือไม่มี, ๖๓๗; -สัตว์ธรรม๗,
๘๓๒; -เลื่อมจากสัตว์ธรรมเพราะติดบุคคล, ๖๐๐
สัตว์ธรรมสวนะ, สัตว์มัมัสสวนะ, ๙๐๑, ๕๘๕-๕๘๗, ๖๘๒-
๖๘๓, **ดู สัตว์สัตว์ธรรม**; -*, ๕๘๔
สัตว์ธา, ๔๘๑, **ดู ศรัทธา**; -*, ๔๒๗, ๕๘๔, ๑๐๐๖
สัตว์ธาจิต, ๘๐๗-๘๐๙
สัตว์ธาจิต, สัตว์ธาจิตต์; -*, ๔๑๗, ๔๑๙
สัตว์ธานุสรี, ๔๗๑, ๖๐๑, ๘๒๙, ๘๘๖, ๙๐๑, **ดู โสตาบัน**
สัตว์ธาจิต. **เทียบ สัตว์ธาจิต**; -*, ๔๑๙
สัตว์ธาสัมปทา, ๗๔๒, ๘๙๔; -*, ๕๘๗
สัตว์ธาหริย์, ๔๑๘, ๔๗๐, ๖๐๒-๖๐๖, ๘๒๘-๘๒๙, ๘๓๒-
๘๓๓, **ดู ศรัทธา**; -*, ๘๙๔
สันโดษ, ๑๑๕, ๑๑๗, ๑๕๐, ๖๗๒, ๗๓๕, ๗๔๙, ๘๔๖; -*,
๔๓๖, ๙๓๑; -กรณีทีคนสันโดษด้วยภรรยาของตนกับคน
ถือเป็นพรหมจารีมีคติเสมอกัน, ๖๗๐; -ความไม่สันโดษใน
กุศลธรรม, ๗๕๕; -ความไม่สันโดษในกุศลธรรม(๑), ๘๘๗;
-**ความสันโดษด้วยภรรยาของตน. ดู สหสารสันโดษ**; -ตัณหา
ทำให้เสียสันโดษ, ๘๗๗; -เหตุให้เข้าใจเขวในเรื่องความ
สันโดษ, ๕๓๒
สันตเจโตวิมุตติ, ๔๓๒, ๔๓๓

สันตติ, ๔๑, ๗๑; -*, ๓๔, ๑๐๕๔
สันตมุนี(พระพุทธรูปเจ้า), ๓๑๘, ๖๕๕
สันตวิโมกข์, ๔๕๔
สันตะ(นิพพาน/พระอรหันต์), ๒๔๘, ๓๗๓, ๕๐๕
สันตติ(นิพพาน), ๑๕๑, ๓๒๕, ๓๓๒, ๓๓๗, ๓๔๗, ๕๓๖
สันตปิพ, ๔๗๙
สันตสิสุข, ๕๓๕, ๑๐๓๒
สันตสิสุข(พระอรหันต์), ๓๗๓
สันตสว(ภิกษุเกิดสันตสวไถนบ้าน); -*, ๕๗๘
สันตสิสุขนิพพาน, ๔๐๐
สันตสิสุข(นิพพาน), ๓๘๗, ๓๘๙
สันตนิพนธ์; -*, ๘๘๗
สันตสิสุข, ๑๑๐, ๔๐๕, ๕๓๓
สันตสิ, ๖๒๖, ๖๖๓, ๖๗๒
สันตสิ, ๘๑๐, ๘๒๐; -*, ๘๑๑, ๘๖๙
สันตสิสุข, สันตสิสุขมมณสุข, ๑๐๖๗
สันตสิสุข, ๘๘๕, ๙๑๓
สันตสิสุข; -*, ๙๐๖
สันตสิสุขธรรม, ๑๓๖, ๖๓๓, ๘๘๙, ๘๙๕, ๙๑๓, ๖๓๖-๖๓๗; -
สันตสิสุขธรรม ๗, ๕๖๙-๕๗๐; -สันตสิสุขธรรม๘-๑๐(๑), ๕๖๙
สันตสิสุขสังเสวะ, ๙๐๑, ๖๘๒-๖๘๓, **ดู เสวนาสัตตบุรุษ**; -*, ๕๖๕,
๕๘๔, ๕๘๕
สันตสิสุขเสวนา; -*, ๕๖๕
สันตสิสุขนิสสยะ, สันตสิสุขสังเสวะ; -*, ๕๖๕
สันตสิสุขนิสสยะ, ๒๗๑; -*, ๕๖๕
สันตสิสุข. ดู สัตตบุรุษ, สันตสิสุข
สันตสิสุข, ๗๔๕
สันตสิสุขตสธาธรรมเจตสิก, ๒๗
สันตสิสุขทานุสัมปทา, ๓๖๕
สันตสิสุขพุทธรูปเจ้า; -*, ๕๓๐
สันตสิสุขตสิก, สันตสิสุขตสิก, ๖๖๐
สันตสิสุข, ๑๓๙, ๑๙๐, ๓๓๓, ๓๓๗, ๔๑๗, ๔๖๘, ๖๗๓,
๗๕๘, ๗๗๖, ๘๓๕, ๑๐๖๒, ๗๔๔-๗๔๕, ๗๖๔-๗๖๖, **ดู**
สันตสิสุขบัญญัติ; -*, ๖๒๕, ๘๑๗; -ความหมายและหน้าที่,
๗๖๙, ๗๗๑; -**แง่เข้าใจผิด**, ๗๖๙-๗๗๐; -เป็นบัญญัติอย่าง
หนึ่ง, ๗๗๕; -เป็นองค์นิทาน(๑), ๘๒๖; -**องค์ธรรมร่วมในสติ**
ปัญญา, ๗๖๖-๗๖๘; -ทานาปานสติเป็นไปเพื่อสันตสิสุข,
๘๑๔
สันตสิสุข, ๔๑๗, ๗๖๖-๗๖๗
สันตสิสุข; -*, ๘๙๔
สันตสิสุข, ๘๘๗, ๙๐๒; -*, ๘๙๔, ๘๙๕
สันตสิสุข, ๒๒๖
สันตสิสุขธรรม, ๘๒๗
สันตสิสุข, ๗๒๘
สันตสิสุข, ๓๒๔

สัมปราชะ, ๔๒๐

สัมปราชิกะ, ๓๘๗, **เทียบ ทิฏฐธัมมิกะ**

สัมปราชิกัตถะ, ๑๑๓, ๔๒๐, ๔๓๒, ๕๓๕, ๕๓๖, ๕๓๗, ๖๔๐, ๗๖๑, ๕๓๖-๕๔๓, ๗๔๑-๗๔๒, **เทียบ ทิฏฐธัมมิกัตถะ**; -*, ๕๕๗; -กัลยาณมิตรสำหรับชาวบ้านเน้นประโยชน์ถึงขั้นนี้, ๕๖๙; **-ความหมาย/ในบาลีขั้นเดิม คลุมถึงปรมัตถะด้วย**, ๕๓๖-๕๓๗; -ประโยชน์ของนันทะระดับสัมปราชิกัตถะ(อ), ๑๐๑๖, ๑๐๑๗; -เป็นเขตของกัมมัฏฐกตาสัมมาทิฏฐิ, ๕๕๓; **-หลักการเพื่อบรรลุสัมปราชิกัตถะ**, ๕๓๘-๕๓๙; -อย่างไร น้อย ชีวิตควรบรรลุถึงประโยชน์ขั้นนี้, ๕๓๘

สัมปสาท(องค์มาน): -*, ๘๒๖

สัมปัตตคาคาทิกะ: -*, ๔๓

สัมปัตตวิสัยคาคาทิกะ: -*, ๔๓

สัมปันนกุศล, ๓๔๓

สัมปัลลาป, ๒๑๑, ๒๔๒, ๒๘๙, ๗๑๒, ๗๒๓-๗๒๔

สัมผัส, ๖๔๗, **ดู ผัสสะ**; -*, ๑๐๓๒; -สัมผัส๖, ๔๗๑; -*, ๘๘๕; -สัมผัสธรรมด้วยนามกาย, ๔๗๐; -สัมผัสธรรมด้วยวิมุตติ, ๘๔๓; -สัมผัสประจักษ์กับตัว, ๘๒๙

สัมผัสกาย(นางแก้ว), ๑๐๒๗

สัมพัทธ์(คุณโทษ), ๖๔๕

สัมพันธ, ๕๓๕, ๕๘๗, ๖๒๒, ๖๒๘, ๖๓๑, ๖๓๕, ๖๗๒, ๘๐๓, ๑๐๖๔; -กัลยาณมิตรขึ้นเนาะความสัมพันธ์กับองค์ที่สาม, ๕๕๕; -ความคิดขาดสัมพันธ=ขาดโยนิโสมนสิการ, ๖๒๖; -ความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมและความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์เป็นเรื่องของศีล/วินัย, ๘๗๘, ๙๑๔, ๙๖๙; -ความสัมพันธ์ทางสังคมที่ก่อโทษจากกาม, ๑๐๓๑; -ความสัมพันธ์ที่ถูกและผิดกับสภาพแวดล้อม, ๘๖๐; -ความสัมพันธ์ในปัจเจกการแห่งกรรมระดับจิตใจ, ๘๗๗; -ความสัมพันธ์ระหว่างธรรมกับวินัย, ๘๗๘; **-ความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้าน**, ๕๗๗-๕๗๘; -ความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้าน(อ), ๗๕๒; -ความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย, ๕๖๓, ๕๕๓; -ปฏิบัติธรรมต้องรู้ความสัมพันธ์ระหว่างธรรมต่าง ๆ อรรถธรรมสัมพันธ, ๕๓๒, ๖๓๖-๖๓๗, ๖๓๖-๖๔๑; **-วิธีสัมพันธ์กับเวทดากรณ์พุทธกาลโทษและวิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง**, ๙๕๔-๙๕๙; **-วิภชชาวาทแบบจำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย**, ๖๖๑-๖๖๓; -สังคมศฤห์สัถ์เน้นความสัมพันธ์ทางสังคม, ๘๗๒

สัมพาธะ: -*, ๑๐๔๗

สัมโพธิ, ๘๒, ๔๖๒, ๖๐๑, ๘๑๔, ๑๐๕๙, ๖๔๒-๖๔๔

สัมโพธิสุข, ๑๐๓๔

สัมภเวสี(โยนิโสมนสิการทำให้จบความหมายผิด): -*, ๖๒๓

สัมภาระ(องค์ของภระเมตติล), ๗๒๖

สัมมทัญญาวิมุตต์, ๓๔๓

สัมมสนญาณ, ๔๗๘, ๖๓๒; -*, ๔๘๐

สัมมัตตนิยาม, ๓๗๔, ๔๗๑

สัมมัตตะ๑๐, ๘๘๒; -*, ๕๕๖; -เป็นลัทธิปริสธรรม(อ), ๕๖๙; -เป็นอริยธรรม, ๙๑๓

สัมมัมปธาน(๔), ๒๕๑, ๔๖๗, ๗๕๕, ๘๒๔, ๘๒๘, ๘๓๕, **ดู วิริยะเพียร**; -*, ๔๖๓, ๘๓๙, ๑๐๑๐

สัมมา, ๕๕๒, ๖๔๐

สัมมากัมมันตเจตสิก, ๒๗

สัมมากัมมันตะ, ๕๑๕, ๕๑๗, ๕๒๑, ๕๒๕, ๕๕๒, ๕๕๔, ๕๖๑, ๖๓๘, ๖๘๘, ๘๓๘, ๘๘๙, ๙๑๗, ๕๕๔-๕๕๖, ๗๑๐-๗๔๗, **ดู อธิศีลสิกขา, ศีล**; -*, ๔๗๑; -การงาน(อ), ๗๔๔; -ข้อความทั่วไปและความหมาย, ๗๒๓, ๗๑๐-๗๑๔; -ในอธิศีลสิกขา, ๘๖๘; -ฟังแสดงความสัมพันธ์กับสัมมาสังกัปป์และโยนิโสมนสิการ, ๗๐๕; -แสดงสังคหัตถุซึ่งสัมพันธ์กับพรหมวิหารในฝ่ายสัมมาสังกัปป์, ๗๐๖, ๗๐๙

สัมมาชีพ, ๘๗๗, **ดู อาชีวะ, สัมมาอาชีวะ**; -*, ๘๘๓, ๙๑๗; **-ความหมายทางธรรม**, ๗๓๒-๗๓๖

สัมมาญาณ, ๕๕๖, ๖๓๘, ๖๘๘, ๘๓๘, ๘๘๒, ๙๑๓, ๕๕๕; -*, ๔๗๑, ๕๕๔; -หมายถึงองค์ธรรมใด(อ), ๕๕๖

สัมมาหัตตะ: -เกี่ยวกับกรรม(อ.), ๓๑๔

สัมมาหัตตะ, สัมมาหัตตะ, ๔๗๗, ๖๓๒, ๘๘๙; -มีนิพพิทาเป็นชรรณ, ๖๓๙

สัมมาทิฏฐิ, ๔๗, ๕๕, ๒๘๙, ๔๔๗, ๔๕๕, ๔๘๗, ๔๘๙, ๕๑๕, ๕๑๗, ๕๒๑, ๕๒๘, ๕๓๐, ๕๓๒, ๕๔๐, ๕๔๑, ๕๕๑, ๕๕๔, ๕๖๕, ๖๓๘, ๖๗๕, ๖๘๖, ๗๐๙, ๗๑๒, ๗๔๕, ๗๖๑, ๘๐๒, ๘๖๘, ๘๘๙, ๘๙๗, ๕๒๔-๕๒๕, ๕๔๔-๕๕๖, ๘๕๙-๘๖๐; -*, ๔๗๑, ๘๘๔, ๙๑๐; -ความสัมพันธ์ร่วมงานกับสัมมาสังกัปป์/องค์ประกอบที่ช่วยหนุน/โยงถึงโยนิโสมนสิการ, ๗๐๑, ๗๐๓, ๗๐๕-๗๐๗; -ความสัมพันธ์ร่วมงานกับสัมมาสังกัปป์/องค์ประกอบที่ช่วยหนุน/โยงถึงโยนิโสมนสิการ(อ), ๕๕๒; **-ความสำคัญในการศึกษา**, ๖๙๔-๗๐๒; -ความสำคัญอย่างยิ่งของสัมมาทิฏฐิ/เหตุที่เป็นองค์มรรคข้อแรก/ความเป็นหัวหน้าองค์มรรค/เป็นองค์มรรคยื่นประจำต้องใช้ตลอด, ๕๑๕, ๕๕๑, ๗๕๕, ๘๓๘, ๘๖๖, ๕๒๕-๕๒๘, ๕๕๖, ๖๘๗-๖๘๘, ๖๘๖-๗๐๒; -ความหมายของสัมมาทิฏฐิในฐานะจุดตั้งต้นของการฝึกตามสิกขา ๓, ๘๖๙; -ความหมายในฐานะสัมมาทิฏฐิ ๒ ระดับ คือ โลกีย์สัมมาทิฏฐิและโลกุตระสัมมาทิฏฐิ, ๒๘๒, ๕๕๗, ๖๘๘, ๘๗๘, ๕๕๒-๕๕๔, ๖๙๑-๖๙๓; -คำจำกัดและความหมาย (=เข้าใจมีฆเณนธรรม คือปฏิบัติจสมุปปาทชริยสัง กุศล อกุศลและมูลไตรลักษณ์หรือความเห็นของผู้รู้เห็นตามจริงในการรับรู้ทั้งหมด), ๘๔๑, ๖๘๗-๖๘๙; -คำจำกัดและความหมาย (=เข้าใจมีฆเณนธรรมคือปฏิบัติจสมุปปาทชริยสัง กุศล อกุศลและมูลไตรลักษณ์หรือความเห็นของผู้รู้เห็นตามจริงในการรับรู้ทั้งหมด, ๒๐๑; -ฐานะและบทบาทของศรัทธาในแง่เกี่ยวกับสัมมาทิฏฐิ, ๕๘๘, ๖๘๒; -ปัจจัย ๒ อย่างแห่งสัมมาทิฏฐิ, ๖๒๓, ๘๖๖, ๕๕๙, ๕๖๓-๕๖๔, **ดู ปร**

โตโฆสะ,กัลยาณมิตร,โยนิโสมนสิการ: -ผลได้จาก กัลยาณมิตร/อิทธิพลของเสวนา, ๕๖๙, ๕๗๓, ๕๘๒-๕๘๔;
-มาในสติปัญญาตลอด, ๗๖๖-๗๖๙; -โยนิโสมนสิการ ๒ ประเภทกับสัมมาทิฐิ ๒ ระดับ, ๖๔๗, ๖๗๗-๖๗๙, ๖๙๑-๖๙๒; -โลกีย์สัมมาทิฐิมีศรัทธาเป็นมูล อยู่ในวิสัยของปร โติโฆสะ แต่โลกุตรสัมมาทิฐิสำเร็จได้ด้วยโยนิโสมนสิการ/โยนิโสมนสิการเป็นยอดในการให้เกิดสัมมาทิฐิ, ๖๒๐, ๗๐๓, ๕๒๘-๕๓๑, ๖๙๑-๖๙๓; -โลกีย์สัมมาทิฐิมีศรัทธา เป็นมูล อยู่ในวิสัยของปรโตโฆสะ แต่โลกุตรสัมมาทิฐิ สำเร็จได้ด้วยโยนิโสมนสิการ/โยนิโสมนสิการเป็นยอดใน การให้เกิดสัมมาทิฐิ(๑), ๕๕๘, ๖๙๑; -สัมมาทิฐิ=วิชา เป็นไฉพจน์ของปัญญาและชั้นโลกุตระ=ธรรมวิชัยเป็นต้น, ๖๙๒, ๖๒๓-๖๒๕; -สัมมาทิฐิ=วิชา เป็นไฉพจน์ของ ปัญญาและชั้นโลกุตระ=ธรรมวิชัยเป็นต้น(๑), ๗๔๔, ๘๓๘; -สัมมาทิฐิกับการเสวยผลกรรม, ๓๒๓; **-สัมมาทิฐิใน กระบวนการพัฒนาปัญญาหรือกระบวนการศึกษาและชีวิต ประเสริฐ/จุดเริ่มและจุดสำเร็จ,** ๕๕๗-๕๕๙, ๖๗๙-๖๘๓; - สัมมาทิฐิบริบูรณ์ตั้งแต่โสดาบัน, ๔๑๓, ๘๘๙; -สัมมาทิฐิ สำคัญ แต่ทำอะไรให้สัมมาทิฐิเกิดขึ้นได้ยิ่งสำคัญมาก, ๕๕๙; -หนุหนักกับสมาธิ, ๘๒๕
สัมมาปฏิบัติ,สัมมาปฏิปา, ๕๑๖, ๕๑๗, ๑๐๓๔; -ไม่ว่าของ ศฤกษ์หรือบรรพชิตย่อมสำเร็จผล, ๕๒๘; -ไม่ว่าหญิงหรือ ชายย่อมได้ผล, ๔๘๘
สัมมาปัญญา, ๑๐๓, ๑๐๙, ๑๔๖, ๒๐๑, ๒๐๕, ๓๑๑, ๔๖๔, ๔๗๐, ๔๗๒, ๕๐๗, ๖๓๓, ๑๐๒๔, ๖๔๔-๖๔๕
สัมมามนสิการ: -*, ๖๒๑
สัมมาวาจา, ๕๑๕, ๕๑๗, ๕๒๑, ๕๒๕, ๕๕๑, ๕๕๒, ๕๕๔, ๕๖๑, ๖๓๘, ๖๘๘, ๘๓๘, ๘๓๙, ๘๘๙, ๙๑๗, ๕๔๔-๕๔๖, ๗๑๐- ๗๔๖; -*, ๔๗๑; -ข้อความทั่วไปและความหมาย, ๗๒๓, ๗๐๙-๗๑๓; -ความสัมพันธ์กับโยนิโสมนสิการและ สัมมาสังกัปป, ๗๐๕; -ในอริศีลสิกขา, ๘๖๘; -เป็นแหล่ง คุณธรรมฝ่ายปฏิบัติการเช่นสังคหวัตถุกับพรหมวิหารใน ฝ่ายคุณธรรมภายในจิตใจของสัมมาสังกัปป, ๗๐๖, ๗๐๙
สัมมาวาจาเจตสิก, ๒๗
สัมมาวายามะ, ๕๕๕, ๕๑๕, ๕๑๗, ๕๒๑, ๕๒๔, ๕๒๕, ๕๔๐, ๕๕๒, ๖๓๘, ๖๘๘, ๘๓๘, ๘๔๑, ๘๖๘, ๘๘๙, ๕๔๔-๕๔๖, ๗๕๓-๗๕๘, **ดู วิริยะ,เพียร,สัมมัตถฐาน:** -*, ๔๗๑; - ความสัมพันธ์กับสัมมาสติและสัมมาสมาธิ(๑), ๕๕๒; -จำกัด ความ, ๗๕๕; **-ในสติปัญญา,** ๗๖๖-๗๖๗; -เป็นสมาธิ บริหาร(๑), ๘๓๙; -เป็นองค์มรรคประจำหนึ่งในจำนวนสาม, ๗๕๕, ๕๕๖
สัมมาวิมุตติ, ๕๕๖, ๖๓๘, ๖๘๘, ๘๓๘, ๘๙๒, ๙๑๓, ๕๕๘; -*, ๔๗๑
สัมมาสติ, ๕๕๕, ๔๑๗, ๕๑๕, ๕๑๗, ๕๒๑, ๕๕๒, ๖๕๔, ๖๘๘, ๘๐๒, ๘๓๘, ๘๔๑, ๘๖๘, ๘๘๙, ๕๒๔-๕๒๕, ๕๔๔-๕๔๖;

-*, ๔๗๑, ๙๙๙; -ความสัมพันธ์กับสัมมาวายามะและ สัมมาสมาธิ(๑), ๕๕๒; -จำกัดความ, ๗๕๙; -ได้แก่สติปัฏ ฐาน/สติมา, ๗๖๗, ๗๖๔-๗๖๖; **-บรรยายทั่วไป,** ๗๕๗- ๗๗๙; -เป็นองค์มรรคประจำอย่างหนึ่งในสาม, ๗๕๕, ๕๕๖ สัมมาสติ., ๖๓๘
สัมมาสมาธิ, ๔๒๔, ๕๑๕, ๕๑๗, ๕๒๑, ๕๒๘, ๕๓๐, ๕๓๒, ๕๔๑, ๕๕๑, ๕๕๒, ๖๓๘, ๖๘๘, ๗๖๖, ๗๘๖, ๘๐๒, ๘๓๘, ๘๔๑, ๘๖๘, ๘๘๙, ๕๒๔-๕๒๕, ๕๔๔-๕๔๖, ๘๔๙-๘๕๐, **ดู สมาธิ,อิทธิจิตตสิกขา:** -*, ๔๗๑, ๖๔๐; **-ความมุ่งหมาย,** ๘๓๘-๘๓๙; -ความสัมพันธ์กับสัมมาวายามะและสัมมาสติ (๑), ๕๕๒; **-ความหมายตามอรรถกถา(๑),** ๗๘๐; -คำจำกัด ความแบบพระสูตรและอภิธรรม, ๗๗๙; -สมาธิบริหาร ๗ สำหรับบ่มสัมมาสมาธิให้เป็นอริยสัมมาสมาธิ, ๘๓๘; - อรรถ=อวิกเขป(๑), ๘๒๕
สัมมาสังกัปปะ, ๔๔๗, ๕๑๕, ๕๑๗, ๕๒๑, ๕๕๑, ๕๕๒, ๕๕๔, ๕๖๐, ๖๓๘, ๖๘๘, ๗๑๒, ๘๓๘, ๘๔๑, ๘๖๘, ๕๒๔-๕๒๕, ๕๔๔-๕๔๖, ๗๐๒-๗๐๙; -*, ๔๗๑; -ความสัมพันธ์อาศัย กันกับสัมมาทิฐิ, ๗๐๓, ๗๐๖; -ความสัมพันธ์อาศัยกันกับ สัมมาทิฐิ(๑), ๕๕๒; -จำกัดความ, ๗๐๒; -จำแนกเป็น ๓ ขย่าง, ๗๐๒, ๗๐๓-๗๐๕; -ได้แก่วิชชา(๑), ๗๔๔; **-แบ่ง ๒ ระดับเป็นโลกียะและโลกุตระ,** ๗๐๒-๗๐๓; -เป็นแหล่ง คุณธรรมภายในใจเช่นพรหมวิหารคู่กับคุณธรรม ภาคปฏิบัติการเช่นสังคหวัตถุ, ๗๐๖, ๗๐๙; -แสดง ความสัมพันธ์กับสัมมาทิฐิ วาจา กัมมันตะอาชีวะ และ โยนิโสมนสิการ, ๗๐๕; -อัปปนาเป็นไฉพจน์(๑), ๔๔๙
สัมมาสัมพุทธ, ๓๙๖, ๔๗๔, ๗๕๗, ๘๙๑, ๕๕๖-๕๕๘, **ดู พระพุทธเจ้า:** -*, ๙๕๔
สัมมาสัมโพธิญาณ, ๔๗, ๕๕๘-๕๕๙
สัมมาอาชีวะเจตสิก, ๒๗
สัมมาอาชีวะ, ๕๑๕, ๕๑๗, ๕๒๑, ๕๒๕, ๕๕๒, ๕๕๔, ๕๖๑, ๖๓๘, ๖๘๘, ๘๓๘, ๙๑๗, ๕๔๔-๕๔๖, ๗๐๙-๗๕๒, **ดู ศีล ,อาชีวะ:** -*, ๔๗๑; -ข้อความทั่วไปและความหมาย, ๗๒๓, ๗๑๐-๗๑๔; -ความสัมพันธ์กับสัมมาสังกัปปและโยนิโส มนสิการ, ๗๐๕; -ในอริศีลสิกขา, ๘๖๘; **-เป็นข้อที่สองใน เบญจธรรม,** ๗๒๘; -เป็นชีวิตอุดม(๑), ๗๔๔; -พูดถึงศีล อย่ำลิมอาชีวะด้วย, ๕๖๑; -ศิลปวิทยาเป็นอุปกรณ์, ๗๔๕; - สัมมาอาชีวะกับการศึกษา, ๖๙๕; **-หลักการทั่วไป,** ๗๓๒- ๗๕๓
สัมฤทธิ์, ดู อิทธิฤทธิ์
สัมฤทธิ์คุณ, ๑๐๒๘
สังคหณะ(ขานาปานสติ): -*, ๘๒๐
สังคหทิฐิ, ๒๕, ๑๑๐, ๓๑๓, ๕๐๐, ๕๐๔, ๖๖๐; -*, ๑๗๒, ๑๗๗, ๑๙๔, ๑๙๖, ๑๙๗, ๘๘๗
สังสทวาพ(=สังสททิฐิ), ๒๐๒, ๖๖๐, ๖๖๒, ๘๙๖, ๘๙๗; -*, ๔๙๙

สัตตตะ, ๑๐๒
 สากลจักรวาล: -*, ๘๑๖
 สากัจฉา(สนทนา ถก อภิปราย), ๔๖, ๗๐๑
 สาครี, ๗๔๕, ๑๐๕๖
สาดน้ำ(อุปมา), ๘๓๖-๘๓๘
สาดสุข, สาดารมมณสุข, ๑๐๖๗
 สาดขยาย, ๗๘๕, ๘๐๔
 สาธารณกุศล, สาธารณประโยชน์: -*, ๘๖๕
 สาธารณโมคี, ๘๘๓
 สาธารณรัฐ, ๒, ๗๕๓
 สาธารณสมบัติ, ๕๔๗
 สาธารณะ, ๙๐๖
 สาธุชน, ๕๖๙, **ดู กัลยาณชน, สัตบุรุษ, อารยชน**
 สามเณร, ๑๕๐, ๖๕๙, ๙๑๙, ๙๖๘; -พระสารีบุตรรับฟังเณร
 ขวบ(อ), ๕๗๔; -พระอนาคามีคฤหัสถ์ให้เณร(อ), ๘๒๓
 สามเณรี, ๙๑๙
 สามสหาย(อุปมา): -*, ๕๕๒
 สามัคคี, ๑๓๔, ๕๓๙, ๕๗๖, ๗๑๒, ๗๒๓, ๗๔๖, ๘๘๓, ๙๓๒,
 ๙๓๙, ๙๔๒, ๙๖๓, **ดู สังฆสามัคคี, สาธารณธรรม;** -
 ความสำคัญสำหรับสงฆ์/เครื่องธำรงและลักษณะที่ปรากฏด้าน
 นอกของสงฆ์, ๙๒๒, ๖๘๓-๖๘๔; -คุณธรรมแทนของอุภยัต
 ติ, ๕๕๒
 สามัคคีธรรม, ๒, ๗๕๓
 สามัคคีสงฆ์, ๓๗๐
 สามัญชน, ๗๘๘, ๑๐๒๔
สามัญลักษณะ, ๖๓, ๓๗๗, ๔๔๖, ๔๗๖, ๖๒๑, **ดู ไตรลักษณ์;**
-วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์, ๖๒๙-๖๓๔
 สามัญวิสัย, ๖๖, ๑๐๘, ๑๒๕
 สามัญวิสัย(เรื่องเหนือ), ๘๗๔, ๙๔๐-๙๖๕
 สามัญสำนึก, ๙๘
 สามายิกเจโตวิมุตติ, ๔๓๒, ๔๓๘
 สามายิกวิมุตติ, ๔๓๓; -ปัจจัยที่ทำให้เสื่อม, ๔๓๗
 สามายิกวิโมกข์, ๔๓๒
สามารทธิเศษ, ความ, ๗๘๘
 สามปริโภค, ๔๐๗
 สามิส, ๗๖๕
 สามิสสุข, ๑๓๒, ๑๐๖๗
 สามี, ๕๓๓, ๗๑๒, ๑๐๐๒, **ดู ภรรยา;** -*, ๘๖๘; -การบำรุง
 ภรรยา, ๗๓๑
 สามีภรรยา(ตัวอย่างกักตื้อกัน), ๗๒๘
 สามุกังสีการกรรมเทศนา(อริยสังค): -*, ๘๔๖
 สายตา, ๖๕๗
สายพิน, ๗๕๖-๗๕๗
 สายลม(นิมิต), ๘๒๐
 สายสังวาล(นิมิต), ๘๒๐

สารถิ, ๔๘๗
 สารทิศ, ๕๗๗
 สารภาพบาป: -*, ๗๑๔
 สาระ, ๗๒, ๙๗, ๑๐๑
 สาระ, สาระคำคัญ: -ผู้ที่ถือเขาสาระในโลกนี้ได้, ๕๗๒
 สาระ, สาระสำคัญ, ๕๖๙, ๕๘๒, ๖๗๖, ๘๕๘, **ดู แขน, แขนสาร;**
 -*, ๕๒๗; -ผู้ที่ถือเขาสาระในโลกนี้ได้, ๘๓๓; -สาระของการ
 ตรัสรู้=ปฏิจสงมุปบาทและนิพพาน, ๘๕๔; -สาระของวินัย,
 ๘๗๑, ๙๓๔-๙๓๗; -สาระสำคัญของวิธีคิดแบบอริยสังค,
 ๖๓๔; -สาระสำคัญของครัทธาแห่งหนึ่ง, ๖๘๒; -สาระแห่งศีล
 ๕, ๘๖๖
 สารัตถะ, ๗๔๓, ๗๔๙; **(ของวินัย)**, ๙๓๔-๙๓๗
 สารัตถ์ธรรม, สารัตถ์ธรรม(๖), ๕๔๒, ๙๓๒; -พระโสดาบัน
 ปฏิบัติได้บริบูรณ์, ๘๘๓
 สาลีหิต, ๖๐๑, ๘๔๘, ๘๘๑, ๙๑๒
 สาลิก, ๑๕๑, ๔๗๒, ๔๗๔, ๕๙๘, ๗๕๖, ๘๘๖, ๙๑๐, ๙๕๖,
 ๘๔๓, **ดู สาก;** -*, ๕๙๖; **-พระสาวกกับการปฏิบัติต่อ**
ฤทธิ์และตัวอย่าง, ๙๖๖, ๙๖๗, ๙๕๐-๙๕๑; -พระอรหันต์
 เป็นสาวกชั้นนำ, ๓๖๖; -พุทธพจน์สั่งพระสาวกประกาศพระ
 คำสนา, ๙๓๙, ๕๓๒-๕๓๓; -ภารกิจต่อคำสอนคือสอนให้
 ตรงต่อคำสอนของพระศาสดา ไม่ใช่การยืนยันว่าตนบรรลุ
 อย่างนั้นอย่างนั้น, ๙๒๗; -สาวกในฐานะความหมายของคำว่า
 อริยะและสัตบุรุษ, ๔๐๔, ๕๖๔-๕๖๕; -เอตทัคคะด้านต่าง
 ๆ, ๓๖๗; -เอตทัคคะด้านต่างๆ(อ), ๓๖๘
 สาวกชั้นนำ: -พระอรหันต์เป็นสาวกชั้นนำ, ๓๖๖
 สาวกเตียรธิ, ๖๗๔
 สาวกภาษิต, ๓๓๖, ๓๓๗, ๖๕๘
 สาวกสงฆ์, ๖๘๓, ๗๔๙, ๘๘๕, ๘๘๖, **ดู สงฆ์, อริยสงฆ์;** -เป็นคำ
 เรียกเดิมของอริยสงฆ์มาในคำแสดงถึงชุกุณ, ๓๙๖, ๔๐๓,
 ๔๐๔
 สาสนกร, ๔๗๒, ๘๙๐
สาสวสุข, ๑๐๖๗
 สาสวะ(=โลกียะ), ๖๘๙, ๗๐๒-๗๐๓
 สาทราย, ๖๕๑, ๖๗๕, ๗๘๖
 สาทะ, ๕๕๗, ๖๒๒, ๖๒๘, ๖๓๔-๖๓๕, ๖๘๕-๖๘๖, **ดู สมุทัย**
 สำคัญหมาย, ความ, ๗๒
สำนวนพระสูตร. ดูที่ สูตร
สำนวนพระอภิธรรม. ดูที่ อภิธรรม
 สำนวนพูด, ๖๖๒, **ดู โวหาร**
 สำนัก, ๑๐๕๙
 สำนักปฏิบัติ, ๕๔๗
 สำนัก, ๖๒๓; -สำนักที่จะรีบทำการ(สังเวช), ๖๔๘; -สำนัก
 รับผิดชอบต่อการกระทำ(กัมมัสสกตาญาณ=โลกีย
 สัมมาทิฐิ), ๘๗๗

ล้ำรวม, ๕๓๕, ๕๖๖, ๗๒๒, ๗๒๓, ๗๕๕, ๗๒๓, ๗๔๖, ๑๐๖๒,

ดู สัจจ

ล้ำรวมอินทรีย์, ๖๘, ๖๗๓, ๗๕๐, **ดู อินทรีย์สังวร**; -*, ๙๐๑

ล้ำริต, ๑๐๔๖

ล้ำเสร็จ, ๖๔๑, **ดู อิทธิ,อิทธิบาท**; -บัณฑิตไม่ปรารถนาความสำเร็จ
โดยไม่ชอบธรรม, ๕๗๑; -**วัดงานที่ความสำเร็จ**, ๖๖๙-๖๗๐

ล้ำเหนียว, ๕๕๖, ๘๑๔-๘๑๗, **ดู ศึกษา**

ลึกขมามา, ๑๕๐, ๖๕๕

ลึกขา, ๓๖๒, ๔๐๘, ๗๘๔, ๘๔๓, ๘๘๔, ๘๘๗, ๙๓๙, ๙๘๐,

๕๕๓-๕๕๖, ๘๖๗-๘๖๙, **ดู ศึกษา,ไตรสิกขา**; -*, ๘๖๕; -

ความประสานกันของการฝึกด้วยสิกขากับการดำเนินตาม
มรรค/ฝึกสิกขาให้มรรคเกิด, ๘๖๗, ๕๕๑-๕๕๓; -

ความหมายของสิกขาและเทียบกับภาวนา, ๕๖๑-๕๖๒; -

ความหมายของสิกขาและเทียบกับภาวนา(อ), ๕๕๖; -ทั้งสาม
อย่างเป็นปัจจัยหนุนกัน จึงควรฝึกไปด้วยกัน, ๕๕๘, ๕๕๑,

๕๕๕; -**เทียบกับหลักวิชาการศึกษสมัยใหม่**, ๘๖๙; -เทียบ

จัดองค์มรรคเข้าสิกขา ๓ กับเข้าธรรมชั้น, ๕๕๖; -**เน้น**
ความสำคัญของปัญญา, ๕๕๖; -ปัญหาการจัดธรรมจริยาหรือ

อกุศลกรรมบถเข้า, ๕๖๐; -เป็นพหุหลัทธิมมีถ, ๕๕๕; -**เป็น**

ขานึ่งตั้งของชีวิตประเสริฐ, ๘๔๓; -**ภิกษุว่าสิกขาบท ๑๕๐**

ศึกษาไม่ไหวตรัสว่าถ้าศึกษาสิกขา ๓ ได้ก็พอ, ๕๕๓-๕๕๔;

-**ศีล สมภา ปัญญา ไม่ใช่คำเรียกสิกขาอย่างเป็นทางการ**,

๕๕๕; -ตั้งขันธ์ในสิกขา, ๕๕๖; -สาระของไตรสิกขามีใช่แค่การ
ปฏิบัติภายในตัวบุคคล แต่รวมถึงระดับชุมชนสังคมด้วย,

โดยเฉพาะศีลในรูปวินัย, ๕๕๖; -สิกขาแท้เอาชนิดที่มี
ต่อเมื่อพระพุทธเจ้าอุบัติ, ๕๖๒; -**สิกขาในรูปของ**

โอวาทปาติโมกข์, ๕๕๕-๕๕๖; -สิกขาเป็นการฝึกอบรม
อย่างไร, ๕๕๒; -อาศัยสัมมาทิฐิเป็นจุดตั้งต้น, ๘๖๙

สิกขาบท, ๑๕๑, ๓๖๗, ๔๗๖, ๗๑๖, ๗๕๐, ๘๔๓, ๙๒๐, ๙๑๘-

๙๑๙, **ดู สิกขา,วินัย,ศีล**; -**เป็นหลักของสงฆ์**, ๙๓๐-๙๓๑; -

พระอรียะละเมตบั้งก็มี(อ.), ๘๘๔; -**ภิกษุว่า ๑๕๐ ศึกษา**

ไม่ไหว, ๕๕๓-๕๕๔; -วัตถุประสงค์ของการบัญญัติ, ๙๑๙,

๙๒๒; -วิธีบัญญัติ, ๙๑๙; -สิกขาบทว่าด้วยเสกขสมมต,

๘๘๗; -ห้ามแสดงฤทธิ์แก่ชาวบ้าน, ๙๒๕, ๙๔๘; -ห้าม

เหยียบพื้นผ้า, ๙๖๑; -ห้ามอวดอุตริมนุชยธรรม, ๙๒๕

สิกขาบท๑๐: -*, ๙๑๙

สิกขาบท๕, ๗๒๗, ๙๓๘, ๗๒๓-๗๒๔, **ดู ศีล ๕**; -*, ๘๑๒; -

ทำให้ศีลระดับธรรมกลายเป็นระดับวินัย, ๙๑๘; -**เป็นชื่อ**
เดิมของศีล ๕, ๕๖๐, ๙๓๘

สิกขาปัตติวิปัสสนา, ๔๗๗

สังกะธ, ๗๕๐

สังก่อสร้าง(วินัย), ๙๓๓

สังเก็ขหนุชีวิต, ๖๖๘, **ดู ปัจจัย 4**

สังคองกาย, ๖๗๔, **ดู โภจรัพพะ**

สังโต(ชาดก): -*, ๕๖๗

สิ่งที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง, ๗๐

สิ่งที่เกิดมี(ภูต), ๔๗๐

สิ่งปรุงแต่ง, ๑๓๖

สิ่งผูกไว้ใจ, ๕๕๖

สิ่งไว้, ๙๗๕, **ดู อารมณ**

สิ่งแวดล้อม, ๕๖๕, ๕๘๓, ๑๐๑๓, **ดู สภาพแวดล้อม,**

กัลยาณมิตร,ปรโตโมสะ,สังค

สิ่งศักดิ์สิทธิ์, ๑๒๓, ๙๕๐, **ดู เทวดา,อิทธิปาฏิหาริย์**; - **ไม่ควร**

ใช้, ๙๖๒-๙๖๓; -**ถ้าไม่มั่นใจในพระรัตนตรัยก็ยังไม่ต้องฟัง,**

๘๖๓-๘๖๖; -**ไม่ควรใช้(อ)**, ๙๖๐; -**อริยสังข์ไม่ต้องอ้างสิ่ง**

ศักดิ์สิทธิ์, ๘๗๓

สิ่งเสพติด, ๒๕๗, **ดู เสพติด**

สิ่งห้, ๖๕๗

สิ่งทวงแทน, ๘๗๐, **ดู กามเมสุมิจจาจาร**

สิ่งเหนือธรรมชาติ, ๒๐๕, **ดู เทวดา,อิทธิปาฏิหาริย์,ธรรมชาติ**

สิทธิ, ๗๓๕; -**ขอบเขตสิทธิในการแสดงศรัทธา**, ๖๘๑; -**ภิกษุ**

สามเณรกับสิทธิในทักษิณาในอาหาร, ๔๐๗, ๗๔๙

สิทธิไซค(อยู่ที่ประพตติชอบ), ๓๑๘

สิ้นกรรม, ๘๓๘, **ดู ตัปกรรม,กรรม,มรรค**

สิ้นคำ, ๑๐๒๑

สิ้นจ้าง, ๕๗๘

สิ้นทุกข์, ๒๘๗, ๒๘๘, ๘๔๓, **ดู นิโรธ,ทุกข์,ทุกข์นิโรธ**

สิ้นบน, ๙๕๕

สิ้นหะ, ๑๐๐๓; -*, ๙๗๘; -**เป็นวิบัติและศัตรูของเมตตา,**

๗๐๗, ๑๐๐๑

สิ้นปะ, ๗๔๕-๗๔๖

สิ้น, ๔๗๗, ๘๐๕

สิ้นตะ,สิ้นทิวิสุสันติ, ๓๘๙

สิ้นภูต(พระอรหันต์), ๒๔๘, ๓๗๓, ๓๘๙

สิ้นสัมภ(เมตตา): -*, ๘๑๒

สิ้นมา: -*, ๙๒๕

สิ้น. ดู ศีล

สิ้น(ศัพท์), ๔๒๒

สิ้นตูปปนุ,สิ้นพุทธสมปนุ, ๔๒๔

สิ้นวิสุทธิ, ๔๗๖; -*, ๔๓๒; -**มีจิตตวิสุทธิเป็นอรรถ**, ๖๓๙

สิ้นสังวร,ศีลสังวร, ๘๒๔; -*, ๕๕๕

สิ้นสัมปะทา. ดู ศีลสัมปะทา

สิ้นสามัญญา, ๘๘๓

สิ้นสิกขา(ไม่ใช่คำในบาลี): -*, ๕๕๕

สิ้นพิพตปวามา, ๑๓๙, ๔๐๔, ๖๔๔, ๘๘๒, ๘๘๔, ๘๘๕, ๘๘๗,

๙๐๗, ๙๒๐-๙๒๒, ๖๙๕-๖๙๗; - **เป็นอรรถกถาในอรรถ,**

๔๒๓; -*, ๔๗๓, ๗๑๑; -**ความหมายในฐานะสังโยชน์และ**

การละโดยพระอรียบุคคล, ๔๑๑, ๘๘๔; -**บันทึกพิเศษ,**

๔๒๑-๔๒๔; -**ปฏิบัติศีลผิด**, ๖๔๐-๖๔๑; -**เป็นทิฐิ**, ๔๒๓; -

เป็นอัตตทกิลมณานุโยค(๑), ๕๒๗; -ละได้ด้วยมนสิการ
ปริยัติฯ, ๖๓๔

ลีลัพพุปาทาน, ๑๗๒, ๑๗๓, ๑๙๗; -*, ๑๖๖

ลีลานุสติ, ๘๐๕, ๘๐๗-๘๐๙

ลีหนาท, ๕๙๘; -*, ๓๖๘

ลีหราช,ลีหมฤคราช, ๗๙๕, ๘๓๒

ลีหไสยา: -*, ๘๑๘

ลีก(ลีกๆ บวชๆ จนลอรหัต), ๑๐๖๕

ลีปต้อ, ๗๑, ๑๐๓, ๑๓๙

ลีปต้อศาสนา, ๙๒๔

ลีปทอด, ๖๔๐, **ดูที่ เหตุปัจจัย**

ลีปพันธุ์, ๗๒๖, ๙๙๖, ๑๐๖๓

ลีปสาว,ลีปคั้น, ๖๒๒, ๖๒๔, ๖๘๕-๖๘๖, **ดู สมุทัย,โยนิโส
มนสิการ**

ลีอมวลชน, ๕๖๕, ๕๘๒, ๖๗๗, ๖๖๔-๖๖๖; -อิทธิพลในฐานะ
กัลยาณมิตรหรือปাপมิตร(๑), ๕๒๙

ลีอสาร, ๑๑๐, ๑๐๕๔

ลูกกรรม ๕(=ศีล ๕), ๕๖๐

ลูกขวัญปลอก, ๔๕๐, **ดู ปัญญาวิมุต;** -*, ๔๔๖; -พระลูกขวัญปลอก
ที่เป็นนาคามี(๑), ๔๒๘, ๔๕๘

ลูกอม. ดู อินทรีย์

ลูข, ๒๖, ๑๓๖, ๑๔๑, ๓๙๒, ๓๙๕, ๔๓๕, ๔๖๕, ๔๙๑, ๕๓๗,
๕๔๖, ๕๔๘, ๕๗๖, ๕๗๘, ๕๘๑, ๖๘๖, ๗๖๕, ๗๗๓, ๗๗๙,
๘๑๕, ๘๔๑, ๘๖๘, ๘๗๐, ๘๗๔, ๘๗๖, ๙๐๕, ๙๒๐, ๙๒๑,
๙๘๕, ๑๐๐๕, ๑๐๒๔, ๑๐๓๐, ๑๐๔๖, ๑๐๔๙, ๑๐๕๙,
๑๑๑-๑๑๒, ๕๑๗-๕๑๙, ๕๓๔-๕๓๕, ๕๙๑, ๖๗๑-๖๗๒,
๘๒๑, ๘๕๐-๘๕๑, ๘๖๑-๘๖๒, **ดู เวทนา เทียบ ทุกข์;** -

กามสุขอย่างต่ำอย่างสูง โทษข้อบกพร่องและการก่อปัญหา
, ๑๐๒๖-๑๐๒๘, ๑๐๒๙-๑๐๓๓; - **ความสุขในทัศนะของ**

พุทธธรรม, ๑๐๒๓-๑๐๖๘; - ตัดหาทำให้ไม่ได้สุขในการ

ทำงาน/ฉันทะช่วยให้ทำงานสุข, ๙๙๒-๙๙๔; -

พระพุทธเจ้าทรงยืนยันมีความสุขอย่างยิ่งเหนือกว่าราชา

และเหตุผลที่ไม่ทรงวกเวียนหากาม/ถึงเทพมนุษย์จะทุกข์

พระองค์ก็สุข/ทรงลูสุขด้วยสุข, ๑๐๒๘-๑๐๒๙, ๑๐๓๓-

๑๐๓๔; - เมตตาอยากให้คนอื่นมีสุข/ตนเองก็กลับเป็นสุข

ต้นเป็นสุข/สุขสบายใจแบบฉันทะ, ๑๐๐๑-๑๐๐๓; - สุข

**ประณีต ไม่ต้องอาศัยกาม/สุขไร้อามิสอิสระเป็นสุขสูงสุด/
ได้แล้วจึงจะยืนยันได้ไม่เวียนกลับหากาม/ดับปัญญาและ**

**ช่วยคุณจริยธรรมของกามสุข, ๑๐๒๖-๑๐๒๙; -*, ๔๓๓,
๕๖๙, ๘๒๕; - กระบวนการรับรู้ที่ทำให้มีความสุข, ๘๔๑; -**

กามสุขอย่างต่ำอย่างสูง โทษข้อบกพร่องและการก่อปัญหา,

วากานุสัยหรือไม่มี, ๔๖๗; -จุดหมายของพุทธศาสนาบรลุได้

ด้วยสุข/นิกรณณ์ว่าสุขลุดด้วยทุกข์, ๑๐๓๓; -จุดหมายของ

พุทธศาสนาบรลุได้ด้วยสุข/นิกรณณ์ว่าสุขลุดด้วยทุกข์(๑),

๑๐๒๓, ๑๐๖๐; -ได้สุขประณีตแล้วมีทางเลือกเสวยสุขมาก

ขึ้น/ไม่ติดสุขต่ำกว่าก็มีสิทธิได้สุขสูงขึ้น และจำไม่ทำชั่ว

เพราะกามสุข, ๑๐๓๕, ๑๐๕๓, ๑๐๕๒; -ตัดหาทำให้ไม่ได้

สุขในการทำงาน/ฉันทะช่วยให้ทำงานสุข, ๗๙๗; -ทักขิไณย

แสดงตัวอย่างของชีวิตที่มีสุข, ๔๐๕; -ทำกรรมเป็นที่ตั้งแห่ง

สุขเวทนา ก็ได้เสวยสุข, ๖๗๐; -เทียบกามสุข ฆานสุข

นิพพานสุข, ๑๐๔๖-๑๐๔๙; -นิพพานเป็นสุขสูงสุด,

๑๐๒๓; -นิโรธสมาบัติเป็นสุขสูงสุด/เสวยสุขโดยไม่มีจิต

ตลอด ๗ วัน, ๗๙๑, ๘๒๒; -นิวรรณ์ทำให้หลุดจากสุข,

๘๙๕; -ในโพชฌงค์ สุขอยู่ที่ขั้นปลัสสทธิ, ๘๓๖; -บัณฑิตไม่

ขึ้น ๆ ลง ๆ เพราะสุขหรือทุกข์, ๕๗๐; -บัณฑิตไม่ทำ

ทาน ไม่บำเพ็ญฌาน เพ็ชอามิสสุข แต่ทำเพ็ชนิพพาน

เพ็ชสิ้นทุกข์, ๑๐๕๖; -บุคคลโสดาบันสุขสูงสุขมาก ทุกข์

น้อย, ๘๘๔-๘๘๕; -บุญเป็นชื่อของความสุข/กุศลมีผลเป็น

สุข, ๒๕๓, ๑๐๒๓; -บุญเป็นชื่อของความสุข/กุศลมีผลเป็น

สุข(๑), ๘๘๗; -ประโยชน์ที่พึงประสงค์(ขรรค)ของสุขคือ

เพ็ชสมาธิ/สุขเป็นบาทฐานของสมาธิ, ๖๒๑, ๗๙๕, ๘๒๕,

๑๐๒๓, ๖๓๘-๖๓๙; -ผู้ที่กามสุขก็สลดแล้ว สุขสูงขึ้นไปถึง

ไม่ได้แย่ที่สุด, ๑๐๖๑-๑๐๖๓; -พระพุทธเจ้าทรงยืนยันมี

ความสุขอย่างยิ่งเหนือกว่าราชาและเหตุผลที่ไม่ทรงวกเวียน

หากาม/ถึงเทพมนุษย์จะทุกข์พระองค์ก็สุข/ทรงลูสุขด้วยสุข

, ๑๐๕๑, ๑๐๕๙; -พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ใช้สมาธิใช้

กลายเป็นทุกข์/สุขแท้ที่ไม่เป็นเวทนา, ๑๐๔๘-๑๐๕๒; -สุขแท้คือชนิดที่ไม่มีเชื้อมูลของทุกข์เหลืออยู่เลย, ๔๙๖; -สุขในฐานะผลกรรม/สุขจากการไม่ยึดติดถือมั่นผล, ๒๗๐, ๒๗๔; -สุขในฐานะองค์ความหมาย/ความหมายต่างจากปีติ/เป็นคู่ปรับกับอุทธัจจกุกกุจจะ, ๔๒๔, ๔๘๑, ๔๘๓, ๑๐๒๓, ๘๒๕-๘๒๗; -สุขแบบมีสุขภาพดี ไร้โรค, ๑๐๓๒; -สุขประณีต ไม่ต้องอาศัยกาม/สุขไร้อามิสอิสระเป็นสุขสูงสุด/ได้แล้วจึงจะยืนยันได้ไม่เวียนกลับหากาม/ดับปัญญาและช่วยคุมจริยธรรมของกามสุข, ๕๓๘, ๙๐๗, ๙๖๕, ๑๐๒๔, ๑๐๓๖, ๑๐๕๘, ๑๐๖๓, ๑๐๖๕, ๑๐๕๔-๑๐๕๖, ๖๔๔-๖๔๕; -สุขเป็นประโยชน์อย่างหนึ่งของสมาธิในชีวิตประจำวัน, ๗๘๘; -สุขเป็นสาระจำเป็นของจริยธรรม แต่ไม่ให้ทำการเพื่อเห็นแก่สุข/พุทธจริยธรรมไม่แยกจากสุข, ๑๐๒๓, ๑๐๕๘-๑๐๕๙; -สุขมากขึ้นด้วยโลกุตระสัมมาทิฐิ, ๕๘๔; -สุขสูงได้ด้วยทำเขา มีไชยารัตนา, ๓๑๘; -หลักการใหญ่สำหรับชาวพุทธในการปฏิบัติต่อความสุข, ๑๐๖๑; -เห็นนิพพานเป็นสุขจึงจะปฏิบัติธรรมก้าวหน้าไปถูกต้องได้ ถ้าเห็นนิพพานเป็นทุกข์ไม่มีทางก้าวหน้า, ๓๗๔; -ให้พระสาวกจาริกไปเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน, ๕๓๒, ๗๙๓; -อยู่ปฏิบัติธรรมเป็นสุข, ๕๖๘; -อะไรเป็นเกณฑ์วัดความสุขและชีวิตที่ติงาม, ๗๔๗; -อาหารของความสุข, ๘๙๒; -อิทธิบาทช่วยให้ทั้งได้สุขและงานสำเร็จ, ๘๐๐

สุขทิพย์, ๙๕๓

สุขทุกข์, ๔๖๔, ๕๒๖, ๗๒๔, ๗๒๗, ๗๔๗, ๗๖๘, ๘๗๗, **ดู สุข .ทุกข์**; -*, ๖๔๒, ๙๕๕; -ลัทธิมีจกาทิฐิเกี่ยวกับสุขทุกข์ซึ่งผิดหลักการ, ๘๖๐; -สุขทุกข์ใครทำให้, ๒๐๓, ๘๙๘; -สุขทุกข์เป็นปัจจุสมุปันธรรม, ๒๐๓

สุขปฏิขุเขปโต, ๗๕; -*, ๗๗

สุขภาพ, ๖๔๖, ๖๖๔, ๗๕๐, ๘๖๕, ๙๘๗, ๑๐๐๓, ๑๐๑๓, ๑๐๒๘, ๑๐๓๒, ๑๐๕๒, ๙๙๑-๙๙๓, ๙๙๗-๙๙๙; -**นิพพานในความหมายว่าสุขภาพดีหรือสุขภาพสมบูรณ์**, ๑๐๓๒-๑๐๓๓, ๑๐๖๘; -*, ๙๕๑; -นิพพานในความหมายว่าสุขภาพดีหรือสุขภาพสมบูรณ์, ๓๓๖, ๓๘๙; -สมาธิเกื้อกูลแก่สุขภาพ, ๗๘๙; -สุขภาพกับท่านั่งในการเจริญสมาธิ(อ), ๘๑๘; -สุขภาพกับผลกรรมและการให้ผลของกรรม, ๒๗๓, ๒๘๓, ๖๖๔; -สุขภาพดีช่วยให้บรรลุวิมุตติได้เร็ว(อ), ๘๑๐; -อาณานิสิตสมาธิไม่กระทบกระเทือนแต่เกื้อกูลแก่สุขภาพ, ๘๑๓

สุขภาพจิต, ๗๐๐, ๗๑๗, ๗๒๖, ๗๖๙, ๘๗๗, **ดู สมาธิ, อธิจิต ตสิกขา**; - **สุขภาพจิตกับการทำงานด้วยตัณหาหรือด้วยฉันทะ**, ๙๙๑-๙๙๔; - **สุขภาพจิตสมบูรณ์คือความหมายหนึ่งของนิพพาน**, ๑๐๓๒-๑๐๓๓, ๑๐๔๘-๑๐๕๐; -ความหมายหนึ่งของกุศลคือเกื้อกูลแก่สุขภาพจิต, ๒๔๖; -**จริยธรรมคลุมถึงเรื่องสุขภาพจิตด้วย**, ๕๓๔-๕๓๕; -นิรวรณทำลาย แต่โทษฉงคังเสรมสุขภาพจิตและใช้เป็นเครื่องวัด

ได้ด้วย, ๘๓๓; -ประโยชน์อย่างหนึ่งของสมาธิคือ ช่วยให้มีความสุขทางจิต, ๗๘๘; -สติปัญญาช่วยให้มีความสุขทางจิต, ๗๗๒; -สุขภาพจิตกับการทำงานด้วยตัณหาหรือด้วยฉันทะ, ๑๐๒๐; -สุขภาพจิตท่ามกลางภาวะสงครามกาม, ๑๐๖๔; -สุขภาพจิตสมบูรณ์คือความหมายหนึ่งของนิพพาน, ๓๘๙

สุขวิบาก, ๒๔๗; -*, ๙๘๗

สุขวิหารธรรม, ๖๔๕

สุขเวทนา, ๑๐๑, ๓๓๒, ๖๗๐, ๙๙๖, ๑๐๐๙, ๑๐๑๔, ๑๐๑๕, ๑๐๒๐, ๑๐๕๑, ๙๙๘-๑๐๐๓, ๑๐๐๖-๑๐๐๗, **ดู สุข ,เวทนา**; -ข่มอุเบกขาในนิมิตเป็นต้น, ๘๒๗; -ไม่แน่นอนที่ เคยว่าสุขต่อมว่าทุกข์ ที่เคยว่าทุกข์ก็ว่าสุข, ๑๐๕๕

สุขเวทนี, ๓๒๔

สุขสหาย(ช่วยปลื้มใจ), ๘๓๖

สุขสมบูรณ์(ฉันทะอุบาย), ๑๐๐๕

สุขสัญญา, ๔๐๑, ๔๗๘

สุขโสมนัส, ๑๐๒๔, ๑๐๖๗

สุขัลลิกานุโยค(แบบอนารยะกับแบบช่วยตรัสรู้), ๑๐๖๐

สุขา ปฏิปทา(ได้ฉาน๔), ๘๔๑; -*, ๑๐๒๓

สุชี, ๒๔๘, ๓๗๖

สุชมรูป, ๔๑; -*, ๓๔

สุคติ, ๙๓๙

สุคติวินัย, ๙๓๘-๙๓๙

สุคติ, ๑๔๑, ๒๖๘, ๒๘๐, ๒๘๒-๒๘๔, ๓๒๓, ๕๙๑, ๙๑๓, ๙๒๙, ๑๐๒๙, ๕๒๓-๕๒๔, **เทียบ ทุคติ และดู สวรรค์**; - การไปสุคติสัมพันธ์กับภวตัณหา, ๑๗๗; -ทั้งเทวดาและมนุษย์ก็เป็นสุคติด้วยกัน/เทวดาว่ามนุษย์เป็นสุคติของพวกเขา/เทวดา, ๙๕๓; -สุคติพิเศษ, ๒๕๒

สุจิต, ๒๕๒, ๓๗๑, ๕๓๘, ๕๓๙, ๕๔๖, ๕๖๑, ๖๔๕, ๖๘๐, ๗๑๑, ๗๔๕, ๗๔๘, ๗๕๕, ๘๒๔, ๘๖๙, ๘๗๗, ๙๑๑, ๙๖๓, ๑๐๒๙, ๑๐๓๓, ๘๘๒-๘๘๓, ๗๒๓-๗๒๔, ๗๔๒-๗๔๔, ๗๔๙-๗๕๒, **ดู ศิล, อธิศีล, ลึกษา เทียบ พุจริต**; -คนเริ่มมีการศึกษาเมื่อมีสุจิตใช่หรือไม่, ๖๙๔; -ฉันทะเป็นแรงจูงใจให้ประกอบสุจิต, ๙๙๒; -ปีติสุขปรารถนาช่วยให้ดำรงในสุจิต, ๒๘๑; -มรรคโดยส่วนรวม อธิศีลลิกษาโดยส่วนเฉพาะ เกี่ยวกับการดำรงสุจิต, ๘๖๗, ๘๖๘; -**สุจิต ๓ อย่าง**, ๕๒๐-๕๒๒

สุญญตนิพพาน: -*, ๓๘๖

สุญญตวิโมกข์: -*, ๔๑๖

สุญญตสมาธิ: -*, ๗๘๐

สุญญตา, ๔๒๕; -ในขนาดต ภิกษุขาดการศึกษาอบรมจะไม่สนใจ, ๖๕๘

สุญญตาเจโตวิมุตติ, ๔๓๔

สุญญาการ(ความหมาย): -*, ๘๑๕

สุญญโต, ๗๗

สุตโต่ง, สุตทางตรงข้าม, ๕๒๘, ๖๘๖, ๑๐๖๕, **ดู ที่สุด, อันตะ**

สุดท้ายของกรรมทั้งปวง(นิพพาน), ๘๔๒
 สุตตันตเทศนา(ปริยายภค), ๔๘๓
 สุตตันตปริยาย(กรรม๑๒), ๓๒๒
 สุตมยบัญญัติ, ๔๖
 สุตวันตี ขวียสาวก, สุตวา ขวียสาวก, ๘๖๖, ๘๘๓, ๘๘๗, ๙๑๓, **ดู อริยสาวก, กัลยาณชน, กัลยาณบุรุษ, โสดาบัน**
สุตตะ, ๓๙, ๔๓, ๑๔๙, ๑๕๑, ๔๖๖, ๕๔๘, ๕๖๙, ๕๗๒, ๕๗๓, ๕๗๒, ๕๘๓, ๕๘๘, ๕๙๒, ๕๙๓, ๕๙๘, ๕๙๙, ๖๐๒, ๖๐๘, ๖๑๐, ๖๑๒, ๖๑๓, ๖๒๙, ๖๓๓-๖๓๕, ๖๐๔-๖๐๕, ๖๓๒-๖๓๔, **ดู พหูสูต, พหุสัจจะ, โปรโตโฆสะ**; -*, ๔๖๘, ๕๘๗; -**ความหมายและความสำคัญ สำหรับกัลยาณบุรุษ**, ๘๘๖-๘๘๘; -ในฐานะความรู้ประเภทหนึ่ง, ๔๗; -มีสุตตะน้อย แก่เหมือนโคติก, ๕๗๑; -สุตตะเกินหุนบัญญัติหรือสัมมาทิฐิ, ๗๐๑, ๙๐๗; -สุตตะจำเป็นน้อยกว่าอารยวัฑฒิอื่นอีก ๔ข้อ, ๕๗๓; -สุตตะเป็นปรโตโฆสะ(อ), ๘๘๗
 สุตติ(ประเภทของความรู้), ๔๗
 สุตทวิปัสสนาญาณิก, ๔๒๗, ๔๔๙, **ดู วิปัสสนาญาณิก, สุกขวิปัสสก**; -*, ๔๒๘
 สุตทวาาส: -*, ๔๒๘, ๔๕๕
 สุตทิ(นิพพาน), ๔๒๑, ๔๒๒
สุทธมมบุรุษโต, ๙๘
สุทธสงฆารบุรุษโต, ๙๘
 สุนทรียภาพ(ความดีชั่ว), ๒๔๕
 สุนัข, ๔๒๒, ๑๐๓๐
 สุนัขจิ้งจอกกับลูกสิงโต(ชาตค): -*, ๕๖๗
 สุปฏิบัติ, ๙๔๐
 สุปฏิบโนเน ภควิตโต สาวกสงฆ, ๓๙๖, ๔๐๓
 สุกกิดนหะ, ๓๓๙
 สุกนิมิต: -*, ๘๓๔
 สุกวิโมกข์: -*, ๙๔๘
 สุกภาพ, ๗๑๒, ๗๒๓, **ดู สัตถวจา, ปิสุนวจา, สัมมวจา**
สุภาสิต, ๕๖๗-๕๖๙, **ดู วาจา**
 สุรา, ๑๒๓
 สุรา, สุราเมรัย, ๗๒๙, ๘๙๐, ๘๙๕, ๙๐๐, ๙๖๖, ๙๗๗, ๗๒๔-๗๒๘, **ดู คีล ๕**
 สุรุษสุราย, ๕๓๘
 สุรวรรณมาลา, ๗๘๖
 สุวินิต, ๘๘๙
 สุนฺเลีย(ผลกรรม), ๒๗๐
 สุตร, พระ, ๔๙, ๖๘, ๙๖, ๑๐๙, ๒๓๐, ๔๒๒, ๗๒๘, ๗๕๕, ๗๕๘, ๗๗๙, ๘๒๖, ๘๒๗, ๘๓๕, ๖๓๖-๖๓๗, **เทียบ วินัย, อภิศธรรม**; -*, ๔๓๓, ๖๒๓; -เกี่ยวกับเรื่องตายเรื่องเกิด, ๒๘๐; -นักพระสูตร, ๓๒๒; -ในขนาดตภิกษุจะไม่สนใจสูตรที่เป็นตถาคตภาสิต, ๖๕๘; -พุทธประวัติตอนตรัสรู้, ๘๕๑; -อรรถกถาพระสูตรแปลอัสสาสะปัสสาสะกลับกันกับอรรถ

กถาพระวินัย(อ), ๘๑๕; -อสุภะ ๑๐ เรียกว่าสัญญาและมีเพียง ๕-๖(อ), ๘๐๕
 สูตรของตัณหา, ๙๗๗, ๙๙๑
 สุวาขาโต: -*, ๓๓๓
 เสกขสมมต, ๘๘๗
 เสขญาณ, ๑๕๒, ๘๘๙
 เสขภูมิ, ๔๖๙
 เสขวิทษา, ๑๕๒, ๘๘๙
 เสขวิททา: -*, ๔๗๑
 เสชะ, ๑๔๕, ๘๑๔, ๘๘๓, ๘๘๘, **เทียบ อเสชะ, อรหันต์, บุรุษ**; -*, ๘๘๔; -กัลยาณมิตรและโยนิโสมนสิการ เป็นองค์ประกอบภายนอกและภายในที่มีประโยชน์ที่สุดสำหรับพระเสชะ, ๕๖๖, ๖๒๐; -การแบ่งประเภทและระดับ, ๔๐๙, ๔๒๐; -การแบ่งประเภทและระดับ(อ), ๔๐๙; -เกิดขึ้นเพื่อประโยชน์สุขแก่พหุชน, ๓๖๖; -ความต่างระหว่างพระเสชะกับพระอรหันต์โดยนัยต่าง ๆ เช่น สติปัญญา เป็นต้น(อ), ๔๗๑; -พระเสชะโดยสมมติ(เสกขสมมต), ๘๘๗; -พระเสชะที่พระอรทธกถาจารย์จัดเพิ่มเข้า(อ), ๘๘๗; -พระเสชะประกอบด้วยองค์ ๘ กลายเป็นพระอรหันต์มีองค์ ๑๐, ๖๘๘; -พระเสชะเสื่อมเพราะเจ้าก็เจ้าการเกินไป, ๙๓๓; -อานิสงส์ของสมาธิสำหรับพระเสชะ, ๗๙๑
 เสนหา, **ดู ลินเหะ**; -*, ๙๗๘, ๑๐๑๙
 เสนา, ๗๖๒
 เสนาสนบัญญัติปาเก, ๓๖๗, ๓๖๙
 เสนาสน, ๑๔๕, ๔๒๑, ๕๗๗, ๗๕๐, ๙๖๖, ๖๕๖-๖๕๘, **ดู ที่อยู่**
อาศัย, ปัจจัย ๔; -*, ๓๖๘, ๔๓๖, ๘๑๕; -คุณค่าแท้/เทียม, ๖๔๗; -สังคิกิเลสเพราะเสนาสนะ, ๖๗๕; -เสนาสนะ ๒ อย่าง(ควรไม่ควรเสพ), ๖๖๗; -เสนาสนะมีองค์ ๕ เหมาะแก่การปฏิบัติ, ๘๑๐; -เสนาสนะสังคิกิเลสความหมายที่แท้ของการอยู่เดียว, ๖๗๔
 เสพ, ๑๑๖, ๑๒๗, ๑๔๕, ๖๔๔, ๖๗๔, ๘๓๖, ๖๕๖-๖๕๗; -**(กาม)**, **ดู เวทนา, อารมณ์, สุขเวทนา, ตัณหา, ฯลฯ**; -*, ๘๖๙; -**ข้อปฏิบัติที่เสพแล้วมีผลหรือไม่**, ๖๖๘-๖๖๙; -**รูป บุคคล อาหาร ฯลฯ ที่ควรเสพหรือไม่**, ๖๖๖-๖๖๙
 เสพคุ่น(อาเสวนะ), ๖๖๔, **ดู สะสม, สังสม, เคยชิน**
 เสพติด, ๒๕๘, ๕๔๐, ๕๔๗, ๗๒๔, ๗๒๖, ๗๓๕, ๘๖๕, ๙๐๔, ๙๙๗; -*, ๗๒๓; -ทางออกที่ผิดสำหรับผู้ผิดหวังจากกามสุข, ๑๐๖๕
 เสพสม, ๙๘๖, ๑๐๕๕
 เสพเสวย, ๙๘, ๔๙๑, ๖๔๖, ๗๐๑, ๗๔๗, ๘๕๐, ๘๖๑, ๘๖๒, ๙๘๙, ๑๐๒๐, ๑๐๒๔, ๙๘๕-๙๘๖, ๗๙๖-๗๙๗, ๘๖๕-๘๖๖, **ดู เวทนา, ตัณหา**
 เสมหะ, ๘๖, ๖๕๗
 เสมอ(สูงสุด=เสมอกันโดยธรรม): -*, ๖๐๔

เสรี, ๘๕, ๑๓๒, ๒๔๘, ๖๓๗; -**ควรปล่อยให้เด็กมีประสบการณ์
อย่างเสรีหรือไม่**, ๖๖๔-๖๖๖; -พระอรหันต์เป็นผู้เสรี, ๓๗๖

เสรีภาพ, ๖๓๙, ๗๙๓

เสวนา, ๕๗๓, ๕๓๘-๕๓๙, ๘๓๕-๘๓๖; -**การเสวนาเกิดขึ้น
เมื่อใด**, ๕๘๒; -**คนที่ควรเสวนาหรือไม่ ๓ แบบ**, ๕๗๓-
๕๗๖; -**ตรวจสอบตลาดเกี่ยวกับการไม่เสวนากาม**, ๕๙๗; -
หลักธรรมและพุทธภาษิตเกี่ยวกับเสวนา, ๕๖๗-๕๖๙

เสวนาสัตบุรุษ: -ความหมาย, ๕๖๕; -**ในกระบวนธรรมแห่ง
การศึกษา**, ๕๘๔-๕๘๖; -**เป็นปัจจัยแห่งศรัทธา** นำสู่
การศึกษา, ๕๘๒; -**สัปปบุรุษ**, ๖๓๘, ๖๓๑, ๕๑๙-๕๒๒,
๕๓๘-๕๓๙, ๕๖๖-๕๖๘, ๖๘๐-๖๘๓, **ดู สัปปุริสสังเสวะ,**
กัลยาณเมตตร,กัลยาณเมตตตต, -**สัปปบุรุษ(อ)**, ๘๘๗, ๙๐๑

เสวย, ๙๙, ๑๐๒, ๖๗๐, **ดู เสพ,เสพเสวย,เวทนา,อารมณ์,สุข**

เสวยอารมณ์, ๖๖๗, ๘๔๕, **ดู อารมณ์,เวทนา**

เสวหลัก(อุปมาสติ), ๗๖๓

เสียง, ๒๓๒, ๓๓๓, ๔๖๕, ๔๖๙, ๔๗๑, ๔๙๑, ๕๐๖, ๖๗๔,
๖๘๙, ๗๐๒, ๗๕๐, ๗๕๕, ๗๘๓, ๙๗๙, ๑๐๑๕, ๑๐๕๑,
๑๐๕๔, ๙๘๔-๙๘๕, ๑๐๒๖-๑๐๒๗, ๑๐๒๘-๑๐๒๙, **ดู
สัทธ,โสตะ**; -*, ๔๓๓; -**กรรมและบุคคลที่ไม่ได้ยินเสียง
ฟ้าผ่าเป็นต้น**, ๗๙๔; -**ระดับการได้ยินเมื่อมีสมาธิเบื้องต้น
และไม่มี**, ๗๘๒; -**เสียง ๒ อย่าง(ควรไม่ควรเสพ)**, ๖๖๗; -
เสียงเป็นข้าศึกแห่งฉาน(อ), ๘๘๗

เสียงจากผู้อื่น. ดู ปรัตโสมพะ

เสียงทาย, ๖๖๔

เสียงจิตร, ๕๕๔, ๖๗๒

เสียงดลี,ไม่, ๕๗๘

เสียงไม้(นิมิต), ๘๒๐

เสียงสละ, ๕๓๗, ๖๕๒, ๖๗๗, ๗๐๔, ๗๐๕, ๘๓๕, **ดู จาคะ**; -*,
๑๐๖๖; -**ต้องมีความสุขในการอยู่อย่างเสียงสละด้วย**, ๑๐๕๙

เสียง, ๖๕๗

เสียงผ้า, ๖๗๖-๖๗๗, ดู เครื่องนุ่งห่ม,จีวร

เสียงม, ๘๕, ๑๑๓, ๑๒๑, ๑๔๙, ๑๕๑, ๒๓๒

เสียงม,เสียงมัญญ, ๔๙๐, ๕๖๖, **ดู อันตรธาน**; -**กุศล/อกุศลเสียง
หรือเจริญเป็นเครื่องตัดสินว่าบุคคลและสิ่งใดควรเสพ
หรือไม่**, ๖๖๔, ๖๖๗-๖๖๙; -**โยนิโสมนสิการทำให้อกุศล
เสื่อม/ให้สัทธรรมไม่เสื่อมสูญ**, ๖๒๐; -**เสื่อมจากสัทธรรม
เพราะติดบุคคล**, ๖๐๐, ๖๐๑; -**ยับยมาทปองกันความเสื่อม**,
๗๖๐

เสียงมยศ, ๑๔๖

เสียงมถา, ๑๔๖

เสียงมสลาย, ๙๔, ๙๖, ๑๑๒, ๑๑๔, ๑๑๘, ๑๔๖

เสียงมลิน, ๗๑, ๑๑๖

เสียงมลินไป, ๘๒๙, ๗๖๖-๗๖๗, **ดู สังขาร,สติปัญญา**

แสง,แสงสว่าง, ๔๗๗

แสงเงินแสงทอง,แสงขรุณ(อุปมา), ๕๒๙, ๕๖๖, ๖๑๙, ๖๘๘,
๗๖๐

แสงธรรม, ๕๔๐, ๙๓๘, **ดู ธรรม**; -**หลักการแสดงธรรม**,
๕๗๘, ๕๘๐-๕๘๒; -**เหตุใดเริ่มด้วยทุกข์**, ๘๕๙; -**ให้ผู้ฟังมี
อิสระในการใช้ปัญญา**, ๕๘๕-๕๘๗; -**อิริยสังให้ตรงกับกิจ**,
๘๕๔

แสดงธรรมเป็นกลาง ๆ. ดู มัชฌิมนธรรมเทศนา

แสงลัจธรรม(ของพระพุทธเจ้า), ๖๘๕

แสงวาท, ๖๘๖, ๙๘๗, ๑๐๕๖, ๖๗๑-๖๗๒, **ดู ปรีเยสนา**; -
แสงวาททรัพย์, ๖๗๑-๖๗๒, ๗๔๑-๗๔๒

แสงวาทไม่สมควร. ดู อนเสนา

แสงเสพ, ๑๑๖

โสภ,โสกะ, ๓๗๘, ๓๙๘, ๔๖๒, ๕๐๓, ๕๑๓, ๕๑๕, ๕๖๖, ๖๓๓,
๘๔๗, ๘๕๒, ๕๑๗, **ดู โสภ**; -**ความสัมพันธ์กับอวิชาและ
อาสวะ**, ๑๗๔

โสภ-ปริเทว-ทุกข-โหมนัส-อุปายาสทุกข์, ๘๖

โสภะ, โสภ; -*, ๘๗

โสไยกรรม, ๗๑๑-๗๑๓

โสตา, ๘๘๙; -*, ๘๘๑, ๘๙๑

โสตาบัน, ๑๒๓, ๒๒๕, ๔๐๔, ๔๓๓, ๔๙๕, ๖๐๑, ๗๔๘, ๘๖๓,
๙๒๕, ๙๒๘, ๑๐๐๗, ๑๐๕๘, ๕๘๕-๕๘๖, ๖๓๗-๖๓๘, **ดู
โสตาปัตติยัคคะ,อารยวัณ**; -*, ๗๔๒, ๙๒๓, ๙๘๗; -**ข้อควร
ทราบทั่วไปในฐานะเป็นทักษิโณยหรืออริยบุคคลประเภท
หนึ่ง**, ๔๒๐, ๔๒๔; -**ข้อควรทราบทั่วไปในฐานะเป็นทักษิ
โณยหรืออริยบุคคลประเภทหนึ่ง(อ)**, ๔๐๙; -**คติจาก
โสตาบันสำหรับคนยุคปัจจุบัน**, ๙๑๑-๙๑๒; -**ควรโยนิโสม
นสิการขั้นนี้** ๕, ๔๖๘; -**ความแตกต่างกับบุคคลก่อน
โสตาและพระอรหันต์เป็นต้น โดยความรู้เท่าทันขั้นนี้** ๕
และโดยอินทรีย์ ๕ เป็นต้น, ๘๒๙; -**ความเป็นโสตาบัน
เหมาะสมและเป็นที่ต้องการสำหรับสังคมปัจจุบัน**, ๙๐๙-
๙๑๑; -**ความหมาย ไวพจน์ และคำเรียกต่าง ๆ**, ๘๘๙-
๘๙๐; -**คุณสมบัติ**, ๘๘๒-๘๘๕, ๘๙๐-๙๐๐, ๙๐๒-๙๐๘; -
**ธรรม องค์ประกอบหรือคุณสมบัติที่ทำให้เป็นโสตาบัน/
กระบวนการพัฒนาปัญญา**, ๙๐๒, **ดู โสตาปัตติยัคคะ**
ปัญญาวุฒิธรรม; -**ในพุทธกาล บุคคลโสตาบันส่วนมาก
เป็นคฤหัสถ์**, ๘๘๑-๘๘๒; -**บุคคลโสตาบันถึงจะยังมีราคะ
ก็ประเสริฐกว่าแม้แต่คาสตภายนอกที่หมดกามราคะแล้ว**,
๘๘๖; -**บุคคลโสตาบันในฐานะอารยชนระดับต้นหรือ
สมาชิกที่เริ่มเข้าสังกัดสังคมของอริยชน**, ๘๖๕, ๙๖๕,
๘๘๑-๘๘๒; -**เบ็ดเตล็ดแง่มีศีลบริบูรณ์ อปรามัญฐศีลไม่มี
ศีลพทปรามาส หมดกังขาเรื่องตายแล้วเกิดและยังมีสมาธิ
ไม่บริบูรณ์**, ๓๖๒, ๔๒๘; -**เบ็ดเตล็ดแง่ศรัทธาไม่หวั่นไหว
ในพระรัตนตรัย**, ๖๘๒; -**พระโสตาบันที่เป็นคู่ครองตัวอย่าง**
, ๗๒๘; -**พุทธดำรัสให้ภิกษุชักนำประชาชนให้ตั้งอยู่ในองค์
คุณของโสตาบัน หรือในการเรียนรู้อิริยสัง**, ๘๘๑, ๙๑๒

โสดาบันน้อย. ดู จูฬโสดาบัน

โสดาปัตติผล, ๓๗๔, ๔๐๒, ๔๓๑, ๔๗๑, ๔๘๘, ๕๓๒, ๘๓๙, ๘๙๘, ๙๐๒-๙๐๓; -*, ๔๑๙, ๔๕๘, ๘๘๑, ๘๘๗; -**ธรรมที่** ให้บรรลุตั้งแต่โสดาฯ ถึงอรหัตตผล, ๖๘๒-๖๘๓; -ปริวรรตด้วยโยนิโสมนสิการชั้นที่ ๕, ๔๖๘; -ประเสริฐกว่าสวรรค์เป็นต้น, ๘๘๖; -วิมุตติขั้นโสดาปัตติผลขึ้นไป(อ), ๔๓๖; -ชานิสงตั้ง, ๘๙๙

โสดาปัตติมรรค-มัคค์, ๘๓๙, ๘๖๓; -*, ๕๕๘, ๘๘๘; -จัดเป็นหัสสนะ(อ.), ๘๘๖

โสตา, โสตะ, ๒๖, ๓๐, ๑๗๒, ๒๖๔, ๓๓๐, ๕๐๖, ๖๕๘, ๖๖๖, ๖๘๙, ๘๓๗; -*, ๓๔, ๘๔๒

โสตาวิญญาณ, ๒๗, ๓๐, ๑๗๑, ๔๖๕, ๕๐๖, ๑๐๑๕

โสตสัมผัส, ๓๑, ๑๗๒

โสตสัมผัสสชาเวทนา: -*, ๓๑

โสดาปัตติมคคญาณ: -*, ๘๘๘

โสดาปัตติยัคคะ: -**(ชุดที่ ๒) หลักและความหมายโดยย่อ/เทียบกับหลักพระรัตนตรัยและการดำเนินตามมัชฌิมาปฏิปทา/เป็นหลักการพัฒนาปัญญา ทำให้ประจักษ์แจ้งตั้งแต่โสดาปัตติผลถึงอรหัตตผล, ๖๘๒-๖๘๓, ดู ปัญญาวัชรธรรม: -*, ๘๘๑; -ชุดที่ ๑ (ของพระโสดาบัน), ๘๒๘, ๘๙๔, ๙๐๒, ๘๙๐-๘๙๓, ๘๙๘-๙๐๐; -ชุดที่ ๒ (ทำให้เป็นโสดาบัน), ๕๖๗, ๙๐๑; -ชุดที่ ๒ (ทำให้เป็นโสดาบัน(อ)), ๕๘๔, ๕๘๕**

โสตาธาราน: -*, ๕๒๓, ๑๐๐๖

โสตันทรีย์, ๓๖, ๔๗๐

โสภณเจตสิก, ๒๗; -*, ๒๔๗

โสภณสาธารณเจตสิก, ๒๗

โสภณี, ๙๖๙

โสมนัส, ๒๖, ๗๗, ๗๔๒, ๗๗๙, ๗๙๗, ๙๑๓, ๑๐๒๖, ๑๐๔๓, ๑๐๔๖; -*, ๘๒๖

โสฬสญาณ: -*, ๔๘๐

โสฬสวัตถุกานาปานสติกรรมฐาน: -*, ๘๑๖

หงส์(อุปมา), ๕๗๑

หงอก. ดู ผมหงอก

หังคม, ๕๗๑

หังคยเหงา, ๘๔๕

หญา, ๕๓๑, ๖๓๐, ๖๗๕, ๗๙๗, ๘๒๒, ๑๐๓๔, ๘๓๖-๘๓๘

หญิง. ดู สตรี

หุดหู่, ๖๔๘, ๖๒๒-๖๒๓, ๘๓๖-๘๓๘, **ดู ถิ่นมิทระ**

หตวิกขิตตกะ: -*, ๘๐๕

หทัยรูป, ๔๑

หทัยวัตถุ, ๒๖

หนทาง, ๕๑๔, ๘๐๘, ๕๕๓-๕๕๔

หนวด(ถือถอนหนวด), ๖๔๑

หนวดเต่า, ๖๖๗

หน่วยรวม, ๑๑๐

หนัง, ๖๓๐, ๖๕๓, ๗๕๕

หนังสือ(กัลยาณมิตร/ปาปมิตร), ๕๖๕, ๕๘๒, ๖๗๗; -*, ๕๒๙
หนังเสื่อ, ๖๗๕

หน้า, หน้าตา, ๖๕๒, ๖๗๘

หน้าที่, ๘๕, ๑๑๒, ๑๑๖, ๑๒๕, ๑๔๔, ๑๕๑, ๕๒๗, ๕๓๑, ๕๖๕, ๖๔๖, ๖๔๘, ๗๓๓, ๗๓๕, ๗๔๖, ๘๐๐, ๑๐๖๔, ๕๖๙-๕๗๐, ๘๓๙, **ดู กิจ; -*, ๕๒๘; -**การทำหน้าที่ของกัลยาณมิตร, ๕๘๒, ๕๘๔-๕๘๗; -ศัตรูต่อศิษย์, ๕๗๙; -จัดองค์ธรรมเข้า

ต่างหมวดตามหน้าที่, ๘๒๔; -**ตัวอย่างพ่อแม่ทำหน้าที่มิตรชั่วหรือดี, ๖๗๖-๖๗๙; -พ่อแม่ต้องให้ลูกเล่าเรียน, ๗๔๕-๗๔๖; -**โพชนงค์กับนิเวศน์ทำหน้าที่ตรงข้ามกัน, ๘๓๓; -

สติ/อัปมาท กับการทำหน้าที่, ๗๕๕, ๗๖๓; -สิ่งที่เกี่ยวกับ

กิจหน้าที่เป็นปัจจุบันทั้งนั้น, ๖๕๕; -หน้าที่กับฉันทะ, ๑๐๒๑; -**หน้าที่ของคนประเภทต่าง ๆ ตามหลักทศอ,**

๗๓๐-๗๓๒; -หน้าที่ของภิกษุต่อชาวบ้าน, ๕๗๗, ๙๒๙; -

หน้าที่ของมหากษัตริย์, ๘๗๑; -หน้าที่ของโยนิโสมนสิการ, ๖๒๕, ๖๗๗-๖๗๙; -หน้าที่ของรัฐกาจัดความยากจน, ๗๕๒; -**หน้าที่ของอินทรีย์ ๕ แต่ละอย่าง, ๘๒๘-๘๓๑; -**

หน้าที่ต่ออริยสังขารข้อในการแก้ปัญา, ๖๓๔-๖๓๕, ๘๕๕-๘๕๘, ดู กิจในอริยสังข; -หน้าที่ทางสังคม, ๘๖๘

หนาม(ถือนอนบนหนาม), ๖๔๑

หน่าย. **ดู นิพพิทา; -*, ๔๖๓**

หนาว, ๖๔๖, ๘๗๖

หน้, หน้สิน, ๔๐๖, ๑๐๔๖, ๗๔๒-๗๔๔

หน้ภัย, ๘๖๓

หนุ่ม(เวลาเหมาะสำหรับเพียร), ๖๕๖, ๗๕๘

หนู, ๙๖๗

หมกมุ่น, ๒๓๒, ๖๗๒, ๘๕๐, ๑๐๒๖, ๑๐๓๕, ๑๐๕๑, ๑๐๖๓, ๗๔๖-๗๔๗

หมดใคร. ดู วิจารณ์พิพาท

หมดจด(วิสท), ๘๓๕-๘๓๖

หมวดธรรม, ๕๘๗, ๖๓๒, ๘๖๗, **ดู ธรรมชั้น**

หมอ, ๑๐๐๑, ๑๐๑๓

หมอดู: -*, ๘๖๕

หม้อน้ำ(อุปมา), ๕๗๑

หมี่, ๖๕๗

หมู่คณะ, ๕๙๗, ๘๘๓; -*, ๖๒๓, ๗๘๒

หมู่ชน, ๕๗๖, ๖๕๔, ๖๘๔, **ดูที่ วินัย, สงฆ์**

หมู่บ้าน, ๕๙๕, ๖๔๙, ๖๖๗, ๕๕๓-๕๕๔, ๖๕๐-๖๕๑, ๖๕๘-๖๕๙

หมู่ไม้, ๕๖๘, ๖๕๑, ๘๒๗

หยั่งรู้ความ. ดู ญาณ

หยั่งรู้ชอบ. ดู สัมมาญาณ

หยั่งรู้สังขะ, ๕๓๓-๕๓๕

หยุกยา. ดู ยา

หฐุหฺรา, ๕๕๐, ๖๔๖; -*, ๑๐๒๒

หลง, ๕๕๔, ๗๐๑, ๘๗๐, ๑๐๕๔, ๑๐๕๖, ๗๖๐-๗๖๒, **ดู โมหะ**

หลงผิด, ๑๐๕

หลงผิด(นิพพาน/อรหันต์), ๔๐๐, ๔๙๖

หลงเพลิน,หลงมัวเมา,หลงระเรีง, ๑๑๖, ๑๒๓

หลงสมมติ, ๑๑๐

หลงใหล, ๑๑๔, ๖๓๐, ๑๐๓๕, ๗๔๖-๗๔๗

หลงกลวง, ๖๗๒, ๗๒๖, ๗๓๔, ๗๕๐, ๗๗๔, **ดู มุสาวาท**

หลงหลอม(ทัศนคติและค่านิยม), ๖๗๗

หลัก, ๕๓๑, ๖๒๗, ๖๓๒, ๖๓๔, ๖๗๗, ๘๗๐, ๕๖๙-๕๗๐,

๕๘๙-๕๙๐, ๖๕๓-๖๕๔

หลักการ: -หลักการ=ธรรม(คู่กับวิธีปฏิบัติ), ๘๗๘, ๙๓๖; -

หลักการ=ธรรม(คู่กับบรรณ), ๖๓๖-๖๔๑; -หลักการ=วาจา/

ทิวฐิ, ๕๓๑, ๖๕๙; -หลักการดับทุกข์แก้ไขปัญหา=นิโรธ,

๕๑๔, ๕๑๖; -หลักการดำเนินชีวิต ครอบชีวิต ความ

ประพตติ=จริยธรรม, ๕๓๔; -**หลักการในกระบวนการ**

ศึกษา, ๕๘๒-๕๘๕; -**หลักการพัฒนาปัญญา/หลักการ**

ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล=ปัญญาวัชรธรรม, โสดาปัตติ

ยังคง, ๕๘๕-๕๘๖, ๖๓๗-๖๓๘; -หลักการสอน, ๕๖๕

หลักเกณฑ์, ๘๗๐, **ดู วินัย**; -กำหนดว่าสิ่งใดคนใดที่ใดควร

อยู่ใช้หรือไม่ ชอบปฏิบัติได้ผลหรือควรติชมหรือไม่,

๖๖๗-๖๗๐; -หลักเกณฑ์มาตรฐานในการปฏิบัติต่อสุข,

๑๐๖๒

หลักทั่วไป(กับคำสอนเฉพาะกรณี), ๖๗๕

หลักธรรม, ๕๓๒, ๕๓๖, ๕๓๙, ๕๕๒, ๕๗๖, ๕๗๘, ๕๙๑, ๖๗๖,

๗๔๕, ๘๔๘, ๕๖๗-๕๖๙, ๖๓๘-๖๔๑, ๘๒๘-๘๓๒; -(ที่

คลุมคำสอนพุทธทั้งหมด), ๘๔๖-๘๗๔; -(เทียบกับอริยสัง

กับปฏิจจสมุปาบท), ๘๕๐-๘๕๕; -(เทียบอริยสัง

กับปฏิจจสมุปาบท). ดู ธรรม

หลักปฏิบัติ. ดู ปฏิบัติ

หลักพื้นฐาน(ตรวจสอบภูมิปัญญา): -*, ๖๘๐

หลักวิชา, ๕๘๓

หลักใหญ่/หลักยึดเหนี่ยวเบื้องต้นของชาวพุทธ(พระรัตนตรัย),

๖๘๒; -*, ๘๖๔

หลักเป็นสุข, ๖๕๓

หลาว(อุปมา), ๑๐๓๑

หลักเอน, ๖๔๗, ๖๗๔

หลุดพ้น, ๘๐, ๑๐๘, ๑๑๘, ๑๒๔, ๒๕๓, ๓๒๐, ๓๙๓, ๔๒๑,

๔๕๑, ๔๖๓, ๔๗๐, ๔๙๔, ๕๐๑, ๕๐๘, ๕๒๖, ๕๕๖, ๕๘๐,

๕๘๕, ๕๘๘, ๖๗๗, ๖๘๖, ๗๔๙, ๗๕๖, ๗๖๕, ๗๗๖, ๘๑๔,

๘๓๙, ๘๖๒, ๘๖๔, ๘๖๘, ๘๗๗, ๘๙๔, ๙๐๘, ๙๕๐, ๙๕๒,

๙๗๙, ๑๐๒๕, ๑๐๓๔, ๑๐๔๙, ๑๐๖๕, ๑๐๖๗, ๑๐๑๖-

๑๐๑๗, ๕๑๗-๕๑๙, ๕๔๕-๕๔๖, ๕๕๘, ๗๑๖-๗๑๗,

๗๙๒-๗๙๓, ๘๕๐-๘๕๑, **ดู วิมุตติ**; -*, ๓๘๙, ๕๓๒, ๗๑๔,

๗๘๐; -เกี่ยวกับกรรมชนิดตา, ๓๑๑; -จุดหมายของสมาธิ,

๗๘๐, ๗๘๗-๗๘๙; -ไตรสิกขาบ่มกันสู่วิมุตติ, ๕๕๕, ๗๘๘;

-ถ้าไม่รู้คุณโทษทางออกของโลกตามจริงก็หลุดพ้นไม่ได้,

๖๔๓; -**ในสมณะชั่วครวและกลับกลายได้**, ๘๒๑-๘๒๓, **ดู**

วิชมภานวมุตติ, เจโตวิมุตติ, สามายิกวิมุตติ; -บำเพ็ญบะ

รชียบิที่ไม่หลุดพ้น, ๖๗๓; -แบบวิโมกข์, ๔๑๑; -แบบวิโมกข์

(อ), ๔๑๖; -ปัญญาวิมุต/อุกโตภาควิมุต, ๘๒๓; -ภาวะหลุด

พ้น, ๗๗๑, ๗๗๒; -ไม่ว่าพระหรือชาวบ้านหลุดพ้นแล้วก็

หลุดพ้นเหมือนกัน, ๔๘๘; -โยนิโสมนสิการ/โลกุตร

สัมมาทิวฐิ จำเป็นสำหรับความหลุดพ้น, ๖๒๕, ๖๒๖; -

ลักษณะจิตที่หลุดพ้นแล้วจากอาสวะ, ๖๔๔; -ศรัทธาแบบ

ติดบุคคลเป็นอุปสรรคได้, ๕๘๘, ๕๙๙-๖๐๑; -สมาธิที่ทำให้

หลุดพ้น(อ), ๔๒๘; -สรูปสภาวะ, ๘๗๖; -หลุดพ้นขั้นเด็ดขาด,

๔๙๐, **ดู สมจเนทวิมุตติ, อุกุปาเจโตวิมุตติ, อสมายิก**

วิมุตติ; -**หลุดพ้นด้วยปัญญา. ดู ปัญญาวิมุตติ**; -หลุดพ้นทั้ง

สองส่วน/2วาระ, ๔๑๓, ๔๑๙, **ดู อุกโตภาควิมุตติ**; -หลุดพ้น

แบบวิมุตติมหา, ๑๐๐๑; -หวังพึ่งเทวดา ชัดหลักความหลุด

พ้น, ๙๕๕

หลุดพ้นชอบ. ดู สัมมาวิมุตติ

หลุมถ่านเพลิง/ไฟ, ๑๐๓๐, ๑๐๓๒

หลุมบ่อ, ๕๕๓-๕๕๔

ห้วงกิเลส, ๕๘๖

ห้วงน้ำ, ๓๓๖, ๕๑๐, ๕๓๑, ๕๔๑, ๕๗๑, ๗๘๔, ๑๐๔๗; -*,

๗๘๖

ห้วงบุญ, ห้วงกุศล, ๘๒๒; -*, ๘๙๕

ห้วงแหวน, ๗๑๖, ๗๒๔, ๗๔๗, **ดู มัจฉริยะ**

หวนละห้อย, ๖๕๔-๖๕๕

หวัง: -ความหวังที่จะสำเร็จหรือไม่, ๘๔๔; -ชาวพุทธหวังผลด้วยการกระทำ,

๘๗๗; -เป็นคนควรหวังเรื่อยไป, ๖๕๖; -พระ

อรหันต์ไม่อยู่ด้วยความหวัง, ๓๗๓

หวังกลัว, หวาดกลัว, หวาดเสียว, ๖๔๘, ๖๘๐, ๖๒๑-๖๒๔,

๖๒๕-๖๒๖

หวัง, ตัน, ๑๐๖๐; -*, ๘๓๒

หวนขึ้น. ดู อัสสัทธา

หอกหลาว(อุปมา), ๑๐๓๑

หอย, ๕๔๑; -*, ๗๘๖

หัตถ์, ๘๔๘

หัตถิวัตร, ๔๒๒

ห้วง(อุปมา), ๑๐๓๑

หัวใจ, ๑๑๘

หาได้ยาก(บุคคลและสิ่ง), ๖๔๐

ห้าม. ดู ข้อห้าม

หายติด. ดู นิพพิทา

หายนะ, ๒๘๒, ๙๕๘

หายป่วย(คนหนึ่งนอนคนหนึ่งเพียร), ๖๔๙-๖๕๐

หายร้อน(ตัวเองแล้วจึงสอนคนอื่น), ๕๕๑
 หาเลี้ยงชีพ, ๘๗๒, **ดู** **เลี้ยงชีวิต, อาชีพ**
 หิตฉันทะ: -, ๑๐๐๔
 หิตสุขุปนยณามตา: -, ๑๐๐๔
 หิน, ๕๔๑, ๘๒๒
 หิมะ, ๘๗๖
 หิริ, ๖๙, ๑๕๑, ๔๘๗; -, ๕๘๗, ๘๘๗
 หิริเจตสิก, ๒๗
 หิริโอดตปฺปะ, ๒๖๑
 หิว, ๙๓๓, ๖๕๐-๖๕๑
หิงหวง. ดู **มัจฉริยะ**
หื่นเหมม, เหมมใจ. ดู **นันทิ**
 หุต: -, ๘๙๖
 หุตุวา ยภาวภูจิน, ๗๓
 หู่, ๕๑, ๓๙๒, ๓๙๓, ๔๖๕, ๔๗๑, ๕๕๗, ๗๕๐, ๗๕๕, ๗๕๗, ๗๗๓, ๘๗๘, ๙๐๑, ๑๐๑๕, ๑๐๒๖, ๑๐๓๐, **ดู** **โสตะ**: -, ๕๒๐, ๑๐๓๒
 หุทิพย์, ๗๘๘, ๙๔๕, **ดู** **ทิพพโส**
 เหง้า, ๑๐๔๗
 เหงื่อ, ๖๗๗
 เหตุ, ๙๔, ๑๑๓, ๑๑๖, ๑๒๒, ๑๓๖, ๑๓๙, ๑๔๙, ๓๒๓, ๕๑๔, ๖๐๑, ๖๒๖, ๖๖๓, ๘๖๐, ๙๗๙, ๑๐๕๕, ๘๙๖-๘๙๙, ๖๓๓-๖๓๕, **ดู** **เหตุปัจจัย, เหตุผล**: -ความต่างระหว่างเหตุกับปัจจัย, ๑๕๗; -**ความโลกเป็นเหตุของการฆ่าได้ใหม่**, ๖๖๒; -คิดค้นสืบสาวหาเหตุ=โยนิโสมนสิการ, ๖๒๒; -สมุทัยและมรรคเป็นเหตุ, ๖๓๔; -เหตุของกรรมชั่ว, ๖๒๐; -**เหตุแห่งทุกข์ในการคิดแบบอริยสัจ. ดู** **สมุทัย**; -เหตุให้เกิดสัมมาทิฐิ โภชณังคิ ณะความสงสัยได้ ณะราคะ โทสะ โมหะ นิวรณ์ได้ ไม่มีอะไรสู้โยนิโสมนสิการ, ๖๒๑
 เหตุการณ์, ๖๓๑, ๖๕๒, ๖๕๕, ๖๖๑, ๖๗๗, ๗๗๐; -(**ตอนตรัสรู้**), ๘๕๐-๘๕๑
เหตุใกล้. ดู **ปทัฏฐาน**
เหตุปรารถ(ให้)เกียจคร้านหรือเพียร, ๖๔๘-๖๕๐
 เหตุปัจจัย, ๗๙, ๑๑๖, ๑๕๑, ๔๙๐, ๔๙๓, ๔๙๔, ๔๙๗, ๕๑๓, ๕๒๖, ๕๓๐, ๕๓๔, ๕๕๗, ๕๕๘, ๕๖๓, ๕๕๑, ๕๘๓, ๖๔๑, ๖๗๒, ๖๙๒, ๗๐๐, ๗๐๒, ๗๐๓, ๗๑๗, ๗๑๙, ๗๕๑, ๗๕๖, ๗๗๑, ๗๗๓, ๘๖๖, ๘๘๐, ๘๕๒, ๘๗๗, ๙๓๓, ๑๐๑๖, ๕๑๔-๕๑๖, ๖๒๑-๖๒๓, ๖๒๔-๖๒๖, ๖๒๙-๖๓๐, ๖๓๔-๖๓๕, ๖๘๔-๖๘๗, ๘๖๐-๘๖๓, ๘๖๕-๘๖๘, **ดู** **ธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย, ปฏิจจสมุพบาท, โยนิโสมนสิการ, โลกุตระสัมมาทิฐิ**; -, ๖๘๐, ๗๗๗; -กรณีที่เกิดเหตุปัจจัยกับผลเสมือนไม่ตรงกัน, ๖๖๓; -การจับเหตุปัจจัยให้ตรงกับผล, ๖๖๓; -ธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย, ๕๘๓, ๘๗๖; -**วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย**, ๖๒๘, ๖๓๒; -**วิธีพุทธคือให้รู้เท่าทันเหตุปัจจัยแล้วแก้ไขทำการตรงตัวเหตุปัจจัย**, ๘๗๐, ๘๗๓,

๖๓๑-๖๓๒; -**วิภาษวาแบบแยกชอยโดยลำดับและความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย**, ๖๖๑-๖๖๓; -เหตุปัจจัยอยู่ในความหมายเกี่ยวกับกรรม(เทียบกับวินัย)(๑), ๘๖๔
 เหตุผล, ๗๓, ๑๑๔, ๓๖๒, ๕๓๘, ๕๗๘, ๕๘๑, ๕๘๔, ๕๙๑, ๖๒๖, ๖๔๑, ๖๖๗, ๖๘๐, ๘๗๓, ๙๘๙, ๙๙๓, ๑๐๑๔-๑๐๑๙, ๕๒๘-๕๓๑, ๕๖๓-๕๖๔, ๕๘๗-๕๘๙, ๕๙๖-๕๙๘, ๖๒๒-๖๒๓, ๖๔๘-๖๔๙, ๗๖๖-๗๖๗, ๘๖๙-๘๗๐, **ดู** **เหตุปัจจัย**; -, ๑๒๑; -การอ้างเหตุผลให้ตรงกับกรณี, ๖๗๒; -**ความรู้ระดับเหตุผลยังไม่แน่/ทำที่ต่อเหตุผล**, ๕๕๓-๕๕๔; -**ความเห็น ความคิดเหตุผลเกี่ยวกับความดีความชั่วยังอยู่ในระดับโลกียสัมมาทิฐิ**, ๕๘๓; -พยายามด้วยเหตุผลสามัญของมนุษย์ดีกว่าหวังพึ่งอำนาจอนันสิ่งเหนือสามัญวิสัย, ๙๕๑, ๙๕๕; -ไม่อาจรู้นิพพานได้ด้วยการศึกษาเหตุผล, ๕๐๔; -**ศรัทธาที่มีเหตุผลเป็นมูลฐาน** เกิดจากการตรวจสอบจะมั่นคงไม่กลับกลาย, ๕๙๘; -**ศรัทธาแบบมีเหตุผลและไม่มีเหตุผล**, ๖๗๙-๖๘๑; -**เหตุผลกับการเข้าถึงหรือประจักษ์ของ**, ๔๕๕; -**เหตุผลต่างจากเหตุและผล(๑)**, ๖๓๔; -**เหตุผลที่จะชื่อว่าอยู่เดียวหรือมีคู่**, ๖๗๔-๖๗๕; -**เหตุผลในการที่จะมีทรัพย์**, ๗๔๓-๗๔๔
 เหตุผลสนธิ, ๑๗๙
 เหตุและผล(ต่างกับเหตุผลในภาษาไทย): -, ๖๓๔
เหตุให้เกิดทุกข์. ดู **สมุทัย**
 เห็นแก่ตัว, ๔๐๘, ๗๔๗
 เห็นแก่ตัว, ความ, ๑๐๐
เห็นแจ้ง. ดู **วิปัสสนา**
เห็นชอบ. ดู **สัมมาทิฐิ**
เห็นชอบตามคตของกรรม(=โลกียสัมมาทิฐิ), ๕๘๓
 เห็นเอียงสุด, ความ, ๖๖๒, **ดู** **ที่สุด**
 เห็นอรรถรรมชาติ, ๑๖๖, ๕๕๑, ๘๗๓, **ดู** **ธรรมชาติ**
 เห็นขิโลก, ๕๕๑, ๘๗๐
 เห็นอสามัญวิสัย, ๒๗๙, ๘๗๔, ๙๔๑-๙๔๐
 เห็นอสุภ, ๘๗๗
 เหมาคกลม(ผิดหลักวิภาษวา), ๖๖๑
 เหมาะแก่งาน, ๖๔๙, **ดู** **ควรแก่งาน, กัมมเนย**
 เหยียดหยาม, ๖๗๗, ๑๐๓๑; -, ๑๐๐๓
 เหยี่ยว, ๑๐๓๐; -, ๕๖๗
 เหยื่อ, เหยื่อล่อ, ๑๐๖๔, ๑๐๖๗, **ดู** **อามิส**
 เหรียญิก, เหรียญ(อุปมา), ๒๑; -, ๕๕๒
 เหลาะแหละ, ๗๒๙
 เหลือบ, ๖๔๖
 เหลาะ, เหว้า, ๘๐๑, ๙๕๕, ๙๔๕-๙๔๗, **ดู** **อิทธิปาฏิหาริย์**
 เข้มเกรียม(ปฏิปทา), ๖๔๑
 เขี้ยวแห่งใจ, ๖๔๘, **ดู** **โสภ, โสภะ**
 เหล่งเริงรมย์, ๕๔๗
 เหวอน, ๗๘๖

โหมไฟ(อุปมา), ๘๓๖-๘๓๘
ให้, ให้ปั่น, ๕๗๖, ๗๔๔, ๗๔๖, **ดู ทาน:** -(แก้ความโกรธ), ๖๕๓
ใหญ่(มีใช้ที่กาย), ๕๗๑
 ไหลเนื่อง, ๗๑
ให้. **ดู เคารพ:** -*, ๖๐๔
 ขกตะ(นิพพาน), ๓๓๘
 อกตัญญูตา, อกตเวทิตา: -*, ๘๘๘
ขกรณียวณิชา๕: -*, ๗๒๓
อากามกริยโต, ๘๗
 อากาลิก, ๔๘๗
 อากาลิกะ(นิพพาน), ๔๐๑
อภิญจนะ, ๒๔๘, ๓๓๖, ๓๗๓
อภริยทฎฐิ, อภริยวาท, ๑๐๑, ๑๐๓
อภริยวาท, ๘๙๖-๘๙๗
 อภริยวาทฎฐิ(ผิดหลักกรรม), ๒๘๖
 อภุปปา, ๔๓๑
อภุปปาเจโตวิมุตติ, ๔๓๒, ๔๓๖, ๔๕๓, ๔๖๐, **ดู วิมุตติ:** -เป็น
 แก่นเป็นที่หมายของพรหมจรรย์, ๕๓๒
อภุปปาวิมุตติ, ๔๓๒, ๔๓๖
 อภุศล, ๙๙, ๑๑๕, ๑๒๗, ๒๔๓, ๒๗๕, ๔๓๔, ๔๓๘, ๕๖๖,
 ๖๔๗, ๖๖๔, ๗๐๕, ๗๓๗, ๗๗๔, ๗๘๑, ๗๘๗, ๘๓๕, ๘๕๔,
 ๘๗๘, ๘๗๙, ๘๘๔, ๘๙๓, ๘๙๘, ๑๐๑๐, ๑๐๑๑-๑๐๑๓,
 ๕๔๓-๕๔๔, **ดู อภุศลธรรมบาป เทียบ กุศล:** -*, ๖๖; -
 กรรมฐานทุกอย่างข่มอภุศล, ๘๐๙; -ความแตกต่างจากบาป
 , ๒๕๐; -ความหมายของอภุศล, ๗๑๗; -ตรวจศพตฤคค
 ว่ามีซึ่งตเว้นเพราะกลัว, ๕๓๗; -**ตัวอย่างวิธีคิดแก้ความผิด**
อภุศล, ๖๕๐-๖๕๓; -ในกาลามสูตรและในพุทธพจน์อื่น ๆ
 แสดงสภาวะและโทษ, ๕๓๐; -เป็นปัจจัยกันกับกุศลได้,
 ๒๕๐, ๘๙๙; -เพียรป้องกันและละอภุศล, ๗๕๕, ๘๐๑; -
 โยนิโสมนสิการช่วยให้กำจัดอภุศล, ๖๒๐; -สมาธิฝ่ายกุศล
 กับอภุศล(อ), ๗๗๙; -**สัมมาทิฎฐิคืออภุศลและอภุศลมูล**
กุศลและกุศลมูล, ๖๘๗-๖๘๙
อภุศลกรรม, ๒๔๒, ๒๔๔, ๒๔๙, ๓๒๒, ๓๕๓, ๑๐๓๓, **ดูอภุศล**
.อภุศลธรรม
 อภุศลกรรมปถ๑๐, ๗๑๒, ๙๑๘; -*, ๖๓๘
 อภุศลจิต, ๒๗, ๗๒๗; -สมาธิเกิดในอภุศลจิตก็ได้(อ), ๗๗๙
 อภุศลเจตนา, ๒๔๙, ๙๔๙
 อภุศลกรรม, ๖๖, ๖๘, ๒๐๗, ๒๔๒, ๒๖๙, ๔๐๘, ๔๒๔, ๕๓๒,
 ๕๓๙, ๖๔๖, ๖๕๕, ๖๙๖, ๗๐๐, ๗๕๐, ๗๕๕, ๗๕๕, ๗๕๗,
 ๗๖๗, ๗๘๓, ๘๐๑, ๘๑๒, ๘๒๔, ๘๒๘, ๘๒๘, ๘๕๑, ๘๘๐,
 ๑๐๒๔, ๑๐๒๘-๑๐๒๙, ๑๐๓๔-๑๐๓๖, ๑๐๕๙-๑๐๖๑,
 ๗๔๔-๗๔๕, **ดู อภุศล เทียบ กุศลธรรม:** -*, ๖๘๘; -
 กัลยาณมิตรโยนิโสมนสิการ/ขับปมาท ทำให้อภุศลธรรม
 เสื่อม, ๕๖๗, ๖๒๐, ๗๖๐; -ความหมายของอภุศลกรรม,
 ๒๖๓; -ตัวอย่างอภุศลธรรมเกิดจากโยนิโสมนสิการต่อ

ความตาย, ๖๔๘; -เมื่อเข้ามานจิตก็ปลุกปลอบจากอภุศล
 ธรรม, ๗๗๙, ๗๘๑-๗๘๒; -**สุขที่ปราศจากกามปราศจาก**
อภุศลธรรม, ๖๔๔-๖๔๕; -อภุศลธรรมเกิดจากเจโตวิมุตติก็
 มี, ๔๓๔; -อภุศลธรรมเจริญหรือเสื่อมเป็นเกณฑ์กำหนดว่า
 สิ่งที่เป็นต้นควรคบใช้อยู่หรือไม่และว่าข้อปฏิบัติใด ๆ มีผล
 หรือไม่ควรสรรเสริญหรือไม่, ๖๖๔, ๖๖๗-๖๖๙; -อภุศล
 ธรรมเจริญหรือเสื่อมเป็นเกณฑ์ตัดสินดีชั่ว, ๒๖๗; -อภุศล
 ธรรมที่เกิดจากมิถนัตตะ=ขนวรรต, ๖๓๘; -**อภุศลธรรมที่เป็น**
ปฏิบัติกับอินทรีย์ ๕แต่ละข้อ, ๘๒๙-๘๓๑; -อภุศลธรรม
 ที่มากับตัณหาในการทำงาน, ๙๙๒; -โยนิโสมนสิการหนุน
 ให้เกิดและหล่อเลี้ยงอภุศลธรรม, ๖๒๓, ๖๗๖-๖๗๙
 อภุศลมูล, ๒๒๘, ๒๔๒, ๗๐๖, **เทียบ กุศลมูล:** -เกณฑ์ตัดสินดี
 ชั่ว, ๒๖๑
 อภุศลวิบากจิต, ๒๒๘
 อภุศลสาธารณเจตสิก, ๒๗
 อคติ๔, ๗๗๑, ๘๙๘, ๙๑๘; -พระโสตาบันปราศจากอคติ, ๘๘๕
 อคมนียัตถุ, ๗๒๖
 อังคี. **ดู องค์คุณ, องค์ธรรม, องค์ประกอบ:** -อังคี ๗ ของมิติ
 ๗๖๖, ๕๗๖; -อังคี ๘ ของจิตสมาธิสมาธิขั้นฌาน,
 ๗๘๔; -อังคีต่าง ๆ ของการละเมตคือ ๕, ๗๖๖
 อังคีคุณ. **ดู องค์ประกอบ, คุณสมบัติ:** -อังคีคุณของผู้ตรัสรู้
 (โพชฌงค์), ๘๓๒; -อังคีคุณของผู้ที่จะบรรลุวิมุตติได้เร็ว
 (อ), ๘๑๐; -อังคีคุณของโสตาบัน๗๖๗, ๙๑๒, **ดู โสตาปัตติ**
ยังคง
 อังคีฌาน: -กัปปาลี(อ), ๘๑๒
 อังคีฌาน(ฌานังคะ), ๑๐๒๓, **ดู ฌาน:** -ความหมายและข้อควร
ทราบ, ๘๒๕-๘๒๗; -**คู่ปรับของฌานกับนิรวณ๕**, ๘๒๘;
 -ฌานแต่ละขั้นและองค์ฌาน, ๔๒๔; -พิจารณาองค์ฌาน
 โดยวิปัสสนา, ๔๔๔; -อังคีฌานเจงนับได้๗(อ), ๘๒๖; -อังคี
 ฌานในอรุปรฌาน, ๔๕๕; -อังคีฌานเริ่มเกิดในอุปจารสมาธิ
 (อ), ๗๘๑
อังคีเทวะ, ๗๑๗-๗๑๘
 อังคีธรรม, ๖๙, ๒๓๒, ๕๑๗, ๕๕๕, ๕๕๖, ๕๕๕, ๕๕๗, ๕๕๙,
 ๖๕๓, ๖๘๐, ๗๗๔, ๗๗๗, ๗๙๖, ๘๐๒, ๘๒๖, ๘๒๗,
 ๘๖๒, ๑๐๑๕, ๑๐๔๗, ๕๑๙-๕๒๑, ๕๕๕-๕๖๑, ๗๖๓-
 ๗๖๔, ๘๒๑, **ดู องค์ประกอบ:** -*, ๑๐๒๒; -ในสมาธิ อังคี
 ธรรมหนึ่งกัณดั่งแบ่งถูกน้ำ, ๗๘๗; -มรรคเป็นองค์ธรรม
 ภายในเฉพาะตัว, ๖๗๖; -สัมมาสมาธิช่วยให้องค์ธรรม
 ทั้งหลายมาร่วมงานกันเพื่อลุลงหมาย, ๘๓๘; -อังคีธรรมข้อ
 เดียวจัดเข้าต่างหมวดตามคุณสมบัติและหน้าที่, ๘๒๔; -
 อังคีธรรมทุกอย่างอาศัยปัญญา-สัมมาทิฎฐิ, ๘๒๕; -อังคี
 ธรรมในฌาน, ๘๒๗; -**อังคีมรรค อังคีธรรม ทั้งหลายทำ**
หน้าที่พร้อมกันในขณะจิตเดียวอย่างไร, ๘๓๙-๘๔๑
 อังคีประกอบ, ๕๘๑, ๕๘๓, ๕๘๘, ๖๒๔, ๖๓๒, ๖๔๐, ๗๙๙,
 ๖๒๗-๖๓๐, **ดู องค์, องค์ธรรม:** -การวิเคราะห์องค์ประกอบ

โดยวิรัชชวาท, ๖๖๑; -มรรคว่าโดยองค์ประกอบ เทียบกับ
 ว่าโดยปฏิบัติการหรือทำกิจ, ๘๓๙; -องค์ประกอบ ๒ ของ
 ระบบการฝึกอบรม/องค์ประกอบภายนอกและภายใน,
 ๕๒๑, ๕๕๒, ๖๒๐, ๖๘๐, ๕๖๓-๕๖๗, ๕๕๔-๕๕๕, ๗๕๙-
 ๗๖๑; -องค์ประกอบของการตรัสรู้(โพชฌงค์), ๘๓๒; -
**องค์ประกอบของฌาน/องค์ประกอบร่วมของสมาธิ. ดู องค์
 ฌาน;** -องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา, ๖๘๗, ๗๑๐,
 ๗๕๔, ๘๗๔; -**องค์ประกอบที่ทำให้เป็นโสดาบัน. ดู โสดา
 ปัตตียังคะ;** -องค์ประกอบสำคัญที่พ่วงความคิดไว้ในโยนิโส
 มนสิการ, ๖๕๓; -องค์ประกอบแห่งทางดับทุกข์, ๕๒๒
 องค์มรรค(มัคคังคะ), ๕๑๕, ๕๑๖, ๕๒๒, ๖๕๔, ๖๘๒, ๖๘๙,
 ๖๙๔, ๗๑๑, ๘๒๒, ๘๖๖, ๗๐๒-๗๐๓, ๗๑๒-๗๑๕, **ดู
 มรรค, ไตรสิกขา;** -การทำงานประสานกับการฝึกไตรสิกขา,
 ๕๕๓; -ความสัมพันธ์ระหว่างองค์มรรคและลำดับการ
 ทำงาน, ๘๒๕, ๕๔๙-๕๕๑; -ความเห็นความดำริเพื่อวิบัติ
 สมาธิถูกตัดขันธ์ที่เป็นของคัมมรค, ๖๘๙, ๗๐๒, ๗๕๔,
 ๗๕๙, ๗๘๐; -**เทียบการจัดในกุศลกรรมบถ, ๕๒๓-๕๒๔;** -
**รายชื่อองค์มรรค/การจัดเข้าหมวดในธรรมชั้นและ
 ไตรสิกขาและเหตุผลในการจัดลำดับ, ๘๖๗-๘๖๘;** -
 ศรัทธาไม่ใช่องค์มรรค, ๕๕๘; -**ศีลในแนวองค์มรรค/
 กระจายเป็นกุศลกรรมบถ/เหตุที่จำกัดความเป็นปฎิเสธ,**
 ๗๑๒-๗๑๗; -สมณะและวิปัสสนาเป็นองค์มรรค, ๔๔๗; -
 สัมมาทิฐิฐีเป็นองค์นำ/เป็นองค์อื่นร่วมกับองค์อื่นอีกรวม
 เป็นของคัมมรคประจำ ๓๒ อย่าง, ๖๘๘, ๗๕๕, ๘๓๘, ๕๕๖,
 ๗๖๖-๗๖๘; -องค์มรรค ๗ ชื่อเป็นสมาธิบริวาร, ๘๓๘; -
 องค์มรรคทั้ง ๘ มีได้ไม่ฌาน, ๔๘๑; -**องค์มรรคทั้งหมด
 ทำงานพร้อมหมดในขณะจิตเดียวกัน(ธรรมสามัคคี),**
 ๘๓๙-๘๔๑; -องค์มรรคทั้งหมด ทำงานพร้อมหมดในขณะ
 จิตเดียวกัน(ธรรมสามัคคี)(๒), ๔๔๗; -องค์มรรคที่ยัง
 พรหมวิหาร ๔ กับสังคหวัตถุ ๔, ๗๐๙

องค์อวัยวะ, ๖๗๘

องค์สมภารโต, ๙๘

อจลปสาท: -*, ๘๙๑

อเจลก, ๘๖๖; -*, ๕๒๗

อชระ(นิพพาน), ๓๓๕

อชาตะ(นิพพาน), ๓๓๘

อชฺชมตฺตํ วา... พหิทฺธา วา, ๗๖๘

อณฺญ, อัญญา, ๘๙๔; -*, ๔๕๔

อฏฐุงคสมนฺหาตอุโปสฺส, อฏฐุงคิกอุโปสฺส: -*, ๙๑๘

อฐานะ ขนวกาส, ๔๓๗

อดทน, ๕๗๔, **ดู ขันติ**

อดอยาก, ๗๓๓

อดอาหาร(พระโพธิสัตว์), ๑๐๕๙

อดีต, ๔๖๔, ๔๗๒, ๔๗๗, ๕๐๗, ๕๕๙, ๖๓๐, ๖๗๔, ๑๐๖๐,
 ๗๗๐, **เทียบ อนาคต, ปัจจุบัน;** -ประโยชน์ของอดีตคือเป็น

บทเรียน, ๖๕๔; -**พระพุทธเจ้าที่ทรงปรารถนาอดีต/ปรารถนาเพื่อ
 ทำกิจก็เป็นปัจจุบัน, ๖๕๔-๖๕๕;** -พระพุทธเจ้าที่ทรงปรารถ
 ชาติอดีต/ปรารถนาเพื่อทำกิจก็เป็นปัจจุบัน(๒), ๖๕๕; -ไม่หวน
 ละห้อยอดีต, ๓๑๘, ๓๗๒, ๖๕๕; -**ลักษณะความคิดที่ตก
 อดีต ลอยอนาคต, ๖๕๔-๖๕๕, ๗๗๒-๗๗๔;** -ส่วนอดีต
 ในปัจจุสมุปบาท, ๑๗๕

อดีต, -กาล, ๗๓, ๑๑๙, ๑๒๖, ๑๓๘

อดีตเหตุ, ๑๗๕, ๑๗๖

อดีตปฏิ, ๗๔๓; -*, ๘๖๔

อดีตตั้งสมุณ, ๓๗๒, ๖๕๔

อดีตตมฺปิ, ๑๑๐

อดีตปฏิทฺต, ๙๗

อดีตภาวปฏิทฺต: -*, ๖๗๔

อดีตสุณมมตฺต: -*, ๖๗

อดีตฺตา ทิ อดฺตโน นาถ: -*, ๖๒๒

อดีตฺท กายิตฺวา ๗, ๗๖๘

อิทินนาทาน, ๒๔๒, ๒๖๕, ๒๘๖, ๒๘๙, ๓๑๗, ๓๑๙, ๗๑๖,
 ๗๒๙, ๘๙๐, ๘๙๕, ๙๐๐, ๗๑๒-๗๑๔, ๗๒๓-๗๒๗, **ดู
 ศีล ๕;** -ในปัจจุสมุปบาททางสังคม, ๒๑๑; -องค์ ๕ แห่งการ
 ละเมิด, ๗๒๖

อิทินนาทานา เวมณฺณี, ๗๑๐

อิทฺทขมฺสุข, ๗๗; -เวทนา, ๒๖, ๓๙๒; -เวทนา(๒), ๑๔

อิทฺทขมฺสุข, เวทนา, ๖๗๐, ๑๐๕๐, **ดู อุเบกขา, เวทนา**

อิทฺทขมฺสุขเวทนา, ๗๗

อิทฺทเจตฺตฺติ, ๒๗

อิทฺทส, ๒๔๒, ๒๗๕, ๖๒๐, ๘๐๘, **ดู กุศลมูล, เมตตา;** -*,
 ๒๔๒, ๖๘๙

อิทฺทรม, ๖๖, ๑๔๑, ๑๕๑, ๒๕๓, ๕๕๑, ๕๕๗; -*, ๖๓๘

อิทฺทรมการ, ๗๕๒

อิทฺทรมการะ, ๒๑๑

อิทฺทรมวณฺชิชา: -*, ๗๒๓

อิทฺทรมวาที, ๑๕๑

อิทฺท(ความหมายในไตรสิกขา), ๕๖๒

อิทฺทกรณ, ๓๗๐, ๘๓๑; -*, ๘๒๕

อิทฺทคฺม, อิทฺทคฺจฺจฺนิตฺติ, ๔๘๑

อิทฺทจฺจฺสมุปฺบัน, ๒๐๒-๒๐๓

อิทฺทจิต, อิทฺทจิตฺต, ๕๔๐, ๕๖๒, ๕๔๕-๕๔๘, ๖๕๗-๖๕๘; -*, ๔๗๑

**อิทฺทจิตตฺตฺติ, ๔๗๖, ๗๐๙, ๗๕๕, ๗๕๘, ๘๖๘, ๘๘๘, ๕๕๓-
 ๕๕๖, ดู สมาธิ, จิต, สิกขา, ไตรสิกขา, คุณภาพจิต,
 สมรรถภาพจิต, สุขภาพจิต, คุณธรรม;** - คำจำกัดความ
 ความหมายและอธิบายสังเขป, ๕๔๖, ๕๕๒, ๘๖๘, ๕๖๑-
 ๕๖๒; -**จิตของคัมมรคเข้า, ๕๔๕, ๕๕๒;** -ตัวอย่างในการฝึก
 จริต, ๕๕๔; -**เทียบพัฒนาการทางอารมณ์, ๘๖๙;** -ปัญหา
 เกี่ยวกับอนนิชฌาและอพยาบาลในกุศลกรรมบถ, ๕๖๐; -
 สมาธิเป็นเป้าหมาย, ๗๘๔

อริยฐานาวลี: -*, ๘๑๒
อริยเวทญาณทัสสนะ: -*, ๙๕๔
อริยตี/อริยไต่ย ๔(=อริยทิบาท), ๗๙๙
อริยไต่ย(ของธรรมทั้งปวง=สติ), ๘๔๓
อริยปัญญา, ๕๔๐, ๕๖๒, ๕๕๕-๕๕๘, ๖๕๗-๖๕๘; -*, ๔๗๑
อริยปัญญาธรรมวิปัสสนา: -*, ๔๔๖
อริยปัญญาสิกขา, ๔๗๗, ๘๖๘, ๘๘๔, ๕๕๓-๕๕๖, **ดู** **ปัญญา**, **สิกขา**, **ไตรสิกขา**; -**คำจำกัดความ** ความหมายและ **อธิบายถึง** **เขป**, ๕๔๖, ๕๕๒, ๘๖๘, ๕๖๑-๕๖๒; -**จัดของ** **กรรมกร** **เข้า**, ๕๕๕, ๕๕๒; -**ตัวอย่าง** ในการฝึกจริง, ๕๕๕; - **เทียบพัฒนาการทางปัญญา**, ๘๖๙
อริยมุตติ(ไวพจน์ของวิมุตติ), ๔๓๓
อริยมกข์, ๒๒๗, ๔๔๗, ๔๘๑, ๘๒๘-๘๒๙; -*, ๔๔๔
อริยมกขเจตสิก, ๒๗
อริยศีล, ๕๕๓-๕๕๖, ๖๕๗-๖๕๘; -*, ๔๗๑
อริยศีลสิกขา, ๔๗๖, ๘๘๔, ๕๕๓-๕๕๖, ๘๖๗-๘๖๙, **ดู** **ศีล**, **วินัย**, **สุจริต**, **สิกขา**, **ไตรสิกขา**; -**คำจำกัดความ** ความหมาย และ**อธิบายถึง** **เขป**, ๕๔๖, ๕๕๒, ๕๖๑-๕๖๒, ๘๖๗-๘๖๘; -**จัดของ** **กรรมกร** **เข้า**, ๕๕๕, ๕๕๒; -**ตัวอย่าง** ในการฝึกจริง, ๕๕๕; -**เทียบพัฒนาการทางสังคม**, ๘๖๙
อริยฐาน(ทิวาสัญญา), ๗๙๐
อริยฐานธรรม: -*, ๕๘๗
อริยฐานฤทธิ: -*, ๙๔๘
อนจฺจนฺติกตยา, ๗๓
อนนฺตฺย, ๗๔๒
อนนฺตฺย(นิพพาน), ๓๓๘
อนตฺยกุล: -*, ๖๔๐
อนนฺตฺย, ๕๒๒, ๕๖๐, ๗๑๒
อนนฺตฺย, ๓๘๗, ๓๙๒
อนนฺตฺย **พหุ** **ตฺย** **สาม** **คฺติ**, ๓๙๑
อนนฺตฺย (ตรงข้ามกับ**ชรรต**), ๖๓๘
อนนฺตฺย, ๑๐๓๔, ๑๐๖๗
อนนฺตฺย: -*, ๑๐๐๘
อนนฺตฺย, ๗๔๒-๗๔๔; -*, ๑๐๓๔
อนนฺตฺย, ๒๔๖; -*, ๘๘๗
อนนฺตฺย, ๒๔๘, ๔๘๔; -*, ๗๘๔
อนนฺตฺย, ๒๔๗
อนนฺตฺย, ๒๔๘
อนนฺตฺย, ๑๕๒
อนนฺตฺย, ๑๖๔, ๘๘๓, **ดู** **อนนฺตฺย**, **ไตรลักษณ์**
อนนฺตฺย **ลักษณะ**, ๑๐๙, ๔๗๗; -*, ๑๐๕๔
อนนฺตฺย, ๒๕, ๕๒, ๗๗, ๑๒๐, ๑๓๖, ๒๐๕, ๓๑๑, ๓๓๑, ๓๗๗, ๓๗๘, ๔๖๓, ๔๗๖, ๔๘๔, ๔๙๙, ๖๕๕, ๘๔๙, ๘๗๘-๘๘๐, **ดู** **ไตรลักษณ์** **เทียบ** **ตัวตน**, **อนนฺตฺย** **และ** **ดู** **นิรุตต**; -*, ๔๔๔; -**ความหมาย** ของความเป็นอนนฺตฺย, ๖๓๑, ๖๓๒; -

ถ้าคนเป็นอนนฺตฺย ก็ไม่บาป, ๑๐๕๓; -**แสดงความเป็น** **อนนฺตฺย** **ตาม** **แนว** **หลัก** **ขั้น** **๕**, ๒๕, ๖๒๙-๖๓๐; -**หลักฐาน** **ว่า** **นิพพาน** **เป็น** **อนนฺตฺย**, ๔๙๙
อนนฺตฺย **ที่** **สํ** **ส**, ๙๔๘
อนนฺตฺย, ๓๓๖, ๘๒๑, ๑๐๒๕
อนนฺตฺย, ๘๒๘
อนนฺตฺย, ๓๒๒, ๘๘๗
อนนฺตฺย, ๒๔๘
อนนฺตฺย, ๔๖๔, ๔๗๒, ๔๗๗, ๕๐๗, ๕๕๙, ๖๓๐, ๖๗๔, ๑๐๖๐, ๗๗๐, **เทียบ** **อนนฺตฺย**, **ปัจจุบัน**; -**พระพุท** **เจ้า** **ที่** **ทรง** **ปรารถนา** **อนนฺตฺย** **ปรารถนา** **เพื่อ** **ทำ** **กิจ** **ที่** **เป็น** **ปัจจุบัน**, ๖๕๔-๖๕๕; - **พระพุท** **เจ้า** **ที่** **ทรง** **ปรารถนา** **อนนฺตฺย** **ปรารถนา** **เพื่อ** **ทำ** **กิจ** **ที่** **เป็น** **ปัจจุบัน** (๖), ๖๕๙; -**ไม่** **เพ้อ** **ฝัน** **อนนฺตฺย**, ๓๑๘, ๓๗๒, ๖๕๕; - **ลักษณะ** **ความ** **คิด** **ที่** **ตก** **อติ** **ถอย** **อนนฺตฺย**, ๖๕๔-๖๕๕, ๗๗๒-๗๗๔; -**สภาพ** **เลว** **ร้าย** **ใน** **อนนฺตฺย** **ที่** **ควร** **ป้องกัน**, ๖๕๗-๖๕๙; -**ส่วน** **อนนฺตฺย** **ใน** **ปฏิ** **จ** **สมุ** **ปา** **ท**, ๑๗๕; -**หวัง** **ผล** **จาก** **กรรม** **คือ** **กระทำ**, ๓๑๖
อนนฺตฺย, ๑๑๙, ๑๒๖, ๑๓๘, ๑๔๘
อนนฺตฺย, ๑๗๕, ๑๗๖
อนนฺตฺย, ๑๕๐
อนนฺตฺย (ควรคำนึงเพื่อไม่ประมาท **เรื่อง** **ทำ** **กิจ** **และ** **ป้องกัน**), ๖๕๖-๖๕๙
อนนฺตฺย, ๖๕๔
อนนฺตฺย, ๔๑๐
อนนฺตฺย, ๔๐๒, ๔๙๐, ๕๓๒, ๖๘๒, ๘๓๙; -*, ๔๕๘; -**การ** **บรรลุ** **อนนฺตฺย** **ผล** **ของ** **พระ** **สารี** **บุตร**, ๔๕๘; -**บรรลุ** **ด้วย** **โยนิ** **โส** **มน** **สิ** **การ** **ขั้น** **๕** **เป็น** **ต้น**, ๔๖๘, ๖๘๒-๖๘๓
อนนฺตฺย, ๔๐๑, ๘๓๙; -*, ๔๗๒, ๘๘๘
อนนฺตฺย, ๔๓๓, ๔๔๓, ๔๙๕, ๗๔๘, ๑๐๕๘, ๑๐๖๘, **ดู** **อริยบุคคล**, **ทักษิ** **ณ** **ย**: -*, ๔๕๐, ๘๙๐, ๘๘๗; -**ข้อ** **ควร** **ทราบ** **ทั่วไป** **ใน** **ฐานะ** **เป็น** **ทักษิ** **ณ** **ย** **หรือ** **อริยบุคคล** **ระดับ** **หนึ่ง**, ๔๒๐; -**ข้อ** **ควร** **ทราบ** **ทั่วไป** **ใน** **ฐานะ** **เป็น** **ทักษิ** **ณ** **ย** **หรือ** **อริยบุคคล** **ระดับ** **หนึ่ง** (๖), ๔๐๙, ๔๑๑; -**เข้า** **ใน** **โร** **ธ** **สม** **ภา** **ติ** **ได้**, ๔๓๕, ๗๙๑, ๘๒๒, ๘๓๑; -**ควร** **ให้** **อนนฺตฺย** **ให้** **พระ** **ให้** **อนุ** **ญ** **ณ** (๖), ๘๒๓; -**ควร** **โยนิ** **โส** **มน** **สิ** **การ** **ขั้น** **๕**, ๔๖๘; - **แตกต่าง** **กัน** **เพราะ** **อิน** **ทรี** **ย** **๕**, ๘๒๙; -**เป็น** **ผู้** **มี** **สมาธิ** **บริ** **วิ** **รุ** **ณ** **์**, ๔๒๘; -**เป็น** **ผู้** **มี** **สมาธิ** **บริ** **วิ** **รุ** **ณ** **์** (๖), ๔๒๘; -**เป็น** **สุข** **ขิ** **วิ** **ส** **ถ** **ก** **มี** (๖), ๔๕๘; -**สิ้น** **ชีพ** **ไป** **สุ** **ท** **ธา** **ว** (๖), ๔๒๘
อนนฺตฺย, ๑๔๙, ๔๘๗, ๔๘๙, ๖๖๘
อนนฺตฺย, ๗๔๑, ๘๘๒, ๑๐๔๔
อนนฺตฺย, ๑๐๑๓
อนนฺตฺย, ๕๗๘
อนนฺตฺย (ความหมายแบบพราหมณ์กับแบบพุท), ๖๕๒, ๑๐๖๑, **ดู** **อริย**, **อาร** **ย**
อนนฺตฺย, ๒๔๗

ขนาสวสุข, ๑๐๖๗
ขนาสวะ, ๓๓๖, ๔๓๑; -*, ๔๓๐
อนาหาร(ของนิรอรณ์และโพชฌงค์), ๘๓๔-๘๓๕
 อนิจจตา, ๒๖, ๔๑, ๖๗, ๑๐๓, ๑๐๘, ๑๑๒, ๑๑๗, ๑๒๖, ๑๓๙,
 ๑๖๔, ๔๖๔, ๖๓๓, ๘๘๓, **ดู อนิจจะ,อนิจจัง,ไตรลักษณ์**
 อนิจจลักษณะ, ๗๑, ๗๓, ๔๗๗; -*, ๑๐๕๔
 อนิจจสัญญา, ๘๓๗
 อนิจจัง, ๗๑, ๗๗, ๑๐๓, ๑๐๙, ๑๒๐, ๑๓๙; -*, ๑๒๖
 อนิจจัง,อนิจจะ, ๒๐๕, ๒๒๙, ๓๓๑, ๓๗๗, ๓๗๙, ๔๕๙, ๔๗๖,
 ๔๙๙, **ดู ไม่เที่ยง,ไตรลักษณ์**; -ความหมาย, ๖๓๑, ๖๓๒
 อนิจจัง, ๖๘๖
 อนิภูมฺ, ๒๕๑
 อนิภูมฺารมณ, ๓๗๑
 อนิสฺสนอปปฎิฆรูป, ๔๑
 อนินทริยพัทท์, ๗๘
 อนิมิตตนิพพาน: -*, ๓๘๖
 อนิมิตตวิโมกข์: -*, ๔๑๖
 อนิมิตตสมาธิ: -*, ๗๘๐
 อนิมิตตเตจวิมุตติ, ๔๓๓
อนิรอรณ์, ๒๔๗
อนิสฺลิต, ๒๔๘
อนิสฺสรโต, ๙๗
อนิสฺลิตโต จ วิหริตี, ๗๖๘
 อนุเคราะห์, ๕๓๒, ๕๓๙, ๘๘๘, ๖๕๐-๖๕๑; -ตถาคตสรวรเสวีญ
 การอนุเคราะห์สฤ, ๕๗๗; -บางคนไม่ควรคบนอกจากเพื่อ
 อนุเคราะห์, ๕๗๔; -อนุเคราะห์ชาวโลก, ๓๖๖, ๓๙๘; -
 อนุเคราะห์ชุมชนภายหลัง, ๓๖๖, ๖๖๔; -อนุเคราะห์
 พรหมจรรย์, ๖๔๗
 อนุชน, ๗๕๑, ๙๒๐
 อนุญาต: -*, ๖๙๙
 อนุตตรวิมุตติ, ๖๑๙
 อนุตรลัมมามีเพธิญาน, ๕๕, ๓๙๑, ๓๙๔, ๔๕๓, ๔๖๐, ๕๙๙,
 ๖๔๓, ๘๔๖, ๘๕๖; -(**การตรัสรู้**). **ดู ตรัสรู้,ปฏิญาน**; -*,
 ๙๕๔
 อนุตตรํ ปุณณกเขตตํ โลกสฺส: -*, ๔๐๕
อนุทยตา, ๕๗๘
 อนุธรรม(คู่กับธรรม): -*, ๖๓๖, ๙๐๑
 อนุธรรมปฏิปทา: -*, ๖๓๖
 อนุญ: -*, ๘๗๘
 อนุญญิต(การเหยียบผืนผ้า): -*, ๙๖๑
 อนุพุพพิหารสมาบัติ ๙, ๔๕๓
 อนุพุพพิลิกขา,อนุพุพพิปฏิปทา: -*, ๕๒๓
อนุพุพพิธรรมวิปัสสนา, ๔๘๕; -*, ๔๗๘
 อนุพทาน: -*, ๒๔๒
อนุพปิตตสทฺตถ(พระอรหันต์), ๓๔๓, ๓๖๕

อนุปปาทย, ๒๒๙, ๓๓๗
อนุพพัทท์, ๕๗๘
อนุพพิกสิฏฐิ, ๒๔๗
 อนุพพิสสนา: -*, ๗๗๕
อนุพทาปรินิพพาน. **ดู นิพพาน**; -เป็นความหมายของอนุพทา
 เสสปรินิพพาน, ๓๙๐; -**เป็นอรธหรือที่หมายของวิมุตติ**
ญานทสฺสนะและของญานทสฺสนวิสุทฺธิ, ๖๓๘-๖๓๙
 อนุพทาพนนกันธ์: -*, ๓๙๕
 อนุพทาสิส, ๒๖, ๕๙, ๕๒๐
 อนุพทาสิสนิพพานธาตุ, ๔๐๙, **ดู นิพพาน**; -*, ๔๓๕; -
 กลายเป็นคำแสดงอาการหรือเหตุการณ์, ๓๙๑; -ปัญหาคำ,
 ๔๒๐; -วิวัฒนาการยุคบรรพกาล, ๓๙๔
 อนุพทาสิสบุคคล, ๔๐๙, ๔๑๓, ๔๒๐, **เทียบ สอุปทาสิส**
บุคคล; -*, ๓๙๑
 อนุพทาสิสปรินิพพานธาตุ, ๔๒๑
 อนุพุพพิหาร ๙, ๔๓๕; -*, ๔๐๐
 อนุพุพพิหารสมาบัติ ๙: -*, ๔๐๐
อนุพุพพิกขา,อนุพุพพิกขา, ๕๗๘, ๖๔๕, ๘๔๖
 อนุพุพพิชชะ, ๗๕๕
อนุพพันธนา(อานาปานสติ), ๘๑๙
 อนุพุพ, ๖๘๕
 อนุพพิ(ความหมายเชิงบวก), ๗๕๙, ๗๖๓
 อนุพมาน, ๕๙๐
 อนุพเมทนา, ๕๗๐
อนุรักษนาปธาน, ๗๕๔-๗๕๕
อนุรักษสัจจะ. **ดู สัจจนาฎิภ**
 อนุรูป: -*, ๖๓๖
 อนุโลม, ๔๕๓, ๔๗๔, ๔๗๙, ๖๐๑, ๘๕๐
 อนุโลมญาน, ๔๗๙
อนุโลมปฏิจจสุมปาทา, ๑๕๔, ๓๒๖
 อนุโลมิกานันตี, ๓๗๓
 อนุโลมิจ: -*, ๘๙๑
 อนุโลสน, ๓๓๐
 อนุโลสน, ๑๔๘, ๙๖๐, ๙๖๔
 อนุโลสนิปาฏิหาริย,อนุโลสนิปาฏิหาริย, ๔๕๙, ๙๔๙, ๙๕๑,
 ๙๕๙, ๙๖๖, ๙๔๔-๙๔๗
 อนุโลมิตี ๑๐, ๔๔๖, ๘๐๔-๘๐๖, ๘๐๗-๘๐๙
 อนุโลมิต, ๕๙๐, ๕๙๓-๕๙๔
 อนุโลมิต, ๒๐๑, ๓๗๔, ๔๗๓
อนุโลสน, ๙๔๘
อนุโลมิต, ๒๔๘
 อนุโลมปริยาย, ๕๐๖, ๕๗๗
 อนุโลสนา, ๗๔๙, ๖๕๘-๖๕๙
 อนุโลมิตปปะ เจตสิก, ๒๗
 อนุโลมิกบุญ, ๒๕๑

ขบวรม, ๖๒๔, ๗๐๘, ๘๗๗, ๖๕๗-๖๕๘, ๖๖๔-๖๖๖, **ดู ผิก**

ภานา: -ขบวรมเจริญชินทรี, ๕๕๕, ๕๕๘, ๓๗๑

อบาย, ๘๗, ๒๖๘, ๒๘๐, ๒๘๒-๒๘๔, ๒๘๕, ๓๒๓, ๕๕๒,
๖๕๑, ๘๘๕, ๘๙๐, ๘๙๗, ๘๙๙, ๙๕๓, ๑๐๒๖, ๑๐๓๒; -*,
๔๐๙

อบายทุกข์, ๘๗

อบายภูมิ(๔), ๓๒๒; -*, ๕๕๓

อบายมุข, ๕๔๗, ๕๖๗, ๗๒๙, ๗๔๒, ๙๑๘, ๙๙๖, ๑๐๔๕

อบุญ, ๑๗๒; -*, ๒๕๓

อุปทาน โสภิต ปรณว: -*, ๕๗๐

อปภังค, ๒๔๗

อปันตะ: -*, ๑๗๑

อปราชยเวทนียกรรม, ๓๒๑

อปราชยภูคิล: -*, ๘๘๑

อปราชยภูคิล: -*, ๘๘๑

อปราชยภูคิล: -*, ๘๘๓

อปราชยภูคิล, ๔๒๓

อปราชยภูคิลเวทนี, ๓๒๔

อปราชยภูคิล(๗), ๕๕๒, ๗๕๓, ๘๓๘, ๙๓๒

อปราชยภูคิล, ๕๕๒

อปราชยภูคิล: -*, ๗๒๓

อปราชยภูคิลสังขาร, ๑๗๑, ๓๙๒

อปราชยภูคิล, ๔๕๕, ๕๕๔, ๕๖๐, ๗๑๒

อปราชยภูคิล(=เมตตยา): -*, ๗๐๔

อปราชยภูคิล, ๗๐๔, ๗๐๘, ๗๐๙, ๗๑๒

อปราชยภูคิลสังขาร, ๗๐๔, ๗๐๒-๗๐๓, ๗๐๕-๗๐๗

อปราชยภูคิล, ๒๘๖

อปราชยภูคิล, อปราชยภูคิล: -*, ๒๖๗

อปราชย, ๒๓๑, ๒๓๒, ๕๖๖

อปราชย, ๒๓๒

อปราชย, ๕๓๙

อปราชย, ๒๑๑, ๒๔๒, ๒๘๙, ๓๑๙, ๘๕๕, ๑๐๒๔, **เทียบ**

อนภิชณา: -*, ๕๕๘, ๘๗๗; -ในฐานะนวิวรรณ์(=กามฉันทะ),
๕๖๐, ๗๘๓; -ในฐานะนวิวรรณ์(=กามฉันทะ)(อ), ๖๑๙; -ใน
ฐานะสังโยชน์(อ), ๔๐๘; -ในสติปัญญา, ๗๕๕, ๗๕๘, ๗๗๑,
๗๖๖-๗๖๙

อปราชย, ๖๖๖, ๘๘๓, ๗๘๔, ๗๙๐, ๗๙๔, ๘๔๒, ๙๐๐, ๙๔๕,
๑๐๖๑; -ความหมายของศัพท์และองค์ธรรม(อ), ๘๔๒; -
ธรรมที่พึงรู้ ละ เจริญ ประจักษ์ ด้วยสติปัญญา, ๘๔๒

อปราชย(๕-๖), ๔๑๙, ๔๓๖, ๗๘๘, ๗๙๔, ๘๐๓, ๘๒๕, ๕๑๗-
๕๑๙; -*, ๘๓๑; -การทำการใช้/ความยาก, ๔๕๕; -ตั้งได้
อะไรแต่ไหนเป็นพื้นฐาน/ฉาน ๔ เพียงพอหรือไม่, ๔๔๒,
๔๕๓; -บรรลุดต่อเนื่องกันหรือห่างกันคนละคราว, ๔๕๗; -

สมาธิมีขานิสงส์เป็นบาทของสติปัญญา, ๗๙๑; -หัวข้อ,
๘๒๓

สติปัญญาสังคินกรรมนิยธรรม, ๔๕๔, ๗๘๖

อภิมุขสมปติปิพินโต, ๗๔

อภิมุข, ๔๙, ๖๙, ๓๖๒, ๗๕๕, ๗๕๙, ๗๘๐; -*, ๖๖, ๑๒๒,
๔๒๘, ๔๓๓; -การจัดประเภทวิธีคิดแบบวิเศษชาต, ๖๒๙; -
การใช้คำว่าบุญบาป, ๒๕๕; -การเรียกฉาน(อ), ๘๒๖; -
ความหมายของอิทธิบาทแบบอภิมุข(อ), ๘๐๑; -
ความหมายคำ เศษและอเศษ(อ), ๔๗๑; -จัดฉันทะเป็น
เจตสิก, ๘๗๙; -จำแนกชั้นธุลี ตามแบบอภิมุข, ๒๖-๒๗;
-ฉานแนวอภิมุขที่แบ่งเป็น ๕, ๘๒๑, ๘๒๖; -ในขนาดต
ภิกษุชาตการขบวรม กล่าวอภิมุขจะถล่ำสู่ธรรมที่ผิดโดย
ไม่รู้ตัว, ๖๕๘; -มติเกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาในหรือนอก
ฉาน, ๔๘๒; -วิเศษชาตที่ใช้มาก, ๖๖๒

อภิมุข, ๑๕๐

อภิมุขเทศนา, ๔๘๓

อภิมุขปริยาย, ๓๒๒

อภิมุข, ๒๓๑

อภิมุข, ๓๘๘

อภิมุข, ๓๘๗

อภิมุข, ๒๐๑; -*, ๓๙, ๔๙๓

อภิมุข, ๔๘๔

อภิมุข, ๑๕๘, ๒๐๕, ๓๗๘, ๔๙๙, ๘๔๗; -*, ๒๐๖, ๒๗๖,
๗๑๑

อภิมุข, ๑๐๐๙

อภิมุข(พระผู้เป็นเจ้า), ๓๓๙

อภิมุข, อภิมุข, ๑๐๐๙

อภิมุข, ๖๔๔

อภิมุข, ๔๖๒; -*, ๘๘๑

อภิมุข, ๘๔๓

อภิมุข, ๘๘๘

อภิมุข(นิพพาน), ๓๓๘

อภิมุข, ๘๖๖, ๘๘๘-๘๙๐

อภิมุข, ๔๐๒, ๔๔๓

อภิมุข: -*, ๖๗

อภิมุข, ๓๓๖, ๔๔๑

อภิมุข, ๓๓๖, ๓๓๗, ๖๐๓, ๗๓๔, ๘๔๒, ๘๖๖, ๘๘๘-

๘๙๐

อภิมุข, ๘๕๒

อภิมุข, ๖๕๗, ๗๓๘, ๘๔๖, ๙๖๗; -*, ๗๕๒

อภิมุข, ๖๘๖

อภิมุข, ๗๗๒

อภิมุข, ๘๘๘

อภิมุข, ๑๔๔, ๕๗๕, ๗๐๕

อมุสิกาศรีททา, ๕๕๘

อโหมทะ, ๒๔๒, ๒๗๕, ๖๒๐, ๘๐๘, **ดู ดัชนี, จันทร, รากะ, โล
ภะ, กาม, สมุทัย, ดู กุศลมูล, ปัญญา; - ปัญหาเกี่ยวกับ
แรงจูงใจ/ความอยาก ๒ ประเภท, ๙๗๑-๑๐๒๒; -*,
๒๔๒, ๖๘๙; -ชีวิตที่อยู่ด้วยความอยาก, ๘๔๔-๘๔๕**

อยากได้อะไรอยากเอา. ดู กามจันทร, อภิขง

อยากทำ. **ดู กัตตุกัมยตาจันทร, จันทร; -*, ๙๘๔**

อยู่ดี, ๑๒๕

อยู่เดียว/อยู่มีคู่(อย่างตืออย่างเลว), ๖๗๔-๖๗๕

อยู่ป่า. ดูป่า

อโยนิโส: -*, ๖๒๓

อโยนิโสมนสิการ, ๑๓๗, ๕๖๔, ๖๙๔, **เทียบ โยนิโสมนสิการ; -
*, ๕๖๓, ๖๖๗; -ตัวอย่างในคัมภีร์แสดงการใช้และผลเสีย,
๖๔๘; -ตัวอย่างในคัมภีร์แสดงการใช้และผลเสีย(๑), ๖๒๓;
-ทำให้เป็นทาสของความคิด, ๖๒๖; -เป็นมูลแห่งวิภูษะ,
๖๒๓-๖๒๕; -เป็นอาหารของนิรอรณ ๔/อาหารของ
โพชฌงค์, ๘๓๔-๘๓๕; -ผลต่อชีวิตจิตใจและพฤติกรรม,
๖๒๓; -เพิ่มพูนอสาสะ หล่อเลี้ยงอกุศลธรรม ก่อ
มีจนาทิวฐิ เป็นเหตุของกรรมชั่ว, ๖๒๐, ๖๙๑, ๖๒๒-
๖๒๓; -เพิ่มพูนอสาสะ หล่อเลี้ยงอกุศลธรรม ก่อมีจนาทิวฐิ
เป็นเหตุของกรรมชั่ว(๑), ๕๖๓; -สติเป็นตัวตัดแยกเข้าสู่
โยนิโสมนสิการ, ๖๕๓**

อโยนิโสมนสิการพหุล: -*, ๖๒๓

อรณวิหารี: -*, ๓๖๘

อรรณ, ๖๖, ๗๔, ๗๖, ๙๓; -*, ๘๔

อรรณ, อรรณ, ๖๖๖, ๕๑๙, ๕๙๔, ๕๙๕, ๖๕๘, ๗๑๒,
๗๙๖, ๘๙๕, ๙๒๗, ๙๗๗-๙๗๘, **ดู อัถณะ; -*, ๖๘๐; -
ความหมายของอรรณ/ความสัมพันธ์ระหว่างธรรมกับอรรณ,
๖๓๖-๖๓๗, ๖๓๖-๖๔๑; -จะเข้าถึงอรรณของสมณะต่อเมื่อ
รู้คุณโทษทางออกของโลกตามเป็นจริง, ๖๔๓; -ตัวอย่าง
อรรณของข้อธรรมต่าง ๆ, ๗๘๗, ๖๓๘-๖๓๙; -ตัวอย่าง
อรรณของข้อธรรมต่าง ๆ(๑), ๘๒๕; -ธรรมกับอรรณ
อรรณกับอรรณ ได้แก่อะไร(ตัวอย่าง), ๖๓๘; -ธรรมกับ
อรรณ อรรณกับอรรณ ได้แก่อะไร(ตัวอย่าง)(๑), ๖๓๖; -
อรรณ ๒. ดูอัถณะ; -อรรณ ๓. ดูอัถณะ; -อรรณ๒(๑), ๕๖๕**

อรรณกถา, ๘๗, ๙๔, ๒๕๑, ๕๔๗, ๖๒๙, **ดูต่อที่ อรรณกถา
จารย์; -*, ๖๗, ๕๘๐, ๖๐๔, ๖๕๐, ๖๖๙; -การใช้คำว่า
นิพพาน, ๓๙๔; -การแข่งขันนิพพาน, ๔๒๕; -การแข่งขัน
พระอรหันต์, ๔๕๐; -การแปลคำว่าอัสสาสะและปัสสาสะ(๑),
๘๑๕; -การอธิบายข้อธรรมแบบแสดงลักษณะรส ปัจจุบัน
ฐาน ปทัฏฐาน, ๘๒๕; -ขั้นตอนการปฏิบัติอานาปานสติ,
๘๑๙-๘๒๐; -ขั้นตอนวิธีคิดในวิปัสสนา, ๖๓๒; -ความนิยม
ที่ต่างจากบาลีในการใช้คำว่าอรรณ(๑), ๖๔๐; -ความหมาย
ของญาณทัสสนะ, ๗๙๐; -ความหมายของโยนิโสมนสิการ,
๖๒๑; -ความหมายของสมาธิและการแยกระดับ, ๗๗๙; -**

ความหมายของสมาธิและการแยกระดับ(๑), ๗๘๐; -คำว่า
จตุมรรคหรือมรรคสี่(๑), ๘๓๙; -ตัวอย่างความหมาย
ธรรมานุกรมปฏิบัติ(๑), ๖๓๖; -มติเรื่องจิต(๑), ๘๐๗; -มติ
เรื่องภายในภายนอกในสติปัฏฐาน, ๗๖๘; -เรื่องธรรมเป็น
ที่ตั้งแห่งโพชฌงค์และโพชฌงค์ทั้ง ๗ ในขณะจิตเดียวกัน,
๘๓๕; -เรื่องธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโพชฌงค์และโพชฌงค์ทั้ง ๗
ในขณะจิตเดียวกัน(๑), ๘๓๖; -เรื่องวิมุตติในสมัย, ๔๓๘; -
**เรื่องสัมมาทิฐิขั้นโลกีย์/โลกุตระ, ๕๘๓-๕๘๔; -เรื่องอานา
ปานสติ ๔ จตุกถะ(๑), ๘๑๖; -วัตถุประสงค์หรืออานิสงส์
ของสมาธิ, ๗๙๐-๗๙๑; -วิธีเจริญสมาธิตามแบบแผน,
๘๐๓-๘๒๐**

อรรณกถาจารย์, ๓๖๗, ๔๗๗, **ดูเพิ่มที่ อรรณกถาจารย์; -**กับการ
กำหนดวินัยของภิกษุสงฆ์, ๙๑๘; -กับการจัดวางระบบการ
ปฏิบัติธรรม, ๔๗๕; -กับความหมายของพรหมจรรย์(๑),
๕๓๓; -กับความหมายของเมตตา, ๑๐๐๒; -กับเรื่อง
นิพพาน, ๓๙๐; -กับสิ่งคาลกสูตร, ๗๒๙; -จัดหมวดหมู่
สำหรับภิกษุสงฆ์, ๗๕๐; -แจกแจงองค์ ๘ ของจิตสมาธิ,
๗๘๔; -ที่มาของกรรมฐาน, ๘๐๔; -มติเกี่ยวกับวลี(๑),
๘๑๒; -มติว่าอรุณนิพพานต้องด้วยกสิณเท่านั้น(๑), ๘๑๓; -
รวบรวมจัดวางหลักกรรม๑๒ขั้น, ๓๒๓; -วางวิธีปฏิบัติเช่น
การนับ, ๘๑๘; -ว่าอานาปานสติเป็นกรรมฐานหนัก(๑),
๘๑๗; -แสดงความหมายของโพชฌงค์, ๘๓๒; -แสดง
ตัวอย่างวงจักษ์โม(๑), ๕๙๔; -**แสดงองค์ของการละเมิดศีล
๕, ๗๒๖-๗๒๗; -อุปมาสมาธิ, ๗๘๗**

อรรณกถาจารย์, พระ, ๙๗, ๑๐๘

อรรณกถาจารย์. ดู อรรณกถา, อรรณกถาจารย์; -กำหนดเกณฑ์
แบ่งประเภทอริยบุคคล, ๔๑๖; -สายอภิธรรมนิยมแบ่ง
เป็น ๕, ๘๒๑

อรรณธรรม: -*, ๖๓๖

อรรณธรรมสัมพันธ์(วิธีคิด), ๖๓๖-๖๔๑; -*, ๖๘๐

อรรณศัพท์, ๑๐๑๑; -*, ๘๑๕

อรรณศัพท์, ๑๒๕

อรรณศัพท์, อรรณศัพท์, ๓๗๔, ๔๐๐, ๔๑๐, ๔๑๗, ๔๑๘, ๔๖๙,
๔๘๒, ๔๘๘, ๔๙๐, ๕๑๙, ๕๓๒, ๕๖๖, ๖๒๐, ๗๒๒, ๘๑๔,
๘๓๑, ๘๓๙, ๘๔๔, ๙๐๑, ๙๘๔, ๑๐๑๒; -*, ๓๙๐, ๔๑๘,
๔๗๓, ๕๑๘, ๕๕๕, ๕๕๕, ๗๙๓, ๘๘๘, ๘๙๘, ๙๕๕; -ขึ้น
ปัญญาวิมุต, ๔๕๕; -ขึ้นอรุณนิพพานจึงจะละกามได้(๑),
๙๘๗; -**เจริญปัญญาขึ้นเพียงอย่างเดียว พยายามอรุณนิพพาน
ได้, ๖๐๒-๖๐๖; -ฉันท์เพื่อบรรลอรุณนิพพาน(๑), ๙๘๑; -
ฉานของผู้ยังไม่บรรลอรุณนิพพาน, ๓๒๒; -ตัวอย่างผู้บรรล
หลังจากได้ทิพยจักขะและอิทธิวิแล้วนาน(๑), ๔๕๗; -ทำให้
เป็นทักขิไถยบุคคลสูงสุด, ๔๐๖; -**ธรรมที่บรรลได้ตั้งแต่
โสดาถึงอรุณนิพพาน, ๖๘๒-๖๘๓; -บรรลด้วยโยนิโส
มนสิการขั้น ๕, ๔๖๘; -บรรลในเวลาพักธรรมเทศนา,
๔๕๘; -บวช ๆ ลึก ๆ เจ็ดครั้งจึงบรรลก็มี, ๑๐๖๕; -****

พยากรณ์หรือที่ตัดสินผลด้วยความรู้ประจักษ์มีใช้ด้วยศรัทธา
เป็นต้น, ๖๐๒

อรหัตตผลจิต(=เจโตวิมุตติ), ๔๓๐

อรหัตตผลญาณ(=ปัญญาวิมุตติ), ๔๓๐

อรหัตตผลปัญญา(=ปัญญาวิมุตติ), ๔๓๐; -, ๕๒๒

อรหัตตผลวิมุตติ: -, ๔๘๘, ๕๒๒

อรหัตตผลสมาธิ(=เจโตวิมุตติ), ๔๓๐

อรหัตตผลสมาบัติ: -, ๔๓๓

อรหัตตภาวะ: -, ๔๖๙

อรหัตตมรรค, ๔๐๑, ๖๗๓, ๘๓๙, ๙๒๘, ๙๔๘; -, ๓๙๔, ๘๐๑

อรหัตต์, ๑๘๐, ๓๓๖, ๓๔๓, ๓๘๖, ๔๒๑, ๔๒๔, ๔๓๐, ๔๙๕,
๖๘๓, ๗๒๗, ๗๔๘, ๗๕๗, ๘๑๔, ๘๘๑, ๘๙๑, ๘๙๔, ๙๐๘,
๙๒๕, ๙๒๘, ๙๔๖, ๑๐๕๓, ๑๐๕๘, ๑๐๖๘, **ดู ทักขิไณย**
อริยบุคคล: - **ดับกรรมแล้ว ไม่ทำกรรม ไม่มีตัณหา แต่**
กลับบำเพ็ญกิจล้วนเพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวมโดยมี
แรงจูงใจใหม่ที่บริสุทธิ์, ๑๐๑๗-๑๐๑๙; -, ๕๕๖, ๘๙๔,
๑๐๐๗; - กับสิทธิในการบริโภค, ๔๐๗; - กับอดีตอนาคต,
๓๗๒; - ข้อควรทราบทั่วไปในฐานะเป็นทักขิไณย หรือ
อริยบุคคลระดับหนึ่ง(๑), ๑๑๑; - จำแนกเป็นประเภทต่าง ๆ,
๔๗๔, ๔๘๒; - ชั้นอรหตถภาวะ พระอรหัตต์ที่บรรลุด้วยใช้
อานาปานสติ รู้อายุกาลของตน(๑), ๘๑๕; - ใช้ภาษาขยา
รู้เท่าทัน ไม่ยึดติด, ๔๙, ๓๗๘; - ใช้สมาธิใช้มานเพื่อทวิ
กรรมสุขวิหาร, ๗๘๙, ๗๙๐-๗๙๑; - ดับกรรมแล้ว ไม่ทำ
กรรม ไม่มีตัณหา แต่กลับบำเพ็ญกิจล้วนเพื่อประโยชน์สุข
ของส่วนรวมโดยมีแรงจูงใจใหม่ที่บริสุทธิ์, ๕๓๑; - ได้ทั้งเจ
โตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ(๑), ๔๓๐; - ตัวอย่างพระอรหัตต์
ที่มีลักษณะไม่ชวนเชื่อถือ, ๒๒๗; - ถ้ากรรมานุกรรมปฏิบัติ
แล้ว ก็เป็นอรหัตต์ได้ในเวลาไม่นาน, ๖๔๐; - ท่านใดเข้า
นิโรธสมาบัติได้, ๘๒๒; - ท่านใดเข้านิโรธสมาบัติได้(๑),
๔๕๐; - ทำงานสอนกรรมฐานเป็นต้นอาจสู้พระพุทธรูปที่เป็น
พหูสูตไม่ได้, ๘๐๔; - ที่มาของความเชื่อว่าคฤหัสถ์เป็น
อรหัตต์ต้องบวชขั้นนั้น(๑), ๘๒๓; - บุญปฏิบัติสุขทุกข์ เพราะมี
ขยายตน, ๕๒; - ประกอบด้วยองค์ ๑๐, ๖๘๘; - ประชุม
สังคายนาครั้งที่ ๑, ๘๙๘; - เป็นแบบอย่างในความเคารพ
สงฆ์เอาใจใส่รับผิดชอบและปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของ
ส่วนรวม, ๘๒๙-๘๓๓; - เป็นปัญญาวิมุตติมากกว่าอุกโต
ภาควิมุต, ๔๓๓; - ผลสมาบัติ, ๔๓๓; - พระโสดาบันไม่ปลง
ชีวิตพระอรหัตต์, ๘๘๘; - พระองค์ใดเป็นอรหัตต์ชาวบ้าน
ยากจะรู้ ควรให้ทานในสงฆ์, ๖๗๓, ๘๒๘; - พระอรหัตต์ก็
หิว ไม่มีตัณหา, ๙๙๓; - พระอรหัตต์มีปัญญาและกรุณา
บริสุทธิ์(๑), ๑๐๑๙; - **พระอรหัตต์ให้พระพุทธรูปแก่**
พรหมกว่า, ๘๒๒-๘๒๔; - ผ้าผืนไม่สะดุ้ง, ๗๙๕; - ภาวะ
หลุดพ้นที่อาจกลับ, ๔๔๑; - มีโยนิสมนสิการ ถึงฟังคนบ้า
ตนเมาพูด ก็สำเร็จเป็นพระอรหัตต์ได้, ๘๗๘; - ไม่ปรากฏว่า
เล่นฉานกีฬา(๑), ๗๙๓; - ไม่มีทวิฐิ, ๔๔; - ยังควรโยนิโส

มนสิการชั้นที่ ๕, ๔๖๘; - ยังต้องอาบัติเล็กน้อยบ้าง(๑),
๘๘๔; - รู้ประจักษ์เอง ไม่ต้องเชื่อใครในทางธรรม แต่เชื่อ
ฟังเครื่องศรัทธาทางวินัย, ๕๘๙, ๘๓๙; - รู้ประจักษ์เอง ไม่ต้อง
เชื่อใครในทางธรรม แต่เชื่อฟังเครื่องศรัทธาทางวินัย(๑), ๙๕๐;
- ลักษณะจิต/บุคลิกภาพ/คำเรียกและคำแสดงคุณลักษณะ/
ภาวะทางปัญญาจิตและการดำเนินชีวิตทั่วไป, ๒๔๗, ๒๕๒,
๓๖๕; - ว่าโดยอินทริย, ๘๒๙; - วิถีปฏิบัติต่อความดีเด่นของ
ตน, ๙๒๖; - สุขแต่ไม่ติดสุข, ๓๗๔; - **เหตุผลที่พระอรหัตต์**
รักษาศีลวัตรเคร่งครัด, ๙๑๙-๙๒๑; - ยากเป็นพระ
อรหัตต์ก็เป็นตัณหา, ๑๐๐๙; - เอาทักคละ งาน และฐานันดร,
๓๖๗

อรหัตต์, พระ, ๑๑๗, ๑๒๑, ๑๒๔, ๑๔๕

อรหัตต์ชฎินาถ(=อรหัตต์), ๖๐๑, ๑๐๑๑

อรหัตต์สมาธิมีพุทธรูป, ๕๕๙, ๘๓๙, ๘๔๙

อรหัตต์สาวก, ๕๖๕, ๘๒๘

อรัย, ๕๒๖, ๙๙๑, ๑๐๕๑, **ดู อัสสาชเวทนา, ตัณหา**

อริยกะ, ๔๐๓

อริยกันตศีล, ๘๘๕, ๙๐๗, ๘๙๑-๘๙๒; -, ๘๘๓

อริยชน, ๑๓๖, ๔๓๕, ๕๕๑, ๖๓๓, ๗๔๔, ๗๔๙, ๘๘๓, ๘๙๑,
๘๙๓, ๘๙๕, ๙๐๐, ๙๐๗, ๙๑๓, ๙๒๐, ๙๔๕, ๑๐๒๖,
๑๐๔๗, ๘๘๙-๘๙๐, ๙๐๔-๙๐๕; -, ๘๖๔, ๙๔๘; - ความ
ต่างจากพุทธรูปที่เป็นข้อสำคัญ, ๓๖๒, ๘๗๗

อริยญาณ, ๘๓๒, ๘๙๖

อริยญาชกรรม, ๘๙๐, ๘๙๕, ๘๓๙, ๘๙๑-๘๙๒

อริยทรัพย์(๕-๗): -, ๕๕๗, ๘๘๗

อริยธรรม(=กุศลกรรมบถ 10), ๕๒๓

อริยธรรม, ๑๓๖, ๔๐๓, ๖๓๓, ๘๘๓, ๘๘๗, ๘๘๙, ๙๐๕, ๙๑๐,
๙๑๓, ๙๕๕; -, ๖๓๖, ๘๘๐

อริยบุคคล, ๑๑๗, ๑๒๓, ๓๖๒, ๖๙๒, ๗๒๘, ๗๔๘, ๘๖๓,
๘๘๑, ๘๘๖, ๘๙๙, ๙๕๒, ๑๐๖๗; -, ๘๘๗, ๙๐๐, ๙๐๑; -
กับการรักษาศีล, ๙๑๙-๙๒๑; - กับผลสมาบัติ, ๔๓๓; - การ
ก้าวหน้สู่ความเป็นอริยบุคคล, ๖๘๓; - **คฤหัสถ์อริยบุคคล**
ไหว้ภิกษุพุทธรูป, ๘๒๒-๘๒๔; - ชั้นใดเสวยสุขแต่ใด, ๑๐๕๘;
- ญาณห้วงต่อจากความเป็นพุทธรูป, ๔๗๙; - ทำอย่าง
อริยบุคคล=สิ้นกรรม, ๕๓๑; - เป็นกัลยาณมิตรบวกร
กรรมฐาน, ๘๐๔; - ผู้เข้าถึงกตังคัมแห่งอารยชน, ๘๖๕; -
แยกต่างเป็นชั้น ๆ โดยอินทริย๕, ๘๒๙; - ระดับจิตเกี่ยวกับ
ความยึดมั่น, ๔๙๕

อริยปัญญา, ๘๓๑, ๙๑๑

อริยผล(๔), ๔๐๒, ๔๓๒, ๔๙๖, ๖๘๓, ๘๓๙, ๘๒๘; -, ๔๒๘

อริยภูมิ, ๔๔๗, ๔๔๙, ๔๕๙

อริยมรรค(๒๗), ๔๐๑, ๔๐๙, ๔๑๓, ๔๑๙, ๔๕๘, ๔๗๙, ๖๘๙,
๗๐๒, ๗๑๐, ๘๒๓, ๘๔๙, ๘๕๒-๘๗๐; -, ๘๐๓, ๘๓๓,
๑๐๐๕; - ขณะจิตที่บรรลุ, ๔๘๖, ๘๓๙-๘๔๑; - ขณะจิตที่
บรรลุ(๑), ๔๔๗; - ความหมายของอริยมรรค ๔, ๘๓๙; -

ใจความของอริยมรรคมีองค์ ๘, ๘๗๗; -อริยมรรค=ชีวิต
อุดม(อ), ๗๔๔

อริยมรรคา(=อริยมรรคมีองค์ ๘), ๘๖๔, ๘๖๖, ๙๑๒, ๙๖๕

อริยฤทธิ, ๙๖๔

อริยโลกุตตรสุข, ๔๓๓; *, ๔๔๙

อริยโลกุตตรธรรม(เป็นทรัพย์ประจำตัวมนุษย์ทุกคน), ๔๘๙

อริยวงศ์, อริยวงศ์ ๔: -, ๔๓๖

อริยวินัย, ๕๑, ๗๑๒, ๘๗๘, ๑๐๔๗, ๙๓๘-๙๓๙

อริยวิมุตติ, ๘๓๑, ๘๘๘, ๘๙๖

อริยวิหาร(=ชานาปานสติสมาธิ), ๘๑๔

อริยศีล, ๘๙๖

อริยสังข์, ๔๐๔, ๔๑๐, ๖๘๘, ๗๔๙, ๘๘๕, **ดู สภาวสงฆ์**

อริยสังข์, อริยสังข์, ๑๐, ๑๖๐, ๑๗๑, ๑๗๙, ๑๙๙, ๓๓๒, ๔๐๔,
๕๑๓, ๕๒๕, ๕๖๑, ๘๒๙, ๘๓๓, ๘๗๔, ๘๘๘, ๙๐๗, ๙๗๙,

ดู กิจในอริยสังข์; -, ๒๐๗, ๖๔๐; -**กิจคือหน้าที่ต่ออริยสังข์**
รายข้อ, ๖๓๔-๖๓๕, ๘๕๔-๘๕๕; -ความหมายทั่วไปรายข้อ

และในแง่การแก้ปัญหา, ๖๓๔, ๘๔๘-๘๕๐; -คุณค่าที่เด่น
ของอริยสังข์, ๘๗๓; -ขนาดที่คล้ายกับอริยสังข์, ๔๗๙; -**ฉาน**

๔ **เกี่ยวกับอริยสังข์ โดยเฉพาะกิจญาณ**, ๘๕๕-๘๕๖; -
ฐานะและความสำคัญของอริยสังข์/เพราะยังไม่รู้จึงเร่ร่อน

ไป/พรหมจรรย์นี้เพื่อตรัสรู้หรืออริยสังข์/เป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้า
ทรงสอน, ๘๔๖-๘๔๘; -**ธรรมทั้งปวงจัดประเภทได้ตาม**

แนวอริยสังข์และกิจทั้ง ๔, ๘๕๖; -แนวอธิบายสังเขปพร้อม
เหตุผลในการเรียงลำดับข้อ, ๑๐, ๘๕๘-๘๗๐; -**ในฐานะ**

หัวข้อในสติปัญญาฐาน, ๗๖๖; -เป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัส
รู้/เทียบกับนัยตรัสรู้ปฏิจักษุสัมปทาและนิพพาน, ๓๓๕,

๔๖๐, ๘๔๖, ๘๕๐-๘๕๑, ๘๕๑-๘๕๔; -**เป็นบทสรุป**
ครอบคลุมพุทธธรรมทั้งหมด, ๘๔๖-๑๑๕๐, ๘๗๓-๘๗๔; -

พุทธดำรัสสั่งให้พระสงฆ์สอนอริยสังข์แก่ชาวบ้าน, ๘๔๘; -
โยนิโสมนสิการอริยสังข์ทำให้ละสังโยชน์ ๓ ได้, ๖๓๔; -**รู้**

อริยสังข์คือความหมายหนึ่งของสัมมาทิฐิ, ๖๘๙; -**วิธี**
แก้ปัญหาตามหลักอริยสังข์=วิธีแก้ปัญหาแบบพุทธ=แก้ที่

เหตุปัจจัย=ถ้ายังไม่มั่นในพระรัตนตรัยก็หวังพึ่งเทพเจ้า
สิ่งศักดิ์สิทธิ์ไซ้กลาง, ๘๖๔-๘๖๖, ๘๗๐-๘๗๓; -**วิธีคิดแบบ**

อริยสังข์/เทียบวิธีวิทยาศาสตร์, ๖๓๓-๖๓๕, ๖๘๕-๖๘๖; -
สัมมาทิฐิเป็นบุพนิมิตของการตรัสรู้หรืออริยสังข์, ๖๘๘; -แสดง

อนุพุทธิกถาแล้วต่อด้วยอริยสังข์, ๖๔๕, ๘๔๖; -**อุปมาตั้งรอย**
เท้าข้าง, ๘๔๖

อริยสังข์ธรรม, ๗๖๖

อริยสัมมาสมาธิ(=ประกอบด้วยสมาธิปริหาร ๗), ๘๓๘

อริยสาวก, ๘๐, ๑๑๕, ๑๔๔, ๔๖๓, ๔๗๑, ๔๗๓, ๕๙๑, ๕๙๙,
๖๐๓, ๖๒๘, ๗๑๐, ๗๒๘, ๗๔๖, ๗๘๐, ๘๒๙, ๘๘๓,

๘๘๗, ๘๙๗, ๙๐๒, ๙๐๗, ๙๑๐, ๙๑๓, ๙๓๘, ๙๕๖,
๑๐๒๔, ๑๐๖๓, ๘๘๙-๘๙๖, ๘๙๘-๙๐๐, ๙๐๔-๙๐๖,

๗๒๔-๗๒๖, ๗๔๒-๗๔๔, ๘๓๒-๘๓๓, **ดู สุตวันต์, อริย**

สาวก, กัลยาณมิตร, โสदानัน; -, ๔๔๖, ๕๐๖; -ความต่างกับ

ปุถุชนในการวางจิตตสุขทุกข, ๑๖๘, ๑๖๙; -**มุ่งบรรลุที่**
ต้องการด้วยการปฏิบัติ มีใจด้วยปรารถนาหรือข้อชวน,

๓๑๘; -**รู้เท่าทันสมมติบัญญัติ จึงไม่ถูกทิวฏฐิครอบงำ**,
๓๗๘; -**สุขได้ไม่ต้องขึ้นต่อเวทนาหรืออารมณ์**, ๑๐๕๑; -**อาจ**

ได้ธรรมจักขุเกินครั้งเดียว(อ), ๔๕๘

อริยสาวิก, ๘๙๓, **ดู อริยสาวก**
อริยสุข, ๑๐๖๗

อริยขันธ์ฐังคิคมรรค, อริยขันธ์ฐังคิคมรรค, ๕๖, ๕๓๒, ๕๕๔,
๘๕๐, **ดู มรรค**; -, ๕๓๓; -**ความหมาย**, ๕๑๔, ๕๕๔; -

บุพนิมิต, ๕๖๖, ๖๑๙, ๗๖๐; -**เป็นพรหมจรรย์ทั้งหมด**,
๕๖๖; -**เป็นมรรคสำหรับละโรคะ โทสะ โมหะ**, ๕๕๑; -
ชาติยักัลยาณมิตร, ๕๒๙, ๕๓๖

อริยยะ, ๑๑๕, ๑๒๕, ๑๕๒, ๕๒๕, ๕๓๑, ๕๓๒, ๕๕๔, ๕๗๒,
๗๑๐, ๗๕๗, ๗๗๙, ๗๘๕, ๗๙๑, ๘๐๒, ๘๑๔, ๘๒๘,

๘๓๘, ๘๔๑, ๘๘๓, ๘๘๙, ๘๙๕, ๙๐๕, ๙๐๗, ๙๒๘, ๙๓๘,
๙๕๒, ๑๐๒๔, ๑๐๓๔, ๑๐๖๐, ๑๐๖๗; -, ๕๓๕, ๘๙๑; -

ความหมาย, ๔๐๓; -**ความหมายในคำว่าอริยสังข์**, ๘๔๘-
๘๔๙; -**โดยบุคคล=พระพุทธเจ้าพระปัจเจกพุทธเจ้าและ**

ตถาคตสาวก/โดยองค์ธรรม=โลกุตระ, ๖๘๙, ๗๗๙, ๙๑๓,
๕๖๔-๕๖๕, ๗๐๒-๗๐๓; -**ตัวอย่างแสดงสภาพจิตใน**,

๓๙๗; -**ในกลุ่มคำเรียกผู้บรรลุนิพพาน**, ๓๔๔; -**ปัญญาที่**
เป็นอริยยะ, ๕๖๗; -**พระอริยยะไม่ละเมิดสิกขาบทที่เป็นอาทิ**

พรหมจรรย์(อ), ๘๘๔; -**ฤทธิ์ที่เป็นอริยยะ**, ๘๙๗; -**อริยยะ**
ประเภทตามนัยอรธกถา(อ), ๔๐๔

อริยา วาทุมิ: -, ๘๙๓

อริโย: -, ๘๘๙

อิฐิน, ๓๑๘, ๖๑๙, **ดู แสงอรุณ**
อรุณ ๔(กรรมฐาน), ๘๐๖

อิฐิมาณ ๔, ๔๐๘, ๔๑๓, ๔๒๘, ๔๕๐, ๔๕๕, ๔๘๒, ๔๘๕,
๘๑๓, ๘๒๑, ๑๐๒๕, ๑๐๓๖, ๑๐๔๗, ๑๐๕๗, ๑๐๖๗, **ดู**

ฉาน, สมบัติ, รูปฉาน, สมภา; -**ต้องได้รูปฉานด้วยจึงจะ**
เป็นอุภโตภาควิมุต, ๔๕๕; -**เป็นทั้งคณิพพานได้**, ๔๐๐; -

เป็นเรื่องของสมณะ, ๔๒๖; -**เป็นวิภังคิณนิโรธ/วิมุตติ**,
๔๐๑, ๔๓๘; -**เป็นสมาธิระดับตุดตถฉาน/มีองค์ ๒**, ๔๒๔,
๔๕๕, ๔๘๕; -**เป็นอรุณาจรุกตกรรม**, ๓๒๒; -**มติอรธก**

กถาว่าต้องได้กถิก่อน(อ), ๘๑๓; -**สุขในรูปฉาน**, ๗๘๐

อิฐิธรรม, ๔๐๘, ๔๒๔, ๔๒๖, ๘๐๖, ๑๐๖๗; -**ชาติ=การเกิด**
แห่งอิฐิธรรม, ๒๑๓

อิฐิธาตุ, ๒๓๒, ๒๕๒

อิฐิพรหม(๔): -, ๘๕๒, ๑๐๕๘

อิฐิภัพ, ๑๗๒, ๒๓๓, ๓๒๒, ๔๐๘; -, ๔๗๔

อิฐิปราศ, ๒๒๕, ๔๐๘, ๔๓๕; -, ๔๗๓, ๘๘๗

อิฐิสัมมาปฏิบัติ, ๔๑๙, ๔๓๖, ๔๕๔, ๔๘๓; -, ๔๑๔, ๔๔๖

อิฐิปรามมณสุข, ๑๐๖๗

อัสถุญญีสัตตตายนณะ: -*, ๔๗๔
 อัสตปุรุษา, ๕๖๘, ๗๓๗, ๗๒๑, ๙๔๙, **เทียบ สัตปุรุษา**: -*, ๔๓๖, ๕๖๙
 อัสททธรรม, ๒๔๕, ๙๓๙, **เทียบ สัทธรรม**: -*, ๕๓๓
 อัสปายะ, ๘๒๐; -*, ๘๑๑
 อสตามยิก, ๔๓๒
 อสตามยิกเจโตวิมุตติ, ๔๓๒, ๔๓๙
 อสตามยิกวิมุตติ, อสตามยิกวิโมกข์: -*, ๔๓๒
 อสารถุเจนา, ๙๓
 อสุภามิมิต, ๖๒๑, ๘๓๔
 อสุภาสัญญา, ๘๓๗, ๘๔๑
 อสุภะ(๕-๑๐), ๔๔๖, ๘๐๗, ๘๑๑, ๙๔๗; -*, ๖๗๘, ๘๐๕, ๘๐๖
 อสุรกาย: -*, ๙๕๓
 อสุรมีติ: -*, ๔๗๓
อสุสามิกโต, ๙๗
 อเสกขธรรม๑๐: -*, ๕๕๖
 อเสกขธรรม๑๐, ๓๔๔, ๙๑๓, **ดู อเสกขธรรม**: -*, ๕๖๙
 อเสกขญูมิ, ๔๗๐
อเสขะ, ๓๔๓, ๔๐๙, ๔๑๓, ๔๒๐, ๔๖๙, **เทียบ เสขะ**: -*, ๔๐๙, ๔๗๑
 อหังการ, ๑๒๖, ๕๘๙, ๗๐๕, ๘๐๙, ๙๖๓
 อหังการมมังการ, **ดู อหังการ, มมังการ**: -*, ๑๐๑๙
 อหิงสา, ๔๓๘, ๕๗๑, ๙๔๐
 อหิริกะ เจตสิก, ๒๗
 อเหตุกปริยาจิต, ๒๒๘
 อเหตุกกุศลวิบากจิต, ๒๒๘
 อเหตุกทัญญู, ๖๖๐
 อเหตุกทัญญู, อเหตุกา, ๑๐๑, ๑๐๓
 อเหตุกา, ๖๖๐, ๘๖๐, ๘๘๗
อโหสิกรรม, ๓๒๒
 ออกซิเจน, ๕๑๖
 อ้อนวอน, ๗๕๖, ๙๑๑, ๙๕๐, ๙๕๔, ๙๖๔, ๙๕๗-๙๕๘, ๙๖๒-๙๖๓, **ดู เทวดา, อิทธิปาฏิหาริย์, สิ่งศักดิ์สิทธิ์, เชนสรวง, บวงสรวง**: - หวังผลจากการอ้อนวอนยังอยู่ในขั้นก่อนพัฒนา/สภาพปัจจุบันเป็นมาก, ๙๕๘-๙๖๐; - ถ้ายังไม่มั่นในพระรัตนตรัยก็หวังพึ่งการอ้อนวอน, ๘๖๓-๘๖๖; - วิธีแก้ปัญหาแบบพุทธไม่หวังพึ่งการอ้อนวอน, ๘๗๐; - หลักกรรมไม่สอนให้หวังผลจากการอ้อนวอน/สิ่งที่ปรารถนาสำเร็จด้วยกระทำ, ๓๑๖, ๓๑๘
 อัสต(ซูปมา), ๖๕๖
 อักขระ, ๓๓๗, ๖๕๘
 อัคคยะ(ศัพท์), ๗๘๔
 อัครสาวก, ๓๙๘, ๔๕๖, ๕๘๘
 อัจุตบพ, ๑๓๙
อัจุตะ(นิพพาน), ๓๓๖

อัจฉริยบุคคล, อัจฉริยมนุษย์(ไม่ต้องอาศัยปัจจัยทางสังคมก็ได้), ๕๓๐, ๕๕๘, ๕๘๕, ๖๘๗
อัจฉริยะ(นิพพาน), ๓๓๖
 อัชฌัตตสุข, ๑๐๓๔
 อัชฌาสัย(ที่จะอยู่ป่า): -*, ๔๓๔
 อัชฌิณสาน, ๒๐๗
 อัชฌิณี, ๘๙๑, ๙๒๔
อัชฌุสมานาเจตสิก, ๒๗
 อัชฌญาปฏิเวธ, ๔๔๓
 อัชฌุราธนา: -*, ๕๒๓, ๑๐๖๖
 อัชฌุเตยวธิยะ, ๘๑๔, ๘๔๒, ๑๐๔๘, ๑๐๖๐, ๖๗๕
อัชฌุจติกุมรรค(กับจตุมรรค), ๘๓๙, **ดู มรรค**
 อัชฌุจิกะ: -*, ๘๐๕
อัตตการวาท, ๒๐๒, ๒๘๕
 อัตตกิลมถานุโยค, ๘๕๐, **เทียบ กามสุขัลลิกานุโยค, มัชฌิมาปฏิบัติ**: -*, ๑๐๖๑; - ความหมายทั่วไป, ๕๒๕-๕๒๘; - ได้แก่ลัทธิพทพราสาท ปฏิบัติศีลผิดกลายเป็น, ๔๒๓, ๖๔๐-๖๔๑; - ได้แก่ลัทธิพทพราสาท ปฏิบัติศีลผิดกลายเป็น(อ), ๕๒๗; - ได้แก่หลักปฏิบัติของนิกครนธ์(อ), ๑๐๒๓; - เรียกว่านิชฌามปฏิบัติ(ทางเกรียม)(อ), ๕๒๗
 อัตตทัญญู, ๑๐๔, ๑๑๐, ๕๐๑
 อัตตนาถะ(สำเร็จด้วยปัญญา): -*, ๑๐๑๙
 อัตตนิยะ, อัตตนิยา, ๔๓๔, ๗๖๘, **ดู อัตตา**
 อัตตวาท(วาทะ/ลัทธิอัตตา), ๑๘๔, ๕๐๔
 อัตตวาทปาทาน, ๑๗๒, ๑๗๓, ๑๙๘, ๔๙๘; -*, ๑๖๖, ๙๘๗
 อัตตวิสัย, ๙๘
 อัตตลัญญา, ๔๐๑, ๔๗๘, ๔๘๘
 อัตตลักรั, ๙๓, ๙๗
 อัตตทิตถสมปัตติ, ๓๖๕, ๘๖๒; -*, ๑๐๑๙
 อัตตัง, ๕๐๑, **เทียบ นิรัตตัง**
อัตตัญญาตา, ๕๖๙
 อัตตัตถิ, ๑๔๘, ๓๖๕, ๓๘๑, ๕๕๒
 อัตตา, ๕๒, ๖๓, ๙๗, ๑๖๓, ๔๓๔, ๔๗๓, ๖๓๓, ๗๖๘, ๘๙๖, ๘๙๗, ๙๗๙, ๑๐๑๔, ๑๐๑๗-๑๐๑๘, ๑๐๑๗-๑๐๑๘, **ดู ตัวตน เทียบ อนัตตา**: - (ภาพ) อัตตาเกิดขึ้นอย่างไร, ๘๘๕-๘๘๖; - ฆ่าคนอื่นก็เพื่อปกป้องอัตตาที่ยึดถือไว้, ๑๐๐๐-๑๐๐๑; -*, ๖๗, ๒๐๖, ๙๘๗; - การถืออัตตาย่อมขัดหลักกรรม, ๓๑๓, ๔๖๗; - การยึดถือขั้นนี้ยังเป็นอัตตา, ๒๐๖; - ความยึดถืออัตตาส่ง่ายกว่ากาม(อ), ๙๘๗; - ความยึดมั่นอัตตาเหนียวแน่นจนถึงที่สุดและประณีตที่สุด/ปัญหาหนีพพานกับอัตตา, ๖๕, ๔๒๘; - ความเห็นว่ามีอัตตาเที่ยงนิจนักรับว่าอัตตาขาดสูญ, ๖๖๒; - นิพพานไม่ใช่ดับหรือทำลายอัตตา (เพราะไม่มีอัตตาที่จะดับ), ๕๐๔; - มีอัตตา ไม่มีอัตตา ในแจ้งจริยธรรม, ๔๔๐; - เมื่อยึดถือหรือหวังว่ามีอัตตาอยู่ ตัวเองก็ไม่มื่อสภาพ,

๓๖๔; -ไม่มีวาทะขัดตาชอย่างใดที่ถือแล้วทำให้ไม่เกิดทุกข์,
๕๐๓; -แยกแยะโดยวิชาวาทให้เห็นไม่เป็นอิตตา, ๖๖๑; -
อิตตาชวางเมตตา, ๑๐๐๓
อิตตาธิปไตย, ๑๓๕
อิตตานุทิวฐิ, ๑๑๐, ๕๐๐
อิตตูปกกมมุลทุกข, ๘๕
อิตตูปกกมทุกข, ๘๖
อิตตจริยา, ๑๒๗, ๕๗๖, ๗๐๙, ๗๓๑-๗๓๒
อิตตปฏิสัมพันธ์, ๔๑๘
อิตตสันหิตตาวาจา, ๗๒๓
อิตตยะ, ๖๖
อิตตยะ, อรรถยะ(๒-๓), ๔๒๐, ๕๓๖-๕๔๓, **ดู อรรถ**; -การแบ่ง
อิตตยะเป็น ๒ และ ๓ ระดับ, ๔๒๐, ๕๓๖-๕๓๘; -
ความหมาย, ๓๖๖, ๕๓๖; -ชี้ว่าบัณฑิตเพราะบรรลุมรรค/
ชยงันนชยควรวินชยวณันที่ ๒, ๕๓๖; -**อิตตยะ ๓ แบบที่
สอง/จัดอรรถ ๓ สองหมวดเข้าเป็นชุดเดียวกัน**, ๕๔๐-
๕๔๓; -อิตตยะเป็นสิ่งที่มุ่งประสงค์ของนั้นหะ, ๕๘๙, ๑๐๑๖,
๑๐๒๐; -**อิตตยะสำเร็จได้ด้วยความไม่ประมาท**, ๕๔๒
ขีดตั้งัญญาตา, ขีดตั้งัญญา, ๕๖๙, ๖๓๗
อิตถิกวาท, ๒๐๑, ๘๙๖
ขีดติตา, ๒๐๑
ขีดติลุช, ๗๔๒
อิตถุปริกริษา, ๖๓๗-๖๓๘; -, ๕๒๓, ๑๐๐๖
อิตถโนมัตติ: -, ๗๖
อิตถโนวัติ, ๑๒๒, ๑๒๔
อิตถภาพ, ๒๓๒, ๒๖๓, ๒๘๘, ๓๖๖, ๘๐๘; -, ๓๓๓, ๓๓๔
อิตถา, อิตถารส่วน, ๖๖๑, ๘๗๕
ชัทธชานะ(ปถิโพช), ๘๐๓
อิตถยตมวิททยา: -, ๒๐๖
อิตถยคัย, ๕๗๐, ๖๕๓
อิตถคาทิกทิวฐิ(๑๐), ๒๐๕, ๘๘๗
อิตถวักถป ๖๒, ๘๘๗
อิตถชาน(แห่งลัทธิธรรม), ๕๖๖, ๖๒๐, ๖๓๗, ๘๑๓, ๗๕๙-
๗๖๑
อิตถรภาพ(เข้าใจผิดว่ามี): -, ๖๒๓
อิตถราย, ๒๖๓, ๕๙๔, ๖๕๗, ๖๔๖-๖๔๗
อิตถะ, ๖๘๖, **ดู ที่สุด, มัชฌิมาปฏิปทา**
อิตถิมชชาติ, ๔๕๓, ๔๖๐
อิตถเววลิก: -, ๒๖๓
อิตถปฏุช, ๘๑๓
อิตถพาลปฏุช, ๘๖๕, ๙๑๓; -, ๘๘๖
อิตถยัญญาณ: -, ๘๘๒
อิตถยา, ๕๙๖-๕๙๘
อิตถยัญญันนทุกข, ๘๖
อิตถยัญญิตินิพพาน: -, ๓๘๖

อิตถยัญญิตินิพพาน: -, ๔๑๖
อิตถยัญญิตินิพพาน: -, ๗๘๐
อิตถยัญญา, ๔๘๖, ๗๐๒, ๘๒๐, ๑๐๖๗, **ดู อิตถยัญญา, สมาส**; -,
๘๐๘, ๘๕๒; -เป็นไวพจน์ของวิตถ(อ), ๔๔๙; -ผู้ไม่เคยได้
ฌาน บรรลุมรรคก็ถึง, ๔๘๖
อิตถยัญญากรรมฐาน: -, ๔๔๙
อิตถยัญญาโกศล(๑๐), ๘๒๐; -, ๘๑๑
อิตถยัญญานวาทแห่งมรรควิถิ, ๔๘๖
อิตถยัญญาน: -, ๔๔๙
อิตถยัญญา(=อภิญญา): -, ๘๕๒
อิตถยัญญานา, ๘๑๑
อิตถยัญญา, ๔๒๗, ๔๓๔, ๔๔๖, ๔๔๙, ๕๕๘, ๔๗๖, ๔๘๓,
๔๘๕, ๘๒๘, ๘๓๐, **ดู สมาส**; -, ๔๔๖; -กรรมฐานใดให้
สำเร็จหรือไม่และเหตุผล, ๘๑๒; -กับปัญญาที่เรียกว่า
อภิญญา(อ), ๘๕๒; -การพัฒนาจากมุลสมมติ/อาการที่จะ
เกิดและการทำให้เกิดอิตถยัญญา, ๘๑๒, ๗๘๑-๗๘๒,
๘๑๙-๘๒๐; -ขณะบรรลุมรรคผลต้องถึง, ๔๘๖; -
ความหมาย, ๗๘๐; -บุพภาคคือละนิรวณได้(อูปจารสมมติ),
๕๖๐; -บุพภาคคือละนิรวณได้(อูปจารสมมติ)(อ), ๘๒๖; -
เป็นองค์แห่งฌาน, ๗๘๑, ๘๒๕; -อานิสถัง, ๗๘๑
อิตถยัญญา(๔), ๔๑๒, ๔๓๔, ๔๗๗, ๘๐๖, ๘๓๗, ๘๐๗-๘๐๘,
ดู พรหมวิหาร; -, ๘๓๔; -เหตุใดอิตถยัญญาให้ได้อิตถยัญญา
ทั้งที่ไม่มีปฏิภาณนิมิต, ๘๑๒
อิตถยัญญาเจตสิก ๒, ๒๗๗
อิตถยัญญาเจตวิมุตติ, ๔๓๒, ๔๓๔
อิตถยัญญาเจตวิมุตติ, ๔๓๔
อิตถยัญญา, อิตถยัญญาธรรม, ๖, ๗๒๘, **ดู ไม่ประมาท**; -
ความหมายและความสำคัญทางจริยธรรม, ๗๖๐, ๗๖๓; -
เป็นหลักสำคัญที่จะให้บรรลุหรือยึดเอาอิตถยะได้, ๕๓๓,
๗๖๒, ๕๓๖; -**เปรียบรอยเท้าข้าง/ช่วยให้ลัทธิธรรมดำรงมั่น/
ตั้งแสงอรุณก่อนมรรคเกิด**, ๗๕๙-๗๖๑; -มีอิตถยัญญากับ
เสวนาคณติ(กัลยาณเมต) เท่านั้น กษัตริย์ ก็รักษาแผ่นดิน
ได้, ๕๓๙; -ไม่ประมาท๔สถาน, ๗๖๑; -สติในฐานะอิตถยัญญา
ธรรม/ขอบเขตที่เป็นสติกับอิตถยัญญา, ๗๖๓, ๗๕๘-๗๖๒
อิตถยัญญา, ๑๑๓, ๑๑๖, ๑๑๗
อิตถยัญญา, ๓๒๔
อิตถยัญญาปรินิพพาน: -, ๓๙๐
อิตถยัญญาทิกะ: -, ๔๓
อิตถยัญญาทิสัยคคาทิกะ: -, ๔๓
อิตถยัญญาสัมปโยค, ๘๕๕; -, ๘๗๗
อิตถยัญญา, ๑๐๒๙
อิตถยัญญาธรรม, ๖๓๖-๖๓๗
อิตถยัญญาธรรม: -, ๒๖๓
อิตถยัญญาทิสัยคคาทิกะ(๑๐), ๒๐๕, ๓๗๘
อิตถยัญญาทิสัยคคาทิกะ, ๒๗, ๗๐๕

อภัยภักต,กิริยา: -*, ๖๖
 อภัยภักตธรรม, ๖๖
 อัศจรรย์, ๓๙๑, ๕๕๑
 อัศวเมธ, ๔๐๕
 อัสดง(แห่งทุกข,โลกและธรรมต่างๆ), ๕๑, ๔๗๑, ๗๖๔
 อัสมิมานะ: -*, ๔๙๕
 อัสน์วัตร, ๔๒๒
 อัสน์หระ(ไม่ต้องมีศรัทธา/พระอรหันต์), ๓๗๘, ๕๕๙, ๖๐๒; -*, ๓๗๒
 อัสน์หะ(คุณ,ส่วนดี), ๓๗๗, ๔๖๐, ๔๗๑, ๔๗๔, ๑๐๒๕, ๑๐๒๖, ๖๔๒-๖๔๕; **-ขของสมาธิ(แสดงเป็นตัวอย่าง)**, ๖๔๕; -ความหมาย, ๖๔๒
 อัสน์หะ-ปัสสาสะ: -*, ๘๑๕
 อัสน์สุตวา ปุณฺณ, ๙๑๓; -*, ๘๘๖
 อัสน์สุตตะ, ๔๖๗
 อากังขียฐาน, ๘๙๒
 อากาโร ๑๒(ขริยสี่), ๔๖๐, ๘๔๖, ๘๕๖-๘๕๘
 อากาโร ๒๐(ปฏิจจสมุปบาท), ๑๗๖
 อากาโร ๓๒, ๖๕๓, ๘๐๕
อากาโรที่พระพุทธรเจ้าทรงตั้งสอน 3, ๕๕๐-๕๕๒
 อากาโรปรีตติก, -วิตติก, ๕๕๐, ๕๕๓-๕๕๔
 อากาโรตี(ศรัทธา), ๕๕๘, ๕๕๒, ๕๕๘, ๗๑๕, ๗๑๗
อากาโร(เหตุผล), ๕๕๖-๕๕๘
 อากาโร,อากาโร(ช่องว่าง), ๒๖, ๔๑, ๔๑๒, ๕๕๒, ๘๐๕, ๘๒๑; -*, ๓๔
 อากาโรสถิน(ใช้เจริญอภิญญาโลกีย์ไม่ได้), ๔๕๕
 อากาโรสถินญาณ, ๓๓๘, ๓๓๐, ๔๑๒, ๔๔๒, ๔๔๖, ๔๕๐, ๔๕๒, ๘๐๖, ๘๒๑; -*, ๔๕๕, ๔๗๔
 อากาโรสถินญาณเจโตวิมุตติ, ๔๓๔
 อากาโรสถินญาณตสมปัติ, -สมาปัติสุข, ๑๐๒๕
 อากาโรสถินญาณตสนัญญา: -*, ๔๔๔
 อากาโรสถินญาณตสนะ, ๓๓๘, ๔๑๒, ๔๓๔, ๔๔๒, ๔๔๔, ๔๕๐, ๔๕๒, ๔๘๑, ๘๐๖, ๘๑๓, ๘๒๑; -*, ๓๗
 อากาโร, ๗๔๖
 อากาโรสถินญาณ: -*, ๘๐๖
 อากาโรสถิน, ๕๕๗, ๕๕๒, ๘๑๐
 อากาโร, ๓๓๓
 อากาโรสถิน, ๓๑๘
 อากาโรสถินญาณ: -*, ๕๒๗
 อากาโร, ๕๕๔, ๖๕๐-๖๕๓
 อากาโรสถินญาณ,อากาโรสถิน: -*, ๖๕๑
อากาโรสถิน(อุปมา), ๗๔๑-๗๔๒
 อากาโร, ๕๕๐
 อากาโร, ๖๒๖
อากาโร, ดูวิริยะ

อากาโร, ๑๕๐, ๓๖๘, ๕๖๕, ๖๕๘, ๗๖๒, ๘๐๔, ๘๖๖, **ดู คุรุ**
,อาจารย์: -*, ๕๒๙, ๘๖๘; -คุณสมบัตินักธรรมฐาน
 ปลดพิธีมอบตัวรับกรรมฐาน, ๘๐๔, ๘๐๘; -ขอยู่อย่างมี
 อาจารย์คอยสอดส่อง ไม่ผาสุก, ๒๖๓
 อากาโรสถิน: -*, ๔๐๔
 อากาโร, ๕๖๖; -*, ๘๑๘
 อากาโรสถิน, ๓๒๒
 อากาโรสถิน, ๘๗, ๕๕๗, ๖๒๓, ๖๕๕, ๗๕๒, ๙๙๖, ๑๐๖๔, ๗๒๕-๗๒๗
อากาโร, ดู ข้างอากาโร,อากาโร
 อากาโร, ๘๗, ๑๑๓, ๑๑๙, ๕๕๗, ๕๕๐, ๗๒๓, ๗๕๒, ๑๐๑๓
อากาโร(อเหตุวาท): -*, ๘๖๐
อากาโรปรีตติก, ๔๗๖, ๗๕๐
 อากาโร, ๕๖, ๔๗๖, ๕๕๖, ๕๕๖, ๖๕๕, ๘๔๑, ๘๖๘, ๙๓๐, ๗๑๙-๗๒๓, **ดู สัมมาอากาโร**; -หลักทั่วไป, ๗๕๐, ๗๓๒-๗๔๙; -อากาโรที่ไม่ปรีตติกของสมณะ, ๗๓๔
 อากาโรสถินญาณ: -*, ๘๑๗
 อากาโร, ๘๑๗
 อากาโรสถิน, ๘๗๑, ๑๐๒๗
 อากาโรสถิน(อานาจสงฆ์), ๙๓๑
 อากาโร, ๑๐๓
 อากาโร, ๓, ๖๕, ๙๓, ๑๐๓, ๑๐๕, ๑๐๘, ๑๑๐, ๔๙๗, **ดู อัสน์**
เทียบ อัสน์: -*, ๒๐๖, ๘๒๖
 อากาโร, ๔๑๗, ๗๖๖-๗๖๗
 อากาโร: -*, ๔๗
 อากาโร, ๓๔๒, ๕๒๙, ๖๑๙, ๖๘๘, ๗๑๑, ๗๖๐, ๘๐๑, ๘๒๐, ๘๒๗, ๘๔๖, ๙๔๕, ๕๖๖, **ดูอุปมาที่ แสงเงินแสงทอง**
 อากาโร, ๖๓๐
 อากาโร, ๘๔๓, ๘๔๗-๘๔๘
 อากาโร, ๗๓๓
 อากาโร, อากาโร(โทษ/ส่วนเสีย), ๓๗๗, ๔๖๐, ๔๗๑, ๔๗๔, ๖๔๒-๖๔๕; **- อากาโรของกาม ๓ ด้าน**, ๑๐๒๙-๑๐๓๑; -
 ความหมาย, ๖๔๒; **-อากาโรของสมาธิ(แสดงเป็น**
ตัวอย่าง), ๖๔๕
 อากาโร, อากาโร, อากาโร, ๔๗๗
 อากาโร(ความหมาย), ๙๔๘
 อากาโร, ๙๖๖, ๙๔๔-๙๔๗, ๙๕๐-๙๕๑
 อากาโร(หนังสือ), ๙๘๙; -*, ๖๘๐
 อากาโร, อากาโร, อากาโร: -*, ๔๒๘
 อากาโร, ๔๔๖, ๗๖๕, ๘๐๕, ๘๓๗; -*, ๘๐๕, ๘๐๘, ๙๙๓; -
 ความต่างจากปรารถนียมของโยค(อ), ๘๑๖; **-จิตที่เหมาะ**
และสมาธิที่ให้สำเร็จ, ๘๐๗-๘๐๙; -ใช้ในชีวิตประจำวัน,
 ๗๘๘; -ได้ถึงปฏิภาคนิมิต, ๘๑๑; -ตัวอย่างการปรารถนียมของ
 ลึกชา ๓ ในการปฏิบัติอานาปานสติ, ๕๕๔; **-ตัวอย่างเจริญ**

สมาธิโดยใช้อานาปานสติ, ๘๑๑-๘๒๐; -มติอรรถกถาเกี่ยวกับจตุกกะทั้งสี่แห่งสมถะและวิปัสสนาและว่าเป็นกรรมฐานหนัก เป็นยอดกรรมฐาน(๒), ๘๑๗; **-วิธีเจริญตามพุทธพจน์ ๔ จตุกกะ**, ๘๑๔-๘๑๗

อานาปานสติสมาธิ, ๘๑๒-๘๑๕, **ดู อานาปานสติ**; -*, ๘๓๖; -ใช้ได้ทั้งสมถะวิปัสสนา, ๘๑๓; -เป็นวิหิตธรรมส่วนมากของพระพุทธเจ้าทั้งก่อนและหลังตรัสรู้/ครั้งเป็นพระกุมารทรงได้ฌานได้ร่มหว่าก็ด้วยสมาธินี้/ทรงสรรเสริญมาก, ๔๖๑, ๘๑๓-๘๑๔; -เป็นอริยวิหาร พรหมวิหารตถาคตวิหาร วิทยุธรรมสุขวิหาร, ๘๑๔; -ยังสติปัฏฐาน โขขณังคิ วิชชาวิมุตติ ให้บริบูรณ์แต่ก่อนไปตามลำดับ, ๘๑๔

อานิสงส์, ๕๑๙, ๕๕๕, ๕๕๒, ๘๓๕, ๘๔๖, **ดู อรรถ, ผล**; -ของกรรมดีอย่างที่มีมาในมาลี, ๒๘๐; -ของการถวายบิณฑบาตแด่พระพุทธเจ้า, ๓๙๑, ๓๙๔; -ของการประจักษ์ใต้ตาปีติผล, ๘๓๙; -ของไตรสิกขาตามลำดับ, ๕๕๕, ๗๘๗; -ของวิญญู, ๔๒๑; **-ของธรรมต่าง ๆ ต่อเนื่องกันตามลำดับ**, ๖๓๘-๖๓๙; -ของพรหมจรรย์, ๔๓๗, ๕๓๒; -ของเมตตา, ๖๕๓; -ของสมาธิ/สมาธิภาวนา, ๗๘๗, ๗๙๑; -อานิสงส์เพื่อ, ๒๘๔

อานัญชสมาบัติ: -*, ๗๒๐

อานัญชปีติตะ(จิตสมาธิ), ๒๔๘, ๔๘๔; -*, ๗๘๔

อานัญชา, ๑๗๒

อานัญชาภิกขาร, ๑๗๑, ๕๑๗

อาบ, ๓๑๗, ๖๕๑; (ชำระบาป), ๓๑๗

อาบัติ, ๖๐๐, ๘๘๓, ๘๘๘, ๙๒๕, ๙๓๐

อาไป, ๓๙๐, ๘๐๔

อาไปธาตุ, ๒๖, ๔๑

อาพาธ, ๘๖, ๙๔, ๔๕๒, ๔๖๔, ๖๔๗, ๘๐๔, ๑๐๔๙, ๙๓๒-๙๓๔; -*, ๑๐๔๗; -กับการบำเพ็ญเพียร, ๖๕๖, ๗๕๗-๗๕๘; **-ข้อปรารถนาให้คนหนึ่งนอน คนหนึ่งเพียร**, ๖๔๙-๖๕๐

อาภัสสร, ๓๓๙

อาภุค: -*, ๖๒๑

อามิส, ๑๑๔, ๑๒๔, ๑๒๗, ๒๘๒, ๓๗๔, ๔๙๖, ๕๒๖, ๕๓๗, ๕๕๗, ๗๑๒, ๗๙๗, ๘๘๘, ๙๓๑, ๙๕๘, ๑๐๕๐, ๑๐๕๘, ๑๐๖๗, ๑๐๕๔-๑๐๕๖; -คนมักมองผลกรรมแต่ในแง่การได้เสียอามิส, ๒๖๙; -พึงสอนโดยไม่เห็นแก่อามิส, ๕๗๘; -อามิสเป็นสิ่งประสงค์ของตัณหา, ๑๐๒๐

อามิสฤทธิ์, ๙๕๑

อามิสสุข, ๗๔๗; -*, ๑๐๓๕

อายตนะ, ๖๘, ๗๒, ๙๖

อายตนะ(๖/๑๒), ๓๔๑, ๔๖๓, ๔๗๗, ๔๘๘, ๔๙๙, ๕๕๕, ๖๐๒, ๖๕๓, ๘๗๔, ๙๗๙, ๑๐๑๕, ๑๐๕๐, ๑๐๕๔, **ดู สฬายตนะ, ผัสสาชยตนะ**; -*, ๒๐๙, ๔๗๐, ๖๔๓, ๙๕๕; -การแบ่งเป็นอายตนะภายใน ภายนอก และชื่อเรียกอื่นๆ, ๒๙, ๑๗๓, ๑๘๗; **-จำกัดความ ความหมาย อธิบาย ในชื่อว่าสฬายต**

นะ (ในปฏิจลสมุปบาท), ๑๘๒, ๑๘๓, ๑๘๗, ๒๓๐; -จำกัดความความหมาย อธิบาย ในชื่อว่าสฬายตนะ (ในปฏิจลสมุปบาท), ๑๗๑, ๑๗๓; -นิพพานเป็นอายตนะอย่างหนึ่ง, ๓๓๘, ๓๙๐; -ในการที่พระอรหันต์รับรู้อารมณ์, ๓๗๗; **-ในฐานะหมวดหนึ่งแห่งสติปัฏฐาน**, ๗๖๖; -เปรียบเทียบคนสามัญไม่เข้าใจนิพพานเหมือนความรู้, ๓๓๔; -รู้คุณโทษทางออกของอายตนะตามเป็นจริงจึงตรัสรู้, ๔๖๐; -สติช่วยเฝ้าประตูอายตนะ, ๗๖๓; -อายตนะ ๒ (ขัลลัญญีสัตว์และเนวขัลลัญญานาถัญญายตนะ), ๔๗๔; -อายตนะ๑๒ จัดลงชั้นที่ ๕(๑), ๓๔

อายุ, ๑๓๙, ๑๔๓, ๑๗๒; -พระอรหันต์เจริญอานาปานสติสมาธิกำหนดอายุกาลของตนได้, ๘๑๔; -หลักการแสดงความเคารพตามอายุสมาธิภาพ, ๙๒๒, ๙๔๐; -อายุทิพย์, ๙๕๓; -อายุเวทนา; -*, ๒๘๐; -อายุเวทนา(๑), ๙๕๕; -อายุยืน/อายุสั้น, ๒๘๓, ๗๔๕, ๑๐๐๗; -อายุยืน/อายุสั้น(๑), ๙๕๑; -อายุวรรณะเสื่อม(ในปัจจัยการทางสังคม), ๒๑๑ อารมณ์, ๖๘, ๑๐๗, ๑๑๔, ๑๒๔; -คุณภาพทางอารมณ์อย่างใหม่ เมื่อพ้นความเป็นปุถุชน, ๖๗๖

อารมณ์(Emotion), ๖๗๖, ๖๙๓; -ตกอยู่ในอำนาจอารมณ์, ๖๕๕; **-เป็นอยู่ด้วยปัญญาหรืออารมณ์**, ๖๗๖-๖๗๗; **-พัฒนาการทางอารมณ์เทียบเข้าในอิทธิจิตติศึกษา**, ๘๖๙; -สมาธิช่วยในเกิดความมั่นคงทางอารมณ์, ๗๘๘

อารมณ์(ถึงรับรู้), ๓๓๔, ๓๗๔, ๓๙๓, ๔๔๗, ๔๗๕, ๔๘๒, ๔๘๓, ๕๘๙, ๖๕๓, ๖๕๕, ๖๖๗, ๖๗๖, ๖๙๓, ๗๐๓, ๗๕๐, ๗๕๗, ๗๖๓, ๗๖๔, ๗๖๘, ๗๗๐, ๗๗๖, ๗๘๑, ๗๘๓, ๗๘๗, ๘๐๐, ๘๑๒, ๘๒๖, ๘๒๙, ๘๓๕, ๘๐๑, ๘๗๕, ๘๘๕, ๑๐๐๖, ๑๐๑๕, ๑๐๑๙, ๑๐๓๕, ๑๐๕๗, ๑๐๕๘, ๑๐๒๔-๑๐๒๖, ๑๐๔๘-๑๐๕๑, ๖๒๔-๖๒๕, **ดู อายตนะ**; - **อารมณ์ ๖ เป็นที่อำนวยความสะดวกของตัณหา**, ๙๘๕-๙๘๖; -*, ๑๔, ๒๐๙, ๘๔๒, ๑๐๐๘, ๑๐๐๙; -กรณีที่มีนิพพานเป็นอารมณ์, ๔๓๓; -กรณีที่มีนิพพานเป็นอารมณ์(๑), ๔๓๒, ๔๓๕, ๗๘๐, ๑๐๕๗; -กำเนิดที่ความดำริของคน อารมณ์วิจิตรหาใช้กามไม่(๑), ๑๐๓๐; -กามสุขอาศัยอารมณ์ ขึ้นต่ออารมณ์ เมื่อไม่ได้อารมณ์หรืออารมณ์นั้นจิตจางพราวหายจึงเป็นทุกข์/พวกมนุษย์และเทพจึงมีทุกข์ทั้งที่พระตถาคตอยู่เป็นสุข, ๑๐๕๐, ๑๐๕๔-๑๐๕๕; -การที่สติกำหนดอารมณ์ทั้งในสมถะและวิปัสสนา/ความแตกต่างในสมถะและวิปัสสนา, ๗๖๓, ๗๖๘, ๗๗๐, ๗๗๖-๗๗๘; -กิจกรรมสามัญของมนุษย์คือการรับรู้อารมณ์, ๗๗๓; -ความหมาย, ๓๐; -ฌานแห่งอารมณ์มีฌานแห่งลักษณะ(๑), ๘๒๕; **-ดังนั้น การฝึกสมาธิอย่างสามัญจึงได้แก่วิธีที่ใช้สติ**, ๘๐๒-๘๐๓; -ในฐานะชื่อเรียกของอายตนะภายนอก, ๓๐, ๑๗๓, ๑๘๗; -เป็นที่อาศัยของวิญญาณ, ๑๘๑; -ผู้หลุดพ้นกับทำที่ต่ออารมณ์ที่รับรู้,

๓๗๗; -ลักษณะการกำหนดอารมณ์ในอานาปานสติ, ๘๒๐;
 -สติกับอารมณ์ปัจจุบัน/การเสวยอารมณ์ชนิดที่เสร็จสิ้น
 บริบูรณ์ไปทีเดียว, ๗๗๐, ๘๔๕; -หลักการของสมถะหรือ
 สมาริ ก็คือ การกำหนดอารมณ์ให้จิตแนบแน่นอยู่ ไม่
 ฟุ้งซ่านไป, ๔๒๖, ๔๔๑, ๕๕๕, ๗๗๘-๗๘๒; -อารมณ์ ๖
 เป็นที่อำนวยความสะดวกเป็นสิ่งมุ่งประสงค์ของตัณหา,
 ๑๐๒๐; -อารมณ์ที่ใช้ในการฝึกสมาธิอย่างเป็นทางการ
 เรียกว่ากรรมฐานมี 40 อย่าง, ๘๑๑; -**อารมณ์ที่ใช้ใน
 การฝึกสมาธิอย่างเป็นทางการ เรียกกันว่ากรรมฐานมี
 ๔๐ อย่าง, ๘๐๔-๘๐๗; -อารมณ์อย่างเดียวกัน คนมอง
 หรือรับรู้ต่างคนเห็นไปต่างกัน, ๖๔๗-๖๔๘; -อารมณ์
 อย่งใดให้ได้หรือไม่ได้ปฏิบัติภาวนิตและอัปนาสมาธิ,
 ๘๑๒**

อารมณ์หนึ่งเดียว. ดู สมาริ

อารยชน, ๑๒๓, ๔๐๓, ๕๒๓, ๕๒๙, ๗๔๔, ๘๖๒, ๘๗๔, ๘๘๕,
 ๙๐๕, ๙๓๘, **ดู อริยะ. อริยชน, อริยบุคคล; -ชีวิตและ
 คุณธรรมพื้นฐาน, ๘๘๑-๘๑๒; -**ในหมู่คำเรียกผู้บรรลุ
 นิพพาน, ๓๔๔; -พระโสดาบันเป็นสมาชิกระดับแรกใน
 ชุมชนของอารยชน, ๘๘๑; -**มรรคในฐานะระบบการศึกษา
 สำหรับสร้างอารยชน, ๕๔๓-๕๕๖; -วิธีแก้ปัญหามรรคอารย
 ชน, ๘๗๗; -สังคมแห่งอารยชน, ๘๖๕**

อารยทฤษฎี, ๘๘๓

อารยธรรม, ๔๐๓, ๕๒๓, ๘๖๕, ๘๘๓, ๘๘๗, ๙๑๓, ๙๕๓, **ดู
 อริยธรรม**

อารยฤทธิ์, ๕๕๙, **ดู ฤทธิ์**

อารยวัฒน์, **ดู อารยวัฒน์; -*, ๘๘๓**

อารยวัฒน์ ๕. **ดู โสดาบัน; -*, ๘๘๓; -คติสำหรับคนยุคปัจจุบัน,
 ๘๑๑-๘๑๒; -ความหมายที่ฟุ้งย่า, ๘๗๗-๘๗๙; -คุณสมบัติ
 หลักของโสดาบัน/หลักการพัฒนาหรือสร้างอารยชน,
 ๘๘๒-๘๘๓, ๘๙๐-๘๙๖; -เป็นหลักการที่เหมาะสมและ
 ต้องการสำหรับสังคมปัจจุบัน, ๙๐๙-๙๑๑**

อารยวุฒิ, **ดู อารยวัฒน์; -*, ๘๘๓**

อารยอักษฎาภคิมรรค. ดู อริยอักษฎาภคิมรรค, มรรค

อารยะ, ๘, ๔๐๓, ๕๖๙

อารยัน, ๔๐๓

อารักขสัมปทา, ๕๓๘, ๗๔๑, ๑๐๔๔

อารักขะ, ๒๐๗

อารัทธวิปัสสกา, ๔๗๘

อารัทธวัตถุ ๘, ๖๔๙-๖๕๐

อารัมมณูปนิชฌาน, ๔๒๕; -*, ๘๒๕

อาราเทติ, ๔๘๑

อาราม, ๓๙๖; -*, ๑๐๑๑

อารูปปี่, ๘๖๖, **ดู อรูป**

อาโรคะ(นิพพาน/พระอรหันต์), ๒๔๖

อาลัย, ๑๕๓, ๖๕๕, ๘๕๐

อาโลกสถิต(ไม่มีในบาลี), ๔๕๕; -*, ๘๐๕

อาโลกัญญา, ๔๔๕, ๗๙๐, ๘๓๕

อาวรณ์, ๖๕๕, **ดู นีวรณ**

อาวัชชนวลี: -*, ๘๑๒

อาวัชชานา: -*, ๖๒๑

อาวาส, ๕๗๐; -*, ๘๑๑

อาวาสัจฉริยะ, ๘๘๔, ๘๙๘

อาวัธ, ๒๑๑, ๗๓๕, ๑๐๓๑; -*, ๗๒๓

อาเวค, ๕๘๖-๕๘๙

อาสน์, อาสนะ, ๕๘๖, ๙๖๗

อาสาวิกเลส, ๗๖๓-๗๖๔, ดู อาสวะ, กิเลส

อาสาวิโรช, ๔๕๑, ๘๕๑

อาสาวิโรชคามินีปฏิปทา, ๔๕๑, ๘๕๑

อาสาสมุทัย, ๔๕๑, ๘๕๑

อาสาสะ, ๑๕๐, ๒๓๑

อาสาสะ(๓/๔), ๑๗๕, ๑๙๔, ๓๔๔, ๓๗๑, ๔๐๑, ๔๐๙, ๔๔๔,
 ๔๕๖, ๔๕๗, ๔๖๙, ๔๗๔, ๕๕๕, ๕๖๑, ๖๖๘, ๗๑๐, ๗๕๖,
 ๘๒๓, ๘๓๑, ๘๕๑, ๘๙๓, ๙๔๕, ๙๔๗, ๙๗๐, ๑๐๑๒,
 ๑๐๖๗, ๗๗๑-๗๗๒, ๗๘๕-๗๘๘, **ดู อาสวัชชญาณ; -*,
 ๔๔๖, ๕๑๘, ๑๐๓๖; -**ความต่างระหว่างเสขะและอเสขะ,
 ๔๗๑; -**จิตจะหลุดพ้นจากอาสาสะได้ด้วยกรรมหนักอบรม
 มิใช่ด้วยลัทธิพราหมณ์, ๓๑๘; -**ทำอะไรๆ อาสวะจึงมีแต่
 จะสิ้นไป ๓, ๔๖๗; -**ทุกข์ทำให้เกิดอาสาสะ, ๑๗๕; -**กรรม ๔
 ที่เป็นต้นกำเนิดของความสิ้นอาสาสะ, ๗๐๙; -**โพชฌงค์เป็น
 วิชาจัดอาสาสะด้วยภาวนา, ๘๓๘; -**มีอาสาสะคือโลกีย์ไม่มีอา
 สวะคือโลกุตระ(สัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะ), ๖๘๙,
 ๗๐๒-๗๐๓; -**ลักษณะจิตที่หลุดพ้นจากอาสาสะ, ๖๔๔; -**สังข
 จากอาสาสะ, ๖๗๕; -**สมาธิภาวนาประเภทหนึ่งเพื่อสิ้นอา
 สวะ, ๗๙๐; -**สิ้นอาสาสะ=พ้นยึดติดโลก, ๑๐๔๗; -**สิ้นอาสาสะ
 ด้วยวิธีเห็นโยนิโสมนสิการและโยนิโสมนสิการ, ๖๒๐; -**สิ้น
 อาสวะเลิศกว่าวาระทั้งสี่, ๓๒๐; -**ขานาปานสตินำไปสู่
 ความสิ้นอาสาสะ, ๘๑๔; -**อาสาสะทำให้เกิดอวิชชา, ๑๕๖

อาสาวัชชญาณ, ๔๑๘, ๔๕๑, ๔๕๗, ๔๗๕, ๘๒๓, ๘๔๑, ๘๕๑,
 ๙๔๕; -**ต้องได้วิชาอีก ๒ อย่างก่อนหรือไม่, ๔๔๒; -**บรรลุ
 ในสัญญาเวทิตนโรชได้หรือไม่, ๔๕๓; -**ประเสริฐกว่า
 อภิญญาอย่างอื่น, ๔๕๙**

อาสาวัชชัย, ๔๔๙, ๔๕๙, ๙๖๖

อาสาสนกรรม, ๓๒๒

อาสา: -*, ๙๗๘

อาสาณะ(เสพคุณ), ๔๖, ๕๕๕

อาหาร, ๒๖, ๑๓๙, ๑๔๗, ๑๔๘, ๑๕๐, ๔๗๐, ๕๖๙, ๖๓๒,
 ๖๕๑, ๖๗๗, ๗๑๘, ๗๓๔, ๗๖๖, ๘๓๓, ๑๐๕๑, ๑๐๖๓,
 ๙๙๓-๑๐๐๐, **ดู บิณฑบาต, โภชนะ, ภัตตาหาร, ปัจจัย ๔; -
 *, ๘๗, ๒๓๙, ๖๒๓, ๙๖๕; -**การกินอาหารแบบที่มีใช้เพื่อ
 หล่อเลี้ยงร่างกาย, ๑๐๖๓; -**ความขาดแคลนเป็นเหตุให้เจโต**

-บางครั้งก็ประมาทในทิพยสมบัติพระองค์อื่น, ๙๕๕; - เป็นเทวดาที่คอยช่วยมนุษย์/ตัวอย่าง, ๙๕๘, ๙๖๘

อินทรี, ๗๘, ๘๕

อินทรี(๕), ๒๗๐, ๔๑๐, ๔๖๗, ๕๓๐, ๕๓๘, ๕๕๖, ๖๔๕, ๗๕๙,

๗๗๕, ๗๘๐, ๗๙๙, ๘๒๔; - **อินทรีกำหนดระดับของ**

อริยบุคคลจนถึงปุถุชน/คนในชุมชนอารยะมีอินทรีแก่

กล้าไม่เท่ากัน, ๙๕๙-๙๖๑; -*, ๔๖๓, ๕๘๗, ๖๔๓, ๗๕๗,

๘๓๙, ๙๐๐, ๙๐๑; -**ตรีษฐ์อินทรี๕**, ๔๖๑; -**ต้องปรับให้**

เสมอกัน(เว้นแต่สติ)/ปรับด้วยโพชฌงค์, ๘๓๐; -**เป็น**

เครื่องวัดความพร้อม การรู้ซึ้งเร็ว(ปฏิบัติ ๔)/ความ

แตกต่างระหว่างบุคคล, ๘๔๐, ๘๒๘-๘๓๒; -**เป็น**

มีขณิมาปฏิบัติ(๑), ๕๒๗; -**พลตยเจริญบริบูรณ์เพราะเจริญ**

มรรคมีองค์ ๘, ๘๔๑; -**มีในนิทาน**, ๔๘๑; -**ส่งผล**

ต่อเนื่อกัน, ๘๒๘-๘๓๑; -**สมถะวิปัสสนา=สมถะ ปัญญา**

(๑), ๔๒๖; -**หัวข้อ ความหมายและหน้าที่**, ๘๒๘-๘๓๑; -

อินทรี ๕จำเป็นมากน้อยกว่ากัน/ข้อสำคัญที่สุดคือปัญญา

, ๘๓๐-๘๓๒; -**อินทรี(๕) จำเป็นมากน้อยกว่ากัน/ข้อ**

สำคัญที่สุดคือปัญญา, ๖๐๒-๖๐๖; -**อินทรีกำหนดระดับ**

ของอริยบุคคลจนถึงปุถุชน/คนในชุมชนอารยะมีอินทรี

แก่กล้าไม่เท่ากัน, ๔๗๐, ๘๒๙; -**อินทรีกำหนดระดับของ**

อริยบุคคลจนถึงปุถุชน/คนในชุมชนอารยะมีอินทรีแก่กล้า

ไม่เท่ากัน(๑), ๔๑๙, ๔๗๒, ๙๐๑; -**อินทรีที่มีประโยชน์ทุก**

กรณี(สติ), ๘๓๑

อินทรี(๖), ๓๖, ๑๗๓, ๓๒๙, ๓๙๖, ๔๗๖, ๖๗๓, ๗๕๐, ๗๕๕,

๗๗๒, ๘๘๘, ๘๙๖, ๙๒๙, ๙๔๖, ๑๐๒๗, ๑๐๓๐, ๑๐๖๒,

๑๐๕๔-๑๐๕๕; **ดู อายตนะ, ดูอายตนะ**; -*, ๙๔๘; -**เกี่ยวกับ**

นิพพาน ๒ อย่าง, ๓๙๕; -**ความหมายของการอบรม**

อินทรี, ๕๔, ๓๗๑; -**ความหมายของการอบรมอินทรี(๑)**,

๕๒๐; -**ดูความเป็นพระอรหันต์ และโสตาบันที่ความรู้**

อินทรี ๖ ก็ได้, ๔๗๐; -**ดูความเป็นพระอรหันต์ และ**

โสตาบันที่ความรู้อินทรี ๖ ก็ได้(๑), ๔๗๒; -**ตรีษฐ์อินทรี**

๖, ๔๖๑; -**อินทรีบกพร่อง สัญญาวิปริตต่อสัมผัสทุกขว่า**

เป็นสุข, ๑๐๓๒

อินทรีพัทธ์, ๗๘

อินทรีภาวนา, ๕๘

อินทรีสังวร, ๕๗, ๕๑๙-๕๒๓; -*, ๙๙๘; -**จัดเข้าในศีลหรือ**
สมาธิ, ๗๕๐; -**จัดเข้าในศีลหรือสมาธิ(๑)**, ๕๒๒, ๗๕๐

อินทรีสังวรศีล, ๔๗๖, ๗๕๐; -*, ๕๒๒

อิมใจ ดู ปีติ

อิริย: -*, ๕๓๓

อิริยาบถ, ๓๙๖, ๗๖๕, ๘๑๗, ๘๓๕, ๑๐๕๔; -*, ๘๑๑; -**เหตุใด**
กำหนดอิริยาบถนั่งขัดสมาธิ(๑), ๘๑๗

อิศวร(พรหม), ๓๓๙

อิศวรกรรมนาท,อิศวรนิรมิตวาท: -*, ๘๖๐

อิศวรนิรมิตวาท, ๑๐๓

อิศรภาพ, ๕๒๖, ๕๘๑, ๙๐๕, ๑๐๕๓, ๕๘๕-๕๘๗, ๕๙๙-๖๐๑,

๗๑๖-๗๑๘, **ดู อิสระ**; -**พระพุทธรเจ้าประกาศอิศรภาพให้แก่**
มนุษย์ท่ามกลางความมีอยู่ของเทวดาและอิทธิปาฏิหาริย์,

๙๔๑

อิสริยะ, ๑๐๒, ๑๑๔, ๑๒๔, ๑๒๗, ๑๓๒, ๑๓๙, ๑๔๐, ๒๓๒,

๓๗๖, ๓๘๒, ๓๙๘, ๕๐๐, ๕๐๑, ๕๑๗, ๕๒๖, ๕๓๔, ๕๔๖,

๕๕๘, ๕๕๒, ๖๖๔, ๖๗๗, ๗๐๒, ๗๓๖, ๗๖๔, ๗๗๒,

๗๘๕, ๗๙๓, ๗๙๗, ๘๓๙, ๘๕๐, ๘๖๒, ๘๖๓, ๘๖๘, ๙๐๘,

๙๑๑, ๙๕๒, ๙๕๓, ๙๕๗, ๙๖๕, ๑๐๑๘, ๑๐๓๔, ๑๐๓๖,

๑๐๔๗, ๑๐๕๘, ๑๐๖๐, ๙๔๙-๙๕๑, ๑๐๑๖-๑๐๑๗,

๑๐๒๔-๑๐๒๖, ๑๐๔๘-๑๐๕๐, ๑๐๕๒-๑๐๕๕, ๕๓๘-

๕๓๙, ๖๓๒, ๖๗๙-๖๘๑, ๖๘๔-๖๘๗, ๗๐๓-๗๐๕, ๗๖๖-

๗๖๙, ๗๗๕-๗๗๖, ๘๖๕, ๘๗๖-๑๑๕๐, **ดู หลุดพ้น, วิมุตติ**

, นิสสรณะ, อิศรภาพ; - **หวังพึ่งเทวดาหรืออำนาจบันดาล**

เป็นการขัดหลักความหลุดพ้น/ต้องเดินหน้าพัฒนาตัวไปสู่

ความเป็นอิสระ, ๙๖๓-๙๖๔; -*, ๕๓๒, ๗๑๔, ๗๘๐, ๙๕๐;

-**กินใช้ทรัพย์สมบัติ แต่จิตใจเป็นอิสระ**, ๖๗๑; -**ชั้นปรโตโม**

ละยังไม่เป็นอิสระ, ๕๘๕; -**ความเป็นอิสระของผู้สอนเป็น**

สิ่งสำคัญ/ผู้เป็นอิสระจึงช่วยคนอื่นได้, ๕๗๘-๕๘๑; -**ความ**

เป็นอิสระของพระพุทธเจ้า, ๕๘๐; -**ความเป็นอิสระทำให้เกิด**

กรุณา, ๓๖๕, ๘๖๒, ๑๐๑๘; -**ความมีจิตใจเป็นอิสระด้วย**

ปัญญา ด้วยความหลุดพ้นหรือนิพพาน/จิตใจของพระ

อรหันต์, ๒๘๒, ๓๖๕, ๓๙๗, ๔๙๑; -**ผลการปฏิบัติสติปัฏ**

ฐานในแง่ความเป็นอิสระ, ๗๗๑; -**โยนิโสมนสิการเป็นการ**

เริ่มคิดเองอย่างอิสระ, ๖๑๙; -**ศรัทธาอาจเป็นอุปสรรคต่อ**

ความหลุดพ้นเป็นอิสระ, ๕๘๘; -**สงฆ์เป็นชุมชนอิสระ/**

เพราะสงฆ์สมณะต้องมีชีวิตจิตใจเป็นอิสระจากระบบของ

สังคม, ๔๐๗, ๗๓๕, ๗๔๘, ๘๖๔, ๕๗๗-๕๗๘, ๕๗๙-

๕๘๐; -**สอนโดยปล่อยให้ผู้ศึกษามีอิศรภาพในการใช้**

ปัญญาด้วยโยนิโสมนสิการ, ๕๘๒, ๕๘๕-๕๘๗; -**สิ่ง**

ปรากฏการณ์ทั้งหลายไม่เป็นอิสระจากสิ่งอื่น ๆ, ๖๖๒; -**หวัง**

พึ่งเทวดาหรืออำนาจบันดาลเป็นการขัดหลักความหลุดพ้น/

ต้องเดินหน้าพัฒนาตัวไปสู่ความเป็นอิสระ, ๙๕๕

อิสราธิปัตย์, ๙๑๒

อิสสรนิมมานนาท,อิสรสุกตติวาท: -*, ๘๖๐

อิสสรนิมมานเหตุวาท, ๒๘๖

อิสสา, ๒๗, ๒๔๙, ๑๐๐๓

อิสสามัจฉริยะ: -*, ๑๐๐๓

อิสสาณิต, ๒๗๒

อุกกาบาต: -(สี่อุกกาบาตขัดหลักกรรม), ๓๑๗

อุคคหนิมิต, ๘๑๑

อุคคหะ: -*, ๘๐๘

อุจจาระ, ๘๖; -*, ๘๗

อุจจาระปีศาจวะ, ๑๐๒๗, ๑๐๖๐

อุจเฉททิฏฐิ, ๒๔๕, ๒๐๒, ๕๐๐, ๕๐๑, ๕๐๔, ๖๖๐, **เทียบ สัส**

สทธิฏฐิ: -*, ๑๗๒, ๑๗๗, ๑๙๔, ๑๙๖, ๑๙๗, ๙๙๖, ๙๙๗

อุจเฉททิฏฐิ,อุจเฉทวาท, ๑๐๐, ๑๐๓, ๑๐๔

อุจเฉทวาท(=อุจเฉททิฏฐิ), ๖๖๐, ๖๖๒, ๖๖๔, ๙๙๖; -*, ๔๙๙, ๙๖๐

อุจเฉทวิษ, ๑๐๒, ๒๓๑

อุช, ๒๔๗

อุชฐานสัมปทา, ๕๓๙, ๗๔๑, ๑๐๔๔

อุณทภูมิ, ๕๑๖

อุตมการณ, ๔๖, ๑๒๔, ๑๒๖, ๔๓๔, ๔๙๒, ๖๙๐, ๙๔๓

อุตมคติ, ๑๒๔, ๔๙๐, ๕๕๙, ๙๐๓, ๙๔๐; -นักอุตมคติต้องมีสุข
ไร้อาภิสไว้บ้าง มิฉะนั้นจะขาดหลักประกัน, ๑๐๕๙; -
ประโยชน์ของสมาธิที่เป็นอุตมคติของศาสนา, ๗๙๗; -สงฆ์
เป็นสังคมาอุตมคติ(อ), ๙๖๔; -อุตมคติที่เป็นใจได้วิมุตติ,
๔๓๔; -อุตมคติเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิ, ๑๐๒๗

อุตมธรรม, ๓๙๙

อุตมบุรี(นิพพาน), ๓๓๖

อุตมบุรุษ, ๓๔๓

อุตมมงคล, ๗๔๖, ๙๖๕, ๕๖๗-๕๖๙

อุตมสภาวะ, ๒๙๑, ๑๐๐๔, ๑๐๐๘, ๑๐๑๓, ๑๐๑๘-๑๐๒๐

อุตมสมบุรณ์(อุปมาในโรช), ๙๕๙

อุตตมปัญญา: -*, ๙๔๒

อุตริมนุชยธรรม, ๗๕๐; -พุทธบัญญัติห้ามอวดเพื่อประโยชน์
ส่วนรวม/ผลเสียจากการอวด, ๙๒๕, ๙๒๗

อุตถาหะ, ๕๒๓, ๕๕๗, ๕๙๕, ๗๕๕; -*, ๙๙๔; -ฉันท์หน้า
อุตถาหะ, ๙๙๐, ๙๙๙, ๑๐๐๖, ๑๐๒๐

อุตุ, ๙๖, ๑๙๑, ๙๗๖; -*, ๒๓๙; -ภพนาเกิดจากอุตุแปรปรวนก็
มี, ๒๙๗; -**อุตุสี่ปายะ(อ)**, ๙๑๑

อุตุนิยาม, ๑๖๒, ๒๓๖, ๒๓๗, ๒๔๒, ๙๗๖; -*, ๖๒, ๖๙๙

อุทัจจกุกุจจะ, ๒๔๙, ๒๖๓, ๙๙๕, ๑๐๔๖, **ดู นิวรรณ**: -*,
๖๑๙, ๗๖๕; -**ความหมาย**, ๗๙๔; -**อุปสรรค**ของสุข, ๙๒๙; -
โทษและอุปมา, ๗๙๖; -**แยกเป็น ๒ อย่าง**, ๙๓๔-๙๓๕

อุทัจจจะ, ๒๒๗, ๓๒๒, ๔๔๖, ๔๔๘, ๖๔๕, ๗๙๔, ๙๓๐; -*,
๔๗๓; -**เป็นอกุศลอย่างเดียวกันที่ไม่พาไปอบายภูมิ**, ๓๒๒; -
อุทัจจจะดับที่ใจได้วิมุตติ(อ), ๔๓๖

อุทัจจจะ เจตสิก, ๒๗

อุทัมภาคิยสังโยชน์ ๕, ๔๐๘, ๔๐๙

อุทุมตตะ: -*, ๙๐๕

อุทยตถคามินี: -*, ๙๙๕

อุทยัพพปฏิบัติพินธุเจณ, ๗๙

อุทยัพพญาณ,อุทยัพพยานุสัสนาญาณ, ๔๗๙

อุทยัพพยานุสัสนา, ๔๗๙

อุทยาน, ๓๖๖

อุทัย, ๕๑, ๓๓๐, ๖๑๙, **ดู อาทิตย์**

อุทิศ, ๔๙๐, ๕๒๗, ๕๙๐, ๗๓๐, ๗๔๓, ๗๔๙, ๗๙๗, ๖๕๖-
๖๕๗; -**(ส่วนบุญแก่เทวดา)**, ๙๖๒-๙๖๕

อุทิศ, ๗๕๙

อุณใจ,ความ(ของผู้มีจิตปราศเวร), ๕๙๑

อุปถ, ๕๙๑, ๙๗๐

อุปัติ, ๓๓๙, ๔๔๒, ๔๖๒, ๙๒๓, ๙๕๑, **ดู จุตูปปาตญาณ**
เทียบ จุตติ

อุปัติเหตุ, ๗๒๖, ๗๙๙

อุปาย, ๒๐๑, ๕๖๕, ๖๒๑, ๙๐๔, ๑๐๑๒, ๗๗๖-๗๗๘; -**วิธีคิด**
แบบอุบายปลุกเร้าคุณธรรม, ๖๔๗-๖๕๓

อุบายมนสิการ, ๖๒๒, ๖๕๒-๖๕๓

อุบายวิธี, ๕๑๖, ๕๔๙, ๗๗๗, ๙๕๙

อุบาทถิ, ๕, ๔๖๓, ๕๓๓, ๖๐๒, ๖๗๔, ๙๓๐, ๑๐๓๓; -*, ๗๒๓,
๙๙๔, ๙๑๐; -**ความหมายของอุบาทถิ**, ๙๐๐; -**คุณสมบัตินี้**,
๙๖๐; -**สธมคัมเป็นเครื่องหมาย**, ๖๙๒; -**อุบาทถิหลุดพ้น**
แล้วไม่ต่างกับภิกษุ, ๔๙๙; -**อุบาทถิอุบาทถิมิศีล ๕ ชื่อว่ามี**
ศีล, ๕๖๐, ๙๑๙

อุบาทถิธรรม(๕): -*, ๙๑๐, ๙๑๙

อุบาทถิภา, ๔๖๓, ๕๓๓, ๖๗๐, ๖๗๔, ๖๙๒, ๙๓๓, ๙๑๙, ๙๓๐

อุเบกขา, ๒๖, ๑๓๒, ๑๓๔, ๔๑๒, ๖๕๐, ๙๖๖, ๙๕๑, **ดู พรหม**
วิหาร,อัปมัญญา,ฉาน: -*, ๑๔, ๓๑, ๖๑๙, ๗๐๓, ๗๖๖; -

ความหมายเบื้องต้น(ในฐานะโพชฌงค์/องค์ฉาน), ๙๒๕-
๙๒๗, ๙๓๒-๙๓๙; -**จริตที่เหมาะสมบำเพ็ญอุเบกขา และ**
สมาธิที่จะสำเร็จได้, ๙๐๗-๙๐๙; -**ตรงกับเนกขัมมะ(อ)**,
๗๐๖; -**ในการฝึกอบรมเด็ก**, ๗๐๐; -**ในฐานะองค์ฉาน**,
๔๒๔, ๔๔๑, ๔๕๒, ๔๕๕, ๔๙๑, ๗๗๙, ๗๙๑, ๙๒๑,
๑๐๒๕, ๑๐๔๗, ๑๐๖๗; -**ในฐานะองค์ฉาน(อ)**, ๔๔๔; -**ระวัง**
อย่าสับสนอุเบกขาตัตรมัธมัตตตากับอุเบกขาเวทนา(อ),
๑๔, ๙๒๗; -**เหตุเข้าใจเขว**, ๕๓๒; -**อุเบกขาก็มุ่งประสงค์**
ประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย(อ), ๑๐๐๔; -**อุเบกขาของผู้หลุด**
พ้นแล้ว, ๓๓๓; -**อุเบกขาในฉานต้น ๆ ก็มีแต่ไม่เด่น**
ต่อเมื่อเข้ากับอุเบกขาเวทนาจึงเด่นชัด, ๙๒๗

อุเบกขาจิต, ๔๓๔

อุเบกขาใจได้วิมุตติ, ๔๓๔, ๔๔๓; -*, ๗๐๖

อุเบกขาเวทนา: -*, ๙๒๗

อุเบกขาสัมโพชฌงค์(ควรเจริญหรือไม่เวลาใด), ๙๓๖-๙๓๙

อุเบกขาสุข, ๑๐๖๗

อุโบสถ, ๑๔๙

อุโบสถ(ของคฤหัสถ์), ๕๔๐, ๙๙๒, ๙๑๙; -*, ๗๔๕, ๙๖๕

อุโบสถ(ของภิกษุสงฆ์), ๙๓๐-๙๓๑; -*, ๙๒๕

อุปกรณ, ๕๖๕, ๖๖๕, ๗๕๒, ๙๐๔, ๕๕๓-๕๕๔; -**ทรัพย์เป็น**
อุปกรณ, ๗๒๖, ๗๕๑-๗๕๓; -**มรรคในฐานะอุปกรณ**, ๕๑๖,
๕๓๑; -**ศรัทธาเป็นอุปกรณหรืออุปสรรค**, ๕๕๙-๖๐๑

อุปการะ, ๕๓๑, ๕๗๖, ๖๕๒, ๙๓๕; -**จักร ๔ เป็นธรรมมี**
อุปการะมาก(อ), ๕๖๗; -**ชาวบ้านกับพระสงฆ์ต่างมีอุปการะ**

มากแก่กันและกัน, ๕๗๗; -กรรมมีอุปการะมาก, ๖๒๑; -
บุชชอุปการะของพระศาสดาด้วยการปฏิบัติ, ๘๓๕; -ปัญญา
วุฒิธรรมเป็นกรรมมีอุปการะมาก(๑), ๙๐๒; -สติมีอุปการะ
มาก, ๖๒๕; -ข้อปมาทธรรมมีอุปการะมากในการให้มรรค
เกิด, ๗๖๑

อุปกิเลส, ๔๕๑, ๘๓๓, ๘๔๕; -*, ๘๘๑, ๘๒๐; -นิวรรณ์เป็น
อุปกิเลส, ๗๗๓, ๗๗๖; -อุปกิเลสของวิปัสสนา, ๔๙๖, ดู
วิปัสสนูปกิเลส

อุปฆาตกรรม, ๓๒๑

อุปกายะ, ๒๖, ๔๑; -*, ๓๔

อุปการ, ๔๘๒, ๘๑๑, ๑๐๖๗; -*, ๘๔๒

อุปการกรรมฐาน: -*, ๔๔๙

อุปการฆาน: -*, ๔๔๙

อุปการภานา, ๘๑๑

อุปการสมาธิ, ๔๔๖, ๔๔๙, ๔๗๖, ๔๘๔, ๘๑๑, ๘๔๑, ๗๘๐-
๗๘๓; -*, ๗๖๖; -กับปัญญาที่เรียกว่าอภิญญา(๑), ๘๔๒; -
การเกิดของอุปการสมาธิ, ๘๒๐; -ความหมาย, ๗๘๐; -
เป็นขั้นสูงสุดของกามาวจรสมาธิ, ๘๑๑; -เป็นวิชฌมภาวนิตติ,
๔๓๘; -เป็นสมาธิขณะทีละนิวรรณ์ได้, ๕๖๐; -เป็นสมาธิ
ขณะที่ละนิวรรณ์ได้(๑), ๗๘๑; -มีองค์ ๔-๕ และลักษณะที่
เทียบกับอัปปนา(๑), ๘๒๖; -อานิสังส์, ๗๙๑

อุปลุก: -*, ๓๖๘

อุปลัมภ, ๗๓๒; -*, ๖๔๒; -หลักปฏิบัติในการที่คฤหัสถ์จะ
อุปลัมภบำรุงพระภิกษุ, ๗๒๖, ๗๒๙

อุปธิ, ๑๕๓, ๘๕๓, ๙๔๗

อุปธิสุช, ๙๐๖, ๑๐๕๖, ๑๐๖๗

อุปนิษัท, ๓

อุปนิสัถ, ๔๕๖, ๕๖๖, ๖๕๒, ๖๖๔, ๘๓๘

อุปปริกษา: -*, ๖๒๑, ๖๓๐

อุปปัชชเวทนียกรรม, ๓๒๑

อุปปัตติภาพ, ๑๗๒, ๑๗๙, ๑๘๔, ๑๘๙; -*, ๑๘๒

อุปปัตติภาพ(=ขั้น๕), ๑๗๓

อุปปาติกะ ดูอุปปาติกะ

อุปปาทกมนสิการ: -*, ๖๒๒

อุปปิพการกรรม, ๓๒๑

อุปมา: - นิพพานดังคนไม่มีที่ค้ำที่จะต้องเกา, ๑๐๓๒-๑๐๓๓;
- ลุณิพพานดุจหลุดจากที่ขังไม่ติดสุขในนั้น, ๑๐๕๒-
๑๐๕๔; - กามสุขดังไฟมีเชื้อเปลวไม่สโตส, ๑๐๓๔; - กายถูก
โรครุมเร้า เพราะเหมือนฟองไข่, ๗๗๒; - การชำระกิเลสขั้น
สุดท้ายของอนาคามีตั้งขอบผ้าซีกแล้วให้หมดกลิ่น, ๔๗๔; -
การตรัสรู้หรือยัสัจตามสัมมาทิฐิ ตั้งชาติตย์ตามแสงอรุณ,
๖๘๘; - การทำกิจของสติ โยนิโสมนสิการและปัญญาเปรียบ
กับกิจกรรมต่าง ๆ ในการพายเรือเก็บผัก, ๗๗๘; - กำลัง
สมาธิให้พันกิเลสระงับชั่วคราว เหมือนเอาหินทับหญ้า,
๘๒๒; - กำหนดรู้ทุกข์เหมือนแพทย์ตรวจโรค, ๖๓๕; -

กำหนดลมหายใจอาศัยการนับ เหมือนเรือในน้ำเชื้อวอาศัย
ถ่อ, ๘๑๙; - กินใช้ฟุ่มเฟือยเหมือนกับมะเตี๊ยะ, ๗๔๑, ๑๐๔๔;
- กินอาหารดังจำใจกินเนื้อลูก(๑), ๗๑๘; - กินอิมิกายหนักตั้ง
ถั่วหมัก, ๖๔๙; - เกิดเป็นคนได้แสนยาก ดังให้เต่าไหลตรง
บ่วงน้อยกลางสมุทร(๑), ๗๑๔; - **ขันธห้าประชุมกันเรียกว่า
คน เหมือนส่วนประกอบรวมกันเรียกว่ารถ**, ๖๒๙-๖๓๐; -
ขันธห้าไว้แก่นสารตั้งพองน้ำเป็นต้น, ๖๓๐; - เข้ากันไม่ได้มี
สามัคคีเหมือนน้ำกับน้ำมัน, ๗๕๘; - คติพระอรหันต์บัญญัติ
ไม่ได้ดังเปลวไฟช่างตีเหล็ก, ๕๑๐; - คนเขลาจะสร้างแต่
กลายเป็นทำลายประโยชน์ดังลิงเฝ้าสวน, ๖๔๐; - คนดีทั้ง
กายวาจาใจ เหมือนสระโบกขรณีที่รินรมณ์, ๖๕๑; - คนดีมี
ทรัพย์ เหมือนสระน้ำที่ชุมชนได้ใช้ แต่คนชั่วมีมั่งมี เหมือน
สระน้ำในถิ่นอมนุษย์, ๗๓๘; - คนดีมีทรัพย์ เหมือนสระ
น้ำที่ชุมชนได้ใช้ แต่คนชั่วมีมั่งมี เหมือนสระน้ำในถิ่น
อมนุษย์(๑), ๗๕๒; - คนดีมีทรัพย์เหมือนคนดีเป็นแหล่ง
ข่าว, ๗๔๑, ๑๐๔๔; - คนไม่บรรลุมรรคผลดูน่าเชื่อกว่าคน
บรรลุเหมือนครุฑมีศาสตร์พูดเรื่องเมืองฝรั่ง, ๙๒๗; - **คน
สามพวกปฏิบัติต่อทรัพย์ดังคนตาบอดตาเดียวและตาดี**,
๗๓๖-๗๓๗; - คบคนชั่วหรือตี ตั้งหอบลาเนาหรือกฤษณา,
๕๖๘; - ความเป็นทางสายกลางดังยิงตรงสู่เป้า, ๕๒๖; - **ความ
อยากเกิดแล้ว กระวนกระวายทุกข์เหมือนยางที่เคียดเมื่อ
ถูกตั้งยึดตั้งออกไป**, ๘๔๔-๘๔๕; - คำเรียกหรือบรรยาย
นิพพานโดยอุปมา, ๓๓๖; - คุณวิเศษของโสดาบันยิ่งใหญ่อิ่ง
เขาสินรุ, ๙๐๐; - **จะใช้โพฆมจค์ข้อใดกับจิตเมื่อใดเหมือน
ดังจะไหมไฟหรือดับไฟ**, ๘๓๖-๘๓๘; - **จิตถูกนิวรรณ์ต่าง ๆ
ครอบงำ เหมือนภาชนะใส่น้ำที่ขุ่นมัวด้วยเหตุต่าง ๆ**,
๗๘๕-๗๘๖; - จิตของโสมของประโยชน์หรืออะไร ๆ ก็
เห็นชัดเหมือนน้ำในเห็นกรวดปลา, ๕๔๑, ๕๕๕; - จิตพองโสม
มองประโยชน์หรืออะไร ๆ ก็เห็นชัดเหมือนน้ำในเห็นกรวด
ปลา(๑), ๗๘๖; - จิตสมาธิ กิเลสสงบดังน้ำนิ่ง ผงฝุ่น
ตกตะกอน, ๘๒๓; - จิตสมาธิเหมือนคนเดินเรียบบนเส้น
ลวด(๑), ๗๘๒; - ญาติพวกพ้องมากดังหมูไม่มากไม่กลัวลม,
๕๖๘; - ด้วยฤทธิ์เดินบนน้ำเหมือนเดินบนดินเป็นต้น,
๙๔๕; - ดูด้วยสติปัญญา เหมือนคนดูละครหรือแพทย์หรือ
นักวิทยาศาสตร์ ไม่ใช่เหมือนผู้พิพากษา, ๗๗๐; - ตถาคตไม่
ติดโลกเหมือนบัวไม่ติดน้ำ, ๓๗๑, ๕๕๑, ๙๗๐; - ตถาคต
ลึกซึ้งดังมหาสมุทร, ๕๐๙; - ตนเองยังไม่อิสระ เหมือนจม
โคลนเลนเองจะช่วยคนอื่นได้อย่างไร, ๕๘๐; - ตัดหาเป็น
สมุทัยดังตัวแสดงหน้าโรงปฏิจสมุปบาทเป็นสมุทัยดัง
ละครทั้งโรง, ๖๓๕; - เต็บใหญ่แต่กายก็เหมือนโคถึก, ๕๗๑; -
ทรงเป็นผู้ค้นพบทางเก่าและชี้ทางให้, ๙๐๘; - **ทุกข์ของ
โสดาบันเหลือน้อยดังน้ำมหาสมุทรแห้ง เป็นต้น**, ๘๘๘-
๙๐๐; - ธรรมรับช่วงกันสูงสุดหมายดังยามรับช่วงสู่ปลายทาง,
๕๓๒; - ธรรมเหมือนแพสำหรับใช้ข้าม, ๕๓๑; - นิพพาน ๒
ดังขึ้นฝั่งได้และหายไป, ๓๘๙; - นิพพานดังคนไม่มีที่ค้ำที่

จะต้องเกา, ๓๗๖; -นิพพานตั้งประทีปน้ำมันดับ, ๓๕๓; -นิพพานตั้งยกหม้อร้อนลงจากเตา, ๓๕๒; -นิพพานตั้งหมดต้นไม้ไม่เหลือเงา, ๓๕๓; -นิโรธกับมรรคตั้งหลักกับวิธีปฏิบัติในการดับไฟและรักษาโรค, ๕๑๖; -นิวรรณ์ทำให้จิตมีดวงเหมือนของมีสิ่งแปลกปน, ๗๘๖; -บัณฑิตตั้งห้วงน้ำใหญ่ไหลเรียบ คนพาลตั้งธารน้อยไหลตั้งสนั่น, ๕๗๑; -บัณฑิตฝึกตนตั้งช่างถาก ช่างศรและคนไข่น้ำ, ๕๗๑; -บัณฑิตให้ทานบำเพ็ญเพื่อให้นิพพานตั้งที่ไหลสู่สาคร, ๑๐๕๖; -ปัญญาต่างกับมณสิการเหมือนการจับกับการตัดในการเกี่ยวข้าว, ๖๒๓; -ปัญญาเป็นยอดโพธิธรรม ตั้งรอยเท้าข้าง, ๖๐๓; -ปัญญาเป็นยอดโพธิธรรม ตั้งรอยเท้าข้าง(อ), ๘๓๒; **-ปัญญาเป็นยอดโพธิภิกขิยธรรม ตั้งสิทธาเป็นยอดปวงดิรัจฉาน, ๘๓๒-๘๓๓;** -ปัญญาแรงเกินอินทรีย์อื่นไปเหมือนโรคเกิดจากยา, ๘๓๐; -ปัญญาอินทรีย์เป็นยอดอินทรีย์ ตั้งยชตกฎฏการ, ๘๓๒; -บุรุษไม่รู้จักนิพพานตั้งปลาไม่รู้จักบก, ๓๓๔; -พระพุทธเจ้าทั้งปวงตรัสรู้โดยแนวธรรมเดียวกันตั้งเข้าเมืองโดยประตูเดียว, ๕๙๙; -พระพุทธเจ้าเป็นดังลูกไก่ตัวพี่, ๙๐๘; -พระไม่ตีเหมือนฟันเผาผีปลายใหม่ทั้งสองข้าง, ๑๐๖๒; -พระสงฆ์รับการบำรุงของประชาชนตั้งฝั่งเก็บน้ำหวานไม่ให้ดอกไม้ชอกช้ำ, ๔๐๗; -พระโสดาบันทำผิดแล้วรีบสั่งรวรตั้งเด็กอ่อนถูกไฟรับชกมือ, ๘๘๓; -พระโสดาบันเหมือนแม่โคทั้งกินหญ้าทั้งดูแลลูก, ๘๘๔; -พระอนาคามียังไม่ถึงนิพพานตั้งถึงบ่อน้ำแต่ยังเอาน้ำไม่ถึง, ๔๗๒; -พราหมณ์บัญญัติทรัพย์ประจำวรรณะ ตั้งเอาชิ้นเนื้อแขวนคอให้แก่คนขี่ไม่ต้องกร, ๔๘๙; -พหูสูตไม่บรรลุต่สอนเขา เหมือนตาบอดถือตะเกียง, ๕๘๒; **-พึงขยันเก็บทรัพย์ เหมือนฝั่งสร้างรังหรือปลวกสร้างจอมปลวก, ๗๒๙-๗๓๑;** **-พึงคิดช่วยเหลือคนไร้ความคิดเหมือนคนกายดีช่วยคนป่วยไข้, ๖๕๐-๖๕๑;** -พึงดูแลรายได้รายจ่ายเหมือนตุตราซึ่ง, ๗๔๑, ๑๐๔๔; -พึงตามลมหายใจเหมือนคนเลื่อยไม่รู้การไปมาของเลื่อย, ๘๑๙; -พึงเห็นคนขี่โทษตั้งบอกขุมทรัพย์, ๕๖๘; **-เพียรแต่พอดีเหมือนซึ่งสายพิณไม่ตึงไม่หย่อน, ๗๕๖-๗๕๗;** -โพชฌงค์และนิวรรณ์ตั้งอาศัยอาหารคือโยนิโสมนสิการและโยนิโสมนสิการ ตั้งวางกายตั้งการอาหารสามัญ, ๖๑๙; -ภิกษุเห็นแก่ลาภอวดฤทธิ์ตั้งสตรีเพียงของสงวนด้วยเห็นแก่เงิน, ๘๒๖; -มรรคโพชฌงค์ตามโยนิโสมนสิการ ตั้งชาติตยตามแสงอรุณ, ๖๑๙; -มรรคตามกัลยาณมิตร ตั้งชาติตยตามแสงอรุณ, ๕๒๙, ๕๖๖; -มรรคตามอัปมาท ตั้งชาติตยตามแสงอรุณ, ๗๖๐; -มรรคสู่นิพพานตั้งแมงคางคกเบนสู่สมุทร, ๕๒๘; -มีแต่ศรัทธาเหมือนมีตาข้างเดียว, ๖๐๑; -มีทรัพย์ไม่ใช่เหมือนนกมียกหวะหวงผลไม้ตัวก็ไม่ได้กิน, ๗๓๘; -มีอุปาทานจึงเกิดเหมือนไฟมีเชื้อจึงติดลูก(อ), ๕๐๙; -มูลสมาธิหรือขณิกสมาธิ เหมือนไฟน้อยต้นเพลิง, ๗๘๑; -เมื่อใดควรเที่ยวไปผู้เดียวตั้งขอแรด, ๕๖๘; -ไม่รู้จัก

นิพพานตั้งตาบอดไม่เห็นรูป, ๓๕๒; -ยึดถือส่วนใดของนามรูปเป็นตัวเรากำหนดไม่ได้ตั้งกลิ่นบัวมิใช่จากส่วนเฉพาะใดของดอก, ๔๗๓; -เริ่มด้วยสมาธิอ่อน เหมือนคนเดินทางมีกำลังน้อย, ๗๙๔; -เริ่มฝึกสมาธิได้ที่สังคหะ เหมือนเริ่มฝึกว่ายน้ำในที่ลมสงบหรือมีอุปกรณ์ช่วย, ๘๑๗; -ละห้อยหลังห้วงอนาคตจะชูชิตตั้งข้อสัดที่ทิ้งไว้กลางแดด, ๖๕๖; -ลัทธิหนึ่งว่า ทุกข์หมดไปเองตั้งกว้างกลุ่มด้วยค่อย ๆ คลายหมดไป, ๘๙๗; -เลือกเอาแต่ส่วนดีของคน เหมือนเลือกชิ้นผ้าดีจากผืนผ้าเก่า และเหมือนดื่มน้ำในที่ที่มีโคลนตมจอกแทน, ๖๕๑; -วรรณะใดก็ไป ไฟก็เหมือนกัน, ๔๘๙; -วิเคราะห์กายที่ละส่วนตั้งลอกกากกล้วย(อ), ๗๖๗; -วิตกและวิจารณ์เหมือนอาการของคนล้างภาชนะสำริดและช่างปั้นหม้อ, ๘๒๖; -เว้นชั่วทำดี เหมือนชำระที่ก่อนปลูกพืช, ๗๑๕; -ศีลเป็นฐานการปฏิบัติเหมือนการทำงานอาศัยแผ่นพื้น, ๘๒๔; -สติในสมณะและวิปัสสนา ตั้งผูกกล้วย และมัดคนในการมัดตบเป็นต้น, ๗๗๖; -สติปฏิฐานรักษาศีลก็รักษาผู้อื่นด้วยเหมือนนักกายกรรมรักษาศีลก็รักษาตัวก็รักษาคนอื่น, ๗๖๒; -สติเหมือนเสาหลัก นายประตู และ นายกรัฐมนตรี, ๗๕๙, ๗๖๓; **-สมณพราหมณ์ ๓ พวกปฏิบัติต่อกันตั้งเนื้อป่ากับบ่วงพราณ, ๑๐๓๕-๑๐๓๖;** -สมาธิดี เหมือนสมมอมมีลิ้นชัก, ๗๙๔; -สอนเขาตนไม่ปฏิบัติตั้งโคบาลนับแต่โคคนอื่น, ๕๗๙; -สัตว์บุรุษเกิดเพื่อประโยชน์สุขของพหูชนตั้งเมฆใหญ่หลังฝนน้ำแผ่นดิน, ๕๗๓; -สัมมาทิฐิตั้งรู้จุดตั้งต้นเดินทาง, ๕๕๑; -สัมมาทิฐิตั้งสะพานจากอวิชาสู่วิชา/ตั้งไฟส่องทางหรือเข็มทิศ, ๘๒๕, ๕๕๖; -สุขจักรพรรดิเทียบสุทพิทยตั้งก้อนหินเทียบหิมาลัย, ๑๐๒๘; -เสียงเคาะระฆังแว่วเหมือนนิมิตลมหายใจละเอียด, ๘๒๐; -หลายอุปมาเกี่ยวกับการบรรลุนิพพาน, ๔๙๑; **-เหมือนกระแสน้ำไหลทางเดียวมีกำลังแรง, ๗๘๔-๗๘๕;** -เหมือนหน้าผกแบ่ง/เหมือนเปลวเทียนในที่ลมสงบ, ๗๘๗; -เหมือนบึงน้ำใหญ่สงบนิ่ง, ๗๘๔; -ใหญ่ด้วยปริษามิใช่กายตั้งราชสีห์เป็นจอมสัตว์, ๕๗๑; -องค์ประกอบของมรรค ตั้งองค์ประกอบของทาง, ๕๔๔, ๕๕๓-๕๕๔; -องค์มรรค ๒ หมวดปัญญาช่วยกันตั้งพลิกดูเหรียญและจับท่อนไม้เลื่อย(อ), ๕๕๒; -องค์มรรค ๓ ฝ่ายสมาธิช่วยกันตั้งสามสหายเก็บดอกจำปา(อ), ๕๕๒; **-องค์มรรคทั้งหมดทำงานพร้อมกันในมรรคขณะจิตเดียวเหมือนความสามารถทุกส่วนแสดงผลพร้อมในการยิงปืนหรือธนูเป้าขณะเดียว, ๘๓๙-๘๔๑;** **-องค์มรรคทำงานพร้อมกับการฝึกตามไตรสิกขา ตั้งเดินทางไกลบนทางสามช่วงตอน, ๕๕๓-๕๕๔;** -อบายมุขและอบายมุขทำให้โกละเพิ่มหรือลดตั้งน้ำในข้างเก็บ, ๗๔๒, ๑๐๔๕; -อุยุมุขหรือตั้งสมาธิ, ๕๖๘; -อัปมาทเป็นยอดธรรมตั้งรอยเท้าข้าง, ๗๖๐; -ขานาปานสติ ระงับกุศล ตั้งฝนใหญ่ระงับฝน, ๘๑๓; -อาศัยคนเกี่ยวจรั้นเหมือนขึ้นแพน้อยไปจกลาง

สมุทร, ๕๖๙; -อุเบกขาในฉานสามต้นเหมือนดวงจันทร์
เวลากลางวันไม่เด่นจ้า แต่ในฉานที่สี่เหมือนจันทร์ยาม
ราตรี จึงชัดเจน, ๘๒๗; -อุเบกขาเป็นภาวะจิตที่เที่ยงตรง ตั้ง
ตระวัง, ๘๐๖; -อุปัชฌาย์ตั้งเด็กตั้งไข่ อธิปณาสมาธิตั้ง
ผู้ใหญ่ยืนเดินได้แข็ง(อ), ๗๘๑; -อุปัชฌาย์ ๑๐ อย่าง,
๑๐๓๐; -อุปัชฌาย์ ๑๐ อย่าง(อ), ๑๐๓๑; -อุปัชฌาย์
ความสุขในการละนวิวรรณ์๕, ๑๐๔๖; -อุปัชฌาย์ความสุขในฉาน
๔ แต่ละชั้น, ๑๐๔๗; -อุปัชฌาย์ฝ่ายอุปัชฌาย์กำลังน้อย
เหมือนราคน้ำในที่แห้ง ฝนสงบเวลาสั้น(อ), ๗๗๙

อุปัชฌาย์, ๑๕๐, ๔๕๘, ๙๓๐; -*, ๔๘๘, ๘๒๕; -**ในอนาคต
ภิกษุไม่ได้ศึกษาอบรมให้อุปสมบทต่อ ๆ กันไป ธรรมวินัย
จะเลอะเลือน**, ๖๕๗-๖๕๘

อุปัชฌาย์, ๑๐๓๔

อุปัชฌาย์, ๒๒๖

อุปัชฌาย์, ๘๐๕, ๘๐๗-๘๐๘

อุปัชฌาย์, ๕๘๘, ๕๙๖, ๖๖๒, ๗๙๘, ๕๙๘-๖๐๑

อุปัชฌาย์: -*, ๕๒๓, ๑๐๐๖

อุปัชฌาย์, ๑๕๐, ๓๖๘, ๘๐๔; -*, ๘๖๘

อุปัชฌาย์(ปติโพธิ), ๘๐๓

อุปัชฌาย์(วิปัสสนูปกิเลส/กิจของสติ), ๘๐๓

อุปัชฌาย์: -*, ๖๖๙

อุปัชฌาย์ภิกษุ, ๓๒๑

อุปัชฌาย์, ๒๔, ๘๕, ๑๐๕, ๔๐๙, ๔๔๐, ๔๖๒, ๔๙๔, ๕๐๔,
๕๑๘, ๕๓๐, ๕๖๓, ๕๗๑, ๕๘๖, ๖๒๙, ๖๓๒, ๗๐๒, ๗๕๖,
๗๖๔, ๗๖๗, ๘๕๕, ๘๗๙, ๑๐๐๖, ๑๐๑๔, ๑๐๑๙, ๑๐๓๐,
๑๐๔๗, ๖๒๓-๖๒๕; -*, ๓๙๘, ๓๙๙; -ความยึดมั่นในความ
ไม่ยึดมั่น, ๔๙๒; -ความสัมพันธ์กับอวิชชา, ๑๗๕; -คำจำกัด
ความและความหมาย, ๑๗๒, ๑๘๒, ๒๓๐, ๓๖๕; -ทำให้
เสียอิสรภาพ, ๓๖๕; -ในกระบวนการรับรู้, ๓๒; -มีอุปัชฌาย์
จึงเกิด เหมือนไฟมีเชื้อ(อ), ๕๐๙; -อธิบายใน
วงจรปฏิบัติสมาธิ, ๑๗๓, ๑๘๘, ๑๙๒; -อุปัชฌาย์ใดละได้
โดยพระอรหันต์บุคคลระดับใด(อ), ๘๘๗; -อุปัชฌาย์=อุปัชฌาย์,
๔๑๐, ๔๒๐

อุปัชฌาย์, ๗๘, ๘๕, ๑๓๗; -*, ๘๗

อุปัชฌาย์ ๕, ๒๔, ๕๕, ๔๔๖, ๗๙๐, **ดู** **ขันท์,เบญจขันท์**
.ทุกข์; -ขันท์กับอุปัชฌาย์, ๒๔; -คุณเข้าเป็นสิ่งที่เรียกว่า
คน, ๖๓๐; -วิธีตั้งอุปัชฌาย์, ๔๖๐, ๖๔๓; -ใน
ความหมายของทุกข์, ๘๔๙; -เป็นธรรมที่ทุกบุคคลจนถึง
พระอรหันต์ควรวิปัสสนา, ๖๓๓; -เป็นปฏิญ
ญาธรรม/ควรกำหนดรู้ด้วยปัญญา, ๘๔๒, ๘๕๘; -ไม่
เติบโต, ๘๔๑

อุปัชฌาย์(อุปัชฌาย์อย่างย่อ), ๔๓๖

อุปัชฌาย์, ๒๖

อุปัชฌาย์, ๓๘๖, ๔๐๙, ๔๒๐, **ดู** **อุปัชฌาย์**; -กับพระอนาคามี, ๔๑๐;
-ตรงกับขันท์, ๓๘๖; -ตรงกับอุปัชฌาย์/ตรงกับกิเลส, ๔๑๐,
๔๒๐

อุปัชฌาย์: -*, ๓๙๕

อุปัชฌาย์: -*, ๖๒๑

อุปัชฌาย์(=อุปัชฌาย์): -*, ๖๒๒

อุปัชฌาย์, ๑๓๘, ๓๗๘, ๓๙๘, ๔๖๒, ๕๐๓, ๕๑๓, ๕๑๕, ๕๖๖,
๘๔๗, ๕๑๗, **ดู** **โสภะ,ทุกข์,ปฏิบัติสมาธิ**: -*, ๘๗

อุปัชฌาย์(อุปัชฌาย์) อุปัชฌาย์, ๗๗

อุปัชฌาย์(ปฏิบัติ) ๗๔

อุปัชฌาย์(ปฏิบัติ) ๗๔

อุปัชฌาย์(ปฏิบัติ) ๑๐๖๗

อุปัชฌาย์: -*, ๘๒๖

อุปัชฌาย์(ปฏิบัติ), ๔๑๓, ๔๓๑, ๘๒๓, ๑๐๖๘, **เทียบ** **ปัญญาวิมุต
และดู** **อรหันต์**: -*, ๔๒๙; -มีน้อยกว่าพระปัญญาวิมุต/
ต่างกันอย่างไร, ๔๓๖, ๔๗๔; -สามารถได้ผลพิเศษต่าง ๆ

เช่นวิชา ๓ และอภิญญา, ๔๕๕, ๔๕๙, ๘๒๓; -อุปัชฌาย์
วิมุต ๕, ๔๑๘, ๔๕๐

อุปัชฌาย์, ๑๑๓, ๑๔๘, ๕๔๒, **ดู** **อรรถ,อรรถ**

อุปัชฌาย์, ๖๒๓, ๑๐๕๙

อุปัชฌาย์, ๒๔๕

อุปัชฌาย์, ๘๘๓, ๘๒๗

อุปัชฌาย์, ๑๗๒

อุปัชฌาย์, ๔๒๔, ๔๕๕, ๔๘๑, ๘๒๙, ๑๐๔๖, ๑๐๔๙, ๑๐๒๔-
๑๐๒๕, ๗๗๘-๗๘๐, ๘๒๑, **ดู** **สมาธิ,ฉาน,องค์ฉาน**; -เกิด
ในอุปัชฌาย์ได้(อ), ๗๗๙; -ความหมายและข้อควรทราบ,
๗๘๔, ๘๒๕, ๘๒๗; -อุปนิสัยคืออภิญญา, ๘๒๘; -รวมกับ
อภิญญา ๗ เป็นอภิญญาสมาธิ, ๘๓๘

อุปัชฌาย์(จิต), ๒๗

อุปัชฌาย์(ปฏิบัติ) ๑๕๕

อุปัชฌาย์, ๖๖๖-๖๖๗

อุปัชฌาย์, ๖๖๖

อุปัชฌาย์, อุปัชฌาย์(พระพุทธรูป)ไม่เป็น, ๖๖๑, ๖๖๙

อุปัชฌาย์, ๒๐๑

อุปัชฌาย์, ๓๖๗, ๗๒๘, ๘๘๒; -*, ๓๖๘, ๔๑๗

อุปัชฌาย์, ๖๒๙-๗๕๕

อุปัชฌาย์(=รักษาผู้ขึ้น), ๗๖๒

อุปัชฌาย์(ในอนาคตพระจะมุ่ง), ๖๕๙

อุปัชฌาย์, ๖๘๕, ๘๘๗

อุปัชฌาย์: -*, ๘๘๗

อุปัชฌาย์(ปฏิบัติ): -*, ๘๘๖

อุปัชฌาย์(ปฏิบัติ): -*, ๘๘๗

อุปัชฌาย์(ปฏิบัติ), -โก, ๔๐๑, ๗๙๘

อุปัชฌาย์, **ดู** **จิต**

อุปัชฌาย์, ๗๕๒

เอียงสุด, ๖๔๑, ๑๐๖๕, **เทียบ มัชฌิมาปฏิปทา, ดู ที่สุด**; -ทาง
 สายกลางไม่เอียงสุดทั้งทางวัตถุและทางจิต, ๕๒๖; -
 ลักษณะกิจกรรมเป็นต้นที่เอียงสุด, ๕๒๗
 แอ้งน้ำ, ๘๒๗
 โยกันนติกปฏิบัติ: -*, ๘๒๖
 โยกับปนลัทธา: -*, ๘๘๖
 โอกาส(เกี่ยวกับศีล), ๕๔๗, ๘๖๘
 โยชนะ, ๕๗๗
 โยชา, ๒๖, ๔๑
 โอตตปปะ, ๒๗, ๖๙, ๑๕๑, ๗๘๗; -*, ๕๘๗, ๘๘๗
 โอทาทกสิณ, ๘๐๕; -*, ๔๕๕
 โอนอ่อนผ่อนตาม(ลักษณะของพุทธ?): -*, ๙๖๑
 โอบธิกนุญ, ๒๕๑-๒๕๔

โอบนยิกะ(นิพพาน), ๔๐๑
 โอบปาตักสัตว์: -*, ๑๗๗
 โอบปาตักะ, ๔๔๓, ๖๐๑, ๖๘๙, ๘๙๖
 โอบาส, ๓๔๐, ๔๔๗, ๔๗๘; -*, ๙๕๔
 โอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕, ๔๐๘
 โอบวาท, ๔๗๒, ๘๙๐; -*, ๕๗๔
 โอบวาทปาติโมกข์, ๕๕๕-๕๕๖
 โอบวาทภิกษุ, โอบวาทภิกษุณี: -*, ๓๖๘
 โอบทิตถาวระ, ๓๔๓
 โอบฬาร, ๕๓๖, ๕๖๘
 โอบฆวด, ๒๖๓, ๗๕๗
 ยินดู, ๗, ๖๕